

תמליל 83 סיורים במסגרת קורס מורי דרך

תמלול : ענבר יוסף-דן ויוסי גולדמן

ערך: אבי חי

תוכן עניינים

7.....	תמליל סיור מספר 1 לגליל התחתון המרכזי.....
7.....	מסלול: חנתון, כאוכב אל היגיא, הררית, מבדד נטופה, דיר חנה ויקב מורד.....
20.....	תמליל סיור מספר 2 לעמק אילון והסביבה.....
20.....	מסלול: פארק קנדה, אמאוס, קברי המכבים, מודיעין, לטרון ותל גזר.....
32.....	תמליל סיור מספר 3 לשרון.....
32.....	מסלול: שמורת חוף השרון, אפולוניה, קבר מושארף, קקון ונחל אלכסנדר.....
50.....	תמליל סיור מספר 4 מישור החוף דרומי.....
50.....	מסלול: אשדוד, אשקלון, קריית גת, חבל לכיש ותל לכיש.....
64.....	תמליל סיור מספר 5 לחוף כרמל ואמות המים.....
64.....	מסלול: שוני, פארק אלונה, שמורת נחל תנינים, בית חנניה וג'סר א-זרקא.....
77.....	תמליל סיור מספר 6 לקיסריה.....
77.....	מסלול: קיסריה.....
88.....	תמליל סיור מספר 7 להרודיון ואספקת מים לירושלים.....
88.....	מסלול: הרודיון, מעין ביאר וארמון הנציב.....
104.....	תמליל סיור מספר 8 להרי ירושלים.....
104.....	מסלול: הרי ירושלים ויהודה.....
114.....	תמליל סיור מספר 9 למוזיאונים בת"א.....
114.....	מסלול: בית התפוצות, מוזיאון הפלמ"ח ומרכז רבין.....
130.....	תמליל סיור מספר 10 לבית שערים וציפורי.....
130.....	מסלול: בית שערים וציפורי.....
146.....	תמליל סיור מספר 11 לעין גדי.....
146.....	מסלול: עין גדי.....
165.....	תמליל סיור מספר 12 למכתשים.....
165.....	מסלול: מכתש גדול ומכתש קטן.....
174.....	תמליל סיור מספר 13 לצפת.....
174.....	מסלול: מירון-קבר רשב"י, צפת, תצפית הר כנען, הרובע היהודי והמצודה.....
191.....	תמליל סיור מספר 14 לערבה הצפונית.....
191.....	מסלול: נחל תמר, נחל צפית, עיר אובות, מצפה שלום, חצבה ומעלה עקרבים.....
208.....	תמליל סיור מספר 15 לקמפוס אילת.....
208.....	מסלול: תל אביב, שדה בוקר, מצפה רימון, בקעת עובדה, הקניון האדום ואילת.....
224.....	תמליל סיור מספר 16 לקמפוס אילת.....
224.....	מסלול: הר יהורם, הר שלמה והפגרות.....
236.....	תמליל סיור מספר 17 לקמפוס אילת.....
236.....	מסלול: המצודה הרומית, חי בר, קניון שחורת ופארק התת ימי.....
254.....	תמליל סיור מספר 18 לקמפוס אילת.....

254.....	מסלול: אילת, תמנע, יוטבתה ותל אביב
264.....	תמליל סיור מספר 19 ליפו
264.....	מסלול: יפו, נווה צדק ומתחם הרכבת
279.....	תמליל סיור מספר 20 לתל אביב
279.....	מסלול: תל אביב.....
290.....	תמליל סיור מספר 21 לתילים המקראיים
290.....	מסלול: יער צרעה, תל בית שמש, תל עזקה וחירבת כייפא
305.....	תמליל סיור מספר 22 לירושלים עיר דוד
305.....	מסלול: ירושלים, תצפית רחבעם, עיר דוד ורחבת הכותל
330.....	תמליל סיור מספר 23 לירושלים של בית ראשון
330.....	מסלול: ארמון הנציב, כתף הינום, נחל קדרון, מרכז אראל ורמת רחל
338.....	תמליל סיור מספר 24 לירושלים של בית שני
338.....	מסלול: מוזיאון ישראל, הרובע היהודי ומרכז דוידסון
346.....	תמליל סיור מספר 25 למפעלי ים המלח
346.....	מסלול: מפעלי ים המלח
364.....	תמליל סיור מספר 26 לבקעת הירדן
364.....	מסלול: בקעת יריחו, שמורת טבע זרזיר, אנדרטה הבקעה, כביש אלון ומצפה יריחו
373.....	תמליל סיור מספר 27 לחיפה
373.....	מסלול: כבאביר, טיילת לואי, גן הבהאי, המושבה הגרמנית וסטלה מאריס
394.....	תמליל סיור מספר 28 ללטרון וגוש עציון
394.....	מסלול: צומת לטרון, אנדרטת גדוד 32, נווה שלום, לטרון, הרטוב וגוש עציון
404.....	תמליל סיור מספר 29 לדרך לירושלים בתש"ח
404.....	מסלול: לטרון, בית מאיר, הקסטל וקריית ענבים
424.....	תמליל סיור מספר 30 לירושלים המוסלמית
424.....	מסלול: הר הבית והרובע המוסלמי
439.....	תמליל סיור מספר 31 לירושלים רומית ביזנטית
439.....	מסלול: מערת צדקיהו, שער שכם, רחוב בית הבד, הקארדו וכנסיית הניאה
446.....	תמליל סיור מספר 32 לעמק הירדן ודרום הכנרת
446.....	מסלול: גשר הישנה, חצר כנרת, דגניה, כינרת, קבר בובה ובית הקברות בכנרת
463.....	תמליל סיור מספר 33 לים המלח והר סדום
463.....	מסלול: ים המלח והר סדום
484.....	תמליל סיור מספר 34 לקמפוס הגולן
484.....	מסלול: קצרין, קיבוץ אלרום ועמק הבכא
503.....	תמליל סיור מספר 35 לקמפוס גולן
503.....	מסלול: פארק וולקני, תל סאקי, גמלא
515.....	תמליל סיור מספר 36 לקמפוס הגולן
515.....	מסלול הסיור: אום אל קנטיר, מצפה שלום, חמת גדר, הר בנטל
537.....	תמליל סיור מספר 37 לקמפוס גולן

537.....	מסלול : הגיובה הגדולה ביער אודם, ברכת רם, החרמון ומבצר נמרוד
547.....	תמליל סיור מספר 38 לירושלים הצלבנית
547.....	מסלול: כיכר ספרא, מגדל טנקרד, רוקפלר, קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה
555.....	תמליל סיור מספר 39 לירושלים העות'מנית
555.....	מסלול : כנסיית הגואל, הרובע היהודי, משכנות שאננים, נחלת ישראל ושכונת בית דוד
575.....	תמליל סיור מספר 40 לקמפוס גליל עליון מרכזי
575.....	מסלול: ביהכ"י והכנסייה בברעם, מערת פער, הר מירון, חורפייש, הר הארי ופקיעין
607.....	תמליל סיור מספר 41 לקמפוס גליל עליון מערבי
607.....	מסלול: כיסרא, פארק גורן, רכס סולם צור, חניתה, ראש הנקרה, יד לייז ויחיעם
621.....	תמליל סיור מספר 42 לדרך הים ומגידו
621.....	מסלול : עזבת צרטא, מגדל צדק, מבצר אטיפטריס, אל אחוואט ותל מגידו
634.....	תמליל סיור מספר 43 לעמק יזרעאל
634.....	מסלול: כפר יהושע, תל שימרון, חצר מרחביה, ניר דוד, גדעונה ותל יזרעאל
656.....	תמליל סיור מספר 44 לבנימין והשומרון
656.....	מסלול: נבי סמואל, גבעת שאול, עין פארה ותל שילה
668.....	תמליל סיור מספר 45 למושבות יהודה
668.....	מסלול : מקווה ישראל, ראש"צ, מוזיאון איילון, מזכרת בתיה וגדרה
690.....	תמליל סיור מספר 46 הירידה לים המלח
690.....	מסלול: מנזר מרטריוס ואבטימיוס, השומרוני הטוב, קאסר אל יהוד ודיר חגילה
701.....	תמליל סיור מספר 47 למוזאונים ירושלים
701.....	מסלול: שער יפו, מוזיאון מגדל דוד, מוזיאון ארצות המקרא ומוזיאון ישראל
722.....	תמליל סיור מספר 48 נצרות ביפו
722.....	מסלול : כנסיית סנט פטרוס, כנסיית המלאך מיכאל והמנזר הארמני
736.....	תמליל סיור מספר 49 לעכו העתיקה
736.....	מסלול הסיור : תל עכו, העיר העתיקה, המצודה והמסגד הגדול
752.....	תמליל סיור מספר 50 למצדה
752.....	מסלול: מצדה
767.....	תמליל סיור מספר 51 לגליל תחתון מערבי
767.....	מסלול: גני הנְאָהְגִי, מוזיאון המחתרות, כפר יאסיף, שמורת עין אפק, אלוני אבא ובית לחם
781.....	תמליל סיור מספר 52 לבית שאן
781.....	מסלול: בית אלפא, כוכב הירדן, המצודה הצלבנית, גן לאומי בית שאן והיפודרום
794.....	תמליל סיור מספר 53 לתל ערד ובאר שבע
794.....	מסלול: תל ערד, תל שבע, אנדרטת הנגב ובאר שבע
806.....	תמליל סיור מספר 54 לקמפוס גליל עליון
806.....	מסלול : תל יודפת, תל חצור, מצד עתרת, משמר הירדן וראש פינה
831.....	תמליל סיור מספר 55 לקמפוס גליל עליון
831.....	מסלול: בניאס, תל פאח'יר, חורבת עומרית, אנדרטת המסוקים וכפר גלעדי
855.....	תמליל סיור מספר 56 לאצבע הגליל

855.....	מסלול: שמורת תל דן, אגם החולה, אגמון החולה והמוזיאון בקיבוץ דן
867.....	תמליל סיור מספר 57 לאצבע הגליל
867.....	מסלול: כפר גלעדי, חצר תל חי, מצפה דדו, מצודת כ"ח, תל קדש ואחוזת דוברובין
882.....	תמליל סיור מספר 58 לטבריה והסביבה
882.....	מסלול: כורזים, קבר רבי עקיבא, חמת טבריה, פארק ארכיאולוגי והעיר טבריה
908.....	תמליל סיור מספר 59 לרמלה לוד
908.....	מסלול: מרכז הקראים, המסגד הגדול, כנסיית יוסף הרמתי, בריכת הקשתות והמוזיאון
922.....	תמליל סיור מספר 60 למרשה ובית גוברין
922.....	מסלול: מרשה, בית גוברין וחירבת מדרס
934.....	תמליל סיור מספר 61 לעבדת וממשית
934.....	מסלול: עבדת וממשית
946.....	תמליל סיור מספר 62 יציאה נוצרית מהחומות
946.....	מסלול: רובע הארמנים, הפטריארכיה הלטינית, הנוטרדאם דה פראנס ומגרש הרוסים
965.....	תמליל סיור מספר 63 ליד ושם והר הרצל
965.....	מסלול: מוזיאון יד ושם והר הרצל
981.....	תמליל סיור מספר 64 לירושלים בעת החדשה
981.....	מסלול: כיכר אלנבי, ביה"ח הדסה ובה"ק הבריטי, ימק"א והשכונות
994.....	תמליל סיור מספר 65 - זרמים ביהדות
994.....	מסלול: נחלאות, מחנה יהודה, ביהכ"נ הגדול, ביהכ"נ הקונסרבטיבי והיברו יוניון
1006.....	תמליל סיור מספר 66 לקומראן ומורבעת
1006.....	מסלול: קומראן ומערת מורבעת.....
1019.....	תמלול סיור מספר 67 לירושלים הבירה
1019.....	מסלול: בית משפט עליון, נחלאות, שרשרת הדורות ומנהרות הכותל.....
1043.....	תמליל סיור מספר 68 להר זיתים והר ציון
1043.....	מסלול: מסגד העלייה, כנסיות הר הזיתים והר ציון
1055.....	תמליל סיור מספר 69 לוויה דולרוזה
1055.....	מסלול: גן הקבר, כנסיית סנטה אנה והוויה דולרוזה
1079.....	תמליל סיור מספר 70 להר הכרמל
1079.....	מסלול הסיור: הר הכרמל.....
1090.....	תמליל סיור מספר 71 לקו העירוני בירושלים
1090.....	מסלול: סן סימון, ארמון הנציב, שכונת אבו תור, הר הצופים וגבעת התחמושת
1107.....	תמליל סיור מספר 72 לאבו גוש ועין כרם
1107.....	מסלול: כנסיות באבו גוש ובעין כרם, כנסיית יוחנן במדבר באבן ספיר ובית ג'מאל
1120.....	תמליל סיור מספר 73 למכתש מצפה רמון
1120.....	מסלול: מכתש רמון
1139.....	תמליל סיור מספר 74 לשדה בוקר, ניצנה ושבטה
1139.....	מסלול: קבר בן גוריון, עין עבדת, ערי הנבטים המאוחרות: ניצנה ושבטה
1152.....	תמליל סיור מספר 75 לפולש המצרי בתש"ח

- 1152..... מסלול: יד מרדכי, מצודת יואב, נגבה, גבעת תום ותומר, נצנים וגשר עד הלום
- 1174..... תמליל סיור מספר 76 מהר לשפלה**
- 1174..... מסלול: מערת הנטיפים, שביל שורק, חירבת חנות, שביל הקיסר ומצפה משואה
- 1187..... תמליל סיור מספר 77 לנגב המערבי**
- 1187..... מסלול: רביבים, שביל הסלטים, נירים הישנה, בארי, ביהכ"נ מעון וחץ שחור
- 1202..... תמליל סיור מספר 78 לסובב כנרת**
- 1202..... מסלול: ירדנית, כורסי, כפר נחום, טבחה והר האושר
- 1215..... תמליל סיור מספר 79 לנצרות בגליל התחתון**
- 1215..... מסלול: הר תבור, כנסיית הבשורה, כנסיית ביהכ"נ, כנסיית המעיין והחתונה
- 1240..... תמליל סיור מספר 80 לדרום הר חברון**
- 1240..... מסלול: מרכז גיו אלון, חורבת ענים, סוסיא הקדומה ודריג'את
- 1252..... תמליל סיור מספר 81 לזיכרון יעקב ועתלית**
- 1252..... מסלול: זיכרון יעקב, רמת הנדיב, מחנה עתלית ומבצר צלבני
- 1264..... תמליל סיור מספר 82 למנשה והגלבוע**
- 1264..... מסלול: תל יזרעאל, מעיין חרוד, בית חנקין, כתף שאול והמוחרקה
- 1287..... תמליל סיור מספר 83 לגליל תחתון מזרחי**
- 1287..... מסלול: נבי שועייב, ביהכ"נ וגן לאומי בארבל, מגדלא, אתר ספיר, גינוסר וסג'רה

תמליל סיור מספר 1 לגליל התחתון המרכזי

מסלול: חנתון, כאוכב אל היג'א, הררית, מבדד נטופה, דיר חנה ויקב מורד

נסיעה לתל חנתון

יחידת הנוף גליל תחתון מרכזי - על מנת להבין ולהכיר את המבנה של הארץ ישראל, יש להתייחס ולאירוע דרמטי חשוב שהתרחש לפני כ-20 - 25 מיליון שנים בו החל להיווצר השבר הגדול, הבקע - השבר הסורי-אפריקאי.

היווצרות הבקע החלה להיווצר לפני כ-25-20 מיליון שנה בצפון סוריה-דרום טורקיה. אורכו כ-6,000 ק"מ והוא מסתיים באזור מוזמביק שבאפריקה, כך שהוא פחות דרמטי ככל שעולים צפונה. לפני כ-6-5 מיליון שנים החל להתרחש השינוי המשמעותי באזור ארץ ישראל. הפתיחה הדרמטית של הסדק, היא שגרמה לעיצוב פני הארץ בכלל ולהיווצרות ים המלח, הכנרת וים סוף למשל בפרט. נופה של ארץ ישראל כפי שאנו מכירים אותה היום, עוצב בעקבות הבקע בחמשת מיליוני השנים האחרונות.

כדור הארץ, ככל הנראה, החל להיווצר לפני כ-4.5 מיליארד שנים. אולם, הסלעים העתיקים ביותר שאנו יכולים לראות ע"פ הכדור הם בני כ-800-700 מיליון שנה- עד מיליארד שנים. סלעים עתיקים מאין אלה ניתן לראות סלעים באזור שערי אילת.

היווצרות של סלעים על פני כדור הארץ הייתה די מיידית, עם זאת מתקיים מחזור סלע - הסלעים יורדים ועולים, ומתקיימת נדידה של יבשות. לכן, הסלעים הקדומים ביותר על פני כדור הארץ הם אינם סלעי יסוד אלא סלעים מותמרים*. סלעים פלוטונים** נחשפים על ידי מזג האוויר במשך השנים – וכך אנו יכולים לראות סלעים שהם סלעי יסוד- סלעים מגמתיים. סלע יסוד, גרניט למשל, ניתן לראות בהר שלמה. הסלעים שנוכל לראות יותר על פני כדור הארץ הם סלעי משקע. סלעי משקע יבשתיים (למשל כורכר, אבן חול במכתשים – נהר סחף את החול והשקיע את החול והוא התגבש לסלע), וסלעי משקע ימי (למשל גיר, דולומיט, קירטון).

ארץ ישראל ברובה בנויה מסלעי משקע ימי. זאת משום שבמשך מיליונים של שנים- 30-150 מיליון שנה לפני זמננו, על פי דעת חוקרים, הייתה ארץ ישראל תחת ים – ים טטיס. ים טטיס היה ים רדוד בתוכו שקעו שלדי בע"ח. הקלציט, החומר ממנו עשוי שלד בעלי החיים, מתפוררת ומתאספת על קרקעית הים, מתאבנת, ומסתלעת לסלע גיר. בחלק מהמקרים ניתן לראות את בע"ח החיים בסלע – מאובנים למשל.

השדרה המרכזית של ארץ ישראל מאילת ועד החרמון, ואף בלבנון, שניתן להתייחס אליה כיחידת נוף כחלק מהגליל העליון, היא שדרת הרים העשויים גיר בעיקר. סלעים אלו הורבדו במשך מאות מיליוני השנים האחרונות. אזורים שלמים שהיו מוצפים וגם שם שקע גיר ודולומיט וקירטון, אז אנחנו נראה חלונות כאלה על הר תמנע למשל – הר שכולו סלע יסוד – ניתן לראות שכבות של סלע גיר לפני 530 מיליון שנה. גם אז הורבדו שם שכבות סלע גיר.

תשתית הארץ, המסלע, הינם סלעים שהורבדו ברחבי ארץ ישראל במשך מאות מיליונים של שנים. תשתית ארץ ישראל היא סלע משקע ימי בעיקר גיר מסוגים שונים – דולומיט, קירטון ועוד. עיקרון הסופרפוזיציה אומר שהסלעים הורבדו על פי סדר כרונולוגי – כלומר שלאחר הסתלעות שכבה אופקית מסוימת, תשקע עליה שכבה אופקית נוספת ותסתלע גם היא – כך שהשכבה הגבוהה יותר תהא גם השכבה הצעירה יותר. סדר זה יישמר אלא אם אכן דרמה כלשהי תהפוך את שכבות הסלע.

כדור הארץ הוא כדור לוחט, מורכב מגרעין ומעטפת בתוכה מגמה לוהטת. בגלל החום והטמפרטורה כל הזמן ישנה תנועה המזיזה את הפלטות הצפות על פני כדור הארץ- כך מתרחשות רעידות אדמה, פתיחות ושבריות. כמו כן ישנם אזורים בהם נוצרים קימוטים כתוצאה מלחצים בתוך כדור הארץ. השבירה והקימוט הינם תהליכים שניתן לראותם בתוואי הנוף.

בשלב מסוים, ככל הנראה לפני כ-90-50 מיליון שנה לחצים בכדור הארץ גרמו להתקמטות פלטת הגיר וחלק מהרכס החל לבצבץ מעל המים. התקמטות זו יצרה מצב של עומקים שונים ביס. באזור בו היס רדוד נוצר גיר קשה ובאזור בו היה היס עמוק נוצר קירטון רך.

בהרי יהודה למשל, ניתן לראות תופעה מרתקת – החלקים העליונים עשויים להם גיר קשה ומצוקים, והשוליים עשויים סלע קירטון רך – מה שמקנה נוף מעוגל. משום שהקירטון רך הוא מתבלה מהגשם והרוח, לא מחזיק מעמד כמו גיר קשה ומתעגל – כך נוצר נוף מעוגל. הגבעות עצמן יכולות להיווצר גם חלק מקימוט וגם כיצירה של מזג האוויר-משקעים שיוצרים ומעגלים את הנוף. בתרונות בארי למשל העשויים קרקע לס, נחרצו ובותרו ע"י השפעות מזג האוויר והמשקעים - אין קימוטים. השפלה עשויה כולה קירטון - במשך 35-30 מיליון שנים לא הייתה התרוממת והשכבות אופקיות.

תהליכי יצירת הגיר הקשה לעומת הקירטון הרך קשורים גם לסוג בעלי החיים המרכיבים את המסלע - בע"ח החיים ביס רדוד שונים מבע"ח החיים ביס עמוק. בנוסף, תהליכי יצירת הסלע קשורים גם בתהליכים כימיים של המסה וגיבוש – תהליכים שגורמים לסלע אחד להיות קשה וסלע אחד להיות רך. ההתקמטות יוצרת מצב בו התרוממות של הר יוצרת עליו סלע גיר קשה ובשוליו סלע גיר רך – קירטון. ניתן לראות זאת באזור הגליל – כך למשל נוצרו גבעות אלונים שפרעם שנמצאו ביס עמוק

לכרמל שלושה קוודקזים - ראש הכרמל הנמצא בסטלה מאריס שבתוך חיפה, קרן הכרמל- המוחרקה וחוטם הכרמל היא רמת הנדיב מדרום לזכרון יעקב. הכרמל, המסומן במפה הגיאולוגית בצבע ירוק, מורכב ברובו מסלע גיר.

הדרכים הקדומות (כבר לפני עשרות אלפים שנים, ויותר) והכבישים של ימינו מתחשבים בגיאולוגיה של ארץ ישראל, תופעה שניתן לראותה באזורים רבים בארץ. זאת משום שקו התפר בין האזורים הגיאולוגיים מהווים נקודות חולשה. מים זורמים, מחפשים את נקודות החולשה, זורמים אליהן ומפנים נתיב של נחל היוצר עמק

נוח למעבר – מקום בו יהיה נוח להניח דרך \ כביש. דוגמאות לכך ניתן לראות בכביש בתפר בין הכרמל לרמת מנשה בו נסענו ליקנעם, כביש וואדי מילח, כביש וואדי ערה בקו התפר בין שומרון לרמת מנשה ועוד רבים אחרים.

הגליל בכלל הוא יחידת נוף שגבולה הדרומי הוא עם העמקים הצפוניים – עמק יזרעאל עמק חרוד ועמק בית שאן. מצפון לנקודה זו נמצא הגליל הכולל את הכנרת, אצבע הגליל, גליל עליון, תחתון מערבי ומזרחי. הבזלת שניתן למצוא באזור הגליל מתייחסת לתקופות גיאולוגיות שהרי הגעש של הגולן הזרימו בזלת לכיוון הגליל התחתון המזרחי בעיקר. הבקע, השבר הסורי-אפריקאי, הוא שניתק את הבזלת מאזור הגולן. חלק גדול מקילוחי הבזלת בגליל הם מהרי געש מקומיים.

נבדיל בין שתי תופעות גיאולוגיות שונות – עמק ובקעה.

עמק – אזור שהתקמט וחלקו הנמוך התמלא סחף.

בקעה – אזור שנשבר ושקע לעומת חלקו השני שהתרומם.

עם זאת זוהי אינה טעות וניתן להחליף את השימוש בין בקעה ועמק – אולם מבחינה גיאולוגית אלו הם פחות או יותר ההבדלים. קימוט יוצר עמקים ושבר יוצרת בקעות.

באזור הגליל התחתון המרכזי והמזרחי ניתן לראות בקעות ורכסים – הורסט וגרביניס בהתאמה.

לחץ כדור הארץ שובר את השכבות הסלע שהורבדו במהלך השנים, נוצרים שברים, ועל קווי השבר גוש אחד עולה וגוש אחד יורד. כך נוצרת שרשרת רכסים ובקעות כשם שאנו יכולים לראות בגליל התחתון המזרחי. לגוש שהתרומם אנחנו קוראים הורסט. לגוש שירד, יחסית לגוש לידו – גרבו.

קו המגע בין עמק יזרעאל ל- רכס נצרת מהווה את הגבול הדרומי של הגליל התחתון המרכזי – בקעת בית רימון – רכס תרען – בקעת בית נטופה – רכס יוטבת – בקעת סכנין – רכס שזור – קו המגע בין בקעת בית הכרם לאשדות הגליל העליון מהווים גבול בין הגליל העליון והתחתון.

סלעים מותמרים (מטמורפיים) – סלעים שנוצרו כתוצאה משינוי (התמרה, מטמורפוזת) של סלעים אחרים. שינוי זה מתרחש כתוצאה מלחץ גבוה, טמפרטורה גבוהה או שניהם גם יחד מתחת לפני השטח. הסלעים המותמרים הנפוצים ביותר הם השיסט והגנייס.

סלעים פלוטוניים (סלעי מחדר) – סלעים הנוצרים כתוצאה מהתגבשות איטית של מגמה בעומק. ההתקררות וההתגבשות האיטיים מאפשרים לגבישים לגדול ולכן בסלעים אלה, דוגמת הגרניט, ניתן להבחין בגבישים השונים המרכיבים את הסלע.

המוביל הארצי – הראשון שהגה את רעיון מוביל המים הארצי היה בנימין זאב הרצל, שנתן לו ביטוי בספרו "אלטנוילנד" (1902). הרצל טוען שעל מנת לפתור את הבעיה של היובש באזורים הדרומיים צריך להביא מים מהצפון. המוביל הארצי נחשב עד היום לפרויקט הלאומי הגדול ביותר של ישראל – בעל חשיבות לאומית ממדרגה ראשונה.

המוביל הארצי מתחיל את דרכו מתחנת "ספיר" שלחוף הכינרת. מהתחנה עולים המים בצנור-לחץ עוברים בגיחון בנחל עמוד ונשפכים אל תעלה פתוחה. בתעלה זו זורמים המים אל נחל צלמון, ממנו הם נכנסים, לאחר זרימה קצרה בתעלה פתוחה, אל מאגר צלמון ואל קטע נוסף של תעלה פתוחה. לאחר מכן נכנסים המים למנהרת עילבון, יוצאים מצדה השני וזורמים בתעלת בית נטופה אל מאגר אשכול. מכאן נכנסים המים לקו צינורות וממשיכים דרכם דרומה בדרכם לתחנת ראש העין. מראש העין ממשיכים המים את דרכם דרומה ונגבה במערכת מפעל ירקון-נגב. לאורך דרך זו "נדחפים" ומורמים המים מעלה על-ידי 12 תחנות-שאיבה נוספות.

סלאח אל ביטאר, 11.9.1963, ראש ממשלת סוריה, בראיון לעיתון:

"עתידיה של ישראל קשור בפיתוח הנגב ופיתוח זה מותנה בתוכנית המים שלה. פיתוח הנגב עשוי להפוך את ישראל ממדינה בת 2.5 מיליון תושבים למדינה בת 5 מיליון תושבים. מדינה זאת תהיה בעלת פוטנציאל תוקפני ושאיפות התפשטות על חשבון על חשבון מדינות ערב. לכן החלטנו לנהל את המערכה נגד ישראל עד תום ולא לאפשר לה להגשים את חלומה הגדול. ולכן החלטנו לסכל כל ניסיון לניצול מי הירדן ולמנוע את פיתוח הנגב והכפלת אוכלוסיית ישראל."

בשלב זה כבר החלה העבודה על פיתוח המוביל הארצי אך הוא טרם נפתח לשימוש.

עם אמירה זו מתחיל פרויקט ערבי של תעלת הטייה בניסיון להטות את מי הנחלים המובילים את המים לכנרת. ניתן לראות שרידים של אותה תעלה ברמת הגולן. ניסיון להטות את מי הנחלים המובילים את המים לכנרת.

כבר בתקופת המנדט הבריטי, 1944, מציע מהנדס בשם לאודר מילק רעיונות ראשוניים מוביל מים לנגב. לאודר מילק מציע להטות את הירדן כבר בגשר בנות יעקב ולהוביל אותו בצידי הגליל. הוא מבקש לאפשר למים ליפול 9-208 מטר ליפול לכנרת אלא להוביל אותם בגרביטציה לבקעת בית נטופה ומכאן להזרים את המים לכל הארץ. ג'ון הייז, מהנדס אמריקאי, שמגיע כעבור כמה שנים, 1946, מציע פרויקט מים-חשמל, פרויקט מורכב ומרשים יותר. הוא מבקש לקחת את מי הליטאני, להזרים דרך בקעת עיון, להפילם לתל חי וליצור חשמל. הבעייתיות בתוכניתו של הייז היא שאינה מתחשבת בגבולות – אין גבולות, מהסיבה הפשוטה שבשלב זה אינם קיימים. לאחר קום המדינה, כשמבינים שזה לא אפשרי, מביאים מהנדס נוסף, כותון, 1951-2 – כותון מבין שבקעת בית נטופה לא יכולה להפוך למאגר מים גדול משום שגאולוגית בשוליים הסדוקים שלה המים יחלחלו וייאבדו.

כבר ב-1953 מתחילים בפרויקט תעלת ההטייה הישראלית. כבר בתחילת העבודה, בשלב החציבה הראשון, דורשים הסורים דרך האו"ם לעצור את העבודה, בטענה שחציבה זו היא נגד הסכמי שביתת הנשק עם ישראל. זאת משום התעלה היא תעלת אנטי-טנקית. האו"ם מבקש את ישראל להפסיק את העבודה, אך ישראל מתעלמת לאחר מו"מ כושל וממשיכה בעבודה. אייזנהאואר, נשיא ארה"ב דאז, מתערב ומבקש להפסיק את החציבה. לאחר שישאל בוחרת להתעלם גם ממנו, וממשיכה את החציבה הוא נותן הוראה להפסיק את אספקת הדגנים לישראל. תוך עשרה ימים חסר לחם בישראל והיא מפסיקה את העבודה במידיות. ישראל תלויה באספקת דגנים וחיטה של ארה"ב.

"בצורת? בנגב? לרגע נבהלתי וחשבתי שמדובר בארצות הברית..." , לוי אשכול, לאחר קבלת דיווח שבישראל שוררת בצורת.

בשלב זה מבינים שלא תהיה ברירה אלא לשאוב מהכנרת, מה שמתברר בהמשך כאילוץ חיובי מאוד. מתברר כי למרות הדרך הקשה, של להרים את המים מהכנרת, שהיא מאגר נמוך ב-209 מתחת לפני הים ולהעלות את המים מאזור הגליל, בקעת בית נטופה כ-145 מעל פני הים – דרך על כמעט 370 מ', המאמץ משתלם.

היתרון הגדול בתרגיל הזה הוא שהתברר שמבחינה תברואתית איכות המים עולה בהרבה כאשר שואבים את המים בכנרת לעומת שאיבתם ישר מגשר בנות יעקב שם המים מלאים סחופת וגרופת. טיפה מבלה בממוצע כ-8 שנים בכנרת ובינתיים האיכות שלה עולה - הגרופת שוקעת, הניקוי הביולוגי, דגים, אורגניזמים, גרופת, סחופת ורחופת, כל אלה משפרים את איכות המים מהרגע שהם נכנסים לכנרת ועד שהם נשאבים ממנה.

מאמץ שאיבת המים הוא מאמץ עצום – גוזל כ-10 אחוז מחשמל המדינה, יקר וקשה. משאבות אדירות בתחנת ספיר, אשד כינורות, כמו שקראו לה פעם, דוחפת את המים באנרגיה עצומה בשתי תחנות צלמון וכנרת לגובה 170 מ' ואז בגרביטציה עד למאגרי אשכול ועד לראש העין.

צלמון שהיא הנקודה הגבוהה ביותר אליה מגיעות המשאבות. הגיחון הוא צינור סגור שיוזרד לתחתית הנחל ועולה בצדו השני – למשל בנחל עמוד – המים יורדים ועולים לפי חוק הכלים השלובים. המים זורמים ונופלים לכנרת ע"י הירדן. מהכנרת שואבים אותם במשאבות עצומות – 30,000 כוח סוס, ומזרימות בתעלה פתוחה לתוך המאגרים – מאגר ראשון – מכיל מיליון וחצי קוב, טיפול ראשוני במים שיקוע של גרופת, סחופת, רחופת וטיפול ביולוגי ע"י 9-10 סוגי דגים. מאגר שני – מכיל 4.5 מיליון קוב, שם נכנסים המים לצינור בקוטר של 2.75 מ', ומוזרמים כ-110 ק"מ עד ראש העין דרך מנהרות מנשה, שם יש פיצולים, קו ירקון מזרחי מערבי, עד מצפה רמון.

באתר אשכול, בתחנת ספיר ומקורות הירקון קיימים מרכזי מבקרים בהם אפשר ללמוד על המוביל הארצי. מדינת ישראל צורכת היום כ-2.2 מיליארד קוב בשנה. הכנרת מספקת כ-400-380 מיליון קוב בשנה, בשנה טובה. בנוסף קיימים שני אקוויפרים גדולים – אקוויפר החר – מתחת להרי שומרון ויהודה, ואקוויפר חוף. בנוסף נעשה שימוש רב במים מותפלים כ-350-300 מיליון קוב בשנה – (פלמחים, אשקלון, אילת), מי בארות ומים מושבים – מים מטוהרים, מי קולחין, שפד"ן (שפכי גוש דן), מי ביוב מטוהרים שמחדירים אותם לתוך חולות באזור יבנה אשדוד שואבים אותם ושולחים אותם לנגב להשקיה.

כך שלמעשה הכנרת שסיפקה בעבר כ-50 אחוז מהמים בישראל, מספקת כיום פחות מרבע – כחמישית מהתצרוכת. מים מותפלים מהווים לאט לאט אחוז גדול יותר מהמים בישראל ומתוכנן תוך שנתיים להגיע לכ-700 מיליון קוב מים מותפלים, כך שהאחוז מי ההתפלה יעלה על הכנרת. החלום של הירוקים שהפריקטס הפוך לפיל לבן וייסגר, כך יוכלו לאפשר למים ליפול לים המלח ובעיית ים המלח תיפתר גם היא.

תל חנתון

יהושוע פרק יט – "וַיַּעַל הַגֹּרֶל הַשְּׁלִישִׁי, לְבְנֵי זְבוּלֹן לְמִשְׁפַּחְתָּם; וַיְהִי גְבוּל נְחֻלָּתָם, עַד-שָׁרִיד. יֵאָמֵר גְּבוּלֵם לְיָמָה וּמִרְעֵלָה, וּפְנֵי עֵבֶר אֶל-הַנַּחַל, אֲשֶׁר, עַל-פְּנֵי יַקְנֵעַם. יֵב וְשֵׁב מִשָּׂרֵיִד, קִדְמָה מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ, עַל-גְּבוּל כְּסֵלֶת, תָּבֵר; וַיָּצֵא אֶל-הַדְּבָרָת, וְעֵלָה יָפִיעַ. יֵג וּמִשֵּׁם עֵבֶר קִדְמָה מִזְרָחָה, גִּתָּה חֶפֶר עֵתָה קָצִין; וַיָּצֵא רִמּוֹן הַמִּיתָאָר, הַתְּעָה. יֵד וְנָסַב אֹתוֹ הַגְּבִיל, מִצְפּוֹן חֲנָתָן; וַיְהִי, תִצְאָתוֹ, גִּי, יַפְתָּח-אֵל. טו וְקָסֶת וְנִחְלָל וְשִׁמְרוֹן, וַיִּדְאָלָה וּבֵית לָחֵם: עָרִים שְׁתֵּים-עָשָׂרָה, וְחִצְרֵיהֶן. טז זֹאת נְחֻלַּת בְּנֵי-זְבוּלֹן, לְמִשְׁפַּחֹתָם-- הָעָרִים הָאֵלֶּה, וְחִצְרֵיהֶן."

למרות שהחפירה בחנתון הייתה יותר סקר ארכיאולוגי, ניתן לראות אזכור להתיישבות בחנתון כבר בתנ"ך. ברור לנו שיש לנו כאן יישוב כבר בבית ראשון, אבל גם במקורות אחרים, ניתן לראות שקיימת התיישבות כבר לפני, למשל בכתבי אל עמרנה***. כתבי אל עמרנה עוזרים לנו להכיר את ארץ ישראל.

בכתבי אל עמרנה – מוזכרת חנתון – סוג של "מכתבים" מהמאה ה-14 לפנה"ס, 1350 לפנה"ס. פרעה בשם אחנאטון בנה עיר בירה חדשה, שינה את הדת המצרית לאמונה באל אחד- מונותאיזם, באל השמש, בנה עיר ביה החדשה באל עמרנה. מיד לאחר מותו נזנחה הבירה החדשה, התכססה ובנו זנח גם את רעיון אביו של אל אחד והחזיר אל האלים המצריים והפוליתאיזם. עם זאת נשאר לנו הארכיון של מלך גדול -300-250 מכתבים שנכתבו בשפה האכדית בכתב יתדות. נמצאו מכתבים שלמים מדהימים בתוכנם - מלכים מארץ ישראל כותבים לפרעה במצריים כל מיני דברים מעניינים. כל מכתב מתחיל כך "כותב לך המושל של ... אורושלימו, אבדקפה, מלך מצריים ירום הודו אני, שבע פעמים אפול על הפנים ועל הגב, אני אפס אני כלום לרגליך, מלך גדול שלי, בוא תעזור לי, יש לי פה מלך בשכם, לבייה שכל הזמן מציק לי ומנסה לכבוש לי את הארץ שלך והוא בכלל עוזר לאפירו וחבריו? והעברים? להתנחלות..."

באחד המכתבים כתוב שנמאס כבר למלך מצריים מלבייה, מלך שכם, שכל הזמן עושה רק בעיות והוא שולח את צבאו, תופס את לבייה, מוביל אותו לחנתון. לבייה מצליח לעשות תרגיל ובורח אך נתפס ב'גינה', אולי ג'נין, ושם הרגו אותו. חנתון כבר מוזכרת במאה ה-14 לפנה"ס. כלומר שמדובר בנקודת התיישבות חשובה. כמו כן, באותם מכתבים כותב מלך חשוב בארם למלך מצריים- "שדדו שיירה שלי בחנתון, גנבים שלך, אתה אחראי, אתה חייב להחזיר לי את מה שגנבו ממני."

כמו כן מוזכרת חנתון גם בלוחות של תגלת פלאסר השלישי – 732 לפנה"ס, מלך אשור לארץ ישראל להעניש מורדים וכותב "....ארזתי.... וארזתי... ארזתי את חנתון....", עשר שנים לפני שיגיע הבן שלו, סרגון ויגלה את ישראל. עשרת שבטי ישראל האבודים.

מדובר ביישוב די גדול, למעלה מ-100 דונם. נקודת היישוב חשובה משום שהדרך הראשית מעכו לכיוון החורן עברה כאן, בשולי בקעת בית נטופה מעכו, דרך בית רימון לטבריה או לעקוף דרך צומת גולני, צומת כדרים ולעלות למעלה לכיוון גשר בנות יעקב. על כן מי שיושב בחנתון שומר על הדרך, לוקח מיסים. **מקור השם** אולי חנייה, אולי חאנים. גם בתקופות מאוחרות יותר היו בחנתון חאנים – בתקופת הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. יש שטוענים שהשם מגיע מאחנאתון, מלך מצריים. אך לא ניתן לדעת בוודאות מהו מקור השם.

חנתון נהרסת וקמה מספר פעמים לאורך ההיסטוריה. ניתן לראות לכך אזכורים בכתובים השונים. כך למעשה נוצר תל חנתון – שכבות שכבות של התיישבות. תילים זוהי בתופעה הייחודית לארץ ישראל, זאת

משום שישראל היא נקודת מעבר – בין מצריים למסופוטמיה, מהווה נקודת שירותי דרכים – במקום לשלם מיסי מעבר לבעל המקום מעדיפים המלכים לכבוש את המקום.

לסיכום – תל חנתון יושב ליד נחל יפתח אל, יש שטוענים שנחל יפתח אל נמצא באזור אבליים וצפוני יותר. זבולון יושב באמצע בין ישכר, נפתלי ואשר, הגבולות מעט דינאמיים ויש לגביהם מעט חילוקי דעות, אך ניתן לראותם באופן כללי.

המבנה שאנו רואים בתל חנתון הוא מבנה שמתוארך לתקופה הממלוכית, מתחילה ב-1260-1517 – המאה ה-13-14 לפנה"ס. המבנה יושב על יסודות של מבצר או מצודה המתוארך לתקופה הצלבנית, המאה ה-12 לפנה"ס. בבור למטה ניתן לראות את הקשתות, הסיתות המיוחד של הצלבנים, סיתות סירוק, כאילו לקחו מסרק וסרקו את האבן באלכסון. הצלבנים בנו בצורה מאוד אסתטית ויפה, אבנים מסותתות, בעוד שהממלוכים בנו ממה שיש, פחות התעסקו באיכות הבנייה ובאסתטיקה.

הצלבנים בנו בחנתון בית חווה שהייתה קשורה ככל הנראה לציפורי שבה הייתה מצודה חשובה, כנסייה מאוד חשובה – סנטה אנה – אמה של מרים, אמו של ישו, לפי המסורת כאן נולדה מרים – לא מדויק. משום שהיה לצלבנים צורך להתבצר, שכן היו מיעוט בארץ, הציבו בחנתון בית חווה – אם יתקפו אותם יבואו לעזרתם הצבא מציפורי.

היום בתוך המבנה גרה תנשמת, אם היא בפנים כדאי להיות שקטים וזהירים, שכן מדובר בעוף דורס, אם כי היא בדרך כלל עפה מהצד השני.

כנראה קיימים בתל שכבות החל מתקופת הברונזה המאוחרת וכנראה עד התקופה העות'מאנית – היה כאן האן עות'מאני.

נסיעה לכאוכב אבו-היג'א

קיבוץ חנתון - קיבוץ חנתון נוסד בשנת 1984 על ידי גרעין של כ-25 מתיישבים. השאיפה הייתה לבנות חברה הן מודרנית והן מסורתית, המשלבת שמירת דת פעילה עם שוויון חברתי. הקיבוץ הוקם בידי שלושה גופים-התנועה הקונסרבטיבית בלבד, הסוכנות היהודית והתק"ם.

החל מסוף שנות ה-80 הפך הקיבוץ ל"קיבוץ בהתהוות", כלומר לקיבוץ אשר מונה פחות מ-25 חברים. כבר בשנת 1997 מונה למקום מנהל מטעם התנועה הקיבוצית והוא פנה לנוער העובד והלומד על מנת שישלחו גרעינים לשיקום חנתון. אנשי הקיבוץ לא הסכימו לקבל אותם ולהפוך אותם לחברים, כך הגיע הדבר לבתי משפט. בשלב מסוים המוסדות החליטו למנות גורם חיצוני שינהל את זה, אותו גורם כל כך התיימש מהקיבוצניקים שהחליט למכור את נכסי הקיבוץ. גם התושבים וגם אלו שלא הסכימו לקבל אותם הגישו בג"צים והסוגיה עדיין נמצאת בטיפול בבג"צ. בינתיים הוקמה בקיבוץ שכונה קהילתית, וחלק ממנה קטן ממנו עדיין מתפקד כקיבוץ. בית המשפט הוא זה שמאפשר להם עדיין להחזיק בקרקע, אך בגדול זהו ישוב קהילתי.

כפר מנדא - היישוב כפר מנדא מצוין במקורות ככפר מדנה, כמידיה או מדיין. יתרו, כהן מדין ואביה של ציפורה, אשת משה רבנו, מופיע גם בקוראן, כשועיב ומתואר כנביא העיר מדיין. בתוך הכפר מזהים את קברה של ציפורה. אולי קיים קשר בין ציפורי – ציפורה? הנחות אלו הינן השערות בלבד ואינם מקובלות ע"י כולם.

הכפרים הערביים - לפעמים כפר ערבים בדואי, פלאחים, או שבטים אחרים, ידאגו לכנות את עצמם בקידמות "ערב" – גאים מאוד במוצאם הערבי. שלא כמו חלק מהעברים הפלאחים, יהודים או צלבנים שהפכו מוסלמים – אינם ערבים. גאוות הערבות היא חזקה מאוד ולכן הם ישתמשו בקידמות ערב. הם תמיד תופסים את שולי הבקעה לא בונים את הבתים בתוך השטח החקלאי, בדרך כלל באזור הסלעי שהחלק הפחות טוב לעיבוד.

כאוכב אבו-היג'א

מצד שמאל לכניסה לכפר נמצא קבר קדוש המהווה מקום עלייה לרגל, קבר אבו-היג'א. הכפר הוא כפר ערבי מוסלמי שיחסית לכפרים אחרים הוא די מסודר ונקי – מדרכות, כבישים, פחי זבל. הנסיעה לכיוון גן הפסלים מומלץ להגיע אל סוף הכפר ולהסתובב, גם כדי שהמטיילים יוכלו לראות את הכפר וגם כדי להקל את הגישה אליו.

יתכן שהמתיישבים הראשונים של הכפר שמעו מסורת, שלפיה במקום הזה היה כפר בשם "כוכב" או "כוכבא", כפר שנזכר גם אצל יוסף בן מתתיהו, ולכן הם קראו לכפרם "כאוכב". בנוסף לשם הזה, הם אימצו מסורת נוספת שמשלימה את שם הכפר ל"כאוכב אבו אל היג'א" – על מנת לזכות בחסדיו של אבו אל היג'א. "היג'א" בערבית- התקפת פתע. "אבו אל היג'א" – המסתער המפתיע, דמות היסטורית שמוכרת כקצין בצבאו של צלאח א-דין אל איובי, במאה ה-12, ששמו היה חוסאם אל בוחיירי, וכינויו- "אבו אל היג'א אל סמין" (השמן). סופר עליו שכאשר הוא רכב על סוסו, בטנו של הסוס התחככה באדמה בגלל משקל רוכבו. הוא היה ידוע בצבאו של צלאח א-דין כמי שהוביל יחידות קטנות של לוחמים מובחרים לקרבות הירואיים וערך התקפות פתע של יחידות קטנות (קומנדו). הוא לחם בצבאו של צלאח א-דין בקרב קרני חטיין ב-1187, ולאחר הניצחון המזהיר בקרב, מונה על ידי צלאח א-דין כמושל המחוז שבין עכו ושרעם.

סופר עליו שהוא נהג לצאת ולשוטט ברחבי מחוזו כשהוא לבוש כאחד מפשוטי העם, כשהוא מסתיר את פניו, כדי לראות כיצד מתנהגים אנשי העם כשהם יודעים שהשלטון אינו נוכח בשטח. יום אחד הגיע למעיין הכפר שפרעם, ושם ראה חבורה של לוחמים מוסלמים מתגודדים ליד המעיין, ממלאים את נאדות המים שלהם ומשקים את סוסיהם. בצד עמדה אלמנה מיהודי שפרעם, והלוחמים מנעו ממנה לגשת אל המעיין ולמלא את כדה. אבו אל היג'א, ניגש אל חבורת הלוחמים, פינה לעצמו דרך, הגיע למעיין ואז שלף את החרב מתחת לעבאיה, הניח את החרב על המעיין, והמעיין יבש. הלוחמים הבינו שהאדם העומד לפנייהם הוא אדם בעל כוחות מיוחדים, אבו אל היג'א את העבאיה וחשף את פניו והם השתחוו לפניו. הלוחמים שאלו אותו מה הדבר הנורא שעשו, שהוא עצר את מי המעיין, ואבו אל היג'א ענה להם שכלוחמים מוסלמים הם מצווים על מצוות הזכאת- הצדקה, אחת מחמשת מצוות היסוד של האיסלם, והם אינם מאפשרים לאלמנה לגשת

למעייני. הלוחמים מייד פינו דרך לאלמנה אל המעיין, היא ניגשה והניחה את כדה, והמים שבו לנבוע. האלמנה מילאה את כדה, ניגשה אל אבו אל היג'א, הודתה לו ואמרה שהיא יודעת שהוא איש קדוש ובעל תפילה, אבל גם היא בעלת תפילה- בעלה היה רב גדול והוא השאיר לה מעט מהיכולות שלו. היא יודעת שהוא נשוי 14 שנים, וילדים- אין, והיא רוצה לברך אותו. היא בירכה אותו, אבו אל היג'א שב לביתו ואשתו יצאה לקראתו צוהלת ובישרה לו שהיא בהריון. נולדו לו תאומים זכרים, ולאחריהם הוא העמיד עוד הרבה צאצאים, ומהצאצאים הללו צמחה לימים שושלת גדולה שמוכרת מהכפר עין ח'וד שבכרמל, מתמרה, משרפרע, מנצרת וכמובן- מכאוב אבו אל היג'א.

קברו הפך להיות מוקד עלייה לרגל למוסלמים, אך גם לנוצרים ויהודיים, בעיקר בענייני בריאות ופוריות. הכפר הוא בעצם כפר מהמאה ה-18 של פלאחים – ערבים שהגיעו למרחב וחיפשו מקום מחייה למרות העדפת לגור למטה – ליד החקלאות, הבדואים לא נתנו להם להתמקם באזור הנמוך, ליד הקרקעות, ולכן התיישבו על ההר. עד היום הכפר מתפרנס יותר על עבודות חוץ ופחות מחקלאות.

אחמד חאגי, ראש המועצה שכהן כ-15 שנים, החליט שהוא הופך את כפרו לפנינה. אחמד חאגי שכנע את תושביו כעדיף לחיות במקום מסודר ונקי ואף יצר מערכת אכיפה לשמירה על הניקיון. נעשה שינוי בהלך רוח התושבים והמצב נשמר כך עד היום.

גן הפסלים - הוא מקום נחמד בו נוכל להכיר את הסיפור של הכפר וכן לראות תצפית יפה לכיוון הגליל התחתון המערבי.

פרויקט חדש של שיתוף בין הדתות לאורך הרכס- גן שלום- גן פסלים – גן של אחווה בין הדתות והעמים השונים. ניתן לראות בגן פסלים שתכליתו "תלת-קיום" נוצרי-מוסלמי-יהודי, ובו פסלים של פסלים יהודים, נוצרים ומוסלמים. למשל, פסלה של עופרה צימבליסטה "שולחן ברכה" המסמל ארוחה משותפת של מוסלמים ויהודים, על שולחן הארוחה אורז, מלח ומים – יסודות המזון – אורז גם מסמל מזל טוב והצלחה. פסל "המחרשה" של אחמד כנעאן המבטא את היצמדותו של הערבי אל הקרקע אך מצד שני מחובר אליו מכבש- האין זה ניגוד? אולי הכוונה שאנחנו בני האדם גם חורשים את האדמה, גם מטפלים בה אך גם הורסים אותה – זאת כמובן בהשאלה ליחסים בין הדתות. גם פסלה המפורסם של אורנה לוצקי, "שלושת הדקלים", שבו על כל דקל סמל של אחת משלוש הדתות המונותאיסטיות.

המחרשה מייצגת אצל הערבים ובמיוחד אחרי ערביי ישראל אחרי הנכבה-1948, בו הם איבדו את אדמותיהם. עקרון הצמוד – אני נצמד לאדמה. משפחות ערביות רבות, בעלות אדמה, מחזיקות שטחים חקלאיים רחבים. עם התרחבות המשפחה מתחלקת האדמה בין בניה וכל בן מקבל חלקה קטנה. על אף העובדה שהבנים עובדים פעמים רבות במשרות שאינן חקלאיות, פקידים, עורכי דין וכו' – הם מחזיקים בפיסת האדמה ומגדלים בה גידולים שונים, זיתים למשל, ובמקביל לעבודתם השוטפת גם דואגים לחלקת האדמה שלהם. המאבק הזה בין היהודים לערבים במרחב זה הוא מאבק מאוד מעניין משום שהוא באמת נותן איזושהי תמונה על הטרגדיה הגדולה שמתרחשת לשני העמים במרחב הזה.

סקירת הנוף - כדאי להגיע לפני הצהריים לתצפית. ניתן לראות את קו המים של היס התיכון, את רכס הכרמל ואוניברסיטת הר הכרמל. הכרמל יורד מטה לכיוון קו המים ואפשר לראות את מפרץ חיפה. כמו כן ניתן לראות את עכו, ומצפונה לשם את נהרייה, ואף את ראש הנקרא רכס סולם צור. קורנית, שכניה ומנוף – ישובים קהילתיים ומצפים, הנמצאים על רכס שכניה- מקור השם שכניה על שם משמר הכהנים שישב בתקופת המשנה בעיר כאבול הסמוכה. מאחורי הרכס שכניה כאבול- הישוב וארץ כאבול המוזכרת בתנ"ך – קבוצה של יישובים ששלמה המלך פתר את בעיית התשלום ונתן לחירם מלך צור, לאחר שהשליט הפיניקי סיפק חומרים ואומנים לשם בניית בית המקדש בירושלים. בנוסף, וחשוב יותר עוזר לו לבנות צי אניות בעציון פיניקים הם יורדי ים. הפיניקים נהנו לאורך ההיסטוריה משום שהם מספקים שירותי ימאות. מקימים התיישבות לאורך היס התיכון – הקרתגו, אחנה, מלקרת על שם האל הגדול שלהם. חירם לא מרוצה מארץ כאבול – זאת משום שהיא ארץ של אנשים מאוד עשירים, עצלנים ולא עובדים, או לחילופים שהתכוון שהאזור בוצי והוא כובל אותך לקרקע – אין לו מה לעשות באזור הזה-רוצה כסף. לאורך ההיסטוריה מישור החוף הגלילי לא נחשב כתחומה של ארץ ישראל. היהודים שגרו בעכו היו נקברים אף בכפר יאסיף שנחשב ארץ ישראל – חוצים את כל האזור כדי להיקבר בישראל- נחשב חו"ל, נוכרי.

אפשר להבחין גם בשרעם מאחורי הישוב מורשת- ישוב שהתחיל כישוב חרדי שבא אחרי רבו וכשל ונגטש, ארגון אמנה לקח את המושכות ויישב דתיים כיפות סרוגות והפך להיות ישוב מוצלח העוסק גם בשיקום אסירים. חינוך נפרד ואיכותי. מיד אחרי מורשת רואים באופק את חיפה, נווה שאנן, נשר, טמרה, ואת אזור עמק זבולון. אזור זה מכונה בשגגה עמק זבולון – זאת משום שכתוב בתנ"ך- "זבולון לחוף ימים ישכון" – עם זאת בחלוקה האמיתית לגבולות הנחלה אין לזבולון חוף ים, אך בברכת יעקב לזבולון תקוותו הייתה שזבולון לחוף ימים ישכון. לצערו תקוותו אינה התממשה – שבט אשר מקבל את האזור. לכן יהיה נכון יותר לכנות מרחב זה עמק עכו/בקעת עכו – אך השם דבק והפך למקובל. למעשה כל חלוקת הנחלות של ארץ ישראל היא תקווה –אך הנסיבות בשטח שינו את החלוקה בפועל – בשטח שכנו עמים חזקים שאת חלקם לא הצליחו עם ישראל לכבוש. שבט דן למשל –גוש דן- דן היה אמור לרשת את הנחלה אך בפועל זה לא קרה והוא לא באמת ירש את זה. אשקלון ואשדוד היו אמורות להיכלל בתחום הנחלה של יהודה ודן – אך הפלישתים ונוכרים היו חזקים ודוד המלך כמה מאות שנים אחרי ההתנחלות נאלץ ליצור עיר בירה חדשה- וכובש את יבוס, שבה חיים שם נוכרים. שבט דן התייאש קם ועבר לאזור דן בצפון הארץ. יש פער בין הרצוי למצוי.

הררית

קיבוץ יחד וישוב הקהילתי הררית עלו על הקרקע באותו זמן. אותם אנשים, אותה אידיאולוגיה באופן עקרוני, אך כל אחד רצה לחיות חיים כלכליים אחרים ולכן הם פיצלו את הישוב שלהם לשניים – קיבוץ יחד והישוב הקהילתי הררית.

תצפית הררית -לכיוון דרום: בכניסה לישוב היא תצפית בה ניתן לראות את פני הקרקע הבנויה בהורסט וגרבינים. בתצפית מכאן דרומה רואים בעיקר את נופי בקעת בית נטופה, שחלקיה המערביים מעובדים בעיקר

על ידי ישובים יהודים כמו קיבוץ הסוללים, מושב ציפורי ויודפת, ואילו רוב הבקעה מעובד על ידי כפרים ערביים מהסביבה כמו עילבון, בועיינה ונוג' ידאת, עראבה וסכנין .

אנשי ערב אל נוג' ידאת מספרים שכאשר הם החלו את דרכם כשבט, הם חיו בירדן באזור הגלעד. באזור הגלעד היו ענקים, והיה ענק שהם עבדו עבורו. הענק הזה מירר את חייהם ורדה בהם, גבה מהם מסים לא הוגנים ולקח את בנותיהם היפות ביותר. יום חורף סגרירי אחד התכנסו זקני השבט והחליטו שהגיעו מים עד נפש- הם רוצים לברוח מעולו של הענק ולמצוא לעצמם מקום טוב יותר לחיות בו. למרות הקור והגשם הם עזבו כבר באותו יום, מבלי לדעת לאן, כאשר הכיוון הכללי- מערב. הם הלכו במשך יומיים ובסופו של דבר הגיעו לאזור הזה, הסתכלו וראו מבין הערפילים בקעה פוריה, והחליטו שזהו מקום טוב להתיישב בו. בעודם מסתכלים, הם שמעו קולות חזקים והבינו שזהו הענק שהבין שהם ברחו לו ויצא לרדוף אחריהם. הרעשים התגברו, ועוד מעט הם ראו את ראשו של הענק מבצבץ ממזרחה, מעל ראשי ההרים. הזקנים התייעצו ביניהם ולבסוף החליטו לרדת לתוך הבקעה וללכת בה. הם ירדו לבקעה ובעמל רב החלו לפלס את דרכם בה, כאשר הם שמעו את הצעדים מתקרבים וראו את ראשו של הענק מבצבץ מעל ההרים במלואו, ועוד כמה דקות וכל גופו של הענק נגלה, כולו וצופף וקוצף על כך שעבדיו ברחו לו, והוא נחוש בדעתו לתפוס אותם ולהחזירם לראשותו. אבל הוא לא נזהר לרגע, רגלו מעדה בין בקעת הארבל לבקעת בית נטופה, בסף של הגליל התחתון המרכזי, הוא נפל וראשו למטה ורגליו למעלה, נתקל כל גופו מעל ראש הבקעה, ורק שתי נעליו נותרו מבצבצות מעל הביצה- ואותן רואים עד היום בולטות בבקעת בית נטופה. האנשים מיהרו, הקימו את כפרם בשולי הבקעה וחיו באושר עד עצם היום הזה.

"הסוליות" - רכסים של סלע שבולט מפני הבקעה – בזמן הצפה הכל כחול ומלא מים ורק רכסים אלו בולטים מעל פני השטח.

כשאנחנו מתבוננים מזרחה רואים את בקעת הארבל – בקעה נטויה – ניתן לראות את מצוק הארבל. כמו כן ניתן לראות את הכנרת ואת רמת הגולן בהמשך. אחרי כביש 65- מעברו השני ניתן לראות את הגליל התחתון המזרחי במבנה הרמות הנטויות של הגליל התחתון המזרחי – הורסט וגרבנים. הגליל המערבי, כאמור, מאופיין בנוף גבעות קירטוניות – נוף חמוקיים. כמו כן ניתן לראות את שולי טבריה ואת קרני חיטים. שריד של לוע של הר געש שסיפק בזלת גם כן בתקופות קדומות לכסות את האזור בבזלת. יש לנו 3 הרי געש – בגליל התחתון המזרחי- קרני חיטים, בגבעת המורה ובתל עגיל שלישי – כנראה שרידים של הרי געש שפלטו את הבזלת שכיסתה את המרחב.

תצפית הררית - לכיוון צפון: צופים על דיר חנא, עראבה, סכנין, כרמיאל באופק ואשדות הגליל העליון – נפילה מהגליל העליון והמדרגה מ-1200 מ' ל-600 מ'. ראמה, מצפה חורשים בגליל העליון, חלק מגוש הרי מירון, צפת. אנחנו בטבורו של גליל תחתון – בקעת סכנין והרכסים מהכפר מרר-דרוזי-ערבי-נוצרי, שהיושב על רכס שגור, השבור, וממשיך לכיוון כרמיאל- הרכס מפריד בין בקעת סכנין לבקעת בית הכרם. בית הכרם מהווה את הגבול בין הגליל העליון לגליל התחתון.

מצפים בגליל בכלל ומצפה הררית בפרט – עם קום המדינה ההתיישבות באזור זה של הארץ היא מאוד ספורדית, על השוליים שלה. הקמת נהרייה 1934, קיבוצים כמו איילון וחניתה – יוקמו יותר בשוליים ומחוץ להתיישבות המוסלמית ערבית הגדולה בלב בגליל. בשנות ה-50 יעלו רעיון שנקרא התיישבות-סו"ס – ר"ת - סוף סוף. כמה ישובים קמו על פי רעיון זה – למשל כרמיאל שקמה ב-64, התיישבות שלא תבוא לידי ביטוי במספרים. בשנות השמונים הבינו שיש בעיה דמוגרפית – 700 אלף ערבים לעומת אלפים בודדים של יהודים – ידוע בעולם והערבים מדברים על לדרוש אוטונומיה מקומית, וקיים חשש לאבד את הגליל.

אריק שרון, מוציא את פרויקט המצפים בגליל – תוכנן לכמות מצפים גדולה והצטמצם ל-30 מצפים מאוד ממוקדים. המדינה קידמה את הרעיון ומכיוון שלא היה מישהו שירים את הפרויקט כמו שהיה בקום המדינה עם הקיבוצים והמושבים, באה בהצעה לקבוצות על בסיס אחר - בסיס חברתי רעיוני. על הרקע שכזה קמו ישובים בעלי בסיסים אידיאולוגיים או חברתיים שונים – יודפת (יוסף שכטר, פילוסוף עם רעיון מיוחד), מורשת (סביב רב חרדי), וגם כאן בהררית.

הררית הוא ישוב שקם סביב מכנה משותף של מדיטציה טרנסנדנטלית- על בסיס החיבור לרעיונותיו של מהרישי מהש יוגי- אמונה שאם נעשה מדיטציה ונפעל ונחיה בצורה נכונה, יכולים להשפיע לא רק על חיינו אלא על החיים בעולם בכלל. הטענה היא שאם כמות גדולה של אנשים יחד עושים מדיטציה באותו זמן- יבוא שלום על הארץ. בווינגטון עשו 7000 איש מדיטציה יחד וטוענים שאחוזי הפשיעה בעיר ירד בצורה משמעותית. זה רעיון שמאחד אותם, אנשים מאוד מיוחדים. בקיבוץ יחד זה אותו רעיון, אך החברים רצו שיתוף גם כלכלי- קיבוץ. מתקיימים ביניהם שיתופי פעולה על בסיס היוגה והמדיטציה. הרבה מהם עוסקים בטיפול ברפואה אלטרנטיבית, טיפול במוזיקה, טיפול בצלילים. ניקו לוי, למשל, – מוזיקאי מדהים – מנגן על כלי נגינה שונים ומשונים – מארח קבוצות.

בסופו של תהליך רק 26 מצפים עלו על הקרקע במרחב של הגליל תחתון – עליון – באדמות שלא היו מעובדות ובמקומות שאפשר היה לבנות בתים, בקרקע שהוכרה כקרקע מדינה. להלך רשימת המצפים : מנות, מצפה הילה אבירים. מתת, צבעון חרשים, כליל, גיתה לבון, פלך, טל-אל גילון, צורית מכמנים, מעלה צביה, קדרים, טפחות, כחל, הררית, מורשת, מצפה אבייב, עדי, אלון הגליל הושעיה, כמון ועמוקה.

חשוב לזכור שכל הישובים אמנם הוסיפו הון אנושי, אך מדובר בסך הכל על כ-35,000 איש לעומת 750,000 איש. יש שמחשבים גם את חיפה וכרמיאל אז המספרים קצת משתפרים – כ-150-100 אלף. סה"כ האזור הוא בדומיננטיות ערבית (רק בסכנין חיים 35000 איש) – מצב לא פשוט מהבחינה הזו.

מבדד נטופה

שלט של הלאורה נטופה עם שעות ביקור - אולם כדאי לוודא את שעות הביקור – שכן לעיתים שעות הביקור משתנות. בגודל שעות הביקור בין 00:17-30:12. בכניסה לכנסיות ולמקומות נוצרים קדושים, על הגברים להוריד את הכובע, עם זאת גברים דתיים יכולים להישאר עם כיפות.

מבדד נטופה מתחיל מרעיון ועל רקע סיפור חייו המופלא של האב יעקב וילברנט שהיה נזיר ואיש דת בהולנד. המלחמה עברה עליו ללא מאורעות מיוחדים, אך דודו שהיה גם הוא איש דת נוצרי והתנגד מאוד לגירוש יהודי הולנד אל מחנות הריכוז הנאציים, נכלא הדוד בעצמו במחנה ריכוז נאצי בדכאו בגרמניה, כתוצאה מגילויי התנגדות. דודו הפך להיות לקרבן של ניסויים רפואיים שערכו בו הנאציים הוא סבל מאוד והיה עד לסבל הרב של היהודים במחנה הריכוז. בסיום המלחמה ב-1945 חזר הדוד הביתה להולנד וסיפר את סיפורי הזוועה ממחנות הריכוז הנאציים. יעקב הצעיר, בשנות העשרים המוקדמות לחייו, הושפע מאוד מסיפוריו של דודו, שחזר והדגיש בפניו את הרעיון שצריך לעזור ליהודים ולעם הנבחר - ישראל בכל מקום ובכל תנאי, ולאט לאט התגבשה ההחלטה בליבו של יעקב לעזוב את הולנד לצמיתות ולגור כנזיר איש דת נוצרי בארץ ישראל.

בשנת 1965 הגיע האב יעקב לישראל והתחיל לחפש מקום להתיישבות ולהקמת מרכז. המשימה הייתה קשה, אך לבסוף הגיע לדיר-חנא והצליח לרכוש את אדמות הגבעה הזו - חלקת אדמה כמעט נטושה סלעית במרומי הר הררית. האב יעקב הצליח לרכוש 17 דונם קרקע במרומי הר הררית לרכוש 17 דונם.

בינתיים הצטרף אל האב יעקב נזיר נוסף, האב תומא שהגיע ממדינת ויסקונסין שבארצות הברית. בחורף 1967 עלו שני הנזירים להתיישב בהר הררית תוך שהם גרים בשלב זה באהל קטן שהוקם על ההר. יעקב ותומא מצאו על ראש ההר בור מים ביזאנטי נטוש, הם חפרו וניקו אותו במטרה שישמש להם כמאגר מי שתיה. בעזרת פועלים מהכפר דיר חנא הם ניקו את הבור והרחיבו אותו. הנזיר תומא שמח מאוד בבור המים אך האב יעקב החליט שבור המים יהפוך לכנסיה תת קרקעית כי "ממעמקים קראתיך ה'". הרעיון היה להקים מנזר, מקום התבודדות על הר בגליל. למקום הם קראו בשם "לאורה נטופה - laura" ביוונית פירושו מקום התבודדות של נזירים לכן השם העברי של המקום נקרא - מבדד נטופה.

הנזירות בעולם הנוצרי היא נושא מרתק, היא נוסדה כנראה במדבריות של מצרים ולאחר מכן לארץ ישראל ולמדבר יהודה. קונסטנטינוס הגדול מקבל את הנצרות כדת חוקית בערך במאה הרביעית לספירה - דת מועדפת בשלב הראשון ודת של האימפריה הרומית בהמשך. קודמו של קונסטנטינוס הגדול - דוקליטיאנוס - עוד רדף את הנוצרים. כבר לפני השינוי הגדול נולד מושג הנזירות בעולם הנוצרי והנוצרים מתייחסים אליהם כאליטה. הנזיר האולטימטיבי יוחנן המטביל - הפרודרמוס (הרץ לפני המחנה). מעצם כך שהנזירים נערכים ומכובדים מאוד עיני הנוצרים, פעמים רבות מתאפשרת התקיימות המנזרים - תמיכה ותרומות שעל ידי נתינתן משיגים כפרת עוונות.

ניתן לראות צורות שונות של נזירות - הנזירות הבסיסית היא נזירות - הרמיטית - נזירות יחידאית. הדוגמא הטובה ביותר היא שמעון העמודאי - ישב כ-40 שנים על עמוד בצפון סוריה - כל צרכיו עלו וירדו בסלסלה - ומשם יצא בהטפות ואף נגד השלטון - איש מוערץ ובעל כוח רב.

לאורה - קבוצת נזירים שהיו מתבודדים בימות השבוע ואף מסתגרים מן העולם, ונפגשים במקום משותף רק בימי התפילה, שבת וראשון. המפגש היה לצורך תפילה, סעודה והחלפת פרי עמל כפיהם.

קוינוביוס - נזירות שיתופית. מנזר בו חיים הנזירים חיים שיתופיים במבנה או מכלול אחד - לומדים, מתפללים ואוכלי תוך חיי שיתוף. למשל - מר סבא, סינט ג'ורג', ועוד רבים. למעשה כל המנזרים כיום. מנזרים אלה כמו הכרמליטים במוחרקה - יקבלו הרבה כסף ויהפכו למסדרים עם כוח עצום - גם מבחינה ניהולית, מנהלית וגם מבחינה צבאית. נכיר בהמשך את היצירה המופלאה שנוצרה בארץ ישראל - המסדרים הצבאיים של הצלבנים - נזירים לוחמים - מה שיהפוך אותם למסדרים עשירים מאוד. כך למשל המסדר הטמפלרי במאה ה-13 שהיה עשיר כל כך עד ש-60 אחוז מהכלכלה של אירופה הייתה בידיו.

בתחילה חיו האב יעקב והאב תומא חיים פשוטים וצנועים. לעיתים היו מגיעים אליהם נזירים ממקומות שונים ויחד היו מעבדים את האדמה, מפיקים שמן ויין. בשנת 1980 הוקם הישוב הררית בסמוך למנזר והמקום הפך להיות נגיש למטיילים ולמבקרים. גם הנזירים יצרו קשר עם אנשי הישוב הררית ודרכם נוצר קשר עם העולם החיצון. בגלל הקרבה להררית אפשר היה בקלות להתחבר למים ולחשמל אך הבחירה הייתה לחיות בפשטות כדרך חיים. אורח החיים במנזר הוא פשוט מתוך בחירה, מי השתייה והרחצה נלקחים מתוך בורות ואין חשמל מתוך בחירה. עם מותו של האב יעקב וילברנט ב-2005, הוא בן 85 שנה מתחולל השינוי.

האב יעקב נקבר בבית הקברות הקטן שעל ההר כשמלווים אותו בדרכו האחרונה יהודים מוסלמים ונוצרים, ראשי הכנסייה בארץ ישראל וקרובים וידידים מחו"ל. כשבועיים לאחר מותו של האב יעקב קיבלו את המקום נזירים סיליזיאנים מבית ג'ימאל לבקשתו. על ההר, בסמוך למנזר נבנו בתי אבן חדשים ומשוכללים יותר המשמשים את הנזירים החיים במרחב. מבדד נטופה ממשיך להיות מקום מיוחד המשדר רוגע ושלווה, משדר הרמוניה של חיים עם הטבע ועם שכנים יהודים וערבים כאחד. במקום מתקיימים סמינרים רבים, מפגשי נזירים ממקומות שונים בעולם. המקום חי ותוסס ומתוחזק ע"י כ-4-5 נזירים.

תופעה מעניינת בנצרות - הנצרות נוסדה בעקבות אירוע חייו של ישוע (או ישו) - למרות שיש נוצרים שיעלבו והתייחסו לשם כאילו התכוונו יש"ו - ימח שמו וזכרו).

היהודים מתפללים לכיוון ירושלים-לכיוון הר הבית-לכיוון אבן השתייה (תשתית), המוסלמים מתפללים לכיוון מכה, והנוצרים מתפללים לכיוון מזרחה- מדוע?

לכיוון השמש העולה- אולם אינם מתפללים לשמש. בנצרות בתחילה כיוונה ליהודים, רק יהודים יכלו להתנצר. אולם בהמשך, בעקבות חלום של פטרוס ביפו משתנה המצב ומאותו רגע הנוצרים יכולים לאכול כל דבר, וחשוב מזה, אפשר להפיץ את הנצרות לגויים ברחבי העולם.

הנוצרים מבינים שכדי להפיץ את הנצרות יש ליצור מצב שהמעבר בין הדתות יהיה פשוט. מכיוון שרב העולם הפאגאני עבד אלילים, השמש דומיננטית בדתות הפאגניות והמקדשים שלהם פנו לכיוון המזרח - לכיוון השמש העולה. שכן בלי השמש אין חיים. הנוצרים הנחילו את השינוי והציבו במקום השמש תמונה של ישו - בדרך כלל יהיה ישוב, יעשה את תנועת הפנטוקרטור- אני שליט העולם, עם ספר שעליו כתוב -אגו סום לוקס-אני הוא האור- שמש -בלטינית- אגו איימי פוס- אני האור - ישו מחליף את אפולו, אל השמש וכולם מתפללים למזרח.

ישוע נולד ב-25.12-24 חג המולד. ככל הנראה ישו לא באמת נולד ביום הזה. כידוע, היום הקצר בשנה הוא ה-21.12, במשך שנים רבות חשבו שהשמש הולכת ומתה – מפחדים שהשמש תעלם. לאחר ה-21.12, לוקח להם כ-3 ימים להבחין שהימים מתארכים – השמש נולדת מחדש. לכן במשך אלפי שנים חגגו בתאריך זה את יום לידת השמש – חג המולד של ישו – אוחד עם חג לידת השמש.

ביציאה מהררית – אם מסתכלים ימינה, ניתן לראות את הגשר מעל תעלת המוביל הארצי המסמל את הפיגוע הראשון של ארגון אש"ף 1964 – במקורות המים על המוביל הארצי.

נסיעה לדיר חנא

ביציאה מהררית – אם מסתכלים ימינה, ניתן לראות את הגשר מעל תעלת המוביל הארצי המסמל את הפיגוע הראשון של ארגון אש"ף 1964 – במקורות המים על המוביל הארצי.

רבי חנינה בן דוסא היה חכם מהמשנה שחי ונקבר בעיר ערב-עראבה. אגדות רבות מספרות על צניעותו ותכונותיו המיוחדות. סיפרו עליו שפעם קראו לו אנשי הכפר שיבוא לעזור, כי הגיע נחש ארסי, אנשים פוחדים ולא יודעים מה לעשות. הוא מגיע למקום, הנחש מכיש אותו והנחש מת. מצורפת אגדה נוספת:

"עני גדול היה רבי חנינא בן-דוסא. פעם אחת הגיע ערב שבת, ולא הייתה אפילו פת בתנורו לכבוד השבת. עמדה אשתו בתוך הבית והייתה מצטערת. עד שהיא עומדת ודמעות בעיניה. שמעה קול תרנגולים מקרקרים על פתח הבית.

יצאה וראתה תרנגול ותרנגולת רובצים על הפתח. התרנגול שחור וציצית לבנה בזנבו, והתרנגולת לבנה וציצית שחורה בזנבה. הרימה אשתו של רבי חנינא בו דוסא את התרנגולת מרבעה, והנה שתי ביצים. אמרה בלבה: ברוך המקום אשר זימן לנו צרכי-שבת. עוד היא אוספת את התרנגולות לביתה, ורבי חנינא בן דוסא בא מבית המדרש.

אמרה לו אשתו בשמחה: זימן לנו הקדוש-ברוך-הוא פרנסתנו לכבוד יום שבת קודש.

לקח רבי חנינא בן דוסא את שתי הביצים מידיה והחזיקן בידי זהיר זהיר.

אמר: מצווה גדולה זימן לנו הקדוש-ברוך-הוא, ברוך שמו. חלילה לנו מלשלוח ידנו בתרנגולות האלה, או בביצים שלהן. מי שאבדו לו העופות האלה בפתח ביתנו, עתיד לשוב ולבקש אותן, ואנחנו נקיים מצווה גדולה מן התורה, מצוות השבת אבדה, שכן כך כתוב בתורתנו: "ואם לא קרוב אחיך אליך ולא ידעתו, ואספתו אל תוך ביתך והיה עמך ער דרש אחיך אותו והשבותו לו (דברים כב', 2).

הכניסו רבי חנינא בן דוסא ואשתו את התרנגולות לתוך ביתם, ופינו להן מקום חם ויבש בתוך הבית.

נשתלחה ברכה באותו תרנגול ותרנגולת. בקעו אפרוחים מתוך הביצים.

נתמלא הבית אפרוחים. גדלו האפרוחים והטילו ביצים.

ישבו התרנגולות על הביצים ובקעו אפרוחים חדשים. נתמלא ביתו של רבי חנינא בן דוסא קול תרנגולים מקרקרים ונוצות מעופפות. לא היה אדם יכול לעמוד בבית מפני ברכת התרנגולים והביצים.

אמרה אשתו של רבי חנינא בן דוסא אל בעלה הצדיק: מה נעשה, הנה מלאו העופות את הבית ולנו אין מקום לדור בו ? אמר לה: צדקת בתי.

לקחו רבי חנינא בן דוסא ואשתו את העופות אשר פרו ורבו ומילאו את הבית והלכו אל השוק. מכרו את העופות, ובכסף, מחיר העופות, קנו שתי עזים.

הביאו את העזים והעמידו אותן בחצר על-יד ביתם. נשתלחה ברכה בעזים ופרו ורבו גם הן.

נתמלאה חצרו של רבי חנינא בן דוסא עזים ובניהן ובני בניהן.

היו רבי חנינא בן דוסא ואשתו מטפלים בעדר-העזים. היו מאכילים אותן ושומרים אותן ולא היו נהנים מהן.

כי אמר רבי חנינא בן דוסא: לא שלנו העזים שנהנה מהן. יבוא בעל האבדה ויהנה מאבדתו.

יום אחד עברו שני בני אדם ליד ביתו של רבי חנינא בן דוסא.

אמר אחד לחברו: לפני ימים רבים הנחת במקום זה תרנגול ותרנגולת ואבדו ממני. שמע רבי חנינא בן דוסא ואמר לו רבי חנינא לאותו אדם: מה אמרת לחברך ?

אמר אותו אדם: תרנגול ותרנגולת אבדו ממני במקום הזה.

אמר לו רבי חנינא בן דוסא: יש לך סימנים ?

אמר לו: יש! התרנגול שחור וציצית לבנה בזנבו, והתרנגולת לבנה וציצית שחורה בזנבה.

אמר לו רבי חנינא בן דוסא: הנה אבדתך.

הביט האיש, והנה החצר מלאה עזים.

אמר: אין אני רואה את האבדה שאבדה לי.

סח לו רבי חנינא בן דוסא כל אותו המעשה: התרנגולות שהנחת פרו ורבו, ואלה העזים שקנינו בדמיהן. עזים אלה שאתה רואה שלך הן. ככתוב בתורתנו: "עוד דרוש אחיך אותו והשבותו לו." ישא אותו אדם עיניו למרום ואמר: ברוך שנתן תורה לעמו ישראל.

עראבה, סכנין ודיר-חנא היו מאז קום המדינה כמרכז הלאומניות הערבית-הלאומנות החילונית במידה מסוימת, שהמובילים, נושאי הטון היו נוצרים שבאו מהזווית הקומוניסטית מהפכנית והובילו את הטון הלאומני ערבי. הם מאוד התנגדו שיהיה ללאומנות גוון מוסלמי, אך כמובן שלאט-לאט עם הזמן המוסלמים השתלטו על העניין וטענו כי הנוצרים נכשלו – הלאומנות הפכה להיות אסלאמית. כמו כן נטשה את בקעת סכנין ועברה יותר לכיוון ואדי-ערה, אום אל-פחם שם הפלג הצפוני בראשותו של שיח ראיד-סלאח. מקום מושבו באום אל-פאחם.

דיר חנא

השם דיר-חנא מיד אומר לנו שאנחנו שישבו נוצרי – (דר-מנזר) – המנזר של יוחנן – לא יוחנן המטביל. יש ויכוח על איזה יוחנן מדובר – האם על יוחנן אחד מתלמידיו של ישוע, יוחנן שכתב את האוונגליון ע"ש יוחנן, או שכתב את האפוקליפסה - הספר האחרון בברית החדשה. הישוב היה ישוב נוצרי שבמאה השנים האחרונות עובר תהליך של נטישת הנוצרים וכניסה מוסלמית חדשה. מונה היום כ-22 אלף תושבים בהם כ-80% מוסלמים ו-20% נוצרים.

מצודת דיר חנא - שרידי המצודה הם שרידים מאוד מרשימים ויש ויכוח גדול מאוד מה עושים עם המצודה. חצר המצודה יושבת שחצר של בית פרטי – חשוב להיות מודעים ומתואמים.

עד שנות ה-30-20 של המאה ה-18 החיים תחת השלטון העות'מאני לא פשוטים בארץ ישראל בכלל ובדיר-חנא בפרט. השלטון העות'מאני בדעיכה ולשליטים לא כל כך אכפת מה קורה בישראל אלא בעיקר מהכסף שאמור להגיע מכאן. גובי המיסים מאוד אגרסיביים ולא מתחשבים במצבה של האוכלוסייה המקומית.

דאהר אל עומר, שאביו היה זה שעסק בגביית המיסים בשירות השלטון העות'מאני, תפס את השלטון בדרך של השתלטות זוחלת, מכיוון שהצליח לגבות מיסים של התושבים העניים ולמוסרם לסולטאן באיסטנבול. בהתחלה הוא אף שילם את הכסף בעצמו, וכך זכה באמון הסולטאן, אשר בתמורה העניק לו את השלטון באזור. דאהר השתמש במיסים כדי לבנות כבישים ובניינים ציבוריים, כמו כן יצר מיתן את האלימות ואפשר

לאנשים הפשוטים להתפרנס. התושבים קיבלו בחזרה צמיחה כלכלית עבור המיסים ששילמו ונתנו בו את אמונם. כך למעשה משתלט דאהר עם אזור הגליל כולו.

בשלב מסוים מחליט דאהר להפסיק להעביר את הכסף לסולטאן באיסטנבול, אשר לא יכול היה לעשות כלום כנגד זה: מושג "האיש החולה בבוספורוס" – השלטון באיסטנבול היה חלש מאוד. כשהגיעו כוחות מטעם השלטון העות'מאני – כוחות של צידון או דמשק, אך בשלב זה דאהר אל עומר כבר יכול היה להגן על עצמו ולתקוף חזרה. דאהר אל עומר שלט בצורה יעילה, חילק את המרחב לאזורים ובכל מקום היה ליט מבני משפחתו. בדיר-חנא בנה את המצודה וישב אחיו סעד. בטבריה ישב אחד מבניו. בכל אחד מהמקומות ישבו ילדיו ובנו מצודות, מסגדים, מבני ציבור וכו' – כל אלה נקראו על שמו – דאהר אל עומר. לעיתים קרובות קרה שדהר נלחם בבנים שלו, אשר דרשו כוח ושלטון לעצמם, עם זאת על אף המריבות במשפחה, נשארים מאוחדים כנגד השלטון העות'מאני.

דאהר אל עומר הוא תופעה - מצליח לשרוד כשליט בתקופה העות'מאנית כ-50 שנים – עד לשנת 1775 – יושב במרכזו בעכו. כשלעות'מאניים נמאס הוא נאלץ לברוח מעכו. עם בריחתו מעכו מבחין כי שכח אחת מכ-17 נשותיו, הוא מחליט לחזור לקחת אותה – בדרכו חזרה הוא נפל מסוסו, נפצע ונהרג על ידי שניים מאנשיו שבגדו בו, והגישו את ראשו לסולטאן – אחמד אל ג'וזאר. כאן מתחיל פרק חדש של אחמד אל ג'וזאר ששלט על מרחב זה בשם של העות'מאנים מ-1775.

דאהר אל עומר שהקים למשל את טבריה ועכו הבין שאת הפוטנציאל ביישוב יהודים בעריו – יישוב יהודים בעריו יפתח את האוכלוסייה. שלח שדרים ומכתבים לקהילות בעולם – למשל לרבי חיים עבולאפיה שישב באיזמיר, בטורקיה – "בוא, חזור לארץ." הרב אכן חזר ובנה בית כנסת בטבריה, שם הוא גם נקבר. בתקופתו יש איזושהי פריחה גם בטבריה וגם בעכו, מגיעים יהודים הרב מלכי והרמח"ל – שניהם מתים מדבר עם משפחתם. כנראה שמלכי נקבר ככפר יאסיף – (בארץ ישראל) יש לידו קבר גדול ורבים חושבים כי מדובר בקברו של הרמח"ל, זאת למרות שמסורת טוענת שהוא קבור בטבריה ליד קברו של רבי עקיבא. כנראה שהעבירו אותו לטבריה. ליהודים הייתה תקופת פריחה וצמיחה, דאהר תמך בבואם של יהודים לעריו.

חצר המצודה שבנה דאהר אל עומר – פעמים רבות יחשבו אנשים כי מדובר בבנייה ממלוכית – קודם לעות'מאני – כמובן שמדובר במבנה עות'מאני. השלטון הממלוכי התאפיין בבנייה ייחודית שנראה בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט. כמה אלמנטים שרואים גם כאן – צבעים שונים (לבן, שחור, אדום), בשפה האומנותית אדריכלית נקרא – אבלט. אחר כך העתיקו את זה ואין זה אומר כי מדובר בבנייה הממלוכית. הבנייה כאן גם היא ברמה טובה ומדויקת. אפשר לראות שיש כאן מצודות וחצר, סגורה ובעלת חומות. המבנה נבנה בערך בשנת 1750 ולכן אינו מוכר במבנה עתיק – עתיקות בארץ מוגדרות מ-1700, לפני כ-300 שנים, כך נופל מבנה כזה בין הכיסאות.

ניתן לראות כמה אלמנטים מעניינים של העות'מאנים – קשת לעומת או אם רואים מפתח מרובע שמים קורה ועל מנת להפחית את המשקל המונח עליה עושים מעליה קשת קטנה – קשת מקלה – שתחלק את המשקל ותפזר את המשקל לצדדים. אפשרות נוספת ליצור הקלת משקל על הקורה היא יצירת סדק – הקיר כולו יושב על האבנים אך המשקל מתחלק לצדדים ולא יושב על הקורה המרכזית. כמו כן ניתן לראות גם אלמנטים קישוטיים כביכול עליהם ישבו מרפסות.

כנסייה - בשנת 1801 נבנתה בכפר כנסייה יוונית-קתולית, אופיינית לכנסיות כפריות במזרח הים התיכון. הכנסייה שופצה לאחרונה על ידי תורמים. לפי המסורת המקומית, השם דיר-חנא הוא על שמו של יוחנן המבשר, שהיה אחד מבין שנים עשר תלמידיו של ישוע והוא מזוהה במסורת עם התלמיד שאותו ישוע אהב. על כך ניתן לראות את סמלו על דלת הכנסייה, כחלק מארבעת הסמלים המופיעים עליה, הסמלים של ארבעת כותבי הברית החדשה מתי, מרקוס, לוקס ויוחנן.

הכנסייה היא יוונית קתולית – ועל כן אפשר לראות את הקיר המפריד בין הכהנים – הכמרים לבין המתפללים. ניתן לראות שוני בבניית הקיר בין הזרמים השונים – גם כאן ההפרדה היא הפרדה חלקית. כמו כן ניתן לראות בכנסייה את השילוש הקדוש – האב-הבן-רוח הקודש.

במבנה מהתקופה הצלבנית, בסמוך לכנסייה, ממוקם אחד מבתי הבר העתיקים האחרונים שעדיין פועלים בגליל. במקום מארחים בודדים, משפחות וקבוצות לסיור בבית הבר, לארוחות צהריים, ערב, קפה ותה. חורי, בעל המקום מנגן על כינור מוסיקה מזרחית מקומית. במקום מפיקים שמן בצורה אוטנטית – אבן החיים – המפרכה. (לא מקובל לכוון ים וממל – אבן רכב ואבן שכב. את רסק הזיתים מכניסים לעקלים (סלים), שמים במתקן הסחיטה ומפיקים את השמן.)

יקב מורד

ביקב מורד שביקנעם, למרגלות הרי הכרמל, הופך הפרי, שנאסף מהטבע ליינות (שיכרים) ולליקרים. ביקב מורד משתמשים בפירות, עשבי תבלין ואפילו ירקות בכדי לייצר יינות אקזוטיים בקשת רחבה של טעמים – מפרי הפסיפורה ועד לרימון.

בשנת 1999 פתחו אתי ויעקב מורד את יקב מורד בו מייצרים יינות ערבים לחיך, בהשראת המתכונים המשפחתיים שעברו מדור לדור. בשנת 2009 הצטרפה משפחת בודנר למשפחת מורד ויחד הם מפעילים יקב בוטיק ברמה עולמית וחולקים את האהבה המשותפת לייך, תוך מחויבות עמוקה לשלמות. מאז מיזוג המשפחות הייצור גדל באופן משמעותי, הוכנסו מכוונות מודרניות ליעול העבודה והגדלת כושר הייצור. ליקב מרכז מבקרים – האורחים מתקבלים בחום על ידי צוות מנוסה ומסביר פנים, צופים בסרטון תדמית של היקב, טועמים ממגוון השיכרים והליקרים ורוכשים ממיטב היינות כאהבת נפשם. במרכז המבקרים ישנה גלריית תולדות היקב, שם יוכלו המבקרים ללמוד עוד על המורשת המשפחתית של יקב מורד. בגלרייה ניתן להתרשם מתמונות, ממוצגים שונים ומכלי תסיסה שקופים בהם ייצרנו בעבר. סדנאות היקב מתקיימות בגלריה כמו גם הרצאות, הדרכות, ימי הולדת וימי גיבוש. כל האירועים בגלריה בתאום מראש. ניתן לשכור את הגלריה לאירועים פרטיים של עד 40 איש. בחנות היקב, יוכלו המבקרים להרכיב חבילות שי מיוחדות ומקוריות לחג ולכל אירוע אחר. הכניסה אינה כרוכה בתשלום. המוצרים ביקב כשרים בהשגחת מועצה דתית יקנעם עלית, כשרות O.K חוג חתם סופר בני ברק וכשרים לפסח כל ימות השנה.

נסיעה לתל אביב

נתניה - נוסדה על ידי קבוצת בני בנימין בשנת 1929 כיישוב לבני המושבות ופועלי הפרדס, והוכרזה כעיר 1948. נתניה נקראת גם "בירת השרון", על שום היותה העיר הגדולה ביותר באזור השרון; וכן "עיר היהלומים", בשל תעשיית היהלומים המפותחת שהתקיימה בה בעבר. עד שנות ה-90-80 אפשר היה עוד למצוא את תעשיית היהלומים בנתניה.

בשל השתייכותה הפוליטית-אידאולוגית של ההסתדרות לימין האזרחי ביישוב, נמנעו ממנה שיתוף פעולה או עזרה מההגת היישוב וההסתדרות הציונית, והיא נאלצה להתקיים על בסיס מקורותיה הכספיים בלבד, שגויסו עצמאית והיו דלים ביותר. בתנאים אלו יזמה ההסתדרות, ובראשה מזכיר ועד ארגון "בני בנימין" עובד בן עמי, את הקמת נתניה. גיוס הכספים למטרת הקמת היישוב החדש החל ב-1928. עובד בן עמי ואיתמר בן אבי"י נסעו בעניין זה לארצות הברית ולאירופה, אך חזרו ללא תוצאות ממשיות. עם זאת, הייתה בליבם תקווה כי מעשיהם יביאו לתמיכתו הכספית של הנדבן היהודי הידוע מארצות הברית נתן שטראוס. במברק ברכה ששלחו לו ליום הולדתו ה-80, הבטיחו לקרוא ליישוב שיקימו על שמו: "נתניה". - העיר קרויה על שם נתן שטראוס והיא העיר הגדולה ביותר בישראל ששמה מנציח אדם - עובד בן עמי היה אדם אמיד ועשיר מאוד, צאצאי הם משפחת דנקנר. הוא שינה את שמו לבן עמי-ר"ת ע"ש סבו שנרצח בהונגריה, אביו והוא עצמו. בן עמי ובן אבי"י נסעו לאמריקה, לפגוש את נתן שטראוס ולבקש - שטראוס לא נותן להם כסף בטענה שחילק כבר את כל מה שהיה לו, הם כמובן מתאכזבים מאוד שכן כינו את העיר על שמו. יש אומרים שהם קיבלו ממנו משהו, יש על זה ויכוח. הרוטשילדים לא נתנו כסף. סיפורו של נתן שטראוס מעניין - עד אירוע הטיטניק לא היה נדבן גדול. שטראוס היה אמור להיות על הטיטניק אך איחר את הרכבת, אחיו נספה על הטיטניק, ולאחר המקרה החליט להתחיל לתרום לארגונים יהודיים. שטראוס משקיע בארץ כספים רבים, בונה מוסדות בריאות וכן האלה. כשנתניה הוקמה, מכיוון שלא בדיוק על שמו של שטראוס, יש שטענו ששמה הוא למעשה - נתן יה' - אלוהים נתן. נתניה הוקמה על שטחי הכפר הקטן אום-ח'אלד - כותבת בזיכרונותיה אשתו של מונטיפריי - כשהגיעו לקחת ולקנות מהשייח' צאלח חאמדן את האדמות הוא אומר להם שאינו רוצה למכור להם אותן, שכן שמר אותן במשך השנים ליהודים. השייח' מבקש מהם דמי נתירה- דמי שמירה - שכמובן היו יקרים כמו קניית האדמות.

אביחיל - הוא מושב עובדים המשתייך לתנועת המושבים ונמצא בתחום מועצה אזורית עמק חפר, צפונית לנתניה. המושב הוקם בשנת 1932 וב-1946 - אוחד עם המושב הסמוך "עין העובד". מקורו של שם המושב הוא ממילת אסתר, בה מצוין כי אסתר המלכה הייתה בת אביחיל. המשורר חיים נחמן ביאליק הוא שהמליץ למייסדי המושב על השם. היישוב הוקם על ידי חיילים שלחמו במלחמת העולם הראשונה במסגרת הגדודים העבריים שבצבא הבריטי. תחילה הוקם היישוב על אדמה שהוקצתה לחיילים המשוחררים על ידי ממשלת המנדט, בצפון הנגב, ליד תל ערד. בעקבות המחסור במים במדבר, הוקם המושב מחדש במיקומו הנוכחי, על ידי קרן היסוד. במושב אביחיל נמצא מוזיאון "בית הגדודים", המנציח את פועלם של אנשי הגדודים העבריים.

מעט צפונית לקיבוץ ניתן לראות בצד הדרך הריסות מבנים, שהם למעשה אתר אימונים ליחידות שונות לתרגול חילוץ מרעידת אדמה. בנוסף ניתן לראות את מתקן החקירות של השב"כ.

הדסה נעורים - עם הקמתו היה הכפר מפלט לילדים יתומים ניצולי שואה שפוננו מהכפר החקלאי 'בן שמן' במהלך מלחמת השחרור. עליית הנוער וארגון נשות הדסה מחליטים להקים בית ספר חקלאי. משום שאין אדמות לחקלאות ולכן מחליטים להקים בית ספר מקצועי - משמש ככזה עד היום.

קשת - סמואל גולד נדבן יהודי, החליט שהוא בונה על החוף קשת כמו בסנט לואיס. קשת בטון בגובה של כמעט 300 מ'. סמואל גולד רצה אישורים מהמדינה, רצה לתרום ולבנות את הקשת עם שם אשתו (שחיה). אולם המדינה טענה שהקשת גדולה מדי ועזר ויצמן נשלח אליו. ויצמן מסביר לו שהקשת עלולה להפריע לתנועת המטוסים, הוא מתרצה ובונה את הקשת הקטנה ותאטרון על שם אשתו האהובה. כעבור פחות משנה התחתן עם אישה חדשה ועקבותיו נעלמו.

שיטה מכחילה - נקראת משום שהענפים הצעירים שלה בגוון כחחל. באוסטרליה, מקור הצמח, הבריטים הביאו במטרה של עצירת נדידת החולות ובהמשך הצמח התפשט - צמח מעזבות (צמח של צדי דרכים). באוסטרליה הם טוענים שהצבע הכחול נובע משמן היתרי ישיש בעלים. ההרים הכחולים באוסטרליה קרואים כך משום שאותו שמן היתרי נמצא גם בעלי האקליפטוס, ככל הנראה עם החום זה נותן מראה כחול. במרץ-אפריל הצמח פורח ומתחיל מדרום לצפון - פריחה צהובה מאוד יפה.

יער חדרה - יער גדול של אקליפטוסים - יער שהוקם בגלל המלריה. מלריה (קדחת הביצות) היא מחלה זיהומית טרופית. המלריה היא אחד מגורמי המוות העיקריים בעולם כיום: היא גורמת לחצי מיליארד חולים ולה 2 מיליון מתים מדי שנה. רוב רובם של מקרי המוות הם באפריקה שמדרום לסהרה. המלריה תוארה כבר על ידי היפוקרטס במאה החמישית לפנה"ס. בספרות היהודית ההיסטורית ניתן למלריה בדרך כלל הכינוי "קדחת". המלריה שלטה במרחב זה ובארץ ישראל מאות שנים, בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20 העליות סבלו מאוד ממחלה זו מאוד. 300 מתוך 600 אנשי חדרה שעלו לאזור נהרגו מהמחלה. בשלב מסוים הם פונים לרוטשילד כדי לטפל בבעיה, הוא שותל אלפי עצים על מנת לטפל בבעיית הביצות. בנטיעת האקליפטוסים קיוו החלוצים בארץ ישראל לבער את הביצות ואת יתושי האנופלס נושאי המלריה. מלריה - מלה אריה (mala aria) "שפרושן: "אוויר רע", שכן חשבו במשך אלפי שנים שהיא נגרמת מהאוויר העולה מהביצות. רק בשנות ה-90 של המאה ה-19 גילה חוקר בריטי בשם רוס. גילה את מקור המחלה. החרק המעביר את הטפיל של קדחת הביצות הוא יתוש האנופלס. היתושה (תמיד נקבה) מוצצת דמו של אדם נגוע, משום שהיא זקוקה לחלבון המצוי בדם על מנת לקיים את צאצאיה. אחרי שמונה ימים של התפתחות טפיל המלריה בגופה הוא מצוי בבלוטות הרוק שלה (שם ישכון עד מותה), זמין להעברה. בעקיצתה דבר הנפוץ בעיקר בשעת בין הערביים ובלילה, היא קודחת חור בגוף לתוך כלי הדם וכדי למנוע כרישה היא יורקת חומר מונע כרישה, ביריקתה פנימה היא מעבירה את אותו פרזיט אל הנעקץ. הספורוזואיטים נכנסים לגוף דרך הרוק של היתושה, נודדים לכבד ומתרבים בתאי הכבד. את הביצה היא צריכה כדי להטיל את ביציה על המים.

יש המייחסים למחלה זו הפלתן של אימפריות- יש שטוענים כי האימפריה הרומית נפלה בגלל מלריה, אין ספק כי אימפריות בהודו וסרילנקה נפלו כתוצאה מדילול אוכלוסייה שנבע ממחלת המלריה. **יש הטוענים** כי ייבוש עמק החולה נעשה על מנת למגר את המחלה. אולם בישראל כבר לא הייתה קיימת בשנות ה-50 – חוסלה על ידי הבריטים בשנות הארבעים. הבריטים השתמשו בשתי דרכים – פיזור החומר הנקרא DDT. השימוש ב-DDT ובאמצעים אחרים הביא להקטנת התחלואה אך גם פגע במרחב – הרעיל מקורות מים למשל. בהמשך הבריטים גילו דג בשם גמבוזיה. דג זה אכל את הביצים של היתושים ועד סוף שנות המנדט בעיה זו בגדול נפתרה. היה ברור שיש לנקז את המים ובאמת זה מה שעשו באזור חדרה והעמקים. קיימת מחלוקת במחקר האם באמת היה מדובר בפרויקט כל כך גדול ומורכב. כיום כמעט אין יתושי אנופלס ואין חולים שמהם ירכשו היתושים את הטפיל. עם זאת, כמה עשרות חולים מאובחנים בישראל מדי שנה, רובם ישראלים שבאו מאפריקה, שם תיירו או משם היגרו.

פרופסור מרגלית מאוניברסיטת בן גוריון, מטייל בנגב ורואה פעילות אורגניזמית בתוך שלולית מגלה ומבין כי בשלולית יש חיידק או יצור שניזון מהביצים של היתושים. הוא מפתח פטנט וזוכה עליו בפרס בין לאומי – מייחסים לו הצלת מיליוני אנשים. החיידק מפוזר בעולם במקומות נגועים והדבר מוריד את התחלואה באחוזים גדולים. כמו כן מחולקים באזורים גם רשתות, אך האוכלוסייה המקומית לא ממש משתמשת בהן כנגד המחלה.

המלריה אינה נגרמת על-ידי חיידק או נגיף, אלא על-ידי ארבעה זנים של הפרוטיסט החד-תאי פלסמודיום; זוהי המחלה הידועה ביותר הנגרמת על-ידי פרוטיסט.

שני הזנים הנפוצים הם *Plasmodium falciparum* (המסוכן ביותר) ו-*P. vivax*; הפחות נפוצים הם *P. ovale* ו-*P. malariae*. הסימפטומים של המלריה כוללים חום, רעד, כאבי פרקים, הקאות והזעה מרובה. עלולה גם להיות הרגשה של דקירות בעור, בעיקר במלריה הנגרמת מ-*P. falciparum*. תסביכים של מלריה כוללים תרדמת, ובכ-20% מהמקרים של מלריה לא מטופלת - מוות. ילדים צעירים פגיעים במיוחד. הטפיל מוגן יחסית מתגובת הנגד של המערכת החיסונית כיוון שהוא נמצא בכבד ובתאי הדם האדומים. עם זאת, תאי דם שהודבקו במחלה ונעים בחופשיות מושמדים בטחול. למניעת גורל זה הטפיל מייצר ציפוי חלבוני המקשה על הפעולה החיסונית. תרופת הכינין הומצאה בידי אינדיאנים מפרו, אשר למדו כי משקה מקליפת עץ הכינין מועיל לחולים. המידע עבר למערב באמצעות איש דת ישועי. בעבר חשבו שלכינין יש גם תועלת מניעתית, אך דבר התברר כלא נכון.

ג'סר א-זקא - מוצאם כנראה סודני או שבט שהתחבר לשבט בדואי. השלטון העות'מאני הביא אותם עוד במאה ה-19 למרחב הביצות, הנביעות עשו את ביצות כברה. הקיבוצניקים באזור הפכו אותן לבריכות דגים. על תושבי הכפר אמרו שהם לא חולים במלריה. התברר שבאמת יש דבר כזה, אנשים הסובלים ממחלה בשם אנמיה חרמשית. מחלה זו אומרת שכדוריות הדם שלהם הן לא עגולות אלא בצורת חרמש, חסר גרעין. אנמיה זו אמנם מחלה לא נעימה, אנשים חולים חיים קשים- אך אינם מתים ממלריה. באזורים באפריקה חיים שבטים שלמים החולים במחלה, משום האנשים הבריאים מתים מהמלריה. התברר שלא באמת מדובר באנמיה חרמשית, יכול להיות שחלק מהם חלו במחלה וזה עזר להם ככפר.

פארדיס - הכניסה לגן עדן – לפי המסורת המוסלמית – על שמו הכפר פורדיס. מימין אפשר לראות את השכונה החדשה של זכרון יעקב – עדן. יש המכנים את המרחב טוסקני, פרובנס. במשך שנים, מדי חורף נחל דליה עלה על גדותיו והכפר כולו הוצף, עד אז חיל הים היה בהיכון לשיטפונות בכפר פורדיס, זודיאקים של השייטת נהגו לבוא ולעזור לאנשי הכפר. בשנת 97 הוסדר הנחל בבטון ונמנעו את השיטפונות החוזרים. היקב של זכרון יעקב- יושב על גבעת זמרים, כפר ערבי שאליו הגיעו ב-1882 קבוצה גרמנית שהקימה בהמשך את זיכרון יעקב. האזור החקלאי עשיר בגפנים, שסק (המוקף רשתות נגד ציפורים שונות, ומגודל לייצוא בעיקר- Loquat). "וואדי מילח" – פרדיס, זאת משום שבעתלית היו בריכות מלח, בעבר נבגו להציף אזור בריכות בהן היו מייצרים מלח, ולהעבירו על גבי גמלים דרך וואדי מילח מזרחה.

אתר חגית - בקטע שבין צומת אליקים לצומת פרדיס, בתחום השיפוט של המועצה האזורית חוף הכרמל יושבת תחנת חגית- תחנת כוח טורבינות גז, יכולה גם לעבוד על מזוט. בעבר ישבה במקום חוות דני- דני גרינברג מגבעת שלמה - חווה לגידול בקר. יש אומרים שדני חזר בתשובה יום אחד או שקיבל בקשה מהרב עובדיה יוסף שיפתור את בעיית הפרה האדומה אחת ולתמיד. הרב עובדיה יוסף רוצה פרה אדומה – בשביל המשיח. בבית המקדש בתקופת בית ראשון ושני, כדי להיטהר טיהור מלא מטומאה החמורה ביותר – טומאת מת – יש צורך במי חתת – ערבוב של מים עם עפר של פרה אדומה. הכהן הגדול היה יוצא מבית המקדש מזרחה לכיוון הר הזיתים, שורף את הפרה האדומה ומייצר מי-חתת להמון שנים. בלי מי חתת, אי אפשר להיטהר ולעלות להר הבית ולכן דני גרינברג לקח על עצמו את המשימה. לפעמים בחדשות יש סיפורים על עגלים אדומים, אחרי חודש צומחות שערות בצבעים אחרים וכולם מתאכזבים. דני נסע לשוודיה, קנה עוברים מיוחדים ועשה ניסיונות, ויש שאומרים שבניסיונות אלה הפסיד את כל הונו. אז הגיע המשיח שלו – חברת חשמל – דני מכר את חלקת אדמתו לחברת חשמל והיום הוא חי בשלום.

תל יקנעם - נחפר על ידי אמנון בן-תור, חפירה מעניינת עם גילויים מעניינים. האזכור הראשון של יקנעם הוא "ענקנעם", ברשימת הערים אותן כבש תחומת מס השלישי מלך מצרים העתיקה באזור ארץ ישראל של ימינו. בתנ"ך מופיע יקנעם – כנראה מופיע שיבוש של השם המקורי.

חנקות וזרחות - חומרים שהצמחים זקוקים להם כדי להתקיים ולעשות את תהליך הפוטוסינתזה. באזור תילים ניתן למצוא חומרים אלו בשפע- זאת משום שמחיה באזור בעבר סיפקה חומרים אורגניים העשירים בחנקות וזרחות – מטבוליזם, קברים, בעלי חיים, מזון וכו'. לכן באזורים אלו נוכל לראות גבעות אלה נצבעות פריחה צהובה- צמחים אלו אוהבים את החנקות וזרחות ומתרבים באזורים אלה.

רכבת העמק - רכבת העמק שהייתה שלוחה של הרכבת החיג'אזית, הוקמה בשנת 1905 ונסעה בין חיפה עד צמח ומשם לסוריה. מבני התחנה נבנו בסגנון טמפלרי ושימשו את מנהלי התחנה, העובדים, משפחות העובדים וכמובן הנוסעים.

נוף המוקיים - העמק מאוד מישורי והגבעות מעגולות. אלוני אבא, בית לחם הגלילים, קיבוץ אלונים – גבעות אלונים שפרעם, גבעות קירטוניות, גיר רך. ניתן להתייחס לסוג הנוף הזה כנוף ממוקיים. ניתן לראות נוף צמחייה ייחודי לגבעות אלונים שפרעם הוא יער פארק, הרבה מאוד עצים בעיקר מן אחד של עץ שהוא אלון התבור- העצים מרווחים יחסית, היער לא סבך. אלון התבור בעבר כיסה חלקים נרחבים בארץ – אלון תבוא ואלון מצוי. עם זאת קיימים זנים נוספים – אלון החרמון, אלון הגולה, אלונים מיובאים שונים. אלון התבור הוא עץ ששלט בארץ ישראל בכל המרחב של הגליל עד הירקון. אזור השרון עד לסוף המאה ה-19 היה אזור יער. היום אנתנו כבר לא ממש יכולים לראות שרידים של היער הזה, אולם עדיין ניתן למצוא מספר עצים בודדים במקומות שונים – למשל חורבת צ'רקס בה ניתן לראות קבוצה של בערך 10 עצים גדולים ומרשימים מאוד.

המילה שרון היא מילה אכדית פירושה – יער – מובן שהאזור אכן היה מיוער מאוד. חלק גדול מיערות האלונים שרדו בזכות התושבים הקודמים של אלוני אבא ובית לחם הגלילית – עזבו את הארץ עם לאחר מלחמת העולם השנייה – הטמפלרים – גרמנים שעלו לארץ ישראל ב-1868, מסיבות דתיות והחליטו ליישב את ארץ ישראל. הם הקימו ראשית את המושבה הגרמנית בחיפה 1868, אחת ביפו ואחת בירושלים ומושבות נוספות ברחבי הארץ – שרונה, ויל-הלמה, וולבלה, בית לחם הגלילית. יש להם חשיבות עצומה בהתפתחות הארץ במאות ה-19 וה-20. הטענה הרווחת היא שהסיבה שיערות ארץ ישראל נעלמו בסוף המאה ה-19 שהפכו להיות פחמים עבור רכבות העות'מאניים. היום במחקר לא ממש מקבלים את הטענה הזו, הטענה אומרת היא שהסיבה העיקרית החלה עוד קודם – בארץ נמצאו המון כבשני סיד, יש צורך בהרבה עץ – לשרוף את הגיר ולהפוך אותו לסיד. בארצנו חומר הבנייה הוא רך יחסית – לבני בוץ, כורכר ולכן יש צורך לסיד אותו על מנת שישרוד לאורך זמן.

צומת המוביל - על שם המוביל הארצי - The National Water Carrier.

קידה שעירה - השיח הקוצני, הקידה השעירה, הוא צמח נפוץ מאוד בישראל ובאזור הים תיכוני בכלל. הוא ניכר למרחוק בזכות הפריחה הצהובה שלו. למתקרב אל הצמח צפויים שתי הפתעות: הצמח קוצני מאוד אך ריחו נפלא.

הקידה השעירה אינה מפונקת: היא צומחת על פני כל סוגי המסלע והקרקות והיא פולשת גם לאזורים מופרעים, כאלה שעברו כריתה או שריפה. יתרה מכך, הקידה היא הראשונה לנבט לאחר הגשמים הראשונים היורדים על שטח שנשרף.

במאה ה-19 הובא לניו זילנד ע"י סקוטי שהביא שיח קטן וארנבות (הנהוגות להתחבא בתוך השיח) – בדיעבד מסתבר שהוא גרם לנזק אקולוגי אדיר. הצמח מחסל את הצמחייה הניוזילנדית באופן שלא נמצא לא פתרון – עוקרים אותו אך ללא הצלחה.

עם העלייה לכיוון גבעות אלונים שפרעם עזבנו את יחידת הנוף – העמקים הצפוניים – עמק יזראעל, עמק חרוד ועמק בית שאן – רצועה שחותכת את ארצנו לרוחב מהגבול עם ירדן עד לחיפה פחות או יותר. עמק זבולון נחשב כבר גליל – בגבול עם מישור החוף – מישור חוף גליל. מראש הנקרה לעכו – מישור החוף גליל מערבי עליון.

נוסעים על הגבול בין גליל תחתון מרכזי לגליל תחתון מזרחי – אפשר לראות את השוני במסלע. בזלתי מול גירני – יבוא לידי ביטוי גם בקרקע – המקור משפיע על הקרקע. על סלע גיר קשה ודולומיט מתפתחת קרקע – טרה רוסה – קרקע פורייה וטובה. בעוד שעל קירטון מתפתחת קרקע בשם – גרנדינה – קרקע בזלתית שגם היא קרקע טובה. לכן גם במקורות מאזור הארבל, שבו קרקע בזלתית יצאו כל מיני הדגנים השונים. קרקעות מסוגים שונים כמו קרקעות חול – באזור מישור החוף למשל – מכונות קרקעות גרומוסול – חול אבל לא בדיוק – אלא תערובת, כך הופכת למאווררת וקלה- חול הופך את הקרקע למאווררת. גרומוסול היא ערבוב קרקעות- קרקע סחף – יכולה להיות קלה וכבדה תלוי בהרכבי הערבוב המשתנים. חמרה, למשל- היא קרקע תחמוצות ברזל הנותנות את הצבע האדום.

במסגדים שונים - נוכל להבחין במספר משתנה של מגדלים, מינרטים. באיסטנבול יש מסגד עם שישה מגדלים- יש שאומרים שהוא ביקש "אלטיין", מה שיכול היה להישמע כזהב \ שישה מגדלים. הסיבה לכך היא אסתטית בלבד – הצורך הוא במגדל אחד, כך שהמואזין יוכל לפנות לאנשי הכפר לבוא לתפילה. בעבר העדיפו מואזין כבד גוף כי קולו מלא תהודה, אולם עצם העלייה למגדל 5 פעמים ביום בעייתית לאדם כבד גוף, עם הזמן שמו רמקול למטה בתחתית המגדל כדי להקל, והיום מדובר בהקלטה.

הסהר והכוכב - הפכו לסמל על המסגדים והמבנים המסמלים אתרים מוסלמים. ב-1451 מחליט מחמד הכובש שנמאס לו מקונסטנטינופול ומחליט לכבוש אותה מידי הנוצרים הביזנטיים. במשך שנתיים הוא ממתין מול החומות, ומסתער מדי פעם ללא הצלחה, על אף שהיו לו את התותחים הגדולים ביותר הקיימים באותה תקופה. גם שמצליח להבקיע את החומות באמצעות התותחים, עד שהחיילים מסתערים כבר מתקנים אותה. הסיפור אומר שהוא העוזר שלו חולם חלום, בחלום הוא רואה שיכבוש את העיר בלילה שיראה את כוכב נגה בין דוֹזרועות הירח. בעודו מסתער לילה אחר לילה ללא הצלחה, ב-29.5.1453, הוא רואה את כוכב נגה בין זרועות הירח ומסתער. חייליו נכנסים לחפירים, זורקים עליהם מים ושמן ורתח, לכאורה אין שום דבר שונה מיתר הנסיונות הכושלים. אולם הפעם כשחף תועה פוגש בקונסטנטיניוס ה-11, הקיסר הביזנטי והורג אותו, מאבדים מגני העיר את המוטיבציה והעיר נכבשת. מחמד הכובש (מוחמד), ראשית רץ לכנסייה הגדולה, ומוריד את הצלב ושם סהר. הוא משנה את שמה של העיר לאיסטנבול "איסט טן פולין"? (נלך העירה? נרד העיר?)- אמירה ששמעו הטורקים בקרב המקומיים ומצביעה על היותה של קונסטנטינופול העיר הגדולה. היהודים במשך השנים קראו לעיר קושתה – קושתדינה – קושתה- קושתנטינופול שמה הקודם של העיר.

לזכר חלומו את נגב בין זרועות הירח, הציב כוכב בין זרועות הסהר. הדבר הפך למעין סמל של האימפריה העות'מאנית שהכניסו אותו לדגל לא רק טורקיה, אל גם באלג'יריה, מרוקו ומדינות נוספות. המחזה של נגה בזרועות הירח קורה פעם בכמה עשרות שנים.

בשנת 1925 התחדשו החפירות בתל מגידו בהיקף נרחב במימונו הנדיב של המיליונר ג'והן דיוויסון רוקפלר. מה שלא מצא חן בעיניו הייתה דרך החתחתים הבוצית לעבר מגידו. לפיכך מימן בנפרד סלילת כביש בדרך זו ולא רק משער העמקים עד תל מגידו אלא אפילו הלאה מזרחה, בואכה ג'נין - כדי שהסעת הפועלים הבאים משם תהיה נוחה ומהירה יותר. זו אפוא ראשיתו של כביש זה (דרך 70-66) המכונה כביש רוקפלר.

לימים זכה חלקו המזרחי של הכביש, מתל מגידו עד ג'נין, בכינוי נוסף - כביש האפיפיור. האפיפיור פאולוס השישי בא לביקור בן יום אחד בישראל בינואר 1964. זכר לביקור נשמר גם בכביש האפיפיור, העולה אל הר ציון בירושלים. כל הכבישים בארץ הנוסעים מכיוון צפון לדרום הם כבישים זוגיים.

כל הכבישים בארץ בנוסעים ממזרח למערב הם כבישים אי-זוגיים. כביש אחד שונה, יוצא דופן, הוא כביש 70 הנוסע מכיוון פארדיס, זיכרון יעקב. הסיבה לכך היא שהכביש מתעקל ונוסע צפונה עד לשלומי, כך שהוא למעשה כן כביש צפון דרום ולכן מספרו הזוגי. *חשוב לא להשתמש במספרי כבישים במבחנים השונים- יש להשתמש בצירים ונקודות המוצא והיעד.

תמליל סיור מספר 2 לעמק אילון והסביבה

מסלול: פארק קנדה, אמאוס, קברי המכבים, מודיעין, לטרון ותל גזר

פארק קנדה - פארק איילון

הפארק הוא פארק עצום ויש בו המון מה לעשות- חרבת עקד, תצפית ילו, עמק המעינות ועוד. הפארק נמצא משני צידי כביש 3, כביש רוחב ממבוא חורון, דרך צומת מסמייה ועד אשקלון, בסמוך לצומת לטרון וצומת חטיבה שבע.

במרחב בפארק נמצא אזור של קבר השיח' אבן ג'יבל, בית המרחץ הרומי ובית הקברות המוסלמי. כמו כן נמצאת בריכת התמרים, האגם של פארק קנדה, מסלול המכונה "עמק המעינות" מוביל אליו. במרחב הזה של אמאוס – לטרון, מנזר שתקנים, המשטרה הבריטית, אתר ההנצחה לחיל השריון. כשעוברים מצומת חטיבה שבע לכיוון הכניסה לפארק, כביש קטן נכנס ימינה ומוביל לבית הארחה של המנזר, ליקב ולתל לטרון שכיום מפאת סכנת התמוטטות אסור לעלות על המבנים הצלבניים – מאחורי המנזר. למרגלות תל לטרון אנדרטת חטיבה 7 – שהוקמה במקום ב-48 במסגרת ניסיונות כיבוש לטרון. האנדרטה המרכזית שלהם ברמת הגולן, אך כאן נמצאת אחת נוספת.

יחידת הנוף שפלת יהודה - שפלת יהודה נמצאת בין הרי יהודה למישור החוף. מצפון לשפלת יהודה מתחילה יחידת הנוף השרון.

גבולות שפלת יהודה :

גבול הדרומי - נחל שקמה

גבול צפוני - נחל הירקון

גבול מערבי - גבול טופוגרפי – בערך קו גובה 200 מ' מעל פני הים. (אזור קסטינה-מסמייה)

גבול מזרחי – שתי אפשרויות- קו גובה 450 מ' פלוס מינוס מעל פני הים, או המעבר בין גיר לבין קירטון- קו גבול מובהק וחד משמעי.

למעשה נוצר מעין מלבן צר וארוך היוצר אזור מעבר בין אזור ההר המאוד מיושב לבין מישור החוף המאוד מיושב. שפלת יהודה בעת העתיקה אינה מקום מיושב אלא אזור מעבר. יש בה ישובים בדרך כלל קטנים – גם ישובים שנחשבים גדולים, כמו לכיש למשל, הם לא בסדר גודל של ערים או ישובים גדולים. השפלה כולה מכוסה סלע קירטון וזה מה שהשפיע על ההיסטוריה של שפלת יהודה.

לסלע שתי תכונות חשובות - סלע רך שחלחול המים בו גרוע. לכך כמה משמעויות

קרקע פחות פורייה על המדרונות, הרבה יותר פורייה בעמקים בגלל הסחף וגידול של כל הדברים הביזויים (היצורים החיים בסביבה נתונה : בני אדם, בעלי-חיים, צמחים, פטריות וחיידקים).

אין בשפלה מעיינות. רק בצפון השפלה יש מעיינות – שתי דוגמאות חריגות הן המעיין בתל גזר (זו הסיבה שתל גזר נמצא במקומו), ובפארק איילון. זו הסיבה העיקרית שבגללה לא התפתחו בעת העתיקה ישובים גדולים.

מקורות המים הזמינים לתושבי השפלה בעת העתיקה היו בארות ובעיקר בורות. ניתן למצוא פחות בארות משום שמי התהום עמוקים מאוד – בארות עמוקות נמצאו בתל סוכו, בתל גודד ובאר רסק (אחד ממקורות המים של בית גוברין). השימוש בבורות יעיל יותר היות שכמות המשקעים באזור היא סבירה, סביב 500-550 מ"מ, אגירת המים היא יחסית קלה – יש משקעים ואין חלחול טוב. משום כך אפשר לקחת את הנגר העילי בקלות ולהכניס אותו לבורות שאת חלקם בכלל לא צריך לטייח (רק את הסדקים). כמות מים שהיא זמינה רק בחורף בעייתית, ולכן הישובים בעת העתיקה לא גדלו והתפתחו.

מבחינת הישובים בשפלת יהודה ניתן לראות סידור די מובהק והגיוני, הישובים מסודרים בצורה מאוד אופיינית בשפלת יהודה. היות ששפלת יהודה נחתכת על ידי סדרה של נחלים הזורמים מאזור ההר לכיוון מישור החוף – הישובים מסודרים לאורך הדרכים הראשיות.

עמק איילון, עם סדרת הנחלים בנכנסת אליו, יורד מאזור ההר (רמאללה, צפון ירושלים) ממשיך היום לירקון (בעבר לים), לאורכו סדרה של תילים (ישובים עתיקים). הנחלים העיקריים – מצפון לדרום :

נחל איילון – לאורכו גם איילון - חירבת ילו ותל גזר

נחל נחשון (כביש מספר 1 היום) – תל לטרון, חירבת חתולה

נחל שורק- תל צרעה, תל בית שמש

נחל האלה- חרבת כאיפה, תל סוכו, תל עזקה

נחל בית גוברין (תרקומיא)- תל גודד, תל מרשה, בית גוברין

נחל לכיש- תל לכיש (יותר קטן ומינורי ואינו דרך ראשית גדולה)

סדרה של נחלים ודרכים ראשיות שעל בסיסן הישובים ממוקמים הישובים ולידן ניתן לראות גם מתקנים של **דרכים ראשיות** – ח'אנים, מצודות שמירה, בורות וכו'. בחלק מהמקרים יש קו תילים אחד מערבי. תל צפית למשל – המשך של נחל האלה.

היות שהשפלה היא אזור שבו האדמות הטובות הן בעמקים והעמקים הם רחבים בגלל המסלע הרך, ניתן היה לפתח גידולים רבים- העיקריים בהם גפן וזית. לימים נוספו גידולים נוספים ביניהם תאנים, שקדים וחרובים (גידול עיקרי באזור).

השליטה בעמק איילון - נחל איילון מהווה את אחת הדרכים המרכזיות בין ההר למישור החוף. מסיבה זו לאורך ההיסטוריה התרחשו באזור עשרות קרבות ועימותים במטרה להשיג את השליטה על הדרך. לשלוט לא בהכרח אומר לשבת עליה, אלא לשבת על האזורים מעל הדרך – תל איילון, תל גזר, מעלה בית חורון (לשלוט על המעלה עצמו- חלק מנחל איילון). סדרה של קרבות וניסיונות חוזרים ונשנים להשיג שליטה באזור : הסיפור הבסיסי והמוכר הוא של יהושע בן נון.

בראשית תקופת הברזל, תקופת ההתנחלות נעשו ניסיונות כושלים להשיג שליטה על הדרך על ידי תפיסת גזר. שלמה במאה ה-10 לפנה"ס, מקבל מפרעה, שכובש בשבילו, את גזר ומאז היא יהודאית ולא כנענית. בבית שני – קרבות המכבים – שני קרבות מתוך 8 של יהודה המכבי מתרחשים בעמק איילון – קרב אמאוס וקרבת בית חורון.

הכיבושים המוסלמים של ארץ ישראל – 634 – קרב אמאוס. אמאוס הופכת בשלב מסוים גם בירת המרחב של ארץ ישראל.

הצלבנים בסוף המאה ה-12 – קרב בגזר על השליטה במרחב. הצלבנים שלטו על הדרך מנקודת שליטה אחת מבני סמואל, בתחילת הדרך, והיה חשוב להם להשלים את השליטה באזור – בגזר.

1948 – היה ברור שהנקודה של לטרון והמרחב הוא נקודת מפתח כצומת דרכים מרכזית בארץ ישראל. פעם אחר פעם ניסו לכבוש ללא הצלחה את המרחב הזה – סדרה של מבצעים עקובים הדם והאזור נשאר בידי ירדן עד 1967.

1967 – נכבש המקום על ידי חטיבה 10. אזור זה הוא המקום היחידי בארץ שבו, כאחד הדברים הראשונים שנעשו ממש לקראת סוף המלחמה ומיד לאחריה, גורשו כל הכפרים הערביים – אולי סימן לתפיסת חשיבות המרחב.

מעט אחרי 1967 המרחב הופך להיות פארק של ק"ל, לאחר מעט עימותים עם הישובים באזור שרצו להשיג שליטה בקרקעות ולעבות את החקלאות. על אדמות של אחד בכפרים, בית נובה, נבנה הישוב מבוא חורון. **יהושוע בן נון** - 1200 לפנה"ס, ראשית תקופת הברזל \ ההתנחלות. בזמן כיבושי ארץ ישראל ישנה מעין בריית מלכים נגד יהושע.

יהושע י', ח' - יג': " ח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-יְהוֹשֻׁעַ אֶל-תִּירָא מִהֶם, כִּי בְיָדְךָ נִתְּתִים: לֹא-יַעֲמֵד אִישׁ מֵהֶם, בְּפָנֶיךָ. ט וַיָּבֹא אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ, פְּתָאִם: כָּל-הַלְּיָלָה, עָלָה מִן-הַגִּלְגָּל. י וַיְהִימָה יְהוָה לִפְנֵי יִשְׂרָאֵל, וַיִּכַּסּ מִכָּה-גְדוֹלָה בְּגִבְעוֹן; וַיִּרְדְּפֵם, דָּרָךְ מַעְלָה בֵּית-חֹרֶן** וַיִּכַּסּ עַד-עֲזֹקָה, וְעַד-מִקְדָּה***. יא וַיְהִי בְּסֹס מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל, הֵם בְּמִוֶּרֶד בֵּית-חֹרֶן וַיְהוֶה הַשְּׁלִיחַ עֲלֵיהֶם אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת מִן-הַשָּׁמַיִם עַד-עֲזֹקָה-וַיִּמְתּוּ: רַבִּים, אֲשֶׁר-מֵתוּ בְּאֲבְנֵי הַבָּרָד, מֵאֲשֶׁר הִרְגוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, בְּחֶרֶב. { ס } יב אַז דָּבָר יְהוֹשֻׁעַ, לִיְהוָה, בְּיוֹם תַּת יְהוָה אֶת-הָאֶמְרִי, לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיֹּאמֶר לְעֵינֵי יִשְׂרָאֵל, שְׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דּוֹם, וְגֶרֶם, בְּעַמְקֵי אֵילֹן. יג וַיִּדְּם הַשָּׁמַשׁ וְגֶרֶם עָמֵד, עַד-יָקַם גּוֹי אֲבִי-וְ-הַלֵּא-הִיא כְּתוּבָה, עַל-סֵפֶר הַיָּשָׁר; וַיַּעֲמֵד הַשָּׁמַשׁ בְּחֻצֵי הַשָּׁמַיִם, וְלֹא-אָץ לְבֹא כְּיוֹם תְּמִים. "

איך זה שאדם מצווה על אלוהים? האם זה קרה בהיסטוריה שבני אדם, בעזרת האל, הצליחו לשנות סדרי עולם?

תקופת ישעיהו וחזקיהו, מאה 8 לפנה"ס. חזקיהו מקבל נבואת נחמה עבורו ועבור העיר באופן זמני לפחות. הוא כל כך נפעם ומבקש סימן הוכחה. כסימן השמש זהה בדיוק לכיוון השני – 10 מעלות (מעלות במקרא ככל הנראה – מדרגות)

מלכים ב', כ', ד' - יא': " ד וַיְהִי יְשַׁעְיָהוּ--לֹא יָצָא, הָעִיר (חֲצָר) הַתִּיכְנָה; וַדְּבַר-יְהוָה--הִיָּה אֵלָיו, לֵאמֹר. ה שׁוּב וְאָמַרְתָּ אֶל-חֲזַקְיָהוּ נְגִיד-עַמִּי, כֹּה-אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי דָוִד אָבִיךָ, שְׁמַעְתִּי אֶת-תְּפִלָּתְךָ, רֵאִיתִי אֶת-דְּמִעָתְךָ; הִנְנִי, רֹפֵא לְךָ--בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי, תַּעֲלֶה בֵּית יְהוָה. ו הִסְפַּתִּי עַל-גְּמִידְךָ, חֲמֵשׁ עָשָׂרָה שָׁנָה, וּמִכֶּפֶץ מְלֶכֶד-אֲשׁוּר אֲצִילְךָ, וְאֶת הָעִיר הַזֹּאת; וְגִנֹּתִי, עַל-הָעִיר הַזֹּאת--לְמַעַן, וְלִמְעַן דָּוִד עַבְדִּי. ז וַיֹּאמֶר יְשַׁעְיָהוּ, קַחוּ דְּבַלְתַּת תְּאֵנִים; וַיִּקְחוּ וַיִּשְׂיִמוּ עַל-הַשְּׁחִין, וַיְחִי. ח וַיֹּאמֶר חֲזַקְיָהוּ, אֶל-יְשַׁעְיָהוּ, מַה אֹת, כִּי-יִרְפָּא יְהוָה לִי; וְעֲלִיתִי בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי, בֵּית יְהוָה. ט וַיֹּאמֶר יְשַׁעְיָהוּ, זֶה-לְךָ הָאֹת מֵאֵת יְהוָה, כִּי יַעֲשֶׂה יְהוָה, אֶת-הַדְּבָר אֲשֶׁר דָּבַר: הַלֵּךְ הֲצַל עֶשֶׂר מַעְלוֹת, אִם--יָשׁוּב עֶשֶׂר מַעְלוֹת. י וַיֹּאמֶר, יְחֻזְקִיָּהוּ, נִקַּל לְצַל, לְנִטּוֹת עֶשֶׂר מַעְלוֹת; לֹא כִי, יָשׁוּב הֲצַל אַחֲרָיִת עֶשֶׂר מַעְלוֹת. יא וַיִּקְרָא יְשַׁעְיָהוּ הַנְּבִיא, אֶל-יְהוָה; וַיִּשָּׁב אֶת-הֲצַל, בְּמַעְלוֹת אֲשֶׁר יָרְדָה בְּמַעְלוֹת אֲחֻזַּי אַחֲרָיִת--עֶשֶׂר מַעְלוֹת. "

מטבע הדברים מופיע הסיפור גם בספר ישעיהו פרק לח', ח': "ח הִנְנִי מְשִׁיב אֶת-צַל הַמַּעְלוֹת אֲשֶׁר יָרְדָה בְּמַעְלוֹת אֲחֻזַּי בְּשֹׁמֶשׁ, אַחֲרָיִת--עֶשֶׂר מַעְלוֹת; וַתִּשָּׁב הַשָּׁמֶשׁ עֶשֶׂר מַעְלוֹת, בְּמַעְלוֹת אֲשֶׁר יָרְדָה. "

זו לא הפעם האחרונה - גם אצל משה וגם אצל חז"ל, אצל נקדימון בן גוריון – ניסיון לשלוט בגרמי השמיים, אך הוא מאוד חריג ומעלה שאלות רבות.

במדרש תנחומא: משעה שהשמש זורחת עד שעה שהיא שוקעת אין קלוסו של הקב"ה פוסק מפיו, שנאמר ממזרח שמש ועד מבואו, וכן את מוצא בשעה שעמד יהושע ועשה מלחמה בגבעון מה כתיב שם, אז ידבר יהושע לה' וגו', שמש בגבעון דום וגו' (יהושע י'), אבן יהושע לשתק את החמה, אמר לו שמש בגבעון דום, למה אמר לו דום, שכל זמן שהוא מקלס יש בו כח להלך, דמם עמד, לכך בקר לו יהושע שיעמוד, אמר לו השמש ליהושע, וכי יש קטן אומר לגדול ממנו דום, אני נבראתי ברביעי, ובני אדם נבראו בשישי, אמר לו יהושע בן חורין שהוא קטן ויש לו עבד זקן אינו אומר לו שתוק, ואברהם אבי הקנה לו הקב"ה שמים וארץ, שנאמר (בראשית י"ד) ברוך אברם לא- עליו קונה שמים וארץ, ולא עוד אלא שנשתחיה השמש לפני יוסף, שנאמר (שם ל"ו) והנה השמש והירח וגו', אמר לו וכיון שאני שותק מי יאמר קלוסו של הקב"ה, אמר לו דום אתה ואני אומר שירה בעבורך, שנאמר (יהושע י') אז ידבר יהושע לה', אין אז אלא שירה, שנאמר (שמות ט"ו) אז ישיר משה וגו'... (אחרי ט).

יש לסיפור זה עוד מקורות רבים, לימים כותב על זה גם יוסף בן מתתיהו בקדמוניות היהודים.

תצפית איילון - שמאלה וקדימה – העיר מודיעין, ומימין לה ניתן לראות את מכבים ורעות – אפשר לראות עד כמה האזור מושפע מההיסטוריה של החשמונאים והמכבים. כמו כן ניתן לראות את גדר את הפרדה ואת הכפר בית סירא.

תחתיו הישוב מבוא חורון. מעליו רואים את הכפר בית עור אל-תחתא, (בית חורון תחתון) ובית עור אל-פוקא - ישובים המזוהים כבית חורון תחתון ובית חורון עליון בהתאמה, המוזכרים כבר במקרא ועולים על הדרך הראשית העתיקה. תל איילון, תל ילו, נמצא למטה וניתן לראותו בברור. נחל יתלה – לא רואים אותו ממש.

במרחב זה יהושע בסביבה של חלוקת הנחלות. שבט דן מקבל את הנחלה שלו: פרק יט', מ' - מד': " מ לְמֹטָה בְּנֵי-דָן, לְמִשְׁפַּחְתָּם, יָצָא, הַגּוֹרֵל הַשְּׁבִיעִי. מא וַיְהִי, גְּבוּל נְחֻלָּתָם--צָרְעָה וְאֶשְׁתָּאוֹל, וְעִיר שְׁמֶשׁ*. מב וְשַׁעֲלָבִי וְאֵילֹן, וְיִתְלָה מִגְּוֵי אֵילֹן וְתַמְנָתָה, וְקָרוֹן. מד וְאֶתְקָה וְגִבְתוֹן, וּבַעֲלָת. "

כנראה בית שמש, שעליון שמאלה למטה הישוב שמזוהה אך אין שם ישוב של הברזל, לימים תל ילו שמשמר את השם איילון, נחל יתלה עולה מזרחה, ביננו ובין הישוב נטף הנמצא במעלה הנחל נמצא עש 48 הכפר "בית-תול" שאולי שימר את השם יתלה. כנראה הצד המערבי של נחל איילון. עד שלדן אין ברירה ועוד צפונה, זו הנחלה שלו – אזור עמק איילון.

עמק המעינות - כמו שאמרנו המעינות הם חריגים לאזור השפלה, ובחלק העליון של פארק איילון היו סדרה של מעיינות. בפעם הראשונה שנבנה במקום ישוב מהותי, אמצע בית שני, נלקחו ככל הנראה המים מהמעיינות באמצעות סדרה של אמות מים (כנראה אמת מים אחת לעיר ואמת מים אחת לאזור החקלאי),

תת קרקעיות או עליונות (ששרדו בחלקן), מטה לאזור הישוב. לאורך מסלול עמק המעינות אמות המים עולות ויורדות מעל ומתחת לפני הקרקע. לאחרונה עברו אמות המים שיפוץ קל – בעבר היו שבריהם מפוזרים באזור. שטח המסלול עובר בשטח שהיה השטח החקלאי ואזור הקבורה של העיר הרומית (ניתן לראות גם מערות קבורה לאורך המסלול), למטה נמצא אזור המגורים, שהפך לימים לכנסייה. יכול מאוד להיות שהיו במקום גם מעיינות חמים, זאת ניתן ללמוד משם הישוב - חמת – המרמז ככל הנראה על אופי המקום ואופי המים (חמת גדר, חמת טבריה), אולי גם בגלל זה נבנה בית מרחץ רומי למטה. לימים בהשפעת היוונית שפשטה ביהודה, השתבש השם לאמאוס. האזכור הראשון לאמאוס מופיע בספר מכבים – מאה 1-2 לפנה"ס. הח' הפכה לא' והת' לסי' בשל ההגייה ששובשה. במשנה והתלמוד חוזר שוב השם חמת –

במאה ה-3 לספירה בנויים הרומאים עיר שניתן לראות את שרידיה, ניקופוליס - עיר הניצחון. ככל הנראה על כך שנבנתה עיר בצומת דרכים חשוב, במקום אוכלוסייה יחסית גדולה ומשום כך נבנה גם בית המרחץ הרומי שמתוארך למאה ה-3 לספירה.

השם אמאוס שוב חוזר בתקופה המוסלמית הראשונה – הערבית הקדומה, מאות 7-9 לספירה, עם הכיבוש בארץ. השם משתבש והופך לאימואס, שם שנשאר עד 1967. מהמאה ה-16 והלאה הלכו והוקמו 4-5 כפרים ערביים במקום – שניים בצד הצפון מזרחי ילו ובית נוה, בצד הדרום מזרחי דיר-עיוב פחות או יותר מעל שער הגיא, היושב על מעיין ושרידים רבים שלו נמצאים עד היום, והכפר הגדול-אימואס שישב במרחב של מה שהיה ניקופוליס. כפרון נוסף קטן לטרון – באזור שבין המשטרה הבריטית למנזר השתקנים שהלך ונמוג במהלך השנים. כפרים אלו נמחקו לחלוטין מאז 1967, אך חלק מדברים ניתן לראות – טרסות, עצי פרי, בית הקברות של אימואס, חלקי בתים, תצלומי אוויר מ-48 ואחר כך ועוד. כמו כן הדרכים שנשענו בהם הן דרכים שחיברו בין הכפרים השונים שישבו במקום. השמות חמת-אמאוס די חוזרים על עצמן, ניקופוליס זה שם זמני במאות 1-3 לספירה ומהר מאוד נעלם.

בתלמוד הירושלמי סדר זרעים, מסכת שביעית: דף כה, ב פרק ט הלכה ב משנה: "שלוש ארצות לביעור יהודה ועבר הירדן והגליל ושלוש ארצות לכל אחת ואחת גליל העליון וגליל התחתון והעמק, מכפר חנניא ולמעלה כל שאינו מגדל שקמין גליל העליון, מכפר חנניא ולמטה כל שהוא מגדל שקמין גליל התחתון ותחום טבריא העמק

וביהודה ההר והשפלה והעמק ושפלת לוד כשפלת הדרום וההר שלה כהר המלך מבית חורון* עד הים מדינה אחת ולמה אמרו שלוש ארצות שיהו אוכלין בכל אחת ואחת עד שיכלה האחרון שבה ר"ש אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה ושאר כל הארצות כהר המלך וכל הארצות כאחת לזיתים ולתמרים ... וההר שלה כהר המלך מבית חורון ועד ים מדינה אחת פרא כורין אמר ר"י עוד היא יש בה הר ושפלה ועמק מבית חורון ועד אמאוס הר מאמאוס ועד לוד שפלה מלוד ועד הים עמק." ככל הנראה בית חורון. מישור החוף.

יש חלוקות וחלוקות אלה באות לידי ביטוי גם בגידולים.

מדרש מאוחר יותר, ככל הנראה מהמאה ה-7 לספירה, מדרש זוטא לשיר השירים ו', ט': במדרש על פרשת המרגלים נאמר: " ... מה ראו בשעה שהגיעו לחמת .. היו אחימן, ששי ותלמי רודפים אחריהם עד שהגיעו למישור של חמת שביהודה ... כשבאו לפני משה, הוציא דיבת הארץ"

שוב חוזרים לחמת- יש משחק עם אמאוס וחמת הלוח חזור. גם בבית שני נראה את זה בברית החדשה. כאמור, אחרי 67 היו הרבה ויכוחים והוחלט להפוך את זה לפארק של קק"ל והיה צריך לשתול הרבה מאוד- 8000 דונם. אגודת ידידי הקרן הקיימת בקנדה תרמה את הכסף – כגוף ציוני שיש לו תורמים בכל העולם. לפני כ-10 שנים קבוצה פלסטינית של משפטנים מהעולם פנתה לאגודה הראתה והוכיחה לה שהפארק הוקם על גבי כפרים ערבים שהיו במקום עד 67. אותה אגודה פנתה לקק"ל וביקשה לשנות את השם. השם שונה לפארק איילון- אולם השם פארק קנדה הושרש בצורה עמוקה בפי העם וקשה לשנותו – היום ניתן למצוא את הפארק בשני בשמות.

במקום ניתן לראות עצי שקד, זית, תאנים, חרובים ועוד. חשוב להזכיר שגם במקורות ניתן לקרוא על אופי הגידולים במקום – ירמיהו פרק א', יא-יד': " יא וְהָיָה דְבַר-יְהוָה אֵלַי לֵאמֹר, מֶה-אַתָּה רֹאֵה יְרֵמְיָהוּ; וְאָמַר, מִשָּׁל שָׂקֵד אָנִי רֹאֵה. יב וַיֹּאמֶר יְהוָה אֵלַי, הֲיִטְבֵּת לְרֹאוֹת: כִּי-שָׂקֵד אָנִי עַל-דְּבָרִי, לְעֵשֶׂתוֹ. יג וְהָיָה דְבַר-יְהוָה אֵלַי שְׁנִית לֵאמֹר, מֶה אַתָּה רֹאֵה; וְאָמַר, סִיר נְפוֹחַ* אָנִי רֹאֵה, וּפְנִי, מִפְּנֵי צְפוֹנָה. יד וַיֹּאמֶר יְהוָה, אֵלַי: מִצְּפוֹן תִּפְתַּח הַרְעָה, עַל כָּל-יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ. "

***ככל הנראה** סיר נפוח הוא למעשה סירה קוצנית – קוף שרוח נופחת בו. סיר מופיע כמה פעמים במקרא במשמעות של קוף. ירמיהו במאה ה-6 לפנה"ס הוא נביא החורבן, הוא וצדקיהו יהיו האחרונים להישאר ביהודה – זו ראשית נבואת החורבן שתגשים את עצמה בהמשך.

הבריכה בסוף המסלול היא בריכה מלאכותית שנחפרה על ידי הערבים וממנה הלכו המים להשקיה. קק"ל שיפצה את הבריכה – בחורף יש מים בקיץ כמעט ואין. צמחי מים נוטים באופן מובהק לפרוח הקיץ – ניתן לראות את הנימפאות והסוף.

מנזר השתקנים

נמצא מרחב של לטרון, אם נעשה את ההבדל בין מרחב אמאוס לטרון, בסמוך לצומת חטיבה שבע. הכניסה בלבוש צנוע – חולצת שרוולים, מכנסיים ארוכים ובלי כובע, חשוב להשקיט פלאפונים.

ממול מגרש החניה של מנזר השתקנים ישנו פסל גדול, פסל הידידות – חדש יחסית, המוקדש ל3 אישים: סלאח א דין, ברנרד מקלרבו, והרמח"ל. פסל זה מסמל את תכונות האצילות והשלום שהיו קשורות ל3 האישים הללו, ואומר שאותם תכונות אנושיות יכולות להיות קיימות בכל 3 הדתות, והם כעין מכנה משותף גבוה יותר מהפירוד ביניהם. על הפסל אמרות של שלושת האישים בנושא סובלנות כלפי העם האחר.

בנצרות ובנזירות הקתולית יש סדרה של מסדרים. מסדר היא קבוצה של נזירים החיה על בסיס מוטו מסוים ובמטרה מסוימת. על מנת להגשים את המטרה יש איזשהו תקנון. המטרה המרכזית היא לפרוש מהקהילה אבל לתרום לה בצורה אחרת – לשם זה הוקמו המסדרים.

בניגוד לנזירות הקתולית בה יש פרישה אמיתית מהקהילה. הנישואים לכאורה הם נישואים עם האל והמטרה היא משותפת. המסדר שנחשב למהותי המסודר הראשון שנוסד בהיסטוריה, בצרפת במאה ה-6 הוא המסדר הבנדיקטי (הבנדקטיני) ע"י בנדיקטוס הקדוש שכתב תקנון מסודר – תורגם לעברית ונקרא "הרגולה של בנדיקטוס". הוא ראה בתפישתו העולמית שצריך לפרוש מהחיים הגשמיים וההבלי העולם ולעבור להתפלל לחיים שהם יחידים ופנימיים. המסדר הבנדיקטי הפך לנפוץ מאוד בעולם. אחד העקרונות החשובים בו הוא לא להיות נטל מהציבור – רוב המנזרים האחרים מקבלים עזרה מהציבור – סיסמתם "תורה ועבודה" – לימוד רב ועבודה. למנזרים אלה יש תעסוקה – במנזר לטרון מייצרים שמן זית ויין.

בתוך המסדר הבנדיקטי יש כמה דרגות של חומרה ושמרנות, אולם לא כל המנזרים פועלים בצורה זהה. המנזר בלטון הוא מנזר מאוד שמרן – כבר ב-3 בבוקר מתחילה הפעילות, זמני תפילה מוגדרים, תפילות אישיות, תפילות משותפות, אחזקת המקום, זמן אישי בתאים (בחדרים), שעות לימוד, ארוחות וכו'. המנזר באבו-גוש שייך גם הוא למסדר הבנדיקטי (שם קמים ב-4).

השטח היה אחד השטחים של הכפר הערבי אימואס. לקראת סוף המאה ה-19, שנות ה-70, כנראה בעקבות תקופת בצורת ופעילות הנוצרים בארץ ישראל ובירושלים, קנה את המסדר הכרמליטי שמרכזו בכרמל הכרמליטים קונים את השטח ומנסים לבנות מלון – מלון המכבים ונכשלים (אם כי עדיין יש בית הארחה מאחורה). לימים את חלק מהקרקעות קונה המסדר הטריפטי שהוא חלק מהמסדר הבנדיקטי. תת פלג שנקרא על שם מחוז לטרק בצרפת. הם בונים את המנזר בשלבים עד אמצע המאה ה-20. ניזוק מאוד ב-1948 והיה צורך לבנות כמעט את הכל מחדש.

המנזר נבנה במקום לאור שתי מסורות המהוות שתי סיבות לעצור במקום כשעולים לירושלים ולבנות פה את המנזר:

מסורת אחת של התגלות ישו אחרי שהוא קם לתחייה באמואס.

בימי הביניים נוצרה מסורת נוצרית חדשה – התל למעלה הוא תל לטרון, תל עתיק שבעיקרו מצודה צלבנית – לטורוניה סבליה – המבצר של האבירים. השם לטורונה למצודה – נשמע דומה לטרון או לטורוניוס שזה גנב. במסורת הנוצרית ישו נצלב שלצידו שני גנבים – הגנב הטוב והגנב הרע – זה שהאמין בו וזה שלו. בימי הביניים התפתחה מסורת שכאן גר הגנב הטוב.

את הכנסייה סיימו לבנות האמצע המאה ה-20 והיא אחת הכנסיות בפרט והמבנים הנוצריים בכלל המפוארים ביותר שיש בארץ.

היום חיים במקום 12 נזירים, לא מעט יחסית לקהילה. באבו גוש למשל חיים 10 נזירים.

השם "שתקנים" – השם הוא שם פופולרי שלנו והם אינם קוראים לעצמם כך. במסגרת הפעילות האדוקה הם נוטים לא לדבר כמעט דברי חולין, ואם אפשר אז להמעיט בדיבור בכלל, אין ברית שתיקה. המנזר אכן מאוד שקט ובגלל השתיקה, בניגוד למנזרים אחרים, הם פיתחו שפת סימנים שלמה. הם לא מדברים בזמן ארוחות ותפילות, למעט הכומר שמבצע את המיסה.

הכנסייה – הכנסייה היא כנסייה קתולית, הדבר בולט מיד לעין בשל על ידי העובדה שאנו יכולים לראות את המזבח (שנמצא בדרך כלל על במה, ועליו עורכים את טקס המיסה כתזכורת לסעודה האחרונה), ואת האפסיס (הגומחה בסוף) – דבר המאפיין את הכנסייה הקתולית או פרוטסטנטית, אצל האורתודוכסים יש הפרדה בין הכומר לקהל. בכנסייה אין איקונוסטזיס*, רואים את הבמה ואין הפרדה בין הקהל למזבח, וניתן לראות את הפסלים – מאפיין בולט לכנסייה קתולית (באפסיס ניתן לראות את הפסל של מריה וישו). הכנסייה הזו שונה בחוסר ה"קישוטים", עיטורים ויצירות דתיות שכמעט ולא נמצאים בה. דבר שנפוץ בכנסיות היושבות במנזרים לעומת כנסיות – שכן במנזרים הכל צנוע יותר ונוטים להשקיע פחות בנושאים אלו.

קהילת "בני האוש"

נוסדה בצרפת ב-1973- קהילה חדשה, על-ידי אפרים קרואסן ואשתו ז'ו וזוג צעיר נוסף. זאת אחת הקהילות שנולדו לאחרונה בחיק הכנסייה הקתולית ומאופיינות בצורות חדשות של הקדשה עצמית לאלוהים המתאמות לתקופה המודרנית. כתגובה לקריאתה של הוועידה האקומנית וותיקן ב' (אסיפת הבישופים הכללית בשנות ה-1960) להתעוררות של כלל המאמינים, מקדישים חברי הקהילה את עצמם לשרות האלוהים באמצעות חיי הקהילה, תפילה ופעילות חברתית. ייחודיות הקהילה בכך שהיא מורכבת משלושה ענפים – נזירים, נזירות ומשפחות. הרעיון הוא לחיות כעם ולכן ישנה אפשרות לחיות כקהילה. אמנם ישנה הפרדה במגורים ובחלק מתחומי החיים האחרים, אך החיים הם חיים שיתופיים-קהילתיים. הקהילה השתייכה תחילה לכנסייה פרוטסטנטית, אך בשנת 1975 חבריה ביקשו להתקבל בכנסייה הקתולית. הקהילה אושרה על-ידי הבישוף של עיר אלבי שבצרפת בשנת 1975 ועל-ידי האפיפיור בשנת 2003.

כל האחים והאחיות בקהילה נודרים נדרי תפילה, צייתנות ועוני, והנזרים נודרים בנוסף את נדר הפרישות (שבועת הנזיר, יסודות הנזירות – עוני, פרישות, ציות). כל החברים בקהילה שואפים לחיות לפי הרוח של "הדרשה על ההר" ("קהל המאמינים היה לב אחד ונפש אחת. איש מהם לא אמר על דבר מקניינו כי שלו הוא, אלא בכל היו שותפים." – ספר מעשי השליחים, פרק ד'), עוסקים בתפילה קונטמפלטיבית ובעזרה לעניים.

במרכז חיי התפילה עומדת סעודת האדון (המיסה) היומיומית. במשך היום חברי הקהילה מתחלפים כל שעה בקפלה במהלך של תפילה שקטה, בפני לחם הקודש. בנוסף לכך יש גם תפילות בוקר וערב הבנויות מפרקי התהלים ומקראות מהתנ"ך ומהברית החדשה. הקהילה מתפללת למען אחדות של הנוצרים בני כל הזרמים ולמען האחדות והפיוס בין הנוצרים ליהודים, ולכן משתמשת באלמנטים של ליטורגיה נוצרית מזרחית (אורתודוקסית) וגם של התפילה היהודית מהסידור (במיוחד בשבתות ובחגי ישראל).

קהילה בארץ - הקהילה נמצאת בישראל החל משנת 1975, היא באה לכאן על מנת להתפלל למען ישראל ולעבוד למען הפיוס וההבנה ההדדית בין יהודים לנוצרים. החל משנת 1993 קיבלה הקהילה מטעם הכנסייה הקתולית אחריות על המקום הקדוש של אמואס-ניקופוליס בצומת לטרון. הקהילה עוסקת כאן באחזקת

האתר, מקבלת צליינים ומבקרים וגם את הסטודנטים המועמדים לכמורה בתוך הקהילה, שבאים לכאן מחו"ל ללמוד יהדות, תנ"ך ולסייר בארץ. היופי של המקום והתרחקות מהערים הגדולות יוצרים אווירה של שקט והתבודדות ומאפשרים לשתף את הבאים מבחוץ בחוויית החיים הרוחניים של הקהילה. **הנזירות** היא תופעה שנולדה במצריים במאה ה-3, משם מגיעה למקומות אחרים ובסופו של דבר גם בישראל מתחילה להתפתח נזירות, מכיוון עזה, מדבר יהודה, ומכיוון סוריה (במדבר יהודה אבטימוס, מרטיריוס, גרסיס, חריטון וכו'). צורות הנזירות שהתפתחו, כאמור בסיור הקודם, הם ההרמיטית- התבודדות, לאורה- התבודדות והתכנסות למפגשים וקווינוביום- חיי קהילה.

הכנסייה הצלבנית / ביזאנטית - מרחב של כנסייה מהתקופה הביזנטית (מאות 4-7), ניתן לראות שריד של הכנסייה – אגן טבילה בצורה צלב לא נשארו הרבה כאלה, אך ניתן לראות כאלה גם בנגב. בתוך שרידי הכנסייה הביזאנטית בנו הצלבנים כנסייה קטנה יותר, ולכן ניתן לראות את האפסיס הביזנטי מחוץ למרחב הכנסייה הצלבנית.

לוקס כד' 1-7- "בראשון בשבוע, לפני עלות השחר, נשאו את הסמים אשר הכינו ובאו אל הקבר. הן ראו שהאבן כבר נגולה מן הקבר וכנסו לתוכו, אך לא מצאו את גופת האדון ישוע. עודן נבוכות על הדבר הזה והנה שני אנשים בבגדים מבריקים נצבו על ידן. הן נתמלאו פחד והרכינו פניהן ארצה. "למה אתן מחפשות את החי בין המתים?" שאלו השנים. "הוא איננו פה, אלא קם לתחייה. זכורנה מה שאמר לכן בהיותו עוד בגליל. הוא אמר כי יבן האדם צריך להימסר לידי אנשים חוטאים ולהיצלב, וביום השלישי לקום." ישו נצלב בפסח, יום שישי, וקם לתחייה ביום ראשון – לימים פסחא (שתמיד יהיה ביום ראשון). כשאנשים הולכים לקברו הם מגלים שאינו שם, הקבר ריק.

לוקס פרק כד' – 13-35 – "אותו יום היו שנים מהם הולכים אל הכפר הנקרא אמאוס, שמרחקו מירושלים כמה ושישים ריס, ומשוחחים ביניהם על כל מה שקרה. והנה בשעה ששוחחו והתוכחו, התקרב ישוע עצמו והלך עמם, אלא שעניניהם היו אחוזות ולא הכירוהו, אמר להם: "מה הדברים האלה שאתם מתדיינים בהם בדרך?" השנים נעצרו ועצב נסוך על פניהם. אחד מהם, קליופאס שמו, השיב ואמר אליו: "האם אתה רק אורח בירושלים ואינך יודע מה נעשה בתוכה בימים אלה?" "ומה הדבר?" שאל אותם. אמרו לו: "מה שקרה לישיע מנצרת שהיה איש נביא, גיבור במעש ובאומר לפני האלוהים ולפני כל העם. כהנינו הגדולים ומנהיגיו הסגירוהו למשפט מוות וצלבנו אותו, ואנחנו קיווינו כי זה הוא העתיד לגאול את ישראל. אבל נוסף על זאת, כעת היום השלישי מאז קרו הדברים האלה. ומה גם שכמה נשים מקרבנו הדהימו אותנו: בבוקר השכם היו בקבר ולא מצאו את גופתו, ובאו וסיפרו שאף ראו מראה מלאכים אשר אמרו כי הוא חי. אחדים מאיתנו הלכו אל הקבר ומצאוהו כמו שגם אמרו הנשים, אך אותו לא ראו." השיב ואמר להם: "הוי חסרי דעת וכבדי לב מהאמין בכל אשר דיברו הנביאים! הרי על המשיח היה לסבול את כל זאת ולהיכנס אל תפארת כבודו!" הוא החל ממשא ומכחל הנביאים ובאר להם את הדברים המכוונים אליו בכל הכתובים. כאשר התקרבו אל הכפר שהיה מגמת פניהם הוא העמיד פנים כהולך לו לדרכו. אך הם הפצירו בו באומרים: "הישאר אתנו, כי הערב קרב וכבר פנה היום." לפיכך נכנס ונשאר אתם. כאשר הסב עמם לקח את הלחם ובצע אותו ונתן להם. אז נפקחו עיניהם והכירוהו והוא נעלם מהם. אמרו זה לזה: "הרי לבנו היה בוער בקרבנו כשדיבר אלינו בדרך ופתר לנו את הכתובים!" אותה שעה קמו וחזרו לירושלים. הם מצאו את האחד-עשר מכוונים עם חבריהם והכל אומרים כי האדון אכן קם ונראה אל שמעון. הם סיפרו מה קרה בדרך וכי הכירוהו כאשר בצע את הלחם."

יש שתי גרסאות – אחת 60 ריס ואחת 160 ריס. המילה מאה לא מופיעה בכל הגרסאות. נוצרות שתי אופציות שונות לאמאוס – מרחקים שונים מירושלים. הפערים במרחק הם בערך 11 \ 20 ק"מ. **ישוע מתגלה בפעם הראשונה** אחרי שהוא קם לתחייה באמאוס. מבחינה גיאוגרפית, צריך לחפש את אמאוס. על פי כל המקורות, בטח של פי מקורות של בתי שני היא באזור זה – אבל יש שתי גרסאות בברית החדשה, ולכן יש לבדוק את הנושא. בראייה הנוצרית שלוש גרסאות לזיהוי אמאוס: בתקופה הביזאנטית זיהו את אמאוס פה, ועל כן נבנתה כאן הכנסייה – המסורת אומרת שפה היה ביתו של קליאופס – זו אמאוס הביזאנטית.

בתקופה הצלבנית, בימי הביניים במאה ה-12, כאשר פה במקום זה זוהה ביתו של הגנב הטוב, לקחו את הגרסה הקצרה – 60 ריס. אמאוס זוהתה באבו גוש – ואז נבנתה אמאוס של אבו-גוש – הכנסייה הצלבנית שבמרכז הכפר אבו-גוש.

במאה ה-14 או ה-15, כשהצלבנים כבר אינו שולטים באזור, כבר לא עוברים יומיום על הדרך הראשית(רמלה-יפו-ירושלים), אלא בדרך משנית (אזור מעלה בית חורון), אז זוהה עוד מקום כאמאוס – הכפר קובבה – שם זוהה ביתו של קליאופס, נבנתה כנסייה שקיימת עד היום. **היום נהוג להתייחס לאמאוס בעיקר בלטרון** ואבו גוש. במקור הכנסייה באבו גוש צלבנית, אם כי אם נכנס לאמונה ולא מתי זה נבנה, יש לחפש את אמאוס על פי כל המקורות המוכרים לנו - אמאוס היא פה ולא באבו גוש. אם מחפשים את אמאוס במקורות בית שני (מופיעה לראשונה כאמאוס בספרי המכבים) היא נמצאת פה, עוד מקום שנקרא אמאוס בבית שני, על פי יוספוס, כמובן ללא שום קשר לישו או לנצרות, אמאוס במוצא, קולוניה.

היות שבתקופה הצלבנית, בימי הביניים, המקום החשוב הפך להיות באבו גוש, כאן נבנתה כנסייה קטנה – המסורת לא נשכחה, אך הוקדשה לענייני הגנב ולא לתחיית ישו. באבו גוש לעומת זאת נבנתה כנסייה גדולה ומפוארת – גם היא שייכת היום למסדר הבנדיקטי.

חשיבות המקום אמאוס נובעת מעצם אזכורו כמקום תחיית ישו והתגלותו. לימים תתקבל חשיבות משנית בגלל הקשר בין הנצרות למכבים – המרחב של המכבים ואמאוס מוסיף את הקשר. כל המרחב הזה היה ניקופוליס.

רוב המקום מזוהים אבל לא בוודאות – את רוב המקום קשה להוכיח. זיהוי אמאוס הוא ודאי לגמרי.

חירבת עקד

המקום מלא צמחי תבלין, דרך טובה לרכך את העלייה, שם נמצא שקדים, תאנים, חרובים וכו'.

מבחינת השם אין משמעות מיוחדת. המרחב של פארק קנדה-איילון, גבעות אמאוס, הן מקום אסטרטגי.

ממקום זה ניתן להשיג שליטה על שתי הדרכים עיקריות וראשיות במרחב –

מצד אחד, כביש מס' 1 של היום - העלייה לירושלים.

מצד שני, מצפון, על עמק איילון – מעלה בית חורון.

מי ששולט במרחב שולט על הדרכים ועל נקודה אסטרטגית, שער הגיא, נקודת מעבר מהשפלה להר. בבת אחת הכביש נהיה צר ושער הגיא מהווה צוואר בקבוק, נקודת מעבר הכרחית שמקנה שליטה על אזור ההר – הדרך הופכת לצרה והשליטה באזור מקנה שליטה על המעבר, כך גם במעלה בית חורון, גם הוא מעלה צר – שליטה בנקודה זו מקנה שליטה גם עליו. זו הסיבה שגם ההלניסטים, ככל הנראה בקהירוס, בנו מצודה במקום, שניתן לראות את השער שלה, כי רובה לא נחפרה.

מצודת דרכים – הצפייה הדרך תהיה ממש מחוץ למצודה. אולם הדרך יכולה להיות רחוקה ממנה. הרעיון הוא שהמצודה היא לא על הדרך עצמה. נשלחים שני חיילים לדרך והם אלא שגובים את המיסים בה ושולטים על הדרך, במידה וישנה בעיה כלשהי הם מאותתים למצודה ונשלחים כוחות גדולים יותר לטפל בה. השנה החלו חפירות מחודשות, קמ"ט ארכיאולוגיה מעבר לקו הירוק החליט לחדש את החפירות במקום. בהמשך נרחיב על קרב אמאוס ועל ניצחון יהודה המכבי על אף שליטתם של ההלניסטים במקום אסטרטגי זה. מהסקר הארכיאולוגי שנעשה ניתן ללמוד שהייתה מוקפת חומה, שער מכיוון דרום ואולי גם שער אחר.

שער המצודה – שער צר שמצדדיו שני מגדלים. במרחב הזה הייתה גם מחצבה, ויכול להיות שאזור המחצבה שפולס הפך להיות מרכז העיר, החורים, המגרעות המחוברות הן ככל הנראה סימן לקורות שהחזיקו קירוי ורעפים וסכך. חשוב להדגיש כי מדובר במצודה ולא עיר. למעלה אין חפירה אך אפשר לראות משטחים, **גתות**, **בורות** מים – חשוב לשים לב ולהיזהר שכן המקום אינו מתוחזק לביקור. ממצאים אלו נראים סוג של מתחם תעשייתי – מחצבה, תעלות ניקוז, אולי כבשן או בור מים. לא ממש יודעים במה מדובר משום שטרם התבצעה חפירה. השטח מלא שרידים בעיקרם הלניסטים אולי מאוחרים יותר – רומים. מעל השדות רואים ישוב קטן – כרמי יוסף – מימין לכרמי יוסף ניתן לראות את תל גור – השליטה על כל האזור גם בקשר עין-גור, רמלה הדרכים וכו'. חשוב לציין שרמלה בתקופה הרומית-ביזנטית היא לוד.

מבחינה גיאוגרפית רואים מאוד יפה את המעבר בין השפלה להר. המסלע – קרטון מכוסה נארי (החלק הקשה נארי ותחתית קירטון) – לעומת הגיר והדולומיט של ההר-שער הגיא ומזרחה.

מקבים א', ט' (נא) ויפן בקהירוס וישוב ירושלימה, ויחל לחזק את ערי יהודה, ויסיב את יריחו ואת אמאוס ואת בית חורון ואת בית אל ואת תמנה ואת פארן ואת טפו חומות גבוהות דלתיים ובריח. (נב) וישם מצב בתוכם להצר לבני ישראל. (נג) ויחזק גם את בית צור ואת גור ואת המצודה, וייתן משמר בתוכה"

בכל המקומות המצוינים נבנתה מצודה, מה שמסתדר עם העובדה שמדובר במצודה הלניסטית. חשוב לשלוט במרחב הגדול הזה ובדרכים אלה.

קרב אמאוס - בשנת 333 לפנה"ס, אלכסנדר מוקדון כובש את הארץ ומתחילות 1000 שנים של תרבות הלניסטית בארץ ישראל – שלטון רומי, עצמאי יהודי, ביזנטי – עד המאה ה-7 לספירה בכיבוש המוסלמי – תרבות ערבית אסלאמית. תקופה ארוכה מאוד שמביאה גם למילים רבות נכנסו לשפה העברית. במחצית השנייה של ימי בית שני, המאה 1-3 ספירה, ההשפעה ההלניסטית עצומה. בניגוד לכיבושים אחרים שנעשו באזור (אשורי, בבלי, מצרי קדום וכו') לכיבוש ההלניסטי יש שני דברים ייחודיים בנוגע לארץ ישראל: ההלניסטים האמינו בלב שלם שכיבוש טריטוריאלי אינו מספיק ועליהם להנחיל את תרבותם הנעלה על התושבים שנכבשו – לעיתים בדרכים יפות לעיתים פחות יפות. ההתייוונות המוכרת מימי בית שני-אנטיוכוס הרביעי הוא הבולט שבהם.

ביתר הכיבושים שנעשו במרחב, ארץ ישראל הייתה נקודה שולית, פריפריה באימפריה הכובשת. הכיבוש ההלניסטי הביא את ארץ ישראל מרכז העניינים ולאחר תקופת קצרה של שלטון אלכסנדר מוקדון והתפתחו יריבויות על השליטה במרחב-זירת קרב בין סלווקים מצפון ותלמיים מדרום. תושבי ישראל היהודים מושפעים משני כיוונים – הן מההלניזם שמפלג את עם, אנטיוכוס הרביעי מביא זאת לידי ביטוי בצורה הקשה ביותר (ההלניזם על חשבון היהדות) וכן מעצם היותם במרכז זירת מאבק. הסבל הולך ומתגבר עד שבשנת 167 לפנה"ס מחליטה למרוד- החשמונאים.

במודיעין מגיע פקיד של ההלניסטים ומנסה לגרום בכוח לאנשי מודיעין להקריב חזיר על מזבח ארעי שנבנה במקום. מתתיהו רואה זאת ומאבד את עשתונותו. כאשר יהודי מהכפר הולך לזבוח את החזיר, הורג מתתיהו אותו ואת הפקיד- כך פורץ המרד. מי שתופס פיקוד על המרד הוא יהודה המכבי, שלאורך תקופת פעילותו לוחם ב-8 קרבות מהותיים.

בדיוק 3 שנים אחרי פרוץ המרד, כסלו 164, כובש יהודה המכבי את ירושלים, מטהר את בית המקדש וקובע את חג החנוכה.

הקרב השלישי – קרב אמאוס. מקבים א' – "וירושלים הייתה שממה כמדבר, אין יוצא ובא מבניה והמקדש היה למרמס ובני הנכר בחקקה* משכן לגויים, כל שמחה גולתה מיעקב וחליל וכינור שבתו. הם התאספו ויבואו למצפה** מול ירושלים כי מצפה לבנים מקום תפילה בישראל. ויאמר (יהודה המכבי) לבוני בתים ולמארשי נשים ולנוטעי כרמים ולרכי הלבב לשוב כל איש לביתו על פי התורה***: אז נסע המתנה וייחן מדרום לאמאוס. ויאמר יהודה התאזרו והיו לבני חיל והיו נכונים לבוקר להילחם בגוים אשר נאספו עלינו להשמידנו ואת מקדשנו :

*חקרה - מצודה – אף אחד לא יודע איפה.

**מצפה – מזוהה כפאתי רמאללה (תל-א'נסבה \ נבי סמואל), אבל שם נאספים החיילים היהודים בראשותו של יהודה המכבי.

***מי שיש לו פתור או שמפחד – יכול ללכת הביתה, זה בסדר.

במקביל המחנה היווני יושב באמאוס, אבל גורגיאס רוצה, המפקד היווני, רוצה לתפוס את יהודה המכבי במצפה.

"וגורגיאס לקח חמשת אלפים רגלים ואלף פרשים מובחרים, והמחנה נסע בלילה* להתנפל על מחנה היהודים ולהכותם פתאום, והיושבים בחקקה היו לו מורי דרך. כאשר שמע זאת יהודה נסע הוא והגבורים להכות את צבא המלך אשר באמאוס, בעוד החיילים מפוזרים מחוץ למחנה. וכאשר בא גורגיאס אל מחנה יהודה בלילה ולא מצא איש, חיפש אותם בהרים, כי חשב: נסים הם מפנינו.

וכאור הבוקר נראה יהודה במישור עם שלושת אלפים איש, אבל לא היו בידם מגנים וחרבות כחפצם. כאשר ראו את מחנה הגויים חזק משריין וסוסים סובבים אותו והם מלומדי מלחמה, אמר יהודה לאנשים אשר אתו: אל תיראו מהמונים ומכעסם אל תפחדו. זכרו איך נושעו אבותינו בים סוף כאשר רדף אחריהם פרעה בחילו. ועתה נקרא אל השמים אם יחפוץ בנו ויזכור את ברית אבותינו וישמיד את המחנה הזה מפנינו היום, וידעו כל הגויים כי יש גואל מושיע לישראל."

*בלילה גורגיאס עולה מזרחה למצפה, ובמקביל יהודה המכבי יורד לשפלה.

"כאשר נשאו הנוכרים את עיניהם וראו אותם באים לקראתם, יצאו מן המחנה למלחמה, ואנשי יהודה תקעו, נלחמו בהם ויגפו את הגויים והם ברחו אל המישור*, והאחרונים נפלו כולם לפי חרב וירדפו אותם עד גזר ועד שדות אדום ואשדוד ויבנה ויפלו מהם כשלושת אלפי איש. אחרי אשר שבו יהודה ואנשי צבאו מרדוף אחריהם, אמר יהודה אל עם: אל תחמדו את השלל כי מלחמה לפנינו**, וגורגיאס וצבאו בהר קרובים אלינו, רק עמדו עתה לקראת אויבינו והילחמו בהם, ואחרי כן קחו את השלל ביד רמה. טרם יכלה יהודה את הדברים האלה והנה גדוד נשקף מעל ההר. וכאשר ראו אנשי הגדוד כי אנשי גורגיאס הונסו והמחנה נשרף, כי העשן הנראה גילה את אשר קרה, בראותם זאת נבהלו מאד, וכאשר ראו גם את מחנה יהודה אשר במישור ערוך לקרב, ברחו כולם אל ארץ הנוכרים. אז חזר יהודה לקרב לבזז את המחנה ויקחו כסף וזהב לרוב ותכלת וארגמן ים ורכוש גדול. אחרי כן שבו למקומם וישירו ויברכו את ה' כי טוב כי לעולם חסדו ותהיי תשואה גדולה בישראל ביום ההוא."

*יהודה כובש את מחנה היוונים באמאוס.

**מלחמה לפנינו – שכן גורגיאס טרם חזר, עד עכשיו כבש רק את אנשי המפקדה.

היוונים מאוד כועסים ויוצאים לקרב נוסף, אצל מצביא אחר, ליסיאס. קרב אמאוס – מחפשים את הצבא המכבי למעלה, יהודה עושה איגוף ומגיע לאמאוס מדרום, ארץ נוכרית, ולא מיהודה (ארץ הנוכרית) זאת משום שהאזור עבר הלניזם גדול, בהמשך היה צריך בכוח לגייר את תושבי מרשה ומקומות אחרים, מרחב שפלת יהודה הוא מרחב מתיוון במאה השנייה לפנה"ס.)

קברות המכבים

האתר נמצא ליד מודיעין, מערבה לצומת שילת. אם מגיעים מכיוון לטרון, חוצים את נחל איילון ומתחברים למעלה בית חורון, כביש 443 של היום. חשוב לציין כי הדרך למבוא חורון נחסמת בישוב, בגלל גדר ההפרדה, ואין מעבר לכביש אלא דרך מודיעין. בדרך עוברים תחת גשר הרכבת החדשה לירושלים, שצפויה לעבוד בשנת 2017 – המסילה צפויה לעבור דרך גשרים ומנהרות ולאפשר הגעה מהירה לירושלים.

שעלבים – קיבוץ דתי המשתייך לתנועת פועלי אגודת ישראל ושייך מועצה אזורית גזר. שעלבים, כאמור, בתוך נחלת שבעט דן. היישוב היותר וותיק נמצא קצת מערבה מהחלק המכונה נוף איילון.

אגם מודיעין – "פארק ענבה" – הינו פרויקט הקמת פארק טבע עירוני במודיעין מכבים רעות שתחילתו בכיכר העיר וקצהו בחיבור ואדי ענבה עם כביש תל אביב לירושלים – כביש מספר 1.

הפארק המרכזי המכיל מגרשי חניה לתושבים, אמפי תיאטרון להופעות עם כ-1000 מקומות ישיבה, עגלות קפה, בוסתן, אגם מלאכותי בשטח של כ-14,000 מ"ר המיועד לנוי ולפעילות סירות פדאלים, שטחי משחק וכדור, פארק - גן הרפתקאות, שבילי הליכה ורכיבת אופניים. בפארק קיימת תאורה היקפית לשבילים ותאורת הצפה לאמפי ולאגם. הכניסה לפארק חופשית.

מעלה בית חורון – מופיע במקורות כבר מהמקרא ובמקורות נוספים. בניגוד למעלות אחרים (נחל נחשון – כביש 1, נחל שורק ורפאים, נחל האלה) בהם המעלה הוא בתוך הנחל, מעלה בית חורון הוא מעלה של שלוחה ולא של נחל – עובר מצפון לנחל. נחל איילון ברגע שעובר מהשפלה לחר הוא צר מאוד ולא מתאים למעבר, עד כדי כך שבאחד המקורות שלנו כתוב שאם הולכים שני גמלים זה לצד זה אחד נופל, הם הולכים אחד אחרי זה שניהם עולים. המעלה הוא צר וחריג בנוף – דרך העוברת על שלוחה מצפון לנחל. מצד אחד זה יותר אסטרטגי ומרווח, מצד שני על השלוחות אין מים וצל, בניגוד לנחלים.

חירבת אום אל עומדאן – שרידי בית כנסת עתיק – אחד הזיהויים למודיעין העתיקה.

לא ברור איפה מודיעין העתיקה, אך קיימת אפשרות שזה פה.

אנדרטה – האדריכל בנה אנדרטה בצורת פירמידות – קשור לצורה בה שמעון, האחרון מחמשת האחים ששרד את הקרבות ובנה את קברי משפחתו.

סדרת קברות יהודה המכבי מסתיימת במוותו, אחיו מחליפים אותו בזה אחר זה. שמעון שורד את המרד והופך להיות המנהיג העצמאי הראשון. מרד זה הוא המרד היחיד שהצליח ואחר כך שלוש המרידות ברומאים לא הצליחו, והופכת להיות מדינה עצמאית. שמעון הוא המנהיג הראשון ואחריו היורשים – יוחנן הורקנוס, אלכסנדר ינאי, שלומציון, יהודה אריסטובולוס ושושלת החשמונאים.

שמעון, גם כדי לכבד את משפחתו, בונה קבר גדול להוריו ואחיו. מכבים א' – "ויבן שמעון על קבר אביו ואחיו יגביהו למראה באבן גזית מפנים ומאחור: ויעמד שבע פירמידות אשה לעומת אחותה לאב ולאם ולארבעת האחים: ולהן עשה מלאכת מחשבת ויעמד מסביב עמודים גדולים ויעש על העמודים חליצות לשם עולם ועל יד החליצות פיתוחי אניות להראות לכל יורד ים: זה הקבר אשר עשה במודיעים עד היום הזה**:

*אחת גם לעצמו.

**עד היום הזה זה לא הרבה משום שאת ספר מכבים כתבו 20 שנים אחרי המרד.

פלביוס – סביב שנת 90 לספירה כותב את קדמוניות היהודים ובו הוא כותב: "ושמעון העביר את עצמות אחיו וטמן אותן במודיעין מולדתו. שמעון גם בנה מצבה גדולה מאוד לאביו ולאחיו משיש לבן והעלה אותה לגובה רב ונראה למרחוק ובנה סביב סתווים והקיף עמודים חצובים מאבן אחת. חפץ מרהיב עין. נוסף על כך בנה שבע פירמידות להוריו ואחיו אחת לכל אחד עשויות להפליא בגודלן ויופיין והן נשמרו עד עצם היום הזה.**"

**200 שנים מאוחר יותר, סוף בית שני, קברות המכבים עדיין נמצאים.

מסוף בית שני, נעלמו קברי המכבים. איפה קברות המכבים? כדי למצוא את קברות המכבים, יש למצוא ראשית את מודיעין. מודיעין שלא כמו קברים, אינה יכולה להיעלם כליל מפני הקרקע. מודיעין מופיעה בהרבה מקורות ובתקופה הביזאנטית, אולם מזוהה במקומות שונים על פי מקורות אלה:

במפת מידבא מופיעה מודיעין בשם מודיתא - שם כתוב "מודיתא זו מודיעין" במרחב של לוד, במקום הנכון. היות שלא הייתה מיושבת, לאט לאט הלכה ונעלמה מודיעין עצמה, מה שלקח הרבה מאוד זמן.

בימי הביניים כותב עולה רגל בעכו: "ושם בתוך השער קברו של אלעזר בן חשמונאי" – ומזהה את מודיעין באזור עכו.

במאה ה-13 כותב אחד מתלמידי הרמב"ן ולוקח גם הוא את קברי המכבים לעכו – ככל הנראה התגלגלה מסורת כלשהי שהביאה את הקברים לשם.

אשתורי הפרחי, המורה דרך הראשון היהודי בהיסטוריה שכותב במאה ה-14 את ספרו המונומנטלי "כפתור ופרח" כותב: "למזרח הרי הגלבע, למערב בית שאן כמו שעה היא מודיעין הנזכרת במסכת קידושין" – כאן מדובר על הימצאות מודיעין בגלבע. עוד הוא מוסיף "ואיזו מודיעין הנזכרת סמוך לירושלים שהרי מודיעין לחוד ומודיעין לחוד" – קיבלנו במסורת שני מודיעין.

רק במאה ה-19, כשמתחיל המחקר המודרני של ארץ ישראל אז חוזרים לאזור ומחפשים את מודיעין, זאת משום שצריך לחפש מזרחית ללוד. נוסף על כן מעבר לגבעות ישנו הכפר הערבי "מידיה" אולי שמו משמר את השם מודיעין- החוקרים הולכים לפי זה ומחפשים את מודיעין באזור מידיה. במידיה יש גם תל עתיק ולידו יש מכלול של מערות קבורה.

מדוע יש קושי בזיהוי קברות המכבים?

המכבים, החשמונאים (אפילו איך קראו להם או משמעות שםם אינו ודאי לגמרי), שניצחו את היוונים והביאו את החג היחיד שאינו חג מקראי אך מקבל מעמד של חג כבר בתלמוד, עשו דברים גדולים ויפים – אולם קבריהם נעלמו, וזו. המכבים נלחמו כנגד ההתייוונות והכפייה הדתית, אולם מדובר רק בדור הראשון, שכן לאחריו התייוונו כולם – שמותיהם, פעילותם, שחיתות שלטונית, רציחות פנימיות, שינו סדרי עולם בכהונה הגדולה בבית המקדש, בנו אמפיתיאטרון בירושלים ליד בית המקדש – עשו דברים שלא יעלו על הדעת. כבר בתקופתם לא אהבו אותם. בספרות המקורית – ספרי המכבים, פלביוס-ספרות בית שני – חנוכה הוא חג של שמונה ימים בעיקר בגלל שבאותה שנה את סוכות לא ניתן היה לחגוג ולכן חגגו סוכות מאוחר שמונה ימים – אין דיבור על שום נס או פך שמן במקורות המוקדמים. בחז"ל מופיע פך השמן – נעשה ניסיון לחפש את הפיתרון בנס אלוהי ולא בגבורה אנושית. הגבורה החשמונאית מודחקת ומעלים על נס את הנס ולא את האנשים. יש דחיקה של החשמונאים מההיסטוריה – הם הולכים ונעלמים, ועולים מחדש על ידי התנועה הציונית שמחפשת גיבורים מהעבר. כך גם עולה סיפור מצדה ששנוי לכל הדעות במחלוקת- הקנאים שבתקופתם היו הרוצחים המטורפים ביותר הופכים לדוגמא של התנועה הציונית. התנועה הציונית רוצה לחזור לעבר וכותבת למשל "הבה נרימה נס ואבוקה.. נס לא היה לנו פך שמן לא היה לנו" – אין עיסוק בניסים אלא בלחימה (חידוש המסורת).

עולות למעשה שתי שאלות:

איפה קברות המכבים? – לא לגמרי ברור, אולי פה, אולי בשייח' ערבאווי שנמצא כ-500 מ' צפון מערבית, אולי בחרבת אום-אל אומדן, אולי בקריית ספר, בית הכנסת הגדול שנמצא במודיעין עילית, ואתרים נוספים בהם ניתן לחפש את קברי המכבים.

שאלה נוספת היא – למה אנו לא יודעים איפה קברות המכבים? איך זה שבהיסטוריה שלנו, אנו לא יודעים איפה קבורים המנהיגים האחרונים שהביאו עצמאות לעם ישראל לפני 1948? – ככל הנראה מישהו ניסה להדחיק את זה, לגרום לנו לא לזכור אותם ולא לזכור את קברם.

שתי המנהיגויות הגדולות של אותה תקופה, החשמונאים ובר כוכבא, נעלמו מההיסטוריה – אין קברים, אין מקום עלייה לרגל, אין זיכרון. ככל שמתרחקים כך הם פחות ופחות מוזכרים והרבה פעמים מוזכרים בצורה שלילית, בעיקר בפי חז"ל. חז"ל לא אהבו את המרידות האלה, בטח שלא את ההפסדים ואת ההתייוונות – ולכן חז"ל של אחרי חורבן הבית ניסו להדחיק את הדברים האלה ולהישאר בדברים הרוחניים, הגבורה האנושית היא פחות ופחות לגיטימית על ידי חז"ל (בעיקר משנה, תלמוד ומדרשים) התעודה הארכיאולוגית היחידה שמזכירה את המקבים היא ספרי מקבים שנכתבה ככל הנראה על ידי היסטוריון חצר של המקבים. **בתקופת בית שני** היה נהוג לקבור את העשירון העליון במערות קבורה ולידן לשים מצבה – פירמידה היא סוג של מצבה. ניתן לראות פירמידות בירושלים- ליד קברי נחל קידרון, מדרס (לא נשמר), קבר זכריה, קבר בני חזיר, יד אבשלום, קברי משפחת הורדוס – קברים מונומנטליים שיש לידם פירמידה. למצבה בתקופת בית שני קראו "נפש". בלי קשר לחשמונאים חז"ל לא אהבו גם את זה – עדיף להשקיע כסף בחיים "אין עושים נפשות לצדיקים דבריהם הם מצבתם".

הכל בגדר השערות – איפה הקברים? לאן ולמה הם נעלמו? למה לא יודעים על המכבים ועל בר כוכבא? (לבר כוכבא אין אפילו מסורת איפה נקבר חוץ מביתר אבל אין שם קבר מונומנטלי במקום).

למרות דברים אלה נכתבו קצת תפילות ופיוטים מאוד אוהבים למכבים. במאה ה-7 נכתב פיוט מאוד יפה שכתב אלעזר הקליר (בתל אביב יש רחוב על שמו) –

"קינאו חמישה להקים דת חמושה

כממים נמשה רצו רצו עד מודיעית כי יוונים שם להבעית על נקבת שביעית

שאגו נהמת וזינבו* בחמת מעכו עד לבוא חמת"

*הקרב של יהודה המכבי שמזנבים אחרי גיאורגיאס בחמת, באמאוס.

לימים גם נכתב גם הספר המונומנטלי "אחי גיבורי התהילה" שנכתב על ידי הווארד פאסט וגם השיר שכתב דודו ברק "אחי גיבורי התהילה".

האתר זוהה כקברות המכבים משום שנמצא באזור הגיאוגרפי הנכון, אזור מודיעין. מדובר במערכת קברים, יותר מ-20, ההסבר להימצאות יותר מ-7 קברים הוא התרחבות המשפחה. הקבר הוא פיר בעל חדר או שני חדרים קבורה בצדדים, שהיה מכוסה. המקום נחפר בשלמותו והיום די ברור שזה אתר רומי ולא הלניסטי – לא מסתדר מבחינת תארוך. כשהגיעו החוקרים הראשונים – אדוארד רובינסון וקלרמון גנו ואחרים, חפשו את קברות המכבים, הלכו למידיה ואנשי הכפר שלחו אותם לגבעה הבאה, שכן שם יש שם "קובור אל יהוד" – קברי היהודים, מה שנשמר במסורת הערבית של ארץ ישראל (גם בוואדי קלט ומקומות אחרים קרה מקרה דומה). כנראה צריך לחפש את הקברים במקום אחר. מי שחיפש ולדעתו מצא הוא חוקר צרפתי, קלמור גינו, שהלך צפון מערבה למקום של קבר שייח', שהיום קבר שייח' ערבאווי, שליחו חפר מבנה מונומנטלי גדול, אולי מווליאום גדול מסוף תקופת בית שני – ניסה לחפש ציורי אניות ועמודים אך לא מצא. מבחינה גיאוגרפית והיסטורית אתרי קודש בנויים בדרך כלל על אתר קודש קדום יותר – נכון לאתרי קודש מונומנטליים ולאחרים קטנים יותר.

למעשה אין זיהוי ודאי של קברות המכבים ומקומות רבים "נחשדים" כקברות המכבים. 1907, הגיע המסע הראשון של הגימנסיה הרצליה, "חנוכה לקברות המכבים" ומאז זה קברות המכבים. על הכביש, ביציאה האתר, נמצאה מערה נוספת שיכולה גם היא להוות אופציה לזיהוי קברות המכבים.

קבר השייח ערבאווי – לפני כעשר שנים באו קבוצה של חסידי ברסלב, לקחו את הקבר שייח, בוודאות קבר שייח, ניקו את המקום בנו מצבה ושמו עליה כרית (כמו כרית של בית קברות צבאי) וכתבו עליה "כאן קבור מתתיהו החשמונאי" – יש מצבה רשמית של מתתיהו. יש שם גם אתר הנצחה של משרד הביטחון- גלעד המנציח את נופלי קברות משלט 219 במלחמת העצמאות.

יער בן שמן – יער פארק נטו גדול מאוד. יש מפה מיוחדת של קק"ל שמרשתת את יער בן שמן.

נאות קדומים – יש שביל שמחבר בין קברות המכבים לנאות קדומים. אתר זה נקבע בחוק במדינת ישראל – פארק מעניין של חקלאות עתיקה וצומח מהמקורות. האתר הוא בתשלום, בתיאום לקבוצות, אפשר לקבל הדרכה.

תל גזר

בצומת נחשון פונים ימינה (מכיוון לטרון, צומת חטיבה שבע), לכיוון כרמי יוסף. כדי להגיע לתל גזר יש לנסוע דרך הישוב כרמי יוסף. בדרך – נווה שלום, קיבוץ נחשון (שיש בו יקב). נכנסים לישוב, פונים שמאלה בכיכר שאחרי השער, ממשיכים עד שהכביש הופך להיות שביל עפר (הירידה לפני העלייה לתל גזר). בסוף הירידה יש מקום בו האוטובוס יכול להסתובב, לא כל הנהגים מסכימים לרדת למטה, לכן חשוב לציין זאת בפניהם. הגעה ברכבים פרטיים או רכבי שטח – אפשר לעלות עם הרכב עד למעלה, אוטובוסים בדרך כלל לא עולים למעלה ואפשר לעלות ברגל עד התל.

אין הרבה צל בתל, מבחינת הכנה לקליטת קהל הוא חלש מאוד. החפירות חודשו לאחרונה, נראה את החפירות החדשות והישנות.

התל הוא אחד החשובים והנחקרים ביותר בשפלת יהודה. תל גזר שולט על עמק איילון, נמצא מדרום לעמק איילון ושולט עליו – השליטה ניכרת כאשר עולים על התל ומסתכלים צפון מזרח ומערב. תל גזר נמצא בעצם באמצע הדרך בין ירושלים לבין יפו, במקום שליטה מאוד חשוב על המרחב של פון שפלת יהודה – לא סתם לאורך ההיסטוריה להרבה מאוד שליטים היה חשוב לשבת ולשלוט בגזר.

המקורות המקראיים הם רבים מאוד לגבי גזר, אך נתחיל במקורות חוץ מקראיים מתקופת הברונזה (לפני הברזל וכיבושי יהושע).

המקור הקדום ביותר שבוודאות מדבר על גזר, המסע המפורסם של תחותמס השלישי, מאה 15 לפנה"ס, 1482 לפנה"ס, ברונזה מאוחרת, מסע כיבושים בארץ ישראל ועובר וכובש את גזר בדרכו צפונה למגידו. תחותמס עובר ומתאר במצבה איך הוא עולה על גזר וכובש אותה.

מקור נוסף הוא מכתבי אל-עמרנה, 14 לפנה"ס, סדרה של מכתבים שרובם נכתבים מהמלכים של ערי המדינה בארץ אל פרעה, ככל הנראה אחנתון, במצריים – בדרך כלל בקשות סיוע לבעיות בארץ, שודדים, תקציב וכיו. המלכים המקומיים מבקשים עזרה מפרעה. עשרה מכתבים מתוך מכתבי אל-עמרנה נכתבים ממלכי גזר השונים - "אל מלכיאל איש גזר כה אמר המלך (מכתב תשובה למלך גזר) הנה את הלוח הזה שיגרתי אליך לאמור שלחתי אליך את חניה, שר צבאות המלחמה, על מנת לקחת את הנשים היפות, ויהיו כל טוב, כסף זהב, מלבושים..... ונאמר מוצא השמש ומבוא השמש תחת שתי רבי המלך (סיומת אופיינית למלך מצריים).

בסוף המאה ה-13 לפנה"ס, 1207, נערך מסע כיבושים נוסף של פרעה מרנפתח, שהולך וכובש בארץ, אולי הכפר ליפתה במבואות ירושלים הוא על שמו. פרעה מרנפתח בא וכובש את הארץ ואומר "נבזזה כנען וכל רע לוקחה אשקלון נרקדה גזר וינועם הייתה כלא הייתה. ישראל ושם אין לו זרע" (פעם ראשונה שמוזכר המושג ישראל במקורות חוץ מקראיים). גזר נמצאת במרחב של אשקלון, ינועם (לא כל כך מכירים) דרום ארץ ישראל, דרום סוריה. מרנפתח טורח לציין שכבש את גזר, כנקודת מפתח בארץ ישראל. כנראה הוא כבש עוד מקומות רבים נוספים שאותם לא טרח לציין, שכן החשיבות היא לציין מקומות המפתח.

אם אנחנו מגיעים אחר כך למקורות המקראיים, יהושע והמקורות המקראיים, שומעים ביהושע פרק י" – "כט וַיַּעֲבֵר יְהוֹשֻׁעַ וְכָל-יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ, מִמִּקְדָּה--לְבִנָּה; וַיִּלְחָם, עִם-לְבִנָּה. ל וַיִּתֵּן יְהוָה גֹּם-אוֹתָהּ בְּיַד יִשְׂרָאֵל, וְאֶת-מִלְחָהּ, וַיִּכֶּה לְפָנֵי-חָרֵב וְאֶת-כָּל-הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר-בָּהּ, לֹא-הִשְׁאִיר בָּהּ שָׂרִיד; וַיַּעַשׂ לְמִלְחָהּ, כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְמִלְחַת יְרִיחוֹ. (ס) לֹא וַיַּעֲבֵר יְהוֹשֻׁעַ וְכָל-יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ, מִלְּבִנָּה--לְכִישׁ; וַיִּחַן עָלֶיהָ, וַיִּלְחָם בָּהּ. לב וַיִּתֵּן יְהוָה אֶת-לְכִישׁ בְּיַד יִשְׂרָאֵל, וַיִּלְכְּדָהּ בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי, וַיִּכֶּה לְפָנֵי-חָרֵב, וַיִּכֶּה וְאֶת-כָּל-הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר-בָּהּ--כָּלל אֲשֶׁר-עָשָׂה, לְלְבִנָּה. לג אַז עָלָה, הָרָם מִלָּד גִּזְר, לַעֲזָר, אֶת-לְכִישׁ; וַיִּכְהוּ יְהוֹשֻׁעַ וְאֶת-עִמּוֹ, עַד-בְּלַתִּי הַשְּׂאִיר-לוֹ שָׂרִיד. "

יהושע הורג את מלך גזר ואת צבאו, אך לא כובש אותה. המלחמה היא בלכיש, בלכיש הוא הורג את מלך גזר, אך אינו כובש את גזר. ביהושע פרק יב' יש רשימה של מלכים אותם יהושע הרג – "ט מִלְּךְ יְרִיחוֹ, (ס) אֶחָד; (ס) מִלְּךְ הַעִי אֲשֶׁר-מִצַּד בֵּית-אֵל, אֶחָד. (ר) י מִלְּךְ יְרוּשָׁלַם (ס) אֶחָד, (ס) מִלְּךְ חֲבִירוֹן (ס) אֶחָד. (ר) יא מִלְּךְ יִרְמֹת (ס) אֶחָד, (ס) מִלְּךְ לְכִישׁ (ס) אֶחָד. (ר) יב מִלְּךְ עֵגְלוֹן (ס) אֶחָד, (ס) מִלְּךְ גִּזְר (ס) אֶחָד. (ר) "

בספר שופטים פרק א' נאמר " כט וַאֲפָרַיִם לֹא הוֹרִישׁ, אֶת-הַכְּנַעֲנִי הַיּוֹשֵׁב בְּגִזְר; וַיֵּשֶׁב הַכְּנַעֲנִי בְּקִרְבּוֹ, בְּגִזְר. "

הרגו את המלך אמנם אך לא את המקום.

רק במאה ה-10 לפנה"ס שלמה שיכבש את גזר. מלכים א', פרק ט' –שלמה מתחתן עם המון נשים, חלק ניכר מנישואיו הם נישואים פוליטיים במטרה ליצור קשרים דיפלומטיים עם מדינות שונות – אחת מהן היא בת פרעה. " יד וַיִּשְׁלַח חִיָּרָם, לְמִלְכָּהּ, מֵאֶה וְעֶשְׂרִים, כֶּכֶר זָהָב. טו וַזֶּה דְבַר-הַמֶּס אֲשֶׁר-הֶעֱלָה הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה, לְבָנוֹת אֶת-בֵּית יְהוָה וְאֶת-בֵּיתוֹ וְאֶת-הַמְּלוּא, וְאֶת, חֹמֹת יְרוּשָׁלַם; וְאֶת-חֲצֵר וְאֶת-מְגִדוֹ, וְאֶת-גִּזְר * טז פָּרְעָה מִלְּךְ-מִצְרַיִם עָלָה, וַיִּלְכְּד אֶת-גִּזְר וַיִּשְׂרַפָּהּ בָּאֵשׁ, וְאֶת-הַכְּנַעֲנִי** הַיֹּשֵׁב בְּעִיר, הָרָג; וַיִּתְּנָהּ, שְׁלֹחִים, לְבָתוֹ, אֶשֶׁת שְׁלֹמֹה. יז וַיִּבֶן שְׁלֹמֹה אֶת-גִּזְר, וְאֶת-בֵּית חָרוֹן פִּתְחוֹן. "

*חצור מגידו וגזר- "השילוש הקדוש" – מוזכרות יחד במקומות רבים, כשלוש ערים מרכזיות וחשובות – בנייתן והריסתן. **הכנעני שלא הוריש אפריים.

זו המתנה ששולח פרעה עם ביתו – את העיר גזר. בנוסף הוא יוצא הלאה ועולה מזרחה לבית חורון תחתון.

אזכור נוסף, מסוף המאה ה-10 לפנה"ס, אז נערך מסע עונשין של המלך שישק. דברי הימים ב', יב' – "בַּיָּהִי בְשָׁנָה הַחֲמִישִׁית, לְמִלְךָ רַחֲבָעַם, עָלָה שִׁישַׁק מֶלֶךְ-מִצְרַיִם, עַל-יְרוּשָׁלַם: כִּי מָעַלּוּ, בִּיהוָה. ג. בְּאֶלְפֵי וּמֵאֵתִים רַכָּב, וּבְשֵׁשִׁים אֶלְפֵי פָרָשִׁים; וְאִין מִסְפָּר, לְעַם אֲשֶׁר-בָּאוּ עִמּוֹ מִמִּצְרַיִם--לְלוֹבִים סָפְיִים, וְכוּשִׁים. " . קרנק, קבר שישק – מסופר על יותר מחמישים אתרים שישק הורס ובין השאר ברצף אחד כתוב "עזה, גזר, איילון, קרתיים, בית חורון וגבעון"

כל האזור. זהו שלב קצר שגזר ככל הנראה נהרסת, סוף המאה ה-10 ראשית פילוג הממלכה. בהמשך תיהרס ותבנה שוב.

זיהוי גזר - גזר התגלתה בצורה וודאית כבר באמצע המאה ה-19, באמצעות כתובות גזר. במקום התגלו כמה וכמה ממצאים אפי-גרפיים, כתובים. שניים ממצאים אלה חשובים ביותר. אין הרבה תילים בארץ שזיהויים הוא חד משמעי –זיהוי גזר הוא חד משמעי.

לוח גזר – שייך כנראה לתקופת שלמה, רחבעם – ראשית המלוכה. מאה 10-9 לפנה"ס, תקופת הברזל. במקום מוצב העתק לוח גזר – הלוח המקורי בגודל 10-7 ס"מ, וכתוב בכתב עברי קדום של תקופת הברזל. ככל הנראה מדובר בלוח שנה חקלאי – איך בנויה על בסיס חקלאי:

יָרְחוּ אֶסְ(י)ף - שני חודשי אסיף - תשרי וחשוון.

יָרְחוּ זָרַע - הזריעה בכסלו וטבת.

יָרְחוּ לָקֶשׁ - שני חודשי זריעה מאוחרת - שבט ואדר.

יָרְחוּ עֶצֶד פְּשֶׁת(ה) - חודש עקירת הפשתה - חודש ניסן.

יָרְחוּ קָצִיר(י)ר שְׁעו(י)רם - חודש קציר השעורים - חודש אייר.

יָרְחוּ קָצִיר(י)ר וְכַלְה(ה) - חודש סוף הקציר וכנראה קציר החיטה - חודש סיוון.

יָרְחוּ זָמַר - שני חודשים של בציר - תמוז ואב.

יָרְחוּ קָץ - חודש הקיץ, קטיפת פירות הקיץ, למשל תאנים - חודש אלול.

לפי הלוח יש בעייתיות מבחינת מספר החודשים. בחלק מהמקומות כתוב ירחו ובחלקם ירח – ירחו ככל הנראה מעיד של זוג חודשים. לא ברור למה שימש הלוח – אולי דרכו ניתן היה לשלוט למסחר במרתב, אולי על מנת לתת משמעות לחגים העונתיים ביהדות – הלוח נמצא במקום בהרבה מאוד עותקים – המקור נמצא באיסטנבול (כמו כתובת השילוח ואחרים). אין הרבה ממצאים כתובים מבית ראשון ולכן כל ממצא כזה הוא סנסציה – מלמד על הכתב ועל התרבות.

"כתובות גזר" – סדרת כתובות מאוד מעניינות. סדרה של 11 כתובות שהיו מפוזרות סביב גזר, החרוטות על אבן. הייתה הפרדה באמצע, והיה כתוב בעברית "תחום גזר" ובצד השני היה כתוב ביוונית (הפוך) – מה שכתוב לגזר כתוב בעברית מה שפונה החוצה כתוב ביוונית. כתובות אלה מאשרות חד משמעית את זיהוי גזר וכן מגדירות את תחום גזר – כל מה שכתובות ביוונית הפונות החוצה שייכות כך לתחום אחד. סדרה מסוף ימי בית שני ולכן כתובות ביוונית – מופנות לאנשים דוברי יוונית – סוף התקופה ההלניסטית, מאה 1-2 לפנה"ס. כתובות תחום גזר נמצאות פזורות במדרונות סביב התל – אחת נמצאת בלובר, אחת ברוקפלר, אחת באחד הבתים בכרמי יוסף, ככל הנראה עוד זרוקות במקום וקצת נעלמו – ככל הנראה חלקן נלקחו על ידי ארכיאולוגים. זאת הוכח בסקר ארכיאולוגי של קלרמון גנו.

תולדות החפירה במקום - ב-1900, מקליסטר, מבקש מהטורקים אישור חפירה בגזר. שנתיים הוא יושב בירושלים ומחכה ובשנת 1902 הוא מקבל אישור חפירה. החפירה הגדולה והמשמעותית, שבין השאר גם בה נמצא לוח גזר, נעשה אצל מקליסטר בין 1902-1907. חפירה זו הרסה את תל גזר. השיטות בהן עבד נראו לו מודרניות, אך היום אנו מבינים שאלו הרסו את התל. החפירה נעשתה בצורה של תעלות אורך ולא בשיטה המקובלת היום, לוקוסים. כתוצאה מכך התערבבו ונוצר מצב מאוד מסובך. לימים הגיע ארכיאולוג נוסף, רייט, שניסה לעשות סדר בדוחות החפירה של מקליסטר ללא הצלחה. לאחר מכן המשיך רייט את החפירה במקום בשנות ה-40. תלמידו, וויליאם דיבר, הגיע בשנות ה-60-70 ועשה את החפירה המהותית והחשובה ביותר. דיבר הוא גם היחיד שהוציא אי פעם ספר שתורגם לעברית על גזר – הספר היחידי על גזר – "גזר, צומת דרכים קדום בארץ ישראל".

כל המרחב של מגרש החנייה, משטחי הבטון, משטחים של המשלחות הארכיאולוגיות שבנו את מה שכונה דיבר "בית שדה גזר" – משום שהביא סטודנטים שיעבדו. בספר הוא מתאר ומספר על הסטודנטים שבאו לעבוד במקום – הוא מספר שחפר בשנות ה-60 ופתח את החפירה לקהל הרחב בעיקר בארה"ב ובאנגליה שיבואו מתנדבים. המתנדבים שילמו טיסה, מגורים, מחייה ועוד רק למען הזכות להשתתף בחפירה בגזר – כל סדנה הייתה בת שלושה שבועות. דיבר לא האמין שיגיעו מתנדבים למקום, שכן הן מבחינה כלכלית ההוצאה היא כבדה ונוסף על כן באותה תקופה חפר ידיו במצדה. דיבר חשב ש"ידין עם הכריזמה והקשרים שלו" ימשוך את כל המתנדבים אליו. אולם בתוך שבועיים בלבד מצא 1500 מתנדבים והיה עליו לעשות מיונים. בספר הוא גם מספר על המיונים – אישורי רופא מזויפים, אנשים שנשלחו על ידי הוריהם, פסנתרן שטוען שידיו עדינות עורו עדין ואסור לו להיות בשמש, אולם אמו מבקשת שיגיע לגזר, כמו כן הגיעה נזירה שרצתה לחפור בארץ הקודש. סיפורים נוספים ניתן לקרוא בספר של דיבר.

לימים הפך האתר להיות גן לאומי של רשות הטבע והגנים. עתידו של המקום להיות גן לאומי מסודר ואולי בתשלום – כך אולי תהיה למקום גישה נוחה וצל, גישה למערכת המים שהיום לא קיימת ובעיקר שימור של השער הכנעני שהולך ונעלם (תוך כמה שנות גשם עלול להיעלם).

התל - לגזר, בניגוד לרב המקומות בשפלה, יש מעיין (מטה וימינה- ניתן לראות דקלים). יש שם מי תהום גבוהים- היום לא כל כך פעיל. יש שני מעיינות – זה מה שנתן את המים במקום מעבר למפעל המים הפנימי. כמו כן זה מקור המים של אמת המים לרמלה מהמאה ה-8, שנבנתה רמלה במאה ה-8 ואין מקורות מים בה, והמים מובאים מרחוק – מהמעיין בגזר דרך שדות נען ועד גזר.

למטה תחתינו, מרחב המצודה והשער הכנעני. טיפה הלאה שמאלה נמצא השער הישראלי.

התל בנוי הרים גבעות – זה ההרס שעשה מקליסטר – חפר תעלה ארוכה, סינן אותה, עבר הלאה, חפר תעלה נוספת ושפך את החומר לתעלה הקודמת – כך למעשה ערבב בין שכבות התל. תולדות אלה אינן אופייניות לתילים – בדרך כלל הם ישרים.

ישר מזרחה ניתן לראות את גשר הרכבת – עמק איילון. יורד מערבה מאזור ההר, עושה מאין תפנית צפונה לפני גזר ושוב מתיישר מערבה- מאין S. נחל איילון יורד מערבה, פונה צפונה ושוב מערבה – בינינו לבין משמר איילון (קיבוץ גזר). מהתל שליטה טובה בתצפית על מעלה בית חורון ועמק איילון. שמאלה ניתן לראות את מפעל נשר ורמלה.

מפעל המים - למפעל המים, הנמצא ליד השער הכנעני ליד הגשר, אין אפשרות לרדת. בעתות שלום אין בעיה וניתן לצאת למעיין בקלות. הבעיה היא כשאי אפשר לצאת למעיין ולשם כך נכנה מפעל המים, דומה מאוד למפעל המים במגידו. מפעל המים זה איזושהו מסדרון אלכסוני שיורד למטה עד שהוא מגיע לאופק מי תהום ושם הוא מתיישר – מתקבלת מאין נקבה שמרחיבים אותה מאוד ובאופק מי תהום מכל הכיוונים יוצאים מים לתוך החלל – מתקבל מאגר תת קרקעי שנמצא על אופק מי תהום והוא נגיש מתוך העיר. במפעל הזה, בדומה למפעל של מגידו, יש כניסה מתוך העיר וגם יציאה לכיוון המעיין. לגבי תארוך מפעל המים יש ויכוח – קשה לתארך את תחילת הברזל – יש שאומרים מאה 11 לפנה"ס ויש שאומרים מאה 10 לפנה"ס. במדע **ההבדל בין שתי מאות** אלה הוא חשוב שיותר שכן מדובר על ההבדל בין תקופת שופטים, מאה 11, גזר כנענית ובין תקופת המלוכה, מאה 10 וגזר יהודית – כל החלטה כזאת תביא להשלכות על כל הממצאים של המרחב. די מקובל שזה מפעל מים שקשור לשלמה, אבל בעקבות חפירות חדשות שנעשו בשנים האחרונות בעיר דוד, ומציאת מפעל מים שהוא קדום לנקבת חזקיהו, והוא ככל הנראה כנעני ומאוד דומה למפעל פה, יש שמערערים, למשל רוני רייך. רוני רייך חפר וחופר עדיין בעיר דוד, וכחלק ממחקרו עושה השוואה למפעל המים של גזר- טוען שמדובר במפעל כנעני שעבר שיפוץ יהודאי במאה ה-10 \ 9 לפנה"ס. בכל מקרה מדובר בסוף תקופת השופטים - ראשית תקופת המלוכה.

רוני רייך ואלי שוקרון, החופרים המובהקים של עיר דוד, כתבו מאמר שלם על מפעל המים בגזר כדי להוכיח את הטוה של עיר דוד. סדרה של מדרגות יורדת לאופק מי תהום ונכנסת לחלל המאגר. ההשוואה לחצור ומגידו משייכת בצורה עקיפה את המפעל לשלמה, קצת בעייתי – לא כל הארכיאולוגים קונים את זה. תרשימים מוקדמים יותר נעשו על ידי חוקר בשם וינסנט, חוקר נוצרי דומיניקני מירושלים, שרטט שרטוט דומה מאוד לזה של רייך ושוקרון- אולם הוא לא התייחס ליציאה, שכן רק חקירות של דיבר הראו את הפתח החוצה. למערכת המים יש כניסה מתוך העיר ויציאה החוצה היוצאת קצת מעבר לחומה – אל השביל מעבר לקו החומה הכנענית. החומה ישראלית היא רחוקה יותר (הורחבה) – אם המפעל כנעני היציאה היא מחוץ לעיר, אולי פתח מילוט, אולי הרצון להביא מים מהמעיינות כשאין באופק מי התהום ולמלא את המאגרים. אם המפעל הוא ישראלי אז היציאה היא בתוך העיר – לא ברור מה עשו איתה – היא יוצאת ונשארת בתוך העיר ולכן לא ברור למה ישנם שני פתחים. ההסבר ליציאה תלוי גם בתארוך המפעל כולו.

השער הכנעני – בתל גזר הייתה עיר כנענית ותעודות רבות מעידות על כך. עיר צריכה שער- יש מגדל שמירה מעבר לגשר שלימים עוד ישתמשו בו והרחיבו אותו ולידו נבנה שער – מאה 14-13 לפנה"ס – ברונזה מאוחרת. השער בנוי שבחלקו התחתון אבנים מסותתות ובחלקו העליון לבני בוץ – שכבה שהולכת ונהרסת היום כתוצאה מהחשיפה לגשמים. השער בנוי בצורה כזאת שיש בו שני חדרים משמר. יש הצרה של השער ואז הרחבה – כך פעמיים – אבנים מסותתות גדולות ועוד הצרה. לא יכולים לעבור במקביל הלוח חזור ואם רוצים להציב חיילים צריך לתת להם מגרעות שלא ידרסו – שני החדרים של השער – לשם השוואה בשער הישראלי שלושה חדרים.

השער הישראלי – כשמקליסטר ורייך חפרו במקום בתחילת המאה, הם מצאו מצודה מהתקופה ההלניסטית – מאות 1-2 לפנה"ס. היות שמקורות אנו קוראים ששמעון החשמונאי בנה מחדש את גזר, בעצם המקור ההיסטורי האחרון על גזר עד ימי הביניים, אז פה נמצאה מצודה הלניסטית וכתובת שהוסרה מהמקום על מנת למצוא את השער הישראלי. בתוך המצודה ההלניסטית ככל הנראה שמעון העסיק פועלים. נמצאה כתובת של אחד הפועלים, שככל הנראה נמאס לו לעבוד אצל שמעון- "תרד אש מהשמיים ותאכל את בית שמעון כתב מפפרס". הכתובת הוסרה ולא ניתן לראות אותה, אך זו צולמה ונלקחה ומוצגת במוזיאון רוקפלר. כשהסירו את המצודה ההלניסטית נמצא שער שלמה. אז הגיע לפה יגאל ידין, הסתכל על השער וזכר במגידו וחצור – הוא אומר לחופרים – תחפרו פה תמצאו חדר, תחפרו פה תמצאו קיר – ומסתבר שהשערים מאוד דומים. הוא אמנם אמר שהשערים זהים והם לא זהים לחלוטין, אך הם מאוד דומים. שער שלמה, שערים מהתקופה הישראלים, שערים שבנויים בצורה מובהקת – מעבר, תעלת ניקוז ושלושה חדרים מכל צד. גזר הוא השער הקטן ביותר, בבית שמש עדיין לא נמצא שער אלא שער קטן שלא נחפר כולו. ספר יחזקאל, פרק מ' – "וַיְבֹא, אֶל-שַׁעַר אֲשֶׁר פְּנֵי דָרְךָ הַקְּדִימָה, וַיַּעַל, בְּמַעְלֹתָיו; וַיִּמְד אֶת-סֵף הַשַּׁעַר, קִנְהָ אֶחָד רֹחֵב, וְאֶת סֵף אֶחָד, קִנְהָ אֶחָד רֹחֵב. וְהָתֵא, קִנְהָ אֶחָד אֶרְךָ וְקִנְהָ אֶחָד רֹחֵב, וּבֵין הַתֵּאִים, קִמְשׁ אַמּוֹת; וְסֵף הַשַּׁעַר מֵאֶצֶל אֶלֶם הַשַּׁעַר, מֵהַבֵּית--קִנְהָ אֶחָד. ח. וַיִּמְד אֶת-אֶלֶם הַשַּׁעַר, מֵהַבֵּית--קִנְהָ אֶחָד. ט. וַיִּמְד אֶת-אֶלֶם הַשַּׁעַר, שְׁמֹנֶה אַמּוֹת, וְאֵילוֹ, שְׁתֵּי אַמּוֹת; וְאֶלֶם הַשַּׁעַר, מֵהַבֵּית. י. וְתֵאֵי הַשַּׁעַר דָּרְךָ הַקְּדִימָה, שְׁלֹשָׁה מִפֵּה וְשְׁלֹשָׁה מִפֵּה--מִדָּה אַחַת, לְשְׁלֹשָׁתָם; וּמִדָּה אַחַת לְאֵילִם, מִפֵּה וּמִפּוֹ."

זה מה שהיה נהוג בתקופת המלוכה, יחזקאל הוא מסוף תקופת המלוכה, אך זה מה שהכיר. בשער ישנו איזושהו אגן שלא כל כך ברור למה שימש – השקיית בהמות \ השקיית האנשים. שער הוא אחת הפונקציות החשובות ביותר בעיר – בשער יושבים השופטים- כי צדק צריך להיראות, השוטרים שתפקידם לכתוב את פסק הדין (מכאן המילה שטר). בשער היו באים כל האנשים מכל המקומות. כשמגיעים לעיר חדשה יש צורך במטבע המקומי – מכאן המושג שער חליפין – שם היו מחליפים כספים. שער הוא מקום מאוד מרכזי וחשוב בעיר – כמו כן הוא נקודת התורפה, והשמור ביותר- שכן הינו פרצה בחומה. גם על זיהוי שער זה כשער שלמה יש ויכוחים, החומה המחוברת אליו היא חומת סוגרים.

מתחם המצבות, האסטלות – אחת התגליות החידתיות ביותר בגזר הוא מתחם האסטלות – מצבות האבן. אין כמעט ספק שהן כנעניות – נמצאו בשכבה שהקרימיקה שנמצאה מסביב היא כנענית, הצורה של העמדת האסטלה היא כנענית, כנראה לא ישראלי. עלות שתי שאלות מעניינות – מה מייצג האתר, למה לעשות סדרה של אסטלות (מצבות אבן)? אם זה לא ישראלי, אז למה לשמור על זה?

לא יודעים במה בדיוק מדובר. מבחינה ארכיאולוגית הם נמצאו 12 מצבות שוכבות, שבמרכזם איזשהו אגן (אולי פולחני). מצבה נוספת נמצאת בהמשך השביל. יש איזושהי תיאוריה שמדברת על מקום שיש בו מצבות וניתן לקחת לכך אזכורים מהמקרא, שבו מתרכזים פעם בכמה שנים נציגי השבטים ומחדשים את הברית ביניהם – לא בהכרח שבטים יהודיים, אלא מרחב מסוים של ברית ערים. לכל שבט לפי הגודל שלו יש מצבה ולכן יש מצבות בגדלים שונים. חשוב לציין כי מדובר בתיאוריה לחלוטין, אין ממצא כתוב, ואין ממצא אחר שניתן להשוות אליו, אך אין ספק שמדובר בממצא מרשים ביותר. מחצור יש מתחם אסטלות, המוצבות היום במוזיאון ישראל, אך ברור שאי בין שתי המצבות דמיון ולא ניתן להסביר את מתחם זה כהשוואה למתחם בחצור.

דוחות החפירה של תל גזר ניתן לקרוא על הממצאים שנמצאו בתל – תכשיטים, כלים, תרבות חומרית, ממצאים כתובים, שני שטרי נכר (של סוחר נדל"ן, בעיקר קרקעות) ועוד.

מבחינה תיירותית באזור –

מנזר השתקנים

כנסיית אמאוס וקהילת בני האושר

המשטרה הבריטית והאנדרטה של חטיבת השריון.

נווה שלום – ישוב שהוקם כקהילה מעורבת יהודים-ערבים.

יקב קיבוץ נחשון

תל גזר

מיני ישראל

פארק קנדה- טיולים רגליים, אופניים, תצפיות.

אגם של מודיעין

נאות קדומים

קצת בוטניקה באזור ...

רוב הפריחה בישראל היא אביבית, אולם קיימת גם פריחה קיציית – קוצים למשל.

דרדר וחוח - הרבה קוצים הם בשיא פעילותם בקיץ ביניהם דרדר וחוח. לדרדר לעומת קוצים אחרים אין קוצים על העלים – סימן טוב לזיהוי. חוח אינו קוץ נפוץ באזור בפרט ובארץ בכלל. גם החוח וגם הדרדר שייכים למשפחת המורכבים.

סברס – צבר – הגיע לארץ מאמריקה במאה ה-16 כחלק ממגוון רחב של צמחים שהגיעו לארץ מאמריקה ואוסטרליה עם יצירת הקשר עם מדינות אלו (תפוחי אדמה, סברס, אורז, עגבניות ועוד). הסברס התרבה בארץ בצורה וגטטיבית, לא על ידי רבייה מינית, אלא על ידי השורשים, שתילה. העלים הפכו להיות קוצים מבחינה אבולוציונית והענפים קיבלו צורה של עלה על מנת להגדיל את שטח הפנים – כך שיוכלו לעשות פוטוסינתזה. ברור שהפצת הזרעים של הסברס נעשית על ידי בעלי חיים – שכן פירותיו עסיסיים מאוד, הצמח משקיע בסוכרים. עם זאת הצמח בכלל והפירות בפרט מלאים קוצים, עובדה שמנוגדת ברעיונה להפצת הפירות. הלמות והגמלים, בארץ המוצא, מפרקים את הזרעים בקיבתם וכך מונעים את הפצת הזרעים. אם כן, הפצת הסברס נעשית באופן מובהק על ידי ציפורים בעלות מקור ארוך – יכולות לעמוד על הענפים ולאכול מהפרי. אלו בולעות את הזרע ומלשלות אותו תוך בין 4-2 שעות.

אספרג החורש - למעשה אספרגוס. מטפס רב שנתי שבינאר-פברואר ניתן לראות את הנצרים בלי הקוצים ולאכול אותם. מופיע בירוק או בצהוב. קצה הענף רך תחילה ואכיל, וכך הוא מתפתל תוך גידולו סביב ענפי צמחים אחרים. אחר-כך הוא מתקשה. על הגבעול צומחים עלים מנוונים דמויי קשקשים, ומחיקם יוצאים ענפים מקוצרים ירוקים דמויי מחט, המתפקדים בהטמעה כעלים. הם דקים וקצרים, אורכם 5-15 מ"מ, מסתיימים בקוץ חום.

בוצין מפורץ – בוצין בארמית זה נר. לצמח יש תכונה מאוד מיוחדת. רוב הפרחים לאחר מגע של חרק לא קורה שום דבר מיוחד, אלא ישרו לאחר כמה ימים – כחלק מ"פרסומת של הצמח כולו". הבוצין מיד לאחר מגע החרק מנשיר את כותרת הפרח. התגובה אינה מיידית אלא אינטליגנטית, פרימיטיבית למדי – הפרח יעשה את שלו' וביקורים נוספים של חרקים עלולים להזיק. מצד אחד הוא זורק את הפרח ומצד שני מקטין את הפרסומת הכללית של הצמח כולו. יש שאומרים שהצורה של הגבעולים בכלל ופריסת הניצנים והפרחים על גביהם, הם שנתנו השארה למבנה המנורה שעליה נאמר "כפתור ופרח, כפתור". אולם מצוות המנורה ניתנה במדבר והבוצין אינו פרח מדברי.

כליל החורש - יש שני צמחים בארץ ששמים בה מכלה (כליל וכלנית), בערבית "ערוס אל-ע'אבה" (כלת החורש), באנגלית ג'ודה-טרי (עץ יהודה) – עליו התאבד יהודה איש קריות לאחר שהסגיר את ישו לסנהדרין. השפה הרשמית של הביולוגיה היא לטינית. כלנית בלטינית אינה קשורה לכלה – אנימון קורונריה – הכתר של אנימון (אחד האלים). המסורת מדברת על כלנית ודמומית (אדוניס בלטינית) כפרחים איתם קישטו את מזבחות האלים.

תמליל סיום מספר 3 לשרון

מסלול: שמורת חוף השרון, אפולוניה, קבר מושארף, קקון ונחל אלכסנדר

נסיעה לשמורת חוף השרון

יחידת הנוף השרון - השרון היא יחידה בתוך מישור החוף של ארץ ישראל, המחולק לארבעה חלקים: מישור חוף צפוני – מראש הנקרה עד ראש הכרמל. מישור חוף כרמל – מראש הכרמל ועד נחל תנינים. השרון – מנחל תנינים ועד נחל ירקון.

מישור חוף דרומי - מנחל הירקון ועד נחל שקמה (צפונית לרצועת עזה ויד מרדכי). גבולות היחידה הגיאוגרפית – השרון (מפת סימון שבילים מס' 7, אם כי חסר חלק קטן מצפון השרון שנמצא במפה מס' 4, הכרמל) –

גבול צפוני - נחל תנינים (לא מופיע במפה), נשפך לים ליד קיבוץ מעגן מיכאל וג'סר א-זרקא. נחל חדרה הוא הנחל הצפוני במפה אולם אינו מהווה את הגבול הצפוני של השרון. **גבול דרומי** - מקום שפך נחל הירקון הים (ליד תחנת הכוח רידינג).

גבולות אלה הם גבולות סכמתיים, אולם חשוב לציין כי התחום הגיאוגרפי אינו מהווה גבול ממשי – אין זה אומר שמה שיש משני צדי הירקון שונה בתכלית – הנוף הוא זהה, אותן קרקעות, אותם רכסי כורכר. באזורי גבול תמיד הדברים נראים אותו הדבר, אך עם ההתרחקות מהגבולות היחידה הולכת ומשתנה על אפיוניה.

גבול מערב - חוף הים התיכון. קו הים על כל מרכיביו- קו המים, רצועת החולות ומצוק הכורכר. גבול מזרחי – הדום השומרון (שרפרף השרון). שורה של גבעות מצפון לדרום למרגלות הרי השומרון. מהשם אנו למדים שמי שנתן את השם ככל הנראה שראשו באזור ההר, והגבעות נראו נמוכות לרגליו (כך גם בשפלת יהודה – שכן זו שפלה ביחס להרי יהודה).

הדום השומרון נמצא כ-15-14 ק"מ מקו החוף - מכיוון שאזור גבעות הדום השומרון שימש את הגבול, קו שביתת הנשק, של מדינת ישראל מול מדינת ירדן עד 67, לאזורים האלה בשרון קראו "המותניים הצרות של מדינת ישראל". הקו היה רחב יותר בצפון ובדרום ונראה כמותניים.

נחלי השרון - במפה ניתן גם לראות שבשרון עוברים נחלים רבים, אם כי מדובר בנחלי אכזב – ואדיות. נחלים אלה מזרימים מים בחורף בעיקר ובקיץ הם יבשים, להוציא קטעים קצרים באזורי השפך. בשרון אנו מזהים חמישה נחלים, שניים מהם מהווים את הגבולות הצפוני והדרומי (נחל תנינים ונחל הירקון בהתאמה), ביניהם (מצפון לדרום) נחל חדרה, נחל אלכסנדר ונחל פולג. חלק גדול מיובליו של נחל הירקון נמצאים מדרום לגבולות השרון וחלק בתוכם. נחל פולג הוא יוצא דופן מבין חמשת נחלי השרון בכך שכל אגן הניקוז שלו נתון בתוך שטח השרון – הוא מושך מים בקצות יובליו בנקודות שנמצאות בתוך אזור השרון (רמת הכובש, כפר סבא, רעננה, טול כרם, קלקיליה). לעומת זאת כל ארבעת הנחלים האחרים של השרון, יובליהם מתחילים באזורי ההר, יש לכך משמעות של משטר ואופי זרימה, כמויות מים ולאחרונה גם השלכה לגבי זיהום הנחלים. עם זאת, העובדה שנחל פולג מתחיל באזור השרון לא מעידה על כך שהוא נקי יותר, כמעט ההיפך הוא הנכון. לעומתו נחל אלכסנדר המושך יובלים מאזור שכס (בין הר גריזים ועיבל) ועובר את שטח הרשות הפלסטינית – יש מפעל טיהור יהודי פלסטינאי שגורם להפיכת נחל אלכסנדר מזוהם פחות. כל הנחלים היו מזוהים לחלוטין עד לפני כמה שנים, עד שהחלו במפעלי טיהור לאורך כל הנחלים והיום כולם קצת יותר נקיים, אם כי עדיין לא ניתן לשחות בהם.

השם שרון ואזכוריו - השרון מופיע בתנ"ך בכמה מקומות ואנו מתחברים לשמות האלה בראש ובראשונה כדי לתת איזושהי תובנה לגבי אופיו של השטח. כמובן אין אופיו של השרון בתקופת המקרא ובתקופות הקדומות כמו היום – התשתית היא אותה תשתית אך הדברים משתנים לאורך התקופות. חלק גדול מהאזכורים נמצאים בספר ישעיהו -

ישעיהו, ס"ה, י' – "יִהְיֶה הַשָּׂרׁוֹן לְגֵּיה־צֶאֱן, וְעֵמֶק עֵכוֹר לְרֵבֶץ בְּקָר, לְעַמִּי, אֲשֶׁר דָּרְשׁוּנִי." ישעיהו, ל"ג, ט" – "ט אֲבֵל אֲמַלְלָה אֶרֶץ, הַחֲפִיר לְבִנוֹן קֶמֶל; הִנֵּה הַשָּׂרׁוֹן כְּעֶרְבָה, וְלַעֲרַב בָּשׂוֹן וְכַרְמֶל."

יש כאן איזושהי הקבלה בין ערבה לנווה צאן. דברי הימים א', כ"ז, כ"ט – הפרק עוסק בתיאור הפרישה המנהלית של ממלכת דוד, הוא שם שר לענייני רועים, מה שמראה שהמרה היה דבר חשוב, ובטח בשרון – "כֵּט וְעַל-הַבְּקָר הָרְעִים בְּשָׂרוֹן, שְׂטָרִי (שְׂרָטִי) הַשָּׂרוֹן; וְעַל-הַבְּקָר, בְּעֵמֶק־קִים, שְׂפֹט, בֶּן-עֲדָלִי."

כלומר שמדובר במשאב לאומי ממלכתי בבית דוד המלך, העובדה שהשרון היה מקום למרעה צאן. הערבה כפי שהיא מוזכרת זה לא צייה או ישימון (הדרך בה מתאר המקרא מקומות שאף אחד לא חי בהם, חרבים לחלוטין), לעומתם מדבר או ערבה הם מקומות המתאימים למרעה צאן (אולי לא מקומות שהאדם שמח לחיות בהם, אך רועי הצאן מתמקמים בהם בהעדפה ראשונה).

אם כך, יש לנו תחושה שהמקרא מצביע על כך שהשרון היה אזור בעיקר למרעה צאן. ככל הנראה לא גרו בשרון, והממצאים הארכיאולוגיים מחזקים עובדה זו – אין הרבה מאוד ממצאים ארכיאולוגיים בלב השרון מהתקופות הקדומות (הכנעניות, הכלקוליתיות, הישראליות), ואם יש כאלה הם ניצלו את פתחי הנהרות, הנחלים, או מקווי מים שהתהוו בשרון וניתן היה מהם להוציא קצת מזון. בכל שאר החלקים אין שרידים לישובים, יש שרידים לאתרי קבורה, אך לא לישובים.

שיר השירים, ב', א' – (הפס' המפורסם ביותר שנאמר על השרון) "אֲנִי חֲבַצְלֶת הַשָּׂרוֹן, שׁוֹשֶׁנֶת הָעֵמֶק־קִים." לכאורה ניתנת לנו תחושה של מקום פורה ויפיפה. אולם אחד מהמופעים של החורש הים תיכוני, ובכלל של האזור הים תיכוני, שהוא העני ביותר בצימוחם הם אזורים שנקראים אזורי בתה. באזורי הבתה גדלים עשבוניים וחד שנתיים. חבצלת השרון ושושנת העמקים הם שני פרחים שאנחנו כנראה מכירים עד היום -

יכול להיות שחבצלת החוף היא חבצלת השרון, למרות שיש כאלה שחבצלת השרון המקראית היא הנרקיס, ואכן שניהם מאותה משפחה, ואילו שושנת העמקים היא שושן, שושן צחור – פרח שאינו פורח באזור השרון והוא פרח ממשפחת השושניים, שכך קורא לו המקרא. כך או אחרת אין זה תיאור של אזור עם צימוח אדיר אלא של אזור בתה.

פרשנות השם - בתרגום השבעים ליוונית מופיעה במקום המילה "שרון" המילה היוונית "Dromos" – יער. באכדית, שזו הייתה השפה של בני המקום המילה "שרון" או "שרונה" – פירושה יער. הטמפלרים של המאה ה-19, שבנו את המושבות שלהם, קראו לאחת המושבות שבנו בשרון שרונה (הקריה של תל אביב עד היום). אם כן, עלינו לחפש את היער – ערבה או יער? – אין זה סותר אחד את השני. ירידה לרזולוציה גבוהה יותר של פירוק השרון ליחידות משנה תבהיר את הנושא.

אזכור נוסף הוא של ההיסטוריון ההלניסטי סטרובו, שמתאר גם הוא יער גדול בשרון. שני מקורות נוספים מודרניים יותר –

בשנה האחרונה של המאה ה-18, ביקר בארץ וניסה לכבוש חלקים שלה, הגנרל הצרפתי שכונה אבי ארץ ישראל בזלזול – "אבו נברטא" – האבא הליצן שלנו – נפוליאון. בתוך המשלחת של נפוליאון היה גיאוגרף מאוד מפורסם, שכדאי להכיר את מפות ארץ ישראל ששרטט – מפות ז'קוטן. במפת ז'קוטן מ-1799 מופיעה לאורך רצועה מסוימת של השרון המילה "פורח" – יער, ומסומנים שיחים קטנים מוצללים – להראות שאכן היה יער.

מפה יותר מודרנית, משלהי המאה ה-19, היא מפה של גוף חוקרים אנגלים, (The Palestine Exploration Fund – הקרן לחקר ארץ ישראל), שישבו בארץ, תיעדו, מיפו אותה וערכו חפירות ארכיאולוגיות. בין החוקרים היה מקליסטר – שחפר בגזר. גוף זה מימן מחקרים בכל התחומים – חי, צומח, תשתיות, מים ועוד. על המפה שציירו מופיע יער ברצועה מסוימת של השרון.

עדויות נוספות מעידות על הימצאות יער באזור, גם מהתקופה הצלבנית.

היער הזה הלך ונעלם ואנו יודעים שכורסם בידי רבים, אבל את "הנוקאווט" האחרון נתנו הטורקים, העות'מאנים, כאשר לקראת מלחמת העולם הראשונה סללו מסילת ברזל ארוכה לכיוון הדרום והצטרכו קורות עץ. הם ותושבי ארץ ישראל, עוד לפני המלחמה השתמשו בעצים למטרות הסקה. היער הלך ונעלם ובראשית המאה ה-20 נעלם סופית. עד היום ניתן לראות במקומות מסוימים אזורים שמעידים על כריתה מאסיבית.

העץ העיקרי שהיה ביער הוא אחד סוגי האלוניים בארץ. יש שלושה סוגי אלוניים בארץ – אלון תולה (שמתאים למקומות גבוהים וקרים, אלון מצוי (שגם הוא מתאים לאזורים קרים וגבוהים אבל מעט פחות), ואלון תבור (שמתאים לאזורים נמוכים וחמימים יותר). שנים רבות הסברה הייתה שיער השרון היה יער אלוני תבור. מחקר מלפני שנתיים-שלוש, שאסף דגימות אבקנים, גילה שמדובר ביער אלוניים מצוי. העץ הדומיננטי ביער השרון היה אלון מצוי.

קצין חינוך ראשי – השרון ונתניה – לקט מאמרי עזר למדריך – האגדה מספרת על ערבי שהיה רגיל לרכב על חמורו לרגל הסקה ולעבור ביער השרון. מסיבת סבכי העצים היה מתכופף על החמור לא להיתקל בענפיהם הסבוכים. מקץ שנים התעוור הערבי ונשאר בביתו. פעם ביקש מנכדו לקחתו לאחד הכפרים בקצה השרון ולדרוש בשלום קרובים. כשעברו השרון היה הזקן העיוור מתכופף על חמורו. שאלו נכדו "סבא, מדוע תתכופף?" אמר: "זוכר אני כי בצעירותי עברתי פה והייתי צריך להתכופף מסיבת סבכי העצים." אמר לו נכדו – "סבא, עברו אותם הזמנים ואיתם חלפו כל היערות, בשל גבך ורע לא יאונה לך היערות בשרון כבר נעלמו".

חלוקת השרון לשלוש רצועות:

רכסי הכורכר והאבוסיים - הרצועה המערבית של אזור מישור החוף מכילה שלושה רכסי כורכר מצפון לדרום ועמקי האורך שביניהם, האבוסיים. האבוס הראשון בין הרכס הראשון לשני, האבוס השני בין השני לשלישי ובעורף השלישי. פרוסה שכוללת שלושה רכסי כורכר וביניהם ובעורף המזרחי שביניהם עמקי אורך. עמקי אורך אלה מכונים- אבוסיים.

גבעות החול האדום, גבעות החמרה - הרצועה השנייה היא מעורף הרכס המזרחי, ברוחב של כ-4-5 ק"מ, מכילה ובנויה באופן כמעט מוחלט מעירוב של חול ים, המכיל בעיקר קוורץ, ואדמת חרסית (חומר) משופעת בתחמוצות ברזל שגורמות לה להיראות אדומה. תערובת זו נקראת חמרה – אדמה אדומה (להבדיל אותה מאדמת החר האדומה – טרה רוסה- ההבדל המינרלי שלהם מעט שונה).

המרזבה - הרצועה השלישית היא עמק אורך נוסף שנפרס למרגלות השומרון, גובל בהדום השומרון והולך מצפון לדרום.

המרזבה והאבוסיים – כיוון שנמצאים לאורך כל הרוחב, משמשים כנתיבי תחבורה עיקריים, שכן קל מאוד לעבור בעמקים מאין אלה. במרזבה-דרך הים ההיסטורית, כביש 6, מסילת ברזל בריטית שיצאה משימוש (ניתן לראות פילבוקסים וגשרים לאורך כביש 6), באבוסיים עוברים כביש 2, כביש 4 ומסילת ברזל של מדינת ישראל. כמובן שבעבר עקפו את הגבעות והיום עוברים דרכן ולכן הנתיבים מעט שונים.

המרכיבים העיקריים מבחינת מסלע וקרקע של שלושת הרצועות האלה:

רכסי הכורכר - בנויים מכורכר, סלע משקע יבשתי. חול קוורץ שהתגבש לכלל סלע בעזרת תמיסות גירניות. מכיוון שבאבוסיים שקעו חומרים אורגניים ואדמות סחף הולכת ומתפתחת אדמת נוז. אדמת הנוז היא אדמה חרסיתית כבדה מאוד ואטימה למים. מצע החול העליון מחלחל והנוז בולמת את המים- עובדה בעלת חשיבות רבה. הנוז יושב בתשתיות ובעומקים של בין 3-4 מ' מתחת לפני השטח. החקלאים מחפשים אדמות קלות, המחרשות לא יכולות לחרוש את אדמת הנוז.

גבעות החול האדום - חול קוורץ עם עושר של אדמת חרסית שעשירה בתחמוצות ברזל. הנוז נמצא גם עמוק יותר בגבעות החול האדום.

המרזבה - עמק אורך שכל כולו אדמות סחף מאזור ההר. אדמות טובות לחקלאות. ככל שהולכים מזרחה פרופורציות של אדמות הסחף גדולה יותר, ככל שמקרבים מערבה יש זליגה של חול אדום לתוך המרזבה. ממערב – חול אדום עם אדמות סחף. ממזרח – אדמות סחף, אדמות כבדות.

הן לאור הגיאומורפולוגיה והרכבי הקרקעות, נשאלת השאלה איך נראו הקרקעות בעבר?

רכסי הכורכר – לא התגוררו, קשה היה להתגורר ולבנות בתים – מסכת זוטא בבלי ובירושלמי נאמר שאנשי השרון היו באים אל הכהן הראשי ביום כיפור כשזה מתפלל על כל עם ישראל ומבקשים שאלוהים לא יהפוך את בתיהם לקבריהם, שכן בתי השרון היו מתפוררים. מבחינת צמחייה אלה הם העשבונים החד שנתיים – חבצלת השרון, שושנת העמקים – שטחי המרעה.

בעבר כל הרצועה של גבעות החול האדום היה מיקומו של היער, וזה לא הגיע לכיוון הים.

מקור החרסית הוא כפול - בתקופות גיאולוגיות קדומות היו הרבה מאוד לגונות ובריכות, החרסית שוקעת בהם (ראשית התהוות הביצות). המקור הנוסף הוא הסעה של לס. כמויות הלס בצפון הארץ קטנות מאלה של דרום הארץ, שכן מקורו הוא דרומי – חומר בהסעה רוחית, איולית. ככל שהוא מצפי הוא מאבד חלקיקים. חרסית היא גם חומר וגם גודל גרגר, החרסית הולכת ונעלמת ככל שמצפינים.

השוואה לחתך רוחב של כל ארץ ישראל - הים גובה 0, דרך רצועת החולות עד 1.5-0 מ', אל רכסי הכורכר (עד 30 מ'), שיא ההר הוא כ-800 מ' (אזור ירושלים), יורד לבקע ים המלח עד מינוס 425, ועולה להרי עבר הירדן בנקודות של 1200-1300 מ'.

שמורת חוף השרון

שמורת חוף השרון יושבת בעורף של קיבוץ שפיים, ליד שכונת ארסוף ובסמוך לקיבוץ געש. האזור היה בעבר משופע בפרדסים, והיום השרון שמחירי קרקעותיו עלו פלאים התפנה מרוב פרדסיו לטובת השקעות אחרות. הפרדסים, ברובם, עברו לדרום הארץ, לאזור חבל הבשור. חשוב לציין כי מדובר בשמורת חוף השרון ולא בפארק השרון הנמצא בסמוך לחדרה (בין תחנת הרכבת של חדרה לבין נחל אלכסנדר, צפונית לכפר ויתקין – בעיקר ממזרח לכביש החוף).

אדמות ארסוף - האדמות האלה לפני קום המדינה היו שייכות לרבי מגור, לימים הסתבר שעל פי התמ"אות של המדינה (לפני כ-15 שנים), המשבצת הזו הייתה מיועדת לפארק שעשועים ופארק ציבורי. כרישי נדל"ן ביקשו לקנות את הקרקע ונעשה חוזה מכירה. בעלי המאה ובעלי הדעה חברו וקבעו עובדה בשטח – החלו להתגורר, משכו קווי חשמל ומים וכו', ובשלב מסוים היישוב הפך ליישוב מוכר וקיבל לגיטימציה. הם ניסו לסגור את קטע החוף ללא הצלחה, אך כיום הירידה לחוף סגורה וההגעה אליו היא מצפון או מדרום.

צמחייה:

השרביטן הוא צמח מטפס ירוד בסולם האבולוציוני.

הרותם הוא צמח פרפרני, שפורח בסביבות פברואר בפרחים לבנים ורדרדים. הרותם הוא צמח מדברי, רותם המדבר, מסתבר שבמישור החוף לאור המציאות שהסברנו יש תנאי מדבר טובים ומתאימים לפולשים מהמדבר – בעיקר היושב. למרות שירודים באזור כ-500 מ"מ גשם, מצע החולות מחלחל את המים מיד והם אינם זמינים לשרשים.

אפשר להתבלבל בין השרביטן והרותם כשמסתכלים על הענפים – בסתיו השרביטן ערום ודומה לרותם. אם הענף מתפרק לחוליות סימן שמדובר בשרביטן, אם אינו מתפרק מדובר ברותם.

תופעה שניתן לראות באזור זה שהוא סחוף רוחות, הרוחות מעיקות על הצמח ולכן הצמח מוריד קצת את ראשו והופך לכר. יש כמה סוגים שמחבקים אחד את השני כדי לא להיעקר – כאשר הם יחד קשה יותר לעקור אותם. העקד, השרביטן והאספרג חברו יחד ונאחזים בגזעי האקליפטוס. ציבור שלהם של שיחים שמחזיקים זה בזה והם גם נמוכים, מורידים את הראש, כדי שהרוח והחול לא יפגעו בהם.

חשוב לציין כי לא מדובר בטפילים – טפילות היא תופעה שצמח שלא מייצר מזון אוכל את מזונו של האחר ולא רק מחבק אותו. צמח ירוק, ירוד ככל שיהיה, מייצר מזון – יש לו כלורופיל והוא מבצע הטמעה. הוא יכול לגרום להצללה של צמחים אחרים, ומשום כך עלול לגרום לפגיעה בצמח אותו הוא מחבק, אולם אינו טפיל. **מלוח** – המלוח הוא גם צמח מדברי שמסתגל בגלל מנגנון שלו להיפתר מכמויות מלח ברקמות שלו, וכשהטל יורד הן נשטפות. עץ האשל עושה פעולה דומה- גם הוא מדברי וגם הוא מסתגל בשרון. את המלוח אפשר לטגן אותו והוא יוצא מלוח וקריספי כמו ציפס.

כמגיעים לקו המצוק ניתן לראות שוני גדול בצמחייה בתחתית המצוק ועליו. התאמת הצומח לבתי הגידול שלו – תופעה שנקראת חיגור. הצמחים גדלים חגורות-חגורות ומתמודדים בכל חגורה עם אותם גורמים מעקבים שלהם –

על שכבת החול והסלע לא נראה שום צומח. בתוך הסלעים נוכל לראות מדי פעם נוכחות של צמח ימי – אצה. אצות שונות מסוגים שונים חיות בתוך המים ונדבקות לסלעים.

בעלי החיים באזור הסלעים הם בעלי חיים שאחד הגורמים הכי קשים להם להתמודד זה האפשרות שיעקרו משם על ידי הגלים ונפץ הגלים – לכן אלו בעלי החיים הנצמדים לסלעים. הצלחית, סוג של חילזון שנצמד בוואקום לסלע, היא דוגמה אחת להתמודדות עם הבעיה המרכזית ברצועה בה הם חיים.

על המצוק לעומת זאת ניתן לראות שפע של צמחים:

חבצלת החוף יכולה לצמוח כאן, בסוף אוגוסט תחילת ספטמבר, אפשר לראות את המצוק מלא חבצלות. נתניה אימצה את חבצלת השרון כסמל העיר. זרעי ונטיית החבצלת הם תופעה מיוחדת – הזרעים באים במקבץ – הלקט, בתוך קליפה שמתייבשת, נפתחת והם מתפזרים. כל זרע עטוף בקליפת שעם עבה, דומה לקלקר שחור, ומקנה לו קלות. כשבאה רוח מערבית הוא מפיץ את עצמו על גבי הרוח. אולם כאשר הרוח מעיפה אותו לים, הוא מסוגל לצוף ולפוף במי הים בלי להיפגע.

נר הלילה החופי, שהגיע לארץ מאמריקה, נמצא גם הוא בכמויות גדולות (מאי-יוני). פרחיו הצהובים נפתחים בלילה, עובר יום והם קמלים. לעיתים עם רדת החשכה, שיש פרח על סף פתיחה, ניתן לראות אותו נפתח בקצב של עין רגילה – אפשר להחשיך אותו על ידי כיסוי לשם המחשה.

עדעד החוף – שמתמודד על היובשניות בזה שהוא מסוגל לחיות כאשר חלק מהרקמות שלו יבשות לחלוטין ולפרחיו מאין צורה של פרמנט יבש.

אהל – צמח גינות, פליט תרבות, נפלט מהגלים. הבשרניות שלו היא דרך להתמודד עם היובש.

לבנין החוף – צמח לבן, הלבוש "חולצה לבנה". חולצתו הלבנה עשויה מאין לבד משוער המהווה גם שכפ"צ – ומגינה על רקמות הצמח מפני גריירי החול. על מנת שיוכל לבצע פוטוסינתזה יש צורך בכלורופיל- צבע ירוק. ואכן ניתן לראות מתחת לשכבה הלבנה שכב הירוקה, שקיפות הצבע הלבן לא פוגעת ביכולת של השכבה הירוקה לבצע פוטוסינתזה. ההשערה שהגיע לארץ כזרעים בתוך תערובות מאמריקה והתפשט לחוף שהוא בית הגידול הטבעי שלו.

רכס הכורכר המערבי מבין השלושה, יוצר הפרשי גובה צפונה עד נתניה ודרומה עד הרצליה. לאורך המצוק ניתן לראות במקומות מסוימים שכבות חמרה. שכבת הכורכר יושבת על שכבת חמרה, מלמדינו ששני סוגי המסלע, הקרקע, האלה הם אורגאניים ומקומיים. הם באים לעיתים בערבוביה, גם לאורך החוף, זה שהכורכר הוא חיצוני גורם לעובדה שיש שלושה רכסי כורכר. בעומק רכסי הכורכר בתצורות שונות, נראה גם שילוב של חמרה. מאמרים אחדים נכתבו בידי הגיאולוג גברצמן על קרקעות השרון, תצורות יפו, קיסריה, געש ועוד.

הכורכר, סלע משקע יבשתי, שפעם היה דיונת חול שהתגבשה בעזרת תמיסות קלציט לכלל סלע משקע יבשתי. דיונת החול, בזמנו, שיקפה את משטר הרוחות – שכבות הדיונה נערמות בהתאם לכיווני הרוחות. לפיכך, השיכוב בכורכר, שמשקף את עידן הדיונה, הוא שיכוב צולב.

תופעה נוספת שיש להכירה היא טבלאות הגידוד – הרכס פעם היה גבוה ורחב בהרבה. הגיע לקו הסלעים הפנימיים, כ-80-70 מ' בתוך המים. הרכס הלך והתבלה, לתופעה זו של גידוד רכסי כורכר עד לצורה של טבלאות קוראים גידוד. הגלים כרסמו ברכס והורידו ממנו את היסודות וזה קרס והצטמצם הם ברוחב והן בגובה. השכבה התחתונה עדיין קיימת והולכת ונעלמת, שכן הגידוד ממשיך. הפעולה היא אמנם איטית וארוכה אז עדיין נמשכת.

גרגר החול הוא "טרמפיסט" של ארבעה טרמפים שמביאים אותו לחופי ישראל –

זרם הנילוס עד הדלתא.

זרמי הים התיכון מהדלתא אל חוף הים התיכון (בקונוקציה – מגיברלטר אלינו וחזרה). הגלים – המביאים אותו לחוף.

הרוח – המעלה אותו על החוף לעומק השטח.

היציאה מהפארק היא או דרך הכניסה הראשית או דרך אחד הפשפים – אחד, המשמש לכניסה ויציאה הוא בצפון השמורה, קרובה לגעש, השני נמצא במרחק כמה עשרות מטרים מהכניסה הראשית, על הגדר המזרחית.

לאורך המסלולים, בקצה הצפוני יש גבעה יפה וממנה תצפית על האזור כולו. בין היתר ניתן לראות מהגבעה את הטירה של געש- מבנה היסטורי מאוד יפה, בעל כיפה מזוותת (כמו גביע גלידה) שישב בעבר במרכז הפרדסים של געש, והיום הוא משמש כמסעדה ואולם אירועים. מי שבנה אותה הוא אחד משלושת האחים העשירים ליטווינסקי. אחים אלו אנשי העלייה הרביעית, שעסקו בענף הפרדסנות. בתקופה של העלייה הרביעית ענף הפרדסנות הרקיע שחקים והגיע לשיא. האחים קנו קרקעות, שתלו פרדסים והרוויחו כסף רב. לאחים ליטווינסקי היו פרדסים רבים – תל ליטווינסקי. כשהבריטים הגיעו הם החרימו להם חלק גדול מפרדסי תל ליטווינסקי ובנו שם בין היתר את בית החולים הצבאי שלהם, שעל בסיסו נבנה בית החולים שיבא של היום, ואת הבסיס הצבאי הגדול שלהם שעל בסיסו נבנה המחנה הצבאי תל השומר- בעבר קראו לבסיס תל ליטווינסקי (כך גם צריפין, שנקרא בעבר שרה בן). לשם גם נסע בזיכרון מיוחד קו אחד בודד שהיה חברת אוטובוסים של קו אחד – קו 70 לתל ליטווינסקי. אחד משלושת האחים שהיה רווק ורומנטיקן גדול, בנה את הבית הזה, ונהג להיראות בימים ובערבים רכוב על סוסו מטייל בפרדסים, נעלם לתוך הארמון שלו והיה מבלה בו ימים כלילות. רכילות הארץ ישראלית אמרה שהוא בנה את הטירה לכבוד האהובה שלו – לא ידוע אם הייתה או לא הייתה. לימים הווילה והשטחים סביבה נמכרו ושייכים היום לזרם פרטי בשיתוף עם קיבוץ געש ואלו עושים שם עסקים.

הדמיון של תנאי השרון לתנאי המדבר נובע מכמה מרכיבים שאחד מהם הוא אדמות החול הנפוצות באזור, הקרינה החזקה, הרוח, הרסס, החול והמלח, וכן העובדה שמי הגשמים היורדים באזור אינם זמינים לשורשי הצמחים, שכן אלו מחלחלות לאדמה ויוצרות תנאים דומים לתנאי המדבר. גם הצבי הארץ ישראלי, קל הרגליים, פלש לאור החוף בגלל ההתאמה לתנאים – מרבצי חולות. בניגוד ליעל (לצוקי היעלים) בעל רגלים קצרות ושריריות, מטפס, חיה של כוח ולא מהירות, בניגוד לכוח שהוא חיה של מהירות ולא של כוח –נישא כרוח וצריך רמות מישורים חוליות. אלא שברבות השנים ובעונותינו הוא נכחד. רשות הטבע ושמורות הגנים עשו כאן גרעין רבייה וכיום יש באזור חמישה צבאים. ניתן לראות תחנות הרחה – הזכר הבוגר של הפרסתנים מסמן את הנחלה שלו על ידי גללים ושתן. לפי הריח יודעים הזכרים האחרים לא להתקרב, כל זמן שהוא מנהיג העדר. בתקופת הייחום והרבייה אל תוך תחום הריח שלו כל נקבה שעוברת היא שלו והוא יכול להרבות אותה, עד שהוא מזדקן ומפנה אל מקומו לאלפא הבא – "כל נקבה שעוברת אותו היא זוכרת". הזכר הדומיננטי הבא יקבע על ידי מאבק עם הזכר הדומיננטי הפורש- מאבק קרניים, לא להרוג אלא להתיש. במידה והזכר הצעיר מנצח הוא יורש את מקומו כזכר הדומיננטי והזכר הזקן מוותר, במידה ולא נשאר הזכר הדומיננטי וזכר הצעיר מחכה לזמנו.

נסיעה לאפולוניה

הגלריה הירוקה ברשפון - הגלריה הפתוחה בשדות ארסוף -קדם נוסדה ע"י קבוצת Green Gallery . הקבוצה מתחזקת את הגלריה הזו כדי להציג בה אמנות בטבע ומהטבע ומעוניינת שלעבודות שיוצגו בגלריה יהיה משוהו מההרמוניה של הטבע.

מעט דרומה לרשפון, בצד המערבי של הכביש, ניתן לראות התרוממות של רכס הכורכר המערבי עליו צמחייה צפופה. שטח זה מותיר את כל המישור נטוש ובלי כוחות. שטח די רציני בערך מגן הגלריה הירוקה והלאה דרומה נותר ריק, זאת על אף הלחץ הנדליניסטי החזק באזור השרון- לב ליבו של השרון נטוש. מאותה סיבה גם חלקו הגדול של האתר אפולוניה לא נחפר עד היום, שכן חלקו רובץ באותו שטח שהיה בעבר שטחו של מפעל תעש שישב במקום. מפעל התעש יצר אפקטים של פיצוץ, אם מכוון ואם לא מכוון (כנראה על פי רוב לא מכוון) – נפלים ותקלות בפס הייצור. פיצוצים אלה זעזעו לא מעט את דיירי היושבים באזור. לפיכך הוחלט, כמו גם במקומות אחרים (מחנות צה"ל ומפעלי תעש), להעתיק את המפעל ממרכז הארץ לפריפריה. ואכן, מפעל זה הועתק והשטח נותר פנוי. אמנם מטרת הפינוי הייתה בנייה, אולם הרשויות חייבו את כל מי שנגע בדבר לעשות סקר קרקעות, שכן ברור היה שהקרקעות מזוהמות בעופרת, רעלים תעשייתיים, נפלים ועוד, ועד שלא יהיה סקר קרקעות מהימן וניטרלי שימנע היפגעות בבריאות ובנפש מהאנשים שיגיעו לכאן, לא יינתנו רישיונות בנייה. חיפשו את הכתובת המתאימה לסקר הזה – משרד הביטחון, שהוא בעל השטח. משרד הביטחון חויב לממן את הסקר (לא לבצע אותו), אולם זה ביקש להכניס לחוזה, שעמד היה להיחתם, סעיף שאומר שהיה וימצא השטח אכן מזוהם משרד הביטחון ישוחרר מהאחריות והעלויות הכרוכות בדבר. כמובן שהיו לסעיף זה מתנגדים ועל כן עומד המצב כך עד היום. במידה ומשרד הביטחון יעשה זאת באופן שאינו תלוי בהסתייגות שהטיל ישתנה המצב – משרד הביטחון, משרד הבריאות ומנהל מקרקעי ישראל ישבו, ובמידה מסוימת החליטו שלא להחליט.

הגן הלאומי משתרע בצפון-מערב העיר הרצליה. הגישה לאתר אפולוניה היא דרך מחלף רבין (מחלף שמריהו) בכביש החוף (כביש מס' 2). במחלף יש לפנות מערבה לכיוון הים (בשטח נמצאים שלטי הכוונה חומים לגן לאומי תל ארשא \ אפולוניה), ולנסוע ברח' קרן היסוד 835 מ' עד לכיכר במפגש רח' וינגייט. כאן יש לפנות ימינה (צפונה) ולנסוע ברח' וינגייט ובהמשכו - רח' גולדה מאיר - עוד כק"מ אחד. בצומת עם רח' שער הים התיב העיקרי מתעקל ימינה, אך יש להמשיך ישר צפונה. לאחר כק"מ מרח' קרן היסוד, מתעקל הכביש חדות שמאלה (מערבה) והופך לרח' יגאל ידין. יש להמשיך עם הכביש ולאחר עוד כ-100 מ' מגיעים לשערי הגן הלאומי. המצודה העתיקה עצמה נמצאת במרחק של כ-600 מ' ממגרשי החנייה של הגן הלאומי, והגישה אליה רגלית בלבד. הגישה היא בשביל טבעי, החולף דרך שרידי העיר הקדומה וביצוריה, צופה לחוף הים, מגיע למצודה וחוזר לאורך גדר מתחם תע"ש.

לאורך רח' קרן היסוד ניתן לראות שדרת עצי פיקוס ועצי שקמה לסירוגין, עצים בני אותה המשפחה (יחד עם התאנה). כמו כן ניתן לראות עצי אשל (שהוזכרו מוקדם יותר בהקשר של מנגנוני ההיפטרות מעודפי המלח). רחוב גלי תכלת – הנמצא משמאל לדרך בא נסענו. לאורך הרחוב כולו ניתן לראות דגלים רבים, זאת משום שברחוב זה מרוכזים הרבה מאוד בתי שגריר. אחת הווילות הידועות היא ביתו של השגריר האמריקאי. הכניסה לאתר זה הינה בתשלום, והוסדרו בו שבילי הליכה, חנייה, מי שתייה ושירותים רטובים. שעות הערה: אין חוף רחצה מוכרז בקרבת הגן הלאומי אפולוניה, ואין ירידה מתחומי הגן הלאומי לחוף הים הסמוך. עם זאת, ניתן לרדת רגלית משער הגן הלאומי לחוף הים דרך פשפש בגדר בין שער הכניסה ובין הכניסה למוסד "מצפה ים".

אפולוניה

רקע היסטורי – כחלק מסדרה של חוברות העוסקות הארכיאולוגיה של רשות העתיקות ושל החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה - בחוברת קדמוניות ו', 119 שנה לג' לסדרת קדמוניות (תש"ס), פורסם בחוברת זו, שאגב לא מזמן יצא השלמה לדוח זה בעקבות חפירות חדשות, סיכום ממצאי חפירות אפולוניה-ארסוף של התקופה הצלבנית לאור תגליות חדשות. העדכון האחרון, שנת 2000, שעליו לפני 3-4 שנים יצא עדכון נוסף קטן. מאמר זה הוא מאמר בסיסי מעולה.

אתר זה עוסק כמעט באופן בלעדי באתר של תקופה אחת, התקופה הצלבנית. ממצאים נוספים חלקיים וקטנים במקום, כרגע, הם וילה רומאית, מאגרי מים ביזאנטיים ומתקן של כבשן סיד מהתקופה העות'מאנית. אלה הממצאים היחידים מתקופות אחרות, ולכן גם ההזכרות יעסקו בתקופה הצלבנית. הארכיאולוג, הדיפלומט הצרפתי שארל קלרמון גנו, שחפר גם בתל גזר, בנה תיאוריה שמסבירה מדוע אנו נתקלים בשני שמות – ארשוף ואפולוניה:

ארשוף - הוא טוען שראשיתו של האתר והממצאים הוא מהתקופה הפיניקית (מאות 7-6 לפנה"ס). הפיניקים הם עם כנעני שהמקרא מכנה אותם צורים וצידונים, ידידותי לעם ישראל בימי הממלכה המאוחדת (גם דוד וגם שלמה קנו מחירים מלך צור עצים לבניית בתים ומקדשים בירושלים). איזבל הייתה בת מלך צידוני אך התנ"ך לא אוהב אותה, למרות שהייתה אשתו של המלך המקראי אחאב (שגם אותו התנ"ך לא אוהב משום שעשה הרע בעיני ה', הוא המלך היחידי גם שמוזכר במקורות חוץ מקראיים). הפיניקים עסקו בדיג, ביצירת צבע תכלת מרכיכה קטנה שגדלה במקום – ארגמון*, המליחו דגים, ייצרו מלח, וסחרו ועל כן הקימו ערי חוף. במקום זה בונים הפיניקים עיר חוף קטנה שאותה רצו להקדיש לאל גורמי השמיים, הברקים והרעמים- האל רשא. לכן קראו למקום ארשא \ ארשוף.

אפולוניה - התקופה הבאה, מאות 4-3 לפנה"ס, היא התקופה ההלניסטית. היוונים שכבשו את המקום רצו לשנות את שמה של העיר על שמו של האל גורמי השמיים שלהם – אפולו. ומכאן השם אפולוניה. *לחילזון קראו ארגמון על שם הגוון השני שהוא נותן. חד קוצים \ קהה קוצים – משקף את ייצור התכלת והארגמן שתקופה הפיניקית. את התכלת שהפיקו הפיניקים קנו היהודים בשביל גלימות הכהנים – קנו את התכלת בכסף רב. בשלב מאוחר יותר פתיל אחד בטלית צריך היה להיות תכלת, אלא אם אתה מתרברב ומתיימר ואל אתה "טלית שכולה תכלת".

לאורך סרגל התקופות בארץ ישראל כמעט כל הנציגים של התרבויות, הממשלים, השלטונות, האימפריות שכבשו את ארץ ישראל, כבשו גם את האזור הזה, איישו אותו והשתמשו בו. אחרי התקופה ההלניסטית, שניתן לראות ממצאים יווניים ממנה, הגיעה האימפריה הרומית. לא ידוע על שלטון חשמונאי במקום (למשל בקיסריה הייתה שכונה יהודית, שהחשמונאים כנראה כבשו חלקים מהחוף, כך גם ביפו ובמקומות אחרים),

אם כי יש להניח שהיה לתקופה מסוימת (אם כי לא נמצאו שרידים). הממצא העיקרי מהתקופה הרומית הוא הווילה הרומית שניתן לראותה במקום.

התקופה הבאה היא התקופה הביזאנטית ובה הגיעה העיר לשיאה, ולממדים של 270 דונם (כלומר שהפרסה גם בשטחים שהפכו לימים לחלק משטחו של מפעל תעש). התפרוסת היישובית בתוך גבולות בארץ ישראל וכן גודל היישובים עצמם – הגיעו לשיאם בתקופה הביזאנטית. במקומות רבים הוקמו לראשונה יישובים בתקופה הביזאנטית, ויישובים רבים הגיעו לשיא גודלם בתקופה זו.

אפולוניה עד התקופה הביזאנטית (כולל הרומאית) הייתה ישוב בגודל של עד 90 דונם, וכך גם אחרי התקופה הביזאנטית. רק בתקופה הביזאנטית גדל היישוב בצורה כל כך משמעותית – פי שלושה. כך גם ביישובים רבים אחרים. הביזאנטיים מוסיפים שם נוסף לאתר – סיוֹזֶקָה, מפרשים זאת ככל הנראה על שם הגואל, המושיע, ישו.

אחרי התקופה הביזאנטית המוסלמים כובשים את המקום ונבנית במקום עיר מוסלמית, בגודל של כ-90 דונם. העיר המוסלמית הזו היא עיר פטימית – השושלת המוסלמית ששלטה גם על ירושלים וגם על אזור החוף ערב הכיבוש הצלבני, שושלת שיעית ממצרים שנקראת "הפאטימים" – על שמה של פאטימה, ביתו של מוחמד הנביא ושל עלי, ודודו של מוחמד שהיה בעלה של ביתו – מייסדי השיעה.

העיר המוסלמית נכבשת על ידי הצלבנים, ולאחר התקופה הצלבנית לא נשאר הרבה במקום. מי שכובש את ערי החוף הצלבניות, בתום התקופה הצלבנית בארץ ישראל, 1291, היו הממלוכים. הממלוכים, מפחד שיחזרו הצלבנים, הרסו את ערי החוף הצלבניות, סתמו את הנמלים ולא השתמשו בהם. חשוב לזכור שאין מבנים ובנייה ממלוכית בערי החוף בארץ ישראל, אלא נמלים סתומים מההריסות של הערים הצלבניות שנהרסו – בעכו זה יהיה מאוד ברור, גם בקיסריה סתמו את הנמל ולא בנו כלום. אין בנייה ממלוכית בערי החוף הארץ ישראל – אקסיומה שניתן לומר אותה בביטחון.

אחרי ההרס הממלוכי מה שנותר כאן ה עיר הרוסה, מדי פעם עוברים רועי צאן, נוודים, גנבים וכו'. העות'מאנים מגיעים לאזור ומכל השיש הם עושים משרפה לייסוד סיד – סיד הוא תוצר של אבן גיר, ששורפים ומפוררים אותה, מכבים במים (חומר אקטיבי פעיל מאוד מסובן) ובוה צובעים ומטייחים בתיים. שיש הוא למעשה סלע מטמורפי – גיר מטמורפי, ולכן ניתן להפיק ממנו סיד, כמו כל סלע גיר אחר. השיש בארץ הוא ייבוא.

הצלבנים שלטו בארץ פעם ראשונה, הפסקה של ארבע שנים ואז גם פעם שנייה. לכל אחת מהפעמים האלה קראו ממלכת ירושלים הצלבנית – אותו שם. ההבדל הוא שבממלכה הראשונה הבירה היא ירושלים והבירה השנייה, שלא כשם הממלכה, הייתה עכו. זאת משום שבפעם השנייה לא הצליחו לכבוש את ירושלים, אלא רק את אזור החוף. 1099 – 1187 – הממלכה הצלבנית הראשונה.

ההפסקה של השליטה הצלבנית בארץ, אחרי 88 שנה, הייתה בגלל התבוסה שנחלו הצלבנים אל מול חיילותיו של צלאח א-דין בשדות הקרב למרגלות הר הגעש בקרני חיטין. – 4 ליוני 1187. הממלכה נחרבת ובמשך ארבע שנים הצלבנים באירופה, עושים הפקת לקחים, ומחזירים מסע צלב נוסף במטרה לכבוש את הארץ מחדש, אך הם אינם מצליחים לכבוש את הארץ כולה ולא את ירושלים. מי שעומד בראש מסע הצלב הוא, בין היתר, המלך האנגלי, ריצ'ארד לב ארי. מסע הצלב הזה הוא מסע הצלב השלישי (השני לא מופנה לארץ ישראל). **במסע הצלב השלישי**, שהתרחש ב-1191, ארבע שנים לאחר המפלה, מגיע ריצ'ארד לב ארי, כובש חלקים מהארץ ולא מגיע לירושלים. אפולוניה בתקופה זו – על זמן הממלכה הראשונה יודעים מעט מאוד, יושב במקום נסיך ז'אן דרסור הראשון, וכשהוא מת ואין לו בנים, ביתו נישאת לבן משפחה צלבנית ארץ ישראלית עשירה מאוד – משפחת איבלין. כך, דרך הבת, עוברת כל הנחלה למשפחת איבלין. ז'אן דה איבלין הראשון, שליט השושלת החדשה, (הגל הראשון של הצלבנים הם מאירופה, אך לאט לאט ישנם צלבנים צברים, המכונים בהגה הצלבנית "פולנים", שם גנאי.) איבלין היה שמה הצלבני של יבנה, ושמו של כפר בגליל שנמצא עד היום שייסדה השושלת). ז'אן דה איבלין הראשון ילד עוד בן בהמשך שקראו לו באליאן, שב-1265 מאבד את המצודה באופן סופי, כך נחרבת אחר כך כל הממלכה השנייה (שהתקיימה בין 1191-1291). המצודה נבנית בעיקר בממלכה השנייה ועוברת לרשות משפחת איבלין, משפחה ארץ ישראלית מאוד חזקה.

הממלוכים מגיעים לארץ בשנת 1260, אולם בשנה זו עסוק המצביא הממלוכי, בייברס, בהדיפת הפלישה המונגולית לארץ ישראל. הוא מנצח את המונגולים על גדות מעיין חרוד – "עיין גילת", עין גולית – טעות בייחוס המקום לקרב דוד וגוליית (לפני המסורת הערבית גוליית שם היה ולכן זהו שמו של המעיין). לאחר הדיפת המונגולים, מתפנים הממלוכים לכיבוש ארץ ישראל. הדור השני של משפחת איבלין, הדור של באליאן, לא הקפיד לשמור על המצודה והממלוכים תוקפים את המצודה ב-1265, בפיקודו של בייברס, אפולוניה נחרבת סופית והצלבנים הולכים מהאזור לתמיד. את שאר הממלכה הצלבנית, כולל עכו ועתלית, כובשים הממלוכים כ-30 שנים מאוחר יותר. ב-1260 מתחיל הכיבוש הממלוכי של כל הארץ, מצודת אפולוניה נכבשת ב-1265.

ברוח בין הממלכות, כאשר מסע בצלב השלישי מגיע לחוף הארץ ישראל, נערך קרב גדול מאוד ב-1191. כוחותיו של צלאח א-דין עוברים פה לכיוון יפו ומשם רצו לפנות לירושלים. (גם מסע הצלב הראשון וכיבוש ארץ ישראל ב-1099 עשה את אותו עניין- הצלבנים לא כבשו את הערים הערביות לאורך החוף, הם רצו לאורכו. כשבאו ליפו הם פנו שמאלה ורצו לירושלים וקודם כל כבשו אותה. רק לאחר מכן התגלגלו אחורה וכבשו את ערי החוף). לכן, אפולוניה המוסלמית, הפטימית – ארסוף, נכבשה ב-1101, כשנתיים לאחר כיבוש ירושלים (שכן עזבו את ערי החוף). מסע הצלב השלישי של ריצ'ארד לב ארי ב-1191 לא עושה את אותו דבר באפולוניה, אלא הוא נתקל, ככל הנראה בלית ברירה, כשהוא חוצה את הדרך לכיוון יפו מזנבים בו כוחות איובים. תוך כדי ההתקדמות והזינוב מאחורה, בלי שריצ'ארד לב ארי בראש הטור שם לב (כפי שמתאר יהושע פרבר בספרו על הצלבנים) האבירים שלו מקצה הטור עושים תנועת מלקחיים מאחורה, מקיפים ומתקיפים את האיובים שמנסים לזנב בהם ומשמידים אותם – נחשב לאחד הניצחונות הצלבנים הגדולים

ביותר על האויבים – קרב ארסור \ קרב ארסוף, (כפי שקראו הצלבנים למקום, יודעים את זה מהמדליון שנמצא בחפירות שמתאר את דמותו של באליאן, השליט האחרון, של המצודה והשם ארסור).
רשות הטבע והגנים הלבישו שלטים במקומות מסוימים באתר שבבסיס סרגל התקופות במקום והסקירה ההיסטורית. בסרגל התקופות ניתן לראות את התקופות המוסלמיות – המוסלמית הקדומה (אומאית, אבאסית ופטימית, זו על אף שהיו גם קטנות יותר אך הן חשובות פחות) ומוסלמית מאוחרת (עיובית, ממלוכית ועות'מאנית).

בלוחות אלא גם האיורים של הממצאים הקטנים – חילוון הארגמן, ראש הפסלון, הצלמיות הפרסיות (במקביל לצידונים היו פרסים), כותרות קורינתיות מהתקופה הביזאנטית, מטבע מהתקופה המוסלמית הקדומה (אומאית) והמדליון הצלבני של השליט האחרון באליאן עם השם 'ארסור' וצללית המצודה כפי שנראה.

עיקרון הביצורים הצלבנים ככלל (האולטימטיביים שמאפיינים אותם מאוד) הם על הרקע של העובדה שבמשך מאתיים השנים (קתץ פחות ועם הפסקה) בהם היו הצלבנים בארץ, חיו בתחושה של לחץ-מישהו יושב בעורפם. הם דלים מבחינת כוח אדם, וכל העולם מסיבי הוא ים של ערבים מוסלמים שמאיימים להפיל אותם בכל רגע נתון. לכן הביצורים הצלבניים התעלו לרמה מאוד מאוד מאסיבית וגבוהה – כמעט תמיד על חשבון היופי. הבנייה הצלבנית היא בנייה עוצמתית שבאה לידי ביטוי במעגלי ההגנה שיצרו תחושה של בצל-חפיר, חומה, חומת חלקלקה, מגדלי חומה, שערים מבוצרים- בפריפריה החיצונית, מערך המגן על העורף החקלאי של העיר. בתוך העורף החקלאי עוד חפיר, סוג חומות פנימיות, גשר ששומר מעל החפיר, מאפשר את ההגעה לעיר ומתקבל בעת הצורך, אחרי שתי החומות מגדל מבוצר שנקרא בעברית – מגדל עוז "דון זיון" – לב ליבו של הביצור הצלבני. קליפות הבצל מאפשר לשליט ולחבר נאמנים המקורבים אליו ביותר, להתגונן עד הצלבן האחרון שמגן על כל קווי ההגנה. והיה וגם אליו הגיעו יש תמיד פתח מילוט. פתח המילוט באפולוניה טרם התגלה ונחשף אך ישנה סברה לגבי מיקומו – כניסה מכיוון החוף שנגמרת במין מפולות. הארכיאולוגים שחפרו במקום – אוני ת"א – ישראל רול, חגי יוחנן (מנהל האתר עד היום), יותם טפר ותמר חרפק, הציעו נקודה שהיא נקודת יציאה לפתח המילוט וממנו ניתן היה לאחורני המגנים להתפנות אל הנמל. הנמל של אפולוניה הוא אינו נמל מסחרי, אלא נמל של סירה אחת או שתיים – הרכב הפרטי של השליט ונאמניו לצורך מילוט או הנאה בעתות שלום. הנמל בעכו הוא הנמל הצלבני הגדול ביותר- שימש לייצוא וייבוא סחורות וגם למילוט בעת הצורך.

חומות הביצורים היו עוד לפני התקופה הצלבנית. תוואי החומה שהתגלה בידי הארכיאולוגים היה פטימי, על גבי החומה הפטימית חודשה ושופצה החומה הצלבנית.

הווילה הרומית - המבנה הקלאסי של וילה רומאית – חצר פתוחה לא מקורה שסביבה אכסדרה (שדרת עמודים מקורה) של מרפסת סביב-סביב ומעבר למרפסת המקורה הזו חדרים. ניתן לראות קיר מטויח ונתגלו גם סימני פרסקו צבעוני – וילה של אדם עשיר. במעלה ווילה מאגרי מים ותעלה שהורידה מים לכיוון הווילה. אם מסתכלים לים, ניתן לראות את הנזקים של מפעלי תעש לאדמה ולמים. תעש זרק נפלים לים והיום ניתן לראות גופרית וחומרים כימיים שעולים למים, ניתן גם להריח אותם בקיץ (שכן בקיץ הים סוער וזרמים שמעלים את החומרים מעלה) ולראות את המים צהובים.

בצדי הדרך, לכיוון המצודה, ניתן לראות מספר מאגרי מים. כנראה, לפחות עד עכשיו, פתרון המים בתקופה הרומית ביזאנטית לא היה על ידי אמה, אלא על ידי מאגרים מקומיים. אולם יכול להיות שחפירות חדשות יוכיחו אחרת.

כבשן הסייד העות'מאני – הסימנים שהופכים אותו לכבשן ולא למאגר מים הוא העובדה שאינו מטויח. אם יש טיח אז המקום מיועד למאגר מים, משום שאין סימני טיח אנו מבינים שלא לכך הוא שימש. לעומת זאת יש הרבה מאוד סימני שריפה ופתחי כניסת חמצן. צריך להבין שהגג קרס ובקצה הגג רואים גם שכבת השריפה (כי האש באה מבפנים). העות'מאניים לקחו את השיש, זורקים אותם לאחר שממלאים את המקום בעץ. אוטמים את הפתח הקטן שהיה כדי שהאש תלהט ותשרוף את הגיר והחמצן נכנס דרך הפתחים הקטנים. אחרי כמה שעות ניתן לטחון עד דק את האבנים האלה ולייצר סיד. מול כבשן הסייד ניתן לראות שרידי של החומה הצלבנית. חשוב לציין שהשיש הוא ייבוא, אולם לא יובא למטרת השריפה- כל אתר היסטורי מהתקופה הרומית ביזאנטית שהכיל כמויות שיש גדולות ונחרב, בשביל העות'מאניים הוא מחצבת שיש ועושים ממנו סיד.

בחפירה האחרונה גילו רצפת פסיפס. כנראה שיש משהו פרסי או פיניקי למטה, אבל בעיקר רצפות פסיפס ביזאנטיות למעלה. ומדובר ככל הנראה במערך של מחסנים, או מבני אגירה ושמירת תוצרת חקלאית.

המצודה - בתוך החפיר ניתן לראות כמה גושי בנייה שמוטים פנימה, אלו הם הריסות הגשר. גשר מעבר נמתח משער הכניסה ועד צדו השני של החפיר. גשר זה שימש למעבר בעתות שלום וקופל \ נשרף (שכן חלקו היה עץ וחלקו היה אבן) בעתות מלחמה.

כאשר הצלבנים התכוננו לקראת הממלוכים הם קיפלו את השער, ולכן ניתן לראות חפיר אל מול המצודה. את הגשר תמכו שתי קשתות, שאותן ניתן לראות כהריסות בתוך החפיר. כמו כן ניתן לראות תימרות עשן, מה שמרמז שהצלבנים שרפו חצי מהגשר כדי שהערבים לו יעברו. אם כך, הם לא כבשו את המצודה מהגשר, אלא מלמטה.

הציור מראה שהממלוכים הניחו, מאחורי החפיר, סוללה של תותחנים יורים בליסטראות, מוגנים על ידי קירות עץ. בחיפוי קירות העץ האלו המטירו כל הזמן פגזי בליסטראות של אבן על המתגוננים הצלבנים.
באותו זמן מורידים אל החפיר טונות של גזרי עץ ומקדמים תחת הקונסטרוקציות צוותים של הנדסאים למרגלות החומה. צוותים אלה מקעקעים את החומה ומסתתים סביב האבנים, כך הם מוציאים אבן אחר אבן עד שנוצר חלל מספיק גדול, לדעתם של המהנדסים. לחללים שיצרו הם מכניסים בולי עץ ושורפים אותם - אם לא בפעם הראשונה, הם חוזרים על הפעולה עד אשר קורסת החומה (חום, התרחבות, ריכוך החומרים גורם לחומה להתמוטט). זו הייתה שיטת הפעולה העיקרית של הממלוכים. גם נפוליאון, בעכו, 1799, משתמש באותה שיטה. כשמוציאים את אבני יש לדחוף מיד קורות עץ על מנת לתמוך את אבני החומה – נוצר חלל

גדול התמוך על ידי קורות עץ, כדי שהאבנים לא יפלו ונוצרת מערה גדולה התמוכה על ידי עצים. שריפת העצים במצב שכזה גורמת לנפילת האבנים ופריצת החומה.

במצב הזה הציעו הצדדים זה לזה להיכנע ולקבל את כניעתם. משניאותו מגני המצודה להיכנע, קיבל בייברס את כניעתם, אלא שהוא לא עמד בהסכם. ההסכם היה שהם ייסוגו מהמקום ללא נשקם, ובתמורה הוא יחוס על חייהם ובלבד שיפסיקו את הלוחמה. משקיבלו את החוזה הוא לכד אותם, אילץ אותם לשרוף את המצודה במו ידיהם (אכן ניתן לראות סימני שריפה), את חלקם חיסל ואת חלקם מכר לעבדות – לא עמד במחויבותו לשחררם. צלאח א-דין, שחיסל את הממלכה הראשונה, לעומת בייברס, דווקא עמד בהסכמים על פי רוב.

המפקד הצלבני היה ראש המסדר ההוספיטלרי, שאליו העביר באליאן הנסיך את המצודה, זאת משום שככל הנראה לא רצה להיות עד או נוכח בקרבות. הוא נעלם מהמקום, העביר את המצודה למסדר ההוספיטלרי ואמר להם – תנצחו שלכם, לא תנצחו נסו במקום אחר.

דרך שחזור המצודה ניתן לראות עיקרון ביצורי נוסף של הצלבנים – גם במידה והממלוקים היו מצליחים לעבור את החפיר דרך הגשר, הם מגיעים אל מול החומה. במצודה (ניתן לראות בשטח עפ"י הממצאים הארכיאולוגיים) יש חומה פנימית וחומה חיצונית וכן את המקום עליו נשען הגשר (בליטה בחומה). כדי להגיע אל מול השער ולתקוף אותו על הכוח התוקף ללכת במעבר בין הגשר לשער, בין חומותיים – ולמעשה בשטח הריגה. בצלבנים מחכים לתקופים בשטח ההריגה ומחילים אותם טרם הגיעו לשער. היה והתקופים מגיעים לשער, יש גם לאורך רוחבו פתחים מלמעלה, פתחי גיחה ודרכים נוספות להתגבר ולתקוף את התקופים. גם בקיסריה, בשער הצלבני המזרחי ניתן לראות היטב את כל חגורות ההגנה הצלבניות על השער. כלומר שאת השער הצלבני קשה מאוד לכבוש וזו הסיבה שהממלוקים נוקטים בשיטה של פריצה דרך החומות.

דבר נוסף שרואים מהשחזור, שנעשה על ידי ילדים מתנדבים שעזרו לרשות, שהוא העתק של המצודה הן על פי המדליון והן על פי הממצא הארכיאולוגי בשטח. הארכיאולוגים השונים שחפרו גילו ממצאים שעל פיהם ניתן היה לערוך את התוכנית, יחד עם המדליון – והרי דגם המצודה.

כיום, על מנת להגיע למצודה יש ללכת לאורך סוללה החוצה את החפיר אל תוך המצודה. חשוב להבין כי הסוללה נוצרה למטרה תיירותית – החפירות התבצעו סביב מה שהחליטו שיהווה את המעבר למצודה (זה לא שחפרו ולאחר מכן בנו את הסוללה).

שיטת הבנייה הצלבנית - קיר מאבן יפה, באמצע מילויים ומאחורה שוב קיר מאבן יפה. בין יתר החומרים ששימשו את המילוי מצאו הרבה סיבי זכוכית (מפעל זכוכית ביזאנטי שזרק לשטח פסולת רבה). בין יתר העפר, האדמה והסלעים, אספו הצלבנים גם את סוגת הזכוכית והכניסו אותה למילוי של החומה.

תצפית המצודה – מדרום ניתן לראות את המרינה של הרצליה ורכס הכורכר המערבי עד הרצליה. מצפון ניתן לראות את רכס הכורכר המערבי עד נתניה. רואים את רצועת החולות וטבלאות הגידוד וכן את קו המתאר של בסיסי שוברי הגלים של הנמל הצלבני. ניתן להבחין בשרידים של בסיסי שובר הגלים הצפוני ושל המערבי. כמו כן ניתן לראות שרידים של המגדל הדרומי של הנמל. בין שרידי המגדל לשובר הגלים המערבי היה פתח הנמל. עומק המים היה שונה מהיום, גודל הנמל הוא קטן (לסירה אחת או שתיים, על מנת שיימלטו את באליאן וחבורת הפיקוד הגבוהה) וזו מהווה לא אלא מרינה קטנה, מעגנה פרטית.

עוד אנו יכולים לראות מהתצפית אם מסתכלים מטה, חידוש של החפירה האחרונה. "הסעודה האחרונה של מגני ארסור הצלבנית" – הוכח שערב הקרב מול הבייברסים, הצלבנים ישבו כאן ונמצאו כלי אוכל מפוארים ביותר, ערוכים כמעט על שולחנות שלא נמצאו (שכן זהו חומר מתכלה), פאר הכלים הוצג בתערוכה בירושלים "המשטת האחרונה של צלבני אפולוניה", מוזיאון הארץ. הכלים היו מפוארים כל כך שזה צמרר את החופרים, לפני שנתיים-שלוש, שאמרו – "עודם עומדים למוות ידעו שזהו כנראה סופם", "אכלו ושתו כי לא מחר, אלא עוד היום נמות".

מגדל הדונוז'ון, מגדל העוז – המגדל מתנשא לגובה של 10 מ' מעל נקודת התצפית. מימינו ומשמאלו יש שני בסיסים לשני מגדלים נוספים קטנים יותר, מה שנותן את המראה היפה שאנו מכירים מהמדליון – מגדל אחד גדול (הדונוז'ון) ושני מגדלים קטנים, אחד מימין ואחד משמאל. הארכיאולוגים והממצא הקטן עולים בקנה אחד.

המטבח – בצדו האחד שרידים של חמישי תנורי בישול, ובצדו השני שתי בריכות מים ותעלת מים (מאוד דומה למטבח הצלבני של כוכב הירדן).

הרפקטוריום – חדר האוכל – חדר מרובע-מלבני, מעבר למטבח, שימש את חיילי המבצר בזמני הסעודה. כמו כן ניתן לראות מערכת מחסנים כוללת אבני רחיים לקמח, כנראה גם מאפייה קטנה (לאפות פיתות) ולשימוש כל צרכי הקולינריה של הצלבנים במקום.

על המצודה ככל הנראה, בגל האחרון, עמדו משהו בין 3000-2000 נפש- על הלוחמים ועל האזרחים שהמצודה נתנה להם הגנה והם הלכו ונקטלו לאט לאט, עד שהאחרונים הגיעו לתוך לב ליבו של מערך הביצורים.

מכיוון דרום למצודה יש מערך אתרים שבו אספו הרבה מאוד אבני בליסטראות, שכן זה קו בחזית, זה כיוון הגשר וכנראה ההתקפה הבייברסית התחילה משם. מהחדרים במצודה התגוננו בלענות בליסטראות בחזרה להם. הפגז של הבליסטרה הוא דבר מאוד אקולוגי – יכול להיות ממוחזר אלה יורים וניתן לקחת, להחזיר ולירות עליהם – למעשה לא ניתן לדעת אם הן במקורן צלבניות או ממלוקיות.

העיר הייתה בנויה מעט דרומה מהמצודה, מעט צפונה, והרבה מזרחה על שטח של כ-90 דונם (כפי שניים מעיר דוד היושבת על שטח של כ-55 דונם). העיר הביזאנטית באפולוניה היא כפי שלוש בגדול מהעיר הצלבנית.

נסיעה לקבר השייח מושראף

מפעל הזכוכית הביזאנטי – ביציאה מהאתר, סמוך לשער, ניתן לראות גוש זכוכית וסיגי זכוכית שנשארו בשטח. כאשר הצלבנים בנו את הדבש, המילוי לחומות הם אספו מכל הבא ליד, כך הגיעו סיגי הזכוכית לתוך מילוי החומות.

המוסד החינוכי "מצפה ים" – בליבו של המוסד נמצא הצריח - צריח בולט שאין ספק בזיהוי שלו – מבנה ביטחון. המבנה שייך למשטרה הבריטית בתקופת המנדט – MTF, יחידה משטרתית שעקבה אחר המפעילים ועצרה אותם על החוף. הוא שופץ וכוסה בצי טיח חדש אך הוא משמר את הצורה המקורית שלו, כולל פרוז'קטור מלמעלה וחרכי ירי. הם הפעילו תחנות עם רדארים ופרוז'קטורים במטרה לעצור את המפעילים. **מסגד** – מבנה דתי מוסלמי שכולל אתר קבורה קדוש, אתר עלייה לרגל שעם השנים התפתח לצדו מסגד וגם חדרים של עולי הרגל – שיוכלו לבוא לאכול ולישון. באסלאם, לכל הקדושים יש מועד עלייה- מועד העלייה לרגל נקרא "מווסס", תהליך העלייה לרגל נקרא "זיירה". מי שקבור במקום החל מתקופת ימי הביניים, לפי ההיסטוריון והשופט המוסלמי מוג'יר א-דין מימי הביניים (מאה 15), שקברו נמצא מצד שמאל בירידה לכנסיית קבר מרים בירושלים. הוא כותב על האיש ועל התהליך שהתפתח המקום – 1081 חי ונקבר במקום מוסלמי ששמו "עלי אבן גידל", שזכה לתואר סיד (איש מכובד וחשוב). כולם התפללו לו והאדירו את קולו ולכן קראו לו – אדונינו עלי (סידנא עלי). הם הגיעו הנה והחלו לעלות לקברו מתוך אותה הערכה לאיש. לעלי אבן גידל יוחסו סגולות אלוהיות, מה שהפך אותו לקדוש – בשל לקחי המוסר שלימד את העם ובין היתר בשל כוחותיו המאגיים לגלות בשיחה ומעשה ולהבחין בין דוברי אמת לדוברי שקר. מה שהעניק לו ממד נוסף של קדושה הייתה העובדה שהוא צאצא ימי ביניים של החליף השני – עמר בן אל-ח'טאב, כובש הארץ. כזוה הוא הופך להיות קדוש יחד עם כל הסגולות שלו. סידנא עלי נקבר במקום, והחל מקבורתו ובהמשך הפך המקום, מקום עולי רגל. הבריטים בשנות ה-30 של המאה ה-20, תקופת המרד הערבי הגדול, גרמו לכך שהם סילקו את הערבים מלבוא למקום כעונש על המרד. שנים מעטות לאחר מכן פרצה מלחמת יום העצמאות, וזו היוותה סיבה נוספת לערבים להפסיק להגיע למקום. המקום נסגר, נהרס, וניטש. בשנות ה-80 פגע ברק בצריח והפיל אותו. הווקף המוסלמי פנה למדינה, גויס כסף והתקבל אישור לשקם ולאכלסו מחדש - היום הוא משמש בית תפילה.

מי שפיתח את האתר, מוג'יר א-דין כותב על זה, הוא בן התקופה, היו הממלוכים ששלטו על ארץ ישראל. הממלוכים לא בנו בערים הצלבניות, אלא על ידן. את הנמל הם סתמו, כי לנמל הם חששו שהצלבנים יחזרו. מצד שני ליד הנמלים וליד הערים הצלבניות ההרוסות הם בנו מן מגדלי תצפית, כדי לפקוח עין שהצלבנים לא יחזרו. כדי שמגדל התצפית יתפקד, שאנשים יבואו וירצו לגור כאן וכדי שיוכל להתפתח כפר שלם הם היו צריכים לרתק בתירוץ את קהל שיבוא. כך קמים מקומות קדושים לאורך המצוק בפרט בארץ כולה – נבי רובין, נבי עודה באשקלון, גוררה ביבניאל – עוד ועוד קברים ואתרי עלייה לרגל לאורך החוף – מאצעי ממלוכי לשכנע את המאמינים של ארץ ישראל לבוא. בתחילה באים המאמינים לזיירה, נשארים מספר ימים, ולאט לאט מתפתח יישוב במקום. כך גם יש מספר זוגות עיניים שיכולים לתצפת לעבר הים ולוודא שהצלבנים אינם חוזרים.

פיגוע כביש החוף, אוטובוס הדמים - פסל אנדרטה – מרץ 78, חוליית מחבלים יורדת מלבנון, תקופה של פיגועים דרך הים, ונוחתת במעגן מיכאל, פוגעים בצלמת היהודייה הניו-יורקית, האמריקאית גיל רופין, שעסקה בצילום עופות לאורך שמורות הטבע של מעגן מיכאל. הם משתלטים על אוטובוס של אגד, שיצא כחוג משטטים עם משפחות אגד, והגיע עד כאן. כשהגיע האוטובוס למקום, כל מי שהיה בסביבה, שרת כך או אחרת בכוח ביטחוני כלשהו, והיה ברשותו שלי נשק כזה או אחר, ואלו החליטו לאמץ את הסיסמא של מלחמת האזרחים הספרדית – "no pasaran" – מכאן לא יעברו, לא יעברו לתל אביב, שכן הבינו את המשמעות של הגעת כמות כזו של חומר נפץ לתל אביב. כל הכוחות פותחים באש על יושבי האוטובוס, ואלה שלא התפוצצו מחגורות הנפץ ואש המחבלים נהרגו מאש כוחותינו – 35 אנשים נהרגו ו-71 נפצעו. הפסל שם גוש שיש למטה, מן קפיץ ספירלה מתכתי ומעליו עוד גוש שיש – המצב של יושבי האוטובוס שנלחצו גם מבכנים וגם מבחוף. זה היה הפיגוע שחולל את התגובה של מבצע ליטני, המבצע הראשון שלנו בלבנון. זה עתה חלפו אי אלו שנים למבצע השני בלבנון, מלחמת שלום הגליל 82, והיה סיבוב שלישי ב-2006 – מלחמת לבנון השנייה. כמפקד הימ"מ עמד אסף חפץ בראש כוח שנלחם בחוליית המחבלים. חפץ נפצע במהלך הקרב ואיבד את השמיעה באוזן אחת, ובזכות גילוי אומץ לב בעת הקרב, הוענק לו עיטור האומץ מטעם משטרת ישראל. לאורך הירקון ניתן לראות כמה אתרי תחנות קמח – אחת התחנות המפורסמות היא תחנת הקמח 'אבו רבח' על שם הפטרוני, הפיאודל הערבי שהאדמות היו שייכות לו וגם תחנת הקמח. תחנות אלה הן חלק מאתרי הטיולים פה בסביבה.

"בבוקר לח בשנת תרל"ח עת בציר הענבים יצאו מיפו על סוסים חמשת הרוכבים. שטמפפר בא וגוטמן בא, זורח ברנט ויואל משה סלומון, עם חרב באבנט."

החמישי היה דר' מאזארקי, שרכב איתם, "הדר' הקסום". אלה הם ארבעה ירושלמים, שהשתמשו ביפו כזינוק לכיוון רכישת אדמות אומלס, וכך הקימו את אם המושבות, אחת המושבות הראשונות של העלייה הראשונה. הם קראו לה פתח תקווה כי היה להם ניסיון קודם לקנות אדמות ביריחו והעסק שם כשל. במקורות הם מצאו את הביטוי האופטימי – "וְנִתְּתִי לָהּ אֶת-כְּרָמִיָּה מִשָּׁם, וְאֶת-עֵמֶק עֵכוֹר לְפֶתַח תְּקוּוֹה". – מכאן השם לכפר הערבי אום לפז שחלק מאדמותיו רכשו והוא הפך לאם המושבות, אחת מארבעת המושבות יהודה הראשונות, בשלב הראשון של העלייה הראשונה.

בית הבטון הראשון – לימים בית הבטון שנבנה כאן, שימש ב-1913 ואילך בית משאבות שממנו שאבו את מי הירקון לפרדסי פתח תקווה. פרדסי פתח תקווה היו הפרדסים שעסקו בהם אנשי העליות הראשונות. **גון האדמה** – אדמת סחף כהה מאוד, עשירה בחומר אורגאני ולכן פורייה מאוד. יש הרבה שטחים חקלאיים למרות שהדחפורים מכרסמים שטחי בנייה. הירידה לגובה הטבעי של האזור, המרזבה – לא חול ולא גבעות חמרה אדומות, אלא אדמת סחף כהה. בגבול המרזבה, ניתן לראות את גבעות החול האדום. גבעות אלה, שהיו המוקד של היער הקדום, ולימים הפך להיות מוקד פרדסי השרון – הפרדסים החליפו את היער. ניתן לראות באופן ברור את הבדלי גון החול בין המרזבה ובין גבעות החול האדום.

מחלף קסם – מחלף ענק שקורץ ימינה לכיוון הכפר הערבי כפר קאסם, הוא המחלף הגדול ביותר בארץ (לפחות כך היה, יכול להיות שנבנו גדולים ממנו, כך או כך הוא עצום בגודלו). אחרי כפר קאסם (הכפר אחרי

הוא כפר ברא), המזכיר את התקרית ב-1956, ימי מבצע סיני- מלחמת קדש. הטבח בכפר קאסם של יחידת מג"ב, שהסתובבה וראתה קבוצת כפריים עולה מהאדמות אחרי שעות העוצר ונהגה על פי החוק היבש – שנמצא בחוף בשעות העוצר יירה, זקנים, נשים וטף. נפתח על זה משפט גדול והם נמצאו אשמים אך נקנסו בקנסות זניחים לחלוטין. כאן נקבע במערכי ההתנהלות של צה"ל מול המערכת המשפטית מטבע לשוני – פקודה בלתי חוקית בעליל. יש פקודות שאינן חוקיות וזו הוגדרה כאחת מאלה, לכן הם גם הואשמו ונמצאו אשמים, אולם בשל הראשונות של האירוע והנסיבות האלה הם נקנסו רק בקנס סמלי.

כביש 444 – מקביל מזרחית לכביש 6, וגם רחוק מערבה, לכביש 4 – נתיבי האורך שעושים שימוש בגיאוגרפיה, טופוגרפיה וגיאומורפולוגיה של האזור – עמק המרזבה. לאורך הקווים האלה, ישנה מציאות שמתפתחת עם השנים, גבול שמהותו הוא גיאופוליטי. הגיאוגרפיה משפיעה של הפוליטיקה ומפרידה בין אוכלוסיות המרזבה והמישור לבין אוכלוסיות ההר. פעם, בעולם העתיק אנשי העמק והמישור היו הכנענים, ואנשי ההר היו בני ישראל – במציאות המודרנית של חידוש היישוב העברי בארץ ישראל, החל מהעלייה הראשונה 1882 ועד היום, הגלגל התהפך – הערבים הם יושבי ההרים וכמעין ברירת מחדל הם מוכרים לאנשי העליות את אדמות העמק. אדמות העמק הם אדמות ביצה ומוזנח (אולי האזור המוזנח ביותר בארץ ישראל בתקופה בעות'מאנית) – אין פיתוח, הדרכים הרוסות, מעברי המים סתומים והנחלים יוצרים ביצה.

ליד הכפר ג'לג'וליה הערבי, יש חאן ממלוכי עתיק – החאן של ג'לג'וליה. מה שמראה לנו שאנו על אם דרך. מבנה עתיק נוסף שניתן לראות במקום הוא מפעל סוכר עתיק. זהו נתיב דרך הים, כביש 6 עושה שימוש בדרך תוך שימוש ברובד מעט אחר. אם כך, הגבול הגאוגרפי, הר ועמק, יצר גם מציאות של גבול פוליטי – עם ישראל למטה בעמק והאוכלוסייה הערבית על ההר. כשמתחו את הקו הירוק, אחרי הסכמי שביתת הנשק ב-49 ברודוס, נותרו כמה כפרים באזור המרזבה בצד הישראלי (ג'לג'וליה, טירה, טייבה, כפר קאסם, כפר ברא ואחרים) ושאר הכפרים הערביים נשארו על הגבעות למעלה. עם זאת, במרוצת השנים נבנו יישובים יהודים באזור (גם כוכב יאיר, מתן, ירחיב, נירית ועוד). מתן, עם מגדל המים שלה גובלת בחבלה, עם צריפי המסגדים שלה, מעבר לחומת הביטחון. לאורך הקו הגיאופוליטי, שלימים נקרא הקו הירוק, קו התפר, התוואי של חומת הביטחון, מתרכזים עד היום הרבה מאוד תופעות לוואי של המציאות הזו. קלקיליה, שאליה איננו יכולים להיכנס ואנו לא יכולים לחצות, נמצאת על הדום השומרון בגבול המרזבה, לכן נצטרך לעקוף אותה ממערב. הכניסה ימינה מערבה, מביאה אותנו לגבול המרזבה וגבעות החול האדום, שכפר סבא, ממול, יושבת עליהן. בעבר ישבו באזור שני כפרים ערביים – כפר סבי (ששימר את השם העתיק כפר סבא) וכפר סקי, לכיוון רמת הכובש.

קבר בנימין בן יעקב – קבר קדוש שמתפתח בתקופה הממלוכית מתוך אותה מגמה של הבאת אוכלוסייה לאזור ולשמור על הדרך הים הממלוכית. נבי ימין, המקדוש גם למוסלמים, קבור כאן, ולכן נקבע כמקום קדוש. החרדים הדירו את רגלי הערבים מהמקום והשתלטו עליו, והיום באים למקום רק יהודים.

קבר נבי שמעון – ניתן לראות כיפה לבנה של קבר שייח, אולם לא ניתן לגשת אליו משום שתחום בין כבישים. זוהי כנבי שמעון – גם שמעון הוא בן יעקב וגם הוא חשוב למוסלמים, וגם אותו מצאו כאן כאתר ממלוכי, מקום קדוש במטרה להביא אוכלוסייה ולעזור להשתלט על דרך הים.

יישובי הצורים והכוכביים – רעיון של אריק שרון שנועד לעבות את היישוב באזור החיץ של הגבול הגיאופוליטי – שכן אין מציאות של ואקום. שמות היישובים סמליים מאוד וכל אחד מהיישובים קרוי על שם אדם אחר שרצו להנציחו – יאיר-מפקד הלח"י, יגאל-יגאל הורוביץ, יצחק-יצחק רבין, נתן-סימונס (שמעון) – ישוב ותיק על שם מי שהיה אחראי על חלק ההתיישבות במקום בעת קום המדינה. היישוב כוכב יאיר הוא יישוב ותיק שקם בסוף שנות ה-70. על השלוחה מצפון, לכיוון היישוב שהיה לפני כן, צור נתן, הקימו בשנות ה-80-70 את היישוב סלעית. עכשיו, בשנות ה-2000 את צור יצחק שהוא חריג ושונה לחלוטין – יישוב קהילתי שבנוי בבנייה רוויה לצד בנייה של צמודי-קרקע, מה שאופייני בעיקר ליישובים הקהילתיים עד צור יצחק. שנת היוסדותה של צור יצחק היא 2007, אולם לפני תחילת עבודת ההכשרה ועבודות השטח השלוחה הייתה פורחת ומלאה. בנוסף היו באזור סימנים של התיישבות, בעיקר מהתקופה הביזאנטית - בתי בד, גתות, טרסות של כרמים ושומרות (מבני אבן ששמרו על הכל). בתוך כל זה, התמקם במאות האחרונות יישוב ערבי, כפר עות'מאני שניתן לראות את קבר השייח שלו, שייח מושראף. קו הגבעות שממזרח הוא המבוא להרי השומרון, ומצד מערב הירידה אל מישור החוף – השרון.

גיאולוגיה – הגבעות, רובן ככולן, הן גבעות קירטוניות אך יש הרבה מאוד נארי. שתי תיאוריות לגבי היווצרות הנארי – האחת היא כי מדובר בשכבה החיצונית הנתונה לחילופי מזג האוויר ותנאי האקלים היא מתקשה והופכת להיות קשה כגיר, מחורצת מאוד ומהווה קליפה קשה. יש תיאוריה אחרת שהנארי הוא עניין של הגעה מלמעלה, הורדת כמויות של לס וחלקיקים שנישאים ברוח, ובמקומות שהם שוקעים הם מתגבשים לכלל סלע הנקרא נארי. ולכן, בגלל שהיסעים של החומרים האלה מתחילים בדרום, כמויות הנארי הולכות ומתמעטות ככל שמצפינים (התיאוריה היותר מקובלת היום).

קבר השייח מושראף

זיהוי המקום - שייח מושראף, קבר שייח שהתפתח כאן לא ברור מתי, כנראה בשלהי או באמצע התקופה העות'מאנית בארץ, ויכול להיות שיש לו גם שרידים קדומים. מי שחפר כאן היה הארכיאולוג איתן איילון, (החפירה במקום לא הייתה שלמה לגמרי) והוא מזהה את קבר שייח מושראף היושב על מבנה קדום יותר שיש לו רצפת פסיפס (חלק ממנה נראית בצד המערבי), אך לצד מזרח יש לו אפסיס שפונה מזרחה. המבנה מזכיר באופיו מבנה בזיליקאי – מבנה שראשיתו בתקופה הפגאנית ההלניסטית והנצרות אימצה אותו על מנת להכיל לתוכו את הכנסיות, ואילו היהדות אימצה מבנים כאלה על מנת להכיל לתוכו את בתי הכנסת.

בתקופה ההלניסטית היה בשימוש כדי להציב את פסלי הקיסרים והאלים כמבנים שהיו בנויים מאכסדראות עמודים, כאשר באמצע המבנה השאירו אולם רחב יותר התחום באכסדראות העמודים, ומשני צדי האולם הרחב תחמו גם מעברים צרים יותר על ידי שורות עמודים נוספות. כך נוצר חלל עם אולם תוך אמצע רחב

ושני אולמות צד צרים יותר. מטרת המבנים ההלניסטית הפגאניים היה להושיב את המלך, ומכאן שמם- מבנים בזיליקאים, שכן מלך ביוונית – בזילאום, מבנה המלך – בזיליקה.

הנצרות אימצה את השם, אך במקום אל פגאני או מלך, שמו את ישו בתנועת הפנטוקרטו. כשאתן איילון הגיע למקום הוא רואה את המבנה ומתלבט במה מדובר. הוא מצליח לתארך אותו באמצעות חרסים ואולי גם נר או שניים, והוא מחליט שהמבנה הוא בית כנסת של האפסיס ומיקום הארון יהיה לכיוון הר גריזים (כמו שהיהודים מתפללים לכיוון ירושלים השומרונית מתפללים לכיוון הר גריזים), והרי זה בית כנסת הפונה לכיוון הר גריזים. האפשרות האחרת הייתה שמדובר בכנסייה, שכן בכל מקום תבנה כנסייה בארץ היא תפנה מזרחה. שומרונים, יהודים והמוסלמים מתפללים לכיוון המקומות הקדושים להם (גריזים, ירושלים, מכה, בהתאמה). אולם לאחר מכן נמצאה כתובת (כתובה בכתב השומרוני – שונה במעט מהכתב העברי הקדום), ולאחר שהיא פוענחה נשברו הלבטים של איתן איילון והוא הבין כי מדובר בבית כנסת שומרוני המתוארך למאה החמישית.

בסמוך למבנה נמצאו שתיים או שלוש מקוואות, שכן השומרונים, בדומה ליהודים, נהגו לבנות מקוואות בסמוך לבתי הכנסת.

הר גריזים הוא הר קדוש לשומרונים, ירושלים השומרונית היא שכם והר הבית השומרוני הוא הר גריזים- לשם הקבלה.

אכסניית השומרוני הטוב – רשות הטבע והגנים אספה מכל המקומות שהם בתחום הממשלים הצבאיים- יהודה שומרון ורצועת עזה, ממצאים וריכזה אותם במקום (פסיפסים, כלי חרס, ארונות קבורה, כותרות, עמודים). בין הממצאים ניתן לראות בפסיפסים המדמים את מבני בתי הכנסת השומרונים (שהביאו מהשומרון) שיש בהם אפסיסים.

השם מושראף – העות'מאנים הגיעו למקום ובנו את קבר שייח מושראף. פירוש השם – התיאוריה הפופולרית, המוכרת והמשעשעת, אך לא נכונה, אומרת שהגיע למקום עובר אורח שראה ערבי תושב המקום ושאל אותו של מי הקבר הזה, "מוש עראף" (אני לא יודע) ענה לו הערבי, ועל כן חשב כי מדובר בקבר השייח מושראף וכך נקרא המקום.

באזור הנגב, בסקרים אחרונים נמצאו כ-16 פסגות שכולן נקראות מושראף. כאן אנו מדברים על מילה אחת ולא על שתי מילים 'מוש עראף'. המילה מושראף בנויה מהשורש ש.ר.פ. בעברית ובערבית רוב המילים בנויות משורש משולש. את שורש המילה ניתן להטות בבניינים השונים (בדקדוק הערבי 10 בניינים), וכמו בעברית לא את כל הפעלים אפשר להכניס לכל הבניינים. אותו שורש, כמו גם בעברית, משנה את משמעותו במעבר מבניין לבניין. פרשנות אחת היא שֶׁרַף-שֶׁרַפָּה (כבוד-מכובד), פרשנות אחרת היא מוֹשֶׁרַף (תצפית) – קבר השייח המתצפת. ולכן 16 הגבעות בנגב נראות כעמדות תצפית ולכן נקראות כך. מושראף – מצפה. תצפית – שֶׁרַפָּה, במובן נוסף מפקח שכן הוא בא לפקח. גם לתצפית וגם למפקח יש רציונל דומה, אולם זה הצופה מרחוק הוא מושראף. במקרה זה הוא מסתכל מהדום השומרון על השומרון – וניתן לראות את תחילתו של החתך ממזרח למערב. מכאן והלאה השטח יורד למרובה, עולה לאט לכיוון גבעות החול האדום, ומגיע אל האבוסים ורכסי הכורכר והים.

הממלוכים לא החשיבו את ארץ ישראל כמקום רב בחשיבותו. אבל העובדה שבארץ ישראל היו מקומות קדושים נתנה לה משמעות וכן העובדה ששימשה כמעבר בין שני מוקדי האימפריה הממלוכית – מצריים (משם הם יצאו) וסוריה (דמשק). לכן נבנתה דרך הים – דרך הדואר – "דאב אל בריד", ובנו לאורכה תחנות להחלפת סוסים ומסרים. דרך הדואר הממלוכית גרמה לכך שבכל התחנות, מסביבן, נוצרו ישובים. כשיש דרך נשלטת על ידי ישובים – זה נקרא שאתה שולט עליה. בירושלים הממלוכים לא בנו ממלכה – שמרו על המקומות הקדושים, בנות מדרסות וזה הכל. הבניין הגדול והעיקרי שלהם היה בשתי קצות הממלכה והדרך שחיברה ביניהן.

מאז שהיישוב היהודי הלך והצטופף הפסיקו לבוא אנשי טייבה שנהגו לפקוד את המקום. ועדיין, הקבר פעיל, ויש שבאים, מנקים ומדליקים בו נרות, אך לעיתים רחוקות יותר, בעיקר בזיירה.

נסיעה לקוון

בדרך לקוון חלפנו על פני העיר הערבית טייבה וממערב לה העיר קלנסואה, גם בה קיימים שרידים של מצודה צלבנית. הסתכלות על התפרוסת הצלבנית באזור מעיד על כך שהצלבנים גם הם בנו מצודות לאורך המצודות של דרך הים, גם הצלבנים השאירו את רשמיהם באזור מתוך מניע של שליטה על דרכי מעבר (בצור נתן ישנם שרידים של מצודה צלבנית נוספת – חירבת דרדרה). כמו כן חלפנו על פני מושב שער-אפרים, שהוקם על ידי בני תימן והיום גרים בו גם אחרים, השייך למועצה האזורית לב-השרון. שבת אפרים יש בשומרון וזה השער לכיוון נחלת שבט אפרים.

בקלנסואה יש אדמה שחורה, אדמת מרובה קלאסית, אדמה קשה לעיבוד פורייה מאוד. "אדמת קלנסואה" מיובאת מגבעות החול האדום ומוכרים אותן, אולם אינן אדמות מקומיות.

בכיוון המערבי של קלנסואה יש את הכפרים היהודיים השייכים למועצה האזורית לב השרון - גאולים, תנובות, ינוב, עין ורד, צורן, היושבים על גבעות החול האדום.

בשלהי התקופה העות'מאנית במאות האחרונות 17-19, בעיקר 19, עולה מציאות מאוד מעניינת. התושבים הערביים של אזור ההר, אזור השומרון והדום השומרון, ראו את אדמות המרובה הטובות. כשגמרו את העונה החקלאית בהר, עמוק בתוך הקיץ, ירדו למרובה, עיבדו את האדמות וחזרו לביתם בהר. בית-ליד (מזרעה בית ליד) זה כפר ערבי פלסטינאי בפאתי טול כרם. רעננה הוקמה ב-1921, גרעין אחוזה המייסד (על שמו הרחוב המרכזי ברעננה) קנה את האדמות מאבו-כישכ – למעשה קנו את אדמות חירבת אזון (הר בשומרון). מגדל צדק, קרוי על שמו אדם תושב השומרון מכפר ג'מעין, צֶאדֶק ג'מעין, שבנה לעצמו נחלה- "מגידל צאדק". מציאות זו של מזרעות, חירבות או נזלות (נזל, שכן ירדו אל האדמות), וכן של יישובים שיש להם 'פוקה' ו'תחתה' – העלונה והתחתונה, נוצרה בעיקר במאה ה-19, כאשר אנשי ההר ירדו לעבד את האדמות שלהם- נזלות, זרעו בהם- מזרעות, וכשחזרו לכפרים שלהם היא נחרבה – חירבות. השמות מעידים על תהליך של

השתלטות עונתית על קרקעות המרזבה על ידי אנשי ההר וחוזר חלילה – התושבים לא רצו להתגורר במרזבה אך ליהנות מאדמותיה הטובות. הציונות התיישבה במרזבה בעיקר מחוסר ברירה, היום יש יישובים גם במרזבה והגידולים בה מוצלחים.

יד חנה – קרוי על שמו של חנה סנש. הקיבוץ התפצל במשבר הקיבוצי בשנות ה-50. חלק אחד עזב לשטח שלימים תוקם בת חפר עליו, והשני נשאר והפך לקומוניסט עד שהופרט לפני כ-8-9 שנים. היום הרחבות ובנייה רבה.

פיל בוקס אנגלי – מצדית אנגלית. בשנות המרד העברי הגדול 39-36, חלשה על מסילת הברזל האנגלית שנבנתה במקום. על מנת שהערבים במרד לא יפוצצו את המסילה העוברת על גבי גשר מעל נחל אלכסנדר, תחתיו זורם הנחל. הגשר מועד לפורענות ופיצוץ בזמן מרד ולכן בנו פיל בוקס שיגן עליו. ניתן גם לראות את שרידי הגשר (עמודי הגשר).

קקון

קקון הוא אתר שנמצא בתוך המרזבה ומתנשא לגובה של 52 מ' מעל פני הים. אמנם לא מדובר בגובה גבוה במיוחד, אולם המרזבה היא עמק, ועובדה זו הופכת את האתר לאסטרטגי המסוגל לחלוש על משהו. במרזבה עוברת דרך הים, אתר אסטרטגי לאורך כל הציר, הרי שזה מוסיף לקקון היבט נוסף של היותו אתר חשוב ששמו עליו עין ורצו להשתלט עליו. נוסף על כך, במחצית השנייה של המאה ה-1 לספירה, אחרי חורבן הבית, בתקופתו של הקיסר הרומי נירון, בונה האימפריה הרומית בשומרון עיר חדשה – "העיר החדשה" – ניאופוליס. ניאופוליס הופכת לימים, לפי הערבים שהתיישבו בה לנבלס – היא שכס של דור יהושע בן-נון והלאה. יהושע בן נון כובש את שכס* כאשר הראשון אחרי כיבוש יריחו והעי (יהושע בן נון לא כבש את ירושלים).

ליד שכס יש כפר ערבי קטן בשם סאלם. אם הופכים את "סאלם" – שלם. השומרונים טוענים שזו ירושלים – שלם – תיאוריה שומרונית המחזקת את התיאוריה שלהם על הר גריזים.

העובדה שקקון נמצאת גם על ציר נבלס – ניאופוליס-קיסריה (סזריה-מרטינה), הופך את נקודת ההצטלבות של דרך הרוחב החשובה לדרך הים לחשובה אף יותר. קקון יושבת עשרות מטרים מנקודה זו אסטרטגית זו ובתוך העמק החולש, על כן מתחילה השתלטות על המקום ובנייה מאסיבית בו. החפירות במקום מצאו שרידים של נוכחות לפני התקופה הרומאית, ובעיקר בניית מאחז רומאי, עליו מאחז ביזאנטי, ועליו מצודה צלבנית גדולה שעליה, לאחר שהחרבתה, בנו הממלוכים את תחנת דואר שישבה על דרך הדואר. בתולדות הממלוכים בארץ ישראל נאמר שבקקון הם הקימו תחנה, מעבר להחלפת סוסים וכולי, של יוני דואר.

ב-1799, כבש נפוליאון את המקום בדרכו לעכו. מאוחר יותר, בתקופת השלטון המצרי בארץ ישראל (המצרים השתלטו על ארץ ישראל למשך תשע שנים בתקופה העות'מאנית 1840-1831) פרץ מרד של הפלאחים המקומיים כנגד השלטון המצרי -1834. המורדים התבצרו בין היתר בקקון ומשם ניהלו קרבות נגד המצרים. לאחר זיכוי המרד קקון חזרה לשליטה עות'מאנית רגילה. מרד זה פרץ ופשט לשדה קוצים – כך גם במצודת יחיעם. המצרים לא בנו במקום משום שהיו עסוקים בדיכוי המרד ובעקירת המורדים מהמקום.

האירוע הקרוב ביותר לזמננו וכן המשמעותי מבחינתנו – הקרבות שניהלה חטיבת אלכסנדרוני בכל הגזרה הזו במלחמת העצמאות. בספר על חטיבת אלכסנדרוני ישנו פירוט אחד הקרבות העזים שניהלה החטיבה בקו זה – הקרב על מצודת קקון. הקרב זה הצליחו בסופו של דבר לכבוש את המצודה ולעקור את כוחות הצבא העיראקי שהתבצר בה.

אנדרטת חטיבת אלכסנדרוני

גן יאשיה של שם יאשיהו וגיווד – פרוטסטנט שהיה חבר פרלמנט בריטי לא יהודי, אשר השקיע את כל מרצו בקידום העניין הציוני.

חטיבה מס' 3 שחיללה גויסו מקרב אזור נחל אלכסנדר (החטיבות היו חטיבות אזוריות). גולני (טבריה) -1, כרמלי (כרמל) -2, קריית 4- גבעתי 5- עצינוני (ירושלים) -6. שש החטיבות הראשונות של ההגנה. **לחטיבה אנדרטאות במקומות שונים** – יער קולה, אנטיפטרוס, לטרון, תל השומר. האנדרטה העיקרית של החטיבה נמצאת בנתניה, דורה, שם ישב הבסיס שלהם. לאחרונה חטיבת אלכסנדרוני השקיעה המון בעזרים טקטיים – אנדרטה, לוחות הסבר, בחורבה ישנו לוח עם תמונותיהם של 16 חיילי החטיבה שקיפחו את חייהם על כיבוש המקום. הפסל לקח לוח אבן ופיסל את הדמויות החוצה, במקום מוצבות הדמויות והאבנים מהן פוסלו החוצה.

טרם הכרזת המדינה התרחשו קרבות עם כוחות מקומיים. השלב השני של מלחמת העצמאות התחיל עם הפלישה של 5 צבאות מדינות ערב לארץ ישראל, 15 למאי 1948, יום לאחר שהוכרזה הקמת המדינה. שלב זה של הפלישה הערבית והבלימה העברית מצד שני נמשך כחודש, מה-15 למאי ועד ה-11 ליוני, אז הוכרזה הפוגה שנמשכה חודש – מה-11 ליוני עד ה-11 לולי – שביתת נשק. ביולי התחדשו הקרבות לעשרה ימים ואז התחילה הפוגה נוספת.

כוחותינו יזמו התקפה על כוחות ערביים בתוך תקופת הפוגה (11 ביוני- 11 ביולי), משום מהכפר קקון מיררו את החיים, כבר בתקופות קודמות לתאריכים אלה, לתושבי הקיבוץ הקרוב ביותר – קיבוץ המעפיל של השומר הצעיר. הקיבוץ סבל מירורים מקקון ובייחוד מאותו כוח עיראקי שהתבצר בבית המרכזי של הכפר, שקראו לו לאורך כל התקופה "הבית העיראקי". ההפגזות והתופת שהטילו על קיבוץ מעפיל גרמו להם להניס מהקיבוץ את הנשים הלא לוחמות ואת הילדים, להשאיר רק לוחמים ולהכניס תגבורת צבאית. את משימת כיבוש הכפר קיבלה חטיבת אלכסנדרוני. לביצוע המשימה נבחר גדוד 33 שתוגבר על ידי פלוגה מגדוד 32, מתוגברים בתותחים ומרגמות. לאחר מסע התקרבות שקט וממושך, לפנות בוקר ובחשיכה מלאה, הסתערו הכוחות בתיאום מלא על עמדות האויב וכבשו את המקום, פעולה שעלתה לחטיבת אלכסנדרוני ב-16 הרוגים. **תצפית מהמצודה** - ניתן לראות את הרי השומרון, גן יאשיה ואומץ (שקמו שניהם אחרי מלחמת העצמאות). ניתן לראות את השכנות בין יהודים לערבים - כפר אחד צפונית לטול כרם – שוויכה, קיבוץ בת חפר, קיבוץ בחן, קיבוץ מגל. באזור הזה יש ארבעה כפרים ערביים ישראלים – ימה, ביר א-סיכה (באר המסילה),

איבת'אן, מרג'ה (עמק), שהשתייכו בעבר למועצה האזורית עמק חפר וביקשו מועצה משלהם. משום שאזור ערבי זה נקרא בזמנו "זימור" הוקמה המועצה האזורית זמר, אחת המועצות האזוריות הקטנות בארץ הכוללת את ארבעת הכפרים הערביים האלה. מסביבם הכפריים הערביים הפלסטינאים – זיתא, באקה א-שרכיה. צפונה יותר יש את גית ובאקה אל-ערביה שהם ישראלים. זהו אותו גבול גיאופוליטי שהוזכר מוקדם יותר – קו העמק והרכסים הוא קו גיאוגרפי שהפוליטיקה מתלבשת עליו פחות או יותר. כפר אחד בהמשך נחתך באמצע – המחבר את צפון השרון עם עמק ואדי ערה – כפר ברטעה. מעבר למדרגה הראשונה של ההדום ניתן לראות את המדרגה הגבוהה ביותר של הרי השומרון.

שמותיהם ותמונותיהם של 16 הלוחמים מוצגים על לוח בסמוך למצודה. המדריך נקרא לשחזר עם הלוחמים (בן סקרידמן, מרדכי סוקלר ואברהם אמיר), שני אנשי טנטורה (שיושבים היום בפרדיס) שאותם הם ראינו, ואנשי המעפיל את קרבות קקון, בתור אחד שמתמצא בהיסטוריה. הלוחמים הוותיקים ישבו במקום וסיפרו על כמה מהאנשים. בעיקר על סמל המחלקה בדיחי – כשמוך לו הוא. באופן לא רשמי ובלתי לקבל את המינוי היה קצין המורל של הפלוגה, אדם שמח שדאג להרים את המורל בכל מקום שהם נתקעו בו בקרבות, בקקון הלך לעולמו. הלוחמים אמרו שהפלוגה לאחר שבדיחי הלך לא הייתה כפי שהייתה כשבדיחי היה איתם.

לוחמי אלכסנדרוני הוותיקים היו מעורבים בהגשת תביעה של הוצאת לשון הרע כנגד חוקר מאוניברסיטת חיפה, תדי כ"ץ, שכתב עליהם כאילו ערכו טבח בטנטורה. אילן פפה, היסטוריון פוסט-ציוני, הנחה אותו בעבודת התזה השנויה במחלוקת שהתפרסמה תחת הכותרת "יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי ב-1948". השניים חיברו איזשהן עובדות, שאחר כך פרופ' יואב גלבר, שנבחר כקצין בודק לעבודה ופסל אותה על סמך טענה שהוא רימה בשתי נקודות. סלילי השקלוט שנבדקו נמצאו כפסולים, שכן הוכנסו בשאלות התשובות לנבדקים "נכון שבתאריך זה וזה..." . נוסף על כך, כל עבודה כזו מתחילה בבדיקת תיק הכפר שישנו בארכיונים. כל תיק הכפר כזה של אנשי שירות הידיעות של ההגנה כלל פרטים אלו - מספר מסגדים, מספר תושבים, מספר מוכתרים, מי הן החמולות העיקריות וראשיהן, מספר חמורים, מספר סוסים, מספר מחרשות וכדומה. כדי ליצור את העיוות המספרים שיצר תדי כ"ץ בכך שכתב שטבחו כ-200 איש, הוא העלה את המספר הבסיסי שהיה רשום בתיק הכפר ב-200 איש. בסוף הקרב, שנהרגו בו כ-70 איש, הוא כתב שנטבחו 250 איש, ואז הוא הסביר בכך את מספר ההרוגים הרב בנתון פתיחה הלא נכון וקרא לכך טבח. כשרופ' יואב גלבר עלה על שני שקרים אלה הוא פסל את העבודה באופן מידי. תדי כץ ואילן פפה הגישו עתירה לבג"צ וזה דחה אותה.

מתוך האתר הרשמי של חטיבת אלכסנדרוני - במסגרת הסכם הפשרה אשר נחתם בין הצדדים (ואשר מר כץ ניסה לחזור בו ממנו יום לאחר שנחתם), התחייב מר כץ לפרסם את מכתב ההתנצלות בגודל חצי עמוד בשני עיתונים יומיים. להסכם הפשרה ניתן תוקף של פסק דין לאחר שבית המשפט דחה את כל טענותיו של מר כץ כאילו ההסכם נחתם על ידו ברגע של "חולשת דעת". למותר לציין כי מכתב ההתנצלות עליו חתם מר כץ נוסח בעצה אחת עם עורך דינו, עו"ד אמציה אטלס, אשר נכח בפגישה בה נחתמו מכתב ההתנצלות והסכם הפשרה. לשון מכתב ההתנצלות:

"בחודש מרס 1998 הגשתי עבודת גמר אשר מהווה חלק ממילוי הדרישות לתואר מוסמך בהיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה (להלן – "עבודת הגמר").

בפרק העבודה העוסק בכפר טנטורה, נכתב על ידי, כי התמונה הכוללת העולה מתוך העדויות היא שחיליים מחטיבת אלכסנדרוני עסקו עוד במשך שעות אחדות לאחר סיום הקרב במצוד קטלני אחר גברים בוגרים על מנת להרגם, כאשר בסופו של היום היו בכפר לא פחות מ- 200-250 גברים הרוגים בנסיבות בהן היו אנשי הכפר נטולי נשק ונטולי מגן לחלוטין. ברצוני להבהיר כי לאחר ששתי ובדקתי את הדברים ברור לי מעל לכל ספק כי אין כל יסוד לטענה כי בוצע בטנטורה הרג של אנשים, לאחר כניעת הכפר, על ידי לוחמי חטיבת אלכסנדרוני, או על ידי כוח אחר של הישוב העברי. אני מבקש להבהיר כי גם הדברים שנכתבו על ידי הובנו ככל הנראה שלא כראוי, שכן לא התכוונתי לומר שהיה טבח בטנטורה וגם כיום אני אומר שלא היה טבח בטנטורה.

הנני מאמין לאנשי אלכסנדרוני אשר הכחישו את דבר הטבח מכל וכל, ואני חוזר בי מכל מסקנה משתמעת מהעבודה בדבר התרחשותו של הטבח או בדבר הרג של אנשים חסרי נשק וחסרי מגן.

לאור האמור לעיל, הנני מוצא לנכון להביע התנצלותי הכנה בפני לוחמי החטיבה, בפני משפחותיהם ובפני משפחות חללי החטיבה בכך שניתלו בהם האשמות שווא מסוג זה.

הודעתי זו תפורסם בעיתונות בגודל ובמיקום הולם".

ב-48 הכפר הזה היה נראה בדיוק כפי שהוא נראה אחרי הקרבות – חטיבת אלכסנדרוני כבשה, מתחו את הקו הירוק, הקימו את שני המושבים והכפר ניטש על עשרות בתיו עד 67. ב-67 החלה תופעה שפליטי האזור שהתיישבו בשומרון ראו בימי המלחמה הראשונים ולאחר מכן שהיהודים לא עושים כלום (לא רק שלא הורגים אותנו גם נותנים לנו תנועה חופשית), והתחילה זליגה של תושבי קקון לשעבר לבתיהם. התחילו להקים תשובה יש מאין – קקון קמה לתחייה מחדש ככפר ערבי. כוחות צה"ל לא אהבו את המצב, החזירו אותם לכפריהם ופוצצו את בתי הכפר למעט המצודה הצלבנית והבית העיראקי (בשנת 70, 71).

נסיעה לנחל אלכסנדר

המצודה הצלבנית – שרידי המצודה הם עות'מאניים על בסיס צלבני. ניתן לראות שימוש באבן בסיתות שוליים, שניתן להגיד עליה כמעט בברור שהיא צלבנית (כמו הרודיאני וכמו חשמונאי, אבל במקרה זה צלבני, תארוך על סמך הסביבה), שנועדה ליפות ולחזק את הפינות. כמו כן נעשה שימוש משני בכותרת, אבן משקוף ואבנים ביזאנטיות שנמצאו במקום והותאמו למבנה הצלבני. אבני הבנייה של המצודה הצלבנית הם אבני כורכר. ככל הנראה בתקופה הצלבנית לא היה במקום ישוב, אולם הייתה מצודה היושבת על הדרך. הצבא העיראקי קיבל תחת אחריותו את המצודה והתבצר בה.

אדמת הסחף של המרזבה הופכת ליותר ויותר אדומה עד אשר באחת (כאילו בסרגל פחות או יותר, שכן ישנן זליגות) מגיעים לגבעות החמרה האדומות, כ-3-5 מ'. אדמת החמרה היא מאווררת יותר, חולית ומחלחלת יותר, ועל כן, כאשר גילו פרדסני ארץ ישראל את איכות האדמה הם הבינו שזה המקום האידיאלי לפרדסים. במקום ישנם מים זכים, טהורים ונקיים - מי תהום גבוהים, ובנוסף מי הגשמים מחלחלים דרך החול העליון ונתקע בשכבות החרסית (חול חמרה מעורב חול וחרסית, החרסית שוקעת והחול עולה), והשורשים נמצאים

בדיוק בגובה שהמים זמינים להם, קצה החול ותחילת החרסית – מן עציץ טבעי. כך ניתן האות והשרון הופך להיות שרון הפרדסים.

גבעת חיים - הקיבוץ האחד שכחלק מהמשבר הקיבוצי בשנות ה-50 התפצל לשניים- איחוד ומאוחד. הקיבוצים יושבים על גבעות החול האדום. הקיבוץ התפצל על רקע מחלוקת אידיאולוגית שלא ברור מהי – מחלוקות שהלכו וצברו עוצמה ואנרגיה בלי שאף אחד בדיעבד יכול להצביע על אירוע מכונן. יש שטוענים שהפיצול היה על רקע לינת הילדים, אולם אחרי הפיצול שני הקיבוצים המשיכו עם לינת הילדים ולא זה היה קו פרשת המים, למרות שזה הובא כתירוץ. צומת הרווא"ה – על שם הרב אברהם הכהן קוק, הרב הראשי הראשון לישראל.

נחל אלכסנדר

לבאים מכביש 4 - פונים מערב בצופת חפר לכיוון כפר ויתקין, לאחר שני ק"מ, מיד לפני מסילת הרכבת פונים צפונה (ימינה) לכביש משובש. נוסעים עם השלטים לעבר גן האירועים ליד הנחל עד שמגיעים לחניון גשר הצבים.

לבאים מכביש 2 - במחלף חבצלת (או גבעת שפירא) פונים מזרחה לכביש 5710 ונוסעים לעבר ביתן אהרון וכפר ויתקין. בכניסה לכפר ויתקין פונים ימינה, ונוסעים בכביש עוקף ויתקין עד הכיכר אשר בה פונים ימינה. מיד לאחר מסילת הרכבת פונים שמאלה לכביש משובש. נוסעים עם השלטים לעבר גן האירועים ליד הנחל עד שמגיעים לחניון גשר הצבים.

נקודת סיום – נוסעים צפונה על כביש 2, מיד לאחר שחוצים את נחל אלכסנדר, ישנה ירידה ימינה לדרך עפר. עם דרך זו אפשר לנסוע בשביל מתחת לגשר. כמה מטרים לאחר מכן ישנה חניה בה אפשר להחנות את הרכב. בדרך לנקודת ההתחלה עוברים באזור בתי האריזה לשעבר, אולם אין במקום יותר בתי אריזה (שכן גם הפרדסים הועתקו מהשרון) אלא כמחסני קליטה והפצת סחורות של חברות שונות. אולי בעתיד יחודש השימוש בבתי האריזה, כי בהרבה מקומות מחדשים את הפרדסים בשרון (אולם מדובר בעסק יקר, שכן המים יקרים). בדרום הפרדסים מושקים במי שפד"ן (מכון טיהור שפכי גוש דן – הגדול בארץ). מכיוון שיש חידוש של פרדסים באזור השרון ובאזור חדרה, הולכים ומקימים יותר ויותר מפעלי טיהור מקומיים להוזלת ההוצאות. בעבר היה במקום אתר חתונות "ליד הנחל" (השלט עדיין קיים) שסולק בתהליך שנעשה לפני כמה שנים בכל השרון כשחקלאים רבים התקינו על השטח החקלאי שלהם אתרי אירועים לא חוקיים. נחל אלכסנדר עובר ניקוי, אולם אינו נקי לחלוטין עדיין - אין שפכים תעשייתיים רעילים אבל התהליך טיהור הנחל עדיין נמצא בעיצומו.

גשר הצבים - הצב הרך - זוחל שחייב סביבה מיימית (הייחודי בצב הרך). הצב הרך הוא בעל חיים בעל דם קר בעל חיים שחום גופו מושפע ונקבע על ידי טמפרטורת הסביבה. בקיץ הוא קולט מספיק חום, תעורר לחיים ונמצא בפעילות, הוא חייב להוציא את ראשו מהמים כדי לנשום (בקצה אפו מעין שנורקל עם חרטום ארוך וקשה) והוא גם צריך לאכול. בחורף הוא מוריד את רמת המטבוליזם שלו כמעט לאפס, הוא לא חייב לאכול וכמעט אינו צורך חמצן, כך הוא יכול לבלות ימים שלמים בתרדמת חורף מתחת לפני המים. את כמויות החמצן המעטות שהוא צריך הוא סופח באופן ישיר דרך כלי הדם המרובים שלו שמרוכזים בשני מקומות בגופו – אזור הלוע ואזור פי הטבעת.

בגפיים הקדמיות והאחוריות של הצב מכוסות האצבעות והציפורניים בקרומי שחייה, שכן הוא חי בסביבה מימית ועליו להתקדם בו. גופו רחב ופחוס, מה שמאפשר לו לספוג את הלחץ על פני השטח. הוא מסווה מאוד בסביבה שלו מה שמקל עליו הן להתגונן והן לתקוף את המזון שלו (הוא אינו צמחוני). "השנורקל" הארוך שלו עם החרטום מעיד שחוש הריח שלו מאוד מפותח, ובין היתר הוא מפצה אותו על כך שהוא עיוור, אך רואה באופן גס ביותר אור וצל. כמו כן הוא יכול להבחין בקולות. בעמקי המים הוא לא צריך עיניים אך חוש הריח (בעיקר) והשמיעה מפצים על כך. אצל בעלי חיים ניתן להבחין בחוש מפותח כאשר איבר החישה של חוש מסוים הוא גדול ומודגש – אף ארוך, חרטום ארוך. על ידי חוש הריח המפותח הוא יכול לזהות אויב, בין היתר לכך נועד.

כיצד הגיע ולמה ניתן לראותו כיום בנחל אלכסנדר? - בעבר היו צבים רכים בפתחי רבים מנחלי ארץ ישראל, ונמצאו לכך שרידים. כאשר הנחלים הלכו והזדהמו הלכו הצבים הרכים ונכחדו. בנחל אלכסנדר הוא נשאר הודות לעובדה שבהמשך הנחל, מזרחה, יש מפעל לעיבוד מזון שנהג לזרוק עודפי פסולות מזון (עופות וכולי) לנחל. בזכות זה, ועל אף הזיהום של הנחל הצב הרך שרד. מה שמראה לנו שהצב הרך הוא אוכל כל – צומח וחי (כלומר שבמונחים של המדע הוא קרניבור). עם אפו הארוך והקשה הוא נובר ומוציא תולעים, שלשולים ורכיכות מהביצה הזאת, באם יש לו אפשרות הוא גם אוכל מהחי הגדול (מעדיף חלבון מן החי). חשוב לציין שאינו טורף, אינו אגרסיבי ואינו מסוכן.

אומניבור – אוכל כל (כדוגמת הצב הרך).

קרניבור – בעל חיים הניזון מבעלי חיים אחרים.

הרביור – בעל חיים הניזון מצמחים.

שרידיים להימצאות צבים נמצאו בנחל תנינים, בנחל נאמן ובמקומות נוספים. היום, לאחר שרמת ההאכלה ירדה ואיתה גם רמת הזיהום – נותר האיזון ולכן הצבים עוד יכולים להתקיים בנחל אלכסנדר. כמו כן נעשה ניסיון לחדש את המושבה גם בנחל שורק (תחתון) ליד פלמחים.

הצב הרך הינו מין מאוד דרומי, ישראל היא הגבול הצפוני של תפוצתו. בעבר היו עדויות רבות על הימצאות צבים רכים בנחל נאמן, ליד עכו.

קיימות שתי סברות המסבירות הגעתו של הצב הרך לאזור:

הוא משאר (relic) של תקופה דרומית יותר, קרי באקלים, חמה יותר. כשהאקלים השתנה והם נכחדו, נשארה נישא ובנישה זו הם חיו.

סברה הגיונית יותר בעיני חוקרים רבים, היא שבפרק זמן מסוים הוא נדד דרך הים והגיע לפתחי נחלי ישראל. מהדרום-אזור הנילוס \ מצריים. לבעלי חיים ימיים אין בעיה לעבור הסתגלות (אדפטציה) בין מים

מתוקים למים מלוחים בפרק זמן מסוים ולחזור או להישאר. הצב, ככל הנראה, עבר תהליך דומה ונשאר באזורנו. כך גם הדג בורי – ניתן לגדלו במים מתוקים ובמים מלוחים.

הטלת הצבה - הצבה מטילה את ביציה בסביבות מאי, בחול, בדומה לכל הצבים. עליה לצאת מהמים, למצוא פיסת חול, לחפור גומחה (חפירת הגומה נעשית על ידי החרטום המיוחד והקשה בקצהו, וכן בעזרת הרגליים האחוריות בעיקר) ולהטיל בה את הטיטולת וכעבור חודשיים יש בקיעה. טיטולת של בין 50-30 ביצים בפעם אחת, לא מביאה לבקיעה של יותר מבין 10-5%, זו הסיבה שצריך להגן על זה אם רוצים שהוא ישרוד. מין הזוחל הבוקע מהביצה תלוי בחום היחסי של מיקום הביצה בקן – במעלה הקן חם יותר מאשר בתחתית הקן ושם יבקעו הזכרים. במקומות הקרירים יותר בוקעות הנקבות. חום הביצה במהלך הדגירה, הנעשית על ידי האדמה ולא על ידי הצבה, קובע את מין הבוקע. צינור ההטלה של הצבה יכול להיות בהמתנה לאורך תקופה של כמה ימים (עד שבועיים) עד אשר נוצרות נסיבות מתאימות להטלה. בדרך כלל מזוהות ההטלות בלילה, אינסטינקט התגוננות של הצבות.

ב-92, בשיטפון הגדול, הרבה מהצבים נסחפו לים ומתו. כדי לעודד את גידולם מחדש הוקמו גרעיני רבייה, טיפלו בהם וטיפחו אותם. לאחר מכן הוקמו על ידי הרשויות כמה אתרי הטלה מוגנים ברשתות (לאורך המסלול ניתן לראות אתרי הטלה מוקפים גדר), שכן הביצים נאכלות על ידי בעלי חיים רבים – נחשים, חתולים, כלבים, נמיות, ברווזים. משום שההטלה נעשית בחוף, על הצבים הקטנים למצוא את דרכם למים (רבים מהם גם נאכלים בדרך). גם בני האדם מפריעים בעניין זה - האוריינטציה של הצבים חזרה למים, שאלה שנחקרת המון, על פי מצב של תאורת רקע, כוכבים וכו', כשחקלאים ואולמות אירועים מאירים באמצעים שונים, הם מתבלבלים, לא מוצאים את דרכם למים ונטרפים בדרך.

שפמנון - catfish, דג אחד, דג ירוד (לא דג קרן אלא דג סחוס) שאינו כשר (אינו בעל קשקש). השפמנונים הם דגים גדולים וגם הם אוכלי כל ומגיעים לממדים ענקיים. בדומה לצב, ומשום שגדלים בבית גידול שקשה לראות בו, דג זה פיתח לעצמו פיצוי על אובדן הראייה. הדג מפצה על אובדן הראייה באמצעות המישוש שנעשה על ידי השפס. עם השפס (כמו אנטנות) הוא חש ומריח ומכאן שמו - קאט-פיש, כמו חתול. כמו כן ניתן לראות במקום צב ביצות קטן רגיל, שחי בסביבה מיימית, שהשריון שלו לא רך. חשוב לציין שצבי הים התיכון הם צבי ים בעלי שריון קשה ואינם זהים לצבים הרכים, זאת על אף שישנם מרכיבי התנהגות זהים – למשל הטלה של הצבה על החול.

בשנות ה-30 חברי כפר ויתקין שעלו כמושב ראשון בעמק חפר לקרקע, היו צריכים לנסוע לשדות מעבר לנחל דרך השפך, עד שבנו את גשר העץ (מקורות עץ), שהיה לסמל של ויתקין. בשנות ה-90 היה חורף קשה ששיטפון הציף את האזור עד בתי האריזה – 500 מ' לכל צד. השיטפון הזיק מאוד לגשר. משום שגילו סדק בגשר הבטון בכניסה הראשית לויתקין, עצרו את התנועה במקום וכתוצאה מכך התחילו לנסוע מפה, כולל סמי-טריילרים. משום שהגשר לא בנוי היה לשאת משקל כבד כל כך הקורות למטה התחילו להתפרק ואז פירקו אותו סופית.

לוטרה - אנשי כפר רופין, בשנות ה-50, נסעו למרכז אמריקה וגילו את הלוטרה והבינו מהמקומיים הבינו כי אפשר לגדל את הלוטרות למטרות פרווה. כיזמות עסקית הם ייבאו את הלוטרות, אולם בשל הטמפרטורות הגבוהות בארץ הלוטרות לא גידלו פרווה. כתוצאה מהכישלון הכלכלי נזרקו הלוטרות למים והתפשטו בכל הארץ. הלוטרות הם מכרסם רציני שמתרבה כמו בכמויות גדולות ובמהירות (כמו עכברים). הלוטרה נמצאת באזורים א-רקטיים, אזורים קרים.

נחל אלכסנדר הוא אטרקציה תיירותית לתיירות פנים חוף ובעיקר פנים.

קטע נחל לדוגמא – באתר ישנו מסלול מאוספלט (מצופה באספלט) שנעשה בשיתוף של כמה גופים מסיבת הגנשה. מסלול מונגש הוא מסלול המותאם לבעלי צרכים מיוחדים (עגלות, כסאות גלגלים וכולל). המסלול המונגש במרחק של כ-3 ק"מ – "קטע נחל לדוגמא". לצד ההנגשה גם נטעו ושתלו צומח נחלים שהיה פעם והחזירו אותו, בנו גשר דמוי גשרי קלטרווה. המסלול נחשב כמסלול לדוגמא, בייחוד מסיבת ההתאמה לבעלי צרכים מיוחדים. בנחל שופט תחתון, ליד יקנעם והזורע, יש מסלול דומה (מעץ), וגם במצדה הנגישו קטעים מסוימים, שכן מדובר בנושא חשוב מאוד המכניס לקהל הטיולים פלח שלם של האוכלוסייה.

שמורת הטבע הצב הרך - הלחץ הנדל"ני על השרון הופך אותו לאזור המועט ביותר בשמורות טבע (לאו דווקא במספר שמורות הטבע אלא בגודלן), יש כמה אך הן קטנות "בגודל עציץ". בין שמורות הטבע בשרון - בחלוצים-בני ציון - שמורת טבע של פריחה, שער פולג - ליד קיבוץ יקום, שמורת חוף השרון, שמורת ביתן אהרון, שמורת הצב הרך – כולן קטנות ביותר.

בעבר הייתה במקום ירידה לבמה חופה וזו הייתה שמורת הטבע הצב הרך (היה שלט שנמצא עד היום). למרות שחוק המדינה אומר ששטח המדינה הוא במרחק 10 מ' מגדות הנחל, הקים בעל הקרקע אתר חתונות "על הנחל", בשטח המדינה. עד שפונה מהמקום הוא יצר מצב אבסורדי שהיה גובה דמי חנייה שאנשים המגיעים לשמורה. במקביל פיתחו את האזור בכניסה למסלול – השטח הורחב, הושמו ספסלים, הוקם מגדל תצפית ועוד.

אגם יקום – אגם יקום נולד מכיוון אחר ולא מתיירות. במקום הייתה מחצבת כורכר שנמצאת עד היום ולידה משארים של רכס הכורכר (יש גם אתר ארכיאולוגי שנקרא – תל פולג). נמצאה שם עיר כנענית תיכונה מאוד מעניינת. כאשר חפרו את הכורכר (חפירות מודרניות יחסית) פגעו במי תהום, שכן מי התהום בשרון הם גבוהים מאוד וקרובים לפני השטח, והמים התחילו לעלות על פני השטח. את בריכת המים הזו הכשירו והפכו לבריכת דגים (תופעה נפוצה בשרון – חלק מהביצות לא יובשו באופן מלא והפכו לבריכות דגים). עם הזמן הבינו אנשי קיבוץ יקום שמתירות ניתן להרוויח יותר כסף מאשר מבריכת הדגים, על כן נפתח במקום אתר תיירותי פרטי של הקיבוץ – פארק אגם יקום - אטרקציה תיירותית אטרקטיבית מאוד. ההוויה הפרטית של פארק יקום צמודה לשמורת הטבע של רשות הטבע והגנים שנקראת שמורת שער פולג – מול וינגייט, בה שלושה מסלולים שמגיעים עד אודים ומשם ניתן לצאת עד וינגייט. רשות מדינה ציבורית ואליה הגישה בחינם לצד אתר פרטי של יקום שהוא מגודר ובתשלום.

חורבת סמארה - מעל החורשה ממערב בראש גבעת הכורכר נמצאת "חורבת סמארה" מבנה שהוקם על ידי משפחת סמארה בסוף המאה ה-19 (שנות ה-80 של המאה ה-19) שיושב על שרידי חווה מהתקופה הרומית,

ומחצבת כורכר קדומה (ניתן לראות מערות חצובות בסלע הכורכר, שריד למחצבה הקדומה). עבדאללה סמארה (יש הטוענים ששמו משמר את מוצאו השומרוני) הצליח לרכז תחת ידיו את כל האדמות מצפון לנחל. בתקופה מעט מאוחרת יותר השלטון העות'מאני קבע בבניין תחנת משטרה ותחנת מכס לגביית מס על יצוא אבטיחים שהיה במפרץ מכמורת הסמוך שנקרא "מינת אל בטיח" - נמל האבטיחים (שם נוסף של הנמל מינת אבו - זבורה - על שם סוחר אבטיחים שקידם את מעגן הסירות והפך אותו לחשוב באזור ליצוא אבטיחים בשלהי התקופה העות'מאנית). האבטיחים הגיעו מהשרון על גבי גמלים ובעיקר על גבי דוברות לאורך הנחל (פעם הייתה זרימה מספקת לכך) ועיקר היצוא היה למצריים. בשנות ה-30 התיל יהושע חנקין לרכוש את אדמות המקום, ורכש משבצת גדולה מאוד של אדמות, ואזור זה הפך יהודי לאט לאט. גרעיני ההתיישבות הראשונים שהגיעו בשנות ה-30 - גרעין של תנועת הפועלים ע"ש יוסף ויתקין (איש העלייה השנייה בעל הקול הקורא וע"ש כפר ויתקין). *מושב בית חירות הוקם על בסיס צריפי הפועלים של כפר ויתקין, גרעין קנדי ע"ש אהרון פריימן - ביתן אהרון (ע"ש אשתו, ליליאן, חבצלת השרון) - כך התחיל להסתמן במקום יישוב משגשג החל משנות ה-30, שיחד עם הגוש הדרומי (כפר מלל, רמות השבים) יצרו את גוש ההתיישבות הגדול של השרון. קק"ל רכשה את אדמות סמארה בשנת 1940.

מהגבעה ניתן לראות את רכס הכורכר הראשון (המערבי) ואת הרכס הכורכר השני (האמצעי). על רכס הכורכר הראשון ניתן לראות את ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה שהקים הרב משה צבי נריה, שלימים הפכה לאם הישיבות התיכוניות של תנועת בני עקיבא בישראל.

שם הנחל - המקום תוכנן והוכרז כשמורת טבע שנקראת 'פארק השרון נחל אלכסנדר' בימיו של ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל והשר לאיכות הסביבה יוסי שריד. הבעיה היא שתחום גבולותיה של השמורה לא נקבעו במסודר והיא נקבעה בין נחל אלכסנדר לתחנת הרכבת בחדרה (בינתיים חברת חפציבה כרסמה קצת באולגה והוקמו מספר חוות סוסים באזור).

ישנן שלוש אפשרויות המציעות הסבר לשם הנחל "אלכסנדר" -
אלכסנדר ינאי - מלך יהודי מבית חשמונאי.

אלכסנדר מוקדון - אלכסנדר הגדול.

אלכסנדר אבו-זבורה - איסכנדר אבו-זבורה (בעל החליל) שהיה מאסף בסירותיו את יבול האבטיחים בעמק חוארת (חפר) למעגן הקדום במפרץ מכמורת (מינת אבו זבורה).

התהוות ביצות השרון - אם מחברים את כל המרכיבים הגיאולוגיים, הגאומורפולוגיים והטופוגרפיים של השרון אנו מבינים כמה דברים.

בתשתית למטה, בעומקים מתחלפים, נמצא רוב של אדמה אטימה בלתי מחלחלת, הקרובה הרבה יותר לפני השטח באבוסים.

האבוסים, התחומים על ידי רכסי כורכר, מהווים מכשלה לנחלים המנסים לחצות אותם ולכן אלו צריכים לעקוף אותם. הנחלים יוצאים מאזור השומרון טעונים באנרגיה, וכשהם מגיעים למרזבה הם נעצרים, נחלשים. הם מתחילים לזרום לאט לאט, ועליהם לעקוף את המכשולים הנקרים בדרכם (רכסי כורכר, דיונות חול), גם בגלל הזרימה המתונה וגם בגלל ניסיונות ההתגברות על מכשולים. הזרימה בנחלים הופכת לחלשה, לכן נקרא נחל הירקון בערבית נחל עוגיה - הצולע, פתלתל. יש עוגיה נוסף שהוא נחל ייטב - בבקעת הירדן (קו הירקון וייטב הפך להיות במלחמת העולם הראשונה קו העוגיות. צבאו של עלי מתקרב עד אליו, עוצר, מתארגן מחדש וממשיך הלאה). נחלים אלה, למשל נחל הירקון, עושה את הדרך ממקורות הירקון (ראש העין) עד לשפך, קו אוירי 14 ק"מ - המותניים הצרות של מדינת ישראל, אולם משום שהוא פתלתל ועליו להתגבר על המכשולים בדרכו, אורכו 24 ק"מ.

נחלי השרון הם איטיים, מלאי נפתולים ורובצים על פני שטח מאוד מפולס. באירועים שיטפוניים, ובגשמים רבים הם מתחילים להציף. כשהם מציפים, המים לא יכולים לחלחל לרוב העומקים (בגלל הנוז ואדמות החרסית - שכבה אטימה בלתי מחלחלת), ובשל כך הם נשארים לעמוד - כך נוצרות ביצות השרון. עם בעיה זו היו צריכים להתמודד החלוצים - עליות ראשונה, שנייה ושלישית. הם מתו במלריה, והאמינו שהאקליפטוסים יכולים לשתות את מי הביצה. סברה זו הייתה שגויה, שכן האקליפטוס נוטה להעמיק שורש ולשתות את מי העומק - האקליפטוסים לא הועילו ואף קלקלו במידה מסוימת. האקליפטוסים נמצאים בשרון בתפוצה רחבה והם מכונים בפי הערבים "סגירת אל יהוד" - בכל מקום שהגיעו יהודים נשתלו אקליפטוסים. לבסוף נוקזו הביצות החוצה בתעלות ניקוז בשנות ה-30. חלק מהביצות היו עונתיות והתייבשו בקיץ - "שוליות החורף" (כמו דורה, געש, פולג ובגולף), מעט מהן התייבשו כליל בקיץ ולא היו גורם ביציתי מטריד. שוליות עונתיות אלה הן אקולוגיות ואינן מזיקות, הן טובות לסביבת האדם, לעומתן, גופי המים הגדולים נשארו ביצתיים והפכו למדגרות האנופלס (יתוש המלריה) שאותם אפשר היה להדביר בריסוס, בניקוז (לתוך הנחלים) או בשניהם יחד.

איך מגיעים ברכב לנקודת סיום המסלול ? - ממחלף M' הדרך, שמסתיים בצומת T', שולחים את האוטובוס בזרוע הצפונית לכיוון מכמורת (הזרוע הדרומית היא לכיוון בית ינאי). בירידה הראשונה פונים שמאלה בדרך עפר ומגיעים למגרש החנייה שהוא נקודת סיום של המסלול.

נסיעה לנתניה

כאשר סללו ובנו את מחלף M הדרך, פגעו הדחפורים באופק מי תהום מאוד גבוהים והם שיצרו את שולית הענק הנמצאת מדרום מערב לצומת ה-T לכביש. השולית היא אינה עונתית, ואם כך יש לה נטייה להיות ביצתית, אולם היא אינה כזו משום שהיא נמצאת תחת טיפול ובקרה. חניון M הדרך הוא חניון נווה לעצירה וארוחות - אופציה טובה ומוכרת.

ממערב לכביש מושב בית ינאי. צמודים אליו מדרום אתר האימונים של פיקוד העורף בחילוץ נפגעים מהריסות ומפולות. כמו כך נמצא המוסד נעורים שמשמש בין היתר מרכז הדרכה של משטרת ישראל ומג"ב. מושב חבצלת השרון ממערב לכביש. ממזרח לכביש בית אהרון - ע"ש אהרון ולילי פריימן, ראשי הציונות היהודית מקנדה.

דרך מושב חבצלת השרון, נכנסים אל שכונת וילות ששייכת למועצה האזורית עמק חפר (כמו גם חבצלת השרון), והכביש שעובר את שני הישובים, מתחבר לשטח המוניציפאלי בצפון של נתניה, דרך שכונת עין התכלת. הגבול בין חבצלת השרון והשכונה העירונית 'צוקי ים' לבין העיר נתניה, נמצא על כביש חוף מקסים. שלט מוצב מבשר על כניסתנו לשכונת צוקי ים שנוסדה ב-1968, כשכונה של המועצה האזורית עמק חפר (אחד מהתושבים הראשונים של צוקי ים הוא אסף חפץ, שהוזכר בהקשר של פיגוע כביש החוף). נתניה היא גוש התיישבותי שונה מראשיתו של היישוב בעמק חפר (סיפור רכישת הקרקעות המאסיבית של יהושע חנקין בשנות ה-30).

כביש החוף בנתניה עובר על רכס הכורכר המערבי, מצוק הכורכר של נתניה. אחד הדברים שהתברכה בו נתניה היא חופי הים היפים, חוף צוקי ים – הוא אחד החופים היפים בעיר, כמו כן לאורך הכביש ניתן לראות ירידות רבות לכיוון החוף.

בחלקה הצפוני של העיר, על רחוב הגדוד העברי (המוביל מהקיבוץ מטה למושב אביחי של יוצאי הגדודים העבריים ובו מוזיאון הגדודים העבריים), ניתן לראות שרידי קיבוץ משנות ה-30 - מגדל מים וחדר אוכל משמאלו. 'קיבוץ מצפה ים' עבר בשנת 43 מנתניה לדרום, והפך לקיבוץ 'יד מרדכי'. גרעין יד מרדכי ישב בנתניה כקיבוץ בחיק עיר, משהבינו שמשבצת האדמה שקיבלו קטנה, לא מספקת ולא ניתן להתקדם בה מעבר לקיבוץ קטן שאנשיו נאלצו לעבוד במאפייה ובפרדסים של נתניה, שכן לא הצליחו להתקיים באופן עצמאי, הם עברו דרומה.

המייסדים - העיר נתניה נוסדה מעט לפני גוש המושבים של ויתקין ובנותיה. רכישת האדמות התחילה ב-1926, על ידי אגודה פרטית של בעלי הון פרטיים – בני בנימין. בני בנימין, המייסדים, כללו בין היתר את ראש העיר המונומנטלי של העיר עובד בן-עמי, את ראש עיריית תל אביב הראשון מאיר דיזינגוף (ע"ש רחוב מרכזי בנתניה), איתמר בן אביי (בנו של אליעזר בן יהודה), אחיה ואביה של לאה אבושדיד (אשתו של איתמר בן אביי). לאה אבושדיד הייתה בת למשפחה עשירה, ספרדית אצילה שלא הייתה מוכנה לתת לביתה להינשא לעיתונאי אשכנזי. לבסוף, כשנערתו ונענו, ולאחר שנישא הזוג, הם גם מימנו חלק מרכישת אדמות נתניה (כיום מצויים בנתניה רחוב אבושדיד, רחוב איתמר בן אביי). רחוב בני בנימין מצטלב עם רחוב עובד בן עמי, בדרום העיר – פלא ששני המושגים האלה, האיש והקבוצה, קיבלו רחובות בשלב כל כך מאוחר של נתניה. המושב, כפי שנקראה בתחילה, נולדה ברעיון שתהיה מושבה או עיירה שתעסוק בפרדסנות ויבנה לה נמל באזור נחל אלכסנדר שממנו ייצאו את ההדרים. כאשר הם עמדו לצאת לדרך וניסו לגייס עוד כספים, פנו לאמריקאי עשיר, נתן שטראוס, והבטיחו לו שיקראו לעיר על שמו אם יסכים לתרום לה. ישנתן שתי גרסאות – האחת שלא הסכים לתרום, שכן כבר לא היה לו ממה לתרום אך הם כבר קראו לעיר על שמו, גרסה אחרת אומר שאכן הוא תרם כספים ולכן נקראה העיר על שמו. תהליך רכישת הקרקעות והקמת העיר נעשה בין 1926-1929.

עיר תיירותית – מלון העונות הוא מהמלונות הראשונים והמפורסמים של נתניה שנתן לו את הביטוי של עיר תיירותית ראשונה במעלה. במרוצת השנים נוספו מלונות רבים, ביניהם מלון פארק- ששמו נזכר לדיראון עולם כאירוע שחיסל כמעט את תוכנית אוסלו – פיגוע ליל הסדר. חלק מהמלונות הישנים (שנות ה-60), בניהם למשל מלון עין-הים, עברו הסבה לבתי אבות היושבים על חוף הים ובסמוך לפארק.

כיכר העצמאות – הכיכר המרכזית של נתניה, כיכר בה מתקיימים אירועי נתניה (יום העצמאות למשל). במרכז כיכר מזרקה המעוצבת כחבצלת החוף – סמלה של נתניה. (בסמוך לכיכר הייתה השריפה הגדולה שבה התפוצצו בלוני הגז).

עיר היהלומים – העיר נקראת בין היתר עיר היהלומים בגלל מלטשות היהלומים ותעשיית היהלומים המפותחת שהייתה בה בעבר.

הצטלבות של רחוב ז'בוטינסקי עם רחוב איתמר בן אביי, נגמרה העיר נתניה עד לפני כ-20-15 שנים, השכונות הדרומיות של נתניה הן שכונות חדשות יחסית. לעומת הבנייה החדשה, הבנייה הישנה היא של בתים ישנים וקטנים יותר וברווחים גדולים יותר. מדרום לעיר ישבו מתקנים צבאיים בהם "מחנה דורה", בה"ד 3, ובית גולדמינץ (ששימש נופש לחיילים ולימים הפך להיות מחנה לקד"צים). עד לא מזמן היו גם מבנים ישנים של הצבא הבריטי, כולל בית הקולנוע של הצבא הבריטי. בגבולה הדרומי הישן של נתניה היה בעבר מגדל מים שנהרס וגבעת כורכר גדולה ופורחת ששימשה את תושבי העיר לפעילויות שונות (פעילויות צופים, מדורות, וכדומה). בציר המקביל לכביש הים הייתה שכונה שקיימת עד היום ובה התאמנה בית"ר טוברוק נתניה וכך גם נקראה השכונה. בשכונת טוברוק היו גם מלטשות יהלומים.

בתקופת המנדט הבריטי לאחר פעילות פריצת האצ"ל בכלא עכו וכתוצאה מהאיום הבריטי להוציא להורג חלק ממשנתפי הפעולה, חטפו פעילים הארגון שני סרגינטים בריטיים ואלו הוחבאו בשכונה (מעוז בית"ר). פעילי האצ"ל אמרו לבריטים שבמידה ויוציאו את משנתפי הפעולה להורג יוציאו גם הם להורג את אותם הסרגינטים. הבריטים לא נסוגו והוציאו להורג, האצ"ל תלו את שני הסרגינטים באחד המרתפים בשכונה והעבירו אותם לחורשת הסרגינטים (שנמצאת בשיכון ותיקים ביציאה המזרחית מנתניה לכיוון בית ליד, ליד מכללת נתניה), שם תלו אותם על שני עצים ומלכדו את הגופות. כשהבריטים באו להורג את הגופות, עוד רב-סרן בריטי נפצע קשה והתעוור. מאוחר יותר הסתבר שסבתא של אחד הסרגינטים הייתה יהודייה.

טיילת המצוק - טיילת נתניה היא טיילת מפותחת ומטופחת מאוד. מצוק הכורכר משמש בין היתר בסיס זינוק למנצחי רחיפה. לאורך הטיילת ירידה לחוף הארגמן.

נתניה ממשיכה להתרחב דרומה ומה שעוצר אותה מדרום הם שני דברים – ברירת מחדל ושמורת טבע. מזבלת העיר הייתה ממוקמת מדרום לעיר, היום הוא אתר סגור. אתר האשפה של נתניה היה בנוי מעל שמורת האירוסים ושנים הסריח עד שבשנים האחרונות כוסה והפסיק לשמש כמזבלה. מעבר לו נמצאת שמורת האירוסים וממולה שלולית החורף של דורה – ריאה ירוקה של דרום נתניה. מעבר להם נמצא אזור פולג- עיר הימים ורמת פולג, על כל שכונותיה החדשות של העיר. בכניסה לשמורת האירוסים הוצב פסל כפרח האירוס ופארק שעשועים בכניסה לשלולית החורף. זהו ערך טבע תרבותי של נתניה שהעירייה מעורבת

ומשקיעה בו (מדריכים מקומיים של העיר מוקצים לקבל את הקהל בעת שיא פריחת אירוס הארגמן – פברואר לערך).

החלק הדרומי של נתניה עדיין נמצא בהתהוות ובפיתוח תמידי ומהיר. האזור היה אזור רכסי כורכר עם כל הצומח האופייני – הרבה מאוד עשבי תבלים (קורנית מקורקפת), נר הלילה החופי, חבצלת החוף, והרבה מאוד אירוס ארגמני (חלק משמורת האירוסים שניצלה). בעבר, בשיתוף החברה להגנת הטבע (איתם איציק בשור) וילדי העיר נעשו מבצעי הצלה של פקעות ובצלים, ובעיקר של אירוס הארגמן (אלו הועברו לאזור שמורת האירוסים, אזור השמורה בווינגייט ואזור שמורת פולג).

כיום ראש עיריית נתניה היא מרים פיירברג-איכר, ובעיר ישנם כ-186,000 תושבים (עפ"י הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נכון לדצמבר 2010). לצד המחמאות לראש העירייה, ישנן גם ביקורות רבות – יש הטוענים שזו מפנה את רוב משאביה לשכונות והאוכלוסיות החזקות, ואילו הייתה מפנה את משאביה לקדם את החלקים החלשים יכול להיות שזה היה נכון יותר.

ביציאה מנתניה נמצא מושב אודים (ממזרח לכביש), ומכון וינגייט (מערב לכביש). הגשר העובר מעל הכביש, שנבנה פעמיים בגלל תכנון לקוי, עובר מעל נחל פולג הקטן לכיוון השפך. שמורת שער פולג, הצמודה לשמורה הפרטית של יקום, נמצאת בין מושב אודים לקיבוץ יקום. אפשר לעבור בין חלקי השמורה ממזרח למערב דרך גשר הולכי הרגל, שהוא חלק ממסלול מסומן בסימון שבילים שחור.

תמליל סיור מספר 4 מישור החוף דרומי

מסלול : אשדוד, אשקלון, קריית גת, חבל לכיש ותל לכיש

נסיעה לאשדוד

מישור חוף דרומי, נקרא יותר נכון מישור חוף יהודה, או מרחב פלשת. כל האזור הוא יהודה, שמחולק ל-5 חלקים: מישור חוף יהודה, שפלת יהודה, הרי יהודה, מדבר יהודה ונגב יהודה.
מישור חוף יהודה – גבולותיו מנחל ירקון בצפון עד נחל שקמה בדרום, ומהים במערב עד כביש 6 במזרח, (או עד קו המגע בין גבעות הקירטון של השפלה לבין מישור החוף).
מתנ"ח יבנה - מרכז תחנות, משם לגשר יבנה, אפשר לעצור בתחנה, בירידה מהגשר.
רואים בנייה של קו רכבת נוסף חדש מאזור ת"א דרומה. הרכבת לאשדוד מובילה את המוצרים לנמל אשדוד. בתקופה שהוקם היו שני מוצרים עיקריים ליצוא - פוספטים ותפוזים. עם השנים חלו שינויים.
שפד"ן - באזור התעשייה הכבדה של אשדוד נמצאים גם מתקני מים של השפד"ן (שפכי גוש דן) - מתקני טיהור של השפכים. אחרי ניקוי וסינון יוצאים מים נקיים לחלוטין. העובדים באתר מדגימים איך אפשר לשתות אותם. המים נקיים וטובים יותר ממי הברז שלנו, אך מבחינה פסיכולוגית יש קושי לשתות "מי ביוב". ולכן המים מוחזרים לתוך החולות, לאגני שיקוע. החול מהווה מן מסנן נוסף ליתר בטחון. המים מגיעים לאקופר, ומשם שואבים אותם בחזרה ומזרימים אותם למתקנים ולמאגרים בנגב, שם משמשים להשקיה. הנגב המערבי כיום מלא בפרדסים. במרכז הארץ מגדלים היום נדל"ן במקום פרדסים.
אשדוד - המסלול: גבעת יונה - תצפית לנמל ולעיר, סיור ברובעים, אשדוד ים (מצודה פטימית), אשדוד היבשתית (הפלישתית).

לאשדוד יש שתי כניסות - צפונית ודרומית. הרחוב הראשי ("קארדו") - שדרות בני ברית. הרחוב הוא כביש מהיר שחוצה את העיר מצפון לדרום, ומאפשר הגעה מהירה מצפון לדרום העיר, ומחלק את העיר למזרח ומערב. בצפון העיר - הנמל ואזור תעשייה כבדה, לידו אזור תעשייה קלה, ודרומית לו כל רובעי המגורים. לגבעת יונה נכנסנו בכניסה הצפונית, ופנינו שמאלה בשדרות בני ברית. אחרי אזור התעשייה פונים ימינה ברחוב ז'בוטינסקי (ליד "מרכז רביבו"), ואחרי שלושה צמתים יש פנייה קטנה ימינה עם שלט קטן לגבעת יונה.
"מרכז רביבו" – מרכז מסחרי שנקרא ע"ש שחקו הכדורגל חיים רביבו, שנכנס לשותפות עם עוד אנשי עסקים שביחד עוסקים בנדל"ן באשדוד.

גבעת יונה

גבעת יונה היא גבעה בולטת בגובה 53 מטר מעל פני הים. זאת הנקודה הגבוהה ביותר במרחב אשדוד. יש עלייה חדשה עם מדרגות מסודרות לראש הגבעה. תצפית על אזור תעשייה מצפון, רובעי מגורים מדרום **כבר בתקופה הביזנטית** היה המקום מקודש ע"י הנוצרים - כקבר יונה הנביא. המוסלמים קראו לו = נבי יונס, ונחשב מקום קדוש עד היום. הבריטים בנו כאן ראדאר כדי לתפוס אוניות מעפילים. לימים חיל הים הקים כאן בסיס קטן עם ראדאר לאיסוף מודיעין. המוסלמים דרשו מהמדינה לקבל חזקה על המקום הקדוש, אך כל פעם משרד הבטחון טען שזה בסיס צבאי חשוב ומסיבות בטחוניות בג"צ דחה את בקשת המוסלמים. בשנים האחרונות זה נראה כמו בסיס נטוש, אך משי' הבטחון טען שהוא עדיין בשימוש, וכנראה בכל זאת משמש למשהו. בתקופת הויכוחים האלה עלו לכאן אנשים שהרסו את המבנה העתיק שהיה כאן, ונותרו ממנו רק שרידים, ולוח על הרצפה בתצפית מצייין את שם המקום.
אשדוד החדשה - הכל מתחיל עם עובד בן עמי, שהיה גם ראש העיר נתניה בשנותיה הראשונות. 1954 - בן גוריון תפס את בן עמי ואמר לו: "עשה בשביל הדרום מה שעשית בשביל הצפון". עובד בן עמי לקח גיפ ונסע לאורך החוף מצפון לדרום, עבר את שפך נחל שורק, את גבעות הכורכר, הגיע לנחל לכיש, עלה לגבעה הזו והסתכל מסביב, והחליט שזה המקום להקים עיר. הוא חזר לבן גוריון עם ההצעה להקים עיר עם נמל במקום הזה. בן גוריון הסכים ושלח אותו לאשכול שהיה אחראי על הכספים. אשכול התלהב, אך אמר לו: אין כסף, תסתדר לבד.

לעובד בן עמי היו הרבה קשרים. הוא חבר לארגון בני ברית. פיליפ קלוזניק היה מנהל בני ברית, וביחד הקימו את חברת "קבע" - קבוצת בוני ערים. לימים נקראה חברת אשדוד. לאחר איסוף כספים התחילו לבנות את העיר. עובד בן עמי היה ראש היישוב החדש, שהוקם בהתחלה כמועצה קטנה. אך היישוב מתוכנן מראש, מאלף עד תו, ע"י הארכיטקט פרלשטיין, בשנת 1954-1954, תוכנן ל-350,000 תושבים. זו העיר המתוכננת ביותר בארץ. התכנית מאוד מיוחדת, שבלב הרעיון לחלק את העיר לרובעים, והתנועה לא נכנסת לרובע אם צריך לנוע מהר. כנס לרובע רק מי שרוצה להגיע לרובע עצמו. לכן הרובעים שקטים. אין תנועה בתוך הרובע חוץ מתנועה מקומית. העיר מרושתת בכמה רחובות ראשיים צפון-דרום, והרבה רחובות ראשיים ממזרח למערב. ביניהם נמצאים הרובעים. רובע א' שנמצא מתחתנו, היה הראשון שהוקם כשכונה קטנה. תחנת חשמל הוקמה כבר ב-1954, ולילה אחד, בנובמבר 1955 הורידו כאן, ממשאיות - 22 משפחות ממרוקו, שהיו הראשונים בעיר.

עובד בן עמי – שינה את שמו. אבא שלו היה מאיר דנקנר, ממשפחת דנקנר המפורסמת. הוא היה גם אחד ממייסדי מעריב. גם המדינה נכנסה כשותפה בחברת קב"ע (קבוצת בוני ערים), אך השותפים הרוויחו לא רע.
נמל אשדוד הוקם בשנים 1959 עד 1965 ע"י חברה אמריקאית שקיבלה את הזכויות. הנמל נפתח ב-1965.
מנהיגי המדינה שאלו את עצמם - מה עושים אחרי קום המדינה - עם הצורך לשנע סחורות בכמות גדולה בהרבה מקודם - בעיקר שינוע תפוזים, ופוספטים מים המלח. להוביל לחיפה זה רחוק מדי ודורש המון אנרגיה, וברור שצריך משהו דרומי יותר. לא רצו להרחיב את נמל תל אביב (שהוקם בשנות ה-30 עם התחלת המרד הערבי 1936-1939, והשבת נמל יפו) מהסיבות שהתנועה לנמל תל אביב תגרום לתקיעה וצפיפות של

התנועה במרכז העיר, ויכניס חמרים מסוכנים לתוך העיר. גם מחיר הקרקעות בתל אביב היה גבוה כבר אז. ההצעה להקים נמל באזור אשקלון נפלה, כי זה קרוב מדי לעזה. הייתה הצעה לשפך נחל שורק, אך הצבא דרש את האזור לאימונים, ולכן הצעתו של עובד בן עמי לנמל באשדוד, הייתה הכי מוצלחת מכולן. **על מפת הארץ** אפשר לראות את המיקום המוצלח של אשדוד, מספיק קרוב למרכז ומספיק רחוק מעזה. מחיר ההובלה הוא מרכיב משמעותי במוצר, ולכן היה חשוב למצוא מקום דרומי שיהיה מספיק קרוב למפעלי ים המלח, מישור רותם וכו'. משם יש מסילת ברזל להובלת המוצרים ישירות לנמל אשדוד. אחד המבנים הגדולים שבנמל, עליו רשום רותם אמפרט, והוא משמש כמחסנים של פוספטים ואשלג, שמשמשים בעיקר לדשנים לחקלאות.

שובר גלים ראשון נבנה באורך של 3200 מטר, ובשנות 2000 הוגדל הנמל והוסיפו עוד כ-900 מטר לשובר הגלים. זה אחד מנמלי המים הגדולים בעולם - ביים פתוח. בדרך כלל לא בונים נמל ביים פתוח, אך בארץ אין ברירה. השקיענו מיליארדים בהקמתו, והיום הוא נקרא נמל "איתן", ע"ש רפאל איתן שהיה מנהל הפרויקט של נמל 2000 אשדוד. ב-2004, ביום חורף סוער, רפול עמד על הרציף, וגל גדול בא והטביע אותו במים. באותה שנה היה גם פיגוע של מחבלים שהסתתרו בתוך דופן של מכולה, יצאו והרגו 8 מעובדי הנמל. יש אנדרטה לזכרם בתוך הנמל. יש בנמל מרכז מבקרים ואפשר להזמין ביקור מסודר. הסרט קצת מיושן ולא מעניין את כולם.

הרבה מכוניות מהמזרח הרחוק מגיעות לנמל אילת, ומשם, עם מובילים יבשתיים מעבירים אותן לנמל אשדוד, ומכאן באניות לאירופה. מסתבר שזה יותר זול ומשתלם ליבואני המכוניות מאשר להקיף באניה את כל אפריקה, או אפילו לעבור בתעלת סואץ, שבה העמלות יקרות. מדברים גם על רכבת מאילת, שאולי תתממש באחד הימים.

בנמל אשדוד עוברות המון ספינות תיירים, ב-2010 עברו כאן 180,000 תיירים. חסרון אחד יש לנמל - הוא לא עובד בשבתות וחגים, שזה כ-15% מהימים בשנה. יש לעובדים ועד עובדים חזק מאוד, והנהלה, בראשות יוסי סגיס, מתקשה לתפעל את הנמל עקב כל המאבקים של העובדים. **כלובי דגים** - בעבר היו ליד שובר הגלים, מחוץ לנמל, כלובי דגים - חקלאות ימית, שפיתח המכון לחקר ימים ואגמים, שהתקימה עד לפני כמה שנים. בחורף קשה ב-2003, הכלובים התנפצו בסערה והתרסקו על המזח, ועשרות אלפי דגים התפזרו באזור. הדייגים חגגו ואספו כאן כמויות עמוצות של דגים. בעלי הכלובים קיבלו אישור להעביר אותם לצד הפנימי של המזח, אך זה גם הפריע לספינות וגם הצבע של הספינות (רעל שמונע צמיחת אצות) והזיהום הגבוה של המים בנמל, גרמו להרעלה של הדגים, והכלובים הוצאו מכאן. גם באילת היו כלובי דגים, שלאחר מאבק משפטי ממושך, הבינו שהם מזיקים לים סוף בכלל ולריף האלמוגים בפרט, והוציאו אותם משם בשנה שעברה. בשטח הנמל יש בסיס של חיל הים, השני בגודלו ביים התיכון, ובנמל ניתן לראות גם כמה סירות מהמשט של המרמרה, שעדיין נותרו כאן.

באזור התעשייה הכבדה רואים (הראות הכי טובה מוקדם בבוקר או בסוף היום, בשקיעה) את תחנת הכוח של חברת חשמל, עוד מתקן פרטי להפקת חשמל, אגן כימיקלים (מייצרים אחוז אחד מכל הכימיקלים בעולם) אקרשטיין, מפעל אשטרום, שלוחה של בתי הזיקוק בחיפה, (זיקוק - מחממים את הנפט הגלמי עד שהופך לאדים, ואז מעבים אותו בחזרה. כל מרכיב מתעבה בטמפרטורה שונה וכך מפרידים בין המרכיבים, לשימושים שונים. כל סוגי הדלק וכל תעשיית הפלסטיק מקורה בתוצרי לואי של זיקוק הנפט) וגם אלטא - ברובע ג', עם אלפי עובדים.

נחל לכיש - זורם מתחת לגבעה, בינה לבין הנמל. לפני 5 שנים השקיעו 30 מליון דולר, תרומה ממשלת גרמניה, לטיהור 3 ק"מ מהנחל. אחרי סיום הטיהור - מפעל אגן כימיקלים שפכו שוב שפכים כימיים לנחל המטוהר, ועכשיו ייקח שוב שנים לנקות אותו, ויש מאבק משפטי מול המפעל, על מימון הטיהור. רואים שהנחל בצבע כהה ולא ידידותי לסביבה, עדיין לא נקי. לאורך הנחל יש טיילת נחמדה, ואפשר ללכת לאורכה, עם ספסלים ומדשאות, עד השפך לים, ולהתחבר לטיילת לאורך הים. אפשר לרדת גם עם נכים לטיילת בנחל. החנייה נוחה ואפשר לעבור עם עגלות נכים. הקטע המחבר לטיילת החוף לא הושלם כי לא היה מספיק כסף. שר התיירות בני אלון ביקר כאן בזמנו והבטיח לראש העיר צבי צילקר, מליון וחצי שקל לבניית הטיילת, בתנאי שיקראו לטיילת ע"ש רחבעם זאבי. אחרי שבוע בני אלון התפטר, והפרויקט נתקע. אפשר לעשות טיולי אופניים לאורך טיילת החוף, שבנויה עד לקצה הדרומי של העיר, טיילת יפהפיה ומומלצת.

יש תכנית להשיט בנחל סירות ולשחות בו, אך בינתיים זה לא אפשרי. שפך הנחל חסום באופן טבעי, ברצועת חול. בחורף הנחל סוחף איתו חול, וכשאנרגיה הזרימה נעצרת ונגמרת, הסחף שוקע בקצה הנחל ויוצר מחסום של חול. כשיורד הרבה גשם עצמת הזרימה בנחל פורצת את החול, והמים שוב זורמים לים. זו תופעה מוכרת בכל נחל בעולם.

אל ממוניה - ליד החוף הצפוני - מבנה סגוני בסגנון מרוקאי, נבנה ע"י מתכנן מרוקאי. פרויקט גרנדיוזי שהיה אמור להיות מרכז מרוקאי, אך כללית הוא נחשב כשלון. יש בו אולם שמחות וכמה פאבים ומסעדות. אחת מהם של אילן גילאון, שבה המלצריות לבשו חולצות תנועה כחולות עם שרוך אדום או לבן. מרלון - האלמנט הקישוטי המוסלמי היחיד, שבא באמת מערב הסעודית, עם הערבים. את כל השאר המוסלמים לקחו מתרבויות אחרות: נוצרים, אתיופים, פרסים, הודים וכו'. נראה כמו משולש שצלעותיו מדורגות, עם שפיצים. שורות כאלה רואים על הגג של המבנה "המרוקאי" - אל ממוניה.

היסטוריה של העיר העתיקה :

תל מור - גבעה חשופה ממזרח לנמל, (ליד מתקן של סילואים). הארכיאולוג משה דותן זיהה כאן יישוב מ-1700 לפנה"ס - התקופה החיקסוסית, שפלטו גם למצרים. הם ביצרו יישובים בארץ ישראל, כדי למנוע פלישה מצפון, ומצודה זו הייתה התחלת היישוב באשדוד. היישוב נבנה לאורך נחל לכיש, שעבר לידו. בימינו עשו הטייה של אפיק הנחל קצת דרומה. אשתו -טרודה דותן - חוקרת הפלישתים הידועה, גילתה גם את הכתובת המפורסמת בעקרון, שזיהתה את מיקום העיר. קיבלה גם פרס ישראל. היא פרסמה את רוב

הממצאים של בעלה, מתל מור ותל אשדוד. בתל מור התגלתה באר שיוורת לתוך מי התהום, וסיפקה מי לעיר. בתוך הבאר יש גם חפירות לצדדים שבהן מצאו ממצאים מעניינים. תל מור שימש גם כנמל, כי הישוב נבנה לאורך נחל לכיש, שעבר לידו, ושימש כמוצא לים. הנחל אז היה עם הרבה יותר מים. בימינו עשו הטייה של אפיק הנחל קצת דרומה, כדי לבנות את הנמל.

ארגמן - הענף הכלכלי שהחזיק את העיר - ייצור צבע הארגמן. מצאו ערימות של קונכיות של ארגמן כהה קוצים, שיש לו בלוטה במעיים, ממנה הפיקו את צבע הארגמן. ע"י מידת החשיפה לאוויר קבעו את גוון הצבע. זה צבע יציב, וצבעו איתו חומרים כמו צמר או משי, והוא לא היה דוהה בכביסה. הכנענים או הפיניקים הפיקו כאן צבע זה. גניקוס פפרוס = שנולד לארגמן, כך כינו את מי שלבש גלימות אדומות כאלה, ואלה היו כמובן רק העשירים, אנשי השלטון. היה לזה ביקוש גדול, זה עלה הון עתק, ומזה הם התפרנסו.

1200 לפנה"ס - אשדוד החיקסוסית נפלה לידי גויי הים - הפלישתים, והם שלטו בעיר עד שנת 604 לפנה"ס, אז נכבשו ע"י נבוכדנצר. ומאז הם נעלמו מהמפה.

אשדוד יושבה שוב בתקופה הפרסית, ההלניסטית והרומאית. העיר נפגעה ע"י החשמונאים, אך בתקופה הביזנטית היתה עיר ענקית, דוקא יותר ליד הים (אשדוד ים). בתקופה המוסלמית זו עיר קטנה יותר, המוסלמים לא ישבו כמעט בכלל ליד הים. המרכז שלהם היה בדמשק ואח"כ בגדד. בתקופה הפטימית נותר רק כפר קטן, עם מצודה ליד הים. מהתקופה הצלבנית אין שום שרידים באשדוד. בתקופה הממלוכית נבנתה העיירה אשדוד על התל היבשתי, שנשארה עד התקופה העותומנית ועד 1948. במלחמת העצמאות ברחו כל התושבים לעזה.

במפת מידבא - נתגלתה ברצפת פסיפס של כנסייה מהמאה ה-6-7 לספירה (מעליה יש כיום כנסייה שנבנתה במאה ה-19 בעיירה מדבא בירדן), מצוינת אשדוד הימית = איזוטוס פראליוס, ואשדוד היבשתית = איזוטוס מסוגאיוס, שהיו בתקופה הביזנטית, מה שמראה שהיו ערים גדולות וחשובות בתקופה זו. לפי הממצאים - אשדוד הימית היתה הרבה יותר גדולה. גם גבעת יונה מצוינת שם בשם "מקום יונה".

נסיעה לאשדוד ים

שוק רמלה נודד בין הערים ומגיע גם לאשדוד ביום רביעי. שוק של פרות, ירקות, בגדים ועוד. מגיע גם ליבנה ועוד ערים.

העיריה מקפידה שלא תהיה בנייה גבוהה על קו המים. שומרים על חוף נקי ופתוח במרחק 100-300 מטר מהמים.

יש כמה אנדרטאות מעניינות בעיר, לזכר אניות מעפילים - סטרומה, ועוד. גם רחובות ע"ש אניות מעפילים - אגוז, אקסודוס.

חוף הקשתות - כל המבנים בו עם קשתות. חוף נקי ומסודר, במרכז העיר.

המרינה - מדרום לחוף הקשתות. לידה כמה מסעדות, ביניהן מסעדה של אידי - שף ידוע עם כמה מסעדות בעיר.

ככר המפרשיות - מול המרינה, במרכז הככר פסל סביבתי שבנה ישראל הדני, עם כמה מפרשים ממתכת, שמשתלבים יפה עם הנוף של המרינה והים. <<----->>

הסיטי, רובע הקריה - הרובע המסחרי שנמצא במרכז העיר, ובו בית העיריה, משרדי ממשלה, מרכז תרבות, מרפאות מקצועיות ועוד מבני צבור מרכזיים. עכשיו בונים גם שכונות מגורים בשטח הסיטי, ויש הרבה בנייה באזור.

מרכז צילקר לתרבות - בנין ע"ש ראש העיר המיתולוגי צבי צילקר, שהוביל את העיר כ-35 שנה, יותר מכל ראש עיר בארץ. אהרון לופלפלד וחיים דותן הם הארכיטקטים שתכננו אותו - מרכז לאמנויות הבמה. **הטיילת** עלתה כ-3 מליון שקל לכל קילומטר. אורך העיר כ-11 ק"מ, ואפשר ללכת או לרכב על אופניים לאורך כל הטיילת.

דרך מנחם בגין - הרחוב הראשי מזרח-מערב (דקומאנוס), שמגיע ליציאה הדרומית מהעיר. גם רחוב עובד בן עמי (ע"ש ראש העיר) חוצה את העיר ממזרח למערב, מצפון לרובע י"א.

באשדוד יש 4 בתי מלון, רובם חדשים. מתוכנן לקום בית חולים באשדוד ולידו גם אוניברסיטה, בדרך מנחם בגין, בקצה המזרחי של העיר.

יש בעיר 17 רובעים: א-יז, ובנוסף רובע הסיטי.

רובע אופייני - רובע י"א - הרובע בנוי בצורה מלבנית, והמרכז שלו אובלי. בשורות הראשונות בנו וילות, ומאחור בנייני קומות. בכל רובע גרים בין 10,000 ל-30,000 איש. בחלק המרכזי יש שירותים בסיסיים לכל הרובע: פארקים, גני משחקים, גני ילדים ובתי ספר, מרפאות, מרכז מסחרי עם חנויות, בתי כנסת (לכל יהודי צריך בשכונה לפחות שלושה בתי כנסת: אחד שהוא מבקר בו, אחד שלא מבקר בו, ואחד שכף רגלו לעולם לא תדרוך בו...). בתוך הרובע כמעט אין תנועת מכוניות ואוטובוסים, מלבד דיירי הרובע.

רובע ט"ו - שכונת וילות שכולן צבועות בלבן, גגות שטוחים בלי רעפים. זה היה רעיון של סגן ראש העיר, לבנות את "קזבלנקה הקטנה", עם קריטריונים ברורים לבנייה, כמו במרוקו. באחת הכיכרות יש תחנת איתות פאטימית.

העולים הראשונים היו ממרוקו. אחר כך היתה עלייה מסיבית ממצרים, ואחר כך מזרח אירופאים וצפון אפריקאים. בשנות ה-90, עלייה גדולה מברית המועצות, רוסיה וגיאורגיה. חלקם גרים ברובע י', שבו על כל החנויות כתוב רק ברוסית, בלי מילה עברית.

הדיונה הגדולה נמצאת בקצה הדרום מזרחי של העיר - 500 מטר על 350 מטר, תופעת טבע מדהימה. כיף לטייל עם ילדים. נמצאת במאבק גדול בין הירוקים לקבלנים, שרצו להרוס אותה ולבנות עליה. המאבק הסתיים בנצחון חלקי לירוקים, והקבלנים קיבלו שטחים חלופיים לבנייה, מצפון לדיונה.

סיזהר כתב במאמר: "בסופו של דבר מדובר בשאלה פוליטית והחלטה פוליטית. לצרכי בנייה אפשר לחשוב על יישור מוחלט של הר תבור. תיווצר שם עתודה נאה של קרקע לבנייה. העובדה שמישהו לא הוגה רעיון כזה ברצינות, מעידה על כך שטעויות ענק, בקנה מידה של ייבוש החולה, לא יתרחשו עוד. ברכסי החול, בין גבעות ושיחי הרוותם הנמוכים, בתוך פיסת הטבע המינורית, אין צורך בטעויות מונומנטליות. די בתכניות מאושרות,

בהיתרים שהוצאו כחוק, בדחפור ענק שיישר את כל זה לנצח. בעתיד הלא רחוק יניפו סרטים חגיגיים, ויחנכו רובע חדש בנאומים נמלצים. וכשמקהלה נרגשת של ילדים תשיר: נלבישך שלמת בטון ומלט, יהיה אפשר להוסיף בצער: ומי חשב שתיחנקי מזה, מולדת."

אשדוד ים – איזוטוס פראליוס

זה גן ארכיאולוגי ענק, מחולות ניצנים בדרום עד דרום העיר ועד המרינה. עיר ביזנטית אדירה. התגלו קברי קופסה גדולים עם לוחות אבן גמלוניים. כנסייה ביזנטית, מבנים נוספים. אשדוד היבשתית נמצאת 2 ק"מ מזרחה, ליד הדרך הבינלאומית – דרך הים (ויה מאריס) והרבה יותר קטנה. שם היתה גם העיר הפלישתית, כשבתקופתם היתה גם עיר ימית, עם נמל – בתל מור או כאן, אך זה לא ברור לגמרי איפה.

כשהאסלאם כבש את העיר – אזור החוף מוזנח ונטוש – בימי בית אומאיה ואח"כ בימי העבאסים. במאה ה-10 השתלטה על הארץ השושלת השיעית הפאטימית שמקורה במצרים. החליף העבאסי בבגדד שלט על כל העולם המוסלמי, והאימפריה שלו מתחילה להתפורר, והוא מאבד את השליטה על ארץ ישראל ומצרים. הפטימים שלטו במצרים, ובשלב מסוים מתחילים לבנות מצודות לאורך הים. נועדו לשמור מפני פולשים מהים, שהיו אז בעיקר הביזנטים, הנוצרים. הם המעצמה הימית השולטת אז. לביזנטים היו עסקי מסחר עם המזרח. בדרך המשי עברו שיירות רבות, והיו להם קשרי מסחר גם עם המוסלמים, אך היו גם מתחים לפעמים.

המצודה היא קטנה יחסית, מלבנית, 2.5 דונם, הכילה כ-40 לוחמים. החיילים בה אמורים לשמור ולהשקיף לים, ולהזהיר ולהודיע ולאותת באש או עשן למושל העיר הגדולה, רמלה, כשמגיע אויב. האומיים הקימו עיר אחת בלבד בארץ – רמלה – במאה ה-8 (בערך 716) לספירה, והיא הפכה להיות בירת הארץ, בהפסקות, עד התקופה העות'מאנית. הפאטימים הקימו מצודות שמירה לאורך כל החוף, שנקראו ריבת (ברבים- רבאתת). בנו מצודות בעזה, אשקלון, אשדוד, יבנה-ים, יפו, אפולוניה, הבונים (מצודה שמאוד דומה לזו של אשדוד). יש חוקרים המאחרים את בניית המצודה למאה ה-11-12, ממש לפני השתלטות הצלבנים על הארץ (1099). לא ברור בדיוק מתי הפאטימים המצרים בנו אותה, אך ברור שהם בנו אותה ולא הצלבנים. פרופ' עמוס קלוזר חפר כאן ולא מצאו שום סימן של הצלבנים. השם ריבת, כנראה מהמילה רבץ, לרבץ, כמו גמלים שרובצים בתחנות בדרך השיירות. בנו מצודות כאלה גם לאורך חופי צפון אפריקה, ולאורך דרכים ראשיות. גם רבת עמון היתה מצודה כזו, וגם חורבת רבץ על הרי הגלעד, מול כוכב הירדן.

כל המצודות נבנו בסגנון דומה – מלבן שבפניו יש מגדלים עגולים עם שני שערים. כאן יש שער ירושלים – פונה למזרח, ושער הים, לכיוון הים. רואים שרידים של השער, היה חפיר עמוק מסביב, שמעליו גשר מעץ שאפשר להרים ולנתק את המצודה כשמגיע אויב, התקפות של שודדים, בדואים וכדו'. הלבנים שבנו איתם הן לבני כורכר מקומיות, חומר רך שצריך לטייח אותו בסיד כל כמה שנים. לכן מצאו הרבה כבשני סיד לאורך מישור החוף, בהם היו שורפים סלעי גיר ואבני שיש רומאיות. זה היה מתחם צבאי ל-50-40 חיילים. מחולק לאיזורים: אזור של מחסנים בצד צפון מזרח. חדרי מגורים בדרום מזרח. בדרום מערב היו ארוות סוסים ששימשו את החיילים. (הסוס היה הטנק עד המאה ה-20) מצאו כאן שקתות ואבוסים, ונתגלו וויס ממתכת שהיו תקועים בקירות, ואלהם קשרו את הסוסים. הוויס היו כאן עד לפני כמה שנים, עד שמישהו שלף אותם מהקיר וכיום רואים רק חורים. המצודה ננטשה כשהגיעו הצלבנים, ומאז התחילה להיחרס.

תחנת איתות מהתקופה הפאטימית – בכיכר ברובע ט"ו. זו נקודה גבוהה כמו במצודה, ששימשה לתצפית להגעת אניות, והיתה קשורה למצודה.

חטיפות - יש מקורות על כך שהביזנטים התפרנסו גם מחטיפת אנשים. פדיון שבויים זה כסף גדול, כמו שעושים הסומלים כיום בים האדום. היום כבר חוטפים אוניה שלמה, כמו מיכלית נפט, שהבעלים מוכנים לשלם הרבה כדי לשחרר אותה. בקיסריה היהודים היו פוחדים לישון ליד החוף, כי היו שודדי ים נוצרים שהיו באים וחוטפים אנשים, מעלים אותם על אניות, ושולחים הודעה, מאותתים, שיבואו לפדות אותם. אם היו מתקרבים לחוף עם האניה ומאותתים למצודה באשדוד – לסימן שרוצים להחזיר שבויים, מהמצודה היו מאותתים לרמלה ומשם היו באים אנשים עם כסף כדי לפדות את השבויים. אם לא רצו לפדות אותם, היו מוכרים אותם לעבדות. שוק העבדים היה אז פורח מאוד. לאורך השנים היו פיראטים מכל הדתות – גם מוסלמים, גם נוצרים וגם יהודים.

המים במצודה - הספקת המים העיקרית בארץ מגיעה מהאקוויפרים. מתוך 2 מיליארד קוב שהמדינה צורכת, רק 380 מיליון בא מהכנירת. חלק גדול מגיע מאקוויפר החוף ואקוויפר החר, וחלק קטן גם מהתפלה. באזור זה מי התהום מאוד גבוהים. יש באר באמצע המצודה בעומק לא רב, מטרים בודדים. איך המים כאן לא מלוחים כמו מי הים? מי הים חודרים לתוך האזור היבשתי ומתנגשים במים המלוחים, ובגלל שהמשקל הסגולי שלהם נמוך יותר – שכבת המים המתוקים צפה מעל המלוחים (אקוילוד). קו המגע, השכבה המפרידה, בין המים המתוקים למלוחים נקרא פן הבייני או פן הביניים. לכן אפשר לשאוב כאן בקלות מים מתוקים. אבל אם שואבים יותר מדי מים, קו הבייניים הולך ועולה למעלה, ויש סכנה של שאיבת מים מלוחים, בעיקר באזור החוף. זה מה שקורה כיום בעזה, בגלל שאיבת יתר יש בארות מומלחות. מדינת ישראל תצטרך לעזור להם ולספק להם מים, או שיעזרו להם לבנות מתקן התפלה, או שהבנק העולמי יעזור להם. בעת העתיקה לא היתה סכנת המלחה כי לא היו כל כך הרבה תושבים בארץ.

במים מתוקים שאנו שותים יש אחוז קטן של מלח. מים בלי מלחים הם מים מזוקקים. המים מקבלים את המליחות ע"י ספיחת מלח מהסלעים בהם הם זורמים ונאגרים. אנשים מסוגלים לשתות עד 600 מ"ג כלור/מלח בליטר מים, אך מעדיפים ורגילים לשתות מים עד 300 מ"ג כלור לליטר. במי המוביל – 280 מ"ג כלור.

מואסי – מלשון מציצה. הצמח מוצץ את מי התהום הגבוהים כדי להתקיים. האזור של אשדוד-ים העתיקה מלא בעצי תאנה, רימון, גפנים, תמרים. זה בוסתן מהתקופה העות'מאנית, שנשאר ללא טיפול מאז 1948, וחי רק על מי התהום הגבוהים. במקומות מסוימים לאורך החוף מי התהום כל כך גבוהים, שממש ליד החוף אפשר לחפור באר של מטר או שניים כדי להגיע למים מתוקים. יש תמונות מתחילת המאה ה-20 של עזים

שותות מים מבארות, במקומות שהיום בתוך הים. מי הים היו נמוכים יותר בתקופות מסוימות. ליד עתלית - גילתה המחלקה הארכיאולוגית התת ימית של אוניבר' חיפה - יישוב ניאוליתי מתחת למים, ובו יש בארות של מים מתוקים. מואסי - אזורים ליד החוף, למשל בעזה, מיישרים את החוף, שותלים ירקות, ורק דואגים שהשורשים יגיעו ללחות, ואפשר לגדל כך בלי להשקות או לטפל. הצמחים מוצצים, יונקים את מי התהום. זה ההסבר לגידול גפנים, תאנים, רימונים, תמרים בקרבת החוף. גדלים כאן שיחי רותם, לענה, עצי אשל, שהם צמחים מדבריים, כלומר התנאים כאן הם קשים כמו במדבר, אך בזכות מי התהום הגבוהים - מצליחים לגדול כאן.

נסיעה לאשקלון

עד הלום - גשר, מחלף ואזור תעשייה - בדרום מזרח העיר, במקום שעצרו את המצרים במלחמת העצמאות, ליד תל אשדוד

דרך הים הקדומה - או יותר נכון - הדרך הבינלאומית, עברה כאן, בערך על כביש 4, ולידה הקימו את אשדוד היבשתית. זהו תל אשדוד, שבו כמה שכבות, זו על זו. העיר נוסדה כנראה ע"י החיקסוס במאה ה-18 לפנה"ס, לפני 3700 שנה. במאה 12 לפנה"ס, בערך 1200 לפנה"ס, משתלטים על העיר הפלישתים, גויי הים, שפלטו למזרח התיכון. היו מורכבים מכמה קבוצות, שאחת מהן מזוכרת בתנ"ך ונקראת פלישתים. בתנ"ך כתוב שהם הגיעו מכפתור, המזוהה עם כרתים.

בפירוס האריס - של רעמסס השלישי (מאה 12 לפנה"ס) מוזכרים הפלישתים וגם עממים נוספים כמו הסיקילים, השרדנו, הדננו, שכולם נחשבים גויי הים. באזור החוף ליד דור התישבו הסיקילים, שחושבים שהגיעו מסיציליה. השרדנו אולי הגיעו מסרדיניה, לפי פרופי אדם זרטל, שמזוהה באל אחוות, ליד קציר, (אום אל פחם), עיר של השרדנו, שאולי היא נקראה אח"כ "חרושת הגויים", כי הארכיאולוגיה שם דומה למה שמצאו בסרדיניה. יש המשערים שהדננו הוא בעצם שבט דן, לפי יגאל ידין.

הפלישתים וגויי הים מתוארים גם בתבליט מרשים ובכתובת של רעמסס השלישי, במדינת האבו (במצרים), בתיאור קרב גדול מול המצרים, במאה ה-12. מדף המקורות: "הם באו אל מול מצרים ולהבה ערוכה לפניהם. בבריתם היו פלישתים, סכל, שכלש..."

הפלישתים התישבו במישור חוף יהודה ושלטו על המרחב בחמש ערים גדולות - חמשת סרני פלישתים: עזה, אשקלון ואשדוד - על החוף, וגת ועקרון - בשפלת יהודה. גת מזוהה בתל צפית, ליד כפר מנחם. עקרון מזוהה בוודאות ליד קבוץ רבדים.

הפלישתים מוזכרים כבר בבראשית פרק כא, בתקופת אברהם אבינו (מאות שנים לפני הפלישתים): **לב** וַיִּכְרְתוּ בְרִית, בְּבָאָר שְׁבַע; וַיִּקְסוּ אֲבִימֶלֶךְ, וַיִּכְלַל שָׂר-צָבָא, וַיִּשְׁבּוּ, אֶל-אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים. לַג וַיִּשְׁעוּ אֶשֶׁל, בְּבָאָר שְׁבַע; וַיִּקְרָא שָׁם-בְּשֵׁם יְהוָה, אֶל עֹלָם. לַד וַיִּגְר אֲבָרָהָם פְּאֶרְץ פְּלִשְׁתִּים, יָמִים רַבִּים. זֶה אוֹלֵי סוּג שֶׁל אֲנֹכְרוֹנִיזִם, כְּלוֹמֵר מִי שֶׁכָּתַב אֶת הַסִּיפּוֹר בְּבִרְאשִׁית, בְּתִקּוּפָה הַרְבֵּה יוֹתֵר מֵאוֹחֶרֶת, הַכִּיר אֶת הַמָּקוֹם כְּאֶרֶץ פְּלִישְׁתִּים.

הפלישתים ועריהם מוזכרים בהרבה ספרים בתנ"ך: עמוס, זכריה, צפניה, ישעיהו, דברי הימים, אבל אחד האירועים המעניינים הוא בספר שמואל: הם מתוארים בקרב גדול שנערך מול ישראל - קרב אבן העזר (מזוהה עם ראש העין). תוצאת הקרב: "פלישתים לקחו את ארון האלוהים, ויביאוהו מאבן העזר אשדודה." (שמואל א', ה', א'). ומה שקורה בהמשך - פסוקים ג-ז: אלוהים מכה אותם מכות קשות, עד שהם מחליטים להעביר את הארון לעקרון, ומשם שולחים אותו בעגלה לבית שמש. משם הוא נדד לקריית יערים, ובסופו של דבר הגיע ליד המזבח של דוד, לאחר שהוא כבש את ירושלים. הארון אבד כבר בתקופת בית ראשון ולא ברור לאן הגיע.

חפירות בתל אשדוד - כיום רואים רק גגות חלודים שכיסו והגנו על השער הפלישתי שחפר משה דותן, שגילה כמה דברים מדהימים:

פסל שקרא לו "אשדודה". פסל מיניאטורי של 20-10 ס"מ. המיוחד בו: דמות של אשה עם פנים וחזה, אך בנויה בצורת כסא, עליה שמים מנחה. הוא גילה גם ממצא יפהפה שנמצא במוזיאון ישראל - "כּוּן המנגנים" שהיה כנראה מתקן לפולחן (כמו כל דבר שארכיאולוגים לא יודעים להסביר...) בגודל 40-30 ס"מ. בכל צד יש פסל של נגן עם כלי נגינה אחר. דומה למוזכר בשמואל א', י"ה: אַחֲרַי כֶּן, תִּבְּוֹא גְּבַעַת הָאֱלֹהִים, אֶשֶׁר-שָׁם, נְצַבִּי פְּלִשְׁתִּים; וַיְהִי כְּבָאָד שָׁם הָעִיר, וַפְּגַעַת חֶבֶל נְבָאִים לְרַדִּים מֵהַבְּמָה, וְלִפְנֵיהֶם נָפַל וַתֵּף וַחֲלִיל וְכַזּוֹר, וְהִקְמָה מִתְּנַבְּאִים. אֵלֶּה בְּדִיּוֹק אַרְבַּעַת הַכִּלִּים שְׂרוּאִים בַּפֶּסֶל "כּוּן הַמְּנַגֵּנִים" - מֵהַתְּקוּפָה הַפְּלִישְׁתִּית. לְפִי סֵפֶר שְׂמוּאֵל - הַנְּבִיאִים מִשְׁתַּמְשִׁים בְּכֻלָּם וּבְמוֹסִיקָה כְּדִי לְהַתְּנַבֵּא, כְּנֹרָא מִשְׁהוּ פוֹלְחָנִי. זֶה תַּמִּיד יִפֶּה לְהִרְאוֹת אֶת הַהִשׁוּאָה בֵּין הָאֲרַכְיֹלוֹגִיָּה לְבֵין הַתַּנ"ךְ.

תל אשדוד כיום מכוסה בחול ואי אפשר לראות כלום. גם השער הפלישתי התכסה בחול. הגדרות מסביבו גם לא מאפשרות להתקרב לתל. השטח חכור באופן פרטי ע"י מגדלי בקר, ומלא קוצים, וכניסה לשם היא גם חדירה לשטח פרטי.

מוזיאון הפלישתים - המוזיאון סגור כיום לשיפוצים. היה מוזיאון קטן ועלוב. גם בקבוץ רבדים היה מוזיאון קטן שנסגר, והוא יועבר למוזיאון באשדוד. אחרי השיפוץ המוזיאון יכלול שתי קומות, ואמור להציג את כל הממצאים הפלישתים בצורה טובה יותר.

איסדוד - הבניינים על התל וליד התל הם שרידי הכפר הערבי הגדול - איסדוד, שהיה במקום עד אוקטובר 1948. הבנין הגדול על התל היה בית ספר לבנים של ילדי הכפר. לידו, יותר נמוך, ליד העץ, נמצא בית הספר לבנות. בניינים אלה כמעט היחידים ששרדו מהכפר. הכפר הוקם בתקופה הממלוכית - מאה 15-14. רואים את שיחי הספרס ששימשו כגדרות בין הבתים בכפר. עוד בנין עם כיפה חומה עלובה - זה קבר שייך איברהים אל מטבולי, עד היום באים לכאן מוסלמים, בעיקר בשביל לפתור בעיות פוריות. אם אתה/ה בא/ה לכאן - מובטח שתוך 9 חדשים יש לך ילד.

אגם רוברטס - משטח ליד התל שבחורף מתמלא במים, כאגם עונתי. בחורף הוא מלא דגים, ראשנים, ציפורים. דיוויד רוברטס צייר ספר תמונות ב-1838, כשביקר בארץ וצייר נופים בכל הארץ. בציור רואים את איסדוד ליד האגם, ולידו חאן גדול, ליד המים. בחורף כדאי להסתובב כאן ברגל עם קבוצות, זו חוויית טבע נחמדה.

המרחב של מישור החוף הדרומי – מנוקז ע"י כמה נחלים גדולים שמתנקזים מהרי יהודה: מצפון - הירקון, הגבול בין מישור חוף דרומי לשרון, אחריו נחל איילון, נחל שורק, נחל לכיש(באשדוד), נחל אבטח (מצפון לאשקלון), נחל שקמה.

עוברים ליד היישוב ניצן, שהוקם ל"מפוני חבל עזה וצפון שומרון" (גוש קטיף). היה אמור להיות יישוב זמני, ובינתיים עברו יותר מ-5 שנים והוא עדיין עומד... ואולי יעמוד עוד 20 שנים. הם קוראים לעצמם "מגורשים". זה סיפור עצוב מאוד. זו שערוריה ופשלה של המדינה, בטיפול במפונים. רצוי שהמודרכים לא ידעו את דעתכם הפוליטית, ולנסות להישאר "נייטרלים".

חממה - כפר ערבי קטן שהיה באזור עד 1948. השייך של חממה, טורבאגי, בנה את הארמון, שלימים ישבו בו קבוץ ניצנים, והיום יושב שם ב"ס שדה שקמים של החברה להגנת הטבע. חממה זה יישוב ערבי מפורסם מאוד בעולם המוסלמי. עד 1948 השם חממה היה מצחיק את כולם. זו מקבילה לשם חלם אצלנו. אנשי חממה נחשבו לאהבלים ויש עליהם המון סיפורים:

אחמד חממה נסע לבקר משפחה בעאמאן, כשהבריטים שלטו שם. הבריטים הביאו איתם מלונדון אוטובוס קומותיים. אוטובוס עומד בתחנה בעמאן, ואחמד מחממה עולה לאוטובוס ומתיישב בכסא של הנהג. אנשים אומרים לו: אחמד, התבלבלת, זה כסא של הנהג, תעבור למקום אחר. אחמד אומר: לא רוצה, מפה רואים הכי טוב, אני נשאר כאן. מנסים להסביר לו שוב, והוא לא רוצה לשמוע, ואין עם מי לדבר. הנהג עולה, ורואה את האיש יושב בכסא שלו, ומיד מבין עם מי יש לו ענין. הוא ניגש לאחמד ולוחש לו משהו קטן באוזן. אחמד תופס מיד את התרמיל שלו ורץ ועולה לקומה השנייה ומתיישב שם. שאלו אותו האנשים: איך הצלחת לשכנע אותו כל כך מהר? הנהג אומר: אמרתי לו, אחמד, האוטובוס הזה נוסע לאירביד, למעלה זה לחממה...

אשקלון - השם אשקלון נובע מ"שקל" – יחידת משקל. השם הזה נתן שמות גם לדברים אחרים: באירופה במאה 12-13 הגיע מוצר חדש – בצל ירוק - שלא הכירו קודם. באנגלית קוראים לו SCALION, זה שיבוש של אשקלון, משם הגיע הבצל לאירופה. בצרפתית אומרים ESHELOT. כמו שתחבושות נקראות GASA – על שם עזה, כי מנמל עזה הן הגיעו בהתחלה.

בשדות באזור התגלתה עיר היין של אשקלון. אזור שלם של עשרות מתקנים חקלאיים, בעיקר גתות, כלומר הפקת יין. האזור היה מלא בגפנים החל מהתקופה ההלניסטית, והשיא של העיר היה בתקופה הביזנטית. לא רק יין, אלא גם הרבה ירקות.

ב-2003 התגלתה בשכונת ברנע עוד עיר, באקראי, על אדמות של שרי אריסון, שרצתה לבנות עליהן סדרת בניינים. נערכה שם חפירת הצלה, ונמצאה עיר מדהימה, שלא ידועה עד היום. עיר הלניסטית, לא קשורה לאשקלון, שלא יודעים עליה כלום. העיר כולה בנויה מלבני בוץ. אין לזה אח ורע באזור. בנויה בסגנון היפודמי – עיר מתוכננת, נקראת אינסולה – עם רחובות צולבים שיוצרים משבצות ביניהם. נכנסנו בכניסה צפונית ימינה, שדי מנחם בגין. זו כניסה יחסית חדשה. בעבר - הכניסה הדרומית היתה הכניסה הראשית, משם נצא מהעיר(רח' בן גוריון – הרחוב הראשי של אשקלון ממזרח למערב). עברנו ליד המכללה האקדמית אשקלון – רחוב בן צבי 12 - מבנה יפה, שם יש תצוגה ארכיאולוגית חביבה, בלובי שבכניסה. עברנו ליד שכונת ברנע (צפון העיר) ונסענו לשכונת אפרידר(מרכז העיר).

קבר שייך חוסיין – חשוב למוסלמים. חוסיין הוא בנו של עלי, נכדו של מוחמד, שנהרג בקרב כרבלא, בעירק 681 לספירה. קרב חשוב באיסלם, בעקבותיו הקימו המפסידים את הפלג השיעי באיסלם. גופו של חוסיין קבור בכרבלא, מקום בעירק. לפי המסורת, כאן באשקלון קבור ראשו של חוסיין, ולכן זה אתר מקודש לשיעים. השיעים הם רק 10% מהמוסלמים בעולם, מתוך מיליארד וחצי מוסלמים. העיירה מגידל היתה קרובה יותר לדרך הים, מזרחה לאשקלון. בשקע הצמוד לפארק אשקלון היה כפר בשם ג'ורה=בור.

הקמת אשקלון החדשה – 1950-1949 – המדינה במצוקה, עולים מציפים את הארץ, ואין מספיק בתים. שלחו אותם להשתלט על בתים שערבים נטשו. כאן היו בתים של העיירה הערבית מגידל. חלק מהתושבים הערבים ברחו וחלק נשארו. יהודים החלו להיכנס לבתים הנטושים. במשך הזמן התחיל להיות צפוף, והתחילה גם בעיה בטחונית בין היהודים לערבים. משה דיין החליט לפנות את הערבים שנשארו, נתנו להם כסף, ושכנעו אותם לעזוב. חלקם עברו לעזה וחלקם עברו לרמלה ונמצאים שם עד היום. ב-1951 הוקמה שכונה חדשה בהשקעה של יהודים יוצאי דרום אפריקה, וקראו לה "אפרידר" – ראשי תיבות של אפריקה דרומית. כך החלה להתפתח העיר אשקלון. די מהר הפכה לעיר גדולה, כיום כ-120,000 תושבים.

גן ארכיאולוגי - בשכונת אפרידר

יש כאן שני סרקופגים מאוד מיוחדים, שנתגלו בחולות אשקלון, בזמן בניית בתים בשכונת ברנע, וממצאים נוספים.

סרקופג – ארון קבורה. פירוש השם ביוונית: אוכל בשר (סרקופגוס). בעולם הקדום היו מופתעים שמניחים גופה בתוך ארון ואחרי שנה אם פותחים את הארון – רואים רק עצמות. מי אכל את הבשר? לאן הוא נעלם? המסקנה היתה שהארון אכל אותו. לא היה להם מושג שיש חיידקים ואורגניזמים שאוכלים את הבשר. לכן קראו לארון "אוכל בשר".

הארונות מתוארכים למאה ה-3 לספירה, לכל המוקדם. כלומר- התקופה הרומית המאוחרת, או תחילת הביזנטית. הארונות האלה מעוטרים בעיטורים בסגנון קלאסי, שהיה נפוץ בעולם ההלניסטי, וגם בעולם הרומי, שאימץ את התרבות והדת היוונית, עם שינויים של שמות האלים. זאוס הפך ליופיטר, הרה הפכה ליונו, וכולי. ארונות לא רבים כאלה התגלו בארץ כי הם עשויים משיש, ואין שיש בארץ. אלה ארונות של עשירים, שהיו מיובאים לפי הזמנה. היה מקובל שעשירים הזמינו ארונות קבורה, מבתי היוצר באסיה הקטנה ומיוון. היו שולחים אותם באניות דרך הים, לאחר שעיצבו את הדפנות. על המכסה למעלה היו משאירים שתי דמויות שהראשים גולמיים. כשהעשיר ואשתו ימותו, הפסל המקומי יוכל לפסל את הדמויות שלהם על מכסה הארון. בארון הזה נשארו הראשים גולמיים, ולכן יש ויכוח במחקר האם הארון הספיק בכלל לשמש מישהו. אולי פשוט לא היה אמן מקומי שיסתת את דמויות המתים. לא נמצאו עצמות או חפצים בפנים, אך זה

אופייני לרוב הארונות, כי הם נשדדו לאורך השנים, ורואים את השבירה בקצה הארון: כך היו השודדים שוברים את המכסה, מזיזים אותו ולוקחים את התוכן מבפנים. היו מקרים שקברו אוצרות עם המת, שילוו אותו לעולם הבא – מנחות, כלים יקרים ממתכת, ולפעמים שמו גם מטבעות על העיניים, כדי שתהיה לו אפשרות לשלם למשיט הסירה בשאול, כדי שיוכל לעבור.

סרקופג ראשון - הסצנה המתוארת על דופן הארון היא מאוד פופולרית וחוזרת על עצמה בהרבה סרקופגים, וקל לזהות אותה: זה סיפור מיתולוגי ידוע על חטיפת פרספונה ע"י האדס - אל השאול. רואים את האדס עם מרכבתו תופס את פרספונה. היא רק יצאה לקטוף פרחים ולשחק עם חברות, אך האדס יצא עם מרכבתו מהשאול, חטף אותה מאמא שלה, דמטר(אלת התבואה, היבול, החקלאות והפרייה) – אלה מאוד חשובה ונערצת). הדמות בצד שמאל - אולי של דמטר. יש ארונות שרואים את דמטר רודפת ומנסה להציל את ביתה מאל השאול. רואים לידה קערה עם פירות, ירקות ועוד. דמטר היתה עצובה ומדוכאת בגלל חטיפת ביתה, ולכן הפסיקה "לעבוד", ואז האדמה הפסיקה להניב ולתת יבול, ונוצר רעב ומוות בארץ. רק זאוס, שליט האלים, והליוס אל השמש, ראו הכל. זאוס זימן את אחיו האדס ואמר לו שהוא חייב להחזיר את פרספונה. האדס נאלץ להסכים, אך לפני ששחרר אותה, נתן לה רימון, והיא אכלה כמה גרגרים, כל גרגר מייצג חודש בשנה. גרגרים אלה גורמים לה להיות זקוקה להאדס. היא אומנם עלתה חזרה לפני האדמה, ואז אמא שלה שוב שמחה, וחזרו הפריחות והיבולים (באביב ובקיץ), אך בכל שנה היא צריכה לחזור לשאול למשך כמה חודשים, ואמא שלה שוב מדוכאת וקופאת (בחורף). כך בעצם נוצרו עונות השנה. פרספונה נחשבת בת זוגתו של האדס. יש רגשות מעורבים לגבי פרספונה: מצד אחד ילדה מסכנה שחטפו אותה, ומצד שני היא אלת השאול, שצריך להיזהר ממנה. (רגשות מעורבים: כשאתה רואה את המרצדס החדשה שלך עפה מצוק היישר לתהום, והחונתת שלך יושבת בפנים...) הרעיון של הסצנה על הארון – חיבור בין הסיפור המיתולוגי לבין הקבורה – גם אלמנט החטיפה אל השאול שמסמל את המוות, וגם התקווה שהמת יחזור כמו שהיא חוזרת אל פני האדמה. התקווה למחזוריות של חיים ומוות, כמו שקורה לפרספונה בסיפור המיתולוגי. אלמנטים מעניינים נוספים: הרמס – שליח האלים עם הכנפיים על הרגל. הכלב עם שלושה ראשים – זהו הקרברוס – הכלב ששומר על השאול. גם התרנגול קשור לסיפור.

רואים כאן את עבודת העבודה על הארון, את הטכנולוגיה. העבודה בעזרת איזמל ומקדחים, ובסוף ליטוש וגימור שהם העבודה הקשה. אמנם במבט ראשון זה מאוד יפה, אך מקרוב רואים כאן את הקידוחים, זה לא מלוטש ולא מעודן. יש סרקופג מתל מבורך – שנמצא במוזיאון רוקפלר, ושם העבודה הרבה יותר עדינה, ולא רואים את סימני החציבה.

בצדדים האחרים של הארון – חיות שונות: אריות שטורפים פרים, נשרים. אלה ציורים מקובלים על סרקופגים, למילוי החללים. הורור ואקווי = פחד מחלל ריק. מושג באומנות שקיים מקדמת דנא עד היום. יש מאמץ של האמן לא להשאיר חלל ריק, איזורים ריקים, ולכן ממלאים את החללים על הארון עם כל מיני חיות ואלמנטים שונים.

סרקופג שני – קצת יותר מלוטש, אפשר להבחין בשרירים של הלוחמים. סצנה של קרב, יש כמה סברות איזה קרב מתואר. זה כנראה קרב בין היוונים לברברים, שמתואר במיתולוגיה. יש ארונות אחרים עם תיאור מלחמת טרויה, או מלחמה נגד האמזונות (נשים לוחמות שהורידו שד אחד כדי שיוכלו לירות בחץ וקשת בקלות רבה יותר). רואים שתי קבוצות של לוחמים, כולם ערומים, אך מבדילים בין היוונים בעלי הקסדות, לעומת הברברים חסרי הקסדות. רואים שבעלי הקסדות הם המנצחים, כי לרוב הם למעלה והברברים למטה. בהרבה ציורים עתיקים הראו רק את הניצחון, אך היוונים היו ריאליסטים, ואם היה כישלון חלקי, מראים גם אותו. יש גם בעל קסדה אחד שנמעך למטה, כלומר היו גם הרוגים, אך רוב בעלי הקסדות הם למעלה, דורכים ומועכים ומביסים את הברברים.

במרחב הזה של אשקלון נמצאו הרבה פריטים קבורים בחול, וחלקם נמצאים בגן הארכיאולוגי הזה: פסלים, כותרות של עמודים, מבנים מכל מיני סוגים, חלק מהתקופה היוונית-רומית, וחלק ביזנטי – עם צלבים. חלק עשוי מאבן שיש מיובאת, וחלק מאבן גיר מקומית. יש גם ארונות קבורה פשוטים יותר, כנראה של אנשים פחות עשירים. רוב האנשים הפשוטים נקברו בשוחות בשדה, ולא נשאר מהם זכר. לצערנו, לא נשארו הרבה ממצאים מהתקופות האלה, בגלל שימוש משני של האבנים בבניה מאוחרת. השימוש היה, למשל, בבניית מסגד אל ג'אזר בעכו, שרובו נבנה מאבנים מהתקופה הקלאסית, שנלקחו מקיסריה ואשקלון. גם מסגד אבו נאבוט ביפו בנוי מאבנים שנלקחו מערים עתיקות. לא נשארו ממצאים גם בגלל שריפת אבני שיש לייצור סיד. מבני כורכר חייבים לצפות בסיד, כדי לשמור עליהם מבליה, ולכן הרבה אבני שיש רומיות וביזנטיות נשרפו, בתקופה המוסלמית והעות'ומנית, כדי לייצר סיד.

גן לאומי אשקלון

הכניסה לאתר זה בתשלום, והוסדרו בו שבילי הליכה, חנייה, מי שתייה ושירותים רטובים. בגן הלאומי גם חוף רחצה מוכרז וחניון לילה.

חומות העיר - מה שחשוב לזכור מאשקלון: שתי חלקלקות מתקופות שונות, זו לצד זו. העיר נוסדה בתקופה הכנענית התיכונה, לפני 4000 שנה, כ-2000 לפנה"ס. רואים את החלקלקה – שיפוע של אבנים, מהתקופה הכנענית התיכונה, כ-1850 לפנה"ס, בצד שקרוב לים. מעל החלקלקה יש חומה שהיתה בגובה של עוד 8 מטר.

קצת מזרחית ממנה רואים את החלקלקה הפאטימית ומעליה חומה, מהתקופה הפאטימית, 1000 לספירה. בין שתי החומות יש הבדל של כ-3000 שנה. זה אחד הדברים המדהימים שאפשר לראות במבט אחד – זה לצד זה. אין עוד דבר כזה בארץ.

החומות הפאטימיות עברו שיפוץ אצל הצלבנים, אך הבסיס המקורי שלהן נשאר. רעיון החלקלקה הוא להרחיק את האויב מבסיס החומה, כדי להקשות על קעקוע החומה ופריצתה. הדרך לכבוש עיר היתה ליצור חור גדול בתחתית החומה, לתקוע קורות עץ בחור, ואז לשרוף את העצים והחומה מתמוטטת. בדר"כ בונים

מסביב גם חפיר, תעלה עמוקה בעומק של כ-12 מטר ורוחב של 12 מטר, כדי להרחיק את האויב. החפיר הוא גיא הריגה. אם האויב נכנס לחפיר – הוא לכוד בפנים, ויותר קל לירות עליו, לשפוך עליו שמן רותח וכדו'. **בכניסה לעיר** יש ציור של מבנה העיר מהתקופה הכנענית. החומה לאורך הים היתה באורך של 1 ק"מ, על סוללה, והעיר היתה בצורת חצי עיגול, ברוחב 600 מטר, בשטח של כ-600 דונם, מוקפת חומה. בחומה היו 4 שערים: שער הים-למערב, שער ירושלים-למזרח, שער עזה-לדרום, שער יפו-לצפון. העיר הכנענית התקיימה עד פלישת הפלישתים (1200 לפנה"ס), ואז היא מתכווצת לעיר קטנה יותר. העיר הכנענית ננטשה, והפלישתים השתמשו רק בחלק ממנה. בתקופה הרומית העיר חזרה לגודלה המקורי, ונשארה גדולה גם אצל הביזנטים והמוסלמים, עד סוף התקופה הצלבנית. הצלבנים שהגיעו ב-1099 וכבשו את ירושלים, לא הצליחו בהתחלה לכבוש את אשקלון מידי הפאטימים. רק אחרי 54 שנים הצליח בולדווין השלישי, מלך ירושלים, לכבוש אשקלון, ב-1153. צלאח א-דין כבש את העיר מהצלבנים אחרי מצור של שבועיים (1187), והרס את החומות. ריצ'רד לב הארי כבש אותה בחזרה (1191), ושיקם את החומות. בייברס הממלוכי כבש והרס את העיר ב-1265, כמו את אפולוניה, ומאז נשארה הרוסה, ולא השתקמה עוד.

השער הכנעני של אשקלון (שער יפו, הצפוני) - נחשב לשער המקושת (עם קשת לבנים) הקדום ביותר בעולם, בן 3850 שנה, 1850 לפנה"ס. גם השער בן הוא מהתקופה הזו, אך מתוארך ל-1800 לפנה"ס. אפשר לומר ששניהם הקדומים ביותר. בן הוא נמצא שלם יותר, וכאן הוא משוחזר בחלקו. נמצאו כאן גם ממצאים מלפני 10,000 שנה, מהתקופה הניאוליתית, ומהתקופה הכלקוליתית, כלומר – היה כאן יישוב, אך העיר במתכונת של עיר, נוסדה לפני כ-4000 שנה.

אלה השריזים שיש לנו כאן ואולי זה קצת מאכזב, השער משוחזר בחלקו, אך הבסיס הוא כנעני מקורי מלפני 3850 שנה. דרך הפתח רואים את השיפוע של האבנים המקוריות. ארכיאולוגיה זה מדע השוואתי, והשוואת נעשה לפי מה שמכירים מתל דן, מאותה תקופה. בתל דן הכנענים סתמו את השער, כיסו אותו, ועברו למקום אחר, ולכן הוא נשמר כמעט בשלמותו. כאן השער היה בשימוש עד שנהרס. כל החלקים האפורים, וקשתות העץ הם שחזור. בעבר העץ שימש גם כפיגום שעליו הניחו את הלבנים, וזה איפשר להם ליצור את הקשתות. אחרי שהניחו את אבן הראשה, שהיא כמו יתד, לוחצת על הקשת לשני הכיוונים ונועלת אותה, ואז אפשר לפרק את העץ והקשת תחזיק את עצמה. בתחילה חשבו שהיוונים או הרומאים המציאו את הקשתות, כמו הקשת ממארה, במאה 3 לפנה"ס, עד שמצאו את השער הזה.

לבני הבוץ יכולות להיבנות שתי צורות: לוקחים קרקע חולית ומערבבים עם שיירי צמחים, קש וזרדים ומים, ויוצרים עיסה שבסוף מתייבשת ומתקשה. אפשר להוסיף חומרים כמו אפר או ביצים, וזה תורם לחוזק של הלבנה. אחר כך צורפים אותם בתנור בטמפר' גבוהה, או ייבש בשמש. צריפה בתנור כמובן יותר טובה וחזקה. כמו החרסים שנצרפו בתנור, נשארו עד היום, והם נותנים את רוב המידע והבסיס המדעי של התיארוך בארכיאולוגיה. לבנים צרופות בדר"כ עמידות באויר, בגשם ובשמש. דוקא הרטיבות מחזקת אותן. לבנים שלא עברו בתנור, מתפוררות במשך הזמן אם לא מכסים או מקרים אותן, כמו שקרה לרוב הלבנים כאן. **אחד הדברים המדכאים** ומתסכלים תיירים – שרואים רק כמה אבנים וזה לא מספיק מרשים. מה ששרד ברוב המקומות זה רק החלק התחתון של המבנה. המדריכים חייבים להוסיף גם סיפורים מעניינים, וגם לראות בעיני רוחם את הבנין השלם. צריך לדמיין את כל מה שלא רואים בשטח, להשלים פערים, ולנסות להעביר זאת למודרכים. בשביל זה יש עזרי הדרכה, כמו הציורים המשחזרים את המבנה של העיר, השערים, והחומות. צריך להשתמש הרבה בעזרי הדרכה, כדי להחיות ולהבין את הסיפור.

באתר ארכיאולוגי, הרבה פעמים רק החלק התחתון היה בנוי מאבן, והשאר מלבני בוץ, מעצים, בדים וכדו' – חומרים שמתכלים. התשתית של הבית היתה המקום הפגיע ביותר למוזג האויר, למי גשמים שזורמים ברוחב, ולכן בנו אותו מהחומרים החזקים יותר. מעליהם הוסיפו שכבות חלשות יותר, שלרוב התכלו במשך השנים. רוב הבנייה המקורית עם לבנים היתה בנייה יבשה, בלי מלט או טיט שהדביק את הלבנים. בתוך הלבנים היו מכניסים חומרי הדבקה, כמו ביצים.

כאן הסוללה הייתה בגובה 15 מטר, אך הבסיס שלה ברוחב 45 מטר, שעליה נבנתה החלקלקה, ולכן המעבר של השער הוא קמרון ארוך, ברוחב הסוללה, ונקרא בולט (צינור). מעל הקמרון הארוך של השער יש סוללות ועוד חומה של 8 מטר מעליה. היו 4 שערים כאלה מסביב לחומה. לא ידוע על מגדלי שמירה שהיו בחומה הכנענית.

זו הייתה תקופת התחלת העיור, והתפתחות הביצורים. מרוץ החימוש החל בין הנוודים ורועי צאן לחקלאים, איכרים, שרוצים להתחבא מאחורי חומות כדי לשמור על מחסני התוצרת החקלאית. התהליך הרגיל היה: הנוודים רדפו אחרי האיכרים כדי לקחת מהם תוצרת חקלאית, אם הם מנצחים, הם מתישבים בשטח במקומם והופכים לאיכרים בעצמם, ואז באים נוודים אחרים וכובשים אותם. כך היה בכל ההיסטוריה, המוסלמים, הסלגיוקים – נוודים שכבשו את אסיה הקטנה, אח"כ העותומנים, הטורקים שהגיעו מאסיה וכבשו את העולם, ואח"כ המונגולים שכבשו את כל העולם.

החומות נבנו ע"י הכנענים, כדי להתגונן מפני מצרים - האויב מדרום, אך בסוף המצרים הצליחו לכבוש אותה, והיא הפכה לעיר בשלטון מצרי, בתקופת הברונזה המאוחרת (1200-1550). כיבוש אשקלון מופיע בתבליטי מרנפתח, בכרנך שבמצרים. ייתכן שהמצרים בעצמם יישבו כאן את גויי הים, הפלישתים, לפי הסיפור של רעמסס השלישי.

סביב 1200 השליטה של המצרים הייתה יותר חלשה בארץ, וזה אפשר גם לממלכת ישראל להרים ראש ולהתחזק בארץ. הממלכה המאוחדת הישראלית החזיקה בערך 80 שנה בלבד, והתפצלה אחרי מות שלמה. העיר אשקלון נשארה פלישתית בתקופה הישראלית, ומוזכרת בתנ"ך בכמה מקומות:

מוזכרת בספור על שמשון, ששודד את אנשי אשקלון ולוקח את בגדיהם כדי לשלם לאלה שפתרו את חידתו. שופטים יד, יט: **יט** ותצלח עליו ריח יהנה, ויגד אשקלון ויגד מהם שלשים איש ויקח את-חליצותם, ויגדו החליפות, למגידו החידה; ויחר אפו, ויצל בית אביהו.

מוזכרת בקינת דוד - שמואל ב', א', יט: **יט** הציבי, ישך אל, על-במותיד, חלל: איד, נפלו גבורים. כ אל-תגידו בגת, אל-תבשרו בחוצת אשקלון: פן-תשמתנה גנות פלשתים, פן-תעלזנה גנות הערלים.

אשקלון נשאה פלישתית עד סוף תקופת בית ראשון. צדקא מלך אשקלון מרד בסנחריב מלך אשור, 701 לפנה"ס, וסנחריב כבש את העיר, הגלה את המלך, והמליך שליט חדש ששילם לאשור. 604 לפנה"ס – אגא מלך אשקלון מרד בנבוכדנאצר מלך בבל, העיר נכבשה ע"י הבבלים, שהגלו אותם וסיימו את התקופה הפלישתית. צאצאי הפלישתים נטמעו בין תושבי האיזור. הפלשתיאנים כיום טוענים שהם צאצאי הפלישתים, כדי לקבל לגיטימציה וזכויות על הארץ. כמובן אין שום קשר בין הפלישתים שמקורם באיי יוון, והפלשתיאנים שהם ערבים שמקורם בערב הסעודית. הקשר היחיד הוא השם שנשארו. הפרסים קראו לאזור פחוות פלשת, ואחר כך נקראה פחוות יהד (יהודה). אדרינוס הרומאי, שדיכא את מרד בר כוכבא (137-134 לספירה), החליט למחות את השם יהודה, והחזיר את השם הקודם – פרויבניקה פלשתניה. וכך נקראה הארץ מהמאה השנייה ועד היום (עבור חלק מהתושבים...).

בעולם הקדום היה נהוג שמי שמורד במלך השליט – היו הורגים אותו, אך לא היה כלכלי להרוג את כולם, כי אז לא יהיה מי שיעבוד וישלם מסים למלך. אז התחילה שיטת ההגליה: מגלים את המורדים ומיישבים במקומם תושבים ממקום אחר. כך עשו האשורים, החליפו אוכלוסיות במקומות שכבשו, וזה היה מוצלח, אך רק בדור הראשון. הדור השני כבר רוצה חופש, שוב מורד ויוצר מהומות. הפרסים ניסו שיטה חדשה – להחזיר את העם לארצו, לתת להם אוטונומיה, לבנות את המקדש, בתנאי שישלמו מסים. גם זה עבד לדור אחד, והבנים כבר ניסו למרוד. כך זה ממשיך לאורך כל ההסטוריה, עד היום – אנשים לא אוהבים שישלטו בהם, ונלחמים על חופש ועצמאות.

ב-538 לפנה"ס עלתה האימפריה הפרסית, והמלך כורש מצהיר על שיבת העמים לארצם (הצהרת כורש). הפרסים נכנסו לסדרה של מלחמות עולם מול היוונים, והיו צריכים לשנע כוחות אדירים מפרס ליוון. לכן נעזרו בספינות של הפיניקים. הפיניקים עזרו לפרסים עם הובלות ימיות, ובתמורה קיבלו ערים לאורך החוף. העיר אשקלון היתה ריקה אחרי הפלישתים, אך לואקום שנוצר נכנסו פיניקים. לאט לאט התיישבו הפיניקים לאורך כל הים התיכון, והגיעו גם לקרתגו (תוניסיה), ע"ש מל-קרת – האל החשוב של הפיניקים (מקביל לבעל הכנעני).

מקדש הים - שרידי מקדש פיניקי ליד השער באשקלון, שבו נמצא פסלון בצורת עגל, עשוי מברונזה, באורך 10 ס"מ, מוצג במוזיאון ישראל. הפסלון הוא של האל בעל – אל הגשם, האלוהות החשובה ביותר בתקופה הכנענית, שאחראי על התבואות והמזון. השם בעל השפיע רבות גם על השפה העברית: גידולי בעל – חקלאות על בסיס גשם, ללא השקיה. הבעל שלי, בעלי, (האדון שלי), בעילה, לבעול – כמו שהאל בעל בועל בגשמי את האדמה ומפרה אותה. הפיניקים היו מתפללים במקדש לפני היציאה להפלגה, ומבקשים מהאל שיחזרו בשלום.

תצפית מהסוללה צפונה - אנחנו נמצאים על מצוק הכורכר, צופים צפונה ורואים את אשקלון החדשה, חוף ברנע, את שכונת אפרידר, חוף אפרידר מולנו, חוף הפארק הלאומי מהפארק דרומה, המרינה של אשקלון – אחת השערוריות הגדולות כמו גם אלה של אשדוד והרצליה. כולן נמצאות בהליכים משפטיים, אך לאף אחד לא אכפת. המרינות גרמו לשינויים במשטר החולות, החול מתאסף מדרום למרינות, ובצד השני הים אוכל את החוף ואת המצוקים, עד שהמצוקים מתפוררים ונופלים למים. בפולג היתה לאחרונה התמוטטות של המצוק. בהרצליה העיריה צריכה להביא מאות משאיות חול בכל שנה כדי להשלים את החסר, כדי שלא יקרה אסון נוראי. לא רק המרינות אשמות, והתופעה התחדדה גם אחרי בניית סכר אסואן, והחול מסודן הפסיק לזרום לתוך הים התיכון.

בית הבראה של הצבא – צמוד לפארק מצפון – בעבר היה בית הבראה של קופת חולים, והיום רק של הצבא. היתל מגודר והחילים לא יכולים לצאת לחוף הים שלידו...

תצפית לצד דרום – רואים את העיר העתיקה כולה, 600 דונם, 1200 מטר לאורך החוף, ורוחב 600 מטר. רואים את הסוללה שבנו הכנענים, שמקיפה את כל העיר בצורת חצי עיגול. העיר ישבה בתוך ה"בור", גם בתקופות הרומאית והביזנטית. עד היום חפרו בקושי 5% מהעיר, ויש פה עוד המון עבודה. ממשיכים ללכת בשביל המצוק, מסביב לעיר.

תחנת הכוח רוטנברג, של חברת חשמל, נראית מרחוק עם הארובות הגבוהות. רואים את מסוע הפחם, אורכו כ-2 ק"מ, ודרכו מעבירים פחם או מזוט מהמיכליות לתוך תחנת הכוח. ליד התחנה נמצאת תחנת קצה של קצא"א (קו צינור אילת אשקלון), שגם כיום מובילים בו נפט מאילת לכאן, ומכאן במיכליות לאירופה.

נמל אשקלון העתיק – ממנו שלחו לאירופה בצל, יין ועוד, זה לא היה נמל סגור קלאסי. הים פה רדוד ואי אפשר לבנות כאן נמל אמיתי. בנו רק שובר גלים. ספינות גדולות היו עוגנות בעומק הים, במרחק, ליד טבלאות הגידוד של הכורכר, וסירות קטנות היו מתקרבות אליהן ומעבירות את הסחורה אל החוף. גם ביפו עבדו בשיטה זו עד המאה ה-20, כי ספינות קיטור גדולות לא יכלו להיכנס לנמל יפו. בכל זאת, נמל אשקלון היה ידוע ומפורסם בכל התקופות, ושימש לייצוא סחורות מאיזור יהודה והדרום.

מחסן של הממצאים הארכיאולוגיים, שבעבר היו מסודרים בצורה מתאימה לתצוגה, מרוכזים עכשיו בחצר בפינה הדרומית בגלל שיפוצים.

פסל האלה איסיס – אלה מצרית שהיא גלגול של האלה טיכה, אלת המזל של העיר, ועל כתפה יושב סארפיס, גם הוא אל מצרי.

האלה ניקה – אלת הנצחון – יש פסל של ניקה שעומדת על כדור הארץ העגול, שאותו מחזיק אטלס. היוונים כבר ידעו בזמנם שכדור הארץ עגול.

חלק מהפסלים עשוי שיש אחיד, וחלק מאבני גיר או גרניט, תלוי מאיזה איזור הביאו אותם. יש איזורים שהבישול של הגיר היה חלקי, ונוצרו בו צורות מעניינות. יש שיש של קונגלומרט – תלכיד נחלים. סלעים שהתפוררו ונסחפו לנחל, הפכו לחלקי נחל, ובסוף שוקעים ומתלכדים שוב לסלע. אחרי מליוני שנים הסלע הזה שוקע למעבה האדמה, השכבות שמעליו לוחצות אותו תוך כדי חימום, (מטה-מורפוז) והוא הופך לשיש, אך זה לא שיש אחיד, כמו סלע גיר שהפך ישירות לשיש.

באר אנטייליה – מתקן להעלאת מים נמצאו 60 בארות כאלה ברחבי הפארק, כולם מהתקופה העותומנית. היו כמובן גם בארות פשוטות, מתקופות קודמות, שכולם נכנסו לשכבת מי התהום הגבוהים, ושאו את המים

המתוקים מהאקוויפר. על השרשרת, שעולה ויורדת לתוך הבאר, יש קופסאות עץ קטנות. כשהקופסה נכנסת למים היא מתמלאת מים, עולה מלאה במים, ולמעלה היא מתהפכת והמים נשפכים לתוך תעלה, והקופסה יורדת ריקה בחזרה לבאר. השרשרת מסתובבת בעזרת ציר שמחובר למוט ארוך, והוא מופעל ע"י חמור, גמל או עבד אנושי כלשהו.

בארות אנטייליה כנראה הובאו לכאן עם כיבוש הארץ ע"י מוחמד עלי, באמצע המאה ה-19, ומאז הפכו לדבר מאוד שכיח כאן. הכיבוש העותומני היה בשנת 1517, ונמשך ב-400 השנים הבאות, עד 1917. השלטון העותומני לא היה רצוף לגמרי. בתוך תקופה זו היו 10 שנים שבהן השליט המקומי של מצרים, מוחמד עלי, משתלט על ארץ ישראל, 1831-1840. השולטן התורכי כונה בסוף התקופה העותומנית "האיש החולה על הבוספורוס", כי האימפריה נחלשה. העותומנים החזיקו מעמד כי בעצם כל המעצמות רצו שהיא תחיה – הרוסים, הבריטים, הצרפתים והגרמנים. כל אחת מהמעצמות רצתה להשתלט עליה, אך פחדה שהשנייה תשתלט עליה, ולכן כולם העדיפו לשמר אותה ולהשאיר אותה בחולשתה. בעצם היה מן מאבק, מי לא יקבל את האימפריה, וכל פעם שמישהו ניסה לכבוש אותה, מעצמות אחרות באו לעזרת התורכים.

מוחמד עלי ניצל את חולשת האימפריה והשתלט על הארץ. בתקופתו היתה פריחה גדולה בארץ ישראל. זו התחלת העת החדשה עבור הארץ, למרות שנהוג להגדיר את העת החדשה מימי נפוליאון - שנת 1800. הדרמה מתחוללת עם בואו של מוחמד עלי, 1931, כי הוא פותח את הארץ. ראשית, הוא רוצה לרצות את המעצמות, ומתחיל ברעיון הקפיטולציות – לתת זכויות יתר למעצמות במקומות מסוימים. הגרמנים והאוסטרים, **הבריטים והצרפתים והרוסים** – כולם נכנסים לירושלים, מקימים קונסוליות, ואחרי 10 שנים המעצמות מכריחות את מוחמד עלי להחזיר את ארץ לשולטן. הנציג שלו כאן, הבן החורג שלו, איברהים פחה, לא הסכים, ואז הפציצו לו את עכו, הוא הבין את הרמז וברח, והארץ חוזרת לידי העותומנים, ב-1940. הם כבר לא יכולים להחזיר את הגלגל לאחור, והארץ המשיכה להתפתח ולהתקדם.

טקיייה = באר אנטייליה, זה אחד הדברים שהביאו איתם מוחמד עלי ואיברהים פשה. החוות החקלאיות לכל אורך מישור החוף התפתחו בתקופה זו, הוקמו השכונות מסביב ליפון(אבו כביר, עגימי) ומסביב לירושלים, והחלה היציאה מהחומות.

הבזיליקה הרומית באשקלון רואים שתי שורות של עמודים עשויים גרניט. רוב הגרניט כנראה הובא ממצרים או מתורכיה. התגלתה כבר בשנות ה-20 ע"י ג'ון גרסטד, שחפר באשקלון. הוא גילה שהבזיליקה מסתימת במן מבנה חצי עגול, שקרא לו בולטריון(מבנה פוליטי לשימוש המועצה המקומית, הסנט, מנהיגי היישוב). אך הוא לא דייק בתיארוך ובזיהוי. היום חופר כאן לורנס סטייגר, מהרווארד, ולפי הממצאים החדשים הוא טוען שזה אודיאון (תאטרון קטן, לשירה, למוזיקה, לארועים קטנים).

הבזיליקה היא הרודיאנית – מאה 1 לפנה"ס עד מאה 1 לספירה. האודיאון הוא סוורי – מאה 2-3 לספירה. ברגע שרואים עמודים סימן שהיה כאן גג. אין עמודים סתם כך בשטח. אורך הבזיליקה 110 מטר, רוחב 35 מטר, לפחות הצדדים היו מקורים, והמרכז היה פתוח. היא היתה כמו ככר מרכזית של העיר, ושימשה למגוון צרכים של: שוק, חגיגות, מצעד צבאי, בית משפט.

אמפיתיאטרון יחיד בארץ שנבנה ככה – בבית גוברין, שהוא עיגול מלא (אמפי=כפול), וגם בקיסריה חשפו לאחרונה שרידי אמפיתיאטרון. יש הרבה תיאטרונים, ויש היפודרומים שחתכו אותם באמצע והפכו אותם לאמפיתיאטרון, כמו בקיסריה.

היו אז גם יהודים באשקלון, ולפי יוסף בן מתתיהו, הם הותקפו בתחילת המרד הגדול, ונרצחו כאן 2500 יהודים כאן באשקלון. הקהילה היהודית חרבה, אך כבר במאה 3-4 יש סימנים להתחדשות הקהילה, התגלו שרידים של בתי כנסת, אבנים עם סמלים יהודיים – מנורה, מחתה, אתרוג, לולב. התגלה סורג אבן עם מנורה, שופר ולולב, אך היא לא נמצאה במקומה המקורי ולא ברור למה שימשה. היא לא נמצאה כחלק מבנין או בית כנסת. היא נמצאת כנראה במחסני רשות העתיקות בבית שמש.

הכנסייה הביזנטית של אשקלון, כנסיית סנטה מריה, בצד המזרחי של העיר, הותקפה ונשרפה ע"י מוסלמים ויהודים ב-938 לספירה, במאה העשירית, והצלבנים בנו אותה מחדש, במאה ה-12. מעליה רואים את שרידי החומה.

שער ירושלים – בצד מזרח של העיר. השער די הרוס, ויש שרידי מגדל ליד השער, לפי הארכיאולוגים.

קברי כלבים - ליד הפארק התגלו 1000 קברים של כלבים, שמתו מוות טבעי, וקבורים בקבורה מסודרת ומאורגנת, מהתקופה של הפייניקים, מאה 4-5 לפנה"ס. ממצא ייחודי מאוד, ולא הבינו מה הרעיון בזה. ההשערה היא, כרגיל... מסיבות פולחניות. במרכז אסיה יש תופעה, בדת הזורואסטריית, שהגיעה במקור מפרס, שבה הכלב הוא חיה קדושה, ויתכן שזה קשור לזה.

מפעל של בירה קרלסברג באזור התעשייה באשקלון - כדאי לתאם ביקור במפעל.

נסיעה לאנדרטת פז

חבל לכיש - בשנת 1954 בן גוריון פנה אל אריה לובה אליאב ומטיל עליו להקים את חבל לכיש. האזור היה בעייתי מאוד מבחינה בטחונית, כי כל המרחב בין עזה לחברון ריק ופתוח, פדאיונים (מחבלים) חוצים את המרחב בלי הפרעה, פוגעים ביישובים היהודיים המעטים. בןגוריון החליט על שיטת התיישבות חדשה – שיטת החבלים: באותן שנים הוקמו גם חבל לכיש, חבל עדולם, חבל תענך. רעיון החבל היה גרמני במקור: אזור שבו עיר ראשה וסביבה אשכולות של יישובים/מושבים. בכל אשכול יהיה מרכז כפרי. בחבל לכיש – העיר הראשית קרית גת, וסביבה אשכולות: אשכול מערבי סביב היישוב הקהילתי נהורה, וכולל את עוצם, נוגה, חלץ. בדרום - אבן שמואל וסביבה שלווה, נועם, אחוזם. במזרח – לכיש, שדה משה, בית גוברין, ומאוחר יותר גם שיקו ואמציה. להם לא הקימו מרכז כפרי כ.י הם ליד קרית גת וחשבו שאין צורך. הדגם הזה די נכשל ולא המשיכו לבנות בשיטה זו.

קריית גת - קרית גת הצליחה יחסית יפה. נקראת על שם התל שלידה כי חשבו שתל עירני זה תל גת. תאריך הייסוד שלה 1956, למרות שכבר ב-1954 כבר היתה פה מעברה, והתחלת היישובים של חבל לכיש. נקראו בהתחלה לכיש 1, לכיש 2. כיום בקרית גת כ-50,000 תושבים. לידה נמצא יער המלאכים, ע"ש התרומות של יהדות לוס אנג'לס שבעזרתן שתלו אותו. בעבר היתה פה מעברת שחרייה. קרית גת היתה אמורה להיות העיר

המרכזית של החבל, אך בפועל לא היתה שום זיקה בין קרית גת ליישובי החבל בעשרים השנים הראשונות, מלבד המושבים הקרובים – לכיש ושדה משה. שאר היישובים נעזרו בערים אחרות – אשקלון או באר שבע. העיר הפכה לעיר מוצלחת בזכות השקעות ומפעלים שהוקמו בה – פולגת ואינטל.

מפעל פולגת - פנחס ספיר היה שר אוצר ורצה מאוד להקים מפעל בקרית גת כדי לבסס את כלכלת העיר החדשה. הוא פנה לתעשיין יהודי מצילי – ישראל פולק – והציע לו להקים מפעל טקסטיל. פולק הסכים להקים אותו, אבל בתל אביב, ליד המרכז. ספיר הציע לו מקום נפלא, 20 דקות מתל אביב, קרית גת, מקום מומלץ. פולק ראה את המקום במפה וחשב שזה במרחק שעה מתל אביב. ספיר קבע איתו למחרת ב-4 בבוקר כדי לקחת אותו למקום, עם הנהג שלו. ספיר והנהג חיכו לו ב-4 בבוקר, ויצאו מהמלון בתל אביב. דאגו להסיט את הוילונות, ונהג טס כמו משוגע עד קרית גת, בכביש הישן והצר, דרך יבנה, לא היתה הרבה תנועה, והגיע ב-22 דקות, באורח נס. פולק הסכים, והקים את תשלובת פולגת, שהיוותה את השידרה המרכזית בכלכלת העיר להרבה שנים, אלפי עובדים מהעיר עבדו במפעל. המפעל התמוטט בשנות התשעים, כמו כל מפעלי הטקסטיל בארץ. לימים פולק סיפר את הסיפור על ספיר, וידע שספיר ניסה לעבוד עליו. אך הוא חשב שאם שר בממשלה קם ב-4 בבוקר כדי לקחת אותו, אז זו סיבה מספקת לעזור לו עם המפעל.

מפעל אינטל - הוקם בזכות מענקים גדולים שנתנו להם, אך זה מפעל מוצלח. הוא הביא לקרית גת ולאזור מאות מהנדסים, מתכננים, ומשפחות צעירות, וגם אם לא מספיק תושבי העיר עובדים בו, זה יביא לעיר הרבה הצלחה בהמשך. אי אפשר לצפות שאלפי פועלי טקסטיל יהפכו בבת אחת למהנדסים. המפעל תורם הרבה לקהילה ועוזר בפיתוח העיר.

אנדרטת פז לחטיבת אלכסנדרוני

נמצאת בכניסה מערבית לקריית גת – משדרות לכיש.

כיס פלוגה: ב-22 באוקטובר 1948, עם סיומו של "מבצע יואב" נותקה חטיבה 9 המצרית משאר הצבא המצרי שהיה בעזה ונשארה בשטח שנודע כ"כיס פלוגה". הכיס כלל בחלקו המערבי את העיירה פלוגה (צומת פלוגות) ובחלקו המזרחי את הכפר עיראק אל-מנשייה (היום אזור התעשייה של קרית גת).

מבצע חיסול יצא ב-27.12.1948, נר שני של חנוכה. בן גוריון נתן הוראה לחסל את עיראק אל מנשייה וכיס פלוגה. חיילי חטיבת אלכסנדרוני יצאו מקבוץ גת, כשלכל פלוגה יש תפקיד במבצע. פלוגה אחת תוכננה לבצע חסימה, לפוצץ את הגשר כדי למנוע הגעה מכוחות תגבורת ערביים. כבוש עירק אל מנשייה ינתק את החלק המערבי של הכיס בפלוגה, מהחלק המזרחי בבית גוברין. בשיטת הסלמי ייגמר הכיס. יצאה חסימה לבית גוברין, 3 פלוגות עולות על עיראק אל מנשייה, והלחימה מתחילה. כוח החסימה נכשל ולא הצליח, שיירת שריון מצרית יצאה מפלוגה והצליחה להיכנס ולתגבר את הכפר עירק אל מנשייה, ליד תל עירני. החיילים חשבו בהתחלה שזה כח ישראלי, עד שהתחילו לחטוף יריות. נוצר בלגן גדול, נלחמו מ-1 בלילה עד 9 בבוקר, והיו הרוגים ונפגעים רבים, ואז ניתנה פקודת נסיגה, צפונה לקבוץ גת. בן ציון הלמן, מפקד הפלוגה הדתית של אלכסנדרוני, קיבל פקודת נסיגה, אך הודיע שלא יכול לסגת, וביקש עזרה, בגלל הרבה נפגעים שהיו לו. הוא היה אמור להשתלט על תל עירני, אך נכשל ונתקע בסמטאות של הכפר, וחטף מכת אש חזקה. אף אחד לא הצליח להגיע אליו, והפלוגה הדתית חוסלה כולה בתוך הכפר, עם המפקד שלה. סה"כ – 87 הרוגים (פז בגימטריה), ולכן נקראת אנדרטת פז. רק 5 חיילים נלקחו בשבי.

המצרים קברו את ההרוגים בקבר אחים, עד סוף המלחמה. המצור על כיס פלוגה נמשך, וחודשיים אחר כך המצרים התפנו מכאן בהסכם עם צה"ל, ואז מסרו מידע על הגופות. החיילים הועברו לקבורה בבתי עלמין בארץ.

מקום קבר האחים המקורי היה במשך שנים רבות מוזנח, אך הוא שופץ ב-2011 ונחנך ב-20 בדצמבר 2011 באזכרה בהשתתפות משפחות הנופלים בקרב זה יש אנדרטה קטנה לציון המקום, ליד תל עירני.

אנדרטת פז בנויה בצורת שני נרות, לציון נר שני של חנוכה. הפסל היה חייל מהפלוגה, שרצה להנציח את חבריו.

מהתצפית מזרחה רואים את תל עירני (מצפון לכביש 35) – גבעה צהובה ומסביבה שיחי צבר(עיראק אל מנשייה), ואת קיבוץ גת מצפון אליו.

תל עירני - 1956 חפר פה פרופ' יבין, בעזרת המרוקאים שהיו המתיישבים הראשונים שנשלחו לקריית גת. אלה היו עבודות יזומות כי לא הייתה פה תעסוקה. בחפירות התגלה שהתל הזה הוא בן 5000 שנה, מתקופת הברונזה הקדומה, התקופה המצרית. גילו פה פסל עם כתובת של נערמר מלך מצרים. אין שום קשר לעיר הפלישתית גת, שהייתה לפני כ-3000 שנה.

תל לכיש

התל נקרא הרבה שנים תל א-דוויר מהמילה דור = התל העגול, 153 מטר מעל פני הים, שטח 144 דונם. **ההיסטוריה של לכיש** מתחילה כבר בתקופה הניאוליתית והכלקוליתית, ויש ממצאים על כך. אבל אז זו לא הייתה ממש עיר. העיר התחילה, גם כאן, בתקופת הברונזה התיכונה, מאה 18-17 לפנה"ס. פפירוס הרמיטאז', מאה 15 לפנה"ס, מזכיר את לכיש.

לכיש מוזכרת במכתבי אל עמארנה, 1350, מאה 14 לפנה"ס. אלה לוחות טין שעליהם כתבו בכתב יתדות, באכדית, השפה הבינלאומית של אז. ביניהם יש כמה מכתבים הקשורים ללכיש, שנשלחו למלך מצרים:

מכתב 328 - מכתב מאת יבנאלו מלך לכיש, אל מלך מצרים:
אל המלך, אדוני אלוהי, שמש, השמש בשמים. כה דיבר יבנאלו שליט לכיש, העבד, עפר לשתי רגליך, סייס סוסיך. לרגלי המלך אדוני, אלוהי, שמש, שבע ושבע פעם השתחויתי על הבטן ועל הגב...

מכתב 329 - מזימרה מלך לכיש, באותו נוסח:
אל המלך, אדוני אלוהי, שמש, השמש בשמים. כה דיבר יזמרדה שליט לכיש, העבד, עפר לרגלי המלך אדוני, השמש בשמים, השתחויתי שבע ושבע פעם...

מכתב 287: של עבד-חפה מושל ירושלים: פניה לאמנחותפ הרביעי, תלונה על מלכי גזר, אשקלון ולכיש העוזרים לחברו:

"הנה ראה: ארץ (העיר) [גזר ארץ, (העיר) אשקלון והעיר לכיש] נותנים להם <חבירו> אוכל, שמו ואת כל מאומה מעשרימו וידאג המלך בעצמו לבוא קשתים: לכן, ישלח המלך את קשתיו נגד האנשים האלו. כי עשו עברה נגד אדוני המלך! אם ישבו כאן במשך השנה הזאת הקשתים, אזי יישארו כל הארצות [החונים (נאמנים) לאדוני המלך] [א]בל כאשר אין כאן הקשתים גם לא יהיו עוד [ה]ארצות והמושלים למלך; אך ראה את ארץ-העיר ירושלים הזאת! לא אבי ולא אמי [נתנו לך אותה, - ידו [ה]חזקה] [מלכי] [נתנה אותה לי! וראה (לעומת זאת) את המעשר אשר עשו מלכי-אל ומעשה בני לביה: הם נתנו את ארץ המלך לח'בירו.]" [3]

מכתב 288 פניה לאמנחותפ הרביעי, תלונה על שמושלי ערים אחרות זממו נגדו:

...כה דיבר עבדיחפה...יוועצא המלך עד ארצו. אבודה ארץ המלך, כולה נכבשה. ישנה מלחמה נגדי, עד ארץ שעיר ועד גת כרמל.... ראה, זימדה בלכיש היכוהו עבדים והפכוהו לעפירו... והמלך מחריש... וידאג נא המלך לארצו. ויתן נא המלך דעתו ויצא נא צבא סדיר לארצו.

בתנ"ך - לכיש מוזכרת בכיבוש הארץ ע"י יהושע, כאחת מהערים בקרב מול חמשת המלכים. יהושע פרק י:

א ויהי כשמע אדני-צדק מלך ירושלים, כי-לכד יהושע את-העיר ויחרימה--פאשר עשה ליריחו ולמלכה, כן-עשה לעי ולמלכה; וכי השלימו ישיבי גבעון, את-ישראל, ויהיו, בקרבם. **ב** וייראו מאד--כי עיר גדולה גבעון, כאחת ערי הממלכה; וכי היא גדולה מן-העיר, וכל-אנשיה גברים. **ג** וישלח אדני-צדק מלך ירושלים, אל-הוהם מלך-חברון ואל-פראם מלך-ירמות ואל-**יפי**ע מלך-**לכיש** ואל-דביר מלך-עגלון--לאמר. **ד** עלו-אלנו ועזרנו, ונפה את-גבעון: כי-השלימה את-יהושע, ואת-בני ישראל. **ה** ויאספו ויעלו חמשת מלכי האמרי, מלך ירושלים מלך-חברון מלך-לכיש מלך-עגלון--הם, וכל-מחניהם; ויחטו, על-גבעון, וינלחמו, עִלְיָהּ. **ט** ויבא אליהם יהושע, פתאם: כל-הלילה, עלה מן-הגלגל! **י** ויהם יהוה לפני ישראל, ויפס מפה-גדולה בגבעון; וירדפם, דרד מלכה בית-חורו, ויפס עד-עזקה, ועד-מקדה. **יא** ויהי בנסם מפני ישראל, הם במורד בית-חורו ויהוה השליף עליהם אבנים גדולות מן-השמים עד-עזקה--וימתו: **רבים**, אשר-מתו באבני הברד, מאשר הרגו בני ישראל, בחרב. {ס}

טז וינסו, חמשת המלכים האלה; ויחבאו במערה, במקדה. **יז** ויגד, ליהושע לאמר: נמצאו חמשת המלכים, נחבאים במערה במקדה. **יח** ויאמר יהושע אליו את-חמשת המלכים האלה, מן-המערה: והפקידו עליה אנשים, לשמרים. **יט** ואתם, אל-תעמדו--רדפו אחרי איביכם, וינבטם אותם: אל-תתנום, לבוא אל-עריהם, כי נתנם יהוה אל-היכם, בידיכם. **כ** ויהי ככלות יהושע ובני ישראל, להכותם מפה גדולה-מאד--עד-תמס; והשרידים שרדו מהם, ויבאו אל-ערי המבצר. **כא** וישבו כל-העם אל-המחנה אל-יהושע מקדה, בשלום: לא-חרץ לבני ישראל, לאיש--את-לשנו. **כב** ויאמר יהושע, פתחו את-פי המערה; והוציאו אלי, את-חמשת המלכים האלה--מן-המערה. **כג** ויעשו כן--ויציאו אליו את-חמשת המלכים האלה, מן-המערה: את מלך ירושלים, את-מלך חברון את-מלך ירמות, את-מלך **לכיש**, את-מלך עגלון. **כד** ויהי פהוציאם את-המלכים האלה, אל-יהושע, ויקרא יהושע אל-כל-איש ישראל ויאמר אל-קציני אנשי המלחמה ההלכוא אתו, קרבו שימו את-רגליכם על-צוארי המלכים האלה; ויקרבו, וישמו את-רגליהם על-צואריהם. **כה** ויאמר אליהם יהושע, אל-תיראו ואל-תחתו: חזקו ואמצו--כי ככה יעשה יהוה לכל-איביכם, אשר אתם נלחמים אותם. **כו** ויפס יהושע אחרי-כן, ויחלם, על חמשה עצים; ויהי תלויים על-העצים, עד-הערב. **כז** ויהי לעת בוא השמש, צנה יהושע וירידום מעל העצים, וישלכם, אל-המערה אשר נחבאו-שם; וישמו אבנים גדולות, על-פיה המערה, עד-עצם, היום הזה.

בתיאור נחלת שבט יהודה בספר יהושע - פרק טו, כ-לט:

כ זאת, נחלת מטה בני-יהודה--למשפחתם. **כא** ויהיו הערים, מקצה למטה בני-יהודה, אל-גבול אדום, בגובה--קבצאל ועדר, ויגור לג בשפלה--אשפתאול וצרעה, ואשנה. **לב** וזנוח ועין גנים, תפוח וקענים. **לד** ואת-ירמות, ועדלם, שזכה, ועזקה. **לו** ושערים, ועדיתים, והגדרה, והגדרתים: ערים ארבע-עשרה, וחצריהן. **לז** צנן וחדשה, ומגדל-גז. **לח** ודלען והמעצה, ויקתאל. **לט** **לכיש** וגבצקת, ועגלון. **מ** וכבון ולחמס, וכתלש. **מא** והדרות, בית-דגון ונגמה ומקדה: ערים שש-עשרה, וחצריהן.

לכיש מוזכרת בין הערים שרובעם ביצר לקראת מסע שישק, דברי הימים ב', פרק יא, ה-ב

ה וישב רחבעם, בירושלים; ויבן ערים למצור, ביהודה. **ו** ויבן את-בית-לחם ואת-עיסם, ואת-תקוע. **ז** ואת-בית-צור ואת-שזכו, ואת-עדלם. **ח** ואת-גת ואת-מרשה, ואת-זירי. **ט** ואת-אדורים ואת-לכיש, ואת-עזקה. **י** ואת-צרעה, ואת-אגלון, ואת-חברון, אשר ביהודה ובבנימן: ערי, מצרות. **יא** ויחזק, את-המצורות; ויבן בהם גידיים, ואצרות מאכל ושמן ויין.

אבל שני סיפורים חשובים וידועים קשורים ללכיש: כיבוש סנחריב (701 לפנה"ס), וכיבוש נבוכדנאצר (586 לפנה"ס)

כיבוש לכיש ע"י סנחריב מלך אשור, 701 לפנה"ס, בימי חזקיהו מלך יהודה. מה באמת קרה שם?

יש סתירה בתיאורים של שני פרקים בתנ"ך: לפי ספר מלכים ב', פרק יח, יג-כא:

יג ובארבע עשרה שנה למלך חזקיה, עלה סנחריב מלך-אשור על כל-ערי יהודה הבצרות--ויפתשם. **יד** וישלח חזקיה מלך-יהודה אל-מלך-אשור לכישה לאמר חטאתי, שוב מעלי--את אשר-תתן עלי, אשא; וישם מלך-אשור על-חזקיה מלך-יהודה, שלש מאות כפר-כסף, וישלשים, כפר זהב. **טו** וייתן, חזקיה, את-כל-הכסף, הנמצא בית-יהוה; ובאצרות, בית המלך. **טז** בעת ההיא, קצץ חזקיה את-דלתות היכל יהוה ואת-האמנות, אשר צפה, חזקיה מלך יהודה; ויפתנם, למלך אשור. {פ}

יז וישלח מלך-אשור את-תרטו ואת-רב-סריס ואת-רב-שקה מן-לכיש אל-המלך חזקיהו, בחיל כבד--ורושלם; ויעלו, ויבאו ויעמדו בתעלת הברכה העליונה, אשר במסלת שדה כבס. **יח** ויפראו, אל-המלך, ויצא אליהם אלניקים בן-חלקיהו, אשר על-הבית; וישנה, הספר, ויזאח בן-אסף, המזכיר. **יט** ויאמר אליהם רבשקה, אמרו-נא אל-חזקיהו: כה-אמר המלך הגדול, מלך אשור, מה הבטחון הזה, אשר בטחת. **כ** אמרת, אך-דבר-שפתיים-עצה וגיבורה, למלחמה; עתה על-מי בטחת, כי מרדת בי. **כא** עתה הנה בטחת קד על-משענת הקנה הרצוצי הזה, על-מצרים, אשר יסמך איש עליו, וכא ככפו ונקבה; כן פרעה מלך-מצרים, ללך-הבטחים עליו.

בחלק הראשון כתוב שחזקיהו שילם הרבה כסף לסנחריב, כדי שלא יכבוש את ירושלים. רב שקה הוא שר המשקים, תפקיד חשוב המקורב מאוד למלך, אחראי על השתייה של המלך, לוודא שלא ירעילו את המלך ע"י המשקה. כמו משרת אימון כיום. רב שקה שולח שליחים לחזקיהו, ולועג לו שהוא סומך על מצרים שיעזרו לו במרד נגד סנחריב.

מלכים ב', יט, ו-ז, ישעיהו מנבא שסנחריב ייסוג ולא יכבוש את ירושלים, ואכן ה' הפיל על חייליו מגיפה, והוא נסוג וחזר לנינוה.

ו ויאמר להם ישעיהו, כה תאמרו אל-אדניכם: כה אמר יהוה, אל-תירא מפני הדברים אשר שמעת, אשר גרפו נערי מלך-אשור, אתי. **ז** הניני נתן בן רוח, ושמע שמועה ושב לארצו; והפלתיו בחרב, בארצו. **ח** וישב, רבשקה, וימצא את-מלך אשור, נלחם על-לבנה: כי שמעו, כי נסע מלכיש.

מלכים ב', יט, לב-לה:

לב לכן, כה-אמר יהוה אל-מלך אשור, לא יבא אל-העיר הזאת, ולא-יורח שם חץ; ולא-יקודמנה מגן, ולא-ישפף עליה סלח. **לג** בדרך אשר-יבא, פה ישוב; ואל-העיר הזאת לא יבא, נאם-יהוה. **לד** ויגזית אל-העיר הזאת, להשיעה--למעני, ולמען דוד עבדי. **לה** ויהי, בלילה ההוא, ויצא מלך אשור, מן-המחנה אשר, מאה שמונים וחמשה אלף; וישפיתו בבקר, והנה כלם נפגרים מתים.

האמנחות של סנחריב מלך אשור - תיעוד מקביל, חוץ מקרא, כתבי ההיסטוריה שכתב סנחריב על מנסרה - מנסרת סנחריב. נמצאו 3 עותקים שלה, בנינוה, ליד מוסול בעיראק, ע"י חופרים בריטים במאה ה-19. אחד נמצא במוזיאון ישראל, אחד במוזיאון הבריטי. שם כתוב בצורה מפורטת:

"... את חזקיהו היהודאי, אשר לא נכנע לעולי, על 46 עריו הבצורות ערי חומה, ועל הערים הקטנות לאין ספור שבסביבותיהן, שמתו מצור ולכדתי אותן בסוללות כבושות בעפר ובאילי מצור מובאים לחומה, בהסתערות חיל רגלים, במחתרות, בפרצים בחומה ובמגדלי מצור. הוצאתי מתוכן 200,150 נפש, מקטון ועד גדול, איש ואישה, סוסים, פרדים, חמורים, גמלים, בקר וצאן

עד אין ספור ומניתי עם שללי . ואותו כלאתי כציפור בכלוב בתוך ירושלים , עיר מלכותו . הקפתי אותו בסוללות מצור ואת היציאה משער עירו עשיתי לו לדבר מאוס . קרעתי מארצו את עריו אשר בזתי ונתתי למלך אשדוד , למלך עקרון ולמלך עזה וצימקתי את ארצו . הוספתי מס ומנחה על מס הקבע הקודם , מתן שנה בשנה , הטלתי עליו . וחזקיהו עצמו , הוד מלכותי ויראתי הממו אותו , והוא שלח אחרי אל תוך נינוה , עיר שלטוני , את הצבא השכיר ואת הצבא המובחר שלו , אשר הכניס לירושלים , עיר מלכותו , כדי לחזקה וכדי שיהיו לו לעזרה , עם 30 כיכר זהב , 800 כיכר כסף , פוך מובחר , גושים גדולים של אבן , מיטות שן , כסאות משען משובצים שן , עור פיל , שנהבים , עצים , אוצר יקר מכל סוג שהוא , וכן את בנותיו , נשות ארמונו , מנגנים ומנגנות , ואת השליח הרכוב שלו שיגר אלי לשם מתן מס קבע וכדי לערוך טקס השתעבדות . "

כלומר – לפי סנחריב לא הייתה שום מגיפה , אלא תשלום שוחד גבוה מאוד לסנחריב , כדי שחזקיהו יישאר למלוך בירושלים .

פלינדרס פיטרי , ארכיאולוג גדול , אגיפטולוג , חוקר מצרים , אבי תורת הארכיאולוגיה המודרנית , במאה ה-19 , זיהה את לכיש או באום לקיש – מערבית לקרית גת , או בתל חסי , דרומית לקריית גת . גם אולברייט שחפר כאן בשנות ה-20 , וגם סטארקי – היו תלמידיו ולפי פיטרי . סטארקי היה עוזר של פיטרי במצרים . פיטרי הסתכל על תל חסי וראה את נחל שקמה נושק לתל חסי ומגרד אותו , וכך חשף את השכבות זו על זו . שם היא הבין את התובנה – של עקרון הסופר פוזיציה – השכבה התחתונה בתל היא העתיקה ביותר , ומעליה צעירות יותר . יש קשר בין החרסים שמוצאים בכל שכבה – לתקופה שלהם . מאז החלו למיין חרסים ולתעד אותם , וזה הבסיס למדע הארכיאולוגיה , שהתגלה כאן בארץ .

תבליט של סנחריב , שנתגלה בנינוה , ומתאר בציור את קרב לכיש . נמצא כיום במוזיאון הבריטי . רואים את חיילי אשור צרים על לכיש ותוקפים אותה . את כלי הנשק , החיצים , מכונות המצור , קעקוע החומה ולבני הבוץ , עם מגדל ואיל ברזל . רואים קשתים , לוחמים עם חרבות וכידונים , ויש שורה של קלעים שמשתמשים באבני קלע כמו של דוד המלך : שתי רצועות בד שבעזרתן זורקים אבן . הקלעים האלה היו כמו סיירת מטכ"ל כיום . זה לא משחק ילדים , או משחק לרועי צאן . זה כלי משחית ממדרגה ראשונה , וצריך מיומנות מיוחדת כדי להשתמש בו . גם דוד המלך לא היה סתם ילד ששיחק בקלע מול גלית . דוד היה מיומן בנשק מסוכן של העולם הקדום . קרב לכיש היה רק 300 שנה אחרי דוד , תקופה די דומה . בתבליט רואים את המלך סנחריב יושב על כסאו , עם שיירה של שבויים מובילים זהב וכסף . כתוב שם : " "סנחריב מלך אשור והעולם כולו יושב על כיסא משען ושלל העיר לכיש עובר לפניו" .

הארכיאולוגיה מאשרת את כל הפרטים של הקרב : נתגלו כאן אלפי חיצים , כשמונה מאות אבני בליסטראות , 12 אבנים עם חור – שקשרו אותן עם חבל והיכו בעזרתן על החומה , סהרון מברונזה – אבזם של קסדה של חייל אשורי , והממצא המרגש – סוללת מצור אשורית , הסוללה שהוקמה ועליה הועלו כלי הניגוח של החומה . זוהי סוללת המצור הקדומה ביותר בעולם הידועה כיום . בצד השני של החומה , בצד הצפוני בתוך העיר , גילו הארכיאולוגים דבר מוזר - כל השכבות הפוכות – המבוגרות למעלה והצעירות למטה . מה קרה? כשהמגינים ראו שהאשורים בונים את הסוללה מבחוץ , התחילו לבנות סוללה נגדית כדי להגביה את החומה מבפנים . החומר שלקחו היה אדמה מתוך העיר , שהכילה גם שרידים קדומים יותר , ובעצם הפכו את סידור השכבות הטבעי , לקחו שכבה צעירה והניחו ליד החומה , ועליה שפכו שכבה יותר מבוגרת , וכו' .

אחרי החורבן של סנחריב , העיר נבנתה מחדש , ותפקדה עד סוף בית ראשון

כיבוש נבוכדנאצר (586 לפנה"ס) - מכתבי לכיש – 20 חרסים/אוסטרקונים , שנתגלו על התל , באחד התאים בשער . הדבר החשוב והמפורסם ביותר , אחד הדברים המדהימים שנתגלו בלכיש מתקופה זו , ע"י גיימס לסלי סטארקי , ב-1935 , וקבעו בוודאות את הזיהוי של תל לכיש . חפר בין 1932-1938 וכולם העריצו אותו על הגילוי המרגש של לכיש . סופו היה עצוב , הוא נהרג ע"י פורעים ערבים במרד הערבי , כשנסע בדרך לירושלים לפתיחה חגיגית במוזיאון רוקפלר . הבריטים הגבירו עקב כך את הלחץ על הערבים , והמרד הערבי הסתיים ב-1939 .

חריס 4 ממכתבי לכיש : "אל משואות לכיש , אנחנו שומרים ככל האותות אשר נתן אדוני . כי לא נראה את עזקה... " הכתובת מסוף התקופה הישראלית , בזמן כיבוש העיר ע"י נבוכדנאצר מלך בבל , 586 לפנה"ס .

יגאל ידן פירש זאת – משואות לכיש עדיין בוערות , אך את משואות עזקה כבר לא רואים , כי עזקה נפלה . **בני בגין** , הגיאולוג , בנו של מנחם בגין , עשה מחקר בנושא מכתבי לכיש , וכתב ספר מעניין : מכתבי לכיש . הוא מפרש זאת בצורה שונה : המשמעות היא מילולית – אנחנו צופים אל משואות לכיש שדולקות , אך את עזקה אני לא יכול לראות , כי עזקה יותר נמוכה ומוסתרת . אי אפשר לראות אותה מכאן . הפירוש הוא שהושעיהו היה מפקד באזור , ושולח מכתב למפקד שלו יאוש שנמצא כאן בלכיש . גם זה קשור לתקופת כיבוש נבוכדנאצר .

בתקופה הפרסית וההלניסטית המשיך להיות פה יישוב קטן , אך ננטש בשלב מסוים . העיר הראשית באיזור הפכה להיות מראשה , ואחריה בית גוברין .

הפירות בלכיש - בעלייה לתל לכיש – יש גם חווייה ארכיאולוגית שמשלימה את הסיפור של לכיש מהמקורות על התל הגלוי ממצאים מעניינים :

אולברייט חפר כאן בתחילת המאה ה-20 וזיהה את המקום לפי ה"אונומסטיקון" – ספר של אזביוס , הבישוף של קיסריה (מאה 4-3 לספירה) – רשימת שמות האתרים בארץ לפי התנך וזיהוים בשטח . הוא כתב שלכיש נמצאת 7 מילין מדרום לבית גוברין . ואולברייט החליט שזה המקום . בחפירות של סטארקי בשנות ה-30 היו הממצאים הדרמטיים – גילה את בית השער הגדול ואדיר של מצור סנחריב , ועליו גם את השער של סוף בית ראשון , כיבוש נבוכדנאצר , שהיה שער הרבה יותר קטן , עם תאים , שבו נמצאו מכתבי לכיש , שנתנו את הזיהוי הוודאי של המקום .

שער העיר הוא האטרקציה העיקרית , אך הכניסה אליו כיום חסומה , בגלל סכנת התמוטטות . בשנות הששים חפר כאן יוחנן אהרוני , והוא גילה ארמון יהודאי אדיר במרכז התל , וכמה מקדשים מסביב לתל .

בשנות ה-70 וה-80 חפר כאן דוד אוסישקין מאוני' תל אביב , והוא גילה בור גדול שחצבו לתוך הסלע , שלא ברור מתי נחצב (רואים אותו ליד השביל , באמצע העלייה) . ההשערה היא שזה מפעל המים של לכיש , אך

החפירה הזו לא מגיעה למקור מים. ייתכן שהתחילו את בניית המפעל ולא סיימו, זה לא לגמרי ברור, ויש ויכוח בין החוקרים.

ארמון מושל לכיש, מהתקופה של מלכי יהודה, רחבעם, חזקיהו, מאות 8-9 לפנה"ס. שטח הארמון גדול מאוד, 2.5 דונם, נמצא בראש התל.

מקדש שמש מהתקופה הפרסית (מאות 6-4 לפנה"ס) התגלה גם כן מסביב לארמון, למרגלות התל. נמצאו מקדשים רבים נוספים, 200 מזבחות שונים, מקדש של החפירו, מהמאה 13-12 לפנה"ס. נמצאה "בוללה" (חותם, פלומבה שסוגרת מכתב, עשויה שעוה או טין רך, שצורפים אותה ונשמרת היטב) שעליה כתוב: גדליהו אשר על הבית. (אולי זה גדליה בן אחיקם המוזכר בתנ"ך?) במקדש של האקרופוליס, מהשלטון המצרי, מאה 13-12, התגלתה לוחית עם ריקוע זהב של אלה כנענית מחזיקה פרח לוטוס.

נמצאו שתי חומות וביניהן חפיר. אחת כנראה מתקופת רחבעם, ואחת מימי חזקיהו. **באר מים עתיקה** -בלכיש אין מעין, ויש רק באר מים בירידה מהתל, בצד הדרומי - עומק 44 מטר ומגיעה למי תהום, שמתחת לנחל לכיש. היא נמצאת בין החומות, ואנשי העיר יכלו לשאוב מים גם בימי מצור. לדעת החוקרים זה לא היה מספיק לכל העיר, אך בינתיים לא נמצאו מקור מים אחר. יש יונים שמקננות בדופן הבאר, ואנשים קראו לו בעבר "בור היונים".

תצפית מתל לכיש על האזור:

מצפון- תל מרישה (בית גוברין), תל גודד, מצפוניו מצפה משואה, מאחורי תל עזקה (מוסתר), רואים את בית שמש.

ממזרח - הרי חברון והעיר חברון, העיירה חלחול.

מצפון מזרח - גוש עציון ומאחוריו שלוחות של הרי ירושלים.

בעת החדשה, מאה 18-19, האזור היה עם כפרים ערבים. ליד התל מדרום מזרח, היה הכפר אדווימה, מצפון היה הכפר קוביבה, רואים את שרידיו עם שיחי הצבר ששימשו לגדרות בין השטחים. הכפר השתמש במים של נחל לכיש, שזורם בין הכפר לתל. הנחל מתחיל ליד אמציה, וכיום מקורות שואבים את רוב המים, אך יש עדיין מים בתחתית הנחל.

הצבר - שיח שהובא בכמויות לארץ ממקסיקו, בערך במאה 18. הסיבה הייתה -הרננד קורטז, המצביא הספרדי שגילה וכבש את מקסיקו, עם קומץ חיילים השתלט על מיליוני התושבים שם. הוא ראה שהמלכים והאצולה האצטקית שם לובשים בגדים בצבע אדום בגווני מדהים. הסבירו לו שהצבע מופק מכנימה שגדלה על שיח הצבר. גילו שהצבע הזה גם יציב ועמיד בכביסה. קורטז והספרדים שמרו על סוד הכנימה ובמשך מאות שנים עשו מזה הרבה כסף. היו הורגים את מי שהעז לגלות את הסוד. במאה ה-18 כמה מכסיקנים יצאו והפיצו את הסוד, ומאז התחילו להביא כמויות של סברס גם לאירופה ולמזרח התיכון. שתלו מטעים עצומים והתחילו לגדל את הכנימה, אך בתחילת המאה ה-19 הגרמנים המציאו את הצבעים הסינטטים, וכל התעשייה של הצבע מהסברס- נגמרה, ונשארנו רק עם הסברס. הערבים גילו שהריבוי הוגטטיבי שלו מאוד פשוט: לוקחים חתיכת עלה ושותלים באדמה, ושתלו אותו בכל מקום. הצביעה היתה מומחיות של יהודים במשך הרבה שנים. העבירו את הידע הסודי מאב לבן, והרבה פעמים זה הציל קהילות יהודיות בכמה מקומות. בהתחלה היו משתיינים לתוך הצבע, כי האמונה מייצבת קצת את הצבע. אח"כ גילו את החומר אלום שמייצב צבעים(גפרת האלומיניום)שנראה כגושים של מינרל לבן, שימש גם כדאודורנט בעבר. היו מכניסים אותו לצבע במינון מיוחד, וזה היה מייצב צבעים. בעת הקדומה היו מפיקים צבע יציב מן הארגמן, צבע מן החי, שהיה יציב יותר מהצומח.

עץ השיזף המצוי - חדר לאזור מסודן, ודי מצליח בארץ, יש הרבה עצים גדולים כאלה בארץ. משערים שהגיע לארץ לפני כ-700 שנה. נקרא בלטינית SIZIFUS FINA CRISTY - זר הקוצים של ישוע. לפי המסורת הנוצרית מהעץ הזה עשו את זר הקוצים. נקרא גם עץ הדומים - ע"ש הפרי הצהבהב בטעם של תפוח קמחי. דומים מהמילה דומינוס = האדון, כלומר ישוע. חלק מהענפים מתים ומתייבשים והוא דליק מאוד, צריך להיזהר עם אש. ילדי הכפריים הערביים היו חוצים את הנחל כדי להגיע לעץ השדים - עץ השיזף הגדול והעתיק שליד התל. מי שהיה מתגנב לעץ ומצליח להביא ענף מהעץ - נחשב אמיץ ומכובד, כי זה היה מן מבחן אומץ להגיע ל"עץ השדים".

גפנים - כל המושבים באזור נכנסו לגידול ענבי מאכל ללא גרעינים, וכל הכלכלה של מושב לכיש מבוססת היום על זה, והפך אותם ממושב נחשל, למושב עשיר. חברת "ענבי טלי" שהוקמה בשנות השבעים - משווקת את כל הענבים באזור.

תמליל סיור מספר 5 לחוף כרמל ואמות המים

מסלול: שוני, פארק אלונה, שמורת נחל תנינים, בית חנניה וג'סר א-זרקא

הליכה לשוני

אנו נמצאים ברמת הנדיב, גני הקבר של הברון רוטשילד. האוטובוס יכול להוריד את הנוסעים או במגרש החנייה שם ישנם גם שירותים ושולחנות, או בהמשך הדרך מצד ימין (מקום הורדת נוסעים) בסמוך לשער הכניסה לגני הקבר של הברון רוטשילד. אנחנו על גבי רמת הנדיב, חלק מרכס הכרמל. מזרחית לנו גבעות נמוכות – אזור רמות מנשה. כדי לסבר את האוזן, באזור רמת הנדיב ישנם סלעי גיר ודולומיט בעיקר, באזור רמות מנשה ישנם סלעי קירטון – חשוב מבחינת יכולת של קיבולת מים. השטח תחתינו הוא בקעת הנדיב, בקעה שמנקזת אליה את נחל תנינים. ישובים סמוכים – בנימינה (הישוב הגדול שנמצא מדרום), גבעת עדה, וכשהראות טובה ניתן לראות עד לאזור הרי אום אל-פחם אזור רכס אמיר. את צללית הרי השומרון אפשר לראות באופק. המסלול הוא מסלול מסודר, מסומן ומשולט עם לא מעט אתרים שאפשר לדבר עליהם בדרך – שרידי מחצבה, תצפיות, בית חורי, ארמון הרודיאני ועוד.

חורבת עלק - בית חורי - בדרך למטה ישנו מבנה מקומר סביבו חצר, בית חווה מהתקופה העות'מאנית של אדם בשם סלים חורי, שהיה בעל הקרקעות במרחב שבין זיכרון יעקב לבנימינה. כמו כן מצד שמאל בדרך למטה, ניתן לראות אתר חפירות ארכיאולוגיות שבו התגלה ארמון מבוצר מהמאה הראשונה לפנה"ס, ימיו של המלך הורדוס (משום שאין שום אסמכתה למקום פה שמופיע בתיעוד של אותה תקופה לא יודעים עליו פרטים נוספים). מיקום המבנה הוא מעניין, שכן הוא נמצא בגבולה הצפוני של ממלכת הורדוס, אזור חוף הים (דור כבר הייתה בגבול מחוץ למדינה), על תוואי של דרך ראשית – דרך מאזור צומת ברקאי שחותכת את רכס ההרים לכיוון ואדי מילכ (ניתן לראותה מלמעלה כפס לבן בשטח), והוא יושב על המעיין היחידי בסביבה שמימיו זמינים. בכל המרחב של הכרמל הדרומי, אזור רמות מנשה, אין מעיינות זמינים לאורך כל השנה- באזור נחל תנינים המעינות הם מעיינות עונתיים, מעיינות שונים הם שנובעים בתוך שטח ביצתי. המעיין היחידי שמימיו זמינים לאורך כל השנה הוא עין-צור, אום אל-עלק (במקום סלעי גיר ודולומיט ותחתם שכבה דו-וולקנית שיוצרת שכבה אטימה – כלומר שבמהלך ההיסטוריה הייתה התפרצות וולקנית שהשקיעה טוף ועליה במהלך השנים נבנו מתחת לים רבדים של גיר ודולומיט). אחד הדברים שעושה המלך הורדוס, זה החחלטה להקים עיר חדשה – קיסריה. כאשר הוא מקים את קיסריה אחת הבעיות הגדולות שעומדת בפניו היא העובדה שבקיסריה אין שום זמינות של מים ולכן עליו להוביל מים לעיר (זו הסיבה שבמבנים הקדומים ביותר שהתגלו בקיסריה נמצאים בורות לאגירת מי גשם- בארמון השונית למשל).

במהלך השנים, מהקמתה של הורדוס של קיסריה על ידי הורדוס (מאה 1 לפנה"ס) ועד שיאה בתקופה הביזאנטית, נבנות לקיסריה ארבע מערכות לאספקת מים. כל אחת מהמערכות ניזונה ממקור אחר, כל אחת מהן צריכה להתגבר על קשיים אחרים, כל אחת נבנית בתקופה אחרת ולכן ניתן לראות שלבים בהתפתחות הקמת האמות (מה שנכון לגבי אמה קדומה לא בהכרח נכון לגבי אמה מאוחרת).

האמה הראשונה, הקדומה ביותר – אמה זו נבנתה פחות או יותר סוף המאה הראשונה לפנה"ס, תחילת המאה הראשונה לספירה (לא ברור אם בימיו של הורדוס או לאחריו). כאשר בונים אותה נעזרים בהנחיות מקצועיות שנתבו פחות או יותר באותה תקופה ברומא על ידי ויטרוביוס, אדריכל רומאי. ויטרוביוס (שבנה ככל הנראה בית אחד בכל ימי חייו) במאה הראשונה לפני הספירה, ניסח את התקנים לבנייה – החל מבניית מקדשים (מה קוטר העמוד, רוחבו, מרחקים בין עמודים), איך בונים שעון שמש, איך בונים עיר מתוכננת וכולי, הוא גם זה הנותן את ההגדרה לאדם בעל פרופורציות מדויקות (האדם הווטרובי של לאונרדו דה-וינצ'י). בין היתר הוא כותב סדרה של הנחיות לבניית מערכת אגירת מים בה התייחסות לאופן בדיקת המים כראויים לשתייה. "ויטרוביוס על אודות האדריכלות" תורגם על ידי רוני רייך בהוצאת דביר. (עמוד 182 פרק ד')

"מעיינות יש לבחון ולאשר מבעוד מועד באופן הבא : אם הם זורמים באופן חופשי וגלוי, יש לבדוק את מצבם של תושבי הסביבה, וזאת עוד לפני שמתחילים להוליך את המים ; ואם נמצא שהם בעלי מבנה איתן, גון-עור בוהק, רגליים חסונות ועיניים בריאות מדלקת- המים עומדים במבחן. אם מדובר במעיין שזה עתה נחפר, הרי מימיו ייחשבו מעולים אם לא יותירו כל כתם בשעה שנוצקו אל תוך כד קורינתית, או אל כל כלי מסוג אחר העשוי ברונזה טובה. וכן אם יורתחו המים בתוך סיר של ברונזה ויונח להם לעמוד זמן מה, ואחר כך יישפכו מבלי שיימצא בתחתית הכלי משקע חול או בוץ – גם מים אלה עמדו במבחן."

"גם ירקות שהושמו בכל ונשפתו על האשף הורתחו עם המים ונתשלו עד מהרה, מעידים כי המים טובים ובריאים. ובדומה, אם מי המעיין עצמם הם שקופים צלולים, אם במקום זרימתם אין גדלים בהם טחבים וקנים, ואפיק הזרימה אינו מזוהם בזיהום כלשהו, אלא הוא בעל מראה נקי – אלה הסימנים המצביעים על כך שהמים זכים ובריאים ביותר."

מימיו אינם מעלים כתם – אין על הכד חלודה, שכן אם יש חלודה זה אומר שהמים הם חומציים ולא בריאים לשתייה. עכשיו נעשית בדיקה הפוכה, אם יש אבנית בסיסיות של מים. גם קטניות ולא ירקות. אם קטניות מתבשלות במים הם טובים, שכן אין בהם מלח – במים מלוחים לוקח לקטניות הרבה מאוד זמן להתבשל. כלומר שהוא בודק חומציות, בסיסיות ומליחות.

כלומר שלא כל מים הם ראויים לשתייה, ויש להעביר אותם סדרה של מבחנים לפני שמתחילים להוביל אותם.

מעייין עין צור נבדק ומימיו נמצאו ראויים לשתייה על פי כל המבחנים שנעשו להם. הבעיה היא שכמות הנביעה, השפיעה היא קטנה. הדרך להגדיל את השפיעה היא לחצוב נקבה לתוך ההר ולהגדיל את כמות המים שנובעת. נקבה נכנסת ויוצאת מאותה דרך, בניגוד למנהרה שנכנסת בצד אחד ויוצאת בצד אחר. כיום הנקבה, שעומקה 50 מ', סגורה לקהל בגלל סכנת התמוטטות.

מכאן מובלים המים בתעלה. הבעיה היא שאם התעלה פתוחה המים עלולים להזדהם בדרכם, שכן אור יכול לגרום לפעילות אקולוגית, ולכן התעלה מקורה בעזרת קמרונים שיגנו על המים מפני הזדהמות. לאורך התעלה נמצאות שוחות ביקורת, שמאפשרות לבדוק ולנקות את המים אם צריך.

כאשר התחילו את החפירה במקום היה מכוסה אדמה ופתח הנקבה היה סבוך שיחי פטל, זו גם הסיבה שחוקרים שראשוניים שעסקו במערכת המים לקיסריה לא תפשו את המקום כאחד ממקורות המים של קיסריה. לאחר שניקו את השטח וערכו סקר ארכיאולוגי במקום, גילו את הנקבה הגדולה, את מבנה הקמרונות ותעלה שמוליכה את המים ישירות לשוני (בשוני כבר יודעים שהמערכת קיימת). קמרונות כאלה נמצאו גם בכניסה של אמת המים לרכס הכורכר של ג'יסר א-זרקא, כלומר שישנה התאמה מבנית של החלק הזה למערכת המים המוכרת לנו מקיסריה. פה למעשה מתחילה האמה הראשונה, הקדומה ביותר בין ארבע האמות. אמה זו מגיעה מעין צור למעיינות שוני וממשיכה משם כיחידה אחת לקיסריה.

מים אינם רק מקור שתייה ולא רק להשקיית שדות. למים תכונה של היגיינה ותכונה פולחנית. במקום ישנו גם בית מרחץ הרודיאני, מהמאה הראשונה לפנה"ס. בבית המרחץ נמצאה אבן גדולה עם סיתות שוליים שמוכרת ממבנים הרודיאניים אחרים.

מבחינה פולחנית, במאה הרביעית לפנה"ס, המעיין והמערכת עוד עובדת בצורה כזו או אחרת, אחת העדויות לכך, מהחפירות שנעשו לפני שנה, היא גילוי כתובת שאומרת "פה שוכנת היחידה ששומרת על מקור המים". בשנת 333 לספירה, מגיע לפה נוסע, המכונה בספרות "הנוסע מבורדו". הנוסע מבורדו כותב (לא ציטוט מדויק) "מקיסריה צפונה במרחק של X נמצא הר שנקרא הר סינה, בו יש מעיין בכל אישה השותה ממימיו תזכה במהרה בפרי בטן". אחד הממצאים הארכיאולוגיים המחזקים קשר זה הוא מטמון של כ-2000 מטבעות פשוטים וזולים בני תפוסת תקופות מאוד רחבה (בדרך כלל מטבעות שנמצאים במטמון הם בני אותה תקופה ויקרי ערך). יכול להיות שעדות ליחס הפולחני של האנשים לנקבה זו העובדה שאנשים באו למקום ונהגו לזרוק מטבעות למעיין כסמל למזל ובקשת הפוריות.

האתר עין צור שוקם על ידי רמת הנדיב, וכיום הכניסה למקום היא ללא תשלום.

בית המרחץ הרומי – חימום בית המרחץ מגיד דרך האוויר החם הזורם בין העמודים הקטנים המחזיקים את הרצפה.

היציאה מהמסלול היא בסמוך לבית הספר אורט בנימינה. בנסיעה לכיוון שוני, מדרום מזרח ניתן לראות את גבעת עדה. דרך שהולכת היום מפה ישירות לגבעת עדה וממשיכה דרומה לצומת ברקאי, היא התוואי של הסעיף המערבי של דרך הים שלא הלך דרך מגידו, אלא חצה את הרכס לכיוון יוקנעם וואדי מילכ, כאשר החצייה הייתה פה בעמק שבו התגלו סימני חציבות וכדומה. אמת המים שמתחילה בעין צור הולכת פה על פחות או יותר קו גובה וממשיכה לשוני.

ליד אנטנות התקשורת ובסמוך לחורשת האקליפטוסים נמצאים מעיינות שוני שהיו נתפסים (מים שנובעים מתוך האדמה ויוצרים שטח של ביצה גדולה שהייתה ידועה עד תחילה המאה ה-20). חוקרים ותיקים אומרים שהמעיינות היו מקור המים של שוני, היום רוב החוקרים, בעקבות מה שהתגלה בשטח, רואים בכך בעיה טופוגרפית ומבינים שכלל הנראה רק עין צור היה מקור המים של שוני. אמת המים מופיעה בצד הדרך וניתן לראות את התוואי שלה.

ניתן לראות את המחצבה המפורסמת של בנימינה, "המחצבה שהתעטפה באור כסוף" (אהוד מנור). באיזשהו שלב חרבה המחצבה מהתוואי שהורשה לה ולמעלה התגלה בית קברות מהתקופה הכנענית \ תחילת הברונזה ובו קבר מפואר מהתקופה הרומית. אתרא קדישא טענה שמי שקבור במקום הוא רבי עקיבא. הסיפור אומר שרבי עקיבא הוצא להורג בקיסריה, ובאמצע הלילה נלקחה גופתו מבית האסורים ועם שחר נקברה – סיפור בעייתי מעט מבחינת המרחקים – מסורות מימי ביניים. המחצבה נסגרה והיום היא אמורה לעבור תהליך של שיקום מחצבות.

שוני

הקרן הקיימת מתפעלת את כל המרחב כולל את החלק הארכיאולוגי, מוזיאון ארכיאולוגי קטן. הקומפלקס של התאטרון מופעל היום כאולם מופעים - זאפה שוני. כדאי לציין שבחגים וימי עומס אחרים, בשוני בדרך כלל ריק ויש שירותים, שולחנות, מדשאות וצל.

נעשה הפרדה בין המבנה החיצוני למבנה התחתון:

המבנה התחתון הוא תיאטרון רומי מהמאה הראשונה לספירה. תאטרון זה הולך יד ביד עם בריכת שחיה גדולה מאוד שנמצאת מעבר לקיר, בריכה קשתית. בבריכה עצמה ניתן לראות אבנים עם חורים שנועדו, לדעת החופר, לסמן איזשהם תחומים בתוך הבריכה היוצרים הפרדה כלשהי. כמו כן ניתן לראות בירידה לבריכת כתובת בטבלת אוזניים שבה, ככל הנראה, כתובות הוראות בטיחות (התרגום טרם פורסם). מקום זה, שנקרא בתקופה ההיא "מיומאס", הוא מקום שבו נעשו כל מיני פולחני מים שהיו ככל הנראה מסוג הדברים שלא ניתן היה לקיים בתוך עיר כמו קיסריה – רחצות בעירום, אירועים עם נימפות וכדומה.

מאותה תקופה התגלה גם פסל של אסקלפיוס, אל הרפואה בפנתיאון הרומי. מסיבה זו החוקרים קושרים את הסיפור עם מקום שמשלב נושא של רפואה, מים, פולחני מים - קשר הדוק, שכן אחת מבנותיו של אסקלפיוס הייתה היגיינה. סביב המתחם הפולחני התגלו שרידי מבנים, רחוב ותעלת ניקוז מתחתיו (מעבר לכביש למטה) ועוד ממצאים שונים. בתקופה המאוחרת יותר המקום מזוהה ככפר "שומיי" שמוזכר במקורות שלנו כיישוב שומרוני, ככל הנראה. מתקופה זו התגלו סדרה של מתקנים ליצירת מוצרים חקלאיים – בית בד למשל. יש עדות ראשונה מהמאה הראשונה לפנה"ס וכן ממצאים מאוחרים יותר מהמאות הבאות. יש שלב אחד של פולחן פונאטי סביב הקשר בין רפואה ומים, לאחר מכן יש במקום ישוב חקלאי שמוזוהה עם מה שמופיע במקורות ככפר שומי – ההר סינה (במאה ה-4 לספירה).

במאה ה-19, שהקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל מבקרת בישראל ומשרטטת את מפותיה היא מציינת שיש במקום תאטרון (כלומר שמבנה התאטרון קיים בשטח), אבל סביב התאטרון יש מבנה בנוי שמתבסס על תוואי התאטרון וכנראה שחלק מחומרי הבנייה שלו הם מחומרי התאטרון שהקים ככל הנראה סלים חורי, בעל אדמות האזור – שהקים חאן. חאן הוא מקום שבו עוצרת שיירת דרכים, אכסניה (חנטריש), מושג של

פרופ' שטרן – מבנה חווה מבוצר לכאורה שמכונה חאן אך אינו משמש כחאן בפועל). המקום אינו מהווה מקום עצירה בדרך אלא בית חווה מבוצר (חאן בנימינה הוא חאן בהגדרתו, על הדרך). מקום זה נקרא במאה ה-19 שוני, ולא משום ששימר את השם הקדום של המקום שוני ושומי. שוני, המשקל שונה פירושו בערבית אסם תבואה. חאן השונה בעכו, העיירה שונה בעבר הירדן (שבה נעשו חלק מהמו"מ עם עבדאללה ערב הקמת המדינה וחתימת הסכם שביתת הנשק עם ירדן), יושבים על דאבלה חוראנה, דרך החוראן שעולה במעלה נחל תבור והיא דרך שהתבססה והתפתחה סביב הנושא של אספקת תבואה (מאזור החוראן, לעכו, ומשם לאירופה). ככל הנראה בית החווה המבוצר במאה ה-19 היא מבנה ששימש כאסם תבואה והמבנים האלו היו מחסנים.

בתחילת המאה ה-20 חברת יק"א רוכשת את הקרקע – אזור רמת הנדיב, ועוברות סדרה של קבוצות התיישבות כאלה ואחרות כאשר כל קבוצה יושבת באזור העליון או התחתון. הקבוצה האחרונה שיושבת במקום, בשנות הארבעים של המאה ה-20, היא קבוצה של אנשי בית"ר שאחרי תקופת התיישבות במקום, עוברים ומקימים גשולי בנימינה את שכונת נחלת ז'בוטינסקי. השטח הזה, שהוא שטח ששייך ליישוב, שוב של בית"ר, הופך להיות בסיס האימונים של האצ"ל. שני תקריות מעניינות שקרו במקום הם עצירת קבוצה של מתאמנים במקום (לפני כמה שנים התפרסם שמי שגילה אותה ודיווח לבריטים שמתקיים קורס של האצ"ל הוא טדי קולק) וציאת אנשי האצ"ל לשחרור אסירי כלא עכו. לימים קק"ל בשיתוף עם עמותת שוני של האצ"ל פיתחה פה את האתר כאתר הנצחה של אנשי האצ"ל וקצת של אנשי הלח"י.

מוזיאון האצ"ל - חזיון אור-קולי בשלושה חדרים. האחד מספר את תולדות האצ"ל בקיצור, השני על הקמת המחותרת והשלישי פעילות האצ"ל במקום.

תוספת מתוך אתר האינטרנט - לאחר ייסוד המושבה בנימינה בשנת 1922 המשיכה שוני להתקיים עוד זמן מה כמרכז להכשרה חקלאית ואנשי ההכשרה המכונה "גבעת בנימין" אך בשנת 1925 חוסל המשק במקום ושוני נעזבה. במסגרת התיישבות "חומה ומגדל", עלתה בשנת 1939 קבוצת מתיישבים מארגון בית"ר והקימה את תל צור על הגבעה שבין שוני ורמת הנדיב. המקום המבודד היה אידיאלי לעריכת קורסים לשימוש בנשק ולאמונים של יחידות האצ"ל. שנה מאוחר יותר עברו אנשי תל צור למבנה של שוני, ובשל כך נערכו במקום גם אימונים צבאיים. שירת האימונים הופסקה ב-16 באוגוסט 1945, כאשר הצבא הבריטי פרץ לשוני ואסר 20 איש מחברי האצ"ל, שנשפטו מאוחר יותר לתקופות מאסר ארוכות. שוני גם שימשה כבסיס מבצעי ליציאה לפעולות רבות, ביניהן התקפה על מחסן הנשק של מחנה 80 (ליד פרדס חנה) והתקפות על תחנות משטרה בריטיות. מכאן יצא הכוח למבצע המפורסם ביותר של האצ"ל - הפריצה לכלא עכו ב-4 במאי 1949, שבמהלכה שוחררו אנשי אצ"ל ולח"י ממאסרם. אתר שוני עמד מוזנח במשך שנים רבות עד שבשנת 1986, במסגרת פעילות המועצה הארצית לשימור אתרי ראשית ההתיישבות, החלה קרן קימת לישראל במבצע להצלת המבנה. לאחר שהמבנה חוזק ושוקם הפך המקום, בשיתוף עם עמותת שוני, לאתר לאומי שוקק חיים במרכזו של הפארק לזכרו של זאב ז'בוטינסקי. בפארק המטופח הוקצה מקום מיוחד לזכר פורצי כלא בעכו, שבו ניצבות כיום המצבות המקוריות שציינו את מקום קבורתם של הפורצים לאחר שהוחלפו על ידי משרד הביטחון במצבות של צה"ל.

אנדרטה לזכר לוחמי האצ"ל – כאשר מדינת ישראל קבעה בחוק מי נחשב חלל צה"ל במערכות הביטחון, שנות ה-50, ההגדרה הייתה שכל מי שנפל אחרי כ"ט בנובמבר 1947 מוכר כחלל צה"ל במערכת הביטחון, מי שנפל קודם לכן אינו נחשב כזה, אלא אם כן היה חבר בשומר ובארגון ההגנה. כלומר שאנשי האצ"ל והלח"י שנפלו טרם כ"ט בנובמבר אינם מוכרים על ידי מערכת הביטחון. כאשר קברו אותם, גם אחרי הקמת מוסד ההנצחה המסודר, לא הוחלפו המצבות המקוריות במצבות חדשות (הכריות המוכרות מבתי העלמין הצבאיים). הדבר השתנה בשנות ה-80, כאשר כתוצאה ממהפך פוליטי, הבינו שגם לאצ"ל, ללח"י ולנל"י יש חשיבות היסטורית, אז הם הוכנסו לתוך ההגדרה של חללי ישראל במערכות הביטחון. בחלק משינוי זה הוחלפו המצבות בבתי העלמין למצבות תקניות – כריות תקניות. נשאלת השאלה מה עושים במצבות הישנות - אחד הרעיונות שעלו היה להביא את כל אותם המצבות ולהקים אלמנט הנצחה, אולם הדבר נעצר משום שהסתבר שלא כל מי שהאצ"ל חשב שהוא חבר אצ"ל אכן היה כזה (דוגמא לכך היא חבר גבעת עדה שיום אחד גילו שמצבתו נעלמה והתגלתה בשוני, אולם מאוחר יותר הוכח שלא היה חבר אצ"ל). לבסוף הושארו במקום שתי קבוצות מצבות – חללי הפריצה לכלא עכו שנפלו בעת הפריצה ובעקבותיה (3 מהם הועלו לגרדום) ומצבתו של דוד רזיאל.

מיכאל אשבל – נפל בידי הבריטים לאחר פעולה של האצ"ל במחנה הצבאי הבריטי בצריפין, נידון למוות, ופסק דינו הומר למאסר עולם לאחר שחבריו בחוף חטפו קצינים בריטיים כבני ערובה. בשעת הפריצה לכלא, היה אמור לפרוץ את השער מתוך הכלא. הוא נפצע מחילופי היריות עם הבריטים, וכעבור כמה שעות מת מפצעיו. את השיר "עלי בריקדות", המבוסס על שיר ביידיש, הוא כתב לאחר שנידון למוות, בעת שהותו בכלא בירושלים, הוא מקדיש אותו ללוחמת האצ"ל שהייתה חברתו, שרה רוזנברג, "שרה הקטנה". "היום שרה הקטנה; נפרד בצאתי למלחמה", ובמהלך השיר הוא אומר לה אם אמות התחתני עם אחר מבני גונדתי. כך עושה שרה ומתחתנת עם קצין המבצעים של האצ"ל – איתן לבני מיד עם קום המדינה, 16 למאי. חתונתם היא החתונה הראשונה שנעשתה במדינת ישראל לאחר הקמתה. ביתם של שרה ואיתן לבני – ציפי לבני. האנדרטה בנויה כחצי מגן דוד, תקוע באדמה, כאשר חלקו העליון קטום, וניתן לראות את המגן דוד רק מזוויות מסוימות.

דוד רזיאל – מפקד האצ"ל שנהרג בשנת 41. כאשר פורצת מלחמת העולם השנייה, האצ"ל מחליט שמפסיקים את המאבק בבריטים ומשתפים איתם פעולה. על רקע זה וכאחת הסיבות, הלח"י מתנתק ומקים משהו נפרד, ומנסה ליצור קשר עם הגרמנים נגד הבריטים. שיתוף פעולה זה בא לידי ביטוי בשחרור דוד רזיאל מהכלא והוא נשלח לפעולה מודיעינית בבתי הזיקוק בחבניה בעיראק (יחד עם מרידור וחברים אחרים). שם, באחד הגשרים בחבניה הוא נהרג, כאשר במכונית שבה הם נוסעים פוגע מטוס אויב. הובא לקבורה ראשונה בקפריסין וב-1961 הועבר ארונו לישראל והוא הטמן בהר הרצל בירושלים. החזרה של האצ"ל למאבק בבריטים היא ב-1944, כאשר מנחם בגין מקבל את הגנת האצ"ל ומכריז על חידוש המרד.

מוזיאון אחיעם – לפני מספר שנים, קיבלה קק"ל תרומת פסלים אדירה מפסל בשם אחיעם שושני, יליד יבנאל שבגיל 21 ירד מהארץ ועבר לחיות בצרפת, פריז. לאחר שיצר במקום עבר האמן לפריז ושם המשיך בעבודתו שעיקרה עבודה מינימליסטית ללא ירידה לפרטים. המוזיאון, שהיה סגור במשך מספר שנים, נפתח מחדש והיום ניתן לבקר בו. במקום ניתן לראות סרטון הסברה למוזיאון הפיסול ועל אודות אחיעם. הכניסה למוזיאון נמצאת ליד הפתח הצפוני של התיאטרון, ובו מוצגים כ-90 פסלי אבן, ברונזה ועץ של הפסל.

האמן עודד לטף את פסליו על מנת לחוש את החומר אשר עבד בו (בעיקר אבני בזלת מהסביבה). כיום חלק גדול מאוסף הפסלים מוצג בבריכת המים הרומית שנתגלתה מאחורי המוזיאון. התערוכה יושבת בתוך המבנה העות'מאני, מאה 19, מבנה היושב על בסיס הקומפלקס הרומאי הכולל תאטרון ובריכה – החיבור בין בריאות, שעשועים ותאטרון הוא חיבור מתבקש עוד בתקופה הרומית.

מוזיאון הארכיאולוגיה - חלק ניכר מממצאי החפירות מוצג במוזיאון הארכיאולוגי המצוי במבנה. פרט לכלים יומיומיים כסירי בישול, קערות וקנקנים, מוצגים גם חפצי חן המציתים את הדמיון: כלי זכוכית מעודנים, בקבוקי שמנים ובשמים, אוסף מקטרות, נרות שמן מעוטרים, תכשיטים ואבזמי ברונזה מעוטרים לטוגות. כמו כן מוצגים שרידי כלי רפואה ופסלון חזיר ברונזה, סמל הלגיון הרומי העשירי. גולת הכותרת בתצוגה היא פסלו המרהיב של פוסידון, אל הימים והאגמים היווני ששמו נקשר בפולחן המים במקום.

נסיעה לפארק אלונה

נחלת ז'בוטינסקי – היום חלק מבנימינה, במקור ישוב נפרד צמוד לבנימינה (אהוד אולמרט זאב בויס). **שכונת גבעת הפועל** – כאשר המפורסם ביותר מבני השכונה הוא אהוד מנור.

שכונת הגרמנים בבנימינה – קהילת בית-אל, אמה ברגר. במהלך השנים השכונה גדלה מאוד, חלקם ירדו מזיכרון יעקב. חלק גדול משטחים מסביב נחקרים ומעובדים על ידם. לעיתים ניתן לראות את הנשים הגרמניות יוצאות לשדה לאסוף את הגידולים או קולעות שרשראות שום. אמה ברגר, מנהיגת הקהילה, קבורה בבית הקברות בחיפה ליד הקהילות המשיחיות.

מעט מזרחית לזיכרון יעקב נמצאים מפעלי ח"ן – מפעלים לחומרי נפץ, שניתן לראותם בצורה טובה יותר כשעומדים מכיוון זיכרון יעקב. השטחים שבין המבנים נקיים לחלוטין, שום דבר לא צומח. יש קבוצה של אוכלי עשב אפריקאים שמסתובבת במקום ועושה מה שעושים בהמון מקומות, בעיקר בסיסי צה"ל – רועים חופשי בשטח ואוכלים את כל העשבים וכך נמנעת סכנת השריפות. זו הסיבה שהדבר נעשה בעיקר בבסיסי תחמושת. בוואדי שבין זיכרון יעקב לבין מפעלי ח"ן, עברה אותה הדרך הרומית הקדומה שהתפצלה וחתה את הרכס (אותה דרך ראשית דרך מאזור צומת ברקאי לכיוון ואדי מילכ).

מועצה אזורית אלונה – המועצה הקטנה בארץ (מבחינת מספר תושבים), שכל מושביה הוקמו על ידי חברי בית"ר. המועצה נפרדת מהמועצה האזורית מנשה, הצמודה לה הן בשל שזו מכילה קיבוצים, והן משום שתושביה שמאלנים (שנות ה-50-60). המועצה כוללת שלושה מושבים בלבד – עמיקם, אביאל וגבעת נילי.

נחל סנונית – גם בו התגלתה חלק מהמערכת של אמות המים בקיסריה.

תעלת מים – שהיא חלק ממפעל נחלי מנשה. מערכת שתופסת את נחל תנינים, שבשנות ה-60 כאשר הוקמה המערכת, היה אחד משני הנחלים היחידים בארץ שהיו נחלים נקיים עם כמות מים גדולה, שלא זרם בהם ביוב. המערכת תופסת את המים, מזרימה אותם לאזור פרדס חנה ושם סדרה של מאגרי שיקוע שמחזירים אותם למי התהום. שני פרויקטים כאלה נעשה בארץ – בנחל תנינים ונחל שקמה.

מי קדם

באזור ניתן לראות את סלע הקירטון, שלא כמו רמת הנדיב, לצד תעלת המים שמובילה את מי נחל תנינים לכיוון חדרה-פרדס חנה. תוך כדי עבודות סלילת התעלה, חצבו וניקו את צלע ההר ובדופן ההר נתקלו בכמה פתחים מרובעים שירדו לבטן האדמה. משירדו אל תוכם יראו שיש בתחתיתם מים. הדבר נמצא בסקר ארכיאולוגי ולא עשו עם זה שום דבר. בשנות ה-80, שוקה רווק, מנהל חוגי סיירות, עשה במקום פרויקט חוגים שבמסגרתו נלקחו ילדי החוג לנקות את הפירים, שקיבלו את השם פירי הסכר, שה"כ התגלו 7 פירים. מאוחר יותר התברר שכל הפירים האלה מחוברים יחד – מערכת הובלה תת קרקעית. מועצה אזורית אלונה, בעלת המרחב, ידעה שפה באזור יש עוד פתח דומה וכתוצאה מכך החלו חפירות במקום. קטע נוסף מהמערכת נפתח למטיילים – אתר מי קדם. פירים אלה מכונים פירי הסכר.

המערכת כולה - מנקודת היציאה מהמעייין ועד נקודת הסיום בעיר נקראת אקוודוקט – מוליך מים. לא רק החלק על גבי הקשתות אלא כל המתחם כולו, הוא מורכב מכמה יחידות משנה.

הרעיון הוא לא לקחת מים זורמים, אלא להגיע לתוך מקורות המים, לחפור את המים מההתחלה. כדי להגיע לשכבה נושאת מים יש לחפור נקבה*. נקבה נועדה להתגבר על שטח שהוא גבוה מדי, אולם כאשר צריך לחפור בשטח פתוח ואין בעיה של הפרשי גבהים, והשטח אופקי, בונים תעלה (מקורה או לא מקורה) וכאשר נפגשים במכשול טופוגרפי, כמו רכס, חוצבים מנהרה**. במידה ויש להתגבר על שקע טופוגרפי, מעלים את התעלה \ האמה על גבי קשתות – זוהי אמת הקשתות (המכונה אקוודוקט בחוף קיסריה).

*נקבה – כניסה ויציאה מאותו מקום. **מנהרה – כניסה מצד אחד ויציאה מצד שני.

כאשר חופרים מנהרה או נקבה יש לחפור מתחת לאדמה, לדאוג להוצאת חומר הגלם ולתחזק את המערכת, ולהשתמש בזה לידיעת הכיוון. לכן כל כמה מטרים נפתח פיר, שמוריד לעומק הרצוי וממנו יוצאים לחציבה בכיוונים לכיוון הפיר הבא. ויטרוביוס כותב בספרו "על אודות האדריכלות" – "אם, לעומת זאת, מצויים הרים בין העיר לבין מקור נביעת המים, יש לחצוב מנהרות תת קרקעיות ולהביאן במפלס המתאים לשיפוע שנזכר לעיל (0.4% לכל היותר). אם הקרקע היא של טוף או מסלע אחר, אזי יש לחצוב אותן בו; אך אם היא של עפר או חול, אזי יש לבנות עבור התעלה מסד, קירות וקמרונות, וכך יש להוליך את המים. יש להתקין פירים (לאיוורור) הבנויים במרחק שני אקטוב בין כל שניים." יש לחצוב, אלא אם יש שטח שאינו מאפשר חציבה, אז בנייה.

במהלך הזמן העיר קיסריה גדלה, צריך עוד ועוד מערכות, ולבסוף מגיעות אליה ארבע מערכות מים שונות. המערכת הראשונה מתחילה מאזור עין צור בתעלה מקורה שמוליכה את המים לאזור שוני, ומשוני על גבי אמה עד לקיסריה. כאשר כמות המים לא מספיקה, יוצרים את המערכת שמתחילה מאזור מי קדם, מושב עמיקם, בשוני מערכת זו חוברת ונצמדת לאמה הראשונה. שתי אלה מכונות האמות הגבוהות לקיסריה. האמה השלישית לוקחת מים מאזור נחל תנינים, סכר נחל תנינים, אמה נמוכה המובילה מים מליחים לשימושים קצת שונים. האמה הרביעית יוצאת מאזור נחל חדרה ומגיעה לדרומה של קיסריה להשקות שדות. היום לא רואים ממנה שום שריד משום שעליה בנויה תחנת הכוח.

האמה השנייה – האמה ניזונה במי התהום. באזור ישנה אדמה קירטונית שצריכה לספוג כמויות גדולות של מים לפי שהם יוצאים. על כן המעינות באזור הם מעיינות עונתיים. בעין צברין, צפונית למושב עמיקם, חפרו בור לתוך הקרקע ממנו הוציאו שתי נקבות לשכבה שמוליכה את המים. בעצם, הבור אפשר למפלס המים לעלות כדי שהמים יהיו זמינים למערכת. מעין צברין יצאה נקבה שלישית שהלכה לאורך 6 ק"מ, מתחת לאדמה כולה, ולאורכה פירים כל בערך 35 מ'.

עין צברין נראה לכאורה כסוג של באר, ומשום שבאזור היה ידוע על פיר אחד, ומשום שלא ידעו במה מדובר כונה לאורך זמן רב מעיין. כשחפרו את הפירים שנחשפו בתעלה, והתבררה התמונה הכוללת של המערכת, הבינו שעין צברין הוא חלק מהמערכת וגם ממנו יוצאות נקבות לשני הכיוונים. חלק של כ-280 מ' מתוך הנקבה הוכשר ונפתח למבקרים והוא אתר מי קדם.

מאזור נחל תנינים מתחברת עוד אמת מים תת קרקעית, ושני פירים שהתגלו בה, ומפה אנו יודעים על תעלה שעקפה את הבקעה והגיעה לשוני. בשנת 1880 פרסמה הקרן הבריטית לחקירת ישראל את מפת הארץ ובה כתוב על תעלת הולכת מים שנמצאה בשטח. באזור שוני נצמדת התעלה לאמה הגדולה יותר והן ממשיכות יחד.

את החפירות ביצעו באמצעות מכשירי מדידה שונים. כאשר מישוהו נמצא למעלה, מעל הפתח, הוא יכול לראות את הכיוון לעומת הפיר הבא. מורידים יחידת מידה אחידה (מד גובה), הכיוון שנעשה למעלה הוא זהה לכיוון למטה – כך ניתן להגיע לזווית הנכונה לפיר הנכונה, לשיפוע הנכון ובעומק המתאים (אין כמעט פספוסים). כך יוצרים שיפוע אחיד ומתון שמונע לחץ מים או אי זרימה מהצד השני.

שני מכשירי מדידה רומיים פשוטים - דיופטרה וגרומה נותנים את הכיוון, ואת השיפוע. מוט מדידה מודד את העומק, אם אחד נמצא למעלה וניתן לראות את כיוון הזווית שלו, ואחד נמצא ומכוון למטה, אז אפשר לדעת בדיוק באיזה כיוון לחצוב, שכן ניתן בכל פיר ניתן לראות את הפיר הבא (מודד מול מודד למעלה).

לאורך הנקבה ניתן לראות חורי נרות, שנועדו להאיר את המקום בעת החציבה, קטע שהוא קטע בנוי, שנבנה כדי להתגבר על ערוצון שרצו להתגבר עליו, ופתח ניקוז לעודפי מים. הפירים אינם יורדים בצורה אנכית למים, אלא בצורה משופעת – הן על מנת לרדת בצורה נוחה יותר (מדרגות) והן על מנת למנוע פגיעה ישירה של האור במים ועל ידי כך מניעה של יצירת מערכת אקולוגית במים שעלולה לפגוע באיכותם.

המדריך המקומי – המסלול כולו 280 מ'. אחרי 70 מ' יש יציאה דרך אחד הפירים (המסלול הקצר). עד החלק הראשון המים מגיעים לעומק של כ-40 ס"מ, בהמשך המים מגיעים עד עומק של כ-70-80 ס"מ.

כמות האדמה שהוציאו מהפירים לאחר שהצטברה במשך בזמן הייתה אדירה עד כדי כך שלא היה מעבר מפיר לפיר. המים בחלק מהמקרים הגיעו כמעט עד התקרה, ולכן היה צורך לשאוב ולחפור, ובמקרים מסוימים אף השתמשו בציוד צלילה. בהמשך יש פירים נוספים, חסומים באותה מידה. האתר פתוח במשך כל השנה, בחורף מפלס המים גבוה בהרבה והמים גם קרים יותר. בקיץ שואבים את המים על מנת לאפשר כניסת מבקרים. חשוב לציין שכניסה ויציאת קבוצות מורידה את מפלס המים וניתן לראות הפרדים במפלס המים בשעות היום השונות. על צדי הנקבה ניתן לראות בוך שהצטבר עם השנים – טרוורטין. כשהולכים מלמעלה ניתן לראות שהפירים חצובים באלכסון. בפיר השלישי ניתן לראות למטה את השושנה של פיר הניקוז.

חיוויאי הנחשים – עוף דורס שביטנו לבנה ולכן קל לזהותו. "חיוויאי" בארמית זה נחש, לכן גם בערבית, לכן גם אימנו נקראת חוה.

מועצה אזורית אלונה – אחד משלושת המושבים במועצה האזורית אלונה. במועצה הייתה צפרית חובבת בשם תרצה קרן, והיא גילתה שאזור זה הוא אחד היחידים בארץ שבהם עדיין מקננים כמה פרטים של בז אדום. היא החלה פרויקט גדול ומחקר, תוך מעורבות הקהילה בשימור הבז האדום. הפרויקט כולל אלמנט חינוכי - בית הספר (מאוד סביבתי ובו פינת חי גדולה) מאמץ את הנושא וכיתות ה' עושות מחקר במהלך שנה שלמה, שלאחריה מציגות זאת בסיורים (ללא תשלום) לקהל הרחב. כמו כן פוזרו עשרות תיבות הטלה וקינון בצמוד לגנות בתים (ניתן לראותן ברחבי המושב), וכיום יש להקה מאוד גדולה שמגיעה ודוגרת כל קיץ, שיש לה מעקב צמוד כולל באינטרנט. גוזל שנפל מהקן הולך לרמת הנדיב שם יש כלוב של גוזלים, כל שנה בין 20-30 גוזלים של בז אדום מטופלים שם. פרויקט הבז האדום רתם את כל הקהילה – האוטובוסים משולטים בו, השלטים באזור ועוד.

המועצה עד לפני כמה שנים הייתה אזור שכוח אל, אז התחילו להגיע אנשי חיל הים. הקבוצה הבולטת הייתה של קצינים צעירים מהשייטת שהגיעו להתגורר באזור. היום יש באזור 3-4 מפקדי שייטת לשעבר, המפורסם מכולם הוא יואב גלנט.

עין צברין

הכפר הערבי צברין היה קיים עד 1948. ניתן לראות שרידי גידולים (תאנה, גפן ועוד) ומסוכות צבר במקום. דרך עפר שמובילה להר חורשן, עבירה לכל כלי הרכב, וממנה מגיעים לעין צברין - מתקן הניקוז, שקיעה והולכה של המים. הגדרות בצמוד לדרך הם הגדרות המקיפים את מפעלי ח"ן (מפעלי חומרי הנפץ). המשך הדרך מובילה להר חורשן, לבת שלמה וואדי מילכ. חשוב להבין שפה לאורך הדרך ממי קדם עוברת הנקבה התת קרקעית.

המעבר למאגר עוברת דרך סבך צמחייה סבוך וקוצני וכדאי להיכנס בקבוצות. **השם עין צברין** הוא בגלל הכפר שסמוך שהיה וזו אינה באר. השם ניתן במאה ה-19, ראה מקור מים וחשב שמדובר במעיין משום שלא הכיר שום אופציה אחרת (כך גם עין עמי, הפיר שדרכו ניתן לצאת במהלך הנקבה במי קדם). המים מגיעים לתוך הבריכה דרך שתי נקבות החצובות לתוך ההר, אל מפלס מי התהום. משום שמפלס מי התהום משתנה במהלך עונות השנה, לא ניתן להסתמך על הספקת המים כשיש שינוי במפלסים. על כן בנו את הבריכה שאליה נכנסו שתי נקבות, ממלאות אותה והמים זורמים בצורה אחידה לכיוון האמה. הבריכה היא רומאית, הבטון הוא משנות ה-50. חוק הכלים השלובים מעלה את מפלס המים בבריכה משום שמפלס המים בתוך ההר הוא גבוה יותר. זו למעשה הנקודה הנמוכה ביותר והמים תמיד יהיו יותר גבוהים.

בגלל שהיציאה מהבריכה היא גבוהה יותר היא מהווה גם נקודת ניקוז לסחף. ההקבלה הפשוטה ביותר היא לבריכת הרמה – אזור נמוך טופוגרפית ביחס לסביבתו. כאשר המים, השכבות נושאות המים, נמצאות בשוליים ויותר גבוהות ממנו לפחות בקצת. הבריכה שיצרו מתמלאת מים תמיד על פי חוק כלים שלובים, ביחס לה, ואז אפשר לדעת שבאופן קבוע לאורך כל השנה יש זרימה סדירה במערכת. מעין צברין יוצאת נקבה שעוברת דרך מי קדם, פירי הסכר, ועד נחל סנונית, בערך 6 ק"מ אורך, ולאורכה פירים כל 35 מ' בערך (רובם הגדול לא חשוף והתמלא), גם היום אין איך לעקוב אחרי המים, כי יש בו הרבה מאוד קטעים סתומים. **שתי מערכות המים לקיסריה** - האמה הראשונה, הקדומה ביותר, מתחילה מאזור עין צור, תופסת המים ומעבירה אותם בתעלה (כנראה מקורה) עד שוני. כאשר העיר גדלה, כאשר יש צורך בעוד מקורות מים, מצרפים את אזור רמות מנשה, חוצבים נקבה תת קרקעית שראשיתה בעין צברין ובנקבה תת קרקעית המים עוברים עד אזור המישור. ברגע שהם יוצאים למישור, בבקעה, הם עוקפים אותו בתעלה, מגיעים לאזור רמת הנדיב בחלקה התחתון ומתחברים לאמה הראשונה ליד שוני. בשוני כבר מקבלים שתי תעלות אחת ליד השנייה.

נסיעה לשמורת נחל תנינים

נחל תנינים - נחל שזורם רק בחורף והוא אחד הנחלים האכזבים היחידים בארץ, לפי ההגדרה הגיאוגרפית של נחל אכזב. רוב הנחלים בארץ הם נחלים שיטפוניים – זורמים רק אחרי שיטפון למספר ימים בודדים. **כביש 6** - על הנוף הפסטורלי הזה היה מאבק ארוך וקשה של החברה להגנת הטבע והגופים הירוקים לגבי מקום מעבר כביש 6 באזור רמות מנשה. הכביש חוצה היום את הרכס בתוך מנהרה, את שאר הדרך הוא עובר בשטח.

כביש המוביל – עובר על תוואי המוביל הארצי.

בעבר הייתה חוות יענים במקום ולכן ניתן לראות מספר יענים על הגבעה. כביש חדש מוביל לבסיס רגבים של גולני. האזור משום שהיה שטח מרעה לאורך שנים הוא השתמר בתצורת חורש ים תיכוני – אלוני תבור, כלניות בצבעים שונים, רקפות, צבעונים וכו' (קיבוץ רגבים מצד שמאל).

הבאר הראשונה של גבעת עדה - רשמית באדמות נרכשו ב-1903, ולכן גבעת אדמה מציינת את השנה הראשונה להקמתה בשנה זו, בפועל לא כך הדבר. האדמות נמסרות לאדמות מזיכרון יעקב כאדמות חקלאיות, אולם אין התיישבות במקום. ב-1915-1916 החלה בניית הבתים הראשונה, ראשוני המשפחות שהתיישבו במקום. אותו תהליך קרה גם בבנימינה. שאלה זו עולה בנוגע ליישובים רבים – מה קובע מתי נוסד היישוב? – היום שנרכשו האדמות? היום שבו התיישבו הראשונים על הקרקע? היום בו נולדה הבת הראשונה של המשק? במשמר העמק יום הייסוד הרשמי של היישוב הוא יום הולדת הבת הראשונה (אז עוד לא עלו על הקרקע בכלל). יישוב נוסד כאשר מוקם בו בית קברות (לפי דעתו של שי רוזן), עד אז הוא יישוב ערטילאי. בגבעת אדמה, ב-38 עברו מקבורה מזיכרון יעקב לקבורה ביישוב עצמו. בחירת תאריך ההקמה היא החלטה של אנשים כמה שהם רואים את האירוע החשוב ביותר. הבית הראשון בגבעת עדה היא ב-1915 - כל ישוב מגדיר הגדרה אחרת. ישוב שעלה על הקרקע בחומה ומגדל התאריך הוא חד משמעי, אולם במקומות אחרים הדבר נתון לזיכרון ודעות שונות.

חאן בנימינה – חאן אל-בורגי (בורגי - מגדל שמירה), מושג שמתייחס לתקופה הצלבנית. אנחנו חוצים את החאן באמצע. החאן בנוי משני חלקים – מגדל מרובע (טורוס) שבצדו חרך ירי (מה שמעיד על כבר שהמבצר הוא צלבני ולא ביזאנטי), כנראה שהיה במקום מבצרון צלבני בורגי מיכאליס (מופיע במקורות). לימים, על בסיס הבורגי מקימים מבנה חאן שהוא חדריים סביב חצר מרכזית. החאן יושב על דרך שכיוונה הוא צפון דרום – הדרך שמוליכה מאזור חיפה לכיוון קיסריה (מתרחקת מאזור החוף, נכנסת קצת ליבשה, חוצה את החולות וחוזרת לקיסריה). אחד התיעודים המעניינים שיש על הדרך הוא מ-1898, כאשר המסע של הקיסר הגרמני, וילהלם השני, נוחת בחיפה ונוסע לירושלים עובר בדרך המתועדת כאשר במקום הזה עוצר הקיסר ללינת הלילה שלו (לכן הדבר מצוין גם בשלט ההסבר, שמוטעה ברובו). לפי תיאור המסע זה לא היה המקום בו לן הקיסר. נוסף על חאן בנימינה, יש גם חאן זרעוניה בבנימינה שנמצע על גבי גבעה והוא "חנטרישי" – בית חווה שאינו שימש כחאן דרכים.

בסמוך לכביש 4 הייתה משחטת אווזים שבה התבצע גם פיטום אווזים לייצוא כבד אווז לצרפת. הדבר נאסר בחוק בעקבות פעילות של עמותות שונות של אוהבי חיות. במקום ניטשו חוות גידול שונות.

הייתה מסעדת בשרים מפורסמת, שאולי. בעל העסק התחיל לבנות סניפים נוספים ולקח שותפה. יום אחד הוא ביקש שירצח את השותפה, אותו אדם היה סוכן משטרה. בעל העסק נשפט והרשת נסגרה. **בחורשה מצד מזרח**, בסמוך לאור עקיבא, היה אחד מאירועי הפשע המסקרנים ביותר בארץ – האונס והרצח של רחל הלר. מצאו חלק מהשרידים חלק מהשרידים בגשר מתחת לכביש החוף.

חוטם הכרמל, רכס רמת הנדיב, המחצבה של בנימינה. הדגל מנציח את מורן ורדי, קצין בסיירת 13, בן בנימינה שנהרג בפעולה ביהודה ושומרון. ממערב ניתן לראות מתחת לקו מתח את אמת המים. קו ישר מערבית לשוני.

תל מבורך – הממצא המרשים ביותר שנמצא במקום הוא סרקופג אבן שמוצג במוזיאון ישראל בירושלים.

שמורת נחל תנינים

מים בעיר רומית הם מצרך חובה ובכמות גדולה. עשרות קוב של מים מגיעים לעיר. בכניסה לעיר יש מיכל שמחולק לשלושה חלקים שווים והמים מתחלקים לשלושה שלישים –

שליש אחד הולך לעשירי העיר. עשירי העיר משלמים עבור הובלת המים והמים מגיעים בצורת עד ביתם. **שליש שני** הולך לעניי העיר שאינם משלמים עבור הובלת המים, אבל צריכים ללכת לשוקת הציבורית כדי לקחת את מי השתייה לביתם.

שליש שלישי הולך לצרכי ציבור – מזרקות, בתי מרחץ, בריכות דגים, נוי וכולי.

לשני הצרכים הראשונים יש צורך במים מתוקים באיכות של מי שתייה, לצרכים האחרים ניתן להתפשר על איכות המים. כל עוד כמות מהים מספיקים לשלושת הצרכים בעיר אין בעיה. כאשר העיר גדלה ושני מקורות המים שלה, כבר לא מספיקים, יש צורך במקורות נוספים.

מקור אחד הוא נחל חדרה – הבעיה שמבחינה טופוגרפית הוא יחסית נמוך ולא ניתן להזרים אותו לעיר בכוח הגרביטציה (מים זורמים לקומות עליונות). ניתן להזרים את המים מנחל חדרה, לכל היותר, לשדות חקלאיים בחלקה הדרומי של העיר.

המים מגיעים לקיסריה ממי רמת הנדיב (- עין צור, שוני) ומי רמות מנשה (- עין צברין, מי קדם). **מקור מים נוסף הוא נחל תנינים** שהוא נחל אכזב. נחל מקיף את הרכס וכשהוא מגיע לאזור כביש 4 הוא סוטה צפונה. באזור זה, במאה ה-19-20, נבעה סדרה של למעלה מ-2000 מעיינות שיצרו שטח ביצתי גדול, אגמי גדול שנקרא לימים בריכת תמסח \ ביצות כבארה. המים הם מי העתק* – מים שנובעים לא מדופן ההר אלא במקרקעית העמק ומציפים את השטח. אי אפשר לחבר להם צינור, והם טופוגרפית נמוכים. מים אלה במקורם יורדים על אזור ההר, אקוויפר גדול מתחת לצפון הרי שומרון שנקרא במקורותינו "אקוויפר ירקון-תנינים", הוא נקרא כך משום שאלו שני המקומות בהם הוא נחשף אל פני השטח. קו השבר הוא צפון דרום, אבל פה יש קו שבר שכיוונו מזרח מערב. קו שבר זה מחדיר מי מלח (מי ים) ולכן חלק מהמעיינות מכילים מים מלוחים, חלק מהמעיינות מכילים מים מתוקים ראויים לשתיה, וחלק הם באמצע בין לבין. כשכל אותם מעיינות מתערבבים יחד הם יוצרים אגם שבו המים מליחים ברמה שאינה מאפשרת שתייה שלהם, אך מאפשרת שימושים שונים בהם, למשל רחצה. השימוש במים המליחים נעשה בליט ברירה, לייעודים מסוימים. האגם נמצא על שטח של כ-6000 דונם.

בית ספר שדה מעגן מיכאל, עד לפני כ-20 שנים, היו מספקים בברזים מים שאינם ראויים לשתיה, ומים ראויים לשתיה היו נמצאים בברז סמוך לחדר האוכל.

תוספת מתוך אתר האינטרנט הספרייה הווירטואלית של מט"ח : המים זורמים באקוויפר כולו עד הגיעם להעתק המציב סלע אטום מול הסלע החדיר שנושא אותם. המים עולים לאורך ההעתק עד שהם מגיעים לפני השטח, ושם הם פורצים. מעיינות כאלה הם, למשל, מעיינות הגלבוע, יריחו ומעיינות לאורך גדותיו של ים המלח.

אולי בעיה נוספת הייתה היותו של מקור מים זה נמוך מבחינה טופוגרפית לעומת המקום אליו היו צריכים להגיע. מבחינה טופוגרפית – מצד מזרח יש רכס הרים, מצד מערב ישנו רכס כורכר וביניהם ישנו עמק. בחלק הדרומי עוברות אמות המים, ולמרות שהן עוברות על גבי קשתות, הן יוצרות חסימה לכיוון דרום, ובהמשך ישנם חולות שגם הם מונעים מהמים לזרום דרומה. בחלק הצפוני בונים סכר (סכר, רכס, רכס, סכר) ומפלס המים עולה. הבעיה שלנחל תנינים יש פרצה ברכס, ואז לוקחים את הפרצה וסותמים אותה באמצעות סכר נוסף. כך נוצר שטח שאני יכול בכמה עשרות מטרים לעשות סכר שסוגר אגם שלם, המים עולים, ואפשר להזרים אותם באמה לקיסריה. הסכרים תחמו את ההתפשטות של הביצות והעלו את מפלס המים. האמה נמוכה טופוגרפית ולא נועדה להגיע לקומות הגבוהות בבתי קיסריה, אלא להשקות גינה בקומות הראשונות או בריכת דגים. חשוב לזכור שמדובר בתקופה הביזאנטית. בתקופה זו ההיפודורום, כבר אינו נמצא בשימוש והופך להיות אזור בו מגדלים בריכות דגים, אין פולחני מים והמים מיועדים לשימושים אחרים – בתי מרחץ, גידול דגים. כך מתקבלת אמה שלישית לקיסריה – האמה הנמוכה. בחוף האמות ניתן לראות את שתי האמות הגבוהות ומזרחית להן האמה הנמוכה. מתוך האגם מוליכה את המים תעלה לכיוון קיסריה, והמים נתפסים עוד לפני שהם הגיעו לסכר.

כאשר לא מתחזקים את המערכת היא מתמלאת סחף, הפתחים והמעברים נסתמים, מערכת המים מפסיקה לתפקד, השטח מציף פה את כל האזור ונוצרות פה מחדש ביצות – ביצות הכבארה שבהם יושבים "בדואים" שקוראים לעצמם עיווארנה (עיר – כיכר הירדן). העיר לזור הוא אזור ביצות ועל כן בורחים לשם פליטי חברה כאלה ואחרים (אסירים משוחררים, עבד שברח מאדוניו, משפחה שברחה מנקמה). הם מתיישבים באזור זה ומתעסקים בגידול ג'מוסים, יצירת מחצלות מסוף ובעיקר מפשיטות שוד וגזל (מדובר בתקופה העות'מאנית). גם באזור זה מתיישבת אותה אוכלוסייה, כאשר מרכיב אחד חשוב מתוכה (לא כולה), הם מצרים שהגיעו ממצריים ומסודן עם הצבא של מוחמד עלי, 1831, ונשארו פה אחר כך.

הם לוקחים לעצמם את השם שכולם "מפחדים" ממנו, ומכנים עצמם עירוואנה גם כן. כשיק"א רוכשת את הביצות, וכחלק מהם הברון רוטשילד, הם מקימים להם ישוב – ג'יסאר א-זרקא (הגשר על הנחל הכחול, מושבת ברוך). השמועה על כך שהיו בעלי אנמיה חרמשית היא חסרת בסיס – התושבים הם סודנים ומצריים. קשה להאמין שב-1840 הלכו וחיפשו בסודן למי יש אנמיה חרמשית – לקחו את מי שהיה ומי ששרד שרד. **ניתן לראות את רכס רמת הנדיב**. על גבי הרכס, מזרחית לנו על גבעה, קבוצת עצים לידם מבנה שנקרא חורבת עקב (מנצור אל-עקב). אנחנו נמצאים על רכס הכורכר, כביש 2 למרגלותינו חוצה את הרכס לאורכו. הסכר הצפוני נמצא צפון מזרחית לנו (בסמוך לאנטנה), ניתן לראותו בנסיעה על כביש 4 (מצד מזרח). הסכר הדרומי נמצא באזור בית חנניה וסוגר את האגם מדרום. מה שנוצר הוא האגם, היום הוא מיובש אמנם, אך בשנות ה-90 הציף חלקים גדולים מחדש בשטח (ב-92 המים הגיעו עד כביש החוף והציפו אותו).

בריכת תמסח, מקום בשנות ה-50 השאירו את המעיינות בלי לתפוס אותם כדי לראות את הנוף שהיה פעם, והיא שמורת טבע. שם גם גילו 3 שיני תנין בעבר. נחל נלווה שמגיע, נחל עדה, מוביל היום ביוב (שכן הוא עובר דרך אזור התעשייה) והוא זה שמזהם את המערכת בחלקה התחתון.

הגשר - את הגשר בנה יהודי בשם יהושע דריי המוכר בכינויו ישו.

כל האזור הזה, מאתנו לכיוון ההרים, צפונה ודרומה יש אגם אחד גדול שכולו מתנקז לפרצה ברכס הכורכר. כאשר בונים את המתקן (מאה 3-4 לפנה"ס), בונים סכר גדול שימנע מהמים לזרום מערבה. כך עולה מפלס המים באגם, כאשר מתוכו מוזרמים המים הצידה בתעלה (כנראה מקורה), ומוליכים אותם דרומה לכיוון קיסריה (עם סעיף שעולה לתל תנינים - "קרוקודילופוליס"). הסכר נבנה, אבל ישנה בעיה כאשר כמות המים גדולה מדי ויש לפתוח את המים החוצה ולהזרים אותם חזרה לנחל. ב-92 כאשר הציפו חלק מהשטח, היה רעיון לפוצץ את הסכר כדי לתת למים לזרום לים. כחלק מהרעיון חפרו במקום והתגלה קומפלקס מאוד

מעניין ששחזר יהושע דריי. הגשר נמצא על הקטע שממנו יוצאים מי העודפים, והם הפעילים סדרה של מתקנים תעשייתיים.

פתיחת הסכר נעשית על ידי הכנסת מוטות לקורה העליונה, בה חורים. סיבוב המוטות מעלה את הסכר ומאפשר למים לזרום.

נעשה הפרדה בין מערכת המים לקיסריה לבין המתקנים במקום. מצד אחד יצירת אגם, הזרמת מים בתעלה לקיסריה (ניתן לראות את הקשתות שמראות פחות או יותר את תוואי התעלה דרומה וניתן לראותה בחוף האמות בקיסריה).

יכול להיות מצב שבשנה גשומה הסכר יעלה על גדותיו ויגלוש, לכן צריך לשמור על כמות מים קבועה. אפשר וצריך להשתמש בעודפי המים – זהו הקומפלקס של המתקנים התעשייתיים. עד שבוצעה החפירה הארכיאולוגית, ידעו שלאורך הרכס, הסכר, יש טחנות קמח, מטיפוס שנקרא טחנת מגלש. תחנת מגלש – המים יורדים בשיפוע שהולך וצר, יוצרים על ידי כך לחץ, מסובבים גלגל (גלגל כפות) שמסתובב מכוח המים והוא מחובר בציר לזוג אבני רחיים.

שמואל אביצור, טען שהיות וידעו שטחנות אלו עובדות כבר בתחילת המאה ה-20, הם נבנו עם בניית הסכר, כחלק אינטגרלי לכאורה מהסכר, יש מתקן תעשייתי שעבד לפחות 1800-1700 שנים. שמואל אביצור, היה ראשון מחוקרי התרבות החומרית של ארץ ישראל, ידע להבדיל בין שני סוגים של טחנות קמח. טחנות המגלש אופייניות לאזורים מישוריים, באזור הררי מזרמים את המים מהמעייין באמה ומורידים אותם בבת אחת בארובה שמסובבת את הגלגל (אבני הרחיים הן אופקיות והגלגל שמסובב אותן הוא אופקי). ההבדל בין טיפוסים הטחנות הוא המרחב הגיאוגרפי בהן הן מצויות. החפירה הארכיאולוגית עושה בלאגן שלם בתיאוריה הזו – מה שמגלים פה זה תעלות צרות שבשוליים יש מקום לציר, אולם מגלים טחנות שעובדות על גלגל אנכי (פעם ראשונה שמתגלה דבר כזה בארץ, הדבר מצוי רק באירופה). כמו כן מגלים שהטחנות לא מסובבות אבן רחיים רגילה אלא אבן רחיים שנקראת אבן רחיים של חמור – מתקן קטן קונוסי שעליו יושב מתקן בצורה שעון חול ואתה מסובב בעל חיים או אדם. בשום מקום בעולם אין עדות לכך שהמתקן הזה משתמש בכוח של מים, וכאן נמצאות סדרה של טחנות קמח שפועלות על ידי רחיים של חמור.

הדבר אומר שיש מתקן חדש וייחודי בעולם כולו, אין כמותו בארץ ישראל. מה שאפשר ללמוד על כל מערכות הטחנה – אם זה ביזאנטית לא יכול להיות שהטחנות האלה הם ביזאנטיות. היום מנסים לפתח תיאוריה שאומרת שהשינוי בין הטחנות הוא לא מרחבי אלא תקופתי :

בתקופה הביזאנטית רחיים של חמור עם גלגל אנכי

בתקופה הצלבנית טחנות ארובה (נחל כזיב למשל)

בתקופה העות'מאנית טחנות מגלש

במקומות שונים מתגלות טחנות מסגנונות שונים בהתאם לתקופה. במקום נמצאות לפחות 2 או 3 מאותם סגנונות טחנה – גם ביזאנטיות, גם מגלשים עות'מאניים, ורמזים לטחנת ארובה צלבנית.

המים בהמשך חוזרים לנחל וזורמים בצורה חופשית לים, צפונית לתל תנינים.

מחצבה - כשמקימים את קיסריה, לעיר יש כמה מגבלות – אין בה מים, אין בה אדמה חקלאית, היא לא שולטת טופוגרפית, אין בה נמל והיא לא יושבת על דרך ראשית. דבר נוסף, לא פחות חשוב ממים וקרקע – אין בה חומר לבניית בתים. בערים שונות חומר הבנייה הוא חומר מקומי – אבן, עץ בוך וכולי. קיסריה יושבת על חולות וכביכול אין חומרי בנייה. יש צורך להפוך את האזור סביב קיסריה, הפריפריה של קיסריה, למחצבות שיספקו חומר לבניית העיר – אבן כורכר או אבן גיר, כך או כך יש להוביל את חומר הבנייה. גם פה וגם לאורך כל הכביש של ג'יסר א-זרקא וכביש 2 ניתן לראות ריכוז גדול מחצבות. מחצבה רומית לחומר בנייה עבור קיסריה.

עיר בתקופה הקדומה היא דבר שמתפתח ולא דבר שצומח כעיר מלכתחילה. עיר מתפתחת בדרך כלל

מהתיישבות מקומית במקום שיש בו אדמה חקלאית ומים. אם יש חקלאות מוצלחת אז מאיימים עליה אויבים שרוצים לקחת את התוצר החקלאי והיא מנסה לבצר אותה, בונה סוללות הגנה ועליהן מתפתחת עיר באותו מקום בדיוק כאשר היא יוצרת את המבנה הטופוגרפי השלם. גם אם העיר תייצר עשרות טונות עודפות של מזון היא לא תיהפך להיות עיר אלא אם כן יהיה למי למכור את המזון – כלומר שהיישוב יהפוך לעיר אם הוא יושב ליד דרך (אפשר למכור עודפי מזון, אפשר לתת שירותי לינה, שירותי אכסנה, האבסה לבעלי חיים).

כדי להרוויח יותר יש לשבת בצווארי בקבוק, וכך ניתן לגבות מיסי מעבר – לכן ערים מתפתחות וגדלות בצווארי בקבוק שלא ניתן לעקוף אותם (מגידי, אפק). כדי להקים עיר ליד הים צריך מפרץ טבעי, נחל או משהו שאפשר להגיע אליו עם ספינות. אלה הדברים שקבעו איפה תוקם עיר בזמן העתיק ועד ימינו.

הורדוס רוצה לבנות עיר במקום שאין בו מים, אדמה חקלאית, חומר לבנייה, נמל, רחוקה מדרך ראשית ומצוואר בקבוק ואין לה אמצעי הגנה. למה? לא מעט פסיכולוגים טוענים שהוא רוצה להוכיח לכולם שהוא יכול. שי רוזן מביא שלוש סיבות לכך :

הורדוס המלך מתחנך ברומא ששם חלק מתוכנית הלימודים לבני אצולה לומדים אדריכלות. באותה תקופה מתפרסמת ברומא התוכנית להקים עיר אידיאלית, היפודומית, שלא אומרת תיאוריה אלא פרקטיקה (ויטרוביוס), הורדוס רוצה לבנות עיר כזאת. כלומר שהוא צריך שטח מישורי שאין עליו שום עיר קודמת, ללא כל תנאי טופוגרפי או היסטורי שיפריע לבנות עיר מתוכננת מא-ת'.

הורדוס מבין שבארץ ישראל אין שום דבר להציע מבחינה כלכלית. הדבר היחידי שיש היא שהיא יושבת על צומת של שתי דרכי מסחר חשובות – דרך הבשמים, שמגיעה לעזה. אז הוא מתחתן עם בתו של מלך הנבטים כדי לשלוט על הסחורה הזאת. אולם במצב של מצוקה כלכלית מוותרים על הבשמים והם לא משהו שניתן להרוויח ממנו לאורך זמן. דרך שנייה עליה יושבת ארץ ישראל היא הנתיבה הימית (לא דרך הים, שהולכת ביבשה). במסחר יבשתי יש צורך בגמלים רבים, לכל גמל מגמל, שומרים ותשלום מיסים, כוח אדם גדול שיש להאכיל ולהשקות אותו, זה כדאי לסחורה קלת משקל. כשרוצים להעביר מסות גדולות, תחבורה יבשתית היא לא כדאית – היא עורכת הרבה זמן, היא עולה הרבה והיא דורשת כוח אדם אדיר. עדיף להעמיס את הסחורה על גבי ספינות שכן גם בספינה גדולה כוח האדם הוא קטן. אז בעצם מתפתח נתיב מסחר שהולך

ממצרים לאורך חופי הים ומגיע לרומא. דרך זו משמשת למסחר של שני דברים חשובים ביותר – חיטה וכותנה. הורדוס מבין שמיקומה של ארץ ישראל על הדרך הזאת היא מקור הכנסה בטוח. דור ועכו הן מחוץ לשטח שלו, יפו הוא נמל קטן והוא צריך מקום שאין בו נמל כדי שיוכל לבנות את הנמל כמו שהוא רוצה שיראה.

הורדוס המלך הוא מלך שהיהודים מפקפקים בו. הוא לא יהודי מדורי דורות, התחנך ברומא, בא לפה עם תרבות רומאית וברור לו שהיהודים ימררו את חייו אם הוא ינסה להפוך את ירושלים למה שהוא רוצה שהיא תהיה. אז הוא הולך ועושה הפרדה בין דת למדינה – הוא נותן את ירושלים כעיר דתית ועושה את זה בצורה היפה ביותר על ידי שיפוצו, הגדלתו, בנייתו והרחבתו של בית המקדש, כך הוא יכול לעשות בקיסריה בירה "חילונית". הורדוס רוצה לבנות עיר היפודומית על שטח ישר, שתהיה על חוף הים, שתהיה מודרנית וחילונית ועליו להחליט באיזה מרחק תהיה מירושלים. אם תהיה קרובה מדי לירושלים זה לא יעבוד, אך אם היא תהיה רחוקה מדי מירושלים זה גם לא יעבוד, שכן לא יוכל לחזור לירושלים לנהל תסיסות שונות. לכן הוא בונה את קיסריה במרחק של יומיים מירושלים, מרחק סביר. בין ירושלים לקיסריה הוא בונה עיר נוספת – אנטיפטריס (תל אפק).

ייבוש ביצות הכבארה - בשנות ה-30 קונה את השטח חברת יק"א ועליה לייבש את הביצות כדי שתוכל להפוך אותו לשטחים חקלאיים. למקום מובאים פועלים ומהנדס, מומחה לניקוז ביצות בשם קרון, שאומר שיש לייבש את הביצות היא לפוצץ את החסימה ולתת לביצות לזרום לים. הדבר עובד עד לחורף שאחרי, אז השטח עולה על גדותיו. קרון לא יודע מה לעשות ומתפטר. אחריו מגיע פועל צעיר בשם דב קובלנוב, אחד הפועלים שעבד פה, ומספר שלמד ניקוז ברוסיה. הוא טוען שיש להרוג כך מעיין כשהוא קטן – לחכות לתקופה היבשה, ליבש שטח גדול ולאתר את הנביעות, על כל נביעה להלביש צינור חרס לאחר שנבדקה איכות המים. את צינורות החרס התופסים מים מתוקים יש לאגד יחד ולהשתמש בהם להשקיה ולשימושים חקלאיים מתאימים ואת הצינורות התופסים מים המליחים יש להזרים לים. כך, בעבודה די סיוזיפית, נתפסים ב-3000 מעיינות קטנים, פרויקט אדיר שקיים עד היום תחת פני השטח. מה שנשאר מהפרויקט הגדול הזה הוא מפעל ייצור הצינורות.

מי שהיה אמור להתיישב על הקרקע היה קיבוץ בהכשרה – הצופים א', שישב בהכשרה בפרדס חנה והכין את עצמו לעלייה על הקרקע בביצות הכבארה. בשנות ה-40, לפני שהם עלו על הקרקע, פנו אליהם ב"שושו" והציעו להם לעבור לרחובות, לגבעה ליד רחובות שתחתיה מפעל לייצור נשק, כדורים לתת מקלע "סטון", ולעבוד במפעל. הם עושים דיון ומעלים את זה ביניהם ומבינים שמעבר לאידיאל הציוני זה גם מקור הכנסה כלכלי חשוב. הם מקבלים את ההצעה ועוברים לגבעת הקיבוצים ליד רחובות, שם הם מקימים את המפעל שמקבל את השם מכון איילון. אחרי הקמת המדינה, ב-49, הם מקימים ועוברים למעגן מיכאל. משפחה שנקראת עד היום משפחת איילון (יהודית איילון, קרובת משפחה של נטע).

נחל תנינים – בערבית נקרא ואדי זרקא (הנחל הכחול). המשאבה שואבת את המים המליחים, ומזרימה אותם לבריכות הדגים. בהמשך הדרך נחל תנינים ונחל עדה נפגשים, והחלק הוא חלק מזוהם עד לשפך, כאשר לזיהום של נחל עדה מצטרפים המים שיוצאים מהבריכות וגם הם מזוהמים. בחלק הזה הנחל הוא נחל נקי, למרות שמיימו מליחים.

הנחל הזה מחזיק בתוכו שריד אחד מאוד קדום שהיה פה והוא להקה גדולה של שפמנונים (catfish). דג שמוצאו אפריקאי והוא שריד של תקופה שכל האזור היה בעל אקלים אפריקאי. גם אם האקלים מתקרר, שינוי הטמפרטורות במים הוא הרבה פחות בעייתי ובעלי החיים שורדים – כך גם צבים רכים (הקרנף והאריה לא שרדו). זוחל גדול נוסף ששרד פה הוא תנין היאור. תנין היאור הוא בעל חיים בעל דם קר שמווסת את טמפרטורת גופו על ידי כניסה ויציאה מהמים. לפי כ-100 שנים התנינים לא היו דבר נדיר בארץ, מקורות שונים מתארים נוכחות של תנינים בארץ.

תיעוד תנין משנת 1877 ביפו, עיתון "יהודה וירושלים", נכתב במכתב למערכת - "לרגלי אי בריאותי באתי לפה לרחוץ במי הים. ראיתי כזו חוויית היום בעיני, דבר זר ומבהיל אשר גם זקנינו יגידו כי לא בא כמחזה הזה עוד פה....".

גוטליב שומאכר, איש המושבה הגרמנית בחיפה, חוקר ארץ ישראל שחפר במגידו, כתב ככה – "תנינים אינם דבר נדיר בנהר, אבל ביבשה הם נראים רק לעיתים רחוקות. כמעט כל שנה תובעים התנינים קורבן ובשנים האחרונות נטרפו על ידם כמה גברים ואישה אחת. בייחוד גדולה סכנתם לילדים." הוא מספר שהם יצאו לנחל תנינים, "קשרנו עז לחצי אנקול חזק שהיה קשור בשרשרת ברזל לחוף. הפיתיון הושלך לבריכה וכאשר חזרנו למחרת בבוקר, גילינו שהפיתיון נעלם אבל שום דבר לא נתפס באנקול. כשחזרנו שנית לבריכה ראינו בחטף תנין ליד החוף, אבל הוא נעלם מיד ולא הצלחנו לגלותו בשנים". לכתבה זו הוא מוסיף מפה שבה רואים את נחל תנינים ונחל עדה, את הסכר וסימנים למחצבה.

במזיאונים נמצאים שני תנינים -

תנין שנמצא באוסף הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל. תנין מאוסף של שמיץ, חוקר גרמני, שהיום נמצא בגן החיות בירושלים.

שני התנינים נתפסו בנחל תנינים בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, ותחילת המאה ה-19. התנין האחרון שתועד בישראל היה במלחמת העולם הראשונה. עד לפני כמה שנים, שבויקיפדיה כתוב שלפני כמה שנים לקחו תנינים לחמת גדר ונקבת תנין ברחה לעבר הנחל.

נסיעה לבית חנניה

על הגבעה מאחור, מוקפת הגדר, בית ספר שדה מעגן מיכאל, היום מכינה קדם צבאית. היות והאדמה איננה ראויה לחקלאות מכל מיני סיבות, בעיקר הקשורות בתשתית, כל השטח הפך לבריכות דגים שמופעל ברובו על ידי הקיבוץ מעגן מיכאל והחלק הצפוני על ידי מעיין צבי. היום הדבר שהולך הכי טוב, זה לא בהכרח הקרפיונים, אלא בריכות בהם מגודלים דגים צבעוניים – דגי קוי. דגים אלה נמכרים בסכומים גבוהים מאוד, בתור חיות שעשועים, בעיקר בעולם היפני. לפני כמה שנים, הקוי נמכר במכירה פומבית במחיר שיא של חצי

מיליון דולר לדג - לבן כולו עם עיגול אדום על הדופן. בעבר היו ביצות ונוף של בעלי חיים של מים, היום יש בעיקר עופות מים – שמורת הטבע ציפורי מעגן מיכאל.

ברקע ניתן לראות את תל תנינים, שפך הנחל תל תנינים, מבנה מרובע שמהווה אחת מנקודות התצפית לאורך הנחל, הכפר ג'סר א-זרקא, מנצור אל-עקב, זיכרון יעקב ומוסתר מאתנו קיבוץ מעיין צבי.

למרגלותינו אחת טחנות הקמח ששוחזרה, טחנת מגלש- המים יורדים בשיפוע, עוברים למטה, מניעים גלגל כפות אופקי ובפנים שתי אבני רחיים (הגלגל מניע את האבן העליונה, האבן התחתונה היא קבועה), ביניהן נטחנת החיטה.

יש פה מסלול טיול בתוך שמורת הטבע, כאשר מה שיפה (והרבה תלמידי אקולוגיה באים לראות את זה), הוא להראות את איכות המים פה ואת איכות המים אחרי התחברות נחל עדה. ניתן לראות את השינוי בכמות הצמחייה, כמות בעלי החיים וכמות מדדי הזיהום עולים בקטע ההוא. המסלול יוצא בסופו למדרגות שמוליכות לסככה בכניסה, מסלול מעגלי.

כשעוברים את הדקל, מצד ימין, ניתן לראות שתי ארובות. עובדה זו מביאה את החוקרים לשער שפה הייתה טחנת ארובה אנכית, לטענתם טחנה צלבנית (זרם המים שמגיע מלמעלה יורד ומניע את הגלגל).

אבני רחיים בצורת שרון חול, שקיימים אגב בצוירים, צילומים, תבניות ופיסול רומי, הן תמיד מופעלות בצורה יזנית ולא משהו שמונע על ידי כוח אנרגיה.

בצד ניתן לראות מערות קבורה רומיות-ביזאנטיות חצובות ברכס (מופיעות במפה של רשות הטבע והגנים). מהרשות הטבע והגנים אפשר לקבל שעות פתיחה מסודרות של הגן וכן לתאם את הפעלת פתיחת הסכר על ידי אחד מעובדי המקום (כל עוד זה בשעות הפתיחה). בנוסף ישנו שביל שהולך מפה לאורך נחל תנינים ועד אזור השפך (תל תנינים). הבעיה שמסלול, מעבר לזה שהוא מאוד חשוף, זה שהוא נמצא בגב האחורי של ג'סר א-זרקא ובחלק גדול מהמקרים מלוכלך מאוד ולא נעים ללכת בו (אפשר להגיע לשפך גם מהצד השני, ישירות).

האתר אמת תנינים – יזם פרטי מבית חנניה פתח אתר של בילוי בחיק הטבע למשפחות כאשר הוא עושה כמה פעילויות- במקום כמה תנינים שמסתובבים בשטח מגודר, יש מבוך צמחייה, טיולי כרכרות באזור, פינת ליטוף ובתקופות מסוימות יש הפעלות לילדים.

אמת המים במושב בית חנניה

כדי למצות את הסיוור מבחינה מתודית, היינו צריכים להגיע לראות את אמות המים בבית חנניה ואחר כך להגיע לגן הלאומי של נחל תנינים - האמה הראשונה בעין צור, האמה באזור נחל תנינים עליון, המפגש שלהן בשוני, ואז ההגעה לבית חנניה, כאשר משוני שתי האמות הולכות בצמוד אחת לשנייה. אז, אחרי שהן עוקפות את הרכס, הם מגיעות לנקודה של עמק, שאותו הם חייבות לעבור על גבי קמרונות או מתמכים שיאפשרו להן לשמור על שיפוע קטן ובכיוון הנכון. הבעיה היא שבאזור זה יש אדמה ביצתית עובדת, ולכן, נוצרות בעיות באמה שיש להתגבר עליהן.

האמה הדרומית יותר, אמה A, הקדומה ביותר – היא מתגברת על בעיות אלה בשתי צורות – המים זורמים בתוך תעלה פתוחה ועושים עיקוף לביצה (לוקחים דרומה, עושים עיקוף וחוזרים באזור כביש 2 וממשיכים בקו ישר). העיקוף הזה נועד כנראה לעקוף את הביצה, אך זה לא עובד – נוצרים סדקים והמים גולשים, היות ובכל זאת יש בהם סידן, במעבר בתעלה הם משקיעים את הסידן על הדפנות ויוצרים מעטה חיכוני שנקרא נטף נחלים או טרוורטין. כשהמים מטפטפים ונוצרת צמחייה, סחף ואבנית שנושרת, נוטפת על הצמחייה ויוצרת מאובנים של אותם גבעולים ועלים, כך נוצר קיר שלם של טרוורטין.

כאשר עושים את האמה השנייה מנסים להתגבר על הבעיה בשתי צורות (חשוב לזכור יש פער של שנים והתפתחות טכנולוגית, כמאה שנים). מחליטים להעביר את המים בצינורות ולא בתעלה פתוחה, צינורות מאפשרים גמישות ויותר קל לכאורה לתקן אותם. ההנחה היא שאם אפשר את המים בצינורות, אז אפשר להעביר את האמה בקו ישר ולפצות על הסטיות של הקרקע בתנועה כזו או אחרת של הצנרת. זה לא עובד, אז יותר מאוחר בונים נטבחים כדי לתמוך את זה וגם פה נראה טרוורטין בצד השני.

יש שתי אמות, אחת קדומה ואחת צעירה. על האמה השנייה יש תאריכים – תקופת מרד בר כוכבא ברומאים – 132 לספירה, יכול להיות שלפני זה – תחילת המאה השנייה לספירה. האמה הראשונה נבנתה לפני. אם מדברים על קיסריה, שם התגלה מבנה אחד מהתקופה ההרודיאנית – ארמון השונית, שבו התגלה בור מים. כלומר שכשמקימים את קיסריה עוד אין מערכת מים אלא בורות מים. אנו יודעים מעדות היסטורית אחרת שבארמונו של הורדוס כלאו את פאולוס, השליח הנוצרי. כלומר שככל הנראה בשנות ה-60 בור המים כבר לא תפקד כבר מים, אלא שימש כבית כלא. זה אומר שבערך באמצע המאה הראשונה לספירה נבנתה האמה הראשונה.

בתקופה הרומית בניית הצינורות נעשית מעופרת. כדי לבנות צינור עופרת לוקחים יריעת עופרת, מגלגלים אותה, את הקצה מקפלים ומהדקים ומתקבל צינור עופרת. האפשרות השנייה, שמתחילה להיכנס לשימוש היא צינורות חרס. ויטרוביוס בספרו מתלבט – הוא כותב איך לעשות את זה עם צינור עופרת – "את הולכת המים באמצעות צינורות עופרת יש להתקין כדלקמן: אם קיים שיפוע אחיד ממקור המים אל עבר העיר, ללא גבעות חוצצות שהן גבוהות דיין כדי להפסיקו, אך יש בו שקעים (טופוגרפיים), אזי עלינו לבנות קירות מסד שתפקידם להרים את המפלס, בדומה למצוי בתעלות ובאמות מים." מגדל ההרמה בעין צברין. "אך אם המרחק סביב שקעים אלה אינו רב, יש להוליך את המים סביבם באמות עוקפות. אך בשעה שעמקים אלה הם נרחבים, יש להוליכם במורד שיפועם" - ליצור בטן. באמת המים לירושלים, באזור בית לחם יש סיפון. על הסיבה להשתמש בצינורות חרס ולא בצינורות עופרת כותב ויטרוביוס כך: "אם ברצוננו לעשות שימוש בדרך פחות יקרה, כך יש לעשותה: יש לייצר צינורות חרס (עובי) דופנס לפחות שתי 'אצבעות' ואלה יש להצר בקצה אחד לכדי 'לשוני', כך שניתן יהיה לתחם ולחברם זה לזה. את המשקים יש לצפות בסיד מהיר-ייבוש מעורב בשמן... הוא ממשך" - "לצינורות חרס שנועדו להולכת מים יש היתרונות הבאים: תחילה בעניין בנייתם, במקרה של תקלה יכול כל אדם לתקנה. יתר על כן, מים מצינורות חרס בריאים יותר מאשר אלה המועברים בצינורות עופרת, כי העופרת מזיקה מפני שמוצאה של קרוסה (*מלח עופרת) ממנה, וזה, כך אומרים, מזיק לגוף האדם. לפיכך חומר אינו בריא אם מה שנוצר ממנו מזיק."

אחת התיאוריות למה שגרם לנפילת האימפריה הרומית היא הרעלת עופרת של תושבי האימפריה כמגפה שהתחילה ברומא, יכול להיות, אולם ויטרוביוס כותב את מה שהוא יודע ואין זה מסמך מחייב לעבודה לפיו, יכול להיות שמדובר במעין דוח מבקר.

לגבי תיאוריות מה גרם לנפילת האימפריה הרומית יש לפחות 5. תיאוריה אחת היא תיאוריית בית המרחץ – הרומאים היו אנשים מאוד הגייניים והתרחצו בכל יום כמה שאפשר, בעיקר הם אהבו להתרחץ במים חמים בסאונה. טמפרטורת המים הייתה מעל 42 מעלות, בטמפרטורה כזו חלבונים מתקשים. לכן לרומאים נולדו ילדים מעט ולא כל כך מוכשרים. לעומת זאת בפרובינקיות הברבריות, האנשים לא היו תרבותיים ולא התרחצו, ואז נולדו הרבה ילדים והילדים השתלטו על האימפריה- ברגע שנותנים לברברים לנהל אימפריה היא מתמוטטת.

שתי האמות עברות זו לצד זו וניתן לראותן בכניסה למושב בית חנניה. האמה הראשונה, הקדומה ביותר, היא האמה הפחות מתוחכמת מבחינה הנדסית. האמה מגיעה לפה, והמים זורמים באמה לכיוון קיסריה. כמה מאות שנים מאוחר יותר, קיסריה לא נכבשת ולא נהרסת אבל בתים נהרסים ונבנים עליהם בתים חדשים, ומפלס העיר עולה. כלומר שאם האמה הגיעה לקומה שנייה, פתאום היא מגיעה רק לקומה הראשונה, ולכן יש להגביה את מפלס הזרימה, וכנראה שבשל כך נעשה המילוי. ההשערה היא שהיה צורך לספק מים לבין שלוש וארבע קומות עם מים זורמים וענני העיר.

היות וכמות המים אינה מספיקה, מוסיפים את האמה השנייה ומזרימים את המים במערכת של שלושה צינורות חרס. שתי האמות הולכות אחת בצמוד לשנייה, כאשר האמה הדרומית יותר עושה עיקוף (כדי לעקוף את הביצה) בעוד שהאמה הצפונית הולכת ישר. יש פה רק בעיה אחת – באיזושהו מקום, אם האמה הקדומה יותר היא הדרומית יותר, אז האמה הצפונית, שראשיתה במי קדם, הייתה אמורה לחתוך את האמה הקדומה. אמה שהבאה מאזור שוני ואז מגיעה אמה מעליה, מקום החצייה לא התגלה, יכול להיות שהוא צפוני לעין צור, או שהייתה חצייה ואנחנו לא יודעים איפה (זה אומר שאי אפשר בשום צורה לתפוס בדרך את מעיינות שוני, כי אם מגיעים לשם חותכים את האמה, אבל צריך לעקוף אותה מלמעלה).

לאורך האמה השנייה ניתן לראות את צינורות החרס, חלק מהחלקים צרים חלק רחבים (זכר ונקבה). האמה כולה מכוסה טרורטין, ניתן לראות אותו ואת מאובני הצמחייה. כשמתחילים לבנות פה, באים ולוקחים את הטרורטין כחומר קל ומבודד. תוך כדי חציבה מתגלות לאורך האמה כעשר כתובות. היפה ביניהן מתגלה פה, בשנות ה-30 וזו נלקחה למוזיאון רוקפלר. כמה מהכתובות נשארו בשטח, גם פה וגם בחלק של אמות המים, יכול להיות שחלק עדיין מכוסות. הכתובת כתובה בלטינית – IMP – אימפרטור, בעל האימפריה, הגדרתו של שליט האימפריה. חשוב לזכור שהמושג קיסר כשליט הוא רק מהמאה ה-3, כאשר עושים את הפיצול והאימפריה מתחלקת לשליטים בכירים בדרגת אימפרטור ותחתם קיסרים. CAES, "סיזר", משהו שמייחס את עצמו למשפחתו של יוליוס קיסר. טרינוס, אדריאנוס (בנו של טריאנוס, אותו קיסר שכאשר הוא עולה לשלטון מבטיח להקים מחדש את בית המקדש, שאוסר על פגיעה בגוף האדם, ולכן מבחינת היהודים מאפשר מילה, מבקר בארץ ב-117 לספירה), כלומר שסיכוי סביר שהדברים נעשו לקראת בואו או במהלך בואו. אוגוסטוס הנעלה, נעשה בידי LEG, לגיון X, 10, PARA, פרטנוז – לכל לגיון מספר ושם. את הכתובת לא רואים כל כך טוב (ראו נהדר עד שהחליטו לעשות משהו לשמר והרסו את הכל). "אימפרטור קיסר טריאנוס הדריאנוס אוגוסטוס נעשה בידי יחידה של הלגיון העשירי פרטנוז". הכתובת כולה בטבלת אוזניים (סוכריית טופל). באותה צורה בדיוק בנויה כתובת ההקדשה שראינו בבריכה בשוני, התרגום לה נמצא במוזיאון הארכיאולוגי.

לידה כתובת באותו נוסח פחות או יותר, עם סמל הניצחון. ניתן לראות ציפור שראשה חסר, עיט, סמל הצבא הרומי. כתובת עם זר עלי דפנה, שכנראה העניקו ללגיון על ניצחון כזה או אחר, למטה דמותה של ניקה אלת הניצחון.

מתחת לבנייה המאוחרת, ניתן לראות את האמה המקורית (אמה B) עם הדרגשים. נזילה של מים מגבשת אבנית על גבי קנים וצמחייה ומתקבל הטרורטין. הסלע הוא מאוד קל ומבודד, לכן כרו אותו לבנייה, מה שהביא לחשיפת האמות והכתובות.

שתי האמות נפגשות מחדש ליד כביש החוף, מגיעות לרכס הכורכר של ג'סר א-זרקא, האמה הקדומה יותר חוצה את הרכס בתעלה חצובה, האמה הצעירה יותר במנהרה תת-קרקעית של בערך 450 מ' עם פירים יפייפים בעומק של 5-6 מ'. הליכה זקופה, יבש ונהדר, עד לפני כמה שנים – המנהרה התגלתה ותכננו לפתוח אותה לתיירות, אך תושבי הכפר הפכו אותה לתעלת ביוב. כאשר רצו לחשוף את זה ידעו על פיר אחד, את הכיוון, הלכו לויטרוביוס מדדו את המרחק של שתי 'סטדיות' (מידת מרחק) בין פיר לפיר, על קו זה סימנו איפה אמור להיות הפיר הבא, חפרו ומצאו אותו – "הלכו לפי הספר". מג'סר א-זרקא ממשיכות האמות מערבה, לוקחות דרך דרומה ומסתיימות בחוף האמות בקיסריה.

מושב בית חנניה נושא את שמו של חנניה גוטליב, אחד מפקדי פיק"א באזור. גם מעגן מיכאל ומעיין צבי נושאים שמות פקדי פיק"א. פיק"א - Palestine Jewish Colonization Association – חברה להתיישבות יהודית בארץ ישראל.

אלון שעם – אלון שבספרד מייצרים ממנו פקקי שעם לבקבוקים, פה זה עץ שתול.

ג'סר א-זרקא - הגשר על הנהר הכחול

באינתיפאדה השנייה נעמדו חבורה של ילדים בג'סר א-זרקא לזרוק אבנים על מכוניות שעברו בכביש. אחת האבנים פגעה במכונית ובחור מראשון לציון נהרג- האסון הגדול של האינתיפאדה השנייה בתחום הקו הירוק. הנושא יעלה כל הזמן בהדרכות אבל חשוב שאי אפשר להסיק מכך שום דבר לגבי תושבי הכפר.

אחד המפעלים ההנדסיים הרומיים היפים ביותר הוא המנהרה בג'סר א-זרקא. היום אי אפשר להיכנס, פתח היציאה סגור (בנו עליו בית). כל סימני החציבה שרואים פה נועדו לאספקת אבן בנייה לקיסריה. המקום הזה הוא מעט הפתעה, לרוב האנשים לא מגיעים אליו. יכול להיות במקום חומר טוב גם לקבוצות של תיירים וגם לקבוצות של ישראלים.

תל תנינים, קרוקודילופוליס – התל הוא תל טבעי, זהו רכס כורכר. במקום ישבה עיר כנראה עיר בשם 'עיר התנינים' והיא מוזכרת במקורות מהתקופה הפרסית. בשטח רואים, מהמעט חפירה שנעשתה במקום, ממצאים ביזאנטיים שהם חלק ממנוזר ביזאנטי שהיה בפריפריה של קיסריה (יודעים היום על כמה וכמה כאלה). יש את העיר וסביבה מתפתחת רשת של מנוזרים, מפה וכמעט ב-180 מעלות. מה שמעניין פה זה שאפשר לראות שיש מעבר מתחת לקיר, יש כעין שיפוע דבוק לקיר (זה קצר ולא מדרגות), וניתן לראות שיש צינור ותעלת מים. כלומר שמדובר בצינור סגור שמתחבר לאמת המים הנמוכה, שעולה לפה תוך שהוא מנצל את חוק הכלים השלובים, ומצליח להזרים מים עד לגובה כזה (האמה בחלקה המערבי יותר עברה בגובה זה כנראה).

ממצוק הכורכר ניתן לראות את אמת המים שהולכת מערבה ושוברת דרומה לכיוון קיסריה, כמו כן ניתן לראות את חוף האמות, מדרום לנו. כל האמות היום מכוסות חול, מה שרואים היו זה מה שנחשף, תצלומי אוויר מראים בצורה יפה את קו המתאר של האמות.

נמוך על רכס כורכר, סלע שנמצא אך ורק בארץ ישראל. נוצר כתוצאה מהתלכדות של חול ים קוורצי. מקור השם כורכר מהמילה הערבית 'כרכר', שאחד הפירושים למילה זה משהו שהוא מתפורר (קלקר) המרכיב הוא אותו מרכיב). כורכר, סלע מתפורר, בנוי משכבות, התגבשות של דיונות חול ביבשה. באזור מישור החוף שלושה רכסי כורכר יבשתיים, 3 רכסי כורכר ימיים. חוף כרמל, רכס כורכר אחד, עליו יושבת ג'סר א-זרקא. רכס כורכר שני לאורך החוף, כאשר חלקו מכוסה במים והמשכו בצמד האיים האלה והלאה לכיוון דור, המפרץ של דור, טנטורה והאיים שם. רכס נוסף במקביל, קיבוץ מעגן מיכאל, זיכרון יעקב, מעיין צבי.

רכס הכורכר עובר שני תהליכי בלייה עיקריים :

בלייה על ידי רוח – אז נוצרים תפונים וצנירים ושחיקה של הרוח, שכן הוא מאוד מתפורר. **פעילות של גלי הים** – כאשר גלי הים יוצרים צנירים בתחתית המצוקים או שהם משטחים את הרכס לפלטה ישרה, מגדדים את הרכס – מכאן טבלת גידוד. ניתן לראות על טבלאות הגידוד שכבות נטויות וזה עדות לכך שמדובר בסלע שנוצר ביבשה ולא בים, שכן השקעת השכבות בים היא אופקית ובדיונות חול יש שיפוע. **איי החוף מול מעגן מיכאל** הם שמורת טבע, בהן קינון של שחפיות ים בעיקר. על החוף יש את תהליך החיזור של שחפית הים – הזכר מביא לנקבה דגים עד שהיא מתרצה, נענית לו, ומטילה ביצים. נוסף על כך, היות ואסור לעלות לאי, ניתן להגיע לחוף ממול, לתצפת לכיוון האי (אי היונים) ולראות מיני עופות רבים – קורמורנים, אנפיות, אנפות אפורות, שחפיות ועוד.

כמו כן ניתן לראות דייגים רבים והרבה מאוד משיטות הדיג המסורתיות, שבכל מקום אחר נעלמות, פה עדיין קיימות – רשת הזריקה (שבקה), רשת הגריפה (חרם). עבור קבוצה של נוצרים החוויה יכולה להיות מאוד מרגשת – הברית החדשה פונה קודם כל לדייגים – כשאומרים לשליח כזה או אחר – "בואו תדונו דגי אדם במכמורתכם" או "יעלהו בחרמו". ניתן לראות דייגים מעלים בחרם, דגים במלכודת (ביטויים שהברית החדשה מלאה בהם). במקום התיירים יכולים לראות איך חיו השליחים המופיעים בברית החדשה וזו חוויה מרגשת עבורם.

באזור השפך עובר גשר מעל נחל תנינים. הגשר נבנה ב-1898 לקראת ביקורו של הקיסר וילהלם השני ואשתו ויקטוריה, שיוצאים מחיפה לאורך החוף ומפה לאזור בנימינה. הגשר הרוס ורואים את שני צדי, אחד מסדרה של גשרים שנבנו לחצות את נחלי מישור החוף, כדי שהקיסר לא יאלץ להרטיב את רגליו.

ג'סר א-זרקא הוא מהישובים הנכשלים ביותר בארץ. הוא תחום מצפון בקיבוץ מעגן מיכאל ומדרום בקיסריה – שני יישובים עשירים. המרחקים בין הבתים הדרומיים של ג'סר א-זרקא לבתים הצפוניים של קיסריה הם מאוד קטנים, אנשי קיסריה החליטו להקים סוללת עפר להפריד בין היישובים. לטענת אנשי קיסריה המטרה היא למנוע מעבר חולדות מג'סר א-זרקא לקיסריה וגניבות. אנשי ג'סר א-זרקא רואים את זה כאקט של בידול.

החוף לאורך כל אורכו מלוכלך מאוד. עם זאת, פעולת ניקוי חופים לא תעזור, אלא אם כן היא משולבת בפעילות חופים לאורך כל חופי הים התיכון, שכן הזבל נודד עם הזרמים. פעם בשנה נעשית פעולה משותפת, אולם לא כל מדינות הים התיכון משתתפות בפעולה. חלק מההסכמים של אמנת ברצלונה זה לשמור על הים התיכון.

כפר הדייגים של ג'סר א-זרקא – מוסא הדייג – "מלאך שביל", אדם שעוזר למטיילים בשביל ישראל. מוסא, מזה 6 שנים, מארח מטיילים רבים – נותן לישיביליסטים' מקום בטוח לישון בו, אוכל ומקום להתקלח. האירוח נעשה בהתנדבות.

מוסא בן 40, אבא ל-7 ילדים, הוא דיג שחי במקום ומתפרנס מדיג (יותר מ-20 שנים), או מחקלאות. מוסא שואף להפוך את המקום למסעדת דגים משגשגת. בשטח הזה של כפר הדייגים ישנם כ-40 דייגים. ישנן בערך 15 סירות של דייגים שחיים בים, ולכל אחד מהם כ-50-60 אנשים להם הם אמורים לדאוג.

המקום של מוסא מעוטר קונכיות. קונכיות אלה היו נדירות מאוד עד לפני כ-20 שנים, מין שהיגר מים סוף דרך תעלת סואץ ("הגירה לספסית" על שמו של פרדיננד דה לספס) והשתלט על החוף הים תיכוני, מינים מהגרים ודוחקים את המינים הקיימים.

אמה A מקבלת את מימיה כנראה מעין צור, רמת הנדיב. יש החושבים שמעינות שוני שימשו בשלב כזה או אחר לאספקת המים לקיסריה (שי לא מסכים עם זה אבל יש חוקרים אחרים שכן). הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל זיהתה במאה ה-19 מסביב למעינות שוני שרידים של סכרים – שי אומר שגובה המעינות נמוך מדי ולא יכול שהם הובאו לאמה, אולי הסכרים מעידים על הרמת המים. ממעינות שוני יוצאים 4.5 מיליון קוב של מים, קשה להאמין שלא השתמשו בהם, יכול להיות. באמה B נתרמים מי עין צברין, אותה מערכת של באר הרמה שאוספת את מי המעיין, מרימה אותם ומכניסה אותם לאותה נקבה של כ-6 ק"מ בתוך סלע הקירטון. אמה C היא אמה מאוחרת יותר. שלושת השלבים של האמה הגבוהה והאמה הנמוכה, יחד, הובילו את המים לקיסריה. חושבים שיש עוד אמה שבאה מדרום, אזור נחל חדרה, וגם היא הזרימה מים לקיסריה, אולם אי אפשר להראות אותה.

האמה הנמוכה מתוארכת לתחילת המאה הרביעית לספירה והיא מובילה כמויות גדולות של מים שלא שימשו לשתייה (מים מליחים). האמה מתחילה במפגש של נחל תנינים ונחל עדה. הסכר הצפוני נמצא בשטחים של מעגן מיכאל. יש להם בריכות דגים בצפון לביצות כבארה, קרוב לכביש (בין כביש 4 לכביש 2). אורכו 900 מ'.

המים יכולים לברוח לנחל דליה, צפונה, וכדי ליצור את בריכת ההרמה האדירה יוצרים את הסכרים. הגעת המים מהנחלים ומהמעיינות הרבים, תוך בניית הסכרים יוצרת אגם גדול והעלאת מפלס המים בכ-2 מטרים. **האמה הגבוהה, אמה A**, מתוארכת לתקופת הנציבים (שנת 6 לספירה עד שנת 66 לספירה, כך נהוג להתייחס לתקופה, אולם יש נציבים גם מאוחר יותר. קיסריה ממשיכה לשמש מקום ישיבת הנציבים עד סוף התקופה הביזאנטית). יוספוס לא מציין אמה זה בכתביו השונים. האמה הגבוהה מתחילה במעיינות שוני, תוך שימוש באמה קצרה יותר מעין צור למעיינות שוני (אמה שמוסיפה כמות מים קטנה באופן יחסי).

אמה A תפקדה מתקופה הנציבים עד סוף התקופה הביזאנטית, כ-600 שנים.

אמה B מתחילה גם היא בשוני ונבנתה בימי אדריאנוס.

לאמות היו בעיות קשות של תחזוקה בגלל שקיעת קרקע ועם הצפת הקרקע הבעיות החמירו.

האמה עם הצינורות ליד בית חנניה היא אמה C והיא אמה מהתקופה הביזאנטית (מאה 4). היא התחילה בנחל איילון ליד פארק אלונה, נועדה להעביר כמות קטנה של מים ממקום גבוה.

ספי פורת במאמר שכתב, מניח שהאמה היא ביזאנטית. חוקר חשוב וידוע- אסמכתא לקיסריה.

זה אומר שהעיר גדלה לא רק לרוחב אלא גם לגובה. בקריית השלטון היה קומה אחת יותר גבוה אבל היה חשוב להם לספק מים לגובה זה. הם ויתרו על אמה B, ובנו את אמה C. אמה שמגיעה מבית חנניה צריכה לעבור מתחת לבתי של ג'יסר א-זרקא. נקבת פירים מתחת לבתים והם היו פותחים את הדלתות וזורקים פנימה, היום הכניסה אסורה.

האזור שהוצף - החלק הצפוני הוא הסכר והחלק הדרומי זה אזור בית חנניה.

נקבה באורך 6 ק"מ, כל סדק שחוצים הוא מעיין קטן, הנקבה הארוכה נועדה לאסוף מים נוספים לאורך הדרך.

המעיינות בשוני נמוכים מדי כדי להוביל את המים לקיסריה במפלס הגבוה. נוסף על כך יש עוד צורך להעלות את המים באמצעות סכר כדי שיוכלו לספק מים לקיסריה באמה C. ההנחה היא שהמעיינות בפארק אלונה היא המקור לאמה C. לאורך הנקבה, דרך סדקים רבים בסלע, נובעים מעיינות נוספים שהם למעשה מוסיפים את כמות המים העיקרית הזורמת בנקבה.

הנקבה הארוכה חוצה את רכס הקירטון ואזור רמות מנשה ואוספת מים בדרך.

תמליל סיור מספר 6 לקיסריה

מסלול: קיסריה

נסיעה לחוף האקוודוקט

נכנסים לקיסריה דרך אור עקיבא, זו כניסה חדשה ומהירה, ומתחילים בחוף האקוודוקט - אמות המים. **אור עקיבא** - מקור השם - לפי מסורות תלמודיות רבי עקיבא נכלא בקיסריה, בזמן מרד בר כוכבא, עונה קשות, בשרו סורק במסרקות של ברזל, עד שמצא את מותו. הוא נחשב לאחד מעשרת הרוגי מלכות.

הליכה לאורך החוף לגן הלאומי

אמת המים הנמוכה - תחילתה במפגש בין נחל תנינים ונחל עדה, בגן הלאומי נחל תנינים. ראינו שם את שני הסכרים שהרימו את מפלס המים בכל העמק, בבריכת הרמה אדירה, בסך הכל בשני מטר: מ-4.5 מטר מעל פני הים ל-6.5 מטר. זה איפשר את הזרמת המים לקיסריה בגרביטציה, בשיפוע קטן מאוד, קרוב לאפס. הקירוי שלה בצורת קימרון. הקימרון משוחזר בכמה חלקים של האמה, קרוב לסכר. מטרת הקירוי בדרך כלל היא למנוע כניסה של חול, לכלוך, לשלשת ציפורים. מקורם של המים באמה הזאת הוא גם בנחל עדה ונחל תנינים, וגם 3000 מעינות, נביעות שהיו בכל העמק, שהוצף בעקבות בניית הסכרים. מאגר המים שנוצר מהסכרים הוא עצום, של 6000 דונם: מאזור בריכות הדגים של מעגן מיכאל, ליד זכרון יעקב, ועד מושב בית חנניה. העמק הפך להיות לביצה של מים עומדים - ביצת כבארה. הביצה יובשה בין 1924-1932. המים זרמו מהביצה לתוך האמה. במחקר יש הסכמה שהמים שזרמו באמה הנמוכה לא היו מי שתייה. עצם זה שהמים הגיעו מביצה - היה ברור לרומאים שזה לא מתאים לשתיה. גם ברומא, למשל, הובילו 11 אמות מים אל העיר, שלפחות אחת מהן יצאה מתוך גוף ביצתי, והיא לא שימשה למי שתייה. קירוי של אמות חשוב מאוד כשמדובר על מי שתייה, וכאן יש אמה שלא שימשה לשתיה ובכל זאת היא מקורה. זה לא ברור למה.

הגדרות סוגי מים: מים שפירים (מי שתייה) מכילים בין 0-400 מ"ג כלור לליטר.

מים מליחים מכילים בין 4000-400 מ"ג כלור לליטר.

מי ים מכילים בין 40,000-4000 מ"ג כלור לליטר.

עין תמסח - המעיין הגדול ביותר בין 3000 הנביעות, שרובן קטנות, הוא של מים מליחים. בבדיקות שעשו בעת החדשה - גם היום הנביעות באזור מכילות סביב 1700 מ"ג כלור לליטר, ומניחים שכך זה היה גם בעבר. כנראה שיש גופי מלח בתשתית, מאיזושהי ימה שהתייבשה. מים גשמים, מים מתוקים שמחללים למי התהום - סופחים את המלח ונובעים אחר כך כמים מליחים.

השימוש באמה - ההנחה המקובלת היא שמים מליחים לא שימשו לשתיה, אז למה שימשו? כאן אין דעה נחרצת ומוחלטת, אך ההצעות הן: שימוש לבתי מרחץ, לשיטיפה בלטריות (בתי שימוש), לגינות נוי, ועוד. יש הרבה סוגי צמחים שכמות כזו של מלחים לא בעייתית מבחינתם, כי זה לא מי ים של 40,000 מ"ג כלור. שימוש למזרקות - נעשה גם כדי לפאר ולקשט את העיר, אך שימש גם למילוי מים ע"י תושבי העיר שהיו באים למזרקה עם קנקנים כדי למלא מי שתייה. לכן במזרקות זרמו מים שפירים. האיזוי של המים לא כל כך העסיק את הרומאים. נושא בזבוז המים לא העסיק אותם בכלל, והמים זרמו ביום ובלילה ללא הפסקה. **כמה זמן פעלה האמה?** רואים את הטיח משני הצדדים, וקצת סימני טרוורטין בשכבה דקה (נטף נחלים). יש הטוענים שהשכבה הדקה - זה מוכיח שהאמה לא היתה בשימוש זמן רב, אך אין הוכחה ברורה לכך - כמה זמן היתה בשימוש. יתכן שהיתה בשימוש במשך כל התקופה הביזנטית -

מהמאה הרביעית עד המאה השביעית. בניית הסכרים על נחל עדה ותנינים מתוארכת לתחילת המאה הרביעית לספירה - סוף התקופה הרומית ותחילת הביזנטית, וכנראה אז נבנתה גם האמה. האמה הזאת מגיעה עד החומה הצפונית של קיסריה, מצאו חלקים ממנה בדרך, אך לא מצאו עדיין חלק שלה בתוך העיר, ולכן קשה להגדיר לאיזה מטרת שימשו המים. צריך לחפור ולחפש את האמה בתוך העיר, וזה עוד לא נעשה. **מלריה** - בביצות התפתחו יתושי האנופלס שגורמים למלריה. בעת העתיקה קראו למים האלה מול-אר (מול=רע, אר=אויר בלטינית), ומכאן שם המחלה - מלריה. חשבו שזה אויר רע. בשנת 1898 - בהודו - חוקר בשם רוס הבין לראשונה שזה לא אויר רע, אלא יתושת האנופלס מעבירה את הפרזיט שנקרא מלריה. בארץ סבלו ממנה עד סוף שנות ה-40 של המאה ה-20. בשנות ה-40, הבינו גם כאן שהמקור הוא היתושים, והבריטים עשו שני דברים: ריססו ב-DDT וניסו לחסל את היתושים, ללא הצלחה, והם בעצם פתרו את הבעיה ע"י הוספת דג הגמבוזיה למקורות המים. הגמבוזיה אוכל את הזחלים שמטילה היתושה במים. הסיפור של יבוש החולה בשנות ה-50, שטענו שזה בגלל המלריה - היה קשקוש, כי אז כבר לא היתה בעיה של מלריה בארץ.

האמה הגבוהה - האמה הגבוהה היא סיפור אחר, אופי אחר, מים ממקור אחר. זו האמה שהתחילה בשוני ועברה בבית חנניה אפשר לראות את האמה הגבוהה על כל חלקיה. האמה הגבוהה התחילה במעינות שוני, בשלבים B, A. היא הובילה מים מתוקים בשפע לקיסריה. **אמה A** - בעבר היתה מקובלת ההנחה שהאמה הקדומה ביותר, אמה A, היא מימי הורדוס, כי הוא בנה את העיר כעיר מתוכננת ומשוכללת. ד"ר יוסף פורת ערך בדיקות ארכיאולוגיות שונות, ולפי סוג הטיח באמה A הוא קבע שהיא נבנתה מאוחר יותר. גם בבדיקות בעיר עצמה של הצנרת ומערכת המים, לא מצאו שום הקשר לימי הורדוס אלא רק לתקופה מאוחרת בכמה עשרות שנים.

בימי הורדוס המים הגיעו ע"י בארות ובורות מים. בארות שנחפרו ל-5-6 מטר כבר הגיעו למי תהום. לא היתה בעית המלחה של בארות כי אף פעם לא שאבו שאיבת יתר, כמו היום. המים המתוקים מגיעים עד הים, במפלס יותר גבוה מאשר המים המלוחים.

הסיבה לבניית אמות הייתה הרצון לתפעל מתקני מים זורמים - מזרקות, בתי מרחץ, לטריות. זה מבטא התפתחות תרבותית. רצו לשכלל את העיר, ולהפוך אותה לעיר רומית מסודרת ומתקדמת. בכל עיר היו

לפחות שתי אמות. היום מקובל לומר שאמה A נבנתה בתקופת הנציבים הראשונים, באמצע המאה הראשונה לספירה, לפני המרד הגדול. אמה A חצתה את העמק שהוצף, הוא מבוסס על קרקע כבדה, חרסיתית, שהיא זזה ועובדת, והיציבות שלה בעייתית. אמה A החלה לסבול מתקלות עוד לפני הצפת העמק. מסיבות אלה הרומאים החליטו שצריך לתגבר את האמה וליצור לה גיבוי.

אמה B - נועדה להוסיף כמויות ניכרות של מים, וגם לשמש גיבוי בזמן תיקונים באמה A. גם אמה B יצאה משוני, מאותו מקום. יש לפחות 9 כתובות בלטינית שהתגלו לאורך אמה B, שכולן מזכירות את האדרינוס בן טריאנוס, שבתקופתו נבנתה האמה. כלומר – במאה השנייה לספירה. חלקן ניתן לראות בבית חנניה. לפי הכתובות - האמה נבנתה ע"י יחידה של הלגיון העשירי. אמה B נבנתה בצמוד לאמה A. ברור שהן היו מקורות כי אלה היו מי שתיה, ויש מקומות שהקירוי שרד ורואים את הצורה שלו – בצורת גמלון (משולש). הבונים של אמה B רצו להתחבר לאמה A ולתת לה חזות דומה לאמה A. כשמסתכלים כיום על האמה הגבוהה זה נראה אמה אחת, אך בעצם היא מורכבת משתיים-שלוש אמות. שלב A בצד המזרחי יותר, וצמודה לאמה B, בצד הים, שנבנתה סביב תקופת מרד בר כוכבא, במאה השנייה. הייתה כאן נוכחות מסיבית של לגיונות רומיים, שעזרו בבניית האמה.

אמה C - בהמשך נבנתה אמה C בתוך אמה B, עם צינורות חרס. היא נבנתה בתקופה הביזנטית, והובילה מים לקיסריה במפלס יותר גבוה ב-2 מטר. המים הוכנסו לתוך צינור ונוצר מעין גיחון-סיפון, שאיפשר להגביה את מפלס המים בעיר, למרות שהיה בכמות קטנה, כי חתך הזרימה בצינורות היה קטן. בתקופה הביזנטית הוקמו מבנים גבוהים יותר, שהיו מספיק חשובים, שאליהם רצו להוביל מים זורמים. (למשל – בנו עוד קומה, שבה אולי גר המושל). לכן ויתרו על הכמות הגדולה שזרמה באמה B, ביטלו אותה, ובתוכה הניחו צינור שיביא מים במפלס גבוה יותר, אל הקומות הגבוהות בבניינים. מעינות שוני נמוכים מידי, ולא יכלו לספק מים לגובה הזה. אז הוקם הפרויקט של מי קדם- פארק אלונה, שמתחיל במפלס גבוה יותר, בנחל תנינים עליון. הניקבה הזו, של 6 ק"מ, שאוספת נביעות קטנות מתוך הסדקים בסלע, לא הניבה בכלל כמות גדולה של מים, אבל היתה במפלס גבוה. בסוף הניקבה המים המשיכו באמה חיצונית, שברובה לא שרדה. כיום אפשר לראות אותה רק אחרי שוני. גם בבית חנניה רואים קטעים מהצינורות של אמה C. הצינורות הצרים נסתמו במשך הזמן, השיטה לא הוכיחה את עצמה לאורך זמן, ולכן ביטלו את הצינורות ובנו מעל הצינורות אמה פתוחה. אפשר לראות אותה בקטעים שונים לאורך החוף. לסיכום אמה C: בזכות הנביעה שהתחילה במפלס גבוה יותר, והזרמה בשיטת סיפון-גיחון, התאפשרה הזרמת מים למפלס גבוה יותר ב-2 מטר. יש מקום שהאמות (הנמוכה והגבוהה) חוצות זו את זו, קצת צפונה מהעיר.

אמה A יכלה להמשיך לתפקד כל הזמן. שום דבר לא הפריע לה, מלבד עבודות תיקונים ותחזוקה. האמה שמתחילה מעין צור(שראינו ברמת הנדיב) יצאה מתוך ניקבה קטנה, הובילה מים לכיוון שוני, והעודפים שלה הצטרפו לאמה C. זה לא מקור מים משמעותי לעיר גדולה. אמנם המים לא הלכו לאיבוד, אך הם לא היו בכמות משמעותית.

אמה דרומית - מדרום לקיסריה נבנתה בתקופה הביזנטית עוד אמה שהובילה מים בצינורות ממעין עין אל עסל (מעין הדבש), ליד נחל חדרה. הובילה מים מתוקים בצינור בקוטר 17 ס"מ. מצאו חלקים שלו, אך בדרך כלל לא מגיעים לשם בטיוולים.

כתובת על האמה - יחידות שונות של הלגיונות בימי האדריאנוס בנו את האמה. היו יחידות שהתמחו בעבודות אזרחיות – סלילת דרכים, בניית אמות וכדו'. כל יחידה רצתה להנציח את הבנייה שלה. לקחו אבן גיר, שלא עשויה מכורכר כמו כל האמה. חצבו עליה את טבלת האזניים (טבולה אניסטה) – שני המשלושים בצדדים. על האבן כתוב: "אימפרטור טריאנוס האדרינוס אוגוסטוס וקסילאטיו לגיון עשירי פרטנזיס" (בימי האימפרטור האדריאנוס בן טריאנוס המזוהר והנעלה, יחידת משנה של הלגיון העשירי, שנקרא פרטנזיס, ומושב הוא בירושלים). זו היחידה שבנתה קטע זה של האמה.

במקום שהאמה שבורה - רואים את חתך האמה B משמאל(צד הים) עם שרידי טיח ובהמשך האמה נסתמה עם היסודות של אמה C. היסודות בגובה 2 מטר ומעליהם הונח הצינור. רואים שהצד החיצוני של אמה B מטויח. הטיח חשוב כי האזור עשיר בחול ורסס מלח וצריך לשמור על הבנייה. כל האמה היתה מטויחת.

הרס האמה הגבוהה - כשהולכים מצפון לדרום לאורך החוף יש קטע שהאמה הגבוהה נעלמת, ונוצר מן מפרץ של המים. האמה מופיעה שוב קרוב לחומות העיר. מה שקרה לאמה: בניית הנמל בקיסריה, נמל סבאסטוס ("המזוהר" ביוונית – לכבוד אוגוסטוס), שיבשה את תנועת החולות שמגיעים מדרום. החולות נעצרו ע"י הנמל, בצד הדרומי שלו, וההצטברות היתה כל כך מהירה, שאחרי כמה שנים יכלו לבנות עליהם את ההיפודרום בעיר, על החוף. מצפון לעיר – בגלל חוסר איזון באספקת החולות, שמגיעים משפך הנילוס ומקרקעית הים התיכון – נגרם הרס של החוף. החולות נסחפים לתוך הים, לא היתה מספיק אספקת חולות שמאזנת את הסחף, והמים חדרו לתוך החוף ויצרו מפרץ. בחוף רגיל, כשהים נשאר באותו מפלס לאורך השנים – ההרס הטבעי הוא של 2-4 ס"מ לשנה. אך אם בונים מכשול לתוך הים, כמו נמל, ההרס גדל פי 10. זו התופעה שקורית גם כיום בגלל בניית המרינות באשקלון, בהרצליה, בבית ינאי. הנמל שהורדוס בנה אמנם שקע לתוך הים, כבר 100 שנה אחרי בנייתו. אך למרות שהמזחים שקועים בים, הם ממשיכים להיות מכשול לתנועת החולות.

ההרס היה איטי, וכשהרומאים שמו לב לכך הם כנראה ניסו לבנות קיר שיגן על האמה(אין הוכחה לכך, זו רק השערה). בתקופה הערבית לא היה מי שתיחזק את האמות ואת קיר המגן, הנזק התגבר במהלך השנים, נוצר מפרץ והאמה התמוטטה ונעלמה בקטע הזה.

הפרשי הגבהים - מעינות שוני נמוכים מקיסריה ב-70 ס"מ. זה הפרש שקל להתגבר עליו ע"י יצירת סכר או בריכת הרמה. בשוני בנו בריכת הרמה בגובה 1.20 עד 1.50 מ', וכך הרימו את המים לגובה כזה שיוזרמו בגרביטציה עד קיסריה, בשיפוע מתון. מה שגורם למים לעלות זה גובה האקוויפר במורדות הכרמל, והם עולים בכלים שלובים עד גובה האקוויפר.

סיכום אמות המים:

אמה נמוכה – מהתקופה הביזנטית - מהמעיינות והביצה שיצרו הסכרים – מים מליחים.

אמה גבוהה A - מתקופת הנציבים (מאה 1) - ממעינות שוני - מים מתוקים בכמות גדולה.
אמה גבוהה B - מתקופת האדריאנוס (מאה 2) - מעינות שוני - מים מתוקים, לגיבו ותיגבור אמה A.
אמה גבוהה C - מהתקופה הביזנטית (מאה 4) - מתנינים עליון, מי קדם (+ עין צור) - מפלס גבוה, כמות קטנה בצינורות, בתוך אמה B ובמקומה.

אמה דרומית - מהתקופה הביזנטית (מאה 4) - מעין אל עסל - מים מתוקים בצינורות. האמות פעלו ותיפקדו מתקופת הנציבים (מאה 1) עד סוף התקופה הביזנטית. בתחילת התקופה הערבית לא היה מי שיתחזק את המערכת, והיא יצאה משימוש. כלומר האמות פעלו בערך 600 שנה!! בתקופה הערבית חזרו להשתמש בקיסריה בבורות ובארות, כמו שרואים בכל מישור החוף.

קטע של חומה ביזנטית - רואים קטע של קיר בניצב, לכיוון הים, כיוונו מזרח מערב, שיוצא מהאמה. זו כנראה חומת העיר בתקופה הביזנטית. בתקופת הורדוס העיר היתה קטנה יותר, והחומה שלה שרדה בצורה די טובה. החומה הביזנטית הקיפה שטח גדול יותר, ונוצרה חומה בתוך חומה. היא מזוהה בכמה נקודות מסביב לעיר. העיר הגיעה לשיא התפתחותה בתקופה הביזנטית, כמו ערים רבות נוספות בארץ שהגיעו לשיא בתקופה זו.

קלואקה - יש עוד תעלה מוזרה, נראה כמו ניקוז או תעלת ביוב גדולה (קלואקה).

קסטלום - מיכל, כמו בריכה קטנה - ההנחה היא שכאן, קרוב לחומת הורדוס, היתה נקודת חלוקה של המים. השקעת המים וחלוקה לכמה כיוונים בעיר.

שער צפוני מימי הורדוס - מצדדיו שרידים של שני מגדלים עגולים בחומת העיר ההרודינית. מתחת למפלס השער רואים תעלת ביוב מתחת לרחוב, שניקזה את המים, מי גשמים, מי לטריות וכו'.

בית כנסת בצפון העיר - קרוב למצוק, בתקופת המנדט התחילו לגלות כאן פריטים שונים, ביניהם כותרות קורניתיות ועליהן מנורות. זה מזוהה בדרך כלל ככותרת של בית כנסת. ב-1947 יעקב אורי חפר כאן ואח"כ חפרו בשנות ה-50-60 מיכאל אבי יונה ז"ל ואהוד נצר ז"ל. הם חפרו לעומק כי מצאו פריטים בעלי אופי יהודי מובהק. גילו חמש תקופות, הקדומה ביותר ההלניסטית. גילו ממצאים מהתקופה הרומית הקדומה - נרות הורדוסיים עם חרטום מקורצף. אלה נרות של המאה הראשונה (צאצאי הורדוס). אם היה כאן בית כנסת במאה הראשונה, אז כאן פרצו מהומות מהקשות ביותר שהובילו לפרוץ המרד הגדול. יוסף בן מתתיהו מתאר שבזמנו של הנציב גסיוס פלורוס (66-64) - יהודים רצו להרחיב את בית הכנסת שלהם וביקשו לקנות עוד שטח/חלקה לצמודה לבית הכנסת, שהיתה בבעלות נכרי. הם שילמו כסף לפלורוס כדי שיעזור להם, והוא לקח את הכסף ויצא לסבסטיה.

בשבת בבוקר היהודים מצאו בפתח בית הכנסת קערה ובה ציפורים מתות. המשמעות קשורה לספר ויקרא י"ד - מצורע שנרפא מהמחלה צריך להקריב ציפורים:

ב זאת תהיה תורת המצורע, ביום טהרתו; והובא, אל-הכהן, ג נץ, צא, הכהן, אל-מחוץ, למחנה; וראָה, הכהן, והיָה נרפָא נגע-המצורע, מן-הצרוע. ד וצָה, הכהן, ולקח למטהר שתי-צִפְרִים חיות, טהרות; ונָץ אָרֶז, ושְׁנֵי תולעת נְאֻזָב. ה וצָה, הכהן, ושָׁחַט, אֶת-הצפור האֶחָד--אֶל-כַּלִּי-חָרֶשׁ, על-מִים חַיִּים. ו אֶת-הצפור החַיָּה יָקַח אֹתָהּ, וְאֶת-עֵץ הָאָרֶז וְאֶת-שְׁנֵי תולעת נְאֻזָב-הָאֵלֶּה; וטָבַל אֹתָם וְאֶת-הצפור החַיָּה, בְּדַם הַצֹּפֵר הַשֶּׁחֻטָה, עַל, הַמַּיִם הַחַיִּים. ז והָזָה, עַל הַמִּטְהָר מן-הַצֹּרֵעַ--שָׁבַע פְּעָמִים; וְטָהַר, וְשָׁלַח אֶת-הַצֹּפֵר הַחַיָּה עַל-פְּנֵי הַשָּׂדֶה.

נכרים שגרו באזור - הניחו בפתח בית הכנסת את הכלי עם הציפורים, כדי להציג את היהודים כמצורעים ולבזות אותם. המצורעים היו מנודים מהקהילה בדרך כלל. האירוע גרם להתלקחות ושפיכות דמים, והיה בין האירועים הבולטים שגרמו לפרוץ המרד.

לא בטוח שזוהו שרידים של בית הכנסת הקדום. מעליו גילו מבנה ציבורי מהתקופה הרומית מאוחרת/ביזנטית ובו יש הקשר ברור יותר: מבנה מלבני בציר צפון דרום, כניסה ממזרח, כלומר מבנה רוחבי: נכנסים מקיר האורך ופונים דרומה לצורך התפילה. התגלו עוד פריטים וכתובות, חלקי סורג עם ציורים של מנורה, שופר, לולב. מצאו כתובת: "ברילוס הארכיסניגוגוס דה-פרונטיסטס": ברילוס (זה שם של יהודי) ראש בית הכנסת, המשגיח. הכתובת נמצאת במוזיאון בשדות ים. אלה שרידים מובהקים של בית כנסת.

גילו גם שלושה שברים, שרידים של לוח שמציג את משמרות הכהונה. זה מוזכר בספר דברי הימים א, פרק כ"ד רשימה של 24 משפחות כוהנים שכל אחד מהם כיהן משמרת של שבועיים בשנה במקדש:

הפעילות של משמרות הכהונה נמשכה כל זמן קיומו של בית המקדש, אבל המשפחות לא נעלמו גם לאחר החורבן בשנת 70. לאט לאט התכנסו חלקן בגליל, ואחרי מרד בר כוכבא, כשהיה חרבה, המשפחות עברו כולן לגליל. גם בגליל התגלו שברים של רשימת משמרות הכהונה, בבית כנסת שהתגלה בנצרת, בעיר רחוב, מדרום לבית שאן, גם באשקלון, וגם בתימן. החוקרים סבורים שרשמו את השמות על לוח בגובה מטר, לפי הסדר, עם הכינוי ועם שם העיר שלהם: "המשמרת הראשונה - יהוירב, מכונה מסרבי, במירון. משמרת שנייה - ידעיה, מכונה עמוק, בציפורי. משמרת שלישית - חרים, מכונה מפשטה... " במקומות שונים גילו חלקים שונים של אותה רשימה, ולפי זה משחזרים. הסדר נשמר בכל מקום, וניתן לראות את הדמיון ביניהם. ההנחה היא שבתי הכנסת השונים הציבו את הלוח, ובשבתות ציינו את המשמרת האמורה לכהן כעת במקדש, מתוך תקווה שיחזור וייבנה במהרה. אשתו של מיכאל אבי יונה ציירה ושיחזרה את כל הרשימה, שמופיעה גם בפיוטים שונים בתקופה הביזנטית והערבית הקדומה. הכתובת נכתבה לפעמים בעברית או בארמית.

לפי הממצאים אפשר להסיק בוודאות שהיה פה בית כנסת בתקופה הרומית מאוחרת/ביזנטית, וההשערה היא שכאן עמד גם בית הכנסת בתקופת הנציבים, לפני המרד הגדול. השרידים לא במצב שאפשר להביא לכאן מבקרים או תיירים. הפסיפס שרואים כיום הוא מאוחר יותר, כנראה ביזנטי:

היה כאן גם מעין קטן של מים מתוקים - עין עוואד - ממש קרוב לשפת הים.

אמפיתיאטרון של קיסריה - בקיסריה היה יותר מאמפיתיאטרון אחד. המקום הזה מוכר כבר משנות ה-50, כשראו בצילומים של חיל האויר הבריטי וצילומים של גרמנים, רואים מן שקע מעוגל שמוקף בגבעה קטנה, בתוך התחום של העיר הביזנטית, כ-80 מטר מחומת העיר. גודלו 90 מטר על 75 מטר. זירה יותר גדולה מהקולוסיאום, שהיה האמפיתיאטרון הגדול ביותר בתקופה הרומית. ב-1961 הייתה משלחת של אברהם נגב שעשתה ניקוי בעיקר של קיסריה הצלבנית, שרואים היום. הם עשו כמה תעלות במקום

אך לא מצאו מספיק שרידים והחליטו לא להחליט... ב-2009 אנשי שדות ים הכשירו שטח לגידול בנגות, ואז פגעו בקירות וקראו לרשות העתיקות. בוצעה חפירה קטנה ודי מהר התברר שזה אכן אמפיתאטרון מרשים. רשות העתיקות השקיעה כסף בחפירות נוספות, וזה די נדיר כי אין להם כסף לחפירות יזומות. בסך הכל נחפר עד כה חלק קטן מאוד מהאתר, פחות מ-5%.

הוא בנוי לפי הכללים שנבנה גם הקולוסיאום ברומא, שלאחריו נבנו באותה שיטה כל האמפיתאטראות. מכירים יותר מ-150 אמפיתאטראות בעולם, ומבדילים ב-4 סוגים שונים. הראשון, שבנוי על סוללות עפר טבעיות, שעליהן הוסיפו מושבים. זו הדרך הפשוטה ביותר, אך מקסימום הקיבולת שלהם הייתה 10,000 איש. הרומאים התחילו לבנות קמרונות וקשתות שתמכו את מבני המושבים. בכך הגדילו את קיבולת המושבים בצורה משמעותית.

התגלה חלק קטן מהקוויה (גוש מושבים) המערבית, חלק מהקוויה המזרחית, שהשתמרה הרבה יותר טוב. תחורו גם שטח במרכז הזירה כדי לבדוק אם יש תעלות תת קרקעיות כמו שאמורות להיות באמפיתאטרון. קשה להעריך את הגודל המדויק, אך מדברים על יותר מ-4 דונם. כדי לזהות את קווי המיתאר של המתקן - עשו עוד כמה בדיקות קטנות בהיקף. בחפירה כזו - או שחופרים את כל המתקן ושומרים עליו ומטפלים בו, או שלא נוגעים בכלל, כדי שלא ייהרס מהחשיפה. בינתיים אין מימון לכל החפירה, ואם לא ימצא, יתכן שיכסו אותו בחזרה. החפירה עצמה היא רק כמה מיליונים, אך השימור והתחזוקה עולים הרבה יותר.

הערכת המידות של המתקן - 120X130 מטר, מתקן ענק, עם שלוש קוויות, (מפלסי מושבים) ועוד פודיום - מושבים למכובדים. רוחב הפודיום יותר מ-3 מטר, והתרומם מעל הזירה בגובה של 3.5 מטר. כנראה היו עליו 3-4 שורות של מושבים עשויים שיש. על חלק מהם נמצאו כתובות עם שמות של פקידים גבוהים בעיר, חברי מועצת העיר. הכתובות פורסמו בתיאור חפירות קיסריה. מעל הפודיום היתה קוויה ראשונה, נמוכה, שמתבססת על קמרון שהקיף את הזירה מסביב. רוחב הקמרון יותר מ-4.5 מטר, ועליו 10-12 שורות מושבים. מעליו קמרונות רדיאלים וקירות משופעים באלכסון, בשתי קומות, כנראה עם מעבר (אמבולקרום) ביניהן. קיר החזית היה בנוי קשתות. שרדו רק היסודות ולכן קשה להעריך כמה מפלסי קשתות היו - 2 או 3 קומות. על גבי קיר החזית היה סטיון (מסדרון עמודים) שהקיף את כל המבנה. החזית של כל מפלס מושבים היתה מוגבהת, כדי לאפשר זווית צפייה לכל הזירה. החיות שהיו משחררים לזירה היו קודם כל מסתתרות ומנסות להיצמד לדופן. אחד הפתרונות כדי להרחיק את החיות היה לבנות רשת חבלים על גבי עמודים, במרחק 3-4 מטר מקיר הזירה. נמר מסוגל לקפוץ לגובה מהמקום 4.5 מטר, ולכן היה צריך להגביה את המושבים לגובה כזה.

תכולת האמפיתאטרון - ההערכה היא שהאמפי הזה יכול היה להכיל 20-25 אלף צופים בצורה נוחה בלי צפיפות. עם קהל רב כזה צריך לדאוג למעברים - וומיטוריה, ונמצאו שרידים למעברים אלה. הוא נבנה כנראה בתקופת האדריאנוס, כשהעיר הכילה 20-30 אלף איש. סוג הבנייה כאן הוא לפי המסורת המזרחית, בעיקר מאבני גזית. לאחר שהפסיק לתפקד - שימש כמחצבת אבן במשך 700 שנה, ורוב האבנים שלו נלקחו לבנייה במקומות אחרים. נמצאו בקיסריה שרידי רחוב, אחד מהדקומאנוס בתקופה הרומית המאוחרת, שאולי היה אחת מדרכי הגישה לאמפיתאטרון. אוכלוסיית העיר הגיעה בשיאה ל-50-70 אלף נפש. בהיפודרום הגדול - מקום ל-70 אלף, תיאטרון של 17 אלף איש, עוד תיאטרון של 10,000 איש, אמפי קטן ועוד. בכל תקופה היו יותר מקומות ישיבה מאשר כל תושבי העיר, ובדאי יותר ממה שצריך. זו היתה מן תחרות בין הערים למי יש יותר מתקנים ויותר גדולים, ויש מסמכים מהשלטון המרכזי שדורשים להפסיק עם התחרות הזו ועם בניית מתקני השעשועים. אצל הרומאים העירוניים - מי שלא הולך לתיאטרון, היפודרום, בית מרחץ וכדו' - לא נחשב לבן תרבות. הם לעגו לכפריים שלא היו מתרחצים ולא הולכים למופע בידור. זה נחשב לסמל סטטוס.

האמפיתאטרון הזה נחשב לשני או השלישי בגודלו במזרח האימפריה הרומית - מיוון עד פרס. יש אחד יותר גדול באפסוס בטורקיה, ואחד יותר גדול ליד סינופה על חוף הים השחור.

בית כנסת - באמפיתאטרון נמצא פסיפס שנבנה במאה 5-6, שנכלל בבית כנסת שנבנה באחד מהתאים הרדיאלים, לאחר שהאמפי חדל לתפקד. ניצלו את החלל שהיה קיים, הפרידו בקיר חלק מהחלל, עשו שיפוץ מינימלי, ובנו שם בית כנסת. נמצאו שם לוחות סורג עם מנורה ועם שופר ולולב, שהם שרידים די ברורים לבית כנסת. מכירים הרבה מקומות שניצלו חללים כאלה לכנסיות, אך זו פעם ראשונה שמוצאים בית כנסת בתוך אמפיתאטרון.

ניקוז - המקום מהווה קערה ענקית שאוספת מי נגר בחורף, וכנראה היו תעלות ניקוז למים, כמו שיש במקומות אחרים, אך כאן לא נמצאו עדיין. גם לא נמצא עדיין שום מקדש או מקדשון לצרכי פולחן, כמו שיש במקומות אחרים. דברים נוספים שלא נמצאו - תאי שירותים, לטרינות, ציליה - מתקן לתליית יריעות לצל.

נמצאו כמה מהתאים הרדיאלים ששימשו בחלקם למחסנים, כחדרי הלבשה לגלדיאטורים, חדרי נשק. נמצא קמרון אחד ששרד בשלמותו, בגובה 3 מטר. נמצא בית יוצר לניסור לוחות שיש, ששימשו לקישוט ובניית המתקן.

בחפירה במרכז הזירה - נמצאו תעלות תת קרקעיות - ציר אורך וציר רוחב, שבהן הוחזקו חיות הטרף. המעברים היו בנויים על סדרה של קשתות וחלונות. הפתחים היו נסגרים בזמן ההופעה עם משטחי עץ מתרוממים. היו מעליות - פלטפורמות מתרוממות שהרימו את החיות המשתתפות אל הזירה. נמצא הציר המרכזי של אחת הגלגלות שהרימו את רמפות האלה. היו תאים שבהם שמרו את החיות במשך כמה ימים או שבועות לפני ההופעה. זה סוג מתקן שנבנה לפי מיטב הטכנולוגיה והידע של אותה תקופה, וכאמור היה גם אחד הגדולים בעולם.

הגן הלאומי קיסריה

הגעה מכביש החוף דרך המחלף שליד תחנת הכח "אורות רבין" ומהכביש הישן כנ"ל או דרך אור עקיבא. האתר מופעל במשותף ע"י רט"ג (רשות הטבע והגנים) וע"י החברה לפיתוח קיסריה, במימון קרן רוטשילד.

הסרט: חווית קיסריה - מסע קסום בהיסטוריה של קיסריה. התרבויות השונות ששלטו בעיר, למן התקופה ההרודיאנית, דרך התקופות הרומית, הביזנטית, הערבית, הצלבנית ועד לימי ראשית הציונית בארץ ומפעל ההתיישבות של הברון רוטשילד.

במגדל הזמן - סרט נוסף לבחירה – מפעלי הבניה של הורדוס, המלך הורדוס, קיסריה וירושלים.
כוכבי הזמן - המיזם האינטראקטיבי עושה שימוש בטכנולוגיות מתקדמות ובדמויות וירטואליות. המלך הורדוס, רבי עקיבא, פאולוס, צאלח א-דין, חנה סנש והברון רוטשילד הם רק חלק מהכוכבים אותם תוכלו לפגוש ולשאול שאלות.

היסטוריה של קיסריה - עד זמנו של הורדוס היתה כאן "עיר עובדת" (בלשונו של יוסף בן מתתיהו) – עיר צידונית (פיניקית) שתחילתה במאה 4-5 לפנה"ס, בתקופה הפרסית. אז נתנו לפיניקים להתישב לאורך רצועת החוף. היישוב הזה נקרא מגדל סטרטון, ישוב קטן ועלוב.

יחסי הורדוס עם היהודים עם היהודים היו מעורערים, כי הוא הומלך ע"י הרומאים. היהודים לא קיבלו אותו כשליט לגיטימי, ולא שלטו עם מלכותו. הוא לא מבית חשמונאי ולא מבית דוד, ולא זכאי להיות מלך לפי ההלכה היהודית. הוא היה דור שלישי למשפחה יהודית מגוירת. בגלל שהוא חש מאוים, הוא רצה לחזק את קשריו עם האוכלוסיה הלא יהודית שהיתה בארץ: נכרים, יוונים, רומאים, שומרונים ועוד. הנכרים היו המשענת שלו על כל צרה שתבוא, ולכן החליט להקים כאן עיר שבה יגורו נכרים ולא יהודים. הורדוס החליט להקים כאן עיר חדשה, מודרנית ומשוכללת עבור האוכלוסיה הלא יהודית, אלה שנאמנים לו. העיר היתה עם מקדשים פגאניים, עם טקסים פגאניים. הורדוס רצה גם להצטייר כשליט בנאי, שליט מתקדם, רצה שכולם יעריכו אותו. באותם ימים, ימי אוגוסטוס הקיסר, שהיה מיטיבו של הורדוס, מי שבנה נחשב למתקדם.

הורדוס השקיע הרבה בבניית העיר המודרנית – קיסריה – על שם אוגוסטוס, מיטיבו. העיר יכלה לשמש לו גם מקום מקלט בשעת הצורך. יכול היה לברוח לכאן בשעת צורך, ולא רק למבצרי המדבר, שאותם ירש מהחשמונאים. פרט לעיר משוכללת, עם רחובות צולבים ומתקני שעשועים, בנה כאן גם נמל, וקרא לו נמל סבסטוס (המזהיר והנעלה – ביוונית, גם זה ע"ש אוגוסטוס).

הנמל של הורדוס - המיוחד בנמל הזה – נמל שבנוי על מזחים. הספנות המסורתית לאורך מזרח הים התיכון התבססה על שיט במקביל לחופים, עגינה במפרצים קטנים, שלכל היותר עברו שיפור קל. אין נמל מזחים במזרח הים התיכון. גדולתו של הורדוס היתה בכך שהחליט לבנות נמל כזה, שיכול להעניק מחסה לספינות רבות וגדולות, דבר שלא היה קודם. כל ספינה ששטה בים היתה תמיד תחת איום. אם קורית סערה, זה נס אם היא תשרוד. סירה קטנה יכולה להסתתר במפרצונים, אך ספינה גדולה תמיד היתה באיום קיומי, והרבה מהן נטרפו וטבעו.

בניית הנמל - הורדוס ניצל כמה שוניות ובנה את המזחים עליהן. הורדוס הביא מאיטליה את האפר הוולקני, פוטצולנה, ממפרץ נאפולי באיטליה. הכניס אותו לתוך דוברות ענק, שכל אחת בגובה כ-5 מטר. ערבב את האפר עם אגרגטים נוספים (חצץ, חול, סיד), ובזכות האפר שמתקשה במגע עם מים, כל התערובת התקשתה. הוא השיט כל דוברת למקום המיועד לה, והן שקעו כשהתערובת התקשתה. זה היה הבסיס למזחים הענקיים. על המזח היו פסלים מרהיבים, מגדלור ענק, תעלות שטיפה (להחלשת זרמי מים). נמל גדול ומפואר.

מטרת הקמת הנמל: המסחר באופן כללי זו לא סיבה מספקת. ד"ר אהוד גלילי, ארכיאולוג ימי כתב מחקר בנושא, והגיע לכמה מסקנות (פורסם ב"קדמוניות"): נמל קיסריה הפך לתחנה חשובה בסחר התבואות בין אלכסנדריה לרומא. הקיסרים ברומא סיפקו בחינם להמונים "לחם ושעשועים", למען יציבות השלטון. הלחם היה התבואה, והשעשועים זה המתקנים השונים. אספקת התבואה ממצרים היתה אינטרס מובהק של השלטון הרומי. חלק גדול מצירי התנועה של הספינות בעת העתיקה היה שיט חופי. היו גם ספינות שניסו לחצות את הים ישירות למצרים לסיציליה, דרך כרתים, אבל הרוב היו ספינות מפרשים, ששייטו לאורך החוף, עם הרוח הדרומית- מערבית. היו ספינות גדולות של 200-100 טונות. הנמל שהורדוס בנה, אולי בעצה אחת עם הרומאים, ואולי גם בעזרתם, הלם את האינטרסים שלהם. הוא קיבל ידע מהרומאים, קיבל מהם את הפוטצולנה, עצים מאיטליה. אין ספק שקיבל סיוע מהרומאים, אך הוא בעצם ביצע את העבודה. הספינות יכלו לשוט בעיקר בעונות המעבר, סתיו ואביב. בחורף היה קשה, ובקיץ – לפעמים יש ימים שקטים ולפעמים סוערים. הספינות שעגנו כאן בתקופה שהים סוער – יכולות להצטייד ולהתארגן, לבצע תחזוקה, ובכל מקרה יקדימו להגיע לרומא מהספינות שרק יצאו מאלכסנדריה. אפילו רק כתחנה בדרך – זה מקום חשוב. יכלו לעגון כאן ספינות מלחמה של הרומאים וגם של הורדוס. זה הרקע להקמת הנמל, וזה לא סותר אפשרויות של שיווק או מסחר של תוצרת חקלאית אחרת. רוב המדינות בתקופה ההיא היו משק אוטרקי, וסיפקו את התצרוכת של עצמם. במקרים של חוסר בתבואה – מצרים נתנה פתרון אולטימטיבי. לא היה סחר במוצרים שיש לכולם. יתכן שמהארץ שיווקו תמרים, פשתן, וכדו'. יין יש מספיק גם באירופה, ורק בתקופה הביזנטית היה ביקוש ליין מארץ הקודש. בין השנים 10-22 לפנה"ס הורדוס בנה את קיסריה ואת הנמל, שהיה המפואר והחשוב ביותר במזרח הים התיכון, ואולי בכל הים התיכון.

הנמל שהורדוס בנה היה הרבה יותר גדול ממה שרואים היום. הנמל היה מעגן אדיר של 100 דונם, עם מקום ל-200 ספינות גדולות – אחד הגדולים והמשוכללים ביותר בעולם בתקופתו. הקצה שלו היה הקיר הזקוף שרואים בקצה הדשא. מעל המזח – גבעת המקדשים, המקום הגבוה בעיר. היה גרם של מדרגות שהוביל מהנמל אל המקדש הגדול שבנה הורדוס לאוגוסטוס ולרומא. בתקופה הביזנטית היתה כנסייה על הגבעה הזו. בתקופה המוסלמית היה שם מסגד. פתח הנמל לכיוון צפון מערב, כי הזרמים מגיעים מדרום מערב. מגדלור ענק היה ממוקם בחלק הפנימי שלו (יש ויכוח על המיקום המדויק שלו). המזחים נבנו ע"י תבניות/דוברות עץ ענקיות, מילא אותן בפוטצולנה (אפר וולקני) מאיזור נאפולי באיטליה. השקיעו אותן בים, ואז האפר הזה סופח מים ומתקשה לאבן. המזחים נמשכו בקו ישר לתוך הים, כ-250 מטר, ורק אז המזח פנה לכיוון צפון. פתח הנמל היה בצפון מערב.

שקיעת הנמל (הרס הנמל) – בערך מאה שנים לאחר חנוכת הנמל המזח התחיל להתמוטט ולקרוס. הוא נחנך בערך בשנת 10 לפנה"ס, ובימי הקיסר דומיטיאנוס (הבן של אספסיאנוס, סוף המאה ה-1 לספירה) הנמל התחיל להתמוטט והפך להיות מסוכן. היו כמה השערות במחקרים – חשבו שזה קו שבר טקטוני שהיה

במקום, והמקום רגיש לתנודות. חשבו שזה צונאמי – אך באזור הזה אין צונאמי כל כך חזק. מחקרים חדשים גילו שמדובר ברכס כורכר טבוע ולא קו שבר. מה שקרה -השתתית של המזחים (קרקעית הים שמתחת לדבורות) היתה רכה מידי. היה צריך להניח שכבה עבה של אבנים וסלעים כדי לייצב אותה, וזה לא נעשה בצורה מספקת. במשך השנים – הסערות והזרמים ינקו את החולות מתחת למזחים – התנזלות של החולות. התשתית התערערה והמזחים התפרקו. יש עדויות שניסו לתקן את הנמל בתקופה הביזנטית, אך הנמל המשיך להיחרס ולשקוע, עד שהגיע למצב הנוכחי. לחלק המזרחי של הנמל חדרו חולות, והוא נסתם חלקית. החלו לחדור חולות פנימה ולסתום את הנמל ולהקטיף אותו. על החולות שחדרו נבנו המבנים שרואים היום – הדשא, המסעדות, המסגד הבוסני. הנמל קרס ושקע, ורוב המזחים נמצאים היום 5-7 מטר מתחת לפני הים. אפשר לצלול עם שנורקל ולראות אותם, או לשוט בסירת זכוכית של שדות ים, ולראות את הנמל השקוע. מה שרואים מעל המים זה מזח הדייגים שהוקם לאחר קום המדינה, בעזרת ספינה שמולאה בבטון והושקעה במים. הספינה נעה כל הזמן בתוך המים, נרקבת ומתפוררת, והמזח הזה סובל מאוד. רואים את קיר הבטון שנבנה מעליה, כדי לעצור את הגלים הגבוהים בחורף. בחורף של 2010 המזח הזה קרס וחלק גדול מהמסעדות נפגעו קשה. המסעדות שוקמו, אך המזח עצמו לא שוקם. כדי לשקם אותו צריך כ-60 מליון שקל, בעצם צריך לבנות מזח חדש, ובינתיים לא נמצא מימון. אם תהיה סערה רצינית המפרץ כולו בסכנה, עם כל מה שסביבו.

ביצורים צלבניים בנמל - בתוך המים אפשר לראות עמודים שוכבים במים. זה מזח צלבני. הורדוס בנה את היסודות של המזח, וכנראה גם מגדלור. כשהנמל ההרודיאני המקורי הלך ונסתם, הוא התמלא בחולות, ונשאר רק המעגן שרואים היום. הצלבנים בנו מצודה על החוף, מצודת הנמל, כנראה במקום שעמד המגדלור. כדי לבצר את הנמל הם בנו קיר שמבוסס על העמודים השוכבים. על העמודים נבנה קיר גבוה. ב-1265 בייבס כבש את המקום והרס את רוב הביצורים. במאה ה-19 הגיע אחמד ג'זאר פחה, לקח מכאן עמודים ונבנה איתם מבצרים בעכו ויפו. העמודים היו במקורם בקארדו מהתקופה הרומית או הביזנטית, נעשה בהם שימוש משני ע"י הצלבנים, ושימוש נוסף במאה ה-19. מה שרואים היום זה שרידי הביצור הצלבני.

ביסודות של הביצור הצלבני, במאה 12-13, הצלבנים שתלו עמודי גרניט במים כדי לחזק את היסודות נגד חתירה. בכמה ביצורים צלבניים בארץ יש ביצור בתוך ביצור = ביצור קונצנטרי. בקיסריה הם בנו ביצור חיצוני גדול, וביצור פנימי שהיה במצודת הנמל.

חפירים בתקופה הצלבנית – החפירים בארץ תמיד יבשים, ללא מים, למעט בית שאן, ששם כנראה היו מים. באירופה לרוב החפירים היו עם מים. כדי לבודד את מצודת הנמל, הצלבנים השאירו קשר בין הים מדרום לבין הנמל, ופתחו תעלה ברוחב 18 מטר, מסביב למצודה. מעליה היה גשר עץ שניתן היה לפרק או לשרוף. זה היה מן חפיר חצי טבעי, מלא מים, שיצר מצודה מבודדת על "איי".

חשיבות קיסריה לנצרות :

ישוע עצמו פעל בנצרת, בכינרת, בירושלים, ולא קשור לקיסריה.

פונטיוס פילטוס גר בקיסריה, בארמון הנציבים – הוא הנציב ששפט וצלב את ישוע – שלט 26-36 לספירה.

פטרוס הקדוש (שמעון בר יונה, בשמו היהודי) היה משנים עשר השליחים, ובקיסריה הוא הטביל את **קורנליוס**, שר המאה הרומית(כמו מפקד פלוגה). קורנליוס מוצג בברית החדשה כצדיק, וזו ההטבלה הראשונה לנצרות. זו ההתחלה של הנצרות היהודית, בשנת 39 לספירה. פטרוס היה אחייכ האפיפיור הראשון ברומא, נחשב מחליפו של ישו.

פאולוס (שאול התרסי) – יהודי מתרסיס באסיה הקטנה – שהתנצר, היה בעל אזרחות רומית. היה החשוב בשליחים ונחשב מייסד הנצרות. הרומאים חיפשו את הנוצרים ורדפו אותם. הם עצרו את פאולוס וכלאו אותו בקיסריה למשך שנתיים. בגלל שהיה אזרח רומי, היה יכול להישפט לפני הקיסר, ובשנות ה-60 של המאה ה-1, לאחר מעצר של שנתיים, הובא למשפט לפני נירון הקיסר, והוא הוצא שם להורג וערפו את ראשו. קיסריה חשובה לנוצרים גם משום שפעלו כאן שני אנשי דת חשובים:

אוריגניס – בתחילת מאה 3 לספירה – הקים כאן אולפנה, מרכז ללימודי הדת הנוצרית, עם ספריה גדולה, תרגם את המקרא ועסק במחקר ולימודי הנצרות.

אויזביוס – היסטוריון, אב כנסייה והבישוף של קיסריה(עמד בראש הקהילה) - בסוף המאה ה-3 ותחילת מאה 4, במשך כ-35 שנה לפחות. זה היה בסוף התקופה הרומית, כשהנצרות נרדפה, והוא זכה להיות אחד ממעריציו של קונסטנטינוס, הקיסר שהביא להתנצרות האימפריה, והתחיל את התקופה הביזנטית. הוא כתב כמה ספרים חשובים: ספר על תולדות הכנסייה, על תולדות הנצרות, על תולדות המרטירים הנצרים (קדושים מעונים, ששילמו בחייהם על אמונתם). אונומסטיקון – ספר גיאוגרפי היסטורי המתבסס על יישובים שמוזכרים במקרא. אויזביוס זיהה את מיקומם בימיו ותיאר איך הם נראים בימיו. מכיל 1000 שמות של יישובים עם פיסקה קצרה על כל אחד. נחשב ספר חשוב ומשמש מקור לכל מחקר גם בימיו. יש לו ביטוי גם במפת מידיבא.

כשהנצרים כתבו את הברית החדשה, קראו לתנ"ך – הברית הישנה. כשנצרים הגיעו לארץ הם רצו להכיר גם את האתרים שנזכרים בברית הישנה וגם בברית החדשה. השבטים, הנביאים והמסורות שלנו – חשובים גם לנצרים. הגישה הזו נכונה גם כיום.

חשיבות קיסריה ליהודים: העיר נבנתה אמנם עבור נכרים, עם מקדשים וטקסים פגאניים, אך עם השגשוג והפעילות הכלכלית הענפה, התישבו כאן גם יהודים, שמצאו כאן פרנסה במסחר, מכס וכו'. באמצע המאה ה-1 לספירה - חצי מהאוכלוסייה הייתה יהודים. כשחיות שתי הקהילות גדולות יחד, זה גם מקור לסכסוכים, שאכן פרצו. היהודים אמרו - הורדוס שלנו בנה אותה. הנכרים אמרו - הוא בנה אותה בשבילנו ולא בשבילכם.

בזמן המרד הגדול, פונטיוס פילטוס היה נציב והוא הכניס את ניסי (דגל) הלגיונות לירושלים, וסמלים פגאניים. משלחת של זקני ירושלים ירדו לקיסריה, הגיעו ליד ההיפודרום ודרשו מפילטוס להוציא את ניסי הלגיונות. במרד הגדול (שנים 66-70) היו חיכוכים סביב בית הכנסת, ורוב הקהילה נטבחה וחוסלה.

בזמן מרד בר כוכבא רבי עקיבא נעצר ונכלא כאן, ועונה למוות.
אחרי מרד בר כוכבא יהודה התרוקנה מתושביה היהודים, והתחילה התאוששות בגליל, מה שנקרא דור אושה. אז התחילה התחדשות ופריחה יהודית גם בקיסריה ובאשקלון. היהודים חזרו לכאן אחרי מרד בר כוכבא, באמצע מאה 2 לספירה ותחילת מאה 3. אך היהודים נקלעו לקשיים כלכליים בערים המעורבות, ערים נכריות - בית שאן, אשקלון, בית גוברין, שהיו בשלטון רומי. כי הם גם שילמו מיסים כבדים לשלטונות הערים האלה, וגם הקפידו בענייני המצוות התלויות בארץ - הפרישו תרומות ומעשרות, והקפידו על שנת שמיטה. רבי יהודה הנשיא, שישב בציפורי, שם לב לכך, סביב שנת 200, שיהודים עוזבים את הארץ בגלל המצב הזה, ורצה לעודד אותם להישאר בערים האלה, ופטר אותם מהמצוות התלויות בארץ. זה היה צעד יוצא דופן ומרחיק לכת, המעיד על סמכותו ומעמדו. הוקמו כאן שני מרכזים תורניים: אחד בניהול רבי הושעיה, בתחילת מאה 3. אחד בניהול רבי אבארו, בסוף מאה 3.

בריכה עם סוף (ליד הדשא) - לאחר שהנמל נסתם בחולות, חפרו כאן באר של מים מתוקים בסוף התקופה הביזנטית.

המסגד הבוסני - 1878 - הקיסרות האוסטרו הונגרית פלשה לבוסניה הרצגובינה, ושם היתה אוכלוסייה מוסלמית של בוסנים. עד אז הבוסנים היו פוגעים ומציקים לנוצרים שבתחומם. עם הכיבוש האוסטרו הונגרי - המוסלמים ברחו משם וזכו לקבל מקלט מהשולטן הטורקי עבדול חמיד השני. הוא הציע לכמה עשרות משפחות שלהם להתישב ליד פרדס חנה-1880. הם נקלעו שם לקשיים ומחלות. ב-1884 כמה עשרות משפחות בוסניות התישבו כאן, בחורבות קיסריה, בחסות השלטון העותומני. הם הקימו כאן את המסגד (כנראה היה גם עוד מסגד). השלטונות קיוו שזה יעזור לעצור ולרסן את שוד האבנים שהיה כאן - שוד של אבנים מסותות, של עמודים ופריטים אחרים. גם כאן הבוסנים סבלו מבעיות כלכליות, ולאחר הרבה קשיים, במהלך מלחמת השחרור ב-1948 הם עזבו את המקום. מקצתם גרים עד היום באיזור שכם.

שרה אהרונוסון - ב-1917, על סף הכיבוש הבריטי ע"י גנרל אלנבי, שרה אהרונוסון, ממייסדות ניל"י, שלחה שלוש יונים עם פתק בקשה מהבריטים שישלחו ספינה לעתלית. יונה אחת נחתה בשובך של המודיר - ראש הכפר הבוסני - אחמד בק. הוא מצא את היונה הזרה עם פתק על רגלה. הוא לא הבין מה כתוב כי זה היה בכתב סתרים, אך הבין שיש כאן סיפור כלשהו. הוא העביר את הפתק לשלטון הטורקי, שחשדו בשרה אהרונוסון ועצרו אותה. הם עינו אותה, אך היא לא גילתה דבר ולבסוף שלחה יד בנפשה.

סיור באתר - סדר הסיור בדרך המקובלת הוא **הפנך** ממה שעשינו: כניסה מדרום - לתיאטרון, משם ארמון השונית, אח"כ היפודרום, וילה רומית, בית מרחץ ביזנטי, חומה צלבנית, הנמל והמצודה הצלבנית מדרום הנמל יש אזור של הצטברות חולות, בגלל החסימה שיצר המזח של הורדוס. לימים נבנתה עליהם החומה הצלבנית, אך זה מקום שהיה חלק מהים בתקופת הורדוס.

שער דרומי - היו שלושה שערים לעיר הצלבנית. השער הדרומי לא שער אופייני לצלבנים. רואים שרידי פותה-שקעים באבן שבהם היו צירי הדלתות.

מחסנים - מקרונות מוארכים מהמאה 1 לספירה, מעליהם נבנו מבני המנהלה הרומיים ובעיקר ביזנטיים - בתי משפט, משרדי גביית מיסים ועוד.

פסיפס מפואר - בסגנון של ארבע אמפורות (קנקנים עם בסיס מחודד). מכל אחת יצאו מקלעות של שריגי גפן שמתפתלים ויוצרים נוף של מדליונים. בתוך המדליונים - דמויות בעלי חיים ואנשים. זה סגנון מקובל בתקופה הביזנטית גם בכנסיות, בתי כנסת ובתים פרטיים. כנראה היה כאן בית פרטי ביזנטי. בתקופה הערבית קדחו כאן פיר או באר באמצע הפסיפס, כי הפסיפס לא עניין אותם.

היפודרום (קירקוס בלשון הרומאים) - מתקן למירוץ מרכבות, על שפת הים. יוספוס קצת מבלבל בין שמות המתקנים, יוספוס כתב עליו, שנמצא על החוף בין הנמל לתיאטרון, ואכן מצאו אותו כאן. לפי הממצאים זה היה היפודרום ללא ספק. הורדוס בנה אותו, אורכו 300 מטר, רוחבו 50 מטר. במרכז המשטח יש מחיצה (ספינה), ויש תאי הזנקה (קרקס), משם יצאו המרכבות - שרואים שחוזרים שלהם כיום, משתי תקופות שונות. המרכבות, רתומות לשני סוסים או לארבעה, יצאו והקיפו את הספינה 7 פעמים נגד כיוון השעון. על הספינה היו שני עמודים בשני הקצוות - מטה פרימה ומטה סקונדה, ובריכות מים לקישוט על הספינה. הוא נבנה בעיקר לאתלטיקה, רואים שהמושבים מתחילים נמוך. בנו קיר מעוטר עם ציורים לאורך הזירה, התגלו 8 שכבות של טיח, חלקן עם פרסקות. עם החשיפה זה התחיל להתפורר, ולכן עשו שחזור של אמנים לפי הממצאים המקוריים. הקהל ישב על מושבים בעיקר בצד המזרחי. היו גם מושבים בצד הים, אך הגלים הרסו אותם והם יצאו משימוש. גם כיום הים גורם נזקים למזח, וצריך לשפץ כל פעם.

הסבה לאמפיתיאטרון - ההיפודרום הזה בוטל בימי האדריאנוס, מאה 2 לספירה, והפכו אותו לאמפיתיאטרון למאה שנה. במקומו בנו היפודרום ענק בחלק המזרחי של העיר. כשהפך לאמפיתיאטרון - נבנה קיר מעוגל שסגר רק את החלק הדרומי כאמפיתיאטרון, שליש מהמתקן המקורי. רואים שריד של הקיר המעוגל. היו בו מופעים של שפיות דמים מסוגים שונים. אז היה צריך להגן על הקהל, שישב בשורות הראשונות. כל כמה מטרים עשו חור באבנים (רואים שקעים קטנים), ותקעו שם עמודים עם גדר רשת, כדי שהחיות לא יתנפלו על הקהל. סקאלום - מקדשון קטן שם יכלו להתפלל הגלדיאטורים בערב לפני הקרב, וגם קיבלו ארוחה טובה. הספינה במרכז בוטלה ובמקומה חפרו מנהרות מתחת למרכז המשטח, שמהן יצאו החיות. רואים את התעלות במרכז הזירה.

במאה השלישית נטשו אותו ולא היה בשימוש יותר. המקום הפך לאתר אשפה עירונית, וניקוז של כל הרחובות והלטריות. לפני החפירות, עד לפני 15 שנה, כל ההיפודרום היה קבור בהר של אשפה, חרסים, חולות. רואים חלק מהשכבות של האשפה, עם חתכים של השכבות.

היפודרום חדש – במאה השנייה נבנה בחלק המזרחי של העיר היפודרום חדש גדול מאוד – אורכו 450 מטר, רוחב 90 מטר, עם מקום ל-25,000 צופים. זה היה היפודרום משוכלל, מהמפוארים ביותר שהיו בחלק המזרחי של האימפריה הביזנטית. הוא תיפקד מאמצע המאה השנייה לספירה עד סוף התקופה הביזנטית, והמוסלמים הרסו אותו. רואים כיום את האובליסק שלו, בתוך השדות, מחוץ לתחום הגן הלאומי.

מקדש לאל מיטרס – מיטריאום - קימרון שבו התגלו אלמנטים של מיטרס – אל פרסי, שיום אחד בשנה הורג פר על מזבח. התגלה מדליון של מיטרס הורג פר. למה הרומאים צריכים את האלים הפרסים? בעת העתיקה היתה פתיחות ופגאנים אימצו אלים של פגאנים אחרים. כבר בימי היוונים הם אימצו גם אלים כנענים ופיניקים כמו בעל ועשתורת. מיטריאום כזה מצאו גם ברומא וגם בלונדון.

צינור עופרת – הרומאים ידעו שעופרת מסוכנת לבריאות, אך בכל זאת השתמשו לפעמים בצינורות חרס ולפעמים בצינור עופרת.

בית מרחץ קטן – רואים אלמנטים מוכרים: בכניסה יש פלסטרה(חצר עם בריכה), ופודיטריום (חדר הלבשה), ואח"כ קלדריום(חדרי מים חמים), טפידריום (חדר מעבר-מים פושרים), פריגידריום(חדר צוננים)- בריכות מים קרים.

ארכיון – משערים שזה אולי ארכיון המסים הביזנטי. יש נישא בתוכה יכלו להניח מדפים מעץ, שעליהם הונחו הספרים או הגווילים, עם שטרי חוב. רואים שבשלב אחר בנו גם על הפסיפסים, לא יחסו להם חשיבות גדולה.

רחוב ראשי ביזנטי – רוב השטח המוגבה הוא ביזנטי, וכנראה היה רחוב רומי קודם, במפלס נמוך יותר. רואים את שורת העמודים ברחוב, בכיוון צפון דרום (שמתלכדים עם ארובות תחנת הכוח...). לא בטוח שזה הקארדו הראשי או רחוב מקביל אליו. מערך הרחובות האורתוגונלי היה כבר אצל הורדוס. עד היום נחפרו רק אחוזים בודדים מקיסריה. עמודי שיש או רצפת שיש היו בשימוש בבנייה בארץ רק מהתקופה הרומית המאוחרת – מאה 2 לספירה. אצל הורדוס בכלל לא בנו משיש, אלא אבן מקומית. כל הפסיפסים שכאן-מהתקופה הביזנטית. הריצוף ברחוב מסודר באלכסון כדי שגלגלי העגלות לא יתקעו בחריצים. משני צידי הרחוב רואים מדרכות, חנויות, דומה לקארדו.

חדר פסיפס היעלים - פסיפס של ארבעה עצים שמתכנסים למרכז, דומה לדגם במדבא בירדן. יש בו שני זוגות של יעלים. את שאר השטח ממלאים בקישוטים שונים. התשתית של הפסיפס היא רכה, וכשהג קרס ונפל, העמודים נפלו והשקיעו את הפסיפס בתוך התשתית. לא ידוע אם ברעידת אדמה או הרס מכוון.

לטרינה (שירותים) – מקבלת אספקת מים סדירה ורציפה, יום ולילה, ע"י אמת מים. היו ספסלים מסודרים בצורת "ח", בחצר פריסטילית, חצר פתוחה. האנשים ישבו על מושבים בצורת לוח או עיגול כלשהו. ישבו בחברותא, ביחד, שעות ארוכות, גם בבית מרחץ וגם בלטרינה, וזה היה חלק מהבילוי. בבית מרחץ וגם בלטרינה הייתה הפרדה בין גברים לנשים. כשמסיימים את הבילוי בשירותים, התוצרת נופלת לתעלה ונשטפת עם המים ישר לחוף או לים. לניקוי האחוריים היה ספוג ימי מותקן על מקל. מידי פעם היו מנקים את הספוג, טובלים אותו בקערה כלשהי... המים זרמו כל הזמן, וסילקו מיד את כל הריחות. מועצת העיר כולה יכלה להתכנס כאן ולקבל הכרעות חשובות בעניינים שוטפים...

אסם – חדרים עם קירות גבוהים, מטויחים היטב, יכלו לשמש כאסמים, מחסן לתבואה. היה להם פתח קטן, וסגרו אותו עם לוח כלשהו, נגד מזיקים.

מחסן לקנקני שמן - מבנים מוארכים בדר"כ היו מחסנים. כאן יש רצפת פסיפס גס, לבן, עם שני מקומות בהם מושקע מתחת לריצפה קנקן ענק – פיטאס – שהפתח שלו בגובה הריצפה. זה התאים לאיחסון קנקני שמן, ואם נשבר קנקן, השמן היה מתנקז לתוך המיכל השקוע ולא הלך לאיבוד.

בארות – היו עשרות בארות בעיר, בקוטר קטן- כמה עשרות ס"מ או יותר, בעומק של כמה מטרים, עד מי התהום.

וילה רומית גדולה - מאה 1-3 לספירה. הפסיפסים הרומיים מדויקים ואיכותיים יותר מהביזנטים. פסיפסים ביזנטים בדר"כ יותר רשלניים. יש גם פרסקות (ציורי קיר). מעל הוילה נבנה בית מרחץ גדול מהתקופה הביזנטית, וזה מה שרואים בעיקר. בכמה מקומות חפרו וחשפו קטעים מהוילה הרומית שלמטה.

בית מרחץ ביזנטי גדול : פלסטרה- חצר לאימונים לספורט. במרכזה בריכה קטנה (פיסטינה). העמודים משיש, יושבים על פדסטלים, אדנים. הרצפה מרוצפת בלוחות מגוונים שונים. חדר הלבשה – פודיטריום. קלדריום – החדר החם, זה לב ליבו של המרחץ. שיטת החימום מבוססת על היפוקרסט: אויר חם שזרם מלמטה מתנור, בין העמודים שמתחת לריצפה. האויר החם יצא דרך ארובות. זרימת האויר החם יצרה ניקה של עוד אויר חם, וזה חימם את רצפה והקירות ל-35 מעלות בערך. היו אמבטיות בצידי החדר, שבהן מים חמים שחוממו עם בוילר שישב על התנור. המים מהבוילר זרמו לתוך האמבטיות. יש כמה חדרים חמים וכולם מכוונים לצד המערבי, כי משם באה הרוח שדוחפת את האויר החם. פריגידריום – חדר צוננים, עם בריכת מים קרים, הם הכי רחוקים מהתנור. ביניהם יש חדרי מעבר- טפידריום.

כתובת פונטיוס פילטוס נמצאת ליד בית המושל (שהתגלתה בתוך התאטרון): "הפרפקטוס של יהודה פונטיוס פילטוס בנה טיבריום" (הנציב בנה מקדש לטיבריוס, הקיסר בשנים 14-37 לספירה). זו רפליקה המקור במוזיאון ישראל. חשיבות הכתובת הזו היא לנוצרים, כי אין הרבה שרידים ארכיאולוגיים מתקופת ישוע, וזה אחד הבודדים. הלוח הזה בו נזכר במפורש פונטיוס פילטוס, שדן את ישו לצליבה, מאוד מרגש את הנוצרים, כמו אתרים שונים שישו היה בהם: כפר נחום, הכינרת, קומראן ועוד.

ארמון השונים/ בית המושל -בקצה הדרומי - משערים שכאן הורדוס בנה ארמון, ובמרכזו בריכה שאליה הוזרמו מים מתוקים. יש בו חצר פריסטילית, חצר פתוחה ומוקפת עמודים (אטריום) ומסביב להם חומה, כדי להגן מפני ההרס של גלי הים. בתקופת הנציבים זה הפך להיות בית המושל, הנציב. כשלא תיחזקו את החומה, הגלים החלו להרוס אותה וגם הארמון התמוטט, ושקע בים. היו כאן גם פסיפסים רומיים.

תיאטרון – נבנה בימי הורדוס. מאחורי קיר הבמה (סקנהפרונס) יש "רחבת טיולים" – משטח חצי עגול – מהתקופה הביזנטית, שבו הסתובבו בהפסקה של המופע. כניסת המכובדים, מצד הבמה. מושבי מכובדים היו על כורסאות. רואים קוויה תחתונה, וומיטוריה (מעבר), וקוויה שנייה. מניחים שהיתה גם קוויה שלישית, גבוהה יותר. ההופעות בתיאטרון היו קלילות: מימוס ופנטומימה. הוא עבר שינויים רבים בתקופה הרומית והביזנטית, ומה שרואים היום זה המאוחר יותר.

בתקופה השושלת הסווארית, מאה 3, הוסיפו לתאטרון קוויה שלישית. מאחורי היציעים יש שרידים של אומנות אדירות, בקו מעוגל, שיצרו אמבולטוריום (מסדרון) ורואים קמרונות שכנראה תמכו את הקוויה השלישית. בשיא גודלו היה בו מקום ל-17,000 צופים. התיאטרון תיפקד מימי הורדוס עד הכיבוש המוסלמי סה"כ כ-650 שנה.

מקדש ? – מאחורי התיאטרון רואים כמה שורות של מדרגות, עם אומנות משני הצדדים. זה מזכיר מקדש רומי, שפונה למזרח, וההשערה שכאן זה המקדש שבנה פונטיוס פילטוס לטיבריוס. כתובת ההקדשה נמצאה על אבן בשימוש משני, באחד המושבים העליונים בתיאטרון. בתקופה הביזנטית המקדשים יצאו משימוש, והשתמשו בחלק מהאבנים לבנייה במקומות אחרים.

החומה ליד התיאטרון היא חומה מוסלמית אומאית, וייתכן שהיה כאן ריבאט (מצודת שמירה).
תצוגת עמודים וכותרות – ליד התיאטרון, מתקופות שונות, בחלק מהם רואים כותרות עם ביצים ורמיים, שיובאו לארץ בתקופה הרומית והביזנטית. אצל הורדוס השתמשו באבני כורכר, ללא הרבה עיטורים בעמודים.

תצוגת פסלים – קרוב לכניסה הדרומית לאתר. הרומאים הרבו להשתמש בפסלים, הציבו אותם בתאטרון, בתי מרחץ, בכיכרות ועוד. הפסלים כאן עשויים שיש (מיובא), והיו צבועים בצבעים שונים. מצאו שרידי צבעים ופיגמנטים- ירוק, אדום וכו'. יש כמה מוטיבים קבועים בפסלים: נואם או פילוסוף, עם גלימה. דיוניסוס אל היין והפריין, עם קרן השפע לידו.

פסל של ישוע הרועה הטוב, מחזיק שה, טלה. זה אחד הפסלים המעניינים, כי זה מהתקופה הביזנטית, וזה די נדיר שהיו פסלים מאז. הביזנטיים זרקו את הפסלים הרומאים, זלזלו בהם וראו בזה ביטוי לעבודת האלילים, בניגוד לדת הנוצרית החדשה. יש כמה סוגי פסלים שהתפתחו דווקא אצל הביזנטיים, כמו זה. מבוסס על הבשורה על פי לוקאס, פרק טו, 7-1:

1 פִּינּוֹן שֶׁכֵּל הַמּוֹכְסִים וְהַגֵּנְשִׁים הַחֹטְאִים הִתְקַרְבוּ לְשֹׁמֵעַ אוֹתוֹ, 2 הִתְלוֹנְנוּ הַפְּרוֹשִׁים וְהַסּוֹפְרִים לֵאמֹר: " הִנֵּה זֶה מְקַבֵּל אֶת הַחֹטְאִים וְאוֹכֵל בְּחֶבְרֵתָם. " 3 הַשְּׁמִיעַ לָהֶם אֶת הַמְּשָׁל הַזֶּה: 4 "מִי מִכֶּם הָאִישׁ שֵׁיֵשׁ לוֹ מֵאָה כֶּבֶשִׁים וְכִשְׂאוֹבֵד לוֹ אֶחָד מֵהֶם לֹא יַעֲזֹב אֶת הַתְּשׁוּעִים וְתִשְׁעָה בְּמִדְבַר וְיֵלֵךְ אַחֲרֵי הָאוֹבֵד עַד שְׂיִמְצָאֵהוּ? 5 וְכִאֲשֶׁר יִמְצָאֵהוּ יֵשִׁים אוֹתוֹ עַל כְּתָפָיו בְּשִׂמְחָה, 6 וְכִשְׂבִּיבָה הַבְּתִילָה יִקְרָא לִידֵידוֹ וְלִשְׂכֵנָיו וְיֵאמֶר, "שְׂמַחוּ אִתִּי, כִּי מִצָּאתִי אֶת הַכֶּבֶשׂ שֶׁלִּי שָׁאֵב. " 7 אוֹמֵר אֲנִי לָכֶם, כִּדְ תִהְיֶה שְׂמִיחָה בְּשִׂמְחָה עַל חוֹטָא אֶחָד שְׁחֹזַר בְּתִשׁוּבָה, יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר עַל תְּשׁוּעָה צְדִיקִים שְׂאִינִם צְרִיכִים לְתִשׁוּבָה. "

המשל מבוסס גם על יחזקאל ל"ד, ט"ז: אֶת-הָאֲבֵדֹת אֲבַקֵּשׁ וְאֶת-הַנְּדַחַת אֲשִׁיב וְלִנְשַׁבֵּרֹת אֲחַבֵּשׁ וְאֶת-הַחֹלֶה אֲחַזֵּק וְאֶת-הַשְּׂמֵנָה וְאֶת-הַחֲזָקָה אֲשַׁמֵּד אֲרַעְנָה בְּמִשְׁפָּט:

גבעת המקדשים – במקום הגבוה ביותר בעיר. המדרגות עלו אליה ישירות מהנמל.
המקדש לאוגוסטוס – על ראש הגבעה, נבנה ע"י הורדוס, מאבני כורכר בלבד (אחריו השתמשו גם בכורכר וגם בסוגי אבן נוספים). המקדש נבנה לפי מידות פרופורציונליות, בשיטה ידועה. מספיק שמצאו את הבסיס של המקדש, ולפי זה יודעים לשחזר את מידות המקדש כולו, כמו מקדש רומי טיפוס, עם מדרגות רק בחזית. היה מקדש ענק ומפואר, 46.5 מטר על 28.5 מטר, גובה כ-30 מטר, אך מה ששרד זה רק הפודיום שלו, הבסיס שלו. המקדש נבנה לכבוד אוגוסטוס ורומא, והרעיון היה שכל מי שמתקרב לנמל יראה אותו מרחוק. הוא נהרס בתקופה הביזנטית.

כנסייה ביזנטית אוקטוגונית (מתומנת) נבנתה גם באותו מקום, על הריסות המקדש, במאה הששית לספירה. בכנסיות יש מבנים בזיליקניים, שם היתה תפילה ציבורית, ויש מבנים קונצנטריים (חד מרכזיים), שנבנו לזכר ארוע מסוים, על קבר של מישהו חשוב וכדו'. כנסיות כאלה נועדו לביקור של מאמינים או מעריצים, ולא לתפילה של ציבור רחב. צורת המבנים האלה היו כנסייה מתומנת, כמו כאן, או בצורת צלב, או כנסייה עגולה (כמו בבית שאן). בתקופה הביזנטית היו בונים גג מקונסטרוקציה של עץ ועליה רעפים. רואים את שרידי הקירות בצורת מתומן. בעצם זה מתומן בתוך מתומן, שנבנה על הפודיום ההירודייני. היום רואים עליהם שרידי מבנים מוסלמים.

לא יודעים למי היא הוקדשה במקור, יש סברה, של רינה אבנר, שזה לכבוד פיליפוס המבשר, כי הוא גר בקיסריה. לאחר צליבתו של ישוע בשנת 33 לספירה, עמד בראש הקהילה אחיו יעקב. הנצרים בירושלים בחרו להם 7 אנשים סוציאקונומים, שיעסקו בעזרה לעניים. נקראו גם 7 שמיים שעסקו בענייני סעד. בראשם עמד סטפנוס שנחשב פרוטו מרטיר. אחד מהם נקרא פיליפוס המבשר. בספר מעשי השליחים, בברית החדשה, פרק כא, 7-8: קִשְׁטָיִמְנוּ אֶת הַמִּסָּע מִצֹּר הַגֵּבְעָה לַעֲכוּ. שְׂאֵלְנוּ אֶת הָאֲחִים לְשִׁלּוֹמָם וְיִשְׁבְּנוּ אִתָּם יוֹם אֶחָד. 8 לְמַחְרָת יָצְאָנוּ לְדָרָה וַיָּבֵאוּנוּ לְקִיסְרִיָּה. שָׁם נִכְנַסְנוּ לְבֵיתוֹ שֶׁל פִּילִיפּוֹס הַמְּבַשֵּׁר, שֶׁהָיָה אֶחָד מִן הַשְּׂבָעָה, וְגָרְנוּ אִתּוֹ.

מסגד מהתקופה הערבית הקדומה, היה גם באותו מקום – הצלבנים הרסו אותו עד היסוד. בתקופה המוסלמית והצלבנית המים הגיעו שוב מבורות ובארות, כי אמות המים כבר לא תפקדה.

קתדרלה מימי הצלבנים - במאה ה-13, בימי לואי התשיעי-הקדוש, 1251, הוקמה כאן כנסייה בזיליקנית. הוא ביצר את העיר במתכונת שרואים עד היום. הקתדרלה כאן נקראת על שם פטרוס, זה שהביא להתנצרותו של קורנליוס, שר המאה. בייברס הממלוכי החריב את הקתדרלה יחד עם כל העיר – ב-1265, רק 14 שנה אחרי בנייתו. בנייה אופיינית של ימי הביניים - עם קירות אבן מסיביים שמחזיקים תקרת אבן כבדה, עם אומנות ועמודים וצלעות שתמכו בקימרונות של הגג. רואים את אולם התווך ושתי סיטראות בצדדים. היתה התלבטות במחקר אם המבנה הושלם או לא הושלם, אך נמצאה אבן בצורת איקס, שמעידה שהמבנה הושלם עד סופו, כי בשער הכניסה רואים שאבן כזו היתה תמיכה בראש המבנה.

אפסיס מוזר, שרואים כיום- לא נחפר בצורה מסודרת. ההשערה של ספי פורת היא שהוקם ע"י קהילה יוונית אורתודוקסית שהקימה כאן חווה במאה ה-19.

דגם של קיסריה – בכניסה הדרומית: רואים את מערך הרחובות האורתוגונוליים, ההיפודרום (שהפך לאמפיתאטרון), התיאטרון, ביצורים מוסלמים (ריבאט?), חומת הורדוס, השער הצפוני עם שני המגדלים, אמות המים- הגבוהה (C,B,A) והנמוכה, ארמון השונית(ארמון הנציבים), הנמל השקוע, המקדש לאוגוסטוס, ההיפודרום החדש, תיאטרון נוסף (שהתגלה בתוך מפעל אבן קיסר בשדות ים), מאוחר יותר. בית כנסת היה בקצה הצפוני, באמפי מצאו עוד בית כנסת, וכנראה יש בית כנסת נוסף.

צריך להיות גם תיאטרון נוסף, שעדיין לא התגלה. לפי תיעוד של מלאס(הסטוריון נוצרי) - בימי אספסיאנוס נבנה אודיאון גדול מעל בית כנסת. בתאטרון שמצאו באבן קיסר לא מצאו סימנים לבית כנסת, ולכן זה כנראה תיאטרון שלישי, שלא מוכר עדיין. לפי גודל העיר זה בהחלט סביר.

מתחם השער הצלבני (המזרחי) – הממלכה הצלבנית נפלה בקרב קרני חיטין, 1187, והתחדשה בהדרגה בימי ריצ'רד לב הארי, משנת 1191 ואילך. הוא כבש את הארץ מצפון לדרום, כבש בעיקר את איזור החוף: צור, עכו, יפו, אשקלון. בשנת 1218 השקיעו בביצורי העיר קיסריה, מה שרואים במצודה, בנמל. בשנת 1220 – אל מאלכ אל מועדם עיסא, אחד מיורשי סלח א-דין, שליט דמשק, ניסה להרוס כל ביצור צלבני. הרס גם את בלואר(כוכב הירדן), ושלח כח מוסלמי להרוס גם את קיסריה. רוב הביצורים הצלבניים שרואים היום – מיוחסים ללואי ה-9(הגדול), מלך צרפת, שבנה ב-1251. הוא הגיע ממצרים, לאחר מסע צלב כושל, של נסיון להשתלט על מצרים הפאטימית. הפאטימים היו האויבים המושבעים של הצלבנים, וכל הנסיונות של הצלבנים להשתלט על מצרים הסתיימו בכישלון. לואי ה-9 חזר לארץ ושיקם חלק מהביצורים בערי החוף. בקיסריה הוא השקיע הרבה מאמץ, בנה ביצורים, חפירים, מגדלים, חומות מרשימות, וגם את השער המזרחי, וזה מה שרואים היום, חלק אחרי שחזור.

הביצורים שלואי התשיעי בנה הם מהחזקים והמרשימים ביותר שנותרו מהתקופה הצלבנית. החפיר הגדול, שמעליו היה גשר מעץ, נשען על עמודים. וחלק מהגשר אפשר היה להרים בזמן מלחמה או מצור, או לשרוף אותו, כדי שהאויב לא יוכל להיכנס לעיר. מי שרצה לכבוש את העיר מהשער, היה צריך לעבור את החפיר, שהיה שטח מוכה אש. מהחומה והמגדלים וחרכי הירי היו יורים עליו ישירות, שופכים עליו שמן רותח, וכדו'. יש חריץ ששימש להטלת רשת ברזל כדי למנוע גישה אל השער עצמו. החלקלקה מעל החפיר – החלק המשופע בחומה, שממנה עלתה חומה ישרה ובלטו המגדלים לגובה עד 25 מטר. פטרנה – פתח גיחה בחלקלקה ששימש לצרכי מודיעין, או יציאות לפעילות גרילה, ללא צורך בפתחת השער. גלגלו לתוכו אבנים כדי לחסום אותו. השער בנוי משתי כנפיים(דלתות) על צירים, מעץ עבה מצופה ברזל, כדי שהאש לא תשרוף אותו. היתה קורה כבדה (ברית) שננעצה בחורים בשני צידי השער, כשרצו לנעול את השער.

כיבוש הממלוכים: ב-1265 הגיע בייברס הממלוכי, ונלחם בצלבנים. הוא לא התכוון לכבוש את העיר בדרך שאליה נערכו הצלבנים- לעבור את הגשר ואת השער. הצלבנים היו מעטים, בכל המבצרים שלהם היו מעט לוחמים, ולכן הסתמכו על ביצורים מסיביים. הצבא של בייברס מנה כוחות גדולים, הוא הפציץ את העיר במשך כמה ימים, ואז כוחותיו גלשו לחפיר, טיפסו בסולמות וחבלים על החומות. חלק מהמגינים נפגעו כבר בהפגזה הארטילרית, ואחרים נפגעו מהלוחמים הרבים שטיפסו על החומות. הממלוכים הצליחו לחדור פנימה ולפתוח את השער מבפנים. המגינים שנותרו ברחו אל המצודה בנמל, וחשבו ששם הממלוכים לא יוכלו לפגוע בהם. בייברס התייצב על גבעת המקדשים ומשם ירה ארטילריה אל מצודת הנמל. במשך שבוע היה מצור על העיר, ואז העיר קיסריה נפלה לידי הממלוכים. בייברס נתן הוראה להרוס אותה עד היסוד. קבוצות של סתתים פירקו את הביצורים וריסקו את החומות, מתוך כוונה שלא תהיה שום אפשרות לצלבנים לחזור ולהיאחזו במקום. כיום רואים גושים של החומה שהופלו אל החפיר. באותה צורה הם הרסו גם את ביצורי הצלבנים בארסוף (אפולוניה), ביפו, וגם באשקלון (1270). תוך שנים ספורות הרס את רוב ערי החוף הצלבניות מקיסריה דרומה. הממלוכים עצמם לא הרגישו בטוחים באיזור החוף ולא התיישבו שם. הם הקימו מערכת של מצודות על מורדות הרי השומרון – כמו קאקון (ליד צור נתן).

שחזור השער - נעשה ע"י אברהם נגב, בשנות ה-50. אין קו שחזור, אך אפשר לזהות חלק מהאבנים המקוריות, ויש אבנים חלקות שרואים שהן יציקות של שחזור. הקשתות המחודדות – אופייני למאה ה-13, תחילת הבנייה הגותית. הצלעות שתפקידן לחזק ולתמוך בתקרה הגבוהה, יש להן גם תפקיד קונסטרוקטיבי וגם אסטטי. גונסולה- כותרת המרפק שממנה יוצאות הצלעות האלה. עיטורים צמחיים אופייניים לאמנות הצלבנית. אמנות קצת מינימליסטית לעומת כותרות אחרות, אך מאוד אופייני לצלבנים. אתרים מחוץ לגן הלאומי:

מוזיאון ראלי לאמנות

עם קומפלקס של חנויות – הוקם ע"י הארי רקנאטי, אחד מבני משפחת רקנאטי הידועה. שוכן במבנה מפואר בסגנון ספרדי קלאסי קולוניאלי מרהיב עין. יש לו שני חלקים. אחד לאומנות אירופה ואמריקה, ואגף חדש לאמנות יהודית, בנושאים מקראיים, מדהים ביופיו, מקום מטופח ומרשים מאוד. נמצא בשדרות רוטשילד, קיסריה, ליד מגדל המים.

פסיפס הציפורים

נמצא ליד שכונה 2 בקיסריה, בפינת שדרות רוטשילד והכביש המוביל אל אמות המים ואל חוף הים. מבנה ביזנטי מרשים, אחת מכמה וילות שהוקמו בתקופה זו, על גבעה נישאה עם תצפית לים. הן מחוץ לחומת העיר הביזנטית, במרחק כמה מאות מטרים. כלומר הם היו מסוגלים גם להבטיח את ביטחונם מחוץ לחומות העיר. הוילה כאן בשטח 2.5 דונם, חדרים מסביב, עם שתי קומות, וחצר פנימית מפוארת. מיש גילה את הקומפלקס היו נחלאים שהיו כאן באימון ב-1950, והקימו כאן מאהל. תוך כדי הקמת האהלים נתקלו במרצפות והודיעו למחלקת העתיקות. ב-1955 חפר כאן שמואל ייבין, וחשף את רצפת הפסיפס עם המדליונים. מעבר למעקה מצא מן קיר מעוגל, וחשב שזה מן אפסיס וזו כנסייה. אבל זה לא עונה על הקריטריונים של כנסייה, כי האפסיס צריך להיות מול הציר המרכזי של הבנין ולא בצד, כמו כאן. הפסיפס

כוסה בשכבת אדמה, ורק ב-2004 נעשתה חפירה יותר קפדנית, עם תקציב של החברה הכלכלית לפיתוח קיסריה, והיום ברור שזו וילה ביזנטית מאוחרת, מאות 6-7. אז הבחינו בעוד דברים שלא ראו בחפירה הראשונה: בור מים עם פסיפס, במפלס נמוך יותר, וכן נמצא שולחן מעץ, בגודל מטר על מטר, מצופה בלוחיות זכוכית וביניהן שכבת זהב, עם ציורי צלבים. הוא נמצא כיום במוזיאון א"י בביתן הזכוכית. הוילה הזאת נשרפה עם הכיבוש המוסלמי, ורואים סימנים של השריפה בכמה מקומות.

הפסיפס מרשים מאוד – במעטפת יש שורה של יונקים, חלקם חיות בית, חלקן חיות בר טרפות. רובן נראה בתנועה, ריצה או זינוק. ביניהן יש עצים עם נוף אחיד, עם פירות שונים: רימונים, תאנים, אתרוגים ותפוחים. במרכז יש 120 מדליונים של ציפורים, מסודרים באלכסונים בקבוצות: פלמינגו, טווסים, ברווזים, פסיונים, יאורית מצרית ועוד. כל הראשים פונים לכיוון אחד. כיום הריצפה מתוחזקת באופן שוטף, ומותר ללכת על הפסיפס, וזה דבר נדיר לפסיפסים בארץ.

מוזיאון לעתיקות קיסריה – קיבוץ שדות ים

במוזיאון ממצאים המיצגים את קיסריה לתקופתה – הרומית, הביזנטית, המוסלמית, הצלבנית והישוב היהודי שהיה במקום.

בין המוצגים פריטים יחודיים ונדירים שנתגלו משך עונות חפירה רבות, ביניהם אוסף ייחודי של מטבעות, ממצאים מבית הכנסת של קיסריה, נרות שמן, כתובת על גבי מצבות יהודיות, קנקנים שנישלו מן הים ועוד. במוזיאון שלושה חדרי תצוגה וגן פסלים מרשים.

הביקור במוזיאון כולל סיור מודרך ומהווה הכנה בסיסית לסיור מקיף בקיסריה וסביבתה. המוזיאון מתאים לכל הגילאים, מילדי גן, ילדי בית הספר ובמיוחד הלומדים בהיסטוריה על רומא ועד גימלאים. המוזיאון מציע תוכניות נוספות במגוון נושאים כגון:

רפואת כדים, פעילות לחנוכה, פעילות לט"ו בשבט, חפש מטמון, בדגש על פיסול בעקבות סיפורי המיתולוגיה הקלסית.

תמליל סיור מספר 7 להרודיון ואספקת מים לירושלים

מסלול: הרודיון, מעין ביאר וארמון הנציב

נסיעה להרודיון

הולילנד – בשטח מלון הולילנד הוצב עד שנת 2006 דגם ירושלים בסוף ימי בית שני, ערב המרד הגדול. הדגם יפה, מעניין, מדעי, אם כי הכניסו בו מספר שינויים עם העברתו למוזיאון ישראל (משום שהשטח נמכר בעסקת נדל"ן). הדגם נחשב להיות מבוסס, רציני ואפשר ללמוד על פיו.

הכפר בית צפאפא – הקו הירוק עבר בדיוק מתחת לכביש או בתוואי הכביש. את הכפר הערבי חילק למעשה הקו הירוק לשני חלקים – מימין החלק שנשאר בשליטה ישראלית לאחר מלחמת השחרור ומשמאל החלק שנשאר בשליטה ירדנית. הכפר התאחד לאחר מלחמת ששת הימים.

כביש 60 – דרך חברון, דרך המובילה דרומה, לכיוון אזור בית לחם וחברון, זה ציר גב ההר, המוביל לכיוון גוש עציון. כביש חשוב המהווה ציר אורך מרכזי. הנסיעה על הכביש לכיוון גוש עציון ודרומה, עוברת על גב ההר. דרך חברון וכביש 60 הם מקבילים וקרובים מאוד אחד לשני.

שכונת גילה – שכונה מאוד גבוהה. אחת השכונות הגדולות והגבוהות ביותר בירושלים. כשירד שלג בעיר הוא מתחיל על פי רב בשכונה זו. ירי על רחוב האנפה - אזור רחוב האנפה נמצא מול בית גיאלה.

אנו חוצים את כביש 60 ונוסעים לכיוון הר חומה והרודיון. כשהנוף בהיר ניתן לראות דברים מרשימים במיוחד.

קבר רחל – הפך להיות למן יעד מבוצר. צומת עשירה באתרים מעניינים בעלי משמעות תיירותית, היסטורית וארכיאולוגית לכל כיוון:

מנזר מר אליאס – מנזר יווני אורתודוכסי. הוקם במאה ה-6 לספירה, חרב עם הכיבוש הפרסי (כיבוש אלס מאוד) בשנת 614 לספירה, ושוקם במאה ה-12. על ציר הדרך בין ירושלים לבית לחם, הוקמו תחנות כל קטע מסוים, זו אחת מהן. במאה ה-14 הובא בו לקבורה הבישוף של ירושלים, אליאס. בכל זאת, מקור השם אליאס, קשור דווקא במסורת המקראית שלפיה אליהו הנביא ברח מפני איזבל ואחאב בדרכו מהצפון לכיוון באר שבע. הוא הסתתר כאן בעת בריחתו – ככל הנראה זהו מקור השם. המנזר פעיל ותיירים רבים פוקדים את המקום.

משמאל קיבוץ רמת רחל, האתר הקדום של רמת רחל (נבקר במהלך הקורס), בית ההארכה של רמת רחל. **כנסיית קתיסמה** - כנסייה מתומנת (אוקטגונית), בצמוד לכביש, בין עצי הזיתים, ניתן לראות שרידים של כנסייה מתומנת לזכר אירוע בתולדות הנצרות. על פי אוונגליון חיצוני (על פי יעקב) כאן נחה מרים לפני שכרעה ללדת. או מרים, בימי הריונה האחרונים, הגיעה אליו עם יוסף, בעלה מנצרת, לבית לחם, שם הם היו אמורים להתפקד. בשנת 6 לספירה היה קנזוס שיזם הקיסר אוגוסטוס. על פי המסורת הנוצרית הם היו צריכים להתפקד בעיר הולדתו של יוסף, שעל פי הנצרות הוא מזרע בית דוד. מרים, משום שהייתה בימי הריונה האחרונים ביקשה לנוח פה על מושב מאבן. למושב ביוונית קוראים קתיסמה, ולכן לכנסייה, שניתן לראות את שרידיה, קוראים קתיסמה. הכנסייה לא בולטת ומרשימה, אך ניתן לראות אותה על פני השטח. **גבעת המטוס** – במלחמת ששת הימים נפל כאן מטוס פוגה שסייע לכוחותינו שנלחמו כאן נגד הירדנים. המטוס נפל והטייס, דן גבעון נהרג. לכן הגבעה נקראת גבעת המטוס. תקופה ארוכה היה בה מרכז קליטה לאתיופים, והיום נשאר עליה קרוואנים בודדים.

גבעת הארבעה - הגבעה מימין, משמאל למנזר. על גבעת הארבעה רואים תעלות קשר. הצבא המצרי במלחמת השחרור הגיע עד לכאן, והפגיו את קיבוץ רמת רחל, שסבל קשות במלחמת השחרור. הרבה מאוד מהמייסדים קבורים בבית הקברות של הקיבוץ. היום, בזכות הנדל"ן שמכרו והעבירו לעריית ירושלים, נמצא הקיבוץ במקום אחר. כשהתחילו חפירות באתר הקדום של רמת רחל, שנות ה-50. בסוכות 1956 אירגן יוחנן אהרוני כנס של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. במהלך הכנס הציג יוחנן אהרוני את תוצאותיו מאותה עונת החפירות, ובמהלך סיור של באי הכנס, ירה עליהם חייל ירדני שהיה על הגבעה (גבעת הארבעה), והרג ארבעה מבאי הכנס, זהו מקור השם. לימים נהרג מפצעיו משתתף נוסף בכנס, אך השם לא שונה.

קו פרשת המים – על קו פרשת המים עברה האמה העליונה. האמה העליונה עלתה ונועדה לספק מים לעיר העליונה. בצד הדרך, ניתן לראות קיר (מולנו בגובה שלנו) שהוא שריד מהאמה התחתונה. האמה התחתונה התחילה מעין עיטס, מעין בוואדי ארטס. אמה זו סיפקה מים להר הבית, כשהיא חוצה את רכס ארמון הנציב ומגיעה להר הבית על גבי גשר וילסון. שתי אמות אלה בסך הכל במרחק של כמה עשרות מטרים זו מזו, בהפרש גובה של בערך 30 מ'. האמה התחתונה לא יכלה לספק מים לעיר העליונה, והיא נועדה לשרת את הר הבית.

שכונת הר חומה – השכונה החדשה ביותר בעיר, מבוקשת מאוד. השכונה נקראת גם שכונת שמואל, על שם סגן ראש העיר שמואל מאיר, שהיה מעורב בפיתוח ובתכנון של האזור.

כפר אוס-טובא - נמצא בתחום המוניציפאלי של ירושלים. לאחר מלחמת ששת הימים, לקחו מתכננים וסימנו קו רחב סביב ירושלים, ברדיוס אדיר, והכלילו אותו בשטח המוניציפאלי של בעיר. כתוצאה מכך יש לא מעט כפרים מקומיים שנכללים בתחום השטח של ירושלים – יש להם זכויות ומספר צהוב, אולם הם ערבים לכל דבר שסופחו. אחריו, מעבר לרכס, נמצא כפר גדול נוסף – צור באהר.

הכביש הזה, צמוד להר חומה, היעד שלו הוא האזור של הרודיון ויישובי גוש עציון המזרחיים (כלומר שיש קבוצת ישובים בצד המערבי – אלון שבות, נווה דניאל, אלעזר, אפרת, כפר עציון, שנמצאים הרבה מערבה באזור הגוש המסורתי שנכבש במלחמת השחרור). היום ניתן לחלק את הגוש ליישובים המזרחיים והיישובים המערביים. הכביש הזה משרת את התושבים של היישובים המזרחיים-כפר אלדד, תקוע, נוקדים, מעלה רחבעם ועוד. ברור שגם האוכלוסייה המקומית משתמשת גם היא בכביש, שנמצא בפיקוח של צה"ל ובשטח

המוניציפאלי של ירושלים. התמונה של הביטחון באזור נעשית מורכבת יותר וננסה לזהות את הגדר שמקיפה את ירושלים.

גדר הפרדה - הגדר המקיפה את ירושלים היא בעלת אופי שונה באזורים שונים - היא יורדת וחוצה את הכביש במחסום (מחסום הר חומה). הגדר היא גדר מתריעה - יש לה דרך פטרולים ואמצעים מתריעים אם משהו מתקרב או נוגע בגדר. אמנם היא לא גדר בטון, אבל היא גדר שמקיפה את ירושלים ממזרח ועוברת וממשיכה לדרום מערב וחוצצת ומשאירה את בית לחם מחוץ לגדר (בשליטה פלסטינאית). היישובים מעבר למחסום, משני צדי הכביש (שהוא בשליטה ישראלית מלאה), הם כבר בשליטה פלסטינאית וניתן לראות שלטים אדומים שאוסרים על מעבר ישראלים - שטח A. בין היישובים הפלסטינאים אליהם אסור לישראלים להיכנס (אלא עם תיאום מוקדם ומתאים) - בית סאחור, בית לחם. לאורך הדרך ניתן לראות עמדות שמירה שצורת פיל בוקסים של צה"ל, ששומרים על התוואי הזה, שנחשב להיות רגוע שלו ושקט-אפשר להרגיש כאן בטוחים. כמות הישראלים שעוברת כאן היא גדולה, נוסעים כאן ליישובים השונים, כולל ההרודיון.

הנוף, הטופוגרפיה, האקלים, הצומח - אזור שניתן להגדיר אותו כספר מדבר. אם היינו קודם על אזור גב ההר, אז ירדנו בצורה משמעותית, למרות שהמרחק אינו גדול. האקלים כבר משתנה, משום שאנחנו נכנסים לשולי אזור של מה שמכונה 'מדבר בצל הגשם'. אם כמות המשקעים על גב ההר יכולה להיות 500-600 מ"מ לפעמים באזורים גבוהים, כמות המשקעים באזור זה היא 200-250 מ"מ גשם לשנה. הסלע המקומי הוא קירטון, סלע משקע ימי רך. מכיוון שנוצר הבקע, ובסיס הסחיפה נמוך, אז כשיורד גשם יש התחתרות חזקה מאוד. הפרש הגבהים בגב ההר (באזורים של 600-800 מ' מעל לפני הים וגם יותר, נווה דניאל 1000 מ'), המשקעים זורמים אל הבקע (300-400 מ' מתחת לפני הים) בתוך טווח קצר ויוצרים התחתרות חזקה, וכל הערוצים שאנו רואים פה לפנינו הם התוצאה של הזרימות החזקות, הסחיפה המהירה ושל בסיס הסחיפה הנמוך. מבחינת הכיסוי הצמחי - ניתן לראות הרבה עצי זית (נטיעות צעירות), גידולי ירקות, הרבה מאוד מרעה (אזור מובהק של עדי צאן). עץ הזית הוא עץ שמסתגל לתנאים המקומיים, עץ שאיננו בדרך, באזור שהקרע מאוררת הוא יסתדר טוב עם כמויות של 200 מ"מ גשם לשנה (אך לא התקיים באזור ביצת). יש ביקושים גדולים מאוד לשמן הזית אך האזור לא מספק את התצרוכת ויש צורך לייבא שמן זית (מספרד, לעיתים גם מירדן). האופי הגאומורפולוגי של הקירטון - כשהקירטון מתבלה הוא יוצר נוף של גבעות מעוגלות. בשפלה אנו מכירים קרום של נארי. נארי מתפתח גם פה, אבל הקרום פה הוא דק יותר מאשר בשפלה. הסלע הוא רך ונשרט בציפורן.

לכפר שאנחנו רואים משמאל קוראים פוראדיס - על שם הרודיון, על שם הורדוס. כפר נחשב שלו, התושבים מועסקים בחפירות ולא היו מטרד עד היום.

תקוע - ישוב בעל גגות אדומים. ישוב של דתיים וחילוניים ולו יישובי בת - תקוע א', ב' וג'.

נוקדים - שם גר אביגדור ליברמן. בין תקוע לנוקדים מתחת ערוץ נחל של וואדי חריטון, שמתחת לנחל דרגה (דרגה) כמו כל הערוצים באזור. כל הערוצים מובילים לים המלח ונשפכים קודם לנחל דרגה, שנמצא קצת מדרום מזרח.

שדה בר - ישוב שהוקם לפני כ-12 שנים על ידי יהודי בשם יוסי שדה. הוא עסק בטיפול ושיקום בבני נוער שנפלטו ממשפחותיהם ההרוסות.

הרודיון

האתר הוא גן לאומי על כל המשתמש מכך - שעות פתיחה, כניסה בתשלום. באופק, מזרחה, ניתן לראות את הרי מואב, מעבר לים המלח. לעיתים ניתן לראות גם את ים המלח, בהתאם לתנאי הראות שמשתנים מיום ליום.

חשוב להדגיש את האופי החרוטי הדומה להר געש. ההר לא היה כך מההתחלה. בשלב מסוים בתולדות הורדוס ההר קיבל את הצורה הזאת באופן מלאכותי. גרם המדרגות נראה מרחוק בתור קיר - יש רמפה שלמה משופעת שעולה בתוואי הזה לכיוון ראש התל. לא תמיד רואים את התוואי הזה כל כך ברור אלא שעומדים מרחוק ומשקיפים על ההר.

הרודיון תחתית - מרכז מנהלי עם בריכה אדירה שקיבלה את מימיה מוואדי ארטס. גם העיר התחתית הוקמה על ידי הורדוס.

תולדות המקום והרקע להקמתו כאן בידי הורדוס :

חשוב לזכור שהורדוס ירש את המדינה החשמונאית ושיקים ביצורים חשמונאים (מצדה, סרטבה ועוד שורה של ביצורים חשמונאים). מקום אחד הורדוס בנה מן היסודות, האתר המיוחד הזה - הרודיון, הקרוי של שמו. **בשנת 40 לפנה"ס**, הורדוס היה מושל הגליל בחסות הרומאים, אחיו פצאל, היה מושל ירושלים, הורקנוס, נצר לבית חשמונאי, היה אתנרד (ראש העם) והכהן גדול, ואז פלשו לארץ הפרתים. הפרתים היו במזרח לפני רומא, בגזרה הזאת ממזרח לסוריה. הם פלשו לכאן בסערה, כבשו את הארץ והמליכו על יהודה את מתתיהו אנטיגונוס, גם הוא מבית חשמונאי. נוצר מצב שהורדוס ומקורביו (אחיו פצאל, והורקנוס) מצאו את עצמם ללא הפטרון הרומי שהיה להם ונקלעו למצוקה קשה. הורדוס, מושל הגליל, ברח לירושלים והצטרף לפצאל והורקנוס. אז מתתיהו אנטיגונוס ותומכיו הקיפו את העיר בסיוע פרתי. כולם הסתתרו בירושלים, תוך שמתתיהו והפרתים צרו על העיר וקראו להם (הורדוס, פצאל והורקנוס) להסגיר את עצמם בטענה שלא יפגעו בהם. פצאל הסגיר את עצמו, תפסו אותו ועינו אותו למוות, עינו אותו עיוניים קשים עד ששלח יד בנפשו - פצאל התאבד. הורקנוס הסגיר את עצמו וכתרו את אוזנו כדי לפסול אותו לכהונה. הורדוס לא סמך עליהם ולא לקח סיכון, אסף את מקורביו (משפחתו ומספר גדול של תומכים, לפי יוספוס 800 איש), והחליט לברוח לכיוון פטרה. הוא התכוון להשאיר את משפחתו במצדה והחליט לברוח ולא לקחת סיכון. הוא אסף את מרים ארוסתו, את אמו קיפרוס הנבטית ואת תומכיו הרומיים וברח במהירות מירושלים. באזור הזה השיגו אותו מתתיהו אנטיגונוס ותומכיו, והתחולל כאן קרב. באופן מפתיע ואולי בדרך נס, הורדוס הצליח להביס את כוחותיו של מתתיהו אנטיגונוס. זכר לניצחון הזה נחרט בתודעתו המקום, ולימים הוא החליט לתת ביטוי לניצחון ההרואי הזה ולכך שהצליח להביס את מתתיהו אנטיגונוס. באותו פרק זמן קרה דבר נוסף - בעת

הבריחה מירושלים, לא ברור בדיוק היכן, המרכבה שעליה ישבה אמו התהפכה. הורדוס היה בטוח שאמו נהרגה ואיבד את עשתונותיו. החיילים המקורבים אליו ראו אותו ואמרו לו "אתה צריך להיות לנו למופת, גם ברגע כזה אתה לא יכול להתנהג בצורה כזו כי אנחנו שואבים ממך השראה, אתה צריך להתעשת". הורדוס אכן ניסה לאסוף את עצמו ומהר מאוד התברר שלא קרה לאמו שום דבר רציני, היא קצת נשרטה ונחבלה. שני אירועים אלה נחרטו בזיכרוננו – הניצחון על מתתיהו ואנטיגונוס היה אירוע מכונן.

הורדוס השאיר את משפחתו במצדה, עזב ויצא מכאן והמשיך לפטרה במגמה לפגוש את המלך הנבטי, חרתת, ולקבל את תמיכתו. חרתת לא שמח לעזור לו משום שפחד מהפרתים ושלח אותו להמשיך. הורדוס המשיך לאלכסנדריה ומשם לרומא – שנת 40 לפנה"ס.

כשהגיע לרומא, מצא שם העיר כמרקחה, מצא את אוקטביאנוס ואנטוניוס טורחים בהכנות לקראת מאבק נגד הפרתים במגמה לסלק אותם. הרומאים לא השלימו עם זה שהפרתים כבשו את הארץ וסילקו את הרומאים מהאזור. הורדוס בא אליהם והציע רעיון להמליך את מי שראוי לדעתו, את אחיה של מרים – אריסטובולוס. הרומאים לא הסכימו איתו והמליכו את הורדוס מבחינתם, הוא קיבל את דין התנועה ונעשה מלך בחסות ומטעם הרומאים. היהודים מעולם לא השלימו עם המלוכה הזו.

משנת 37-39 לפנה"ס עסק בכיבוש הארץ והצליח להביא לסילוקם של הפרתים, בתמיכה של הרומאים. בשנת 37 לפנה"ס הוא כבש את ירושלים. הורדוס הפך להיות מלך על יהודה בחסות הרומאים, וכך הוא מלך עד שנת 4 לפנה"ס. לאחר שארגן את השלטון, הוא זכר את אירוע הניצחון שלו על מתתיהו ואנטיגונוס במקום, החליט לתת לכך ביטוי ולהקים כאן ארמון ומצודה, ולימים גם אחוזת קבר.

הורדוס הקים מונומנט אדיר - מבנה עגול שבהיקפו ארבעה מגדלים. אחד ענק, גבוה, מלא, גובה של כ-40 מ', ועוד שלושה חצי מגדלים. הביצור הוא ביצור כפול – שתי חומות מעוגלות עם רווח של 2.5 מ' ביניהן, ובתוכן בנה ארמון. צילינדר אדיר שארבעה מגדלים מקיפים אותו, מונומנט אדיר לזכר הניצחון שהוזכר. בשלב מסוים במהלך חייו החליט הורדוס שהוא גם רוצה להיקבר כאן. למעשה יש כאן מצודה, בתוכה ארמון ואחוזת קבר. במהלך תקופת שלטונו הוא הקים גם את העיר התחתית שהפכה להיות מרכז מנהלי.

עוד בימיו הוא החליט שברצונו להיקבר כאן ובנה על המדרון מונומנט, מאוזוליאום (כמו יד אבשלום) שגובהו 25 מ'. באתר ישנו שחזור גדול ויפה של המאוזוליאום. שנים ספורות לקראת מותו, כנראה בסביבות שנת 10 לפנה"ס, הוא החליט לשפוך עפר על המדרונות. מה שהיה קודם כמונומנט בצורת צילינדר אדיר הופך להיות גבעה חרוטית וזה המצב שאנחנו רואים גם היום. השפך הוא מלאכותי ומרחוק רואים את המונומנט שנראה כמו הר געש, גבעה חרוטית. אחד ההסברים למהלך זה מלמד ומביא הצעה שלפיה הוא רצה לראות בכל הגבעה מונומנט קבורה אדיר, כדוגמת למשל קברו של אנטיוכוס הראשון בעיר קומגנה שבאסיה הקטנה (בקומגנה, על הר נמרוט, מונומנטים של קבורה, והגבעה כולה מקום קבורתו של אנטיוכוס הראשון). אנחנו לא יודעים אם זה בדיוק המקור, אך זו אפשרות מוצעת על ידי החוקרים שיש להם התלבטויות. כאשר הביא הורדוס את השפך והעפר, הוא כיסה מבנים אחרים שהיו על המדרונות, מבנים שהוא עצמו הקים (כולל התאטרון), זאת משום ששינה את תפיסתו, אך המאוזוליאום נשאר בולט.

יוספוס לא מספר את סיפור הכיסוי, אבל זה לא מסתדר אחרת (שלא הורדוס ביצע את הכיסוי). בתוך השפך לא מוצאים דברים מאוחרים יותר, אין שרידים שיכולים להוביל לכיוון אחר. הכיסוי נעשה עוד בימי הורדוס ורואים את הפירוק. התהליך הזה הוכח ארכיאולוגית, זה לא היה ברור עד לפני כמה שנים, והתמונה התבהרה עם הזמן. כמובן שממשיכים לחפור וסביר להניח שיתגלו בהמשך עוד דברים שנקברו.

לימים הוא אכן נקבר במקום הזה, אלא שהמורדים שתפסו את הרודיון במרד הגדול הרסו את המאוזוליאום והוא התגלה מאוחר. השפך לא מכסה עד ראש המונומנט אלא חלק ניכר ממנו, אך חלק ממנו עוד בולט. הורדוס הלך לעולמו בשנת 4 לפנה"ס והובא לקבורה כאן, ירש אותו בנו ארכלאוס. ארכלאוס הוגלה לדרום צרפת בשנת 6 לספירה, עם תחילת תקופת הנציבים שישבו בקיסריה. בשלב מסוים בתקופת הנציבים פרץ המרד הגדול, ומורדים יהודיים תפסו את הרודיון מידי משמר רומי (בדיוק כך קרה גם במצדה). המרד הגדול פרץ בשנת 66 לספירה, הסיקריים תפסו את מצדה, קבוצה אחרת שאנחנו לא יודעים להגדיר אותה תפסה את הרודיון, מורדים אחרים תפסו את מחוור ומרדו משם – למעשה כשהמרד הסתיים, לכאורה, עם כיבוש ירושלים בשנת 70, נותרו עדיין שלושה מרכזים שבהם מורדים שלא נכנעו ולא הניחו את הנשק – הרודיון, מחוור בעבר הירדן ומצדה. הרומאים לא ויתרו ובזמנם ובדרכם כבשו את כל אלה בזה אחר זה.

בשנת 71, הלגיון העשירי הגיע לכאן וכבש את הרודיון והתיאורים של יוספוס הם קצרים מאוד, יתכן שהמצור כאן היה קצר, מהיר ואינטנסיבי. בשנת 72, הלגיון העשירי הגיע למחזור בעבר הירדן והקים סביבה מערכת מצור דומה מאוד לזו שהקיפה את מצדה (מערכת מצור עם דייק, מחנות וסוללה), אלא שמחזור נכנעה. בתחילת שנת 74, ככל הנראה, הלגיון העשירי הגיע, בפיקודו של פלביוס סילבה, למצדה, הקים מערכת מצור דומה וכבש את מצדה בזמן קצר (חודשיים שלושה לכל היותר).

אלו הפרקים הראשון והשני בתולדות הרודיון, ימי הורדוס מרכז מנהלי ותקופת המרד הגדול. הפרק הנוסף קשור למרד בר כוכבא.

מרד בר כוכבא - הרקע לפרוץ המרד אליה קפיטולינה, הגזירה על המילה. על פי הממצאים מתברר שהרודיון הייתה מרכז מנהלי חשוב ביותר בזמן מרד בר כוכבא. להרודיון נשלחו תעודות ומכתבים חשובים שכתב בן-כוסבא למפקדי המשנה שלו ולמפקד הרודיון. בהרודיון ישב מפקד בכיר במרד בר כוכבא - יהושע בן גלגולה. תעודות שהתגלו בוואדי מורבעת נשלחו ליהושע בן גלגולה שישב כאן. בהרודיון נמצאו מחילות ומערכות מסתור. תופעת המסתור היא תופעה שנלמדה במהלך השנים, ומתברר שהרודיון הייתה מרכז מנהלי, אסטרטגי והתקפי, על פי גודלן של מערכות המסתור, מערכות אדירות בגודלן. ככל הנראה מכאן יצאו מרבית החיילים היהודיים שהיו פעילים בזמן מרד בר כוכבא. היום משוכנעים שלהרודיון היה תפקיד מפתח בזמן מרד בר כוכבא בתחום המנהלי והצבאי – הרודיון בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה. כמו האתרים והישובים האחרים בזמן המרד, גם הרודיון נכבשה, נכנעה ונפלה בידי הרומאים בשלבים שכל המערכת קרסה, עוד לפני נפילת ביתר בתשעה באב שנת 135. בכך בעצם נגמרת ההיסטוריה של הרודיון בהקשר הזה, היהודי. עוד פרק

קצר יש בתקופה הביזאנטית כשמתגלות כאן כנסיות- כמה כנסיות בעיר התחתית, כנסייה קטנה למעלה בתוך המתחם של ארמון המצודה. יש כאן נוכחות של נוצרים, אולי נזירים גם, במאות 5-6 לספירה.

החפירות במקום - בשנות ה-60 חפר כאן ארכיאולוג פרססיקני שנקרא וירגיליו קורבו, שחפר תחת ובחסות השלטון הירדני. הוא חפר בין השנים 62 עד 67, גילה מה שגילה חשף חלקים מעניינים, במיוחד באזור של הלוע. יותר מאוחר, אחרת מלחמת ששת הימים, התחילו ארכיאולוגים ישראלים לעבוד כאן, ובראשם אהוד נצר ז"ל. אהוד נצר חפר כאן, כמעט ברציפות, מ-1972-2010 (בתקופות האינתיפאדה היו קשיים לפעול במקום). היעד שהוא סימן לעצמו היה לגלות את קברו של הורדוס. הוא התחיל לעבוד בעיר התחתית, זאת משום שמדובר במרכז מנהלי, יהודים לא יקברו את מתייהם בתוך מתחם הארמון, יהודים מרחיקים את הקברים מהעיר (לפחות 50 אמה). ההנחה שלו הייתה שאין מה לחפש את הקבר בתוך מתחם ארמון המצודה, העיר התחתית, לפי הבנתו היא מרכז מנהלי - משרדים כאלה ואחרים ולא בהכרח אזור שגרו בו, ועל כן התחיל לחפור שם. מדי פעם הוא גילה מבנים ומתקנים שונים, ולאט לאט חשף חלקים גדולים של העיר התחתית, אולם את הקבר לא מצא שם. ב-1996, הוא והצוות שעבד איתו, ביניהם יעקב קלמה, הגיעו למסקנה שאין מה לחפש יותר את הקבר בעיר התחתית. אם כן, הוא לא בעיר התחתית ולא בתוך מתחם ארמון המצודה, אולי המונומנט של הקבורה נמצא באיזשהו מקום על המדרונות - ואכן זה מה שקרה.

באביב 2007, חודש מרץ, גילו את הקבר והיה פרסום אדיר בתקשורת בזמן גילוי הקבר. הקבר שהתגלה נמצא מנופץ והרוס מאחר והמורדים היהודים פגעו בו, מכל המונומנט האדיר של הקבר נשארו חלקים בודדים ונמצאו שברי סרקופגים שנמצאו שבורים ומנותצים וחלקם עברו רפאות. ההסבר המקובל הוא שבמרד הגדול, היהודים תפסו את המקום וביניהם היו כאלה שכל הנראה להורדוס הייתה כזאת שגרמה להם להרוס את המאוזוליאום הגדול ולנתץ שלושה סרקופגים שהיו שם. במקום נמצא שחזור הקבר, מונומנט בגובה 25 מ'. מהמונומנט הזה לא ניתן לראות הרבה היום אבל הגילוי היה סנסציה של ממש. אהוד נצר שכך השלים מעגל - הוא חיפש את הקבר מראשית שנות ה-70. לא נמצאו עצמות ולא נמצאה כתובת שאומרת שכאן קבור הורדוס. אבל לפי התיאורים של יוספוס שאומר במפורש שהורדוס נקבר כאן, אפשר להבין שכל המונומנט והמתחם קשור להורדוס, אין חולקים על הזיהוי. הורדוס נפטר ביריחו ותהלוכת הקבורה הגיעה לכאן, והוא נקבר בהרודיון, עם הורדוס נקברו אולי אחת מנשותיו, אולי מלכתה השומרנית. **אהוד נצר** זכה לגלות את הקבר ולקבל את ההסכמה של החוקרים שזה אכן הקבר, למרות המצב וההרס.

באוקטובר 2010 הוא התדרדר במדרגות של תאטרון שהוא עצמו והצוות שלו זכו לחשוף. הוא נפל כשהתיישב על לוח שלא אמורים לשבת עליו, רק לסמן שיש מדרון, והוא נפל, התדרדר והלך לעולמו. זהו סיפור טרגי - מי שלקח על עצמו לגלות את הקבר, השלים את המשימה ומת במקום. אהוד נצר הוא ארכיאולוג אהוד, מכובד ובעל מוניטין בינלאומי, אדם מוערך מאוד, שעשה עבודה מופלאה בכל מה שקשור לארכיאולוגיה של ימי הורדוס.

שחזור המאוזוליאום - כיום יש הצעה, שנידונה כעת, לשחזר את מונומנט הקבורה, המאוזוליאום אחד לאחד. כיום יש שחזור קטן יותר בגובה 4 מ', אך מרשים. המבנה העגול הוא סוג של טולוס (מקדש עגול), ניתן לראות פילאסטרים, טרגליפים ומטופות, ביצים ורמאים, כרכוב מפואר. הסרקופגים היו ככל הנראה בקומה השנייה פה, ולמעלה רואים מונומנט - חלק הנקרא נפש - החלק החרוטי, הפירמידה. העיטורים המעוגלים נקראים בלשון השאלה אורנות (תיבת לאפר של עצמות), אך כך נהוג לקרוא לזה. כל הדברים האלה נמצאו, ואהוד נצר הרכיב את זה בדרך שנראית במקום, ולשחזר מבנה כזה שגובהו היה 25 מ'. הדגם הוצב באתר לפני חודשים אחדים.

אבני דרדור - אבנים מעוגלות. בבליסטראות האבנים קטנות יותר, מעוגלות, מעובדות היטב. הן טסו בתוך המסלול של הבליסטרה והיו בערך שגודל של אשכולית או מלון. אבני הדרדור הן אבנים גדולות יותר מעובדות חלקית, ואם נמצאו במורד המדרון, ככל הנראה נעשה בהן שימוש במרד בר כוכבא או במרד הגדול. הערימה היא ערימה מלאכותית והן לוקטו יחד, אולם הן אבנים מקוריות.

העיר התחתית - נחפרה על ידי אהוד נצר במסגרת חיפושי קבר הורדוס. אמנם הוא מצא שם דברים מעניינים שונים ומגוונים אך לא את הקבר. במסגרת החיפושים נמצאה בריכה אדירה, ובמרכזה אי מלאכותי. הבריכה קיבלה את מימיה מאמה שהתחילה בוואדי ארטס. וואדי ארטס הוא אחד הערוצים מדרום, משמאל לבית לחם (ניתן לראות את העיר בית לחם פרוסה לפנינו, כמו כן ניתן לראות גם את הר גילה, תחת בית לחם, ובית ג'אלה). אחד הערוצים הנמצאים מדרום, וואדי ארטס שם בריכות שלמה שם שורה של מעיינות, אחד מהם מזין את אמת המים שהגיעה לכאן, היא מוכרת אך עוברת בשטח פלסטינאי ולכן לא מטיילים בו. האמה הזאת הייתה מקור המים של הבריכה האדירה ושל כל המכלול המפואר בעיר התחתית, כולל אפשרות אספקת מים גם להרודיון, אולם יש להביאם ולשאוב אותם מלמטה.

ניתן לראות את הר חומה, מהפינה השמאלית של שכונת הר חומה, ניתן לראות גבעה קירחת ומשמאלה מבנה - מר אליאס. ממר אליאס ימינה ניתן לראות גבעה ירוקה, במרכזה בית ההארכה של רמת רחל. הרבה ימינה משם ניתן לראות גבעה ירוקה אחרת ועליה שלושה מגדלים - הר הזיתים. כלומר שירושלים הקדומה, העתיקה, נמצאת קרוב לאזור הר הזיתים. יש חלקים של ירושלים שלא ניתן לראות מהרודיון, עיר דוד למשל. אולם את הר הזיתים ניתן לראות. המגדלים על הר הזיתים - כנסיית העלייה הרוסית, אוגוסטה ויקטוריה, והכנסייה (המגדל) בהר הצופים.

שכונת הר חומה מאוד ברורה ולפניה כפר מקומי שנקרא זַעְתְּרָה, הוקם כאן בראשית שנות ה-50 ע"י בדואים נודדים שהתיישבו כאן וחלקם עוסקים במרעה עד היום.

תיאטרון - ניתן לראות את מושבי התיאטרון, ברור שהיה קיר סוגר את התאטרון, דגם רומי, שכן היה לו סקנה פרונס. לתיאטרון 400 מושבים. כאשר הורדוס החליט לשפוך את העפר על המדרון, הוא פירק את התיאטרון ואת הסקנה פרונס, פיזר את המושבים. התיאטרון התגלה באקראי לפני כ-3 שנים. במקום זה נהרג אהוד נצר, שהתיישב על לוח עץ, על מנת לסמן את המדרון, הלוח לא היה מחוזק ולא נועד לשאת משקל, ואהוד נצר התגלגל במדרון ונהרג.

תא הצפייה המלכותי - חדר מעוטר בעיטורים מדהימים שטרם נפתח לביקור הציבור הרחב.

הדרכה מקומית

תא הצפייה הוא חדר אינטגרלי מהתיאטרון, ואינו עומד בפני עצמו. החדר נבנה יחד עם התיאטרון והוא מהווה תא צפייה מאוד יפה ומעוטר, שכנראה שימש את המכובדים ואולי את המלך. עד 2006 למעשה, אפילו לפי הפרסומים של אהוד נצר, שהוא לא חפר על ההר, אבל חלק מהדוקטורט שלו היה על הארכיטקטורה ההרודיאנית, הוא מתאר שנבנה הארמון העליון ופשוט נשפך כל החומר סביבו ונוצר הקונוס הזה, ומתחת לא היה כלום – זו הייתה ההנחה עד 2006. אז, הופסקה העבודה למטה, מתוך זה שלא נמצא הקבר עצמו, ועלו למעלה. למעלה נמצא חתיכת קיר משופע שנראה כבר הפרסיסקנים בזמנו ראו אותו, קיר שנחשף תוך כדי שוד, שוד של ג'ון אלגרו ככל הנראה (אחד מאלו שעבדו על מגילת הנחשת). במגילת הנחשת מוזכרות 63 הטמונות עם תיאור של מקומות ושמות. במהלך השנים היו כל מיני אינטרפרטציות וניסיונות למצוא את האוצרות האלה, ועוד היום יש אנשים שמחפשים אותם. ג'ון אלגרו הגיע עד להרודיון שבשביל לחפש, וכחלק מהחיפושים הוא חשף את הקיר המשופע, שהוא אלמנט מאוד חשוב פה (אולם היום לא ניתן לראותו) בנקודת זמן מסוימת, כנראה בעשור האחרון לחייו, הורדוס כיסה את כל ההר במילויים. הארמון היה עצמאי, והיתה פה פשוט עיר שלמה – מבנים, תאטרון, ויכול להיות שיתגלו עוד מבנים אחרים במשך הזמן. הורדוס חצב מצד מזרח של ההר כמויות אסטרונומיות של חומר ופשוט כיסה את ההר, כך יצר את הקונוס הזה. נוסף על כן הוא בנה מדרגות מאוד תלולות, ממש טקסיות. כנראה המגמה של הקבר לא הספיק לו והוא רצה להפוך את כל ההר למונומנט קבורה, למן יד, נפש. תוך כדי התהליך הזה הוא קבר במתכוון את התאטרון. ניתן לראות שהפירוק פה הוא הדרגתי לפי הקונטור של ההר, פירוק מכוון וכיסוי. הוא פירק את כל המושבים של התאטרון, זה לא הרס רגיל של התא, ולקח אותם לבניית המדרגות המונומנטליות שעולות להר וסגר על החדר הזה במילויים.

החדר במקור הוא חלק מהתאטרון עצמו וניתן לראות את העיטורים – הפנלים התחתונים עם שני שלבים. השלב הפנימי זה פרסקו (ציורי קיר בצבע על טיח לח) והחיצוני זה סקו (ציורי קיר בצבע על טיח יבש). יש פילאסטרים שעשויים בסטוקו עם אלמנטים צמחיים, והם למעשה מחלקים את המרחב של הקיר לשלוש יחידות בכל צד. הקיר הדרומי ממש לא השתמר וניתן לראות רק את הצללית, הנגיב. בקומה העליונה יותר יש ציור של תמונה, חלון פתוח – תריסים פתוחים שצופה לתוך נוף. על קירות החדר ניתן לראות עיטורים רבים – עציץ עם שורשים בולטים (גם חלון), חלון נוסף עם נוף ניירוטי שניתן לראות בו תמסח למטה, נהר ומבנה, בשני החלונות האחרים על ידי חלקים שנמצאו הצלילו במוזיאון לשחזור נוף של מרעה עם פרות בסביבה ועץ פרי, חלון קומפלט שדחפו למטה ונמצא פה זה אונייה בים סוער. למעלה יש השתמרות חלקית של פרסקו עם דגמים.

אותם פועלים שהשתתפו בפרויקט של המילויים ויצירת ההר, הם אלה שהשתכנו פה במהלך העבודה, שכן יתכן שהמלאכה לקחה מספר שנים. הם גם אלה שעשו את ה"גרפיטי" על הקירות, כולל האונייה ושמותיהם הכתובים.

חושבים היום, מכיוון שיש כמה עדויות אחרות, התאטרון נוסד ב-19 לפנה"ס וחודש, יתכן לביקור של מרקוס אגריפה. הרי בשנת 16 הורדוס הלך ללסבוס, פגש את המשנה לקיסר, מרקוס אגריפה, והזמין אותו לבוא לביקור בארץ. עם בואו של מרקוס אגריפה, קיבל אותו הורדוס בקיסריה והוא זכה לביקור יפה ואירוח נחמד. במהלך ביקורו הגיע ככל הנראה גם להורדיון, למרות שיוסף בן מתתיהו אינו מזכיר זאת. מעריכים שהוא הגיע גם לפה משום שזה היה ארמון נחשב וכנראה החידוש נעשה במהירות, מכיוון שהסקו מראה זאת (שכן פרסקו הוא מושקע יותר ונעשה על טיח רטוב, ואילו סקו הוא מהיר יותר ונעשה על טיח יבש, ככל הנראה כעבודת חידוש).

השימור הוא עניין מאוד בעייתי. מדובר בממצא ייחודי מאוד, זה המקום השני שאפשר למצוא דברים כאלה (הראשון באיטליה – אולי בקמפניה, ואולי ברומא, בפומפי). ישנן בעיות שימור אדירות, מאז החפירה יש בעיות המלחה. רשות העתיקות נכנסה לפה עם כל מיני מוניטורים שעוקבים אחרי הלחות. מקווים שיצליחו לעצור את ההידרדרות. הם ביקשו לחשוף את כל הסלע מסביב ולתת לו לנשום, שתהיה פליטת לחויות. מילוי ההר מצד אחד הרס את המבנה, ומצד שני נוצר מצב של איזון. החפירה הפרה למעשה את האיזון והמלחים נפלטו לתוך החדר והורסים את השרידים. אין תכנון לעשות שחזור של הציורים, השאיפה כרגע היא לעצור את ההרס שלהם. המלחים נפלטו ופוגעים בצבעים בצורה משמעותית. אפשר לראות אפילו את קו הפגיעה בצבע במקום בו נעצרה החפירה לפני כשנתיים כדי לראות אם אפשר לטפל בזה. זה נחשף ב-2008 והחפירה לעומק הזה בוצעה לפני כשנתיים.

הפועלים שהשתכנו במקום בעת המלאכה השתמשו בטאבון כשבישלו לעצמם, וניתן לראות את שרידי במקום.

גילוי תא הצפייה קרה בדרך מקרה, כמו כל הגילויים הגדולים. במיוחד פה, אף אחד לא שיער שיש משהו. יעקב חנה את הרכב שלו, כשחפרו באזור הקבר, אז התחילו לצוץ פרסקאות, שברי פרסקו, ולאחר מכן התחילו לחפור במקום. לא היה שום ידע מוקדם על הימצאות המקום.

סוף הדרכה מקומית

דגם החלונות המופיע בתא הצפייה המלכותי שהזכיר יעקב מקמפניה ופומפי – התריס הפתוח שדרכו רואים את הנוף, דגם שאין לו מקבילות בארץ, אך באיטליה ופומפי רואים דברים כאלה. העניין הוא שיעקב הזכיר כאן בעלי חיים (תנים, תמסחים, פרות ועוד), אולם מדובר בימי בית שני, ימים בהם הקפידו מאוד על קיום הדיבר השני – לא מציירים בעלי חיים, דמויות, דיוקנאות ועוד. בתא הצפייה ניתן לראות בעלי חיים שונים, וחשוב להדגיש שאמנם אכן הקפידו בימי בית שני על קיום הדיבר השני. אולם הורדוס שבנה את קיסריה בנה אותה כעיר פגאנית, עם מקדשים פגאניים, טקסים פגאניים. כשבנה כאן משהו פרטי, לעצמו ולמקורביו, הרשה לעצמו חירות ולנהוג לפי הסגנון החביב עליו. במקומות אחרים הוא הקפיד - במצדה לא מוצאים עיטורים של דמויות ובעלי חיים, וכך גם בירושלים. תא הצפייה הוא מקום פרטי שרק הורדוס ומקורביו מורשים להיכנס אליו- תא צפייה מלכותי שנבנה כחלק מקונטקסט של התאטרון.

ניתן לראות את עבודת הסטוקו המדהימה – עיטורים ופינות. יש כאן יצירות מפוארות, המקום מתחזק ונמצא תחת השגחה וטיפול של צוות שימור של מוזיאון ישראל, ורשות העתיקות מעורבת. תא הצפייה כרגע סגור לכניסת מבקרים ויפתח בבוא העת.

גרם המדרגות שמוביל מהארמון לתיאטרון - גרם המדרגות הגדול הראשי הוא בכיוון הפוך, ניתן לראות קיר גבוה שהוא הרמפה של המדרגות שמאפשרת עלייה מלמטה עד למתחם הארמון. גרם המדרגות הזה התגלה לאחרונה והוא מכוסה, כיתר חלקי המדרון (השפכים כיסו את כל מה שהיה כאן), ההנחה היא שהורדוס בדרכו לתא הצפייה עבר כאן. עוד לא ברור כל כך איך זה התחיל ואיך זה תפקד, אבל זה כנראה שימש אותו ואת המקורבים אליו. נוסף על כך, יש כאן כמה בריכות ומתקני מים מטויחים, אחד מהם נמצא בסמוך למדרגות – אולי החזיקו פה מים והשקו גינות והמקום היה מטופח.

גרם המדרגות המרכזי - גרם המדרגות המרכזי מתואר על ידי יוספוס. גם כשקברו את הכל ויצרו את השפך בצורה של קונוס המדרגות לא נקברו ולא כוסו. המדרגות והמאוזוליאום לא כוסו, כל השאר נהרס, פורק וכוסה. המדרגות אפשרו עלייה אל מתחם הארמון. כשהורדוס החליט לשפוך עפר על המדרגות הוא לא רצה לכסות את המדרגות אז הוא בנה קירות תמך אדירים, וכדי שהקירות לא יתמוטטו מהלחץ של העפר הוא בנה מחיצות לתמוך בהם. 12 מחיצות בצורה קשתות שמאפשרים את המעבר למטה. דרך המכלול הזה ניתן היה להיכנס גם לאחר שפיכת העפר ולהגיע למתחם הארמון.

מערכת המים התת קרקעית ומערכת המסתור

בור המים הראשון - אנו עוברים דרך קמרון שמוביל לבור מים וכששפכו את העפר האריכו את הקמרון כדי שהעפר לא יסתום את הכניסה.

בתוך בור המים, שאינו כבר חלק מהשפך, הסלע הוא הסלע הטבעי – קירטון. אחת מגבעות הקירטון, הגבעה המקומית. כאן נחצב בור מים ענק. הטיח כיסה את כל הקירות ואפשר אגירת מים בימי הורדוס. לפי הצעתם של אהוד נצר והצוות, מקור המים בעיקרו מי נגר ובחלקו אולי מים שהגיעו מהאמה שהגיעה אל העיר התחתית. כלומר זה חייב שימוש בבהמות שיובילו מים וימלאו את הבור הזה, שהמשיל עוד הלאה.

הבור צר כדי להבטיח שהתקרה לא תקרוס, כדי לייצב את התקרה אפשר להשאיר עמודים או לבנות בור מאורך עם תקרה קמרונית, מה שנותן יציבות.

אנחנו נמצאים בבור הראשון ובצמוד אליו נמצא בור נוסף צר ומאורך. בור מאורך נוסף שהיה, בוטל מהר כאשר נבנה המאוזוליאום מעליו. אל הבור שבוטל אין גישה היום, הוא נמצא מעבר לגרם המדרגות ומתחת לקבר. כדי שהתקרה לא תקרוס בנו קיר תמך אדיר וביטלו את בור המים. כאשר ביטלו את הבור הזה נותרו שני הבורות הראשונים, ועוד בור גבוה בכעשרים מטר, המהווה כמעין בור ביניים. הוא בור ביניים משום שהבורות הראשונים לא מתקשרים עם מתחם הארמון. אין שום קשר ישיר בין הבורות למתחם הארמון. כדי לספק מים לארמון צריך שעובדים מתאימים ישאבו מים מהבור, יעלו על גרם המדרגות העיקרי, ויזרימו מים דרך תעלות ומרזבים מתאימים אל בור הביניים שנמצא גבוה יותר. בור הביניים נמצא מטרים אחדים מתחת למפלס הארמון. זה אומר שמשרתים ועובדים בתוך הארמון, שזה היה תפקידם, לדאוג גם למים בתוך מתחם הארמון, יכלו לשאוב מים מפיר (מס' 6). כלומר התהליך הזה של אספקת המים זה פרויקט מורכב – איסוף ואגירת מים בבורות ענק במפלס יחסית נמוך, העברתם לבור ביניים ולאחר מכן אפשר לשאוב אותם לצרכי הארמון. יחד עם זה בתוך מתחם הארמון מצאו עוד שלושה בורות, מתקני אגירה, לא גדולים במיוחד, אבל גם הם אפשרו קיום ותרומתם אינה מבוטלת.

חשוב לשים לב שאנו לא עומדים על רצפת בור המים אלא על שכבת מילוי. בנוסף הקירות המטויחים פרוצים, משהו הרס ופגע בהם, וחצב מחילות. בשלט המוצב במקום ניתן לראות את כל המחילות המתוארות בצבע כחול, המחילות מתוארכות לזמן מרד בר כוכבא, מעטות מהן למרד הגדול. אם המחילות מימי מרד בר כוכבא, אפשר להבין תמונה שמתקשרת לאסטרטגיה של המרד. אלא הבור כאן נמצא בשימוש משני, בוטל כבור מים, הוא לא מתפקד יותר לאגירה אלא כמקום מסתור, מקום שבו שהו לוחמים יהודיים ומכאן יצאו, הגיחו ותקפו את הרומאים, כנראה בהצלחה רבה. המעניין הוא שאלה שחצבו את המחילות לא רצו שעבודת החציבה תגלה ולא שפכו את העפר החוצה, אל המדרונות, אלא ערמו אותו כאן על רצפת הבור, אנחנו עומדים על מילוי כזה. זוהי לא רצפת הבור המקורית, אותה ניתן לראות בבור מים סמוך. אהוד נצר עשה בדיקה וחשף את הרצפה המקורית הנמצאת כ-4 מ' מתחת לרגלינו. ניתן לראות בצד הבור גרם המדרגות שמגיע לרצפה, אולם אם היינו חושפים הלאה היינו רואים שהוא ממשיך ויורד עד רצפת הבור המקורית. הקומפלקס הזה הוא הגדול ביותר המוכר מימי מרד בר כוכבא, במחילות ניתן ללכת בקומה זקופה ולא צריך לזחול, החללים אדירים. כל אלה מלמדים על כך שהיה מרכז אסטרטגי ומרכז התקפי בוודאי של המורדים בזמן מרד בר כוכבא. במקום התגלו מטבעות וכלי חרס האופייניים למרד בר כוכבא. תעודות לא התגלו פה אלא במערות, בוואדי מורבעת. אולם בתעודות שנמצאו נזכר שמו של מפקד הרודיון, ואנחנו יודעים אותם ממגוון של מכתבים ותעודות.

בבור המים השני ניתן לראות את רצפת בור המים המקורית שניקה אהוד נצר ואפשר להבין מה היה במקום בימי הורדוס. שכבת המילוי מבוטלת את בור המים ומייצגת את ימי בר כוכבא.

המחילות שנחפרו בימי מרד בר כוכבא פרצו את טיח הקירות ומבטלות את בורות המים, מתוארכות מאה 2 לספירה, ההכנות למרד בר כוכבא. כנראה שהמילוי משרת את לוחמי מרד בר כוכבא שלא רצו לשפוך את המילוי שחצבו החוצה, כדי שלא יתגלו ההכנות. הם ויתרו על בורות המים והשאירו חללי ענק שבהם הסתתרו מאות לוחמים יהודים שלפי הבנתנו תקפו את הצבא הרומי במפתיע בלוחמת גרילה. הנחה זו מבוססת לא רק על הרודיון, אלא על מקומות נוספים. הרודיון היא הדוגמה המשכנעת ומובהקת ביותר, הגדולה והמרשימה ביותר שיש.

על קירו הבור ניתן לראות קו כהה שמייצג את קו מפלס המים שהבורות היו מלאים. חשוב להזכיר שבימי הורדוס לא הייתה דרך ישירה פנימית אל מתחם הארמון ומי שרצו להוביל מים שאבו מהבורות, יצאו החוצה אל גרם המדרגות המרכזי ומילאו את בור הביניים, ממנו שאבו לצרכיהם השונים.

העניין הוא שאלה שחצבו את המחילות רצו להתקשר למתחם הארמון, היה להם הפרש גבהים נתון, מרחקים אופקי מסוים ועל כן בנו מדרגות לא סטנדרטיות – תלולות מאוד וגבוהות. **בור הביניים** - הגישה אל בור הביניים היא דרך מדרגות תלולות וגבוהות, מעט לא נוחות. למדרגות אלה יש חלופה קלה יותר מבחינה פיזית. אולם מבחינה מתודית ראוי כך להכיר את ההיסטוריה של המקום ואת המכלולים השונים. בסופו של דבר, אחרי שממשיכים ועולים את גרם המדרגות האחרון, נכנסים אל תוך מתחם הארמון ומתרגשים מאוד. האפשרות האחרת היא לעלות בשביל מסוג אחר, שאחר כך נרד בו, גם הוא בעלייה, ואז מתגלה המתחם הארמון מלמעלה. הקטע הבעייתי הוא קצר ושווה להתאמץ כדי לשמור על הכניסה למתחם הארמון מתוך הבורות.

בבור הביניים ניתן לראות שרידים של טיח מקורי. בור הביניים הוא אותו בור שקרוב למפלס הארמון ובו פיר שממנו שאבו את המים אל תוך מתחם הארמון (בור מס' 5). בבור זה היה צורך לדאוג שתמיד יהיו מים על מנת שישפך מים למתחם הארמון. העבודה הקשה נעשה בידי עבדים, כוח אדם היה זול ולא נחשב. הרצפה בבור אינה מקורית.

יש תעלות ממרב שמוביל מגרם המדרגות העיקרי אל התעלה הזאת. אחרי שאגרו מים בבורות הגדולים, כשרצו למלא את הבור הזה שאבו וכשהבורות למטה היו מלאים היו שואבי מים שתפקידם היה לשאוב מים מהבורות התחתונים לעלות בגרם המדרגות, וליצוק מים בתעלה ממרזב אל בור הביניים. משרתים אחרים שאבו מים עם דליים או קנקנים מתוך המערכת הזאת לצורכי מתחם הארמון.

בבור הביניים יש קיר שנפרץ. ברגע שיש פריצה בקיר מטויח הוא אינו יכול להחזיק מים וזה מייצג את מרד בר כוכבא. מתקנים וחללים קיימים בוטלו שונו והותאמו למקומות מסתור. בעת ההכנות למרד בר כוכבא הבורות היו שלמים והם שונו לאחר שהיהודים הבינו שאדריאנוס מתכוון להפוך את ירושלים לעיר אלילית (אליה קפיטולינה).

המים בהם השתמשו היהודים נלקחו משלושת בורות המים הקטנים למעלה, הם חיו בצניעות ויכול להיות שבדרכים כאלה או אחרות הם הביאו גם מים מאמת המים, שלא הפסיקה לפעול ככל הנראה. חלק מהזמן, כמו שאנו מבינים, הרומאים לא הבינו מאיפה באה הפרענות, ולא תקפו והתייחסו ספציפית להרודיון. בשלב מסוים הם היו במצור ולא הייתה להם גישה החוצה, הרומאים צרו על כל יישוב, כולל הרודיון, אז היהודים נקלעו למצוקה ונשברו ללא ספק מרעב ואולי גם מצמא.

ככל הנראה בהרודיון שהו מאות רבות של לוחמים יהודים. אם זה הבסיס האסטרטגי, אולי העיקרי, של מרד בר כוכבא, אז צריך לדבר על מאות רבות ואולי יותר מזה. נושא המספרי הוא תמיד נושא רגיש ובעייתי. כדאי לדבר כאן על מרד בר כוכבא. אפשר להראות תעודות ולהקריא מהן, שם נזכרת הרודיון במפורש. בשניים מהטקסטים, באחד נזכר יהושע בן גלגולה – "משמעון בן כוסבה ליהושע בן גלגולה שלום. מעיד אני עלי את השמים..." מקור נוסף על עסקות כלכליות של רכישת קרקע (הלל בן גריס אמר ליהושע בן רבה אני קניתי ממש חלקת עפר והקנייה נעשתה בהרודיון ואני אמדוד לך את תמורתם בחיטים יפות ונקיות על גג בית בהרודיון).

בדרך מעלה ראינו מקום שבו היה כתוב על המרד הגדול – כנראה שכבר במרד הגדול היו ניסיונות לרדת מהמפלס העליון כלפי מטה. לא בדיוק באותה דרך שבה אנו עלינו אבל כבר יש ניסיונות לרדת, אולי אפילו הצליחו. אולם חשוב לזכור שגרם המדרגות שאנו עלינו בו הוא מימי מרד בר כוכבא ולא מימי המרד הגדול. הקשר לאמה אינו ישיר, לא בטוח שלקחו משם מים, ההיגיון אומר שכן. האמה מבטיחה מים לאורך כל השנה, אם חסר ורוצים לתגבר ויש צורך חמורים או עבדים לוקחים מים משם וממלאים את הבורות. **מתחם הארמון** - מתכונת הבנייה של מתחם הארמון היא מעין מערכת מבוצרת מעוגלת, עם שתי חומות. המגדל המזרחי הוא המגדל היחידי המלא, יתר המגדלים הם חצאים. המגדל המזרחי הוא גם מאוד גבוה, ולפי אהוד נצר גובהו הגיע לכ-40 מ' מעל הסלע הטבעי (אנחנו לא על הסלע הטבעי אלא קצת מעל מפלס הרצפות. נוסף על כך הגבעה משתפלת). החלק הגבוה ביותר הוא באיזשהו מקום במרכז. הקירות יורדים לעומק ופוגשים את הסלע הטבעי וכך המגדל. החומות והמגדלים האחרים מסביב לא כל כך גבוהים ומגיעים רק לכ-30 מ' מהסלע הטבעי.

חצר פריסטילית – חצר פתוחה המוקפת בסטילובטים ועליהם עמודים (עדיין ניתן לראות חלק מהסטילובטים ועמודים אחדים). אהוד נצר מדווח שמצא קרקע כהה וחושב שאולי הייתה כאן גינה. החלק הזה לא היה מקורה, העמודים מסביב פיארו את החלל הזה שהסתיים בשתי אפסידות – שני אפסידים. בדרך כלל אנו משתמשים במושג אפסידים בהקשר לבימה של כנסייה אולם לא בהכרח שייך לכנסייה. אפסידים יכול להיות בכל סוג של מבנה, ניתן לראות בקיסריה שני אפסידות (בוילה הרומית ובוילה הביזאנטית), גם כאן בפריסטיל בארמונו של הרודוס, במתחם המפואר שהקים פה הרודוס, יש שתי אפסידות וחצר פריסטילית. הקירות צופו בסטוקו, ואם מסתכלים טוב ניתן לראות שרידים של טיח מכזיב בדגם של מלבנים, מעין חיקוי לבנייה. מהדיווחים שלאחר החפירה ברור שהיה פה גם פרסקו ולא רק סטוקו. החצר הפריסטילית הייתה פתוחה ולא מקורה (גם רוחבה יוצר קושי בקירוי), אולם כל היתר היה מקורה (הגגות בבסיסם היו קורות עץ). **כבשן** \ **תנור ששימש לייצור ברזל וכלי נשק (נפחיה)** – המתקן מתוארך לימי המרד הגדול או לימי מרד בר כוכבא (יכול להיות החופרים יודעים בוודאות, יכול להיות שהיה בשימוש בשניהם).

החומות – העפר מייצג את המילוי שנשפך על ידי הרודוס. אולם החומה הייתה גבוהה הרבה יותר, חסרים ממנה כמה מטרים שהתמוטטו ונפלו. אבל ניתן לראות את הקיר החיצוני של החומה ובו פתחים קוניים. פתחים אלה נועדו לכניסה של אור ואוויר ולא מדובר בחרכי ירי. בכל הקיר הזה היו שורות פתחים שאפשרו לאור ואוויר לחדור פנימה בין החומות. בין החומות אין מילוי אולם יש ניצול של החלל. נוצר חלל גבוה ללא מקור אור ואוויר שעל מנת לנצל אותו יצרו כ-7 מפלסים, אגרות עץ, שיכלו לשמש למגורים ואחסון (אז יש חשיבות לפתחים האלה שהכניסו אור). בנגב, בערי הנבטים, ניתן לראות פתחים דומים ששימשו לאותה מטרה. כיום ניתן לראות שחלק מהפתחים סתומים, אולם לפני ששפכו את העפר על המדרונות הפתחים היו אפקטיביים ושימושיים, ואילו עם שפיכת העפר (דבר שנעשה בשלב מאוחר) נסתמו הפתחים. שפיכת העפר על המדרונות לא הייתה חלק מהתוכנית המקורית והיא מעין אלתור של הרודוס, שהביא אותו לשנות ולפרק

מבנים שהוא עצמו הקים. יכול להיות שבמטרים העליונים היו פתחים שנשארו כי הוא לא כיסה עד הקצה העליון (לפחות זו ההנחה).

החומה החיצונית יותר עבה, הפנימית קצת יותר דקה, הרווח ביניהן הוא כ-2.5 מ'. לאורך החומות ניתן לראות שלושה מגדלים חצי עגולים ומגדל אחד עגול מלא. המגדל המזרחי, המלא, הוא הגבוה ביניהם. הורדוס שבנה את האנטוניה, בנה גם שם שלושה מגדלים נמוכים יחסית ואחד, המשקיף על הר הבית, גבוה יותר.

הכניסה למתחם – הכניסה הייתה דרך גרם המדרגות הגדול והעיקרי שהוביל למתחם הארמון. כלומר, מי שעלה בגרם המדרגות לא היה צריך להגיע למעלה (כמו היום) ואיכשהו לרדת, הוא עבר מתחת לקירות החומה בשער מסודר ונכנס ישר למפלס הארמון. הקירות בצדדים נועדו למנוע שפיכה של עפר על המדרגות. המקום הוא קטן והיותו כזה מקלה על ההגנה והביטחון (יש רק כניסה אחת), זה לא מקום שהיה בו שימוש אינטנסיבי.

הארמון של הורדוס – במבנים האלה התגלו כותרות יפות, שם היו חדרי המגורים של הארמון, הטריקליניום (חדר האירוח) ובית מרחץ. במקום יש שני מקוואות (אחד מתקופת המרד הגדול). משקעים של 200 מ"מ בשנה מאפשרים איסוף מים של 40 סאה למקווה. מכלי המילוי והאוצרות נמצאו אולם חשוב להבין שאין זה תנאי. האוצרות, או מה שמוגדר כאוצר (מיכלים מאוד מוזרים בצורה שלהם) הם חריגים במיוחד. כרגע לא ניתן לקבוע שום דבר אלא שזה סוג של אוצר.

בית הכנסת - בתוך מה שהיה טריקליניום (חדר הסבה, חדר אורחים, חדר אוכל) בימי הורדוס, המורדים במרד הגדול החליטו להקים בית כנסת. הספסלים (מימי המרד הגדול) יושבים על רצפה מפוארת של אופוסקטילה (צורת ריצוף בקטעים, חתיכות), מכסים פרסקו מפואר בדגמים המוכרים לנו מימי הורדוס – מלבנים צבעוניים בצבע אדמדם, ירקרק. לאחר החשיפה והגילוי שנעשו תוך כדי החפירה, החזירו את האבנים למקום בשל חוסר תקציב בשימורו.

מבנה שיש לו ספסלים ועמודים שהחזיקו גג הוא מבנה ציבורי, וזה מספיק, שכן מבנה ציבורי ביישוב יהודי מהווה בית כנסת. לפעמים אפשר לדבר או להציע שהיה בית מדרש, אבל בית כנסת הוא בסבירות מאוד גבוה, ובמחקר מקובל שמדובר בבית כנסת. הקרבה למקווה היא בכלל יתרון נהדר. בחלק מבתי הכנסת הקדומים שפעלו בזמן קיומו של בית המקדש השני היו מקוואות (לא ככולם אבל בחלקם). בבית הכנסת לא ניתן לראות מקום לארון קודש, אולם זה לא התבקש בשלב הזה. אם רצו לקרוא בתורה, או ללמוד מצוות, הביאו את ארון הקודש מבחוץ (מחדר מסוים), הניחו אותו על שולחן מעץ וככה נהגו. גם בבתי הכנסת האחרים שהם מקבילים לבית הכנסת הזה, יש מאפיינים דומים:

אין מקום מותאם לארון קודש (הכניסו אותו ורק שרצו להשתמש בו).
המבנים השונים לא בנויים עם אוריינטציה לירושלים (ירושלים נמצאת צפונה מהרודיון, המבנה הזה היה קיים כבר קודם והוא בציר מזרח-מערב).

הצורך לבנות מבנים שמתייחסים לירושלים עולה הרבה אחרי החורבן, לפני כן זה פשוט מרכז קהילתי – מקום שבו קיימו טקסים, אספות קהילה וגם לקרוא בתורה וללמוד מצוות. תפילה בציבור עוד לא הייתה בתקופה זו בכל מקרה, וזו התחילה באזור יבנה בשנת 85 לספירה, בימיו של רבן גמליאל דיבנה.

בתי הכנסת המהווים מקבילות לבית הכנסת הזה :

גמלא

מגדל

קריית ספר (מודיעין עלית)

חירבת אל עומדן (מודיעין)

מצדה

על פי כתובת ביוונית (תאודוטוס בן וטינוס), גם בעיר דוד

אולי גם ביריחו

בית מרחץ – בבית המרחץ ישנם שרידים, דומים גם לאלו שראינו בקיסריה, ביניהם תעלות ניקוז האוויר החם, תקרה קמרונית ושרידי טיח. אם הייתה התאדות של מים היא הייתה בחדר הזה ומעל האמבטיות, התקרה הקמרונית מבטיחה שהמים לא יטפטפו על ראשיהם של המתרחצים.

בבית המרחץ ניתן לראות קצת פרסקו מקורי מימי הורדוס בדגמים מלבניים. בבית המרחץ החדר החם, החדר עם האמבטיה – הקלדריום, התנור ואזור ההלבשה. הרצפה היא רצפה כפולה של היפוקאוסט-העמודונים החזיקו את הרצפה שאוויר חם זרם תחתיה והתנקז בתעלות. הרצפה והקירות חוממו ומי שרצה לטבול במים נכנס לאחת משתי האמבטיות בשני הצדדים.

חדר הפושרים – טפידריום - הכיפה הקדומה ביותר ששרדה והתגלתה בארץ, היא מקורית מימי הורדוס. התפקוד העיקרי של החדר הוא כחדר מעבר, שכן מכאן יכלו ללכת לאזור ההלבשה (אפודיטריום) או לחדר הצוננים (פריגידריום). הבנייה המקורית עם חיזוקים מודרניים שנעשו לפני שנה-שנה וחצי. רשות העתיקות עושה באופן סיסטמטי תיקונים וחיזוקים בצורה כזאת שנדע לזהות אותם (בגוון אדמדם עם חרסים טחונים). בכל פרופיל שניקח יש קשת, כך נוצרת למעשה מערכת אינסופית של קשתות. בעבדת שרד קמרון מימי דיוקליטיאנוס (תקופה ביזאנטית), אולם כיפה זו היא הקדומה ביותר שהתגלתה והיא כיפה מקורית באתרה. היא בנויה מאבן מקומית – נארי – הנארי נפגם עם הזמן ולמרות הכל איכשהו היא שרד והחליטו לחזק מבפנים ומבחוץ. הפתח הקטן בתקרה נועד לכניסה של אור – אוקולוס.

שרידים של פרסקו - וירגיליו קורבו מתאר שהוא גילה כאן ציורים של ציפורים. הארמון הזה הוא הארמון של הורדוס, וכמו בתא הצפייה מלכותי של התאטרון גם כאן, בבית המרחץ הפרטי שלו, הוא הרשה לעצמו לעטר עיטורים שכוללים בעלי חיים. בשלב זה כנראה שיש היפוקאוסט מתחת לרגלנו, אבל בכל מקרה אנחנו עומדים מעל רצפה מפוארת ומה שמעניין לראות זה קצת שרידים של פרסקו.

המאות ה-5-6 לספירה, תקופה ביזאנטית, הגיעו לכאן נוצרים והקימו כנסייה קטנה, ועוד שלוש כנסיות בעיר התחתית (כנגד כל בית כנסת שהתגלה בארץ יש לפחות 4 כנסיות, לעיתים רק בעקבות נדר ובלי יחס למספר תושבים). גם להרודיון הגיעו נוצרים וניתן לראות צלב בכניסה לבית המרחץ.

קפלה – בתוך מתחם הארמון, ניתן לראות מבנה מאורך - קפלה קטנה שמסתיימת באפסיס שפונה מזרחה. מבנה ביזאנטי קטן שהוקם על מתחם הארמון של הורדוס. זה מייצג את התקופה שנוצרים הגיעו למקום, השאירו גם את הצלב ועוד שרידים אחדים.

תצפית - הכפר למרגלותינו זה פורידיס, אפשר לעבור שם. הדרך שעוברת לכיוון שדה-בר, כפר אלדד ומעלה רחבעם עוברת שם. מעבר רואים את ואדי חריטון, נחל חריטון, שנשפך לנחל דרגה, הדארגיה, וליים המלח. בוואדי חריטון ישנה מערה קרסטית אדירה, שיוצאת בערך מול נוקדים, מערה מפותלת ומסוכנת ביותר (כדי להגיע אליה יש להיעזר בבית ספר שדה כפר עציון). ביישוב נוקדים גר בין היתר אביגדור ליברמן, יושב במרכז ומהוותיקים של נוקדים. היישוב ממול עם הגגות האדומים זה תקוע. במרבית היישובים באזור גרים גם דתיים וגם חילונים (יותר דתיים בדרך כלל), והם מתהדרים בכך שהם ישובים מעורבים. יש כאלה, באלעזר למשל, שהם דתיים בלבד. מעבר לתקוע רואים כפר נוסף, תקוע הערבית (על הגבעה מעל תקוע). מה שמוסתר כרגע ולא ניתן לראותו הוא תל תקוע, משם מגיע הנביא עמוס, עמוס "היה בנוקדים מתקוע", הוא היה בולס שקמים (פוצע אותם כדי לזרז את תהליך ההבשלה שלהם על ידי שחרור גז. למעשה היה עוזר להם להבשיל בהעדר צרעה שעוקצת אותם, כמו במצריים ששם זה בית הגידול של השקמים). הכביש שעובר למרגלות הר הולך ומתחבר לגוש עציון.

בקו הרכס הרחוק יותר ניתן לראות שלושה מבנים, בתי קומות, הנמצאים באפרת. אפרת יושבת על הרכס הגבוה ביותר באזור במרחק של כ-10 ק"מ מהרודיון. באפרת יש סוגי בנייה שונים, לא רק בנייה לגובה וחיים בה כ-10,000 תושבים, היא אינה עיר.

כל הערוצים שמתחילים בכיוון מזרח-מערב משנים כיוון ונשפכים לדרגיה, לכן הוא ערוץ כל כך קניוני, עשיר בגבים ומסוכן מאוד בחורף.

יישוב שדה בר מטפלים בבני נוער שנפלטו מבתיהם. הישוב בנוי ממבנים זמניים, קראווילות. לאחרונה ישנם כמה מבני קבע יותר מסודרים לבורגי הצבא שבאים לגור ולעבוד במקום. מדובר במפעל כינוכי עתיר הצלחות שעבר משבר שקשור כנראה לתפקודו של יוסי שדה, והוא עצמו פוטר.

אחרי שדה בר ניתן לראות את כפר אלדד ואחריו מעלה רחבעם. מעלה רחבעם זה התנחלות בלתי מוסדרת מהשנים האחרונות (2009). בוואדי מרחב, ליד מעלה רחבעם בתוך הערוץ בצד ימין, יש פריחה של חלמוניות בסוף נובמבר תחילת דצמבר. בין לבין ניתן לראות ישובי בת של זעתרה.

בין היתר ניתן לראות את ים המלח, אך תנאי הראות משתנים מאוד ולעיתים קשה ואף בלתי אפשרי לראותו. מפלס ים המלח יורד בכל שנה במטר. לקרקעית ים המלח, באגן הצפוני הוא מאוד עמוק, יש צורה של כוס. הוא יאבד כמות גדולה מאוד של מים מהצדדים, יגיע לאזור העמוק, ואז כמות המשקעים שמגיעה תאזן את השטח הקטן שנשאר ולכן הוא ישרוד, אבל הוא ישרוד בתור שלולית גדולה, ימה קטנה ועמוקה. גם היום מעיינות עין פשחה, עין גדי ושיטפונות מגיעים לים המלח, הם שנותנים את האיוון. ישראל רצתה להפוך את ים המלח לאתר שיחשב לאחד משבעת פלאי תבל, אך בו בעת אנו תורמים תרומה משמעותית לייבושו וחסולו של ים המלח.

לחוות שדה בר יש מפעל של ייבוש ולחיצה של גפת לבולי עץ להסקה. ניתן לראות ערימה גדולה של בולי עץ להסקה לקראת החורף.

הכפר זעתרה, כפר מקומי של אוכלוסיית נוודים שהקימו את בתיהם פה בראשית שנות החמישים. אזור זה עבר התיישבות אינטנסיבית בתקופה הזאת והרבה נוודים הפכו ליושבי קבע.

למרגלות הרודיון ניתן לראות את הכרסום בגבעה שנעשה כחלק מפרויקט הכיסוי שעשה הורדוס. בדיקה גיאולוגית הוכיחה שמדובר באותה עפר וקרקע שמקורה שם. הכמות נאמדת על לפחות 450 אלף קוב שנשפכו על המדרונות בשלבים, בהידוק ובכל מיני דרכים כדי שהקרקע לא תיסחף. הגבעה הייתה גבוהה בהרבה כמובן.

הרי מואב, מעבר לים המלח. ניתן לראות את ערבות יריחו, אותה בקעה שמצפון לים המלח, בצד הירדני ובצד שלנו (הצד הירדני מרתק ביותר). גבעה גבוהה נוספת שנראית מהרודיון היא גיבל מונטאר (שומר בערבית), מעלה אדומים נמצאת ליד אך מערבה יותר. על פי המסורות זה מקומו של הר העזאזל. ביום כיפור היה נהוג שהכן היה יוצא עם שעיר (עז או תיש) וזורק אותו מראש הר העזאזל כדי לכפר בכך על חטאי עמינו, כך בימי בית שני. ביום כיפור הקריבו שעיר אחד על המזבח בבית המקדש ושעיר שני זרקו מראש הר העזאזל. מזהים את הר העזאזל שם למרות שיכול להיות שזה היה מקום אחר. העניין הוא מבחינה מספרית, כדי לכפר על חטאי עם ישראל בימי בית שני היה צורך בשני שעירים, היום צריך עדרים שלמים.

האדמות במקומות הנמוכים הן אלוביאליות, כהות יותר ואולי מכילות תחמוצות ברזל. האדמות הבהירות הן רנדזינה. על הרכסים הרחוקים ניתן לראות קו כהה יותר, שהוא מפגש עם צור בדרך כלל, או סלע קשה אחר. אל הקבר ניתן היה לרדת לאורך השביל המוביל מטה, אולם אחרי שנהרג אהוד נצר נסגרה הירידה והיום לא ניתן לרדת אל הקבר.

אמות המים לירושלים :

האמה החשמונאית, האמה התחתונה - כשמדברים על אמות המים לירושלים מתכוונים לאמת המים התחתונה, האמה החשמונאית, שהתחילה ממעיין שנקרא עין עיטם. יש כמה מקורות של חז"ל המדברים על הנביעה, או על המעיין הזה – עין עיטם, שממש הוליכו מים להר הבית, לכיור שבבית המקדש. המעיין הזה, עין עיטם, מוכר עד היום והערבים קוראים לו עין עטן. המעיין נמצא בוואדי ארטס, קרוב לוואדי ארטס, אזור רווי מים. מסתבר שיש שם כמה מעיינות וחשמונאים ניצלו את עין עיטם, תפסו אותו והובילו מים באמה שחצתה את רכס ארמון הנציב. באמה חוצה את הרכס של ארמון הנציב וממשיכה הלאה, מקיפה את בריכת הסולטן פחות או יותר, חוצה את בריכת הסולטן על גשר על מורדות הר ציון ונכנסת להר הבית על גשר וילסון.

תפקיד האמה והסיבה שלשמה הובילו את המים היא כדי להדיח את דם הקורבנות, שכן עד עכשיו לא הגיעו מים זורמים למקדש. באזור שמקריבים קורבנות יש המון זוהמה, לכלוך ודם, ולראשונה מגיעים מים זורמים ממרחק ניכר – עין עיטס נמצא במרחק של 10 ק"מ קו אווירי, אבל 21 ק"מ בשטח, שכן אמות דרכן להתפתל עם הטופוגרפיה וזאת אמה המתוארכת לתקופה החשמונאית אבל תפקדה עד המאה ה-20. המים התאימו לשתייה, וההנחה שחלק נוצלו לשתייה, למען האמת נועדה להדיח את דם הקורבנות בבית המקדש והסברה היא שגם למלא בורות מים על הר הבית ומקוואות על הר הבית. האמה החשמונאית נקראת גם האמה התחתונה, ולא הנמוכה (האמה הנמוכה היא לקיסריה). האמה הראשונה שהובילה מים זורמים באופן רצוף, לאורך כל השנה, להר הבית.

הר הבית הוא 735 מ' מעל פני הים והנביעה של עין עיטס היא בגובה 760 מ', זה אומר שהשיפוע מתון מאוד, שכן האמה מתפתלת יותר מ-20 ק"מ.

אמת הערוב - מתברר שעוד אמה נבנתה והתחברה אליה. האמה החשמונאית מתוארת בצבע ירוק. אמה נוספת מתוארת בצבע צהוב והיא אמה שהתחילה ממעיינות או בריכות הערוב, באזור חברון (הר חברון). עין ערוב, עין כוזיבה ושורה של מעיינות, שכן מדובר באזור עשיר במים, אזור חברון-גבעון עתיר במשקעים. האמה הזו מאוד מפותלת – בקו אווירי המרחק הוא 10 ק"מ אבל בשטח היא מתפתלת על יותר מ-40 ק"מ. כלומר שבסך הכל, האמה הזאת מצטרפת ומתחברת אל האמה החשמונאית, התחתונה, ונוצר מצב שהזרימו מים ממרחק של יותר מ-60 ק"מ.

מקובל לייחס את אמת הערוב לפונטיוס פילאטוס. פונטיוס פילאטוס עשה צרות צרורות ליהודים, הכניס את ניסי הלגיונות לעיר בחשאי וגרם למהומה גדולה, לקח כספים מאוצרות המקדש ללא אישור וזה נועד לתקן או לבנות אמת מים כנראה (לא כל כך יודעים), לפי המקורות של יוספוס ואולי גם אצל חז"ל. האמה הזאת, משערים שהיא מימיו של פונטיוס פילאטוס, הנציב בין השנים 36-26 לספירה. מאוד לא קל לתארך את האמות. אם הייתה כתובת הדבר היה מקל מאוד את המצב וצריך להתבסס על שיקולים ארכיאולוגיים כלליים. האמה הזאת יכולה לתגבר את האמה התחתונה, האמה החשמונאית. **האמה החשמונאית היא האמה הראשונה**, ובתקופה החשמונאית עוד לא היו בריכות שלמה. הבריכות, המכונות בריכות שלמה, נבנו על ידי הורדוס, לפחות השתיים העליונות (הראשונות), השלישית (התחתונה) היא כנראה ממלוכית. נוסעים שעברו שם בתקופות שונות אומרים שראו רק שתי בריכות, ולימים אנו רואים שלוש, לכן משערים שהיא ממלוכית. אמת הערוב, אמת פילאטוס מתחברת אל הבריכה האמצעית וממנה מתקשרת אל האמה התחתונה.

עד כה דיברנו על שתי אמות, עכשיו נזכיר עוד שתיים –

אמת הביאר – מעיין הביאר נמצא למרגלות אפרת, בין אפרת לאלעזר, על קו פרשת המים. האזור גבוה מאוד, 860 מ' מעל פני הים, ורווי מים, כל חורף גשמים רבים ושלגים, אזור עם שיש בו נביעות ואקוויפר שופע, ונחצבה שם נקבה באורך של 2.7 ק"מ של נקבת פירים, ובהמשך עוד אמה שמובילה אל הבריכה העליונה מבין בריכות שלמה.

הפרויקט של הביאר הוא פרויקט מורכב, כי הוא מצד אחד מנצל מי מעיין (או מעיינות, ליתר דיוק יותר מאחד אבל מעיין אחד מפורסם הוא עין ביאר). מסתבר שהנקבה אוספת נביעות מתוך הסלע, בדומה לגבי האמה במי קדם המובילה מים לקיסריה. הנקבה אוספת לא רק מי מעיינות אלא תופסת מים מתוך הסלע, חוצה סדקים ואוספת את המים. בהמשך הורדוס בנה סכר, וגם הבריטים בשלב מאוחר יותר. הסכר גרם לכך שהצטברו מים שזורמים פה בחורף, יצר אגם, והמים לחלו דרך פירים והעשירו עוד את מי הנקבה. הסכר נמצא בכביש הצפוני שנכנס לאפרת. הסכר ההרודיאני והסכר הבריטי עבדו באותה שיטה. לאורך אמת הביאר היו 80 פירים, היו מזהים 23. הערבים קראו לפירים האלה "ביאר", בארות, שכן שאבו מהם מים. עד היום יש מים בתת הקרקע, וכל ערבי שיש לו פיר כזה עם מים, שואב להשקות את החלקה שלו. מדובר בפרויקט מדהים ומורכב שמנצל מים מכל כיוון – גם מי שיטפונות שסוכרים אותם, גם מי נביעות וגם מים מן האקוויפר.

אחר כך רואים על פני השטח, והיא ממשיכה ומובילה עד לבריכה העליונה מבין בריכות שלמה. מייחסים את הפרויקט הזה להורדוס, למרות שיש קצת שרידי בנייה שאולי אפילו חשמונאית.

האמה העליונה – מופיעה במפה בצבע ורוד. האמה העליונה יוצאת מהבריכה העליונה של בריכות שלמה ומובילה מים לעיר העליונה. יוסף בן מתתיהו מספר שבארמונו של הורדוס היו מזרקות מים וגנינות נוי, וההנחה אומרת שאם יש מזרקות צריך אמה. משיקולים היסטוריים בוודאי, הגיוני להניח או לקבוע שאמה זאת היא מימי הורדוס. היא לא מוכרת לנו בחלקים מסוימים – מתלפיות עד ממילה לא מכירים את האמה והיא חסרה. מכירים אותה בחלקים מאזור בריכות שלמה ועד אזור תלפיות, שכונות אבו טור, ולא מכירים אותה עד ממילה, אולם משוכנעים שהיא הייתה שם.

באזור בית ג'אלה מצאו חוליות שהשתלבו יחד והובילו מים לאזור בית ג'אלה- צינור בעל קוטר אדיר עשות חוליות אבן. זה מתוארך לתקופת הנוכחות של הלגיון העשירי, אחרי ימי הורדוס, וזה לא מתאים לתקופה שאחרי החורבן בשנת 70 לספירה, אז הלגיון הוצב בירושלים אבל ירושלים לא פותחה והייתה עיר די חרבה. אחרי שאדריאנוס הגיע ובנה את אליה קפיטולינה, הוא בנה את העיר מחדש ותכנן אותה והיה היגיון להזרים מים. לכן החלק עם הצינורות, שמוציא באזור בית ג'אלה, אזור בית לחם, מתוארך לימי אדריאנוס. השאלה אולי היה שלב קדום לימי אדריאנוס – הפרויקט של הבריכות מתחיל בימי הורדוס. בימי הורדוס הובילו מים לעיר העליונה, לארמונו של הורדוס ועל כך יש הסכמה. אז מה שמזהים על פי כתובות של הקצינים של הלגיון באזור בית ג'אלה זה לא השלב הראשון אלא השלב השני.

ההנחה המקובלת היא שהשלב הזה, המופיע בצבע ורוד, הוא גם מימי הורדוס. יש הוכחות ארכיאולוגיות מסוימות- גשר של קשתות באזור בית ג'אלה שנהרס, במקום לחזור ולשקם ולתקן גשר של קשתות תיקנו את זה בצורה של גיחון\ סיפון בשלב השני.

כלומר כנראה שכל הפרויקט הזה הוא פרויקט של הורדוס - גם הביאר, גם הבריכות העליונות של בריכות שלמה, גם האמה המכונה האמה העליונה – שלב הרודיאני שהיום חלקים חסרים. בימי אדריאנוס נעשה

תיקון – הגשר האדיר שנבנה בימי הורדוס נהרס (כנראה שהיה גשר גדול, גילו יסודות שלו) ואז התארוך על פי חוליות והכתובות שהתגלו על חוליות אבן מתאים לנוכחות של הלגיון במאה ה-2 לספירה.

נסיעה מהרודיון לעין ביאר

אוהבי ציון רבים אין כאן, אולם זה לא אומר שהאזור מסוכן. היו בעבר פה ושם מקרים של זריקת אבן אבל כללית הם אפילו שמחים לראות כאלה שקונים אצלם דלק, מתקנים מכונית ויש כאן לא מעט שלטים בעברית, פעם היו שלטים בשגיאות והיום השלטים כבר בלי שגיאות.

הכפר א-דיר נראה כפר דינאמי – רואים בתים חדשים, גינות מטופחות. ניתן לראות שלטים בעברית, בזמן האחרון כבר אין שגיאות. הפלסטינאים שגרים בכפרים האלה, א-דיר ולידו כפר תקוע הגדול יותר, חלקם מתבססים על חקלאות מקומית, מגדלים עצי זית, יש להם מרעה, קצת ירקות, חלקם גם עובדים בהתנחלויות, בישובים היהודיים, ולחלקם אף יש אישורים לעבוד בארץ.

נוסף לכך יש פרויקט של מחצבות שיש כאן, מחצבות אבן שמנסרים אותן ועושים מהלוחות האלה פלטות לציפוי בניינים. כשרואים לעיתים בניינים מצופים אבן, ניתן לזהות מאיפה מזהים אותם, למרות שלא מביאים אותן רק מפה, האזור הזה משופע אבן שהיא לא סדוקה מבית ואפשר להוציא ממנה בצורה יעילה לוחות לציפוי בניינים. ליד המחצבות ניתן לראות מנסרות שבהן מנסרים את האבן לפלטות. כלומר, זה עוד ענף כלכלי חשוב ביותר של תושבי האזור. המנסרה בדרך כלל היא בתוך סככה, שכן היא מצריכה אמצעים וציוד מכניים, חשמל, מים זורמים וכו'. האבן היא אבן גיר, העניין היא שלגיר יכולות להיות הופעות רבות, והוא צריך תכונות מסוימות כדי להתאים להיות אבן ציפוי אחידה וחזקה מספיק, כנראה שהאבנים פה באזור מתאימות. ניתן לראות מנסרות ובלוקים אדירים לאורך הדרך, בין היתר באזור הנקרא אום סלמונה, מזרחית לאפרת.

הכפר תקוע עם כרמי זיתים אדירים, בהיקף גדול. מעל הכרם הקרוב לנו רואים תל, תל תקוע. עמוס, כאמור, היה מהנוקדים בתקוע, ועל התל הזה יש שרידים מתקופת המקרא למרות שלא נערכה חפירה מסודרת. התנחלויות נוספות נמצאות בהמשך לכביש הזה. רוב המתיישבים בבני קדם, מעלה עמוס, שנמשכים בהמשך בכיוון דרום, הם חילונים שחזרו בתשובה, חלקם ממוצא צרפתי וכל מיני אחרים שאומרים עליהם שהם קיצוניים פנאטיים קצת מרחפים. גוש של ישובים – גוש עציון המזרחי. כדאי לשים לב שהדרך מטפסת והמשך הדרך מגיעה אל גב ההר, ספר המדבר הולך ונשאר מאחור. הזיתים הם השולטים בנוסף, ועם ההגעה לגב ההר נראה יותר ויותר כרמי ענבים ענבים, ובכלל ענבים, זקוקים לטמפרטורות נמוכות ומשקעים בכמות סבירה. ככל שעולים גבוה יותר ממוצע הטמפרטורות הולך ויורד והאזור משופע בכרמי ענבים. בישובים בערבים ענבי מאכל, ובישובים היהודיים גם ובעיקר ענבי יין (בעוד שהערבים נענים מכך).

במהלך הנסיעה אנו מתקרבים לאזור גב ההר, לאזור גוש עציון המערבי. יש בגוש עציון, שזו מועצה אזורית אחת בעלת יישובים רבים, הפרדה ברורה בין יישובי הגוש המערבי שביניהם אפרת, ליישובי הגוש המזרחי. ניתן לראות באזור דרך פטרולים וגדר הפרדה שמקיפה את יישובי הגוש המערביים. הכביש מימין, שממשך ומקיף את מגדל עוז, מייצג את דרך הפטרולים וקו הגבול שלגביו ממשלה ישראל אמרה שאין על מה לדבר. יש התייחסות לראייה שהגדר המוקמת מזה שנים לא מקיפה את יישובי הגוש המזרחיים אלא רק את הקבוצה הזו הכוללת את אפרת, מגדל עוז ואלון שבות וכפר עציון וכו'. אפרת יישוב של כ-10,000 נפש, דתיים וחילוניים כאחד. אפרת בנויה בצורה מאוד מעניינת – על שורה של גבעות שהשכונות השונות נושאות שמות של פירות שהתברכה בהם ארצנו – שכונת רימון, הגפן, והתאנה בצד הדרומי והזית, התמר והדגן בצד הצפוני. אפרת בנויה על ציר של גבעות שאורכו כמה ק"מ. כניסה נוספת לאפרת, הכניסה הצפונית, מובילה אל החלקים הצפוניים של אפרת ומשותפת לבית לחם (למבואות ולשכונות הדרומיות של בית לחם). כביש 60 הידוע, אותו כביש שכבר פגשנו היום (חצינו אותו) והוא המייצג את גב ההר. האזור הזה גבוה 860 מ' מעל פני הים ויותר, יורדים בו משקעים בכמויות גדולות של כ-500 מ"מ גשם בשנה, יורדים פה שלגים כמעט מדי חורף, האזור רווי מאוד במים. ממש תחתינו, וואדי ביאר ועין ביאר (המעייין) והאמה המיוחסת להורדוס, תחילתה כאן בעמק הזה שהוא רווי מים.

עין ביאר

המקום הוא באחריות בית הספר שדה כפר עציון. כדי להיכנס לנביעה של עין ביאר ותחילת האמה, אין ברירה אלא לעשות פרסה. יש לקחת בגדים להחלפה, שכן ההליכה בנביעה היא בתוך המים עד גובה ברכיים (או יותר ☺), ופנסים.

כשבנו את האמה התחתונה, בריכות שלמה לא היו, שכן הן מימי הורדוס. אמת הערוב המיוחסת לפילאטוס, אז הבריכה כבר הייתה (פילאטוס הוא מתקופת הנציבים, אחרי הורדוס), אז קיימת אפשרות לחיבור בין הבריכה למערכת של האמה התחתונה. בין שלושת הבריכות מרחק של עשרות מטרים. ההנחה היא שאמת הערוב זו לא תגברה את העליונה אלא את האמה התחתונה.

אמת הביאר מתחברת לבריכה העליונה מבין בריכות שלמה ומובילה לעיר העליונה בירושלים, דרך אזור ממילה. באזור בית לחם נמצא הצינור המיוחס למאה ה-2 לספירה (לימיו של אדריאנוס), אם כי ההנחה שהיה שלב הרודיאני.

את מערכת האמות לירושלים נהוג לחלק אותה לארבע אמות. אפילו שאמת הביאר, לפי הבנתנו, ממשיכה מהבריכה העליונה לעיר העליונה בירושלים, ולכאורה אפשר כאילו לצייר אותה בצבע אחד, מקובל לחלק את המערכת לארבע אמות. אם עוסקים בנושא, חשוב לזכור את הכלל – מערכת של ארבע אמות שבריכות שלמה הן אזור ההפרדה או החלוקה. כשהקימו את האמה החשמונאית עוד לא היו בריכות שלמה בכלל, והיא יצאה מעין עיטם (עין עטן היום בערבית).

לימים הקימו את בריכות שלמה בשלבים, בהתחלה בימי הורדוס את שתי הבריכות העליונות, תקופה ממלוכית כנראה את הבריכה התחתונה (כאמור נוסעים שעברו באזור בתקופות שונות, מוקדמות יותר של ימי הביניים, שתיארו רק שתי בריכות), הכוונה לפי הבנתנו היא לבריכות הגבוהות יותר. לבריכות שלמה אין שום קשר לשלמה המלך ושמן הוא תוצאה של מסורות מאוחרות.

את האמה שבנה פילאטוס קושרים לאמה החשמונאית, התחתונה, שהובילה להר הבית – זאת אומרת שזה השלב המאוחר, הנוסף, שהתחבר אל האמה התחתונה להר הבית. היא עוברת ופוגשת את הברכה האמצעית, מימי הורדוס (פילאטוס פעל באמת אחרי הורדוס ולכן זה אפשרי). בימי פילאטוס כבר יש בריכות שלא כמו בתקופה החשמונאית בה בכלל אין בריכות.

לגבי האמה העליונה – החלק של הביאר הוא ברור מוגדר ומוכר. כעת ניכנס לראות את בית המעיין ונכיר אחר כך קטע של נקבה באורך של כ-100 מ' ונצא מהפיר הראשון. בנקבה היו 80 פירים, ואילו היום מכירים רק 23 מהם. נבין שמים נכנסו למערכת לא רק מבית המעיין, עין ביאר, אלא גם מהקירות ומתוך האקוויפר, והשטח רווי מים. בהמשך הערוץ היה גם סכר, שתפס מי שיטפונות, יצר אגם קטן, המים חלחלו והגיעו שוב אל המערכת התת קרקעית. היו פירים מסוימים שהמים ירדו דרכם ונכנסו לנקבה, ואחר כך אפשר לראות אמה רגילה על פני השטח. כל זה יוביל אל הברכה העליונה מבין בריכות שלמה.

נסיעה לארמון הנציב

וואדי ביאר הוא פחות או יותר בגובה של קו פרשת המים. אנחנו נמצאים בגובה של בערך 860 מ'. העיר העליונה בירושלים נמוכה בערך ב-100 מ'. זאת אומרת שמכאן לירושלים יש אפשרות לגרביטציה.

חומת הפרדה – כל הבוסתנים מסביב שייכים לכפריים פלסטינאים, לכל אחד יש את החלקה שלו והשטחים הם שטחים של מקומיים. חלקם גרים בבית לחם ויש להם פה חלקות. הם יוצאים ומעבדים את השטחים, וכשבנו את חומת הפרדה הדבר התחיל להכביד עליהם ויצר קשיים לא מעטים, אבל זה מה שקורה.

מקיפה את אזור בית לחם ואת שכונת בית ג'אלה. זה גרם לכך שהתושבים מקומיים של בית לחם, שרצו לעבד את החלקות שלהם, התקשו להגיע אליהן. כל מלאכת בניית החומה נתקלה בהמון קשיים והוגשו בג'י'צים של כפריים שהחומה ניתקה אותם מהחלקות שלהם ולעיתים ממשפחה או בתי ספר. בית המשפט עמד במקרים רבים לצדם וגרם להרבה מאוד עיכובים, עד היום החומה לא לגמרי הושלמה ויש קטעים שאין בהם חומה. היישוב נווה דניאל בגובה של 1000 מ' מעל לפני הים, קר מאוד בחורף.

דרך האבות - מצד שמאל, על גב ההר, ניתן לראות תוואי של דרך שקיבלה את הכינוי – דרך האבות – כינוי שמדבר אלינו ואנו רואים לנגד עינינו את אבותינו הולכים כאן בין היישובים השונים. חשוב להדגיש שהגי'וי שתפתח דרך על גב ההר, היא לא צריכה לחצות ערוצים. יכול להיות שתחילתה וייסודה היא קדומה יותר, התפתחה בוואדי בימי בית שני ובתקופה הרומית. יש שם גם אבני מיל, כלומר שהיא נסללה בתקופה הרומית. מצד ימין ניתן לראות את בריכות שלמה, הבריכות נמצאות בוואדי ארטס ואסור להיכנס לשם.

צומת אל-ח'דר – מימין יש שכונה או אזור שנקרא אל ח'דר, מכאן שכביש שמוביל אל עמק האלה דרך צור הדסה.

כביש המנהרות - הכביש שאנו נוסעים לאורכו מכונה גם כביש המנהרות. זהו כביש 60 למעשה, אבל בקטע הזה הוא נקרא כביש המנהרות.

שומרות ומתקנים חקלאיים - ראינו הרבה מגדלים מאבן על הגבעות, מגדלים, שומרות, מתקנים חקלאיים – קשה לתארך אותם, שכן אין אמצעים קטנים מתארכים, אינדיקטיביים (כמו חרסים ומטבעות). אולם המבנים מיוחסים לימי בית שני, והמתקנים יכלו להיות שומרות או מלוונות, מתקנים שמצד אחד אפשרו פינוי עודפי אבן ומצד שני כמפנים עודפי אבן מקבלים שטח לעיבוד חקלאי – טרסות וכו'. האבן הזאת שימשה להקמת השומרות או המלוונות ושימשו מחסנים לתוצרת חקלאית, אבל שימשו גם מקום שאפשר לישון בו למעלה, לשמור על החלקות החקלאיות ומחסן לשמור על הכלים. מדובר בתופעה שקיימת בתפוצה רחבה כאן, באזור הזה שמדרום לירושלים וגם באזור השומרון.

בעת העתיקה אין מקררים, ותוצרת חקלאית, תוצרת חלב או מוצרי חלב נשמרו בתוך מתקנים אלה, שהפרשי הטמפרטורה שלהם עם הסביבה היא גדולה – בקיץ למשל בחוף 35 מעלות, בפנים הטמפרטורה פחות מ-20 מעלות, 18 מעלות (בגלל הקירות העבים, המאסיביים).

בית ג'אלה-גילה - אנחנו בשוליים של שכונת בית ג'אלה. ניתן לראות את הקירות האדירים. מולנו שכונת גילה, רחוב האנפה. מהבתים שניתן לראות בבית ג'אלה ירו מחבלים לפני שנים אחדות לכיוון שכונת גילה, שם גרמו לנזקים ופציעות. לכן, כאן רצו לפחות למנוע פגיעה במכוניות שנוסעות על הכביש אז בנו את הקירות האלה, נוסף למיגון הצנוע שעשו ברחוב האנפה בגילה. האזור שבין שכונת בית ג'אלה, פרבר של בית לחם, לבין שכונת גילה, היה אזור מוכה אש.

מימין ניתן לראות את החומה המקיפה את בית לחם ואת הפרברים של בית לחם. קבר רחל נמצא בקרבת מקום וניתן לראות את הכניסה לכיוון בית לחם וקבר רחל. קבר רחל הפך להיות מאוד ממוגן ובנו שם חומות ומגדלים, מה שפעם היה ציור רומנטי של מבנה על גבעה קטנה, הפך להיות למשהו איום ומכוער מאוד. למעשה השלמנו סיבוב- התחלנו מכביש הר חומה ויצאנו מכביש המנהרות, אלה שתי הדרכים להגיע לכיוון הרודיון.

אמת המים העליונה – מימין, לצד הכביש, ניתן לראות חלקי שרידים של אמת המים העליונה – המשכה של הביאר אחרי שעברה את הברכה העליונה מבין בריכות שלמה, ולכן היא נקראת האמה העליונה ולא אמת הביאר. כשממשיכים עוד קצת מגיעים כבר לתלפיות מזרח או ארנונה, ומכירים אותה בכמה קטעים קצרים ואז היא נעלמת. עם זאת אנו משוכנעים שהאמה שמגלה באזור ממילה היא המשכה של האמה הזאת. מצד ימין הכביש שמוביל לרמת רחל, בחלקות החקלאיות של רמת רחל עוד רואים אותה, ובאיזשהו מקום כאן היא כבר לא קיימת. מצב זה יוצר קושי להוכיח ארכיאולוגית, את ההנחה, שכן ממילה רחוקה מכאן, במרכז ירושלים, ובעיה היא שהאמה צריכה לעבור עמק באזור כתף ינוס, השטח יורד כלומר שהיא צריכה לעבור גשר, ולא שרד שום דבר. יש הסכמה בקרב אנשי המקצוע שזה התוואי ולשם היא הובילה, ואם בנו אמה על התוואי הזה היא נועדה לשרת את העיר העליונה. אם עשו את כל המאמץ והפרויקט שראינו עד עכשיו זה כדי להביא מים למקום גבוה בירושלים, כמו ארמון הורדוס, לעיר העליונה בכל מקרה.

ארמון הנציב - אנו מתקרבים לשכונת ארמון הנציב, ומה שנקרא גם ג'בל מוכבר. אנחנו עולים על רכס גבוה, רכס שהוא אחד מהרכסים שמקיפים את ירושלים הקדומה וגובהו 780 מ'. כלומר אמת המים העליונה הגיעה לכאן לאזור הכביש, לאזור דרך חברון. אמת המים התחתונה נמוכה בכמה עשרות מטרים, בערך ב-30 מ',

נתקלה ברכס הזה והייתה צריכה להתמודד איתו. עזבונו מאחורינו את אמת המים העליונה שהיא בתוואי פחות או יותר של הכביש, ואנחנו נוסעים כעת מזרחה, על קו הרכס של רכס ארמון הנציב, גיבל מוכבר, ונעסוק בענייני האמה התחתונה.

מכלול ארמון הנציב – כיוון דרום – צור באהר. לפנינו רכס מאורך, גבוה מאוד יחסית לטופוגרפיה כאן, הקרובה לירושלים. אם הר הבית זה 735 מ', הרכס הזה 780 מ'. אמת המים התחתונה, החשמונאית, הגיעה אלינו מדרום, מעין עיטם, במרחק של 10 ק"מ אוויריים מהר הבית – כלומר שהיא לא רחוקה במיוחד אבל היא מפותלת בשטח ואורכה 21 ק"מ, היא מאבדת גובה לאט לאט ושיפועה מתון. היא הגיעה לכאן והשלוחה הזאת עומדת בדרכה. האמה תמיד מתפתלת עם הטופוגרפיה, השלוחה הזאת ארוכה וגבוהה מאוד. המהנדסים והמתכננים בתקופה החשמונאית הצטרכו להתמודד עם השאלה האם האמה תקיף את השלוחה הזאת (אם בונים את האמה עם הטופוגרפיה), ואז זה יאריך את התוואי בכ-4 ק"מ, וזה אומר שמאבדים גובה, או אולי היא תחצה את הרכס בנקבה באורך של כ-400 מ', (395 מ' ליתר דיוק) ואז תאבד פחות גובה. מסתבר שהם חצבו כאן נקבת פירים, עם 6 פירים. היה חשוב להם אם כן על קו גובה, אחרת לא היו עושים את המאמץ האדיר הזה – לחצוב נקבה באורך 395 מ'. ויטרוביוס מהתקופה הרומית, אבל הוא מתאר גם את מה שהיה לפניו, הוא מסכם תהליכים של שנים רבות, אם כי לא תמיד שמרו על זה – דווקא באמת הביאר שמרו, בפארק אלונה נשמר, אבל כאן לא מכל מיני סיבות.

הליכה בקו האמה התחתונה

אנו עומדים ליד פיר מס' 2, נראה עוד מעט את פיר מס' 1, בהמשך נראה פירים נוספים. ברור לנו שמכאן ירדו קבוצות שהתפצלו, זה אפשר חציבה מהירה, זה אפשר פינוי החומר, אורור ותאורה – כל מה שפירים העניקו. אצות לא התפתחו במים זורמים, אצות יכולות להתפתח רק במים עומדים. אין מצב שמים זורמים התקלקלו בגלל זרימת שמש. בעיה של התפתחות אצות יש בבריכות של מים עומדים.

האמה התחתונה – האמה התחתונה מופיעה כאן בצבע ירוק. היא התחילה בעין עיטם (המכונה בפי הערבים עין עטן), עוד לא היו בריכות שלמה. מאותו וואדי ארטס, העשיר במעינות, יצאה אמת המים מאחת המעינות להרודיון. דיברנו על האמה הזאת בהקשר של הבריכה הגדולה, אמה בלתי תלויה שיצאה מאחת הנביעות בוואדי ארטס. אותו וואדי בו נמצאות בריכות שלמה (המקום לא מטופל ולא מתוחזק אבל כרגע יש קצת מים בבריכות).

האמה התחתונה הגיעה להר הבית, נכנסה על גשר וילסון. האמה שהגיעה להרודיון יוצאת מאזור בית לחם, מוואדי ארטס, היא מתוארת במפה אולם לא מודגשת בצבע. היא מתחילה ליד בריכות שלמה, אזור שופע במים עם כמה מעיינות, אמה עצמאית.

האמה העליונה - העיר העליונה גבוה בכ-30 מ' מהר הבית, בעיר העליונה היום הרובע היהודי, שער יפו, המצודה, שם היה גם ארמון הורדוס. שם על פי יוספוס היו מזרקות מים וגינות נוי, אז היה צריך אמה. משיקולים היסטוריים ובמידה רבה גם ארכיאולוגיים, אם אנו מזהים שרידים שם גשר באזור בית גיאלה מייחסים אותו לימי הורדוס. הגשר נהרס ובמקומו נבנתה אמת צינורות, חוליות האבן, במאה ה-2 לספירה, בימי אדריאנוס.

נחזור לעסוק באמה התחתונה – בבית לחם הייתה לאמה התחתונה נקבה נוספת, אנחנו לא מגיעים לשם. וכאן היא חצתה את רכס ארמון הנציב, משיקולים שונים הוחלט שהיא תעבור בנקבה, כדי לא לאבד גובה – פרויקט יקר ומורכב מאוד.

בכל אופן מתארכים אותה לתקופה החשמונאית משורה של שיקולים. אבל פה אנחנו רואים אמה שמופיעה מתוארת בצבע צהוב – אמת הערוב המתוארכת לימי פונטיוס פילאטוס. אורכה בקו אווירי 10 ק"מ, בשטח יותר מ-40 ק"מ. העניין הוא שהיא מתחברת לבריכה האמצעית מבין בריכות שלמה, שהיא בריכה הרודיאנית, ויש תוואי שמאפשר ומראה שהיא מתחברת לאמה התחתונה, ובכך היא מתגברת את האמה התחתונה. אמת הערוב מתחברת לבריכה האמצעית, ניתן לראות את זה בשרטוט.

*בריכות שלמה נבנו כמתקני ויסות – הן מקבלות מים ממעינות ומחן עוברים המים לאמה העליונה התחתונה.

באמצעות הגרומה והלטה (אמצעי מדידה) ידעו לקבוע הפרשי גבהים, אם המעיין מספיק גבוה וכך הלאה. ידעו המעיין שבחרו, עין עיטם, מספיק גבוה כדי להזרים מים להר הבית, הפרש הגבהים מאפשר. האמה החשמונאית היא לא גבוהה במיוחד, במקרים רבים רואים שיש לה קירוי בצורת לוחות משופעים. יש לה 6 פירים, 5 אפשר לראות ואחד מוסתר. אמה הזאת תפקדה מבערך שנה 100 לפנה"ס, כמעט ברציפות לתוך המאה ה-20 (במשך יותר מ-2000 שנים). היא תפקדה כי הר הבית היה חשוב כמעט לכל תושבי ירושלים, אפילו בתקופה הרומית בנו שם את היכל יופיטר. המקום התקדם לאסלאם ונבנו שם כיפת הסלע ואל אקנה והיה צורך להזרים מים. גשר וילסון המקורי, החשמונאי, היה בתוואי אחד של הר הבית. החשמונאים הרסו אותו לפני הכיבוש של פומפיוס, והיא שוקמה יותר מאוחר כאשר הורדוס הרחיב את הר הבית. מה שאנחנו מכירים זה המהדורה המאוחרת של גשר וילסון, וילסון ראה את המצב הנוכחי של היום, בתקופה החשמונאית היה מצב דומה אבל הר הבית היה יותר קטן. היה גשר שעליו נכנסה האמה, מעל היא – הטרופיון. לצורך העניין כרגע לא נכנס לזה, אבל ברור לנו מכל מיני עדויות ארכיאולוגיות והיסטוריות שהאמה הזאת תפקדה כמעט ברציפות מהתקופה החשמונאית כמעט עד ימינו (בצורה כזאת או אחרת עד מלחמת ששת הימים), עם כל מיני בעיות ושינויים. השימוש בה הופסק משום שנמצאו פתרונות חלופיים יותר טובים. האמה צברה גם הרבה מאוד בעיות בגלל הטורקים.

התקופה העות'מאנית – הטורקים לא הביאו הרבה ברכה ולא היו מספיק מוכשרים, הם נתקלו בהרבה בעיות ולא כל כך ידעו איך לפתור אותן.

המאה ה-16, ימיו של סולימאן המפואר. סולימאן המפואר בנה את חומות העיר, 1535-1538 לספירה. ב-1541, הטורקים החליטו לשפר את האמה החשמונאית. אולי שדדו מים, שכן מצב הביטחון בתקופה העות'מאנית לא היה משהו, כפריים ורועים שונים הסתובבו על הרמה פה, שדדו, לקחו מים ושיבשו את מהלכה של אמת המים החשמונאית.

הטורקים החליטו להכניס את המים לתוך צינור חוליות חרס - צינור שקוטרו 26 ס"מ, אורך החוליות 42 ס"מ. החוליות שולבו זו בזו והוצמדו בטיט. את כל זה הכניסו גם לתוך יציקת בטון, אולי מתוך תקווה שזה יבטיח את אספקת המים עם פחות גניבות ופחות ובעיות, אם כי היו להם שלל בעיות למרות הכל. בתוך האמה החשמונאית רואים צינור חרס. כשעולים בהר ציון ניתן לראות צינור חרס, וכשורדים לכיוון רחבת התפילה גם כן. הצינור הזה מתחיל מאזור בית לחם - בתוך האמה החשמונאית עובר צינור חרס ברור. כנשלך בתוך הנקבה נוכל לראות את צינור החרס. הצינור עובר לאורך קילומטרים רבים שמתפתלים בשטח, הטורקים התקינו את הצינור לאורך כל הקטע. מאחורי מר אליאס, ליד שכונת הר חומה ניתן לראות את האמה החשמונאית וצינור חרס בתוכה.

כנכנסים הנה לתוך תוואי האמה החשמונאית רואים שעל הרצפה של האמה החשמונאית הניחו הטורקים את צינור החרס ויצקו בטון מסביב (מסה מסוימת של טיט בעצם), כדי לשמור ולהגן עליו, מה שלא בדיוק עזר, שכן מי שרצה פרץ את זה פנימה.

הפרויקט הזה היה בשימוש תקופה ארוכה. הצינור סבל בגלל גניבות ובגלל סתימות, ובתחילת המאה ה-20, בשנת 1901 לספירה, הטורקים החליפו את צינור החרס בצינור ברזל בקוטר של 4 אינץ' (7 ס"מ). צינור עם קוטר קטן בהרבה ולכן כמות המים שתזרום תהיה יותר קטנה - לא הרוויחו שום דבר, אבל צינור הברזל שהם הניחו נתן להם הרגשה של יוכלו לשדוד מים, אבל גם לא הגיעו מים. אמנם היה יותר מסובך לשדוד מים אולם לא הגיעו מספיק מים לירושלים והעיר גדלה בתקופה העות'מאנית. נוצרו בעיות והיה צורך למכור מים, וכל מיני סוחרים התחילו להביא מים ממעיינות שונים והתחילו למכור מים, במיוחד בקיץ. נוצרו בעיות קשות שלא נפתרו אלא לאחר הכיבוש הבריטי ב-1918. הבריטים לאט לאט פתרו את בעיית אספקת המים לירושלים. דבר ראשון הם שאבו מים מבריכות הערוב מעין ערוב, העלו אותם במשאבות לכיוון כפר עציון, ומכפר עציון צינור של שישה צול לירושלים, כתוספת לצינור הטורקי. ב-1924, התחילו לשאוב מים מעין פארה, וואדי קלט בנוסף. ב-1934 התחילו לשאוב מים ממעיינות ראש העין ותגברו עוד ועוד את אספקת המים לירושלים ופתרו את הבעיות. ברור שמאז קום המדינה אנחנו התמודדנו עם הנושא עוד יותר אינטנסיבית - שאיבת מים מאזור חולדה, ראש העין ועוד - תגברו ועוד מתגברים את נושא אספקת המים לירושלים אלו מוקם צינור חמישי שיוביל מים לירושלים).

כשהטורקים הכניסו את צינור הברזל הם לא שמו אותו בגובה של הרצפה החשמונאית, ומסיבות שאינן ברורות הם העמיקו את הרצפה - מה שהיה פעם הרצפה של האמה החשמונאית הועמק לכמעט 3 מ', הקירות טויחו בטיח והאזור הזה, הפך להיות מעין בריכת אגירה. כדי לנצל את זה היה צריך לפתוח פתח בצינור הברזל שהונח למטה, והיה צריך לראות איך מכניסים את המים פנימה - עוד מפעל שנכשל, הנדסה כושלת. צינור החרס הוא שלב טורקי מהמאה ה-16, ימיו של סולימאן. ההעמקה שאנחנו נלך בה, בערך 3 מ' מתחת לרצפה החשמונאית, העמקה טורקית שיצרה אגן או בריכה שטיבה לא לגמרי ברור - איך זה תפקד ומה זה תרם אם בכלל.

בכניסה יש מעין מדיד - מי שעובר שם יכול להיכנס לנקבה, עבי בשר במיוחד עלולים להתקשות בפנים. אין כניסה לנשים בהריון וקלסטרופוביים.

הביקור באתר מתאים לקבוצות וליחידים, בתיאום מראש בלבד. כל יום שישי בשעה 10:00 מתקיים במקום סיור מודרך, מטעם תיירות עיר דוד, גם אליו יש להירשם מראש. בחודשים יולי-אוגוסט ובחגים האמה פתוחה לקהל הרחב בין 10:00 ל-18:00 ואין צורך בתיאום מראש.

ביציאה מהנקבה - נהוג לסגור את השער ביציאה מהנקבה - סוגרים את השער מבחוץ, מבחוץ אי אפשר לפתוח כי אין ידית, אבל מפנים אפשר לפתוח, כך שאם במקרה נשאר מישהו בפנים הוא יוכל לצאת. הקיר הנמוך ביציאה מהנקבה זה המשכה של האמה החשמונאית שמתפתל עם הטופוגרפיה, ניתן לראות את חתך הזרימה של המים. האמה הטורקית כאן לא מתיישבת עליה, האמה הטורקית עוברת ליד, צינור החרס אולי נמצא יותר נמוך, אבל ניתן לראות את שני השלבים זה לצד זה. לאורך האמה הטורקית יש כל מיני תחנות ויסות.

לעניין ההעמקה, אם נחשוב במונחים של אמבטיה, שלא ברור איך זה עבד, הניחו צינור למטה וזה יכול היה לעבוד אם בצינור יש פקק כלשהו שאפשר יהיה להעביר את המים מהמאגר הזה אל הצינור. הצינור הברזל או הבטון היה תמיד מתחת לרגלנו. לא ראינו את צינור הברזל בכניסה, למרות שעבר מבית לחם עד הר הבית, משום שגנבו אותו. ההיגיון של האמבטיה שיצרו הטורקים, ההעמקה של כמעט 3 מ', לא ברור עד היום איפה ואם זה תרם. היכל מים גדול נוצר ולא ברור לגמרי איך ניצלו אותו ואיך זה נכנס לתוך הצינור, הצינור מבחוץ לא קיים, מבפנים מוצאים צינור בעיקר מבטון (אומרים שזה רק בחיבורים). הצינור הברזל כן יכול היה לשרת ולהעביר מים למרות שהוא יורד נמוך, בגלל העיקרון של חוק הכלים השלובים.

האמה החשמונאית היא הנמוכה יותר, מאחוריה הטורקית, כנראה שהיא עמוקה, המפלסים פחות או יותר דומים. העניין הוא ששתי האמות לעיתים עוברות באותה תעלה, לעיתים לאחת השנייה, ומתנהגות בצורה דומה - עוקבות אחר הטופוגרפיה. חשמונאית, טורקית (קודם כל מן המאה ה-16) וגם צינור הברזל מתנהג בצורה דומה ומתפתל עם הטופוגרפיה והערוצים השונים.

כל זמן שהם הלכו צמוד ובתוך האמה החשמונאית הם שמרו על אותו קו גובה ששמרו החשמונאית, הם רק ירדו בנפח כמות המים. פעם אחת ירדו לצינור חרס, ואחר כך לצינור הברזל. צינור החרס הטורקי היה על הקרקעית של האמה החשמונאית אז הגובה הוא בערך אותו גובה. ברגע שיש צינור מתכת אז יש גיחון - יש כניסה ויציאה ואפשר לחזור לגובה המקורי. העניין הוא איך מייצבים את האמבטיה, את הקירות המטויחים.

התנהגות האמה מפה ועד הר הבית - הבתים שאנו רואים שייכים לשכונה שנקראת ג'בל מוכבר. למה מוכבר? - זה שאמר אללה וואכבר. מי אמר אללה וואכבר? כאשר כוחותיו של עמר בן אלח'יטאב, כובש ירושלים בשנת 638 לספירה, הגיעו לכאן וראו את ירושלים נבנית. מי שהתפרסם בקריאה הזאת נחשב להיות המואזין הראשון ונקרא בילאל. הוא קרא כאן אללה וואכבר והרכס הזה קרוי על שמו - ג'בל מוכבר. מואזין אומר כל מיני דברים, אבל במסורת המוסלמית הוא נחשב להיות הראשון שאמר אללה וואכבר.

לפנינו יער השלום, והאמה מתפתלת עם הטופוגרפיה, ממשיכה לכיוון שכונת האבו טור (גבעת חנניה), השכונה ממול, שהיא מעורבת – גרים שם יהודים ומוסלמים. האמה מתפתלת והערוץ הזה נקרא בערבית וואדי אוזול, מבוססת על מה שכתוב במקרא וואדי אצל שאליו תגיע השכינה. הערוץ הזה, שהאמה מקיפה אותו, נשפך לקדרון, כמו כל הרוצים הקרובים כאן. האמה מקיפה את השוליים של שכונת אבו טור, מתפתלת עם הטופוגרפיה, יורדת במתינות וממשיכה לאחור מכן מערבה על התוואי של גיא בן ינום (למרגלות הר ציון). ניתן לראות ממול את כנסיית הדורמציון, הממוקמת על הר הציון. גיא בן ינום, על שם משפחת הכהנים ינום הנזכרת במקרא, הגיא הזה נמצא בין הרכס הזה שעליו נמצא שכונת אבו טור לבין הר ציון. האמה מתפתלת, רואים ומכירים אותה בקטעים שונים. היא ממשיכה לאחור מכן על השלוחה של מה שנקרא משכנות שאננים והכפרים שגבי ברקאי חפר בכתף ינום – היא נמשכת לאורך התוואי של כתף ינום במקום נמוך למדי, שומרת על קו גובה, מגיעה ליד משכנות שאננים, מקיפה את בריכת הסולטן (או לפחות חלק גדול ממנה), עוברת על גשר המשכינה לכיוון הר ציון. הר ציון נראה כמעלה, אבל האמה יורדת – אנו מכירים אותה על התוואי של מורדת הר ציון, היא יורדת במתינות למקומות שלכאורה נראה שהיא עולה אליהם. לעיתים מוצאים חלקים ממנה ליד תעלה חשמונאית. באזור המדרגות של הרובע היהודי, היורדות לרחבת התפילה, מוצאים אותה שוב בשני מקומות והיא נכנסה להר הבית דרך גשר וילסון. גשר וילסון החשמונאי לא כמו גשר וילסון ההרודיאני, אם כי עובר באותו מקום, אותו אזור, אבל הר הבית ההרודיאני הוא מאוחר יותר. הגשר החשמונאי היה מעל הטירופויון, מעל הגיא, אבל בקטע יותר מזרחי ממה שהוא היום, שכן הר הבית היה יותר קטן (הורדוס הרחיב אותו ביותר מ-30 מ' לתוך הגיא). זה יוצא מעל מנהרות הכותל של היום, שכן המנהרות צמודות לכותל, אבל הקיר המערבי של הר הבית החשמונאי היה 30 מ' מזרחית יותר. אמת המים החשמונאית נכנסה משם להר הבית וסיפקה מים למטרת הדחת דם הקורבנות, מילוי מקוואות ובורות מים.

בתקופה הביזאנטית שהר הבית נחשב להיות נטוש עוזב וחרב, לא הייתה סיבה להביא לשם מים, ולכן משערים שאולי הגיעו מים למרתפים של הנייה – כנסייה ביזאנטית גדולה מאוד. עם זאת האמה רוב הזמן, לאורך כמעט 2000 שנים. בתקופה הטורקית כאמור, היא הייתה במצב קשה והדרדרות.

יש בריכות מימי בית שני, הרבה בריכות בירושלים שאוספים מי נגר, אוגרים אותם – בריכת ישראל על הר הבית, מצפון (צפון מזרח), בריכות הצאן גם מצפון להר הבית, בריכת חזקיהו גם כן מצפון שהיא קיבלה מים מאמה, והרבה בריכות שקיבלו מי שיטפונות. בריכת הסולטן בימי בית שני נקראה בריכת הנחשים – בלשון של יוספוס. ניצלו אותו על ידי שאיבת המים והעברתם לבורות פרטיים. כשהמים עומדים הם מתחילים לעמוד הם מקבלים אצות, מתעפשים ומתקלקלים, אז יש אפשרות להשתמש בהם לאורך תקופה מבוטלת, אבל ככל שמקדמים לקחת אותם ולשים אותם בבורות הפרטיים המקורים, כך יותר טוב והמים נשארים יותר איכותיים. אם הם נשארים עומדים לאורך זמן חלק מתאדים וחלק מתחילים להתקלקל. בריכות אלו לא היו מקורות וכך פתרו את הבעיה.

גיחון וסיפון זה אותו דבר. מבחינה לשונית ובאקדמיה ללשון אין מילה גיחון, אם זאת בספרות המקצועית משתמשים במילה.

הרכס הזה, רכס ארמון הנציב, מוכר גם בשם הר העצה הרעה. על פי מסורות נוצריות היה כאן בית קיץ של הכהן הגדול כייפה, זה שבזמנו נעצר ישוע והובא לחקירה. המסורות הנוצריות אומרות שכאן היה בית הקיץ שלו וכאן התקבלה ההחלטה לעצור את ישו, ולכן זה הר העצה הרעה. את ביתו האמיתי של כייפה מזהים על המורדות של הר ציון – סנט פיטר אינגליקנטו – "פטרס הקדוש של קריאת התרגול", נמצא בביתו של הכהן הגדול.

תצפית – עיר דוד נמצאת ישר מולנו פחות או יותר בגובה שלנו. ניתן לראות את הקיר של הכותל הדרומי – כל מה שמהכותל הדרומי לכיוון שלנו בצורת שלוחה צרה זו עיר דוד. החלק הצפוני זה האופל ושערי חולדה, נמצאים בקיר הדרומי של הר הבית. מעיין הגיחון היה בצד הימני, המזרחי, של מורדות עיר דוד, וערוץ הנחל שמתחת מהצד המזרחי של עיר דוד זה נחל קדרון. כפר סילוואן \ כפר השילוח זה הכפר הצפוף מימין לקדרון, על המדרונות. מעל רואים את הר הזיתים, ועליו שלושת המגדלים שצינו קודם - כנסיית העלייה הרוסית (על פי המסורת משם ישו עלה לשמיים), אוגוסטה ויקטוריה, והכנסייה (המגדל) בהר הצופים. את אוגוסטה ויקטוריה רואים רק בחלקה, רק את חלקה העליון. ניתן לראות מבנה עם דגל גדול, בית החושן, התנחלות בתוך סביבה פלסטינאית בשכונת א-טור על הר הזיתים, קנו בית גבוה שמשקיף על הר הבית. מימין לדגל ניתן לראות מגדל שהכיפה שלו קצת כהה – אוגוסטה ויקטוריה. מימין לה ניתן לראות כנסייה נוספת, כנסיית פטר נוסטר – אבינו שלנו.

מעל הכותל הדרומי, רואים מבנה עם כיפה כהה- אל אקצא. מבנה מתחילת המאה ה-8 לספירה, שנת 705. מבנה של מסגד גדול, אומאי. בית אומיה, אל ווליד, בנו של עבד-אלמלכ. מאחורה רואים את כיפת הסלע, מבנה גם הוא אומאי, אבל זה לא מסגד, זה מבנה זיכרון לעלייה של מוחמד השמיים. כיפת הסלע, משום שהמבנה הוקם מעל הסלע שהיה קדוש ליהודים, מעל שני בתי המקדש שלנו, אזור קודש הקודשים – יש מסורות שונות על קדושת הסלע הזה, וגם המבנה המתומן הזה שמוקם על ידי עבד-אלמלכ הוקם לפי הבנתנו באותו מקום, שכן לא שרד כלום מבתי המקדש שלנו ואנו מאמינים שהם היו שם. המבנה הוא קונצנטרי, לא נועד לתפילת ציבור, אבל לביקור של מאמינים ומעריצים. מסורות שונות מסבירות את קדושת המקום הזה, בדרך כלל מסורות שיש להן יסודות היהדות ואומצו על ידי המוסלמים. יש הבדל בין בית המקדש להר הבית, שכן הכתלים שרדו, לפחות הנדבכים התחתונים מימי הורדוס שרדו, הם מקוריים באתרם, הנדבכים העליונים הם כבר לא מימיו של הורדוס, זה תיקונים ושינויים שונים. חשוב לזכור שאלה אינם קירות בית המקדש אלא קירות תמך שהקיפו את בית המקדש. מבית המקדש בארכיטקטורה אין לנו כלום.

נוסף על כן ניתן לראות את בית כנסת החורבה, כיפה לבנה ויפה, ברובע היהודי. מאחור רואים מבנה נוסף, עם שפיץ מחודד, כנסיית הגואל הלותרנית שנמצאת באזור המוריסטאן ברובע הנוצרי, קרוב לכנסיית הקבר. קצת מעל ניתן לראות את כנסיית הדורמציון – כנסייה מודרנית מסוף המאה ה-19 ואילך, כנסייה עם שפיץ מחודד ומגדל פעמונים ענק, על פי המסורת יתרדמת מרים.

על מורדות הר הזיתים ניתן לראות קצת מכנסיית מריה מגדלנה, כנסייה רוסית, מעל גת שמנים.

פיר מס' 4 - אנו נמצאים בחלק כמעט הכי גבוה על הרכס, על תוואי האמה במקום בו היא עוברת וחוצה את הרכס, המקום הגבוה ביותר. יודעים על פי גובה הפירים, הפיר העמוק ביותר הוא פיר מס' 4, שנמצא לפנינו, עומקו 43 מ'. האמת שהוא מנצל בריכה הלניסטית, חשמונאית אולי, ומרוויחים (חוסכים) כמה מטרים בחציבה. מצאו כאן פירים בעומק של כ-40 מ', חציבה עמוקה כזאת היא פרויקט, שכן הסלע כאן הוא לא רך, יש בו קצת קירטון אבל יש בו גם גיר קשה וצור, העבודה כאן הייתה כאן בהחלט לא פשוטה.

טיילת גולדמן – טיילת נחמדה, יחסית חדשה, יפה ומעניינת, שנבנתה כאן לפני שנים אחדות. תרומה של משפחה בשם גולדמן. הטיילת מקיפה את השוליים המזרחיים של רכס ארמון הנציב, גיבל מוכבר. מה שקורה הוא שהשלוחות יוצאות מן ההר המרכזי כמו אצבעות לכיוון מזרח, האצבע הזאת היא גבוהה יחסית וארוכה ויש כאן תצפיות יפות לאזורים שונים של ירושלים – לכיוון אליסרייה, אבודיס, ולכיוון אזורי המדבר. בטיילת שורה של תצפיות עם שילוט. שווה להכיר את הטיילות השונות – טיילת האז (נמצאת קרוב), טיילת שרובר (נמצאת יותר מערבה, כיוון יער השלום).

פיר מס' 3 – תחתנו עוברת אמת המים החשמונאית, חוצה את הרכס הזה מדרום לצפון, לאורך 395 מ', ו-6 פירים. הפירים לא מחולקים בצורה רגילה, לא במרחקים קבועים כמקובל אלא במרחקים לא שווים ולא סטנדרטיים.

ברצפת הפסיפס ניתן לראות את הגרומה המפורסמת, מה שלא רואים פה אזה את הלטה- סרגל המדידה האנכי. באמצעות הגרומה הם מדדו הפרשי גבהים ומצאו האם מקור המים יכול לשרת אותם. ניתן לראות את האדם בתמונה מביט, כאשר המתקן מפולס באמצעות האנכים המקבילים לזרוע המרכזית. הדגם עושה שימוש בפיר מס' 3, הוא מתלבש על הפיר, ומה שניתן לראות כאן זה את שני השלבים של האמה שהובילה מים להר הבית.

השלב הראשון – האמה החשמונאית, האמה התחתונה. האמה החשמונאית התחילה במעיין עין עיטם, שגם אותם ניתן לראות בדגם, והיא מתפתלת עם הטופוגרפיה, בריכות שלמה לא היו אז ונוספו יותר מאוחר, חוצה את רכס ארמון הנציב בתוואי שאורכו 395 מ', יוצאת, ממשיכה, ומגיעה להר הבית.

השלב השני – בשלב מאוחר יותר נוספה הערוב שנבנתה על ידי פונטיוס פילאטוס (בין השנים 36-26), מתחילה מעיינות כוזיבה, הערוב, כמה מעיינות, מקור עשיר נוסף. האמה הולכת ומתחברת אל הבריכה המרכזית, האמצעית, מבין בריכות שלמה. היא מצטרפת אל האמה הזו. לפי הבנתנו היא מתגברת את האמה החשמונאית.

האמה העליונה ואמת הביאר, לא מתוארות בדגם זה, אבל הן נמצאות בסה"כ בהפרש גבהים של כ-30 מ'. תצפית בסמוך לפיר - ניתן לראות את הרודיון, הכפר צור באהר, אחריו נמצא הכפר אום-טובא. ניתן לראות את בית הספר היחסית חדש של הכפר צור באהר. על הרכס ניתן לראות את פארק הזיתים של האדריכל רן מורין. רן מורין הוא בן למשפחה מרמת רחל, הוא תכנן כאן גן יפה, פארק של זיתים במשמעות של שלום. אחד הסמלים המעניינים זה עצי זית נטועים בגובה על שלושה עמודי ענק. משם ניתן לצפות על שכונת הר חומה ועל בית לחם, התצפית המשמעותית. מימין רואים את השוליים של בית הארחה רמת רחל, גם את בית הקברות.

ארמון הנציב – למעשה מרכז השלטון הבריטי היה עד 1927 באוגוסטה ויקטוריה, על רכס הר הזיתים. בגלל רעידת אדמה שהייתה ב-1927, נפגע שם עוזרו של הנציב פלומר, הוא נהרג והוחלט להעביר את משרדי הנציב למקום אחר. לתקופה מסוימת הם היו באזור רחוב הנביאים, בבית מחניים. אז רכשו כאן את השטח והקימו את מרכז הנציבות, אדמיניסטרציה, ב-1932 ועד 1948, כשהבריטים עזבו את הארץ. כשהבריטים עזבו הם מסרו את המפתחות לצלב האדום. הצלב האדום היה כאן תקופה מסוימת ומסר את המפתחות לאו"ם. היום זהו המרכז הגדול ביותר של האו"ם במזרח התיכון – ניתן לראות את דגל האו"ם ואת הכיתוב - מרכז ההנהגה והאדמיניסטרציה של האו"ם. העניין הוא שמדינת ישראל לא הייתה שותפה לתהליך, וזה מן שטח של מדינת ישראל שאף אחד לא משלם עליו ארנונה, נוצרה סיטואציה שישראל לא בתמונה ואף אחד לא מזדרז כדי לשנות את הסטטוס קוו הזה. זה נקרא ארמון הנציב, משום שהנציבים הבריטים השונים, מאז ימיו של פלומר, ישבו כאן.

תמליל סיור מספר 8 להרי ירושלים

מסלול: הרי ירושלים ויהודה

נסיעה לתל צובה

נושאי הסיור: הם הכרת הנוף בשיטת הרבדים וההקשר ביניהם: הרובד הפיזי, הרובד הביולוגי והרובד האנושי. קרקע, חי וצומח, ואדם. קרקע - היווצרות הרי יהודה וירושלים, מבנה השטח, הדרכים ההיסטוריות. צומח - החורש היסודי. אדם - מדרגות חקלאיות והיישובים. לכן הסיור הוא לא לפי סדר הכבישים והאתרים, אלא לפי סדר לוגי, ונוסעים הלוך וחזור.

כל המסלולים בהרי יהודה מאוד דומים זה לזה - החורש, המדרגות החקלאיות, הנחלים. **היווצרות הרי יהודה וירושלים** - ההבדל בין גיאולוגיה לטופוגרפיה, בכלל ובאזור: גיאולוגיה - איך נוצרו הסלעים, ההרים. טופוגרפיה - גיאומורפולוגיה - איך הם נראים בשטח. לפעמים יש קשר בין השניים, ולעתים אין. זו שאלה קצת פילוסופית. למשל - מכתש רמון הוא קמר גיאולוגי, אך כיום נראה בור, מכתש. הגיאולוגים קוראים לו "שקע אירוזיבי ברום טקטוני". גם הגלבוש - הוא קער גיאולוגי גדול, למרות שהמבנה הטופוגרפי הוא רכס הרים. גם התילים בשפלה הם בליטות ושפיצים בתוך קער אחד גדול - קער השפלה. רואים את השכבות ואת כיוון ולפי זה אפשר לדעת מה היה במקור. זה נקרא "היפוך תבליט" - המבנה הגיאולוגי הוא הפוך ממה שרואים כיום. המחקרים הגיאולוגיים התפתחו מאוד בארץ בזכות ההידרולוגיה - הקידוחים לחיפושי מים, שבארץ הם נושא קריטי וחשוב. כיום יש מפות גיאולוגיות מפורטות, שנותנות לנו את כל המידע.

הרי יהודה - במפה גיאולוגית של האיזור (1: 250,000) רואים בעיקר שלושה צבעים: ירוק, צהוב וכתום. כל צבע מצייין תקופה גיאולוגית:

ירוק - קנומן טורון, לפני 95 מיליון שנה.

צהוב - סנון, לפני 85 מיליון שנה.

כתום - אאוקן, לפני 55 מיליון שנה.

לעתים באותה תקופה יש גם קמר וגם קער, וגם סוגי סלעים שונים.

הרי יהודה מחולקים לשלושה מבנים עיקריים מבחינת הנוף. שני קמרים וקער אחד:

קמר חברון - מבקעת באר שבע, עד ירושלים, הקו שעובר בבאר שבע, חברון, בית לחם וירושלים.

קמר רמאללה - מעמק האלה בדרום, דרך הר סנסן, הר טייסים, תל צובה, נבי סמואל, עד מעלה לבונה ליד שכם.

שפלת יהודה - בדרום מקרית גת-נחל שקמה, עד מודיעין-ראש העין בצפון. זה קער השפלה.

היווצרות שני הקמרים - בשני שלבים:

שלב ראשון - לפני 95 מיליון שנה כל האזור היה מתחת לים רדוד. שוקעים בו בעיקר סלעי גיר וקצת דולומיט, שכבה על גבי שכבה. כך נוצרה חבורת יהודה - שם של חבורת סלעים שהיא אוסף תצורות בנוף.

שלב שני - לפני 85 מיליון שנה, בגלל התרוממות באזור אחר -הים הפך לים עמוק. בים העמוק שקעו סלעי קירטון. הם נקראים חבורת הר הצופים (לשם אין משמעות. היא קיימת בכל הארץ, אך הוגדרה לראשונה בהר הצופים). בסוף תקופת הסנון, עקב נדידת הלוחות צפונה, האזור עבר הרמה עקב לחצים פנימיים.

הלוחות של אפריקה והמזזה"ת נתקלו באירופה ואסיה ואז קרה גם הקימוט האלפייני, שיצר את רוב ההרים בארץ, את שדרת ההר המרכזית.

הקמר שנוצר בקימוט הוא א-סימטרי: בצד מערב נפילה תלולה מערבה, ובצד מזרח נפילה מתונה מזרחה.

אפשר לראות את נטיית השכבות המערביות בכביש 1 בשער הגיא, בכביש 443, בפארק קנדה, ועוד. אפשר לראות את נטיית השכבות המזרחיות בירידה למעלה אדומים, ליריחו, ולנבי מוסא. כל זה היה עוד לפני היווצרות בקעת הירדן (השבר הסורי אפריקאי) שהחל רק לפני 25 מיליון שנה.

לפני 55 מיליון שנה, בעקבות ההתרוממות, הים שנוג והחלו לעבוד כוחות הבלייה-רוח, גשם, מים, ויצרו את הנוף שרואים היום. בצד המערבי הבלייה עידנה את נטיית השכבות, והיום זו נראית ירידה מתונה. אך בימים שהקמר נחשף מעל פני הים - הירידה היתה מאוד תלולה.

חלוקה ליחידות נוף: הרי יהודה הוא השם הכללי לשילוב של שלוש יחידות נוף:

מזרם - הרי חברון: חברון, בית לחם, גוש עציון, דרום ירושלים

באמצע - הרי ירושלים

מצפון - הרי בנימין/במת בית אל.

גבולות הרי ירושלים - נקבעו לפי גבול מדיני/פוליטי. בעצם אלה גבולות הפרוזדור, גבולות הקו הירוק, שנקבעו בסוף מלחמת העצמאות, בהסכם שנחתם בין משה דיין לבין עבדאללה. הרי חברון והרי בנימין היו בידי הירדנים, והגיאוגרפים הישראלים לא עסקו בהם, ולכן נתנו שם מלאכותי רק לפרוזדור, לחלק שהיה בידי ישראל - הרי ירושלים. אחרי ששת הימים נכבשו/שוחררו שאר השטחים, ואז קיבלו את השמות החדשים שלהם - הרי חברון והרי בנימין. בעצם שלושת האזורים הם בעלי מבנה ואופי דומה, ללא הבדל: אותם סלעים, טראסות, משקעים, מעינות, חורש ים תיכוני.

ההבדל האמיתי שיש ביניהם הוא רק הגובה: פסגת הרי חברון היא ליד חלחול - 1020 מטר. השיא של הרי בנימין הוא הר בעל חצור, מצפון לרמאללה, ליד עפרה - 1016 מטר. השיא של הרי ירושלים הוא רק 850 מטר - הר אורה. הרי ירושלים הפכו נמוכים יותר מהאיזור שמסביבם בגלל שבהם יש את נחל שורק - נחל גדול ועצום עם מערכת שלמה של יובלים, שיוצר סחיפה חזקה של כל האיזור, ומנמיך את ההרים שמסביבו.

נחל שורק - בהרי חברון ובנימין יש נחלים, אך אין נחל כל כך גדול וחריג. זו עדיין תעלומה למה נוצר דוקא כאן נחל גדול כזה. ההסבר של הגיאולוגים: זה נחל קדמן - נחל שקדם לבקע הסורי אפריקני, והתחיל עוד בעבר הירדן, ולכן היה לו אגן ניקוז אדיר כזה. הרבה נחלים בארץ הם חוצי קמרים, כלומר נחלים שהיו עוד

לפני היווצרות הקמר, לפני הקימוט. גם נחל שורק - לפני ההתרוממות ולפני הבקע היה לו שיפוע מתון, ולכן הוא מתפתל מאוד. ההרים התרוממו בקצב איטי, והנחל התרומם איתם ורק העמיק עוד יותר. זו התיאוריה, אך אין לה הוכחה מדעית.

מה שמאפיין את השטח הוא שלוחות ארוכות מאוד ממזרח למערב, עם נחלים ביניהן. קו פרשת המים עובר בירושלים. ממנו יורדים נחל שורק, לכיוון רמאללה, נחל רפאים יורד לעמק רפאים, מערבה. הנחלים יורדים מערבה וחותרים ויוצרים שלוחות ארוכות ממזרח למערב. האיזור נראה כמו אגרוף של כף יד – אצבעות אצבעות. הקמר עצמו הוא בכיוון צפון דרום, אך הנחלים זורמים ממזרח למערב.

הדרכים באזור מושפעות מהטופוגרפיה: אם רוצים לנוע בשטח הזה מצפון לדרום – הדרך תהיה עליות וירידות. כמו למשל כביש מס' 1: עולה בשער הגיא, עד שואבה, יורד לנחל כיסלון- מחלף חמד, מטפס לקסטל אימת הנהגים, יורד לנחל שורק, ואז מטפס לירושלים. הכביש הזה הוא בלי שום הגיון גיאוגרפי, חוצה את שני הנחלים הגדולים ביותר באיזור. לעומתו כביש 443 עולה לירושלים בפשטות, עם כיוון השלוחה: מבן שמן עולים למכבים/מודיעין וממשיכים דרך מעלה בית חרוון, על השלוחה עד ירושלים.

הדרך מצפון לדרום – כביש 60, כביש גב ההר, נקרא גם כביש פרשת המים, או דרך האבות. ירידה נוספת מההר למטה, מצד מערב – כביש 38 משער הגיא לבית שמש, לבית גוברין. עובר בתפר שבין ההר ממזרח לשפלה במערב.

בגלל מבנה השלוחות כמעט אין כבישים שחותכים את השטח מצפון לדרום, אך יש הרבה מאוד כבישים קטנים שעוברים על השלוחות או בתוך הנחלים, כי זה ההיגיון הטופוגרפי. למשל: דרך בורמה, כביש בית שמש-מערות הנטיפים, כביש נס הרים-בר גיורא, הכביש שעולה לגוש עציון, הכביש בנחל כיסלון.

שני הכבישים מהשפלה לירושלים (1, 443) הם על בסיס כבישים רומאיים עתיקים. אך אחרי הטראומה של מלחמת העצמאות, עם המעבר הצר בשער הגיא שנחסם בקלות ע"י הערבים, מדינת ישראל החליטה לבנות עוד כבישים שיובילו לירושלים בדרכים אחרות, כדי לא להיות שוב תלויים בצוואר בקבוק של שער הגיא. אז נבנו הכבישים שמדרום לכביש 1. עבד קאדר אל חוסייני כבר הבין זאת ב-1948 ואמר: "כדי לשלוט בירושלים לא צריך לכבוש את העיר. ירושלים היא כמו חולה שמחובר בצינור לאינפוזיה(כביש 1). אם נחסום את צינור האינפוזיה – החולה ימות." כך נוצרו המאבקים הקשים על שער הגיא במלחמת העצמאות. קדמו להם גם קרבות עתיקים יותר על הדרך לירושלים: קרב אמאוס של המכבים ביוונים, קרבות יהושוע בעמק איילון. כדי לשלוט בהר – לא צריך לשבת בהר למעלה. מספיק לשלוט במעברים לרגלי ההר – עמק האלה, עמק שורק, בפתחי הנחלים שעולים להר.

זה הקשר הלוגי של המבנה הטופוגרפי גם לאדם ולמלחמות באזור.

למה כביש 1 עובר במסלול הזה? למה דרך שהיא לא הגיונית מבחינה טופוגרפית הפכה להיות הדרך הראשית והחשובה ביותר, ומקבלת מספר 1? אמנם אחרי 1948 לא היתה לנו דרך אחרת. אך כבר הטורקים סללו את "כביש 1" ב-1869, לקראת הביקור בארץ של הקיסר האוסטרו-הונגרי וילהלם השני, והם סללו אותו על דרך עתיקה עוד יותר, מהתקופה הרומית. גם בימי הצלבנים היתה כאן דרך עם מצודות: לטרון, אקוה בלה, קסטל. הצלבנים הבינו בטופוגרפיה, ובכל זאת סללו את הדרך לירושלים במסלול הזה, שהיה קשה יותר, ולקח זמן ארוך יותר, בגלל הרבה עליות וירידות שהיו בו. אמנם יש כאן יותר מקורות מים בדרך, אבל זו רק סיבה משנית. יש סיבה מספיק כבדת משקל כדי שאנשים יעזבו את הדרך הנוחה – 443, וילכו בדרך הקשה הזו.

הסיבה העיקרית (שהתגלתה לנו בסוף הסיום) היא שהדרך עוברת באמאוס, שם התגלה ישוע לראשונה אחרי שנצלב. זה אירוע חשוב מאוד בנצרות. 443 הייתה דרך פעילה גם בימי התנ"ך, וגם בימי החשמונאים, לפי התיאורים בתנ"ך ובספרי מכבים.

בתקופה הרומית פעלו שתי הדרכים. ליד לוד היתה התפצלות ואפשר היה לבחור בכביש 1 – דרך קצרה בק"מ אך ארוכה בזמן, או כביש 443-ארוכה בק"מ אך קצרה בזמן. הרוב הלכו בדרך 443, הנוחה יותר. בתקופה הביזנטית פעל בעיקר כביש 1 ופחות 443, כי זו היתה תקופה נוצרית, והאנשים רצו לעבור ולבקר באמאוס, המקום הקדוש, ומשם כבר המשיכו בכביש 1. כך הוא הפך לכביש העיקרי.

בתקופה הצלבנית שוב פעל רק כביש 1, כי זו שוב תקופה נוצרית, ואז נבנתה גם הכנסייה באבו גוש. הטורקים אמנם היו מוסלמים, אך הם סללו את כביש 1 רק ב-1869, לכבוד ביקור הקיסר, שהיה נוצרי. יחד אתו הגיעו אלפי צליינים, ואז החלה גם חדירת המעצמות מאירופה לארץ הקודש, שכולן היו נוצריות. בתואי הנוצרי הזה חייבים לעבור בשער הגיא, מקום צר, שבו היתה נקודת גבייה למיסי דרכים. המסים עזרו לתחזק את הדרך.

כיום המדינה מנסה "לחנך אותנו אחרת, ולנסוע יותר בכביש 443. הרחיבו את הכביש הזה, ואם נוסעים בירושלים בכביש בגין – מתחברים ישירות ל-443. בבוקר אסור למשאיות לעבור בכביש 1, כדי לחלק את העומס. אך כל זה לא ממש עוזר, ורובנו ממשיכים לנסוע בכביש 1. לכן הממשלה כבר אישרה תכנית של 2.5 מיליארד שקל כדי לשפר את כביש 1 ו"ליישר אותו" מבחינה טופוגרפית. במקום העליות והירידות הקשות יהיו בעוד כמה שנים גשרים ומנהרות, כמו מסילת הרכבת החדשה, שתעבור במקביל לכביש 1. לסיכום – רואים איך אירוע דתי-היסטורי אחד משנה את מערך הדרכים באזור.

תל צובה

הגעה – מכביש 1 במחלף הראל דרומה, לכביש 3965. עוברים דרך מעוז ציון, ממשיכים עד כיכר הסטף ופונים ימינה לכביש 395 לכיוון צובה, חוצים את נחל צובה, בקצה המטע מצד שמאל נמצאת מערת יוחנן המטביל – אתר תיירות פרטי. נכנסים לתוך קבוץ צובה, ממשיכים ישר עד קצה הקיבוץ, וחונים ליד המפעל. דרך עפר מובילה לראש התל. מהקבוץ יש גם דרך ירידה למעין צובה + ניקבה של 50 מטר.

קבוץ צובה הוקם אחרי קום המדינה, במסגרת תכנית של עיבו הפרוזדור לירושלים. ערב מלחמת העצמאות היו מעט מאוד יישובים בהרי ירושלים, היו רק הקיבוצים קרית ענבים ומעלה החמישה, והיישובים מוצא, ארזה ונווה אילן. היו כפרים ערביים – סריס, בית מחסיר, קסטל, שבמהלך המלחמה ברחו/גורשו. אחרי

המלחמה הוקמו הרבה יישובים בפרוזדור: בית מאיר, כיסלון, שורש, רמת רזיאל, בית זית, אורה, עמינדב, נס הרים ועוד הקבוץ נקרא פלמ"ח-צובה, גובה 730 מטר, הוקם ע"י יוצאי הפלמ"ח. יש בו מפעל אורן צובה - לייצור שמשות ממוגנות, אתרי תיירות: קיפצובה - פארק משחקים לילדים, מלון כפרי "בלמונט", עין צובה (חפשי) + ניקבה(בתיאום ובתשלום).

מערת יוחנן המטביל - אתר תיירות של קיבוץ צובה, בנחל, ליד מטע התפוחים של צובה יש סככה שחורה. אתר בתיאום ובתשלום, רק עם הדרכה מקומית. בזמן פיתוח המטע התגלתה המערה. בחפירה של שמעון גיבסון, נמצאו מתקנים משתי תקופות, לא קשורים זה לזה:

אחד- אתר מקראי, שכנראה היה מתקן לחציבה וייצור חומר לכדים. אתר יחידאי בארץ וקשה להשוות לאחרים. יש בו גם כמה מצבות מהתקופה.

שני - בור מים מטווח מהתקופה הביזנטית, מאה 5 לספירה. על הקיר יש חריתה של דמות. גיבסון שיער שזה יוחנן המטביל, לפי סימנים מוכרים: מטה, כבשה. יוחנן נולד בעין כרם, וקשור לאיזור הזה. יש חוקרים שלא מקבלים את דעתו. זה לא אתר מאוד מטווח, זה מענין בעיקר נוצרים פרוטסטנטים.

שני עצים עתיקים - אלון וזית בעלייה לתל צובה (יש שילוט). קשה לאמוד את גילם כי לשניהם אין טבעות גידול, אך לפי העובי והגודל יודעים שהם עתיקים מאוד, בני מאות שנים.

תל צובה - גובה 769 מטר- הוא שמורת טבע. נחפר מעט מאוד, אך יש בו הרבה תקופות ארכיאולוגיות. כלול בשביל ישראל.

ליד התל יש מעין, וזו כבר סיבה טובה להקים בו יישוב. זה תל מקראי, היה בו יישוב בתקופת המלוכה. יש אחד מגיבורי דוד שנקרא: יגאל בן-נתן מצבחה, (שמואל ב', כג, לו), כלומר - הגיע מהיישוב הזה. הצלבנים בנו כאן מבצר בראש התל, בשם: בלמונט = ההר היפה. הוא מצטרף לעוד מבצרים צלבניים באיזור, כמו אקוה בלה = מים יפים (עין חמד), אבו גוש, לטרון. רואים במסדים התחתונים של הבתים אבנים גדולות, בנייה מסיבית צלבנית, ומעליהן את שרידי הכפר הערבי. הכפר הערבי שהיה כאן עד 1948 נקרא סובא, כלומר - היה שימור השם המקורי, וכך יודעים שזה היה המקום של היישוב המקראי. רוב הבתים, הקירות והקמרונות שרואים כיום - הם מהכפר הערבי. הכפר נכבש ב"מבצע דני" ביולי 1948.

תצפית מתל צובה - אצבעות הרי ירושלים וגבולות הפרוזדור - כיוון השלוחות-ממזרח למערב. נציין 4 שלוחות עיקריות, כמו אצבעות (מודגש-יישובים מעבר לקו הירוק):

השלוחה הרחוקה ביותר מצפון - מנבי סמואל- כפר בידו - עד הר אדר(יער) ונוה אילן. הנחל מדרום- נחל כסלון.

שלוחת צובה - אשתאול. עליה הקסטל (עם דגל), שטחי צובה, תל צובה, רמת רזיאל, כסלון, אשתאול. תוחם אותה מדרום - נחל שורק.

שלוחת הדסה עין כרם - אורה ועמינדב. הר אורה -850 מטר, עד יד קנדי, הר שלמון. תוחם מדרום לה - נחל רפאים. בדרום- שלוחת הר גילה, חוסן, בתיר, ביתר עילית, בר גיורא. מדרום להם - גוש עציון.

נסיעה ליד קנדי

נחל שורק - מתקן טיהור שפכים.

זה נחל אכזב, כמו כל נחלי הרי יהודה. בהמשך הדרך זורמים בו מי קולחין מושבים. הוא דוגמה טובה לשיקום של נחל. רוב הביוב הגולמי של ירושלים הוזרם לנחל, במשך 20 שנה. גם השכונות החדשות במזרח העיר מזרימות את הביוב מערבה. היה ויכוח מי צריך לטפל בביוב - עיריית ירושלים שהביוב מגיע ממנה, או המועצה האיזורית מטה יהודה שהביוב זרם בשיטחה. ליד נחל שורק הוקם מתקן לטיהור השפכים של ירושלים, שמפריד את הנוזלים מהמוצקים, הנוזלים מחומצנים ומוזרמים לנחל כמים מושבים. אין מספיק קונים שישתמשו במים האלה. הנוזלים נסחטת ומשווקת בתור קומפוסט לחקלאות. לאחרונה מקימים מתקן לטיהור שפכים לחלק המזרחי של ירושלים, מנחל קידרון, ליד נבי מוסא. שם יש חקלאים שיקנו את המים, בעיקר - מגדלי התמרים במושבי הבקעה. עץ תמר מניב צורך 1 קוב ליום, ולכן תמרים גדלו בעיקר בנאות מדבר. התמר לא רגיש לסוג המים שהוא מקבל. רוב מגדלי התמרים בבקעה משתמשים במים מושבים, ממאגר מי הביוב של ירושלים. בצד המערבי אין מי שיקנה את המים, אין הרבה חקלאות בשפלה, ולכן הם מוזרמים לנחל שורק. הם מגיעים עד אזור צרעה, שם מנוצלים בחלקם לחקלאות וחלקם מחללים למי התהום ומעשירים אותם.

מבנה הנחלים, הדרכים והיישובים בהרי יהודה: באזור ההררי יש סלע גיר קשה. הנחל נראה תלול, צר ועמוק ומתפתל מערבה. כשהוא יוצא מאזור ההר ופוגש את סלע הקירטון הרך של השפלה - הוא נפתח למפתח רחב, וסוחף איתו חומר רב. כל נחל שיורד מערבה, יוצר בסופו מן עמק/מניפת סחף. זה עמק רחב של אדמת טרה רוסה, אדמות פוריות שיורדות מההר. האדמה המקורית שיוצר הקירטון בשפלה היא אדמת רנדזינה, אך הסחף הופך אותה לאזור מאוד פורה. כל העמקים נראים כמו צוואר בקבוק: כשבאים מהשפלה לכיוון ההר נכנסים מעמק רחב לתוך ואדי מתפתל, שעליו היו מאבקים לאורך השנים. מי ששלט על המעברים הצרים - שלט בהר כולו. אין שום טעם לבנות מצודה בירושלים, אלא בשער הגיא, כדי לשלוט בעלייה להר. בתקופת המקרא הדרכים עברו ממש בתוך הנחלים, בוואדי. הרומאים פחדו מאויבים ולכן בנו דרכים על השלוחות. העותומנים לא חששו מאף אחד בתקופתם, ולכן רוב הדרכים היו שוב בתוך הוואדיות.

יד קנדי - יער עמינדב

הגעה- חזרה עד כיכר הסטף, ממשיכים בכביש 395 לכוון הדסה, פנייה ימינה בככר-צומת כרם, לכביש 386, אח"כ שמאלה לכוון הדסה עין כרם, עוברים את בית החולים, ממשיכים בכביש 396, ובצומת אורה פונים ימינה. עוברים את המושבים אורה ועמינדב ולפי שילוט ליד קנדי וחורבת סעדים. הר עמינדב בגובה 823 מטר. כל היער מסביב ניטע מתרומות של יהודי ארה"ב לקק"ל, ובתוכו הקדישו גם פינת הנצחה לזכר הנשיא ג'ון קנדי, שנרצח ב-1963. בתוך המבנה יש תבליט ראשו של קנדי העשוי ברונזה, ולידו נר תמיד (שדולק בשעות העבודה של השומר, בין 8 ל-5 אחה"צ...). המבנה מעוצב כמו עץ כרות, בהיקפו

51 פסי בטון, כמספר המדינות המרכיבות את ארצות הברית, ועליהם סמלי המדינות של ארה"ב. במקום יש מרכז לייצור של ק"ל, ומשמש נקודת יציאה להרבה מסלולי טיול ביער שמסביב. מומלץ להקיף ברגל את האנדרטה עם תצפית לכל הכיוונים.

תצפית מיד קנדי – הרי ירושלים, לפי שלוחות, כל שלוחה מימין לשמאל: מצפון רואים את שלוחת נבי סמואל, הר אדר (בתוך היער), בית הארחה של מעלה החמישה, אבו גוש, קרית טלסטון.

תל צובה וקבוץ צובה, הר איתן (סטף), אנטנה של רשות השידור-הר איתנים, שורש, הר טייסים. נחל שורק מתחתינו,

שלוחת אורה – עמינדב עם יד קנדי, נחל רפאים מדרום לה.

צעדנו בירידה רגלית מיד קנדי לחורבת סעדים, במסלול ביער, מסומן בכחול.

חורבת סעדים – האלון הגדול כאן, עם גזע גדול, נשמר בגלל שזה מקום קדוש – האגדה המוסלמית אומרת שמי שפוגע בעצים של קבר שייח ייפגע, ולכן בכל מקום שהיו קברים מוסלמים קדושים לא היה מרעה, והעצים התפתחו בלי הפרעה.

תוספת מהאינטרנט: חורבת סעדים - שמורת טבע שהינה שרידי חווה חקלאית מהתקופה הביזנטית אשר סביבה מבנים שונים. ביניהם שרידי מסגד קדום - קבר שיח' אחמד, שהוקם על שרידי בית אולפנה של הכומר מרינוס מהתקופה הביזנטית. שמו של הכומר ידוע ממשקוף אבן גדול, שהיה מוטל סמוך לקבר השיח'. האגדה מספרת כי השיח' היה ידוע בסגולה להעניק פרי בטן לנשים עקרות ומכאן אולי שמה של החורבה, סעידה - המאושרת. סמוך למבנה קבר השיח', עצי אלון מצוי וחרובים מרשימים בגודלם אשר השתמרו וגדלו לגודל זה ככל הנראה בעקבות טיפוח והשגחה של הבאים למקום הקדוש. אפשר להמשיך בסימון שבילים אדום לכיוון עין סעדים, שהיה אחד משני מעיינות ששימשו להשקיית החווה החקלאית. המעיין בדרכי יבש בקיץ.

שמורות טבע - מי שמכריז על שמורת טבע הוא שר הפנים, שמקבל פניות ובקשות ממשרדים וגורמים אחרים. השר לא ממנה להכריז על שמורת טבע חדשה, כי זה צעד חד כיווני, אל חזור. אי אפשר לבטל החלטה כזו. קרה כמה פעמים שעשו החלפות שטחים. יש שמורות טבע בהצעה ושמורות טבע בהכרזה. שמורה בהצעה – אם הוגש תיק בקשה להחיל את החוק ולהכריז עליה כשמורה. צריכים להיות מספיק נתונים וסיבות להכרזה על שמורת טבע – נופים נדירים, בע"ח או צמחים מיוחדים וכו'. על סדר היום של רטי"ג (רשות הטבע והגנים) עומדים 2 דברים עיקריים, אסטרטגיים, שבהם משקיעים משאבים, כדי לשמור את שמורות הטבע כמו שהן:

נושא אחד – קיטוע בתי גידול: ישראל מדינה צפופה עם הרבה תשתיות. אם בית גידול נקטע בגלל בניית כבישים או יישובים, זה מחליש את בית הגידול ויש סכנה להמשך קיומו. הגיאוגרף, פרופ' יהושע שקדי, הכין תכנית לפני 20 שנה, שמגדירה את המסדרונות האקולוגיים של החי והצומח גם מצפון לדרום וגם ממזרח למערב, בכל הארץ. למשל – נהר הירדן עם רצועה משני צידיו, הכרמל, גוש הרי מירון. ההנחיה היא לא לאפשר בשום מקרה תכנית בנייה על מסדרון אקולוגי. התכנית הועברה למשרד הפנים, כדי שיכוונו את תכניות הבנייה לאזורים שבין המסדרונות האקולוגיים ולא עליהם. אמנם זו לא תכנית סטטוטורית, אך היא התקבלה בהבנה ע"י המוסדות והרשויות, ולפיה עובדים עד היום.

נושא שני – מינים פולשים: יש הבחנה בין מינים פולשים, מינים מתפרצים, מינים מתפראים. **מינים פולשים** – למשל דררות, או נוטריה, או שיטה מכחילה, מיני פיקוס שונים, שפלוש ומתרבים בארץ, והיום הרשות עוקרת, מרססת אותם, כדי שלא יתפשטו ויהרסו שמורות טבע קיימות. **מינים מתפרצים** – למשל שפן סלע, שאין לו מספיק טורפים ואויבים (פעם היו נמרים), והוא מתרבה וגורם נזקים. גם עורב אפור ועורב חום. התנאים מיטיבים איתם, מתחרים מצוין על מקורות מזון, והם משתוללים. **מינים מתפראים** – חיות בית שהפכו להיות חיות פרא. למשל חתולי רחוב שמסתובבים בשטח, כלבים משוטטים שיכולים לטרוף צבי. איגואנות ועוד. חולדת בית שחודרת לחורש הם תיכוני ודוחקת חיות אחרות. נושאי הנקיון והשריפות בשמורות הם בחשיבות משנית – רצוי שכל המבקרים ידאגו לשמור על הכללים, ולאסוף כל לכלוך שהגיע מחוץ לשמורה.

חורש ים תיכוני - קבוצת צומח גדולה שבנויה מ-5 קומות, לפי גובה. בכל גובה יש קבוצת צמחים. **קומה 1 – העשבונים,** הנמוכה ביותר – רובם חד שנתיים. מחזור החיים שלהם: זרע, גבעול, פרח, פרי, ואז מתייבש. למשל: שעורה, חיטה, שבולת שועל, כלנית וכו'.

קומה 2 - בתה – עד גובה חצי מטר. למשל: סירה קוצנית, טיון דביק.

קומה 3 - גריגה – עד גובה מותניים – שיחים כמו אלת המסטיק, לוטם, קידה שעירה.

קומה 4 - עצים – אלון, אלה, אורן הסלע, חרוב(משום מה לא מופיע בתנ"ך), ליבנה, אשחר.

קומה 5 - מטפסים – קיסוס, קיסוסית, שרעול שער, גפן, יערה איטלקית.

מצב בריא הוא שכל חמש הקומות נמצאות, ובייחוד המטפסים. התחרות בין הקבוצות בחורש היא על האור. הבתה עושה צל על העשבונים ואז הם נעלמים. הגריגה מצלה על הבתה, והבתה נעלמת. עץ האורן מפריש חומרים מונעי נביטה כדי שלא יצמחו תחתיו מתחרים. לכן המטפסים עוקפים את כולם כדי להגיע לאור. בקרחות יש יותר אור, ושם רואים את כל חמש הקבוצות. לכן ק"ל יוצרים כיום בכוונה קרחות ביערות האורניים. שם חודר האור והחורש מתחיל לצמוח, חוזרים בעלי החיים, ונוצר התמהיל בין היער לחורש, בין מדבר האורניים למערכת אקולוגית פועלת.

מאפייני האזור הים תיכוני:

שתי עונות שנה: קיץ ארוך- חם ויבש, חורף קצר ולח. (כשהחורף מתארך קצת – יש עודף של פירות)

שתי עונות מעבר קצרות - שמאופיינות בחמסינים.

משקעים – בין 600-800 מ"מ גשם בשנה.

גובה – החורש גדל בגבהים 0-1400 מטר (בחרמון) – מגובה 1500 מתחילה צמחיה של ארזים, ערערים)

סוגי סלעים – באזור ההר: גיר שיוצר אדמת טרה רוסה, שעליה גדלים בעיקר קבוצת האלון והאלה.

בשפלה: קירטון שיוצר אדמת רנדזינה, שעליה גדלים בעיקר קבוצת חרוב ואלת מסטיק. זו לא חלוקה מוחלטת. יש גם ערבוב בין הצמחים באזורים השונים, אך התמהיל שונה.

השפעת האדם מורגשת מאוד ע"י כריתה ובעירה. האתר הקדום ביותר של האדם בארץ הוא תל עובדיה, בדרום הכינרת, מלפני מליון וחצי שנים. האדם הביא גם את רעיית הצאן, עד שבמאה ה-19 הארץ הפכה קירחת כמעט לגמרי. אחרי קום המדינה המרעה הלך ונעלם, ואז החורש הצליח להתחדש בחלק מהמקומות. כיום ביהודה ושומרון – אין פיקוח על הרעייה, והכל קרח לגמרי.

מנגנוני התאמה של החורש הם תיכוני לאיזור הם תיכוני:

לעץ בארץ אין שום סיבה להיות בשלכת. עצים בשלכת, שהם ערומים בחורף, הם עצים שמקורם לא בארץ. כך גם תאנה, רימון, שקד – מקורם באזור צפוני יותר או דרומי יותר.

לדוגמה – התאמת עץ האלון לחורש הם תיכוני:

עץ אלון – הוא ירוק עד, והוא עץ מקורי בארץ. הוא מונע תחרות עם המינים האחרים ע"י הצל שלו, שלא נותן לשום דבר לנבוט מתחתיו. יש עצי אלון שצמחו עם גזע מרכזי עבה וגדול, ויש שגדלו כמו שיח, עם כמה גזעים דקים. עץ שהופרע ע"י רעייה או כריתה – הוא מרובה גזעים. עץ שלא הפריעו לו – יצמח כמו עץ, עם גזע אחד. יש ויכוח בין האקולוגים מה יותר טבעי: יחמור הוא הטורף הטבעי של החורש. לאחרונה השיבו אותו לכמה שמורות בארץ.

מתחת לאלון יש הרבה עלי שלכת, וזה חלק ממנגנון ההתאמה. האלון משיר עלים יבשים כל השנה, ובעיקר בקיץ. בפוטוסינתזה העץ קולט CO₂ דרך הפיוניות. כשהן נפתחות – הוא מאבד מים. כדי להקטין את איבוד המים בקיץ – הוא משיר עלים, ומצמצם את הנוף. אבל כך יש לו פחות פוטוסינתזה, והוא משלים זאת בזכות שעות האור, הארוכות יותר בקיץ. זו הסיבה שלא אלון בקיץ יש פחות עלים מאשר בחורף. העלים קוצניים וגלדניים – וזה להתמודדות עם בעלי חיים. העץ אמנם אוכלת את העלים שלו, אך העשבונניים יהיו לה טעימים יותר. העץ שמגיע לאלון תתחיל לאכול את העלים הצעירים בקצה, שהם רכים יותר. ה"גזיזום" שהעץ עושה לעץ – מגבירה לו את הצימוח, וזו תגובת הנגד לרעייה. הקוצים והרעלים של חלק מהצמחים נועדו למנוע רעייה: קוצים בסירה קוצנית, מרווה שמכילה שמנים אתריים שרעילים לצאן.

הפרי של האלון מורכב מספלול ובלוט. חולדת העליות – החולדות מגיעות מהבתים, ואוכלות את הפרי כולו. החולדה דוחקת את המכרסם שנקרא יערון – מכרסם קטן, חשוב מאוד, בסכנת הכחדה עולמית. היערון עושה פעולת הפצה: הוא אוסף בלוטים של אלון אל המאורה שלו, ושם אוכל את הבסיס הרך שלו, ומשאיר את השפיץ הקשה, שלא טעים לו. שם נמצא הזרע, וכך הזרע נובט ליד המאורות, וצומח אלון חדש. היערון הוא המפיץ הטבעי של האלון, והוא הולך ונעלם. יש פרויקט של קק"ל להנבטת בלוטים: ילדים אוספים בלוטים ומנביטים אותם, ואז מחזירים אותם לטבע. אחוזי השרידות של הבלוטים מאוד נמוכים בטבע, והפרויקט הזה עוזר להגדיל את אחוזי ההישרדות של האלונים.

יש מקומות שנקראים על שם האלונים שהיו בהם: אלוני ממרא, אלון מורה (שהוא תל בלטה, על שם הבלוט), אלון בכות ועוד.

שריפות בחורש הן דבר טבעי. העצים משירים לארץ הרבה חומר אורגני, החומר הזה יוצר תסיסה ובעירה, ולעיתים זה מתלקח באופן טבעי. האם שריפה בחורש זה טוב או לא טוב, מבחינה אקולוגית? יש שני סוגי שריפות, בעוצמות שונות:

שריפה אופת קרקע – עוצמת אש חזקה, הקרקע נאפית, כל הצמחים ובעלי החיים שקרובים לקרקע נהרסים, בלי יכולת התחדשות – כמו השריפה הגדולה בכרמל. אש שתופסת גזע אלון עבה – הוא יגדיל את הבעירה, היא תימשך כמה שעות והיא תהפוך לשריפה אופת קרקע מסביבו.

שריפה חורכת קרקע – שריפה קלה שעוברת במהירות, אך הזרעים בקרקע נשארים חיים ומצליחים לנבוט מחדש. שריפה כזו מגבירה את הצימוח, אך מקטינה את מספר המינים. יש כאלה שנעלמים בשריפה, ואלה שנשארים מתחזקים ומעמיקים שורש. אש כזו שתופסת אלון צעיר עם הרבה גזעים דקים – תחרוך אותו ותמשיל הלאה, וסביר שהוא ישרוד, והקרקע מתחתיו לא נאפית. לכן – באופן טבעי עדיף לאלון להיות עץ קטן עם כמה גזעים דקים. רוב השריפות בחורש הן קטנות, כי הוא דליל, עם רווחים, והאש לא מתפתחת לאש חזקה.

נזק המרעה: עצים עתיקים של מאות שנים הם נדירים בארץ. כמו שמורת המסרק, חורשת טל, נבי יושע ועוד הרבה אתרים ביהודה ושומרון. בארץ אין הרבה שרידים של חורש טבעי בארץ, בעקבות המאה ה-19, שבה היתה רעייה לא מבוקרת של צאן, ורוב הארץ הפכה קירחת. רעייה מוגברת במקומות קבועים – גורמת לחשיפת כל האדמה, הגשם סוחף את האדמה כי אין שורשים שיחזיקו אותה. אם אין אדמה – אין זרעים שיחדשו את הצמיחה, והשטח נשאר קרח, כמו שרואים היום ברוב שטחי יהודה ושומרון. רעיית צאן נכונה מתקשרת לנדודים. כל פעם רועים קצת בשטח כלשהו, ואז נודדים לשטח אחר, כדי לא להרוס את אותו שטח לחלוטין.

אחי-רותם – לא טבעי בארץ. הובא לארץ כצמח נוי לכבישים בגליל, ומשם התפשט בכל הארץ. שיזף – עץ שהגיע מהמזרח. לא טבעי בארץ.

סכנת הכחדה וקיטוע לחורש: החורש הם תיכוני קיים בכל הצד הצפוני של הים התיכון, ממרוקו, דרך ספרד, צרפת, איטליה, יוון וטורקיה, עד ישראל. זה איזור מיושב, שיש בו הרבה ערים ויישובים על החוף. רוב האוכלוסיה באירופה יושבת על החוף, ולכן יש סכנה לצמצומו והכחדתו של החורש, וכן קיטוע של הרצף בין החורשים השונים. הקירבה בין האדם לחורש יוצרת לו נזק ובעיה.

שימור החורש הם תיכוני – החורש בסכנת הכחדה עולמית, ישראל שותפה במאמץ העולמי של שימור החורש הם תיכוני, ומצב השימור אצלנו די טוב. יש חורש עצום בגודלו בהר מירון, בכרמל, בהרי יהודה (יותר קטן). בכל איזור החורש נראה קצת אחרת. זה חורש טבעי, אך כיום קק"ל שותלת גם חורשים כאלה, ועושה תמהיל בין אורנים לחורש: בתוך יערות אורנים יוצרים קרחות ושותלים בהן חורש. הקליטה של עצי החורש קשה מאוד. מדונם אורנים יש סיכוי של 70% לשרוד ולהיקלט, מדונם של חורש ישרוד רק 30%. לכן לקק"ל יותר משתלם לשתול אורנים מבחינה כלכלית. באורנים אפשר גם בקלות ליצור פינות צל, עם ספסלים לנופש וכו'. החורש יוצר סבך, פחות צל, וצריך הרבה טיפול וגזיזום כדי ליהנות ממנו. החסרונות – האורנים גם דליקים יותר, ופחות מתחדשים אחרי שריפה. האורן הוא גם מדבר אקולוגי – לא צומח בו כלום ואין בעלי

חיים. החורש מתחדש בקלות יחסית אחרי שריפה, והוא מכיל סביבו גם שיחים וצמחים רבים ומושך בעלי חיים שונים. לכן מנסים כיום ליצור תמהיל בין השניים: גם פינות הצל של האורנים וגם החורש שמחזיר את המערכת האקולוגית ליער.

סטף - חקלאות המדרגות (טראסות)

הגעה: מכביש 1, יציאה במחלף הראל דרומה, כביש 3965, דרך מעוז ציון, ממשיכים עד כיכר הסטף. מהכיכר יש כביש המוביל לחנייה העליונה של הסטף. כשבאים עם אוטובוס חייבים לחנות למעלה ולרדת את כל הדרך ברגל. עם רכב פרטי אפשר להמשיך לחנייה התיכונה, ולהגיע כמעט עד המעיין. האוטובוס יכול לחכות גם בחנייה התחתונה: לחזור לככר הסטף, לפנות לכוון עין כרם- כביש 395, בצומת כרם ימינה לכביש 386, עד החנייה התחתונה של הסטף.

יש שני שבילי הליכה, קצר וארוך. הקצר - בנאלי ונדוש (צבע ירוק, שבו הלכנו), הארוך חדשני ומדהים - שביל הבעל (צבע כחול), דרך בוסתנים, קבר שייך, עד למעיין. ירדנו מהחניון העליון בשביל הירוק, דרך עפר לעין ביכורה, משם לעין סטף, וירידה לחניון התחתון.

האתר כולל שני מעיינות: עין סטף ועין ביכורה. האתר פתוח, ללא תשלום. אתר של קק"ל, הוקם לפני כשלושים שנה, ומטופל עד היום ע"י קק"ל. מטרתו להציג את החקלאות הקדומה של ארץ ישראל. גם את הנושא הטכני - ההשקיה, איך המים מגיעים לחלקות, אך הנושא המרכזי - הכרת חקלאות המדרגות, שהשאירה הרבה פתגמים, שירים ומשלים בתרבות שלנו. לדוגמה: שיר השירים, שמיוחס לשלמה המלך שחי בירושלים. שיר השירים פרק ב, י"ד:

יִנְתִּי פְּחָגִי הַסֵּלַע, בְּסִתְרֵי הַמַּדְרָגָה, הָרְאִינִי אֶת-מְרָאִיךָ, הַשְּׁמִיעִנִי אֶת-קוֹלְךָ: כִּי-קוֹלְךָ עָרֵב, וּמְרָאִיךָ נְאוּה.

המדרגה היא המדרגה החקלאית, טראסה, שהייתה נפוצה בכל החקלאות באזור.

גם המושג קנה מידה לקוח מכאן: המים שעמדו בבריכה הוסטו לחלקות השונות באמצעות הצמח קנה, שעליו מסומנות מידות, קוי מדידה. כשמהים הגיעו ממידה למידה - הסיטו את המים לחלקה הבאה.

בתצפית לכוון ירושלים רואים את קרית יובל, קרית מנחם, הדסה עין כרם, נחל שורק, הר אורה, שלוחת אורה-עמינדב. ממול, על המדרון למטה - מושב אבן ספיר, ובו יש מנזר פרנסיסקני, שכדאי לבקר בו. מקום מרשים ומפותח. מתחתינו שרידי הכפר הערבי סטף, שהיה כאן עד 1948. לא ברור מה מקור השם סטף, יש כל מיני השערות, אך אין לשם משמעות בעברית וגם לא בערבית.

חקלאות המדרגות (טראסות) - הקשר בין הרובד האנושי לרובד הבייתי והפיזי: אזור ההר, בהיבט ההיסטורי, הוא לא אזור טוב לחקלאות. בתקופת ההתנחלות, 1200 לפנה"ס, בני ישראל הגיעו לארץ. הם התיישבו בשדרת ההר המרכזית, מתוך אילוץ ולא מתוך בחירה. האזור הטוב יותר - המישורים, השרון, עמק יזרעאל, היו תפוסים, ובלית ברירה בני ישראל התיישבו בהר, שהיה די ריק מיישובים. שבטי אפרים ומנשה, שני שבטים גדולים, קיבלו את הנחלות הגדולות ביותר, ובכל זאת באו ליהושע בן נון (בן שבט אפרים) להתלונן שזה לא מספיק להם: יהושע י"ז, יד:

יְד וַיִּדְבְּרוּ בְּנֵי יוֹסֵף, אֶת-יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר: מִדּוּעַ נִתְּנָה לִי נַחְלָה, גּוֹרֵל אֶחָד וְחֶבֶל אֶחָד, וְאֵינִי עִם-רֵב, עַד אֲשֶׁר-עַד-כֹּה בְּרַכְנִי יְהוָה.

זה נראה כמו הערה קטנונית, בהתחשב בגודל הנחלות שקיבלו. אמנם השבטים קיבלו נחלות מוגדרות, אך בתוכן היו גם ערים כנעניות שאותן לא הורישו, שלא הצליחו לכבוש. בעיה קשה יותר היתה שרוב מקורות המים היו תפוסים ע"י הכנענים, ובני ישראל נאלצים להסתדר במקומות בלי מים. אחד הפתרונות היה כדים גדולים - קנקני שפת צוארון - שבהם היו אוגרים מים או חיטה. כנראה היו קונים את המים מהכנענים. יהושע עונה להם, פרק י"ז, טו-יח:

טו וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ, אִם-עִם-רֵב אִתְּהוּ עֵלָה לָךְ הַיַּעְרָה, וּבְרֵאתָ לָךְ שָׁם, בְּאֶרֶץ הַפְּרָזִי וְהַרְפָּאִים: כִּי-אֵץ לָךְ, הַר-אֶפְרַיִם. טז וַיֹּאמְרוּ בְּנֵי יוֹסֵף, לֹא-יִמָּצֵא לָנוּ הָהָר; וְרֵקֵב בְּרֹזֵל, בְּכָל-הַכְּנַעֲנִי הַיֹּשֵׁב בְּאֶרֶץ-הָעֵמֶק, לְאֲשֶׁר בְּבֵית-שָׁאן וּבְנֹתֵיהָ, וְלְאֲשֶׁר בְּעֵמֶק יִזְרְעֵאל. יז וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל-בְּנֵי יוֹסֵף, לְאֶפְרַיִם וְלְמְנַשֶּׁה לֵאמֹר: עִם-רֵב אִתְּהוּ, וְכֹחַ גְּדוֹל לָךְ--לֹא-יְהִי לָךְ, גּוֹרֵל אֶחָד. יח כִּי הֵר יְהִי־לָךְ, כִּי-יַעַר הוּא, וּבְרֵאתוֹ, וְהִיָּה לָךְ תִּצְאָתוֹ: כִּי-תוֹרִישׁ אֶת-הַכְּנַעֲנִי, כִּי רֵקֵב בְּרֹזֵל לוֹ--כִּי חֲזַק, הוּא. {פ}

יהושע דורש מהם לברא את היער שעל ההר, לכרות את העצים, לחשוף את האדמה, כדי ליצור בו חקלאות, ואז יהיו להם "תוצאות" = יבולים. אמנם כיום קשה לקרוא לחורש בשם יער, אך בתנ"ך הכוונה של המילה היא לחורש. השפה הערבית שמרה על משמעות המילה יער. בערבית המילה ווער = אזור חתחתים שקשה למעבר, דומה לחורש הים תיכוני: סלעים, צמחיה סבוכה. הפקת הברזל היתה בעיקר אצל הפלישתים, והם שמרו על הסוד הזה. כדי לברא את היער היו חייבים כלים מברזל. כדי להקל על הכריתה היו קודם שורפים את החורש, ואז כורתים את השרידיים היבשים. גם אז היו נובטים מחדש זרעים של הצמחים והעצים, ותמיד היה צורך לעשב את הנביטות החדשות.

צבי רון עסק במחקר האקדמי כאן בשנות החמישים, וחקר גם את המדרגות. הוא בדק צילומי אוויר של פרוזדור ירושלים, כדי להבין כמה מתוך השטח היה עם מדרגות חקלאיות. הסתבר ש-70% מהשטח היה מכוסה במדרגות חקלאיות. גם כיום ניתן לראות את שרידי הטראסות שפעם עיבדו, אפילו בין יערות האורנים. צבי רון ניסה להבין באיזו תקופה היו כאן כל כך הרבה אנשים, שעבדו כמעט את כל השטח? תיארוך של ניקבות ומדרגות הוא כמעט בלתי אפשרי. לרוב אין שם חרסים שבעזרתם מתארכים יישובים וערים. המערכות היו בפעילות במשך מאות או אלפי שנים, בכל תקופה שיפצו, הוסיפו והגדילו קצת. נמצאו מדרגות כבר מהתקופה הכלכלית, כלומר - הרבה לפני בני ישראל. אך מכיוון שבני ישראל ישבו בעיקר באזור ההר, הם שכללו את שיטות העיבוד וניצול המים לדרגה גבוהה מאוד. לפי סימנים והערכות שונות החוקרים מניחים שהיו שתי תקופות של שיא בכמות של חקלאות המדרגות: בתקופת המקרא, ובתקופה הביזנטית, שבה היתה אוכלוסייה גדולה בכל הארץ. אחרי כל תקופת שיא, היה צמצום בחקלאות, והחורש השתלט על השטחים.

אצלנו החורש נחשב תופעה אקולוגית בלתי רגילה, הטבע בהתגלמותו, אך בעבר היתה מלחמה מתמדת בין האדם לבין החורש: כשבונים טראסה ומעבדים אותה לחקלאות, זה דוחק את החורש. כשמפסיקים לעבד אותה, החורש חוזר ומשתלט על השטח. בתנ"ך החורש נקרא "עזובה", או "עזובת החורש", נחשב מילה

נרדפת לשממה. זה ביטוי לאזלת ידו של האדם. אדם מוצלח – יוצר חקלאות. אם האדם מתעצל – החורש ישתלט. הנביאים מתארים זאת בנבואות החורבן:

ישעיהו י' ז, ט: ביום ההוא יהיו ערי מעוז, פְּעֻזֹת הַחַרְשׁ וְהָאֲמִיר, אֲשֶׁר עָזְבוּ, מִפְּנֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וְהִיָּתָה, שְׁמָמָה. ירמיהו כ"ו וַיֹּאמֶר אֶל-כָּל-עַם יְהוּדָה לֵאמֹר כֹּה-אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת, צִיּוֹן שְׂדֵה תְּחַרֵּשׁ וִירוּשָׁלַיִם עֵינִים תִּהְיֶה, וְהָר הַבְּיָת, לְבָמוֹת יָעַר. **מבנה הטראסה:** לטראסה יש שני חלקים- החלק השטוח נקרא "שלח" (שולחים עליו את המים), והחלק הגבוה נקרא "רום". גם כיום, לבניית מדרגות בבתיים יש תקן רשמי של רום ושלח. האיזור עצמו בנוי בצורה של טראסות באופן טבעי, מסיבות גיאולוגיות. בסלע יש שבירות וסדקים. האדם הוסיף עוד אבנים למדרגה, ערס את האדמה על האבנים, ויצר מן אדנית גדולה. הכלל היה ברור מאוד: כשבונים טראסה מאבנים, אף פעם לא מחברים את האבנים עם חומר מלכד, לא בטון ולא מלט. תמיד בנייה יבשה, כדי שהזרימה תצא בין האבנים ותזרום הלאה. גם כדי להשקות את כל המדרגות, וגם כדי ליצור ניקוז, ולמנוע התמוטטות של המדרגה מהמשקל של המים והבוץ.

בתנ"ך קראה לזה "נפילת המדרגות", כמו ברעידת אדמה: יחזקאל ל"ח, 20: וְרָעִשׁוּ מִפְּנֵי דָגֵי הַיָּם וְעוֹף הַשָּׁמַיִם וְחִיַּת הַשָּׂדֶה וְכָל-הַרְמֵשׁ עַל-הָאָדָמָה וְכָל-הָאָדָם אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי הָאָדָמָה וְנִהְרְסוּ הַקְּרָיִם וְנִפְלוּ הַמְּדֻרְגוֹת וְכָל-חוּמָה לְאַרְץ תְּפוּלִי **החקלאות התחילה לרוב מלמטה**, מהנחל, שם האדמות הכי פוריות, ולאט לאט מטפסים עם המדרגות למעלה על גבי המדרונות. זה אופייני גם ליהודה וגם לשומרון, שבנויים באותה צורה. הבעיה באזור היא מיעוט הקרקע. על הסלע הטבעי בהרים יש רק 3-4 ס"מ קרקע. בעמקים ובחוף יש כמה מטרים של אדמה. לא כל גידול מתאים להרים. עצי פרי מסתדרים כאן טוב, כי הם מעמיקים שרשים לתוך הסלע, ועמידים לאורך זמן. חלק מאזורי ההר הם אזורי טרשים – האדמה נסחפה מהם ונותרו רק סלעים ואבנים.

חקלאות בעל ושלחין - יש הבדלים ביניהן גם בכמויות המים וגם בשיטות ההשקיה. **חקלאות בעל** – חקלאות שמושקית במי גשמים, באופן טבעי. בעיקר עצים, ובעיקר שבעת המינים: תאנה, רימון, זית, גפן, חרוב, שקד. אלה הפירות שהשתבחה בהם הארץ, אלה הפירות שמצאו כאן בני ישראל כשהגיעו. אמנם חלקם לא מקוריים בארץ, אך זה כבר היבט מדעי, בוטני, ולא קשור למסורת. אלה הגידולים שכל אחד יכול לשתול ליד הבית, ולא צריכים טיפול מיוחד. בברכה של שבעת המינים יש יסוד סוציאלי, היא נועדה לכל האנשים, ולא רק ליחיד סגולה. רוב השטח בארץ היה גידולי בעל.

פולחן הבעל: מקור המושג בעל הוא האל הכנעני שאחרי על הגשם. במיתולוגיה הכנענית מסופר על האל הראשי שנקרא "אל". תחתיו יש אילי משנה: בעל – אל הגשם, ענת – אלת האדמה. מות – אל השאול. ריטואל של חורף-קיץ משמעותו מי גובר על מי. כשבעל גובר – יש גשם ויש חיים בשדות. כשמות גובר – הכל יבש בשדות וזה הקיץ. מות גבר על בעל וכולא אותו בשאול. לקראת סוף הקיץ, כשהחום והיובש כבר בלתי נסבל, מגיעה ענת, אלת האדמה, אל "אל" – אבי האלים, ומבקשת ממנו שישחרר את בעל כדי שיביא חיים לשדות. אל מכריח את מות לשחרר את בעל, ואז בעל בועל את ענת, מזריע אותה, וכך יש פרוין בשדות. לכן קוראים לאדמה גם "אמא אדמה".

בכפרים הכנענים, תחת כל עץ רענן ועל כל גבעה רמה, עודדו את פולחן האלים, כדי שהתחליף יקרה: לקראת סוף הקיץ היה מגיע הכהן של הכפר, לוקח את ה"קדשה" – נערה שהוקדשה לכך, היה בועל אותה לעיני כל הכפר, ובכך קורא לבעל – אל הגשם, שיבעל את האדמה ויביא פרוין. מכאן גם התחילה המסורת של עצים מקודשים בראשי הרים או גבעות. המקומות המקודשים נשמרו גם אצל הישראלים ואח"כ גם אצל המוסלמים – קברי שייך בראשי הגבעות. מלכים א' פרק יח' פסוק 21 וַיִּשֶׁשׂ אֱלֹהֵינוּ אֶל-כָּל-הָעַם וַיֹּאמְרוּ עַד-מָתַי אֲתֵּם פֹּסְחִים עַל-שְׁתֵּי הַסַּעֲפִים אִם-יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם לָכוּ אַחֲרָיו וְאִם-הַבַּעַל לָכוּ אַחֲרָיו וְלֹא-עֲנֵנוּ הָעַם אֹתוֹ דָּבָר **בתנ"ך** יש כל הזמן מלחמה של הנביאים מול פולחן הבעל. למשל - אליהו ונביאי הבעל בכרמל:

בני ישראל חוו נסים ונפלאות ביציאת מצרים, אותות ומופתים, ופולחן הבעל נראה די פשטני לעומת מה שכבר ראו. אך אותו ישראלי פשוט, שחי ליד הכנעני, נאלץ לברא את היער, ושואל את הכנעני ממה מתפרנסים פה? הכנעני הסביר לו את שיטת העבודה בטרסות, איך מגדלים, איך משקים, וגם איך מתפללים לבעל. הישראלי אומר לו שיש לו אל עליון שדואג לכל הדברים, והכנעני אומר שגם לו יש "אל", אך זה לא סותר את אילי המשנה. אם אתה רוצה גשם – צריך להתפלל לבעל. הישראלי מקבל את פולחן הבעל כחלק מתוך הפעילות החקלאית בשדה, ולא רואה בזה שום בעיה, אלא משהו טבעי.

במקדש בערד מצאו גם מזבח ארבע קרנות, ולידו יש גם את פסל האשרה. לבני ישראל היה קשה להבין מה הנביאים רוצים מהם, ולמה פולחן הבעל צריך להפריע לפולחן האל העליון. מבחינתם אפשר גם וגם. לכן היה קשה כל כך לעקור את פולחן הבעל.

גם במשנה ובתלמוד המושג נמצא בשימוש רב. חז"ל אמרו: "מהרגע שפולחן הבעל עבר מן העולם, זה מושג ותו לא". עד היום אנחנו משתמשים במושג חקלאות בעל, בשטחים שמושקים כיום רק ע"י גשם.

חקלאות שלחין – חקלאות מושקית ממי מעיינות, המים נשלחים על גבי השלח אל החלקות. זו חקלאות נדירה יותר, בכמות קטנה, ורק הכפרים החזקים שישבו ליד מקורות מים יכלו לגדל אותה. המים באזור הם בחסר, והאתגר הוא להפיק ולנצל כמה שיותר מים. מי שמשיג יותר מים יוכל לגדל יותר חקלאות שלחין, ויגיע לשוק עם יתרון, כי יהיו לו מינים נוספים, שאין לכל אחד, למשל ירקות: מלפפון, שום, דלעת, אבטיח. **רש"י** אמנם ישב באירופה ולא הכיר את היובש ששורר בארץ. דיבר על "ארץ הרים ובקעות". במישורים – כשמשקים דונם אחד, מקבלים דונם אחד. בהרים מכל דונם של שטח מושקה מקבלים פי כמה, בגלל התלת ממדיות של השטח. רש"י תיאר את המצב שבהרים יש הרבה יותר שטח חקלאי מאשר במישור. למרות שהוא הכיר את ההרים והמישורים באירופה, ובארץ זה לא בדיוק אותו דבר.

מייש – העץ הגדול בכניסה לעין ביכורה. העץ היחיד בארץ שיש לו עלה א-סימטרי, ולכן קל לזהות אותו. עץ קדוש למוסלמים, ורואים אותו בעיקר בשרידי כפרים מוסלמים. שם נטעו אותו נגד עין הרע, ולגירוש שדים ע"י הפרי שלו.

עין ביכורה - מעין עם ניקבה, ובריכת אגירה, ששימשו להשקיית המדרגות. זו מערכת עם שלושה אלמנטים, והם מוכרים גם במקורות:

המעין והניקבה - תפקידם להוציא את המים מההר.

בריכת האגירה – אוגרת את המים לאורך זמן, ולא נותנת להם לזרום. גם נביעה קטנה מצטברת לבריכה גדולה. זה עוזר להשקיה ביום וגם בלילה.
תעלות ההשקיה – מובילות את המים למדרגות החקלאיות.
הניקבה כאן, בעין ביכורה, לא גדולה - באורך כ-15 מטר. כשנכנסים לתוך הניקבה רואים שיש שכבות קשות(גיר) ויש שכבות רכות (חוואר), זו על גבי זו, לסירוגין. המים מחלחלים בסלע הגיר, וכשמגיעים לחוואר נובעים על החוואר האטום, ויוצאים החוצה.
תהליך בניית המערכת (איך מפיקים יותר מים מהמעייין?):

בהר יש שכבות שכבות וביניהן יש שכבת חוואר אטימה. מי הגשם יורדים, מחלחלים ונעצרים על השכבה האטימה/ השכבה העוצרת. השכבה האוצרת – כמו אקוויפר, אוספת בתוכה את המים. בהתחלה החקלאי רואה רק זרויף של מים שנובע מההר. הוא בונה בריכה כדי לאגור ולעצור את המים. בשלב השני הוא הוצב ניקבה. תפקיד הניקבה להגיע לאותן שכבות שאוצרות את המים, כדי לחשוף שטח פנים גדול ולהוציא כמה שיותר מים החוצה, להגדיל את ספיקת המעיין. הניקבה מרוקנת את המים מתוך המאגר החבוי בתוך ההר, ומפנה מקום למי הגשם הבא. בשכבה האוצרת יש מאגר מוגבל בנפח. אם היא מלאה ויורד יותר גשם, אין יותר מקום במאגר, והמים ימשיכו הלאה – יזרמו החוצה, או יחלחלו לעומק, לאקוויפר ההר ויאיגרו שם. כשחוצבים ניקבה – מגדילים את לחץ הזרימה במעיין, אך לאט לאט מרוקנים את המאגר והלחץ יורד. אז מגדילים את הניקבה עוד יותר פנימה, וחוזר חלילה. כך נוצרות לעיתים ניקבות ארוכות מאוד, של עשרות מטרים. הניקבה הארוכה ביותר בהרי יהודה – 270 מטר – עין גיווייזה, ליד גוש עציון.

"מעין שעון" – מעין שכבה, מעין מקומי קטן, נשען על האזור של סלע חוואר אטום, ונובע מעליו. נשען על תא השטח שמוזן אותו. הוא מעין עונתי, יש הבדל בזרימה בין חורף לקיץ, ובין שנה לשנה, בהתאם לכמות המים שמחלחלים. יש מאות מעינות קטנים כאלה, חלקם זרויפים וחלקם יותר גדולים: עין טייסים, עין חנדק, עין אשקף, עין עוזי, עין תמר ועוד. לרוב הם באמצע הקמר, באמצע ההר. הסטף נחשב בין הגדולים שבהם, שזורם כל השנה, בקצב של כ-5 מיליון קוב בשנה.

אקוויפר ההר – מאגר הרבה יותר גדול ועצום, יושב מעל השכבות האטימות שבתחתית ההר. לכן הנביעות שם לא מושפעות כל כך מעונתיות, וזורמות בקצב די קבוע. מעיינות ראש העין – זה הברז המערבי של אקוויפר ההר, זרכו יוצאים המים החוצה, בקצב של 300 מיליון קוב בשנה. עין פשחה – הברז בצד המזרחי, שם מתערבבים מים מתוקים עם מים מליחים, נובע בקצב של 80 מיליון קוב בשנה.
קידוחי מים: כשקודחים לחפש מים, בדרך כלל חופרים לרגלי ההר, כדי להגיע לאקוויפר ההר. בראש ההר ובאמצע ההר יש מעט מאוד קידוחים, כי שם יכולים להגיע רק למאגרים קטנים, כמו מעיינות שעונים.

דוגמאות מהמקורות:

שיר השירים ד', יב-טו: גן נעול, אחתי כלה; גל נעול, מעין חתום. יג שלחנך פרדס רמונים, עם פרי מגדים: כפרים, עם-גרדים. יד גרד ונכרם, קנה וקנמון, עם, פל-עצי לבונה; מר, ונאהלות, עם, פל-ראשי בשמים. טו מעין גנים, באר מים חיים; ונזלים, מן-לב **בשיר מתארים** שלבים בפיתוח המעיין: שלב א' הוא גל נעול – גל מים בבטן ההר, שאי אפשר להגיע אליו. שלב ב' – הופכים אותו למעיין חתום=בריכת אגירה שלא נותנת למים לזרום. שלב ג' – הופכת לבאר מים חיים עיני הזרמה בתעלות, להשקיית העצים והתבלינים.

עין סטף – הקשר בין החקלאות ההררית למקורות הספרותיים שלנו: מבחינה תרבותית כיום אנחנו ברובנו עירוניים ולא מכירים את עבודת האדמה. אחת מהמטרות של אתר הסטף היא להראות איך החקלאות נראתה פעם. בסטף יש חלקות חקלאיות קטנות, שקק"ל משכירים לאנשים שמוכנים לעבוד אותן, בסכום סמלי, בתור תחביב, בתנאי שזו תהיה חקלאות אורגנית, בכלים קדומים. ליד השביל המרכזי יש כמה חלקות ראוה שעובדי קק"ל מטפלים בהן, ולכן הן תמיד נראות פעילות, עם גידולי תבלינים או ירקות שונים. הרעיון הוא שיטות קדומות של השקיה ועיבוד – חמור, מחרשה, ללא ריסוסים, השקיה בתעלות הצפה.

שיטת ההשקיה – השקיית "רגל" – הבריכות מרוקנות פעמיים בשבוע והמים מוזרמים דרך אמות מים ותעלות – לחלקות השונות. יש שני פטנטים להצפה: השקיה בשורות או בריבועים. אמת המים מובילה את המים מהבריכה, כשפותחים את הפקק "המשוכלל" (חתיכת ניילון מקופל), המים זורמים לחלקה הרצויה, ומציפים שורה אחרי שורה, בין הערוגות. הערוגה בנויה מחלק גבוה, כמו גבעה קטנה (מענית), וחלק נמוך (תלם) שבו זורמים המים. שותלים את השתילים במענית, בחלק הגבוה, כדי שהשורשים לא יקבלו הצטברות של מים ויירקבו. בקצה של כל תלם יש ערימת עפר קטנה שעוצרת את המים, ועיני הסטה שלה – בעזרת הרגל או בעזרת מעדר, המים עוברים לתלם הבא. לכן זה נקרא השקיה ברגל, כפי שכתוב בנאום של משה:

ספר דברים י"א, יג-יז: כי הארץ, אשר אתה בא-שמה לרשתה--לא כארץ מצרים הוא, אשר יצאתם משם: אשר תזרע את-זרעך, והשקית בגרדך כגן הירק. יא והארץ, אשר אתם עברים שמה לרשתה--ארץ הרים, ובקעת; למטר השמים, תשטת-מים. יב ארץ, אשר-יהנה אלהיך זרע אתה: תמיד, עיני יהנה אלהיך בה--מרשית השנה, ועד אחרית שנה. יג והנה, אם-שמע תשמעו אל-מצותי, אשר אנכי מצוה אתכם, היום--לאהבה את-יהוה אלהיכם, ולעבדו, בכל-לבבכם, ובכל-נפשכם. יד ונתתי מטר-ארצכם בעתו, יזרחה ומלקוש; ואספת דגנך, ותירשך ויצתהך.

כלומר – במצרים המדברית השקו השקיית רגל – חקלאות שלחין בעזרת מי הנילוס. בארץ יש בעיקר חקלאות בעל, שמבוססת על גשמים, שתלויים ברצון האלוהים. משה מסביר לעם שאם יקיימו את מצוות אלוהים – אלוהים ידאג שירדו גשמים בעיתם.

רש"י מתלבט בפירושו: האם עדיף לחיות ליד הנילוס או בארץ ישראל? הנילוס הוא מקום בטוח, המים תמיד זורמים בו, ותמיד אפשר להשקות את השדות בעזרת תעלות. בארץ כנען יותר קשה, לא תמיד יש שנים עם מספיק גשם. אבל מבחינה תיאולוגית: במצרים ובנילוס – לא צריך בכלל את הקשר לאלוהים שבשמיים. שם הנילוס הוא האל, שנותן חיים לשדות. בארץ ישראל – חייבים את הקשר לשמיים ולאלוהים, כי אחרת אין גשם ואין יבול בשדות. לכן כאן, בארץ, יש את הצורך והרצון לעבוד את אלוהים.

לסיכום: הסטף מציג לא רק את שיטות החקלאות הקדומות, אלא בעיקר את החלק התרבותי, את המושגים החקלאיים שהשתרשו בתרבות ובמסורת של עם ישראל.

כוהני הדת, גם הכנענים וגם הישראלים מנסים להתחרות על ליבו של החקלאי דרך הפעולה החקלאית: גם כשאתה עובד בשדה וגם כשאתה מתפלל לבעל/לאלוהים – זה ענין תיאולוגי דתי. הנושא הדתי קשור ישירות לעבודת השדה והחקלאות.

נסיעה למגילת האש

גבעת יערים מימין, כביש 1, טלזסטון, נוה אילן עם צלחות הליון.

הר טייסים – בנוי ברובו מקירטון. צומחים עליו עצי קטלב ואלון, מרווה, סחלבים. ממנו יש תצפית מאוד יפה על הרי יהודה ונחל שורק, יש גם מסלול נחמד מהר טייסים למטה, לאנדרטה של חיל האוויר, לזכר שישה אנשי צוות אוויר שנפלו כאן בתש"ח. הם הפציצו את הדרך העולה לירושלים, והמטוס הופל. המנוע של המטוס מוצב בהר טייסים, כאנדרטה, עם שמות הטייסים שנהרגו. הארוע המרכזי של חיל האוויר, ביום הזכרון בכל שנה, נערך כאן.

תצפית מהר טייסים – (האוטובוס יכול להגיע למעלה) בצל אלון מרובה גזעים. התצפית לצד דרום – האפיק של נחל שורק, בה עוברת מסילת הברזל הישנה מת"א לירושלים. כביש שעולה של השלוחה לנס הרים ולבר גיורא. לידו הר חשוף עם כיפה לבנה – הר גיורא עם קבר שייך מרוזק – מקום נחמד. שמאלה משם – צור הדסה ומבוא ביתר. סוף היער זה גבול הקו הירוק. מאחוריו – הכפר נחלין וגוש עציון. נוה דניאל, עם מגדל מים – גובה 997 מטר. משמאל רואים את הר גילה, ושלוחת אורה עמינדב.

יער הקדושים – הנצחת השואה - יער הקדושים נמצא לאורך כביש 395. הרעיון של יער קדושים היה להקים יער עצום, 18,000 דונם, עם 6 מליון עצים, שבתוכו יש כמה פינות הנצחה לשואה: מערת הקדושים (מערת בני ברית), אנדרטת מגילת האש, ושלטי הנצחה לקהילות היהודיות שנספו בשואה.

ההנצחה הראשונה לשואה תוכננה כבר ב-1944, עוד לפני תום המלחמה. תכננו לבנות בירושלים ארובת גדולה שתפלוט עשן יום ולילה, ותזכיר לכולם את המשרפות. לבסוף זה לא יצא לפועל. מאז ועד היום עוסקים בפעולות הנצחה לשואה, חלקן הנצחות פרטיות, כמו בקיבוץ לוחמי הגטאות או ביד מרדכי, וחלקן ציבוריות כמו יד ושם.

אנדרטת מגילת האש

הגעה ממזרח – מכיכר הסטף, כביש 395 לכיוון צובה, ממשיכים ועוברים את הר טייסים, רמת זיאל, ובכניסה לכיסלון – לפי השילוט לאנדרטה. הגעה ממערב – מכביש 1 פונים במחלף שער הגיא לכיוון בית שמש, כביש 38. בצומת אשתאול שמאלה לכביש 395, פונים למושב כיסלון ובכניסה למושב שמאלה לפי השילוט לאנדרטה.

לא הרבה מבקרים מגיעים לאנדרטה, בגלל מיקומה, שרחוק מכבישים ראשיים, ולוקח זמן להגיע אליה. לתיירים בישראל בדרך כלל יש זמן מוגבל בארץ, ואם רוצים להקדיש זמן לשואה, לרוב יעדיפו אתרים אחרים כמו יד ושם או לוחמי הגטאות.

בשנות ה-70, היער היה בראשית דרכו, עם עצים נמוכים. כשהציבו פה את האנדרטה, ממנה ראו את כל השפלה, והמראה שמשלב את היער עם כל היישובים בשפלה – היה מאוד מרשים. כיום העצים גדלו, וכמעט אי אפשר לראות את הנוף מסביב, והרעיון המקורי קצת פוספט.

הנצחת השואה - יש ז'אנרים (סוגות) וסגנונות שונים ומגוונים להנצחת השואה. רפפורט שייך לסגנון מסוים מאוד, ששלט בעולם ההנצחה במשך זמן ארוך, בעיקר בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 – "השואה והגבורה". החברה הישראלית אז לא ידעה לעכל ולהכיל את ניצולי השואה, עם המספרים על היד. היתה כלפיהם האשמה שהלכו כצאן לטבח, לא התנגדו ולא נלחמו. גבורת המורדים היתה אז הדבר החשוב, ולכן קבעו את יום הזכרון לשואה ולגבורה. נתנו לאוניברסיטאות מלגות כדי לחקור את המרידות בזמן השואה. סרטי השואה היו אז על מרד גטו ורשה, על המרד בסוביבור, כדי להנציח את המרידות, ולהראות שלא כולם הלכו כצאן לטבח.

בקיבוצים לוחמי הגטאות ויד מרדכי יש מוסדות פרטיים של הנצחה, וגם הם מדגישים את המרידות: מרדכי אנילביץ נראה בפסל של רפפורט, ביד מרדכי, כמו גיבור שרידי וחזק. אך בתמונות שלו רואים שבעצם היה כמעט ילד, בן 21, רזה ושדוף. בגטו ורשה רק הצעירים הסכימו למרוד איתו, כי להם לא היה מה להפסיד. בעלי המשפחות לא רצו למרוד כי לא יכלו ללכת להילחם יחד עם הילדים. מבחינתם – למרוד זה היה מוות בטוח. הרוב רצו לנסות ולשרוד את השלב הבא, שאולי יוכלו להינצל ממנו.

יד ושם - הוא מוסד שמתוקצב על ידי המדינה, ויש לו מועצה ציבורית של אנשי רוח והיסטוריונים, שמחליטה איזה סוגי הנצחה ואיזה אנדרטאות יוכנסו אליו, כך שישקפו את רגשות הציבור. בשנות הששים הוקמו אנדרטאות ביד ושם, כמו מרד גטו ורשה, הצעדה האחרונה של רפפורט, שהדגישו את גבורת המרד. היום הגישה כבר אחרת, מדברים על גבורת החיים, ולא רק גבורת המוות. היום יש ביד ושם פעולות הנצחה כמו "יד לילד", שמנציח מגזר מסוים, וכמו הפרויקט "לכל איש יש שם", שמפרט שמות של הנספים, וכן איסוף חפצים ופריטים. הרעיון היום הוא לגעת באנשים הבודדים, בפרצופים ובשמות, כי כל אדם הוא עולם ומלואו. היום מציגים גם את גבורת החיים – בגטו היו בתי ספר, הצגות תיאטרון, תנועות נוער, בתי תמחוי, מוסדות חסד. האנשים שממרו על צלם אנוש עד הרגע האחרון. חוקרים מניחים שנקודת המפנה בחשיבה בארץ היתה מלחמת יום כיפור, שגרמה לטלטלה חזקה בחברה. אז הבינו שגם צבא יהודי חזק, כמעט נחל מפלה.

נתן רפפורט - היה ניצול שואה, שכל משפחתו נספתה. גדל בפולין, בבית דתי. אביו נפטר כשהיה צעיר ונתן עסק בפרנסת הבית. בעקבות אחת היצירות שלו קיבל מלגת לימודים, ונסע ללמוד בצרפת. הוא חזר לפולין ועסק בפיסול. בפרוץ המלחמה, 1939, החל לברוח מפולין מזרחה, לבריה"מ. בסוף המלחמה החליט לחזור לפולין עם קבוצת אומנים, והמשיך לעסוק בפיסול. אחרי המלחמה הקים בוורשה את האנדרטה לזכר מרד גטו ורשה. האנדרטה ביד ושם היא העתק כמעט מדויק של האנדרטה בוורשה. ההבדל שבוורשה היא בנויה משתי תמונות צמודות גב לגב, ובירושלים היא פרושה על קיר אחד. בירושלים יש גם דמויות עירום מעודנות יותר מאשר בוורשה. רפפורט עלה לארץ ב-1949, אך לאחר כעשר שנים ירד לארה"ב. מאז חי בעיקר בארצות הברית, אך ביקר הרבה בארץ, והיה מעורב בנעשה בארץ. הוא נפטר ב-1987, בן 76, ונקבר בארץ.

מגילת האש (גווילי האש) – השואה והתקומה

את האנדרטה הזו רפפורט פיסל בברונזה, ועבד בשיטת השעווה האבודה: בהתחלה מפסלים בגוש שעווה את הדמויות, אז יוצקים גבס על כל הפסל, ומקבלים נגיב. יוצקים ברונזה מותכת לתוך התבנית של הגבס עם השעווה, והיא מתיכה את השעווה ותופסת את כל החללים, כולל נימים קטנים. הפסל כולו שוקל 12 טון, מורכב משני חלקים שהובאו והורכבו במקום, ב-1972.

במבט על, מלמעלה, רואים גוויל בצורת הספרה 8 או יותר נכון הסימן אינסוף(∞), מסמל את עם הנצח. הגוויל אולי נשרף, אך התוכן והאותיות לעולם לא יישרפו. העם היהודי עבר פוגרומים ושואה, עינו אותו ושרפו אותו, אך הרוח היהודית לא פסקה לעולם. הפסל מורכב משני קטעים. אחד הוא השואה, והשני התקומה- הקמת המדינה. בעיניו שני הדברים קשורים ישירות זה בזה. היה מהאסכולה של שואה וגבורה. הוא טען שאילולא השואה לא הייתה קמה מדינת ישראל, המדינה קמה על השרידים שמרדו ושרדו את השואה. לא כולם מסכימים עם הקביעה ההיסטורית הזו. יש הטוענים שהציונות קדמה לשואה, והעם היהודי מעולם לא שכח את ארץ ישראל, וכל השנים כמה וערג אליה וגם עלה אליה.

פירוש הדמויות בפסל – כל אחד יכול לפרש את האמנות כראות עיניו, והכל יהיה נכון. רצוי לעשות דמיון מודרך ולשתף את המודרכים בפירוש הפסל.

הפסל מתאר תהליך כרונולוגי היסטורי, מהשואה ועד הקמת המדינה, וכולל הרבה אירועים ו"ציטוטים". רפפורט מציג את האדם במרכז – השואה למטה, אך הגבורה והתקומה תופסת את רוב הפסל. **בגוויל השואה** - בחלק התחתון רואים קטע של היצירה "הצעדה האחרונה". החיילים הגרמנים מתוארים עם קסדה, אך בלי תווי פנים, בלי צלם אנוש. זה בעצם מה שהנאצים רצו לעשות ליהודים, לשלול מהם צלם אנוש. מעל זה – תיאור הגבורה: דמויות עם ברק בעיניים, עם סכין, אבן, רימון, בקבוק מולוטוב, על רקע שערי הגטו. מעליהם – אש בוערת בליל הבדולח ובגטו. למעלה – מנורה. מתוארים מחנות ריכוז ומחנות עבודה, אנשים שהתייאשו ונצמדו לגדרות החשמליות.

גוויל התקומה – ספינות בים, העפלה בלתי ליגלית, העולים בסירות עם לוחמי הפלמ"ח הצברים, שנושאים אותם על כפיים אל החוף. עם כובע טמבל, כובעי גרב וסטן ביד. כלים חקלאיים, מגדל מים, מושבים וקיבוצים. הצנחנים בכותל ב-1967, המנורה של שער טיטוס "חוזרת" לירושלים, נישאת על ידי חיילים ואזרחים. מלח עם חצוצרות כמו בשער טיטוס. דגל מונף למעלה, דוד המלך – סמל למלכות ישראל המתחדשת. גם מלאכים מכונפים וגם אנשים על הקרקע. הקמת המדינה היא מן אירוע שמיימי. דמות עם זקן – אולי משה? או אליהו הנביא? אולי הרצל?

בצד הפנימי של הגוויל – ציטוט מנבואת יחזקאל, פרק ל"ד, יב-יד: ...והצלתי אתהם, מכל-המקומות אשר נפצו שם, ביום ענן, וערפל. יג והוצאתים מן-העמים, וקבצתיים מן-הארצות, והביאותים, אל-אדמתם; ורעייתים, אל-הרי ישראל, באפיקים, ובכל מושבי הארץ. יד במרעה-טוב ארעה אתם, ובהרי מרום-ישראל יהיה נוהם; שם תרפצנה בנה טוב, ומרעה שמו תרעינה אל-הרי ישראל.

תמליל סיום מספר 9 למוזיאונים בת"א

מסלול: בית התפוצות, מוזיאון הפלמ"ח ומרכז רבין

בית התפוצות – מוזיאון העם היהודי

הלוגו של מגן הדוד הצבעוני, הוא כעין הקבלה למהות עם ישראל, צבעוניות העם היהודי. מוזיאון בית התפוצות הוא המאגר הגדול ביותר בעולם בכל מה שקשור בעולם היהודי. החל ממאגר של מאות אלפי תמונות, מסמכים וסרטים. המאגר נגיש בתיאום מראש.

מוזיאון בית התפוצות בתל אביב, מוזיאון אחד ויחיד מסוגו בגלל שתי סיבות עיקריות – בדרך כלל במוזיאונים ניתן לראות חפצים מוצגים, או שהם מקוריים עתיקים בני מאות ואלפי שנים, או יש להם ערך אמנותי. בבית הזה המוצגים שוחזרו במיוחד עבור המוזיאון. בבית הזה המוצגים והחפצים הם לא הדבר החשוב, אלא מה שהם מסמלים, הסיפור שהם מספרים.

ברחבי העולם יש מה שנקרא "המוזיאון היהודי" (ברלין, וינה, אוסטריה וכו') שם נלמד אודות הקהילה היהודית במקום בדרך כלל. בית התפוצות משתדל לספר את סיפורו של עם ישראל בכל הגלויות ובכל התקופות.

המוזיאון נמצא בלב ליבה של אוניברסיטת תל אביב, שהיא כיום המוסד האקדמי היהודי הגדול ביותר בעולם, לומדים בה כ-29,000 סטודנטים.

המוזיאון נפתח לראשונה בשנת 1978, ומה שנראה היום בסיור שלנו זוהי תצוגת הקבע, וזהו אותו מוזיאון שנפתח בזמנו, כאן עדיין לא נעשו שינויים, אולם עומדים לשנות אותו מן היסוד, בתהליך שייקח מן הסתם כמה שנים, הכוונה היא להשתדרג מבחינה טכנולוגית וגם להכניס דברים חדשים שבזמנו קצת שכחו וכולי. לפני כשלוש שנים התחילו בתהליך שדרוג ושינוי שבא לידי ביטוי בעיקר בקומה התחתונה – החלק שפונה מערבה, נפתח לקמפוס וליים, עושים בו הרבה אירועים חשובים, גם בארץ וגם מכל העולם, התכנסויות של מנהיגי קהילות יהודיים מרחבי העולם למשל. יש כאן אולמות חדשים שבהן מוצגות תערוכות חדשות, בדרך כלל סיפורים של קהילות.

כרגע מוצגת תערוכת מופת – תערוכה על לכידתו של אייכמן באדיבות המוסד. במלאת 50 שנים ללכידתו נעשתה כתערוכה פנימית במוסד, תערוכה שלא אמורה הייתה להיפתח לציבור וביוזמתו של השר יוסי פלד, שהוא בעצמו ניצול שואה, שהבין את החשיבות הלאומית בתצוגה, נפתחה לציבור. התערוכה פתוחה עד סוף אוקטובר 12. התערוכה מתאימה גם לילדים, היא מציגה את סיפור הלכידה עד המשפט, רצוי להיעזר בהדרכה.

כשבאים לבקר במוזיאון עם קבוצה קיימת אפשרות, כמורי דרך, להדריך באופן עצמאי. במוזיאון מוצגים רבים שניתן לקשור למקומות שונים ואתרים מהביקור בארץ.

המוזיאון הוא מוזיאון מופת חובה ממדרגה ראשונה לכל מי שבא לבקר בישראל, גם לישראלים כמובן. יהודים שבאים לבקר בישראל יכולים לראות במוזיאון את סיפורו של עם ישראל, הסיפור של עם ישראל של המשפחות שלנו, ולמעשה הסיפור האישי של כל אחד ואחד מהעם היהודי, שכן הוא מציג את אורח החיים היהודי, משמעות קיומה של ישראל לעם ישראל – ערכים חשובים שמבחינת יהודים זו כמובן התחברות לזהות האישית, היהודית והישראלית. גם תיירים לא יהודיים שמגיעים לארץ, מגיעים למדינת ישראל, מדינה יהודית, זו הזדמנות בשבילם לבוא וללמוד על ההיסטוריה של העם היהודי, מה המשמעות של להיות יהודי, אורח החיים היהודי, החגים, התקופות וחשיבות קיומה של מדינת ישראל לעם ישראל.

אחד מבוני ומקימי בית התפוצות הוא אבא קובנר, שהיה מבין אלו שניסו למרוד בגטו וילנה. הוא הצליח לברוח מהגטו, לחם עם הפרטיזנים, עלה לארץ, היה משורר וסופר, זכה בפרס ישראל. לאיש הזה הייתה יכולת מופלאה לתמצת במשפטים דברים מדהימים, אחד ממשפטי מוצג בכניסה למוזיאון –

"עולם יהודי זהו סיפורם של אנשים שנתפזרו

על פני כל היבשות

והם משפחה אחת

אומה אשר רבים גזרו עליה כליה

והיא קמה מן העפר

סיפור עתיק בן אלפי שנים וחדש תמיד"

חורבן בית שני - הסיור מתחיל בסמוך לאבנים גדולות ומפוארות המהוות מעין שער כניסה ומדמות את העיר העתיקה בירושלים. מולן מוצב העתק של תבליט מן הקיר הדרומי של "שער טיטוס" הנמצא כבר כ-2000 שנים בלב ליבה של ברומא, בפורום רומאנוס, ליד הקולוסיאום. שער ניצחון שנבנה לכבוד הקיסר הרומי שהחריב את בית המקדש השני בשנת 70 לספירה. הביקור בבית התפוצות מתחיל עם חורבן בית שני משום שכאשר מדברים על 2000 שנות גלות של עם ישראל בתפוצות, תחילתן בערך בנקודה זו.

בסיפור של חורבן בית שני חשוב לזכור שבית המקדש בירושלים לא היה רק בית של תפילה לעם ישראל אלא ליבו ונשמתו, מרכז חייו. הרומאים ידעו זאת, וקיוו שאם יגזלו מעם ישראל את הסמלים הכי חשובים ומקודשים לו, כמו המקדש והמנורה שנקלחה בשבי, העם הזה יאבד את דרכו ואמונתו עם הזמן. אולם, כמובן, לא כך היה הדבר, ואנו ניצבים כאן כעבור כ-2000 שנים –

"בגב זקוף וראש מורם, עם ישראל חי וקיים" - זאת גם השאלה הגדולה שאנחנו שואלים בבית התפוצות – כיצד זה התרחש שאחרי 2000 שנות גלות שבהן עם ישראל, שבאמת התפזר בכל הגלויות וכל הארצות, נשמר וממשיך להתקיים? מה יש להם משותף? ומה שמר עליהם 2000 שנות גלות? השאלה הזו נענית ברחבי המוזיאון בשש תשובות –

למוזיאון 3 קומות, בכל קומה 2 חלקים, שקוראים להם שערים. כל שער שכזה מוקדש לממד כלשהו בעם ישראל שמהווה גם תשובה לשאלה. זה לא מסודר ברצף כרונולוגי אלא על פי רצף תמטי, רעיוני.

שער המשפחה

שער הקהילה

שער האמונה

שער היצירה

שער הקיום

שער השיבה

עמוד זיכרון

שער המשפחה

שער המשפחה מקדם את פני המבקרים בתצוגת שקופיות צבעוניות ובה מאות צילומים של יהודים מרחבי העולם כיום. מוצגים המאפיינים הקבועים באורח החיים היהודי באשר הוא וביניהם מעגל החיים היהודי, חגי השנה ומועדיה וימי צום ותענית.

כל יהודי חי את חייו בשני מעגלי חיים מקבילים:

מעגל החיים האישי, הפרטי – הטקסים.

ברית המילה - כבר בגיל 8 ימים מתחיל הטקס הראשון החיים. הרבה מאוד תיירים לא יהודיים מבקרים כאן ומבקשים להבין מה מיוחד בטקס המילה היהודי על פני זה המבצעים המוסלמים ואף חלק מהנוצרים. בטקס היהודי הדגש הוא על הברית ולא על המילה – הברית שבין אלוהים לאברהם אבינו, אבי האומה. אלוהים הבטיח לאברהם אבינו שבניו, צאצאיו יהיו העם הנבחר והם יקבלו את הארץ המובטחת. אלוהים הבטיח לאברהם אבינו הבטחה זו משום שאברהם אבינו היה האדם הראשון בהיסטוריה האנושית שמקבל ומאמין באל אחד. כל פעם שכן נולד ונכנס בבריתו של אברהם אבינו הברית הזו מתחדשת.

בר המצווה - הטקס הבא, בו הילד שעבר ברית מילה, מבין וגדול דיו לקבל אחריות בעצמו מרצונו. ישנה הזדמנות להסביר לתיירים ומבקרים לא יהודיים או שאינם מכירים לגבי המשמעויות של הטקס והתכנים, טלית ותפילין. כמובן שאם מבקרים בירושלים, בכותל, בימי שני או חמישי, ניתן גם להראות את הטקס. זוהי נקודת תפנית בחיים גם לאנשים שאינם דתיים, שכן הילד הולך ופוגש את הרב כמה שבועות או חודשים לפני הטקס. המוזיאון מציג עיקרון מאוד חשוב שתמיד היה נר לרגלו של עם ישראל – עיקרון הלימוד. עד היום נערים רבים ברחבי העולם דיברו שפות אחרות מעברית, ובכל זאת למדו עברית כדי לקרוא ולעלות לתורה בשפת הקודש. זוהי הזדמנות לדבר על נושא הלימוד של קריאה וכולי. חשוב לזכור שבתקופות אחרות רוב רובם של האוכלוסייה היו אנאלפביתיים שלא ידעו קרוא וכתוב, תמיד בקרב היהודים ידעו יותר כדי לקרוא את התורה. את התוצאות המבורכות של הלימוד ניתן יהיה לראות בהמשך הדרך במוזיאון.

חתונה - הטקס השלישי בחיים. חופה וקידושין, אחד הערבים השמחים בחיינו. אחד מרגעי השיא בטקס החתונה היהודי הוא רגע שבירת הכוס בו אומר החתן – "אִם אֶשְׁכַּחְךָ יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי, תִּדְבֶּק לְשׁוֹנֵי לַחֲפֵי אִם לֹא אֶזְכְּרֶכִי, אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחֲתִי." לא ברור מאלו שבטקס כל כך פרטי ואישי מזכירים היהודים את בית המקדש וירושלים, אז מבינים את מחויבות העם למורשת וההיסטוריה*. הזוג הצעיר שמקים את ביתו בערב הזה, חושב לא רק על ביתו האישי אלא גם הבית של כל עם ישראל - בית המקדש, ומרגע שבית המקדש חרב השמחה לא שלמה. ממד נוסף שנראה לאורך הדרך בעם ישראל – תמיד יש אחריות וקשר בין הפרט, למשפחה, לקהילה, לחברה, לעם ולמורשת.

*מספרים שנפוליאון הגיע לארץ בטי' באב וראה יהודים אבלים. כששאל מה קרה הבין שהמקדש שלהם חרב לפני 1800 שנים, למרות שהופתע מכך שעדיין מתאבלים אמר שמי שבוכה על חורבן המקדש כל כך הרבה שנים עוד יזכה לבנות אותו.

האמונה ביהדות היא שברגע החופה יורדת השכינה ומחברת בין בני הזוג – המדרש אומר שאיש ואשה "זכו, שכינה ביניהם, לא זכו, אש אוכלתם" - לאיש והאשה שתי אותיות משותפות, לאיש יש י' ולאשה יש ה', יחד זה שם השם. אם מורידים את ה' וה', נשארת אש.

גט – המילה גט מפרידה המילה ביחד – גם בגימטריה וגם באותיות. האות ג' מפרידה בין ה' והד', ה' ג' מפרידה בין הח' והי'. בגימטריה ביחד זה 24, גט זה בדיוק חצי 12. כמו כן בכתב גט יש 12 שורות. גם היצירות של האותיות ג' וט' הוא יחיד בשפה העברית במילה גט.

לעיתים כזכר לחורבן גם משאירים בבית חלק של קיר, על כותל אחד הפונה מזרחה, שהוא לא מסויד וצבוע. קהילות מסוימות בעולם אף מפזרות על ראש החתן קצת אפר במעמד החופה.

לוח השנה העברי – חגי ומועדי ישראל. רובם הם אירועים היסטוריים בתולדות העם. כאשר אנחנו שנה אחר שנה חוגגים את החג ומספרים את הסיפור אנחנו מבינים טוב יותר את ההיסטוריה שלנו, את המורשת ואת הזהות. חלקם של חגי ישראל נזכרים כבר בתורה חלקם הפכו להיות חלק מלוח השנה העברי לאחר שהתנ"ך נחתם.

פסח - אחד מן החגים המשמעותיים בהיסטוריה של עם ישראל. זהו החג הראשון בשלוש הרגלים שבהם עם ישראל עלה לבית המקדש בירושלים. בפסח אנו מציינים את יציאת מצרים – לידתו של עם ישראל, ההבטחה שאלוהים נתן לאברהם אבינו, תחילת התממשות התוכנית. עם ישראל, שהיו עבדים במצרים, יוצא ממצרים כעם אחד, עם חופשי. לאחר 50 יום נחגג גם השבועות, חג מתן תורה בהר סיני, בו מקבל עם ישראל את דרך החיים שלו, החוקים והמצוות שאותם הוא צריך לקיים. בפסח יושבים וקוראים את ההגדה של פסח בסופה המשפט – "לשנה הבאה בירושלים הבנויה" – אלפי יהודים, 2000 שנות גלות, נולדו חיו ומתו ברחבי הגלות, לא ביקרו מעולם בירושלים, בקשתם ומשאלתם הייתה לחגוג את החג בשנה הבאה בירושלים לבנויה. ירושלים נלקחה בליבם של הגולים, ומשום כך יכול היה העם להמשיך להתקיים. כמו כן חשוב לזכור שליל הסדר הוא הסעודה האחרונה של ישו ושניים-עשר השליחים, בסנקולום שבהר ציון מעל קבר דוד – כך אפשר לחבר ולקשר את חג הפסח לתיירים נוצרים. הרבה מאוד נוצרים שמגיעים לכאן, בעיקר פרוטסטנטים וגם קתוליים, יודעים הרבה מאוד ומתייחסים לתנ"ך ומתחברים אליהם.

"יש עץ בודד בשדה, יש אדם בודד בעולם, אין יהודי בודד במועדיו" (אבא קובנר).

כמובן שיש התייחסות גם לחגים האחרים, חדר נוסף מדבר על הימים הנוראים שבין ראש השנה ליום הכיפורים, עשרת ימי תשובה- מועדים של עמידה על הנפש.

פסלים לבנים – הפסלים המתארים את החגים והטקסים הם לבנים, הרעיון הוא לסמל את האחידות במהות הטקס, למרות שברור שבכל קהילה ובכל תקופה יש דברים שונים.

שער הקהילה - מציג את יסודותיה של ההתארגנות הקהילתית בתפוצות ואת מבנה הקהילה היהודית לאורך הדורות. בשער מוצג דגם של קהילה מן המאה ה-13 וכן מוקרנים בו סרטים מקוריים על החיים בקהילות יהודיות שונות ברחבי העולם.

הדגם מציג מודל של קהילה יהודית, כל קהילה יהודית באשר היא. בפנים מתוארים כל המוסדות, הארגונים והערכים שמוצאים בקהילה היהודית – בית כנסת, מקווה טהרה, בית דין צדק, חברת קדישא, ערכים כגון ביקור חולים, מתן צדקה. מרחוק הדגם נראה במודל סגור אולם עם ההתקרבות אליו ניתן להבחין בפתחים שדרכם ניתן להתבונן פנימה ולראות את כל הדברים.

בית המקדש חרב והעם יצא לגלות. מרגע זה ואילך היהודים חיים כמיעוט תחת ארצות שונות ועמים אחרים שיש להם אמונות אחרות ודתות אחרות, מרגע זה ואילך זה לא שאלה רק של רצון לחיות כיהודים וזה נהיה יותר מסובך, שכן יש צורך ברשות ואישור לחיות כיהודי ולקיים אורח חיים יהודי. כמובן שהיו תקופות שבהן ליהודים ניתנה אוטונומיה ואז לא רק שהם שרדו, הם פרחו ושגשגו והגיעו להישגים מופלאים. לצערנו, ברבות מן התקופות והארצות היהודים סבלו מפוגרומים ורדיפות. חשוב לזכור שעד המאה ה-18 הייתה רק דרך אחת להיות יהודי- יהדות אורתודוקסית. כל שלל הרעיונות והזרמים הגיעו לעולם החל מהמאה ה-18, תחילתה של העת המודרנית, תקופת ההשכלה. כלומר שעד המאה ה-18 שמשפחה אחת או שתיים לא יכלו לחיות לבד איפה שרצו, הם היו חייבים לחיות בתוך מסגרת של קהילה יהודית. מבחינה דתית ברור מאליה שצריך בית כנסת, אוכל כשר, מניין ורב שוחט ובודק ומוהל וכולי, אבל גם מבחינה חברתית וכלכלית – לייצג את הקהילה מול השלטונות, לשלם מיסים, לנהל את החיים. במילים אחרות, הקהילה היהודית באה במקום ארץ מולדת שלא הייתה יותר בידיהם, וזה מה שאפשר חיים יהודים.

"כל ישראל ערביין זה בזה" – מוטיב שיחזור על עצמו. ניתן לומר שבכל חברה תמצא סולידריות בין חברה, אבל בעם ישראל זה דבר מאוד חזק ומאוד בסיסי – הערבות ההדדית. כנראה בגלל שתי סיבות עיקריות – האחת, כמובן, הנסיבות ההיסטוריות – שנים רבות היהודים חיו כמיעוט נרדף והיו צריכים להתלכד ולעזור זה לזה. השנייה היא הערכים המוכרים לנו מהתורה – החל מאהבת לרעך כמובן וכלה בפורים – מתן צדקה, מתנות לאביונים, משלוח מנות, " כל דכפין ייתי ויכול" – ערכים ששומרים על כך שעם ישראל יהיה ביחד.

עמוד הזיכרון - תלוי בחלל המרכזי של הבניין, מנציח את קורבנות הרדיפות והאסונות; יהודים שמשרו את נפשם על קידוש השם לאורך ההיסטוריה, הוא משקף את המורכבות הכרוכה בתרגום רעיונות מופשטים לצורה מוחשית. עמוד הזיכרון מסמל את ההישרדות היהודית ואת המשכיות החיים היהודיים בצל רדיפות ושמד.

הפינה היא חשוכה ושקטה יחסית. לא מדובר באחד מששת השערים אלא הוא נוסף עליהם. כבר בכניסה רואים באותיות גדולות שכתוב "זכור". בתורה יש שני ציווי זכור – זכור את יום השבת לקודשו.

זכור את אשר עשה לך עמלק – זה מה שיש לנו כאן. יהודים אשר קיימו אורח חיים יהודי ושלמו על כך בחייהם. אבא קובנר והוגי הבית הזה, הקדישו את מקום הזיכרון הזה לכל היהודים בכל התקופות ובכל הארצות שנרדפו ונרצחו רק משום היותם יהודים.

אבא קובנר בחר מההיסטוריה של עם ישראל 52 פרשות שכאלה וכתב אותן בספרים הללו שנקראים מגילות האש. לצערנו בהיסטוריה של עם ישראל יש הרבה יותר, המספר 52 נבחר על פי 52 פרשות השבוע. בין המגילות – חורבן בית ראשון, חורבן בית שני, גזירות אנטיכוס, מסעות הצלב ועוד.

האנדרטה הזו נמצא בלב ליבו של הבית, במרכזו של המוזיאון, היא כל כך גדולה שניתן לראות מכל שלוש הקומות של הבית. מכל קומה ניתן לראות את עמוד הזיכרון כסמל למקום החשוב שיש לנו לכל אותם היהודים.

בשואה ועפ"י האידיאולוגיה הנאצית, לא היה שום דבר שיהודי יכול היה לעשות כדי להימלט מגור דין מוות, אידיאולוגיה דטרמיניסטית, סופנית. לעומת זאת בכל התקופות ההיסטוריות האחרות, אם יהודי היה ממיר את דתו, הוא יכול היה להישאר בחיים. אף על פי כן, ידוע לנו שלאורך כל הדורות תמיד היו יהודים שהיו מוכנים לסכן את חייהם, ואף לשלם בחייהם, ודבקו ביהדותם.

אבא קובנר אמר דבר נוסף שרלוונטי לכל אדם באשר הוא אדם, לא רק ליהודים – אדם לא יכול לבנות את עתידו, את חייו, אם הוא לא מכיר ויודע את עברו. דע מאין באת ולאן אתה הולך.

בכל זאת השואה היא הקטסטרופה הנוראה ביותר שקרתה, לא רק בתולדות עם ישראל, אלא בהיסטוריה של האנושות כולה. אבא קובנר היה שם, ראה את הדברים והבין כבר אז את ממדי האסון ולכן ספציפית לשואה הוא כתב כתובת שכתובה על הקיר ולה שני מסרים מאוד חשובים –

"בשנת אלף ושע מאות שלושים ושלוש לספירה הנוצרית נבחר אדולף היטלר לשליט על גרמניה; בימיו רצחו הגרמנים ועוזריהם שישה מיליון יהודים חסרי-מגן, בהם מיליון ומחצית המיליון ילדים ותינוקות; כלואים בגטאות עמדו הקורבנות על נפשם ככל שיכלו והעולם עמד מנגד והחריש;"

לספירה הנוצרית – המסר הראשון, מה הקשר בין אידיאולוגיה נוצרית ואנטישמיות ושנאת ישראל? העולם עמד מנגד והחריש – למסר זה קשר מאוד חשוב לעצם עובדת קיומה של מדינת ישראל היום. על שני מסרים אלו נדבר בהמשך.

המוזיאון ומרכז המחקר והתיעוד הגדול ביותר על נושא השואה הוא כמובן מוזיאון יד ושם. בית התפוצות משלים את יד ושם בעובדה שהוא לא מוזיאון של מוות וחורבן, אלא הוא מוזיאון של חיים, פה לומדים על החיים היהודיים. גם ביד ושם, אחד הדברים הראשונים שנכנסים ורואים הוא את העבודה של מיכל רובנר בצורת משולש עם הקטעים של העיירה, מקהלת הילדים השרים – מתחילים בחיים, כי היו שם חיים. אז מבינים את גודל החורבן והאובדן.

רק יד ושם ומוזיאון בית התפוצות קיבלו מעמד בחוק של מוסד בעל חשיבות לאומית.

שער האמונה - בשער האמונה מוצגים 18 דגמים של בתי כנסת המתאפיינים בקפדנות בפרטים ובנאמנות רבה למקור. מן התצוגה, שנודעה בארץ ובעולם, עולה תמונה היסטורית עשירה של תרבות בתי כנסת ושל ארכיטקטורה שאפיינה אותם לאורך ההיסטוריה. *חלק מ-18 בתי הכנסת המוצגים בשער עוד קיימים וחלקם כבר לא קיימים, וזו הזדמנות מרגשת ויחידה לראותם.

הדת היהודית היא הדת המונותאיסטית הראשונה והעתיקה בהיסטוריה. היהודים היו לבדם בעולם הזה, באמונה הזו, לפני הנצרות והאסלאם, כמעט 2000 שנים, כאשר העמים שסבבו אותם היו פגאניים עובדי אלילים (שסגדו לשמש לירח ולכוכבים, לעצים ולאבנים) או תרבויות פוליתאיסטיות כדוגמת יוון ורומא (שלהם היה פנתאון שלם של אלים ואלילים). מן הסתם היה מאוד קשה לכל אותם עמים להבין וקבל את האמונה היוצאת דופן של היהודים – אל אחד שלא ניתן לראותו ואסור לשוות לו צלם או תמונה. מן הסתם גם מכאן צמחו הרבה מאוד אי הבנות מתחים ופורענויות.

מקדש מעט - בית המקדש חרב, זה היה אתגר מאוד גדול לדור שאחרי החורבן – מה נעשה? כיצד נמשיך את דרכינו? מי שאחראי לתיקונים הוא בעיקר ריב"ז – רבי יוחנן בן זכאי. מאז, אין מקדש אלא מקדש מעט- בית הכנסת. בית המקדש יכול היה להיות רק אחד, רק בירושלים ורק בהר המוריה – שם לפי המסורת היהודית נמצאת אבן השתייה, שם התבצעה עקידת יצחק. בית כנסת לעומת זאת יכול להיות בכל מקום, בכל אתר ואתר, בתוך ומחוץ לארץ הקודש.

המניין - התשעה תלויים באחד, האחד תלוי בתשעה. במשפחה גרעינית בדרך כלל אין מניין, צריך לקבץ מספר משפחות כדי שיהיה מניין. אמנם יהודי יכול להתפלל גם בנפרד, אולם יש טקסים ותפילות שמחייבים מניין.

טקסט של אבא קובנר מתאר כיצד השתתפותו במניין בכותל תרמה לתחושת השייכות שלו – "בכל משברי שפקדוני לאורך הדרך, דבר אחד לא נשבר. לא חדלתי להיות אדם מאמין. אף בגדול שבשברוני לא נתמוטטה אדמת אמונתי. אמונה - מרכזת העבודה, נשמתה - ת פ י ל ה . אין שירה אמיתית, שאינה בבחינת תפילה. בשבוע הראשון להיותי בארץ עמדתי ליד הכותל המערבי. אמי ז"ל לא ציוותני דבר; שכן לא נפרדנו. עמדתי במרחק של פסיעה מהכותל, מן האבנים, והרגשתי שאיני שייך. והרגשתי שהנני נטוע בהוויה אחרת. לא פסעתי צעד נוסף, אך משהו משך בשרוולי, ביקש שאצטרף למניין. חבשתי כובע, הצטרפתי למניין. אמרתי תפילת מנחה, והגעתי."

זהו דבר יהודי, היותר ייחודי שביהדות – להיות אחד במניין. לדעת כי התשעה זקוקים לעשירי, והאחד לתשעה. אפשר שזה הדבר המשמעותי ביותר שביהדות, ואין דבר יותר ייחודי ויהודי בתנועה זו בה חונכתי. תפילתי תמיד להיות אחד מכולם, שמילותי הטובות תצטרפנה למלים שממלמל הציבור. גם הקרוב לתיבה, הוא העובר לפני התיבה - ולא יותר. אין משמעות לחיים אם הם לעצמם. רק בזיקתם אל ההווייה, אל המלים שבאו עדיך - ובאים מרחוק לקראתך, יש משמעות לעמידה. א ח ד - אבל אחד בציבור."

ספר תורה - אמיתי ומקורי, מפס מרוקו, כנראה מהמאה ה-19-18. הספר נפסל לאחר שנשרף, לכן הוא הוצג פרוש במוזיאון, שכן ספר אמיתי שניתן להשתמש בו לא ניתן להשיג בצורה כזו מפאת כבודו. כידוע ספרי קודש, תפילין ומוזוזות שנפסלו לשימוש, נשלחים לגניזה ולא נזרקים.

"עם יצא לדרך ארוכה ובידו אין משלו אלא ספר" (אבא קובנר). בשער המשפחה דיברנו על לקיחת ירושלים בלב ובמחשבות, וכן אנו רואים שלמעשה לקחו גם את ספר התורה - ירושלים והספר. אלפי יהודים, 2000 שנות גלות, לא ידעו אם ומתי תסתיים הגלות, ובכל זאת לקחו איתם את ירושלים ואת הספר. מאוד בולט לעין שבתי הכנסת מאוד שונים זה מזה ומגוונים. היהודים חיו במקומות שונים ברחבי העולם ובדרך כלל בנו בסגנון האדריכלי המקובל במקום.

בית-הכנסת "אל טרנסיטו" בטולדו, טולדו - הסגנון המורי, המוסלמי. שורות-שורות של עמודים, קשתות, כותרות וכולי. באותה מידה רואים שם גם היום ארמונות ומסגדים וכנסיות וכולי.

בית הכנסת בחלב, סוריה - בית הכנסת עצמו מהתקופה הביזאנטית, אולם נבנה על יסודותיו של בית כנסת מהמאה הראשונה. היום נשארו בחלב יהודים ספורים, אולי אפילו אין מניין כי רבים מהם היגרו ועלו לארץ, כך או כך, זו דוגמא לחיים יהודים שמתקיימים ברציפות 200 שנים, עוד מאז שבית המקדש עמד על תילו בירושלים ועד עצם היום הזה. החשיבות הנוספת של בית הכנסת בחלב היא בכך ששם נמצא כתר ארם צובא- שנחשב כקודקס, כספר, העתיק ביותר שיש, בן 1000 שנים. כמובן שמגילות ים המלח שנמצאו בקומראן הן עתיקות יותר, בנות 2000 שנים, אבל הן מגילות-מגילות וכתר ארם-צובא הוא ספר אחד. גם את כתר ארם צובא וגם את מגילות ים המלח ניתן לראות בהיכל הספר.

בית הכנסת "רבי שלמה אבן דנאן" בפס, מרוקו - מבחינה צורנית ניתן לראות את השפעות הסביבה – צבע הכחול-טורקיז האופייני, מנורות השמן שתלויות של חמסות. סדר הישיבה בבית הכנסת בסגנון ספרדי – קבוצות קטנות וכיוונים שונים, חברותות.

בתי הכנסת במזרח אירופה - חלק מבתי הכנסת לא נראים כבתי כנסת ויהיה קשה לזהות שבכך מדובר, המבנים השונים ממחישים פעמים רבות את מצבה של הקהילה מבחינה משפטית וכלכלית. בתי הכנסת מאוד שונים זה מזה, אולם כל בתי הכנסת באשר הם בנויים באוריינטציה לירושלים.

שני בתי כנסת מפולין - בית הכנסת ע"ש הרמ"א בקרקוב, פולין - מאה 16, עיירה קטנה, בית כנסת קטן וצנוע עשוי עץ. בתקופה זו היהודים גם לא הורשו לבנות מבנים גדולים ומפוארים.

בית הכנסת ע"ש נוז'יק בוורשה, פולין - מאה 19, מבנה מפואר מאוד (נראה כמו בתי האופרה של פריז, וינה, כנסיות ומוזיאונים באירופה), מבנה ניאו-קלאסי גדול ומרשים. המבנה מלמד אותו שהקהילה הייתה עשירה, גדולה, שהותר לה לבנות בית כנסת בסדר גודל שכזה. סדר הישיבה שורות-שורות מול הבימה וארון הקודש, שנמצאים על קיר אחד. כמו כן ניתן לראות סממנים יהודיים טיפוסיים – מגן דוד, לוחות הברית, מנורות. הקהילה היהודית בפולין, ערב מלחמת העולם השנייה, עד 1939, הייתה הגדולה ביותר באירופה, והשנייה בגודלה בעולם – כ- 3.5 מיליון יהודים, כמעט כמו ארה"ב, עולם שנכחד במהלך מלחמת העולם השנייה. בית הכנסת הזה נהרס בכוונה על ידי הנאצים עד היסוד.

בית הכנסת הגדול בלוצק, אוקראינה – נראה כמו מבצר קטן. מאה 17, תקופה בה היהודים ידעו וסבלו מהפרעות החמורות בתולדות העם, כתובים בספרי ההיסטוריה כפרעות ת"ח-ת"ט (1648-49). בית הכנסת לבדו מספר על קהילה יהודית שחיה בסכנת חיים ונאלצת להתגונן ולבנות בית כנסת שנראה כמבצר או מצודה.

בית-הכנסת הגדול בוויילנה, ליטא – אחת הקהילות היהודיות המפורסמות במזרח אירופה. בתי המדרש בליטא היו מהמבוקשים בקרב הנערים היהודיים, שם לימדו גאוני רבים ומפורסמים, והמפורסם מכולם, הגאון מוויילנה-הגר"א. בית הכנסת נמצא בתוך קומפלקס של שלושה מבנים גדולים – בית כנסת, ספרייה ובית מדרש- 'שולהוף' – חצר בית הכנסת (שולה בגרמנית – בית ספר). בית כנסת לעיתים אינו רק בית כנסת, אלא מרכז החיים של הקהילה – כאן זה בא לידי ביטוי בצורה מאוד ברורה.

במאה ה-17 בעיקר במזרח אירופה, הקהילות היהודיות ניצבו בפני אתגרים מאוד קשים ולא פשוטים בכל תחומי החיים (גם כלכלית, גם רדיפות וכולי). אז מצד אחד, הבעל שם טוב מייסד את החסידות בפולין, מצד שני הגאון מוויילנה, הם המתנגדים לחסידות. עד היום מדובר בשני זרמים עיקריים פה בארץ גם – החסידים והמתנגדים. גם משוחי השקר, שבתאי צבי ויעקב פרנק, הם מהתקופה.

מעמדה של וויילנה, בזכות הגאון בתי המדרש וכו', היה גבוה כזה שכונתה ירושלים דליטא – ירושלים של המזרח. לצערנו גם בית הכנסת הזה נהרס ולא קיים עוד.

ה"היכל" (גומחה) לארון הקודש, בית הכנסת בדורא אירופוס, סוריה – בית הכנסת יוצא דופן בציורי הקיר שבו, כיוון שלאורך כל התקופות והארצות יהודים לקחו מאוד ברצינות את הדיבר השני – לא תעשה לך פסל וכל תמונה – בבתי כנסת אף פעם אין פסלים ותמונות, וכאן בכל זאת, ישנה דוגמא אחת מתוך דוגמאות יוצאות דופן שהיו. דורא אירופוס, היום בשטח סוריה, בית כנסת מהמאה ה-2 או ה-3, כששררה במרחב התרבות ההלניסטית, ממנה הושפעו ועשו ציורי קיר. כל ציורי הקיר הללו הם סיפורים מקראיים – דוגמא אחת היא משיית משה מהמים על ידי בת פרעה, דוגמא נוספת היא לקיחת מרדכי על ידי המן הרשע על הסוס – כך יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו. בית הכנסת הזה השתמר בשלמותו בזכות זה שמוקם בסמוך לחומה בזמן מלחמה ששררה במקום. כדי לתגבר את הביצורים ולחזק את החומה מילאו אותו בחול, וכך הוא נמצא בתחילת המאה ה-20 על ידי ארכיאולוגים בריטיים.

בית הכנסת קאי-פנג-פו, סין – לשם הגיעו יהודים מדרך הבשמים, דרך התבלינים, סוחרים. המאה ה-18 נטמעה קהילת קאי-פנג-פו בחברה הסובבת ובית הכנסת הוזנח ונהרס.

שני בתי כנסת מאיטליה-

בית כנסת בוונציה, איטליה - מאה 16. מבחוץ לא ניתן להבחין כי מדובר בבית כנסת. בית כנסת, יפה ככל שהוא, קטן ונחבא אל הכלים. קהילה שצריכה לשמור על פרופיל נמוך. מדובר בגטו הראשון בעולם, בהיסטוריה. המושג גטו מגיע בוונציה – מצד אחד רצו שיהודים יבואו לגור באזור מסוים משום שהם היו ידועים בתרומתם החיובית לחיי הכלכלה והמסחר, מצד שני נגד היהודים היו דעות קדומות ואנטישמיות. כאן מצאו פתרון ביניים- ניתן ליהודים לבוא לחיות במקום, אבל לא ממש יחד אלא בשכונה מוגדרת ומגודרת עם חומות ושער. במקום הזה במקור, לפני שהפך לשכונה יהודית, הייתה מטבעה לטביעת מטבעות. בתהליך יצירת המטבעות משליכים ברזל אל האש- פעולה שבאיטלקית בניג וונציאני, נקראת ג'טרו, ג'טו ובגרמנית ג'טו – מכאן באה המילה ג'טו. יש שם חמישה בתי כנסת, כולם פחות או יותר בגודל הזה ובסגנון הזה בתוך הבניינים ויש שם את המוזיאון היהודי דרכו ניתן להיכנס לסיור בשלושה מהם (שניים סגורים למבקרים).

בית הכנסת הספרדי הגדול בפירנצה, איטליה - מאה 19. בית כנסת מפואר וגדול. האמנציפציה- שוויון זכויות וחובות, לפחות על הנייר הכירו ביהודים כאזרחים ואז מרשים להם לבנות גם מבנים גדולים ומפוארים (כמו בורשה).

בית הכנסת בוורמס, גרמניה – בגרמניה על גדות נהר הריין היו שלוש קהילות האשכנזיות – שפיר, וורנס ומיינץ- שו"מ. החשיבות של בית הכנסת הספציפי הזה בוורמס, היא ששם היה בית המדרש של גדול פרשני התורה בהיסטוריה של עם ישראל – רבי שלמה יצחקי – רש"י.

שער היצירה - נמשרטט את דיוקנה המרתק של המחשבה והיצירה היהודית. המוצג המרכזי בשער הוא קיר מאויר שעליו מתוארת התפתחות הזרמים המרכזיים במחשבת ישראל החל מימי בית שני ועד ימינו. בשער זה גם מתוארים תחומי תרבות נוספים ובהם אמנות יהודית, שפות יהודיות וכן תרומת היהודים לתרבות העולם. סופר סת"ם – ספרי תורה תפילין ומזוזות. גם היום במאה ה-21, פאר הקדמה והטכנולוגיה, עדיין קיים המקצוע הזה, יהודי ירא שמיים שיושב וכותב בעבודת יד, עבודת קודש, לא יכול ליתר או לחסר אפילו נקודה אחת – הכבוד שאנו רוחשים לספר התורה שלנו. ספר התנ"ך הוא רב המכר הגדול בהיסטוריה האנושית, תורגם לבין 2000-1000 שפות ודיאלקטים.

דיברנו קודם על הברית בין אלוהים לאברהם אבינו ועל היותו של העם היהודי הער הנבחר- לעם ישראל יש תפקיד בעולם- להיות אור לגויים, להעביר את המסר של אלוהים לגויים. 7 מצוות בני נוח, חלות גם על לא יהודים, ספר התנ"ך מהווה את הברית הישנה של הנוצרים, וזה מקודש גם לאסלאם, סיפורי התנ"ך שימשו השראה לאורך כל ההיסטוריה לאינספור יצירות בכל תחומי התרבות- החל מספרים וציורים וכלה במחזות זמר.

האות א' – מסמלת את השפה העברית, שפת הקודש בה נכתב התנ"ך, בה נברא העולם. א' מסמלת גם את אמונת היהודים באל אחד, וגם כי כל יהודי צריך לומר כל יום שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחד – כולם מתחילות בא'. בתוך הא' ניתן לראות את עשרת הדברות- מתוך עשרת הדיברות 3 הראשונים הם בין אדם למקום ו-7 האחרים הם בין אדם לחברו- לאורם בעצם כל העמים אמורים לחיות.

יצירה ותרבות – תיעוד של שפות יהודיות נוספות (יידיש, לדינו וכו'), תיאור של אנשי שם, יהודים תרמו במהלך כל הדורות רבות מאוד לתרבויות העולם בכל תחומי החיים, המפורסם מכולם הוא אלברט איינשטיין. ליד בר המצווה דיברנו על התוצאות המבורכות של הלימוד והקריאה – היום בעולם ישנם כ-13 מיליון, הם מהווים פחות מ- 0.25% מהאוכלוסייה הכללית, מבין זוכי פרס נובל 25% הם יהודים- פי מאה מחלקם היחסי באוכלוסייה. בעשור האחרון כ-4-5 ישראלים.

"**תרבות אחת רבת פנים**" - היצירה היהודית לדורותיה מתוארת גם לפי תקופות וגם לפי נושאים. הקירות לבנים ויש פינת אחת צבעונית שמתייחסת למאות 18 ואילך, כשמתחילים להיות גם ריבוי של דעות, רעיונות וכולי, וכאן יש לזה ייצוג סמלי. מקבץ תצלומים של הוגי דעות יהודים חשובים שהגותם מייצגת את הסתעפות הזרמים הרוחניים בעולם היהודי בעת החדשה - הבעל שם טוב שייסד את החסידות, הגאון מווילנה, החיד"א מייצג את הזרם הספרדי, מנדלסון את ההשכלה, דוד בן גוריון, עזר וייצמן. בנימין זאב הרצל - הרצל חי בסוף המאה ה-19 באירופה, מאה שנים לאחר האמנציפציה, לפחות במערב אירופה. היהודים הוכרו כחוק, רבים יצאו מהגטו, למדו, עבדו, השתלבו, שלא לומר אפילו התבוללו - אך האנטישמיות לא פסקה אלא החמירה. הרצל במהלך חייו ראה ושמע הרבה דברים שהיו אותו אזהרה, כל האורות האדומים נדלקו במשפט דרייפוס. גם אם דרייפוס טעה ושגה, אפשר להכניס אותו לכלא, מה זה קשור להיותו יהודי? אבל, במהלך המשפט מה שהרצל שמע זה שהקהל קורא מוות ליהודים, אז הוא הבין שהיהודים שנואים על עצם היותם יהודים - כל זמן שאין להם מדינה והם חיים כמיעוט הם יחשבו לזרים ולא שייכים, על כן יש להקים מדינה יהודית לעם היהודי.

יהדות הישראים - תערוכה שנסגרה נקראה "משחק חייהם", תערוכה על יהודים במחצית הראשונה של המאה ה-20, שכולם היו ספורטאים בעלי שם עולמי בתחומי הספורט השונים. בנוסף לכך, היה לאותם ספורטאים ערך מוסף, סיפור חיים מדהים, הישגים אחרים בתחומי הרוח, רבים מהם היו פרופ', דוקטורים ורופאים ועוד. האחים נילס והרלד בור- שני אחים שהיו כדורגלנים מצטיינים שהובילו את נבחרת דנמרק להישגים, הלכו ללמוד, נילס היה פיזיקאי מחונן וזכה בפרס נובל לפיזיקה, הרלד היה סופר מחונן ומצטיין במתמטיקה, עד היום יש משפטים שקרואים על שמו. נילס קבע שיא עולמי יחיד במינו - גם הבן שלו, חמישים שני אחרי, זכה בפרס נובל לפיזיקה.

דניאל מנדוזה- יהודי במאה ה-18 שהמציא את האגרוף המודרני. הוא כתב ספר חוקים וכללים, הכניס את השימוש בכפפות אגרוף. הילד הזה גדל בגטו של מזרח לונדון, בגיל 13 שלחו אותו לשוק לעבוד, כמובן היו מטרידים יהודים ומרביצים להם, אז הוא החזיר. כמו באגדות, יום אחד עבר שם האלוף הבריטי האמפריז, הוא ראה אותו ולקח אותו תחת חסותו. בשלב כלשהו הגיע הרגע המכונן, אחד אירועי הספורט הגדולים במאה ה-18, אז התלמיד עלה על רבו. הקהילה היהודית קראה לו אור ישראל. הוא היהודי הראשון בהיסטוריה שהוזמן אישית למלך אנגליה שחבב אגרוף.

גלגולי משפחה מבגדד - מקבץ של אירורים המתאר את קורותיה של משפחה, דמיונית, שמוצאה מבגדאד. איור: דני קרמן.

שער הקיום - מחולק ל-13 תחנות ובכל אחת מהן מוצגים יחסי הגומלין בין היהודים לסביבה שבה חיו, החל מתקופת היציאה לגולה ועד לשיבה חזרה למדינת ישראל. הדגש הוא על הדדיות שאפיינה את יחסי היהודים עם חברה הסובבת.

בעשר זה מוצגות 13 קהילות יהודיות, מהראשונות המפורסמות בתולדות העם. אלכסנדריה, מצריים - במצריים היו יהודים מימים ימימה, כבר בתקופת המקרא, יציאת מצריים וכו'. בין הקהילות הראשונות מחוץ לארץ ישראל. אלכסנדר מוקדון הביא לכל המרחב את התרבות ההלניסטית, שהיא שילוב של הדת היוונית ודתות מן המזרח. גם בישראל הייתה התנגשות בין היהודים לתרבויות האחרות - אמונה באל אחד מול פנתאון של אלים, פסלי האלים והקיסרים מול האיסור על כך, שלמות הגוף מול טקס המילה ועוד. דוגמאות קטנות וגדולות שונות ממחישות את הפער התרבותי בין שתי הדתות והתרבויות. בין המייצגים ניתן לראות ציור קיר שציירו היוונים - למעלה נמצאים היוונים הנאורים האינטליגנטיים, למטה היהודים חיים בחושך. זה בעולם שעוד לפני הנצרות והאסלאם.

אלכסנדריה, מצריים - מאה 3 לפנה"ס, אחד הדברים המאוד מפורסמים ומשמעותיים שקרו שם- תרגום השבעים, תרגום התנ"ך ליוונית. תלמי פילדלפוס אסף 70 חכמים והושיב אותם לתרגם את התנ"ך. אומרים שזה היה פלאי, שכן כל אחד מהם כתב וזה יצא בדיוק אותו דבר. חכמים הכריזו על זה יום אבל, הם מבחינתם לא רצו שזה יקרא- נוכרים יוכלו לקרוא בספר הקדוש ולהביע את דעתם וביקורת.

בבל - אחת מן הגלויות הראשונות בתולדות עם ישראל, חורבן בית ראשון, 586 לפנה"ס. נבוכדנאצר מלך בבל, הבבלים כובשים את הארץ, הורסים את המקדש, הוציאו את היהודים לגלות על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון. לאחר 70 שנים הצהרת כורש, הם מקבלים רשות לחזור לארץ הקודש, זוהי שיבת ציון, בניית בית שני בדור עזרא ונחמיה. הבית השני שהרסו הרומאים. חשיבות בבל היא גם לאחר שיבת ציון, יהודים רבים עדיין נותרו בבבל. גם לאחר חורבן בית שני, כאשר המרכז בארץ קרס ולא היה קיים, הרבנים בבבל נשארו סמכות עליונה, יהודים מכל המרחב פנו אליהם בשאלות שונות. נוסף על כך, הספר השני בחשיבותו ביהדות - התלמוד. עד היום יש לנו את התלמוד הירושלמי והבבלי, הבבלי אפילו יותר פופולרי, בין השאר בגלל השנים הרבות והמשקל הגדול שהיה לחכמי בבל.

ספרד - אחת מקהילות הפאר שנודעו בתולדות ההיסטוריה של עם ישראל, קהילה שזכתה להצלחה חסרת תקדים ולהישגים מופלאים, קהילה שהייתה בן אלף שנים, מהמאה ה-5 עד המאה ה-15. ספרד כמובן הייתה נוצרית, במאה ה-7 הגיעו המוסלמים וכבשו את ספרד. אז היה תור הזהב של יהדות ספרד, המוסלמים היו זקוקים לעזרה ולשיתוף הפעולה של היהודים בחיי היומיום. כל הזמן היו מלחמות בין המוסלמים לנוצרים, כל פעם הנוצרים הצליחו לכבוש מחדש חלקים מספרד, עד שבסוף המאה ה-15 הם הצליחו לכבוש מחדש את כל ספרד בחזרה מהמוסלמים, ובזה הקיץ הקץ גם על יהדות ספרד, גירוש ספרד.

אם כן, מה סוד הצלחתם בתור הזהב? כאן מתוארים החיים בתור הזהב- עושר, צבעוניות, ידיים גדולות בעלות אצבעות ארוכות, הממחישות את גודל העשייה והיצירה. כאשר ספרד הייתה מוסלמית כל שאר אירופה הייתה נוצרית. היהודים דיברו שפות רבות ושונות, הם היו כמותוכים בין שני העולמות, שתי התרבויות, שתי הדתות, מתוכי ידע. היהודים היו רופאים, רוקחים, מהנדסים, למדו וידעו את תחומי המדעים השונים, בזכות קשריהם עם קהילות יהודיות אחרות תרמו לפיתוח הכלכלה והמסחר, בנקאים סוחרים - כל תחומי היצירה והחיים.

חסדאי בן שפרוט, הוויזר (שר) של הח'ליף, יהודי הגיע למעמד של שר. יותר מזה, שמואל הנגיד היה וזיר ושר צבא יהודי (רמטכ"ל) של צבא מוסלמי. 1492 אותה שנה שבה קולומבוס גילה את אמריקה, פרננדו ואיזבלה, המלך והמלכה הקתוליים, הצליחו לכבוש גם את גרנדה, הממלכה האחרונה שעוד נותרה ביד המוסלמים, אז הם מאחדים את ספרד כמדינה קתולית. ליהודים מוצב אולטימטום – או שתנצרו או שתלכו מפה. שליש מיהדות ספרד נרדפו ונרצחו על ידי האינקוויזיציה, שליש נאסנו להמיר את דתם (האנוסים או המומרים, שבספרדית נקראו מראנוס- חזירים), שליש נוסף גורש מספרד לאחר אלף של שנים של תרומה והצלחה גדולה – בין לילה התהפכה הקערה על פיה.

משפחת אנוסים – היהודים נאלצו לשאת צלב, ללכת לכנסייה ולקיים, לפחות למראית עין, אורח חיים נוצרי. ברור שרבים מהם, בבתיהם, מאחורי התריסים המוגפים, ניסו להישאר יהודים- הדליקו נרות שבת, לחוג חגים. ברור היה להם שאם יתפסו זה גזר דין מוות, ואף על פי כן, היו יהודים רבים מסכנים את חייהם. בין המפורסמות היא דונה גרציה שסיפור חייה מעורר השראה ועוצר נשימה. זו עוד תשובה לשאלה איך יכול להיות שעם ישראל חי וקיים עד היום. בעיני המדריכה מדובר מעין צוואה מוסרית, אם אנשים יהודים היו מוכנים לסכן את חייהם כדי להדליק נרות שבת, אנו חוליה בשרשרת הדורות ועינו להדליק נרות שבת ושלמור על הלפיד דולק.

מחקרים שנעשו בשנים האחרונות הראו כי ככל הנראה בספרד של היום, כ-20% מהאוכלוסייה בספרד הם כנראה יהודים לשעבר. אפילו במאה ה-20 היו אנשים בפחדו לדבר על זה, רק עכשיו יש אנשים במוכנים לדבר על זה ולגלות את הזהות היהודית שלהם.

לשואה אסור להשוות שום דבר, גירוש ספרד הוא מן הטראומות הגדולות בתולדות עם ישראל. בין השאר בגלל הפער שהיה בין מצד אחד הצלחה, יצירה, תרומה לחברה ולקהילה, כך ביום אחד הכל התהפך על ראשם.

אקליזה וסינגוה - מייצגות את האידיאולוגיה הנוצרית שרווחה מאות אלפי שנים - סִינְגוּה פירושה בלטינית בית כנסת והיא מסמלת את היהדות המנוצחת; אֶקְלִיזָה פירושה כנסייה נוצרית והיא מסמלת את הנצרות המנוצחת. סינגוה- מבטה מושפל, עיניה קשורות היא עיוורת. הנוצרים אמרו על היהודים שהם עיוורים כי הם לא קיבלו את ישו כשזה בא לעולם. הנוצרים אמרו ליהודים שבגלל זה אלוהים העניש אותם, בגלל זה חרב בית המקדש והם יצאו לגלות. מעתה ואילך היהודים הם לא ישראל האמיתית, ישראל שבבשר (ברית המילה), והנוצרים הם ישראל שברוח. החנית של סינגוה שבורה, התלמוד שמוט ולא רלוונטי, לעומתה אקליזה. לה הניצחון, כתר מלכות לראשה, הצלב הקדוש והגביע הקדוש – לה יש את הברית החדשה. הפסלים האלה נמצאים גם בכניסה ליד ושם, זאת אידיאולוגיה נוצרית שרווחה במשך מאות אלפי שנים, זה מה שאנשים ראו, למדו וחשבו על היהודים. לאורה של האידיאולוגיה הזו, בהכרח, נקבעה מדיניות, חוקים, כללים ותקנות שהגבילו והשפיעו על ההתייחסות ליהודים. באחד הציורים ניתן לראות את סינגוה כשהשטן בכבודו ובעצמו קושר את עיניה.

אשכנז – במקור צרפת, גרמניה ואנגליה, אח"כ זה קצת התרחב לצאצאים שלהם שברחו למזרח אירופה. תיאור של הארצות הנוצריות של אירופה בימי הביניים – בראש המדינה עמד מלך או קיסר, אחר כך שלושת חלקי החברה הנוצרית – הכמורה, הלוחמים ופשוטי העם. היהודים לא שייכים לאף אחד מחלקי החברה, הם יושבים על הרצפה באמצע, אבלים וחפויי ראש. כבר לפני 700, 800 שנים הכריחו היהודים את הנוצרים לשאת אות קין, או כובע היהודים – יודנהוט, או תלאי צהוב (לא בצורת מגן דוד אלא עיגול). עוד שני פרקים עקובים מדם הם מסעות הצלב, מאות 11-12, הצלבנים באו לארץ הקודש שהייתה בידי המוסלמים כדי לשחרר את המקומות הקדושים, בדרך הם טבחו קהילות יהודיות שלמות, ומגפת המוות השחור שפרצה באירופה במאה ה-14, 30% מאוכלוסיית אירופה נכחדו במגיפה הזאת, גם יהודים, אבל פחות. היהודים, משום שגרו בנפרד, ומשום שהקפידו על מצוות חשובות כנטילת ידים, כשרות וכולי. היהודים הואשמו שגרמו לזה וטבחו בהם.

שריפת התלמוד – למרגלות הנוטרדאם בפריז, הנוצרים מכבדים את ספר התנ"ך ומכונה בפייהם הברית הישנה. התלמוד הוא היהדות ואין לו חשיבות בעיניהם, לכן שרפו את ספרי התלמוד ברחבי העיר, מאה ה-13. הדפוס עדיין לא קיים, הומצא במאה ה-15, ולכן אי אפשר להדפיס מחדש את הספרים, ולכן בכל אירופה נותרו ספרים בודדים בלבד. התלמוד זו יצירה של אלפי רבנים במשך שנים רבות, אם חלילה היו מצליחים לשרוף את כל הספרים עד האחרון שבהם, היה זה קרוב להכחדת היהדות.

שער השיבה - מוקדש לכיסופי היהודים לארץ אבותיהם ומציג סדר של דימויים חזותיים המבטאים את הכמיהה לארץ ישראל לאורך הדורות, עד ליסוד התנועה הציונית. מקום בולט בתצוגה מיוחד לגלי העלייה השונים שהובילו להקמתה של מדינת ישראל.

השער האחרון בבית, שער השיבה, ושבנו בניס לגבולם. משום שאנו מתייחסים להגעה לישראל כעלייה, גם השביל המוביל לשער, פיזית, עולה, משני צדיו חלונות עגולים המזכירים את אניות המעפילים, תיאורים של ירושלים, וכמובן תיאור של כל גלי העלייה.

לסיכום - התחלנו את המסע לפני 200 שנים בארץ ישראל, חורבן הבית והיציאה לגלות. ראינו את הרומאים והעבדים לוקחים את אוצרות המקדש. המסע מסתיים כעבור 2000 שנים, שוב בארץ ישראל, אבל הפעם גם במדינת ישראל, כאן פוגשים את המנורה שוב, הפעם כסמל המדינה (את המנורה שנגזלה מהמקדש לא מצאו עד עצם היום הזה). מרגע שקמה מדינת ישראל, המנורה נבחרה להיות והיא הסמל הרשמי של מדינת ישראל, ובאמת פה ברקע ניתן לראות את המנורה ודרכה את הארץ ישראל. יש לזה שתי משמעויות – האחת המובנת מאליה – אם המנורה מייצגת ומסמלת את מדינת ישראל, אז זה בידיים שלנו ובאחריות שלנו איזה תכנים אנו ניצוק לתוכה. הדבר הנוסף, כאשר הרומאים הרסו את המקדש וגזלו את המנורה הם קיוו שבזה הקיץ הקץ על העם היהודי. מסתבר שהיהדות, גם אם יש לה סמלים, היא לא תלויה בהם. היהדות היא הרבה יותר חזקה ועמוקה, גם לקחו את בית המקדש וגרשו אותם לגלות, הם לקחו את הזהות ונותרו נאמנים לה – אחרי 2000 שנות גלות חזרו הביתה והקימו מדינה. אחריות ומסר מאוד חשוב- גם במוזיאון הזה וגם היסטוריונים, כשבאים לתאר ולספר את סיפורו של עם ישראל אין כוונה לתאר את ההיסטוריה של עם ישראל כהיסטוריה של פוגרומים, רדיפות ושואה. אכן היו ליהודים גם תקופות של שגשוג ופריחה, אבל לומר את האמת, גם

כשהיו תקופות טובות הן היו קצרות ובערבון מוגבל. חשוב לדעת את הדברים האלה ולהעריך את עצם קיומה של המדינה.

ביבשה באוויר ובים - מח"ל בתש"ח - מחווה למתנדבי חוף לארץ- זה סיפורם של בני חיל בעלי חזון, אומץ ונחישות, אשר נענו לצו השעה ומקצוות תבל הגיעו לעזרת מדינת ישראל בחבלי לידתה. התערוכה "ביבשה באוויר ובים" - מח"ל בתש"ח היא מחווה למפעל העצום של אנשי המח"ל - מתנדבי חוף לארץ - שהגיעו לישראל בתקופת מלחמת העצמאות, בשעתה הנוקת ביותר. התערוכה חושפת את הסיפור ההרואי, הלא מוכר ומעורר ההשראה של אנשי המח"ל. יותר מ- 4,500 אנשי מח"ל - מתנדבי חוף לארץ, יהודים ושאינם יהודים, גברים ונשים, הגיעו לארץ בתקופת מלחמת העצמאות. הם הגיעו מ- 58 מדינות, מארה"ב, מדרום אפריקה, מקנדה ומאנגליה. היו גם מתנדבים מסין, מקניה ומתנדב אתיופי אחד ששמע על מלחמת העצמאות וחצה את המדבר כדי לבנות מדינה יהודית לאחר אלפיים שנה.

הלוחמים התנדבו למשימות המסוכנות ביותר, בין היתר בהברחת מטוסים, נשק, תחמושת, ואלפי ניצולי שואה אל המדינה שבדרך. רובם היו ותיקי מלחמת העולם השנייה בעלי ניסיון צבאי רב, אשר הביא תועלת עצומה לצבא הישראלי שאך זה הוקם.

אנשי מח"ל שירתו בהצטיינות בכל יחידות צה"ל, רבים מהם בתפקידי מפתח ופיקוד, וסייעו להניח את היסודות לצה"ל בעתיד. הם באו בתחושה חזקה של שליחות, גאווה וזכות ובידיעה שהם מסייעים להקים ולהגן על המולדת היהודית.

123 מתנדבי חוף לארץ, בהם 119 גברים ו- 4 נשים, נהרגו במלחמת העצמאות. אחרי המלחמה חזרו רוב המתנדבים לארצות מוצאם, וכ- 500 התיישבו בארץ. גם היום נשמרת עדיין רוח מח"ל, ומדי שנה מגיעים מאות מתנדבים צעירים מכל רחבי העולם להתגייס לצה"ל ולשרת ביחידות מח"ל, לתקופה של 14 חודשים. בתערוכה מוצגות יצירות אמנות מקוריות של נחום גוטמן, לודוויג בלוס וארדין הלטר, דגמי מטוסים שיצר אשר רוט, וכמו כן קטעים נבחרים מסרטים דוקומנטריים על המח"ל. התערוכה מוצגת בתוך תצוגת הקבע של בית התפוצות בהמשך לשער "השיבה" אשר בקומה השלישית. מיקום התערוכה בתוך הסיפור המתמשך של העם היהודי מדגיש את חשיבות תרומתם של אנשי המח"ל ואת חלקם בהקמת מדינת ישראל. התערוכה בשיתוף ארגון מח"ל עולמי.

מוזיאון הפלמ"ח

בפתחה של השנה ה-12 לפתיחת מוזיאון הפלמ"ח (שנת 2012), נראה כי הרעיון של מייסדיו, "עמותת דור הפלמ"ח", קרם עור וגידים. הביקוש לביקורים במוזיאון גדול עשרות מונים מן ההיצע, והמטרה שלשמה הוקם - פעילות להנחלת מורשת הפלמ"ח - הופכת מהלכה למעשה.

מאז פתיחתו של המוזיאון ביקרו בו למעלה ממיליון מבקרים. כמחצית מקרב כלל המבקרים היו תלמידים וחיילים, שהם קהל היעד המובהק של המוזיאון. צוות ההדרכה של המוזיאון הכין למבקרים תוכניות הדרכה מיוחדות שנועדו להרחיב ולהעמיק את חוויית התצוגה במוזיאון. במסגרת זאת הוצעה במהלך שנת הלימודים, לעשרות כיתות של תלמידים מרחבי הארץ, פעילות סדנאית מיוחדת, שדנה בסוגיות הנובעות מהתצוגה אשר יש להן השלכות על החיים בארץ.

כחלק מפעילות המוזיאון, נפגשות קבוצות המגיעות למוזיאון עם חברי פלמ"ח ושומעות ממקור ראשון על חוויות אותם ימים, על פעילות הפלמ"ח ועל ייחודו. פעילות אחרת מתמקדת באירועים מיוחדים. כמו כן מבקרות הקבוצות ב"חדר נופלי הפלמ"ח" וב"אוצר תמונות הפלמ"ח". כן מבקרים אנשים במיצג של יד לגח"ל ולניצולי השואה ותרומתם במלחמת העצמאות.

מדי שנה עורכים במוזיאון טקס ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, ומשתתפים בו חברי פלמ"ח, חיילים וחניכי תנועות נוער. במהלך השנה מפנה המוזיאון מספר ימים לביקורי מגזרים שונים באוכלוסייה ובמערכת החינוך. המוזיאון משמש גם אכסניה לחברי "עמותת דור הפלמ"ח" ולחברי "דור ההמשך" לאירועים ייחודיים ואישיים. במבואת המוזיאון מוצגות תערוכות מתחלפות.

התצוגה במוזיאון - הפלמ"ח - פלוגות המחץ של ארגון "ההגנה" - הוקם בשנת 1941, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, עקב התגברות החשש מפלישת הכוחות הגרמניים לארץ-ישראל. הפלמ"ח, צבא מתנדבים מבני הנוער בארץ, היה לכוח הצבאי הסדיר של ארגון "ההגנה". בתום מלחמת העולם, הופנו מאמצי הפלמ"ח למאבק בשלטון המנדט הבריטי ולפעולות ההצלה וההעפלה של ניצולי השואה לארץ-ישראל. גולת הכותרת בפעילותו של הפלמ"ח, היתה המאבק על עצמאותה של מדינת ישראל בעת מלחמת העצמאות, שבה נטל הפלמ"ח חלק מרכזי.

מקרב 12 חטיבות ארגון "ההגנה", שלוש היו חטיבות פלמ"ח, שהיוו את חוד החנית במלחמת העצמאות ובהקמת צבא הגנה לישראל. הפלמ"ח נבנה מראשיתו ככוח צבאי מקצועי שהצמיח מתוכו מחשבה צבאית וערכים, שהיו בין אבני הבניין של צה"ל. תנאי הקמתו ודרכי קיומו של הפלמ"ח בימים שקדמו לעצמאות ישראל, גיבשו אותו לכלל גוף חברתי וחלוצי. בסיסי הפלמ"ח היו בקיבוצים והמתגייסים עסקו באימונים צבאיים בצד העבודה במשק.

החיים בצוותא של נערים ונערות צעירים במחנות אוהלים - הרחק מבית ומלימודים - הולידו קבוצה מגובשת חברתית ורעיונית. בבסיסי הפלמ"ח צמחו לוחמים, ולצידם המשוררים הבולטים של זמנם, אנשי תיאטרון, ספרות, שירה וזמר. בין אוהלי הפלמ"ח צמחה ישראליות חדשה, שהתבטאה בסגנון דיבור, קירבה נפשית ודרך חיים. את סיפור הריעות, המאבק האישי, המיית הלב הצעיר למול המאורעות ההיסטוריים, מעביר מוזיאון הפלמ"ח למצטרפים ל"מסע".

התצוגה בנויה בסדר כרונולוגי והמעבר מתמונה לתמונה מסמן מעבר של שנה בזמן. הסיור נפתח ומסתיים באולם הנחמה לזכר 1187 חללי הפלמ"ח.

גיוס ואימונים: על רקע רחוב תל-אביב בתחילת שנות הארבעים, מתוארים האירועים והאווירה בארץ, שהביאו להקמת הפלמ"ח. התמונה הבאה, המתרחשת בחורשה שבה נאספים לראשונה חברי הקבוצה, ממחישה את הסיפור. אנשי הקבוצה הם צעירים שהתגייסו לפלמ"ח, ואותם מלווה המבקר במהלך ה"מסע".

לאחר הגיוס, מגיעים חברי הקבוצה למחנה אימונים. בצד עבודתם בקיבוץ, הם עוברים גם אימונים צבאיים. מסע במדבר, מלווה ב"משמעת מים", מהווה חלק חשוב בהכשרתם לטיפוח המשמעת העצמית וכושר ההישרדות. לאחר מכן נשלח חלק מחברי הקבוצה להמשך הכשרתו הצבאית וליחידות המיוחדות של הפלמ"ח. לאחר שנה - בתמונה המתרחשת בתוך מערה - נפגשים חברי הקבוצה ומספרים את סיפור היחידות המיוחדות: המחלקה הערבית, (ה"מסתערבים").

המחלקה הגרמנית, הצנחנים, הפל"ם, מחלקת הטיס, והחבלנים.

מאבק נגד הבריטים וסיפור עליה ב: עם סיום מלחמת העולם השנייה, מופנים מאמצי הפלמ"ח למאבק נגד השלטון הבריטי ולהעלאת ניצולי השואה לארץ. התצוגה פותחת בתיאור המבצעים הצבאיים נגד הבריטים במסגרת "תנועת המרי", וממשיכה ל"סליק" (מחבוא נשק בלתי חוקי), אחד מני רבים שצבר ארגון ה"הגנה" בסתר. התמונה הבאה מתרחשת במחנה מעצר שבו נכלאו חברי פלמ"ח. שם הם פוגשים באנשי אצ"ל ולח"י ומתפתח ויכוח המבטא את חילוקי הדעות בין ה"הגנה" לארגונים הפורשים. סיפור ההעפלה - העליה הבלתי חוקית לרבות ארגון הפליטים והבאתם לארץ, מסופר בהמחזה דרמטית, המתרחשת בבטנה של ספינת מעפילים העושה דרכה ארצה ונתפסת ע"י משחתות בריטיות. בסיום נראים מחנות המעצר בקפריסין, אליהם גורשו המעפילים לאחר היתפסם.

בערב הכ"ט בנובמבר, נפגשים חברי הקבוצה בפעם האחרונה לפני המלחמה ומאזינים למהלך ההצבעה באו"ם.

מלחמת העצמאות: "מסע" הפלמ"ח מסתיים בקרבות מלחמת העצמאות. קבוצת המבקרים יושבת ב"משלט" שהוקם על גבי במה מסתובבת. אירועי המלחמה נפרשים בתצוגה אורקולית חוויתית שנערכת במישורים אחדים, בהיקף צפייה של מעגל שלם. המעגל מעניק למבקר את תחושת המלחמה הארוכה בתולדות ישראל, שהקיפה את התושבים ואת הלוחמים. בתוך תיאור המלחמה משולב סיפורם של חברי הקבוצה, שכמה מהם נפלו במהלכה.

תערוכות

יד לגח"ל - ניצולי השואה במלחמת העצמאות

בתצוגה המוזיאלית ארבעה חלקים:

דרכי מילוט והגעה לארץ ישראל

השתתפות וקליטת לוחמים במלחמת העצמאות

השתלבות בהקמת המדינה

תערוכת מוצגים ומסמכים

הקמת התצוגה נעשתה בסיוע ועידת התביעות.

התצוגה נמצאת בשלבי הרצה.

מכחול וזיכרון - לודביג בלום מצייר את המאבק לעצמאות 1946 – 1948.

אוצר: זאב לכיש מהל מוזיאון הפלמ"ח.

מעצב: חבי "עיצובים".

התערוכה, בקומת המבואה של "בית הפלמ"ח" מורכבת מתמונות שצייר לודביג בלום בשנים 1946 – 1948 כשהיא נעה סביב שלושה צירים:

ציר ראשון - פיצוץ גשר א-זיו - שני ילדיו של בלום - דבורה הבכורה, ואליהו (אלי) - הצטרפו לפלמ"ח והשתתפו בפעולותיו. ב"ליל הגשרים", בליל 16/17 ביוני 1946 נהרג אלי, בן התשע עשרה וחצי, בפעולה לפיצוץ גשר א-זיו צפונית לנהריה. אירוע דרמטי זה השפיע על כיוון יצירתו של בלום בשנים הבאות. הוא צייר את גשר א-זיו, דיוקן של בנו, אלי בלום שצויר כשנה לאחר מותו, על רקע הרי הגלבוע, ודיוקנאות - על פי צילומים - של שלושה-עשר נופלי הפעולה. רק חלק מהדיוקנאות השלים בלום בצבעי מים. את השלמת העבודה לקח על עצמו, שנים מאוחר יותר, חברו של בלום הצייר הירושלמי יוסי שטרן, כשהוסיף צבע לדיוקנאות שלא הושלמו.

ציר שני - ירושלים במלחמה - בלום ורעייתו לא עזבו את העיר בכל תקופת המצור והמלחמה. חרף גילם התנדבו לסייע בשירותי המתנדבים של "משמר העם" של ארגון ה"הגנה". בלום מילא תפקידי שמירה ולכל גזרה בה שמר, ולכל עמדה בה ביקר, והיו אלו הקדמיות ביותר, הביא עימו את פנקס הרישומים, ופעל כמעין "צלם-צבאי בלי מצלמה. ציורו המצלם משרת את הלוחמים ומעלה את מצב-רוחם". תוך כדי מלחמת העצמאות זכה בלום לאישור מיוחד מקצין המבצעים של חטיבת ירושלים, המאפשר לו "לבקר בעמדותינו או בקרבתן... לשם ביצוע עבודות ציור... נא להגיש לו את כל העזרה הדרושה". כך צייר בלום עמדות בימין-משה, בית-טאנוס וכנסיית נוטר-דאם.

מבין עבודותיו של בלום מירושלים של מלחמת העצמאות, אופיינית במיוחד היא תמונת הפיצוץ ברחוב בן-יהודה. בפברואר 1948 פוצצו הערבים משאיות תופת בלב ירושלים העברית. עשרות נהרגו ורבים נפצעו. בלום, שהסטודיו שלו שכן בבנין צייר תמונת שמן של הרחוב לאחר הפיגוע. חודשים ספורים לאחר מכן, ביוני 1948, עם התלקחות המלחמה עם הלגיון הירדני בירושלים, חדר פגז את תקרת הסטודיו, גרם הרס רב בחדר, ורסיס ממנו קרע את בד הציור.

תמונה מעניינת נוספת הינה של משה דיין. דיין מונה בסוף יולי 1948 למפקד הצבאי של ירושלים. בלום, כפי שנהג במקרים רבים, צייר את דיין בתחילה ברישום ובצבעי-מים ובהמשך המיר בסטודיו את הרישום לתמונת שמן גדולת-ממדים, כשהוא מציב את דיין בתוך 'רקע ירושלמי'.

ציר שלישי - המלחמה בנגב - בשלהי מלחמת העצמאות (אוקטובר-נובמבר 1948), יצא בלום לסיור מקיף בגזרות המלחמה השונות ברחבי הארץ. בכל מקום התקבל בהערכה רבה, הן בשל פרסומו כצייר והן בשל היותו אביו של לוחם פלמ"ח שנפל.

בלום צייר במקומות רבים אך פורה במיוחד היה ביקורו בנגב. בלום הגיע לבאר-שבע ימים ספורים לאחר כיבושה במסגרת מבצע "יואב". בליווי אנשי החטיבה יצא בלום לסיור במרחבי הנגב, כשהוא מצייר, כמנהגו, מקומות ואנשים.

בין ציוריו מהנגב בולטת סדרה של שלוש תמונות מקיבוץ נגבה, קיבוץ שהפך סמל לעמידת היישובים במלחמת העצמאות.

בלום הזדהה בכל מאודו עם מאבק העם וצבא הגנה לישראל לעצמאות. למחרת החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל בכ"ט בנובמבר 1947, כתבו לודביג בלום ואשתו מכתב נרגש לבתם: "...עבר עלינו יום גדול, אולי היום הגדול ביותר בכל חיינו, ואנו מרגישים שהקורבן שהבאנו לא היה לשוא, אף על-פי הלב כואב כל כך, ששמחתנו לא תוכל להיות מלאה". ואכן, באמצעות מכחולו חושף בלום את הזדהותו המלאה. תמונותיו מהוות ביטוי נאמן לרוח התקופה ומשלבות בין הזיכרון האישי לבן שנפל והזיכרון הלאומי של התקופה.

צדקת הדרך - משירי המאבק לעצמאות של נתן אלתרמן
אוצר: זאב לכיש מנהל מוזיאון הפלמ"ח וצוות המוזיאון.
מעצב: זאב אלדר

התערוכה, בחורשת "בית הפלמ"ח" מורכבת מעשרים הגדלות של קטעים משירי אלתרמן, כאשר לכל שיר מצורף צילום אופייני מקורות הפלמ"ח והתקופה.
נתן אלתרמן ליווה בשיריו את הפלמ"ח מהקמתו ועד אחרי פירוקו. לא בכדי נהגו לארגן קומזיץ טוב בפלמ"ח תוך "חלוקת עבודה": "אני אביא את הכבש, אתה תביא את אלתרמן..."
אך לא רק את הפלמ"ח ליווה אלתרמן בשירתו. בשנות המאבק בשלטון הבריטי ובמהלך מלחמת העצמאות כתב אלתרמן מאות שירים, לרוב במסגרת "הטור השביעי" בעיתון דבר. ברובם היו אלו טורים אקטואליים, שבהם הביע את דעתו על אירועים פוליטיים, חברתיים וצבאיים שהתרחשו באותם ימים.
בשיריו הציב אלתרמן מראה בפני הציבור בארץ. לעתים היתה זו מראה מייפה, לעתים מעודדת, לעתים הציגה סוגיות קשות, ולא אחת – אף היתה כועסת. אולם בכל שיריו לא היה לאלתרמן כל ספק לגבי צדקת הדרך. החשש מאובדן האמונה בצדקת הדרך הוא נושא אחד משיריו האחרונים של אלתרמן, אותו בחרנו כמוטו מרכזי לתערוכה.

היקף התערוכה ואופייה אפשרו להציג רק מבחר צנוע מהיבול העשיר של שירי התקופה של אלתרמן, אבל השירים שנבחרו מקיפים את מגוון הנושאים, בהם עסקה שירתו באותן שנים.

מרכז יצחק רבין

אודות המרכז (מתוך אתר המרכז) - ב-4 בנובמבר 1995, י"ב בחשוון תשנ"ו, נרצח ראש ממשלת ישראל ושר הביטחון יצחק רבין בידי מתנקש יהודי, בכיכר מלכי ישראל בתל-אביב, בסיומה של עצרת תמיכה בדרכו שנשא את הכותרת "כן לשלום, לא לאלימות". הרצח אירע בשיאו של מאבק פוליטי קשה על אופייה ועל עתידה של מדינת ישראל, מאבק שלוה בהסתה נגד ראש הממשלה ונגד התהליך המדיני אותו הוביל. רצח יצחק רבין היה רצח פוליטי – ניסיון בוטה לקעקע את אבני היסוד של המשטר הדמוקרטי.
מרכז יצחק רבין הוקם בשנת 1997 מכוח חוק המרכז להנצחת זכרו של יצחק רבין, תשנ"ז - 1997. פעילות המרכז, מוקדשת להנצחת זכרו ופועלו של יצחק רבין ולבחנת הלקחים שעל החברה הישראלית להפיק מהרצח, מנסיבותיו ומהשלכותיו. המרכז משלב בין פעילות חינוכית-חברתית, הנצחה מוזיאונית ותיעוד ופועל בכל שדרות החברה הישראלית. המרכז פועל כדי לשמש אתר חי ותוסס שיטביע את חותמו על השיח הציבורי בארץ, יעגן את מקומו של יצחק רבין בזיכרון הלאומי ויהווה מוקד משיכה והזדהות לנוער היהודי בארץ ובעולם.

כל אחד מהמבקרים מקבל מכשיר שמיעה המאפשר לשמוע באוזניות את דברי המדריך וכן להאזין לסרטונים השונים במוזיאון עם העמידה מולם. במוזיאון יש קרוב ל-200 סרטונים. ניתן לקבל מכשירים בשפות עברית, אנגלית, צרפתית, ספרדית, ערבית ורוסית.

שנתיים לאחר הרצח, 1997, חוקקה הכנסת שני חוקים הקשורים ליצחק רבין -

חוק יום הזיכרון ליצחק רבין - י"ב בחשוון, מתקיימים מכוח אותו חוק טקסים ממלכתיים, האחד במשכן נשיאי ישראל, השני בחלקת גדולי האומה, ליד קברם של לאה ויצחק רבין, בהר הרצל, השלישי במשכן הכנסת, במחנות צה"ל, בבתי ספר.

חוק המרכז להנצחת זכרו של יצחק רבין - המרכז קיים 15 שנים, 8 שנים ישב במבנים זמניים. מנובמבר 2005 הוא נמצא במבנה הנוכחי. למעמד גזירת הסרט וחניכת המבנה הגדול והמרשים הזה – ביל קלינטון (נשיא ארה"ב לשעבר, יחסים מאוד חמים ומיוחדים שררו בינו ובין יצחק רבין).

בצד אחד של המרכז גן קטן לכבודם של ביל והילרי קלינטון. בצד השני גן קטן לכבוד המלך חוסיין והמלכה נור (גם עם המלך חוסיין היו לרבין יחסים מיוחדים – "המלך ויצחק היו אחוקים" איתן הבר).

תחנת כוח רידינג ג' - המבנה מאוד גדול ומרשים, אבל בעצם המרכז עצמו הוא בגובה לובי הכניסה. נכון שמדובר במבנה גדול ומרשים, אבל כדאי לדעת שלמטה יש בונקר בעומק 40 מ'. הייתה פה תחנת כוח סודית שנקראה רידינג ג' - תחנת כוח שמעולם לא עבדה. תחנה סודית שנבנתה בהנחייתו של דוד בן גוריון בראשית שנות ה-50, כשפחדו שהמלחמה הקרה בין ברית המועצות לארה"ב תגיע לפה. עד היום יש אפשרות להפעיל אותה, יש מקומות להניח טורבינות, למרות שקשה להאמין שזה יקרה. מה שרואים מלמטה, הקיר הגבוה שרואים משדרות רוקח, מאזור נתיבי איילון, זה בונקר תת קרקעי ששימש כרידינג ג'.

כאמור, המרכז הוקם בשנת 2005. עד 2010 בעיקר נעשו כאן סדנאות בנושא של דמוקרטיה, מנהיגות, כיבוד זכויות האדם, שלטון החוק, בעיקר למערכת הביטחון, קצת פחות לתלמידים. במרץ 2010 נפתח המוזיאון, שנקרא המוזיאון הישראלי במרכז יצחק רבין. חשוב להבין שמדובר במרכז ממלכתי – מעצם העובדה שהוא קיים מכוח חוק, הוא נתמך על ידי מדינת ישראל. יש עוד מרכז כזה שדומה לו - המרכז למורשת בגין

בירושלים, מרכז שכל כולו עוסק באיש מנחם בגין. השוני הוא בכך, שמרכז רבין מספר למובן את סיפור חייו של יצחק רבין, אבל הוא מספר סיפור נוסף, דומיננטי הרבה יותר, רוב רובו של המוזיאון (ולכן הוא נקרא המוזיאון הישראלי), מספר את סיפורה של החברה הישראלית- מה קרה בארץ בין השנים 1995-1920. 80% מהמוזיאון על החברה הישראלי, 20% על חייו של יצחק רבין.

המוזיאון בנוי כמסדרון ספירלי, רואים שם את תולדות של יצחק רבין, מתוך המסדרון נכנסים לחדרים, שם חווים את כל מה שקרה בארץ מימי ראשית המנדט הבריטי, 1920 ועד היום שאחרי הרצח (למרות שב-1917 אלנבי כובש את הארץ, ב-1920 מאושרר המנדט הבריטי בוועידת סן רמו על ידי חבר הלאומים, לאחר שנתיים וקצת של ממשל צבאי). יצחק רבין נולד במרץ 1920, והמוזיאון למעשה מקביל, מבחינת שנים, לסיפור חייו של יצחק רבין.

חשוב לחדד שהמוזיאון הזה הוא לא מאוזוליאום - אחד הדברים שדליה רבין, ביתו, מנהלת המרכז, תמיד אומרת הוא שהפחד הגדול היה שהמקום יהפוך לפולחן אישיות. הוא ממש לא כך- הוא מציג את חלקו של רבין בפרשת אלטלנה, ההתמוטטות שלו כרמטכ"ל ערב מלחמת ששת הימים בתקופת ההמתנה, פרשת הדולרים וכמובן את יחסיו המורכבים בינו לבין שמעון פרס*.

*כשרבין מסיים את הקדנציה הראשונה שלו כראש ממשלה, 1977, הוא כותב ספר – "פנקס שירות". שם הוא כותב על פרס – "חתרן בלתי נלאה. לא האמנתי לאף מילה אחת שלו. ראיתי פגם מוסרי כבד בעובדה שמנהיג מפלגתי לא לבש את מדי צה"ל".

להלן רשימת החדרים במוזיאון :

- חדר 1 : כן לשלום לא לאלימות
- חדר 2 : 1949-1920 בדרך לעצמאות
- חדר 3 : 1967-1948 בונים מדינה
- חדר 4 : מלחמת ששת הימים
- חדר 5 : 1977-1967 עשור של מלחמה
- חדר 6 : 1987-1977 שלום ומלחמה
- חדר 7 : 1992-1987 עימות וראשית פיוס
- חדר 8 : 1995-1992 חייל בצבא השלום
- חדר 9 : ההודעה על הרצח
- חדר 10 : היום שאחרי

בתוך החדרים ישנם שני צירי משנה :

עמודי מחלוקת - ציר אחד מציג את העימותים והמחלוקות, שפילגו את החברה הישראלית מראשיתה (בין יהודים לערבים, יהודים ליהודים, דתיים לחילונים וכו'). ציר זה מוצג במשולשי פלדה אדומים, הפורצים מקירות המוזיאון.

ציר שני הוא **סרגל אירועים עולמי**, המציין אירועים בולטים שהתרחשו בעולם, במקביל לאירועים המקומיים. ציר זה ממוקם על רצפת המוזיאון. בכל רגל יוצגו אירועים מאוד דרמטיים והרי גורל לצד אירועים קלילים יותר.

שביל הרעות - כאמור, לאורך המסדרון הספיראלי מוצג סיפור חייו של רבין - מילדותו ועד הרצח. **עמודי רבין** - מוצגים לאורך כל המסדרון. כל עמוד מדבר על תקופה מסוימת בחייו, מציג סרטון בקולו, ובחלונות מוצגים חפצים אישיים שלו - חלקם מביתו הפרטי וחלקם קיבל כאיש צבא וכמדינאי. כל החפצים בחלונות הם אותנטיים, למעט החלון השלישי בו מוצגת ערכה של פלמ"חניק, שלא הייתה אישית של יצחק רבין אבל התקבלה ממוזיאון הפלמ"ח. ברחבי המסדרון מושמע שיר הרעות, השיר האהוב על יצחק רבין, ומייצג את בני דורו, נור הנפילים שבנה את המדינה. על הרצפה קופסאות זמן - אירועים בחייו של יצחק רבין שאי אפשר היה להכיל אותם על העמודים, ונקודות ציון חשובות בחייו.

מי שקבע את התכנים ההיסטוריים במוזיאון היא ועדה מאוד מכובדת מהאקדמיה בראשותה של הפרופ' אניטה שפירא. אניטה שפירא כלת פרס ישראל להיסטוריה שניהלה את המרכז מספר שנים. הרציונל של מי שעיצב את המוזיאון, אורי אברהמסון, היה שהדברים יהיו אותנטיים ואישי מביתו.

חדר 1 - כן לשלום לא לאלימות - הביקור במוזיאון הישראלי מתחיל בחלל עגול המדמה את כיכר מלכי ישראל ב-4 בנובמבר 1995, מוצ"ש, ליל הרצח של ראש הממשלה ושר הביטחון, יצחק רבין. בחדר מוצג קטע של 4 דקות מהעצרת על מסך של 270 מעלות.

מתכנסת עצרת בכיכר מלכי ישראל בסיסמא "כן לשלום לא לאלימות". העצרת מתכנסת בעקבות העובדה שאנו נמצאים בשיאו של תהליך אוסלו. במחאה לגיטימית, במדינה דמוקרטית, מותר להפגין ומותר למחות ולחשוב שהסכמי אוסלו הם מקח טעות, אבל אט אט המחאה הלגיטימית הופכת להסתה אישית כנגד יצחק רבין - "רבין רוצח", "רבין בוגד", "דם ואש את רבין נגרש".

שני אנשים פונים ליצחק רבין ז'אן פרידמן ושלמה להט ציץ' ואומרים לו שצריך לעשות, לראות שהעם גם תומך בשלום. יצחק רבין לא כל כך מתלהב מהעניין ולא כל כך רוצה לבוא, הוא חושש שיצא שכרינו בהפסדינו. ציץ' מתעקש ומשכנע אותו להגיע ולאורך כל השנים ציץ' מאשים את עצמו על מה שקרה.

עמוד רבין - בני הירורה - בני הירורה, הכוונה היא לדור הצברים הראשון, שיצחק רבין נמנה עליו. רבין הוא צבר, הוא נולד בירושלים, דובר עברית, גדל באדם חופשי בארץ ישראל (למרות המנדט הבריטי). בני הירורה, ספר שכתב אליעזר שמאלי (מוכר יותר מספרו אנשי בראשית), מחנכו של יצחק רבין בבית החינוך לילדי עובדים בתל אביב. כשיצחק רבין בן 3, המשפחה עוברת לתל-אביב של נולדה אחותו רחל, שמתגוררת עד היום בקיבוץ מנרה. בחלון מוצג אלבום הבולים המשותף שלהם. כשהוא נולד, מברכים את הוריו, רוזה האדומה ונחמיה, שיגדל להיות לוחם בישראל או חקלאי בישראל. דור בני הירורה משוקף באמצעות שלוש תמונות על העמוד, דור שיכיר את הארץ באמצעות סיורים ומגע פיזי עם הארץ. מיטב הנוער הולך אז ללמוד חקלאות, וכשיצחק רבין מסיים את בית הספר היסודי, הוא לומד שנתיים בגבעת השלושה (בתוך פתח תקווה של היום, לא מה שמכירים היום), ועובר ללמוד בכיתות יא' ו-יב' בבית הספר החקלאי כדורי. ב-1940 הוא מסיים את לימודיו וחלומו להיות מהנדס מים. הוא מקבל מלגת לימודים, לאור היותו מצטיין, ללימודי הנדסת מים באוניברסיטת ברקלי בקליפורניה. מלבד המלגה, לאור סיום כדורי כמצטיין, הוא קיבל 8 לירות סטרלינג מהנציב העליון הבריטי דאז הרולד מקמייקל - סכום מכובד בימים ההם. מורו ורבו יגאל פייקוביץ', המוכר

כיגאל אלון, שגידל וטיפח אותו, גייס אותו לפלמ"ח וקידם אותו, על אף רצונו ללמוד הנדסת מים. בממשלת רבין הראשונה, אחרי התפטרות גולדה, התהפכו היוצרות – רבין ראש הממשלה ומורו ורבו, יגאל אלון, שר החוץ.

חדר 2 : 1920-1949 בדרך לעצמאות - חדר זה עוסק פחות או יותר ב-30 השנים שקדמו להקמתה של מדינת ישראל – ראשית ימי המנדט הבריטי. בחדר זה מוצגת הישות החברתית-פוליטית-מדינית המתגבשת ביישוב עד תחילת מלחמת העולם השנייה ולאחר מכן עד הקמת מדינה.

הפן החברתי מוצג דרך תל-אביב של שנות ה-20 וה-30, באמצעות "העיר הלבנה" על מגוון פניה. בעקבות העליות (עליית הקיוסקים, והגרמנים שבורחים מאימת משטרו של היטלר) תל אביב משתדרגת. דצמבר 1936 הפילהרמונית הישראלית מנגנת כאן את הקונצרט הראשון, ברוניסלב הוברמן מביא לכאן נגנים מאוד מוכשרים שעליהם מנצח המנצח הנודע ארטורו טוסקניני.

קפה כסית המיתולוגי – הדמויות – המשורר, אברהם שלונסקי, לידו השחקן שמואל רודנסקי, הקירח המשורר למדן, ובצלאל לונדון (אביו של ירון לונדון) שעסק גם הוא בתחום העיתונות. בהמשך מוצגת גם "ההתיישבות העובדת" בשלל אמצעי תצוגה, חומה ומגדל, המאבק בבריטים, הספר הלבן, שואת אירופה ועוד. הפן הביטחוני מוצג, בין השאר, דרך המרד הערבי הגדול והמתנדבים לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. הפן המדיני בא לידי ביטוי, בין היתר, בהצגת הוויכוח שהתעורר ביישוב היהודי עם הצעתה של תכנית החלוקה הראשונה ב-1937 (ועדת פיל). חלקו השני של פרק זה עוסק במלחמת העצמאות, תוך תיאור אירועים וקרבות מרכזיים, עד לחתימת הסכמי שביתת הנשק ב-1949.

עמוד המחלוקת - כ"ט בנובמבר - יום מכונן, החלטת האו"ם ברוב של 33 בעד, מול 13 נגד ו-10 נמנעים. שתי מדינות בארץ ישראל – מדינה יהודית ומדינה ערבית. בעצם דרך כ"ט בנובמבר מגיעים למלחמת העצמאות. במוזיאון בתי האוסף כתוב מלחמת העצמאות - 30.7.47 - 20.7.49, זאת משום שבעצם המלחמה מתחילה יום לאחר הכרזת האו"ם על שתי מדינות, הערבים כמובן דוחים את זה על הסף, ועד 14.5 היא מלחמה מקומית. המלחמה בפועל מסתיימת ב-10.3.49 כש'בר' (אברהם אדן) מניף את דגל הדיו בתום מבצע עובדה באום רש-רש היא אילת. 20.7.49 זהו התאריך הרשמי של סיום המלחמה הזו, כי במועד זה נחתם ברודוס הסכם שביתת הנשק האחרון, עם סוריה. במהלך המלחמה ישוב של 600,000 מאבד מבניו 6000 – כלומר ש-1 מכל 100 ישראלים מאבד את חייו, זאת מלבד הפצועים, הנכים והלומי-הקרב. תשי"ח – ספרו של יורם קניוק כותב בספרו – אף אחד מאיתנו לא יצא שלם מכל הקרבות שאותם עברנו. אין ספק שזה דור נפילים שהתנדב ועשה, אבל יש לזכור שגם ב-48 היו משתמטים.

המעבר החד ממנדט בריטי למדינת יהודית מוצג בשתי תמונות שמוצגות זו לצד זו - הנציב העליון הבריטי האחרון, אלן גורדון קנינגהם, לצד דוד בן גוריון מכריז על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. לצידו של בן גוריון משה שרת – לימים שר החוץ הראשון של מדינת ישראל וגם ראש ממשלה בתקופת עסק הביש. מספר ימים לפני ההכרזה שרת נמצא בארה"ב ונפגש עם ג'ורג' מרשל, שר החוץ האמריקאי. ג'ורג' מרשל הוא שהגה את תוכנית מרשל לשיקום אירופה וגרמניה. ג'ורג' מרשל היה מהמתנגדים התקיפים להכרתה של ארה"ב במדינה החדשה, והבין שיום לאחר הכרזת המדינה יפלו למדינת ישראל 5 צבאות זרים וחשב שהמדינה החדשה לא תוכל להחזיק מעמד. דוד בן גוריון מקבל החלטה היסטורית של מנהיג ומחליט להכריז בכל זאת – "אני אבל בן חוגגים" אמר בן גוריון.

רשת אלטלנה – אלטלנה הוא שמו הספרותי של זאב ז'בוטינסקי. אלטלנה היא אניית נשק שהאצ"ל מביא לישראל, היא מגיעה אחרי שקמה המדינה לחופי כפר ויתקין, ב-22.7. היא גונבת את הדרך לתל אביב. בן גוריון נותן לבנין אולטימטום למסור את הנשק לצה"ל, שכן הוקמה מדינה (בת חודש) ויש לה צבא. האולטימטום שניתן נדחה על ידי מנחם בגין והתוצאה היא שמתבצע ירי על האנייה בתותח שמכונה התותח הקדוש. 13 הרוגים לאנשי האצ"ל (אחד מהם הוא אברהם סטבסקי, אחד מאלה שהואשמו ברצח ארלוזורוב בשנת 1933 יחד עם צבי רוזנבלט), שלושה הרוגים לאנשי צה"ל – יריר של יהודים על יהודים, סיפה של מלחמת אחים. בן גוריון, אבי הממלכתיות, אומר שלא יעלה על הדעת שכל אחד יחזיק צבא משלו ובסופו של דבר מי שנותן הנחייה לנצור אש הוא מנחם בגין. בכניסה למרכז למורשת בגין, מעל תמונתו כתוב שהוא מבקש שאחרי מותו יזכרו שהוא זה שמנע מלחמת אחים.

מלחמת העצמאות – הרמטכ"ל שמנהל אותה בפועל הוא יגאל ידן, שכן יעקב דורי היה חולה, וזה מחליף אותו. יגאל ידן בנו של פרופ' סוקניק, לימים עצמו ארכיאולוג, ממקימי דש, אז הוא בן 31. ב-49 הוא מתמנה רשמית לרמטכ"ל השני של צה"ל – בגיל 32. בשנת 53 הוא מסיים את תפקידו כרמטכ"ל כי הוא מתפטר משום שיש לו חילוקי דעות עם בן גוריון על תקציב הביטחון.

עמוד רבין – משפחה ובית - אחד הקרבות הקשים במלחמת העצמאות היה קרב סן סימון בירושלים. שלושה רמטכ"לים לעתיד משתתפים בו, רבין- כמפקד חטיבת הראל, דדו – כסגן מפקד גדוד, ורפול – כסמל מחלקה. יומן הקרב המקורי מוצג בחלון החפצים האישיים – עוזי נרקיס, אורי בן ארי, מותקה בן פורת ושמו נוספים. בין המוצגים ניתן לראות את המצלמה האישית של רבין, רישום הנישואין שלו ושל לאה ברבנות ושטר הכתובה שהוא כתב לה ביום חתונתם. תמונה של דליה רבין, היום בת 62, מנהלת את המרכז, ואת אחיה יובל, איש עסקים, שציער ממנה ב-5 שנים. יצחק רבין היה אובססיבי לצילום, כמו שאהב מאוד לשחק טניס (מחבט הטניס שלו מוצג בהמשך) והוא צילם המון את המשפחה במסרקות של 8 מ"מ. הוא התחתן עם לאה במהלך מלחמת העצמאות, ודליה ביתם סיפרה לימים, שכשלאה באה לספר להוריה על חתונתם, אמנם הם לא התנגדו ואהבו אותו, אבל הם לא קפצו מהתלהבות יתרה. משפחת שלוסברג היא משפחה יקית מאוד מכובדת מוינה, אבא של לאה היה אדבוקט, עורך דין, מקצוע מכובד מאוד, משפחת רבין לעומת זאת הייתה משפחת פועלים פשוטה – רוזה הייתה עובדת נעמ"ת, נחמיה איש חברת חשמל. דליה אמרה – סבתא וסבתא לא קפצו מעורם, אבל האהבה הייתה גודלה ותראו איזו טביעת עין הייתה לאמא.

עמוד רבין – שירות צבאי - בחלון מוצג כובע המצחייה של יצחק רבין, אותות המלחמות (מלחמת העצמאות, מבצע קדש ומלחמת ששת הימים) כנפי הצניחה והדרגות. במלחמת יום הכיפורים רבין היה חסר תפקיד, אמנם היה עם דדו בחזיתות אבל לא בתפקיד רשמי.

במסדרון מוצגות 3 תמונות –

התמונה צולמה באפריל 1964, במסגרת תרגיל שריון צה"לי בדרום עם חלק מפורום המטה הכללי. יצחק רבין רמטכ"ל צעיר, בן 42, התמנה לתפקידו 3 חודשים לפי – 1.1.64. התמונה מצולמת האתנחתא בתרגיל – יצחק רבין, לידו עזר ויצמן (אז מפקד חיל האוויר, לימים עוד כמה וכמה שר ביטחון, נשיא המדינה ה-7), גנדי (כאן הוא עוזר ראש אג"ם ואחר כך הוא מקבל דרת אלוף כעוזר ראש אג"ם), אלי שריד (ראש הלשכה של יצחק רבין), חיים בן דוד (ראש אכ"א, אלוף לא מוכר שהיה מח"ט גולני וגם לאחר שמזכירו הצבאי של דוד בן גוריון, נחמיה ארגוב שלח יד בנפשו, החליף אותו. 66 הוא משתחרר ומתמנה להיות שגרירנו באתיופיה ובנובמבר 67 נהרג בתאונת מטוס), שייקה גביש (לימים אלוף פיקוד דרום במלחמת ששת הימים), עוזי נרקיס, יעקב פרי- פרולוב, אברשה טמיר (לימים ראש אגף התכנון מאדריכלי הסכם השלום עם מצריים), בר-לב (עם גרביים ללא נעליים), דר' יצחק ארד (לימים יו"ר יד ושם) וצביקה זמיר (מפקד פיקוד דרום, לימים מחליף את מאיר עמית כראש המוסד).

צבי זמיר במלחמת יום הכיפורים הוא ראש המוסד, אלי זעירא הוא ראש אמ"ן, יום לפי המלחמה נפגש צבי זמיר בלונדון עם אשרף מרואן, הסוכן של המוסד. זמיר טען לימים שזעירא חשף את זה וטען שזו עבירה קשה לביטחון המדינה, הוא הגיש נגדו תלונה. יהודה וינשטיין לפני חודשיים סגר את התיק.

באותן שנים אין דרגת תת אלוף בצבא- מאלוף משנה לאלוף, צבא הרבה יותר קטן. דרגת תת אלוף נכנסת רק לאחר מלחמת ששת הימים, בין הראשונים שמקבלים אותה הם מוטה גור, רפול ואהרון דויד.

התמונה צולמה ב-1963 – תצפית בכירים מהצבא ומערכת הביטחון, לכיוון הרמה הסורית (כפי שקראו אז לרמת הגולן) ובה לוי אשכול, ראש הממשלה בעקבות בן גוריון, דדו מפקד גייסות השריון, סגן הרמטכ"ל יצחק רבין, סגן שר הביטחון שמעון פרס, הרמטכ"ל צבי צור, הנהג שנכנס להיסטוריה (לא ברור איך נכנס לתמונה- טוען שהיה נהג של בר-לב בחטיבה 7), מנחם אבירם (סגנו של דדו בשריון), משה קשתי (מנכ"ל משרד הביטחון), האלוף משה גורן (ראש אגף אפסנאות, היום הטכנולוגיה והלוגיסטיקה), על ההגה קלמן מגן (לא נהרג ביום הכיפורים, בלבול עם אלברט מדר שנהרג כאלוף ביום הכיפורים וקלמן מגן מחליף אותו, ב-74 הוא נפטר מהתקף לב).

בן גוריון מכהן כראש ממשלה בין 53-48, מתפטר, עובר לשדה בוקר, חוזר ובקץ 63 מתפטר סופית. לוי אשכול מחליף אותו – אין לי את הכריזמה של בן גוריון, ולהגיע אחרי האייקון הגדול בן גוריון זה לא פשוט, ובן גוריון גם לא עשה לו חיים קלים בלשון המעטה.

רבין ויעקב נמרודי (אבא של עופר נמרודי), כאן הוא הנספח הצבאי (עם דרגות אלוף משנה), ואיש המוסד באיראן. עד ינואר 79 היחסים עם השאה האיראני – אנחנו קיבלנו נפט, הם קיבלו סיוע צבאי. רבין עם מצלמתו הנחמת מצלם את עירו של כורש.

יעקב נמרודי היה מעורב במבצע יהלום – באמצע שנות ה-60 נפגשים שני חברים, מאיר עמית ראש המוסד ועזר ויצמן מפקד חיל האוויר. מאיר עמית שואל את עזר איך הוא יכול לעזור לו, וזה מבקש מיג 21. יצור קשר עם טייס עיראקי בשם מוניר רדפא, טייס נוצרי מעט ממורמר על כך שלא קיבל קידום, וזה הביא לכאן מיג 21 באוגוסט 66 (אחרי שעזר ויצמן מסיים את הפיקוד על חיל האוויר ומוטי הוד הוא זה שמקבל את המיג).

חדר 3 : 1948-1967 - בונים מדינה - חדר זה מציג את שני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. החדר פותח בתיאור גלי העלייה הגדולים, המעברות, יישוב העולים ברחבי הארץ והקמת עיירות הפיתוח, המפעלים הלאומיים הגדולים של שנות החמישים והעושר התרבותי. בד בבד מוצגת תחושת המצור של ישראל הצעירה בעקבות שורה של אירועים ביטחוניים לכל אורכה של התקופה. החדר מסתיים ערב מלחמת ששת הימים, בתיאור ימי ההמתנה שקדמו למלחמה.

אלמנט נוסף המוזיאון, החל מהחדר הזה, שכן מדובר כבר במדינה ריבונית, זו גדר הפלדה – האירועים הביטחוניים הגדולים (המלחמות), והקטנים שמתרחשים בכל חדר ביננו לבין מדינות ערב.

בחודש אפריל 1949 הכריזה הממשלה על מדיניות של קיצוב במוצרי המזון הבסיסיים, אשר כונתה בשם "צנע". דב יוסף, שר המסחר והתעשייה- אנשים מקבלים אוכל בקיצוב ובתלושים. אז הומצא "אורז בן גוריון" – הפתיתים.

בעשור אחד 600,000 קולטים יותר ממיליון עולים מ-70 גלויות. שני עמודי מחלוקת – האחד בין עולים לוותיקים – הקושי המנטלי של העולים להיקלט, השני – שווים ושווים יותר – 1959 חיפה, אירועי ואדי סאליב – בפעם הראשונה אירועים על רקע עדתי, עוד פחות ספרדים אשכנזים, השסע העדתי נוצר בשנים הללו.

במקביל בונים מדינה – המוביל הארצי, חוק חינוך חובה חנים שנחקק באותם שנים מוגש על ידי זלמן שזר (שר החינוך באותם ימים ולימים הנשיא ה-3 של מדינת ישראל, מופיע על שטר של 200 ₪). בן גוריון נתן הנחייה, בשנת 51, לצלם את כל ההיסטוריה היהודית במקומות שונים ברחבי העולם ואמר אני משלם. היום הכל נמצא בספרייה הלאומית בירושלים – אבני היסוד של עם ישראל.

דר' ישראל אלדד, אביו של חבר הכנסת אריה אלדד, אחד משלושת ראשי הלח"י, האידיאולוג של הלח"י, כשהיה איתו "חיים שכאלה" אמר –'אם בגין היה ראש ממשלה הוא לא היה מביא מיליון עולים כי בגין היה הומניסטי'. בן גוריון היה אדם שידע לקבל החלטות מאוד לא פשוטות, ולמרות הקושי הכלכלי הרב החליט להביא את כל אותם עולים.

עמוד מחלוקת נוסף – הסכם השילומים עם גרמניה. בגין קורא למרי אזרחי. המנהיגות הפרגמטית של בן גוריון מול המנהיגות האידיאולוגית של מנחם בגין.

ערביי ישראל בשנים 66-48 חיים תחת ממשל צבאי. הם מוגבלים מבחינת מעבר מבחינת צווי תנועה, אפשר להפקיע מהם אדמות. 30 במרץ 1976, יום האדמה, זה חלק מהעניין הזה. אשכול מבטל את הממשל הצבאי

סופית ב-1966, בהתחלה הוא גם ביפו. ראוי להזכיר את אירוע כפר קאסם – 46 כפריים נהרגים. שם נולד המושג 'פקודה בלתי חוקית בעליל'.

עמוד רבין – רמטכ"ל - תקופת ההמתנה של מלחמת ששת הימים – ביום הולדה ה-19 של מדינת ישראל, 15.5.67, סוגר נאסר את מיצרי טיראן ומזרים צבא מצרי לסיני. תקופה מאוד קשה, מתח גדול בארץ, חס וחלילה חשש משואה שנייה.

יה-יה, יורם יאיר, איש שלא מתבייש להגיד את דעתו, היה אז סמ"פ סיפר שהתחושה בצבא הייתה שמנצחים, אבל היה לחץ מאוד גדול בארץ וחשש. רבין באותה תקופה הוא רמטכ"ל, אשכול מעליו ראש ממשלה ושר ביטחון. רבין נקרע בין הדרג המדיני, שמנסה למנוע מלחמה, שר החוץ אז אבא אבן. מצד שני אותו מטכ"ל עושה כל מאמץ לצאת למלחמה בטענה שזו ההזדמנות – רבין נקרע בין הפטיש לסדן והלך להתייעץ על דוד בן גוריון (חבר כנסת מן השורה ללא תפקיד). בן גוריון אומר לו שהוא מחרחר מלחמה, ושהוא יביא חורבן על ישראל, כי הטעות האסטרטגית היא שעומדים לצאת למלחמה ללא מעצמה (מבצע קדש הוא מבצע שלנו עם אנגליה וצרפת). רבין מגיע לביתו ומתמוטט, הרגשת האחריות הכבדה הכריעה אותו, חלק אומרים הרעלת ניקוטין, חלק אומרים לחץ. דר' גילאון, קצין רפואה ראשי, שכנו, ונותן לו זריקה. למעשה רבין לא מתפקד במשך 24 שעות, עזר ויצמן טוען שזה היה 48 שעות – כך או כך הרמטכ"ל לא תפקד בעין הסערה. בסופו של דבר הוא מתאושש ומוביל את צה"ל לניצחון הגדול של מלחמת ששת הימים. אין טוב מהסיגריות (המוצגות בחלון החפצים האישיים) להמחיש את הלחץ בו היה נתון.

חדר 4: מלחמת ששת הימים - בחדר זה מוצג סיפורה של מלחמת ששת הימים, אשר יצרה מציאות חברתית, תרבותית וביטחונית חדשה במדינת ישראל.

אמצעי התצוגה העיקרי בחדר זה הוא סרט שאורכו כשבע דקות, המציג את שלבי המלחמה, את החזיתות השונות ואת תוצאות הקרבות.

עמוד רבין - תמונה מפורסמת בה רואים את רבין, משה דיין, עוזי נרקיס ומאחור גנדי, שהסתובב להביט אחורה. 7.6.67, בדרך לעיר העתיקה, לכותל המערבי, אחרי המילים של מוטה גור שנכנסו להיסטוריה – "חדל, חדל, כל הכוחות חדל, הר הבית בידנינו". מה שמוזר בתמונה הזו שדיין עם מדים, ללא דרגות. הפשרה הייתה שהוא יהיה בלי דרגה, למרות ששר ביטחון לא אמר ללכת עם מדים, דיין היה איש צבאוני ומורכב. לדיין גם היה אוסף עתיקות בביתו בצהלה, כמובן שאסור להחזיק עתיקות כאלה, זה רכוש המדינה.

יצחק רבין סוגר כאן מעגל - הוא נולד בירושלים ב-1920, 48 מזוהה ביותר עם הפיקוד על חטיבת הראל של הפלמ"ח. בית העלמין בקריית ענבים הוא בית העלמין של חטיבת הפלמ"ח הראל. רבין בחור צעיר, מפקד חטיבה צעיר בן 26, מאבד שם 439 מלוחמיו, כשליש מהחטיבה. איתן הבר טוען שלפי דעתו, הרגישות של רבין לחיי אדם נבעה מהסיפור הזה של חטיבת הראל, אין ספק שמלחמת העצמאות היא זו שעיצבה אותו. בעמוד סן סימון יצחק רבין אומר שהוא נשאר בצבא כדי שלעולם לא יכנסו למצב בו היינו במלחמת העצמאות. "אני יורד ברגע זה, ברגע זה, אני יורד במדרגות אל הכותל. אינני אדם דתי, מעולם לא הייתי, אבל זהו הכותל, ואני נוגע באבני הכותל המערבי!" – רפאל אמיר, מראשוני השדרנים בקול ישראל.

חדר 5: 1967-1977 עשור של מלחמה - חדר זה עוסק בעשור השלישי של מדינת ישראל, על רקע המציאות שיצרה מלחמת ששת הימים.

החדר מתחיל בפסגת הניצחון ביוני 1967, עובר לשפל של אוקטובר 1973, ומשם למחאה הציבורית שהפילה את ממשלתו של גולדה מאיר, לקדנציה הראשונה של יצחק רבין כראש ממשלה ולמהפך של 1977. ביום האחרון של 67 פוטר רבין את מדיו, מעביר את תפקיד הרמטכ"ל ליורשו חיים בר-לב ויוצא לכהן כשגריר ארה"ב. חמש שנים מאוד מוצלחות שכמובן יהפכו אותו לראש הממשלה, משום שאינו מעורב במלחמת יום הכיפורים.

החדר הזה מציג עשור שהוא קו פרשת מים במדינה הצעירה. מתחיל באופוריה שאחרי מלחמת ששת הימים (אלבומי הניצחון, גנרלים שנתפשים כגיבורים ובצדק לאור הרקע של המלחמה). אמירתו המפורסמת של משה דיין: "עדיפה שראם א-שייח' ללא שלום מאשר שלום ללא שראם א-שייח'", ועוד הרבה שחצנות ויהירות. השחצנות הזו כמובן מובילה אותנו ל-6.10.73.

בתווך יש מלחמה שכולם שכחו אותה – מלחמת ההתשה שמתחילה בחורף 68 ומסתיימת באוגוסט 70, קרוב ל-700 הרוגים. מלחמה שיש לה אות, אות שניתן ב-2005, 35 שנים אחרי המלחמה. בדרך כלל האות יוצא שנה או שנתיים אחרי. האות יוצא ביוזמתו של בוגי יעלון, שהיה חייל צעיר באותה מלחמה שנשכחה. צה"ל הוא מיתוס שאסור לבקר אותו ובחדר ניתן לראות את הביקורת הראשונה על הממסד בדמות מלכת האמבטיה של חנוך לוין. חנוך לוין באותה מחזה מדבר על אותו אבסורד של ההרג וההצגה יורדת בגלל מחאת הקהל. בהמשך מלחמת יום הכיפורים. בעקבותיה ממשלת רבין הראשונה, לאחר שגולדה מאיר מתפטרת. ועדת אגרנט שגורמת לגורודיש (שמואל גונן, אלוף פיקוד דרום), אלי זעירא (ראש אמ"ן) ודדו (רמטכ"ל) ללכת הביתה, לא הוסמכה לבדוק את הדרג המדיני. כדאי לציין שמוזכיר הועדה הוא אח של חיים ישראלי (שהיה יועץ של 14 שרי ביטחון), דיין היה מקבל פרוטוקולים של הועדה. בהמשך ממשלת רבין הראשונה, והחדר מסתיים במהפך כאדר בגין עולה לשלטון.

שלושה עמודי מחלוקת

הפנתרים השחורים – גולדה אמרה עליהם "הם לא נחמדים".

מוטי אשכנזי – אחד ממפקדי קו בר-לב, שמפקד על המעוז היחיד שלא נפל המלחמה "מעוז בודפשט". אחרי שהשתחרר משירות מילואים ארוך, התחיל במחאה של אדם אחד כנגד ממשלת המחדל. בסופו של דבר זה הופך לתנועת המונים שגורמת לגולדה להתפטר.

ההתנחלות בסבסטיה – למרות שמדובר על 75, ניכר שדברים עוד רלוונטיים עד היום. גיו אלון היה נספח אווירי של ישראל. ב-1.7.73 הוא נרצח. הטענה הרשמית הייתה שכנראה הייתה לו מאהבת ובעלה התנקס בו ורצח אותו. אחד הטייסיים המהוללים של חיל האוויר. גיו צריך היה להיות היום אדם בן 84. הבנות שלו בערך בנות 50. ב-2010 הן ביקשו לקבל את התיק ולהבין את נסיבות הרצח, אך לא קיבלו. בסרט "מי רצח את אבא" מופיע עזר ויצמן ואומר "אם אני אפתח את הפה הארץ תרעד", דוד עברי לא מוכן לדבר,

ואם כולם לא מוכנים לדבר כנראה שיש משהו להסתיר. הטענה בסרט שהייתה קונספירציה בין משה דיין לקייסינג'ר (שר החוץ האמריקאי) וסאדאת, שיתנו למצרים ניצחון קטן בתעלה, יהרגו 150-200 ישראלים, ויהיה הסכם שלום לדורות.

נפילת הממשלה – בדצמבר 76 מגיעים לישראל מטוסי F15, רבין נוסע לקבל אותם בתל נוף אחרי כניסת השבת והמפלגות הדתיות מגישות הצעת אי אמון. העסק קצת יותר מסובך כי רבין התפטר, הוא רצה להפוך את זה לממשלת מעבר. 17.5.77 בגין עולה לשלטון – המהפך.

עמוד רבין – שגריר בארה"ב – תמונה משנת 71, גולדה ורבין בארצות הברית - ביקור ממלכתי של גולדה כראש ממשלה בארה"ב, בעיר ניו-יורק. מי שמקבל אותה הוא ראש העיר ניו יורק ג'ון לינדזי ורעייתו מרי יצחק רבין, איש יחסית צעיר, פחות מ-50, שגריר בארה"ב.

פרשת הדולרים – פרשת ההתפטרות. מי שחושף זה דן מרגלית. עבירה פלילית, שכן באותם שנים היה אסור להחזיק חשבון במטבע זר בחו"ל. כל עוד הם מכהנים שם בשליחות, כמובן, מותר. היה עליהם לסגור את החשבון עם החזרה לארץ והוא לא סגר. למרות שהיה על שמה של לאה בלבד, לאור כל מה שמתעורר יצחק רבין אומר היא אשתי, יש לי חלק בעניין ומתפטר ממועדותו לראשות הממשלה. איתן הבר אמר – תראו על מה רבין התפטר אז, ועל מה הם לא מתפטרים היום. בחשבון היה בין 15,000-10,000\$, לא מדובר בסכומי עתק ולא מדובר בכספי שוחד, אבל הייתה עבירה פלילית. אורי אבנרי, היה אז עורך העולם הזה והוא אומר שלמרות שחיפש להתנפל על הממסד, לא מדובר בכספי שוחד, אלא בעבירה פלילית עצם אחזקת החשבון.

תמונה יצחק רבין נוסע מחופש למרוקו – נוסע לפגוש את המלך חסן השני כדי לקדם את תהליך השלום במזרח התיכון. סיפור מאוד נחמד – כדי שלא יזהו אותו לבש פאה נוכרית ומשקפיים. כדי לוודא שלא יזהו אותו הביאו ללשכתו את נכדו הצעיר, אז בן 3, יונתן, בנה הבכור של דליה, ההנחה הייתה שאם נכדו לא יוכל לזהות אותו התחפוש מוצלחת. הנכד לא זיהה את יצחק רבין וכך יצא רבין למרוקו.

חדר 6: 1977-1987 שלום ומלחמה - חלקו הראשון של עשור זה מתמקד במפה הפוליטית החדשה בישראל עם עלייתו של הימין לשלטון ובהסכם השלום עם מצרים, הגעתו של סאדאת לארץ. חלקו השני עוסק בהסכמי קמפ דייוויד, בתגובה הישראלית להסכם השלום, ולמחירו (פינוי סיני והיישובים בפתחת רפיח), חידוד המחלוקת סביב ההתיישבות בישי"ע.

חלקו הראשון של חדר זה מתמקד בהישגה הגדול של ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין – הסכם השלום עם מצרים. בהמשך החדר מוצג מחירו של שלום זה - פינוי סיני והרס היישובים שם. עוד מוצגים בחדר המשבר הכלכלי של שנות השמונים והקיטוב העדתי שהלך והתעצם באותן שנים. בחלקו השני של החדר מוצגת מלחמת לבנון הראשונה, מבצע שלי"ג (כך קוראו לו בהתחלה), והקרע שגרמה בחברה הישראלית. עמודי מחלוקת –

אלי גבע- מפקד חטיבה שמסרב לפרוץ למערב בירות ומודח על ידי אריאל שרון (שר הביטחון) ורפול (הרמטכ"ל).

טבח סברה ושתילה – טבח של הפלנגות בתושבי המחנות. ועדת כהן, ועדת החקירה הממלכתית שקמה בעקבות הסערה הציבורית, שבעקבותיה מודח אריאל שרון, שר הביטחון. רצח אמיל גרינצווייג**, יהודים נגד יהודים. יונה אברושמי, זורק הרימון, הוא היום אדם חופשי שלא מביע חרטה על מעשיו.

טבח שערך אנושי הפלנגות הנוצריות במהלך מלחמת האזרחים בלבנון, בין 16 בספטמבר ל-18 בספטמבר 1982, במאות מתושבי מחנות הפליטים סברה, שתילה, בורג' אלבראג'נה ושכונת אלפאכהאני שבמערב ביירות. כוחות הפלנגות נכנסו למחנה כחלק מהשתלטות צה"ל על מערב ביירות. אף שהטבח בוצע על ידי הפלנגות הנוצריות, נתפסה ישראל כמעורבת בו, שהרי צה"ל שלט באזור והפלנגות נכנסו למחנות באישורו. ב-10 בפברואר 1983 התקיימה הפגנת "שלום עכשיו" בדרישה למלא את מסקנות ועדת כהן. המפגינים תבעו לקבל את המלצות הוועדה לפיטורי שרון. ההפגנה נתקלה בהתנגדות מתחילת מסלולה, וסבלה מצעקות ואף מהתנכלויות פיזיות. לשיא הגיעו הדברים כאשר נזרק רימון רסס אל המפגינים שעמדו בכניסה לבניין בנק ישראל מול בניין משרד ראש הממשלה. מפגיעתו נהרג אמיל גרינצווייג, ונפצעו תשעה מפגינים, בהם אברהם בורג ויובל שטייניץ. בראשית 1984 נתפס הרוצח יונה אברושמי, תושב ירושלים, בעקבות מידע מסוכן משטרתי. בשנת 1985 הורשע ברצח ונידון למאסר עולם. הוא טען שהושפע מהסתה שהייתה לדבריו באותה עת כנגד אנשי שלום עכשיו ושלמעשה היה כלי בידיהם של אנשי ימין שברחו אחר כך מאחריה. לדבריו, הוא ראה במפגינים בוגדים. בינואר 2011 שוחרר אברושמי עם תום מאסרו.

מלחמת לבנון הראשונה, מלחמה שנויה במחלוקת. הטריגר לפרוץ המלחמה הוא ההתנקשות בשגריר ישראל בבריטניה, שלמה ארגוב, ש-21 שנים ממשך להיות צמח ונפטר ב-2003.

ממשלת הרוטציה – אותה ממשלה שמוקמות בעקבות בחירות 84. מגיעה ומקבלת משק של 400%, ימי יורם ארידור. שמעון פרס כראש ממשלה ויצחק מודעי כשר אוצר כותבים תוכנית להצלת המשק. הכלכלן שכותב את התוכנית, תוכנית הייצוב הכלכלית של שנת 1985, הוא פרופ' צעיר בן 42, סטנלי פישר, לימים נגיד בנק ישראל. סטנלי פישר – איש מדהים, שנבחר לא מזמן לאחת מששת הנגידים הטובים בעולם.

צילום של 1 במאי – יצחק בן אהרון, מאיר תלמי (מפא"ם), יצחק רבין, ויקטור שם טוב (בפברואר בן 98, סבא של גילי שם טוב), שמעון פרס, חיים בר-לב, יעקב חזן ושייח' חמאד אבו רביע.

שייח' חמאד אבו רביעה – חבר כנסת מטעם רשימת לוויין של מפלגת העבודה שנקראת רע"ם. לחמאד יש הסכם רוטציה שהוא צריך לפנות את כיסאו לשייח' ג'יבר מועדי מירקא. במועד פינוי הכיסא חמאד מסרב להתפנות, בניו של ג'יבר מועדי אורבים לו בפתח מלון הולילנד בירושלים ורוצחים אותו.

שביל הרעות – לאורך המסדרון מוצגות שתי תמונות* של רבין – אחת עם המלך חוסיין מבית גבריא, בכנרת, 1994. השנייה עם ערפאת (לחיצת היד המפורסמת בבית הלבן). חוסיין אויב שהפך לידיד, מהתמונות ניכרים יחסיו הטובים של רבין עם המלך חוסיין, ויחסיו עם ערפאת. דני יתום אמר – ערפאת היה מנשק כולם, הוא ידע שאם הוא ינשק את יצחק הוא יקבל סטירה. יש שאומרים בהומור שקלינטון פורס ידיו לשני

הצדדים כדי שאף אחד לא יברח. האגדה מספרת שפרס עמד מאחורה, ואחרי שרבין לחץ את היד לערפאת הוא אמר לו "עכשיו תורך".

*התמונה עם המלך חוסיין, לא אותה שמוצגת במוזיאון (בעיני משקפת את אותו רעיון).

חדר 7: 1987-1992 עימות וראשית פיוס - *לא נכנסנו אליו. - בחלקו הראשון של החדר מוצגת האינתיפאדה הראשונה, ובהמשכו מלחמת המפרץ שהציבה איום חדש על ביטחון אזרחי ישראל – טילים ארוכי טווח. שטח נרחב מוקדש לתיאור העלייה הגדולה מארצות חבר העמים ומאתיופיה בשנות התשעים ולאחר מכן לוועידת השלום הבינלאומית שהתכנסה במדריד.

החדר מסתיים במהפך של 1992 - בבחירתו של יצחק רבין לראשות הממשלה.

חדר 8: 1992-1995 חייל בצבא השלום - חלל זה שונה משאר המוזיאון - עד לנקודה זו הלכו המבקרים דרך שני סיפורים מקבילים שהוצגו בשני חללים נפרדים: בחדרים הוצג סיפורה של ישראל ובמסדרון הוצגו חייו של יצחק רבין.

עתה מתלכדים שני הסיפורים, האישי והכללי, לחלל אחד - הם קשורים זה בזה ומושפעים זה מזה. בחלק זה של המוזיאון מוצג רבין כמנהיג החותר לחולל מפנה היסטורי ביחסי ישראל עם הפלסטינים ועם מדינות ערב והמשנה תוך כדי כך את סדר העדיפויות הלאומי. מולו מוצגת החברה הישראלית והשינוי המתחולל בה לנוכח הנהגתו. במסגרת זו מתוארות התגובות למדיניותו של רבין, אשר החלו במחאה לגיטימית והפכו להסתה פרועה ושלוחת רסן. בגיל 70 נבחר רבין בפעם השנייה לראש ממשלה.

חדר העבודה של יצחק רבין - רבין מאוד אהב לצפות במשחקי כדורגל, בטלוויזיה מוצג משחק כדורגל בין הפועל תל אביב להפועל בית שאן- משחק ליגה שגרתי שמופיע כאן משום שממנו יצא יצחק רבין לעצרת של ה-11.1995. החדר הובא למוזיאון בשלמותו, בזכותם ובאדיבותם של ילדיו דליה ויובל. על הטלוויזיה רואים את תעודת פרס נובל לשלום אותה קיבל בדצמבר 94.

ממשלת רבין השנייה- הרבה תקוות, צמיחה כלכלית מאוד גדולה. במקביל בתחום המדיני, הסכמי אוסלו. התמונה המפורסמת – לחיצת ביד ב-13 ספטמבר 1993 על מדשאת הבית הלבן. שמעון חפץ – מזכירו הצבאי של יצחק רבין, לימים מזכיר הצבאי של עזר ויצמן, משה קצב ופרס כנשיאים. מול התמונה של לחיצת היד עם ערפאת אמר "לחיצת היד של יצחק עם ערפאת עלתה ליצחק בבריאות".

מזליית הזהב של פרס נובל לשלום, אותה קיבל בשנת 1994, פרס שחלק עם שמעון פרס וערפאת.

הצד על התקווה הגדולה חוזרים לרשע של הדברים – אותה הסתה גדולה שמתחילה עם הקריאות "רבין רוצח", "רבין בוגד", תמונתו של רבין במדי קצין נאצי, בדמותו של אדולף היטלר.

ההפגנה הגדולה בכיכר ציון - על המרפסת. הפגנה מאוד קשה שבה ראשי האופוזיציה עומדים ומפגינים – ביניהם נתניהו וראשי הליכוד האחרים שהפגינו כנגד הממשלה.

חדר 9: ההודעה על הרצח - בחדר זה מוצגים ארבעה מסכים, המקרינים רגעים שונים מהשעות ומהימים שלאחר הרצח: ההודעה על הירצחו של ראש הממשלה, הלם הקהל, מסע הארון וטקס הלוויה (ההספדים של חוסיין קלינטון ונכדתו נועה).

חלק מהתקרה של חלל זה עשוי מזכוכית, המקשרת אותו לחלל שמעליו – חדר הכניסה למוזיאון המדמה את כיכר מלכי ישראל ב-4 בנובמבר 1995. סופו של המוזיאון חוזר אל ראשיתו – רצח ראש ממשלת ישראל ושר הביטחון שלה.

שיר השלום מוכתם בדמו וההודעה של איתן הבר. לשון ההודעה- "ממשלת ישראל מודיעה בתדהמה, בצער רב, וביגון עמוק על מותו של ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין, אשר נרצח בידי מתנקש, הערב בתל אביב. הממשלה תתכנס בעוד שעה, לשיבת אבל בתל אביב. יהי זכרו ברוך."

משפט מנאום של יצחק רבין בקונגרס האמריקאי ביולי 94, לפני שני בתי הקונגרס – "אני, מספר אישי 30743, רב אלוף במילואים יצחק רבין, חייל בצבא ההגנה לישראל וחייל בצבא השלום"... (המשך הקטע - אני ששלחתי גייסות אל האש וחיילים אל מותם, אומר היום: אנו יוצאים למלחמה שאין בה הרוגים ופצועים ולא דם ולא סבל. זו המלחמה היחידה שתענוג להשתתף בה - המלחמה על השלום...).

אלמנט המים הוא אלמנט כפול – האישי, משום שרצה להיות מהנדס מים. בהיבט הלאומי – מים מסמלים חיים, ולמרות הרצח הנורא ממשיכים הלאה, מדינת ממשכה כמדינה דמוקרטית.

חדר 10: היום שאחרי - חלל היציאה מהמוזיאון מסמל בצד האובדן והשבר הנורא את המשכיותה של מדינת ישראל ואת התקווה להפקת הלקחים מהרצח.

תמליל סיור מספר 10 לבית שערים וציפורי

מסלול: בית שערים וציפורי

נסיעה בית שערים.

הנושא המרכזי של הסיור – בעקבות הסנהדרין. בית שערים וציפורי היו שתי תחנות בנדודי הסנהדרין בגליל. סנהדרין – ההנהגה היהודית היחידה והאחידה של כלל העם היהודי, תחילתה בירושלים בימי בית שני, בלשכת הגזית. עם חורבן הבית השני - נדדה משם ליבנה. סביב מרד בר כוכבא (132-135 לספירה) עברה משם לגליל בחמש תחנות – אושה, שפרעם, בית שערים, ציפורי, טבריה.

בית שערים וציפורי הם שני גנים לאומיים. בבית שערים אפשר לסייר 7 שעות, ובציפורי אפשר לסייר יומיים לפחות... ואנחנו נדחוס את שניהם ליום אחד.

גליל התחתון מתחלק ל-3 חלקים: מערבי, מרכזי ומזרחי.

גליל התחתון המערבי – גבעות אלונים שפרעם, בגובה 200-250 מ' מעל פני הים. בנוי מסלעי קירטון, ולכן הנוף נראה רך ומעוגל. עבירות טובה, ונוכחות האדם בו לאורך ההיסטוריה היתה מאוד משמעותית. שם נמצאת גם בית שערים.

גליל תחתון מרכזי – נהיה בו בהמשך היום, בציפורי. בנוי משורה של רכסים ובקעות שתחילתם בדרום בעמק יזרעאל, וההמשך צפונה: רכס הרי נצרת, בקעת תורען, רכס תורען, בקעת בית נטופה, רכס יוטבת, בקעת סכנין, רכס שזור, ובקעת בית הכרם.

ראשי תבות של הרכסים והבקעות בגליל התחתון המרכזי, מצפון לדרום: כשסינ תתן בקעת בית הכרם, רכס שזור, בקעת סכנין, רכס יוטבת, בקעת בית נטופה, רכס תורען, בקעת תורען, רכס הרי נצרת.

גליל תחתון מזרחי – בסיור אחר.

גבעות אלונים- שפרעם - הצומח הטבעי שכיסה את האזור היה בעיקר עצי אלון תבור, ומכאן שם האיזור. גם חלק מהיישובים נקראים ע"ש אלונים: אלוני אבא, קבוץ אלונים. חלק מהאלונים שהיו כאן עד מלחמת העולם הראשונה – נכרתו לצורך הקמת ותפעול רכבת העמק, להסקת קטרי הקיטור. תחנת הרכבת המרכזית באזור הייתה בתל שמאם (היום - כפר יהושע).

בארץ יש 5 מיני אלונים:

אלון מצוי (הנפוץ, שכולם מכירים) - עץ ירוק עד.

אלון התבור, אלון תולע - עומדים בשלכת בחורף, ומלבלבים שוב באביב.

אלון שסוע, אלון חרמוני - שני אלה נמצאים רק במרומי החרמון, מותאמים לגובה ולקור.

כשמסתכלים מתחנת הדלק של אלונים מערבה-רואים מן צורת קשת של יער אלוני התבור על הגבעות:

משמאל עמק יזרעאל, ובאמצע הגבעה של בית שערים. זו הגבעה הראשונה הקרובה לעמק יזרעאל, וזה גם חלק מהחשיבות של המקום. רואים גם את רכס הכרמל שבנוי מ-3 חלקים: קמר של הר אמיר, קער של רמת מנשה, קמר של הר הכרמל.

הקירטון – סלע אטיס למים שבו אין חלחול לבטן האדמה אל האקוויפר. לכן בכל האזור יש שפע של מעינות קטנים ונקודתיים. זרימה של נגר עילי, על פני השטח. לדוגמה – נחל ציפורי שזורמים בו מים כל השנה. דוגמא שניה - מעין עם בית מעין שאפשר לטבול בו – מצד צפון של כביש 75, למרגלות הגבעה, מתחת לקבוץ אלונים.

לבית שערים יש שתי כניסות: אחת מול מושב שדה יעקב (כביש 722) ואחת מקרית טבעון (כביש 75). ניכנס באחת ונצא בשנייה.

הגעה לבית שערים – מכביש 70 (ואדי מלח) פונים אחרי יקנעם ימינה בצומת התשבי לכביש 722. אחרי 4 ק"מ יש כניסה אחת שמאלה לגן הלאומי בית שערים. לכניסה השנייה - אנחנו המשכנו בכביש 722 עד צומת השומרים, שמאלה לכביש 75, וברמזור הבא שמאלה לתוך קרית טבעון, לשכונה קריית עמל. בכיכר פונים לרחוב יזרעאל, הרחוב הראשי בשכונה, לפי השלט לבית שערים. הירידה צרה ומסוכנת, לאורך הואדי שמוביל אל בית שערים. יש כאן כמה מסלולי הליכה נחמדים שאפשר איתם להגיע לגן הלאומי. קריית עמל – אחת משכונות הפועלים שהוקמו כאן בתקופת המנדט הבריטי, לאנשים שעבדו במפרץ חיפה. השכונות קיבלו שמות של עבודה: קריית חרושת, קריית עמל וכדו'. כיום הן שכונות של המועצה המקומית קריית טבעון. זה אחד היישובים המובילים בארץ מבחינת איכות חיים. מפרידים אשפה בין יבש ורטוב, וכולי. מרחוק רואים את מנזר המוחרקה על הכרמל, שם לפי המסורת נלחם אליהו בנביאי הבעל – מלכים א', יח.

גן אלכסנדר זייד

כיכר בקרית עמל, בקצה רח' יזרעאל - סיפור אלכסנדר זייד (הארגונים: בר גיורא, השומר) **הרקע:** בתחילת המאה ה-20 מוקמת הקרן הקיימת, ובין שאר הדברים שהיא מופקדת עליהם זה גיוס כספים ברחבי העולם היהודי, כדי לרכוש קרקעות בארץ ישראל, עבור העם היהודי, לצורכי עלייה והתיישבות. הבעייה שבין קניית הקרקע לעלייה ולהתיישבות עליה יש פער של זמן ארוך - עד שמגבשים גרעין או קבוצה, עד שהם עושים הכשרה, ועד שמחליטים מי עולה ליישב ולאן עולים.

אלה היו שתי פעולות שונות: קק"ל דאגה לגייס כסף ולקנות קרקעות, ובתהליך נפרד התארגנו קבוצות במקומות שונים, להכשרה לעלייה להתיישבות. היה צורך לתאם בין הקבוצות לבין הקרקעות. נציגי קק"ל או

הסוכנות היו באים לקבוצות ומציעים להם משבצת קרקע כלשהי. אז היה מתקיים דיון בקבוצה אם לעלות לשם או לא. היו מצבים ששתי קבוצות ישבו בהכשרה זו ליד זו, למשל ליד נתניה. משם אחת מהם עלתה להתיישב בנגב- בגברעם או בנירעם, ואחת עלתה לגליל העליון- לדן או דפנה, כי אלה המשבצות שהיו מוכנות לעלייה באותו זמן.

במקום הזה רכשה קק"ל 4 גושי קרקעות: אחד-שייך איבריך (ולא שייך אברק-כדברי השיר), שני- חרתייה, ע"ש החרתים = אריסים (כיום- קבוץ שער העמקים), שלישי-קוסקוס, רביעי- ערדסקוס (כיום חלק מקרית טבעון).

כאמור - יש פער זמן בין הרכישה לבין פעולת ההתיישבות על אותו שטח. פער זה יוצר בעיה משפטית קשה. לפי החוקים העותומניים (שחלקם אומצו גם ע"י המנדט וגם ע"י מדינת ישראל) – אם רכשת קרקע ובמשך 3 שנים לא ביצעת שום פעולה אקטיבית בקרקע הזו – אתה מאבד חלק מזכויות הקניין שלך בקרקע. מצד שני – אם מישהו נכנס לקרקע שאינה שלו, ועושה בה פעולות אקטיביות – הוא זוכה בחלק מזכויות הקניין בקרקע, למרות שהוא לא הבעלים שלה. הרעיון הבסיסי של הלווח – השלטון העותומני רצה מיסים. אם קנית אדמה – תשלם מיסים על מה שאתה מייצר איתה. אם לא עשית כלום בשטח, ומישהו אחר עשה – יש לו זכות חלקית בשטח. לכן – אם הקק"ל קנתה שטח ולא בנתה שום יישוב, ויש שבת בדואי שעולה לשם לרעות עם העדר שלו – השבת מקבל זכויות קניין בקרקע, מבחינה משפטית.

לכן הקק"ל דאגה להקים מין חוות בודדים על כל שטח שנקנה. זה נקרא אז "שומר השדות והיערות", שהיה מקים אוהל או פחון, ומסתובב בשטח עם הסוס שלו. זה היה מספיק בתור "פעולות בקרקע", כדי לשמור על הזכות על השטח, כי לפעמים לקח 20-30 שנה עד שהקימו שם יישוב קבע. זה היה האינטרס והמדיניות של הקק"ל באותה תקופה.

בר גיורא: ב-1904, בעקבות הפרעות והפוגרומים ברוסיה, מתחילה העלייה השנייה. בתוכה גם מגיעה לארץ חבורה צעירה, ובמוצאי שמחת תורה תרס"ח (אוקטובר 1907), מתאספת ברחוב סלמה 4 ביפו, בצריף של יצחק בן צבי, ומחליטים שם להקים מסדר סודי בשם "**בר גיורא**" שייקח את גורלו בידי וגם יפעיל נשק במידת הצורך. הארגון נקרא על שם אחד ממפקדי ירושלים במרד הגדול (שמעון בר גיורא), כי הם רואים עצמם כהמשך ישיר לאירועי החורבן בשנת 70 לספירה. אז נקבע המשפט הידוע: "בפעם הראשונה אחרי 2000 שנה..." הסיסמה של המסדר הסודי: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום". אחד מהאנשים בחבורה זו הוא אלכסנדר זייד, עולה ממשפחה סובוטניקית.

השומר: ב-1909 הקימו אנשי בר גיורא את ארגון "**השומר**". מטרתו לעסוק בשמירה והתיישבות. לכן הם עוברים ושומרים במושבות וביישובים, עם הסוסים שלהם. הם דוברי ערבית, לבושים עם גלביות, עם חגורות כדורים על החזה, אך גם חולמים על הקמת יישובים.

ב-1916 הם מקימים בגליל העליון את קבוץ "כפר בר גיורא". אחד ממנהיגי הקבוצה היה ישראל גלעדי, וכשהוא נפטר בשנת 1918, משנים את שם הקבוץ ל"כפר גלעדי". זה היה היישוב הראשון של "השומר", והמרכז של ארגון השומר. לכן עד היום נמצא שם מוזיאון "בית השומר". (מושב בר גיורא בהרי ירושלים הוקם בשנות ה-50, ולא קשור לארגון, מלבד השם עצמו).

אלכסנדר זייד ישב בכפר גלעדי, אך הוא היה מאוד נון קונפורמיסט, ולא הסתדר עם הקבוץ, עם האסיפה שמחליטה מה צריך לעשות, מתי לאכול וכולי. הוא עשה מה שהוא רוצה, ובקבוץ לא אהבו זאת. לבסוף הוא עזב את הקבוץ ב-1923. אך הוא היה אחד הגיבורים של התקופה, אחוז באתוס הלאומי הזה של הקמת יישובים, בחור שיוזע ערבית, יודע לרכב על סוס ולירות בנשק, וזה התאים לקק"ל, שחיפשה שומרים לשטחים שלה. ב-1926 הגיע אלכסנדר זייד לגבעה הזו – שייך איבריך, והתיישב כאן עם משפחתו בחוות בודדים. בהתחלה באוהל, אח"כ בפחון, ואח"כ בבית אבן שקיים עד היום. בשנים הראשונות הם היו לבד בשטח, ברדיוס של כ-7 ק"מ. מסביב כבר החלו לקום יישובים עבריים – נהלל (1921), בית שערים (1927), כפר חסידים ועוד.

הספר של אליעזר שמאלי – "אנשי בראשית" מתאר בפרוט את קורות משפחת זייד. אמנם ספר שנכתב לילדים, אך זה ספר מרתק ומעניין.

הערבים המקומיים באזור עשו כל דבר אפשרי כדי לזרוק אותם מכאן. בפרעות ב-1929, שרפו להם את הבית, הרגו ושחטו להם את עדר הכבשים, שרפו להם את השדות וגן הירק שלהם. מבחינתם – השומר הבודד הזה מנע מהם לעלות עם העדרים על השטח ולקבל זכויות על הקרקע.

יש אמירה בעולם היהודי: "עם הנצח לא מפחד מדרך ארוכה". לעומת זה, בדורות האחרונים רוצים הכל ועכשיו- שלום עכשיו, משיח עכשיו וכי'.

1936- פרץ המרד הערבי הגדול. נקרא גם פרעות תרצ"ו-תרצ"ט. זו היתה פעילות של הערבים נגד השלטון הבריטי, בעיקר נגד מחנות צבא ותחנות משטרה, אך בין השאר פגעו גם ביהודים. היהודים החליטו ליצור תגובה ציונית הולמת, שהיא להקים עוד יישובים. כך הוחלט על פרויקט "חומה ומגדל" – בו הוקמו 53 יישובים בתוך 3 שנים, החל מ-9 בדצמבר 1936 (היישוב הראשון היה תל עמל - ניר דוד, בעמק חרוד. למרות שכפר ח'טים הוקם יומיים קודם והם רואים את עצמם ראשונים, בעצם הוחלט על הקמתו 3 שנים קודם, בלי קשר לחומה ומגדל). אחד היישובים שהוקם במסגרת זו היה קבוץ אלונים. המחנה הזמני שלהם היה מאחורי הגבעה הזו, והם נעזרו מאוד באלכסנדר זייד, שהיה ותיק באזור. הוא הוזמן גם לאספות חברים שלהם, להתייעצויות ולפגישות. אלכסנדר זייד היה שייך לקבוצת אנשים שראתה אידיאליזציה בחזרה לארץ, בחזרה לימי התנ"ך, בעיסוק בעדרי צאן, כמו האבות, משה רבנו, ודוד המלך. אז הוקם גם ארגון "**הרועה**". גם המוסיקה של התקופה הייתה בעיקר שירי רועים למיניהם. גם הבוהמינים של תל אביב – יושבים בקפה כסית, מחברים שירי רועים, ומידי פעם באים לסופשבוע לחווה של אלכסנדר זייד שסימלה את האקזוטיקה של המזרח.

רצח זייד: ב-11 ביולי 1938 התקיימה אספה באלונים, בה היו צריכים להחליט מה לעשות בתקציב שהתקבל מהסוכנות היהודית: לקנות עדר צאן או לקנות טרקטור. זו היתה החלטה עקרונית שמשמעותה היתה לאיזה כיוון כלכלי הם הולכים: להיות עובדי אדמה או רועי צאן. אלכסנדר זייד רצה לשכנע אותם לקנות עדר צאן,

וסיכם איתם שהוא יבוא לאסיפה להציג את דעתו. הוא יצא בערב מביתו על הסוסה, וכשהוא עבר כאן – ארב לו בדואי בשם קאסם טבאש, משבט טבאש, ירה בו בגב, ואלכסנדר נפל מהסוסה. באלונים חיכו לו, אך הוא לא הגיע לאספה, והסוסה חזרה לבדה הביתה. בשני הצדדים הבינו שקרה משהו, יצאו לאורך השביל בין שייך איבריך לקבוץ אלונים, ומצאו אותו מתבוסס בדמו. בן 56 היה במוותו.

הרצח הזה עורר הדים גדולים בארץ. הוא נחשב גיבור התקופה, שעשה את כל הדברים הנכונים, ונהרג רק בגלל שהוא יהודי. ערכו לו לוויה ממלכתית רבת משתתפים עם כל מנהיגי היישוב היהודי, והוא נקבר כאן, במקום שהפך לבית הקברות של "אגודת השומרים".

1920 – הוקם ארגון ההגנה, מוסד לאומי שקיבל על עצמו את המשימות הלאומיות, ואימץ את רוב העקרונות של ארגון השומר. הבעיה היתה מי אלה שיבצעו את השמירה בפועל עם רובים על הסוסים. לארגון השומר כבר לא היתה אז בעצם זכות קיום, והם הפכו ל"אגודת השומרים" – מעין חברה שמירה על ביישובים ובשדות. חלק מהשומרים נפלו על משמרתם, ונקברו בבית הקברות הזה, ששונה מבית הקברות של ארגון "השומר" – בכפר גלעדי יש גם קברם, וגם קיר-מצבה, שעליו רשומים שמות חברי ארגון השומר שלא נקברו שם. חלק מהשמות על הקיר – קבורים כאן בשייך איבריך.

מציאת הרוצח: הנהגת היישוב החליטה שהרצח לא יכול לעבור בשתיקה, ופעלה למצוא את הרוצח. שלחו מסתערבים ליישובים הבדואים בסביבה, ויהודים שעבדו במשטרה הבריטית באזור ניסו לחקור את הנושא. לקאסם טבאש היה תחביב – להרוג יהודים. על כל יהודי שהרג הוא תקע מסמר בקת הרובה, ורץ לספר לחבריה. המידע התגלגל, ובדצמבר 1941 הגיעו בפלמ"ח למסקנה שהם יודעים בוודאות מי הרוצח. בינואר 1942 נשלחת חוליה של 4 חברי פלמ"ח למאהל של שבט טבאש. נכנסו לאוהל של קאסם ושאלו אותו: אתה קאסם טבאש? והוא ענה: ידעתי שיום אחד תגיעו אלי. הם לקחו אותו לואדי הסמוך, עורכים לו משפט שדה, וירו בו. העדויות של חוליה הפלמ"ח נרשמו ותועדו בפרוט בחוברת "שלח ומגן" של משרד הבטחון.

1949, בסוף מלחמת העצמאות, נחתמו הסכמים של ישראל עם המדינות השכנות. ביניהן גם לבנון, שהגבול איתה התבסס על הגבול שנקבע בין אנגליה לצרפת – הסכם סייקס פיקו מ-1916, באמצע מלחמת העולם השנייה. זה הסכם שנקבע במשרד באירופה, שם לקחו טוש עבה ושרטטו מפה, בלי להיות פיזית בטוח שהיה אז בשליטת העותומנים. כשהגיעו לשטח בסוף מלחמת העולם הראשונה, הבינו שאי אפשר ליישם את הגבול בדיוק לפי ההסכם, ולכן היו שורה של הסכמים מתקנים: המנדט הבריטי, הסכם פולה – ניוקומב ועוד, שבהם נקבע הגבול הסופי. אחת הבעיות היתה שהגבול חצה שבט בדואי, ערב אל ערמשה, ברמת אדמית. ב-1949, במו"מ בין ישראל ללבנון, הבינו שצריך להחליט באיזה צד של הגבול ישב השבט. אחד מחברי המשלחת הישראלית היה הבן של אלכסנדר זייד. מולו ישב השייך הבדואי, שידע מי היה אביו, ובזכות זה הסכים לחתום איתו על ההסכם.

אלכסנדר פן כתב את השיר המפורסם: אדמה אדמתי, עם מלים מלאות משמעות (לחן – מרדכי זעירא):

אֲדָמָה-אֲדָמָתִי, רְחוּמָה עַד-מוֹתִי, רִיחַ רַב חֲרִבּוֹנִיךָ הֲרִתִּים, רִיחַ רַב הֲרִתִּים.
אֲרִשְׁתִּיךָ לִי גֶדֶם שְׂאֵדָם וְגֶדֶם עַל גְּבֻעוֹת שִׁיחֵי אֲבִירִיךָ וְחֲרִתִּיךָ!
הַמְּחֹל בְּגִלְיָם יַעֲגַל עֵגוּלִים. אוֹרִי, שְׂמֶשׁ, לְעַד בְּחֲרִתִּיךָ אוֹרִי, שְׂמֶשׁ, בְּחֲרִתִּיךָ!
בְּיוֹמֵי וָלַיְלִי לִי יְהוּד עֲמָלִי עַל גְּבֻעוֹת שִׁיחֵי אֲבִירִיךָ וְחֲרִתִּיךָ!
כָּאֵן צְמִירוֹת הַזֵּיתִים מְזֻמְרוֹת: זֶה בֵּיתִי, אֶבֶן-אֶבֶן תִּלְחַשׁ: הַכְּרִתִּיהוּ, תִּלְחַשׁ: הַכְּרִתִּיהוּ.
הֲרֵה, הוֹרֵה שְׂלִי, יְבוּלֵי מִבְּשִׁילִים עַל גְּבֻעוֹת שִׁיחֵי אֲבִירִיךָ וְחֲרִתִּיךָ!
בְּשִׁבְעָה לוֹ הִטָּה אֶת שְׁבוּיָה לִי עֵתָה. זֶה הִלֵּב אֶת נְדָרוֹ לֹא יִרְתִּיעַ, זֶה הִלֵּב לֹא יִרְתִּיעַ.
כִּי צָנְנִי חֲרוֹת הָאֲדָם הַפְּשׁוּט עַל גְּבֻעוֹת שִׁיחֵי אֲבִירִיךָ וְחֲרִתִּיךָ!

במקום הרצח יש ככר ובו הוצבו שני סלעים – אחד מסמל את מקום המארב של הרוצח, ואחד את מקום נפילתו של אלכסנדר זייד. ממול נמצא בית הקברות של אגודת השומרים, ובו גם קבור אלכסנדר זייד.

בית שערים – האתר הארכיאולוגי

האתר כולל שני חלקים: היישוב היהודי מימי בית שני ואזור בית הקברות.

הסבר ליד "בית הכנסת":

היישוב היהודי הענק והחשוב של בית שערים מימי בית שני בנוי בשטח של 100 דונם על גבעה מוארכת. רוב האתרים המוכרים לנו הם 20-25 דונם. זו הגבעה הראשונה הסמוכה לעמק יזרעאל. בעת העתיקה הבינו שלא כדאי לבזבז אדמה חקלאית על בניית בתים. לכן רוב האתרים העתיקים וגם הכפרים הערביים – לא יושבים בבקעה עצמה, על שטח חקלאי, אלא בהתחלת השיפולים, המדרונות, על האזור הסלעי של ההר, על גבול הבקעה. בית שערים שימשה כמקום של אסמי התבואה של עמק יזרעאל, העמק הכי פורה בארץ. לפי שמו – האל בעצמו משתתף כאן בזריעה.

מקור השם בית שערים – לא על שם השערים שלה, אלא כביטוי של שגשוג ופריחה חקלאית. זה מושג שמשמל שקיבלת יבול גבוה פי כמה ממה שזרעת (גם שכונת מאה שערים, נקראת כך כי היא הוקמה בשבוע של פרשת תולדות, בה מצוין שיצחק זרע, וקצר הרבה יבול: "ויזרע יצחק בארץ ההוא, וימצא בשנה ההוא מאה שערים; ויברכהו, וינהו." (בראשית, כו, יב). גם המושג שער חליפין מקורו במושג זה. המקום מוזכר בספר "מלחמות היהודים ברומאים" של יוסף בן מתתיהו. הוא היה מפקד המרד בגליל, וכשרצה לצייד את חייליו באספקה, הם יצאו מסימונייה (תל שימרון) וערכו פשיטה על האסמים של המלכה ברניקי בבית שערים. גם זה מראה את עושרו וחשיבותו של המקום הזה.

המלכה ברניקי הייתה בתו של המלך אגריפס הראשון ממשפחת הורדוס ואחותו של אגריפס השני. היא היתה מאוד יפה, והתחתנה עם אדם מאוד מאוד עשיר, אך הוא מת. אז היא התחתנה עם בעל שני, עוד יותר עשיר מהראשון, וגם הוא מת. אז היא נשארה מאוד יפה, מאוד מאוד עשירה, אבל אלמנה שחורה, כי אף אחד לא רצה להתחתן איתה. היא בילתה את רוב ימיה בטבריה, בארמון של אחיה, אגריפס השני, שהיה המושל בצפון מטעם הרומאים. שם היא מבלה ומתפנקת בחיים טובים. (הר ברניקי בטבריה נקרא כך ע"י ארכיאולוגים ע"ש ברניקי אחרת, אשתו של הורדוס אנטיפס, שעבורה נבנה, על פי יוספוס פלאוויוס, ארמון על הר ליד טבריה שעד היום לא נמצא לו זכר).

יום אחד, בשנת 67 לספירה, בזמן המצור על גמלא, טיטוס יצא ל"אפטור" מגמלא. הוא הגיע לארמון של דידו אגריפס בטבריה, פגש את ברניקי, שם בה את עיניו, התאהב בה, והיא הפכה לפילגשו. מאותו יום היא לא זזה ממנו – לא ביום ולא בלילה. הוא הבטיח לה שכשהוא יסיים את המשימה שלו ביהודה – הוא יקח אותה איתו לרומא, היא תשב לצידו במרכבה בתהלוכת הניצחון, והוא יבנה לה ארמון, יתחתן אתה, והיא תהפוך להיות קיסרית רומא. ואכן, אחרי שהוא מחריב את ירושלים ובית המקדש, הוא קיים חלק מהבטחותיו, לקח אותה לרומא לתהלוכת הניצחון, ובנה לה ארמון שם. אך עקב ביקורת רבה של חברים שלו ושל אחרים על הזוגיות הזו, הוא אמר לה להישאר בארמון שבנה לה ברומא, והיא נשארה שם לחכות לו. ברניקי היתה אחת הדמויות הסימבוליות, הכי עשירות, והיו לה נכסים רבים, נכסים אישיים שלה, וביניהם גם אסמים בבית שערים.

במרד הגדול (70-66) נפגעו גם חלק מהישובים בגליל, אך לא בצורה רצינית, והחיים היהודיים בגליל המשיכו. יוסף בן מתתיהו מספר על 215 כפרים יהודיים בגליל. מתוכם בקושי 5 השתתפו באופן פעיל במרד (יודפת, ערבה ועוד), ורק הם נפגעו ונהרסו. כבר בדור יבנה, אחרי חורבן הבית, ידוע על בית מדרש גדול בבית שערים. כאן ישב רבי יוחנן בן נורי, אחד מהחכמים בתקופה זו. ברחבי הגליל, לפחות במשך 200 שנים אחרי החורבן, ממשיכים להקפיד על דיני טומאה וטהרה, כולל שימוש באפר פרה אדומה. יש עדויות מהתלמוד הירושלמי, שבבית שערים היתה אחת הצנצנות של מי חטאת – עם אפר של פרה אדומה (אחת המצוות החשובות מהתורה).

לאחר מרד בר כוכבא (132-135), עם חורבנה של יהודה, מרכז הכובד היישובי עובר לגליל, ובמסגרת זו גם הסנהדרין עוברת לגליל. בגליל היו לסנהדרין 5 תחנות. בתלמוד בבלי, מסכת ראש השנה, דף ל"א: "עשר גלויות גלתה סנהדרין-מגמרא מלשכת הגזית לחנות ומחנות לירושלים ומירושלים ליבנה ומיבנה לאושא ומאושא ליבנה ומיבנה לאושא ומאושא לשפרעם ומשפרעם לבית שערים ומבית שערים לצפורי ומצפורי לטבריא וטבריא עמוקה מכולן..."

יהודה הנשיא: לרבי עקיבא, שנהרג במרד בר כוכבא (בשנת 136), היו 5 תלמידים חכמים: יהודה בר אילאי, שמעון בר יוחאי, יוסי בר חלפתא, מאיר בעל הנס, אלעזר בן שמוע. ר' יהודה הנשיא היה תלמיד של כולם. סביב שנת 180 לספירה, רבי יהודה הנשיא, שנולד בשפרעם, עבר לבית שערים, מתיישב וגר כאן, ומבלה כאן חלק נכבד מימיו. ב-17 השנים האחרונות לחייו הוא עבר לצפורי, ונפטר שם ב-ט"ו כסלו שנת 224. הוא ביקש בצוואתו שביאו אותו לקבורה בבית שערים, כאן היתה כבר אחוזת קבר משפחתית. אביו נקבר כאן, ובלשון התלמוד: "רבי מוטל בצפורי ומקום מוכן לו בבית שערים". הביאו אותו בלוויה ממלכתית רבת משתתפים מצפורי לקבורה בבית שערים. היישוב נמצא על הרכס, על הגבעה, ומערות הקבורה, שהיו בית הקברות הקטן של היישוב בית שערים, נמצאות במורד הואדי.

הקבורה בבית שערים: בעקבות תהליכים שונים שקורים בעם ישראל בתקופה זו, יותר ויותר אנשים רצו לבוא ולהיקבר בארץ ישראל, גם כאלה שלא חיו בארץ. המקום הראשון והטבעי שכל יהודי רצה להיקבר בו הוא הר הזיתים בירושלים. אבל במאה ה-3 לספירה יהודים לא יכלו להגיע לירושלים. נבנתה שם העיר איליה קפיטולינה, עיר רומאית פאגאנית, ויצא צו מפורש של הרומאים שאסורה כניסת יהודים לירושלים ולסביבתה הקרובה. לכן – יהודי שרצה להיקבר במקום חשוב, העדיף את בית שערים, להיקבר ליד ר' יהודה הנשיא, חותם המשנה. משנת 230 לספירה – בית שערים הופכת להיות בית הקברות של העם היהודי, במקום הר הזיתים. יהודים מכל רחבי העולם מובאים לקבורה כאן – מביירות, צור, מדמשק, מגבל, מאנטיוכיה, מתימן. בית שערים הפך לאתר מאוד מרכזי לכל העם היהודי. בית הקברות המשיך לתפקד עד שנת 351 לספירה, ואז בית שערים נמחקה מעל האדמה באירוע קטסטרופלי ודרמטי – מרד גאלוס. תושביה נטבחו, הבתים נהרסו, והיישוב נשרף. בית שערים נעלמה לתהום הנשייה, ואף אחד לא ידע על קיומה ומקומה – עד המאה ה-20. סברה אחרת – שהיישוב נהרס ברעידת האדמה הגדולה של שנת 363.

גילוי המקום: כשאלכסנדר זייד התיישב על הגבעה הזו, הוא לא ידע שהוא התיישב בבית שערים. הוא ידע רק את השם הערבי-שייח איבריך. באחד הימים, כשאלכסנדר זייד הסתובב בשטח, הוא זיהה את מערות הקבורה שהיו כאן. המערות זוהו כבר בסקר ארכיאולוגי בריטי שנערך בשנות ה-70 של המאה ה-19. חלקן היו פתוחות, והוא נכנס פנימה, וראה שם סרקופגים. הוא שלח מכתב למחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים ומספר להם על הדברים המעניינים שגילה. ב-1931 הגיע לכאן הארכיאולוג בנימין מייזנר (לימים-מזר, סבא של אילת מזר, דוד של עמיחי מזר) עם נחמן אביגד, והחליטו לערוך כאן חפירה ארכיאולוגית. ב-1936 התקיימה החפירה הראשונה, וכבר בעונה הראשונה נמצאה כתובת קבורה: "זה הקבר של יוסטוס איש בית שערים", וזו הוכחה לשם המקום. המיקום המשוער של בית שערים היה ידוע לפי תיאורי יוסף בן מתתיהו, ולכן גם נקרא כך המושב בית שערים, שהוקם ב-1927, 7 ק"מ מזרחה מכאן (היום ליד רמת ישי), כי לא ידעו את המיקום המדויק של היישוב העתיק. חפירות נוספות נערכו בשנים 1936-1940, והתחדשו אחרי קום המדינה. חפירה אחרונה היתה ב-1959. סה"כ היו 11 עונות חפירה, בהן נחשפו חלק ממערות הקבורה, חלק קטן מהיישוב, והאזור של בית הקברות הוכרז כגן לאומי.

בית הכנסת וביתו של ר' יהודה הנשיא - בית הכנסת נמצא מעבר לשרידים שרואים, והיה מתחת לדשא של משפחת זייד, ליד הבית שלהם, שעומד עד היום. בית הכנסת נחפר בשנות ה-30, נחקר, וכוסה בחזרה בחול. למשפחת זייד אין ענין להפוך אותו לאתר תיירות. הכניסה אליו היתה מהצד השני, מדרום, דרך שתי שורות עמודים, עם גרם מדרגות ענק שמוביל אל הכניסה לבית הכנסת. בדשא של משפ' זייד אפשר לראות שרידי עמודים מבצבצים. מבנה בית הכנסת הזה מתוארך לסוף מאה 2 או תחילת מאה 3 לספירה. זה אחד מבתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל. בתי כנסת היו כבר בימי בית שני, במקביל לפעילות בית המקדש (יש כיום 8 מבנים שמזוהים כבתי כנסת מהתקופה הזאת: גמלא, מצדה, הרודיון, יריחו, קרית ספר, מודיעין, חורבת עתרי, מגדל). יש הרבה גרסאות לכניסות לבתי כנסת. בחלק מהקדומים יותר, בגליל, הכניסה היתה מדרום. נכנסים פנימה, מסתובבים ב-180 מעלות ופונים לכיוון ירושלים. השימוש בארון קודש החל בבתי הכנסת בתקופה מאוחרת יותר.

בית ר' יהודה הנשיא - המבנה הגדול שרואים כאן- זה קומפלקס ענק, של כמה חדרים, עם סימני פאר ועושר, עמודים וכותרות, עם מקווה בתוכו, בפינה היה גם בית שימוש. לידו, בכניסה מצפון יש שרידי אורווה, כלומר

לבעל המקום היו גם סוסים. מי גר כאן ומה זה היה? במקורות שמספרים על ר' יהודה הנשיא – כתוב שנער האורוות שלו היה יותר עשיר ממלך פרס. זה ביטוי סימבולי לעושר. חותנו של ר' יהודה הנשיא היה ר' פנחס בן יאיר, שגר בלוד. הוא בא לבקר את יהודה הנשיא, ובכניסה לבית הוא ראה אורוות עם פרידות לבנות, ואמר שלא מוכן להיכנס לבית, כי כאן שוכן מלאך המוות... זה מוכיח שהיתה אורוות בכניסה לבית. בתלמוד מספרים גם שרבי יהודה הנשיא סבל מבעיות מעיים קשות, וכשהיה הולך לשירותים היה משמיע קולות לא נעימים, כי התפתל מכאבים. לכן שמו את השירותים שלו בחדר הסמוך לאורוות כדי שקולות הסוסים יסוו את הרעשים שהוא השמיע. בתלמוד מסופר גם שבית הכנסת שלו היה בקיר הסמוך לביתו. אם מצרפים את כל התיאורים והמקורות – אפשר להניח ולשער בסבירות גבוהה, שהמבנה הזה הוא בעצם ביתו של רבי יהודה הנשיא. המבנה כאן מתאים לתקופתו, וכנראה בו הוא פעל. בדרך כלל בית כנסת שימש לא רק לתפילה, אלא גם למקום לימוד, התכנסות, הרצאות וכו'. יתכן שכאן התבצעה חלק מהפעילות של חתימת המשנה. אמנם היא נחתמה בציפורי, בשנת 200. אך יהודה הנשיא עבר לציפורי בשנת 207, כלומר בשנת 200 הוא גר ופעל בבית שערים. רוב הפעילות סביב חתימת המשנה היתה לכן עוד בהיותו בבית שערים. כאן היה הבית שלו, בית המדרש שלו, ובית הכנסת שלו. לא נחפרו עוד הרבה בתים אחרים בישוב, אבל לפי כל הממצאים והמקורות – זו השערה סבירה ביותר.

שריזים נוספים: שער העיר ובית בד:

בתקופת המשנה והתלמוד – ישובי המרחב הכפרי מתחלקים לשתי קבוצות: כפרים וערים. **כפר** – אוסף של כמה בתים ומשפחות בודדות, בלי בית כנסת ובלי מוסדות קהילה. **עיר או עיירה** – ישוב במרחב הכפרי, שיש בו ארגון חברתי וקהילתי. בדרך כלל זה היה ישוב פרוז, בלי חומה. לפי התלמוד הבבלי, מסכת סנהדרין, דף י"ז, עמוד ב': ... עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה: בית דין מכין ועונשין וקופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה ובית הכנסת ובית המרחץ ובית הכסא רופא ואומן ולבלר (וטבח) ומלמד תינוקות...

מטרופוליס – עיר מרכזית גדולה, כמו המושג עיר כיום.

שער העיר – כאן אין שער ענק כמו שערי ירושלים. לא היתה חומה, אך הבתים הקיצוניים של היישוב נבנו אחד צמוד לשני, וכך נוצר קיר חיצוני ששימש מן חומת מגן. בקיר הרצוף הזה השאירו פתח, רווח אחד, ששימש כניסה ויציאה מהעיר, וזה השער. אז לא נלחמו נגד צבאות אלא רק נגד גנבים, שודדים. הבטחון הכללי היה בידי הלגיונות הרומאיים, ולהם היו מחנות צבא מסודרים.

בית בד שנמצא כאן – צמוד לשער העיר. במקורות היהודיים יש הלכות מפורשות בנושא אקולוגיה: אסור לזהם את האויר והמים, צריך להרחיק מפגעי עשן וריח, וכדו'. אחד הדברים שצריך להרחיק ממקום מגורים היה בית בד, כי הוא מפגע אקולוגי. מייצר רעש, ריח, פסולת הגפת. בתלמוד מדובר על זה שמרחיקים אותו מבתי המגורים. כאן רואים שבנו את בית הבד ממש בקצה העיר, ליד השער, כי לא רצו להוציא אותו לגמרי מחוץ לעיר משיקולי הגנה ושמירה. רואים כאן את מתקן הסחיטה, בורג, ממל וכולי.

תצפית מהחלק המערבי של הישוב העתיק, מגבעת שייך איבריך:

ממל-רכס הכרמל ובראשו המורקה-מבנה לכן בולט, מימינו – עוספיה (דלית אל כרמל מאחור, לא נראית. ניסו לאחד את שני הכפרים לעיר אחת, אך זה לא הצליח, והם התפצלו מחדש). מתחתינו – נחל קישון, שמנקז את עמק יזרעאל. הישוב על הגבעה – קיבוץ שער העמקים. לידנו – קרית עמל שהיא כאמור חלק מקרית טבעון.

כפר תקווה – הוקם בשנות ה-80, עבור אנשים בוגרים עם מוגבלות מנטלית, פיגור קל. הוקמה קהילה תומכת, כמו כפר נוער, במקום לאשפז אנשים כאלה. עם מערכת שלמה של עובדים סוציאליים, בתי מלאכה קטנים לתעסוקה, חלקם נוסעים לחיפה לעבוד. חלקם התחתנו ומגדלים ילדים. אחת האטרקציות שם הוא יקב טוליפ, וכדאי לבקר במקום. המימון בעיקר מתורמים, כמו סטף ורטהיימר (שבנו נמצא כאן).

הסנהדרין ההנהגה העליונה, היחידה והאחידה של כל העם היהודי. תחילתו בימי בית שני, והמשיך כמסוד הנהגה עליון במשך מאות שנים. תפקידי הסנהדרין:

תפקיד ראשון – מקום לימוד, האוניברסיטה התיאולוגית העליונה של העם היהודי, עשרות ומאות ספסלים ללימוד והרצאות. בימי בית שני עיקר הלימוד היה בע"פ. המרצים/ה"רבנים" היו מגוונים, וכל אחד היה מלמד קצת אחרת. הלימוד היה לשם עשייה, לשם קיום המצוות. לכן אי אפשר להשאיר הלכות לוויכוח אקדמי, כשכל אחד אומר משהו אחר. בסופו של דבר היה צריך לפסוק הלכה. פסיקת ההלכה נעשתה מתוך הלימוד והדיון המשותף הזה, מתוך סיעור המוחות.

תפקיד שני – קביעת לוח השנה. עד שנת 358 לא היה לוח שנה קבוע. אז הלל השני העלה על הכתב את הלוח העברי. עד אז – כל חודש צריכים לבוא עדים שראו את מולד הלבנה, הסנהדרין קיבלה את העדות, והכריזה שהיום הוא ראש חודש. לפי זה חגגו את כל החגים. גם עיבור השנה היה נתון להחלטתם (בגלל ההפרש של 11 יום בין לוח השמש ולוח הירח, צריך להתאים אותם פעם בכמה שנים, כי כל החגים הם חקלאיים, וצריכים להתאים לעונות השנה, לא כמו אצל המוסלמים). הם הודיעו בכל סוף שנה אם השנה היא מעוברת, ומוסיפים חודש אדר ב'. כדי שכולם יחגגו את פסח באותו יום.

תפקיד שלישי – בית המשפט העליון של העם היהודי. זה התפקיד הכי פחות חשוב. פסקו בעניינים לאומיים (מי יהיה המלך, מתי יוצאים למלחמה וכו'), או בידיני נפשות.

העברת הודעות של הסנהדרין בזמן שבית המקדש היה קיים: לפי המשנה – מסכת ראש השנה פרק ב' משנה ג'-ד': כיצד משיאין משואות: מביאין כלונסות של ארז ארוכים וקנים ועצי שמן ונעורת של פשתן, וכורכן במשיחה; ועולה לראש ההר, ומצית בהן את האור, ומוליד, ומביא ומעלה ומוריד--עד שהוא רואה את חברו שהוא עושה כן בראש ההר השני, וכן בראש ההר השלישי. ומניין היו משיאין משואות: מהר המשחה לסרטבה, ומסרטבה לאגריפנה, ומאגריפנה לחוורן, ומחוורן לבית בלתי; ומבית בלתי לא זוו, אלא מוליד ומביא ומעלה ומוריד, עד שהוא רואה את כל הגולה לפניו כמדורת האש.

בשלב מסוים, כשהשומרונים בשומרון הפריעו לקשר המשואות, החלו לשלוח שליחים. הבעיה ששלחו לא הגיע לכל מקום באותו יום. אז המציאו את המושג "יום טוב שני של גלויות".

כמה חברים היו בסנהדרין? היו מאות חברים. כיום בבית המשפט העליון יש 14 שופטים, אבל בכל דיון יושבים 3 או 5, 7, 9 או 11, תלוי בסוג הדיון. בסוף הפסיקה נחשבת של בית המשפט העליון, ולא חשוב כמה שופטים ישבו בדיון. גם בסנהדרין היה כך: לטקסי לוח השנה, כדי להכריז שזה ראש חודש – היה צריך 3 חברי סנהדרין, וזו נחשבה החלטה של הסנהדרין. הפורום המשפטי הגדול ביותר, לעניינים לאומיים רחבים, מנה 71 חברים. בירושלים, בזמן החשמונאים, זה היה הפורום הגדול ביותר שישב. כל פעם שמישהו היה חסר, מישהו אחר היה מחליף אותו.

כדי לקבל חבר חדש לסנהדרין היה צריך הסכמה כללית וגורפת, פה אחד, של כל חברי הסנהדרין הנוכחיים. היו בתוכם מפלגות שונות, והיה קשה מאוד לקבל הסכמה כללית כזו. זה אומר שאלה שהצליחו להתקבל היו באמת ראויים לכך. הטענות שהסנהדרין חדלה להתקיים עם חורבן בית שני אינן נכונות. היא לא חדלה, המשיכה לפעול כמעט עד שנת 400, אלא שצורת הפעולה שלה השתנתה.

לימוד התורה - עד חורבן הבית, לימוד תורה מסודר היה ממורכז, אליטיסטי ועלה כסף. רק בירושלים היו לומדים תורה.

סיפורו של הלל הזקן שהיה עני וחוטב עצים. כל יום מכר את העצים שחטב, חצי מהסכום היה נותן לאשתו, לכלכלת הבית, וחצי נתן לשומר בית המדרש כדי שיכניס אותו. פעם אחת, בחורף, לא הספיק לחטוב מספיק עצים ולא נשאר לו כסף לשומר. לא נתנו לו להיכנס, ולכן עלה על הגג ושם אוזנו על הארובה כדי לשמוע את לימוד התורה. היה קר וירד שלג, והוא קפא על הגג, עד ששמו לב ששיש מישהו על הגג, והורידו אותו... נושא לימוד התורה השתנה סביב חורבן הבית. רבי יהושע בן גמלא, שהיה הכהן הגדול האחרון בבית שני, פסק תקנה: חוק חינוך חובה מגיל 5 ומעלה. כל ילד וילדה מגיל 5 היו חייבים ללכת ללמוד. כולם התחילו ללמוד, אך לא כולם היו ממשיכים, אלא בהתאם לכישורים והיכולת האישית ובהתאם למצב הכלכלי בבית (אם צריך לעבוד כדי לפרנס). בתלמוד מסופר שעל כל 100 ילדים שהתחילו ללמוד – רק עשרה המשיכו בלימודיהם בהגיעם לגיל 10, ורק אחד המשיך בלימודיו כשהגיע לגיל 15. בנות למדו כמה שהתאפשר להן, אך המציאות היתה שרובן נשלפו ממערכת החינוך די מוקדם, כדי לסייע בעבודות הבית. היו גם בודדות שהגיעו לרמה גבוהה של לימוד.

בעולם הלימוד בירושלים, ואפילו קצת אח"כ, בדור יבנה – החכמים כולם לימדו ולמדו ביחד, במקום מרוכז אחד. כולם גרו באזור, והיו באים ללמוד כל בוקר. עם התקנה החדשה, היה צריך בית מדרש בכל ישוב ובכל עיר. היה צריך עשרות מלמדים, מערכת חינוך שלמה עם רבנים אזוריים שיפקחו על הלימודים. בדור אושה, סביב מרד בר כוכבא, הרבנים התפזרו וישבו כל אחד במקום אחר, אחד באושה, אחד בציפורי, אחד בטבריה וכו'. הקהילה מימנה את החינוך ואת שכר המורים. זה היה חלק ממיסי הקהילה. היה צורך לקבוע תכנית לימודים מסודרת, כדי שכולם ילמדו את אותם לימודי ליבה. למשל, בפרקי אבות נאמר: בן 5 לתורה, בן 13 למצוות, בן 15 לגמרא... התהליך הזה עזר לעם היהודי לשמור על עצמו ולהמשיך להתקיים לאורך הדורות. במקום להסתמך על דמות או על מקום כלשהו, מסתמכים על ספר, שאפשר לקחת ממקום למקום. מכאן נוצר הכינוי "עם הספר".

נשיא הסנהדרין: חל שינוי דרמטי בתפקיד: כשכולם ישבו במקום אחד, לראש הסנהדרין לא היתה חשיבות גדולה. הוא היה יושב ראש הישיבה, עם הפטיש ביד, ולפעמים הטיל וטו על החלטה כלשהי. בתקופת הזוגות בסנהדרין הם היו חכמים גדולים, אך לא היו מנהיגים גדולים, ללא חשיבות פוליטית (שמעיה ואבטליון, הלל ושמאי). כשהלימוד התפזר לכל הארץ, חברי הסנהדרין היו צריכים להתכנס מדי פעם, וזה היה קורה בבית של נשיא הסנהדרין. ראש הסנהדרין היה קובע את תאריך הישיבה, היה קובע את מי לזמן לישיבה (לא תמיד את כולם), קובע את סדר היום בישיבה. בעצם - כך היה קובע בדרך כלל גם את התוצאה הסופית ואת ההחלטה שהתקבלה. במאה ה-2 חלה עלייה משמעותית במעמדו של הנשיא, לעומת המאה ה-2 לפני הספירה. בכל פעם שהנשיא עבר דירה למקום אחר – גם מרכז הלימוד והתכנסות הסנהדרין עבר איתו. יהודה הנשיא היה האיש הנכון, בזמן הנכון, שישב בראש הסנהדרין.

בשנת 192 נרצח הקיסר הרומי קומודוס, האחרון בשושלת האנטונינית. אחריו החלה מלחמת ירושה, מלחמת אזרחים. בסוף היו שני מועמדים לתפקיד: ספטימוס סוורוס (המושל באסיה הקטנה) ופסקיניוס ניגר (המושל של א"י והמזוה"ת, סודני שחור שהפך למקור הביטוי ניגר). כל אחד ניסה לגייס לטובתו לובי של התושבים. בארץ – השומרונים והפגאנים תמכו בניגר, והיהודים תמכו בסוורוס. זו הפעם הראשונה והאחרונה שהיהודים תמכו בצד הנכון... סוורוס הפך לקיסר והחל את השושלת הסוורית. הוא התנקס בכל מי שהתנגד לו, וליהודים נתן תגמול ויצר איתם מערכת אישית קרובה. הדרך לעשות זאת היתה דרך ר' יהודה הנשיא, מנהיג המערכת הדתית של היהודים. בעיני הרומאים הוא הפך להיות ראש העם היהודי, מיני מלך, עם חוקים ותקנות מיוחדים עבורו. המנהיג הדתי הפך גם למנהיג פוליטי. סוורוס אפילו תרם כסף להקמת בית כנסת, בחורבת קציון, ליד מערת עלמה, בגליל העליון המזרחי (נמצאה שם כתובת על כך).

אולם הסנהדרין (הבזיליקה) - מבנה מונומנטלי גדול ומרשים, אבני גזית מסותתות, מבנה בזיליקה עם טורי עמודים. זה מבנה של התכנסות, אך לפי הכיוון והצורה הוא לא יכול להיות בית כנסת. מתוארך לרבע האחרון של המאה ה-2 לספירה. לכן ההשערה היא שזה היה מקום הכינוס של הסנהדרין בימי יהודה הנשיא. בתלמוד כתוב שזה היה באכסדרה של בית שערים. באכסדרה=מבנה של עמודים. בתלמוד מסופר על מחלוקת בין החכמים: האם באכסדרה של בית שערים היו 6 עמודים או 8 עמודים, האם סופרים גם את העמודים שבחוץ או לא.

כשחשפו את המבנה כאן מצאו שני חללים צמודים. בחלל הגדול שני טורים של 6 עמודים כ"א, ובשני שני טורים של 2 עמודים כ"א. זה מתאים לסיפור המחלוקת ההיא, ומחזק את הזיהוי של המקום, כאולם הסנהדרין. יש כאן התאמה מאוד גבוהה בין המקורות הכתובים לבין הממצא הארכיאולוגי. **הבנייה הרומאית** מאופיינת באבני גזית מסותתות, עם סיתות שוליים, והחלק המרכזי הוא זיז מוחלק. הראשון שהשתמש בזה בארץ היה הורדוס, אך במקור זה סגנון רומי, וכך נבנו מבני ציבור בכל התקופה הרומית, עד המאה הרביעית, ולא נכון לקרוא לזה בנייה הרודיאנית. למשל – מערת המכפלה-מבנה רומי

מהמאה ה-2 לספירה, ובכלל לא קשור להורדוס. יש רשימה מפורטת של כל מפעלי הבנייה של הורדוס, ובית שערים לא ברשימה.

פסל אלכסנדר זייד

תצפית לנוף, גב לפסל, משמאל לימין: עמק זרעאל, רמת ישי, רכסי הגליל התחתון המרכזי עם מגדל העמק, מרחוק גבעת המורה, באופק גם הגלבוע, רכס הכרמל על 3 חלקיו, המוחרקה, מתחתינו מושב שדה יעקב, כפר יהושע, נחל קישון עם גשרון קטן במקום הנמוך ביותר על הכביש.

קבר שייך איבריך – מבנה עם שתי כיפות, ולידו מעין קטן. יש ספור מהמאה ה-19, על מוסלמי רציני ומאמין אך עני מאוד. כל יום היה יוצא לעבודתו, ומתפלל 5 תפילות. לפני כל תפילה רוחץ ידיים ורגליים. כדי לא לבזבז זמן עבודה, היה מביא אתו איבריך=כד קטן מחרס עם זרבובית. היה מביא אתו מלא במים, ולפני כל תפילה היה רוחץ בעזרתו, מתפלל, וחוזר לעבודה. יום אחד הגיע בעל הבית וראה שהעובד מפסיק לעבודה, הולך הצידה ומתחיל להתרחץ... בעל הבית התעצבן עליו שהוא מבזבז לו זמן, נתן בעיטה באיבריך, וזה נשבר והתרסק, והמים התפזרו מסביב. ברגע שנתן בעיטה – הוא קפא במקום וקיבל שיתוק. הוא קרא למוסלמי וביקש שיתפלל לאללה כדי שיסיר מעליו את השיתוק. המוסלמי התפלל, ואכן השיתוק הוסר. מאז הוא נתן לו להתפלל באופן חפשי, ואללה בעצמו התערב וסייע למוסלמי: במקום שהתפזרו המים – התחיל לנבוע מעין, כדי שיוכל להתרחץ בו, ולא יצטרך לסחוב איבריך עם מים. האיש הזה קיבל את הכינוי שייך איבריך וכשנפטר הוא נקבר כאן במבנה הזה. המקום הפך להיות מקום מרכזי למוסלמים עד 1948. אז המקום הפך נטוש מלא בסברים וקוצים. באירועי אוקטובר 2000 – מאבק לאומני בגליל, וחלק מהתוצאות – שייך ראאד סלאח יזם ניקוי וארגון של כמה מקומות מוסלמיים וזה ביניהם. ניקו, צבעו, הוסיפו פרוכת, חשמל. כל יום ששי מגיע אוטובוס של התנועה האיסלמית להתפלל כאן.

במאה ה-18 עבר כאן נוסע יהודי, עמד על הגבעה הזו, והחליט שלפי השם – שייך איבריך – הקבר הזה הוא של ברק בן אבינועם, כי זה מתאים לאזור שמתואר בספר שופטים.

בניית הפסל: לאחר רציחת אלכסנדר זייד ב-1938 – אשתו ציפורה פנתה לחבריו וביקשה לבנות פסל לזכרו. פנו לאמן דוד פולוס שבנה את הפסל ב-1941. אמנם זה פסל שלא מתאים לתרבות ישראלית אלא יותר למזרח אירופה, הסובייטית, כמו הרבה פסלים בכיכרות. בהתחלה היה עשוי מגבס, אח"כ הפכו אותו לברונזה. ליד הבית של משפ' זייד נמצא הבית של משפ' יפה. משפ' זייד לא רצו לגור לבד, ולכן הזמינו את אחד הענפים של משפ' יפה מנהלל לגור לידם. ב-1941 כשהקימו את הפסל של אלכסנדר זייד, הפסל היה כבד, והיה צורך לייצב אותו במקום. הפועלים שעבדו בהקמה נכנסו לחצר של משפ' יפה ולקחו 4 קרשים לייצוב הפסל. בגלל זה היה ריב בין שתי המשפחות, ריב שנמשך עד היום.

הפסל עמד על מקומו עד שמחת תורה תשס"ח, 2008, ופתאום שמעו השכנים רעש נפילה חזקה, וראו שהפסל נעלם. הגיעו אנשים שחתכו את הרגליים והפילו אותו וגנבו אותו. בעיתון כתבו שאלה היו גנבי מתכות, כדי לא לשלחב יצרים, אך האמת היא שזה היה ארוע לאומני לגמרי: הם היו פעילים מהתנועה האיסלמית, שלא הסכימו לכך שהסמל היהודי הלאומי יהיה יותר גבוה מהסמל שלהם (הקבר). מטרתם לא היתה לגנוב אותו אלא להוריד אותו מגובהו. חברי המשפחה הצליחו להחזיר את הפסל למקומו, ובנו את הגדר מסביבו. זה היה אחד האירועים שהתחילו את תנועת "השומר החדש". ציטוט מהאתר שלהם:

ארגון השומר החדש הוקם בשנת 2007 ע"י קבוצת פעילים אוהבי הארץ במטרה לסייע לחקלאים, לבוקרים ולכלל אזרחי המדינה בשמירה, עבודה חקלאית והחזקת השטחים הפתוחים בנגב ובגליל מתוך תפיסת ערכות הדדית ואחריות משותפת. הארגון ממשיך את דרכה של תנועת 'השומר' שקמה בתחילת המאה ה-20, ותפקידו יצירת שינוי תודעתי ואסטרטגי בחברה הישראלית, חיזוק הקשר שנחלש לאדמה ולקרקע בישראל, והעצמת חשיבות החזקת הקרקעות בשטחים הפתוחים בגליל ובנגב תוך חיזוק הרעיון הציוני.

המלצת: שביד חדש, מסומן בכחול – מהשומר העברי הראשון עד האסטרונאוט העברי הראשון. מתחיל מתצפית לזכר נכד של בגין, נווט שנהרג בתאונת מטוס, מצד ימין של המוחרקה, יורד לואדי, לכפר יהושע, רמת דוד, נהלל עד תל שימרון – מקום קבורתו של אילן רמון.

הגן הלאומי בית שערים

מנהגי הקבורה היהודית - בעולם הכללי ההתייחסות לגופות המתים היתה שונה לפי המקום והתקופות השונות: יש ששרפו אותם, זרקו לים, הניחו אותם על ראש עץ וכיו"ב. לעומת זאת, העולם היהודי, לאורך כל ההיסטוריה, קובר את מתיו. כבר אברהם אבינו קנה את מערת המכפלה כדי לקבור את שרה אשתו. אבל היו ארבע שיטות קבורה שונות שהתפתחו לאורך ההיסטוריה:

שיטת קבורה 1 - בעת העתיקה - בימי בית ראשון, המנהג היה: מצאו מזקף סלע, חצבו מערה והפכו אותה למערת קבורה משפחתית. בתוכה היו 3 דרגשי סלע בצורת האות ח. הניחו עליהם את 3 המתים הראשונים. כשנפטר הרביעי – לקחו מגרפה, אספו את כל העצמות לתוך בור בתחתית המערה (יש שמכנים אותו

"מאספה"). מכאן הביטוי: "נאסף אל אבותיו". במערה ליד ירושלים מצאו בבור אחד עצמות של יותר מ-60 נפטרים. בעולם הקבורה יש הכי הרבה קשר בין המעשה לאמונה של הקוברים. תפיסת העולם היהודית בימי בית ראשון: תחיית המתים תהיה קולקטיבית. כולם יקומו יחד, אין צורך לדאוג לכל אחד מהנפטרים בנפרד. כמו בחזון העצמות היבשות, ספר יחזקאל לו, א-י:

א היתה עלי, יד-הנה, ויוצאני ברוח הנה, ויניחני בתוך הבקעה; והיא, מלאה עצמות. ב והעבירני עליהם, סביב סביב; והנה רבות מאד על-פני הבקעה, והנה יבשות מאד. ג ויאמר אלי--בן-אדם, התחיינה העצמות האלה; ויאמר, אֲדַנִּי יהוה אֱתָה יָדְעָה. ד ויאמר אלי, הנבא על-העצמות האלה; ואמרתי אליהם--העצמות היבשות, שָׁמְעוּ דְבַר-יְהוָה. ה כֹּה אָמַר אֲדַנִּי יְהוָה, לְעַצְמוֹת הָאֵלֶּה: הֲנָה אֲנִי מְבִיא בָכֶם, רֹחַ--וְחַיִּיתֶם. ו וְנָתַתִּי עֲלֵיכֶם גִּידִים וְהַעֲלֵתִי עֲלֵיכֶם בָּשָׂר, וְקָרַמְתִּי עֲלֵיכֶם עוֹר, וְנָתַתִּי בָכֶם רֹחַ, וְחַיִּיתֶם; וַיֵּדְעוּתָם, כִּי-אֲנִי יְהוָה. ז וְנָבֵאתִי, כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִי; וַיְהִי-קוֹל כְּהַנְבֵּאתִי, וְהָנְה-רֶעַשׁ, וַתִּקְרְבוּ עֲצָמוֹת, עֶצֶם אֶל-עֶצְמוֹ. ח וְרָאִיתִי וְהָנְה-עֲלֵיהֶם גִּידִים, וּבָשָׂר עֲלֵהֶם, וַיִּקְרְבוּ עֲלֵיהֶם עוֹר, מִלְּמַעַלָּה; וְרוּחַ, אִין בָּהֶם. ט וַיֹּאמֶר אֵלַי, הַנְבֵּאתִי אֶל-הָרוּחַ; הַנְבֵּאתִי בְּ-אֶדְם וְאָמַרְתִּי אֶל-הָרוּחַ (ס) כֹּה-אָמַר אֲדַנִּי יְהוָה, מֵאִפְעַר רֹחוֹת בְּאֵי הָרוּחַ, וּפְחִי בְּהַרוּגִים הָאֵלֶּה, וַיְחִי. י וְהַנְבֵּאתִי, כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִי; וַתְּבֹאוּ בָהֶם הָרוּחַ וַיְחִי, וַיַּעֲמְדוּ עַל-רַגְלֵיהֶם--חִיל, גָּדוֹל מְאֹד-מְאֹד. יא וַיֹּאמֶר, אֵלַי, בְּ-אֶדְם, הַעֲצָמוֹת הָאֵלֶּה כָּל-בֵּית יִשְׂרָאֵל הָמָּה; הֲנָה אֲמַרְתִּים, בְּבִשׁוֹ עֲצָמוֹתֵינוּ וְאָבְדָה תְּקוּנָתֵנוּ--וְנִגְוַרְנוּ לָנוּ. יב לָכוּ הַנְבֵּאתִי וְאָמַרְתִּי אֵלֵיהֶם, כֹּה-אָמַר אֲדַנִּי יְהוָה, הֲנָה אֲנִי פֹתַח אֶת-קַבְרוֹתֵיכֶם וְהַעֲלֵתִי אֶתְכֶם מִקַּבְרוֹתֵיכֶם,

עמי; והבאתי אתכם, אל-אדמת ישראל. יג וידעתם, כי-אני יהוה: בפתחי את-קברותיכם, ובהעלותי אתכם מקברותיכם--עמי. יד ונתתי ריחי בכם וחייתם, והנחתי אתכם על-אדמתכם; וידעתם כי-אני יהוה, דברתי ועשיתי--נאם-יהוה.

שיטת קבורה 2 - בימי בית שני, מהחשמונאים והלאה – תפיסת העולם היהודית השתנתה, ועברה לסוגיות שבר ועונש, תחיית מתים אישית. כל אדם שהולך לעולמו עומד למשפט על מעשיו, ולכן צריך לקבור כל אחד בנפרד. הפתרון היה מערות קבורה משפחתיות, אך חצבו כוכים בהם הכניסו את הגופה, וסגרו בגולל קטן, ומשאירים את הגופה שם למשך שנה. אז באים ומלקטים את העצמות לתוך ארון קטן שנקרא גלוסקמה. הרעיון הוא שהאדם הגיע לבית דין של מעלה, וכל אחד נשפט על מעשיו. חלק הגיעו לן עדן וחלק לגיהנום, אבל גם הרשע המרושע ביותר דינו להיות בגיהנום 12 חדשים בלבד. ליקוט העצמות אחרי שנה – היה יום של שמחה למשפחה, כי ביום הזה האדם סיים את עונשו בגיהנום, ועובר לן עדן. זו הסיבה לשנת האבל בעולם היהודי. זו הסיבה שאומרים קדיש בשנה הראשונה – לעילוי נשמתו של הנפטר – לעזור לו לעבור את התקופה הקשה של השנה, ולהעלות אותו מהגיהנום לן עדן. אחרי שנה, כל ישראל יש להם חלק בעולם הבא, לפי דרגות ומדרגות, שורות ראשונות או אחרונות.

אדם באבל שאומר קדיש בשנה הראשונה – אומר קדיש רק 11 חודש. אם אומרים קדיש 12 חדשים שלמים – זה סימן שהנפטר היה רשע גמור וצריך למלא את כל העונש. ולכן מקצרים את תקופת הקדיש לפחות משנה, כדי שלא יהיה מסר שהאדם היה רשע.

בשיטה זו של בית שני- היו שני שלבים, ופעולת הקבורה מסתימת רק בתום השנה. אחרי מרד בר כוכבא ועזיבת אזור יהודה – היה חשש שאם משאירים את המת בתוך המערה, לא בטוח שיהיה מי שיאסוף את העצמות בתום השנה, והמשמעות היא שהוא לא נקבר, כי הפעולה בעצם לא הסתיימה.

שיטת קבורה 3 – שלב יחיד: קוברים את האדם ביום פטירתו בתוך סרקופג – ארון קבורה שעשוי מכל חומר שהוא: עץ, חרס, אבן וכו', הסרקופג מונח בתוך מערה, וזה מקום הקבורה הסופי.

אחרי המרד הגדול, ובעיקר אחרי מרד בר כוכבא, נוצר מצב היסטורי חדש, של הגליה, שבו יהודים חיים בחוץ לארץ שלא מרצונם החפשי. זה גרם לשני דברים: החכמים הדגישו את חשיבות הארץ, ואמרו שכל מי שקבור בארץ ישראל – כאילו קבור תחת המזבח. יש חשיבות לקבורה בארץ, ואנשים, שחיו כל חייהם בחו"ל, רצו וביקשו להיקבר בארץ. בסוף מאה שנייה התחיל תהליך שיותר ויותר יהודים רצו להיקבר בארץ. מכיון שלא יכלו להיקבר בהר הזיתים – ביקשו להיקבר בבית שערים, ליד ר' יהודה הנשיא. מי שלא הצליח להיקבר בארץ, נקבר בחו"ל, אבל אז מתעוררת הבעיה שתחיית המתים תהיה רק בארץ ולכן המת הנקבר בחו"ל לא ישתתף בה. אז התחיל הרעיון של גלגול מחילות: הגופה תתגלגל בתוך האדמה עד שתגיע לארץ.

במאה השלישית עברו הרבה יהודים לבלב, וגילו שיש שם בעיה קלה: יש שם רק חול, ואי אפשר לחצוב מערות קבורה, וחוף מזה – אם המת יהיה סגור בארון אבן – הוא לא יוכל לצאת ולהתגלגל לארץ. אז נוצרה **שיטת קבורה 4** - עטיפת הגופה בתכריכים וקבורתה באדמה, קבורת שדה פשוטה. באלף השנים האחרונות – קבעו הלכה עם שני דברים: בארץ קוברים בלי ארון, ובחו"ל קוברים בארון, כי זו קבורה "זמנית" עד שיעבירו אותו לארץ, וכן מוסיפים לארון שקית של עפר מהארץ, כך שהוא כאילו קבור באדמת הארץ.

שיטות הקבורה השונות היו התפתחויות לפי תקופות, וזה עוזר לארכיאולוגים כאינדיקציה לזיהוי התקופה של הקבורה, כשמוצאים שרידים מסוימים. אמנם השיטות היו לפי תקופות, אך לא תמיד כולם נהגו לפי השיטה, והיו חריגות פה ושם. יש מקומות שבימי בית ראשון קבורו קבורת שדה, והיו בימי בית שני קבורות סופיות – כמו המונומנטים הגדולים של נחל קדרון (יד אבשלום וכו').

קבורת חללי צה"ל – הרב גורן קבע פסיקה הלכתית שקוברים בארץ בארון, בגלל שלעיתים יש רק שרידי גופה. שריפת גופות – אסורה לחלוטין לפי ההלכה היהודית.

בבית הקברות בבית שערים, במאה השלישית, קבורו בעיקר בסרקופגים, וזה מה שרואים כאן. יש כאן עשרות מערות קבורה, בגדלים שונים, בחלקן יש עשרות קברים באותה מערה. לכל מערה יש מספר סידורי שהארכיאולוגים נתנו, ולחלק יש כינוי או שם מיוחד (מערת הלולבים, מערת המנורות, מערת ראש בית הכנסת הצידוני, וכו'). המשותף לכל הקברים כאן – שהם של יהודים עשירים, בעלי ממון, ממקומות שונים בארץ ובחו"ל. יש כאן עירוב של לשונות ותרבויות, והמון כתובות.

שלוש מערות גדולות פתוחות לקהל בשטח הגן הלאומי: מערת המוזיאון, מערת הארונות, ומערת ר' יהודה הנשיא... יש עוד 4 מערות נוספות מחוץ לשטח הגן, שפתוחות כעת לקהל, אך רק בשבתות ובלווי מדרוך מקומי: (מערות מספר 1,2,4,11) מערת המנורות, מערת הלוחם...

מערת המוזיאון (לא נכנסנו) – בתוכה יש סרקופגים מסוגים שונים. היו לא רק מאבן, אלא גם מעץ, חרס, עופרת וכו'. ארונות האבן השתמרו הכי טוב, ולכן הם הנפוצים והמוכרים ביותר. במערה יש גוש ענק של זכוכית גולמית שהתגלה באתר והוכנס למערה זו. מהזכוכית ייצרו כאן בקבוקי בושם, והתגלתה כמות עצומה של בקבוקים כאלה. כדי להוביל גופות נפטרים ממרחקים מחו"ל, נוצר ריח לא נעים. לשם כך בנו ארגזי עץ ובתוכם שפכו הרבה בקבוקי בושם. זה מסמל את השינוי בענפי הכלכלה של הישוב. בהתחלה היו בבית שערים בעיקר חקלאים, אבל כשהמקום הפך לבית הקברות המרכזי של העם היהודי, התושבים הבינו שכדאי יותר להיות קברנים, ויצרני בקבוקי בושם, כי זו עבודה שאף פעם לא נגמרת, והלקוח אף פעם לא מתלונן...

סיפור על יהודי שהיה יושב כל הזמן בפתח בית הקברות של צפת. שאלו אותו: מה אתה עושה? ענה: אני עובד. מה העבודה שלך? ענה: אני יושב ומסתכל, ומחכה שהמשיח יבוא, וכשיבוא אני צריך להודיע לכולם. שאלו אותו? ואיך המשכורת? ענה: המשכורת לא משהו, אבל זו עבודה לכל החיים...

סיפור על שני ילדים שגנבו שק אגוזים, ורצו לחלק אותו ביניהם. לא רצו שיראו אותם, אז הלכו בלילה לבית הקברות עם השק. כשהגיעו, פחד האחד: אולי בכל זאת מישוהו יבוא ויראה אותנו. אמר השני: ניקח שני אגוזים ונשים ליד השער. אם מישוהו יבוא ויפתח את השער, הוא יפגע באגוזים, וכך נשמע שמישהו בא. וכך עשו, השאירו שני אגוזים ליד השער, נכנסו לבית הקברות, התיישבו בין המצבות והחלו בחלוקה: אחד לי, אחד לך, אחד לך. שומר בית הקברות שמע רעש, וכשהקשיב שמע קול אומר: אחד לי, אחד לך... הוא נבהל ורץ אחוזי בהלה לכוומר וסיפר לו: השדים נמוצאים עכשיו בבית הקברות ומחלקים ביניהם את נשמות המתים... הכומר סירב להאמין, והשומר אמר לו: בוא אתי לשם ותשמע. הלכו שניהם לבית הקברות, עמדו

ליד השער והקשיבו לקול: אחד לי ואחד לך... גם הכומר נבהל, והחל להגיד תפילות ולחשים. פתאום שמעו קול אחד: תגיד, נשאר שם עוד משהו? וקול שני ענה לו: לא נשאר כלום. אז אמר הראשון: טוב, אז עכשיו בוא נלך לאסוף את השניים שליד השער...

מערת הארונות – זו הייתה מערה ציבורית גדולה, עם חצר גדולה בכניסה, ששימשה להתכנסות והספדים. החזית של המערה נראית כמו מבנה מונומנטלי, מקדש או דומה לזה: פתח גדול מרכזי, שני פתחים קטנים בצדדים, קשתות מפוארות. בעצם העתיקו את המראה של הבתים הפרטיים גם לכאן. בבתים היו דלתות עץ עם חפוי מתכת, עם מסמרים מיוחדים שחיברו את המתכת לעץ. בסתיו פתחו המערות – העתיקו את צורת הדלתות עם הצירים, גם את ראשי המסמרים סיתתו באבן, וגם מין מכוש קטן להקשה על הדלת... במערה זו נתגלו 135 ארונות, ובחלקם נקבר יותר מאדם אחד. כלומר – במערה אחת היו מאות נקברים. היא אחת מתוך עשרות מערות שנמצאו כאן, והיא פתוחה לביקורים בצורה מסודרת.

כתובות בתוך המערה – סרקופג עם כתובת בעברית: "כאן הן מונחות אטיו בת רבי גמליאל ונחמיה שמתה בתולה בת 22 שנה, ואטיון בתו של רבי יהודה, בנו של ר' גמליאל, שמתה בת תשע שנים וששה חדשים, עמידתן עם הצדיקים." כתובת זו מרתקת כי היא מלמדת על התרבות של אותה תקופה. קודם כל – בתוך הסרקופג קברו שתי בנות דוד יחד. בתלמוד יש שורה שלמה של דיונים: כמה מותר לשים בארון אחד, ואת מי מותר לשים עם מי בתוך סרקופג. למשל – אשה נשואה היא בחזקת בעלה ומשפחתו, והם מחליטים עם מי לקבור אותה. השמות של הבנות יווניים, ושמות דור ההורים הם שמות עבריים. אפשר לעשות מחקר שלם על כל הכתובות וללמוד על המנהגים והחברה היהודית של אותם ימים. זה שצינו שהיתה בתולה – זה מושג משפטי של מישהי שאיננה נשואה. המושג רווקה הוא מודרני. הסטטוסים לנשים היו: בתולה, נשואה, גרושה, אלמנה.

במערה סרקופגים עם ציורים שונים – ארון האריות, ארון הצייד, ארון אלות הנצחון-הניקות. בחלק – המכסה בנוי בצורת ארבע קרנות המזבח, שזה מתאים לאמירה של חז"ל: "כל הקבור בארץ ישראל – כאילו קבור תחת קרנות המזבח". יש כאלה שנצבעו באדום, וראים שרידי צבע. יש אנשים שהיו מספיק עשירים כדי לממן ארון בחדר נפרד.

יש ארון עם קישוטים של נשר(עוט), שור, אריה. זה מתאים לאמנות היהודית - בספר יחזקאל א' יש תיאור של מרכבה עם כסא הכבוד של אלוהים. יש לה ארבע פאות ועליהם 4 דמויות: נשר, שור, אריה, ואדם. בהמשך אומצו 4 דמויות אלה ע"י הנצרות כארבעת האטרביוטס, שמייצגים את 4 השליחים.

יחזקאל א', י: ודמויות פניהם, פני אדם, ופני אריה אֶל-הַיָּמִין לְאַרְבַּעַתָּם, ופני-שור מֵהַשְּׂמֹאל לְאַרְבַּעַתָּם; ופני-נָשֶׁר, לְאַרְבַּעַתָּם.

סמל המנורה הגדול ליד אחד הקברים – מוכיח שזו הייתה מערה יהודית לחלוטין. המנורה הפכה לסמל יהודי חשוב עם חורבן בית שני. גם טיטוס בחר להציג את המנורה שנלקחה כשלל על שער הנצחון ברומא. המנורה עם השמן והאור – מבטאת את עולם הרוח היהודי, עולם הקיום היהודי, וזה נכנס לאמנות היהודית בצורה מאוד סמלית בכל הדורות מאז, ברצפות פסיפס, בבתי כנסת, בבתי קברות, ועד ימינו, ולכן נבחרה לשמש גם כסמל מדינת ישראל. המנורה כאן נמרחת בחומר הגנה מיוחד, כדי לשמור ולהגן מנגיעות ידיים של המבקרים.

בעולם הקדום - המוות לא נחשב לסוף הדרך, אלא מעבר לפאזת חיים אחרת. בתרבות היוונית והרומית – מי שעוזב את עולם החיים יורד אל ממלכת השאול, להאדס אל השאול. כדי להגיע לשם בביטחה הוא צריך לעבור את נהר הסטיקס שעל מעברו שומר כלב עם 3 ראשים, שנקרא קרברוס. יש שייט בשם חארו, עם ספינה, וצריך לשלם לו כסף כדי לעבור את הנהר. גם אצלנו – בית העלמין נקרא "בית החיים". גם עמדת השומר בבית הקברות נקראת "פינת חיי"...

כל הארונות נשדדו בסוף התקופה הביזנטית, כשהישוב כבר לא היה קיים. שודדי הקברים חשבו בתפיסה הרומית, שכל אחד כאן נקבר עם רכוש, לפחות עם מטבע זהב אחד כדי לשלם ולעבור את נהר הסטיקס... היתה מסורת רומית לשים מטבעות בחורי העיניים, או לשים מטבע מתחת ללשון (מכאן המושג – מטבע לשון). הסרקופגים היו מאוד מפוארים מבחוץ, אך לאכזבתם של השודדים, לא היו כאן מטבעות, ובכל זאת המשיכו ושרבו ושדדו את כל הסרקופגים. בכלום רואים חורים שפרצו השודדים.

מערת קבר ר' יהודה הנשיא - מותו של ר' יהודה הנשיא: ט"ו כסלו, שנת 224 לספירה – ר' יהודה הנשיא חולה וגוסס בביתו בציפורי, בייסורים קשים. החכמים בחצר ביתו מתפללים בלי הפסקה ואומרים תהילים כדי שלא ימות. הם אמרו שמי שיבוא ויאמר שהרבי מת, הם יהרגו אותו. אולי התפילה הצליחה לעזור ולהחזיק אותו חי. שפחתו של ר' יהודה הנשיא ראתה את ייסוריו, עלתה על הגג, לקחה כד של חרס וזרקה אותו לכיוון החכמים. בגלל קול הנפץ הם הפסיקו לרגע להתפלל, ובאותו רגע פרחה נשמתו של ר' יהודה הנשיא. החכמים הבינו שזה מה שקרה. תפסו את אחד מהם, ר' אליעזר הקפר, ושלחו אותו פנימה לראות מה קרה. הוא נכנס וראה שהרבי מת. הוא יצא החוצה ושאלו אותו והוא גמגם, פחד להגיד את האמת. בסוף אמר להם: "נלחמו אראלים ומצוקים, אחזו אראלים ומצוקים, נצחו אראלים את המצוקים, ונשבה ארון הברית". אראלים=מלאכים, כוחות הנפש, ומצוקים=סלעים, הגוף הגשמי. כלומר - היתה מלחמה בין הגוף לנשמה, ולבסוף הנשמה פרחה. שאלו אותו: הרבי מת? ענה להם: אתם אמרתם...

לקחו את גופתו של ר' יהודה הנשיא, העבירו אותה על פני 18 בתי הכנסת בציפורי, בכל אחד נשאו הספד, הזמן מתארך, והיה יום ששי. במסע הלוויה הלכו ברגל מציפורי לבית שערים. בתלמוד מספרים שנעשה נס, תלתה חמה במרום, עד שסיימו לקבור את הנשיא, כל אחד מהמשתתפים חזר הביתה, סיים את ההכנות לשבת, ואז השמש שקעה. כל זה כדי שאף אחד לא יחלל שבת. יש 4 אירועים כאלה לאורך ההיסטוריה היהודית, שהשמש עמדה בשמיים, בדרך נס, כולם ביום ששי, כדי למנוע חילול שבת. כמו בספור על היושע בן נון – "שמש בגבעון דום..."

זיהוי הקבר - איך יודעים איפה נמצא קבר ר' יהודה הנשיא? הוא כתב צוואה והיא נמצאת בתלמוד. יש בה 3 סעיפים קשורים לענייננו:

"**תהא ארוני נקובה בארץ**" – ביקש להיקבר באדמה כמו אדם פשוט, בלי סרקופג או מונומנטים. בחפירות שעשו כאן – בחדר הפנימי של המערה הזו יש שני משכבי קבורה החצובים באדמה, וזה המקום היחיד מכל עשרות המערות, של קבורה באדמה.

ר' יהודה הנשיא הכין רשימה של היורשים שלו, ובה שלושה שמות: שמעון, גמליאל (שני בניו) וחנין (חנינא) – גדול החכמים (בתקופה). ואכן – במערה נמצאו שלוש כתובות על קירות המערה, עם שלושת השמות האלה בדיוק.

הנשיא אמר – "אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהם הם זיכרונם". כלומר – לצדיקים אמיתיים לא צריך מונומנטים, כי הזיכרון האמתי הוא המורשת שלהם, הדברים שלימדו נשאר אחריהם. מה שביקש היה: "העמידו ישיבה על קברי לאחר 30 יום". ואכן – בדיוק מעל המערה רואים שורות שורות של ספסלי אבן. זה נראה מקום כינוס ולימוד.

מכיוון שכל שלושת הסעיפים התאימו למערה זו – הגיעו למסקנה שזוהי מערת הקבורה של ר' יהודה הנשיא. בימי הביניים התפתחה המסורת של עלייה לקברי צדיקים, אך אז אף אחד לא ידע את מקום קבורתו של הנשיא, כי המקום ננטש ונעלם מבמת ההיסטוריה. לכן בית שערים לא נמצאת על מפת קברי הצדיקים המקובלת.

כניסה למערה – המערה נעולה וצריך לבקש מפתח במשרד בכניסה. דלת הכניסה למערה עדיין סבה על צירה כמו לפני 1800 שנים. כאן אין ערימות של סרקופגים, אלא רק שני משכבי קבורה פשוטים באדמה. גדר האבן מסביב לקבר – נוספה בימינו, רק לצורך הביקורים.

בתוך המערה נמצאו עצמות גבר ואישה בשני הקברים האלה, וכנראה היו של הנשיא ואשתו. העצמות כנראה נזרקו לפח... הכתובות שנמצאו עם שמות היורשים – בשתי שורות, בעברית ויוונית, כל כתובת על קיר אחר. לידם הוכנו רפליקות שבהן אפשר לגעת. במקום חנינא כתוב: אנינא הקטן.

בתרגום של שמות ללטינית – אין האות ח', ולרוב הוחלפה באלף. (כפר חנניה הפך לכפר אנן). באזור הזה היתה בעיה של הגייה מקומית שונה לחלק מהאנשים, והיו הנחיות בתלמוד למי מותר להיות חזנים, שליחי צבור: "אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא ביישנין ולא טבעונין, שעושים חית עם הא ואלף עם עין" (כלומר אנשי חיפה, בית שאן וטבעון שהיו משבשים את האותיות).

בזמן החפירות, בשנות השלושים והארבעים – מה שעשו כאן לכל מאות העצמות שנמצאו במערות, שבודאי היו של יהודים, שמו אותן בתוך שקים, וחלק נזרקו במזבלות ולא נקברו בצורה מכובדת. חלקן נקברו בקברי אחים. עקב כך – כאן בבית שערים הוקמה אתרא קדישא, שעד היום נלחמת מול הארכיאולוגים שלא יחפרו בקברי יהודים.

אחת ממשנותיו של ר' יהודה הנשיא: "רבי אומר: איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת לעושיה, לתפארת לו מן האדם." כלומר – שאתה עושה משהו, אתה לא צריך למצוא חן רק בעיני שמיים, אלא לפחות באותה מידה גם למצוא חן בעיני האנשים מסביבך. כיום יש כאלה שעושים הרבה עוולות לאחריים, כביכול לשם שמיים, רק כדי לרצות את אלוהים, וזו לא דרכו של יהודה הנשיא.

נסיעה לציפורי

הגעה לציפורי: מצומת אלונים ממשיכים על כביש 75 מזרחה, עד צומת ישי, שמאלה לכביש 77, ממשיכים עד מחלף המוביל, ימינה לכביש 79, לכיוון נצרת. פנייה שמאלה לציפורי- בין ק"מ 23-22.

אלוני התבור כיסו בעבר את כל המרחב. להסקת הקטרים של רכבת העמק היו צריכים הרבה עצים, והרבה יערות נכרתו ע"י העותומנים כדי להפעיל את הקטרים. באזורים שקרובים יותר למסלול רכבת העמק, נשאר הרבה פחות עצים. לכיוון צומת המוביל – נשאר יותר יערות אלונים טבעיים.

הבדואים באזור, במחלף זרזיר: מימין זרזיר, ומשמאל כעביה, טאבאש, חגי'אג'רה – שרידים של 26 שבטי הבדואים, שהגיעו לכאן בסוף המאה ה-19. חלקם הגיעו במקור מערב הסעודית לאזור החורן, בסוריה. בעקבות סיפורים של נקמת דם באזור החורן, חלק ברחו לארץ ישראל. באזור היו כבר כפרי פלאחים, והבדואים התיישבו במקומות הפנויים, בעיקר בנחל ציפורי. בתקופת המנדט הבריטי הם כבר עברו ליישובי קבע, ולכן הם מאוד שונים מהבדואים בנגב, למרות שגם הם בדואים מוסלמים. הם גרים בכפרים מסודרים, עם תשתיות מסודרות, קרובים לערים מרכזיות. כמעט כולם משרתים בכוחות הבטחון, והוקמה אנדרטה לזכר הלוחם הבדואי בדרך לצומת גולני.

יער הסוללים – מימין לכביש – עם מסלול יפה, נגיש גם למוגבלים עם כסאות גלגלים. כולל כביש רומי, גת חצובה ועוד.

יער ריש לקיש – משמאל לכביש, ע"ש אחד מחכמי ישראל במאה השלישית לספירה, בן זוגו של רבי יוחנן מטבריה.

"תל ציפורי" – תל חד שכבתי מתקופת הברזל, ליד הפנייה לציפורי. המקום נהרס ב-732 לפנה"ס, במסע של תגלת פלאסר ה-3, מלך אשור. פרופ' מאירס מצפון קרולינה חפר כאן ומצא את שער העיר. ליד התל יש מעיינות שזורמים כל השנה. לכאן הגיעו הצלבנים ב-1187, כדי להצטייד במים לקראת קרב קרני חיטין, הקרב בו הובסו ע"י סלאח א-דין. יתכן ששם התל הוא קטרון, שמוזכר בתנ"ך, אך לא ידוע בבית שני. לעומתו – ציפורי לא מוזכרת בתנ"ך אלא רק בבית שני. בתלמוד, במסכת מגילות נאמר שקטרון היא ציפורי. כנראה הייתה נדידה של הישוב מגבעה לגבעה.

גן לאומי ציפורי

ציפורי נקראת עיר הפסיפסים – בציפורי נתגלו יותר מ-40 רצפות פסיפס, כ"א של כמה מטרים. אפשר לבחור ולשנות את סדר המסלול בתוך העיר, ואין סדר מוחלט או מומלץ.

דגם העיר במבואה – הדגם הזה צומח עם החפירות, וכל פעם מעדכנים אותו לפי הממצאים. לפי הדגם רואים שרוב שיטחה של העיר עדיין לא נחפר.

תחילתה של העיר בתחילת ימי בית שני. התחילה כעיר קטנה על הגבעה שבמרכז האתר, והגבעה היתה כל העיר עד סוף המאה ה-1 לספירה. זה היה ישוב יהודי, שנכבש ע"י החשמונאים, והפך לבירת הגליל.

כשפומפיוס כבש את הארץ ב-63 לפנה"ס, הוא ביטל את ממלכת החשמונאים וחילק את הארץ למחוזות (קנטוניזציה). אחריו גבינוס חילק את הארץ ל-5 סנהדריות, 5 מחוזות: אדוריים, ירושלים וירחו (אזור יהודה), חמתן בעבר הירדן, והגליל עם ציפורי במרכזו. לכאן הגיעו הלגיונות הרומאיים. אחרי המרד הגדול, החליטו הרומאים להפוך את ציפורי, בירת הגליל, לפוליס, לעיר רומית. לשם כך - אחד הדברים החשובים היה תכנון העיר, עם קרדו, דקומנוס, אינסולות, כמו כל עיר רומית, ואת זה אפשר לעשות רק על שטח ישר ונקי. בירושלים - חרשו את העיר, יישרו את השטח ובנו עליו עיר חדשה. בציפורי - החליטו לרדת מהגבעה ולבנות את העיר על שטח חדש, שטוח, שליד הגבעה. נוצרו בעצם שתי ערים: האקרופוליס=העיר העליונה, והעיר התחתונה. בעליונה היו היהודים, בתחתונה - אוכלוסייה כללית, רומית פאגאנית. שתי האוכלוסיות חיו זו לצד זו.

הגליל היהודי - אחרי חורבן בית שני ובעיקר אחרי מרד בר כוכבא - הגליל הפך למרכז הכובד של היישוב היהודי, ובמשך 800 שנה הופך להיות בעצם כל ההווה היהודית בארץ ישראל. כל הדברים החשובים קרו אז בגליל. כל ארון הספרים היהודי הוא תוצרת הגליל: המשנה נחתמה בציפורי, התוספתא נחתמה בטבריה, תלמוד ירושלמי נחתם בטבריה, הדקדוק בימינו הוא הניקוד הטברייני. פרשיות השבוע מבוססות על בעלי המסורה - עבודתה של משפחת בן אשר מטבריה. מחזור התפילה - רובו של פייטנים מטבריה: יוסי בן יוסי, אליעזר הקליר ועוד.

ספור מפורסם על יהודי שהולך על הכביש הראשי בין טבריה לציפורי, במאה שלישית, ומוצא גדי שחוט. רוצה לדעת מי שחט, ואם הוא יכול לאכול ממנו. פונה לריש לקיש ושואל אותו אם מותר. התשובה - חיובית, כי בדרך הזו הולכים רק יהודים. האזור היה מאוכלס בצפיפות רבה ביהודים.

שמות היישובים: 95% משמות היישובים בגליל - נושאים את שמות היישובים היהודיים מתקופת בית שני או ימי המשנה והתלמוד. גם שמות שכיום נשמעים לא עבריים. למשל: סכנין - כך נקרא בימי בית שני, מלשון סיכה בשמן. שם חי ופעל ונקבר ר' יהושע דסכנין. הקבר נמצא שם עד היום. בסכנין חי גם חנינא בן תרדיון, אבא של ברוריה, אשתו של ר' מאיר בעל הנס. כיום אזור התעשייה נקרא תרדיון, על שמו.

עראבה - נשמע שם ערבי, אך גם בימי בית שני קראו לו ערב, הישוב הכפרי הגדול בגליל, שם ישב חנינא בן דוסא. יוחנן בן זכאי נשלח לשם מטעם הסנהדרין בירושלים, וישב שם 18 שנים כרב ראשי של ערב, בשנים 40-58 לספירה. לכן זה המקום הראשון שאספסינוס מחק אותו כשבא לדכא את המרד הגדול.

תורען - שם שמופיע כבר בתלמוד.

בכפר כנא - ישו עשה את הנס הראשון שלו: בחתונה שנגמר היין - הוא הפך כדי מים לכדי יין. כיום בכנסייה הפרנציסקנית בכפר - יש רצפת פסיפס עם הקדשה של בית כנסת, מהמאה הששית לספירה. בזמן שכל האימפריה כבר הייתה נוצרית, באחד המקומות הקדושים ביותר לנצרות, עדיין יש בית כנסת. בכל הגליל התחתון והעליון המזרחי - אין אפילו שרידי כנסיה ביזנטית אחת בתחומי יישובים כפריים. ברשימות הסינודים מועידות ניקיאה הראשונות - אין בכלל בישופים מהגליל. רק במאה 5-6 שומעים על בישופים מכאן. גם זה מראה שהגליל היה יהודי לחלוטין בתקופה זו.

בית הכנסת - (מכוסה במבנה סגור לשמירת הפסיפס) נבנה במאה הששית לספירה. יושב בסמוך לקרדו, בעיר התחתונה. מכיוון שנבנה בשלב מאוחר, הוא לא תוכנן מראש, אלא שתלו אותו בין בניינים קיימים. לכן היו מגבלות בנייה כשבנו אותו, ונבנה כמבנה צר וארוך. הוא מבנה בזיליקני, אבל מוזר, כי יש לו רק סיטרה (טור עמודים) אחת ולא שתיים. יש בה כתובות הקדשה לאנשים שתרמו כסף לבנייה. בחלק המרכזי - אולם התווך, עם רצפת פסיפס גדולה מאוד. מקום הישיבה של הקהל כיום הוא בעצם מחוץ לבית הכנסת. רואים את המקום של ארון הקודש.

פסיפס בית הכנסת - חלק עליון - יש דגם של ארון קודש עם פרוכת, מצדדיו מנורות שבעת הקנים, וכן שופר וארבעת המינים - 2 סמלים יהודיים אופייניים בעולם האמנות היהודית. למה דווקא שני אלה? לאחר חורבן בית שני - ר' יוחנן בן זכאי עבר מירושלים ליבנה. הוא קבע שורת תקנות כדי ללמד את העם לחיות בלי בית המקדש. שתיים מהתקנות נקראו "תקנות זכר המקדש". אחת קשורה לתקיעת שופר, ואחת קשורה לארבעת המינים. שניהם מסמלים פעילויות שנהגו לעשות במקדש, ולכן סמלים אלה הפכו סימנים לזכר המקדש. ציור הפסיפס כנראה מתאר את מה שעמד על הקיר מול עיני המתפללים: ארון הקודש ולידו מנורות 7 הקנים. יש ציור של הכיור שעמד בבית המקדש, עם הברזים והקערה, שבו רחצו הכוהנים את ידיהם לפני כל טקס. בצד השמאלי יש ציור של קרבן התמיד, החצוצרות, הסולת והשמן. בביהמ"ק הקריבו שני קרבנות כבש כל יום: קרבן תמיד של שחר וקרבן תמיד שלבין הערביים, לפי הפסוק בתורה. טקס הקרבנות במקדש היה לא רק שריפת הבשר אלא בעיקר אולם קונצרט. על כל קרבן היו מביאים יין לנסך, מנגנים בחצוצרות וכינורות וכו'. מאות לוויים עמדו כל יום בביהמ"ק וניגנו ושרו את שירי המעלות.

במרכז - שולחן לחם הפנים, עם 12 ככרות - אחד האלמנטים הטקסיים במקדש, מבטא את עולם החומר. סל הביכורים - שהיה מצווה חקלאית - להביא פירות משבעת המינים. במשנה מתואר טקס רב רושם של הבאת הביכורים, עם מצילתיים, ועם קישוטים של הסלים. אחד הקישוטים על הסל היו גוזלים. בתלמוד כתוב שכדי שלא ילשלו וילכלכו את הביכורים, היו קושרים את הגוזלים בצידי הסל. לכן האמן של הפסיפס צייר אותם כאן תלויים על הראש.

גלגל המזלות, שונה ויוצא דופן מגלגלות אחרים המוכרים בארץ. דבר אחד - היחיד שבו גם שם המזל וגם שם החודש העברי (מאזניים-תשרי...). בכל המקומות האחרים מופיע רק שם המזל. דבר נוסף - במקומות אחרים נמצא במרכז הגלגל נמצאת דמותו של הליוס (אל השמש?), וכאן יש ציור של השמש עצמה, עם מרכבה רתומה ל-4 סוסים. זה רומז לפסוק בשיר השירים ג', ט-י:

ט אַפְרָיוֹן, עֲשֵׂה לִּי הַמְּלָךְ שְׁלֵמָה--מְעֵצִי, הַלְבֵּנוּ. י עֲמוּדָיו, עֲשֵׂה כֶסֶף, רְפִידָתוֹ זָהָב, מְרַבְּבוֹ אֲרָגָן;
בארבע הפינות של גלגל המזלות - ארבע עונות השנה, מיוצגות ע"י 4 נשים שלבושות בהתאם לעונה. איך זה יש תיאור של נשים בבית הכנסת, ועוד בלי שרוולים. כיום אין סיכוי לעשות דבר כזה.

פסיפס בית הכנסת - חלק תחתון - תיאור עקידת יצחק - עם שני הנערים שהולכים עם החמור להר המוריה, האייל נאחז בסבך, ושני זוגות נעליים, וציטוט הפסוקים המתארים סיפור זה. הנוהג בתנ"ך היה שבמקום

קדוש הולכים יחפים ללא נעליים. יש קטע שלא שרד, שכנראה היה ספור המלאכים שבאים לבשר לשרה על הולדת יצחק. יודעים זאת לפי השוואה לפסיפסים אחרים. הרבה פסיפסים נבנו לפי קטלוגים, ולכן היו דומים באלמנטים שלהם. לרוב היה קשר בין כל הציורים בפסיפס, מן רצף סיפורי הגיוני. הארכיאולוג זאב וייס שחפר כאן, הציע שהנושא כאן היה: "מההבטחה אל הגאולה". תחילת העם היהודי – בבשורה על הולדת יצחק, אח"כ עקידת יצחק, אח"כ גלגל המזלות = לוח השנה עם החודשים והחגים, אח"כ בית המקדש, ובסוף ארון הקודש וספר התורה.

בשחזור ושימור הפסיפסים יש שתי שיטות: אחת – איטלקית/אירופאית, ואחת – אמריקאית/ישראלית. כאן שחזרו בשיטה האמריקאית – קילפו את כל הפסיפס, העבירו אותו לטיפול ושימור, והחזירו אותו למקומו, בתוספת מבנה שמכסה אותו ומגן עליו, עם טמפי די קבועה. הארכיטקטורה של המבנה כאן נעשתה כך שיש חלון גדול המשקיף לנוף, אל מצפה הושעיה עם בית הכנסת שלו. הרעיון היה לחבר משנת 200 לשנת 2000. כך אפשר לראות מבפנים החוצה, ומבחוץ פנימה, וזה מבטא גם את המטרה של כל בית כנסת – לחבר אותו אל הסביבה.

מקווה, ליד בית הכנסת – אין חובה לטבול בכניסה לבית כנסת, אך היתה חובה לטבול בכניסה להר הבית. זה הפך למנהג בקהילות רבות בתקופת המשנה והתלמוד, להקים מקווה ליד בית הכנסת.

חשיבותו של יישוב נמדדה ב-4 פרמטרים: ככל שבישוב היו יותר פרמטרים – הוא הפך גדול וחשוב יותר.

מים

קרקע חקלאית

הגנה ובטחון

דרכים

1. **מים**: ציפורי נמצאת בנקודת תפר בין שני תתי אזורים: גבעות ציפורי והרי נצרת. הקרקע בציפורי היא רנדזינה, כלומר הבסיס הוא סלע קירטון. מסביב ישנם הרי נצרת, שבנויים מסלע גיר קשה. בסלעי הגיר הגשם שורד מחלחל כולו פנימה, עד שהמים מגיעים לשכבת הקרטון שמתחתיה. משם הם יוצאים החוצה כמעיינות. לכן בכל קו התפר הזה שבאזור – יש ים של מעיינות, שזורמים עד היום. חלקם בכפרים ערביים: משהד, בועינה, עילוט, בנצרת עילית ועוד. בתקופה הרומית בנו כאן מערכת שלמה של אמות מים. שתי אמות הובילו מים לציפורי, ומאגר מים גדול ואדיר נבנה ליד העיר.

2. **קרקע**: ריש לקיש אמר: "לדידי חזי לי זבת חלב ודבש, 16 מיל על 16 מיל סביב לציפורי". (בבא בתרא עה, ב) כלומר: אם רוצים לראות ארץ פוריה – תסתכל על אזור ציפורי. יש באזור שטחים פוריים מאוד – בקעת בית נטופה, בקעת תורען, עמק יזרעאל.

3. **בטחון**: ריש לקיש אמר: "ולמה נקרא שמה ציפורי? שיושבת בראש ההר כציפור" (תלמוד בבלי, מגילה ו, א' ע"א). מקומה בראש ההר עוזר להגנה ולשמירה על הבטחון.

4. **דרכים**: ציפורי נמצאת במרכז ובהצטלבות כל הדרכים העתיקות באזור. הרומאים שכללו וסללו את הדרכים עם מרצפות ואבני מיל, אך התואי היה על דרכים קיימות ועתיקות יותר, בהתאם לטופוגרפיה. כל עם או מנהיג שעבר באזור היה חייב לכבוש את ציפורי ובנה שם נקודת נוכחות כלשהי: תחילה החשמונאים, אח"כ פומפיוס הפך אותה לבירת הגליל, אח"כ הורדוס כבש את המקום במהלך סופת שלגים (לפי יוספוס פלביוס). אחרי מות הורדוס – שנת 4 לפנה"ס אנשי ציפורי היו הראשונים שמרדו בפולמוס של וארוס (היו מהומות בארץ, הנציב הרומי, וארוס, הגיע מאנטיוכיה עם 2 לגיונות, כבש את העיר וטבח בתושבים. לכן במרד הגדול, שנת 66, הם נכנעו לגלאוס די מהר כי זכרו מה קורה כשמורדים ברומאים). בציפורי כל 4 הפרמטרים מאוד משמעותיים, ולכן הפכה למקום חשוב מאוד. הרומאים הפכו אותה לעיר מרכזית, מקום מושבו של המושל, מרכז אדמיניסטרציה של הגליל. למרות שכאן לא ישב מחנה צבא רומי, אלא בלגיון(מגידו), בהר חזון, ועוד.

נדודי הסנהדרין בגליל: למה ר' יהודה הנשיא עבר מבית שערים לציפורי(207), והעביר איתו את מרכז הסנהדרין? הסנהדרין עברה ממערב למזרח: מאושה (עיריה סמוך לגבול. מישור החוף היה חו"ל-פניקיה) לשפרעם, מזרחה לבית שערים, מזרחה לציפורי, ומזרחה לטבריה. היא עברה גם כל פעם ליישוב יותר גדול: אושה-20 דונם, שפרעם-50 דונם, בית שערים-100 דונם. היום נקרא לזה: "לשפר עמדה". המנהיג שרוצה להנהיג את האוכלוסיה – משתדל להיות במרכז השלטון. מיד אחרי מרד בר כוכבא זה לא התאים, ולכן בחר באושה, עיריה קטנה. אחרי כמה עשרות שנים, בזמן אנטונינוס פיוס מצב היהודים השתפר, והנשיא "שיפר עמדה" ועבר ליישוב עירוני גדול ומרכזי, לציפורי. זו היתה עיר פוליס, עיר מעורבת. טבריה היתה גם עיר פוליס, אבל יהודית, ולכן בסוף עברו אליה, כמרכז יהודי גדול (טבריה לרומאים נקראה ע"ש טיבריוס, אבל ליהודים זה בגלל "שיושבת בטבריה של ארץ ישראל").

לסיכום: נדודי הסנהדרין בגליל מבטאים את שיפור הקשר והיחסים בין העם היהודי לבין השלטון הרומאי, משנת 137 עד שנת 207.

הווילה הרומית (הווילה של דיוניסוס) - בראש הגבעה - מבנה מפואר של אדם עשיר. בכניסה יש חצר פתוחה פריסטיל פריפריה. חצר פתוחה ללא גג, עם פרוזדורים-שורות עמודים וגג מסביב. החלק המרכזי ללא גג, כדי לאפשר כניסת אור וחום. מהפרוזדור יש 3 פתחים לחדר המגורים המרכזי – טריקליניום (טרקלין). חכמי התלמוד אמרו: "התקן עצמך בפרוזדור לפני שתיכנס לטרקלין". בטרקלין – 3 ספות מסודרות בצורת ח, עליהן ישבו בהסבה, ורצפתו מכוסה בפסיפס (במקום שטיח). שם נערכו הסעודות, ושם ערכו סימפוזיון – דברו ודנו בנושאים שונים, פוליטיקה וכו'. מסביב יש חדרי מגורים, מטבח, ושירותים.

זה המקור לליל הסדר היהודי: אימצו את מנהגי הסעודה הרומים, של "בני החורין". בליל הסדר אנחנו מתנהגים כמו העשירים האלה, ואוכלים בהסבה. בהגדה של פסח יש ספור: "מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע רבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון, שהיו מסובין בבני ברק." למה השמות לא לפי סדר החשיבות? הם רשומים לפי סדר הישיבה, בצורת ח: אלעזר בן עזריה הנשיא באמצע, סגנו יהושע מצידו, ועקיבא המארח מצידו השני, והאחרים משני הצדדים.

תצוגת תמונות של שחזור פסיפסים: בשחזור ושימור הפסיפסים יש שתי שיטות: אחת – איטלקית/אירופאית, ואחת – אמריקאית/ישראלית.

השיטה האמריקאית/ישראלית: לאחר החפירה וחשיפת כל הפסיפס, לוקחים יריעת בד קנבס ומדביקים אותו על הפסיפס מלמעלה. אז מנסרים עם משורר חשמלי את שכבת הטיח שמתחת לפסיפס. אז מקלפים את כל הפסיפס, כשהקנבס מחזיק את האבנים מחוברות. אז מגלגלים את הפסיפס כמו שטיח ולוקחים אותו למעבדה בירושלים. שם משייפים ומורידים את כל הטיח המקורי, ומנקים ומטפלים באבנים מלמטה, ומורחים חמרי שימור. מכינים מצע של חומר חדש, קל במשקל אך חזק מאוד. אז מדביקים את הפסיפס למצע החדש, ומקלפים את בד הקנבס. אז מטפלים באבנים מלמעלה, ניקוי ומריחת חומר הגנה. בינתיים בונים מבנה באתר של הפסיפס, ואז מחזירים אותו ומניחים אותו בדיוק במקום שהיה בו. האבנים עטופות מכל צד בחומר הגנה, ומכוסות במבנה שמגן עליהן. זו שיטה איטית ויקרה מאוד לשימור, ולכן רק מעט רצפות מטופלות בה.

השיטה האיטלקית/אירופאית – פשוטה ומהירה יותר: משאירים את הפסיפס במקומו, מזריקים בין האבנים חומר שימור, מורחים מעל חומר זיגוג, וזהו. בציפורי רוב הפסיפסים טופלו בשיטה האיטלקית, ורק 2 טופלו בשיטה האמריקאית: בית הכנסת והוילה הרומית.

מספר האבנים והצבעים: פסיפס דיוניסוס שבדוגמה – עם מליון וחצי אבנים ו-23 צבעים. כמו כיום, מספר הפיקסלים בתמונה דיגיטלית קובע את רמת הרזולוציה, גם אז, ככל שהיו אבנים יותר קטנות, התמונה היתה יותר ברורה ומדויקת. כללית, בעולם הרומי היו בדרך כלל פסיפסים יותר איכותיים מאשר בעולם הביזנטי, גם בגלל האבנים הקטנות יותר. בתקופה הרומית לא צבעו את אבני הפסיפס. הצבע היה צבע מקורי של הסלע, של האבן. צבע שחור-בזלת, צבע אדום-גרניט, לבן-קירטון, וכולי. פסיפס עם יותר צבעים – משמעו שהביאו יותר סלעים מיותר מקומות שונים בעולם, כלומר מזמין הפסיפס היה יותר עשיר. צבעים רבים = בית של אדם עשיר.

בית השימוש בוילה – רבי יוסי בר חלפתא, מציפורי, אומר: "איזהו עשיר – כל שיש לו בית כסא סמוך לשולחננו". כדי שיהיו לך שירותים בבית, צריך מים זורמים, וצריך בוב. רוב האנשים החזיקו במקרה הטוב סיר לילה וחבית בפנית הבית – עביט של שופכין, בשאלה שופכים את הסיר. לפי המקורות, אחד מתפקידי הילדים היה לרוקן את החבית פעם בכמה ימים, בשטח חקלאי או גינה כלשהי. זה דשן אורגני מעולה. הריחות בעולם הקדום היו חלק מהחיים. רק העשירים מאוד הרשו לעצמם לבנות מערכת מים זורמים בבית. לכן בבית עשיר כזה – לא מפתיע למצוא בית כסא. יש גם "שטיחון" לרגליים.

לחדר יש פתח גדול מרכזי ושני פתחים קטנים בצדדים. רצפת פסיפס מפוארת במרכז החדר. הסצנות העיקריות בו הן מתולדות חייו של דיוניסוס, אל היין במיתולוגיה היוונית. לכן הארכיאולוגים קראו כך לוילה הזו. רואים את הסאטירים, את הקנטאור (חצי אדם חצי סוס), ואת תחרות שתיית היין בין הרקולס לבין דיוניסוס. יש כיתוב ביוונית של השם הרקולס, דמויות של חצאי אלים, בני אלים, טיטאנים ועוד.

מונה ליזה: התגלית המעניינת והחשובה ביותר כאן היא הדמות של האישה שנראית כמו המונה ליזה של לאונרדו דה וינצ'י. המונה ליזה מצוירת בטכניקה של פזילה קלה, שיוצרת תחושה שהיא מסתכלת עליך, מכל זווית שתסתכל עליה. במשך מאות שנים חשבו שזו טכניקה שהומצאה בימי הרנסנס, עד שמצאו את הפסיפס כאן, שמצויר באותה טכניקה. לכן הפסיפס הזה קיבל את התואר: "המונה ליזה של הגליל", ומופיעה בהרבה פרסומים על ציפורי. אף אחד לא יודע מי האישה שמצוירת כאן.

זה מתקשר לספר דברים, לתיאור מעמד הר סיני, דברים ה', ד': 'פנים פָּנִים, דָּבָר יְהוָה עִמָּכֶם בְּהָר-מִתּוֹךְ הָאֵשׁ. האם ה' דיבר עם כל אחד ואחד? ר' יוחנן, שחי בציפורי במאה ה-3, ענה על כך: "כזו האיקונון, שאפילו אלף אנשים מביטים בה והיא מבטת בכל אחד ואחד". הוילה הזו מתוארכת למחצית הראשונה של המאה ה-3, וסביר להניח שהוא התכוון לדמות בפסיפס הזה.

של מי היה הבית הזה? זה בית ברובע היהודי, בעיר העליונה, ממוקם בראש הגבעה, ליד התיאטרון, במקום הכי יוקרתי בעיר, ובעליו היה איש עשיר מאוד. חלק מהחוקרים מציעים שהבית היה בית האירוח של ר' יהודה הנשיא. לאירוח של המושל הרומאי, של הקיסר, או אורחים חשובים אחרים.

בתלמוד מסופר: יום אחד התארח הקיסר אצל ר' יהודה הנשיא, ואכל ארוחה מפוארת וטעימה. הקיסר התלהב מהאוכל, ושלח את השף שלו אל השף של יהודה הנשיא, כדי שילמד לבשל ארוחה כזו. הקיסר חזר אל ר' יהודה הנשיא אחרי כמה שבועות, וסיפר לו שהשף עשה בדיוק לפי ההוראות, ולא יצא לו אותו דבר. מה ההסבר. ר' יהודה הנשיא אמר: לנו יש תבלין אחד שאתם לא השתמשתם בו. מהו התבלין? תן לי אותו. יהודה הנשיא ענה: אי אפשר לתת לך. לתבלין הזה קוראים שבת. המרשם אולי אותו דבר, אבל האוירה של שבת היא משהו מיוחד, שנותן את הטעם. כמו החלה של שבת, שיש לה טעם מיוחד...

המעבר לציפורי: ר' יהודה הנשיא היה צריך לקבל החלטה אסטרטגית: האם להיות ראש הסנהדרין בעיירה היהודית בית שערים, או להיות ראש העם היהודי כולו. כמו החלטה בין להיות הרב הראשי או ראש הממשלה. כדי להיות המנהיג, ראש העם כולו – הוא צריך לגור בציפורי, במרכז העניינים. הוא פתח מחסני תבואה וחילק לעניים, נתן פטור למצוות התלויות בארץ, והיה המנהיג של כל הזרמים ביהדות.

כתיבת המשנה: איך הוא העז לכתוב את המשנה, שהיתה עד אז תורה שבעל פה? הוא אמר שיש שני סוגים של יהודים. אחד – אלה שבאים לבית המדרש, והם ימשיכו לבוא ולשמע את התורה שבעל פה, את הדרשות וההרצאות. סוג אחר – שאינם באים לבית המדרש, ואז צריך לדאוג להביא את בית המדרש אליהם, כלומר – לכתוב את כל ההלכות בספר, שיהיה מונח על המדף. כל מי שירצה – יוכל לפתוח את הספר, לעיין בו ולהמשיך להיות מחובר לתודעה והתפיסה היהודית, גם בלי להיות מבאי בית המדרש הקבועים. זו היתה גדולתו של ר' יהודה הנשיא. הוא האיש שהצליח באמת לרכז את כל הדברים יחד, בנקודת זמן מיוחדת, ולהיות מקובל על כולם. המשנה הפכה לאחד הדברים המרכזיים ביהדות, בחיים היהודיים, עד היום.

התיאטרון – תיאטרון קלאסי של העולם הרומי. התיאטרון נבנה במאה ה-1 לספירה, צמוד לגבעה, בזמן שהעיר הייתה עדיין רק על הגבעה. זה תיאטרון רומי, עם שלוש קביות. הקביות התחתונות נשענות על הגבעה, והעליונות נשענות על קמרונות, שחלקם נראים גם כיום. היו בו כ-3000 מקומות ישיבה. רואים שרידים של

הסקנפרונס, הקיר מאחורי הבמה. כמה הבדלים שיש כאן: יש אמת מים שמגיעה לתוך התיאטרון, וזה אומר שאולי היו גם משחקי מים בתיאטרון. לפי הממצא הארכיאולוגי, שיא השימוש במבנה זה היה בתקופה שר' יהודה הנשיא כבר היה בציפורי. אך זה מסתדר? יש שתי אסכולות: אחת אומרת שזו הוכחה שרבי יהודה הנשיא עשה מה שצריך עם המשנה. לא מעט יהודים נמשכו לתרבות הרומאית, והוא רצה לעזור בהחזרתם ליהדות. דעה שניה אומרת שהתיאטרון בעצם שימש להרצאות, דרשות, עם קהל יהודי גדול. היו עוד מקומות שהשתמשו בתיאטרון לכינוסים והרצאות. זה מסביר למה דווקא אז היה שיא השימוש במקום. כמו בבית שערים, שם היה ביתו של ר' יהודה הנשיא צמוד לבית המדרש ובית הכנסת, ייתכן שגם כאן – הוילה הרומית היתה בעצם ביתו, צמוד לתיאטרון, שם התכנס הקהל ללימוד והרצאות.

המצודה בראש הגבעה בציפורי - בראש הגבעה נמצא מבנה בולט – שם עמדה המצודה החשמונאית, אח"כ מצודה רומית, אח"כ מצודה צלבנית, והמבנה הנוכחי נבנה ע"י דאהר אל עומר, שליט הגליל בשנים 1830-1840. הפועלים שלו אספו את כל מה שהיה בשטח, וכך רואים פה תערובת של אבנים חשמונאיות, הרודייניות, רומיות, צלבניות, עותומניות. כדי לחסוך חיזוקים למבנה, הוציאו סרקופגים מבית הקברות, מלאו אותם באדמה ואבנים, ושתלו אותם בארבע פינות של המבנה, כמו חגורת בטון. הוא נבנה על מקום המצודה הצלבנית, לפני היתה המצודה הרומית, ולפני כן – הקסטרא (מבצר) הישנה של ציפורי. במלחמת העצמאות, 1948, היו פה קרבות ובפיצוצים נפל חלק עליון של המבנה, ואח"כ נעשה שחזור של המבנה. קומה 1 היה חזיון אורקולי שעבר למבואה. קומה 2 – היה מוזיאון שנפרץ ונשדד, גנבו את כל המחשבים שהיו. מה שנשאר כיום זה רק לעשות תצפית יפה מהגג של המצודה.

ספור מהתלמוד הירושלמי: "ובאו אנשי גסטרא של ציפורי לכבות, מפני שאפיטרופוס של מלך היה (שבת קכ"א; ירוש', שם פרק ט"ז, הלכה ז). חיילים רומאיים ישבו בקסטרא הישנה של ציפורי. לפתע ראו שריפה ביישוב ממולם, בשיחין, בבית של יוסף בן סימאי, המקורב למלכות. הם רצו מהר לכבות את השריפה, אך כשהגיעו לבית, יוסף אמר להם: היום שבת, אל תכבו את השריפה. קרה נס, החל לרדת גשם וכיבה את השריפה. במוצאי שבת שלח יוסף בן סימאי לכל אחד מהחיילים הרומאיים דינר זהב, ולמפקד שלח חמישה דינרים. שאלו אותו: למה שלחת, הן הם לא עשו כלום. ענה להם: אני שולח להם, כדי שלא יימנעו בפעם הבאה מלבוא לעזור ליהודים.

זה ספור מרתק בהקשר שלו: החיילים הרומאיים בציפורי ידעו בדיוק של מי הבית הזה ומהו ייחוסו. מקורב למלכות זה אולי משת"פ? שטינקר? כבוי השריפה בשבת זה מקרה קלאסי של גוי של שבת, בהלכה היהודית. לפי ההלכה אין שום בעיה שהם יכבו את השריפה, ובעצם יוסף בן סימאי מתגלה כאולטרא אורתודוכסי ביותר. הגשם ירד מהשמיים, כלומר זה אישור מהשמיים שהוא דתי חרדי ומאמין. זו תמונת המצב בציפורי, שמציגה גם את דרכו של יהודה הנשיא: מצד אחד לשמור על הזהות היהודית ולהקפיד על ההלכה, ומצד שני אפשר לנהל קשרים ועסקים עם השלטונות. אין סתירה בין שני הדברים. לכל אחד יש הרבה מה ללמוד ממנו ומדרכו.

תצפית מהמצודה לצד צפון:

מתחתינו בקעת בית נטופה, מאחוריה רכב יוטבת (השם המקראי, שבבית שני השתבש ליודפת) עם הר עצמון. בקצה המזרחי של הרכס – אבטליון והררית. מתחתינו מימין – רומת אל הייב, מימינו רכס תורען, שעליו בית רימון ומצפה נטופה. בצד הדרומי של הרכס – כפר טורען ובקעת טורען. ממול-גבעה עם דגל - מצפה סנדו – של השומר החדש, במקום שהיה הישוב היהודי שיחין, בבית שני, ליד אגם אשכול. ממזרח- מצפה הושעיה, מימינו כפר משהד וכפר כנא. המסגד במשהד נקרא נבי יונס, כי שם קברו של יונה הנביא. לכן קראו שכונה בנצרת עילית בשם הר יונה. משהד מזוהה כמקומה של גת חפר המקראית.

כנסיית סנטה אנה - מנזר ובית יתומים – על שרידי כנסייה צלבנית גדולה בשם סנטה אנה. לפי המסורת הצלבנית – כאן ניצב ביתם של אנה ויהויכין, סבא וסבתא של ישו, שגרו בשכונה היהודית בציפורי. בפנים רואים לוח שיש ענק ויפה, עם כתב יווני, הקדשה לארכיסינגוגוס של ציפורי. ברצפת הפסיפס רואים סמלים שמוכיחים שהבניין היה בית כנסת. המנזר נמצא מחוץ לגן הלאומי, ונכנסים אליו מהמושב ציפורי. יש לפחות שלוש כנסיות בשם זה בארץ: בויה דולורוזה בירושלים, במרישה, ובציפורי. (שאלה אופיינית במבחן סיום הקורס...)

לידה מבנה עם כיפה כחולה – קברו של ר' יהודה נשיאה(הנשיא בארמית), נכדו של ר' יהודה הנשיא. במאה הרביעית בית שערים נעלמה. בימי הביניים הגיעו נוסעים מאירופה, לא ידעו על קיומה של בית שערים, וחלקם זיהו בטעות את הקבר הזה כקברו של ר' יהודה הנשיא. היום יודעים שזה קברו של הנכד שלו, והוא עצמו נקבר בבית שערים.

השכונה היהודית – חפירות במורד הגבעה - במרתף המצודה החשמונאית היה מקווה גדול, ובשכונה היה מקווה אחד לפחות בכל אחד מהבתים. מצאו המוני מקוואות בבתים פרטיים, ורובם מהמאה השנייה והלאה, לאחר חורבן בית שני. אחת הסיבות לכך: כשחורבן בית המקדש חלק מהיהודים חשבו, שתוך כמה עשרות שנים ייבנה המקדש מחדש, כמו בחורבן בית ראשון. הכוהנים הובילו גישה כזו, והם החליטו לשמר את משמרות הכהונה שהיו נהוגות בביהמ"ק. הם עברו אל הגליל, התיישבו כאן ביישובים שונים, כל משפחה ביישוב אחר, והם המשיכו לשמור על דיני טומאה וטהרה כמו במקדש, ולטבול במקוואות. בציפורי ישבה משפחת ידעיה.

העיר התחתית בציפורי - העיר התחתית – שהתחילה במאה השנייה. מסופר על אחד החכמים שחיו פה, ר' אליעזר בן פדת. מסופר שסדינו מוטל בשוק העליון והוא מלמד תורה בשוק התחתון. כלומר – ביתו ברובע היהודי שלמעלה, אך במשך היום הוא עוסק בלימוד בעיר התחתונה, ומשתלב באוכלוסיה הכללית בעיר. ה"פורום": מבנה של 2400 מ"ר כולו מכוסה רצפות פסיפס, ובהם מדליונים עם ציורי בעלי חיים שונים. יש חצר גדולה, מסביבה הרבה חדרים. זה היה השוק, והמרכז המנהלי. בכל חדר רצפת פסיפס. כל אלה שוחזרו בשיטה האיטלקית, הם טופלו במקום, והם חשופים ללא מבנה מגן. על הקירות יש טיח צבעוני ופרסקות, ובנו כאן גגוני פח כדי לשמור עליהם מפני גשם שלא ימרח את כל הצבע. רמת השימור כאן פחות טובה, אך בגלל הכמות הגדולה וחוסר התקציב, אין ברירה.

רואים את הדקומנוס – רחובות בציר מזרח מערב, עם תעלות ניקוז מתחת לרצפה. רואים את הקרדו – ציר צפון דרום, ואת המפגש ביניהם – הטטרפילון.
טטרפילון – מבנה עם 4 עמודים שעמד בנקודת המפגש של הקרדו והדקומנוס, היא מרכז העיר. בקרדו- ציר צפון דרום, הלב הפועם של העיר. כאן עברו הכרכרות ורואים את החריצים שחרצו גלגלי הכרכרות. הגלגלים היו מעץ עם חיטוי מתכת, שעשו חריצים ברחוב, ברוחב הכרכרה. משני צידי הרחוב היו מדרכות מקורות עם גג נתמך בעמודים. גם כל המדרכות מכוסות בפסיפסים. מעבר למדרכות – שתי שורות של חנויות משני הצדדים.

ליד הצומת רואים חריתה של משחקי ילדים על הרחוב, בקטע שהיה מן מדרחוב, חסום לכניסת כרכרות. מה הקשר בין הרחוב של אחוריים של שני סוסים רומאיים למנועי הסילון שמטיסים את החלליות של נאסא לירח? אצל הרומאים היה תקן אחד לרוחב הכרכרה. הרוחב היה כמו אחוריים של שני הסוסים שמושכים אותה. כשתכננו את אמות המים – הקשתות שמתחת לאמות המים והגשרים תמיד תוכננו כך שמרכבה תוכל לעבור דרכם, כלומר – ברוחב של אחוריים של שני סוסים. כשמר סטיבנסון תכנן את הקטר הראשון, היה צריך להעביר אותו מתחת לגשר רומי, ולכן תוכננה גם מסילת הברזל ברוחב של אחוריים של שני סוסים רומאיים. התקן הזה עבר גם לארה"ב והתקן של מסילות הברזל של ארה"ב גם הוא ברוחב של שני סוסים... את הרקטות לחלל שולחים מכיף קנוורל בחוף המזרחי, אך את המנועים מייצרים בחוף המערבי, ומעבירים אותם ברכבות לחוף המזרחי, דרך הרי הרוקיס. היה צריך לכרות מנהרות בהרים, וגם רוחבן היה רוחב אחוריים של שני סוסים... לכן כשתכננו את ייצור המנועים, שיוכלו לעבור במנהרות, תכננו אותם ברוחב של אחוריים של שני סוסים רומאיים...

ווילה של אורפאוס – נגן הנבל האולטימטיבי, עם רצפת פסיפס.
שרידי כנסייה ביזנטית, עם פסיפס. לידה כתובת על הרצפה – מדליון הקדשה לאאוטרופיוס, הבישוף של ציפורי במאה החמישית, שבנה ושיפץ את המקום לאחר רעידת אדמה. ליד הכנסייה יש גם חריתה של מנורה על הרחוב, שנעשתה כנראה ע"י יהודי, מן גרפיטי ברחוב.
מבנה ציבורי גדול, מהתקופה הביזנטית (מאה 5-6) – מאבני גזית, בנוי מכמה חדרים, לא ידוע בדיוק למה שימש. בכל חדר יש פסיפס מדהים, כ"א בדגם אחר לגמרי. לא ברור למה שימש הבניין, ויש כמה השערות. באחד החדרים יש פסיפס עם שום סדר הגיוני, בלי מוטיב שחוזר על עצמו, בלי כיוון אחיד. משערים שזה היה חדר התצוגה, מן קטלוג של פסיפסים. מי שרצה פסיפס – בא הנה והזמין מתוך קטלוג של דוגמאות. כל הדגמים שרואים בקטלוג הזה נמצאו ברחבי ציפורי, במקומות שונים.

דרך בניית הפסיפסים (תמונות המתארות את השלבים):
מכינים את המצע, המשטח, עליו מורחים שכבת טיח, על הטיח מורחים טיח רטוב. אז מגיע האמן (בארץ היו שתי אסכולות של אמנים: הצפונית- אמנים מאנטיוכיה, דרומית – אמנים מעזה) ומשרטט על הטיח את הקווים והציורים. לוקחים דליים עם אבנים בצבעים שונים ונותנים לפועלים לסדר את האבנים לפי מספרים, כמו חוברות צביעה לילדים. הנחת האבנים לא היתה ע"י האמן המומחה אלא ע"י שוליות לא מקצועיים, ולפעמים היו גם טעויות.

פסיפס האמזונות: בחדר אחר בבנין – פסיפס של שבט האמזונות שיוצאות לציד. שבט של ציידות ולוחמות שהשתמשו בחץ וקשת, ונהגו לכרות את שד ימין שלהן, שלא יפריע לירות בקשת. האמן של אותם ימים מדגיש את זה שאלה אמזונות, בציור החזה שלהן. (נהר האמזונס בדרום אמריקה נקרא כך כי היה שם שבט של אינדיאנים עם נשים שטוחות חזה...).

פסיפס חג הנילוס - הפסיפס היפה ביותר בציפורי - מחולק לשלוש רצועות, אך מספר סיפור אחד שלם, שקשור למצרים. למעלה רואים סוס שמפניו יוצא נהר הנילוס. רואים צמחי לוטוס, ואת מתקן הנילומטר – שתפקידו למדוד את עומק המים בנילוס. במצרים אין גשם, והנילוס הוא מקור המים היחיד. כשיש גאות בנילוס, הנהר מציף ומביא סחף ומרביד את גדות הנהר באדמה פוריה. החקלאות שם היא פונקציה של כמות הסחף שמגיעה כל שנה. אם יש מפלס מים יותר גבוה, זה מאפשר להוביל אותם למרחק גדול יותר, ולהגדיל את שטחי החקלאות באותה שנה. כבר בתקופת הברונזה יש רישום של גובה המים בנילוס, כחלק מהתכנון השנתי של השלטון – איך לתכנן את החקלאות וכמה מסים לגבות. מפלס המים הרגיל הוא בין 15-16 אמות (8 מטר), והטווח מסומן באותיות IE, IS. היתה שנה שהנילוס עלה על גדותיו והגיע ל-17 אמות (8.5 מטר) והיה צורך לחקוק ערך חדש - IZ. לכן רואים שני אנשים עומדים זה על זה, כדי לסמן את הגובה החדש. בחלק המרכזי רואים צופה שבודק מה מפלס המים וצועק שהגיע ל-17 אמות (IZ), ורואים פרשים שיוצאים להודיע לכולם את ההודעה המשמחת, לעיר אלכסנדריה. המגדלור של אלכסנדריה- אחד משבעת פלאי העולם הקדום. כשמתרחקים מהנילוס רואים חיות פרא- אריות ונמרים, אזור מדברי מסוכן.

מה הקשר למצרים? בעולם המסחר של אותם ימים, לאנשי ציפורי היה קשר ישיר לאלכסנדריה, דרך נמל עכו. כל שינוי בגידולים במצרים היה משפיע גם על המסחר וה"בורסה" בציפורי.
בחדר אחר רואים את מערכת החימום של בית המרחץ – עד אליו מגיעה אמת המים של ציפורי. כאן היה הקסטלוס – נקודת החלוקה של המים לרחבי העיר. המים הם מקור החיים, כמו שהנילוס הוא מקור החיים במצרים. יש חוקרים שמציעים שזו הסיבה למיקום הפסיפס הזה כאן, ואולי זה בכלל היה בנין של "חברת מקורות" של ציפורי.

מאגר המים בכניסה לעיר - העיר יושבת על התפר בין גבעות ציפורי להרי נצרת. גבעות ציפורי בגובה כ-300 מטר, עשויות קירטון, והרי נצרת בגובה של כ-550 מטר, עשויים סלע גיר קשה, סוגרים את האופק בצורת חצי עיגול. המים שמחלחלים דרך הרי נצרת מגיעים לשכבת הקירטון, זורמים ויוצאים במעיינות.

אמות המים: הרומאים הבינו זאת ובנו במאה השנייה 2 אמות מים. כל אמה מרכזת חלק מהמעיינות באזור. חלקים מהאמות קיימים עד היום, עם נקבות חצובות, גשרים ומנהרות. היה שיפוע של פרומיל אחד לכל האורך, כדי שתהיה זרימה קבועה. (על כל קילומטר יש ירידה של מטר אחד). זו טכנולוגיה מדהימה, שקיימת בכל העולם הרומי. בכל עיר היה אדם שאחראי על נושא המים. המים שימשו לבתי מרחץ, מזרקות, נימפיאות, לטרינות ועוד. בנקודה מסוימת שתי אמות המים מתאחדות לאמה אחת.

מאגר המים : יש חוסר התאמה בין ספיקת המעיינות לבין הצריכה. ביום צריך יותר מים ובלילה פחות. יש הבדל גם בין עונות השנה. הפתרון המדהים שנבנה כאן : אמת מים אחת ממשיכה וזורמת ישירות לעיר, עד בית המרחץ, ואחת זורמת למאגר. בלילה – סגרו "שיבר", שמו פקק, והזרימו את המים באמה אחרת, למילוי מאגר מים תת קרקעי, באורך 260 מטר, גובה 10 מטר, קיבולת של אלפי קוב מים. בבוקר פותחים שוב את הפקק, ויש לעיר כמות כפולה של מים, משתי אמות המים יחד.

מסנן/בור שיקוע – בכניסה מהאמה למאגר יש בור עמוק שכל הלכלוך שוקע לתוכו. הצינור שממשיך למאגר יוצא מהבור בגובה 2 מטר מעל הכניסה. רק המים הנקיים ממשיכים לזרום למאגר, והלכלוך נשאר בקרקעית הבור.

הטיפול במאגר – המאגר בנוי כמו צוללת, תאים תאים, ולכל תא יש פיר כניסה עם מדרגות. היתה תקרה למאגר, אך בחלק מהמקומות התקרה קרסה. על הקירות יש טיח כדי למנוע חלחול. ביציאה מהמאגר מצאו פקק עופרת מקורי בקוטר 6 אינטש, ששימש לסתימה ולהטיית המים.

המאגר בנוי בתוך אצבע גיאולוגית שנשלחת מכיוון גבעות אלונים שפרעם, וחודרת לתוך הרי נצרת. לכן בצד אחד סלע גיר ובצד אחד סלע קירטון. בצד של סלע הגיר יש טיח עבה מאוד, ובצד של הקירטון יש טיח דק מאוד, כי שם זה לא יכול לחלחל. הרומאים זיהו את קו המגע בין שתי השכבות, ואולי היו כאן כבר חללים מסוימים, שאותם הרחיבו והפכו אותם למאגר.

יש מסלול יפה שעובר בתוך מנהרת ששת הפירים, בו אפשר ללכת בתוך מנהרה סגורה, עם פנסים. המאגר היה מלא כולו בסחף, חול ואבנים. כשחשפו את המאגר, לא חפרו אותו לכל אורכו, וגם לא לכל העומק. השאירו בכוונה חלק לדורות הבאים, אם יהיו שיטות וטכנולוגיות חדשות יותר

תמליל סיור מספר 11 לעין גדי

מסלול : עין גדי

נסיעה לעין גדי

בקע ים המלח והערבה – ככה אוהבים לקרוא הגיאולוגים המקומיים לתופעה או לאזור הזה. שהוא בתוך הבקע הסורי אפריקאי, השבר הסורי אפריקאי. אין דבר כזה יום סיור שלא מזכירים את בקע ים המלח. תמיד צריך להזכיר שתופעות הנוף של ארץ ישראל מושפעות באופן ישיר מהבקע, לא משנה איפה אנחנו נמצאים בארץ.

בשנה שעברה גובה ים המלח היה מינוס 426 מ' מתחת לפני הים. הים גולש, וממוצע ירידת ים המלח הוא מטר בשנה, לפעמים אפילו יותר. אפשר לראות שאזורים שונים בשולי ים המלח בתקופות קדומות היו מוצפים בים המלח, או שלבים שונים של ים המלח.

בעבר ים המלח היה למרגלות הכביש, הוא נסוג וממשיך להתרחק מקו הכביש. התחלת הדרמה של ירידת ים המלח מתחילה ב-1932. בשנה זו רוטנברג בנה סכר על הירדן – סכר דגניה, באזור של דרום הכנרת, ומתחיל לווסת את המים למפעל שלו, מפעל נהריים, מפעל החשמל. הוויסות הזו ותחילת השימוש במים מתחילים לפגוע במאזן המים של ים המלח. עם התחלת הפרויקט של המוביל הארצי ופרויקטים ירדניים לעצירת המים ושימוש בהם במקומות אחרים, הדרמה הזו מתחילה.

בצד הירדני ניתן לראות את הרי מואב. חדי העין יכולים לראות את הר נבו ומכוור. על חופי ים המלח בצד הירדני יש מעיינות חמים, בתי מרחץ של קלירוי.

סלע חוואר הלשון – משקע ששקע באותו ים המלח קדום. אולי הוא נקרא בעבר ימת עמורה, ימת סדום או ימת הלשון. ים המלח עבר כמה פאזות ב-4-3 מיליון שנים האחרונות, מאז שהוא נוצר, עם היווצרות הבקע. סלע חוואר לשון, שהוא כל כך דומיננטי יוצר את הנוף המיוחד של הבתרונות, שהוא מבותר כך, סלע שנכיר בהמשך (סיור בדגש ים המלח).

מצוק ההעתקים – ירדנו ממצוק ההעתקים בירידה די מתונה, שכן זהו אחד הפתחים היחידים דרך המצוק שרכב יכול לעלות כ-1200 מ' ויותר (הר הצופים בגובה של כ-850 מ' מעל פני הים עד 1000 מ' מעל פני הים בהרי יהודה). צריכים מקום שאפשר לפרוץ ולעלות אל ההר, והמצוק נשבר בפתח בין יריחו לקומראן פחות או יותר. הפתח הזה שהוא קו שבר גיאולוגי שבו שקע הרבה קירטון שנתן נוף מעוגל (נוף חמוקיים) אפשר את הפתח של אותה דרך מפורסמת שעולה לירושלים, דרך שהיא כאן אלפי שנים ומאפשרת את העלייה. המצוק עשוי מגיר ודולומיט בעיקר. השבר יוצר מצוק די ישר ודרמטי. כשמתבוננים ניתן לראות ששכבה הסלע היא אנכית, הבקע גרם למרכז הסלע לגלוש לתוך המים. משטחי סלע גולשים לתוך מרכז הבקע. המצוק הוא לא אחיד, יש לו העתקים, מדרגות. כל פעם מדרגה נופלת לתוך הקע ויוצר כמה מדרגות שנופלות לכיוון מרכז הבקע. כל המושג הזה – העתק – הוא סוג של טרנספורם של ים המלח.

מלון הלידו – מלון מפורסם שהוקם במקום בשנות ה-30. בכ"ט בנובמבר ערב ההכרזה באו"ם ישן במלון דוד בן גוריון וכאן הוא שומע על ההכרזה באו"ם. בין מלון שגדולי האומה ואנשים מפורסמים רבים ישנו בו והכירו אותו. לאחר 1948 המלון ננטש במלחמת העצמאות, נהרס ונבנה בתחילת שנות ה-60 כמלון ירדני. המלון הזה החזיק רק כמה שנים בודדות, שכן מלחמת ששת הימים סיימה את חייו כשישראל השתלטה על המרחב הזה.

קיבוץ קליה – יש כאלה שאומרים שאלה ראשי תיבות של – קם לתחייה ים המלח. (תוספת שלי, יש שאומרים קיבוץ ליד ים המלח). קליה זה אשג. מכיוון שכאן היה המפעל הראשון של נובומייסקי, שבנה בצפון ים המלח מפעל להפקת אשלג בתחילת שנות ה-30. לימים קם קיבוץ בית הערבה מצפון לים המלח ויהיה חלק מאותו מפעל. בשלב מסוים הבין נובומייסקי שהמקום האידיאלי להקים מפעל אשלג יהיה בדרום ים המלח, והמפעל האמת יעבור בהמשך.

שמורת עיינות צוקים – עין פשחה. אחד המעיינות הגולים בארץ – כ-70 מיליון קו"ב שלא משמשים את האדם, הכל לטבע. שמורה מרשימה ביותר. אחרי הכשרה קצרה שנקבל בגן נקבל אישור להדריך בה. חלק המעיין פורץ מהצד המערבי של הכביש (למרות שהשמורה מצד שמאל) זאת כדי לאפשר ליעלים ולבעלי חיים מחוץ לשמורה לבוא לשתות. חלק מהשמורה פתוח וחלקה סגור למבקרים, גם החלקים הפתוחים ניתנים לביקור רק בהדרכה.

סלע ה-PEF - Palestine Exploration Fund. הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (פלסטינה), קרן שקמה בסוף המאה ה-19 ומימנה מחקרים בארץ ישראל. לסלע הזה שטו בסירה כדי לסמן את גובה ים המלח. היום הוא נמצא בצד המערבי של הכביש.

נחל הקדרון – מתחיל בירושלים, ממש ליד הר הבית ונשפך הים המלח.

התמר – ממלא תפקיד מאוד משמעותי בכלכלה המקומית. האזור מופלא לגידול תמרים, שכן האזור מותאם בצורה נפלאה לגדול באזור – חם ומים (הוא יכול לסבול גם מים מליחים). אין חלק בגופו של התמר שלא משמש את האדם בדרך כזו או אחרת.

קנה סוף? – אין צמח שנקרא קנה סוף. מדובר בשני צמחים שאחד נקרא קנה ויש צמח שנקרא סוף. ההבדל הוא שלקנה יש תפרחת גבוהה בהירה עד חומה ולסוף יש תפרחת שנקראת כמו נקניקיה של שיפוד. שני הצמחים נמצאים באזור, אולם הצמח הפופולרי הוא הקנה.

בולענים – תופעה שמוגדרת כך למרות שהמינוח הזה הוא בעייתי מאוד. הבולענים מתמלאים מים, חלקם מים המלח חלקם מתוקים (שנובעים כאן). תהליך הקריסה של הקרקע שיוצרת את הבולענים האלה הוא תהליך מרתק שנלמד בהמשך. יש בין 2000-3000 בולענים כאלה, תופעה שהתחילה ב-1989 בנחל זוהר והתפשטה לאורך חופו של ים המלח. בגדול שכבות מלח בתת הקרקע נמסות כתוצאה מהנסיגה של ים המלח, מים מתוקים יחסית ממיסים את שכבת המלח הקשה והקרקע מעל פשוט קורסת פנימה. התופעה הזו

ייחודית לים המלח, שכן ים המלח בתקופות מסוימות משקיע מלח ואחר כך על המלח הצטברו שכבות של קרקע (של חוואר), אם שכבת המלח מסתלעת והופכת לסלע קשה, נמסה, הקרקע שיושבת על המלח תקרוס פנימה. תופעה זו קיימת גם בירדן, אולם בהיקף קטן בהרבה, משום שאין אחידות בין החוף של הצד הירדני לעומת החוף של הצד הישראלי. החוף הירדני כמעט ולא קיים, ההרים גולשים מאוד צמוד למים ולכן אין לאותם בולענים מקום להיווצר.

במקום ניתן לראות שלטים מזהירים מלרדת ורחוץ באזור הבולענים. כמדריכים אזור בתכלית האיסור לרדת לאזורים אלה, מדובר באחריות פלילית ורשלנות. שום ביטוח לא יגן על מדריכים במקרה של רשלנות. הבולענים מתחילים מבורות קטנים וניתן לראות את התפתחותם לאורך חופי ים המלח, והם נמצאים רק לאורך החופים.

בהמשך הקורס נבקר במפעלי ים המלח, ונכיר גם את תעלת הימים כפתרון. יש חשש גדול מאוד מה יקרה לים המלח מים שהוא לא מכיר. הים מכיר מים מתוקים - מי גשמים, הרכב המי הים האחר יכול לשנות את ההרכב הכימי של ים המלח ויש רבים שמתנגדים לפרויקט הזה. מי שצריך להחליט האם לממן את זה הוא הבנק העולמי שעורך מספר מחקרים בנושא.

הקדמה באוטובוס – אנו מקדישים את היום לנווה עין גדי. כאשר ההסתכלות שלנו על הנווה היה הסתכלות כוללת – אנחנו נדבר על אדם בנווה, רקע היסטורי, נראה איך האדם השפיע על הנווה, איך הנווה משפיע על האדם, מערכת של אדם וסביבה בנווה מדבר. כמובן שבמסגרת יום קצר לא נוכל את כל האתרים של עין גדי לעשות את כל המסלולים, אבל נהיה במקומות תצפית שבהן נוכל לראות דברים שאפשר לעשות ולא נוכל לעשות במסגרת הזמן. ההתחלה תהיה בתצפית בית ספר שדה – תצפית מאוד חשובה ומאוד מלמדת. שם גם נוכל להקיף בעין את כל הנווה ולתת פרספקטיבה גם בעין וגם פרספקטיבה היסטורית. יש גם מוצגים שמייצגים את התקופות הארכיאולוגיות השונות של עין גדי שאפשר לנצל אותן ולתת את הסקירה, גם עם קבוצות. אחר כך נרד לנחל דוד. עוגן מאוד של הסיור הזה הוא בית הכנסת וסביבתו.

בית ספר שדה עין גדי

אנחנו נמצאים במקום שהוא חי ופעיל, הרבה מוסדות מהסוג הזה נסגרו. המקום הזה, בית ספר שדה נוסד ב-1959 כיוזמה של אדם בשם יוסי פלדמן, הכינוי שלו יוסי הערבי. הוא אהב מאוד את האזור, הגיע לכאן כמטייל בודד עם חבריו וכשהתברר לו שקיבוץ עין גדי, שנוסד ב-1956, עומד לעזוב את המקום ולעבור לגבעה יותר גבוהה, אז בהסכם בינו לבין הקיבוץ והחברה להגנת הטבע על המקום הנקודה האורגניאלית של הקיבוץ, הוקם בית ספר שדה ואכסניית נוער והניהול היה משותף – איגוד אכסניות הנוער, החברה להגנת הטבע וקיבוץ עין גדי. ככה זה התחיל - אחרי 67, אנחנו כבר קצת מעבר לקו הירוק, אז בית ספר זה למקומו הנוכחי ואכסניית הנוער עברה לגבעה קצת יותר נמוכה. זו המציאות הנוכחית.

בתי ספר שדה - החברה להגנת הטבע לקחה את הרעיון הזה הלאה והקימה בכל רחבי הארץ בתי ספר שדה. מערכת החינוך חילקה את בתי ספר שדה ומצאה בהם כלי מאוד חשוב להנחלה של מורשת, ידיעת הארץ, טבע וחיבור אנשים עם הנוף. תלמידים כל שנה היו הולכים לבתי ספר שדה אחר וכך הכירו את הארץ. הדבר הזה נקטע כאשר מי שעמד בראש משרד החינוך הייתה השרה לימור לבנת והיא חתכה את התמיכה שהייתה לבתי ספר שדה. אין סיכוי שמוסד כזה יהיה ממוקד רווח, כמו כל גורם חינוכי לשמו, ואז החלה התדרדרות של המערכת הזו – בתי ספר שדה נסגרו אחרים הפכו לאכסניות בלבד, נושא התכנים התדרדר לחלוטין, לא היה תקציב לשלם למדריכים מקצועיים (עובדים רק עם מורות חילות שהן נהדרות אבל באות לפרק זמן מוגבל). בית ספר שדה עין גדי, שאי רז ניהל אותו לא מעט שנים, שומר פחות או יותר על הצביון שלו, אם כי כבר גם פה אין מדריכים בוגרים כי אי אפשר לשלם להם שכר.

בית ספר שדה, חוץ מהתצוגה הארכיאולוגית מכיל אוספים נוספים – אוסף חרקים, אוסף בוטני, אוסף גיאולוגי, הרבה מאוד אוספים שאם מגיעים עם קבוצות מתמחות בתיאום מראש ניתן לפתוח ולנצל אותם. **הממצאים מהתקופות השונות והיסטוריות המקום על קצה המזלג** – התקופה הכלקוליתית - האתר העתיק ביותר בנווה עין גדי הוא המקדש הכלקולית. זה האתר המוקדם ביותר שנוסד בעין גדי – תקופת המעבר בין הפרה היסטוריה להיסטוריה. הוא מוגדר כמקדש מכיוון שכל המתחם הזה יש לו תוכנית כמו מתחמים מקודשים לאורך כל ההיסטוריה כולל עד ימינו אנו. אחת ההסגות, כשחפרו אותו, זה שלא מצאו שם כלי פולחן. אבל, במשלחות לנאות מדבר יהודה בשנות ה-62-59, המשלחת של פסח בר אדון חפרה במערה בנחל משמר ועלתה שם על מטמון אדיר של כלים מהתקופה הכלקוליתית, כלים מאוד מיוחדים שהם לא בני עבודה, כלי פולחן. ההנחה היא שהייתה איזושהי סיבה שאילצה את הכוהנים ששירתו במקדש בעין גדי לעזוב את המקום, לברוח ולהסתתר במערה בנחל משמר, אז הם לקחו איתם את החפצים היקרים והחשובים ביותר. האוסף כולו נמצא במוזיאון ישראל, שם תופסת עין גדי נפח גדול מאוד, בין היתר גם הממצאים האלה. אגב, השלדים שנמצאו בקרבת המערות האלה שבהן נמצאו הכלים האלה, הראו סימני אלימות קשה – כנראה היה מצב קשה והם חוו אלימות ולמות זה הם הצליחו להגיע עם המטמון אל המערות. הפצעים שלהם אפילו הגלידו, זאת אפשר לראות לפי השברים. אולי זה הרמז הראשון, המוקדם ביותר שיש לנו על הפונקציה של מערות מדבר יהודה כארץ מפלט - מדבר יהודה בכלל והמערות שלו בפרט. אין הוכחה חד משמעית אבל יש קשר לוגי בין כלי הפולחן שמונה ק"מ מעין גדי, מערה ללא מקדש, ומקדש בעין גדי ללא כלי פולחן.

התקופה הישראלית - הכלים שמייצגים את ייסודה של עין גדי כיישוב קבע, ככל שהארכיאולוגיה נותנת כלים. כלים ששייכים למאה ה-7 לפנה"ס, זו התקופה הישראלית – מלכות יהודה, מלכות ישראל כבר איננה, האשורים כבר חיסלו אותה. בכלים האלה ניתן לראות דבר שילווה אותנו לאורך כל היום, מבחינה רעיונית, כלים קטנים - בדרך כלל חומרים יקרים אורזים באריות קטנות. זו רמיזה למוניטין שיצא לעין גדי בזכות הצמחים שמהם מיצו חומרי בושם ומרפא למיניהם, לא רק אפרסמון - אפרסמון קיבל את התהודה הגדולה ביותר.

תקופת בית שני - תקופת בית ראשון נגמרה בכיבוש הבבלי, חורבן ירושלים ובית ראשון. עין גדי חרבה גם היא. הצהרת כורש ושיבת ציון פוחתים בעין גדי פרק חדש. מיהרו לחזור לעין גדי ולשקם אותה כנראה בגלל

היתרונות הכלכליים שלה. יש להניח גם שבגולה בבבל כל אחד ידע מה מקורו ומאיה הוא בא, יש להניח שמי ששב לעין גדי הם צאצאים של אנשי עין גדי שהלכו לגלות. על חורבן ושיבת ציון אנו מוצאים כלים שהדבר הכי מאפיין אותם היא טביעת חותם יהד על ידידות של כדים. פחוות יהודה הפרסית, אחרי כיבוש כורש הפרסי, פחוות יהודה או יהד כמו שהם קראו לה. נמצאו עוד כמה דברים שלא מוצגים במקום – ערכת סופר מעניינת של קסת דיו וחלקים נוספים לכתיבה. חשוב לזכור שלא מדובר בדבר של מה בכך – קומראן ששם נמצאה ספרייה אדירה, היו כאלה שפקפקו שכתבו בקומראן והעתיקו ספרים, הם אמרו ששך הכל נמצאו 3 קסות דיו בכל קומראן, אז ענו להם אחרים שבכל ירושלים (שבה בטח כתבו נמצאה רק קסת אחת) והנה עוד אחת נמצאה בעין גדי. כלומר שעסקו כאן גם בהגות, גם בכתיבה. תקופה זו נגמרת בכיבושה הרומי וחורבן בית שני שהוא כנראה בעין גדי לא היה אלים כמו במקומות אחרים, כיוון שהיה עניין לרומאים לשמר את התעשייה הזו שהייתה מאוד רווחית. לפחות אפשר להישען על דברי ההיסטוריון פליניוס הזקן, שהוא בן התקופה. הוא כותב על כך שהרומאים נלחמו ביהודים בעין גדי לא כדי להרוג אותם אלא כדי להציל מידיהם את שיחי האפרסמון או ביוונית אופו בלזמון – כי האיכרים היהודים רצו להשמיד אותם. אין ספק שהרומאים הצליחו בכפיים או בהסכמה להמשיך את ייצור האפרסמון כאן על ידי היהודים שרק הם עסקו בזה. התהליך נמשך ופליניוס הזקן מציין בספרו עד כמה עושר הדבר הזה מביא לאוצר הרומי. דבר מדהים – שכן מדובר במעצמת על אל מול מקום נידח בפרובינציה נידחת – לכאורה מה יכולה להיות המשמעות של תרומה כלכלית של מה שגידלו פה לאוצר הרומי. מה לעשות והדבר הזה חוזר על עצמו עוד ועוד – המחירים שנותנים להם והתכונות המיוחדות ניכרות במקורות יהודיים ומקורות נוכריים שונים. כולם מדברים על הבשמים המיוחדים שגידלו בעין גדי ובעיקר על האופובלזמון, שהוא מזוהה היום כמה שנקרא במקורות מאוחרים יותר כאפרסמון. היום הצליחו בעזרת גורמים אקדמיים לזהות במידה די גדולה של וודאות מה היה הצמח הזה ולהביא אותו לעין גדי. היום עוד לא יודעים לעבד אותו לבושם הסופי, חומר הגלם עצמו הוא מאוד ריחני.

סוף המאה ה-2 - התקופה הזאת של בית שני עוברת על עין גדי בשקט יחסי, כמו שיודעים מתעודות שונות. עין גדי מגיעה לחורבן של ממש במרד בר כוכבא ואז היא ננטשת לפחות לשני דורות – משנת 135 עד שליש הראשון של המאה ה-2. סוף המאה ה-2 שנינויים בעולם הרומי, עולים הקיסרים "המרקאיים" – סיפטימיוס סוורוס – תפישת עולם אחרת ותפישת כלכלית אחרת. כנראה שהאקלים היה נוח יותר ויהודים חזרו והתיישבו בעין גדי, על חורבות עין גדי של בית שני. עין גדי חוזרת לעשות את מה שהיא עשתה קודם – גם אז חזרו צאצאים של עוזבי עין גדי שחיכו לחזור למקום. המציאות הזו בעין גדי השאירה רושם חזק מאוד, בטח על מי שהיה.

התקופה הביזאנטית - הסיפור הזה נגמר בתקופה הביזאנטית, במאה ה-6, יודעים זאת על פי המטבעות שנמצאו בבית הכנסת העתיק. לא יודעים מי גרם לחורבן של עין גדי, אין מקבילה, אבל יכול להיות שמצב הביטחון או אולי דברים אחרים. בתקופה הביזאנטית ניתן לראות צלב וכנסייה וגם בתוך קהילות יהודיות ניתן לראות השפעה נוכרית – באומנות, בתי הכנסת עם אומנות פיגורטיבית (דמויות אדם), פסיפסים משוכללים (בית אלפא, עזה למשל). בעין גדי ההשפעה הנוכרית לא נכנסת וחייה במקום קהילה שמרנית ונראה את זה בבית הכנסת (גם לפי הכתובות שיש שם), בוודאי על פי האומנות, אפשר לראות שאין גלגל מזלות למשל – שזה דבר סימבולי מאוד חשוב שמסמל את הרציפות, בעין גדי לא מתואר גלגל עם פיגורות כמו שיש בבית שאן למשל, אלא בטקסט. הרבה מאוד מעידים על כך שקהילת עין גדי הייתה קהילה מיוחדת בזמנה ויוצאת דופן, בהמשך ננסה להבין למה.

בתמונתו ניתן לראות ממצאים מהחפירות האחרונות במערות. המשלחות הגדולות במדבר יהודה חפרו בתוך הקו הירוק, בעיקר בנחל צאלים, נחל חבר ונחל משמר. בעקבות הממצאים באזור קומראן ב-47, שם התגלו ממצאים על ידי בדואים. הבדואים ראו שיש הרבה מאוד עניין וגם כסף והתחילו לחפור במערות והלביא הרבה ממצאים. במרחב שבין קומראן ועין גדי, עד הקו הירוק, לא נעשתה שום עבודה רצינית. אחרי חתימת הסכם השלום חשבו שאולי יתחילו להחזיר חלקים לרשות הפלסטינאית, אמרו אולי נפסיד עוד פעם כל מיני אוצרות מורשת ולכן היו עוד 2-3 סקרים בכל המערות ונמצאו ממצאים נוספים. לא בסדר גודל של אלה שנמצאו במערות הגדולות ולא כל כך הרבה חומר כתוב, אבל נמצא חומר כתוב, מטבעות מתקופת המרד ועוד.

עין גדי עמדה בשיממונה עד המאה ה-13-14 (ימי הביניים), אז היה בעין גדי כנראה כפר בתקופה הממלוכית (לא משהו גדול). רובו נהרס על ידי החקלאות החדשה. מהמאה ה-14 לא היה שום דבר, אלא התיישבות בדואים באופן ספורדי, אבל לא ישוב קבע, הם היו יורדים לקו החוף לגדל ירקות. בעצם עין גדי חזרה להיות ישוב חקלאי בתחילה בצורה של היאחזות נחל ב-53. ב-49 עין גדי נתפסה כסעיף של מבצע עובדה שבו ירדו לערבה ותפסו את אילת, אז שמריהו גוטמן אמר שהוא אמר ליגאל אלון 'איך יכול להיות עין גדי ומצדה לא יהיו במדינת ישראל?'; הוא כפה על יגאל אלון לתפוס את עין גדי ולקבוע בזה את הגבול הצפוני לאורך ים המלח. לכן יש לנו היום את סדום, מצדה ועין גדי הודות לעקשנות של אותו שמריהו גוטמן. ההיאחזות הזו התאזרחת ב-56 והפכה להיות לקיבוץ עין גדי, בעיקר על ידי גרעינים מתנועת הנוער העובד, בעיקר מאזור הקריות.

תצפית מבית הספר שדה :

נווה המדבר – נווה מדבר זה מקום במדבר שיש בו מים. לכאורה הגדרה מאוד פשוטה. היות שנווה במדבר זה המקום היחידי בפרפריה המדברית שיש בו מים, אז יש בו צמחייה וחיות באות לשתות, אבל גם האדם חומד את המקום הזה כי יש בו תנאים טובים. לכן בכל נווה מדבר, כל מקום, יש קונפליקט בין האדם לבין הטבע על ניצול המשאבים, בדרך כלל האדם גובר. לכן נווה מדבר, מבחינת התרבות העברית, נווה מדבר זה מקום משכן של אדם במדבר, כמו שכתוב בספר משלי ג' לגי' "מִאֲרֵת ה', בְּבֵית רֶשֶׁע; וְיִגְוֶה צְדִיקִים יִבְרָךְ." – בית ונווה זה הקבלה. הדבר הזה לא כל כך מובן מאליה כיוון שאנו חיים בתקופה מודרנית עם תפישות אחרות. היות שהאדם הוא שחקן מרכזי בכל נווה מדבר, ואמרנו שתחום הנווה הוא תחום השפעת המים- מקורות המים של המדבר, אז האדם יכול לשחק עם המים האלה, ובמקום שהם יזרמו בקו הקצר ביותר כמו שרואים

בנחל דוד למשל (המפל זורם בקו הקצר ביותר אל הים) האדם יכול להפר את הדבר הזה, לקחת את המים ולהטות אותם לתעלות בשיפוע נמוך – לפזר את המים על מרחב יותר גדול. זה מה שעושה האדם בנוה המדבר בכלל ובעין גדי בפרט לאורך תקופות מאוד ארוכות. אז השפעת המים ניכרת במרחב יותר גדול, הנוה הוא במרחב יותר גדול – נוה מלאכותי. למעשה אין דבר כזה כמעט נוה, שכן האדם משנה את גבולות הנוה. בעין גדי אנחנו מכירים שרידים של חקלאות עתיקה צפונה מבית ספר שדה ודרומה מקיבוץ עין גדי. הגבול המזרחי זה גבול שהאדם לא יכול היה לגבור אותו - חוף הים, והיום השפעת האדם גורמת לכך שקו החוף יזוז. גבול נוסף שהאדם לא יכול היה להיזי אותו הוא גבול מערבי – אם מסתכלים לנחל דוד רואים מדרון ואחריו מצוק שהוא פרט בתוך תצורת חצרה שהיא תצורה בתוך חבורת יהודה - פרט צפית. הפרט הזה קבור תחת פרטים בתצורות נוספות גבוהות יותר. בואך קמר יהודה בין בית לחם והר חברון – הסלעים למעלה הוסרו השכבה חשופה ורואה את האטמוספירה, גשם יורד עליה, היא מסוגלת להעביר מים דרכה וכך מגיעים מים למעלה מזרחה, דרך השכבה הזו ובאופן יחסי הם לא בורחים נמוך יותר. מתחת למצוק הזה, שמים יכולים לעבור דרכו, ישנה שכבה שמים לא יכולים לעבור דרכה. לכן, במקום שהחתך נחשף על ידי ואדי או על ידי הטה גיאולוגי ואם יש תנאים נוספים, אז מים יכולים להגיע החוצה. התנאים הנוספים זה המבנה התת קרקעי – השכבה הזו לא רוויה במים מלמעלה עד למטה, יש לה מאוד מים. במקומות שיש להם מבנה של קערה בתת הקרקע שם המים יכולים להתנקז מהמרחב של השכבה התת קרקעית לנקודה מסוימת ולהוות איזושהי מסה שלבסוף תגיע כמעין – זו הסיבה שיש בעין גדי נוה מדבר. הגבול הזה, השכבה הזו, האקוויפר הזה – פרט צפית, הוא גבול שלא ניתן להיזי אותו, הוא גבול קבוע, מעליו אין שום מקור מים. לכן הוא היה הגבול העליון בכל הזמנים. עד התקופה המודרנית לא היו בכלל שאיבות, גם היום למעשה אין שאיבות, אי אפשר לקחת את המים גבוה יותר. זאת אומרת שהגבול המערבי והמזרחי הם גבולות קבועים והגבולות הצפוני והדרומי נקבעו על ידי היכולת של האדם, הטכנולוגיה שעמדה לרשותו, על פי העניין שהיה לשלטון לתת כלים לאדם. בעצם ברוב הזמנים עין גדי הייתה אחוזה ממלכתית, לשלטון היה עניין שישבו פה אנשים, הוא הרוויח מזה כלכלית והייתה לכך משמעותית ביטחונית.

בנוה המדבר של עין גדי, ב-53 התיישבה היאחזות הנחל לרגלי התל העתיק של עין גדי (שנראה כגבעה על רקע המדרון של נחל ערוגות – תל גורן). קל היה להוביל לשם מים ממעיין עין גדי. כך היה בתקופת בית ראשון, שיבת ציון ואף בתקופת היאחזות – על נתיב אמת המים העתיקה העבירו את הצינור (מבלי שידעו שזהו נתיב אמת המים העתיקה), תנאי השטח הם אלו שהכתיבו את התוואי.

ההוכחה לכך שכל השטח היה מעובד נראה על המדרונות הן קירות חקלאיים, טרסות חקלאיות שנמצאות בכל המרחב עד האקוויפר. המקום הזה נוצל בצורה מאוד אינטנסיבית החל מסוף בית ראשון וכנראה הגיע לשיאו בתקופת בית שני, אולי בתקופה המשנה והתלמוד (התקופה של בית הכנסת – אמנם זו התקופה ביזאנטית מבחינה פרק זמן, אבל מבחינה מהותית אין שום דבר ביזאנטי ולכן עדיף לדבר על עין גדי של תקופת המשנה והתלמוד). בתקופות האלה שום טיפת מים לא זרמה בנחלים ובמפלים – כל המים הוטו אל החלקות, שכן התמורה הכלכלית הייתה מאוד גבוהה וכל העסק היה מאוד אינטנסיבי.

אפשר לראות לאורך הזמן שינוי בסולם הערכים – לכל התיישבות בעין גדי הייתה מאוד פרקטית במושגים של היום. משאת הנפש הייתה לגדל כרמים על המדרונות, לכרמים היה גם את היופי שלהם, אם קוראים את שיר השירים על הרקע שעליו נכתבו שירי האהבה – הכל נכתב על רקע סביבתי מאוד מוגדר שהוא משאת הנפש, האידיאל הכלכלי שהפך להיות האידיאל הסביבתי. היום אנו יודעים שלטבע יש את הזכות שלו למים והעבודה שליליים באזור יש את הערך שלהם. אפשר להיות בטוחים ששום יעל לא התרוצץ באזור בתקופות של חקלאות אינטנסיבית. לכן כאשר עין גדי עלתה על הרקע והתאזרחת, במשרד החקלאות (שאו גם היה אחראי על שמירת הטבע בארץ) נקבע שלא יחזרו ימי שיר השירים במובן של ניצול האדם את הסביבה אלא חלק ניכר של המים חייב לזרום חופשי בטבע, וחלק ניכר של השטחים חייב להיות חופשי מהפרעות אנושיות. אלה הדברים שקצת הפריעו לגרעין הראשון של עין גדי שלא היה קל לשכנע אותם לבוא לפה. הם שלחו נציגים שיספרו ליתר על עין גדי. הם באו וסיפרו סיפורים מאוד קשים – לקחת להם יומיים להגיע למקום (שכן היו צריכים לנסוע מסביב דרך מעלה עקרב) והחום היה נורא בקיץ, אף אחד לא יודע מה ההשפעות הפיזיולוגיות של המקום שנמוך מתחת לפני הים, באו עם המצלות לחפש מקום אחר. אז כתב בן גוריון מכתב לאנשי עין גדי – "...צילי שיר השירים בוקעים אלינו מעין גדי ונודף ריח הנרד וצרור המור ואשכול הכופר.. זו תיהפך לפינת חמד של ישראל אם תדעו ותצליחו לנצל עושר המים, שפע השמש, פירון האדמה.. " צעירים אידיאליסטים לא יכולים לעמוד בפני מכתב כזה, והם קיבלו את החלטת לעלות לפה עם כל הקשיים שהיו, קשיים גדולים ביותר. האכזבה הגדולה שלהם הייתה כאשר משרד החקלאות אמר להם שהמים והשטחים האלה לא יהיו זמינים להם והם יקבלו הקצאה. סיפור שגרם להרבה מאוד התמרמרות מצד אנשי עין גדי. עם הזמן הדברים הקצינו, אנשים בתקופה הפוסט-ציונית שלנו בכלל שואלים את עצמם למה בכלל מגיע לאנשי עין גדי מים – הכל של הטבע. הקיצוניות לשני הצדדים הובילה להרבה מאוד התגוששויות, מכתבי שטנה, דיסאינפורמציה בתקשורת ועוד. בשנים האחרונות העסק הזה שכח לאט לאט.

אחרי מלחמת יום הכיפורים, אחרי שנהרג בעין גדי מנהל הייתה מציאות מאוד קשה, ביקשו מאלי רז לעזוב את הכנרת ולהגיע לפה כדי לארגן צוות מחדש. כשהגיע מצא מריבות בלתי פוסקות, עוינות (בין ותיקי הקיבוץ- המייסדים שחשבו שהכל מגיע להם, לבין אנשים שחשבו שלא מגיע להם ואלו נכסי ישראל והטבע) שלא נתנה לתכנן ביחד דברים, חלק גדול מהזמן הושקע בנושא. כדי להבין את הדברים יותר לעומק ולראות את הדברים משני הצדדים עבר לקיבוץ עין גדי. אלי רז ניסה להוביל מהלכים שיבינו אלה שלא הכל מגיע להם ויבינו אלה שתושבי הקיבוץ חיים במציאות של נוה מדבר. בין היתר נסע לנאות המדבר של הסהרה המזרחית (המדבר המערבי של מצריים), שם נערך מחקר ארוך שנים בנוה מדבר גדול שנקרא דחלה, שם חיים מאות אלפי אנשים. המוטו של פרופ' אנתוני מילס, העומד בראש קונגלומרט של חוקרים מאוניברסיטאות בעולם : "...כדי להקל על הבנת בעיות ההווה ומציאת פתרונות נכונים לחיים בסביבה מדברית עם משק מים מוגבל, הנוה צריך להיחקר בקונטקסט הרבה יותר רחב, הכולל יחסי אדם וסביבה - ההתפתחות התרבותית, השינויים הסביבתיים והתלות ההדדית ביניהם, מאז הופעת האדם בנוה".

הוא לוקח את תרבות האדם ואומר אתה לא יכול להתעלם. "יעל שלושה דברים עומד האיזון בין האדם לסביבתו: על ערכי הטבע, המורשת וצרכי קיומו". השילוב של הדברים האלה הוא בעצם שקובע את האיזון בין הדברים- במקום שפה יהיה משולש עם שלושה קודקודים – מורשת, ישוב, שמורת טבע – במקום שהם ידקרו אחד את השני יש לעשות מהם משולש שווה צלעות כדי להפיק את התועלת המרבית עבור כולם. זה הושג רק אחרי שרשות שמורות הטבע וקיבוץ עין גדי, בשנות ה-2000, הסכימו לכתוב ביניהם אמנה שפורסמה ובה נכתב בדיוק כמה מים לוקחים, איזה הקצאות וכולי.

המומחים לחקלאות אז היו אנשי סוכנות שלא למדו מורשת וחקלאות עתיקה, ואמרו לאנשי עין גדי תסכלו את הקרקע ותגדלו ירקות בחורף – בהתחשב בכך שבשום מקום כמעט אי אפשר לגדל ירקות בחורף הדבר ישתלם מאוד מבחינה כלכלית. עבודת הסיכול הייתה עבודה קשה מאוד. גלי הסיכול נראים בשטח. ירקות החורף היו מאוד מוצלחים, אז התחילה טכנולוגיה של חממות ונהרות וכו', עין גדי איבדה את היתרון האקלימי שלה ונשארה רק עם החסרונות – שיפועים, קרקע אבנית, עודף גיר בקרקע, מכסה מוגבלת של מים – חלק גדול מהסיפור. אז פתאום הבינו שהתמר זה הסיפור פה – אין לא הבינו את זה קודם. אז התחילו לטעת תמרים, בתחילה על גלי האבנים, ננו להם את השטח הפחות טוב, אז התחילו למלא את השטח בתמרים. בקפיצה של כמה עשרות שנים – התקופה שלנו- גידול התמר שהיה גם רווחי וגם קשור למסורת, נפגע לגמרי – שלושת רבעי מטעי התמרים היום אינם, זה בגלל תופעת הבולענים. אלי רז שהגיע לעין גדי כגיאולוג, למינולוג, התמר היה גידול ומרתק, קשה מאוד פיזית, ועזב את הלמינולוגיה לטובת התמר עד אשר נפל מעץ תמר וחזר להיות גיאולוג. תופעת הבולענים שהחלה להתפשט העמידה אותו במצב של נביא זעם – אנשי עין גדי בתחילה לא רצו לקבל את זה ואלי רז היה צריך לסגור את מטעי התמרים ולריב עם חבריו לעבודה. מה שאפשר היה להוציא מהשטח ולמכור כעץ בלי היבולים יצא, אבל חברות הביטוח סגרו את השטח. ניתן לראות מטע אחד שלא הספיקו להוציא את העצים ואסור להיכנס אליו- מטע של עצים מתים. המציאות הזו, שענף כל כך חשוב נגדע, הכה את עין גדי אל החומש, גם התיירות שהחלה להתפתח אז על חוף הים ננטשה בחלקה הגדול (היום זה סגור, רוב השטח) ולכן היה צריך לחפש דברים נוספים. ניסו לגדל מנגו, שכן היו שטחים פנויים מירקות החורף שננטשו, אבל השטחים שראויים וחופשיים מסכנת בולענים הם רק השטחים המשופעים. אי אפשר לגדל תמר בשטחים משופעים, שכן הוא צומח מאוד לגובה והמנוף חייב לעמוד ישר. אי אפשר היה להחליף את השטחים התלולים ולכן ניטע שם מנגו שהוא עץ נמוך. בהתחלה הוא היה מצוין, אבל גם איתו יש היום בעיות וחייבים לעקור חלק משטחי המנגו. אנשי הקיבוץ רצו מאוד להישאר עם חקלאות אבל אי אפשר להרחיב את השטחים בגלל מים, מצד שני השטחים שראויים לנטיעה הם מאוד מוגבלים. על רקע זה התקבלה החלטה להיענות להצעה שרודפת את עין גדי הרבה מאוד שנים – מפעל יפאורה למשקאות קלים למלא מים בבקבוקים. יש בעיה שכן הכל במכסות, מתבצעות קריאות מונים באופן סדיר על ידי נציבות המים. קודם זה לא היה אטרקטיבי, הייתה העדפה לקחת את המים כדי להשקות את התמרים בעיקר. כשחלק מהחקלאות הלך, נשאר עודף מסוים של מים, אבל אי אפשר לקחת מים מהנחלים ולהכניס אותם לבקבוקים (משרד הבריאות לא מאשר את זה), קיבוץ עין גדי מקבל את המים שלו ממעיין עין גדי. אז החליטו לעשות הסבה – להעביר מים מהמכסה של עין גדי אל הבקבוקים ואז התעורר משבר גדול בקיבוץ. בהתחלה דיברו על 30 אלף קו"ב בשנה לניסיון, ואחרי שזה הצליח ביקשו להרחיב ל-120 אלף קו"ב בשנה. אז הבתים העליונים בעין גדי עמדו בקיץ בלי מים. היו ויכוחים גדולים מאוד, אבל מפרנסי הקיבוץ טענו שיש צורך להתפרנס ממשוהו. לבסוף נמצא פתרון – מי נחל ערוגות העודפים עוברים טיהור (במבנים לבנים קטנים שם יש משאבות ומסננים) מסוננים ועוברים טיפול כימי, ומועלים לקיבוץ, במקום מי המעיין שנצרכו קודם לשתייה ולמי חצר ועכשיו הם הולכים לבקבוקים. השמיכה היא קצרה והמכסות הם מאוד נוקשות, אי אפשר לקחת אפילו חצי קו"ב יותר מההקצאה ולכן זה נקודה מאוד קשה. לאנשי עין גדי מאוד קשה אחרי שנים ששתו מי מעיין לשתות מים עם כלור.

אפשר להגיד שהאמנה שנחתמה בין רשות שמורות הטבע וקיבוץ עין גדי אפשרה להליכה משותפת לכמה פרויקטים פה שגורמים לניצול טוב יותר של המים. היום קיבוץ עין גדי יכול שלחרר לשמורה קצת יותר מים, אפילו שהוא לא חייב לעשות את זה. אלי רז, כגיאולוג, נדרש לתת פתרונות ולמצוא מקורות מים נוספים והצליח למצוא משהו.

היום מעיין עין גדי תפוס, יש עליו מבנה – יוצא ממנו צינור אחד שהוא לצרכי האדם והשני (שהוא מוסווה, תת קרקע) הוא של המים שזורמים חופשי לשמורה. הקיבוץ קיבל השקיה מהנחלים, בנקודה מסוימת נקבעה הטיה (צינור שהיה הולך לשדות בגרביטציה), במסגרת האמנה אמרו אנשי רשות שמורות הטבע לוותר על ההטיה הזו ובמקומה לקחת את המים בשאיבה ממקום נמוך – מה שנהויח כולנו זה שכל המים יעברו בנחלים. נעשה פרויקט כזה למרות הצורך לשאוב ולשלם באנרגיה, בנחל ערוגות הוא נכשל ולא מקבלים בעין גדי את המים שקיבלו בעבר, (אולי הפרויקט יתוקן) בנחל דוד נראה שזה הולך להיות בסדר.

מעיין עין גדי נמצא ליד ערוץ שנקרא נחל עין גדי. בעבר, לפני שהאדם הגיע הנה, לפני שהאדם התיישב כאן בתקופות ההיסטוריות כל המים זרמו בערוץ למטה. בתקופה ההיאחזות, כשהגיעו לכאן הראשונים זה מה שהם מצאו – כל המים זרמו בערוץ, יש תמונות של השקיות הבנות לרגלי הערוץ. אחר כך התחילו, כשהיו הקצבות, חלק מהמים לא זרמו בערוץ אלא בצינור. רשות שמורות הטבע מנימוק שלה החליטה שהמים לא יזרמו בערוץ אלא היא רוצה לפזר את המים על המדרון. שיקול מקצועי שלהם שלא דעתו של אלי רז הוא לא נכון. במסגרת האמנה אמרו רשות שמורות הטבע שהם רוצים גם וגם – הם ביקשו לחדש את הזרימה בנחל עין גדי במים נוספים. הם ביקשו מקיבוץ עין גדי לוותר על 12 קו"ב שעה (שזה די הרבה) ממי נחל ערוגות שלכם, אנתנו נדאג להעלות אותם בצינור למעלה ולשחרר אותם בוואדי, שתהיה זרימה. הקיבוץ הסכים על אף הויתור הגדול על המים – חשוב להבין שבקיבוץ לא קולטים היום אנשים לא רק בגלל שאין מים לחקלאות אלא בגלל שאפילו ליחידות למשפחות נוספות. לאחרונה קלט הקיבוץ 40 אנשים צעירים – חלק בנים חוזרים חלק אחרים שרוצים לבוא, לא ברור איך יספקו מים נוספים עבורם. אוכלוסייה כללית בעין גדי היום כ-550 נפש, כוללת כ-220 חברים ואליהם נוספים חברים, זמניים, עליית הנוער (ילדים שלומדים בקיבוץ ממשפחות קשות) ומלוך (שחלק גדול מהמשאבים עובר אליו).

הפרויקט של נחל דוד כמעט הושלם – המים כבר זורמים לכל האורך. בדרך כלל המים לא מגיעים לים, זה תלוי בשיטפון האחרון – אם השיטפון היה חלש והשקיע חרסיות אז המים מחלחלים פחות טוב והם יכולים להגיע אל הים, אם השיטפון היה חזק והוא הביא בעיקר חלוקים אז המים נספגים והם לא מגיעים לים – זה משתנה משנה לשנה.

לפני בית הכנסת שמוגן באוהל, שטח חפירות – האזור החפור של עין גדי שהוא רק טיפה בים, עין גדי של תקופת התלמוד- המאוחרת ביותר, תחתיה עין גדי של בית שני. יש עוד שכונה של תקופת בית שני שנחפרה. פרט צפית זו נקודת מוצא טובה, כי זה תמיד מאין מצוק בולט. מתחת לזה פרט עין ירקעם, שהחלק העליון השלו הוא חרסיות ששומרות על המים (מקביל לחוואר מוצא בהרי ירושלים גם שם המעיינות בדיוק באותו מיקום). מתחת לעין ירקעם. הצוקים שרואים למטה, זה פרט חביון. מעל פרט צפית למעלה, האזור המדרוני זה פרט אבנון, ומעליו ברוב המקומות נמצא פרט תמר, בחלק מהמקומות הוא מתפוגג מסיבות שונות. המסלול הרגיל, הקצר וההכרחי, זה מבית ספר שדה לכיוון מפל שולמית. אנחנו נעלה מהמפל באלכסון בשביל תלול וקשה למעלה, דרך הקנים (המוזנים על ידי מי מעיין שולמית), שם נמצא מעיין נוסף, משם עוברים למקדש הכלקוליתי, ואח"כ יורדים למעיין עין גדי ולתל גורן. בשמורת נחל דוד אסור לאכול.

שמורת נחל דוד

מערות קבורה - חצובות בקיר הוואדי. אין מערות טבעיות בחומר הזה, כולן חצובות. מערות קבורה, הן נחפרו והתגלתה שם קבורה בתוך ארונות מעץ. חלק מהחומר הזה מוצא גם במוזיאון ישראל. התקופה היא ימי בית שני. הקבורה מתחילה מהתקופה החשמונאית ההלניסטית ועד התקופה הרומית המוקדמת. יש שתי סיבות לבניית המערות במקום זה – לא בזבז אדמה שאפשר לעשות עליה גידולים שהכניסו מהם הרבה כסף, והסיבה השנייה היא להקשות על שודדי הקברים שחמדו את המזכרות השונות שהונחו בקברים. לא שלא קברו גם קבורות פשוטות, אבל מערות קברים זה בדרך כלל למשפחות שיש להן אמצעים, ואז גם יש בהן מזכרות. ההגעה למערות נעשה על ידי בעלי מקצוע שיש להם את כל הציוד- חבלים ופיגומים (בדרך כלל זה הפתרון).

בעלי הכנף פה מאוד בולטים – ציפורים ופרפרים. שם בחגווי הסלע, זה לא יונתי בחגווי הסלע, אלא מין של עורב – אופייני לנאות המדבר של בקע ים המלח. בקע ים המלח – כל השקע שמהבקה הלבנונית ועד ים סוף, מפרץ אילת. העורבים האלה הם בחלק המדברי יותר- מים המלח ודרומה. הן חיים בלהקות המורכבות מזוגות – בכלל עורבים שומרים נאמנות זוגית. לעורב זנב קצר יחסית לכנפיים והוא נקרא קצר זנב. ניתן לראות במקום ריבוי פרפרים – 3 מינים - יש פרפר לבן גדול מבין השלושה הוא לבנין משיש. פרפר נוסף שהוא באותו גודל והוא כתום – לבנין הצלף. פרפר נוסף, שהוא קטן מכולם וגם הוא כתום- לבנין הסלבדורה. הם כולם מינים טרופיים שמגיעים הנה בנדידה, יש להם פונדקאים אובליגטורים, זאת אומרת שהם יושבים רק על צמחים מסוימים, הם לא מתארחים אצל שום צמח פונדקאי אחר. הם קשורים לצמחים המקומיים שישנם פה. ללבנין המשיש יש דגם כמו שיש – לבן עם אורכים כהים. לבני הצלף מאוד דומה אלא שהוא כתום – למרות שהצלף הוא הפונדקאי האובליגטורי של לבנין הצלף, הלבנין המשיש מעדיף גם הוא את הצלף. בעצם רוב ההטלות והגלמים של הלבנין המשיש יהיו על הצלף. לבנין הסלבדורה מוגבל לצמח הסלבדורה. הם מגיעים בנדידה לאורך הבקע בעזרה רבה של הרוחות.

צמחיה - קבוצה שהיא קבוצה של צמחי נאות המדבר של הבקע – הסודנים. אלה הגיעו לכאן כאשר בטרם התפתחה רצועת הסהרה והרצועה הטרופית הייתה הרבה יותר רחבה וכללה גם את ארץ ישראל. בתקופה הזאת היו גם חיות וגם צמחים שהם טרופיים ביסודם – אוהבים אקלים חם וצריכים לקבל מים כל השנה. ברחובות תל אביב הלכו את היפופוטמים – בעובדיה מוכרות השיניים שלהם, ליד אתרים שקשורים לאדם. במערכת הירדן יש עדיין את אמנון הירדן שהוא אחד משלושה מינים של אמנונים שכולם מינים של דגים טרופיים שנשארו מאותה תקופה. בנאות המדבר אחרי שהמדבר התרחב ונשארו מובלעות קטנות בבקע ים המלח, אחת מהן היא עין גדי, כמה נאות מדבר בצד השני של ים המלח, שם שרדו צמחים מיוחדים שהמקור שלהם הוא הרבה יותר מדרום – הסודנים. יתכן מאוד שאחרי שהתבודדו נאות המדבר במרחב המדברי, הייתה עוד אפשרות שיגיעו זרעים- עם ציפורים או בדרכים אחרות. אבל זה כבר לא מרחב של שלם של התפשטות של צמחים אלא מובלעות מובלעות.

אחד הבולטים בהם הוא המורינגה רותמית (מורינגה בלועזית, רותמית על שום ההופעה שלה דמוית הרוותם). רוב הצמחים האלה, רוב ההטעמה (פוטסינתזה) נעשית על ידי הגבעולים ולא על ידי העלים, העלים הם מעטים בלבד, על ידי זה שטח הפנים יותר קטן ואז מאבדים פחות מים באידוי. הרוותם הוא הבולט ביותר שנוקט באסטרטגיה הזו, ועל שמו נקראת המורינגה הרותמית למרות שאין ביניהם קרבת משפחה בכלל, הם רק משתמשים בשיטות דומות. תרמילים המורינגה תלויים.

השיזף – צמח שיש בו קוצים ונקרא בלטינית *Ziziphus spina-christi*, על פי המסורת הנוצרית ממנו עשו את זר הקוצים של ישו. מראים באירופה מין של שומר שגם לא קוראים כך והוא די דומה לזה, אבל הוא לא גדל ביהודה ולכן לא יכול להיות קשור לישו, רק אסוציאציה.

בנחל עצמו יש שדרה של אשלים – צמחים קוסמופוליטיים, הם לא כאן בגלל שזה נאת מדבר אלא בגלל שיש מים. הם יכולים להופיע במישור החוף ובמקומות אחרים, שכן הופעתם אינה קשורה לתנאים המיוחדים של המקום אלא לנושא המים.

עץ נוסף ששייך לקבוצה הסודנית – זקום מצרי – מהעצים של נאות המדבר, בגלל שמוגוון המינים הוא מאוד מצומצם והאנשים שחיים פה חיים בלי היצע גדול, הם למדו להפיק תועלות שונות מהעצים. את עלי המורינגה למשל מבשלים ומשתמשים בזרעים שלה. לזקום פרי גדול שרוב הנפח שלו תפוס על ידי חרצן ענקי. בחרצן הזה יש שמן שיש לו ערכים קוסמטיים ורפואיים, אנשי נאות המדבר עד היום, למשל במזרח אפריקה, מפיקים ממנו את השמן הזה. הפרי לא אחיד, יש לו ציפה מאוד דקה והרוב זה גלעין. יש שני שבילים למעלה – אחד לאלה שעולים ואחד לאלה שיורדים, חשוב להקפיד על השביל הימני. אחת הבעיות של השמורה זה עומס גדול לפעמים ושבילים צרים. יש הרבה פעמים נקודות בעלות עניין שהעמידה בהן סותמת את הדרך – או שלא מסבירים או שמסתכלים סביב ותופסים כמה דקות לפני שבאה

קבוצה. המקום הכי מבוקש ועמוס זה המפל, ברור למה, אבל במפל קשה להסביר גם בגלל עומס האנשים וגם בגלל רעש המים. אם עוצרים על שביל חשוב לשים לב שמשאירים מקום לאנשים אחרים לעבור.

אחד הצמחים הבולטים פה הם צמחים הצומחים בצורת קנים. קנה זה לא רק שם של מין של צמח אלא צורת צמיחה. קבוצת קנים גדולה נקראת חישת קנים, לא חשוב מאיזה מין היא. רוב הקנים בסביבת המפל הם ממין אחד – עב קנה שכית. כאשר רואים שהוא גדל סימן שהמים לא מלוחים, בדרך כלל מים ראויים לשתייה. בעין פשחה, שם המעינות מליחים, שם שולט קנה אחד לגמרי – קנה מצוי – הוא גיבור גדול בנביעות גדולות. העב קנה לא מסוגל לצמוח שם, הקנה המצוי מסוגל לצמוח כאן אבל יש לו תחרות עם העב קנה ולכן נוצרת ההפרדה. עוד קנה אחד מופיע פה, למטה בקבוצות קטנות, קנים הרבה יותר נמוכים. גם העב קנה וגם הקנה המצוי של עין פשחה – העלים צומחים לכל אורך הקנה. לעומת זאת הקנה ששם רוב העלים הם ארוכים ויוצאים מהבסיס – זה קנה סוכר מצוי. להבחין מהקנה סוכר לקנים האחרים זה שהעלים פורצים מהבסיס. בין שני הקנים – העב קנה והקנה המצוי, אפשר להבחין בכך שהמקום הרחב ביותר של העלה אצל העב קנה הוא קרוב לקנה ואילו אצל הקנה המצוי המקום הרחב ביותר הוא באמצע. במקום ניתן להבין גם בסוף. המושג קנה סוף קיים רק בספרות, בטבע אין קנה סוף – יש קנים ויש סוף.

סלע טרוורטין – יצירה חדשה של המים. המים עוברים שתוך האקוויפר, בתוך פרט צפית, מרחקים די גדולים. הם ממיסים את הסלע, את הגיר שבתוכו. הגיר נמצא במים בצורת מומס כתמיסת גיר. המים האלה, כשהם יוצאים לאוויר החופשי, התמיסה מתפרקת למרכיבים שלה. אחת הסיבות היא שדו תחמוצת הפחמן עוזבת את התמיסה. כשהמים באים מלמעלה, מאזורים חקלאיים, יש שם הרבה דו תחמוצת פחמן + מים = חומצה שממיסה את הגיר. הדיר המומס מובל עד לפה, וכשהמים יוצאים לאוויר דו תחמוצת הפחמן עוזבת את התמיסה והגיר שוקע. הוא שוקע במקומות הזרימה. צמחים הם צרכנים של דו תחמוצת פחמן, לכן הגיר הזה שוקע באופן מועדף סביב צמחים. הצמחים מעודדים את היצירה שלו. בסלע שאנו עומדים לידו ניתן לראות ענפים וחלקי צמח שונים. הסלע נוצר סביב החומר האורגני שבינתיים נעלם. המרקם הזה מאוד אהוב על אדריכלים – טרוורטין. כאשר מלטשים ומחליקים אותו יש לו מרקם מאוד יפה, אצלנו אין מרבצים גדולים ולכן אין מחצבות אבל בעולם יש.

הקערה של עין גדי – מרכז הקערה של עין גדי היא בין נחל דוד לנחל ערוגות. בעבר הגיאולוגי הלא רחוק, הקערה הייתה מלאה יותר מים ולכן אפשר היה למצוא מעיינות במרחקים יותר גדולים מעין גדי ממה שאנו מוצאים היום. אנו יודעים לזהות את המעינות האלה על פי הטרורטינים שהשאירו. היום מפלס המים הוא נמוך יותר והמעיינות התכווצו. היות שאנחנו נמצאים בשול הצפוני של הקערה, רוב המים באים מהצד הדרומי. כשנלך בנחל ערוגות רוב המים מהצד הצפוני. גם הטרורטינים ככה- הצד הדרומי מלא יותר טרוורטינים מהצד הצפוני בנחל דוד. לא רואים את השכבות הסלע המקורי, שכן כולו מכוסה בטרורטין. בצד הצפוני רואים מעט טרוורטין ורואים את שכבות הסלע. יש א-סימטריה שקשורה לעובדה שאנו נמצאים ליד השוליים של הקערה הזו.

בתוך הצמחייה רואים כמה דברים שלא שייכים למקום באופן אורגינאלי- למשל מין של פיקוס – צמח עם עלים רחבים. הוא פולש לתוך השמורה. יש בעיה של צמחי תרבות שפולשים לתוך השמורה. מימין למפל מין פולש נוסף של פיקוס. למזלנו, הפולשים האלה הם לא מאוד אגרסיביים. יש מקומות בעולם שהפולשים דחקו לגמרי את הצמחייה הטבעית ורק הם קיימים שם. נושא של מינים ופולשים הוא נושא מאוד בעייתי באקולוגיה של הטבע. כך גם בבעלי חיים – לאוסטרליה שלא היו בה טורפים, הגיעו פתאום היונקים עם האדם, והם חיסלו הרבה מאוד מבעלי החיים הטבעיים של המקום.

שתיית המים ממעינות – בארץ אי אפשר להגיע כן או לא, כל מקום לגופו של עניין. יש הרבה מקומות בארץ שהמים בהם מזהמים, למשל בעין בוקק – שם אסור לשתות את המים. בעין גדי זה עדיין בסדר. אין כלל, צריך לדעת לגבי כל מקום ומקום. בעין גדי בעיקרון אפשר לשתות לכל אורך הזרימה. משרד הבריאות לא נותן למלא מים במים שבי אדם דרכו בהם ועברו – יש דרגות שונות של החמרה, אבל בגדול אין זיהום ביולוגי במים.

ההבדל בין טרוורטין וקרסט – יש קשר ביניהם. במקרים רבים, לא בכולם, הניטיפים בנויים מטרורטין. התהליך הוא בדיוק אותו תהליך – תמיסה של גיר מובלת בסלע. במקרה של ניטיפים במערה למשל, הטיפה תלויה על הקיר ואז אידוי מעלה את הריכוז והגיר נוצר כשכבה בנטיפ – שכבה על גבי שכבה. חלק מהתמיסה, בדיוק באותו מקום גם מטפטף למטה לעומתו זקיף. ברור שקצב הצמיחה של הזקיף הוא הרבה יותר איטי משל הניטיפ, כי חלק מהמים ניתז והולך לאיבוד, אבל הם צומחים זה מול זה. ניטיפים יש לא רק במערות, אפשר לראות גם כאן, אלא שכאן ניתן לראות את הקשר ההדוק לצמחייה. הטרורטין הוא מונו-מינרל – יש בו רק מינרל אחד, או קלציט או ארגוניט. אם יש צביעה זה לא בגלל מינרלים אלא כתגובות אורגניות או חמצון חלק מהברזל בתוכו. גם אם יש בו ברזל, הברזל כשלעצמו בתוך הגביש הוא לא מינרל לעצמו הוא מופיע בתוך הקלציט והארגוניט.

מפל שולמית – מערות שנגרע מהם חומר בגלל תהליך ההמסה הן אחרות. פה אנו רואים מערה שנוצרה על ידי בנייה ולא על ידי המסה- נוצרה מזה שמסכים-מסכים של צמחים, במקרה הזה שערות שולמית, תאנה ועוד צמחים במקום, עודדו גיבוש של טרוורטין וסגרו על החלל שהיה פה. זו מערה שנבנית ולא מערת המסה – לא מכך שנגרע חומר אלא דווקא מזה שנבנה חומר על הפתח. השורשים קולטים דו תחמוצת פחמן שעוזבת את התמיסה ואז הגיר שוקע, הגיר לא מחזיק מעמד כתמיסה ללא דו תחמוצת פחמן. מדובר בתהליך מהיר מאוד- יש סלעים שנוצרים היום לנגד עינינו. פה החומר האורגני כבר איננו אז רואים רק חללים, אולם בחלק מהמקומות החומר האורגני עדיין ישנו והטרורטין נבנה סביבם ממש היום.

בריכות אגירה – אנשים עבדו לא יותר מ-12 שעות ביממה. אבל המעינות ממשיכים לזרום, חבל על המים, אז בונים את הבריכות בקיבול של חצי היממתית של המקור. לא בונים יותר מדי גדול כדי לא לבזבז כוח אדם ועבודה, לא בונים יותר מדי קטן כדי לאסוף את מקסימום המים. כל המערכת הזו שהתחלתה הייתה בתקופת בית ראשון, והיה לה המשך עד לחורבן עין גדי במאה ה-6, היא ננטשה – לא היה טיפול ותחזוקה, התעלות נסתמו, המים גולשים. ניתן לראות בבריכה העליונה- כל הצד הימני שלה מפל של טרוורטין – כי

המים גלשו ולא זרמו לבריכות, זה מעיד על תקופת הנטישה וההזנחה של עין גדי. הבדואים שהתיישבו פה אחרי חורבן עין גדי לא היו זקוקים לכל המערכת הזאת, ולכן לא טיפלו בה. רואים את מערכת המים ואת הטרוורטין שמעיד על החורבן. כל המדרון שנעלה בו עכשיו, כולו טרוורטין ממים שגלשו בו סתם ככה, ניתן לראות את סימני הענפים והגבעולים.

את המים האלה שלחו אל המדרגות החקלאיות שראינו את שרידיהם, לכן לפי הטרימינולוגיה העברית החקלאית של תקופת התלמוד למשל, יש לנו הרבה מושגים שהיום אולי לא ברורים לכולם – למשל המדרגה הזאת יצרה משטח מלא אדמה, אל השטח הזה שלחו את המים – לכן זה נקרא שלח המדרגה והחקלאות הזו נקראת חקלאות שליחים. לעומת החקלאות בהרי יהודה למעלה שלא היה אז מעיינות, שזה רק בחסדי הגשם או בחסדי הבעל – לכן היא נקראת חקלאות בעל.

המקדש הכלקוליטי - באתרים שיש לגביהם הוראות די קשיחות כמו אתרי טבע ואתרים ארכיאולוגיים יש כל מיני הוראות – אסור לעלות על קירות למשל. הקיר אמנם יחזיק אתכם, אבל יש פקחים וזה יכול לעלות כסף לא רק למי שיושב אלא גם למדריך – מבחינה כלכלית, אפשר לקבל קנסות בלי רחמנות. היינו למטה בתצוגה ודיברנו על המקדש הכלקוליטי – הנה אנחנו פה. פה אפשר להתרשם מהתוכנית שלו ולהבין מדוע זה הוגדר כמקדש. למקדשים, לאורך כל ההיסטוריה, אצל כל השבטים והגזעים והדתות, הקדושה מחולקת למעמדות – אצלנו הלוויים, הכהנים, הכהן הגדול. המקום החזק של הכהנים זה המקום שבו מקיימים את הפולחן – בהתחלה אצלנו זה היה אוהל מועד אחר כך המקדש עצמו. גם העם שמגיע אל המקום המקודש, הוא מחולק – לא כל העם יכול להגיע לכל מקום ומקום. לכל מקדש יש קודם כל מרחב שכל אחד יכול להגיע לשם – טמנוס. כמובן שכל אחד יכול להגיע עד לגדר שמסביב, הגדר שמסביב מציינת תחום, זה לא תחום שאי אפשר לדלג מעליו אבל היא מגדירה תחום שכולם יכולים להגיע אליו. זה שיש גדר ובנוסף לזה יש שער, בית שער, שאפשר לבדוק את מי שנכנס – יש שני ספסלים לשומרים או לבדוקים, יש בקרה על הכניסה, חיץ בין החוץ לבין הפנים. במרכז יש משטח די גדול ובמרכזו יש מוקד – מוקד פולחני, מה בדיוק לא יודעים. בחומה משולבים שני חדרים – אחד חדר מרובע פשוט, חדר שני מאוד מעניין ארוך מאוד. מחוץ לחדר הזה ישנו ספסל ארוך (עליו ישבנו), ומבפנים צמוד לקיר הזה יש גם ספסל כמו בקיר השני ממול – קצר יותר (לא כלל האורך), באמצע יש ספסל כפול שבו ישבו אנשים גב אל גב. ברור שהמבנה שבפנים לא יכול היה להכיל את כל האנשים שמכילה החצר הזאת.

טרימינולוגיה של מקדשים – יש היכל אבל יש גם דביר. אם אל ההיכל רק חלק מהאנשים יכולים להיכנס – למשל המרחב הפנימי בבית המקדש שלנו לא היה מותר לגישה לכל אחד ואחד, היה איזה תחום שעליו הייתה כתובה אזהרה לנוכחים שאסור לעבור פנימה, כל העם האחר, עם ישראל יכול היה להיכנס פנימה. לדביר, במקרה זה, נכנסו קבוצת כוהנים, במקרה שלנו אדם אחד ויחיד וגם הוא רק ביום הכיפורים. החלוקה והמידור הזה של קבוצות שונות קיים בכל המקדשים, בכל העולם, בכל העמים ובכל האמונות. לכן היה ברור לחופרים שלפנינו מבנה מקודש.

מה גם שבתקופה הכלקוליטית לא מוצאים מבני מגורים בסדר גודל שכזה. התרבות הכלקוליטית הייתה פרוסה בדרום בקעת הירדן, שם בנו בתים קטנים עגולים מאבנים, פרוסה על פני רמת מדבר יהודה וגם במצוקים – חלק במערות חלק באתרים פתוחים, ובבקעת באר שבע שם הם חפרו את המגורים באדמה, בתוך הלס. זאת הייתה תרבות אחת, יש לה מאפיינים, אבל הצורה שבה הם חיו נגזרה מהתנאים המקומיים. באזור ממזרח לגשר עבדאללה היה נוח לעשות בתים מאבן, עגולים. באזור מדבר יהודה נוח היה לנצל מערות. בבקעת באר שבע נוח היה לחפור בלס. אבל בכל המרחב הזה, כולם השתמשו בכלי צור – מגרד מניפה, כולם חבצו את החלב לחמאה במחבצה מחרס שיש לה את אותה צורה. אגב מחבצת חרב זה אומר שהם לא היו נוודים הם היו יושבי קבע – נוודים חובצים בנווד עור כי חרס נשבר. זו הייתה התרבות העיסולית, היא נקראה על של תולילת אל-עיאסול ממזרח לגשר עבדאללה, שם היא נמצאה לראשונה.

מגלי התרבות העיסולית הם אבות הכנסייה של הישועים. בירושלים, על יד מלון המלך דוד יש מוזיאון שלהם, שהוא פתוח בכל הימי הבלתי זוגיים של השבוע, שם ממצאים מתולילת אל עיסול של ראשית התרבות העיסולית ודברים אחרים מעניינים.

המוקד הפולחני במרכז ברחבה – היות שלתוך המתחם נכנס עם רב והוא לא יכול היה להתקרב פנימה ולראות מה עושים בפנים, היה לו מודל פולחני משלו, מה בדיוק עשו אנחנו לא יודעים. בפטרה – המקדש שאליו מובילה הויה סקרה, הדרך הקדושה, הסוף הסוף, המקדש האולטימטיבי, מה שמכונה קאסר בנת פרעון, מקדש מפואר. שם יש טמנוס – מתחם רחב מאוד לאלה שלא נכנסים לתוך ההיכל ויש שם מזבח להם – לעם שנשאר בחוץ.

פרופ' עמיחי מזר, מציע שפה הייתה מאין אשרה תקועה בדבר הזה. מישהו אחר מציע שהיה פה פולחן מיסוך מים – אלו מצביעים על הקיר החיצוני, שם רואים בתחתית הקיר פתח קטן – הטענה שזה ניקוז המים החוצה, מבחינת השיפוע זה יכול להתאים. לא מדובר על גשם, שכן גשם לא ירד פה כמעט, זה מים ששפכו פה וכנראה התנקזו שם. אלה השערות בלבד, אי אפשר לדעת.

אי אפשר לקרות מבנה כזה, אבל מבנה צר כמו החדר, סביר שהיה מקורה. **מזבח** – אם מסתכלים אל המבנה הזה, כדי לחזק ולהבין זה היה המבנה החשוב ביותר והפונקציונלי גם, יש לו סימטריה דו צדדית – ניתן לראות מדרגה – למקום מקודש תמיד עולים, למרות שזה אותו מפלס בצד השני.

כל הסימטריה של המבנה הזה היא דו צדדית מובהקת – הפתח הוא בדיוק באמצע הקיר. ממול, בדיוק באמצע, ניתן לראות אבן חריגה לגמרי – בצורה, בצבע, בעיבוד (מעוצבת לאבן עגולה), מודגשת על יש קשת של אבנים. כלומר, יש מרכז של תשומת לב על ציר הסימטריה שהוא כולו מוביל בסופו שלדבר אל האבן הזו, שלידה נמצאו עצמות בעלי חיים – כלומר כנראה שזבחו על האבן הזו.

כמו כן נמצאו כאן קצת כלי חרס, אבל הכלים העיקריים שכנראה שימשו במקדש נמצאו דווקא במערת המטמון בנחל משמר – אותה תרבות, אותה תקופה, וזה ההקשר ההגיוני.

מעייין עין גדי - מהמפלס של המקדש הכלקוליתי כלפי מטה, כל הקנים שרואים למטה, זה השטח והסביבה של מעייין עין גדי. אחד הפקחים של הרשות, בזמנו, אחרי שהייתה חלוקה בין המים לאדם והמים לשמורה, החליט לבנות בריכה לפלט אל המדרון. הוא בנה בריכה מאוד מאוד יפה, ולכן יש שם התרחבות וכל הטיולים באים לבקר אותה, ובצדק. אולם כולם חושבים שהם במעייין עין גדי, אך לא כך הדבר. מעייין עין גדי היום מכוסה בטון, וממנו יוצא צינור אחד לאדם וצינור תת קרקעי אל הבריכה ומשם אל המדרון.

בעקבות האמנה ביקשו רשות שמורות הטבע עוד 12 קו"ב שעה ממי נחל ערוגות של קיבוץ עין גדי. הם עשו עבודה מאוד יפה והרימו צינור מלמטה, שלא רואים אותו, וקבוצת הקנים הימנית לגמרי, שמימין לה יש עץ שיטה, שם הופיע מעייין חדש. המים הם אותם איכות, אמנם לא מים שאפשר לקחת לבקבוקים – בגלל זה רשות שמורות הטבע לא אמרו לקיבוץ עין גדי תנו לנו מים מהמכסה שלכם שמעייין שהולך לבקבוקים – אבל מבחינת הצומח זה לא משנה אם הם מקבלים מי נחל ערוגות. המים זורמים עכשיו בתוך נחל עין גדי. אגב, זה לא זורם תמיד, כי זה תלוי במשאבה שלפעמים מתקלקלת ומסיבות אחרות. ברוב המקרים, זרימת המים במקום היא "מעייין חדש" – מי נחל ערוגות. בהמשך נגיע למעייין ובריכה היפה שאם יש זמן זה בהחלט מקום שאפשר לשבת בו ולמלא בקבוקים. אלא שזה לא מעייין עין גדי...

עוד במרחב מאין קובייה גדולה של אבנים. פודיון או בסיס של מיצדית שהייתה פה מתקופת המלוכה – ששמרה על המקור החשוב ביותר של המים, מעייין עין גדי. חרסים מהמאה ה-7 לפנה"ס, מעידים על כך שאנחנו פה בתקופת המלוכה, בית ראשון, זמן ייסודה של עין גדי.

השביל שהולך על גג פרט צפית שראינו את ההתחלה שלו בצד השני, יורד פה למטה, מסומן בירוק. והוא זכה לכינוי פרט צפית – שביל צפית. השביל שעושה את העיקוף הגדול יותר ביותר, מהר ישי, יורד בתוך הוואדי ומגיע לפה – מסומן בשחור – כל השבילים מתחברים יחד.

ניתן לראות שלט - מעלה עין גדי – כאן יש סיפור תנ"כי יפה ונחמד שמקל על זיהוי. הטקסט הזה מופיע בספר דברי הימים ב', פרק כ' "א וַיְהִי אַחֲרֵי-כֵן בָּאוּ בְנֵי-מוֹאָב וּבְנֵי עַמּוֹן וְעַמְּהֶם מִהַעֲמוֹנִים, עַל-יְהוֹשֻׁפֵט--לְמַלְחָמָה. ב וַיָּבֹאוּ, וַיִּגִּדּוּ לַיהוֹשֻׁפֵט לֵאמֹר, בָּא עֲלֵיךָ הַמּוֹן רֶב מְעַבְר לָיִם, מֵאֲרָם; וַיְהִי בְחֶצְרוֹן תָּמַר, הִיא עֵין גְּדִי." – אגב, יש זיהוי של המקום חצרון תמר שמוזכר בספר בראשית בסיפור של המרדף שעשה אברהם כדי לשחרר את לוט. דברי הימים מזהה את זה עם עין גדי. יהושפט מאוד נלחץ מהבשורה הזאת, כי הוא חושד לכוונות זדון – כמון רב התאסף של העמים שמעבר לים המלח והם באים ליהודה מכיוון בלתי צפוי, אז הוא קורא לצום לכל יהודה. אז מופיע נביא בשם יחזיאל בן זכריהו מבני אסף (זו ההופעה היחידה שלו בתנ"ך), הוא מרגיע את יהושפט ואומר לו – "אַתֶּם אֶל-תִּירָאוּ וְאֶל-תַּחֲתוּ מִפְּנֵי הַקְּמוֹן הַרְבֵּה הַזֶּה--כִּי לֹא לָכֶם הַמְּלָחָמָה, כִּי לְאֱלֹהִים." הוא מציע להם – "טוּ מָחָר רְדוּ עֲלֵיכֶם, הֲנִים עֲלֵיכֶם בְּמַעְלָה הַצִּי; וּמִצְּאֲתֶם אֶתֶם בְּסוֹף הַנַּחַל, פְּנֵי מִדְבַּר יְרוּאֵל." אם ממשכים בסיפור רואים שיהושפט שמע לעצתו והוא אוסף את העם ולוקח את העם והצבא למדבר תקוע – היא על התיב מעין גדי ליהודה, דרך תקוע. הישוב הכי קרוב ביהודה לעין גדי. "כד וַיְהוּדָה בָּא עַל-הַמְּצָפָה," – ההר הזה פה למעלה זכה לשם מצפה עין גדי. אז מה שהם רואים זה שכל ההמונים שעולים במעלה הם נלחמים אחד בשני ומה שנשאר לצבא של יהודה זה לבוז בז. יש צירוף של תואים ושמות ויש בשטח דרך עתיקה שמתחילה ממעייין עין גדי והולכת ליהודה דרך תקוע – והיא נקראת מעלה הציץ – אז למה לקרוא לזה מעלה עין גדי כשאנחנו יכולים לזהות את זה כמעלה הציץ – קל כל כך לזהות את זה. המעלה והתוואי בשטח הוא ברור מאוד – מפה עד לתקוע יש סימנים של הדרך, קירות תמך במקומות התלולים, והוא עובר את האוכף ונכנס לתוך הנחל, בקצה הנחל (למעלה) הוא יוצא אל רמת המדבר (כנראה כמו שכתוב – פני מדבר ירואל).

לידי מעייין עין גדי ניתן לראות טחנת קמח – שהיא טחנת קמח ימי ביניים. היא טחנה יחידה כי בתקופה הזו היה בעין גדי ישוב מאוד קטן – טחנת קמח שמונעת בכוח המים זה מפעל – פרויקט. למה ישוב כל כך קטן צריך טחנה כזו, זה דבר שעוד טעון הסבר. בעין גדי העתיקה, הבתים העתיקים יותר, עין גדי של תקופת התלמוד למשל, מוצאים רחיים של חמור או רחיים של יד, אבל לא מפעל כל כך גדול – זו חידה. מאיפה הביאו את הגרעינים – יש להניח שהם גידלו לתצרוכת של עצמם כל מה שהם היו צריכים – ולכן הם לא היו צריכים טחנות כאלה גדולות. יכול להיות שבימי הביניים, דבר לא סביר כל כך, כמו לאורך כל ההיסטוריה, ייבאו גרעינים ממואב (מהצד השני). הסיפור של רות המואביה הוא לא תלוש מהמציאות – לא לחינם הלכה נעמי לשדה מואב – א. זה במה גבוהה ויש שם פחות בצורת, זה אזור מצוין לגידול גרעינים ולכל אורך ההיסטוריה ייבאו גרעינים משם, עד לתקופת הצלבנית ואפילו עד התקופות המודרניות. בתקופה ההיא, ייבאו גרעינים משם – אבל למי הם מכרו את הקמח? – קמח בדרך כלל טוחנים שמקום שישנם צרכנים משום שהוא מתקלקל ולא ניתן לשמור אותו לאורך זמן. לכן הטחנה הזו היא עדיין בגדר תעלומה. אלי רז חשב שמדובר בטחנת סוכר, אולם מצאו שם רחיים וכנראה שהוא טעה. עדיין יש סימן שאלה גדול לגבי הימצאותה במקום.

רשות שמורות הטבע עושה במים שלה מה שהיא מוצאת לנכון וקיבוץ עין גדי עושה במים שלו מה שהוא מוצא לנכון. מי שרוצה להעיר או לערער אפשר לשמוע, אבל כל אחד מחליט על המים שלו. ההחלטות של הרשות, לטעמו של אלי רז, חלקן לא מקצועיות. בין היתר הם התחילו לטעת פה ערבות – העילה לכל הנטיעות ולמים הנוספים שהם מבקשים זה כדי לתמוך בצמחייה בטבעית, אולם אין שום הערכה ושם אזכור שאי פעם צמחה ערבה בעין גדי, זה לא שייך למקום הזה. וגם למטה הם קיבלו שטחים מעין גדי והם נוטעים שם המון עצי בר, כאילו כדי להבטיח את קיום המין. ההיסטוריה מוכיחה שכל מה שעבר על המקום הזה הצמחים האלה עדיין פה ושום דבר לא הכחיד אותם, בשביל מה לבזבז מים שכל טיפה יקרה, ולקבל טובה מעין גדי 12 קו"ב שעה וללכת לבזבז אותם על דבר שהוא לא לעניין בכלל – מגלומניה.

נקודת תצפית על הנווה – קודם כל, כל הטרסות שרואים למטה הן כולן מלאכותיות שהסוכנות עתה בשביל קיבוץ עין גדי שעתיד לקום, בשנות ה-50. רואים את הציונות עם פרצופה הפחות נחמד. הלהיטות לכבוש עוד שטח ולהפריח את השממה העבירה אנשים על דעתם – קלקלו אזורים עם חקלאות עתיקה, בריכות מים והרבה מאוד שרידים של מורשת מפוארת על שטחים שמעולם לא עיבדו אותם, שכן אי אפשר היה לעבד אותם, אין מספיק מים כדי לעבד אותם. אלה שטחים של קיבוץ עין גדי, אולי חוץ מהטרסות הנמוכות יותר,

ששם ייעצו המומחים של הסוכנות לאנשי עין גדי לטעת כרם – הם קראו בשיר השירים א', "ייד אַפֿשֶׁל הפֿר פֿירוש ופֿירוש את זה ככרם ענבים, אשכל הכופר זה משהו אחר. נטעו כרם ובאמת הוא נתן פירות בחורף. הנשיא בן צבי קיבל ארגז ענבים מעי גדי בעיצומו של החורף – זו הייתה ידיעה מרעישה בעיתון. אבל הידיעה הזאת הגיעה כנראה לכל הציפורים של מדבר יהודה – כל הסיפור של הכרם זה היה מלחמה גדולה עם הציפורים. היו אנשים שהתפקיד שלהם היה לגרש ציפורים, בסופו של דבר הציפורים ניצחו והכרם גמר את תפקידו מהר מאוד. היום כבר יש יותר ירוק בסביבה, יש כרמים עטופים ברשתות וכו', אבל זה הסיפור של הכרם של עין גדי.

במסגרת האמנה באו אנשי רשות שמורות הטבע וביקשו מאנשי הקיבוץ להעביר את השטחים של עין גדי להעבירם לשמורה. כדי למסד ולשפר את מערכת היחסים הרעועה שהייתה פה, הייתה נטייה להסכים. אילו היו יודעים מה הם יעשו בשטחים יכול להיות שהיו עושים כמיטב יכולתם לא לתת את השטחים. כל מה שרואים במקום זה נטיעות – אמנם של צמחי בר, גם כאלה שלא היו שיעין גדי (כמו הערבה) בטענה של להבטיח את הישרדות המינים המיוחדים לנאות המדבר – זה לא שחזור הנוף הקיים, מעולם לא היו עצים פרושים על כל המרחב הזה. עיקר הצמחייה הייתה המדבר וסביב המעינות, לא הייתה צפיפות כזו סביב המדרונות. רואים פה איוולת גם של המוסדות המיישבים עם העיניים הגדולות שעשו דברים מיותרים ובהם הרסו ערכי מורשת וגם העיניים הגדולות של הביולוג של רשות שמורות הטבע שרצה את טביעת האצבע שלו בשטח ועשה את הנטיעות המטורפות האלה – דבר לא הגיוני במקום שבו בעיית המים היא כל כך קריטית. אבל יש הסכם שלא מתערבים אחד לשני. אי אפשר לדעת כמה זמן הם ישרדו, מה יהיה אם ספיקת המים במעיין תרד למשל, לא ברור אם העצים יצליחו לשרוד ללא השקיה (מלבד אלה שנמצאים ליד המעיין ובאפיקים). אפשר לראות המון עצים מתים בשטח, כנראה בגלל הצחיחות.

שרידי ההיאחזות - באזור תל גורן, רואים את החפירות. עין גדי החדשה התיישבה מתחת לתל גורן ורואים מבנים שהיו במקור מבנים של ההיאחזות ושל הקיבוץ בשנים הראשונות. את המבנים האלה קיבל בית ספר שד עין גדי - והחזיקו פה אכסניה ובית ספר שדה עד שהם עברו למקום הנוכחי. מאוד לא מתאים לחברה להגנת הטבע לעזוב את השטח בצורה מוזנחת כמו שהם עזבו פה. בשנים הראשונות הייתה אידיליה בין השמורה לקיבוץ, הגרעינים הראשונים עבדו בתוך השמורה כחלק מהעבודה היומית שלהם, הם סללו את השבילים, חלקם הגדול עוד חי היום בקיבוץ. קמה חבורה בקיבוץ עין גדי שאכפת להם, וכתבו פרוגרמה לשחזור אתר ההיאחזות הישנה. בכל הארץ המקום היחידי שעדיין אפשר לשמר ממנו דגם של ההיאחזות נחל כמו שהיא הייתה פעם זה בעין גדי – עין עוד מקום כזה. החליטו שהם עושים מאמצים לשיקום ושחזור המקום ולהעביר תכנים, עכשיו מתארגן עניין העברת התקציב, שכבר יש תוכניות אדריכליות. אולי במקום העזובה וההזנחה שיש היום יהיה עוד אתר בתחום עין גדי.

מפעל המים – הוא לא סיפור גדול מבחינה כלכלית. עיקר החשיבות שלו היא בזה שזה מקור הכנסה קבוע, אולם זה מקור הכנסה שאי אפשר יהיה להגדיל אותו כי הוא תלוי במכסה של המים של קיבוץ עין גדי. הערך שלו הוא בזה שיוצרים שהוא מוכר כמות קבועה של בקבוקים והגזבר יודע שתיכנס הכנסה מסוימת. מבחינת תזרים המזומנים זה דבר חשוב, כתחליף למה שהיה זה טוב. מי החצר של הקיבוץ היום הם מי נחל ערוגות, גם התמרים הושקו ממי נחל ערוגות לאחר טיפול. שיר של אלתרמן המדבר על מים מינרלים (למרות שמי עין גדי הם מים רגילים ונקיים שיש שמירה על איכותם וניקיונם ולא מים מינרלים)

הקשר בין עין גדי לתקוע - אחד הדברים המרתקים בעין גדי הוא הקשר המעינין של עין גדי מערבה שעבר דרך תקוע. את תקוע אנחנו מכירים לא רק כמקום שמשם ירד יהושפט עם צבאו לעין גדי, אלא המקום שבו ישב הנביא עמוס – מן נוקדים אשר בתקוע. הוא מעיד על עצמו שהיו לו עוד שני מקצועות – עמוס ז' ידי' - לא-נביא אֶנְכִי, וְלֹא בֶן-נְבִיא אֶנְכִי : כִּי-בֹקֵר אֶנְכִי, וּבֹלֵס שְׂקָמִים. " - הנבואה היא לא מקצוע, תורתו לא אמונתו. השאלה המעניינת היא איפה צמחו השיקמים שעמוס הנביא בלס – עשה חתך בפרי כדי לגרום לו להבשלה. אנחנו יודעים שעץ השקמה הוא לא עץ בר בארץ, כל עצי השקמה בארץ שמכירים במישור החוף, למשל, הם עצים נטועים. אבל זה עץ של מקומות נמוכים. חז"ל מבדילים בין הגליל העליון לגליל התחתון על פי המקום שהשקמה יכולה לצמוח בו – מבאר שבע ולמטון כל שמגדל שקמים גליל תחתון, ומבאר שבע ולמעלן כל שאינו מגדל שקמים גליל עליון. באר שבע הכוונה לבאר שבע הגלילית כמובן. תקוע נמצאת על המדרונות המזרחיים של הר חברון, לא הגיוני שהוא חצה את הר חברון כדי להגיע למישור החוף כדי לטפל בשקמים שלו שם. לכן כל הזמן חיפשו עדות לשקמים במפנה המזרחי, לכיוון ים המלח. והנה, רצה הגורל ועל המדרון של נחל ערוגות, המדרון הדרומי, היה חלק מבין הקברות של עין גדי העתיקה. אנחנו ראינו את מערות הקבורה על המדרון של נחל דוד, המפנה הצפוני. מערות קבורה, הרבה קבורה, הייתה גם על המדרון הדרומי של נחל ערוגות. אלא שיש בטבע כוח פיזיקאלי שנקרא כוח קוריוליס – זה לא כוח חזק, אבל הוא כוח שאם משהו זז הוא גורם לסטייה שלו – בחצי הכדור הצפוני ימינה ובחצי הכדור הדרומי שמאלה (זה הגורם שאחראי למערבולת שמוציאה את הפקק בכיור, הוא תמיד יסתובב לאותו כיוון, נגד כיוון השעון). לכן הנחלים שיוצרים למטה, ממדבר יהודה לים המלח, הם נוגסים ביתר אגרסיביות בצד ימין בגדה הדרומית, אלא אם כן יש שם גורם יותר חזק – סלעים למשל. בנחל דוד זה הורס יותר את המדרון הימני ולכן זה לא פגע בבית הקברות, אבל בנחל ערוגות זה הרס את כל הקבורה שהייתה על המדרון למעט קבר אחד גדול במיוחד ועמוק במיוחד. מערת קבורה יוצאת דופן. במדרון הזה נמצאו מזמן לוחות עץ מנוסרים מאוד בדיקנות, מאין ארגזי ברוס. אז חשבו שהטבח של בית ההארה הוא שזרק את הארגזים, פנו אליו והוא אמר שזה לא הוא. אז הסתבר שאלה לוחות של ארונות קבורה, דומים מאוד לאלה שנמצאו בנחל דוד. רוב העץ של ארונות הקבורה זה עצי שקמה – קשר מאוד מעניין של האזור הזה אל השקמה.

הקשר בין עין גדי לבין תקוע הוא לא עובר רק דרך עמוס הנביא ודרך השקמה. אנחנו יודעים שהיה לתקוע קשר עם עין גדי לפי מכתבי של בר כוכבא שנמצאו בנחל חבר. בר כוכבא, שהיה כנראה טיפוס מאוד קשוח, ומוציאים הרבה מאוד כתובות קשות שלו, איומים בעונשים מי שלא יבצע את הפקודות. בין היתר הוא כותב לאנשיו בעין גדי באחת האגרות שהבתים שבהם ימצאו התקועים ישרפו. אנו יודעים שלמרד בר כוכבא לא היה קונצנזוס מקיר לקיר אלא היו לו מתנגדים. גם לדעתו של רבי עקיבא שהוא מלך המשיח קם רבי יוחנן בן

תורתא ואמר לו – "עקיבא, יעלו עשבים בלחייך, ועדיין בן דוד לא יבוא". גם בעם, לא יהיה קונצנזוס. יודעים שהגליל לא השתתף במרד הזה ועם התקועים הייתה לו בעיה. כנראה, שכאשר הוא רצה לאסור את התקועים אז הם ברחו לעין גדי וכאן נתנו להם מחסה- עין גדי היה סוף העולם, מקום שקשה להגיע אליו. באגרת אחרת הוא כותב לאנשי עין גדי – "בטוב אתם יושבים ואוכלים מנכסי בית ישראל ולא דואגים לאחיכם לכל דבר" – בזולה שלכם. כנראה שהתקועים מצאו מחסה בעין ובר כוכבא מזהיר אותם. עוד עדות לקשר בין עין גדי לבין תקוע – קשר שמוכר גם בשטח בצורה של דרך עתיקה. יש להניח שעמוס הנביא ביקר לא מעט בעין גדי וכנראה שעצי שקמה צמחו בבקעת ים המלח, לפחות בצפון ים המלח מוכרים עצי שקמה עתיקים ביותר. הסיפור הלא פחות מעניין של הקבר הגדול הזה, שהוא היה מאוד יוצא דופן כי נמצאה בו קבורה מקובצת – של הרבה מאוד אנשים. ישנם שרטוטים של ארונות הקבורה שנמצאו פה וגם חתך במערת הקבורה הגדולה שנמצאת למעלה- שם נמצאו עשרות נפטרים.

את המערה הזאת חפר ארכיאולוג של עין גדי, גדעון הדס, ואת השלדים שיצאו משם בדק האנתרופולוג הפיזיולוגי לימים פרופ' הרשקוביץ. פרופ' הרשקוביץ התמחה בחקר כלי נשק עתיקים בעולם העתיק, כפי שהם באים לביטוי בגופות שנמצאו בקברים, שעברו אלימות בכלי נשק האלה. את השלדים האלה העבירו לבית הספר לרפואה לבדיקות, ולפני שהעבירו אותם לקבורה, כנהוג, פרופ' הרשקוביץ נזכר שהוא ראה עליהם סימני אלימות וביקש לעכב את הקבורה ובדק את השלדים. הוא מצא שהוא זכר נכון – גולגולות מנוקבות ומנופצות. אז הוא אמר דבר מעניין – הוא נזכר בסיפור שמספר לנו יוספוס על ההתנפלות של הסיקריים על אנשי עין גדי בערב פסח -

"לא רחוק מירושלים נבנה מבצר חזק, מצדה שמו, אשר בנו אותו המלכים להפקיד בו את אוצרותיהם וגם לביטחון עצמם. את המבצר הזה תפסו האנשים המכונים סיקריים ולראשונה פשטו על המקומות הקרובים וגזלו שם את הצידה הדרושה להם. יראתם מפני הרומאים מנעה אותם להרבות חמס, אבל עכשיו, משלמדו כי הצבא הרומאי אינו פעיל ודעתם של יהודי ירושלים מוסחת על ידי הריב והעריצות מביט, הם עברו למבצעים נועזים יותר. בחג הפסח התחמקו רצחנים אלו במחסה הלילה ופשטו על עיר מצער אחת ושמה עין גדי. טרם הספיקו אנשי החיל לקחת את נשקם ולהיאסף, מיהרו הסיקריים להפיצם ולגרשם מתוך העיר והמיתו את החלשים, אשר לא היה להם כוח לברוח, את הנשים והילדים, שבע-מאות נפש ומעלה. אחרי זאת הוציאו את כל שלל הבתים וגזלו את כל פרי הביכורים ונשאו איתם אל מצדה".

יש פה עדות על פרשייה מזעזעת – יהודים רוצחים יהודים אחרים. אבל הסיקריים היו יודעים שמעשי הרצח שלהם – רצחו את הכהן הגדול בבית המקדש, שרפו את מחסני המזון. כל העם היה מפולג, כולם רבו עם כולם, אבל כולם התאחדו בסילוק שלהם מירושלים (הם לא השתתפו במרד). אז הם תפסו את מצדה בהפתעה.

הסיפור הזה הוא סיפור כל כך קשה, אבל הרשקוביץ אומר שמבחינת הממצא הארכיאולוגי אנחנו רואים פה אירוע אלים – הרבה אנשים נהרגו והיה צורך לקבור אותם בקבורה מקובצת. מצד שני זה מתאים מבחינת הזמן לסיפור של יוספוס – אולי יש כאן רמז לאירוע הזה. גם אם זה לא, זו ההזמנות להזכיר איך הוויכוח בפנימי בתוך העם גורם לדברים כל כך קשים. הרשקוביץ כותב מעט אחרי רצח רבים, והוא מעיד על עצמו שהוא מהצד הימני של המחנה הפוליטי ובכל זאת הוא רוצה להראות איך צריך לדעת כל קיצוניות – להשאיר כל וויכוח שיש במסגרות המקובלות. הוא החליט לפרסם את זה כרמז לאפשרות שזה אחד הסימנים של האירוע הקשה שמתאר יוספוס. על זה היו הרבה מאוד תגובות, חלקם מאוד נועזות – למשל פרופ' חנן אשל ז"ל – לא יכול להיות שיהודים רצחו יהודים אחרים, 700 נפש, ועוד בליל הסדר. (מזכיר את האירוע במלון פארק בנתניה, אותו עשו מרצחים), לא הייתה נכונות לקבל את ההצעה הזאת. פרופ' זאב ספראי, מאותה אוניברסיטה בר אילן, עונה לו – חנן אשל, עמיתי, אתה חוקר מאוד חשוב של תקופת בית שני, אבל ללא יוספוס מאיפה הייתה לך אינפורמציה, אתה לא יכול כשבא לך לקבל את מה שהוא אומר וכשלא מתאים לך לדחות.

יכול להיות שהוא הגזים והמספרים שלו לא תמיד היו מדויקים. אבל גם אם לא נרצחו 700, אלא 70, וגם אם נרצחו רק 7, עדיין זה מעשה נורא ובהחלט היה חשוב להביא אותו כדוגמא. כאן ניתן לראות כיצד הוויכוח האקדמי לא חוצה את הגבולות הפוליטיים – אלא נשאר תוכם.

האפרסמון - זה המקום להרחיב קצת על האנשים שחיו פה בעבר- במה הם עסקו, ובעיקר, אחד הדברים המדהימים יותר זה ההתייחסות של ההיסטוריונים, גם נוכרים וגם יהודים, לבשמים שגידלו פה בעין גדי. הראשון מהנוכרים שמתייחס לזה, אזכור של פילוסוף יווני בשם תאופרסטוס והוא מדבר על צמח האופו-בלזמון- שמזוהה אחר כך כאפרסמון ושמגדלים אותו באזור ים המלח. אם ניקח מקור יהודי, למשל פלביוס, מאה 1 לספירה, אז הוא מתאר כך – "שם גדלים שיח האופובלזמון אשר עסיסו יקר יותר מכל שאר הפירות והכופר זה המור", הוא נותן רשימה שלמה של דברים שמגדלים. הוא גם מציע ונותן הסבר שהאופובלזמון הובא לארץ על ידי מלכת שבא שבאה לבקר את שלמה, הרי כתוב שם "ולא בא כבשם הזה לרוב", אלא שאם מדברים על כרונולוגיה אז שלמה זה מאה 10 לפנה"ס ובעין גדי שום דבר לא מתחיל לפני המאה ה-7 לפנה"ס – זאת אומרת שיש פער של כמה מאות שנים, קשה להאמין שהשתילים שהביאה מלכת שבא שרדו, אבל זה פרט קטן.

פליניוס מוסיף – "אין מכל הבשמים מי שידמה לאפרסמון (אופובלזמון), הארץ היחידה שלה הוענק צמח זה היא יהודה". הבשמים של הנבטים היו יקרים ומאוד מבוקשים, הנה כותב היסטוריון בן התקופה שהבושם הזה שגידלו פה בעין גדי היה היקר מכולם והאיכותי מכולם. זה בושם ששיגע את העולם, דבר שקשה להאמין שקוראים את דברי ההיסטוריונים.

מספר מדרשים שרוכבים על המוניטין של האפרסמון –

מדרש על פסוק מספר ישעיהו, פרק ג', 16 – "טו יאמר יהנה, זען פי גבהו גנות ציון, ותלקנה נטוות (נטויות) גרון, ומשקרות עינים; הלוך וטפף תלקנה, וברגליהם תעפסנה."

לקחו את הפועל הזה – ע.כ.ס או ע.כ.ס.נ (שזה נחש, או עכן או עכסו), ועל זה בנו מדרש מאוד מעניין. איכה רבה, פרשה ד' - "רבנן אמרין שהיתה מביאה זפק של תרנגול וממלא אותו אפרסמון ונותנת אותו בין עקיבה למנעלה, וכשהיתה רואה כת של בחורים היתה דופקת עליו והיה אותו הריח מפעפע בהן כארס הזה של עכנא.."

זאת אומרת – לקחו את את ע.כ.נ. ועשו סיפור שלם. אבל זה נבנה על העניין שהבושם נחשב לבושם כל כך איכותי.

במדרשים אחרים מדובר על אנשי סדום שהיו אנשים רעים וחוטאים וכשהיו נותנים עיניהם בבעלי ממון, כלומר רוצים לשדוד אנשים עשירים, היו מפקידים אפרסמון בבית גינזיהם. מכך לומדים שהיו שמים את האפרסמון בכספות מרוב שהיה יקר, המטרה של זה הייתה שהיו באים בלילה ומריחים ככלב הזה ונוטלים את האפרסמון ואת ממונם. – כלומר באמצעות האפרסמון הם גילו איפה נמצאות הכספות. לא ברור אם הסיפורים האלה נכונים, אבל אלה טבעם של המדרשים – הם בונים סיפור על משהו שכולם יודעים אותו ויש לו מוניטין מאוד גדול.

פליניוס מתאר את האפרסמון, הוא מדבר על הרומאים שהגנו על שיחי האפרסמון מפני השמדה של האיכרים היהודים. הם רצו שהייצור יימשך, שכן יצא מזה הרבה תועלת חומרית לאימפריה, והוא נותן אפילו מספרים יותר מאוחר.

מעניין שבפרשנות לפרשה בספר ירמיהו, פרשת ההגליה, פרק נב' – נבוכדנאצר אישר את ההגליה למיניסטר שלו נבזראדן רב טבחים – "וימְדְלוֹת הָאֶרֶץ--הַשְּׂאִיר, וְנְבוֹזְרָאָדָן רַב-טְבָּחִים: לְכַרְמִים, וְלִיְגָבִים." – בא רב יוסף ומסביר – מזה כרמים ויגבים? הוא מסביר על סמך מה שהוא מקום מתקופה יותר קרובה אליו – שהרומאים רצו להשאיר את האיכרים בעין גדי כדי שימשיכו את הפקת האפרסמון. אז על סמך זה הוא נותן את ההסבר שלו על מה שעשה נבזראדן והשאיר כרמים ויגבים כדי להמשיך לטפל ולייצר את הדברים החשובים לאוצר הבבלי. ומה הם כרמים – אלה מלקטי אפרסמון מרמתא ועד עין גדי (דרום בקעת הירדן) ומי הם יוגבים – אלה ציידים חלזונות מסולמה של צור ועד חיפה (חלזונות ארגמן שמהם עשו את צבע התכלת היקר והמבוקש. איש בעל אמצעים מוגזמים אולי הוא יכול להרשות לעצמו טלית שכולה תכלת, האנשים הרגילים מסתפקים בפתיל אחד בכל אחד מארבע כנפות). המוצרים היקרים ביותר, כך הוא מסביר, בעצם היה עניין שהשלטון הבבלי ימשיך שייצרו אותם ולכן הוא השאיר כרמים ויגבים.

אחד הדברים שהמעניינים שהאפרסמון והתכלת נפגשים דווקא פה בעין גדי, כי ייצור תכלת מחלזונות היה דבר מאוד יקר. כדי להשיג טיפה של תכלת צריך לרצוח אלפי חלזונות. מי שהיה באתרים לחוף הים התיכון כמו דור ומקומות אחרים, ראה את הערמות האדירות של הקונכיות. אז חיפשו דרך להזיל את העניין ומצאו אפשרות לייצר את הצבע הזה גם מן הצומח – צבע בשם אינדיגו. צבע כחול עמוק, לא כחול בהיר. האינדיגו הזה נקרא בעברית, במורח – ניל. אין אתר באזור ים המלח שלא נחפר ולא נמצא שם שרידים של תעשיית תכלת מהצמח הזה, מהאינדיגו- הניל. ניל זה לא כחול בערבית, כחול זה אזרק, הצבע הזה, האינדיגו והצמח, הוא שנקרא בשם ניל, בעברית וגם בערבית.

את הזרעים והתעשייה מוצאים בכל מרחב ים המלח. בעין גדי שרדו צמחי ניל בטבע ובבתי הגידול הלחים. השיחים האפורים שנראים במקום הם שיחי ניל שנשארו כפליטי תרבות. מהאפרסמון לא נשאר. אפשר להפיק מהם את הצבע. צירוף מקרים מאוד מעניין שבעין גדי הדברים האלה נפגשים. הניל עצמו היה מבוקש מאוד ויקר, בתחילת המאה ה-19, כשהתחיל כל גילוי המערב ומכרות הזהב, הבגד היעיל ביותר היה הגיינס – שהומצא על ידי היהודי לוי שטראוס. אז הוא היה צריך הרבה צבע כחול, והוא שכנע הרבה בעלי אמצעים לטעות מטעים של אינדיגו לשם כך. בסוף המאה ה-19 אדם בשם אדולף פון באייר, זכה בפרס נובל על זה שהוא הצליח לסנתז אינדיגו באופן כימי. עד כדי חשוב היה העניין הזה.

בפולחן היהודי, כבר בפולחן אוהל מועד יש הרבה מאוד שימוש בשמים. בספר שמות אנחנו יודעים את הציורי – שמות "ל, לל, ויאמר יְהוָה אֱלֹ-מֹשֶׁה קח-לְךָ סַמִּים, וְטָף וְשִׁחֲלֵת וְחֶלְבֵנָה, סַמִּים, וְלִבְנָה זָפָה: בַּד בָּבַד, יְהִי. לַה וְעִשִׂית אֶתְּהָ קֹטֶרֶת, רִיחַ מִעֲשֵׂה רוּחַ, מִמֶּלַח, טְהוֹר קָדָשׁ."

רוב הדיברות הן לא ידועה, לבונה למשל זה דבר שנשמר וגם השם ועדיין משתמשים בו ויודעים מהו. אבל רוב השמות האחרים לא לגמרי ברורים. אז ישנו ניסיון גם בתלמוד הבבלי וגם בתלמוד הירושלמי לזהות ויש חכמים שאומרים שמה שנקרא שם כך זה מה שאנחנו מכירים בשם כזה- למשל בתלמוד הבבלי ניתנת רשימה אחרת על ידי רבי שמעון בן אלעזר והוא כותב כך – "הצורי והציפורן והחלבנה והלבונה..."

הצורי מוזכר בהרבה מאוד אזכורים כמו השיירות שבאות מהגלעד בפרשת יוסף שזרק אל הבור, ויהודה מציע שיוציאו אותו וימכרו אותו לישמעאלים. אז הם נשאו את עיניהם – "וְהִנֵּה אֲרָחַת לְשִׁמְעֵאֵלִים בָּאָה מִגְלָעַד; וְגַמְלִיָּהֶם נִשְׂאִים, נְכֹאֵת וְצָרִי וְלֹט--הוֹלְכִים, לְהוֹרִיד מִצְרַיִם." – הפרשנים מדברים על הצורי. אונקלוס בתרגום שלו לארמית (ופרשנים אחרים) – "וְאֶסְחָרוּ, לְמִיכַל לְחָמָא, וְזָקְפוּ עֵינֵיהוֹן וְחִזּוּ, וְהָא שְׂרִית עֲרָפָאִי אֶתְיָא מִגְלָעַד; וְנִמְלִיהוֹן טְעִינוּ, שְׁעָף וְקִטְף וְלֹטוּס--אֶזְלִין, לְאַחְתָּא לְמִצְרַיִם." כלומר את הצורי שהוא במקום השני הוא מתרגם לקטף. השם קטף ידוע מהמרחב שלנו, עד היום אחינו יוצאי תימן, מכירים את הקטף כבושם יוצא מן הכלל. זה היה כנראה שם עברי לבושם הזה שאחר כך נקרא אפרסמון – שזה גלגול מיוונית שקראו לו אופובלזומון. הבלזומון בכלל, כבושם, המקור שלו זה המילה העברית בושם – מדרשי שמות שמרכיבים מעגל שלם.

על כך פנים היה מאוד חשוב ליהודי שומר המצוות לדעת מה באמת כל הסיפור של הבשמים ומי הוא מה. עוזר לנו בזה הרמב"ם ואומר – "הקטף הוא אילן אפרסמון שנקרא בלזם." הקטף היה כנראה השם העברי הקדום של הבושם הזה בתקופת המשנה ובעצם עד היום הזה השם זה ידוע במרחב שלנו. גם בתיאורים של פלביוס, הוא כותב ומזכיר את הקטף. אבל השאלה מהו הצמח האמיתי.

כמובן שבעין גדי יש עניין גדול הכל בהקשר לשיר השירים, ואחד האנשים שעוררו את הסקרנות הזאת בעין גדי זה פרופ' פליקס ז"ל מאוניברסיטת בר אילן, שעל דעת כל הבוטנאים היה ברור שהאופובלזומון הזה זה אחד ממיני המור. אנחנו יודעים גם על שימוש של האופובלזומון ברפואה וכך גם על המור – השימוש שלו ברפואה נלקח דרך הפה ובגלל שטעמו מר הוא נקרא מור או מור בערבית. יש הרבה מינים של מור ועל פי כל התיאורים זה צריך להיות המור המשובח ביותר, לכן יש מסע בלתי פוסק מאז שהביא מאפריקה 3 שתילי מור אפריקאי, אחרי הזנים המשובחים ביותר. ההנחה היא שהם המוצא של האפרסמון. זה לקח הרבה מאוד שנים עד אשר בדרך לא דרך הגיעו 20 זרעים של אחד ממיני המור (המור נקרא בלטינית קומיפורה), והקומיפורה הזאת מתוך השכנוע שזה היה הבושם המדובר שייצרו פה במרחב הזה, אז הוא נקרא בשם קומיפורה גלדניס - מור הגלעד.

המדריך קצת הרים גבה כשראה את החיבור של הגלעד אל הבשמים של עין גדי, כי תמיד התייחסו לשיירות שהגיעו מהגלעד כשבאים מרמת גלעד למעלה. רק מאוחר יותר נוצר ההקשר הגיאוגרפי – הגלעד יש לו גם רמה אבל יש לו גם את בקעת הירדן והגבול הדרומי ביותר הוא נושק לים המלח. אנחנו מבינים שכל אזור הגידול של הבשמים האלה היה סביב ים המלח וצפונה עד מרחק מסוים – עד אזור פצאל.

מי שראה את מפת מדבא, מפה קרטוגרפית מאוד מתקדמת עם קודים קרטוגרפיים – יש סימון של בית עם שני צריחים שמסמן ישוב בסדר גודל אחד, יש אייקון לעיר גדולה – אז רואים קרדו עם עמודים (ירושלים אשדוד וכו'). כך לפני שפך הירדן, משני הצדדים, רואים ענף בכל צד שהוא לדעת חוקרים גרמניים מציין את אזור הגידול של האופובלזומן. כלומר שגידלו אותו באזור ים המלח ובקרבה מסוימת צפונה, ולכן השיירה שמביאה את הבשמים מן הגלעד היא לא באה מלמעלה אלא מדרום בקעת הירדן – המרחב של ים המלח. נמצא עוד מין של קומיפורה שהוא מאוד מאוד לו, אולי זה אפילו שני שמות לאותו מין שקראו לו בגלל זה – קומיפורה אופובלזומן, כמו שהיוונים קראו למה שהיהודים קראו אחר כך אפרסמון.

את רוב הבשמים היו מפיקים על ידי זה שהיו פוצעים את הגזע והיו מפיקים את השרף שלו ואז היו מעבירים אותו כמה עיבודים ומייצרים את הבושם הסופי. שני המינים האלה, שונים מהמינים האחרים, שכן קשה נורא לעשות את זה. המוהל הוא כל כך נדיף, רק נוגעים בו ומריחים אותו, ולכן קשה נורא לאסוף אותו. אז מצד אחד הייצור שלו מאוד קשה, ועכשיו עובדים על זה בבר אילן – איך אפשר היה לאסוף את זה בלי שמאבדים אותו על ידי אידוי, ודווקא בגלל זה שקשה היה לאסוף אותו כנראה המחיר שלו היה גבוה – כי מצד שני זה היה הבושם הכי מבוקש, הכי יוקרתי והכי יקר. בגן הבוטני בעין גדי, בגן הבשמים (בקריצה לרפרטואר הבשמים של שיר השירים) ושם אפשר למצוא את הלבונה, מינים שונים של מור, וגם את הקומיפורה גלדניס – שהיום יש שיתוף פעולה עם אוניברסיטת בר אילן כדי לנסות לשחרר את ההפקה שלו. אבל היום כבר נכתבו לא מעט מאמרים ויש הסכמה שזה כנראה המקור של אותו בושם ידוע – אפרסמון – אם לא הוא בעצמו.

אשכול הכופר – גם פה בא הרמב"ם והסביר את מה שנתפס בקרב מדריכי החקלאות כאשכול ענבים והציעו לאנשי עין גדי לדעת כרמים. אבל זה לא כך – הכופר זה מוצר שייצרו בעין גדי מצמח. במשלחת של האוניברסיטה עם מכון ויצמן בצפון ים המלח עסקו בעניינים שקשורים בגיאולוגיה וטקטוניקה – אלי רז מריח ריח נעים וחזק. הוא מספר שהלך קילומטר וחצי בעקבות הריח ומוצא שני שיחים קטנים וצנועים פורחים באשכולות פרחים לבנים. כשהריח הטוב הוא מרחוק, מקרוב אין כמעט ריח. הוא לקח את זה להגדרה ומצא קוראים להם לאוסוניה אלבה (בלטינית) – אז הוא מצא אצל מיכאל זהרי בספרו הידוע גיאובוטניקה שבבקעת יריחו מגדלים המקומיים עדיין את הלאוסוניה אלבה ומשתמשים בה לקוסמטיקה של השיער וטקסים שונים במחזור החיים של הבן אדם. באופן בלתי תלוי לגמרי, פתח את הרמב"ם בהקשר אחר לגמרי ושם מצא שכתב – והכור הוא שקוראים בלשון ערבי אל חינה- וזה החינה המפורסמת, שהיום זול ופשוט מאוד להביא אותה מהודו אבל בזמנים ההם שהקשרים והתחבורה לא הייתה כל כך יעילה במרחקים האלה, אזור הגידול האופטימלי של הצמח הזה הוא סביבת ים המלח ובקעת הירדן הדרומית. אז הובאו זרעים ונזרעו בעין גדי ובסביבת בית הכנסת העתיק.

בפיוטים הנפלאים של שיר השירים, כאשר האהובה אומרת לדודה - "זיב לכה דודי נצא השדה, נלינה בפפרים. זיג, נשפיקה, לפרקים-נראה-אם-פרחה הגפן פתח הסמדר, הנצו הרמונים; שם אָתָן אֶת-דָּדִי, לָדָּ." " אין הכפר במובן של יישוב – אלא בהקשר של מטעי הכופר. גם במדרשים מוצאים שימושים בשם של הכופר של עין גדי שהוא יכפר על העתיד לבוא, לקראת ביאת המשיח, על חטאי ישראל. לוקחים את הכופר ועושים מזה גם מדרשים מהסוג הזה.

יש קשר מאוד מעניין בין חומר נוסף שנקרא כופר והוא בכלל לא בא מהצומח – אחד הכינויים למה שאנחנו קוראים היום אספלט, וגם הוא נפלט מים המלח ועסקו בו הרבה, הוא כופר – כופר אל יהוד – כי היהודים עסקו בהפקה שלו.

בית הכנסת העתיק

אנחנו יודעים מה האדם עושה לסביבה, דיברנו על כך שהנווה ללא האדם הוא מוגבל לנתיבי הזרימה הטבעיים והאדם בא ומרחיב אותם – האדם משפיע על הסביבה. אבל נראה גם דוגמאות איך הסביבה משפיעה על האדם, ואיך היא, כנראה, גרמה לכך שתפתח פה קהילה יהודית יוצאת דופן לזמנה.

לא נעסוק בבית הכנסת כבית כנסת, אלא נבליט את הדברים המיוחדים לבית הכנסת בעין גדי. זה שזה בית כנסת אין על זה ויכוח – מבחינת הכיוון, יש פה סמלים (כמו מנורות). בית הכנסת הזה עבר כמה גלגולים – בהתחלה הוא היה קטן, הרצפה היא מהמאה ה-6 (אחרית ימיה של עין גדי), בתקופת הקהל הייתה גניזה ונמצאו שרידים של ספרים שרופים, המטבע המאוחר יותר מהמאה ה-6, ולכן יודעים שזה היה סופה של עין גדי. כדי לדעת מה יש מתחת הרימו את הרצפה ומצאו רצפה מתחילת המאה ה-3, הזמן פחות או יותר שחזרו (אחרי הפסקה) אחרי מרד בר כוכבא.

עם הזמן הרחיבו את בית הכנסת ובמקום הפתח שהיה בצפון וסגרו אותו, הרחיבו אותו וכללו סמטה שפעם הייתה מחוץ לבית הכנסת, קרעו שלושה פתחים בקיר המערבי ואחר כך קרעו שלושה פתחים בקיר החיצוני – כשהרחיבו את בית הכנסת – פה נמצאים הדברים המשמעותיים ביותר.

השטיח עצמו, השטיח המרכזי, הוא יפה מאוד אבל אין בו שום אומנות של דמות. בניגוד לבתי כנסת מהתקופה הזאת, כמעט בכל מקום אחר, שגלגל המזלות מתואר עם דמויות אדם, כאן אין – כאן מקסימום דמויות בעלי חיים ודגמים גיאומטריים.

הדבר המעניין הוא הכתובות – כתובות ראשונה - "אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד, חנוך, מתושלח, למך, נוח, שם, חם ויפית", אלה הם אבות האנושות, זה ציטוט מספר דברי הימים א' פרק א' פסוקים א' – ד'. בבראשית מוסיפים לכל דמות כזאת כמה שנים והוא חי ואת מי הוא ילד וכו'.

כתובת שנייה - המזלות בצורה של טקסט ולא בצורה פיגורטיבית- טלה, שור, תאומים, סרטן וכדומה. אחר כך יש את החודשים שמתחילים בניסן. יש לומר שימי בית שני, ובעיקר סוף ימי בית שני, כאשר הכהונה הגדולה עברה מיד ליד בתשלום, והאליטה הדתית, הפוליטית והכלכלית הייתה חברה מאוד מצומצמת

ומנוכרת – החברה של הצדוקים, התפתחה אלטרנטיבה חברתית אחרת לגמרי – הפרושים. לפרושים לא היה נוח עם זה שהצדוקים שולטים בכל דבר, אין ספק שחורבן הבית הייתה בשבילם לאלטרנטיבה חדשה. למעשה, יורשי הפרושים, תרבות חז"ל, הפכה להיות ליהדות הנורמטיבית אחרי חורבן בית שני. היהדות החדשה, הפנים החדשות של היהדות הזו שהייתה הרבה יותר סוציאליסטית ועם הפנים אל העם, גם שאפה להתרחק מכמה דברים שהיו מאוד מקובלים בתקופת בית שני – דברים שקשורים בתפישת העולם הדתית, דברים שהביאו איתם גולי בבל איתם ביחד מהמזרח (כמו את כל תורת המלאכים הרעים והטובים, תורות הסוד וכו'). ידועה אמרה של חז"ל – "תיפח רוחם של מחשבי חיצים" – באופן כללי הם לא אהבו את העניין של המיסטיקה, למרות שהיא הרימה ראש מפעם לפעם והיה צריך להתמודד איתה. עם זאת, בארון הספרים היהודי של בית שני (בקומראן – שם לא הצליחו להשמיד אותו) לחז"ל היה עניין כנראה לא להעתיק ספרים שעסקו במתודות הדתיות האלה – אור וחושך, רע וטוב, מלאכים וכו'. הספרות הזו נשמרה חוץ מאשר בקומראן בעיקר אצל הכנסייה הנוצרית, שהיתה לה הערכה לכל כתב יד יהודי בזמנו.

בין היתר גם עניין קביעת הלוח – מי ששולט בלוח הוא שולט בחיים ובוודאי שולט בפולחן. פולחן בית המקדש שהתנהל באמצעות הצדוקים, לא ברור לנו אם הוא היה לפי לוח שמש או לפי לוח ירח. יודעים שהיה לוח כזה והיה לוח כזה. מקומראן יודעים שאנשי קומראן השתמשו בלוח שמש, ולכן המועדים לא היו מתאימים, הם לא יכולים להשתתף בעבודת בית המקדש – לא היה תיאום בלוח הזמנים שלהם. **אחד הדברים החדשים** שהכניסו חז"ל זה את קביעת המועדים על פי מולד הירח – על פי עדות ראייה ולא על פי החשבון. החשבון מבוסס על לוח שמש שהוא לוח מאוד מדויק. אנחנו יודעים שבתנ"ך שלחודשים אין שמות הם לפי מספרים (החודש הראשון, השני). החודש הראשון, שהוא מזוהה אחר כך על ניסן, מפני החודש של יציאת מצרים. אבל השמות של החודשים הם שמות שהובאו ממסופוטמיה. יש לנו מבוכה גדולה באשר לשאלה האם פולחן בית המקדש התנהל לפי לוח שמש או לפי לוח ירח – בלי קשר לשמות של החודשים. מה שאנחנו כן יודעים זה שחז"ל קבעו שיש ארבעה ראשי שנה – נותנים את הכבוש לניסן שהוא חודש יציאת מצרים והוא ראש השנה למלכים ולרגלים, אבל בתקופת חז"ל אין מלכים ואין רגלים – זה דבר וירטואלי לחלוטין. אבל התקבע ראש השנה של הלוח בתשרי ועד היום אנחנו מונים השנים מתשרי, מברכים לשנה טובה בתשרי ולא בניסן. ניסן קיבל באופן פורמאלי את הכבוד כראש החודשים, אבל לא בשימוש בלוח העברי.

אלא שאנו רואים שבקהילת עין גדי עדיין ניסן עומד בראש רשימת החודשים. תשרי הוא החודש השביעי. היינו אומרים שחיה פה קהילה מאוד שמרנית שלא נתנה להחזיר את האומנות הפיגורטיבית אל הפסיפס ושומרת על דפוסים של בית שני מבחינת תפישות אמוניות ואולי בגלל זה הם ממשיכים למנות מניסן. אבל יש עוד בית כנסת אחד בארץ, בחמת טבריה, שגם הוא מונה את החודשים מניסן. אחת המחשבות היא שהאחיזה של הכהונים בבתי הכנסת, כדי להמשיך לבצע את מעמדם, היא שקבעה במספר מקומות לפחות, שמניין החודשים ימשיך להיות מניסן כפי שמנו אותו פעם ולא מתשרי, כמו שחז"ל תיקנו בתיקון הלוח שלהם. **כתובת ארוכה** – "זכירין לטב יוסה ועזרון וחזיקיו בנוה דחלפיי" – זכורים לטוב יוסף ועזריה וחזיקיה בניו של חלפי – אלה הגבירים שהיה להם כסף לתרום ולכן זוכרים אותם לטוב.

אבל מיז אחרי זה באה רשימה או תקנון התנהגות לבני הקהילה ובו כתוב בארמית – "כל מן דיהיב פלגו בן גבר לחבריה היא אמר לשון ביש על חבריה לעממיה" – כלומר כל מי שנותן מחלוקת בין אדם לחברו או אומר דברים רעים על חברי הקהילה לעממיה (הנוכרים) – כלומר יש פה רצון שלא ליצור מחלוקת בתוך הקהילה ולא להלשין. "הי גניב צבותיה דחבריה" – מי שגונב חפצי חברו. עד פה אלה דברים די ברורים ודי מובנים למרות שאנו לא מכירים אותם מכתובות אחרות. אחר כך יש שורה שהיא די קשה "הי מן דגלי רזה דקרתה לעממיה" – וכל מי שמגלה את הסודות של הקהילה לנוכרים, אז מה יקרה לו, איזה קללה תבוא על ראשו – "דין דעינוה משוטטן בכל ארעה וחצי סתירתה" – זה שענינו משוטטות בכל הארץ ורואה את הנסתר "הוא יתן אפיה בגברה ההו ובזרעיה ויעקור יתיה מן תחות שומיה וימרון כל עמה אמן ואמן סלה" – הוא יכעס על האיש ההוא ועל זרעו ויעקור אותו מתחת השמיים. מה הסוד הנורא שאסור לגלות אותו לנוכרים ואם יגלו אותו כזאת קללה תבוא עליהם. סוד האפרסמון – זו הפרשנות הראשונה והטבעית ביותר של חוקר בשם ליברמן וגם אחר כך פרופ' מזור נקט בזה. אלי רז רוצה להציע גישה קצת אחרת – שהסוד לא היה סוד חומרי של נוסחה של ייצור משהו, אלא היה סוד אמוני. זאת משום שבכתובת אחרת – רשימת החודשים נמשכת ברשימת אבות האומה – "אברהם יצחק ויעקב שלום" – אלה היו אבות האנושות, אבות האומה. אבל אחרי השלישייה הזו. מספר שלוש נחשב לייסוד מוצק- בשולחנות בעת העתיקה אי אפשר לשים על ארבע רגליים כי הרצפה עקומה והשולחן מתנדנד, צלם מביא חצובה ולא יש שלוש רגליים- שלוש זה בסיס לא מעורער, אז יש שלשות. אחרי אברהם יצחק ויעקב יש שמות הרבה יותר נדירים – "חנניה מישאיל ועזריה שלום על ישראל" את חנניה מישאיל ועזריה אנחנו מכירים מספר דניאל, ספר מיסטי לחלוטין שכתוב בארמית, ספר מאוחר מלא אפוקליפטות. הסיפור של שלושת הפיגורות האלה שרצו להעביר אותם על דתם, נבוכדנצר רצה להכריח אותם לאכול טרפה, כשהם סירבו הוא זרק אותם אל האש – אל העוב – והאש לא שלטה בהם. מכאן ואילך הם חרגו ממדר צלם אנוש- דמויות שהם בין אדם לאלוהים, כמו המלאכים שהיו מאוד מקובלים בספרות בית שני, והם נחשבות לאבות המסתורין, אבות המיסטיקה והפרה קבלה היהודית. יכול להיות שבעין גדי הייתה קהילה שדגלה בתורת המסתורין, ואולי היו פה שתי קהילות- אחת מהן היסוד שלהם היה אברהם יצחק ויעקב, והשנייה שהיסוד שלהם היה חנניה מישאיל ועזריה. לסימוכין לזה מביא אלי רז, במדרש מאוד מעניין, תהילים פרק א' – "וזה מה שאנשים אומרים. על מי נוסד העולם? על שלושה עמודים, אחדים אומרים אברהם יצחק ויעקב ואחרים אומרים חנניה מישאיל ועזריה" – חלחול לתוך המדרשים. יודעים שהמיסטיקה כל הזמן מחלחלת ומנסה להרים ראש. אבל דעת הרוב, לפחות בתרבות חז"ל לא אוהבת את המיסטיקנים – "לא בשמים היא... ולא מעבר לים היא... כי קרוב אליך הדבר מאוד".

נראה שיש פה רמזים לאנשים שחיו בעין גדי, אם זאת הקהילה כולה או חלק ממנה, או שהקהילה הייתה חצויה, ואולי היו פה שני מחנות- ולכן כל כך חשוב היה להגיד אחרי אברהם יצחק ויעקב שלום, חנניה מישאיל ועזריה – שלום על ישראל- על כל ישראל שלא תהיה מחלוקת. אולי על כך אנחנו יכולים לתת את

הדעת – באיסור מחלוקת בן גבר לחבריה – אולי יש קשר בין הדברים. לכן אלי רז מציע שיש פה לא סתם איסור על עניין פרקטי אלא משהו שקשור לפילוסופיה הדתית של אנשי עין גדי. פרופ' יזהר הירשפלד לקח את זה צעד אחד רחוק יותר – הוא מראה שמתחת למצוק של נחל ערוגות מגורים מאוד פרימיטיביים והוא מציע שפה גרו האיסיים. אבל הסיפור של האיסיים נגמר במאה ה-1 לספירה, וכאן מדברים על בית כנסת מהמאה ה-6 לספירה, קשה להאמין שאיזושהי תנועה אידיאולוגית מסוימת שחזון שלה התנפץ לרסיסים (הם כתבו את מלחמת בני האור ובני חושך, חזון אחרית הימים שלהם שכמובן לא התקיים) שמחזיקה מעמד. אולי כמה מדפוסי המחשבה האיסיים שהיו די רווחים בתקופת בית שני עוד נשמרו פה בקהילת עין גדי. הם יכלו להשתמר בקהילת עין גדי ולא נדחו מפני גישות חדשות ברוח חז"ל מפני שזה נווה מדבר מבודד – בזמנים ההם עין גדי היה מקום מרוחק ומבודד שיכול היה לשמור על עצמו גם בפני חדירה של מוטיבים אומנותיים נוכריים שחדרו לכל בתי הכנסת בקופה, וגם בתפישות דתיות חדשות שנשבו בעולם היהודי בכלל. כדי לגבות את האמירה הזו, ולאחר שיש לבקש את רז במדבר המערבי של מצריים, נווה מדבר שקוראים לו סיווה על גבול לוב, שם לב שיש המון לבקנים, זה דבר תורשתי. עד 1987 לא היה לאנשי סיווה כביש - למצוא חתן או כלה במקום אחר זה לא סיפור פשוט ולכן במקום כזה יש הרבה מאוד ניסואים פנימיים ולכן הגן הזה כל כך נפוץ. בעין גדי, דיברנו על הקברים, השלדים נבדקו ונמצא שהאוכלוסייה של עין גדי הייתה בריאה יחסית לזו של ירושלים (שזו אוכלוסיית הביקורת במונחים של מחלות זיהומיות), אבל היה פה ריבוי מעבר לנורמה של מחלה שנקראת עקמת (גב עקום), שהיא מחלה תורשתית. העובדה שאתה גר במקום רחוק ומבודד מאוד, הוא גם משפיע עליך – הן מבחינה פיזית והן מבחינת התפישה הדתית.

התמר - גידול מדהים ביופיו. העץ ת.מ.ר. – מיתמר לגובה (תמרור). זה עץ שבתרבות האדם בכלל, לא רק בתרבות העברית, הוא מאוד חשוב. הוא מופיע עם תחילת התרבות האנושית – אם אומרים שהתרבות התחילה בשומר במסופוטמיה, אנחנו רואים כיצד גידול התמר מופיע בכל האיקונוגרפיה שמתארת ומלווה כל מיני טקסטים.

בתרבות היהודית ארץ ישראל נקראת ארץ התמר, למרות שכל אזור גידול התמר בארץ הוא מאוד מצומצם – לא יותר מאשר בין הכנרת לבין ים המלח. היום לערבה מביאים מים, אז מגדלים גם שם. סביב התמר היו כל כך הרבה סיפורים, מדרשים, אגדות, ואלגוריות – "צדיק התמר יפרח", ובספר משלי בן סירא – "כתמר התרוממתי בעין גדי", אי אפשר שלא להבין את המקום שהתמר תופס במוורשת ישראל אם לא דרך הפסוק הממצה בבראשית רבה שמדמה את עם ישראל לתמר ואומר כך – "מה תמרה זו אין בה פסולת אלא תמרים לאכילה, לולבים להלל, חריות לסכוך, סיבין לחבלים, סנסנים לכברה, שפעת קורות לקרות בהן את הבית, כך הם ישראל אין בהם פסולת". זאת אומרת שהתמר הוא צמח שנותן את כל מה שהאדם צריך.

גם התמר כגידול הוא גידול מאוד מעניין, חוץ מזה שהעץ מאוד יפה. אנו יושבים בסוכה שבנתה ביתו של אלי רז, מיכל. מועברות בה סדנאות, אחרי שהיא למדה במרוקו מלאכות רבות, אז הדבר האחרון שבשבילו היא נשארה זה כדי להחזיר את התרבות החומרית של התמר לארץ התמר – שכן התמר אינו רק פרי לאכילה אלא תרבות שלמה. הסוכה הוקמה כסדנה, ועוד סוכת מגורים למטה. אנשים מגיעים הנה ולומדים את מלאכות התמר.

הדבר הקריטי בתמרים זה תקופת ההאבקה – יש זכרים ויש נקבות. גם בציטוט מבראשית רבה דיברנו על תמרה שאין בה פסולת – התמרה היא זו שנותנת את הפירות. הזכר לא נותן פירות, התפקיד שלו הוא רק לייצר אבקה כדי להאביק את פרחי הנקבה ושהם יבשילו. היחס בטבע בין הזכרים לנקבות, אם זורעים זרעים, אז חצי יוצאים זכרים וחצי נקבות.

כבר במסופוטמיה, בתקופת האבן, ידעו שחבל לבזבז מטע על זכרים אז השאירו זכרים בודדים. היות שההאבקה היא האבקת רוח ובטבע היא לא כל כך יעילה – תפרכת גדלה בתוך נדן, בתוך ציפוי מסוים, כאשר האבקה בשלה והפרחים גדלים הלחץ מבפנים מפוצץ את הנדן ואז ענן של אבקה עף באוויר ומגיע אל פרחי הנקבה.

כבר אז הבינו בני האדם שזה בזבוז והחליטו לא לתת לו להתפוצץ, נלך, נחתוך את הפרחים ונביא אותם אל פרחי הנקבה, כך ההאבקה תהיה יעילה – וזכר אחד יוכל להספיק להרבה נקבות. בלשון חז"ל האבקה זה הרכבה, היום אנחנו מדברים על הרכבה במובן אחר לגמרי.

האבקה היא שלב מאוד קריטי כי פרחי הנקבה יכולים לקלוט את גרגר האבקה רק לזמן קצר מאוד מוגבל. לנקבה אין סבלנות, לזכר יש סבלנות אין לו בעיה בכלל, לכן עד היום הזה ככה עושים – לא נותנים לאבקה להתפזר אלא קושרים את הנדן של פרחי הזכר, חותכים את התפוחות ומביאים את זה לחדר של מנערות, מנערים את האבק ואז מאביקים כל עץ נקבה שרואים שהתפוחות שלו נפתחת.

לעצים נמוכים זה לא בעיה להגיע ולחזור להגיע. לעצים גבוהים יותר שמים עלמות – כלי עם אבקה וצינור פלסטיק ונוטורי עולה למעלה, ואז נושפים חזק וזרם האוויר לוקח איתו אבקה אל תוך התפוחות – בגלל זה יש לדקלאים ריאות חזקות. כשיש עצים מאוד גבוהים אפילו ריאות של דקלאים לא מספיקות ואז צריך לעלות עם מנוף. אבל בגלל שהעץ מאוד מאוד גבוה וכל פעם צריך לעלות ולרדת, לחכות שהתפוחות יפתחו אחת אחת וכו', מה שעושים זה שאחרי שכמות מסוימת של תפוחות נפתחו, יום יומיים לא יותר, עולים על העץ מאביקים את אלה שכבר פרחו, פותחים עם סכין את אלה שלא פרחו, וזורקים פנימה את האבקה (שכאמור לה יש סבלנות והיא יכולה לחכות) – הדבר הקריטי ביותר זה להאביק בזמן.

הדבר המדהים הוא שאבותינו שיצאו לגלות, אפילו אחרי מאות דורות בגלות, עדיין יודעים את תרבות התמר, משננים את תרבות התמר, מעתיקים ומעבירים אותה מאחד לשני. בספר מהמאה ה-11 שנכתב על ידי רבי נתן בר יחיאל, ספר הערוך, בערך ניסן, שהוא מועד הפריחה של התמר (אצלנו זה מקדים בחודש), יהודי שמימיו לא ראה עץ תמר כותב ככה –

"כך ברא את הדקלים זכר ונקבה ובלעדי השני האחד לא יצליח, והיאך הוא מעשיהן בהגיע זמן הדקל הנקבה ומשלחת המכבדות* שלה עם תמרית ועדיין התמרין הן כעדישין מביאין הכפניות ומסביבין בעוקץ ידה מהן ומזהמין** אותן וכרוכין לה אגד, והמכבדות

של תמרה מצליחות ומוציאה פירות נאין. ובלבד שלא תאחר זמנן אפילו יום אחד שאם תשהא הרכבת דקל יום אחד יפסדו פירות הדקל ואותן התמרים שאיחרו בלא הרכבה לא יצליחו." *מכבד זה האשכול של התמרים שהיה קודם אשכול של פרחים. שתלוי על יד או ידה, מחובר לעץ. בגלל כובד התמרים הוא נוטה למטה וקוראים לו מכבד. השימושים של התמר לתוך הטרימינולוגיה הכללית העברית - הסנסנים כאן מדוללים מסיבות שונות, אבל כשזה מלא, חותכים ומחזיקים בקצוות, אז זה מאין מטאטא. בעברית יפה לטאטא את הרצפה- לכבד את הרצפה - כי מכבדים אותה עם מכבד. זו רק דוגמא אחת, יש עוד דוגמאות נוספות.

**מזהמים אותם, כלומר מלכלכים אותם באבקה של זכר.

איך הוא שם בגולה אחרי כל כך הרבה דורות של ניתוק יודע את זה ומעביר את זה הלאה בספר שלו. האבקה היא דבר כל כך קריטי עד אשר חכמים שגינו את אנשי יריחו על כל מיני דברים שהם עושים - על שלושה דברים לא מיחו בידם - אחד הדברים שלא מיחו בידם היה על זה שהיו מרכיבים דקלים כל 14 בניסן - בערב פסח לא מקובל לעשות עבודה שהיא לא ממש נחוצה, והנה אנשי יריחו היו ממשיכים להאביק את התמר כל היום עד הערב, ולא מיחו חכמים בידם - בגלל חשיבות הידיעה על חשיבות תמר. תארו לעצמכם ש-14 בניסן היה נופל ביום שישי, (היום זה לא יכול לקרות בגלל שינויים שעשו בלוח השנה, אבל זה היה בתקופה ההיא), אז אי אפשר להאביק בשישי ואי אפשר להאביק בשבת. זאת אומרת שהם היו כל כך מודעים לערך של ההאבקה בזמן שהם נתנו היתר לעשות דברים לא מקובלים בערב החג. אחד הדברים המעניינים שבעזרתם אפשר להבין את תרבות התמר, זה תכונה של העץ להוציא חוטרים, שהם העתק מדויק של צמח האם או צמח האב, עד גיל עשר, זה גם החיסרון של זה. אם במקרה הייתה איזושהי מוטציה ויצאה איזו תמרה שנתנה תמרים יותר יפים, אז היו מפסיקים לטעת חוטרים, הריבוי על ידי חוטרים, מאחרות ולוקחים חוטרים רק ממנה ונוטעים את החוטרים שלה, כך התפתחו הזנים עם הזמן. אבל פה גם הקאץ' כי אם לא נוטעים 10 שנים אז אין חומר ריבוי, אין מאיפה להמשיך. לכן, אחרי תקופות חורבן ארוכות, כמו שהיה בארץ למשל, תרבות התמר התמוטטה לחלוטין.

יש אומירה מאוד מעניינת אצל רבי עובדיה מברטנורה, שנשע בארץ המאה ה-15, הוא מספר מפי עד- "והייתי ביריחו עיר התמרים ולא מצאתי בה תמר אחד." זה לא שלא היו תמרים, כי גם אם לא נוטעים תמרים יכולים לנבוט מהזרעים, אבל מה שיוצא מהזרעים זה כבר סיפור אחר - אי אפשר לדעת אם זו תהיה נקבה, ואם זו תהיה נקבה אי אפשר לדעת מה תהיה האיכות שלה. כי בעצם בתוך הזרע יש מאגר גנטי גדול מאוד. רק אם נוטעים חוטר מצמח האם, אפשר לדעת שיתקבלו התמרים של צמח האם. התפקיד של התמר, של האבקה, זה רק לגרום להבשלה - הוא אמנם תורם למטען הגנטי של הזרע, לכן אם לוקחים את הזרע לא יודעים מה יצא ממנו (זכר/ נקבה/ איזה איכות וכו'). מי שקובע את הפרי עצמו, שהוא התפתחות של עלה שחלה, כלומר זה החלק הנקבי, הנקבה היא שאחראית בסופו של דבר לאיכות של הפרי.

השבת התמר לארץ כחלק מהמפעל הציוני - הערבים לא החזירו את התמר למרות הימצאות נווה במדבר, ביריחו ובמקומות נוספים בארץ. התמר כל כך מושרש בתרבות יהודים ודווקא יהודים לא דתיים. יהודים חלוצים מקבוצת כנרת החליטו שהם מחזירים את התמר - בן ציון ישראלי וסטולר. והם עשו מסעות במזרח התיכון במדינות מגדלות תמרים כדי להביא חוטרים אבל אף פעם לא הצליחו להביא חוטר, זה לא זרע שאפשר לשים בכיס, חוטר יכול לשקול 30-40 ק"ג. הם הביאו 100-50 חוטרים, אף פעם לא מסה קריטית. ההזדמנות הייתה ב-1957, היו ישראלים באיראן של השאה הפרסי, ובן ציון ישראלי ביקש מבן גוריון שיסדר לו ישראלי שם שילווה אותו שם ויעזור לו לחפש זני תמר טובים. נבחר ישראלי בשם יני אבידוב, איש נהלל, מגיע אליו בן ציון ישראלי והם מתחילים להסתובב בכל איראן ומה שהם לומדים שהזנים הטובים נמצאים דווקא בעיראק. עיראק תמיד הייתה פרובלמטית, היא לא חתמה עם הסכמי שביתת הנשק, אבל זה לא עוצר אותם. הם עוברים את השת' אל ערב לצד השני, סוחרים אנשים, באים עם כסף, מסבירים להם מה הם רוצים, שוכרים משטח חול ליד בצרה וזורמים לשם עשרות אלפי חוטרים מכל רחבי עיראק. אחר כך הייתה בעיה איך מעבירים אותם לארץ, מי שזוכר את פרשת בת גלים, אי אפשר להעביר אונייה ישראלית בתעלת סואץ בתקופת הזאת. אז עשו תרגיל ובאו אל איטלקים ואמרו להם - אתם יודעים אנחנו הישראלים חקלאים ויודעים הרבה, איטליה זו ארץ נהדרת לגידול תמרים, תנו לנו אונייה ואנחנו נביא לכם חוטרים. קיבלו אונייה איטלקית ועברו איתה את תעלת סואץ. הטעינו ליד בצרה את כל החוטרים הגיעו ארץ סדר גודל של 70 אלף, הרבה מתו בדרך. כשיצאו מפורט סעיד לים באו שלושה חברה גדולים לקפטן ואמרו לו - אתה יודע לאן אתה מפליג? אמר שכן. הם תיקנו אותו והורו לו להסתובב לחיפה.

בארץ הכינו בחוות דושן, בבקעת בית שאן שטח למשתלה והכינו שטח גדול במלחת יטבתה בערבה לשם הביאו את כל התמרים האלה - זו למעשה החזרת תרבות התמר לארץ מתוך שיגעון של אנשים בודדים, שבשיגעון שלהם גישרו על דורות רבים טיפוח זנים.

הם עשו רישום מדויק של הזנים אבל שהעמיסו על האונייה ושפרקו ממנה הכל התבלגן. כדי לזהות את המינים השונים, בא מישהו ואמר הוא מכיר עולה מומחה מעיראק. שמו את כל החוטרים בשורה והציגו לו אותם, הוא עבר ואמר מה זה כל זן. משום שפקפק באמינותו, חיכו חודש והציגו בפניו שוב את כל החוטרים בטענה שזה משלוח חדש. ערבבו את כל המינים והוא לא טעה אפילו בחוטר אחד. כך חזרה תרבות התמר לארץ.

הסיפור של המג'הול - יום אחד הופיע במרוקו, בשוק של מרכש, תמר גדול. שאלו אחד השני הברברים שם מה זה? מאיפה הוא הגיע? לא ידעו - ג'יהל זה אחד שלא יודע, מג'הול זה בפעול לא ידעו. ראו המרוקאים כי טוב, הפסיקו לטעת חוטרים אחרים, נטעו רק מג'הול. מחלה קשה הגיעה וחיסלה את כל המטעים במרוקו. כשהיו שיחות שלום, פרס היה במרוקו וחאסן מלך מרוקו הזמין אותו אליו. הוא ממנו עזרה בפתרון הבעיה-אתם יודעים שיש לנו בעיה ואתם הישראלים הרי המצאתם את המג'הול, אז אולי אתה יכול לעזור לי ולהביא מומחים שיטפלו לנו במחלה. את המג'הול למעשה הביאו מקליפורניה לישראל, מגדלי תמרים ראו אותו במרוקו, הביאו אותו לקליפורניה, ולארץ הוא הגיע מקליפורניה.

סיפור קטן מבראשית רבה – "מעשה בתמרה אחת, שהיתה עומדת בחמתן, ולא היתה עושה פירות, והיו מרכיבין אותה ולא עשתה פירות. אמר להם דקלי: תמרה היא, רואה מיריחו והיא מתאוה לה בלבה, והביאו ממנה והרכיבו אותה, מיד עשתה פירות."

הגן הבוטני

חיבור לתצפית המבוא - בהתחלה הקשה בעין גדי, כאשר עיקר העבודה היתה סיכול, וגם אחר כך עברו לא מעט שנים עד שהתחילו לראות את התוצאות, ובשנים האלה היה הרבה מאוד ייאוש. וכאנטיתזה לעבודה הקשה בשמש הקופחת בקיץ של עין גדי, מאוד היה חשוב לאנשים לחזור לצריף שלהם בעין גדי, שלא היה בו מזגן ולא היה קולרים אבל לפחות ממטרה מסתובבת, פרח, דשא קטן. ככל שניסה אלי רז לברר איך אנשים בתנאים של מצוקת מים מוכנים לעבוד לכל כך קשה כדי להחזיק גן כזה - רק אז הבין מה תפקיד הגן הזה בהשרדות הקהילה מלכתחילה. בעצם מסורת הגינון של עין גדי מתחילה בסיפור הזה - מאחר שעם הזמן כבר יצא מוניטין לעין גדי בתור מקום שבו מעריכים גנות, אז כל מי שראה צמח יפה בעולם שבר ממנו חתיכה, או הביא זרע, למרות שזה דבר שאסור לעשות. ככה הגיעו לעין גדי חומרים כאלה מכל העולם, בלי בקרה בעצם. כל שתיל כל ייחור, כל זרע שהגיע, קיבל את המקום שלו והטיפול שלו. כך התקבץ מספר אדיר של מיני צמחים בעין גדי, זה אחד הדברים שמקשים על הטיפול, אבל הגננים לא מותרים בעניין הזה.

ב-1980 כשגמר אלי רז את תפקידו בבית הספר שדה עין גדי ורצה לחזור לאקדמיה, חזרו הוא ואשתו לאקדמיה בירושלים – היא עבדה בגן הבוטני. אחרי פרק הזמן ההוא חזרו לעין גדי ומנהל הגן הבוטני של ירושלים היה נוהג לבקרים – מיכאל אבישי.

הוא היה המום משפע המינים הזה והכריז על הגן של עין גדי כשלוחה הטרונית של הגנים האוניברסיטאיים. הוא פרסם את זה ובאו מכל העולם לראות את הפלא הגדול הזה. הוא היה גם עד למשבר הגדול בעקבות תופעת הבולענים. ובעצם הרעיון שלו היה להפוך את הגן לגן בוטאני פורמלי. בשביל זה היה צריך לעשות כל מיני מהלכים - הראשון שבהם היה להגדיר את הצמחים.

הבעיה שלא ידעו הרבה מהפרטים על המינים השונים שהובאו למקום. בעזרתו נשלח הרבה מאוד חומר למעבדות הבוטניות של הקו גארדנס בלונדון ולמוסדות אחרים ונפתח מפעל הגדרת מינים. יש היום קרוב ל-900 מינים שונים, מספר מאוד גדול בגן שהוא בעצם גן של יישוב - היישוב גר בתוך הגן הבוטני של עצמו. מיכאל אבישי הוא גם שנתן את הרעיון להפוך את זה לחלק ממערך התיירות.

היום העסק הזה מוסדר – אפשר להגיע עם קבוצות (מקבלות מדרך כלל) וכבודדים (מקבלים מפה). יכולים ללכת בעקבות השלטים, לראות, לשמוע ולקרוא קצת עליהם. חוויה משלימה מבחינה תיירותית של נווה עין גדי.

עם הזמן מצוקת המים החריפה והלכה, והיה צורך לקצת. המועמדים העיקריים שהיו צרכני המים העיקריים היו הגן הבוטני ומגרש הכדורגל של עין גדי. עין גדי הייתה מוגבלת הרבה מאוד שנים והייתה צריכה לדאוג לעצמה לתרבות זמן. בעין גדי נכתבו הרבה מאוד שירים ומחזות שאחר כך גם רצו בארץ. למעשה הייתה מאין מלחמה בין אוהדי הגן ואוהדי הכדורגל, שהם קהל לא קל. בסופו של דבר הגן ניצח, אבל הוא ניצח ושילם מחיר - הרבה מאוד צמחים הוחלפו. צרכני מים גדולים הוחלפו מדשאות הוחלפו למשטחים של גרנולה וכדומה. עם זאת מגוון המינים לא פחת אלא רק הוחלפו המינים – אפילו מגוון המינים הלך וגדל והוא גדל גם היום. מוסדות מחקר גילו את הגן הזה והתחילו להביא לכאן צמחים שרצו להביא לארץ לצורך תצפיות - בעיקר ממקומות חמים שרצו לדעת איך הם יתנהגו פה. בחגים שואלים את הילדים במה לברך את הקיבוץ – תמיד הילדים בעין גדי מתחילים בלברך את הגן. חשיבותו של הגן עוברת גם לדור הצעיר.

מתוך האתר של עין גדי – הגן הבוטני של עין-גדי: סיפור אהבה בין אדם אדמה וצמחייה מדבר יהודה, צוקים נישאים, ערוצים המתחחרים עמוק בנפשה של האדמה, כחול הים הנושק לאדמת המדבר הצחיחה, וצובע את שפתייה במלח לבן. יופי בראשיתי ופראי, ובלב כל אלה לפתע נקודה ירוקה – עין גדי. שפעת המים המתרוננים. נווה מדבר שיופיו מתפרץ בירוק עז על כל גווניו. חלקת אלוהים קטנה, ובה קהילה השוכנת באחד הגנים הבוטניים היפים בעולם.

זהו סיפורו של הגן הבוטני בקיבוץ עין-גדי, ולמעשה זהו סיפורם של אנשים אוהבי טבע ונוף, שאהבתם המיוחדת הצמיחה בהרבה שנות עמל את האוסף המופלא הזה של צמחים רבים מכל רחבי העולם. צוות הנוי הוותיק של עין גדי הוא הרוח החיה מאחורי הסיפור של נווה המדבר, שהגן המרהיב בו, הפך לאתר מיוחד ששמעו יצא אל רחבי העולם כולו. המגיע לעין גדי מים המלח, עיניו אינן שבעות מלגמוע את הנופים הנעים בין חום המדבר, גווני הים בירוק ותכול, ושפעת הצבעים של הקיבוץ. הליכה במשעולי הקיבוץ מזמנת חוויה לכל החושים.

מה מייחד את עין גדי? מה מאפשר את המגוון העצום הזה של צמחים מכל רחבי העולם? סגולותיו האקלימיות של האזור מאפשרות יצירת צמחייה ייחודית למקום. חומו של הקיץ, והחורף המתון, יחד עם המינרליים המצויים באוויר מאפשרים צימוח מהיר במיוחד בכל קנה מידה בוטני בעולם כולו. כך ניתן להבין כיצד במהלך זמן כה קצר במושגים בוטניים (הקיבוץ קם בשנת 1956 בסך הכל) הגיעו צמחים רבים לממדי ענק, מה שגורם לפינות חמד בגן להראות למבקר כגיונגל עבות, בו עצים מרשימים בגודלם. הגן הבוטני מכיל כ-1,000 מיני צמחים שונים מכל רחבי העולם, ועוד מאות מיני קטטוסים נדירים, הפזורים במספר גינות ברחבי הגן.

בסיוור ניתן לראות את משפחת הדקלים, אשר ביניהם ישנם דקלי צל ודקלי שמש, דקלים המיתמרים לגובה, ודקלים ננסיים, דקל זנב הדג או דקל הטבעות... פריחה מדהימה, בעונה של האדנים, בגווני לבן, וורוד, ואדום. עב הגזע ההרדופי מוסיף נופך משלו, כשהוא פורח בלבן מרהיב מזכיר זר של כלה ביום חופתה. מעל כל אלה מתנשאים עצי הצאלון העצומים, הצובעים את הנוף בכתום וצהוב עם פריחתם. ניתן למצוא ברחבי הגן עצים ארץ ישראליים טיפוסיים בנוסח הרימון, הזית והתאנה, הגדלים בסמוך לעצים וצמחייה ממדגסקר, אוסטרליה ויבשת אמריקה הצפונית. צמחים מדבריים כפתילת המדבר (תפוח סדום),

האשל והמורינגה הרתמת נשענים להם בנושלתיות על צמחים אפריקאיים או מיני דקלים קאנריים. חגיגה קוסמופוליטית יומיומית של אחווה ושלוש בין מינים וסוגים שונים מרחבי העולם כולו.

מעל כל מיני הגן מולך לו עץ ממשפחת הבומבקיים "גאוות הגן" – עץ הבאובב. עץ הלחם האפריקאי שרבים הסיפורים והאגדות סביבו. זהו עץ ענק בעל גזע אימתני, ופרות ענק יפים, שמצא את ביתו בעין-גדי. זוהי הנקודה הצפונית ביותר בה מצוי גיבורו של סיפור "הנסיך הקטן" – הבאובב בממדים כאלה.

בינות לשבילי הגן ניתן למצוא צמחים מיוחדים במינם: אחד מהם הינו הציקס המופשל, שכמו נלקח מעידן קדמון. צמח זה טומן בחובו תפוחת ייחודית ומפוארת. פריחות הלילה המיוחדות לגן מרהיבות בגודלן ובצבעיהן המשתנים. טיול בערב יחשוף לעיני המבקר את פרחי מלכת הלילה העצומים והלבנים, וכן את פריחת הבאובב הלבנה, אליה נמשכים חרקים מיוחדים, ועטלפים הבאים לאוכלם.

צמחי תבלין ובושם שזורים בינות לגינות, וביניהם ניתן למצוא גם את משפחת הברסריים, עליה נמנה המור האפריקאי המוזכר במקרא (מור ולבונה), וכפי הנראה מינים נוספים עליהם נמנה בעבר גם האפרסמון המפורסם, שצמח לתפארה בגינות עין גדי הקדומה.

בקצה הצפוני של הגן הבוטני, מגיע הסיור אל מרפסת התצפית במועדון "מצפה ערוגות" מכאן ניתן לראות את הנווה כולו. הרי מואב המרשימים ממול (ראוי לפתוח את ספר בראשית פרק י"ט, ולהכיר את סיפור לידתם של עמון ומואב), מעיין עין-גדי קורץ לו מצפון, ולמרגלות תל גורן העתיק שפך נחל ערוגות (אשר בחורף מהווה אטרקציה מרשימה, עת הנחל זורם בשצף קצף אל ים המלח). למרגלותינו נראה בית הכנסת העתיק של הכפר הקדום עין גדי, השוכן מעט צפונה משפך נחל ערוגות. זוהי תזכורת מרשימה לימים עברו, עת ירשה בעין גדי קהילה יהודית גדולה ואדוקה בימי התלמוד.

לא לחינם נקרא נווה מדבר מופלא זה ארץ עין-גדי. ארץ אשר לה מקצב זמן משלה, צבעים וריחות, אנשים וחיות, פריחות ומדבר. ים מלוח שלצידו חיים שוקקים.

ביקור בגן הבוטני של עין-גדי דומה להתאהבות. רק כשטועמים את טעמה רוצים עוד ממנה. ללכת בשבילי הגן, לעמוד ולהשתאות מהיופי, מהמדבר הנושק לים, ופשוט לאהוב...

סיור גן בוטני ו"חווית החיות"

הסיור כולל - כניסה למבואת הגן, שבה אפשרות לרכישת שתייה, שירותים ומים קרים - מצגת אורקולית קצרה אודות ייחודו של הגן הבוטני בעין גדי, סיור בשבילי הגן המרהיב עם מפה ודף הסבר, כניסה ל"חווית החיות" - פינת חי יפה ונעימה, שבה מגוון בעלי חיים. הנוי הוא ענף בקיבוץ, הענף שכדי להחזיק את עצמו הוא נותן גם שירותים החוצה – הגננים של עין גדי מתחזקים גם פיזית וגם ביעוץ גנים אחרים מחוץ לעין גדי, שכן יש להם מוניטין טוב. הצוות הוא לא גדול והוא הצוות שעובד הכי קשה בקיבוץ. בלי משוגעים לדבר אי אפשר להחזיק כזה גן.

גן קקטוסים – אחת הדוגמאות להחלפות של מינים במינים שהם פחות צורכי מים.

דקלים - רחבי הגן רואים מיני דקלים שונים, החיבה לדקלים בעין גדי נובעת מהתמר שהם מאותה משפחה. בין המינים – דקל שמרופס, דקל טבעות, דקל זנב הדג ועוד רבים אחרים.

פכיפודיום - יש לו שתי עונות פריחה – באביב ובסתיו. משפחת ההרדופיים. יש לו גזע שאוגר הרבה מים והוא אנדמי למדגסקר, שם הוא גדל יחד עם צמח שנקרא אלואידה. זה בית הגידול של הלמורים. בית הגידול הזה נכחד בלחץ הפיתוח, אז הפיצו קול קורא בין הגנים הבוטניים בעולם שיש להם נתונים דומים למדגסקר, וכך עין גדי קיבלה זרעים של הפכיפודיום. הוא גם הפך להיות אחד מאבני היסוד של הגן בעין גדי – מיוחד ויוצא דופן. מופיע בהרבה מאוד צורות. צמח גנני מובהק שמנסים לגדל אותו במקומות שונים ברחבי הארץ.

זמיה קשקשנית – בתולדות כדור הארץ היו הרבה מאוד היכחדות. למעשה כל שמות העידנים קשורים בהכחדה ובהתפתחות חיים מחדש. המינים שהכי נפגעים הם דווקא ביבשה. למרות הכל אנחנו מכירים את הצמח הזה ממאובנים שהגיל שלהם 300 מיליון שנים, תקופת הפרם-הקרבוון, והם שרדו עד היום. יש אותם גם כמאובנים והם גם חיים היו, לכן קוראים להם מאובן חי.

פיקוס בנימינה – פרויקט גנני, הגננים לקחו את העץ הזה והתחילו לעצב אותו בגיזום כדדי לקבל את התוצאה האופטימלית מבחינת הפרופורציות בין כמות הגזעים, הגובה לנוף וכו'. הקיבוץ עלה מהאתר המקורי שלו למטה לפה ב-1960, כלומר המקום הזה היה שומם עד 1960, כלומר שגיל העצים הוא מקסימום מ-1960. העץ הזה למשל ניטע ב-1980, קשה להאמין. הטמפ', החום, איכות המים ומסירות הגננים גורמת לעץ לגדול בצורה כל כך מרשימה.

הגננים עומדים על כך שחלק חשוב מפרטואר הגן זה צמחי המקום. עצי השיטה שרואים על רקע מגרש הכדורגל המיובש, זה אותה שיטה סלילונית שרואים במרחב יותר רחוק. יש רעיון שכאילו השיטה זורמת מהחוץ פנימה לתוך הגן הבוטני.

שקמה אפריקאית – נטעה ב-1980 והגיעה לממדים אדירים. עץ שיש לו קורות מאוד עבות ששוקלות הרבה, אז הוא מגדל מהשורשים צלעות משלושים כדי לתמוך בקורות. מאוד נעים ללטף את הגזע שלו. השורשים שלו הם שורשים שטחיים.

ורד המדבר - עין גדי התפרסמה באירופה כמקום שאפשר לראות בו פריחת ורדים בחורף – התיירים היו מגיעים לגן כדי לראות ורדים. הוורדים דורשים הרבה טיפול והרבה מים, לכן הוחלפו בפרח המכונה ורד אפריקה – אדניום, צמח מדהים שמנסים לגדל אותו במקומות רבים בארץ, בחלקם מצליחים. רק בהרכבה על הרדוף, שכן גם הוא ממשפחת ההרדופיים, לכן כל האדניומים בארץ הם אחידים ונראים אותו הדבר. בעין גדי יש מגוון רחב משום שהם מתרבים מזרעים ולא ריבוי וגטטיבי. יש לו שתי עונות פריחה באביב ובסתיו, בשיא הפריחה אין לו עלים – הוא נראה כמו צמח בווער, כמו הסנה הבוער.

הבאובב (ראו הרחבה בהמשך) – מלך הגן. הובא מאפריקה על ידי המכון לחקר הנגב, 3 שתילים הגיעו ולא ידעו מה לעשות אותם אז הביאו אותם לעין גדי ב-1960. היום יש כ-20 עצים. זה צמח מאוד מעניין – פולקלור שלם באפריקה יש עליו, ממנו הוא זלג לתוך ספרות אירופה – הנסיך הקטן. מבחינה ביולוגית הוא מעניין כי הוא מואבק על ידי יונקים – עטלפים. הוא מפתח בשביל זה פרחים ענקיים כדי שיהיה לו גמול לתת לעטלף שהוא צרכן גדול. הבאובבים בעין גדי התפתחו וגידלו פרחים אבל עטלפים לא הגיעו, עד שמישהו לחש על

אוזנם של העטלפים במדבר יהודה שיש באובבים בעין גדי ומהזו הם באים כל שנה בחודש מאי-יוני – פרחים לבנים ענקיים פורחים על העץ והעטלפים מתעופפים, נדבקים לפרח, שותים את הצוף, לוקחים את האבקה ועושים את העבודה שלהם. מאז יש גם זרעים ויש כבר עצים בעין גדי שנולדו מזרע.

פנדנוס יוטיליטיס | פנדנוס תועלתי – עץ שעומד על קביים, שורשי אוויר, קוראים לו גם the walking tree. עץ שאם רע לו בצד אחד אז הוא מנוון את השורשים בצד זה ומגדל בצד שני, כך הוא זו, יש תיעוד של מטרים שהעץ זו. עץ תועלת חשוב – כל מה שעשו אצלנו מהתמר עשו באינדונזיה מהעלים של הפנדנוס.

קומיפורה גלדיניסיס – מור הגלעד. נחשב, לפחות על פי חוקרי אוניברסיטת בר אילן לאחד משני המקורות של האפרסמון. הסיבה שכל החוקרים משוכנעים שקומיפורה גלדיניסיס ואו קומיפורה אופובלזמון הם בעצם האפרסמון זה שהם מיני במור באיכות הגבוהה ביותר – הם מדיפים את הריח שלהם במגע. אם מלטפים את הצמח ניתן להריח את השרף, הוא מאוד נדיף וזה גם מעורר את הקושי באיסוף השרף שלו. אבל זה לא הריח הסופי, זה רק הבסיס לריח הסופי.

הרחבה - באובב - Adansonia digitata

באובב, מין עץ טרופי מהסוג אדנסוניה (adansonia) במשפחת הבומבקיית (Bombacaceae) שמו המדעי הוא אדנסוניה מאוצבעת, על שום עליו שצורתם כצורת אצבעות, ידוע גם בכינויו העממי - עץ לחם הקופים . עץ הבאובב נחשב לאחד העצים הגדולים ביותר בעולם. גובהו יכול להתנשא עד ל-20 מ', וקוטר גזעו כ-15 מ'. הצמרת ענקית ויכולה להתפרש על פני 40 - 50 מ. הפרי אפור חום וצורתו מעוגלת, אורכו מגיע עד 50 ס"מ. קליפתו מעוצה ותוכנו ציפה (החלק הברשני בפרי) (צמיגית ומרובת זרעים).

מקורו של עץ הבאובב באי מדגסקר, מול חופיה הדרום-מזרחיים של אפריקה. משם התפשט אל תוך היבשת, אל האיים הצפוניים יותר (דוגמת זנזיבר). גם באוסטרליה צומח מין של באובב, שהגיע לשם כנראה באמצעות יורדי-ים מאפריקה שנשאו את פירותיו במסעותיהם .

עץ הבאובב בפארק בדרום אפריקה (צילום: גטי אימג' בנק ישראל)

בעונת הגשמים מתכסה עץ הבאובב בעלים ירוקים ובפרחים לבנים וגדולים בעלי ריח מתוק. בעונה היבשה, לעומת זאת, נושרת הכסות העונתית, והבאובב מקבל מראה מגושם, כאשר עשרות ענפים דקים ושבריריים למראה עולים מתוך הגזע העבה והעץ נראה חסר פרופורציה.

הבאובב והאדם - גם באפריקה וגם באוסטרליה הבאובב נחשב לאחד הצמחים השימושיים ביותר לאדם, ולמעשה כמעט אין חלק מהעץ שאינו מנוצל לתועלת כלשהי. גזעו העבה, שאותו ניתן לרוקן מבלי לפגוע בעץ, משמש לאחסון מים. לעליו ולשורשיו יש שימושים ברפואה העממית, בעיקר כמרפא לכאבי חזה ובטן. מקליפתו הסיבית ניתן לטוות חוטים ולארוג חבלים. השרף של העץ הוא דבק יעיל. הפירות בעלי הצורה המיוחדת הם חומר גלם לעבודות אמנות. הזרעים שבתוך הפירות, טריים או קלויים, נחשבים למקור מזון זמין ובריא.

בגלל גזעו העבה נמצאו לבאובב גם שימושים פחות צפויים. כאשר הגיעו לאוסטרליה ראשוני המתיישבים הלבנים, הם ניצלו את החללים שבגזע כתאי מעצר - האסירים הושמו בתוך העץ וסורגי ברזל נקבעו בפתח. באפריקה, לעומת זאת, הפכו כמה עצים גדולים במיוחד למקומות בילוי, כשבחלקם יכולים לשבת יותר מעשרה אנשים. בגלל מראהו המיוחד נטוו סביב עץ הבאובב אגדות עממיות שונות. לפי מסורת שבטי האבוריגיניס באוסטרליה, מראהו המוזר של העץ בעונה היבשה הוא עונש. בעבר הרחוק, אומרת המסורת, הבאובב היה עץ גאוותן. נוסף לכל תכונותיו הטובות, הוא ניחן ביופי מרהיב ומכיוון שכך, הרשה לעצמו להתנשא מעל לכל יתר העצים. העצים התלוננו בפני האל, והוא העניש את הבאובב: הפך אותו, שתל את צמרתו באדמה והשאיר את שורשיו באוויר.

עץ הבאובב בקיבוץ עין גדי (צילום: אמיר פלג)

גם במסורות האפריקניות מכונה הבאובב "עץ הפוך"; במדגסקר, למשל, מסופר כי השטן הוא שקבר את צמרתו. יחד עם זאת, במקומות רבים באפריקה נחשב הבאובב לקדוש. בסנגל נהוג לקבור את זקני השבת בתוך גזעי הבאובב. באחד הכפרים ניצב עץ עתיק, שמהווה מעין מקלט: כל המסתתר בגזעו או החוסה בצלו הוא מוגן, ואסור לאיש לפגוע בו. הבאובב נחשב גם כסגולה לפיריון. נשים עקרות מניחות את ידיהן על הגזע ומבטיחות שכאשר יילדו, יקראו לילד על שם העץ. אם תופר ההבטחה, כך מאמינים, ימות הילד. בספרות המערבית מוכר עץ הבאובב בעיקר לחובבי הספר "הנסיך הקטן" מאת הסופרסנט-אקזיפרי.

תמליל סיור מספר 12 למכתשים

מסלול: מכתש גדול ומכתש קטן

נסיעה לירוחם

המסלול בדרך לבאר שבע: ארוחת בוקר בצומת דבירה, באר ירוחם, פארק ירוחם, העיירה ירוחם, מכתש גדול- תצפית הר אבנון, עצים מאובנים, חניון החולות הצבעוניים (ארוחת צהרים), מכתש קטן, עין ירקעם + מעלה פלמי"ח.

פלוגה – כפר ערבי גדול שהיה עד 1948 ליד צומת פלוגות. בשנת 1950 קק"ל קבלו הוראה להרוס את כל הכפר. את כל הלבנים זרקו לבורות ובארות, חוץ מבית השייד, שהיה בית יפה. הבית נשאר בין העצים עד סוף שנות ה-50. מוסלמים החלו להגיע ולהתפלל מול הבית וביקשו מהמדינה חזקה על הבית, ואז הוחלט להרוס גם אותו.

חבל לכיש הוקם בשנות ה-50 כדי לפתור שתי בעיות: 1. למלא את החלל הגדול שנותר בין עזה לחברון, שהיו מסתובבים בו מחבלים ופדאיון שבצעו פיגועים. 2. להקים יישובים חקלאיים שייצרו מזון לאוכלוסיה בארץ. תכנון לערבב גלויות ועדות בכל יישוב, אך מהר מאוד הבינו שזה לא ילך, ובנו כל ישוב לעדה אחרת. במושב עוזה היו שתי חמולות טריפולטאיות, וגם זה יצר בעיות ומאבקים.

קרית גת - הוקמה כחלק מחבל לכיש, כעיר הראשית בחבל. בהתחלה רצו לקרוא לה גיתה. לובה אליאב חשב שזה לא מתאים, ובקש מבן גוריון שיקראו לה קרית גת, על שם תל גת שלידה. רק אח"כ הבינו שהתל ליד העיר הוא לא העיר גת העתיקה.

מפעל פולגת הוקם כאן ע"י פולק. אינטל הקימו כאן מפעל ענק, ואמנם רוב העובדים הם לא מהעיר, וגרים רחוק יותר, אך בכל זאת העיר מאוד נהנית מהמפעל, והוא תורם הרבה לעיר. קרית גת נחשבת אחת המוצלחות מבין ערי הפיתוח בדרום.

אבן שמואל – היה יישוב קהילתי שתוכנן להיות אשכול של המושבים סביבו: נועם, איתן ועוד. אמור היה להיות מרכז שירותים למושבים מדרום לקרית גת. כך גם נהורה – ממערב לעיר, שמסביבה המושבים עוצם, כוכב, ניר חן. בצד המזרחי של העיר - לכיש, אמציה, בית גוברין ושדה משה, שהשתמשו בשירותי העיר עצמה ולא הוקם עבורם מרכז קהילתי מיוחד.

רעיון ה"חבלים" לא הצליח, ולא המשיכו לבנות כך יישובים. היישובים במערב החבל נעזרו בשירותי אשקלון ולא בקרית גת.

תל חסי, תל נגילה – גבעות מימין לכביש, על נחל שקמה. בתל חסי "הומצאה" הארכיאולוגיה המודרנית ע"י פלינדרס פיטרי שחפר במצרים, עלה גם לא"י, שנת 1900, ופה גילה שהתל בנוי שכבות שכבות, כי הנחל "גילח" חלק ממנו. אז הוא גילה שבכל שכבה יש חרסים אחרים ואפשר לתארך כל שכבה. הוא קבור בירושלים, בהר ציון, אך אשתו דאגה שישמרו את הראש בפורמלין בלונדון, כדי שהמדע יחקור את ה"גאון". **גבול**; - מסתיימת מדרום בנחל שקמה, כגבול טבעי. אפשר לומר גם בית קמה, כי זה גבול אקלימי של 300 מ"מ גשם. יש אומרים גם נחל גרר, גבול יותר תנכ"י. מדרום לשפלה – צפון הנגב/נגב יהודה. בשפלה יש סלע קירטון רך. מבחינה גיאולוגית השפלה מסתיימת עם גבעות גורל – גבעות קירטון שנכנסות גם לצפון באר שבע.

עצירה בצומת דבירה- יש גם אלונית, קפה איכותי, מסעדת אסא, וגם מקום לשבת עם אוכל מהבית. בדרך מבאר שבע לירוחם

הגעה: בכביש 40 פונים שמאלה בצומת גורל, לכביש עוקף באר שבע (המשך של כביש 40). במחלף שרה – פונים שמאלה לכיוון דימונה, לכביש 25, שמגיע עד צומת הערבה. מכביש 25 פונים ימינה בצומת דימונה, לכביש 204, לכיוון ירוחם.

דרך נוספת (יותר קצרה) להגיע לירוחם: ממשיכים בכביש 40 – עוקף באר שבע- עד סופו. שמאלה בצומת אוהלים – המשך כביש 40 לכיוון מצפה רמון. ממשיכים עד צומת הנגב, שם פונים שמאלה לכביש 224, עד ירוחם.

רוב הסיור עוסק בגיאולוגיה. נושא מסובך להדרכה ולהבנה. היווצרות המכתשים נחשב לאחד הנושאים יוצאי הדופן והקשים להבנה מבחינה עולמית. נדבר קצת גם על בוטניקה והתישבות. בגבעות גורל רואים את מאמצי הייעור של קק"ל. אלה גבעות הקירטון המהוות את קצה השפלה. **נחל באר שבע** – פארק באר שבע הנבנה עכשיו על 3000 דונם משני צידי הנחל, מתל באר שבע במזרח עד נוה נוי במערב.

בית אשל – ביציאה מבאר שבע, מצד ימין של כביש 40 – מבנה לבן בתוך קבוצת אקליפטוסים. זה אחד משלושת המצפים שעלו ב-1943, עם גבולות ורביבים. בית אשל נהרסה במלחמת העצמאות ע"י הארטילריה המצרית. המגינים הסתתרו מתחת פני האדמה. באר שבע נכבשה במבצע משה, בתוך מבצע חורב, אוקטובר 1948. אז אנשי בית אשל יצאו מהחפירות, אך לא היו מסוגלים לבנות את היישוב מחדש, לא פיזית ולא נפשית, והם נטשו את היישוב. חלקם הצטרפו למושב היוגב בעמק יזרעאל.

עמק שרה – אזור התעשייה של באר שבע.

תל באר שבע – זו באר שבע המקראית, ליד היישוב עומר. ליד התל כיום - עיירה בדואית בשם תל שבע. **שגב שלום** – מצד ימין של כביש 25, עיירה בדואית נוספת.

מטעי חוחובה – צמח מדברי שהובא לארץ ממכסיקו. מהזרעים שלו מכינים שמן איכותי. הצמח הוא שיח, שמתאים מאוד לאקלים בארץ. גדל בכמה מקומות בארץ, ובעיקר בקיבוץ חצרים, שמגדל 3000 דונם. שטחי החוחובה כאן, ליד באר שבע, הם של רביבים, משאבי שדה ושדה בוקר.

חוות צברי אורלי – בין דימונה לירוחם - על שם הבת של האגרונום בלוס, שעבד בפקולטה ברחובות, והמציא זן של צבר ללא קוצים, וניתן לקטוף אותו 10 חדשים בשנה. לצבר יש גם תכונות רפואיות. בלוס נטע את

החוזה בהסכמת שר החקלאות דאז – רפאל איתן, עם תנאים: שיעבדו בה אנשי דימונה, וההשקיה עם מי קולחין מטוהרים של דימונה. הבעיות היו שמובטלי דימונה לא היו מוכנים לבוא ולקטוף כאן, וכן הסתבר שהמתקן לטיהור השפכים של דימונה לא היה מסוגל לספק את כמות המים הנדרשת ל-700 דונם. הפרויקט קרס והמטע נזנח ברובו, ורק 170 דונם מטופלים. בלום התחיל להשקות במים שפירים, ואנשי משרד החקלאות תבעו אותו למשפט, שנמשך 5 שנים. הוא זכה במשפט, אך המטע נשאר מוזנח. המזל הוא ששיחי הצבר יכולים להמשיך לחיות גם עם כמות מעטה של מים, והם שרדו כל התקופה. החווה כעת סגורה, ואי אפשר לבקר.

מדבר – מהווה יותר מ-50% משטח המדינה. המלה מופיעה בתנ"ך כמה פעמים ומשמעותה – מקום מרעה. השרש שלה במקור מאכדית. לשרש ד.ב.ר. באכדית יש כמה פירושים: להנהיג, לדבר, להכניע את האויב (בעברית-להדביר), ומקום מרעה.

המדבר במקרא – מקום שבו רועים את הצאן. כלומר, כמות המשקעים בו אמורה להספיק כדי להנביט את המרעה הטבעי בשביל העדרים. כלומר – המדבר הוא לא מקום צחיח לחלוטין. ציטוטים מהתנ"ך – שמות ג', 1; וינהג את-הצאן אחר המדבר, ויבא אל-הר האלהים חרבה. שמואל א', 18: ישי שולח את דוד אל אחיו בעמק האלה. אליאב אחיו כועס עליו: וישמע אליאב אחיו הגדול, ידברו אל-האנשים; ויחר-אף אליאב בְּדוֹד ויאמר למה-זה ירדת, ועל-מי נטשת מעט הצאן ההנה במדבר... ישיעיהו ה', 17: ורעו כבשים, פְּדָבָר; וחרבות מחים, גְּרִים יאכלו.

מיכה ב', 12: קִבַּץ אֶקְבֹּץ שְׂאֵרֵיט ישְׂרָאֵל--יַחַד אֶשְׂימֵנו, פְּצֹאן בְּצָרָה: פְּעֵדָר בְּתוֹךְ הַדְּבָר, תְּהִימְנָה מֵאָדָם. תהלים ע"ח, 52: וישע פצאן עמו; וינהגם פעֵדָר, בַּמְדָּבָר.

בתנ"ך יש שמות נוספים לאזורים יבשים, שאנו לא יודעים מהם, ולא יודעים להבחין ביניהם: ציה, ישימון, ארץ תלאובות, ארץ מלחה. ציה וישימון כנראה נחשבו מקומות יותר יבשים מאשר מדבר.

הגדרת מדבר: חוקרי האקלים מגדירים מדבר כמקום שבו יורדים פחות מ-200 מ"מ גשם בשנה במוצע רב שנתי. בפחות מ-200 מ"מ בשנה לא ניתן לקיים חקלאות בעל, שמבוססת על גשם. זו הגדרה אקלימית, וקו 200 מ"מ נחשב גבול המדבר. הקו הזה עובר ממש כאן – בבקעת באר שבע, ומכאן דרומה מתחיל המדבר. זה הגבול הצפוני של המדבר. קו 100 מ"מ הוא הגבול הדרומי, באזור שדה בוקר. בפחות מ-100 מ"מ גשם אין מספיק גשם לא צמחייה טבעית, זה אזור יבש. הגדרה ברוטנית: מדבר זה מקום שבו ההתאידות של המים מהצומח גדולה יותר מכמות המשקעים שיש באזור. חלק גדול מהמשקעים שיש במדבר זה הטל בלילות, שמגיע ל-200 לילות בשנה, שהם כמעט עוד 100 מ"מ.

לסיכום: תחום המדבר – מבקעת באר שבע בצפון לשדה בוקר בדרום, לפי כמות הגשם 100-200 מ"מ. ככל שמדרמים יש פחות ופחות גשם. בערבה ובאילת יש רק 10-15 מ"מ גשם בשנה.

חקלאות בעל: חאקל בארמית= שדה. בעל – האל הראשי של הכנענים/הפיניקים. אחד מתפקידי הבעל היה להוריד גשם. פחות מ-200 מ"מ לא מספיק כדי להנביט זרעים שזורעים בשדה, אך זה מספיק כדי להנביט צמחייה טבעית שמספיקה לעדרי צאן. ירמיהו ב', 2: ... וְזָכַרְתִּי לָךְ חֶסֶד נְעוּרַיִךְ, אֶהְבֵּת פְּלוֹיֹתַיִךְ--לְכַתֵּב אֶחְרֵי בַמְדָּבָר, בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה. המילה מדבר מוגדרת גם כאן כארץ לא זרועה. אין מספיק גשם כדי לזרוע.

חקלאות שלחין – מהשרש ש.ל.ח. בעברית: שלח=כידון, וגם תעלה שבה מזרימים מים, שולחים את המים בתעלה. רוב החקלאות בארץ היתה ע"י הובלת מים בתעלות, וזו חקלאות שלחין. השלח הוא החלק השטוח והרחב בטרמסה, במדרגה החקלאית (מכאן המילה שולחן). החלק הגבוה – רום המדרגה. כל החקלאות ההררית בארץ התנהלה על שלח המדרגה, והושקתה במי מעינות, מי בורות ובארות, יחד עם מי גשם.

לסיכום: חקלאות בעל – רק מי גשם. חקלאות שלחין – מי גשם עם תיגבור של מעינות ובורות, בהצפה. **חקלאות בדואית** – כל שטחי החקלאות שרואים מדרום לבאר שבע – כולם גידולי בעל שמבוססים רק על גשם. הבדואים חיים בבקעת באר שבע, אזור שמכוסה בלס. לס מתנהג כמו חרסית, ונאטם במגע עם מים. לכן הבדואים מחכים לגשם הראשון, אחריו נכנסים עם מחרשה כדי לפלח ולשבור את קרום הלב. אחרי הגשם השני זורעים את החיטה או השעורה, ומחכים לגשם השלישי, שאמור להנביט את הזרעים. גשם רביעי אמור להצמיח את החיטה לגובה הרצוי. כל הגידול תלוי בגשם. בשנים האחרונות קורה הרבה פעמים שאין מספיק גשם והשטח נשאר יבש. איכות הגשם – פיזור הגשמים על פני השטח לאורך זמן. יש הבדל אם השטח מקבל 100 מ"מ גשם ביום או יומיים, או 100 מ"מ שמפוזרים על חודש שלם, וזה נחשב גשם איכותי.

הבדואים – נושא מאוד מאוד רגיש מכל היבט שהוא. הבדואים הגיעו לנגב מחצי האי ערב, בכמה גלים, ואין הרבה תיעוד היסטורי על כך. גל ראשון הגיע כנראה במאה ה-1 לספירה – התקופה הנבטית. גל שני מדרום ערב הגיע במאה ה-7, התקופה המוסלמית הקדומה. גל שלישי והגדול ביותר – לפני כ-400 שנה, מאה 16, כשהאזור עבר לשלטון עותומני, ואז הגיעו רוב השבטים. הבדואים החלו כאן במלחמות בין השבטים, מלחמה של 400 שנה על שטחי מרעה ומקורות המים. הם הגיעו בינם לבין עצמם להסכמים בעל פה, וחילקו ביניהם את המרחב שמבקעת באר שבע עד אילת. כל שטח ידע באיזה שטח הוא שולט ובאיזה שטח שולטים האחרים. ערב מלחמת העצמאות היו בנגב כ-60,000 בדואים. בסיום המלחמה היו כ-13,500 בדואים. השאר ברחו, רובם לירדן. כיום יש כ-200,000 בדואים בנגב. בגליל יש עוד 60,000, ובמשולש (טירה, טייבה,

קלנסוואה) – עוד 30,000 בדואים. סה"כ כ-300,000, מתוכם 200,000 גרים בנגב, רובם בבקעת באר שבע, בין באר שבע לערד. בדרום הנגב יש מעט מאוד. מדרום למצפה רמון אין בכלל בדואים. מחצית מהבדואים בנגב (100,000) גרים ב-7 עיירות מוכרות ומסודרות שנבנו ע"י המדינה. תל שבע נבנתה ב-1968, ואחריה נבנו רהט, לקייה, חורה, כסייפה, ערערה בנגב, ושגב שלום (שוקייב). החצי השני גרים ב"פזורה הבדואית" – הם לא רצו להתישב בעיירות שנבנו, וגרים בהתישבות לא חוקית ולא מוכרת ע"י המדינה. הבנייה כאן בפחונים, אוהלים וכדו', כי מדי פעם המדינה מבצעת כאן צווי הריסה למבנים הלא חוקיים. מעט מאוד מהבדואים בנגב משרתים בצבא, וגם להם לפעמים הורסים את הבתים. לכן במשך השנים הצטברה מרירות ושנאה של המגזר הבדואי כלפי מוסדות המדינה, שמושפעת גם מאבטלה גבוהה, וחוסר בקרקעות להתפתחות.

באר ירוחם - "ביר רחמה"

באר = ירידה לשכבת מי תהום, מי נגר תחת. בור = מקום שאליו מתכנסים מי גשם, מי נגר עילי. הבאר כיום יבשה ממים. החלק העליון יצוק מבטון, והוסיפו שקתות מבטון, ועיגול של ספסלים מאדני רכבת. זו הכניסה לפארק ירוחם, שממשיך עד הסכר והאגם. המקום היה מוזנח ונטוש הרבה שנים, ובמסגרת שיפוץ הפארק הוחלט לטפל גם בבאר. בחורש שמסביב יש עוד כמה בארות שגם הן במצב לא טוב, ולכן הוחלט לשקם לפחות באר אחת ולהשקיע בה. הבאר קצת מוגבהת מפני הקרקע, כדי שלא תתלכלך בסחף שמגיע ע"י מים, רוח, או ע"י העדרים שמגיעים לשתות ממנה.

במנדט הבריטי - החלק העליון של הבאר עשוי בטון, נבנה ע"י הבריטים שכבשו את הארץ ב-1917. הם הבינו מהר מאוד מה שלתורכים לקח 400 שנה, שהדרך לשלוט על המרחב הענקי בין באר שבע למפרץ אילת, זה רק בשינוף פעולה עם הבדואים, הילידים, שהם השליטים האמיתיים של המדבר. הבריטים עשו כמה דברים כדי לעודד ולטפח את הקשרים עם הבדואים. דבר אחד: לקחו בארות, חפרו אותם מחדש, ניקו אותם וביטנו אותן (בבטון) כדי שלא יקרוסו וייהרסו. דבר שני: ליד הבארות המרכזיות הציבו קצין מודיעין בריטי שמדבר ערבית. הקצין ניהל רישום מדויק מי הגיע לבאר, כל יום וכל שעה. כך הם פיקחו על תנועת עדרי הבדואים באזור. אם יום אחד לא הגיע רועה כלשהו בזמן הקבוע שלו, היו מחפשים אותו ומתחקרים אותו על משו. בשליטה על מקורות המים הם הצליחו להשתלט על כל הנגב, בלי צורך להסתובב בכל השטח, אלא רק בעזרת החכמה של השליטה על המים. לבדואים זה היה מצב נהדר, לעומת התורכים שהתעללו בהם, ולכן שיתפו פעולה עם השלטון הבריטי.

כמו הרבה בארות אחרות, הבאר כאן התייבשה במהלך ההתיישבות באזור. מה שקרה בכל הנגב, וגם באזורים אחרים בארץ – כשהחלו לקדוח עוד בארות ולשאוב מים – מפלס מי התהום החל לרדת, ואז דבר ראשון מתייבשות הבארות, ובשלב שני מתייבשים גם המעינות.

מעיינות בנגב: בכל הנגב יש רק 5 מעיינות, מתוכם 3 בנחל צין: עין מעריף, עין עבדת/עין מור, עין עקב, ובנוסף- עין המערה (הר שגיא), ועין נטפים (הרי אילת).

מקור השם: ביר רחמה = באר הרחמים. זו הייתה אחת הבארות היחידות במרחב, ושימשה הרבה את הבדואים, כשהיו נודדים ממקום למקום. השם בדואי משמעו נווד, למרות שכבר מזמן בעצם אין נודדים. הבדואים קיבלו את האסלאם בתקופה די מוקדמת. האסלאם מזהה כאן את הספור של הגר וישמעאל (בראשית כא, 1-21). שרה עקרה, והציעה לאברהם את הגר, שפחתה, כדי שתלד לו ילד. זה היה דבר מקובל במזרח הקדום. אחרי לידת יצחק, שרה מקנאה ומשכנעת את אברהם לגרש את הגר ובנה. בראשית כא, 9-20: **ט** ותרא שרה את-בן-הגר המצרית, אשר-לקחה לאברהם--מצחק. י ותאמר, לאברהם, גרש האמה הזאת, ואת-בנה: כי לא יירש בן-האמה הזאת, עם-בני עם-יצחק. **יא** וירע הדבר מאד, בעיני אברהם, על, אודת בנו. **יב** ויאמר אלהים אל-אברהם, אל-ירע בעיניך על-הנער ועל-אמתך--כל אשר תאמר אליך שרה, שמע בקלה: כי ביצחק, יקרא לך נרע. **יג** וגם את-בן-האמה, לגוי אשימו: כי ויראך, הוא. **יד** וישכם אברהם בבקר וישח-לחם ויחמת מים ויתן אל-הגר שם על-שכמה, ואת-הילד--וישלקה; ויתלך ויתנע, במדבר באר שבע. **טו** ויכלו המים, מן-החמת; ויתלך את-הילד, תחת אחד השיחים. **טז** ויתלך ויתשב לה מנגד, הרחק מפתחי קשת, כי אמרה, אל-אראה במות הילד; ויתשב מנגד, ותשא את-קלה ויתבך. **יז** וישמע אלהים, את-קול הנער, ויקרא מלאך אלהים אל-הגר מן-השמים, ויאמר לה מה-לך הגר; אל-תיראי, כי-שמע אלהים אל-קול הנער באשר הוא-שם. **יח** קומי שאי את-הנער, והחזיקי את-ידך בו: כי-לגוי גדול, אשימו. **יט** ויפקח אלהים את-עיניה, ותרא באר מים; ויתלך ויתמלא את-החמת, מים, ויתשק, את-הנער. **כ** ויהי אלהים את-הנער, ויגדל; וישב, במדבר, ויהי, רבה קשת. **כא** וישב, במדבר פארן; ויתסח-לו אמו אשה, מארץ מצרים. הכוונה של"מדבר באר שבע" היא למקום בו היו הרועים עם הצאן. לפי המסורת המוסלמית כאן זו הבאר שנגלתה אליה, ועל שם הרחמים של אלוהים על הגר ובנה, קראו לה "באר הרחמים". מישמעאל הזה יש היום מיליארד וחצי מוסלמים...

מבנה הנגב – הסבר על מפה מוגדלת

הנגב כולו הוא משולש גדול שגבולו הצפוני בקעת באר שבע, הגבול המזרחי – הערבה, הדרומי – ראש מפרץ אילת, הגבול המערבי הוא גבול מדיני-הקו מטאבה לרפיח, שנקבע ב-1906. אין חפיפה בין הגבול המדיני לגבול הטבעי. הגבול הטבעי המערבי הוא נחל אל עריש, המזוהה עם נחל מצרים בתנ"ך (זה לא הנילוס/היאור). הנגב מתחלק לשלושה חלקים: נגב צפוני – מבקעת באר שבע עד נחל צין, נגב מרכזי – מנחל צין עד נחל פארן, ונגב דרומי מנחל פארן עד אילת.

הנגב הצפוני מתחלק לשני תתי אזורים: הנגב הצפון מזרחי – כולל קמרים וקערים (אנטי קלינות וסינקלינות), בכיוון דרום מזרח-צפון מערב: רכס צבוע, רכס בוקר-ירוחם (גיבל בקרה), רכס חתירה, רכס חצרה, רכס מחמל. הנגב הצפון מערבי – אזור מישורי של חולות חלוצה. הרכסים נראים כמו ככרות לחם ארוכים. הקערים ביניהם, והערבה ממזרח – מהווים את הדרכים ההיסטוריות, העתיקות. רק דרך אחת – מעלה עקרבם – יוצאת מהכלל וחוצה את רכס חתירה. ההבדל בין החלק המזרחי והמערבי של צפון הנגב הוא גם בקרקע, בגיאולוגיה, בטופוגרפיה, באקלים, בצמחייה, ולכן הם שני אזורים שונים לגמרי. קו הגבול ביניהם לא לגמרי ברור, אך הוא בערך על כביש 40. נחל צין הוא קו גבול טבעי של צפון הנגב, ומדרומו הכל שונה לחלוטין.

כמעט כל הנגב הצפון מזרחי בנוי מסלעי משקע ימיים, כלומר סלעים שנוצרו מתחת לים. חלק קטן הם סלעי משקע יבשתיים. **המשותף** לשניהם הוא שהם מופיעים בשכבתיות, שכבות על שכבות. ההבדל העיקרי ביניהם הוא שבסלעי משקע ימיים יש מאובנים, ובסלעי משקע יבשתיים אין מאובנים. כלל אצבע לזיהוי: צבע שחור=סלע צור, צבע בהיר=סלע גיר. שניהם סלעי משקע ימיים.

פארק אגם ירוחם

רעיון הפארק החל לפני כ-30 שנה. הנוף הטבעי כאן הוא גבעות חשופות, ונטעו כאן אורנים ואשלים. העצים בפארק די ותיקים, וכבר נותנים אזור של צל. הפארק הומה אדם, בעיקר בסופי שבוע, אנשים באים לעשות פיקניקים, יש שולחנות, פחי אשפה ושירותים, והפארק די נקי. שומרים על דרכי העפר שיהיו נוחות למשתמשים, גם לאוטובוסים וגם למכוניות פרטיות. אחרי החורשות מגיעים לאגם ולסכר. האגם מתמלא בעיקר ממי גשם, שמתנקזים מהנחלים באזור, ויש בו דגים שאפשר לדוג.

סכר ירוחם ואגם ירוחם - בניית הסכר מתקשרת לקבוץ משאבי שדה, שנמצא כ-10 ק"מ מערבה, מעבר לרכס הקבוץ החל ב-1947 בחולות חלוצה, במתכונת "קבוץ משלטי" ונקרא "חלוצה" (ליד העיירה חלסה, ששימרה את השם העתיק - חלוצה). ב-1949 עבר הקבוץ למקומו הקבוע, ושינה שמו לקבוץ משאבים. ב-1951, לאחר מותו של יצחק שדה, שוב שינה הקבוץ את שמו ל"משאבי שדה".

משאבי שדה היתה כמעט הנקודה היהודית היחידה בכל המרחב, מלבד קבוץ רביבים, שהוקם ב-1943, 8 ק"מ יותר מערבה. הם באו למוסדות המיישבים וביקשו שידאגו להם למים, כי הם אמורים להיות משק חקלאי. המוסדות פנו למומחה הגדול למים - שמחה בלאס. הוא הגיע והסתובב בשטח, עד שהגיע לנקודה הזו. הוא ראה שכאן שלושה נחלים מצטרפים לנחל אחד: נחל רביבים מדרום, נחל שועלים מכיוון הרכס ממזרח, ונחל ירוחם מצפון. הם מתלכדים לערוץ אחד שמצליח לחתוך את הרכס וזורם מערבה לכיוון משאבי שדה. הוא הציע לבנות את הסכר, וכך לתפוס את כל הגשם של אגן הניקוז באזור. מתוך הסכר, שנבנה ב-1951, בנו צינור ברזל שהזרים את המים לאורך הערוץ, עד השטחים של משאבי שדה. אלה היו המים ששימשו את הקבוץ, עד 1954-56, כשנחנך מפעל ירקון נגב.

מפעל ירקון נגב - לקח את מי המעיינות של הירקון מראש העין, והכניס אותם לשני צינורות: מערבי ומזרחי. שניהם זרמו דרומה ונפגשו באגם זוהר (בין אשקלון לקרית גת), ומשם זרמו דרומה עד רמת הנגב, לאזור הזה. זה היה מקור המים של כל ההתיישבות בנגב, בשנים הקריטיות של הקמת היישובים. גם שדה בוקר, שהוקם ב-1952, קיבל מים אלה החל מ-1956, ובזכות זה הצליח להישאר במקומו, וכך גם יישובים נוספים בנגב. מפעל זה קדם למוביל הארצי ב-10 שנים. כשנחנך את המוביל הארצי ב-1964, הוא לקח את מי הכינרת, הוביל אותם עד ראש העין, ומכאן התלבשו על הצינורות של מפעל ירקון נגב, ולמעשה "בלעו" אותם וניכס אותם לעצמו.

ב-1956, כשהגיעו המים של ירקון נגב לקיבוצי האזור, משאבי שדה כבר לא היו צריכים את המאגר והסכר הזה. הפסיקו לתחזק אותו ולטפל בו. כל הצינור שהיה בערוץ - נגב. המאגר התמלא במי גשמים, אך היה מוזנח. לעיירה ירוחם היו צרות אחרות, וגם היא לא טיפלה בו בהתחלה.

בסוף שנות ה-60 הגיעו לכאן כמה חוקרים ממדרשת בן גוריון (שהוקמה ב-1963), והעלו את הרעיון לבנות פארק סביב האגם. הציעו לבנות עוד שתי בריכות מוגבהות, עם מפלים ומשאבות שיחזירו את המים. שתלו כאן חלק מהעצים, אך התכנית נשארה במגירה עוד הרבה שנים.

בסוף שנות ה-90 התקלקל המתקן לטיהור השפכים של ירוחם, שעמד על הגבעה הסמוכה. מי הביוב החלו לזרום לתוך האגם. אמנם מעט מי קולחין, אך זה זיהם את כל האגם, ריח, יתושים, לכלוך וכו'.

בירוחם יש שתי חמולות עיקריות: אבוקסיס ואלמקייס, שתמיד נאבקו ביניהן, והעיירה נפלה בין הכסאות, ומצבה התדרדר. עמרם מצנע, שעזב את הפוליטיקה, נבחר לראשות הועדה הקרואה בירוחם, ומאז החל מהפך, וההיסטוריה השתנתה. הוא הבין שהוא לא יצליח לשקם את כל הדברים הכושלים בעיירה. חיפש פרויקט אחד עיקרי שבו יוכל להצליח, ובחר את האגם כפרויקט הדגל שלו. בגלי צה"ל, בכל יום רביעי היתה תכנית של רפי רשף, וכל שבוע היה מתקשר למצנע ושואל: מה שלום האגם? כל הארץ שמעה זאת כל שבוע, וזה יצר אצל מצנע מחויבות עצומה. תוך 4-5 שנים השתנה פה המצב. סגרו את מתקן הקולחין, ובנו מתקן קולחין חדש. מהרגע שהפסיק לזרום ביוב, החזירו לכאן דגים, החלו לבנות עוד מבנים ושירותי תיירות, והבנייה עדיין בעיצומה. לא כולם כאן אהבו את מצנע, אך כולם הבינו שהוא העלה את העיירה מתוך האפר. כיום האגם מקבל מים מכמה גורמים: בעיקר מי גשם מהנחלים. מי קולחין מטוהרים של ירוחם. במקרה של רצף של חורפים שחונים - מקורות התחייבה לספק לאגם 100,000 קוב. חלק מהמים נשאר לשימוש הפארק. חלק הולך להשקיה של גינות ציבוריות בירוחם, וחלק משקה שטחים של חוות בודדים - "חוות נעמה" ליד ירוחם. יש הרבה ציפורים באגם וסביבו: טבלנים, תמירונים, אגמיות, ברווזים.

אסור להתרחץ באגם כי צריך מציל, וזה דורש לוגיסטיקה מסובכת. אם היו מאפשרים שחייה, היו באים ילדים ונוער מירוחם, ילדים בדואיים, וזה מסוכן מדי.

מים מותפלים - אגם זוהר כיום מקבל רק מים מותפלים ממפעל ההתפלה באשקלון. מי הכינרת כיום מגיעים רק עד ראש העין, ולא מגיעים לנגב. כל דרום הארץ מושקה במי השפד"ן המטוהרים. מי השתייה בכל הדרום הם מי ים מותפלים מאשקלון, שמוזרמים עד מצפה רמון. מים מותפלים מפלמחים מוזרמים לאזור השפלה ולירושלים. כשכל מתקני ההתפלה המתוכננים יעבדו - הם ייצרו את כל כמות המים של המוביל הארצי, כ-650 מליון קוב בשנה, ואז בעצם אפשר יהיה לסגור את מפעל המוביל הארצי.

מסלול טיול מומלץ באזור: לחלמונית הגדולה, שפורחת באוקטובר-נובמבר. מסלול לאוהבי לכת: עולים מהסכר בשביל מסומן כחול, מטפסים על הרכס והולכים לאורכו. יש תצפית יפה מלמעלה. יורדים לנחל שבו פורחות החלמוניות. סה"כ 4-5 שעות הליכה. רכב אחד משאירים בסוף המסלול, על כביש 204, כ-3 ק"מ דרומה מירוחם (יש שלט חום לחלמונית ירוחם).

עיירות הפיתוח: עיירות שבנתה המדינה לעולים החדשים שהגיעו בתחילת שנות ה-50. משנת 1949, תוך 3 שנים, עלו לארץ 700,000 עולים חדשים, והצטרפו ל-600,000 היהודים שחיו כאן. אין אח ורע בעולם לכמות כזו של מהגרים למדינה כל כך צעירה וקטנה, בפרק זמן קצר כל כך. הראשונה שהוקמה היתה ירוחם, ב-1951, הבאות שהוקמו: 1951-1953 מצפה רמון, 1952-1953 - שדרות, נתיבות, אופקים. 1955-דימונה, 1956-קרית גת, 1962-ערד.

נסיעה למכתש הגדול

השם ירוחם משמר את השם המוסלמי - ביר רחמה. בהתחלה הבאר היתה מקור המים העיקרי של העיירה. רוב התושבים הראשונים היו חיילים, במחנה צבאי שהיה כאן, וכן מעברה של יהודי רומניה והונגריה, שהחזיקו כאן מעמד רק כשנה וחצי, עד שעזבו. אז החלו להביא לכאן עולים מצפון אפריקה.

ירוחם - נסיעה בכביש הראשי, כביש 225

כיום כ-10,000 תושבים. בכניסה לעיירה בצד שמאל - אזור התעשייה החדש: קרליין, הגיס, בעיקר קוסמטיקה. בצד ימין - נבנות שכונות חדשות, בתים צמודי קרקע על הגבעה, במקום שהיתה מעברת ירוחם.

בכיכר - פסל של עזרא אוריון - בן קבוץ רמת יוחנן, עוסק בעיקר בפיסול חוצות. היה הרבה שנים מנהל ביי"ס שדה שדה בוקר.

חוצים את העיר ממערב למזרח, ברחוב הראשי שנקרא ע"ש צבי בורנשטיין. הוא היה התעשיין שהקים את מפעל טמפו בירוחם, אחד המעסיקים הגדולים של התושבים כאן. מתנ"ס מצד ימין, כולל ספריה ברמה אוניברסיטאית, מרכז לחוגים, סרטים והצגות.

בסוף מצד שמאל - אזור התעשייה הישן, שממוקם כאן כי הרוח ממערב למזרח, וכך הריחות לא מגיעים לעיר. מפעל פניציה- משתמש בחול ממכתש גדול כדי לייצר זכוכית ובקבוקים. מפעל מרצפות אקרשטיין, ומפעלי מתכת.

יוצאים מהעיר, ממשיכים בכביש הצר, מס' 225, ומתחילים לעלות על רכס חתירה. בשנות ה-30 זו היתה הדרך הראשית לאילת, דרך מכתש גדול, מעלה עקרבים, ומשם לכביש הערבה.

המסלע באזור - סלעי גיר, סלע משקע ימי, שמופיעים בשכבות. השכבות בזווית מתונה בצד המערבי, ובצד המזרחי של הרכס - זווית נטייה תלולה מאוד.

מכתש גדול

מכתש חתירה - תצפית הר אבנון

התצפית בגובה 656 מעל פני הים. עלייה בדרך עפר טובה גם לאוטובוסים, בסוף יש חנייה עם מקום להסתובב. שרידי המבנים משני צידי הדרך: הבריטים הקימו כאן בשנות ה-40 מחנה למחפשי נפט ומחצבים במכתש. הגיאולוגים היו בטוחים שבמכתשים זה המקום שבו ימצאו הרבה אוצרות טבע. במפות של הבריטים הם לא סימנו את המכתשים, כי זה היה מקום סודי, לא לפרסום. לאחר קידוחים רבים התאכזבו לגלות שבכל המכתשים יש רק חרסית, גבס וחול.

מהחנייה שביל שמאלה, שמוביל לתצפית עם מדרגות נוחות לשיבה וגדר על קצה המצוק, עם פחות רוח. יש גם שביל ישר דרומה מהחנייה, אך בתצפית שם אין גדר ומסוכן יותר לעמוד שם.

רואים את הקיר המערבי, שעליו אנחנו עומדים. הקיר המזרחי של המכתש נקרא "הכרבלת", בגלל השינון בקצה העליון (נקרא גם סנפיר). שביל ישראל עובר על שפת הקיר המזרחי. בקרקעית זורם נחל חתירה, נחל יחיד שמנקז את כל המים מהמכתש מזרחה, לערבה.

שלושה סוגי מכתשים מוכרים בעולם, מוגדרים לפי דרך היווצרותם:

מכתשים שנוצרו מפגיעת מטאוריטים - שרידי כוכבים שמסתובבים בחלל ופגעו בכדור הארץ.

מכתשים שנוצרו בתוך לוע של הר געש כבוי.

מכתשי סחיפה - מכתשים אירוויביים. יש רק 8 כאלה בעולם: 5 בנגב, 2 בסיני ואחד בירדן.

כלומר - יש לנו כאן תופעה בעלת ייחוד עולמי. זה הייחוד של הנגב מבחינה גיאולוגית. איך יכול להיות שדווקא כאן, במדינה כל כך קטנה, יש תופעה כזו מיוחדת? תשובה בהמשך...

5 המכתשים בארץ:

המכתש הקטן - מכתש חצרה - אורך 4 ק"מ, ברכס חצרה.

המכתש הגדול - מכתש חתירה - אורך 13 ק"מ, ברכס חתירה.

ראו אותו לראשונה, קראו לו מכתש - כי הוא דומה למכתש והעלי שאיתם הבדואים מרסקים וכותשים את פולי הקפה.

שני הסוגים הראשונים נקראים באנגלית CRATER, והסוג השלישי נקרא בכל העולם MACHTESH, זה גם השם המדעי בגיאולוגיה.

המכתש הענק - מכתש רמון - אורך 40 ק"מ (ברכס מחמל).

שני מכתשים קטנים - בפסגת הר עריף (950 מ'), כל אחד כ-1 ק"מ. קשה להגיע לשם.

מקור השם מכתש - המכתש הקטן הוא הראשון שנתגלה בנגב בתחילת שנות ה-30, שישה צעירים מהצופים, **דרך היווצרות המכתשים** - יש שתי תיאוריות, כי בתיאוריה הראשונה שהתגבשה יש כמה שאלות פתוחות ללא הסבר. אחת היא תיאוריה ישנה ואחת תיאוריה חדשה. שתיהן עדיין רלוונטיות כיום, והחדשה לא שללה לגמרי את הישנה. בהדרגת טיולים תמיד צריך לבחור ולהסביר רק אחת מהן, ולא לבלבל את האנשים עם שתיהן.

מה שמשותף לשתי התיאוריות:

1. המכתשים זו תופעה גיאולוגית וגיאומורפולוגית שמתרחשת בראשי הקמרים. גיאולוגיה - איך נבנו הסלעים. מורפולוגיה - איך נראים הסלעים בשטח. גיאולוגיה בונה, מורפולוגיה הורסת (בלייה). שני סוכני נסיעות מסיעים את תוצרי הבלייה: רוח ומים.

2. כל המכתשים בנגב נוצרו בגלל בקע ים המלח (השבר הסורי אפריקאי), שמתחיל בהרי טאורוס בטורקיה, דרך ישראל לכיוון אפריקה. זה קו חולשה באורך יותר מ-6000 ק"מ. השבר החל להיווצר לפני 18 מיליון שנה, ושיא ההיווצרות שלו היה לפני 5 מיליון שנה. עד השבר היו כאן 8 נהרות גדולים שזרמו מערב הסעודית לכיוון הים התיכון. הנהרות הביאו איתם הרבה חומר סחף, בעיקר חול בצבעים שונים, שהוא תוצר בלייה של סלעי היסוד בסעודיה. זו היתה כמות מים ענקית שזרמה ממזרח למערב, בשיפוע מתון מאוד, ולכן היתה זרימה איטית והשקעה של הסחף על כל הנגב.

לפני 5 מיליון שנה התחיל הבקע לשקוע בצורה רצינית, בגלל כוחות פנימיים, תזוזות הלוחות בתוך כדור הארץ, ושינה את הנוף בצורה משמעותית (בגיאולוגיה זה כמו אתמול בערב...). השטח הרצוף הפך לשלושה בלוקים: בקע הערבה ירד (גראבן), ומשני צידיו עלו שני רכסי הרים (הורסט). נוצרו שני קוי פרשת מים, אחד בנגב ואחד בעבר הירדן: הצד המזרחי, בירדן, עלה הרבה יותר גבוה (כ-1500 מ' מעל פני הים), יש בו הרבה יותר גשם, שלג כל שנה, נחלי איתן שזורמים כל השנה. הצד המערבי, בנגב, עלה הרבה פחות (כ-500 מטר), ויש בו הרבה פחות גשם, כולו נחלי אכזב.

תוך כדי היווצרות הבקע, לפני 5 מיליון שנה, החלו להיווצר גם המכתשים. כל הנחלים משני הצדדים החלו לזרום לערבה, לים המלח, למקום הכי נמוך, וסחפו את החול שבמכתש. כל המכתשים בנגב נוצרו בקמרים א-

סימטריים: הצד המערבי מתון - 5 מעלות, והצד המזרחי תלול, כמעט 90 מעלות. שכבות הסלע זהות משני הצדדים, בעבר היו המשך ישיר זו של זו.

כל הסחף הצטבר בערבה, לפני השטח שנראים היום בערבה הם שכבות של הצטברות הסחף, מהמכתשים והנחלים שבנגב ובהרי אדום. בבדיקות וחפירות שעשו – הגיעו למסקנה שיש מקומות עם שכבת סחף בעובי 10 ק"מ!!! הערבה ממשיכה לשקוע אל תוך המגמה, ולכן הסחף לא גולש ממנה. לבקע יש המלח יש השפעה קריטית על כל הנוף של ארץ ישראל, והוא ממשיך לעבוד גם כיום – עם רעידות אדמה בלתי פוסקות.

התיאוריה הראשונה – תיאורית הסדק: מצטברות שכבות של סלע רך- חול מסחף הנהרות. האזור מוצף בים, ומעל החול נוצרות שכבות של סלע גיר קשה, ששוקעות בקרקעית הים.

היווצרות הבקע-התרוממות והתקמטות של השכבות, קימוט א-סימטרי. סדר השכבות נשמר. נוצר סדק בראש הקמר, בציר הקמר, בגלל הלחץ מהצדדים. הסדק בשכבת הגיר הקשה.

גשם ומים סוחפים את החול שנחשף בראש הקמר, החול נסחף לערבה, והסדק מתרחב יותר. כל החול נסחף מתוך המכתש שנוצר, ושכבות הגיר הקשה נותרו בתור קירות המכתש.

סיכום התנאים להיווצרות מכתש לפי תאוריה זו:

שכבה קשה למעלה ורכה למטה, קמר א-סימטרי, סידוק בראש הקמר והיווצרות הבקע.

הדגמה של היווצרות הקמר: דפים או פלקטים מונחים זה על גבי זה – אלה השכבות של סלעי משקע.

כשלוחצים משני הצדדים השכבות מתרוממות ונוצר קמר. כשרוצים לחצות את הקמר בצורה סימטרית, מעבירים בו קו/משטח דמיוני על ציר הקמר. קמר סימטרי, ששני הצדדים שווים, שהלחץ משני הצדדים שווה. קמר א-סימטרי – לחץ חזק יותר בצד אחד, ובו יש נטייה חזקה יותר של השכבות, ובצד שני לחץ חלש גורם לזווית מתונה. אפשר להדגים את הסחף מתוך המכתש גם עם כיכר לחם או קרמבו.

נסיעה במכתש

הכביש היחידי במכתש, חוצה את המכתש ממזרח למערב. הכביש נסלל על בסיס הכביש הבריטי, שנועד לשמש את חיפוש המצבים ע"י הבריטים בשנות ה-30. רואים את המעבר בסלעים - מסלע גיר קשה למעלה, על דופן המכתש, לסלע חול רך, בקרקעית המכתש. מצד שמאל – מפעל החציבה של אבן החול, שממנה עושים בקבוקי זכוכית. הסלעים הכהים זו פטינה - שכבה כהה שמכסה את אבן החול. כאן זה בכלל לא בזלת ולא קשור להרי געש. במכתש הגדול והקטן לא היתה שום פעילות געשית. במכתש רמון יש גם סלעים וולקניים.

עצים מאובנים - מימין לכביש – שלט חום של "אבן חול קוורצית" (+מעלה אברהם). יש הליכה קצרה מהכביש

רואים 2 גזעים ענקיים מאובנים, שנשברו לכמה חתיכות. זו תופעה מיוחדת, אך בעולם זה קורה גם כיום, ולפי זה יודעים לנתח איך הם נוצרו. כיום נוצרים עצים מאובנים רק בשולי הגיונגלים, במקום עם שכבת חול עבה, שמכילה הרבה תחמוצות ברזל. הסיכוי לצירוף כזה הוא מאוד נמוך, והוא מתקיים גם כאן: אזור המכתש כולו מכוסה בחול, שנסחף הנה ממזרח למערב, לפני היווצרות הבקע. בתקופה שלפני כ-100 מליון שנה היו באזור גיונגלים, יערות עד, עם הרבה מאוד גשם.

תהליך ההיווצרות של המאובן: כשעץ נופל לקרקע, הוא נקבר ומתכסה בבת אחת בהרבה חול. העץ מתחיל להירקב, והחול זורם ונכנס לחללים שנוצרו מהריקבון. תחמוצות הברזל יוצרות תגובה עם שאריות הנוזלים בגזע, ונוצר סלע. זו החלפה של החומר הבוטני בסלע. כל מה שהיה עץ – הופך לסלע. כך נוצר סלע בצורה של העץ. כל זה קורה מתחת לפני השטח, מתחת לחול, במשך הרבה מאוד זמן, והרבה לפני היווצרות המכתשים. המאובנים היו קבורים מתחת לפני השטח, עד שהחל להיווצר הבקע, הערבה שוקעת, נוצרו המכתשים, כל החול מהמכתש נסחף, ואז נחשפו המאובנים לפני השטח. אז החלה להיווצר הפטינה - הקרום החיצוני הדק, בצבע כהה או שחור. כאן לא נשארו סימנים לזיהוי סוג העץ שהיה במקור, אך רואים שהיו עצים גדולים מאוד.

בעולם ובנגב יש עוד מקומות עם עצים מאובנים: בשטח של הכור האטומי, אך אי אפשר להיכנס לשם. יש גם בסיני, וכיום אי אפשר להגיע לשם. היתרון שכאן זה קרוב לכביש וקל להגיע.

חניון החולות הצבעוניים – משמאל לכביש, צמוד לערוץ הנחל, כמעט בקצה המזרחי של המכתש, עם שולחנות, שכבות צל ועצי אקליפטוס. כדאי להביא בקבוקים קטנים כדי למלא חול בצבעים שונים.

סנפיר קטן – מסלול הליכה יפה, בערך שעה הליכה. המסלול מתחיל כ-500 מטר ממזרח לחניון החולות, עולה על הרכס המזרחי, תצפית על המכתש, וירידה לתוך המכתש, בחזרה לחניון החולות הצבעוניים.

סנפיר גדול – מסלול יותר ארוך, כ-3 שעות. ממשיך מפסגת הסנפיר הקטן, לפסגה גבוהה יותר, ויורד מצד שני של הרכס, מחוץ למכתש. מגיעים לכביש 206, מול השלט של עין ירקעם.

המשך נסיעה במכתש, מזרחה:

גשר מסילת הברזל – עובר מעל הכביש. עוברות כאן רק רכבות משא שמובילות פוספטים דרומה, למפעלי אורון, או תוצרת גמורה של דשנים שונים, צפונה לכיוון נמל אשדוד. המסילה מגיעה כיום עד מפעלי צין, שהם שלוחה של מפעלי אורון, המפיקים ומייצרים פוספטים. כשמדברים על רכבת לאילת – מדברים על המשך המסילה מכאן לערבה, ומשם דרומה עד אילת.

פוספטים – תרכובות זרחן שקיימות בצורת עפרה בטבע. פוספור = זורח ביוונית. כשהזרחן מתפרק הוא מפיץ אור. חנקן (N), אשלגן (K) וזרחן (P) הם שלושת היסודות החיוניים לצמחים. במפעלי אורון (מהמילה אור) מעבירים את העפרה תהליכים של שטיפה ועוד תהליכים, כדי להעלות את % הזרחן. אז אורזים את החומר בשקים, ומוכרים אותו, בעיקר כדשן כימי לחקלאות. זרחן שימושי גם בתרופות, צבעים, חומרי נפץ, ויש לו ביקוש גדול בעולם.

מישור ימין - מישור שבין רכס חתירה לרכס חצרה. כולו מרופד בשכבת חול בעומק כ-500 מטר. מקור החול בנהרות הגדולים שזרמו כאן לפני עשרות מליוני שנים, וסחפו לכאן כמויות של חול. עם היווצרות הבקע – נקטע מקור החול מהאזור, ואין עוד תוספת חול.

כשהקימו את הכור הגרעיני - הצרפתים חפשו מקום מתאים, שיהיה מרוחק ממקום יישוב, ויהיה בנוי על קרקע יציבה. הבעיה שכל הארץ צמודה לבקע ים המלח, שגורם לרעידות אדמה כל הזמן. החליטו למקם כאן את הכור, כי שכבת החול העבה משמשת כמו בלם זעזועים. מצפון רואים בסיס צבאי שנקרא "כמוס" – שאחראי לאבטחה של הכור הגרעיני, וכל יום מעלים משם צפלין לשמיים, לתצפיות ומודיעין.

מצלעות – משולשים שחורים שרוכבים על רכס חתירה מבחוץ. הם עשויים צור שחור, אך הוא רוכב על מצלעות מגיר. זה שריד לשכבות שכיסו בעבר את כל הרכס, אך התבלו במשך השנים עם רוח ומים, ונשארו רק המשולשים האלה.

שמות הכיוונים בארץ בעת הקדומה נקבעו כשהפנים מזרחה, אל השמש הזורחת. לכן מזרח הוא "קדם", כי השמש זורחת מ"קדימה". כשעומדים עם הפנים מזרחה, צד דרום הוא מימין ומכאן השם יאמאן, תימן. צפון הוא צד שמאל. כמו בערבית: שימאל=שמאל=צפון. מאחור נמצא הים התיכון, שנקרא הים האחרון, שנמצא מאחור. תחושת כיוונים טובה נקראת אוריינטציה, על שם האוריינט=מזרח.

המכתש הקטן

הגעה: יציאה מהמכתש הגדול מזרחה, עד הצומת. שמאלה לכביש 206, אחרי 3 ק"מ ימינה לכביש 227. נוסעים על מישור ימין כ-8 ק"מ, ופונים שמאלה בדרך עפר למכתש הקטן, עוקפים את הבסיס הצבאי של חיל הקשר, וממשיכים כמה שמצליחים לנסוע... והליכה רגלית עד שפת המכתש, לתצפית בראש מעלה עלי.

חמאדה – שטח עם כסוי כהה על פני הקרקע – שברובו אבני צור. המרכיב המרכזי של צור – תחמוצת הצורן, וזה סלע אדיש: לא נשחק מכנית ולא מתמוסס ע"י חומצות חזקות. כל מה שלא צור - נשחק, נשטף, נגרף ומתפרק. מה שנשאר בשטח הוא רק אבני הצור השחורות, שמכסים את רוב השטח.

מליחות הקרקע - הכביש עובר לאורך ערוץ נחל מעלה, ע"ש מעלה עקרבים. ערוץ הנחל מלא ברתמים, עצי שיטה וחורש סבוך, והמדורנות חשופים לחלוטין, בלי צמחים. ההבדל החד הוא בגלל מליחות הקרקע. המים שזורמים בנחל שוטפים את רוב המלח מהקרקע, ולכן שם יש צמחיה. המדורנות נשארים מלוחים ולכן יבשים. מליחות הקרקע בנגב הוא הבעיה המרכזית של הגידולים והחקלאות בנגב. החקלאות, גם בעבר וגם כיום, היא רק בתוך ערוצי הנחלים.

מסלולי טיול באזור: מצפה המכתש – תצפית למכתש הקטן. שביל הליכה מהכביש לתצפית וחזרה. סה"כ שעה וחצי הליכה. אפשר גם עם רכב 4X4.

נחל עקרבים – מימין לכביש. אפשר לרדת ברגל עד נחל צין, עין צין.

תצפית מראש המכתש - כל המכתשים, כמו גם המכתש הקטן – נוצרו באותו זמן, באותה דרך, ובאותה שכבת סלע. אותה תופעה מדהימה, שמקום כל כך עמוק נמצא בראש הקמר, במקום הכי גבוה ברכס. המצוקים, קירות המכתש, לא בנויים כולו מאותו סלע, אלא בנויים במדרגות. בגלל עמידות שונה של הסלע לכוחות הבליה. סלע עמיד יותר הוא בולט יותר. החלק התחתון של המצוק מסביב לכל המכתש הוא החול הצבאני, אותם חולות שנשחפו לפני 100 מליון שנה ע"י הנהרות הגדולים. כל הקערה הזו מנוקזת ע"י נחל אחד – נחל חצרה. כל הערוצים הקטנים מתחברים לנחל חצרה, שיוצא בפתח היחיד, בקיר המזרחי של המכתש, לכיוון הערבה. דרך הפתח שנקרא גם... רואים את גבעות החוואר של הערבה, שנקרא היום תצורת הלשון (פעם נקרא חוואר הלשון, אך זה לא רק חוואר). זה שריד לאגם גדול שהיה כאן לפני מיליוני שנים, ממושב חצבה עד הכינרת, ונקרא ימת הלשון. הימה הזו התייבשה והצטמצמה לשתי ימות: ים המלח והכינרת.

המכתש הקטן הוא המקום הקלאסי להסביר על מכתש, כי אפשר לראות את כולו בעין, במבט אחד. השעה הטובה ביותר לבוא לכאן היא אחה"צ, כשהשמש מאירה את כל המכתש. אנו נמצאים על רכס חצרה, ומכאן כבר רואים את הערבה, כ-15 ק"מ מזרחה, ואת הרי אדום ממזרח לה. מצד צפון מערב רואים את הכיפה של קמ"ג- קריה למחקר גרעיני, עם הכור האטומי.

שני שבילים מובילים מראש המכתש לקרקעיתו:

מעלה חצרה – בצד הצפוני של המכתש. אמנם שביל ישראל עובר שם, אך זה שביל תלול וכולו דרדרת איומה, וקשה מאוד לרדת או לעלות בו. השביל נפרץ כדי להניח את צינור המים לבסיסי הצבא ששומרים על קמ"ג.

מעלה עלי – בצד הדרומי, נקרא ע"ש עלי בן צבי (בנו של יצחק בן צבי, הנשיא השני של ישראל). עלי היה באימונו של הפלמ"ח בתוך המכתש, בשנות ה-40, ונפצע במהלך האימונו. היתה בעיה לחלץ אותו ולהעלות אותו, וחבריו רצו לחפש שביל שיוביל למעלה. הם מצאו את השביל הזה, שהיה כנראה שביל קדום, והעלו אותו על אלונקה למעלה, והסיעו אותו לבית אשל (ליד באר שבע). עלי החלים מהפציעה, אך מאוחר יותר נהרג במארב ליד קבוץ בית קשת, ערב החתונה שלו.

היווצרות המכתש: כל ההיסטוריה הגיאולוגית של ארץ ישראל הוא משחק בין שני שחקנים ראשיים: ים ויבשה. פעם הים עולה ומציף את היבשה, ומשקיע סלעי משקע. פעם הים יורד והיבשה עולה, ומקבלים סלעי משקע יבשתיים. המשחק הזה גם עיצב את המכתשים.

הבעיות בתיאוריה הראשונה – תיאורית הסדק:

5 מיליון שנה זו תקופה קצרה מדי כדי להסביר את כל השלבים של התרוממות, שקיעה ובליה. כשחיפשו את הסדקים בראשי הקמרים – מצאו מעט מדי סדקים כדי לאמת את הטענה. לפי התיאוריה ניתן לצפות שבראש כל קמר יהיו סדקים, אך כמעט לא מצאו סדקים כאלה.

למה ברכס ירוחם אין מכתש, כמו בשלושת הרכסים האחרים שליידו (חצרה, חתירה, מחמל)?

התיאוריה השנייה – תיאורית האי

(שני השלבים הראשונים והשלב האחרון - זהים לתיאוריה הראשונה)

לפני 100 מיליון שנה – ים גדול, שמנקז אליו את נהרות האזור, ומצטברות שכבות חול ביבשה. לפני 90 מיליון שנה – הים עולה ומציף את היבשה, ומשקיע סלעי גיר בקרקעיתו, מעל החול. לפני 80 מיליון שנה - החל להתרומם קמר מתוך קרקעית הים, וראשו יצא ובלט מעל לפני הים.

לפני 70 מיליון שנה - כוחות בלייה מתחילים לעבוד - גלי הים והמלח שוחקים וממיסים את ראש ההר שמצוי מהים, ונוצר הר קטום בראשו. החול שמתחת לגיר נחשף, ונוצרת התחלה של מכתש ראשוני. לפני 40 מיליון שנה - שוב הים מכסה את כל הארץ (בפעם האחרונה), שוב שוקעים סלעי גיר על הקרקעית, וקוברים גם את המכתש הראשוני.

הים נסוג, וכוחות הבלייה החלו ליישר את השטח, ולסחוף כל מה שבוטל. נוצר מישור שטוח, - PENE- PLANE. החול שהיה קבור מתחת לגיר - שוב נחשף לפני הקרקע.

לפני 20 מיליון שנה - נהרות גדולים סוחפים לכאן ממזרח - תלכיד נחלים (קונגלומרט) ואבן חול, והכל מתכסה בשכבת חול. את זה רואים יפה ליד חצבה, ולכן נקרא: תצורת חצבה.

לפני 5 מיליון שנה - השקיעה העיקרית של בקע ים המלח, והרכסים של הנגב מתרוממים ומקבלים גם הטייה מזרחה. בגלל ההטייה נוצרת זרימה חזקה בנחלים, ואז החומר שבתוך המכתש הראשוני נסחף מזרחה, כולל תצורת חצבה, והמכתש מתרוקן ומקבל את צורתו הנוכחית.

בתיאוריה השנייה אין סיפור של סדקים, אלא קמר ותיק מאוד, שמתרומם מעל הים, ובגלל בלייה איטית של הים הוא נקטם. הבקע שנוצר הוא הגורם האחרון לסחיפת החומר מתוך המכתש, כמו בתיאוריה הראשונה, אך רק באותם רכסים שבלטו מעל פני הים ועברו בלייה וקיטום - בהם נוצרו מכתשים. זה מסביר למה ברכס ירוחם אין מכתש. הוא היה נמוך יותר ולא בלט מעל המים.

התיאוריה הישנה היא של הגיאולוגים הוותיקים. התיאוריה החדשה היא של גיאולוגים צעירים, שהעלו את השאלות וניסו למצוא להן תשובות. שתיהן עדיין נמצאות על שולחן המחקר, והשנייה לא מבטלת לגמרי את הראשונה.

לגבי הדרכת מטיילים - צריך לבחור תיאוריה אחת, ולרוב התיאוריה הישנה יותר ברורה ופשוטה להבנה. עדיף לתאר את העקרונות באופן כללי ולא לרדת לפרטים.

סיכום התנאים להיווצרות מכתש לפי שתי התיאוריות:

קמר א-סימטרי, כי שם הלחץ בראש הקמר הוא גדול יותר שכבה רכה למטה, שכבה קשה למעלה.

בסיס חשיפה נמוך - הימצאות מקום נמוך באזור שאליו הנחלים יזרמו.

חוסר בצמחיה - בגלל לא נוצר מכתש כי הצמחים ושרשיהם עוצרים את סחף החול.

אזור מדברי הוא הכרחי להיווצרות ובעיקר לשימור צורת המכתש. במקום גשום - קירות המכתש היו מומסים בגשם ומתפוררים.

כל חמשת התנאים חייבים להתקיים יחד. לכן רק בנגב נוצרו מכתשים.

בקע ים המלח, שנוצר לפני 5 מיליון שנה, הוא המניע העיקרי להיווצרות המכתשים. הוא שינה כאן את כל כללי המשחק ויצר את התנאים להיווצרות המכתשים.

עין ירקעם + מעלה פלמ"ח (נאקב אל יהוד)

הגעה: ליד היציאה מהמכתש הגדול, הכניסה ממכביש 206 (כביש אורון), שסופו במפעלי הפוספטים באורון. הוא נמצא בתוך ערוץ נחל חתירה, ממזרח למכתש הגדול. פונים שמאלה לדרך עפר לפי השילוט, למגרש החנייה. יש הליכה של 10 דקות מהחנייה עד ה"מעין" (שהוא בעצם לא מעין).

כאן יש שינוי אופי הסלע לעומת פנים המכתש. המים מתחילים לחצוב צורות בסלע, והנוף מעוצב בצורה מיוחדת. נוצרו כמה מדרגות לאורך הנחל, והמים זורמים מכאן בתת הקרקע, כנגר תחתי, ובסוף מתחברים לנחל צין. נחל צין זורם לכיוון ים המלח. זה המקור היחידי למים בכל המרחב. אלה מי גשמים שזורמים בנחל, נאגמים בכמה גבים טבעיים, וכך המים נשארים עד שחלק מתנדף וחלק מחלחל.

מקור השם: עין ירכא=המעין המאכזב. יש בו כמות מים קטנה, בקיץ חם המים לא נראים על פני השטח, אך כשחופרים קצת - צצים ועולים המים. ועדת השמות חפשה שם עברי מתאים שישמר את המקור. ירקעם - אחת המשפחות משבט יהודה, שנחלתם היתה באזור זה:

א,ב', 44: וְשֵׁמֶע הוֹלִיד, אֶת-רְחֵם אֲבִי יִרְקָעִם

תמילה - בור של מי תהום גבוהים. יש כאן שכבה של סחף, שהיא עשירה במי תהום. בעלי החיים באים לכאן וחופרים בור עם הרגליים. אז המים ממלאים את הבור. בעלי החיים באים לכאן בעיקר אחה"צ, לפנות ערב, ולכן בשלטים כתוב שצריך לצאת מהמקום אחה"צ, כדי שבעלי החיים יוכלו לבוא בשקט ולשתות כאן. גם כשחופרים בור על שפת הים - פתאום מופיעים בתוכו מים. החפירה גרמה לשינוי התאחזה בין גרגרי החול, יצרנו חלל, ונוצרה זרימה מהחול לתוך הבור.

טריסטרמית - ראינו זוג ציפורים כאלה שמדברות ביניהן בציוצים מיוחדים, בתקשורת מדהימה. צפור יפה שחורה עם כנפיים כתומות. נקראת על שם טריסטרם, כהן דת אנגלי, שנחשב אבי הזיאולוגיה הארץ ישראלית. בעבר נקראה הציפור זרזיר ים המלח. היא ציפור אינטליגנטית, התרגלה לאנשים, ויכולה לבוא ולאכול מכף היד.

מסלולי טיול: זה אחד המקומות היפים בנגב. אפשר להמשיך בשביל ולרדת לתוך הנחל, בשביל מסומן. במקום מסוים השביל מתפצל: אחד יורד במדרגות חצובות אל הגבים למטה, ואחד ממשיך לתוך הנחל עד המפל התלול, היבש, של נחל חתירה. אפשר לרדת במפל (עם סולמות) לנחל חתירה, ועולים את מעלה ימין לכיוון חולות ימין. זה מסלול קשה ומתיש, כי מעלה ימין קשה מאוד. אם הולכים בכיוון ההפוך - זו דרגת קושי בינונית, בערך 6 שעות הליכה (לא בקיץ), מסלול יפה. יש בעיה להשאיר רכב פרטי בחנייה כאן כי הבדואים פורצים, כי זה קרוב לכביש, וצריך להשאיר שמירה. בחגים יש כאן תחנת מידע והיא מהווה מן שמירה ונוכחות בשטח.

מעלה פלמ"ח/נאקב אל יהוד - בשנת 1930 הקים נובומייסקי את מפעלי האשלג בצפון ים המלח, ליד קליה, וב-1933 הוקם הסניף הדרומי של המפעל בסדום. סדום הפכה לנקודה חשובה לאימוני הפלמ"ח, כי חפשו שטחים מתאימים לאימון באש חיה של יחידות גדולות. הבריטים לא הרשו להתאמן בכלל באש חיה, ובפלמ"ח חפשו מקום שאין בו בריטים, ואין בו בדואים שילשינו לבריטים. אזור סדום ומזרח הר הנגב קרץ להם מאוד, כי האזור ריק מאנשים.

פלוגה ג' של הפלמ"ח עשתה מסע רגלי מדהים בחורף 1944, שהתחיל מעמק יזרעאל, לאורך השומרון, הרי ירושלים, וליים המלח. עברו בבית הערבה ואח"כ לסדום. כשגמרו את האימונים באזור סדום – קיבלו פקודה להגיע לרביבים, שרק הוקמה אז, ב-1943. הבעיה שמשטרת המדבר הבריטית ישבה בכורנוב (ממשית), והיתה אחראית על כל תחנות המשטרה בערבה ובנגב. שבוע קודם הבריטים תפסו כמה פלמחניקים באזור, וידעו שמנסים לעקוף את התחנה.

הפלוגה יצאה מסדום בלי שום מפה. הם ידעו רק את הנתיב הכללי, וידעו שצריכים ללכת בערוץ נחל צין, וממנו לעלות באחד הנחלים מערבה לרביבים. נחל צין ארוך מאוד, 120 ק"מ, מתחיל בקיר הצפוני של מכתש רמון, ונשפך לדרום ים המלח. בהתחלה הם עלו מנחל צין לנחל חצרה, והגיעו למכתש הקטן. היו המומים מהמראה, אך הם המשיכו, עלו במעלה עלי, והגיעו לכביש הישן לאילת. הם ידעו שהבריטים עושים פטרולים על הכביש, ולכן חזרו לנחל צין, ועלו בנחל הבא, זה נחל חתירה. המשיכו מערבה בערוץ הנחל, עד שהגיעו לקיר תלול בגובה 60 מטר (כ-500 מטר מכאן), ללא שום דרך אחרת מסביב.

המ"פ היה אורי ברנר, והם הבינו שהם בבעיה. היה כבר מאוחר מדי לחזור אחורה, והם התפזרו באזור לחפש דרך לעלות את הקיר הזה. הם ראו שבתוך שכבת הצור יש מן מדרגות טבעיות ששוברות את האחידות של המצוק, ויש גם שפוכת של חול בחלק מהמדרון. שלושה מהם טיפסו זה על הכתפיים של חברו. השלישי הגיע למדרגה, תקע יתד וקשר אליה חבל, בעזרתו העלו את שאר החיילים. כך עלו בחושך, ממדרגה למדרגה, והעלו את כל 50 חיילי הפלוגה למעלה, לראש המפל. באור הבוקר הם הגיעו לכאן, לעין ירקעם, מצאו כאן מים, וישבו לנוח ולשתות.

אז הגיעו לכאן כמה בדואים עם העדר שלהם, כדי לשתות. שאלו את החיילים: מאיפה באתם? וענו להם שהגיעו מכיוון הנחל. הבדואים אמרו: לא יכול להיות. משם אפילו היעלים לא יכולות לעלות. כמה פלמחניקים הלכו איתם למפל והראו להם את היתדות והחבל. הבדואים נדהמו וקראו למפל: נאקב אל יהוד = מעלה היהודים. הפלוגה הגיעה לרביבים וספרו איך הגיעו, ומאז החלו מסעות קבועים של הפלמ"ח במסלול הזה, כשהמפל הזה הוא הקטע הקשה ביותר במסע.

בשנת 1964 החליטו ותיקי הפלמ"ח לתקוע שלט נחושת בראש המעלה, והגיעו לכאן עשרות אוטובוסים של לוחמי הפלמ"ח עם המשפחות והילדים, עשו טיול למפל, וקבעו שם את השלט בחנוכה 1964, עם השם "מעלה פלמ"ח". כדאי כמובן לספר את הסיפור שם, בראש המפל, אך ההליכה לשם היא כחצי שעה לכל כיוון.

מצד ירקעם – מצד רומי ממזרח לכביש, מהמאה רביעית לספירה. היתה מצודה קטנה של כ-10 חיילים, שתפקידם היה לשמור על המעיין – עין ירקעם. החיילים כנראה חצבו את המדרגות אל גבי המים, כדי להוריד את הגמלים והסוסים כדי שיוכלו לשתות. בלעדיהן הסלע חלק מדי לירידה. המצד לא נחפר, עשו רק סקר ארכיאולוגי ולפי החרסים תיארכו את ימי הקיסר דיוקליטיאנוס (מאה 3-4 לספירה), שבנה קו מצודות לרוחב כל הנגב, ממזרח למערב.

תמליל סיור מספר 13 לצפת

מסלול: מירון-קבר רשב"י, צפת, תצפית הר כנען, הרובע היהודי והמצודה

נסיעה למירון

הגעה: צפונה בכביש 2, שמאלה במחלף זכרון לכביש 70, אחרי יקנעם ימינה לכביש 722, ימינה בצומת השומרים, לכביש 75, ארוחת בוקר באלונים.

בצומת ישי שמאלה לכביש 77, בצומת המוביל ממשיכים ישר, עד צומת גולני. שמאלה לכביש 65, עד הסוף. בצומת נחל עמוד (אחרי קדרים) שמאלה לכביש 85, עד צומת חנניה. ימינה לכביש 866 עד צומת מירון.

בכביש 77 ליד טורען – בצד שמאל של הכביש, מעל הכפר- רואים סלעי גיר שמסודרים בצורה מעגלית, בכמה עיגולים. זו תופעה לא ברורה, גיאולוגים חושבים שיתכן שהגיר עבר התמרה כלשהי, ובגלל תהליך חימום בעומק האדמה, הסלע שינה צורה. הסלע כנראה שינה את עומקו לאורך התקופות, בין כמה ק"מ לעשרות ק"מ, ואז הופיע שוב על פני הקרקע. בדר"כ גיר שעובר התמרה הופך לשיש, אך כאן קרה תהליך קצת אחר. גם הנגריה במכתש רמון זו התמרה – חול שהתחמם ושינה צורה למנסרות משושות בגלל חום.

מצומת גולני צפונה: כשנוסעים בכביש 65 צפונה – זה קו התפר בין הגליל התחתון המזרחי, שבו סלעי בזלת, לבין הגליל התחתון המרכזי, עם סדרה של הורסט וגראבן. חוצים את רכס טורען, עוברים בתוך סלעי גיר, ולפתע חוצים לוע של הר געש, עם סלעי בזלת. אחרי רואים את בקעת בית נטופה, אחריה רכס יוטבת. אחרי צומת נטופה, מצד ימין רואים עמוד בודד באמצע השדה – זה עמוד של בית כנסת, של יישוב יהודי, לא ידוע איזה יישוב. הערבים קראו למקום חירבת אום אל עאמד = חורבת עמודים. כנראה היה כאן היישוב נימרה, בתקופת המשנה. לכן ההר מימין נקרא הר נימרה. מימין רואים את מצוק הארבל, ואת חלוקת משבצות הקרקע, השדות של נימרה.

נוסעים בכביש 65, משמאל נמצא הר חזון, 584 מ'. על מורדותיו הכפר מרר(מעאר, כמו היישוב היהודי - מעריה). לידו שרידי היישוב היהודי שהיה כאן - חורבת מימלח, וכאן ישבה המשמרת ה-17 של משמרות הכהנים – משפחת בני חייזר. בנחל קדרון בירושלים נמצאת מערת קבורה ובה כתובת: זה הקבר והנפש של הכהנים מבני חייזר. הם עברו מירושלים לכאן, לגליל.

רואים שני בתי כלא של השב"ס: כלא צלמון וכלא חרמון. גם צלמון הוא יישוב יהודי שהיה כאן, והכפר הערבי שלידו נקרא של שמו-סלאמה. הוא יושב בתוך אתר ארכיאולוגי בו נמצאו שרידי צלמון.

עתיקות חוקוק – לאחרונה נחשפה פה רצפת פסיפס יפהפיה של בית כנסת. קבוץ חוקוק - 2 ק"מ מזרחה.

הגליל היהודי - אחרי מרד בר כוכבא מרכז הכובד היישובי עובר לגליל, והגליל הופך למרכז החיים היהודיים. 24 משמרות הכהונה עברו ליישובים בגליל. מאז, במשך 800 שנה, כל מה שקרה בעולם היהודי – קרה בגליל. כל ארון הספרים היהודי הוא ארון "גלילי": המשנה נחתמה בציפורי, התוספתא נחתמה בטבריה, מדרשי א"י, התנאים והאמוראים היו בטבריה, הפיוטים, השירה וקניות שיש בסידור – מבוססים על עבודתם של פייטנים מטבריה בתקופה הביזנטית – רבי ינאי החזן, ר' יוסי בן יוסי, ר' אליעזר הקליר. הדקדוק שאנחנו משתמשים עד היום הוא הדקדוק הטברייני, בבתי הכנסת קוראים את פרשת השבוע – החלוקה לפרשות נעשתה ע"י משפחת בן אשר מטבריה. ספר התורה – "כתר ארם צובא" נכתב בטבריה ורק אח"כ התגלגל לסוריה. 95% מהיישובים הערבים בגליל – שומרים על השם המקורי היהודי, מימי בית שני. למשל: סכנין - בה פעל ר' חנינא בן תרדיון, אביה של ברוריה, אשתו של רק מאיר בעל הנס. לכן אזור התעשייה שליד סכנין נקרא תרדיון.

שמות יהודיים נוספים בגליל: נצרת, טורען, כפר כנא, כפר מנדא – שם ישב האמורא ר' יששכר, כאוכב אבו אל היג'א = כוכבא, דיר חנא = כפר יוחנן, מגידל כרום = מגדל כרמים, ועוד ועוד... הוכחה נוספת לגליל היהודי - בכל הגליל המרכזי והמזרחי לא נמצאה אפילו כנסיה ביזנטית אחת בתחום הכפרי, ב-200 השנים הראשונות של הביזנטים. לעומת זה בגליל המערבי, מכרמיאל מערבה, יש המון כנסיות ואין בכלל בתי כנסת. זה היה קו הגבול בין האיזור היהודי, פלשתינה סקונדה, לאיזור הנוצרי, שהיה בפניניקיה.

כפר כנא, על כביש 77, הוא מקום קדוש לנצרים: לפי הברית החדשה זה המקום בו ישו עשה את הנס הראשון שלו. התקימה חתונה, ונגמר היין, וישו הפך את כדי המים לכדי יין. זה הפך לאתר צליינות כבר בתקופה הביזנטית. אך כשנכנסים כיום לתוך כנסית ההנצחה ל"נס של ישו" שבכפר, יש בה רצפת פסיפס, ובה כתובת. לפי הכתובת היה שם בית כנסת יהודי מפואר, במאה ה-6 לספירה, במקום הקדוש ביותר לנוצרים, 200 שנה אחרי שכל האימפריה הפכה לנוצרית.

בימי בית ראשון – תגלת פלאסר כבש את ממלכת ישראל מצפון, אך לא היגלה את כל האוכלוסיה, ורובה כנראה נשאר כאן. המושג של "גלות עשרת השבטים" לא התרחש מעולם. שבטי עבר הירדן הוגלו במאה ה-8 לפנה"ס. תגלת פלאסר היגלה רק חלק משבטי הצפון, עד עמק זרעאל. ב-722 חורבן שומרון והגליית האוכלוסיה והחלפתה.

בימי בית שני - היו בשומרון רק שומרונים ולא יהודים. יהודה אריסטובלוס החשמונאי, כבש את הגליל וגייר את הייטורים בגליל העליון. מימי החשמונאים בוודאות היה הגליל יהודי.

בית 85 מפריד בין הגליל התחתון שמדרומו לגליל העליון שמצפונו. חכמי המשנה אמרו- במסכת שביעית **פרק ט**, פסוק ב: מכפר חנניה ולמעלה, כל שאינו מגדל שקמים-גליל העליון; ומכפר חנניה ולמטן, כל שהוא מגדל שקמים-גליל התחתון; כפר חנניה נמצא ליד כביש 85, צומת חלפתא.

בכפר חנניה נמצאו שרידים של שני בתי כנסת, ליד עץ חרוב מימין לכביש. כאן נתגלה גם בית היוצר של כפר חנניה. זה היה המקום המרכזי לייצור כדים וכלי חרס, מאדמת הבקעה הפוריה שלידם. לכן הקבוץ שהוקם כאן נקרא קדרים. היתה רציפות ישוב יהודי בכפר חנניה עד המאה ה-16.

תל באר שבע הגלילית – מימין לכביש. לפי יוסף בן מתתיהו זה הגבול בין הגליל התחתון לעליון.

קבוץ פרוד, מימין לכביש, על שרידי כפר ערבי – פרידייה, שישב על שרידי כפר יהודי בשם פרוד, מימי המשנה. **בכפר פרידייה** נובע מעין. הנשיא יצחק בן צבי בנה סביל (רהט) על מעין פרוד, ב-1955. בחורף נחל פרוד זורם בעוצמה, עם מפלים. במאה ה-16 ישבו יהודים בכפר ענן(חנניה), ומוסלמים בפרידייה, ואצלם המעין, למעלה. המוסלמים לא רצו שהמים יזרמו עד כפר חנניה וישקו את שדות היהודים, ולכן בנו סכר ועצרו את המים. היהודים היו אובדי עצות. ר' משה בסולה, שעבר כאן, סיפר שר' אבא חלפתא פנה בחלום לרב הישוב כפר חנניה ואמר לו לחפור בצד העץ הגדול, ושם ימצא קופסת מתכת. בקופסא תמצא שטר שבו אני קינתי את מי המעיין ואת הזכות להשתמש בהם לנצח נצחים. לך איתו למושל בצפת ותתבע לדין את המוסלמים, שיחזירו את המים. וכך היה. רב הכפר קם בבוקר, חפר ומצא קופסא עם השטר, הלך לבית המשפט, ושם פסקו שהמוסלמים צריכים לאפשר למים לזרום למטה, לכפר חנניה.

אמירים מצד ימין, שפר מצד שמאל. לידו מבנה בריטי של משטרת שפר. זו אחת המצודות שבנו הבריטים אחרי המרד הערבי (1936-1939). צ'רלס טגארט, מפקד משטרת בומבי הובא לארץ לייצץ, והוא תכנן תכנית ארצית של הקמת מיצודות בנקודות שולטות ובצמתים. רואים מצודות טגארט כאלה בהרבה מקומות בארץ. **הר מצפה ימים** – טוענים שבתצפית ממנו אפשר לראות גם את הים התיכון וגם את הכינרת, אך ברוב הימים אין ראות מספיק טובה לכך. (לא קשור למלון מצפה ימים, ליד ראש פינה, שממנו רואים את הכינרת והחולה). על פסגת ההר – שרידי מקדש יטורי שהיה עד שנת 103 לפנה"ס.

כפר שמאי מצד ימין, ומעבר לנחל עמוד רואים גם את צפת. **הר מירון** – גובה 1208, מכוסה חורש ים תיכוני. ממנו יורד נחל מירון ונשפך לנחל עמוד. על הגבעה חורבת שמע, שרידי ישוב יהודי ובו גם קברי צדיקים: קבר שמאי וכלתו. צבי אילן עשה מחקר ולקח 3 מפות: 1- שרידי בתי הכנסת מימי המשנה והתלמוד, 2- מפת הישובים היהודים, 3- מפת קברי צדיקים. מסתבר שהמפות האלה חופפות זו לזו.

פונים שמאלה למושב מירון, לקבר ר' שמעון בר יוחאי. מירון היה כפר יהודי בבית שני וגם בימי המשנה והתלמוד. ר' שמעון בר יוחאי הגיע לכאן אחרי מרד בר כוכבא, ושם היה בית המדרש שלו, ושם חי ופעל ונפטר ונקבר כאן, לפי התלמוד. בימי הביניים היה כאן כפר מוסלמי, עד 1948, אז ברחו המוסלמים במצב חירם. מושב מירון הוקם בליג בעומר תש"ט ע"י צעירי תנועת בני עקיבא, ליד קבר הרשב"י.

קברי צדיקים – תופעה שהחלה בסוף תקופת התלמוד, ומלווה אותנו עד היום. הרשימה הראשונה שקיימת היא מהמאה ה-7 לספירה, לפני הכיבוש המוסלמי. בטעות אומרים הרבה פעמים משפט לא מדויק על מקומות קדושים: "זה קבר שיח, ואנחנו לקחנו מהמוסלמים את המסורת הזו". צריך לדעת שמי שהתחיל את התופעה הזו בעולם היתה הלנה, אמא של קונסטנטינוס. היא הראשונה שלקחה קבר והפכה אותו למקום קדוש. הגיעה לירושלים וביקשה לזהות את המקום שבו ישו נצלב ובו הורד מהצלב והושם בתוך מערת קבורה של יוסף הרמתי (לפי הברית החדשה). שם היא נתת את כנסית הקבר הקדוש, במאה הרביעית לספירה. בסוף המאה ה-4 גם היהודים אימצו את הרעיון הזה, והמוסלמים נכנסו לענין הרבה יותר מאוחר.

במאה ה-16 נכתבו 3 ספרים בנושא קברי צדיקים: 1527 – ר' משה באסולה, הסתובב בארץ וכתב ספר מסע על כל המקומות שראה. 1537 – נכתב הספר: ייחוס קברי אבות וצדיקים. 1570 – שער הגלגולים שכתב חיים ויטל, מפי האר"י הקדוש שחי בצפת. ב-3 הספרים יחד מופיעים כל קברי הצדיקים שקיימים בגליל. רשימה מלאה של 100% מהקברים. לא כל המסורות הן אמיתיות. צריך לעשות הבחנה איך נולדה כל מסורת. אך כל המסורות נוצרו במהלך כמה מאות שנים – מסוף תקופת התלמוד, עד ימי הביניים. במאה ה-16 הרשימה כבר סגורה. בחלק מהמקומות ברור לגמרי שזה לא הקבר אלא רק ציון מקום, מן אנדרטה. יש מקומות שנראים לא מדויקים בעליל, כמו מרדכי ואסתר, שקברם מצוין ליד ברעם, וברור שזה לא הקבר האמיתי. בשנת 1485 סיפר ר' עובדיה מברטנורה שהסתובב בגליל וראה שכל שנה בט"ו באדר, שושן פורים, היו יוצאים יהודי צפת אל מקום ציון מרדכי ואסתר בברעם, כדי לחגוג שם את פורים ולקרוא את מגילת אסתר. חלק מהמקומות הן מסורות של המצאה מוחלטת, רק כי החליטו להקים אנדרטה במקום מסוים. אבל המסורות האלה מלוות את העם היהודי כבר מאות שנים, ולכן ממש לא נכון לומר שהעתיקו את המסורות מהמוסלמים. לעיתים אולי ההיפך הוא הנכון. חלק מהקדושה וההעצמה של התופעה קשורה גם למקובלים בצפת, כבר מהמאה ה-12.

קברי צדיקים בדרום החלו רק בשנות ה-50, עם העלייה מצפון אפריקה לעירות הפיתוח בנגב, ואז החלו לקדש קברים של רבנים מצפון אפריקה – בנתיבות, באר שבע ועוד.

קבר ר' שמעון בר יוחאי

האתר כולל שלושה מוקדי ביקור:

היישוב מירון מימי בית שני וימי המשנה -אתר ארכיאולוגי על ראש הגבעה. יש שם שרידי בית כנסת שנחפר, בית הכנסת הגדול ביותר שהתגלה בגליל. אורך 28 מטר, רוחב 18 מטר. מבנה ענק שהחלל שלו יותר מ-500 מ"ר, נחשב גדול גם במושגים של היום. ההר בנוי מסלע גיר קשה, וכשרצו לבנות בית כנסת בראש ההר, היו אמורים לפלס את השטח, אך במקום זה חצבו בגבעה ויצרו מדרגה מלאכותית. הקיר המערבי של בית הכנסת הוא בעצם קיר חצוב ולא בנוי. רק הקומה השנייה כולה בנוייה. העמודים בחתך לב, הכניסה מדרום, שלושה פתחים - אחד גדול ושניים קטנים. לפי המסורת זה נחשב לבית הכנסת של רשב"י, כי כאן הוא פעל, אך לפי הארכיאולוגים הוא נבנה אחרי תקופתו, במאה ה-4 לספירה. אולי הוא נבנה על בית כנסת אחר שהיה לפניו, אך אין הוכחות. במשקוף הכניסה יש סדק כבר מאות שנים, והמסורת אומרת – שביום שבו המשקוף הזה ייפול – יבוא המשיח. לכן משרד הדתות בנה קורת ברזל מתחתיו עם חיזוקי בטון, כדי שהמשקוף לא ייפול לנצח... והמשיח לא יבוא...

קבר רשב"י - (פרוט בהמשך)

מערת הלל הזקן - (פרוט בהמשך)

תצפית – צפונה – שני מושבים: בר יוחאי ואור הגנוז(יושביו עוסקים במיסטיקה וקבלה). אחרי העצים – מושב סיפסופה(SIFSOPA), כך הוא נקרא כבר בימי המשנה. בגלל הגובה שלו והקור באזור, כאן היה סוף האסיף. כאן הבשילו הפירות האחרונים בארץ. הערבים שיבשו את השם והכפר הערבי נקרא SAFSUFU.

אחריו גוש חלב, כיום הכפר הדרוזי גייש. עוד צפונה – כרם בן זימרה, ואחריו הר דלתון – בראשו רואים **מבנה עם כיפה** – קבר ר' יוסי הגלילי. זה הקבר הקדום ביותר שיש עליו תיעוד על עלייה לקבר כבר בשנת 910 לספירה. היה ויכוח בירושלים בין הקראים והרבנים. הקראים סהל בן מצליח טוען שהם הולכים לפי המקרא, ומאשים את הרבנים בכל מיני המצאות, למשל זה שהם עולים להשתטח על קבר ר' יוסי הגלילי בדלתון, מדליקים שם נרות, קושרים עקדים ומבקשים ממנו רפואה ובריאות. בשנת 1083 נפטר אליהו, ראש ישיבת גאון יעקב בעיר צור, וביקש בצוואתו שיביאו אותו לקבורה אצל ר' יוסי הגלילי בהר דלתון. בנו אביתר כתב על כך והמגילה שכתב נמצאה בגניזה הקהירית. (לכן ההר ליד דלתון ממזרח – נקרא הר אביתר). הוא מספר על מסע הלווייה במשך שלושה ימים מצור ועד דלתון. ב-1996 עשו עבודות בנייה בגייש, ואז נחשפה מצבה עם כתובת: "זה קברו של ... ראש ישיבת גאון יעקב". לא ברור אם הוא נקבר בגייש ולא בדלתון, או שרק המצבה התגלתה לגייש? במושב דלתון יש גם שני יקבים תיירותיים.

קבר רשב"י: ר' שמעון בר יוחאי, אחד התנאים-חכמי המשנה. אחד מתלמידי ר' עקיבא, אחד מחמשת התלמידים שנשמכו ע"י ר' יהודה בן בבא – בין אושה לבין שפרעם (מקום שכיום נקרא צומת הסומך) – לחכמי הסנהדרין. מספרים שרשב"י ועוד 2 חכמים – ר' יוסי ור' יהודה ודברו על הרומאים. יהודה שיבח את הרומאים שבנו כבישים וגשרים והתפעל מהעוצמה הרומאית. ר' יוסי שתק, ור' שמעון טען שהם בנו רק לעצמם, כדי שיגבו יותר מסים. נודע הדבר לרומאים, ופסקו כך: ר' יהודה שדיבר טובות – יתעלה. ר' יוסי ששתק ולא יודעים מה דעתו – יגלה לציפורי, ליד המושל. ר' שמעון שגינה – ייהרג. רשב"י נאלץ לברוח ולהתחבא במערה. לפי **המסורת** המערה היתה בפקיעין, הוא ישב שם עם בנו במשך 12 שנים, ללא מזון ומים. נעשה נס ונברא עץ חרוב לידם, והחל לנבוע שם מעין, ומזה התקיימו שם. היה להם רק סט בגדים אחד, ולכן במשך היום פשטו את הבגדים והתכסו בעפר המערה ולמדו תורה. בזמן התפילה היו יוצאים ומתלבשים בבגדים.

תורת הסוד – בתלמוד מסופר שבזמן היותו במערה רשב"י עסק ב"סודות התורה", ולכן נחשב אבי תורת הסוד. בעולם הלימוד היהודי יש 4 רבדים – פרד"ס – פשט, רמז, דרש, סוד. הסוד הם הדברים העמוקים ביותר, המיסטיים, תורת הקבלה. זה קיים כבר בימי בית ראשון וגם בבית שני – ספרות ההיכלות. אך רשב"י נחשב למפתח העיקרי של שיטת הלימוד הזו, וההתייחסות לדברים. הטקסט המרכזי של תורת הסוד הוא ספר הזוהר. הרבה חושבים שרשב"י חיבר את ספר הזוהר (אך לא כתב אותו). לכן הוא הפך לדמות חשובה ומרכזית כל כך. רשב"י היה ממוריו של ר' יהודה הנשיא. נפטר בסוף המאה השנייה, ונקבר במירון, ומכאן חשיבות המקום הזה.

תורת הסוד היא התחום המסובך יותר להבנה, וכדי להבין אותה צריך בסיס והשכלה מוקדמת, ולא כל אחד יכול ללמוד אותה. מקובל ביהדות שלא מתחילים ללמוד קבלה לפני גיל 40, הוא גיל הבינה, כי רק אז יש לאדם מספיק רקע ובשלות להבין את הקבלה. מימי רשב"י והלאה – תורת הסוד לא היתה בספרים מסודרים, כי לא היתה מיועדת לכל אחד, אלא חלקה עבר בע"פ ממורה לתלמיד, וחלקה היה בכל מיני גליונות, מחברות וחבורות קטנות. כך זה נמשך מאות שנים.

ספר הזוהר נכתב בימי הביניים בספרד: היהודים כתבו כל דבר, והספרות היהודית פרחת והתפתחה. כתבו ספרי שירה, פיוטים, בלשנות, פילוסופיה ועוד. אז עלה הרעיון להעלות על הכתב גם את תורת הסוד. ר' משה דה ליאון, בעיר אבילה בספרד, כתב את ספר הזוהר – שהוא בעצם תורת הסוד של רשב"י, בצורה מסודרת. הספר כתוב בארמית "גלילית", לפי משנתו של רשב"י, אך דה ליאון סידר וערך את כל הטקסטים הקיימים, לפי פרשות השבוע. זה מקביל למה שעשה ר' יהודה הנשיא עם עריכת המשנה-ליקט וערך את כל מה שהיה לפניו.

ספר הזוהר – מהרגע שנכתב ונמצא על המדף – הוא נגיש ועממי, ובעצם כל אחד יכול לקרוא בו וללמוד בו, עד היום, ואפילו מדונה למדה אותו... החל מהמאה ה-15 היה עיסוק מוגבר בספר הזוהר. זה משך וריתק הרבה יהודים. במאה ה-16 בצפת – כולם עסקו בזה, ולכן נקראו "מקובלי צפת". גם יוסף קארו, שהיה איש של הלכה, ומפורסם בספרו "שולחן ערוך", היה בין המקובלים. מספרים שכל שבוע היה מגיע מלאך מהשמיים (המגיד) ויושב איתו ללמד אותו קבלה. יוסף קארו כתב את כל מה שלמד על הקבלה בספר "מגיד מישרים". בצפת נוצרה מן חברת מופת אידיאלית, שעסקה בקבלה ומיסטיקה, וחשבה כל הזמן איך לעשות דברים יותר טוב, ואיך לתקן את דרכיהם ולעשות את העולם כולו יותר טוב.

סיפור הבניין של הקבר: מספרים על ר' אברהם גלנטי, שחי בצפת בזמן האר"י הקדוש, במאה ה-16. האר"י היה מבין בתורת הפרצופים. ידע להסתכל על פניו של אדם, ולפי זה ידע על עברו ועל עתידו של האדם. ר' אברהם גלנטי נכנס אליו, והאר"י אמר לו: רואה אני תו של גזל על מצחך. גלנטי היה בעל בית חרושת לצמר, וניסה לחשוב מה גזל וממי גזל. חשב שאולי אחד הפועלים לא קיבל כסף בזמן. אסף את כל הפועלים ושאל, ואף אחד לא התלונן על שום דבר. גלנטי שם שולחן בחדר סגור, ועליו ערימת מטבעות. ביקש מכל אחד מהעובדים להיכנס לבד לחדר, ומי שמרגיש שקיפחו אותו – שיקח מהערימה את מה שחושב שמגיע לו. כל הפועלים נכנסו אחד אחד, ובסוף גלנטי נכנס לבדוק כמה לקחו. הוא ספר וגילה שחסרים רק שני מטבעות נחושת קטנים, פחות משווי פרוטה. גלנטי חזר לאר"י, ואז הוא אמר לו שנמחק תו הגזל ממצחו. גלנטי שאל וניסה להבין במה לא היה בסדר. האר"י סיפר לו שיש אלמנה שעובדת במפעל, שטווה חוטי צמר דקים יותר מכולם, וחשבה שמגיעה לה תוספת במשכורת. גלנטי קרע את בגדיו ושאל את האר"י איך אפשר לכפר על החטא ה"נורא" שלו. האר"י אמר לו שקבר הרשב"י במירון הוא בשדה פתוח ללא מבנה, ולמקובלים קשה לבוא להתפלל וללמוד שם, כי הישמעאלים מציקים להם ומפריעים להם. ביקש ממנו לבנות מבנה על הקבר. אברהם גלנטי בנה את המבנה שרואים כאן כיום. המבנה נבנה כמו מבצר, כי מטרתו היתה בעיקר הגנה על המטבעות, שנבנה בערך בשנים 1575-1580. המבנה נבנה כמו מבצר, כי מטרתו היתה בעיקר הגנה על המקובלים. בנוי משתי חצרות פנימיות וביניהן שער ברזל. מאז בנו לו עוד תוספות מאוחרות, אך הבסיס הוא מהמאה ה-16.

ההילולה – המקובלים היו באים ללמוד כאן את ספר הזוהר, ובמאה ה-16 גם קבעו את ההילולה לזכר רשב"י, ב"יג בעומר, י"ח באייר, שהוא יום פטירתו של הרשב"י.

מערת "הלל הזקן" – בצד השמאלי של הבנין, מבחוץ. המערה סגורה בגדר. זו מערת קבורה מתקופת המשנה והתלמוד. בתוכה יש כמה סרקופגים של יהודים, ולא ברור מי נקבר כאן. אך כשחצבו את המערה קרתה תקלה. חצבו אותה אל תוך שכבת מי התהום של הרי מירון, ואז המים לפעמים עולים ולפעמים יורדים, לפי המפלס של מי התהום. בעצם יש כאן מן מעין בימי הביניים, כשהיו באים לכאן, זה נראה כמו פלא, שלפעמים יש מים ולפעמים לא. המסקנה היתה שאם נכנסים צדיקים למערה – המים עולים לקראתם, ואם נכנסים פושעים או חוטאים, אין מים. לכן היתה כאן חגיגה והילולה כבר במאות 10-11-12. יש על כך עשרות עדויות כתובות שונות:

דימשקי- גיאוגרף וכרוניקאי מוסלמי/ממלוכי כתב ספר במאה ה-14 "מבחר פלאי הזמן על היבשה והים":
בהר זבד שעל יד צפת, בכפר מירון, יש מערה ובה גלוסקמאות ומאגרי מים, אשר כל השנה עומדים יבשים... וכאשר יגיע יום מסוים בשנה מתאספים אליה יהודים... ואז הנה המים זורמים מהמאגרים למשך שעה או שעתים, ושוב נפסקים. זהו יום חג היהודים, והם נוטלים משם מים, שקוראים להם מי מירון, שנחשבים מים קדושים.

אל עותמאני - מושל צפת הממלוכי ב-1373, כתב על אזור צפת: יש כפר הנקרא מירון, ובו גלוסקמאות ומאגרי מים במערה, וביום מסוים בשנה, באמצע אייר של היהודים, מתקבצים אליה יהודים, ולוקחים מים מהמערה.

ר' פתחיה מריגנשבורג, נוסע בשנת 1175 שעבר כאן וכתב: בגליל יש מערה גבוהה, מצד אחד של שמאי ותלמידיו ומצד אחר של הלל ותלמידיו, ובאמצע המערה אבן גדולה שקועה. וכשבאים לשם בני אדם הגונים יראו האבן מלאה מים... ואז יתפללו ויבקשו מה שירצו. ואין האבן חלולה מלמטה, כי אין המים באים מהקרע, אלא נעשים רק לאדם הגון. אדם לא הגון לא יראה שם מים. גם אם שואבים 1000 כדי מים, המים לא חסרים...

ל"ג בעומר – כל אלה עדויות על ההילולה שהיתה כאן, ביי"ד באייר, הוא פסח שני, סביב המערה והמים. כל הנוסעים קראו למערה: מערת הלל ושמאי. רשבי לא מוזכר בשום מקום בהקשר להילולה, עד המאה ה-16. במאה ה-16, בגלל המקובלים ועליית חשיבותו של רשב"י, מעבירים את מוקד ההילולה לקבר רשב"י, והיזו גם את תאריך ההילולה בארבעה ימים, ליי"ח באייר. מוקד ההילולה השתנה מנושא המים לנושא האש, וזו תחילתו של ל"ג בעומר שאנחנו מכירים. אמנם התאריך חשוב כבר מתקופת התלמוד, כי בו תלמידיו של רבי עקיבא הפסיקו למות(במרד בר כוכבא), אך המשמעות העיקרית של היום הזה החלה במאה ה-16. ביום פטירתו של רשב"י ראו תלמידיו שלהבת אש שעטפה אותו ולקחה אותו לשמיים, ומכאן המסורת של האש, שקשורה לרשב"י. האש מסמלת גם את הדברים הפנימיים, ואת תורת הסוד. תורת הסוד מסוכנת, כי אם מפרשים אותה לא נכון – היא יכולה לגרום לנזק והרס, כמו האש.

הארכיטקטורה של הבניין – כשנבנה הבנין סביב הקבר, עדיין היו עושים הילולה במערה, ולכן נבנו שני גרמי מדרגות, משני צידי הבנין, שמובילים למערה ונפגשים במערה. היה קשר בין שני האתרים והיו מבקרים בשני המקומות. כיום רוב האנשים לא יודעים על המערה ולא מגיעים אליה. המרכז הוא למעלה, ליד הקבר. שם המערה – המקום ירד מחשיבותו במשך הזמן. אחד הנוסעים היהודים החליט שזו בטח טעות שקראו למערה עייש הלל ושמאי ביחד. בגלל שיש בה כ-40 סרקופגים, התפתחה מסורת שזו מערת הלל הזקן ותלמידיו, ועל ההר ממול קבור שמאי. יש על ההר ממול מקום שנקרא חירבת שמע (עייש שמאי?), ובה יש קבר ולידו בית כנסת. זה ברור שהלל ושמאי לא באמת קבורים כאן, כי הם חיו ומתו בירושלים, במאה ה-1, וכנראה נקברו בירושלים. רק ציון הקבר שלהם עבר לגליל.

מתחם קבר רשב"י – עבר שורה ארוכה של שיפוצים ושינויים במשך השנים. חלק מזה קשור לתקנות וחוקי המדינה, בגלל פתחי חירום וכו'. מהחצר נכנסים לתוך המבנה, שבו יש שני קברים – של הרשבי ושל בנו אלעזר. בתלמוד מסופר שהבן אלעזר לא נקבר כאן מלכתחילה. הוא נקבר בעכברה, מדרום לצפת, שם היה לו בית מדרש גדול. אך מסופר שרשבי התגלה לבני עכברה בחלום ואמר להם: מרגלית טובה יש לי אצלכם ולא תביאו לקבורה אצלי? הבינו בני עכברה שהוא רוצה שבנו ייקבר לידו, ואחרי כמה שנים העבירו את גופתו של אלעזר וקברו אותה ליד אביו. במאה 5-6 כבר ידוע ששניהם קבורים זה ליד זה. אנשים מגיעים לכאן, כדי להתפלל, להדליק נרות זיכרון, לבקש בקשות, ולעשות טקסים שונים.

טקס ה"חלאקה" – (בערבית= גילוח)מנהג שתחילתו לא במירון אלא בנבי- סמואל. במאה 15 היו מגיעים לשם בכ"ח באייר, לקבר שמואל הנביא, כדי לערוך את הטקס, שקשור לשמואל. זה נחשב יום פטירתו של שמואל. בגיל 3 עושים לילד את התספורת הראשונה. יש כמה הסברים למנהג: קשור למצוות התלויות בארץ, כמו ערלה – הפרי של עץ חדש בשלוש השנים הראשונות שאסור לאכול. ערלה=כיסוי, הערלה מפרידה בין החומר לרוח, שמסירים אחרי 3 שנים וכך חושפים את הרוחניות. הילד בשלוש שנים ראשונות עדיין לא בשל לעולם התורה והרוח, ורק אז חושפים אותו לרוחניות. זה גם הגיל שבו הובא שמואל אל המשכן והקדישו אותו לאלוהים, בתור כהן גדול. במאה ה-16 מושל ירושלים העות'מאני לא אהב את מנהגי היהודים ואסר על היהודים לבוא לבני סמואל. אז העבירו את המנהג לכאן, לקבר רשבי, והוא התחבר לל"ג בעומר, ביי"ח באייר.

סמליות התאריכים ביהדות – אין מקריות, ויש תאריכים ש"צבועים" בוורוד או בשחור, לפי הארועים שקרו בהם, והכל מתנקז לאותם ימים. למשל- תשעה באב: גם חורבן בית ראשון, גם חורבן בית שני, וגם נפילת ביתר. ב-1492, ב-1 במרץ, קבעו פרדיננד ואיזבלה מלכי ספרד שעד 31 ביולי יגורשו כל יהודי ספרד, וגם זה נפל על תשעה באב של אותה שנה. גם ההתנתקות של אריק שרון מעזה נקבעה ל-15 באוגוסט, והסתבר שגם זה היה תשעה באב...

בשנת 1792 – הגאון מוילנה כתב שיש בחודש אייר שני תאריכים שראויים לגאולה: ה' באייר וכ"ח באייר. הוא לא ידע שאלה יהיו יום הקמת המדינה ויום שחרור ירושלים. גם זה חלק מהעיסוק של תורת הסוד והקבלה, הסמליות של התאריכים. היום גם מכירים יכולות של אנשים באנרגיות: רייקי, הילינג וכו'.

נסיעה לצפת

בדרך לצפת – כביש 89 מזרחה. בצומת עין זיתים פונים לכיוון ביריה, לכביש 8900, נוסעים 4 ק"מ וממשיכים ברחוב הגליל, פונים שמאלה בגודד השלישי, למלון כנען ספא.

אנדרטה לפיגוע באוטובוס לצפת – פיגוע התאבדות שעשה ערבי ישראלי מהכפר בנה. **דרך נוף יפה** - משמאל לכביש, כניסה לדרך עפר חדשה, באורך 13 ק"מ – לכיוון כדיתה, קבר ר' טרפון, יער עין זיתים, עד יער ביריה. מתאים לכל רכב פרטי אך לא מתאימה לאוטובוס.

אנדרטת השריון - ממתכת, בצורת האות ש. זה מקום הכינוס של חטיבה 8 לפני מלחמת ששת הימים, ומכאן עלו לרמת הגולן. יש שם גם חניון קקל עם שולחנות.

עין זיתים - יישוב מימי המשנה, ושרידי מושבה מהעלייה ה-1. היום מנסים לפתח אותה כמוקד תיירות, צימרים, מסעדות. היתה תקופה שבעין זיתים היו ישובים יהודים ומוסלמים ביחד. המושבה הוקמה ליד כפר ערבי – עין זיתון - שהיה כאן עד 1948, ורואים את שרידי בית המוכתר, ובית המעיין. הכפר נכבש במבצע מטאטא, כחלק ממבצע יפתח, במאי 1948. המושבה התפרקה אחרי 30 שנה, בהמשך ניסו לבנות כאן מושב או קיבוץ, אך הם לא החזיקו מעמד. לידה מצד ימין – ציון קבר ר' יהודה בר עילאי, אחד מחמשת התלמידים שנשמך ע"י יהודה בן בבא, יחד עם רשב"י.

טיילת הר כנען - תצפית על צפת – תצפית בנדרלי, ליד מלון כנען ספא (זמן: כשעה) **הגליל העליון** מחולק ל-4 חלקים:

חלק מערבי- גבעות וביניהן נחלים- געתון, כזיב וכו'.

החלק המרכזי - מרום הגליל – שמורכב מגוש מירון וגוש פקיעין.

חלק מזרחי- הרי נפתלי, חלק מפעילות משנה של היווצרות הבקע, רכס מצפון לדרום, שחלקו בלבנון.

רמת תבנין – שרובה בלבנון, עד נהר הליטני/ואדי קסאמייה. כאן אין התאמה בין הגבול הגיאוגרפי למדיני, יהודה זיו תיאר את מבנה הגליל העליון כשל כורסה: רמת תבנין היא המושב, גוש הרי מירון-מרום הגליל הוא המשענת ושתי משענות הידיים הן מערב הגליל מצד אחד והרי נפתלי מצד שני.

הרי מירון : צפת נמצאת ברכס הרי נפתלי ומולה ממערב גוש הרי מירון : מימין-הר אדיר(עליו אנטנה), אחרי הר חירם, הר מירון (קרבמו למעלה). הר בר יוחאי, הר הלל-מוארך עם אנטנות, מאחוריו הר כפיר, הר האר"י, הר שמאי, הר מצפה ימים. משמאל – הגליל התחתון המרכזי.

הרי מירון בנויים גיר קשה, וכל הגשם מחלחל פנימה. אין שם מעינות, אך לרגליו יש 4 נחלי איתן, שזורמים כל השנה – לצפון- נחל דישון, למערב-נחל כזיב, לדרום – נחל צלמון, למזרח – נחל עמוד. בכל אחד מהם יש מעינות. נחל עמוד מהווה גבול בין הרי מירון וסלעי הגיר, לבין הרי נפתלי, שעשויים מקירטון, ואדמת רנדזינה.

משטרת עין תינה – מבנה בטון, פילבוקס, מעל נחל עמוד, תחנת משטרה בריטית שהוקמה ב-1938, בזמן המרד הערבי, כדי לשמור על מקור המים הגדול של צפת- עין תינה(כיום נקרא עין יקים, ע"ש משמרת כהנים שישבה בצפת).

תצפית יישובים – משמאל כפר שמאי, ימינה ממנו מושב מירון וקבר רשב"י, מימין אזור תעשייה מרום הגליל, במרחק קבוץ סאסא, מימינו רמה שטוחה וחשופה – רמת דלתון, עשויה מבזלת, ובה אזור תעשייה כדיתה, מושב דלתון וגייש(גוש חלב).

ביריה – מתחתינו, ישוב מימי המשנה, בימי הביניים כפר ערבי וכפר מעורב יהודי-מוסלמי. במאה 16

כשהיתה מגיפה בצפת התושבים ברחו אל ביריה, יוסף קארו גם הגיע לכאן והמשיך לכתוב כאן, וסיים כאן את כרך אי של שולחן ערוך. 1948 – כפר ערבי עם כנופיה גדולה שחסמה את הכניסה לצפת.

מלון כנען ספא – וכל הר כנען – קשורים לשרה לוי, אוסטרלית מולטי מליונרית שעלתה לכאן אחרי מלחמת העולם ה-1, התלהבה מהנוף וקנתה את המקום. הקימה פה בית מלון ושלושה בתים לאמנים. היא היתה רווקה וערירית, והשקיעה כאן הרבה כסף. נפטרה ב-1998, בת 96, הורישה את כל ההר למדינת ישראל, וביקשה רק להיקבר כאן. ליד המלון יש גן ורדים ושדרה, וביניהם הקבר של שרה לוי. בית המלון שימש מרכז לפלוגת הפלמ"ח של אלעד פלד, שב-1948. 16.4 יצאה מכאן לעזור ללוחמי צפת. השכונה מסביב היא שכונת קריית שרה, ובה מכללה ללימודי רפואה על פי הרמב"ם.

העיר צפת

נושאי הסיוורים בצפת יכולים להיות:

1. צלבנים/ממלוכים.
 2. תור הזהב של צפת, המקובלים במאה ה-16, בתי הכנסת.
 3. שלהי התקופה העות'ומנית, המנדט הבריטי ומלחמת העצמאות.
- אנחנו נעבור חלקית על כל הנושאים, אך לרוב קשה לכלול את הכל ביום אחד, וצריך לבחור נושא עיקרי אחד. צפת נחשבת כיום אחת מארבע ערי הקודש, אך בתקופת המשנה היא היתה רק עוד כפר, אחד מני רבים שהיו בגליל. מוזכרת לראשונה בכתבי יוסף בן מתתיהו, כאחד הכפרים שאותם ביצר לקראת המלחמה ברומאים. היום ננסה להבין איך צפת קיבלה את חשיבותה, באלף השנים האחרונות.
- עד 1948 העיר** כולה בנויה סביב לגבעת המצודה, והשכונות מסביבה. ב-1948 היו בצפת 1200 יהודים ו-12,000 ערבים. יחס 10:1. רוב השכונות היו ערביות, ורובע יהודי אחד בפינה הצפון מערבית של הגבעה. המצודה הצלבנית הוקמה ב-1240, המצודה הגדולה ביותר במזרח"ת. במאה ה-19 סוקרי הקרן הבריטית לחקירת אי"י עדיין ראו 3 חומות קונצטריות. במקור - גובה כל חומה היה 28 מטר, ביניהן חפיר של 15 מטר. מאז בניית המצודה זה היה קו המתאר של העיר. החפיר של חומה 3 הפך לרחוב ירושלים, שמקיף את כל הגבעה והמצודה. חפיר 2 שמעליה, הפך לרחוב חטיבת יפתח.
- שכונת חרת אל-כראד** – שכונה של כורדים שהגיעו לכאן במאה ה-16 והתיישבו על מורד הגבעה, מול ביריה. ב-1948 השכונה היהודית היתה במצור, כי ציר הכניסה היחיד לצפת נשלט משני צדדיו ע"י ביריה ושכונת הכורדים. הם חסמו את הכביש וצלפו על העוברים בו, ולא נתנו לאספקה להיכנס.
- בית שלווה** – נהרס (בטמטום) לפני 3 שנים, כיום מגרש חניה ליד התחנה המרכזית, רח' ירושלים. הוא היה נקודת הכניסה לרובע היהודי, והגבול שממנו שמאלה היו כל השכונות הערביות. זה היה מקום אסטרטגי, ולכן הבריטים הפקיעו אותו ב-1946, והקימו שם נקודת משטרה. היתה שם בוטקה עם שוטר בריטי.
- מלון רון** – מבנה ארוך עם כתובת אדומה. היה בית ספר מקצועי יהודי, והיה אחת העמדות של הפלמח ב-48.
- בנין המושל** – מעל הרובע היהודי, כיום מוזיאון התנ"ך, ברחוב חטיבת יפתח.

בראש הגבעה – משטח ישר שבו נחשפה החומה הראשונה, שהקיפה רק את ראש הגבעה. הקף החומה העליונה היה 550 מטר, הקיפה מצודה ענקית.

צפת במלחמת העצמאות – הבריטים עזבו את צפת ב-16.4.48, והם מסרו לערבים שלוש נקודות שליטה מרכזיות כשעזבו את העיר: בית שלוה, תחנת המשטרה וגבעת המצודה. עד אז לא היו כוחות צבא יהודיים, מלבד כוח מקומי. הערבים החלו להתקיף את הרובע היהודי, ורק אז יצאה פלוגה של הפלמח, ממלון כנען, במסע לילה רגלי שהקיפו את כל כפר ביריה ועין זיתון, ירדו לנחל עמוד ועלו לרובע היהודי. מרחק של 2-3 ק"מ הפך למסע לילי מפרך של 28 ק"מ, והגיעו לעיר בבוקר.

ב-10.5.48 הצליח הפלמ"ח לכבוש את 3 הנקודות השליטה שנמסרו לערבים. בלילה השתמשו בשלושה תותחי דוידקה – מתוך 4 דוידקות שהיו לפלמ"ח. זו היתה מן מרגמה פרימיטיבית, שעשתה הרבה רעש אך לא הרבה נזק. הרעש בלילה היה גדול, ולמחרת בבוקר החל לרדת גשם, ממש מבול. הערבים ששמעו פיצוצים ואחרים החל גשם, וחשבו שזה כמו הירושמה(שם החל גשם בגלל הפיצוץ הגרעיני). השמועה של פצצת אטום נפוצה בעיר הערבית, ותוך 4 שעות כל הערבים ברחו בהמוניהם מהעיר, לא לקחו איתם כלום, ולא נשאר אף אחד. כשהפלמח כנס לעיר בבוקר 11.5.48, כדי להמשיך לכבוש – מצאו עיר ריקה ונטושה. כששאלו אחר כך את רב העיר, הרב זיידהלר, איך נכבשה העיר, אמר שצפת ניצלה בזכות המעשה ובזכות הנס: המעשה היה שישבנו וקראנו תהילים, והנס היה – שהפלמ"ח הגיע. הערבים ברחו ברובם דרומה, ליהודה ושומרון וחלק לירדן, כי הגליל העליון נכבש כבר. אבו מאזן היה ילד בצפת שברח עם משפחתו לשטחי יו"ש.

צפת במלחמת לבנון השנייה – צפת חטפה מאות טילים, יותר מאשר כל יישוב אחר, בגלל פיקוד צפון שלידה, ובסיס יב"א. למזלנו לא היו פגיעות בנפש. בנין המגורים שליד התצפית נפגע פגיעה ישירה ואסור לגור בו מאז. על הגבעה מצפון רואים סוללת טילי פטריוט אמריקאית.

אוכלוסייה – כיום בצפת 40,000 תושבים. רוב השכונות והתושבים הם חילונים, למרות שיש גם 30% דתיים וחרדים. הטעות האופטית היא שרוב המטיילים הם בעיר העתיקה, ברובע היהודי העתיק, עם כל בתי הכנסת. קשה לגור שם, בלי חנייה, טיפוס בהרבה מדרגות. כל מי שיכול היה יצא מהעיר העתיקה. מי שנשאר שם הם בעיקר חרדים, והיה מן חילוף אוכלוסין. כל מי שמטייל בעיר העתיקה נדמה לו שכל העיר חרדית, ובשבת הכל שם סגור. אבל בשכונות החילוניות הכל פתוח, כמו בערים אחרות.

השכונות הערביות אחרי 1948 נשארו נטושות. פעלו לפי החוק הבינלאומי והיה הליך מסודר: קובעים תאריך קובע, כ-10 חודשים אחרי המלחמה. מי שחוזר לנכסיו עד התאריך הזה, הנכס חוזר אליו. מי שלא חזר – הנכס עובר לרשות ממשלתית – האפוטרופוס על נכסי נפקדים. הוא משמש כנאמן על הנכסים, ויכול למכור או להשכיר אותם. אם בעל הנכס יחזור – האפוטרופוס מוסמך לנהל איתו מו"מ על פיצויים עבור הנכס. בצפת כל התושבים ברחו אל מעבר לגבול ולא יכלו לחזור. נשארו המון בתים נטושים עם כל הרכוש. בשנות ה-50 החלו ליישב בהם עולים חדשים ממדינות ערב.

רובע האומנים – אז פנו גם לאגודת האמנים בתל אביב והציעו לאמנים לקבל חינוך בית עם גלריה בצפת, אם יתחייבו לגור בו לפחות חצי שנה בכל שנה. היו הרבה אמנים שעשו זאת, ובאו לצפת בעיקר בקיץ, לאויר ההררי (לפני עידן המזגים). לכן רובע האמנים הוא בשכונה ערבית לשעבר, שכונת הרימונים (חרת אל רומנה), ובה גם מלון רימונים. כשהאמנים נפטרו – הבנים שלהם כבר לא רצו להמשיך בחוזה, ונאלצו לוותר על הנכס. הבתים חזרו לאפוטרופוס הכללי, ובשנות ה-90, עם גל העלייה של חבר העמים, נכנסו הרבה אמנים רוסים להסכם דומה, עם דמי שכירות, וכיום שומעים שם הרבה רוסית. זה אזור שפתוח גם בשבת, ולא קשור לרובע היהודי.

סיום בעיר העתיקה

כניסה לרובע היהודי - מרחוב ירושלים, ליד התחנה המרכזית, ליד המגרש שהיה בית שלוה. משם יורדים מהאוטובוס וממשיכים ברגל. קצה הרובע היהודי הוא גרם מדרגות ענק – כיום "מעלות עולי הגרדום" – נבנה ע"י הבריטים כדי להפריד בין היהודים לערבים.

העיר נבנתה הפוך מכל עיר רגילה. בדרי"כ הגרעין הקדום היה בראש הגבעה וממנו מתחילים להתפרס כלפי מטה. ככל שמתרחקים מראש הגבעה אלה אזורים מתקופות יותר מאוחרות. בצפת – הגבעה כולה נתפסה ע"י המצודה הצלבנית ב-1240. גם יהודים וגם מוסלמים רצו לגוד ליד המצודה, שמספקת בטחון וכלכלה. אך הנוצרים לא הסכימו שהם יגורו בתוך המצודה. לכן, כבר במאה ה-13, היהודים התיישבו בצד הצפוני של הגבעה. המוסלמים התיישבו בצד הדרומי של הגבעה. כשהשכונות הלכו והתרחבו, לא רצו להתפשט כלפי מטה, כי אלה אזורים המעיונות, שטובים לחקלאות. כך קרה שהשכונות התרחבו כלפי מעלה. ברעידת אדמה המצודה נהרסה, והעיר המשיכה להתפשט כלפי מעלה, על חורבות החומות והחפירים, וכיסתה את כל הגבעה, עד המצודה. כאן – רח' ירושלים הוא המאה ה-20, וככל שיורדים בגבעה מגיעים לתקופות קדומות יותר. כל קו גובה הוא בערך 100 שנים אחורה בזמן.

בית בוסל – ברחוב ירושלים 7, מאחורי אולמי פלטיין

בסוף המאה ה-19 היה כאן מגרש ריק גדול, בין השכונה היהודית לשכונה הערבית. ב-1848 הוקמה אגודת מסיונרית בריטית בלונדון, שמחליטה לבוא לא"י לפעילות מסיונרית. השלטון היה מוסלמי-עותומני, והדרך היחידה היתה להקים מוסדות חסד וצדקה, בתי חולים, בתי יתומים. ב-1890 הם קנו את המגרש, ובנו עליו את בית החולים הבריטי של צפת, ב-1904. הוא כלל 3 מבנים: בית החולים, בית המנהל, ובית נוסף. הם רצו לעסוק במסיון, ולכן היו ליד כל מיטה תמונה של ישו, ספר הברית החדשה, האחיות מתפללות כל הזמן. המוסלמים היו באים לכאן, אך היהודים בצפת היו אולטרא אורתודוכסים, ולכן לא נכנסו לכאן כמעט בכלל. היהודים בנו לעצמם את בית חולים רוטשילד, שהיום שייך למכללה האקדמית של צפת. ב-1914 במלחמת העולם ה-1 הבריטים נחשבו אויב של הטורקים. השלטון החריס את המתחם, וגרש את הבריטים. המקום הפך למחנה צבא גרמני, עם חיילים, אורוות סוסים וכו'. אמנם חושבים שכאן נלחמו הטורקים נגד הבריטים, אך בעצם מי שנלחם היה אוסטרלים וניו-זילנדים נגד גרמנים.

בסוף המלחמה הוחזר המקום למסיון הבריטי, שמכר את המקום למסיון הסקוטי, שמרכזו בטבריה. לסקוטים כבר היה בית חולים בטבריה, ולכן הפכו את המקום לקולג' מקצועי. המטרה היתה שיבואו ללמוד שם מקצוע ותוך כדי זה יחדירו בהם רעיונות נוצריים. הקולג' הפך להיות יוקרתי, והגיעו אליו ילדים מלבנון מחלב, טריפולי וביירות. ב-1939, במלחמת העולם ה-2, לבנון היתה בשליטת וישי, בהשפעה גרמנית, והילדים לא יכלו להגיע לצפת שבשליטת הבריטים. הסקוטים הציעו את המקום למכרז ב-1945. למכרז ניגשו שניים-יהודי וערבי. הערבי הגיש הצעה גבוהה יותר, אבל אז נזעקו יהודי צפת ופנו לעזרה למוסדות הלאומיים, כדי שלא ייכנס ערבי לתוך הרובע היהודי. המוסדות(ההסתדרות) הגישו הצעה נוספת, גבוהה יותר. **ההסתדרות זכתה במכרז**, והקימה כאן את בית ההבראה הראשון של ההסתדרות. אז ניתן לבית השם: בית בוסל, עש"י יוסף בוסל, ממקימי דגניה ומראשי תנועת העבודה. הגיעו לכאן חברי הסתדרות, שקיבלו שבוע הבראה ע"ח ההסתדרות, ובעיקר אכלו כאן כל השבוע... (כמו בשיר של בומבה צור). אחרי קום המדינה הוקמו עוד בתי הבראה כאלה, בארזה, בזכרון, ועוד.

בשנות ה-60 כמעט נפסקה התיירות לצפת, כי אז החלו להיכנס מזגנים לארץ, ולא היה עוד יתרון למזג האוויר של צפת. בתחילת שנות ה-70 המקום הפך למחלקה גריאטרית של בית החולים, ובשנות ה-80 הוא ניטש לחלוטין.

ב-1993 נבחר חיים רמון להיות מזכ"ל ההסתדרות, שהיתה עם המון חובות. הוא החליט למכור חלק מהנכסים של ההסתדרות, וביניהם גם בית בוסל בצפת. יצא מכרז, שאליו ניגשו שניים: הקבלן משה חדיף, והמכללה האקדמית של צפת, שהחלה לרכוש בניינים באזור. הקבלן זכה במכרז, ומיד הרס אחד הבניינים ובנה את אולמי פלטיין. קמה צעקה ציבורית, ועצרו את המשך ההריסה. המועצה לשימור אתרים לא רצתה להתערב כאן. ב-2006, במלחמת לבנון השנייה נפגע בית המנהל פגיעה ישירה, ואז המועצה לשימור החליטה להכריז על המקום כאתר לשימור. הקבלן התיאש, ופנה למכללה והציע להם את המקום. כיום הבנין ברשות המכללה, שמתכננת לשפץ ולשמר את המבנה, ולפתח אותו כחלק מהקריה האקדמית.

רחוב בר יוחאי - רחוב ירושלים מקיף את כל המצודה, על תואי החפיר של המצודה הצלבנית, וקצה הרחוב מגיע עד לתחנת המשטרה העירונית, שם נמצאת אנדרטת הדוידקה, מול הסראייה, מדרום למצודה. זה מקום הכרחי במסלול 3, של מלחמת העצמאות. אנחנו לא הגענו לשם, וירדנו מרחוב ירושלים 21 - לרחוב בר יוחאי, לשכונה החסידית האשכנזית של המאה ה-19. השכונה הספרדית היא מוקדמת יותר, ולכן היא נמצאת למטה יותר.

הרבה דברים במאה ה-19 קרו כפעולה ותגובה. ב-1904 הוקם בית חולים בריטי, ואז היהודים הקימו את בית חולים רוטשילד. המסיון הקים קולג' מקצועי, ואז היהודים הקימו ביי"ס מקצועי יהודי. כל הערים אז היו ערים מעורבות, עם ערבים ויהודים. לא רק יפו, חיפה, צפת וטבריה, אלא גם שכם, גינין, עזה וחברון. המאה ה-20 החלו להתעורר שתי התנועות הלאומיות, והחלו המאבקים. ב-1929, מאורעות תרפ"ט, התרחש טבח נורא בחברון, נהרגו 67 יהודים ובאותו יום היה טבח גם בצפת. ערבים נכנסו לרובע היהודי, נכנסו עם סכינים לבתים ושחטו 18 יהודים. בשנת תרצ"ט היה טבח גם בטבריה.

בחברון היהודים החליטו לנטוש ב-1929 וכל הקהילה עזבה את העיר. בצפת, היהודים לא רק שלא ברחו, אלא החליטו לחזק את היישוב. הגיעו לכאן עולים מפלוגות בית"ר, וצפת הפכה למרכז רויזיוניסטי. בהמשך היה כאן המרכז של ארגון האצ"ל. במלחמת העצמאות היתה כאן מפקדה משותפת של שלושת הארגונים: הגנה אצל ולחי. מבחינה זו צפת היתה עיר מיוחדת מאוד. ב-1947 הבריטים תלו 7 לוחמי אצ"ל, וכולם נקברו בבית הקברות בצפת. על שםם קראו למדרגות "מעלות עולי הגרדום". על אחד הבתים ברחוב בר יוחאי כתוב שהיה מועדון בית"ר בשנת תרצ"ח. זאב פרל שהיה ראש העיר צפת, היה מ"המשפחה הלוחמת", ודאג להנציח הרבה מקומות בעיר שקשורים לבית"ר.

ברחוב מתחתינו יש עץ הדס עתיק שמקובלי צפת לקחו ממנו ענפים לארבעת המינים. העץ נבדק וגילו שהוא בן 500 שנה.

משיחות מעשית - תופעת המשיחיות החלה כבר בימי בית שני. ישוע הנוצרי נחשב משיח, והנצרים קוראים לעצמם CHRISTIANS כלומר משיחים. בצפת במאה ה-16, נוצרה הגישה שאם נעשה מעשים מסוימים – נקרב את בואו של המשיח. כיום תנועת חב"ד קרובה לגישה הזו: אם תניח תפילין, תדליק נרות וכולי – אז יבוא המשיח. כאן בצפת החלו חלק מההמצאות החשובות בעם היהודי, כמו קבלת שבת, שהחלה אצל המקובלים רק במאה ה-16. היום זה דבר מובן מאליה, גם לחילונים, אך זו מסורת בת 500 שנה בלבד. כך גם הומצא בצפת סדר ליל ט"ו בשבט, ליל הושענא רבה, האושפיזין בסוכה.

האר"י היה יוצא כל שבוע עם תלמידיו להתפלל בקבלת שבת בשדה ליד העיר. פעם אחת יצאו לשדה, והשמש נוטה לשקוע, והאר"י שואל אותם – מי רוצה לבוא איתי עכשיו לירושלים לעשות את השבת? אמרו לו: השמש כמעט שוקעת, איך נספיק? אמר להם: החמצתם את הרגע. אם כולכם הייתם אומרים עכשיו שאתם באים איתי לירושלים – היינו מביאים את המשיח. הדגש הוא שצריך לעשות פעולות כדי לקרב את בואו של המשיח.

סמטת המשיח - (סמטת יוכבד), ברחוב בר יוחאי 47: סמטה צרה (רוחב אדם אחד) בירידה תלולה. לפני 70 שנה, כל יום היתה יוצאת סבתא יוכבד שגרה כאן, מכינה כוס תה וכוס קפה, ויושבת בסימטה ומחכה עם שתי הכוסות עד הערב. לבסוף שופכת את שתי הכוסות ונכנסת הביתה. וכך מדי יום ביומו. כשנשאלה לפשר מעשיה אמרה שהיא מחכה למשיח, וכשנשאלה למה היא יושבת עם כוס תה אחת וכוס קפה, ענתה שזה משום שהיא לא יודעת מה הוא מעדיף לשתות... למה ישבה דוקא כאן? כי הסמטה הזו נקראת סמטת המשיח. לפי הגדרות הקבלה – המשיח שיבוא יצא מקבר רשב"י, שם מקור תורת הסוד והקבלה, משם ילך לצפת, משם לבקעת ארבל (מקום סמלי עם הרבה מדרשי גאולה), משם לטבריה, משם להר הזיתים, ושם יתחיל את תחיית המתים. הרובע היהודי של צפת בנוי על המדרון של הגבעה, וכל סמטה בו פונה לכיוון אחר. הסמטה הזו היא הסמטה היחידה שפונה בדיוק לעבר קבר רשב"י, ולכן זו הדרך הקצרה ביותר שבה יגיע ממירון לצפת.

כיכר המגינים (כיכר הפחמים): מכיוון שבצפת קר, יש לחמם את הבתים, ובעבר נהגו לחמם את הבתים ע"י שימוש באח עם עצים, ולכן בעבר הכיכר נקראה "קוילען פלאץ" - כיכר הפחמים. כאן פרקו ערביי הסביבה את מטעני הפחמים שהיו מגיעים לרובע במאה ה-19. לכן זו היתה כיכר מרכזית, מכאן התפתח שוק, וסביב הכיכר רכשו כמה משפחות מכובדות מגרשים כדי לבנות את בתיהם, כמו משפחת ברש"ד ומשפחת פרידמן, כמו גם ביתו של הרב שמואל אליהו, שהיה הרב הראשי של צפת ובנו של הראשון לציון לשעבר, הרב מרדכי אליהו. בית משפחת פרידמן נבנה לגובה, ולכן במלחמת העצמאות הפך להיות מפקדת "ההגנה", ועל כך מספר שלט בחזית המבנה. מאז השתנה שם הכיכר לכיכר המגינים.

הכיכר היא לב החיים של השכונה האשכנזית של צפת, וכאמור, ממנה יוצאים כמה רחובות, ביניהם רחוב תרפ"ט, שממנו פרצו הערבים בטבח של תרפ"ט, שבו נהרגו 18 אנשים. זו הכיכר המרכזית ברובע, וכל השלטים באזור מכוונים אליה.

רחוב נוסף שיוצא מהכיכר - רחוב החסידים: בקצה הצפוני של הרחוב מוצב שלט שמספר שזוהי הסמטה שדרכה נכנסו לוחמי הפלמ"ח אל העיר, בפיקודו של אלעד פלד. בקצה הסמטה יש מבנה שעליו כתוב באותיות גדולות שזהו בית הכנסת של חסידי ויז'ניץ טוניס בראשותו של האדמו"ר פיטוסי שליט"א. השם שהוא שילוב אשכנזי-ספרדי הוא אחד מביטויי הרבגוניות והמורכבות של העיר צפת.

בירושלים בשכונות חרדיות (כמו מאה שערים) יש שלטי ענק: נא לא להיכנס ולא לעבור בשכונה. חרדים יוצאים ולא נותנים למטיילים להיכנס. בצפת המצב הפוך: כולם מוזמנים לבוא, לבקר ולהסתובב, וגם בשבת, ובדרכי מקבלים את כולם במאור פנים, ברחובות ובבתי הכנסת. יש כאן אוירה אחרת לגמרי, מיוחדת לצפת. בדרך: אבן שפעם עמדה על משקוף כניסה לבית פרטי, שעליה כתוב: "שלמה מיהי יוסף קטלני" (מקטלונה בספרד), במאה ה-16. האבן עברה בשימוש משני לקיר הזה, של בית כנסת. יש בצפת הרבה אבנים כאלה, בשימוש משני, עם כתובות.

חצר בית הכנסת האר"י האשכנזי:

רח' ישראל נג'ארה (יורדים מרח' בר יוחאי, דרך מעלות גורי האר"י, מתחת לרחוב החסידים) אחד המקומות המיוחדים בצפת, המקום הקדוש, החשוב והמשמעותי ביותר בתולדות העיר צפת, - כאן המציאו את תפילת קבלת שבת. ביהכ"נ נבנה לראשונה במאה ה-17. במאה ה-16 המקום נקרא אצל המקובלים "חקל תפוחין קדישין", ובתרגום מארמית: שדה תפוחים קדושים, ולא בגלל שגדלו כאן עצי תפוח. זה היה שטח פתוח ליד העיר צפת, וזהו המקום שעל פי הקבלה התרחש מה שמכנה פרופ' גרשון שלום "הזיווג הקוסמי", החיבור האולטימטיבי בין האלוהות והאנושות. זהו המקום שבו הקב"ה יורד אל העולם.

תפילת קבלת שבת הומצאה כאן במאה ה-16, שהיא למעשה טקס נישואין מחודש מדי שבוע, בין עם ישראל ובין הקב"ה, ולכן הפיוט המרכזי בקבלת שבת הוא: "לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה" [2]. החתן, הדוד, היא השכינה, והכלה היא כנסת ישראל, והדבר מבוסס על מדרש שמופיע בתלמוד, ובו מסופר שפנתה השכינה אל הקב"ה והתלוננה שלכל יום מימות השבוע יש בן זוג - ליום ראשון יש את יום רביעי, ליום שני יש את יום חמישי, ליום שלישי יש את יום שישי, ורק ליום השבת אין בן זוג. אמר לה הקב"ה: כנסת ישראל היא בן זוגך, ולשבת, שמבטאת את השכינה יחד עם ישראל, יש טקס נישואין מחודש מדי שבוע, וזוהי הסיבה לכך שכמו שבטקס חתונה, שלפני החופה ובמהלך החופה מספרים בשבח האהבה הגדולה שבין החתן והכלה, בקהילות ישראל שמבוססות על עולם הקבלה, לפני קבלת שבת אומרים את שיר השירים, שהוא סיפור האהבה הגדול בין עם ישראל ובין הקב"ה.

תפילת קבלת שבת איננה רק הביטוי של אותה חתונה אלא היא מבטאת בתוכה את הרעיונות הקבליים שצמחו בצפת. אם קוראים את הטקסט של הפיוט "לכה דודי" שמים לב שבשאר תשעת הבתים לא נזכר שום דבר על השבת, אולם מצד שני יש רעיונות של משיח, גאולה, מקדש, ירושלים וקיבוץ גלויות- הרעיונות הקבליים של אותם מעשים שאדם עושה כדי להביא את המשיח ואת הגאולה. זאת צפת של המאה ה-16, ולכן תפילת קבלת שבת צמחה דווקא כאן, על רקע האווירה המיוחדת שהייתה כאן.

אל השדה הזה יצא האר"י הקדוש עם גוריו(תלמידיו) כל יום ששי אחר הצהריים כדי להתפלל תפילת קבלת שבת. בבית האחרון של "לכה דודי" קמים ומסתובבים לכיוון מערב, כי השמש השוקעת מבטאת את השכינה היורדת אל העולם, והמקובלים שהיו בצפת פנו מערבה אל הר מירון והזמינו את השבת: "בואי כלה", הזמינו את החיבור של האלוהות והאנושות, אותה חתונה של תפילת קבלת שבת. מכאן זה יצא לכל קהילות ישראל בכל רחבי העולם וכיום אין קהילה יהודית בעולם שלא עורכת תפילת קבלת שבת.

לכה דודי * ר' שלמה הלוי אלקבץ

לְכֵה דוֹדִי לְקִרְאֵת פֶּלֶה	פְּנֵי שֶׁבֶת נִקְבְּלָה	שְׁמוֹר וְזָכוֹר בְּדַבּוּר אֶחָד	לְשֵׁם וּלְתַפְאֵרַת וּלְתַהֲלִיחָה
לְקִרְאֵת שֶׁבֶת לְכוּ וְנִלְכֵה	כִּי הִיא מְקוֹר הַבְּרָכָה	מֵרֵאשׁ מִקְדָּם נְסִיכָה	סוּף מַעֲשֵׂה בְּמַחְשָׁבָה תַּחֲלֵה
מִקְדָּשׁ מְלֻכָּה עִיר מְלוּכָה	קוֹמִי צְאִי מִתּוֹךְ הַהַפְכָה	רַב לֵךְ שֶׁבֶת בְּעֵמֶק הַבְּכָא	וְהוּא יִחְמַל עֲלֶיךָ חֲמֵלָה
הַתְנַעֲרִי מֵעֵפֶר קוֹמִי	לְבָשִׁי בְּגָדֵי תַפְאֵרֶת עֲמִי	עַל יַד בְּן יִשְׂרָאֵל בֵּית הַלְחָמִי	קָרְבָה אֶל נַפְשִׁי גְּאֻלָּה
הַתְעוֹרְרִי הַתְעוֹרְרִי	כִּי בָא אֲוֶרְךָ קוֹמִי אֲוֶרִי	עוֹרֵי עוֹרֵי שִׁיר דְּבָרִי	כְּבוֹד יְיָ עֲלֶיךָ נִגְלָה
לֹא תִבְשִׁי וְלֹא תִפְלָמִי	מֵה תִשְׁתַּחֲוֶי וּמֵה תִתְהַמִּי	בְּךָ יִחְסוּ עֲנֵי עֲמִי	וְנִבְנְתָה עִיר עַל תֵּלָה
וְהָיָה לְמִשְׁשָׁה שִׁסִּיךְ	וְרַחֲקוּ כָל מִבְּלַעֲיךָ	יִשְׂרָאֵל עֲלֶיךָ אֶלְקֵיךָ	כְּמִשׁוֹשׁ חֲתָן עַל פֶּלֶה
יָמִינוּ וְשָׂמַל תִּפְרָצִי	וְאֵת יְיָ תַעֲרִיצִי	עַל יַד אִישׁ בֶּן פְּרָצִי	וְנִשְׁמַחָה וְנִגְלִיחָה
בְּאֵי בְשָׁלוֹם עֲטָרַת בְּעֵלָה	גַּם בְּשִׂמְחָה וּבְצַהֲלָה	תּוֹךְ אֲמוּנִי עִם סָגְלָה	בּוֹאִי כְלָה בּוֹאִי כְלָה

חישובי גימטרייה: בפזמון החוזר של הפיוט יש 7 מילים (לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה), ובמשפט כולו יש 26 אותיות- גימטרייה של השם המפורש (יהוה). סמליות יש גם בשיר "אחד מי יודע" - סופרים ומגיעים עד 13 כי המילה "אחד" היא 13 בגימטריה, וזה מסמל את אלוהים האחד והיחיד. אהבה בגימטריה - גם 13, אהבה אמיתית היא לאהוב "אחד"=13. יש מדרש תלמודי: איש ואישה זכו- יש אהבה ביניהם כלומר יש 13 ביניהם, שזה גם "יהוה" - אלוהים ביניהם, אם הם אוהבים זה את זה. ביהדות והקבלה- לכל דבר יש משמעות, לכל מילה ולכתיב שלה יש סיבה ומשמעות, מודדים ומחשבים למה היא כתובה כך ולא אחרת.

האר"י - רבי יצחק לוריא - נולד בשנת 1534 בירושלים לאבא אשכנזי ואמא ספרדייה, ולכן כולם קראו לו לאורך ההיסטוריה האר"י - "האשכנזי רבי יצחק". אביו מת עליו בגיל צעיר, ואמו לקחה אותו ואת אחותו אל אחיה, שהיה סוחר מצליח בקהיר. שם האר"י גדל, למד תורה, התחתן ונולדו לו ילדים, נחשף לספר הזוהר, למד אצל הרדב"ז (רבי דוד בן זמרה), והחל לעסוק בתורת הסוד והקבלה. על פי המסורת, בהיותו בן 34, בשנת 1568, נתגלה אליו אליהו הנביא שאמר לו: עד עכשיו למדת. מעכשיו תפקידך ללמד, ואת זה עליך לעשות בצפת, שם מלמדים באותם ימים. צפת היתה המרכז היהודי באותם ימים. האר"י הגיע לצפת בשנת 1569 וכמעט מיד הפך להיות הדומיננטית והמוערכת ביותר בקהילה היהודית בעיר. הוא חי ופעל בעיר כשנתיים וחצי בלבד, ונפטר בן 38, ה' באב שנת 1572. הוא קבור בבית הקברות של צפת ולצידו קבור בנו, שנפטר ממגיפה בגיל צעיר. ההילולה לזכרו נערכת מדי שנה בתאריך ה' באב, יום פטירתו.

לאחר מותו של האר"י נתנו משמעות חדשה למילה "האר"י". אם קודם לכן זה היה "האשכנזי רבי יצחק", הרי שלאחר מותו ובגלל גדולתו וחשיבותו זה הפך להיות "האלוהי רבי יצחק".

בניית בית הכנסת האשכנזי - מאה שנים לאחר פטירתו של האר"י, לקראת סוף המאה ה-17, הגיעה לצפת עלייה של יהודים מיוון, ומכיוון שהעיר התפתחה כלפי מעלה, כאן היה האזור שבו נבנו הבתים. כשהגיעו המתישבים מיוון אל האזור הזה, ספרו להם שכאן המציאו את קבלת השבת, והם החליטו לבנות כאן בית כנסת, שכונה ונרשם בתיעוד של אותם ימים - "בית הכנסת של הגרקישי" (היוונים). לכן גם צורת הישיבה בתוך בית הכנסת היא של בית כנסת ספרדי - מסביב לבימה ולא שורות-שורות כפי שמקובל בבית כנסת אשכנזי, שכן תחילתו של בית הכנסת הזה היא בקהילה של ספרדים יוצאי יוון.

משנת 1700, בעקבות עלייתו של רבי יהודה (שכונה "רבי יהודה החסיד", בלי קשר לתנועת החסידות אלא הוא כונה כך משום יושרו, צדיקותו וחסידותו) וההלוואה שלקח מהערבים כדי לבנות בית כנסת בירושלים (בית הכנסת חורבת רבי יהודה החסיד), בעקבות מותו ואי החזרת ההלוואה, אשכנזים לא העזו לדרוך בירושלים, כי כל יהודי אשכנזי שהגיע לירושלים - הערבים היו בטוחים שיש לו קרבת משפחה לרבי יהודה החסיד ובאו אליו בדרישות לתשלום החוב. לכן יהודים אשכנזים לא התיישבו בירושלים במשך כ-135 שנים, עד שבסופו של דבר החוב נפרע ע"י מונטיפיורי, ובשנת 1836-1855 נבנה הקומפלקס של בית הכנסת חורבת רבי יהודה החסיד. מכיוון שיהודים אשכנזים לא יכלו להגיע לירושלים, כשהחסידים תלמידי הבעל שם טוב עלו לארץ בשנת 1765 ובשנת 1777, הם לא התיישבו בירושלים אלא בעיקר בצפת ובטבריה.

במאה ה-18, הגיעה לצפת עלייה ראשונה של חסידים אשכנזים, בראשות 3 דמויות מרכזיות: ר' מנחם מנדל מקרמישניה, ר' יעקב שמשון משיפיטובקה ור' נחמן מהורודנקה (סבא של ר' נחמן מברסלב). 12 שנים אח"כ, ב-1777, הגיעה עלייה שנייה של 300 משפחות חסידים. בכל משפחה היו הרבה ילדים, וסה"כ העלייה הזו היתה של 2000-3000 נפש, שנוקדו גם הם לבית כנסת. מכיוון שבינתיים הקהילה היוונית התדלדלה עד מאד ובית הכנסת עמד ריק, פנו החסידים אל שרידי היוונים שנשארו כאן, וביקשו לקנות את בית הכנסת, שהפך לאחר הקנייה לבית הכנסת האשכנזי הראשון בצפת. ומכיוון שבית הכנסת הוקם במקום שבו האר"י הקדוש התפלל את תפילת קבלת השבת, בית הכנסת קיבל את השם "בית הכנסת האר"י האשכנזי", לא בגלל שהאר"י היה אשכנזי. השם "אשכנזי" מתייחסת לקהילה שהתפללה בו, ולנוסח התפילה. מסוף המאה ה-18 - זה בית הכנסת האשכנזי הראשון החשוב והמשמעותי ביותר בצפת.

יש גם בית כנסת האר"י הספרדי - שהוא על שם האר"י, עבור הקהילה הספרדית. נמצא למטה יותר, ליד בית הקברות. הוא עומד במקום שבו עמד בית הכנסת המקורי שבו התפלל האר"י במאה ה-16.

רעידת אדמה נוראית פקדה את העיר צפת ב-1 בינואר 1837, כ"ד בטבת תקצ"ז, רעידה שבהחריבה אותה וגרמה ליותר מ-3000 הרוגים תוך פחות מ-40 שניות. העיר כולה קרסה למדרון, כל המבנים שבה נהרסו וחרבו, כולל בתי הכנסת. בבית הקברות יש איזור שלם שהוא שכונה שנקברה תחת ההריסות. הוחלט לצרף את כל השטח הזה לבית הקברות, והוא מהווה מן קבר אחים גדול, כי לא יכלו לחצץ משם את הגופות. מאז לא חפרו את המקום הזה.

הדבר המעניין - האנשים שהסתובבו במקום אחרי רעידת האדמה, כולל תיירים נוצרים ומוסלמים, כולם ציינו שמכל בתי הכנסת, שנהרסו כולם, הקיר הדרומי של בית הכנסת האר"י נשאר על תילו למרות ששאר חלקי בית הכנסת נהרסו וחרבו. בקיר הדרומי הזה נמצא ארון הקודש, שפונה לירושלים.

אחד מסיפורי הניסים הרבים על צפת: שלושה ימים לפני רעידת האדמה של 1837, אמר המקובל ר' אברום דב מאבריטש לבני הקהילה שלו: בעוד 3 ימים בשעה אחת בצהריים - כולם מפסיקים לעבוד ומתכנסים בבית הכנסת. אף אחד לא הבין למה, אך עשו כמצוות הרב, סגרו את כל החנויות והתכנסו בבית הכנסת. הרב פתח את ארון הקודש והחל לומר קינות של תשעה באב. כולם חזרו אחריהם, והמשיכו כך עד שעה ארבע אחה"צ. אז אמר להם הרב: מי שרוצה לחיות, שיבוא ויאחו בארון הקודש. האנשים לא הבינו, אך כולם התקדמו ואחזו בארון, ובאותו רגע החלה רעידת האדמה. כידוע - בית הכנסת נחצה לשניים, הקיר הדרומי נשאר שלם, ומבני הקהילה של ר' אברום לא מת אף אחד. הוא נפטר 4 שנים אח"כ, ועל קברו נכתב: ר' אברהם דב מאבריטש, בעל הספר "בית עין", אשר חזה את בוא הרעש בשנת תקצ"ז.

השיקום: הידיעה על החורבן האיום והנורא שהתרחש בצפת התפשטה בכל רחבי העולם והגיעה גם לאיטליה, לאוזניו של יהודי מיליונר בשם רבי יצחק גואטה. ר' יצחק גואטה היה חשוך ילדים, והוא החליט למכור ולחסל את כל עסקיו באיטליה, לעלות לארץ ישראל, ולהתיישב בצפת. הוא השתמש במחצית מכספו לשיקום 4 בתי כנסת בעיר שחרבו ברעידת האדמה: בית הכנסת האר"י האשכנזי, בית הכנסת האר"י הספרדי, בית הכנסת רבי יוסף קארו ובית הכנסת ע"ש רבי יצחק אבוהב. ר' גואטה הגיע לעיר בשנות ה-40 של המאה ה-19 ובמשך עשר שנים שיפץ את ארבעת בתי הכנסת הללו במחצית מכספו. השלמת בית הכנסת כאן נעשתה בשנת 1857, זה על פי הכתובת שנמצאת מעל הכניסה, שלשונה: "מה נורא המקום הזה. זה בית הכנסת מר"ן האר"י ז"ל בשנת ומקדשי תירא". מעל המילה האחרונה ("תירא") יש נקודות - כך היה מקובל לציין בימים ההם שנת הקמת מבנה: לקחו פסוק מהתנ"ך שבתוכו יש מילה אחת שהגימטריה שלה היא השנה והתאריך שבה הוקם המבנה, וסימנו אותה בנקודות כדי שכולם ידעו לאן להסתכל ולעשות את החישוב המתאים, ובמקרה שכאן: תירא = שנת תרי"ז = 1857. מאז המבנה עומד ונשאר כמו שהוא.

סיפור נס - במאי 1948, צבא ההצלה של קאוקג'י הציב סוללת תותחים של 65 מ"מ בעין תינה שבנחל עמוד, שהפגיזה את העיר צפת. הפגזים נפלו בעיר, וכל פגז שהתפוצץ-רסיסים עפו לכל עבר. פגז אחד נחת בדיוק בחצר בית הכנסת כשבית הכנסת המה מתפללים, ורסיס אחד עף פנימה דרך הדלת הפתוחה. באותו רגע בדיוק הגיעו המתפללים לקטע בתפילה "מודים אנחנו לך", שבו כורעים ומשתחוים, והרסיס עבר מעל כל המתפללים הרכונים וננעץ בבימת העץ, בדיוק מול הכניסה. אפשר לראות את החור שנוצר מהרסיס בצד התימה שמול הדלת. בגלל שרבים רואים בזה נס, יש כאלו שתוחבים פתקים בחריץ שנוצר כתוצאה מהרסיס, ובהם בקשות לברכה, לאריכות ימים, וכו', כי זו סגולה לבריאות הצלה.

סיפור נוסף: בצפת היה אדם לא דתי בשם מרדכי שבבו, ספורטאי שעסק בסייף, שבזמנו התמנה למאמן הנבחרת של צפת, ובזכותו הגיעה הנבחרת של צפת להישגים מאד מכובדים ולאליפות הארץ, מה שגם הקנה לו את התואר "מאמן השנה". באותה שנה עמדו להתקיים משחקים אולימפיים, וחלק מהפרס שקיבל שבבו היה כרטיס טיסה למשחקים. שלושה חודשים לפני המשחקים האולימפיים התגלתה בלילה החלום, דמות שהביטה בעיניו ואמרה לו לא לנסוע. למחרת בבוקר היה שבבו ספקן, אך למחרת בלילה אותו החלום עם אותה דמות ואותה אזהרה: אל תיסע! שבבו עדיין היה ספקן, ובלילה החלום שוב חזר על עצמו, והפעם הדמות שהופיעה בחלומו אמרה לו: אני רבי יצחק לוריא, התפקיד שלי זה לשמור על בני צפת. אל תיסע! למחרת בבוקר שבבו כבר החליט לא לנסוע, אם האר"י הקדוש בכבודו ובעצמו הופיע 3 פעמים בחלומו, התקשר והודיע שהוא מוותר על הכרטיס ועל הנסיעה למשחקים האולימפיים. השנה היתה 1972, והמשחקים עמדו להתקיים במינכן. המאמן היה אמור לישון בחדר אחד עם אנדריי שפיצר, מאמן סייף שנרצח באותו אירוע. הוא ביטל את הנסיעה שלו ואת ההשתתפות שלו במשחקים האולימפיים, וידוע לנו איך המשחקים האולימפיים הללו נגמרו- מתבלים תקפו את המשלחת הישראלית ורצחו 11 ספורטאים, וביניהם אנדריי שפיצר שעמו היה אמור שבבו לשהות באותו חדר. באותו יום שבבו החליט שאם האר"י הקדוש שמר עליו- הוא ישמור על האר"י. הוא חזר בתשובה והפך לשומר הלא רשמי של בית הקברות. הוא מקדיש את חייו כדי לשמור ולהגן על קברו של האר"י הקדוש שבזכותו ניצלו חייו, ובנוסף דואג לשיפוצם של הקברים וטיפוחם, צובע אותם מפעם לפעם בעת הצורך ואפילו גילה מספר מערות קבורה חדשות במהלך אחזקת בית הקברות. ואפשר לפגוש אותו בסיוור בצפת ולשמוע מפיו סיפורים מעניינים.

בתוך בית הכנסת האר"י האשכנזי: מה שרואים בפנים הוא מה שנבנה כאן ב-1857, לאחר ההרס שלו ברעש של 1837, ומאז כמעט לא השתנה.

צורת הישיבה - בית הכנסת התחיל כבית כנסת ספרדי, ומבוסס על תפיסת העולם הספרדית ולכן צורת הישיבה בו היא מסיביב לבימה, בניגוד לבתי הכנסת האשכנזים שבהם הישיבה היא שורות-שורות, בדומה לתיאטרון ולכנסייה. עזרת הנשים נמצאת בקומה השנייה.

הבימה - במרכז בית הכנסת יש בימה מוגבהת, שהקמתה מבוססת על פסוק מספר ישעיהו: "שאו מרום עיניכם", ובראשי תיבות: שמע. לכן קריאת "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד", שבה הקורא מתחבר אל האלוהות, זו בעצם קבלת מלכות שמיים. תמיד הבימה מוגבהת. בבתי הכנסת המקוריים מהמאה ה-16 יש 7 מדרגות שמובילות אל הבימה, המקבילות ל-7 הספירות שמחברות בין האלוהות והאנושות, אשר מכונות חג"ת נעיים (ראשי תיבות של: חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות- שבעה מקורות של שפע אלוהי שיורד לעולם, כקשר של האלוהות לאנושות). כאן יש 8 מדרגות, כי 7 מבטא את השלמות של הטבע, כמו שבעת ימי הבריאה, ואילו 8 מבטא משהו שמעל הטבע. לכן שמונת ימי מילה ושמונה ימי חג החנוכה, וחג שמיני עצרת של שמחת תורה- רעיונות קבליים שמבטאים נצחיות שהיא מעל הטבע, שבאים לידי ביטוי בצפת, ובארכיטקטורה של המבנה.

הבימה המוגבהת מבוססת גם על סיפור מקראי מוכר- מלחמת ישראל בעמלק, כאשר משה רבנו ישב על ראש הגבעה, וכשהרים ידיו- ישראל ניצחו. כשהוריד את ידיו- ישראל הפסידו. וכבר חז"ל שאלו כיצד יתכן הדבר? האם ידיו של משה רבנו קובעות מי ינצח ומי יפסיד? והמשנה עונה על כך: "שכל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמיים, היו מתגברים. ואם לאו- היו נופלים." זה הטריק שגורם לאנשים להרים עיניים למעלה. האלמנט של נשיאת העיניים כלפי מעלה היא חלק מהחיבור של האלוהות עם האנושות, אחד הדברים המרכזיים שנוצרו בעולם הקבלה במאה ה-16.

ארון הקודש - בשנת 1857 תר"ז השלים ר' יצחק גואטה את בניין בית הכנסת, והזמין ארון קודש בעבודת יד מפוארת, גילוף בעץ זית, שעומד במקום עד היום. אל הגילוף האורגינאלי בעץ התווספו עיטורים ודימויים שונים, רימונים, גפנים. אלא שהאומן כנראה לא לקח את המידות כמו שצריך, שכן היה צריך לכופף את החלק העליון. בחלק המכופף אפשר לראות דמות של אריה עם פני אדם, המתבונן כלפי מטה. האמן שאליו פנה ר' יצחק גואטה היה גדול אומני הגילוף בעץ זית של אותם ימים, וכל האומנים הגדולים היו איטלקיים, נוצרים. האומן רצה לעשות משהו מיוחד, והחליט לשים איקונין(סמל) למעלה כמו בכנסייה. כאשר ראו חכמי צפת שהאמן גילף פני אדם, הם ישבו על המדוכה והתלבטו מה לעשות. בסופו של דבר הוחלט להטות את האריה כלפי מטה כך שלא ייווצר בטעות הרושם שהם מתפללים אליו. התירוץ שבעזרתו הסבירו את הענין - שהיות שזהו בית הכנסת של האר"י, מוצגת דמות של אריה, וזהו לא אריה עם פני אדם אלא אדם עם פני אריה.

המזוזות - כשנכנסים אל תוך בית הכנסת, אחד הדברים הראשונים שאנשים עושים באופן אינסטינקטיבי היא הושטת היד כדי לנשק את המזוזות, ואז מגלים שאין כאן מזוזות, וזה משום שעל פי ההלכה לא צריך מזוזות בבית כנסת, כי מזוזות מתקיינים רק במקום שבו אוכלים ו/או ישנים, ככתוב: "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך". בית זה מקום שבו גרים, אוכלים ו/או ישנים. בית הכנסת איננו בית שגרים בו, והאר"י הקדוש קבע בפסק הלכה שבבית הכנסת אסור לאכול, לשתות וכו', ולכן לא צריך לשים מזוזות בבית הכנסת. במהלך הזמן התפתחו מנהגים כמו סעודת בר מצווה וזריקת סוכריות על חתן בר המצווה, וחלק מהאנשים מנמנים תוך כדי התפילה, ולכן החלו לקבוע מזוזות גם בבתי כנסת, למרות שאם מקפידים על ההלכה המקורית- לא צריך לקבוע מזוזות בכניסה לבית הכנסת. מצד שני יש מזוזות בכניסה לחדר הקטן שמאחור,

שמשמש לסעודות, לברית מילה ולטקסים שונים. גם כאן וגם בבית הכנסת האר"י הספרדי אין מזוזה בכניסה, עד היום.

כיסא אליהו - בבית הכנסת יש תנור עם ארובה, ומעבר לו יש חדר קטן שבכניסה אליו יש כיסא אליהו הנביא עשוי עץ זית, עבודת יד. הכיסא בן כמעט 300 שנה, והמסורת המקומית מספרת שמי שיושב על הכיסא ומתפלל בכוונה גדולה - תוך שנה מובטח לו בן זכר.

תרומות - בתי הכנסת בצפת אינם נחשבים מבחינת מדינת ישראל כאתרי תיירות. הם בתי כנסת פעילים לכל דבר, ששייכים לקהילות המקומיות, שחיות ותוססות, שבהם מתפללים 3 פעמים ביום. ולכן אין להם שעות כניסה מוגדרות, ולעתים יכול להיות מצב שהם סגורים. לרוב הם פתוחים בין 8 בבוקר ל-4 אחה"צ, ויש נציג מהקהילה שפותח ושומר כאן. הם לא מקבלים תיקוב משום מקור שהוא, ולא משלמים כאן דמי כניסה. הכניסה חופשית, אבל מקובל בעולם התיירות והטיולים שכל מדריך מבקש מחברי הקבוצה שלו לשים תרומה ביציאה מהמקום, איש כנדבת לבו.

הליכה לבית כנסת ע"ש ר' יצחק אבוהב

נרות צפת - אם יוצאים מבית הכנסת ופונים ימינה, מגיעים לבית החרושת "נרות צפת" שבו מכינים נרות מדונג דבורים, שיתרונו בכך שהוא חומר שעובר תהליך של המראה: ישירות ממצב צבירה מוצק למצב צבירה גז. לכן הנרות לא מטפטפים, ומצוינים לנרות הבדלה או להצבה על עוגות. דונג ניתן לעיצוב ופיסול בטמפי החדר, ויש במקום גלריה לאומנות, הרבה נרות מפוסלים, עבודות אומנות. הביקור במקום אינו כרוך בתשלום, ומורי דרך שמביאים קבוצה למקום, מקבלים עמלה בגובה 10% מהקנייה של הקבוצה.

מוזיאון בית המאירי - נמצא בהמשך הרחוב. רחוב קרן היסוד 158, ליד קרית ברסלב. משפחת המאירי הגיעה מפרס בעקבות רעיית האדמה ב-1837, אחת המשפחות הגדולות והמכובדות בצפת, עם כמה ענפים. ביניהם יחזקאל המאירי, כתב בידיעות אחרונות, שבין השאר הקים את מוזיאון בית המאירי. דומה קצת לחצר היישוב הישן בירושלים. נותן רושם איך נראו החיים במאה ה-19. יש שם הדרכה מקומית.

גבינה צפתית - הומצאה בצפת ע"י משפחת המאירי. יש כאן מחלבה שבה אפשר לראות איך עושים את הגבינות, עם הדרכה, אפשר לעשות ערב גבינות ויין. מקום נחמד.

גבול השכונה האשכנזית - מכאן נכנסים לשכונה הספרדית, שהיא עתיקה יותר, כבר מהמאה ה-13 והלאה. בתי הכנסת בשכונה הם יותר עתיקים.

בית עבו - ברחוב עבו, צבוע בכחול. שמואל עבו (עבו = ראשי תבות של: עשויים באמת וישר, פסוק מספר תהלים קי"א, ח') יהודי אלגיראי, סוחר עשיר מהמאה ה-19, הוא עבר דרך צרפת והגיע ללבנון, ומשם הגיע לצפת, בשנות ה-40 של המאה ה-19, תקופת הקפיטולציות, שבה כל אימפריה רצתה שליטה ונציגות בארץ. בגלל המעמד והקשרים שלו, הוא התמנה להיות קונסול צרפת בגליל, והיה אחראי לאינטרסים של הנתונים הצרפתים הלא עותמאנים בגליל. רוב הצרפתים באזור היו נוצרים פרנסיסקנים, אך הוא החליט לדאוג גם ליהודים ולעזור להם. הוא החל לקנות קרקעות בגליל, ועליהן הוקמה המושבה יסוד המעלה בסוף המאה ה-19. הוא קנה את מתחם קבר הרשב"י והפך אותו לזוהר יהודי, שיפץ ושיקם את המקום. עד אז השטח היה בבעלות ערבית, כחלק מהכפר מירון. ב-1847 הוא קנה מהשלטונות את הזכות להיות פותח ההילולה של הרשב"י, בתהלוכה שיוצאת מבית עבו בצפת, והולכת למירון. התהלוכה מתחילה כך מאז ועד היום - ויוצאת מבית עבו בערב לג בעומר באחת בצהריים. הטקס נכנס לספר הטקסים של משרד החוץ הצרפתי, כאחד מתפקידי הקונסול בארץ. עד היום, בכל ערב לג בעומר - שגריר צרפת צריך להתייצב כאן, עם חליפה ועניבה, ולהיות נוכח ולברך בפתיחת התהלוכה עם ספר התורה, ועם כל הגלאביות והכליזמרים מסביבו. כיום כבר לא הולכים את כל הדרך ברגל, אלא הולכים עד היציאה מצפת, עולים למכוניות ונוסעים למירון. זה מחזה שמאוד כדאי לראות, אם נמצאים באזור.

רחוב בית יוסף - גלריות וחנויות, אך זה לא רובע האמנים. מוכרים כאן יצירות של האמנים, כדי שיהיו קרובות לאיזור התיירות.

בית כנסת ע"ש ר' יצחק אבוהב

(ברחוב בית יוסף) אחד מגדולי חכמי ספרד, נפטר ב-1488 בטולדו, והוא עצמו לא היה בארץ בכלל. הוא היה תלמיד חכם וכתב הרבה ספרים. אחד מהם: מנורת המאור. היה גם סופר סת"ם, וכתב ספרי תורה. ספר אחד כתב גם לשימושו הפרטי. כל פעם לפני שכתב את שם הקב"ה, הוא ירד וטבל במקווה 26 פעמים, כדי לכתוב בטוהרה מוחלטת. הספר הזה נלקח ע"י תלמידיו כשגורשו מספרד, והגיע לצפת לכאן, לארון הקודש הימני. בגלל קדושתו של הספר - מוציאים אותו רק 3 פעמים בשנה: ביום הכיפורים, בחג השבועות ובראש השנה. (ראשי תבות: כשר). מי שמוציא את הספר במועד אחר - מובטח לו שלא ישלים את השנה... זה אחד מספרי התורה העתיקים ביותר בעולם, שהוא שלם וכשר, ושעדיין נמצא בשימוש.

יש כאן 3 ארונות קודש. הימני, כאמור, מיוחד לספר העתיק של יצחק אבוהב. האמצעי הוא הארון הפעיל בתפילות, והשמאלי מיועד לגניזה, שם שומרים את הספרים הפסולים שיוצאים משימוש. ציורי הקיר - כתל מערבי, קבר רחל, כפי שהיו במאה ה-19. שני המקומות לא נראים כך כיום... ביהכ"נ נהרס גם הוא ברעיית האדמה ב-1831, ונבנה שוב ע"י יצחק גואטה ב-1851. הוא משמש כבית הכנסת המרכזי של הקהילה הספרדית, עד היום.

העיטורים בכיפה שבתקרה - ציורים בשלושה מעגלים: המעגל התחתון - קשור לבית המקדש-כלי נגינה-נבל, תוף, כינורות, צילצלים. בבית המקדש רוב העבודה היתה אולם קונצרט. כל יום עמדו 1000 לויים וניגנו ושרו כליווי לכל טקס והקרבת קרבנות. בציור של המאה ה-19 הוסיפו גם את כיפת הסלע, וכתבו לידו: מקום בית המקדש. המעגל השני שמעליו - מעגל סמלי השבטים. סמל שבט גד הוא אהלים, מחנות ודגלים, וכאן ציירו את דגל ישראל והתנועה הציונית. המעגל השלישי והעליון - הכתרים. במשנה אומרים שיש 3 כתרים שבהם אדם בא לביטוי: כתר תורה, כתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהם. כלומר- האינטלקט וכישורי הלמידה שלו, הייחוס המשפחתי, והתפקיד הציבורי שלו, אך מעשיו והשם הטוב שהוא עושה לעצמו יותר חשובים מהכל. כלומר- סה"כ 4 כתרים. כאן מצוירים 5 כתרים, הוסיפו גם כתר "קרובה הישועה", כלומר - הציפיה למשיח, שמאפינת כל כך את צפת ומקובליה, נכנסה גם לתוך עולם האומנות.

ציורים על הקיר שמשמאל לארונות הקודש – 3 ציורים גדולים, עבודות אומנות של ציונה תאג'יר. היא בת של קהילת צפת, והוריה התפללו בבית הכנסת הזה. לאחר שנפטרו היא רצתה לתרום משהו לבית הכנסת, ואחרי הרבה מחשבה בחרה לצייר 3 ציורים. המשותף בכולם הוא זוג יונים. היונה מבטאת את השכינה: יונתי בחגווי הסלע. ישו טובל בירדן וכשיוצא מעל ראשו מרחפת יונה, כאילו שהשכינה יורדת עליו. יש פסוק בתהילים: כציפורים עפות כן יגן השם צבאות. זה הקשר בין האלוהות לבין האנושות. ההבדל בין הציורים: מימין לשמאל היונים הולכות ומתקרבות זו לזו. זה מסמל שהאלוהות הולכת ומתקרבת אל האנושות. חולצות גברים נסגרות מצד שמאל על ימין. אצל נשים – מימין על שמאל. לפי ההלכה צריך לנעול ולשרוך קודם צד ימין ואח"כ צד שמאל. צד ימין מבטא גבורה, חסד וכו', לפי הקבלה.

הליכה לבית יוסף קארו

בית הכנסת של ר' משה אלשייך – (הדלת סגורה) עבר שפוץ יסודי ב-1835. ולכן הוא היחיד בכל העיר שלא בנית ברעידה של 1837. בפנים רואים בית כנסת מקורי מהמאה ה-16, וכדאי להיכנס, אם הדלת פתוחה... בני הקהילה לא מעוניינים לפתוח אותו לציבור, מלבד זמני התפילות. יש בו כתר של ספר תורה, עם כתובת שנתרם בשנת ה'צדק – 1434. ציפת כסף מרשימה, שהגיעה מקהילה בספרד שגורשה ולקחה איתה את הספר. הכתר הוא פריט יודאיקה יחידאי בעולם, ולכן, למרות שנגב כמה פעמים – אף סוחר עתיקות יודע שאסור לסחור בו, ובסוף הוא חזר למקומו. על קיר הכניסה יש חמסה עם 6 אצבעות. המספר 7 מבטא את השלימות של הטבע והבריאה. המספר 8, אחד מעל הטבע – על טבעי, אלוהי, ניסים, וגם הסימן אינסוף הוא 8 שוכב(∞). בעולם הקבלה מתיחסים לדברים בטבע ושמעל הטבע. באותה צורה – חמסה, כף יד, מסמלת את הכוח החומרי בעולם. חמסה של 6 אצבעות זה אחד מעל הטבע.

בית ר' יוסף קארו

ברחוב בית יוסף, היו לו 3 קומות. ראשונה – בית מגורים, שנייה בית תמחוי ובית הדין, שלישית – בית כנסת ובית מדרש. כאן הוא כתב את השולחן ערוך. הוא כתב בספר "מגיד מישרים", שמלאך ("המגיד") היה בא ללמוד איתו כל שבוע במערה שבמרתף ביתו. בחצר רואים פתח של מרתף שהוא מן מערה. מכיוון שזה מדרון, החלק האחורי של המרתף חצוב בתוך החר, וזו המערה, מערת המגיד.

בבית המדרש/ בית הכנסת של יוסף קארו: ר' יוסף קארו נולד ב-1488 נפט 1575, בן 87. עליו נאמר: "ראשו כתר פז" (פז=87). קורות חייו דומים לביוגרפיה של עם ישראל באותם ימים: כשהיה בן 4 גורש עם משפחתו מספרד (גרוש ספרד-1492), הם עברו לפורטוגל, אחרי עוד 4 שנים גורשו גם מפורטוגל. הם עברו לטורקיה – לקושטא, משם לניקופולי, לאדריאנופול, ומשם לסלוניקי ביוון. בסלוניקי למד בישיבה של ר' יוסף טייטצק, והתחתן עם בת הרב.

ב-1535 הגיע לצפת, הפך להיות אחד הרבנים החשובים כאן, ולבסוף הפך לרב הראשי של העיר, עד מותו ב-1575. הוא חי בצפת במקביל לארי הקדוש. יש הרבה סיפורים על המפגשים ביניהם, למרות שהארי היה כאן רק שנתיים וחצי (1569-1572).

הספר "בית יוסף" – יוסף קארו עסק במשך 32 שנים בכתיבת ספר ההלכה המקיף והכולל על כל עולם המצוות היהודי. הוא עשה מחקר שלם, ועל כל מצווה הוא פרט מה כתוב עליה בתורה, בנביאים, במשנה, בתלמוד ירושלמי, בתלמוד בבלי, ומה אמרו עליה הרבנים בכל הדורות. בסיכום כל הציטוטים על כל מצווה – רשם את פסיקת ההלכה מה בדיוק צריך לעשות. בסה"כ זה יצא סדרה שלמה של ספרים, שנעשתה בלי מחשב או ספריה אקדמית, ובכל זאת הכל אצלו מדויק ומקיף להפליא. כשהספר יצא לשוק, אנשים פשוטים התלוננו שזה יותר מדי מפורט. הם רצו רק את השורה התחתונה – מה ואיך לעשות.

שולחן ערוך – יוסף קארו הוציא ספר נוסף, רק עם הפסיקות הסופיות בכל מצווה והוא ה"שולחן ערוך". מטרתו להניח שולחן ערוך לפני היהודי, שיכול לבוא ו"לאכול ממנו". ספרו של יוסף קארו, שנכתב במאה ה-16, הפך לספר היחיד שמנחה את כל העם היהודי. צפת נמצאת בשפיץ של ההיררכיה, ובתוך השפיץ הזה חבורת המקובלים נמצאת בשפיץ העליון, ורבי יוסף קארו, הרב הראשי של צפת באותם ימים, הוא השפיץ של השפיץ. כל רב, עד היום, מבסס כל פסיקה שלו על השולחן ערוך. שולחן ערוך הוא ספר הלכות, לא כמו המשנה והתלמוד, ולכן כל הלכה נקבעת לפיו.

ר' משה איסרליץ' (רמ"א) – חכם אחר שבאותו זמן ישב בקרקוב שבפולין ועשה בדיוק את אותה עבודה. הם לא ידעו זה על זה. כשהרמ"א ראה את ספרו של יוסף קארו, אמר: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. הוא לא הסכים לפרסם את ספרו שלו, ודרש לגנוז אותו. הדבר היחיד שהסכים: בגלל שהרמ"א כתב לפי מנהגי אשכנז, וקארו לפי מנהגי ספרד, במקומות שבהם היה הבדל משמעותי בין המנהגים – היה מוכן שיוסיפו בתוך השולחן ערוך, ליד המצווה, הערה על המנהג האשכנזי הזה, באותיות קטנות ובפונט אחר, כדי שיבדילו בין השניים. הספר עם התוספות האלה נקרא "המפה". כדבריו: אני לא באתי אלא להוסיף מפה על השולחן.

מר"ן = מאתיים רבנים נסמך. החכמים של צפת (ובראשם ר' יעקב ביירב) שנחשבו ההנהגה העליונה של העם היהודי, הציעו להקים מחדש את הסנהדרין, כי בעצם בפועל הם משמשים כסנהדרין, וכולם פונים אליהם כדי לקבל החלטות בנושאי הלכה. אבל חבר בסנהדרין יכול להתמנות רק ע"י חברי סנהדרין אחרים: סמוך מפי סמוך. ומכיוון שהסנהדרין חדלה להתקיים במאה ה-5, במאה ה-16 אין רצף ואין מי שיסמך. אבל ההלכה היהודית קבעה שאם יהיה אדם אחד שכולם יסכימו שהוא הכי חכם והכי גדול מכולם – ההסכמה הזו הופכת אותו להיות סמוך, והוא יכול להתחיל לסמוך אחרים. יוסף קארו היה הראשון והיחיד בעם היהודי שקיבל תואר מיוחד: "מרן" כלומר – כל מאתיים החכמים בצפת בחרו בו פה אחד, ואז הוא התחיל להסמך רבנים אחרים. הוא הספיק להסמך 7 רבנים אחרים: משה אלשייך ועוד. חכמי צפת פנו לחכמי ירושלים והציעו להם להצטרף אליהם ולסמוך גם אותם כדי להקים את הסנהדרין מחדש. חכמי ירושלים לא הסכימו לכך מסיבות הלכתיות ופוליטיות שונות. הם לא רצו שמעמדה של צפת יעלה על זה של ירושלים. חכמי צפת ויתרו על כל הענין ועצרו את התהליך.

אם היתה מוקמת הסנהדרין כאן בצפת – ההסטוריה היהודית מאז היתה נראית אחרת. כל מה שקרה לעם היהודי ב-400 השנים האחרונות – קרה בגלל שאין הנהגה יחידה ואחידה לכל העם. בפועל נוצרו התפצלויות של חסידים, מתנגדים, משיחיות ועוד.

גם בית הכנסת הזה נהרס ברעידת האדמה ב-1837, וגם אותו שיפץ ר' יצחק גואטה. שלט בכניסה שמציין זאת. הכונניות מלאות בספרים מתפוררים, שהיו בישיבה של יוסף קארו ואולי חלק עוד לפניו, אך הקהילה לא מוכנה שיגעו בהם ואפילו לא שיעשו רשימה שלהם. נחשבים ספרים קדושים, וחלקם מאוד עתיקים, ואולי ראוי שיהיו בספריה הלאומית. אך כאמור – גם בית הכנסת הזה אינו מוזיאון רשמי, אלא שייך לבני הקהילה המקומית, ולכן מומלץ להשאיר תרומה.

בארון הקודש נמצא ספר תורה עתיק מאוד בן 400 שנה, בסגנון ספרדי – הקלף בתוך קופסת עץ או מתכת. ניתן להסתכל מקרוב ולראות. ספרים נוספים בארון בני 250 שנה, ילדים על ידו... אם פותחים את ארון הקודש – צריך לומר תפילה כלשהי או פרק תהלים כלשהו.

הליכה לגבעת המצודה

רח' תרפ"ט הוא הרחוב שממנו יצאו הפורעים הערביים ונכנסו אל השכונה היהודית עם סכינים, וטבחו ב-18 איש באוגוסט 1929. בקצה רח' תרפ"ט: מבט אל המינרט של ג'מעא אל כאביר, המסגד הגדול שניצב בשכונת חארת אל רומאנה. אנחנו נמצאים בקצה השכונה היהודית, והמסגד הוא בשכונה הערבית.

"מעלות עולי הגרדום" – ממגרש החניה הסמוך עולה גרם מדרגות גדול שנקרא לכבודם ולזכרם של אותם עולי גרדום בכלא עכו שנקברו בצפת. גרם המדרגות נבנה ע"י הבריטים כדי לשמש גבול בין השכונה הערבית והשכונה היהודית, ובראשו יש פילבוקס-עמדת בטון, שעד היום יש בראשו פרוז'קטור. בתקופת המנדט הבריטי עמד שם שוטר בריטי עם מקלע ברן שהאיר את המדרגות בכל לילה, וכל פעם שהיה נדמה לו שמישהו חוצה את המדרגות מצד לצד, כלומר- עובר מרובע אחד לשני, הוא ריסס את המדרגות באש. כך שמרו הבריטים על הגבול בין השכונה היהודית והשכונה הערבית. המדרגות יורדות עד למטה, לבית הקברות.

מרכז מסחרי אשתם – השטח שאנו עומדים בו היה השוק העירוני, בגבול שבין הרובע היהודי והרובע המוסלמי. לאחר הטבח בשנת 1929, הבריטים החליטו שיש להגן על התושבים היהודיים וכינסו אותם, 3000 איש, בחצר הסראייה, בית הממשל העות'מאני שבמעלה הגבעה. הערבים ניצלו את היעדרותם של היהודים ובזמן הזה התרחשו בתוך הרובע מעשי ביזה, שריפה והרס, כולל שריפת הבסטות בחלק היהודי של השוק. אלא שבלהט העניין של שריפת החלק היהודי של השוק, הפורעים הערבים שכחו פרט קטן אחד: מתחת לבסטות היהודיות היה מאגר הדלק של חברת 'של', ששימש להם כתוספת הכנסה. השריפה הגיעה למאגר

הדלק וגרמה לפיצוץ אדיר. השטח התפנה לחלוטין, ובשנת 1936 הוקם בו המרכז המסחרי החדש שנקרא בית אשת"ם (מפעל אש תעשיות מתכת – שייצר גם פתילות), שנבנה ממוגן, עם חלונות גבוהים וסורגים, ועוד אפשר לראות עליו את סימני הקרבות והירי של מלחמת העצמאות. הכניסה למרכז היא מחלקו העליון. חלקו התחתון פונה אל הרובע הערבי והוא כל-כולו קיר בטון ממוגן שבנוי כמו חומה.

1948- מכיוון שזהו קו הגבול בין הרובע היהודי והרובע המוסלמי, כאן התנהלו קרבות במהלך מלחמת העצמאות ואפשר עוד לראות עמדת שמירה עם חרכי ירי על אחד הגגות הסמוכים.

אחרי 1948 – השכונה הייתה ריקה ובמקומה הוקם רובע האמנים, רובע חילוני לגמרי. המסגד משמש עד היום כמוזיאון – בנין התערוכה הכללית של חברי אגודת האמנים. פתוח גם בשבת.

אחרי 1948 נבנו גם שכונות חדשות, עם בתים גבוהים. עברנו ליד בית החרושת לקפה, שפעם היה מחוץ לעיר והיום הוא כבר מוקף בתים, ומריחים את הריח למרחקים. התושבים בסביבה לא צריכים לקנות קפה, הם יכולים לאסוף את הגרגרים מהחלונות... אבק הקפה מפזר בכל האזור.

נסיעה בדרך למצודה-נכנסו לשכונה הממלוכית: (מרחוב הנשיא ימינה)

מלון רימונים – ברח' מושבת האמנים, היה בעבר חאן ממלוכי. בחדר האוכל של המלון רואים את טבעות הקשירה של הסוסים על הקירות. זאת היתה האורווה של החאן. (לא נכנסנו).

מאוזוליאום ממלוכי – מבנה קבורה גדול של מושל העיר בתקופה הממלוכית, במאה ה-14. מעל הכניסה בקיר הדרומי יש כתובת. רואים את סגנון הבנייה הממלוכי: אבלק. שורות של אבנים שחורות ולבנות לסירוגין. המקום שימש גם מסגד, מקום תפילה. בחלונות רואים סורגי ברזל בצורת שתי וערב. עוד לא היו ריתוכים, ולכן השחילו את מוטות האורך לתוך מוטות הרוחב. הקורות שמעל החלונות נסדקות, בגלל לחץ של משקל הקיר שמעליהן. לכן בהרבה מבנים בנו קשת מקלה מעל החלון, שמחלקת את משקל הקיר לצדדים.

המסגד האדום (החאן האדום) – כניסה מרחוב הנשיא. חצר גדולה עם קשתות, שימשה כניסה לתוך מסגד שנבנה ע"י בייברס ב-1276. השער בנוי בצורת מוקרנס/ דגם נטיפים – חצי כיפה מעל השער, שבנויה מחצאי כיפות קטנות, דקורטיביות. כיום המקום משמש מרכז תרבות ואירועים שונים.

הסראייה – בכיכר העצמאות(מרחוב הפלמ"ח). בנין השלטון העות'מאני שנבנה בתחילת מאה 19, ובפינתו השמאלית יש מגדל שעון. בשנת 1876 עלה לשלטון הסולטן עבדול חמיד השני, ובשנת 1900, לקראת חגיגות 25 שנים לשלטונו, החליט לבנות מיזם אדיר ממדים של למעלה מ-200 מגדלי שעון במרחבי האימפריה העות'מאנית. השעון מדגיש את חשיבותו של הסולטן ושל השלטון. בארץ ישראל נבנו 6 מגדלי שעון:

בחיפה(בעיר העתיקה ליד ככר פריז), ביפו, בעכו (מעל חאן אל עומדאן), בירושלים (מעל שער יפו היה עד 1928 מגדל שעון), בשכם ובצפת. שלושה מגדלים היו בערי החוף ושלושה באזור ההר, כאשר המגדל הראשון שהוקם היה המגדל בצפת. ב-4 בספטמבר שנת 1900 פורסם בגיזואיש כרוניקל מכתבם של יהודי צפת שנשלח לבני הקהילה היהודית בלונדון, שלשונו (בערך): אל תשוויצו. גם לנו יש ביג-בן.

כאמור, לכאן אספו הבריטים את כל 3000 יהודי צפת אחרי הטבח ב-1929 (תרפ"ט), וכולם הצטופפו בתוך הסראייה.

אפשר להגיע ברגל מהעיר העתיקה למצודה - עלייה במדרגות. עם רכב צריך להקיף את כל הגבעה, ברחובות חד סטריים, שמדי כמה שנים משנים את כיוונם, בהתאם להחלפת ראשי העיר...

כיום המקום נקרא בשם "גן המצודה". החלק הגבוה של הגבעה, שב-1948 כונה "הפיטמה", נמסר ביד הבריטים לערבים בבוקרו של ה-16 באפריל 1948, ונעשו שני ניסיונות לכבוש אותו: הניסיון הראשון שנכשל, בלילה שבין ה-5 וה-6 במאי 1948, והניסיון השני בלילה שבין ה-9 וה-10 במאי, ואז הצליחו לכבוש בעזרת הדוידקות. אפשר לראות כאן שלטי הנצחה וזיכרון ללוחמי הפלמ"ח שנפלו כאן בניסיונות לכיבוש המצודה. **היסטוריה של צפת**: צפת נזכרת לראשונה בכתביו של יוסף בן מתתיהו כאחד המקומות שאותם הוא ביצר במסגרת המרד נגד הרומאים. המקום הוא מקום גבוה שצופה על כל עבריו ולכן הוא גם נקרא בשם "צפת". יחד עם זאת חשוב לזכור שהשם "צפת" קיבל משמעויות שונות לאורך ההיסטוריה ודרשו על השם ראשי תיבות שונים. בתקופה מסוימת השם "צפת" נדרש כראשי תיבות של "ציצית, פאה, תפילין", או "ציור, פיוט, תפילה", וכיום על דרך ההומור גם "צריך פה תיירים".

הפעם השנייה בה שומעים על צפת היא ברשימת משמרות הכהנים, כאשר משמרת בשם 'יקים' התיישה במקום. על שם המשפחה גם עין יקים שבנחל עמוד, המעיין שממנו שאבו מים כדי לספק את צרכי העיר בתקופת המנדט הבריטי.

במאה ה-3 לספירה שומעים על צפת, כאחד מהמקומות שבהם משיאים משואות בראשי ההרים כדי להודיע על ראש חודש. עד שנת 358 לס' לא היה לוח שנה, ומדי חודש בחודשו הגיעו 2 עדים שהעידו שראו את מולד הלבנה, הסנהדרין קיבלה את העדות והכריזה שזהו ראש חודש. כדי להעביר את הידיעה למקומות בארץ השתמשו במשואות, ובמשנה, במסכת ראש השנה, פרק ב' משנה ב' כתוב: "ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא ומסרטבא לגרופינה [כוכב הירדן או תל פארס] ומגרופינה לחורן ומחורן לבית בילתין ומבית בילתין והיה זז על המעלה ומוריד מוליך ומביא עד שהיתה רואה כל הגולה כולה לפניו כי מדורת אש" - תיאור של קו משואות שהלך לכיוון צפון-מזרח, מירושלים ללב. התלמוד הירושלמי מספר שהיה קו משואות נוסף שהלך לכיוון הגליל: מהר המשחה לסרטבא, מסרטבא לגרופינה, מגרופינה להר תבור, מהר תבור לצפת ומצפת לגוש חלב. כלומר צפת נזכרת בהקשר של קו המשואות שהלך אל הגליל. על פי התלמוד הירושלמי, שנחתם בשנת 400 לס', רבי (רבי יהודה הנשיא) ביטל את המשואות, כלומר - עד שנת 200 לס' לפחות המשואות האלה המשיכו להתקיים. ממשיך התלמוד הירושלמי ואומר: "ואף על פי שבטלו מים טבריה, לא בטלו מים צפת", כלומר: בצפת המשיכו להדליק משואות, כי אנשי צפת המשיכו להדליק משואות כדי להודיע לכל העולם שהם יודעים שהיום זה ראש חודש. כך על פי התלמוד הירושלמי.

עד שנת 1100 מה שהיה בראש הגבעה זה כפר יהודי, לא חשוב במיוחד, אחד מני עשרות ישובים יהודיים שהיו ברחבי הגליל (ההבדל בין כפר ועיר, או כפר ועיירה נעוץ בארגון החברתי והקהילתי של הקהילה במקום).

ימי הצלבנים: בשנת 1101 הגיע לכאן לראשונה הצלבן הראשון. התקופה הצלבנית בארץ ישראל החלה שנתיים לפני כן, בשנת 1099, אבל הצלבנים הגיעו מצפון ודהרו לאורך מישור החוף וביפו "חתכו" מזרחה לכיוון ירושלים. רק לאחר שכבשו את ירושלים הם החלו להתפזר בכל רחבי הארץ, ולצפת הגיע בשנת 1101 אביר שהתלהב מהנוף, והחליט להקים בה את המרכז הפיאודלי שלו, אשר ישלוט על השטחים החקלאיים של המרחב שמסביב. בשנת 1168 האבירים הטמפלרים רכשו את המקום והקימו כאן מצודה קטנה ששלטה בעיקר על הדרכים.

צלאח א-דין הגיע לכאן לאחר 11 שנים, בשנת 1179. בשנותיו הראשונות לא כבש את ארץ ישראל אלא פשט אליה, תקף וחזר חזרה, וכך חוזר חלילה. במסגרת הפשיטות שלו הוא הגיע לצפת ב-1179 וצר עליה שבוע, החפרים שלו חפרו מתחת לחומה ותחבו לשם עצים, הדליקו אותם ומוטטו את החומה, צלאח א-דין כבש את המצודה ופירק אותה. הטמפלרים בנו את המקום מחדש ב-1184. ב-4 ביולי 1187 התרחש קרב קרני חטין, שבו הכריע צלאח א-דין את הצלבנים, ושני מקומות בלבד נשארו בחזקת הצלבנים: בלוואר (כוכב הירדן) וצפת. ב-1188 צלאח א-דין הגיע עם צבאו שוב לצפת, והפעם מעמדה של כוח, של מנצח וכובש. הוא שכנע את האבירים הצלבנים להיכנע ולצאת מהמצודה, תוך שהוא מבטיח להם מעבר חופשי אל החוף, כי הם האחרונים שנשארו. הצלבנים יצאו והלכו אל המקום היחידי שנותר בידיהם בצפון הארץ - צור, ומשם לאירופה. צלאח א-דין קיבל את המקום שלם, לא הרוס, כי הצלבנים נכנעו בלי קרב, ולכן היה יכול להשתמש במקום.

בעיני היהודים - צלאח א-דין וכיבושו נחשבים לפתיחה של עידן משיחי, בבחינת "האויב של האויב שלי הוא הידיד שלי". האויב הגדול ביותר של היהדות באותם ימים היה הצלבנים והנצרות, ואם צלאח א-דין מנצח את הצלבנים - הוא בבחינת ידיד. זה פתח תקופה של עלייה מאסיבית לארץ ישראל. זה היה גם לקראת שנת 1240 - היא שנת המילניום היהודי (שנת 5000 לבריאה), עם ציפיות ותקוות להתחלה של עולם חדש ומשיחי. כך התחילה תקופה של גלי עלייה לארץ ישראל משנת 1210 - עלייה של 300 משפחות של "בעלי התוספות", רבנים מאנגליה ומצרפת. בשנת 1215 הגיע לארץ רבי יהודה אלחריזי, בשנת 1239 הגיע רבי יחיאל מפריז, 1240 - המהרי"ן מרוטנברג, 1267 - הרמב"ן, שחידש את היישוב היהודי בירושלים, ועוד רבים אחרים. צלאח א-דין פתח תקופה, שבה בפרק זמן של פחות ממאה שנים היו גלי עלייה מאד משמעותיים, של דמויות משמעותיות בעם היהודי שעלו לארץ ישראל, והיישוב היהודי בארץ הלך וגדל.

הצלבנים הגיעו שוב לארץ בשנת 1226, אבל הפעם המוסלמים היו עסוקים במריבות בינם לבין עצמם והשלטון המוסלמי הלך ונחלש. ולכן המוסלמים החזירו לצלבנים שטחים בסדרה של הסכמים ולא מתוך קרב. כך בשנת 1226 צפת נמסרה למסדר הטבטוני שישב בעיקר במערב הגליל (המונופורט ויחיעם), מסדר של אבירים גרמנים שפרש מהמסדר הטמפלרי. מכיוון שבאותה שנה הטבטונים עזבו את ארץ ישראל בצורה מסודרת (כולל הארכיון שלו, שכיום מאפשר מחקר מעמיק על התקופה), הם לא הספיקו לבנות כלום בצפת, למרות שבאופן רשמי השטח שלהם בטאבו.

הטמפלרים קנו את המקום בשנת 1240 מהטבטונים, ואז היה השינוי הדרמטי: ראש מסדר הטמפלרים בעולם, הבישוף של מרסיי, בנואה ד'אליניאן, החליט לבנות על הגבעה מצודת ענק - המצודה הגדולה ביותר במזרח התיכון, שלה 3 חומות קונצנטריות, 28 מ' גובה כל חומה, 15 מ' עומק כל חפיר, 580 מ' ההיקף של החומה הפנימית - מצודת ענק בכל קנה מידה, שאין לה שום פרופורציה ביחס למצודות אחרות שנבנו ברחבי

העולם באותם ימים. 1500 אבירים ישבו במצודה, ויש לזכור שלכל אביר היו בתקופה זו 8-10 נושאי כלים, וכך מדובר על מצודה שאוכלוסייתה הוא סדר גודל של 15,000 איש שאיישו אותה.

נשאלת השאלה: מה יש בצפת שבגללו כדאי לבנות בה מצודה כל כך ענקית ומאסיבית? – התשובה בסוף. המצודה היתה כל כך חזקה וגדולה עד שכאשר המונגולים הגיעו לארץ ישראל בשנת 1260, הם לא העזו להתקרב לצפת, למרות שעשו פשיטות בצפון. בשנת 1264, כעבור 20 שנה, הבישוף חזר לביקור נוסף בארץ ישראל, ומזכירו תיאור בויכרונותיו את מה שראה: "מבצר אדיר שנבנה בשקדנות כה רבה ובאופן כה מופלא ובפאר כה גדול עד שמבנהו המופלא והמעולה נראה כאילו נעשה בידי האלוהים הכל-יכול ולא בידי אדם".

בייברס הסולטן הממלוכי כבש את ארץ ישראל ב-1266, הגיע גם לצפת ופגש את המצודה. בייברס הבין שאין לו סיכוי לכבוש את המצודה. הוא פנה אל האבירים שבמצודה, וכצלאח א-דין בשעתו, גם הוא הציע להם להיכנע ולצאת מהמצודה בלי קרב, והבטיח להם מעבר חופשי אל החוף, לאן שייבחרו. האבירים הטמפלרים החליטו לקבל את הצעתו ושלחו נציג מטעמם אל מחנהו של בייברס כדי לחתום על כתב הכניעה. האביר נכנס אל האוהל המלכותי ושם ראה כס מלכות ועליו יושב איש הדור לבוש בגדי פאר. האביר בירך אותו, האישי בירך את האביר חזרה, והאביר חתם על הסכם הכניעה. לאחר מכן שב הצלבן אל המצודה וסיפר לחבריו שחתם על הסכם הכניעה. אלא שהאביר לא ידע שהאישי שישב מולו ושהחתים אותו על כתב הכניעה לא היה בייברס. הצלבנים יצאו מהמצודה בלי קרב, ואז הסתערו עליהם לוחמיו של בייברס ושחטו אותם עד האחרון שבהם. האישי שחתם על המסמך לא היה בייברס אלא עבד שלו שהתחפש לבייברס, ולכן בייברס הרגיש פטור מלקיים את ההסכם.

עיר הבירה - בייברס קיבל לידי את מצודת הענק כפרי בשל, והפך את המקום לעיר הבירה של צפון ארץ ישראל- של ממלכת צאפד (צפת), שגבולותיה הם הליטני בצפון וגנין בדרום, הרוקאד במזרח והים התיכון במערב.

המגדל העגול - בשנת 1313 כתב היסטוריון מוסלמי בשם דימשקי ספר בשם "מבחר פלאי הזמן על היבשה והים", ובו כתב שבייברס בנה באמצע המצודה הצלבנית, בתוך החומה הראשונה, מגדל עגול ענק שגובהו 60 מ' וקוטרו 35 מ', מגדל שדומה למגדלור של אלכסנדריה.

ציטוט מהספר של דימשקי: "החלק השישי הינו הממלכה של צפת ובנותיה. צפת היא מצודה על הר כנען באדמת הג'רמק. היתה כפר ונבנתה במקומה מצודה, וזוהי מצודה נשגבה, והיתה בה קבוצה של פרנקים טמפלרים, וצר עליהם בייברס וכבשה והרג כל מי שהיה בה בראש תל בקרבתה. אחר כך בנה באמצעיתה מגדל עגול שגובהו מאה עשרים אמה וקוטרו שבעים אמה. אל המגדל הזה מובילות שתי דרכים: בדרך אחת עולים אל חלקו העליון חמישה פרשים בשורה בלא מדרגות בעליית חילוץ. ושם שלוש קומות של בנייה ושירותים ואולמות ומחסנים. תחתיו מצויה באר מי גשם [מאגר, בור מים] המספיקה לאנשי המצודה משנה לשנה. ודומה המגדל למגדלור של אלכסנדריה". המגדלור של אלכסנדריה היה אחד משבעת פלאי עולם של העולם הקדום.

דימשקי מוסיף ומתאר: "במצודה הזאת יש באר הקרויה סאטורה, עומקה מאה ועשר אמות על שש אמות באמת נגרים ודלייה מעץ. קיבול כל דלי כד חרס של מים ויש שני דליים בחבל אחד כזרוע גסה של איש. כל אימת שיגיע דלי אל המים, יגיע האחר אל ראש הבאר, וכל אימת שמגיע דלי לראש הבאר, יגיע האחר אל המים [הכוונה לבאר אנטיליה]. בראש הבאר שתי זרועות ברזל ולחן כפות ואצבעות. האצבעות נקשרות בשולי הדלי המלא והכפות מושכות אותו והמים נשפכים אל שוקת וזורמים מהם אל מקורם. הכוח המושך את הדליים הוא מתקן הנדסי עם קשתות מעגלים ותנועות והטכניקה הזאת נשארה כביום שבו הוקמה. סביב למתקן פרדים מסומנים המסובבים אותו. כאשר שומע הפרד המסתובב את פכפוף המים וגרירת השלשלת, הוא שב על עקביו ומסתובב לכיוון המנוגד להליכתו עד אשר ישמע את פכפוף המים וגרירת השלשלת בשנית, ואז ייסוב שוב בכיוון הפוך. אם יעמוד עומד ויאמר מילה אחת בראש הבאר, ישמע את קולו שוב עם אותה מילה כשהיא יורדת במשך כדקת תמימה עד אשר תגיע אל המים ותשוב אליו וישמענה כפי שאמרה. ואם יצעק ויריס קולו, ישמע קריאות ובלבול יחד עם צעקות אלה כרעמים בשל רוחק מהם ועומקם. וזה אחד מפלאי עולם".

עד שנת 2000 חשבו שמה שסיפר דימשקי הוא בדיה, אולי תוצאה של דמיון מזרחי מפותח. אלא שאז החלו חפירות ארכיאולוגיות בגבעה, באקראי, כתוצאה של עבודות יזומות, ושינו את דעות החוקרים ביחס למקום. מצאו את הבסיס העגול של המגדל, שקוטרו באמת 35 מטר, בדיוק לפי תיאורו של דימשקי. המשמעות היא שבמקום הזה באמת ניצב מגדל בגובה 60 מטר(כמו 20 קומות כיום). רואים שנבנה בצורת חרוט, רחב למטה ויותר צר למעלה. הוא נמצא ממש בתוך החומה הראשונה. המגדל בלט מכל מקום ברחבי הגליל, בדומה למגדל של אוניברסיטת חיפה כיום.

ונשאלת השאלה: בשביל מה נבנה המגדל? הרי אין כאן משאבים מיוחדים ולא עוברת כאן דרך ראשית חשובה. הסיבה - מטרתו היתה שמכל מקום כולם יראו: "שופוני", אני כאן, במקום הכי גבוה באזור.

בור המים (ירדנו מסביב ונכנסנו פנימה, למרות שזה לא פתוח לקהל)- במרכז המגדל העגול נמצא בור, שהיה ידוע כבר לבריטים, אשר השתמשו בו כמגדל המים של העיר צפת. אפשר לראות כאן צינורות ששייכים למערכת שאיבה שהובילה מים מנחל עמוד אל מעלה הגבעה. כאן המקום הגבוה ביותר, 890 מ' גובה מעל פני הים, ומכאן הזרימו מים לכל העיר. הבריטים לא זיהו שמדובר בבור של בייברס שתואר ע"י דימשקי. אולם כשהארכיאולוגים הגיעו לכאן וחשפו את המגדל העגול בשנת 2000, התברר שהבור נמצא בעצם במרכז המגדל. בתוך הבור רואים אבנים עם סיתות עגול מדויק, קירות מטויחים. זה לא בור חצוב בסלע, אלא ממש מגדל מים בנוי, שאסף מי גשמים. הבריטים פתחו למטה פתח עם דלת אטומה, שאיפשרה כניסה לטיפול בבור.

שער והחומה הצלבנית השנייה – רואים את השער הצלבני. ליד השער יש קיר ניגש – קיר מאוחר יותר שנבנה במאונך לחומה, ויצר בית שער, שנבנה בידי הממלוכים. הממלוכים בנו והדביקו מן פרוזדור צמוד לאורך החומה, שמוביל אל בית השער. התגלה כאן ממצא מדהים – אבן בחומה עם "החותמת של בייברס", הסמל המלכותי, בצורת ברדלס(ניש כיום ויכוח בין החוקרים, ויש חושבים שזו היתה חיה אחרת: אולי אריה או נמר). הסמל דומה לסמל שנמצא גם בקלעת נמרוד, בגשר ג'ינגס בלוד. גם זה מוכיח שזה בית שער שנבנה בתקופתו של בייברס הממלוכי.

הרס המצודה - בתקופה העות'מאנית המצודה הלכה ואיבדה מחשיבותה, משום שמבחינתם של העות'מאנים לא היה צורך במצודה- לאימפריה העות'מאנית האדירה (לפחות בראשיתה, במאות ה-16 וה-17) לא היתה סכנה לא מבית ולא מחוץ. היה עניין לפתח את צפת כעיר מסחר וכעיר מחוז חקלאית, אבל מבחינת המצודה,

היא הלכה וירדה מחשיבותה בתקופה העות'מאנית, ועיקר ההרס בעצם התרחש באותה תקופה, כאשר רעידות האדמה החריבו באופן סופי את המצודה והיא הפכה מן מחצבה - מקור לאבני בנייה לאתרים אחרים. **פתרון התעלומה** - מאיפה החשיבות של צפת לצלבנים :

במאה ה-13 הצלבנים הקימו את ממלכת ירושלים השנייה, אך היא היתה רק בגליל, ללא ירושלים. צלבנים שהגיעו מאירופה נמל עכו רצו מיד לראות את ירושלים והאתרים סביבה, אך לא יכלו להגיע לשם, ולכן "הביאו את האתרים לגליל. אז החלו להתפתח כל מיני מסורות: עכו מזוהה כעקרון המקראית, וצפת מזוהה כבית אל, עירו של יעקב אבינו. לכן הוקם כאן מסדר נזירות בשם בנות יעקב. כדי להתפרנס, הן קיבלו את הזכות לקבל את הכסף מהמעבר על הירדן, ולכן נקרא הגשר: גשר בנות יעקב.

כשהצלבנים כתבו "בית אל", הם השתמשו גם במונחים דומים שיש בתנ"ך. בתנ"ך בית אל נקראת גם בשם "בית אלוה", וכשכותבים "בית אלוה" בלטינית, למעשה כותבים "ביתוליה". העיר ביתוליה נזכרת בספר יהודית, אחד הספרים החיצוניים, כעיר גדולה בצפון השומרון, ליד ג'נין. הספר מתאר מצור שמטיל צבאו של המלך הפרסי על ערי השומרון, בדרכו לכבוש את ירושלים. אישה אלמנה ויפה בשם יהודית, מן העיר ביתוליה, החליטה לעשות מעשה עבור בני עמה. היא באה למחנה הצבא, והצליחה בדרכי עורמה לשבות את לבו של מפקד הצבא, הולופרנס. היא השקתה אותו לשוכרה וכשהיה בגילופין, ערפה את ראשו בעזרת חרבו, ולקחה איתה את הראש. למחרת בבוקר, כשהחילים מצאו את ראשו של מפקדם תקוע על החומה, הדבר הביא לירידת המוטיבציה שלהם ולא הצליחה בכיבוש ירושלים וארץ ישראל.

בשנת 259 לפנה"ס, כאשר תלמי פילדלפוס במצרים החליט לארגן את תרגום השבעים (ספטואגינטה), ספר יהודית נמצא בתוך התנ"ך, הוא היה חלק מחטיבת ספרי הכתובים, ותורגם ליוונית יחד עם התנ"ך. בתנ"ך שנמצא בידינו היום ספר יהודית איננו בתנ"ך, הוא הוצא מהתנ"ך בערך במאה השנייה לספירה, לא ידוע לנו למה.

במאה ה-10 וה-11, כשהבישופים של העולם הנוצרי עסקו בתנ"ך, הם טענו שאם במאה ה-3 לפנה"ס ספר יהודית היה בתוך התנ"ך ואילו במאה ה-2 לספירה הוא מוחץ לתנ"ך, יש לכך סיבה. הם שאלו את עצמם מה קרה באותו פרק זמן שבין המאה ה-3 לפנה"ס והמאה ה-2 לספ', והתשובה שהם מצאו לכך, כמה מאות שנים מאוחר יותר, היתה היוסדות הנצרות: הם חשבו שכנראה היהודים הוציאו אותו מהתנ"ך בגלל שיש בו רעיונות נוצריים נשגבים, וב"הפוך על הפוך": במאות ה-12-13 לס' ספר יהודית הפך להיות הספר החשוב והקדוש בנצרות, שמבטא באופן מטאפורי את כל המאבקים של הנצרות עם העולם שמסביב: מלחמת בני האור בבני החושך, מלחמת הטוב ברע, מסירות נפש כדי להציל את ירושלים ובית המקדש- כל הרעיונות הללו נמצאים בספר. כיום באיטליה - בכל כנסייה מתקופת הרנסנס דמותה של יהודית מככבת בה בציור או בפיסול, בווריאציה כזו או אחרת, עם הראש הכרות.

מערת שם ועבר - מדרום למצודה יש מגרש חניה ומעבר לו יש פתח עם קשת ומבנה עם כיפה לבנה (ליד רחוב ירושלים). זהו המקום שנקרא "מערת שם ועבר". שם היה בנו של נוח, ועבר היה נכדו של שם (נינו של נוח). בתפיסת היהדות שם ועבר נחשבים כמעבירי המונותאיזם בעולם בתקופה שלפני אברהם אבינו. המדרש מספר שכאשר הבנים התרוצצו בבטנה של רבקה, היא הלכה לבית המדרש של שם ועבר כדי לבכות ולהתחנן. כאשר יעקב היה צריך לצאת לביקור אצל דודו לבן בחרן, הוא הלך לבית המדרש של שם ועבר כדי ללמוד תורה ולהתחנן.

התנ"ך מספר שיעקב אבינו הגיע לבית אל ושם חלם את החלום על הסולם והמלאכים שעולים ויורדים בו. למחרת בבוקר, כאשר יעקב מתעורר מחלומו, יש חור של 14 שנים, מעין חור שחור בביוגרפיה שלו. המדרש התלמודי המאוחר יותר מספר שבאותן 14 שנים הוא היה בבית המדרש של שם ועבר, למד תורה כדי להכין את עצמו לקראת היציאה ללבן בחרן. אם הוא שוכב לישון וחולם את החלום בבית אל, ומתעורר בבוקר, נעלם ל-14 שנים לבית המדרש של שם ועבר, הרי שבית המדרש של שם ועבר נמצא בבית אל. אולם כשהצלבנים הגיעו לכאן, הם מצאו כאן מסורת יהודית מאוחרת (מהמאה ה-10) בדבר מערת שם ועבר, ולכן זיהו בצפת את מקומה של בית אל הקדומה.

הצלבנים זיהו את צפת כביתוליה, כבית אל, ואם כך, זוהי עירה של יהודית. בשנת 1240 ראש המסדר הטמפלרי בעולם, הבישוף של מרסיי בנואה ד' אליניאן, שיושב במרסיי ולומד את כתבי הקודש ומפרש את ספר יהודית כספר החשוב ביותר שיש, שומע שצפת היא ביתוליה, והיא שייכת לטמפלרים. יש לזכור שבאותה תקופה ממלכת ירושלים הצלבנית לא מגיעה לירושלים, וצפת הפכה להיות המקום הקדוש והחשוב ביותר עבור הצלבנים, ולכן מצודת הענק שנבנתה בה ע"י המסדר הטמפלרי היא למעשה מצודה שמבטאת הצהרה תיאולוגית שבאה להצהיר שזהו המקום החשוב והקדוש ביותר, ולכן בונים בה את המצודה הגדולה בעולם (מעין מניפסט תיאולוגי), לא למטרות הגנה ולא למלחמה.

כאשר בייברס ניצח את הצלבנים, מבחינתו ניצחונו הוא גם ניצחון האיסלם על הנצרות, והיות שהוא יודע שלמקום יש חשיבות עצומה בקרב הצלבנים, הוא מחליט להפוך את המקום לעיר הבירה של ממלכת צאפד העצומה, בלי שום היגיון, ושתל בה מגדל עצום, מעין סמל פאלי מותרים. ההיגיון היחיד הוא של קדושה תיאולוגית. צפת למעשה קיבלה פרופורציות שחורגות לחלוטין מהדמוגרפיה, מהגיאוגרפיה ומהטופוגרפיה שלה, כי היא הפכה להיות במובן מסוים תחליף לירושלים, והביטוי הגדול ביותר בגליל לקדושה צלבנית. **מבחינת העולם היהודי**: כשהגיעו היהודים מאירופה החל במאה ה-16, כולם עירוניים שלא רוצים לשבת בכפר אלא בעיר, שתהיה הכי קרובה לרשב"י. העיר היחידה הקיימת בגליל בסמוך לקברו של רשב"י היא צפת, מאז ימי בייברס. בייברס הפך את צפת לעיר, ולכן במידה מסוימת אפשר לומר שר' יוסף קארו, האר"י הקדוש וכל שאר מקובלי וחכמי צפת, ישבו בה בזכותו של בייברס. אם בייברס היה הופך מקום אחר לעיר, הם היו יושבים שם.

הסיבות להגעת יהודים לצפת - לא הגיעו לצפת בגלל שהיה בה משהו חשוב. זה היה שילוב של נסיבות דתיות (רשב"י), פוליטיות (יהודים לא הורשו להתיישב בירושלים), וכלכליות (מפעלי הצמר). ואכן, רק במאה ה-17 צפת הצטרפה אל ערי הקודש כעיר הרביעית (אחרי חברון, טבריה וירושלים). רק אחרי שנכתבו בה כל

הספרים שדיברנו, רק אחרי שהקהילה בצפת הופכת להיות קהילת מופת משמעותית, היא נחשבה לעיר קודש. עד אז היא לא נחשבה עיר קודש ולא היתה לה שום חשיבות מיוחדת ליהדות.

בקבלה יש 4 יסודות: אויר, אדמה, מים ואש, ומולם עומדות 4 ערי הקודש: חברון עם מערת המכפלה וקברי האבות – זו אדמה. ירושלים- מזבח, קרבנות – זו האש. טבריה- מים, וצפת- אויר, רוח ורוחניות.

הצבע הכחול בצפת – בספר במדבר ט"ו יש מצוות ציצית, לפיה צריך לשים פתיל אחד של תכלת. חכמי המשנה והתלמוד הסבירו זאת – "כי התכלת כעין רקיע, ורקיע כעין שמיים, ושמיים כעין כסא הכבוד". בעולם המיסטיקה היהודי הכחול הוא צבע שמסמל את נוכחות השכינה, האלוהות והרוחניות במקום. לכן בתי כנסת וקברי צדיקים נצבעים לרוב בכחול.

סיבה נוספת - חרקים מעופפים לא יכולים לזהות צבע כחול. אם הדלת או החלון צבועים בכחול – לחרקים זה נראה קיר אטום. בימי הביניים היו בצפת בתים צבועים בכחול, לפי מצוות הציצית. באותם בתים לא היו מחלות ומגיפות (כי החרקים לא נכנסו לשם). בבתים שלידם, שלא צבועים בכחול – היו מחלות, מגיפות ומוות. לכן בימי הביניים האמינו שהצבע הכחול מגרש את השדים והמחלות. גם המוסלמים החלו לצבוע בתים בכחול, כי חשבו שמלאך המוות יבוא ויראה צבע כחול, יחשוב שאלה שמיים ולא ייכנס לבית וימשיך הלאה. אך המקור למנהג הזה הוא במנהג היהודי. כיום מוצאים זאת בכל אגן הים התיכון, גם באיי יוון ועוד.

תמליל סיור מספר 14 לערבה הצפונית

מסלול: נחל תמר, נחל צפית, עיר אובות, מצפה שלום, חצבה ומעלה עקרבים

נסיעה לנחל תמר

הערבה זה שטח ארוך וצר, כ-170 ק"מ בין דרום ים המלח לבין ראש מפרץ אילת. את הערבה אפשר לחלק, לדעת חוקרים שונים לשתיים או לשלוש תת יחידות. היום נתייחס לערבה כשתי תת יחידות – הערבה הצפונית והערבה הדרומית. קו הגבול זה קו פרשת המים של הערבה הנמצא בשלוחת נוצה. היום נגיע למעשה רק עד מושב עין יהב ולכן הסיור הזה מוגדר כצפון הערבה - חבל ארץ שהוא יחסית מאוד קטן אבל מאוד מעניין. מדובר על מרחב שהוא מאוד מעניין ולו רק בזכות העובדה שמדברים על חקלאות שהיא המתקדמת ביותר בעולם, חקלאות של 10 אצבעות – כמעט כל מה שעושים בה עושים בידיים. זו הדרך היחידה לעבוד כאן וכך הגיעו כאן להישגים יוצאים דופן בכל קני מידה – כמו למשל שהערבה ייצואן מספר אחד של ירקות טריים למעט גזר ותפוחי אדמה. למעלה מ-60% מהייצוא של ירקות טריים יוצא מהערבה ובניגוד לכל מה שכתוב בספרי הלימוד, שם היה כתוב שהאזור אנטי-חקלאי (דבר שהוא נכון), זאת חידה אמיתית איך יכול להיות שאזור אנטי חקלאי מייצא למעלה מ-60% מייצוא הירקות הטריים של מדינת ישראל.

היום נהיה בתוך בקע ים המלח ונדבר על כמה המאפיינים שלו, לפחות בחלק שבו נהיה – מצומת הערבה ועד מושב עין יהב. כשאנחנו מגדירים את הערבה אנחנו מדברים על דרום ים המלח, אם כי דרום ים המלח זה קצת יותר צפונה מהמקום שממנו נתחיל. בסיור אחרים נסייר בים המלח ונכסה את ים המלח עד יישובי כיכר סדום, שני מושבים - נאות הכיכר ועיר תמר.

המוביל הארצי מסתיים במצפה רמון. ממצפה רמון ודרומה אין כבר כמעט מקורות מים טבעיים ולכן למעשה כל משק המים של הערבה מנותק לחלוטין ממשק המים של מדינת ישראל לטוב ולרע. למעשה כל החקלאות בערבה מתבססת כמעט על מי קידוחים – דבר מאוד בעייתי. בקרקע ותת הקרקע בערבה שבורה בצורה מאוד קשה, בגלל בקע ים המלח. יש בעיה גדולה כשבונים אזור שלם על קידוחים, אבל אין שום ברירה אחרת. מקור המים הנוסף הוא מי השיטפונות.

כשהקימו את עין יהב ב-1959 אף אחד לא בדיוק איך האזור הזה יתפתח. מהרבה מאוד בחינות עין יהב הייתה הקטר שמשך אחריו למעשה את כל ההתיישבות המושבית. חשוב לציין שבערבה הדרומית יש רק קיבוצים ובערבה הצפונית רק מושבים – זו חלוקה מאוד חד משמעית, חלק ממאפייני המרחב שבו נסייר. אזור של חקלאות מושבית ששונה לחלוטין מחקלאות בקיבוצים. מושב עין יהב היה למעשה הניסיון שהצליח ובזכותו הוקמו אחר כך עוד 4 מושבים – עידן, חצבה, פארן וצופר. כשמדברים על ההתיישבות בערבה בכלל לא מדברים על התיישבות מושבית אלא על התיישבות קיבוצית – זאת משום שהרבה יותר קל ליישב קיבוץ מאשר מושב. מושבי עובדים זה סיפור מורכב – כל אחד הוא יחידת משק עצמאית, כל אחד מחליט מה שהוא רוצה, אף אחד לא יכול לכפות מה לגדל. בקיבוץ, לעומת זאת, יש מנהל אחד וכולם עושים מה שהוא אומר. כשמציעים להקים את מושב עין יהב זה מהפכה מחשבתית לא פשוטה. היום אנחנו לא כל כך מתייחסים לעניין, אבל בשנות ה-50 זה היה דבר מאוד לא רגיל, אז עלו בעיקר קיבוצים בעיקר לאזורים הרחוקים. כמעט ולא עלו מושבים במקומות כל כך נידחים. גם מבחינה הזאת עין יהב היה פריצת דרך אידיאולוגית, כי אנשי המושבים רצו להראות לאנשי הקיבוצים שאפילו במקום הרחוק הזה ניתן להקים מושב והוא יכול להצליח כיחידה כלכלית, וזה באמת מה שקרה. כל אחד מחמשת המושבים של הערבה זה הצלחה כלכלית שאין עליה ויכות. למעשה המקום היחידי בארץ שבו עדיין מרווחים מחקלאות זו הערבה. במושב עין יהב יש נכון להיום 120 משקים חקלאיים, 120 משקים שמתפרנסים רק מחקלאות, אין היום בארץ מושב כזה. המושבים הכי מתקדמים, הכי ידועים (נהלל, כפר יהושע, כפר יחזקאל), חלק גדול מהחקלאים עזב את החקלאות ויש מעט מאוד חקלאים שמעבדים את כל השטחים אבל כמות החקלאים קטנה מאוד. מבחינה זו זה למעשה המושב האמיתי היחידי בארץ, אולי אפילו הגדול בארץ, אם נרצה למעשה מדובר מסוגו במושב הגדול בעולם.

הפסקת בוקר בקניון דימונה – הקניון אמור היה להיות בזמנו מיום משותף של דודו וקבלן בגובה הגדול ביותר בנגב – פרץ לוזון, שנקרא פרץ בוני הנגב. כל אחד מהשותפים השקיע הרבה מאוד כסף, אבל כמו שקורה הרבה מאוד פעמים פרץ ויכוח בין שני האישים והמקום שהיה אמור להיקרא 'דודו לנד', הפך להיות ליפרץ סנטר'. דודו טופז פרש מהשותפות, ולמעשה מי שהמשיך וסיים את הפרויקט זה פרץ לוזון ועל שמו נקרא המקום. מקום שנפתח לפני שש שנים ומאז מהווה את תחנת העצירה בדרך צפונה או בדרך דרומה. המקום מעסיק הרבה מאוד צעירים מדימונה, למרות שהמקום לא נמצא בתוך העיר אלא בשוליים שלה, הוא עדיין מספק פרנסה לחלק גדול מהצעירים של דימונה.

המקום הוא שומר שבת, לכן אם באים עם טיול צריך לקחת בחשבון שבצהריים של יום שישי נסגר הקניון עד יום ראשון בבוקר למעט מספר חנויות שנפתחות במוצ"ש.

דימונה - אחת מערי שבט יהודה, נזכרת בספר יהושע פרק יט' שם נזכרים הרבה מאוד שמות - דימונה וערערה ועוד כמה וכמה ערים. עיירת הפיתוח דימונה, הוקמה ב-1955 כשהתחילה את דרכה כמחנה של סוללי הכביש עליו אנו נוסעים. עד 1955 לא היה כאן כביש אלא דרכי עפר רבות. הכביש היחידי שירד לערבה היה דרך מעלה קרבים וגם הוא לא היה סלול ברובו אלא רק 18 הפיתולים של המעלה עצמו. הכביש הזה נסלל בין 1953-1955 לצורך אחד בלבד - מי שלחץ והצליח לסלול את הכביש היו מפעלי ים המלח, שכשנתיים אחרי תום מלחמת העצמאות התחילו לפעול מחדש. הדרך היחידה שעלתה מסדום לכיוון באר שבע הייתה דרך נחל אמציה, מעלה עקרבים. הדרך הייתה מאוד בעייתית למשאיות שסחבו איתם את המוצרים של ים המלח, ולכן החליטו שלא ניתן להסתמך על דרך עפר בתוך נחל אמציה וצריך לסלול כביש. אז סללו את הכביש הזה - שעולה מצומת הערבה לכיוון דימונה ובאר שבע. הכביש נסלל על ידי כמה קבוצות של עובדים שפעלו ועבדו בו זמנית האחת הקבוצות ישבה במקום שבו לימים תקום העיר דימונה. נכון להיום כ-50 אלף

תושבים בדימונה, אחת מאותן עיירות פיתוח שהתחילו בצורה מאוד קשה ומהוססת ובשנים האחרונות עלו על הגל.

נסיעה מדימונה לתצפית נחל תמר – בצד ימין (מערב) הכניסה לאתר מאוד חשוב - ממשית - מורשת עולמי סיפור נבטי, רומי-ביזאנטי, אחת מאותן תחנות שקשורות בסחר מור, לבונה ודברים אחרים. מגמת פנינו לערבה, ממזרח ניתן לראות את מסילת הברזל שמגיעה מבאר שבע ומתפצלת כאן לשני סעיפים - אחד מושך דרומה (לכיוון מפעלי הפוספטים) וסעיף שני שלה ממשיך מזרחה לכיוון אזור התעשייה (מישור רותם). כשנחזור מהערבה נעלה דרך נחל צין ואז גם נוכל לראות את מפעלי הפוספטים שנמצאים נכון להיום בנחל צין.

גשר הרכבת למפעלי הפוספטים, ראינו אותו כשדיברנו על המכתש הגדול והמכתש הקטן – הרכבת מגיעה מדימונה. למעשה עד דימונה יש רכבת נוסעים, מדימונה והלאה הרכבת היא רכבת משא. רכבות המשא יוצאות לכיוון אשדוד עם מוצרים מוגמרים או לחילופין לכיוון ריקה לכיוון מפעלי הפוספטים. צומת רותם – עלינו מכאן אחרי שהיינו בעין ירקעם והמכתש הקטן (בסיוור המכתשים). למעשה עכשיו אנחנו מתחברים עם כביש 25 לצומת הערבה, בקטע הזה לא עברנו.

הכביש כמו הגדר - חתכו כאן אזור שצד שמאל וצד ימין של הכביש זהים – סללו את הכביש על ים החולות וחילקו אותו בצורה שרירותית למישור ימין (ממערב לכביש) ומישור רותם (ממזרח לכביש). הרכבת הזאת בעיקר משנעת פוספטים, אבל הרכבות בשוסעות כאן על מסילה עושות עוד כמה דברים - עד לפני כמה שנים כרו פוספטים במישור רותם – למעשה כמעט גמרו כאן את השטחים שיש בהם את אותן מינרל זרחני שדיברנו עליו. כשגמרו את הכרייה נשאר כאן בורות ענק פתוחים. מכרה של פוספט זה בור ענק באורך של 100 מ', ברוחב של 50 מ' ועומק של 80 מ'. כשגומרים את הכרייה של הפוספט נשאר בור ענק ריק-אז החליטו במדינת ישראל לפני כמה שנים להפוך את בורות האלה למקום שאליו יביאו את האשפה של מדינת ישראל. כך קורה שחלק מהרכבות שחוזרות ממרכז הארץ למישור רותם מביאות איתן אשפה לאתר האשפה הארצי שנמצא ליד המפעלים של מישור רותם.

כשהרכבות יוצאות מכאן הן מביאות איתן חול לבנייה. במדינת ישראל נגמר החול לבנייה, לא כל חול מתאים לבנייה אלא רק חול שהגרירים זחלו מזוותים, אם הגרירים של החול עגולים זה לא מתאים לבנייה. בגלל זה גונבים את החולות וגם חולות אחרים. מה שקרה במרכז הארץ החול אול, נגמר, ולמעשה מקור החול האחרון שנשאר זמין זה האזור הזה של מישור רותם. בצד ימין אין כרייה של חול כי זה הקמ"ג (קריה למחקר גרעיני), אז למעשה אזור הזה שמשמאל לנו עכשיו זה המרחב שממנו מפיקים היום חול לבנייה ואת החול הזה משנעים למרכז הארץ בעזרת רכבות. רכבות המשא יוצאות עם מכאן עם חול וחוזרות עם אשפה, לעיתים הן משנעות גם פוספטים.

ממערב רואים את הקריה למחקר גרעיני- דיברנו מדוע דווקא כאן הקימו את הקריה בסיוור במכתשים- חתך של חול בעומק של כ-600 מטר והוא מהווה בולם זעזועים - הכור בדימונה.

האזור הזה הוא אזור שמבחינה בוטנית יש פה פריחה של חבצלת הנגב. עכשיו (סוף אוקטובר) זו סוף תקופת הפריחה שלה. באזור הזה יש גם אירוס הנגב שמגיע לכאן רק בסוף מרץ תחילת אפריל. מצד שמאל רואים את אזור התעשייה מישור רותם - בלילה כולו מואר, שכן הוא עובד 24 שעות ביממה, כן צריך לייצר כאן אור יום במשך הלילה. למעשה העבודה כאן כמעט ולא נפסקת, יש פה מפעלים שעובדים אפילו ביום כיפור. בדרך כלל ביום כיפור הכל מושבת, פה בגלל העלות הגבוהה של הנעת המנועים מחדש בכמה וכמה מפעלים אפילו ביום כיפור הכל עובד. במקום נעשים אירועים כימיים. כמו כן נעשית פה הרכבה של כל מיני מרכיבים כאלה ואחרים, של מוצרי ים המלח שלא עושים את זה למטה אלא דווקא כאן במישור רותם.

למעלה על הגבעה - גבעת צפית – מפית מלשון לצפון, להסתכל. על הגבעה ניתן לראות שתי בריכות ומאין בותקה של חייל, ולידו שרידים של מצד רומי מהמאה ה-4 לספירה. התפקיד של החייל הרומי היה בדיוק כמו זה של החייל הישראלי - לצפות ולהסתכל. המצד הרומי נמצא ממש בצד הגדר, נכון להיום הוא בתוך הגדר ולא ניתן להגיע לשם. ממעלה הגבעה תצפית מצוינת לאזור.

ממזרח לכביש ניתן לראות מסוע - מסוע שעולה ממינוס 400, ממפעלי ים הים, לפה. המסוע עובד על חשמל והוא כשלעצמו היה פרויקט מאוד שאפתני כשבנו אותו, שכן הוא צריך להתגבר על הפרשי גובה של קרוב ל-600-700 מ'. המסוע מביא ממפעלי ים המלח בדרך כלל מוצרים לא מוגמרים שאת הגמר שלהם עושים כאן, במישור רותם. את המוצרים המוגמרים מעמיסים על הרכבות ומשנעים אותם לכיוון נמל אשדוד. עם רכב 4 על 4 אפשר לעשות טיול מאוד יפה כשנוסעים לאורך מסוע. אפשר, אפילו עם פרייבטים להגיע התחת למסוע. כשהקימו את המסוע זה היה פרויקט מאוד שאפתני מבחינה הנדסית, אבל כשהוא התחיל לפעול הוא החליף 80 משאיות ביום – כלומר הוא שילם את עצמו מהר מאוד, שכן הוא חסך מספר כה רב של משאיות.

ממערב לכביש ניתן לראות על ראשי כל הגבעות יש ערימות של אבנים – הערימות האלה הן למעשה קבבים העונים לשם טומולי, יש כאן שדה מאוד גדול של בית קברות שנבנה בצורת טומולים. הקברים מלפני כ-4000 שנים – תקופת הברונזה התיכונה שלב ראשון, או בקיצור MB1. אז באזור הזה כנראה הסתובבו שבטים של נוודים שקוברים את מתים שלהם קבורה זמנית ואחרי שהם חוזרים בנדידה אל המקום שבו הם היו הם מוציאים את נקבר הזמני, ומביאים אותו לבית הקברות של השבט. כל הרכס מלא בבית קברות אחד גדול. כמה טומולים כאלה נחפרו ונמצאו בהם עצמות של אנשים וגם קרמיקה ולפי זה גם יודעים מתי בתי הקברות האלה פעלו.

ממערב ניתן לראות את המצודה הרומית הגדולה ביותר בארץ - קאסר ג'והניה. כן מזהים את תמרה של מפת מידבא, תמרה של אזוביוס הבישוף של קיסריה. באונומסטיקון הוא מנסה לזהות ישובים שהיו בזמנו בארץ עם ישובים שנזכרים בתנ"ך. האונומסטיקון הגיע לידנו והוא מהווה את אחד המקורות ההיסטוריים החשובים לזיהויים השונים של המקומות בארץ. בספר הוא מדבר על תמרה והחוקרים מזהים תמרה במצודה הרומית. המצד נבנה על גבעת צפית, היה למעשה מוצב חוף של מצודת תמרה, שכן המצודה עצמה נבנתה נמוך כדי שמי הגשם יזרמו אליה, כי במרכז המצודה היה בור מים. כיוון שהמצודה נבנתה נמוך הייתה לה בעיה של

תצפית, אז בונים שני מגדלי תצפית - אחד על גבעת צפית שצפה בעיקר לכיוון מערב ומצד שני הם בנו לכיוון מזרח. תמרה של האונומסטיקון, תמרה של מפת מידבא מזווה עם המצודה שראינו. לאורך הכביש ניתן לראות שרידים של מבנים עם רצפות - כאן עמד מהמחנות שבו גרו סוללי הכביש - קירות הרוסים ורצפות. כדאי לזכור שכשסוללים כאן את הכביש דימונה עדיין לא קיימת. למעשה המקום האנושי הקרוב ביותר היא באר שבע או סדום. בגלל שסלילת הכביש מתרחשת באזור מאוד מרוחק במושגים של אז, בונים כאן מחנה שבנוי גם ממבנים יותר קשיחים, אלה המבנים ששרדו ונראים בצד הדרך. כל ההתרחסות כאן היא של שנתיים - 1953-1955.

דימונה נמצאת בגובה של בערך 500 מטר מעל פני הים ויורדים לבקע בגובהו כ-400 מתחת לפני הים. הירידה היא מאוד חריפה, שכן ה-900 מ' האלה משתרעים על פני מרחק מאוד קטן ולכן צניחת השכבות מאוד חדה, השכבות בזווית מאוד חדה לכיוון מזרח. רכס חצרה - המכתש הקטן נמצא בפנים אבל אפשר לראות את נטיית השכבות החדה, הכביש בשיפוע גדול - חלק מאותה צניחה של הקמר לכיוון מזרח. סלע הצור- יוצר באזור מצלעות של צור. הכביש עובר על פני מצלעות של גיר. קמר חצרה, מצלעות הגיר ועליהם מצלעות הצור (מצלעות - על שם הדמיון לצלעות אדם) - תמונה דומה לזו שראינו בין תצפית מכתש קטן לכיוון רכס חתירה. משמאל לכביש ניתן לראות על הגבעה מאין ערימה, שם, בשנות ה-80, הקים חיל אוויר בסיס התרעה לאיום שיגיע ממזרח, אז פחדו מאוד מצרות שיגיעו במזרח. תוך כדי החפירה של העמדה מצאו כאן מצד רומי. המצד הרומי הזה גם הוא מהמאה ה-4 לספירה, הוא העמדת תצפית של המצודה לכיוון המזרח. המצודה קיבלה את האינפורמציה גם מהמצד שעל גבעת צפית וגם מהמצד הזה.

הכביש גולש לתוך הערבה ובקע ים המלח, משמאל לכביש נחל פרס, צד ימין - נחל תמר. קו פרשת מים אזורי בין אגן הניקוז של נחל פרס ולאגן הניקוז של נחל תמר.

נחל פרס מסלול מאוד יפה - אם מגיעים פרייבטים מאירים רכב אחד בכניסה מהכביש ורכס אחד בצומת הערבה. בקטע היפה של נחל פרס גבים ערוץ מאוד יפה, מרחק הליכה בערך 6 ק"מ, בין 4-5 שעות, תלוי בהפסקות שעושים. הקטע הכי יפה של הנחל נמצא בצד שמאל. נחל צפית - תמר יותר קצר מנחל פרס. מסלול לא קשה שאפשר לעשות אותו עם ילדים ומשפחות, כמובן רק בעונה המתאימה - לא בקיץ - פחות או יותר מאוקטובר ועד אפריל, מאז האזור מתחמם ולא נהנים מטילים באזור.

לצד הכביש ניתן לראות שתי אנדרטאות לזכר נוסעים שנהרגו בכביש הזה על ידי מחבלים שפעלו במרחב הזה משנות ה-30 ועד למלחמת העצמאות. המחבלים נהגו להגיע בעיקר מכיוון מזרח, מאזור העיירה ספי, ושמו כאן כמה וכמה מארבים. אחד המארבים פגע בנוסעים שלוכם הוקמה האנדרטה הראשונה, ביניהם היו גם כמה מהגרעין שהקים את עין גדי. בצד ימין אנדרטה נוספת שהוקמה לזכר שניים שלא נהרגו כאן אלא נפלו ליד נאות הכיכר, אבל כשסללו את הכביש החליטו לבנות להם כאן אנדרטה.

תצפית נחל תמר - מה רואים? - מולנו הרי אדום, כשהגבול בין הרי אדום לבין הרי מואב זה נחל שערבית נקרא ואדי חסה והוא זוהה עם נחל זרד המקראי. אם מסתכלים על האופק רואים רכס הררי, שמאלה בנקודה מסוימת הוא נפסק ומתחיל לרדת, במקום שהוא יורד זו הפתחה של ואדי חסה - נחל זרד. מהמרחב הזה וצפונה הרי מואב ממנו ודרומה הרי אדום.

מבחינה גיאולוגית מדברים על הצד המזרחי של הבקע, אנו עומדים על הקיר המערבי של הבקע, הרי אדום הם הקיר המזרחי. הבקע הוא מאין תעלה מאוד גדולה שיש לה שני קירות ותחתית - התחתית היא עמוק עמוק מתחת לכביש 90 שנמצא כאן - עד 10 ק"מ שכבת סחף. הערבה היא חלק מהבקע. כביש 90 - מתחיל מטאבה ומסתיים במטולה - כביש האורך שהולך לכל אורך הבקע - הערבה, ים המלח, בקעת הירדן, כנרת, החולה והלאה עד למרגלות החרמון. צומת הערבה - שם כביש 25 מצטלב עם כביש 90 הוא כביש הערבה.

משמאל לצומת רואים שני אנטנות - נמצאות בתוך שרידים של בסיס צבאי שהיה שם בגלל החשיבות העצומה של צומת הערבה. יש שם עדיין שרידים של חפירות ושל בונקרים ששמרו פעם על הצומת - עד חתימת הסכם השלום עם ירדן, אוקטובר 94, בערבה ליד אילת. מאז פורק המחנה ומה שנשאר זה כמה עמדות והאנטנות זה הסיפור הסלולרי המאוחר יותר.

כשהולכים ברגל את נחל פרס יוצאים לצומת הערבה בדרך הלבנה שיורדת עד שם. השארת רכבים - אזור בעייתי, לחשוב אם באים עם פרייבטים איך מתפצלים לשניים, שאת עיקר השמירה צריך למעלה, בצומת זה פחות בעייתי שכן שם בדרך כלל יש שמירה ומשטרה.

מעבר לצומת הערבה רואים את מפעלי ים המלח. מפעלי ים המלח זה סיפור שמתחיל ב-1930 בחוף הצפוני. ב-33 בונים את הסניף הזה שנקרא 'סדום'. הצפון נקרא 'קליה' והוא נבנה בשנת 30. כשרוצים להפיק מינרלים בתהליך ההתאדות צריך ים רדוד, ככל שהים יותר רדוד פעולת האידוי יותר אפקטיבית. ים המלח בדרום היה רדוד וצפון היה עמוק. את המפעל בונים דווקא בצפון ב-1930, זאת משום שכל האזור הזה היה בתחום המנדט הבריטי. המקום היחידי במרחב של ים המלח שהגיע אליו כביש היה שם - מירושלים. לכן בונים את המפעל שם, למרות ששם עמוק יותר. אבל מהר מאוד נובומייסקי יודע מכיר את העובדה שכאן רדוד ולכן כבר ב-33 הוא בונה כאן את הסניף. אז משיטים את חומר הגלם שממנו מפיקים את האשלג וברון, בסירות מפה אל המפעל שנמצא שם, הוא נמצא שם בזכות העובדה שהכביש היחידי שיורד לים המלח זה הכביש שיורד מירושלים, יריחו וקליה.

ב-20/5/1948 מתפנים אנשי בית הערבה ומפעל קליה, ובסירות שטים לסדום, הן יהיו כאן למעשה עד כיבוש באר שבע, אז ירד אליהם כוח מבאר שבע ויתחבר איתם. למעלה הם יצאו ממצור של בערך 7 חודשים שבו היו מותקפים בצורה די יומיומית על ידי כוחות שישבו בספי והיו יורים, פוגעים או מניחים מוקשים בסדום.

הבדידות של סדום מסתיימת עם הכיבוש של באר שבע, אז יורד כוח ומצטרף למי שנמצא בסדום. **מלחמת העצמאות** - המפעל לא עובד. המפעל הצפוני נכבש על ידי הלגיון. רק בתחילת שנות ה-50 מתחילים לדבר על ההפעלה מחדש. מפעילים אותו ב-51 ועד 53 מעלים את המינרלים השונים במשאיות דרך נחל אמציה. ב-1953 מגיעים למסקנה שזה לא הגיוני, אז סוללים את הכביש הזה - בין 1953-1955, כביש 25, בראש ובראשונה לטובת מפעלי ים המלח. אז גם הולכת ונבנית דימונה.

כשרצו להעביר את מוצרי ים המלח לאילת העלו את החומרים בכביש ה-25 עד לאזור מישור רותם, נסעו שמאלה לכיוון כביש מעלה עקרבים, ירדו אותו ונסעו לאילת. כביש 90 נסלל בסופו של דבר רק ב-1967, רק אז מסיימים לסלול את כל הכביש הזה עם אספלט, עד אז יש קטעים של דרך עפר. כשגומרים ומסיימים שמים עמוד לבן. מהר מאוד המשאיות של המפעלים כבר לא עלו וירדו דרך מעלה עקרבים אלא נסעו כאן בלי אספלט.

בריכות התעשייה של ים המלח- היו פעם האגן הדרומי של ים המלח היום זה מפעל תעשייה של החברה לישראל של סמי ויולי עופר ז"ל. החברה שלהם קנתה את הזיכיון מאייזנברג שקיבל את הזיכיון ממדינת ישראל. הם היום אלה שמיסים את האשלג הברון והמגנזיום. כך כל מה שהיה פעם האגן הדרומי של הים המלח היום הכל בריכות תעשייתיות. מבריכה הקיצונית ימינה - כל מה שנראה כמו מים זה פלסטיק של שני המושבים באזור הזה - נאות הכיכר ועין תמר.

תצורת הלשון - החומר הלבן - נמצא לכל המרחב עליו אנחנו מסתכלים - תצורת הלשון. פעם נקרא חוואר הלשון היום תצורת הלשון, כי חוואר זה רק חלק מהמרכיבים ויש עוד כל מיני דברים. המסלע הבהיר הזה שקע בתוך ים או בתוך אגם יותר נכון שפעם השתרע מהכנרת ועד למושב חצבה.

הבקע נוצר לפני 5 מיליון שנים. לפני 4 מיליון שנים עמק יזרעאל מהווה תעלת כניסה למי הים התיכון שנכנסים פנימה ומציפים את הבקע, נוצרת ימת סדום. הימה הזו מקבלת כל הזמן מי ים שנכנסים דרך עמק יזרעאל ומציפים את כל הבקע. יש התאדות מאוד מאוד חזקה, השקעה של מלח ושוב כניסה דרך עמק יזרעאל. תהליך של בערך מיליון שנה.

לפני 3 מיליון שנה מתנתק האגן הפנימי מהים בגלל שבאזור עפולה חלה התרוממות ואין יותר כניסה של מי ים והים התיכון גם הוא יורד. אז מקבלים את האגם השני שנמצא בבקע לעוד מיליון שנים - 2-3 מיליון שנים - אגם עמורה.

עד לפני 120 אלף שנים יש כאן אגם שהמפלס שלו נקבע על ידי כמות המים שנכנסת וכמות המים שמתאדה. הגודל של האגם משתנה - תהליך של מלפני 3 מיליון שנים עד לפני כ-60 אלף שנים - אז מקבלים כאן את גוף המים הגדול ביותר שהיה אי פעם בבקע. גוף מים שמתחיל בצפון הכנרת וממשיך עד דרומה לים המלח, עד מושב חצבה. ימה שנקראת ימת הלשון - בגלל הלשון של ים המלח.

בבקע מאז שהוא נוצר יש כמה גופי מים-

ימת סדום - השקיעה בעיקר מלח.

ימת עמורה - השקיעה בעיקר גבס.

ימת הלשון - השקיעה בעיקר תצורת הלשון.

הימה הזאת הולכת ומתייבשת בגלל שינויי מזג אוויר וממנה נקבל שתי ימות - ים המלח וימת הכנרת. מלפני 16 אלף שנה והלאה, אז הולכת ומתייבשת ימת הלשון ויישאר שתי ימות האלה כשריד לימה שהייתה פה פעם. את התהליך הזה יודעים לפי מה שהימות השאירו אחריהן.

תצורת הלשון נמצאת עד מושב חצבה, כלומר שגוף המים שהשקיע אותה השתרע עד מושב חצבה. בתצורת הלשון בולטים שני דבר - מאוד מבוותרת (המון ערוצים), עליה אין ולו שיח אחד, לא במקרה. תצורת הלשון מאוד מאוד מלוחה ויש בה חרסיות - בגלל שהיא מלוחה ובגלל שיוורד כאן מעט מאוד גשם, אין מה שישטוף את המלח ואף צמח לא מסוגל להתמודד עם רמת מליחות כל כך גבוהה, לכן האזור סטרילי מצמחייה.

בגלל שיש כאן מרכיב גבוה של חרסיות, בתוך תצורת הלשון, ברגע שיוורד כאן גשם, נוצר קרום. בגלל שיש קרום אין חלחול, אין שטיפת מלחים. אבל בגלל שאין חלחול מהר מאוד נוצר שטפון, נגר עילי וזה מה שמסביר את כל הברונות. לכן באנגלית זה נקרא - BAD LANDS - אדמה רעה לחקלאות. אין כמעט מטר רבוע שאין לידו ערוץ.

לסיכום - תצורת הלשון שקעה בימה הגדולה האחרונה שהייתה כאן - ימת הלשון. הימה השאירה אחריה משקעים מלוחים וחרסיתיים, שייצרו מצב שבגלל החרסיתיות אין חלחול, אין שטיפת מלחים והמון המון ערוצים.

מבחינת מליחות - הסיפור של גופי המים בתוך הבקע זה סיפור מדהים, זה הדוקטורט של בני בגין שעסק בהם המון. הימה שהייתה כאן, בעיקר ימת הלשון, הייתה ימה בעלת מליחות משתנה. היו קטעים מלוחים והיו קטעים שהיו מלוחים פחות. גוף מים שהתנהג בצורה מאוד משונה, לא כולה הייתה מלוחה ולא כולה מתוקה.

ים המוות זה שם נוצרי. שם מוטעה שכן יש חיים בים המוות, בעיקר של כל מיני בקטריות שמצליחות להתמודד עם המליחות בים המלח. מאחת מהם אפילו הצליחו לבודד את הגן שמגן עליה מפני המלח ורוצים להשתיל את הגן הזה בצמחים כדי שאפשר יהיה לגדל אותם במים מליחים.

הליכה בנחל תמר - נחל צפית

יורדים מהצפית בסמוך לכביש לקניון נחל תמר והולכים על המדרגה לכיוון נחל צפית. כל הכביש הזה, לפחות בקטע שהיינו נוצר כתוצאה ב-TNT, פוצצו את המדרון שיוורד למטה ויצרו כביש יש מאין. בעזרת חומר נפץ יצרו קירות ואת המקום לכביש.

החלק העליון של נחל תמר, הירידה לא קלה ותלולה, צריך לעשות אותה בזהירות. כדי להמשיך לכיוון נחל צפית מטפסים למעלה עם השביל שעולה כדי לפתוס קו גובה וללכת לערוץ הבא.

בחלק הזה של הערבה יש משחק בין המים והסלע - מי יותר חזק הוא זה שמעצב את הנוף. סלע הגיר מאוד קשה ולכן הערוץ מאוד צר. אם החומר היה יותר רך, המים היו גורפים אותו ומרחיבים את ערוץ. בהמשך הערוץ נהיה יותר צר, כי הסלע יותר קשה, עד שלמעשה נראה חלון מאוד צר - המקום שבו הנחל מצליח לצאת מתוך הגיר הקשה אל הערבה. עניין של 100 מ' - הכל משתנה. האזור הוא אזור סלע גיר קשה, ניתן לראות באזור גם מאובנים, אולם רובם נשחקו - יש צורך לטפס יותר גבוה - המים שזרמו במקום שחקו את הסלע לבלי היכר.

יש מעט מאוד צמחייה, בעיקר הפרקרק, הרכפתן, המלוח והצלף, הם אלה שמצליחים לחיות כאן למרות התנאים הקשים – חוסר קרקע (הרבה מאוד אבנים) ומעט מאוד מים. **רכפתן** – צמח מאוד מעניין. לפי הבוטנאים יש לו סקס גמיש – הוא יכול להחליט אם הוא רוצה להיות זכר או נקבה. אותו השיח יכול להיות גם זכר וגם נקבה.

מעוק – המון שנים היה ויכוח בקרב אנשי הלשון העברית איך לתרגם נכון את השם קניון. פעם אמרו את המילה גיצר – גיא צר, אבל זה לא תפס. היום מדברים על מעוק- מילה עברית שהשרש שלה ע.ו.ק. מלשון מועקה – שכן הולכים במקום צר ומסתכלים לשמיים מרגישים מועקה. מילה שמופיעה במפות ונכנסת לאט-לאט לשפה העברית. מצוק מלשון מצוקה, מצוק מלשון צוק, תלול. צוק זה סלע, צוק העיתים – בזמנים קשים, בעת צרה. מקור הביטוי הוא בתנ"ך: תָּשׁוּב וּבְנֵתָה רְחוּב וְחָרוֹץ, וּבְצוּק הָעֵתִים (דניאל ט כה). **תצפית** בין נחל תמר לנחל צפית (אחרי השביל שעולה מנחל תמר לכיוון נחל צפית) – רואים בצורה מאוד ברורה את העובדה שאנו עומדים על הקיר המערבי של הבקע – הרי אדום ממזרח, הר הנגב ומה שמחבר אותם למטה. על מה שמחבר אותם למטה נוסע כביש 90. מכאן רואים את הכביש שיורד עד צומת הערבה. ליד אזור האנטנות רואים תעלות קשר- כל הגוש הזה היה פעם עמדה של הצבא ששמרה על צומת הערבה. מאז הסכם השלום עם הירדן הכל ננטש.

רואים את החלק התחתון נחל פרס – הקטע עם עצי השיטה. כאמור תמיד ערוץ הנחל יהיה שטוף ממלח, בצמחייה כמעט אך ורק בתוך הערוצים. הסלעים הלבנים – אין חתימה של צמח אחד- רק בערוצים השטופים. חלק מהיופי של המרחב הזה, זה מצד אחד הצחיחות שלו ומצד שני זה ארץ בתרונות – המון ערוצים יש לזה יתרונות ויש חסרונות משום חלק מהערוצים הם בלתי עבירים וזו בעיה מאוד גדולה. הייתה התלבטות מאוד קשה אם לסמן שבילים בתוך הבתרונות או לא, בינתיים לא סימנו שבילים כי זה קצת מסוכן מדי. כל המרחב הזה נקרא ארץ הבתרונות, זו תצורת הלשון ששקעה כאן כשכל האזור הזה מוצף במים.

נחל תמר נמצא בין נחל פרס שנמצא ערוץ את צפונה, ונחל צפית שנמצא ערוץ אחד דרומה. נחל תמר הצליח להתגבר על חלון צר בדרך שלו לכיוון הבקע. בגלל שהסלע מאוד מאוד קשה אז המעבר מאוד מאוד צר, עד כדי כך שנראה כמו חלון. כשרואים את החלון מכיוון כביש 90 לא רואים את האת החלון והפיתולים, מהכביש רואים רק את הפתח.

בדבשה אחת מרוויחים גם את הקטע הכי יפה של נחל תמר, שאורכו כ-12 ק"מ, וגם את החלק האחרון של הצפית שהוא גם החלק הכי יפה ואורכו כ-18 ק"מ. אם לא רוצים להתמודד עם המרחקים וללכת ישר לדובדבן שבעוגה, אפשר לעשות את המסלול הזה.

החי באזור – בעלי חיים יש צמחוניים וטורפים. הצמחוניים הם בעיקר צבאים ויעלים יש פה גם עולם שלם של זוחלים מחרדוני צב, נחשים, עקרבים, זיקיות לטאות ועוד – עולם צמחוני. כמו כן יש כאן עולם של בעלי חיים טורפים- בעיקר קרקלים (חתול בר), שועלים, זאבים ומשפחה קטנה של נמרים שעדיין קיימת בניגוד למשפחה שהייתה במדבר יהודה והוכחדה. התנים הולכים בעיקר אחרי האשפה של האדם ולכן מסתובבים בעיקר באזורים מיושבים.

אזור הסגר – כשמגיעים לצומת הערבה ופונים ימינה רואים שלטים שמבקשים לא לזרוק זה 'אזור הסגר'. הערבה זה האזור הנידח ביותר במדינת ישראל. יש מושג נידחות – מרחק של אזור מיישוב עירוני. הערבה זה המקום הכי נידח במדינת ישראל, שכן היא רחוקה מכל מרכז עירוני לפחות 100 ק"מ – 140 ק"מ מאילת, 120 ק"מ מבי"ש ו-100 ק"מ מדימונה. יש לכך יתרונות וחסרונות.

היתרונות הם שאם מחליטים אפשר ליצור כאן מרחב סגור שאין לו מקורות זיהום מהצפון – בעיקר על מרחב שלא מגיעים אליו כל מיני מזהמים שיכולים לגנוע בתוצרת החקלאית שממנה מתפרנסים תושבי האזור. המזהם העיקרי נקרא זבוב הפירות הים תיכוני – מזיק שבו הנקבה מטילה את ביציה דווקא בפירות ובירקות. ההתפתחות הביצים בתוך הפרי או הירק גורמת לו להירקב. זה מזיק מספר אחד בעולם, לכן מדינות שאין בו את המזיק הזה חוששות מאוד לייבא מזון ממדינות שיש בו את המזיק הזה. המלחמה נגד זבוב הפירות הים תיכוני יכולה להתבצע רק באזורים שהם סגורים, רחוקים מקורות הזיהום במרכז הארץ, ולכן הערבה מתאימה לעניין. הערבה נכנסה לפרויקט של הגנת המרחב החקלאי, שבנוי על ייצוא, כנגד הזיהום של הזבוב.

בלי שידועים, לעיתים אנו אוכלים פירות שבהם כבר יש ביצי הנקבה במקום עם זיהום. כשזורקים את הקליפות באזור שבו אין זיהום הביצים בוקעות ומתוך הקליפות נוצר מוקד שזיהם את הפירות והירקות באזור. כדי להגן על התוצרת החקלאית קודם כל שמים שלטים – בבקשה לא לזרוק תוצרת חקלאית כי אתם מביאים את הסיכון מהמרכז. משום שהרבה אנשים לא מבינים את העניין, בנוסף לשילוט, מפזרים באזור פעם בחודש זבובים זכרים עקרים. לוקחים זבובים זכרים של זבוב הפירות ים תיכוני, מגדלים אותם בתנאי מעבדה, בשלב מסוים מעקרים אותם בעזרת קרינה רדיואקטיבית ומסמנים אותם. את הזבובים האלה מפזרים עם מטוס, אז הגברים העקרים מגיעים לקרקע ומחפשים את הנקבות המקומיות. אותו זבוב מקיים יחסי מין פעם בחיים – אותו זבוב שיוצא, מתעורר ופוגש נקבה, איתה הוא יקיים את יחסי המין. בכיוון שהוא עקר לא יצא מהאהבה הזו שום דבר, כך למעשה קרה מה שאמרו המומחים – אם תפזרו פעם בחודש 5 מיליון זבובים עקרים על הערבה – מים המלח עד אילת תוך שנה וחצי האוכלוסייה של המזיק יורדת ל-0.

אחרי שפיזרו את הזבובים, צוות הלך ופתח כמה מלכודות שהוצבו באזור. בתוך המלכודת היו זבובים – הם בדקו כמה זבובי עקרים, הם אלה שסומנו ברדיואקטיביות, וכמה זבובים מקומיים יש. הם ראו שלאט-לאט בגלל יחסי המין שלא הניבו כלום, כמות הזבובים בכלל הלכה וירדה. אם הם ראו שיש פחות מדי זבובים עקרים אז הגבירו את הפיזור, כך על ידי ניתור ירדה כמות הזבובים כי כל יחסי המין עם העקרים שהגיעו מהשמיים לא הניבו כלום.

הבעיה של השיטה הזאת זה שאם פעם אחת מגיעים ל-0 זבובים זה לא אומר כלום, צריך כל הזמן להמשיך ולהפיץ את הזבובים העקרים. הראייה, בזמן אסון התאומים בניו יורק, הפסיקו את תנועת האווירונים לחודש שלם, אז פתאום עלתה כמות הזבובים הלא עקרים פה – כי לא הגיעו זבובים במטוסים, לא היה מה לפזר ואוטומטית עלה כאן אחוז הזבוב המקומי. כדי לא להסתמך על מקורות חיצוניים, החליטו לפתח מקור

ישראלי. קיבוץ שדה אליהו קנה את הפטנט האמריקאי, והוא, במסגרת החקלאות האורגאנית שלו מגדל היום את הזבובים העקרים, אותם היו מפזרים מעל השטחים החקלאיים והצליחו להוריד את הכמות של הזבובים הפוגעים בצורה כזאת שהאמריקאים ובעיקר היפנים פתחו את השווקים שלהם ולאט לאט מתחילים להיכנס גם עם תוצרת חקלאית מהערבה אל השווקים האלה.

נחל צפית - הנחל נקרא צפית כי הוא מתחיל מגבעת צפית, מלשון תצפית. יש צפית עליון, צפית תיכון וצפית תחתון, כל האורך של הנחל כ-20 ק"מ.

הסלע הוא סלע משקע ימי, הופעה בשכבות – סלעי משקע שבניים מגיר ששקעו פה חת ים לפני 5060 מיליון שנים. סלע מאוד מאוד קשה ולכן הערוץ צר, והוא יהיה עוד יותר צר בהמשך. השיחים כאן זה הצלף והמלוח. עברנו מנחל תמר לנחל צפית ועכשיו אנחנו זורמים עם הנחל לכיוון הערבה. הסימון הכחול יורד לסימון השחור – עד עכשיו הלכנו עם הסימון הכחול, ירדנו ונפגשנו עם השחור, הוא הולך מזרחה עם הנחל למקום שבו הוא נשפך לערבה. הסימון הכחול מחבר אותנו מנחל תמר לנחל צפית.

מעוק נחל צפית - בבת אחת השמיים הולכים לנעשים צרים, מבינים למה זה נקרא מעוק. ערוץ הנחל מורכב מבורות-בורות. למעשה אנחנו הולכים מגב אחד לגב שני, רצף הגבים יוצר כאן את הערוץ. מה שיוצר את הגבים זה התנועה הסיבובית של המים. מים זורמים בצורת מערבולת יש להם בדרך כל מיני חסמים אותם הם עוברים במערבולות. מה שקורה כאן – הגשמים שיורדים למעלה זורמים לבקע, בגלל שיפוע מאוד חריף תנועת הערבול של המים היא מאוד רצינית והמים קודחים בתוך הסלע גב אחרי גב. לאט לאט הגבים מתחברים ואז מקבלים את הערוץ ולו יש את צורת סך כל הגבים שיש בו. מה שגורם לשחיקה ולקידוח זה לא המים, זה מה שהמים סוחבים איתם – אבנים וחול. הרוח והמים הם 'סוכני נסיעות' בגיאומורפולוגיה – אבל המים כסוכן נסיעות זה לא רק שהם מסייעים דבר אחד ממקום למקום, הם אלה שמביאים איתם את החומרים שבגלל הערבול – האבן והחול לאט-לאט שוחקים את הסלע. כוח המים לא שוחק את הסלע. הפיתולים האלה יוצרים מצב שכשמגיע זרם גדול מלמעלה הוא נכנס לתוך הפיתולים וממשיך לאט לאט לחצוב בסלע. זו גם הסיבה שהחלק התחתון לבן והחלק העליון חום – הצבע הלבן מראה עד היכן הגיעו המים. עוצמת התנגדות הגיר יוצרת כאן את ערוץ הזרימה שהוא מאוד צר, שכן הגיר מאוד קשה. הגשם שיורד כאן לא מספיק חזק בשביל לחצוב לעצמו דרך רחבה יותר ולכן הערוץ מאוד צר – לעיתים אפילו פחות ממטר. סך הכל המרחק בתוך המעוק הוא 1000 מ', זה נראה הרבה יותר בגלל הפיתולים והאתגרים בדרך. לפני 7 שנים ירדו באזור של דימונה וקצת יותר נמוך 70 מ' גשם ב-4 שעות, כמות ממוצעת של כ-5 שנים. כל המכתש הקטן התמלא כמו אמבטיה, וכל הנחלים זרמו בגובה של מעל הצבע הבהיר. ירדה כזו כמות של גשם שאף נחל לא היה מסוגל להוביל את המים, והם עלו ועלו וזרמו. העדויות היחידות שנשארו זה הסחף שנשאר על סלעים ועמודים באזור.

בקטעים הנמוכים יותר, בשנות ה-60-70 היה חשש מאוד גדול שכוחות אויב יכנסו ממזרח מערבה, ואז מיקשו חלק גדול מהמרחב של תצורת הלשון. הבעיה שהמיקוש היה נגד אדם, מוקשי פלסטיק מאוד קטנים שמוטמנים בעומק מאוד קטן מתחת לפני השטח והם מאוד מאוד סחיפים. תוך פרק זמן מאוד קצר טושטשו כל שדות המוקשים והיום כמעט כל המרחב חשוד במיקוש – כי אף אחד לא בטוח לאן נסחפו המוקשים. נחל צפית משנה לגמרי את אופיו, כשהוא נכנס לתוך המשקעים של תצורת הלשון, המשקעים האלה רכים ובבת אחת הנחל נפתח. רואים את השוליים, הצבע הלבן הבוקק אותו צבע שראינו מתצפית תמר. כאן הנחל ממשיך ולמעשה נשפך לנחל הערבה. גם כאן יש בעיה של מיקוש כי בחלק התחתון של הנחל היו מוקשים, לכן מכאן והלאה כבר אין מסלול הליכה. מסלול הליכה מסתיים בכביש.

נסיעה לעיר אובות

בצד שמאל רואים אנדרטה לזכרו של חייל בשם אבשלום סלע, שנהרג בסוף שנות ה-60, אזור מאוד פרוע כמו בקעת הירדן, הרבה מאוד פיגועים לאורך הכביש, באחד מהם הוא נהרג – מול פתח הכניסה לנחל צפית. בצד שמאל רואים את תצורת הלשון, הסלעים רכים ולבנים בצד ימין רואים את המצוק של הערבה, של בקע ים המלח. אם מסתכלים ימינה רואים כמה וכמה מקומות שבתוך הסלע הלבן יש ציורים ממש כמו בנחל פראים. זאת משום שמדובר בדיוק אותו החומר, בדיוק אותו הסלע ובדיוק אותה הסיבה. למעשה, כמדברים על אגם הלשון, אותו אגם שהשאר אחריו את תצורת הלשון, הוא השתרע מצד אחד של הבקע לצדו השני וכיסה כאן את כל השטח.

נחל צין מתחיל בקיר הצפוני של מכתש רמון ונשפך לים המלח. הנחל הזה זורם כמעט כל שנה והערוץ שלו מאוד מאוד רחב. אורכו כ-180 ק"מ, אחד הנחלים הגדולים בחלק הזה של הנגב. מימין רואים את המערות והעמודונים שהמים חוצבים בהם, הכל זה תוצאה של בלייה של מים. תחתנו רואים את הכתב הירוק של נחל צין – ריכוז הצמחייה הגבוה בתוך ערוץ הנחל. הגבעות שרואים מימין לכביש הן חלק מרכס מחמל. מה שמאפיין את האזור זה הופעה של רכסים ועמקים ביניהם, הרכס המזרחי ביותר הוא רכס מחמל. הרכס הבא לכיוון מערב זה רכס חצרה – הערבה, רכס מחמל, רכס חצרה ולאחר מכן חתירה, ירוחם-בוקר וצבוע. נעפיל לרכס חצרה כנעלה במעלה העקרבים. מצד ימין יוצאת דרך עפר שבעזרתה ניתן להגיע קרוב מאוד לנחל צין וכשיש שיטפונות אפשר לבוא לראותם פה.

בצד הכביש רואים עבודות של הנחת צינור - מפעלי ים המלח קודחים בערבה, לוקחים מים מליחים ואיתם שוטפים את מערכת הצינורות בתוך המפעל. בגלל שהמים מליחים וחמים, משתמשים בצינור פוליאתילן מיוחד שיכול להחזיק מעמד במליחות המים והטמפרטורה הגבוהה. המים חמים משום שמדובר במים מהשכבה העמוקה - מים גאותרמיים. המים מגיעים מעומק הקרקע ממקום חם

מאגר ענק מתחת לכל הנגב יודעים עליו. את המים המליחים מצננים, מתפילים, ואז שוטפים איתם את הצינורות – מדובר במים מאוד יקרים שתהליך הטיפול בהם נעשה בפארן.

מימין לכביש רואים את כביש הערבה הישן ובצד שמאל את כביש הערבה החדש. אנחנו על כביש הערבה החדש יותר. את הכביש החדש בנו למרות שהכביש הקודם היה במצב טוב. כאן הייתה אמורה לקום תחנת שידור של קול אמריקה והייתה אמורה לשדר לרפובליקות המוסלמיות שנמצאות במזרח אסיה. לקול אמריקה הייתה תחנה בטורקיה בסוף שנות ה-70 תחילת שנות ה-80. הרוסים לחצו על הטורקים לסגור את

התחנה ששידרה כל הזמן תעמולה אמריקאית, הטורקים נענו ללחץ הסובייטי, סגרו את תחנת כל אמריקה ודרשו מהאמריקאים להפסיק לשדר. האמריקאים מחפשים מדינה שכנה קרובה ידידותית ומוצאים את מדינת ישראל. הישראלים, כמובן, לא יכולים לסרב לאמריקאים ואז הם מתחילים לחפש מקום להקמת תחנת השידור. תחנת שידור גדולה מייצרת קרינה אלקטרו מגנטית מאוד חזקה. בסופו של דבר נבחר האזור בצד שמאל, עליו תקום תחנת השידור. המזל הגדול היה שברית המועצות התפרקה לפני שהתחנה הוקמה, כבר לא היה גורם שאליו היה צריך לשדר את שידורים התעמולה של קול אמריקה (זה בסוף ימיו של ריגן) ולמעשה כל התוכנית נגנזה ומה ששרד מהתוכנית זה הכביש הזה שאנו נוסעים עליו, זאת משום שהאמריקאים החליטו דבר ראשון לסלול את הכביש שהוא עוקף תחנת השידור. זו הסיבה שכביש הערבה הישן ננטש, שכן הוא היה קרוב מדי לשדה האלקטרו מגנטי, וזו הסיבה לסלילת הכביש החדש שאנו נוסעים עליו כרגע.

כשהתעוררה הבעיה אם לבנות את התחנה או לא, אמרו הגופים הירוקים שאם יקימו פה אנטנות בגובה של כמה עשרות מטרים זה יפגע בתנועת הציפורים. עשו כאן מחקר והתברר דבר מאוד מפתיע - חלק גדול מהציפורים בכלל לא נפגע על ידי האנטנות שהיו צריכות לקום כאן. כמובן שמסקנות אלה לא פורסמו, שכן היו בניגוד לכל מה שאמרו עד אז. המזל הגדול שהפרויקט הזה שבק חיים לפני שהתחילו לבנות, הדבר היחיד שבנו מקול אמריקה זה רק את הכביש.

חוות התנינים – מצד ימין אחרי הפנייה לעיר אובות - קרוקודולוקו - חוות תנינים שמגדלים אותם בעיקר לבשר ולעור. זה אמור להפחית את הצייד הלא חוקי של תנינים, בעיקר באפריקה. ניתן לראות בחווה גם את תהליך האינקובציה של הביצים – לוקחים את הביצים ומדגירים אותם באינקובטור.

עיר אובות

האתר החשוב ביותר מבחינת הארכיאולוגיה וההיסטוריה המקראית בערבה. האתר הזה נקרא בכמה וכמה שמות:

בערבית עין חוסוב - עין – מעיין, חוסוב בשפה הבדואית פירושו לחצוב, אבל לא במושג של לחצוב בהר אלא לקושש עצים. החוסוב הערבי הפך להיות לחצבה – מושב חצבה, ביי"ס שדה חצבה, חווה פרטית שנקראת עין צבה וכאן אתר ארכיאולוגי שנקרא בשם מצד חצבה. כל החצבה האלה מגיע מהעברי של השם חוסוב. עין חוסוב – שהמעיין שהיה המעיין הגדול ביותר בערבה הצפונית, היום הוא יבש.

עיר אובות – עיר אובות היא אחת מתחנות בני ישראל בנדודים שלהם בהרי אדום. אובות מופיע עוד פעם אחת בתנ"ך בספר איוב במשמעות של הרבה מים. כלומר שעיר אובות זו עיר שיש בה הרבה מאוד מים. מי שזיהה את המקום הזה של עין חוסוב עם עין חוסוב המקראית הוא יהודי אמריקאי, מעט תימהוני בשם שמחה פרלמוטר שהגיע לכאן בסוף שנות ה-60. הגיע לנקודה הזו שבה אנחנו נמצאים עכשיו והקים כאן משהו שהוא קרא לו קיבוץ. הוא היה יהודי מאמין ולאט לאט הפך להיות ליהודי משיחי – יהודי מאמין בישו. היה אדם מאוד חיובי. למעשה מה שגמר אותו זו העובדה זה שאחד משני הבנים שלו, בחור בשם ארי, שלחם בצנחנים נהרג בפיגוע ב-94 בחדרה, ביום הזיכרון הוא נסע לאזכרה של חבר ונהרג בעצמו. אז שמחה פרלמוטר קיבל מכה שממנה הוא לא התאושש וכעבור 4-5 שנים הוא בעצמו נפטר. גם שמחה וגם ארי קבורים כאן בבית הקברות הקטן של עיר אובות. הבן הצעיר גם הוא שירת בצבא והוא גר היום במרכז ספיר. למעשה היום ממשפחת פרלמוטר אין במקום הזה אף אחד.

מיש שישנו כן היום ומחזיק את כל המבנים זו חבורה של אמריקאים, גויים, אוהבי ארץ ישראל דרך התנ"ך, והם אלה שהיום מתחזקים את המקום. אותו שמחה פרלמוטר היה גם יהודי יודע תנ"ך והוא זה שזיהה את המקום עם עיר אובות. לאט לאט השם הזה התקבל למרות שהיום יודעים שזו לא עיר אובות, עיר אובות נמצאת כנראה בצד המזרחי של הבקע, שכן התיאור של מסע בני ישראל הוא תיאור גיאוגרפי.

מצד תמר - זאת משום שהתל הארכיאולוגי שנמצאו בו שרידי מימיו של שלמה המלך. כתוב שלמה בנה את תמר במדבר - תמר במדבר מזוהה כאן. יש ויכוח גדול מאוד האם תמר המקראית היא תמרה של התקופה הביזאנטית. (שעברנו ליד המצודה הרומית בתוך המחצבה היא תמרה של אוזביוס או של האונומסטיקון וגם של מפת מידבא כי תמרה מופיעה בשלושת המקומות האלה). אבל בהתחלה אמרו שתמרה גם נמצאת פה, כי תמר של המקרא הפכה לתמר הביזאנטית, אבל כאן לא נמצא שום דבר ביזאנטי. כאן מזהים גם את מצד תמר המקראי ולכן למקום קוראים גם מצד תמר או גם בשם מצד חצבה.

השם תמר מזוהה עם עץ התמר שגודל פה, שהמושג תמר מגיע מהמילה העברית תמיר שפירושו גבוה. גידלו עצי תמר במשך כל התקופות. כשמדובר על שלמה שבנה את תמר במדבר, המחשבה שזה היה פה, זאת למרות שמבחינת השמות, שזה הדבר שבמידה מסוימת, לעין חוסוב אין קשר לתמר.

המקום הזה הוא מאוד יוצא דופן מבחינת ארכיאולוגיה ומבחינה היסטורית, שכן זה המקום היחידי לכל אורך הערבה שבו נמצאו שלושה מבנים של מצודות, האחת על גבי השנייה מתקופת המקרא. אין לאתר הזה אח ורע בכל הערבה – מדרום ים המלח ועד ראש מפרץ אילת, זה המקום היחידי שמוצאים בו נוכחות ישראלית במשך קרוב ל-400 שנים, כמעט ללא הפסקה. לכן האתר הזה נחשב לאתר החשוב ביותר מבחינת ההיסטוריה המקראית של ארץ ישראל.

כשחפרו כאן מצאו כמה וכמה דברים מכמה וכמה תקופות - לוח כרונולוגי -

המטרה של לוח הזה היא להוריד את כל התקופות המרכזיות בהיסטוריה של ארץ ישראל על ציר זמן. אנחנו חיים 2000 לספירה, הלוח יורד 200 לפנה"ס, באמצע שנת הולדת ישו - 0. כל תקופה מקבלת צבע אחר, תאריך התחלה וסיום ושמות. הלוח מראה מה בה לפני ומה בא אחרי – הארכאולוגיה וההיסטוריה של ארץ ישראל הם מאוד אינטנסיביים, זה הרבה ידידותי למשתמש להראות את זה על גבי הלוח, על איזה פרק זמן מדברים וכמה זה אחורה מזמננו. ככל שאנחנו יורדים בלוח הזמנים אנחנו הולכים לתקופות יותר קדומות. באתר שבו אנו נמצאים, האתר הקדום ביותר הוא מתקופת המקרא – פרק הזמן שבין 1200 לפנה"ס ל-586 לפנה"ס - שלושה שמות – תקופה ישראלית, תקופת הברזל או התקופה המקראית. בעיר אובות נמצאו שרידים משנת 1000 לפנה"ס ועד שנת 586 לפנה"ס. לאחר מכן, על השרידים האלה של תקופת המקרא נמצאו שרידים מהתקופה הפרסית ההלניסטית, נבטי, ומהתקופה הרומית. כאן למעשה נגמר הסיפור, בשנת 324

לספירה. יש עוד קטע אחד שלא כל כך ברור מהו, מהתקופה הערבית הקדומה, לאחר מכן רק בתקופה העות'מאנית מוצאים בנייה מחדש. מה שמעניין זה דווקא התקופות הקדומות האלה של תקופת המקרא – מתקופת המקרא נמצאו שלוש מצודות, שנבנו האחת על גבי השנייה. הדבר היחיד שהוא גדול ומשמעותי זו מצודה רומית מהמאה ה-4 לספירה, כנראה מימי של הקיסר דיוקליטיאנוס. סוף מאה 3 תחילת מאה 4. לדיוקליטיאנוס יש נוכחות מאוד גדולה בנגב, במרחב הזה. הנוכחות הזו באה לידי ביטוי בעיקר בממצא של מטבעות וחרסים מימיו.

מה שאנחנו נעשה עכשיו נעלה אל האתר, נעשה תצפית מלמעלה ואז נרד ונראה איך אפשר להבחין בין שלושת המצודות האלה – כי מה שקורה כשבונים מצודה אחת על גבי השנייה מפרקים את הקודמת ובונים את זו שמעליה, עד שבונים את המצודה השלישית מפרקים את המצודה הקודמת ובונים אותה עליה. כך הבנייה של מצודה על מצודה על מצודה קצת מטשטשת.

האתר הזה לא בתשלום, הוא פתוח כל השנה בחינם. למרות שהוא נמצא קרוב מאוד לכביש 90, זה אתר שמורי הדרך נמנעים מלהגיע אליו כי קשה להדריך אותו שכן הוא מלא ארכיטקטורה וקירות. אתר שכגודל חשיבותו כך עזיבותו.

התקופה הקדומה שנמצאה כאן זה מהמאה ה-10 לפנה"ס, מצודה או מצד (הקטנה של מצודה) שמתוארכת לימי שלמה. מכיוון שכתוב ששלמה בנה את תמר במדבר מזהים הארכיאולוגים כאן את תמר המקראית של שלמה. מואה זה דבר הרבה יותר מורכב – זה תחנת דרכים שיש בה מצד, חאן ובריכת מים. מיצדית זה הפיל-בוקסים בצפון. לאחר מכן נמצאו עוד שתי מצודות ברצף. מה שמיוחד באתר הזה זה הממצא מתקופת המקרא, כי יש לאורך הערבה שרידים פרסים, הלניסטיים, ערבי קדום וביזאנטי, אין כמעט לאורך הערבה מתקופת המקרא. למעשה זה האתר היחיד שיש בו ממצא מתקופה כל כך קדומה ומכאן חשיבותו. היום יש ויכוח מאוד גדול מאוד איפה אילת המקראית. יש משהו בעציון גבר שמצא בזמנו נלסון גליק אבל הוא לא ידע כל כך מה הוא מצא ולא פרסם את זה בצורה מסודרת. היום יש עוררין על הקביעות שלו – נכון להיום לפחות בשלב הזה, לא ברור היכן אילת המקראית. יודעים היכן אילת הרומית ביזאנטית – היא בעקבה של ימינו. באילת של היום כנראה לא היה כלום, אבל עדיין אין ממצא מתקופת המקרא. מבחינת הסיפור המקראי לא יודעים איפה הייתה עציון גבר, איפה הייתה אילת – ההשערה שזה היה בצד של עקבה אבל קשה מאוד לדעת.

תוכנית של האתר - ננסה לפרק את התוכנית למצודות

1. **המצודה הכתומה** היא המצודה הראשונה שנבנתה, היא מאוד קטנה ומתוארכת לפי הקרמיקה שנמצאה בה למאה ה-10 לפנה"ס. זאת כנראה תמר של ימי שלמה. על המצודה הזו, ברגע מסוים מפרקים אותה, ובונים עליה מצודה ענקית.

2. **המצודה הצהובה** – הגודל שלה 100 על 100, שטח של 10 דונם למצודה, זה כבר כמעט עיר במושגים של גודל. מצודה ישראלית ענקית שבנויה מחומת סוגרים – שני קירות עם חדרים שהם מרכיבים את החומה הצהובה. המגדל זה חומה רבועה של 100 על 100 עם ארבעה מגדלים בפינות. מתוארכת למאות ה-8-9 לפנה"ס.

3. **המצודה סגולה** – מתישהו מישוה מחליט שהמצודה הצהובה קצת גדולה מדי, והוא בונה את המצודה הסגולה, אבל שער נשאר באותו מקום. מתוארכת למאות 6-7 לפנה"ס. **המצודה הירוקה** זו המצודה הרומית שנבנית רק במאה ה-4 לספירה, 1000 שנים יותר מאוחר. זה אחד המקרים היחידים בארץ שהאתר המקראי הברזלי יותר גדול מהאתר הרומי. הכחולה זה שריד נבטי שלא כל כך ברור מה הוא עושה פה. המחשבה שזה אחת מהתחנות על דרכי המסחר-דרך הבשמים. השריד הנבטי הוא קטן מאוד.

החשיבות הגדולה של המקום הזה היא בזכות שלושת המצודות שהן כולן מתקופת המקרא.

ממצאי האתר – יש באתר המון המון קירות, מה שמקשה להבין את האתר ובעיקר להסביר אותו. המדריך צריך לפרק את התוכנית ולפרק אותה לתקופות.

רואים לבני בוץ, לבנים מלפני כבערך 3000 שנים. אין הרבה מקומות בעולם שלבנים מבוץ השתמרו בצורה כל כך טובה, כאן זה השתמר בזכות העובדה שזה אזור מדברי שאין בו גשם. גשם הוא האויב של לבני הבוץ. המבנים באתר הזה היו בנויים כך – מתחת לפני השטח היו היסודות שהיו בנויים מאבני גזית. על פני השטח הקירות היו קירות לבנים. למטה נראה קירות מעלינו רק של אבן, שבמקור היו מתחת לפני השטח, שעליו נבנה מבנה העל שהיה בנוי מלבני בוץ, כמו שבנו פעם. בתקופות הקדומות בארץ ישראל בנו בסיס אבן ורוב הקיר היה קיר של לבני בוץ. בצפון לבני הבוץ לא שרדו כי הגשמים חזקים.

המצודה הקדומה – בנקודה הנמוכה רואים זווית של אבנים כהות, אבני צור. אבני צור הם אלמנט מאוד ברור וידוע במצודות הישראליות בנגב במאה ה-10 לפנה"ס. בנו בעיקר מצור כי צור נמצא בשטח. המצודה הכתומה היא המצודה הקדומה ביותר, והיא מצאת מתחת למבנים של הבוץ שהם מבנים מאוחרים יותר. מבחינת ממצאים רואים את הפינה. חלק מאבני הצור משוחזרות (בנו אותן מחדש). יש אבני צור גם מחוץ לחומה של המצודה הקטנה, כלומר שמדברים על תמר של המאה ה-10 לפנה"ס יש את המצודה ויש חיים מחוץ למצודה.

אם לוקחים את אבני הצור כאלמנט מייצג רואים אותו בצורה יפה – מכירים את זה גם ממקומות אחרים בנגב, מאותו פרק זמן – מאין מבנים קטנים ולידם מבנים נוספים של מי שגר מחוץ למבנה המבוצר. המבנה באיזשהו רגע הופך להיות לבלתי יעיל, מפרקים את כל מה שהיה למעלה ומשאירים רק את הבסיס, אז בונים את המצודה הצהובה הענקית עם השער. מדובר בשער מאוד גדול ומאסיבי, שמתאים לתוכנית של המצודה הצהובה הגדולה. שער זה יכול להיות מוסבר רק אם הוא בהתחלה משמש את כל המצודה הצהובה, כנראה היה רק שער אחד לכל המצודה של 10 דונם. כשמקטינים אותו לסגולה משתמשים באותו השער. אין שום יחס בגודל בין המצודה הסגולה לשער הגדול, אלא למצודה הצהובה. מי שרצה להיכנס למצודה היה צריך לעלות על גבי כבש, מאין רמפה. מה שעומדים עליו עכשיו כנמצאים ליד השער זה מילוי שנעשה כדי ליצור עליה אל תוך השער. בצד ימין היה כנראה חדר השומרים ששמר כנראה שכל מי שנכנס יהיה בסדר.

מישהו, מתישהו, מבטל את המצודה הכתומה ובונה את המצודה הצהובה. לא יודעים מי זה עשה את זה, אבל המצודה הצהובה היו מהמאות 8-9 לפנה"ס. אז גם מבטלים את המצודה הכתומה ובונים את מבנה השער. מבחינת ממצאים רואים את המגדל ואת החומה הצהובה. ברגע מסוים מחליט מישהו שהמצודה הצהובה גדולה מדי, ואז נצמדים לפתח – משתמשים בפתח של הגדולה אבל בונים רק את המצודה הסגולה שהיא קטנה יותר. המצודה היא מהמאות ה-7-6 לפנה"ס. מבחינת ממצאים הקיר המזרחי חסר, הוא הורד על ידי הארכיאולוגים תוך כדי החפירה כדי להגיע לשכבות יותר נמוכות.

יש כאן חורבן אבל לא מאש, כנראה מרעידות אדמה. מכיוון שאנו נמצאים בבקע יש כאן עדויות לפחות משני רעשים – רעש אחד במאה ה-6 לפנה"ס ורעש אחד מהמאה ה-4 לספירה. רעשי האדמה היו כנראה אלה שהרסו את האתר הזה עד שבסופו של דבר הוא ננטש.

מיקום המצודה - מדובר בגבעה טבעית שעליה התיישבו המצודות. הן נבנו אחת על גבי השנייה ויצרו כאן תל ארכיאולוגי – השתכבות של שכבות. אפשר להמשיל תל ארכיאולוגי לספר- כל שכבה בתל זה דף בספר. סך כל הדפים – סך כל השכבות.

משפחת פרלמוטר גרה על התל. כששמחה פרלמוטר מזהה את המקום עם עיר אובות הוא משתמש באחד המבנים ששרדו, זה המבנה שנשאר כאן מתקופת הבריטים. הייתה כאן משטרת מדבר בריטית שהייתה בנויה בצורת האות ח'. המשטרה הייתה פתוחה לכיוון מזרח. במשך הזמן שני המבנים נהרסו ושרד רק המבנה המנדטורי הזה, משפחת פרלמוטר הפכה את המקום לבית כנסת. המשפחה חיה פה והתפללה בבית הכנסת. ברגע מסוים משכנעים את שמחה פרלמוטר לרדת מהגבעה כי מתחילים לחפור, אז הוא יורד מהגבעה אל אזור האשלים, שם הוא חי.

המתנדבים במקום – יש כאן ארגון נוצרי אמריקאי – השושנה הפורחת. הם אלה שמתחזקים את המקום הזה על ידי מתנדבים שמגיעים מכל העולם – לא רק שהם לא מקבלים כסף, הם עוד משלמים כסף על הזכות לבנו הנה. בשבילם זה חוויה יוצאת מגדר הרגיל, שכן הם עוסקים באתר של הברית הישנה, חוויה שאנחנו כישראלים לא ממש יכולים להבין אותה. כשמדברים היום על ברית חדשה מדברים על האוונגליזם עם הברית הישנה. התנ"ך כברית ישנה הוא חלק מהאוונגליזם – יחד הם מרכיבים את ה"בייבל". חוויה עצומה לחפור ולתחזק אתר מימי שלמה. לולא אותם מתנדבים המקום הזה היה מתפורר מתחת לידים – אתר מאוד רגיש ועדין והם פשוט מתחזקים אותו. למשל, אם נופל קיר הם קוראים לארכיאולוג ויחד הם בונים אותו מחדש. כל דבר שנעשה כאן זה עם ארכיאולוג מומחה מטעם רשות העתיקות, כך האתר הזה נשמר בצורה יוצאת דופן. חשוב לזכור שמדובר באתר מאוד חשוב מבחינה מקראית וגם מבחינה נוצרית, אבל לרוב הוא ריק. הארכיאולוג שאחראי על כל האתר והמתחם נקרא יגאל ישראל, הוא גם חפר עם המשלחת שחפרה כאן יחד עם אודל סקוויין שהיה אחראי על כל אזור הנגב. יגאל ישראל הוא היום הארכיאולוג שאחראי על כל מה שקורה כאן. האתר הזה שייך לתוכנית מאוד גדולה ושאפתנית שלא כל כך ברור אם יצא ממנה משהו – להפוך את כל המרחב הזה למרחב תיירותי כחלק מעוד מגנט שימשוך לכאן אנשים. המון אנשים נוסעים על כביש 90 ולא יודעים שהאתר הזה נמצא כאן. מנסים להפוך את האתר ליותר ידידותי, בינתיים הוא מאוד ארכיאולוגי ולא מאוד תיירותי, אולי בעתיד.

עץ השיזף – אחד העצים הגדולים ביותר בנגב בכלל, הוא גם אחד העצים הגדולים בארץ. עץ שהיה הסימן למקום. צריך לקחת בחשבון שכל הצמחייה שרואים היא חדשה, כל המבנים כאן חדשים – אם רוצים לשחזר את המרחב הזה בתקופות הקדומות, אין פה שום דבר חוץ מגבעה ולידה עץ. העץ היה סימן ההיכר של מקום שנקרא עין חוסוב וניתן היה לראות אותו מק"מ רבים.

בצילומים שונים ניתן לראות תמונות של גייפים משנות ה-30 שחונות תחתיו, עץ ענק (מה שוראים עכשיו זה רק מעט). לא חקרו את הגיל שלו, יש ההערכה אבל לא בדיוק. העץ מופיע בהמון צילומים מהמאה ה-20, בצילום מ-1902 רואים את העץ ולידו מבנה השייך למה שהיה אז בתל.

השיזף הזה היה סימן ההיכר של עין חוסוב. אפשר היה לראות אותו מרחוק, ובעזרתו לנווט ולהגיע למעיין הגדול ביותר בערבה הצפונית. העץ הזה סבל קשה מאוד כשמתחילים לקדוח כאן בשנות ה-50 לטובת השטחים החקלאיים, מפלס מי התהום והעץ מתייבש ונשבר. בשנים האחרונות שמו לו טפטוף ולכן הוא מתחדש. ניתן לראות את כושר החיות שלו – למרות שהוא שבור הוא עדיין מוציא עלים ופירות.

שיזף מצוי- הפרי שלו אכיל ונקרא בשם דומים. כפות תמרים ששמו למטה בצורה מסודרת בכוונה כדי להקטין את כמות המים שמתאדה. המים שאיתם משקים את העץ הם מאוד מליחים, ברגע שיש התאדות המלח שוקע ואז נוצרת בעיה של המלחת שורשי העץ. ברגע ששמים את החיפוי זה מקטין את איבוד המים בהתאדות, את ההמלחה ואת קצב ההמלחה של הקרקע. הפרויקט הזה שומר על רטיבות ומונע התמלחות יתר.

ליד כביש 90 ניתן לראות מטע של מנגו עם כרם ענבים – כל אלה – מתאימים לתנאים של הערבה עד כמה שזה נשמע מוזר.

עין חוסוב – מה שרואים היום זה הכל לצורכי תיירותי. בעבר הבאר הזו הייתה מלאה במים, הבאר העשירה ביותר במים בחלק הזה של הערבה. היא זו שבזכותה ובגללה התרחשו פה כל האירועים שאנחנו מדברים עליהם. כל נושא ההתיישבות הקדומה היא אפשרי כאן בזכות המים. בזכות המים קיים פה גם העץ – בזכות המים והעץ קיימים פה כל שאר הדברים. כשמדברים על אתרים חשובים בנגב בתקופות הקדומות מדברים על שלושה דברים חשובים – צומת דרכים, מים וצל (דבר לא פחות חשוב משאר הדברים).

דרכים - במפת הדרכים העתיקות בנגב ניתן לראות שלוש דרכי אורך עם כמה וכמה דרכי רוחב מתברות. הדרך האחת הולכת על הרי אדום – דרך המלך. הדרך השנייה יורדת בערבה במקביל לכביש 90 – דרך הערבה. הדרך השלישית עולה מראש מפרץ אילת לעזה ועד היום נקראת בשם דרב אל עיזה. בין שלושת צירי האורך כאלה כמה צירי רוחב – נתיחם רק לציר הרוחב שנקרא בשם מעלה עקריים. עין חוסוב נמצא במפגש של דרך האורך עם דרך רוחב שיורדת מדרך המלך דרך פונון, עין חוסוב, מעלה עקריים, ממשית, באר שבע וקו החוף. הדרך הזו חשובה בגלל שני דברים – פונון זה מרכז מאוד חשוב של נחושת, עין חוסוב חשוב בגלל

מקור המים, ממשית חשובה כי היא מרכז השליטה הרומית במרחב הזה. למעשה מדובר במפגש של דרך אורך עם דרך רוחב – מים ונחושת. כל אלה הפכו את המקום לאחד המקומות החשובים למעשה בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של הנגב. בפונון יש כבר כריית נחושת במאה ה-10 לפנה"ס, באותו הזמן יש כאן כבר מצד או מצודה וזה נמצא על אותו קו דרך שיוורד מהרי אדום לכיוון בקעת באר שבע. יש כאן משהו נבטי לא כל כך ברור, הסיפור הנבטי כאן הוא סיפור משני והוא בגדר חידה מאוד גדולה. הדבר המאוד מאוד מפתיע הוא שאין כאן שום דבר ביזאנטי. כשאנחנו מדברים על ארץ ישראל בתקופות השונות, כמעט כל דבר גדול זה רומי ביזאנטי. דווקא בחלק הזה, זה רומי אבל זה לא ביזאנטי. יש כאן משהו מאוד מעניין - כנראה אנו נמצאים בתמר המקראית. אולם תמרה הרומית-ביזאנטית היא שם ולא פה, שכן פה אין שום דבר ביזאנטי. אז כל הסיפור של אוזביוס ומפת מידבא והאונומסטיקון, לא תופס לגבי תמר המקראית אלא לגבי המצודה שם, שתקבל את שם תמרה. יש שאומרים שזו תמר המקראית וזו תמרה הביזאנטית, אחרים אומרים שזו תמר המקראית אבל תמר הביזאנטית היא שם, יש שאומרים שהעניין של מעבר שמות ממקום אחד לשני ידוע ומוכר. יכול להיות שהשם תמר שהתחיל כאן בתקופה הביזאנטית עובר מכאן למצודה הגדולה שנמצאת ליד הכביש (שראינו קודם במחצבה). הדבר המדהים הוא שלא נמצא כאן ולו חרס אחד ביזאנטי – יש כאן רומי, ערבי קדום, הפסקה עד השלטון שהשלטון העות'מאני, אז הטורקים חוזרים לכאן ובונים כאן מחנה שלהם, שאחר כך יקבלו אותו הבריטים ואחר כך מדינת ישראל. בין התקופה הערבית הקדומה ובין התקופה העות'מאנית המרחב הזה נשלט על ידי נוודים, אין פה בעל הבית, זה המרחב המאוד פרוץ של הנגב הרחוק.

הדבר החשוב באתר - העובדה שיש כאן שלוש מצודות מתקופת מקרא, שזה דבר נדיר ביותר. יש פה שהות ישראלית ברציפות של בערך 300 שנים, לכן האתר הזה כל כך חשוב מבחינת התני"ך ולנוצרים מבחינת הברית הישנה. אתר מדהים בשביל אוונגליסטים שיחגגו כאן, הם אוהבים תני"ך ואוהבים לראות את השטח, קתולים לעומת זאת יבואו וישנאו אתכם או שלא ירדו מהאוטובוס.

אנחנו לא הולכים לחלק הרומי של המקום - החלק הרומי מלבד המצודה זה המחנה לגיון ולידו בית מרחץ. מהתקופה הרומי יש מצודה, מחנה לגיון ובית מרחץ – שלושה מרכיבים מאוד חשובים באזור כל כך מדברי. חיילים רומים ממונים באים מאירופה, הם חייבים בית מרחץ אפילו שהם באמצע הישימו, אז הם לוקחים את מי המעיין לטובת בית המרחץ. בחפירות מצאו גם את שרידי המחנה וגם שרידי בית המרחץ, הכל מימיו של דיוקליטיאנוס - סוף מאה 3 תחילת מאה 4. אתרים כאלה כמו בית המרחץ, יש בערבה - עין רדיאן (ליד קיבוץ יטבתה), אין בערבה אתרים כאלה, אתרים רומיים אחרים יש בערבה, ומכאן החשיבות העצומה של עיר אובות. גם מעלה עקרבים נחצב על ידי החיילים של דיוקליטיאנוס.

הממצא היפה באתר – יש קיר ישר שאליו מתחבר קיר משופע. הקיר המשופע הוא נגד רעידות אדמה. קיר ישר מאוד פגיע לרעשי אדמה, ברגע שבונים לו קיר תומך הוא מחזיק את הקיר הישר. זו אחת העדויות לכך שהמקום ספג כמה רעשי אדמה. המקום ננטש כנראה בעקבות רעש אדמה כי לא נמצאו כאן שרידים שרופים, כלומר שהוא לא נהרס בסערת הקרב.

כשחופרים בחוף פתאום מוצאים את הקירות האלה שיוצאים החוצה וזה נראה נורא מוזר. את האבנים שעכשו עומדות במקום, מוצאים שכובות. כשמרימים אותן מוצאים רסק של קנקנים. אז נותנים אותם לרפאות, לאחר הרפאות מתגלה הפתעה עצומה. היום הם נמצאים במוזיאון ישראל.

נמצאו כאן המון כלים כאלה, שמה שמאפיין אותם זה שהם לא כלי בית אלא כלי פולחן. אז כמובן, שברגע שמצאו אותם, הבינו שיש כאן למעשה מקדש ומתחילים לשחזר אותו – מין אבנים שעומדות עם ספסלים ועליהם עומדים הקנקנים האלה שיש להם צורה של אנשים – שחזור של מקדש שהוא מקדש פתוח.

הדמויות האלה והקרימיקה שנמצאה כאן הם מהעבר השני - מהרי אדום. על כן מזהים את המקום הזה כמקדש אדומי. כאן מתעוררת השאלה מה עושים כאן אדומים. סיפור מאוד מעניין - כשאנו קוראים את התני"ך שומעים כבר מימי דוד על קרבות באזור הזה בין אדום לבין ישראל בעיקר על השליטה בראש מפרץ אילת. ברגע מסוים, במאה ה-7 לפנה"ס נוצר כאן שקט תעשייתי - בפעם הראשונה בהיסטוריה של המרחב הזה יש על כל המרחב הזה רק שליט אחד - ממלכת אשור. בפעם הראשונה יש אימפריה אחת ששולטת

ממצריים, ארץ ישראל, סוריה, לבנון, חלק מטורקיה ועד עיראק של ימינו. האשורים הם מאוד קשוחים מצד אחד, מצד שני הם מאוד כלכלניים. הם מייצרים כאן שקט תעשייתי בפעם הראשונה במרחב. השקט הזה כל כך דרמטי שאדום וישראל, שעד עכשיו נלחמו אחד בשני, מתחילים ביחסי מסחר. אז מתחילים למצוא

קרימיקה אדומית כמעט בכל הנגב. הקרימיקה האדומית מגיעה עד בקעת באר שבע – כלומר שיש מסחר ויחסים בין אדום לבין ישראל במאה ה-7 לפנה"ס כי האשורים נמצאים למעלה והם בעלי הבית, והם בצורה מאוד אגרסיבית עוצרים כל רצון של מישהו למרוד. יש כאן שקט של מאה שנים ובשקט הזה המסחר פורח. אז מגיעים כלים אדומים וכלים אשוריים לכל המרחב של הנגב.

בבל עולה אשור יורדת. מאה 6 לפנה"ס, 586 לפנה"ס, נחרבת המצודה האחרונה, כנראה ברעש אדמה. ואם הייתה פה נוכחות יהודית היא פשוט נעלמה. עדות לאיום האדומי מחדש, אנחנו מקבלים מערד. בערד נמצאו חרסים כתובים – אוסטרקונים. באחד מהם כתוב שהמפקד של ערד מקבל פקודה לשלוח חיילים לרמת נגב.

כתוב כך בעברית - "ושלכתן אתם רמת נגב כך וכך חיילים פן יקרה את העיר דבר פן תבוא אדום שמה". אדום שעד עכשיו הייתה ביחסי מסחר טובים עם יהודה, עם ישראל, ברגע שאשור יורדת ועולה בבל, כל השקט

שהיה כאן מופר, חוזרים לריב ולהילחם אחד בשני. אז כותב המפקד שיושב בירושלים לקצין שנמצא בערד – תשלח עזרה לרמות נגב פן תבוא אדום שמה - אדום הפכה להיות מידיד לאויב שמאיים על הגבולות הדרומיים של ממלכת יהודה.

חפרו במצודה והדבר הכי מעניין נמצא פה, מחוץ למצודה.

אם כן, למה שימש המקדש? למה דווקא פה?

המקדש הזה מוגדר כמקדשי דרך. בעת העתיקה בנו מקדשים לכמה וכמה מטרות. מקדש לא היה רק מקום שעבדו בו את האל, אלא גם סימון של גבול וגם מקום פולחן בדרך. כנראה שהמקדש האדומי נמצא על הדרך שיוורדת מהרי אדום לעין חוסוב ועולה דרך מעלה עקרבים לבקעת באר שבע. זו דרך רוחב מאוד חשובה, יש

כאן דרך אורך מאוד חשובה, והמקדש הזה נבנה בצומת, בהצטלבות. לכן מי שמגיע לכאן, או שהוא הולך דרום-צפון או מזרח-מערב. יש כן מה שנקרא מקדש דרך. באירופה רואים הרבה קפלות לצד הכביש אלה מקדשי דרך קטנים, זה כנראה היה מקדש דרך אדומי. אם כן, איך יכול להיות מקדש דרך ליד מצודה יהודאית? זה יכול היה לקרות בדיוק בזכות אותו פרק זמן של שלום שאותו כפו האשורים על המרחב הזה במאה ה-7 לפנה"ס. אחת בעיות הכי גדולות באתר הזה היא שנמצאה בו מעט מאוד קרמיקה. הממצא הזה של הקנקנים הוא ממצא יוצא דופן בחשיבות שלו. באינטרנט – ערבה תיכונה תיירות – הרבה חומר רלוונטי בשבילנו כמורי דרך – מסלולי טיולים, אפשרויות הלנה והסעדה, אתרים ארכיאולוגיים. זה נכון גם לגבי הערבה הדרומית. היום בכל מושבי הערבה יש צימרים ואפשרויות של הלנה והסעדה. מצ"ב קישור לאתר –

נסיעה למצפה שלום

מעין חצבה (תחנת הדלק בה אכלנו צהריים) לדרך השלום –
עין חצבה היא החווה הפרטית היחידה בערבה הצפונית. חווה חקלאית שנשלטת על ידי שלוש משפחות שעלו על הקרקע ב-1959. סקירה וזיזה של התיישבות במרחב הזה של בקע ים המלח –
1951 קמה ההתיישבות היהודית הראשונה לאורך הבקע – עין רדיאן שלימים קיבלה את השם יטבתה.
1953 קמה עין גדי. גם עין רדיאן וגם עין גדי קמו ליד נקודות מים וגם ההיאחזויות נחל.
1959 התרחשה מהפכה בהתיישבות היהודית לאורך הבקע, שכן באותה שנה עלו על הקרקע שלוש נקודות – עין ירב (שעלתה גם היא כהיאחזות נחל), עין חצבה (עלתה על הקרקע על ידי שלוש משפחות), נאות הכיכר (ישוב בכיכר סדום).
אז התקשו האנשים להגדיר את מה שקרה בהתיישבות בערבה כמהפכה – עלייה לקרקע של שלוש נקודות באותה שנה, יחד עם מה שקרה לפני זה, היה מאוד מאוד משמעותי.
1967 עלה לקרקע מושב חצבה
1982 – פארן

לאחר מכן צופר, עידן ומרכז ספיר – הכל בתחילת שנות ה-80.
נכון להיום יש ישוב חדש אחד שנקרא בשם צוקים, שנמצא מעט דרומית למרכז ספיר בדרך לאילת. בית ספר שדה חצבה- הבתים מאוד מיוחדים כי הם בנויים בצורת כוורת. הבתים אמנם יצוקים מבטון אבל צורתם של כוורת המחשבה הייתה שהצורה הזו תנטרל את הקרינה ואת החום הגבוה ששוררים בערבה בקיץ, אולם התברר שהדבר לא נכון, שכן היציקה של הבטון למעשה יצרה מצב שבקיץ חם ובחורף קר. הניסיון היה מאוד חדשני ומעניין. הגרעין שעלה למושב חצבה התחיל במבנים האלה, וכשהוא עבר יותר מאוחר לנקודת הקבע אז הקימו כאן את בית ספר שדה חצבה.
השם חצבה – מהמילה חוסוב עם כל הנגזרות שלו. השטחים החקלאיים של המושב, שגם הוא, כמו שאר המושבים בערבה, מתפרנס מגידול ירקות לייצוא – בעיקר ממלונים, פלפלים ועגבניות.
בחצבה יש כמה מגדלי פרחים גדולים, וגם חלק גדול מהחקלאיים בחצבה עברו חקלאות אורגנית זו חקלאות שמתבססת על שימוש מועט ביותר של כימיקלים ושימוש מועט ביותר של דשנים כימיים. למוצרים האורגאניים יש היום ביקוש גדל והולך בעולם, אם כי זו חקלאות מאוד קשה ובעייתית. אבל חלק גדול מהחקלאיים של חצבה עברו לגידולים אורגאניים. רוב הירקות שמגדלים בחצבה מיועדים לייצוא – השווקים העיקריים הם ארצות אירופה בעיקר אנגליה וגרמניה, אמריקה, ובשנים האחרונות גם רוסיה – רוסיה הפכה להיות לקניין מאוד רציני של ירקות ופירות ישראלים והם היו כמעט ראשוניים בסחר עם מדינת ישראל בירקות טריים.

נכנסים למושב חצבה כדי לחצות אותו לכיוון דרך השלום - כביש שמחבר את יישובי הערבה הצפונית. במושב חצבה כ-120 משפחות שמתפרנסות מחקלאות ודי הרבה צימרים. בערבה הצפונית חמישה מושבים, שהמשותף להם שכל כולם מושבי עובדים. מושב עובדים מתאפיין בכמה וכמה דברים, אך בעיקר בכך שאמצעי הייצור שווים – מים, קרקע, וכוח עבודה קבוע. לכל מתיישב במושב הערבה יש 45 דונם שטח, כ-70 אלף קו"ב מים לעונה, ומבחינת העובדים הקבועים, תאילנדים - בין 3-4 תאילנדים למשק. עם אמצעי הייצור האלה, כל אחד גדל מה שהוא רוצה. זה אחד ההבדלים המובהקים בין מושב לבין קיבוץ. מושב חצבה כולל בתוכו 120 משקים חקלאיים שמתמחים בגידול ירקות לייצוא. כל מושבניק הוא עצמאי בצורה טוטאלית להצלחותיו וכישלונותיו, כל אחד עומד יחידי מול הבנק שאיתו הוא עובד.
מה שהיה פעם נכון בתנועת המושבים, של ערבות הדדית ועזרה הדדית, נעלמו מעל פני השטח במשבר הגדול בתנועת ההתיישבות בשנות ה-70, אז קרסה כל המערכת המושבית. כשהיא נבנתה מחדש נבנתה ללא הרבה מאוד ערכים חיוביים שפעם היו המרכיבים שלה. הערבות ההדדית, הסולידריות וכל מה שהיה פעם, שהפך את המושבים להצלחה כלכלית וחברתית היו כלא היו וחלק גדול מהמשברים שעברו המושבים היו גם על דברים כלכליים אבל גם משברים חברתיים מאוד מאוד עמוקים וקשים.

דרך השלום - הדרך שאנו נוסעים עליה נקראת דרך השלום. היא נסללה אחרי חתימת הסכם השלום עם ירדן באוקטובר 1994, במסוף גבול ערבה ליד אילת. דרך השלום או כביש השלום מקביל לכביש הערבה אבל נמצא מזרחית לו. הכביש שקט וחלק גדול מהתנועה הבין מושבית מתנהל בכביש הזה ולא בכביש 90, שהוא ארצי ועמוס הרבה יותר. הכביש הזה מתחיל במושב עידן ומסתיים במושב עין ירב, אחריו נגמר הכביש וממשיכה דרך כורכר אבל הצבא לא נותן לנסוע לשם, אורכו כ-16 ק"מ ודרכו מתנהלת התנועה של המושבניקים שנמנעים מלהגיע לכביש 90.

מצפה לשלום

קיימת תוכנית שנקראת שותפות 2000 - כל קהילה יהודית בחו"ל אימצה לעצמה חבל ארץ במדינת ישראל. היהדות האוסטרלית אימצה את הערבה הצפונית. האימוץ הזה הוא אימוץ מאוד חם וחשוב גם להם וגם

ליישובי הערבה. העמודים המוצבים ליד מצפור לשלום, אלה עמודים שעליהם שמות של אנשים שתרמו כספים לטובת יישובי הערבה, חלקם הגדול אוסטרליים חלקם מארה"ב חלק מבריטניה וכדומה. **מצפה לשלום נתרם** על ידי משפחת גוסינסקי מאוסטרליה. המקום בנוי בצורת פרגולה, כך שאפשר להגיע הנה גם כשהשמש לא מוסתרת על ידי העננים, כי כאן מידה מסוימת של צל. הוא נבחר מכיוון שיש מכאן תצפית מאוד יפה של השטחים החקלאיים של יישובי הערבה. כאן מתגלה אחת הדברים המשונים – העובדה שכמעט כל מה שאנחנו רואים נמצא בצד הירדני של הגבול. עד הסכם השלום עם ירדן זו הייתה פלישה ישראלית ביוזמתו של ירדן. הירדנים ידעו את זה ולא עשו כלום, כי המקום הזה לא כך מטריד אותם כמו מקומות הרבה יותר קריטיים ונושאים קריטיים אחרים במרכז וצפון ירדן. על כן הירדנים לא הגיבו בשעתו על החדירות הישראליות שהפכו להיות מחדירות צבאיות לחדירות אזרחיות. כך הלך ונבנה כאן משק ירקות שלם בערבה שרובו בנוי לא רק על קרקע ירדנית אלא גם על מים ירדנים.

באוקטובר 94 נתחם הסכם השלום שבפעם הראשונה הסדיר את שאלת הגבול בין ישראל לירדן, שאלה שהייתה פתוחה מאז תקופת המנדט. עד 1922 הבריטים שולטים בכל המרחב הזה שנקרא בשם פלסטינה. ב-1920, הבריטים מחלקים את פלסטינה לשני אזורים מנהל - טרנס ג'ורדן בצד המזרחי ופלסטינה בצד המערבי. אלה שני אזורים מנהל בריטיים אבל הבריטים אומרים שביניהם יש קו גבול, והוא יעבור במקום הכי נמוך בשטח. הגדרה מאוד בעייתית ומעורפלת, שכן המקום הכי נמוך בשטח הוא נחל ערבה. נחל ערבה, כשהוא זורם הוא משנה כל הזמן את המקום הכי נמוך בשטח. לא רק שהגדרה מעורפלת, הבריטים גם לא מסמנים את הקו אותו הם מציינים. הם מניחים רק שתי אבני גבול צפונית לעקבה ובוה זה נגמר. למעשה מ-1922 ועד 1994, אין גדר, אין סימון, שמפריד בין ממלכת ירדן ההאשמית במזרח לבין מדינת ישראל במערב. רק ב-94 שמים לראשונה עמודים ובונים גדר.

כל מה שרואים כאן זה שטחים ישראלים ששייכים לחקלאים ממושב חצבה. רואים איך כל השטחים האלה למעשה ממוקמים בתוך ערוץ נחל הערבה. כאמור, ערוצי הנחלים הם תמיד האזורים היותר שטופים ממלח. גם לגבי הצמחייה הטבעית וגם לגבי החקלאות המודרנית דבר ראשון רצה לנחל ערבה, כי הוא הפחות מלוח מכל השאר - היותר מתוק. רואים את זה גם במטעים - תמרים וענבים, וגם במבנים האחרים - ברובם לפלפל אבל גם עגבניות, מלונים ודברים נוספים.

מטע התמרים של מושב חצבה - כל הגבעות זו תצורת הלשון, היא שריד של אותה ימה שהשתרעה מהכנרת עד חצבה. אנחנו נמצאים עכשיו על הקצה הדרומי של תצורת הלשון. בולט מאוד שעל פני התצורה אין ולו שיח אחד ויש המון ערוצים - זה הולך ביחד, כי החרסית שהיא אחד המרכיבים העיקריים בתצורה המסוימת הזו איננה מחלחלת ולכן החוואר מלוח, בגלל שהיא איננה מחלחלת מהר מאוד היא יוצרת כאן את הערוצים האלה. עכשיו אפשר להבין למה הם נקראות באנגלית - BAD LANDS, כי אי אפשר לגדל על זה שום דבר. למטה עובר נחל הערבה, כשהוא מגיע מקו פרשת המים, קצת דרומה למושב פארן, וזורם לים המלח. הוא למעשה הנחל המרכזי בחלק הזה של הערבה, והשטחים החקלאיים התמקמו בתוך הנחל והשאירו בערך חצי נחל למים שבאים וזורמים, כדי שהמים האלה לא יציפו את השטחים החקלאיים. חלק מהצמחייה הטבעית מראה היכן המים זורמים וחלק שייך לחקלאיים. קו הגבול כפי שהוגדר על ידי הבריטים עבר באמצע בנחל, מה שהופך את כל השטחים החקלאיים הישראלים להיות מעבר לגבול עם ירדן, זה כתוצאה מהסכמי השלום. כשישבו עם חוסיין ודיברו איתו, הגיעו איתו להסכם שקו הגבול שעולה מים המלח יעלה באמת באמצע נחל ערבה אבל כשהוא מגיע לשטחים החקלאיים של מושב עידן שהוא המושב הכי צפוני, קו של הגבול יעלה, ילך למעלה על גבי המדרגה, ועל ידי זה ישאיר את השטחים החקלאיים בתוך תחום מדינת ישראל. בנקודה מסוימת הגבול הזה ירד חזרה וחוסיין יקבל שטחים תמורת אלה יותר דרומה מכאן. בהסכם נוצר מצב שכל השטחים החקלאיים שנמצאים בתוך נחל ערבה, שייכים למעשה למדינת ישראל, והחקלאיים כבר לא צריכים לעבור את הגבול כמו שנהגו לעשות עד 94.

הצמחייה - בקו שבו הצמחייה נגמרת ישנה סוללה, זה מאגר חצבה. המאגר ריק כי עדיין לא ירד מספיק גשם כדי למלא אותו. יש למעשה רק מאגר אחד מלא וזה המאגר ליד מושב פארן - מאגר אשת.

המים בערבה - מהמון בחינות הנושא הקריטי של הסיפור. המוביל הארצי מסתיים במצפה רמון, כל מה שקורה במצפה רמון בנוי אך ורק על מי קידוחים. בערבה מכירים שלושה אקוויפרים, שנמצאים בעומקים שונים מתחת לפני השטח ובהם איכויות מים משתנות (הולכות ויורדות עם הירידה בעומק). מבחינת איכויות של מים בודקים את כמות הכלורידים בליטר -

0-500 כלורידים לליטר - מים שפירים

500-1000 כלורידים לליטר - מים מליחים

מעל 1000 כלורידים לליטר - מים מלוחים

שלושת האקוויפרים בערבה -

1. עומק 100 - איכות מים בין 100-200 כלורידים לליטר - מים מתוקים.

2. עומק 400 - איכות מים בין 500-600 כלורידים לליטר - מים מליחים.

3. עומק 600 - איכות מים מעל 1000 - מים מלוחים.

בערבה ככל שיורדים עם הקידוחים לעומק, איכות המים יורדת. למעשה נכון להיום מה שנשאב לטובת החקלאות זה האקוויפר האמצעי - כלומר שכל הירקות בערבה מושקים במים מליחים, באיכות של 500-600 מיליגרם כלורידים לליטר.

הבעיה העיקרית במרחב הזה שממושב עידן ועד פארן כל החקלאיים, כ-450 משקים, מתפרנסים מאותו ענף בירקות, כמעט כולם מתפרנסים מפלפל. את הפלפל שותלים כל 450 החקלאיים באותו היום ובאותה השעה. הפלפל בערבה נשתל בתחילת חודש אוגוסט, החודש החם ביותר בערבה, חום אימים. דווקא בתחילת אוגוסט שותלים כאן, כי מסתבר מניסיון שהירקות המוצלחים ביותר לייצוא לאירופה וארה"ב זה שתילות של תחילת אוגוסט. מים אחרי השתילות צריך תכף להשקות, אם לא משקים הכל מת. בגלל שכל החקלאיים שותלים באותו יום, נוצר לחץ בלתי נורמלי על מערכת המים כי כולם צריכים את המים בבת אחת. הצמחים צריכים לשרוד את הצהריים אבל אין להם מים בגלל הלחץ. כדי למנוע מצב זה עשו כל מיני פטנטים - חילקו את

המושבים לקבוצות השקיה (חלק הישקו בלילה חלק ביום) - בעיה אמיתית. לא פעם החקלאיים בערבה משתגעים מחוסר מים ונחל ערבה זורם, החקלאים עומדים לחוצים למים ובנחל זורמים מים. איכות של מים גשם - 2 מיליגרם כלורידים לליטר - יותר מתוקים ממי גשם אין. מים מתוקים שלא שייכים לאף אחד - המים האלה מגיעים כשיטפונות לים המלח, הורסים שם את הבריכות, מוהלים שם את כל הריכוזים ואנשי המפעלים מקללים את המים האלה. אז עולים עם רעיון לבנות בתוך נחל הערבה מאגרים שיעצרו את המים האלה ויכניסו אותם לתוך המערכת המושבת הזאת. כך עשו. נבנו כאן שורה של מאגרים בתוך נחל הערבה ואלה תופסים מי שיטפונות שמגיעים גם מהר הנגב וגם מהרי אדום.

בצילום אוויר של ארץ ישראל רואים את גודל אגן הניקוז של נחל ערבה. אגן ניקוז של נחל הערבה זה המרחב שבו יורד הגשם שפוגשים בו כמי שיטפונות. נחל הערבה מתנקז מקו פרשת המים לדרום ים המלח, שלושה נחלים גדולים - נחל נקרות נחל פארן נחל חיון. מדרום ים המלח מכניסים את מכתש רמון אגן הניקוז של נחל ערבה, שכן הוא מנוקז על ידי נחל נקרות לערבה. נחלא פארן יורד לסיני אבל נשפך לערבה לתוך אגן הניקוז. נחל חיון מתחיל באזור הגבוה של הנגב ונשפך את נחל ערבה. כאן עוד לא נגמר הסיפור כי גם הרי אדום תורמים גשם ונגר עילי, כלומר שאגן הניקוז גם בהרי אדום ויורד בחזרה לים המלח – גודל אגן ניקוז של נחל הערבה עצום בגודלו.

המאגרים האלה צריכים לתפוס מי שיטפונות - מאגר אחד לי פארן, מאגר אחד ליד צוקים, אחד ליד עין יהב, אחד ליד חצבה, ועוד אחד ליד מושב עידן - בנויים בצורה כזאת שהנחלים שלא מילאו מאגר אחד ימלאו מאגר אחר. כל המאגרים ביחד מכילים כ-25 מיליון קו"ב.

מאז שהקימו את המאגרים בנחל הערבה אין יותר שיטפונות שמגיעים לים המלח, כל המים שזרמו פעם בנחל ערבה לים המלח נתפסים היום במאגרים האלה. כשהם מתמלאים אז קורה דבר מאוד מיוחד. חשוב להבין, ים המלח לא התמלא מעולם על ידי מי השיטפונות של נחל ערבה, מה שקבע את המפלס שלו הם המים שהגיעו מהירדן. אין שום השפעה של הקמת המאגרים על מפלס ים המלח.

עוצרים כאן במאגרים מי שיטפונות של נחל ערבה. קורה כאן דבר מאוד משונה - מהניסיון המצטבר של גידול ירקות בערבה, הסתבר שניתן לגדל את הירקות אם משקים אותם כל הזמן באותה איכות של מים. כלומר, אם שותלים את הירק ומשקים אותו באיכות של מים של 600 מ"ג כלורידים לליטר, ומשקים אותו כל עונת הגידול באותה איכות של מים הוא ייתן את מה שרוצים ממנו. אבל אם איכות המים משתנה, משגעים אצלו את כל המערכת הביולוגית, הוא אמנם ייתן פרי או ירק אבל לא באיכות ולא בכמות הרצויה. לוקחים מי מתוקים באיכות גבוהה, 2 מ"ג כלורידים לליטר, ומכניסים אותם לתוך מערכת מלוחה. בכוונה תחילה ממליחים את המים האלה, משום שעל ידי ההמלחה של מי הקידוחים מורידים את רמת המלח שבהם. מקורות המים הערבה מתחלקים ל-2, המקור קבוע הם מי הקידוחים, איכותם 600 מ"ג כלורידים לליטר, מקור המים השני להשקיה בערבה זה אגירת מי השיטפונות, איכות המים - 2 מ"ג כלורידים לליטר. עושים מעשה שמבחינות רבות נראה לא נורמלי -

מזרימים לבריכה אחת מים מליחים ומים מתוקים. בתוך הבריכה הזו מערבבים את שני סוגי המים, על ידי הערבוב מורידים את דרגת המליחות של מי הקידוחים מ-600 מ"ג כלורידים לליטר ל-500 מ"ג כלורידים לליטר. ההורדה הזאת היא מאוד משמעותית במה שנוגע למזור החיים של הפלפל, העגבנייה או המלון. **כשאנחנו מדברים** על שלושה אקוויפרים בערבה, אנחנו מדברים על מינוס 100, מינוס 400 ומינוס 600. האקוויפר של מינוס 600, הוא האקוויפר של המים המלוחים, המים הפוסילים, החמים והעמוקים. זאת אומרת שכדי להשקות עם מים שנשאבים מעומקים של מינוס 600, צריך קודם כל לשאוב אותם, לקרר אותם ולהתפיל אותם – כלומר שמקבלים מים מאוד יקרים. אי אפשר להשתמש בהם ישר לטובת השקיה, כי הם חמים מדי ומליחים מדי - הטיפול עולה כסף הכסף מתבטא בעלות המים לחקלאי.

אפשר למהול את המים המליחים רק שלא תמיד יש מים במאגרים שבעזרתם אפשר למהול את המים המליחים. אולם כיש כבר שטחים מלאים עגבניות, מלונים ופלפל שצריכים מים. את המים האלה הם יקבלו אך ורק ממי קידוחים. צריך לזכור שאקוויפר הראשון, מינוס 100, הוא אקוויפר מתוק שכמעט נגמר, ממנו שאבו בתחילת ההתיישבות הערבה, לכן הוא למעשה יצא מהמשחק. נשארו לטובת השקיה שני אקוויפרים – מינוס 400 באיכות של 600 מ"ג כלורידים לליטר, ומינוס 600

באיכות מים מעל 1000 מ"ג כלורידים לליטר. זאת למעשה הבעיה - אין מרכיב מתוק קבוע, השיטפונות זה מרכיב טוב אבל זה לא מרכיב קבוע. חייב לבנות משק חקלאי לייצוא רק על מי קידוחים, ומי הקידוחים נכון להיום הם באיכות של מים מליחים, לכן כל כיווני המחקר החקלאי היום מתבססים על פיתוח ירקות שיוכלו להיות מושקים במים מליחים, כי אין מים אחרים בערבה.

לפני 30 שנים הייתה פה חממה אחת והיום יש פה המון חממות? איך זה יכול להיות שיש חקלאות בארץ הקיץ הנצחי? אם כל כך חם פה אפילו בחורף, למה צריך חממות?

תושבי הערבה הגיעו למסקנה בתחילת שנות ה-70 שהם מגדלים ירקות לייצוא. עד מלחמת ששת הימים 1967, גידלו בערבה (עין יהב וחצבה) ירקות לשוק מקומי. אחרי מלחמת ששת ימים נוספו עוד ספקי ירקות לשוק המקומי כמו בקעת הירדן והנגב המערבי. אנשי הערבה עשו חישוב מהיר והחליטו לעבור מגידול ירקות לשוק המקומי לגידול ירקות לייצוא. ברגע שהחליטו על המעבר הזה הם שינו את כל ההתנהגות החקלאית שלהם, שכן ברגע שמבססים את המשק על ייצוא, בראש ובראשונה מדובר על איכות של פרי. פרי איכותי גדל רק בתוך מבנים – סופות, מכות שמש, ברד, לילות קרים, כל פגעי הטבע האלה הם אנטי-חקלאות ייצוא. כשרוצים לנטרל את כל מכות האלה בונים מבנים. אז קרה דבר מאוד משונה, כמעט כל חקלאות בערבה, לפחות בערבה הצפונית, נכנסה לתוך מבנים, מדובר בעולם אחר לגמרי של חקלאות. עם הכנסת הירקות לחממות היה ברור שהשלב הבא צריך להיות שכל החקלאות בערבה המיועדת לייצוא צריכה להיות חקלאות בהדליה. הדליה - מרימים את השיחים, קושרים אותם בחוטים או ברשת, כדי שהשיח יעשה פוטוסינתזה בכל ההיקף שלו, שכן שהשיח שרוע רק חלק עושה את תהליך פוטוסינתזה, יצירת סוכרים. בזמן השיח תלוי כולו מייצר פוטוסינתזה. עם זאת, פלפל זה לא שיח שגדל באופן טבעי כלפי מעלה, לכן צריך לקחת אותו להרים אותו ולקשור אותו. עגבנייה זה לא צמח שגדל לבד כלפי מעלה, צריך להרים אותה, ללפף אותה ולקשור

אותה. כך קרה שהחקלאות שהייתה בחוץ וכמעט ולא דרשה ידיים עובדות, ברגע שהיא נכנסה לתוך מבנים, איכות גידול הירקות דרשה המון עבודת ידיים. כך קרה שהתוצרת החקלאית של הערבה התקבלה באירופה ובארצות הברית בזרועות פתוחות. הסתבר שבערבה יש איכויות של מזג אוויר שאין כמעט בשום מקום אחר בארץ ובטח לא באירופה - יש כאן קרינה מאוד חזקה, ימים מאוד בהירים, ומיעוט של עננים ולכן משמעות מאוד גדולה. למשל מסתבר במושב פארן זוג חקלאים פתח חממה לשתילים. הביאו שתילים ממרכז הארץ ושתילים מהחממה בפארן, כל מה שנשתל מהחממה ממושב פארן הקדים בחודש את מה שנשתל מהמשתלה במרכז הארץ, למרות שהשתילים נשתלו באותו יום באותה השעה. איכויות מזג האוויר בערבה יצרו מצב שההתחלה של השתילים מהערבה היו לעין ערוך טובים יותר ובריאים יותר מהשתילים שהגיעו ממרכז הארץ. באופן מקרי לגמרי הבינו שיש בחבל הארץ הזה, שהוא מאוד חם ולכאורה אנטי חקלאי, כמה מאפיינים אקלימיים שאם מצליחים להבין אותם אפשר לייצר כאן חקלאות מדהימה. כך קרה שלאט לאט התחילו ללמוד איך לגדל בחממות, הבינו את המגבלות, היתרונות והחסרונות, ולאט לאט יצרו כאן באמת גן ירק מדהים. בערבה, עד כמה שזה נשמע מוזר - תות שדה, אפרסקים, פרחים, תפוחי אדמה, בוטנים - הסתבר שבערבה אפשר לגדל הכל. במשך השנים הגיעו החקלאים למסקנה שהרווח הגדול ביותר מבין שלל הגידולים יהיה בהתמקצעות בגידול פלפל, מלונים ועגבניות. ההתמקצעות הזאת היא תהליך של כ-20 שנים. היום הערבה הפכה להיות לא רק מרחב שבו מגדלים ירקות אלא מרחב שבו מתנהלים המון מחקרים - גם איך לעשות את הירקות של עכשיו יותר טובים וגם איך להתפתח הלאה, שכן זה לא חוכמה כל הזמן לשקוד על השמרים ולהרוויח, החוכמה זה גם להסתכל קדימה והתכונן קדימה.

יש בערבה הצפונית תחנת מחקר ופיתוח - מו"פ ערבה - שם עושים את הניסיונות ומחפשים עוד ועוד גידולים שיחזקו את היתרון היחסי שיש לחקלאות החורפית בערבה. למשל, היום מגדלים בערבה אורז עם מים מליחים - דבר שנשמע הזוי לחלוטין. בשלב זה זה בשלבי ניסיון, אבל אם זה יצליח אפשר יהיה למכור קרח לאסקימואים, כי את האורז המסוים הזה ישווקו לארצות המזרח בהן מתפרנסים מאורז. ההצלחה היא הצלחה כבירה אם זה באמת יתממש. שדה מחקר נוסף זה איך לגדל אצות כדי שמהן ניתן יהיה להפיק דלק למכוניות. למעשה הדברים שנשמעים מאוד הזויים היום נבחנים ונבדקים, גם בערבה וגם מכון לחקר הנגב בשדה בוקר, גם במו"פ בערבה הדרומית, גם בכיכר סדום ומו"פ נפרד, כך במשך עשרות שנים עושים כאן המון בדיקות, חלק גדול מהבדיקות נכשלות, אבל עדיין חלק מהגידולים עוברים שלב ובסופו של דבר לוקח כ-10 שנים מהרגע שבו מתחילים לחפש משהו ועד שזה נהפך להיות זן מסחרי. חשוב לזכור שלפני 20 שנים אף אד לא האמין שהפלפל שגדל בערבה יהיה הפלפל הכי איכותי בעולם, היום אין ויכוח בעולם שהפלפל הישראלי מהערבה הוא האיכותי ביותר, הוויכוח הוא על המחיר. התוצרת הישראלית היא הכי יקרה ולא תמיד קונים אותה גם היא הכי איכותית. העלות של הגידול מאוד גבוהה ויקרה, ולכן התמורה הכספית שמצפים לה היא לעיתים מעל ומעבר ליכולת הכלכלית, בעיקר עשו שיש משברים כאלה ואחרים. עם זאת אין ויכוח שהחקלאות הישראלית בערבה קבעה שיאים עולמיים, והדבר הזה הוא עוד יותר מפתיע כשמדברים על אזור אנטי חקלאי, אזור של מים מליחים.

מעלה עקרבים

מעלה עקרבים זה מושג מקראי, בתיאור נחלת שבט יהודה מופיע הציפון של הגבול שמתחיל מדרום ים המלח, עובר באזור הזה לכיוון קדש ברנע. שם בתיאור הגבול, יהושע י"ב, מופיע המונח מעלה עקרבים. השאלה למה התכוון המחבר כשהוא כתב מעלה עקרבים?

בתנ"ך המילה עקרבים מופיעה בשני מובנים, שני פירושים - הפירוש הראשון בעל החי, עקרב שמה שמאפיין אותו זה הזנב המעוקל. דבר שני מופיע בתנ"ך המילה עקרב בתשובה הניצחת שנותן רחבעם לבני ישראל כשהם באים לבקש הנחה במיסוי לאחר מות שלמה, הוא עונה להם - "אבי ייסר אתכם בשוטים ואני אייסר אתכם בעקרבים". הכוונה היא לא לשלוח אליהם עקרבים בעלי חיים, אלא ישתמש באיזשהו כלי שלטוני כדי להמאס עליהם את החיים.

פה אנו מגיעים למושג השלישי - מעלה עקרבים.

השורש שעברית ע.ק.ב. - פירושו הר. הנביא אומר - היה יעקב למישור. כלומר מתישהו שיגיע המשיח ההרים יהפכו להיות למישור. בעברית, לפעמים, כשרצו להדגיש משהו הוסיפו אות. כשרצו להגיד יורד גשם חזק, לא אמרו יורד גשם זועף אלא אמרו יורד גשם זלעפות. הוסיפו את האות ל' כדי לבטא את העוצמה של הגשם. מה שקרה במילה עקרבים זה אותו הרעיון - כדי להדגיש את תלילות המעלה הוסיפו לשורש ע.ק.ב את האות ר'.

ע.ק.ב הפך להיות ע.ק.ר.ב. - מעלה מאוד מאוד תלול, האות ר' מדגישה את תלילות המעלה. אנחנו עולים במעלה מאוד תלול שעל ידי 18 פיתולים שברו את תלילות המעלה. הפיתולים הם אלה שלמעשה אפשרו את העלייה מנחל צין לראש רכס חצרה, בעזרת מעלה עקרבים מטפסים מנחל צין לראש קמר חצרה. מעלה קשה ומפותל כמו זנב העקרב - מושג מקראי שמופיע בנחלת שבט יהודה.

הכביש עבר כמה וכמה שדרוגים. גם החביות שרואים זו שיטה בריטית לציין מקום שבו נגמר הכביש ומתחיל המצוק. תחתינו ערוץ נחל גוב. הכביש הורחב על ידי פיצוצים שנעשו כאן בסלע.

על הרכס בצד שני, רואים בקו הרקיע בצד שמאל, רואים הר עגול ועליו מבנה. רואים כיפה ועליה מן בליטה - זה שרידים של מצד רומי מהמאה ה-4 לספירה, הוא אחד מתוך 3 מצדים ששמרו על הדרך הרומית שעלתה רכס אחד דרומה יותר - מעלה עקרבים הרומאי. כשמדברים על מעלה עקרבים מדברים על שני מעלות - המעלה הרומאי מדרום לנחל גוב, והמעלה הבריטי, הכביש הנוכחי, מצפון לנחל גוב.

תצפית במעלה עקרבים - אנדרטה של חיל ההנדסה -

תצפית בסמוך לאנדרטה - ניתן לראות את הר צין, הר בדד שפעם קראו לו אור ההר, והיום קוראים לו הר צין, אור ההר הוא גיבל הרון מעל פטרה. על המעלה הרומי, שהוא קשור לממצא הרומי בעיר אובות, מתנה הלגיון ובית המרחץ, שמתחבר לממשית הרומית עם מעלה עקרבים. הימים הם ימי דיוקליטיאנוס, סוף מאה 3 תחילת מאה 4. אנו יודעים זאת לפי מטבעות שנמצאו בכל האתרים לאורך מעלה עקרבים - רוגם צפיר, חורבת צפיר ומצד צפיר, שלושה אתרים רומיים שבכולם נמצאו מטבעות של דיוקליטיאנוס.

המבצע ערב - 1950 חיל הנדסה וכתוב- חיל ההנדסה פרץ את הדרך באפריל 1950, והצריח שהוא הסמל של חיל ההנדסה. ההרחבה של הדרך היחידה לאילת, שמה שהיה סלול בה עם אספלט זה רק 18 ק"מ. כל שאר הדרך הייתה דרך עפר. הבריטים הם אלו שלמעשה הרחיבו את מה שהיה כאן קודם שביל של גמלים בתקופה העות'מאנית, אבל לא מזפתים את הכל.

מרץ 1954, חוגגים חמש שנים לשחרור העיר אילת שהשתחררה במרץ 49. במלאות חמש שנים לעיר אילת יורד אוטובוס מתל אביב לאילת, דרך הכביש היחיד שהיה אז, מעלה עקרבים. רוב הנוסעים הם חברי אגד והמשפחות שלהם, אוטובוס מלא שאמור לחזור חצי ריק ולקחת חיילים מהבסיס בעין רדיאן ביטבתה לחופש. האוטובוס יוצא מאילת בסביבות 7 בוקר, חלק גדול מהדרך זה דיונות חולות. הוא אמור לקחת נחלאים מעין רדיאן, הם לא התעוררו ופספסו אותו. הם ישנו וכשהם התעוררו הוא כבר עבר. האוטובוס עשה הפסקה והתחיל לעלות דרך מעלה עקרבים. בסביבות 10 הוא מגיע לתחתית מעלה עקרבים והוא מתחיל לעלות. הוא עולה את הפיתולים עד שהוא מגיע לנקודה בה אנו נמצאים. בנקודה זו נפתחת עליו אש אוטומטית משני כיוונים – כיוון אחד כוח מחבלים שהסתתר מאחורי האנדרטה של חיל ההנדסה וכוח אחר שהתיישב למעלה, היו כנראה 10 - 5 למטה ו- 5 מעלה. אלה שישבו למעלה ראו למעשה כמעט את כל ההתנהלות של האוטובוס והם נותנים התרעה לאלה שנמצאים למטה להתכונן, ברגע שהוא גומר את הפיתול נפתחת עליו אש רצחנית.

האש מגיעה בעיקר ממי שמסתתר מאחורי האנדרטה, שכן הם יורים על השמשה של הנהג. הכוונה שהנהג ייהרג והאוטובוס יתדרדר ימינה וכל מי שהיה באוטובוס ייהרג. הנהג בעשירית השנייה האחרונה לוקח טיפה רוורס ונכנס עם אחורי האוטובוס אל תוך הסלע הצבוע ומת.

אז קורה הדבר שלא קרה עד אז – מה שנקרא היום וידוא הריגה. המחבלים שנמצאים למעלה, יורדים ויחד עם המחבלים מלמטה נכנסים לתוך האוטובוס ומי שעדיין מראה סימני חיים יורים לו בראש והורגים אותו. למעשה נוצר מצב שכמעט כל מי שהיה באוטובוס מת – 11 אנשים מתו, שרדו 3 נשים שהחיללים שהיו באוטובוס שכבו מעליהן ועשו פני מתים (החיילים עשו פני מתים ונהרגו אלה שהיו מתחת שרדו), ועוד שני ילדים של משפחת הנהג שגם הם כוסו על ידי חיילים. בתוך האוטובוס היו חיילים שאמורים היו להיות, האבטחה של האוטובוס. כשהם נכנסו לתוך האוטובוס הם שמו את הנשק למעלה ונרדמו. כשהתחילו היריות, החיילים התאוששו ודבר ראשון קפצו על הילדים וגוננו עליהם. כשהמחבלים נכנסים לתוך האוטובוס הם מתחילים לירות לכל אחד בראש. אז המחבלים יוצאים מהאוטובוס. הילד, חיימקיה (אחיה של מירי), הילד יוצא החוצה, מסיר את גופת החייל מעליו, ומתחיל לצעוק "אבא אבא", כשרואים אותו המחבלים את הילד הם יורים לו בראש ומסתלקים. סביבות 15:00-14:00 בצהריים, אין קשר, אף אחד לא יודע מה קרה- באר שבע רחוקה, אילת רחוקה, הערבה רחוקה, הם לבד בשטח. מי שנשאר למעשה מתפקד זו ילדה - מירי פירסטנברג. האחות הגדולה של חיימקיה, בן ה-5, בת כ-7, היא למעשה מסתובבת ולא יודעת מה לעשות. עולה קומנד-קאר מעין חצבה וצריך לנסוע לבאר שבע. הקומנד-קאר מגיע לכאן, רואה את האוטובוס, החייל והחיילת נכנסים להלם. הילדה היא היחידה ששמרה על קור רוח. הם לוקחים את הילד והילדה, מעלים אותם לאוטו ונוסעים לכיוון ב"ש. כשמגיעים לב"ש והילד והילדה מתחילים לספר את הסיפור אף אחד לא מאמין להם. המזל היה שבאותו זמן עובר פה קצין או"ם, הוא יורד לכיוון עקבה הוא עובר כאן ורואה מה קרה, הוא מרים קשר לצה"ל, צה"ל מרים קשר לפיקוד דרום, אבל אף אחד לא יודע מה קרה. פתאום פיקוד דרום שומע שיש ילדה וילד שהביאו אותם. משה דיין שהיה אז רמטכ"ל בא לתחקר את הילדה, והיא מספרת לו את הסיפור. אז מתחיל להתארגן כוח הצלה, הכוח הזה מתחיל להתארגן בבאר שבע אבל עד שהוא יורד לכאן כבר ערב, כך שלמעשה שכבו כאן הרוגים יום שלם באוטובוס, מי שלא מת בהתקפה מת מאיבוד דם. שלוש הנשים האלה פצועות בצורה כזאת שהן לא מצליחות לתפקד, למעשה היחידה שמתפקדת זו הבת מירי. מורידים לכאן רכבים ומתחילים לאסוף את הגויות.

בהתחלה אף אחד לא מספר את זה, כאן קורה דבר מדהים. 1953 בן גוריון הולך לשדה בוקר, משה שרת מחליף אותו. כמה חודשים לפני האירוע הייתה פעולת תגמול מאוד בעייתית בקבייה, שליד מודיעין של ימינו. בפעולה זו נהרגו 70 ילדים ואימהות שלא אמורים היו להיות בתוך הכפר – כי הלכו והזהירו שהולכים לטהר את הכפר, מאוד בעייתית. הצנחנים הולכים וזורקים רימונים דרך החלונות והורגים את מי שנמצא בבתים, קבייה עשתה רעש בעולם. משה שרת יושב בת"א מספרים לו את הסיפור, אז פורים מרץ 54, הוא שומע את הסיפור ומדעזע. אז הוא אומר לאורלנד שקיבל הודעה נוראה ומבקש ממנו לקחת את מרדכי זעירא ויחד לחבר שיר שיעלה את המורל. השניים נענו וכתבו את "שיר שמח".

אז יקבל משה שרת החלטה מדהימה- כדאי לנצל ניצול פוליטי את האירוע של מעלה עקרבים, כי אם עד עכשיו העולם היה נגדנו בנושא קבייה נראה את מעלה עקרבים כנגדה. מעמיסים את הגופות על קומנד-קארים, מחזירים אותם לכאן, מכניסים אותם לאוטובוס, משכיבים אותם על הכביש ומצלמים. הכל מבוים, יודעים זאת על סמך התמונה הכי מפורסמת - קודם כל כתוב עליה פריצקה שהוא הצלם הממשלתי של מדינת ישראל. תמונה כזאת ניתן היה לצלם רק אם מאירים את האוטובוס, כלומר מביאים לכאן גויות, את צלם הממשלה, תאורה וכו'. לאחר שמסיימים את הצילומים, מעלים את הגויות חזרה לקומנד-קארים אז לוקחים אותם חזרה לבאר שבע וקוברים אותם יותר מאוחר בנחלת יצחק. אירוע מאוד קשה. חשוב לזכור שמדברים על מרץ 54 - תקופת פעולות התגמול - רציחות יומיומיות - האירוע של מעלה עקרבים היה מעל ומעבר לכל מה שהיה עד אז בגלל העניין של וידוא ההריגה. עד אז המחבלים לא עשו את זה וזה היה דף חדש שהם פתחו, מאז הם המשיכו בעניין הזה.

חיימקיה שרד בתור צמח כל חייו, מירי אחותו סעדה אותו. הראש שלו הגיע לממדים מפלצתיים, אז עוד לא ידעו לעשות כל מיני ניתוחי מוח, נשאר לו גוף קטן. לפני 3-4 שנים הוא נפטר. למעשה מי ששרד מכל האירוע זו מירי - היא זוכרת ומספרת. היא היחידה ששרדה והייתה כאן כל אותו לילה, והיא מספרת את הדברים כאילו זה קרה אתמול. עד כמה שזה נשמע מוזר האירוע לא הסתיים – לא הקימו להם אנדרטה, לא יודעים למה הם נרצחו, לא יודעים מי רצח אותם – עד היום. הייתה שמועה שהמארב התכונן להתנקש במשה דיין שהיה בחגיגות באילת. אולם משה דיין הגיע וחזר במטוס ולא היה אמור להיות בשיירה הזאת. האירוע הזה

הפך להיות לאחד האירועים הטראומטיים בסיפור עד כדי כך שאחרי 1954, האירוע הזה האיץ את סלילת כביש 40 - מצפה רמון - אילת. הסלילה שלו התחילה קודם, אבל היא התנהלה מאוד באיטיות. אחרי האירוע של מעלה עקרבים בן גוריון נותן פקודה לסלול כמה שיותר מהר את הכביש הפנימי כדי שלא יצטרכו יותר לנבוע בכביש מעלה עקרבים. ב-58 פותחים את כביש 40, וכמו שפותחים את הכביש הוא מפסיקים לנסוע בכביש הזה. הכביש הזה הופך להיות לכביש נטוש עם בורות, לא מטפלים בו ולא מתחזקים אותו, עד 1995. אז מועצה אזורית ערבה תיכונה החליטה החלטה אסטרטגית - לפתח את הכביש הזה כציר תיירות. האירוניה של הסיפור - המון פעמים מורי דרך חושבים שהאנדרטה היא של האסון, אולם האנדרטה לא שייכת לסיפור הרצח אלא לחיל ההנדסה - של מבצע ערבה. המחבלים עוד הסתתרו מאחורי האנדרטה. מכיוון שאנו מדברים על פעולות תגמול מה שקרה אז, אחרי כל פעולה נגד ישראל, ישראל הייתה עושה פעולה שכנגד. הירדנים מאוד פחדו מתגובה ישראלית על רצח מעלה עקרבים. הם עושים מעשה בלתי רגיל והם מציעים לישראל להקים צוות משותף של גששים שילך בעקבות הרוצחים כדי למצוא אותם, ישראל הסכימה. מקימים צוות משותף והוא הולך על העקבות. העקבות הובילו עד גבול ירדן, שם הם הסתובבו ונכנסו לתוך סיני. בכך למעשה העקבות האלה הלכו לאיבוד.

עמוס ירקוני היה בדואי בשם עבדול מג'היד שברגע מסוים החליט שהוא קושר את גורלו בגורל מדינת ישראל. הוא עבר את שמו לעמוס ירקוני ונחשב לאבי תורת הגששות בצה"ל. הוא נדר נדר בחייו, שהוא חייב לנקום את רצח מעלה עקרבים - המחשבה הייתה אז שמי שביצע את הרצח זה ערבי מצרי בשם אבו מנדק שנהג להיות שכיר חרב, לרצוח לפי הזמנה וקיבל הרבה מאוד כסף. הוא עמד בראש חבר של מרצחים שקיבל את השם - הכנופיה השחורה. הסתבר במחקרים שנעשים בשנים האחרונות שהמודיעין המצרי הפעיל אותו הרבה מאוד פעמים כדי לחסל כל מיני חשבוניות כאלה ואחרים וגם כדי שיספק מידע מודיעיני על הצד הישראלי. החשד היה שאבו מנדק מעורב ברצח של מעלה עקרבים.

ב-1958 נרצח יאיר פלד בנחל סרפד בהר הנגב. היו כמה מאפיינים ברצח של יאיר פלד שדמו מאוד לרצח של מעלה עקרבים. מכאן הסיק עמוס ירקוני שכנראה גם הרצח במעלה עקרבים וגם הרצח בנחל סרפד נעשה על ידי אותו אבו מנדק. אחרי מלחמת ששת הימים נכנס עמוס ירקוני לסיני הגיע לאוהל של אבו מנדק, נכנס לאוהל, שאל אותו אם הוא אבו מנדק, הוא ענה לו שכן - הוציא אקדח והרג אותו. היום ידוע שאבו מנדק לא היה זה שהשתתף ברצח של מעלה עקרבים. כי מחקרים שנעשים בשנים האחרונות, גם בצד הישראלי וגם בצד הערבי, הוכיחו מעל ומעבר לכל ספק שאבו מנדק בכלל לא היה באזור הזה. גם האו"ם שלקח אז חלק גדול בחיפושים, כבר אז אמר שאבו מנדק בכלל לא קשור. היו להם שמות אחרים לגמרי של כל מיני מועמדים אחרים אבל היה לשכך את דעת הקהל הישראלי ולכן הרגו את אבו מנדק.

כמה חודשים מאוחר לכך יצאה פעולת תגמול נגד הכפר חוסאן בהרי ירושלים. אחת הסיבות לפעולת התגמול הייתה נקמה על רצח מעלה עקרבים. הירדנים הוכיחו שהם לא היו בעסק, מה פתאום חוסאן זה נקמה על רצח מעלה עקרבים. גם כאן מתוך לחץ ציבורי מאוד גדול, הציבור לא יכול היה לקבל את מה שהצבא אמר שלא יודעים מי עשה את הרצח, לקבל אי פעולת תגמול על מעשה כל כך נפשע, ולכן נעשתה פעולה בחוסאן, כדי לשכך את דעת הקהל בישראל, עד כמה שזה נשמע מוזר. רצח מעלה עקרבים היה נקודת שיא במהלך דמים מאוד קשה שמתרחש באזור הזה בשנות ה-50. המהלך הזה מסתיים עם מבצע קדש 1956. בין 1949 - 1956 אלה השנים הקשות של פעולות התגמול הרצחניות גם מהצד הישראלי וגם מצד הלא ישראלי. בלי שום ספק רצח מעלה עקרבים האפיל על כל מה שקרה כאן באותן השנים.

הדברים המוזרים הם שעד היום לא ברור למה ומדוע נעשה הרצח הזה? מי באמת רצח במעלה עקרבים? עד היום אין אנדרטה לחללי מעלה עקרבים.

קודם כל מדובר בתחבורה אזרחית. אז הצבא במידת מה לא קשור לעניין. 1958 חונכים את כביש 40 - מצפה רמון - אילת. ברגע שעוברת התנועה לכביש ההוא, הכביש הזה ננטש. עיקר התנועה לאילת בשנים ההם הייתה של אגד. כלומר שאם מישהו היה צריך לבנות אנדרטה לחללי מעלה עקרבים זה היה אגד. אולם מכיוון שאגד כבר לא נוסע מכאן, אלא בכביש 40, אז המקום הזה נשאר רחוק מן העין רחוק מהלב. הדמות היחידה שממשיכה לחוץ על אגד כן לקיים טקס זיכרון, זאת מירי פירסטנברג, הילדה ששרדה. שלוש הנשים שהזכרנו עזבו את הארץ בגלל שראו שלא מתייחסים אליהן בכבוד הראוי. הן למעשה חזרו לארץ רק לקראת מותן, שלושתן מאתו בארץ. למעשה הדמות היחידה שהייתה כאן במשך כל הזמן הייתה אותה בת מירי, שגדלה בקיבוץ יקום אצל האח של אביה. אותה מירי הייתה למעשה הדמות היחידה שכל הזמן לחצה על אגד להקים איזושהי אנדרטה.

מי שנשאר למעשה זה חיימק'ה שהיה צמח, ומירי שהייתה למעשה היחידה שהייתה בריאה (היא נפצעה קלות והחלימה) והיא הייתה היחידה שיכלה לספר את כל הסיפור. היא הייתה גם היחידה שכשהיא גדלה היא לא קיבלה שום פיצוי - הייתה במעמד שלא זיכה אותה בשום פיצוי, והיחידה שלחמה את המלחמה של ההנצחה כי שאר המשפחות או שלא רצו להילחם (הצבא לא רק לקחת בזה חלק כי זה היה די מביש בגלל מה שעשו החיילים - ישנו ולקחו להם את הנשק). פרשה מאוד עגומה.

50 שנים לאירוע, שנת 94, הקימו על הגבעה שעליה היו המחבלים אתר הנצחה. שם יש אתר שבו מופיעים שמות ההרוגים באותו אירוע של מרץ 54. למעשה זה הייתה מאין יציאת ידי חובה של אגד שנמנעו מלבנות אנדרטה, אבל כן הזכירו את הסיפור במבנה שנמצא למעלה על הגבעה. רוב האנשים בכלל לא יודעים שאפשר לעלות למעלה ולעשות תצפית מאוד יפה. בטח ובטח לא מכירים את הסיפור שחלק מהמחבלים הסתתרו מאחורי האנדרטה וחלק היה למעלה.

ב-2004, 50 שנים אחרי האירוע, כינסו המשפחות של הנרצחים במעלה עקרבים כנס בתל אביב. בכנס הזה השתתפו כל מיני אנשים ממשפחות הנרצחים. אז הופיעו כמה קציני מודיעין בכירים של צה"ל ועיתונאית של ידיעות אחרונות בשם יעל גבירץ, שהיא הבת דודה של מירי פירסטנברג, ראינה כמה מקציני המודיעין ושאלה אותם 50 שנים אחרי האירוע, נשארו כל כך הרבה סימני שאלה, מה באמת קרה שם? אז היא מקבלת את התשובה - זה עדיין מוקדם לספר. 2004, 50 שנים אחרי האירוע הקשה על רצח מעלה עקרבים ב-1954.

לא הוקמה אנדרטה לחללי מעלה עקרבים. מירי פירסטנברג הצליחה לשכנע את אגד שאחרי הרצח שהתרחש בצומת הקאנטרי קלאב, הקימו שם אנדרטה. שעשו שם את טקס ההתייחדות הזכירו גם את הנספים של רצח מעלה עקרבים – זה היה המקום היחידי שבו מידי שנה הזכירו לצד אלה שנרצחו באזור של הקאנטרי קלאב, או באסון של האוטובוס, הזכירו גם את הנספים של מעלה עקרבים.

לפני שנה-שנתיים העבירה חוק דליק איציק שגם משפחות שהם פגועי טרור מתחילת שנות ה-50 גם הם זכאים לקבל פיצויים אפילו בדיעבד. הפעם הראשונה ש מירי פירסטנברג קיבלה פיצויים בדיעבד על רצח משפחתה שהתרחש ב-1954. עד כמה שזה נשמע מוזר עדיין לא נבנתה אנדרטה לזכר חללי מעלה עקרבים, בין השאר בגלל העובדה שנהגי אגד שהם למעשה היו הגוף שהיה אחראי על הקמת האנדרטה, כבר לא עברו בכביש הזה יותר אלא בכביש 40, אז כל הסיפור של כביש מעלה עקרבים נזנח וננטש. רק אחרי 50 שנים הקימו על ראש הגבעה משהו כדי לצאת ידי חובה.

כמה סימני שאלה נשארו פתוחים ועד היום לא יודעים מי רצח ומדוע רצחו את מי שנהרג באירוע הקשה הזה של מרץ 1954.

משה שרת היה ידוע בתור אדם שהתנהג לפעולות התגמול, התור אדם מאוד מתון, פייסן. הוא טען שאסור להגיב בפעולות קשות על מקרים כמו שקרו אז. הוא היה שניגוד דעות מאוד חמור עם בן גוריון – הם היו אז יריבים מאוד קשים. בן גוריון טען שצריך ליצור תגובה מאוד אלימה על כל מקרה של התנקשות, משה שרת אמר שצריך לעשות את זה בתהודה בינלאומית ובעיקר תוך כדי קבלת הסכמה של האו"ם כי ישראל לא יכולה לפעול לבד.

השנה שבה בן גוריון עוזב את ראשות הממשלה ויורד לשדה בוקר – 1963, יצרה מצב שמי שירש אותו היה משה שרת, אז גם העמדה הפייסנית של שרת יורשת את העמדה האגרסיבית של בן גוריון. כשמשו שרת מקבל את הלחץ הבינלאומי הקשה בגלל פעולת בקבייה, הוא עומד כולו נבוך מעוצמת התגובה הבינלאומית שהוא בתוך תוכו יודע שגם הוא היה נגד הפעולה הזאת. כשיצאו לפעולה הזאת עשו הצבעה ומשה שרת היה נגד היציאה לפעולה. הוא היה צריך להצדיק משהו שהוא היה נגדו והיה לו מאוד קשה. פתאום נפל לידי האירוע של מעלה עקרבים, והוא ביקש לייצר פעולת תגמול מדינית ללא צורך בפעולת תגמול צבאית. כל העניין של השחזור של הצילום אמור היה להיות מאוד אפקטיבי, לא פחות מאשר פעולת תגמול צבאית. מהר מאוד הסתבר למשה שרת שהעסק הזה לא עבד – אומות העולם לא קיבלו את רצח מעלה עקרבים כשובר שוויון של פעולת התגמול בקבייה. מה גם שלא יודעים מי עשה את זה ומדוע, לכן העולם קיבל את הפעולה במעלה עקרבים בצורה מאוד מאוד מתונה ואת הפעולה בקבייה בצורה מאוד מאוד חריפה. האירוע שמשה שרת רצה להפוך למשהו מדיני נכשל כישלון חרוץ.

כעבור שנה, 1955, חוזר בן גוריון לממשלה, בגלל עסק הביש – אותה פרשה בקהיר במצריים. מי שהיה אחראי בין השאר על הפרשה היה שר הביטחון דאז, פנחס נבון. פנחס נבון התפטר, ואז קוראים לבן גוריון שישב בשדה בוקר ויבוא ויחליף את פנחס נבון. בן גוריון נענה לבקשה, הוא חוזר ומתנה לשר הביטחון, אחרי שנה הוא גם מחליף את משה שרת והופך להיות לראש הממשלה ואת משה שרת הוא ממנה להיות שר החוץ. הכהונה של משה שרת הייתה בסך הכל שנה, לרוע מזלו בדיוק באותה שנה התרחש האירוע של מעלה עקרבים.

תמליל סיור מספר 15 לקמפוס אילת

מסלול: תל אביב, שדה בוקר, מצפה רימון, בקעת עובדה, הקניון האדום ואילת

נסיעה לשדה בוקר

במהלך הסיור היום נעסוק במגוון נושאים שנראה בדרך – המדבר, הנגב, יחידות הנוף שלו, בסיפור של מבצע עובדה וקביעת העובדה שהנגב יהיה שייך למדינת ישראל, גיאולוגיה, הסיפור האנושי – אדם טבע ונוף. את סיפור מבצע עובדה נספר במשך היום והוא יהיה המוטיב שלנו, המבצע שסיים את החלק המבצעי של מלחמת העצמאות במרץ 1949.

חוות פיליפ – מקום נחמד שאפשר לעצור בו להתרעננות, לארוחות, ואטרקציות שונות (טיולים על חמורים, כרכרות וכו'). מאותן חוות שהקימו בשנות ה-50-60 כל מיני אנשים, כמו אריאל שרון, קציה, ועוד. גם פיליפ קיבל שטח כאן והקים חווה. הוא כבר לא בין החיים ובנו ממשיך את פעילות החווה. המעניין זה שהחווה נכנסה לתחום שהוא חצי הייטק. הברקה של 3 חבריה בתחום ההייטק, מישוה מהם שם לב שהכלב שלו נובח כל פעם קצת אחרת. הוא הצליח לשים לב שהנביחה משתנה והקפיד לשים לב להבדלים. הוא הבין שסוג הנביחה קובע את סוג הבעיה – נביחה אחת זהה התקרבות לבית, אחרת למעבר במרחק מהגדר, אחרת לחדירה וכו'. הם פיתחו שיטה עם כלבים ומחשוב שמזהה ויודע לקרוא את הנביחה של הכלב. כל החווה מוקפת בכלבים והאדם יושב בבית ומקבל התרעות שונות שהוא יכול להחליט מה הוא עושה איתן. הדבר הזה מאוד הצליח והוא כבר מיושם בבתי הכלא – בקיודר למשל. יש עוד חוות בארץ עם בעיה מאוד חמורה של פריצות וגניבות, והפיתוח הזה מיוצא לחו"ל עכשיו.

מלחמת העצמאות ומבצע עובדה – באזור מצד שמאל, מכיס פלוגיה ועד אזור בית קמה, היה אזור קרבות עזים אדיר ונוראי במלחמת העצמאות. המצרים במרחב הזה התבצרו (חורבת מאחז), מתחם מאוד מבוזר. חטיבת יפתח, נלחמו בדרך כלל בצפון, החטיבה של יגאל פייקוביץ – יגאל פייקוביץ תל חי, יש כאלה שתירגמו את זה יגאל פייקוביץ תל חופש. חטיבת יפתח נלחמה בצפון אבל בשלב מסוים במלחמה מורידים אותם לכאן, דרומה, והם נלחמים פה. האנדרטה המרכזית לחטיבת יפתח נמצאת בצומת בית קמה – זה המקום שבו הם סבלו ונלחמו. המצרים כאן הראו שהם יודעים להילחם במיוחד בקרב מגננה – את כיס פלוגיה לא הצליחו לעקור, רק בהסכם אחרי המלחמה פינו את המצרים מכאן ולא בשום מבצע.

הנגב – חצינו לתוך הנגב, ברגע שחצינו את נחל שקמה. אם מתייחסים לנחל שקמה בגבול בין הנגב לשפלה ומישור החוף אז נכנסנו לתחום הנגב. אם בית קמה וקו 300 המ"מ הוא הגבול אז הוא נמצא מעט דרומה. הנגב יהיה ביתנו ב-4 ימים הקרובים, האזור בו נעסוק. כשאנחנו מדברים על אותה יחידה דרומית – הנגב, היא מחולקת בגדול ל-4 חלקים (אם כוללים את הערבה כיחידת נוף בתוך הנגב) – נגב צפוני, נגב מרכזי – הר הנגב, נגב דרומי ונגב מערבי. בחלקים האלה נעסוק גם במהלך הסיורים הקרובים וגם בכיתה כשנלמד על חלוקת חבלי הארץ השונים.

כשמדברים על הנגב הקדום מדברים על אזור יהודה – מחלקים את המרחב להרי יהודה, מדבר יהודה, שפלת יהודה, מישור חוף יהודה ונגב יהודה. הנגב הצפוני והמרחב הזה היה שייך ליהודה ונקרא נגב יהודה. ממזרח אפשר להבחין בגבעות השפלה והגבוהה, מיד אחריהן, ברקע, ניתן לראות את שלוחות הרי יהודה, הרי חברון שגולשים דרומה לתוך בקעת ערד ובאר שבע. כשנוסעים על כביש 6 דרומה, או אפילו על כביש 4, נוסעים על התפר בין מישור החוף לשפלה.

יער להב – היער הנטוע הגדול בארץ, כ-40 אלף דונם חורש, חלק מהשפלה. גבעות קירטוניות, חלק מאותן גבעות שנמשכות עד לתוך באר שבע, גבעות גורל. מבחינה גיאולוגית אפשר למשוך את גבול השפלה לתוך באר שבע – גבול גיאולוגי. בסביבות מרץ הכל כאן פורח – אירוס השחום בעיקר. מרבדים יפים מאוד של אירוסים, שווה לעצור בעונה המתאימה.

אנדרטת הנגב, פלמ"ח נגב – חטיבת פלמ"ח נגב פעלה וכבשה את המרחב של באר שבע והסביבה. היא תהיה הגיבורה של הסיור, במבצע עובדה, שכן היא אחת משתי יחידות שהשתתפו במבצע עובדה – פלמ"ח נגב וחטיבת גולני. האנדרטה המרכזית שלהם, נבנתה על ידי דני קרוואן. החלקים השונים מסמלים את המגדל, ההתיישבות, מבנה בטון שנראה כמו נחש קצוף (הצבא המצרי שקיצצו אותו), וכל מיני דימויים מאוד מעניינים שנכיר בביקור שם.

הקרקע לס – הלס עשוי מאבק איאולי, תת גרגיר כל כך שהוא מתרומם לק"מ לאטמוספירה ויכול לעבור מרחקים של אלפי קילומטרים. אבק שעולה כנראה ממדבריות סהרה והמדבר המערבי. כשהוא מגיע לכאן הוא שוקע בגלל הלחות ויוצר את הבתרונות. חלק משכבת הלב מגיעה עד כ-30 מטר. בסיור בנגב המערבי נעסוק בתופעת הבתרונות ונראה את מה שמכונה bad lands. גם בארה"ב, כל האזור של דקוטה הדרומית, מכונה גם הוא bad lands, שכן גם הוא מלא לס, אזור אדיר בגודלו.

מבצע עובדה – האו"ם בכ"ט בנובמבר החליט על תוכנית החלוקה, שם קבע שהנגב יהיה חלק מהמדינה היהודית. במרץ 1949 בן גוריון מודאג ביותר משום שהוא סיים את הקרבות ובמיוחד אחרי מבצע חורב, דצמבר 1948, בו הוא מצליח להעיף את המצרים מתוך תחומי הארץ ואפילו הכוח הישראלי במבצע חוצה את הגבול וכובש חלקים מסיני. למבצע חורב גם קראו מבצע עיי"ן על שום האותיות הראשונות של הערים שנכבשו – עזה, עוג'ה, עסלוג, אבו עגילה ואל עריש. בן גוריון בלחץ אדיר משום שהמעצמות (ארה"ב ובמיוחד בריטניה) שמות לחץ אדיר עליו לסגת מיד. בן גוריון יודע שהבריטים כועסים מאוד, שכן תוך כדי המבצע הם גם הפילו 6 מטוסים בריטים, ובריטניה איימה להיכנס למלחמה, ואבוי אם היא נכנסת למלחמה, אז אין שום סיכוי. כתוצאה מהסכסוך עם בריטניה לקראת סוף המלחמה, בריטניה שולחת כוחות לתוך הנגב. כוחות אמנם בהצטלע של כוחות ירדניים, אבל כוחות ירדניים שנשלטים על ידי בריטיים. בריטניה הייתה ביחסים מאוד טובים עם ירדן ומצריים, הם היו "בעד" במלחמת העצמאות, מסיבות כלכליות ואינטרסים אחרים. עם מצרים בגלל תעלת סואץ – המעבר להודו להעברת סחורות, ירדן הפכה להיות חשובה וכל המרחב של

עיראק בגלל נפט – כבר מועבר הרבה נפט מהאזור. הלחץ מאוד גדול, בריטניה מאיימת על ישראל והיא לא בעדנו ולא רוצה שנשתלט על הנגב. בן גוריון לחוץ ולא יכול לדמיין שהנגב לא היה בתחומי ישראל, ולא יהיה לנו בסיס בראש מפרץ אילת. הוא נותן הוראה ליגאל אלון לתכנן מבצע שיכבוש את הנגב, שהתנאי הראשון – אתה חייב לכבוש אותו במבצע צבאי אבל אסור לך לירות ירייה אחת ולהיכנס לקרבות. יגאל אלון תכנן ושני גופים משתי חטיבות – חטיבת פלמ"ח נגב וחטיבת גולני יוצאים מבאר שבע בשני ראשים. חטיבת גולני לוקחת את ציר הערבה (ניתן לראות במפה שחולקה את המסלול לאורך הערבה) האתרים הראשיים כורנוב, ממשית, מעלה עקרבים, עין חוסוב (עיר אובות), עין וויבה (עין יבה), עין עמר, ועירנדל ועין רדיאן (יטבתה) – אלו הן נקודות שהם היו צריכים לעבור כי שם היו כוחות ירדניים בריטיים שחסמו את הדרך והיה צריך למצוא דרך לעבור את הנקודות האלה בלי מלחמה ובלי קרב. ציר השני הלכו חטיבת פלמ"ח נגב - כוח חלוץ יצא מבאר שבע, חצה את הנגב, חצה את מכתש רמון, ובשלב מסוים נכנס למצוקה איך לעבור את הר הנגב. נזכיר בהמשך את הפתרונות שהוא מצא. בסופו של דבר הוא הגיע לשדה אברהם (ליד בקעת עובדה של היום) שם ינחיתו כוחות במטוסים והכוחות האלה איכשהו יזוגו לאילת. בין ה-5 למרץ ל-10 למרץ מתנהל המבצע הזה – מבצע עובדה לכיבוש הנגב בכלל וראש מפרץ אילת בפרט.

אזור קריית גת, פלוגיה, והקו בין קריית גת לנגבה ואשקלון, נחשב כבר כחלק הצפוני של הנגב עד 1948, עד מלחמת העצמאות נגב. בשנות ה-30 לא ידעו כלום על הנגב, הייתה מפה בריטית של 1:750,000, בעצם לא רואים כלום (אי אפשר לעשות שום דבר ובטח לא לתכנן מבצע צבאי עם מפה כזאת). ב-1948 ידעו מעט מאוד על הנגב, והמעט שידעו היה רק מכמה מבצעי סיירות שנערכו בשנות ה-40 (1944-1946).

בן גוריון מבקר באילת בשנות ה-30 (1935) אבל הוא לא עובר דרך הנגב אלא בדרך הראשית שעוברת בערבה הירדנית. הבריטים מתחילים להסתובב בנגב כדי לחפש מחצבים, אוצרות טבע. המידע הזה אינו זמין לצבא הישראלי שנולד. לכן, בשנות ה-40 ההנהגה יוזמת כמה מבצעי סיירות להכרת הנגב. חלקם יוצאים במקרה בשילוב עם הסטודנטים של האוניברסיטה העברית. 1944, הם מגיעים עד לאזור מצפה רמון, מכתש רמון, 1945 יוצאת משלחת שמטיילת בנגב, מגיעה לרביבים, וממשיכה דרומה למכתש רמון, אף ממשיכה דרומה למעלה ערוד. אחד מהחברה הוא טוביה קושניר שהוא רואה סלע עליו סמל של חטיבת ההנדסה של החיל המלכותי הבריטי. הוא מוחק להם את הסמל וכותב טוביה קושניר היה פה ☺, מאז הוא ידוע כסלע טוביה קושניר. לימים טוביה קושניר הוא בוטנאי בחסד, כבר אז הוא חקר ומצא צמחים בארץ שעדיין לא זוהו, יש פרח על שמו – אירוס טוביה. חזו לא עתיד מזהיר בתחום הזה, אלא שטוביה קושניר נהרג בשירת הל"ה. המסע הזה קצת תיעד את מה שהם עשו ונתן תמונה ראשונית על המכתשים, על הנגב, על מעלה ערוד (הם טענו שהוא עביר) וכך היה מידע ראשוני על חלק קטן מהנגב. כדי להכיר את כל הנגב זה אמנם לא מספיק. 1945, איש מיוחד ששם שמריה גוטמן, חבר קיבוץ נען, החופש המיתולוגי של העיר גמלא, חפר במצדה ועוד. מעולם לא למד באוניברסיטה אבל הוא היה אוטודידקט והיה ארכיאולוג בחסד. שמריה גוטמן מונה על ידי ההנהגה לטפל בעליית היהודים מעיראק. שמריה גוטמן מגיע לשאול אביגור, דמות ביטחונית מרתקת, ואומר לו – 20 איש על משאית, תלאות בדרך, ככה אי אפשר להעלות את יהודי עיראק לארץ ישראל, יש לי רעיון – להעמיס את כל יהודי עיראק על אוניות דרך המפרץ הפרסי לים הערבי, דרך מיצרי באב אל מנדב לראש מפרץ אילת ומשם לארץ. שאול אביגור מבין שיש לא עסק עם הוזה, חולם, אבל הוא לא פוסל את הרעיון על הסף ומציע לו לפנות לבן גוריון. הוא פונה לבן גוריון ומציג לו ששאול אביגור תומך ברעיון. חשוב לזכור כי מדובר בתקופת המנדט הבריטי, ליהודים אסור להיכנס לנגב ללא אישור, להעלות עשרות אלפים של יהודים דרך הנגב זו בעיה לא פשוטה. בן גוריון מתעניין ברעיון ושולח אותו לפרסקי, פרס (הגזבר של הסוכנות) לבדוק את היתכנות של הרעיון הזה. כמו כן הוא מציע לו תנאי - חייב להיות אחראי למסע הזה – מנדלסון, זואולוג ידוע, שיהיה "המבוגר האחראי". התחילו לקבץ קבוצה - חוץ מפרסקי, גוטמן ומנדלסון הם צירפו למסע גם את חיים (שנחשב אבי תורת הסיירות בארץ, היחידי שהיה בסוד העניינים למה יוצאים למסע). הכניסו אותו למסע משום שהוא היה סייר מעולה ורצו שהוא יכתוב את כל רשמיו מהמסע, האפשרויות לעבירות ונתונים נוספים שיכלו להביא מאותו מסע.

המסע הזה כלל 14 חברים ולכן נקרא מסע ה-14. מסע ה-14 יורד דרומה לרביבים בקומנדקרים ומקווים שהם יוכלו לרדת בנגב ולגלות את הדרך. הם לא מקבלים את האישור לכך וצריכים לעשות הכל בזהירות רבה בלי להתגלות. מרביבים יורדים דרומה ומגיעים למכתש רמון. אז מנדלסון מזהה עוף דורס בשמיים, פרס, עוף שנכחד היום מנוף ארצנו. מנדלסון מציע לפרסקי לשנות את שמו לפרס ומאז פרסקי הפך לשמעון פרס. הם יורדים למכתש, מגיעים לנחל ערוד ורואים את סלע קושניר ותיאורים אחרים שנתנו אותם סטודנטים שסיירו באזור לפנייהם. די מהר מבינים שהדרך אמנם עבירה לגמלים (הדרך בה סיירו הסטודנטים), אבל לרכבים העבירות מאוד קשה. כל הנתונים על העבירות נרשמים על ידי חיים רון ולימים יהיו חלק חשוב בדיווח. כחלק מהמסע הם מזוגגים בנגב ומחפשים מקומות לעבור.

עליהם לחצות דרך הר הנגב, מכתש רמון ונחלים שונים – נחל פארן, נחל חיון, בקעת עובדה, שדה אברהם וכל המרחבים האלה על שמורת הרי אילת, הם נתקלים במחסומים ויש להם בעיה מאוד גדולה. משום שפחדו לרדת לערבה, שכן ידעו ששם די בקלות יזהו את עקבותיהם ויתפסו אותם, שמריה גוטמן וחיים רון מחליטים לאחר התייעצות לרדת בנחל פארן. הם יורדים עקל ומגיעים לערבה הולכים בה קצת, משנים את דעתם ועולים חזרה לתוך הנגב בנחל חיון. שוב, הם נתקלים בבעיית עבירות באזור בקעת עובדה ולא מצליחים לחצות את הרכסים של הרי אילת, הם מחליטים לרדת מבקעת עובדה לעין רדיאן (יטבתה).

המסע נתפס על ידי המשטרה הבריטית בעין רדיאן. מפקד המשטרה הבריטית פונה לשמריה גוטמן ושואל אותו מאיפה הוא, על פי המבטא, זה עונה שהוא סקוטי, המפקד גם הוא מזדהה כסקוטי, הם מתחבקים ומאוד מרוצים אחד מהשני. סביב הקשר הזה היחסים מאוד טובים ושמריה גוטמן מבקש לראות את אילת, המפקד נענה לבקשתם ולוקח אותם לראש מפרץ אילת. כשהם מגיעים לראש מפרץ אילת, בחוסר מזל, הם פוגשים בגיאולוג המפורסם ויליאמס. ויליאמס, גיאולוג בריטי שהסתובב בארץ באותה תקופה, גילה ופיתח את מכרות הגופרית בבארי, שם יוצרו בהמשך. לווייליאמס היה גם בית בנחל שלמה באילת, שם היה מסתובב עם כלבו, רועה גרמנים. ויליאמס לא היה מחובבי ציון, סיפרו עליו שהיה משסה את כלבו ביהודים. כשהוא

ראה את הקבוצה הזו הוא מיד דיווח למפקדה בעזה שיהודים מסתובבים באילת. כתוצאה מהדיווח שלו המסע נפתח וחבריו נעצרים.

כשהמפקדים הבכירים שמעו על היותם באזור, למפקד הסקוטי כבר לא הייתה ברירה, ואלו נשלחו בדרכ אל ע'זה – הדרך מאום רשרש לעזה. המשפט בעזה היה קצר והחלטי מאוד - כולם מקבלים קנסות – 12 מהם קיבלו 8 לירות קנס, פרסקי ומנדלסון קיבלו 12 לירות קנס – סכום גבוה מאוד שאפשר היה להמירו ב-3 חודשי מאסר. למזלם חברי בית אשל (ליד בייש), עזרו להם לשלם את הקנס וגם לקחו אותם משם. כך יצאו מהבור שאליו נכנסו כשהעזו להיכנס לנגב על אף האיסור למעבר ליהודים בפרט או למי שאין לו אישורים בכלל.

ממסע ה-14 יצא חיים רון עם מסמך מאוד מפורט אבל חלקי על האזורים שהם חצו. חשוב להבין שעם המידע של הסטודנטים ועם השרטוטים של חיים רון, הסייר, צריכים עכשיו לתכנן מבצע שלם כדי לכבוש את הנגב ואת אילת – מבצע עובדה.

בשדה בוקר – צריף בן גוריון וקבר בן גוריון. קבר בן גוריון נמצא בשדה בוקר ולא בהר הרצל, שכן הנגב היה מאוד חשוב לו. בהמשך נעסוק בפרקים של הנגב בכלל ובן גוריון והחזון שלו להפריח את הנגב בפרט. נתינה של דוגמא אישית – לבוא ולהתיישב בנגב. אמנם לא קיבלו אותו כל כך בקלות אבל החברה בשדה בוקר שהיו חלוקים בדעתם האם לקבל את בן גוריון כחבר, בסוף קיבלו אותו וכאן הוא בילה שנים רבות עוד בתקופת היותו ראש ממשלה ושר ביטחון. (יוסי גולדמן, אתה צפוי לקבל יחידת הדרכה בקבר/בצריף... בהצלחה!).

חוות ניסיונות של מיכאל אבן ארי – חווה פרטית. אבן ארי עורך ניסיונות שמטרתם לבדוק אם ניתן לגדל באזור גידולים מסוימים. הוא הגיע למסקנה מאוד מעניינת – כל החקלאות האדירה בתקופה הביזאנטית שהייתה באזור היא אפשרית אם המשקעים המקומיים, אבל אפשר לנצל את כמות הנגר העילי ביחס של 1:25. זאת אומרת שכדי לגדל דונם אחד של חקלאות יש צורך ב-25 דונם של אגן ניקוז.

כלא נפחא - מקור השם: הכלא הדרומי ביותר בישראל הוקם ב-1980, וזכה מיד להיקרא על שם הרמה עליה הוא שוכן – רמת נפחא. מעניין לציין כי הכלא חולק את שמו עם רבי יצחק נפחא, חכם המופיע פעמים רבות בתלמוד הבבלי והירושלמי. למעשה, לרבי נפחא מיוחסת האמרה "אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין". אמרה נכונה בהחלט כשמדובר בבית סוהר שחלק לא מבוטל ממנו בנוי תחת הקרקע (הוא בנוי בעומק של 12 ק"מ בסלע גיר). כלא נפחא מכונה גם "הכספת", כאן מחזיקה מדינת ישראל חלק מהאסירים הביטחוניים המסוכנים ביותר שלה. 'הגרעין הקשה' של הטרור העזתי. עם 'דם על הידיים'. כאלה ששפוטים לכמה מאסרי עולם.

הכלא שוכן במבואות הדרומיים של הישוב מצפה רמון, הוא נמצא במרחק חמישה עשר קילומטרים ממצפה רמון, על החולות הלבנים של הר נפחא. הוקם בשנת 1980, במטרה לתת מענה לכליאת אסירים ביטחוניים מסוכנים ובידודם ממרכזי אוכלוסייה.

שני האגפים הראשונים של כלא 'נפחא' הוקמו בשנת 1980. הרעיון היה להרחיק את אוכלוסיית האסירים הביטחוניים המסוכנים מריכוזי אוכלוסייה בישראל. כעבור שבע שנים, כבר נבנו אגפים נוספים בכלא, שהלך וגדל. אז גם נרשמה הבריחה הגדולה ביותר בתולדותיו, כשכמה אסירים ניצלו את תנופת הבנייה והשיפוצים שפרחה אז במקום. הבורחים נתפסו תוך זמן קצר, מסתתרים בקרב שבטי הבדווים באזור. המיקום של בית הסוהר, המבנה האפור והאסירים הקשים - כל אלה הולידו אינספור אגדות.

האסירים שוהים באגפים המחולקים על פי השתייכות ארגונית, כדי למנוע מצב של פגיעות הדדיות. מדובר במדיניות ייחודית למחוז דרום שב"ס: יש אגפים של אסירי חמאס ופתח' ובתוך כל אגף כזה יש ייצוג לארגונים הקטנים. עם זאת, ההפרדה היא כפולה - על פי השתייכות ארגונית, אבל גם גאוגרפית. ישנה הפרדה בין אלה שבאים מיהודה ושומרון ובין אלה שמעזה. האסירים מעזה לא מקבלים ביקורים כבר מספר שנים. הם מתמודדים עם בעיות כלכליות קשות, כיוון שאין אפשרות להעביר להם כסף. "האסירים האלה מנסים ליצור קשר עם עזה בכל דרך", מספר רב כלאי מנחם ביבס, קצין האג"ם של 'נפחא'. "רק בחצי השנה האחרונה הצלחנו ללכוד אצלם מספר רב של טלפונים ניידים. עבורם, עלות ההברחה של טלפון נייד כזה פנימה, לתוך הכלא, היא 60 אלף שקלים, למרות שהמכשיר עצמו עולה בחנות בסך הכול 600 שקל. הם רוצים לדבר עם המשפחה והבית, אבל גם עם הארגון שממנו באו. הם מנסים כל הזמן, ואנחנו עושים הכול כדי לסכל את התכניות שלהם." "הסיכון קיים" ככלל, בכל הנוגע לאסירים הבטחוניים, מדברים ב'נפחא' על 'ריצת מרתון', על 'התנהלות לאורך זמן'. 'הקושי הוא לייצר ולשמור על מדיניות ברורה. עם הבטחוניים אי אפשר לשנות מדיניות כל יומיים וצריך להיות עקביים. ההתנהלות היא לא מול פרט אלא מול ארגון, קבוצה, אגף. מאפייני האוכלוסייה: תקן הכליאה בבית הסוהר: 848 אסירים. התפלגות האסירים - בבית הסוהר כ-48 אסירים פליליים תושבי מדינת ישראל, המהווים אסירי עבודה. 800 אסירים ביטחוניים, שפוטים על עבירות כנגד ביטחון המדינה, משתייכים לארגוני סירוב. בית הסוהר כולל 9 אגפי כליאה לאסירים שפוטים ועצורים ביטחוניים ואגף כליאה אחד לאסירי עבודה. כלל האסירים הפליליים מועסקים בשירותים ובתחזוקת בית הסוהר.

סגל: ביחידה פועלים כ-222 אנשי סגל המשתייכים ברובם למגזר הביטחון וחלקם למנהלה ולטיפול. **מערך הטיפול: טיפול סוציאלי** - ניתן לאסירי עבודה ישראלים פליליים. המוקדים עליהם ניתן דגש טיפולי: התמודדות עם אי-שימוש בסמים (בליווי מעקב בדיקות שתן + טיפול פרטני + קבוצת N.A. + טיפול קבוצתי) טיפול פרטני לאסירי אלימות במשפחה.

בנית תכנית שיקום לקראת חזרת האסיר לקהילה במטרה לאפשר שילוב טוב יותר בקהילה לאחר שחרורו. חינוך:

ניתן לאסירים ישראלים פליליים אסירי עבודה. פעילות בלתי פורמלית - הפעלת קבוצות ע"י קצין החינוך וע"י מתנדבים, כולל חוגים וסדנאות לאסירים.

אם בעבר היו ב'נפחא' רק קומץ אסירים פליליים שהיו 'אסירי עבודה', היום יש שם אגף סגור של אסירים פליליים קשים. בין האסירים גם רוצחים וסוחרי סמים. מאז נכנס נושא 'הטיפול המשולב' כיעד נציבות, הוחלט ב'נפחא' לקחת את האגף הסגור ולחולל בו מהפך. האגף, שהתשתית שלו היא של אגף בטחוני, היה

תקופה ארוכה כר לאירועי אלימות קשים. אסירים הגדירו אותו כ'אגף ענישה' בשל המרחק הפיזי ממרכז הארץ, אבל גם בגלל התנאים והיעדר מסגרות של חינוך ושיקום. היום יש שם בית כנסת וגם מדרשה. "יצרנו יש מאין", אומר סג"ד חזי מרקוביץ, מפקד הכלא, "התחלנו להניע תהליכים טיפוליים, להשקיע בתחום הדת ובחינוך. המדרשה שהקמנו היא היום בין המובילות בבתי הסוהר. רבנים מכל הארץ מגיעים אליה, כדי להופיע בפני האסירים. בנוסף פתחנו גם מאפיית פיתות, ואסירי האגף הסגור הם אלה שמפעילים אותה. האגף היום עומד בעצם על שתי רגליים - תורה ועבודה. במקביל, רמת האלימות והאירועים האגרסיביים בין האסירים באגף ירדו בצורה דרמטית."

חי רמון - מוזיאון מדברי חי

מרכז המבקרים כרגע סגור עקב שיפוצים.

בעלי חיים מדבריים חייבים לעשות התאמה לתנאים הקיצוניים של המדבר, הם נתקלים במחסור במים, מחסור במזון והפרשי טמפרטורות קיצוניים.

מחסור במים – נשל נחש, שכבת העור החיצונית שלו שאחת לתקופה הוא צריך להשיל אותה, כמו שכל הזוחלים צריכים להשיל את עורם אחת לתקופה. כביכול להשיל את העור זה מעט חיסרון, שכן מדובר בעבודה קשה לייצורו. אולם יש לזה מספר יתרונות, בולט במיוחד במדבר זה היתרון מבחינת חיסכון במים. העור החיצוני של כל הזוחלים עשוי מתאי עור מתים, צפופים מאוד אחד עם השני, עד כדי כך שהם מאפשרים למים לעבור דרכם, כלומר שזוחלים לא יכולים להזיע. כשזוחל לא מזיע הוא לא מאבד נוזלים ושומר אותם אצלו, כך שהוא לא צריך לשתות כל כך הרבה. אם בכל זאת הוא מתחמם טיפה יותר מדי הוא יכול ללכת לצל. באופן כללי זוחלים הם הרבה יותר מוצלחים בתור חיות מדבריות. זוחלים מסיבות פיזיולוגיות שונות, יש להם חומר אחר בגוף שמרכז את הרעלים בגוף, מסוגלים להפריש שתן עם מעט נוזלים, מעין משחה שמתקשה תוך מספר שניות. זה משהו שכל החיות המדבריות מנסות לעשות, גם הזוחלים וגם היונקים. רוב הזוחלים המדבריים מצליחים להוציא שתן הוא כמעט מוצק, היונקים מעט מפגרים מאחורה. השיאנים אצל היונקים בריכוז השתן הם הפסמונים (סוג של מכרסם מדברי קטן) שהם מרכזים אותו פי 4 מבני אדם פחות או יותר.

מחסור במזון - זוחלים טובים יותר בחיים מדבריים באופן כללי, אחד הדברים שעוזרים להם להתמודד עם המחסור במזון זו העובדה שיש להם דם קר (אקטותרמיים). דם קר זה לא באמת אומר שהדם שלהם קר, זה אומר שהם לא מסוגלים לשמור על טמפרטורת הגוף הפנימית שלהם בכוחות עצמם. היונקים, לעומת זאת, אינם מושפעים מהטמפרטורה החיצונית ושומרים על הטמפרטורה הפנימית שלהם בטווח מאוד מצומצם. חריגה מטווח טמפרטורות תעיד בדרך כלל על מחלה. לבעלי חיים בעלי דם קר יש טווח טמפרטורות הרבה יותר גדול, הם תלויים במחממים חיצוניים לחימום הגוף, בדרך כלל הם משתזפים בבוקר כדי להעלות את טמפרטורת הגוף ולאפשר לעצמם להיות פעילים. העובדה שהם מסתמכים על מחממים חיצוניים, כמו השמש, כדי לחמם את עצמם ולא חום פנימי אומר שהם לא שורפים כל כך הרבה אנרגיה על שימור הטמפרטורה. בני אדם למשל משקיעים כ-80% מהאנרגיה שצורכים באופן כללי בשימור טמפרטורת הגוף במצב תקין. זוחלים שלא צריכים להוציא את האנרגיה הזו יכולים להעביר הרבה יותר זמן בלי לאכול, שכן אין להם צורך בכל האנרגיה הזו. זו דרך אחת להתמודד עם המחסור במזון.

הפרשי טמפרטורה - במדבר, בשל המרחק מהים אין הרבה לחות וזה גורם להפרשי טמפרטורות. במדבר הלילות ובקרים קרים מאוד והימים חמים מאוד, עובדה שהיא מעט בעייתית לבעלי חיים שרוצים להיות פעילים בשעות הקרות. הרבה זוחלים מתמודדים עם בעיה זו על ידי שינוי צבע גופם, בבוקר הם יעטו צבעים כהים שעוזרים להם לספוג את החום ובמהלך רוב היום הם יעטו צבעים בהירים כדי לא להתחמם יותר מדי.

פסמון – שם מדעי: *Psammomys obesus*: תפוצה בארץ: נגב ובמדבר יהודה, באפיקי נחלים, מלחות ומישורים חוליים.

תפוצה בעולם: צפון אפריקה, מאלג'יר עד חצי האי ערב.

מאפיינים: מין של מכרסם בינוני. הפסמון הוא מהבודדים מבין המכרסמים המדבריים שפעיל בשעות היום, ומכוון את שעות פעילותו בהתאם לטמפרטורת הסביבה. בערבה ובבקעת הירדן הוא פעיל גם בלילה.

הפסמונים חיים במושבות גדולות אך בכל מחילה יש רק פרט אחד. עם זאת, ניתן למצוא זוג פסמונים יחדיו במחילה בעונת הרבייה וכן נקבות עם גורים. הפסמון ניזון באופן בלעדי מצמחי מלחות, בעיקר ממלוח. הוא מגדב את שכבת המלח שנמצאת על גבי העלים עם הרגליים הקדמיות והשיניים. לפסמון, כהתאמה לחיים במדבר, יש כליה מאוד מפותחת שמסוגלת לרכז שתן עד פי 18 מכליית אדם.

מכרסמים מדבריים מוצלחים מאוד, יש להם טריקים מאוד מעניינים להתמודד עם הקשיים במדבר. כדי להתמודד עם המחסור במזון הם ניזונים ב-90% אחוז משיח המלוח, צמח שרוב החיות האחרות בכלל לא יכולות לאכול אותה, מה שאומר שאין להם הרבה תחרות על המזון שלהם. פסמונים יכולים לחפור מחילה ממש ליד שורשי שיח המלוח. אם רואים שיח מלוח ולידו מחילה, סביר להניח שמדובר במחילה של פסמון. מחסור במים הם מתמודדים בצורה דומה לשאר החיות המדבריות. הם מוציאים את כל המים שהם צריכים מתוך שיח המלוח. משום שהוא מאוד מלוח זה טיפה בעייתי, אז לפני שהם אוכלים את המלוח הם מגדירים את שכבת המלח החיצונית ואוכלים רק את העלה הבשרני. יש להם טכניקה טובה להתמודד עם הפרשי הטמפרטורות. כמו שאמרנו הרבה מאוד זוחלים יכולים להחליף את צבעי הגוף שלהם כדי לקלוט יותר או פחות או שמש. בשביל מכרסם שיש לו פרווה זה קצת יותר בעייתי להחליף את הצבעים. לפסמונים יש שתי שכבות של פרווה – הפרווה החיצונית, היא ארוכה יותר, בהירה, צהובה-גם הסוואה מצוינת וגם לא קולט כל כך אור שמש ולא ממש מחמם אותם. אבל אם פסמון רוצה להיות פעיל מוקדם בבוקר או מאוחר בערב, שכבת הקרות, עליו להתחמם – הוא יכול לעמוד עם גבו לכיוון השמש ולקמר את גבו. הפרווה הארוכה מזדקרת ונחשפת שכבת פרווה קצרה יותר ושחורה.

קוצן זהוב – שם מדעי: *Acomys russatus*: תפוצה בארץ: באזורים סלעיים במדבר יהודה ונגב.

תפוצה בעולם: מצרים ממזרח לנילוס, סיני, ישראל, ירדן וערב.

מאפיינים: מכרסם מדברי שחי באזורי מדבר סלעיים. הקוצן הזהוב ניזון בעיקר מפרוקי רגליים יבשתיים, אך גם מזרעים, חלזונות וחומר צמחי ירוק. הן במאבקים עם בני מינו והן כהגנה מפני טריפה, ניתק קצה זנבו של הקוצן הזהוב. כאשר הקוצן הזהוב חולק את בית הגידול שלו עם הקוצן המצוי – מין קרוב אליו – הקוצן הזהוב פעיל בשעות היום. בניסויים שבהם הורחק הקוצן המצוי באופן מלאכותי מהאזור שבו חי הקוצן הזהוב, הוא הופך להיות פעיל גם בשעות החשכה. תופעה זו מרמזת על קיומה של תחרות בין שני מיני המכרסמים.

מכרסם מדברי. לקוצן הזהוב אין לו זנב. קוצנים כן נולדים עם זנב, זנב קטן, אבל כנראה שאין לו שום פונקציה מבחינתם, הוא לא עוזר להם בשום צורה ומים מתאדים דרכו, לכן פעמים רבות הם אוכלים לעצמם את זנב או שהוא מתייבש ונופל. אם רואים מחילה ולידה ערימה קטנה של שבלולים שבורים היא כנראה מחילה של קוצן, שכן השבלולים הם מקור המים העיקרי שלו. מה שמעניין זה שהזמן האידיאלי לקוצן להיות פעיל בו זה הלילה – קריר ונחמד לו והטורפים לא יכולים לראותו, על כן אם הוא יכול הוא יהיה פעיל בלילה. כאן יש שני סוגים של קוצנים – קוצן זהוב וקוצן מצוי.

קוצנים מצויים נראים פחות או יותר כמו קוצנים זהובים, יש להם פחות או יותר את אותו אורח חיים, אבל הם גדולים יותר. ברגע שהקוצן הזהוב מריח קוצן מצוי בסביבה, הוא מעדיף באופן די אוטומטי להיות פעיל במהלך היום, נדחק לפעילות ביום, כדי לא להיתקל בקוצן המצוי באמצע הלילה. הקוצן הזהוב מפחד ממשק עם הקוצן המצוי ואינו מעוניין לעמוד מולו בתחרות על מזון.

עקרב – עקרבים הם פרוקי רגליים, בדומה לחרקים שונים, יש להם שלד חיצוני ולכן הוא נשמר יפה אחרי שהם מתים. יש די הרבה סוגים של עקרבים בארץ – 14-16. יש חוק כללי שהוא כמעט 100% נכון – איך יודעים אם עקרב מסוכן בני אדם או שהוא סתם מכאיב. לפי הצבע זהוב או שחור לא ניתן לדעת בוודאות, יש גם עקרבים שחורים שהם כן מסוכנים לבני אדם ויש עקרבים צהובים שהם לא מסוכנים. עקצן צהוב הוא העקרב הכי מסוכן בארץ. עם זאת, על פי גודל הצבתות של העקרב ניתן לדעת את מידת הסכנה – ככל שהן יותר קטנות הוא יותר מסוכן, אם כי יש יוצאי דופן, צבתות גדולות – נובח לא נושך.

הזדווגות עקרבים – מאוד בזהירות, הם חיות מאוד עתיקות מהטורפים הראשונים שעלו על האדמה ונשארו פחות או יותר אותו הדבר. יש להם טכניקה שנועדה לעשות את זה בצורה הבטוחה ביותר שאפשר. עקרבים הם חיות פעילות לילה על מנת לחפש טרף ולא בני או בנות זוג. מדי פעם קורה שעקרב זכר פוגש עקרב נקבה. הזכר מתופף על הקרקע בעזרת זנבו, מעין קוד מסוים שבאמצעותו מודיע שהוא זכר ואת המין שלו. אם הנקבה מעוניינת אז היא נשארת במקום (זה כמובן שונה מעט ממין למין), אם לא היא תלך. בשלב זה העקרב ינסה להתקרב לנקבה ולהחזיק לה את הצבט, יש אסרטיביים ויש פחות שהם הססניים. אחרי שהם החזיקו ידיים הם יוצאים למן טיול זוגי בין 15 דקות לשעה. בשלב מסוים הנקבה תעצור במקום, הזכר יעמד מולה יחזיק את ידה השנייה ויחל ריקוד העקרבים – מסתובבים במקום, הולכים מצב לצד, קדימה אחורה, לפעמים יצליבו את זנבותיהם, לפעמים הזכר עוקץ קצת את הנקבה (שכן הם חסינים לארס של עצמם), גם שלב זה נמשך בין 15 דקות לשעה. לאחר מכן הזכר מוצא משטח חלק, מניח את החור הגנטי שלו בתוך מעין שקיק על המשטח ורוצה להוביל את הנקבה אל החומר הגנטי. או שהם ימשיכו להחזיק ידיים, שזה נכון למינים מסוימים, או שהם ייקחו את זה צעד אחד קדימה ויחזיקו אחד את השני באמצעות הכליצרות שלהם אברי הפה שלהם ויובילו את הנקבה לחומר הגנטי.

דורבן – דורבנים הם חיות פעילות לילה ובדרך כלל ישנים במהלך היום בתוך המחילה שלהם. הם לא ממש חיות מדבריות מצליחים יותר בצפון הארץ ומרכז, במקומות שיש להם יותר אוכל. אולם גם במדבר הם מצליחים לשרוד תודות לשני דברים עיקריים – הם אוכלים שורשים ויש להם חוש ריח מאוד מפותח, נחיריים ענקיות. זה אומר שגם בשטח מאוד רחב שהמזון מפורז בו הם יכולים למצוא את השורשים שהם רוצים לאכול. הם חסינים במידה מסוימת לרעלים ויכולים לאכול שורשים שחיות אחרות לא יכולות לאכול. חשוב לציין שהם אף פעם לא אוכלים את כל השורש, תמיד משאירים חתיכה קטנה שתגדל ותצמח, כך שיהיה להם אוכל גם בשנה הבאה.

הדורבנים הם מכרסמים הרבה יותר גדולים משאר המכרסמים המוכרים לנו, הם המכרסמים הכי גדולים בארץ והשניים הגדולים בעולם אחרי הקפיברה.

קוצי הדורבן – דורבן משתמש בקוצים שלו כדי להגן על עצמו. יש לו כמה סוגים של קוצים שמשמשים למטרות שונות.

קוצי ראווה – קוץ ארוך וגמיש, מסתיים בקצה לבן. קוצים אלה מכסים את רוב גופו של הדורבן, נראים כמעין חצאית. קוצים אלה לא כל כך חדים, אי אפשר לדקור איתם ולעשות נזק. אם הדורבן מרגיש מאוים או מפוחד הוא פורס את הקוצים האלה לצדדים ולמעלה, אז הוא נראה הרבה יותר גדול וקוצני, טכניקה שנועדה להפחיד ולהרתיע טורפים שמתקרבים אליו.

קוצי פעמון – קוץ קצר וחלול, לדורבן כ-20-15 קוצים מסוג זה שנמצאים בקצה זנבו. אם הדורבן מרגיש מאוים ומפוחד, לא רק שהוא פורס את קוצי הראווה שלו לצדדים, הוא גם משקשק בזנב שלו, קוצים אלה נתקלים אחד בשני ויוצרים צליל מאוד חזק.

קוצי הגנה – שתי הטכניקות האלה עשויות להרתיע כל מני חיות, אבל לא את כולן. יש חיות בארץ שיכולות לצוד דורבן – נמרים, זאבים, ובני אדם. קוצים אלה עבים וקצרים מקוצי הראווה, הם חדים מאוד ומסתיימים בקצה שחור. קוצים אלה נמצאים תחת קוצי הראווה שגם מגנים על קוצי ההגנה. ברגע שהדורבן פורס את קוצי הראווה נחפשים קוצי ההגנה שמצויים על גבו והם אלה שיכולים לפגוע בחיות שרוצות לפגוע בו. לדורבן שתי טכניקות לשימוש בקוצים אלה; 1. הדורבן מפנה את גבו ליצור שמאיים עליו ומתחיל לרוץ אחורה די מהר, מצמיד את גבו לכיוון התוקף כך הוא מבריא את הטורפים. 2. טכניקה מעט יותר מורכבת, בה הוא משתמש נגד סכנות גדולות יותר (נמרים, מכוניות). במצב כזה הוא בורח. אם הנמר ירדוף אחריו הוא יצליח להשיג אותו, לדורבן רגליים קצרות. בעצם הדורבן מנסה ליצור מרדף במהירות גבוהה ככל הניתן ומחכה עד שהנמר ידביק אותו ויתקרב כמה שיותר, ממש ברגע כשהוא עומד לתפוס אותו, אז הוא חושף את קוצי ההגנה שלו ועוצר (לפעמים הם גם קופצים אחורה). במצב זה הטורף נתקל בקוצים ונפגע מחדירה

כואבת של הקוצים. לפני שנתיים וחצי נמצאה נמרה מתה עם קוץ דורבן בלב. גם אם הדורבן לא הורג, גם שריטה מקוצים אלה עשויה להיות קטלנית. הדורבנים בטבע מאוד אוהבים לשכשך את הקוצים בצואה שלהם כדי לשמור את הקוצים כמה שיותר מזהמים ומגעילים כך שהיצור שתקף אותם יזכור שלא תוקפים דורבן.

דורבנים הם חיות מונוגמיות, כלומר שבגיל שנה, עם הגעתם לבגרות מינית, הם עוזבים את המשפחה שלהם ומתחילים לחפש בני זוג, הם בררניים מאוד לגבי בני הזוג ולא פשוט הולכים עם כל דורבן אחר שמוצאים, בחרים אחד את השני, וברגע שמוצאים נשארים יחד לכל החיים - כ-20 שנים (לפחות בשבי). הרבה השערות בקשר לעובדה הזו - כדי לשמור על הזוגיות הארוכה הם בין החיות היחידות על פני כדור הארץ שמזדווגות להנאה ולא רק כדי להפרות את עצמם. יש להם שני מחזורי רבייה כל שנה ולמרות זאת הם מזדווגים כ-8 פעמים בכל לילה, בשבי לפחות. נשאלת השאלה, בהתחשב בקוצים שעל גופם איך הם עושים את זה – הקוצים על הגב לא מאפשרים להם לעלות אחד על השני או לשכב על הצד, הם גם לא מסוגלים לעמוד על שתי רגליים. הפתרון הוא שלדורבן יש את איבר הרבייה הארוך יותר בעולם ביחס לגודל הגוף שלהם - כשלושת רבעי מאורך גופו. הזכר עומד מאחורי הנקבה ושולח את איבר מינו לכיוונה.

כוח אפור - הלטאה הכי גדולה בארץ, כוח אפור בוגר יכול להגיע לאורך של מטר וחצי. לטאה טורפת, פעילת יום, בעיקר בשיא הקיץ (בעיקר מכרסמים קטנים). כשהוא לא מחפש טרף הוא בדרך כלל מחפש מחילה עמוקה כדי להניח את הראש ולישון במהלך החורף- בדרך כלל הם משתלטים על מחילה של מכרסם. הכוח היא החיה היחידה בארץ שישנה שנת חורף מלאה, בערך שישה חודשים, גם קצב הלב שלה מועט, בקושי נושמת.

חרדון צב מצוי - באזור אילת יש חרדון צב הדור שהוא יותר יפה. חרדון צב הוא סוג של חרדון אבל המילה 'צב' שם שלו אומרת נפוח. הבטן שלו נפוחה וזה מקור שמו. לרוב הבטן שלו נפוחה משום שזו הלטאה היחידה הצמחונייה במאה אחוז בארץ. הוא התפתח מהחרדונים שאוכלים חרקים, צמחים יותר קשה לעכל מחרקים ובגלל זה הוא צריך מערכת עיכול ארוכה מאוד, זה מה שתופס את רוב הנפח של הבטן. הזנב המורכב והיפה שלו הוא בעצם אמצעי ההגנה העיקרי שלו, הוא משתמש בו כשוט. לפי האגדות הבדואיות הוא מסוגל להרוג אפעה (סוג של נחש) בעזרת הצלפה של הזנב הזה. חרדון הצב המצוי אוכל כל מיני צמחים, עלים ופרחים של עצים מדבריים. בדרך כלל הם רצים במהירות מדהימה, ומטפסים על עצים בלי שום בעיה.

צב היבשה המדברי - שונים מהצב היבשה המצוי המוכר. שלוש דרכים להבדיל בין צב יבשה מצוי לצב יבשה מדברי.

צב יבשה מדברי טיפה יותר קטן מצב יבשה מצוי, הוא אחד ממיני הצבים הכי קטנים שקיימים. לצבי יבשה מצויים יש נקודה שחורה קטנה במרכז כל לוחית השריון, לצב היבשה המדברי אין את זה. אם מרימים את הצב והופכים אותו, אפשר לראות דוגמא שחורה על הבטן – לצבי יבשה מצויים יש מעין שעון חול, ולצבי יבשה מדבריים יש שני משולשים.

את גיל הצב ניתן לדעת על פי מספר הטבעות שעל כל לוחית. צב נולד עם אותו מספר לוחיות על הגב, הטבעות שבלוחיות מייצגות את גיל הצב, אם כי חשוב לציין שזה מפסיק להיות מדויק אחרי 10 שנים, כלומר שלאורך רוב החיים של הצב לא קל לספור את הטבעות. הטבעות נוצרות בצורה די דומה לעצים – יש עונה שהצב פחות פעיל, אצל צב היבשה המדברי זה בקיץ ואצל צב היבשה המצוי זה בחורף. משום שהצב לא פעיל הוא גם לא אוכל ולא גדל, כשמגיעה העונה בה הוא חוזר להיות פעיל הוא אוכל הרבה מאוד וגדל מהר מאוד, סוג של סימני מתיחה והפרשי קצב גדילה.

זיקית סיני – שונה מהזיקית הצפונית. הזיקית הצפונית היא ירוקה וזיקית סיני היא בעלת צבעים מדבריים. זיקיות יכולות להחליף את הצבעים שלה, בדומה להרבה מאוד זוחלים אחרים. זיקית ידועה ביכולת זו משום שהיא מחליפה את הצבעים שלה נורא מהר, תוך מספר שניות היא יכולה להחליף לצבעים שונים לגמרי. זיקיות מחליפות את צבען גם בשביל להסוות את עצמן, אולם זו לא הסיבה העיקרית של החלפת הצבעים, אלא תקשורת. זיקיות מתקשרות אחת עם השנייה בעזרת קומבינציות צבעים שונות, כ-14 קומבינציות צבעים שונות שאומרות 14 דברים שונים לזיקיות אחרות.

זיקיות חיות בעיקר באזורים עם שיחים וצמחים שונים, הרגלים האלה – שתי אצבעות בצד אחד ושלוש אצבעות בצד השני והן מעוכות אחת לתוך השנייה, עוזרות להן לתפוס בכוח את ענפי העצים. גם הזנב שלהן מורכב ומסוגל לתפוס בענפים, כמו רגל שלישית. גם עיני הזיקית מאוד מעניינות, כל עין יכולה לנוע לגמרי בנפרד במעין מצב סריקה, ברגע שהיא מוצאת משהו היא רוצה לאכול היא צריכה לכוון עליו את שתי העיניים שלה. אז היא יוצרת תמונה תלת ממדית ואז היא יכולה לאמוד את המרחק ולצוד באמצעות הלשון הארוכה שלה. לשון הזיקית יכולה להגיע לאורך של פעם וחצי אורך גופה (בלי הזנב) והיא מסוגלת לירות אותה במהירות של עד 50 קמ"ש, בדרך כלל היא תכוון לכיוון ראש הטרף שלה, על מנת לנטרל את מערכות ההגנה שלו.

נסיעה לנאות סמדר

מכתש רמון - המכתש הענק, ואדי רמאן. בעבר לא ראו בו תופעה מיוחדת, פרס מספר בזיכרונותיו שהוא עמד עם מורה דרך בדואי והציג לו את המקום כוואדי רמאן. המכתש נמצא בראש רכס מחמל או רכס רמון. ככל שאנחנו יורדים הסלע משתנה, מהקנומן-טורון, הגיר והדולומיט הקשה של השכבה העליונה, וצוללים מ-90 100 מיליון שנה לפני זמננו לתקופות גיאולוגיות קדומות יותר. לאט-לאט רואים שהסלע משתנה.

אבני חול - תחת הסלעים מציצות אבני חול - אבנים צבעוניות, סלע חול. ניתן לראות את הגוונים השונים, מגוון רחב מאוד, של אבן החול הנובית שיושבת תחת סלע הגיר הקשה. תנאי אחד משלושת התנאים ההכרחיים ליצירת מכתש – סלע קשה מעל סלע רך למטה, במכתשי הנגב סלע גיר קשה למעלה ואבן חול רכה למטה.

מקור הצבע לאבן החול - בעבר חשבו שמדובר במינרלים שונים - צבע לבן – אלומיניום, ירוק- נחושת שחור- קובלט, כל מינרלים יוצר צבע אחר. היום שומעים שהגיאולוגים הם מדברים אחרת – כל הצבעים הם תוצאה

של תחמוצות ברזל בדרגות שונות, בצורות שונות וקשרים כימיים שונים יוצרים צבעים שונים. היום זה מה שמקובל להגיד - תחמוצות ברזל נותנות את הצבעים השונים לאבן החול.

בתוך המכתש רמון רואים כתמים שחורים - גבעת געש, שכן היא שריד געשי שפרץ בתוך האזור הזה לפני מיליוני שנים וכוסה על שכבות אבן החול והגיר. עם החשיפה נחשפו גם תופעות גיאולוגיות שונות כמו הרי געש במרחב הזה ואין במכתשים אחרים.

בנטונייט - ממזרח ניתן לראות סלע ששמו עליו רשת, סלע שהוא סוג של חומר, בנטונייט - חומר שכרו אותו כאן בכמויות גדולות ומכרו אותו לחברות שעוסקות בכריית מנהרות לרכבות וקידוחים. את החומר הזה מרטיבים ומרססים אותו על דפנות של בורות, אפילו אם צריך לכרות בתוך חול, כדי שחול לא יתמוטט חזרה פנימה, הוא מתקשה והופך לבטון. כך הוא שומר על המנהרה שאפשר יהיה לאטום אותה טוב יותר.

המנסרה או הנגרייה - גבעה שקוראים לה כך משום שהיא מלאה בפרזימות - אבנים שיצרו צורות של מחומשים, משושים, מרובעים של אבן חול שעברה אפייה. במרכז הגבעה עובר דייק רותח, סדק ממעבה האדמה שהעלה מגמה רותחת, שאפה את הגבעה ועם הקירור שלה יצר את הפרזימות שניתן לראות בנגרייה. **נחל רמון** - הנחל המנקז המרכזי של מכתש רמון. אם כי במכתש רמון הוא חריג, נחלים נוספים מנקזים נקודות אחרות שלו, שכן הוא כל כך גדול. בנקודת החצייה של כביש את הנחל ניתן לראות את הסלעים הקדומים ביותר שאפשר למצוא בתוך המכתש - סלעי גיר ודולומיט מתקופת הטריאס -225-200 מיליון שנים לפני זמננו.

בליטה בתוך המכתש של הר ארדון - יוצר שתי בקעות ונותן למכתש את צורת הלב שלו. בקעת מחמל ובקעת ארדון, ניתן לראות את מעלה מחמל שעולה צפונה, דרך עתיקה של שיירות שעברו דרך נחל נקרות, מצד נקרות, כאן סהרונים וחצו את המכתש רמון ועלו במעלה מחמל ומכאן לעבדת, משם לחלוצה (שהייתה כנראה העיר הגדולה ביותר בנגב) ומשם לעזה.

בארות ועין סהרונים - פנייה שמאלה למסלולים מאוד יפים. בחאן בארות אפשר להקים אוהלים וללון ולצאת ממנו למסלולים מאוד יפים.

נחל גוונים יש מסלול יפה מאוד על הקיר הדרומי של מכתש רמון. ניתן לראות את שכבות הנטיות של הקיר הדרומי של מכתש רמון, שולחנות. השכבות הפוכות והנטייה שלהם פנימה אלא החוצה, נוצר היפוך של השכבות משום שבמקום זה עובר שבר גיאולוגי שהפך את השכבות. השכבות פונות לכיוון הדרומי למרות שהן אמורות לפנות לכיוון צפון, שכן זה מתחבר לרכס מחמל. השבר הגיאולוגי חירב את הקיר הדרומי של מכתש רמון.

הר השולחן - בדרך כלל שכבות של צור משש מתקופת הסנון 70-60 מיליוני שנים לפני זמננו. הר שכולו התמוטט ולמעלה נשאר שולחן, הסלע הקשה מחזיק את השולחן למעלה, לפעמים זה גיר ודולומיט.

קיר האמוניטים - אתר נמצא מיד אחרי הקיר הדרומי של מכתש רמון, הליכה של כ-15 דקות לכל כיוון בסופו רואים קיר עם אמוניטים. אמוניטים הם מאובנים של יצור ימי שחי לפני מיליוני שנים בים הקדום שכיסה את המרחב. האמוניט נראה כמו נאותילוס, כמו ברלה גדול שיש לו יכולת על ידי הצפה של מערכת ביטנית למלא ולרוקן מים וכך לעלות ולרדת בתוך גוף המים. בנוסף יש לו יכולת סילוניית להפעיל ולהתקדם במים באופן הזה.

שדמה - בסיס צבאי שייך לרפאל, הבסיס המרכזי של שדה ניסויים מאוד גדול באזור, אחד מארבעת הבסיסים של שדה ניסויים מאוד גדול ששייך לרפאל. למעשה כל מפעלי משרד הביטחון משתמשים בשדה הניסויים הזה. מה שמיוחד בבסיס הזה זה שעוברים דרך אזור שנקרא מישר - כביש מאוד ישר וארוך שבו שדה הניסויים. ניתן לראות כיפה לבנה שהיא מצלמה מאוד מהירה שתפקידה לצלם את הפגזים התותחים והטילים שיורים אותם בשדה הניסויים למטה כדי לעקוב אחרי התנועות שלהם. כשעוברים לא שמים לב לזה, אבל יש פה 4 כאלה במרחקים שונים. שדמה הוא הבסיס הצפוני, אבל יש אחד דרומי, אחד מזרחי ואחד מערבי. למקום מגיעות יחידות של משרד הביטחון ועושות כאן ניסויים שונים והמצלמות מצליחות לעקוב אחרי מסלול הקליע מזמן היציאה ועד לפגיעה במטרה. דרך זה לאחר מכן מנתחים את המסלולים ורואים את תוצאות המחקר של הניסויים השונים. בזמן שמתבצע ניסוי הדרך חסומה כבר מאזור המכתש, בדרך כלל הם משתדלים מאוד להודיע כדי שאנשים לא יגיעו ויאלצו לחזור. הבסיסים הם במרחק של כמה ק"מ - הגדול בין המתקן הצפוני של שדמה לדרומי, שהוא המסלול הכי ארוך, אבל גם המזרחי והמערבי הן נקודות צולבות.

דר' חנן גינת מקיבוץ סמר עשה כאן את עבודת הדוקטורט שלו וגילה 7 אגמי מים מתוקים קדומים שהיו כאן לפני מיליוני שנים ויצרו כאן מן משטחים שהם המישר עליהם נבנה כביש הסרגל הארוך בארץ. יש כמה כבישי סרגל, המפורסם ביותר הוא מצומת מגידו עד עפולה - 7 ק"מ. גם ברמת הגולן יש כביש סרגל נוסף, כ-20 ק"מ, לאורך ציר הנפט. אורכו של כביש זה הוא כ-40 ק"מ. אחרי הנסיעה במישר "נופלים" לתוך הנחל הגדול ביותר של הנגב - נחל פארן. נחל שאגן הניקוז שלו גדול מאוד, חלק גדול מסיני מנוקז לתוך הנחל הזה וככל שהוא מתקרב לערבה המפתח שלו ממעל קילומטר רוחב מצטמצם לכ-300 מ'. כשכמות המים גדולה הזרימה מתחלקת לארבעה נחלים וכמות המים העוברת כאן היא אדירה. נחל פארן, בערבית נחל גירפי, שכן הוא גורף כמויות סחף אדירות.

חומעה ורודה - צמח שנמצא בשולי הכביש ולתוך הנחלים, אחד הצמחים השולטים במרחב הזה, במכתש רמון ודרומה הוא צמח שבתקופה גשומה (ינואר-פברואר) פורח בוורוד.

קניון עדה - מסלול רגלי יפה מאוד, נכנסים כ-2-3 ק"מ ברכב (פרטי או 4 על 4). בצד הדרומי של נחל פארן. עולים בקניון גיר מאוד יפה וצר, ואז הולכים על שביל מאוד צר שמצדו האחד נחל פארן ומצדו השני הנחל המקביל לו, בסוף יורדים כמה ק"מ מערבה - מסלול כמעט מעגלי. הבעיה בדרך כלל במסלול הוא פריצת הרכבים, אולם בסוכות ובפסח רשות שמורות הטבע מציבה תחנת מידע שגם שומרת על הרכבים.

מים - שואבים כאן מי תהום די גבוהים. המים הם בדרך כלל מים מליחים שמוזרמים ליישובי הערבה בעיקר. נושא המים במרחב הערבה הוא מרתק משום שאילת היא העיר היחידה ששותה מים מותפלים. המוביל הארצי וכל מערכות המים הצפוניות מסתיימות במצפה רמון, אין מים שזורמים ממצפה רמון דרומה

לתוך ההתיישבות בנגב. כל המים ששותים בערבה ובנגב מדרום למצפה רמון הם מים ששואבים מהאקוויפרים של הנגב והערבה. אלא שיש בעיה בשאיבת מים מאקוויפרים שונים בעומקים שונים- חלק מהאקוויפרים הם של מים פוסילים, מים מאובנים, מים שלאחר שאיבתם לא מתחדשים. כמו כן אקוויפרים בעומקים שונים המים מליחים, לא מלוחים (במי הים כ-40 אלף מיליגרם כלור לליטר) בין 1000-3000 מ"ג כלור לליטר. מתקן ההתפלה באילת מקבל את רוב מימיו ממים מליחים בערבה, למרות שהוא מתפיל גם מי ים קל יותר להתפיל מים מליחים (שכן כמות המלח בהם היא נמוכה יותר). כבר למעלה מ-10 שנים שאילת מתפילה מי ים. התפוקות של הבארות לא מספיקות לנפח הגודל והולך של השימוש בעיר – כשליש ממקור המים של אילת זה ים סוף. מתקן ההתפלה יודע להתפיל (למצב של שתייה) גם מים מליחים מהבארות וגם מי ים. שני שליש, בהתאמה, זה מהבארות לאורך הערבה, שחלקם משמשים להשקיה חקלאית ולישבים.

מקורות אמורה לספק מי שתייה לכל מקום ומקום, ההעדפה שלהם היא להקים מתקני התפלה קטנים ביישובים ולא למתוח צינור ממתקן ההתפלה של אילת. בחלק מהישובים עצמם יש מתקני התפלה מקומיים שמתפילים את המים של עצמם, המים מוזרמים מכל מיני מקומות ובכל נקודה שיש מי תהום גבוהים או ניתנים לשאיבה, שואבים ומשתמשים בהם. נוצר מצב שבחלק מהישובים יש מערכות כפולות – מערכת אחת של מי שתייה ומערכת אחת של מים מליחים. יש תוכניות להעביר קו של מים מותפלים מאילת שיספק מים מותפלים באופן סטנדרטי לכל המערכות – זו ההנחיה של מערכות הבריאות, שכן זה חושש מבלבול בנייהן. באילת כל המים הם מי שתייה.

ככל שמעמיקים המים יותר בדרך כלל המים מליחים יותר, שכן המים עוברים יותר שכבות קרקע וסופחים יותר מלח, אבל זה לא מחויב. בעומקים גדולים מאוד יש מאגר של מים פוסילים בנגב שחושבים שאולי ישתמשו בו, מדובר על מאגרים אדירים של מים שלא שואבים אותם בשלב זה. המינוס הגדול של מים פוסילים הוא שהם מתכלים ולא מתחדשים.

כשמדברים על מאגרי מים פוסילים, מי תהום, אקוויפר, אקוות החוף או אקוות החר מדברים על מאגרי מים עצומים. הבעיה היא שלתייר יש דימוי או מחשבה שמדובר במיכל שאם מרוקנים אותו נוצר בור גדול שעלול לקרוס. כמובן שלא מדובר במיכל חלול, המים הפוסילים יושבים בתוך הסלע, בתוך חומר שהוא דק גרגר בדרך כלל או גס גרגר (זה לא כל כך משנה), ממלא את החללים בין החלקיקים, כמו ספוג. כשהמים מתרוקנים, אם זה לא מתחדש ה'ספוג' מתייבש ושום דבר לא קורס. באזורים בערבה השתמשו ומשתמשים במים הפוסילים אבל הם לא מתחדשים, מעדיפים לא להשתמש במשהו שנגמר ולשמור אותו למצב חירום.

צומת ציחור – נמצאת על כביש 40. כביש 40 הוא הכביש השני באורכו בארץ, 302 ק"מ, אחרי כביש 90 שאורכו כ-480 ק"מ- ממטולה ועד טאבה. כביש 40 מתחיל בצומת הערבה, ליד כושי ומסתיים בצומת רעננה.

בסיס שיזפון – היום בחיל השריון יש 4 חטיבות, שלוש חטיבות סדירות לוחמות וחטיבת הכשרה. פעם חטיבת הכשרה הייתה מפוזרת בין כמה וכמה בסיסים – בגולן, בעובדה, סיירים, גיוליס ועוד. הצבא עשה מהלך וריכוז את כולן, היום כל הכשרה משלב הטירונות ועד הקצונה, פרט לבה"ד 1, מתקיים בשיזפון. פעם בסיס שיזפון היה בסיס קטן והיום הוא בסיס גדול מאוד. למורי דרך- הרבה פעמים מביאים תיירים, בעיקר כאלה שמעוניינים לתרום כספים לבסיס, בתיאום מראש הם באים לראות תרגיל ראווה.

נחל חיון - אחרי שמסע 14 ירד בנחל פארן, הגיע לנחל חיון וברח חזרה- עלה כאן חזרה. כשהוא הגיע הנה הוא התקדם עד בקעת עובדה, שם מבין שיש בעיה להמשיך הלאה שכן הוא רואה את מחסום הרי אילת והוא יורד ליטבתה, עין רדיאן (כמו שקראו לה בעת ההיא). הרעיון להביא יהודים מעיראק היה רעיון ענק אבל הוא לא התממש, משום שלא יכול היה להתממש שכן הבריטים לא היו מאפשרים להעביר כאן כלום.

היאחזות נחל שיטים – החזיקה מעט מאוד זמן וננטשה, היום יש כאן את אשרם במדבר. קבוצה שעושה קורסים שונים, בעיקר סוגים של ויפאסנה (שתיקה).

נחל קצב - שמסתכלים שמאלה (מזרחה) ניתן לראות את בקע הערבה והרי אדום. הרי אדום שהם גבוהים בלפחות 1000 מ' מההרים באזור המקביל בצד הישראלי.

צינור מים – בצינור המים ניתן לראות מספר שסתומים כל כמה מטרים (כמאה מטרים), פתח מגודר. כמובן שחייבים לשחרר את הלחץ, לאפשר לאוויר לצאת, כי זה יכול לפוצץ ולקלק את הצינור, לכן יש את השסתומים. המים הזורמים בצינור זורמים מאחד הקידוחים או מתקני ההתפלה לבסיס הצבאי או למקום אחר. ההתפלה של אילת היא של אילת, ההתפלה של אשקלון היא של מישור חוף דרומי. המים שזורמים במוביל הארצי, אם יש שם בכלל מים של הכנרת, הם לא זורמים דרומה לראש העין בדרך כלל. היום החלק שמדרום לראש העין מקבל בעיקר מים מותפלים ומי קידוחים שמערבבים אותם בדרך כלל יחד וזה מה ששותים בדרום.

נווה חריף – יישוב קטן שהתפרק וכיום מחזיקות אותו כ-3-6 משפחות. היישוב נקרא על שם משה (מוסא) חריף שהיה מהנערים של מפלגת העבודה, חזו לו עתיד גדול אבל הכל נקטע בתאונת דרכים מחרידה בצומת כברי, בשנת 82, בה נהרג עם אשתו ובנו שהיה טייס בחיל האוויר.

נאות סמדר

על שם סמדר, אשתו של שמואל ספרא, שנהרגה בתאונת דרכים ולכן שמואל ספרא החליט לקרוא ליישוב הזה נאות סמדר. מדובר ביישוב מאוד מיוחד, זה קיבוץ שבמרכזו מגדל גדול וסביבו מטעים- בין היתר יש גם מטעים נשירים, מטעי תמרים, מטעי זיתים, גפנים ועוד, ולכן יש בו בית בד שמייצר שמן ויקב שמייצר יין, ויש להם עוד מטעים של פירות שמהם עושים ריבות וכל מיני מוצרים אחרים.

חוף מהמגדל הגבוה יש עוד מגדלים קטנים שבנויים מעל צמרות העצים ובאזור המגדל יש מבנה ענק מלא כיפות – בית האומנויות. המבנה הגדול הוא בית האומנויות, כונס האוויר שרואים למעלה הושם לא מזמן, לקח כ-15 שנים לבנות את המבנה הזה כי הם בונים לבד את הכל – הם המתכננים, הם הבנאים, הם האומנים, הם הארכיטקטים.

היישוב הזה הוקם ב-1989, מאוד דומה לרעיון המצפים שקמו בגליל. כל אחד בא למוסדות המיישבים, הגיע עם רעיון אידיאולוגי והקים ישוב. היישוב הזה סבל המון שנים מקשיי קיום קשים מאוד, אבל הוא הצליח בסופו של דבר יפה מאוד.

נאות סמדר הוא יישוב מאוד מיוחד שהוקם על ידי קבוצה של ירושלמים, דוקטורים, פרופסורים, ארכיטקטים ואנשים ממעמד גבוה שנפגשו פעם בשבוע תחת הדרכתו של שמואל ספרא שהיה מן 'גורו', ראש הקבוצה. מכאן כל מה שנגיד הוא זהיר מאוד, שכן חלק גדול מבוסס על שמועות ועל רכילות ואפשר לקרוא באינטרנט כל מיני רכילות על האנשים כאן, חלק מהדברים זה דברים שהדביקו לכל התנועה הקיבוצית בשנות ה-50 שהם חולקים את כל הרכוש ואחד את השני, הנשים, אף ילד לא יודע מי ההורים שלו וכו'. אין ספק שמדובר בקבוצה מגובשת מאוד תחת אידיאולוגיה של חיים משותפים שהם חולקים את הרכוש שלהם באופן מוחלט, אפילו כל שנה עושים סבב בתים, אין בית קבוע, סבב של בגדים ביניהם והם מיוחדים מאוד בפן של לחלוק. השמועות והרעיונות האלה יצאו לאוויר מכמה סיבות, בעיקר משום שהם היו מאוד סגורים ומאוד סודיים במידה מסוימת.

הקבוצה הזו הייתה נפגשת בירושלים ויום אחד הם החליטו לעשות מעשה וללכת להתיישב. הם הלכו למוסדות המיישבים ואמרו להם מה הם רוצים ואלו אמרו להם שיש לא רחוק מאילת היאחזות נחל, שיזפון, שכשלה ונטשה. היה להם מזל שלא היה מדובר בגרעין אידיאולוגי שיצא מהצבא ותפרן, אלא בחברה מבוססים עם כסף - הם הביאו איתם הון גדול, השקיעו המון, אולם לא היה להם רקע חקלאי והם לא היו מומחים גדולים. המקום התחיל לקרטע והם הפסידו הרבה מאוד כסף והיו במצב מאוד קשה עד שהם עלו על כמה דברים שמותאמים ומתאימים לסביבה הזו שהם לאט-לאט החלו לעלות. יתרה מכך הם פתחו קצת את הקהילה לתיירות מסוימת.

סיוור בקיבוץ, בלי תיאום מראש לא ניתן להיכנס לקיבוץ ולעשות סיוור, אולם בתיאום מראש אפשר לעשות הזמנה ולקבל מדריך צמוד שמדריך ומלווה את הקבוצה באתרים השונים - בית האומנויות, תמונות על הקהילה, היקב, בית הבד, חנות עבודות של קרמיקה ועץ. התשלום הוא לא זול - 1000-900 ש"ח. חשוב לדעת שמהסיוור אי אפשר ללמוד הרבה על הקהילה. בית האומנויות מעין דיסנילנד, כאילו משתלב בסביבה אבל בולט מאוד גבוה מעל הסביבה ולא לגמרי מתאים לנוף.

את רעיון הארובה הם לקחו משיטת קירור שהתפתחה בארה"ב והביאו את הרעיון של ארובה שיוצרת סירקולציה של אוויר, מתיזים מים, והטמפרטורה של האוויר יורדת בכמה מעלות וזה מספיק שיהיה אפשר לחיות כאן טוב יותר - אם בחוץ 45 מעלות ומצליחים להוריד את זה ל-38-35 אז זה מיזוג נפלא ואפשר לחיות מצוין. מעל כל בית יש ארובה קטנה יותר. כל המבנה, כל התוכנית בוצע על ידיהם - האומנות המיוחדת שלהם, הכל מכוסה במוזאיקה מאוד מיוחדת, מקום בהחלט מעניין. איך שהם לא חיים, צריך להסתכל על זה בחיוב והערצה כי מכלום, באמצע המדבר, בתנאים קשים ביותר, החברה האלה הקימו פה פרויקט מדהים והם חיים פה טוב. כדי להתקבל אפשר לבוא ולהיות בתקופת מבחן של שנים, צריך לאט-לאט להיכנס לדברים, ללמוד את הדברים ובדרך כלל רוב האנשים בורחים קצת לפני שצריכים להתחייב ולהיכנס להיות חבר, אבל מי שכבר עובר את סינון שלהם יכול להתקבל ולהצטרף אליהם.

חקלאות אורגאנית זה הכותרת שלהם, הם מייצרים כל מיני מוצרים שנראה בפונדק. הפונדק זה מסעדה שיש בה שירותים וחנות שמוכרת את המוצרים (גלידות, שמן, זיתים וכו') שהם מייצרים ביישוב. מקדימה יש ספסלים לשיבה ואפשר לאכול אוכל שלא נקנה במקום.

נסיעה לבקעת עובדה

נטשנו את כביש 40 ופנינו בצומת שיזפון ימינה לכביש 12 שמסתיים באילת, נכנסים לבקעת עובדה. לפני כשבועיים (אמצע אוקטובר) היה שבר ענן שהוריד בין 40-30 מ"מ גשם, שזה כפול מהממוצע השנתי שירד בכמה שעות, אפשר לראות את הירק מלבלב.

חאן שחרות - היה חאן יפיפה, עם אוהל בדואי גדול וחושות שאפשר היה להגיע ולישון בו, גם עם קבוצות. המקימים המיתולוגי של אתר החאן הם זוג בשם ענת וספי הנגבי. לאחר שהתגרשו מכרו את החאן, שהיה פנינה, לזוג אחר שהתאהבו בו - רוני דואק ויעל אבקסיס. הם היו מגיעים למקום עם מטוס פרטי ממרכז הארץ עם כל אורח שהגיע לארץ, עשו פה עסקים, אכלו, התארחו וחזרו למרכז. רוני דואק ויעל אבקסיס קנו את המקום והיו אמורים להקים שם חאן לעשירון העליון. הם הקימו וילה פרטית יפה לעצמם והחאן ננטש וכרגע מוקפא. התצפית הנהדרת לתוך הערבה מעל עין רדיאן, יטבתה, סגורה ולא ניתן לבקר בה. אנחנו נוסעים על הכביש לבקעת עובדה, כביש שמוביל עד לשחרות. הכביש מוביל גם לבסיס הצבאי של חיל האוויר ובסיס עובדה שמשמש גם את התחבורה האזרחית כשצריך.

כמה דברים מעניינים בתוך האזור - חולות כסוי, שאפשר ללכת שם וזה מאוד מעניין. חלק מהאזור חולות כסוי וחלק מהאזור מובנה עם פלאיות.

פלאיה - אזור חולי בלתי מנוקז. החול מחלחל אמנם, וכשמים נוחתים על החול הזה, בעלייה קפילרית (עלייה נימית) הם ממליחים את החול והוא נקי מצמחייה, צמחייה לא יכולה לגדול עליו.

העניין הוא לא מי התהום ואם יש שכבה נושאת מים. מה שחשוב זה שכשנגר עילי יורד מההרים כאן, כל הבקעה מוצפת והיא סופגת את המים, הגיר מחזיק את המים ולא נותן להם לברוח. הם התבססו על נגר עילי או על איסוף מים והשקיה באופן ידני, גידולי שלחים. מצאו גם תעלות ומקומות לאגירת המים.

חשוב להבין כי כאן לא מדובר במלחה, שכן המלח נשטף ולא נאגר, הוא מנוקז. הבקעה הזו מנוקזת ולמים שיוורדים כאן יש לאן להמשיך. בפלאיה אין ניקוז, למים אין לאן לברוח חוץ מלהתאדות, ואז הם עולים בעלייה קפילרית ונימית את המלח, וממליחים את המלחה, יוצרים מלחה. פלאיה זה רק באזור שיש חול ובקעה שלא מנוקזת טוב, לא מדובר בבקעה גדולה אלא באזורים קטנים בין הרכסים שלא מנוקזים, אז נוצרת פלאיה.

בית חווה נבטי ביזאנטי

חוץ מהמהפך ב-1977 יש עוד אירוע מאוד דרמטי בהיסטוריה שלנו - סאדאת הגיע לירושלים. בתהליך של הסכמי השלום עם מצריים הבינו שחלק מהעניין זה שיצטרכו לפנות את סיני. הצבא שלנו היה פרוס בסיני וידעו שיצטרכו להעביר את זה לנגב. המזל הוא שבתוך הממשלה של בגין, אחר מחברי הכנסת הבכירים היה ארכיאולוג נודע בשם יגאל ידין. דיברו עם בגין שכבר רואים את הפתרון לבעיה הצבאית של סיני בהבאת כל

היחידות הצבאיות האלה לנגב. יגאל ידן זיהה מיד שזה הולך להיות בעייתי – יחידות טנקים ואימונים יתחילו להתאמן ולהקים כאן בסיסים ויהפכו את הנגב לאבק, לא נוכל אי פעם לשחזר או להבין מה היה פה. ידן פונה לבגין וטוען שלמרות ההוצאה הגדולה וההתעסקות הגדולה חייבים עכשיו לעשות פרויקט של סקר של כל הנגב, כי אם לא יעשו זאת לא יזכרו לחיוב בהיסטוריה. בגין מסכים והם מקימים צוותים רבים של סוקרים ומחלקים את הנגב לריבועים. כל צוות אחראי על סקירה ובדיקה של ריבוע מסוים. הצוות מורכב מארכיאולוג, ארכיאולוג חובב, עוזר ארכיאולוג ועוד שניים שיצוות לצוות ויעזרו בסקירה. אמנם לא הצליחו לסקור את הכל, כ-75%-70 מהנגב נסקר, הפרויקט הוא פרויקט ענק שרק בדיעבד הבינו איזה מזל שעשו אותו, שכן כמו ששיער ידן, הטנקים והצבא שנכנסו כתש את הנגב וחלק מהדברים שנתגלו בסקרים, תועדו וצולמו אינם קיימים עוד. חלק מהאתרים, חלק מהדברים המעניינים והחשובים נלקחו לארץ למוזיאונים שונים. אחד הדברים היפים הוא שכמה אתרים נלקחו בשלמותם לכרמל – דרך הדורות ליד חורשת ה-40 יש כמה אתרים מהנגב שנלקחו לשם וניצלו.

כך גם האתר הזה, בסביבות 1980 גילו אותו והתברר, לפי החרסים, שמדובר במבנה ייחודי מאוד לבקעת עובדה - וואדי עיקפי בערבית. שמעון פרס שמגיע לכאן במסע ה-14 מספר שהוא מגיע לבקעת עובדה, וואדי עיקפי. עיקפי זה היצול של המורג. מורג עושה די, בגורן דשים את החיטה ומפרידים בין המוץ לגרעינים. במקום זה התגלו 30 גרנות חלק מהגרנות מהתקופה הכלקוליתית-6000-5000 שנים. יש כאן פעילות חקלאית במשך אלפי שנים. שמעון פרס ב-45 מתאר את הבקעה ירוקה ומלאה חיטה וגידולים חקלאיים ואנשים חיים. לדעת החופר, הארכיאולוג שגילה וחפר, בקעת עובדה היא ה'בייבי' שלו, דר' עוזי אבנר, יש כאן משהו יוצא דופן. כשמגיעים לבקעת באר שבע מדברים על מדבר – מקום שמדברים בו את הצאן. מדבר זה מקום שכמות הגשם פחות מ-200 מ"מ גשם ושם מדברים את הצאן כי יש מספיק עשב שעוד אפשר להאכיל בו את הצאן. בשלב מסוים עוברים לדרגות שונות של מדבר, כמות המ"מ יורדת וכבר אי אפשר גם לגדל את הצאן והבקר על גידולי הבעל של המדבר. בתנ"ך מופיעות כמה מילים שקשורות למושג מדבר ולדעת החוקרים אלה דרגות שונות של צחיחות. יש מדבר, יש שממה, יש שימון, ארץ תלאובות, צייה-6 מילים. ישימון ושממה אלה האזורים שמדרום לרמון, לשדה בוקר. בטח ובטח החומה של מצוק המכתש, עוברים ליחידת אקלים חדשה – פארן והאזורים האלה צחיחים מאוד. מגיעים פה לאזור הישימון הצחיח ביותר. באילת יורד כ-30-25 מ"מ ממוצע שנתי. כך או כך מדובר בכמות משקעים קטנה מאוד, כנראה שגם יש עניין של ירידה בכמות המשקעים, אולי לפני 6000 שנים היו קצת יותר. אבל מסתכלים על האזור הזה ולא ברור איך יכול להיות שכל האזור הזה היה גן עדן, אזור חקלאי עד 1957, טוען עוזי אבנר, יש חוקרים שטוענים עד 1967.

השבט הבדואי שחי כאן עד 1948, אחיאואת, גורש. הוא חי באזור עין רדיאן וגורש לירדן. אנשי השבט, אחרי קום המדינה, סיכנו את חייהם, חצו את הערבה והמשיכו לעבד כאן את השטחים בלי שאף אחד ידע. הם היו מוכנים לסכן את חייהם כדי לגדל כאן את הגידולים שלהם. אחרי מבצע קדש, לדעת עוזי אבנר, פחדו כבר לבוא הנה, שכן הייתה יותר שליטה על הגבולות.

קשה להאמין שגדל כאן משהו הן מבחינת המים והן מבחינת הקרקע – חול. במקום יש משהו מיוחד, לא סתם שיש פה 30 גרנות ולא סתם שכבר בתקופה הניאוליתית והכלקוליתית החלו לעבד כאן את השדות. ראשית הבקעה נוטה ממזרח למערב, הנחלים שמביאים לתוכה מים יוצרים פיזור די טוב של המים. המים שמגיעים לחול מחלחלים ונעלמים במעבה האדמה. כאן קורה דבר אחר – מכיוון שיש כאן אגן ניקוז גדול אפשר לאסוף חלק מהמים ולשלח אותם, אבל החול הזה הוא לא חול רגיל. התברר שמדובר בחול בעל הרכב מיוחד מאוד. חול שיש בדרך כלל בים הוא חול שברובו קוורץ, החול כאן הוא חול שיש לו מעל 70% גיר. כתוצאה מכך יש לו יכולת גם לאוורור וגם לספיחת המים, הגיר מחזיק את המים. אז התברר שהקרקע כאן מאוד מאוד פורייה. התברר דבר נוסף, החולות האלה לא נודדים, דבר שהפליא את החוקרים. כשזה נבדק התברר שהחולות כאן מכוסים בשכבה ביוגנית, יצורים אורגניזמים שחיים כאן אוכלים את החול וכשהם מפרישים אותו הם מפרישים אותו עם חומר שמדביק אותו ומייצב אותו. לכן מאוד דורשים לא לרדת עם רכבים לחולות, לקלקל ולפגוע בחולות. כל זה אפשר במשך השנים לנצל את כמויות המים הזעומות שזורדות כאן ולווסת אותם בצורה כזאת שניתן יהיה לבסס מחזורי גידול במשך אלפי שנים – במשך אלפי שנים הבקעה הזו הייתה פורייה מאוד.

רוב האנשים שחיו כאן היו מגיעים מאיפה שגרו, עין רדיאן או לאורך הערבה, חיו כאן בחושות. כאן התגלה בית חווה, בית גדול שכנראה שימש, לפי הממצאים הארכיאולוגיים, כבר בתקופה הנבטית – כמאה שנים לפני הספירה. הנבטים הם עם שלפי האזכורים הספרותיים, מוזכרים ב-312 לפנה"ס אבל רובם חושבים שכבר במאה ה-5 לפנה"ס יש גוף שהוא נבטו. בעצם לאט-לאט השבטים האלה מתעבים ויוצרים עם. צריך לזכור שהתקופה של הנבטים, הם מתגבשים עד מאה לפנה"ס, ומבין מאה לפנה"ס עד 106 לספירה הם מלכי האזור-הם יוצרים את היצירה של הדרכים, שולטים על הדרכים, דרכי הבשמים, מקימים ממלכות, ערים (פטרה כבר קיימת קודם אבל מתפתחת) ונוצר עם נבטי. העם הנבטי עובר שינוי דרמטי ב-106 לספירה – טריאנוס כובש את פטרה ומשתלט עליהם. טריאנוס לא משנה משהו דרמטי בחיי הנבטים, רק הכסף הולך ישר לקופת רומא והנבטים שממשיכים לעבוד מקבלים חלק קטן ממנו. הדרמה הבאה שקורית להם היא ב-324 לספירה, הנבטים מתנצרים. הם חיים במרחב הזה ולשלוטון הביזנטי הנוצרי יש אינטרס להחזיק את הנגב ושהנגב יהיה פורח. הנבטים פורחים – מקימים ישובים חקלאיים, הופכים לחקלאיים בכל מרחב הנגב וגם כאן. הנבטים כבר קצת מאבדים את הזהות הנבטית – הם נוצרים. חשוב לזכור שהתגלו מסמכים במכתבי ניצנה – אמנם הם ביזנטיים נוצרים אבל השמות בהם נבטיים, ברור שזו אוכלוסייה ששינתה את המהות שלה, בסך הכל זו אותה אוכלוסייה שהפכה להיות נוצרית. ב-638 לספירה מתחיל תהליך האסלום.

מהתקופה הנבטית ולתוך התקופה הביזנטית, יש ממצאים כבר מהתקופה הנבטית אבל רובם ביזנטיים, בית החווה הוא כנראה במהותו ביזנטי. הבית היה המרכז של הניהול, הארגון, של השטחים החקלאיים שהיו בבקעת עובדה. לא נמצאו במקום ממצאים דרמטיים, כמו חרסים, שמראים שהיו חיים בעת הזו. התגלו שרידים של צלחות וכלים, דברים בסיסיים המעידים על חיים במקום. ברור שכל מה שהאנשים הפשוטים

שחיו כאן עשו היה לעבד ולטפל בשטחים החקלאיים שלהם. מתואר שהיו כאן שומרים ממושגים שהגנו על המקום, מקום חשוב מאוד שהפיק כסף רב. **מדוכה** - בסף בית החווה מוצבת מדוכה. לשבת על המדוכה – מושגים רבים מיוחדים ביהדות הם מושגים שמקורם חקלאי. חוקרים חישבו שאישה ישבה כל יום, כלי להאכיל את בעלה ושני ילדיה, בין 3-4 שעות כדי להכין את הקמח.

אבן צור – יש פה די הרבה אבני צור, שכבות של אבני צור בתוך הסלעים. מופע הצור בתוך הסלע הוא לא אחיד. אין צור כמעט בארץ קדום ל-70-80 מיליון שנה. בתקופות הקדומות יותר לא נוצר צור, שכן לא בכל תקופה נוצר צור. רב הגלוי על הנסתר, יש ויכוח בין החוקרים איך זה נוצר וכו'. יש ויכוח בין החוקרים לגבי אופן היווצרות הצור. בגדול הצור הוא סלע משקע ימי, הסלע הקשה ביותר בטבע (יהלום זה מינרל ולא סלע). על פני השטח הצור מופיע בתצורות שונות – שכבות דקות בתוך סלע, שכבות עבות מאוד, בבולבוסים עגולים ועוד. מופע הצור שונה ומבלבל את המחקר. האדם הקדמון למד הבין את יתרון הצור, למד להשתמש בו ויצר באמצעותו כלים ומטרות נוספות.

בארץ משתמשים פעמים רבות במושג צור-משש. צור משש זה צור שמופיע בעיקר בתוך תצורות קירטון מלפני כ-70-60 מיליון שנים. צור איאוקני, הוא צור שמופיע בתוך קירטון גם כן, מלפני 40-30 מיליון שנים. גרעין כדור הארץ עשוי ניבר-ניקל וברזל, המעטפת, אותו חלק שקראנו לו מגמה, עשוי מסיאל-סיליקה ואלומיניום. הסיליקה, צורן, משתחרר מתוך המגמה לתוך האוקיינוסים וייצור ימי, אצה ימית, לדעת רוב החוקרים, לוקחת את הצורן במים ובונה את השלד שלה. אותו סוג של אצה, שהייתה בונה את השלד שלה מסיליקה, במשך מיליונים של שנים, שקעה בים ונוצרו מצבורי צור. הגוף האצה היה נרקב ומתכלה ומה שנשאר זה המינרל עצמו, הסיליקה עצמה שהייתה נדחסת ונלחצת והופכת לסלע – זו הדעה המקובלת במחקר.

מקדש הנמרים

דר' עוזי אבנר הוא החופר והארכיאולוג הראשי, ארכיאולוג המחוז. עוזי אבנר זיהה את המקום כמקדש מהתקופה הכלקוליתית, כנראה שיש כאן גם שרידים ניאוליתיים. המקדש מתוארך ל-3500-3400 לפנה"ס, הגבול בין התקופה הכלקוליתית לתקופת הברונזה הקדומה. הממצאים כאן מראים שכבר כמעט מאמצע האלף ה-6, 5500-5600 לפנה"ס, מתנהל כאן סוג של פולחן, בטח ובטח בעשרת אלפים השנים האחרונות יש כאן פעילות חקלאית. זה אומר שיש כאן פעילות חקלאית ממש מהתקופה שהמציאו את החקלאות – לפני כ-10-11 אלף שנים, המהפכה החקלאית, ולכן האתר הזה הוא כל כך מיוחד.

רואים כאן דבר מעניין – דר' עוזי אבנר מזהה מקדש ומקום למצבות – יש פה מצבות שעומדות. האבן האמצעית היא אבן שביים מסוים בשנה, הוא טוען שזה היום הארוך בשנה (אמצע יוני), השמש עולה ומאירה את האבן הזו בצורה האופטימלית. יכול להיות שבמועד זה התכנסו כאן לפולחן מסוים לשמש או למשהו אחר בתוך הבורות. במקום התגלה אפשר של אלפי בעלי חיים, קורבן, זבח.

בראשית ל"ה - "וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶל-יַעֲקֹב עֹד, בְּבֹאוֹ מִפְּדֹן אֲרָם; וַיְבָרֶךְ, אֹתוֹ. וַיֹּאמֶר-לוֹ אֱלֹהִים, שְׁמֶךָ יַעֲקֹב: לֹא-יִקְרָא שְׁמֶךָ עוֹד יַעֲקֹב, כִּי אִם-יִשְׂרָאֵל יִהְיֶה שְׁמֶךָ, וַיִּקְרָא אֶת-שְׁמוֹ, יִשְׂרָאֵל. וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהִים אֲנִי אֵל שְׂדֵי, פְּרָה וְרֵבָה--גֹּי וְקָהַל גֹּיִם, יִהְיֶה מִמֶּךָ; וּמְלָכִים, מִחֲלָצֶיךָ יֵצְאוּ. יֵב וְאֵת-הָאָרֶץ, אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְרָהָם וְלְיִצְחָק--לְךָ אֶתְנָנָה; וְלִזְרַעְךָ אַחֲרַיְךָ, אֶתֵּן אֶת-הָאָרֶץ. יֵג וַיַּעַל מֵעֵלְיוֹ, אֱלֹהִים, בְּמִקּוֹם, אֲשֶׁר-דִּבֶּר אֹתוֹ. וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מִצָּבָה, בְּמִקּוֹם אֲשֶׁר-דִּבֶּר אֹתוֹ--מִצָּבַת אָבִן; וַיִּסַּד עָלֶיהָ נֶסֶד, וַיִּצַק עָלֶיהָ שָׁמֶן. טו וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶת-שֵׁם הַמִּקּוֹם, אֲשֶׁר דִּבֶּר אֹתוֹ שֵׁם אֱלֹהִים--בֵּית-אֵל."

זאת אומרת, הטקס הזה, של להקריב, ליצוק שמנים, להקים מצבה, זה היה קיים ומקובל בעולם הקדום גם בקרב בני ישראל וגם בקרב אנשי המדבר, ואפשר לראות את זה כאן מאוד יפה. מפה – מתוך ר' רובין, הנגב כארץ נושבת, ירושלים תשנ"א – דרכים קדומות בנגב -

ניתן לראות את הדרכים הקדומות בנגב ולזהות שהדרכים שונות ממה שאנחנו מכירים – הם ירדו מבאר שבע לכיוון ממשית ומעלה עקרבים, וירדו לעבר הירדן, הדרך הראשית עברה לעבר הירדן, מזרחית לפטרה, (לא לערבה כמו שאנו מכירים) והגיעה לאילת. ויה טריאנה נובה. נוסף על כך רואים את הדרך שעולה מאילת – דרב אל-עזיה – דרך שעברה דרומית מאתנו, דרך אזור בקעת הירח והתחברה דרך מצריים (אזור שהיום אנחנו קוראים לו מצרים), בסיני, לקסימה, ומשם היא התפצלה או לחלוצה או לאל-עריש. דרך הבשמים עולה מפטרה דרך המכתש, דרך נחל נקרות, חוצה את מכתש רמון במעלה מחמל, מעלה נוח, אז היא מגיעה לעבדת ומשם לחלוצה, רחובות בנגב ולעזה. חשוב להבין את הנקודה הזו כאשר מסתובבים באזור עבדת, מכתש רמון, איך הדרך הלכה מפטרה לעזה.

דמויות של בעלי חיים, נמרים – לפי החוקרים, לפי הזנב בעיקר (כך הזנב של הנמר מתרומם), כשמסתכלים על בעלי החיים האלה מזהים נמרים. כך גילו את האבנים בשטח.

בין הנמרים ניתן לזהות גם בעל חיים אחר, לא נמר, לפי החוקרים ולפי הקרניים הדקות והארוכות – ראם. מבינים שיש כאן בעל טורף וכנראה בעל חיים שאולי הוקרב כקורבן, שכן הראם היה בעל חיים נפוץ באזור הזה, עד שהוכחד (היום מנסים להשיב אותו לאזור – ניתן לראותו בחי בר ביטבתה).

כשגילו את המתחם הזה מאוד התרגשו ובמזל גם צילמו אותו, שכן ברגע שנכנס למקום צה"ל עבר במקום טנק והרס את הממצא. משום שצילמו את זה לפני יכלו לשחזר את הממצא על גבי שכבה של בטון. היום המתחם מוקף בגדר ויותר קל להקפיד על שמירת הממצא.

גם בעולם הקדום וגם בעולם החדש, זה די מקובל לקחת בעלי חיים עוצמתיים – הנמר, גור אריה יהודה, וכו' ולהתחבר אליהם כדי לקבל את העוצמה שלו. אין ספק שבמרחב הזה חיו נמרים, ולא מעט, שכן מוצאים כאן גם לא מעט מלכודות נמרים. גם הבדואים בתקופות של המאה ה-20 עוד השתמשו בהם כדי ללכוד נמרים. היום גם יש כנראה נמרים, אבל בודדים. הבעיה של הבדואים עם הנמר זה שהוא טורף להם את העיזים, את הגדיים – הנמר רוצה לאכול והבדואי צריך להגן על העדר שלו. מצד אחד יש הערכה והערצה לנמר, ליכולות והכוח שלו, וגם פחד ומלחמה שלא יאכל את העדר.

גם המקדש, גם החווה החקלאית, כל המבנים והגרנות על הרכס – לא לבזבזו אפילו גרם של קרקע חקלאית. אפילו בית החווה הוא בתוך הנחל, אבל בצד. השתמשו בקיר הטבעי של הסלע כאחד מקירות הבית, אבל רק כדי לא לבזבז קרקע חקלאית וכמובן גם כדי להימנע ממכות השיטפון.

נסיעה לקניון האדום

בקעת עובדה היא בקעה ענקית שהרכסים הסוגרים עליה מהווים את גבולותיה. באזור בקעת עובדה יש הרבה מאוד דברים נוספים ומעניינים, אם יש זמן מומלץ להגיע הנה, לבוא לראות מקומות נוספים - חולות כסוי, גרנות ועוד.

אנו נוסעים על כביש 12 שמוביל לראס אל-נקב ולאילת.

מימין (מערב) מאחורי הרכס נמצא שדה אברהם, אותו שדה תעופה שהכוחות של פלמ"ח נגב במבצע עובדה ניצלו כדי להנחית את כוחות הפלמ"ח כדי להתקדם לכיוון אילת, מול בקעת עובדה בצד השני של רכס. **מבצע עובדה** - לרכז את כל החומר ביחד - נכתב כיחידת הדרכה אחת - למרות שהחומר הועבר לאורך היום כולו - מדינת ישראל, כדי שאפשר יהיה לנסוע כאן בנתה סוללות אדירות כדי שאפשר יהיה לעבור את הנוף המבוהר. שכשהגיעו לכאן הסיירים של חטיבת פלמ"ח נגב, חודש וחצי לפני מבצע עובדה, פברואר 1949, אחרי שבן גוריון אמר ליגאל אלון – 'בוא תבדוק מה אפשר לעשות בנגב'. הוא שולח סיירים לבדוק האם יש דרך מעבר, כי יודעים שאפשר להגיע עד לעיקפי, בקעת עובדה. אותם סיירים לוקחים את הגייפים והקומנד-קארים, ואסור להם להתגלות, שכן השטח נשלט על ידי מצריים, ירדנים או בריטים. הם מצליחים לרדת דרך מכתש רמון, מתפתלים ומגיעים לאזור בקעת עובדה, ולאזור הזה הוא בלתי עביר. הם לא יודעים מה לעשות עד שמישהו מציע – 'בואו ניכנס למישורי כונטילה בסיני, נחצה את הגבול למצרים', אלא שרק לפני שבוע-שבועיים חתמו על הסכם שביתת נשק עם מצריים ואי אפשר לשבור אותו ולחצות. מהון להון הם מבינים שאין להם ברירה, הם לא יכולים לעבור את הערוצים האלה. לאט לאט, ככל שמתקדמים אפשר לשים לב, איזה סוללות בנו מאוחר יותר כדי לעבור את האזור הבלתי עביר הזה. למרות שיש קולות מתנגדים הם חוצים את הגבול, חוצים את מישורי כונטילה ומיד חוזרים חזרה בנקודה לפני מה שאנחנו מכירים היום כבקעת הירח, או ראס אל נקב. הם עומדים שם, למרות שהם היו אמורים רק לזהות איפה המעבר ולחזור ולדווח, הם החליטו להיות הרפתקניים ולנסוע קצת יותר. הם נוסעים עד להר חזקיהו, שם הם עומדים ומסתכלים על הנוף לכיוון מערב ורואים את הבקעה הגדולה, בקעת הירח. בקעת הירח, שכן אחד הסיירים אמר שזה נראה כמו הירח, מאז היא קיבלה את השם. הם לא מספיקים לצחוק וליהנות מבקעת הירח ועוברת לידם בדואית עם עדר והם בדילמה מה לעשות עם הרועה הזו. הם לא הורגים אותה אבל מבינים שאם הם לא יזווזו מהר ירדנים שרודפים אחריהם. הם בדאגה גדולה ומפחדים שהירדנים כבר זיהו קודם ועשו חסימה במעבר. הם הצליחו ליצור קשר עם החטיבה וביקשו שישלחו פרימוס, מטוס, שיעזור להם לנווט ולהתחמק מהכוח הירדני שאולי עושה להם מארב. פרימוס אכן הגיע והתחיל לדווח להם ולעזור להם בניווט חזרה לארץ. נוסף על כך הם חששו מאוד מתגובתו של יגאל אלון על מה שעשו. כשהם הגיעו הוא באמת מאוד כעס כששמע שהם התגלו, שכן זה גרם לכך שכל המבצע הזה יוקדם. בן גוריון ויגאל אלון החליטו להקדים את המבצע משום שהם פחדו שהירדנים יבינו את הכוונות שלהם ולא יאפשרו לכוחות לעבור. לכן הקדימו את המבצע כבר למרץ, וב-5 במרץ כבר מתחילים לצאת לדרך לכיוון אום רשרש, לכיוון אילת.

גדר הגבול – הגדר החדשה אמורה להיות הרבה יותר מאסיבית ורצינית. ברקע אפשר לראות את מגדלי השמירה המצריים. פעם אפשר היה לעצור לדבר איתם, אולם היום קצת יותר מתוח ואף אחד לא עושה את זה. פחות או יותר האזור שבו הייתה התקרית עם החיילים והאוטובוס.

הקניון האדום

הקניון האדום הוא מסלול שאפשר לעשות עם כל קבוצה, מסלול קלאסי קל ופשוט. בכניסה למסלול ישנו חניון לילה – מותר לבוא לישון בו עם קבוצות או כפרטים. אנחנו הולכים צפון מזרחה בשביל שמתפתל בתוך נחל שני. הולכים בשביל ומתפתלים איתנו עד לנקודה שבה נכנסים לתוך הקניון האדום – בסה"כ אורכו כ-300 מ' והוא מתחתר בעומק ויוצר מעוק. חשוב לשים לב שלאחר היציאה מהמעוק נחל שני ממשיך. אפשרות אחרת היא לצאת מהמעוק, לשבור ימינה ולעלות חזרה על המצוק לנקודת ההתחלה בשביל אחר, מקביל לשביל הקודם – מסלול מעגלי.

הר שני הוא ההר הגבוה ביותר בהרי אילת – 894 מ'. נחל שני בשלב הראשון, מהשביל המתפתל הראשוני, נחל רחב של 70-100 מ' ובשלב מסוים נופל לתוך הקניון, המעוק. בעצם אנחנו החלפנו סוגי סלע תוך כדי הליכה – התחלנו בסלע גיר, שכבות של סלע גיר לא אופקיות, עקומות, כתוצאה מכוחות כדור הארץ. במיוחד כאן, שיש שבר גיאולוגי שחותך את נחל שני וגורם לו ליצור את הדרמה שלו, יצר היפוך של השכבות. עברנו מסלע הגיר, ואמנם הסלע הדומיננטי היה קונגלומרט, תלכיד נחלים. הקונגלומרט מלכד בעיקר חלוקי נחל, אבל לא רק. ברגע שיש תלכיד של שברים חדי זווית זה נקרא אחרת – בקרצייה. בקונגלומרט רוב הסלעים שמתלכדים הם חלוקי נחל, בעוד שבברקצייה אלו שברים חדי זווית שמתלכדים יחד. בתוך נחל נראה את הקונגלומרט בצורה יותר דרמטית, ניתן לראות המעלה המעוק.

מאחר שהנחל חתך את אבן הגיר, הוא הגיע לשכבות אבל החול. במשך מאות מיליונים של שנים, לפני היות השבר, הבקע (התחיל לפני כ-20 מיליון שנים, אבל הדרמה הגדולה שקרתה לפני 6-5 מיליון שנים) זרמו כאן נחלים גדולים שהעבירו חומר מאזור ערב, אזור עיראק, ירדן של היום ופירקו שם את הרי הגרניט (בעיקר, אבל לא רק), הרי אבן חול, סלעי יסוד. החומר העיקרי שהגיע לכאן מאותם סלעי יסוד היה הקוורץ, החול, שהתלכד לאבני חול במשך מיליוני שנים. היום אנחנו הולכים בתוך אותה אבן חול ורואים כמה יפה הנחל, בשלב היציאה, מעצב את הקניון, המעוק.

הסלע העיקרי שיש כאן הוא גיר ואבן חול תחתיו. הקונגלומרט הוא חומר שהוסע בנחל והושקע בצדיו. הקונגלומרט יכול כל הזמן לשנות את מיקומו, שכן הנחל מתפתל ומדי פעם אוכל, לוקח חלק מהקונגלומרט ומפיל אותו חזרה וסוחף אותו. אולי במקום אחר הוא ישקיע אותו והוא יהפוך לקונגלומרט במורד הנחל. לכן

הקונגלומרט הוא מונח על גבי סלע האם, אם זה גיר במקום אחד או אבן חול במקום שני, זה תלוי איפה השקיע אותו הנחל.

לא תמיד החלוקים הם עגולים כמו שאנחנו אוהבים להגדיר חלוקי נחל. חלוקי נחל שלא הוסעו מספיק זמן בשביל להתעגל לא יהיו עגולים וחלקים.

אופן היווצרות המעוק - נוצר קניון צר שיש לו מראה מאוד קבוע - כשהולכים במעוק הולכים כאילו מחדר עגול אחד לחדר שיש חיבור ביניהם. כדי להסביר את אופן היווצרות המעוק אפשר להקביל את זה לעבודה של נגר שעושה חורים בעץ. כדי להבין טוב יותר, כדי להסביר לאנשים, את יצירת המעוק, אפשר להשתמש בריהוט שיש בבית ובעבודת הנגר. נגר שרוצה לחבר לוח עץ אחד ללוח עץ שני – שין וגרז, אפשר ליצור שקע בתוך אחד לוחות עץ כדי להשקיע את העץ השני פנימה ואז להדביק את זה. כמוכן שאם הם שקועים אחד בשני הם הרבה יותר חזקים. הנגר יסמן מלבן בעץ, ייקח מקדחה בקוטר של רוחב הסימון ויקדח עיגולים אחד הוא ייצור חור מרובע. זה בדיוק מה שהטבע עושה במעוק. הטבע לוקח את האבנים שהוא מסיע בנחל, על גבי הנחל (בהנחה שאין מעוק ותחתית הנחל היא למעלה, מעל אבן החול), מכיוון שהנחל זורם במהירות עצומה ונתקל בדפנות הקירות, יש לו כל הזמן תנועת סיבובית. בתנועה הסיבובית הוא לוקח את החומר ומסובב אותו כמו מקדח. ניתן לראות קידוח של אבנים שהסתובבו במהירות ולאט-לאט שחקו את אבן החול וקדחו חורים-חורים. אבן החול היא חלשה ורכב ולכן גם כמה אבנים קטנות יוצרות לאט-לאט חור קטן ומרחיבות אותו. מדובר בתהליך שלוקח אלפי או מיליונים של שנים. בסופו של דבר הנחל שובר את הקירות, בדיוק כמו שהנגר שובר את הדפנות, ומחבר את דפנות הקידוחים – כך נוצר המעוק.

טפוני – על סלע החול, לפעמים על גיר או סלעים אחרים, אפשר לראות מעין חלונות. הלחות, המים, נוזלים על גבי פני הסלע, ממיסים אותו, והוא מתחיל לטפטף ולכרסם בו באופן כימי. נוצרת חומצה חשלה שתוך המים שמתחילה לפורר ולאכול את פני הסלע, ויוצרת את מראה החלונות. טפוני קיים גם בסלעי יסוד. לחות מניעה תהליכים של מיקרואורגניזמים שיושבים בקרום הסלע וממיסים אותו, יש שקוראים לתופעה הזו עששת של סלעים.

נסיעה לאילת

בקעת הירח הייתה חלק ממדינת ישראל מכיבוש סיני במלחמת ששת הימים ועד להסכם השלום עם מצריים. בבקעת הירח קניון אדום, קניון ההפתעות ומסלולים מדהימים נוספים. בבקעת הירח היה שדה תעופה גדול של חיל האוויר שגם הועבר לצד השני. הגדר והכביש בצמוד אליה חדשים. ההחלטה לבנות את הגדר לא הייתה בעקבות האירועים אלא בעקבות תופעת הסתננות הפליטים. הגדר לא אמורה הייתה להיות גדר ביטחונית אלא רק בדיעבד בגלל הפעילות החבלנית.

אבני הגבול – הגבול שאנו נוסעים לאורכו נקבע בהסכם 1906, הסכם שכפו הבריטים על הסולטן הטורקי, רצו לדחוף אותו צפונה מתעלת סואץ. בהתחלה הבריטים רצו שהקו יעבור מאל-עריש לשארם א-שיח, הטורקים התנגדו ואז הבריטים הסכימו שקו הגבול יעבור עד עקבה. הסולטן הטורקי הסכים, לא היו לו הרבה ברירות. את קו הגבול סימנו במשך תקופה קצרה יחסית, כ-50 יום בהם תקעו את העמודים מאל-עריש לכיוון עקבה, עמודים שנגנבו מאוחר יותר על ידי הבדואים באזור.

ראס אל נקב, מעבר נטפים - כאן יש מעבר גבול מצרי בו יושב שוויש (שוטר, סמל) מצרי שדואג לנהל את המחסום ולאפשר שמי מגיע לו לעבור או לא לעבור. נוסף על כך הייתה כאן גם נקודה ירדנית שבתחילת מבצע עובדה אוישה על ידי הירדנים שנשלחו על ידי גלאב פחה. גלאב פחה היה מפקד הצבא הירדני, הוא קצין בריטי שניהל את העניינים ושלח לפה כוחות בעקבות התקיפה של צה"ל- מטוסים בריטים, והחדירה של צה"ל לתוך סיני במבצע חורב. במבצע עובדה הפחד הגדול היה להיתקל בכוחות האלה.

דרב אל חאג' - דרך החוגגים המוסלמית שעברה ממצריים וצפון אפריקה למכה. בצדי הכביש (ימין בעיקר אבל גם בשמאל) גילו שרידים של הדרב אל חאג' שעברה כאן בתקופה המוסלמית.

הר יואש ונחל יואש, גשרון עליון וגשרון תחתון - מסלולי הליכה יפיפיים שההליכה בהם במצבים רגישים היא מעט בעייתית.

תאונת אוטובוס - בסיבוב בכביש עליו אנו נוסעים, ליד עין נטפים, התהפך אוטובוס ונפל לוואדי לפני שנתיים שלוש.

השפעת כוחות כדור הארץ נראות מימין על המסלע, הם מסובבים את הסלעים שפעם היו אופקיים (עיקרון הסופר-פוזיציה, שקיעה של שכבות בים כשכבות אופקיות). כוחות כדור הארץ יכולים לסובב אותם ורואים את זה יפה ברידה בחלק מהמקומות.

הר יהורם – אם לא רוצים לעלות להר יהורם (שהוא הרבה יותר קל מהר שלמה) אפשר לעלות רק להר שלמה. משמאל לכביש ישנה ירידה לתחילת המסלול של הר שלמה.

בונקרים - בשנות ה-50 הביאו גדני"ע כדי לבצר את הרי אילת, היה פחד שהמצרים והירדנים יתקפו את אילת וינתקו אותה משאר הארץ. הביאו גדנעים ויצרו מעין עמדות שבשעת מלחמה יאוישו וישמשו להדוף תקיפה של האויב. בין ובתוך הסלעים ניתן להבחין בפחונים שהם אותן עמדות. גבי הורוביץ, היה המנכ"ל הקודם של מכון אבשלום, היה אחד הנערים שעבד כאן בחפירות האלה ובנה את העמדות.

תצפית תמר - תצפית ארבע הארצות - מתצפית תמר, שנמצאת סמוך להר שחמון ניתן לראות את העיר אילת, העיר עקבה והרי אדום, סעודיה ומצרים. תצפית ארבע הארצות מדברת על ישראל, ירדן, מצרים וערב הסעודית.

ימינה (דרומה) מעקבה, לאורך החוף עובר גבול ירדן-סעודיה. בעבר הגבול היה מאוד קרוב. בשנת 1965 נתחם הסכם חילופי שטחים בין ערב הסעודית וירדן, המלך חוסיין עם הממלכה הסעודית, תמורת שטחים בפנים הארץ נוספו לירדן הוסיפו לו עוד 20 ק"מ חוף דרומית לעקבה.

מבחינה היסטורית - מלכים א', ט' – " כו וְאֵינִי עֹשֶׂה הַמְלָךְ שְׁלֹמֹה בְּעֶצְיוֹן-גִּבֹּר אֲשֶׁר אֶת-אֵלֹת, עַל-שְׁפַת יָם-סוּף--בְּאֶרֶץ אֲדוֹם. " כך קראו לאותו יישוב, אותו נמל עציון גבר שהוזכר גם במערכת היחסים של שלמה עם חירם מלך צור שנתן לו ספנים, ללמד אותו איך להיות יורד ים ולבנות צי בעציון גבר.

כשחושבים על איפה העיר אילת, עציון גבר, ומנסים לזהות אותה היא לא יכולה להיות במקום של אילת המודרנית מסיבה של מים – אין מים בצד הישראלי כמעט לאורך כל הערבה, מלבד מספר נקודות (ביטבתה, עין חוסוב, חצבה וכו'). לעומת זאת, בצד הירדני, עקבה היא עיר שופעת מים, רוב המעינות והמים הם בצד הירדני. לכן, כשרוצים לחפש את אילת של שלמה המלך, איילות, עציון גבר, צריך לחצות את הגבול. ממש אחרי מעבר הגבול יש תל ארכיאולוגי, שהארכיאולוג נלסון גליק חפר בשנות ה-40-50, ותיארך אותו, לפי החרסים לתקופת בית ראשון, תקופת המלוכה. בערבית הוא נקרא תל אל-חליפה. כנראה, לדעת החוקרים זוהי אילת, איילות. בעוד שהמושג עציון גבר ציין את הנמל, ליד המים, צמוד לארמון החורף של המלך חוסיין בעבר היום של עבדאללה.

אילת המודרנית בבעיה – עם התפתחותה והתרחבותה עלתה ונתקלה בהר שחמון. שחמון-שחם זה גרניט בעברית, שכן הר שחמון הוא גרניט. משום שלא יכלה להמשיך להתקדם מערבה או מזרחה, היא מתקדמת דרומה, שכן גם התקדמות צפונה גם בעייתית, עולה על קיבוץ איילות. העיר רוצה מאוד את האזור של שדה התעופה והנמל, לא ברור איך וכמה תוכל להתפתח.

על חוף הים רואים את מלון מרידיאן ומלון הסלע האדום, ליד הקניון 'מול הים' שבצמוד אליו יש את הציון של אום רשרש - נקודה הצבאית משטרית שקראו לה כך. אום רשרש הייתה נקודת משטרה טורקית, כנראה היה בה חאן או נקודה גם בתקופות מוסלמיות, שכן היישוב ממש היה בצד הירדני, לא יודעים את המשמעות המדויקת.

השם אום רשרש - אום בערבית זה אמא, רשרש זה לזרות. האמא לא זרתה מלח על הפצעים אלא תרופות, לרפא את החוגגים. עולה למכה הולך אלפי ק"מ ממרוקו, כשהוא מגיע למצריים הוא מפתח לחצות את ים סוף, כי אנשים טבעו בו, לכן הוא מעדיף לעלות עד לראש מפרץ אילת ומכאן ללכת ברגל למכה. כשהוא מגיע לפה הוא צריך מישוהו שיטפל בו. אום רשרש אולי אישה שזרתה תבלינים ותרופות על הפצעים וטיפול באנשים. מדובר בהשערה של החוקרים, מלבד זה לא יודעים עוד על השם.

מה שמעניין זה שהשם נשמר עד סוף התקופה העות'מאנית. ב-6-1905, ראש המשטרה, רושדי פשה, שאין ציוני יותר ממנו - בזכותו יש לנו את אילת. אותם בריטים שתקעו את העמודים וסימנו את הגבול מאל-עריש לעקבה, רצו להתקדם כאן בכביש ולהמשיך לתקוע עמודים עד עקבה – זה אומר שהגבול שלנו עם מצרים היום היה כזה שלא כלל חוף ישראלי על ים סוף. הסמל הזה, שלימים קיבל דרגות קצונה ועיסוק מהסולטן לא עניין אותו כלום. למרות שהבריטים לחצו עליו ואיימו במלחמה, שכן זה מה שאמר ההסכם, הוא התעקש ועמד על שלו. משום שהם היו כל כך חולים ונמאס להם מהסימון שהם התחילו לתקוע את העמודים על ההר ועקפו את הכל, ויצרו את המובלעת הזו עד טאבה, כך אפשרו למדינת ישראל לקבל את השטח עד טאבה. חשוב לזכור שטאבה לא הייתה קיימת אז, הוא לא נתן להם לרדת מההר, לכן הם הלכו וירדו איפה שיכלו, נחל טאבה.

הוויכוח בהסכם השלום בין מצרים לישראל על טאבה - עובי העיפרון. כששרטטו את המפות ויצרו את המפה סימנו אותו על מפה 1:100,000 עם עיפרון עבה שהיה בשטח כ-700 מ'. לפיכך, היה צורך להחליט איפה יעבור הגבול בשטח, ההבדל בשטח היה כל האזור של טאבה, כולל המלון של פופושדו. וועדה בינלאומית קבעה איפה יעבור הגבול ואנחנו נאלצנו להסכים לכך.

תוכנית בניינים באילת – בשכונה של אילת הנמצאת למרגלות ההר ניתן לראות מס' בניינים גבוהים, שהם חלק מתוכנית להקמת 16 בניינים אדירים. בעקבות התוכנית קמה מהומה רבתי באילת, שכן בניית 16 בניינים כאלה הייתה חוסמת את הנוף. את בניית רוב הבניינים הצליחו למנוע והוציאו חוקים המאפשרים רק בנייה נמוכה.

נסיעה מתצפית שחמון לאילת

ההגעה לתצפית - כשעולים מאילת, נוסעים על הכביש פחות מק"מ, ופונים שמאלה בכביש הראשון שעולה להר. ההר הראשון צמוד לאילת.

אום רשרש

"עציון גבר אשר את אלות", איילות, אילת- יודעים שהיה כאן יישוב לאורך כל תקופת בית ראשון, בית שני, בטח ובטח היה כאן יישוב גדול כי היה פה בישוף בתקופה הביזאנטית – כלומר שמדובר ביישוב עם קהילה גדולה. האזכור המעניין שהמוסלמים נותנים לעיר הזו זה בסיפור של בריחת היהודים – מוחמד טובח ופוגע בשבטים היהודים בערב, הם בורחים לאילת ואחר כך המוסלמים עשו על זה אגדה שהיהודים המקומיים יצאו לדוג בשבת ולא האמינו כמו שצריך והפכו לחזירים וקופים. סיפור מעניין שדווקא תמוה שהוא מתרחש באילת.

בתקופה המוסלמית אילת חשובה בעיקר משום שהיא נמצאת על הדרב אל חאג'. הצליינים ועולי הרגל למכה מעדיפים לעלות לראש מפרץ אילת כדי להגיע למכה, מעדיפים את זה על חציית ים סוף שיודעים על מקרים בהם סירות התהפכו ולא הגיעו ליעדן, סיפורי כרישים ועוד. נבקר בעין עברונה שהיא חווה חקלאית שסיפקה אוכל לחוגגים, לאנשים שחיו כאן ועלו לרגל בתקופה הזו.

בתקופה הצלבנית כנראה שהייתה כאן מצודה צלבנית בצד של עקבה, אבל המצודה הצלבנית שאפשר לראות נמצאת באייל דה גריי, על אי האלמוגים או ג'זירת פרעון. כנראה שהמצודה הייתה בשליטתו של רנו משטיין, שזה היה האזור שלו, והוא זה שביצר אותה. מאוחר יותר, בתקופה הממלוכית והעות'מאנית האזכורים הם ספורדיים, מקום יחסית קטן. המקום הופך להיות די מנומנם בתקופות הממלוכית והעות'מאנית.

בתקופה העות'מאנית מופיע המושג אום רשרש לראש מפרץ אילת. החושה הטורקית נמצאת כאן עוד מהתקופה הטורקית, בטח ובטח מתקופת המנדט – שריד לאילת לפני 1948. עד 1966 היו כאן שלוש חושות כאלה. ב-1966 הגיע ראש העיר והחליט שלא מוצא חן בעיניו. תושבי אילת נלחמו בהחלטה העירייה להרוס את בקעות אום רשרש. אילת הראשונה הוקמה על ידי פלמ"חניקים, יוצאי פלמ"ח, הם היו התושבים הראשונים, הגרעין הקשה של אילת שהחליט להישאר בעיר. ב-1966 הם נעזרו קצת באוכלוסייה שבתי המשפט החליטו 'להגלות' לאילת. אילת הוגדרה כמעין עיר פושעים שלא רצו להכניס לכלא ולא היה בדיוק פתרון לגביהם – הגלו אותם לאילת ואסור היה להם לעבור את יוטבתה מצפון, כך הם חיו באילת. חלק מהם,

כשנגמר העוצר עליהם, נשאר באילת. כחלק ממלחמה להרוס את החושות, עמדו האזרחים ומנעו פיזית מהדחפורים להרוס את החושה. שתי החושות האחרות נהרסו ואחת מהן ניצלה. רק מאוחר יותר הבינו שיש לזה ערך היסטורי. החושה הזו מסמלת את אום רשרש.

למעשה, כשהגיעו לכאן בסופו של דבר לוחמי פלמ"ח נגב הם ראו כאן את החושות האלה. בפברואר 1949 הגיעו הסיירים לבקעת הירח, נותנים לה את השם, חוזרים הביתה, יגאל אלון כועס עליהם מאוד שהתגלו, שכן את החלק של העלייה לבקעת הירח הם עשו באופן לא נחוץ. יגאל אלון הבין שעליו להקדים את מבצע עובדה.

מבצע עובדה – השם הזה נולד מאמירה של משה דיין. משה דיין רב אלוף תחמן יושב ברודוס ומנהל את הסכמי שביתת הנשק שלנו מול הירדנים. הוא מבין שצריך לבזבז זמן. הוא שולח מברק בהול לארץ ובו תביעה "הפכו את אילת לעובדה!" ומכאן הבינו שיש לקדם את העניין והשם עובדה נולד מאותו מברק של משה דיין. ב-5 למרץ 1949 יוצאים כוח גולני מג'וליס, באר שבע, דרך הערבה, כוח אחד יורד דרך הערבה והכוח השני עובר דרך הר הנגב. לכוח בערבה הרבה יותר קל, אין מכשולים טבעיים, הוא יכול לרדת לערבה ולרוץ לאילת. הבעיה שיש לו מחסומים של משטרה וכוחות בריטיים והוא מתקדם לאט-לאט, שכן הפקודה היא לא לירות. בחלק מהמקומות יורים עליהם, הם מחכים ועוקפים ואיכשהו מצליחים להתקדם אבל נאלצים להתעכב מאוד. בינתיים חטיבת הנגב מתקדמת על הר הנגב.

כל הסיפור של שתי חטיבות מנסות לכבוש את אילת, יש כאלה מספרים את זה כמעין תחרות, מרוץ, בין שתי חטיבות, מי יגיע ראשון – תחרות ידידותית. חטיבת גולני וחטיבת פלמ"ח נגב זה לא כל החטיבה – מדובר על פלוגות. מאיר עמית, הסמג"ד, מוביל את הכוח של גולני ומפקד הכוח של פלמ"ח נגב אברהם אדן (ברן). נחום שריג, מפקד החטיבה, מופיע מדי פעם עם עוזי נרקיס ואחרים, אבל את הכוח עצמו הוביל ברן, לימים מפקד אוגדה במלחמת יום הכיפורים.

הכוח הראשון מוביל את הגיפים והנ. ומגיע בסופו של דבר למחסום פיזי, נאלץ להיכנס למישורי קונטילה ולחזור. לבסוף הסיירים אומרים ששדה אברהם יהיה מקום מצוין להנחית כוחות. בעצם רוב הכוח מונחת לשדה אברהם ומשם הוא מתקדם.

הכוח מתקדם ששדה אברהם ונתקע באזור של הר חזקיה, שם הם לא מוצאים את הדרך למטה. כוחות סיוור נשלחים לסייר ולבדוק אם אפשר לרדת בנחלים. הם יורדים ומתברברים ומבזבזים כיומיים וחוזרים בלי למצוא את הדרך – הם נמצאים 15 ק"מ ולא יכולים לרדת אליה. בשלב מסוים ברן עומד עם המשקפת שלו ומסתכל לכיוון ראס אל נקב, ראש המעלה, איפה שיושבים המצרים וממוקמת תחנת גבול, הוא רואה 3 גיפים ישראלים באים ממצריים. ברן מבין שנחום שריג ועוד כמה קצינים וחיילים בכמה גיפים הבינו שאין מעבר, זה בזבז זמן והם חתכו לתוך בקעת הירח דרך הדרב אל-עזיה והחליטו להיכנס לאילת מכיוון מצריים. הם מספרים שהגיעו למחסום המצרי וביקשו מהשוויש, האחראי לפתוח את המחסום. השוויש אומר להם שהוא שמע שהיהודים מגיעים, הם אומרים שזה הם, הוא הולך לבקש אישור אבל לא מקבל. לאבי זכאי, סייר הגדוד, היה חצי בקבוק וויסקי ולפתן אגסים, הוא מדבר לשוויש בערבית ואומר לו שהוא לא צריך לפתוח. הוא נותן לו את הוויסקי והלפתן ומבקש ממנו רק לא להסתכל – השוויש שהבין שהוא לא צריך לשבור את הפקודות מסכים. כך הם פותחים לעצמם, עוברים את המחסום, מצטרפים לכוח ומתחילים לרדת. בירידה יש להם התלבטות, משום שהפקודה הראשית הייתה שפלמ"ח נגב נשאר בראש אל נקב להיות עתודה או תומך והכיבוש צריך להתבצע על ידי חטיבת גולני.

ברן הסביר אחר כך שהם לא הצליחו לעצור והם הגיעו לכאן. הדבר הראשון שעשו כשהגיעו לאילת היה להיכנס עירומים לים ☺.

סיפור הדגל – ליד אום רשרש אפשר לראות את ארבעת חברי פלמ"ח נגב מחזיקים את העמוד שעליו מטפס ברן לתלות את דגל הדיו המפורסם.

למה היה צריך לטפס על הדגל? גם ברן ששאלו אותו אמר שלא צריך היה לטפס - אפשר היה להוריד את העמוד, לשים את הדגל ולתקוע את העמוד. בהשראת מלחמת העולם השנייה, האירוע המפורסם של הירושימה – האמריקאים תוקעים את הדגל באוקיינוס השקט, דבר שהפך להיות סמל כבר אז. לכן יש את עליית דגל הדיו בגרסתו הזו.

סיפור הנפת דגל הדיו מסופר בדרכים שונות – מנסים להגיד מאיפה היה להם דגל? לא היה להם דגל. אם שואלים את מאיר פעיל ואשתו חסידה היו בחטיבה בזמן הכיבוש. מאיר פעיל היה קצין אג"ם, חסידה הייתה אשת קשר. הם מספרים שאת הדגל הכינה פועה הפקידה הפלוגתית מהתחנות שלה, כך טוען מאיר פעיל. כששואלים את ברן הוא אומר שזה שטויות. הוא מספר שהיה לו בד, סדין בתיק העזרה הראשונה, הוא גזר מהתיק את סמל מגן הדוד והדביק על הסדין, עם דיו שרטטו את הפסים – זה דגל הדיו. כדאי להיזהר עם הסיפור על התחנות בקבוצות מסוימות.

בתמונה אפשר לראות את חברי פלמ"ח הנגב עם הדגל וברקע שלושת החושות. הירידה לכאן הייתה כנראה ב-15:00-14:30 אחה"צ, כעבור שעותיים-שעותיים וחצי, לקראת דמדומים, מרץ, ימים קצרים, שומעים את הגולנציקים מגיעים. מספר ברן שכשהגולנציקים הגיעו הם צעקו 'מי שם? עצור!', 'אנחנו גולני, מי אתם?', 'אנו הפלמ"ח' – ברן מספר את זה עם חיוך – השגנו אתכם, יכול להיות שהיה אלמנט תחרותי מסוים.

עם זאת ולמרות התחרות, הם כותבים מברק משותף לממשלת ישראל "העבירו לממשלת ישראל: ליום ההגנה ליי"א באדר מגישות חטיבת הנגב-פלמ"ח וחטיבת גולני את מפרץ אילת למדינת ישראל." למרות שהאירוע קרה בט' באדר (10 למרץ), הם בוחרים ביי"א באדר בשל החיבור לסיפור תל-חי. העניין הוא שלמברק לקח זמן להגיע והוא הגיע ביי"א באדר. מסמך מקורי, אמיתי, מזויף להפליא ☺.

לא היה פה קרב משום שכבר שהם התחילו לרדת מראס אל נקב, מטוס עבר והודיע לחטיבה שגם ראס אל-נקב (גלאב פחה העלה כוחות לראס אל נקב, פינה אותם), קיבלו פקודה לסגת. כבר כמה שעות לפני שהם ירדו הנה הירדנים נסוגו והבינו שאין טעם להישאר. בגדול אום רשרש נכבשת ללא קרב, אם כי לחטיבת גולני היו

היתקלויות והם הופגזו. הירדנים קצת נלחמים, קצת מפגיזים אבל די מהר מבינים ומתפנים. עם זאת על הכוח לנוע בזהירות ולאט-לאט.

הכיבוש לא המשיך עד טאבה, שכן קו הגבול בין ישראל למצרים נקבע כבר בפברואר ברודוס – חוזרים לקו שנקבע ב-6-1905. הקו הירדני היה קל מאוד לקביעה, שכן ב-1922, צ'רצ'יל כבר חילק את השטח, והונחו 4 אבני גבול בנקודות הנמוכות ביותר בערבה. היה ויכוח איפה צריך לעבור הגבול, אולם זה היה פשוט בהרבה. אילת נכבשת ומקבלת שלטון צבאי, נבנה בסיס צבאי, היא מתחילה להתפתח וחברה מהפלמ"ח מתחילים להתיישב בה. עד 1952 מושל כאן איש צבא בדרגת רב-סרן. בשנות ה-50, 52-53 היא מקבלת מעמד של אחת מ-7-8 ערי הפיתוח בנגב ומתחילה להתפתח. הדבר הראשון שבן גוריון רוצה לפתח זה את הנמל – מקימים נמל. די מהר מפתחים את תמנע ומכרות הנחושת. בתוך שנות ה-50 החלו להגיע לאילת כל מיני אנשים מכל הגוונים, ביניהם רפי נלסון, דמות מרתקת (פווה של שודד ים עם זקן גדול וכובע). רפי נלסון הגיע לכאן בעקבות מכרות הנחושת אבל די מהר הוא הבין שזה לא בשבילו, התחיל להיות סטלן, הקים את כפר הנופש ונכנס לענייני הצלילה והים. די מהר התחילו להגיע תיירות, התחיל להיות עניין סביב התיירות הסקנדינבית – האירופאית.

סיפור על רפי נלסון – בערב חג המולד הוא רצה לשעשע את האורחים שלו שהיו נוצרים אירופאים, הוא לבש בגד אדום, שם כרית, עשה מעצמו סנטה קלאוס, לקח את הגמל ונכנס לפאב שלו. האירופאים השתגעו וזה היה נהדר. הם ביקשו ממנו לעשות סיבוב על הגמל. משום שהיה גם איש עסקים נהר, מיד עשה שלט וכתב עליו – "לירה אחת לעלות על הגמל, 10 לירות לרדת".

אחד הדברים היפים שסביבו מתפתחת אילת מאוחר יותר יהיה עולם הים. די מהר מבינים את הפוטנציאל של ריף האלמוגים. בהתחלה הקימו כאן כמה אנשים חברת כאן צלילה, וצללו עם בלונים של כיבוי אש שמולאו, אלטר-דברים מאוד מסוכנים. כך התחיל ענף הצלילה והדגים. לימים תקרא החברה נאות הכיכר והובאו רכבים מיוחדים שנלחמו בקוריאה - רכב אמפיבי שאפשר לעשות איתו טיולים ביבשה, ולשוט איתו בים. היו להם 3 כאלה והם עשו באילת קונסוליום – הם החליטו לקרוא לרכבים בשמות של דגים והלכו לפי הא'-ב' - אבו נפחא, ברקודה ובג' הם לא מצאו עד שמישהו הציע – גפילטפיש.

תמליל סיור מספר 16 לקמפוס אילת

מסלול: הר יהורם, הר שלמה והפגרות

נסיעה להר יהורם-הר שלמה

אנחנו עולים על כביש 12, הכביש ממנו הגענו לאילת, עולים דרכו חזרה כמעט עד מעבר נטפים, כמעט עד הגבול, אל חניון הר יהורם. את המסלול ננצל גם להיכרות עם המרחב ותצפיות יפות ובעיקר לטפל בגיאולוגיה ותהליכי עיצוב הנוף של אזור אילת והערבה.

בצומת המרכזי של אילת – בנק הפועלים, הבית הגבוה ביותר אילת שהיה עד לפני 20 שנים בית העירייה. סיפור שמקביל פחות או יותר לפתיחת המשביר לצרכן, בנק הפועלים, תחנת אגד, סיפרו שפעם מישהו איים להתאבד מראש הבניין, מכבי אש הגיעו והחבריה למטה שרו 'אלף כבאים'. הציר המרכזי של אילת עולה משדה התעופה - שדרות התמרים, הצומת הזה מוריד גם לתחנת המשטרה וכל מה שחשוב לדעת. מימין השכונות הוותיקות של אילת. אילת התחילה לאורך הציר המרכזי משני הצדדים, בעיקר בצד ימין עוד רואים בתים מראשית העיר. עד לא מזמן היה במקום בית שעשוי מלבני בוץ שכבר התפורר לגמרי. אלה גם השכונות הקשות יותר של אילת עד היום. בתקשורת שומעים על הוויכוחים על המסתננים, העובדים הזרים שמגיעים מהגבול ויוצרים בעיות- שכונת יעלים \ שכונה א'.

משמאל רואים את מה שהייתה אחת מחטיבות הביניים ואחר כך התיכון של אילת, היום מתפקד במבנה אחר של מערכת החינוך. האולם הצמוד לו הוא אולם מיתולוגי, שכן הוא אירח את הפועל אילת (כדורסל) שהייתה במה שאז קראו הליגה הלאומית, ליגת העל של היום. הפועל אילת חזרה לליגת העל אבל לא באולם הזה אלא באולם קצת יותר מוכבד. האולם החדש של הפועל אילת נמצא בחטיבת בגין, אחת החטיבות העליונות של אילת.

מימין אפשר לראות את השלוחה של אוניברסיטת בן גוריון באילת. פה התקיים קורס מורי דרך עד לפני שנתיים-שלוש.

הכביש העוקף של אילת - לפנינו בית הקברות של אילת. התצפיות למעלה, על ההר המכונה הר עמדות, שכן יש כמה עמדות ומוצבים ריקים של צה"ל מוכנים לעתיד אם צריך, ואפשר לצפות מהן מאוד יפה. השוליים של הר שחמון, הנסיעה במקום מאפשרת מבט על השכונות החדשות של העיר. איסוף של הקבוצה אם עושים את המסלול – אחרי השלט שמכוון ימינה, סימון שחור, לנחל נטפים - הדרך טובה לכל רכב, כולל אוטובוס. אפשר לפתוח את המפה וגם להראות, השילוט מכוון כל הזמן בדרך עפר שמגיעה אל ציר קצא"א, שם היא פונה צפונה ימינה ויורדת איתו לנחל נטפים ונכנסת לתוך נחל נטפים עד למקום שבו יש שלט שאומר - חניון אוטובוסים.

הכביש מקיף את השכונות שפעם היו החדשות של אילת, היום אילת מתפשטת בעיקר דרומה לרובע השחמון. התצפית הצופה אל רובע השחמון, אבל היא עצמה כבר לא על הר שחמון, והשם שלה הוא תצפית תמר, שזה השם של המוצב הנטוש הצבאי שיש שם, היא התצפית היותר טובה ונוחה.

מימין רואים על השלוחה הקטנה מימין שרידים של משהו, דרך, שלט וכמה גלי אבנים מציצים, זה אזור בו משוחזרים כמה מבני פולחן, מקדשים פתוחים וקברים מהאלף ה-5 לפנה"ס. במקור הם היו, הם נחפרו, משמאל לבתים של שכונת מערב 7. כאשר בנו את השכונה חפרו ופיקרו בצורה מסודרת חלק מהאתרים האלה, שחזרו והעתיקו אותם מגמה אחת מערבה.

הכיכר המערבית של אילת ממנה מתחיל כביש 12, אנחנו פונים ימינה ומטפסים במעלה אילת. הגוש ההררי מימין זה השחמון, הרובע שנבנה מדרום הוא רובע השחמון.

דרב אל חאגי' - נתיב לעולי הרגל למכה. נראה 2 קטעים סלולים מהדרך הזו - קטע קטן מרוצף, בצד הכביש, קטע מסלילה שהיא אולי ממלוכית ואולי יותר מאוחרת. לנחל נטפים אפשר להגיע גם על הציר של קצא"א מכאן.

הגשר הממלוכי - התוואי של דרב אל חאגי' יורד משמאלנו, והוא נסלל בכמה תקופות. הסלילה האחרונה היא צה"לית מ-49, כמו מעלה עקרבים (יש פה אפילו אנדרטה של חיל הנדסה, כמו שראש מעלה עקרבים).

בתחתית הפיתולים יש גשר שנבנה על ידי קונצווה אל עירי, החליף הממלוכי האחרון ב-1515, שהשאיר גם כתובת שמאז הלכה לאיבוד, אבל היא תועדה על ידי סוקרים בראשית המאה ה-20. עד היום הגיפים שעושים את המסלול עולים על הגשר הממלוכי שעומד.

גרבן יותם - בצד הדרך ניתן לראות שכבות קצת נטויות צהובות, מאחורי הארובה, ומימין ושמאל להם רצועות כהות. הקטע השטוח נקרא רמת יותם. משמאל רואים את המכלים של קצא"א.

מבחינת שמירת הטבע, נכנסנו לשמורת הרי אילת. בכל העניין של מגוון הצבעים וצורות סלעים הגדול נטפל תוך כי ההליכה – נתחיל בסלעי משקע ימיים ואז נעבור באחת אל סלעי היסוד. המסלול הזה הוא מסלול גיאולוגי למתקדמים – יש בהר שלמה כל מיני תופעות ייחודיות שקשה לראותן במקומות אחרים, שכן הן אופייניות לסלעי יסוד. הפסים של הצבעים השונים של סלעי היסוד- מחדרים, דייקים. נחצה את ערוץ של נחל שלמה, נחל מרכזי שמוביל אל הים, ואת קו השבר הגיאולוגי שנחזור ונחצה אותו שוב, ברגל, בהמשך.

הר השחמון – בהר שחמון יש הרבה סלעים מותמרים קדומים שנשארו, הסלעים היותר קדומים. כאשר מדברים על סלעים שנוצרו, סלעי תהום, בעומק האדמה לפני 560 מיליון שנים, זה אומר שהיה משהו מעליהם, שכן אלו התנאים להיווצרותם. מה שהיה מעליהם זה סלעים מותמרים קדומים יותר. הר שחמון הוא גם הר צפחות (שם שמרמז על זה) הם שרידים של אותם סלעים מותמרים קדומים יותר.

המחנה ימין, עוצבת אדום – מוכר כ'המצודה', הבסיס הצבאי של אילת.

הר יואש - שביל שחור יורד נראה על המצלעות משמאל - נחל יואש, כל המסלולים נפתחים ונסגרים בגלל שהצבא עובד באזור. מפסגת הר יואש תצפית מדהימה, דומה להר יהורם.

חניון הלילה של הר יהורם – זהו החניון הראשון או האחרון להולכים בשביל ישראל - מי מתחיל בדרום מסיים פה את היום הראשון שלו.

מסלול ההליכה - הר יהורם-הר שלמה

אחד המסלולים האטרקטיביים ביותר בהרי אילת. יש שני מסלולים שמקובל לומר שהם היפים, שניהם מוגדרים למטיבי לכת – הר שלמה-נחל מפלים \ נחל בת שבע, והשני זה הגשרון. את הגשרון היום קשה לעשות בגלל עבודות הגבול, בהמשך הוא יפתח מחדש. מרבית הקבוצות עושות מסלולים יותר קצרים. הר יהורם, הר שלמה, נחל מפלים. הטיפוס בשלב הראשון הוא לא קשה, התצפית מהר יהורם היא שווה. אז יורדים ועוברים להר שלמה ובו יש קטע של עלייה לפסגה שהוא מאמץ פיזי. עם זאת, אין הכרח לעלות להר שלמה ואפשר לגלוש מהאוכף הזה לאוכף אחר שאליו נרד בהמשך. מסלול של כ-4-5 שעות. פעם זה היה נחשב למסלול די קשה כי הירידה הייתה על גבול הטיפוס בחלק גדול מהמפלים והיו נוצרים 'פקקי תנועה'. אז שיפרו את זה מאוד והניחו הרבה יתדות ונוח לרדת. כתוצאה מכך גם נפח התנועה עלה, שכן הנגישו אותו יותר, ושוב יש 'פקקים'. השכבות בהן אנו הולכים מלאות מאובנים, אפשר להראות הרבה מאוד דוגמאות ולדבר עליהם. חלקם מצוררים, חלקם בצור וחלקם בגיר.

הר יהורם – שמות ההרים במרחב ניתנו על ידי ועדת השמות הממלכתית. במקרה המסוים הזה התחילה עם הנחל הגדול שירד לים, וקראו על שם המלך שהגיע הנה בפעם הראשונה בהיסטוריה שלנו, שלמה (הסיפור של עציון גבר ים איילות). שלמה המלך ואז להר שפחות או יותר הערוץ מתחיל בו – הר שלמה ומפה מתחילים לזרוק את השמות של המלכים האחרים בסביבה – יהורם, יואש, חזקיה, צדקיה, עוזיהו - כולם פה במרחב. **תצפית הר יהורם** – יש פה כמה תצפיות טובה. התצפית על פסגת הר שלמה נותנת יותר על המפרץ. מיהורם נסתכל אל השמש, מה שמפריע לנו לראות את הערבה, אילת, הרי אדום, זה הר שלמה המשונן שנעלה אליו. מעבר לו מוסתרת הערבה ומציץ הרכס הגבוה הרבה יותר של הרי אדום -

הפסגה של 705 מ', הר יואש 730 מ', קצת 800 מ' אפילו 900 מ', אולם ג'בל אבו בגר, ההר המשונן הגבוה ביותר 1592 מ', בערך כפול. זה אומר, מבחינת הגשם - לפני חודש וחצי אילת קיבלה 7 מ"מ וזה הזרים את נחל שלמה קצת, על ההר הזה ומשני עברי הוואדי שעולה והדרך שנוסעת לפטרה ועמאן, וואדי יתם, קיבל כמות גשם שהספיקה כדי ליצור מפולות, לעצור 7 אוטובוסים, להרוג 5 אנשים, מהומה שלמה. זאת משום ששם ההרים יותר גבוהים, והעננים שפה מורידים קצת, מטפסים למעלה, מתקררים ומורידים שם יותר. אם לגזור מפה לדברים היותר כלליים – בספרות כתוב שפה יש 25 מ"מ גשם בשנה בממוצע רב שנתי, ויש 60-70 מ"מ על הפסגות – המספרים הם קצת מוגזמים ב-30-20 שנים האחרונות, זה הולך וקטן, אבל היחס פחות או יותר נשמר.

הממוצע ב-20 שנים האחרונות הוא בערך 15 מ"מ. בסמר למשל, לפני כחודש וחצי קיבלו 25 מ"מ בשעה, ככה זה מתנהג.

הר שלמה, הרי אדום הרכס הרחוק, ביניהם לביננו רואים את הערבה מציצה – התצפית נגד כיוון השעון : פרטים מהערבה נראה יותר מקרוב בהמשך, מאוד בולט זה ממשטחים בהירים באמצע הערבה, אלה הן בריכות המלח הצפוניות. משמאל להן כתם כהה, גם בגלל העננים וגם בגלל הקרקע שהיא כמעט ללא צמחיה-מלחת עברונה, חלק מסדרה של מלחות. נחצה את הערבה ונתחיל לטפס על ההרים- הר אלכסוני עולה מהערבה נגמר במצוק קטן, הר אמיר. הוא ניגש כאילו ורואים מאחוריו הר שטוח, כהה יותר - הר עמרם. לפניו יש עוד מן פסגה אלכסונית עם שני מצוקים בולטים – הר שחורת (לבן), משיק ומתחבר למדרונות כהים שם עובר קניון שחורת. נמשיך ויש הר עם שפיץ, הגבוה ביותר במרחב, גבעת פועה או מצפה עמרם, מביט אל הר אמיר. מציצות אנטנות אדום לבן, נמצאות על הר עוזיה. ממנו נמשיך קצת ורואים את הכביש שירד, כביש מעלה אילת, כביש 12, רואים את עמדת הגבול המצרי (מבנה שטוח עם חלונות שפונים אלינו), לפניו הגדר והדרך שפורצים על הגדר לתוך הגשרון. הערוצים של הגשרון מתחתרים במקביל לגדר הזו, ומעבר להר יואש (ההר עם האנטנות הקרוב אלינו) גם ממנו ולמעלה יש תצפית מאוד טובה (הצבא מאפשר ולא מאפשר לעלות לפי העבודות, אולם לאחר שהסתיימו ניתן יהיה לעלות עם כל רכב, גם עם אוטובוס). אם יורדים קצת שמאלה מציץ הר, כאילו הוא כבש המראה לכיוון דרום, באלכסון - ג'בל אמונת, והוא כבר מעבר לגבול בצד המצרי, בבקעת הירח. יש שם עוד כמה פסגות – הר כיפה והר דבשת, בשנות ה-70-80 היו יוצאים לטיול באזור, עד 82.

גיאולוגיה – תרגיל שאפשר לעשות מכל מיני נקודות בהרי אילת, יותר מתודי ונכון קודם לגעת בסלעים האחרים ולראות אותם. אנחנו דורכים על סלעי משקע ימיים- גיר, מאובנים, קירטון. אם מסתכלים על המצדה הקרובה, על הר שחורת, רואים את סלעי המשקע הימיים, מצוקים מאוד ברורים ותחתם מדרון אדמדם, כהה (אזור הגיא האבוד), אבן חול - סלע משקע יבשתי. בגובה שלנו, של סלעי המשקע הימיים, רואים סלעי יסוד - גרניט וסלעים אחרים. אם היינו עומדים בהר יואש או הגשרון ומסתכלים, היינו רואים סלעים, סלעי יסוד, ומעליהם כבר את השלבים הראשונים של אבן החול וסלעי המשקע היבשתיים. זאת אומרת שיש פה יכולת לשחזר סולם - סלעי יסוד, מעליהם סלעי משקע יבשתיים, ומעליהם סלעי משקע ימיים, זאת אומרת שאפשר להבין את ההיסטוריה הגיאולוגית של הרי אילת. אחרי זה לנסות ולהבין איך הנוף הזה נוצר, לנסות להחזיר אותו למקומו, שכבות שהיו אמורות להיות אחת על גבי השנייה והשתבשו.

למכון ויצמן יש יחידה להוראת המדעים, הם הראשונים שפיתחו את תוכנית ההוראה לגיאולוגיה, התחיל עם זה פרופ' עמנואל מזור, המשיך אותו פרופ' ניר אוריון לשעבר מדריך בבית ספר שדה אילת, והוא אחראי על סדרת מיני פקטים להבנת הגיאולוגיה באזור.

נחזור ונזכיר על רקע הרי אילת : 540-560, 600 מיליון שנים אחורה, עולם של רעש וגעש, עולם שבו נוצרו סלעי היסוד למיניהם - גרניט שהתגבשה בעומק, מחדרים שעלו, פעילויות וולקניות (מגמה שעלתה והתפרצה על פני השטח כלבה והשאירה את השאריות שלה במרחב הזה), הכל חדר דרך סלעים קדומים יותר שישבו מעל, כמו סלעים מותמרים שונים.

כל העולם הזה, באזור הזה, כל ההתרחשויות האלה היו לפי כ-560 מיליון שנים ואחורה – תקופת הפרה-קמבריום. כאשר העסק הזה נרגע, העולם שקט, אז הכוחות החיצוניים מתחילים לעבוד על השטח, מכסחים ומבילים את סלעי היסוד. חלק גדול מהחומרים שישנם בסלעי היסוד נמסים במים, מה שנשאר מהבלייה שלהם זה הגבישים של הקוורץ שזה חומר מאוד קשה, והם נשברים ומתפוררים, אבל נשארים כחומר מוצק, כגרגירים של חול. החול מוסע ושוקע על גבי המשטחים במקומות שונים, חומר שהגיע ממקום רחוק ויותר גבוה מורבד פה. תהליך זה של יישור השטח יוצר תוצאה, מישור הגידוע הקדום שנוצר לפני למעלה מ-500 מיליון שנים, הנקראת פנה פליין - קו המגע בין סלע היסוד לבין אבני החול.

אז, מותר להגיד את המשפט 'פעם היה כאן ים', הוא הציף וכיסה את סלעי המשקע היבשתיים, והתחיל להשקיע את סלעי המשקע הימיים, עם מאובנים, גיר, חווארים, צור, קירטון, דולומיט. בשלב מסוים הם נסוג ונוצר סדר, שהוא נכון לכל מקום בארץ-הרי ירושלים, גליל, נגב. אם קודחים מספיק עמוק אפשר להגיע לאבני החול, למרגלות צוק מנרה ניתן לראות מעט אבני חול, במכתשים יש חלונות גיאולוגיים שנפתחו על ידי תהליכי הבלייה, וכמובן בהרי אילת.

בהרי אילת - במקרה הפרטי הזה, ובמקרה הכללי של בית הערבה זה גרבו, בקע. רצועה מקרום כדור הארץ ירדה ביחס לשתי רצועות שעלו - הורסטים וגרבנים. אולם המצב הזה אף פעם לא נשאר ככה, שכן מה שגבוה 'קפד ראשו', הבלייה עובדת לאורך קווי השבר ששם קרום כדור הארץ מרוסק וקל לערוצים להתחתר בו. בעצם מקבלים את הנוף הזה, כאשר אנחנו לא עומדים על הר יואש, אלא המשך רצועה בהר יהורם. כמסתכלים מערבה רואים את המפלסים של אבני החול האדומות מעל הגשרון והערץ העליון של נחל נטיפים. אם חוצים את קו השבר ונחל שלמה, מגיעים להר שלמה. הרצועות האלה ממשיכות ומחר נחצה את אותו הקו בהר שחורת. הרצועה הכהה של ההורסט של הר שלמה, ממשיכה על שהיא גוועת באזור הר היושפט לתוך הר אמיר, הר אמיר עוצר את השבר. הרצועה הבהירה ששקעה מתחילה קצת מעבר להר יואש, ממשיכה בהר יהורם וגם היא משתבשת, כשהשחורת זה כבר גוש אחר שיוורד.

אם אנחנו עומדים על הר שלמה ומסתכלים רואים את הגרבו - יש היפוך תבליט בגלל שהשכבות קשות, אז הערוצים שמתחתרים סביבם משאירים אותם בולטים, בשטח זה הר קטן, אבל גיאולוגית הוא נמוך. וצריך להשלים את כל השכבות כדי להבין מה היה פה פעם. כל מה שהיה על הר שלמה התבלה וקבור בערבה היום. כדי להבין למה זה כל כך מרוסק וגם לא ממשיד בקו ישר, פתאום נגמר ומתרום משהו אחר, נשווה את השכבות לעוגת שכבות - הלב של העוגה זה שכבה של מוס רוטט, מעליה שכבה דקה של זיגוג, קרום שוקולד קשה ודק. כל העוגה הזו מסודרת ויש ציורים של החתיכות. כדי להוציא פרוסה דוחפים את המרית וקורעים את הפרוסה. על גבי הקרום הדק, לאחר שקרענו את הפרוסה, יש פרורים קטנים של שוקולד שחלקם עלו וחלקם ירדו - שברי תזווה והתרוממות. כך גם קרום כדור הארץ שבתזווה האלה הרבה פירוורים עולים ויורדים לכל מיני כיוונים.

טבלת תיאור ההתרחשויות :

פרה קמבריום - למעלה מ-560 מיליון שנים התקופה של יצירת סלעי היסוד במרחב. תקופה ארוכה עם הפרעות באמצע של מאות מיליוני שנים שבהם יש את הרבה של סלעי המשקע היבשתיים. **בערך לפני 100 מיליון שנה** לאזור הזה הגיע ים טטיס, זוהי תקופת השקעת סלעי המשקע הימיים. באזור מרכז הנגב זה התחיל קודם, הים הגיע מצפון מערב.

לפני בערך 40 מיליון שנים הים נסוג ואז התחילו תהליכי הבלייה של הנוף. **תחילת מערכת השברים** הסורית-אפריקאית היא לפני בערך 20 מיליון שנים. בקע הערבה וים המלח הוא חלק מאותה מערכת שברים אפריקאית, אולם הוא הרבה יותר צעיר, עיקר התנועה בו התרחשה ב-5 מיליוני השנים האחרונות. זהו המרכיב המשמעותי ביצירת הנוף, מרבית הנוף שאנו רואים הוא תולדה של 5 מיליון השנים האחרונות שבו נוצר פה חריץ אדיר בקרום כדור הארץ, בסיס סחיפה נמוך, ההתרוממות בצדו והבלייה של כל מה שהיה פה.

בגדול, במקומות שונים בכדור הארץ ההיסטוריה הגיאולוגית היא שונה. אנחנו יודעים מתי ואיך התרחשו התהליכים לפני מיליוני שנים, כי אנחנו מכירים תהליכים דומים שקורים היום במקומות שונים בעולם, כך אנחנו משליכים מההווה שהוא מפתח לעבר. אולם בכל מקום התהליכים וההיסטוריה שלהם היא שונה. בגדול, יש שיווי משקל בכדור הארץ, העלייה והירידה היא יחסית - אם משהו עולה משהו יורד.

שבר הערבה זה לא שבר אחד, אלא המון קווי שבר. במפה גיאולוגית -1: 50,000 של הרי אילת- מערכת מורכבת מאוד, כל הקווים השחורים זה קווי שבר. לוקח את האזור שאנחנו נמצאים בו עכשיו- הגרבו של נטיפים-יהורם ממשיד בגדול כרצועה, אולם הוא נחצה על ידי קווי שבר רבים אחרים שאורכם משתנה מאד לשני. כלומר שמדובר במערכת מאוד מורכבת.

הרי אילת נוצרו בתקופות שונות - 560 מיליון שנים הם הסלעים הכי צעירים, תהליך שנגמר לפי 560 מיליון שנים. יודעים למדוד גיל מוחלט של סלעי יסוד ברגע שחומר מותך מתקשה לסלע, מתמצק, יש כמה יסודות בו שמתקבע להם סוג של 'שעון' (אשלגן, אורניום, ועוד כל מיני חומרים).

מסלולים באזור :

הר יהורם-הר שלמה- נחל מפלים - המסלול שאנחנו עשוינו - עלינו על הר יהורם, סימון שחור, ועולים על הפסגה של הר יהורם (תצפית יפה) ועוברים להר שלמה. בדרך יש ירידה חזרה לנחל שלמה (לכביש) ולנחל נטיפים. נעלה לתוך הר שלמה, נגיע לאוכף וממנו אפשר לעלות לפסגת הר שלמה או לרדת לאוכף אחד תחתיו. מהאוכף התחתון ממשיכים במורד נחל מפלים \ נחל בת-שבע, שיוורד אל נחל נטיפים.

נחל נטיפים - לב המסלול הוא קניון יפה בסלעי משקע ימיים ומעיין נטיפים, משם עולים אל כביש. **נחל גשרון** - על הגבול יורד בערוץ נחל גשרון, מעבר להר יואש, ויורד אל הים.

שביל ישראל - מי שהולך צפונה הולך את היום הראשון - עולה בנחל גשרון ומגיע לישון את הלילה הראשון בחניון הלילה של הר יהורם. שביל ישראל לא עולה להר שלמה, הוא יורד לעין נטיפים, עובר בנחל נטיפים, עוזב את נחל נטיפים וחותר בערוצים העליונים של הרודד, אזור הגיא האבוד, הר שחורת, לקניון שחורת - היום

השני של שביל ישראל. היום השלישי - ממשיך מקניון שחורת, עובר ליד הר אמיר, עולה למצפה עמרם ויורד לחאן, ממשיך צפונה ומתקדם לתמנע.

על הבסיס הזה אפשר להלביש נודד בהרי אילת - הכיוון הכללי במרחב הזה יותר הגיוני דרומה. אפשר להתחיל מסלול של 4 ימים רצופים שבסופו של כל אחד יש חניון מסודר, מעין טרק של 4 ימים בהם הם לא רואים ציוויליזציה. אפשר להתחיל בקניון האדום, ללכת בהמשך לקניון האדום את נחל שני, אז מגיעים אל הר אמיר או אל קניון שחורת. ביום הבא מתלבשים של שביל ישראל, והולכים מקניון שחורת וישנים להר יהורם. ביום הבא הולכים בגשרון ומגיעים לים. אפשר לעשות מגוון של מסלולים ששענים על האופציות האלה.

גדר הגבול - מה שבסוף הוחלט שדרך הביטחון הולכת על הגבול עצמו, זה השאיר את מרבית קניון הגשרון, לא פגוע, שכן זה מעליו, בחלקים גדולים ממערב לו. אבל, יש 2-3 צירי רוחב שצריכים לגשת אל מערכת הגבול, וזה חותכים אותו. עד שיסתיימו עבודות הבנייה, המטיילים מכוונים לרדת לנחל שלמה ולעלות באזור הר צפחות.

מצפור - שהסיפור שאחריו הוא סיפור עצוב. לפני יותר מ-20 שנים, מאי 92, שבוע שבו עשו פה ניווטים סיירת מטכ"ל. זה היה אולי השבוע הכי חם שזוכרים במרחב. שבוע שבו בימים הטמפרטורה לא ירדה מ-46-47 מעלות בצל, שבוע שהאוויר עומד, זאת אומרת שלא מצליחים להתקרב גם אם מזיעים. כמובן שבשבוע של ניווטים, בו המאמץ הפיזי הוא די גדול. לאחר הצטברות של כמה ימים ותשישות אחד החיילים התמוטט. הם לא היו מיובשים, זו הייתה מכת חום, החובש רץ אליו לתת לו אינפוזיה, וממאמץ הריצה גם הוא התמוטט. שניהם הגיעו ליוספטל, אולם אי אפשר היה כבר להציל אותם. בבית החולים יוספטל יודעים לטפל טוב מאוד בנפגעי צלילות, הכשות, מכות חום, שכן אלו פגיעות נפוצות באזור. לזכרם של אותם שני חיילים הקימו את המצפור היפה זה. אפשר פה להרחיב על עניין המשמעות הפיזיולוגית של חום, מה הבעיות שהמדבר עושה לנו. דוגמא נוספת - יש בעלי חיים שיודעים להתמודד עם החום על ידי מנגנונים פיזיולוגיים שונים. אחת הדוגמאות הוא צבי הנגב, צבי מדבר, זה דנמצא כאן באופן טבעי. הצבי לא זקוק לשתיית מים בכלל (כך גם הראם), הוא מפיק מים מטבוליים, מפיק מים מתהליך העיכול. לצבי המדבר, כלי הדם שעולים אל המוח עולים בהרבה מאוד נימים סביב חלל הפה, מעין רדיאטור - כשהוא נושם, הלחות הפה מקררת את הדם שמגיע אל המוח. מנגנון זה מאפשר להם גם בתנאי החום הקשים לעשות מאמץ - לייצר חום ולשחרר אותו, גם כשהטורף שלו מנסה לרדוף אחריו.

בראשית שנות ה-50, כשצה"ל התחיל להסתובב במרחב, אחד בתחביבים היה לצוד איילות (ככה קראו לצבאים אז). במרחבים האלה של הנגב הדרומי היו עושים את זה עם גיפים, אז ראו תופעה שהצבאים אחרי כמה דקות של ריצה פשוט קורסים. אותם צבאים היו מתים ממכת חום, הנתונים הפיזיולוגיים שלו מספיקים לו כדי לברוח מהרדיאטור של הזאב או של הברדלס אבל לא משל הגיף.

הבדואים, כחלק מההסתגלות לתנאי המדבר, לא עובדים בצהריים. בשעות הצהריים נמצאים במקומות מוצלים ומארגנים את הפעילות לפי התנאים.

הצפיט שאפשר ליהנות ממנה - רואים די ברור את המקום של הגיא האבוד, המצוקים האדומים למטה. הערוץ של הרודד, פונה ימינה ויורד שם נפגש עם נחל נטפים ויורדים ליד איילות. בערבית קראו לכל הוואדי הזה ואדי רדדי, כולל החלק העליון של עין נטפים.

דייקים - כבר אפשר לראות את הפסים הכהים, הדייקים, המחדרים, בתוך סלעי היסוד. כאשר הסלע מתמצק, מתקשה, מתקרר ומאבד קצת נפח הוא נסדק, עוד ועוד חומר מגמתי מותך רוצה לעלות ובוחר לעצמו את הדרך בסדקים, דוחק את עצמו לתוך הסדקים בסלע שמעליו (במקרה הזה סלע יסוד, אבל ברמון אפשר לראות דייקים שחדרו לשכבות של סלעי משקע). קורים כל מיני דברים מעניינים במגע של הדייקים בסלע הסביבה.

הדייקים הם שונים מהסלע שהם חדרו אליו בדרך כלל, הם יכולים יותר קשים או רכים ממנו, כלומר יכול להיות שהם מתבלים באופן קצת שונה. ההבדל יוצר שינויים בשטח, השבילים בהרבה מקרים מנצל את זה. חלק מהדייקים חלשים ולכן מתבלים מהר יותר, דייקים שלילים, השבילים הולכים בתוך התעלה שנוצרה מהדייק הזה. לפעמים הוא נשען על דייק יותר קשה שיוצר מדרגה בסלע ומאפשר ללכת על מעין מדף. **האוכף** - שלט - "ההולך", בצעד אחד אתה עושה 500 מיליון שנים - סלעי המשקע הימיים הם בני 60 מיליון שנים, סלעי היסוד הם בני בערך 560 מיליון שנים. לפני השלט הזה היה שלט ברזל ישן שעליו היה כתוב אותו הדבר ועוד דבר - בצד אחד גם מטפס לפחות 1500 מ', זה ההפרש המקורי המינימאלי בין הסלעים. ניח שזה הקצה העליון של סלעי היסוד, צריך לשחזר עליהם עוד מאות מטרים של סלעי משקע יבשתיים (אבני חול) ועוד מאות מטרים של סלעי משקע ימיים עד שנגיע לשכבה הזאת, סה"כ כ-1500 מ' שחורים למעלה וקבורים היום בערבה.

הערבה זה לא חריץ אחד עמוק, יש שם בורות בורות וקידוחים שמדדו למעלה מ-10 ק"מ של משקע. אולם מצב זה נכון להיום, אבל מדובר בתהליך משתמשך של כמה מיליוני שנים. ברגע שמעמיסים משהו הוא כבד ומתחיל לשקוע, הוא שוקע וזה שלידו עולה - תהליך מתמשך. הרי אדום מתרוממים גם היום בשברי מ"מ או מ"מ בשנה. התזוזה ממשכה כנראה בקצב נתון של כ-0.5 ס"מ בשנה. בהימלאיה מדדו מקומות של עלייה של 5-6 ס"מ בשנה, אולם בגבהים האלה והעוצמות האלה זה גם מתכסח כל הזמן.

אנחנו מתחילים לטפס על הר שלמה, כאשר אחרי זה יש גרבן נוסף ושוב הורסט של השחמון, והערבה שזה הגרבן המרכזי, הבקע המרכזי ועיקר התנועה. הרי אדום מתרוממים יותר גבוה מההרים שפה, ולכן כמעט לא רואים שכבות של סלעי משקע, הם כמעט ולא קיימים בראש הרי אדום.

הצפיט הר שלמה - פסגת הר שלמה - 705 מ'. אנחנו נמצאים על הרצעה של ההורסט, של ההתרוממות. הפס הכהה הזה לאט-לאט נגמר וגווע ונתקע בתוך הר אמיר (שנקראה מפה ברור יותר) - לכסון שכבות שבחלקו התחתון חשופות אבני חול אדומות. זה ממש כאילו העתיקו את הר שחורת להר אמיר - אותו הדבר בשתי מדרגות, כלומר שיש מערכת שברים ובכל מקום התרוממה חתיכה אחרת מהקרום.

סלע הסביבה פה, שהוא בגדול גרניט, או קרוב לגרניט, יחסית מתבלה בפני השטח יותר מהר ויוצר מראה אפרפר. כששוברים את הסלע, מקבלים דוגמא יותר בריאה של המינרלים בתוכו – הרצועות האדומות הן של סלע מחדר, שהוא יותר קשה ולכן משאיר מעין כרבולות (הפסגה בנויה ממנו), רצועות-רצועות שהן מתבלות יותר לאט ולכן הן נשארות בולטות.

בין סלעי היסוד יש הרבה מאוד סלעים שהגיאולוגים נותנים להם שמות לפי ההרכבים המינרלוגיים שלהם. לגרניט יש הגדרה מאוד מסוימת של האחוזים בין המיקה, הקוורץ והפלדספר האשלגני (פצלת השדה). אפילו אם אותם מרכיבים נמצאים ביחסים שונים, הגיאולוג במעבדה יקרא לסלע בשם אחר. הגרניט הוא שם כללי – מתכוונים לאותם תהום שמתקשים לאט ורואים בהם את הגבישים השונים, אבל יש הרבה מאוד סלעים כאלה, עם הרבה מאוד שמות והרכבים מינרלוגיים שונים. לתוכם חודרים סלעים, לפעמים בהרכבים אחרים, ויוצרים את המחדרים, הדייקים.

בשנת 92 ירד קצת שלג גם על הר עוזיה והר חזקיה שהם גבוהים יחסית, מעל 800 מ'. על הפסגות שממול, הרי אדום, אחת לכמה שנים אנחנו רואים שלג – גיבל אבו-בכר, גיבל רם ועוד, כשהוא יורד הוא גם מחזיק מעמד די יפה.

מכון אבשלום עושה אחת לכמה שנים קמפוס אילת, מוריד את כל המכון לאילת. ב-94 תכננו קמפוס כזה, אולם אז התברר שגם ישראלים יכולים להיכנס לירדן. כדי ללכת לטייל בירדן הסבו תוכניות ואת כל המכון מתוך הקמפוס של אילת יומיים נסעו לירדן – ואדי רם-פטר. חצי יום ישבו באכסניה ואילת וחיכו כי ירד שלג וכל הדרכים היו חסומות. שבועיים לאחר מכן, עדיין השלג באותם מקומות.

התצפית מפה מקבילה בחלקים גדולים לתצפית ארבע הארצות. רואים מאוד יפה את המפרצים בעקבה – 3 פרויקטים של חפירת מפרצים, לגונות, לתוך היבשה (הרבה יותר מאשר באילת) לכל מיני מיזמים תיירותיים, פרויקט אחד שנקרא סארייה, איילה, עניין של מיליארדי דולרים, מעט התעכב ונתקע בגלל המצב הכלכלי בשנתיים האחרונות. מהמשקיעים ערב הסעודית, נסיכויות הנפט ואחד הפרויקטים זה של מפתח חריר בלבנון.

כמו כן ניתן לראות את שדה התעופה הבינלאומי של עקבה, אבל בריכות המלח, ואת המשטח הדי סטרילי מצמחיה – מלחת עברונה.

מלחה – סאבחה בערבית, שקע טופוגרפי אליו מתנקזים מים מנגר עילי (שיטפונות) וגם מי תהום, וממליחים את הקרקע – הם מתאדים ונשאר המלח. אז הקרקע הופכת להיות יותר ויותר מלוחות – במלחות קיצוניות שום דבר לא גדל באמצע, במלחות פחות קיצוניות צומחים צמחי מלחה, צמחים שמסתדרים עם מלח וחיים במרחב.

התמרת הגרניט – גנייס, למשל, זה התמרה של גרניט. אם בגרניט זה מעין פסיפס של מינרלים, אז בגנייס המינרלים כבר מסודרים בשורות. כלומר שכתוצאה מהלחץ והחום המינרלים הסתדרו במבנה אחר. במהלך הדרך נוכל לראות התמרות חלקיות – מגמתית, סוג של התמרה.

מרבית היישובים העתיקים לאורך התקופות ההיסטוריות, היישובים ההיסטוריים, בראש המפרץ היו איפה בעקבה היום – בפינה הצפון מזרחית של המפרץ. מהרגע שיש שמות היסטוריים כאלה ואחרים הם נקראים איילה, איילנה, עציין גבר ים אילות. בין השאר יש תל שארכיאולוג יהודי אמריקאי בשם נלסון גליק, זיהה אותו כעציין גבר, תל אל חליפה. הארכיאולוגים היום לא מכירים לא את השכבה של המאה ה-10 לפנה"ס, של המלך שלמה ולא מכירים ישראליות שם אלא רק אדומית ואשורית. התל נמצא בין האגמים הירדניים (הלגונות הירדניות) לבין האזור של הארמון של בית המלוכה, תל קטן.

איילת ועקבה – השם עקבה בא מהסיפור של דרב אל חאגי. גם המוסלמים קוראים למקום ההוא איילה. הגיאוגרפים המוסלמים מהמאה ה-10 לספירה, שהחאגי כבר עובד, מדברים על דרב אל חאגי ועל איילה, כמו כן הם מדברים על המעברים הקשים בדרב אל חאגי, בערבית עקבה. עקבה זה מקום שמתעכבים בו, מעבר קשה (והיה העקוב למישור), במעלה עקרים כנראה זה התוספת של הר' לתוך השם. הם מונים כמה עקבות עם שמות בקטע הזה של דרב אל חאגי. העקבה בדרב אל חאגי, בה' הידיעה, היא עקבת איילה, העקבה הכי קשה. הכוונה היא כנראה למעלה שאנחנו עלינו או למעלה בצד השני, אולי לשני המעלות – לכל המעבר הזה. השם שהיה המשמעותי לכל מי שעבר פה במרחב הוא זה שנשאר, השם איילה לאט-לאט נשכח ומה שנשאר ה-עקבה של דרב אל חאגי. היישוב קיבל את השם עקבה. דרב אל חאגי עוברת מבקעת הירח חוצה את סיני לתעלה. היא עוברת במרכז סיני, במישורים העליונים של וואדי אל-עריש, דרך נאחל – מרכז סיני, מעבר המתלה ומגיעה לתעלה. הדרך על לראש המעלה היא נוחה מאוד – ממצריים עד ראש מעלה אילת. אופציות אחרות הם הרבה יותר מסובכות. לאורך החוף של סיני, מזרח סיני, זה גם יותר ארוך וגם אי אפשר ללכת, יש ראסים שיורדים לים (ראס אבו גלום למשל) אנחנו פרשנו כביש, כל מה שהכביש היום עוקף אי אפשר ללכת. **דרב עיזה** - מצריים מנקזת את החאגי המדברי, החאגי מהמערב, החאגי שהתחיל בספרד בתקופה מסוימת ובוודאי במרוקו, תוניס, אלג'יריה, לוב ומצריים – חוצים את סיני במה שהיום כביש בין טאבה לתעלה, וזה דרב אל חאגי. דרב אל עיזה זו דרך אחרת שמקשרת את ים סוף עם הים התיכון, עם עזה. דרב עיזה נקראת כך משום שפעם היא כוונה לעזה, היום הכביש המצרי מגיע לרפיח, לאל-עריש.

יושבים העות'מאניים בעקבה, לא מעוניינים שלבריטים יהיה שליטה או מגע עם ראש המפרץ. הבריטים במצריים ורוצים להגיע הנה. רושדי פשה שם משמר בראס אל-נקב, בראס טאבה וגם ליד אום רשרש, בעצם הוא לא נותן להם להתקרב לראש המפרץ. זה יצר מצב שהמשולש סביב ראש המפרץ נשאר אל העות'מאנים. כשהבריטים כבר כבשו ב-1917, הם נתנו חצי לירדן כחלק מההבטחה לחוסיין, וחצי נשאר אצל המנדט הבריטי על פלסטינה-ארץ ישראל – הגבול הבינלאומי עם מצריים נשאר על המרה.

אם רושדי פשה לא היה כל כך עקשן אז הגבול הבינלאומי בין המצרים והבריטים שמאחוריהם לבין העות'מאניים היה אולי איפה שהגבול בינו לבין הירדנים, באמצע המפרץ. בסיפור על הגבול של 7-1906 יש כמה הצעות – הבריטים הציעו קו אחד שהגבול יגיע עד איילות, קו אחד דובר על אמצע במפרץ (בערך איפה שהגבול עובר היום בינו לבין הירדנים), הייתה הצעה אחת יותר צפונה – לא ברור לאן הם היו מגיעים.

נחל מפלים - מגמתיתים - בתוך סלע היסוד יש פסים, כאילו של שכבות. הרעיון הוא שהסלע עובר מערכת כזאת של חום ולחץ, שהוא בדרך להתכה (בעיקר הקוורץ הוא זה שמונתך ראשון, שכן הוא מותך בטמפרטורה יותר נמוכה), אז יש התכה חלקית - חלק מהסלע מסתדר בשורות-שורות, בפסים - זה חלק מהתופעות של ההתמרה), וחלק מותך מחדש ומצטבר במעין פסים יותר עבים (בעיקר המרכיבים של הקוורץ) לזה קוראים מגמתיים, זו תופעה אחת שמצביעה על לחצים וחום מאוד גדול. במקרה זה במעברים בין מחדרים שונים שאחד חדר לתוך השני.

קסנוליטים - קסנוס - זר, ליטוס - זר - סלע זר, סלע אחר. תופעה אופיינית למחדרים, דייקים. סלע ובתוכו חתיכות של סלע אחר. סלע מאוד דומה לגרניט, שזה סלע הסביבה, ושרידי סלע של ריאוליט, סלע בעל גוון אדום או ורוד חלק, חזק וקשה מאוד. הריאוליט בונה חלק מהדייקים הבולטים הסגולים-אדומים, סלע מחדר. אם מדברים עם הבדלים במינרלוגיה, יש לו אותו הרכב של גרניט, אבל תהליך ההיווצרות שלו הוא שונה. הגרניט נוצר לאט-לאט בתהום, משום כך לכל מינרל וכל יסוד היה זמן למצוא שותפים ולבנות גביש - בסוף מקבלים סלע שהמבנה שלו פסיפס של גבישים ממינרלים שונים. אם ניקח את אותם מרכיבים, את אותו חומר מותך, אבל נקרר אותו במהירות, כמו שדייק מתקרר בתוך סביבה שהיא מוצקה, אז נקבל סלע בעל מראה אחיד ומרקם אחיד, כי אין זמן למינרלים השונים למצוא שותפים ולהתגבש לגבישים. ההרכב הוא הרכב דומה לגרניט מבחינת היחסים, אבל המבנה והמרקם שונים והעמידות בשטח שונה - הריאוליט יותר קשה. דייק של ריאוליט, סלע מחדר ובתוכו רואים חתיכות גרניט. כאשר המרקם הצמיגי, כמו בצק, נדחק לתוך סדקים בסלע הסביבה, פירוורים די גדולים מסלע הסביבה נופלים לתוך המסה הנוזלית. קסנוליטים ישנם רק בדייקים.

בשם כללי ולא מדויק קוראים למה שיש במניפות הסחף חמדות, תערובת של חלוקים וחומר דק גרגר, זה לא טוב חקלאית. לחקלאות מעדיפים תערובת יותר במצב של חול וחרסית. ככל שהולכים לתוך הערבה, ככל שמתקדמים עם תהליך הגריפה, המיון והבלייה של החומרים, מקבלים אדמה יותר טובה, הבעיה פה שמקבלים אותה גם יותר מלוחה, החכמה היא למצוא את הפשרה בין המליחות הגוברת ככל שנכנסים למרכז הערבה לבין המיון הטוב של הקרקע. החמדה הזו היא אמנם לא טובה לשום דבר, אבל מגדלים בה תמרים כי להם אין בעיה להסתדר בה. אפשר לשטוף אותה השאלה כמה זה יעיל (גם מבחינה כלכלית) אולם היום לא שוטפים.

ברקציה של שבר - בנחל מפלים ניתן לראות דייק של ריאוליט בפנים הוא אדום חזק, הפך החיצוני תמיד נעשה יותר אפרפר. באחד המקרים שראינו בנחל הדייק מאוד קשה ולכן נשאר כמין כרבולת, כמין בליטה. נוסף על כך, התזוזה- כשערוץ נחל הוא מאוד ישר זה מרמז על סיבה. במקרה הזה יש קו שבר גיאולוגי, שבר תזוזה - כשאנחנו עומדים על הקצה של הדייק אפשר לראות שההמשך זו 3-4 מ', כלומר שהוואדי על קו שבר. כמו כן ניתן לראות את מישור ההחלקה. החום והלחצים כל כך חזקים שחלק מהסלע נעשה כמעט פלסטי, על גבול ההתכה, וחתיכות יותר קשות נשברות ונמעכות בתוכו. זה לא תלכיד, זה קו החלקה - זה ברקציה של שבר. זה לא קסנוליטים, כי זה לא דייק שחדר והפיל סלע זר, זה אותו סלע שממנו מורכב הדייק - חלקו נמרח, חלקו נשחק לגמרי וחתיכות התקבעו בתוכו.

חשוב להבין שמדובר בתופעה נקודתית בקו שבר, בקו מגע של שבר. תופעה שבה חתיכות נשברות לתוך הסלע ונתקעות במישור ההחלקה. בים המלח יש מצב שבו החלקה של שכבות המלח גורמת לכך שחתיכות מהסלע נתקעות במישור ההחלקה. המלח הוא גמיש, אז חתיכות אבן מתקבעות בתוכו - מצב מזכיר בעיקרון. רואים את זה יפה באזור של סלע ה-PEF, צפון ים המלח ליד עין פשחה. ברקציה זה שלב בלייה ראשוני של סלעי היסוד, החלקים בו מזוותים עדיין, עוד לא התעגלו. תלכיד נחלים זה מה שהסחף הביא איתו, שוקע מה שהגיע - חלוקים או אבנים שהגיעו מרחוק והתעגלו לצד דברים שנפלו מהסביבה וטרם הספיקו להתעגל.

מפלס הוואדי - ניתן לראות שארית של מפלס קדום יותר של הוואדי, לפני 10-15 אלף שנים הוואדי היה במפלס גבוה יותר. הוואדי הולך ומתחתר, מעמיק וחותר את עצמו, בין השאר לתוך מדרגות הסחף הגבוהות. השיטפון האחרון ירד ויצר קיר של סחף. השיטפונות העוברים בנחל לאט-לאט ממוטטים את הקירות - מפלסים קדומים של הנחל הנוכחי, הם שייכים לתקופה שבה האקלים היה קצת שונה וההתנהלות השיטפונית שונה.

נסיעה לאתרי עברונה

עיקרון ההכבדה - פרופסור אמוץ זהבי ניסח את עיקרון ההכבדה. זהבי נתקל בתופעה אצל ציפורים שהוא חקר באזור של חצבה- הזנבנים. הוא שם לב שהזכרים הדומיננטיים, השליטים (מדובר בציפורים שמנהלות חיי חברה די מורכבים), אלה שבסופו של דבר מפריס את הנקבות, הם צדים ומאכילים בכוח את הזכרים האחרים. הם אלה ש"מתנדבים" לשמור, לסכן את עצמם, להכביד על עצמם. הוא אמר שבטבע זה קיים בעוד כל מיני דוגמאות - למשל הזנב המפואר של הטווס מוסבר שכך הנקבות נמשכות אליו, מי שיש לו זנב יותר מפואר הוא זה שיותר בולט לעין.

אם כן, מדוע התפתח המנגנון שזה מה שמעניין את הנקבה, הזנב המפואר? הקרניים של האיילים הגדולים (אין לזה שום תפקיד פונקציונלי)? קרני היעל מעוקלות לאחור, זה לא עוזר לו להגן על עצמו, זה משמש כאמצעי בקרבות זכרים. לפעמים הקרניים אף נתקעות זו בזו, מנצח הזכר שיש לו מבנה חזק יותר - זה שמצליח לנגוח, מצליח להשתחרר ולדחוק את השני.

אמוץ זהבי אומר שמה ששותף לכל הסיפורים האלה זה שנוצר מנגנון שיוצר הכבדה על הזכר הדומיננטי. למעשה הזכר הדומיננטי - למרות שהוא סוחב זנב גדול, למרות שמבזבז הרבה יותר אנרגיה בכך שהוא מאכיל את כולם, עובדה שהוא מצליח ושורד, כלומר שהוא הרבה יותר חזק, הגנים שלו יותר טובים, הוא משובח. מדובר במנגנון שהתפתח במינים מסוימים של בעלי חיים, העיקרון שמנחה אותו הוא עיקרון ההכבדה.

עצי השיטה - ב-30-20 שנים האחרונות יש תהליך של התייבשות, זה אומר יותר ויותר עצי שיטה מתים. גם אם הגשם מגיע, אפילו בממוצע שלו, זה לא לגמרי מספיק - עדיף מכת גשם של 10 מ"מ שתעשה שיטפון ולא

15 מ"מ שירדו בפזור רחב. עץ השיטה צריך שיטפון שעובר בוואדי, מרבית המים מחלחלים וזה נותן לו מחסנית לכמה שנים. כך העצים חיים למרות שלא עברו במקום מים כמה שנים, בזכות זה שבתת הקרקע יש עוד מים.

השיטים פורחות במרבית השנה, הם מפזרות את הפריחה שלהן לאורך כל הזמן, דבר שאופייני בכלל לחלק מהצמחים במדבר – או שהם פורחים אחרי גשם כדי לנצל את המים, או שהם מפזרים את הסיכונים לאורך הרבה מאוד חודשים, כדרך לכסות כמה שיותר חודשים שאולי באחד מהם, מתישהו, יזרמו מים. גם דרך ההפצה של השיטים היא מעניינת – השיטים מפיצות את עצמן בעזרת בעלי חיים. הפרי של השיטה זה מעין תרמיל מסולסל (במקרה של שיטה סלילנית או שיטה סוככנית, חצי מסולסל במקרה של שיטת הנגב) שבתוכו יש גרעינים, זרעים. אם לוקחים את זרע השיטה ושותלים אותו, סביר להניח שלא יצא כלום, כי הזרע צריך לעבור שלב של ריכוך, אותו הוא עובר במערכת העיכול של בעלי חיים גדולים כמו יעל או צבי וגמלו ראסו ערוזו פרד. אותם בעלי חיים גדולים אוכלים את הפירות, זה עובר במערכת העיכול שלהם, הזרעים עוברים ריכוך מסוים, לא מתעכלים, ויוצאים לדרך חדשה בתוך הגללים. אז, אם הקרקע והסביבה תומכת, הקרקע רטובה, אחרי שיטפון, יש מים, אז עץ שיטה חדש יכול לצאת לדרך.

הרנוג השיטים – סבך ירוק באמצע עץ השיטה.

אנקדוטה – השיטה היא ערך טבע מוגן, אסור לעקור עצי שיטים גם כשעושים חקלאיות משאירים עץ שיטה אם הוא נמצא בשטח. אי אפשר להעתיק עצי שיטה בוגרים, הרשות לא מאשרת לכרות - זה נכון לחקלאות, לכבישים בקטעים מסוימים ומחצבות. יש מחצבה של חומר וואדי לתשתיות, אז את השיטים משאירים באמצע על מעין איים. כשהמחצבה הולכת ומעמיקה רואים את השיטים על אי גבוה, אלו מתנתקות לאט-לאט ממקור המים שלהן ונשארות בראשי העמודים. למעשה הורגים אותן לאט אבל בטוח, תוך כדי שמירת החוק. האופן המגמה היא לא להשקות עצים בטבע, למרות שהייתה מחשבה לנסות במקומות מסוימים להוסיף קצת מים איפה שזה קריטי.

נחל הרווד - ערוץ נחל נטפים, הערוץ שבו אנו יורדים לאט-לאט, יחבור בהמשך, במקום שבו נעזוב אותו, לנחל רווד. נחל הרווד מגיע לקיבוץ איילות ונשפך לסבחת רדדי-הסבחה של הרווד, המלחה של הרווד. לרווד שני ערוצים – בערבית הם קראו לכל המערכת כנראה רדדי (כולל הערוצים העליונים של הנטפים).

חניוני לילה – החניונים בהרי אילת, במרבית הנגב הדרומי, הם אזור שמוותר לפרוש בו פריסת לילה. כשמדובר על קבוצה שיודעים עליה, פקחים באים ומוודאים שמביאים תאי שירותים, שמשאירים הכל נקי, אם רוצים להבעיר אש צריכים להביא את העצים ועוד.

חידוד לגבי סלעי היסוד - בגדול, בתקופות שונות במקומות שונים בעולם הרכבה המגמה שונה, מה שנותן סלעים שונים. אותה מגמה בהרכב נתון יכולה לעבור שני תהליכים של התגבשות לסלע, התמצקות, הסתלעות - או תהליך איטי (סלעי תהום) או תהליך מהיר שבו מקבלים מרקם אחיד (כמו הבזלת, או כמו הריאוליט). בעצם, מכל הרכב מגמתי אפשר לקבל שני סוגים של סלעים, ואפילו יותר, שכן יש מצבי ביניים של התהליכים האלה. בסך הכל אפשר לקבל מגוון רחב מאוד של סלעים מהשילוב של הרכבים שונים ותהליכים התגבשות שונים. בהרי אילת יש כמה עשרות שמות של מיני סלעים. גם הגיאולוגים שעושים את הסקרים לא מזהים לגמרי את כל הסלעים בשטח – הם יכולים לזהות אם מדובר בסלע פלוטוני או דייק וסלע מחדר.

המקום של בני-כתם ירוק, חווה חקלאית. מקום שהוא חווה של צמחים מדבריים שהוא מגדל, הפך להיות מקום לאירועים וסככות להלנה של קבוצות בלינת שטח מוסדרת. היה שלב שניסו להרים סדנאות של ODT (כמו בנאות קדומים) – הפעלות על בסיס השטח והצומח.

חברת מלח הארץ – בריכות מלח ששייכות לחברת המלח 'מלח הארץ', ולא למפעלי ים המלח, הם מייצרים פה מלח בישול ממי הים - לוקחים מלח מים סוף, מייבשים, מנצלים את היובש הקרינה והחום ומקבלים מלח. אותה חברה הייתה צריכה עוד שטח, שכן אמצעי הייצור שלה זה שטח וקרינה של שמש, אז הם קיבלו שטחים צפונה יותר (לשם אנחנו נוסעים).

פארק הצפרות - בריכת המלח הכי צפונת מתפקדת כחלק מפארק הצפרות. הכתם הירוק המאוד חזק של צמחייה נטועה ועוד אגם נוסף באמצע זה האזור של פארק הצפרות.

מתקן הסבחה – מתקן המלחה של מקורות, על שם מלחת אילת הכוללת שדות, בריכות מלח, פארק צפרות, מטעי תמרים (הכל היה מלחה אחת גדולה). בשוליים של מלחת אילת בארות מליחות, פה התחילו מקורות לשאוב את המים לטובת אילת (אחרי ששאבו ביטבתה ובאר אורה), מהר מאוד נאלצו להתחיל לטפל במים, להתפיל אותם. מתקן ההתפלה של מקורות הוא מתקן הסבחה, עד לפני מספר שנים הוא היה מתקן ההתפלה המסחרי, הגדול בהיקפים תעשייתיים, היחיד בארץ. בשנים האחרונות נפל האסימון והתחילו לבנות עוד ועוד מתקני התפלה. המתקן הזה היה בחזית הטכנולוגיה בעולם מבחינת ההתפלה ומדינת ישראל שנים ייצאה מכאן טכנולוגיות לכל העולם חוץ מישראל עצמה, עכשיו המצב קצת השתנה. המתקן פועל כבר עשרות שנים, יותר מ-30 שנים במקום הנוכחי הזה. המתקן התחיל כמתקן שמטפל במי הבארות של הסבחה, שנמצאות ממש פה, ובארות במגיעות יותר מהצפון. היום הוא מקבל גם מי ים.

אזור התעשייה שחורת – אזור התעשייה הצפוני של אילת. מחסום המכס (אילת פתורה ממע"מ) נמצא מצפון לו. פעם המחסום (שהוא גם המחסום הביטחוני) היה מדרום והועתק צפונה לפני כשנה.

מתקן הטיפול במי הביוב של אילת - מכאן המים, לאחר שעברו טיהור, מוזרמים כמי קולחין או מי ביוב מטוהרים לשטחים חקלאיים צפונה מפה.

הקרנטינה של אילת – מעין סככות, דומות לרפת. דרך נמל אילת מגיע בשר במצב חי, בעיקר מאוסטרליה – עגלים, לפעמים גם כבשים. לבעלי חיים שמכניסים לארץ צריך לעשות קרנטינה – הסגר לתקופה מסוימת לראות אם יש להם מחלות.

אנחנו ניכנס ימינה למקום שאפשר פעם היה להיכנס בו שמאלה וממנו לנסוע להר אמיר, קניון שחורת, עמודי עמרם. היום אי אפשר לנסוע שמאלה, שכן יש גדר. גם אם יוצאים מהפגרות ורוצים לחזור לאילת אי אפשר, צריך לנסוע קודם צפונה עד באר אורה כדי להסתובב. אנחנו נחזור דרך כביש הערבה הישן. ניתן לראות שלטים שמכוונים לבארות שרשרת ולחוות עברונה.

בריכות המלח הצפוניות - נחצה את כביש הערבה הישן ונמשיך בדרך המסומנת באדום (דרך נוספת, המסומנת בירוק, הולכת על כביש הערבה הישן, שמאלה לאתר נוסף). דרך כביש הערבה הישן נחזור דרומה בלי לעלות על הכביש הראשי (שכן בו אפשר לנסוע רק צפונה).

תמרים - אחת השיטות לטפל בתמרים, בזן המגיהול שהוא הזן המרכזי. באיזושהו שלב, שכבר יש ידות עם פרי, לעטוף את הידות בשקים – זה מונע ממזיקים להיכנס לפרי ולאכול אותו, וכן מפירות בשלב ההבשלה ליפול לארץ (הם נופלים לתוך השקים ואפשר אחר כך לאסוף אותם). כאשר גומרים את העבודה ואת הגדיד אוספים את השקים מהעצים וקושרים אותם על העץ עד השנה הבאה. נובמבר זה סוף העונה, הגדיד נגמר פחות או יותר.

בסמך עובדים קצת אחרת. סמך זה קיבוץ שיתופי קצת שונה מהרבה קיבוצים אחרים, בין השאר בכך שדוגל בעבודה עצמית. הקיבוץ אינו מעסיק תאילנדים או עבודה זמנית בהיקפים גדולים של קבוצות עובדים שונות. אחת הדרכים של הקיבוץ להתמודד עם נפח העבודה העצום שהתמרים דורשים, שכן תמרים זה ענף עתיר עבודה, זה להכניס טכנולוגיה. את המגיהול, שזה הזן המרכזי שמגדלים, מורידים בסמך בניעור (כמו שמורידים זיתים), לכן לא עוטפים בשקים אלא משאירים את הידות תלויות באוויר כדי שכשמנערים זה ייפול למאסף, מעין מניפה שיושבת על כלי גבוה ונפתחת (כדי שהתמרים לא ייפלו מרחק גדול). הכלי הגבוה עולה, עוטף וסוגר מן מניפה סביב הכנף וכלי אחר תופס את הגזע ומנער אותו. סמך, יטבתה ונאות סמך עובדים כל הזמן על הכנסת טכנולוגיות מהסוג הזה כדי לחסוך כוח עבודה – מה שמשותף לשלושתם זה שהם משתדלים לעבוד לב (בעזרה של אנשים טובים שבאים לעזור).

חברת 'מלח הארץ' – בבעלות משפחת דנקנר. בריכות המלח שייכות לחברת המלח 'מלח הארץ', ולא למפעלי ים המלח, פה הם מייצרים מלח בישול ממי ים סוף – לוקחים את המלח ממי הים, מייבשים, מנצלים את היובש הקרינה והחום ומקבלים מלח. אותה חברה הייתה צריכה עוד שטח, שכן אמצעי הייצור שלה זה שטח וקרינה של שמש, וקיבלה שטחים נוספים צפונה יותר (לשם אנחנו נוסעים).

חברת מלח הארץ קיבלה שטח עבודה נוסף, כ-800 דונם. הם הרימו על אזור המלחה (שממילא לא גדל בו שום דבר כמעט) סוללות, מביאים את מי הים הנה, נותנים להם להתייבש קצת - מכיוון שהמתקנים של איסוף המלח נמצאים הבריכות הישנות יותר, ליד החוף, אז הם עושים פה רק שלב ראשון ואחרי שהמים הרבה יותר מלוחים ומרוזים מחזירים אותם למתקנים שאילת, שם אוספים את המלח. הבריכות יצרו שינוי בסביבה ובעלי כנף ממינים שונים גילו את הפטנט ובאו הנה. בין המינים, מה שמאוד בולט, ציפור האש- הפלמינגו, המוכרת מאגמי המלח של מזרח אפריקה. הבריכות מאוד רדודות, דומות לאגמי המלח של אפריקה ושל מרכז אסיה (שם הפלמינגו מקננים).

הפלמינגו – מקננים בקיץ במרכז אסיה. לקראת החורף הם זזים לאפריקה. לפני כ-20 שנים גילו כמה מהם שאפשר לעצור בדרך ולא להגיע לאפריקה – עצי שיטה, אותו נוף, אותה שמש ויותר מכל הם באים למה שיש במים. במים יש אצות שעוברות תהליך דומה לדונה ליאלה (אצה שבתנאי עקה, תנאי סטרס של חום, קרינה חזקה ומליחות מייצרת בטא-קרוטן שהוא תוסף מזון מאוד חשוב, ביפן אוהבים לצרוך אותו) ומייצרות פיגמנט וורוד-אדום. הפלמינגו לא אוכלים את האצות האלה, אלא סרטניות זעירות שאוכלות את האצות – ארטמיה, בדרך זו מתגלגל אליהם הפיגמנט הוורוד-אדום, כך הם מקבלים את הצבע הוורוד. בשיא החורף יש כ-1000 פלמינגו, בקיץ נשארים כמה עשרות.

הפלמינגו הצעירים אינם וורודים, שכן גופם לא הספיק להוריד – הם בקעו רק בשנה האחרונה וטרם הספיקו לאכול את אותן סרטניות מהן מקבלים את הפיגמנט הוורוד-אדום. הצעירים הם גם אלה שנשארים פעמים רבות למשך כל השנה, זאת משום שאינם מקננים בשנה הראשונה.

המים מלוחים, יותר ממי ים, זו הסביבה שאותה מחפשים כמה וכמה בעלי חיים, כולל הפלמינגו, זה מה שהם מוצאים גם במרכז אפריקה ומדבריות והמלחות של מרכז אסיה. הקינון שלהם הוא בבוצ, בשולי מלחות כאלה. בשנים האחרונות נצפו ניסיונות ראשונים של קינון בחלק מהסוללות האלה. הרשות סגרה מדי פעם את התנועה בחלק מהסוללות שהתאם לניסיונות קינון שהיו בהן.

באזורי הודו, במדבריות מערב הודו, טאץ' וגוג'ראט, מה שמפריד ביניהם זה הראן הגדול והראן הקטן, משטחי מלחות ענקיים עם אגמים מלוחים בחלקם וגם של יש קינון מאוד גדול של פלמינגו. אותו סיפור של נדידה קיים גם על ציר האורך של האמריקות, בעולם הישן זה בין אסיה ואירופה לאפריקה.

סיפור נחמד ☺ - בשנה-שנתיים הראשונות תפסו 2-3 פלמינגו עם טבעות שהגיעו מאיראן. הפרסים, כידוע הם קמצנים, במקום לשלם דלק עד אפריקה הם עוצרים פה. בהמשך התברר שרוב הפלמינגו לא מגיעים מאיראן אלא דווקא ממזרח אנטוליה, מרכז אסיה.

סככת תצפית – שלטי הסבר על דנקנר וחברת המלח. נקודת תצפית מאוד טובה לראות בעלי חיים. אפשר להגיע למקום בכל עונה בשנה – גם אם אפור וקר וגם אם חם מדי, אפשר להגיע בכל רכב לנקודת התצפית.

אתר הפוגארות, חוות עברונה

אנחנו עולים חזרה על כביש הערבה הישן, פוגשים את הסימון הכחול – אם באים ממנו יש שילוט לתצפית הפלמינגו ולחברת מלח הארץ. נרד ברחבת חנייה קטנה ממנה אפשר לגשת למערכת החקלאית הקדומה, מערכת מים קדומה.

מה שרואים אם יורדים דרך הפירים - פירים בטון של שוחות ביוב שנשתלו פה על ידי ארכיאולוגים אחרי החפירה. זוחלים והולכים כפופים במנהרה חפורה בידי אדם, רואים שמעבר לפיר שנחפר יש המשך של המנהרה (שנסתמה במשך השנים). מלמעלה רואים שני פירים, פירים נוספים לא נחפרו אבל סביר שאם יחפרו תיווצר אותה תמונה. למעשה מדובר בשתי מנהרות מקבילות, מכיוון מערב לדרום מזרח. כסוקרים בשטח או באמצעות תצלומי אוויר, אפשר לראות שמפה והלאה, עוד למעלה מק"מ שתי המערכות האלה ממשיכות, אפילו קצת מתפצלות לעוד כמה ענפים, לכיוון מניפות הסחף. יש שתי מנהרות סתומות, שתי שורות של פירים. הארכיאולוגים חפרו קטע אחד במערכת, בין שני פירים. כדי שהפירים לא יתמוטטו שתלו חוליות בטון.

מערכת לתפיסה והובלה, להפקה של מי תהום לטובת שימוש אנושי – חקלאות, שנקראת פוגרה \ פוגרות. יש שתי בעיות עם מי התהום האלה- מי התהום האלה הם מי תהום שמקורם בשיטפונות. רוב המים של השיטפונות מחלחלים לתת הקרקע בוואדיות הרחבים ובמניפות הסחף שנשפכות לערבה, הם ממשיכים ונעים. אקוויפר זה לא נהר תת קרקעי, אלא שכבה שמחלחלת מים והמים לאט-לאט מחלחלים את דרכם (לפעמים לוקח לטיפת מים שנים להגיע למרכז הערבה). בזמן שהמים מחלחלים הם פחות או יותר שומרים על המרחק מפני השטח והם הולכים וסופחים מלחים מהקרקע. אותם מים אם נתפוס במעלה מניפת הסחף יהיו באיכות יותר גבוהה מאשר אם נתפוס אותם קרוב למלחה. מצד שני, הקרקע במעלה מניפת הסחף זה בולדריה אחת גדולה, אין מה לעשות שם. ככל שמקרבים למרכז הערבה הקרקע נעשית יותר ממוינת, יותר מתאימה לחקלאות – קרקע עם מעט אבנים ויותר חול וחרסית.

אופק מי התהום, שומר על שיפוע מסוים, וכאמור המים באזור מניפות הסחף הם באיכות הרבה יותר גבוהה. בני האדם מאתרים את מפלס מי התהום, לקידוח הראשון קוראים 'באר אס' או 'בור אס' שממנו והלאה מייצרים "צינור", חופרים מנהרה שגם היא בשיפוע, אבל מאוד מתון, שמוליך את המים עד שהוא פוגש את השיפוע של מי התהום – מביא אותם אל פני השטח בגרביטציה. בעזרת חופרים את אותה מנהרה, אותם שומרים פתוחים כדי לרדת, לנקות ולתחזק. על פני השטח רואים ערימות של מה שהוציאו מהפירים. שרשרת של פירים כאלה – נראה כמו שרשרת של בארות – מה שנתן את השם המקובל בארות שרשרת (זה גם מה שכתוב בכניסה). השם הערבי, בערבית דרומית של המרחבים האלה לפטנט הזה נקרא פוגרה. השם של השיטה במקום שממנו היא באה, פרס, נקרא קנאט.

כשמתקרבים לפני השטח, כשפני השטח מתקרב אל המערכת, יותר פשוט לחפור תעלה ולא מנהרה. אז ממנהרה עוברים לתעלה, חופרים תעלה ומקרים אותה – ניתן לראות את הקירווי המקורי, מדפנים שלא תתמוטט, הסחף הוא פחות הדוק ומחלחל יותר ולכן גם משקיעים בטיח. מזהים המשך של שני מתארים של תעלות, סתומות. כאשר בשלב מסוים, כנראה, חלקה הדרומי של המערכת המזרחית יצא משימוש. הם חיברו כנראה את המערכת המזרחית למערכת המערבית ולעוד קטע תעלה שהוא אלכסוני, מקשר ביניהן. התעלה המערבית מתגלה מדי פעם על פני השטח.

באזור שאלין רצו להוביל את המים מוצאים שרידי חווה חקלאית. המערכת מגיעה לבריכה, המשמשת כמאגר ביניים, אפשר לראות חלק שעוקף אותה, יש גם מוצא לבריכה עצמה. השטח החקלאי סוכל ומהאבנים שסיכלו מהשטח יצרו גדר. בעזרת עקבות בשטח וצילומי אוויר מלפני כמה עשרות שנים אפשר לשחזר עוד בערך ק"מ וחצי דרומה את המשך קווי הגדרות – אם עושים חשבון של שטח מגיעים לכמה מאות דונמים (בשלט כתוב 2000 דונם, מספר מופרך. החוקר שחפר פה דיבר על כ-600 דונם), שטח חקלאי שהושקה בשיטות של חקלאות מסורתית (עצי תמר, ערוגות, עדשים, קטניות, זיתים, ירקות, תבואה – זה מה שגידלו פה). הסיפור מאחורי – אפשר לספר את זה מכמה כיוונים, אסף הולצר מספר את הסיפור מעיניו של מי שהיה מנהל המו"פ האזורי בתחנת הניסיונות של המו"פ החקלאי ביוטבתה, חבר יוטבתה, מורה דרך, שהיה מקבל במשך שנים אורחים מרחבי בעולם שבאו לראות את שיטות החקלאות המתקדמות במקום. המערכת הגדולה ביותר בארץ של פוגרות נמצאת באזור של יוטבתה – 4 וחצי ק"מ שלאורכם מכירים פה ושם שרידי פירים סתומים. הכביש שנוסע לתחנת הניסיונות ביוטבתה חוצה את סדרת הפירים ביוטבתה, עם המבקרים מהמקומות השונים ברחבי העולם הוא היה עוצר שם ושואל אותם מה זה, הם לא היו יודעים כמובן, ואז הוא היה מסביר להם ומראה להם איך גם פעם האזור הזה היה בחזית הטכנולוגיה של השימוש והניצול המושכל של מים במדבר. בשנים האחרונות העסק כבר לא עובד – מגיעים אורחים מצפון אפריקה, סין, הודו, וכשהם מגיעים ורואים את זה הם מסבירים מה זה ואיך זה עובד עד היום אצלם. מערכות כאלה קיימות בצפון אפריקה, במרכז אסיה.

הרעיון הומצא ופותח בערך לפני 2000 שנים בפרס. פרס של אז הייתה מנותקת מהעולם המערבי, הרומי. כל הסיפור הזה נפתח לפני 1300 שנים בערך, עם האסלאם. האסלאם התפשט לכל המרחב והביא איתו את המערכות והשיטה הזו לכל מקום שזה מתאים לו, שהיא עונה על הבעיה – אגני ניקוז פנימיים באזורים צחיחים (זה גם ההסבר לאופן היווצרות המלחות), מי שיטפונות הולכים וממליחים בדרכם למרכז וכדי לנצל אותם נכון יש לתפוס אותם יותר למעלה ולהוביל אותם כמים איכותיים בשיטה כלשהי. הפרסים עלו על השיטה לפני 2000 שנים והמוסלמים הפיצו אותה לכל מקום שזה מתאים.

בארץ יש כמה מערכות כאלה – זו, ליד יוטבתה, ליד עין יהב (עין רחל זה פתח של פוגרה בעצם) ובפצאל. בראשית ימי האסלאם נוסד החאגי, העלייה לרגל למכה. אם חושבים על זה במושגים פרקטיים זו הדרך של האסלאם לחבר את כל העולם הענק שהוא יצר ואיחד – כל מוסלמי פעם אחת צריך להגיע למרכז, להיחשף להשפעה, יחזיר את ההשפעה, את הגישה והתרבות – כך בעצם העולם הזה הולך ומתגבש. החאגי הוא קריטי וחשוב ובראשית ימיו גם מאוד בעייתי – האזור בחלקו עדיין לא מוסלמי, בטח באזורים המדבריים הקשים לתנועה. האזור הזה הוא אזור בעייתי. כדי לחזק את האחיזה, הביטחון והתנועה של אותם עולי רגל, עושים (מה שמדינות ישראל וירדן עושות גם היום) מה שכל שלטון מרכזי עשה כשרצה להשתלט על אזור ספר – יישבו את האזור תוך פטנטים שונים שמאפשרים לאנשים לשבת ישיבת קבע. אחד הפטנטים של אותם שליטים בבית אומייה, בראשית האסלאם, היה להביא הנה את הטכנולוגיה הזו כדי שאפשר יהיה לפתח כאן חקלאות קבע – כמו היישובים היו לאורך הערבה.

הבאת טכנולוגיה שיכולה להתקיים פה, יישוב שיכול להתקיים רק ביוזמה ותמיכה של שלטון מרכזי – זה מה שקורה פה בשתי תקופות יישוביות גדולות בהיסטוריה בדרום הערבה- התקופה המוסלמית הקדומה והתקופה הישראלית החדשה, מאותן סיבות פחות או יותר. היום מושקעת אנרגיה רבה, משאבים, ניסיונות חקלאיים, הדרכה, גם בצד הירדני על ידי מדריכים ישראלים, בכספים בינלאומיים, בתמיכה של הממשלה הירדנית – גם עם השלום הקר הפעילות ממשיכה ונעשית מתוך בנה של השלטון הישראלי והירדני שאם רוצים לשמור על השקט, אנשים צריכים לשבת "איש תחת גפנו ותחת תאנתו", בשקט ובשלווה. בשלטון בית אומייה, בראשית האסלאם, יש ממש תנופה יישובית – רואים כאן כמה כפרים של קבע, בנויים אבנים, באזור של עיינות, באר אורה, יוטבתה ועוד. בכל מקום ומקום כזה הם השקיעו, ייבאו את היכולת

הזו, ויכולת כזו של קיום חקלאות יכלה להתקיים רק בתמיכה של שלטון מרכזי. עם השנים השלטון המרכזי המוסלמי מאבד את העניין (הכל שקט ופתוח וכבר לא צריך כל כך להשקיע) והעסק הזה מתבדבד – ברגע שאין תמיכה במערכות כאלה אז פחות ופחות יש זכות קיום ליישוב.

החווה הזו, הכפר החקלאי ליד איילות (מכירים שרידים מחפירות, פחות מרשים מזה), בבאר אורה יש באר ושרידי חקלאות, ביטבתה – כל האזורים האלה מיושבים בסוף המאה ה-7 לספירה וניטשים לתוך המאה ה-10 לספירה. במהלך הכ-200 שנים האלה, החווה הזו ויישובים נוספים מתקיימים פה, כעורף התיישבותי וחקלאי של הנקודה מרכזית – איילה (היום עקבה). הצומת הזה, ראש המפרץ, הוא צומת מרכזי ונקודה קריטית באותה דרך של החאגי'. החאגי' נוסד בבית אומייה, באיילה הוקם מסגד גדול (שנחפר בשנים האחרונות), מאמץ של בית אומייה מסוף המאה ה-7. חלק מהאוכלוסייה באזור היא לא מוסלמית, זה לוקח זמן, לכן היה חשוב להם לייצב את האחיזה בנקודה הזו. תהליך האסלום של מי שהיה פעם נבטיים והפך להיות ביזאנטיים ברחבי הנגב לקח עשרות שנים.

נסיעה לאילת

אנחנו נמצאים ערב ערבונה, אזור ערבתי, מעין סוואנה, שטח עם נוף די שמור בשולי המלחה. זה היה המקום שתוכנן להקים בו את שדה התעופה העתידי של אילת, היום שדה התעופה של אילת זו יותר צפונה והוא יהיה מול באר אורה.

אנחנו פונים שמאלה חזרה כל כביש הערבה הישן, אם היינו נוסעים צפונה על כביש הערבה הישן היינו רואים קבוצה של דקלים בעלי מראי מיוחד, יש גם שילוט שמכוון אליהם – דקל דום. הקבוצה הצפונית ביותר של דקלי דום בעולם, בלב ערבת עברונה. נראה את הקבוצה לפני הצפונית ביותר, ליד מעבר הגבול. ליד קבוצת הדקלים רואים שיש צינור טפטוף שמגיע אליהם ומשקה אותם, הסיבה לכך שדקלים, באופן כללי, יש להם מערכת שורשים מאוד רדודה. דקל במדבר מעיד על מי תהום גבוהים, לכן הדקל מחובר בדרך כלל לבני אדם ונאות מדבר, לא סתם בשטח.

אם יחפרו את המערכת הפוגרות מחדש סביר להניח שלא ניתן יהיה לעבוד איתה, שכן מפלס מי התהום ירד פה כבר בכמה מטרים, הוא נמוך בגלל ששואבים אותו לכל אורכו (לא את המפלס ספציפי הזה, אבל יש קשר בין אקוויפרים השונים). לכן את דקלי הדום הצפוניים בעולם, כדי לשמור את האטרקציה הזו, קידוח מקורות הקרוב (שאוילי הוא האחראי ישירות לייבוש שלהם) מטפטף אליהם מים באמצעות צינור. אם נעלה כביש הערבה לא נוכל לפנות שמאלה בכביש הערבה דרומה לאילת, שכן יש גדר באמצע (נצטרך להמשיך צפונה עד באר אורה ולהסתובב). במקום זה אפשר להשתמש בכביש הערבה, שהוא ממש מקביל, ואפשר לנסוע ולחזור בו לכיוון אילת. הכביש יוביל אותנו למעבר הגבול על שם לאה ויצחק רבין, מעבר גבול ערבה.

כרמים - מאוד גדולים, לא ליין, שכן חום הערבה לא מתאים ליין. בדיוק כמו הפטנט של שאר הירקות, פה זה יוצא יותר מוקדם. אלו הם ענבי מאכל, יוצאים מוקדם באביב גם לייצוא וגם לארץ. הכרמים של איילות בשותפות עם רוני דואק. ההשקיה היא ממי הקולחין של אילת או מים מליחים אבל לא ממים מותפלים, עדיין לא נעשית חקלאות במים מותפלים.

מי הקולחין של אילת – בכל מקום אחר בארץ החקלאים יגידו שהם מעדיפים את מי הבארות שלו (מים שפירים) על פני מי הקולחין מהעיר הקרובה, זאת משום המים אחרי שעברו את המערכת עירונית, נכון שיש בהם יותר חומרים תזונה, אבל יש להם יותר מליחים (הבורון זו בעיה נוספת) – אז המים באיכות יותר גרועה מהמים השפירים מהבארות. מי הבארות באזור הזה יכולים להכיל 3000-600 מ"ג כלור לליטר. לעומת זאת מי הביוב של אילת מתחילים את דרכם באיכות גבוהה מאוד, מים מותפלים, כ-50 מ"ג כלור לליטר. אז אחרי הביוב ואחרי הטיהור הם מגיעים להשקיה במליחות של 200-150 מ"ג כלור לליטר. אז פה מאוד אוהבים את מי הקולחין של אילת ומסתדרים עם הבורון. בורון - חומר שנוסף למים, מגיע מהדטרגנטים, בשימוש העירוני והוא בעייתי לגידולים מסוימים. מטעי המנגו נפגעו בעבר מהבורון וחששו שהוא יפגע גם בתמרים ונעשו כמה מחקרים בנושא, נמצא שהוא לא מזיז להם בכלל.

התמרים - הענף החקלאי המרכזי של הערבה הדרומית. יש שוני בין הדרומית לערבה התיכונה – הדגש המרכזי בערבה הדרומית הוא על חקלאות התמרים, ואילו בערבה התיכונה הדגש המרכזי הוא על בתי הגידול, החממות.

אם נפנה מינה נגיע לכביש ערבה, אנחנו פונים שמאלה למעבר הגבול. מימין לנו 'חוות התבלינים' וגם חקלאות ימית - שילוב של שלוחה של חוות התבלינים (רשת מוכרת) ושל מתקן הדגמתי של נושא החקלאות הימית. קבוצות אוהבות לבוא, לקבל הסבר ולשחרר אנשים לקניות.

מתקן ההתפלה של מקורות - שיטת ההתפלה היא אוסמוזה הפוכה, זו השיטה בכל הארץ. הרעיון הוא שלוחצים מים דרך קרום חצי עביר, חצי חדיר, ככל שיש מים יותר מלוחים הלחצים יותר גדולים, ובצד השני של הממברנה מקבלים מים תפלים, ללא מלח. יש עודפים של מי תמלחת – יש פה שילוב מאוד מעניין – אם המתקן התחיל להתפיל מי ים, מדוע לא בונים אותו ליד הים?

קודם כל מבחינה היסטורית בנו אותו פה, אולם ישנה סיבה נוספת. בדרך כלל למתקני התפלה יש בעיה מה לעשות עם עודפי המים המלוחים, מי התמלחת שהם תוצר הלוואי. במקרה הזה מקורות התיישבה על התשתית של שאיבת חברות המלח, הם ממילא שואבים מי ים לבריכות - הם מעבירים את המים שהם שואבים מהמים למקורות. מקורות את עודפי התמלחת, שזה בעצם כבר חצי תהליך של חברות המלח, מביאים לבריכות. יש שילוב בין שני התהליכים האלה ופתרון שחוסך אנרגיה ובעיות סביבתיות.

פארק הצפרות – החשיבות של אילת, בעיקר באביב, בנדידה חזרה צפונה. מה שהיה פה זה שטח של מלחה, לא ייצוגית כמו שראינו קודם, כ-12 אלף דונם של מלחה בתוכה גדלו צמחים אוהבי מליחות, בעיקר אשלים ועוקם חד ביתי. זה היה התשתית לשרשרת מזון שלמה (חרקים, זוחלים, ציפורים), שעליה נשענו העופות בנדידה חזרה צפונה. הם באים מאפריקה, 3000 ק"מ בממוצע, 'גבול מיכל הדלק הממוצע של ציפור', מאגרי השומן שלה, הם יורדים פה כדי למלא מצברים מחדש. לא רק לקפיצה הבאה עד לאתרי הקינון באירופה

ואסיה, אלא גם להתחיל לקנן, לריב על טריטוריה - קריטי מבחינת חידוש ושימור מיני ציפורים רבים באסיה ובאירופה.

המלחה הזו של 12 אלף הדונם הפכה במהלך השנים לבריכות מלח, בתי מלון, שדה תעופה, שדות של איילות (שהם מפצים חלקית, שכן גם הם יוצרים מעגל מזון, לא נשאר כמעט כלום. הלכו ולקחו מזבלה ישנה ועל פני בערך 600 דונם, כ-5% אחוז מהשטח המקורי, יצרו מה שאמור לפצות, בצפיפות מאוד גדולה של נטיעה (מרבית המחקרים והעבודות פה הן אקולוגיות - איך מפצים בשטח קטן על החסר הגדול) וזו הפכה לאבן השואבת של הציפורים בדרך צפונה, תחנת טיבוע ומחקר. הפרויקט קיבל הרבה מאוד פרסים לאורך השנים והוא מאפשר גם לצפרים לבוא ולראות את נדידת העופות (מרכיב חשוב מהתיירות הנכנסת לאילת זה הצפרים, תיירות מלאה בכסף שמגיעה לשבוע-שבועיים ומהווה מרכיב משמעותי. גם בעונות הקשות של היגועים וירידת תיירות החו"ל לארץ הם המשיכו להגיע).

בעונה, בעיקר בבוקר, אפשר לקבל הסבר על כל נושא הצפרות והנדידה, אפשר לראות את הציפורים המוטבעות - לאחר הטיבוע, לפני שמשחררים אותם, כשזה מתואם מראש עם מסבירים מה שהעלתה החכה באותו בוקר, ישנן תחנות תצפית לתוך הסכך, אפשר לראות את הציפורים השונות שנמצאות כאן, שכן כל מין ומין שמגיע נשאר פה שבוע-שבועיים על מנת למלא את מאגרי השומן שלו. גם בשדות של איילות, גם בבריכות במלח, נתקלים בעונה המתאימה בהרבה מאוד ציפורים, מעבר לנושא שלם של צפרות מקומית - הציפורים החורפים (אלה שמגיעות בחורף) ואלה שנמצאות כל השנה במרחב הזה, גם הן מעניינות מאוד - מינים מיוחדים שמהווים אטרקציה בוודאי לתיירים שמגיעים מחו"ל.

דקל דום - מה שמוזר זה שהגזע מתפצל, העלים הם מזכירים וושינגטוניה. דקל דום, דום מצרי (זה השם המדעי שלו), הוא דקל שחי במזרח אפריקה בדרך כלל לחופי נהרות. הפרי שלו הוא אגוז לא גדול, גודל של אגרוף של אדם מבוגר, קל יחסית, בעל מעטה שאבני אדמדם וחלק. הוא צף במים וכך הדקל מפיץ את עצמו, דומה מאוד לקוקוס (שגם הוא סוג של דקל).

דקל הדום לא הגיע לפה בנהרות מאפריקה ולא נשאר מתקופות מאוד קדומות, אלא כנראה בכלים של האנשים, אנשים נוהגים לקטוף את הפירות האלה, השתמשו בהם ככלי מוזיקה (רעשנים). בספרות לא ידוע על שימוש ממש, כמו מאכל. באחת הפעמים שהדריך אסף ואמר את זה, מישהו תיקן אותו ואמר שהוא עלה ממצריים ב-56 ובתור ילד בשוק באלכסנדריה הוא זוכר שהיו מפצחים את הפירות ומוצצים, זה מתוק בפנים. הקבוצה הצפונית ביותר נמצאת כ-5 ק"מ צפונית לקבוצה זו, בערך בעברונה. בעבר הייתה קבוצה נוספת בטאבה ועוד כמה לאורך חופי סיני.

רימונים - הרימונים זה גידול חדש שמתחיל להיכנס למרחב הזה, כולם מכירים את האיכותיות הבריאותיות שלו והוא גדל לא רע פה, יש כמה זנים ירוקי עד שנותנים שני יבולים בשנה.

מעבר הגבול ערבה וקביעת הגבול עם ירדן - אחרי 1917, בריטים כבשו את כל המרחב והיו מחויבים לתת לשותפים ההאשמים את חלקם. עבדאללה, בנו של השליט חוסיין, קיבל את האמירות (הנסיכות) של עבר הירדן ב-1922. אז נוצר הצורך לקבוע גבול בין האמירות של עבר הירדן לבין פלסטינה ארץ ישראל. כמדברים על הירדן זה נורא פשוט, שכן יש שני עברים לירדן, בים המלח זה גם די פשוט, בערבה זה לא לגמרי ברור. הקביעה המנדטורית אמרה שקו הגבול הוא המרכז של הערבה - רצף הנקודות הטופוגרפיות הנמוכות בערבה. הרבה פעמים זה לטובת לירדנים, שכן מניפות הסחף מהרי אדום הגבוהים דוחפות את המקום הנמוך ביותר מערבה, זה גם לפעמים קצת משתנה בשיטפונות (אבל זה בעיקר אגדה שאוהבים להגיד). בפועל הבריטים לא סימנו את הגבול ברוב השטח, שכן לא היה להם אינטרס. הם התחילו בעקבה, בין עקבה לאום רשרש, כמה אבני גבול (4 אבני גבול).

בשנת 49 מדינת ישראל, ירדן - מקבלים על המפות את מה שאמרו הבריטים, בפועל המציאות קובעת - המציאות היא שיש כאן יישובים חקלאיים ישראלים והם דוחפים את הגבול מזרחה. כשמגיעים להסכמי השלום ומנהלים שיחות עם הירדנים, הם תובעים חזרה את מה שנקבע כגבול הבינלאומי, ברור שיש בעיה. תוך כדי הדיונים בבעיה רוצים לפתוח מעבר גבול - לעשות טקס, להזמין את קלינטון וכו'. המעבר המתוכנן הישראלי הוא בעברונה (איפה שהיו שיחות השלום), יש שיקולים של שדה התעופה של עקבה, העלו תוכניות לשתף פעולה ולהשתמש בשדה של עקבה (תוכניות שעדיין קיימות), לבנות טרמינל על הגבול שישרת גם כמעבר גבול וישמש כטרמינל ישראלי למסלולים בירדן - רעיונות כאלה קיימים והיו קיימים, אבל שם עוד מתווכחים על הגבול. הוא באמת זז כמה מטרים, באזור עברונה הוא זז כמה עשרות מטרים ויותר. הפשרה שמחליטים היא לעשות מעבר זמני בנקודה הצפונית ביותר מהמפרץ שאין עליה ויכוח - אבן הגבול הרביעית שסימנו הבריטים בשנות ה-20 (באמצע השדות של איילות, איילות ויתרו על חלק קטן מהשדות וקיבלו זיכיון למזנון שכבר לא עובד) ונבנה מעבר זמני שעם השנים הפך להיות קבוע - עכשיו הוא כבר מעוגן סטטוטורית וקבוע.

במעבר עובדים תיירים, לשני הכיוונים, גם תיירים זרים וגם תיירים ישראלים. בעבר, שגם במצריים הייתה תנועה יותר ערה של תיירות אז גם תיירים מסיני היו עוברים דרך אילת לפטרה. ירדן נפגעה מהתיירות בשנה שנתיים האחרונות בגלל האביב הערבי לא מעט - לא רק בגלל הבעיה של הישיר אצלה אלא כחלק גדול מהתיירות בירדן מחו"ל הייתה מבוססת על עוד מדינה או שתיים - אירופאים היו משלבים בין כמה מדינות. משום שסוריה ומצריים לא כל כך מושכות את הקהל האירופאי בשנה שנתיים האחרונות ירדן נפגעה. עוברות סחורות, תשומות חקלאיות, ציוד חקלאי וסחורות אחרות.

יש שיתוף פעולה מסוים בין הנמל של אילת לנמל של עקבה - כשמגיעה לעגון ספינה זה סיפור יקר. לכן אם מגיעה ספינה שמרבית המטען שלה מיועד לירדן אז היא עוגנת רק בעקבה ומעבירים את מה שמיועד לישראל דרך מעבר הגבול, ולהיפך. זה כולל גם את הבשר שמגיע לקרנטינה, גם לירדן וגם לישראל מגיעות אניות בקר מאוסטרליה ובהתאם לעיקר הנפח הן עוגנות באילת או בעקבה.

המעבר פתוח 362 ימים בשנה - שני ימי החגיגות עצמאות שלהם ויום הכיפורים שלנו. פתוח מ-00:00-20:30, 6, בשישי שבת מ-00:00-20:00, 8. עד לא מזמן לא היה צריך לתאם מראש, היום מקפידים על זה שישראלים יוזמנו

על ידי ירדני או על ידי סוכן או חברת תיירות (שיהיה מכתב הזמנה). זאת משום שהם לא אוהבים את תנועת המטיילים העצמאיים שעוברים את הגבול עם תרמיל וחבל והולכים לטייל בוואדיות.

בין ישראל לירדן יש יותר משני מעברי גבול, מלבד מעבר גבול ערבה ומעבר גבול חוסיין יש את מעבר גבול אלנבי, אולם הוא אינו מיועד לישראלים, אלא לדרכונים זרים ויש את אדם, דמיה. מעברים ישראלים יש בבית שאן וכאן. בצופר יש מעבר חקלאי – שם יש עניין.

סיפורי הגבול הסתיימו בפשרה שבה איפה שיש שטחים חקלאיים ישראלים השאירו את זה לנו, ובין השטחים הגבול חזר. בצופר השטחים מרוחקים 7 ק"מ מזרחה לעומק השטח הירדני. הפשרה הייתה שמחזירים את השטח וישראל מחכירה אותו – יש מעבר גבול לחקלאים, נקודת גבול עם משמר ידני ומשמר ישראלי וחקלאים עוברים יום יום.

מטעי התמרים של אילות, בלב המטעים יש נקודה שהיא נקודת זיכרון לאחד משני האנשים שאחראים על הבאת התמר לארץ – בן ציון ישראלי ויני אבידוב. יש פינה שנקראת נאות בן ציון, לכבודו, לזכרו. התמרים של איילות, ברובם זנים נחותים, אותם זנים שהביאו מה שידעו אז – חיאני, חלאווי, חדראווי, דרי, זהידי – זנים עיראקים. הזן הבכיר שמגודל בערבה הוא המגיהול, זן צפון אפריקאי. גם הזן השני בנפח שמגודל בערבה הוא זן צפון אפריקאי שנקרא דקל נור – שני אלה הם הזנים העיקריים הטובים שהולכים לייצוא. יש תמרים יבשים ותמרים לחים- הזנים היבשים גדלים הרבה יותר טוב פה, שדרום היבש והחס, ככל שמצפינים מקבל תמרים באיכות פחות טובה עם יותר בעיות. לכן, בערבה הדרומית, יש יתרון מאוד גדול גידול התמרים. לזנים היבשים יש גם חיי מדף יותר ארוכים ויותר קל לטפל בהם בצורה ממוכנת, יש להם שוק גדול באירופה וזה הענף החקלאי המרכזי של יישובי הערבה הדרומית.

ערבה תיכונה וערבה דרומית – ההבדל מול יישובי הערבה התיכונה, במושבים בעיקר, יש חקלאות של בתי גידול, זה לא רק כי התמרים פחות מוצלחים להם. יש גידולים שלא מסוגלים לגדול במים מליחים ובתנאי הקרינה והחום, אבל נעשית הרבה עבודת מחקר חקלאי והשבחה ויש גידולים שגדלים. המליחות של המים לא משפיעה על איכות הפרי ולא פוגעת בו.

עגבניית שרי, למשל, יכולה לגדול במליחות שונות, ולגדול טוב. האיכות של הפרי תהיה מצוינת ללא הבדל. ההבדל הוא שככל מליחות המים נמוכה, מים יותר טובים, היבול יותר גדול, יש יותר פרי. הטכנולוגיות של גידול פירות, בתנאים מאוד קשים, בבתי גידול עם חקלאות המאוד מתוחכמת הן יקרות מאוד וההשקעה בהן לא מחזירה את עצמה בכמות היבול שנקבל מהמים המליחים פה, כן מחזירה את עצמה במים המליחים פחות שיש בערבה התיכונה – לכן שם כלכלי לגדל בבתי הגידול את הגידולים השונים ופה לא. לעומת זאת יש לערבה הדרומית יתרון בתמרים.

תעלת הקינט – (כך מכונה בפי האילתים) בעבר הובילה את הביוב של אילת לים, עד היום שיש בעיות וגלישות זה מה שקורה. בדרך כלל היא מנקזת מי שיטפונות, אם יש, מנקז מי עודפים של מקורות ושל בריכות המלח. גם תעלת הקינט היא ציר צפרות מאוד מקובל.

ארדג – החברה הגדולה מבין השתיים שגידלו פה דגים בכלובים בים. חברה משותפת ל-5 מקיבוצי הערבה הדרומית. היום יש כאן בית אריזה, מתקנים ומכון הרבייה, את הדגים עצמם מגדלת ארדג בים התיכון באשדוד (גם בנמל היובל וגם בפרויקט בעומק קילומטרים לתוך ים הפתוח).

במקביל נערכים פה פיילוטס במכון לחקר ימים ואגמים – פיילוט לגידול דניס במי ים ביבשה, פיילוט שאם הייתכנות שלו תוכיח את עצמה גם כלכלית, יחזרו לגדל פה גם בבריכות.

החברה השנייה שגידלה בים נקראה 'דג סוף' והם עזבו את הארץ מאז שהוציאו אותם מהים, והם מגדלים במקומות אחרים בעולם (בים האגאי, בים האדריאטי ועוד).

ה'אייס מול' – אטרקציה תיירותית. קניון סביב משטח החלקה גדול- חנויות מותגים, מסעדות, בתי קפה והחלקה על הקרח באמצע.

העיר ממערב, האזור התיירותי ממזרח, באמצע יש נתק על ידי שדה התעופה, בעיה לא פשוטה של חיי המסחר באילת, שכן רוב התיירים לא מגיעים לעיר.

תמליל סיור מספר 17 לקמפוס אילת

מסלול: המצודה הרומית, חי בר, קניון שחורת ופארק התת ימי

נסיעה למצודה הרומית

מערבית לכביש ביציאה מאילת צפונה אפשר לראות טיילי הוק - טיל קרקע אוויר נגד מטוסים. תופעה מעניינת - כל השטח כאילו מכוסח, השיטים בגובה מטר וחצי, כמעט ואין צימוח. בצד השני שיטים, לעומת זאת, רואים שיטים שמגיעות על לארץ, צימוח של שיטים חדשות, עצים חדשים ושיחים. גם מימין, בקטע הסגור של החי בר, המצב הוא שונה - מדובר תמונה של לחץ רעייה, רעיית יתר, שכן היום יש בחי בר הרבה יותר בעלי חיים ממה שבאופן טבעי אמורים להיות בשטח כזה.

מצודה רומית - מה שנצפה מהכביש, בעיקר, זה מבנה אבן הידוע בכינויו בפי התושבים המקומיים, 'המשטרה הטורקית'.

מבנה על גבי תל קטן, כדי להגיע אליו פונים שמאלה כאילו אל תוך בסיס צבאי, משמר יוטבתה, בסיס שהיום מילואימניקים יושבים בו ושומרים על הגבול. בין העבודות על הכביש מוכשר מעבר תת קרקעי שיאפשר כניסה ויציאה מצפון ומדרום אל הבסיס הצבאי ואל כביש הערבה הישן - כך שהאתר יהיה נגיש.

אפשרות למסלול רגלי - אפשר לרדת במגרש החנייה ולטפס משמאל לגדר המקיפה את הבסיס הצבאי. משמאל לגדר עובר שביל, הולך במקביל לגדר ומטפס אל המצוק שמעלינו. בראש המצוק מעלינו נמצא אתר שקצת מזכיר במבנה שלו את המצודות ישראליות בנגב. אתר מסוגר שסוגר על חלק מהגבעה, והממצאים שנמצאים בו מקבילים לממצאים מתקופת הפעילות המצרית בתמנע - לפני 3200-3300 שנים הייתה פעילות כרייה והפקה אינטנסיבית בתמנע ביוזמה מצרית. אותם שרידים של תרבות חומרית, אותה קרמיקה מצרית ומקומית מדברית, מוצאים גם פה וזה לא מפתיע. מי שיושב בתמנע, 15 ק"מ דרומה מפה, שם אין מקורות מים, זקוק לשליטה על מקור המים הקרוב ביותר - נווה המדבר של עין רדיאן. אפשר לעלות למצודה ולצפות ממנה על יוטבתה ועל השדות, לראות משהו מהשרידים, למרות שאינם מרשימים - התצפית היא טובה והסיפור מאחורי העניין הוא מעניין. אז אפשר לרדת לאורך התוואי של ציר הנפט הישן, עד אותה משטרה טורקית \ מצודה רומית. מסלול של כשעה וחצי כולל תצפיות והסברים.

השביל אינו מסומן הוא יסומן בקרוב במסגרת סימון אזורי, כרגע הוא לא מופיע במפת סימון שבילים, כנראה יעלה בעדכון הבא, שכן הוא קיים בתוכניות ונוספו כמה סימונים בשנים האחרונות. מפת אילת האחרונה היא מ-2007 והיא אמורה להתעדכן בטווח של שנה.

יש כמה צינורות שמונחים באדמה, ציר הנפט הגדול המרכזי באזור הזה נע במתווה קצת שונה - דרך העפר שלו רצה באלכסון מצפון מערב חותכת את הכביש, ממשיכה לתוך החי בר חוצה אותו וממשיכה דרומה. הנחתו של ציר קצא"א הגדול הסתיימה ב-1970, אבל היו קווים קודמים, עדיין פעילים בחלקם או לפחות מוכנים לפעילות. באזור הזה התוואי שלהם טיפה שונה.

המצודה הרומית \ המשטרה הטורקית

המצודה נמצאת מול עין רדיאן, נווה המדבר המרכזי בדרום הערבה. היום יש שם כמה בורות או בארות, שמקורות ואחרים מודדים מדי פעם את המפלסים בשביל לדעת - מפלס המים היום הוא בערך מינוס 10, 10 מ' מתחת לפני השטח. בעבר זה היה מקור זמין לאדם ולבעלי חיים על פני השטח.

אנחנו נמצאים בתוך מתאר מלבני או מרובע, חומות או קירות שבסיסם יסודות אבל ועליהם לבני בוץ, לבני חומר. המתאר חתוך באמצע, ועליו יושב מבנה שנקרא בפי ותיקי יוטבתה המשטרה הטורקית. החוברת 'נווה יוטבתה', שיצאה בהוצאת המועצה האזורית חבל איילות לפני למעלה מ-20 שנים, נכתבה על ידי זאב משל, מספרת את הסיפור והיא עדיין רלוונטית לגמרי. למרות שנעשו חפירות בשנים האחרונות, לא חידשו הרבה ברמה שמעניינת את הקהל הרחב, איששו את הדברים שהוא כבר ראה בעבר. החוברת מאמר מופיעה גם באריאל באחת החוברות. הוצאת אריאל מוכרת גם את החוברת הספציפית הזו, כחוברת ולא כחלק מקובץ יותר רחב.

נקרא איך זאב אשל מציע להתמודד עם המשטרה טורקית או לא משטרה טורקית? יש כאן כתובת ערבית המזכירה שם של חייל, שהנציח את עצמו- מוסטפא. סוקרים וחוקרים, סוף המאה ה-19, החברה הבריטית לחקירת ארץ ישראל כותבת כך - בדוח הראשון שקיצינר מוסר מיד שהוא חוזר מהערבה 1883 - "בעין רדיאן יש בריכת מים וכמה בארות המספקות מים טובים בשפע. מצאתי יסודות של מבנה בגודל 20 על 20 מ', רואים קווי בארות עתיקות" (יש פה מערכות פוגרות). בדוח המלא, שנה אחרי זה, כתוב - "הבארות נמצאות בשטח מישורי ותובעני, באר אחת רחבה ומימיה טובים להשקיית גמלים, האחרות קטנות יותר מדופנות אבנים". ציור שמופיע בספר של האל, ציור גיאוגרפי שמתאר את המציאות שהם ראו שם, רואים באופן את מתאר הגבעות ושולולית גדולה על פני השטח, סוף המאה ה-19.

מוסיל, חוקר צ'כי שעבר פה על גבול של המאה ה-20, 1898, כותב כך - "חנינו ליד המים של 'מיות' רדיאן, שם מצויים כמה בורות חרבים ושבע בארות שמישות.... דרומה להם יש נביעה היוצרת שלולית שאורכה 6 מ' ורוחבה 2.5-2 מ', המים זורמים לכיוון דרום מזרח ונבלעים תחת שיחי אשל ופרקק פרסי."

עוד ועוד תיאורים של מים על פני השטח, זה האלמנט המרכזי שחשוב לזכור. 1914 עוברים פה צמד חוקרים שהשאירו פה הרבה מאוד אינפורמציה על דרום הארץ, דרום ירדן, סיני- וולי ולורנס. הם נפרדים, אז וולי הולך לחפור את אור כשדים במסופוטמיה ולורנס מתחפש לפיטר אוטול והולך לפוצץ רכבות טורקיות (אותו לורנס איש ערב, גיאוגרף ארכיאולוג רציני מאוד). בכלל, מרבית החוקרים האלו קיבלו את המימון ממוסדות מודיעין כאלה ואחרים של מעצמות, והעבירו אליהם דוח. זה לא היה רק להסוואה, אבל זה מאוד עוזר אם אתה צריך להסתובב בשטח ואתה מסתובב עם מפות, תרשימים, מצפנים,

מצלמות ומשקפות, אז או שאתה צפר, ארכיאולוג, גיאוגרף, גיאולוג, או שאתה מרגל. הרבה פעמים זה היה גם וגם.

לורנס כותב – "שני חדרים קטנים בנויים בוץ ואבנים מעידים על משמר טורקי שהוצב כאן בזמן תיחום הגדול (הוא מתכוון ל-1906-7). מאחוריהם יש תל נמוך מאוד בצורה ריבוע של 50 על 50 מ' המהווה כנראה שריד של מבנה קדום". למעשה הוא לא מדבר על המבנה של המצודה הרומית, הוא מדבר על מבנה של שני חדרים העשויים בוץ ואבנים שמאחוריהם נמצא התל. כלומר שהמבנה הטורקי, העות'מאני היה במקום אחר. 1933 מסתובב פה גרמני, פריץ פרנק, (השאייר דוחות חשובים על תמנע), הוא כותב – "ברדיאן קיבלו אותי בחביבות מפקד הנוקטה (נקודת משמר) בדרגת סמל ואיש הטלגרף היהודי שטיפל במשדר. מלבדם הוא איש את הנקודה בשני שוטרים ו-12 בדואים מקומיים רוכבי גמלים העורכים פטרולים עד נקודות מפגש קבועות עם אנשי תחנות שכנות".

אולי הוא ראה פה משהו ב-33, ב-34 הוא עובר פה שוב וכותב – "ביקרנו שוב את נקודת המשטרה, שאינה כוללת עוד אוהלים אלא מנצלת את צל עצי השיטה. תחנת הקבע התפרקה מסיבות בריאותיות (יותר מדי פרעושים וקרציות כנראה), המקום משמש רק כנקודת מפגש בין סיורים של שני אנשים הבאים מאוס רשרש בדרום ועין אל-ויבה (עין יהב) בצפון". זאת אומרת שבשנת 1934 עדיין אין פה כלום.

ספר אחר, זיכרונות של סר אורל סטיין, בריטי שהסתובב באזור בשנת 1938, התפרסם ומספר ככה – "ברדיאן אפשר לראות שרידי מתחם מרובע של סוללות עפר שלתוכן הוכנסו קירות הבנויים לבני חומר. הופך את התהליך- זה לא סוללות שהוכנסו לתוכם קירות, זה קירות שלאט-לאט עם השנים הצטברו עליהם סוללות. "גודל המתחם 116 על 116 רגל, פינות פונות אל רוחות השמיים. חתך שנעשה ליד הפינה הדרום מזרחית גילה לבנים, כשחפרו שם כדי לבנות אבנים לבניית תחנה פלסטינאית קטנה." (פלסטינאית זה של המנדט הבריטי על פלסטינה ארץ ישראל).

ב-38 הוא מספר לנו שבעצם בין 34-38, זה בערך הזמן שהבריטים הידקו את האחיזה באזור (אוס רשרש ועין ויבה), החליטו לשבת פה, מול מקור המים, כדי לשלוט במרחב. לפי מה שהוא כותב, בעברית של ימינו, הם שדדו את האתר הקדום – הבריטים חפרו והוציאו את האבנים מבסיס החומה הקדומה כדי לבנות את המבנה הזה. דרך התיאורים אפשר להבין איך הדברים נראו במרחב, מי בנה את המשטרה, הלא טורקית, וגם שכבר הם עלו על זה שיש פה משהו קדום. חלק מהאבנים הם לא סתם אבנים של בסיס חומה – לבסיס חומה לוקחים את הסלעים מהסביבה קצת מסדרים שיהיו יציבים, ובה מסתפקים. במקרה הזה ניתן לראות, בבסיס החומה אבנים מסותתות בקפדנות סיתות יפפה, אופייני לבנייה מונומנטלית נבטית. הרומאים, מן הסתם, לא היו משקיעים בסיתות מאוד מוקפד בשביל בסיס חומה. זאת אומרת שגם הרומאים שדדו מבנה קודם, נבטי, בשביל לבנות את בסיס החומה של המצודה.

כשקצא"א מניחים את הצינור הראשון שלהם, 56-58, חותכים באמצע. עם הנחת הצינור נעשות חפירות הצלה בדיקת שונות נעשות ע"י זאב משל שטוען כי מדובר במצודה מימי דיוקליטיאנוס, קיסר רומי אדיר (הטטררכיה, הוא מוריד את הלגיון העשירי לאיילה, מבצר בדרך -תמר המקראית, שם אותו סוג של מצודה רומית, מטבעות מימיו).

מאחור ישנו מתקן של מקורות, קשור לצינור המים שעובר פה ליד. באחד הימים צינור המים פורץ, המים עם הזרם החזק חופרים חלק מהסוללה לפני המבנה ומתגלה אבן מאוד גדולה, מסותתת. בין הפקחים, ראובן הפנר בפקח המיתולוגי של הרי אילת. האבן התמוטטה משער המצודה, לא משער המשטרה הטורקית. על האבן מתגלה, המוצגת כיום במוזיאון ישראל, כתוב בלטינית באותיות קריאות "פרפטי אפצי (לשלוש הנצח) דיוקליטיאנוס אוגוסטוס" מתחת מחוק אבל בצבע האדום של חרטיה עוד מאפשר לקרוא בין המחיקות "מקסימיאנוס אוגוסטוס" - המהומה הזו התרחשה ברחבי האימפריה הרומית, הדיה הגיעו גם לפה. כשיצאה בחלק המזרחי, בחלק הדיוקליטיאני, הפקודה "יימח ימו", זו פקודה לביצוע. המחיקה נעשתה מעט בחיפוף ולכן עד היום ניתן לקרוא את עקבות הצבע בחריצים.

זאב משל אומר שיש מפה מהתקופה הזו, מפת דרכים של האימפריה הרומית - מפת פוינטינגר - מדברים על הים התיכון, ים סוף עם מפרץ אילת ומפרץ סואץ, ים המוות (ים המלח), מעליו איליה קפיטולינה, הדרך שיורדת לאיילה - תחנה אחת לפני תחנה הנקראת Ad Dianam – הסימול (אייקונים מסמנים את סוג המקום) הוא של מקום מקודש. המקום מקודש לאלה דיאנה, אלת הצייד, שמזוהה עם האלה היוונית ארטמיס ועם אל-עוזה האלה הנבטית.

הנבטים בפרט ובמזרח בכלל, את אלות ציד המדבריות עובדים בנאות מדבר, שם צדים. בהרבה מאוד נאות מדבר במרחב הנבטי ישנם מקדשים או אתרים מקודשים בכלל ולאל-עוזה בפרט. המפה מרמזת לנו שהרומים מזהים שיש מקום מקודש, מגלגלים את הזהות הפולחנית, הם כנראה לא משקיעים בו, שכן הם כנראה מפרקים את מבנה הנבטי ומשתמשים באבניו כדי לבנות את בסיס החומה שלהם. האתר הנבטי, בתוך גדר החי בר (רק נבדק לא ממש נחפר), כנראה מבנה מונומנטלי, אבנים מסותתות ובנייה יפה. זאב משל מציע שזה מקור השם רדיאן שהלך והשתבש עם השנים - "עין דיאנס".

הסבר נוסף למקור השם - "עידא" – שם ערבי של צמח פרקרק פרסי, שיח שמכסה את המרחב בכמויות גדולות. ההסבר הבדואי המקומי זה שעין רדיאן זה המעיין של הפרקרק הפרסי. שני הסברים אלה לא סותרים, שכן אם שם היסטורי מתגלגל ואין לו ממש משמעות ומובן בשפה הרווחת בתקופה מסוימת וזה מסתדר עם משמעות אחרת בצורה כזו או אחרת אז הדברים מתאחדים.

לפני שהחזרנו את הגבול לירדן, כשנתיים לפני הסכם השלום, תחילת שנות ה-90, מילואימניקים מקומיים, 3 חברה טיילו בגייפ - סיור חקלאי, להסתובב בין השדות לאורך הגבול, לשמור על החקלאים. הם הסתובבו בשטחים החוליים שבין לוטן ויהל, (שטח שהוחזר לירדנים במסגרת הסכם השלום), ומצאו קבוצה של אבני מיל. הם קראו לעוזי אבנר (ארכיאולוג מחוז נגב דרומי) ואסף הולצר (עבד איתו), השניים חיפשו ברדיוס של ק"מ וחצי, מיל רומי, הלכו עוד דרומה, ומצאו עוד קבוצה, ועוד ק"מ וחצי דרומה נמצאה קבוצה נוספת. כשהמשיכו עוד ק"מ וחצי דרומה הגיעו לשדות של לוטן, שם הכשירו את הקרקע, צפונה דיונות גבוהות ליד

נחל שעלה בערוץ שבא מירדן, ואחרי זה השדות של יהל – סך הכל נמצאו שלוש תחנות עוקבות של אבני מיל רומיות וגם בהן אפשר לקרוא את אותם שמות- קונסטנטינוס, מקסימיאנוס. **מדובר באותה דרך** שמשל מדבר עליה, דרך שמופיעה גם במפת פונטינגר, ואולי היא הדרך המרכזית בערבה, בצד שלנו. יש סימן לדרך נוספת שהולכת דרך פטרה וגם היא יורדת לאד דייאנס לפני שהיא מגיעה לאיילה. מצודה דומה מאוד לזו יש בערנדל, ליד המשטרה הירדנית שנמצאת מול חוות בודדים שנקראת ערנדל היום בצד שלנו, מול יהל בערך. יש שם מקור מים, משטרה ירדנית ומצודה רומית - מתאים ומסתדר מאוד עם דרך שמחברת בין שתי תחנות האלה, גם ממקורות היסטוריים (מפת פוייטינגר ומקורות רומיים אחרים) וגם מן המציאות בשטח - עין ר'דיאן היא צומת דרכים חשוב, מרכזי.

עלה הרעיון שזה אתר שאפשר לעשות ממנו אתר מקבל קהל, משהו דומה לעין חצבה (שם יש אתר יותר מורכב, שכן זה חד תקופתי בגדול). נערכו פה 5 עונות חפירה בשנים האחרונות, נעשו פה קצת עבודות שימור, והיום בזכות קק"ל שהכריז על כל המרחב הזה כחורש שיטיים לשימור (מה שמאפשר להשקיע כספים להשיג תרומות, ועדה, צוות היגוי, מתכנים), הכוונה היא לבצע עוד קצת חפירות, אולי עבודות שחזור מסוימות, שלטים, הצללה, אתר שיהיה אפשר לבוא ולהבין את הסיפור ההוא, ודרכו את הסיפור לאורך כל התקופות, שכן כל האתרים סביב נווה המדבר יש כל מיני אתרים מכל מיני תקופות. אז גם יסומן שביל ותבנה נקודת תצפית.

כמו בעין חצבה, בצמוד למצודה, (אתר הרבה פחות שמור מעין חצבה) יש גם מרחץ רומי עם כל האלמנטים המוכרים אך במצב שימורי הרבה יותר גרוע. מתלבטים כמה להשקיע גם בו. **מהתקופה הנבטית לא נשאר**, הנבטים לא היו פה, האתר הנבטי נמצא מעבר לכביש, מעבר לגדר של החי בר. שם יש כמה בורות בדיקה, חפירות בדיקה שהעלו שיש שם מבנה גדול, קירות עם אבנים מסותתות היטב - זה המבנה הנבטי, אולי מקדש. ממבנה זה נשדדו אבנים לבסיס החומה של המצודה הרומית. **מצודה** מהתקופה של הפעילות בתמנע נמצאת למעלה.

חוזה נבטית נוספת נחפרה קצת ותיחפר בחנוכה, על ידי טלי גיני, בצמוד לכביש. **מהתקופה המוסלמית** יש אתר רציני ליד המועצה האזורית, בשטח לא רואים הרבה אבל בצילומי אוויר יש תמונות יותר טובות.

יש פה מבצע מתמשך שעושים אותו כל שנה לזכר מדריך מבית ספר שדה אילת, שאהב ארכיאולוגיה, ההרוג הראשון של האינתיפאדה הראשונה - צנחן בקסבה של שכם - בני מייסנר. כל שנה עושים מבצע לזכרו ומטפלים באתרים שונים. בפעם האחרונה, בסוכות, נעשו במקום עבודות תחזוקה ושימור והכינו אבנים לשחזור והגנה.

הביטוי הנכון הוא דרכי הבשמים ולא דרך הבשמים - הנגב כולו שימש רשת של דרכים, בהתאם למצב הגיאופוליטי והנתונים השונים. אותה דרך מפורסמת (מואה-קצרה-נקרות-סהרונים), הייתה דומיננטית בתקופה מסוימת, אבל לפנייה, אחריה וגם בזמנה היו גם דרכים אחרות פעילות. את הדרכים היא דרב עיזה שמקשרת את איילה שהייתה גם בתקופה הנבטית נקודה חשובה, עם עזה, עבדה, כך גם דרב אל חאג' (השם הוא שם מאוחר יותר), הנתיב שחוצה את סיני גם הוא בתפקוד.

כשאלכסנדר ינאי כובש את עזה ורוצה לשים יד על המסחר הם מעתיקים אותו דרומה ומייצאים לאלכסנדריה, לפלוסיו (בלוזה) בסיני. אחד המעלות החשובים, הוא מעלה שחרות - מעלה עתיק שעל ראש שרידי מבנה רומי או נבטי מהתקופה הרומית. גם הדרך הזו היא חלק מהמערך של דרכי הבשמים. צומת עין רדיאן- צומת דרכים, נקודת מים מרכזית במרחב, לכן מי שרוצה לשלוט על הדרכים במרחב (הנבטים, המצרים, הרומים או המוסלמים), יושב סביב המעיין.

אין לנו את יהודה פה בכלל, יש את האזכורים על המסעות (גם בימי שלמה וגם מאוחר יותר אל עציון גבר) אבל מדובר במאמצי נקודתיים להגיע לראש המפרץ, להוציא שיירות. במרחב אין נוכחות יהודאית. המים במרחב - אותם תיאורים הנוגעים לשוליות ולמים נכונים גם לראשית ימינו כמדינת ישראל במרחב, כולל ההיאחזות השלישית של הנחל, 1951, נחלאים ג', היאחזות עין רדיאן. יש מים, יש דרך שמדריכים יכולים לנוע בה ורוצים לשים עליה שליטה, חופרים באר שמספקת מים לאילת, וזה גם מה שמוריד לאט-לאט את מפלס המים עד היום. היאחזות נקראת עין רדיאן אבל בן גוריון אהב לעברת את השמות בארץ וחיפש את השם המתאים. הוא בא אליהם בקריאה - בתנ"ך במסגרת מסעות בני ישראל במרחב הזה מוזכרות כמה תחנות שיודעים בערך איפה הן - עציון גבר ים אילות.

שתי תחנות נוספות הן עברונה ותחנה לפנייה "יטבתה ארץ נחלי מים" - בן גוריון שואל איפה במרחב הזה יש מקום שניתן לקרוא לו ארץ נחלי מים - זה המקום היחיד, לכן הוא מציע לקרוא למקום יוטבתה. חלק מבטאים את השם במלעיל חלק בלרע, מקורות מתעקשים לכתוב על המתקנים של 'יוטבתא'. המים, יוטבתה וההתיישבות החדשה- כשאנשי יוטבתה מגיעים הנה ורואים את השטח (היום הוא חלק מהחי בר ועין רדיאן) כולו ירוק, מי תהום מאוד גבוהים הם הקוראים לשטח הזה "הפמפס של הערבה", (בפמפס מגדלים אסדו), אז עולה הרעיון לגדל בשר לבקר. מדובר בימים של שדה בוקר, לכיש ועזקה - אז מורידים לפה עדר של כמה עשרות בני בקר, הם רועים בשטח ותוך כמה חודשים לא נשאר כאן כלום. חלק מהבקר, מהנקבות, גם ממליטות ונותנות חלב, מה שמעלה את הרעיון שאפשר לגדל במרחב פרות שיתנו חלב, שכן ההספקה מהצפון היא קשה. זה ההתחלה של הרעיון המחלבה, רעיון שלוקח לו מספר שנים להתגבש. ענף הרפת זה הענף החקלאי המרכזי השני בחשיבותו בערבה הדרומית (אחרי התמרים), ענף חשוב ומרכזי, מוצלח מאוד. ממוצעים למעלה מ-10 אלף (עומדים יפה ברמה הארץ) האיכות טובה כי יבש, אין מחלות, אין חיידקים, יש יתרונות לגידול פה וחסרונות, כמובן. יחסית קל לקרר את הפרות פה - על מנת לקרר פרה במישור החוף צריך להשקיע הרבה אנרגיה (יש היום רפתות ממוזגות), במרחב הזה, בגלל היובש, כדי לקרר את הפרות צריך לתת להם צל והתזות קלות וזה עוזר להוריד את הטמפרטורה.

נסיעה לחי בר

קבוצת הדקלים שמעבר לגדר החי בר, בסמוך לאתר הנבטי, היא עין רדיאן, זה היה נווה מדבר שהיה בשימוש בדואים שהסתובבו במרחב בשני עברי המלחה. המלחה הגדולה ביותר בערבה היא מלחת יוטבתה. מהצד

השני שלה יש מעין מעיין קטן יותר נוסף. הדקלים תמיד מעידים על הימצאות אדם, ראשיתם בדואים שהביאו והשתמשו בהם. כנראה שתמרים יודעים למשוך מים גם ברמות האלה – הם לא במצב פנטסטי, אבל הקרקע יש רטיבות, מפלס המים כשחופרים במקום הוא בעומק של כ-10 מ', כך התמרים מצליחים לשבת על הקרקע.

החי בר

החי בר המערבי, שמורת צבי השיטים – שטח של כ-4000 דונם. התברר שמעבר למין הנפוץ במרחב שזה צבי הנגב, צבי המדבר, 'גזלה דורכס', הצבי הארץ ישראלי המצוי הוא גזלה-גזלה (מה שמכירים ברמות יששכר בגולן). יש פה משהו שהתווכחו הרבה שנים לגביו, תת מין, מין נפרד שעד שלא החליטו גם לא נתנו לו שם, צבי שנמצא. גיורא אילני (זואולוג שעבד הרבה במרחב) סיפר בתצפיות שלו שראה אותו גם באזור חצבה. היום ב-20-30 שנים האחרונות מכירים אותו מהאזור של סביב עין רדיאן, מחוץ לחי בר. ניסו להבין למה האוכלוסייה שלו הולכת ומתמעטת כל הזמן, המחשבה הייתה שהוא בניגוד לצבי המדבר כן זקוק למים, שמו להם שוקת. בסופו של דבר הפתרון שחשבו עליו, כשנשאר רק זכר דומיננטי אחד בוגר, החליטו לסגור גדר וליצור שמורה סגורה שתגן עליהם מכל מיני הפרעות של בני אדם ובעיקר של טורפים. מהלך זה אכן אושש את האוכלוסייה מאוד יפה, היום מדובר על כ-30 פרטים (היו עשרה נמוך) כולל כמה זכרים פעילים ויכול להיות שבזכות מהלך זה הצליחו להציל את המין הזה, שמרבית הזואולוגים טוענים שהוא נפרד- צבי השיטים.

ברגע סגרו את השטח גם צבי המדבר שמסתובב שם התרבה מאוד, שכן העפרים הצעירים לא בסכנה. אנשי רשות הטבע והגנים, מדי שנה שנתיים, לוכדים את הצבאים ועושים ספירה, מיון ומשחררים עשרות צבאי מדבר אל השטח מחוץ לגדר, כדי שהשטח יישאר טבעי ולא יהיה הלחץ רעייה. גם כשסגרו את החי בר עצמו, כדי להביא בעלי חיים אחרים, כלאו בתוכו אוכלוסייה של צבי מדבר שחיה פה טוב ויפה, אולם אותה אנחנו פחות רואים כי הוא בעל החיים היותר קטן והוא נדחק לשוליים של מרחב החי בר.

החי בר הוקם כעמותה ששמה לה למטרה להחזיר לטבע את חיות הבר שנזכרות בתנ"ך. הרים אותה אברהם יופה שהיה אז אלוף בצה"ל (לפני זה היה ציד לא קטן), הקים את רשות שמורות הטבע היה המנכ"ל והיו"ר הראשון שלה. עם השנים המקום הוכרז כשמורה והיום הוא בבעלות מלאה או חלק ממנה הרשות הטבע והגנים. הלכו וסגרו שטח של כ-12 אלף דונם והתחילו לייבא אליו בע"ח שיודעים או שחושבים שהיו פה בימי התנ"ך. כשהלכו להביא חיפשו מין מסוים או תת מין קרוב למה שחושבים או יודעים שהיה כאן, זה בערך מה שניסו להביא מאיראן, מרכז אסיה, מקרן אפריקה ומקומות נוספים.

החי בר מחולק לשני חלקים : השטח הפתוח בו נמצאים בע"ח צמחוניים, גדולים יותר, שרועים בשטח. יש הרבה יותר בע"ח ממה שהשטח יכול לשאת ולכן מחלקים להם מזון. שביל הסיוור הוא השביל שלאורכו מחלקים את המזון ולכן אפשר לראות לצדיו את בעלי החיים. חשוב להבהיר כי לא מדובר בספארי, יש פה מה שהיה בטבע בעבר בוודאות, המטרה היא לבנות ולשמור גרעיני רבייה של בע"ח ולשחרר אותם לטבע אם אפשר. החלק השני הוא מרכז טורפים- מעין גן חיות קטן שבו מחזיקים טורפים ובע"ח קטנים שהם בסכנת הכחדה. יש פה ערך חינוכי, שכן יש בע"ח שקשה לראות בשטח ורוצים להראות וללמד עליהם, הם מוחזקים בכלובים מאוד ידידותיים לסביבה למשתמש.

סיוור בשטח הפתוח אפשר לקבל דיסק שנותן הסברים (לרכיבים פרטיים), לקבל חוברת (החוברות הישנות יותר טובות ומפורטות מהחדשות), או להזמין הדרכה של המקום. משמאל ישנו חניון לילה שמשרת בתי ספר, יש קרואונים לסגל והצוות, שירותים וכל מה שצריך. מדובר באתר רשות הטבע והגנים על כל המשתמע מכך וואוצ'רים, שעות פתיחה וכו'. בעבר, בתיאום מראש, היו משאירים את המקום לשעות אחר הצהריים ועושים גם האכלת טורפים, היום זה נערך במהלך שעות הביקור הסדיר.

חי בר חלק פתוח – חי בר יוטבתה הוא שטח סגור שטח סביב עין רדיאן. עין רדיאן עצמו, למרות שהוא סגור על ידי השמורה, סטטוטורית הוא שייך ליוטבתה ולא לשטח השמורה (מתישהו הם יקבלו אותו חזרה), מנסים לעשות ממנו משהו שאפשר לבקר בו, שכן שטח המעיין הוא בשטח הסגור של החי בר שלא מגיעים אליו.

הרעיין היה להביא הנה בעלי חיים שחושבים \ שיודעים \ שמשערים שהיו פה, נראה 6-7 מינים של בע"ח, כי לא בטוח שנראה צבי. הצבאים בדרך כלל די בשוליים, שכן בעלי החיים האחרים הם יותר גדולים וחיים בעדרים גדולים, יותר דומיננטיים ודוחקים את הצבי הצידה. הצבי בסך הכל מסתדר גם עם הסביבה הפחות ידידותית, היותר יבשה בשוליים.

יען - יען ולא בת יענה (בת יענה זה משהו אחר, כנראה דורס לילי). הזכרים הם שחורים. הזכר יותר בולט בשטח, כמו בהרבה מינים של בעלי חיים. המין המצוי בחי בר הוא המין או תת מין מאוד קרוב למה שהיה במרחב, הוא הובא מקרן אפריקה. היען זה סוג של ציפור שלא יודעת לעוף, רצה מאוד מהר. יש עדויות ליענים במרחב עמוק לתוך המאה ה-20, בממצא הארכיאולוגי מכירים קליפות של ביצי יען, ששימשו ככלים שונים. מדובר בבעל חיים שחי במרחב עד לא מזמן ונזכר במקורות.

נפריח מיתוס – ליען טופר קדמי אדיר, זה אמצעי ההתגוננות שלו – או בורח או בועט. היען אינו טומן את ראשו בחול למרות לאגדות. המקור לאגדות הוא כנראה בעובדה שהקנים הם בחול וכאשר מתקרבת סכנה, היען מכסה את הביצים עם המקור לפני שהוא בורח או בועט. בני אדם ראו שכאשר מתקרבים ליענים הם טומנים את הראש בחול.

לכאורה מועמד אידיאלי להחזיר לשטח הפתוח. כשרוצים להחזיר לשטח הפתוח בעלי חיים יש לבדוק מה קרה, למה הוא נכחד ומה השתנה. אם חל שינוי סביבתי, אם הרבה מאוד שנים עברו מאז שאותו מין הסתובב בשטח, כנראה יש סיכון מסוים שזה כבר לא יתאים. אם זה היה לא מזמן ולא היה שום שינוי, אז אולי הוא כן יתאים. היענים הם המין האחרון שהחליטו לנסות ולשחרר- לפני כמה שנים התחילו לשחרר יעני בקבוצות לשטח, מהלך שנחל כישלון מהדהד. אחת נורתה על ידי חייל מצרי שלא הבין מה רץ אליו מתוך החושך, כמה ניסו לעבור לירדן ונהרגו על הגדרות, 5 יענים מצאו את עצמם לכודים בנזיקי בהרי אילת נטרפים על ידי זאבים וכו'. ככל הנראה הסביבה צפופה מדי, בעייתית מדי, יש חשש שיכנסו לאינטראקציות עם בני אדם (לא

מדובר בבעל חיים אינטליגנטי במיוחד כנראה) וכרגע זה נמצא בהפסקה, אנשי הרשות הפסיקו את תהליך הניסיון לשחרר את היענים ועושים חשיבה מחודשת.

ראם - את הראמים התחילו לשחרר לפני כ-15 שנים. השיטה היא לשחרר בעלי חיים כאלה היא לאחר מחקר מאוד ממושך של ההתנהגות שלהם, דגם התנועה שלהם בשטח (את זה עושים בחי בר), מקימים גדרה הרבה במקום המיועד לשחרור ונותנים להם להתרגל לשטח, פותחים את הגדר ומאפשרים להם להיכנס ולצאת. זה תהליך מאוד ממושך. הראמים -עשו ניסיון באזור נחל קצב, בשמורת שיזף ובצד השני - בערבה התיכונה והסיפור מוצלח. בשטח נראים עגלים צעירים - כלומר שאוכלוסייה בריאה ומתרבה. פה משאירים עדיין גרעין רבייה למידת הצורך.

צבי מדבר - גזלה דורכס - אותם לא צריך לשחרר הם משוחררים באופן טבעי. הסמל של רשות שמורות הטבע היה קרני האייל, סיפור הצלחה של מאבק לאישוש של אוכלוסייה בטבע (היא הייתה תמיד, לא נכחדה לגמרי) שהייתה בסכנת הכחדה מציד וחוקי שמירת הטבע הצליחו לטפל בעניין. הסמל של המקבילה הירדנית -RSCN (The Royal Society for the Conservation of Nature) זה הראם עם הקרניים הישורות. יש להם מעין חי בר במרחק ירדן, אזרק - מקום שנקרא השומרי. יש שיתוף פעולה בין הרשויות שלהם ושלנו בניסיון ההשבה. גם באומן משבים ראמים לטבע, בערב הסעודית (שם הם משיבים ראמים לטבע לשמורות מאוד גדולות שמיועדות לציד, מעין מגרש משחקים לשייח).

הראם הערבי או הראם הלבן, נראה בצירי סלע במרחב מכל מיני תקופות, בממצאים ארכיאולוגיים מוצאים עצמות ראמים. כנראה שחלק מהמקור של האגדה שהצלבים הביאו איתם חזרה לאירופה- שבארץ הקודש יש בעל חיים אגדי, חד קרן, הוא בראם שנראה בפרופיל מרחוק עם קרניים ישרות ודקות. כך או כך יש תיאורים ואזכורים של ראמים מאות שנים אחורה, זה נראה מתאים להחזיר אותו לטבע, ואכן מדובר בסיפור הצלחה. גם הראם, בדומה לצבי, הוא בעל חיים שלא זקוק לחלוטין לשייח, הוא משיג את הנוזלים באמצעות המטבוליזם שלו.

נקבות הראם נותנות חלב, אולם מעולם לא בייתו את הראם ולא ברור אם בכלל ניתן לעשות זאת. ספר מרתק שבין השאר מנסה להבין למה במקומות שונים התפתחו תרבויות כמו שהתפתחו ומחבר את זה מאוד חזק לנושא הביות, הוא ספר שנקרא "רובים חיידיקים ופלדה".

פרא - חמור הבר האסייתי - חמור, ממשפחת הסוסיים. היה במרחב עד המאה ה-20, יש עדויות מראשית המאה ה-20 של פראים פה או העבר הירדן כוללות אפילו צילומים. את הפרא מעולם לא הצליחו לביות. הפראים הגיעו ממזרח אסיה, מאיראן, וזה בעל החיים הראשון ששיחרו לטבע, כבר בתחילת שנות ה-80, בעין סהרונים עשו את הניסיון הראשון ולאחר מכן בעוד כמה מקומות (בנחלים הגדולים בנגב). במכתש רמון, בנקרות, בפארן, בשמורות הנחלים הגדולים (צичור, חיון) אפשר לראות עדרי פראים מסתובבים בטבע. עיירים צעירים מעידים על כך שהאוכלוסייה בריאה ומתרבה.

סיפור נחמד - אחד השיקולים אם נכון להחזיר את בעיח לטבע הוא החשש מעירוב מינים והזדווגויות עם מין קרוב. בבארותיים, זוג שהיה להם עדר חמורים, פרא הזדווג עם אחת האתונות (מבחינה גנטית הם מאוד קרובים) מה שנולד, עייר בן תערובת, היה בלתי נשלט לחלוטין. לאחר מכן התחילו להקפיד יותר על ההרחקה של המינים.

דישון - דומה לראם עם קרניים מסולסלות, הן שופרות. ככל הנראה לא מדובר בדישון שמכירים מהמקרא. בעלי חיים אלו הגיעו הנה הגיעו מצפון אפריקה, אנטילופה צפון אפריקאית, ככל הנראה מדובר בבלבול בשמות. היום יודעים שלמרות שהוא מתאים לסביבה הוא לא שייך אליה במקור ולכן אין כוונה לשחרר אותו במרחב הזה. עם זאת, ממשכים להחזיק אותם במקום כחלק ממאמץ שימור עולמי, שכן במדבריות בשולי הסהרה יש רעב וצדים כל מה שזז, הם בהכחדה. יש מאמץ לשימור עולמי לשימור המין למקרה שאם פעם יהיה אפשר לשחרר שם לטבע. גם הדישון וגם הראם הם כשרים, ובחווה האנטילופות בצפון הערבה, הביאו אותם וחשבו לגדל אותם לבשר.

החלוקה הפנימית בחי בר מאפשרת להחזיק יותר זכרים דומיננטיים, בלי לגרום להם למאבק שיכול להיגמר במוות במינים מסוימים. משום שמעוניינים ליצור קצת מגוון גנטי, לא שזכר אחד ירבה את כל העדר, אלא שיהיו כמה זכרים. הגדר מאפשרת להחזיק עדרים משני עבריה, כאשר הם לא עוברים אותה, שכן בשער מוצב מנע בקר - גריפ, בעלי חיים מפחדים לעבור אותו.

ערוד - הערוד מזכיר מאוד חמור בית והוא חמור בר אפריקאי, למרות שהוא נזכר במקורות הוא המקור לביות של חמור הבית. הערודים נכחדו באופן טבעי מהשטח לפני אלפי שנים, בזמן הביות. לכאורה היו פה פעם ואפשר לנסות להשיב אותם, אולם הם לא קיימים. כשבני האדם מבייתים מין הם דואגים להשמיד את אוכלוסיות הטבע הסמוכות. תהליך הביות הוא למעשה תהליך מיון, כדי לא לקלקל את המיון ולהרוס את התכונות שטיפחת באוכלוסייה שמבייתים, ולכן מבחינת האדם הערוד כבר לא שייך לשטח אלפי שנים ולא מתכוונים להשיב אותו. שוב, מחזיקים אותו כחלק ממאמץ שימור ורבייה.

דורסים - כמה כלובי דורסים מפוזרים בשטח מתוך מטרה לאפשר לדורסים, שמגיעים הנה פצועים ועוברים כאן תהליך שיקום, לחיות כאן מבלי שיתרגלו לבני אדם. ברגע שהם מבריאם ואפשר לשחרר אותם עושים זאת. יש כלוב אחד של דורסים במרכז טורפים, שם זה דורסים שלא יחזרו לשטח מכל מיני סיבות אז אפשר לראות אותם יותר מקרוב.

מרכז טורפים - אחד הנושאים שאפשר וראוי לדבר עליהם כשנמצאים בחי בר זה התאמת בעלי החיים לתנאי השטח המדברי.

יובש - היעדר מים, נדירות של מים.

קרינה חזקה, חום מאוד גבוה, משרע טמפרטורות מאוד גבוהה - קור גדול בלילה ובחורף, חום גדול ביום. בגדול יש שתי אסטרטגיות לבעיח להתמודד עם התנאים המאוד קשים שהסביבה המדברית גורמת להם: **התאמה פיזיולוגית** - יש בעלי חיים שלא זקוקים לשייח (צבי, ראם), יש שיכולים לשתות אחת לכמה ימים (גמל).

התאמה התנהגותית – יש בעלי החיים שעובדים בלילה (פחות חס), חיים מתחת לאדמה, מתחת לסלעים, נאות מדבר. התאמה זו היא סוג של בריחה מהתנאים לנישות במרחב או בזמן משופרות יותר. גם במסגרת ההתאמות ההתנהגותיות יש התאמות פיזיולוגיות, שכן בעלי חיים פעילי לילה צריכים חושים מחודדים, ראיית לילה יותר טובה. בעלי החיים שחיים מתחת לאדמה נראה ומתנהג קצת שונה.

את אותם בעלי חיים שהאסטרטגיה שלהם היא אסטרטגיה של בריחה – הם פעילים במקומות מסוימים או בלילה אנחנו לא יכולים לראות. כדי לחנך ולהראות לבני האדם את אותם בעלי חיים בונים גן חיות קטן. הרעיון מאחורי מרכז הטורפים הוא גם להראות וללמד על אותם בעלי חיים שקשה לראות בשטח, ולא פחות מזה בעלי חיים שנכחדו מן השטח או בסכנת הכחדה. לכן, גם במרכז הטורפים יש יגרעיני רבייה, שכן זה מאוד מסובך להחזיר טורפים לטבע, במיוחד טורפים גדולים. זה מאוד מסובך להחזיר לטבע בעלי חיים שמה שיש פרט או מספר מצומצם של פרטים וההתרבות שלהם בשבי היא בעייתית ואיטית. לעומת זאת, בעלי החיים העדריים בשטח הפתוח לא רואים את זה כחיים בשבי ומתנהלים באופן טבעי לחלוטין, במרכז טורפים זה סיפור קצת אחר. הכלובים מנסים להיות מאוד ידיוותיים למשתמש, המבקר הולך בתוך תעלה וצופה אל הכלובים שמנסים לדמות עד כמה שאפשר את הסביבה הטבעית, גם כשמאכלים אותם משתדלים להאכיל בצורה הטבעית ביותר. הבינו שבעל החיים זקוק לכל מרכיבי הטרף, גם להתעסקות עם העור והעצמות, הוא לא צריך לקבל רק את הבשר. אם אפשר לתת את הטרף גם חי או מוחלש, בצורה המלאה שלו, אז הוא אפילו כאילו צד, משחק איתו ומעורר בעצמו את האינסטינקטים של הציד.

שני ספרים מומלצים על בעלי חיים בטבע המדברי:

זיכרונות זואולוג עברי \ ישראל אהרוני. אהרוני בוכרי, גדל ולמד את זואולוגיה בגרמניה. עלה לארץ בראשית המאה ה-20, היה פעיל ארץ וכתב את זיכרונותיו, ספר שהיה מאוד קשה להשיג עד לפני כמה שנים. אריאל הוציא אותו במהדורה מחודשת והוא נגיש וזמין. בספר הוא מתאר את זיכרונותיו במסעות הציד, אפשר לומר, שכן זואולוגים היו תופסים, צדים, מפחלצים, מודדים ורושמים. בשנות העשרה וה-20 של המאה ה-20, הסתובב במרחב, רדף אחרי דובים בסוריה ובלבנון, אחרי יענים בחיג'אז (בצפון ערב הסעודית) ובדרום ירדן. ליען הוא קורא יעמית כנף רננים. ספר מרתק ומומלץ.

מעלה נמר \ גיורא אילני, זואולוג ברשות הטבע והגנים. הוא זה שאמר יש נמרים במדבר יהודה שנים ובסוף מצא אותם. הוא מת לפני כשנתיים-שלוש, בשנים האחרונות הוא היה במצב בריאותי קשה. את ספר הזיכרונות שלו עזר להוציא תלמיד שלו. הספר מדבר לא רק על המרדף אחרי הנמרים אלא את כל סיפור ההתוודעות שלו לטבע משנות ה-50 והמאבקים שהיה שותף להם בצורה מאוד מעורבת בשמירת טבע וניסיון לזהות ולמצוא מינים שחשבו שהם נכחדים, הוא אחראי לכמה מהגילויים האלה.

שועל מצוי – בשל נזקי השיטפון לא ניתן לראות חלק מבעלי החיים, השועל המצוי הוא אחד מהם. אחד משני המינים שאחראיים להיעלמות, הכחדה ובעיות אחרות למינים המקומיים, הקטנים והנכחדים. השועל המצוי מגיע ומתרבה פה יחד אתנו – בעלי החיים היותר חזקים, אלה שלא כל כך מסתדרים עם השטח, הטבע, הסביבה הקשה אבל כן מסתדרים עם הקרבה והנוכחות של האדם ויודעים לנצל אותה (פסולת אדם, חקלאות, מזיקים ומזבלות) הם אלה שמשלטים על השטח. שועל מצוי היה כנראה תמיד במרחב, במספרים קטנים.

תן – אמנם נמצאים במרכז הטורפים, אולם לא נכחו בשטח. בני שלמון, האקולוג וזואולוג של הרשות במרחב מסביר שאמנם בעבר אכן לא היו בשטח אבל הם הגיעו למרחב. התנים לאט-לאט זחלו מהערבה הצפונית לערבה הדרומית (באזור נאות הכיכר, סביבה קצת יותר עשירה ולחה תמיד היו תנים), עם השיפור בתנאים.

שועל חולות – בסכנת הכחדה. לפני שנתיים-שלוש עוד היו תצפיות שלו במרחב, בדיונות, חולות סמר ואחרים. מין של שועל מאוד קטן שיש לו התאמות שונות לחיים בחולות. מכיוון שגם החולות עצמם הולכים ומתמעטים, וגם יש חדירה לשוליים שלהם על ידי שועלים מצויים ואחרים, אז הוא הולך ונדחק. לא תמיד זה מאבק ישיר, זה לא שתנים טורפים שועלים (אולי גם כן) אבל זה קודם כל מאבק על טריטוריות ומזון שנמצא בשטח.

פניק - הכלבי הקטן ביותר, סוג של שועל קטן יותר, אופייני לחולות, נכחד מהארץ כבר לפחות 10 שנים אין תצפיות לחלוטין על פניק בארץ. גיורא אילני עוד זיהה ואפילו גידל כמה גורים של פניק במרכז ספיר (הוא חי שם תקופה לפני כ-20 שנים), בסיני היו תצפיות של פניק, בסהרה, אולם מדובר על מין שהולך ונכחד בעולם.

קרקל – בעל חיים די אגרסיבי, נמר קטן או חתול מאוד מאוד גדול. פירוש השם קרקל בטורקית - אוזון שחורה. הוא נחשב לנדיר בעבר, הפעם הראשונה שמישהו חולל מהומה נוראית בלול של פינת החי ביוטבתה בראשית שנות ה-60, הם שמו מארב ולמחרת בלילה תפסו וזו הייתה חגיגה גדולה, שכן לא ידעו שיש קרקלים בשטח. היום יודעים שיש קרקלים בשטח. טורף העל בדרום הערבה. קרקלים מסוגלים לצוד גם צבאים, לפחות עופרים צעירים. הם פעילים בערב-לילה.

שועל צוקים - מין קטן של שועל, נחשב נדיר בטבע. בהתחלה לא ידעו שהוא קיים, ראובן הפנר טען שנים שהוא נמצא במרחב, בסוף מצאו אותם. היום יודעים שהם לא בבעיה כל כך גדולה כי אזור המחיה שלהם מאוד מרוחק מהאדם וההשפעה שלו. הם נמצאים בנקיקים (עין נטפים למשל). מה שמאפיין את שועל הצוקים זה זנב מאוד גדול ביחס לגוף, ככל הנראה עוזר לא בשיווי משקל, טיפוסים ומתלולים מאוד משופעים. שועל הצוקים קיים בשטח, אולם קשה ונדיר מאוד לראות אותו.

נמר – יש במרכז הטורפים שני נמרים שבאו הנה מהספארי ברמת גן. הנמר, בלועזית פנתר הפרדוס, נמר חברבורות. כאשר הגיע מטייל וטען שראה נמר בהרי אילת, הולך לבני שלמון הזואולוג של הרשות במרחב, בני מתחקר אותו ושואל שאלות בענייני הפסים של הנמר. אם הוא מקבל תשובות ענייניות אז הוא יודע שלא ראה נמר. לא סביר להניח שראו נמר בדרום הערבה, שכן כבר הרבה מאוד שנים לא מכירים נמרים בדרום הערבה. יודעים שהיו פה בעבר, יש שמות שמגלגלים את השם שלהם, מופיע בציווי סלע. אולם יש עדיין נמרים בהר הנגב, האוכלוסייה מוערכת בפחות מ-10 פרטים. בעבר האוכלוסייה התחילה להתרבות ונכחה גם במדבר יהודה, הייתה תקופה שרק במדבר יהודה היו קרוב ל-10 פרטים מתוך קרוב ל-20 ברחבי הארץ – תקופת שיא שמהר מאוד דעכה. זה בעיה לטורף על גדול לחיות הסביבה כל כך צפופה כמו שאנחנו מייצרים.

הסיפור המפורסם האחרון שאפשר לספר על נמרים - פה הוחזקה נמרה ממדבר יהודה שגמרה את חייה אחרי שהרבה מאוד שנים החזיקו אותה, 'בבתא' שמה. את כל השמות של הנמרים במדבר יהודה נתן גיורא אילני, שנתן שמות המקורות (שלומציון, בבתא, חומיבבא). לאחר מכן היה סיפור עם נמר שנתפס במדרשת שדה בוקר. מורה דרך במדרשת שדה שמע רעש בבית, ירד וראה נמר מנסה לתפוס את החתול שלו. הוא תפס את הנמר והחזיק אותו. הנמר היה כל כך מסכן, מחלת פרקים, חולה וחלש שאפשר היה לתפוס אותו. הוא הובא לפה, הוחזק בו תוך ניסיונות לאושש אותו, אולם בסופו של דבר הוא מת, פוחלץ ומוצג היום בכניסה לחי בר. התאמת בעלי חיים למדבר- הנמר כמו הזאב, זה בעל חיים שנופץ על פני כל רחבי העולם הישן, גנטית זה אותו מין בכל רחבי העולם. השוני הוא באוכלוסיות והוא מתבטא בצבע ובעיקר בגודל. הסביבה המדברית לא יכולה לשאת בעל חיים גדול - הנמר של הנגב, של דרום הארץ, הוא הקטן ביותר בעולם מבחינת גודל הפרטים, מגיע ל-40 ק"ג פרט בוגר. הנמרים פה הם קצת יותר גדולים, הם כנראה מהמינים שהיו בצפון עד לפני כמה עשרות שנים (יש סיפור מפורסם על רועה ליד חניתה שרב עם נמר, והנמר בסופו של דבר פוחלץ גם הוא. יש שאומרים שהוא נמצא במוזיאון בחניתה ויש שאומרים שהוא נמצא בירושלים).

מה שמאפיין באותו מין את הפרטים המדבריים ובמינים דומים את המינים המדבריים, זה כלל שקוראים לו כלל ברגמן- במדבר בעל החיים יהיה בעל אברים חיזוניים יותר ארוכים (אוזניים, זנב, רגליים). ההסבר לכך הוא הצורך ביכולת להקרין החוצה, לשחרר בצורה יותר יעילה את החום.

זאב - הזאב המדברי 25 ק"ג פרט זכר בוגר. זאבים בגולן לעומת זאת הם הרבה יותר גדולים ואגרסיביים וגם חיים בלהקות, שהשטח המדברי לא יכול לתמוך בחיים כאלה והם חיים כבודדים, זוגות או שלשות. באזור הזה נחשבים היום יחד עם הקרקל לטורפי העל. לבני האדם אין בעיות איתם, הם מאוד חוששים ומתרחקים. מכרסמים שקיימים במדבר, חלקם פעילי יום וחלקם פעילי לילה.

פסמון - יש לבני האדם חיבור אליו בשני מישורים - סכרת, גם הפסמונים סובלים מהמחלה הזו, חלק מהמחקרים להתמודדות נעשים גם עליהם. המישור השני - הפסמונים משמשים פונדקאים של טפיל, הוא לא מזיק להם- לשמניה. טפיל זה, כאשר זבוב החול מוצץ את דמם, אז הוא לוקח את הטפיל ואם הוא אחר כך מוצץ את דם האדם, הוא מעביר אותו ומקבלים את מה שמוכר כשושנת יריחו - פצע מוגלתי מכווער שמתפתח ובמשך הרבה מאוד שנים היה קשה מאוד לטפל בו ואנשים הסתובבו עם צלקות, ידועים מקרים גם בקרב עולי עיראק. בקרב בדואים ישנו מנהג של לחשוף את העכוז של התינוק כדי שהוא יעקץ שם, שכן אחרי פעם אחת שהגוף מתמודד עם הטפיל הוא מחוסן נגדו. היום יודעים להתמודד עם הטפיל די בקלות.

ברדלס, ציטה - נכחו בעבר במרחב, חתול מהיר. התצפית האחרונה היא משנת 58 במישורים של החיון - ברדלס רץ במקביל למשאית של יטבתה שנסעה בכביש. אמינות התצפית היא בזכות העובדה שאותו נהג משאית לא מתעניין ולא מכיר טבע. הוא אמר מה שהוא ראה, גיורא אילני תחקר אותו, ולכן זה נראה לו כל כך אמין. בעבר יודעים שהיה - מופיע בציורי סלע, בממצא ארכיאולוגי. ידוע גם על הניסיון להשתמש בברדלסים מאולפים לציד של צבאים במדבר על ידי שליטים מוסלמים לדורותיהם - בית אומיה וגם אחר כך. **נחשים** - הארסיים ולא ארסיים שיש במרחב. בארץ ישראל יש 7-8 מינים של נחשים ארסיים, מתוכם 6-7 במרחב הזה ורק אחד בצפון (הצפע).

עכן קטן, עכן גדול, עכן חרטומים (העכניים הם נחשי חולות שזוחלים על הצד), אפעה, שפיפון, צפע מצוי. שני מינים של נחשים שחורים (לא זעמן שחור שאינו ארסי אבל תוקפני) שרף עין גדי ופתן שחור (מתחבר למשפחה אחרת של הקוברות והארס שלו שונה). מרבית מקרי ההכשות בארץ נעשים על ידי צפעים. בצע הוא נחש גדול עם כמות ארס גדולה, יש אפילו מקרי מוות. המקרים היחידים של הכשות במדבר הם בדרך כלל מאפעה שנמצא יותר קרוב לבני אדם, מתחת לאבנים.

ציפורים בהקשרים שונים - דורסי לילה, דררות (מין פולש), אוח, כוס, תנשמת לבנה, בז. נשרים ועופות ממשפחת הנשרים. נשרים למיניהם השונים שלא יחזרו לטבע, הגיעו מטעמים שונים, פצועים וחבולים במצב שאי אפשר היה לשקם אותם לחזרה לטבע.

עזנייה - מלשון כוח. יש לה מקור מאוד חזק. היא מגיעה ראשונה אל הפגר שמונח בשטח ומצליחה לקרוע ולפתוח בקע בעור. עזניות נכחדו מהנגב, לא קיימות יותר, אין תצפיות על קנונים שלהם קרוב ל-30 שנים. יש מדי פעם תצפית על עזנייה בודדת שמגיעה כנראה (בדרך כלל) מצפון ערב הסעודית, שם יודעים שיש אזורים בהם יש אוכלוסיות של מאות פרטים. התקווה להתאוששות של המין הזה בארץ, וקינן מחדש שלו בארץ היא זליגה שם אוכלוסיות משם. בארץ יש כמה עזניות, כולן בשבי - בצפארי, בגן הזואולוגי של אוניברסיטת תל אביב.

בזמנו ניסו לאושש את המין על ידי זה שהיו לוקחים את הביצה, כדי שתהיה הטל מילואים ושתהיה עוד ביצה, מבקיעים את הגוזל ומנסים ליצור גרעין רבייה. המהלך הזה לא כל כך הלך, בעיות קשות מאוד של פוריות, לוקח הרבה מאוד זמן עד שהם מגיעים לבגרות מינים, רגישות מאוד גבוהה בזמן הקינון (הם מקננים על עצי שיטה ולא על מצוקים כל כך רחוקים וגבוהים, הייתה תקופה, תחילת שנות ה-80, שמעלה סיירים בנחל עתק היה סגור לתנועה כי היה שם קינון של עזנייה שניסו לשמור עליו).

נשר 'רגיל' - vulture, נראה בגמלא ובמקומות שונים בארץ. עיט - eagle. **הרחם הלבן** - Egyptian vulture, מקורו הדק והעדין מותאם לחיטוט בין העצמות הפגרים וליקוט שאריות הבשר שהותירו אוכלי פגרים אחרים.

חדר החושך - יש בעלי חיים שפעילים בלילה ואנחנו לא רואים אותם, לכן בנו מבנה בטון סגור ובתוכו יש חושך. כך יכולים לראות מיני של זוחלים ומכרסמים שפעילים בלילה, בתאורה שמדמה לילה (תאורה מאוד חלשה). כשהחי בר נסגר, אחרי הצהריים, מדליקים להם את האור ונותנים להם לישון.

נסיעה לקניון שחורת

באר אורה - ישוב קהילתי שהולך ונבנה, שייך למועצה האזורית חבל איילות. חוות הגדני"ע באר אורה נמצאת מאחוריו, נטושה ומפורקת. מרבית התושבים הגיעו מאילת, הכוונה הייתה למשוך אנשים מהצפון אבל זה לא כל כך הלך. חלק מהתושבים עובדים באילת, חלקם עובדים באזור.

מצפור נחום – על שם נחום לב - אלוף משנה, שימש כסגן מפקד סיירת מטכ"ל, זה שהרג את אבו ג'יאחה. אח של שמעון לב (צלם גיאוגרף ידוע ומוכר). נחום נהרג פה בסיבוב בתנועת אופנוע. ראובן הפנר, שהיה חברו, עורר, תמך ועזר והקימו את המצפה – לזכרו ולזכרה של יעל מילר (שנסעה איתו) בוגרת בית ספר שדה אילת ומדריכה בו. המצפור נמצא על גבעה ודרך מטפסת אליו. בעבר הייתה שם עמדה צבאית ולכן הייתה תשתית להקמת המצפור.

אחד הניסיונות ההתיישבותיים הראשונים בערבה היה יוזמה שנקראה שח"ל - שירות חלוצי לערבה. מעין היאחזויות אזרחיות - עין יתב התחילה ככה. היה ניסיון קצר מועד בעין נטפים, וניסיון של כמה חודשים בעברונה. כביש ישן שנכנס ושלט מוביל לעמק הנעלם, לידו קצת משטחי בטון ואבנים, זה המקום שאותה היאחזות אזרחית, שח"ל עברונה, מעין מצפה חקלאי. בספר של ברסלבסקי "הידעת את הארץ" הוא מזכיר ומתאר אותה (הספר נכתב כשהמקום היה פעיל בשנת 50). כשהקימו את באר אורה, 51, עברו המעטים שנותרו בהיאחזות, לבאר אורה וזו שימשה מעבר לחוות גדני"ע גם כמצפה חקלאי במשך תקופה מסוימת. לפי מספר שנים נערכה חגיגה של 50 שנות התיישבות בערבה. בצומת היה אירוע גדול והצליחו להביא חלק מאותם אנשים שהיו פה בשנות ה-50 ובאו לספר מה איך עבר עליהם כאן.

העמק הנעלם - הדרך מובילה למנהרה שנחפרה ובתוכה הוכנסו סיסמוגרפיים, כדי לבדוק תזוזות ותנודות בקרום כדור הארץ, עמוק מתוך הסלע, על קו שבר שישנו כאן. הדרך הזו משמשת גם כנתיב כניסה למסלול שמטפס על המצוקים מאותו קו שבר, ומגיע בסופו של דבר לנחל רחם - אחד המסלולים שאפשר לעשות פה, מסלול יום באזור אילת- העמק נעלם, כי יש קטע של התרחבות בערוץ שהוא כביכול עמק שנעלם מן העין, ולכן לנחל קראו כולו על שם אותו עמק נעלם - נחל צפונות.

הכניסה לבריכות המלח, הפוגרות היא שמאלה, מה שאי אפשר לעשות בגלל הגדר, צריך לסוע עד המחסום ולהסתובב. הכניסה ימינה אפשרית, מה שלא יכולנו לעשות אתמול. השילוט מראה עמודי עמרם (מסלול כחול) קניון שחורת (מסלול ירוק).

באזור ישנו מגוון של מסלולים המופיעים במפת סימון שבילים, גיליון 20, גיליון אילת. במפה ניתן למצוא גם אינפורמציות מועילות בין השאר מפה סכמתית מוגדלת של המסלולים בכמה אזורים (הקניון האדום, עמודי עמרם, קניון שחורת ועוד).

אנרגיה סולארית - האזור הוכרז כחממה לאומית לאנרגיה מתחדשת בכלל, וסולארית בפרט. הוקמה מנהלת שמטפלת בזה, יש פה חוקרים שירדו לאזור ועובדים פה, מוקמות מעבדות ומוקמים כמה מתקני פיילוט (יוטבתה, סמר). כך או כך מעבר לאנרגיה הסולארית יש גם אנרגיות מתחדשות אחרות, אחת מהן היא אנרגיה של רוח. היו דיבורים על זה שבערבה יש משטר רוחות די קבוע, יציב וחזק ואפשר לנצל את זה. חברת חשמל מיקמה כמה תחנות בדיקה כאלה, אחת מהן נמצאת כאן, בראשו שבשבת ובחצי הגובה, ונערכות מדידות כבר די הרבה שנים והעסק קיים. המסקנה בינתיים שהנושא של אנרגיית רוח לא כדאי במרחב. יש מקומות מסוימים שבהם משטר הרוחות יותר טוב, אבל הם יותר בעייתיים מסיבות אחרות. אחד המקומות היותר מוצלחים הוא האזור של מלחת אילת ופארק הצפרות, לו חשיבות גדולה בנושא של נדידת הציפורים. טורבינות רוח דווקא שם עלולות לשבש בצורה די רצינית את הנדידה. ידוע על התנגשויות ופגיעות לא מעטים בשדות של הפקת אנרגיה מהרוח. יש עדיין דיבורים על כמה מיקומים למתקני הפקת אנרגיה מרוח במרחב, יכול להיות שזה יקום במיקומים כאלה ואחרים, בינתיים אין כוונה לעשות עם זה משהו מעשי.

מסלול קניון שחורת - נעשה את המסלול המעגלי המתחיל בסימון ירוק (ושביל ישראל איתו) נטוש אותו לטובת מסלול אדום (קטע קטן) ונחבור למסלול שחור, איתו נסגור מעגל. נתחיל ונסיים בפתח של קניון שחורת. המסלול לוקח בין שעתיים לשלוש, תלוי כמה מתעכבים. בקניון שחורת אפשרות נהדרת להכיר את עולם סלעי היסוד (הדייקים והתופעות הקשורות בהם). המסלול עצמו הוא מסלול חביב, קל, נחמד, זמין לכל נפש, העובדה שהוא מעגלי אפילו מקלה עוד, אם יש מסלול שהוא זמין גם בפרקטיקה בעתיד (יותר מהר שלמה נחל מפלים) זה המסלול הזה ולכן חשוב להכיר אותו. בכניסה לקניון שחורת מסתיים גם מסלול של הר אמיר ונחל אמיר - סימון כחול. הסימון האדום מגיע מקניון שחורת, גם שביל ישראל מגיע לסביבה הזו. השטח היותר רחב של נחל שחורת משמש כחניון לילה, חניון לילה על שביל ישראל, משמש גם נודדים של הרי אילת. דרך העפר שרצה עד אילת ממשיכה ומטפסת על מדרגת הסחף ומפה והלאה שוב מחייבת רכב רב מינוע (4 על 4). הכניסה לקניון שחורת יכולה להיעשות עם כל רכב, כולל אוטובוס. ימינה ושמאלה נכנסים, מה שמאוד אופייני לנחלים במדבר יהודה, לערוץ הנוכחי שהוא בעצם במפלס יותר נמוך ממפלסים קודמים של הוואדי שבאים לידי ביטוי במדרגות סחף, מדרגות של תלכיד נחלים. אנחנו נכנסים בערוץ הזרימה הנוכחי או פחות או יותר במקביל אליו.

שער כניסה לשמורת הרי אילת - הסתעפות שבילים שאנחנו עוברים מהווה שער כניסה לשמורת הרי אילת. השביל המסומן כחול פונה ימינה ונכנס להר אמיר ועמודי עמרם. השביל המסומן ירוק פונה שמאלה לכיוון קניון שחורת - המסלול שנעשה. נחצה את קצא"א, שני הצירים (הצינורות) מאוחדים לאחד. הציר עצמו משמש כדרך לכל רכב באזור הזה והוא מסומן בסימון אדום.

דרך לעמודי עמרם - דרך עפר מסומנת שחור, שמכוונת לעמודי עמרם, מתאימה רק ל-4 על 4, שכן היא מתלבשת על ציר שמקשר את שולי הערבה מבאר אורה עד אילת, נפרץ בשנות ה-50, חלקו משמש לטיולים גיפים וחלקו עביר לכל רכב.

צלף סחוס - יש שני מינים של צלפים - צלף סחוס וצלף מצרי. לסחוס גוון ירוק יותר רענן, ולמצרי גוון כחלחל לעלים.

מסלול הליכה בקניון שחורת

קניון שחורת מתחת לתוך סלעי יסוד - סלעים מהמשפחה של הגרניטים וגם מחדרים ונוכל לראות את ההבדל בין אופי הפסיפס (האופייני לגרניט) והמרקם היחסית חלק ואחיד של סלעי מחדר (ריאוליט למשל). **מפלסים קדומים**, הגבוהים יותר, של הערוץ הנוכחי - כשמסתכלים על הסחף רואים שהוא מכיל אבנים, חלקן כבר התעגלו קצת. רוב הסחף מכיל מרכיבים של סלעי משקע ימיים, פה ושם יש חתיכות, בדרך כלל מזוותות של סלעי יסוד יותר כהים - אדמדמים, ורודים, חומים, חתיכות שהגיעו מקרוב (נפלו מהשוליים).

בדיוק אותו מצב שאנחנו רואים על מה שאנחנו דורכים, גם במפלס הנוכחי של הנחל, בדיוק כמו במפלס הקודם שלו, נסחבים אבני גיר שעברו התעגלות כזו או אחרת, פה ושם גם מאובנים יחד עם חתיכות של אבני יסוד מזוותות שהתגלגלו מקרוב. זה אומר, באופן כללי, איזה סלעים חשופים במעלה הנחל – אנחנו נכנסים לתוך סלעי יסוד בעיקר, אבל הנחל מביא איתו מרחוק לא רק סלעי יסוד אלא גם סלעי גיר. זה אומר שאנחנו מצפים למצוא בהמשך מחשופים של סלע משקע ימי – הרבה פעמים אפשר ללמוד מהתלכיד, מהסחף מה מצפה במעלה הנחל.

הסימן הישן של שביל ישראל – בהתחלה סימנו את שביל ישראל ככה ואחר כך עברו לסימון המדורג של אותם צבעים אבל בשלושה פסים.

לאורך המסלול ניתן לראות שינוי במרכב של המסלע – כל פעם שיש זווית חדה בוואדי יש שינוי במרכב במסלע. סלע ריאוליט, סלע מחדר, בעל מרקם חלק יחסית, לא כל כך רואים בו את הגבישים. הריאוליט והגרניט הם שני סלעים שונים שהם בהרכב מאוד דומה – לריאוליט ולגרניט יש בעיקרון אותו הרכב. אותם יחסים שבין הקוורץ, המיקה והפלדספר, אבל תהליך ההיווצרות הוא מהיר במקרה של המחדר ולכן אין זמן לגבישים להיבנות ומקבלים מרקם אחיד של סלע והוא מתבלה אחרת בשטח (הוא יותר קשה). **דייק קוורץ** – בתוך סדק ישנו עורק, מחדר, שממשיך בצד השני- סדק שלתוכו חדר קוורץ – עוד ועוד חומרים שעולים מתוך המגמה וחודרים לסלע כשהוא כבר קשה, קר, מוצק וסדוק. הריאוליט זה סלע מחדר, סלע יסוד (כי הוא בא מהמגמה ולא משקע), תמיד יופיע כדייק (כמו שבזלת תמיד תופיע כדייק או קקילוחים בשטח). ההבדל במהירות התהליך בין הריאוליט לגרניט יוצר סלעים שונים – אותם מינרלים שמתנהגים אחרת בשטח, מתבלים אחרת.

במידה ואותו הרכב של הבזלת, יעבור תהליך של סלע תהום (תהליך גרניטי), נקבל סלע שיש לו גם שם – גברו. סלע שנראה כמו הגרניט, פסיפס, אבל לא ורוד אלא שחור-לבן-אפור. מינרלים שונים שעוברים תהליך התגבשות איטית מקבלים סלע אחר עם שם אחר, תכונות אחרות. במקומות שונים, בתקופות שונות בעולם, יש כיסי מגמה עם הרכבים שונים שיוצרים סלעים שונים. אם זה תהליך איטי זו משפחת סלעים אחת (פסיפסית, שרואים את הגבישים), אם זה בתהליך מהיר (דייקים או התפרצות על פני השטח) משפחת סלעים אחרת – מגוון גדול של סלעים עם תכונות, עם שמות, עם מרקם, צבעים וצורות, משילוש של הרכבים שונים ותהליכים שונים.

דייק שלילי ודייק חיובי – הכוונה היא למופע בשטח. מכיוון שהסלע שבונה את הדייק הוא שונה מסלע הסביבה הוא מגיב אחרת לתהליכי הבלייה – עמיד או פחות עמיד. אם הוא נאכל יותר בקלות, יוצר מעין תעלה בשטח אז הוא נקרא דייק שלילי. דייק שלילי הוא סלע שהתקרר במהירות אבל נאכל הרבה יותר בקלות מהסלע שלידו. אם הוא נשאר כמעין דרגש בולט אז הוא נקרא דייק חיובי. חשוב לזכור שלא כל דייק הוא בהכרח יותר קשה מהסביבה.

קיר גבס – כשמסתכלים מקרוב רואים שזה גבישים דקים כמו סיכות, כשחורצים אותם עם ציפורן זה נחרך, הם גם מרים. הדבר אפור-ירוק-אדום, הרבה פעמים הולך עם גבס, זה חרסיות - שניהם שוקעים (חוואר הלשון מורכב מחרסיות וגיר). גבס הוא משקע אופוריטי, היום שוקע בים המלח בין השאר, גוף מים רדוד מאוד מתייבש נשארות שכבות של גבס. גופי מים רדודים (סבחות, מלחות, לגונות, שלוליות גדולות) הם המקום שבו שוקעת גם חרסית – לכן מצפים למצוא את שניהם כחלק מעולם המשקע גם בתנאים יבשתיים (בין אבני חול אפשר למצוא חרסיות, לפעמים גם קצת גבס) ובסלעי משקע ימיים גם כן. **זה לא נראה כמו שכבות** – כדי להבין למה זה קורה פה צריך להסתכל גבוה יותר. הלכנו בקניון של סלעי יסוד ואנו נמצאים בין סלעי משקע (ראינו גם את הסחף שהנחל גורף איתו בתחתית הנחל). סלעי משקע ימי, מצפים לראות בשכבות מסודרות אופקיות, אלא אם משהו משבש את העניין. צריך להסביר איך זה שמוצאים סלעים משקע מול סלעי יסוד. שני המקרים שבהם יכולים להיות סלעי משקע ליד סלעי יסוד – שבר או שהים הגיע עד נקודה מסוימת. כלומר, סלעי יסוד יורדים אל הים בתלילות ובים שוקעים סלעי משקע. למעשה, אם זה נראה שבנקודת המגע זה יפה, חלק ומסודר, שכבות שכבות ניגשות לשיפוע, אם הן מקומטות ושבורות אז נבין שמדובר בשבר. הגיר הקשה בתנועה של השבר נשבר, מתעקם, מתעוות. החומר של חרסיות וגבס במאמצים האדירים של החום והלחצים שישנם, נמרח ומתעוות אחד לתוך השני – בדומה לפלסטלינה שמגיעה בתחילה לפי צבעים ומתערבבת, זה מה שקורה לשכבות הרכות במגע הזה (הקשות מתעקמות, מתעוותות, נשברות והרכות נמרחות אחת לתוך השנייה). בקו השבר נמצא ברקציה של שבר, חתיכות מסלעי היסוד נמרחות לתוך המרקם של החרסית, בתערובת אחת. סלעים אחרים מקבלים את זה בצבעים וצורות אחרות.

בגדול, רואים את סלעי היסוד, קו השבר ושכבות של סלעי המשקע ניגשות לסלעי היסוד בזווית מאוד חדה, מכך מבינים את ההתנהגות השונה של הערוץ – פתאום הוא יותר רחב הסלעים יותר רכים, יש יותר צמחייה - יש מים. יש כמה מטרים של קרקע (אבנים, חול) בשיטפונות המים מחלחלים את דרכם לתת הקרקע. כשהם מגיעים לכאן הם נתקלים בסלע של קילומטרים, מחובר, חלק מהקרום – למעשה יש מעין סכר תת קרקעי ולכן פה, יחסית, יש יותר מי תהום (לכן יש גם אשל שהוא סמן למי תהום יחסית רבים ושיטים). הדבר הכי מוצלח בשביל בדואים שמחפשים איפה לחפור באר במדבר זה השילוב בין אשל לשיטה – השיטה מפונקת יחסית באיכות המים, תהיה ליד מים יחסית לא מאוד מלוחים, אבל היא מסתדרת גם עם מעט מים. לעומת זאת האשל לא מפונק באיכות, יכול לחיות על מים מליחים למדי אבל הוא דורש כמות – כלומר שרואים אשלים במדבר יודעים שיש יסית הרבה מי תהום, הרבה פעם הם מליחים. ליד ריכוז של שיטים ירוקות מניחים שיש מספיק מים, לא תמיד יש כמות. אם רואים את שני בעצים זה ליד זה, ניתן להסיק שיש גם כמות של מים וגם איכות. בנאות מדבר בסיני רואים את זה יפה. זה מה שנקרא תמילה – מקור מים, יש מי תהום יחסית גבוהים, אם נחפור נגיע לקרקע יותר לחה ורטובה. תמילת שחורת נמצאת קצת יותר למעלה ושם יש אפילו עץ תמר שגדל. הוא הגיע לשם כי מישוהו ישב ואכל והשאיר תמרים (לאו דווקא מישוהו מהמטיילים ב-20-30 שנים האחרונות, זה יכול להיות גם הבר והנכד של התמר שמוציא חוטרים ומחליף את עצמו כל הזמן לאורך מאות שנים).

למה יעברו פה אנשים ? תמרור של שבילים – עלינו עם שביל ישראל והסימון הירוק בקניון שחורת, אפשר להמשיך בקניון שחורת בסימון הירוק ולעלות בנקב קדום נוח יחסית שמגיע להרי אילת למעלה. הנקב הזה שימש הולכים, נוסעים ומבריחים, ומן הסתם גם אותה תמילה שימשה להם כמקור מים. טיולי אופניים גם כן עושים את המסלול הזה, בדרך כלל בירידה. אנחנו ממשיכים עם הנקב הקדום שיוצא ועוקף את הקניון ואיתו נרד חזרה לאוטובוס (עולים על השביל שיוצא מהמשך של נחל שחורת, מחליפים סימון לאדום, נלך איתו קצת ונמשיך. שביל ישראל נפרד מאתנו והולך דרומה).

תצפית באוכף (בעלייה שאחרי היציאה מהקניון)–

אנחנו בגדול בזווית שהיינו בה גם, פחות או יותר, בהר יהורם ובהר שלמה. הר שחורת מאחורינו והר אמיר זה המצוק שמולנו, שניהם באותה זווית כלפי הר יהורם והר שלמה. בחלק העליון רואים את סלעי המשקע הימיים, צהוב (סלעי גיר), תחתם אבן החול (מעין עמודים, בדומה לעמודי שלמה). מהר אמיר שמאלה מציף הר עמרם, להר עמרם פסגה שטוחה – משקעים וולקניים, שייכים לתקופה של סוף הפרה-קמבריום (את הקטע השטוח לא ממש רואים). לעומת זאת, רואים את הגוון הכהה של סלעי היסוד ואת העלייה אל מצפה עמרם כולל השביל שמטפס אליו (לכן).

מאחורינו הר שחורת, בזווית מאוד דומה להר אמיר, שהשכבות מלמעלה (שכן הוא נטוי) בולטות כלפי דרום ותחתן שכבות סלעי המשקע הימיים, יש מצוקים של אבן חול אדומה – ראינו אותה בתצפית, הגיא האבוד. מהקטע הזה אנחנו יכולים, בתור תזכורת, לעשות תרגיל גיאולוגי – לשאול את עצמנו – אנחנו רואים סלעי משקע ימיים וסלעי משקע יבשתיים ואנחנו דורכים על סלעי יסוד. מעל סלעי היסוד יש קצת שאריות של סלעי המשקע היבשתיים (אבני החול). גם כאן אפשר לנסות להבין למה זה ככה בעוד שזה אמור היה להיות אחרת – ההיסטוריה הגיאולוגית של הרי אילת. כשעמדנו על הר יהורם והסתכלנו צפונה ראינו את אבני החול והסתכלנו מזרחה וראינו את הר שלמה, אחר כך הלכנו וחצינו את האוכף, ראינו את השלט המספר על חזרה ב-500 מיליון שנה וטיפוס של 1500 מ'. למעשה אנחנו בסוף אותו קו, גם כאן אפשר להציב את אותו השלט – המשך הרצועה מהר יהורם, בסוף אותו הקו. השבר, הגרבר, ההורסט, פחות או יותר נגמר פה. בכיוונים אחרים של שברים אחרים שקשורים גם להר עמרם, מזיזים פרורים אחרים בקרום כדור הארץ בכיוונים שונים – אז הרצועה של הגרבר הזה גוועת פה, ושברים אחרים בכיוונים שונים משנים את הנוף.

הצעות למסלולים – שביל ישראל במגמה דרומה עוזב אותנו בצומת למטה, ועולה בשביל בקו השבר (יותר נוח ללכת שם), יורד לרווד וממשיך לנטפים, עולה בנחל נטפים, ומגיע להר יהורם (למקום שהתחלנו את המסלול אתמול). זה היום לפני האחרון בשביל ישראל אם באים מצפון, או היום השני אם באים מדרום. במגמה צפונה, אחרי שישנים את הלילה בחניון שחורת, השביל מגיע לקניון שחורת, הולכים עם שביל ישראל ומגיעים לאוכף של מצפה עמרם, מטפסים במעלה עמרם, משם ממשיכים ויורדים לכיוון נחל רחם, משם לכיוון תמנע.

מסלולים נוספים :

פנה ליין – (פנה-כמעט, פליין-מישור) הגיאולוגיים מכנים כך את מישור הגידוע הקדום. בסוף הפרה-קמבריום, סלעי היסוד נחשפו והתבלו עד שנוצר באזור שלנו כמעט מישור. אותה בלייה נותנת בהתחלה תלכיד ובסוף גם חול. חומרי הבלייה האלה מורבדים על גבי המישור – כלומר מה שהתכסה פה מקבל חומרים מקצת יותר רחוק, ומתחילות להיבנות שכבות על גבי שכבות של סלעי המשקע היבשתיים, זה התחיל לפני בערך 500 מיליון שנים.

בקו המגע החלק היותר שקוע זה סלע היסוד, (הוא נטוי כי הרבה אחרי זה, לפני כמה מיליוני שנים נוצרו שברים), מעליו השלב הראשון של המשקע היבשתי – תלכיד, קונגלומרט קדום. הקונגלומרט הקדום לא מכיל גיר (סלעי משקע ימיים) אלא חלוקים עשויים מסלעי יסוד (בקניון האדום רואים אותו דבר). גם החומר המלכד את אותו קונגלומרט הוא חול, גרגירי קוורץ קטנים עם התמיסות והמינרלים (בעיקר תחמוצות ברזל מסלעי היסוד). הנחלה של העולם היבשתי – למעלה כבר רואים אבן חול (מאות מטרים במשך מאות מיליוני שנים ימשיכו להצטבר כאבני חול).

סלעי היסוד הם הקדומים ביותר (לפני 500-530 מיליון שנה) והתלכיד שמעליו הוא מיד אחריו. למעשה הקונגלומרט הפרה-קמברי הוא קונגלומרט העתיק ביותר בהרי אילת. בין סלעי היסוד העתיקים, יש גילאים של 700 ו-800 מיליוני שנים ואולי גם קצת יותר (האזור של תמנע והר שלמה הם יותר צעירים). סלעי תהום (כמו גרניט) לא יכולים להיווצר אם אין מעליהם עוד כמה אלפי מטרים של משהו אחר, כי ההיווצרות האטית היא תוצאה של התקררות איטית בתוך הקרום שמעליו יש עוד סלעים (אחרת הוא היה מתקרר במהירות). מן הסתם, העובדה שרואים גרניט, או סלע אחר, אומר שכשזה נוצר היו עוד אלפי מטרים מעליו, הם בינתיים נעלמו לפני (שוכבים בצורת הבלייה, אבני החול שהתבלו מהם).

במקומות שונים בכדור הארץ, בתקופות שונות, כיסי מגמה שונים מכילים מינרלים שונים. העובדה שיש סלעים שונים היא כי בשלב מסוים הייתה מגמה בהרכב מסוים של מינרלים שהתקררה לאט או מהר ויצרה סלעים כאלה או אחרים. בשלב אחר הרכב שונה של מגמה, הגיע תורו להתחיל לעלות, להתקרר ולהידחק לסדק ולהתקרר מהר או במסה גדולה (יותר לאט) וליצור סלעים אחרים, שכן ההרכב הוא שונה. לכן יש את המגוון הגדול של סלעים וצורות של סלעי יסוד בהרי אילת.

מלכודת נמרים – המלכודת היא מקורית, אך נהרסת ומשופצת מפעם לפעם. במבנה מאוד דומה למלכודת עכברים. בעצם מייצרים לנמר מנהרה לזחול לתוכה. נמר זה חתול שיוצא לזחול למקומות די צרים, והנמר המדברי לא כל כך גדול. את המנהרה מייצרים משתי שורות של אבנים גדולות, מקרים אותה בלוחות אבן, ועל כל זה מערימים עוד הרבה אבנים (כדי ליצור מסה שהנמר בפנים לא יוכל להתנער ולפרוץ החוצה). המנהרה המלאכותית הזו מסתיימת במקום שבו אפשר לשים את הפיתיון (אפרוח פגום) קשור בחוט אל הפתח. בפתח יש רווח, עם אבן שטוחה שיכולה לסגור אותו, מה שעוצר ממנה ליפול זה חתיכת אבן או עץ קטן. כאשר הנמר דוחק את עצמו להגיע לפיתיון, הוא מושך אותו, החוט נמשך, המעצור זז, הלוח נופל על זנבו והוא תקוע בפנים. כל מה שצריך זה להגיע למלכודת ולהרוג אותו.

התופעה הזו התגלתה לישראלים בסיני, לאחר 67 נתקלו במלכודות כאלה במצב שימוש, במצב טוב. יותר מזה, אפשר היה (ולקחו חברה שחקרו את העניין) לראות עורות נמרים שהסבא או האבא של הסבא צד

במלכודות. מהרגע שאדם מתחיל לרעות עיזים וכבשים הנמר הופך להיות אויב טבעי שלו, שכן לנמר (בוודאי במדבר) הרבה יותר פשוט לתפוס גדי צעיר או טלה ולא לרוץ אחרי יעלים ושפנים במדבר. יש בארץ, בנגב, כמה מלכודות נמרים שיש סיבות טובות להאמין שהן קדומות למדי (סביב בקעת עובדה באזור החקלאי הקדום). בלי לבדוק אפשר להציע את ההשערה שראשית השימוש במלכודות מהסוג הזה היה מהרגע שהאדם מצד אחד בנה מתקנים מאבן, ומצד שני היה צריך להשמיד, או להקטין, את אוכלוסיית הנמרים בסביבה שלו, שכן כבר רעה עדרים באזור- אולי אפילו אלף 4-5 לפנה"ס (תקופה כלקוליתית ואולי אפילו קצת קודם). היום ישנה קבוצת מחקר שמנסה לבדוק את זה, יש שיטות תיארוך שאולי יתנו תשובות לעניין הזה.

מלכודות כאלה הוקמו והיו בשימוש במשך הרבה מאוד שנים, עד ימינו. גדרה במקום, ששימשה כנראה כמכסה זמני לצאן, וחרסים שנמצאו בסקרים (חרסים עזתיים – קשה להגיד תאריכים אבל זה יכול לפני 100-300 שנים) מעידים על כך שבדואים שהסתובבו פה בסביבה ורעו צאן גם בנו מלכודות נמרים. המלכודות, בהרי אילת בפרט ובנגב בכלל, הן עוד הוכחה ואישוש לידיעה שנמרים היו והסתובבו במרחב עד לא מזמן. במסלול נגיש ונחמד (שכרגע הוא בעייתי מבחינת גדר הגבול ויפתח בקרוב) – גשרון עליון-נחל יואש. בקטע של הגשרון העליון יש מלכודות נמרים שמורה במצב יותר טוב. סביב בקעת עובדה יש עוד כמה וכמה מלכודות מסוג זה. מפה וצפונה בנגב וגם בצפון.

נסיעה למצפה התת ימי

"דרך התבלינים" – חווה לחקלאות ימית. זו שלוחה של דרך התבלינים עם כל צמחי התבלין והמרפא וגם הדגמה של חקלאות ימית ומכירה של מוצרים הקשורים בכך. זה אתר קולט קהל – שומעים הסבר קצר ושולחים את התיירים לקניות.

החוף הדרומי של אילת - לאילת יש 7 ק"מ של חוף דרומי, ועליו הרבה לחץ של שימוש – הנמל, הנמל הצבאי, נמל הנפט. רק אחרי הנמלים מתחילה השמורה כולל החוף של רשות שמורות הטבע והגנים, חוף אלמוג, ובהמשך המצפה התת ימי והחוף הפתוח שאחריו. הכניסה לשמורה נמצאת פחות או יותר מול בית ספר שדה אילת, המשמש גם כאכסנייה. בבית ספר שדה אילת די מקפידים לעשות הדרכה בענייני שמירת טבע כמעט לכל קורס צלילה שנערך במקום.

נמל אילת - מייצא פוספטים, מוצרי ים המלח (אשלג, ברום), מלח, מייבא בקר, מכוניות מהמזרח הרחוק, הייתה תקופה שהוא גם ייצא דולרים דרך ספינות הקזינו (עכשיו זה לא עובד). בקיץ פסטיבל גיאז ביים האדום, ברציפים של הנמל. בין הנמלים (בין הנמל האזרחי לנמל הנפט) יש חוף קטן, אחד משני החופים היחידים שמשלמים עליהם כניסה באילת – ריף הדולפינים.

ריף הדולפינים - מיזם של הבאת דולפינים מהים השחור וגידול שלהם בתווך שבין הים הפתוח למפרץ המלאכותי שהחוף יצר. פינת חמד מטופחת בצורה בלתי רגילה, מכוונת בעיקר לבודדים. היכולת שלה לגבות תשלום בכניסה הוא מכך שזה מושכר או מוחכר מקצא"א, מהחוף של נמל הנפט. הריף מציע, בין היתר, טיפול תומך בעזרת דולפינים (בעיקר פגועים נפשית). הסיפור של לידה עם דולפינים נאסר (קבוצה של בריטיות באו לנסות בכל זאת ואחת ילדה, לא ברור אם זה היה עם או בלי הדולפינים), לידה כרגע לא מתבצעת עם הדולפינים. יש אזור של 'סטלבט על המים', בריכות וטיפול המשלב וואטסו וג'הרה – טיפול מים כאלה ואחרים.

חופי אילת פתוחים לקהל ללא תשלום, גם אם יש זכיון או מלון הכניסה חופשית והזכיון ראשי להרוויח מהשירותים שהוא מוכר. החוף השני שהוא בתשלום זה החוף של רשות שמורות הטבע והגנים. מעט מצפון לנמל אילת רצועת חוף קטנה בשימוש אזרחי ובה כמה חופים כאילו פרטיים (חופים מוסדרים ומגודרים) פתוחים לקהל ללא תשלום – הזכיון של החוף, כאמור, מרוויח מהשירותים והאירועים בחוף.

חוף הדקל - החוף הגדול של אילת, לפחות בחלקו חוף הדרומי. בפתח של חוף הדקל מוצב פסל של רפי נלסון – דמות אילתית ותיקה וידועה.

הקטע השמור ביותר של האלמוגים והעולם התת מימי, המקום בו אפשר לראות את העולם העשיר ביותר באילת, מתחת למזחים של נמל הנפט. הסיבה היא שאין כמעט תנועה ופעילות, אף אחד לא מפריע, אסור לצלול בו (שטח מוגן מבחינה ביטחונית), לכן התפתח כמעט ללא הפרעה עולם מאוד עשיר – מה שבשמורה, איפה שצוללנים וכל מקום אחר הרבה יותר פגוע ופחות מגוון.

האזור התיירותי של החוף הדרומי – תיירות מכוונת בעיקר לצלילה (לא מעט מועדוני צלילה), מלונות שמכוונים עצמם לנושא. לשמורה בהתחלה קטע סגור של שמורה בניהול רשות שמורות הטבע והגנים בפקוח, בתשלום, לפי שעות פתיחה (8:00-16:00 בחורף, 8:00-17:00 בקיץ). בקצה החוף הסגור של השמורה נמצא פארק המצפה התת מימי. כל השטח מפה ועד טאבה מוכרז כשמורה, אבל חלקו פתוח לקהל באופן חופשי עם מגבלות – מותר לגשת לקו המים במסלולים מוגדרים ומסומנים. הגשרים לאורך החוף מאפשרים לצוללים לא לדרוך על הריף אלא לדלג מעליו ולהגיע לפן החיצוני של הריף שפונה אל הים.

פארק המצפה התת ימי

בפארק המצפה התת ימי יש כמה וכמה מוקדים. בדרך כלל כשמגיעות קבוצות מדפיסים להם רצף של כרטיסים (בתמורה לוואוצ'ר) לכל משתתף ומשתתף בקבוצה. מה שחשוב, בעיקר אם נכנסים לאושינריום, זו השעה שבה מיועדים להיכנס וצריך להדגיש אותה לקבוצה.

המדבר לא יכול לתמוך בהרבה חי וצומח. גם המפרץ הכחול שאליו אנו נוסעים הוא מדבר – מדבר כחול. הים סוף מאוד מאוד עני בחומרי מזון, בביומסה, יש בו מעט מאוד חי (דגים ודברים אחרים). צריך להסביר ולזכור שגם במדבר יש נאות מדבר, וגם בים סוף יש נאות מדבר- ריפי האלמוגים. העובדה שהריף ועולם היצורים החיים הכל כך מגוון ועשיר קיים, יכולה להתאפשר בזכות העובדה שהים עני, שמדובר במדבר.

האלמוג - אותו יצור חי שהוא הבסיס לכל העולם העשיר, זקוק לתנאים שהים הזה מאפשר לו. האלמוג הוא חי, לא צומח ולא דומם – בעל חיים, פוליפ, שלרוב חי במושבות (יש כמה סוגים של אלמוגים). נזכיר בעיקר את אלמוגי האבן, האלמוגים שבונים לעצמם שלד חיצוני עשוי קלציום-קרבונוט (גיר), מה שבונה אחר כך את

הסלעים. הוא חי במושבות ואז נוצר סלע ממוצא ביוגני שבפן החיצוני שלו, במגע עם המים, יש רקמה חיה של פוליפים.

כדי שאלמוגים יוכלו לחיות הם צריכים שלושה תנאים:

טמפרטורה קבועה, לא גבוהה ולא נמוכה מדי.

מים מאוד צלולים.

מצע קשה בשביל להתיישב ולהתחיל לבנות את מושבות האלמוגים.

מכיוון שמפרץ אילת זה חריץ עמוק מאוד בקרום כדור הארץ, חלק ממערכת השברים הסורית אפריקאית, הסלעים התלולים שיוורדים אליו משני עבריו יוצרים את המצע הקשה בשוליים של המפרץ. מכיוון שיש מדבר מסביב, כמעט ולא מגיעים חומרי מזון אל הים (אין פה נילוס \ מיסיסיפי \ דנובה \ אמזונס) אז היה עצמו מאוד עני – אין בו הרבה אצות והרבה להקות דגים. הים צלול מאוד, קרני השמש יכולות לחדור לעומק רב. האלמוג האלה הן אצות שיתופיות שעושות פוטוסינתזה, הן מנצלות את קרני השמש, את האור ומייצרות את תחילת שרשרת המזון. כדי לעשות את זה המים צריכים להיות צלולים – כדי שקרני השמש יחדרו.

המבנה של ים סוף, מעין אמבטיה מאוד עמוקה, מאפשר לשמור על טמפרטורות לאורך כל השנה, בין 21-24 מעלות. היציבות הזו של הטמפרטורה היא התנאי הנוסף שהאלמוג צריך.

זה גורם למצב שבשולי המדבר הכחול, הים העני, מתפתחת שוניית אלמוגים בעלת אופי טרופי, כאשר הקצה הצפוני של ים סוף, של מפרץ אילת, מרוחק אלפי קילומטרים מלב העולם התת הימי הטרופי. זו מעין שלוחה צפונית שהיא כל כך מרוחקת, וחלקית מנותקת לאורך הדורות, שהתפתחו בה גם מינים אנדמיים (מינים ייחודיים) למפרץ אילת. זה מה שיוצר את המגוון, העושר והמיוחדות, ויחד עם זאת גם את הרגישות הבלתי רגילה של העולם הזה.

בעצם הוא מקבל מבחץ קצת סידן שמומס במים שגם דגים וגם אלמוגים סופחים אותו ומייצרים את השלד, והוא מקבל את החמצן שמומס במים, ואת קרני השמש- זה מה שנתרם מבחץ. כל השאר זה כבר שרשרת מזון פנימית מאוד מורכבת, שכן כדי ליצור מערך כזה של קיום של שרשרת מזון שיחזיק את עצמו בצורה עצמאית, הוא צריך להיות מורכב מהרבה מאוד אבני בניין. בסך הכל יש מעט ביומסה, אין הרבה פרטים מכל מין של יצורים ימיים, אבל יש מגוון מאוד גדול כדי לשרת את המגוון של האפשרויות (זה שניזון מזה, זה שניזון מהשאריות של זה, זה שמוצא לעצמו מקום מסתור בשלד של האחר ועוד) – מערכת קשורים מאוד מורכבת.

כל שינוי בטמפרטורה או באיכות המים משפיע ופוגע באלמוגים. במידה והמים מזדהמים (מתעשרים בחומרי מזון וביוב שיוורדים לים, פוספטים מהנמל, דשן שהאבק שנופל למים מדשן את המים ויוצר אצות), המים נעשים עכורים, פחות קרני שמש מגיעות, האצות בורחות מתוך המבנה של האלמוג והאלמוג מת. לכן העולם הזה הוא כל כך מורכב, עדין ורגיש.

המצפה התת ימי מאפשר לראות מקרוב דוגמאות ומוריד לחץ מהחופים עצמם, שכן הצוללנים והמשנרקלים הם הפוגעים מספר אחת בריף והאלמוגים (עצם הנוכחות שלהם בצמידות לו, מהאבק והרחף שהם מעלים עם הסנפירים, נשענים ושוברים אלמוגים). עוד מרכיב שלוחץ על המערכת הוא מריחת ספינות הזכוכית בחומר שמונע את הצמדה הימית מחליש גם את היכולת של האלמוגים לבנות את עצמם.

חלקי פארק המצפה התת ימי:

הצרכה בכיתה – לכיתה יש כל מיני תפקודים והיא מקום שנוח לדבר בו בשקט ובמיזוג. הסיסמא "מדבר כחול", "מדבר ימי", היא מוטו מרכזי שאפשר ממנו לגזור כמה דברים.

מעבר לרגישות של המינים השונים והרגישות לשינויים בתנאי הסביבה, קצב זו אחת הבעיות. קצב הגידול של האלמוגים הוא בדרך כלל מאוד מאוד איטי (תלוי במין כמובן), ברוב האלמוגים הוא נע בין מילימטרים בודדים בשנה ועד סנטימטר פלוס בשנה. כששונית נפגעת קשה מאוד לשקם אותה ולקוח הרבה מאוד זמן **המצפה התת ימי** צברו עם השנים הרבה מאוד ניסיון בנושא של שיקום ושתילת אלמוגים. הרעיון במקור היה ליצור מצפה תת ימי, במקום לצלול עם ציוד כזה או אחר, לבנות מגדל שיוורד לתוך הים ויאפשר לראות את העולם התת ימי. כדי לאפשר לראות בצורה יותר טובה קירבו חלקים שונים מהאלמוגים סביב המבנה, יצרו שלד ובסיס של התיישבות אלמוגים, העתיקו אלמוגים ועוד. היום יש מגדל חדש, ניתן לראות את הישן לידו. מהר מאוד הצמידו למצפה, ראשית שנות ה-70, גם מוזיאון (שלוש כיפות מחוברות ביניהן, סדרה של אקווריוםים). באקווריום יש יכולת לראות מקרוב מינים של דגים ולנסות לספר פרטים מעניינים על כל מין או חיבור בין שני יצורים ימיים. המטרה היא להראות את המגוון. התצוגה משתנה ולא תמיד תואמת את השלטים בה, שכן המנחה המרכזי הוא אסתטי – בונים חלון תצוגה של מינים קשורים ומשחקים עם המגוון, הצבע והפרופורציה כדי לתת מראות יפים מתוך הים.

התחנה השלישית היא אקווריום עגול (שונית ים סוף) שהרעיון מאחוריו היה לדמות שוניית ביבשה, כלומר ליצור מקום שבו מים לא מסוננים (מסוננים סינון גס), נכנסים ויוצאים מהים – מה שיש בים נכנס לאקווריום הבנוי כתעלה היקפית. המבקרים נמצאים בחלק הפנימי שלה ורואים כאילו שוניית שלמה מקיפה אותם, עם מגוון גדול של מינים. הרעיון המקורי היה שזה יתנהג כמו שוניית - אותו מעגל מורכב מאוד של בעלי חיים שונים שמזינים וניזונים אחד מהשני יעבוד. משום שקשה לשלוט על מערכת כה מורכבת, זה לא עובד עד הסוף וישנו צורך להתערב במה שקורה שם – להוציא מינים מתים, להחליף, להאכיל ועוד. מוצג מגוון יפה ויותר דומה לחיים בטבע, בתנאים טובים יותר לראות מאשר במצפה עצמו (בעומק של 7 מ' מתחת לפני הים האור והתנאים האחרים פחות טובים). חדר החושך- הרעיון בחושך להראות שחיים בלילה ואו בעומקים גדולים.

החלק הרביעי זו בריכת כרישים ודגי סחוס, נושא מרתק, מעניין ומושך קהל, מחובר מבחינת המכלול לבריכת צבים. למדו את התנאים שבהם צבים יכולים להטיל וצבים מטילים ומשחררים אותם לים. מוקד נוסף, יותר ברמת האטרקציות, תצוגה של דגי מים מתוקים מהאמזונס (דגי פיראניה, נחש אנקונדה, אליגטורים צעירים (תניניים), צב, דגי ריאה, עכביש טרנטולה ועוד...). מעבר לזה יש את האושיניריום, מעין

מצגת מולטימדיה שנחווה בהמשך. וכמובן, כפי שמצופה ממקום כזה- כמה אזורים של שירותים, מזונונים, חנות מזכרות, חנות צילום, תכשיטים ועוד.

פארק המצפה התת ימי עובד בצורה טובה, מתקתק, צובר ניסיון וכל הזמן מנסה לחדש ולאתגר את עצמו. כל פעם שמישהו מביא תוכנית עסקית כזאת או אחרת, רעיון, מיזם או תוכנית תיירותית במרחב, תמיד הוא משתמש בזה כפרנט- לוקחים את הדוגמא של המצפה ומנסים להתקרב. המצפה מעביר נפחים מאוד גדולים של מבקרים, בשנים האחרונות כ-500 אלף בשנה.

במסגרת הסדרי הכניסה ישנם שילובים שונים – הם עצמם מחזיקים סירת זכוכית (פעם הם החזיקו צוללת אולם היא לא הייתה רווחית הצוללת הצהובה והועברה לבהאמס), נראית קצת כמו צוללת במבנה שלה, חונה בדרך למצפה. לחברה של המצפה התת ימי יש עוד כמה מצפים ברחבי העולם שהידע עובר ביניהם. יש הסדרים של כרטיסים משולבים להגעה בהפלגה (כיוון אחד או שניים), ארוחות, אירועים ועוד.

הפארק הוא פרטי, הוקם על ידי מוריס קהאן בשיתוף עם הביולוג הימי דויד פרידמן. למוריס קהאן יש חווה ארוך טווח לנוחות של המצפה במקום, הוא יושב על שטח של הרשות, של שמורת טבע. המצפה התת ימי סטטוטורית יושב על קטע של השמורה. יש להם גם אישור להוציא דברים מתוך שמורת הטבע – כדי לחדש מינים של אלמוגים. נוסף על כן, הידע העצום שהם צברו בשיקום אלמוגים, כאשר יש פגיעה בשמורה (לאו דווקא בסגורה) הם אלה שהרבה פעמים מסייעים בשיקום של האלמוגים (זה הרבה יחסי ציבור אבל גם בעל הרבה תועלת).

פרויקט תלמידים מאילת - אלמוגים מגודלים וממוספרים על ידי תלמידים מאילת. פרויקטים חינוכיים של תלמידים אילתיים שלומדים, מגדלים ושותלים כל אחד את האלמוג הספציפי שלו- הם מגיעים מדי פרק זמן קבוע ומשגיחים על האלמוגים שטיפלו בו, עד שלבסוף מועתקים או לאזורי תצוגה במצפה או לשמורה עצמה. קבוצה יכולה להזמין מראש הדרכה, בדרך כלל הדרכה שהם יתנו תתחיל בכיתה בהקדמה קצרה, צלך בחלק או בכל (תלוי במשך הזמן) האתרים השונים. יש בעיה להדריך קבוצה גדולה במצפה שכן חלקי השונים צפופים לקבוצה גדולה. קבוצה גדולה סדרך כלל נוזלת ומתפזרת, לכן חשוב מאוד (בהתאם לתוכנית) לקבוע מקום ושעה למפגש וכן להזכיר את שעת הכניסה לאושינריום.

האלמוגים מרתבים בשתי צורות :

ריבוי וגטיבי (התחברות), זה מה שקורה רוב הזמן. באלמוג גדול, במושבה של אלמוגים, אפשר לראות את ההתפרקות און-ליין, שכן ניתן לראות את השלבים השונים במקומות שונים באלמוג.

ריבוי מיני, עונתי. כאשר תאי זרע וביציות עפים אל המים מתוך האלמוגים (מיליונים רבים), רובם המכריע יהפכו להיות מזון ליצורים אחרים (בתור פלנקטון – יצורים צומח או חי בגדלים שונים, שאין לו תנועה עצמאית במים, הוא נע עם הזרמים). במקרה של תוצר הרבייה המינית של האלמוגים מדובר בפלנקטון זעיר מאוד. מעטים מהם בסופו של דבר יזכו להגיע לנקודה בה יוכלו להתיישב, להשריש, להיצמד, ולהתחיל לבנות מושבת אלמוגים חדשה.

כל מה שרואים באקווריום צריך להקטין בכ-25% (המים נותנים אשליה אופטית של הגדלה).

מפריץ אילת - אורך המפריץ: כ-180 ק"מ וכולל את מפריץ עקבה.

רוחב המפריץ: כ-16 ק"מ. העומק הממוצע: כ-900 מטר עד 1830 מטר (הנקודה הכי עמוקה במפריץ אילת). המבנה הזה של ים צר ועמוק מאפשר את היציבות של גוף המים מבחינת תנאי חום. בקטן זו אותה תמונה של ים סוף באופן כללי, גם הוא בנוי כך – עמוק מאוד (כ-2.5 ק"מ) וצר מאוד, וגם בקצה שלו (בדומה לקצה של מיצרי טיראן) יש מן סף גבוה- מרבית גוף המים יציב כל הזמן, הזרמים נמצאים רק בחלק העליון.

ביבליוגרפיה- יעקב דפני, רוב העיסוק שלו בעולם התת מימי, אפשר לקבל המון אינפורמציה מתוך האתרים שלו. יש גם חומר ספרותי, כולל כרך של הים – האנציקלופדיה של החי והצומח (פרסום ותיק שהוא עדיין קיים ונכון).

חשוב להבין שאין צורך לזכור את שמות המינים השונים, אלא העקרונות של הקשרים בין המינים השונים ודוגמאות ספציפיות למערכות יחסים כאלה.

המגדל – המצפה התת ימי בנוי משני אולמות, האולם הגדול מיד עם כניסה מוביל אל המצפה הישן שנבנה בשנת 1974. השונית שמסביב למצפה הישן, היא השונית הוותיקה והעשירה יותר לעומת השונית שמסביב למצפה החדש שהיא שונית צעירה יחסית.

אור טבעי לחלוטין, אין תאורה. השעות הטובות הן שעות הצהריים – כשקרני השמש נכנסות בזווית כמה שיותר ישרה ונותנות יותר אור בשטח. העושר הגדול נמצא בעומק המטרים הבודדים וגם רואים אותו טוב יותר בגלל האור. העולם התת ימי מורכב מקיר השונית (עם הפנים כלפי מערב, לכיוון השמורה ניתן לראות את קיר השונית) ובלטים, מעין שולחות בולטים בשטח. רואים מגוון של מיני אלמוגים, בצורות וצבעים שונים (הצבע מגיע מאצות שנמצאות במרקם האלמוגים). הדגים לא מואכלים, מדובר בתצפית לתוך הים הפתוח.

מה שכן מובא לפה זה אלמוגים – יצרו תשתית מתכת ועליה הלבישו אלמוגים, הם לאט-לאט ממשיכים ובונים את עצמם. סביב המגדל יש התפתחות של מושבות אלמוגים והם אלה שמושכים את הדגים, שכן המזון ומקום המסתור נמצא בין האלמוגים. אחד הדברים היותר יפים בריף האלמוגים זה שנוצרים חדרים שמהווים מסתור למינים של דגים.

לא מאכלים פה את הדגים, חשוב להבין שהמגדל עצמו נמצא בתוך שטח השמורה. פה מה שיעשו בשטח זה התערבות השמורה. נכון שבבסיס שתלו את המגדל, קירבו אליו אלמוגים, יצרו מקבץ צפוף של אלמוגים פה, אבל מעבר לזה כבר אין התערבות בים הפתוח – לא תוספת מזון ולא שום דבר אחר. הים הוא עני, לא מוצאים להקות דגים גדולות. סביב השונית נוצר מיקרוקוסמוס עשיר במזון, בדיוק כמו נאת מדבר במדבר, מפה התפתח מעגל שלם של תזונה.

זהרון – הם הפופולרי הוא דג השמש. יש לו ארס בקוצים וזה בעצם מה שמאפשר לו להיות כל כך רגוע ושקט (הוא נע מאוד לאט), הוא מסוכן לבני האדם שיכולים להיפגע מהארס. משום שהוא די נייח במים, צורת הציד שלו (בדומה למינים רבים) היא על ידי פעירה מהירה של הפה, היוצרת מעין ואקום, כשעובר לידו הטרף – למעשה שואב אותו פנימה.

הגנים היפניים – האזור הדרומי של השמורה הסגורה, שמורת חוף אלמוג. מה שמאפיין אותו שאין קיר אחיד אלא מין בלטים-בלטים, גושים-גושים של אלמוגים. השם ניתן בגלל הצורה של גן עם כל מיני גושי סלע. **השמות של חלק מהאלמוגים והדגים** – אלמוג שיש לו כמו שולחנים – אלמוג שיטים, אלמוג צהוב מפותל – אלמוג חסה, אלמוג עגול עם הרבה פיתולים – מוחן \ אלמוג מוח.

אוכל – זה הגאונות של האלמוג, הוא עושה סימביוזה עם אצה שמספקת לו סוכר (היא עושה פוטוסינתזה). אולם, האלמוג יכול לגונן את המזון שלו, שכן למרות שהים עני יש פלנקטון (האלמוג יכול לצוד). המניפות, סוג של אלמוג, שזרם המים עובר דרך המסננת והוא תופס פנגלטון. חלק גדול מהפלנקטון זה פלנקטון שנוצר במארג המזון של השונית. בהרבה מקרים מדובר זה דגיגים זעירים שמפיצים כמויות מטורפות של צאצאים שאחוזים בודדים (או פחות מאחוזים) נשארים מהם. כל השאר הופכים להיות המזון של האחרים. כשמסתכלים על האלמוג הוא נראה כמו אבן, לכן עד המאה ה-18 חשבו שזה אבן, שזה דומם. בלילה, לעומת זאת, רואים שהפולפ (אותו בעל חיים שחי בתוך האלמוג) מוציא זרועות צייד ויש לא יכולת לתפוס מזון, פלנקטון.

הסימביוזה – בכל מערכת יחסים סמביוזית בין אלמוג לאצה (שושנון ושושנה למשל), האצה תירצה להישאר בתוך האלמוג, שכן היא מקבל ביטחון והחומרים שהחיה מפרישה (זרחות, חנקות) הם הכרחיים לחייה. בשלב מסוים, אם יש יותר מדי חנקות וזרחות האצה יכולה לעזוב את האלמוג והוא מת (כשהים עשיר, מזדהם ומועשר בחנקות, האצה נוטשת את האלמוג כי היא לא צריכה אותו יותר).

עיקרון נוסף – שונית האלמוגים זה עולם צפוף מאוד. הצפיפות הזו מחייבת **תקשורת** שנעשית במים על ידי צבעים צורות ופרומונייים (הורמונים שנמסים במים). זה מה שגרם למגוון כל כך גדול של צבעים וצורות שמתחייב מהצורך בתקשורת בין מינית ותוך מינית. תוך מינית – חיזור, טריטוריה וכו', בין מינית – אזהרה, הסוואה וכו'.

דג פיקאסו (נצרון פיקאסו) – נקרא כך בשל מראהו הסוריאליסטי. עליו אפשר להדגים עוד כמה עקרונות בסיסיים – יש לו עין אחורית מדומה, גדולה מאוד, שבתנאי תאורה לקויים מהווה אשליה שמדובר בדג גדול יותר ומרתיעה תוקפים פוטנציאלים. העין האמתית היא בתוך פס ולא מאוד בולטת.

נקאי וחקאי (חקיין נקאי) – הנקאים בדרך כלל נמצאים במקום מאוד מסוים וניזונים מטפילים של דגים, לפעמים דגים גדולים בהרבה מהם (אפשר לראות תמונה של דקר לוקוס ענק עומד בשקט ונותן לנקאי להיכנס לו לתוך הזימים ולתוך חלל הפה). יש דג דומה לו בצורה, חקאי, שמתקרב לדגים גדולים כאלה, נותן בים ובורח. כשהלכו לתורת המשחקים וניסו ליצור מודל של כמה נקאים מול כמה חקאים יכולים להיות בטבע – כמובן שיש יותר נקאים. יש הרבה פחות חקאים מנקאים, הגיעו לנוסחה של בערך 10:1, בדקו בטבע וזה אכן היחס.

פזית – שמה מצבעה. רואים גם כתומים, אלה הם הזכרים. הפזיות כולן מתחילות את דרכן כנקבות ויש זכר או שניים בסביבה. כאשר זכר נעלם מהשטח, מתחיל מרוץ בין הנקבות מי תהפוך להיות זכר. שתי מערכות הרבייה קיימות באופן פוטנציאלי בגוף, אחת מדוכאת, הזכרית. נוכחות של זכר במים, המפריש פרומונים (הורמונים מסוימים במים) שמדכאים יכולת לפתח מערכות זכריות אצל דגים אחרים מאותו מין. כאשר אין יותר פרומונים במים אז מתחילות להתפתח מערכות הרבייה הזכריות, הראשונות שיצליחו להגיע למצב של הפרשת הורמונים זכר, יעצרו את האחרות. המצב הוא לא רברסיבילי. הפזיות הן הדג הראשון שגילו את המנגנון הזה, היום יודעים שבהרבה מאוד מינים של דגים יש מעבר מינים – יש מינים שמתחילים כזכרים והופכים לנקבות. הדניס למשל, שיש לו קרוב שבאופן טבעי בים הזה, הוא זכר בראשית דרכו, ורק בגיל מסוים, בבגרות, יש כאלה שמפתחים תאים נקביים. המערכת עובדת בשני הכיוונים במינים שונים, אך בכל מין זה רק בכיוון אחד ואין חזרה.

דבק – דבוק לקיר. הדבק מתיישב בעיקר על דגי סחוס, מנטות ובעיקר כרישים. חלק מהדגים אליו הוא נדבק (כרישים, לווייתנים) מסוגלים לפעמים לעמוד במים, אם הוא לא יהיה מסוגל לדחוס את המים דרך הזימים הוא יטבע. הדבק נדבק לאותם בעלי חיים כי הוא חי על השאריות שלהם – הם טורפים ומה שנוזל להם מהפה הוא אוכל. יש לו מעין משטח, מנגנון שיוצר ואקום ובאמצעותו הוא נדבק. הדבקים, בתנועת מאוד לא רגילה, מעין עמידה. בדרך כלל דגים חייבים להיות בתנועה מתמדת כדי שמים יזרמו דרך הזימים שלו (כדי שיוכל לנשום). לדבק יש יכולת לדחוס את המים (הוא מניע את מגן הזימים) ודוחף את המים כמו משאבה.

ההבדל בין דגי השונית לדגי מים פתוחים – דגי מים פתוחים בדרך כלל הם כסופים, חלקם התחתון קצת יותר בהיר וחלקם העליון יותר כהה, מה שמאפשר להם להיעלם בתוך התווך המימי ולא לבלוט בשטח. תנועת דגי המים הפתוחים נעשית בדרך כלל באמצעות סנפיר הזנב, תנועתם מהירה והם בעלי כושר תמרון פחות טוב. דגי השונית, לעומת זאת, בולטים בצבעוניותם המגוונת שיש לה תפקידים שונים (סימון, מצב, גיל, מין, טריטוריה, אזהרה ועוד). תנועת דגי השונית נעשית בדרך כלל באמצעות סנפירי החזה, הם בעלי כושר תמרון טוב מאוד המאפשר להם לתמרן בין האלמוגים.

בריכת הכרישים – (מתוך אתר המצפה) בריכת הכרישים היא הבריכה הגדולה ביותר בפארק המצפה התת ימי והוקדשה למלכי הים – הכרישים. במיכל ענק המכיל 350 אלף ליטר מי ים, שוחים הכרישים בתנועות גמישות וחזקות הכרישים וחולפים במרחק נגיעה מחלונות התצוגה המקיפים את הבריכה. בבריכת הכרישים בפארק המצפה התת ימי ישנם ארבעה מינים שונים של כרישים : כריש גדול שן (אלטימוס), סנפירננים (פלומבאוס), כרישוני משה רבנו (מוסטלוס), וזנוותן מנומר (כריש לאופרד). בבריכה ניתן לראות גם את עמית עטלף הים היפהפה. מעל בריכת הכרישים ממוקם גשר תצפית שממנו ניתן להשקיף על הכרישים מלמעלה.

כמה עובדות מעניינות על הכרישים: הכרישים שייכים לקבוצת דגי הסחוס. אין להם עצמות בגוף אך יש להם שלד סחוס. לכן הם מאוד גמישים. חוש הראיה שלהם מפותח פי 3 מבני האדם. כרישים רואים בלילה באותו אופן שאנו רואים ביום. חוש הריח שלהם מושלם והם יכולים להריח טיפה של דם קילומטרים בתוך המים.

לכרישים יש בין 3 ל-25 שורות שיניים. בכל פעם שכריש נותן בים בטרף שלו הוא מנער את הראש ואז שיניים נופלות. לאחר מספר ימים תעלה שורה חדשה של שיניים. ושיניים חדשות וחדות יחליפו את אלו שנפלו. הכרישים עושים הכל תוך כדי תנועה: אוכלים, ישנים ואפילו מתרבים וזו הסיבה שלכריש הזכר יש 2 אברי מין.

בבריכת הכרישים ניתן לראות בעלי חיים אחרים, עובדה מפתיעה כביכול. למצפה יש בעיה אמיתית – הם עושים האכלת כרישים יומית כוללת הסבר, המבקרים באים לראות את ההאכלה אולם הכרישים לא רעבים מספיק. כרישים בפרט וטורפים בכלל 'מתוכננים' להתביות על הפרט החלש, דג חלש משדר אותות מצוקה, מפרפר ומושך את הכריש, דגים בריאים יכולים להיות די בטוחים גם בקרבת כרישים. כרישים באופן עקרוני חייבים להיות בתנועה כל הזמן. כרישי החול נראים לא פעם שוכבים ללא תנועה על החול. כריש חול, nurse shark, כריש שאוכל את סרטנים, לובסטרים, שרימפים. יש לו חישה באמצעותה הוא יכול להריח ולחוש מה יש מתחת לחול, להרים את החול ולהוציא את הטרף. יש לו יכולת לפמפם את המים דרך הזימים ולנשום. לרוב פיותיהם מותאמים לפיצוח של חסרי חוליות החיים בחול ותפיסת דגים קטנים מהם הם ניזונים.

הכריש הוא דג מאוד קדום באבולוציה והוא נשאר דג סחוס. לדגי גרם (הדגים הרגילים, שיש להם עצמות), שהם מפותחים יותר, יש שלפוחית ציפה והם יודעים לאזן את עצמם במים. לעומת זאת, לכרישים אין את המנגנון הזה ולכן הם צריכים להיות בתנועה – הם עובדים במים כמו מטוס בשמיים, באמצעות חוק העילוי. ברגע שהם מפסיקים לנוע הם צוללים, הם שוקעים. שיני כרישים נמצאו מלפני מעל 150 מיליון שנים. משום שהם דגי סחוס, לא ניתן למצוא מאובן של כרישים חוץ משיניים.

הכריש הלבן, Carcharodon carcharias, בעברית עמלץ לבן, בגדול ביותר והמסוכן ביותר, אולם הוא לא אוכל בני אדם.

נסיעה למוזיאון 'אילת עירי'

אחרי המצפה התת ימי - השטח המגודר זו השלוחה הבין-אוניברסיטאית, המכון הבין-אוניברסיטאי, לביולוגיה ימית (פעם זה היה שייך לאוניברסיטה העברית בירושלים, היום זה משותף לכל האוניברסיטאות בארץ), מתקיימים פה קורסים מתקדמים, תואר שני, מחקרים. מכון מחקרי נוסף באילת, יושב בחוף הצפוני, נקרא המכון לחקר ימים ואגמים (המוכר משקמונה, חיפה), יש לו שלוחה אילתית. האילתים קראו לזה עד לא מזמן "האוניברסיטה". מהרגע שאוניברסיטת בן גוריון החלה להפעיל שלוחה שלה, אז כבר לא קוראים למקום האוניברסיטה, אל 'המעבדה הימית'.

החוף הבא, הוא עדיין חוף פרטי, אבל בכניסה חופשית – חוף המגדלור, ע"ש מגדלור שנמצא על ההרים. אחריו החוף הפתוח – שמורה, כל אחד יכול לבוא, הבערת מדורות על החוף אסורה, לא נותנים למכוניות לגשת לקו החוף והכניסה למים היא רק בנתיבים מסומנים שמצד אחד נקיים מקיפודים וכיוצא בזה ומצד שני הם מעברים באזורים שבהם השונית פתוחה ולא פוגעים בריף.

כשמלון הנסיכה הוקם וביקש חוף לעצמו, אז הוא קיבל חוף כחוף פתוח לכולם, אילצו אותו לבנות גשרים (בדיוק כמו הגשרים בחוף אלמוג, בחוף השמורה) שאפשר לדגל מעל השונית ולגשת לפן החיצוני שלה, אל הים הפתוח, מבלי לפגוע בשונית.

מעבר הגבול טאבה – מעבר פתוח 24 שעות, משרת היום בעיקר את מי שעובר לקיינו בהילטון טאבה (מה שפעם היה מלון הויה-סונסטה). תנועת תיירות, שהיום הרבה פחות ערה בשל המצב במצריים, בעבר הייתה די ערה, בעיקר מזרח אירופאית מאזורי המלונות שקצת דרומה לטאבה – טאבה הייטס. התיירים שהיו מגיעים למלונות בטאבה נהגו להיכנס לטיול של יום אחד בישראל, בעיקר לירושלים - 'one day Jerusalem', מורי דרך ונהגים התפרנסו מהרעיון בכבוד.

כשעוברים ונוסעים עוד כמה קילומטרים דרומה יש שלט ימינה שמפנה ל'קייירו' 300 ומשהו ק"מ. הכביש עולה אל בקעת הירח ומשם כביש, על דרב אל חאגי, חוצה את סיני עד התעלה, עובר במנהרה מתחת לתעלה ולמגיע לקהיר. בעיקרון התוואי בהחלט נוח, עד לפני שנתיים נסעו מפה ועברה גם תיירות זרה ועשתה מסלולים שחיברו מצריים-ישראל-ירדן.

הגישה שהיום אנחנו עוברים את טאבה וממשיכים הלאה לא הייתה קיימת עד 67. ההר שיווירד באזור המעבר ירד עד לים 'ראס טאבה' ושימש כגבול. הבריטים ב-7-1906, במסגרת הוויכוח על הגבול, הנחיתו כוחות במפרץ טאבה והטורקים ישבו בראס טאבה, על מה שהיום הגבול, ולא נתנו להם לעבור לכיוון אום ררש, לכיוון עקבה.

שביל ישראל – התחיל ממש בצמוד למעבר הגבול. בגלל הרגישות על הגבול, נקודת הסיום (או ההתחלה) הועברה ויש שתי אופציות למסלולים – האחת, במפרץ של חוף 'סנובה' (מועדון צלילה) יש קטע אחד שאפשר ממנו לעלות להר צפחות, והשנייה היא מאחורי בית ספר שדה, שגם ממנו יורד שביל מסומן מהר צפחות. **הר צפחות** – המסלול של הר צפחות הוא מסלול אפשרי ונחמד, לוקח כשעתיים-שלוש. מטפסים מאחורה, מכיוון נחל שלמה, להר צפחות, שם ישנה תצפית מאוד יפה אל הים (ממש מעל חוף אלמוג ובית ספר שדה), ויורדים איתו אל הים. המסלול יכול להיות אופציה טובה מאוד כפתיח למצפה התת ימי – אפשר לעשות חלק מההקדמות מהתצפית, להבין את העניין 'המדבר הכחול', 'הים המדברי', המוקף מכל עבריו במדבריות הרריים יבשתיים. אפשר לעלות לראות משם זריחה או שקיעה – צריך לשים לב שאם עולים לשקיעה צריך להזדרז למטה, שכן הירידה לוקחת כ-45 דקות.

מלון אורכידאה – נבנה בסגנון של כפר נופש תאילנדי, מלון ייחודי באילת (המראה המיוחד מושך את העין ומעלה שאלות).

מלון ישרוטל ים סוף - בעבר נקרא אמבסדור. במלון נמצא מועדון הצלילה הגדול ביותר באילת היום, 'ישרוטל מנטה', המלון מכוון פעילות ימית. מועדון ותיק, הראשון באילת, וגם מאוד גדול זה 'אקווה ספורט', שנמצא על החוף.

מלון יו קורל ביץ' קלאב אילת – פעם היה קלאב מד דטירנאה, שייך לרשת מועדון הים התיכון, היום הוא עצמאי. מלון 'לרוס' בעבר הרחוק.

המפלט האחרון - מסעדה מאוד מפורסמת באילת למאכלי ים. המעגן הקטן שמולה היה מעגן של סירות הזכוכית פעם, היום הן מפליגות מהמרינה בחוף הצפוני. צירלי וחצי וסרטים נוספים צולמו פה, במעגן זה. **נחל שלמה** - הפתח הגדול של נחל שלמה מגיע אל הים ממזרח. בסמוך אליו שרידי עיר סרטים 'טקסס ראנץ' שנסגר, אחר כך היה אתר תיירות כזה או אחר, היום לא פעיל. כביש שנכנס לתוך נחל שלמה ולידו מבנה עם קצת עצים סביבו - בית ויליאמס. הכביש שנכנס לנחל שלמה מוביל לתחילת המסלול של הר צפחות ומוביל גם לחוות הגמלים (עושים שם מסיבות, אירועים), צריך לדעת שיש מפה כניסה מתאימה לכל רכב, גם לאוטובוס.

בית ויליאמס - הוזכר בהקשר של מסע ה-14 שירד לאילת. ויליאמס היה גיאולוג בריטי שישב פה, לפני זה פיתח את מכרות הגופרית באזור בארי, וחיפש כאן מינרלים שונים בסלעים. ויליאמס ניסה להפיק תועלת ממינרלים שונים בסלעים, המיקה שבצפחות שימשה כמבודד במכשירים חשמליים שונים) ולמצוא דברים אחרים נוספים.

לחץ השימוש בחוף הדרומי - אפשר לראות שעל החוף הדרומי יש לחץ גדול של שימוש. אחד הפתרונות להקל על הלחץ היה להעתיק את פעילות חיל הים לקטע קטן מהנמל האזרחי. פעילות חיל הים במרחב מפרץ אילת היא די קטנה והנמל הצבאי תופס שטח מאוד גדול, רובו לא מנוצל, ולכן אחת התוכניות היא לשחרר חלק מהשטח. במוזיאון אילת ניתן לראות את תהליך התפתחות קו החוף. **כיכר הג'אז באילת** - כיכר לכבוד פסטיבל הג'אז שנערך מדי קיץ ברציפים הנמל. **ספינות הקזינו** לא פעילות יותר, פעילות הקזינו הופסקה לפני מספר שנים על ידי המשטרה ולא מתקיימת כרגע.

חורבות מתקן זרחין ותחנת החשמל של אילת - מתקן זרחין הוא מתקן שעשה התפלת מים בשיטה ישנה, שיטה בהמציא מהנדס בשם זרחין (היום פועלים בשיטת אוסמוזה הפוכה). החוף ממול מכוונה בפי האילתים 'חוף החשמל', היזם קורא לו 'חשמל על הגל'.

הספינה "דולפיין" פסלון של ספינה בכניסה לנמל, - הנמל החדש נחנך בספטמבר 1965, אבל כבר ב-1967 הושבת כמעט כליל עם סגירת מיצרי טיראן ע"י שליט מצרים, נאצר. סגירת המימצרים הטילה מצור ימי על ישראל והייתה אחת הסיבות לפריצת המלחמה. מיד לאחר הניצחון נכנסה בשערי הנמל האוניה הראשונה, "דולפיין".

הספינה 'בת גלים' הייתה ספינה שהייתה אמורה לפרוץ את הסגירה של תעלת סואץ - פרשת הספינה בת גלים הייתה ניסיון של ממשלת ישראל להעביר, בחודש ספטמבר, 1954 ספינה המניפה דגל ישראל בתעלת סואץ. ניסיון זה בא לאחר שמצרים מנעה מספינות ישראליות וספינות מטען זרות, השטות לנמלי ישראל, מלחצות בתעלת סואץ וזאת בניגוד לתנאי אמנת קושטא.

מתקן חיל הים - שמאל המחנה, ימין המספנה והנמל שרובו לא בפעילות היום. יכול להיות שחלק מהחוף הזה ישתחרר.

מפה והלאה זה האזור התיירותי של אילת - למרות שזה עדיין החוף הדרומי, המלונות ופעילות פה שייכת לעולם של החוף הצפוני, האזור של עיקר המלונות, יושבים על החוף ובקו שני ושלישי לו. מלון גדול שהיה, החליף את ה'ויה סונסטטה', נקרא סונסטטה בהתחלה, עבר כמה בעלויות ובסופו של דבר ניטש (הבעלים רבו), הלך וניזנח, נשרף והתפורר, 'דורטל סול' בגלגולו האחרון (זה שם החורבה).

אכסניית הנוער של אילת - אכסניה גדולה ופעילה, נמצאת מול אום רשרש (מול מלון מרידיאן).

מלון קלאב הוטל - המלון הגדול ביותר באילת מבחינת החדרים והנפח. מבחוץ המלון לא נראה מרשים וגדול אולם הוא עמוק יחסית - יש בו מרחב פנימי סביב הבריכות (כ-700 חדרים).

מרכז התיירות החדש של אילת - האזור הצמוד למלון קלאב הוטל, למרות שהוא כבר די ישן. יש בו מקומות בילוי ואוכל רבים (המלצה - פאדיז' - פאב אירי, ג'ינג'ר- מסעדה אוריינטלית, ברביס- בורגריה טובה מאוד במרכז אופירה ליד נפטון מוסד אילתי ותיק וטוב, אל-גאוצ'ו ©)

מוזיאון 'אילת עירי'

אוצר המוזיאון, אחד מוותיקי אילת, שמוליק תגר, דחף לאתר את כל החומר שהצליח לשים עליו את היד. החומרים מאוד איכותיים ומגוונים אולם מבולגנים. במוזיאון יש גם עמדות מחשב שמאפשרות להיכנס לאתר.

מבצע עובדה - תמונות ממבצע עובדה וראשית אילת של מדינת ישראל. התמונות נותנות רוח מאותה תקופה. ניתן לראות את דקלי הדום, בטאבה הייתה קבוצה של דקלי דום.

מעלה עקרבים - במוזיאון דגם זהה של אוטובוס מעלה עקרבים - אותו דגם, אותו מודל, עם אותו השלט (הנוסעים שעלו חזרה מחגיגות אילת). הייתה כוונה להפוך אותו למעין אולם הקרנות קטן, בינתיים הוא עומד פה.

פנורמה - פחות או יותר הזווית של תצפית ארבע הארצות.

תצלומי אוויר - דרך צילומי האוויר אפשר לראות את ההתפתחות של אילת, של המפרץ והחוף.

1945 - פארק הצפרות, כשעושים הדרכה, מראים צילום גרמני ממלחמת העולם הראשונה, 1916, די דומה לצילום מ-1945. מה שמאוד בולט לעין זה שמלחת אילת, הסבחה של אילת, 12 אלף דונם ריקים מכל דבר. רואים את הציר שמחבר בין עקבה לבין אום רשרש (ח' של בקתות בוץ ולבנים, תחנת המשמר הבריטית שיושבת בצד המערבי), ואת הציר של הערבה.

1956 - 7-8 שנים אחרי שמדינת ישראל מגיעה לכאן, רואים את ההתחלה של אילת, ציר שדרות התמרים ושכונת יעלים מימין, הצומת המרכזי (היום של המשביר ומה שהיה פעם העירייה) - אילת של השנים הראשונות. אילת למעשה הוקמה על ידי צה"ל - ההספקה הגיעה בתחילה על ידי מטוסים צבאיים, אחר כך הוקמה ארקיע. מה שסיפק את ההספקה והיווה את בית הקפה המרכזי לאורך שנים היה השק"ם של אילת. הנמל האזרחי המסומן בתמונה זה איפה שהיום הנמל הצבאי, המזח הראשון שבנו, הנמל הראשון. אום רשרש עוד קיימת, הבקתות עוד קיימות. באמצע שנות ה-50 הן שימשו כבסיס לפלוגה מקובצת של בני

הקבוצה המאוחדת שלימים הקימה את איילות (הביאו חברה בוגרי צבא שיישבו פה, זה היה קבוצה של דיגיטלים). ראשית איילות היה בבקתות של אום רשרש. כמו כן נבנה מלון ראשון, התחלה של בריכות המלח ושדה התעופה.

1968- אחד הפטנטים להאריך חוף קצר זה ליצור מפרצים ולהאריך את קו החוף, הייתה תוכנית של סדרת לגונות. הלגונה הראשונה נחפרה ונחנכה ב-67 בסמוך למלון מלכת שבא הישן (שעלה באש ופורק). רואים כבר סדרה של מלונות, חלקם קיימים עד היום – מלון אילת, מלון מלכת שבא, הסלע האדום, נפטון (גני שולמית הוקם קצת יותר מאוחר). שדה התעופה והעיר שמתחילה ומתפשטת, עדיין מרבית המלחה היא מלחה, המטעים של איילות, עוד קצת בריכות מלח, האזור של הביוב, המתקנים של מקורות (הסבחה) כבר מתחילים להתמקם, הנמל הצבאי, תחנת הכוח ומתקן זרחין.

1977- רואים שחלק יותר גדול של המלחה כבר נתפס על ידי בריכות המלח, החקלאות והמלונות שמתחילים להתפשט.

1990- הנמל נעלם (נמל צבאי, סודי, הדביקו עליו תמונה שנגזרת משאר הצילום). הנמל החדש, הנמל האזרחי כבר הוקם. מהרגע שהסדירו את נחל השחמון אפשר היה להתחיל ולבנות את רובע השחמון (ע"ש נחל שחמון שמגיע מהר שחמון). החוף הצפוני הולך ומתפתח, מלונות רבים מתחילים לתפוס את השטח. מהמלחה כבר כמעט לא נשאר שום דבר ומתחילים לפתח את פארק הצפרות בחלק הצפוני של המרחב.

2000- נחפרת הלגונה בחלק המזרחי של הסבחה. במקור הייתה מחשבה לחבר ביניהם ויש קטע כולל גשר שקיימת אפשרות להרים אותו, אבל בשלב שני החליטו אחרת והלגונה היא עצמאית. הפתח של הלגונה המערבית הופך להיות המרינה של אילת, מעגן סירות הזכוכית ובגלל יאכטות להפלגה. כל הלגונה הופכת להיות מעגנה אחת גדולה של יאכטות, מעין מרינה שיש טיילת סביבה, פאבים ומלונות. מלון דן פנורמה החליף את גני שולמית שפורק לאחר הרעידה של 95. רואים את ההסדרה של נחל שחמון ותחילת הבנייה הדרומית יותר של הרי אילת.

תמונע – המכרות המודרניים של סוף שנות ה-70-50, עובדים בכלים מכאניים (לא כמו הקדמונים), עבודה קשה ביד, כורים עבריים גאים. אפשר לראות איך מופיעה הנחושת, את הסלעים. אפשר להתרשם מהכלים הכבדים שעבדו איתם, ממתקני ההפקה, מנהרות הכרייה.

ברחבי המוזיאון, בין המצגים השונים ניתנו הערות וסיפורים שונים. הבאתי מעיקרי הדברים תוך התייחסות והשמת דגש על נושאים שלא דוברו לאורך הקמפוס על מנת למנוע כפילויות.

תמונות מראשית אילת – דרכן אפשר לחוות את האווירה באותם ימים. בתמונות רואים סצנות המספרות את סיפור ההתפתחות של אילת מבחינה תעשייתית, תיירותית ויישובית.

בן גוריון ופולה – במסגרת מסעות קדם מלחמת השחרור, בן גוריון הגיע לכאן בשנות ה-30.

קארין A – אניית נשק שלוחמי הקומנדו הימי השתלטו עליה, הובאה למפרץ אילת ונפרק נשקה.

תעשייה – כשדובר על מדגה ודגים, פתחו בית חרושת לסרדינים. סלילת הכבישים, הנמל המסחרי מתחיל להתפתח, תעשיית הסרטים ההוליוודית שבאה לצלם באילת סצנות מדבריות.

חנוכת הדרך לבאר שבע – חנוכת מעלה גרופית. כביש מרכז הנגב נפרץ, מעלה העצמאות והירידה למכתש רמון, החל מתחילת 54-53. ב-56 הדרך לאילת הפכה להיות הדרך שנקראת היום כביש 40, אלא שירדה בבאר מנוחה (צומת ציחור-כוש-באר מנוחה). בין 58-56, הרבה בזכות קצא"א, הצינור שעשה את דרכו ליד מה שנקרא היום מעלה גרופית, פריצת הצינור הייתה במקביל לפריצת הכביש (מעלה גרופית, האזור של צומת קטורה-לוטון). כביש 40 כפי שהוא מוכר היום, נחנך לכל אורכו בשנת 58. בכביש הערבה חזרו להשתמש לקראת אמצע שנות ה-60, 66-67.

הווי אילת – רפי נלסון, ביקורים, שיטפונות, הנמל הראשון, עצירת הרס החושה האחרונה של אום רשרש. אלפונסו נוסבאומר, מורה דרך אילתי ותיק, החתונה הראשונה מתחת למים. התחתן עם נורית ה'דיילת של ארקיע.

סצנות התיירות של אילת – תיירות לשארם, לאחר המעבר לסיני. המצפה התת ימי הראשון, הישן יותר (היינו בחלק התחתון שלו, חלקו העליון מכוסח ודרכו נכנסים למצפה החדש). החלונות הסגורים במתכת ותחתם האזורים שעליהם הלבישו את האלמוגים כדי לקרנם לקהל. רכב אמפיבי – דאקים (דאק היה רכב אמפיבי צרפתי) חצי סירה חצי קומנדקר. היו עושים טיולים לאי האלמוגים (היום מעבר לטאבה), נוסעים בחוף, יורדים למים ומפליגים חצי ק"מ לאי האלמוגים. הציטר הראשון, תחילת תיירות הציטררים שעד היום אילת חיה ממנה די חזק.

רפי נלסון – הייתה לו רטייה והוא היה מפורסם בזה שהיה הולך עם כובע ורטייה. הוא הקים את הכפר 'הכפר של רפי נלסון בחוף טאבה, היום זה חלק מקומפלקס המלון של הילטון טאבה.

הסוס של חוסיין – עוד לפני הסכם השלום עם ירדן, אחד הסוסים של חוסיין ברח מהאורווה והגיע לאילת. הסוס הוחזר ברוב טקס שצולם. בין היתר היו מפגשים עם חוסיין ביאכטות בים, אילתים יודעים לספר שהיו פוגשים אותו מדי פעם. בסך הכל התקיימו קשרים והייתה אווירה מאוד שלוה וידידותית, החל מלאחר ספטמבר הגדול.

לאילת יש כל מיני שמות של שכונות, יש מקום שנקרא 'הקטיושות' ב-68 ירו כמה קטיושות באילת והם נפלו שם ומאז כך קוראים למקום. לאחר חתימת הסכם השלום עם ירדן, מתוך מערכת קשרים עם הכפרים ממול, היה רעיון למצוא מסלולי תיירות, לאפשר לירדנים להתפרנס מתיירות ולהוביל לשם קבוצות ישראליות. אסף הולצר, מדריך נוסף ושני קישור ירדניים הסתובבו על ההרים מול תמנע, יוטבתה וסמר. במעלה מניפת הסוף, מול תמנע, כדי להיכנס למסלול שהכירו קודם לכן, גילו פתאום משגר קטיושות ישן, חלוד וריק מכוון לתמנע. לרגע לא הבינו במה מדובר ואז אותו אלפונסו אומר 'בטח, ב-68 ירו קטיושות על אילת וקטיושה אחת על מפעלי תמנע, זה זה, המפה זה נורה!!'. קראו לקציני הקישור אולם אלו לא ידעו במה מדובר. המדריכים

הישראלים אמרו להם שבעבור קבוצות ישראלים מדובר באתר תיירות ©

אחרי הקטיושות חיל האוויר ירד על עקבה וסימן לחוסיין שחשוב לנו שמור על השקט באילת, כמו שחשוב לו לשמור על הנמל היחידי של ירדן, המוצא היחידי של הירדנים לים. מאז הירדנים מאוד השתדלו לשמור על

השקט. בצפון הערבה הייתה עוד תקופה די קשה, אש"ף עוד ישב בירדן, ספטמבר השחור 70, ומאז החל תהליך הדרגתי שהאזור הלך ונרגע ולאט לאט, נוצרה מציאות של תקשורת הדדית שמטרתה לשמור האזור שקט. למעשה, השלום התלבש על מציאות די קיימת של שקט, כולל שיתוף פעולה בין היחידות למניעת זיהום ים (הסביבה לא יודעת גבולות ואם יש אסון במכלית אלצנו או אצלם הנזק משפיע לשני הצדדים), תרגילים שנעשו כבר לפני הסכם השלום.

דוגמא נוספת לשיתוף פעולה – מטוס צ'רט, אייר בוס, שבא מאירופה דיבר עם מגדל הפיקוח באילת ונחת במסלולים של עקבה, בטעות – פספס משום שלא ראה בחושך. לאחר מכן נוסדה מערכת של תקשורת ופיקוח משותף כדי שלא יקרו מקרים כאלה בעתיד.

דקוטה – (מטוס תובלה) הורידו אותה לפני כמה שנים בתור פסל או זיכרון לתחילת ההספקה לאילת. אילת קיבלה הספקה מהאוויר החל מראשיתה, שכן הנסיעה ברכב הייתה לוקחת לפעמים גם יומיים, או יום לאילת ויום חזרה. בהתחלה זה היה צה"ל ולאחר מכן הוקמה ארקיע.

הערה - לירדן אסור להכניס אופנועים, פרט לכוחות הביטחון והמלך. אנשים זרים יכולים, באישורים מיוחדים, להיכנס עם אופנועים. ידוע על מועדוני אופנועים ישראלים, כולל אופנועי שטח, עשו בצורה מוסדרת תיאומים ועשו טיולי אופנועים בירדן. אם מגיעים עם אופנוע למעבר הגבול אי אפשר לעבור. הסיבה היא בעיקר מסיבות שליטה שונות. גם אופניים מסובך להכניס לירדן, זה דורש תיאום מוקדם והתארגנות. היום לא נותנים להכניס חבלים, כמובן שאם עובדים מול חברה ירדנית וזה מתואם מראש אין בעיה. היום בכלל לא נותנים למטיילים כבודדים להיכנס, הם רוצים שזה יהיה מתואם מול סוכן ירדני או חברה ירדנית.

המוזיאון הוקם על ידי חבורה של אילתים ותיקים שעשו את זה בידיהם בזמנם החופשי. רפי הראל, היה מנכ"ל המכללה בשלב כלשהו, יואב איגרא, גדעון כץ ועוד. יוזמה חצי וולונטרית.

יעקב דפני, הוא ביולוג ימי שעיקר המומחיות היא בים. הוא הוציא סדרה של ספרים ברמות שונות של עומק על הים, כולם טובים. גם אתר האינטרנט שלו הוא מקור ואפשר לראות בו את חלק מהדברים. הספר היותר רציני וכבד, עב כרס עם הרבה מאוד אינפורמציה – "מפרץ אילת מים סוף ועד סופו", נכתב באווירה קצת פסימית אחרי שראה את עולם האלמוגים הולך ונעלם. לפני שלוש ארבע שנים הוא הוציא ספר נוסף – "שוניות האלמוגים של אילת במבט אופטימי", כדי לתקן את הפסימיזם. ספר נוסף, "הרי אילת", עוסק בגיאולוגיה. עזר מאוד נוח למי שמתכוון להדריך בהרי אילת בעתיד. דרך אתרי האינטרנט אפשר להגיע ישירות ולהזמין את הספרים.

תמליל סיור מספר 18 לקמפוס אילת

מסלול: אילת, תמנע, יוטבתה ותל אביב

נסיעה לתמנע

אילת הוקמה מיד אחרי מבצע עובדה ב-1949. בשנים הראשונות נשלטה ע"י מושל צבאי בדרגת רב סרן. בשנות ה-50 הוכרזה כאחת מערי הפיתוח. הוחלט להקים בה נמל, כי המים עמוקים וזה מתבקש. עד 1967 זה היה נמל די מנומנם. זה לא הפך להיות נמל בינלאומי גדול כמו שכן גוריון חשב. מוקד התעסוקה של אילת היה מכרות הנחושת בתמנע. הגיעו לעיר מהדסים ואנשי מקצוע בתחום הנחושת, שתרמו לפיתוח העיר. בשנות ה-60 היו בעיר כ-10,000 איש. אחרי מלחמת יום כיפור, היתה הרגשה של התמוטטות כלכלית, כי אספקת הנפט צומצמה. ב-1975 מחיר הנחושת ירד, מכרות תמנע היו בקשיים ורצו לסגור את המכרות. המדינה הזרימה מיליונים כדי לנסות לשפר את המצב, אך המכרות נסגרו סופית ב-1977. מחירי הנחושת עלו בצורה דרמטית בשנות ה-2000, וכיום חברה מכסיקנית רכשה את זכויות ההפקה, בשיטות חדישות יותר, יותר כלכליות, ואמורה להתחיל להפעיל את המכרות.

דייויד לואיס – יהודי בריטי מדהים ויקר, הגיע לאילת והחליט שהוא רוצה להפוך את אילת לעיר תיירות. עד אז היו באילת כ-3 בתי מלון: הסלע האדום, מלכת שבא (אכסניית נוער), ובית החייל. דייויד לואיס דיבר עם ראש העיר, אך ראש העיר אמר שאילת היא עיר של כורים ותיירות לא מתאימה לו, ו"זרק אותו מכל המדרגות". לדייויד לואיס הייתה חברה בשם Iberotel, עם 200 סוכנויות, ושלט על כל תחומי התיירות בספרד. טיפל שם בתיירים מהתחלה עד הסוף – טיסות צ'יטר, בתי מלון, נסיעות וטיולים. הוא לא התייאש מאילת והגיע שוב ב-1976, והצליח להיפגש עם ראש העיר ולשכנע אותו.

בתי המלון – מלון המלך שלמה, 5 כוכבים, הוקם ע"י לואיס ב-1984. לואיס הקים את חברת ישרוטל עם סדרה של מלונות נוספים. בזכות לואיס החלו להבין את הפוטנציאל התיירותי של אילת, והוקמו עוד עשרות מלונות. כיום יש 15,000 חדרים באילת, בתפוסה של מעל 79% בממוצע שנתי. בירושלים יש כ-7000 חדרים בלבד, עם תפוסה של כ-50%. לואיס היה תורם גדול לישראל בתחומים רבים (נפטר ב-2012), ונקווה שילדיו ימשיכו בדרכו. לרשת ישרוטל יש בארץ 17 מלונות, מהם 10 באילת. דייויד לואיס היה אדם צנוע, הסתובב בעיר עם סנדלים, אך היה משכמו ומעלה.

פארק תמנע

הפארק ממוקם כ-25 ק"מ צפונית לאילת. הפארק משלב נוף אתרי נוף ועתיקות מיוחדים לצד היסטוריה ופעילויות מגוונות לכל המשפחה. הפארק רחב ידיים, משתרע על שטח של כ-60,000 דונם וצורתו מזכירה פרסה המוקפת במצוקים תלולים משלושת צדדיה. במרכזה מתרומם הר תמנע לגובה 453 מטרים. בקעת תמנע היא חלון גיאולוגי, בו נחשפים סלעים מגוונים, המכילים מינרלים דוגמת נחושת, ברזל, מנגן ועוד. תמנע, הוא המקום הראשון בעולם בו כרו נחושת. הפארק לא שייך לרשות שמורות הטבע ולא לגנים הלאומיים. זה גוף ציבורי, ישות משותפת לקק"ל, החברה הממשלתית לתיירות, ומועצה אזורית חבל אילות. מופעל ע"י החברה הכלכלית של מ.א. חבל אילות. בזכות זה נשמר הכיוון הכללי של אחריות ציבורית ומחויבות לתכנים. אף אחד לא מרויח מההכנסות. כל העודף מושקע בפיתוח, בעזרת תרומות.

השם תמנע – בערבית היה באזור ואדי מנעייה, חירבת מנעייה. בתנ"ך מוזכר השם תמנע כחבל בארץ אדום. גם פילגשו של אליפז בן עשיו נקראה תמנע. אדום המקראית היתה משני עברי הערבה. בראשית ל"ו, יב: ותמנע הייתה פילגש, לאליפז בן-עשיו, ותלד לאליפז, את-עמלק;

מסע בזמן – מיצג חדש במבנה העגול בכניסה לפארק – כ-10 דקות, עממי ופשוט יותר מהמיצג הקודם שהיה בתכנון – מבואה חדשה עם מרכז מבקרים – חלל ממוזג, מוזיאון, מידע לקהל, והמיצג יהיה חלק מזה. נסיעה לאתר הקשתות נוסעים בכביש הראשי של הפארק, שמקיף את הר תמנע, ופונים ימינה לכיוון הקשתות, עד סוף הכביש, לחנייה.

סככות הסבר – נמצאות בכמה מקומות בפארק, עם לוחות הסבר, מפות ותמונות. בדרך רואים פיסול טבעי בסלעים, בעיקר באבן חול, שיוצר מקומות מיוחדים, כמו גבעת בורג (SPIRAL HILL), פטריה, פטריה וחצי, עמודי שלמה ועוד.

נערכו מחקרים שונים בפארק לאורך השנים, בעיקר ע"י משלחת הערבה של בנו רוטנברג, וכן סקרים גיאולוגיים, פוספטים ועוד. בשנים האחרונות יש חפירות של רשות העתיקות- בשיתוף הקהל, באתר הפטריה ועוד אתרים.

אתר הקשתות – **סככת הסבר ותצוגה**, ליד החנייה: בתמנע יש כ-20 מינרלים של נחושת, בגוונים של ירוק, שחור, תורכיז. הנחושת היא מתכת רכה, ואי אפשר לייצר ממנה כלי עבודה או כלי נשק. בתקופות הקדומות היתה גם יקרה ונדירה, ושימשה לתכשיטים. לכן השתמשו בכלי אבן, עד שלמדו איך להוסיף לנחושת יסודות אחרים, ולהפוך אותה לסגסוגת יותר קשה, ואז החלו להשתמש בנחושת גם לכלים. בתחילת העבודה במכרות – בתקופה הכלכליתית – כל החציבה היו כלי אבן- מכושים או קרדומי כרייה.

ארכיאולוגים שזיהו סגסוגות של נחושת – קראו לה ברונזה, ולכן התקופה נקראה תקופת הברונזה. לפי הספר – ברונזה מורכבת מ-90% נחושת + 10-5% בדיל או עופרת. כיום יש עוד סגסוגות של נחושת עם תוספים אחרים, בהתאם לתכונות שרוצים להשיג. בתקופת הברונזה – כלי החציבה היו מברונזה, או לפחות קצה המכוש או הקרדום היה מברונזה, שהיא קשה יותר. אז השתמשו גם באיזמל מברונזה, והיכו עליו בפטיש מאבן.

ממצאים מקוריים מתמנע – נמצאים כיום בביתן נחושתן, במוזיאון א"י ברמת אביב.

אתר הקשתות - תצפית על האזור: רחוק ממזרח – הרי אדום הגבוהים. לפנייהם, בצד מזרח – הר תמנע – גוש כהה עם פסגה שטוחה. מסביב – המצוקים המקיפים בקשת את כל הבקעה, בצורת פרסה. מימין (מדרום) – הר חכליל, מעוגל עם מצוק משמאל. שם המכרות המודרניים. מעלינו ממערב – הר ברך, בראשו אנטנות. מראש הר ברך יש דרך עפר עד כביש 12, הגבול המערבי. בצד הצפוני – צוקי תמנע, שיורדים עד הערבה, עד הר מכרות, גבעת סגון ועמק סגון. נחל תמנע מנקז חלק גדול מהבקעה לכיוון הערבה, ועליו עובר הכביש הראשי של הפארק.

מסלולי טיול בפארק:

יש הרבה מסלולים קלים של שעה עד שעתיים:

מסלול טיול לקשת הגדולה(חור עגול בסלע- כמו בייגלה) – מסלול קל, מסומן באדום. עולים בסולם לתוך הקשת, יורדים מאחוריה וחוזרים בואדי מסביב.(מסלול יפה מאוד, חבל שלא עשינו). תוספת למסלול זה – מסומן שחור, עובר דרך מערת הכורה המצרי, כולל טיפוס חווייתי עם יתדות, סולמות, וחזרה למסלול האדום. מסלול טיול לקשת הקטנה – מסלול ירוק, 1.5 שעות, קושי בינוני. עולה ומטפס קצת יותר גבוה.

מסלולים ארוכים יותר, לאוהבי לכת:

מסלול קניון ורוד ו"המערה רומית" – זה לא רומי, אלא אתר קבורה נבטי, המסלול מגיע לעמודי שלמה. 3-4 שעות.

מסלול גיאולוגי, נחל אלכסון – עליו עובר גם שביל ישראל: משער הכניסה עולים להר תמנע, טיפוס מאתגר, מהפסגה יורדים לעמודי שלמה או אל האגם. ס"ה 4 שעות.

משביל ישראל יכולים בעצם להגיע ברגל ולא חייבים לשלם, כי אין גדרות סביב הפארק.

מסלול צוקי תמנע – ממעלה מילחן, מסביב לכל המצוק, דרך הר ברך, יורד במעלה ברך ומגיע לעמודי שלמה. זה מסלול ארוך וקשה, ללא צל, והירידה תלויה וקשה, וקשה לגמור את כולו ביום אחד.

טיולי אופניים - בפארק הוכשרו שבילי אופניים משפחתיים, וגם סינגל טרק – לרוכבי אופניים מקצועיים יותר- באורך 14 ק"מ, שעובר בין האתרים השונים. הכשרת השביל הייתה עבודת פרך, ידנית, עם פטישים ומכושים. יש מקומות שהיה צריך לרצף, או להוסיף משטחי עץ.

מבנה גיאולוגי – רואים בצורה די ברורה, הכל חשוף: המצוקים הצהובים הגבוהים הם סלעי משקע ימיים, בעיקר גיר. המדרונות הנמוכים יותר – סלעי משקע יבשתיים, אבן חול. בהר תמנע רואים סלעי יסוד כהים/שחורים, בתוכם דייקים של נחושת ירוקה, וקרוב לפסגה יש מצוק של אבן חול על גבי סלעי היסוד. סדר השכבות: למטה-סלעי יסוד, מעליהם - משקע יבשתי, מעליו- משקע ימי. הבעיה שמבחינת גבהים זה לא תמיד בסדר הזה, כמו שראינו בהרי אילת, ובגלל התרוממויות ושקיעות – לפעמים הם באותו גובה.

לפני 560 מיליון שנה – כיסי מגמה שעולים למעלה ויוצרים סלעי יסוד כמו גרניט, חלקם חודרים בסדקים ויוצרים דייקים. זה תהליך של עשרות ומאות מיליוני שנים. הרכבי חומרים שונים יוצרים סלעים שונים, ובסוף התהליך עלו והתרכזו באזור הזה בעיקר מינרלים של נחושת(Cu) ומנגן(Mn), וחלקם שקעו בדייקים בהר תמנע.

לפני כ-500 מיליון שנה - כוחות בלייה חיצוניים החלו לעבוד ולפורר את הסלעים לחול. החלו להצטבר שכבות של אבן חול, במשך כמה עשרות מיליוני שנים.

לפני כ-450 מיליון שנה – היה כאן גוף מים רדוד, סבחות, מלחות, שיצרו אגן השקעה של חול וחרסית שזרמו מסביב, שהתלכדו ע"י תמיסות של דולומיט(כמו תהליך היווצרות הכורכר בחוף הים התיכון, עם תמיסות קלציט). בתחתית האגם הרדוד שקעו גם מינרלים של נחושת ומנגן, מסלעי היסוד שהתבלו והתפוררו, והתלכדו עם החול והחרסית. שם השכבה הזו היא "תצורת תמנע". תקופה זו היתה יחסית קצרה, עובי השכבה כ-20 מטר.

לפני כ-400 מיליון שנה – המשיכה לשקוע אבן חול, משקע יבשתי, שכיסה את השכבה של תצורת תמנע עם הנחושת. בתוך אבן החול נמצאו גם עצים מאובנים ושרכים מאובנים, כלומר האקלים היה שונה לחלוטין מהיום.

כתוצאה מפעילות וולקנית – חלק מהנחושת בתצורת תמנע מומסת בתוך אבן החול, שהיא כמו ספוג, וכך נדדה ושקעה נחושת גם במפלסים גבוהים של אבן החול הלבנה (זו שאנו עומדים עליה עכשיו). כלומר – הנחושת בתמנע מופיעה בשלוש שכבות שונות: דייקים בסלעי יסוד, בתצורת תמנע, ובאבן חול לבנה.

לפני כ-100 מיליון שנה – ים תטיס הידוע הציף את האיזור והשקיע את כל החרסית והחואר. כשהים נסוג – הייתה התרוממות – הורסט, קצת לפני היווצרות הבקע. קרום כדור הארץ עולה תוך כדי שברים רבים. מה שבלט למעלה – הבלייה עבדה עליו יותר, והכל נסחף לעמקים ולכיוון הערבה. הר תמנע הוא דוגמא להורסט, מסביבו הרבה שברים קטנים, וצוקי תמנע הם רכסים ששקעו.

לפני 5 מיליון שנה – נוצר בקע הערבה. בגלל שנוצר בסיס סחיפה נמוך, הבלייה ונסיגת המצוקים הוגברה מסביב להר תמנע. הר תמנע עצמו הוא קשה ופחות התבלה, אך מסביבו נוצרה קשת של מצוקים, כמו פרסה שפתוחה מזרחה, אל הערבה. כך נוצרה הצורה הנוכחית של בקעת תמנע. זה תהליך שקצת דומה להיווצרות המכתשים, וגם סוגי הסלעים וצורתם דומים למכתשים, ובעבר קראו למקום מכתש תמנע, או חצי מכתש. אך כיום ברור שזה לא מכתש, כי לא היה כאן קמר א-סימטרי, אלא הורסט, ואין כאן נחל יחיד שמנקז את האזור, אלא כמה נחלים(תמנע, נחושת). הבקעה גם נוצרה תוך כדי הבקע, ולא בעקבות הבקע.

היווצרות הקשת ע"י הטבע, ע"י בלייה באבני חול, מתרחש בעיקר באקלים צחיח. אבן החול הם גרגרי חול שהורבדו, שקעו והתהדקו לסלע בעזרת תמיסות של סלעי יסוד, ש"הדביקו" את הגרגרים. כשיש לחות וגשמים הם ממיסים חלק מהמינרלים ומוסעים משם. בתהליך שותפים גם חזזיות ומיקרו אורגניזמים שגורמים לבליה. התהליך לא אחיד, ובכל מקום בסלע - קצב הבלייה הוא שונה. בסדקים הבלייה מהירה יותר, נוצרים חללים, שם מצטברת לחות והתהליך מואץ.

אזור המכרות - כריית הנחושת: בימינו - אחרי קום המדינה עשו סקרים ובדיקות לגבי הנחושת. ב-1951 החלו הבדיקות, ופרצו כאן רשת של דרכים לצורך הבדיקות, עד יטבתה בצפון, ועד באר אורה בדרום. בעזרת מקדחים קדחו ובדקו איפה כדאי לכרות. עד היום רואים את שרידי הקידוחים. המסקנה היתה שכמויות

מסחריות של נחושת יש בעיקר ב"תצורת תמנע", ורוב הנחושת בשכבה זו נגישה וזמינה, באזור הר חכליל, אך עמוק מתחת לפני השטח. באבן החול הלבנה יש הרבה שכבות עם פירווי נחושת, אבל בריכוז מאוד נמוך. הפירווי הירוקים שרואים כאן על פני השטח, הם לא כמות משמעותית. לכן ריכוז את אזור המכרה סביב הר חכליל, בדרום הבקעה.

בימי המצרים הקדמונים חפשו את הצבע הירוק/טורקיז, וחצבו במקומות שרואים אותו בעין. זה היה בעיקר לרגלי המצוקים ובנחלים. לכן הכרייה הקדומה היתה לרגלי המצוקים, באבן החול הלבנה, כי זה מה שראו אז. יש גם מקומות בצפון הבקעה שתצורת תמנע חשופה לעין, עם צבע ירוק, ושם יש גם שרידי כרייה קדומה. אמנם הנחושת מופיעה בכ-20 מינרלים שונים, אך הקדמונים ידעו להפיק מרוב המינרלים. "אבן אילת" – שילוב של שני מינרלים עיקריים: מלאקטי-ירקרק, אזוריט-כחול. ביחד זה נראה כמו אבן חן מיוחדת.

פונן – האזור המקביל בירדן, ממזרח לערבה, זו 100 ק"מ צפונה מכאן עקב היווצרות הבקע ותזוזת הלוחות. מה שחשוף שם על פני השטח הוא דוקא תצורת תמנע. הכרייה הקדומה שם היתה באותה תקופה ובאותם כלים, אך בגלל שזה מה שנראה לעין – זה הסלע שכרו ממנו נחושת.

מבנה המכרות – הכרייה בימי קדם – בשלב ראשון קודם כל אספו את הפירווי הירוקים על פני השטח. בשלב שני חצבו בפטישי אבן מתוך סלעי אבן החול, שראו שיש בהם גושים ירוקים. שלב הבא – החלו לחפור פירים לעומק ולחפש. אם מצאו שכבה עם נחושת – החלו לחפור אופקית בתוך השכבה, בין פיר לפיר. השלב הבא היה ההבנה שהסלעים בנויים בשכבות שכבות. חפרו הרבה פירים לעומק, שבחלקם הגיעו לעומק 30 מטר, ובמקומות שמצאו – חפרו אופקית והפכו אותם למכרות.

"צלחות" – פירי כרייה, חלקם מכוסים ברשת. כולם מעשה ידי אדם. בחלקן ניתן להיכנס ולזחול בפנים. בתחילת המחקר לא ידעו למה שימשו הצלחות. לאחר שחפרו בחלק מהצלחות, התברר שכל צלחת היא בעצם פיר שהתמוטט ונסתם בחול ואבק עם הזמן. מה שנשאר זו רק שקעורית עגולה. בצילומי אוויר ספרו כ-8000 צלחות ברחבי הבקעה, מתקופות שונות. חלק גדול מהן, עיקר הכרייה הוא מתקופת הפעילות המצרית בתמנע. בחלק מהפירים לא מצאו נחושת, ונטשו אותם.

בירידה לתוך המכרה – חלק במנהרה סגורה וחלק בחלל פתוח. המכרה הזה מורכב משתי תקופות. החלל הפתוח הוא מכרה הנחושת הקדום ביותר בעולם המוכר לנו. זה מכרה מהתקופה הכלכוליתית, (כלכוס=נחושת, ליתוס=אבן) כ-3000 לפנה"ס. מצאו קבוצות של חציבה בכלי אבן כדי לכוות נחושת. זה ממש מסמל את שם התקופה. החציבה היתה מאוד קשה, בפנים מלא אבק, חום ומחנק, והפירים עזרו גם כדי להכניס אוויר נקי. המצרים הגיעו לכאן 2000 שנה יותר מאוחר, נכנסו לאותו מכרה "קדום" והעמיקו אותו יותר.

פיר משוחזר (נחשף ונחפר מתוך צלחת שהיתה בשטח)

כשעברו מכלי אבן קהים לכלי ברונזה, יכלו לחצוב בצורה יותר מדויקת, יכלו לפתוח חללים ופירים יותר צרים. כך יכלו גם להשאיר מדרגות בדופן הפיר. הפירים הצרים שייכים כולם לתקופה המצרית – 1200 לפנה"ס, זה שיא תקופת הכרייה במקום, ואז השתמשו בכלי ברונזה. יש מדרגות בולטות שהושארו בחציבה, ומדרגות שקועות שנחצבו בסלע. מדרגות בולטות גם מפריעות לעבודה, וגם נשחקות עם הזמן. לכן ברוב הפירים חפרו גומחות ולא בליטות. ואפשר לראות שהחוצב היה ימני, לפי סימני החציבה שנשארו. עדיין לא מצאו פיר שנחצב ע"י מישהו שמאלי... יש תיאוריה שהשמאליים יותר חכמים, ולכן כנראה היו המנהלים והמהנדסים...

צלף מצוי – שיח בצבע כחלחל אפרפר. צלף רגיל יותר סחוס, יותר ירוק. מספרים על אביבה רבינוביץ, המדענית של רשות הטבע והגנים, שאחרי ששת הימים טיילה עם קבוצה בסיני, וראתה את השיח הזה, וצעקה מהמשאית: תראו – צלף מצוי... וכולם נשכבו מיד על הרצפה...

ירדנו לנחל, הגענו למערה/מכרה בדופן הערוץ

יש כאן מכרה עם שני סוגים של סימני כרייה: בחלק התחתון סימנים חדים, אופייניים לכלי מתכת, מהתקופה המצרית. בחלק העליון יש סימנים קהים יותר, אופייניים לכלי אבן. כשמסתכלים פנימה – רואים שהסימנים הקהים יוצאים ממנהרה אחת, והקהים יוצאים ממנהרה אחרת. שתי המנהרות נפגשות וממשיכות יחד.

ההסבר: לפני 5000 שנה חצבו כאן מכרה בכלי אבן, והוא ננטש בשלב כלשהו. לפני 3200 שנה הגיעו המצרים, החלו לחפור במקום סמוך, ואז נתקלו במנהרה העתיקה והמשיכו איתה לחפור את המכרה. שאלה: הסימנים נראים כאילו חפרו מבפנים החוצה, וזה לא הגיוני. למה חפרו מנהרה ליד הוואדי ויצאו אל הוואדי, במקום להיכנס מהוואדי ולחפור משם? בוואדי יש מנהרה נוספת דומה, ממש ממול. בהמשך הנחל יש עוד דוגמאות לכך, גם המערה הרומית, וגם פיר שממש צמוד לדופן הערוץ. מה ההסבר לכך? למה לא התחילו לחפור ישר מתוך הערוץ?

תשובה – הערוץ והנחל לא היו כאן לפני אלפי שנים. הם התחתרו והעמיקו כאן רק באלפי השנים האחרונות, ויש מקומות, כמו כאן, שהנחל חתך את המכרה לשתים. מה שעזר למי השטפונות להתחתר במהירות – הסלע רך, וכולו היה מחורר בפירים ומחילות. המערה הרומית (היא בעצם נבטית) מלפני 2000 שנה, נאכלה פחות מאשר המכרה הזה. בעבודת גמר שנעשתה על ידי תלמיד תיכון באזור, ניסו לחשב קצב התחתרות של נחלים. המסקנה היתה שהקצב הוא כ-3 מטר עומק ב-2000 שנה.

הערוץ הזה הוא אחד היובלים של נחל תמנע, ואפשר להמשיך ברגל עד הפטריה.

נסיעה חזרה לסככת הסבר מול הפטריה, להדגמה והסבר על הפקת הנחושת.

אתר המרכבות (לא נכנסנו) – מהכביש שפונה צפונה – אזור של ציורי סלע, ובעיקר ציורי מרכבות קרב מצריות. לידם יש שרידי פירים של כריית נחושת, כלומר – גם שם היו מכרות, והכורים המצרים גם ציירו על הסלעים.

פטריה וחצי – יש שלט ליד הכביש. החצי זה סלע שמתחיל לקבל צורת פטריה. בדרך אפשר לזהות עוד סלעים בצורת פטריה.

אתר הפטרייה – הפקת הנחושת: הפטרייה הגדולה מול הסככה – היתה בעבר חלק מהמצוק. זה בעצם גוש סלע שנשאר אחרי התבלות של המצוק. גם במצוק וגם בפטרייה – החלק העליון יותר קשה, והחלק התחתון יותר רך. במנגנון בלייה, שמונע ע"י מים ולחות, הסלע מתפורר יותר בחלק התחתון. (בעבר חשבו שזו בעיקר בלייה של רוח, הרוח מעיפה גרגרי חול והם שוחקים את הסלע, אך זה לא נכון כאן. כאן זה תהליך דומה לעמודי שלמה והקשתות). יש משפט ידוע: בתמנע יש מאות פטריות בפוטנציה, ומאות פטריות בפנסיה... לא ברור באיזה קצב נוצרה הפטרייה.

הגדר הקרובה – אזור שבו הכינו את עבודת ההפקה, מצאו בורות מדופנים לשמירת חומר הבנייה של התנורים, שם כתשו את העפרות, שם יצרו ותיקנו כלים.

הגדר הרחוקה יותר – מקדש קטן ששימש את הכורים לפולחן ותפילות.

הידע על כרית הנחושת והפקתה – התפתח והשתכלל במרחב הזה במשך אלפי שנים. בתמנע אקלים יבש, אין מקורות מים, ובימי קדם באו הנה רק בגלל הנחושת. אז לקחו את עפרות הנחושת מכאן וחזרו הביתה, אל היישובים בשולי הערבה, ושם טיפלו בנחושת. לעתים הגיעו הנה עם אמצעי הפקה, פחמים להסקה וכולי, ואז הפיקו ליד המכרה.

בתקופת המצרים ההפקה הפכה לעסק מאורגן, ממלכתי. משלחת ממצרים הגיעה וארגנה פה עבודה, בעזרת עובדים מקומיים מהאזור, שהכירו את השטח. המצרים הביאו איתם יזמה, לוגיסטיקה, שווקים מובטחים. היו צריכים להיות מספיק קרובים לחמרי הגלם (למכרות), אך מספיק נגיש למקור האספקה – מים, פחמים, מזון. אז התפתחו ממש איזורי תעשייה, כולל חדרי עבודה. אתר הפטרייה הוא איזור כזה, וכיום נעשות שם חפירות ארכיאולוגיות. גם ליד יטבתה, למעלה במצודה ה"ישראלית", יש אתר תעשייה להפקת נחושת. גם ליד הר אמיר.

סיגים – פסולת מהפקת נחושת (שלאקה) – ערמות אבנים שחורות/כתמים שחורים – נראות כמו בזלת, כמו לבה שהתקררה והתקשתה, עם סימני זרימה, לעתים רואים פירוורים ירוקים ושרידי פחמים. זה חומר שיצא מתוך תנורי ההפקה של הנחושת. אלה השאריות, וזה מה שהארכיאולוגים מצאו על פני השטח ליד אתרי ההפקה. אם מוצאים שרידי פחם – אפשר בעזרתו לתארך את העבודה באותו תנור. עמק הסיגים – אזור ליד באר אורה, שהיתה בו הפקת נחושת, ובסיגים השתמשו לבנייה בתקופות מאוחרות יותר.

תנור ההפקה – לרוב ממוקם על מדרון מתון. חלקו התחתון הוא גומה חפורה בקרקע. חלקו העליון בנוי אבן ומדופן בטין. לפעמים עשוי רק מטיין, כמו כד גדול. לתנור מכניסים את עפרות הנחושת שמצאו במכרה, מוסיפים עפרות ברזל ועפרות מנגן אפורות. הם משמשים כחומר מנתך (פלוקס) – חומר שעוזר לתהליך ההתכה, וקצת מוריד טמפ', ובעיקר מתחבר אל החומרים האחרים שבמינרל של הנחושת. זה עוזר לנחושת להשתחרר ולהתנתק מהעפרה, וכך מקבלים נחושת לחוד, וכל השאריות לחוד. צריך להגיע לטמפרטורה של 1085 מעלות, טמפי ההתכה של הנחושת, כדי שהיא תהפוך לנוזל. לשם כך השתמשו במפוחי רגל. בתנורים שנמצאו בחפירות – מצאו כניסה עשויה מחרס, בשביל הצינורות. הצינור היה עשוי עור או קנה, ולא שרד. מצאו את בסיסי המפוחים שעשויים אבן. כסוי העור של המפוח כמובן לא שרד. יש במצרים ציורים שמתארים תהליכי ההפקה עם מפוחי רגל, וכך יודעים איך הם נראו.

תהליך ההתכה: הכניסו פחמים לתנור, הדליקו אש, עבדו עם המפוחים כשעה או שתיים. כשהטמפי עלתה, הכניסו את תערובת ההתכה: עפרות הנחושת עם הפלוקס – עפרות ברזל ומנגן. הנחושת הופכת לנוזל, נפרדת לאט לאט מהסלע, שוקעת ומצטברת בקרקעית התנור, בצורת כיכר עגולה, כי היא כבדה יותר מהשאר (משקל סגולי 8.9). מעליה נשארים שאר החמרים שהותכו, הם יותר קלים (משקל סגולי של סלע – 2-3). אז פותחים פתח בדופן התנור, ומזרימים החוצה את הסיגים והשאריות. היה צריך לדייק בגובה הפתח ובזמן הפתיחה. הנחושת נשארת למטה ומתקררת בצורת כיכר, כמו פיתה קטנה מנופחת. כל כיכר

כמויות: כדי לקבל 1 ק"ג נחושת נקייה – צריך להתיק כ-5 ק"ג עפרות נחושת. כלומר-הריכוז הממוצע של הנחושת בעפרות הוא כ-20%. בסה"כ לתנור היו מכניסים 50 ק"ג פחמים(בהדרגה), 25 ק"ג פלוקס (ברזל ומנגן), ו-5 ק"ג עפרות נחושת. זו היתה התפוקה של יום עבודה אחד של תנור אחד, עם 3-4 אנשים. חוקרים במעבדות בנו תנורים דומים והריצו עשרות נסיונות, ואלה הכמויות שהגיעו אליהן. גם כאן נבנה תנור ועבדו איתו בשטח במשך יום שלם, והגיעו לכמויות דומות מאוד. המצרים עבדו כנראה עם הרבה תנורים במקביל **שימושי הנחושת** – בתקופת המצרים, לפי ציורי קיר במצרים ותעודות שונות, יודעים שאת הכיכרות לקחו למצרים, התיכו אותם מחדש בתוך כוריות קטנות מקרמיקה. אז יצקו לתבניות של איזמלים, נחש נחושת וכו'. יצקו גם מטילי נחושת, ששימשו לסחר בינלאומי בתקופת הברונזה המאוחרת. נמצאו מטילים כאלה בספינות מסחר שטבועות בים. במוזיאון א"י ובחיפה מוצגים גם מטילים כאלה.

שארית הברזל – ברזל נקי הוא מתפורר, חלש מדי ואין מה לעשות איתו. כדי ליצור ברזל חזק צריך פחם אבן, שאין באיזור, וטמפי יותר גבוהות. לכן לא הצליחו להגיע להפקת ברזל ופלדה במזרח הקדום. לפי התנ"ך – הברזל הגיע מאירופה עם הפלישתים. השריון של גליית הפלישתית היה ברובו מנחושת, חוץ מהחרב.

איך הם עלו על הפטנט הזה של ההפקה? לפי אתרים שונים בערבה – מניחים שזה היה בהתחלה במקרה, ואחר כך בניסוי ותעיייה עד שהתפתחה השיטה. כששמים עופרת נחושת בתוך מדורה – יוצא ממנה טפטוף של נחושת, ואולי כך זה התגלה לראשונה. מצאו טפטופי נחושת באתרי פולחן שונים. הידע הזה התפתח כאן, בערבה, בתמנע וגם בפונון. המצרים באו וניצלו את הידע הקיים כאן, ופיתחו את כל הלוגיסטיקה והתעשייה. יש גם עופרה עם הפלוקס בפנים- סלע שבו גם נחושת וגם ברזל ומנגן. כנראה הקדמונים ראו שסלעים כאלה משפרים את התוצאה, וכך פיתחו את שיטת הפלוקס.

אזור עמודי שלמה - מהכביש הראשי של הפארק יוצא כביש שמוביל לעמודי שלמה, והכביש מסתיים שם. יש שירותים בחנייה.

התחלנו מהמקדש המצרי, עלינו במדרגות אל הכתובת על הסלע, וירדנו מצד שני אל עמודי שלמה. (למרות שהשביל מסומן חד סטרי – בכיוון ההפוך).

מקדש חתחור / מקדש הכורים (המצרי)/ תא פולחן לאלה חתחור - במקדש מצרי במצרים האדם הפשוט לא נכנס פנימה, אלא רק לחצר החיצונית. רק כוהני הדת נכנסים. ליד מקומות עבודה נמצאו גם תאי פולחן אישיים, וזה מה שרואים כאן.

גומחות בסלע: גומחה מרכזית שבה ניצב הפסל של האלה. היו שני עמודים משני צידי הגומחות, עם קורות שנשענו מלמעלה וכך זה היה מן תא סגור שבו היה פסל האלה חתחור. הפתח פונה מזרחה, אך אצל המצרים לא היתה משמעות לכיוון התפילה, וייתכן שהכיוון כאן נקבע רק לפי קיר הסלע, ששימש קיר תומך ומגן. לאתר יש הסטוריה יותר קדומה, כבר בתקופה הכלכוליתית המקום שימש לפולחן. בחפירות נמצאו כלי פולחן, ששימש את האנשים באיזור, ובעיקר את הכורים שעבדו כאן. במשך השנים היו כאן מדיינים, אדומים, נבטים, שהשתמשו במקדש. מקדשים במדבר היו לרוב פתוחים, ללא גג.

גברים אופייניים לפולחן במדבר: יש אבן ששימשה כמזבח, ושורה של מצבות אילמות, ללא פסל או דמות. זה מוטיב שכנראה צמח באזור המדברי, מתבטא בדתות שצמחו כאן, דומה לאיסור ביהדות – לא תעשה לך פסל ומסיכה, שמוצאים גם במסורות קדומות יותר.

כשהמצרים הקימו את פינת הפולחן שלהם באותו מקום – בנו אותה ליד המקדש שהיה ולא ממש עליו, וכנראה הייתה תקופה של פולחן מקביל – במקרה עבדו במקביל גם פועלים מקומיים וגם המנהלים המצריים, וכל אחד השתמש בפינה שלו לפולחן. ממקורות מצריים יודעים שהפרעונים מתפארים ששלחו משלחות למכרות פעם או פעמיים בימי מלכותם. כלומר – הכרייה לא התבצעה כאן ברצף כל הזמן, אלא פעם פעמיים בשנה, ואולי לא כל שנה. המשלחות חצו את ההרים עם חמורים, ואת הים בספינות, הגיעו לכאן, רתמו כוחות מקומיים לעבודה, ואז חזרו למצריים. כל הפרעונים הגדולים השאירו בתמנע סימנים: בשושלות 19-20, מאה 14 עד מאה 12 לפנה"ס: סתי הראשון, רעמסס הראשון, השני והשלישי, מרנפתח.

לאחר שהמצרים הפסיקו להגיע לכאן – המקומיים פירקו את התא המצרי, ומהקורות והעמודים ייצרו מצבות אילמות בשבילים. רואים סימנים של השחתת הפנים של האלה. עמודים כאלה יש במוזיאון הארץ בתל אביב. היו תקופות שהיה פרוש אהל מעל אתר הפולחן. ממצאו את בסיס האהל, ואת שרידי הבד והחרוזים שעוטרו אותו.

נחש נחושת: נמצאו גם חפצים ששייכים לתרבויות המדבר – והממצא הבולט הוא נחש הנחושת המוזהב. הוא מזכיר את הספור במקרא על מסעות בני ישראל במדבר. ישראל עשו הרע בעיני ה', ה' העניש אותם בנחשים שרפים ועקרבים. לפי הנחיות ה'-משה יצק נחש נחושת בשם נחושתן כדי לעצור את המכה. הנחש שבתורה התגלגל לבית המקדש, ושם הפך להיות סמל לעבודה זרה. חזקיהו שניתץ את הבמות גם התיך והרס את נחש הנחושת שיצק משה במדבר. גם בתרבויות אחרות הנחש מסמל מרפא. מטה אסקלפיוס, אשר סביבו כרוך נחש, סמלו של אל הרפואה היווני, משמש עד היום כסמל הרפואה.

במדבר כ"א, ח: "עֲשֵׂה לָךְ שֵׁרָף, וְשִׂים אֹתוֹ עַל-נֶס; וְהָיָה, כָּל-הַנֶּשֶׁף: --- וְרָאָה אֹתוֹ וְחָיָה מַלְכִים ב' י"ח, ד: "וְכָתַתְתָּ נֶחֶשׁ הַנְּחָשֶׁת אֲשֶׁר-עָשָׂה מִן־הַנְּחָשִׁים הַהֵמָּה הָיִי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל מְקַטְרִים לוֹ; וַיִּקְרָא-לוֹ נְחָשֶׁתָּן"

מדיינים - ישות מקומית שחיה במדבר באותה תקופה. משה ברח אל המדיינים, התחתן עם בת יתרו, כהן מדיין. הנחש כנראה שריד של התרבות הזו. גם אצל בני קוראיה, מאיזור ערב הסעודית, היה נחש נחושת כחלק מהתרבות, ומצאו פה גם כלים שמתאימים להם. לכן מייחסים את הפולחן המקומי למדיינים. **תחריט/כתובת מצרית** - בזמן החפירות שנעשו כאן החל מ-1969 - היה כאן גם צוות טלויזיה בריטי, שחיפש מקום גבוה לצלם ממנו, ואז התגלתה הכתובת המצרית על סלע חלק שמעל המקדש, ע"י אלפונסו נוסבאום, מהצוות של בנו רוטנברג. עולים קצת במדרגות, ויש מן כננת (משקפת) שעוזרת לכוון את המבט אל הכתובת. רואים דמות של מלך מצרי, גברת עם שמלה ארוכה- האלה חתחור, עם קרני הפרה. המלך מגיש לה מנחה, ויש גם כתובת, וחרפושית של רעמסס השלישי (זה הלוגו שלו, שמוכר ממצרים). בכתובת רשום: "נעשה בפקודת המשרת המלכותי המוצדק רמססאם-פרא". כלומר-זה פקיד בכיר מאוד ממצרים. במצרים יש המון כתובות מתקופה זו, על קברים ופפירוסים. אותו הפקיד בשם זה מופיע במסמכים ובכתובות ממצרים. זה שהוא מנציח את עצמו בתואר מלכותי זה רק בגלל שהמקום רחוק ממרכז השלטון. במצרים הוא לא היה מעז לכתוב את שמו, אלא רק את שם המלך, אחרת היו הורגים אותו.

בלייה של הכתובת: הציור נשחק במשך השנים. כשהכתובת התגלתה היו עליה גם צבעים בחריצים. השיטה להעתיק כתובת – ע"י מריחת לטקס, מן גומי נוזלי, וכשמקלפים את הגומי מקבלים "נגטיב של הכתובת וכך אפשר לעשות העתקים שלה. אך זה גרם קצת בלאי לכתובת, וכן אנשים רבים שנגעו בה, גרמו לה לבלייה גדולה יותר ב-30 שנה האחרונות יותר מכל ה-3000 שנה שקדמו לנו.

עמודי שלמה - מרחוק רואים מעין 3 עמודים גדולים, שנוצרו באותו תהליך כמו הפטריה. האזור עשוי מאבן חול אדומה, שהיא הקדומה ביותר שקיימת על הפרה-קאמביום. מתחתיה רואים שרידי הגרניט המקורי, האפור, שעלה מפנים כדור הארץ. לפני 550 מליון שנה החול החל לכסות את הסלעים הקדומים ולהיכנס לחללים בין הסלעים ולהצטבר מעליהם. שכבת החול היא של 40-30 מטר, ומעליה נוצרה שכבה קשה- תצורת תמנע: משקע ימי קדום עם הנחושת בתוכו. המצוק של אבן החול כולו סדוק, הבלייה מתחילה בסדקים, והם הולכים ומתרחבים. כאן הם הפכו ממש לערוצים, והמים שזורמים מרחיבים את הערוץ.

טפוני – כוכים וקליפות בסלע. יש קרום חיצוני יותר קשה וכהה, ומאחוריו הסלע נאכל, עד שקטעים מהקרום נופלים, ונשארות קליפות תלויות.

השם "מכרות המלך שלמה" ניתן ע"י נלסון גליק- ארכיאולוג אמריקאי יהודי, רב רפורמי, מהיברו יוניון קולג'. בשנות 1930-1950 חפר באיזור הערבה, וכאן הוא לא חפר, אך ראה על פני השטח שאריות קרמיקה שהוא חשב שאופיינית למאה ה-10 לפנה"ס. כיום יודעים שזו "קרמיקה נגבית" ששייכת לכמה מאות שנים ולא רק למאה מסוימת. כשנלסון גליק זיהה אותה הוא חשב ששייכת לתקופת המלך שלמה. בתנ"ך מסופר על

משלחות של שלמה לעציון גבר, יודעים על שימוש בנחושת בבניית בית המקדש, והוא שיער שמכרות הנחושת הם כאן. המושג הזה התקבע בתודעה. גם סרט קולנוע שנעשה באותה תקופה, גרם למושג להתקבע. כך נוצר גם השם עמודי שלמה, בלי שום קשר לשלמה.

בנו רוטנברג, ארכיאולוג שעלה לארץ מגרמניה בשנות השלושים, הקים ב-1959 את משלחת הערבה והמשיך את המחקר של גליק, וחפר בתמנע. אז כבר ידעו יותר על תקופת בית ראשון, ורוטנברג הבין שהאתר לא מתאים לתקופה זו, ומתאים יותר לאנשי המדבר, מדיינים או עמלקים, ולתקופה המצרית, קדום ב-200 שנה ויותר לשלמה המלך. בכל אזור תמנע לא נמצא שום דבר "יהודאי", של ממלכת יהודה.

הנחושת בתנ"ך: בתנ"ך לא כתוב כלום על כריית נחושת בימי שלמה, וכנראה לא היתה בתקופתו. כריית נחושת זה דבר חשוב שמתפארים בו, ואם היה אז היו כותבים על זה. אמנם יש פרק שלם על יציקות הנחושת בבניית בית המקדש: עמודים, כותרות, מכוונות, אופניים, ועוד: מלכים א', ז', 13-47.

יג וישלח המלך שלמה, יד בן-אשה אלמנה הוא ממשוה נפתלי, ואביו איש-צרי חרש נחשת, וימלא את-החכמה ואת-התבונה ואת-הדעת, לעשות כל-מלאכה בנחשת; ויבוא אל-המלך שלמה, ויעש את-כל-מלאכתו. טו ויצר את-שני העמודים, נחשת: שמונה עשרה אמה, קומת העמוד האחד, וחוט שתיים-עשרה אמה, לסב את-העמוד השני. טז ושתי כותרת עשה, לתת על-ראשי העמודים--מוצק נחשת: חמש אמות, קומת הכותרת האחת, וחמש אמות, קומת הכותרת השנית. יז שפכים מעשה שפכה, גדלים מעשה שרשרות, לכותרת, אשר על-ראש העמודים--שבעה לכותרת האחת, ושבעה לכותרת השנית. יח ויעש את-העמודים; ושני טורים סביב כל-השפכה האחת, לכסות את-הכותרת אשר על-ראש הרמתי, וכן עשה, לכותרת השנית. יט וכותרת, אשר על-ראש העמודים--מעשה, שושן באולם: ארבע, אמות. כ וכותרת, על-שני העמודים, גם-ממעל מלעמת הבטן, אשר לעבר שבכה (השפכה); והרמונים מאתים טורים סביב, על הכותרת השנית. כא ויקם את-העמודים, לאלם, ההיכל; ויקם את-העמוד הימני, ויקרא את-שמו יכין, ויקם את-העמוד השמאלי, ויקרא את-שמו בעז. כב ועל ראש העמודים, מעשה שושן; ותתם, מלאכת העמודים. כג ויעש את-הים, מוצק: עשר באמה משפתו עד-שפתו עגל סביב, וחמש באמה קומתו, וקוה (וקו) שלשים באמה, לסב אתו סביב. כד ופקעים מתחת לשפתו סביב, סבבים אתו--עשר באמה, מקפים את-הים סביב; שני טורים הפקעים, יצקים ביצקתו. כה עמד על-שני עשר בקר, שלשה פנים צפונה ושלשה פנים ימה ושלשה פנים נגבה ושלשה פנים מזרחה, והים עליהם, מלמעלה; וכל-אחריהם, ביתה. כו ועביו טפה, ושפתו כמעשה שפת-פוס פרח שושן; אלפים בת, זיל. {פ}

כז ויעש את-המכוונות עשר, נחשת: ארבע באמה, ארץ המכוונה האחת, וארבע באמה רחבה, ושלש באמה קומתה. כח וזה מעשה המכוונה, מסגרת להם; ומסגרת, בין השלבים. כט ועל-המסגרות אשר בין השלבים, אגרות בקר וכרובים, ועל-השלבים, כן ממעל; ומתחת לאגרות ולבקר, ליות מעשה מורד. ל וארבעה אופני נחשת למכוונה האחת, וסרני נחשת, וארבעה פעמתי, כפתפת להם; מתחת לכרי הכתפות יצקות, מעבר איש ליות. לא ופיהו מבית לכותרת ומעלה, באמה, ופיה עגל מעשה-כו, אמה וחצי האמה; וגם-על-פיה, מקלעות, ומסגרותיהם מרבעות, לא עגלות. לב וארבעת האופנים, למתחת למסגרות, וידות האופנים, במכוונה; וקומת האופן האחד, אמה וחצי האמה. לג ומעשה, האופנים, כמעשה, אופן המרפב; ודוּתם ונביהם, וחשקיהם וחשיריהם--הכל מוצק. לד וארבע כתפות--אל ארבע פנות, המכונה האחת; מן-המכונה, כפתיה. לה ובראש המכוונה, חצי האמה קומה--עגל סביב; ועל ראש המכונה ידיתה, ומסגרתיה ממנה. לו ויפתח על-הלחת, ידיתה, ועל ומסגרתיה (מסגרתיה), כרובים אגרות ותמרות--כמעט-איש וליות, סביב. לז כזאת עשה, את עשר המכוונות: מוצק אחד מדה אחת, קצב אחד--לכלהנה מה ואת-הסירות ואת-הנעים ואת-המנורות, ואת כל-הפקלים האהל (האלה), אשר עשה חירם למלך שלמה, בית יהוה--נחשת, מנרט. מו בכפר הירדן יצקם המלך, במעבה האדמה, בין ספות, ובין צרתו. מז וינח שלמה את-כל-הפלים, מרב מאד מאד--לא נחקר, משקל הנחשת.

כלומר, היציקות למקדש נעשו בבקעת הירדן, באיזור יריחו, בעזרת מומחה שהביאו מצור, שנקרא חירם (לא המלך חירם, אלא חירם אחר). ביריחו אין מכרות נחושת, והיא הובאה לשם מהעיר צור, מצפון. כמו שהביאו מומחים מצור לבנייה בארזי הלבנון. לפיניקים היו מכרות נחושת בקפריסין באותה תקופה, וכנראה הנחושת הובאה משם. יתכן שהנחושת עצמה כן הובאה מכאן ע"י האדומים? המכרות בפונון כן היו פעילים במאה העשירית, והם בעצם המשך רצוף של תמנע, שהתנתק בעקבות הבקע. בינתיים אין הוכחה או קשר לשלמה.

גבעת העבדים – בנסיעה לכיוון האגם, רואים גבעה שטוחה שבין הכביש הראשי לכביש שמוביל לעמודי שלמה. באמצע רואים ערימות שחורות של סיגים. בחפירות מצאו שהיה כאן אתר להפקת נחושת, מחנה התכה, והשם מקורו בסרט על העבדים מאפריקה שעבדו במכרות.

הסיפניקס – פסל טבעי של אבן חול, בדרך לאגם, מדרום לכביש.

אזור האגם - סיפור המכרות המודרניים החל ב-1951, בהתחלה בסקרים של חיל המדע, וב-1956 הוקמו מכרות תמנע, שהיו חברה ממשלתית, ששייכת ל"כימיקלים לישראל". ב-1959 החלה הכרייה המסחרית. חצבו את העפרות של תצורת תמנע, בעיקר מדרום לאגם, ליד הר חכליל. חפרו בורות גדולים, מן מחצבות ענק. מאוחר יותר החלו בכרייה תת קרקעית. בגלל השברים הגיאולוגיים הרבים שיש כאן, אין רציפות של השכבות. עד עומק של 100 מטר – כדאי לכוון הבבור פתוח. יותר עמוק – חציבה תת קרקעית, בפירים אלכסוניים, מנהרות. חצבו כאן עשרות ק"מ עד לעומק 300 מטר מתחת לקרקע. בעומק זה הגיעו למפלס מי תהום, והיה צורך לשאוב את המים החוצה כדי להמשיך לחצוב.

התהליך הכימי - את העפרות שחוצבים- גורסים לפירורים, ומספיגים בחומצה גפרתית. בסלע יש תרכובות שונות של נחושת: קרבונטים, סיליקטים וכו'. החומצה סופחת אליה את הנחושת מתוך הסלע, ויוצרת תמיסה של גפרת נחושת, בצבע כחול. הזרימו את גפרת הנחושת לשקתות גדולות, ומכניסים לתוכן גרוטאות ברזל. הברזל מחליף את הנחושת בתוך התמיסה, והנחושת שוקעת בקרקעית בצורת בוצה שנקראת צמנט נחושת – במיכלה 85% נחושת. אחרי ייבוש – מקבלים אבקה חומה, וזו היתה התוצרת של ההמפעל. היו מייצאים אותה שספרד, ליפן, למקומות בהם היו עושים תהליכי אלקטרוליזה להפקת נחושת נקייה.

סגירת המכרה - עלות הכרייה בעומקים היתה גבוהה, עלות העבודה עלתה, ומחירי הנחושת בעולם ירדו, עד שלא היה כדאי יותר להפעיל את המכרות. המפעל נסגר ב-1976, נפתח שוב ב-1981, ונסגר סופית ב-1984. מי התהום הציפו שוב את המכרות לאחר שהמכרה ננטש, ונותרו ערימות עפר אדירות מהחציבה. ב-1984 היה מחיר הנחושת \$300 לטון. לפני כמה שנים מחירי הנחושת עלו והגיעו ל-\$800 לטון, וזה שוב היה כדאי להפעיל את המכרה. החברה עברה גלגולים, והיא ויתרה על הזכויות למכרה. נשאר רק מפעלון לייצור גפרת נחושת, שמשמש לייצור חמרי הדברה, אך חומר הגלם שלו הוא לא מהמכרה אלא מייבוא של עפרות נחושת.

חברה מנסיקו בשם HANSA רכשה את הזכויות מהמדינה, והם פועלים לחידוש הכרייה בתמנע. הם מחדשים את היכולת לעבוד במכרה, חזרו לתחוק את המכרה, עם כמה עשרות עובדים- חלק מהנדסים ממכסיקו וחלק ישראלים ארגנטינאים מאילת. מתכננים שבשיא הפעילות יעבדו כאן מאות עובדים, בעיקר

מקצועות טכניים – מפעילי ציוד מכני וכו'. כיום הם בשלב חידוש הידע, אישורי בנייה של מתקני התפעול. עד כה הריצו מתקן ניסוני קטן, וייצרו לוחות נחושת באיכות משופרת.

התהליך החדש – הכרייה היא כרייה רטובה, ללא פיצוצים. מקדחים ש"אוכלים את האדמה". אחרי הכרייה יעשו אותו תהליך ראשוני לייצור גופרת נחושת, אח"כ תהליך מיצוי בעזרת ממיסים, ואז יעשו גם תהליך אלקטרוליזה, שבעבר לא עשו בארץ. בתהליך החדש לא יוצרו ערימות עפר, והם יסתמו בחזרה את הבורות והפירים אחרי השימוש.

כמויות הפקה – מפעלי תמנע ייצרו עד 10,000 טון של צמנט נחושת בשנה. המכסיקנים מתכננים עד 20,000 טון נחושת בשנה, ל-25 שנים. אלה הערכות לעתודת הנחושת כאן. בחומר שנכרה יש 1%-1.5% נחושת, וזה נחשב הרבה יחסית למכרות בעולם. (יש פירוורים ירוקים הקטנים שבאבן החול עם 20%-30% נחושת, אך בס"ה אין כמויות גדולות מסחריות בתוך אבן החול).

החששות של הארגונים הירוקים – אבק, פיצוצים, חדירת כימיקלים למי תהום ותקנים של איכות הסביבה. בינתיים יש פיקוח הדוק והם עומדים בכל התקנים, אך עדיין יש חשש ממשאיות של חומרים מסוכנים שינועו על הכבישים, שיצטרכו להעביר לרמת חובב. המדינה תרויח תמלוגים, ואחוז מסויים של המחזור שלהם אמור ללכת לקרן לשיקום נזקי העבר. הם מקווים שב-2013 יתחילו לעבוד, ויהיה כאן גם מרכז מבקרים שיעזור גם לתיירות, ואפשר יהיה להציג כאן את כל ההיסטוריה של הנחושת, מאז ועד היום.

כל שטח המכרה הוא מהסוללה שליד האגם- לכיוון מזרח ודרום, מעבר להר חכליל, כמעט עד כביש הערבה. הקמת האגם - אחת הבעיות של המכרה הייתה השיטפונות של נחל נחושתן, שהציפו את שטח המכרה. לכן נבנתה הסוללה שעוצרת את מי השיטפונות. השטפון נעצר לפני הסוללה ויצר אגם עונתי, לא כל שנה. זה משך עופות ובעלי חיים, ונוצרה אטרקציה קטנה. מכאן צץ הרעיון לעשות אגם קבוע, שבו יהיו סירות פדלים, ועוד. האזור פותח עם תרומות של משפחה ממילוקי בארה"ב. המים הגיעו מהשאיבה של המפעל מתוך המכרות. אלה מים מליחים שמכילים גם שאריות נחושת, ולכן בהתחלה לא רצו להתעסק בהם. בשנת 1984 חנכו את האגם המלאכותי - 14 דונם, ובאותה שנה סגרו את המכרה... המים ממשיכים להגיע כאן מקידוחים אחרים של מים מליחים מהערבה. האגם לא מיועד לרחצה, כי לזה צריך הרבה מערכות תחזוקה יקרות לפי התקנים, וזה לא כדאי.

במפעל החדש - המים שיוציאו מהמכרה יעברו טיפול והתפלה.

תיירות סביב האגם - האגם הפך ללב התיירותי של הפארק, כולל הרבה פעילויות:

* כאן אירוח עם חנות מזכרות (מבנה גדול שהיה מסעדה) מתאים לאירועים משפחתיים או של חברות.
* מתקן קבע למופעים גדולים מתוכנן לקום כאן בקרוב. בינתיים מביאים במות וטריבונות ליד עמודי שלמה (אנפאזה וכו').

* סככות הלנה לקבוצות, לבתי ספר. יש מקלחות ושירותים מסודרים

* אתר קמפינג לאהלים, וגם זה אמור לעבור שדרוג ואפשר יהיה לשכור אוהלים.

* סככה להשכרת אופניים, חלק משביל ישראל לאופניים עובר כאן וכבר פעיל.

* סירות פדלים באגם.

* מילוי בקבוקי חול צבעוני, והטבעת מטבעות נחושת.

* פעילות לילה - יש תאורת לילה באזור עמודי שלמה ולאורך כל המצוק שלידם. זה בלילות הקיץ, רק

בהזמנה מראש. לקבוצות- אפשר להזמין סיורי לילה מודרכים.

אוהל מועד - דגם של המשכן הנייד שמתואר בתורה, שנדד עם בני ישראל במדבר. אמנם בני ישראל לא עברו כאן, אך זה נוף דומה ליציאת מצרים, ולכן חיברו לכאן. הוקם על ידי בית ספר תיאולוגי פרוטסטנטי בגרמניה, לקראת שנת 2000 ו"מליוני התיירים הצפויים". כיום שייך לכנסייה הבפטיסטית בארה"ב, ומיועד בעיקר לקבוצות נוצריות, וזה בתשלום נפרד מהכניסה לפארק, עם הדרכה מקומית שלהם.

ארון הקודש באוהל מועד

אתר ספורט אתגרי - מאחורי המצוק של עמודי שלמה. יש שם סנפלינג, אומגה, ומביאים פעילויות

ואטרקציות נוספות לקבוצות. מגיעים לשם בנסיעה על דרך עפר שיוצאת מהאגם.

פסטיבל כדורים פורחים - בחול המועד סוכות

נסיעה לסמר

עמק ססגון (ליד היציאה מהפארק)- כשסגרו את מכרות תמנע, חשבו שלא יכרו עוד נחושת בשטח הזה, ואז נעשתה תכנית מיתאר מחוזית לכל בקעת תמנע. 65 קמ"ר. אזור המכרה הוגדר תעשייה כבדה, כי כבר היה הרוס מבחינת הטבע. הוגדרה שמורת טבע, והוגדר מצפון לשער הכניסה גם אזור למלונות, כי אז חשבו שזה מתאים. כיום יש אנשים שחושבים שזה לא מתאים, כי זה עמק פתוח, כמעט בתולי, מחוץ לגבולות הפארק, כלומר - פתוח לקהל הרחב ללא תשלום.

בית מלון - לפני כמה שנים הגיע יזם שרצה לבנות מלון יוקרתי בשטח הזה, היה ויכוח ומאבק משפטי לגבי המלון. אנשי הכלכלה באזור היו בעד המלון, ו"הירוקים" התנגדו. בינתיים התכנית נעצרה כי תכנית המלון שהוגשה היא גדולה מדי לגודל השטח שם, וצריך לעשות תכנית חדשה. התמנה צוות בלתי תלוי כדי לבדוק חלופות למיקום המלון, שהציע מקומות אחרים. בוועדה המחוזית המלון אושר, וזה נמצא כעת בערעור במועצה הארצית לתכנון ובנייה.

חולות סמר - גבעות חול בערבה, חלקם מול סמר וחלקם מול אליפז. מקורם בבלייה מחודשת של אבני חול מבקעת תמנע, שנגרפו על ידי נחל תמנע ונחל נחושתן. במשך השנים חלק מהשטח נוצל לחקלאות וחלק נוצל לחומר בנייה. רוב החולות בערבה הם כיום בשטח ירדן, ואלה החולות האחרונים שנשארו טבעיים. יש שם גם צמחים ייחודיים, וכמה מיני בעלי חיים אנדמיים לחולות אלה. המועצה האזורית עם רט"ג רוצים להכריז על השטח הזה כשמורת טבע. מנהל מקרקעי ישראל רוצה שזה יהיה שטח לכרייה וחציבה של חול לבנייה. חלק מהשטח כבר הוכרז כשמורה, וכיום מתנהל מאבק על שאריות החולות האלה. האבסורד - שכל החול הזה יכול להספיק לבנייה באילת לשנתיים בלבד, ואחרי זה בכל מקרה יצטרכו להביא חול ממקורות אחרים.

אנדרטה של שני צינורות, ממזרח לכביש – זה קטע המצינור של קצא"א- קוטר 42 צול שיוצר ע"י מקורות עבר קצאא, והונח כאן ב-1970.

ענף התמרים בערבה - התמרים הם הגידול המרכזי בקיבוצי הערבה הדרומית. מבחינה בוטנית זה יותר עשיר מאשר עץ, שצומח עשרות ס"מ בשנה. תמרים נמוכים הם מטעים צעירים. התמרים לא מפסיקים לגדול לגובה, וזו אחת הבעיות של המגדלים. בשלב מסוים המגדל צריך להחליט אם שווה לו להשקיע בצידוד יותר חדיש שעולה מאות אלפי שקלים לגובה מעל 20 מטר, או שכשמגיעים ל-18 מטר עוזבים/ עוקרים אותו ועוברים לעצים נמוכים וצעירים יותר. בכל קיבוץ מחליטים לפי השיקולים שלהם. לכן צריך כל הזמן לתכנן קדימה ולשנטע את המטעים ולנטוע חדשים.

מטע תמרים אורגני של סמר- הגדול ביותר בארץ. כדי לקבל כל פעם את אותו זן שרוצים – זה רק ע"י חוטרים או תרבויות רקמה. אם זורעים את החרצנים לא יודעים איזה זן יצא וזה ואם יצא זכר או נקבה. (ההפרייה נעשית בזמן הפריחה, ע"י פיזור אבקנים של זכר על הפרחים של הנקבה). חוטרים צומחים רק ב-10 השנים הראשונות וצריך כל הזמן להוריד אותם ולשתול אותם. כי כשהעץ יגיע לגיל 20 ורוצים לעבור לעץ חדש – אז הוא כבר לא מוציא חוטרים. בסיום גידול התמרים, באוקטובר – העונה מתחילה מחדש: מורידים ענפים ישנים, מקיצים (מורידים קוצים). העפרונים שעובדים איתם מגיעים לגובה 17 מטר.

עפיפוני מדבר

מלכודות צבאים עתיקות, פונים בכביש הכניסה לקבוץ סמר, ומצד שמאל רואים שרידים של שני "עפיפונים"- בכל אחד שני קירות אבן נמוכים שנפגשים בקדקד, שיוצרים מעין משולש. הוא פחות ברור ממקומות אחרים, אך נגיש וקרוב לכביש.

התופעה מוכרת מהמדבריות המזרחיים של ירדן וסוריה. שם מכירים קילומטרים של קירות כאלה, שמתכנסים למתחמים מצולעים. מכאן נוצר השם עפיפוני מדבר- כי הם דומים בצורתם לעפיפון עם זנב. תיאור פעולת המלכודת: בתיאורים של חוקרים מסוף מאה 19 – הם עוד ראו מתקנים כאלה עובדים בעבר הירדן. שם היו מתקני ענק ועדרי ענק של צבי פרסי (*Gazella subgutturosa*), צבי ממרכז אסיה שהיה נודד מערבה בעדרים גדולים, עד תחילת מאה 20.

מתוך זכרונות של ישראל אהרוני - זיאולוג ארץ ישראלי, 1882-1946 :

"פעם אחת יצאתי עם הברון פון ורטנהואר למדבר ל-4 ימים, לראות במטע הצבאים. התבוננו במשקפות וראינו מחנות של צבאים שלא ייספרו מרוב. לפי אומדנו יותר מ-10,000 ראש. כולם חזרו מצפון לדרום.... הבדואים יודעים לכוון את הזמן ולצודם בזמן נדודיהם.... היינו עדי ראייה למחזה מוזעזע, לצייד של 500-600 צבאים בבת אחת, בפוכרת (מלכודת). אורך הפוכרת קילומטרים רבים, וכמוה רבות במדבר, היא מתאימה בגודלה כדי לצוד מאות צבאים בבת אחת. הבדואים גידרו שטח עצום, המתפשט על פני קילומטרים רבים, בצורת משולש כביר. משראו הבדואים עדר צבאים נודד לתומו, כיוונו אותו מזה ומזה אל הפוכרת, ולב הצבאים לא הראה כל חשד. מצודת נחלים זו דמתה בצורתה לנוף המדבר, כי מחומריו נבנתה. אך נכנסו מאות אחדות מהם לתוך החופרת, באו הבדואים במרוצה מימין ומשמאל, והקיפו את פיתחה, התחילו לצווח צווחות פראים כדי להפחיד את הצבאים המסכנים, אלו קפצו ונפלו מרוסקי איברים לשוחות למרגלות הקירות, לקראת מותם. הבדואים לא שמו לב ללילות קרבנותיהם. לפני שנפחו את נפשם – שחטו אותם אחד אחד במאכלת שבידם. כי פגר תתעב נפשם, ואכילתו אסורה על פי דתם. הם עמסו את הצידה על גמליהם והביאום למחנה."

הבדואים בעבר הירדן התאימו את מלכודות הענק הקדומות כך שיוכלו לצוד את הצבאים וגם לשחוט אותם. נמצאו ציורי סלע מלפני 3000 שנה שמתארים שימוש במלכודת כזאת כמעט עד ימינו.

בסיני ובנגב מוכרים מתקנים הרבה יותר קטנים, בסדר גודל אחר לגמרי – אורך הזרועות 100-200 מטר. זה מותאם לצבי המדברי שלנו, שלא נודד נדידה עונתית. הוא חי בתאי שטח קצת יותר משופרים במרחב, כמו שיש בחי-בר ביטבתה. הם מסתובבים בשטח בעדרם קטנים, 3-5 פרטים.

שיטת הפעולה: כדי לתפוס אותם בנו באותו רעיון מן משפך של שני קירות, שמסתיים בתא שטח יותר נמוך. אם לא מלחיצים את הצבי – הוא מתרחק מהצייד, ולא עובר מעל תוואי שטח ברורים, כמו קוליסים של רכב, צינור טפטוף או קיר אבן. הוא הולך לאורך הקיר הנמוך הזה (גובה פחות ממטר), למרות שאין לו בעיה לקפוץ מעליו אך אין לו סיבה אם הוא לא נלחץ. הקירות לא מעוררים חשד כי הוא רואה מעליהם. כשהקירות

מגיעים לתא שטח יותר נמוך, מדרגה או ערוץ קטן, הם נהיים יותר גבוהים- עד 2 מטר ויותר, וכשהוא נלכד בשטח הזה הוא כבר לא יכול לקפוץ מעל הקירות הגבוהים. אם צבי נכנס למקום באופן טבעי הוא גם יכול לצאת אחורה, אך כשהציידים רודפים אחריו וסוגרים עליו מאחור הוא נכלא בפנים ולא יכול לצאת.

המתקן של סמר: הקדקד כאן נהרס כבר לפני כ-5000 שנה, כשעל ראש העפיפון בנו ישוב. ובחפירות היישוב מצאו כלים, חרסים, ושרידים אורגניים. ע"י בדיקת פחמן 14 תיארכו את היישוב לברונזה קדומה 2-א, סביב התקופה של תל ערד – 2600 לפנה"ס. כלומר – ברור שהעפיפון עוד יותר קדום מהיישוב.

תיארוך: החוקרים חושבים שזה מתאים לתפר בין התקופה הכלכוליתית לבין הברונזה הקדומה. בערך 3000 לפנה"ס. במחקר נוסף עם שיטות תיארוך מתקדמות – חפרו אל מתחת לאתר היישוב הזה. רואים שהאתר יושב ממש על ראש העפיפון, והתיארוך לזמן הנחת האבנים בעפיפון – 3000 לפנה"ס. השימוש בו היה במשך 200-300 שנה. בשני המתקנים שליד סמר, וגם עפיפון בבקעת סירים, וגם בסיני הגיעו לאותה תקופה בדיוק. זה מראה על שיטת צייד די מתקדמת שהיתה בתקופה זו, אך הפסיקו להשתמש בה די מהר. הסבר אפשרי הוא שבגלל ההצלחה היא מיצתה את עצמה, והצבאים כמעט נגמרו באיזור. כל העפיפונים מכוונים לתאי שטח, לסביבה מסוימת שבה יש עד היום ריכוז גדול של צבאים.

את העצמות לא מוצאים במלכודת, כי בדרך כלל היו מעמיסים את הצבאים ולוקחים אותם הביתה. את העצמות מוצאים באתרי יישוב. אין מספיק נתונים על ממצא של עצמות של בעלי חיים אחרים ביישובים. המלכודת לא מתאימה ליעלים שחיות על המצוקים.

בארצות אחרות – ברמת אורל, ליד הים הכספי, יש עדרי צבאים גדולים וגם שם מצאו מלכודות כאלה. **מתקן ניסוי סולרי בסמר**: יש שתי שיטות עיקריות להפקת אנרגיה סולרית: אחת בשיטת תאים פוטו

ולטאים (הפאנלים השחורים על הגגות) והשנייה- כמו כאן - בשיטה תרמו סולרית:

השמש מחממת אויר ומהחמום מייצרים אנרגיה. החלק הצהוב מבריק – הוא תא שקולט את קרני השמש. הן מוחזרות אליו ע"י שדה של מראות קעורות, שמרכזות את קרני השמש אל ראש המגדל. למעלה יש תא שקולט את הקרינה, בתוכו אויר דחוס. האויר מתחמם עד 1000 מעלות ורוצה להתפשט, ונוצר לחץ אויר. הלחץ מפעיל טורבינה שמייצרת חשמל. בלילה הטורבינה מייצרת חשמל מדלקים של ביודיזל וכו'. החברה שמפעילה אותו: אדיג אאורה (AORA).

מתוך פרסום ב-2009: הרישיון הראשון הוענק לחברת אאורה (לשעבר אדיג סולאר), המקימה בימים אלה בקיבוץ סמר את תחנת הכוח התרמו-סולארית הראשונה בישראל. התחנה, מבוססת על מגדל שמש מגדל שמש בן 30 מטרים העומד לצד שדה בן 2 דונם של מראות עוקבות המרכזות את אור השמש אל קולט שנמצא בראש המגדל. התחנה, שנחשפה לפני שבועיים בכנס אילת אילות, היא תחנה היברידית שבנוסף ל-100 קילוואט אנרגיית חשמל, מסוגלת לייצר גם 170 קילו וואט של אנרגיית חום תהליכי. **צומת יטבתה** – נבנה עכשיו מחלף גדול ומסובך שיכלול כניסות גם לקבוץ וגם למזנון ולמשרדי המועצה האזורית חבל אילות. סיוור על החקלאות + אנרגיה סולרית – אפשר להזמין בקיבוץ יטבתה סיוור שיוצא המזנון.

מרכז מו"פ חקלאי ערבה

המו"פ משותף לערבה תיכונה וערבה דרומית. תחנה אחת נמצאת כאן ביטבתה, ותחנה נוספת ליד חצבה, שם יש מרכז מבקרים קטן, ואפשר להזמין סיוור גם שם. **היתרונות בגידולים** בערבה בבתי רשת – ליצור תת אקלים יותר נוח, וגם למנוע מהמזיקים להיכנס פנימה, וכך לחסוך בחמרי הדברה. העונות כאן אחרות, למשל - גידול המילונים בערבה הוא בחורף. שטחי המו"פ כוללים חממות וחלקות גידול שונות, זנים של רימונים ירוקי עד עם 2-3 יבולים בשנה. נסיונות בגידול גרעיני חמניות, גידול פרחי נוי- 50 מינים שונים. נסיון לאקלם את אפונת המדבר – צמח מדברי אוסטרלי. נסיון לאקלם עצי מורולה, זני בצל שונים. נסיונות במטעי מנגו ותמרים. נסיונות בגידול רימונים – כדי להגיע לכמות הנכונה של מים, דשן וכו'. רוב הניסיונות במים מליחים ובמי קולחין. הבורון מגיע מסבונים ואבקות כביסה אל מי הביוב, ובדקים מה אפשר לגדל איתם, כי הבורון פוגע בחלק מהצמחים. ניסיון גידול תמרים בעציצי ענק – שתלו 20 שתילים זהים של תמרים, שפותחו ע"י תרבות רקמה. כל עציץ מחובר להשקיה ממוחשבת, עומד על משקל ששוקל אותו. כל עציץ מקבל ריכוז מליחות אחר, % בורון אחר וכמות דשן אחרת. אחרי שנים של מעקב- גילו שהבורון לא משפיע על התמר, אך המליחות משפיעה על קצב הגידול ועל היבול. מנסים לגדל תמר ננסי, שלא יצמח לגובה גבוה מדי. **פיתוח מתקן** עזר לחקלאי, שהצמח ישר בעצמו למכשיר, בעזרת חיישנים, כמה מים וכמה דשן הוא צריך. צמח ה"הודיה" - פיתחו במו"פ וביטבתה את הצמח- מן שיח שגדל בנמיביה, והתפרסם שהוא מדכא תיאבון. ידוע שהבושמינים משתמשים בו במסעות הציד הארוכים שלהם, כדי לא להתפתות לאכול את כל בשר הציד שלהם, עד שיגיעו הביתה. כאן מגדלים אותו בחממות ומנסים לייצא אותו לארה"ב כחומר שעוזר לדיאטה. ערדו"ם – בית אריזה לתמרים של ערבה דרומית. מאחורי בית האריזה רואים נסיונות של גידול ירק ומספוא לפרות שמושקים ע"י קו-נוע, במי קולחין. יש נסיון גידול מסחרי של שיחי קיקיון, כדי להפיק מהם אנרגיה. סוג של ביו-דיזל. החלקות עגולות, והקו-נוע מסתובב במעגל ומשקה אותן. עוד ניסיון באנרגיה סולרית – שדה של שיכון ובינוי – מראות קעורות ארוכות מאוד, מכוונות ע"י מחשב, מרכזות את קרני השמש אל צינור שחור שמכיל שמן. השמן מתחמם ל-400 מעלות ומייצר קיטור שיניע טורבינה שתייצר חשמל. יש עדיין הרבה בעיות טכנולוגיות עם השיטה, וכאן עושים נסיונות כדי לפתור אותן. יש באזור מנהלה לאנרגיה מתחדשת, שמרכזת את כל הניסיונות באיזור, וקיבלה תקציבים להקמת מרכז של מעבדות מחקר ומתקני ניסוי, כולל מרכז מבקרים קטן. יהיה פתוח לסיורים אולי עוד שנתיים... השטחים שמעל מכרות תמנע מיועדים למתקנים מסחריים של הפקת אנרגיה סולרית. שדה מסחרי של תאים פוטו-וולטאים – כ-100 דונם ליד יטבתה. כבר עובד ומייצר 5 מגה-ואט. **קשרי חקלאות עם ירדן** – ליד יטבתה יש שער קטן בגדר הגבול, עם דגלים, ואחרי הסכם השלום עם ירדן החל כאן שיתוף פעולה עם חקלאים בירדן. אמנון ומדריכים נוספים מהמו"פ היו עוברים דר השער ומסייעים לירדנים, בכפר רחמה. בינתיים אין אישור לעבור ישירות בשער הזה, וגם המדריכים החקלאיים צריכים לעבור במעברים הרשמיים. במו"פ יש גם קורסים לחקלאים ירדנים. גם בבית הספר האיזורי יש פעולות משותפות עם בית ספר ירדני.

נסיעה צפונה

עולם המתכות והקשר האטימולוגי (חקר המילים): **גילוי הנחושת** היה שינוי דרמטי בעולם הקדום. הנחושת היתה יקרה, ובהתחלה רק למלכים היו תכשיטי נחושת. מטמון של כלים ותכשיטים מנחושת שהתגלה בנחל מערות, יוצרו בשיטת השעווה האבודה. מקור המילה מטמון-טמיון – המרתף של המלך, שבו היו שומרים את כל האוצרות- נחושת, כסף תכשיטים ועוד. לכן זה הפך לביטוי למשהו שהולך לאיבוד – יורד לטמיון – כלומר זה נשאר אצל המלך וכבר לא נראה אותו יותר.

מקור הביטוי בצע כסף – בהתחלה היו בוצעים חתיכות מכיכרות הכסף, וזו היתה דרך התשלום. שקל היה ביטוי של יחידת משקל. אברהם אבינו שילם 400 שקל כסף. דולר – מקורו ב"טלר" – יחידת משקל אירופאית.

612 לפנה"ס - קרויסוס מלך לידיה, באסיה הקטנה, היה הראשון שהטביע מטבעות בעולם. אז התפללו לאלת המכרות בשם מונאטה. מכאן העולם המוניטרי= כספי. גם המילה מוניטין הגיעה משם. על המטבע טבעו את דיוקן המלך, ובאיזור שלו היה לזה ערך=מוניטין.

במאה 2 לספירה היה מחסור במתכות, וכדי לשלם משכורת הרומאים השתמשו בגושי מלח=SALT. מכאן המילה SALARY=משכורת. משכורות שולמו לחיילים=SOLDIERS גם זה מאותו שרש. מובילי המלח למרחקים הם המלחים = SAYLORS. גם בעברית זה שרש זהה: מלח / מלח.

הבדל בין ערבה דרומית לצפונית - בנסיעה צפונה עולים מגובה פני הים עד גובה 240 מטר – ברכס נוצה, צפונית לקבוץ יהל. משם מתחילים לרדת לכיוון ים המלח. רכס נוצה הוא קו פרשת המים שמחלק את הערבה לצפונית ודרומית. בגלל שהירידה לכיוון אילת היא מאוד מתונה, אין ניקוז טוב, לא נוצר נחל לאורך הערבה הדרומית, המים זורמים לאט מאוד, מצטברים באזורים נמוכים ומתאיידים, ויוצרים מלחות, וגבעות חול שלא נשטפות. לכן יש שם סופות חול.

הערבה הדרומית מורכבת מכמה מלחות(סבחות) גדולות: סבחת אילת, סבחת עברונה וסבחת יטבתה. המלחה נוצרת ע"י הצטברות מים מהסחף, עלייה קפילרית של המים והתאיידות, המלח נשאר למטה, ואז הקרקע מלוחה מאוד ולא צומח בה כלום. החקלאות היא רק בין המלחות, או שצריך לשטוף את הקרקע בהרבה מים, ולדחוק את המלח לעומק האדמה.

בחלק הצפוני של הערבה – ירידה תלולה מגובה 240 מטר למינוס 420, ולכן שם נוצרים נחלים גדולים: חיון, פארן, צין, נקרות, חתירה ונחל ערבה שמנקז את כולם לים המלח – באגן ניקוז של 65,000 קמ"ר (רוב הנגב וחלק מסיני, פי שלוש משטח מדינת ישראל). בערבה הצפונית החול נסחף עם הנחלים צפונה, ואין סופות חול כמו בערבה הדרומית.

חלוקת הערבה בדרך כלל לשניים – צפונית ודרומית, ורכס נוצה מפריד ביניהן. אבל יש שמחלקים אותה ל-3 חלקים, כולל ערבה תיכונה באמצע (איזור עין יהב). הגידולים בצפון הערבה – בעיקר עגבניות ופלפלים בחממות. כמעט 50% מהיצוא החקלאי של המדינה מגיע מהערבה הצפונית, מ-3000 חקלאים בלבד.

עגבניות שרי – הומצאה בארץ במושב בפתחת שלום. לאחד החקלאים היתה חלקת עגבניות, והוא יצא לחופש לאירופה לשבועיים. הבן שלו והפועל התאילנדי היו אמורים לפתוח מים כל יומיים. אחרי שבועיים הסתבר שאף אחד לא השקה, והוא היה מיואש ורצה לעקור הכל, כי העגבניות יצאו קטנות ומצומקות. אך הוא קיבל הזמנה דחופה לשלוח עגבניות להולנד. הוא ארז חלק מהעגבניות הקטנות ושלח להולנד. כעבור שבוע קיבל הודעה דחופה לשלוח כל מה שיש לו, כי יש לזה ביקוש מטורף. הוא הרוויח מזה הרבה, ועם מכון וולקני פיתחו זנים מיוחדים וקראו להם שרי, כי הם נראות כמו דובדבנים.

ק"מ ה-101 – פונדק וחווה של כושי רימון, נמצאת בק"מ 101, וגם ע"ש היחידה 101, למרות שהוא לא שירת ביחידה. הוא התגייס אחרי שכבר התפרקה. כושי היה בקשר עם אריק שרון ועם בוגרי היחידה, ולכן השם. היה דמות מיוחדת, עם לב חם וגדול. בין הראשונים שהלכו לפטרה(חצה את הגבול ונתפס בדרך חזרה), היה גם פושע וישב בכלא לגרמניה על סמים. בחווה גידלו תנינים וזוחלים מיוחדים. הוא עזר להרבה אנשים. לפני כמה שנים כל החווה נשרפה, ואוטובוסים הפסיקו לעצור כאן. חלק ממנה שוקם בחזרה.

הגבול עם ירדן מאוד קרוב לכביש הערבה בחלק מהמקומות באיזור פארן, בגלל חילופי שטחים שהיו בהסכם השלום עם ירדן, 1994. שטחים של המושבים שהיו מעבר לנחל ערבה, בשטח ירדן – נשארו לישראל, ובתמורה נתנו לירדן שטחים אחרים. למרות שהגבול הרשמי היה אמור להיות קו הנקודות הנמוכות ביותר, לפי הבריטים.

קיבוצים – כל הערבה הדרומית היא רק קיבוצים: אילות, אליפז, סמר, יטבתה, גרופית, קטורה, לוטן, יהל. **מושבים** – בכל הערבה הצפונית יש רק מושבים: נאות הכיכר, עין תמר, חצבה, עידן, עין יהב, צופר, פארן. הסיבה להפרדה היא די מקרית. קבוץ יטבתה הוקם ראשון בדרום הערבה ב-1951 ומושב עין יהב הוקם בצפון הערבה ב-1959. בעקבות הצלחתו קמו מושבים נוספים לידו. קיבוצים נוספים הוקמו בדרום, והוקמו שתי מועצות איזוריות נפרדות לקיבוצים ולמושבים, ומסיבות פוליטיות כבר לא רצו לערב באותה מועצה שני סוגי יישובים, וכך המשיכו להקים בדרום רק קיבוצים, ובצפון רק מושבים.

תמליל סיוור מספר 19 ליפו

מסלול: יפו, נווה צדק ומתחם הרכבת

הליכה ברחובות תל-אביב-יפו

על יפו יש הרבה סיפורים ואגדות, והיסטוריה נוצרית, וחשוב להכיר אותם כדי להדריך סיורים. ליפו יש חשיבות היסטורית גדולה. הדבר החשוב ביותר - יפו היא שער ציון, שער הכניסה לארץ ישראל לאורך כל הדורות.

כיכר השעון

זה הסמל המפורסם של יפו. הסדרה HOME-LAND צולמה ביפו ורואים את השעון מציץ בכל מיני זוויות. הכיכר הזו עד סוף המאה ה-19 הייתה בעצם החפיר של יפו. יפו הייתה מוקפת חומה בכל התקופות, עד סוף המאה ה-19, ומעבר לחומה היה חפיר. החומה הייתה במקום של הקיר האחורי של החנויות כיום. הכיכר השוקקת שהייתה כאן, מרכז מסחרי, מכאן יצאו הדליגניסים (ה"אוטובוסים").

שער העיר היה ברחוב רוטלאן (ע"ש האניה הראשונה של העליה השלישית, 1919). זה השער היחיד לכל העיר, והוא נקרא שער ירושלים, כי הוא פונה למזרח, לכיוון ירושלים. כמו שהשער המזרחי של ירושלים נקרא שער יפו, כי הוא פונה למערב, לכיוון יפו. ביציאה מהשער היתה רחבה גדולה שממנה התפצלו הדרכים - דרומה לעזה או צפונה לשכם או מזרחה לירושלים.

1892- הגיעה הרכבת לארץ ישראל. הרכבת הראשונה מיפו לירושלים, הביאה את הקידמה לא"י. כל תושבי ירושלים באו לתחנת הרכבת כדי לראות את הפלא, קטר קיטור מעלה אש ועשן. מהכיכר הזו יצאו האנשים לכיוון תחנת הרכבת של יפו (מתחם התחנה, ליד נווה צדק- נגיע בסוף).

ספור על יוסף מויאל - היה אחד מעשירי יפו, שהיה חלפן כספים בחנות בכיכר (כיום חנות נרגילות). כל יום היה מגיע מוקדם לחנות, נכנס פנימה ומתיישב, ואז מתחיל הטקס: כל אחד היה נכנס ושואל אותו: אדון מויאל, מה שלומך? מה שלום האישה והילדים? כמה השעה? הרכבת היתה יוצאת כל יום בשעה 10, אבל לפי שעון אירופה, כי את הרכבת והמסילה בנתה חברה צרפתית, והפעילה אותה לפי שעון אירופה. לאנשים בארץ הייתה שמש, והייתה סיגריה, ולא מדדו זמן, ובודאי לא ידעו מה השעה באירופה. מויאל היה צרפתי והיה אחד היחידים ביפו שהיה להם שעון, ועוד שעון זהב. היה שם אותו בכיס, לכן היו נכנסים אליו לשאול כמה השעה? אז היה מוציא מהכיס ופותח אותו ואומר להם מה השעה. אם הייתה השעה 8-9, אז היה להם עוד זמן לעשות קניות, לשתות קפה. אם היה כבר 30: 9, היו צריכים למהר לתחנה כדי להספיק לרכבת. בסוף נמאס לו מכל האנשים, הלך לעירייה והציע רעיון - לבנות מגדל גבוה עם שעון, ואז כל האנשים יוכלו לראות לבד מה השעה ולא יבלבלו את המוח. בעירייה הסכימו, והחליטו לבנות את מגדל השעון לכבוד עבדול חמיד השני - הסולטן העות'מאני המפואר. החלו לבנות ב-1901, וסיימו בערך ב-1905. היו שני שעונים של אירופה ושעון של א"י, כלומר שעון שמש.

מויאל היה ממשך להגיע לחנות מאושר, וחשב שלא יטרידו אותו יותר. אבל האנשים המשיכו להיכנס ולשאול: מויאל, בוא תצא החוצה ותגיד לנו כמה השעה בשעון? כי אף אחד ביפו לא ידע לקרוא שעון. לאט לאט אנשים למדו לקרוא שעון, והפסיקו להטריד אותו.

הספור האמיתי - מגדל השעון הוא חלק מפרויקט של כ-200 מגדלי שעון שנבנו ב-1901 בכל האימפריה העות'מנית, וגם בא"י נבנו 6 שעונים, לכבוד 25 שנה לשלטונו של עבדול חמיד השני. זה אחד הסולטנים ששלט הכי הרבה. שעונים כאלה קיימים עד היום גם בארץ וגם בשאר האימפריה. שאר השעונים בארץ: בחיפה- ליד תחנת הרכבת, בעכו- שעון ששופץ לאחרונה, בשכם, בצפת- בבנין הסראייה. השעון השישי, שכבר לא קיים - בשער יפו בירושלים. (סה"כ 3 מגדלים בערי החוף ו-3 מגדלים באזור ההר).

הקדמה על יפו (במדרגות הירידה לים, בטיילת, רח' רציף העליה השנייה):

מארק טוויין - אחד הנוסעים המפורסמים שביקר בארץ 1865-1865. הספר שלו מופיע גם באינטרנט: מסע תענוגות לארץ הקודש (Innocents Abroad). הוא מתאר את הארץ חרבה ויבשה ולא מושכת. בסוף המסע הגיע ליפו:

"לבסוף הגענו לפרדס תפוחי הזהב הגדול, שבו ספונה יפו-עיר לבטינינית(הכוונה: נחשלת ומלוכלכת). נכנסנו בחומות ורכבנו ברחובות הצרים, ובקרב נחילי בלויים שוקקים. ראינו את יתר המראות והתנסינו ביתר החוויות המוכרות לנו זה מכבר. ירדנו מהסוסים זאת הפעם האחרונה, ולא הרחק מהחוף ראינו את האוניה עוגנת בים! כה התפעלנו ממראה האוניה, מסע עולי הרגל הארוך בא אל סופו, ומשום מה רווח לנו... את תיאור העיר יפו ימצא הקורא באנציקלופדיה הגיאוגרפית. בעיר זו חי פעם שמעון הבורסקאי, סרנו לביתו. אין עולה רגל שאינו סר לבית שמעון הבורסקאי. פטרוס ראה את חזון החלות היורדות מהשמיים ביראה גדולה עת שכב על גג ביתו של שמעון. יפו היא העיר שממנה הפליג יונה, כאשר נצטווה ללכת להתנבא על העיר נינווה. אין ספק כי הכירו לווייתן לא רחוק מהעיר, משנוכח כי אין בידו כרטיס... העצים ששימשו לבניית מקדש שלמה הובאו בשעתו כרפסודות לים יפו, והפתח הצר בשונית שבעדו עברו אל החוף אינו רחב יותר ולא פחות מסוכן לניווט משהיה אז. אותה האוכלוסייה יושבת כאן מאז ומעולם בנמלה היחיד של ארץ ישראל... ליפו יש היסטוריה מרתקת, אותה לא יוכל הקורא לגלות בשום מקום בספרי זה, אך יואיל נא לקרוא ספרים שיספקו לו את כל הידוע על תולדות יפו."

הם עברו את כל הארץ על סוסים, בקיץ, וזה לא היה פשוט. העיר יפו לא הרשימה ולא עניינה אותו, ובסוף נמאס לו. אך הוא מסכם את עיקרי הדברים על יפו - החשיבות לנצרות וליהדות.

נמל יפו - היה הנמל העיקרי וכמעט היחיד בארץ. פרופ' בידר אמר שלקרא למעגנה המצויקמקת הזו נמל - זו חוצפה ישראלית אופיינית, כי זה לא ממש נמל. נמל זה מקום עם מים עמוקים שנוח להגיע אליו, מוגן מסופות וכו'. הנמל של יפו הוא בעצם אפשרות לעגון מאחורי הסלעים, אחרי שעוברים במעבר צר ומפותל, וגם זה רק בתנאי שהספינה מאוד קטנה. ברגע שהגיעו ספינות הקיטור, הן כבר לא יכלו לעבור את המעבר הצר, ואז עגנו בחוף והיו מגיעים אל הספינות עם סירות קטנות ופורקים את המטען. כך שזה לא נמל אמיתי, אך זה הכי טוב שהיה לנו בארץ.

יפו בתנ"ך: בספר יהושע - יפו נזכרת כחלק מנחלת שבט דן, יהושע י"ט 46-40: מ למטה בני-דן, למשפחתם, יצא, הוגרל השביעי. מא ויהי, גבול נחלתם--צָרְעָה וְאֶשְׁתָּאוֹל, וְעִיר שָׁמֶשׁ... מו ומי הַיָּרְקוֹן, וְהַרְקוֹן; עַם-הַגְּבִיל, מוֹל יָפוּ.

בדברי הימים - יפו היא עיר הנמל שאליה הגיעו עצים מצור ומצידון לבניית בית המקדש הראשון, כמו שאמר מלך צור לשלמה המלך, בדברי הימים ב' ב', 15: וַאֲנַחְנוּ נָכַרְתָּ עֲצִים מִן-הַלְבָּנוֹן, כְּכֹל-צָרְפָדָה, וַיָּבִיאוּ לָךְ רֶפְסְדוֹת, עַל-גֵּם יָפוֹ; וְאֵתָהּ תַעֲלֶה אִתָּם, יְרוּשָׁלָּם.

יונה הנביא – כשהוא בורח מפני האלוהים הוא רוצה להתרחק הכי רחוק שאפשר מאלוהים – הגיע ליפו. כמו היום: להתקרב לאלוהים זה בירושלים, ולהתרחק מאלוהים זה בתל אביב-יפו... זה סיפור חשוב, כי אם הוא רצה לברוח לתרשיש (לספרד): הדרך לשם היתה דרך הנמל – נמל יפו. הוא קנה כרטיס, וזה מלמד שהיה מסלול הפלגה קבוע לשם: יונה א, 3: וַיִּקַּם יוֹנָה לָבֹרֵחַ תְּרִשִׁישָׁה, מִלְפָּנָי יְהוָה; וַיֵּרָד יָפוֹ וַיִּמְצָא אֶנְיָה בָּאָה תְרִשִׁישַׁי, וַיִּתֵּן שָׂכָרָה וַיֵּרָד אִתָּהּ לָבוֹא עִמָּהֶם תְּרִשִׁישָׁה, מִלְפָּנָי יְהוָה.

ספור יונה חשוב מאוד לנוצרים – הוא דמות חשובה כי הוא הסמל לחזרה בתשובה, גם ביהדות וגם בנצרות. בסופו של דבר הוא חזר לאלוהים ועשה מה שאלוהים ביקש. המושג פרה-פיגורציה הוא משהו מהברית הישנה שמסמל משהו שעתידי לקרות בברית החדשה. יונה הנביא היה חי ואז הוא נעלם, טבע בים, היה סוג של מת, נעלם לשלושה ימים, ואז הוא פתאום חוזר ו"קם לתחייה" – וזה בדיוק כמו ישו שנצלב, מת לשלושה ימים ואז נעלם מהקבר – כי חזר לתחייה. כלומר: יונה הוא פרה-פיגורציה לסיפור ישו.

פטריוס/שמעון הבורסקאי – עוד ספור חשוב לנצרות – בהמשך.

חוף ניקנור – על שם הסיפור על ניקנור מהתלמוד: יהודי מאלכסנדריה שהכין שתי דלתות עשויות מעץ ומכוסות נחושת, עבור בית המקדש של הורדוס. את הדלתות הוא העלה על ספינה ויצא בדרכו להביאן ליפו. בדרך הייתה סערה גדולה, האוניה כמעט טבעה, והספנים החליטו לזרוק את הדלתות לים. זרקו דלת אחת לים, וכשלקחו דלת שנייה ורצו לזרוק, ניקנור אמר שיזרקו אותה יחד עם הדלת. הם לא העזו לזרוק אותה, ואכן נעשה נס והים נרגע. ניקנור ביכה את הדלת שזרקה, אבל כשהגיעו ליפו ראו שהדלת שזרקה צפה לה ליד נמל יפו. משו אותה מהמים והעלו אותה בשמחה לירושלים, לבית המקדש. על שמו נקרא שער ניקנור שהיה בבית המקדש.

הקבר של ניקנור נמצא בחפירות בירושלים, בתוך האוניברסיטה בהר הצופים. כתוב עליו ביוונית: "קברו של ניקנור עושה הדלתות".

סיבות להקמת יפו:

יפו מתחילה בתקופות קדומות, בתקופת הברונזה, אך עדויות היסטוריות יש רק מהמאה ה-15 לפנה"ס, בכתובים מצריים עם השם יפו.

השאלה למה הקימו כאן עיר? כל עיר היתה זקוקה למים, הגנה, דרכים וחקלאות:

מים – אולי היה גם מעין בתוך העיר, אך באיזור יש הרבה מי תהום גבוהים, עומק 3-4 מטר.

הגנה – יש גבעה גבוהה ואפשר לבנות חומות.

חקלאות – כל הבקעה הגדולה מסיבי היתה מלאה פרדים.

דרכים – יש כמה דרכים: דרך רוחב חשובה שחוצה את הארץ מיפו דרך רמלה, עמק איילון, אל ההר. דרך נוספת – דרך הים שעברה לידה, מעזה דרך יבנה, רמלה וצפונה. הדבר העיקרי שהפך את יפו לעיר חשובה: הדרך בים.

הדרך בים: השיט בעת הקדומה מיוון וטורקיה למצרים – לא חצו את הים, אלא היו שטים לאורך החופים במפרשות קטנות, ועוברים מנמל לנמל: צור, צידון, עכו, עתלית, דור, מגדל סטרטון(קיסריה), אפולוניה, ויפו. בהמשך דרומה אין שום מפרצים ונמלים עד מצרים. יפו היתה התחנה האחרונה לפני מצרים למי שבא מצפון. בכיוון ההפוך – מי שיוצא צפונה מאלכסנדריה במצרים – יפו היתה הנמל הראשון שהגיע אליו. לכן הפכה יפו למוקד חשוב במסלול השייט העתיק.

הבאת עצים לירושלים – דוד המלך הפך את ירושלים לעיר הבירה, העיר הכי חשובה. כדי לבנות ארמון ובית מקדש – דוד ושלמה הביאו עצים מלבנון, מחירם מלך צור, הגיעו דרך הים, פרקו ביפו, ומכאן ביבשה – דרך בית חורון עד ירושלים. כמו שאמר מלך צור לשלמה המלך, בדברי הימים ב' ב', 15: וַאֲנַחְנוּ נָכַרְתָּ עֲצִים מִן-הַלְבָּנוֹן, כְּכֹל-צָרְפָדָה, וַיָּבִיאוּ לָךְ רֶפְסְדוֹת, עַל-גֵּם יָפוֹ; וְאֵתָהּ תַעֲלֶה אִתָּם, יְרוּשָׁלָּם.

שער ציון – הכינוי של יפו בעת החדשה. ספרית ת"א כיום (בית אריאלה) נקראת ספרית שער ציון, על שם הספריה שהחלה ביפו.

מיקום הנמל העתיק – כנראה בשלב מוקדם היה בצד הצפוני של העיר, בברך של יפו. בעקבות רעידות אדמה, לא ברור מתי, קו החוף בארץ השתנה מקו ישר לקו קצת כפוף, עם ברך ביפו. החלק הדרומי של חופי הארץ סוטה מערבה ב-30 מטר מהחוף הצפוני, מיפו צפונה. זה היה המקום הראשון של הנמל. במשך השנים, רצו נמל יותר עמוק לספינות יותר גדולות, ואז חפרו את הנמל המוכר כיום, יותר דרומה. מקור השם יפו: יש גרסה שזה בגלל העיר ה"יפה". יש אגדה על יפת בן נוח שייסד את העיר אחרי המבול, ולכן היא על שמו של יפת. מ-1500 לפנה"ס כבר מכירים אותה בשם יפו.

נחל איילון זורם כיום מערבה וליד חיריה פונה צפונה ונשפך לירקון ליד בבלי. בעת העתיקה נחל איילון היה הנחל של יפו, זורם ישירות מערבה ונשפך לים ליד יפו. כנראה בגלל רעידת אדמה כלשהי הנחל שינה את כיוון הזרימה. (גם רמלה נהרסה בגלל רעידות גדולות ב-749, וב-1033, וב-1068) זו גם סיבה שיש כאן מי תהום גבוהים, כי הנחל זרם כאן. היו תקופות שהיו כאן גם ביצות (באסה) סביב הנחל. נחל איילון נזכר בנחלת שבט דן: הרקון והירקון. יתכן שהרקון הוא בעצם האיילון.

חשיבות יפו – מסיבות פוליטיות היו לפעמים שינויים בחשיבות של יפו. בתקופה הביזנטית קיסריה הייתה העיר המרכזית ויותר חשובה. בתקופה הממלוכית, במשך 300 שנה, העיר היתה שוממת ורק הנמל היה פעיל. בחלק מתקופת הצלבנים עכו היתה העיר המרכזית ויפו היתה נמל משני. אבל ברוב התקופות שירושלים היתה חשובה, גם יפו היתה חשובה, כי היא היוותה את הכניסה הקרובה מהים לירושלים.

מול מועדון אריאנה – רחוב רציף העלייה השנייה. בכל עיר נמל חייבים להיות בתי זונות. נחום גוטמן צייר בית זונות בספר "בין חולות וכחול שמים", והוא מתאר איך כחייל היה צריך לשמור שחיילים בריטים לא ייכנסו לבית הזונות. גוטמן עם שקולניק (לוי אשכול) שמרו ביחד, וכך מתאר גוטמן את מהלך העניינים: "...על הבית הזה שמרנו בפקודה, אשכול ואני, כאשר היינו חיילים בגדוד העברי. ישבנו בפנים... במסדרון אשר בו פתוחים

לכל החדרים הצדדיים. שם, ליד שולחן קטן, היה מקומנו. ותפקידנו – להודיע לחיילים הבריטיים שנכנסים פנימה כי המקום הוא מחוץ לתחום... ולא פעם ישבנו במשמרת על המדרגות, בחוץ. אשכול קורא בספר, הוא היה קורא הרבה, ואני התבוננתי בנשים. הוא כובש פניו בספר, ואני מצייר את מראות יפו. הרובים מונחים בצד, מיותרים, חן של צניעות נסוך עליהם. מחדר המבוא עולה ריח מעובה של בושם, הבל גופותיהן של נשים בריאות בשר וחיילים בריטיים עוברים על פנינו בחיך אווילי ועצוב, ומגהקים ריח בירה. " (הקטע נמצא גם בספר של שלמה יינון)

אריס סאן - כאן היה מועדון אריאנה, בשנות השישים, באיזור ליד יפו שנקרא "השטח הגדול". אריס סאן היה אחד הזמרים היותר מפורסמים, שהופיע כאן. אפשר להשמיע שירים שלו: בומפה בומפה, תל אביב... ים כחול, עיר וחול... "סיגל", הוא התקרב לעליזה עזיקרי וכתב לה את השיר "נערה ממש אוצר". הוא הגיע מיוון, בהתחלה לא ידע עברית, אח"כ השתפר, והוא החל את הגל של המוזיקה היוונית. הוא נעלב שלא קיבל את פרס כינור דוד, למרות שמכר 100,000 תקליטים, דבר שלא היה אז בארץ. הוא עבר לארה"ב, הופיע בניו-יורק, ואז התחבר גם לאנשים מהמאפיה, המשטרה רצתה שהוא ילשין על המאפיה, והוא העדיף להיכנס לכלא. ישב שנתיים בכלא כדי לשתוק, וכשהשתחרר כבר לא כל כך הצליח בהופעות. עבר לאירופה למסע הופעות, ונפטר מדום לב בגיל 52. יש שמועות שהוא לא מת באמת, אלא רק ביים את המוות שלו, ואת שריפת הגופה והקבורה, כי המאפיה היתה עדיין בעקבותיו. האגדה מספרת שביוון עוד אפשר לשמוע את הקול שלו בטברנות...

סימון מקום החומה - כשעשו את השימור של יפו, הארכיטקט אייל זיו, שגדל ביפו (אביו היה אמן, צייר), היה גם מורה דרך, והשימור שתיכנן תמיד התחשב גם בצד התיירותי. כאן הוא ניצל את המקום של מגדל הים לספסל קטן. גם במדרגות העלייה לגבעה יש ספסל להסברים. הדגישו את תוואי החומה בריצוף של אבנים לבנות בתוך הכביש השחור, לפי הממצאים הארכיאולוגיים שמצאו.

הקישלה - בית הסוהר התורכי, היה ממול-בפינת החומה- כיום משפצים אותו ויהפוך למלון בוטיק. **סלעי אנדרומדה** - רואים בתוך המים, הסיפור יהיה במרכז המבקרים. הסלעים נקראים כך מעל 2000 שנה. האגדה מספרת על אנדרומדה שהיתה אמורה להיות קרבן למפלצת הים ולבסוף ניצלה ע"י פרסאוס. אנדרומדה זו גם קבוצת כוכבים בשמיים (קונסטלציה), והחברה לפיתוח יפו ניצלה את הרעיון והשתמשה בגלגל המזלות (זודיאק) לשמות הסמטאות ביפו, גשר המזלות, מזרקות המזלות. מאמר של יגאל ידן - "ודן למה יגור אוניות"- בספר "מעברו של הגליל וחופו", תשכ"ה, עמוד 45: הוא בנה תיאוריה על הקשר לאנדרומדה: שבת דן היה בעצם ממוצא יווני, אחת הקבוצות של גויי הים, שהתיישבו ליד הפלישתים. אולי הם "דננו" שמוזכרים בכתובת של רעמסס השלישי (מקדש האבו במצרים) והם אח"כ עזבו את הפלישתים והתחברו לבני ישראל. אח"כ הם עברו צפונה לליש (תל דן), ושם לקחו כהן שילמד אותם את פולחן האלוהים. לדעתו- שמשון הגיבור היה במקורו מגויי הים, גיבור יווני, שדיבר בשפת הפלישתים, ועבר לצד הישראלי.

מרכז המבקרים ביפו העתיקה

גל מנהל המרכז (ונטע המדריכה!!) שעות פעילות חורף: א, ב, ג, ד, ה, ו, ש, 18:00 - 10:00. בקיץ: 20:00 - 09:00. אפשר לתאם גם שעות אחרות, מיוחדות לקבוצות + קפה וכיבוד. יש 2 שירותים ציבוריים חינם באחריותם, חוץ מהמרכז עצמו: בכיכר מול הכנסייה, וליד המשטרה.

ביקור שגרתי הוא 45 דקות. מקום סגור, מתאים לכל מזג אוויר, פתוח כל יום חוץ מיום כיפור. יש הדרכה מקומית לקבוצות, בעברית, אנגלית ורוסית. יש מכשירי תרגום סימולטני לסרטים ב-7 שפות: עברית, אנגלית, גרמנית, צרפתית, ספרדית, ערבית, רוסית.

המרכז נמצא בתוך חפירה ארכיאולוגית משנות השישים, חפירה שהיתה פתוחה עד לפני כמה שנים, היתה תקרה שקופה ונראה כמו מזבלה. המקום נבנה עם תקרה סגורה כבר לפני 15 שנה, וב-2009 במסגרת פרויקט שיפוץ האזור המקום עבר שדרוג והמרכז החדש נפתח ב-2011.

אנחנו עומדים בעצם על המעגנות של הרציף בנמל.

על הקיר מצד ימין יש 5 ציורים גדולים מכמה תקופות בהיסטוריה של יפו בתקופה העות'מנית:

מאה 17 - בשלטון העות'מני - העיר כמעט הרוסה, אך הנמל מאוד פעיל, בגלל הקשר לירושלים.

סוף מאה 18 - אחרי ביקור וכיבוש נפוליון - 1799

מאה 19, מחצית 1 - קפיצה גדולה והתפתחות, בימי אבו נבוט, וגם איברהים פחה המצרי (10 שנים).

מאה 19, מחצית 2 - ציור של דייויד רוברטס- 1865 בביקורו בארץ ישראל, אחד מהציורים הרבים שלו.

מאה 20 - תל אביב בתחילת הדרך, כשכונה ליד יפו. היום המצב הפוך.

לאורך המסדרון מצד שמאל- רואים תמונה פנורמית של הים. מתחתיהן תיאור הרצף של ההיסטוריה של יפו

- משנת 3000 לפנה"ס עד המאה ה-20.

בהמשך מצד ימין - תצוגת ממצאים שנמצאו בחפירות ברחבי יפו: אמפורות מקוריות (קנקני אגירה) שנמשו מהים מהתקופה ההלניסטית, מזוודות שמזכירות את העליות השונות, ארגזים/תיבות תפוזים, חרפושית = חותם-חיפושית (מהפרעה אמנחתפ 3), כלי חרס מצריים, כלי בהט מצריים, צלמיות הלניסטיות, מנחות קבורה פרסיות, מקטרות חרס עות'מניות, כלי מלחמה - כדורי תותח של נפוליון, חרב בריטית מהמאה ה-19, דוקרנים צלבניים, מטבעות מתקופות שונות, החל במאה 5 לפנה"ס.

סרט קצר - סיפור אנדרומדה מהמיתולוגיה היוונית מהאינטרנט: אנדרומדה הייתה נסיכה, בתם של קפאוס וקסיופאה, מלכי האתיופים (כל צפון אפריקה כונה "אתיופיה" ביוונית עתיקה).

יום אחד התפארה המלכה קסיופאה שהיא יפה יותר מבנותיו של פוסידון אל הים. פוסידון כעס על כך, ובזעמו הציף את חופי ממלכת האתיופים ובנוסף שלח מפלצת איומה להעניש את בני האדם. לקפאוס וקסיופאה נודע שהדרך היחידה שבה יוכלו להיפטר מהמפלצת, היא להקריב את בתם אנדרומדה לטרף לאותה מפלצת. לכן, כדי להציל את עמו, על פי עצת האורקל של אמון, קשר המלך האתיופי את בתו אנדרומדה לסלע אשר על חוף הים, מתוך כוונה להקריבה למפלצת.

פרסאוס, בנו של זאוס אבי האלים, עבר במקום וראה את אנדרומדה הכפותה. הוא התאהב בה, והבטיח שיהרוג את המפלצת, אם קפאוס יתן לו את בתו אנדרומדה לאשה. פרסאוס נלחם במפלצת כשהוא רכוב על פגוס והפכה לאבן בעזרת ראשה הכרות של מדוזה. לאחר שהפך את המפלצת לאבן שיחרר את אנדרומדה ונשא אותה לאישה.

באולם הגדול:

אתר החפירות במרכז: חפירות במקום התחילו ע"י יעקב קפלן בשנות ה-50, באתר נחשפו 2 שכבות שונות שבנויות זו על זו - קומה תחתונה מהתקופה ההלניסטית-מאה 3 לפנה"ס, קומה עליונה - רומית-מאה 1 לספירה. הרומאים העלו את מפלס הרצפה, בנו קשתות בחדרים ההלניסטים מלאו אותם בחול עד הגג שיהיה מילוי בין הקשתות לצורך ייצוב וחזקת ועל התשתית הזו הניחו ריצוף. ישנה אפשרות גם שבחללים שבהן לא נמצאו קשתות שימשו כמחסנים או כקומת מרתף.

בית יהודי מהמאה ה-2 – נמצאו בו כמה אלמנטים יהודיים: כלי אבן, שבלונה של כתובת ביוונית (מולד של אבן שבעזרתו הטביעו על חימר/ציקת משקולת מעופרת): "יהודה אגורה-נימוס, השנה התשיעית למלכות הקיסר טריאנוס" (אגורה-נימוס זה האחראי בשוק על המידות והמשקלות, בעצם זה מנהל השוק, בשנת 105 לספירה). כלי זכוכית שנמצאו מוכיחים שבעל הבית היה עשיר, זה סמל לסטטוס. כלומר – אדם יהודי שימש בתפקיד חשוב מאוד בעיר הרומית, 35 שנה אחרי חורבן בית המקדש. הקהילה היהודית הייתה קהילה חזקה גם בתקופה זו.

*בשוק הפשפשים בחפירות הצלה שערך יואב ארבל נמצאה דלת של כוך קבורה (ממערת כוכים כנראה) בשימוש משני כאבן שמשולבת בקיר של בית, הדלת מוצגת במרכז מבקרים ומתוארכת לתקופה הסוף הרומית תחילת ביזנטית, ידוע לנו שקיים בית קברות מתחת לאבן כביר ולאזור הכנסייה הרוסית, בגלל שהשטח שייך מוניציפאלית לרוסיה חל איסור לערוך שם חפירות, ובכנסייה קיים קבר טאביתה- הנערה שפטרוס החזיר לחיים.

סרט באולם הגדול – דמויות ואירועים מרכזיים בתולדות יפו: יהודה האגורה-נימוס מארח דמויות שונות.

כנסיית סנט פטרוס

כנסייה פרנציסקנית, נבנתה ב-1888. משמשת אחד הסמלים של יפו, מוארת בלילה ונראית מרחוק גם מהטיילת בתל אביב. סמל הפרנציסקנים – שתי ידיים משולבות. הפרנציסקנים הם מסדר של שומרי הארץ הקדושה. פטרוס הוא ממשיכו ויורשו של ישו, בתפיסה הנוצרית הוא האפיפיור הראשון. פטרוס קבור ברומא, וגם שם יש כנסיית סנט פטרוס, שפונה מזרחה. הכנסיות פונות למזרח ברוב המקרים. הכנסייה כאן חריגה, ופונה דווקא למערב, כנראה משתי סיבות: האחת: היא בדיאלוג עם הכנסייה ברומא ופונה לכיוונה. השנייה: פטרוס גר ביפו, והוא הראשון שהבין שאפשר להציע ולהפיץ את הנצרות גם לנכרים, ומכאן הנצרות החלה לפנות מערבה, לכיוון אירופה. עד אז הנצרות היתה רק ליהודים. סמל המפתחות למעלה – נחשב סמל של פטרוס.

בתוך הכנסייה יש ציור של החזון עם המלאך שפונה לפטרוס ואומר לו: "קום ושחט". הכוונה שאפשר לשחוט ולאכול גם חיות לא כשרות. הכנסייה נחמדה וידידותית, ולרוב אפשר להסביר גם בפנים.

קבוצות קתוליות לוקחים בדר"כ רק לכנסייה. פרוטסטנטים לוקחים בדר"כ רק לבית של שמעון הבורסקאי. **אנדרטה לישוב היהודי ביפו** – כיכר קדומים: "זוהי הרחבה שעל מקומה היה לפני דאר אל יהוד או "חצר היהודים" - החצר המסמלת את ראשית התחדשות היישוב היהודי ביפו בעת החדשה. דאר אל יהוד הוא בית היהודים בשנת 1820 או בסמוך לה בא לירושלים הגביר ישעיהו אג' ימאן, הבנקאי ואיש הכספים של ראש חיל הניצ' רים - הוא החיל הטורקי המובחר שהיה מורכב מחיילים "נרכשים" שגויסו לצבא בילדותם ואומנו מגיל רך להגן על האימפריה ולהשתתף במלחמותיה. כאשר ירד ישעיהו אג' ימאן בחוף יפו, בדרכו לירושלים, ונוכח לדעת כי היהודים הבאים לעיר באוניות נאלצים להתאכסן בבית אחד הנוצרים עד להתארגנות השיירה שתביא אותם לירושלים, רכש חצר מחצרות יפו על מנת שתשמש אכסניה ליהודים העולים לארץ הקודש ולבאים מירושלים ליפו לרחוף בימים - וחדר אחד מחדרי הבית הקדיש אג' ימאן לבית כנסת" ("סיבוב כיכר השעון" יעקב ינון הוצאת יד בן צבי)

סקירת התקופות השונות והיהודיות ביפו - מוצאים שרידי רצף של יישוב כמעט בכל התקופות, מהמצרים ב-1500 לפנה"ס ועד היום. יש תקופות שיש יותר יהודים ביפו ויש פחות.

החשמונאים – אחת התקופות של אחיזה יהודית חזקה ביפו. שמעון, מייסד השושלת החשמונאית כבש את גזר יפו. "יהודה הימית" (שם רחוב ביפו) זה כנראה שם של האיזור בתקופת החשמונאים. בדר"כ היהודים לא היו ספנים, אך אצל החשמונאים היתה גם אחיזה בחוף וגישה לים ולספינות.

בתקופה הרומית - במרד הגדול – היתה קבוצת יהודים שהפריעו לספינות רומאיות, מעין פיראטים. אספסינוס כבש את יפו והעניש את היהודים בה. אך תוך כמה שנים הקהילה התאוששה, והסיפור על יהודה האגרונימוס מוכיח זאת.

בתקופה הביזנטית – היה בית קברות יהודי, שנמצא באבן כביר. שמות של חכמים מיפו מוזכרים בתלמוד. **בכיבוש המוסלמי** – יפו הפכה לעיר נמל של רמלה- הבירה החדשה, עד הכיבוש הצלבני.

הצלבנים – ירושלים שוב הפכה המקום החשוב, ויפו שימשה לנמל חשוב למי שהגיע מאירופה לירושלים. היו כאן ספינות שפורקו והפכו לכלי מצור על ירושלים. במקום של הכנסייה כיום- עמדה מצודה של הצלבנים.

הממלוכים – בייברס גירש את הצלבנים, 1268 כבש את יפו והחריב אותה, אך לא לגמרי. ב-1334 העיר נהרסה לגמרי – כי הממלוכים חששו שהצלבנים יחזרו מאירופה. הנמל נשאר פעיל אך לא היה יישוב במשך 300 שנה.

העות'מניים – ב-1654 נתנו רשות לפרנסיסקנים להקים אכסניה קטנה לעולי הרגל: קאזה-נובה (הבית החדש). מסביבו החל להתפתח מחדש היישוב.

נפוליון הגיע ב-1799 לכמה חודשים, אך זו היתה נקודת מפנה. מסע נפוליון הזכיר לאירופים שארץ ישראל חשובה, והחלה התעניינות מחדשת בארץ.

בתחילת מאה 19 – 6000 תושבים ביפו, ללא יהודים (גרו רק ב-4 ערי הקודש). במאה ה-19 היתה תנופת הבנייה הגדולה ביפו, בימי מחמוד אגא (אבו-נבוט). מוחמד עלי ממצרים כבש את האיזור ב-1830, ובמשך 10 שנים שלט והמשיך את הבנייה והפיתוח בעיר.

התחלת היהודים: ב-1820 הגיע לכאן יהושע אג'ימן, יהודי מקורב לסולטן התורכי, והקים חצר לעולי רגל יהודים: דאר אל יהוד, על המדרון ליד הים, לא ידוע איפה בדיוק. סביב החצר החל להתפתח יישוב יהודי. ב-1839 יהודית מונטפיורי עברה כאן וסיפרה על 133 יהודים שגרים ביפו.

בסוף מאה 19- 40,000 תושבים ביפו, מתוכם 6000 יהודים, כולל השכונות נווה צדק ונווה שלום מחוץ לחומות.

ב-1909 הוקמה שכונת אחוזת בית, שהפכה לתל אביב. הבריטים הפרידו בין יפו לתל אביב לשתי ערים שונות. **ב-1948** ביפו 70,000 תושבים שרובם ערבים. היהודים ברובם עזבו במאורעות (1921, 1929, 1936-1939). בתל אביב היו 250,000 יהודים. בתכנית החלוקה יפו היתה מיועדת להיות מובלעת ערבית בתוך רצף יהודי, והנמל של המדינה הערבית.

חזרנו חזרה לחוף, לאורך רח' רציף העלייה השנייה:

מסגד הים – עם המינרט (צריח)- נקרא בערבית: ג'אמע אל-בחר

נמצא במקום שממנו יוצאים אל הים. לפני שיוצאים לים צריך להתפלל לדרך מוצלחת ושיגיעו בשלום. כשחוזרים לנמל שוב מתפללים שהגיעו בשלום. כמו באשקלון – המקדש הכנעני – שימש לאותה מטרה.

המנזר הארמני – קשור לסיפור נפוליאון (בספר של שלמה שבא או נתן שורז'ה). נפוליאון הגיע לכאן ממצרים בדרכו לתורכיה. הוא התעכב באל עריש עד שנכנעו לו. במרץ 1799 הגיע ליפו ושלח שני חיילים שלו להציע לתושבי יפו להיכנע כדי שלא יפגעו. התורכים הרגו את שני החיילים ותלו את ראשיהם על החומה. נפוליאון כעס והצליח לכבוש את העיר. הצרפתים טבחו ורצחו את רוב התושבים. 4000 חיילים תורכים התבצרו במצודה ובסוף נכנעו לנפוליאון. הוא לא ידע מה לעשות איתם. הציעו לו לשחרר אותם ולהחתיים אותם שלא ילחמו נגדו(זה היה נוהג מקובל), אך הוא חשש שהם יופיעו וילחמו נגדו בהמשך. לקחו אותם לחוף הים, ושם שחטו את כולם בסכינים וחרבות. טוענים שהים הפך לאדום מדם ההרוגים. נפוליאון המשיך לעכו ולא הצליח לכבוש אותה, וחזר דרומה לכיוון מצרים. כשהגיעו שוב ליפו – היתה כאן מחלת דבר שהשתוללה. הקימו בית חולים מאולתר בתוך המנזר הארמני. יש ציור בלובר בצרפת, של גירו, שלא היה כאן בעצמו, אך צייר את נפוליאון מבקר את חייליו הפצועים במנזר, מלטף אותם ולא מפחד ממחלת הדבר. בסוף הוא אומר לרופא שיהרוג את כולם, כדי שלא יהיו עליו למעמסה. נתנו להם סם כלשהו ורובם מתו. נפוליאון השאיר את הפצועים מאחוריו, והתורכים והבריטים שהגיעו למקום עוד מצאו והצילו חלק מהם שנשארו בחיים.

לנפוליאון יש שלושה "כתמים" בסיפור יפו: 1. הרצח והטבח של תושבי יפו. 2. טבח השבויים התורכים על החוף. 3. ההוראה לנטוש ולהרוג את החיילים החולים שלו. זה לא מוסיף כבוד לנפוליאון, אך בכל זאת שמו שלטם ופסלים שלו ברחבי יפו, כי הוא דמות מפורסמת.

קהילה ארמנית קטנה יש כאן עד היום, עם קשר לארמנים בירושלים. המקום סגור רוב הזמן, לא פתוח לקהל. לעתים יש כאן טקסים, חתונות וכו'. אפשר לנסות להיכנס לבד לכנסייה שבפנים, אך לא עם קבוצות. מספרים על נפוליאון שהסתובב עם 2-3 נערות עם קסם אישי. קסם אישי בצרפתית זה שרמנט. ומכאן המושגים של התורכים: שרמנטי, שרמוטה...

מבנה בריטי ששימש כמחסנים בנמל. כיום הבנין משמש את **צופי-ים** של יפו. מבנה בטון מכוער, ויש ויכוח אם לשמר אותו או לא, כי הוא מכוער וחוסם את הנוף, ולא מתאים לסגנון של יפו. השלט על המבנה מספר על ביקור הרצל בארץ ב-1898, כדי לפגוש את הקיסר. במושבות היהודיות עשו לו קבלת פנים חגיגית, ומכאן הוא יצא בספינה בחזרה לאירופה. התורכים לא אהבו את ביקורו בארץ כי ידעו שמטרתו לקבל זכויות על הארץ, והצמידו לו שומר שישגיח עליו. הרצל כנראה לא התפעל יותר מדי ממה שראה בארץ הלבנטית המוזנחת, ועקב כך כתב את הספר המפורסם אלטנוילנד, עם החזון איך המדינה צריכה להיראות.

נא לגעת - מרכז חווייתי של חרשים אילמים ועיוורים, ליד הנמל מדרום לגשר. עמותה שמייצגת כ-1000 נכים. מציגים שם את ההצגה "לא על הלחם לבדו", שמציגה את בעיות התקשורת שלהם. יש בית קפה שבו המלצרים חרשים אילמים וצריך להזמין בסימני ידיים. מסעדת בלאקאאוט- שבה אוכלים בחושך בעזרת הידיים, המלצרים עיוורים, וזו חוויה מרגשת ומומלצת. פרטים באתר האינטרנט שלהם.

נמל יפו

הכי נוח לשבת להסבר על הרציף, אך שמו שלט שמסוכן לעמוד שם. זו תצפית טובה על הנמל ועל העיר, כמו שנראתה מכיוון הספינות שמגיעות.

היום הנמל עובר שינוי גדול. גמרו את החפירות הארכיאולוגיות, בנו דק יפה מעץ. מבנה המכס הבריטי שופץ ומכיל מסעדות, ושירותים ציבוריים. מנסים להפוך את מתחם הנמל למשהו דומה לנמל תל אביב – מקום בילוי ותרבות. מעבר לנמל נמצא מדרון יפו עם מגרש חנייה ענקי.

בילוי אפשרי: הפלגה בספינות (בשם: סבאבה 5, כייף)- חוויה של כחצי שעה. צריך להתקשר לוודא שמזג האוויר מתאים להפלגה.

שער ציון – העניין העיקרי של יפו. זה שער הכניסה לארץ ישראל במשך אלפי שנים. זה המפגש הראשון של האנשים עם המקום שעליו חלמו ופינטזו במשך שנים. שי עגנון מתאר בספרו "תמול שלשום" את ההגעה לארץ: "הספינה יורדת ועולה בין גלי מגור, וקצף לבן ועכור וירוק ולבן עולה ביניהם, ומים מלוחים מטפחים על פניו וידיו של קומר ונושפים בעיניו. הספנים מוליכים את הספינה באף, וקללות ובכיות יוצאות מספינה לספינה. הספנים מטפחים במשוטיהם וכובשים את המים הקשים שמקללים וצועקים אלו כנגד אלו. סלעים פרטניים נזקרים מתוך הים לנגח את הספינה, והיא משתמטת מהם, ומתכעסים ומתרעמים יורדים לים ומארבים לספינה בסת, וחוזרים ועולים ומתיזים קצפם על הספינה ועל יושביה. אבל הספינה חותרת והולכת לה עד יצחק קומר יצא בשלום, תפס אותה וספן והעלה אותו ליבשה..... יצחק קומר עומד על אדמת ארץ ישראל שהוא מתאוה לה כבר שנים. לפני שעה שעתים הוא עוד נשם אוירה של חוצה לארץ, ופה נושם את אוירה של ארץ ישראל. השמש קופחת על פניו....." הספן מבקש תשלום, הוא פותח את הארנק ונותן לו, אך הוא מבקש עוד, הוא נותן לו עוד, ובסוף הספן גם מבקש "בקשיש".

את כל עולי הרגל שחלמו להגיע לארץ, יהודים או נוצרים, היו מעבירים על הידיים מהסירות אל החול. הם כל כך שמחו להגיע ליבשה, לקרקע מוצקה, אחרי כל הטלטולים בים בספינות ובסירות הרעועות(ורובם לא ידעו

לשחות). ואז נפלו על ברכיהם ונישקו את "אדמת ארץ הקודש", בעיקר בגלל שזו אדמה מוצקה סוף סוף, והמסע המפחיד בים מאחוריהם. זו היתה חוויה רגשית גדולה להגיע לארץ. בספר של שלמה יינון יש הרבה ציטוטים של נוצרים שהגיעו ליפו לאורך השנים, וכולם מזכירים כמה מפחידה הייתה הכניסה לנמל עם הסלעים והסירות המתנדנדות. היה ביטוי נפוץ: לך לים יפו, כי זה דבר מפחיד שימאחלים למישהו. כמו שאנחנו אומרים לך לעזה... קיצור של לך לעזאזל. אניות הקיטור החלו להגיע ב-1865 בערך. אז התחיל קו אניות סדיר מאודסה ליפו – פעם בשבוע, כל השנה. לפני כן ספינות מפרש שטו רק בעונות שקטות. הספינות עגנו מעבר לסלעים ואז בעזרת סירות קטנות היו מביאים את האנשים אל החוף.

היצוא מהנמל - היה יצוא של תפוזים מיפו- תפוזי JAFFA. גמלים היו מביאים לנמל את תיבות ההדרים, מעמיסים אותם על סירות, ומהן לספינות הגדולות. היה יצוא גדול של שמן זית, וסבון משמן זית, לפעמים עלה על כמות התפוזים. בחו"ל היה ביקוש גדול לסבון איכותי כזה מא"י. באירופה היו מכינים סבון משומן של בעלי חיים, בעיקר משומן חזיר. גם יהודים וגם מוסלמים לא רצו סבון כזה, והעדיפו לרכוש סבון שמן זית ללא חשש של טומאה. נוסף לכך ייצאו שמן זית גם למצרים וצפון אפריקה, שם כמעט אין גידול זיתים, שדורשים מנות קור. גם בתקופת התנ"ך, בספר הושע י"ב, 2: וְשָׁמֶן לְמִצְרַיִם יוֹבֵל. כך זה נמשך עד המאה ה-19.

התורכים ראו שיש שינויים במרחב, הגיעו ספינות קיטור, נחפרה תעלת סואץ, והבינו שצריך להכשיר את הנמל להגעת ספינות גדולות. הם שיפצו את הנמל, פוצצו חלק מהסלעים העמיקו והגדילו את המעגנה, ובנו מגדלור גדול בכניסה לנמל.

הבריטים הגיעו לכאן ב-1920, והבינו שצריך להוסיף נמלים בארץ. הם שיפרו את נמל חיפה בשנות ה-30, והחליטו להגדיל גם את נמל יפו. אז הוקם שובר הגלים מבטון שרואים כאן. בנו מגדלור חדש-אדום לבן שעומד עד היום. חנוכת הנמל המחדש – ינואר 1936. אחרי 3 חדשים החל "המרד הערבי" שנמשך עד 1939. המרד פרץ ב-19.4.36 כאן בנמל. הם ניסו לסגור ולשתק את ארץ ישראל ואת פעילות המנדט הבריטי. הנמל נסגר 3 חדשים אחרי שנפתח. אז היהודים החלו לבנות במהירות את נמל תל אביב, ופתחו אותו תוך שנתיים – ב-1938. אחרי קום המדינה ב-1948 הוחלט לבנות נמלים נוספים. החלו תכניות להכשיר מחדש את נמל יפו, על השטח של נווה צדק. לאחר התנגדויות ובגלל חשש מעומס תנועה בתל אביב, הוחלט לבנות את נמל אשדוד, שנפתח ב-1965, הנמל הגדול בארץ, ואז ב-1965 נסגר נמל תל אביב.

כניסה לסמטאות העיר העתיקה (לסמטת נתיב המזלות) הבית של דן בן אמוץ (נתיב המזלות 24) – אפשר לספר על מסיבת הפרידה שלו שערך עוד בחייו, על הספרים שלו וכו'. עדינה פלסטלינה (נתיב המזלות 23) – גלריה שבה כדאי לראות סרטון על הכנת עבודות היד, תכשיטים וכו'. בחפירת מתחת לבניין מצאו ממצאים שמוצגים באחד החדרים בגלריה. פתרון טוב לימי חום או ימי גשם.

בית שמעון הבורסקאי – סמטת שמעון הבורסקאי

המסורת הנוצרית אומרת שכאן היה ביתו של שמעון הבורסקאי(מעבד עורות). ברור שזה בנין שנבנה מתישהו ב-200 השנים האחרונות, בזמן הפיתוח של יפו, ולא לפני 2000 שנה, אך זה מקום קדוש וחשוב לנוצרים, בעיקר לפרוטסטנטים. הסיפור הוא מהברית החדשה, על פטרוס, אחד מתלמידי ישוע(ולעיתים נקרא גם שמעון וגם קייפא=אבן בארמית. גם פטרוס=אבן). ספר מעשה השליחים פרק ט', 43-32: 32 ויהי בסבב פטרוס בקלחממות ויבד גם אלהקדושים אשר ישבו בלד: 33 וימצאשם איש שמו אגוס והוא שכב עלמשכבו זה שמונה שנים והוא נכה אברים: 34 ויאמר אליו פטרוס אגוס רפא: ישוע המשיח קום הצע את מטתך אתה וקום רגוע: 35 ויראו אותו קלישבי לד והשרון ויפנו אלהאדון: 36 ותלמידה בנפו ושמה סביתא תרגומו צבחה והיא מלאה מעשים טובים וצדקות אשר עשתה: 37 ויהי בזמנים ההם ותחלה ותמת וירחצו אתה וישמיהו בצלחה: 38 ולד קרובה היא ליפו וישמענו התלמידים כי פטרוס שם וישלחו אליו שני אנשים ויפצריבו לבלתי העצל לעבר אליהם: 39 ויקם פטרוס וילך אתם ובבאו העלהו אלהעלחה ותגשנה אליו פלהאלמנות בזכות ומראות לו את הכפתות ואת הבגדים אשר עשתה צבחה בעודה עמהן: 40 ויוצא פטרוס אתכבל החוזה ויכרע על ברקו ויתפלל ויפן אלגויתה ויאמר סביתא קומי ותפתח אתענייה ותרא אתפטרוס ותתעודד: 41 וישלח דו ויקם אתה ויקרא אתהקדושים ואת האלמנות ויעמד אתה חיה לפניהם: 42 וינדע הדבר בקלפו ויאמינו רבים באדון: 43 ויאקל לשבת בנפו קמים רבים עסבורסי אחד וישמו שמעון

זה מזכיר סיפור על ישוע שעשה דבר דומה עם בחורה בשם טליתא. אמר לה טליתא קומי, והיא קמה לתחייה. ההתייחסות ליפו מוכיחה לכולם שפטרוס הוא ממשיך דרכו של ישו. פטרוס עבר לגור אצל שמעון הבורסקאי ביפו, אדם פשוט שמעבד עורות, שבדרך כלל מסריח מחומרי העיבוד-אמוניה ושותן. הפרק האב - סיפור על קרניליוס בקיסריה, שמתקשר לזה. מעשי השליחים פרק י':

ואיש היה בקיסריה וישמו קרניליוס שרמאה מרהגדוד הנקרא האיטלקי: 2 והוא חסיד וירא אלהים עסכלבני ביתו ועשה צדקות הרבה לעם ומתפלל תמיד לאלהים: 3 ויהי היום פשעה התשיעית ליום והנה מלאך אלהים בא אליו במחזה ויאמר קרניליוס: 4 וצב אליו ויירא ויאמר מהזה אדני ויאמר אליו תפלתיך וצדקותיך עלו לזכרון לפני האלהים: 5 ועתה שלחך אנשים אליך והבא אליך אתשמעון המכנה פטרוס: 6 הוא מתגורר עסבורסי אחד שמעון שמו אשר ביתו עליד הים הוא יאמר לך את אשר עליך לעשות: 7 וילך לו המלאך הדבר אלקרניליוס ויקרא אלשנים מעבדי ביתו ואלאיש מלחמה אחד ורא אלהים וקרא אלשנים מעבדי ביתו: 8 ונספר להם את כל הדברים וישלחם אליו: 9 ויהי מפתחת והמה הלכים בדך וקרבים לעיר ויעל פטרוס עלהגג להתפלל פשעה הששית: 10 והוא רעב ויתא לסעסלחם ובהכנים לו נפלה עליו תרדמה: 11 וירא את השמים נפתחים והנהקלי ירד אליו פדמות מטפחת קוד גדולה ויורד כשור בארבע פנפותיו עלהארץ: 12 ובתוכו מבשלהמת הארץ וחיה נרמש ונפו השמים: 13 ויהיקול אליו לאמר קום פטרוס טבח ואכל: 14 ויאמר פטרוס חלילה לי אדני כי מעולם לא אכלתי כלפגול וטמא: 15 ויהיעוד קול אליו פעם שנית לאמר את אשר ראה והנה האלהים אתה אלתטמאנו: 16 וכן היה שלש פעמים והכלי שב והעלה השמים: 17 ויהי בהתפעס רוח פטרוס עלהמראה אשר ראה והנה האנשים השליחים מאת קרניליוס שאלו לבית שמעון ויעמדו עלהפתח: 18 ויקראו ויךשו היש מתגורר שם שמעון המכנה פטרוס: 19 ופטרוס עודנו חשב עסלבבו עלהמראה והרוח אמר אליו הנה שלשה אנשים מבקשים אותך: 20 לכן קום רד ולקחה אתם ואלתחשב חשבנות רבים כי אנכי אלהאנשים (הנשלחים אליו מאת קרניליוס) ויאמר אנכי האיש אשר אתם מבקשים למהזה באתה הנה: 22 ויאמרו קרניליוס שרמאה איש צדיק וירא אלהים ולו שסטוב בכל עם היהודים צנה עלפי מלאך קדוש לקרא לך אלביתו ולשמע דברים מפיו: 23 ויקרא אתם אליו ויאספם הביתה ויהי מפתחת ויצא פטרוס אתם ומקצת האחים אשר בנפו הלכו עמו: 24 ולמחרת באו אלקיסריה וקרניליוס מחפה להם ועמו בני משפחתו וקרוביו ומדעיו הנקלהים אליו: 25 ויהי כפוא פטרוס ויצא קרניליוס לקראתו ויפל לרגלו וישתחו: 26 ויקם אותו פטרוס ויאמר קום כי גם אני אנוש אנכי: 27 ונדבר אתו ויבא הביתה וימצא רבים נאספים שמה: 28 ויאמר אליהם אתם ידעתם פראסור הוא לאיש יהודי להלות ולקרב אלנכרי ואתי הורה אלהים לבלתי אומר חל אוטמא עלכלאדם: 29 ובעבור זאת פאשר נקראתי לא נמנעתי מהלך ועתה אשאקכם עלמהזה קראתם לי: 30 ויאמר קרניליוס זה ארבעה קמים הייתי עם עדהשעה הזאת ובשעה התשיעית התפלתי

בתוך ביתי והנה איש נצב לפני בלבוש זהר: 31 ויאמר קרניליוס נשמעה תפלתך וצדקתך היו לזכרון לפני האלהים: 32 ועתה שלח אליך וקרא אליך את שמעון המכנה פטרוס מתגורר הוא בבית שמעון הבורסי עליהם (אשר בבואו יזכר לך): 33 ואמחר ואשלח אליך ואתה היטבת לעשות אשר באת אלי והננו כלנו פה לפני האלהים לשמע את כל אשר צוית בניהו: 34 ויפתח פטרוס את פיו ויאמר עתה ידעתי באמת כי האלהים איננו נשא פנים: 35 כי אם בכלעם ועם הירא אותו ועשה צדק רצוי הוא לפניו: 36 וישלח את דברו לבני ישראל ויבשר את השלום על ידי ישוע המשיח והוא אדון הכל: 37 אתם ידעתם את הדבר הנעשה בכל יחודה החל מן הגליל אחרי הטבילה אשר קרא אתה יוחנן: 38 את אשר משח האלהים את ישוע הנצרי ברוח הקדש ובגבורה ויעברו בארץ עשה חסד ורפא את כל הנקבשים תחת יד השטן כי האלהים היה עמו: 39 ואנחנו עדים על כל אשר עשה בארץ היהודים ובירושלים ואשר המתו בהוקיעם אתו על העץ: 40 אותו הקים האלהים ביום השלישי ויתגהו להראות בגלוי: 41 לא לכל העם כי אם לנו העדים אשר האלהים בחר בהם מראש אשר אכלנו ושתינו אתו אחרי קומו מן המתים: 42 ויצא אתנו להשמיע לעם ולהעיד כי אתו שם האלהים לשופט החיים והמתים: 43 ועליו כל הנביאים מעידים כי יקבלו סליחת החטאים בשמו כל המאמינים בו: 44 ופטרוס עודנו מדבר הדברים האלה ורוח הקדש צלחה על כל השמעים את הדבר: 45 והמאמינים המולים אשר באו את פטרוס תמחו כפי מתנת רוח הקדש נשפכה גם על האזניים: 46 כי שמעו אתם ממללים בלשונות ומגדלים את האלהים: 47 ויצו פטרוס ויאמר היכול איש למנוע את המים מטבל את אלה אשר קבלו את רוח הקדש גם הם כמנו: 48 ויצו בשם האדון לטבל אתם ויבקשו ממנו לשבת אתם ימים אחדים

באותו זמן שפטרוס חלם על האישור לאכול כל בשר טמא – הגיעו אליו השליחים שקראו לו לקיסריה, וסיפרו לו על החזיון של קורנליוס. משני החזיונות הוא קישר והבין שלא צריך לשמור כשרות, כלומר – לא צריך לשמור מצוות, כלומר – לא חייבים להיות יהודי כדי ללכת אחרי האדון (ישו). קורנליוס היה הנוכרי הראשון שהוטבל לנצרות, ומרגע זה פטרוס התחיל את הדרך החדשה של הנצרות – אצל הנכרים. עד אז הנצרות הייתה רק זרם בתוך היהדות. זו הייתה נקודת מפנה בהתפתחות הנצרות, ומאז החלו להפיץ אותה אצל כל הגויים. מכאן נפרדו דרכיהם של היהדות-הדת הראשונה, והנצרות – שיצאה ממנה. פאולוס היה זה שהפיץ את הנצרות, ונחשב לאפיפיור הראשון.

זו החשיבות של יפו לנצרות – אמנם ישו מעולם לא היה פה, אך מכאן פטרוס התחיל את הדרך החדשה בנצרות.

האתר עצמו נעול, מוחזק ע"י משפחת זכריה הארמנית. בפנים יש קפלה קטנה. המסגד למעלה נקרא מסגד בוטרוס (פטרוס), והמוסלמים טוענים שזה שלהם. בגלל הסכסוך יש שלט של המנהל שלא מאפשר להיכנס. הצעירה טביא בסוף מתה ונקברה בבית הקברות באבו כביר. שם, ליד הכנסייה הרוסית, יש מקום צנוע שנקרא קבר טביא, ואפשר לבקר שם. (טביא=צבייה).

תצפית דרומה מקצה העיר העתיקה – החומה העות'מנית עברה כאן, וגם החומות שלפניה. מעבר לחומה רואים את שכונת גבעת אנדרומדה – אזור חדש של דירות יוקרה לעשירים, על שטח של הכנסייה היוונית. בהמשך מדרום – שכונות אחרות של יפו, שנבנו במאה 19: שכונת עגימי היא הקרובה אלינו, נבנתה בתקופה המצרית. חלק ממנה הוא שכונה נוצרית-מרונית. כיום יש הרבה יהודים שקנו בתים גדולים בשכונה. **שכונת ג'בליה** (גבעת עליה) נמצאת מדרום לעגימי, וזה הקצה של יפו, גבול בת-ים. שם צולם הסרט קזבלן. כנסיית סנט ג'ורג' – יוונית אורתודוקסית, שימשה את תושבי יפו הנוצרים.

בית הקברות היהודי הקדום – ליד גבעת אנדרומדה. היה פעיל במאות השנים האחרונות. מדרון יפו – אחד הפיתוחים של החברה לפיתוח יפו. איזור ליד הים, מול עגימי, שהיה מזבלה גדולה של פסולת בנין, הפך לפארק עם דשא ירוק ומגרשי חנייה ענקיים. הוציאו מכאן מאות משאיות של פסולת כדי לבנות את הפארק. משקיעים הרבה כסף בפיתוח, ואחר כך מקבלים דמי שכירות גבוהים על השטחים והבתים.

הטיילת – מחוברת מבת-ים דרך כל יפו וכל תל אביב. אפשר לעשות טיול אופניים לאורך כל הטיילת ברצף. **בית כנסת לעולי לוב** – סמטת מזל דגים 2 -ב-1948 רוב הערבים ברחו מהעיר, והגיעו לכאן יהודים שונים והתיישבו בבתים הנטושים. אחד השירים המוכרים של יהודה פוליקר: "מצאתי לי חדר וחצי על גג של בית נטוש..." היהודים רצו להקים בית כנסת, ושאלו את הערבים איפה יש מקום שהיה שייך ליהודים. הראו להם את הבית הזה, בית שהיה אכסניה ליהודים, שיש בו גם מקווה. הקימו כאן בית כנסת שהיה פעיל למשך כ-20 שנה עד שנות ה-60. הבית הוא עדיין בית כנסת, אבל לא פעיל באופן קבוע. אפשר לערוך כאן בר מצווה וכדו'. **מוזיאון אילנה גור** – סמטת מזל דגים 4 - שלטי הסמטאות עם שמות המזלות נעשו ע"י האמנית אילנה גור, שגרה כאן, בבית הזה. בשנות ה-60 האיזור נקרא השטח הגדול – כל גבעת יפו. הפך לאיזור של פשע, סמים, זונות. הפתרון של העירייה היה לפנות את כל התושבים שהשתלטו על הבתים – לשכונות אחרות ביפו או בת-ים. הביאו לכאן אומנים שיגורו כאן, והפכו את האיזור לתיירותי. האמנים קיבלו את הבתים בזול, אך היו צריכים להשקיע מכספם בשיפוץ.

אילנה גור הפכה את ביתה הפרטי למוזיאון וגלריה. אפשר להיכנס לסיור מעניין של כשעה ולראות אותה עובדת, לראות את הסלון והמטבח שלה. גם תיירים מחו"ל מכירים אותה. בהרבה גלריות המחירים גבוהים, בדולרים...

פסל עץ התפוז המרחף – בקצה סמטת מזל דגים

רן מורין – אמן שסבו היה ממגיני רמת רחל. ניסה לחבר בין האדם והטבע, וכניסת הטכנולוגיה לחיינו. כיום באורח החיים המודרני האנשים מנותקים מהטבע שממנו הגענו. יש עיתונאי אמריקאי שאמר: מבחינת הטבע הוא הדרך מדלת הבית עד דלת המכונית... רוב האנשים לא רואים ולא נוגעים באדמה בידיים. רן מורין בנה עוד פסלים מיוחדים כאלה גם ברמת רחל – עצי זית על עמודים, במלון דן באילת – עץ שיטה, וביפו מה שמתאים הוא כמובן עץ תפוז. יפו היתה מוקפת פרדסים כבר לפי כתבי המצרים לפני 3000 שנה. זן השמוטי כנראה התגלה ביפו והפך להיות המותג המפורסם של יפו. מה שמוזר בעץ הזה – אין לו שורשים. המיכל עם השרשים מנותק מהקרקע, מסמל את הנתק של האדם המודרני מהאדמה, מהמקורות. האומן נעזר במומחים לחקלאות כדי לתכנן את גודל המיכל, כדי שהעץ יוכל לצמוח ולחיות. הוא מקבל מים בצינור קטן שמחובר למעלה.

גן שער רעמסס – על הגבעה למעלה

כשהפכו את השטח הגדול לאזור תיירותי- הוחלט להפוך את החלק העליון של הגבעה לגן, והבתים שמסביב הפכו למסעדות או גלריות. מהחפירות שנעשו בראש הגבעה השאירו שני חלונות של חפירות ארכיאולוגיות

לתצוגה: אחד ראינו במרכז המבקרים- כיכר קדומים, וכאן זה האתר השני, מהתקופה המצרית העתיקה. גילו כאן קשר לפרעה רעמסס השני, אותו פרעה של יציאת מצרים מההגדה של פסח. הכיבוש המצרי כאן החל סביב 1500 לפנה"ס – בימי תחותמס השלישי. יש אגדה שהכיבוש נעשה בתחבולה: החיילים התחבאו בתוך כדים שהוכנסו לעיר כמתנות, ובלילה החיילים יצאו מהכדים ופתחו את השער מבפנים לכוחות המצריים. דומה לסיפור הסוס הטרויאני, אך כ-300 שנה לפני כיבוש טרויה.

ארץ כנען הייתה בכיבוש מצרי במשך 300 שנה, בשנים 1200-1500 לפנה"ס. זה היה מקור אספקה לסחורות למצרים, ואזור חיץ בין מצרים לאויבים מצפון. מהתקופה הזו נמצאו מכתבי אל עמרנה במצרים, מכתבים של מלכי הערים השונות בארץ אל מלך מצרים, עם תלונות זה על זה, ונחמד לקרוא חלק מהם גם לתיירים. מהמכתבים לומדים שאת המסים ואת הסחורות ואת העבדים היו מרכזים ביפו, ומכאן למצרים. כלומר – גם אז יפו הייתה עיר מרכזית ונמל חשוב. היו מעבירים נערים ונערות כעבדים ושפחות למצרים, כי בכנען היו יפים ויפות במיוחד. שימשו גם לעבודה וגם כשפחות מין (גם נקבות וגם זכרים).

בחפירות גילו כמה שרידים של מזוזות השער, ושיחזרו אותו לפי שער דומה שנמצא במצרים. השרידים האמיתיים נמצאים במוזיאון של יפו. לפי הכתובות שנמצאו- זה היה שער הארמון של נציג המלך פרעה רעמסס השני. זה היה כמעט סוף השלטון המצרי, ואחריו האחיזה של מצרים בכנען נחלשת, נוצר ואקום שלטוני, ולתוכו נכנסו ב-1200 לפנה"ס- עמים חדשים: ממערב נכנסו הפלישתים וגויי הים, וממזרח נכנסו שבטי ישראל, והחלו את התקופה הישראלית. לא נמצאו שרידים של המשקוף העליון, ולכן שחזרו אותו חלק לגמרי, כי לא ידוע איך הוא היה.

גן הפסגה – המקום הגבוה ביותר ביפו

תצפית מראש הגבעה: באופק ממזרח-הרי יהודה. יותר קרוב, הכנסייה הרוסית הוורודה של אבו כביר- המוסקוביה, נבנתה בסוף מאה 19. לידה-מגרש הכדורגל בלומפילד- רואים את עמודי התאורה. זה היה אזור של ביצות, עם מי תהום גבוהים, שאף אחד לא בנה בו. בחורף השטח היה מוצף מים, בערבית-באסה (ביצה). יש השערה שבימי התנ"ך היה שם מן נמל/מעגן, לאורך נחל איילון שזרם שם, ושהרפסודות שהובאו עם עצים לירושלים שטו דרך שם לכיוון ירושלים. מימין לה-גבעה גבוהה-אתר הפסולת של חיריה (הר הזבל)- כיום פארק אריאל שרון, פארק אקולוגי.

תל אביב – מצד צפון, נקודת תצפית טובה על כל העיר. נווה צדק – איזור של גגות אדומים מצפון ליפו. הבתים הגבוהים לידה- מתחם "הסיטי"- מרכז העסקים ומשרדים. לידם- גן צ'רלס קלור, מלון דן פנורמה, מסגד חסן בק- כל המרחב שהיה שכונת מנשייה הערבית= אחת השכונות (סאכאנות) שנבנו ע"י המצרים בימי מוחמד עלי, 1831, כמו גם אבו כביר, עגימי, ג'בלייה(שמות של כפרים ממצרים. במצרים לא היו מספיק אדמות ובאו להתנחל כאן). התפתחות מנשייה נעצרה ע"י שכונות תל אביב שהחלו להיבנות, והקיפו וחסמו את מנשייה מכל הכיוונים. ב-1947 הערבים ירו ממנה אל תל אביב. מגדל שלום – נבנה 1959 ועומד על הריסות גימנסיה הרצליה, התחלת תל אביב. רדינג- הארובה בצפון, תחנת כוח על חוף הירקון. המלוונות לאורך החוף – קו של מלוונות גבוהים שחוסמים את הים והאוויר.

פסל שער האמונה של דניאל כפרי – נבנה בצורת שער, בהשראת השער המצרי העתיק. כפרי עלה מאירופה, גר בקיבוץ, למד פיסול, נלחם במלחמת ששת הימים ויום כיפור. ניצל ממוות במלחמה, ואז חזר בתשובה. לכן הפסל שלו ברוח האמונה עם דמויות סמבוליות ולא מדויקות. המימון שלו- משפחת מאיר שבנו את מגדל שלום.

במזווה הימנית- אברהם מקריב את יצחק, עקידת יצחק וההבטחה: **כִּי יֵצֵא אִשְׁרָאֵל מִצִּיפְתֵי אֶת-הַדְּבָר הַזֶּה, וְלֹא תִשְׁכַּח, אֶת-בְּנֵי אֶת-יְהוָה. יִזְכָּר בְּרַחֲמֵי אֲבֹתָיךָ, וְהִרְבָּה אֲרַבָּה אֶת-יִרְעָדְךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם, וְכָחֹל, אֲשֶׁר עַל-שְׁפַת הַיָּם; וְיָרַשׁ יִרְעָדְךָ, אֶת שְׁעַר אֲלֵפִיו. יִחַ וְהִתְפָּרְכוּ בְּיִרְעָדְךָ, כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ. עַקֵּב, אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ בְּקָלִי. (בראשית כב, טז-יח)).**

במזווה השמאלית- חלום יעקב בבית אל, סולם עם מלאכים, עם ההבטחה: **הָאָרֶץ, אֲשֶׁר אָתָּה שָׁכַב עָלֶיהָ--לְךָ אֶתְנַנָּה, וְלְיִרְעָדְךָ. יִזְכָּרְךָ יִרְעָדְךָ וְיִפְרָצְךָ זְמַח וְקִדְמָה וְצִפְנָה וְנִגְבָּה; וְנִבְרָכוּ בְךָ כָּל-מְשַׁפְּחֹת הָאָדָמָה, וְיִבְרָעֲךָ. (בראשית כח, יג).** המשקוף העליון – מימוש ההבטחה- כיבוש הארץ: **לוחמי ישראל עם ארון הברית, כיבוש יריחו שמסמל את כיבוש ארץ ישראל.**

לסיכום רעיון הפסל- שלושת האבות, ההבטחה על העם והארץ, ומימוש ההבטחה על ארץ ישראל. **גשר המשאלות** (בירידה מהגבעה, סגור לשיפוצים)- עם גלגל המזלות. האגדה אומרת שאם אדם עומד על הגשר, שם יד על המזל שלו ומבקש משאלה – היא מתגשמת. בהמשך יש גם מזרקת המשאלות. תיירים מאוד נהנים מזה.

הסראייה הישנה - מתחם גדול שהיה בית השלטון, בית הממשלה בתקופה העות'מנית. כיום בשיפוצים. מספרים שהשליט הפסיד את הבניין בהתערבות במשחק קלפים, ואז חלק מהמבנה עבר לידי חנא דמיאני. גרסה אחרת: משפחת דמיאני- משפחה אמידה שבנתה את הבניין ומסרה אותו לשליט, ואח"כ הבנין חזר לידיה. היתה תקופה שהיה כאן מפעל לסבונים של דמיאני. היום מוזנח ומלא עטלפים.

החמאם- בית מרחץ, צמוד לסראייה, רח' מפרץ שלמה 10. אחרי 1948 הפך לאולם אירועים, עד היום. מהאינטרנט: מועדון החמאם ביפו היה מוסד תרבותי בולט בחיי התרבות של מדינת ישראל בשנות ה-60 של המאה העשרים. עם הצלחת מועדון התיאטרון בתל אביב החליטו חיים חפר ודן בן אמוץ לפתוח מקום דומה שיעלה תכניות בידור מקוריות בשילוב עם בילוי, שתייה וארוחות קלות. הם מצאו חמאם טורקי מוזנח שהיה צמוד לבית הסריה הישן ביפו, שיפצו אותו ובינוי 1961 נפתח המקום. במשך חמש שנות פעילותו הועלו בו הפקות מקומיות, רובן בבימוי של שמואל בונים עם יוצרים רבים כמו דן אלמגור, יורם מטמור, נעמי שמר, עמוס קיני, יוחנן זראי, דובי זלצר ועוד. אברהם דשא (פשנל) סייע בצד הניהולי, חיים חפר ודן בן אמוץ כתבו את מרבית החומר. כמה תוכניות הצליחו מאוד והוצגו גם מחוץ לחמאם שקיבל אז בעיתונות את השם תיאטרון החמאם.

מוזיאון לעתיקות יפו – כיום מוזנח ולא מומלץ, מתוכנן לשיפוץ. מכיל ממצאים ארכיאולוגיים של יפו. **תיאטרון יפו** – שיתוף פעולה ערבי/יהודי מוצלח. יש כסאות מסתובבים וההצגות נעשות בצורה מיוחדת, מדגישות את שיתוף הפעולה. (טוענים שהשיתוף הכי מוצלח זה בתחום הפשע...)

התושבים ביפו כיום – 60,000 איש, חצי ערבים מוסלמים וחצי יהודים.

שער העיר – שער ירושלים- ברחוב רוסלאן - כיום בנו עליו וחסמו חלק ממנו. היום הוא באמצע העיר, אך פעם זה היה שער סגור בקצה העיר המוקפת חומה. מחמוד אגא א-שאמי/ מחמוד אבו נבוט – היה מושל יפו בשנים 1808-1818. היה מושל אכזר וקשוח, אך פיתח את העיר ו"העלה אותה על המפה". השליט כאן סדר בעזרת הנבוט ולכן נקרא אבונובוט. הוא פיתח את השווקים והנמל, הסדיר את הבטחון והפך את העיר לראשית ומפוארת, לאחר ההרס והטבח של מסע נפוליאון ב-1799.

יש סיפור שיום אחד הוא יצא החוצה מהשער והלך מזרחה, לפרדסים. בינתיים השמש שקעה והוא מיהר לחזור, אך השער כבר נסגר. הוא צעק לשומרים לפתוח, אך הם צעקו לו ללכת ולבוא שוב מחר. הוא אמר להם – אני מחמוד אגא השליט שלכם. השומרים לא האמינו וגירשו אותו. אמרו לו שאבו נבוט מזמן ישן בארמון. הוא התעצבן, אך נאלץ לישון על עץ כל הלילה, מפחד מחיות רעות ונחשים. בבוקר נכנס לשער והשומרים ראו שזה באמת הוא. כל שומר קיבל 100 מלקות כעונש. אבו נבוט החליט לבנות כאן סאביל- מתקן שתייה לטובת עוברי האורח שעוברים בשביל. זו גם מצווה דתית לארח מי שעובר.

סביל אבו נבוט – מול השער, מפואר ויפה, עם שלוש גומחות וברזים. סביל=שביל. מה שבאמת כתוב שם למעלה: ישתבח שמו של אלה שבימי המושל סולימן איפשר לבנות את המקום הזה לטובת האנשים, ועוד פסוקי קוראן. לפי המסורת הערבית- בכתובת למעלה אבו נבוט כתב: "ארור מי שלוקח לו חבר מאנשי יפו". רוב האנשים אז לא ידעו לקרוא ולכן המסורת עברה מאב לבן. האמת היא גם שסביל אבו נבוט האמיתי נמצא יותר מזרחה- בדרך בן צבי ליד אבו כביר, וכאן זה סביל סולימן, אך לשם אף אחד לא מגיע, ותמיד מספרים כאן את הסיפור...

מחמודיה – המסגד הגדול של יפו, בהמשך הרחוב. נבנה ע"י מחמוד אגא, ונקרא על שמו. שלח אנשים להביא עמודים מהריסות קיסריה ואשקלון, בנה חצר יפה למסגד. המינירט הוגבה בכמה שלבים יותר מאוחר. משמש עד היום כמסגד פעיל. אי אפשר להכניס לשם קבוצות, אולי רק באופן פרטי.

מזרקה (סביל אבו נבוט ב') – ממערב למסגד, גם היא נבנתה מאבני שיש ע"י אבו נבוט, שוחזרה לאחרונה בצורה יפה.

בית השער - נכנסים דרך השער פנימה: המתחם שליד השער היה רחבת הכניסה והביקורת לעיר. רואים בסיס של מגדל שמירה עגול שבראשו היה תותח. הרחובות שרואים היום היו חסומים בחומה, וזו היתה הכניסה היחידה לעיר. מהנמל היו מקיפים את החומה ונכנסים בשער מצד מזרח. בסמטה הראשונה- רחוב התלפנים – שם ישבו חלפני הכספים, ושם היו וישנן מסעדות למבקרים שרק הגיעו. הבטלנים – שתמיד היו יושבים ליד השער, מרכלים ומתעניינים בתיירים שהגיעו, כמו גם היום – משחקים קלפים בבתי קפה בסמטה. החומה כבר פורקה ובאבנים השתמשו כדי לבנות בתים. משנת 1880 כבר אין חומות ושערים, התחלפו האוכלוסיות, אך עדיין נשארו מסעדות, בטלנים, ושמות הרחובות.

החפיר מחוץ לחומה – כשפירקו את החומה, זה היה איזור של מילוי אדמה, ואף אחד לא בנה על החפיר, והבנייה הראשונה של הבתים מחוץ לחומה היתה רחוקה מהחומה. הרווח שנוצר איפשר את הרחובות הרחבים ואת כיכר השעון.

הסראייה החדשה – ברחוב יפת מול השעון, נבנה ב-1897 בתכנון ארכיטקט יהודי מראש"צ. זה "בית העירייה החדש" שבו ישבו שליטי יפו המוסלמים. כדי להגיע למסגד(המחמודיה) בקלות – הביאו לכאן שער ממלוכי מירושלים ושתלו אותו בחומת המסגד, מול הסראייה. רואים את הסגנון הממלוכי – שילוב של שחור ולבן(אבלק), ואבני גיר ששונות מהבנייה המקומית שהיתה בכורכר. הסראייה היה בנין מפואר, שעמד כאן עד 1948.

מבצע עוגן - במאורעות 1936- במרד הערבי: הבריטים ניסו לפתור את הבעיה ביפו. המעוז הערבי העיקרי היה בקסבה, הלב הצפוף של העיר, בראש הגבעה. הבריטים הודיעו ל-237 משפחות שבתייהם ייחרסו למחרת, והם צריכים להתפנות. מבצע עוגן - הבריטים פוצצו והרסו בתים בצורת עוגן כדי לאפשר למשורייניות בריטיות להיכנס לקסבה של יפו, ליצור חציצה ולהשליט שם סדר. המבצע הזה סלל את הנתב לכבישים העיקריים של יפו העתיקה כיום: רחוב יפת, רחוב מפרץ שלמה, רחוב הפנינים וכיכר קדומים.

יפו במלחמת העצמאות - בכ"ט בנובמבר 1947 הוחלט באו"ם על תכנית החלוקה, ולמחרת פרצה מלחמת אזרחים בארץ: הערבים החלו להתקיף את היהודים, תחת שלטון המנדט, עד 14 במאי 1948, שאז הבריטים עזבו, והוכרז על הקמת מדינת ישראל. למחרת- 15 במאי – פלישת צבאות ערב וזה שלב שני במלחמה, נגד צבאות של ממש. השלב הראשון היה מלחמה של כנופיות ערביות מול ארגוני המחתרת היהודיים. כאן זה היה קרבות של יפו מול תל אביב. ביפו היו הרבה קבוצות ופלגים שונים, ללא הנהגה מאורגנת. בסראייה התרכזו מנהיגי הפעילות הערבית נגד היהודים. ארגון לח"י החליט לפגוע במפקדה הערבית הזו. ב-4 בינואר 1948 הגיעו לכאן שני פעילי לח"י, החנו משאית עמוסה בתפוזים ליד הסראייה, אמרו לשומר שהם כבר חוזרים. הם התקדמו במהירות לרחוב בוסטרוס(רח' רזיאל), ותוך 80 שניות התפוצצה משאית הנפץ והרסה את כל בניין הסראייה הענק, נהרגו עשרות ערבים ואולי יותר, עם מאה פצועים. רוב מנהיגי הארגונים הערבים נהרגו או נפצעו. התושבים הערבים נשארו ללא הנהגה, והמלחמה נמשכה.

כיום שחזרו רק את חזית בניין הסראייה:

מבצע חמץ - בפסח, סוף אפריל 1948: יצאו מהאיזור היהודי לתקוף את יפו הערבית. כוחות ההגנה החליטו לא להיכנס עם ראש בקיר לתוך יפו, ולא להסתבך עם הבריטים, אלא לכבוש את הכפרים הערביים הקטנים מסביב ליפו ולנתק את יפו לגמרי מצירי התנועה שמסביבה, במטרה לגרום לכניעה של העיר. האצ"ל לא התחשבו בבריטים והחליטו כן להיכנס ישירות לתוך יפו. ארגון כ-500 לוחמים שהתארגנו ברמת גן והגיעו לנווה צדק, והחלו להיכנס למנשייה. בהתחלה הם נהדפו חזרה, ואז הבינו שצריך להילחם דרך הבתים, מקיר לקיר, כדי לא להיות חשופים ברחובות. הביאו מכשירים שיקדחו בקירות, ופתחו מעבר מחדר לחדר, מבית לבית, ובסוף הגיעו אל חוף הים. הם יצרו חייץ ברחוב כ-100 מטר ממנשייה עד הים, ויצרו אחיזה יהודית במקום. הבריטים הבטיחו לערבים שלא יתנו לכבוש את יפו, ורצו להשאיר צירי התנועה פתוחים. הסיכום היה שהאצ"ל התפנו, נתנו את הרצועה שנכבשה ליד ההגנה והבריטים. ב-28-26 באפריל ההגנה כבשה את

הכפרים מסביב – תל עריש (בחולון), סלאמה, סקיייה (אור יהודה), יהודייה (יהוד), חירייה, יאזור, מחנה ליטוינסקי (תל השומר). כל הכבישים המובילים ליפו נחסמו ע"י היהודים, ב-1 במאי. הערבים ביפו הבינו שהם מוקפים וחסומים, ונותרו ללא הנהגה. רוב התושבים ברחו: 70,000 ערבים, ארזו חפצים, ירדו לים והפליגו בסירות לעזה, ונשארו שם עד היום. חלקם שומרים עד היום את המפתח לבית שהשאירו ביפו. להגנה היה חשוב שעם סיום המנדט הנמל לא יישאר בידיים ערביות כדי שלא ישמש כבסיס לפלישה של מדינות ערב מהים. ב-13 במאי משלחת של 3 מערביי יפו בראשות אבו-לבן הגיעה למפקד המבצע, והגישו לו את כתב הכניעה של 3500 הערבים שנשארו בעיר. אחרי המלחמה הם שוכנו בשכונת עגימי, והצטרפו עוד ערבים ממקומות אחרים. כיום חצי מאוכלוסייה הם ערבים וחצי יהודים, ולרוב היחסים מאוד טובים. יפו נחשבת דוגמה טובה של דו-קיום. הגבעה הפכה לאתר תירות, אך מסביב נשארו שכונות מגורים.

היציאה מחומות יפו (הליכה ברח' רזיאל) - באמצע המאה ה-19 נבנו השכונות הערביות הראשונות – מנשייה מצפון, עגימי וג'בלייה מדרום. 1867 הגיעו האמריקאים, והטמפלרים, ורק במחצית השנייה נבנתה נוה צדק-השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות יפו.

סמטת הגימנסיה העברית – מאחורי הסראייה, מובילה למסעדת ד"ר שקשוקה. ב-1905 (תרכ"ו) הודיע ד"ר יהודה מטמן שהוא פותח בית ספר בינוני ביפו – גימנסיה עברית ראשונה: "אתכבד להודיע לקהל הנכבד, שביפו פתחתי גימנסיה לילדים וילדות. כל שרוצה לתת לילדיו חינוך הגון עברי באופן הרצוי ביותר, ישלחם לבית ספר זה..... ילמדו תנ"ך וליקוטי תלמוד ושפת עבר וספרותה, השפות צרפתית, אנגלית, גרמנית ורומית, חשבון, הנדסה ואלגברה, פיזיקה וכימיה, זיאולוגיה, גיאולוגיה ומינרולוגיה, דברי הימים, גיאוגרפיה, שרטוט וציור וכו'... התלמידים הרוצים ללמוד בגימנסיה מוזמנים למבנה שמאחורי הסראייה."

כאן נפתחה הכיתה הראשונה של הגימנסיה העברית, שלימים נקראה גימנסיה הרצליה. מכאן עברו לרחוב אילת, אח"כ לנווה שלום, וב-1910 נבנה הבניין המפורסם של גימנסיה הרצליה. בעבר היה כאן שלט שהזכיר זאת, אך הרסו את כל הבתים בסמטה ולא נשאר אפילו שלט.

טריזניה – רכבת צרה שהובילה סחורות מתחנת הרכבת שמחוץ ליפו- עד הנמל, או בכיוון ההפוך. שחזרו קטע של פסי הרכבת האלה. הוקמה ע"י הבריטים ב-1920 ופעלה עד 1928 בלבד, אז הגיעו משאיות ונסללו כבישים.

המשרד הארץ ישראלי – של ארתור רופין, היה ברחוב רזיאל 17, היה מיועד לשימור, אך משהו הרס אותו.

כאן הוחלט ההחלטות החשובות ביותר בקשר להתיישבות היהודית בעת החדשה. מהאינטרנט: המשרד הוקם ב-1908 ע"י ההסתדרות הציונית, והתמקד בפעילויות הבאות:

חיזוק המושבות שסבלו מעזיבה מתמדת ומשחיקה.

מציאת פתרון חלופי לקרקעות שהיו בסכנת מעבר לשלטון הטורקי.

פיתוח שיטות התיישבות חדשות ומתאימות לעולים על האדמות שנרכשו בארץ ישראל.

הקמת "חוות לאומיות" (התיישבות חקלאית שיתופית) ששימשו להכשרת הפועלים לעבודה חקלאית.

רחוב רזיאל - כל קטע הרחוב מכיכר השעון עד רחוב הדואר – היה שייך לנוצרי מרוני עשיר מלבנון: איסכנדר

עוואד. מכיוון שעשה הרבה עסקים עם האנגלים, שינה את שמו לאלכסנדר הווארד. אח"כ הוא הצטרף

לאגודת הבונים החפשיים ביפו. בית מס' 15 היה הבית שבו גר. יש עליו שלט: שלום על ישראל, עם וילון יפה

בכניסה, קישוטי אמפורות (כדים) שהיו למעלה, עמודים יווניים, אחד הבתים היפים והמרשימים. הוא בנה

הרבה בתים ברחוב רזיאל- להשכרה לחנויות ומגורים. במאה ה-19 קראו לו רחוב הווארד. על אחד הבתים

כתוב: Haward street 1982. על הבתים יש סמל A.H.

ראשי התבות של השם. רוב החנויות היו של יהודים, ובשבת הרחוב היה שומם.

"רח' בוסטרוס" - כתובת בצרפתית, זכר להשפעת השלטון הצרפתי במצרים-מאה 18. בוסטרוס היה מצרי

שבנה כאן כמה בתים והשכיר אותם, ואז קראו כך לרחוב.

רחוב הדואר - יוצא מרחוב רזיאל. הדואר היה בקצה השני של הרחוב. הבריטים בנו בעיקר בתי דואר בכל

הארץ.

מלון קמיניץ - רזיאל 7. קשור לפגישת הרצל עם הקיסר וילהלם ה-2. התמונה מפורסמת מאוד- כי זה פוטו-מונטאז' מפורסם. דוד וולפסון, סגנו של הרצל, היה אמור לצלם אותם, העמיד חצובה, כיוון רבע שעה, צילם את הקיסר, אך הרצל יצא מחוץ לתמונה. הרצל התאכסן במלון קמיניץ ברחוב רזיאל 7, שם וולפסון צילם את הרצל על הגג, ועשה חיבור של שתי התמונות יחד.

רחוב רזיאל 4 - אחד המבנים המפורסמים ומפוארים שנבנו ביפו. נבנה ע"י משפחת סורסוק ב-1926, עם כסף שקיבלו מיהושע חנקין על מכירת אדמות בעמק יזרעאל. הם מכרו לתנועה הציונית את האדמות, ובכסף בנו בניין אחד בבירות והשני כאן. אז הוא נחשב לבנין המפואר ביותר בארץ: קישוטי שיש, ברזי זהב. שימש למשרדים של חברות ביטוח ובנקים, וגם למאיר דיזנגוף, שאח"כ היה ראש עיריית תל אביב. בשנות ה-30 רוב היהודים עזבו את יפו ועברו לתל אביב והבנין ירד מגדולתו. ב-1948 ננטש, ואח"כ שימש כמבנה השק"ם. היום הוא אכסנייה פשוטה, מן הוסטל. כנראה גם הוא ישובץ ויהפוך שוב לבניין פאר מבוקש.

מתחם כרם – מושבה אמריקאית/טמפלרית – רח' אוורבך ורח' בר הופמן

רחוב אוורבך, שיוצא מרחוב אילת. בפינה- בניין מעץ של משפ' נורטון- אחת המשפחות האמריקאיות- עבר

שיפוץ יקר והוקמה בו מסעדת כרם – מסעדת יוקרה של השף חיים כהן. היום זה בניין משרדים. על שמה

נקרא כל המתחם.

מלון ירושלים - טמפלרי- יש כתובות בגרמנית, היה מלון איכותי נקי ומסודר. הבניין היה מוזנח הרבה שנים,

כיום בתהליך שיפוץ. המושבה נבנתה במקור כמושבה אמריקאית. רוב המבנים כיום הם של הטמפלרים

שנכנסו אחריהם. חלק מהבתים כבר עברו שיפוץ ושימור וחלק לא.

בית ידידות מייך – עבר שיפוץ, יש בו מוזיאון קטנטן שמספר את סיפור השכונה.

אכסניית עמנאל - אוורבך 8 – של יהודים משיחיים, כת מסיונרית. נכנסו לחצר מאחור- יש שולחנות

וכסאות לשיבה, יש שירותים באכסנייה למעלה.

התיישבות נוצרית בארץ ישראל - חוץ מפעילות הקונסוליות שיצרו דריסת רגל בארץ במאה ה-19, בעיקר בירושלים, היו כמה קבוצות שהגיעו לארץ להתיישבות. זה נובע מתפיסה נוצרית שצריך לעזור ליהודים לחזור

לא"י, ויש כאלה שטענו שהנוצרים הם עם ישראל החדש, הם שיביאו את הגאולה והם צריכים להתיישב בארץ. הלחץ נוצר לפני שנת 1900, לקראת סוף המילניום, אז צריך לצפות לבואו של המשיח ולקרוב את בואו. בפילדלפיה בארה"ב התארגנה קבוצה סביב המשיחיסט ויליאם מילר. עשו חישובים והחליטו שהמשיח צריך להגיע, אך זה לא קרה. הם הבינו שהטעות בחישוב היתה שזה לא יכול לקרות באמריקה אלא רק בארץ. קלורידה מיינור - אחת הנשים בקבוצה החליטה שצריך לעלות ולהתיישב בארץ ולהחיות אותה, כדי לאפשר ליהודים לחזור לכאן. בעלה מת, ואז לקחה את בנה והתיישבו בהתחלה בארטס, ליד בית לחם, ב-1849. לא הצליחו שם, ואז הגיעו ליפו ורכשו חלקה שקראו לה MOUNT HOPE. הצטרפו אליה עוד כמה אמריקאים שהקימו יחד מושבה. כשהיא נפטרה ב-1853 נקברה ביפו, והמושבה התפרקה. אייזקסון - אנגלי שהקים חווה לדוגמה, כדי ללמד יהודים חקלאות, ברחוב החשמל של ימינו. גם הוא לא הצליח.

המושבה האמריקאית - (הסיפור המפורט בספר: הנחשונים-הולמס ריד)

ב-1866 - ג'ורג' אדמס הנהיג קבוצת נוצרים ממיין, שניסו לעלות לארץ כדי לגרום ליהודים לחזור ולעבד את האדמה, להכשיר את הקרקע לביאת המשיח. ארגנו 157 אנשים שעלו על ספינה במיין ואחרי חודש הגיעו ליפו, בספטמבר 1866. הקונסול האנגלי היה אמור לקנות להם אדמה, אך לא הצליח. הם הקימו מחנה אוהלים על חוף הים (כיום בית ג'די), שבמקרה היה מקום קבורה של המתים במגיפת הדבר שנתיים קודם. היה עדיין זיהום באדמה, חלקם חלו, וכ-10 מהם מתו תוך שלושה שבועות. לבסוף רכשו את החלקה שכאן - על הדרך מיפו לנבלוס (שכס), והחלו להקים בתים. הם הביאו בתי עץ מפורקים מארה"ב. על הכלונסאות והעמודים היו רשומים שמות המשפחות. הם החלו להביא קידמה לארץ - למשל הביאו את הפסנתר הראשון לארץ.

החלו לעבד את האדמה עם כלים ומחרשות וזרעים שהביאו איתם, אך לא הכל התאים לאדמת הארץ. למשל - המחרשה היתה עמוקה מדי והעלתה עשבים רעים שצמחו עם הגידולים. הערבים כאן ידעו לעבוד עם מחרשות קלות ולא לעומק. גם הזרעים לא כולם התאימו לארץ. גם כשהצליחו לגדל משהו - הבדואים שדדו להם אותו. אדמס היה חייט במקצועו, טיפוס כריזמטי, אך גם שתיין גדול. הקים חנות משותפת לכולם, לקח מהם כסף וקנה הרבה יין, אך בסוף שנה הכל בעצמו. השכונה הלכה והידרדרה בגלל הקשיים הכלכליים והויכוחים ביניהם.

רולה פלוד - אחד מהקבוצה שהיה מתורגמן ומורה הדרך הראשון (נראה כמו הרצל). הביא איתו כרכרה מארה"ב ב-1866, אך הדרך לירושלים נסללה רק ב-1869. עם הכרכרה היה נוסע בדרך לא סלולה לירושלים, בסוף עבר לירושלים והצליח שם. הוא אחד היחידים שנשאר בארץ. ב-1867 רובם כבר עזבו וחזרו בבושת פנים לארה"ב. כשהגיע מרק טוויין לכאן - חלקם נסע איתו באנייה בחזרה, וגם זה אחרי שגייסו להם תרומה כדי לקנות כרטיס. במשך 100 שנה לא העזו לדבר בארה"ב על ההרפתקה הזו. בשנות ה-80 החלה להתעורר שם יזמה של העלאת הזכרון מחדש. כיום הם רואים ביוזמה שלהם לא כשלון, אלא התחלה ראשונית שסללה את הדרך לציונות ולעליית היהודים לארץ.

האמריקאים מכרו את השטח והבתים לוקסלר - צליין גרמני שהיה בארץ, ומכר אותם לטמפלרים. **המושבה הטמפלרית** - הטמפלרים - קבוצת גרמנים בראשות כריסטוף הופמן, שהאמינה שכדי שהמשיח יבוא הם צריכים לעשות מעשים כדי להביא אותו. גיאורג הרדג היה הפילוסוף והוגה הדעות של הכת. הם חשבו שהם יסחפו מליונים אחריהם - ליישב את ארץ ישראל. הם הגיעו לארץ ב-1868 והתיישבו בהתחלה בחיפה, הקימו שם את המושבה הגרמנית. עקב סכסוכים פנימיים התפצלו וחלק עברו ליפו. כאן, מחוץ ליפו, גילו מושבה מוכנה על הכביש הראשי, שעמדה למכירה. קנו את המקום הזה ב-1869. אחרי שנתיים גילו שהאדמה כאן לא הכי מוצלחת, וחפשו אדמות חקלאיות. 1871 קנו את שרונה, ב-1873 מושבה גרמנית בירושלים. הדור השני שלהם הקים גם את אלוני אבא, בית לחם הגלילית, וילהלמה - ב-1902-1903. מקור השם טמפלרים: המאפיין אותם - רצו להתבדל ולהתרחק מהכנסייה. לדעתם לא צריך כמרים והיררכיה, כי אלוהים אצלם בלב, ולכן הטמפל-המקדש הוא בתוכנו. לכן הם לא בנו כנסיות בשלב הראשון. ב-1898 הגיע הקיסר הגרמני לבקר בארץ. הוא ראה את המושבות הגרמניות בחיפה וביפו ובשרונה וירושלים, והתרגש מאוד, ורצה לקרב אותם חזרה לכנסייה ולגרמניות שלהם. תרם להם כסף כדי לעזור להם. הדור השני התקרב קצת חזרה לכנסייה, והקים כאן את כנסית עמנואל ב-1904, וכנסייה באלוני אבא ב-1907, אך ברוב המושבות אין כנסייה.

המושבות הפכו לחלק מהנוף בארץ, הגרמנים היו בעלי מקצוע מצוינים ותרמו רבות גם לקואופרציות החקלאיות היהודיות - בזכרון יעקב, בראשון לציון.

כשהבריטים הגיעו לכאן הם הסתדרו טוב עם הגרמנים, כי גם הם היו במנטליות אירופאית, ושיתפו פעולה עד מלחמת העולם השנייה. ב-1942 הבריטים גירשו את כל הגרמנים לאוסטרליה ולגרמניה, וזה היה סוף הטמפלרים בארץ. הבניינים שלהם הולאמו ע"י הבריטים והפכו למחנות צבא, שעברו גם לצה"ל ב-1948. כך שרונה הפכה לקריה, המושבה כאן ביפו הפכה לבסיס חיל אוויר, עד שנות ה-70. הצבא פינה אותם והם חזרו לידיים נוצריות.

קטע מהספר פונטנלה של מאיר שלו, עמ' 219-220, מספר על הגרמנים שחיו כאן. בהסכם השילומים של ישראל עם גרמניה - ישראל שילמה לגרמניה את ערך הבניינים שנשארו כאן. הבניין של אכסניית עמנואל נקנה במקור ע"י אדם רוסי-פון יוסטינוב, שהצטרף לטמפלרים. (סבא של השחקן פיטר יוסטינוב). הוא הפך את הבית לבית חולים, והקים את הגן הזה - נקרא גן הברון, עם העץ הגדול-פיקוס בנגלי, שהוא ממקוה ישראל. בגן היו גם תוכים וקופים והצעירים מנווה צדק היו מטיילים לכאן. ש"י עגנון תיאר זאת: "נתמעט עליהם החדר ויצאו לטייל בגן... אוחו לו רוטל ענבים, אוחו עינב ומגרגר, וכך היו יושבים ומעבירים את הזמן..."

יוסטינוב עזב את המקום, אך נולדו לו כאן 3 ילדים: פיטר (פטרוס), יונה, טביתא. פיטר היה טייס בחיל האוויר הבריטי ונהרג במלחמת העולם. ליונה אחיו נולד בן וקרא לו על שמו - וזה פיטר יוסטינוב השחקן.

נווה צדק

הליכה לנווה צדק – ממשיכים ברחוב אילת, המשך ישר לרחוב דרך יפו, שמאלה לרחוב שלוש.

תצפית על גשר שלוש - מעל הוואדי.

נווה צדק המקורית היתה רק שלושה טורים של בתים עם שני רחובות. לידם היתה שכונה גרמנית – וולהאלה (=גן העדן הנורדי), זו מושבת בת של המושבה ביפו. למשל בית השנטי (סמטת שלוש 17) והבתים לידו, הם בתים גרמניים, רוב הבתים במצב טוב ועברו שיפוץ.

ישראל רוקח היה אחד הילדים בשכונה (בהמשך היה ראש עיריית ת"א וגם שר בממשלה), והוא סיפר שהיו הולכים מכות ונלחמים עם הגרמנים, כי הם היו מהצד השני של הוואדי (לא בגלל שהיו נאצים...). הוואדי הוא לא טבעי אלא חפירה מ-1890 כהכנה למסילת הרכבת שנבנתה מיפו לירושלים. כשהבריטים הגיעו הרכבות כבר היו יותר גבוהות, ולכן הגביהו את הגשר.

מרכז סוזן דלל – רחוב יחיאלי 5

כניסה מרחוב שלוש או רחוב יחיאלי – ישיבה מול ציורי הקיר הגדולים.

סקירה מתומצתת על הקמת שכונה נווה צדק, ועל הדמויות שבציורים: מיצג "תוצרת הארץ" שעשה דוד סרטקובר (ב-1989 בדפוס משי):

הציור הימני: דמויות של המייסדים – עצי תפוזים, גמלים מובילים תפוזים, צריח המסגד, זו האוירה ביפו באותם ימים.

שמעון רוקח - במרכז הציור. נציג של משפחת רוקח הותיקה מירושלים. המשפחה רכשה את הזכיון לדרך בין יפו לירושלים, שנחנכה ב-1869, בערך על המסלול של כביש 1 כיום. התורכים עשו ממנו כביש אגרה, וצריך היה לקנות כרטיס בכניסה לכביש. בשער הגיא- מעבר צר- היתה נקודת ביקורת לכרטיסים. משפ' רוקח שילמו סכום גלובלי מראש, וקיבלו זכיון לגבות את האגרה על השימוש בדרך. יצחק רוקח ישב בירושלים, ובנו הצעיר שמעון ישב ביפו, בקצה השני של הדרך, וכך תפעלו את גביית האגרה. היה מחיר שונה להולכי רגל, לסוסים, לעגלות וכו'.

ב-1886 שמעון רוקח, שהפך לאחד היהודים החשובים ביפו, הציע לתושבי יפו לעשות כמו בירושלים – לבנות שכונה מחוץ לחומות. בירושלים החלו לצאת מהחומות כבר ב-1860, ואח"כ ב-1870 נבנו אוהל משה, מזכרת משה ועוד. תושבי יפו התלהבו, התארגנו 48 משפחות של אמידים היהודים ביפו, בראשות רוקח, וחיפשו שטח לבנייה.

אהרון שלוש (בפינה השמאלית בציור) היה סוחר, חלפן וצורף מאחת המשפחות שעלו מהמגרב- מאלג'יר ב-1839, וישבו ביפו. הוא הפך די עשיר מהעסקים שלו, והבין כבר אז שהעתיד הוא באדמה, בנדל"ן. הוא קנה חלקות אדמה בכמה מקומות, לפי המנהג: יצא עם בעלי האדמה לשטח שלהם, עומדים במקום אחד וזורקים 4 מטבעות ל-4 כיוונים, וכך קבעו את גודל השטח שנרכש. שלוש היה אדם בריא ומגודל, וזרק די רחוק, וכך הצליח לקנות שטחים גדולים.

שלוש הציע לרוקח ולקבוצת המשפחות לקנות ממנו את השטח הזה במחיר זול ומיוחד- חצי גרוש לאמה (בערך גרוש למטר, למגרש של 150 מטר לכל משפחה), לעומת מחיר של 6 גרוש לאמה שהיה אז בירושלים. התנאי שלו היה שהם בונים תוך שנה. אם לא בונים תוך שנה – השטח חוזר אליו. זה כדי שלא יספסרו על חשבוננו אלא באמת יבנו, וכדי שיוכל למכור את האדמות השכונות במחיר גבוה יותר, ומזה ירויח הרבה יותר. כל השטח היה 14,400 אמות, במחיר של 72 לירות – ממש מחיר מציאה. אחרי שנה כבר עמדו 10 בתים בשטח. השכונה נקראה "פריז הקטנה", כי בפתח החצר של כל בית היו שני חדרים קטנים: מטבח ושירותים. זה היה לוקסוס רציני – שירותים ומטבח לכל משפחה, כמו באירופה, ולא כמו ביפו- שם היו שירותים משותפים לכמה משפחות. סמילנסקי כתב: "בעברך על פני הבתים בנווה צדק, אתה מוצא את עצמך עובר על פני שורה של בתי מחראות" כי הביתנים שהיו על יד הרחוב היו בתי השימוש.

זו שכונה חדשה של יפו, אך נבנתה ב-1887 בגישה חדשה, מוצלחת ומפוארת יותר, בראשות רוקח ושלוש. החברה של 48 המשפחות, שבנתה את הבתים נקראה "עזרת ישראל"- החותמת שלה מופיעה על הציור.

השם נווה צדק – מספר ירמיהו ל"א, 22: **כב-פה-אמר** יהנה צבאות, אלהי ישראל, עוד יאמרו אֶת-הַדְּבָר הַזֶּה בְּאָרֶץ יְהוּדָה וּבְעָרֶיהָ, בְּשׁוּבֵי אֶת-שְׁבוּתָם: יִבְרַךְ יְהוָה נְוֵה-צִדְקָה, הַר הַקֹּדֶשׁ.

זרח ברנט (מוכר מהשיר של יורם טהרלב- בבוקר לח בשנת תרל"ח...) – יהודי מרתק שעלה 15 פעמים לארץ. היה קצת משוגע, כל פעם איבד את הכסף, חזר לאנגליה לעשות עוד כסף, ושוב חזר לארץ. הביא איתו חביות דג מלוח ומכר, הסתבך בהרפתקאות בירושלים ובפתח תקוה, וגם ביפו. הוא ראה את נווה צדק המוקמת לעשירי יפו, אך רצה לדאוג גם לעניים. גייס הון קטן, ובנה מהצד השני את שכונת **נווה שלום** לטובת עניי יפו, ב-1890.

ברנט עבר לגור שם, אך העניים פחדו לצאת ולגור בנווה שלום, וזרח ברנט הסכים שיגורו שם בחינם, וגם לא רצו. לבסוף שכנע את הרב של יפו- ר' יהודה מרגוזה, שיבוא לגור שם עם אשתו החולה, שהאוויר יעשה לה טוב. ובאמת הם באו והיא נרפאה, ואז אנשים נוספים החלו לעבור לשכונה שמחוץ לחומות.

חיים אמזלג היה סגן הקונסול האנגלי בארץ. נולד בגיברלטר (שטח בריטי), ובזכות מעמדו הצליח לעשות כמה עסקאות גדולות באזור. בציור מתואר במדי צבא.

הציור בצד השמאלי – היוצרים, הסופרים והכותבים בימי העלייה השנייה:

דבורה בארון – מהכותבות החשובות בתקופה, עורכת מדור ספרותי ב"פועל הצעיר". מאוד מוכשרת, אביה היה רב וגידל אותה כמו בן, ועזרה לו לכתוב פסקי הלכה. בסוף חייה חלתה והסתגרה בביתה, ואפילו לא הייתה בלוויה של בעלה.

ש"י עגנון - גר בנווה צדק, וכתב על השכונה ב"תמול שלשום".

דוד שמעוני – הגיע לארץ כחלוץ ציוני, עבד ברחובות ועוד מושבות. כתב פואמה: "ביער בחדרה", בה תאר את חיי החלוצים, אך בעצמו הפך לעירוני, מורה בבית הספר.

אז"ר – אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ', סופר דתי מאוד שהיה מקורב לסופרים החילוניים, היה ספרן בספרית שער ציון, כתב על העולם היהודי עם הרבה תוגה ועצב. היה מנהיג רוחני של חבורת הסופרים.

יוסף חיים ברנר – היה אנטי דתי מובהק, אך מקורב מאוד לא"ר.
הרב קוק – **הרא"ה** (הרב אברהם הכהן קוק). רואים אותו בתוך מגן דוד - הרב של יפו, שהגיע לכאן ב-1904 ושימש הרב של יפו והמושבות עד 1914. היה עליו מיוחד בתורה ופוסק חשוב, ניסה לפתור את בעיית השמיטה, והיה חוליה מחברת בין הציונים והאורתודוקסים שהתנגדו לציונות. אחת האימרות שלו: "החדש יתחדש והישן יתקדש". אחרי מלחמת העולם ה-1 הפך לרב הראשי של כל הארץ – בירושלים. מת בגיל 70 ב-1935 ונקבר בהר הזיתים.

הציור האמצעי

גשר שלוש - גשר הרכבת הנמוך – מעל רכבת הקיטור, שהביאה את הקידמה.
דליג'אנס (מן אוטובוס קטן). סיפור על גיסין מראשון שהיה נוסע כל יום ליפו, מחכה שם קצת ואז חוזר לראשון. מי שרצה לנסוע איתו היה צריך להגיע בזמן, לקנות כרטיס ולחכות. היו יושבים ומחכים עד שימלאו 6 מקומות. מי שמיהר מאוד – היה מוכן לקנות גם את שאר המקומות כדי לצאת לדרך, אך גיסין לא הסכים, כי אם ניסע רק שנינו אז מי ידחוף את העגלה כשניתקע בחולות?
מספרים על משהו שהגיע מחו"ל ורצה לנסוע לראשון. שאל אותו כמה זמן הנסיעה? ענה לו: חצי שעה. אבל אמרו לי שזה לוקח ארבע שעות. גיסין עונה: שאלת כמה זמן נסיעה. כל שאר הזמן הולכים ברגל כי אי אפשר להקשות על הסוסים בחולות.

המריצנים בתל אביב – עבדו בבניין בעיר שנבנתה על החולות, רחוב הרצל והגימנסיה.
מרכז סוזן דלל – כאן היה מרכז החינוך ובתי הספר - בית הספר לבנים, ביה"ס לבנות, באמצע עבר רחוב יחיאל. בכל התמונות הבנות והבנים היו בשיעור התעמלות, כדי להראות את היהודי החדש לקהילות בחו"ל, לצורך גיוס תרומות.

נווה צדק ב-1948 היתה יישוב ספר מול התקפות הערבים, ורוב התושבים עזבו. השכונה הידרדרה, האוכלוסייה הזדקנה, בתי הספר נסגרו, והשכונה נזנחה. ב-1980 החלו להיכנס תושבים חדשים, הוקם תיאטרון נווה צדק, הבניין עבר שיפוץ ושימור. כיום המתחם הזה הוא חלק מההתחדשות של השכונה - משמש מרכז מחול ומופעים. סוזן דלל – ממשפחה יהודית מאנגליה, בחורה שאהבה לרקוד ומתה צעירה, והמשפחה תרמה סכום גדול לשיפוץ המתחם ולהנצחת שמה.

סיוור רגלי בנווה צדק

בהתחלה היו שני רחובות עם 3 טורי בתים - רחוב רוקח ורחוב שטיין.
במשך הזמן נוספו ונצמדו עוד שכונות, וכיום כל האזור נקרא נווה צדק משיקולי נדל"ן.
בית שלוש – רח' שלוש 32 - אהרון שלוש היה בעל כל האדמות, והוא בנה לעצמו בית גדול מאוד, עם בית כנסת קטן לידו. היה להם מפעל לחמרי בנין – בלוקים, מרצפות ועוד.
עגנון בבית אבולעפיה – רח' שמעון רוקח פינת שלוש 35. אבולעפיה הגיע מאיזמיר בימי דהאר אל עומר ב-1740 וחיפש את היישוב היהודי בטבריה. שלמה אבולעפיה, אחד הצאצאים שלו, הגיע ליפו. ב-1909 שלמה נפטר בגיל 44, ואשתו רבקה עברה לאחוזה בית, והשכירה את הבית לעולים מהעלייה השנייה. אחד מהדיירים כאן היה ש"י עגנון (צ'צ'קס), פולני טיפוס. נחום גוטמן סיפר שאמו אהבה שעגנון היה מגיע אליהם, כי היה חבר של האבא – ש.בן ציון. הוא היה החלוץ היחיד שאצלו היתה תמיד בבית ואזה עם פרחים. עבד בבית המשפט והיה הולך בדרך לשם ומבריק את הנעליים, ומציץ לראות אם הבנות מסתכלות עליו. עגנון תאר את הדירה: "בחלון אחד רואים את הים הגדול שאין לו סוף, ובחלון אחר רואים את הפרדסים הירוקים שאין להם שיעור, ובחלון אחר רואים את הבקעה שהרכבת עוברת בה, ומחלון אחר רואים את המדבר שעליו נבנתה אח"כ תל אביב."

מה הבעיה? שמהלון לא רואים את הים אלא את הבית של שלוש. לפי הסיפורים - החוקרים הגיעו למסקנה שעגנון הלך למסיבה אצל שלוש, והתחיל עם אחת הנכדות הצעירות שלו. שלוש מאוד כעס שהפולני התפרן מתחיל עם בת של שלוש המכובד. שלוש גרש אותו מהבית, ועגנון נעלב מאוד, ומאותו רגע שלוש לא קיים בשבילו, הוא אויר שקוף בשבילו, וכך אפשר דרכו לראות את הים...
לאחרונה נחשף כתב יד של עגנון: "רוצה הייתי למצוא חן בעיני כל העולם כולו...איני יודע במה זכיתי לשונאים. פרנסתם לא לקחתי, חלב אמם לא שתיתי, את עטי לא טבלתי בדיו שלהם, איני נכנס בתחום של אחרים, אוהב שלום אני ואוהב את הבריות...שונאים רבים יש לי ועל זה אני מצטער הרבה."
עגנון עבר מיופ לירושלים וגר בתלפיות עד מותו. על הבית היה שלט: שקט, סופר בעבודתו... הספריה שלו נשרפה ב-1939.

עגנון כתב תיאורים יפהפיים של יפו וגם של ירושלים, בתמול שלשום. לפי עגנון - בירושלים כולם סנובים, וביפו כולם נחמדים, ידידותיים ומקבלי פנים, בתי קפה.
עגנון קיבל פרס נובל לספרות ב-1966, הישראלי הראשון שקיבל את הפרס. על השטר של 50 ₪ כתוב מה שאמר בטקס: "מתוך קטסטרופה היסטורית שהחריב טיטוס מלך רומי את ירושלים וגלה את ישראל מארצו, נולדתי אני באחת מערי הגולה. אבל בכל עת תמיד דומה הייתי עלי כמי שנולד בירושלים."

מוזיאון נחום גוטמן - רחוב רוקח 21. זה לא הבית של גוטמן. הוא גר ברח' בושתנאי, כמה רחובות מכאן. הבית השמאלי היה בית הסופרים, בו גרו ברנר, דבורה בארון, ויוסף אהרונוביץ - עורך הפועל הצעיר. הבית נשאר מוזנח ועלוב, עד שקק"ל קנו את שני הבתים והפכוהו למוזיאון ליצירת נחום גוטמן, שגדל בשכונה, ועבר לאחוזה בית. אגף נוסף של המוזיאון - האדריכלות של נווה צדק – נבנה במיוחד ממול הבנין.
אדריכלות בנווה צדק – שיקום השכונה החל בשנות ה-80. היום מחירי הבתים מאוד יקרים. תנופת השימור הולידה חוקי שימור, וכיום חייבים לשמור על הרוח והסגנון המקורי: רק גווני אפור וצהוב או ורוד. אחוז מסוים של חלונות עץ לעומת חלונות מתכת, אך בוודאי לא תריסי פלסטיק. שילוב מתכת וזכוכית לפי אחוזים מסוימים. ליד המוזיאון רואים דוגמה של פנס רחוב שהיה אז, ושער כניסה עם בלוסטרדה – מעקה עם עמודונים.

בית שמעון רוקח – רח' רוקח 36. מוזיאון שמספר על משפחת רוקח, סרטון על היסטוריה של נווה צדק, וסיפור שימור הבית. שמעון רוקח היה כמו מוכתר השכונה וכאן הוחלטו כל ההחלטות החשובות. כשהוא

נפטר ב-1922 הבית נתרם לטובת הציבור. היה בו גן ילדים, ספרייה, אך היה בית מוזנח הרבה שנים. הנכדה-לאה מג'אר-מינץ החלה לשקם ולשחזר אותו, ועברה לגור כאן. קיבלה פרס על עבודת השימור. היא אמנית-ציירת ופסלת ויש פה גם עבודות שלה- עבודות על חיי האישה המודרנית – אישה מותשת שעובדת גם בחוץ וגם בבית.

רחוב פינס – הקצה המזרחי של נווה צדק

רחוב פינס 29-פינת לילינבלום – קולנוע עדן נבנה ב-1913 ע"י אנשי תל אביב, הביא את הקידמה לאיזור, היה ראינוע ולא קולנוע. הצלילים הושמעו ע"י תזמורת, כשהמנצח רואה את הסרט על המסך ולפי זה נותן הוראות מתאימות לתזמורת, מוזיקה שמחה או עצובה. כשהגיע הקולנוע המדבר ב-1932, הסרט זמר הג'אז, היתה בעיה מה לעשות עם התזמורת שהיה לה הסכם עבודה. במשך שנה שלמה הם המשיכו לנגן ב"כאליו" ולקבל משכורת, עד שפיטרו אותם. הבניין היה עם חצי גג פתוח וחצי סגור, שימש גם למסיבות פורים, בחירת מלכת אסתר ועוד אירועים. בנק לאומי קנה את הבניין והפך אותו למרכז המחשוב. גם הם עזבו וכרגע הבניין נטוש.

רח' שרעבי 19- פינת פינס(פינס 32-30). בתי התאומים – שני בתים זהים לחלוטין. משפחת שלוש בנתה אותם וכל חלקי הבניין הם מהמפעל שלהם לחומרי בנין. זה סבא שבנה לנכדים שלו, וכולם חושבים שזה כדי שלא יריבו ביניהם. מה שבאמת הטריד אותו היה שהכלות לא יריבו...

המשך ברחוב שרעבי – חלק מהבתים חדשים לגמרי וחלק משוחזרים. העיתונאי שאול ביבי כתב על נווה צדק: הסמטאות המטורללות שבנו הורינו שבאו לכאן בחוסר כל ובנו בתים. השכונה הפכה טרף לאנשי נדל"ן. מי שמגיע לגור כאן הם ארכיטקטים שמתכננים את העיצוב הסופי של הארכובה והדלת. בקצה הבית יש חומה, קיר גדול שמעביר מסר של: תישארו בחוץ ותתפעלו מהבית היפה, אך אין כניסה פנימה. פעם האופי של נווה צדק היה בתים פתוחים ומזמינים, צמחים ועציצים. הוא יוצא נגד התהליך שקורה בהרבה מקומות בארץ ובעולם. מי שיש לו כסף נכנס לשכונות כאלה, קונים בתים הרוסים, משקיעים הרבה כסף והופכים את המקום לשכונת יוקרה. משפחה פשוטה שתרצה לשפץ קצת את הבית הפשוט שלה – לא תקבל אישור כי זה לא יהיה בסגנון של השכונה, ולכן תצטרך למכור את הבית למישהו עשיר ולעזוב את השכונה. השכונות נווה שלום ושביזי הן שכונות של אנשים פשוטים, שלאט לאט עוברות אותו תהליך.

רחוב אחוה 21 – בפניה – היה הבית של הרב קוק. מקום חשוב לאנשים דתיים.

רחוב שבזי – שכונת שבזי היא איחוד של מחנה יוסף ומחנה יהודה – שתי שכונות שהיו לפני תל אביב. איזור של תימנים אך לא רק. מכאן אפשר להגיע למגדל שלום, אך הרחוב מלא חנויות- מעצבים ומתנות, וצריך לשים לב לקבוצה שלא תיעלם לנו... או ללכת מרחוב אחר. בהמשך הרחוב יש עוד כניסה למרכז סוזן דלל. **מגדל נווה צדק** – מגדל גבוה שנבנה לפני כ-5 שנים. בזמן הבנייה התושבים בשכונה ניסו למחות וביקשו מחולדאי להוריד את מספר הקומות בערך בשליש. הוא הבטיח להם שיקטין, אך אחרי שיצאו ממנו החזיר הכל לתכניות המקוריות.

מתחם התחנה

בין נווה צדק לים - הכניסה לחניון התחנה מרחוב המרד (פינת רחוב קויפמן).

שעות פתיחת חנויות המסחר: ימי ראשון עד חמישי + שבת: 10:00 עד 22:00 יום שישי: 10:00 עד 17:00
כאן אנחנו סוגרים מעגל עם תחילת היום: מגדל השעון נבנה כדי שאנשים ידעו מה השעה ויוכלו להגיע בזמן לרכבת, שיצאה כל יום בשעה קבועה.

הרכבת הייתה שיא הקידמה, והיא הביאה את הקידמה לארץ. המסלול של המסילה נקבע ע"י הצרפתים לפי מקורות המים, כדי שיוכלו למלא את מיכלי המים שבדרך. אמנם יש אגדה שמספרת שלקחו חמור מיפו, העלו אותו לירושלים, ואמרו לו: יאללה, לך הביתה. החמור תמיד מוצא את הדרך הכי מהירה הביתה, והלכו אחריו וסימנו את הדרך שלו, וכך קבעו את המסלול. אבל זו רק אגדה.

התחנות בדרך היו בלוד ונחל קטלב, ובבית שמש. משם דרך נחל שורק ודרך נחל רפאים, עד קצה המושבה הגרמנית בירושלים. אפשר לומר שהיא חיברה בין מושבה גרמנית אחת ביפו לבין המושבה הגרמנית בירושלים. בעצם התחנה כאן היתה בשטח של שכונת מנשייה, וזה גרם לקושי מסוים, כי בתקופת המאורעות היהודים פחדו להגיע לתחנה בתוך שכונה ערבית, ולכן עלו בתחנה הבאה שליד בית הדר, ליד התחנה המרכזית הישנה, וזו הפכה לתחנה הראשונה של הרכבת, עד שנות השישים. עד היום עומד שם מבנה בריטי שכתוב עליו "בית המכס". זה היה המכס שגבו על הסחורות עבור הנסיעה ברכבת.

ב-1948 הייתה בכלל בעיה של נסיעה ברכבת, כי לא היה ברור אם המסילה בצד היהודי או הערבי. לאורך הרבה שנים התחנה הראשונה זזה לתחנת רכבת דרום – בקצה רחוב קיבוץ גלויות, עד שנבנתה המסילה החדשה שקיימת כיום- לאורך נחל איילון.

הייתה ברכבת מחלקה ראשונה ושנייה. המחיר- 50 גרוש במחלקה ראשונה ו-30 גרוש במחלקה השנייה. היו תלונות למה הנסיעה לקחה 6 שעות, אח"כ ירד ל-4 שעות, ותמיד הנוסעים שאלו איפה בית הכסא. יש סיפור על כומר שקפץ מהרכבת באמצע נסיעה, וכששאלו אותו למה, הוא אמר: לפעמים לגבר יש צרכים משלו... התחנה כאן הפסיקה לתפקד לגמרי מ-1948, והצבא השתלט על כל המתחם הזה. בחלק המזרחי של התחנה הוקם מוזיאון בתי האוסף – מוזיאון לנשק וציד צבאי – מאוד מומלץ. המוזיאון היה אחראי גם על השטח הזה והרבה שנים לא עשו כאן כלום. מצד אחד זה חבל שלא שיפצו, אך מצד שני זה טוב כי לא קלקלו ולא הרסו יותר מדי, והמבנים השתמרו יחסית טוב.

בשנת 2005 הצבא שחרר את המתחם, ועיריית ת"א עם חברת עזרה וביצרון קיבלו את השטח. היו כמובן הצעות לבנות בתים ובתי מלון, כי זה שטח יקר, ליד הים. למזלנו, מסיבה לא ברורה העירייה החליטה להפוך את המקום למתחם תיירותי. במשך 5-6 שנים שיקמו ושיפצו את הבתים למצב הנוכחי.

המתחם כיום – אפשר לראות כאן את בנין התחנה הגדול (חלקי המתכת נבנו ע"י אותה חברה שבנתה את מגדל אייפל). המבנה הזה למבנה התחנה בירושלים, מלבד שכאן זו אבן כורכר מקומית ובירושלים זו אבן גיר.

לידו עומד מחסן הסחורות, בית המכס ומכירת כרטיסים. בצד השני של המסילה – בניינים שקמו ליד התחנה: בית ויילנד - של שתי קומות – של משפחת ויילנד הטמפלרית שעברה מהשכונה הגרמנית למנשייה. יש שם ציורים על התקרה, והיום חנות של מיכל נגרין. למשפחה היה בית חרושת לחומרי בנין (כמו של שלוש) וחנות המפעל, שנבנו כאן במתחם (כיום צומת ספרים).
בתים נוספים – בתים פרטיים אחרים, חלק של ערביי מנשייה עם קשתות וחלונות עגולים למעלה כמו ביפו (נועד להוציא את האוויר החם החוצה כדי לצנן את הבית).
יש הרבה חנויות ועסקים ובתי קפה ומסעדות – מקום בילוי נחמד לתיירים ולישראלים.
בקרון הרכבת יש מיצג בתשלום – סרטון קצר שמתאר את תולדות הרכבת.
מרכז אינפורמציה לתיירים – עם הרבה מפות של תל אביב, שאפשר וכדאי לקחת.

תמליל סיור מספר 20 לתל אביב

מסלול: תל אביב

נושא הסיור: הקמת תל אביב, אדריכלות בתל אביב, האישים בבית הקברות טרומפלדור.
המסלול: מגדל שלום, רחוב הרצל, שדרות רוטשילד, רח' אחד העם, רח' בן זכאי, מונטיפיורי, נחמני, שדרות רוטשילד, שיינקין, שוק הכרמל(א.צהריים), אלנבי, רח' ביאליק, אידלסון, חברון, בית הקברות בטרומפלדור, בן יהודה, בוגרשוב, גן לונדון על שפת הים.

מגדל שלום

קומה שנייה, ליד הפסיפסים. בדרך כלל המקום נפתח רק ב-45:8 בבוקר. המודל של אחוזת בית עם הגימנסיה הרצליה הוורודה - הוא מצוין, אך נסע לשנה ויגיע שוב באוגוסט 2013. לקבוצה של תיירים - את רוב המידע על תל אביב עדיף לספר תוך כדי נסיעה באוטובוס, ולקוחים אותם בעיקר להיכל העצמאות, שוק הכרמל, מוזיאון ארץ ישראל, מוזיאון תל אביב לאמנות, ובעיקר קניות, בילוי בים או במועדונים - זה מה שרוב הקבוצות מחפשות כאן. דיברנו על החשיבות של יפו-שער ציון, הכניסה לארץ ברוב הדורות, וזה השפיע גם על תל אביב. לא במקרה העיר העברית הראשונה צמחה דווקא כאן, בצמוד יפו. יפו נכבשה במבצע חמץ-אפריל-מאי 1948, ע"י ההגנה והאצ"ל. יום לפני הקמת המדינה-3500 הערבים שנשארו הגישו את כתב הכניעה. בהתחלה יפו הפכה לאיזור בשלטון צבאי, ואח"כ תל אביב סיפחה את יפו ב-1950, וקיבלה את השם הרשמי: תל-אביב-יפו. יפו העתיקה בעצם נבלעה בתוך תל אביב. כיום יש בת"א 400,000 תושבים, מתוכם 50,000 ביפו, ומתוכם כ-25,000 ערבים ביפו, רובם מוסלמים, וכ-8000 נוצרים.

תזכורת וקשר לשבוע שעבר:

ב-1887 החלה יציאת יהודים מיפו, עם בניית נווה צדק, השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות יפו. בראשות היזם שמעון רוקח, ואהרון שלוש שנתן את השטח. 1890- נבנתה לידה נווה שלום. במהלך 18 השנים הבאות הוקמו עוד 12 שכונות: כרם התימנים, אחוה, אוהל משה, מחנה יהודה, ועוד. כולן היו אז חלק מיפו. **אריה עקיבא וייס** הגיע ליפו באוגוסט 1906, כ-20 שנה אחרי היציאה מהחומות. הוא כבר ביקר כאן שנתיים לפני כן, וב-1906 עלה לארץ עם משפחתו. סיפרו לו על פגישה צפויה של ועד יהודי יפו, במועדון ישורון. וייס הגיע לפגישה והציג להם תכנית שכבר הייתה לו - להקים שכונה אחרת, שתהיה שכונת גנים שקטה, בלי עסקים. באותם ימים כל השכונות שנבנו היו רק למגורים, וכולם עבדו בעיר יפו עצמה. מדברי עקיבא וייס: "עלינו לרכוש בהקדם שטח אדמה הגון שעליו נבנה את הבתים עבורנו, מקומו צריך להיות בקרבת יפו, והוא יהווה את העיר העברית הראשונה, בה יגורו עברים, בה ידברו עברית, בה ישמרו על הסהרה והניקיון, לא כמו הגויים. כמו שהעיר ניו-יורק מסמלת את השער הראשי לכניסה לאמריקה, כך עלינו לשכלל את עירנו, והיא תהיה בזמן מן הזמנים לניו-יורק הארצישראלית. לא נבקש נדבות, לא נכתת את רגלינו לדרוש טובות, כי מקום זה יהיה מסחרי ובמיטב כספנו נבנה את העיר...לכן הנני קורא ומכריז על ידי פרוספקט זה שלא ניתן לפרסום בשום מקום לטובת העניין. הירשמו בתור חברים ראשונים, וכל הקודם זוכה. כי מספר החברים מוגבל. בעיר זה נסדר את הרחובות בכבישים ומדרכות, במאור חשמלי (עוד לא היה חשמל בארץ...). בכל בית נכניס מים ממעייני הישועה, שיהיו זורמים על ידי צינורות כמו בכל עיר מודרנית באירופה (אז עוד לא היו מים זורמים בשום מקום בארץ). וגם קאנאליזציה (תעלות ביוב) נסדר לכל בית... לכן מוזמנים אתם להתחיל במצוות יישוב ארץ ישראל זו. מובן שרק הראשונים ייהנו מזכות ההלוואה שנקבל עבורם. הבה נבנה עיר בארץ ישראל."

אחוזת בית - החזון של עקיבא וייס היה אז ממש מהפכני, והיום אנו יודעים שמי שהשכיל לקנות אז חלקת אדמה, עשה עיסקה מאוד טובה. התארגנה קבוצה של אנשים, הקימו אגודת בוני בתים, וקראו לה "אחוזת בית". הם התחילו לחפש חלקת אדמה להקמת השכונה, וכרגיל החל ויכוח איפה יותר מתאים - קרוב יותר ליפו או רחוק יותר. בסוף הוחלט לקנות חלקה קרוב למסילת הרכבת (שכבר קיימת מ-1892). הם מצאו שטח של 130 דונם שנקרא כרם גיובאלי, וקנו את השטח מהערבים שהיו בעלי השטח.

במקור היו כאן דיונות עם קצת גפנים, כדי שהתורכים לא יחרימו את השטח. לפי החוק - אדמה שלא מעבדים אותה 3 שנים - עוברת לשלטונות, ולכן פיזרו כמה גפנים וטענו שהם מגדלים שם. לערבים זה לא היה ענף מוצלח כי הם לא שותים יין, אך זו הייתה דרך לשמור על הקרקע. הדיונות לא היו נוחות לאנשי אחוזת בית, כי רצו שיהיה קל ולא יהיו עליות וירידות, ולכן לקחו את החולות מהדיונה ומילאו איתם את הבורות. במקום של השדרה היה ואדי קטן, שמילאו אותו בחול, ויצרו אזור שטוח יותר. בשטח שממולא בחול - אף אחד לא רצה לבנות, והוחלט להפוך אותו לשדרה - שדרות רוטשילד.

הרעיון היה לבנות שכונה מתוכננת. ביקשו תכנית מ-4 מהנדסים שונים, ובסוף נבחרה תכנית של המהנדס אברהם גולדמן. השטח היה מיועד ל-66 משפחות, כשהיה הבדל בין המגרשים: חלקם קטנים - 600 מ"ר, וחלקם גדולים - 1200 מ"ר(1.2 דונם). החלקות הקטנות היו ברובן למורים שהיו עם מעט כסף... קניית השטח, התכנון של השכונה וגיוס הכספים לקח 3 שנים, עד 1909.

הגרלת המגרשים - 1909.11.4 יום ההגרלה נחשב יום ההולדת של השכונה. התמונה המפורסמת שלפי הסיפור מתארת את ההגרלה, למרות שכיום יש שטוענים שהתמונה בכלל מאירוע אחר. ההגרלה התקיימה על הגבעה שבה עומד כיום היכל העצמאות, אז נבנה שם ביתו של דיזנגוף. עקיבא וייס אסף את נציגי כל המשפחות, לקח 66 צדפים אפורים עליהם נרשמו מספרי המגרשים, ו-66 צדפים לבנים ועליהם נרשמו שמות המשפחות. ילד אחד הוציא כל פעם צדף אחד כזה ואחד כזה, וכך הוחלט מי יקבל איזה מגרש. היתה הפרדה בין המגרשים הגדולים לקטנים, וכל אחד קיבל לפי מה שהוא שילם. היו כאלה שהחליפו את ההגרלה, אם רצו לגור זה ליד זה.

בניית השכונה - אז היו צריכים לגייס עוד כסף לבניית הבתים עצמם. בעזרת ארתור רופין השיגו הלוואה מבנק אנגלו פלסטינה, של 240,000 פרנק, ואז החלו לבנות את הבתים. הבית הראשון שהוקם הוא של ראובן סגל - יהודה הלוי 27 (הבית כבר לא קיים, כיום יש שם בנק).

הרחוב הראשי בשכונה (כיום רח' הרצל) היה רחב - 16 מטר, בניגוד לסמטאות של נווה צדק ושאר השכונות. שלושה רחובות שחצו את השכונה - כיום: יהודה הלוי, לילינבלום, שדרות רוטשילד, ואחד העם. בקצה השכונה חפרו באר בעומק 14 מטר. ממנה שאבו מים והעלו אותם למגדל מים- שני דודים גדולים שהזרימו מים לכל בתי השכונה. בכל בית היו ברזים עם מים זורמים, דבר ייחודי מאוד באותם ימים.

הגימנסיה העברית הרצליה נבנתה בקצה השכונה, בתרומה של יהודים מאנגליה. ביפו כבר היתה גימנסיה עברית של מטמון, והוחלט להעביר אותה מיפו (מנווה שלום) לכאן. בנין הגימנסיה היה יפה מאוד, נבנה לתפארת שכונת אחוזת בית, ולכן נבנה בקצה רחוב הרצל, על מגרש של 12 דונם. הבנין תוכנן על ידי יוסף ברסקי ובעזרת בוריס שץ(המנהל של בצלאל). היתה לה צורה שקצת מזכירה מקדש, עם שני עמודים - כמו יכון ובוועז שבבית המקדש. אז התפיסה היתה שהמקדש של היהדות הציונית היא ההשכלה. תוכנן כך שכל מי שעבר ברכבת ליפו או לירושלים - יראה את השכונה היפה ואת בנין הגימנסיה המפואר.

השם תל אביב: ב-1910 הציעו בישיבת הוועד להחליף את שם השכונה. היו כמה הצעות לשמות: רעננה, אביבה, נוף יפו, ניו-גי'אפה. מנחם שיינקין הציע את "תל אביב" כדי להנציח את הרצל, המנהיג הגדול שנפטר ב-1904. הם לא רצו לקרוא לשכונה הרצליה, כדי לא להרגיז את התורכים (שלא אהבו את הרצל, כי רצה לקחת מהם את הארץ). הספר של הרצל- אלטנוילנד (ארץ ישנה חדשה) - מתאר את החזון של הרצל איך תיראה הארץ. ב-1902 נחום סוקולוב, עיתונאי, תרגם את הספר לעברית ובאישור הרצל קרא לו: "תל אביב".

השם הזה משמר את הצליל של השם הגרמני, והשם מופיע גם בתנ"ך, בספר יחזקאל ג', 15: וְאָבָא אֶל-הַגּוֹלָה תֵּל אָבִיב הַיִּשְׁבִּיבִים אֶל-נְהַר-כְּבָר... זה היה כפר בגולה, בבבל. משמעות השם היא גם יש(תל) וחדש(אביב), כמו השם המקורי של הספר. באכדית המשמעות של "תל אביבו" היא גבעה של חול, וגם זה מתאים למקום. תל אביב נבנתה כולה על חולות. גם כיום זו עיר של חול ולא של קודש...

קצת סמליות: ב-1909 הוקמה גם דגניה - הקבוצה הראשונה שהחלה את התנועה הקיבוצית, במקביל להקמת תל אביב - שהחלה את ההתיישבות העירונית העברית בארץ.

הפרידה מיפו - תל אביב ב-1910 היתה עדיין שכונה של יפו, של יהודים שיצאו מיפו. ב-1910 רכשו עוד יהודים מיפו שטח על יד אחוזת בית - והקימו את שכונת נחלת בנימין. (היתה בדיחה שהם אמרו שאם התנועה הציונית תתן להם את הכסף- יקראו לה ע"ש בנימין זאב הרצל, ואם רוטשילד יתן כסף- יקראו לה ע"ש בנימין רוטשילד...)

ב-1911 התאגדו אנשים באגודת "חברה חדשה" וקנו את האזור של רחוב אלנבי. לאט לאט נבנו עוד שכונות, פחות מתוכננות מאחוזת בית, אך המשותף לכולן היה שכולם פנו וביקשו להסתפח ולהצטרף ולהיות חלק מתל אביב, בעיקר בגלל המים הזורמים. כך תל אביב הפכה למרכז ומוקד שמושך את כל השכונות שסביבה. ב-1920 החל המנדט הבריטי על הארץ. הבריטים הבינו שהאזור הוא שכונות של יהודים, וב-1921 נתנו לה מעמד של TOWNSHIP - מועצה מקומית נפרדת מיפו, שכללה את כל השכונות היהודיות. מעמד של עיר קיבלה ב-1934, כשכמות התושבים היתה מספיק גדולה. יפו נשארה עיר ערבית נפרדת, עד 1948.

ועד השכונה - עקיבא וייס עמד בראש ועד השכונה במשך השנתיים הראשונות. אז מאיר דיזנגוף עשה לו פוטש ונבחר לראש הוועד, והפך אח"כ לראש העיר כמעט עד מותו, ב-1936.

המועצה לשימור אתרים כיום - אימצה כסמל את החזית של הגימנסיה. ב-1958 הוחלט בת"א שהגימנסיה מפריעה לתנועה ברחוב הרצל וחוסמת אותו, ולכן הרסו אותה. האחים מאיר, שלמדו בגימנסיה, זכו להגשים את חלומם של כל תלמיד תיכון, ולהרוס את בית הספר... כיום לא היו הורסים בנין כזה, אלא אולי חופרים תחתיו מנהרה למשל. אז היתה תפיסה שהקידמה יותר חשובה מההיסטוריה. לאחר הרס הגימנסיה החלה התעוררות ומחאה נגד הרס בניינים, ורק ב-1984 הוקמה המועצה לשימור אתרים.

מגדל שלום מאיר נבנה במקומה ב-1964, בנין שעומד על שתי רגליים והתנועה עוברת מתחתיו. בזמנו זה היה המגדל הגבוה בכל המזרח התיכון- 42 קומות, גובה 140 מטר.

מגדל שלום שנחנך ב-1965 - נחשב הבניין הכי מודרני בזמנו. על הגג היתה תצפית על כל העיר, כיום היא סגורה. פארק שעשועים שנקרא מאירלנד- היה בקומה 3, והיה חידוש בלתי רגיל בזמנו. היה כאן מוזיאון השעוה עם דמויות מפורסמות רבות מהארץ והעולם. היה כלבו שלום - חנות כלבו ראשונה בארץ, של כמה קומות, כמו קניון שריכוז את כל המוצרים, והיה אטרקציה תיירותית. המדרגות הנעות (כמעט הראשונות בארץ, חוץ מהכרמלית) - היו גולת הכותרת ומקור משיכה ובילוי לילדים מכל הארץ.

קיר הפסיפס של נחום גוטמן - הוחלט להנציח את הגימנסיה- בפסיפס בתוך הבנין שנבנה במקומה. פנו לנחום גוטמן, צייר שגדל בתל אביב, כדי שיספר את סיפור ראשית תל אביב. הוא תכנן את הפסיפס, הביצוע היה ברוונה שבאיטליה - נחשבת לעיר הפסיפסים מהתקופה הביזנטית ועד היום. פועלים באיטליה בנו פיזית את הפסיפס, לפי הוראות של גוטמן. הפסיפס מכיל יותר ממיליון אבנים קטנות (טסצרות). הביאו אותו לכאן בכמה חלקים.

אין מקום שאפשר לראות את כל הפסיפס במבט אחד, והפתרון היה לחלק את הקיר לארבע תמונות נפרדות: **התמונה הירוקה** - תחילת הדרך ביפו - גבעה של בתים לבנים שמוקפת פרדסים ירוקים ועצי תמרים. תמיד תוארה ככתם של ירק, בזכות מי התהום הגבוהים. גדר מסביב לפרדס, הערבים מעשנים נרגילה. הגדר מסמלת גם כניסה למקום קסום, פרדס=PARADISE, גן עדן. פרדס=פיש רמוז דרש סוד, הקבלה המסתורית והקסומה. הכנסייה בראש הגבעה, הים הכחול והנמל עם הספינות, מהן יורדים העולים לארץ, והם רואים את השכונה העברית החדשה.

התמונה הצהובה - תל אביב הוקמה על חולות צהובים. סטודנטים מהעלייה השנייה שהגיעו עם מעט ציוד ובנו את תל אביב. עצי השקמים, עזים מטפסות על העצים, צינור המים- מסמל את המים הזורמים בתל אביב, עם שפריצים ופיצוצים, והציפורים משחקות ליד המים. גינה ליד הבית, עם גנן שמשקה אותה. הבנאים - השכונה כל הזמן נבנית, ללא הפסקה- ולפעמים מוחקת את עצמה ובונה את עצמה מחדש. הבית ובתוכו

סמובר ליד החלון- שבו גרה צינה דיזנגוף, אשתו של ראש העיר, הם היו חשוכי ילדים, וכל מי שרצה לשתות תה חם נכנס אליהם הביתה. מאיר דיזנגוף הלך עם סוס לעבודה אל בית הועד, מתחת למגדל המים, למרות שגר מאוד קרוב. הסוס חונה ליד המשרד...לכל שאר האנשים היה מקסימום חמור.

חמור עם שמשיה- הבילוי/הרופא די"ר חיים חיסין, הרופא של העיר, אדם פרקטי, שתמיד הלך עם שמשיה להגנה מהשמש, ובחורף שימשה כמטריה. חיסין היה בין המצדדים בעד הקמת הקיסק, ואמר: אי אפשר לגזור על הציבור. הציעו להקים קיסק כדי שיוכלו האנשים לשתות גוזו קר. המקטריגים- בעיקר מנחם שיינקין, אמר שאם יתחילו עם קיסק אחר כך יקומו עוד עסקים, ורוצים שהשכונה תהיה עיר גנים, שכונת מגורים בלי עסקים. למרות שחיסין צדק – הוא "קיבל" על שמו רחוב קטן ושקט, ושיינקין שרצה שכונה שקטה- על שמו יש רחוב מלא חנויות ומסעדות.

רואים את רחוב הרצל במרכז, והגימנסיה הוורודה בקצה הרחוב. היא היתה המוקד השני של תל אביב, אחרי מגדל המים. היא לא שימשה רק את ילדי השכונה, אלא הפכה לאבן שואבת לתלמידים מכל הארץ ומחוז"ל. ב-1913 מספר התלמידים היה 800, מתוכם חצי היו מהארץ וחצי מחוז"ל. הרבה יהודים מחוז"ל שלחו את ילדיהם ללמוד כאן בתיכון בעברית, ולגור בתל אביב. הם ייצרו תוספת עבודה ופרנסה לאנשי העיר: מורים, מזכירות, מנקים, והשכרת חדרים אצל המשפחות, קמו באזור חנויות לציווד לימודי, מסעדות. הגימנסיה הפכה למרכז כלכלי חשוב של העיר והארץ כולה. למדו א-ח בכיתה אחת, ובתיכון היו כבר כמה כיתות בשכבה.

על ברז המים גוטמן מספר באחד מספריו: סבתא שלו באה מרוסיה לגור איתם. התיישבה במטבח בהתרגשות מול הכיור, ואמרה לו: עכשיו תפתח. והוא פתח וסגר את הברז כמה פעמים, ולסבתא זה נראה קסם מופלא, שלא צריך לקחת דליים אל הנהר או הבאר, למלא ולסחוב בגשם ובשלג. המבט שלה מול המים הזורמים איפשר לו להבין את גודל הפלא הזה שמים זורמים בבית.

התמונה האדומה – תל אביב בתקופת המנדט צבועה באדום, בעיקר בגלל הכומות האדומות של הצנחנים הבריטים ("כלניות") גם השיר מרמז על החיילים ולא רק לפרחים). זו תקופת הפריצה הגדולה. לעומת התקופה העות'מנית שזו היתה תל אביב הקטנה, שכולם הכירו את כולם, כאן היא כבר מתנתקת מיפו, ובעקבות הצהרת בלפור - הפכה למרכז העלייה השלישית, רביעית וחמישית- עליות של עירונים ובורגנים. כל העולים הגיעו לנמל יפו, וחלק גדול מהם נשארו לגור בתל אביב. הבום הגדול היה בעלייה הרביעית- מ-1924, ומאז היא כבר לא עיר קטנה, ומאז ועד היום כל הזמן בונים בה.

רואים שלושה מריצנים שעובדים בבנין- הימני ותיק, שזוף ויחף עם כובע רחב, והמריצה שלו לא עמוסה יותר מדי. השמאלי- יחף ושזוף חלקית, השלישי שבאמצע- חדש בארץ עם כובע סטודנט וחולצה רוסית ונעליים והמריצה שלו עמוסה מאוד, כדי להוכיח את עצמו. לא היתה מספיק עבודה לכולם, ולא כולם עבדו כל יום. על זה נכתב השיר: "ירושלים עיר הקודש, למה ומדוע, לא נתת לי בזה החודש יומיים בשבוע..." וזה היה נכון גם בתל אביב. רואים תימנים שהיו אחראים על הסיד בבנייה. טוענים שהמריצה היא המצאה ארצישראלית, תוכננה כך שתוכל לעבור על החולות.

רואים הפסקה בעבודה עם אבטיח. רואים את אנשי התרבות והאמנות- השחקנית חנה רובינא והמשורר אלכסנדר פן עם ספר שירה ביד. בשנות ה-30 הגיעו הרבה יהודים מגרמניה וביניהם הרבה מוזיקאים שהקימו את הפילהרמונית. רואים את פנס הרחוב – שבמקור עבד על נפט, וכל יום היה עובר מדליק הפנסים, ממלא נפט ומדליק את הפנס. הפנס היה חידוש מהפכני – הרחובות מוארים בלילה. האנשים מתפעלים מהאור והראשים שלהם מתנתקים מהגוף- הרגשה שהאור ברחוב הוא משהו על טבעי. ב-1923 רוטנברג הקים את תחנת החשמל הראשונה בתל אביב- ברחוב החשמל, והפנסים עברו לחשמל.

התמונה הכחולה - תל אביב של ימינו (ימי בניית הפסיפס-שנות השישים), גן החיות (כיום גן העיר, החיות עברו לספארי בשנות השמונים), אז לכל משפחה היתה תמונה של הילדים בגן החיות. "גורדי השחקים"- בנינים של 8 קומות ברח' בן יהודה. תל אביב שינתה פניה מבתיים של 4-3 קומות העיר החלה לצמוח לגובה. גשר הירקון- פלא גדול, עם שני נתיבי נסיעה לכל כיוון. מטוסים- שמסמלים את שדה דב, וכתם שחור שקשור להפגזות מהאוויר על העיר: מטוסים איטלקיים הפציצו במלחמת העולם ה-2, ומטוסים מצרים במלחמת העצמאות. נמל תל אביב שנבנה ב-1936 ותיפקד עד 1965, אז נפתח נמל אשדוד. כל הציור בתוך דמות גדולה שעוטפת את כל העיר – דמות אלוהית? דמות האומן? כל אחד יכול לפרש כרצונו. במרכז- הלב של האיש- הוא שכונת אחוזת בית.

הפסיפס של דוד שריר - בקיר שממול. ב-1994, 30 שנה אחרי גוטמן, ביקשו מדוד שריר, שגדל בעיר, לבנות קיר שהוא מחווה של דוד שני לאומני הדור הראשון. דור הממשיכים שהמשיך ובנה את תל אביב, וכך היא נראית ב-1994. גם כאן זה קיר ארוך ואי אפשר לראות את כולו במבט אחד. שריר בנה את כל הציור על גל, שמסמל את הים, ובנה פיגומים שחותכים את התמונה לתמונות מקומיות קטנות.

בקיר יש 3 צבעים דומיננטיים של העיר: כחול של הים והשמיים, צהוב של החולות, לבן של העיר הלבנה. **בצד ימין** – יפו העתיקה עם הבתים הישנים עם כיפות, צריחים ומסגדים. המשפחה של שריר שגרה כיום ביפו. משפחה יהודית אופיינית, עם שולחן השבת. שיירת גמלים שמובילים תפוזים. סיפורים על יפו – הדג הגדול מספר יונה, ויונה הנביא בורח ממנו. רקדנים עם רעשנים ומלכת אסתר- תהלוכת העדלאידע השנתית, שגם בה תמיד היתה דמות גדולה של דג. (כיום יש מצעד הגאווה במקום זה...כיום ת"א היא אבן שואבת עולמית לקהילה ההומו לסבית). שרשרת של בחורה מחזיקה בחור שמחזיק עוד בחור, והאחרון מחזיק מצלמה ומצלם חתן וכלה, וזה אופייני ליפו.

השעון הגדול – חושבים שזה מגדל השעון, אך בעצם ביקשו מהאומן להכניס שעון ליצירה, כי זה כאילו כיכר העיר, וצריך שיהיה כאן שעון. הנחש שמטפס עליו- סמל חיל הרפואה- כי התרופה לכל מחלה היא הזמן(השעון). זה היה גם הסמל של אל הרפואה היווני/הרומי-אסקלפיוס.

באמצע – הגימנסיה, ועולים חדשים שמגיעים: אחד עם כל המשפחה, אחד רווק, אחד הביא אתו את הבית, ומחכה לכלה. אחד יושב על הבית ומחזיק את השעון – זה עקיבא וייס שהיה שען במקצועו, ויזם את הקמת

העיר. לידו הקיוסק. בשנות העשרים הגיעו יהודים לבנות כאן את בית החלומות, והיתה תנופת בנייה של בתים מצועצעים ויפים.

בצד שמאל – ת"א של ימינו (1994): דמות האומנים נחום גוטמן, ראובן רובין. העיר ללא הפסקה: ב-1989 יצאו במסע פרסום לתיירות בת"א, בכל שעה ביממה יש איפה לבלות, תמיד יש מסיבה כלשהי. גם תיירים מחו"ל מתפעלים מעובדה זו. רואים פועלים שבונים ללא הפסקה, המודד הוא האבא של שריר. חיי יום יום ילדים משחקים תופסת, אמא עם ילדים, משחקים כדורגל, שוחים בים, משחקים מטקות (המשחק הכי תל אביבי). הפסנתרנית-אביבה, המורה לפסנתר של דוד שריר. השיירה – תהלוכת ט"ו בשבט שהיתה מסורת תל אביבית של נטיעות, שהתחילה כבר ב-1909, כדי להפוך את תל אביב לעיר ירוקה. רואים גנב נכנס מהחלון – כי היום כולם נועלים את הבתים. פעם לא היו נועלים את הבתים, וכולם הרגישו בטוחים. צינה דיזנגוף, כשחטפו לה את הארנק באמצע רחוב אלנבי, אמרה: "א-מחיה, סוף סוף נהיינו עם ככל העמים, שיש לו גם גנב עברי".

דגם של תל אביב – בקומה שלישית, הדגם נבנה בעקבות הזכייה של תל אביב בתואר: עיר לבנה- אתר מורשת עולמי. הזכייה הוכרזה ע"י אונסק"ו- ארגון התרבות של האו"ם, ביולי 2003, בזכות "רצף של כעשר שנות בנייה בסגנון הבינלאומי, שבא לידי ביטוי בתל אביב, עם התאמה מיוחדת לאקלים ולתנאים." (צריך לדעת היטב מהם כל אתרי מורשת עולמית בארץ).

הדגם לא לגמרי מעודכן להיום, כי כבר היו שינויים, אך הוא מראה את ההתפתחות של העיר במשך השנים. **צמיחת העיר**: רואים את הדגש של המגורים על החולות, ההתחלה כשכונות הקטנות ליד יפו, מגדל שלום מסמל את המקום של אחוזת בית – ההתחלה של תל אביב. ממנו יוצא רחוב הרצל וחוצים אותו רח' אחד העם ושדרות רוטשילד(שהיה ואדי). השכונות הבאות נצמדו אל אחוזת בית (נחלת בנימין, חברה חדשה באלנבי). משם תל אביב יכלה לצמוח רק צפונה, כי בדרום היתה יפו, במערב שכונת מנשייה הערבית, עם המסגד חסן בק. ממזרח היו האדמות של שרונה, השכונה הטמפלרית, ומצפונה אדמות הכפר הערבי סומייל (ליד השקם שהיה ברח' אבן גבירול). רחוב אבן גבירול היה הרבה שנים הגבול המזרחי של העיר, והעיר התפתחה בעיקר צפונה.

צפון העיר תמיד נחשב החדש יותר והטוב יותר. האזור עד רחוב מאפו נקרא "הצפון הישן" עד 1930. רח' מאפו נקרא בעבר רח' הגליל, סימל את קצה העיר. בפנית הרחוב יש עד היום בית מרקחת "הגליל". **תכנון העיר**: אחוזת בית היתה לפי תכנית של אברהם גולדמן, אך השכונות הבאות כבר לא נבנו לפי תכנית עירונית, ולא מסודרות. ראש העיר, דיזנגוף, החליט ב-1925 להזמין הנה את פרופסור פטריק גדס- ארכיטקט סקוטי שעסק בביוולוגיה וסביבה. הוא הוזמן ע"י דיזנגוף כדי לתכנן את המשך בניית העיר, בערך מרח' בוגרשוב וצפונה, עד הירקון.

התכנית של גדס: להמשיך את שדרות רוטשילד עם שדרות נוספות בצורת קשת: שדרות חן עד "גן העיר" ומשם שדרות קרן קיימת (כיום בן גוריון)-מערבה עד הים. כך תהיה שדרה ארוכה וירוקה במרכז העיר. שאר השכונות תוכננו עם רחובות רחבים מצפון לדרום, להזרמת התנועה בצורה מהירה (הירקון, בן יהודה, דיזנגוף, שלמה המלך, אבן גבירול). אותם יחצו רחובות צרים יותר שיאפשרו לאוויר להיכנס מהים אל העיר. כך ייווצר מיבן- קבוצת בתים סגורה בין רחובות רחבים, שביניהם רחובות קטנים עם גינה ירוקה. הגינות האלה יהפכו את תל אביב לעיר ירוקה. במקור תוכננו כ-60 גינות, בפועל יש היום כ-30 גינות בצפון תל אביב. לפי גדס העיר צריכה גם אקרופוליס- "מקדש" מרכזי, ובעיר חילונית כזאת זה מרכז התרבות. לכן במקום הכי גבוה בעיר הוקמו תיאטרון הבימה והיכל התרבות. בהמשך נוספה גם כיכר צינה דיזנגוף, שתוכננה ע"י גיניה אורבנד, והפכה למקום מרכזי. גן מאיר תוכנן כגן המרכזי של העיר, לכבוד מאיר דיזנגוף(ברח' המלך ג'ורג'). לידו הוקם בנין מצודת זאב, על שם זאב ז'בוטינסקי (כיום יש שם מוזיאון של האצ"ל). בית הקברות של ת"א- ברח' טרומפלדור- החל כבית הקברות של יפו- בכוונה שיהיה רחוק מאוד מיפו, אך העיר גדלה והקיפה אותו. עיריית תל אביב, בכיכר מלכי ישראל(כיום כיכר רבין), נבנה גם כן ע"י האחים מאיר, במקביל לבניית מגדל שלום.

תערוכות נוספות בקומה שלישית – תערוכה על עקיבא וייס (הסטארטאפיסט הראשון), תערוכה של בתים שנבנו ע"י מגידוביץ', סרטונים על תל אביב של פעם, תל אביב במודעות, בתי הקפה של תל אביב, האדריכלים של העיר, תמונות של בתים בסגנון הבינלאומי. תערוכה של תמונות גדולות: בתי החלומות של שנות העשרים, על חלקם הוסיפו אריחי קרמיקה שיוצרו בבצלאל בירושלים, ועליהם תמונות של אתרים בארץ, תמונות הנביאים וכדו' – כדי לתת לבתים סגנון ארץ ישראלי מיוחד, סגנון עברי/יהודי. תמונת בית הקפה שנקרא "הקזינו של תל אביב", למרות שלא היה שם באמת קזינו.

הליכה ברחובות העיר

בית עקיבא וייס- רח' הרצל 2 אחד הבתים הראשונים בעיר. במקור נבנה עם קומה אחת ומאוחר יותר הוסיפו עוד קומה. בנוי עם לבנים של מלט – אחת ההמצאות שנועדו לאפשר בנייה מהירה יותר מאשר חציבת אבני כורכר. הבית מעוגל לכיוון פינת הרחוב. מספרים שהוא כעס על השכן ממול- פולק, ואמר לו שלא יכול לבנות בית עם זווית ישרה, אלא חייב לבנות פינה מעוגלת כמו וייס, כי הבתים עומדים זה מול זה והם צריכים להתאים.

הקיוסק הראשון - הרצל פינת שד' רוטשילד, מה שעומד היום זה לא הקיוסק המקורי, אך משחזר את המקום והצורה שלו. המתנגדים להקמת קיוסק חששו שימכרו בו גם אלכוהול ולא רק גזוז, ואז יבואו לשם ערבים מיפו ויתחילו עם הבנות שלנו... לכן נקבעו הכללים: ימכרו רק גזוז, ויסגרו אותו בשעה 11 בלילה. ממול הקיוסק עמד פנס הרחוב. המשך רחוב הרצל (לא המשכנו)-בחוברת עידן 4, של יד בן צבי, יש פירוט על הבתים ברחוב הרצל.

הפסאז' הראשון - הרצל 16 – בנין של 4 קומות עם מרכז קניות, היה עם המעלית המסחרית הראשונה בתל אביב (נקראה: מעליה) בשנת 1924, שעבדה על חשמל. נבנה ע"י יהודי אמריקאי בשם פאנסק. כדאי להיכנס ולראות.

מוזיאון לילינבלום – בפינת הרצל/ לילינבלום, הוקם ע"י בנק דיסקונט ומתאר את תולדות הבנקאות בתל אביב.

חניון המסילה - הרצל פינת יהודה הלוי, על שם מסילת הרכבת שעברה שם. כיום מתכננים לחפור שם את הרכבת הקלה...

מלון פלטיין – אחד העם 28, פינת נחלת בנימין. בית וורוד שנבנה ב-1926, אבא של לאה רבין הפעיל אותו בהתחלה.

היכל העצמאות – ביתו המקורי של מאיר דיזנגוף- רוטשילד 16 (כרגע בשיפוצים זמניים עד ינואר 2013) שדירה שפסל של דיזנגוף על הסוס, מול הבית.

בהתחלה היה כאן בית קטן של קומה אחת, והמסורת אומרת שבמקום זה היתה הגרלת הצדפים לחלוקת המגרשים. דיזנגוף גר כאן, בהמשך בנו עוד קומה, וכשאשתו צינה נפטרה הוא תרם את הבית למוזיאון של תל אביב. לא היו לו ילדים, ותל אביב היתה כמו בייבי שלו. ב-1930 בנו את הבנין הנוכחי בסגנון הבינלאומי. דיזנגוף המשיך לחיות בקומה העליונה עד שנפטר ב-1936, ולמטה היה המוזיאון. הקומה התחתונה קצת נמוכה ממפלס הרחוב, עם חלונות גבוהים.

הכרזת המדינה: כשחיפשו מקום להכרזת המדינה ב-1948- חיפשו מקום מספיק גדול ומספיק בטוח (חששו מהתקפת מטוסים מצריים). ירושלים היתה במצור, ואז הוחלט שהטקס יהיה במקום הזה- אולם מוזיאון תל אביב. שלחו 350 הזמנות וביקשו לבוא עם בגדי חג כהים, ביקשו לשמור את ההודעה בסוד, אך הסוד התפרסם מהר מאוד בכל הארץ, והצטופפו מאות אנשים גם מחוץ לבנין. היה צפוף מאוד באולם, והתזמורת ניגנה מלמעלה. סידרו את האולם במיוחד לאירוע, עם במה ושטיחים ודגלים. אספו כסאות מבתי הקפה מסביב. למחרת החזירו את האולם בחזרה לתצוגה של המוזיאון. כשנבנה מוזיאון תל אביב ברח' שאול המלך, ב-1971, הבנין הזה הפך למוזיאון של היכל העצמאות, ונפתח ב-1978.

הסיפור: זאב שרף, מזכיר המדינה, הדפיס את נוסח ההכרזה ממש ברגע האחרון. בשעה שלוש וחצי הוא יצא ממשדרי קק"ל (לדיזנגוף סנטר) ורצה לתפוס מונית לכאן, אך כל הנהגים הלכו הביתה כדי להקשיב להכרזה ברדיו. בסוף תפס שוטר וביקש עזרה. השוטר תפס את הנהג הראשון שעבר ונתן לו הוראה להסיע את המזכיר. הנהג אמר לו שהוא לא יכול כי הוא רוצה לשמוע את ההכרזה. המזכיר אמר לו שאם לא ייקח אותו הוא לא ישמע את ההכרזה, כי היא אצלו ביד... בסוף השוטר הוביל את הנהג עד לכאן, ורק כאן הנהג גילה לו שהוא בן 17 ובכלל אין לו רשיון נהיגה. הוא ידע שבשעה הזו כולם יהיו עסוקים בהכרזה ואף אחד לא ישים לב שהוא לקח את האוטו לסיבוב...

אנדרטה לזכר מייסדי תל אביב – שד' רוטשילד, מול היכל העצמאות כשתל-אביב היתה בת 40, ב-1949 הוחלט להקים את האנדרטה לזכר 66 המשפחות הראשונות. חלק מהשמות מפורסמים ואפשר לספר כמה סיפורים (פחות מתאים לתיירים): משפ' ווייסר ואברבנאל – שהקימו את קולנוע עדן, הקולנוע הראשון. משפ' שלוש- הבנים של אהרון שלוש.

מנחם שיינקין

יהודה לייב מטמן – שהקים את הגימנסיה.

יש אתר אינטרנט של "משפחות מייסדי תל אביב" ואפשר למצוא שם סיפורים.

האנדרטה תוכננה ע"י אהרון פריבר, ונבנתה במקום שהיו הבאר ומגדל המים. הבריכה מסמלת את מקום מגדל המים. נחנכה בשנת 1951.

סמל העיר מופיע משני צידי האנדרטה. את הסמל תכנן נחום גוטמן ב-1925. הסמל כולל את המגדלור של יפו, 7 כוכבים (הדגל שהרצל תכנן- בגלל 7 ימות השבוע, 7 שעות עבודה ביום), והכתובת: אבנך ונבנית, מספר ירמיהו, לא, ג: "עוֹד אֶבְנֶנּוּ וְנִבְנִית בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל עוֹד תִּפְעִי תִּפְיָךְ וְיִצְאֵת בְּמַחֹל מִשְׁחָקִים" האנדרטה מספרת את תולדות תל אביב עד-1949: החולות והשממה, המריצנים שמעבירים חול ממקום למקום, הבית של דיזנגוף, מגדל המים ובית הועד שמול ביתו. הגימנסיה תופסת מקום מרכזי. כיכר דיזנגוף בצורתו המקורית, והבתים המעוגלים מסביבו. תאטרון הבימה העגול, בית ביאליק, נמל תל אביב, הבתים הגבוהים.

מוזיאון ההגנה- בית אליהו גולומב, שדרות רוטשילד 23

כבר עמדו למכור את הבית ואז החברים בהגנה עצרו את המכירה והפכו אותו למוזיאון.

גולומב- "המפקד הבלתי מוכתר" של "ההגנה". המבנה גם שימש בין השאר כמטה הארגון. כיום שוכנים בבניין מוזיאון וארכיון "ההגנה". בבית, אשר נבנה ב-1912 עבור זאב ויעקב שרתוק ומשפחותיהם, גרו עדה שרתוק, אחותו של משה שרת, ראש ממשלת ישראל השני, ובעלה דב הוז ומאוחר יותר רבקה לבית שרתוק ובעלה אליהו גולומב. לפיכך נקרא גם "בית הגיסים".

בבית זה נערכו ישיבות הנהגת "ההגנה", שבהן התקבלו כמה מן ההחלטות החשובות ביותר בתקופת הייסוב בנושאי התיישבות וביטחון, בין השאר ההחלטות על מבצע חומה ומגדל, מבצעי העפלה, הקמת הפלמ"ח ועוד. המבנה עבר שיפוץ נרחב על ידי האדריכל יוחנן רטנר, והפך למוזיאון שנפתח לציבור בשנת 1961. המוזיאון מציג את תולדות "ההגנה". כמו כן, הוא מציג שני חדרים מהבית ששומרו, המתארים את אורח החיים של התקופה בתל אביב הקטנה. הבית נחשב גם לפנינה אדריכלית בעלת מרצפות מצוירות, שטיחי אבן וקירות מעוטרים.

סקירת מוזיאונים בתל אביב:

מוזיאונים של משרד הבטחון:

מוזיאון ההגנה – שד' רוטשילד 23

בית הפלמ"ח- ברמת אביב

בית האצ"ל – מצודת זאב ברחוב המלך ג'ורג' מוזיאון לח"י – ברח' יאיר שטרן, ליד פלורנטינו, בבית שבו הבריטים תפסו את יאיר שטרן. מוזיאון בתי האוסף (מוזיאון צה"ל) – תולדות כלי הנשק בצה"ל, ליד מתחם התחנה. בית גידי – מוזיאון אצ"ל בתש"ח. הבית היחיד שנשאר משכונת מנשייה, מספר רק על כיבוש יפו בתש"ח. בנין של אבן וזכוכית, מול מתחם התחנה. מוזיאונים ברמת אביב:

מוזיאון ארץ ישראל – רח' חיים לבנון (היכל העצמאות שכאן – הוא שלוחה שלו) בית התפוצות – ליהדות התפוצות

מרכז רבין –

בית הפלמ"ח

מוזיאונים לפי נושאים:

מוזיאון תל אביב לאמנות – רח' שאול המלך

מוזיאון לתיאטרון

מוזיאונים קטנים: בית ביאליק, בית ראובן רובין, מוזיאון נחום גוטמן

התפתחות האוכלוסייה בתל אביב (ישיבה בחצר ליד מגדל ציון- שד'רוטשילד 45):

את השדות החקלאיים של שרונה – הגרמנים לא הסכימו למכור עד 1948. אחרי 48 – המדינה הפקיעה את השטחים הגדולים האלה, ובהם נבנו הרבה בנייני ציבור: בית האיכרים, בית העיתונאים, לונדון מיניסטור ועוד.

כך גם בצפון, בשטחי הכפר הערבי סומייל – נבנה בנין ההסתדרות, ועוד.

ב-1909 היו 60 משפחות, כ-300 תושבים.

ב-1914 – במלחמת העולם ה-1 התורכים גרשו את רוב התושבים כדי שלא יעזרו לבריטים. התושבים התפזרו למושבות, וחזרו לעיר בסוף המלחמה.

ב-1920 – 2000 תושבים.

ב-1924 – סוף עלייה שלישית – 20,000 תושבים – גידול פי עשרה תוך 4 שנים!

הסיבות: הרבה שכונות מסביב, שקודם לא השתייכו לעיר- הצטרפו לעיר עם הפיכתה למועצה עירונית.

החלו המאורעות עם הערבים, שגרמו להרבה יהודים להבין שלא כדאי לגור ביפו, ועברו לתל אביב.

מהעלייה השלישית – חלק מהעולים התיישבו בתל אביב.

1924-1928 – העלייה רביעית, שרובה מפולין (העלייה הפולנית, עליית הקיוסקים). גרובסקי, שר האוצר הפולני

גזר גזירות כלכליות על כל פולין, והן פגעו בעיקר במעמד הביניים, שבו היו גם רוב היהודים. הרבה מאוד עזבו

את פולין בשנים אלה, ולא רק יהודים. רובם היגרו לארה"ב בהמוניהם, עד שבארה"ב החליטו לסגור את

השערים ולעצור את ההגירה. חלק מהיהודים מפולין היגרו לדרום אמריקה, לאוסטרליה, דרום אפריקה,

וחלק קטן עלו גם לפלשתינה. רוב העלייה היתה עירונית/בורגנית, אנשי המעמד הבינוני, ורובם הצטרפו לתל

אביב. בשנים אלה העיר הוכפלה ל-40,000 תושבים, והפכה לעיר הראשית בארץ- מרכז כלכלי, חברתי

ותרבותי של יהודי ארץ ישראל.

העולים האלה באו עם הרעיונות לבנות בתי חלומות בארץ, וזו הבנייה האקלקטית. העלייה הזו שינתה את כל

פני היישוב בארץ.

1928-1931 – יש משבר עולמי שהשפיע גם על הארץ, ואז החלה ירידה מהארץ בגלל מצב כלכלי קשה. לאנשים

לא היתה עבודה, כי לא בנו בתים, ולא היה מספיק אוכל.

1930 – 40,000 תושבים

1933 – היטלר והנאצים עלו לשלטון בגרמניה. היהודים החלו להרגיש שמהו בער מתחת לרגליים.

הראשונים שיצאו מגרמניה הצליחו להמיר את הכסף שהיה להם בסחורות, ויצאו עם הרכוש לארץ. זו

העלייה החמישית-בעיקר יקים מגרמניה.

1934 – 80,000 תושבים, ותל אביב מוגדרת כעיר.

1935 – יש כבר 120,000 תושבים.

1939 – יש 160,000 תושבים. תוך עשור אחד העיר גדלה פי ארבעה, העיר הגדולה בארץ. חלק מיהודי יפו ברחו

בגלל המאורעות והתיישבו בצריפים בשכונת מחלול – כיום כיכר אתרים.

הסגנון הבינלאומי – החל בשנות השלושים, בעלייה החמישית הגדולה, בגלל הצורך בבנייה מהירה פשוטה

וזולה. גם הבנייה הזו לא הספיקה, והצטופפו 2-3 משפחות באותה דירה. על זה כתב אלתרמן את השיר:

"צריך לצלצל פעמיים" (לזיהוי שמישהו הגיע למשפחה מס' 2).

1948 – יש 240,000 תושבים (בזמן שבירושלים יש 100,000 יהודים).

1963 – 380,000 תושבים, כמעט השיא.

אז העיר החלה להזדקן, צעירים כבר לא רצו לגור בה, ועברו לסביבה- רמת השרון, כפר סבא, רעננה, ראשון

לציון. תהליך זה נמשך כ-25 שנה, עד סוף שנות השמונים. שלמה להט (צי"ץ) ראש העיר, יזם הצערה של תל

אביב, ונתנו סבסוד כדי לעודד צעירים שיבואו לגור באזור שיינקין וימלאו את מרכז העיר.

כיום – 400,000 תושבים והעיר מאוד אטרקטיבית, והמחירים בשמיים.

ארכיטקטורה ובניינים בשדרות רוטשילד:

הסגנון הלקטוני (בלועזית: אקלקטי) – סגנון שמלקט מכל מיני סגנונות. בתים יפים, מקושטים

ו"מקושקשים", עם עיטורים וחלונות מיוחדים, קשתות, כיפות על הגג. רבים מהם תוכננו ע"י יהודה

מגידוביץ'. רובם נבנו בשנות העשרים- 1924-1926, בתנופת בנייה גדולה. אנשים בנו את בתי החלומות שלהם,

אך נוצר בליל גדול של סוגי ארכיטקטורה, לקחו רעיונות ממקומות שונים וערבבו את כולם. כל הבתים האלה

נבנו באזור של תל אביב הקטנה: אלנבי, הכרמל, נחלת בנימין, אחד העם וכו'.

בית לדברג – שד' רוטשילד 29, פינת אלנבי, עם אריחי קרמיקה של בצלאל: ציור של הזורעים

בדמעה...הסגנון נועד להדגיש שזה בית עברי בארץ.

בית לוי - בשדרות רוטשילד 46 (פינת רחוב שד"ל) - אחד הבתים היפים בתל אביב מהאינטרנט: בבית שכנה משפחת לוי האמידה, מארה"ב, ומאוחר יותר שכנה בו שגרירות ברית המועצות, שעל שמה קרוי הבית עד היום. ב-1953, בזמן משפט הרופאים ברוסיה מיישהו זרק רימון יד ליד הבית, ואשת השגריר נפצעה, והם עזבו את הבנין. הוא אף ידוע כ"בית סותביס" על שם העסק של מכירה פומבית, ששכן בו אחרי שימורו. המבנה נבנה על ידי האדריכל יהודה מגידוביץ' בשנת 1924 והוא נחשב מופת לאדריכלות האקלקטית בארץ ישראל.

ייחודו של בית זה, הן כמבנה אדריכלי והן ביחסו לשדרה, הוא גם בפרויקט שימורו במקביל לבניית מגדל אלרוב בעורף המבנה בשלהי שנות התשעים. המגדל תוכנן על מגרש שאוחד עם זה של בית השגרירות. תכנון מגדל אלרוב שילב בתוכו את המבנה הקיים ואת שימורו האדריכלי, במסגרת השימור הורס המבנה כולו על גבי כלונסאות פלדה חדשות אשר הוחדרו מתחת למבנה הקיים בעל היסודות הרדודים, ותחתיו נחפרו מספר קומות של חניון תת-קרקעי, ללא פגיעה במבנה ההיסטורי. כיום הוא בנין משרדים.

השדרה משנה את פניה במהירות מדהימה. החל ב-1984 עם מגדל ציון- המגדל הראשון בשדרה-בית מס' 41. מאז קמו עוד מגדלים לאורך השדרה. השיטה לשימור: העיריה מעודדת שיפוץ של בנין ישן משנות העשרים, שהוא שיפוץ מאוד יקר, ותמורת זה הקבלן מקבל זכויות בנייה לגובה, בשטח לידו. הבעיה שהבנין העתיק, שהיה פעם גבוה וגדול יחסית לסביבה, נראה היום קטן וגמדי, כי הבניין הגבוה קצת מאפיל עליו.

במקור- בית לוי נבנה כשתי יחידות דיור - אחת למשפחה עצמה ואחת להשכרה. בזמן השיפוץ בדקו את הכיפה שעל הגג, והסתבר שהגג היה גג נפתח, בעזרת "מנואלה". כשבדקו במסמכים של המשפחה, התברר שהמטרה הייתה לאפשר לבנות למעלה סוכה בסוכות, כך שיראו את כיפת השמיים.

בית הנביאים - אחד העם 35 במקור נבנה ע"י יוסף מילרוד כבית פרטי, רק עם שתי קומות. בשיפוץ והשימור שלו ניסו לשמר רק את החזית המיוחדת שלו- עיגולים עם ציורי הנביאים. בזכות השימור קיבלו אישור להוסיף קומות לבנין. אחרי שהורידו את תמונות הנביאים הבנין הישן קרס, ובעצם עשו שחזור של החזית, ורק התמונות הן מקוריות. השימור נעשה ע"י עדה כרמי.

בית הספר אחד העם - רח' אחד העם 37 בית ספר יסודי, נבנה בשנת 1924, עם כניסה מעוטרת, אריחי קרמיקה צבעוניים המתארים את טבריה, חברון, יפו וחיפה. (יוסי גולדמן למד בו 8 שנים...) כיום משמש בית ספר חרדי לבנות - בית יעקב.

בית הפגודה - רח' מונטיפיורי פינת נחמני (כיכר המלך אלברט) (הטקסט כולל תוספות מהאינטרנט) הבנין תוכנן על ידי האדריכל אלכסנדר לוי בשנות ה-20, נבנה בשנת 1924 בסגנון אקלקטי, עבור יהודי אמריקאי בשם מוריס בלוך. נבנה לבקשתו ועל פי דרישותיו, לפי תכנית של בית קפה בשיקגו, שנבנה שם ע"י יפני בסגנון של פגודה יפנית.

כשהגישו את התוכנית למהנדס העיר מגידוביץ' הוא לא אישר אותו כי אין לו מרפסת. לכן הוסיפו את שתי המרפסות לתכנית. בלוך תכנן לגור בחלק מהבנין ולהשכיר את השאר.

הבנין מאופיין בקשתות, עמודים דוריים, 21 קשתות איסלאמיות ומאפיינים אחרים המחברים בין מזרח ומערב ובשילוב סגנונות. הבנין נחשב כיום לאחד מהבניינים היפים והמרשימים שנבנו בתקופה זו. בשנת 1935 הותקנה בבנין מעלית נוסעים על ידי מהנדס החשמל יהודה גזונטהייט. זו המעלית הפרטית הראשונה בעיר. היו אנשים שבאו במיוחד ושילמו כדי לעלות ולרדת במעלית.

לאחר שהבית נמכר, ואחרי תקופה שהשגרירות הפולנית ישבה בו, עברו שנים רבות של הזנחה על הבנין. ב-1984 זה היה הבנין הראשון בעיר שהוחלט לשמר. לאחר שנקנה על ידי יהודי משבדיה, רוברט וייל, עבר שיפוץ ושימור בערך ב-2004. רובו מיועד לאירוח ובקומה השלישית מגורים. שדרות רוטשילד פינת נחמני: שלט מקובע במדרכה עם התואר: אתר מורשת עולמית.

העיר הלבנה - הסגנון הבינלאומי - לאורך שד' רוטשילד הסגנון החל בארץ בשנות השלושים. הרעיון הוא שאפשר לבנות כך בכל מקום בעולם. לא מותאם לסביבה או מקום כלשהו. לכן הסגנון תפס בכל העולם. בשנת 1984 היתה תערוכה במוזיאון שנקראה "עיר לבנה" - ומוזה עלה הרעיון להגיש בקשה לאו"ם.

הגישו בקשה לאונסק"ו (ארגון התרבות של האו"ם) לקבלת התואר אתר מורשת עולמית, ולבסוף התואר התקבל ביולי 2003. התואר לא מתבטא בפרס כספי, אלא כבוד ופרסום מבחינה תרבותית ומבחינת תיירות. תיירים שמחפשים מה לעשות בארץ- פותחים ספר ורואים מהם האתרים החשובים כאן, ומוצאים את מצדה, עכו, והעיר הלבנה בתל אביב.

לפי צורת הבית - אפשר לנחש באילו שנים הוא נבנה: אקלקטי - משנות העשרים. בינלאומי - משנות השלושים. תל אביב זכתה בתואר בזכות רצף הבנייה בסגנון זה. במשך יותר מעשר שנים כל הבתים בעיר נבנו בסגנון הזה.

השם "עיר לבנה" מופיע בשיר של נעמי שמר: "מקצף גל ועננה, בניתי עיר לי לבנה..." גם השיר העיר באפור, שנכתב על פריז, מסתיים בשורות: "אשאך על כנף נשר על גבי עננים, אל עירך שחיכתה לך בבתים לבנים" והכוונה לתל אביב. רוב הבתים באיזור באמת נבנו בצבע לבן, למרות שיש גם צבעים אחרים.

מהאינטרנט: לידתו של המונח "עיר לבנה" ככינוי כללי לתל אביב מתוארכת על ידי האדריכל שרון רוטברד כבר מתחילת ימיה של העיר, על בסיס אזכורים בספרים כמו "חידת הארץ" מאת אהרון קבק (1915), "האוניות האחרונות" מאת אהרון ראובני (1923), "תל אביב" מאת יעקב פיכמן (1927), "כעיר נצורה" מאת אשר ברש, ו"מחזור מלחמה" מאת עבר הדני (1938). ספרים אלו נכתבו ברובם עוד לפני שפשט בתל אביב הסגנון הבינלאומי.

התחום של העיר הלבנה מוגדר מרחוב נחמני, לאורך שד' רוטשילד, עד שדרות בן גוריון. באיזור הזה יש כ-4000 בתים בסגנון הבינלאומי והסגנון האקלקטי. תכנית השימור בעיר כוללת 1000 בניינים מתוכם, שמיועדים לשימור. ברחוב דיזנגוף ובן יהודה יש הרבה בתים כאלה, שאפשר לראות גם תוך כדי נסיעה.

הסגנון הבינלאומי - כולל כמה סגנונות משנה: באוהאוס, לה-קורבוזייה, מנדלסון (פינות מעוגלות): בסך הכל הסגנון הוא פשוט, בקווים ישרים, ושימושי.

באוהאוס – אסכולת בנייה שהתפתחה בבית הספר לעיצוב ואמנות "באוהאוס" בגרמניה. הוא הוקם ב-1919 ונסגר ע"י הנאצים כשעלו לשלטון ב-1933. הרעיון הוא שהאדם הוא במרכז. הבית נבנה בשביל האדם שיגור בו, ולא בשביל הפנטזיות של הארכיטקט. הארכיטקט צריך לתכנן בית פונקציונלי, פרקטי, צנוע, פשוט, זול, ללא קישוטים וקשקושים. כדי שהבית יהיה גם יפה, התפתחה תפיסת עולם מה זה יפה. למשל – לא חייבים בית סימטרי, כמו בסגנון האקלקטי. הסימטריה לא חשובה, ובמקומה באה הרגולריות (חזרתיות) – חוזרים על אותו אלמנט פעם אחרי פעם. או מלמעלה למטה – בכל קומה, או באותה קומה – חזרה על אותו סגנון, וכל קומה בסגנון אחר. לכן למשל רואים בצד אחד מרפסת בולטת, ובצד שני משהו אחר, שטוח. החלל הוא העיקר, ולא צריך קיר כדי להחזיק את הבית. החלו לבנות עם בטון מזוין, והבניין מחזיק את עצמו ולא צריך להישען על הקיר. בונים עם שלד, וכך אפשר לעשות חלון גדול או קטן, חלון אופקי או אנכי. הארכיטקט משוחרר מאילווצים, מה שלא היה קיים בשנות העשרים. השימוש של הבניין מקנה לו את הצורה. למשל – חלון ארוך לאורך הבניין – בחדר המדרגות, כדי שיהיה מואר. אם זה חדר אירוח – עושים חלונות גדולים. בחדר שינה – חלונות צרים. שני הדברים העיקריים בבנייה: F.F.F – FORM FOLLOWS FUNCTION. עקרון נוסף: LESS IS MORE – יותר טוב לעשות פחות פיתוחים, קישוטים, צריחים וכיפות. ככל שעושים פחות זה יותר טוב, משחקי אור וצל שנוצרים למשל ע"י פס בולט לאורך הבית, שנותן צל בצהריים.

אסכולת לה-קורבוזייה – ארכיטקט שוויצרי שעבד בצרפת – שארל-אדואר ז'אנרה, אך ידוע בכינוי לה-קורבוזייה (העורב). תפיסת העולם שלו שבעולם הממוכן והמודרני – הבתים צריכים להיות כמו מכונה, למשל בית בצורת אוניה וכו'. הגג צריך להיות חלק מהבניין, ולכן יש אצלו גינות על הגג. בנייה על עמודים – אלמנט נוסף ומיוחד. חלל הרחוב הוא חלק מחלל הבית, ולכן צריך להרים את הבית על עמודים, כך שהבתים יצופו מעל הרחוב, ויהיו המשך ישיר שלו. החלונות הם כמו עטיפה של הבית, כמו סרט שעוטף את כל הבית, וכך יש בתים עם חלון צר וארוך לאורך כל הבית.

שדי רוטשילד 84 הוא דוגמה לזה: בית אנגל שתכנן זאב רכטר. <----->

אסכולת מנדלסון – אריק מנדלסון – ארכיטקט שעבד בעיקר בגרמניה וגם קצת בארץ. הוא הכניס אלמנט של מעגליות לבתים. באוהאוס היה בקווים ישרים ופינות ישרות. אצל מנדלסון צריך לרכך את הקווים הישרים, ויש לו מרפסות מעוגלות בפינות.

רחוב אבן גבירול רובו בנוי על עמודים, ונראה כמו קרדו רומי – עם שתי שורות עמודים. הליכה דרך רחוב שיינקין, מערבה, משדרות רוטשילד עד כיכר מגן דוד.

כיכר מגן דוד – הסיבה לשם הכיכר: יוצאים ממנו 6 רחובות, כמו 6 הפינות של מגן דוד: אלנבי דרומה, אלנבי צפונה, המלך ג'ורג', שיינקין, הכרמל ונחלת בנימין.

ביום ההחלטה על החלוקה באו"ם בכ"ט בנובמבר – כולם פרצו בריקודים ומעגלים ברחובות, ובעיקר בכיכר הזו. למחרת פרצה המלחמה. ביום הכרזת המדינה לא היו ריקודים כאלה. העדלאידות של פורים בתל אביב עברו כאן וברחוב אלנבי. בעבר זה היה מקום מרכזי בעיר.

רח' אלנבי – קרא בעבר דרך הים, כי ממנו הלכו אל הים. בימי המנדט החליפו לו את השם לכבוד גנרל אלנבי. אלנבי ממשיך עד כיכר מוגרבי, ששמו האמיתי "כיכר ב' בנובמבר" (ע"ש הצהרת בלפור). קולנוע מוגרבי היה אחד הבניינים הראשונים שנבנה בסגנון הבינלאומי, ב-1930, אך כבר נהרס. ממוגרבי הרחוב פונה מערבה וחותרת ישירות לים. ליד הכיכר עומד בנין גבוה – בנין מגדלור, ע"ש קולנוע מגדלור שהיה שם. על שפת הים – כיכר הכנסת, כי הכנסת הראשונה ישבה שם, בבנין האופרה (לשעבר קולנוע קסם), עד 1949, ואז עברה לירושלים, לבית פרומין ברחוב קינג ג'ורג'. לידו עומד היום מגדל האופרה – מבנה מדורג.

שווקים בתל אביב:

שוק הפשפשים ביפו
שוק הכרמל – מתאים לתיירים, רצוי ללכת ישר עד קצה השוק, ולא להסתבך בסמטאות. (הוקם ע"י יהודים מרוסיה שקנו דרך ארתור רופין שטח אדמה כאן בתחילת ימי העיר.)
שוק נחלת בנימין – מדרחוב בימים שלישי ושישי – מתאים לתיירים.
שוק מציאות בכיכר דיזנגוף
שוק התקווה
שוק לוינסקי – בעיקר שוק תבלינים.

רח' ביאליק – אחד הרחובות השקטים והיפים של תל אביב. ב-1924 ביאליק, המשורר הלאומי, הגיע לגור כאן, במספר 22. נתנו לו כבוד יוצא דופן, וקראו את הרחוב על שמו עוד בחייו. הרחוב עבר שימור ושיפוץ, ויפה ללכת בו גם בלילה. נחשב רחוב אריסטוקרטי, ותיירים אוהבים דברים כאלה. יש ברחוב בתים אקלקטים משנות העשרים (בית ביאליק) ובתים בסגנון בינלאומי משנות השלושים. ספר מומלץ של שולה וידריך: ביאליק הרחוב, בו יש הסבר על כל אחד מהבתים.

מוזיאון בית ראובן רובין – רח' ביאליק 14 – ראובן רובין, צייר חשוב בתחילת התנועה הציונית. הגיע בשנות העשרים וגר כאן, צייר את נופי הארץ. זה חלק מהתיעוד החשוב שיש לנו מתקופה זו, בנוסף לנחום גוטמן, זריצקי ועוד. אמנים שהגיעו מאירופה היו צריכים להתרגל לצבעים בארץ, לאור החזק והשמיים הבהירים.

מוזיאון בית ביאליק – רח' ביאליק 22 בית מרשים ויפה. בית בסגנון מזרחי, עם כיפה עגולה, מרפסת עץ בולטת כמו ביפו (הרקר), כי אז עוד לא הכירו בטון מזוין. מרפסות קלות כדי שלא יתמוטטו. כשביאליק הגיע לכאן כבר היה המשורר הלאומי. כשהיה ילד יהודי עסק בלימודים ולא עסק הרבה בטבע. הוא היה מודע לזה, ודוקא לכן כתב את "אל הציפור" – השיר הראשון שלו, וזהו תחילת הקשר לארץ ישראל. אח"כ עשה סקר על הפרעות בקישינב וכתב על כך פואמות, ויצר את תפיסת העולם של העם היהודי על מה שקרה שם. ב-1909 ביקר בארץ וכשניגש לקיוסק אמר למוכרת: "גוזיני ואגרשך, העדיפיני במלייך": תני לי גוזו ואתן לך גרוש, ותני לי עודף במילים. ביאליק המציא וחיפש מילים רבות בעברית. רוב הכתיבה שלו היתה באודסה, ברוסיה. עלה לארץ ב-1924 ואז התלונן שלא נותנים לו לעבוד בכתיבה, כי כולם מציקים לו בשאלות איך לקרוא לילד, איך לקרוא למפעל וכו'. בסוף חייו עבר לגור ברמת גן, והיה מאוד חולה. נסע לניו יורק בחו"ל ואחריו מת, ב-1934.

בית אריה שנקר – ממול. אריה שנקר, מלודג' שבפולין, בנה כאן את הבית שלו, והוא שהקים את מפעל הטקסטיל לודג'יה. כיום הבית משמש מרכז למוזיקה והופעות.

בית העיריה הישן – בכיכר ביאליק, נבנה במקור כבית מלון ב-1925, אך די מהר נמסר לעיריה והפך לבית העיריה, עד 1965. כיום יש בו מוזיאון קטן, עם חדר העבודה של דיזנגוף, ותולדות חייו של דיזנגוף ותולדות הבנין. משמש גם בית העיר - מקום לתערוכות של תמונות תל אביביות וכדו'. על הגג יש תצפית נחמדה על האזור.

מוזיאון הבאהאוס – ביאליק 21, מוזיאון קטן שלפעמים פתוח, כניסה חפשית. מוזיאון לאמנות ועיצוב מוצרים בסגנון באוהאוס: כסאות, שולחנות, מנורות, כלים וחפצים. חפצים פשוטים, זולים ופונקציונליים. רח' אידלסון 23 פינת הס, בית שתיכנן קאופמן: רואים את כל האלמנטים של הסגנון הבינלאומי: גג פורח, קרניזים בולטים להצללה, חלונות צרים בחדר המדרגות שנראים כמו שנתות של תרמומטר. קוים ישרים ונקיים, וגם עץ הדקל הגבוה הוא חלק מהתכנית.

בית הקברות ברחוב טרומפלדור

בסוירים בבתי קברות משתמשים במצבות כדי לספר סיפורים. כאן אפשר לספר את סיפורה של העיר, בעיקר לישראלים. בחלקה המערבית נקברו רוב מייסדי העיר ומכובדי העיר. לא מומלץ לתיירים מחו"ל, להם זה יותר קשה, כי הם לא קוראים עברית. יש חוברת על המקום: הפנתאון של תל אביב, עם מיפוי של הקברים.

ההקמה: בית הקברות הוא בשטח של 12 דונם, בין הרחובות טרומפלדור, פינסקר וחובבי ציון. זה בית קברות יחסית צעיר, והוקם ב-1902, עוד לפני הקמת תל אביב. באותה שנה היתה ביפו מגיפת חולירה קשה ולא הצליחו להדביר אותה. מושל יפו אסר לקבור את המתים בתוך העיר, כדי שהגופות לא יפיצו את המחלה. הערבים מצאו את האיזור של גן העצמאות כיום, ליד הכפר סומייל (בהמשך המקום הזה נתן את ההשראה למערה החשמלית של חסמב"ה). היהודים חיפשו שטח רחוק מיפו, וקנו כאן את השטח, והגדירו את התחום של בית הקברות, והחלו לקבור כאן ב-1902. כדי לעצור את המגיפה האמינו שצריך לקחת שתי יתומות ולהשיא אותן בבית הקברות לשני אנשים שמוכנים לכך – מצוות הכנסת כלה. בנוסף קברו כאן כמה גווילי תורה. לכן ערכו כאן שתי חופות ליתומות, ולמרבה הפלא – המגיפה נעצרה.

ב-1904 זה כבר לא היה נוח לצאת מיפו וללכת לקבור עד כאן. רוב השטח בדרך היה ריק, חולות שוממים. לקחו שומר תימני שישב בצריף באמצע הדרך מיפו, הדליק פנס בזמן הלילה, כדי שאנשים יראו את הדרך. במשך הזמן הצטרפו לתימני עוד קרובי משפחה שבנו צריפים מסביבו, וכך נולדה שכונת מחנה ישראל, שהיום נקראת כרם התימנים.

ב-1906 הגיע עקיבא וייס עם רעיון הקמת העיר החדשה, וב-1909 הוקמה אחוזת בית. כך שכשהעיר הוקמה כבר היה לה בית קברות. העיר המשיכה להתפתח צפונה, הגיעה עד בית הקברות, הקיפה אותו והמשיכה צפונה. כך נוצר המצב שבית הקברות הוא באמצע העיר.

ב-1932 הוחלט בעיריה שבית הקברות מלא והפסיקו לקבור בו. פתחו את "נחלת יצחק" במקומו. בעצם המשיכו לקבור כאן, אבל רק "מיוחסים" או מי שקנה חלקה מראש, או מי שמצטרף לבן הזוג שלו.

קבר אחים גדול בכניסה – להרוגי מאורעות 1921 (תרפ"א). באחד במאי, נרצחו ביפו ותל אביב כ-40 יהודים, ביניהם הסופר יוסף חיים ברנר (בבית הסופרים - כיום בקיבוץ גלויות 120). אחד מהם - יעקב לפטניק, הגיע באונייה מרוסיה ליפו, יומיים לפני המאורעות. באחד במאי עבר באיזור הסראייה וערבי דקר אותו למוות. הוא היה חלוץ שהגיע תורו לעלות לארץ עם הקבוצה, וסיפרו שנהג לומר: "בארץ ישראל אפשר להשיג את החיים ואת המוות, ושניהם טובים". כלומר – לא חשוב אם אתה חי או מת, העיקר שאתה בארץ ישראל. זו אותה אסכולה ואותה תקופה של טרומפלדור – "טוב למות בעד ארצנו". זו תקופת העלייה השלישית.

ב-1929 – עוד מאורעות בכל הארץ, אך פחות ביפו. במרד הערבי-1939-1936 נהרגו כ-500 יהודים, וחלקם קבורים כאן. כאן אפשר לדבר על ראשית הסכסוך היהודי-ערבי, שהחל בעצם מהצהרת בלפור-1917. 2.11.1917. הערבים הבינו שיש ויכוח על הארץ, ויהודים החלו להגיע לארץ בכמויות גדולות.

קברי מפורסמים בחלקה המערבית: במצבות כאן אפשר לראות את המאפיינים של עיר ראשית כמו תל אביב: עיתונאים, סופרים, אמנים, תעשיינים, ראשי העיר והמנהיגים: דיזנגוף, נחום גוטמן, ח"י ביאליק ועוד. כשהולכים בסמטאות של בית הקברות – כאילו הולכים ברחובות תל אביב, שקרויים של שמש של כל החשובים.

מנחם שיינקין – שנהרג בתאונת רכבת בשיקגו.

יצחק לייב גולדברג – הנדיב "הלא ידוע".

רקאנטי (הבנקאי) – מצבה שחורה.

ברוך אגדתי (קאושינסקי) - פיכמן הציג אותו לביאליק בתור ברוך האגדתי, ומאז נדבק לו השם. גדל ברוסיה ורצה להיות רקדן. תמיד הוביל את קרנבל פורים בתל אביב.

אביגדור גרין - אבא של בן גוריון. כתב לבנו, שכבר היה דמות חשובה בארץ, שיעזור לו להשיג אישור כניסה לארץ, אך בן גוריון לא הסכים לתת לו פרוטקציה ולא הסכים לעזור לו.

לובה אליאב – פעל רבות בתקופת ההעפלה, בנה את חבל לכיש, ופרויקטים נוספים. מת לא מזמן.

רבקה ואריה שנקר – הקימו את לודג'יה - תחילת מפעלי הטקסטיל בארץ.

ישראל רוקח – הבן של שמעון רוקח מייסד העיר. היה ראש העיר וגם שר הפנים בשנות החמישים.

משפחת שלוש – חלק מהמשפחה קבור כאן.

שאול טשרניחובסקי – רופא ילדים ומשורר.

יצחק ורחה חיותמן – אחד ממקימי העיר, בוועד הראשון, סוחר חשוב, הביא את מכונות התפירה זינגר לארץ.

דוד ושרה-איטה פלמן – מחלוצי הפרדסנות, ב-1883 הקים חווה עם פרדס בשם: גינת דוד, כיום גן העיר(לידו רח' הפרדס). חטף מכת שמש ומת. שרה-איטה אשתו, המשיכה את הטיפול בפרדס בעזרת ילדיה וערביי

סומייל. זה הפרדס העברי הראשון בארץ.

צינה ומאיר דיזנגוף – הגיע בעלייה הראשונה, רוטשילד הציע לו להיות מנהל מפעל בקבוקים ליקב של זכרון.

אחרי שנתיים שהמפעל לא כ"כ הצליח, חזר לרוסיה, ועלה שוב ליפו, הקים חברת מסחר, ומראשוני העיר

ת"א. ב-1911 עשה פוטש קטן לעקיבא וייס ותפס את מקומו בראשות המועצה, וניסה גם להדחיק אותו מהזכרון ההיסטורי. רק לפני כ-20 שנה, בלחץ משפחת וייס – מדגישים כיום שוייס הקים את העיר. דיזנגוף ניהל את העיר מ-1911 עד מותו ב-1936.

מקס נורדאו – מבנה זיכרון – נפטר ב-1923 בפריז, העלו את עצמותיו לארץ ב-1926, קשור לתנועה הציונית ופחות לת"א. היה עיתונאי ופוליטיקאי, הסגן של הרצל מהקונגרס הציוני הראשון ואח"כ שימש גם בתפקיד נשיא הקונגרס. מראשי הציונות המדינית- דגל בקבלת אישור רשמי מהתורכים להתיישב בארץ. נולד במשפחה דתית, בגיל 15 התבולל ולמד בבי"ס גרמני פרוטסטנטי. בזכות הרצל חזר לתפיסה הציונית. יצר את המושג "יהדות השרירים": צריך לחזור למקורות הכח היהודיים ולעסוק בספורט, בהתעמלות.

אחד העם – מייצג את ההיפך: ציונות רוחנית – רק הטובים והמוכשרים ובעלי שאר צרכים לעלות לארץ ולהקים מרכז רוחני לכל העם, ורק אז יבואו כל האחרים. את המצבה עיצב אברהם מלניקוב, שעיצב גם את האריה השואג בתל-חי.

משה שרת – שר החוץ הראשון, ראש הממשלה השני, מופיע על שטר של 20 ₪, שם הוא מניף את הדגל באו"ם, עם הנאום שלו באו"ם: "מגן דוד זה אשר נשאנו עימנו באלפי שנות הגלות הפיזור והייסורים, שהיה לנו לנס, שנהפך בידי העושים לאות קלון. דגל תכלת לבן אשר נישא בדינו, שליווה את החלוצים ביצאם לחרוש לראשונה את אדמת השממה... מייצג את אחדותה ואת מיטב שאיפותיה של האנושות כולה." ישראל היתה המדינה ה-59 שהצטרפה לאו"ם. בשטר הקודם של 20 ₪ הופיעה גם הגימנסיה הרצליה, שמשה שרת היה מבוגרי המחזור הראשון שלה, עם אליהו גולומב ודב הוז שקבורים לידו.

דב רבקה ותוצה הוז – נהרגו יחד ב-1940 בתאונת דרכים ליד פרדסיה (תרצה הבת שלהם). על שמם הוקם קיבוץ דורות בנגב. גם דב הוז מראשי ההגנה, והקים את אוירון – ארגון אוירי שהיה הבסיס לחיל האויר. שדה דוב נקרא על שמו.

ביאליק – תיאור ההלוויה שלו בספר של נתן שחם "לב תל-אביב": גיבור הספר סייר במאוזוליאום של מאו צה טונג, וזכר בצורה הקרתנית שלבש פולחן האישיות העברי הראשון, והעלבון שנעלב אביו, שהיה ידד של ביאליק, על זה שלא קיבל הזמנה לבית הקברות ולא לאוהל שם (מסע הלוויה יצא מאולם התרבות אוהל-שם).

כי הזמינו רק את המיוחסים, שעברו על פניו של המשורר הלאומי... טקס הקבורה עורר בו פליאה ומבוכה. לא יכול היה להבין מדוע בוכים על מותו של אדם שהגיע לזיקנה וסיבה. ביאליק היה כבר בן 61, וכשקראו בטקס האזכרה בחצר הגימנסיה את "אחרי מותי" והמורה הדגיש את השורה: "שירת חייו באמצע נפסקה", עורר בו הדבר גיחוך. באמצע? אחרי שמלאו לו 60? אז הפליאה אותו הרגשת האבל שירדה על ת"א ביום שמת המשורר. הן לא רבים ידעו עברית על בוריה, ומתי מעט היו מסוגלים להבין את שירתו של ביאליק. עדיין לא יכול היה לשער כמה נחוצה לפרנסי העיר חווייה ציבורית מלכדת, ולו חוויית אבל, שבסופה יהיה לה, על אדמתה החולית, קבר שייך משלה, שיקנה לה זכות אבות חדשה על אדמת המולדת.

יחיאל יחיאלי – מנהל בית הספר לבנות, ממקימי ת"א.

יצחק אלטרמן – אבא של המשורר נתן אלטרמן (שנקבר ברמת גן).

יהודה לייב מטמון ואשתו פניה – שהקים את הגימנסיה העברית ביפו-1905, שאח"כ הפכה לגימנסיה הרצליה. דגם הגימנסיה מצויר על הקבר למזכרת, כי הבנין עצמו כבר לא קיים. הוא גם השתתף בכתיבת ההמנון-"התקוה". נפתלי הרץ אימבר כתב את השיר עם כמה בתים נוספים, ואצלו השיר נגמר בשורה: העיר אשר בה דוד חנה. מטמן שינה זאת ל"ארץ ציון וירושלים".

אריה עקיבא וייס ואשתו חוה-שרה – יוזם ומקים העיר ת"א.

אחוזבית וייס – בתו של וייס, הבת הראשונה בת"א, וכדי להנציח את אחוזת בית קראו לה אחוזבית, על משקל אליזבת המלכה. היתה רווקה וערירית, מורה למלאכה.

הרצל רוזנבלום-ורדי – עיתונאי, ממקימי ידיעות אחרונות, חתום על מגילת העצמאות (סה"כ חתומים 37 אנשים).

נחום גוטמן- הציר, ראובן רובין – הציר.

אפרים קישון – הסופר והמחזאי, ניצול שואה מהונגריה, שעלה לארץ ב-1949 וחי כאן את רוב שנותיו. כתב גם מקאמה על הארץ – הארץ שלי. הוא אמר שהתנפל על העברית מתוך ייאוש ולא מבחירה, כי ידע שרק כך יוכל להסתדר בארץ. למד את השפה מההתחלה, והגיע לדרגה גבוהה כזו שכתב ספרים, סרטים ומחזות, כתב טור בעיתון, והמציא מלים: לגמוז – על שם מבקר התיאטרון חיים גמזו שהיה קוטל את יצירותיו. לאופנוע שלו קרא הדוקטור, והמציא פועל: לדקטר = לנסוע על האופנוע שלו. המחזה סלאח שבאתי היה הדרך שלו להעביר את מה שקורה בחברה הישראלית, בהומור וסטירה אך עם הרבה אהבה. הוא הראשון שהעז להגיד משהו נגד מפא"י- מפלגת השלטון. על זה כתב את הסרט השועל בלול התרגולות, שלא הצליח. הוא טען שהקהל נכשל ולא הסרט. ב-1990 עזב לשווייץ כי כעס על כך שזלזלו בו וכתבו עליו ביקורות שליליות בגלל דעותיו הימניות. נפטר בשווייץ ב-2005.

שושנה דמארי – נולדה בתימן, עלתה לארץ כילדה. התגלתה כבעלת קול נהדר, והיתה טיפוס מיוחד וססגוני, תמיד עם שמלות מיוחדות ותכשיטים בולטים. שרה הרבה שירים סמליים לתקופתה, כמו כלניות – שמזוהה עם המנדט, על שם הכומות האדומות של החיילים הבריטים. שירים רבים שלה שכתבו נתן אלטרמן ומשה וילנסקי, מספרים את רוח התקופה, ואת מלחמות ישראל.

דבורה בארון – הסופרת

משה נובומייסקי – שהקים את מפעלי ים המלח.

גלמוד – הרבה קברים של צעירים אלמונים, בודדים, שעלו לארץ ומתו בלי חברים ומשפחה ובלי שהכירו אותם.

גן לונדון

(כיכר לונדון) – בין הטיילת לרחוב הירקון, מול רחוב בוגרשוב

אתר הנצחה להעפלה, לזכר שאול אביגור. הוא היה ראש המוסד לעלייה ב', כלומר- אחראי על ההעפלה בארגון ההגנה. העפלה = עלייה בלתי חוקית, בשנים שהבריטים הגבילו את כניסת היהודים לארץ, בין השנים 1934 עד 1948. את הגן הנוכחי עיצבו הארכיטקט אליאב נחליאלי, ואדריכל הנוף ברוס לוי. האתר בנוי בצורת שתי ספינות, שמשותבות בנוף ולא חוסמות את הים. לאורך הספינה יש תמונות וסיפורים מתקופת ההעפלה, לפני ואחרי מלחמת העולם השנייה. בקצה הגן, לכיוון החוף יש מצבת זכרון קטנה לסיפור אלטלנה וההרוגים באירוע.

המקור לשם המקום – ב-1942 תושבי לונדון סבלו מהפגזות קשות של הגרמנים (הבליץ), ותושבי ת"א רצו להביע הזדהות עם סבל התושבים, שלחו מכתב יפה ללונדון, עם תרומה כספית צנועה. בזמן המלחמה בן גוריון קבע את הגישה: "נילחם בספר הלבן כאילו אין מלחמה בגרמנים, ונילחם בגרמנים כאילו אין ספר לבן". הקימו כאן את הגן המקורי לכבוד תושבי לונדון, מול הירידה לים שנקראה טייגר היל – על שם ספינת מעפילים שהגיעה לחופי ת"א בסוף אוגוסט 1939, האחרונה שהגיעה ממש לפני פרוץ מלחמת העולם. בדרך כלל הספינות לא הגיעו לת"א, בגלל הנוכחות הרבה של הבריטים כאן, אלא נחתו במקומות אחרים. הגן המקורי עמד על מקומו הרבה שנים, עם צמחים שמתאימים לחוף הים והמליחות של רסס המים. ב-2000 הוחלט להפוך את כל המיתחם הזה לחניון, ולכן בנו חניון תת קרקעי, ומעליו בנו מחדש את הגן בצורה אחרת, מחודשת, עם ערוגות מלאכותיות, ועם שילוב של אנדרטת הזיכרון להעפלה. (מוזיאונים נוספים להעפלה בארץ: מוזיאון העפלה בעתלית, ומוזיאון העפלה בחיפה). הגן בנוי על "דק" מעץ, כמו סיפון של ספינה.

בקצה יש לוח עם רשימת הספינות, בצורת גל: הגל בנוי בצורת שישה מוקדים, כדי להזכיר את ששת המליונים שנספו באותה תקופה בשואה. בחלק הקדמי – רשימת כל ספינות המעפילים שהגיעו לארץ בשנים, החל ב"ולוס" ב-1934, ועד אגוז ב-1961. אגוז היתה ספינה קטנה ורעועה שיצאה ממרוקו והבריחה יהודים ממרוקו בצורה בלתי חוקית. הספינה טבעה בדרך וכל המעפילים טבעו, מלבד 3 שניצלו. אמנם זה כבר אחרי הקמת המדינה, אך צירפו אותה לרשימת ההעפלה בגלל שגם זו היתה בריחה לא חוקית. בראש הרשימה רשום: דרך בים – למעלה מ-120,000 מעפילים פרצו את המיצר הבריטי בדרכם למולדת. (חמישית מכל היהודים שהיו בארץ ב-1948) מתוכם כ-2800 מתו בדרך ולא הגיעו לארץ. דרך בים הוא שם של שיר של אלתרמן, שמופיע על הלוח בצד האחורי:

אלטלנה – אחת הספינות האחרונות, שהגיעה ב-1948. יצאה כספינת מעפילים מצרפת, עם 940 מעפילים, אך היה בה גם נשק ותחמושת שארגן האצ"ל, שהיו מיועדים לכוחות האצ"ל בארץ. השם אלטלנה – הכינוי/שם העט של זאב ז'בוטינסקי (באיטלקית: נדנדה). יצאה לדרך בזמן שהיתה הפסקת אש (ההפוגה הראשונה) במלחמה בארץ. בזמן זה אסור היה להכניס נשק לארץ. מהארץ שלחו הודעה למפקד הספינה לא לצאת לדרך, אך ההודעה לא הגיעה אליו. הם הגיעו ורצו לנחות בכפר ויתקין. נשלח לשם מפקד חטיבת אלכסנדרוני ונתן להם אולטימטום להיכנע תוך 10 דקות. הם החליטו להמשיך לת"א כי כאן היו יותר כוחות של האצ"ל. הגיעו לחוף הזה ב-22.6.48, וכאן התפתחה אחת הסכנות למדינה הצעירה: בן גוריון נתן להם הוראה למסור את הנשק לצה"ל כי האצ"ל הוא כבר חלק מצה"ל, החל מ-1.6.48. בגין- מפקד האצ"ל- טען שיש עוד כמה גדודים של אצ"ל בירושלים ורצה להעביר את הנשק לירושלים. חיילי האצ"ל הצטרפו לצבא בלי נשק, והוא ביקש שיציידו אותם בנשק הזה. בן גוריון התעקש ואמר: לא יהיה צבא בתוך צבא.

בשעה 4 אחה"צ החלו חיילי ההגנה לירות על הספינה ועל אנשי האצ"ל שעליה, והספינה החלה לעלות באש. 15 מאנשי אלטלנה נהרגו, ועוד 3 מאנשי ההגנה. כאן כמעט פרצה מלחמת אחים, ומי שמנע אותה היה מנחם בגין, שהורה להיכנע לבן גוריון, כדי שיהודים לא יהרגו יהודים. הספינה הוטבעה בים, עם הנשק שעליה. סיפור אלטלנה המשיך להיות ויכוח בחברה הישראלית עוד הרבה שנים, ויש מה ללמוד ממנו. יש כאלה שכיום רוצים למשות אותה מקרקעית הים, אך זה עולה הרבה כסף.

לסיכום הסיור בתל אביב – אפשר להשמיע את השיר של אלתרמן:

בכל זאת יש בה משהו

מילים: נתן אלתרמן לחן: משה וילנסקי

שרים: יונה עטרי ואילי גורליצקי

תמליל סיוור מספר 21 לתילים המקראיים

מסלול: יער צרעה, תל בית שמש, תל עזקה וחירבת כייפא

נסיעה ליער צרעה

יוצאים מלטרון לעבר צומת נחשון בה פונים שמאלה, בכביש המוליך לעבר הרטוב-בית שמש (כביש 44- הכביש לירושלים בין 9-48 ל-67, עד שסללו את כביש מס' 1 מחדש). מצומת לטרון לכיוון צומת נחשון עוברים בכביש הבטון היחיד בארץ, היום. התקופה המנדטורית סלילת הכבישים הייתה כזו. באזור בארי אפשר לראות שרידים של כבישי בטון. בצד ימין קיבוץ נחשון. בצומת נחשון, אם פונים ימינה מגיעים לכיוון רמלה. אם היינו ממשיכים ישר על כביש 3 מגיעים לכיוון צומת ראם (מסיימה). אם ממשיכים ישר על כביש 3 מגיעים למושב טל שחר, היישוב הראשון מימין. כשחוצים אותו מגיעים לשדות ואז אפשר להגיע לתל בטשי, שם ערבי, המזוהה עם תמנה. צומת נחשון וקיבוץ נחשון מעידים על מבצע נחשון שהיה בדרך לירושלים. ב-9 לאפריל 1948 היה סיפור דיר יאסין ב-13 לאפריל שיירת הדסה.

מבצע נחשון – חשוב לזכור שהמבצעים בדרך לירושלים ב-48, ובתוכם היו כ-50% מכל המבצעים בארץ. בדרך לירושלים יש את מבצע נחשון, מבצע הראל, מבצע מכבי א' מכבי ב', מבצע יורם, מבצע דני (הוא לרל"ר), מבצע היקב, מבצע הרר. בתוך העיר יש את מבצע קילשון, מבצע שפיפון, מבצע יבוסי א' ב' ג' (שלושה מבצעים שונים). במילים אחרות יש הרבה מאוד מבצעים בדרך אל העיר ובתוכה. אמר הפוליטרוק של הפלמ"ח – 'תראו לי מדינה שבה רוחב כביש הוא רוחב החזית שלה' – רוחב הכביש של ירושלים (שער הגיא של 48), זאת הייתה החזית.

בחודשים הראשונים של 48, מכירים שלוש שיירות טראומטיות ששינו את פני 48 בתפיסה, ממצב של הגנה עוברים למצב של התקפה. 3 שיירות שלא מצליחות להגיע ליעדן (לא לפי הסדר) - נבי דניאל (בדרך לגוש עציון), שיירת יחיעם (ביחיעם), שיירת חולדה. (מעט לפני קיבוץ חולדה נמצאת אנדרטה, או אז הכביש שהלך בשלב מסוים במלחמה דרך רחובות חולדה ומתחבר בנקודות הללו). שיירת חולדה הייתה אחת מהשיירות שהרבה מאוד חיילים מצאו בה את מותם, יחד ובמקביל (באותו חודש) עם שיירת נבי דניאל ויחיעם. אז מחליטים שאין אפשרות להמשיך ולהעביר שיירות שכל השטח כבוש על ידי הערבים, אלא חיילים קודם כל לתפוס השטח ורק אז להעביר בו את השיירות – בעגת 48 'המפנה'.

דרך בורמה - (לא התחילה במקום של בית מאיר בית מחסיר), מתחילה כאן, עוברת בין שני הרכסים, מאחורי מה שמכונה היום תעוז. בצד ימין יש מושב שנקרא בשם מושב בקוע, היישוב בקוע מן השם 'מכאן הובקעה הדרך לירושלים'. דרך בורמה היא דרך אלטרנטיבית שנכללה ב-48, הסתיימה ליד שואבה, בדרך לירושלים. מטרתה לעקוף את אזור שער הגיא וכדי להסתתר מהשיירות שעלו לירושלים. נקראת דרך בורמה, דרך שבע, על שם חטיבה 7 שסללה אותה.

מבחינה גיאוגרפית אנו נמצאים בשפלה, נושא היום הוא שפלה מקראית. לאורך הדרך ניתן לראות הרבה מאוד חרובים, ברובם הגדול נטועים. מה שמאפיין מבחינת הצומח את אזור השפלה הם החרוב ואלת המסטיק - כחברה שלטת ומובילה, לצד מינים אחרים.

לאורך הכביש (כביש 44 לכיוון בית שמש) – מימין היישובים גימזו וצלפון, ישובים תימניים. נוסעים בכביש המוליך לעבר יער הנשיא. משמאל הכניסה לעבר מה שכונה 'קיבוץ הראל' שעבר כמה וכמה שינויים לאורך השנים. הקיבוץ הקרוי על שמה של חטיבת הראל (החטיבה היחידה שיש על שמה קניון, 'קניון הראל' בואך קסטל). בחלק האחורי של הישוב, ליד אחד המבנים הערבים, התרחשה פרשת טוביאנסקי. טוביאנסקי, יהודי שעבד בחברת החשמל, נחטף על ידי שלושה אנשים שחשדו שהוא משתף פעולה, והוצא להורג - נשפט והוצא להורג בטענת בגידתו באחיו, במולדת. אחרי זמן שהוא לא חזר הביתה נודע הדבר, ורק לאחר כמה שנים בן גוריון מטהר את שמו.

בצד שמאל קיר יפה של בוגנוויליה – השיח על שמו של נוסע ברזילי שמגיע מאירופה במאה ה-17 ונקרא סאן בוגנוויל.

משמאל – מצפה הראל - מצפה קק"ל, ממנו אפשר לראות את בית שבו נשפט והוצא להורג טוביאנסקי. בצד שמאל רואים את הישוב תעוז, יישוב של קוצינים הודיים. שמות היישובים, תעוז (הקוציני משמאל) ותרום (התימני הימין), שני יישובים ללא כל קשר אתני ביניהם, מהפסוק בתהילים פט' י"ד – "תַּעֲזוּ יְדָד, תַּרְוּם יְמִינָךְ." המושב תרום נמצא בתהליכי הרחבה.

על הכביש לכיוון בית שמש, כקילומטר לאחר הכניסה ליער צרעה, ניתן לראות ליד הכביש וגם להיכנס ממנו לעבר מה שמכונה 'קברו של דן בן יעקב', קשור שבט דן. אפשר להגיע אליו ברגל מיער צרעה, היום יש במקום לא רק קבר קטן (מה שהיה שנים רבות) אלא מבנה גדול של ישיבה, ספסלים, אתר שבכל ערב ראש חודש יש בו התועדות.

יער צרעה – שלט "יער צרעה (הנשיא)", פנייה ימינה. על השלט עצמו יש כמה שמות - ניכנס בדרך הפסלים, יער ויצמן, יער הנשיא, תל צרעה – מספר שמות אפשריים לאותו המקום.

היער הוא יער נטוע של קק"ל באורנים ובברושים. בינות לאורנים ובינות לאורנים ניתן לראות את הצומח הטבעי - אלות מסטיק ושיחים אחרים (בתה וגריגה) בין העצים הנטועים, החורש. סימון ירוק, במפת סימון שבילים, הוא הסימון המוביל. נוסף לכך יש סימוני עץ שעליהם מסומנת דרך הפסלים (שכן ישנם דרכים רבות ביער).

דרך הפסלים - דרך ביוזמתה של קק"ל, שקרויה גם על שמו של הנשיא חיים ויצמן. לאורכה יוזמת קק"ל סדרה של מפגשים בין אמנים, לא מעט אמנים שעלו לארץ (לא מעט הגיעו מחבר העמים), שמעטרים את הדרך בפסליהם. הדרך היא דרך משולטת. בעונות האלה כדאי להגיע, גם אחרי הגשמים גם לראות את הפריחה, פטריות. בקיץ האזור די חם, אולם יש פינות צל וישיבה לא מעטות. חלק מהפסלים עוסקים

בנושאים מקראיים וחלק ללא כל קשר לתל צרעה, שנמצא בקצה. חוברת של ק"ל עוסקת בפסלים ומפרטת עליהם. חלק מהפסלים לא מופיעים בחוברת, שכן הצבת הפסלים נעשתה במשך כמה שנים של עשייה. במקור ליד הפסלים הונחו גזעי עץ ועליהם לוחות מתכת עם שמות האומנים והיצירות, במקרים רבים כבר לא ניתן לראות את השמות, לפעמים זה עדיין קיים.

משוט בארץ \ חיים קפציק (עולה מרוסיה) - אבן ובתוכה משובצים שרידי פסיפס. מגוון של אבנים בגוונים שונים - הפסיפס הארץ ישראלי עם צבעים שונים. משוט מלשון לשוטט.

שומר היערות \ זאב קרישר - דמותו של האריה. **כפליים בזמן** \ אילן גלבר וורדה גבעולי - "קום והתהלך בארץ", העבודה מנסה לבטא כמה מהדימויים הארכיטקטוניים הארץ ישראלים.

פטרייה \ מתניה אברהמסון ויצחק לוי (נולד בארץ). הפטרייה מסמלת לדעתו בעת ובעונה אחת ניגודים שונים - פוריות ואי פוריות (שכן יש פטריות רעל).

מפת הארץ ועליה התיישבות היהודית מבחינת אותן חנוכיות ומנורות שנמצאות והופכות את הארץ כולה ליישוב יהודי.

פסל שמשון \ חנה ליבאי - הלוע. קשור לסיפור של מעשה שמשון. נוסעים על דרך הפסלים ומגיעים לנקודה בה עוצרים ויורדים להליכה של ק"מ, בקציה עליה אל התל ונפגוש את האוטובוס בצד השני.

המזבח \ דני קרוואן - אחד הפסלים הגדולים והמרשימים לאורך דרך הפסלים, קשור לסיפור וממנו מתחילים את ההליכה. אחרי העובדה שמודיעים למנוח ולאשת מנוח (לא יודעים איך קראו לאמא של שמשון - אשת מנוח), שיוולד להם בן (והיא עקרה), נולד שמשון וזוכים לאלוהים. כל דבר שקורה לעם ישראל, אם זה הסיפור של חציית הירדן, גזעו שמנצח את המדיינים מנפץ את הכדים - מודים לאלוהים על ידי זבח. גם במקרה הזה מנוח ורעייתו מודים לאלוהים על ידי המזבח.

אבן דרך \ אילן גלבר וורדה גבעולי - סלע ועליו 12 יתדות המסמלים את 12 שבטי ישראל. הפסל מורכב משלוש אבנים - אבן שעות (שעון שמש), אבן ק"מ (אבן מיל), אבן דרך.

התנשמת \ פסח פליט - למרות שלא כל כך דומה לתנשמת ☺.

הממונה \ יורי (יוצא חבר העמים) - נראה כמו איש חלל שחצי יושב על כסאו. בצד הכנסייה המחודשת (החליטו לשקם בעקבות הרס) של כנסייה בספרד, סלמנקה, האמן החליט לשלב פרט קטן מהעולם המודרני - איש חלל קטן.

כדי שהאוטובוס יחכה בצידו השני של התל הוא צריך לעקוף אותו, לאורך דרך הפסלים, כשהתל מימנו.

תל צרעה

תצפית - רואים את היישוב בית מאיר, בית מחסיר (משמאל לאנטנה) ושם המסרק - שם שניתן בשנות ה-40 כאשר נסעו האנשים בדרך לירושלים וראו בחלק הזה של הגבעה מעין שיניים של מסרק, אלה הם האורנים-אורן ירושלים. הדבר קרה כאשר יש במקום הכפר הערבי בית מחסיר. על העצים שמרו ושומרים (ויש שמירת טבע בארץ) עוד יותר מהתקופה שלפני, אלא שמאחר ויש שמירת טבע בין שיני המסרק יש עשבייה (שכן אסור לרעות) המרווחים בין השיניים התמלאו וכבר לא ניתן לראות את זה. במקום ישנו קבר שייחי, שייחי עגימי, מבנה שהולך ומתפורר בתוך השמורה עצמה. עגימי על פי המסורת, היה הספר של מוחמד.

מתחת למטה רואים את היישוב אשתאול. ימין לאנטנה רואים מבנה גדול של מה היה מלון, בית הארחה, דיור מוגן שורש. מולנו הרי יהודה. ימינה למטה הישוב נחם ומעליו חלק המחצבות.

(תל צרעה)

למטה אזור התעשייה בית שמש, העיר בית שמש. מאחוריה רמת בית שמש. מאחורי בית שמש, מאחורי העיר מרכז וימינה מבנה בין עצים בית גימאל - המבנה של מנזר בית גימאל של הסליזיאניים.

תל צרעה, 1- רמת בית שמש, 2. בית גימאל)

קבר שמשון - קבר מנוח וקבר שמשון (משיח בדורו ומנוח אביו). עד לפי שנים אחדות היה כאן לא אלא גל אבנים. לימים החליטו לעצב את דמותו של שמשון, בנו גל אבנים עם שלט. מאוחר יותר בנו את המסגרת וקבר הבטון. בהמשך צבעו, אחר כך החליטו להוסיף את קבר אביו. היום יש קבר שמשון ומנוח אביו.

בקבר שמשון ומנוח אביו - זה המקום היחיד בארץ שבאים לבקש על און. במקום תכשירים רפואיים אפשר לבוא לכאן להתפלל. בדרך כלל אפשר לראות בודדים שמגיעים ולא קבוצות. אפשרות נוספת היא לרדת לעבר אשתאול, שם יש משקל שנקרא פסגת - על פי דגם היצרן אמורים להתמלא באון.

תל צרעה - הסיפור המקראי : ספר שופטים פרק יג " וַיִּסְפְּנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לַעֲשׂוֹת הַרְעָ בְּעֵינֵי יְהוָה; וַיִּתְּנֵם יְהוָה בְּיַד פְּלִשְׁתִּים, אֲרֻבַּעִים שָׁנָה. {פ} בַּיְהוּי אִישׁ אֶחָד מִצָּרְעָה מִמְּשַׁפַּחַת הַדְּנִי, וַיִּשְׁמוּ מְנוּחַ; וַאֲשֶׁתוֹ עֶקְרָה, וְלֹא יָלְדָה. " בתנ"ך תמיד מדובר על אישה עקרה, אין גבר עקר בכל התנ"ך.

"ג וַיֵּרָא מְלָאָךְ-יְהוָה, אֶל-הָאִשָּׁה; וַיֹּאמֶר אֲלֶיהָ, הֲנֵה-נָא אֶת-עֶקְרָה וְלֹא יָלְדָתְךָ, וְהָרִיתְךָ, וְיָלְדָתְךָ בֵּן. ד וַעֲתָה הִשְׁמֵרִי נָא, וְאֶל-תְּשִׁיתִי יָנוּ וְשָׁכַר; וְאֶל-תֵּאֲכָלִי, כֹּל-טֶמְאָה. ה כִּי הִנֵּה הָרָה וְיָלְדָתְךָ בֵּן, וּמוֹרָה לֹא-יַעֲלֶה עַל-רֹאשׁוֹ--כִּי-נִזְיֵר אֱלֹהִים יְהִיָּה הַנְּעָר, מִן-הַבֶּטֶן; וְהוּא, יִחַל לְהוֹשִׁיעַ אֶת-יִשְׂרָאֵל--מִיַּד פְּלִשְׁתִּים. ו וַתֵּבֵא הָאִשָּׁה, וַתֹּאמֶר לְאִשְׁתָּהּ, וַתֹּאמֶר לְאִשְׁתָּהּ, אִישׁ הָאֱלֹהִים בָּא אֵלַי, וּמְרָאֵהוּ כִּמְרָאֵה מְלָאָךְ הָאֱלֹהִים לְנָרָא מֵאָד; וְלֹא שְׁאַלְתִּיהוּ אֵי-מָזָה הוּא, וְאֶת-שְׁמוֹ לֹא-הִגִּיד לִי. ז וַיֹּאמֶר לִי, הִנֵּה הָרָה וְיָלְדָתְךָ בֵּן; וַעֲתָה אֶל-תְּשִׁיתִי יָנוּ וְשָׁכַר, וְאֶל-תֵּאֲכָלִי כֹל-טֶמְאָה--כִּי-נִזְיֵר אֱלֹהִים יְהִיָּה הַנְּעָר, מִן-הַבֶּטֶן עַד-יוֹם מוֹתוֹ. {פ} ח וַיַּעֲתֵר מְנוּחַ אֶל-יְהוָה, וַיֹּאמֶר: בֵּי אֲדוֹנָי--אִישׁ הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּ יְבוּא-נָא עוֹד אֲלֵינוּ, וַיּוֹרְנוּ מִה-נְעֻשָׁה לְנַעַר הַיּוֹלֵד. ט וַיִּשְׁמַע הָאֱלֹהִים, בְּקוֹל מְנוּחַ; וַיֵּבֵא מְלָאָךְ הָאֱלֹהִים עוֹד אֶל-הָאִשָּׁה, וְהִיא יוֹשֶׁבֶת בְּשֶׁדָה, וּמְנוּחַ אִישָׁה, אִין עָמָה. י וַתִּמְהַר, הָאִשָּׁה, וַתֵּרֶץ, וַתִּגְדֵּל לְאִישָׁה; וַתֹּאמֶר אֲלֵי--הֲנֵה נִרְאָה אֵלַי הָאִישׁ, אֲשֶׁר-בָּא בְיוֹם אֲלֵי?"

"ט וַיֹּאמֶר מְנוּחַ, אֶל-מְלָאָךְ יְהוָה: נַעֲרָה-נָא אוֹתָךְ, וְנַעֲשֶׂה לְפָנֶיךָ גְּדִי עֹזִים. טז וַיֹּאמֶר מְלָאָךְ יְהוָה אֶל-מְנוּחַ, אִם-תַּעֲצֵרְנִי לֹא-אֶכַל בְּלֶחְמְךָ, וְאִם-תַּעֲשֶׂה עֲלַי, לִיהוֹת תַּעֲלֶנָּה: כִּי לֹא-יָדַע מְנוּחַ, כִּי-מְלָאָךְ יְהוָה הוּא. יז וַיֹּאמֶר מְנוּחַ אֶל-מְלָאָךְ יְהוָה, מִי שְׂמֹךְ: כִּי-נָבֵא דְבַרְכֶּךָ (דְּבָרְךָ), וְכַבְּדֶנּוּךָ. יח וַיֹּאמֶר לוֹ מְלָאָךְ יְהוָה, לְמַה זֶה תִּשְׁאַל לְשִׁמִּי--וְהוּא-פָּלְאִי. {פ} יט וַיִּסַּח מְנוּחַ אֶת-גְּדִי הָעֹזִים, וְאֶת-הַמְּנַחָה, וַיַּעַל עַל-הַצֹּר, לִיהוָה; וּמִפְּלֵא לַעֲשׂוֹת, וּמְנוּחַ וְאֲשֶׁתוֹ רֹאִים. כ וְהִיא בַעֲלוֹת הַלֶּחֶב מַעַל

המזנבה, השממה, ויעל מלאך-הנה, בלהב המזנבה; ומנוח ואשתו ראים, ויפלו על-פניהם ארצה. כא ולא-יסף עוד מלאך והנה, להראה אל-מנוח ואל-אשתו" "כד ותלד האשה בן, ותקרא את-שמו שמשון; ויגדל הצער, ויברכהו הנה. כה ותחל רוח הנה, לפעמו במחנה-דן, בין צרעה, ובין אשתאלי"

מפת אזור דן - באזור השפלה, במגע עם הרי יהודה, העיר צרעה והעיר אשתאול. הישוב אשתאול הוא לא הישוב הקדום. לא הרחק ממנו ישנה חורבה, היום נמצאת ליד משתלת קק"ל (אם היינו ממשיכים בכביש ויורדים לכיוון צומת הרטוב-בית שמש, בצד שמאל יש כניסה ל"משתלת אשתאול"), בסמוך אליה חורבה שנקראת בערבית חירבת אישווה, היא מזוהה עם אשתאול.

סיפורי שמשון מתרחשים באזור השפלה, של מה שאנחנו מכנים בשם שבת דן. בספר יהושע פרק יט', בגבול נחלות השבטים כתוב: "יט', בגבול נחלות השבטים כתוב – מ למטה בני-דן, למשפחתם, יצא, הגורל השביעי. מא ויהי, גבול נחלתם-צרעה ואשתאול, ועיר שמש."

זאת אומרת שלא רק בסיפורי שמשון, אלא קודם לכן, יודעים על צרעה ואשתאול הכתובים ברצף גיאוגרפי יחד עם בית שמש.

שופטים פרק יד' – א ויבד שמשון, תמנתה; ויבא אשה בתמנתה, מבנות פלשתים. ב ויעל, ויגד לאביו ולאמו, ויאמר אשה ראיתי בתמנתה, מבנות פלשתים; ועתה, קחו אותה לי לאשה. ג ויאמר לו אביו ואמו, האין בבלות אחיד ויבכל עמי אשה-כי-אתה הולך לקחת אשה, מפלשתים הערלים; ויאמר שמשון אל-אביו אותה קח-לי, כי-היא ישרה בעיניי" לא מספור על ילדותו, מדברים על שמשון שכבר גדל.

תמנה מזוהה בתל בטשי – מאחורי טל שחר. בתל בטשי חפר פרופ' עמיחי מזר שזיהה את המקום בקונטקסט עם המקום של תמנתה. "וירד תמנתה" אם אתה נמצא באזור של צרעה צריך לרדת לעבר העמק, עמק שורק ונחל שורק, והוא המקום: "ה ויבד שמשון ואביו ואמו, תמנתה; ויבאו, עד-כרמי תמנתה, והנה כפיר אריות, שאג לקראתו. ו ותצלח עליו רוח הנה, וישסעהו כשסע הגדי, ומאומה, אין בידו; – ניקח את הביטוי וניצור לו הקבלה – "וחרב אין ביד דוד".

כאן מתקשר פסל הלוע שראינו לאורך דרך הפסלים – וישסע את הארי. העבודות ותחריטי העץ שנעשו במאה ה-19 על ידי גוסטב דורה והפכו לימים לציורים. "ח וישב מימים, לקחתה, ויבא לאות, את מפלת הארצה; והנה עדת דבורים בגופית הארצה, ודבש. ט ויבדוהו אל-כפיו, וילך הלוך ואכל, וילך אל-אביו ואל-אמו, ויתן להם ויאכלו; ולא-הגיד להם, כי מגופית הארצה רדה הדבש."

שמשון לא אמר להם ממה עשה הדבש, היה להם טעים – למה לקלקל: "י ויבד אביו, אל-האשה; ויעש שם שמשון משתה, כי פן יעשו בחורים. יא ויהי, כראותם אותו; ויכחו שלשים מרעים, ויהיו אתו. יב ויאמר להם שמשון, אהנה-נא לכם חידה: אם-הגד תגידו אותה לי שבעת ימי המשתה, ומצאתם-ונתתי לכם שלשים סדינים, ושלשים חלפת בגדים. יג ואם-לא תוכלו, להגיד לי-ונתתם אתם לי שלשים סדינים, ושלשים חלפות בגדים; ויאמרו לו-חידה חידתך, ונשמעה. יד ויאמר להם, מהאכל יצא מאכל, ומעו, יצא מתוך; ולא יכלו להגיד החידה, שלשת ימים. טו ויהי ביום השביעי, ויאמרו לאשת-שמשון פתי-את-אישך ויגד-לנו את-החידה-פן-נשרף אותך ואת-בית-אביך, באש; הלך-שנו, קראתם לנו הלא. טז ותבד אשת שמשון עליו, ותאמר רק-שנאתני ולא אהבתני-החידה חדת לבני עמי, ולי לא הגדתה; "שופטים טו" – "א ויהי מימים בימי קציר-חטים, ויפקד שמשון את-אשתו בגדי עזים, ויאמר, אבאה אל-אשתי החדירה; ולא-נתנו אביה, לבוא. ב ויאמר אביה, אמר אמרתי כי-שנא שנאתה, ואתנגה, למרעך; הלא אחותה הקטנה טובה ממנה, תהי-נא לך תחתיה. ג ויאמר להם שמשון, נקיתי הפעם מפלשתים: כי-עשה אני עמם, רעה. ד וילך שמשון, וילכד שלש-מאות שועלים; ויקח לפדים, ויבד זב אל-זב, וישם לפיד אחד בין-שני הזבבות, בתוך. ה ויבד-אש בלפדים, וישלח בקמות פלשתים; ויבד מגדיש ועד-קמה, ועד-כרם זית. ו ויאמרו פלשתים, מי עשה זאת, ויאמרו שמשון חתן התמני, כי לקח את-אשתו ויתנה למרעהו; ויעלו פלשתים, וישרפו אותה ואת-אביה באש. ז ויאמר להם שמשון, אם-תעשו קזאת: כי אם-נקמתי בכם, ואחר אהדל. ח ויבד אותם שוק על-גוד, מכה גדולה ויבד וישב, בסעיף סלע עיטים. ט ויעלו פלשתים, ויחננו ביהודה; וינטשו, ובחלי. י ויאמרו איש יהודה, למה עלייתם עלינו; ויאמרו, לאסור את-שמשון עלינו, לעשות לו, כפאשר עשה לנו"

אחד הדברים המופלאים שיש כאן הוא סיפורי שמשון – שמשון ניחן. נולד לאמא שילדת אותו כשהיא עקרה. מרגע לידתו הוא נזיר האלוהים. נזיר בתנ"ך הוא שני דברים - לא מסתפר ולא שותה יין (אין שום עניין של נזירות מנשים). בא "להושיע את ישראל מיד פלשתים", לא כתוב שהוא שופט, אדם שיש לו יכולת לחוד חידות, יש לו כוח פיזי רב מאוד, לראשו שיער.

ליד המקום הזה של ארץ בני דן, בשלב הראשון של חייהם, היו בארץ גויים אחרים מלבד הפלשתים. בין גויי הים האחרים היו פקרים, סקלים, דננים, שרדנים ועוד.

מדיום לירקון ישבו הדנאים \ דננים ולהם היה גיבור מקומי – מופסוס. לגיבור המקומי שלהם היו כמה תכונות - שיער ראשו גדל פרא, בעל כוח רב, אהב נשים חד חידות. שאלו החוקרים - אם מדובר על אותו אזור, אותו פרק זמן שבו בו-זמנית שני אנשים עם אותם תכונות ואותם סיפורים, או שמא מדובר באזור שיש בו גיבור מקומי שמספרים עליו סיפורים כאלה ואחרים והסיפור, המיתוס, עובר בין האנשים, בין העמים, וכל אחד מנסה לעצמו את הגיבור. אפשרות אחרת – שבת הדננים יושב סמוך לשבת דן, הוא לימים מתגיר, מתייחד. שבת דן בשלב השני עוזב את האזור ומגיע אל העיר ליש שתהפוך שמה לעיר דן.

האם יש קשר מקרי? קשר סיפורי? או בו זמנית מדובר על שני גיבורים בשני שבטים באותו פרק זמן? מי שרוצה יכול לעיין בספר של עתניאל מרגלית על הפלשתים בארץ ישראל העוסק גם במקורות ההיסטוריים, החלק הארכיאולוגי שלו לא מעודכן, שכן נכתב לפני די הרבה שנים), בין היתר הוא מביא מסורות אגאיות מאוד מעניינות. נוסף על כן מאמר של יגאל ידין "ודן למה יגור אוניות", (יגור מלשון יפחד). יגור אניות- שכן באזור הזה אין אניות, גם באזור של שבת דן בצפון אין אוניות.

שמשון ייקח לו בהמשך הדרך את האישה הקרויה דלילה. יש אומרים ששמה בה מידי לילה – זאת אומרת מספיק כל היום לא צריך גם בלילה. יש שמפרשים שדלילה את כוחו – דלילה.

בניגוד לראשונה שבאה מתמנתה, ושם לא כתוב שמה, זו ידוע שמה ולא בדיוק ידוע מאיפה באה – פלשתים באופן כללי. בכל אופן הייתה לו משיכה שם אל העמק, הנשים שבאו מהאזור האגאי במקורם (הפלשתים הגיעו מהאזור של כפתור, האזור האגאי כמו גם גויי הים האחרים). גויי הים האחרים שפעם התייחסו לכולם במונח או במונח פלשתים ידועים לנו היום יותר ויותר. יודעים שבאזור של ליד היישוב קציר או בתוך היישוב קציר ישנו אתר שנקרא בשם 'אחוות' (חומות, קירות), שאינו אלא אתר של אתנוס שבא מסרדיניה, והוא נקרא בשם שרדנים. הם יושבים שם ובכרם מהר"ל. באזור של 'דואר', דור, היו התקרים או הסקלים (מתוך

תעודות וחפירות). כלומר, הביטוי פלשתים שהוכל על כל גויי הים, היום הוא נכון אבל יש עוד גויי ים שונים שלאט-לאט מזהים.

שמשון ודלילה – אהבה גדולה, אבל הפלשתים (כך מופיעים בתנ"ך, אין שם אחר לדננים) רוצים לפגוע באותו אדם שעושה להם צרות, פוגע ביבולים, פוגע בכרם, בזית, בבעלי החיים – רוצים סוף סוף לתפוס אותו, משתמשים בדלילה, יודעים על הקשר. היא מנסה לילה אחר לילה לפתות אותו במה כוחו, עד שהוא מגלה שסודו של הכוח הוא בשערותיו. שמשון נרדם, דלילה גוזרת את שערותיו – אלוהים לא איתו, הכוח לא איתו, תופסים אותו ומביאים אותו אל המקדש בעיר עזה.

יודעים על חמשת סרני פלשתים – ערים פלשתים מרכזיות. שמשון מובל מכאן, כשהוא מוכה, גזור וללא כוח, הוא מבקש מאלוהים אף הפעם את כוחו כדי – "והוא הורג אנשים במותו יותר מאשר לאורך כל חייו" – שופטים טז - ל ויאמר שמשון, תמות נפשי עם-פלשתים, ויט בכם, ויפל הבית על-הסרנים ועל-כל-העם אשר-בו; ויהי המיתם, אשר המית במותו, רבים, מאשר המית בחייו.

בעיר פראג שם ישנה כיכר מרכזית ובה ישנו שעון. שעון מאוד מיוחד ובו יש מופע שאותו רואים כל תיירי העולם, מופע של דקה, שבו עוברים במסך קדושים שונים. אחת לשעה כולם שמחים - האנשים שמחים לראות ולכייסים זמן פורה לעבודה. כאשר תמה המלאכה של אותו שעון פנו עוד ערים לאותו אומן כדי שיעשה אף להם שעון כגון זה.

אך הוא בא ורצה לעשות שעון כזה במקומות אחרים, במקרה הזה בווינה. כשנודע לבני העיר פראג שהוא הולך לעשות עוד שעונים כאלה, לקחו אותו ונקרו את עיניו של אותו אומן. כשהאיש כבר לא צעיר הוא מבקש מהם להגיע אל השעון, הוא מגיע למנגנון (עיוור) שובר אותו, משתולל ובוזה תם עניין השעון. לקח הרבה שנים עד ששיקמו את השעון.

הסיפור על השעון הוא הקבלה לתמות נפשי עם פלשתים.

שמשון מת, לפי הכתוב, בין צרעה ובין אשתאול. אנו נמצאים כרגע בחירבת צרעה, השם הערבי של המקום, המקום מזוהה עם צרעה. והרי כתוב שמשון מת בין צרעה ובין אשתאול – ביניהם יש מקום אחד שהזכרנו - קברו של דן בן יעקב - בין שניהם זה המקום.

והאם שם צריך לחפש את המקום? ובכן עברו ימים ושנים, כבר בין 1967-1949, הדרך מירושלים לתל אביב, הלכה לבית שמש הרטוב ומשם לרמלה ואז לתל אביב. הכביש עבר ליד כיפה קטנה בגודל של מבנה מטר על מטר, לידה שלט שהלך ונחלד ועליו היה כתוב קבר דן בן יעקב. בינתיים הקבר עלה ופרח, אולי צריך שם לחפש את בין צרעה לבין אשתאול. בתל צרעה, במשך השנים האחרונות, התחילו להציב את חלקיו השונים של קבר שמשון (לימים שמו עליו שלט ושיפרו אותו עד מצבו הנוכחי).

האם יש עדות ארכיאולוגית שיכולה לתמוך את מקום העיר צרעה? לא נערכה כאן כל חפירה ארכיאולוגית שאפשר לומר דבר כזה או אחר. בחלק העליון, על גבי הסלעים אפשר לראות בורות מים עם סורגים, גת לדריכה עם אבני פסיפס מאוד גסות (שאוטמות נגד לחלוח באזורים שכאלו) ויודעים שיש ישוב למעלה אבל לא ירדו ולא חקרו, כך שאין שום עדות לקיומו וודאי לא לגבי שם.

אולם, כאשר קוראים את הקונטקסט ההיסטורי המקראי (יהושע פרק יט' - גבול נחלת בית דן, בית שמש-צרעה-אשתאול-הקונטקסט הגיאוגרפי) והעיר בית שמש המודרנית צמוד לה נמצא התל של בית שמש - הקונטקסט ידוע, אז סביר, שכן עוד תילים אפשריים בשטח זולת המקום הזה. סביר להניח שהשם הערבי צרעה משמר בתוכו משהו. זה עדיין לא אומר שום דבר לגבי קבר שמשון במקום - דבר מלאכותי במקום. **מסורות אגאיות** - עד היום לא התגלה שום כתוב של גויי ים פלשתים - לא מדויק - התגלה כתוב שלא יודעים לפענח אותו. בעיר בירה של כרתים, הירקליון, יש מוזיאון ארכיאולוגי. במוצ"ש, בפתיח של חדשות של ערוץ אחד יש שם המון סמלים שמתחלפים. אחד מהם הוא לוח עגול ועליו סמלים שונים. על המעגל הזה יש סמלים, חושבים שהוא שייך לאותם גוי ים. אך שלא כמו אבן הרוזטה במצרים שבה יש שלושה כתבים - הירוגליפי, דמוטי, יווני (זאת אומרת שיש קוד פיצוח-יווני), ושלא כמו כתב היתדות שיש בסלע בהיסטון בפרס - כתובת אלמית, בבלית פרסית (ששם קוד הפיצוח הוא פרסית), כאן אין לנו קוד משווה. גם בארץ, במקומות שונים, גם בירושלים וגם באפק יש כמה כתבים וסמלים שלא יודעים להתייחס אליהם, יודעים שהם קשורים לאזור האגאי. מסורות עם ודברים שקשורים בתרבות האגאית עם אופסוס ואחרים.

הצבע הכחול - כל הקברים בארץ, לא רק של שמשון ומנוח, קשורים לתרבות היהודית והמוסלמית, ומקורה קודם כל במרוקו. במרוקו רואים קברים רבים, רוב הקברים בכפרים לפחות, משמשים גם את האוכלוסייה המוסלמית וגם את האוכלוסייה היהודית בו זמנית - אם כפר מעורב ויש בו צדיק הוא ישמש את כולם, כי הוא טוב לכולם. אגב, כאשר יש מקומות שהיו באים שד"רים (שליחי דרבנן מארץ ישראל) על מנת לתמוך ביישוב היהודי בעיר כזו או אחר, היה יוצא השד"ר לדרכו, פעמים היה נשאר שם כי מצא אישה א פרנסה ופעמים היה חוזר לארץ. פעמים היה מוצא מותו תוך כדי הדרך. כשהיה מת בכפר מסוים הוא אוטומטית (בגלל שהגיע מארץ ישראל) הפך לצדיק, קברו הפך צדיק לאוכלוסייה כולה. האמונה אומרת שהסיפור של שמיים-רקיע-מים זה הצבע הכחול-נגד עין הרע. הסיפור חותך את התרבות היהודית והמוסלמית גם יחד, דבר שעבר למקומות שונים בארץ. בבית הקברות היהודי בצפת, הקברים המפורסמים ביותר - הארי"י, קורדוברו, שקרו ואחרים צבועים גם כן בצבע הכחול. הצבע הירוק, בדרך כלל מופיע בתרבות המוסלמית. על גבי קברים שונים, למשל קבר נבי מוסא מדרום לעיר יריחו, אותה צורת קבר מוכרת (בליטה) מצופה בדר ירוק. בפרס, הקבר של מרדכי ואסתר בעיר ח'מדאן שבפרס - קבר יהודי שעולים אליו לרגל הרבה מאוד מן האוכלוסייה הפרסית, מקום שהתקדש לימים. קבר עזרא הסופר בעיראק הוא דוגמא נוספת - אין סוף שיתוף של הדברים.

אחרי 67, אנשים בירושלים המזרחית ובמקומות אחרים, ואנשים בירושלים המערבית - אלה למדו עברית ואלה למדו ערבית. כשמתחיל מסחר בקו המגע הדבר עובד בצורה די מיידית. הדננים א הדנאים יכולים או לסחור עם מי הדגים בים או עם מי שצמוד אליהם.

עקרון, שהייתה אחת מערי פלשתים (אי אפשר היום כמעט לראות שרידים). בכביש 6 דרומה לכיוון מחלף קריית גת שדה משה רואים גבעה מאוד לא משכנעת, מאוד שטוחה של עקרון. שם מתגלה אחת התגליות

החשובות ביותר מבחינה אפיגרפית - כתובת שבה כתוב בכתב (עיר פלשתית שעוברת גלגולים שונים) שמיי מערבי (עברי קדום) ובה כתוב - "פאדי בן אחיש שליט עקרון" - מוצאים במקום שזוהה כעקרון את השם עקרון עם השם פאדי שמוכר גם מכתובות אשוריות ואחרות. אפשר לזהות את המקום של עקרון בצורה הוודאית ביותר. איך יכול להיות שבעיר שבמקורה היא לא יהודית (היא לא הוקמה על ידי פלשתים במקור היא כנענית) מוצאים כתובת מעין זו? מבחינת התרבות החומרית, הדבר הזה הוא בעצם קשור לסמיכות. בתל צפית, בעונה האחרונה, התגלה מזבח בעל (במקום 4 פינות, קרנות) שתי קרנות, דבר שלקוח מתוך התרבות היהודית. בעקרון, עיר שאיננה יהודית, התגלו לפחות 4-5 מובחות עם 4 קרנות. כלומר שיש השפעות הדדיות בצורה, בכתוב, שכן כשעובדים אחד מול השני במסחר, אחרי מאות שני (לא בדור הראשון) יש בהחלט שילוב מערכות. הדוגמאות הארכיאולוגיות מדברות בעד עצמן.

נסיעה לבית שמש

דרך הפסלים - המשך

נסיקה אל הרוח \ יולי שמוקלר
גרעין של תקווה \ טניה פנינגר - עין תכלת
קומפוזיציה שנייה \ יגר בראון - עלה לארץ מאוקראינה ב-1990. היצירה מורכבת משני סלעים מקומיים שכל אחד מהם מהווה יחידה בפני עצמו וגם קשור בשני. על הסלעים להבים בשרשרת ברזל שנלקחו ממחרשה עזובה בשדה. האומן מדגיש ומבליט מה שראו עניו בסלע.

פסל לטבע \ ראובן שרף - בתוך האבן יש חלון. השמות הרשמיים של הפסלים
פסי צבע \ סימון רבינקוב - עולה מקישינב שסיים את בית הפר הגבוה לאומנות שם, זו היצירה הראשונה שלו בארץ. פסל אינדיאני עם צבעים מהאבן המקומית הדומיננטית מכתובה את דרך החציבה בה. בכמה מן החריצים הוא מוסיף צבעים - צהוב, אדום ותכלת.

רעמת שמשון \ דוד זמבילוביץ - עלה מליטא. הוא יוצר באזור שפעל שמשון, מה שנותן לו את ההשראה ליצירה שהיא רצף טבעי של סלעים שנחתך על ידי מסלול הדרך.

מחשבות \ מארק סלמן - מחבר העמים. נושא האדם החושב מעסיק אותו ביצירות רבות. הוא בוחר את האבן המקומית ויוצר את הצורה, לא מקורית, של האיש החושב-מחשבות.

טבע \ לודמילה וולושניקו - אומנית שמגיעה מאוקראינה. האומנית בוחרת באבן ומראה את התהליכים הטבעיים של הארוזיה בצורה של כרסום בתוך האבן. הקווים השונים מראים את הקווים של הארוזיה, קווים פיסוליים, בחלקם טבעיים.

אחרי ירידה קלה ועליה מגיעים לסיבוב עם תצפית יפה מאוד.

עבר ועתיד \ ברני פינק - עלה מיוהנסבורג. השתתף בהרבה מאוד תערוכות ומקבצים. הפסל הוא מחווה לתרבות האנושית. סביב האבן אפשר לראות את העבר (פירמידות, קטקומבות) ההווה והעתיד (רמזים לחלל). קטקומבות- קברים שאפשר למצוא ברומא, בדרך בכלל בתוכם יש את האפר של המתים.

סוד קטן \ אלכסנדר רובקוב - כמה אבנים בצורות גיאומטריות ואובליות. היצירה נמצאת על הקרקע כך שאפשר לראות מלמעלה וקרני השמש משחקות בה בצל ואור.

בצד ימין אפשר לראות את השפלה - העיר רחובות. תחתינו דיר רפאת ויקב מוני (ביום נזירות כדאי ללכת ליקב - להראות את ההקשר של השיכר). תחתינו בצד ימין מנזר דיר רפאת - עם פסלה של מרים. ימינה העמק, בהמשך העמק, בתוכו, העיר הקדומה תמנה - תל בטשי. הלאה אזור תחילתו של נחל שורק ויבנה. בנוסף נמצא כפר נגמלים מסמים - רטורנו.

מבט על עמק שורק, עמק שכיווני מזרח-מערב. בצד הרחוק של העמק עוברת מסילת הברזל בין לוד ובית שמש. למעלה האזור של בית גימאל. המושב למטה - ישעי, מושב תימני - "לוד ה' אורי וישעי ממי אירא, ה' מעוז חי ממי אפחד" תהילים כז' פסוק א'. כשבני תימן עולים לכאן, אחרי מרבד הקסמים, 1950 הם יושבים בהרבה מיישובי פרוזדור ירושלים.

12 השבטים \ סטלה פליט - רעייתו (או קשר משפחתי אחר) של פסח פליט, עלתה מאוקראינה בצד ימין לוח ברזל שהיה פעם עמוד ברזל גבוה יותר - נשאר רק שבת אחד.

בסביבות ינואר, בעוד חודש, האזור מוצף בעשרות אלפי רקפות (קטעים ומרבצים בריכוזים מפתיעים), סתונות ונרקיסים. נרקיסים - צמחים גיאופיטים, בעלי בצל או פקעת. סך הכל ישנם 65 מינים של נרקיסים. מתוכם רק שניים גדלים בר בישראל - נרקיס מצוי ונרקיס סתווי. לנרקיס יש פרחים ערוכים, דמויי צינור - מתחל - התפרחת יוצאת מתוך המתחל כמו עמוד תפוח. מסביב לזה מעין עטרה, מעין כתר שיוצר את הצבע הלבן או הצהוב. לכל פרח יש 6 אבקנים ושחלה אחת, אלו מתפתחים להלקט ובתוכו הזרעים. השם נרקיס בא מהמילה היוונית נרקיסוס - פירושו חוסר תחושה או כהות חושים, זאת משום שחשבו שיש לצמח השפעה של הרדמה. כמעט כל הנרקיסים שרואים באזור הם נרקיסים מצויים. נרקיסים- הפרעה אישיותית.

במיתולוגיה היוונית יש אגדה על עלם יפה, נרקיסוס שהיה מאוהב בדמות של עצמו, שראה במים, עד שמת מרעב.

הנרקיס זוכה גם לשם 'מלך הביצה' - על פי הסיפור יום אחד חלה מלך הצפרדעים מחלה קשה. לאחר בדיקות רבות אחד הרופאים הקשישים מציע להריח את ריח נרקיס. אולם המלך חי בביצה ושם אין פרחים. הלכו שליחי המלך לבקש מהפרחים השונים לבקש ולבוא לגור בביצה כדי לרפא את המלך. מבין כל הפרחים היחיד שנענה היה הנרקיס שהיה מוכן לבוא לסייע למלך להבריא ממחלתו. המלך מריח את הנרקיס, ותוך שלושה ימים הוא מבריא לחלוטין. כאות תודה הוריד המלך את הכתר מעל ראשו והניח אותו על ראשו של הנרקיס, מאז הנרקיס הוא מלך עם כתר - מלך הביצה.

מטע החרובים - מטע של קיבוץ צרעה. יער החרובים פנוי למאכל אדמה. הרכס שירדנו בו נקרא רכס צרעה.

קיבוץ צרעה - אחד משני הדברים הבולטים בצרעה הוא אולם אירועים. יש המכנים את האוהל בשם החזייה של מדונה או בשמות אחרים. בנוסף, לצרעה יש מפעל 'רהיטי צרעה' - רהיטי משרד ממתכת (רואים את חלק מהבניין הישן של רהיטי צרעה). כמו כן יש בקיבוץ יקב - יקב טפרברג. הקיבוץ נקרא על שם הרכס הנמצא

מעליו. על גבי הרכז ניתן לראות את קבר שמשון ומנוח (הגבעה עם העצים המדוללים). בדרך חוצים את אפיקו של נחל שורק – ניתן לראות את הקנים והנחל. חוצים את קו מסילת ברזל בין לוד לבית שמש, ופונים שמאלה לעבר העיר בית שמש. תל בית שמש זה הגבעה הראשונה מיד ליד מסילת הברזל.

נכנסים לתוך בית שמש - החלק הישן והטוב של בית שמש. צד שמאל מרכז קניות של בית שמש BIG. מצד ימין בונים מרכז קניות גדול חדש, פונים ימינה לתוך העיר ועולים כלפי מעלה. בכיכר הראשונה, כיכר הטוס, יש שלט המכוון לגן גולן, פונים שמאלה ונוסעים ברחוב המרכזי של החלק הישן, רחוב רמב"ם. עיירה שהפכה לעיר, מספר התושבים שלה היום (גם ברמת בית שמש, קרית בית שמש) - כ-86 אלף תושבים וההתברות היא די מהירה. בכיכר הבאה פונים שמאלה לגן הפסלים על שם גולן - רחוב ז'בוטינסקי. הרחוב הוא רחוב ללא מוצא, לא כדאי להכניס את האוטובוס אלא לגשת ברגל. הגן ממוקם בשכונת ז'בוטינסקי ברחוב האשל 62 במרכז בית שמש.

גן גולן - גן הפסלים המקראי

גן הנצחה של משפחת פלאי, אפיק ועדה פלאי איבדו את בנם גולן, ששירת כקצין בחיל השריון ונהרג בשנת 1992 בלבנון. ביתם נמצא בסמוך והם קיבלו מעיריית בית שמש את שטח הגן ועשו בו גן פסלים לשימוש הציבור. מגיעים לכאן מיש יודע ומתעסק עם סיפורי התנ"ך. בין היתר ניתן לראות זוגות צעירים לערוך צילומי חתונה. כל היצירות הן שלהם – הרוב עבודת אבן של אפיק, עדה עשתה הרבה מעבודות המתכת. בין הפסלים ניתן לזהות את סיפורי המקרא השונים –

קינת דוד ויונתן - רואים את הראש והיד המחבקת, עבודת אבן מאוד גסה של אפיק.
משפט שלמה - הסיפור הידוע של שתי נשים שמחכות בתחנת הרכבת בפולין ויודעות שאמור לרדת ממנה חתן עשיר, יפה ומיוחס. מיד שורד מתנפלות עליו שתי הנשים, כל אחת רוצה שיבוא לבתה ולא מתפשרת. כשמגיעים אל הרב, הוא אומר שכמו במשפט שלמה נחצה את הילד – אחת מסכימה לזה ורב פוסק לטובת האחרת, היא יכולה להיות חמות טובה מאוד.

אבני החושן - 12 אבני החושן שהיו על חזהו של הכהן.
מושב כיסא המלך - המסעד שלצדו רואים את רגלי בעלי החיים (כפי שנהוג בעולם המזרח הקדום המלך יושב על כסאו). מכיסאות מלכי יהודה ואו מלכי ישראל (אם זה בירושלים כבירת מלכי יהודה) לא נותר דבר וחצי דבר, זולת דבריה וטענתה של אילת מזר. מזר טוענת שמצאה את ארמונו של דוד, אולם היתר חושבים שזה בעייתי. בהר הבית, בבניינים שמדברים עליהם, בנייני הממשל של ירושלים (בית פרעה, בית ארזי הלבנון, ביתו של המלך ועוד) לא נותר דבר וחצי דבר, לא יודעים על מה ישב. כשמסתכלים בארמונותיהם של מלכי המזרח הקדום (בבל, אשור, וכו') ניתן לשחזר מה היה בירושלים.

בירות מלכי ישראל - העיר הראשונה של מלכי ישראל הייתה שכם, אחר כך תרצה, אחר כך פנואל (בעבר הירדן המזרחי, מעבר לירדן) והעיר בירה הרביעית של מלכי ישראל הייתה שומרון (למן ימי עומרי ואילך). המרכזים הדתי בישראל היו אחד בדרום – בית אל, ואחד בצפון – דן. למלכי ישראל היו 4 בירות ושני מרכזי פולחן, לירושלים יש מרכז פולחני אחד (מרכז דת) שהוא גם באותו מקום ואותו שטח עם המרכז המנהלי. כשבאים לבחון מדינות שונות, לפי תדירות חילופי השלטון ניתן להבין את המצב הפוליטי, המדיני, הכלכלי של אותה מדינה. משנת 928 לפנה"ס, זמן פילוג המלוכה, עד 721 לפנה"ס – כ-200 שנים שיש החלפה של הרבה בתי מלוכה, 4 בירות מתחלפות וכמה בתי אב שבכל פעם מתחלפים – אי יציבות שלטונית מוחלטת שהתוצר שלה היא אי יציבות כלכלית, מדינית וכו'. התוצאה היא ב-721 לפנה"ס החורבן בימיו של תגלת פלאסר ה-3 וסרגון ה-2.

רחל מבכה על בניה – אישה שמקבלת בשורה מרה. אפשר לקחת כל דמות מקראית או אחרת שמקבלת בשורה מרה.

גן עדן – עץ הדעת. כאן היה עיגול מתכת של תפוח – "ומעץ הדעת לא תאכלו ממנו".
הטביעה של המצרים - "וַהֲמִים לָהֶם חֹמָה, מִיַּמִּינָם וּמִשְּׂמָאלָם. כַּגּוֹן וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם, וַיָּבֵאוּ אֶת־רִיקָהּ--כֹּל סוֹס פָּרְעָה, רָקִבּוֹ וּפְרָשָׁיו: ֶאֱל-תִזְדָּךְ, הָיִם." רכב וסוסים טובעים בים.

שערי העיר עזה - שמשון היה איש גיבור, הוא לוקח את שערי העיר עזה ועוקר אותם ממקומם.
"וַיָּרֶד אֶבְרָם עִם-כָּבֶד, וַיִּנְמַר עִם-גְּדִי יִרְבֵּץ" - פסוק ידוע שמביא אותנו לסיפור אמיתי לחלוטין – לפני הרבה שנים נציג ארה"ב הגיע לביקור בארץ, הנרי קיסינג'ר. במהלך הסיוור המוכר באתרים השונים בארץ. יום אחד אמרו לטדי שייקח אותו אליו ליום אחד. טדי מחליט לקחת אותו לגן החיות התנ"כי בירושלים (גן החיות הישן). על כל כולב כתוב פסוק. קיסינג'ר, שהוא יהודי, מתפלא מאוד מהעניין – "הרים הגבהים, ליעלים; סלעים, מחסה לשפנים." הרוח היהודית של קיסינג'ר החלה לפעם בו. מגיעים לכלוב בו כתוב "וגר זאב עם כבש" – שואל קיסינג'ר את טדי איך עושים את זה. טדי אומר עם הזאב אין בעיה ואת הכבש מחליפים כל יום.

ארון ברית האלוהים – נופל בשבי הפלשתים 7 חודשים. הארון חוזר על ידי שתי פרות עלות שסוחבות את העגלה במעלה. הפסל מוצב במרכז הגן.

תל בית שמש

התל צמוד לכביש מס' 38, בין צמתי הכניסה הצפונית והדרומית לבית שמש הוותיקה. רוב שטח העתיקה נמצא ממערב לכביש וחלק קטן גם ממזרח. קיימת חנייה קטנה בראש התל, (הגישה לחנייה זו ברכב אפשרית מכיוון צפון בלבד, כ-700 מ' לאחור מסעף צרעה). ניתן להגיע לתל גם מכיוון מושב ישעי.

תל בית שמש, שטח של יישוב לא גדול, 28 דונם בלבד (לשם השוואה עיר דוד 40 דונם). רכס צרעה נמצא מימין מצפון, תחתינו הקיבוץ צרעה, מולנו היישוב הקרוב ישעי, המשך עמק שורק. מאחורה בית שמש, מעל (המבנה העליון) בית גיימאל, ובצד השני (ההר עם האנטנה למעלה) בית מאיר, בית מחסיר. לפניו אפשר לראות את אשתאול. מעבר הגדר יש מפעל המים – בית שמש לא עיר גבוהה אבל שולטת על העמק הנמוך ממנה. דוגמא נוספת, מערבה תמנה, גבעה מאוד נמוכה ששולטת על העמק שנמצא סביב.

בית שמש יושבת בשפלה ומעט ממזרח לה מתחיל הקו של מורדות הרי יהודה, הדום ההר. בספר יהושע פרק טו' : א וַיְהִי הַגּוֹרֵל, לְמִשָּׁה בְּנֵי יְהוּדָה--לְמִשְׁפַּחָתָם: ".... וְעֵבֶר אֶל-כְּתֵף הַר-יְעָרִים מִצְפּוֹנָה, הַיָּא קְסָלוֹן; וַיָּרֶד בֵּית-שֶׁמֶשׁ, וְעֵבֶר תְּמִנָּה." מהאזור של כסלון, וירד בית שמש - כסלון נמצאת בהרי יהודה. תמנתה זה בקו ישר מאיתנו (הלאה ממאגר מים)

רקע היסטורי מקראי - קרב בו נלחמו, בזמן שאול, ישראל והפלשתים באבן העזר. אבן העזר מזוהה בצד הצפוני של ראש העין במקום שנקרא עיזבת צרטא. הקרב מתקיים על צוואר הבקבוק של הדרך בין מסופוטמיה למצריים. כלומר, הנקודה הכי קריטית לאורך אלפי קילומטרים בדרך, נקודת החנק היא נקודת מעבר אפק. בין העיר ומעברה מעיינות מים רבים שלא נתנו מעבר, והמעבר היחיד היה בין הדום ההר של השומרון לבין אפק – אנטטיפטריס לימים. המעבר ההיסטורי מקביל היום, דומה לכביש 6. המלחמה הזו היא מלחמה שבה כבדה ידם של ישראל, והפלשתים רואים שהם מנצחים. המלחמה כבדה, ישראל הולכים לשילה (בכביש מספר 5 של היום), ממשיכים ומגיעים אל שילה. משם לוקחים את ארון ברית האלוהים, כדי שיחזק אותם במערכה. שמואל א פרק ד' : " וַיִּלְחֲמוּ פְּלִשְׁתִּים, וַיִּגְּפוּ יִשְׂרָאֵל וַיִּנְסוּ אִישׁ לְאֶחָיו, וַתְּהִי הַמָּקֵה, גְּדוֹלָה מְאֹד; וַיִּפֹּל, מִיִּשְׂרָאֵל, שְׁלֹשִׁים אָלֶף, רַגְלִי."

מספר הנופלים מבציע על מספר הלוחמים שהגיעו לקרב, מספר שנראה הזוי לגמרי. "יֵאָרֶון אֱלֹהִים, נִלְקַח; וַשִּׁנֵּי בְנֵי-עֲלִי מָתוּ, חֲפָנֵי וַפִּינָחָס. יֵב וַרְיָךְ אִישׁ-בְּנִימֹן מִהַמְּעַרְכָּה, וַיָּבֵא שְׁלֹה בַּיּוֹם הַהוּא; וַיִּמְדִּי קַרְעִים, וַאֲדָמָה עַל-רֹאשׁוֹ. יֵג וַיָּבֹא, וְהָנָה עֲלֵי יֵשֵׁב עַל-הַכְּפָא...." "טו וְעֲלִי, בֶן-תְּשָׁעִים וּשְׁמֹנֶה שָׁנָה; וַעֲיִנָּיו קָמָה, וְלֹא זָכֹל לְרָאוֹת.".. הוא מבשר לו שארון האלוהים נלקח, ש-30 אלף איש נפלו, ובין המתים חפני ופנחס.

שמואל א' פרק ה' : "א וּפְלִשְׁתִּים, לָקְחוּ, אֶת, אֲרוֹן הָאֱלֹהִים; וַיָּבֵאוּהוּ מֵאֶבֶן הַעֲזָרָה, אֲשֶׁר-דָּוִד. ב וַיִּקְחוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת-אֲרוֹן הָאֱלֹהִים, וַיָּבִיאוּ אֹתוֹ בֵּית דָּגוֹן; וַיִּצְיִגּוּ אֹתוֹ, אֶצֶל דָּגוֹן. ג וַיִּשְׁכְּמוּ אֲשֶׁר-דָּוִד, מִמִּחְרָת, וְהָנָה דָּגוֹן נִפְל לְפָנָיו אֲרָצָה, לְפָנֵי אֲרוֹן יְהוָה; וַיִּקְחוּ, אֶת-דָּגוֹן, וַיִּשְׁבּוּ אֹתוֹ, לְמַקְוֹמוֹ. ד וַיִּשְׁכְּמוּ בְּבֹקֶר, מִמִּחְרָת, וְהָנָה דָּגוֹן נִפְל לְפָנָיו אֲרָצָה, לְפָנֵי אֲרוֹן יְהוָה; וְרֹאשׁ דָּגוֹן וּשְׁתֵּי כַּפּוֹת יָדָיו, כְּרִתוֹת אֶל-הַמַּפְתָּן-רֶכֶּד דָּגוֹן, נִשְׂאָר עָלָיו. ה עַל-כֵּן לֹא-יָדְרָכּוּ כַּהֲנֵי דָּגוֹן וְכָל-הַכֹּהֲנִים בֵּית-דָּגוֹן, עַל-מַפְתָּן דָּגוֹן--בְּאֲשֶׁר-דָּוִד; עַד, הַיּוֹם הַזֶּה. [פ] וַתִּבְבַּד דָּ-יְהוָה אֶל-הָאֲשֶׁר-דָּוִד, וַיִּשְׁמַם; וַיָּדָ אֹתָם בַּעֲפָלִים (בַּסְּחָרִים), אֶת-אֲשֶׁר-דָּוִד וְאֶת-גְּבֻלָּהּ."

אז הם רואים שהמצב לא טוב, הם מעבירים אותו מאשדוד לאנשי גת ומשם לאנשי עקרון, (שמואל א' פרק ה' ו'), אז זה מכה אותם בטחורים ובעפולים (לא ברור מה זה עפולים, טחורים, אולי הכוונה בשם המקראי למה שמדובר בימינו). ובסופו של דבר, שמואל א' פרק ו', לוקחים הפלשתים מעקרון את הארון, שגם הוא מכה אותם בטחורים ועפולים. עקרון נמצאת בקצה העמק, בקצה המערבי. עקרון היום נמצאת בצמוד לקיבוץ רבדים של היום, לא הרחק מכפר מנחם ומתל צפית.

לוקחים שתי פרות עלות, "וואת בניהם בבית כלאוו" (כדי שלא יראו טחורים ועפולים), מחברים אותן לעגלה והולכים עד הגבול, מלווים אותם עד הגבול – גבול יהודה עם הפלשתים (אולי דננים) ואז לוקחים ומשחררים את הפרות עם הארון. שמואל א' ו'- "יֵב וַיִּשְׁרְנָה הַפְּרוֹת בְּדָרְךָ, עַל-דָּרְךָ בֵּית שֶׁמֶשׁ, בְּמִסְלָה אַחַת הֶלְכוּ הֵלֶךְ וַנְעוּ, וְלֹא-סָרוּ יָמִין וּשְׂמָאלוֹ; וְסָרְנֵי פְּלִשְׁתִּים הִלְכִים אַחֲרֵיהֶם, עַד-גְּבֻל בֵּית שֶׁמֶשׁ." "

הפרות לא פתאום יתחילו לעלות ימינה ושמאלה, אלא בדרך הנוחה, במסילה. אנשי בית שמש, שעובדים בשדותיהם (בשדות עמק ונחל שורק) רואים לפתע משהו הולך ומתקרב אליהם, מגיעים לארון ולא מאמינים שאחרי 7 חודשים מאז שנפל ארון ברית האלוהים בשבי בקרב אבן העזר חוזר אליהם הארון. הם שמחים ביותר, הפלישתים שמחים ביותר שנפתרו מהארון. הארון מגיע ומכאן עולה לקריית יערים, משם לגן עוזה בירושלים, ומשם רק כשיגיע דוד לעיד דוד, יביא את הארון לעיר דוד. להיכן בעיר דוד לא ידוע, איפה שכן הארון? האם היה מבנה פולחני? במקום שלא נבקר בעיר דוד, ישנו מתחם שמצאו בו אבנים פולחניות (לא פתוח לקהל) שלא ברור אם יש קשר למקום שהיה ארון האלוהים.

מרגע שיבנה שלמה את בית המקדש, יעלה הארון למתחם המקודש ושם ישכון לבטח. זה האירוע המקראי החשוב ביותר.

חפירות ארכיאולוגיות בתל בית שמש :

1911-1912 - הקרן האנגלית לחקירת א"י בראשותו של דנקן מקנזי. (חפר בפילה קופי באי מלוס, הקבר קנוסוס של המלך מינוס)

1928-1935 - קולג' הוורפורד בפנסילבניה בהנהלת אליהו גראנט .

שנות ה-90 ועד היום - אוני' תל אביב בראשותם של צבי לדרמן ושלמה בונימוביץ. החפירות מתקיימות לאורך שנים, מתחדשות אחת לשנה או שנתיים על ידי חופרים

מטעם אוניברסיטת אביב. למרות שמדובר בשטח לא מאוד גדול החפירה רחוקה מלהסתיים. כל שנה באות גם משלחות מחו"ל (כמו רוב החפירות שהם של אוניברסיטאות בארץ, משתדלות לרתום אוניברסיטאות מחו"ל שנותנות כסף, זאת בניגוד לחפירות הצלה של רשות העתיקות).

מקנזי מוצא במקום 3 ערים – 3 שכבות. מסתבר שיש מורכבות הרבה יותר גדולה במקום. בחפירות הבאות (גם בחפירות האמריקאיות וגם הישראליות) מכירים מורכבות גדולה. זאת אומרת שעם אירועי בית שמש לא תמה הישיבה כאן, ישבו כאן אנשים כבר בתקופת הפלשתים, שאול, והעלו את הארון לירושלים (כשירושלים בידם). אבל בית שמש תמשיך להיות עיר בתחום שבט יהודה בימיו של אחז. בימיו של אחז, מאה 8 לפנה"ס, הפלשתים חודרים דרך העמק, מעקרון, מגת, ותופסים כמה ערים ביהודים, ובין הערים הללו בית שמש, תמנה וסוכו. מאוחר יותר כובשים את זה אנשי ממלכת יהודה ומשיבים עטרה ליושנה.

מי שמשיב את העיר לידיים יהודיות היה חזקיהו המלך, כעבור כמה עשרות שנים מימיו של אחז, סוף המאה ה-8 לפנה"ס, וב-701 לפנה"ס נחרבה בית שמש סופית עם מסע סנחריב (בדומה לערים אחרות ביהודה) והיישוב מתחדש לזמן קצר ביותר.

אז מה יש בחפירות והאם יש עדות חוץ מקראית לתולדות בית שמש? ואכן, יש עדויות קודמות. בקבוצת מכתבים, מכתבי אל עמרנה מהמאה ה-14 לפנה"ס, יש 350 אגרות, מעל כ-100 נוגעות לתחום ארץ ישראל. יודעים שבמקום הזה הייתה עיר כנענית מאוחרת שנזכרת בכתבי אל עמרנה. מי ששלט כאן הייתה אישה, מאוד נדיר - בעלת הלביות. באחת האיגרות נאמר – "למלך אדוני שמי, אמור: דבר בעלת הלביות' אמתך. לרגלי המלך שבע ושבע פעמים נפלת. ידע נא המלך אדוני כי (מעשי) איבה נעשים בארץ, ואבודה היא ארץ

המלך אדוניי". במילים אחרות אותה שליטה שנקראה בעלת הלביות מבקשת עזרה, ואומרת "העפירו כתבו לאילון ולצרעה ושני בני מלכאלו (מלך גזר) כמעט הוכו למוות. ידע נא המלך על המעשה הזה". היא מבקשת לבל תאבד העיר הזו והארץ הזו מכל המקומות. היא מבקשת מאותו שליט פרעה, גם אמנתותפ ה-3 (האבא) וגם מאמנתותפ ה-4, אחנתון, שמזמנו הארכיון, שיעזרו לה. כמו כל יתר המכתבים אם מבקשים בכל עיר עוד ועוד זה אומר שהמלך המצרי חלש או שהוא לא נענה לקריאות אותן ערים שמבקשות ממנו - גת, אבדיחפה (שליט ירושלים), והשליט הגדול בארץ שהיה לבייה מלך שכם שהטיל חיתתו על כל בני הארץ.

סביר להניח, אומרים לדרמן ובונימוביץ, שכנראה את העיר הזו פקד חורבן אדיר. בשריפה הזו, של המאה ה-14 לפנה"ס, נראה אחד המבנים בעיר, שהוא קובר תחתיו 200 לבני בוץ שקרסו. ליד הלבנים הצרופות התגלו קירות מטויחים ותחתם 30 קנקני אגירה מלאים בתבואה, כנראה שזה היה מבנה של אחסון. ליד זה עמד ספסל מטויח ולידו מתקן לנסך (שני מתקנים של קובעות ונרות) - אזור ששימש כאזור פולחני. כל מאמציה של בעלת הלביות להגן על עירה כנראה עלו בתוהו. יודעים שפנוסף התגלו גם ראשי חץ מברונזה והם כנראה מעידים על הקרב שהתקיים בבית שמש בשלהי המאה ה-14 לפנה"ס.

בחפירות נמצאו גם ממצאים של חרפושית מצרית מלכותית עם שמו של אמנתותפ ה-3, אביו של אחנתון, ממצא בהחלט מעניין מהחפירות. יש חפירות שאפשר לראות מהם ויש שלא - קשה לראות בעין מהשלב הכנעני, זולת מפעל המים.

מהתקופה שבית שמש שרדה, למן ימי שלמה ועד ימי חזקיהו, כ-250 שנים, התגלה בניין גדול ובתוכו משקולות נול, שברי צלמיות של סוסים וחפצים בעלי אופי פולחני. התגלה שבר של לוח משחק ועליו חרות השם 'חנן' בכתב העברי הקדום.

יודעים שבתל, מהתקופה הברזלית, המקראית, התגלו גם בתי בד לייצור ביתי. מקנזי טוען שבחפירות הראשונות גילה גם את חומתה של העיר בית שמש, החומה שהקיפה את 28 הדונם של העיר עצמה. גולת הכותרת בין כל המפעלים היא מפעל המים שהתגלה במקום.

משמאל ניתן לראות את המבנים הגדולים ביותר על התל- מסתבר שיש כאן שרידים של מנזר ביזאנטי גדול מאוד שמנצל את הגבעה על הדרך מירושלים לכיוון עמק האלה. שרידיו נחפרו על ידי מקנזי, והיום אין בפנים מה לראות. יתר החפירות זה רק בורות חפירה לא ממצאים שאפשר לראות בעין.

המקום, אחרי התקופה הביזאנטית, נעזב למשך שנים רבות ומאוחר יותר קם הישוב הערבי בית שמש. ישוב קטן מאוד. 1948, על הגבעה הזו היה דבר מאוד מיוחד - המשלט המשותף, על המשלט יושבת עיר - שיר מתקופת מלחמת העצמאות. בצד הצפוני של הגבעה ישבו כוחותינו, בצד הדרומי ישבו מצרים. במרחק של כמה עשרות מטרים זה מזה, שתי עמדות בקרבה כה גדולה, בו זמנית, ועל המשלט יושבת עיר - העיר תקום על אותו מקום של משלט מאוחר יותר.

במקום התגלה השער שמצבו החזותי לא טוב יחסית. בגזר יש גם שער כנעני וגם את השער הישראלי המכונה שער שלמה. בתל בית שמש מצאו דגם של שער שלמה- מימי שלמה ואילך העיר מככבת וחוזרת להיות עיר יהודאית בצורה המשכית טובה בלי הפרעות, עד החורבן פחות או יותר (701 לפנה"ס). משלמה שוב חוזר השלטון הישראלי. כאשר מגיע ארון הברית יושב שבט יהודה יושב כאן. מהתקופה של דוד ובעיקר שלמה, זה הופך לעיר לא בתחום נחלת שבט יהודה אלא בחלק של יהודה מול ישראל (עד 923 לפנה"ס זו הממלכה המאוחדת). השלב הזה שמגיע הארון זה כנענין שבטי.

ארון הברית לא היה בבית שמש, הוא רק עבר בבית שמש. תושבי בית שמש קיבלו אותו והעבירו אותו לקריית יערים. אין תקופה שהארון שוהה בעיר פרק זמן ארוך. ירושלים בתקופה הזו עדיין לא הייתה יהודאית. על פי הכתוב המקראי ירושלים יבוסית, אולם לא ברור לגמרי מה זה יבוסית, שכן עד היום לא מצאו בעיר דוד אפילו חרס יבוסית אחד. יש עיר כנענית קדומה, עיר כנענית תיכונה, אין שרידים של עיר כנענית מאוחרת זולת שבר של כתובת שהתגלה לפני שנה וחצי (מאוד מעניין) בחלקים הצפוניים של עיר דוד, דרום האופל. העדות היחידה והראשונה לקיומה של עיר כנענית שהמושל שלה היה אבדיחפה, מהזמן של בעלת הלביות. כשהתנ"ך אומר יבוסים מדובר על אתנוס כנעני כזה או אחר שהיה שם.

מפעל המים - מפעל תת קרקעי שיורדים אליו במדרגות, נכנסים למפעל תת קרקעי שיש לו אולמות בצורה של צלב. המפעל הוא מפעל מעניין שמנקודת מבט של עיר, זה מפעל מים שאומר שיש לעיר מאגר לשעת חירום, שכן מי נחל שורק לא תמיד זורמים. מדובר במפעל של העיר מתקופת המלוכה.

בתוך הבור, חוץ מהאדמה ועל הקירות טיח עבה שתוקן מספר פעמים, נמצאו גם פערורים ופפים (כמה כלים קטנים שמשקפים את זמן השימוש האחרון, סוף מאה 8- ראשית מאה 7 לפנה"ס). ככל הנראה המאגר ניטש עם מסע סנחריב ומאוחר יותר, כשהתחדש היישוב, יכול להיות ששימש שוב לתושבים בצורה חלקית או שלמה.

העיר גזר, כמו גם מפעלים אחרים (מגידו, חצור, חלקית ירושלים), אלו מפעלים ממלכתיים גדולים יותר. כאן, בעיר קטנה כמו בית שמש, המפעל הוא מקומי שלא מקבל את מימיו מנחל, אלא אמור לנקז מי נגר עילי בצורה כזו או אחרת ולמלא את החלל שישנו. לכן, יש טיח שמטופל ומעובה עוד ועוד, שכן על זה חיה העיר. שכבת הטיח עבה מאוד, בין 15-20 ס"מ. כאשר ישנם גשמים והנחל זורם, אפשר ללכת למי הנחל. אולם בישראל, רוב הנחלים (גם עמק ונחל שורק) הם לא נחלים איתנים. אין שום מקור מים אחר מלבד מי הנגר, כמעין.

אדוארד רובינסון, כומר וחוקר מקרא אמריקאי, עובר כאן במאה ה-19. הוא מזכיר את מה שמכונה בפי הערבים עין א-שמש \ דיר א-שמש, המעיין של שמש. אל השמש הוא כמובן אל השמש הכנעני. אין ממש מעיין באזור אבל אולי משהו נובע באזור, או המקום הזה שכך כונה בפיהם. המפעל לא גדול מאוד. במגידו, בחצור ובעיקר בתל שבע ניתן לראות מפעלי מים גדול בהרבה (בתל שבע המרשים ביותר, בשלמותו ובמורכבותו). העיר בית שמש שהייתה עיר יהודאית של שבט, הופכת אחרי ימי שלמה לעיר חשובה בשפלה (כמו למשל לכיש שהייתה עיר הראשה של ירושלים), בית שמש הופכת לעיר ראשה של מחוז, למרות קוטנה היחסי.

הפתח בתקרת המאגר – הוא בתקופה המאוחרת יותר חציבה אל מאגר המים. כדי להגיע אל המים, בתקופות מאוחרות יותר, בונים כאן מעין באר כך שאין צורך לרדת למפלס המים אלא פשוט לשלשל כלי מלמעלה כדי לקבל את המים.

היה שימוש מאוחר גם קצת אחרי חורבן הממלכה, חורבן העיר בית שמש. אחרי מסע סנחריב אמנם ערים חרבו, הוא מדבר בכתובות שלו על 46 ערים ומבצרים שהחריב. אבל חשוב לזכור שיהודה ממשיכה לחיות עד חורבן בית ראשון. יש כאן התחדשות של ישוב, אבל בקנה מידה הרבה יותר קטן, לא כפי שהייתה חשובה עד אותם ימים. נוסף על כך יש כאן גם מנזר ביזאנטי, יש המשך למקוטעים לא בצורה רציפה, לא עיר מאוד חשובה אבל פה ושם חוזרים אליה.

תיארוך של מפעלי מים ובורות מים הוא קשה מאוד. במקרה הזה, באופן מפתיע, נמצאו כמה פכים, כמה כלים קטנים תמימים ושלמים שנתנו תיארוך של שלב השימוש האחרון. קשה לדעת מתי נחצב המקום לפי הסלע והאבן. לטיח עוד אין אינדיקציה שלמה לפני התקופה הרומית. בתקופה הרומית מכירים את הטיח ואת ההרכב בשלבים השונים של התקופה הרומית (תקופה רומית מוקדמת, תקופה רומית מאוחרת). בתקופה המקראית עוד אין עבודה כלשהי שתגדיר מה המרכיב המאפיין כל תקופה.

בעיה בתיארוך כתובת השילוח – לפני שנה חופרים בעיר דוד, מעל נקבת חזקיהו הגיעו עד הנקבה וחפרו בית ישראלי. הבית שמגיע בנקודה מסוימת עד הנקבה הוא מ-780 לפנה"ס. כלומר שאם הבית למעלה הוא מ-780 לפנה"ס זה אומר שהבית תחתיו לא יכול להיות קשור לתקופה של חזקיהו. ישנה בעיה ארכיאולוגית, שכן לפי הממצאים צריך להקדים את נקבת חזקיהו ב-80 שנים. אם זה נכון (החפירה היא נכונה) אז כתובת השילוח שברורה בזמן ובתיארוך, ומהווה בסיס אפיגרפי ליציאת הכתבים (כל הכתבים בכתב העברי הקדום בונים על מפגש של כתב, כתובת ממלכתית, לבין אירוע היסטורי), אם הכתובת היא בעייתית ואם צריך להזיז את זמן הנקבה, צריך להזיז את כל הקוביות קדימה או אחורה. דוגמא נוספת היא בניית הכותל המערבי – מקובל שהורדוס, אולם לפחות קטע אחד נבנה 15 שנים אחרי מותו. לא ברור אם קטע אחד שנבנה אחרי מותו אומר שכל הקירות נבנו אחרי מותו או שזה קטע אחד שבמקרה חפרו אותו. כלומר, כל מיני דברים שהיו ברורים ודוקלמו בפי רבים, דווקא בעת האחרונה מתפוררים תחת רגלינו והתפתחויות שונות במחקר משפיעות גם על הדברים היו ברורים לכאורה.

כללית הסלע בכל האזור הוא סלע קירטון, אבל בשכבה העליונה ישנה שכבה של נארי. שכבת הנארי הופכת את הסלע הקירטוני לסלע מתקשה, ואם הוא קשה יש בו גם סדקים ולכן נדרש הטיח. קירטון באופן כללי יכול לשאת מים ברוב המקרים.

נסיעה לתל עזקה

בצד שמאל רואים את אזור נוסף של העיר בית שמש. אזור תעשייה של בית שמש, בזמנו היו גם מנועי בית שמש, עופות בית שמש – בית שמש-הרטוב הייתה כמעט אימפריה במאה ה-19.

משמאל ניתן לראות דקלים, מעיין, עין דקלים. ממנו שמאלה, הדרך מובילה לעבר בית גימאל. בית גימאל, על פי המסורת הנוצרית, הוא מקום קבורתו של רבן גמליאל (יש כזה גם ביבנה). יש במקום מנזר סלזיאני, פלג בנצרות והיה במקום בית ספר חקלאי. המקום היום משמש מנזר גברים, לידו מנזר נשים ממסדר אחר, ולידו מנזר גברים מאותו מסדר של הנשים (במקום מרוחק יותר).

אנו נוסעים בעמק שהכיוון שלו נקרא בשם עמק תלם, עמק תלם צר. לאורך הדרך הרבה מאוד עצי חרוב ועצי אלון. במבט שמאלה ניתן לראות גבעה חשובה, הגבעה השנייה, היא תל – העיר ירמות. ירמות היא עיר כנענית קדומה שמוזכרת במקרא. נחפרה על ידי אוני יפנית וצרפתית. בעיר ישנו שער מהתקופה הכנענית הקדומה (שלם ויפה) וארמון מהתקופה הכנענית הקדומה (השרידים בתוך ריבועים, חשוב להגיע עם חומר ושרטוט).

מדובר בעיר עיר רצינית שנחפרה במשך כמה שנים ויושבת צמוד לרמת בת שמש שהולכת ומקיפה אותה מבחינת בנייה. משום שמדובר באתר עתיקות הוא יישאר במקום בו הוא נמצא.

כדי להגיע לתל נכנסים בכביש לרמת בית שמש, מגיעים לשדרה ופנייה ראשונה ימינה. עולים עד שלב מסוים בכביש בנוי שהופך לשביל רחב. כדאי להיכנס כמה שיותר (שכן הדרך משתנה בגלל הבנייה) אז נמצאים קרוב לראש הגבעה. לגיפיים יש דרכים שונות.

בצד ימין היישוב זכריה. חשבו פעם וקראו לתל עזקה זכריה, היה כאן ישוב ערבי (ניתן לראות שרידי בניינים ערבים, הבית הערבי היה בית ספר. יש עוד כמה מבנים משתמשים בהם בשימוש משני).

עולים בדרך נוחה לאוטובוס, ויורדים באותה דרך. למרות שיש דרך סלולה גם בצד שני, היא יותר צרה.

אנו נמצאים בעמק האלה. קדימה ושמאלה, הגבעה הצמודה משמאל, היא תל עזקה. הכביש שממשיך ישר, לפני שפונים לכיוון התל, מוביל לכיוון שדות מיכה, תירוש וגפן. בצד ימין רואים את התל הגדול, מעל המושב שדות מיכה – תל צפית, המקום המזוהה עם גת. מרחוק התל מרשים בעוצמתו, אולם בצד החזותי היום לא ניתן לראות הרבה, והוא הגבעה האחרונה של השפלה הנמוכה ומערבה ממנו מתחיל מישור החוף. כדי להגיע לתל פונים שמאלה לכביש מעגלי.

תל עזקה

רואים חפירה חדשה שנערכה בחודשים יולי-אוגוסט (2012), השטח מגודר חדש לגמרי, עד כדי כך שקשה להשיג חומר על החפירה האחרונה (דוח מקדים). לוקח כמעט שנה עד שיוצא דוח מקדים על העונה הקודמת.

תל עזקה, כחלק מתילי השפלה, נחקר על ידי החוקרים הבריטיים ב-1898 – 1901, ובראשם מקליסטר, בליס ולעיתים גם דיקי. החפירה נערכה בראשו התל ומאז המקום כוסה, שכן נעשתה תחת השלטון העות'מאני, לכן לא נותר דבר וחצי מלבד השרטוטים והמפות שהותירו. אוני תל אביב אחרי ויכוח גדול מאוד, ערכה בחמש השנים האחרונות חפירה בחורבת כייפא. כייפא הוא מקום שיהוציא את המת מקברו. תילי השפלה שהיו שנים רבות רדומים מבחינה ארכיאולוגית. חורבת כייפא התעוררה, ובעיקר כשהחופר הראשי של כייפא, גרפינקל, ביקש רישיון לחפור בסוכו, זה עורר את אנשי אוני תל אביב (עדיין יש להט שפעם היה בין אהרונ לידין ומתלהט מחדש לאחרונה). אנשי אוני תל אביב פנו רשות העתיקות לקבל אישור חפירה בתל עזקה וקיבלו את האישור. בעונה האחרונה, יולי אוגוסט, חפרו במקום אנשי אוני תל אביב בראשותו של יובל פלג

וראש החוג לארכיאולוגיה עודד ליפשיץ (שהוא היסטוריון וחופר יחד עם ארכיאולוג, חפר גם ברמת רחל). מה שנעשה כאן זהו חתך – מתחתית התל הלכו עלו בחתך עמודי (שאולי יקבל גם רצף, כרגע כמעט רצף), כדי לדעת אלו תקופות מיוצגות בתל מלמטה ועד למעלה.

איך חופרים - לוקחים ריבוע של 5 על 5 מטרים (לוקוס), קבוע. בין אחד לשני יש מרווח אדמה של מטר. במידה ומוצאים קיר באחד הריבועים ובריבוע לידו מוצאים את אותו הקיר, ובסוף החפירה מחליטים שהמקום חשוב ולא רוצים להמשיך מטה, אז פותחים את קיר ההפרדה המלאכותי ויוצרים רצף לקהל. אחרת, החפירה תמשיך בלוקוס.

כל מקום שבו מגיעים בריבוע אדמה של 5 על 5 מ' לרצפה, כל הכלים שנאספו עד הרצפה ותחתיה צמוד, זה נקרא לוקוס. לוקוס בתרגום פירושו אתר או מקום. יורדים באותו ריבוע, מתחת ללוקוס מסוים, מגיעים לרצפה נוספת (לא בהכרח שיש או פסיפס, יכול להיות גם אדמה מהודקת), כל הריבוע שהיה במקום מתחת מקבל מספור לוקוס אחר. כל הכלים והחרסים שהיו בחלק הראשון בריבוע מסוים (1A לדוגמה) ממוספרים בהתאם ברפאות (ריפוי הכלים). כך ניתן ליצור התאמה, קורלציה, בין מה שקורה בריבועים, ולראות אם יש מבנה שלא תמיד נחשף שלם על השטח, אבל בתוכניות הוא ממשך. אם החופר בריבוע מסוים הוא חופר מקרא (עודד ליפשיץ מתעסק בעיקר בתקופה המקראית, עסק ברמת רחל), אם תהיה תקופת ברונזה הוא יחפור אותה, אך פחות יתעניין בה. בצורה זו הוא מקבל חתך עמודי לייצוג התקופות השונות.

הריבוע הגדול למטה הוא חיבור של 4 לוקוסים (שכן מצאו רצפה), החליטו לפתוח את קירות ההפרדה ולקבל מרחב אחד גדול. שם אגב, מגיעים אל פני הסלע. ככל הנראה החפירה תמשיך לגבי עיקר היישוב, בשוליים צריך למצוא את קו הביצור (זה הקו שבו יש את הגלישה החזקה, ימים יגידו). מכאן ולמטה (ממרגלות תל עזקה ולמטה) זה השפלה הנמוכה, מכאן ומזרחה זו השפלה הגבוהה.

מסלול הליכה – אפשר לרדת ולהקיף את התל. השביל שיורד למטה, בפניה הצפון מזרחית של התל, עובר במערות מסתור מתקופת מרד בר כוכבא, ויורד לאחר מכן בין עצי האורן ומתחבר לכביש (שממנו פנינו שמאלה לעמק האלה). כדאי לשלוח את האוטובוס לחזור עד למטה (ליד השלט של פארק בריטניה. חשוב להבין שכל האזור זה פארק בריטניה, זו לא נקודה, זה שטח) לחכות ליד הכביש הראשי. כמגיעים למטה מתקשרים ופוגשים אותו. משום שיש מספר שבילים שמגיעים למטה כדאי למנוע מצב של בלבולים.

תצפית - משמאל לימין –

משמאל היישוב זכריה, שמאלה בקו ישר (הכי שמאלי למעלה) בית מאיר, מימין (כמה בנים גדולים למעלה) שורש, עוד למעלה על ההר נס הרים (נקרא כך לפי הכתוב - וכי תקוע בשופר כן נס הרים), מולנו עמק האלה – קיבוץ נתיב הל"ה, מאחוריו משמאל חירבת כייפא.

תחתית עמק האלה - צורה של U או ח'. בתוך הגוש של הרי יהודה, זה החלק של הר חברון. הרי יהודה מתחלקים לשלושה חלקים - החלק הצפוני הר בנימין (הרי בית אל), הרי ירושלים והחלק שנראה מכאן הוא הר חברון (המערבי). להר חברון שני רכסים ארוכים, קמרים ארוכים, אנו רואים את המערבי שבהם (הגבוה ביותר הוא באזור חלחול, 1023 מ', הנקודה בגבוהה ביותר בהרי יהודה). על המדרונות אפשר לראות את הכפרים ג'בע וצורף. למעלה על ההר הנקודה של גוש עציון - כפר עציון, ראש צורים וחברון.

מצד שני, בעמק, מימין לאנטנות, היישוב נווה מיכאל (עדיין בתחום שלנו). על הגבעות מולנו, הגבעה הנמוכה השנייה, תל סוכו, חירבת שוויכה (נחפרה בעונה האחרונה לראשונה בתולדותיה). מאחורי הגבעה הירוקה הישוב אדרת. כמו כן ניתן לראות את גבעת ישעיהו, צומת האלה, אזור לוזית, צפרירים. הגבעה החשופה ליד הבנייה של רמת בית שמש היא תל ירמות.

השפלה – תחתית עמק האלה. מאזור החפירות החדשות רואים את השפלה הנמוכה כ-250 מ' והגבוהה מולנו כ-450 מ' - מאפיין גיאוגרפי טופוגרפי. המונח שפלה פנימית ושפלה חיצונית הוא מונח שאין לו על מה להתבסס ויצא מהטרמינולוגיה. מי שהמציא את המושג שפלה הם תושבי ההר. לגבי אנשים שנמצאים במישור האזור הזה גבוה, לגבי אנשים שנמצאים בהר האזור הזה שפל.

ספר יהושע פרק י"א – טז... "הר ישׂרָאֵל, וּשְׂפֵלָתָהּ". נאום משה שמצווה על העם, דברים א': "זו פְּנוּ וְסֵעוּ לְכֶם, וְבֵאוּ הַר הַהַמְּרִי וְאֶל-כָּל-שְׂכֵנֵי, בְּעֶרְבָה בְּהָר וּבְשֵׂפֵלָה וּבְנֶגֶב, וּבְחוּף הַיָּם". המונח שפלה מופיע גם בסיפור של משה. בני ישראל מגיעים לארץ ונלחמים עם הגבעונים. יהושע ט': א וַיְהִי כִשְׁמֹעַ כָּל-הַמְּלָכִים אֲשֶׁר בְּעֶרְבֵי הַיַּרְדֵּן בְּהָר וּבְשֵׂפֵלָה, וּבְכָל חוֹף הַיָּם הַגָּדוֹל. "סדר גיאוגרפי שהולך מלמעלה למטה.

כשמסופר על תפיסת חמשת המלכים על ידי יהושע י': "כח וְאֶת-מִסְדָּה לְכַד וְהוֹשֵׁעַ בְּיָוֵם הַהוּא, וַיִּפְּקֵה לְפִי-חֶרֶב וְאֶת-מִלְכָה-הַחֶרֶם אוֹתָם וְאֶת-כָּל-הַנְּפֹשׁ אֲשֶׁר-בָּהּ, לֹא הִשְׁאִיר שְׂרִיד, וַיַּעַשׂ לְמִלְכָה מִסְדָּה, כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְמִלְכָה יְרִיחוֹ." בין הערים שכובש יהושע היו לכיש, לבנה, עגלון. יהושע י': "מ וַיִּפְּקֵה יְהוֹשֻׁעַ אֶת-כָּל-הָאָרֶץ הַהִר וְהַנֶּגֶב וְהַשְּׂפֵלָה וְהָאֲשְׁדּוֹד, וְאֶת כָּל-מְלָכֵיהֶם-- לֹא הִשְׁאִיר, שְׂרִיד". יהושע י"א: "טז וַיִּסַּח יְהוֹשֻׁעַ אֶת-כָּל-הָאָרֶץ הַזֹּאת, הַהִר וְאֶת-כָּל-הַנֶּגֶב וְאֶת כָּל-הָאָרֶץ הַגָּשׁוּ, וְאֶת-הַשְּׂפֵלָה, וְאֶת-הָעֶרְבָה; וְאֶת-הַר יִשְׂרָאֵל, וּשְׂפֵלָתָהּ."

לא נעסוק בפרטים אלא במונח הגיאוגרפי שפלה במקרא, אזכורי השפלה בתנ"ך הם רבים. כבר למן ימי יהושע עם כיבוש הארץ, כבר למן ימי משה בתיאור השפלה, וגם בתקופה של מלכי יהודה עד החורבן, המונח שפלה מופיע.

מלכים א', י' – "כז וַיִּתֵּן הַמֶּלֶךְ אֶת-הַכֶּסֶף בִּירוּשָׁלַם, כַּאֲבָנִים; וְאֶת הָעָרִים, וְגַם פְּשָׁמִים אֲשֶׁר-בְּשֵׂפֵלָה--לְרֹב." הסיפור מתעסק עם בניית המקדש, למעשה אומרים שהשקמים גדלים באזור נמוך. על זה אמרו באזור הצפון חז"ל - בגבול בין בקעת בית הכרם, אז בקעת בית חנניה - כל מי שמגדל שקמים מכפר חנניה ומטה - גליל תחתון, וכל מי שאינו מגדל שקמים מכפר חנניה ומעלה - גליל עליון.

ברשימת שרי דוד בדברי הימים א' כז': "כח וְעַל-הַיָּתִים וְהַשְּׂקִמִים אֲשֶׁר בְּשֵׂפֵלָה, בְּעַל תֶּן הַגִּדְרִי; " הכתובת חנן הייתה חקוקה על האבן (שהתגלתה בתל בית שמש), יש שניסו לומר שאולי זה קשור לחנן הגדרי. השם שפלה מוכר ברצף גיאוגרפי רב וניכר.

העמק שלפנינו, עמק האלה, נוצר כתוצאה מפעילות טקטונית. עמק שהמפגש בלו הוא בין אותם מבנים גיאולוגיים של הרי יהודה לאזורים בשפלה. במפגש שבין הרי יהודה לאזור השפלה יש נחלים שמתרחבים לכדי עמקים – נחל האלה לעמק האלה, נחל שורק לעמק שורק ונחל איילון לעמק איילון. חלקים, בעיקר מהמרכז

של השפלה צפונה, הם אזורים שבחלקם הופכים מנחלים לעמקים. עמק הוא עמק רוחבי שברך כלל תעבור בו דרך.

כשמזכירים את המונח שפלה מזכירים מפגש בין חברות צומח - החרוב ואלת המסטיק זו חברת השיא של אזור השפלה, על גבי מצע של סלע קירטון האופייני לשפלה. הקרקע באזור הנחלים ועמקים היא קרקע של סחיפה בעיקר מהרי יהודה. ככל שנמצאים מזרחה יותר בעמק האלה או עמקים אחרים, כך צבע האדמה יהיה יותר צבעה של הטרה-רוסה של ההר.

ככל שנהיה יותר מערבה נקבל צבע שגוון שלו יהיה כבר יותר בהיר, חום בהיר.

גבולות השפלה :

צפון - החלק שבו נגמר השרון – ירקון.

דרום - נחל שקמה באזור המישור, וגבול המשכי, שהוא החלק הדרום מזרחי, הוא בקעת באר שבע ערד. מוזיאון גיו אלון נמצא בשפלה. רוב הטיולים שמגיעים למוזיאון גיו אלון מטיילים בינגבי אבל צריך לשים לב שהמוזיאון של הנגב נמצא בשפלה. שכן עד שלא נגמרות גבעות השפלה זה עדיין חלק ממנה. תחנת הרכבת של באר שבע מרכז נמצאת בקצה של שלוחות גבעות השפלה. כשבאים מכיוון צומת גורל וחוצים את הרכס הקרטוני, כשמצד שמאל רכס להבים (גיו אלון), עדיין נמצאים בשפלה וגבעותיה. יותר מזה, אנדרטת חטיבת הנגב נמצא בקצה הכי דרומי של השפלה. מאה מ' דרומה – בקעת באר שבע, שהיא גם הגבול הדרומי של הרי יהודה.

מערב - אחרי תל צפית, מישור החוף. מקריית גת ומערבה מישור החוף.

מזרח - הדום הרי יהודה באופן כללי.

היחידה הגיאוגרפית שפלה כבר לא נמצאת בשרון. באזור הזה יש שומרון ושרון. השפלה היא יחידת משנה בין הרי יהודה למישור החוף, משום שאזור המישור הולך ומתרחב כלפי דרום. מאזור הכרמל ודרומה, מחיפה דרומה עד נחל המערות, יש במישור החוף יש רכס כורכר, עוד דרומה יש 2 רכסי כורכר, עוד דרומה מהאזור של החלק הדרומי של אזור מישור חוף הכרמל יש 3 רכסי כורכר, בשרון 3. מאזור מישור חוף יהודה או חוף פלשת יש כבר 5 רכסי כורכר. זאת אומרת שלא רק שמספר רכסי הכורכר הולך וגדל גם המרחק ביניהם הולך וגדל. בחנתך מאזור אשקלון לכיוון מצודת יואב, לכיוון קריית גת – כל המרחב הוא מרחב של מישור החוף מאורח רחב. בכרמל – "ככרמל בים יבוא" - כשמישור החוף פוגש את הכרמל אין חוף. מישור החוף צר הולך ומתרחב. אנחנו נמצאים באזור רחב מאוד ויש כאן עוד יחידה גיאוגרפית שהיא השפלה.

תל עזקה - במקום הזה שומעים כמה אירועים מקראיים. יהושע פרק י' : " א וַיְהִי כַשְׁמַע אֲדָנִי-צִדְקָה מִלֶּדֶת יְרוּשָׁלַם, כִּי-לָכַד יְהוֹשֻׁעַ אֶת-הַעִיר וַיְחַרְמֶהָ--כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לִירִיחוֹ וּלְמַלְכָּהּ, כִּן-עָשָׂה לְעִיר וּלְמַלְכָּהּ; וְכִי הִשְׁלִימוּ יִשְׁבִּי גִבְעוֹן, אֶת-יִשְׂרָאֵל, וַיְהִי, בְּקִרְבָּם. ב. וַיִּירָאוּ מֵאֵד--כִּי עִיר גְּדוֹלָה גִבְעוֹן, כְּאֶחָת עָרֵי הַמְּמֻלָּכָה; וְכִי הָיָה גְדוֹלָה מִן-הָעִיר, וְכָל-אֲנָשֵׁי גִבְרִים. ג. וַיִּשְׁלַח אֲדָנִי-צִדְקָה מִלֶּדֶת יְרוּשָׁלַם, אֶל-הוֹהֵם מִלֶּדֶת-חִבְרוֹן וְאֶל-פְּרָאִם מִלֶּדֶת-רַמּוֹת וְאֶל-יָפִיעַ מִלֶּדֶת-לְכִישׁ וְאֶל-דָּבִיר מִלֶּדֶת-עֲגִלוֹן--לֵאמֹר. ".... ט וַיָּבֵא אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ, פְּתָאִם : כָּל-הַלְלִיָּה, עָלָה מִן-הַגִּלְגָּל. י. וַיְהִימָם יְהוָה לְפָנָיו יִשְׂרָאֵל, וַיִּכַּם מִפָּה-גְּדוֹלָה בְּגִבְעוֹן; וַיִּדְרָפָם, דָּרָד מֵעֵלָה בֵּית-חֹרוֹן, וַיִּכַּם עַד-עֲזָקָה, וְעַד-מִסְדָּה." "

מקדה קצת בהמשך, עזקה אפשר לדעת את הכיוון שהולך מהכיוון הצפון מזרחי, המרדף הוא לכיוון דרום מערב.

שמואל א' יז' – " א וַיֵּאסְפוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת-מַחְנֵיהֶם, לְמַלְחָמָה, וַיֵּאסְפוּ, שָׂכָה אֲשֶׁר לַיהוּדָה; וַיַּחֲנוּ בֵּין-שׁוֹלָה וּבֵין-עֲזָקָה, בְּאַפְסֵי דְמִים." "

סוכו מולנו, עזקה כאן, אפס דמים - אם מדובר בשם מקום זה ביניהם איפשהו.

" ב וַיֵּשְׁאוּ וַאֲשֵׁר יִשְׂרָאֵל נֶאֱסָפוּ, וַיַּחֲנוּ בְּעַמְקֵי הָאֵלֶּה; וַיַּעֲרֹכוּ מַלְחָמָה, לְקִרְאת פְּלִשְׁתִּים. ג. וּפְלִשְׁתִּים עֹמְדִים אֶל-הָהָר, מִזָּה, וְהַגִּיאָה, בֵּינֵיהֶם. ד. וַיֵּצֵא אִישׁ-הַבְּנִים מִמַּחְנוֹת פְּלִשְׁתִּים, גְּלִית שָׁמוּ מִגֵּת : גְּבָהוּ, שֵׁשׁ אַמּוֹת וָזֶרֶת. ה. וְכֹבַע נְחֹשֶׁת עַל-רֹאשׁוֹ, וְשָׂרְיוֹן קִשְׁקִשִׁים הוּא לְבוּשׁ; וּמִשְׁקַל, הַשָּׂרְיוֹן--חֲמִשָּׁת-אֲלָפִים שְׁקָלִים, נְחֹשֶׁת. וּמִצָּחַת נְחֹשֶׁת, עַל-רִגְלָיו; וְכִידוֹן נְחֹשֶׁת, בֵּין כַּתְפָיו. ז. וְחָץ (וְעַץ) חֲנִיתוֹ, כַּמְנוֹר אֲרָגִים, וְלַחֲבַת חֲנִיתוֹ, שֵׁשׁ-מֵאוֹת שְׁקָלִים בְּרָזָל; וְנִשְׂאָה הַצָּנָה, הַלֶּדֶת לְפָנָיו. ח. וַיַּעֲמֵד, וַיִּקְרָא אֶל-מַעֲרֹכַת יִשְׂרָאֵל, וַיֹּאמֶר לָהֶם, לָמָּה תֵצְאוּ לַעֲרֹף מַלְחָמָה" (הוא מקלל). "..... י. ב וַיִּדְוֹד בְּרוּ-אִישׁ אֶפְרַתִּי הַזֶּה, מִבֵּית לָחֶם יְהוּדָה, וַיִּשְׂמוּ יָשִׁי, וְלוֹ שִׁמְנֵה בְנִים; וְהָאִישׁ בִּימֵי שְׂאוּל, זָקֵן בָּא בְּאֲנָשִׁים" "

נקצר ונאמר, באים האחים של דוד ונערכים בין יתר האנשים למלחמה עם הפלשתים. חשוב להבין שלא הייתה התארגנות צבאית, אנשים דאגו לעצמם ולמשפחותיהם. יורד דוד מאזור בית לחם, מהרי יהודה, הוא קטן ורואה את גוליית "שש אמות וזרת" (אמה כ-50 ס"מ, כלומר שהוא בגובה של 3.15 ס"מ), ברור שיש לו מחלה שהיא בעיה בבלוטות הגדילה - גדלת בלשון עממית. גוליית נושא את כל המשקל על גבו, כ-45 ק"ג, אדם גדול שבקושי מצליח לזוז בתוך השריון עצמו.

כל יום יוצא גוליית מקלל ואף אחד לא יוצא מולו. הקרב הוא קרב ביניים כמו שלעיתים היה נהוג בעת העתיקה - ליצור מצב שאחד נהרג. המינוס הוא שמי שמפסיד צריך לקבל עליו את הדין, מה שברך כלל לא קורה.

מגיע דוד ואומר לשאול, "גם את-הארי גם-הדיב, הפה עבדך; וְהָיָה הַפְּלִשְׁתִּי הָעָרַל הַזֶּה, כְּאֶחָד מֵהֶם, כִּי חָרַף, מַעֲרַלְת אֱלֹהִים חַיִּים." . שאול שולח אותו, מלבישים עליו את השריון. דוד הוא רועה צאן מוריד הכל, הולך אל הנחל, לוקח כמה חלוקי אבנים (את אבן הקלע שאיננה רוגטקה). דוד מיומן בפגיעה בבעלי חיים, הכוונה של עדרים תועים ולכן יכול לפגוע במצחו של גוליית. אז הצבא של גוליית, לאחר כריתת ראשו נסוג עד שערי עקרון ועד שערי עזה.

הדבר הזה בא לידי ביטוי בספר שמואל א', יז'. אבל בשמואל ב' כא' ובדברי הימים א' יא' מסופר שמי שהורג את גוליית היה אלחנן בן יערי. אלחנן בן יערי היה אחד מקרובי משפחתו של דוד, מגיבורי דוד. דוד, לפני שהיה מלך כבר היה לו צבא גיבורים, מן אלטרנטיבה של שלטונית שפעלה באזור ההררי והשפלתית עוד בזמן מלוכתו של שאול.

דבר נוסף חשוב, זו הפעם היחידה בתולדות עם ישראל לדורותיו, שבה לוקחים אדם וממליכים אותו למלך בשעה שעדיין יש מלך בישראל, שאול, אין לזה תקדים. אין המלוכה בעולם היהודי נוגעת במלוכה – כלומר שיש מלך לא ממליכים תחתיו. הפעם היחידה שחרגו מכך הייתה שמואל שהמליך את דוד למלך, עוד בזמן היותו של שאול מלך על ישראל. כששאול מת בגלבו, דוד כבר מוכן ולא צריך להמליך אותו, הוא כבר עבר את התהליך.

האם אלחנן הרג את גוליית הגייתי מגת? או שהיה אחד שהיכה דוד והשני אלחנן בן יערי. גם בדברי הימים וגם בשמואל ב' מדובר על אלחנן בן יערי. האם מדובר על הריגת שני אנשים גדולים וענקים בו זמנית באותה תקופה או שמדובר גיבור אחד מקומי שאולי הרג אותו דוד ואולי הרג אותו אלחנן בן יערי. כשבאו לגבש את המקרא, צריך היה לתת רזומה - דוד הוא לא אדם שהרג דוב וארי, אלא יש לו גם רזומה בקרב הביניים היחיד שנערך בעם ישראל בתקופה המקראית – כדאי לדעת גם את האופציה הזו.

***אכן נראה מוזר** שנער קטן אחר הצאן נשלח לייצג את העם. האם זה קשור לאמונה באל? ניסים נעשים רק כאשר אדם עושה מצדו מעשה בתקופה המקראית. רק כאשר משה "ויט משה ידו על הים", רק אז נבקעו המים, רק כאשר נוגעות כפות רגלי הכהנים בירדן רק אז "ויעמדו נד אחד". אם אתה מצפה לנס תעשה מעשה ואלוהים ימשיך את העניין. יכול להיות, על הרקע המקראי, שלא משנה אם זה נער קטן או גדול, יש כאן עשייה מצד האדם ואז אלוהים יעזור. הדוגמאות המקראיות הן רבות יותר. כמו שכתבו אביגדור שנאן ויאיר זקוביץ, 'גם כך לא כתוב בתנ"ך', 'לא כך כתוב בתנ"ך', שני ספרים, כל אחד עם הסיפורים, המדרשים והראייה שלו.

כאשר סנחריב יגיע ב-701 לפנה"ס אל הארץ, הוא כותב באנאלים שלו – "יצאתי אל ארץ יה [ודה. ב] מהלך מסעי, את המס של מלכני? פלשת י [או! המלך פלוני] קיבלתי בעזרת העוז [מה של האל אנשר אדוני, את המחוז [של חזק] יהו [איש] יהודה כמו העיר עזקה, בית מבטחו, אשר בינו גב [ולי ובינו ארץ יהודה].... אשר כמו קן נשר [שוכנת על גבי רכס הר; במו פגיזו [ות] י ברזל ללא ספור מתנשאים לשמים].... חומותיה [בצורות ומתחרות [בגובהן] בהרים הנישאים, למראה עיניים כאילו מן השמים [צץ ראשו י.... בסוללות עפר]"

כשעומדים למטה זה נראה כמו קן נשרים, האיש בא מאזור, ראה כבר הרים יותר גבוהים, אולם זה הציטוט - משהו כל כך גדול ולמרות כל זאת כבש את כל זה. ראינו מקומות גבוהים יותר אם נמצאים באזור נחל נמרוד למשל.

המקום הזה מופיע גם בספר ירמיהו פרק לד': "וַיִּדְבֹר יִרְמְיָהוּ הַנְּבִיא, אֶל-צִדְקָיָהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה, אֶת-כָּל-הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה, בִּירוּשָׁלַם. זֶה נְחִיל מֶלֶךְ-בְּבֶל, נִלְחָמִים עַל-יְרוּשָׁלַם, וְעַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה, הַנּוֹתְרוֹת: אֶל-לְכִישׁ, וְאֶל-עֲזֹקָה, כִּי הִנֵּה נִשְׁאַרֵי בְעָרֵי יְהוּדָה, עָרֵי מְבָרָר."

כאשר עולה לכאן המלך הבבלי, נבוכדנצר, הוא עושה 3 מסעות – 603-604 לפנה"ס 597 לפנה"ס

587-586 לפנה"ס, הרס וחורבן.

מסגרת המסע הראשון או השני, לכיש ועזקה הן ערי יהודה הנותרות, שכן כל היתר כבר נכבשו.

בתל עזקה חופרים מקאליסטר וחבר מרעיו ב-1898-1900, מוצאים שרידים אחדים. בנוסף מתנהלות במקום חפירות עכשוויות שראינו בתחילה. לפי בועז גרוס – ראינו את המדרון המערבי, יש קטע קטן למטה במדרון הדרומי וקטע קטן בחלק המזרחי. מסתבר שלא גילו עד עכשיו בחפירות החדשות (עונה ראשונה) שום ביצורים של התקופה הברזלית, לא במקום שעמדנו ולא במקומות האחרים. לעומת זאת גילו עיר, שרידים ומבנים וחורבן שהיה בשלהי המאה ה-13 לפנה"ס, אמצע המאה ה-13. זאת אומרת שגילו שרידים של העיר הכנענית המאוחרת שישבה במקום ובעיקר את החורבן שלה.

דבר נוסף שהתגלה, מאוחר יותר, בחלק מהמקום (דבר שידוע כבר ממקאליסטר) שרידים של מצודה הלניסטית שעמדה כמו גם עיר הלניסטית שידועה לנו מתל מרשה (גם שם יש עיר הלניסטית). החפירה עוד תימשך, שכן משום שחורבת כפיא נתנה כל כך הרבה פירות וערעה את אושיות הארכיאולוגיה הארץ ישראלית בתקופה המקראית, והוציאה אותה משיווי משקל, אז אנשי אוני תל אביב באים בתקווה להפר את הממצאים החד משמעיים שנמצאו שם.

נסיעה לחירבת כייפא

יש אפשרות לנסוע שמאלה ביציאה מהתל, הדרך סלולה אבל העצים נמוכים ולא טובים זה יותר בעייתית, לכן אנו חוזרים שאותה הדרך ממנה הגענו.

בין המכתבים, 18 האוסטרקונים שהתגלו בתל לכיש כתוב - "אל משואות לכיש נחנו שומרים אפס כי לא נראה את עזקה", בהחלט ראוי להזכיר. זה לא 'לא נראה' כי כבשו את המקום, כשעומדים בלכיש לא רואים את עזקה גם בלי שהמקום כבוש. אמר בנימין זאב בגין, בספרו 'כי לא נראה את עזקה' את התשובה הבאה – מדובר בין היתר בתחנת ממסר. תחנת הממסר הייתה מרשה שהייתה עיר מקראית. מלכיש רואים את מרשה, וממרשה רואים את תל עזקה – זאת אומרת שמשמשים בנקודת קשר. כשבאים מכיוון צומת האלה, מעט לפני השלט לכיוון קריית מלאכי אשדוד, יש פנייה ימינה לחירבת כייפא. הדרך מתאימה למעבר של אוטובוס ורכב פרטי

חירבת כייפא

אנחנו נמצאים עם פנינו לכיוון עזקה (הגבעה הגבוהה החצי מיוערת).

שער - השער פונה לכיוון מערב, מעט שחזור אבל הרוב אותנטי לחלוטין. יש פתח נדיר ואפשר לראות את הדלתות ננעלות, באופן מאוד חריג יש פותא של ציר הדלת שנע בצד הזה. יש תעלה, כמו בכל הערים המקראיות, תעלת ניקוז שעוברת מתחת לשער. שער יהיה תמיד בנקודה הנמוכה בתוך ישוב, עולים אל שער וממנו ליישוב. אם השער ימוקם בנקודה הגבוהה ביותר אז העלייה תהיה הרבה יותר גדולה, והרי לא כל היום נלחמים ויש עתות של רגיעה. הנקודה שאליה מתנקזים כל הנוזלים, כל הביוב של עיר, זורמים בתעלה מקורה בצד או באמצע (כך גם בגור). בין היתר רואים שש אומנות – בזוגות. חלק מהאומנה הוא סלע שהוא חלק אינטגרלי וההמשך שלו קיר אבנים. כלומר שיש 6 אומנות ו-4 תאים.

הדבר היפה - בצילום אוויר של כל אחד מהשערים אפשר לראות דבר שהוא ייחודי כאן - אל האומנה הראשונה כשנכנסים מחוברת חומה, קיר אחד שלה הוא הקיר שממשיך הלאה והוא הקיר החיצוני, הקיר השני הוא הקיר הפנימי. למעשה, מוצאים את עצמנו בין שני קירות מקבילים עם קירות אנכיים ביניהם - חומת סוגרים. חומת סוגרים היא חומה האופיינית רק לראשית ימי הבית הראשון. החומה שתבוא אחר כך, בתקופה של בית ראשונה ותהיה לאורך רוב שנותיה, תהיה חומה שנקראת קדמות ונסגות.

משמאל רואים 2 אבנים גדולות שניצבות באתרן. מן החומה ופנימה לשני הצדדים, עברו כבר 5 עונות חפירה על השטח, מוצאים גם בתים פרטיים של ראשית תקופת המלוכה וכתובים מתגלים ממצאים מרשימים מאוד, שחלקם טרם התגלה.

חומת סוגרים, שער עם 4 תאים ו- 6 אומנות שער של עיר קטנה (במגידו למשל 8 אומנות ו-6 תאים). היישוב קטן, 23 דונם ולמעשה יש פרופורציה בין גודל העיר וגודל השער (בישוב קטן כמו תל שבע, 10 דונם) יש 6 אומנות ו-4 תאים. בחצור וגזר שערים גדולים יותר.

חומת הסוגרים - יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל (שהוא מאוני' בחו"ל) שמו לב שהחומה עם הסוגרים, חדרים-חדרים, יש פתח בצד ימין, אבל יש מקומות שמצאו את זה צורה ניגודית (80% בצד אחד, 20% הכניסה היא בצד השמאלי של המבנה). ניסו ללמוד מזה דברים- האם שתי קבוצות עובדים עבדו כאן, האם כל אחד למד או עשה פתח בכיוון אחר, אבל שמו לב גם לפרט הזה.

אחרי עזקה, הכביש והעמק ממשיך לכיוון אחד, משמאל רואים את עמק האלה, בהמשך בית גוברין. צריך להזכיר שהצירים הללו היו גם צירים של דרכים רומיות. כלומר, שמדברים על תקופת בית שני והתקופות הרומית והביזנטית, למשל מהעיר אשקלון יוצאת דרך שמגיעה אל אלוטרופוליס, 'עיר החופשיים', היא בית גוברין. הדרך משם תגיע לצומת האלה, קטע אחד יעלה שמאלה (לכיוון תל סוכו, מזרח) ואז תעלה דרך בדרך הנסיך לכיוון מטה, צור הדסה ושם התגלו שרידי מדרגות מדרך רומית. דרך אחרת תגיע לכאן, לכיוון בית שמש, ותמשיך לכיוון ירושלים (איליה קפטולינה).

מעט אחרי צומת האלה, האתר גבעת ישעיהו ובו מרוכזות אבני מיל רומיות. האבנים לא נמצאו בריכוז כזה, אבל קבלן שורר ומורד שמצא את האבנים והעלים אותם קיבל עונש, תפסו אותו בזמן ונתנו לו להקים אתר ליד הכביש ובו ריכוז של האבנים. אבני המיל מדברות על המרחק מאלוטרופוליס אל איליה קפיטולינה, במקום שבו עומד היום שער שכם - ובעבר עמד באב אל עמוד (נקודת האפס).

כמו גם במושבה הגרמנית בחיפה, שם יש את הבית של גוטליב שומכאר, הוא גם ארכיאולוג ומודד (מדד את רכבת העמק), הוא אמר שצריך לקחת נקודת 0 להתחיל ממנה. הוא בחר את נקודת ה-0 מסלון ביתו, היום ביתה של אישה, שבו עומד מוט והוא מוט ה-0 שממנו יש מדידה. בזמנו נהגו לבקר במקום, כדי להיכנס לסלון ביתה. לימים נמאס לה מהסיוורים שנכנסים לסלון ביתה. אז, לא רק שהיא לא נתנה להיכנס, היא השכיחה את חצר ביתה למגרש מכוניות והציבה 2 כלבי שמירה. (דוברמנים שיכולים להריח מדריכים ©).

אומנות - זה לא דבר אחד, זה בדרך כלל בסיס של משהו אחר. כשנמצאים במבנה גדול (כנסייתי למשל), יש בדרך כלל עמוד במרכז, העמוד במרכז, במבנה בזיליקאי, תומך גם את הקשת קדימה ואחורה וגם את הקשתות לצדדים - זאת אומנה, זה לא עמוד בודד.

זה לא ביטוי שמסביר הגדרה אחת, כשרואים את הקירות הללו -אומנות זה בסיס רחב, שכמובן הלך עוד לגובה (רואים רק את הבסיס שלו), שהוא במקרה הזה הכניסה. קיר גדול, רחב, בדרך כלל במבנה ציבורי. ההגדרה משתנה ורואים אותה בבניינים שונים בתקופות שונות.

החפירה כאן היא ייחודית, כאשר יורדים כאן רואים את פני הקרקע ומיד נמצאים בחפירה. זה לא תל ארכיאולוגי זוהי חורבה. השרידים נמצאים על גבי הסלע ולארכיאולוג אין הרבה עבודה (בחלק המרכזי יש עוד שכבות, קצת פרסי-הלניסטי), אבל זה לא פוגע בכל החלק הזה לחלוטין. מבחינה זו מקבל הארכיאולוג חפירה נקייה, הדברים מופיעים על פני השטח.

תצפית בכיוון השני - מזרחה רואים את מורדות הרי יהודה בזווית טובה (גיבע, צורף, גוש עציון). כשמסתכלים על החלק הקרוב, ניתן לראות עוד חלק מרמת בית שמש ותל ירמות.

סיפור חרבת כייפא - המקום הזה הוא מקום שהיה מוכר כחורבת כייפא, משמעות שמו לא ידועה עד היום. ברור שכייפא, כהן גדול יהושע וכו' לא קשורים למקום. אנחנו יודעים שפעם ראשונה המקום הזה מוזכר ויקטור גרן, נוסע צרפתי שמזהה לראשונה על פי דרכו את מקום קברם של המכבים במודיעין. 1883 אנשי ה-PEF, הקרן לחקירת ארץ ישראל, עוברים באזור ומזכירים ערימות אבנים. אף אחד לא התייחס למקום למעלה מ-120 שנים.

הראשון שבעת המודרנית שם לב לכך היה יהודה דגן, ארכיאולוג מאוני' ת"א. הוא מבקר במקום ב-1992, במסגרת הסקר שלו בשפלה. הוא טוען שמדובר בעיר מהתקופה הברזלית, מאות 7-8 לפנה"ס.

הבא שיבוא אל המקום היה איש העתיקות סער גנור (פקח אזורי של רשות העתיקות) והוא יום אחד מביא את המורה שלו, יוסי גרפינקל, ושניהם יחד 'נדלקים' על המקום. הם רואים מצד אחד שהמקום בתול, יש את הסלע, מצד שני אולי יש דברים שנמצאים עד הסלע וכדאי לראות אותם. הם מחליטים לתת יריית ניסיון ובשנת 2007 הם מגיעים למקום עם כמה סטודנטים לחפירות בדיקה. הם מוצאים שיש שתי שכבות - בחלק המרכזי הגבוה יש שרידים מעטים מהתקופה הפרסית ועד התקופה ההלניסטית. אבל החלק שמתחת, שייך ליישוב מהמאה ה-10 לפנה"ס בלבד.

איך יודעים? אספו בחפירת בדיקה 10 חרצנים של זיתים, שלחו אותם לבדיקה של פחמן 4, והתוצאות היו חד משמעיות - בין 980-1020 לפנה"ס. תוצאה מדויקת כל כך של 10 גרעיני זיתים הוא דבר חריג מאוד. מסתבר, שכשמדברים על התקופה שבין 980-1020 לפנה"ס, זה התקופה של ימי דוד. בקרוב מכשיר דומה אמור להגיע למכון ויצמן. עובדה זו תוכל להזיל את הבדיקה ולתת תשובות יותר קצרות מבחינת זמן.

העיסוק של יוסף גרפינקל באתר מקראי היה חדש לגמרי, שכן זה מגיע מתחום הפרה-היסטוריה. אבל באותה עת התפנתה משרה בתחום המקרא, והוא החליט לעזוב את הפרה-היסטוריה ולעבור לתחום ההיסטוריה, הדבר הראשון שנופל לידי הוא חירבת כייפא. האיש, שהיה מפורסם בפרה-היסטוריה ולא היה מגיע לפרסום עולמי ללא האתר הזה, לפעמים האדם עושה את האתר ולפעמים האתר עושה את האדם. במקרה הזה האתר עשה את האדם.

מדברים על זמן שכבר הדליק ניצוצות, 1020 דוד? מה הייתה ממלכת דוד?

האם ממלכת דוד הייתה כמו שמשפר התנ"ך - מהאזור של נחל מצריים בדרום ועד האזור של לבוא חמה, דמשק (עוד כמה מאות ק"מ), תחום סוריה של ימינו. מדובר על קטע אדיר שהיה חלק בשליטתו הישירה של

דוד, וחלק מהמדינות הצפוניות והמזרחיות היו מדינות ווסליות תחת חסותו של דוד (ואחר כך שלמה). התיאור הזה הוא תיאור מקסימליסטי. התיאור שמתאר את ממלכת דוד הכי מקסימליסטי שהיה אי פעם – כלומר, לא הייתה ממלכה אי פעם בעולם היהודי שהתחום הטריטוריאלי שלה גדול יותר, בשום תקופה היסטורית.

לפני כ- 6 שנים, לפני שהתחילה החפירה, מוציא ישראל פינקלשטיין ספר 'ממלכת דוד ושלמה'. מטרתו של הספר נועד לומר דבר אחד - כל הסיפור של הממלכה הגדולה המאוחדת עד סוף ימי שלמה הוא לא אלא סיפור מקראי שאין לו אחיזה במציאות, לא בגבולות (בהיקף) וגם לא בעוצמתו. עד בכלל לשלב מאוחר מאוד לא הייתה ממלכת יהודה וישראל, הייתה רק ממלכת ישראל, ממלכת יהודה היא תוצר מאוחר יותר. ירושלים, בתוך יהודה לא הייתה יישוב גדול ומפואר אלא כפר חקלאי קטן חסר ערך וחסר חשיבות. למעשה הוא לקח את התני"ך וביטל אותו.

רצה הגורל והאל, כאשר מגיע לכאן סער גנור וגרפינקל ומחליטים בעקבות הבדיקה לצאת לחפירות, הם מוצאים כאן את הדברים ההפוכים לחלוטין ממה שכתב פינקלשטיין.

מה הם מוצאים ?

שער אחד שהוא שער תאים. אל השער הזה, כמו שהוכיח ידן בחפירותיו, מחוברת חומת סוגרים. בראשית התקופה הישראלית יש חומת סוגרים. השלב הראשון, כמו שהוכיח ידן בחפירות חצור - אל שער התאים מחוברת חומת סוגרים. במקום מוצאים חומת סוגרים, ראשית ימי בית ראשון, דבר שני רואים את השער והבתים, זה אומר שיש כאן תכנון. הבתים רחוקים מעט מהחומה, כמה מטרים. כמו כן בחפירות נמצאו אלפי עצמות בעלי חיים, בקר וצאן. מתוך העצמות פחות מאחוז עצמות חזירים. לשם השוואה, באתרים סמוכים פלשתים (עזקה סביר שפלשתי, עקרון, גת) שם התגלו כ-20 אחוז ממוצע מבין עצמות בעלי החיים שהם עצמות חזירים.

דבר נוסף, בין 60-50 החדרים שנחשפו, נמצאו 3 חדרי פולחן. באף אחד מהמבנים הפולחניים לא התגלו דמויות אדם או בעלי חיים. לעומת זאת, באתרים פלשתים סמוכים שבהם התגלו אתרי פולחן, התגלו אין סוף דמויות של בעלי חיים, צלמיות.

בחפירות האלה, בין היתר, התגלו כמה כלי ברזל וממצאים מסוגים שונים (להב חרב מברזל, תכשיטים, הרבה מאוד קרמיקה, חרפושית מצרית שיש לה שני צדדים) והתגלה אוסטרקון יחיד (ניתן לראות את הממצאים בספר שהוציאו החופרים - עקבות דוד המלך בעמק האלה של סער גנור, גרפינקל והייזל). כמו כן ניתן לראות צילומי אוויר של האתר.

אוסטרקון - חרס כתוב, נמצא היום במוזיאון ישראל, לא רואים כמעט דבר ממנו, הצילום שלו בעייתי מאוד. על האוסטרקון כתובות כמה מילים בכתב פרוטו כנעני ובין המילים – "אל תעש: ועבד א]ת...].

שפט עבד ואלמנה(ה) שפט ית]ם]

וגר רב עלל רב דל ו

אלמנה(ה) נקם *יבד (=ביד) מלך.

אבינו ועבד שכ גר תמ]כ]"

האוסטרקון הוא חרס כתוב שבור, עם כמה מילים. ניסו למצוא גם את ההשלמות של העניין. מסתבר שזהו אוסטרקון, הכתובת הקדומה ביותר בכתב הפרוטו-כנעני, עוד קדום מעיזבת צרטה שם יש את הכתובת של האותיות (שורה ראשונה א,ב,ג,ד,....). מסתבר שהכתב הזה, שהוא כתב לא זהה לטקסט מקראי, אבל בהחלט דומה בעניין שפיות גר ואלמנה בספר ויקרא (אמנם הטקסט חסר). אפשר לדבר על תחילת הכתב כטקסט מקראי שכבר נמצא במקום. הכתב הזה, לא מותיר מקום לספק, יחד עם חומה שלא מותרה מקום לספק-אתרים כנעניים או פלשתיים לא נראים כך (מבחינת החומה, שער, כלים וכו'). הממצאים הללו, גם הממצאים הקרמיים, עצמות בעלי החיים והדברים האחרים, נוספים לעוד ממצאים שהתגלו בשנה הקודמת והיו פה ההיי-לייט של העניין.

מדובר במעין מודלים קטנים של מקדש. גודל קטן מאוד של תיבות שעשויות אחת מחרס ואחת מאבן. גרפינקל טוען שמדובר בתיבות בגדלים אלה, עם פתח אחד ולמעלה עיטורים זה מעין ארון האלוהים, מקדש אישי שהיה בביתם של האנשים (אין צלמיות).

בארון הכרובים יש כרובים מלמעלה מבפנים נמצא שמו של האל ולא פסלים, זה ההבדל בין האלוהות היהודית לאלוהות הפגאנית מבחינה פיזית.

בחזית הארון (ניתן לראות צילומי עיטורים בחרס ובאבן בספר), מוצא כאן גרפינקל עיטורים מעניינים ביניהם גם של בעלי חיים. הוא טוען שמדובר במעין ארון כמו שני אריות, שני עמודים. דומה הדבר לממצא שהתגלה במקדש האריות בתל חצור, מדובר ללא ספק בפולחן שהיה במקום הזה בזמנו של דוד (עוד אין את בית המקדש בירושלים ויש פולחן אישי בבתיים שהוא פולחן ללא דמויות של אלים ואלוהות כזו או אחרת). אפשר לומר, לדעתו של גרפינקל, שמדובר באתר מאוד מיוחד שאפשר לראות בו את הצד הפולחני, כמו בתקופה שלפני המקדש בירושלים.

גרפינקל טוען שמדובר באתר שאין לו מקבילה בארץ, עד כה. מדובר ביישוב מימי דוד 980-1020 לפנה"ס, עד אז לא היו שום שרידים מימי דוד. מלבד אילת מזר שהזכירה בירושלים דבר אחד – ארמונו של דוד. המקום שלדעת אילת מזר ולדעת רוב מדריכי עיר דוד, הוא ארמון דוד - רואים מבנה ציבורי בזה מתחיל ונגמר. שברים דלוחים של כלי חרס. פינקלשטיין, הרצוג ואושיסקין שהגיעו לעיר דוד מאוד לא הסכימו עם טענה זו, הם באו לשם לפני כשלוש שנים ("גופרית ומלח אש וגופרית") עם דעה מוצקה עוד לפני שהגיעו, והוכיחו את מה שהיו בטוחים בו. לאחר מכן, בכנס שהתקיים בעיר דוד דיברו וקטלו את אילת מזר בצורה היותר קשה ומבוזה. לדעתם, לא רק שלא מדובר בארמון, לא מדובר בכלל בימי דוד. לדעתם מדובר, עד הכי רחוק, לתקופת הברזל 2 או התקופה ההלניסטית (הבדל של 750 שנים). כלומר שאין שום דבר מימי דוד לדעתם ולדעת רוב הארכיאולוגים.

מגיעים גרפינקל, גנור והייזל, אתר מסביב חד שכבתי, עורכים בדיקות וטוענים כי מדובר באתר מימי דוד שאחרי כמה עשרות שנים הלך לעולמו, (כנראה בקרבות עם פלשתים, שכן זה קו המגע בין ישראל לפלשתים). בשנים הראשונות, בזמן חפירות הראשונות, במאמרים של אנשי תל אביב (אגב, 7 מאמרים יצאו כנגד המקום הזה ויש מכנה משותף אחד לכולם – את כולם כתבו אנשי אוני' תל אביב. ארכיאולוגים והיסטוריונים מאסכולת פינקלשטיין) הם ניסו לצאת נגד ההנחה.

המאמר האחרון שיצא לפני חודשיים וחצי, מעלף מצד אחד ומביש מצד שני. פינקלשטיין ושותף שלו, בכתב העת תל אביב - עשו חישוב כמה הספיק גרפינקל לחפור בינתיים, ושמו לב שלאורך איקס ימים החפירה היא לא רצינית כי היא הוציאה איקס קוב אבן, מה שמצביעה על כך שהיא חפירה לא רצינית מדעית. זאת המסקנה החד משמעית - התכוונו בעונה האחרונה לסגור את החפירה, אבל לאור ההצלחה והממצאים, וכן ולאור מה שקורה מסביב (בתל סוכו ובעזקה), צריך לחזק את הטענה. אם כי יכול להיות שמדובר באתר פלשתי - יותר ויותר קרמיקה יהודאית, החרס והכתב, אין דבר כזה בשום אתר פלישתי (בשום אתר פלשתי שנחפר).

גרפינקל שבא כפרה-היסטוריון והתפרסם בחוגים הפרה-היסטוריים לא זכה לתהילה עולמית כגון זו שהייתה לו כאן. הספר 'עקבות דוד המלך בעמק האלה, תגליות מפתיעות בארכיאולוגיה המקראית' יצא בקיץ האחרון. הספר לא כולל את עונת החפירה האחרונה.

האתר הזה, ככל הנראה, ניטש בחלק הזה אחרי עשרות שנים, זה אפילו לא הגיע לימי שלמה. חלק מהבנייה הפרסית-הלניסטית קצת הרסה חלקים במרכז. לכן, מאחר והחלק הפרסי הלניסטי הוא בעיקר במרכז, חפירה בשוליים היא חפירה חד תקופתית.

השער וחומת שלמה בגזר זהו חלק מחפירה בתוך תל, עם השכבות הישראליות שם. שער שלמה זוכה לשני תאריכים – האסכולה של אולברייט וידין ממקם אותם בתקופה של אמצע המאה ה-10 לפנה"ס ואילו האסכולה התל-אביבית מתארכת אותם לתקופה של המאה ה-9 לפנה"ס, כללית כמבני ציבור, שערי לימיו של אחאב. כאן, מאחר והחפירה ושני השערים (ולכן הזיהוי של המקום "שעריים" שם שמופיע במקומות בודדים במקרה) התיארוך הוא קודם לשתי האסכולות, יישוב מהתקופה הזו אין עד כה בצורה כזאת בשום מקום. אין עוד יישוב שבו יש הגדרה של יישוב דוידאי. בזמנו היו ויכוחים בין אהרוני ובין ידין, ובעקבות זה נערכו החפירות של ידין בתל מגידו, לבדיקה מסוימת בעניין החומות (כן דוד לא דוד בכמה אתרים ומאמרים שונים). ידין הוכיח שאין בינתיים חומר ארכיאולוגי של הסיפור של דוד.

הממצאים בשטח – רואים את הכביש ומעליו גבעה חשופה נמוכה- חירבת שוויכה שזוהתה כסוכו, חפירות מהעת האחרונה. לפנינו רואים בית שנמצא מעט פנימה לחומה ושוב רואים את העמודים כדוגמת העמודים שראינו (עמודי פולחן ביתי) – החלק שפונה לכיוון החלק הדרומי של עמק האלה.

מאחר והמקום, שהוא מאוד קטן בשטח, כ-23 דונם, ויש בו שני שערים (באופן די מפתיע), זוהה בין היתר במונח שעריים. למשל בעניין של מרדף אנשים של דוד וגוליית אחרי שעריים עזה ועוד כמה אזכורים. שער דומה לשער הקודם בחלק הזה.

השער עצמו, לידו ימינה ושמאלה, אפשר לראות מאוד יפה את חומת הסוגרים (שכן אין הפרעות מאוחרות יותר) ואפשר לראות את פני הסלע – החפירה מתבצעת עד פני הסלע. שני שערים ליישוב כה קטן – לפי טענה אחת דרך אחת מובילה לדרך לכיוון לירושלים, הר חברון ודרך אחרת הולכת לכיוון בית שמש – אולי בשל כך בנו במקום שני שערים. אופציה, אחרת השערים קרובים לשטחי המזרע כדי שיוכלו לצאת לעבד אותם. אי אפשר לדעת מתי היה שלמה, דוד או מלכים אחרים, אלא יש את שנות מלכותם של מלכים. אבל אם נשענים על התקפת וחדירת שישק, הנקרא בשם שישנק במונחים המצריים, הוא יגיע ב-4-925 לפנה"ס, כלומר שמדובר בתאריך קבוע שיוצרים סינכרוניזציה איתו. מאחר ובתקופה הזו יש את פילוג המלוכה, 928 לפנה"ס, יודעים כמה שנים חי שלמה וכמה דוד, ניתן לערוך כרונולוגיה יחסית בהתאם לנקודות קבועות (במקרה הזה מצריים). מאוחר יותר בהיסטוריה, ניתן לראות את הכרונולוגיה על פי מלכי אשור. התנ"ך בחלק הכרונולוגי שלו, תמיד יישאר בכרונולוגיה יחסית לדברים הקבועים האחרים.

תמליל סיור מספר 22 לירושלים עיר דוד

מסלול: ירושלים, תצפית רחבעם, עיר דוד ורחבת הכותל

נסיעה להר הזיתים

נוסעים בכביש הנוסע אל מעלה אדומים לכאורה, אך עוזבים אותו ממש לפני המנהרה החוצה את הר הזיתים ממערב למזרח. סעיף מטפס להר הזיתים, עובר בשולי האוניברסיטה העברית בהר הצופים ועולה דרך הכפר א-טור (כפר ערבי פלשתינאי של מזרח ירושלים ששוכן בראש הר הזיתים) הישר אל תצפית רחבעם, מלון שבע הקשתות.

ירושלים היא עיר מאוד מורכבת לנהיגה. לעיתים נדרש ממדריכים לכוון את הנהג ולכן חשוב לדעת ולהכיר את דרכי ההגעה.

עלינו קו פרשת המים המשני של ירושלים, חלק ממנו נוגע בקו פרשת המים הארצי. משמאל רואים את מורדות מדבר יהודה, מימין החורשה הבריטית (שטח שנמצא ממול האוגוסטה ויקטוריה). מצד שמאל בית החולים אוגוסטה ויקטוריה שהוקם בכספיו של הקיסר הגרמני, בראשיתו על קרקע שניתנה לו מתנה מהסולטן עבד אל-חמיד השני, כאשר הוא ביקר כאן בשלהי המאה ה-19. את בית החולים הקימו על שם רעייתו של הקיסר וילהלם השני.

בצד הדרך שוכנים עשרות מוסדות נוצריים שברבות הימים (במהלך 200 השנים האחרונות בעיקר) רכשו קרקעות בהר הזיתים מסיבות השמורות עם עולם האמונה הנוצרי לגבי מקומו של הר הזיתים בחזון אחרית הימים. מקומו של הר הזיתים מאוד משמעותי לעולם הנוצרי באחרית הימים ובכלל בתוך השער לירושלים שממנו צריך המשיח לכשיגיע בשנית (שכן על פי התפישה הנוצרית הוא צריך להגיע פעם שנייה). הכביש מתפתל על קו פרשת המים, במקום הגבוה יותר ברכס ההררי, בתוך הכפר א-טור. הכביש יכול להביא אותנו עד לתצפית ויכול גם לרדת ממנה לעבר ראס אל-עמוד (לאוטובוסים לא ניתן לרדת, עליו להסתובב ולחזור).

דגל ישראל הגדול מימין, בראש הר הזיתים, שייך לבניין הקרוי 'בית החושן', בדיוק מול המתחם הנוצרי הענק הקרוי 'פטר נוסטר'. יש בניין בן 4 קומות ששייך לעיר דוד, הוא קשור לתפישה ההתיישבותית הפוליטית ממנה נגזרת ההתיישבות במזרח ירושלים בכלל.

הסיור יתחיל בתצפית רחבעם, בראש הר הזיתים, ליד מלון שבע הקשתות, בה נעשה את המבואות לירושלים הקדומה.

תצפית רחבעם

אנו עומדים לעסוק מתודולוגית בשני מסלולים נפרדים – סיור הבוקר בית ראשון וסיור הצהריים-אחה"צ בית שני. בעבר עיר דוד היה סיור בית ראשון בלבד, סיור בית שני לא היה חלק מהנושא. נתחיל במבואות, מקורות, כולל מבוא מתודולוגי קצר של איך מדריכים את ירושלים הקדומה. בתחילה נעשה את ירושלים של בית ראשון ולאחר מכן את ירושלים של הבית השני. בסוף היום נסכם את היום של שתי יחידותינו, נתן את הדגשים העיקריים ונדבר על הדרכה נרטיבית (מתודולוגיה של איך להדריך). קבוצה בדרך כלל תטייל בעיר דוד כשעתיים, ולכן עלינו להתאים את אופי הסיור במרחב לנרטיב המתאים. חייבים להיות מסוגלים לקחת את הידע העצום ולתרגם אותו לצרכים של תייר נורמטיבי.

ירושלים הקדומה, מהי? הבנת מפגש ציר הגאוגרפיה וציר ההיסטוריה הם הקריטיים להבנת הסיפור. אחרי שמבינים את שני הצירים ואת נקודת ההצלבה ביניהם, אפשר לגעת בליבה של עיר דוד כמקום ההתיישבות הקדום.

מבוא גיאוגרפי – איפה זה קרה במרחב.

מבוא היסטורי – מתי זה קרה במרחב.

מבוא גאוגרפי: תצ"א שצולם ממסוק על השטח שאנחנו מביטים עליו (מצ"ב מפה)

נקודת ההזדהות במרחב היא כיפת הסלע (הנקודה המוזהבת) בראש הר הבית. נחזיר את הנוף 3000 שנים אחורה ונתן שחזור לירושלים הקדומה לפני 3000 שנים, כשצריך להתעלם מהמראה המרהיב שלפנינו ולנסות להבין מה ראו אנשים שהגיעו לכאן בתקופה היא.

מכיפת הסלע דרומה נאתר משולש גבולות קטנטן שייצר את ההכרות הראשונה עם המתחם הקדום שנקרא ירושלים של ימי התקופה הכנענית וימי התקופה הישראלית.

הגבול המזרחי של ירושלים הקדומה הוא נחל הקדרון, העמק העמוק שלמרגלותינו. אנשי ירושלים הקדומה אינם עולים להר הזיתים כחלק מהעיר. היום הר הזיתים הוא חלק מירושלים רבתי. הר הזיתים נקרא בתנ"ך ההר אשר מקדם לעיר, קרי ההר שממזרח לעיר. מאז ומעולם הוא מחוץ לירושלים, הוא אזור של גידולי זיתים, של כרמים, אזור חקלאי ואזור של בית קרבות (נקרופוליס של ירושלים), אך לא חיים בו אנשים.

הגבול השני הוא המדרונות של הגבעה המערבית ומורדות הר ציון. בשטח מזהים על קו האופק מגדל הפעמונים וכנסיית הדורמיציון. הכנסייה היא בנדקטינית גרמנית וקשורה לרכישה של אוגוסטה ויקטוריה, הקרקע נתקבלה באותו זמן על ידי אותו עם מאותו סולטן. הקתולים של הגרמנים קיבלו את מורדות הר ציון, והלותרנים (הפרוטסטנטים) שהיא קבוצה מאוד גדולה אחרת בגרמניה) קיבלה את ההר למעלה. מורדות הר ציון מאותה כנסייה ועד העמק העמוק שנמצא מעבר לעיר דוד, אלה מציינים את מחוץ לירושלים הקדומה גם כן, קרי מחוץ לירושלים שאנו עוסקים בה.

נשאר משולש קטן שהוא גבולות ירושלים הקדומה. משולש זה בשטח מתחיל מחומות הר הבית ומשרתע דרומה מהן. ירושלים הקדומה אינה כוללת את הר הבית בתחילה. מהחומות למטה שמאלה, כל מה שעולה מערבה הוא מחוץ לירושלים וכל מה שעולה מזרחה הוא מחוץ לירושלים. מה שנשאר זו שלוחה קטנה

ששטחה 50 דונם. מדובר בעיר קטנה מוקפת חומה עם מפעל מים מרשים במדרונותיה המזרחיים. היום מזהים גם את מפעל המים – נקבת חזקיה (מה שמכירים בטעות בתור נקבת השילוח). חשוב להבין שירושלים הקדומה היא עיר קטנטנה. לשם השוואה – תל ערד הכנענית 120 דונם, תל חצור הכנענית 600-800 דונם, תל מגידו כ-200 דונם, תל גזר כ-120 דונם – ערים ענקיות. העיר החשובה ביותר בהיסטוריה של המזרח התיכון לפחות, ויש שאומרים של העולם כולו, ושטחה הקטן עומד בניגוד משווע לחשיבותה העצומה ולהיסטוריה שהיא פיתחה.

ניתן לראות את מעלה השלום, בדרך השלום העוברת לאורך הר הבית. מימינה חומות הר הבית והעיר העתיקה, כל מה שמשתרע משמאלה נקרא אזור העופל (בימים אלה דר' אילת מזר חופשת את העופל חפירה מאוד גדולה ומקיפה עם עשרות סטודנטים). אזור זה מכונה בתנ"ך העופל מלשון ההעפלה – מעפילים בו, עולים בו. מהעופל ודרומה מזהים מדרון נקי מבתיים מזרחה, וממנו ודרומה משתרע מה שנראה מרחוק כמו כפר ערבי מקומי. הכפר הזה הוא שכונה ששמה וואדי חילוה, היא חלק מתוך כפר גדול שנקרא סילוואן. כל המרחב שמהכביש הישר שמקביל לחומות העיר, שמאל ולמטה, בין גבול הקידרון ממזרח וגיא הטירופיאון ממערב, הוא המשולש האמור, משולש שבסיסו בצפון.

מתצפית רחבעם, בשל גובהה, רואים אשליה אופטית – לא ניתן לזהות את ממד העומק, לא ניתן לראות שהעיר בנויה בשלוחה וכמה היא תלולה. עיר דוד יושבת על ראשה של שלוחה היורדת מהר הבית ומשתרעת על מדרונותיה המערביים והמזרחיים. כשנעמוד בראש בית הצופה ניתן יהיה לראות שעדיין נהיה גבוהים בכ-70 מתחתיתה של העיר. פערי הגובה האדירים יוצרים את המגננה הטבעית של אותה שלוחה צרה.

הסיפור של ירושלים הקדומה, בניגוד לירושלים העתיקה שזו העיר העתיקה בתוך החומות, הוא סיפור עיר שהיא חידתית. התיירים מגיעים עם ציפייה של מי שמכיר עיר עתיקה באירופה, עיר עתיקה באירופה נמצאת בתוך החומות (שם נמצאים המלונות הכי יקרים, שם נמצאות המסעדות היוקרתיות והבוטיקים הכי יקרים, הסמטאות הכי ציוריות ושם הכל הכי יקר). בירושלים, אנומליה. בתוך העיר העתיקה של ירושלים לא שוכן גרעין ההתיישבות העתיק ביותר של העיר, בניגוד לכל אירופה. גרעיני ההתיישבות העתיקים של הערים העתיקות באירופה שוכנים בתוך החומות עד היום. דווקא ירושלים, שהיא הקדומה שבהן, התנתקה מגרעין ההתיישבות הקדום ביותר שלה. גרעין ההתיישבות של ירושלים נותר מחוץ לחומות. כאן אנו מבדילים בין ירושלים העתיקה, זו הנמצאת בתוך החומות (כ-5000 שנים). העיר הקדומה מתחילה בברונזה התיכונה 2 ב', מאה 18 לפנה"ס, עם שלל עדויות. עיר כמעט בת 4000 שנים. לכן אנו מפרידים בין ירושלים העתיקה (old) והקדומה (ancient). ירושלים הקדומה נשענת על גרעין התיישבות קדום שנשען על מקור מים טבעי קדום אחד ויחיד בכל רחבי ירושלים הקדומה. לכן ההתיישבות בוחרת במקום האסטרטגי הפחות ביותר, הנמוך ביותר, כי שם יש מים – זו חידה שיש לפתור מראשית הסיור בירושלים.

כל הערים העתיקות באירופה מוקפות חומה על ראשי הגבעות, שכן הגשם שיורד במהלך השנה וסביב כל השנה יכול לכלכל כל מצודה וכל עיר. בירושלים, שבה 8 חודשים בשנה לא יורד גשם, אם ניקח את הגבעה הגבוהה ביותר (הר הזיתים לצורך העניין), ונבנה בה מצודה, אחרי מספר ימים בלי מים היא תיכנע בצמא לכל צר ואויב. קרי, בירושלים בפרט ובארץ ישראל הקדומה בכלל, כנען, בניגוד לאירופה, סיבות לבחירת מיקומה של התיישבות אורבאנית שונות מאשר באירופה. המצב הגיאוגרפי, הגיאולוגי, וגיאואקלימי שונה, ולכן ירושלים הקדומה נצמדת, כמו כל עיר עתיקה בישראל, אל היכולת לפרנס את תושביה במים. רק לאחר מכן היא תסתכל אם יש דרך עתיקה ליד (ואין) ואם יש הגנה, (תהיה מלאכותית) – אפשר לבנות חומות, לבנות מגדלים, לאמן חיללים להגן על נקודה, אבל אי אפשר להציא מים. אם כן, נושא המים עומד בראש סדר העדיפויות וזו הסיבה שנבחרה נקודה נחותה טופוגרפית וגיאואסטרטגית (680 מ' מעל פני הים, הנקודה הכי נמוכה ברחבי ירושלים המודרנית). הגבעה הנחותה הזו, שהר הזיתים גבוה ממנה בכמעט 130 מ', הר ציון גבוה ממנה בכמעט 100 מ', ג'בל מוכבר (מדרום) גבוה ממנה בכמעט 110 מ', אפילו הר הבית גבוה ממנה (740 מ'), (המלך שצריך לעלות מעיר דוד לבית המקדש צריך להיות עם כושר).

בתמונות מ-1996 מ-1900 אפשר לראות את כיפת הסלע ומסגד אל אקצא. בתמונה מ-1996 אפשר לראות את כפר סילוואן, התיישבות שלא הייתה. למרות שיש נרטיב שרץ היום שמספר שהיה כפר בשם סילוואן לפני מאות בשנים, אין כך הדבר. בתמונות מ-1990 אפשר לראות את מורדות הר הבית, גבעת עיר דוד קרחת, מלאה ערוגות כרוב וכרובית (כך מתארים את המקום נוסעים במאה ה-19 במאות תיאורים). האזור שכל כולו ערוגות ירק הוא מה שמשתרע בין הקידרון לבין הטירופיאון (השביל שיורד מהר הבית). טירופיאון – גיא עושי הגבינה.

מבוא היסטורי : ספר בראשית פרק יד' – "א וְהָיָה, בַּיָּמִים אֲמֶרְפֶּל מֶלֶךְ-שֹׁנַעַר, אֲרִיֹוֹ, מֶלֶךְ אֱלֶסָר; כְּדָרְלֶמֶר מֶלֶךְ עֵילָם, וְתַדְעֵל מֶלֶךְ גּוֹזִים. ב. עֲשׂו מֶלֶךְמָחָה, אֶת-בְּרַע מֶלֶךְ סֹדֵם, וְאֶת-בְּרָשָׁע, הַזֶּה, שֶׁנָּאָב מֶלֶךְ אֲדִמָּה, וְשָׁמְאֵר מֶלֶךְ צִבְיִים, וּמֶלֶךְ גְּלֶע, הֵי-צֶעֶר. ג. כְּל-אֵלֶּה, חִבְרֹו, אֶל-עַמְקָה, הַשְּׂדִים: הוּא, יָם הַמֶּלַח .:

מלחמת חמשת מלכי הכיכר בארבעת מלכי הצפון שמגיעים מעילים, ממלכת הגויים הצפונית שעל הפרת - לא כוחות. מלכים ענקיים של ערי ענק מאזור הפרת באים למלכי ערים קטנות. ברור שחמשת המלכים מפסידים ולכן ההפסד צורב. "י וְעַמְק הַשְּׂדִים, בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת חֲמֹר, וַיִּגְסּוּ מֶלֶךְ-סֹדֵם וַעֲמֶרְהָ, וַיַּפְּלוּ-שָׁמָּה; וְהַנְּשִׂאֲרִים, הָרָה נָסּוּ .". כבר אז מתוארים בולענים, לפני 3800 שנים. אירוע פנטסטי שמתרחש בברונזה התיכונה 2 ב', מאה 18 לפנה"ס.

בפרק יג' " י וַיִּשְׂא-לוֹט אֶת-עֵינָיו, וַיַּרְא אֶת-כָּל-כְּפַר הַיַּרְדֵּן, כִּי כָלָה, מִשְׁקָה--לִפְנֵי שַׁחַת יְהוָה, אֶת-סֹדֵם וְאֶת-עַמֶרְהָ, כְּגַן-יְהוֹנָה כְּאֶרֶץ מִצְרָיִם, בְּאֵצְהָ צֶעֶר .". לוט עומד, משקיף על כיכר הירדן ורואה ארץ משקה. בבראשית רבה אפשר לראות שורה של אמירות מרתקות לגבי האפיונים של סדום ועמורה טרם השם השחיתן, מדובר בגן עדן עלי אדמות בכל מובן ומילה. לוט ואברהם אבינו מגיעים לחיכוך, לא הם אישית אלא הרועים שלהם – " ו וְהָיָה-רִיב, בֵּין רֵעֵי מִקְנֵה-אֲבָרָם, וּבֵין רֵעֵי מִקְנֵה-לוֹט; וְהַכְּנַעֲנִי, וְהַפְּרָזִי, אֵז, לְשֵׁב בְּאֶרֶץ. ח וַיֹּאמֶר אֲבָרָם אֶל-לוֹט, אֵל-נָא תְהִי מְרִיבָה בֵּינֵינוּ וּבֵינֶךָ, וּבֵין רֵעֵי, וּבֵין רֵעֵיךָ: כִּי-אֲנָשִׁים אַחִים, אֲנַחְנוּ. ט הֲלֹא כָל-הָאָרֶץ לִפְנֵיךָ, הִפְרָד נָא מֵעָלַי: אִם-הִשְׁמַאל וְאִמְנָה, וְאִם-הַיָּמִין וְאִשְׁמַאֵלָה .". הם מחלקים ביניהם את הארץ – צפון דרום.

" יח וַיָּאָהֵל אֲבָרָם, וַיָּבֵא וַיִּשָּׁב בְּאֵלֵי מִמְרָא--אֲשֶׁר בְּחִבְרוֹן; וַיִּבְרְךְ-שָׁם מִזְבֵּחַ, לַיהוָה. " לוט יורד ובוחר את סדום כאזור המרעה שלו, דרום ים המלח כנראה (לא ממש ברור). אברהם עולה לאזור חברון, אלוני ממרא, ושם הוא רועה את עדריו. לשניהם עדרים לא קטנים כנראה.

אחרי שהבנו את החלוקה הגיאוגרפית הזו – אברהם אבינו למעלה בהר, לוט למטה בבקעה, אפשר לחזור לפרק יד' – באים ארבעת המלכים מהצפון, נלחמים במלכי סדום, עמורה, צביים, אדמה ובלע, ומנצחים. לוט גר בסדום ולכן הוא הולך בשבי – שובים את כל הרכוש. אז אברהם אבינו יוצא להציל את בן אחיו, לוט. פרק יד' "יד וַיִּשְׁמַע אֲבָרָם, כִּי נִשְׁבָּה אַחִיו; וַיִּרְק אֶת-חֲנִיקוֹ וַיֵּלֶד בֵּיתוֹ, שְׁמֹנֶה עָשָׂר וַיְשָׁלֶשׂ מֵאוֹת, וַיִּרְדָּף, עַד-דִּדְ" – הם יוצאים להציל את לוט. הם דוהרים ובאישון לילה הם תוקפים את ארבעת המלכים באזור תל דן – כתוב בליש (ליש היא לפניס דן, כך כתוב בתנ"ך). אברהם אבינו סיים עם 318 נערי, ניצח את ארבעת מלכי הצפון, לקח חזרה את כל הרכוש והוא יורד חזרה דרומה.

פרק יד' – " יז וַיֵּצֵא מֶלֶךְ-סֹדֶם, לַקְרָאתוֹ, אַחֲרָי שׁוּבוֹ מִהַכּוֹת אֶת-כַּדְרֵלְעָמֶר, וְאֶת-הַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ--אֶל-עֵמֶק שְׁוּהָ, הוּא עֵמֶק הַמֶּלֶךְ. יח וּמִלְכֵי-צֹדֵק מֶלֶךְ שְׁלֹם, הוֹצִיא לָחֵם וַיָּנִין; וְהוּא כְהֵן, לְאֵל עֵלְיוֹן. יט וַיִּבְרַכְהוּ, וַיֹּאמֶר: בְּרוּךְ אֲבָרָם לְאֵל עֵלְיוֹן, קִנְהָ שְׁמַיִם וְאָרֶץ. " מלך סדום, שהפסיד ונפל אל בורות החימר יוצא לקבל את פניו של אברהם אבינו, גיבור גדול. הוא יוצא כי כל רכושו נמצא אצל אברהם אבינו, הוא יוצא לתת כבוד לאדם שהולך להחזיר חלק מרכושו בנדיבות גדולה. מי שמצטרף למלך סדום בקבלת הפנים זה מלכי צדק מלך שלם...

על פי התיאור המרתק הזה הם נפגשים, אזכור אחד משניים בתנ"ך, "בעמק שווה, הוא עמק המלך". האזכור השני מופיע בספר שמואל ב', פרק יח', כאשר אבשלום ימרוד באביו דוד – " יח, יח וַאֲבִשְׁלֹם לָקָח, וַיִּצְבֵּב-לוֹ בְּחִמָּי אֶת-מִצְבֵּת אֲשֶׁר בְּעֵמֶק-הַמֶּלֶךְ--כִּי אָמַר אִין-לִי בּוֹ, בְּעִבּוֹר הַזִּכִּיר שְׁמִי; וַיִּקְרָא לַמִּצְבֵּת, עַל-שְׁמוֹ, וַיִּקְרָא לָהּ יָד אֲבִשְׁלֹם, עַד הַיּוֹם הַזֶּה. " אבשלום בונה לעצמו מצבה בעמק המלך שהוא צמוד לירושלים – נוכיח את זה בסדרה של מובאות מקראיות. זה מה שלימים יקרא בטעות יד אבשלום.

חז"ל כבר גרסו וספרו בבראשית רבה שעמק הקידרון הוא עמק שווה והסבירו גם למה. כלומר, ליד אותה עיר עתיקה שנקראת שלם, עיר כנענית שיש לה מלך שקוראים לו מלכי צדק, לשם יגיע אברהם אבינו במהלך אותה ירידה דרומה מתל ליש, תל דן, בדרכו אל אלוני ממרא – זו דרך האבות (הולכת למעלה על גב ההר). במהלך הירידה הזו יוצא לקבל את פניו של אברהם המנצח, מלך בשם מלכי צדק, מלך של עיר כנענית חשובה בשם שלם, והוא פוגש אותה בעמק שווה הוא עמק המלך, אותו נפגוש בסיפורים תנ"כיים מאוחרים יותר. **אם כן,** יש אזכור מרתק של עיר כנענית במאה ה-18 לפנה"ס, על פי התארוך המקובל לתקופת האבות, ברונזה תיכונה 2 ב'. יש מלך, מלכי צדק, הוא מלך שהוא גם כהן לאל עליון – כלומר שיש כאן מעין מונותאיזם קדום במקרא. יש כאן עוד היבט מעניין – מפגש של אברהם אבינו עם העיר הזו.

בספר יהושע פרק י', סיפור פנטסטי – חמשת מלכי ההר האמורים נלחמים ביהושע, מלחמת מאסף קשה מאוד. פרק זה מוכר בשל הפס' המוכר – " יב אַז יָדְבַר יְהוֹשֻׁעַ, לַיהוָה, בְּיוֹם תֵּת יְהוָה אֶת-הָאָמָרִי, לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיֹּאמֶר לְעֵינֵי יִשְׂרָאֵל, שְׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דֹּם, וַיִּרַח, בְּעֵמֶק אֵילֹן. " **עמק איילון** – ירושלים הקדומה? מה הקשר?

יהושע נלחם במלחמת חמשת המלכים באדני צדק, מלך חברון ומלכים נוספים שמצטרפים, חמשת המלכים מכריזים מלחמה על הגבעונים. מי שחרת לגבעונים ברית של שוואבי מים וחוטבי עצים הוא יהושע. משום שליהושע יש ברית הוא חייב ללכת להילחם לצד בני בריתו. הוא בא ותוקף באופן מפתיע את חמשת המלכים הללו ומציל את הגבעונים, בני בריתו.

כגיאוגרף היסטורי – אם יש מלך של ירושלים שקוראים לו אדני צדק, 400 שנים לפני יהושע הייתה שושלת בעיר הכנענית הזו שקוראים לה משפחת צדק. מלכי צדק שייך לאותה משפחה של אדני צדק – דבר מאוד מקובל. שלטון עוברת בשושלת בכנען העתיקה, כמו גם במצרים העתיקה, שומר ואשור. כלומר שיש עוד אזכור לעיר שנקראת ירושלים.

ירושלים נזכרת בתנ"ך 711 פעמים.

שופטים יט', פרשה מאוד חשובה – פילגש בגבעה. " א וַיְהִי בְּיָמֵים הָהֵם, וַיִּמְלֹךְ אִין בְּיִשְׂרָאֵל; וַיְהִי אִישׁ לְוִי, גֵר בְּיַרְדֵּן הַר-אֲפָרַיִם, וַיִּקַּח-לוֹ אִשָּׁה פִּילְגֶשֶׁת, מִבֵּית לָחֵם הַיְהוּדָה. ב. וַתִּזְנֶה עֵלְיוֹ, פִּילְגֶשֶׁת, וַתִּלְדָּה מֵאִתּוֹ אֶל-בֵּית אָבִיהָ, אֶל-בֵּית לָחֵם הַיְהוּדָה; וַתְּהִי-שָׁם, מֵיָמִים אַרְבָּעָה חֳדָשִׁים. ג. וַיִּקַּם אִישָׁה וַיִּלְדָּה אַחֲרָיהָ, לְדָבָר עַל-לִבָּהּ לְהַשִּׁיבוֹ (לְהַשִּׁיבָה), וַיַּעֲרֹ עִמּוֹ, וַיִּצְמַד חֲמָרִים; וַתִּבְרָאָהּ, בֵּית אָבִיהָ, וַיִּרְאָהּ אָבִי הַנְּעָרָה, וַיִּשְׂמַח לַקְרָאתוֹ. ד. וַיַּחֲזֶק-בוֹ חֲתָנוֹ אָבִי הַנְּעָרָה, וַיִּשָּׁב אִתּוֹ שְׁלֹשֶׁת יָמִים; וַיֹּאכְלוּ, וַיִּשְׁתּוּ, וַיִּלְיֵנוּ, שָׁם. ה. וַיְהִי בְּיוֹם הַרְבִּיעִי, וַיִּשְׁפִּימוּ בַּבֶּקֶר וַיִּקַּם לְלָקֵת; וַיֹּאמֶר אָבִי הַנְּעָרָה אֶל-חֲתָנוֹ, סַעֵד לָבֶדֶךָ פֶּת-לָחֵם--וְאִחֲרֵ תִלְכּוּ. ו. וַיִּשָּׁבוּ, וַיֹּאכְלוּ שְׁנֵינָהּ יַחְדָּו--וַיִּשְׁתּוּ; וַיֹּאמֶר אָבִי הַנְּעָרָה, אֶל-הָאִישׁ, הוֹאֵל-נָא וַלִּין, וַיִּיטֵב לָבֶדֶךָ. ז. וַיִּקַּם הָאִישׁ, לְלָקֵת; וַיִּפְצַר-בוֹ, חֲתָנוֹ, וַיִּשָּׁב, וַיִּלֵּן שָׁם. ח. וַיִּשְׁפֹּם בַּבֶּקֶר בְּיוֹם הַחֲמִישִׁי, לְלָקֵת, וַיֹּאמֶר אָבִי הַנְּעָרָה סַעֵד-נָא לְבִבְדֶךָ, וְהִתְמַהְמַהוּ עַד-נְטוֹת הַיּוֹם; וַיֹּאכְלוּ, שְׁנֵינָהּ. ט. וַיִּקַּם הָאִישׁ לְלָקֵת, הוּא וּפִילְגֶשֶׁת וַנְעָרָה; וַיֹּאמֶר לוֹ חֲתָנוֹ אָבִי הַנְּעָרָה הִנֵּה נָא רָפָה הַיּוֹם לְעָרֹב, לִינִי-נָא הִנֵּה חֲנוֹת הַיּוֹם לִין פֹּה וַיִּיטֵב לְבִבְדֶךָ, וְהִשְׁפַּמְתָּם מִחֵר לְדַרְכָּכֶם, וְהִלַּקְתָּ לְאֵהֶלְךָ. י. וְלֹא-אָבָה הָאִישׁ, לָלוֹן, וַיִּקַּם וַיִּלְדָּה וַיָּבֵא עַד-נֶכַח בּוֹסֵס, הִיא רְוִישָׁלָם; וַעֲמֹ, צָמִיד חֲמוּרִים חֲבוּשִׁים, וּפִילְגֶשֶׁת, עִמּוֹ. יא. הֵם עִם-בּוֹסֵס, וְהַיּוֹם רַד מָאֵד; וַיֹּאמֶר הַנְּעָרָה אֶל-אֲדָנָיו, לָכֵה-נָא וְנִסּוּרָה אֶל-עִיר-הַיְבוּסִי הַזֹּאת--וְנִלְיִן בָּהּ. יב. וַיֹּאמֶר אֲלֵינוּ, אֲדָנָיו, לֹא נִסּוּר אֶל-עִיר נְכָרִי, אֲשֶׁר לֹא-מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הִנֵּה; וְעִבְרָנוּ, עַד-גִּבְעָה. יג. וַיֹּאמֶר לְנַעֲרָו, לָךְ וְנִקְרָבָה בְּאֶחָד הַמְּקוֹמוֹת; וְנִלְיֵנוּ בְּגִבְעָה, אוֹר בְּרָמָה

האדון אומר לו – זו עיר נכרית. מישהו הולך מבית לחם לגבעון על הדרך הזו. בדרך רואים את ירושלים ואפשר ללון בה. האדון אומר לו שמדובר בעיר נכרית, הם רוצים למצוא עיר יהודית. האזכורים האלה חשובים, הן על ציר הזמן.

כשמדברים על המקורות האלה עד עכשיו זה היה תנ"ך – כשמדריכים צליינים ויהודים זה מה שהם ירצו לראות. אבל חייבים לדבר גם על מקורות אחרים. יודעים להגיד שהייתה עיר כזו בתקופה הזו גם על פי כתבי המאורות. כתבי המאורות מתוארכים לתקופה של המאות 20-18 לפנה"ס. בכתבי המאורות לא פחות מ-12 ערים בכנען שנזכרות במצריים כערים שבהם מלכו מלכים שהיו וסלים, תחת שלטון פרעה. אכן מתועדות בכנען ערים כיפ, מגידו, לכיש, חצור, עכו, יריחו, שכם, ופעמיים נזכרת עיר שנקראת אורשלים (פעם שניים מופיעה בצירוף רושלם). כלומר שיש כאן תיעוד מדהים – אברהם אבינו מבקר בעיר עתיקה שנקראת שלם, מתארח אצל מלך. תעודה חיצונית, מחוץ למקרא, שמקורה במאה ה-19 לפנה"ס, מזכירה שאכן בכנען יש עיר שנקראת אורשלים. אור באכדית – עיר (אור כשדים למשל עירם של הכשדים, אורפה, עירו של האל פה, שם מאוד עתיק. אור נינווה היה שמה של נינווה. האכדית היא האמא של הארמית שהיא האמא של העברית. גם

קריה זה מילה אכדית שפירושה עיר מוקפת חומה – באכדית קרת, בארמית קרתה). קרת זו דרך אחת. עברית עד היום קוראת למקומות רבים כפר שלם, כפר ורבורג, כפר סילבר – כפר כי ההבדל בין כפר לקרת הוא בקיומה של החומה. זה מראה שהעברית הקדומה שמרה על הצורה של אור, הקידומת לעיר מכובדת. במצרית זה 'פי' – פי פרעמסס למשל. יש ערים שבשמן השתמר השם הקדום. בנוסף לזה, במאה ה-14 לפנה"ס, בארכיון של אל-עמרנה מופיעים לא פחות מ-5 מכתבים של מלך ירושלים.

מה שמעניין אותנו זה אותה בקעה קטנה בין מורדות האזור של העיר המערבית, הר ציון, לבין המורדות המזרחיים של הר הזיתים דרך סילוואן ועד הקידרון. התווך הקטנטן, עיר דוד, בו נסייר היום, הוא לב ליבה של ההתיישבות הקדומה ביותר בירושלים – מתחילה בתקופה הכנענית.

המדריך ממוקד מטרה, בירושלים הקדומה. מכיוון שזו הפעם הראשונה בקורס שאנו נמצאים מול העיר העתיקה. כמה מילים נכיר בתצפית הזו את המוקד החשוב של העיר – הר המוריה, הר הבית, שעליו היום יש את כיפת הסלע – מבנה מוסלמי שנבנה לפני כ-1300 שנים עם כיפת הזהב. באותה נקודה עמד בית המקדש היהודי שבנה שלמה המלך, ובית המקדש השני נבנה על אותו מוקד. חצי מהאנושות, ו-13 מיליון יהודים. עבור בירושלים מרכז העולם – כ-2 מיליארד נוצרים, כ-1.5 מיליארד מוסלמים, ועוד כ-13 מיליון יהודים. עבור מוסלמים ויהודים מרכז העולם הוא מתחת לכיפה, עבור נוצרים מרכז העולם הוא בכנסיית הקבר (אומפולוס). כנסיית הקבר משמאל לכיפת הסלע – שתי כיפות אפורות, שם ישוע נצלב, נקבר וקם לתחייה. שני המוקדים האלה (המוקד המוסלמי היום) הם חשובים וחשוב להכיר אותם.

נסיעה לעיר דוד

בהר הזיתים ניתן לעשות תצפיות מסיבות שונות ומגוונות. חשוב לזכור שירושלים הקדומה איננה כוללת בשטחה את הר הזיתים, הוא הנקרופוליס שלה. עשינו תצפית-על במרחב גיאוגרפי היסטורי עתיר ידע שבו נבקר בשעות הקרובות. כשנפרק אותו לגורמיו בשטח וכיכר את השמות, נשתמש במפות הרזולוציה הרבה יותר טובה ועמוקה. הצפיפות בתצפית משתנה – יש בעיה קשה בתצפיות האלה בשעות אחר הצהריים, אז השמש בעיניים. מומלץ לעשות את התצפיות בהר הזיתים בבוקר, כשהשמש בגב. בראש הר הזיתים יש גם שירותים שהם בסדר גמור וללא תשלום.

מלון שבע הקשתות – מלון שהיום מופעל על ידי האפוטרופוס הכללי לנכסי נפקדים משום שהוא שייך למעשה למשפחה שהקימה אותו כאן תחת השלטון הירדני, וברחה לירדן. זה מלון, כמעט היחיד בארץ, שהמופעל על ידי משרד האוצר. מלון ברמה מאוד בינונית, אולם אי אפשר לשפץ, לטפל או לגעת בו, עכשיו קיבלו אישור מיוחד. הכל בהסכמה שבשתיקה מאוד עדינה מול בית המלוכה הירדני. החדר הדרומי מערבי הוא סוויטה שהייתה חדר קיץ של המלך חוסיין המנוח, שהיה מגיע כפעם בפעם למקום, שכשהיה מבקר בירושלים שהייתה תחת שלטונו, ב-19 שנות השלטון של הממלכה הירדנית בירושלים. המלון מהווה נקודת ציון נוחה – תצפית א מלון שבע הקשתות, "arches7". ברמה מלונאית הוא לא שייך לעילית בירושלים. יש בירושלים 53 בתי מלון, 9300 חדרים, הוא בין הרמות הנמוכות והבסיסיות ביותר שקיימות. הוא משמש בעיקר כלייקון מרחבי שמאוד בולט בנוף.

מידת העוינות של השכונה – כשרגוע והעונות הן עונות תיירות טובות (שנים), אין שום בעיה לנסוע כאן חופשי. אוטובוסים של יונייטד דומיהם נתפשים פה כתיירותיים ולא זורקים אבנים על תיירים אף פעם, שכן לתושבי השכונה אין שום עניין לפגוע בתיירות נכנסת. כן זורקים פה אבנים על ישראלים, היו הרבה מאוד אירועים במקום. חשוב לזכור שתושבי השכונה הם אנשי מזרח ירושלים. ברגע שהאוירה היא חמה (מרגישים את זה מהר מאוד במזרח ירושלים), האזור לא נעים ואגודת מורי הדרך מוציאה אזהרות ספציפיות למי שמנוי לשירותי מידע (למשל בימי עמוד ענן). הר הזיתים, ספציפית הכפר א-טור, אזור בעייתי בימים מתוחים. בימים כתיקנם, במהלך השנים האחרונות, אין שום בעיה. בנוסף, תמיד אפשר להתקשר למשטרת התיירות בירושלים ולקבל מידע חם לגבי הימים הקרובים. לעירייה יש מוקד מידע מאוד טוב (106), נותן מידע תיירותי טוב ואמין, וכן לעירייה אתרי אינטרנט איכותיים עם מידע אמין, זמין ומעודכן. במקרה של אירוע ביטחוני יש כמובן לפנות למשטרה, הם יבואו להוציא מהמצב ולטפל בבעיה. אם רוצים לעדכן קבוצות אחרות ולהעביר את האינפורמציה הלאה יש לפנות לסוכן – הוא מי שמפעיל את המדריך, הוא זה שמקושר אל גורמי ביטחון, הצלה, בטיחות, חוק וכ"ו, הוא זה שיש לו זמן ואופרציה לטפל בבעיות.

אנו יורדים ממורדות הר הזיתים בשכונה שנקראת 'א-סוואן' – בערבית צור (אבן צור נקראת בערבית סוואנה). מעבר לבית החולים שנמצא כאן (מעבר לקולג' איברהים), בית חולים מקומי של מזרח העיר בין 5 קומות, רק קומת ילדות עובדת. כל האזור שמעבר לבית החולים, עם הזיתים העתיקים, נקרא בעברית 'עמק צורים' – כתרגום של א-סוואן.

השכונה הבאה שאליה אנו יורדים, אחרי שחוצים את נחל הקידרון, נקראת 'וואדי-ג'וז'. יצאנו מא-טור לא-סוואן, ומשם לוואדי ג'וז.

מקור השם וואדי ג'וז – העמק הזה נקרא בספר יואל, פרק ד' – "בִּקְבֻצְתִּי, אֶת-כָּל-הַגּוֹיִם, וְהוֹרְדֹתִים, אֶל-עִמְקֵי הַהוֹשֵׁפֵט; וְנִשְׁפָּטִי עִמָּם שָׁם, עַל-עַמִּי וְנַחְלָתִי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּרְזוּ בְּגוֹיִם, וְאֶת-אֶרְצִי, חִלְקוּ." זכריה יד' – "ד וְעָמְדוּ רַגְלֵי בְּיָם-הַהוּא עַל-הַר הַזֵּיתִים אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי יְרוּשָׁלַם, מִקְדָּם, וְנִבְקַע הַר הַזֵּיתִים מִחִצּוֹ מִזְרְחָה וְעַד-מַדְבָּר, וְיָשַׁב חִצֵּי הַהַר צִפּוֹנָה, וְחָצְיוֹ-נִבְקַח." זכריה מזכיר את העמק כמקום שמעליו יעמוד הקדוש ברוך הוא, השכינה תתנוסס מעליו.

בחזון אחרית הימים של זכריה, יואל, חגי, מלאכי וגם של ישעיהו השני, פוגשים אזכורים מפורשים לתפקידו המכריע של הר הזיתים בנבואה של אחרית הימים. עמק יהושפט הוא המקום שבו יבוא השם לשפוט את כל העמים בטרם יזכו לגן עדן ו גהנום. מורשת אחרית הימים של זכריה יד', יואל ד', ועוד כמה פיתוחים והגענו לסוגיה הבאה – אומרת המשנה שאחד משלושה פתחי שערי גן העדן, שיכול אדם יהודי להיכנס בהם (פתח אחד באזור בית שאן, פתח אחד בירושלים – בהר הבית). ביום ההוא השכינה, מספרת המסורת היהודית, תשב על הגשר שימתח בין הר הזיתים להר הבית. הקימה לתחייה תהיה בהר הזיתים, זו הסיבה שיהודים רוצים להיקבר בהר הזיתים (להיות הראשונים בתור) – הרצון להיקבר בסמוך למקום בו תהיה התחייה. על פי הנבואה מי שישב באמצע הגשר תהיה השכינה בכבודה ובעצמה. לכן העמק קיבל את השם עמק יהושפט – העמק הזה שבין הר הזיתים לבין הר הבית, הוא עמק השפיטה.

מפה שצוירה באירופה, בהאג, מפת OT. החלק המזרחי של המפה הוא החלק העליון, שכן המפה ממוזרחת. בחלק המזרחי של המפה, של ירושלים, אנו מצפים לראות את רכס הר הזיתים. ואכן, מוצאים שמות של הר הזיתים – בית פגי, בית עניה, מון אוליב. למרגלותיו, בין החומות לבין הר הזיתים – כתוב וואדי ג'וזפט (בצרפתית). כשהערבים יישבו את השכונות האלה מחדש במאה ה-18, קוצר השם וואדי ג'וזפט לוואדי ג'וז, שהוא התרגום הקלוקל של יהושפט. לימים, ועדת השמות של מדינת ישראל ב-1949, כשהיא נדרשת לתת שמות למקומות אלה (למרות בטרם היו בידינו), הם מעברתים אותו לנחל אגוז. היום יש שמכנים אותו נחל אגוז – בגלל כל המוסכים של מזרח ירושלים המרוכזים באזור.

נבואה יפיפיה בספר זכריה שמופיעה גם אצל יואל וישעיהו, על עמק יהושפט שבו נבוא להישפט באחרית הימים, הופכת להיות לימים מושג גיאוגרפי עם שם של שכונה שנגזר משם העמק (לא על שם המלך יהושפט כי אם על שם יהושפט כמקום שבו תהיה השפיטה של יום הדין). לימים השם וואדי ג'וז הופך להיות בטעות במפת סימון השבילים לנחל אגוז. זה דוגמא אחת לגלגולי שמות ומדרשי שם בירושלים (אחד מיני רבים).

גלגולי שם - עברנו מהנקרופוליס (נקרו-גופה, פוליס- עיר, עיר המתים) לצד העיר תוך חציית הקידרון, עמק יהושפט. בקורס מורי דרך למתקדמים, עושים פעמים רבות את שביל ירושלים ושם עומדים על גלגולי השמות של העמק הזה – מופיע בו גם עמק שווה, עמק המלך, א-סוואן, עמק צורים, נחל יהושפט, נחל קידרון, בקעת בית מקלה, הר הצופים, הר הזיתים – והכל נכון.

גיהנום - המילה גיהנום לא נזכרת בתנ"ך. בפרק א'-ב' בספר בראשית נזכר סיפור גן העדן, ובכל זאת כל ילד בגן בישראל יודע שאם הוא לא הולך לגן העדן הוא הולך לגיהנום. מי שיפול מהגשר אחרי השכינה תשפוט אותו לא להיכנס להר הבית (לגן העדן), יתגלגל עם העמק ויפגוש את גיא בן הינום, הנזכר בתנ"ך בספר יהושע פרק ט' כגבול שבין בנימין ליהודה (ע"ש משפחת בן הינום שהייתה אחת מהמשפחות העשירות בירושלים, הגיא היה שייך למשפחה). היהדות של בית שני הייתה צריכה משהו לעומתי (מנוגד) לגן העדן בהר הבית, לשערי גן העדן. כך קרה שמי שעל פי המסורת לא זכה להיכנס לשערי גן העדן, התגלגל למקום שהוא ההיפך הגמור שלו. אם הוא התדרדר לשם, הגיא הגיאוגרפי ששמו היה גיא בן הינום, קיבל רק בימי בית שני את המושג השלילי כאנטיתזה לגן העדן (הוא לא מופיע בתנ"ך). גיא בן הינום, שנמצא מדרום לעיר דוד הוא חלק חשוב ומשמעותי מהסיפור של עיר דוד.

מורדות הר הזיתים – בליבה של ירושלים נוף קסום ומרהיב, הרבה מאוד טבע עירוני, שם עובר שביל ירושלים – שביל מסומן מאוד יפה. בשביל זה עושים את צעדת ירושלים.

ראס אל עמוד – מסגד עם כיפה ירוקה. ממנו והלאה ומזרחה משתרע כפר ראס אל עמוד, ממנו ודרומה משתרע הכפר סילוואן. משמאל אפשר לראות קבר חפור בסלע (נוכל לראותו גם מעיר דוד). מימין העופל, משמאל גן לאומי עיר דוד – מקום להורדה בלבד.

עיר דוד

הברושור המורחב של עיר דוד הוא מקיף ורמת הידע בו גבוהה ומספקת כהכנה למבחן. הברושור מיועד לבודדים, שכן קבוצה שמגיעה עם מדריך לא זקוקה לו. באתר יש חנות עם ספרות משובחת כולל עזרי הדרכה טובים.

מבוא והקדמה טכנית – הסיור יתבצע בשני רבדים – האחד הוא ההדרכתי (טכני, הכלים והמסגרות להדרכה כולל היבטים נרטיבי, כיצד להשתמש בתנ"ך ובאיזה מובאות ואזכורים – כיצד היסטוריה פוגשת גיאוגרפיה) והשני הוא התוכני.

עיר דוד היא גן לאומי, אפשר להגיע לכאן עם וואוצ'רים מכל סוכן, אפשר לשלב בכל מגוון הצורות האפשריות. ברוב המקרים נגיע לכאן עם קבוצות (או לחילופין תיירות ביזנס, תיירות יוקרתית, תיירות פרטית-מספר מועט של תיירים) נוער ישראלי, נוער חו"ל, גמלאים וכו'. האתר קולט קרוב לחצי מיליון תיירים בשנה, אתר גדול ומבוקש מאוד, אתר עם עומסי ביקור דרמטיים בחלק מהעונות (שצריך לדעת להתמודד איתם). לעיתים גם כשמכירים זה קשה מנשוא, לכן מצופה לנהוג בהתחשבות כלפי מדריכים אחרים. יש במקום נקודות הדרכה מאוד מוגדרות עם פרגולות מוצללות על מנת שיהיה ניתן לתת את התוכן לקבוצה. הארכת הדברים בנקודות מסוימות אולי תעשה טוב יותר לקבוצה באותו רגע אבל פוגעים בסדר הטוב ובקולגות. התחשבות במדריכים האחרים והממשק ביניהם הוא חשוב ויביא להתחשבותם בנו. הסיורים המודרכים בעיר דוד נבנים בהתאמה, מתוך ראייה שיש פה מעגל אדיר של משתמשים. מוצר הקצה פה הוא מוצר ציבורי – כל אחד יכול להדריך בגן הלאומי (בין עם הקבוצה מונה 4 תיירים או 50). נדרשת מקצועיות, אדיבות מקצועית (להבין את המגבלות) וזמנים מוגדרים להדרכות. מנסים לייצר כאן הדרכות בנות 7-10 דקות לתחנה, מה שמאפשר זרימת קהל שמאפשרת ממשק של 2500 מבקרים ביום (בימי הקיץ בעיקר).

התחנה הראשונה, גן המלך – מרחב קליטה נוח. בעתיד יהיה במקום בית קפה שאפשר יהיה לשבת בו. תחתיו יש בור מים ענק מהתקופה הרומית-ביזאנטית (סככת מתכת מונחת מעל בור שחפר פרופ' מקליסטר ב-1923, שהיה אז ראש רשות העתיקות המנדטורית הבריטית, תארך אותה בתחילה כמקראי).

בור מים גדול מאוד שמיועד לפיתוח עתידי ובעוד כשנה מהיום תהיה אליו כניסה מתחת לאדמה ותהיה מנהרה של מוצגים מוזיאליים שמוצגת בדרך אליו, יהפוך להיות מקום שמציג את הממצאים הדרמטיים שיצאו מעיר דוד במהלך 150 שנות מחקר. עיר דוד היא האתר החפור ביותר, בכל קנה מידה, במזרח התיכון – הכי הרבה משלחות אקדמיות מהארץ ומחו"ל באתר פר שטח (אין אח ורע בתולדות החפירות בעולם אפילו, לאתר חפור, גם אתרים מפורסמים בעולם לא מגיעים לכמות החוקרים שעברו כאן למטר מרובע). כשעמוס על הגג מתמודדת 3-4 קבוצות בו זמנית, פה לעיתים נמצאות 3-4 קבוצות, ויש עוד מתחם מאוד גדול מכוסה פרגולות ומתחת למשרדים עוד מתחם הדרכה מאוד גדול (נגיע אליו אחרי המיצג התלת ממדי). על הגג יש מתחם הדרכה, לפני הגג יש שתי נקודות הדרכה עם פרגולות מוצללות. במהלך הדרך נראה נקודות נוספות שאפשר לרדת אליהן מעט מהציר, ולתת נקודת הדרכה בנושא שמעניין את הקבוצה. חשוב לזכור שבסוף היום (המחולק לבית ראשון ובית שני) נצטרך לקחת הסתכלות על של מדריך שמתאים את ההדרכה לאופי הקבוצה (תרבותם, השכלתם, דתם) – בהתאם לזה מתאימים את אופי הסיור, אופי המקורות, רמת הסיור

וכן הלאה – ככל שיודעים יותר על הלקוח יש יותר אפשרות להגיש לו את הנרטיב המתאים לו. בעיר דוד אפשר להדריך בנרטיב יהודי, נרטיב תרבותי בינלאומי (תרבות עולמית), נרטיב נוצרי פרוטסטנטי, נוצרי קתולי (מצומצם יותר, אך יש נקודות שמאוד מעניינות את הקתולים בעיר דוד), אפשר להדריך סיורים אחרים לגמרי שהם היסטוריים במהותם של תולדות המחקר (150 שנות מחקר), הדרכות פוליטיות שונות (עמותת עיר עמים – מציגה את הנרטיב הפלסטיני בהדרכה שלה למשל, יכולה להדריך במרחב ולקרוא לו סילוואן רבתי). נראה נקודות קפה, שירותים, איסוף וכו'. מדובר באחד האתרים היותר מבוקשים (כמו מצדה, יד ושם וכו'), אתר שהרבה קבוצות רוצות סיור עומק (כ-3-4 שעות) אז הציפייה לרמת הדרכה והיכרות עם המקורות שהיא יותר גבוהה.

עמותת אלעד שמפעילה את האתר בשיתוף עם רשות שמורות הטבע והגנים, היא ארגון שומר שבת. הגן הלאומי כגן לאומי אינו פתוח במלואו בשבת, אבל חוץ ממערכת המים שהיא הלב של הביקור, דרך המצודה הכנענית, פיר וורן ובריכת השילוח, כל הגן פתוח. הכניסה פתוחה בשבת, הגן פתוח, תצפית בית הצופה פתוחה, החפירות הארכיאולוגיות פתוחות בשבת – הקופה סגורה (לא משלמים, אין מי שייקח כסף כי הגן לכאורה סגור).

זה פארק עונה למושג העולמי של "נשיונאל פארק" – במובן העמוק והיפה של המילה. אולם רוב שטחו של הגן, בניגוד לפארקים לאומיים בעולם, נמצא בשכונת מגורים. אין דרך לסגור לגמרי את הפארק וניתן לסגור רק את מערכת המים ובריכת השילוח – כל השאר זוהי שכונת מגורים, לכן גם מסתובבים בה תושבי השכונה. זאת למרות שמדובר בגן הלאומי התנ"כי החשוב ביותר בישראל והאתר המובהק המקראי מספר 1 בישראל מבחינת כמות המבקרים וחשיבות הממצא. הממצא פה מבחינת התקופה המקראית הוא דרמטי. בשכונה חיות כ-110 שכונות מוסלמיות וכ-70 משפחות יהודיות – שכונה מעורבת.

קבוצה של עד 15 אנשים לא צריכה תיאום מראש. פיר וורן פתוח כל שעה עגולה לבודדים. בקופות האתר מקבלים כרטיס שמופיעה עליו שעת הכניסה למיצג והכניסה לפיר וורן (כל כניסה בכרטיס נפרד). חשוב להדגיש שאם לא מגיעים בזמן מפסידים את התור. כרטיס נוסף הוא של 'יציאה בדוידסון' – ניתן לקנות את המוצר המשולב של מסלול בית שני (מסלול שמתחיל מבריכת השילוח והעלייה של 700 מ' מתחת לאדמה עד הר הבית, בירושלים הקדומה של לפני 2000 שנים). כרטיס זה מאפשר לעבור את הסדרן שנמצא מתחת לאדמה ומקנה את הזכות להמשיך ללכת לדוידסון.

עיר דוד היא אתר רב אתרי – יש כמה וכמה תת אתרים, אתר גדול. לעיר דוד יש גם את האמה החשמונאית שרכס ארמון הנציב ששייכת ומופעלת על ידי עיר דוד, כמו כן עיר דוד מפעילה גם את מרכז חינוכי יער השלום עם טיולי סאגווי, פיינטבול, משחקי משימות, רצים לירושלים – מתחם שמדרום לנו מאבו-טור, עיר דוד מפעילה את גן לאומי עמק צורים עם החוויה הארכאולוגית של חפירות בית המקדש, חפירות הר הבית, למרגלות הר הצופים ועוד כמה וכמה אתרים נוספים (במרחב שבין הר הזיתים לבין ארמון הנציב) – עיר דוד היא הליבה, תיירות עיר דוד היא ארגון גדול – עמותה ציבורית גדולה מאוד.

תצפית בית הצופה – הגג

עקרונות להבנת המרחב - נמצאים בנקודה הגבוהה ביותר בעיר דוד. עיר דוד רבתי שוכנת על גבעה צרה. בסיסו של המשולש שציינו קודם, נמצא מולנו. רואים את חומת הר הבית ואת מסגד אל-אקצא, מאחוריו (לא ניתן לראות) נמצאת כיפת הסלע המוזהבת. מבנה העיר הוא הבסיס להבנה. אם לוקחים את הבסיס של המשולש וממנו יורדות צלעות המשולש –

צלע אחת – הטירופיאון. מן המגדל של המסגד (שנמצא בצד השמאלי) בקו דמיוני דרך הדגלים (דגל ישראל ודגל ירוק – לכאורה מוזר שמתנוסס דגל ישראל בנקודה הכי נמוכה, אולם בכניסה לעיר דוד זו הנקודה הכי גבוהה בטירופיאון) שייפגש בקודקוד המשולש – בריכת השילוח (בסמוך למטע קטנטן של רימונים ותאנים שנמצא בתחתית עיר דוד, היום חלקו חפור. בצילום מ-1996 רואים את המטע שלם).

צלע שניה – הקדרון, בדיוק ממול. יותר מ-70 מ' בין ראש בית הצופה, הנקודה הגבוהה בעיר דוד, לבין תחתיתה של עיר דוד בקידרון.

כשחופרים היום את הקדרון, כדי להגיע לתקופה הכנענית, חופרים כ-18 מ' מתחת למפלס של היום (בטירופיאון כמעט 16 מ' מתחת למפלס). מבחינה גיאוגרפית-טופוגרפית זה אומר שמהנקודה הכי גבוהה בעיר דוד, באמצע, הצלעות של המשולש כלפי מטה היו תלולות ועמוקות יותר, מה שמקנה לעיר יותר חוסן, יותר הגנה טבעית, וגם יותר שטח בנייה (שכן יש יותר מתלול). כלומר, במהלך ההיסטוריה של 3800 שנות קיומה של עיר דוד קדומה פה, האדם יצר והרס כל כך הרבה שכבות יישוב שהן מילאו ליד את שני הוואדיות העמוקים האלה (בירושלים הקדומה יש מקומות שמהים למעלה מ-10 שכבות).

המורדות המערביים של העיר המערבית שחופרים מהר ציון (נמוכים מהר ציון – 777 מ', הר הזיתים – 815 מ') עיר דוד באמצע, הנקודה הכי נמוכה. ספר תהילים – "ירושלים הרים סביב לה". דוד מדמה את הקדוש ברוך הוא בשמירתו על עם ישראל כמו שדוד רואה פה את ימי בחרותו וימי גדילתו כמלך – במקום שמוגן על ידי הרים שמקיפים אותו. לכאורה, היום קל מאוד לתקוף את הגבעה באמצעות כלי מלחמה מודרניים. 3000 שנים אחורה, הנשק האסטרטגי ארוך הטווח, לכל היותר במרחב הזה, הוא חץ וקשת. אמצעי הלחימה אז הם חרבות, כידונים, רומחים, חץ וקשת. מלך בבל יכול לשבת בכבודו ובעצמו בגבעה ממול, והוא לא מסוגל להגיע אם באמצע יש חומות טובות וחיילים טובים (גם מלמעלה זה לא יעזור לו כי כשמלך בבל יגיע לשם הר הבית הוא כבר חלק מירושלים). העיר, בניגוד לדימוי הגיאואסטרטגי הירוד שלה, אם היא מוקפת חומה ומצודות היא בהחלט יכולה להגן על עצמה בהתחשב בנשק על העולם הקדום – היום, בעידן מודרני, זה נראה קצת מצחיק ולא הגיוני להקים עיר במקום כל כך נמוך. בירושלים, רוב השנה לא יורד גשם ומקור המים הוא הדבר החשוב ביותר ורק אחריו יגיע העניין האסטרטגי של ההגנה – זה קריטי להבנת המקום.

הקדרון כולו הוא חקלאות, ואכן בחפירות נמצאו שרידים של חקלאות בקידרון. הטירופיאון, בצד השני, כל כולו (מאזור הכותל המערבי, חלק מרחוב הגיא הקדום, ועד בריכת השילוח) הכל שטחי חקלאות. אם כן, גם הטירופיאון וגם הקידרון הינם שטחים חקלאיים שמהווים עורף חקלאי של אותה עיר קטנה שנמצאת מוגנת על שלוחה ומגינה על מקור המים – זו התובנה הבסיסית החשובה ביותר של ירושלים הקדומה. התייר רואה

את החומות היפיות ולא מבין איך עיר שההיסטוריה שלה היא הנכס הכי חשוב שלה, מעזה להשאיר את ההיסטוריה מחוץ לעיר – זה נשמע הזוי שדווקא ירושלים מכל הערים בעולם תותיר את ירושלים הקדומה מחוץ לחומות. זה סיפור גיאופוליטי של המאה ה-16.

השאלה היא מדוע סולימאן המפואר שבונה את החומות ב-1541-1539 מעז להשאיר את העיר של 'נבי דאוד', העיר האמיתית שם? רמז קטן הוא שם ההר – 'הר ציון'. ציון נזכרת בפעם הראשונה בתנ"ך בספר שמואל ב', פרק ה' – " וַיִּלְכְּ דָוִד, אֶת מִצְדַּת צִיּוֹן--הַיָּא, עִיר דָּוִד ". קודם לכן, דוד מסיים את תהליך כיבושה של העיר ומקבל למעשה את השם הקדום מן היבוסים. ציון היא מילה יבוסית ולא מילה עברית. ציון היא שם יבוסית למצודה שלימים הרחיבה את שמה אל העיר של דוד – העיר הקטנה הזו. לימים השם התרחב, הלך וגדל והיום השם ציון מציין את כל ארץ ישראל. אך בפועל, במקורות, ציון בפועל עצמה היא מצודה יבוסית מוגדרת וקטנה על מעיין הגיחון. זו המצודה שלוכד דוד מאת מלך יבוס.

אם ציון נמצאת פה והעיר הקדומה מעולם לא חרגה מתחומי הגבעה, למה השם הועתק להר ציון? סולימאן המפואר, והרבה לפניו, טעו בהבנה של מיקומה הקדום של העיר התנ"כית. משום שאי שם, במאה ה-1 לספירה, גיאוגרף היסטורי מאוד מפורסם עשה את הטעות והוריש אותה לכל העולם. 1900 שנים של עלייה לרגל היו למקום הלא נכון. יש תיאורי נוסעים וספרות פנטסטית של אנשים שעולים ופוגשים את ארמונו של מלך דוד במצודת שער יפו. יוסף בן מתתיהו, ספר קדמוניות היהודים, פרק ג', פסקה ב' כתוב שזהו ארמונו של דוד המלך ללא ספק וזהו מקום המצודה היבוסית שכבש דוד – זה מה שאומר יוספוס על אזור ארמון הורדוס. לכן, כשיוסף בן מתתיהו מגיע לירושלים והורדוס בונה את הארמון המפואר שלו, אומר שאם הורדוס בנה את הארמון שלו במקום הכי מרשים והכי גבוה, ברור מאליהו שדוד היה שם גם-עיר דוד היא עיי חורבות ואשפה מבחינתו. לא מסתדר לו שדוד המלך, גדול המלכים שהקים את הממלכה, יכול היה לבנות את ארמונו במקום שאיננו המקום הכי מפואר בירושלים.

פה העיר היבוסית, העיר הכנענית הקדומה – אין על זה שום מחלוקת היום, בשום אוניברסיטה בעולם ובישראל, ובין שום חוקר לחוקר שפה נמצאת העיר הכנענית העתיקה – מהקשת הכי פוליטית שמאלית ועד הקשת הכי ימנית, לא משנה איפה בכלל. זה בכלל כבר לא שאלה מחקרית כבר – את זה הוכיחו בליס ודיקי בחפירות של 1894-97. הסיפור של דוד שהוא הרבה יותר טעון ובעייתי, עובר את הטעות אצל יוסף בן מתתיהו, לכן הר ציון נדד בטעות מפה לשם – כי אם דוד כבש את ציון ושם נמצאת המצודה של דוד, ציון, אז השם עלה למעלה. מאז והלאה עולי רגל, 1900 שנים, עולים למקום הלא נכון. לימים גם התגלה שם במאה ה-12, הראשון שמתאר אותו בנימין מטודלה, 1112 וקצת הלאה, קבר המלך דוד בהר ציון. זאת משום שכתוב בתנ"ך "וימות דוד ויקברו אותו בעירו", עיר דוד. 17 מתוך 22 מלכי יהודה נקברו בעיר דוד, אז את קברי בית דוד צריך לחפש במקום שבו מוגדרת הארכיאולוגיה של עיר דוד, הנדידה לשם היה בעקבות מסורות (עם מסורות אי אפשר להתמודד בדרכי מחקר, לא משנה מה המחקר יגלה המסורת היא חזקה מאוד).

חשוב להבהיר – בית הצופה הוא שם של אתר שהוא הנקודה הגבוהה בעיר דוד. הוא שם מודרני שאין לו דבר וחצי דבר עם ההיסטוריה והארכיאולוגיה, זהו שם של נקודת ציון הדרכתית נוחה. לא ניתן לראות ממנו את מצודת ציון, אבל מכיוון שניתן לראות את הר ציון דיברנו על נדידת השם – מקור הטעות. יוסף בן מתתיהו הוא המקור ההיסטוריה של אם כל הטעויות, שבעקבותיו אלפי עולי רגל מציינים לא רק את קבר דוד בהר ציון, אלא גם את ארמון דוד ואת המצודה היבוסית שכבש דוד בראש הר ציון ואז בשער יפו – ולא כן היא. אין שום ספק ארכיאולוגי היום, לשום ארכיאולוג, שהעיר ההיסטורית הכנענית שלימים נכבשה בידי הישראלים והפכה לבירת הממלכה המאוחדת, שהיא נמצאת למטה. השאלה המחקרית הזו נפתרה עם החפירות של בליס ודיקי, ואחריהם, גם החפירות של פרקר. יש הרבה מקורות אחרים מלבד יוסף בן מתתיהו, הוא הראשון שטעה (יש שלא הכירו אותו ונשענו על אחרים). מסתבר שעד אליו אף היסטוריון לא חושב את זה, הוא הראשון שמציין קבל עם ועדה, שלתפישת עולמו הגיאוגרפית היסטורית, דוד המלך שלט במצודת ציון בראש הר ציון – לכן השם ציון נודד לשם. יוספוס מנדיד את השם באופן כפוי ומוטעה. כיוון שהוא אושייה נשענים אליו וטועים אחריו.

כשהמחקר הארכיאולוגי מגלה טעות, לוקח זמן לידע האקדמי להתפרסם. מרגע שהוא מתפרסם יש זליגה לידע הפופולרי, ורק אז משתנים הרגלי הטיול של הקהל הפופולרי שצורך את הידע הפופולרי שמושתת על הידע האקדמי – לוקח עשרות שנים. יש צורך לכתוב מחדש את כל ספרי הטיולים. הקהל הרחב רואה שספרי הטיולים כאמת ברורה, כותבים יומן מסע בהתאם למה שכתוב במדריך – לא מערערים על אמינות המדריך, אלא חווים את מה שכתוב בו. יכול להיות מצב שהחוויה היא שגויה.

תצפית, מה רואים? רק ברמה של שמות סביב אפשר לעמוד כאן עם קבוצות מתעניינות גם שעה בקלות. **ג'בל מוכר** – ההר מדרום – נקרא בעברית רכס ארמון הנציב, משום שבראשו נבנה ב-1931 הארמון לנציב הבריטי. הארמון לנציב הבריטי נבנה לאחר שהארמון הקודם שלו, שהיה מראשית המנדט באוגוסטה ויקטוריה, נסדק כולו ב-1927 ברעידת אדמה גדולה מאוד (שהחריבה לא רק את יריחו אלא גם חלקים נרחבים בירושלים), והנציב הבריטי פינה את ביתו ועבר לבית תבור ברחוב הנביאים לתקופה מסוימת, עד שהוקם המבנה החדש.

שכונת ארנונה – ימינה (עם כיוון השעון). אבו תור - ימינה משכונת ארנונה- הכפר הענק שמשתרע מראש הגבעה ועד למטה אל המדרון אבו-תור (תור בערבית – שור). אבי השור זוהי מיתולוגיה מאוד חשובה באסלאם, שהמצביא שיחד עם צלאח א-דין כבש את ירושלים, באוקטובר 1187, היה אדם גדול מידות שהוא גיבור גדול מאוד באסלאם. הוא היה כל כך גדול, כבד, שמן וגבוה שהוא לא רכב על סוס לקרב אלא על שור (סוס לא החזיק אותו). הצלבנים רעדו מפניו ונפוצו לכל עבר כשראו אותו. לימים הכפר מקבל את השם משום שצלאח א-דין העניק, על פי המסורת המוסלמית, את הגבעה ההיא מתנה לאותו מצביא לאחר שהוא סיים לכבוש את העיר.

ימינה מאבו-טור – רואים כנסיות. למטה האפורה היפה שנמצאת במדרון – פיטר אין-גליקנטו – מקום ביתו של הכהן הגדול כייפא שבביתו נאסר ישוע (לפני המשפט).

הר ציון ובראשו הדורמיציון. ימינה כל הגבעה המערבית והעיר העתיקה. הלאה רואים את הר הבית. ממשיכים עם הנוף – רואים למטה את א-טור, את הכנסייה הרוסית היפיפיה על הבצללים המוזהבים-מריה מגדלה, שהקים הצאר אלכסנדר ה-3. ממשיכים ממנה ורואים את דגל ישראל הגדול של בית החושן. מגדל כנסיית העלייה השנייה, שנמצא למעלה על רקע השמיים בהר הזיתים. במורדותיו רואים את בית הקברות היהודי הגדול ביותר בעולם והעתיק ביותר בעולם (שכן, למרגלות הכפר סילוואן יש מערות קבורה עתיקות מימי בית ראשון). הכפר סילוואן, בראשו מעליו מנזר צרפתי קתולי של האחיות הקתוליות הצרפתיות שנקרא סנט אברהם (ניתן לראות בראשו דגל צרפתי). נקרא גם 'הר המשחה' \ 'הר המשחית' \ 'הר המשחית' – מלשון משיחת מלכים בשמן. לימים קיבל את השם 'הר המשחית'. מאחורי כל שם יש סיפור, טופונומיה – מדרשי שם.

מיצג תלת ממדי - המיצג הוא נרטיב ציוני – לאומי – יהודי. כלומר, צריך לזכור שיש לו אמירה נרטיבית, הוא בא להציג תפיסת עולם, הוא לא משרת את כל הציבור הרחב עם כל הסגמנטים שלו, בהתאם לנרטיבים אחרים. יש במיצג 13 דקות של היסטוריה, נרטיבית יפה ומרתקת, ו-2 דקות אחרונות שבאות להגיד אמירה. יש סה"כ 50 מקומות (בדרך כלל מותאם לאוטובוס). כשגומרים אפשר לעלות דרך דלת פנימית לגג. כדי שלא ייווצר פקק, קבוצה אמורה לסיים, לעלות לגג, וקבוצה נוספת נכנסת מצד שני. בכניסה למיצג מקבלים משקפים מתאימות לצפייה בתלת ממד.

מבנה האבן הגדול - ראש הגבעה של עיר דוד - חפירה חדשה - עד לפני שבע שנים וחצי היה במקום עפר, מדובר בחפירה חדשה של ראש הגבעה של עיר דוד. ראש גבעת עיר דוד - בחלק הצפוני של גבעת עיר דוד (ממש לפני העופל – בין עיר דוד להר הבית משתרע אזור העופל), מדרום משתרעת רוב גבעת עיר דוד, ממזרח מתלול חריף יורד אל הקידרון וממערב מדרון פחות חריף אך תלול היורד לטירופיאון (שהיה פעם עמוק יותר ב-16 מ'). דר' אילת מזר, החופרת במקום, העריכה שכאן אמור להימצא הארמון של דוד.

ארכיאולוגיה מדברת עם היסטוריה ותנ"ך – 3 צירים נפגשים והתייר חווה הארה – **הבסיס שלו,** אומרת אילת מזר, נשען על התובנה הבאה – 1961-67 חפרה את עיר דוד פרופ' אנגלייה בשם קתלין מרי קניון, תחת שלטון ירדן. היא מוצאת שורה של ממצאים גדולים, מרתקים ומרשימים וביניהם היא מוצאת בין השאר גם כותרת פרוטו-איאולית \ פרוטו-יונית מאוד מרשימה (בעברית נקרא לה כותרת מפוארת בסגנון פיניקי). הכותרות שניצבות בראש השחזור הן בסגנון המשלב את הוולוטות (שני תלילים, תלתלים) משני צדי הכותרת, שמונחת מתחת לאבכוס ושייכת ליחידה הנושאת. הכותרת הזו, שנמצאה בשנת 1962, נמצאה כ-40 מ' במדרון הגבעה התלולה. כותבת קניון, ביומנה אז, 1962, "סבורני שכותרת זו שייכת הייתה למבנה ציבורי גדל מידות מתקופת המקרא והיא התדרדרה, שאיננה באתרה" (איננה אינסיטו). אולם, קניון חופרת למטה ושם היא מוצאת את הכותרת, היא כותבת "סבורני שאם נחפור את ראש הגבעה נוכל למצוא את המבנה". היא לא מגיעה לחפור את ראש הגבעה כי בינתיים מתחוללת מלחמת ששת הימים ועיר דוד, סילוואן דאז, עברה מידיים ירדניות לידיים ישראליות. מרי קניון שעבדה תחת הירדנים עזבה, היא הייתה אנטו-ציונית בגשתה (לא התאים לה לחפור תחת שלטון ישראל).

לימים יגיע למקום פרופ' יגאל שילה, 1978, הוא ירחיב את חפירותיה דווקא דרומה ולא יגיע לראש הגבעה. יש ממצא, הכותרת היא כותרת שנקראת פרוטו-איאולית בשם הארכיטקטוני המקצועי, אבל בעצם זוהי כותרת בעלת סגנון מזרחי ים תיכוני של המאה ה-10 לפנה"ס (מופיעה מן המאה ה-11 לפנה"ס במזרח הים התיכון-פיניקיה הקדומה, מחופי סוריה לבנון ועד אשקלון). סגנון זה מופיע במבנים ציבוריים בסגנון פיניקי ומזרחי ים תיכוני למן המאה ה-11 לפנה"ס, כותרות כאלה מופיעות עד המאה ה-8 לפנה"ס – סגנון שרווח אז בכותרות המשלבות סגנון דורי ויוני גם יחד במזרח הים התיכון (גם במגידו וברמת רחל אפשר למצוא כאלה). כלומר, יש סגנון פיניקי, בלב עיר כנענית בירושלים.

אילת מזר טוענת שיש את נדבך הממצא, ומוסיפה לו את הסיפור המקראי, הנרטיב המקראי – דוד המלך סיים זה עתה את בניית כוחו כמלך עתידי (הוא נמשח על ידי שמואל כבר באמצע ספר שמואל א'). מפרקים כג' – ל' בספר שמואל א', בורח דוד מפני שאול וחובר למלך פלשתי בשם אכיש, מלך גת. אכיש מלך גת לוקח אותו תחת חסותו, מטפח אותו ונותן לו עיר בדרום הארץ בשם צקלג. צקלג היא המקום שבו דוד בונה צבא בן 600 לוחמים, מופיעים שם לצדו עמשא בן יתר (שר צבא), יואב בן צרויה, עשהאל (אחיו של יואב) ועירא – אלו גיבורי דוד שהופכים להיות מפקדי הגדודים שלו בהמשך. הצבא של דוד, המילה המקראית היפה היא 'המשמעת אשר לדוד', מונים 600 איש (המילה משמעת במקורה היא יחידה צבאית הכפופה למרותך). בפרק ל' דוד מבצע משימה מאוד מסוכנת עבור אכיש מלך גת, כשהוא יוצא לרדוף אחרי הרכוש שנשדד מאכיש מלך גת על ידי העמקלים. כל זה תהליך בניית הכוח שלו – בדרום. בפרק ל' נגמר שמואל א' ומתחולל מפנה אדיר בסיפור. הסיפור מגיע לשיא של צבירת כוח ואז נטרפים כל הקלפים. בפרק א' בספר שמואל ב', נפתח סיפור חדש-מתחולל קרב אדיר בגלבוע בין הפלישתים (שנואי נפשו של שאול ובעלי בריתו של דוד) לבין שאול וכל החצי הצפוני של עם ישראל. הקרב יגמר במפלתו של שאול והרג שלושת בניו עמו.

המלך יושב על כסאו, מתואר בעירו, בצקלג. מגיע אליו נער עמלקי שחוט ועייף ואומר לו "וַיֵּאמֶר הַנֶּעַר הַמֵּיָד לֹא, נִקְרָא נִקְרִיטִי בְּהַר הַגִּלְבֹּעַ, וְהָיָה שְׂאֵל, נִשְׁעָן עַל-חֲנִיתוֹ; וְהָיָה הַרְבֵּב וּבְעֵלֵי הַפְּרָשִׁים, הַדְּבָקָהּ. " – הנער מספר לו את כל סיפור מותו של שאול. הוא גומר לספר את הסיפור ודוד מבין ששאל מת – אויבו המסורתי, אוהבו-יריבו, מת. הוא מקבל מהנער שני סממני מלכות דרמטיים – הנזר (כתר לראשו) והאצעדה (צמיד עב שמונח על קיבורת הזרוע) – סמלי מלכות מאוד חשובים ששניהם מגיעים עם הנער העמלקי לדוד. למעשה מתוארת ממש סצנה תאטרלית יפיפיה של בניית המלכות – מה שנותר לדוד הוא רק לחכות שהעם יבקש אותו למלך (ולחרוג את הנער ששלח את ידו). ההזדמנות נקריט אליו בספר שמואל ב' בפרק ה', מגיעים 12 נשיאי שבטי ישראל, נציגי השבטים ויורדים אליו לחברון (בחברון הוא כבר מולך 7 שנים וחצי). 12 זקני ישראל, בשם 12 השבטים, באים לדוד ואומרים לו – מלך עלינו כי המלך שאול הלך לעולמו. דוד, שכבר הכין את כל זה, מקבל את הבקשה ועולה למלוך עליהם. מכאן הסיפור העוקב הופך למרתק.

נתנו את תקציר הפרקים הקודמים כדי להבין את ההתפתחות הספרותית וההיסטורית –

הפלישתים נבגדו ונעזבו על ידי דוד שפתאום הפך למלך עם שהיה אויבם. הפלישתים, שעד אתמול אימצו, חיבבו את דוד והיו מעסיקיו, מוצאים שהוא הופך להיות מנהיג של העם שבו הם נלחמו. לא רק זה, דוד מאיים על ההגמוניה האזורית – הוא הולך וכובש עיר כנענית ידועה בציבור, מוכרת, שכבר יושבת במקומה מאות בשנים על פי ההיסטוריה. הוא כובש אותו בקצרה ובעורמה ומאיים על האינטרסים הכלכליים שלהם. הכיבוש הפלאי של עיר דוד יטופל בהמשך (פרק נפרד).

במתח ובעדינות נבנית הסיבה לכך שאילת מזר טוענת שפה צריך להיות הארמון – אם כן, הפלישתים שומעים שדוד כבש את ירושלים " וילכוד דוד את מצודת ציון, היא עיר דוד". הפלישתים רוצים לטפל בסוגיה שדוד עד אתמול עבד אצלם והיום הוא מלך אויב – " יז וישמעו פלישתים, כי-משחו את-דוד למלך על-ישראל, ויעלו כל-פלישתים, לבקש את-דוד; וישמע דוד, ויגד אל-המצודה ". מלך שמלך בחברון פתאום מולך בירושלים שעד אתמול הייתה עיר כנענית. לבקש אותו, כלומר לבקש את נפשו.

נחזור רגע אחורה – העלמנו עובדה חשובה מאוד. בין שלב ההשתלטות של דוד על ירושלים לבין הפלישתים הבאים לתקוף אותנו וגורמים לו לרדת למצודה קרה דבר אחד חשוב. בתוך פרק ה' בספר שמואל ב' קורים שלושה סיפורים עוקבים בזה אחר זה שמהווים התפתחות היסטורית מרתקת וברורה – **דוד גמר לבנות את כוחו בדרום, נקרא על ידי שבטי ישראל – בוא מלך עלינו. דוד המלך עוזב את חברון וצקלג.**

דוד עולה וכובש את ירושלים, חירם מלך צור עוזר לדוד לבנות את ארמונו. הפלישתים באים לאיים על דוד וזה יורד לפקד על הקרב.

מלך חיצוני מגיע לסיפור שמכיר שמלכותו הצעירה והחדשה של דוד. לא רק שהוא מכיר בדוד הוא אפילו בא ובונה לו את הבית שלו בירושלים – " יא וישלח חירם מלך-צור מלאכים, אל-דוד, ויעצי ארזים, וחרשי עץ וחרשי אבן קיר; ויבנו-בית, לדוד. " יש תיאור היסטורי מרתק של מלך פיניקי שכורת סוג של ברית, כבר משלב כל כך מוקדם (כנראה מבין לאן ההיסטוריה עומדת להתפתח). הוא לא רק מכיר בדוד הוא גם מסייע לו לבנות את הארמון הראשון שלו, את הבית הפרטי שלו בתוך העיר שנכבשה זה עתה.

אילת מזר טוענת שיש שתי נקודות מרתקות –

הברית הפיניקית-דוידית – תמשיך בימי שלמה (מי שידריך כאן נוצרים יום אחד – היא תימשך גם בצורה מרתקת בימי המדינה החשמונאית ובימי התקופה הרומית. גם כשהר הבית יהיה כבוש תחת הרומאים, הברית הפיניקית יהודאית תמשיך להיות מרתקת).

על פי המקורות דוד היה רעה צאן, מנהיג מלידה. הוא גנרל, לוחם, מצביא, גיבור, מוזיקאי מוכשר, אך הוא אינו יודע לבנות, יהודים לא בנו פעם. אנשי המקצוע של הבנייה בתקופה ההיא, לפני 3000 שנים, היו הפיניקים והסורים והביאו אותם לבנות פעם אחר פעם (פוגשים זאת רבות בין דפי המקרא). דוד לא רק מביא את היבוא של הארזים והחומרים, הוא מביא גם אנשי מקצוע שיבנו את ביתו. חירם בונה את ביתו. מוצאים כותרת פיניקית והתנ"ך מספר שמי שבנה את הבית הראשון לדוד היה פיניקי. למצוא היסטוריה עם סגנון אדריכלי פיניקי בירושלים לא צריך להיות מוזר כל כך אם התנ"ך מספר שבשלב כל כך קדום יש בירושלים השפעות פיניקיות (בחפירות של פרופ' רוני רייך יש עוד הרבה השפעות פיניקיות בירושלים – כולל טביעות חותם, אמנות וסממנים פיניקים נוספים).

מלך, שזה עתה נבנה ארמונו והוא חי בארמונו, פתאום מאוים צבאית, והוא יורד לחזית לפקד על המלחמה. " וישמע דוד, ויגד אל-המצודה". על הקרב הוא מפקד מהמצודה ולא מהארמון. על היחס הטופוגרפי בין הארמון למצודה לאור הבנייה, אנו למדים שהמצודה היא מוכנה יותר והארמון גבוה יותר – אחרת אין סיבה שהוא ירד טופוגרפית. אחרי שמכירים את המבנה של עיר דוד, לעיר דוד יש גבעה הנוטה מצפון לדרום. בדרום בריכת השילוח בצפון הר הבית, במערב הטירופיאון ובמזרח הקיזרון.

אם העיר שכבש דוד הייתה כבר עיר מן המוכן והיא משתרעת מלמטה למעלה, אומרת אילת מזר, לא רק שכאן נמצאה הכותרת, לא רק שהתנ"ך מספר על העלייה והירידה, גם אדריכלית המלך יכול היה לבנות את ארמונו בעיר שהוא כבר כבש והיא מוכנה (הוא לא בנה את העיר, הוא כבש אותה) – עליו להוסיף בית פרטי מפואר. העיר יכולה להתרחב רק צפונה – דרומה היא לא יכולה לרדת, מערבה ומזרחה מתלולים חריפים (אי אפשר לבנות בית ציבור גדול) ולכן החליטה לחפור בראש הגבעה. זה גם המקום הגבוה בעיר, זה גם המקום היחיד שהעיר יכולה להתפתח אליו, צפונה. אז היא ניגשת לחפירה. עד כאן המבוא הרעיוני שעומד על ההיגיון. אחרי שיש את המבואות והמקורות האלה, נוכל לראות מה מצאה דוד אילת מזר. היא פרסמה דוחות עבי כרס מפורטים ועשירים מה בדיוק היא מצאה ומה היא טוענת. היא טוענת שהיא מצאה את ארמון המלך דוד. אחרים חולקים עליה – הם טוענים שאין הוכחות שהארמון הזה נבנה על ידי דוד, אבל הם בהחלט מקבלים את הממצאים ואת האחריות של המבנה. הארמון כנראה היה בתוך החומה, אולם אין חומה (זו לא נמצאה באזור הצפוני) ולכן לא יודעים.

בשלב זה, מצאה אילת מזר את הקצה הצפוני מזרחי של מבנה עצום ממדים (קטע קטנטן ממנו). כלומר, עוד לא יכולים להכיש על הממצא כולו. בדוח שלה, דוח מאוד מלומד, אפשר להיחשף המון מידע וממצא שהיה בקטע הקטן.

נראה את הממצאים ונלביש עליהם סיפור נרטיבי והבעיות התארוכיות והבעיות הנובעות בשטח. כשאנחנו מביאים לפה תייר הוא לא מעוניין באמת הארכיאולוגית אלא לראות את האמונה שלו מתגשמת במקום. אם אפשר לספר לו את הסיפור הנפלא ולפתוח תנ"ך וואו ברית חדשה ולהראות את ההצלבות – יש כאן דבר מדהים. במסמכים היסטוריים חיצוניים לתנ"ך, פרקים תנ"כיים, וממצא ארכיאולוגי שגם הוא מחוץ לתנ"ך – 3 צירים שנפגשים בנקודה זו וייצרו התרגשות בקרב התיירים כאשר 3 צירים נפגשים ומוכיחים לו את אמונתו ותפישת עולמו. אנשים רוצים לבסס תפישות עולם באמצעות ממצא – אנו מציגים את החוויה כפי שהיא ונענן אותה במקורות ובמצא.

ברור שניתן להציג אחרת. פינקלשטיין לא שולל את התנ"ך, הוא מציג בעייתיות כרונולוגית ב-150 השנים הראשונות בממלכת יהודה. משנת 853 לפנה"ס, קרב קרקר, אין שום בעיה תארוכית ארכיאולוגית בין הממצא בשטח לבין הסיפור התנ"כי. אובליסק שלמנאסר ה-3, קרב קרקר, כתובת מישה – משם ואילך אין

מחלוקת. גם יגאל לוי, שגדל בצלו באוני' תל אביב, לא שולל. הם מציגים את הבעייתיות בכרונולוגיה הנמוכה והגבוהה של 150 השנים הראשונות של ממלכת יהודה (הם יחלקו על התארוך של אילת למבנה).

מצפון, אפשר לזהות מהפינה עם המדרגות (המתכתיות היורדות לפינת המבנה) קו אבנים גדולות המונחות על גבי סלע האם שנמשך עד קצה החפירה. יש כאן 33 מטרים של קיר אבנים גדול בנוי, וממנו יוצאות אבנים בצורה צולבת תחתנו (קירות-קירות יוצאים באופן צולב תחתנו). הקיר פורק בחלקו, מגיע על המדרגות, אחרי המדרגות הקיר מקבל תפנית של 90 מעלות ונע דרומה עד שמגיע לקיר האדמה שעדיין לא נחפר. בצד זה חשופים 20 מ' בלבד בין הקצוות. 20 על 33 מ' – פינה של קירות, יסודות, של מבנה אבן גדול מאוד.

באמצע בין הקירות עוברים קירות פנימיים דקים יותר שמהווים שתי וערב של יסודות. לדבר הזה קוראים בתקופה הקדומה שבה הוא נבנה – שיטת מבנה הארגזים. כשמרימים מבנה מאוד גדול, ציבורי (יש כאלה במגידו, גזר, חצור ושורה של אתרים), כדי להחזיק תשתית של מבנה כה גדול בונים יסודות עמוקים לתוך האדמה – חופרים באדמה, ממלאים את היסודות באבני בניין גדולות שיוצרות פודיום שטוח, עליו המסד שעליו בונים את הבניין. כאן אנו רואים את שלב היסודות בלבד.

מה שפרקה מפה אילת מזר, וכבר לא ניתן לראות, היה רצפתו של אותו מבנה שהיה עשוי גיר כתוש דק-דק, טחון, שהורבד והודק על קרקע המבנה. מבנים בברזל ב' (גם ברזל א') אין ריצוף ברוב המבנה. רצפת המבנים המקובלת (מופיע בנגב, ביהודה, בעשרות רבות של חפירות מתקופת הברזל בישראל) היא רצפת גיר כתוש דחוס שעליה היו מניחים מחצלות ושטיחים – זוהי רצפת הבית. הקיר ניגש אל הרצפה והוא יכול לתארך את הבניין. אילת פירקה חלקים מהקיר כי היא רצתה להגיע לטרמינוס אנטה קוום (כשמוצאים שכבה סטרילית שאפשר לתארך אותה, אפשר להגיד שכל מה שמעליה לא יכול להיות קדום למה שנמצא בשכבה הזו, ומה שתחתיה לא יכול להיות מאוחר. אם מוצאים מטבע שמתוארך לשנת 100 לספירה מה שמעל חייב להיות מאוחר ומה שמתחת חייב להיות מוקדם אם זו שכבה חתומה). אילת מוצאת קרמיקה שעל פי התארוך הקרמי שלה שייכת למאה ה-10 לפנה"ס. כלומר, אם בבסיס המבנה יש קרמיקה שמתוארכת למאה ה-10 לפנה"ס, זה אומר שקירות המבנה מוקדמים עד כדי המאה ה-10 לפנה"ס.

פינקלשטיין (הרצוג, נדב נאמן ואחרים מאוני' תל אביב) יגיד שהקרמיקה היא של ראשית עד אמצע המאה ה-9 לפנה"ס – זה ההבדל בין הכרונולוגיה הגבוהה והנמוכה. מה שמתוארך אצל הכרונולוגיים הנמוכים למאה ה-9 לפנה"ס מתוארך אצל הגבוהים למאה ה-10 לפנה"ס. זה הוויכוח בין אוני' תל אביב לאוני' ירושלים. 120 שנה, על טיפולוגיה שנמצאת בוויכוח מאוד עמוק – סגנונות (כך למשל מבדילים בין תלבושות ויקטוריאניות לבין תלבושות רנסנסיות לבין תלבושות קלאסיות – סגנונות). במאה ה-10 לפנה"ס אין מטבעות וממצא כתוב בארץ ישראל, (כמעט בכלל, יש מעט מאוד), ולכן, אם לא מוצאים ממצא כתוב או מובהק אחר שאפשר לתארך אותו, אפשר להתווכח על התאריך.

אילת מזר מוצאת את הקירות האדירים, מוצאת תשתית של מבנה אדיר, מוצאת רצפה של גיר כתוש שכיסתה את כל המרחב, והיא מוצאת עוד הרבה מאוד דברים – אבקת פולן של זרעים וממצא בוטני, כולל תאריכי פחמן 14 שנלקחו מפה (אפשר לקרוא את הדוח). חשוב להבין שהוויכוח מתמצה בעניין מקצועי בין ארכיאולוגים שחלקם גורסים מאה 9 לפנה"ס וחלקם 10 לפנה"ס. גם אם זו מאה 9 לפנה"ס, וזה לא הארמון שבנה חירם, עדיין מדובר במבנה אבן ציבורי אדיר ממדים.

המשמעות – כדי לבנות בראש גבעה צרה שכזו מבנה גדול שיהיה יציב ולא יגלוש וייפול במדרון (לא ברעידת אדמה, אלא אפילו בתנועת קרקע פשוטה וגשמים כתוצאה מהמשקל ועומס חומרים), יש צורך לבנות פודיום עם יסודות דרמטיים, אחרת המבנה לא יחזיק מעמד. ואכן, כבר בחפירות של פרופ' של יגאל שילה נמצא, שחפר את מבנה האבן המדורג, שמישהו כבר ציפה את כל הגבעה הזו בפירמידה של אבן מדהימה בעוצמתה – אין אחר ורע לדבר הזה בארץ ישראל, מפעל כביר בכל קנה מידה אדריכלי – ציפוי הגבעה באבן, בפירמידה של סלעים היושבים במעין מדרגות שתפקידן לאפשר את ההחזקה של המבנה. עוד דבר, הקיר שמוצאת אילת מזר בחלק הצפוני נע 1.6-2.2 מ' עובי, בקיר המזרחי עובי היסודות 6.5 מ'. בגלל הטופוגרפיה כלפי צפון אין בעיה של יציבות – הקרקע עולה במתינות עד הר הבית, מערבה ומזרחה יש תלילות חריפה. אם הקיר יהיה קיר דק ולא יהיה בסיס הוא יתפרק. הקיר המערבי עוד לא נמצא, אך הקיר המזרחי ברוחב של 6.5 מ' ביסודות – מבנה מאוד משמעותי.

נקפוץ לאחורית – חותמים בהדרכה נרטיבית – הממצא הארכיאולוגי הוא דרמטי ומשמעותי, אבל הוא מגיע לשיא מסוים בממצאים הכתובים. יש כאן שכבת שריפה אדירה שכול המבנה הזה היה אפוף תחתיה – בין 60-70 ס"מ נמצאו פה שרופים כתוצאה מאש אדירה שבערה זמן רב (כל המבנה והמרחב היה תחתיה, גם כל רוב השלטון חרב מאותה שריפה). לשריפה הזו יש תאריך מאוד ברור ומדויק – כל הממצא האורגני שיוצא מהשריפה הזו מדבר על ראשית המאה ה-6 לפנה"ס, הרבע הראשון.

לא רק שנמצאה כאן שכבת שריפה כל כך דרמטית וברורה שתארוך הפחמן 14 שלה נותן את התאריך של חורבן בית ראשון, אלא שגם נמצאו ממצאים מרגשים באופן בלתי רגיל שקשה להתכחש להם. באוגוסט 2005 מצא ארכיאולוג צעיר בשם אלעד פרחי, שעבד בצוות של אילת מזר, בולה. בבולה הזו כתוב – "ה'קל בן שלמיהו בן שבי". שלושה שנים לאחר מכן, כשאילת המשכיכה כאן את עונת החפירות השלישית, 2008, יוצאת מתוך שק עפר שסונון מהפינה (נלקחו שקי עפר שנרשמו ותועדו וסונונו במפעל סינון נפרד) בולה נוספת. על הבולה הזו כתוב – "לגדליהו בן פשחור". שלושים שנים לפני הבולות האלה, 1981, מוצא פרופ' יגאל שילה 51 בולות למטה, בשטח G, שם נמצאת בולה נוספת שמספרת את אותו סיפור מאותו זמן.

התאריכים, הכרונולוגיה והמקורות – המקום הופך למרגש כשהממצא הכתוב שיוצא מפה הוא בלתי ניתן לערעור מבחינת ההקשרים הכרונולוגיים, המקראיים, ההיסטוריים והארכיאולוגיים. הם יוצאים מתוך שכבת שריפה מתוארכת סטרילית, בית ראשון. לא רק שהם יוצאים מתוך זה הם מזכירים שמות של אנשים מוכרים שאנו יודעים מי הם. ספר ירמיהו פרקים לד'-לח' – הימים הם ימיה האחרונים של ממלכת צדקיהו, אחרון מלכי יהודה (22 במספר). צדקיהו המלך הוא מלך חלש מקודמיו והוא מלך חרד שנמצא תחת מתקפה חריפה מאוד, משום שהבבלים צרים על עירו והם כבר מביאים את צבאם לכדי מצור על עיר. עירו נמצאת

במצור מזה שבועות רבים, בעיר כבר אין מזון כמעט, מים אין בעיה כי דאגו למפעל מים גדול וידוע אבל הבעיות אחרות. הנביא בן התקופה, ירמיהו מובא בתור משענת סיוע אחרונה. **התאולוגיה** תופשת ומרגשת נוצרים – סבא רבה של צדקיהו היה חזקיהו. חזקיהו סופג את המכה האשורית בשנת 701 לפנה"ס ומכריז על המרד (כשסנחריב בא לגמול לו) בשנת 705 לפנה"ס – יש לו 4 שנים להתכונן לפלישה והוא עושה עבודה טובה. רעיון תאולוגי שהנצרות מכירה היטב (בעיקר הנצרות האוונגליסטית) – חזקיהו מולך בירושלים 110 שנים לפני נינו, צדקיהו. הוא מביטיח לתושבי עירו שזו לו תיפול. הדבר הזה נשמע הבטחה הזויה על רקע זה ש-20 שנים קודם לכן מגיע תגלת פלאסר ה-3, מלך הממלכה החזקה בתבל, מוחק את ממלכת ישראל ומגלה חלקים מתושביה. אחריו יגיע סרגון השני, שיקרא לשוב במהרה, ולכן עד שסנחריב יגיע (הנכד של תגלת פלאסר ה-3) ייקח זמן – יגיע רק ב-701 לפנה"ס.

חזקיהו מבסס תפישה תאולוגית מרתקת בידי – ממלכת ישראל היא ממלכה חוטאת, לכן היא נפלה. לקדוש ברוך הוא יש כתובת ובית, זה לא המקדש בבית אל, בתל דן או בשומרון, הכתובת שלו היא בהר הבית. ממלכת ישראל נפלה כי הקדוש ברוך הוא לא חלק ממנה – הם לא עבדו אותו כמו שצריך. תאולוגיה זו מבוססת עמוק-עמוק בספר מלכים, ובהמשך בדברי הימים. אז, כשבאמת מגיע המצור האשורי לכאן, עם סנחריב והמנסרה המפוארת והיפה, חזקיהו יוצא מהוויכוח התאולוגי האדיר כשידו על העליונה.

מנסרת סנחריב שנמצאת היום במוזיאון הבריטי מספרת את הסיפור – 'לכדתי את חזקיהו כציפור בכלוב בעירו אבל לא כבשתי את ירושלים' (אומר סנחריב). כלומר שחזקיהו הוכיח את אמרתו התאולוגית – הקדוש ברוך הוא לא ייתן לעירו ליפול. כלומר, המצור האשורי הופך את תושבי ירושלים לבטוחים יותר, חזקים יותר, יהירים יותר. לכן, כשמגיעים הבבלים, 120 שנים לאחר מכן, האנשים בירושלים מאוד בטוחים בעצמם – זו מלכודת עמוקה. מי שבעצם פותר את בעיית המצור האשורי הוא ישעיהו. ישעיהו פרק ל"ז – "לג לך, כה-אמר יהוה אל-מלך אשור, לא יבוא אל-העיר הזאת, ולא יזרה שם חץ; ולא יקדמנה מגן, ולא ישפך עליה סללה. לד בדרך אשור-בא, פה ישוב; ואל-העיר הזאת לא יבוא, נאם-יהוה". ישעיהו נעמד על החומה ואומר כך על חומות עיר דוד. ואכן, המצור האשורי, בנס אלוהי, מבוטל. 182 אלף חללים במחנה אשור, יורד מלאך השם מן השמיים והאשורים נמוגים. הדבר הזה מוכיח שחזקיהו צדק. העובדה הארכיאולוגית, ההיסטורית והמקראית היא שירושלים לא נפלה.

עכשיו קופצים 120 שנים קדימה מ-701 לפנה"ס. צדקיהו, שאיננו מלך חזק כסבו, הוא מלך חלש שכל הזמן שואל בעצת יועציו עומד (אולי במקום שהו אנו עומדים) וחווה חוויה מאוד קשה. הוא מכנס יקבינט בטחוני, 4 שרים בכירים מגויסים (הכי בכירים והכי קרובים) שצדקיהו רוצה לשמוע בעצתם – מתניהו, פשחור, גדליהו ויהוואל. הקבינט הביטחוני הזה לא רק מתכנס אלא מתוך 4 שרים בכירים שנמצאים בממלכת צדקיהו, פוגשים בתנ"ך את כל 4 השמות המובאים ברצף היסטורי בתוך אותו מארג פרקים. אותם שרים מזכירים לצדקיהו איך סבא רבה של פתר את המצור, הוא מייעצים לו לקרוא לנביא. צדקיהו המפוחד מבקש למצוא נביא וירמיהו מובא אליו. ישעיהו היה נביא נחמה שהביא ישועה, ירמיהו נעמד מול המלך ללא פחד, ומנבא חורבן – עירך כולה תיחרב ותישרף באש הבבלים, לא לפני שכל תושביה יהרגו לפי חרב אל מול עיניך. אתה בתור אבא תושב לכיסא השבויים ובניך ובנותיך ירצחו לנגד עיניך בסך, בזה אחר זה. יטבחו את בניך ובנותיך אל מול עיניך. זה לא הכל – המלך הבבלי קודם כל ייתן לך לראות כל העיר נחרבת, כל המפעל הזה של ממלכת יהודה יעלה באש מול עיניך, אחרי זה ירצחו את בניך ובנותיך (שתפגע באבא), ורק אחרי כל זה הוא יעזור אותך המלך הבבלי, ורק בסוף הוא גם ירצח אותך.

עכשיו צדקיהו מפוחד עוד יותר. הוא אומר ל-4 שרי הקבינט שזה לא נביא מועיל ומבקש להרחיקו. אז מגיע שר בכיר, יהוואל בן שלמיה, תופס ירמיהו ביד וזורק אותו אל בור האסורים. השרים רוצים להרוג ירמיהו אבל צדקיהו אוסר עליהם, שכן הוא איש האלוהים, יש גבול, לא מוכן שיאשימו אותו ברצח נביא. מבור הכלא ירמיהו ממשיך את נבואתו.

אבל, פוגשים פה סיפור היסטורי מדהים שמתרחש בין דפי המקרא, מגיעים 2600 שנים אחרי, ולא רק שמוצאים את שרידי החורבן והשריפה, מוצאים את הבולה של שר בשם יהוואל בן שלמיהו. זה מופיע בתוך ארכיון מלכותי – קלפי עור (המסמכים) מגולגלים וסגורים בפלומבה עשויה קרמיקה. העור והשרוכים נשרפו בשריפה, מה שנשאר מהארכיון המלכותי זו הפלומבה. זה מדהים ש-20 מ' מאותו מקום מוצאים בולה נופת. כלומר שמדובר באתר שנמצאו בו שמות של שני שרים תנ"כיים בכירים במרחק של מטרים זה מזה – אין דבר כזה בהיסטוריה הארכיאולוגית של ארץ ישראל. שני מסמכים תנ"כיים אותנטיים משכבת שריפת חורבן בית ראשון אותנטי, סגור וסטריילי שאף אחד לא נגע בה עד 2005. נשאר למצוא גם את מתניהו ואת פשחור. הבולות שייכות למאה ה-6 לפנה"ס והן נמצאו באתר, אין ויכוח.

בעזר ההדרכה צורף אליהם גם גמריהו בן שפט – אם פותחים את ירמיהו לה, גמריהו בן שפט כסופר מלכותי הוא מעין מזכיר הממשלה – מקבל את ההנחיות והפקודות מהמלך, כותב אותן על דף רשמי (יודע לכתוב) ומוציא את זה לביצוע בכל נפות הממלכה.

היכולת לעמוד במקום שהיה ארכיון מלכותי של ממלכת יהודה, בתוך שכבת חורבן שנמצאה (נוקתה), בתוך אתר שבו מתחבר הציר המקראי והציר ההיסטורי (יש מסמכים חיצוניים לתנ"ך שמאמתים את הסיפור) והציר הארכאולוגי (יש ממצא ארכיאולוגי כולל פחמן 14 וכל הדברים האפשריים) – ביגנו! דבר מרגש באופן בלתי רגיל.

הסיפור התאולוגי עם חזקיהו מובא על מנת לחזק את ההבנה איך צדקיהו מעז לחשוב שהנביא יציל אותו, שכן 120 קודם לכן היה תקדים – הנביא הציל את הממלכה. התפישה שהשם יגן על ירושלים היא מוחלטת והיא מוטעית. ירמיהו אומר להם – התבלבלתם, זאת עיר שאין בה צדק ולכן אין לה זכות להתקיים. זה מה שאילת טוענת לגבי המבנה.

כשמביאים לפה צליין (נוצרי, יהודי או מוסלמי), סיור בעל מגמות ואופי תפילתי דתי, מה שמעניין אותו זה הסיפור. הארכיאולוגיה פחות מעניינת אותו, הוא למבין את זה ולא רוצה להבין את זה. אם הוא יהודי ונוצרי זה הסיפור שיעניין אותו, הדגשים יהיו בהתאמה. הידע שלו מהסיפור התנ"כי יהיה בהתאמה. אמנם זה לא כל הסיפור אך זו האושיה והליבה של התחנה כתחנת הדרכה. הממצא פה כולל הרבה יותר מזה.

במפה טופוגרפית של ירושלים הקדומה – מהר הבית, מהר המוריה, לוקחים את בסיס המשולש של עיר דוד, בעזרת שני נחלים המשולש נוצר בצורה יפיפיה ויחד מקימים את עיר דוד.

עיר דוד היא השטח המשולש שמשתרע בין העופל מצפון, הקידרון ממזרח, הטירופיאון ממערב ובריכת השילוח מדרום. התנ"ך מספר על המקום, שכאן רכש דוד גורן מאדם בשם ארבעה היבוסים (ספר שמואל ב') והקים מזבח לאלוהים. דוד לא הקים את בית המקדש עצמו כי אמר הקדוש ברוך הוא שידיו מגואלות בדם וזה לא יזכה להקים את מקדשי, יעשה זאת בנך אחריו. ואכן, על פי הסיפור המקראי, שלמה ירחיב את עיר אביו, את עיר דוד, ויבנה אותה צפונה. הוא יקים מצפון לעיר עצמה, מצפון לארמון, את בית הבחירה. הקדוש ברוך הוא על פי הסיפור המקראי מאפשר לשלמה לעשות זאת, מה שלא היה אפשרי בימיו של אביו. דוד רכש את הקרקע – קראו לה גורן אברנה היבوسی.

כל הגרונות העתיקות בעולם היו בראשי גבעות ותמיד לידן יש אתר פולחן – כשקוטפים משהו מהאדמה, לוקחים משהו, צריך לתת מנחות לאלים. גורן בעת העתיקה, בכל כנען, מלוות באתרי פולחן. בתמנע, מקדש חתחור ליד המצרות – כשלוקחים משהו מן האדמה, כדי האלה לא תזעם צריך לפצות אותה ולהחזיר לה. בית ראשון לא נגמר עם דוד ושלמה, אחרי שלמה הממלכה התפצלה ותיבנה ממלכת ישראל בצפון. ירושלים תמשיך ותתרחב ותגדל. ויוקם לה גם אגף מערבי שמיוחס לימיו של חזקיהו, נוסף לה גם אגף שיורד את מורדות הר ציון. ירושלים לא עוד משולש קטן ומוגבל בין קידרון ובין טירופיאון, אלא רחבה יותר צפונה ומערבה (ימי חזקיהו). דר' יחיאל זלינגר, שחופר את הר ציון, מחפש את חומת חזקיהו, אך טרם מצא אותה. החומה הכי קדומה שמצא היא חשמונאית.

בין הממצאים במקום יש ממצאים של ימי בית שני, אולם אלו גולחו בחפירה של אילת מזר משום שהיו פחות חשובים לצורכי החפירה – בין הממצאים קיר רומי, שרידים של מבנה הרודיאני, בורות מים חשמונאיים (בור מים שנחצב וטויח בתקופה החשמונאית שלא ידעו שהם חפרו לתוך שרידי בית ראשון), מבנים ביזאנטיים ועוד.

עיר דוד לא ניטשה באופן מסודר למעט הכיבושים. בחורבן ב-586 לפנה"ס היא נחרבה. 70 שנים לאחר מכן היא הוקמה מחדש בשיבת ציון, ב-70 לספירה היא שוב נהרסה.

סיכום ביניים - יודעים שהייתה כאן עיר כנענית קדומה. מצודה עתיקה מאוד על המעיין. יודעים שאת העיר הקדומה, שיש לה קיום כבר בכתבי המאורות ומכתבי אל-עמרנה וקיום פיזי בשטח מברונזה תיכונה 2 ב', לימים, על פי הנרטיב המקראי, כבש דוד. אל העיר הזו שכבש דוד נמזוג בהמשך את הסיפורים, ובה התרחשו 400 שנות שלטון של בית דוד בימי בית ראשון. פחות או יותר מ-1004 לפנה"ס ועד 586 לפנה"ס.

בזמן הזה ימלכו בעיר 22 מלכים, רובם המכריע גם יקבר בעיר. כיבוש דוד את העיר, בניית הארמון, כיבוש המצודה ואחריתה של העיר בימי צדקיהו כפי שנמצאה כאן בתעודות ובממצאים הארכיאולוגיים.

שטח G, קריית השלטון - בדרך כלל יורדים ממבנה האבן הגדול בגרם מדרגות גדול. למעלה, ממול בצד, יש עוד פרגולה חדשה שנבנתה שם בגלל מצוקת מקומות ההדרכה. היום, סביב מבנה האבן המדורג ושטח G, יש 3 תחנות הדרכה (בו זמנית יכולות לשבת 3 קבוצות, היושבות כ-10-7 דקות). כל הפרגולות גם מוגנות גשם – מותאם גם להדרכות חורף וגם הדרכות קיץ.

נעבור הכתרים השונים על המדרון המזרחי של עיר דוד, הפונה אל הקידרון (מעבר הקידרון השני, מתחת לבתי הכפר סילוואן, הנקרופוליס – עיר הקברים והמתים).

זהו למעשה התל הקדום של ירושלים הקדומה. נמצאים במקום שזכה היסטורית בחלוקת השטחים לכותרת – שטח G. זאת משום שבמפת החפירות שהוציאה הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (PEF) חולקו השטחים וניתנו להם אותיות מ-A ועד J, שטחי חפירה. שם נרטיבי יותר שמעניין את הציבור הוא – קריית השלטון.

לצד המידע הארכיאולוגי נציג נרטיב – שכן, אם אין חוט שעובר בין התמונות ומקשר אותן, אין סיפור אלא רק ממצא. תפקיד המדריך הוא להפוך את הממצא לסיפור. הסיפור ייצור את הסיפור, הנרטיב, כדי שנוכל להתאים אותו לקבוצות השונות.

הממצא – יש כאן מבנה אבן מדורג היורד מאותן חומות שראינו במבנה הגדול. מתחת לדק ראינו 6.5 מ' של יסודות קיר אדיר ממדים. טענו שעל מנת שהקיר האדיר עם כל משקלו העצום לא יקרוס מהפדורים המלאכותי, הרי שצריך היה לרצף ולעבות את המדרון היורד לקידרון בפירמידה מלאכותית של אבנים שתחזיק על ראשה את המבנה.

הבעיה שנתקלו בה ככל הנראה הבונים הקדומים של המבנה הציבורי המפואר (שמו זה שם בספק את הקביעה של אילת מזר. לא קוראים לו ארמון דוד, כדי לא להזדהות עם חוקר מסוים), מאה 9 \ 10 לפנה"ס, הייתה שאם לא יצפו את כל אותו מדרון תלול, המבנה כולו יקרוס ויתמוטט במהלך השנים. כדי למנוע את זה בנו מדרג אבנים אדיר.

תולדות המחקר משפיעות על המחקר עצמו, על התפישה של החוקרים ועל תפישת המבנים – עיר דוד נחפרת ונחקרת מזה 150 שנים. החפירות הראשונות החלו בשנת 1867 על ידי קפטן צ'ארלס וורן (שהיה קצין הנדסה בצבא הבריטי והגיע לכאן מטעם ה-PEF). ב-150 השנים האחרונות חפרו כאן למעלה מ-15 משלחות (אין דבר כזה בתולדות האתרים הנחפרים בישראל על שטח כל כך קטן), זה נובע מכך שכולם רוצים למצוא את התנ"ך, כולם רוצים לחפור את הסיפור המקראי, בטח בעוצמות האלה של ממלכת דוד ושלמה. לכאן נמזוג את מה שהם הבינו – לא רק שהם מיפו את השטחים ונתנו להם שמות, אלא גם כשראו את הדבר הזה, מיד תוארך המבנה הזה, כבר בראשית החפירות – להיות יבוסים. הוא יבוסים, כי אם דוד כבש עיר מבוצרת וכתוב בתנ"ך שהיא יבוסית, ברור שזה זה – יש כאן מבנה מבוצר, יש לו מגדלי שמירה מאוד מרשימים וגדולים - אחד מתנוסס מדרום, ועד לפני שנה וחצי התנוסס אחד מצפון שניתן לראות שרידים של מדרג אבן עם נדבך אחד בלבד (שם פירקה אילת מזר מגדל אבן נוסף שהיה המגדל הצפוני, כדי להגיע לבסיסו ולתארך אותו – בלי חפירה אין תיארוך. כדי לתארך מבנה צריך לפרק אותו עד הבסיס). אילת מזר גילתה דבר מדהים

המגדל הצפוני היה בכלל מגדל פרסי, מאה 5 לפנה"ס. פה כבר נשפכים אל הסיפור של עיר דוד בימי בית שני (ניגע בו בהמשך). כל מה שתארכו כל החוקרים הקודמים פה היה יבوسی – זה אומר מאות 14-13 לפנה"ס, ברונזה מאוחרת, ממש לפני כיבוש הארץ בידי יהושע וההתנחלות. אולם, אף אחד לא חפר את המקום ותיארך, זה היה מעין משאלת לב כדי שיתאים לסיפור.

מי שזכה לחפור את מבנה האבן המדורג באופן מסודר ולפרק חלקים ממנו הייתה המשלחת של האוני העברית, המשלחת של פרופ' יגאל שילה. המשלחת הזו פירקה את היסודות. רצה הגורל ויגאל שילה הלך לעולמו מוקדם מדי (היה טקס פולסא דנורא מאוד גדול, לימים הוא גם חלה בסרטן ונפטר בגיל צעיר) והמשלחת לא זכתה לפרסם את מירב הממצאים. כלומר שנתקעה חפירה בלי פרסום, כאילו לא התקיימה חפירה (בלי פרסום המדע לא יודע, העולם לא יודע, כאילו לא נעשתה). הפרסום היה לפני שנים ספורות, כ-5 שנים. דוקטורנטית של פרופ' יגאל שילה, שירדה לארה"ב ועשתה קריירה מזהירה כעורכת דין, פרסמה פעם ראשונה ב-2008 את 'מבנה האבן המדורג-חפירות'. כל הקרמיקה ישבה באוני העברית, אף אחד לא חקר אותה ולא פרסם אותה. בינתיים ההשערות פרחו ימינה ומינה, ומכיוון שהחפירה לא נסגרה כולם המשיכו על התאריך המוקדם ואמרו שמדובר במבנה יבوسی. היום יודעים שזה מאוד בעייתי. מסתבר שהקרמיקה שמצאה אילת מזר במבנה האבן העליון (בקירות המבנה למעלה) זהה לחלוטין לקרמיקה מאותו טיפוס לגמרי שמוצאת הדוקטורנטית של יגאל שילה למטה, במבנה האבן המדורג. פעם ראשונה יש הלימה וקשר בין מבנה האבן המדורג למבנה למעלה – הם לא מנותקים אחד מהשני מתקופות שונות (לא יכול להיות שאחד יהיה ביצור יבوسی ואחר יהיה בית ישראלי, הם נבנו ביחד). הקרמיקה שנמצאת בבסיס שלהם שייכת לאותו זמן, כלומר מי שבנה את האחד בנה גם את השני. עכשיו יש וויכוח בין שתי החוקרות על התאריכים.

הדוקטורנטית של יגאל שילה מתארכת את זה למאה ה-12 לפנה"ס (מאוד מעניין), ואילת למאה ה-10 לפנה"ס. לא ניתן דין סופי – שכן זה סיפור מורכב. כשאילת מזר באה וקובעת שהמבנה למעלה הוא ארמון דוד, אז יש חולקים עליה – יש שמקדימים את המבנה למאה ה-12 לפנה"ס ואז הוא לא יכול להיות דוידאי, ויש שמאחרים אותו למאה ה-9 לפנה"ס ואז הוא גם לא יכול להיות דוידאי (במקרה הטוב יכול להיות מימי יהושפט או אסא או משהו מהמלכים המאוחרים יותר).

לכאורה יכולים לצפות שיהיה מבנה מדורג גם בצד המערבי – האזור לא מספיק נחפר, וגם המתלול שם לא כל כך חריף ועל בטוח בכלל שהיה צריך. מכאן האזור מאוד מתמתן מערבה. הטירופיאון העמוק הוא רחוק מאתנו (עוד 50 מ' לצד שני) – יש עוד מספיק נפח באמצע להקים יחידה גדולה. בינתיים חופרים בחניון גבעתי, שם ניתן לראות חפירה, לא נמצאה פירמידה מהסוג הזה עד היום.

הבעיה בין הארכיאולוגיה לבין הנרטיב – כשעומדים עם תייר ופותחים תנ"ך הוא לא יתחיל לעסוק בתיארוך הקרמיקה, צריך להיות סיפור עם כמה שיותר סימני קריאה ולא סימני שאלה. בקהל שלנו (קורס מורי דרך) מותר להציג שאלות מחקריות שהן קצת יותר בעייתיות ומטילות צל כזה או אחר על הממצא ועל הפרשנות. אין ויכוח על הממצא, הקרמיקה ידועה וברורה, השאלה היא מה הפרשנות לקרמיקה הזו – האם היא מאה 12 \ 10 \ 9 לפנה"ס.

מיצג הלילה – מוקרן על כל תל העתיקות בלילה, הקירות קמים לתחייה באמצעות מיצג שמחייב אותם עם 7 דקות של מיצג מאוד יפה ללא הסברים – צליל ווידאו.

יש כאן קודם כל מבנה אבן מדורג קדום מאוד, שעל גביו לימים תקום שכונת מגורים שתזכה לשם הציורי קריית השלטון. בקריית השלטון יש קודם כל בתי ארבעת המרחבים הטיפוסיים לתקופה הישראלית – בתים ישראליים קלאסיים של המאות 7-9 לפנה"ס. בנוסף לזה ישנו את מבנה האבן המדורג שהוא המצע, הבסיס – משהו ציפה את ההר כדי שזה לא יתמוטט אבל לא בשביל השכונה אלא כדי להחזיק את מה שלמעלה. על גבי המסד שנבנה פה ניתן היה לבנות עוד בתי מגורים קרובים לאזור השלטון, לכן הוא זוכה לשם קריית השלטון.

בית אחיאל – הממצא הארכיאולוגי, שבין השאר שחזרו מתוכו את הבניין שזכה במחקר לשם "בית אחיאל" כי מצאו בו חרס ברצפה שהכיל את השם 'אחיאל', חתיכה של צינור קרמיקה עתיק (יכול להיות שאחיאל היה האינסטלטור). הבית הזה הוא בית ארבעת המרחבים קלאסי, אבל המשפחה התעשרה והרחיבה אותו (אם מורידים את ההרחבה אז הוא בית ארבעת המרחבים קלאסי, כמו כל הבתים בתקופה הישראלית, כאשר בונים יסוד בונים אותו בית לכולם, אחרי שהמשפחה מתרחבת מוסיפים עוד חדרים) – לבית שלושה מרחבי רוחב מקבילים ומרחב אחד אורכי, צולב להם.

כדי לפתור את בעיית התלילות מסתבר שהבתים היו בנויים כאשר תקרתו של האחד היא רצפתו של זה שמעליו, מדורגים. במקום הייתה שכונה מדורגת, מכיוון שמדובר במתלול מאוד חריף. החצר שרואים זה המתחם האמצעי של בית ארבעת המרחבים – חצר כתורה מלשון, מכותרת. החצר כתורה בקירות ועמודים, העמודים מחזיקים את הבסיס של הגגות של שני החדרים הסמוכים. החצר פתוחה לשמש כי היא מיועדת למלאכות חקלאיות. שני החדרים בצדדים – אחד מהם בדרך כלל מהווה מחסן ואחד מהם הוא חדר מגורים. חדר המגורים המשפחתי, של יחידת ההורים, זו היחידה המקורה. כאן רואים שחזור של בית אחד שנותרו העמודים, הבסיסים, שמחזיקים את החצר המרכזית. זה הבסיס למה שלימים יקרא בספרד בתי פטיו – חצר רבועה כתורה בנויה חדרים סביבה. בפטיו הקלאסי לימים יהיה בור מים באמצע הבית (פה לא צריך זה בית פרטי קטן ולא ארמון).

דוד ובת שבע – נרטיב שהרבה תיירים רוצים לטפל בו ואם יודעים להדריך אותו באופן מחויך ויפה, ולא מבזה (שכן יש אנשים בקבוצה מאמינים) ואין לבזות את כבודו של דוד בכל מצב. יש לדבר בהתאם למקורות ובהירות. כמובן שאפשר לצחוק, אבל עם גבולות הטעם שטוב, שכן לא יודעים מי יושב בקבוצה. הבתים שהיו כאן היו בתי ארבעת המרחבים השייכים לתקופה הישראלית. גם פה, מה שנמצא באופן שעטף את הכל מלמעלה וכבר נוקה על ידי המשלחת של יגאל שילה, היה שכבת שריפה של חורבן בית ראשון מוחלט וטוטאלי. שכבת השריפה כיסתה את כל שכונת המגורים. בתוך שריפת השריפה נמצאו 3 דברים מרגשים שמעלים חשד כי מדובר בשכונת עשירים, בעלי יכולת ומקורבים לשלטון :

השירותים העתיקים ביותר שנמצאו ברחבי ירושלים – מאוד נדיר בארכיאולוגיה הארץ ישראלית, בטח ובטח שמדברים על ימי בית ראשון. בימי בית ראשון וגם בימי בית שני ובתקופות המאוחרות אין שירותים

בבית. רוב האנשים עושים שירותים מחוץ לבית. אם אתה עשיר מאוד, לפי המשנה שמסבירה את חיי החברה בארץ ישראל במאות 1-2 לספירה, הרי שמקום הכבוד אשר בביתך סמוך אל שולחנך. קרי, יש לך תחת אותם ארבעה קירות וגג של אותו בית גם יחידת שירותים – לא דבר נורמטיבי. המשנה רוצה לומר שאם אתה אדם מאוד עשיר, אתה יכול לעשות את צרכיך בתוך תחום הבית, בתוך סירים, ומשם המשרתים שלך ייקחו וישפכו את זה בחוץ (מה שמקובל בכל העולם כולו). העושר הוא מעצם קיום המשרתים ולא מכך שאפשר לעשות צרכים ליד השולחן.

בסמוך לבית אחיאל נמצא חדר שרוחבו 1.2 מ' שנמצאו בו כ-1.5 מ' של רצפת שירותים שהייתה מלאה ב-90% ממנה גיר כתוש ושרוף. גיר שרוף כתוש – סיד. כאשר שורפים סיד הופכים אותו לחומר שהוא בסיסי מאוד (יש חמצון ויש חיזור, זהו תהליך חיזור). אבקת גיר כתוש שרוף הופכת לסיד שהוא חומר מאוד בסיסי ורמת הבסיסיות שלו מאוד גבוהה, קרוב ל-10. זה אומר שברגע שמשתנים לתוכו או שופכים עליו מים נוזלים הוא הופך לחומר מעכל, חומר מאוד חזק (כמו חומצה אבל נוגד חומצה. המילה חומצה כאן היא לא נכונה אבל רוב האנשים יודעים מה זה חומצה). כך זה שומר על סטריליות מחיידקים (חומר מאוד חזק). 10% הנתרים שנמצאו בממצא היו חומרים אורגניים בני 2600 שנים שעברו תהליך של התאבנות – פוסיליזציה. החדר הזה הכיל גם אסלה שניתן לראותה בשטח – קובייה עם חור עגול קדוח בתוכה, אבן חצובה שנמצאה באתרה (מטר וחצי מעל). משלחת החפירות של פרופ' שילה השאירה פינת רצפה כ-1.5 מ' מעל האסלה (משמאל). כלומר, אסלה עמדה כלואה וקבועה ברצפה, תחתיה היה בור מסודר שאגר את כל התוצרת ואליו היו משליכים סיד. שירותים חצובים, סטריליים, בתוך בית פרטי, בתוך שכונת מגורים – נדיר מאוד!

כשמוצאים בתי פאר שיש לצדם שירותים, מדובר בסימן ראשון לעושר וחריגה מהסטנדרטיים החברתיים הברורים. השירותים האלה הם השירותים העתיקים ביותר שנמצאו בארץ – מאה 6-7 לפנה"ס. **מסעד של כורסה** - בתוך שרידי העפר, בין בתי המגורים נמצא פה עוד ממצא מרגש מאוד- אותן ידידות עץ מפוארות שנמצאות בצדי הכורסה וריהוט. העץ ממנו עשויות הידידות היה עץ אשכרוע, הוא מין נדיר ממשפחת הארזים שמקורו רק בלבנון ובסוריה (אנדמי). כלומר שמדובר בייבוא של עצי ארזים (לא רק שמתואר במקרא), אלא הוא עץ נדיר. מבחינת תרבות חומרית אפשר להקביל את זה לריהוט של איקאה מול ריהוט של נטוצי ©. מסעדי כורסאות שרופים, שמתוארכים (לפי פחמן 14) לחורבן בית ראשון, ומכילים לא רק ריהוט ועשויות מעץ שיובא מלבנון – מצביעים על הקשר בין לבנון והפיניקים לבין אוכלוסייה פה שצורכת מותרות ויוקרה.

חדר הבולות – חדר בפינה שזכה לכינוי חדר הבולות. חדר הבולות הוא אותו ארכיון קדום שעלה באש, אותו מצא פרופ' שילה עם משלחתו הענפה, והכיל בתוכו שורה של בולות כתובות עברית, יפניות (ראינו דוגמאות לשלוש בולות). נדבך נוסף שהוא רעיון נוסף שיעלה כשנדבר על בית שני – בתוך הארכיון הייתה בולה של אדם בשם עזריהו בין חלקיהו (נוסף למגדל שפירקה אילת מזר המיוחס לתקופה הפרסית – נרטיב מרתק של שבי ציון, גלות בבל שחוזרת לכאן).

לסיכום, ראינו מבנה אבן מדורג שראשיתו הטופוגרפית (בגובה) מתנשאת על ראש גבעת עיר דוד. המבנה כל כך מפותח מבחינה ארכיטקטונית שהוא יורד תחתיו עוד 20 מ' תחת מפלס המילוי המלאכותי של השנים המאוחרות (לא חלק מההיסטוריה המקראית, העיר המקראית הייתה צמודה אל הסלע ועד למטה). כלומר, מישהו עשה כאן מפעל שציפה וריפד את ההר לגובה של 50 מ' בפירמידת אבן מפוארת בקנה מידה שאין לה אח ורע בישראל. אם כן, מדובר במבנה בנוי בגובה 50 מ', מדורג, פירמידאלי, שתכליתו היא לא המבנה עצמו, אלא להחזיק את ראש הגבעה. חשוב לזכור שאי אפשר להשוות את הברונזה התיכונה על עוצמתה הכנענית לממלכה הישראלית שזה עתה נולדה. התרבות הכנענית יושבת בארץ 2000 שנים, תרבות מפוארת אדריכלית (כשמדברים על ברונזה תיכונה 2 באשקלון). התרבות הישראלית היא חדשה לגמרי, עם בניית אבן מוזרה מאוד, מרשימה, שאין ספק שלא יכולה לבוא מעם נוודים שיודע לבנות אוהלים (אנשים שאתמול בנו אוהלים ונדדו, שכן כדי לבנות מבנה כזה יש צורך במהנדסים וכוח עבודה אדיר). הדבר המעניין והחשוב, שאומרים התנ"כיסטים, צריך להבין את העוצמה שלו – את זה לא יכולים לבנות 2 וחצי משפחות שהשתלטו על גבעה במקום -זאת ממלכה, זאת היררכיה, עוצמה ממוסדת ומסודרת. כדי לבנות פרויקט בסדר גודל כזה (רק לפי פינת הבניין אפשר להבין את גודלו). אם כן, ראינו שכונה. השטח הזה שכונה שטח G קיבל את השם היותר ציורי ומתאים – קריית השלטון.

מכאן יש קטע גדול מאוד שאיננו חפור. מכל עיר דוד נחפרו עד היום 6%. כלומר שיש עוד הרבה מה לחפור והרבה לאן להתפתח. על גבי הממצא הארכיאולוגי מלבישים את הסיפור ויוצרים ממנו את ההדרכה. שימוש בתנ"ך כדי להשלים את העניין הנרטיבי –

ירמיהו פרק לו טי-יב' - גמריהו בן שפן והחורבן כפי שהוא מצטייר. מהמשנה מסבירים "את איזה הוא אשר...". ספר שמואל ב' - יבוא עצי הארזים שמגיעים מצפון – יחד רוקמים סיפור שאורג בין עובדות ארכיאולוגיות שנמצאות פה מנותקות זו מזו (חסרות קשר זו לזו) ויחד יכולות להצטייר כסיפור פנטסטי לקבוצה. המקצועיות נמדדת ביכולת לתרגם את השטח ולהפוך אותה לחוויה אצל המטייל. שמות חוקרים – אין שום ציפייה שתלמיד בקורס מורי דרך יזכור מי חפר מה ומתי. כשמתמחים באתר יש ציפייה לזכור את החופרים.

"**המילוא**" – יש וויכוח עד היום גדול במחקר – היכן הוא אותו מילוא שנזכר במקרא- גם על דוד וגם על שלמה מוזכר נושא המילוא – לא ברור לחלוטין. יש חוקרים שהציעו לזהות את זה כ-"המילוא", אך כאן לא מדובר מילוי אלא בבניית תמך. יש חוקרים שטוענים שהמילוא זה המילוי שבין עיר דוד לבין הר המוריה, הר הבית, וזה החלק שמילא את העופל (גם שם יש אזור ממולא מלאכותי).

מצפור הקברים – בעיר דוד יש מכלול גם של קבורה (צריך להסתכל המכלול של בית ראשון), הנקרופוליס נמצא בצד שני. עיר דוד מציעה ממצא כתובות עשיר יחסית לארץ ישראל. מדובר בחורים רבועים חצובים בסלע, מתחת לבתים (של הכפר סילוואן). הקיצוני בהם נמצא מתחת לבית הכי קיצוני (מעל המצוק משמאל), מאחוריו ישנו קבר חצוב בסלע, ריבוע חצוב, המכונה במחקר "קבר בת פרעה". פרעה השיא את ביתו לשלמה

והקבר הזה היה הקבר העתיק ביותר שמצאו במחקר ולכן ייחסו אותו, כמשאלת לב, לבת פרעה. מאמר מעודכן של דר' גבי ברקאי, מלפני 3 שנים, שחקר את הקבר ומצא שם שרידי כתובת, מתארך אותה למאה ה-8 לפנה"ס (עדיין מדובר על קבר עתיק מאוד).

אבל, סילואן, נחקר ונחפר 'בכבדות' ע"י פרופ' דוד אושיסקין ודר' גבי בקראי בשנות ה-70 וה-80. למעשה משנת 68, מיד אחרי ששת הימים, הגיעו לפה שני המלומדים וסיירו בין המשפחות במשך 12 שנים, חפרו לא פחות מ-50 מערכות קבורה גדולות ממדים, חצובות וענקיות שנמצאות מתחת לבתים. היום כמעט מתוך לכל בית פרטי יש מערות קבורה. לא מדובר בסתם מערות קבורה, לא מערה קטנה – חדר מרכזי שממנו לצדדים מתפתחים פירים ודרגשים של סגנון קבורה יהודאי קדום של ימי בית ראשון. למעלה מ-50 מערכות משפחתיות גדולות שכל מערכת יכלה לאכלס עשרות נפטרים. כלומר, מדובר על עיר קבורה משמעותית של ירושלים הקדומה, של בית ראשון.

אחד הממצאים המרגשים נמצא בראשית המאה ה-20 על ידי קרן המחקר הבריטית וכלל את כתובת יפה, כתובתו של קבר מאד חשוב שכתוב בו עברית עתיקה – "זאת (קבורת). יהו אשר על הבית. אין פה כסף וזהב כי אם עצמותיו ועצמות אמתו. ארור האדם אשר יפתח את זאת". חסר כי הכתובת שבורה, קוראים לאיש איקסיהו. יש כאן אפילו קללה לפותח הקבר. הכתובת מתוארכת למאה ה-8 לפנה"ס, היא חלק מתוך מכלול הקבורה שנמצאים סביב עיר דוד. אותו איקסיהו מתוארך ועשוי להיות "שבניהו אשר על הבית", היה בעצם מעין מנכ"ל משרד ראש הממשלה – "האיש המוציא והמביא", זה שממונה על כך חצר הממלכה. **איקסיהו**, שכן לו כל אחד היה חי לפני 2800 שנים היה מרכיב תיאופורי יהודאי בשמו – או מתחיל ב'אל' או נגמר ב'אל', מתחילים ב'הו' או נגמרים ב'הו'. דוד זהו שם מאוד נדיר, כך גם אברהם יצחק ויעקב. השמות הכי נפוצים הם שמות עם מרכיב תיאופורי יהודאי בתוכם – מתניה, נתנאל, יהונתן ועוד. הייהו מופיע לאורך כל התנ"ך בצורה יפה וברורה וכאן הוא מופיע לראשונה במערת הקבורה. זה לא רק פה, זה מופיע בעוד מקומות. יש עוד אזכורים מקברים עתיקים שכאלה וחשוב להכיר את זה. לא כל כך נעים להסתובב בסמטאות סילואן ולא ממש אפשר וכדאי להיכנס למערות הקבורה שם. בחלק הדרומי של הכפר סילואן נמצא בית יהונתן, המכונה בתקשורת "בית המריבה" – מבנה בין 7 קומות שחיות בו משפחות יהודיות ששייכות לעטרת כוהנים – עמותה ימנית לאומית שרוכשת בתים במזרח ירושלים.

מפעל המים הכנעני והמצודה הכנענית – כניסה למערכת פיר וורן – בכניסה גימיק נחמד לילדים, מיועד לצילומים ובעצם הוא מראה את מד גובה המים – כמה יירטבו. אנשים שמגיעים לסיוור בעיר דוד, ברובם המכריע, באים משום שבירושלים זהו פארק המים היחיד בעיר ☺. העובדה שנקבת חזקיהו מספקת טיול רטוב, קריר ונעים בארץ כל כך חמה שרוב השנה בה יש קיץ, היא בהחלט אטרקציה רבת ביקוש. מכיוון שבאותו לכאן משפחות וילדים, חלק מהאנשים באים יותר ערוכים וחלק פחות, צריכים לתת להם מידע מקדים עד כמה הם יירטבו. מד הגובה מראה את הגובה המוערך בנקודה העמוקה בנקבה. הנקבה היא חוויה אדירה, אך לא ביום קר. קיימת חלופה נוספת של הליכה במסלול יבש. רבות מן הקבוצות מגיעות לנקודת הפיצול, שם מתאפשרת בחירה במסלול הרטוב או במסלול היבש, נפגשים בנקודת ההמשך שהיא בריכת השילוח.

הלכנו קטע מעל פני האדמה, לכאורה הלכנו בעיר החפורת אבל לא ראינו את העיר עצמה אלא את הבתים המודרניים שיש בה היום. מפה אנו עומדים להיכנס מתחת לאדמה, למערכת מים קדומה, מתוחכמת, שמורה להפליא, אחת השמורות והטובות שנתרו בעולם הקדום. מדובר במערכת מים תת קרקעית בת 3800 שנים שנחפרה בידי הכנענים והיוותה לימים את האפשרות לכניסה מתוחכמת של לוחמי דוד – הדרך הפלאית שבה נכבשה ירושלים מפורשת על ידי פרשנים כקשורה במערכת המים שלה. מערכת המים מחברת את החלק העליון של העיר (האנשים שגרים בבתיים למעלה) עם מפעל המים שבאופן טבעי, נמצא למטה (משום שאנחנו נמצאים בשטח של גיר ודולומיט, אלו לא יכולים להניב מפעל בראש ההר. גיר מתנהג כמו ספוג – הגשם יורד עליו מלמעלה, אין מעיינות בראשי הרים בארץ ישראל אלא רק למרגלות גבעות והרים). למרגלות העמק, בקידרון, בוקע מעיין הגיחון. לכן המערכת צריכה באופן מתוחכם, מתחת לאדמה, לחבר את התושבים עם המים, באופן שיאפשר ירידה ועלייה בטוחה ומוגנת.

ניכנס דרך קירות של בית בין 100 שנים, בית טורקי, שנרכש פה לפני שנים. מהבית נעבור דרך תעלה שתהפוך להיות מערכת מים מתוחכמת להפליא שנסביר בה בנקודות ספציפיות.

תחתיתו של פיר חצוב – גדול ומרשים (הלכנו אותו עכשיו), חלקו הראשון היה תלול מאוד (היו מדרגות מאוד תלולות וקצרות יחסית, לא תקניות היום), שכן מי שבנה את המדרגות היה מלך כנעני לפני 3800 שנים. ברגע שהמערכת ירדה לרום מסוים והיא הגיעה לשכבה גיאולוגית מסוימת, המערכת התאזנה והלכנו קטע אופקי, עדיין חצוב. במחקרים של דר' דן גיל, שחפר פה יחד עם המשלחות האחרונות והוא גיאולוג (הביא למחקר ראייה גיאולוגית ולא רק ארכיאולוגית והיסטורית) הוא גילה ומצא שמדובר בפיר שנחצב לאורך סדקים טבעיים בסלע וניצל שברים טבעיים שממילא היו קיימים. נוסף לכן, גילו לאורך המחקר פה שיש כאן שתי שכבות של שני סוגי גיר שונים שהושקעו בתקופות שונות, מה שיוצר דרגות קושי שונות של הסלע, מה שיצר חציבה בשכבות שונות בזמנים שונים. כלומר, אנחנו יודעים לומר שהמערכת לא חד תקופתית. קרי, יש מה שנעשה בתקופה הקדומה יותר והיו ניסיונות לתיקונים מאוחרים יותר.

המערכת הזו עד היום פופולרית, אחרי 150 שנות מחקר, עוד מתפרסמים מאמרים חדשים להבנות חדשות על המערכת הזו – היא מוקש במחקר משום שהיא כל כך מורכבת ומתוחכמת, כך שעד היום יש פרשנויות שונות ברמת קלישאה – המערכת הזו היא כל כך יפה, שמורה ומושלמת ביחס למערכות בנות גילה בעולם, שהיא נראית כאילו סיימו לחפור אותה לא מזמן. למעט מדרגות מתכת וחשמל, לא השתנה בה דבר, כך היא נמצאה ונראתה אז, וזה נדיר!

מדובר במערכת שנחצבה כ-600 שנים לפני שברזל הגיע לארץ ישראל – חציבה עם פטישי אבן ואזמלים עשויים ברונזה (נמצאו כאלה), מדובר במפעל כביר בכל קנה מידה (ומה ממשכיכים ויורדים עד למעיין עצמו). המעיין נובע בעמק בעוד שהעיר נמצאת מעליו, ועל כל זה מגינה מערכת ביצור אדירה.

אפשר להבחין שישנם קירות חצובים ולידם קירות בנויים – בתוך קירות חצובים, בתוך מצודה שחלקה חצוב חלקה בנוי (המקום פונה מעפר לפני 9 חודשים – מקום חי ודינאמי באופן קיצוני. עד לפני 10 חודשים הלכו מכיוון אחר שחוסם היום). העפר, מסתבר, היה פה באופן מכוון והוא כולו תוארך לברונזה תיכונה 2 ב'. כל מה שיצא מכאן היה מהמאות 17-18 לפנה"ס. לא רק שיש כאן פיר חצוב כה קדום, יש כאן גם מערכת בנויה (ממנה אנו יוצאים, פעם הלכו לצידה). היום יוצאים בין שני קירות תמך אדירי ממדים שמישהו בנה והקים אותם עם הרבה כוונה ורצון טוב לפני 3800 שנים. מסתבר שקירות אלה ממשיכים למעלה, כלפי העיר העליונה, מעל פני הקרקע.

פיר וורן – בעבר סיפרו שאנשים הגיעו אל הפיר, שלשלו בו חבל, הרימו את המים ועלו חזרה במעלה שמחים וטובי לב, זה מפעל המים שהכירו כי כאן, כל המקום הזה, היה מלא עפר מהודק כל כך דחוס שנראה היה כמו סלע (חשבו שהוא חלק מהקיר ושהגיעו לקצה). כשהביטו לתוך פיר וורן 13.5 מ' מטה לא ראו מים. כדי להגיע למים היה צורך לרדת 13.5 מ' לפנות ימינה 1.5 מ', ולהמשיך לרדת.

היום, אחרי החפירות של אוני חיפה, משלחת של פרופ' רוני רייך שפתחו את זה, יחד עם דר' דן גיל הגיאולוג, וגילו שכל המכלול הזה היא מערה חצובה שכבר הייתה חצובה אז כי הם הוציאו מפה חומר שרלוונטי לברונזה תיכונה 2 ב' – מישהו כבר היה פה לפנינו. אז גילו שכל המערכת שהלכנו בה היא דו שלבית.

הארכיאולוגיה מקבלת את הסיפור המקראי ויחד יש סיפור – לפי התנ"ך, ממלכת ישראל חרבה בידי תגלת פלאסר ה-3, פליטים רבים מישראל הולכים ליהודה (בדומה להיום, למשל – מלחמת לבנון השנייה תושבי הצפון הלכו לגור אצל משפחות ובתי מלון מחוץ לטווח הטיילים). בין יהודה לישראל, לפני 2900-2800 שנים התקיימו קשרי חיתון בין שתי ממלכות שהן אותו עם. כלומר, כאשר הממלכה הצפונית נחרבת אנשיה באים לחפש מקלט אצל משפחותיהם- ירושלים גדלה באחת, בן לילה, והופכת למחנה פליטים ענק במאה ה-8 לפנה"ס (אזור 721-772 לפנה"ס). ירושלים שהייתה קטנה, מסודרת ומאורגנת בימי חזקיהו, עם מערכת מים משלה, חומה משלה, פתאום לא מתאימה לצרכים. כתב התנ"ך בדברי הימים " וכל יתר דברי חזקיהו וכל אשר עשה התעלה אשר עשה והחומות...וייקח את המים ויישרם מערבה בתעלה ויסלול אל תוך העיר..." תיאור מלכותי ומפואר של שני מפעלים מלכותיים –

החומה – הוא מקיף את מחנה הפליטים האדיר בחומה והופך את ירושלים לעיר גדולה יותר – נותן פתרון הגנה לאותם פליטים, הם חלק מהעיר עכשיו.

נקבת חזקיהו – מפעל המים שהיה לא התאים עוד לצרכים, לא כי חסרים מים – הגיחון של אז ושל היום, יכול היה לספק פי 100 יותר ממה שהתושבים צרכו. הבעיה הייתה בעליית כמות התושבים בצורה פתאומית – אי אפשר היה לעבור והבעיה הייתה בעיית נגישות. המערכת הייתה צרה מלהכיל את כל צורכי המים של כל התושבים – כי בו זמנית צריכים לרדת ולעלות אנשים שרוצים מים.

חשוב להבין שלא מדובר במערכות מים רומאיות. מערכת מים בעת העתיקה, לפני הרומאים, לא מביאה את המים אל האנשים, אלא את האנשים אל המים וחזרה הביתה.

הממצא הארכיאולוגי פוגש את הנרטיב המקראי ובמקרים רבים בעיר דוד הם מתיישבים כמו כפפה ליד (למעט המאה ה-10 לפנה"ס, שם יש בעיות ארכיאולוגיות קשה מאוד להוכיח חלק מהסיפורים שם. אבל מרגע שמתקדמים עם ההיסטוריה רוב הממצא רוב הנרטיב רוב ההיסטוריה תואמים באופן שלם ויפה).

בית המעיין – ניתן לראות את הדגם המשחזר. נרד עד המעיין, נגיע עד הכניסה לנקבת חזקיהו – מערכת המים. לקראת פסח בית המעיין אמור ללבוש מראה חדש לגמרי של אתר מסודר עם הליכון וקירות זכוכית, הכל יראה כמו מוזיאון ארכיאולוגי ברמת הנראות והיופי. כרגע זה שלב בנייה, שכן כדי להגיש ארכיאולוגיה למאות אלפים צריך לפתח.

יורדים במדרגות אבן עתיקות יפופיות, בהמשך שומעים את המעיין היטב – המים שופעים 160 קו"ב שעה – הרבה מאוד מים, המון. היום המים אינם ראויים לשתייה, היום הם זורמים לקידרון יחד עם הביוב של מזרח ירושלים. כשנוסעים לים המלח עוברים את אבנת, מיד אחרי אבנת הנחל חוצה את הכביש וזורמים בו מים – מי הקידרון שמגיעים מהגיחון שמכילים בתוכם גם את הביוב של מזרח ירושלים. כשיושלים מפעל הטיהור שנמצא מתחת למרסבא, מפעל טיהור מי קולחין (בעיה של שיתוף פעולה עם הרשות הפלסטינית), אפשר יהיה להשתמש במים להשקיה.

המצודה – יצאנו מבין שני קירות ניצבים גבוהים מאוד, קירות אדירים של אבנים ענקיות - מתוך פיר וורן. אבל יצאנו מתוך פיר חצוב שיצא מתחת לאדמה, שמטרתו הייתה לגשר את תושבי העיר העליונה עם מפעל המים שנמצא מתחת למגדל הזה. כל פיגומי העץ שהלכנו בהם עמדו על היסודות של המגדל – מגדל אדיר ממדים, מגדל חודר (מגדל קדומני) שיוצא מתוך מצודת העיר. המגדל יוצא מזרחה כדי ליצור מצב שהמים, המשאב החשוב ביותר של העיר, מוגנים מתחתיו. מעל המגדל, כ-20 מ' מעל המים, עומדים חיילים ושומרים שאף אחד לא יוכל לחדור אל המערכת – זו המצודה.

המצודה הכנענית שישנה היום מורכבת מהמגדל, בריכת חצובה המוגנת חומה ועוד קטע חומה. באור רואים את מה שנמצא, בהצללה רואים את מה שמשוער וטרם נמצא. מה שמואר זה מה שנמצא ארכיאולוגית ויש לו עדויות. מה שמשוער זה קווי המשך שיש בהם היגיון. בהמשך נראה את החומה של דוד והבתים – אזור ארכיאולוגי ענק, שטח E, בימים אלה פינקלשטיין (אוני תל אביב) עומד להתחיל לחפור אותו.

ראינו חלק ממערכת הביצור הכנענית הכבירה שהייתה על העיר, שאנחנו יכולים לומר, שיכולה להיות של המלך מלכיצדק, מלך שלם. יכולה לימים להיות גם המצודה של אבדיחיפה, אותו מלך קדום שנזכר במכתבי אל-עמרנה. יכולה הייתה להיות לימים גם המצודה של אדוני צדק, אותו מלך ירושלים שנזכר בספר יהושע פרק י'. אותה עיר שאולי אותו חבר שיצא מבית לחם, לוי, שלפי ספר שופטים פרק יט' והלך אל העיר שנקראת גבעה, ראה בדרכו את ירושלים ורצה לסור אליה (הנער רצה והאדון אמר לו לא, הייתה נחשבת פרשה עגומה והיינו מפסידים את ט"ו באב – פרשה שבה כמעט ואיבדנו שבט מישראל בגינה, הפרשה שהתחילה עם הסיפור של פרק יט' בספר שופטים).

המערכת הכנענית והעיר קדמה לדוד ב-800 שנים, היא נקראת מערכת פיר וורן כי הפיר חוצה אותה מלמטה ועד למעלה.

פיר וורן – השם פיר וורן קצת מבלבל. וורן היה חוקר שקיבל את הכבוד להיות הראשון שהוא ארכיאולוג שבה לחפור את עיר דוד (הוא לא החוקר הראשון שחקר את עיר דוד, לפני הלך פה חוקר לא פחות חשוב ממנו שהלך את הנקבה מצד לצד ב-1838, 30 שנה לפני, אדוארד רובינסון). פיר וורן, פיר אנכי, נמצא על ידי וורן שעשה מעשה מאוד אמיץ בזמנו – עם לפיד ביד אחת ותנ"ך ביד שנייה נכנס מן הכפר סילוואן אל המעיין (שעכשיו ירדנו במדרגות) ב-1867. וורן נכנס למים ומתחיל ללכת במים שהיו גבוהים יותר בעבר והמעין היה מעיין פועם (פולסים) – המים עולים ויורדים חליפות. אם הולכים בנקבה והמים עולים זה בעיה... וורן, אחרי 21 מ', מרגיש שההר נושף עליו (כך הוא מתאר), אז הוא מרים את הלפיד למעלה ורואה שמעליו הצידה יש פיר – 1.5 מ' פער מעל התעלה. וורן שיער שפעם מפלס המים היה קצת יותר גבוה, יכול היה להיכנס 1.5 מ' הצידה, וזה היה פיר איסוף המים המקורי. את ההשערה שהוא כתב ב-1868 בספרו הפנטסטי "Jerusalem", שם נתקע המחקר למשך הרבה מאוד שנים – עד 1997, כ-110 שנים, זה מה שאומרים כל החוקרים. וורן מתאר בין היתר את האופן הטיפוס (רגליים קדימה גב אחורה) ועל כך שבלע עיפרון כשניסה לקרוא לעוזרו כשנכבה לו הלפיד מהרוח. הוא מתאר שנאבק עם העיפרון שבועיים בשירותים... ☺

עד שמגיע חוקר מאוני' חיפה, פרופ' רוני רייך, איש עתיר פעלים ברשות העתיקות, אחד החוקרים הכי מפורסמים בעולם בהקשר לירושלים, אחראי על כל החפירות של רשות העתיקות (במעמד מאוד בכיר) – נכנס פעם ראשונה כאשר מבקשים ממנו לחפור את אזור בית המעיין. ב-1997 לא ידוע כלום מכל מה שראינו, הכל לא קיים – אין מצודה כנענית, אין קירות תמך, אין יציאה מהפיר – יש ירידה אל הפיר וחזרה.

פרופ' רוני רייך הוא הראשון שמגלה שיש בכלל בעיה עם התיאוריה הזו ואת זה הוא מגלה רק אחרי שנת 2000. רק כשמכניסים גיאולוגים למחקר ומתחילים להבין שהפיר הוא כנראה בכלל פיר קרסטי, טבעי. אם הפיר הוא קרסטי והמערכת היא חצובה, צריך לפרש מה היו יחסי הגומלין ביניהם – כל התיאוריה של 130 שנים שוורן כתב ב-1868 קורסת. תחתיה נכנסת תיאוריה חדשה לגמרי שהיא המקובלת היום באסכולה הנרחבת – תיאוריית שוקרון רייך (אלי שוקרון ורוני רייך, שני החופרים), אותה לומדים היום בכל בתי הספר לארכיאולוגיה העולמית, תיירות וכו'. גם עליה יש קוראים תיגר, אך מעט – היא מאוד מקובלת.

תיאוריית שוקרון רייך אומרת את הדבר הבא (הנרטיב המקראי יכול להסתדר עם הממצא הארכיאולוגי) – המערכת של פיר וורן החצובה תפקדה כמערכת כנענית למהדרין היטב עד האירוע של המרד של ממלכת ישראל בתגלת פלאסר ה-3. המערכת לא כללה בתוכה את הפיר האנכי (פיר וורן). זה בדיוק שלב החילוף בין שני סוגי הגיר שנמצאים בתוך המערכת (ירדנו במדרגות מתכת ואז הלכנו ישר, החלק האופקי הפך לירידה מתונה – בדיוק שם רואים סוג שונה של גיר מעל ומתחת), נוצרו בדרגות קושי שונות לגמרי – האחד גיר מיזי אחר (גיר אדמדם, רך וקל יותר) והשני נקרא מלכה (כי הוא מלכותי, משמש לבנייה. גיר מאוד אסתטי, יפה, נוקשה ומשמש לחציבה ולבנייה). בין המלכה והמיזי אחרמר שהם סוגי גיר ידועים של בנאי ירושלים מזה שנים, יש הבדלי קושי – עד חזקיהו המערכת הייתה רק בתוך המיזי אחרמר (בחלק הרך) ולא הכירה את פיר וורן האנכי שכן היא הייתה אופקית לגמרי (רואים בדיוק איפה הלכה המערכת). מהמקום שבו צפינו על פיר וורן היינו צריכים לטפס מעט. עד לפני 15 שנים לא היו מדרגות מתכת – היה קיר חסום, היו בטוחים שמדובר בקיר סלע. התיאוריה של וורן הייתה בתוקף עד 2000+ ואף אחד לא ערער עליה. העלייה במדרגות נוצרה כי מישהו, את זה מסביר היום רוני רייך, במאה ה-8 לפנה"ס, רצה להרחיב את המערכת של המים כתוצאה ממצוקה – עיר של 2500-3000 תושבים על פי הממצא הארכיאולוגי (5000 מקסימום), ממלכת יהודה, הופכת פתאום לעיר של עשרות אלפים – בגלל מחנות הפליטים (פתאום צריך לספק מים לכולם).

חזקיהו, שניגש לביצוע המלאכה, צריך לפתור את הסוגיה. הניסיון הראשון שלו הוא להרחיב את המערכת – יש מערכת טובה, יש מעיין, זה עובד מצוין – כדי שיותר אנשים יוכלו בו זמנית לעבור במערכת יש לרדת ישירות אל המעיין, לבטל את המישור (היא עקבה אחר סדק טבעי, סדק קרסטי). העובדה שרובה המכריע הנקבה חצובה לאורך סדקים גיאולוגיים טבעיים – מה שאפשר את המפגש (סדק גיאולוגי גם הוא מתחיל משני צדדים זה אותו סדק). מאמר של אלי שוקרון ורוני רייך מדבר על שיטת הנקישות. כאשר הולכים בתעלה הכנענית, יש קטע ארוך מאוד שהתעלה והנקבה מקבילות – 120 מ'. כיוון שהתעלה הכנענית כבר הייתה בימיהם, הם יכלו ללכת לאורכה ובאמצעות נקישות לשמוע התרחקות והתקרבות. החוצבים בפנים יכלו להתקדם בתוך ההר באמצעות נקישות.

בימי חזקיהו כבר יש ברזל, יש טכנולוגיה וידע – מנסים. חזקיהו לא יודע שתחת רגליו ישנו פיר קרסטי, הפיר הקרסטי לא היה ידוע עד המאה ה-8 לפנה"ס, שכן הוא תקלה (הוא לא חצוב בידי אדם) שהיה מוחבא תחת אותה רצפת מלכה. המיזי אחרמר שמעל המלכה לא נחשף לפיר הקרסטי – רק משהעמיקו חוצבי חזקיהו, במאה ה-8 לפנה"ס, את המפעל בנסותם להגיע אל המעיין בקצרה וליצור דרך רחבה יותר, אז הם נופלים על הפיר הזה. הפיר הזה גורם להוצאת המערכת מכלל פעולה וסתימתה – המערכת אחרי יותר מ-1000 שנים של אספקת מים לירושלים יוצאת מתפקוד. תחתיה חזקיהו צריך להציב פתרון אחר. היא יוצאת מתפקוד משום שברגע שכל הבסיס, היסוד שעליו צריכים ללכת אל המעיין, נחשף פיר אנכי הוא מסוכן, אפשר ליפול בו ואי אפשר לסתום אותו.

נוסף לכך, כנראה היו צרכים אחרים, הייתה בעיה עם המים לא בגלל הפיר שהוציא את המערכת משימוש. רוני רייך לא טוען שמיר וורן = הוצאת המערכת מפעילות. הוא טוען שהבעיה החמורה יותר של ירושלים זה הידע אודות המערכת. אותה מערכת שתפקדה מימי מלכי צדק, אדני צדק, דוד, שלמה ורחבעם, עד חזקיהו – היא מערכת בת 1000 שנים ויותר, היא ידועה. כל היותה נסתרת ומוסתרת כבר לא רלוונטי, הן מבחינת המודיעין של האויב. צריך לחפש פתרון אחר.

דברי הימים ב פרק לב פסוק ל' – "והוא חזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר ויבצח חזקיהו סתם את מעיין הגיחון. וורן קרא את התנ"ך אולם הממצא בזמנו התאים לפרשנות אחרת והוא לא הכיר אפשרות אחרת, הוא היה בטוח שמה שהוא מצא זאת המערכת של חזקיהו (הוא לא הכיר דברים אחרים). פרשנות משתנה בהתאם לממצא.

חזקיהו, לפי התנ"ך והממצא בשטח, סתם את המעיין "ויישר את המים מערבה". המעיין בוקע בתחתית המדרון, מימיו זורמים באופן טבעי מזרחה אל הקידרון ועם הקדרון הלאה, דרומה. חזקיהו בא לפתח

המעייין, סותם אותו, מגביה את סף המים באמצעות סכר וחוצב תעלה בכיוון ההפוך – מיישר את המים הפוך (במקום מזרחה, מערבה ואחר כך דרומה). המים, גם לפי ההסבר התנ"כי, במידה ויצאו מזרחה יעמדו לרשות האויב (דברי הימים ב' לב') "למה זה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" – הוא עושה חומה, סותם את המעיין, מיישר את המים מערבה, "מיישר את הגיחון אל עבר הגיא", "כי אמר בליבו למה זה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים". כלומר, מי שיבוא לצור על העיר, אם המעיין יוצא אליו, אין לו בעיה הוא יכול לצור. לעומת זאת, מי שבא לצור על העיר ואין לו מים נמצא במצוקה גדולה.

יש מתלול חריף, מפעל הנדסי כביר בכל קנה מידה, מערכת מים קדומה שתפקדה לאורך 1000 שנים ויותר ויוצאת מפעולה – זאת עובדה ארכיאולוגית, הפרשנות מעניינת כי היא מתאימה לסיפור המקראי. אבל העובדה היא שהמערכת מפסיקה לתפקד ותחתה באה לידי ביטוי מערכת חדשה לגמרי – מערכת שאומרת לא ניקח את המים מן המעיין וניתן אוטוסטרדה של מערכת שעולה למעלה, אלא נוביל את המים בתעלה אופקית המים יוכלו לזרום. אנשים לא יצטרכו לבוא למעיין אלא לנקודה בעיר שאליה יגיעו המים, וזו תהיה בתוך החומה החדשה, שכן חזקיהו בונה חומה חדשה.

הציור הטופוגרפי של נקבת חזקיהו במוצאה – מעיין הגיחון. מן המעיין הוא לוקח את המים וסוגר את המעיין, חוצב תעלה מאוד מרשימה שבראשיתה הולכת כ-70 מ' מערבה ואז היא מתחילה להסתלסל מתחת לעיר, מגיעה לנקודה הכי דרומית ושוב הולכת מערבה ויוצאת לטירופיאון. בטירופיאון היא מוגנת בין שני גאיות גדולים, קירות אדירים שיורדים אל הטירופיאון, אם שמים חומה ממזרח, המים סגורים בתוך העיר – יש חומה שמקיפה את הכל.

כתובת נקבת השילוח - אם היה רק סיפור מקראי ורק הממצא, זה היה מעניין. אולם, כשלאו מתלווה אחת הכתובות החשובות ביותר שנמצאו אי פעם בארץ ישראל – כתובת נקבת השילוח (מה צריך יותר מזה?!): – היא השיאים של הממצא שנמצא פה. כתובת מהמאה ה-8 לפנה"ס, שש שורות בעברית עתיקה, עם תרגום יפה, ברור ומסודר, שמנציח מפעל לחציבת תעלה שתפקידה להוביל מים מן המעיין אל הבריכה. נקיבה ונקירה בעברית – חציבה. נקבה זו מילה שלא קיימת בעברית עד שמצאו את הכתובת הזו. הכתובת נמצאה בשנת 1880, בפתחה של נקבת חזקיהו על ידי נער מהרובע היהודי שמיד דאג לידע את האיש היקר מאוד- קונרד שיק הטמפלר הגרמני, איש האשכולות, האדריכל, החוקר, ההיסטוריון ועוד.. דאג לתרגומה של הכתובת בעזרתו של פרופ' ארציבלד הנרי סייס. התרגום המקובל מאז -

[תמנה] הנקיבה: וזה היה דבר הנקיבה: בעוד [החוצבים מניפים] הגרון איש אל רעו, ובעוד [נותרו] שלוש אמות להניקב ויישמע] קול איש קו-רא אל רעו, כי היתה זדה (=סדק?) בצור מימין [ומשמאל] וביום (סיום) ה-נקיבה היכו החוצבים איש לקראת רעהו, גרון על [ג]רון. וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתיים [ואלף] אמה. ומ[א]ן-ה אמה היה גובה הצור (מעל ראש החוצב[ים]).

אמה – 52.5 ס"מ אמה מצרית שהייתה מקובלת, יש הרבה אורכים אחרים שדומים אבל מדובר בבערך חצי מטר.

מאתיים ואלף אמה אורך הנקבה – 633 מ' בדיוק.

החוצבים והמפעל היו בעומק של 50 מ' מתחת לעיר, מאה אמה. זה מה שהם כותבים, קשה לדעת אם זה מדויק.

הכתובת היפיפיה הזו נשברה כאשר גנב עתיקות הסיר אותה מן הקיר, ולאחר יומיים וחצי מאומצים המשטרה הטורקית תפסה אותו, לכדה את הכתובת, ואחרי שעמדה כמה חודשים למחקר החליטו להוביל אותה למוזיאון באיסטנבול.

הנקבה נקראת נקבת חזקיהו, שכן המקובל במחקר היום הוא שמי שחצב אותה, בהתאמה בין הסיפור המקראי לממצא בשטח לבין הכתובת, מתאימה לתקופה של חזקיהו. המילה, נקבת השילוח, היא שיבוש של טעות מחקרית כשתרגמו את הכתובת פעם ראשונה. השם שילוח נזכר במקרא רק בספר ישעיהו תחת תיאור אחר לגמרי – "מי השילוח הולכים לאט". שילוח מופיע במקרא פעמיים סך הכל – פעם אחת בדברי הימים ופעם אחת בישעיהו, מדובר על מפעל מים כלשהו.

ישעיהו לא משתמש במילה נקבה (אין את המילה נקבה בתנ"ך), הוא משתמש במילה תעלה. התעלה מבחינתו נעשתה על ידי אחז – אביו של חזקיהו. 40 שנים לפני חזקיהו אביו מבצע מפעל מים כלשהו שישעיהו קורה לו שילוח, כלומר יש טעות על גבי טעות. המושג נקבת השילוח הוא פרי טעות לשונית – כי זו לא נקבה אלה נקיבה (חציבה), והמפעל הוא תעלה. ואם מקבלים שהשילוח זה שמה אז היא בכלל לא מחזקיהו – עשה אותה אחז. ואילו אם מקבלים שתעלה שייכת לחזקיהו אז השם הנכון יהיה נקבת חזקיהו – כי נקבה כבר נכנסה לעברית בינתיים ואפשר להשתמש בה.

היא נקראת שילוח כי היא נמצאה ליד בריכת השילוח – לא חזקיהו מוזכר פה ולא חזקיהו מוזכר פה. הבריכה שנהיה בה ללא ספק בהמשך הפכה להיות בריכת השילוח, גם במקורות המאוחרים. התנ"ך מפרש שהיא הייתה בגיא מדרום לעיר. המחקר מאוד מורכב – דברים שמשמשים בהם כאושיות הם בכלל לא ברורים. זה ההבדל בין הסיפור לבין הידע המחקרי שנצבר, מה אפשר להוכיח ולאן שואפים, רוצים ומקווים. **לסיכום** – מפעל מים אדיר שנשען על מעיין הגיחון, מבוצר, מגדלי שמירה, מערכת הליכה בטוחה, מוגנת ומוסרת המאפשרת גישה מהעיר העליונה אל החלק התחתון, מגדלים חודרים קדומניים שעל גבם היו בעבר יכולים להיות חיילים, בריכה ממוגנת ומוגנת היטב שנמצאת לצד מפעל המים הכנעני. אל המפעל היה ניתן להגיע או מתחת לאדמה בפיר חצוב, או בין שני קירות תמך אדירים שאפשרו להגיע מן העיר גם באופן מוגן – כלומר, שתי דרכי הגעה אל אותה נקודה, אותו מרחב מים.

הממצא הזה על פי הממצא הארכיאולוגי ועל פי הפרשנות המקובלת מתפקד לאורך כל הממלכה הכנענית, העיר הכנענית יבוסית, ממשיך בתקופה הישראלית (דוד לא משנה את מפעל המים), ממשיך הלאה עוד 300 שנים אחרי דוד עד חזקיהו. המפעל יוצא משימוש, בגלל המצור האשורי וההכנות לקראתו, שתי פעולות ממלכתיות שנעשות על ידי חזקיהו (מוצאים להן ביטוי בארכיאולוגיה, בהיסטוריה ובכתובים).

כאן מבינים שהתעלה היא מפעל מים מודרני, חדשני, מתוחכם, שלוקח את מי מעיין הגיחון, מוביל אותו מערבה ודרומה, ובסופו של דבר אל בריכה גדולה שבה ניתן לאגור את המים בתוך החומות. נושא המים חוצה מן התקופה הכנענית אל התקופה הישראלית. השם פיר וורן הורחב ויש להשתמש בו בקונטקסט נכון – אותו חוקר שזכה שעל שמו יקרא המפעל, עלה בפיר האנכי (13 מ'). אבל, לימים כל המערכת זכתה להיקרא על שמו. היום קוראים לכל מערכת המים, מערכת פיר וורן.

למעשה הלכנו מאזור המגדלים המבוצרים סביב המעיין בתעלה שהולכת במקביל לחומה. מסתבר שבתקופה הכנענית תפקידה של התעלה הוא לקחת את מי העודפים של מפעל המים (יש המון מים ולא צריך את הכל - 4500 קו"ב ביום בערך). החקלאות שנמצאת מדרום תיקרא לימים גני המלך, גינות המלך. במקרה הזה לוקחים רק את התעלה הזו וממנה יש יציאות אל הקידרון – שהישקו בעבר את הגינות החקלאיות – תעלת ניקוזים חקלאית, אמת מים חקלאית, תעלה בת 3800 שנים. התעלה הזו אפשרה יציאה מהמערכת ביבש. **הנרטיב המקראי** של הסיפור של כיבוש עיר דוד על המצודה – אין פתרונות מלאים לכן נציג כיוון חשיבה. גם רש"י, גם רד"ק וגם רמב"ם וחז"ל (האמוראים והתנאים), גרסו והבינו כבר – המילה צינור מופיעה בתנ"ך פעמיים בלבד, בכל 24 ספרי המקרא.

פעם אחת בשמואל ב', ה' ח' – "בְּחֶבְרוֹן מִלֶּדֶת עַל הַיְּהוּדָה שָׁבַע שָׁנִים וְשֵׁשׁ חֳדָשִׁים וּבִירוּשָׁלַם מִלֶּדֶת שְׁלֹשִׁים וְשֵׁשׁ שָׁנָה עַל כָּל יִשְׂרָאֵל וַיְהוּדָה: וַיֵּלֶךְ הַמֶּלֶךְ וַאֲנָשָׁיו יְרוּשָׁלַם אֶל הַיְבֵסִי יוֹשֵׁב הָאָרֶץ וַיֹּאמֶר לְדָוִד לֵאמֹר לֹא תָבוֹא הֵנָּה כִּי אִם הַסִּירְךָ הַעֲוָרִים וְהַפְסָחִים לֵאמֹר לֹא יָבֹא דָוִד הֵנָּה: וַיֵּלֶךְ דָּוִד אֶת מִצְדַּת צִיּוֹן הִיא עִיר דָּוִד: וַיֹּאמֶר דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא כָּל מִכָּה יְבֵסִי וַיִּגַע בְּצִנּוֹר וְאֶת הַפְסָחִים וְאֶת הַעֲוָרִים > שָׁנָאוּ > שָׁנְאוּ נֶפֶשׁ דָּוִד עַל כֵּן יֹאמְרוּ עַר וּפְסָח לֹא יָבֹאוּ אֶל הַבַּיִת:"

כך אומר דוד לאנשיו כשבאים לכבוש את העיר – סיפור מאוד סתום ומוזר, מאוד מעניין. כתוב שעומד מלך יבוס על החומות ואומר לדוד "לא תבוא הנה לאמור לא יבוא דוד הנה עד אם הסירך את העוורים את הפסחים... והעוורים והפסחים המה שנואי נפש דוד". דוד לא נעלב מהקללה והעלבה היבוסית. דוד אומר לאנשיו אל תירו "כל המכה יבוס ביום ההוא ויגע בצנור". העיר כבר בידיו – "ז וַיֵּלֶךְ דָּוִד, אֶת מִצְדַּת צִיּוֹן-- הִיא, עִיר דָּוִד". כלומר, בין הרגע שמלך יבוס בז לו ומפנף אותו לבין הרגע שדוד נותן את ההנחיה הסתומה לאנשיו ואחריה העיר בידיו – מפרידה השאלה מה הוא אותו צינור. לימים גרסו חז"ל ובעקבותיהם גם המפרשים המאוחרים שצינור היא מערכת להובלת מים (היום זה ברור, אך זה לא טריוויאלי – בשני המקרים המילים נקשרות למים). ואם אכן מדובר במערכת להובלת מים, הרי שהמקום היחיד שממנו יכול היה יואב בן צרויה לחדור, כפי שמספרת גרסת ספר דברי הימים – דוד אומר "והראשון אשר יעלה בעיר יהיה לי לראש ושר צבא. הפרס של מי שיחדור ויכבוש את העיר בגרסת דברי הימים יהיה שיקבל את משרת שר הצבא. ואכן, לפי ספר דברי הימים, מי שעשה זאת היה יואב בן צרויה שעלה ראשון בצינור המקראי.

המקום היחיד שיואב בן צרויה יכול היה לחדור אל העיר, טעה פה וורן, כי פיר וורן, הוכח כבר במחקר, שלא היה במאה ה-10 לפנה"ס, הוא היה חסום והתגלה במאה ה-8 לפנה"ס (מלמעלה היה חסום הגיר מלכה בעובי של 3 מ'. כשוורן עלה בפיר עם לפיד ביד הוא היה בטוח שהוא הולך בעקבותיו של יואב בן צרויה לכבוש את העיר ירושלים. לימים התברר שגרסתו הייתה מוטעית. היום ניתן להבין, אם אכן הפרשנות הזאת מקובלת (שמערכת המים של העיר הכנענית שימשה כאפשרות כיבוש) הרי שהמקום היחיד שיואב בן צרויה יכול היה לחדור, היה המנהרה החקלאית שהלכנו בה - באים מתוך הגיא שהיה כל כולו עצים וגני פרי ומטעים, מקום מושלם להסתוות בין לילה. כל שנותר לעשות הוא לאתר את מערכות ההשקיה, לחדור דרכן בין עצמי הפרי לתוך ההר ולהפתיע את השומרים מתוך המגדל (אם הם שומרים על החומות מלמעלה לא תוקפים אותם חזיתית).

הקללה של מלך יבוס לדוד – 'מי אתה בכלל? אתה כלומניק. אני פה מולך על עיר מבוצרת, חומות ומגדלים. אתה יכול לצור עלי שבועיים-שלושה, חודש חודשיים אתה תישבר בסוף'. דוד אכן מוביל קומץ חי"רניקים, אין לו כלי ניגוח, אין לו טנקים ופרשים, אין לו שום ציוד כבד. דוד היה איש שדה מעולה והיה לו הרבה מודיעין (לפי שמואל א'), הוא הסתובב וידע המון.

מלך יבוס עומד בשחצנות שכזו על החומות ומזלזל בדוד ומגרש אותו. דוד בהצמדות לאותו תחכום של צינור מקראי, מאפשר את כיבושה של העיר והופך אותה מציון לעיר דוד. ההסבר הזה הוא דבר מרתק לסיכום היום – כשנדבר על הנרטיב הנוצרי (פרה-פיגורציה בנצרות – ישוע בנצרות הוא לא סתם נולד בבית לחם, הוא נצר ישיר לבית דוד – מעשה אבות סימן לבנים. אם דוד היה צריך לכבוש את העיר ולהיכנס עליה על ידי הסרת העוורים והפיסחים, ישוע כשיגיע לעיר יעשה נס).

פעם שנייה מופיעה בתהלים פרק מב', ח' – "תְּהוֹם אֶל תְּהוֹם קוֹרָא לְקוֹל צְנוּרִיךָ כָּל מְשֻׁבְּרֵיךָ וְגִלְדֵיךָ עָלַי עֲבְרוּ:" נמצא פה קיר מימי חזקיהו, מאה 8 לפנה"ס, שתוחם את בריכת השילוח ותואם את הקונטקסט של חומה, בידי בליס ודיקי כבר במאה ה-19. החומה הרחבה והמגדל הישראלי הם שרידים לחומת חזקיהו, מאה 8 לפנה"ס, והם נמצאים ברובע היהודי.

הבעיה בתעלה הכנענית, אם יודעים שמכירים את מערכת המים ויכולים לצור עליה – התעלה הכנענית היא נקבה חצובה, היא נחצבה מלמעלה למטה והונחו עליה לוחות אבן – היא לא נקבה במעבה האדמה אלא תעלה פתוחה שנסגרה בלוחות אבן. כלומר, אם רוצים לסמוך על זה שעיר נצורה תשתה מים מהתעלה (בזמן שהאויב יכול לגלות בקלות איפה היא, לעצור או להרעיל את המים) זה בלתי אפשרי – התעלה הכנענית הייתה לא רלוונטית לנושא מצור.

נקבת חזקיהו היא ההליכה במים, התעלה הכנענית היא התעלה היבשה. **במאה ה-8 לפנה"ס**, עם שכלול כלי הנשק, אם בונים חומה בנקודה הכי נמוכה בוואדי, היא לא אפקטיבית – חומה במיקום הכי נמוך בהר היא לא אפקטיבית – יהיה קל מאוד להתגבר עליה. בגלל הרצף של ההר הקרוב ממנה יהיה בקלות אפשר לירות את תוך המקום. החומות של עיר דוד היו רחוקות יותר.

בריכת השילוח - אנתנו משאירים מאחורינו את עיר דוד של התקופה הכנענית וימי הבית הראשון, ועוברים להיכרות עם המרחב והממצאים החדשים של בית שני. כתוצאה מחפירות ארכיאולוגיות כל כך אינטנסיביות, שכוונתן הייתה לחשוף את ההיסטוריה של המקום, נתגלו גם דברים עתיקים אחרים שאינם בית ראשון

ותקופה כנענית – מה שפתח היום בעיר דוד מערך שלם של מסלולי טיול עם נפח של עשרות אלפי מטיילים שבאים להכיר את תקופת הבית השני במלוא פארה ועוצמתה בגלל החשיבות והקשרים שלה לעולם שנתאר. אנחנו טכנית מטיילים בין אתרים בירושלים על פי צורכי התיירים ועל פי הכוונת הסוכנים. או שמקבלים לוי? סגור למעלה שאומר לנו איפה ומתי להיות, או שהתייר פונה אל המדריך במייל ודורש ממנו לייצר את הטיול המתאים עבורו. בהתאם לאפיונים שלו בונים את המסלול על פי מה שנראה הכי מתאים לו – לעיתים יותר מרגש לעיתים פחות, יותר יקר או פחות יקר – לפי שיקולים שונים.

מכלול בית שני – לשם כך יש שחזור של המקום לפני 2000 שנים פחות או יותר, עם חומות גדולות שהקיפו את העיר, בריכה גדולה ומפוארת שסביבה מדרגות אבן אדירות.

בשנת 2004 גברת מקומית מהכפר מתקשרת לעירייה לאחר שיש לה הצפה בבית – הגברת חווה חורף מוצלח במיוחד, הבריכה מלאה ובשלב מסוים עולה על גדותיה והמים גלשו. מאחור רואים את צינור הביוב השחור – מוביל חלק מהביוב של מזרח ירושלים – מאזור העילואן, הבוסתן וואדי חילוה ונשפך אל הקידרון. ברגע שהמים גואים ועולים הביוב לא מתנקז ואז הוא עולה ומציף בתים. אל הגברת נשלח אינסטלטור (שבירושלים מגיע תמיד עם ארכיאלוג ©). בקיר השמאלי למעלה ניתן לראות שער כחול תלוי באוויר כביכול – עד לפני 10 שנים זה היה מפלס הרחוב, יצאו ממנו לחצר. מעל צינור הביוב והבטון, שהיה יסודות של כביש, עבר כביש. כל ערימות העפר שלא קולפו היו מילוי שישב מתחת לכביש סלול.

אחרי שבאים ומתקנים את הביוב, יורד למקום אלי שוקרון, הארכיאלוג של רשות העתיקות על המדרגות, ובודק. מתחילה חפירה מאוד יפה ב-2004 בחושפת את המדרגות ההרודיאניות המפוארות שהן צדה של בריכה גדולת ממדים. לשם ההמשך נזכיר שחפירות קודמות שנערכו במקום לפני 110 שנים, גילו מתכת לסבכת המתכת וגדר המתכת, גילו קיר תמך מהמאה ה-8 לפנה"ס שעובר מתחת לכביש שממנו הגענו – קיר סכר שסגר את הבריכה ממצאת החוצה פעם. בהמשך חפרו עוד פירי בדיקה בלבד בקצה המטע, בצדו השני. רואים את הצוקים של גבעת עיר דוד, שפך הטירופיאון ובצד השני רואים את המתלול החרף – אנחנו בוואדי העמוק שממנו נשפך הטירופיאון. הטירופיאון מגיע מהעיר העתיקה, מהר הבית, זורם בין שתי הגדות – עיר דוד ומורדות הר ציון, יוצא ונשפך לנחל הקידרון. הטירופיאון הוא גיא עמוק. יש כאן 80 מ' מעלינו בתים – זה הטירופיאון, כך נראתה עיר דוד דאז. במקום הזה, ברגע שנבנתה חומה מורמת מהקידרון, יש בריכה מוגנת בתוך העיר – זה מה שעשה על פי המקובל חזקיהו. לכן, יש הלימה בין הקיר מהמאה ה-8 לפנה"ס שנמצא מתחת לכביש, לבין בריכת חזקיהו, הראשונה.

בית שני – מפעל בנייה הרודיאני – כשהורדוס בונה אין לצפות למצוא תחתיו שום דבר. כשהורדוס בונה משהו הוא מיישר את אותו וחוצב אותו כדי שיהיה ישר עד הרצפה – לא יישארו לפניו שרידים, הוא לא בונה תלאי על תלאי – אצלו הכל מתחיל הכי מרשים ונגמר הכי מרשים. לכן, אם אי פעם יזדמן לחפור את הר הבית, אין לצפות למצוא את בית ראשון מהסיבה שכשהורדוס בנה את בית שני לא נשאר כלום, כך זה בכל מקום שבו היה משהו שקדם לו. לכן הבריכה, שהיא מפוארת להפליא, בנויה כבריכה מאוד מתוחכמת. הבריכה הזו בנויה כבריכה רב מפלסית המותאמת לעונות השפיעה השונות של מעיין פועם (יש לו שפיעת חורף ושפיעת קיץ). זה אומר שחלק מהזמן הבריכה צריכה להיות נמוכה יותר, עם פחות מים, וחלק מהזמן גבוהה יותר. ארבע חמש מדרגות קטנות שמיועדות להליכה מפרידות בין רמה לרמה, תחתיהן יש בריכה נוספת – המים יכולים להגיע לבריכה ויש מקום להמוני עם רב-כמה ירידות ומפלסים. מישוהו כאן עשה תכנון מרחיק לכת, אדריכלי, פנומנאלי. שטחה של הבריכה, על פי חפירות הדגימה, בכל שפך הטירופיאון כלפי הקדרון, יצר גודל מספיק רחב (כיוון שהגיא הולך ונשפך החוצה, אם היו עושים אותה יותר פנימה היא הייתה יותר קטנה כי הגיא הולך ומצטמק) גודלה 3000 מטר רבוע, 3 דונם – הקאנטרי קלאב הכי יפה שהיה אי פעם בירושלים (שטחה של העיר ההרודיאנית 1500 דונם).

למעשה, בימי הורדוס, בשפך הטירופיאון, בריכה מפוארת רב מפלסית שיכולה להתאים לעם רב. במשנה, במסכת סוכה, רואים שיש תיאורים מאוד מפורשים מה קורה בבריכת השילוח. בתנ"ך קוראים שבריכת השילוח היא מקום שישמש לעלייה לרגל. אם פותחים את הספרות החיצונית המאוחרת של ימי בית שני ואילת, זה המקום שאליו קולטים את המוני עולי הרגל בטרם יטהרו, יתרחצו ויעלו להר הבית. בריכת השילוח בימיו של הורדוס היא אתר בינלאומי במובן העמוק של המילה.

בחפירות – פחות מעשירית מהבריכה נחשפה (אנו נמצאים בפינה הדרום מזרחית). למעשה כל המטע הוא עפר שנמלא בחורבן הבית השני. בעפר שפונה על ידי הארכיאלוגים בעשור האחרון הוצאו למעלה מ-1500 מטבעות שהתקרה שלהם הייתה חורבן בית שני, מהקטע הקטנטן הזה. מפה יצאו למעלה מ-30 אלף פיסות קרמיקה של סירי בישול, צלחות, כוסות ועוד.

כל תרבות העלייה לרגל התחילה במשכן בשילה (העם היה עולה 300 שנים אל שילה), שגם שם נמצאו עשרות אלפי שבירי כלי אוכל). אם יש כלי אבן אין בעיה, שכן הם אינם מקבלים טומאה. אולם כלי אבן מאוד כבדים ולא סוחבים אותם למסע ולקנות אותם מאוד יקר. אם באו לכאן עולי רגל שלא הביאו איתם כלים מהבית הם קנו פה כלים פשוטים שאפשר יהיה לאכול סעודת חג שהיא מצווה. כלי קרמיקה בעלייה לרגל, המצווה היא – מכיוון שלא ניתן להכשיר שבור אותם, אז מותר להשתמש בחלקים. כלומר, למצוא פה עשרות אלפי שבירי כלי אוכל זה בהלימה מלאה למה שקורה פה. הבריכה הזו היא מקום התכנסות של עולי הרגל – כאן בא עם ישראל לרחוץ, לזבוח ולעשות חיים לפני העלייה למאד טקסית לרגל. כל פעילות העלייה לרגל מתחילה בבריכות – או בבריכת המגדלים (בכניסה של אזור שער יפו) או בבריכות הצאן של התקופה החשמונאית (שנמצאות מצפון להר הבית) – הבריכות הן נקודות הקליטה, הנקודות שאליהן מגיעים המוני בית ישראל ומשם יוצאים אל המסע למעלה. זה מאוד יפה לראות את ההלימה.

מה שנמצא פה בין השאר זה מטבע 'מחצית השקל' – מס מחצית השקל. בימי בית שני לא כותבים כבר בכתב עברי עתיק אלא כתב עברי מרובע. מדובר בתקופה של אחרי החשמונאים, תחת כיבוש רומא – אחד הדברים הראשונים שהרומאים שללו מן היהודים ברגע שהארץ נכבשה, זה את הזכות הבסיסית ביותר שמעידה על חירות והיא טביעת מטבעות. טביעת מטבעות מאז ומעולם בדברי ימי העמים, מצביעה על ריבונות ועל עצמאות – אני טובע מטבעות משמע אני ריבון לשטח שבו המטבעות נטבעים.

בתחילת היום עמדנו במבנה הציבורי הגדול, הארמון שבנה חירס לדוד – חצי שקל צורי הוא כסף בינלאומי, מטבע עובר לסוחר סביב הים התיכון. היהודים, שנאסר עליהם לטבוע מטבעות מפאת מגבלות חוקיות, רוצים להשתמש בכסף רומי (בזה אין בעיה לרומאים). אולם, הכוהנים בהר הבית טוענים שכסף רומאי לא אצלם, לא לתרומות – בחילוני, ביומיום השוטף כסף רומי חופשי בכל רחבי הארץ. כתרומה לבית המקדש לא מוכנים לקבל כסף רומי – הכסף הרומי נתפש כמזהם, כמטמא.

אז פונים היהודים אל חבריהם משכבר הימים, הפיניקים – "עישונה עמנו חסד, אתם אוטונומיה תחת רומא, לכם יש עצמאות לטבוע מטבעות, אנא טבעו עבורנו מטבעות". ואכן, המטבעה בצור, ורק המטבעה בצור, היא זו שהיהודים גם מוכנים לקבל אותה (הכוהנים מוכנים לקבל אותה. הר הבית עצמו נבנה בעזרת בנאים פיניקים, זה בהחלט הולם, אין בעיה של טומאה). עם כבוש שמחזיק את גאווות מול הכובש ואומר – "כאן הכסף שלכם לא שווה כלום, בהר הבית הוא לא עובר", לכאן מגיעים מטבעות מחצית השקל. בחפירות בעיר דוד ובעמק צורים (בחפירות של הר הבית) מטבעות של מחצית השקל (כולל בתעלות שבהם התחבאו אחרוני המורדים ובכיסיהם של חלקם היו עוד מטבעות המס השנתי שעליהם להביא להר הבית). כל גבר יהודי, מעל גיל 2- על פי ההלכה, מצווה להביא פעם אחת בשנה, באחד משלוש הרגלים מס מחצית השקל להחזקת מנגנון הכהונה – ממצא מאוד מרגש על רגע ההבנה של מה הבריכה הזו מעידה.

הבריכה הזו יצאה לחלוטין משימוש, חרבה ונסתמה עם חורבן הבית. כל הטירופיאון בער והתמוטט עם חורבן הבית (סלעים, אבנים, בתים, רחובות – הכל התמוטט פנימה). כל השיטפונות במהלך השנים אחרי החורבן הובילו את העפר והאבנים במורד ובמדרון הטירופיאון והם מילאו את הבריכה – שכלל הנראה יש בתוך כמות אדירה על ממצא מימי בית שני (ככל שיחפרו קרוב יותר לקרקע יהיה ממצא טהור יותר מהחורבן. כל שיעלו למעלה יתקרבו לתקופה הרומית המאוחרת). אם כן מדובר ב-3 דונם של אוצר ארכיאולוגי אדיר (יודעים את זה כי נחפרו אחוזים בודדים).

הממצא שהכי ריגש את החוקרים הוא סירים שלמים, תמימים – ממצא נדיר מאוד מבית שני. **לסיכום** – אותו מיקום גיאוגרפי שהיה המקום של בריכת השילוח של חזקיהו (או בריכת השילוח של ימי חזקיהו), אותו מיקום לא השתנה, הוא שפך הטירופיאון. קיר מן המאה ה-8 לפנה"ס מעיד שהיה כאן משהו מאז. כיוון שהמקום לימים שוקם, שופץ ונבנה על ידי המלך הורדוס, בשיא הפאר, לא מצפים למצוא פה יותר מתחתית (אם נחפור מתחת למרצפות לא מצפים למצוא מבנים, אולי שרידים – אין מטבעות בימי בית ראשון. המטבעות הראשונים בארץ ישראל מגיעים מהתקופה הפרסית. המטבע הכי קדום בעולם שידוע לנו הוא משנת 612 לפנה"ס, מקורו בקרויסוס מלך לודיה בטורקיה. 400 שקל כסף של אברהם אבינו זה לא מטבעות אלא משקל).

פוגשים פה עילית מבחינת הארכיטקטורה ודבר מרתק נוסף – עוד קצת ארכיטקטורה רומית עם פדסטלים, סטילובטים, מגרעות של קולונדות וכו'. מי שעלה בקאנטרי הזה יצא אל רחוב מפואר מאוד, היום אפשר לראות ולשחזר חלק מזה. אלא שלתוך זה נולדה כנסייה יוונית אורתודוקסית, והיום אי אפשר לפרק את זה כי זה מקום ששייך לכנסייה. למדינת ישראל יש חשבון פתוח מאוד מסובך עם הכנסייה כיוון שלא מאשרים את הפטריארכיה שלהם מאז שהשתמשו ברכבים דיפלומטיים לטובת פיגועי טרור – מאז יש סיכוך מאוד גדול. למרות שיש אינטרס נוצרי עליון לחפור את בריכת השילוח, בגלל פוליטיקה קטנה אין היום יכולת להתקדם בחפירה. חפירה מדהימה שללא ספק תניב תוצאות מדהימות נעצרת בגלל בעיות פוליטיות.

הרחוב בימי בית שני - מיצג - המילה מיצג מעט מטעה, שכן לא מדובר במיצג אורות – אודיו ויזואל רגיל, אלא בסוג של חוויה חדשנית יחסית – חווית שמע. משולבים בה אפקטים של תאורה וסאונד, אבל בעיקר חווית שמע. מדובר בקפסולת זמן קבורה, מרגשת באופן בלתי רגיל. אפשר להדריך או להשתמש במיצג זה נתון לשיקול דעת המדריך. המיצג הוא חדש ועדיין מוגדר כסוג של פיילוט, תהיה גרסה משופרת בעתיד (זו גרסה שלישית). בהחלט מדובר במיצג מעניין – קצת פחות מ-10 דקות, בהתחלה בחושך גמור. יושבים כרגע על ממצא אותנטי מדהים שבמהלך המיצג ניתן לראותו במראות. יושבים מעל תעלה מאוד מרשימה שהיא חלק מהסיפור. הזכוכיות (מעל השברים במדרגות) ממלאות בדיוק את השברים המקוריים הרומיים.

יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים ברומאים כרך ו' מספר באופן מאוד ברור ומובהק אודות אנשים שנסו מן העיר העליונה "אל המנהרות אשר תחת השילוח", שם, הוא כותב, הם מסתתרים ומנסים לארגן התקפת נגד, נגד הרומאים שהשתלטו על העיר העליונה, נכשלים ובורחים חזרה אל המנהרות. בשלב מאוחר יותר, הרומאים תופסים מהם שבויים, מענים אותם ומוציאים מפייהם את דבר המסתתרים אשר במנהרות הניקוז תחת השילוח.

במשך דורות של היסטוריה גדלו על הטקסטים האלה – כל מי שלמה היסטוריה של ארץ ישראל קרא את הטקסטים האלה. פעם ראשונה שהזדמן להיכנס לקפסולת הזמן הסגורה והמרגשת הזו היה בסך הכל לפני פחות מ-5 שנים, 2009. ב-2009 כשהחפירה מהבריכה הורחבה צפונה והתגלה שיש כאן גרמי מדרגות של הרחוב ההרודיאני במלוא הדרו, התגלה בפעם הראשונה שבריצוף המקורי של הרחוב ישנם שברים שמישהו באופן מכוון בא עם פטיש ואזמל ושבר אותם.

יוסף בן מתתיהו: "ואחרי אשר המיתו הרומאים חלק האנשים היוצאים אליהם ואת שאריתם לקחו בשבי, חקרו למצוא את האנשים המסתתרים במנהרות וקרעו את שכבת האדמה אשר על גבן ואת כל הנופלים בידם היכו לפי חרב. ובמנהרות נמצאו כאלפיים פגרים, מהם פגרי אנשים, אשר טרפו את נפשם בכפם ורובם חללי רעב" (מלחמת היהודים ו ט ד).

הרומאים עינו את השבויים, גילו מפייהם על דבר המסתתרים, מצאו את הרחוב וקרעו את שכבת האדמה. אם מתרגמים את זה מלטינית המשמעות היא שברו את ריצוף הרחוב (כך זה מתורגם מלטינית לעברית). כלומר, שבירת ריצוף הרחוב והיכולת לשלוף את אותם מורדים.

מדובר בחודש וחצי אחרי שבית המקדש נשרף ובער עוד יש פליטים שמסתתרים בעיר. הוא שם בפייהם אמירה מאוד מעניינת – "כי אמרו בליבם יסיימו הרומאים לכבוש את העיר ולבזוז אותה ויסורו מעלינו" – כלומר, האנשים כאן בתום לב, חושבים שהרומאים יתנהגו כמו צבא כובש נורמלי, כמו שהם התנהגו בכל מקום אחר. רומא היא צבא כובש נאור, רומא לא פוגעת בכלכלה של המדינות שהיא כובשת. מדינת יהודה היא חריגה בסיפור הרומי בגלל העימות הדתי שהיה בלתי פתיר מבחינת הרומאים. המרד הזה היה להם לא ברור – הם

לא הבינו למה מורדים נגדם, כשליט נאור שנותן אוטונומיה למדינה הם לא הבינו למה רוצים להרוג אותם. בכל המדינות האחרות המנגנון הכלכלי המשיך להתקיים והרומאים השיתו מיסים, ביהודה, על פי בן מתתיהו ביום הזה, נשחטו 2000 איש – כל אותם פליטים. הוא גם מתאר מי היו אותם פליטים – זקנים, נשים וילדים. כל הלוחמים שברחו בירושלים, ירדו ברחוב, נשפכו מהטירופיאון לקידרון, מהקידרון בריצה לים המלח ומשם למצדה- הלוחמים המשיכו למצדה.

היכולת להדריך כאן הדרכה מרגשת, להכניס את האנשים לקרבה של קפסולת זמן סגורה שהתמוטטה בשת 70 סביבה והייתה סוגרה לגמרי במשך 2000 שנים – אין בא ואין יוצא. עד שב-2009 זכו לעמוד על המדרגות האלה, לזחול בתעלות ולמצוא סירי בישול שלמים, תמימים.

חשוב לזכור, בירושלים של ימי בית שני אין סירי בישול שלמים, לא נותרו. הרומאים כל כך כעסו על ירושלים שבכל מקום שבו הם כבשו בית הם שברו את הכל. זה המקום היחיד בירושלים שנמצאו בו סירי בישול תמימים מימי בית שני – מתחת לאדמה. אחרי שגמרו להוציא מפה את האנשים הרומאים לא זחלו פנימה כדי לשבור את הסירים בתור פעולת עונשין. על הסירים האלה, מספר יוסף בן מתתיהו, אימהות מבשלות לתינוקות מזון, שבועות מתחת לאדמה. בתעלה יכלו להסתתר אלפי אנשים משום שמדובר במערכת מסועפת, מרשימה, גדולה, עם בנייה עילית בכל קנה מידה.

סירי בישול תמימים, מטבעות של שנת 1-3 לחירות ציון וגאולת ירושלים, אלה המטבעות שנטבעו במרד. פה ושם גם נמצאו קצת שרידי עצמות (מעט מאוד), ועוד הרבה מאוד נרות שמן יהודיים, כלי אוכל וכן הלאה. הממצא הזה כרגע נמצא בעיכוב חפירה. עקרונית אם וכאשר יתנו, אפשר יהיה להמשיך לחפור עוד צפונה המשך הרחוב.

היה בידינו טקסט כה מרגש בלי הלימה ארכיאולוגית, בלי הממצא. ואילו עכשיו, אפשר להניח אחד על אחד, להכניס את המבקרים לחוויה של ללכת ברחוב הרודיאני מקורי, ולהגיע אל תעלות הניקוז שלך לאורך כל אורכן. הממצא הוא דרמטי, משמעותי – אחרוני המורדים קוראים למבקר מבטן האדמה. יש הלימה בין טקסט היסטורי, ממצא ארכיאולוגי ומיקום (אינסיטו) – שילוב מאוד מרשים.

המדרגות פה הן בעלות דגם ייחודי, פרופ' רוני רייך עמד על כך. כל המדרגות מורכבות מאחת קצרה ואחת ארוכה, אחת ארוכה ואחת קצרה (את אותו הדגם אפשר לראות גם בשערי חולדה, מדרום להר הבית, בחפירות העופל) – עולות מבריכת השילוח אל הר הבית.

שיר המעלות של הנביאים – 15 פרקים בתהילים נקראים שיר המעלות, כנגד 15 מדרגות שהיו בין העזרה לבין המקדש (שהלוויים היו עומדים עליהם).

פרשנות נוספת, מאוד יפה – על פי המקורות במשנה יורד היה כהן גדול במהלך חג הסוכות ובעקבותיו שיירת לווים נושאי כלים (חצוצרות, תופים ומצלתיים) ויורדים בנגינה ובשירה אל בריכת השילוח. נוטל הכהן הגדול, כתוב, צלוחית זהב במי השילוח, ועימם עולה לשירת הנביאים עד בית המקדש. בהגיעו אל בית המקדש נכנס הכהן ונוטל את צלוחית הזהב ונוסך את המים על המזבח – זוהי שמחת בית השואבה בערב החג.

כשמדברים על שיר המעלות (Song of Ascents) – המדרגות הן מעלות בהן עלו הלוויים בשירה בעקבות הכהן, עם שמחת בית השואבה. כלומר, יש היום יכולת לאדם לשחזר פעולה קדומה כל כך ידועה ומפוארת – העלייה לרגל והמעלות הללו, מדרגות הרודיאניות מימי הבית (את זה עשה הורדוס).

דגם המדרגות – שלוש סיבות מעניינות לדגם המדרגות, שלח אחד קטן ואחד ארוך לסירוגין (2 סיפור ואחת כנראה האמיתית שאינה הורסת את האחרות). כך או כך מדובר בדגם ייחודי בכל ישראל, רק בהר הבית – **העלייה לרגל היא משפחתית**, בפעם הראשונה, כדי למנוע מילדים לרוץ במעלה ההר וליצור הדרת כבוד כלפי הר הבית (מה שבהחלט יפה ונכון), אי אפשר לרוץ מדרגות כאלה, פיזית קשה מאוד. הדרת כבוד ושמירה על כבודו של מעמד העלייה לרגל.

כדי שכשתוכל ללכת לקראת הבית, פאר היצירה באי פעם היה בירושלים על פי כל ההיסטוריה והעדויות, ולהרים את הראשון מדי פעם כדי להסתכל עליו (שכן, במדרגות רגילות צריך להסתכל עליהן). בשלחים הארוכים יש אפשרות להרים את העיניים ולראות את הדבר המרהיב שעולים אליו, נוצרת ציפייה והתרגשות. **הסיבה האמיתית**, ככל הנראה – לוקחים את המרחק שצריך מהר הבית לבריכת השילוח ואת הגובה ומוצאים פתרון סביר. אם עושים מדרגות קצרות המרחק יהיה גבוה מדי, אם תעשה מדרגות קרובות יותר וקצרות יותר, יהיה צורך במדרגות גבוהות מדי, שלא יהיה נוח ללכת. אם כן, זה הפתרון האדריכלי הסביר והיפה ביותר שבמסגרתו גובה העלייה שיכול בן אדם לבצע מדרגה והחלוקה של הגובה והמרחק נעשים בצורה הכי יפה (את זה אומרים אדריכלים).

נדבך נוסף שיבוא לידי ביטוי בסירוד בדיודסון – ישוע, שחי בימי בית שני (בימי הורדוס), כשהוא מגיע לירושלים על פי ספר יוחנן, ישוע מבצע בבריכת השילוח אחד משני ניסים שהוא מבצע בירושלים – נס אחד מתואר ביוחנן ט', 7 – נס ריפוי העיוור, בריכת השילוח. נס שני מתואר ביוחנן ה', 13-1 – נס ריפוי הפיסח, בבריכת בית חסדא.

בקללתו של מלך יבוס אל דוד הוא אומר - "לא תבוא הנה כי אם הסירך העיוורים והפסחים לאמור לא יבוא הנה דוד" (שמואל ב' ה' ו'), ואכן ישוע, שעל פי הנצרות היו נצר לבית דוד, מרפא בירושלים בשני ניסים את העיוור ואת הפיסח. דוד, כדי להיכנס אל העיר צריך להסיר את העיוורים והפסחים, ישעו כדי להיכנס אל העיר צריך לטפל באותה סוגיה בדיוק רק לא בדרך של מלחמה אלא בדרך שהנוצרים כל כך אוהבים לחשוב על ישוע – בדרך קורבן, חסד, ריפוי ורחמים.

הראייה הנוצרית הפילוסופית שישוע נדרש לטפל באותה סוגיה, מרגשת עד דמעות עבורם, כי ישוע שהוא מגיע אל העיר נבצע בה רק שני ניסים (בגליל היום בה למעלה מ-30 ניסים), בירושלים שניים בלבד. פיזית, כל הניסים האחרים שנמצאים ליד, הם לא בירושלים עצמה. החל בריפוי האוזן של חייל הסנהדרין בכנסיית היגון (אז לא הייתה כנסייה כמובן אלא מה שנקרא גת שמנים), המשך בבית פגי, בית עניה, אל עזריה – זה הר הזיתים, לא ירושלים.

בירושלים נעשים רק שני ניסים - דוד האבא הקדמון, ישו הנצר אחרי אלף שנים – אותה סוגיה. הנוצרים מתרגשים מאוד, נמסים. ריגוש המטיילים בא לידי ביטוי בגודל הטיפ בסוף היום ☺. מדובר אוצר תיאולוגי מבחינה נוצרית – אדם נוצרי שמגיע לכאן עם מדריך יהודי שפותח בשבילו את התנ"ך והברית החדשה (שהיה הם התנ"ך הנוצרי יחדיו). בספר שמואל ב' פרק ה' קוראים את כיבוש עיר דוד בידי דוד מידי מלך יבוס, ואת הברית החדשה בהמשך - אלף שנה בדיוק נחות בין דוד וישוע.

ביציאה מהרחוב ההרודיאני והכניסה לתעלת הניקוז – היבטים אדריכליים בדרך למעלה - עומדים על גבי סטילובט, מגבעת אבן מוגבהת מעל הרחוב על משטח גדול מאוד. סטילובט הוא בסיס לעמודים. הפדסטל עמד באמצע (כשניכנס נחצה את הרחוב לאורכו ונראה את הפדסטל). בקצה מחצלת הבמבוק יש מגרעת ענקית בקיר, מרובעת חצובה, לשם נכנסה קורת אבן שהתחילה מהקיר והמשיכה למגרעת - זוהי קולונדה. הקולונדה – קורת אבן הניצבת על גבי אבכוסים של כותרות, של עמודים, שעל פדסטלים שעל סטילובטים. מי שיצא מברכת השילוח צריך היה הפרדה לפני שהוא עובר אל אזור החנויות – כאן היה מעל ראשו גמלון רעפים יפיפה שהיה קולונדה שהונחה על גבי העמודים. כשניכנס לרחוב נראה חלקים מהעמודים (חלקי עמודים, פדסטל – יסוד עמוד). המגרעת היפה חצובה וניתן לראותה עד היום, צריכים למחוק את שטח הכנסייה מאחור, את הבית הפרטי עם העפר, ולהמשיך קולונדה מצד של הטירופיאון לצדו השני (אנו נמצאים בחלק הכי עמוק של הטירופיאון) – קורת אבן שמונחת על העמודים. הרחוב לא היה מקורה עד למעלה, רק בכניסה - זה דומה למה שמכונה שערי ניצחון, מעין שער שאין מאחוריו חומה או קירוי מלא, פשוט מגדיר את הכניסה לרחוב. רוחב המפתח הוא 45 מ', שהרחוב הולך צפונה הוא נעשה צר יותר. בהמשכו נראה שרוחבו הוא 35 מ'. מהנקודה הזו אנו עומדים ללכת את רוחבו של הרחוב, זה צדו המזרחי (להלן יקרא - הרחוב המדורג המזרחי). נלך 35 מ' רוחב ונגיע אל צדו המערבי (להלן יקרא - הרחוב המדורג המערבי). הקורה הלכה יותר מ-35 מ', נתמכת בעמודים.

הבעיה היום, הסיבה שלא ניתן לשחזר את כל רוחב הרחוב ולחפור את כולו, שמעלינו יש 7 מ' של היסטוריה ועפר וקפסולת הזמן שהתמוטטה ונסגרה לפני 2000 שנים, ומעל זה בנו בתים – סילואן, וואדי חילוה, הבוסתן ועוד. אם היו חופרים את כל הרחוב, הכל היה קורס פנימה. באמצעות קורות פלדה ובטון בכמויות אדירות הצליחו לייצר חלק מהרחוב בצד המזרחי וחלק מהרחוב בצד המערבי, וביניהם, בתוך, יצרו תעלה להבנת הרחוב. אנחנו נלך ברחוב המערבי ונעלה ברחוב במעלות מתכת אל תעלת הניקוז ובתוך רבע שעה הליכה (בעלייה), נגיע למרכז דוידסון. בסמוך לכניסה ניתן לראות פתח ניקוז הרודיאני מקורי בן 2000 שנים ברצפת הרחוב, יפה מאוד.

מרכז דוידסון

דרך עולי הרגל – בתחתית הציור בריכת השילוח. מברכת השילוח הלכנו מתחת לרחוב. יש כאן דרך בת 700 מ' שמתחילה ברחוב הרודיאני מפואר שעמדנו בכניסה אליו, בהמשכו עלינו בתעלת ניקוז שבחלקה היא מתחת לרחוב, וזהו גם המשכו (אנו נמצאים באותו רחוב).

אם זו תעלת ניקוז והרחוב צריך להיות מעליה, כיצד יתכן שברגע שעברנו את הרחוב, עלינו במדרגות ונכנסנו לתוך תעלת ניקוז שהייתה מעל הרחוב?

דגם השחזור מאפשר להבין את מיקומה של בריכת השילוח- בגובה של 640-650 מ' על פני הים, הר הבית (קצת מעלינו) הוא בגובה של 740 מ' מעל פני הים – עלייה גדולה לאורך של 700 מטרים של הליכה עולים קרב ל-100 מ'.

מעל ראשנו מתנוססת קשת רובינסון, שחזור שלה מסביר כיצד מן האומנות האדירות התרוממה קשת אדירת ממדים שחסתה בצילה הרחוב והתחברה אל קיר הכותל המערבי (ניתן לראות את שרידי הקשת, יוצאת מתוך קיר הכותל המערבי וניגשת אל האומנות האדירות). כאשר הקשת התמוטטה בשנת 70 לספירה, כאשר הרומאים הרסו את הר הבית באופן מכוון, הריצוף נשבר ונהרס. כשעשרות טונות של אבני ענק נפלו מהקשת על הרחוב, אפילו ריצוף משובח כפי שנעשה ברחוב המפואר, לא יכול להחזיק מעמד. משלחת פרופ' נחמן אביגד, שהייתה כאן בשנות ה-60-70 אספה את ערימת אבני הקשת והציבה אותה במקום.

על גבי הקשת הגיעו עולי הרגל, עלו בגרם מדרגות מדרום אל רום הקשת, וממנה הייתה כניסה ישירה אל תוך הר הבית. זו הייתה אחת משתי כניסות מאוד מרשימות. אל ההר אפשר היה להיכנס ממערב באמצעות קשת רובינסון או מדרום היישר ממה שמכונה השער המשולש והשער הכפול- אלו היו הכניסות הרשמיות, המפוארות והגדולות אל חלקו הדרומי של ההר, שאכלס את רוב עולי הרגל רוב השנה. אפשר היה להיכנס מתחת לאדמה, מהשער הכפול והשער המשולש, לעלות במעלה משופע בתוך יער עמודים (שהיום מהווים את המסד שעליו עומד אל אקצא, אפשר לבקר שם באישור מיוחד). יער העמודים היה מוציא את העולים בגרם מדרגות משופע במתינות, מאוד מפואר, אל לב ליבו של ההר, היו עולים אל הרמפה העליונה, מביטים דרומה ורואים את מה המכונה הסתי המלכותי (בזיליקה מלכותי) מביטים צפונה ורואים את הר הבית עצמו עם בית המקדש.

קשת רובינסון מיוחסת לחוקר המקראי אדוארד רובינסון, שביקר כאן בשנת 1838, וזיהה את הקשת בולטת מעט מעל העפר, שכן כשזה ביקר כאן (לפני 170 שנים) העפר היה גבוה בהרבה, כל האזור היה מכוסה עפר (הוא לא ראה את מה שאנו רואים היום ולא ראה את הרחוב). רובינסון תעד את הקשת, לימים על בסיס התייעוד שלו בספרו המפורסם "Biblical researches in Palestine Mount Sinai and Arabia Petraea", ספר שיצא לאור ב-1841 בלונדון. בספר קרא ליד קפטן צ'ארלס וורן, וכשהוא מגיע לכאן הוא חופר לאורך הקיר עשרות פירים על מנת להגיע לרחוב – הוא מגיע לכ-10 מ' מעל ורוצה לראות את הרחוב. אחד הפירים המדהימים האלה הגיע אל האבן שראינו מתחת לפני האדמה – ליד יסודות הכותל.

ציור מופלא ומרשים התפרסם בספר של צ'ארלס וורן – לא הייתה לו יכולת לצלם וצייר המשלחת צייר את האבן. רואים את פיטרס, העוזר של וורן, נמצא עם לפיד מתחת לאבן האדירה שנפלה אל תוך תעלת הניקוז. באותו מקום בדיוק עומד הארכיאולוג אלי שוקרון, עם פתיחת התעלה לפני שנתיים, מצולם ליד אותה אבן - האבן שנפלה אל תוך התעלה.

מסתבר שהאבן הזו היא בעייתית מאוד. האם יתכן שהיא עדות לחורבן של שנת 70 לספירה? איך יש אבן מתחת לרחוב? מה שנפל הקשת צריך להיות על הרחוב. יכול להיות מצב שנפלה אבן בזמן הבנייה, החליקה – אולם קשה להאמין שמצב זה אפשרי ואין זה מסתדר עם הדמות ההרודיאנית (אולי הורדוס לא ראה ולא פיקח צמוד על כל הבנייה בארץ), אולי זה מה שקרה. אולם, מדובר באבן גדולה שעבדו עליה זמן רב במחצבה, זה לא עניין של מה בכך.

יוסף בן מתתיהו כותב לימים, כשהיה ברומא, הרבה אחרי התקופה ההרודיאנית, וכן בברית החדשה 3) עדויות שונות לזה) – מסתבר שבשנת 31 לספירה הר הבית, כמו גם ירושלים כולה סבל רעידת אדמה אדירה, מתועדת ידועה ומוכרת (35 שנים אחרי מותו של הורדוס). רעידת האדמה גרמה לזעזועים קשים. יוספוס כותב על סדרה של שיפוצים ושיקום בחלקו הדרומי מערבי של הר הבית שסבל מהתמוטטויות. החלק הדרומי מערבי הוא הכי רגיש משום שכן נמצא הקיר הכי גבוה – מעל הטירופיאון. הר הבית היה כל כך גדול (מלבן) הטירופיאון עובר תחתיו, והקצה הדרום מערבי שלו בולט מעבר לטירופיאון – המבנה שבנה הורדוס היה כל כך גדול שהר הבית בולט מעבר לטירופיאון. יש מילוי, ולכן ברעידת האדמה האדירה הזו, כותב בן מתתיהו, התמוטטו חלקים בדרום מערב ההר ונבנו מחדש. ואכן מתחת לרצפות נמצאו מטבעות של אגריפס השני (אם הורדוס בנה את הרצפות איך מטבע שנוצר 30 שנה אחריו יכול להגיע מתחת לרצפות). כלומר, מדובר בעדות לסדרה של שיפוצים ושיקום ובנייה אחרי שהר הבית כבר עמד כפרויקט גמור – נפגע שוקם ושופץ. במהלך ההתמוטטות ההיא נפלו אבנים, אולי מקשת רובינסון, והם כבר נשארו תחת הריצוף החדש (שעליו הולכים עכשיו). הריצוף הנוכחי הוא אינו הרודיאני, הוא כמו הרודיאני, מפואר כמו הרודיאני, אך זה הונח כ-40-30 שנים אחרי מותו של הורדוס.

תעלת הניקוז היא בעצם התעלה שממנה מגני העיר בשנת 70 לספירה יכלו לברוח מהבתים שלהם ברובע המערבי, להיכנס לתעלות הניקוז ולרדת איתן למטה עד לשילוח. כשבן מתתיהו כותב את מה שהוא כותב הוא יודע על מה הוא מדבר – האנשים ברחו מהר הבית והתחבאו בשולי התעלות בשילוח, עד שהרומאים תפסו את האסירים.

זה סוגר קונטקסט של מסלול בעקבות עולי הרגל של ימי הבית השני. כשישבנו מול קריית השלטון וראינו מגדל פרסי שפירקה אילת מזר, ציינו את חדר הבולות ודיברנו על הקשר והריגוש שאפשר ליצור בקרב התיירים – היבט שיבת ציון.

אחד השמות שהזכרנו על אחת הבולות (היו 51 בולות) היה עזריהו בן חלקיה. עזרא ונחמיה, שניהם בכירים יהודים מפרס שלאחר הצהרת כורש הנהיגו והובילו חלקים מן העם שיעלו לירושלים. כשמציגים סיפור תנ"כי כל פעם שמוצג גיבור חדש על בימת המקרא נותנים את שושלתו הגניאולוגית – אם הוא חשוב מאוד צריך לתת הרבה אבות אחורה (שמציגים את דוד, משה רבינו ועוד שורה של אנשים חשובים חוזרים כמה דורות אחורה, כך ספר בראשית והשבטים, ודאי במגילת רות).

עזרא מושווה במקרא, לא פחות ולא יותר, למשה רבינו – עד כדי כך רמה קרנו, דמותו חשובה. כאשר פותחים את עזרא פרק ז' מגלים שעזרא מוצג עם כל הגניאולוגיה שלו, 20 דורות אחורה. עזרא הוא לא רק סופר נכבד, הוא לא רק איש שלטון מחוגי השלטון הבכירים הוא גם כהן, כך שמן הסתם הוא חי במקום שבו חי המעמד הגבוה ביותר. "ואחר הדברים האלה, במלכות ארתחששתא מלך-פרס--עזרא, בן-שריה, בן-עזריה, בן-חלקיה. בן-שלים בן-צדוק, בן-אחיטוב. ג. בן-אמרניה בן-עזריה, בן-מריה. ד. בן-זרחיה בן-עזריה, בן-בקי. ה. בן-אבישוע, בן-פיניחס בן-אלעזר, בן-אהרן הכהן, הראש. ו. הוא עזרא, עלה מבבל, והוא ספר מהיר בתורת משה, אשר-נתן יהוה אלהי ישראל; ויתן-לו המלך, פנח-יהוה אלהיו עליו--כל, בקשתו." כלומר, סבא רבה של עזרא הסופר הוא אדם בשם עזריהו בן חלקיהו. אם נמצאת בולה, קרי טביעת חותם רמת דרג, בארכיון המלכותי בבית הבולות השרוף מחורבן בית ראשון שמכילה את השם, יש כאן סיכוי סביר ומרתק שסבו של עזרא, בכבודו ובעצמו, נמצא בבית הבולות.

עזרא יבוא וינהיג את העולים והדבר הסמלי והיה ביותר, אם מדריכים דתיים – בתורה קוראים בשני חמישי ושבתי. מי שהנהיג את קריאת התורה בפעם הראשונה היה עזרא, הוא עושה מצוות "ויקהל" – דבר שלא נעשה מאז ימי משה.

במשך שנים רבות אמרו ארכיאולוגים שונים בעיר דוד, על המגדל הצפוני שזה מגדל חשמונאי- כולם קראו לו המגדל החשמונאי, כי כך קראו לזה ואף אחד לא ערער על זה עד שבאה אילת מזר ב-2010, לפני שנתיים, ופירקה את המגדל עד יסודותיו. היא מוצאת שם קבורת כלבים, מטבע פרסי, חותם שמכיל את השם שלומית, נרות שמן פרסיים, זכוכית פרסית ושורה של ממצאים שזועקים – אמצע מאה 5 לפנה"ס – קרי, בדיוק זמן בניית החומה של נחמיה.

נחמיה יוצא משער האשפות והלך אל שער העיר התחתון, אל שער המים אל בין החומותיים, עושה סיור על חמורו לאורך הטירופיאון (הגיא) ועולה. בשלב מסוים בסיור הלילי שלו נחמיה נדרש לרדת מן הבהמה ולהובילו ביד – משום שרגליו נתקלות בחורבן החומות ההרוסות של חורבן בית ראשון, אין די רוחב בשרידי הרחוב לרכיבה על חמור. עד כדי כך המקום הרוס וצר. נחמיה מקבל החלטה להקים חומה גבוהה יותר, לא לשקם את החומות ההרוסות של חזקיהו וצדקיהו. ב-52 ימים מקימים חומה חדשה בירושלים. המגדל שפירקה אילת הולם לחלוטין את תאריך בניית חומת נחמיה. בסמוך לזה, פרופ' יגאל שילה מצב בולה, שמזכירה את סבו של עזרא.

סיפור ענק -

הסבא של עזרא הוגלה עם כל האצולה אל בבל, הנכד חוזר בראש הגלות ובעיר דוד מסייע במימון ושיקום החומה עם נחמיה. בעיר העתיקה, מהמקדש אל העופל מקהיל את כל העם ומקריא את התורה בציבור – פעם ראשונה שקוראים את התורה בציבור מזה עשרות בשנים. מאז ואילך יש מנהג ומצווה בעם ישראל – בתורה קוראים שני חמישי ושבתי.

סגירת מעגל מאוד יפה – איך עיר דוד שהיא פאר הבית הראשון, הופכת להיות חורבן מלא בחורבן הבית הראשון, אליה ישובו עולי בבל (שבי ציון), יקימו מחדש את החומות, את המנהגים, ההיסטוריה, ולימים

תשוקם בריכת השילוח שתהפוך להיות פאר היצירה שהמשנה תפאר אותה כמקום החשוב ביותר שאליו יגיעו לעלייה לרגל וממנו אל ירושלים גופה.

סיכום בית ראשון - לאן תיקח תייר שרוצה לראות תנ"ך בירושלים?

יש מקומות מועטים ומוגדרים – עיר דוד היא רוב בית ראשון בירושלים (כולל ממצאים של תעודות כתובות, בולות, ממצאים רבים נוספים שנמצאים במוזיאון ישראל וכולל עיר כנענית עתיקה שנזכרת במקורות המקראיים והחוץ מקראיים), החומה הרחבה והמגדל הישראלי בתוך הרובע היהודי. קברים בני ימי הבית הראשון בעיקר באזור גיא בן הינום וכתף ינום, בסנט-אטיין ובסילוואן (לשם לא נלך). אם רוצים לדבר בעיר דוד על הממצאים הדרמטיים ביותר – תצפית, מבנה האבן הגדול הציבורי שמצאה אילת מזר (המכונה בפי ארמון דוד), למרגלותיו מבנה האבן המדורג וחפירות שילה-קניון – כל השטח המכונה קריית השלטון, מערכות המים המפוארות והגדולות (הפרדנו לכנענית וישראלית – 1000 שנים כנענית ומחזקיהו ואילך ישראלית שעדיין עובדת היטב). כשיצאנו מהתעלה הכנענית ראינו את החומה הישראלית של ימי עיר דוד ואת הבתים הרבים שנמצאים בשטח (רובע שלם של מבני מגורים שנחפר על ידי שילה). ירדנו לבריכת השילוח, בה הזכרנו שריד של בית ראשון (קיר שלא רואים אותו מתחת לכביש) ועברנו לבית שני.

סיכום בית שני - בעיר דוד יש מעין "מוצר" בעיר דוד – אפשר להגיע את החלק העליון, לרדת אל מול חומות נחמיה, המגדל הפרסי ולהזכיר את הבולות והממצאים הקשורים בעולי בבל. אתר נוסף (שלא ראינו במשך היום) הוא 'קברי בית דוד' – שם נמצאה כתובת תיאודוטוס (כתובת שמזכירה את בית הכנסת הקדום ביותר בארץ ישראל), ירדנו בריכת השילוח – סגרנו את הקונטקסט של מה שהיה בימי הורדוס, העלייה לרגל, הממצאים ואימותם מול המקורות הספרותיים של מלחמת היהודים ברומאים כרך ו' פסקה ג'. עלינו בתעלת הניקוז ההרודיאנית אחרי שראינו את הרחובות ההרודיאניים – המערבי והמזרחי, עלינו בתעלת הניקוז והגענו לכאן.

סיכום נרטיבי - יש יהודים, יש נוצרים, יש מוסלמים (מעט) ויש כאלה שלא באים עם נרטיב דתי כלשהו אלא נרטיב תרבותי – להכיר את ארץ ישראל. כמדריך עלינו למזוג את התמהיל הנכון ביותר לכל אחד. ארכיטקטים למשל – אין טעם לדבר על תנ"ך ומנהיגות אלא על נושאים המעניינים אותם, הנוגעים לעולמם. יש שבאים לעיר דוד ורוצים סיור בנושא מנהיגות, בנושא צחקה מיכל (יום האיש), בת שבע-דוד, מיכל – דמויות. יש סיורים שנוצרים רוצים לראות רק את ההיבטים הקתוליים, רק את ההיבטים האוונגליים (התנ"כיים והנוצריים גם יחד). אדם יהודי דתי לא רוצה לדבר על נצרות בכלל, מבחינתו זה שישוע הגיע לשם זה תקלה, העיר היא עיר יהודאית קדומה – בכך צריך להתחיל ולסיים. היכולת למזוג יחידות הדרכה מכל העולמות שפגשנו היום ולהגיש אותן במכלול של בין שעה לשעתיים (בדרך כלל הזמן שיהיה), עם או בלי המיצגים (אם כן אז צריך לזכור להזמין), ללכת בתחנות שהיינו בהן ולתת את התוכן הרלוונטי.

חשוב לספק לתיירים גם מקום לשתות, להתפנות, לאכול, לקנות (זה חשוב להם, יש עמלות בחנות ובאתר עצמו). על המדריך להיות מסוגל להתאים את הסיור בהתאם לנרטיב.

הנרטיב הנוצרי - בנוסף לנושא הנרטיבי של ישוע, נס ריפוי העיוור שם את בריכת השילוח בתור אחד האתרים הכי חשובים בירושלים היום - אין אתרים בירושלים שישו פיזית דרך בהם ואפשר לבקר ולראות. לא רק שפה אירע הנס על פי המקור אלא הממצא הארכיאולוגי הוא בין תקופת ישוע. הויה דולורוזה היא המצאה מהתקופה הצלבנית המאוחרת והרנסנסית, היא הולכת על תשתית ארכיאולוגית שהכי עתיק שיש בה זה הליטוסטרטוס – ליד מנזר האחיות ציון (זה לא הרודיאני זה אדריאני – מאה 2 לספירה). כשלוש מאות שנה צלין אוונגליסט שבשבילו התנ"ך הוא ספר מדריך לחיים נכונים, הוא פותח את התנ"ך והברית החדשה – כאן ישוע עשה את נס ריפוי העיוור, כאן אני רוצה להתפלל – זה מקום של נס בירושלים ולכן הוא בעל עוצמה אדירה. הדרכה של אוונגליסט דומה פחות או יותר להדרכה של יהודים.

במידה ומדובר בנוצרים קתולים – קתולים ירצו לדעת על הכנסייה שבנתה אבדוקיה המלכה מעל בריכת השילוח. אבדוקיה בנתה כנסייה מאוד מרשימה, חשובה ויפה מעל בריכת השילוח. צלין קתולי מתעניין בתקופה הביזאנטית – זו ההיסטוריה שלו וזה מפארו אותו. חוץ מהכנסייה שבנתה אבדוקיה בדיוק במקום שהיום יושבת הקרקע של הכנסייה היוונית האורתודוקסית – שם חפרו בליס ודיקי במאה ה-19 את שרידי הכנסייה של אבדוקיה.

אם עולים עוד קצת למעלה ומגיעים אל מול עיר דוד לחניון גבעתי – שם נמצא מטמון הזהב המרשים והיפה ביותר שנמצא אי פעם בארץ ישראל – 264 מטבעות זהב טהור בערך של 2.5 מיליון דולר. מדובר בערך נומינאלי, אספנים מוכנים לשלם הרבה יותר, כי יש דיוקן של הרקליוס – גיבור על בנצרות משום שהרקליוס, שעלה לשלטון בשנת 610-614, בתקופה הביזאנטית (התקופה הביזאנטית לא בארץ ישראל נמשכה עד 29.5.1453). הרקליוס שולט בקונסטנטינופול, לא פה. אבל בשנת 614 הרקליוס הפסיד את מטמון הזהב יחד עם כל ירושלים לפרסים הסאסאנים שרצחו 22 אלף אנשי כמורה בארץ ישראל, על פי המקורות הנוצריים הביזאנטיים, ולקחו מכנסיית הקבר את הצלב הקדוש. הרקליוס הוכתם בתור הקיסר שאיבד את הצלב שעליו נצלב ישוע – לא בדיוק שיה. 15 שנים לקח לו לרכו צבא גדול מספיק ולצאת לקרב גומלין נגד הסאסאנים. באוגוסט שנת 629 לספירה, שיא הקיץ, הוא יוצא מזרחה בראש צבא ביזאנטי אדיר שקיבל סיוע ומנצח את הפרסים הסאסאנים (גורם את ממלכת סופית) ומחזיר את הצלב הקדוש לכנסיית הקבר. הרקליוס זכה מהאפיפיור לציון קדוש עוד בחייו. כלומר, המטבעות הביזאנטיים האלה הם חלק מהווייתו ומהותו של הצלין הקתולי, הם מציינים אירוע כביר בעברו. חניון גבעתי, לפיכך, הוא אתר שיעניין אותו. חשוב להיות פתוחים ולהבין את הפוטנציאל שמזמן אתר מקראי כמו עיר דוד – יש בו כנעני, ישראלי, פרסי, חשמונאי, רומי, ביזאנטי ואפילו ערבי מוקדם (לא דיברנו על זה) – אתר שיש בו עושר עצום, במקום הכי חשוב בליבה של ירושלים – זו ההתחלה, כאן התחילה ירושלים. את כל זה אפשר להנגיש לתייר בסיוור של שעה-שעתיים.

תמליל סיור מספר 23 לירושלים של בית ראשון

מסלול: ארמון הנציב, כתף הינוס, נחל קדרון, מרכז אראל ורמת רחל

נסיעה לטיילת ארמון הנציב

המסלול: תצפית מטיילת האז(ארמון הנציב), כתף הינוס (קברי בית ראשון), קברי נחל קדרון (בית שני), הרובע היהודי: ארוחת צהרים, מרכז אריאל, המגדל הישראלי, החומה הרחבה. רמת רחל- מצודה ישראלית. הגעה לטיילת: כניסה לירושלים בכניסה הראשית, כביש 1. מבנייני האומה(שדרות שז"ר) יורדים ימינה לדרך בן צבי, שמאלה בדרך רופין, ממשיכים ישר ברחוב רמב"ן(שכונת רחביה משמאל), בכיכר צרפת (קו פרשת המים הארצית)פונים ימינה לרח' קרן היסוד, המשך ברח' דוד המלך (גן הפעמון), המשך ישר ברח' דוד רמו, ימינה בדרך חברון, אחרי תחנת הרכבת שמאלה לרח' חנוך אלבק (לכיוון תלפיות), שמאלה ברח' דניאל ינובסקי וחנייה ליד הטיילת.

טיילת ארמון הנציב

הטיילת מורכבת, למעשה, משלוש טיילות משנה, אשר נבנו אחת אחר השנייה, על ידי אדריכלים שונים. הן מקושרות ביניהן פיזית, אך בנויות בסגנונות ארכיטקטוניים שונים: טיילת גבריאל שרובר, טיילת דניאל האז, טיילת ריצ'רד גולדמן.

טיילת האז הממוקמת על הר העצה הרעה, בסמיכות לארמון הנציב, מקבילה לרחוב דניאל ינובסקי, באורך 500 מטר, מטיילת שרובר לארמון הנציב.

הטיילת נבנתה בשנת 1987 כחלק מהחגורה הירוקה שהוקמה סביב העיר העתיקה. הטיילת נבנתה על פי תוכנית של אדריכלי הנוף שלמה אהרונוסון ולורנס הלפרין, והייתה הראשונה מהטיילות שנבנו באזור זה. לימים, נבנתה ממערב לה טיילת גבריאל שרובר וממזרח לה טיילת ריצ'רד גולדמן. הטיילת קרויה על שם דניאל האז, שנפל במלחמת של"ג.

הטיילת, הבנויה בראש הרכס, בנויה בצורה של אמת מים, ומזכירה אמות מים עתיקות שנמצאו באתר, וכן מבנה הטיילת נועד להוות משקל נגד לנוף החומות של העיר העתיקה. הטיילת מעוצבת בסגנון אר דקו מנדטורי התואם את מבנה ארמון הנציב הסמוך. בטיילת נבנתה רחבה למופעים, בית קפה ומסעדה.

טיילת האז – תצפית צפונה: עיר דוד נמצאת בגבעה נמוכה המוקף ברכסים: מדרום – רכס ארמון הנציב, בצפון הרחוק – רכס הר הצופים/הגבעה הצרפתית, ממזרח – רכס הר הזיתים, ממערב – העיר החדשה. עיר דוד עם הר הבית – נראים כמו כיור, ולכן האזור נקרא "האגן הקדוש". עיר דוד – הגבעה שמהעופל, שמדרום לכותל הדרומי, לכיוונו. הערבים קוראים למקום וואדי חילוה. מדרום לעיר דוד – השכונה הערבית אבו-תור (אבי השור), שמאלה ממנה – שכונת גבעת חנניה היהודית.

גבולות עיר דוד – היו שני נחלים עמוקים: נחל קדרון מימין לעיר דוד, ומימינו כפר סילואן. משמאל לעיר דוד – כביש מודרני שעובר ליד נחל הטירופיון, שהגיע עד הכותל המערבי, אך התכסה ונסתם עם השנים. הגבול מדרום – גיא בן הינוס. מצפון כנראה היה עמק קטן או חפיר מלאכותי, שהפריד בין העיר להר הבית. זה מיקום טופוגרפי מצוין, עם הגנה טבעית מעולה. לידה נמצא מעין הגיחון – המעין הגדול ביותר בגב ההר, ועין רוגל – קצת יותר דרומה.

לכן הוקמה כאן עיר דוד כבר בתקופה הכלקוליתית, וגם בברונזה הקדומה, הברונזה התיכונה, ימי בית ראשון, בית שני ועד היום – רצף של כ-5000 שנים. ספולולים מהתקופה הכלקוליתית – שקעוריות בסלע, נמצאו בארמון בעיר דוד, וכן קרמיקה ליד המעיין, שמעידה על ישוב מלפני 5000 שנה. השריד הבנוי הקדום ביותר שנמצא בעיר דוד – מהברונזה הקדומה – תקופת העיור הקדומה של הארץ. מהברונזה התיכונה – נמצאו בית המעיין והביצורים.

האזכור הקדום ביותר של ירושלים – בכתבי המארות ממצרים, מאה 19 לפנה"ס: "אורשלימוס", שהיא כנראה ירושלים.

הדרך הראשית היא דרך חברון, דרך גב ההר, דרך האבות, על קו פרשת המים. עיר דוד לא נמצאת ממש על הדרך, אלא במרחק הליכה של כ-10 דקות. לשיירה שעוברת על הדרך – טבעי שתסטה קצת מהדרך כדי ללון בעיר הקרובה. עיר דוד נהנתה מהשיירות, מהתיירות ומעולי הרגל. הם יכלו להעמיד מחסום על הדרך ולגבות מיסים מהעוברים בדרך. כשהגיע צבא גדול וחזק – אשורי, בבלי, מצרי – שעובר בדרך הראשית – הם קיפלו את המחסום והסתגרו בעיר המוגנת. לכן זה מיקום מצוין של העיר, מכל הבחינות: הגנה טופוגרפית, דרכים, ומים.

המצב הנוכחי של הר הבית עוצב בסוף המאה ה-7 לספירה, בתקופה האומיית. במרכזו רואים את כיפת הסלע המוזהבת (משנת 691), על הר המוריה/הר הבית, ששם עמד גם בית המקדש. בחלק הדרומי של הר הבית – מסגד אל-אקצה (כיפה שחורה, הוקם 705). הכותל הדרומי של הר הבית – ממזרח למערב, וצמוד מתחתיו – העופל – אזור של חפירות.

החומה הנוכחית של העיר העתיקה נבנתה ע"י סולימאן המפואר – הסולטן העות'מני במאה ה-16. מצפון לכיפת הסלע, על קו האופק, הגבעה הצרפתית.

הרובע הנוצרי – מצפון לרובע היהודי: כנסיית הגואל הלוטרנית (גרמנית)בולטת עם המגדל הלבן המחודד, שנחנכה ב-1898 ע"י הקיסר וילהלם השני. מאחוריה כנסיית הקבר עם שתי כיפות אפורות (קשה לראות). שמאלה משם – כנסיית הדורמיציון – מבנה גדול עם גג חרוטי שחור ושני מגדלים מעוגלים – המקום שבו מתה מרים אימו של ישו. שמאלה – מגדל הפעמונים של הכנסייה. שמאלה וצפונה משם – מגדל לבן עם ראש שחור – כנסיית הגואל הפרנציסקנית, קוסטודיה טרה סנטה = משמר הארץ הקדושה – זו המפקדה של המסדר הפרנציסקני, שליד השער החדש.

מגדל דוד + שער יפו. שמאלה משם – אנטנה גבוהה – ולידה ככר ספרא ועיריית ירושלים.

מרכז העיר עם מנופים ואנטנות. מבנה רחב ונמוך בצבע קרם עם הרבה חלונות – מלון המלך דוד. שמאלה- מגדל גבוה – מלון המלך שלמה, ליד גן פעמון הדרור, משכנות שאננים. **ימק"א** – מאחוריו, מגדל בצבע קרם. שמאלה- בנין גדול- בנין כלל. שמאלה- מגדל איילון. שמאלה – מבנה רחב עם קוביה על ראשו – מלון פלאזה. שמאלה- מבנה גדול בכניסה לעיר- מלון הילטון. שמאלה משם- מבנה רחב וגדול עם קוביה גדולה – תיאטרון ירושלים. שמאלה ורחוק באופק – מבנה בודד – מגדל דונה בגבעת שאול, מערב העיר.

למרגלותינו – נחל אצל שנוכר בספר זכריה י"ד, בהקשר חזון אחרית הימים: הַיְיָ אֱלֹהֵינוּ יֵצֵא מִיְּרוּשָׁלַיִם וְיָגִיעַ גִּי-הַרְיָם אֶל-אֶצְלוֹ. בתוך הנחל ומשמאלו – יער השלום, שניטע אחרי קום המדינה. מכליל בתוכו קברים מתקופת בית שני, ביניהם קבר יוסף בר-כייפא, ממשפחת הכהן הגדול שמוזכר בברית החדשה- האיש ששמע את ישו בסוף ימיו.

מימין לכיפת הסלע במרחק – מגדל בודד של האוניברסיטה העברית בהר הצופים. פס ארוך של אבן- הכביש החדש שמוביל למנהרה של הר הצופים שמובילה לבקעת הירדן. מהאוניברסיטה ישר למטה – מנצנצת הכנסיה הרוסית- מריה מגדלנה (עם הבצלים מזהב). שמאלה ממנה- נחל קדרון – כנסיית היגון, גת שמנים, שם נתפס ישו. ימינה מהבצלים – כנסיית דומינוס פלאביט – קצת קשה לראות-כיפה בודדה, לבנה למטה ושחורה למעלה. **הכפר סילואן** – על הרכס שמימין לנחל קדרון. בחלקו העליון הכפר ראס אל עמוד. בראש הר הזיתים- מגדל נמוך ושמנמן – אאוגוסטה ויקטוריה, על שם רעייתו של הקיסר וילהלם השני, המקום נחנך ב-1910.

מגדל בודד ובולט על הר הזיתים- כנסיית העלייה השמימה – של הרוסים הלבנים. ימינה על הר הזיתים – אבו-דיס- כפר גדול. שכונת ג'בל מוכאבר- כפר מוסלמי למרגלותינו, רואים את הקצה שלו. **גדר ההפרדה** – עוברת על הר הזיתים – אבו דיס מעבר לגדר.

מרכז מורשת בגין

ראש הממשלה השישי של ישראל, בכל שלב בחייו היה קשור להיסטוריה של המדינה ולהקמת המדינה. נולד ב-1913 בבריסק שברוסיה הלבנה (ביילורוסיה). בגיל 16 נחשף לתורת ז'בוטינסקי לאחר ששמע נאום שלו. התלהב מהרעיונות שלו והופעתו המרשימה, והצטרף לתנועת הנוער של בית"ר. נסע לוורשה ללמוד משפטים כדי שיוכל לעזור לחלשים בחברה. מילא כמה תפקידים בתנועת בית"ר, ובזכות הכריזמה שלו צירף הרבה חברים לתנועה. בגיל 22 העז לנאום מול ז'בוטינסקי והתבטא נגד הציונות המדינית, והטיף ליותר תוקפנות ומיליטנטיות. ז'בוטינסקי העיר לו שדבריו צורמים כמו דלת חורקת, אך מאוד העריך אותו וניבא לו עתיד גדול.

ב-**1939 התחתן עם עליזה**, ואחרי פלישת הגרמנים לפולין ברחו לווילנה עם עוד יהודים, וניסו להשיג אישורי עלייה לארץ. נעצר ע"י המשטרה החשאית הרוסית, ונשפט ל-8 שנות מאסר בסיביר עם עבודת פרך, בקור וברעב. בהיותו בכלא קיבל חבילה ועליה 3 אותיות: ע ל ה. מזה הבין שעליזה החליטה לעלות לארץ. הוא השתחרר אחרי 9 חודשים קשים, בחילופי שבויים, והצטרף לצבא פולין החופשית של הגנרל אנדרס. הם הצטרפו לבריטים והגיעו דרך אירן ועירק לארץ ישראל, כי היה חשש שהגרמנים יגיעו לכאן. הרבה יהודים שהגיעו כך לארץ- ערקו ונשארו ביישובים בארץ. בגין לא הסכים לעשות זאת ורצה להשתחרר כחוק. הוא התאחד עם עליזה, ונולד בנימין זאב. הוא הצטרף לאנשי האצ"ל שהיו אז במשבר, אחרי שהמפקד דוד רזיאל נהרג במשימה בעירק, והוא התמנה למפקד האצ"ל. הוא פרסם כרוז תקיף נגד הבריטים והספר הלבן, ובראשותו עשה האצ"ל כ-300 פעולות נגד הבריטים. הידועות בהן: פריצה לכלא עכו, פיצוץ מלון המלך דוד, כיבוש יפו במלחמת העצמאות.

לבגין היה כלל חשוב - לא לפגוע באזרחים, אך לא תמיד עמדו בו. במלון המלך דוד נהרגו הרבה אזרחים. הוא תמיד נסער והתרגש כשהיו הרוגים בפעולות. הבריטים רדפו אותו והוא התחבא והתחפש לרב חרדי. בזמן זה נולד לו בת והוא שמע על כך במסתור, מבחור שהתחזה לבעלה של עליזה.

הסזון - תקופת מאבקים מול ארגון ההגנה, שהלשינו על אנשי האצ"ל לבריטים. בגין הורה לא לנקום באנשי הגנה על ההלשנות, כדי למנוע מלחמת אחים. כך גם בסיפור אלטלנה – אניית הנשק של האצ"ל, שהיה מיועד לאנשי האצ"ל בירושלים. בן גוריון נתן להם אולטימטום של 10 דקות להיכנע, ואז החלו להפיץ את הספינה. בגין נתן הוראה להיכנע, כדי להימנע ממלחמת אחים.

למרות המיליטנטיות שלו – היה מאוד זהיר ומחושב בנושא ההרוגים, כל השנים.

אחרי קום המדינה הקים את תנועת חרות, וישב באופוזיציה במשך כמעט 30 שנה. בן גוריון זלזל בו ובדעותיו, ותמיד אמר: בלי חרות ומק"י. קרא לו בזלזול: האיש שיושב על יד חבר הכנסת באדר.

ב-1977, בכנסת התשיעית, חל המהפך, ובגין עלה לשלטון. הסיבות למהפך - הקיפוח המצטבר של חלק משכבות העם, שבגין ידע לנצל לזכותו, וכן המחדל של מלחמת יום כיפור.

ב-1979 חתם על הסכם השלום בין ישראל למצרים, הסכם השלום הראשון שנחתם עם מדינה ערבית. ב-1981 זכה שוב בבחירות, ואז החליט על הפצצת הכור העיראקי.

ביוני 1982 פרצה מלחמת לבנון, בעקבות התנקשות של פלשתינים בשגריר ארגוב.

מאז ספטמבר 1982 ניתק בגין את עצמו מכלל המערכת, בריאותו הייתה רופפת. ב-1983 הודיע בגין על כוונתו לפרוש, במילים "איני יכול עוד". בשנותיו האחרונות לא יצא בגין מביתו ברחוב צמח מספר 1 בירושלים, עד שנפטר ב-1992.

קברי כתף הינום

ליד מרכז מורשת בגין. הסיור בקברים- כעשרים דקות.

כתף הינום נמצא מדרום מערב לעיר העתיקה, מחוץ לתחום העיר של בית ראשון ושני. לכן האזור שימש לקבורה בתקופות הקדומות. כבר בתקופה הכנענית התיכונה מכירים קבורה מחוץ לעיר, בהר הזיתים. לעתים

אפשר לשחזר את גבולות העיר לפי הקברים שמקיפים אותה, בהנחה שלא קברו בתוך העיר. היו תקופות, למשל המוסלמית והממלוכית – קברו בתוך העיר. אך בימי בית שני בוודאי לא קברו בעיר, לפי ההלכה היהודית, ולפי זה מניחים שגם בבית ראשון התנהגו באותה צורה. מצאו קברים מימי בית ראשון ליד מגדל דוד. מסתבר שכשהעיר גדלה והגיעה לשם – פינו את הקברים והעבירו את השלדים למקום אחר. במרחק 50 מטר משם מצאו קברים שלא פינו אותם, כי הם כנראה כבר היו מחוץ לעיר. עיר המתים של ירושלים של בית ראשון ושני – משולבות זו בזו. זו טבעת של קברים שמקיפה את כל ירושלים הקדומה.

גם במצוק הזה – כתף הינום, יש קברים מבית ראשון וגם שני, וגם מהתקופה הביזנטית. כיום, לאחר הרבה חפירות וממצאים, כבר אפשר לזהות את התקופה לפי סגנון הקברים. מצאו גם שברי כלים וכתובות ומטבעות, שעוזרים בזיהוי התקופה.

אנחנו יושבים בתוך מערת קבורה של בית ראשון, שהתקרה שלה התמוטטה. מסביב יש חדרי קבורה עם כמה כניסות. אחת הכניסות השתמרה כמעט בשלמותה – לתוך חדר קבורה, שהיה חשוך בעבר. בתוך החדר יש מדפי קבורה לאורך הקירות, בצורת ח'. בצד אחד יש 5-6 משכבי קבורה צמודים, עם מקום לראש לכל אחד. זו מערה ייחודית מבחינה זו. ההסבר כנראה – או שהיו משפחה פסימית שחשבו שכולם ימותו יחד, או שהכינו מקום לכל בני המשפחה המורחבת. חציבת מערת קבורה היה דבר יקר ומקצועני. כנראה גייסו כסף מכל בני המשפחה, ונתנו לבנאי אחד לחצוב את כל הקברים לכולם. במערה יש גם בור ליקוט לעצמות. בהתחלה הכניסו את הגופה לקבורה ראשונה. אחרי שנה ליקטו את העצמות והכניסו אותן לתחתית בור הליקוט. הכנסת הגופה הראשונה נקראת "איסוף". מכאן הביטוי: "נאסף אל אבותינו". שלב ליקוט העצמות אל הבור נקרא "קבורה". לכן לא נכון לקרוא לבור בשם מאספה, אלא אולי "מקברה".

זו המקברה הגדולה ביותר שנמצאה בארץ. בבור הזה מצאו כ-90 שלדים, מטמון של תכשיטי זהב, קרמיקה, ס"ה כ-1000 פריטים. גבי ברקאי מצא כאן בין השאר שתי לוחיות כסף עם חריתה של ברכת כוהנים מהתורה, בכתב העברי העתיק: "יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום" (במדבר ו', כ"ד-כ"ו). כיום הם נמצאות במוזיאון ישראל.

אלה הפסוקים המקראיים הקדומים ביותר שנמצאו אי פעם, שמקורם מסוף בית ראשון (מאה 7 לפנה"ס), או תחילת בית שני (מאה 6). (מגילות קומראן מקורן בערך במאה 1 לפנה"ס). קברים מבית ראשון נמצאו עד היום כ-150 קברים, שבכל אחד קברו בין אחד לתשעים איש, כמו כאן. סה"כ נמצאו מקסימום 3000 קברים. בכל תקופת בית 1 חיו מאות אלפי אנשים, שקבריהם לא נמצאו. חלק מהקברים נהרסו, חלק אולי עוד לא חפרנו, אך רובם היו פשוטי העם שבעצם לא ידוע איך נקברו. שיטה זו שנמצאה כאן זו שיטת הקבורה של העשירים, של האליטות בלבד, במאות 7-8 לפנה"ס. **שודדי קברים** – רוב הקברים שמוצאים בימינו עברו שוד, ואין בהם הרבה שרידים או ממצאים. כאן המערה התמוטטה, ותקרתה כיסתה וחסמה את הכניסה לבור הקבורה, והשודדים לא זיהו שמתחתיה יש בור קבורה. כך ניצל הבור מהשודדים.

נסיעה לנחל קדרון

הגבעה המערבית – זה השם הנכון למה שקוראים בדר"כ הר ציון, ממערב לחומת העיר העתיקה. גיא בן הינום – הגבול המערבי של הגבעה המערבית, שמתחת מזרחה והופך גם לגבול הדרומי של הגבעה המערבית.

משכנות שאננים וטחנת הרוח – השכונה הראשונה מחוץ לחומות. הטחנה שופצה לאחרונה ומתוכנן להפעיל אותה ולטחון בה קמח, כאתר תיירות.

ימין משה – גגות אדומים, הוקמה 30 שנה אחרי משכנות שאננים.

נוסעים ממגדל דוד דרך המנהרה החדשה, שיוצאת ליד שער שכם, בצד הצפוני של החומה.

כניסיית הגואל הפרנציסקנית – סנט סלבדור – סנט סייברס – מימין, עם הצריח המחודד.

חומת העיר העתיקה – שנבנתה ע"י סולימן המפואר במאה ה-16. בחלק מהדרך בנויה על סלע האם.

שער שכם – השער הצפוני והחשוב ביותר בחומה המקורית. משמאלו למטה, רואים חלק משער הנצחון

מהתקופה הרומית. אז לא היתה חומה, ואח"כ הוא שולב בתוך החומה.

מערת צדקיהו – מחצבה קדומה, אולי מסוף ימי בית ראשון, בוודאי מבית שני.

האוניברסיטה המורמונית- בריגהאם יאנג, עם הקשתות.

מוזיאון רוקפלר – מגדל מתומן עם שני דגלים, נחנך ב-1938 כמוזיאון לעתיקות.

שער הפרחים – שער קטן בצד הצפוני מזרחי, מימי סולימן, השער מוביל לרובע המוסלמי. בערבית באב א-

זהרה (הפרחים). זה שיבוש לשמו המקורי – באב א-סהירה, על שם בית הקברות המוסלמי שליחו, בשם

סהירה. אין לשער שום קשר לפרחים.

שכונת ואדי ג'וז, למטה. מקור השם- עמק יהושפט. הצרפתים שבאו לכאן קראו לו JOZAFAT, והערבים

קיצרו את השם ל-ג'וז...

כאן נעשה פרויקט הסינון של עפר הר הבית. אפשר להירשם עם קבוצה לפרויקט דרך עיר דוד, ולבוא ולסנן

שעתיים או שלוש. זה העפר שהוצא בצורה בלתי חוקית, בחפירה בתוך הר הבית שעשה הווקף המוסלמי,

ושפך למזבלה. הסינון נעשה בעזרת מים, ומוצאים הרבה ממצאים קטנים, אך אי אפשר לדעת כלום על

המיקום המדויק שלהם, כי הכל התערבב. הנזק גדול מאוד, ואותו כבר אי אפשר לתקן.

העלייה לשער האריות – בצד המזרחי של החומה.

כניסיית גת שמונים – כניסיית היגון- כניסיית כל העמים. גג משולש עם פסיפס יפה, שצריך להסתכל מרחוק כדי לראות אותו.

כניסייה לזכר סטפנוס הקדוש – המרטיר הראשון בנצרות.

קברי נחל קדרון

נחל קדרון נקרא גם עמק יהושפט, ונזכר אצל הנביא יואל – המקום שבו יתרחשו אירועים דרמטיים באחרית הימים. יואל פרק ד': "א פי, הנה בימים ההמה--ובעת ההיא: אָשֶׁר אֲשׁוּב (אָשִׁיב) אֶת-שְׁבוּת יְהוּדָה, וְיִרְשָׁלָּם. בַּקְּצֵתִי, אֶת-כָּל-הַגּוֹיִם, וְהוֹרְדֵתִים, אֶל-עֵמֶק יְהוֹשָׁפָט; וְנִשְׁפָּטִי עִמָּם שָׁם, עַל-עֲמֵי וְנַחְלֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּזְרוּ בְּגוֹיִם, וְאֶת-אֶרְצִי, חִלְקוּ." הנחל התמלא באשפה וסחף במשך השנים, והמפלס היום גבוה ב-10-15 מטר מהמפלס המקורי. בימי בית שני זה היה אתר הפסולת של העיר, והצטברו כ-10 מטר פסולת. אם מדמיינים את עומק הערוץ המקורי אפשר להבין איזו הגנה טבעית הוא שימש לכל אזור הר הבית ולעיר דוד. בזמן העבודות של הווקף בתוך הר הבית, החומה המזרחית כמעט התמוטטה, ולכן עשו תיקון וחזוק לחומה, שאותו רואים בצורה בולטת.

גבול מבחינה היסטורית – נחל קדרון זה המקום שהיה הגבול המזרחי של ירושלים, גם עד התקופה העות'מנית. גם כיום – הכפרים ממזרח לעיר: סילוואן, אבו דיס, ראס אל עמוד, הם לא ממש חלק מהרצף של ירושלים. בגלל הסחף והשיטפונות לא בנו בתוך ערוץ הנחל. כנסית מרים שנמצאת בתחתית הוואדי – הוצפה הרבה פעמים. הדבר הכי טוב זה לעשות בו חקלאות, ואכן בצד הדרומי, ליד עיר דוד, היה גן המלך ושטחי חקלאות רומיים וביזנטיים.

נחל קדרון הוא מקום הקבורה המסורתי הקדום ביותר של ירושלים, כבר מתקופת הברונזה התיכונה. נמצאו מעט קברים מאז, אך מתקופת בית ראשון יש כ-40 מערות קבורה ומונומנטים, מתחת לכפר סילוואן. קבר בת פרעה – שעליו כנראה הייתה פירמידה חצובה. נמצא רק הבסיס שלה, וכתובת על הדלת שממנה נשאר רק שתי אותיות: ר...ר...

נמצאה גם כתובת בחד הקברים: "X יהוה אשר על הבית. אין פה כסף וזהב כי אם עצמותיו ועצמות אמתו איתו". בימי בית ראשון הייתה למקום גם חשיבות דתית, וכמה נביאים מציינים אותו בהקשר לאירועי אחרית הימים: ישעיהו, עמוס, ויאל(לא ידוע בדיוק מאיזו תקופה הוא), זכריה.

זכריה י"ד: "א הנה יום-בא, ליהוה; וְחִלַּק שְׁלֵלָה, בְּקֶרְבָּךְ. ב וְאֶסְפָּתִי אֶת-כָּל-הַגּוֹיִם אֶל-יְרוּשָׁלַם, לְמַלְחָמָה, וְנִלְכְּדָה הָעִיר וְנִשְׁוּ הַבָּתִּים, וְהַנְּשִׁים תִּשְׁלַנְהוּ (תִּשְׁכַּבְנָה); וְיָצָא חֲצֵי הָעִיר, בְּגוֹלָה, וְיָתֵר הָעָם, לֹא יָקֵרֵת מִן-הָעִיר. ג וְיָצָא יְהוָה, וְנִלְחַם בְּגוֹיִם הַהֵם, כְּיוֹם הַלְחָמוֹ, בְּיוֹם קָרָב. ד וְעָמְדוּ רַגְלָיו בְּיַם-הַיָּם עַל-הַר הַיְזִיתִים אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי יְרוּשָׁלַם, מִקֶּדֶם, וְנִבְקַע הַר הַיְזִיתִים מִחֲצָיו מִזְרָחָה וְיָמָה, גַּיָּא גְדוֹלָה מְאֹד; וַיִּמַּשׁ חֲצֵי הָהָר צְפוֹנָה, וְחֲצָיו-נִגְבָּה. ה וְנִסְתָּם גֵּיא-הָרִי, כִּי-יָגִיעַ גֵּי-הָרִים אֶל-אֶצֶל, וְנִסְתָּם כַּאֲשֶׁר נִסְתָּם מִפְּנֵי הָרָעַשׁ, בְּיָמֵי עֲזִיָּה מֶלֶךְ-יְהוּדָה; וְבָא יְהוָה אֱלֹהֵי, כָּל-קְדוֹשִׁים עִמָּךְ. ו וְהָיָה, בְּיוֹם הַהוּא; לֹא-יְהִיָּה אֹר, וְקָרוֹת יִקְפְּאוּ (וְקָפְאוּ). ז וְהָיָה יוֹם-אֶחָד, הוּא יָבִיעַ לַיהוָה--לֹא-יוֹם וְלֹא-לַיְלָה; וְהָיָה לַעַת-עָרָב, יְהִיָּה-אֹר. ח וְהָיָה בְּיוֹם הַהוּא, יִצְאוּ מִיַּם-חַיִּים מִיְרוּשָׁלַם, חֲצִיִּם אֶל-הַיָּם הַשְּׂמֹנִי, וְחֲצִיִּם אֶל-הַיָּם הָאֲחֵרוֹן: בְּשָׂרָץ וּבְחֶרֶף, יְהִיָּה. ט וְהָיָה יְהוָה לְמֶלֶךְ, עַל-כָּל-הָאָרֶץ; בְּיוֹם הַהוּא, יְהִיָּה יְהוָה אֶחָד--וְיִשְׁמוּ אֶחָד."

מימי בית שני נמצאו מערות קבורה ומונומנטים שנראה כאן נפרט עליהם, וגם אז נוספו לו תכנים דתיים נוספים, ורעיונות דתיים עמוקים. זה נחשב המקום הכי מבוקש להיות בו באחרית הימים, בזמן תחיית המתים. כמו הסיפור על האישה ושבעת בניה, מספר מכבים ב' פרק ז': הבנים הוכרחו לאכול בשר חזיר ואם לא יעשו זאת יוצאו להורג בעינויים. הבנים סירבו והומתו אחד אחרי השני כשאימם מעודדת אותם תוך כדי אמונה בתחיית המתים באחרית הימים.

המונומנטים הגדולים כאן הם מסוף תקופת בית שני, כשהרעיון של אחרית הימים ותחיית המתים היה כבר בשל ונפוץ. אלה שרואים היום הם מערות הקבורה העשירות והמפוארות ביותר, כי רק הן שרדו. קברים פשוטים יותר, של עניים, לא שרדו עד היום. בשלב מסוים הקבורה כאן נפסקה, ועברה לאזור הצמוד להר הבית. רק במאה ה-14 חזרו לקבור כאן, ובמעלה הר הזיתים.

יד אבשלום - מבנה מרשים, מזכיר גם מצבות דומות בפטרה, מהתקופה ההלניסטית.

המסורות מסורות מימי הביניים מזהה אותו עם המבנה שבנה אבשלום בן דוד בעמק המלך, וקרא לה יד אבשלום. יד=מצבה, מונומנט. בקצה העליון יש גילוף הרוס בצורת עלי לוטוס, שקצת מזכיר כף יד. לפי המסורת הירושלמית – מי שהרס את כף היד הוא נפוליון בונפרטה, בגלל שאבשלום מרד באביו דוד. אבל נפוליון בכלל לא הגיע לירושלים, וזו רק אגדה. יהודים ירושלמים היו באים לכאן עם ילדיהם ואומרים להם לזרוק אבן על הבן שמרד באביו. עד 1948 הצטבר כאן גל אבנים גדול. האזור היה בידי הירדנים עד ששת הימים. בשנות הששים הגיעה לכאן משלחת ארכיאולוגית בריטית שניסתה לחפש כאן את אוצרות בית המקדש, כי ישנה מגילת הנחושת, שעשויה נחושת, ונכתבה בימי בית שני, ונמצאת כיום בעמאן. בה יש רשימה מדהימה של אוצרות בית המקדש עם מיקום מדויק איפה קבורים כלי הזהב וכו'. למשל- כתוב שאם חופרים ליד יד אבשלום אפשר למצוא שם אוצרות. המשלחת הבריטית ניקתה את כל גלי האבנים, וזה טוב, אבל לא מצאו שום אוצרות. ייתכן שמגילת הנחושת היא רק יצירה ספרותית.

בתקופה הביזנטית הזיהוי של המקום לא היה קשור ליד אבשלום. על הקבר נמצאה כתובת מהתקופה הביזנטית, שאומרת שזה "קברו של זכריה המרטיר", (אולי אביו של יוחנן המטביל). מרטיר= מי שמת על קידוש השם. הוא לא בהכרח קדוש. כתובת אחרת אומרת שכאן נקבר שמעון היהודי הצדיק שחיכה לגאולה (לוקס פרק ב'). במשך השנים הייתה מסורת אחרת על הקבר הסמוך- קבר זכריה בן יהוידע, כהן בימי המלך יואש. כנראה שבמשך השנים המסורות כאן התחלפו וזו מקבר לקבר. המטיילים הגיעו לכאן פעם בחיים, והמדריכים יכלו לספר להם מה שרוצים.

סגנון הבנייה של המצבה – בוודאי לא מימי אבשלום (מאה 10 לפנה"ס), אלא בסגנון הלניסטי. יש כאן ערבוביה של סגנונות. בתחתית יש פילסטרים- חצאי עמודים בסגנון יוני. מעליהם ארכיטרב חלק, מעליו אפריז עם טריגליפים ומטופות. מעליהם כרכוב בולט בסגנון מצרי. מעליו ריבוע בנוי וכרכוב בולט, תוף מעוגל, דוגמה של חבל, ובחלק העליון- חרוט קעור. לפי סגנון הבנייה משערים שהוא נבנה במאה הראשונה לספירה. **המבנה מורכב משני חלקים**: החלק התחתון חצוב כולו בסלע, והעליון בנוי מאבנים גדולות. שיטת הבנייה: כנראה התחילו בחלק העליון לבנות עם אבנים, ורק אח"כ חצבו בסלע כלפי מטה. הקבר נמצא בחלק התחתון, בחלק החצוב, יש בו פתח עגול, שכנראה חצב נזיר ביזנטי שהפך את הקבר לביתו. הכניסה הרשמית לקבר

היתה מצד ימין. רואים פתח מגולף שמוביל לחלל הקבר דרך מדרגות פנימיות. היה גשר מסוכן מעץ שהוביל אל הפתח, כדי להגן משודדים, מחיות ועוד. למה נבנה בשני חלקים? תשובה בהמשך.

מערת יהושפט - מערת קבורה שמאחור - יש בה גילופים בחלק העליון - גמלון משולש שבו צמח הקוצץ הסורי, תאנים, ענבים, רימון, ובנו דלת ענקית למערה. יהושפט היה אחד ממלכי יהודה, מבית ראשון, וזו רק מסורת שזה קברו, כי סביר שהמלך יהושפט נקבר עם מלכי בית דוד, מדרום לעיר דוד. כבר במאה ה-7 לספירה קיימת המסורת הזו, בגלל שקוראים לאזור עמק יהושפט, אך שם העמק נובע מהנבואה על אחרית הימים, שבה אלוהים ישפוט במקום הזה, ולא קשור למלך יהושפט.

קבר זכריה - מונומנט מרשים עם כמה מדרגות שיוצרות סטילובט, פילסטרים יוניים (עמודים דבוקים), ובחלקם העליון התחלת גילוף לאורך, שהיה אמור להימשך לאורך כל העמוד (אולי נגמר הכסף). זה מבנה שכולו חצוב בסלע, בלי חללים בכלל, ואין בו מערת קבורה. הקצה שבור - גם כאן היה נזיר ביזנטי אחר. סגנון בנייה הלניסטי משולב - עמודים יוניים עם פירמידה מצרית למעלה. לא יודעים לתארך רק לפי הסגנון. אבל למה אין כאן קבר בכלל? המסורת היהודית אומרת שזה קברו של זכריה בן יהוידע שנרצח בהר הבית בימי המלך יואש (דברי הימים ב', כ"ד), בגלל שהטיף לעם לחזור בתשובה. בתלמוד ירושלמי, מסכת תענית, חז"ל אמרו שבאותו יום חטאו בני ישראל 7 חטאים: רצחו כהן, נביא ודיין, חף מפשע, במקדש, בשבת, שנפל ביום הכיפורים.

מסופר בתלמוד בבלי, נשים, גיטין, נ"ז: כאשר כבשו הבבלים את ירושלים, נכנס נבוזראדן הבבלי למקדש, וראה שם את דמו של זכריה רותח ותוסס. שאל את היהודים מה זה? אמרו לו שתמיד כששוחטים קורבנות זה קורה. הוא רצה לנסות, הביא קורבנות ושחט, אך אצלו זה לא תסס. אמרו לו: היה נביא בשם זכריה, שנרצח ודמו תוסס מאז. הביא את הסנהדרין הגדולה והקטנה ושחט אותם על הדם, והדם לא נח. הביא בתולות ובחורים ושחט אותם, והדם לא נח. הביא תינוקות ושחט אותם, והדם לא נח. אמר לו: זכריה, טובים שבהם איבדתי, רצונך שאאבד את כולם? שמע הדם ונח.

זו אגדה שנבנתה כקומה שנייה על המסורת מימי בית ראשון. אך כל זה לא קשור לכאן, כי זו מסורת, וכאן אין קבר בכלל.

קבר בני חזיר - פתח עם שני עמודים דוריים - דיסטילוס אינאנטיס. מעליהם ארכיטרב, מעליו אפריז מקושט בטריליפים וכרכוב בולט. מאחורי הפתח - מערות קבורה מימי בית שני. הדבר החשוב ביותר כאן: על הארכיטרב מעל העמודים יש כתובת בעברית: " זה הקבר והנפש של אלעזר, חוניו, יועזר, יהודה, שמעון, יוחנן בני יוסף בן עובד, כוהנים מבני חזיר". על החתום: יוסף ואלעזר בני חוניו. אלה משפחת בני חזיר, אחת מ-24 משמרות הכהונה, שמוזכרים בספר נחמיה, ובדברי הימים, כמשפחה מכובדת מאוד. נפש=מצבה. זה מונח שמופיע גם במשנה וחרוט גם בקברי הנבטים במאות 1 לפנה"ס עד ראשונה לספירה. לפי הכתובת - אפשר להבין שמבנה ה"נפש" היה חצוב בסלע משמאל לקבר, ולא שרד. רואים רק חלק מוחלק בסלע, משמאל לקבר.

המסקנה: החלק החצוב בקבר זכריה הוא הנפש, המצבה, והקבר עצמו רק התחילו לבנות לידו ולא סיימו. גם ביד אבשלום זה ההסבר לשני החלקים: החלק הבנוי הוא הקבר, והחלק החצוב למטה הוא המצבה. **קברים מהעת החדשה** - הירדנים ביזו ושברו באופן שיטתי חלקים מבית הקברות היהודי בהר הזיתים. לקחו מצבות לריצוף שבילים במחנות צבא, וגרמו נזק עצום. אחרי 1967 מצאו תקציב ואספו את המצבות שנשארו, ובנו מצבות לסימון סמלי של מה שהיה כאן.

מנהגי הקבורה בימי בית שני: בירושלים אין שום עדויות לקבורה בתקופה הפרסית או הלניסטית. עדויות נמצאו החל מהתקופה החשמונאית - מאה 2 לפנה"ס, ובהן שלושה חידושים:

מערות כוכים - יש מאות מערות קבורה, שבקיר המערה חצובים כוכים מאונכים לתוך הקיר, שם השכיבו את הגופה. בחלק מהמקרים חזרו אחרי שנה ואספו את העצמות מכל הכוכים לכוך אחד, עד שהתמלא, ואז עברו לכוך אחר. במקור זה היה מנהג נכרי, שכנראה אומץ ע"י היהודים במצרים התלמאית, והגיע גם לארץ. בתקופה הרומית - מאה 1 לפנה"ס: מערות קבורה דומות, אך יש גם מערות עם מדפים עליהם הניחו גופות, או ארקוסוליום - ארון שבו הגופה.

סרקופג - ארון גדול מעץ או אבן ובו הגופה (כמו אצל המצרים או הפלישתים). אחרי שנה הוציאו את העצמות ואספו אותם למקום אחר. זו התחלה של שיטה חדשה - אצל היהודים - ביריחו וירושלים. אחרי החורבן הסרקופגים הפכו הרבה יותר נפוצים.

גלוסקמאות - חידוש נוסף מתקופת הורדוס - קופסאות קטנות מחרס או עץ, בהן שמו את העצמות בקבורה חוזרת בלבד. גודלן היה לפי אורך עצם הירך, רוחב לפי האגן, ועומק לפי הגולגולת.

ההסברים לתופעת הגלוסקמאות - התחזקות אמונה של תחיית המתים, שבה ה' יחבר מחדש את העצמות לגוף שלם וחדש, לכן ריכזו את כל החלקים בכלי אחד. הסבר אחר - התחזקות הרעיון של אדם יחיד ומיוחד בתוך החברה, ולכן לא מלקטים אותו עם כל המשפחה. אך לשני הרעיונות אין בסיס אמיתי. בגלוסקמאות מצאו לעיתים עצמות של יותר מאדם אחד. ייתכן שזה שילוב של כמה רעיונות.

רעיון נוסף - של אייל מירון: זו השפעה מתרבויות זרות, כמו ברומא, אלא ששם שמו אפר בתוך הגלוסקמה, ואצל היהודים אסור לשרוף את הגופה.

לא היו חוקים קבועים: היו מקרים שהיתה רק קבורה ראשונה, והיו מקרים של קבורה שנייה.

נסיעה לשער ציון

לשער ציון, דרך כביש העופל, מדרום לעיר העתיקה, עוברים ליד חפירות הכותל הדרומי. זה אזור שברוב התקופות היה בתוך תחומי העיר. החומה של סולימן בעצם הקטינה את העיר. כניסה רגלית דרך שער ציון, לעיר העתיקה, לרובע היהודי.

מרכז אריאל

המרכז לתולדות ירושלים בימי בית המקדש הראשון, שליד יצחק בן צבי.

כתובת: רחוב בוני החומה פינת פלוגת הכותל, ברובע היהודי בעיר העתיקה. הכניסה בתשלום. הדרכה מקומית.

מרכז אריאל מתעד את תקופת בית ראשון. במרכז מוצגות תגליות ארכיאולוגיות חשובות (לא מקוריות) כמו תכשיטים, ברכת הכהנים שהתגלתה בכתף הינוס- עיר המתים של ירושלים, וגם דגם מיני-ירושלים הממחיש את מבנה העיר בתקופת בית ראשון שבה חיו בצוותא מלכים, נביאים ושאר גיבורי התנ"ך. סרט קצר על ימי התנ"ך ותרומתם לעולם הרוח היהודי.

הדגם של עיר דוד - ירושלים של דוד – הייתה עיר מאוד קטנה, 50 דונם, בין נחל הקדרון והגיא, אך הוא הפך אותה לעיר בירה חשובה. הוא השתמש בחומות הטובות שבנו הכנענים והיבוסים לפניו – כבר במאה 18 לפנה"ס.

הבירה הקודמת שלו – גבעת שאול – ממוקמת במקום יותר מרכזי, ממש על צומת הדרכים הראשית: דרך האבות ומעלה בית חורון, נמצאת במקום גבוה ושולט על האיזור, לידה היו 7 מעיינות.

אחת הסיבות של דוד להפוך את ירושלים לבירה – בגלל ההגנה הטובה של הנחלים משני צידיה. הגיא היה עמוק מאוד, במקום שהיום עובר רחוב הגיא ברובע היהודי, ובמקום שעברנו בתעלת הניקוז, מתחת לרחוב של ימי הורדוס. בחניון גבעתי ליד עיר דוד – גילו בחפירות מבנה ביזנטי גדול, מטמון גדול של מטבעות, מתחתיהן מבנים רומיים, וממשיכים לחפור לעומק כדי להגיע לימי בית ראשון. חפרו כבר 16 מטר לעומק ועדיין לא הגיעו לקרקעית.

בימי שלמה העיר גדלה וכללה גם את הר הבית, שעליו נבנו בית המקדש (במשך 7 שנים) וארמון המלך (13 שנים). הארמון היה גדול יותר מהמקדש, עם מקום ל-700 נשים, 300 פילגשים והרבה יועצים ומשרתים וכו'.

אך הר הבית לא שימש כאיזור מגורים לתושבים.

הגבעה המערבית – האיזור שאליה העיר התרחבה אחרי ימי שלמה, איזור שהיה מחוץ לחומות. זה איזור הרובע היהודי של היום, הר ציון ודרומה ממנו, ממערב לגיא.

בימי חזקיהו – אז זו כבר עיר של 500 דונם -הקיפו את כל העיר בחומה, שהקיפה גם את הגבעה המערבית, העיר העליונה, כחלק מההכנות למצור האשורי של סנחריב. חלק ממנה הוא החומה הרחבה שנחשפה כאן ברובע. זו הייתה חומה הרבה יותר רחבה מהחומה העות'מנית של היום. רובה הייתה ברוחב של 3-4 מטר, אך בצד צפון הגיעה ל-7 מטר, כי צד צפון זה המקום היחיד שממנו אפשר להתקיף ולנסות לכבוש את העיר. כמו שכתוב בירמיהו: "מצפון תיפתח הרעה". האשורים והבבלים מגיעים לארץ מצפון כי לא עברו דרך המדבר ממזרח, וירושלים בייחוד מגיעים מצפון, כי אין דרך לעבור את הנחלים העמוקים ממזרח ומערב.

חזקיהו גם בנה בנין מבוצר מעל המעיין, כדי להגן עליו, וחצב תעלות שהובילו את המים בתוך הסלע אל בריכת השילוח, שהוכנסה גם היא אל תוך החומה. כך לראשונה נוצר מצב שהמים בתוך העיר, ומוגנים בחומה. השטחים החקלאיים נשארו מחוץ לחומה.

קטע של החומה, מהמאה ה-8 לפנה"ס, התגלה גם בצד מזרח של עיר דוד, על מורדות נחל קדרון, חומה שהקיפה גם את תעלת המים שהובילה מהמעייין. זה אולי מימי חזקיהו, או מנשה שמלך אחריו.

נחמיה שהגיע מבבל אחרי שיבת ציון, מצא עיר גדולה הרוסה, עם מעט אנשים. הוא בנה ושיקם את החומות של עיר דוד המקורית, הקטנה. הוא השאיר את המעיין ואת המדרון של הקדרון מחוץ לחומות. מאז ובכל התקופות, החומות נשארו בתוואי הזה, בחלק העליון של הקדרון. לכן במדרונות הצליחו למצוא שרידים מבית ראשון, כי לא הרסו ולא בנו מעליהם בתקופות הבאות.

חדר שני – מוצגים מתקופת בית ראשון - דגם של מערות קבורה, כמו שנמצאו מסביב לכל העיר. דוגמאות של תכשיטים וטבעות חותם מהתקופה, שנמצאו בחלק מהמערות.

התוואי של חומות ירושלים במאה ה-8 לפנה"ס: העיר כללה את עיר דוד בדרום, הר הבית מצפון, והגבעה המערבית, שעל חלקה נמצא כיום הרובע היהודי. במחקר המודרני התלבטו מתי התפשטה העיר לגבעה המערבית. הממצאים טענו שזה היה רק בימי בית שני. בשנות ה-60 חפרו לראשונה ברובע היהודי, והסתבר ש"המרחיבים" צדקו, וירושלים הגיעה לכאן כבר במאה ה-8 לפנה"ס. הר הבית היה מוקף חומה, כמו היום. כשבנו גם בגבעה המערבית, הקיפו אותה בחומה (כנראה בימי חזקיהו) שעברה מסביב להר ציון והגיעה בערך לשער יפו.

פרופ נחמן אביגד מצא כאן שלושה ביצורים נפרדים מימי בית ראשון, אך לא היה ברור איך כולם מתחברים. **שלושת הביצורים**: קטע חומה מתחת לקארדו, המגדל הישראלי והחומה הרחבה.

קטע חומה מתחת לקארדו - שני חלונות זכוכית ברצפת הרחוב (כמו שתי בארות), שדרכם רואים את ממצאי החפירה. בכל חלון רואים צד אחד של המגדל, בנוי מאבנים גדולות. על רצפת הרחוב מסומנים בכתום גבולות המגדל שהיה בחומה. החומה הייתה בצפון העיר, בקו מזרח מערב. יש גם שרידים מימי בית שני, מסומנים בשחור על הרחוב.

הקארדו שבו הולכים כיום הוא מהתקופה הרומית/ביזנטית. המפלס של בית ראשון הוא כ-5 מטר יותר נמוך.

המגדל הישראלי

מול מרכז אריאל. המקום באחריות החברה לשיקום הרובע, כניסה בתשלום.

הכניסה היא ירידה דרך מדרגות של בית פרטי. מפתחות לכניסה אפשר לקבל במרכז אריאל, וצריך להדליק את האורות בכניסה.

נחמן אביגד מצא כאן חלק ממגדל ענק מימי בית ראשון. גובהו היה 8 מטרים. בצמוד אליו יש שרידי מגדל חשמונאי מבית שני, מסומן בשחור. המגדל הזה שונה מהמגדל שבקרדו – הרבה יותר גבוה ויותר רחב וחזק. כנראה זה מגדל שהגן על השער. משערים שלידו היה עוד מגדל כזה, וביניהם היה השער, עם 4 תאים.

(שער כמו בחורבת כייפא, גזר, מגידו, חצור, בית שמש- שערים מימי בית ראשון). מגדל זה נמצא על אותו קו ישר של החומה כמו המגדל בקרדו.

על הקיר יש ציורי שחזור של החומה, השער והמגדלים, כמו שהיו בסוף ימי בית ראשון. רוב האויבים הגיעו מצפון, השער היה נקודת התורפה, ולכן היו לידו ביצורים חזקים. ליד המגדל הזה התגלתה שכבת אפר ועליה

ראשי חצים. החיצים משני טיפוסים: אחד-שטוח עשוי ברזל – אופייני לצבא יהודה. שני- כמו משולש, יותר חזק, עשוי ברונזה, היה בשימוש בצבא אשור ובבל. רואים תמונות של הממצאים בזמן החפירה. **הבבלים** צרו על העיר מצפון, ולכן המלך צדקיהו (מלך יהודה האחרון) ברח מצד דרום, לכיוון יריחו והבקעה, עד שתפסו אותו שם, בשנת 586 לפנה"ס.

החומה הרחבה

בור גדול במרכז הרובע, ורואים שהחפירה הגיעה עד הסלע הטבעי. על הסלע רואים קטע אדיר של חומה. רוחבה כ-7 מטרים במקום הרחב, הכי רחבה מכל מה שמכירים בארץ. היא מתעקלת בצורת קשת, ומבחינת המיקום היא מקיפה את השער והמגדלים שלו בחצי עיגול, בצד הפנימי של החומה. יש כאן בעצם שני קווי חומה: חומה ישרה ובה שער ומגדלים, וחומה מעוגלת רחבה מאחוריה. למה?? **השערת נחמן אביגד**: אלה חומות מתקופות שונות: במאה 8 חזקיהו בנה את החומה, אך כאן יש עמק/וואדי קטן, ולכן עקפו אותו בקשת עם החומה הרחבה. אחרי כמה עשרות שנים שיפצו את החומה ובנו אותה בקו ישר, והחומה הרחבה נשארה ללא שימוש. זה לא מספיק משכנע, כי גם אז הוואדי היה אמור להפריע להם. **השערת אייל מירון**: (אחרי שהתפרסמו כל ממצאי החפירות, אחרי מותו של אביגד): שתי החומות תפקדו בו זמנית כבר בימי חזקיהו. תחילה בנו חומה בקו ישר עם השער, שהוא נקודת תורפה. שער בדר"כ נמצא בוואדי, כי כך יותר קל להיכנס לעיר. בגלל נקי התורפה, הוסיפו חומה רחבה נוספת כהגנה פנימית על השער. בלכיש יש דוגמה דומה של חומה פנימית וחיצונית, מאותה תקופה. ציור השחזור (הצייר והאדריכל לאונרדו גורביץ): נכנסים לעיר מהוואדי, דרך השער בחומה הישרה, ונכנסים לרחבה מעוגלת, שסגורה בחומה רחבה שמגנה על נקודת התורפה. בחומה יש פשפש כניסה לעיר: עולים במדרגות ועוברים בתוך החומה. אם האויב הצליח להיכנס – הוא הגיע לשטח שהוא מן גיא הריגה, בין החומות. החומה היא כזו רחבה רק בקטע הזה, שהוא הקטע הבעייתי. צמוד לחומה נמצאו שרידי בית מהמאה ה-8, אך הוא הרוס. ההסבר – כשתכננו את החומה כבר היו כאן בתים, וכשקבעו את קו החומה - פירקו את אבני הבתים שמחוץ לחומה ובנו בעזרתן את החומה. בספר ישעיהו (שחי באותה תקופה) מתואר שפירקו בתים כדי לבנות את החומה לקראת המצור של סנחריב (701): ישעיהו כ"ב, 10: וְאֵת-בְּתֵי יְרוּשָׁלַם, סִפְּרָתָם; וְתִצְּצוּ, הַבָּתִּים, לְבַצֵּר, הַחוֹמָה. סִפְּרָתָם= תהפכו לספר, לגבול. המצור של סנחריב נפסק בדרך נס, הוא חזר לאשור, וירושלים ניצלה: ספר מלכים ב' פרק יט: לֹב לָךְ, פֶּה-אִמֵר יְהוָה אֶל-מֶלֶךְ אֲשׁוּר, לֹא יָבֹא אֶל-הָעִיר הַזֹּאת, וְלֹא-יִוָּרֶה שָׁם חָץ; וְלֹא-יִקְדָּמָהּ מָגוּר, וְלֹא-יִשְׁפָּךְ עָלֶיהָ סֶלֶלָה. לֹג בְּדָרְךָ אֲשֶׁר-יָבֹא, בָּהּ לָשׁוּב; וְאֶל-הָעִיר הַזֹּאת לֹא יָבֹא, נְאֻם-יְהוָה. לֹד וְגִזְוֹתֵי אֶל-הָעִיר הַזֹּאת, לְהוֹשִׁיעָהּ--לְמַעַנִי, וְלִמְעַן דָּוִד עַבְדִּי. לֹה וְיָהִי, בְּלִילָה הַהוּא, וְיֵצֵא מִלְּאֵף יְהוָה וְיָבֵד מִחֲנֹה אֲשׁוּר, מֵאֶה שְׁמוֹנִים וְחֲמִשָּׁה אֲלָף; וְיִשְׁכְּמוּ בְּבֶקֶר, וְיִהְיֶה כֶּלֶב פְּרָיִים מְתִים. לוֹ וְיִשַׁע וְיִלְדָּה, וְיָשֵׁב סְחָרִיב מֶלֶךְ-אֲשׁוּר; וְיִשָּׁב, בְּיָנְוָה. **עקב כך** אנשי העיר חשבו שהעיר חסינה, והיתה להם הרגשת בטחון ושאלנות. כנראה החומה הרחבה פורקה עוד בסוף ימי בית ראשון, ואביגד מצא סימנים לכך. זה אולי חלק מהסיבות להצלחת הכיבוש של נבוכדנאצר ב-586.

רמת רחל

אתר ארכיאולוגי גדול של כ-10 דונם, במרחק 4 ק"מ מעיר דוד. כנראה מרכז מנהלי גדול מימי בית ראשון, כמו תל שבע. יש כאן שרידים מכמה תקופות: ישראלית, פרסית, רומית, ביזנטית. כיום מכינים ומכשירים את האתר למבקרים. **החפירות** כאן החלו כבר במקרה ב-1926. חפירה רצינית היתה ב-1954, כשרצו להקים את מאגר המים של קבוץ רמת רחל, ע"י יוחנן אהרוני, שייסד את הפקולטה לארכיאולוגיה באוני' תל אביב (האב הרוחני של ישראל פינקלשטיין). אז נתגלו השרידים הראשונים, ואחרי שנתיים של חפירות, ב-1956, הוחלט לעשות כאן כנס ארכיאולוגי של החברה לחקירות א"י ועתיקותיה, כדי לפרסם את הממצאים. אהרוני עמד למעלה על בריכת המים והסביר על החפירות, ואז חייל ירדני ירה מהגבעה שממול (גבעת אליהו) לעבר המתכנסים והרג שלושה במקום ועוד אחד נפטר מפצעיו. זה היה האירוע הראשון של החייל המשוגע... לימים היה חייל מצרי משוגע בראס בורקה, וחייל ירדני משוגע בנהריים, שהרגו עוד ישראלים. **אהרוני** לא פרסם את דו"חות החפירה, והאתר נשאר מוזנח. בשנות ה-90 הקבוץ החל לנקות את המקום, והביא את רן מורין, אמן מהקבוץ, כדי ליצור יצירה שתמחיש את המצודה שנמצאה כאן. היצירה בנויה אבני גזית (עשויות פלסטיק...) – בכל אחת מפינות המצודה יש עמוד של אבנים ש"עומדות ליפול". יש גם שלטי אבן אך על רובם אין הסברים אמיתיים. **חפירה חדשה** של אוני' תל אביב, התבצעה ע"י פרופ' עודד ליפשיץ, מנפרד מאני ויובל גדות, במשך השנים האחרונות.

המסקנות העיקריות, שמשולבות מכל החפירות:

הרחבה הגדולה היא חצר של מבנה ציבורי ענק מימי בית ראשון. אפשר לקרוא לו ארמון ציבורי, כנראה שימש כמחסנים, וכדו'. החצר מוקפת חדרים מכל הצדדים, פתוחה ללא גג. מפלס הרצפה היה יותר נמוך מזה שעומדים עליו היום. הכניסה המרוצפת כיום היא בכלל מהתקופה הרומית.

המבנה מפואר במיוחד, נמצאו כותרות מהטיפוס: כותרת פרוטו-יונית (פרוטו איוולית). הן מופיעות לראשונה בא"י במגידו וחצור, ואולי זו המצאה ארץ ישראלית. מכאן זה הגיע ליוון, ומזה נוצרה הכותרת היונית. את הכותרות – רן מורין העמיד על עמודי מתכת כדי לתת להן כבוד.

אהרוני חשב שזה ארמון קיץ של מלכי יהודה, אולי המלך יהויקים בן יאשיהו, שבנה בית ולא שילם שכר לעובדים. ירמיהו כ"ב: יג הוי בנה ביתו בלא צדק, ויעליותיו בלא משפט; בַּרְעָהוּ יַעֲבֹד חַסֵּם, וַיִּפְּעֻלוּ לֹא יִתְּרוּ לוֹ. יד האמר, אֲבָנָה-לִי בֵּית מִדּוֹת, וְעִלּוֹתַי, מִרְנָחִים; וְקָרַע לוֹ, חִלּוֹנָי, וְסָפִין בְּאַרְזֵי, וּמְשׁוֹחַ בְּשֵׁשֶׁר.

ידיו חשב שזה מהמאה ה-9 ולא ה-7, אך זה היה חלק מהויכוח שלו עם אהרוני, ותמיד אמר הפוך ממנו. **החפירות המאוחרות** מראות שיש כאן כמות עצומה של ידיות של קנקני "למלך", אולי מימי חזקיהו. בארץ נמצאו 4 סוגים כאלה, לפי המחוזות ביהודה: חברון, שוכה, זיף, ממשות (לא ממשית). יש משערים שאולי זה

המקום של העיר ממשת שלא ידוע מה היא. מאות הידיות מעיד על פעילות מסחרית גדולה, על ריכוז תוצרת חקלאית, על תפקיד מינהלי מרכזי של המקום.

החופרים הציעו שזה מקום מושבו של הנציב האשורי, שפיקח על ירושלים. מהתקופה הפרסית נמצאו גם קנקני אגירה, שאולי מעיד על מקום מושבו של המושל הפרסי. הבעיה שאין לזה שום הוכחה בשטח, כי אין שום סימן לכלים זרים, לא מקומיים, וזו טענה לא מוכחת. יש גם מצודה קטנה שקודמת לזה – מאה 8 לפנה"ס, שהיתה באזור עצי האורן. החצר הגדולה שייכת למאה 6-7 לפנה"ס.

בתקופה הביזנטית הוקם כאן מנזר, עם חדר אוכל, שאת קירותיו רואים היום, מעל השכבה של בית ראשון, ונראים כאילו רצף של בית ראשון, אך זה 1000 שנים מאוחר יותר. ממצא יחידאי בכל המזה"ת – מעקה של חלון-בלוסטרדה, עם שרידי צבע אדום, שנפל מקומה שנייה. המעקה נמצא כיום במוזיאון ישראל.

מערכת מים - סלע חצוב ובתוכו תעלה - שימש כמערכת בריכות מים במאה ה-7 לפנה"ס. זה המשיך לשמש גם בתקופה הפרסית. אז הביאו לכאן אדמת גן אדומה, שפכו על הסלע – ויצרו גן עם בריכות נוי והשקייה לגן. בתוך הבריכות נמצאו כמה שכבות של ציפוי טיח. בבדיקות שעשו לטיח מהתקופה הפרסית-מצאו שרידי אבקה (פולן) של צמחים: אגוזי מלך, אתרוגים (העתיקים בארץ). פרידיסה – גן מוקף חומה בפרסית עתיקה. מכאן המילים פרדייס, פרדס.

מצפור יאיר, ע"ש לוחם השייטת יאיר אנגל, שנהרג בתאונה בקישון. הוא הבן של גיוחא אנגל מרמת רחל: עץ נטוע בתוך גל אבנים- עוד יצירה של רן מורין.

תצפית לדרום ירושלים – שכ' גילה, דרך גב ההר/כביש 60, משמאל- מנזר מר אליאס, שמאלה משם בית לחם (הנוצרית לשעבר).

עצי זית על עמודים – עוד יצירה של רן מורין ברמת רחל.

תמליל סיור מספר 24 לירושלים של בית שני

מסלול: מוזיאון ישראל, הרובע היהודי ומרכז דוידסון

המסלול: מוזיאון ישראל – דגם בית שני, היכל הספר (מגילות ים המלח), הרובע היהודי- הבית השרוף, בית המידות, מרכז דוידסון והגן הארכיאולוגי - חפירות הכותל הדרומי, התפר בדרום מזרח הר הבית. זה סיור בסיסי וחשוב שבו רואים את הממצאים העיקריים והחשובים ביותר של תקופת בית שני.

מוזיאון ישראל

בכניסה לחצר המוזיאון – שרידי כותרות ומשקופים של בתי כנסת שונים מהגליל: כורזים, נבוראיה (ליד צפת), סמל המנורה, כתובת בעברית וכו'.

התפתחות ירושלים בימי בית שני: המלך חזקיהו היה הראשון שבנה חומה סביב הגבעה המערבית כבר במאה ה-8 לפנה"ס, והיא נהרסה ע"י הבבלים, בחורבן של 586 לפנה"ס.

חומת שבי ציון - שבי ציון, בימי נחמיה, לא הקימו אותה מחדש, אלא התיישבו ובנו חומה רק על הגבעה המזרחית(עיר דוד והר הבית). לפי התנ"ך כל העולים לכל יהודה היו כ-50,000 איש, כך שירושלים עצמה היו מעט אנשים, וזו הייתה עיר קטנה בתחילת ימי בית שני.

יוסף בן מתתיהו, שחי בחצי השני של מאה 1 לספירה (סוף בית שני), מציין שבזמנו היו שלוש חומות לעיר (זה התיאור והמספור של יוסף בן מתתיהו):

החומה הראשונה – מקיפה את העיר העליונה (הגבעה המערבית= הרובע היהודי והארמני כולל הר ציון), נבנתה בוודאות ע"י החשמונאים, לפי ספר מכתבים. בתקופה החשמונאית העיר גדלה ואז הוסיפו את החומה הזו, מסביב לגבעה המערבית. יותר מאוחר גם הקיסרית אבדוקיה בנתה חומה בתוואי דומה, במאה 5.

החומה השנייה – מימי הורדוס, העיר גדלה עוד יותר צפונה, והורדוס הקיף עוד שטחים בחומה, עד בריכת המגדלים(בריכת חזקיהו) ורחוב הנוצרים של היום. התוואי שלה משוער, ואין לה הרבה ממצאים, ולכן מתואר במפה בקו מרוסק. גבעת הגולגותא נמצאת מחוץ לתוואי החומה הזו. נמצאו בה קברים יהודיים אופייניים לימי בית שני (בתחום כנסיית הקבר), ולכן – אתר קבורה הוא בוודאי מחוץ לחומה, לפחות במרחק 50 אמה מהעיר.

החומה השלישית – מקיפה שטח אדיר לכיוון צפון. מרחיקה את הסכנה ממרכז העיר. התחיל אותה אגריפס הראשון, בשנים 44-41 (מלך בחסות רומית), עד שהרומאים עצרו את הבנייה כי חשבו שזו התארגנות למרד.

היא הושלמה ע"י המורדים בתחילת המרד הגדול, שנת 66. טיטוס החריב את כל החומות בשנת 70 בצורה שיטתית, ובמשך השנים שדדו את רוב האבנים. טיטוס השאיר רק את 3 המגדלים ליד שער יפו ועוד קטע בחומה המערבית, לשימוש הלגיון העשירי שנשאר בעיר. יש חלקים ממנה שנמצאו, וגם חלקי שערים, ולפיהם בנו את תוואי החומה גם בדגם. היא עוברת כמה מאות מטרים מצפון לשער שכם, ליד הקונסוליה האמריקאית וגשר פז.

שערי הר הבית בקיר המערבי, מדרום לצפון, נקראים ע"ש החוקרים שגילו אותם במאה ה-19:

קשת רובינסון- התגלתה ב-1838, מחלף אדיר עם מדרגות, שהובילה לשער גבוה בפניה הדרום מערבית.

שער ברקלי – שער נמוך, במפלס הרחוב (כיום בעזרת הנשים בכותל).

גשר ושער וילסון (שער קיפונסו)- שער גבוה, הוביל מהעיר העליונה להר הבית.

שער וורן- שער נמוך בגובה הרחוב.

אמות המים בירושלים בבית שני:

האמה הנמוכה – נבנתה בימי החשמונאים. מגיעה מדרום, מעין עיטס, ליד בית לחם. היא מקיפה את בריכת הנחשים (בריכת הסולטן) מתפתלת וממשיכה בגרביטציה על מורדות הר ציון, ונכנסת להר הבית על גשר וילסון, בצד המערבי של הר הבית (כיום רחוב השלשלת). ושימשה לכיור בהר הבית, כדי להדיח את דם הקרבנות. זו היתה פעם ראשונה שהיו מים זורמים בבית המקדש. חלקים מהאמה נמצאו בחפירות ברובע היהודי, צמוד ליסודות ישיבת אש התורה.

האמה העליונה – מימי הורדוס. קצת יותר מערבית, הובילה מים מהבריכה העליונה של בריכות שלמה (שקיבלו מים מאמת הביאר), דרך בריכת ממילא, ונכנסה לעיר באזור שער יפו. שימשה כנראה לארמון הורדוס הגדול והמפואר, למזרקות וגינות נוי. נמצאו קטעים ממנה ליד בריכות שלמה וליד תלפיות, אך שאר התוואי לא ברור ולא נמצא עדיין. אמת הביאר אוספת מים משלושה מעינות, ממי תהום, וסכר ובריכת הרמה. האמה הזו היתה גבוהה ב-30 מטר מהאמה התחתונה, ולכן יכלה להגיע לעיר העליונה, מה שהאמה התחתונה לא יכלה.

דגם בית שני: הדגם היה בהולילנד עד שנת 2006, ובעקבות עסקת הנדל"ן המפורסמת הועבר למוזיאון, וזה המקום הראוי לו ביותר. הדגם נבנה בשנות ה-60 והוצב במלון הולילנד. בעל המלון - הנס קרוך- יהודי שוויצרי שעבר לגרמניה. לפני המלחמה ברח להולנד ואח"כ לדרום אמריקה. בנו עלה לארץ לקיבוץ ניצנים, ונהרג בניצנים במלחמת השחרור, ב-1948. הנס קרוך רצה להנציח את זכר בנו יעקב שנהרג. הוא פנה לאוניברסיטה העברית וביקש לבנות דגם של ירושלים של ימי בית שני, ופרופ' מיכאל אבי יונה התגייס לבניית פרויקט. הדגם משקף את ירושלים שבתוך החומות של התקופה. לכן למשל – הר הזיתים לא מופיע בדגם. המקורות שעמדו לרשות אבי יונה ב-1962 עד 1966 היו יחסית דלים. היו לו מקורות היסטוריים: יוסף בן מתתיהו, חז"ל, משנה ותלמוד, הברית החדשה וקצת סופרים רומיים, אך הממצא הארכיאולוגי היה די מועט. עד מלחמת ששת הימים היו מעט חפירות בירושלים. אחרי 1967 היו חפירות רבות וכמות המידע גדלה לעין שיעור. בעקבות החפירות - חלק מהפרטים תוקנו בדגם, ויש עוד כמה פרטים שנבנו בדגם והיום יודעים שהם לא נכונים, אך לא את כולם מזדרזים לתקן.

הדגם של פרו' אבי יונה נחשב יצירה מדעית מופתית ומופלאה, וברוב המקרים החוקרים מקבלים את הדגם כנכון ומדויק, והוא מעולה להסברת התפתחות העיר בימי בית שני. הדגם בקנה מידה של 1:50, כלומר כל 2 ס"מ בדגם הם 1 מטר במציאות.

מרפסת תצפית מצד מזרח – "כאילו" מהר הזיתים :

הר הבית ובית המקדש - הורדוס הרחיב את הר הבית הקטן שהיה לפניו – למערב, לצפון ולדרום. זה היה המתחם המקודש (טמנוס) הכי גדול בעולם בתקופת הורדוס – 144 דונם.

הר הבית מוקף סטווים: שורות עמודים שיוצרות מסדרונות – סגורים בצד החיצוני ופתוחים כלפי פנים הר הבית. הסטוי המלכותי בצד דרום – שימש לטקסים ופעילויות מלכותיות. הוא כלל 162 עמודים ענקיים, היו צריכים 3 אנשים לתת ידיים כדי להקיף כל עמוד. שאר הסטווים שימשו לצרכים ציבוריים שונים, כנראה גם למסחר ולחלפנים. ישוע הפך את שולחנות החלפנים ומוכרי היונים, כי זה צרם לו שעוסקים במסחר במקום המקודש.

שערי חולדה - שני הפתחים בכותל הדרומי. מי שנכנס מדרום – עבר דרך מערכת של קמרונות, וטיפס דרכם במתינות עד החצר של הר הבית. החלק המרכזי, המקדש, מוקף במחיצה שעליה היו שלטים שאוסרים על נוכרים לעבור את המחיצה, ומי שיעבור – דינו מוות. עד המחיצה, באזור הסטוי המלכותי והסטווים האחרים – יכלו גם נכרים לבקר על הר הבית, אבל ההבדל הוא שהיהודים הקפידו להיטהר לפני הכניסה להר הבית. בחצר המקדש יש עזרת נשים, ששימשה גם לגברים וגם לנשים. היתה הפרדה רק ימים ספורים בשנה – בסוכות, בשמחת בית השואבה – הגברים רקדו בחצר הגדולה הזו, ובגלל שדעתם של הגברים קלה, אז הנשים עלו למרפסות בקומה השנייה. לעומת זאת אין שום עדות להפרדה שהיתה בבתי הכנסת.

ארבע לשכות – כל אחת מהיחידות הסגורות שבפינות: לשכת הנזירים (אחרי תקופת נדר של התנזרות משתיית יין), לשכת המצורעים (אלו שהחלימו ממחלות עור קשות ויכלו לחזור לקהילה ולמקדש), לשכת העצים (מחסן העצים לקרבנות), לשכת השמנים (מחסן שמן ששימש בביהמ"ק).

15 המדרגות העגולות בקצה עזרת הנשים – עליהן עמדו הלוויים ושרו כאשר הכוהנים הקריבו קרבנות. **שערי ניקנור** – השערים מנחושת. ניקנור היה אמן יהודי מאלכסנדריה במצרים. הוא תרם את הדלתות למקדש, והאגדה מספרת שהספינה שהובילה את הדלתות ממצרים ליפו, עמדה לטבוע בסערה, לכן זרקו את הדלתות לים, והן הגיעו בדרך נס ליפו, והביאו אותן לירושלים. בהר הזיתים מצאו גלוסקמה שעליה כתוב – "של ניקנור עושה הדלתות".

עזרת ישראל – מקום מסירת הקרבנות – מעבר לשערי ניקנור. זה היה אזור של הגברים ונשים לא נכנסו לשם. כשרצו להעביר קרבן לכוהנים – חצו את עזרת ישראל, מסרו את הקורבן ויצאו החוצה. **עזרת כוהנים** – עזרה צרה מאחורי עזרת ישראל. שם היה המזבח ושם הקריבו את הקרבנות. שם היה גם ים הנחושת – מיכל גדול של מים טהורים ששימשו בזמן הקרבת הקרבנות.

המקדש - בחזית רואים את שני העמודים יכון ובעוז (עמודים ורודים), שנזכרים במקרא. בימי בית ראשון הם היו עמודים חופשיים. בבית שני הם חוברו לקיר שמאחוריהם. השפיצים על גג המקדש נועדו למנוע נחיתה של יונים, נקראים "קלי עורב". בין הפתח לבין הדלתות היה חלל קטן וריק שנקרא "האולם". אחריה היה ההיכל עם כלי הקודש: המנורה, שולחן לחם הפנים ועוד, שאותם הציגו בחגים ובטקסים. החדר הפנימי ביותר הוא הדביר – קודש הקודשים. בבית ראשון היה בו ארון הברית עד שנעלם בסוף ימי בית ראשון (אולי נלקח ע"י הבבלים). בבית שני הדביר היה ריק.

הסלע הקדוש - לפי האמונה היהודית החלק הזה של המקדש בנוי מעל הסלע הקדוש – אבן השתייה, ממנה הושתת העולם כולו. הרבה אגדות נקשרו אליה, וזה נחשב גם מקום עקידת יצחק. המסורת הזו עברה גם לאסלאם, ולכן כיפת הסלע נבנתה בדיוק באותו מקום. כיום אפשר לבקר שם (עם תיאום) ורואים את הסלע הזה. הוא נמצא בגובה 735 מטר מעל פני הים, וזה כנראה היה המפלס של בית המקדש, כי זה אותו סלע.

סיור מסביב לדגם: מבט מצד מזרח :

הר הבית של הורדוס – הורדוס הרחיב 32 מטר לצד דרום ועוד הרחיב גם מערבה וגם צפונה, לעומת הר הבית הקטן של ימי החשמונאים. בחלק הדרומי בנה קמרונות כדי להגביה את המדרון, ובחלק הצפוני גילח את ההר כדי ליישר אותו.

שער שושן – בחומה המזרחית של הר הבית, פונה לכיוון מזרח, לכיוון שושן הבירה.

מדרגות העופל בדרום הר הבית – עם מקצב משתנה – שתי מדרגות ואז משטח רחב.

מצבת חולדה הנביאה (נביאה מימי בית ראשון) – בצורת פירמידה. לא נמצאו שרידים אך המקום על פי מסורת של חז"ל. יש מסורת מאוחרת יותר שהקבר על הר הזיתים.

שערי חולדה בדרום הר הבית – נקראים בגלל המסורת על מצבת חולדה. לפי המקורות נכנסו מצד ימין לתוך הר הבית, ויצאו מצד שמאל. רק אבלים או מנודים הלכו בכיוון הפוך, ואנשים שהלכו ממולם היו מנחמים אותם. כנראה היו שני שערים כפולים, סימטריים, מימין ומשמאל (למרות שכיום נראה שער אחד משולש – הסבר כשנגיע לשם).

מבט מהפינה הדרום מזרחית - הגיא המרכזי (הטירופיאון) – עובר מצפון לדרום בכל העיר, ומנקז שטח אדיר, את השכונות הצפוניות ואת מורדות הגבעה המערבית, ונשפך לנחל קדרון בפינה הדרום מזרחית, ליד בריכת השילוח וגיא בן הינום. כיום זו הירידה מכיוון שער שכם לכיוון הר הבית.

הגבעה המזרחית – עליה נמצאת גם עיר דוד, והחומה הראשונה- החשמונאית.

בית כנסת (כנראה) – מבנה ציבורי עם גג אדום, לפי כתובת תיאודוטוס שנמצאה שם. הכתובת ביוונית: תיאודוטוס בן בטינוס שהיה ראש בית כנסת ונכדו של ראש בית כנסת. המקום מוזכר גם כאכסניה.

ארמונות הלני המלכה - מעליו - ארבעה מבנים גדולים ומוזרים בדרום עיר דוד, עם ארכיטקטורה מזרחית - פרסית או סאניית. המבנים מיוחסים להלני המלכה ובני ביתה. היא היתה מלכה לבית חידיאב (בצפון עיראק) שהתגיירה בשנת 30 לספירה והגיעה לירושלים וגרה כאן. הקימה אחוזת קבר מפוארת שהתגלתה 2 ק"מ מצפון לשער שכם. זה שטח בחסות צרפתית, נקרא בטעות קברי המלכים, אך זה קברי הלני המלכה ומשפחתה. נמצאו 50 מקומות קבורה במערה גדולה ומפוארת, שניתן לבקר בה. הזיהוי הוא וודאי. אצל

יוספוס מוזכר שהיא בנתה ארמונות בעיר דוד, באזור הזה, ולכן הכניסו אותם לדגם. בניה היו מונבאז ואיזאקס, ראפטא היתה החותנת שלה. לא נמצאו שרידים ארכיאולוגיים מובהקים שלהם, אך בחפירות בחניון גבעתי (הרבה צפונה מכאן) מצאו קיר גדול מימי בית שני שאולי היה חלק מהארמונות. משטח עם ספינה של היפודרום – בצפון עיר דוד, הוכנס לדגם למרות שלא נמצאו הוכחות ארכיאולוגיות, אך ידוע לפי יוספוס שהורדוס בנה היפודרום באזור הזה. בדגם המקורי היה היפודרום שלם, אך הורידו את רובו כי לא נמצאו הוכחות לקיומו.

תיאטרון בעיר העליונה – ידוע שהיה כזה, אך לא ברור בדיוק איפה, כי אין ממצאים. המקום בדגם הוא המקום של החניון בכניסה לרובע היהודי.

בעיר העליונה – למעלה רואים בתים מפוארים שבהם גרו העשירים והכוהנים, החברה הגבוהה. על מורדות הגבעה – רואים בתים קטנים וצפופים של פשוטי העם. למרות שבחפירות נמצאו גם במדרונות בתים מרווחים. הבתים בדגם נבנו עם רעפים אדומים, אך מחקרים חדשים מוכיחים שרעפים כאלה הגיעו לירושלים רק אחרי שנת 70, אחרי שהלגיון העשירי הקים בית יוצר לרעפים, שנמצא מתחת בנייני האומה של היום.

תעלת הניקוז המרכזית (שהלכנו בה) עברה בשוליים המערביים של הגיא, מתחת לרחוב ההרודייני. אליה התחברו תעלות איסוף מים ממורדות הר ציון.

מבט מצד צפון מזרח

מצודת האנטוניה – נבנתה ע"ש אנטוניוס, השליט הרומי במזרח ומיטיבו של הורדוס. היא בנויה מ-3 מגדלים נמוכים ואחד יותר גבוה. ממוקמת במקום הכי הגיוני לביצור ירושלים: בצד הצפון-מערבי של הר הבית, כי העיר רגישה יותר מבחינה אסטרטגית בצד הצפוני שלה, כי הוא יותר גבוה. לכן נאמר: "מצפון תיפתח הרעה", כי ברוב המקרים העיר הותקפה מצפון, ורק משם הצליחו לכבוש אותה. רוב הביצורים של העיר לאורך הדורות היו בצפון מערב, למעט החקרא הסלוקית, בימי אנטיוכוס הרביעי, שהייתה במערב. המיידות שלה משוערות ואין לה הוכחות ארכיאולוגיות בכלל, כי כיום אי אפשר לחפור שם, ברובע המוסלמי. המצודה הייתה התחנה הראשונה של הויה דולרוזה, כיום בי"ש עומרייה. החומה השנייה – יוצאת מהאנטוניה ומקיפה אזור של שווקים, מימי הורדוס.

בריכת ישראל – צמודה לצפון הר הבית, מנקזת מים מהמדרון שמעליה.

בריכת הצאן – בריכת ניקוז מצפון להר הבית. כנראה שם רחצו את הכבשים לפני שהביאו אותם כקרוב למקדש. ייחסו למים שבהן גם תכונות מרפא. הנס הידוע שבו ישוע ריפא משותק – היה כאן. במאה ה-2 בימי אדריאנוס – היה שם מקדש לאסקלפיוס – אל הרפואה. נמצאו שם איברים מפוסלים מאבן, לבקשות לריפוי איברים חולים.

גבעת בית זיתא – כל המדרון שמצפון להר הבית.

מבנה בצורת חרוט – מצבת זכרון לאלכסנדר ינאי. שחזור לפי יוספוס, לא מצאו שרידים.

מבט מצד צפון

החומה השלישית – מקיפה את העיר מצפון, נבנתה כאמור בשני שלבים: אגריפס ואח"כ המורדים במרד הגדול. מגדל פספינוס – בפניה צפון מערבית, גובהו היה 70 אמה = 35 מטר. מקומו כיום הוא מגרש הרוסים, שזה מקום יחסית גבוה גם כן. יוספוס כותב שאפשר לראות ממנו את הים מצד אחד ואת הרי ערב מצד שני, וזה ייתכן.

השער בחומה השנייה (הפנימית) – מתאים למקום הנוכחי של שער שכם. ממנו זורמים ומתנקזים המים, דרך הגיא, לכיוון הצד המערבי של הר הבית. חוקרים סבורים שהייתה אמה שהובילה מי שיטפונות מצפון העיר – אל הר הבית, בתקופה החשמנאית. יש שרידי אמה, קדומה להורדוס, בתוך מנהרות הכותל של היום, שחותרת לכיוון הר הבית. כנראה שהורדוס, שבנה את החומה המערבית של הר הבית בתוך הגיא, חתך את מסלול האמה הזו.

מבט מצד מערב

אזור שער יפו – מקום נמוך בין שתי גבעות מתונות, וזו הכניסה הטבעית לעיר, גם לאנשים וגם לאמת מים. שלושת המגדלים שנבנו ע"י הורדוס: הנמוך-מרים (ע"ש אשתו שאותה רצח), פצאל (ע"ש אחיו, מושל ירושלים) והיפיקוס (חברו של הורדוס).

גבעת הגולגותא – סלע בולט, מקום קבורתו של ישו, מחוץ לחומה השנייה. בימי הורדוס אזור זה היה מחוץ לעיר.

מצבת יוחנן הורקנוס – עם פירמידה למעלה.

בריכת המגדלים (נקראת בספרות בטעות גם בריכת חזקיהו – אך לא קשורה למלך חזקיהו) – ליד שער יפו. משערים שהאמה העליונה סיפקה מים גם לאמה וגם לארמון הורדוס הסמוך מצד ימין.

בקו ישר ממול רואים מדרגות צמודות לכותל המערבי – זה שער וורן.

הכותל המערבי – מסומן חץ אדום לסימון אזור התפילה כיום. המשטח כיום הוא כ-11 מטר מעל הרחוב ההרודייני.

ארמון הורדוס – ארמון ענק עם שני אגפים סימטריים, וחצר גדולה ביניהם. אחד נקרא קיסריון (ע"ש אוגוסטוס), והשני (אגריפיאון) ע"ש מרקוס אגריפס. היו בו מזרקות וגינות נוי.

השוק העליון – חצר גדולה מעבר לקיר ארמון.

ארמונות החשמנאים – עם שני מגדלים.

קבר דוד – מבנה עם פירמידה באזור הר ציון, לפי מסורת מהתקופה הערבית הקדומה. אך קבר דוד האמיתי חייב להיות בעיר דוד או לידה, לדעת כל החוקרים. ההסבר: עד מלחמת ששת הימים יהודים לא יכלו להגיע מעבר להר ציון. היתה כמיהה להתקרב ככל האפשר לאתרים ההיסטוריים החשובים ליהדות. המסורת הערבית התחברה לצורך הזה, ומאז מזהים את קבר דוד בהר ציון, בצמוד לחדר הסעודה האחרונה. פרופ' אבי יונה התפשר כאן עם המחקר המדעי והציב כאן את קבר דוד.

ארמון הכהן הגדול, חנניה – ליד ארמון הורדוס. לפי הנוצרים – זה יותר נמוך, בסנט פיטר אינגליקנטוס.

היכל הספר - מבנה מונומנטלי מעניין בעל צורה מיוחדת, שנועד לתת מקום להצגה של הספרות העשירה והמיוחדת שהתגלתה בקומראן. ב-1947 שני רועים בדואים חיפשו עז תועה, הגיעו למערה וזרקו אבן פנימה, ושמעו צליל של כלי חרס. מצאו 8 קנקנים עם מגילות, ומאז החל מסע של חיפוש מגילות נוספות באיזור. נסקרו 250 מערות וב-11 מהן מצאו מגילות.

מגילות ים המלח - המגילות מיוחסות לאנשי כת ים המלח, קראו לעצמם "כת היחד". חלק מהחוקרים קוראים להם איסיים. הם התגוררו לחוף ים המלח אחרי שעזבו את ירושלים בביקורת נוקבת על החשמונאים, כאשר יונתן החשמונאי קיבל את משרת הכהונה הגדולה משליט סלווקי בשם אלכסנדר באלאס, בשנת 152 לפנה"ס. בעצם המרד החשמונאי היה נגד כל ההתייונות, המינויים המושחתים ומכירת המשרה של הכהן הגדול, ודווקא יונתן החשמונאי עשה דבר שחיתות דומה. האיסיים טענו שההנהגה מסואבת ומושחתת. החשמונאים היו כוהנים, אבל ממשפחת יהויריב ולא מבית צדוק, ולא היתה להם זכות להיות כוהנים גדולים.

האיסיים עזבו ועברו לקומראן, היא סככה. חיו שם בפרישות וצניעות, באורחות חיים מחמירים, רובם התנזרו מנשים. הקהילה שלהם מנתה בין 100-150 איש, וחיו בקומראן בין השנים 100 לפנה"ס עד 68 לספירה. אספסיאנוס הרס את סככה במהלך המרד הגדול. אז חלק מהם ברחו למצדה. הם הרבו בטבילה במקווה, חיו בשיתוף ותרמו את רכושם לקהילה, התפרנסו מעמל כפיהם (ולא ממסחר), מגידול תמרים ותבואה בבקעת הורקניה. הם קיוו שבאחד הימים יוכלו לחזור לירושלים ולהנהיג אותה. כתבו והעתיקו ספרים שונים.

מהכת הזו התפתחו חלק מהמנהגים של הנצרות, אולי דרך יוחנן המטביל, ולכן גם תיירים נוצרים מאוד מתעניינים ומבקרים בקומראן.

הספרות שנמצאה – שרידי 950 ספרים/מגילות. חלקן נמצאו שלמות וחלקן חתיכות בודדות. המגילות נכתבו חלקן בעברית, חלק בארמית, וקצת יוונית. הן מתחלקות לכמה סוגים:

מגילות כיתתיות – כמו סרך היחד- התקנון של העדה.
מגילות מקראיות – עותקים רבים של כל ספרי המקרא, מלבד מגילת אסתר. הספר השלם ביותר שנמצא הוא עותק מספר ישעיהו.

מגילות חיצוניות – כמו חנוך, בן סירא.

מגילות פשרים- פירושים שונים לספרי התנ"ך.

כתר ארם צובא – התנ"ך הקדום ביותר שהיה ידוע עד גילוי המגילות – תנ"ך שנכתב במאה 10 לספירה בטבריה, הועבר למצרים, במאה 14 הגיע לחאלב בסוריה, וב-1958 הוברח לארץ. מצחף- ספר שערך בצורת דפים ולא מגילות, נוהג שהחל בתקופה הרומית. זה אחד המצחפים הקדומים ביותר שקיימים בעברית. אמנם כשליש מהדפים חסרים בספר, אך גם הוא מוצג כאן בהיכל הספר. הרמב"ם זכה לקרוא וללמוד מהספר הזה בשלמותו.

המגילות מקומראן קדומות ב-1000 שנים מ"הכתר", וזו תרומה עצומה למחקר המדעי, בתחום הכתב (אפיגרפיה), והתפתחות הטקסטים העתיקים. עשרות חוקרים בכל העולם ניתחו ומנתחים את הספרות הזו, וזה נחשב כאחד הגילויים המרעישים ביותר בהסטוריה האנושית כולה, וזו בוודאי התגלית החשובה ביותר בארץ ישראל.

הבנין מחולק לכמה אגפים:

מבואה רחבה עם תמונות של תהליך גילוי המגילות במערות והתחלת המחקר במעבדות.
מנהרה/מסדרון צר – מתאר את חיי יומיום בקומראן – סנדלים, כלי עבודה, כלי כתיבה- ממצאים שהתגלו שם.

אגף עגול המתאר את מלאכת הסופרים – מגילות קלף, דיו מיוחד עשוי משמן ופחם, צורת הכתיבה, ודוגמאות מקבוצות הטקסטים השונות. המגילות המוצגות הן מקוריות, ומוחלפות כל 3 חודשים עם מגילות אחרות, כדי שהן לא יקבלו מתיחה ועיוותים. בקומה העליונה – מגילות קומראן, ובקומה התחתונה – כתר ארם צובא וספרים נוספים. לאחרונה סיימו לסרוק את כל המגילות וניתן לראות את כולן באינטרנט.

הבנין בנוי בצורה עגולה מאבן לבנה, ולידו קיר אבן שחור. זה מייצג את מלחמת בני האור מול בני החושך, כמו שמתואר באחד הספרים מקומראן, מלחמה טוטאלית שבה ינצחו בני האור. הכיפה העגולה של היכל הספר – מעוצבת בצורה של המכסים של הקנקנים בהם נתגלו המגילות הראשונות. מזרקה עם מים זורמים על הכיפה העגולה – שני הסברים לכך: 1. המים מייצגים את נושא הטבילה והטהרה שהיה חשוב לכת היחד. 2. קירור וצינון האולם לשמירה על טמפרטורה, לפני שהיה מיזוג אוויר. הבנין נשמר ברמת אקלים ולחות קפדניים מאוד.

הקארדו ברובע היהודי

נכנסנו משער יפו, הלכנו ברחוב דוד (דקומנוס-מזרח מערב) ופנינו ימינה אל הקרדו, רחוב מקורה עם חנויות. אם ממשיכים ברחוב דוד, דרך רחוב השלשלת מגיעים להר הבית.

קרדו- כיוונו מצפון לדרום. בחפירות של נחמן אביגד הוכח שהקרדו הזה הוא ביזנטי מהמאה ה-6, מימי יוסטיניאנוס, ולא רומי מימי הדריאנוס. רואים שרידי עמודים ובסיסים. אם נמשיך ללכת בו צפונה נגיע לשער שכם. מה שרואים ברחוב כיום הם מבנים מודרניים – מאה 18,19,20.

בחפירות עמוקות יותר מתחת לרחוב - מצאו שרידי חומה חשמונאית- החומה הראשונה מבית שני. רואים אותה דרך שני חלונות במרכז הרחוב. זה בעצם הקצה הצפוני של הגבעה המערבית, חומה שעברה ממערב למזרח, והגיעה עד לגשר וילסון. כאן נמצא גם אחד המגדלים בחומה. שרידי תקופת בית שני מסומנים בשחור (צבע כתום= שרידי תקופת בית ראשון).

שרידי החומה הרחבה – ברחוב הסמוך – הם מימי חזקיהו, בית ראשון.

מוזיאון הבית השרוף - בית קתרוס

ברובע היהודי, רח' תפארת ישראל 2 (פינת הקראים),
הבית נמצא בעיר העליונה, ברובע של האמידים והכהנים. בבתי רבים באזור נמצאו מקוואות, ולעיתים 2-3 מקוואות בבית אחד. כלומר – הדיירים כאן הקפידו בענייני טומאה וטהרה בצורה בולטת. לאחר מלחמת ששת הימים נערכו כאן חפירות של נחמן אביגד, בשנות ה-70, לפני שהרסו את האזור כדי לבנות את הרובע היהודי מחדש. חלק מהממצאים היו מאוד מרשימים, ועשו מהם מוזיאון. התגלו גם סימני שריפה, שמיחוסים להרס ושריפת העיר העליונה, שהיה בחודש אלול שנת 70, חודש לאחר חורבן הבית.
אנחנו במרתף/קומת קרקע של הבית. היה כאן בית מלאכה לייצור בשמים או קטורת למקדש. התגלתה משקולת עם השם: "דה-בר קתרוס". זה שם של משפחת כוהנים בבית שני, וכנראה זה היה הבית שלהם. בתלמוד בבלי וגם בתוספתא תוקפים אותם בגלל שהתנהגו בשחיתות, רשעות ועריצות עם העם: תלמוד בבלי, מסכת פסחים, דף נ"ז עמוד א' (מופיע גם בתוספתא, מנחות פרק י"ג, פסוק כ"א):
אוי לי מבית בייתוס אוי לי מאלתן אוי לי מבית חנן אוי לי מלחישתן אוי לי מבית קתרוס אוי לי מקולמוסן אוי לי מבית ישמעאל בן פיאי אוי לי מאגרופן שהם כהנים גדולים ובניהן גיזברין וחתניהם אמרכלין ועבדיהן חובטין את העם במקלות.

במהלך המרד התקבצו בעיר העליונה אלפי פליטים שהגיעו מהגליל, עבר הירדן ועוד מקומות. הם האמינו שבירושלים יש להם יותר סיכוי לשרוד. הבעיה היתה שהעיר היתה מפולגת ומסוכסכת בין כמה סיעות יריבות, מתונים וקיצוניים: בין הסיקריים והקנאים לבין הפרושים המתונים. ביניהם היתה שפיכות דמים, תוך כדי המרד הם שרפו זה לזה את מחסני המזון, וחיסלו את הנהגה המתונה שהיתה למרד בתחילתו. בעיר שרר תוהו ובוהו. המרד נגמר כידוע, בשואה נוראית ובהרס של כל העיר.
לפי הסרט שמוצג כאן – בתוך משפחת קתרוס היו גם כאלה שתומכים במתונים וכאלה שתומכים בקיצוניים.
הממצאים מהבית המוצגים במוזיאון: כלי שחיקה מבזלת, בעזרתם כתשו תבלינים, בשמים או תבואה. סירי בישול, בקבוקים קטנים לשמן או לבשמים, קערות ירושלמיות טיפוסיות, משקולות אבן מדויקות, נרות הורדוסיים טיפוסיים (מאה 1- ימי בית הורדוס), לוח ועליו שקעים של מטבעות – ליציקת אסימונים מברונזה. אסימון= מטבע ללא סימן. אחרי היציקה היו מטביעים את הכתובת – פרוטות מברונזה, שקלים מכסף. ראש חנית שנמצא כאן, שנראה גם בסרט. קסת דיו – ממצא די נדיר. קלל – כדים וכלי אבן שלא מקבלים טומאה - מאפיינים את היהודים בכל הארץ, עשויים בקרצוף או במחרטה. נמצאה גם זרוע אמה של אשה צעירה.

הרובע ההרודיאני - בית המידות

הרובע ההרודיאני-מוזיאון וואהל לארכיאולוגיה, רח' הקראים 1 כיכר החורבה, הרובע היהודי, מכלול של מרתפים וקומות קרקע של 6 בנייני מגורים גדולים. רואים שאלה בתי עשירים, חלקי קירות, מדרגות של קומת המרתף. הבתים צמודים זה לזה וקשה להבחין במעבר מבית לבית. רובם היו כנראה בתים של 2 קומות, עם מרתף. שטח הבתים - סה"כ 2700 מ"ר, נבנו על מדרון, בכמה מפלסים. אחד הבתים שנחשף הוא של 600 מ"ר, והוא נקרא בית המידות, ועל שמו גם כל האתר.
יש כאן הרבה בורות ומקוואות, פסיפסים אופייניים לבית שני- עם עיטורים נייטרליים ללא דמויות או דיוקנאות.

מקווה גדול – היה מקורה ואסף מי גשמים מהגגות והחצרות. פעם בשנה היו מחליפים את המים – שואבים אותם בדליים ומרוקנים את המקווה.
אמבטיה ששימשה "חפיפה" – רחצה לפני הכניסה למקווה.
שירותים – לא נמצאו באף בית. בתקופה זו לא היה מקובל עדיין. היו עושים צרכים בחוץ, בחצר, בגינה. אבן עם שקע ושלושה חורים – לניקוי הרגליים מגרגרי חול.
רואים תמונות מהחפירות של נחמן אביגד. כשאביגד חפר כאן בשנים 1968-1977, הוא פינה את כל ההריסות שכיסו את הבתים האלה, וחפר בורות רבועים כדי להגיע למפלס של בית שני. הכל נעשה בלחץ כי הקבלנים עמדו לו על הראש כי רצו כבר לבנות במקום. בסוף החפירה נבנו עמודי תמיכה שיאפשרו להיכנס לתצוגה, ומעליהם נבנתה ישיבת הכותל. חפרו כאן גם רוני רייך ועמיחי מזר – אז היו סטודנטים, היום פרופסורים. התצוגה המרוכזת בחלונות היא מכל הרובע הזה, מסודרת לפי סדר התקופות:
בית ראשון – נרות שמן, חפושיות מכונפות, ידיות קנקנים עם טביעות "למלך" – מימי חזקיהו, לקראת המצור של סנחריב מלך אשור. צלמיות פולחן שונות של בעלי חיים ונשים, כולן בניגוד למה שכתוב בתורה, אך זה אפיון את התקופה. הנביאים התנגדו ונילחמו נגד זה, אך זה היה נפוץ בבתי ישראלים בכל תקופת בית ראשון.

תקופה פרסית – מתחילת בית שני- אין כאן שום ממצאים, כי שבי ציון גרו רק בעיר דוד, בגבעה המזרחית, ולא גרו בכלל בגבעה המערבית. חפירה זו היא הוכחה לכך שהם באמת לא גרו כאן, בעיר העליונה. בגבעה המזרחית כן מצאו שרידים לתקופה זו – מטבעות (פחוות יהד), קרמיקה וכו'.
בית שני – ימי החשמונאים- נרות שמן צבועים אופייניים, נרות הלניסטיים, בקבוק לבשמים דמוי כישור, עם רגל מלאה וכבדה. פכיות לשמן, סירי בישול, קעריות.
אוסף של פריטים ארכיטקטוניים שונים: ביצים ורמיים, כותרות יוניות, סטוקו-טיח לבן, דגם של קנילורות (חריצים), וולוטות=תלתלים, כותרת קורינתית הרודינית – פסיאודו קורינתית, כרכוב עם טריגליפים- מעיד על מבנה ענק שהיה שם. מנסים לשחזר את העמודים הענקיים שהיו – לפי גודל הבסיסים והכותרות.
חצר פריסטילית – פתוחה במרכז, רצפה אופוסקטילית, סטילובט ועליו עמודים ענקיים שעמדו בצידי החצר. על הקירות- פרסקו- ציורי צבע על הטיח, לעיתים בשתי שכבות- עיטורים בצורת מלבנים, דומה למצדה והרודיון. על הרצפה- פסיפסים אופייניים לימי בית שני. תקרה עם עיטורים- היא התפרקה וצנחה, והחתיכות שלה מוצגות בחלון תצוגה. בכל הציורים והעיטורים אין דמויות או דיוקנאות, אלא רק צורות הנדסיות.

כדים גדולים שנקראים "קלל" – כדים מיוחדים ששימשו לאפר של פרה אדומה או לחומרים לקטורת. זו הייתה שכונה של כוהנים ואנשי המעמד הגבוה. יש הרבה מקוואות והרבה כלי אבן שאינם מקבלים טומאה. **מונופודיום** – שולחן עם רגל אחת. דלפיקה – שולחן עם 3 רגליים. **עיטור של מנורה** על טיח – בערך שנת 40 לפנה"ס – אחד העיטורים הקדומים ביותר עם מנורה, שהתגלה כאן. **קרמיקה אדומה** – כלים יקרים, מיובאים מאיטליה או מאסיה הקטנה, מעידה על עושר רב. **עקבות השריפה** של העיר העליונה – שנשרפה ב-ח' באלול, חודש לאחר חורבן הבית. רואים קיר שחור ומפויח, פסיפס עם קטעי פית, ובחלון תצוגה – קורות עץ שרופות שהיו התמיכה של הגג, ונפלו על הרצפה. בין הקורות מילאו קנים וטיט, ליצירת התקרה. לפי בדיקת העצים השרופים – אלה היו עצי ברוש. **שחזור מנורת הזהב** – מרפסת בדרך לכותל המערבי. מאה ראשונה לפנה"ס – החלו עיטורים וקישוטים של מנורה. אחרי החורבן, כבר בסוף מאה ראשונה לספירה – המנורה הפכה לסמל לאומי.

הליכה למרכז דוידסון

תצפית על הכותל המערבי והר הבית :

שער המוגרבים – כניסה להר הבית משכונה שנקראה שכונת המוגרבים, ע"ש ערבים ממרוקו וצפון אפריקה שהקימו אותה במאה ה-12. הם התיישבו כאן בבתיים צפופים שהגיעו עד הכותל, מלבד סמטה קטנה לאורך הכותל, שבה התפללו היהודים. אחרי מלחמת ששת הימים הרסו ומחקו את כל השכונה, הנמיכו את כל האזור ב-2 מטר ויצרו את רחבת התפילה. זה משטח מלאכותי לגמרי, שמתחתיו הריסות וחורבות מכל התקופות. השרידים המקוריים הם 10-12 יותר נמוך מהרחבה. הגבעה שנשארה באמצע, עם העלייה להר הבית, היא לא יציבה, ואבנים עלולות ליפול ממנה לשני הצדדים: לעזרת הנשים מצד אחד, ולרחוב ההרודיאני שנחפר מצד שני. עיריית ירושלים רצתה לסלק את גשר שער המוגרבים ולבנות כניסה יותר יציבה ובטוחה, אך אנשי הווקף החלו לצעוק שפוגעים בקדשי האיסלאם ורוצים להרוס את אל-אקצא, וישראל נאלצה להפסיק את העבודות. גשר העץ שקיים היום היה אמור להיות גשר זמני, אך בינתיים לא עובדים כאן ולא בונים גשר חדש.

כפת הסלע – מבנה מתומן להנצחה שבנוי מעל הסלע הקדוש. שני בתי המקדש שלנו היו במקום הזה. **שרידי אמה** – צינורות חרס מתחת לשיבת אש התורה. זו אמת המים החשמונאית וצינור החרס הטורקי, שמובילים אל גשר וילסון, בחומת הר הבית, מעל מנהרות הכותל. יש שם עמדה של מג"ב. המים שהובאו מאזור בית לחם זרמו באמה התחתונה הזו, בשיפוע סביר, ונכנסו להר הבית.

מרכז דוידסון – הגן הארכיאולוגי

נראה מודל וירטואלי ממוחשב שמשחזר את ירושלים והר הבית של תקופת בית שני. התוכנה הזו משמשת בדרך כלל אדריכלים ומתכנני ערים, שיכולים לראות איך ייראו התכניות שלהם במציאות. כאן הוכנסו כל הממצאים מהחפירות והמקורות הכתובים מהתקופה, כדי לקבל המחשה של העיר לפני 2000 שנה. תקופת בית שני נמשכה 600 שנה, ולכן צריך לדייק: המודל מראה את ירושלים בסוף ימי בית שני, במאה הראשונה לספירה, אחרי מות הורדוס.

ירושלים בשיא תפארתה, עם שלוש החומות: החומה הראשונה, החשמונאית, בתוואי של חומת חזקיהו. החומה השנייה שבנה הורדוס, והתוואי שלה הוא עדיין תעלומה, כי כמעט אין שרידים שלה. החומה השלישית, שנבנתה בימי אגריפס (44-41) והופסקה ע"י הקיסר קלאודיוס, והסתיימה ע"י המורדים בשנת 66. להשוואה רואים את חומות העיר העתיקה של ימינו – היא החומה העות'מנית מהמאה ה-16.

אפשר לראות את הטופוגרפיה של העיר – נחל קדרון והטירופיאון, גיא בן הינום, גבעת עיר דוד. התוכנה ממחישה את העלייה והטיפוס של עולי הרגל במדרגות הרחוב ההרודיאני המרכזי, מבריכת השילוח עד הר הבית. אבני הריצוף ברחוב היו בעובי של חצי מטר. העלייה במדרגות ברחוב ממחישות את משמעות העלייה לרגל לבית המקדש, זה מאמץ פיזי רציני מאוד. לפי התלמוד – ילדים קטנים היו פטורים מהעלייה לרגל אם הם לא יכולים לעלות את המדרגות בעצמם.

הגובה של חומות הר הבית – 35-40 מטר, נבחרו לשם כך אבנים ענקיות. האבן הגדולה ביותר שנמצאה – במנהרות הכותל – במשקל 570 טון – בנדבך מס' 12 מעל הרחוב, כלומר מתחתיה היו כנראה אבנים יותר גדולות. החומה נבנתה בבנייה יבשה בלי טיפת מלט. האבנים רק מונחות זו על זו והלחץ מחזיק אותן במקומן. עולה רגל שהגיע מכפר קטן ורואה מבנה כזה בגובה של 10-12 קומות – מקבל הלם מגודל המעמד. **הכניסה דרך מחלף** ענק שעולה ממפלס הרחוב אל הר הבית. קשת רובינסון היא חלק מהקשתות שתמכו את המחלף הגדול הזה, שכלל כמה גרמי מדרגות. הקשת הזו היא הגדולה ביותר שנבנתה בעולם העתיק. כשרובינסון גילה אותה הוא חשב שהיא חלק מגשר שהוביל ישירות מהעיר העליונה אל הר הבית. רק בנימין מזר שחפר כאן בשנות השבעים גילה את שאר הקשתות והבין שהיה כאן מחלף.

ליד המחלף נמצאו הרבה מקוואות, עם מדרגות שיורדות אל המים. בחלק מהם מצאו מחיצה באמצע המדרגות, שהפרידה בין אלה שירדו לבין אלה שעלו, כלומר בין הטמאים לבין הטהורים. **כותל המערבי** היו 4 שערים להר הבית (רובינסון, ברקלי, וילסון, וורן). שני שערים ממפלס הרחוב, ואז היתה עליה במדרגות אל מפלס בית המקדש. שני שערים היו דרך גשרים (רובינסון ווילסון) שדרכם הגיעו ישירות למפלס של המקדש. אז אנשים לא באו לכותל להתפלל. לאורך הרחוב והכותל היה שוק והיו חנויות שונות. במוזיאון ראינו גם סרט קצר על ירושלים בימי בית שני.

שקל צורי – המטבע ששימש כתרומה לבית המקדש (מחצית השקל). השקל הצורי הוטבע במטבעה בעיר צור, עשוי מכסף כמעט טהור, באיכות גבוהה. לכן הכוהנים רצו את התרומה במטבע הזה. אנשים היו באים לחלפנים ליד הר הבית וממירים את המטבעות/הכסף שהביאו איתם כדי לקבל שקל צורי. הבעיה שמצויר עליו נשר או עיט. אמנם זה לא מבטא אל מסוים, אך זה בניגוד לדיבר השני: לא תעשה לך פסל ומסיכה. בעיטורים יהודיים מהתקופה אין בכלל בעלי חיים. הכוהנים התפשרו על העניין הזה כדי לקבל את המטבע האיכותי הזה.

בפינה דרום מערבית של הר הבית:

מחלף גשר רובינסון – בפינה הדרום מערבית של הר הבית - רואים את הקשתות שתמכו בגרמי המדרגות. בתוך הכותל רואים את קצה הקשת הגדולה. בפינה הזו של הר הבית היה הכהן תוקע בשופר להודיע על כניסת שבת או יציאתה. היה תוקע שש תקיעות. על אחת האבנים כאן נמצאה כתובת (זו רפליקה, המקור במוזיאון ישראל): "לבית התקיעה להכ..."- ההמשך אולי: להכריז, או: להבדיל בין קודש לחול.
מקוואות – מסביב למתחם נמצאו כ-40 מקוואות, וליד הקשתות אפשר לראות שרידים של מקווה גדול.
בניית החומה - והסיתות ההרודיאני- החומה נבנתה מאבנים ענקיות, מעריכים אחת מהן ב-600 טון. בכל מפלס/נדבך נוסף של החומה- הוא שקוע 2 ס"מ פנימה, כדי לתת יציבות לחומה. אבל לא כל אבן עם סיתות דומה זה בהכרח של ימי הורדוס, וצריך לשלב אותה עם ממצאים נוספים, כי בנו כך בעוד תקופות. סה"כ החומה כיום בגובה כ-40 מטר, אך יש בה צירוף של כמה תקופות. למטה הרודיאני, ומעליו אבנים מתקופות יותר מאוחרות.

הריסת החומה - טיטוס נתן הוראה לפועלים שלו – להרוס את כל החומות ואת קשת רובינסון. הם בנו מתקנים מעץ, והחלו לדחוף בעזרתם אבנים מאיזור אבן הראשה של הקשת. הם דחפו והפילו אבנים מהחומה על הרחוב, והן השקיעו את הרחוב. מתחת לרחוב היה מילוי ותעלת ניקוז, כלומר התשתית היא רכה, ולכן שקעה עם נפילת האבנים. כיום השאירו כאן חלק מהמפולות כדי להמחיש את שלב החורבן. אמנם לא פירקו את כל החומה, אך החורבן היה גדול ומשמעותי. בתקופה הרומית האדריינוס הקים את אלייה קפיטולינה, הם לא פינו את ההריסות, אלא סללו רחוב מקביל – שהיום קוראים לו הקרדו המזרחי. המוסלמים קידשו את הר הבית ואימצו את כל המסורות היהודיות על המקום. הם בנו שכונה מוסלמית צמוד לכותל המערבי, במקום שהיו ההריסות מימי טיטוס, שאף אחד לא פנה אותן. בחפירות במנהרות הכותל רואים את אבני המפולות שהרסו הרומאים, מתחת לבתים המוסלמים. במקום הזה נבנתה אח"כ שכונת המוגרבים.

חריץ/תעלה לאורך החומה, בגובה של כמה מטרים - בתחילת המחקר היתה השערה שהיה כאן צינור חרס, אך החריץ ישר ומפולס ולא בשיפוע, וגם נגמר פתאום. העפר שכיסה את הכותל הגיע עד לגובה השיחים, עד קשת רובינסון. ההנחה של רוני רייך, שחפר כאן וחשף את הרחוב, שהחריץ הזה נחצב מאוחר, והכניסו בו קורות עץ ויצרו משטח – בתקופה האומאית. אולי זה היה הבסיס לרצפה או לתקרה.
כתובת שהתגלתה כאן על אחת מאבני הכותל הגבוהות- אפשר לראות אותה בקושי: "ראיתם ושש ליבכם ועצמותיו כדשא". זה לפי פסוק מישעיהו ס"ו: "יד וראיתם ופש לבכם, ועצמותיכם פדשא תפרחנה. זו מעין כתובת ישועה. בתחילה חשבו שזה מבטא שמחה של יהודים מימי יולינוס הכופר-363-361, הקיסר הביזנטי שהבטיח ליהודים לעזור להם לשקם את בית המקדש. הוא היה נגד הנצרות ורצה להחזיר את עבודת האלילים, ולכן גם שיתף פעולה עם היהודים, אך הוא נהרג בקרב עם הפרסים, ולא הספיק לבצע את תכניתו. אך כיום החופרים חושבים שהעפר לא היה אז כל כך גבוה, ולכן זה כנראה מהתקופה האומאית. נמצאו כמה שלדים לידה, וייתכן שכאן היה בית קברות יהודי, ליד שרידי המקדש, והכתובת קשורה אליו.

הריצוף ברחוב ההרודיאני – נראה כמו חדש. מתי נבנה הרחוב?
מתחת לרחוב נמצאו מטבעות מימי פונטיס פילטוס (הנציב הרומי בשנים 36-26), וזה כאילו אומר שהרחוב לא נבנה בימי הורדוס אלא הרבה יותר מאוחר. מהכתובים יודעים שערב המרד היו 18,000 מובטלים בעיר ואגרופים השני (44-41) העסיק אותם בריצוף. ייתכן שאז נבנה הרחוב; אך זה לא חד משמעי ובינתיים אומרים שהרחוב הוא בנייה של הורדוס, אך בזמנו היה בלי ריצוף, והריצוף נוסף מאוחר יותר, בימי אגרופים השני. הדילמה מתי נבנה הכותל? ביציאה מתעלת הניקוז נמצא מקווה שנתם, בצמוד לכותל. השערה של רוני רייך ואלי שוקרון היא שסתמו אותו כדי ליצור מילוי ותשתית לבניית הכותל המערבי. בתוך חומר המילוי נמצאו מטבעות מאוחרים לימי הורדוס (שנת 18 לספירה), כלומר – הכותל שכאן נבנה אחרי ימי הורדוס, ואולי גם הכותל הדרומי, הסטיו המלכותי וקשת רובינסון נבנו יותר מאוחר, כי הרי הכל היה צריך להיבנות כיחידה אחת.

יש חוקרים (פרופ' עמוס קלוזנר) שטוענים שהחומר המאוחר חדר לשם במשך השנים כשהרחוב היה פתוח, ללא ריצוף, ושטפונות וסחף הביאו את המטבעות לתוך המקווה, וזה לא חומר שהוכנס לשם בכוונה. יש גם סברה של רעידת אדמה שהרסה חלק מהכותל ובתיקון שנעשה נכנס חומר המילוי הזה. גם כאן- הדעה המקובלת במחקר עדיין מייחסת את כל הבנייה להורדוס.

מול הכותל הדרומי – משטח גדול שעליו עושים גם אירועים, בר מצווה וכו'.
הארמונות האומאיים: של השושלת האומאית 750-661 לספירה. השליט המפורסם בשושלת הוא עבד-אל-מאלכ שבנה את כיפת הסלע ב-691. בנו – אל-ואליד בנה את מסגד אל אקצא ב-705 וגם את הארמונות האומאיים שהיו צמודים לכותל הדרומי. משערים שהיו כאן 4 ארמונות, בשטח רואים את הבסיסים שלהם. מאחד הארמונות היו מדרגות וכניסה ישירה לאל אקצא, וחושבים שזה היה ארמון השליט.
הריצוף שלהם גבוה בכמה מטרים מהרחוב ההרודיאני. הם נבנו על ההריסות של הר הבית, והשתמשו שימוש משני באבנים הרודיניות, רואים חלק מהן משולבות בקירות. רואים שהקירות נבנו בצורה פשוטה, מתערובת של אבנים, ואין בהם אחידות. הארמונות נהרסו כנראה ע"י הצלבנים.

הדיבר השני - בארמונות האלה שהיו מרחב ציבורי, קריית השלטון, השליטים האומאיים הקפידו מאוד בקיום הדיבר השני- לא תעשה לך פסל ומסיכה. לעומת זה - בחורבת מפגיר (ארמון הישאם) ביריחו רואים תבליטים של נשים ערומות, כי זה היה הארמון הפרטי של השליטים, ושם הרשו לעצמם ציורי נשים.
קבר חולדה – לפי המסורת היה כאן, מול הכותל הדרומי, אך לא נמצאו שום הוכחות לכך. לכן בנו דגם של מבנה זיכרון במרכז הרחבה. בתוספתא מסכת נגעים, פרק ו' נכתב על ירושלים: "ואין מקימין בה קברות, חוץ מקברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה, שהיו שם מימות הנביאים הראשונים". על פי מקור זה, חולדה הנביאה נקברה בתוך העיר, ולכן קוראים לשערים שערי חולדה.

שערי חולדה - במקור היו שני שערים כפולים, ענקיים, גבוהים ורחבים. היו נכנסים להר הבית משער אחד ויוצאים משער שני.

השער הכפול (המערבי) – רואים קשת מקלה ומשקוף שהם המקוריים, הרודיאניים. הקשת מעבירה את הלחץ לצדדים ומקטינה את הלחץ על המשקוף. כל שאר האבנים כנראה מהתקופה האומאית, וגם העיטורים שרואים כאן. הארמונות נבנו על השער וחסמו את רובו.

כתובת על אחת האבנים – מזכירה את שמו של אנטונינוס פיוס, והאבן הפוכה, כלומר זה שימוש משני באבן: "לאימפרטור (הקיסר) טיטוס הליוס האדרינוס אנטונינוס אוגוסטוס פיוס".

כתובת של יהודי מימי הביניים, על אחת האבנים בקיר: "ירמיהו בר גדליה ברבי יוסף" – מתוארכת למאה 8-9. הגיעו לכאן עולי רגל יהודיים ואחד מהם כתב כאן מן כתובת גרפיטי.

המדרגות לא אחידות. שתיים צרות ואחת רחבה. זה מתחיל כך כבר מבריכת השילוח למטה, ואחת הסברות שזה מונע ריצה במדרגות, וגורם לעלייה איטית, שנותנת כבוד למקום. רוב המדרגות שרואים הן שחזור, אך יש חלק מקורי, שעל פיהן שחזרו.

השער "המשולש" (המזרחי) – כשיש אבנים קטנות ברור שהן לא של הורדוס, אלא מאוחרות יותר. במזוזה יש אבן גדולה שכנראה מקורית, אך כל השאר – ערבי קדום, ערבי מאוחר, וקשה לתארך אותן, כי היו כאן המון שינויים. בגלל שיש שלוש קשתות קוראים לו השער המשולש.

אך אין שום סיבה הגיונית שכך הורדוס בנה. סביר יותר שהורדוס בנה שני שערים כפולים סימטריים, כמו שראינו בדגם הוירטואלי, ובדגם במוזיאון ישראל: <<----->>

ציפוי באבן בהירה בחלק המזרחי של הכותל הדרומי – לפני כמה שנים הקיר התחיל להתנפח והיתה סכנת התמוטטות. מעבר לכותל נמצא מסגד אל-מרוואני, מסגד תת קרקעי בתוך אורוות שלמה. בימי אריק שרון אסרו עליהם להתקרב לכותל מבפנים, בגלל הסכנה, וזה נחשב פרובוקציה פוליטית. לכן עשו כאן שיפוץ מיוחד בעזרת חברה מתאימה מירדן, בכותל הדרומי וגם בכותל המזרחי.

החפירות - אילת מזר עושה כאן בכל המיתחם חפירות בהיקף אדיר – רוב הממצאים מימי בית ראשון, ויש גם חלק של חומת אבדוקיה, מהתקופה הביזנטית.

עוד כתובת שנמצאה על הקיר: "בר כלב נ.נ. בר יוסף נ.נ." (נוחו נפש) – כנראה כאן נקבר מישהו שהחלים ממחלה אך בסוף מת.

הפינה הדרום מזרחית של הר הבית - שרידי קשת נוספת שבוטלת בכותל המזרחי – בדיוק מקבילה וסימטרית לקשת רובינסון, שבכותל המערבי. משערים שהיה גם כאן מערך של מדרגות עם שער נוסף. אולי זה שער השעיר לעזאזל. ביום כיפור הכהן היה יוצא עם תיש וזורק אותו מראש צוק, כשעיר לעזאזל.

התפר – יש סיתות הרודיאני – בחלק הדרומי של הכותל המזרחי לאורך של כ-30 מטר, ואז יש שינוי באבנים. אלה אבנים עם זיז בולט, נחשבות סיתות הלניסטי או חשמונאי. זה יכול להתאים לתיאוריה שהחשמונאים הרחיבו את הר הבית הקטן של שבי ציון (אין הוכחה לזה). יש גם סברה שאלה יסודות החקרא הסלוקית שבנה אנטיוכוס הרביעי, בימי החשמונאים. שמעון הרס את החקרא, והאזור התמלא במפולות, ולכן שרדו עד היום.

בכל מקרה - הורדוס הרחיב עוד יותר את הר הבית, גם צפונה וגם מערבה, וגם 32 מטר דרומה, לפי תיאורי יוספוס בקדמוניות היהודים. רואים את סגנון הבנייה הברור שלו, בחלק התחתון של החומה. התפר הוא קו החיבור בין החומה ההלניסטית לחומת הורדוס. בגלל שהאבנים שונות והסיתות שונה, היו צריכים להדביק אותן בטיח, ורואים קו תפר ברור.

במשנה, מסכת מידות, יש תיאור של הר הבית של שבי ציון: 250 מטר 250X מטר (500 אמה 500X אמה). מידות הר הבית של הורדוס: אורך 488 מטר מצפון לדרום.

תמליל סיור מספר 25 למפעלי ים המלח

מסלול: מפעלי ים המלח

נסיעה למפעלי ים המלח

נבקר באזורים שיקום מחצבות הפוספטים ממרח למכתש הגדול, נראה מה עשו מפעלי ים המלח כדי לשקם את המכרות. לאחר מכן נבקר במפעלי ים המלח המפיקים מוצרים שונים מהאשלג ונכיר את התהליך של הפקת האשלג הברום והמגנזיום. נדגיש את ההבדלים בין הפוספטים שנראה בנגב לבין המוצרים של ים המלח, שכן הבלבול תמיד קיים.

הסיור מאורגן דרך מפעלי ים המלח, להם יש אג'נדה להראות את סיפור המפעלים והחציבה, גם בנגב וגם בים המלח, דרך העיניים שלהם. הם מביאים את העובדות, המספרים והנתונים השונים ומציגים את המצב מצד שלהם. הסיור הזה הוא הזדמנות טובה מאוד להבין את הנושא המורכב הזה ולהיכנס לתוך המפעלים.

הדרכת עובדי גיא-טבע

חברת גיא טבע עוסקת בייעוץ סביבתי. סיור בנושא שלו הוא סביבה ותעשייה – נושא מאוד חם בשנים האחרונות. כמעט בכל מקום בעולם המדריכים המקומיים מקדישים לזה חלק מזמן ההדרכה בדרכים. הנושא של תעשייה וסביבה נותן תמונה על המצב הכלכלי והפוליטי של אותה מדינה. אנחנו מתקרבים לצומת שוקת, ליד חרבת שוקת (אתר ארכיאולוגי). מפגש כבישים של כביש 60 (שהולך מבאר שבע לכיוון חברון) וכביש 31 (שיורד לים המלח). נמשיך בכביש 60 לכיוון עומר ודימונה ונרד לעבר ים המלח. צומת מאוד מעניינת – יש כאן שדרוג של תחנת הדלק, השטחים החקלאיים פה שייכים לשני קיבוצים כרמים ולהב. היישוב מיתר נמצא משמאל, על הגבעה. בצמוד אליו הישוב חורה – עיירה בדואית מאוד מעניינת ויפה.

מטרת היום היא להראות את הקונפליקטים והמשמעות של חיים בנגב שיש בו תעשייה וסביבה) כאשר התעשייה מהווה את אחד מהעוגנים החשובים ביותר לכלכלה והרווחה של הנגב, ופעמים רבות היא נמצאת בסתירה מאוד גדולה לנושא של שימור הסביבה. בישראל כל חוקי איכות הסביבה ושמירת הטבע מאוד קשוחים, המודרניים והטובים בעולם. בכלל, ברגולציה של סביבה – ישראל מדינה מככבת. לא תמיד מצליחים לאכוף ולעשות כל מה שצריך – יש בעיות של אוכלוסייה וגידול אוכלוסייה, צמצום שטחי עד, אבל החוקים הם חוקים טובים. נדבר על ההבדל בין שמירת טבע לבין שמירת איכות הסביבה – שמירת טבע בעיקר מתעסקת בשמירה על החיות הבר, שטחים פתוחים, חי וצומח. איכות סביבה עוסקת במה שקורה בתוך המפעלים, מה נפלט הארובות, איזה מים זורמים מתעלות ניקוז שלהם ומה הם עושים עם הפסולת הכימית במידה ויש כזאת. **איכות סביבה ושמירת טבע** בישראל הם נושא מאוד מפותח. תמ"א 35 (כל הארץ מחולקת לתוכניות מתאר ארציות ותוכניות מתאר מקומיות) אולי המפורסמת ביותר, במייעדת שטחים פתוחים לשימור, נותנת להם דירוג ומחייבת את כל מי שעוסק או נושק לשטחים האלה להכין מסמכים סביבתיים לטובת פיתוח של פרויקט כזה או אחר. לדוגמה, אם מישהו רוצה להקים תחנה פוטוולטאית (לקחת 400-500 דונם ולהפוך אותם לתאים פוטוולטאים שהופכים את אנרגיית השמש לחשמל) הוא מחויב להכין מסמך סביבתי שמתאר מה תהיה ההשפעה של הקולטים, מה תהיה ההשפעה שלהם של השטח הפתוח שיגרע לטובת הקולטים, מה תהיה השפעת מי הגשמים שיפגעו בקולטים טרם הגעתם לקרקע, איזה תהליכים של ארוזיה תעבור הקרקע ועוד. מסמך מפורט העובר לדיון בכל ועדות התכנון. את כל המסמכים האלה מחויבים לעשות כס המפעלים שנבקר אותם היום (גם רותם וגם מפעלי ים המלח). כל תהליך של החלטה לצאת לכרייה וחציבה או לצאת לתהליך של שינוי מבנה כזה או אחר מחויב לעמוד בתקנונים מסוימים של חוק התכנון והבנייה. בפרויקטים קטנים הם עובדים מול הועדה המחוזית ובפרויקטים גדולים מול הועדה הארצית והועדה לתשתיות לאומיות.

היישוב עומר – בישוב הכפרי הראשון שהוקם במרחב של בקעת באר. הוא הוקם כמושב, חלק מהבתים יושבים על חלקות קרקע גדולות שיועדו לחקלאות, לימים זו הפכה להיות שכונת וילות מפוארת ומפורסמת לטובת תושבי הנגב. שכונת יוקרה בפאתי באר שבע. בצד ימין אזור תעשייה הייטקי של הישוב עומר, המשמש בעיקר כבנייני משרדים לחברות הייטק ומסחר (גם המשרדים של גיא טבע). הישוב היה הניצן הראשון להקמה של יישובי לויין באזורי באזור סובב באר שבע. לאחר מכן קמה מיתר ולהבים. בהתחלה היה ויכוח לגבי היישובים האלה האם הם לא גורעים מהאוכלוסייה האיכותית של העיר ערד, דימונה ובאר שבע. לימים התברר שזה לא כצקתה והאוכלוסיות שגרות פה שונות מהאוכלוסיות שגרות בעיר, זה גם הביא אוכלוסיות טובות לנגב, כאלה שלא רצו לגור בעיר אלא בנוף כפרי המוכר להם ממרכז הארץ. יישובים מאוד טובים ונחמדים לגור בהם.

פוספט – חומר שכורים אותו מהקרקע, הוא שריד של בעלי חיים ששקעו בים, הפכו למאובנים ועברו תהליך כימי מסוים, בעיקר דגים, שמכילים הרבה מאוד זרחן בעצמות שלהם. הפוספט נמצא באחת משכבות הסלע בנגב, באזור הקמרים של הנגב. את החומר הזה כורים והפכים לדשן כימי שמשמש להזנה של מזון. אין כמעט שום דבר בטבע שלא מכיל איזשהו זרחן. פוספט זה פוספור – זרחן. לא מדובר בזרחנים אורגאניים שמשמים בחומרי הדברה והם מאוד מסוכנים ומיוצרים במפעלים כימיים, אלא חומר שמיועד לדישון. יש צמחים שמכילים ומשלשים את כמות התבואה בקרקע בעזרת דישון. הדבר המשותף למפעלי פוספטים ולמפעלי ים המלח שהם יוצרים בעיקר דשנים לחקלאות – גם האשלג וגם הפוספט.

צומת חטיבת הנגב – על הגבעה רואים את אנדרטת חטיבת הנגב. בעבר הייתה מרוחקת מכל מקום, היום היא בלב שכונת רמות של באר שבע. פרופי ברברמן, שהיה נשיא האוני, אחת העבודות המפורסמות של אוני באר שבע הייתה להציג את ב"ש כמטרופולין. היום, עם כמות הפקקים בצומת להבים והכניסה לב"ש, מבין שזו באמת הפכה למטרופולין.

נחל באר שבע - לנחל באר שבע במשך שנים זרם ביוב תעשייתי של מפעלים שהיו באזור של בקעת באר שבע, כולל מפעלי מכתשים ועוד. אלו הרגו את הנחל. בשנים האחרונות הנחל הפך למוקד פיתוח אזורי. ביתהליכים מחוללי מפנה מפתחים את פארק נחל באר שבע. המים הזורמים בו עכשווים הם גם מי ביוב וגם מי שיטפונות מהר חברון. למעשה, כל הפארק אמור להיות פארק שמושקה במי קולחין ואמור להפוך לטיילת. היום מתחילים לבנות עם הפנים לנחל. שיקום הנחל, שנעשה ברובו על ידי קק"ל ורשות ניקוז שקמה-בשור הוא תופעה מדהימה. היום אפשר לרכב באופניים עד תל שבע, להגיע לאתר הארכיאולוגי ולחזור חזרה - אמנם קצת מסריח אבל הולך ומשתפר.

המחלפים באזור - חייבים אותם לכמה פרויקטים גדול שמתבססים בנגב. אחד מהם הוא העברת בסיסי צה"ל לנגב - תהליך שרה פעמיים. פעם אחת כשהחזרה סיני למצרים חלק משדות התעופה הצבאיים ובסיסי צה"ל הועברו לנגב - "המכה הראשונה" לנגב הפתוח - שנת 79-80, כל הנגב היה פתוח ויפה, רק רשות הטבע והגנים הוטטו כאן עם גיפים. כל סיני הייתה עמוסה בסיסי צה"ל, שטחי אימונים והכל - צה"ל היה צריך להתכנס אז לנגב. היום יש מעבר של בסיסי צה"ל (בסיסי אימונים ובסיסים איכותיים ועיר הבה"דים קצת יותר דרומה) להם חייבים את הפיתוח של המחלפים, הפיתוח של כביש 6 כמעט עד צומת שוקת - מה שנותן הרבה לפיתוח הנגב בכלל.

רמת חובב - מוקד תעשייתי נוסף וחשוב. רמת חובב מאוד מושמעת מסיבות של ריח וזיהום, משפטים וכולי. אולם, חשוב לזכור שחלק מהתעשיות הגדולות ביותר בארץ, עם התרומה הכלכלית הגדולה ביותר הם מפעלי טבע, מפעלי ברום ומפעלים נוספים שנמצאים ברמת חובב ומהווים עוגן כלכלי מאוד חשוב לנגב. לרמת חובב יש העניינים שלה בנושא סביבה. הרגולטור, המשרד להגנת הסביבה, מטפל בהם ביד רמה ובזרוע נטויה יחד עם משרד הבריאות. אבל מצד שני, עדיין, מדי בוקר יוצאים לשם עשרות אוטובוסים של תושבי הנגב שעובדים מתפרנסים מהתעשייה הכימית שנמצאת שם.

תופעת ה'נימבי' - not in my backyard - למשל, בתל אביב היה כנס של קלינטק, רבים מעמק חפר ובת שלמה הגיעו להפגין נגד קווי הגז שהולכים לעבור שם באזור. כולם רוצים גז ואנרגיה ירוקה ותעשייה אבל לא רוצים שזה יהיה בחצר שלהם אלא בחצר של מישהו אחר.

מושב נבטים - מושב של העלייה הקוצינית שיש בו בית כנסת מאוד יפה שמשחזר את בית הכנסת כפי שהוא היה בקוצ'ין, שווה ביקור. יש שם מקום לאכול אוכל קוציני ואפילו מקום שניתן להזכיר בו צימרים. פעם מושב נבטים היה מושב שעסק בעיקר בגידול פרחים, היו חממות פרחים מאוד יפות. היום הם מתפרנסים בעיקר מעבודות בבאר שבע והסביבה, קצת בתיירות.

הבדואים בנגב - כל הנושא של הבדואים בנגב הוא נושא מאוד כבד. יש כאן ויכוחים אדירים על הנושא של בעלות על הקרקעות. הבדואים שהיו בעבר נודדים וחיבורם לקרקע היה מאוד אמורפי, הפכו עם השנים למאוד קנאים לכל דונם של קרקע משום שאינם יכולים לנדוד יותר עם העדרים. כל הישובים שניתן לראותם בצדי הדרך הם יישובי פזורה בדואיים - ישובים לא מוסדרים שבהם האוהל הפך עם השנים לצריף, מכלאת הכבשים הפכה להיות מקום שמגדלים בו את הכבשים שאופן קבוע ולכן יש ערמות של קציר וקש על ידן, צפיפות מאוד גדולה של אנשים, מאוד קר בלילות. יחד עם זאת, מאוד קשה לשכנע את הבדואים לעיירות קבע. הקשר לקרקע, המחשבה שאפשר לקבל פיצויים, הרבה מאוד פוליטיקה של חברי כנסת כאלה ואחרים שנלחמים נגד המעבר לעיירות קבע - דופק את הבדואים ומשאיר אותם הרבה מאוד שנים אחורה.

שגב שלום הוא ישוב שמתכננים להכפיל את גודלו. הוא יקרא בעתיד 'וואדי אל-נאם' - חלק מנושא הלימוד של הטיפול באוכלוסייה הבדואית זה להתאים את היישובים לאוכלוסייה, וגם את השמות (אם עובר במקום וואדי אל נאם והאוכלוסייה רגילה שזה השם, אין סיבה שייקרא שגב שלום).

הבעיה המרכזית בהעברת האוכלוסייה היא השתייכותם המשפחתית החזקה - הגישה היא גישה שבטית וחמולתית מאוד חזקה. כשרוצים לקחת פזורה כלשהי ולהעביר אותה לעיר או לכפר בדואי צריך לזכור שכל החמולה עוברת יחד לאותה שכונה.

יחד עם זאת, נעשים ניסיונות אמיתיים וטובים. הוקמה רשות לפיתוח הבדואים שהיא רשות ממשלתית שיושבת בבאר שבע ותפקידה הוא לנהל הסדרים מסודרים בלי אלימות כדי להעביר את הבדואים ליישובים יותר מוסדרים. ישנה אגדה שהבדואים לא יכולים לגור בבנייני מגורים גבוהים של כמה קומות, אולם בירדן ניתן לראות בדואים גרים בבתי קומות - לרובם כבר אין גמלים וכבשים. היום הולכים לקראת הקמה של שכונת מגורים רבי קומות ברהט - שם כבר יש אוכלוסייה אקדמית ומפותחת יותר.

ההיבטים הסביבתיים שלהם והכלכלה שלהם הם מאוד קשים - סל המזון של הבדואים היום וגם סל האשפה שלהן מאוד דומה וזהה לסל האשפה באוכלוסיות מתקדמות יותר. הם משתמשים בטיטולים, בקבוקי פלסטיק, שקיות פלסטיק וחומרים לא מתכלים שונים - ההבדל היחיד הוא שביישובי הפזורה אף מועצה חלק מהמדינה, משרד להגנת הסביבה ואחרים, לא מוכנים לקחת אחריות על פינוי האשפה ואילו אנחנו שמים את הזבל שלנו במתקנים שמפונים לאתרי פסולת מוסדרים. היום הבדואים מהווים בעיה מאוד קשה בנושא של פסולת. שדה התעופה הצבאי נבטים סובל מאוד משקיות האשפה שלהם - יש מקומות שהבדר, שגובהה 2.5 מ', מצופה כל כולה בשקיות ניילון שהרוח מעיפה. כמו כן, הבדואים מנקים את דירי הכבשים ומשאירים את ערימות הפסולת בחוץ. בערימות האלה מקננים זבובים. בחלק מהמקומות בנגב היום יש המון זבובים, דבר שלא היה קיים בעבר.

החלטת הממשלה שהייתה סוג של מחטף, אמרה שאת יישובי הפזורה הגדולים יתוכננו ויפתחו והיישובים הקטנים יפוננו לטובת אזורי מגורים מוסדרים. מחטף משום שבדרך כלל מקבלים הקשורות לנושאי מקרקעין בתקופה של ממשלת מעבר, ומשום שהייתה התעקשות שזה יתקבל בתקופה של ממשלת מעבר זה כונה מחטף.

ערוער - עיירה בדואית נוספת בסמוך לנחל ערוער.

הגז בנגב - פרויקט שגיא-טבע לקחו בו חלק. התגלה גז בים התיכון, הקידוח הראשון שהתגלה בו גז זה ים תטיס. מהרגע שהתגלה גז, וישראל החליטה להעביר את האנרגיות שלה לתעשייה של גז שהיא גם תעשייה יותר נקייה מצד אחד וגם יותר כלכלית, התחילה השאלה איך, למה ואיפה פורסים את קווי הגז בכל הארץ.

לצד הדרך ניתן לראות שלטים צהובים קטנים כל כמה עשרות מטרים. שלטים אלה מעידים על מעבר קו גז – קו הגז השני שתוכנן בארץ בין הים התיכון- מאזור אשקלון בואך קריית גת, חוצה את החלק המערבי של הנגב, שולי מדבר יהודה, מצוק ההעתקים ויורד עד למפעלי ים המלח. קו הולכה של 164 ק"מ, אחד הארוכים ביותר שנפרסו בארץ.

אחד הדברים שאפיינו את התכנון של קו הגז הזה הוא שהוכן מסמך סיבתי לכל ק"מ שהקו הזה עובר – איפה הוא עובר, איזה צמחייה שם, איך חופרים אותו, איך שומרים אותו. למעשה זהו אחד המסמכים הסיבתיים הכבשים ביותר שנעשו למעבר תשתיות אורכיות בארץ. למעט השלטים הצהובים, לאורך הכביש, לא ניתן להבחין שעובר במקום קו גז. לאורך קו הגז ניתן לראות שהקרקע כי כמו חרושה – הוחזר לכאן המדיום של האבן כדי למנוע ארוזיה של הקרקע. מדובר בעלות של כמעט 11 מיליון שקל לאסוף את כל הגיאופיזיים (כל צמחי הבצל והפקעת שחלקם נדירים לאורך קו הגז), לשמר אותם במשך שנתיים בחממה בכרמל ואז להחזירם למקומם המדויק עפ"י נ.צ. היום פותחה שיטה טובה וזולה יותר. התוכנית של קווי הגז נקראת תמ"א 37 – תוכנית הארצית לקווי גז והיא מגדירה את כל ההיבטים הסיבתיים של הטמנה של קווי גז אורכיים. נושא חשוב מאוד כמו פיזור הגז לטובת המפעלים והתעשייה בארץ נותן משקל רב להיבטים סביבה.

נתג"ז – נתיבי גז לישראל. הגוף הממשלתי שאחראי על פריסת צנרת הגז בארץ, יש מחלקה שלמה שעוסקת בשמירת טבע והעברה של תשתיות שכאלו. כל מה שרואים לאורך קו הגז הוא מתוכנן – פיזור האבן, סידור הגבעות – נעשה עם אדריכל נוף ומתכנן אקולוג.

הלימנים (לימן ביונית זה אגמי מים קטנים) של קק"ל לאורך הכביש היוו בעיה שכן השוליים שלהם (בעיקר הסכרים שעוצרים את המים שממלאים אותם), הם מאוד רגישים וקק"ל לא הסכימו שנתגיב גז יחפרו את הצינורות ואחר כך יבנו את הסוללות האלו מחדש – שכן לוקח המון זמן עד שסוללה כזו מתבססת. את כל הלימנים האלו עברו בקידוחים (לא עקפו כי קו גז לא יכול להתפתל). כך גם בכפר הבדואי, קאסר אל סר שתושביו הם בני שבט אל-הוואשלה.

דוגמא נוספת היא בריכת המים של מקורות – למשל, בכביש החוצה את מכתש רמון לכיוון הערבה (לכיוון נאות סמדר, שחוצה את נחל פארן וציחור) בריכות מהים צבועות בצבע חום שמשלב אותם בנוף. לכל בריכה כזו היה אדריכל נוף כדי שלא יבלטו.

קווי הגז הם דוגמא לפיתוח עם מינימום נזק סביבתי. הוא גם יכול לפתח תעשייה בארץ שהיום לא נמצאת – למשל מפעלי כיתן בדימונה, מפעל פניציה ואחרים נסגרים בגלל משבר האנרגיה. אם רוצים לפתח לפעמים צריך לשלם מחיר סביבתי - נושא שצריך לטפל בו וזה נקרא 'טביעת רגל אקולוגית' – מושג חדש בכל הנושא של שימור הסביבה – עד כמה הפעילות בסביבה משאירה טביעת רגל גדולה בה, כמה היא גוזלת מהסביבה. למשל – שמפעלים את המזגן בערב בבית, גורם להפעלה של טורבינה בתחנת כוח, לשריפה של X ק"מ של מזוט... סיפור ארוך שמתגלגל.... כשהולכים להקים פרויקט חדש בתעשייה בודקים קודם כל מה תהיה טביעת הרגל האקולוגית שלו. המקרה של קווי הגז הוא סוג של סיפור הצלחה.

דימונה - אחד הישובים שנהנה ביותר מהתעשייה בנגב שחלק גדול מתושביו עובדים במפעלי ים המלח וברותם. הם למעשה יורדים לעבודה, חוזרים הביתה ומביאים משכורות. כשבנו האת הקניון (דודו טופו היה חלק מהמשקיעים בו וחזר בו) רבים הרימו גבה ולא הבין מה הטעם להקים קניון גדול כל כך בנגב – היום זה אחד הקניונים הכי רווחיים בארץ. ראש עריית דימונה הוא מס' 4 במפלגת יש עתיד, מאיר כהן.

חולות - נוסעים לכיוון מישור רותם. התשנה המרחב בו אנו נמצאים, הצמחייה השתנתה – עצי השיטה עצים שמסמנים את הקשר שלנו דרך בקע ים המלח לאפריקה. החולות שנמצאים כאן מייצגים את אחת התופעות הטבע (גיאולוגית-גיאומורפולוגיות) הכי מדהימות שיש בנגב – הקניון הענק של נהרת גדול וקדום שחיבר בין ירדן לים התיכון. הנהר הזה התחיל קצת מזרחה להרי מואב, חצה את דרום בקע ים המלח ונשפך לים התיכון, כשבאר שבע הייתה למעשה אסטואר (מקום שנהר וים נפגשים ויש ערבוב של המים המתוקים עם המים המלוחים). בבאר שבע אפשר לראות הבתים של העיקר העתיקה עשויים מחומר שניתן לחרוץ אותם עם עיפרון – חומר רך ששקע בתוך אסטואר.

הנהר הקדום הזו, טרום בקע ים המלח, הוא הביא איתו את החולות האלה. חולות פוסיליים, חולות מאובנים הובאו על ידי הנהר, שקעו כאן והיום אין להם מילוי חוזר (בניגוד לחולות שמגיעים מהנילוס לים התיכון והרוח וגלי הים מזיזים אותם ומביאים אותם לכיוון צפון – חולות ניאוגניים. החולות האלה מלאים בצמחייה אופיינית לחולות – רותמים ושיטים.

החולות נמצאים בשימוש בשני נושאים עיקריים – מתחת לחולות יש שכבה מאוד גדולה של חרסית שמשמט לטובת תעשיית הרעפים (חסין אש וקוניאל) והם מפנים את החול ומשתמשים בחרסית. את החול שמפנים חברה אחרת, שאינה הפוספטים, מפנה את החול לטובת בנייה במרכז הארץ. כבר לא כורים חול משפת הים בגלל מיעוט החול שמגיעה לחופי הים וההשפעה ההרסנית שיש לכריית החול על חופי הים. חלק מהחולות כאן מיוצאים לבנייה במרכז וצפון הארץ יש כאן מחצבת חול בחלק הצפוני של מישור רותם באזור שיש בו שימוש משני של אחד מבורות הכרייה – אתר רותם (אחד מאתרי הפסולת הגדולים בארץ שמשמש לפינוי חלק מחירייה ואתרים אחרים).

בצדי הדרך, חלק מהחולות מכוסים בצבע שחור כהה – חלוקי נחל בצבע שחור, אבני צור בצורה של חלוקים (בדרך כלל מכירים אבני צור כאבן זווייתית, חדה וכבדה) מדובר בצור ייבוא שנהר הגדול שזרם פה בעבר יכול היה להביא איתו. כל החלוקים השחורים בצדי הדרך הם למעשה חלוקי צור שנקראים – צור יבוא. אזור מאוד יפה.

הקריה למחקר גרעיני – הכור של של קמ"ג. למעשה היום מדובר באחת משמורות הטבע החשובות ביותר – שטח מגודר לאורך שנים רבות, אזור מאוד עשיר בבעלי חיים וצומח ייחודי. חשוב לזכור שאי אפשר לעצור בסמוך לגדר שכן כוחות האבטחה מגיעים במהרה, ניתן לעצור בצומת צפית בהמשך לרדת ולראות את חלוקי הצור והצמחייה באזור.

מישור רותם – עם כל המפעלים התעשייה שיש בו – בין היתר המפעלים שמייצרים בהם את החומרים הסופיים שכורים במכרות הפוספט, תחת כוח פרטית שהולכת לקום שם. חולות עצומים ויפים. בצד שמאל ניתן לראות מסילת רכבת שנבנתה במיוחד בשביל התעשייה. היא מגיעה עד מסוף צפע (למרות שאין צפעים במדבר). למעשה זה מחבר את המסוע שמוביל את האשלג ממפעלי ים המלח לצפע, עולה על קרונות רכבת ששייכים לכי"ל (כימיקלים לישראל לישראל) ומכאן זה נע ברכבת לנמל אשדוד – מסילת רכבת ייחודים שמחברת בין התעשייה של ים המלח לים התיכון.

רכבת לאילת – נושא מאוד כבד ובעייתי. הרכבת צריכה לעבור מעט מדרום, לחצות אזורים מאוד רגישים, חצייה של מצוקים וכי' – פרויקט שנראה הזוי לגמרי מבחינה סביבתית – מאוד בעייתי ולא בטוח עד כמה מוצדק מבחינה כלכלית.

גבעת צפית – מגדל צבוע אדום לבן, מרובע גדול – מגדל המתיחה של מסוע ים המלח. **אנרגיה סולארית** – אנרגיה טובה. החיסרון שלה זה שהיא תופסת שטחים מאוד גדולים. כדי לייצר 60 מגה וואט של השמל צריך כ-1100 דונם (יש חברות שיודעות לעשות את זה ב-750 וטיש ש-1200, זה מאוד משתנה בטכניקה וסוג הקולטים). מתקנים סולאריים יכולים לקום רק בנגב גם בגלל שעות השמש וגם בגלל המרחבים הפתוחים שיש כאן – דילמה מאוד גדולה בין סביב לטבע- האם לקחת שטחי חקלאות בנגב, שטחים פתוחים ולהפוך אותם לשטחים פוטו וולטאיים או תרמו סולאריים, שהם רווחיים יותר, או לשמור על הסביבה. הבעיה המרכזית שבגללה לא מתפתח הנושא הוא לא בעיה סביבתית אלא בעיה של רגולציה – המדינה משדרת מסרים כפולים ליזמים, המנהל דורש הרבה מאוד כסף עבור כל דונם שטח – בעיות קשות של רגולציה.

הזרכת גיאולוג במפעל רותם אמפרט נגב בע"מ - רותם שיח במדבר, ע"ש מישור רותם בו יושבים. אמפרט-אמסטרדם פרטיליזר – אחת החברות שהיא חלק מהחברה ונמצאת באמסטרדם.

החברה היא חברה מאוד גדולה בנגב, אחת משלושת המפעלים הגדולים – מפעלי ים המלח וקמ"ג. יחד עם מפעלי ים המלח נמצאת תחת כי"ל, חלק מהחברה לישראל – חברות מאוד מוכרות בתקשורת. החברה מחפשת פוספטים בנגב – סלע הפוספט נמצא בעיקר בבקעות בנגב וקצת דרומה מכאן ומצוי לא מעט. סלע עשיר בזרחן – משם המילה פוספט – פוספורוס זרחן בטבלה המחזורית, האות P. החברה מוצאת את הפוספט שמכיל ריכוזי תחמוצת זרחן מאוד גבוהה, כורים אותו ומעבירים אותו למרכזי ההעשרה שנמצאים היום ב-3 מרכזים –

מישור רותם – המרכז הראשי שבו גם המכרה הראשי.

בקעת אורון - מפעל צין

בצין ואורון, הדרומיים יותר, יש רק מכרה ומפעל ההעשרה של הסלע, במישור רותם יש גם מפעל למוצרים המשכיים מסלע הפוספט (דשנים, חומצות למיניהם, מלחי זרחן ומוצרים נלווים נוספים).

נתיב הפוספטים – דרך שנוסעת במקביל לרכס חצרה שבו המכתש הקטן. לאורך הדרך הזו היה קיים בעבר מפעל רביעי שפורק לחלוטין – מפעל מכתש קטן, גם בו כרו פוספט. הכרייה הסתיימה בתחילת שנות ה-90 והחל תהליך של פירוק המפעל והסדרה של האזור בו נעשתה הכרייה – בהתחשב בעובדה שזו הדרך למכתש הקטן. זה היה אחד הניסיונות הראשונים בתחום, היום הנושא הרבה יותר מתקדם.

הזרחן הוא אחד משלושה נוטריינטים (זרחן, אשלגן וחנקן) מאוד חשובים בטבע שגם הצומח וגם החי זקוקים לו לבניית התאים, הדי.אן.איי והאר.אן.איי. לרוב הנוטריינטים האלה נמצאים בטבע באופן נורמלי ויש מחזור גם – צמח קולט את הנוטריינטים מהאדמה (חומרי מזון שהכרחיים לצמח) אחרי שהוא נרקב הם חוזרים לאדמה, כל מיני מיקרואורגניזמים מפרקים אותו והופכים אותו לזמין מחדש, וחוזר חלילה. בקרקע רגילה או בסלע רגיל, באבן גיר למשל – אחוז תחמוצת הזרחן שמחפשים בסלע הפוספט הוא 0.05, כאשר שבסלעים שמחפשים יש בין 20-30% זרחן – הבדלים של לפחות שני סדרי גודל.

בשיטה החקלאית הישנה לכל אחד יש חלקה משלו והוא מגדל לעצמו, חיים צנועים וכל אחד שמח בחלקו. היום, גידול האוכלוסייה בעולם והצורך לספק את תצרוכת המזון בארץ בפרט ובעולם בכלל, נדרשים לספק הרבה מאוד דשנים לקרקעות שמגדלים בהן חקלאות על מנת להגדיל את התפוקה של הפרי והירק באופן משמעותי, אחרת לא מסוגלים לספק את המזון, השפע והאיכות שאליו התרגלנו. לכן יש צורך או להגדיל את חלקות החקלאות או להעשיר את הקרקע ואת זה עושים בעזרת רותם דשנים. הכרייה של הזרחן או תחמוצת הזרחן בסלעי הפוספטים הכרחיים לקיום האנושות – כל הפתרונות האקולוגיים כביכול (קומפוסט וזבלים למיניהן) הם טובים ברמת האוכלוסייה הקטנה אך לא ברמה האוכלוסייה הגדולה שנדרשים לספק.

יודדים ברידות בכביש שמוביל בסופו של דבר לצומת הערבה. נפנה ימינה בדרך שמכונה נתיב הפוספטים – יש שם שלט מכתש קטן, בעבר היה מפורסם השלט "the small machtesh katan", ששינו אותו. הדרך ברובה כבושה וטובה, ניתן לנסוע בה עם רכבים פרטיים ואוטובוסים. לאורך הדרך יש כמה תחנות שנבנו כחלק מההסדרה והשיקום של מפעל מכתש קטן לאחר סיום העבודה בו. בכל אחת מהתחנות יש שלטי הסבר שמכילים גם הסבר על הטבע והנוף וגם חיי המפעל והעבודה, הפוספט אך לא מכילים תעמולה – הכל לטובת הטבע והנוף מסביב. לאורך כל הדרך ניתן לראות את ההיסטוריה של כריית הפוסט באזור המכתש הקטן.

ניתן לראות משני צדי הדרך אזור שכאילו סורק במסרק – בכל אחת משערות המסרק יש גם גומות קטנות. בעבר החברה הייתה בבעלות המדינה, בשנות ה-50 נעשה סקר מאוד גדול לחיפוש סלעי הפוספט וכאשר מצאו את האזורים העיקריים בהם נמצא המדינה הקימה חברה לכרייתו והתחילו בשיטות מאוד פרימיטיביות לכרות אותו ולהובילו במשאיות, בעיקר לשימוש עצמי. לכל האזורים האלה כמעט לא היו מגיעים ולא הייתה תנועה באזור, לא הייתה מודעות לשמירת הטבע וחיבותה, לא חשבו כל כך רחוק והחברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע לא היו קיימות אז – אף אחד לא חשב השיקום. לקראת שנות ה-80-70 קמו באזור מפעלים נוספים – מפעל צין, מפעל רותם (מפעל אורון היה הראשון שהוקם), אנשים התחילו להגיע לאזור וראו שהאזור מאוד יפה – המודעות בנושא שמירת הטבע הלכה וגדלה והבינו שצריך לחיות במשותף. נושא הכרייה חייב להיות יותר מסודר ועם הזמן החברה הזו, שבתור חברה ממשלתית הייתה חברה מפסידה, יצאה

למכרז וזכה בה שאול אייזנברג. מעיזבנו, אחר כך, נמכרה החברה לאחים עופר זכרוןם לברכה שנפטרו לפני כמה שנים והיום החברה מוחזקת באופן פרטי על ידי עידן עופר, אחד מהבנים. החברה היום מאוד מרוויחה. **הבינו שאי אפשר** להיכנס לאחד האזורים היפים בארץ, לעשות בהם מה שרוצים, לא לחשוש ולחפור הכל ולהשאיר הכל כרגיל. הלכו והסתכלו בעולם איך מסתכלים על סלעי הפוספט בעולם, והסתבר שבאזור המדברים (מרוקו, ירדן, מצריים) שהמודעות היא לא גדולה. אז היה הצורך לפתח שיטות שיקום באזור מדברי. אם זה היה אזור שיוורד בו הרבה מאוד גשם לא הייתה בעיה, שכן הגשם יוצר קרקע יש תפוצה של זרעים וצמיחתם, חזרת הקרקע לעצמה, צמיחת עצים וכו'. באזור מדברי, לעומת זאת, אזור שיוורד בו פחות מ-100 מ"מ גשם (בציון בממוצע 20-30 מ"מ גשם בשנה, באורן קצת יותר), אם לא ישקיעו בשיקום המצב יישאר כפי שהוא. עם השנים התחיל ולפתח כל מיני שיטות ליצירת הסדרה ושיקום של השטח. אחת השיטות שראשונות שנעשו היא השיטה עם המסרק, שיטה שהיום לא משתמשים בה (אלא בשיטות מתקדמות יותר) – סירוק הקרקע נעשה על ידי כלי שנקרא רגלי כבשים \ מכבש רגלי כבשים (דומה למכבש כבישים אך על הגלגל יש גבנוניות). המכבש מהדק את הקרקע ולא מאפשר את הפודרה המוכרת מהנגב שעפה ברוח ונעלמת, והגבנוניות יוצרות שקעוריות בקרקע שתפקידן ליצור אזור בו נקלטים קצת יותר מים ויכולים להישאר יותר זמן, וגם הזרעים יכולים להילכד יותר בקלות – כך לשפר את ההחזרה של הקרום העליון של הקרקע, שכן הקרום העליון של הקרקע בנגב הוא הבסיס של המערכת האקולוגית. הקרום הזה מכיל את כל הבקטריות, החזזיות, החלק התחתון בפירמידה של המערכת האקולוגית בנגב – על זה צומחים הצמחים, את זה אוכלים החרקים וכך הלאה.

המחשבה הזו נכונה לכאורה, אולם בהתחשב בכמות הגשם המועטה מדובר בתהליך מאוד איטי – סירוק הקרקע שראינו נעשה לפני 10 שנים והוא נראה עדיין בצורה מאוד ברורה. עקב העובדה שלא היו אופציות אחרות בעבר, והכרייה נעשה מלכתחילה בשנות ה-60 ללא מחשבה קדימה, אז זו הייתה הדרך היחידה להסדרת השטח. היום יש דרכים יותר מתוחכמות ויפות למראית עין.

תחנה הצופה לכיוון רכס הצרה

תעשיית הפוספט מתחלקת לכמה שלבים :

גילוי הפוספט

קבלת אישורים לזיכיון על הפוספט מהמדינה ואישור כרייה

כרייה

העשרת הפוספט

מוצרי ההמשך

רקע על האזור :

בנגב הצפוני ארבעה רכסים - (מדרום) – רכס מחמל ובו מכתש רמון, רכס חצרה ובו המכתש בקטן, רכס חתירה ובו המכתש בגדול, ורכס ירוחם שמתחלק לשניים - בצדו המערבי הר בוקר ורכס חלוקים. הרכסים הללו הם גם רכסים טופוגרפיים וגם קמרים גיאולוגיים. זה אומר שהשכבות הגיאולוגיות מתרוממות מהשטח כלפי מעלה ויורדות משיא הרכס כלפי מטה. בבקעות שבין אותם רכסים יש את אותה התנהגות רק הפוכה – סינקלינה – קער ואנטיקלינה- קמר.

מבנה זה מאוד מאפיין בכלל את ארץ ישראל והוא חלק של מבנה הרבה יותר גדול שנקרא הקשת הסורית שמתחיל בסיני ולאורך המבנה הזה יש הרבה מאוד רכסים וקערים שמשנים את הזוויות בהתאם לנקודות בו נמצאים. באזור של הנגב הצפוני הכיוון של אותה קשת סורית זה צפון מזרח-דרום מערב. כשזה מגיע לכיוון אזור בקע ים המלח זה מתיישר לצפון-דרום וכל הרכסים של הרי יהודה והשומרון שייכים לאותו מבנה גדול ומאוחר יותר הקשת הסורית פונה לכיוון סוריה ויוצרת רכסים דומים בצורתם גם שם.

סלעי הפוספט נמצאים בבקעות. במרכז הרכס נמצאות תמיד השכבות העתיקות ביותר. הבלייה הגדולה יותר למעלה – ככל שעולים למעלה הבלייה היא גבוהה יותר, ולכן השכבות למעלה מתבלות יותר כלפי שיא הרכס. השכבה העתיקה ביותר היא תמיד השכבה התחתונה. במרכז האנטיקלינה תמיד תהיה השכבה העתיקה ביותר ובמרכז בסינקלינה תהיה תמיד השכבה הצעירה ביותר.

האנטיקלינות והסינקלינות היו קיימות כאן גם כאשר היה מוצף כאן ים גדול מאוד- ים תטיס. הבקעות האלה היו מוצפות, כאשר הרכסים עצמם לפעמים היו מעל ולפעמים מתחת, אבל הם היו קיימים כך שהסלעים הצעירים ששקעו באותו ים שקעו בעיקר האנטיקלינות, בצורה הרבה יותר עבה.

סלע הפוספט הוא חלק מתצורת צור-משאש. השכבה העבה של הצור נראית לעין באזור כסלע שחור. יחידה שהיא ברובה אבן צור, אבן עם סיליקה (צורף), אבן מאוד קשה. אבל החלק העליון של אותו סלע מכיל את סלעי הפוספט. סלעי הפוספט שקעו ונוצרו בים תטיס. יכול להיות שחלק מהם שקעו גם על שיא הרכסים אבל ברגע שנסוג הים והבלייה החלה להיות הרבה יותר משמעותי אז כל מה שהיה על הרכסים הוסר לגמרי ומה שרואים זה את הצור בשולי הרכסים, ומעל הצור, השכבה היותר צעירה, זה סלעי הפוספט שמוצאים אותם בעיקר בבקעות – אורון, צין, מישור רותם, אפעא, נחל דימונה ובאזור המכתש הקטן. אלה אזורים הפוספט בארץ שאותם מצאו ובהם חיפשו.

מרקר – סימן גיאולוגי לאזור הימצאות פוספט – כשרואים את אבן הצור הקשה יודעים לחפש פוספט. כיוון שרוב הפוספט קבור בתת האדמה, מתחת לבקעה, השיטה שבה מחפשים היום היא באמצעות מכונת קידוח סקרים. למכונת הקידוח רוחב מקדח של כ-6 אינץ' ובמרכזו יש חור בו עובר לחץ אוויר, כל מה שנטחן מועף למעלה על ידי לחץ האוויר. האבקה שעפה למעלה נאספת ומנותחת במעבדה – כך מקבלים מושג מצוין למה יש בתת הקרקע. הקידוח נעשה לעומק של כ-100 מ', שלא בהכרח זה אומר שאם יש פוספט בעומק של 100 מ' זה אומר שיגיעו אליו בעתיד. העומקים הסבירים, שהיום עובדים בהם, זה בין 20-30 מ', אזורים שבהם הפוספט יותר רדוד, לבין אזורים של 7-80 מ', שם הפוספט עמוק אבל יחידה הרבה יותר עבה ועשירה – לכן שווה לרדת כל כך עמוק כדי לקחת אותה. הרבה מההחלטה האם לרדת לעומקים גדולים היא החלטה כלכלית – אם הפוספט איכותי ועבה מספיק, ואם כמותו מספקת.

אין קשר ישיר בין סביבת ההיווצרות של הצור לסביבת ההיווצרות של הפוספט, אבל מעשית בסטרטיגרפיה הגיאולוגית (סידור השכבות) הפוספט תמיד נמצא מעל שכבת הצור. **אחרי שהגיאולוג** מנתח את האבקה שאסף בקידוח הוא מצייר מעין פרוסת עוגה עם שכבות הקרקע במקום – חתך עמודי. זה מתאר את הסלעים שעבר בדרך מתחילת הקידוח, דרך ההגעה לסלעי הפוספט ועד לסיום. יש יותר מסוג אחד של קידוח, יש קידוחים בהם מוציאים ממש נקניקים של אבן ויש גם מחשופים חשופים לעין שאפשר לבוא לראות ולצייר. עם זאת, גם מהאבקה יודעים את סוג הסלע, מה יש בו, עומקו ועוד. גיאולוג מקצועי יודע לקחת את האבקה ולצייר באופן מדויק את שכבות הסלע.

הסלע התחתון זה הצור, הבסיס של כל יחידת סלעי הפוספוריט. למעלה בדרך כלל יש סחף נחלים שאותו צריכים להסיר על מנת להגיע אל הפוספט. אחריי יש יחידות החוואר – תצורות עירב וטקיה, יחידות שיוצרות את הר צין וגבעת מדור – חוואר מאוד רך וידידותית לכורה. רק אחרי שיוורדים את שכבת החוואר הזו מתחילים להגיע לאופק הפוספט הראשון, כמה שכבות שעוביים נע בין 3-40 ס"מ ל-3 מ' – מאוד משתנה בין צין, אורון, מישור רותם והמכתש בקטן. בין אותן יחידות הפוספט יש את יחידות טפלי ביניים – שכן לצורך הכרייה, שכבת המטרה היא סלע הפוספט, כל מה שבדרך מבחינה מקצועית הוא טפל ויש להסירו. לבסוף מגיעים לשכבת הפוספט האחרונה, היושבת על הצור.

מה שעושים זה לא חציבה אלא כרייה. ההבדל בין מכרה למחצבה זה שבמחצבה אין שכבת מטרה – זו לוקחת צלע הר שלם ואין שארית ממנה. במכרה יש את כל טפלי הביניים ומחפשים רק את שכבות המטרה וממוקדים אליהן. יכולים יותר מאוחר לשחק עם טפלי הביניים כדי לעשות את השיקום וההסדרה של השטח.

הפוספט הוא משאב מתכלה, כמו נפט (יש שנוצרים היום אך לא ניתן להשתמש בהם בקרוב, בתקופת חיינו). לאחר הקידוחים ויצרת מפת נתונים, לוקחים אותם למעבדה ולמערכות המחשב המתוחכמות שיוצרות מודלים תת קרקעיים תלת ממדיים וכך יוצרים תוכנית של הפוספט בתת הקרקע – נתונים כימיים, נתוני עובי, כמויות כלליות וכו', אז מחליטים אם שטח מסוים כדאי או לא. לאחר שמחליטים לכוון את הפוספט פונים למדינה לקבלת זיכיון על השטח. במידה וכן יש תהליך מאוד ארוך של זיכיון, המדינה מאשרת זיכיון לכ-20 שנה. זיכיון נותן את הזכות על אותו פוספט בשטח מסוים לחברה מסוימת, זה לא אומר שאתה יכול כרות את הפוספט, זה אומר שהזכות שלך. הזיכיון כרוך בתשלום ובמסגרתו נסגר גם הסכם התמלוגים על סלע הפוספט שייכרה. לאחר קבלת הזיכיון אפשר להגיש תוכנית מפורטת לכרייה – תוכנית שבה מורכבים כל הוועדות המחוזיות, הוועדות המקומיות, המועצות – שם הם בודקים כמה זמן זה ייקח, מה יעשו, איך יחזירו את השטח, איזה תוכנית להסדרת הנוף הוכנה (יש להגיש תוכנית של אדריכל נוף איך יראה הנוף אחרי סיום הכרייה, במשך גם יש בדיקה קפדנית של העמידה בהסכם), התנגדויות, זיהומי אוויר וכו' (תהליך כזה מתבצע היום באזור ערד – שדה בריר. מבחינת המדינה יש זיכיון אבל בכל תהליך הוועדות המחוזיות יש התנגדות מאוד גדולה של תושבי ערד). התהליך לוקח כ-10 שנים עד שמקבלים אישור לכרייה בשטח.

הכרייה - כשכל התוכניות מאושרות אפשר להיכנס לכרייה. מקבלים סימן אזור – גבולות השתמרות הפוספט או גבולות המאושרים לכרייה. הכרייה בארץ היא כרייה בבורות פתוחים, אין כרייה תת קרקעית. עם זאת לא פותחים את כל הבור בבת אחת (השטח כולו יכול להיות בגודל של כמה אלפי דונם) אלא מחלקים אותו לפסים. חשיבות הפסים מאוד גדולה – כך עושים היום. פעם היו פותחים בור, את על הטפל עורמים ליד, לוקחים את הפוספט והולכים (עוד כשזה היה של המדינה- הייתה נשאת ערימה ובור). היום זה עובד אחרת עובדים בגוש המחולק לפסים. בין פס לפס יש חצים המסמנים את תהליך העבודה –

מתחילים מפס מס' 1 (הוא והאחרון הם החשובים ביותר). בתחילה מגלחים ומקלפים את חצי מטר הקרקע העליונה – טופסווייל. הטופסווייל מכיל את קרומי הקרקע, הזרעים, האבנים והצבעים של מה שנמצא על פני הקרקע. את זה שומרים בצד מכל משמר – שכן זה חשוב לתהליך האחרון. אחרי שמסירים את הטופסווייל מתחילים לחפור את הסחף ואת החוואר. שמים את זה בערימה גדולה בצד ומגיעים לפוספט. לוקחים את הפוספט, גומרים ועוברים לפס הבא, פס מס' 2. שם שוב, מגלחים את הטופסווייל ושמים אותו בצד. את כל הסחף והחוואר לוקחים ומעבירים לבור מספר 1. בשביל זה חשוב הסדר- שאחד יהיה צמוד לשני, ומסדרים את זה כבר לפי התוכנית האדריכלית, בתחילה באופן גס ולאחר מכן בקפדנות. כך עוברים מפס אחד לפס השני, באותה שיטה, עד שעוברים לפס האחרון. מהפס האחרון מעבירים את החומר לפס הלפני אחרון, לוקחים את הפוספט ואז נשאר בור שאין פס אחריו. לוקחים את הערימה הראשונה, של הפס הראשון ומעבירים אותה כל הדרך לפס האחרון – הפס הכי יקר, כי צריך להוביל את כל הערימה למרחק די ארוך.

כשמסיימים את כל התהליך מפזרים על כל השטח מחדש את הטופסווייל, חצי מטר הקרקע העליונה ועוברים עם מטשטשת שטשטשת את הקרקע – מרימה את כל האבנים (בקרקע העליונה יש את כל האבנים העליונות שהן מאוד חשובות), מציפים אותן כלפי מעלה ובוזה מסתיים שטח. לפי 3 חודשים סיימו שטח כזה – שדה חצבה ב' ליד נחל חצבה. קיבלו אישור מרשות שמורות הטבע שכתבו שהשיקום נעשה בהתאם לתוכניות שיקום, בצורה מאוד יפה בשיתוף פעולה וכו' – יש פיקוח צמוד של רשות שמורות הטבע והכל נעשה בעבודה צמודה, אי אפשר לחפור איפה שרוצים ולפתוח דרכים איפה שרוצים. אחרי התהליך הזה מוחזר השטח בחזרה למדינה. המערכת האקולוגית, ברגע שמוחזרת הקרקע העליונה ומטשטשת, המערכת האקולוגית מתחילה לעבוד מחדש- כל ערוצי הזרימה חוזרים לזרום כמסלולם, כל הזרעים שהשתמרו בקרקע העליונה חוזרים וצומחים.

כל פס זה עבודה של כמה חודשים. אם יש באזור 30 פסים, אז זה לוקח כמה שנים לסיים שטח שלם, כ-10 שנים.

השיקום - האבנון חשוב מאוד – אם מסתכלים סביב אפשר לראות שהחלק העליון של המדרון הוא שחור, הצור השחור הטבעי, אבל איפשרה באמצע הוא הופך להיות לבן לגמרי. בשטח הלבן רואים המון ערוצי זרימה שחותרים את האזור הלבן. אם מסתכלים, אין אבנים על האזור הלבן, והרבה מאוד אבנים על האזור השחור על המדרון. האבנים האלה מפריעות את נתיב הזרימה הטבעי של המים – כאשר גשם יורד על מדרון, המים רוצים לזרום בדרך הקצרה ביותר למטה, באנרגיה מרבית. כאשר המים יורדים מהר ובדרך הקצרה ביותר יש

להם את האנרגיה המרבית וזו חותרת את הסלע ויוצרת נחלים וערוצים שמפרקים את הקרקע שזה עתה שוקמה והוסדרה. כאשר שמים אבנים הן מעטות את מהירות זרימת המים ולא מתאפשרת זרימה ישירה עם אנרגיה גבוהה – כך יש השתמרות והתייצבות של המדרון – דבר מאוד חשוב גם לצורה הנופית וגם לחידוש צמחייה וקרומי הקרקע – שהם הבסיס של המערכת האקולוגית. חשוב להבין שהמערכת האקולוגית לא קיימת מתחת לחצי המטר קרקע העליונה ואין באזור מי תהום – לכן מה שחשוב למערכת האקולוגית זה החלק העליון וזה החלק שמוחזר. דווקא קוסמטית זה לא חוזר בדיוק למה שזה היה, עם השנים זה משקם את עצמו. אולם קרומי הקרקע שנשארים עם הזרעים צומחים והצמחייה חוזרת. בדרך מעלה עקרבים או בדרך בין אורון למפעל צין רואים את השיקום לאורך הדרכים, הרבה פעמים אף קשה לשים לב לשיקום.

לעיתים סלע הפוספט קשה מדי (גיריות קשות) כדי לקחת אותו עם כלים מכאניים ויש צורך בשימוש בחומר נפץ – אז מפוצצים שטח מאוד קטן בדרך כלל (קודחים ומפוצצים). בדרך כלל שכבות הטפל הן הרבה יותר רכות.

לשיקום יש כל מיני צורות. המילה שיקום היא לא בהכרח שחזור של שטח ממה שהוא היה לפני לכרייה לצורה שבה יהיה אחרי הכרייה. לשיקום יש צורות רבות, חלק מהן הן שינוי ייעוד הקרקע. אם נעשה בור, לצורך העניין לאחר כריית פוספט, הבור יכול לשמש למטרות אחרות, במקום לחפור בור חדש במקומות אחרים וליצור נזק נוסף. דבר כזה נעשה באסמיר – אזור סילוק פסולת בנחל אפעא. שם לקחו את בורות הכרייה הישנים של מכרה רותם, כיסו אותם בניילון ומילאו שם את הפסולת הביתית המגיעה מאזור המרכז והדרום. צורה נוספת בשיקום כזה נעשית כאן (מאחורי תחנת התצפית) בשימוש של הבור להטמנת פסולת ביטחוני – תחמושת פסולת וכדומה – כאן קוברים את זה בקרקע ושומרים עליה (יש במקום רכב ביטחון). יום אחד, כשיסיימו למלא את הבור לטמון כאן, האזור הזה ימולא ויוסדר ואף אחד לא יידע שהיה כאן הבור. זה לא מזיק למי התהום כי אין כאן – לא יורד כאן גשם ולא עוברים בשכבה הזו איזשהם מי תהום. ממוצע המשקעים באזור כ-30-50 מ"מ בשנה.

יכול להיות שיש מים פוסילים באזור אבל בשכבות הרבה יותר עמוקות – בבקעה יש שכבות צעירות, המים הפוסילים הם בדרך כלל בחתירה, בשכבות החול הנובי – לא מגיעים לאזור הזה. דרך נוספת נעשתה בדרך שעברנו בה והתחנות שהוקמו עליה – להפוך אזור כרייה פעיל לאזור שבו לעבור, ללמוד ולצפות על איך דברים נראו. באפשרות להגיע לכאן היא סוג של שיקום והסדרה של שטח כדי להחזיר אותו לציבור ושימוש.

סלע מאובן – סלע הפוספט הוא סלע ימי. באזור ימי חיו כל מיני יצורים (סלעים בני 80 מיליון שנה). חלק מהיצורים שמוצאים בסלעי הפוספט הם מפלצות ימיות ממשפחות הדינוזאורים, המכונים מזאוזאורים – כי הם חיו ביס. ניתן לראות שריד של אחת הגולגולות ואת אחת לסתותיו על שיניה – זוחל ימי. מוצאים גולגולות שלמות שלהם, חלקן בגדלים של עד 60 מ'. מוצאים שני מינים של אותה חיה – הראשון זה המזאוזאור אוכל הצדפות שהשיניים שלו עגולות לגמרי (מעין גולות – כמו מפצח אגוזים) והשני הוא מזאוזאור טורף – ממנו מוצאים הרבה יותר, בעיקר את השיניים ופחות גולגולות.

מה עושים עם הפוספט אחרי הכרייה? השלב הראשון שסלע הפוספט עובר במתקנים זה תהליך העשרה. אם סלע הפוספט שמוצאים בשטח מכיל בין 20-30% תחמוצת זרחן בתוכו, סלע לפי מפרט מכירה צריך להיות בריכוזים של 32% - כלומר שאם לוקחים סלע שהוא 20% יש להעשירו בעוד 12% תחמוצת זרחן. זה אומר לשחק עם ה-80% שאין בהם תחמוצת זרחן ולנקות את החלקים האלה, כדי להשאיר את החלקים שכן יש בהם תחמוצות זרחן. הדרכים שעושים את זה הן בעיקר מכניות אבל גם כימיות.

השלב הראשון הוא מגרסה – כדי להכניס את הסלעים למתקן צריך לשבור אותם לגודל שהמתקן יכול להכיל אותם. ברגע שהאבנים נגרסות לגודל שאפשר להכניס אותן למתקן עוברים לשלב הבא – מגרסת פטישים. סלע הפוספט הוא סלע שנראה מאוד דומה לאבן חול וגם הקושי הפיזיקאלי שלו בהתאם. מכת פטיש על סלע פוספט מפוררת אותו. בדרך הזו נעשה המיון – אם האבן נשברת או מתפוררת – אם היא מתפוררת היא ממשיכה לתהליך במתקן, אם היא נשברת היא נפלטת החוצה. זה השלב הראשון בהעשרה.

במכתש הקטן איכות הפוספט הייתה מצוינת, כך שכל מה שעשו זה גריסה ראשונית והעמיסו אותה על משאיות – כך אפשר היה לשלוח את הסלע לטיפול. בניפוי הראשוני כל האבנים הקשות יצאו החוצה והושארו בערימות – פסולת הפוספט. הפסולת שלא היה בעבר שימוש, בשנות ה-60-80, יש בה ריכוזים של 23-24% תחמוצת זרחן. היום יש תהליכים שיודעים להשתמש בפסולת – במקום להגדיל את כמות הכרייה ולפגוע במקומות שעוד לא נפגעו, חוזרים לקחת את הפסולת שהושארה ולוקחים אותה למפעל צין להעשרה. כך גם מפנים את הפסולת וגם הטבע פחות סובל, שכן מגדילים פחות את בורות הכרייה.

הדרך מטופלת ומורטבת, כך שאין אבק שהמשאיות נוסעות ואפשר להגיע עם רכבים פרטיים ואוטובוסים. **השלב הבא** שהפוספט עובר במתקן זה תהליך של שטיפה – התברר שגם חלקיקי האבק בתוך הפוספט פחות עשירים בתחמוצת זרחן, שוטפים את הסלע ומנקים את כל החלקיקים הקטנים וכבר אז מגיעים לאחוזים מאוד יפים. בשלב האחרון מגיבים את הסלע עם חומצה מאוד מאוד חלשה (כמות חומצת מלח בערכה של גיאולוג – 5%) ובעצם התסיסה מפרקת את הגיר שמקיף את הפוספט ומסלקת את הקלציום קרבוט – זה תהליך ההעשרה האחרון.

בסופו של דבר מקבלים ערימות של חול פוספט מאוד רטובות (15% רטיבות) שאותן מעמידים (שכן אלו עברו שטיפה והרטבה בחומצה) בחוף למשך שנה – יש אידוי וחלחול של המים – אחרי שנה אפשר לקחת את הסלע ולהשתמש בו לתהליכי המשך.

בתהליכי המשך חלק מסלעי הפוספט עוברים לאזור הדשנים, עוברים העשרה נוספת עם חומצה זרחנית ועם חומצה גופרתית ונוצרים דשני הפוספט – המוצר העיקרי. בזרמים האחרים יש ייצור החומצה הזרחנית שנעשה. בהתחלה יש את החומצה הירוקה – החומצה הראשונית (ירוקה בגלל צבע הזרחן, תמיד אומרים שהוא זוהר, אבל זה לא קשור לזרחנים המתפוצצים, זה דבר אחר). אותה חומצה זרחנית נמכרת בחומצה זרחנית ירוקה שהיא לא מאוד נקייה – חומצה תעשייתית. החברה היא החברה כמעט הכי גדולה בעולם

שמייצרת מהחומצה התעשייתית חומצה רפואית – חומצה זרחתית לבנה. את החומצה הלבנה רואים בתעשייה כמעט בכל דבר – במוצרי מזון, תרופות, קוסמטיקה, משמרי מזון, קוקה-קולה ועוד. החברה משווקת את החומצה לכל העולם, היא חומצה מאוד נקייה שבריכוזים קטנים מוסיפים אותה להרבה מאוד תהליכים והיא משפרת את מוצרי הצריכה.

מבחינת מכירה – מוכרים את סלע הפוספט כמו שהוא אחרי ההעשרה, את הדשנים שמייצרים ואת החומצות התעשייתיות והלבנות. יש מוצרים נוספים שהם הרבה יותר קטנים בהיקף – מלחי זרחן, חומצות גופרניות (החברה היחידה בארץ שמייצרת אותה).

סלע פוספט שהשתמר בשטח שבו היה המפעל של מכתש קטן. העמוד הזה השתמר כי היה קו חשמל אל המתקן ועמודיו עברו בסמוך – זה היה פני השטח. כאשר לקחו את הפוספט ירדו עד לתחתית סלע הפוספט ועמודי החשמל נשארו למעלה – כל מה שהיה תחת העמודים, שפורקו עם פירוק המפעל, השתמר. זה מאפשר לראות איך נראה סלע הפוספט. אפשר לראות הסלע מתפרק בקלות, מאוד אבקי, לבן. אם לוקחים חלקים ממנו, מפורחים אותם ומריחים אפשר להריח ריח שמזכיר סולר. בחומרים אורגניים שהיו בקרקע, התפרקו והשאירו את הריח של סלע הפוספט.

איך נוצר סלע הפוספט? באבן רגילה שעל פני השטח, סלעי ייסוד שהם מקור כל המינרלים שיש לנו בטבע או בסלעי המשקע, הריכוזים הם מאוד נמוכים – 0.05%. מבלייה של אותם סלעי שמובלת בנחלים אל הים, נוצרים סלעים בתוך הים עם ריכוזים של 20-30% תחמוצת זרחן. תהליך מאוד מעניין ומורכב – תהליכים שקורים גם היום אך לא נזכה להשתמש באותם פוספטים שנוצרים היום – תהליכים מאוד ארוכים.

אותם מינרלים שנסחפים מהסלעים עם ריכוזים מאוד קטנים של תחמוצת זרחן יורדים אל הים העמוק. בים העמוק הלחץ מאוד גבוה שם הזרחן מתפרק והופך לזמין בתוך המים. באזורים מאוד מסוימים, כמו שהיה פה בתקופה של ים התטיס (גם בירדן, סוריה, מרוקו, מצרים, מדינות סמוכות אלינו שגבלו ביפ התטיס) היו זרמי ים – אפלוודס – זרמים שהעלו מים מהקרקע המאוד נמוכה, שם הזרחן חופשי בגלל הלחץ, אל אזור היבשת – מדף היבשת (אזור מאוד רדוד בים) שחשוף לשמש. בגלל השמש יש צמחים, וכשהצמחים נחשפים לדשנים (פוספטים זמינים במים) פורחים – הרבה מאוד אצות שקלטו את הזרחן מתוך המים והצמיחה שלהן תוך ספיחת הזרחן גידלה מרבדים. כשהאצה נרקבת היא הופכת לקרקע ובוץ ולאחר מכן לסלע. מתוך הספיגה של הצמחים את הזרחן מהמים, יש העשרה ראשונית של אזור הקרקע העליונה במדף היבשת. אותם אזורים שבהם היו זרמי האפ-לוודס, יותר מאוחר, תהליכים של בעלי חיים ותהליכים פיזיקאליים שונים שערבלו את הקרקע עשו העשרה נוספת של אותו זרחן בקרקע – פירקו את החומרים האורגניים והשאירו את החומרים הלא-אורגניים. יותר מאוחר, כשנעשתה קבורה יותר משמעותית והקרקע הייתה בדרך להפוך לסלע, הבוץ עברה כיבוש מחדש של המינרלים שנמצאים בתוך הקרקע לגבישי הפתית, שהם מכילים את עיקר הזרחן בתוכם. גביש הפתית הוא גביש מאוד קשה, נמצא בטבלה של קושי הסלעים (אם יהלום 10 וטלק 1, הוא באזור 7 – מאוד קשה, קוורץ 8).

אחרי היווצרות המינרלים של הפתית, הסע הפך תהליכים פיזיקאליים נוספים של בלייה, הגבישים השתמרו טוב יותר מהקרקע שהקיפה אותם. זה הביא למצב הסופי של סלע מאוד עשיר באותם גבישים. הרבה פעמים אומרים שיש פה הרבה מאוד שיניים שהם הפתיתיות (של הכרישים ודגים) אבל זה לא מקור הפוספט – המקור זה אותם צמחים שקלטו את הזרחן מתוך המים. בגלל שזה היה מדף יבשת שחיו בו בעלי חיים וגם להם היה פתית בשיניים, גם הם תרמו את העצמות שלהם כאשר הם מתו והתאבנו, אבל זה לא עיקר סלע הפוספט.

הפוספט לבן – כשהפוספט לבן זה אומר שהוא עשיר בקלציום קרבונט – גיר. כאן יש יחידה סלע מאוד עבה, הייתה כאן יחידה של כ-6 מ' סלע פוספט מאוד איכותי (לא סתם התחילו פה ואת אורון וצין השאירו לאחר כך). גם התהליכים שהיה צריך לעבור בגלל שהיה כל כך איכותי היו תהליכים מאוד בסיסיים של גריסה וניפוי, אחרי זה כבר שלחו את הסלע. לא כל סלעי הפוספט שיש בארץ נראה ככה. פוספטים מתחלקים לצבעים שונים – כל צבע בהתאם לחומר המלווה את הפוספט.

הפוספט הלבן, האיכותי ביותר, שנמצא גם בצין, אורון ורותם – אותו הכי רוצים, הכי יודעים לטפל בו, הכי איכותי והכי הולך ונגמר. בצין כמעט ולא נשאר, באורון עוד קצת וכך גם ברותם – ב-10 שנים הקרובות (אלא אם כן יהיה הסכם חדש של זיכיון כמו מה שעובדים עליו באזור ערד) הוא ייגמר. הפוספט הלבן הולך בעיקר לחומצות הנקיות – הלבנות, משמש בין היתר למוצרי חלב, דשנים, ביצים, גידול ירקות ופירות, מוצרי בשר, מרקים, משקאות קלים, רטבים, חומרי ניקוי, קוסמטיקה, תרופות, משחות שיניים, גילוח, תוסף מזון לבעלי חיים, חומרים משמרים, מלט ועוד. גם בני האדם זקוקים לפוספט בריכוזים מסוימים לעצם קיומנו.

פוספטים שחורים, חומים ואדומים – עדיין נמצאים ברזרבות מאוד מגדולות. למשל החומים והשחורים זה תכולת חומר אורגאני בתוך סלע הפוספט (פצלי זמן – מולקולות קרבונט שמאוד דומות לנפט אך מוצקות בתוך הסלע. הרבה פעמים מה שעשיר, כמו באדוריים, מנסים להפיק מהם אנרגיה). כדי לצבוע את הסלע בשחור מספיק 4-5% של חומר אורגאני בתוך הסלע, זה הופך להיות סלע פוספט שחור שהשימושים בו הרבה יותר קטנים. אין תהליך באמת טוב לסלק את אותו חומר אורגאני, וזה לא רצוי (אנשים לא רוצים אותו ולא רוצים לקנות פוספט כזה). גם לעשות ממנו חומצות זה קשה מאוד ויוצר הרבה מאוד קצפים שמפריעים לתהליך, סתימות וכו'. לפוספט החום יש ריכוז אורגאני מאוד קטן והיום יש תהליכים שיודעים להשתמש בו. הפוספט האדום עשיר בברזל שגם אותם יש ודורשים תהליך אחר בהפקה.

כמה שנים נשאר? תלוי. תלוי באיזה סוגים של פוספט שנשארו. כרגע ברזרבות, שיש מהמדינה עליהם זיכיון ותוכניות כרייה עליהם, יש פחות או יותר (בפוספט הלבן) 10 שנים. בפוספט החום יש הרבה יותר מזה – כ-30 שנים. בפוספט השחור יש רזרבות כמעט בלתי נדלות, אבל הוא מאוד בעייתי, גם כי קשה להשתמש בו וגם כי מעליו יש החומר הזה גם שחור. החומר הזה עושה צרות בהסרתו – לפעמים מתחיל להידלק ספונטנית ולא רוצים להיכנס לשם. כיום מנסים למצוא פתרונות לכך.

החברה מייצרת 2% מתצרוכת הפוספט העולמית. בארץ משתמשים ב-5% ממה שמיוצר. בארץ נעשו חקר כללי של מרבצי הפוספט בארץ – חלק נכבד באזורי התיישבות, אזורי הפזורה הבדואית (כמעט כל בקעת ערד היא פוספט, אולם היא מיושבת). יש הרבה מאוד רזרבות אבל לא כולן זמינות.

בור כרייה שהושאר פתוח בכוונה – גם כי יש תופעה גיאולוגית מעניינת וגם כחלק מניסיון ללמד על תעשיית הפוספט והתחנות שהוקמו בשטח. ניתן לראות שריטות מחפר על הקיר – מחפר חשמלי שעובד מלמטה ומגד את הסלע כלפי מעלה וממלא את הכף. כשהוא עולה למעלה המשאית מגיעה, הוא פותח את החלק התחתון וכל האדמה נופל. המחפר נועד לסלע כיסוי העליון (החווארי) ולא לפוספט, שהוא קשה מדי בשבילו. בשלב כלשהו השריטות מפסיקות ורואים קיר חלק לגמרי. זה עובר לצד השני, שם הוא קטן יותר, ועולה כלפי מעלה בסלע. מה שיש כאן זה שבר גיאולוגי – שבר הסתה אופקי (יש גם קצת רכיב אנכי) שמזיז את השטח שרחוק מאתנו שמאלה. שכבת הצור, שהיא שכבה ישרה פחות או יותר, בקו השבר הולכת מעט הלאה. למעשה רואים את קו מישור השבר. קו המישור מעט העלה את השטח שאנו עומדים עליו מאשר סלע הפוספט שנמצא בצד השני. אם דיברנו על פוספט שנמצא בגובה של העמוד- הפוספט פה נמצא בתחתית הקיר למטה. דבר נוסף שאפשר לראות פה המשולשים הלבנים – הסלעים יורדים מהאנטיקלינה, יורדים באלכסון ובשלב כלשהו, בסינקלינה, הם מתחילים להתיישר. בנקודה הזו היה פוספט עדיין, לפני שהסלע נכנס אל תת הקרקע (בציפוי הצור). את ציפוי הפוספט קילפו, קילוף השכבה מסלע הצור. רואים את הצור שהוא כמעט אנכי וקילפו את הפוספט ממנו. גם היום כורים אזור מצלעות באזור של נחל דימונה, נחל אפעה – מאוד דומה למה שקורה פה. הצור עצמו הוא כהה אבל השכבה של הצור היא לא אחידה – יש שכבות חוואר דקות בתוכה. אי אפשר לנקות במאה אחוז את השכבה. מעל המשולש הרחוק יותר, יש אבנים עגולות לבנות – בולבוסים. אבן מאוד נפוצה בסלעי הפוספט ובכלל בצור משאש, מוצאים אותה כחלק מטפלי הביניים. שדה הבולבוסים בצין הוא גם חלק מחתך פוספטי, שם התגלתה באופן טבעי, בגלל הבלייה שכבת הסלע הבולבוסים.

המשך נסיעה למפעלי ים המלח

ביציאה של נחל חצרה יש תחנה נוספת עם הסברים, גם הסבר על היווצרות מכתש. נשאלת השאלה בקורס מורי דרך, מדוע צריך את היום הזה? מדריך צריך שיהיה לו מקסימום ידע בהרבה מאוד נושאים. לעיתים נוסעים בדרכים שיש בצדיה דברים מאוד יפים. עצירה קטנה, של שעה, בדרך שבקציה המכתש בקטן, לאורכה המצלעות (תופעה בלתי רגילה) ויש בה סיפור של תעשייה, סביבה, קונפליקט, כלכלה, פוספט, התיישבות, מחקר, שימושי משנה וכו' – מקום מרתק שאפשר להשתמש בו. כמו כן אפשר להגיע לנחל חצרה וצפית ולדבר על צומח מדברי וכו'. יש גם דרך גיפים שעוברת בדרך הזו ויורדת לתוך נחל חצרה עד לכביש הערבה.

עניינים כלכליים – סלע הפוספט הוא לא סלע יקר. טון של סלע פוספט היום בשוק נמכר ב-\$120. כדי להחזיר את אותו טון צריך לשלם על הכרייה, הגעה, הסרת החומר מעל, שיקום השטח, לקיחת החומר מהמכרה אל המפעל, עיבוד וההעשרה, תהליכי הפיכתו למוצר (תהליכים מאוד ארוכים שעולים לא מעט כסף) – לכן סה"כ רווח על סלע הפוספט הוא לא גדול. המחיר ירד לאחרונה. ב-2008 המחיר שלו היה הכי גבוה (לפני הקריסה הכלכלית) ומחירו הגיע ל-\$400 לטון. יותר מאוחר זה צנח לאזור ה-\$100. בשנים האחרונות היו באזורים של -150% ובשנה האחרונה שוב המחירים ירדו.

כמדברים היום על סלע פוספט בנמל (אחרי כרייה, העשרה, טיפול, הובלה וכו') מדובר על הוצאות של כ-\$100 לטון. המדינה רואה החזרים בכמה דרכים – מכירת הזיכיון של השטח, תמלוגים של 3% מכל טון שנמכר, מיסים מהרווחים של החברה והשקעות בכי"ל (שרוב העובדים מושקעים בה – החברה חלק מכל אחד ולא רק הבעלים הפרטיים של האחים עופר). דבר נוסף חשוב הוא העסקה של העובדים – שכן מדובר באחד משלושת מקומות התעסוקה הגדולים בנגב יחד עם מפעלי ים המלח וקמ"ג. החברה מחזיקה 1200 עובדים קבועים במפעל ועוד פחות או יותר יחס של 8:1 גורמים מסביב שמעסיקים את עצמם כתוצאה מקיום המפעלים – אוטובוסים, מזון, הספקת חומרים, עבודות נוספות במפעלים. כמוכן יש גם עובדי קבלן במפעל – עובדי הקבלן באים למשימה מסוימת (שיפוץ למשל) ולא עובדים במפעל באופן קבוע כאחד העובדים ולא עושים את העבודה על העובדים, לכן קשה להגיד מה היחס שלהם. כשיש פרויקטים של שיפוץ מאוד גדולים, לפעמים זה מגיע למאות עובדים קבלן שעובדים בבת אחת במפעל לפרויקט מסוים של כמה שבועות.

צריך לזכור שעצם המשכורות שהם מקבלים זה מהווה כוח קנייה מאוד גדול בנגב ובסיס לצמיחה כלכלית שמאפשרת להם לרכוש עם הכסף הזה ואנשים אחרים מרווחים – מעגל מאוד גדול. יש רווח לכל הצדדים. החברה מאוד גאה בתעשייה שלה – בעבר זה היה מאוד מקובל להיות גאים בתעשייה, בשנים האחרונות קצת צרה עיניהם של אנשים בגופים עסקיים פרטיים שמרוויחים כסף. כשהמפעל היה בידי המדינה, המדינה לא הרוויחה ממנו כסף – כך לפחות מרוויחים מזה המדינה, האנשים והסביבה. תהליכים מודרניים של 5 השנים האחרונות עוברים לשיקום פגעי טבע ישנים של המכרות (הר פסולת ובור ליד) – זה לא יכול להראות כמו השיקום המודרני שעושים בשטחים חדשים אבל גם זה עובר טיפול. עם כל ההתחדשות והטכנולוגיה גם הסיבה באיזשהו מקום מרוויחה.

במדינת ישראל אין מה לעשות עם כל כך הרבה פוספטים והיא לא צריכה את כל הכמות הזו – משתמשים במעט מאוד מהפוספט שהחברה מייצרת. לשימוש העצמי של ישראל תמיד יהיה מספיק ואין צורך לשמור את אותן רזרבות. מה גם, הפוספט הלא לבן, היום כן עובר תהליכים (וגם בעבר). הפוספט השחור בנחל צין – בעבר ידעו להשתמש בו אבל השיטות לא עמדו בתקני איכות הסביבה החדשים שהיום קמים ובשנת 2005 נסגר המתקן – מתקן מאוד פשוט שהיה שורף את החומר האורגאני והיה פולט הרבה מאוד זיהום בעקבות השריפה. היום עובדים על תהליכים אחרים – יגיע יום שהתהליכים האלו יתבטלו למצב שיהיה אפשר להשתמש בהם והפוספט השחור, שהיום משתמשים בו מעט מאוד היום, יהיה זמין ויהפוך לנכס חשוב. מבחינת המדינה אין מה לדאוג – יש לצרכינו פוספט לשימוש מתי שנרצה.

יש מקומות שיודעים שסלעי פוספט נוצרים שם היום – עד שסלע הפוספט לא עובר את סיום התהליך (תהליך של מיליוני שנים בקרקעית הים) אי אפשר להשתמש בו. יש מקומות שיודעים שהתהליך הזה מאוד קרוב לסופו ושם כן, למשל בנמיביה, משתמשים ומנצלים אותו מקרקעית הים. בארץ אין מקום כזה.

כריית הפוספט, המגע עם הסלע והחומרים שנפלטו כתוצאה מאותה כרייה אינם רעילים. עובדים עם סלעי הפוספט בתוך המכרות, עם ציוד מכני, בלי שום ציוד מגן (אפילו כפפות). הסלע הוא אינרטי לחלוטין שהגוף והצמח לא מסוגלים לנצל אותו אלא לאחר התהליכים המתאימים בתוך המתקנים של החברה.

בולבוסים – תרכיזי גיר. רוב סלעי הגיר המוכרים היום הם שרידים של ריפים ימיים או כל מיני קונכיית קלציום-קרבונוטיות ששקעו בקרקעית הים, נמסו והתגבשו מחדש לסלע. אותם תרכיזי הבולבוסים הם תוצאה של שקיעה כימית של קלציום קרבונוט מתוך מי הים. היונים של הקלציום קרבונוט מתחברים יחד ויוצרים את המולקולה של הגיר, של הקלציום קרבונוט, ומתרכזים תחת גרייר מרכזי. בגלל זה הצורה היא בדרך כלל מעין ספירלה- הצורה האנרגטית העדיפה ביותר על הסלע זה לשקיעה. זה הונח על קרקע בוצית, שהיא בדרך כלל הרבה יותר רכה. כאשר שכבה כזאת נחשפת לבלייה אז הקרקע הבוצית מהר מאוד נסחפת ותרכיזי הגיר הקשים נשארים והופכים למשהו נופי מרשים. בולבוס – תפוח אדמה, בגלל הצורה של האבנים. הם מאוד נפוצים בשכבה הזו של צור המשאש – בחלקים העליונים של הפוספט. הם גם עשירים בחלקים התחתונים יותר, במנוחה – קירטון, בעיקר האזור הדרומי (אזור צוקי עובדה, סיריים, יהל – רואים שם בולבוסים מאוד גדול – כמטר וחצי קוטר).

ממשיכים לכיוון מפעלי ים הים. מפעלים שעוסקים בהפקה של אשלג מים המלח (פה זה כרייה שם זה הפקה שני דברים שונים לגמרי מבחינת המהות וההשפעות הסביבתיות). חשוב לזכור שכריית פוספט הוא לא תהליך סביבתי ירוק, כורים את הפוספט כי צריך אותו לשימוש של חקלאות ומטרות אחרות בראייה סביבתית גלובלית.

השאלה שהיום מעסיקה את כולם היא לא מה אנחנו עושים את הפוספט אלא איך מנצלים אותו. השאלה איך עושים את הדברים היא השאלה המרכזית. כריית פוספט זו תעשייה שבהגדרה יש להם נגיעה בסביבה בצורה יותר קלה או כבדה – תלוי איך מתייחסים לזה. בראייה גלובלית (הרי היום אנו בעידן אל גור – התחברות גלובלית שגורמת לזה שמדליקים תנור בישראל וחושבים על ההשפעה על דובי הקוטב והמסת הקרחונים) אם אפשר לגדל על דונם אחד של חממות בערבה, בעזרת דשנים כמו פוספט ואשלג 4.5 טון של עגבניות ובלעדיהם יש צורך בותר שטחים – השטח הולך לאיבוד במקום חר בעולם (אורז בהודו או כל מוצר חקלאי אחר). זה לא שמגנים על תעשיית הפוספט בארץ אבל חשוב לזכור שלא טיילנו בשמורת טבע שמישהו נכנס ופגע בה, אלא במקום שהמדינה ייעדה אותו לכרייה וחיבה.

דבר נוסף חשוב, זה זה שיש לגוף מסוים זיכרון (מפעלי ים הים או ים המלח) זה לא אומר שיותר להם לעשות מה שהם רוצים. מדובר בתהליך מאוד ארוך שלוקח הרבה מאוד שנים. אפשר לראות גם שהחברה מאוד מתגאה במכתב שקיבלה מרשות הטבע והגנים של סיום שיקום השטח שנכרה בעבר. רוב האנשים שיש בעולם הצעיר של עובדי התעשייה הם אנשים שמטיילים ואוהבים לטייל, למדו גיאולוגיה, קרובים לסביבה ומנסים לעשות את המיטב כדי לשמר את הסביבה.

יורדים לבקע ים המלח, מולנו נופי החוואר שהשתרעו בעבר בימת הלשון – מחצבה ועד כמעט מוצת צמח בואך כנרת. נוכל לראות את השבר הגיאולוגי שנמצא באזור של נאות הכיכר שחותך את החוואר כמו לשון ויוצר את הנוף של הביצות של כיכר סדום, כיכר ים המלח (אזור מאוד מפותח מבחינה תיירותית וחקלאית היום) ובריכות האידוי והסוללות של מפעלי ים המלח.

ההשפעה הסביבתית של מפעלי ים המלח שונה מההשפעות הסביבתיות של מפעלי הפוספטים. מאחר ואין תהליך של כרייה אלא תהליך של אידוי של מים, השקעה של מלח וקרנליט (שממנה מפקים את האשלג). **שתי הבעיות הקשות ביותר** שהיו פה בעבר. שקיעה של מלח – ים המלח מחולק לשני אגנים, צפוני ודרומי, כבר היסטורית – עוד במאה ה-17-18 האגן הדרומי היה אגן של מים רדודים. יש סיפורים על סירות ששקעו כאן, 2 מצודות שמסמלות אזורים שאפשר היה לתצות הרגל את האגן הדרומי של ים המלח. היום האגן הדרומי של ים המלח הוא למעשה בריכה גדולה תעשייתית שמשמשת להשקעה של מלח. האגן הצפוני, שהוא למעשה מאזור נחל יהלים וצפונה, הוא למעשה שריד של ים המלח והוא אגן נפרד שבו כל שנה ההתאידות ודברים נוספים (כריית מים שמגיעים מהירדן והתעשייה) גורמים לכך שהים הולך ומתייבש. ואילו בחלק הדרומי של ים המלח, באבסורד, המים הולכים ועולים כל הזמן – זאת משום שמוסיפים מים בעזרת משאבות ובעיקר בגלל ששוקע מלח וזה מרים את כמויות המים למעלה.

שני נושאים מרכזיים נשמע בפעלי ים המלח – תהליך ייצור של האשלג ותהליך קציר המלח (דיונים מול בתי המלון ומול המעצה האזורית והגופים הירוקים) מקרקעית הבריכה והחזרתו לאגן הצפוני של ים המלח – תהליך הנדסי תעשייתי מרתק שלמעשה הוא פשרה שבאה לנסות לשמר גם את החוף הדרומי של ים המלח ובתי המלון וגם לשמר את התעשייה. כל הפאזל הזה של תעשייה, סביבה, תיירותית, הוא פאזל מאוד מסובך שדורש מאנשים בכל אחת מהתחומים מיומנות גדולה מאוד למו"מ ופתיחות מאוד גדולה להבין את הצד השני. תם העידן שבו התעשייה עשתה מה שהיא רוצה ותם העידן שגופי תיירות עשו מה שהם רוצים – היום הכל האזור מאוד מסובך, כמעט לכל דבר יש ועדה. בימים אלו גמרו להכין תוכנית אב לאזור הזה בנושא של פיתוח תיירות שתיגע גם בנושא הסיבה – איך משמרים אותה. תחום הזיכרון של מפעלי ים המלח הוא מאוד גדול (נוסעים בו מהרגע שעזבנו את התצפית אל הערבה). הזיכרון לא מאפשר להם לעשות מה שהם רוצים (בעבר כן).

אנו נמצאים בשפך של נחל צין אל ים המלח, אפשר לראות משאיות יוצאות מהשטח וכורות חומר. בעבר פה הייתה המניפה של נחל צין שנשפך אל האגן הדרומי של ים המלח. יש כאן מספר נחלים – נחל צין, נחל אמציה ונחל ערבה שנשפכו לים המלח ויצרו את הנוף הביצתי של כיכר סדום בתוספת מעיינות שכבה שיש באזור. היום נחל צין מוטה לתוך מאגר והמפעל כורה כאן חומר ואדי שתפקידו לבנות הסוללות (מאחר ושוקע מלח באגן הדרומי, המפלס של המים עולה ויש צורך כל הזמן להעלות את גובה הסוללות). תהליך קציר המלח מקטין את הצורך בשימוש בחומר כזה להגבהת הסוללות, הוא למעשה יפתור את הבעיה, היום נעשית ההגבה האחרונה של הסוללות לקראת התחלת התהליך של קציר המלח. כל תהליך הכרייה של חומר ואדי לצרכי תחזוקה של המפעלים הוא תהליך שהסב נזק גדול לסביבה. בשנים האחרונות הוקמה קרן לשיקום מחצבות שהושקע כסף של מפעלי ים המלח. הקרן עשתה מיפוי של כל מרחב הזיכרון של מפעלי ים המלח, סימנה את

המקומות שבהם הטבע נפגע כתוצאה מכרייה של חומר ואדי, צנרת, פסולת וכל דבר אחר שמפריע לסביבה, והיום זה כבר שנה שלישית שיש תהליך שעוברים שטח-שטח ומשקמים אותם. הכרייה כאן לא כוללת את השלבים כמו בפוספט, אין כאן העמקה לצורך סלע מטרה – כאן גירדו את השטח מחלוקים לצורך בנייה וביסוס של המפעלים.

תחנת הגפה - בצד ימין רואים מבנה אפור (צינורות צהובים בכניסה אליו) לכאן למעשה קו הגז שדיברנו עליו. קו הגז הזה מגיע בלחץ גבוה, לתחנת הגפה שנקראת PRMS – תחנה של הפחתת לחץ. התחנה הפכת את הגז מגז בלחץ גבוה לגז בלחץ נמוך, אז המפעל משתמש בו, גם לטובת תחנת כוח חדשה שהוא בונה כאן וגם לטובת תחנת הכוח הישנה שכמעט לא עובדת במזון. התרומה הסביבתית של קו הגז הייתה מאוד גדולה. גם כאן יש קונפליקט – האם לחפור את המדבר ולהעביר בו צינור גדול וארוך על כל המשתמע מכך, ולשפר את איכות הסביבה מבחינת פליטות של ארובות ובתמורה קצת לפגוע בטבע. אחד הפרויקטים הכי מרתקים בעולם המודרני הוא המפגש בין התעשייה, הסביבה וטבע – על רקע זה קמו גופים כמו גיא-טבע של יעוץ סביבתי. גופים אלו לא מחליפים את הגופים הרגולטורים של רשות הטבע והגנים או המשרד לאיכות הסביבה, אלא משמשים כיועצים לגופים אלה מול הגופים הירוקים – כדי לעבור טוב יותר את הנוזקים שאמורים להיגרם לסביבה.

תצפית על הבריכות ועל מפעלי ים המלח – כשנסענו לאורך הדרך מדימונה, ליד הקמ"ג דיברנו על מסילת הרכבת שמובילה את האשלג. האחד הפרויקטים המעניינים ביותר שנעשו כאן הוא המסוע – 18 ק"מ של מסוע (תחתיו רואים צבע אדום) המחבר את האשלג שקוצרים כאן בתוך המפעל, מועלה על המסוע עד מתקן צפע ומשם יורד לקרונות רכבת. עם הרכבת הוא ממשיך לנמל אשדוד. הפרויקט הזה, בזמנו, היה פרויקט מאוד לא סביבתי וכולם יצאו נגדו (ראש עיריית אילת, רשות הטבע והגנים, החברה להגנת הטבע ועוד). היום פרויקט זה היה זוכה לפרס – כי בעידן שרוצים להקטין את מספר המשאיות על הכבישים והפליטות של פחמן דו חמצני, מסוע חשמלי שמעלה את האשלג בלי צורך לחסום כבישים ולהוביל משאיות, הוא פרויקט סביבתי. בהפרש של 25 שנים הדברים משתנים בראייה שלנו את הטבע והסביבה.

מצוק ההעתקים של מדבר יהודה הדרומי – יש ויכוח איפה בדיוק נגמר יהודה, יש שטוענים שמדבר יהודה נגמר בנחל אשלים או במקומות אחרים. מצוק ההעתקים כשמו כן הוא, יש שברים גיאולוגיים וההעתקים, יש שם הרבה קידוחי מים לאורכם והוצאתם לטובת השימוש במפעל. המפעל הוא צרכן גדול מאוד של מים. המים המלוחים מאוד עוברים לתעשייה לתוך המפעל, מים פחות מלוחים מגיעים למאגרים ומשמשים למקומות שבהם צריך מים מתוקים. מפעלי ים המלח גם מספקים מים לבתי המלון, בו הם עוברים תהליך הטיפול. המים שמגיעים לכאן מגיעים מעומק של כ-800-600 מ' תחת פני הקרקע והם בטמפרטורה גבוהה – מים חמים של בין 28-30 מעלות. כדי להחזיק את המאגרים האלה שמו דגים שיאכלו את האצות. הדגים שאוכלים את האצות נאכלים על ידי הקורמורנים שזהו חלק מנתיב הנדידה שלהם בפרט ושל ציפורים בכלל (דצמבר-פברואר רואים מינים רבים).

הדרך שחוצה היא הדרך שלאורכה מגיע קו הגז. בעתיד הקרוב (תוך כמה חודשים) הולכים לשפר את הדרך ואפשר יהיה לעלות עם אוטובוס למישור עמיאז, לעשות תצפית מהר סדום על מערת הקמח, לעלות הדרך להגיע לכאן, להגיע לתצפית ולהראות את הנוף ולרדת לכיוון מפעלי ים המלח. הר סדום פקק מלח מדהים ויפה וממנו תצפית מאוד מרשימה.

על הרכס רואים בסיס צבאי – מעלה עמיאז. יש למעלה בסיס נ.מ שהוקם אחרי ההפצצה של הכור בעיראק להגן מפני מטוסים עיראקים שירצו להפציץ את הכור שלנו. קצת הלאה רואים את המסוע ועמודי חשמל שמורידים מתח עליון לכיוון מפעלי ים המלח.

קורמורנים – הקורמורן, כדי להיות יעיל לתפוס דגים בעומק ויתר על בלוטת השומן שלו, שחלק מעופות מים ארים משמנים את עצמם כדי לאטום ולבודד את עצמם מהסביבה. הבידוד הזה גורם לכך שהם לא יכולים לצלול עמוק משום שהם קולעים אוויר בין הנוצות שלהם. הקורמורן, שוויתר על זה, יכול לצלול לעמוקים על 10 מ' ויותר ולתפוס דגים, שם אין לו תחרות (אף עוף מים לא מגיע לעומקים האלה). זה מאפשר לו שחייה מאוד מהירה ומאוד יעילה. כשהוא יוצא מהמים הוא כולו ספוג וכדי להתייבש הוא יתולה את עצמו ופורס את כנפיו לייבוש.

מפעלי ים המלח

במפעלי ים המלח יש הרבה מאוד חומרים מסוכנים ולא מעט סיכונים – החומרים המסוכנים הגדולים ביותר הם ברום וכלור – אחד המצבורים הכי גדולים בארץ של חומרים מסוכנים. באזור מפעל המגנזיום, בגלל שיש שם זרם חשמלי גבוה ושדה מגנטי, וזה יכול לסכן פעילות קוצב לב.

המפעל מקיים מערך ביקורים לקהל הרחב גם באופן פרטי וגם באמצעות מורי דרך בתיאום מראש. כל המבקרים שמגיעים לפה צריכים להיות מודעים בהגיעו לא לשמורת טבע אלא למפעל תעשייתי שיש בו בין היתר חומרים מסוכנים, לכן יש אלמנטים של סיכונים ובטיחות צריכים להיות מודעים אליהם. מתחת לגיל 17 אין כניסה למפעל.

רקע – ממפות ותצ"אות של ים המלח מהמאה ה-19 ועד היום – עד מאה המאה ה-10 ים המלח היה מורכב משני אגנים עם לשון באמצע. משנות ה-70 מפלס הים ירד למצב כזה שהאזור הדרומי התייבש וזה, גם בצד המערבי הישראלי וגם בצד המזרחי הירדני יש היום בריכות אידוי – מפלס הים הוא הרבה יותר נמוך כדי לקיים שטח ימי אגן הדרומי.

מבנה ים המלח – יש אגן צפוני שהוא עמוק מאוד, העומק שלו מוערך בין 370-400 מ', הרום המרבי שמוכר ב-200 שנה האחרונות. ויש אגן דרומי שבעומקו המרבי (בתחילת המאה הקודמת) 8-10 מ'. היום, כאמור, בריכות בלבד.

חתך של מפלס הים – עומק מרבי לפי אגנים – כל החלק הדרומי עד מול הלשון זה עד 8 מ', ומאזור הלשון מגיעים לים שעומקו המרבי עד 400 מ' – מפלס של מינוס 392, בערך בשנת 1930 – אז התחילה הפעילות התעשייתית לייצור אשלג בים המלח. הים המשיך וירד מאז למינוס 400 – שם כל האזור הדרומי התייבש. מים ששטח הפנים שלו כ-1000 קמ"ר, אפילו יותר, הוא מתכווץ בבת אחת לכ-700 קמ"ר. בגלל זה יודעים

להגיד שב-200 שנים האחרונות הם בדרך כלל התנדנדו בין מינוס 390 ל-401. ברגע שהוא ירד מתחת למינוס 400 כל האזור הדרומי התייבש, שטח הם הצטמצם, האיזו פחת, ואז בשנים גשומות המפלס עלה חזרה. איזוים הם בשנות ה-30 היה יותר גבוה מהיום (אפילו בשנת 78) משום שהים היה משוכב – בחלק העליון שלו היו מים מדוללים. כל עוד היו מגיעים מים מהירדן, מי שתייה, שפירים, מתוקים, השכבה העליונה של הים לא הייתה מלוחה כמו החלק התחתון (הייתה איזו שכבת ערבוב). ממחקר עמוק שנעשה בנושא יודעים שככל שהמים מלוחים יותר האיזוים שלהם נמוך יותר (זה קשור למושג שנקרא לחץ חלקי). לשם השוואה – אם ים המלח היום יורד כ-1.2 מ' בשנה, אם המים היו מתוקים היה יורד בכ-4 מ'. כמובן שהכנרת מאוד רדודה, סדר גודל של 40 מ', כאן הם בעומק של בערך פי 10, אבל גם האיזוים ממנו הרבה יותר נמוך. אם נסתכל על המשך הירידה של מפלס הים אפשר לראות שבמפלס של 410 מ', שזה היה בערך ב-1997, כל האזור הדרומי ירד ושטח הים התכווץ בצורה הרבה פחות דרמטית – בעיקר בחלק המערבי – הישראלי, שכן בחלק המזרחי הירדני הוא הרבה יותר תלול (הים בחלק הישראלי בורח ובחלק הירדני יורד יותר למטה). המפלס הנוכחי מינוס 427, כבר יש חלקים נוספים שמתאיבשים. היום יודעים להגיד שכל הפינה הדרום מערבית במפלס של עוד 5-6 מ' יש חלק שלם שיתייבש – חלק מאוד חשוב שכן משם שואבים את התמיסות. **גרף של ירידת מפלס הים** – כמה נקודות ציון דרך משמעותיות, עד 1964, שבה נבנה המוביל הארצי, הים התנדנד בין מינוס 390 למינוס 400 – היו לו חסמים גיאוגרפיים. מתחת למינוס 400 האזור הדרומי מתייבש ואז האיזוים מהים יורד, מגיעות שנים יותר גשומות והים מתמלא חזרה. 1964- נבנה המוביל הארצי ולאחריו מפעלי המים בירדן ובסוריה.

1975 – ניתוק האגנים – האזור מול הלשון מתייבש וכל האזור הדרומי צפוי היה להתייבש משנת 75. 2013 – מינוס 427, בחודש האחרון הוא עלה בכמה סנטימטרים בגלל הגשמים והשיטפונות מהירמוך. אבל אין ספק שמפלס הים הוא בכיוון ירידה. אלא אם כן הכנרת תעלה על גדותיה, (יש שאומרים אולי אפילו השנה), אם מפלס הכנרת יעלה ויגיע למפלס גבוה שמתקרב לקו האדום העליון ותהיה שנה גשומה נוספת, אז בהחלט יכול להיות שהכנרת תגלוש דרך סכר דגניה והמים יגיעו לים המלח. בפעם האחרונה שזה קרה זה היה בשנת 91-91 וים המלח עלה 2 מ' באותה שנה.

אם מנסים לנתח פחות או יותר מאיפה ים המלח מאבד את המים שבעבר זרמו לו – אם בעבר זרמו לים המלח 1.6 מיליארד (ההערכות) מ"ק (בעיקר דרך הירדן אבל גם דרך יובלים שנכנסים ישירות לים המלח) אפשר להגיד שנכון להיום מגיע לים המלח בערך 10% מהכמות שהגיעה אליו בעבר, עד אמצע המאה הקודמת (בעיקר נכון להיום שפכים של הרשות הפלסטינית, המוביל המלוח מסביב לכנרת, מעיינות מלוחים ומעיינות נוספים באזור ים המלח וקצת שיטפונות), כלומר שהים נמצא בגירעון מאוד גדול.

מקור הגירעון – מרבית הגירעון מקורו במים שלא מגיעים לים המלח כי הם נתפסים במעלה הזרם על ידי כל המדינות באזור, בשל הדרישה למים. חשוב לזכור שהאזור עד אמצע המאה הקודמת היה מאוד דליל אוכלוסין (כל אזור המזרח התיכון), הגידול העצום באוכלוסייה מגדיל את הדרישה למים שהולכת וגוברת עקב רמת החיים וסיבות נוספות. היחידים שבינתיים נקטו בפעולה ממשית זו ישראל שנמצאת בתהליך של הקמת מתקני הטפלה, אבל גם היא נזכרה בזה בשנים האחרונות. כשישלימו את כל מתקני התפלת המים יגיעו למצב בהחלט סביר. רוב מתקני המים שמוקמים בארץ הוקמו על ידי חברה ששייכת לכי"ל, אותו קונצרן של מפעלי ים המלח, מחזיקה ב-50% מהבעלות על חברת הנדסת התפלה IDE – רוב המתקנים הגדולים בארץ ובעולם מוקמים על ידה בטכנולוגיה ייחודית שלהם. מפעלי ים המלח מאדים בבריכות האיזוים קרוב ל-150 מיליון מ"ק של מים, גם הירדנים מאדים בערך 100 מיליון מ"ק של מים בבריכות איזוים. **התפלגות בין מדינות** – כולם שולחים ידם במים, מדינת ישראל הכי הרבה, אבל גם היא תורמת לירדן, במסגרת הסכם השלום, מכסות מים. בירדן מצוקת המים הרבה יותר גדולה, שם לא תמיד יש מים זורמים, גם ברמת עמון, בברזים. הסורים עוצרים את המים שלא יזרמו לירדן וליובליו והם לא מגיעים לכנרת (היו כמעט מלחמות על זה – מלחמות המים). אם המדינות השונות לא היו תופסים ושואבים את המים הכנרת הייתה מלאה והמים היו מגיעים גם לים המלח (זה מה שקרה עד שנות ה-60) – זה הגורם הדומיננטי. כשהקימו את תעשיית האשלג פה וגם מפעלי ים המלח, עד שנות ה-70, זה לא היו בדיוק בריכות – שכרו חלק מהים – הים היה קיים והפכו אותו לבריכות. רק בשנות ה-70 זה הפך להיות בריכות ששואבים את המים אליהם (עד אז זה היה חלק מהים).

הכנרת זה אגם ימה שיש לה גודל מסוים, היה עולה ויורדת לעיתים בלי שום קשר לפעילות אדם. סכר דגניה נועד ליצור יכולת לנהל את ממשק המים של הכנרת כחלק מהתהליך של המוביל הארצי, זה נובע מזה שלא כל המים שמגיעים מהירדן הצפוני נמצאים בשליטה של מדינת ישראל. אז קובעים סכר, גובה מסוים, שמנהלת הכנרת מנהלת אותו – היא קובעת את גובה המים, את הקו האדום העליון, הקו האדום התחתון, היא מוציאה את המעיינות המלוחים שלא ימליחו את מי הכנרת שהמים שלה יורדים למוביל המלוח שנמצא בחלק המערבי של הכנרת. למעשה כל עוד נשתמש במים של הכנרת יש לזה השפעה על כמות המים שזורמים בירדן הדרומי. אנחנו אשמים ברוב המצב הזה בגלל הקמת סכר דגניה, אבל הקמתו הייתה תגובה לכל מה שקרה מסביב. זה משפיע על האגן הדרומי של הירדן וכמובן גם על ים המלח, שהוא אדן ההיקוות הסופי של הירדן.

ההתאדות הטבעית של ים המלח היא בערך, נכון להיום בריכוז הנוכחי, היא בערך בין 1-1.2 מ' בשנה - 1 מ' בערך איזוים טבעי ועוד 20 ס"מ בערך בגלל מים שמוזרמים לבריכות האיזוים ומתאדים באזור הדרומי שהיה צריך להתייבש כבר לפני 40 שנים בערך. נכון להיום, שטח הים הוא קצת פחות מ-700 קמ"ר (קרוב ל-650 קמ"ר) – כלומר שהאיזוים הטבעי הוא בערך 700 מלמ"ק. יתר האיזוים נובע מבריכות האיזוים, בגלל שהאזור הדרומי התייבש וכדי לשמר אותו בתור בריכות איזוים יש צורך להזרים אליו מים, אחרת האזור היה יבש לחלוטין.

האם הים הולך להיעלם? לא. כמובן שזו תחזית שאף אחד לא יכול בדוק אם תתממש, אבל ההשערה המדעית הכי מדויקת שיש היא שהים ירד בין 100-150 מ' מהיום. ככל שהים יורד נוצרות שתי תופעות – הים מתרכז יותר ויותר והאיזוים ממנו פוחת, ובמקביל השטח שלו מצטמצם. זאת אומרת שגם השטח קטן וגם

האידי יורד – באיזשהו שלב הים יגיע לאיזון וההערכה היא שזה יקרה בין 100-150 מ' לעומת המפלס הנוכחי.

איך הים היה נראה ללא בריכות – מצד ימין המצב המקורי של הים, משמאל המצב הנוכח עם הבריכות (חלק מהבריכות הן ירדניות, שפיתחו תעשיית אשלג דומה לישראל משנות ה-80). אם לא היו בריכות הים היה בכל מקרה יורד – מטר כל שנה במקום 1.2 מ'. בתי המלון יושבים על חוף הבריכות – אף אחד מהם לא נבנה ולא מתוכנן להיבנות לחוף הים עצמו (מכאן עד לפחות או יותר מול מצדה). הירדנים כן הקימו מלונות בצד שלהם, לא כל כך הרבה כמו בישראל. הים הרבה יותר תלול בחלק הירדני – אמנם החוף בורח ויורד אבל הוא לא רץ רחוק – בהתחלה עם בנו את זה על חוף הים, אחר כך התחילו לבנות מדרגות ויש להם כוונה לבנות גם מעלית (כמו בנתניה שבנו מעלית לחוף הים, אבל שם הים לא בורח).

בצד המערבי מבנה הים הוא הרבה יותר שטוח, הים בורח. הדוגמה הכי מוחשית זה מרחצאות עין גדי שבנו במקור על חוף הים, חוף רחצה. היום המרחק בין המרחצאות לחוף הים הוא גדול מאוד. היום אין עוד הרבה חופים בים המלח עצמו – קצת בצפון, באזור עין פשחה, חוף מינרל (לא כל כך לרחצה, קצת מסעדות וכו'). גם שם מאוד בולטת 'בריחת' הים. המים בבריכות יותר מרוכזים, מבחינת התיירות זה יותר טוב – הריכוז של המינרלים יותר גבוה, צפים יותר בקלות על המים. המים שם קצת יותר מרוכזים במלחים ובאשלג, אבל לא מקבלים כוויית, בטח לא מברוס (אולי מהמשמש ©). בכל מקרה, ברום כל עוד הוא מומס הוא לא מסוכן, יש שטוענים שבריכוזים נמוכים הוא אפילו מרגיע.

תעלת הימים זה תסריט שהוא לא בשליטתנו, אבל הוא כנראה גם לא הולך להתממש. מבחינת מדינת ישראל השאלה היא בעיקר המשקעים. בנושא התפלת המים מתוכננת הגדלה של מספר המתקנים, אבל זה לא מה שיגרום לזה שים המלח יתחיל להתמלא חזרה, אולי זה ישפיע על הכנרת שתתמלא וזה קצת יבלום את הירידה – זה התסריט הכי אופטימי. כמובן שאם פתאום יתחילו שנים גשומות מאוד, בהחלט יכול להיות שים המלח יעלה. כמו שזה נראה עכשיו בכל תסריט שהוא כמות המים שמתאדה היא גדולה מכמות המים שתיכנס גם אם תהיה כניסה מהכנרת. יכול להיות שיכנסו מים, וירידת המפלס קצת תתמתן, אבל עדיין לא בכמות כזאת שהוא יהיה קרוב אפילו לאיזון – בשביל להחזיר אותו לאיזון צריך להכניס לים המלח 1.5 מיליארד מ"ק של מים, כל התפלת המים המתוכננת בארץ היא חצי מיליארד. כמובן, גם אין סיבה כלכלית שכן מתפלים מים בעיקר בשביל משקי הבית, מים מותפלים יקרים.

תופעת הבולענים – בהמשך ישיר לירידת המפלס. בולענים קיימים כמעט רק באזור הצפוני והסיבה העיקרית להיווצרותם זה ירידת מפלס הים. בכל האזורים סביב ים המלח (גם מתחת לים המלח – אבל מזה לא נוצרים בולענים) באזורים שצמודים לחוף, יש הרבה מאוד גושים ושכבות ענקיות של מלח. לשם הדגמה – גוש מלח שחלקו נמצא מתחת לים וחלקו מתחת לחוף. כל עוד הים היה במפלס גבוה אז מי התהום שצמודים לכל גוף מים גדול, כיסו את גוש המלח. היות וזה מים מלוחים ומלח אז לא היה תהליך של המסה. כאשר מפלס הים התחיל לרדת, חלק מגוש המלח נהיה חשוף בתוך האדמה. לאט לאט מים מתוקים שמגיעים מגשמים, שיטפונות והתחתרות נחלים, מתחילים להמיס אותו (כשמי התהום כבר לא מכסים אותו ומגנים עליו) אז הוא מתחיל להתמוסס, כמו כל מלח. בשלב כלשהו נוצר בור באדמה ונוצר בולען. רוב הבולענים נמצאים באזורים 'המפונים' – אזורים שהיה בהם ים וזה נסוג מהם, או באזורים הצמודים (למרות שיש גם בולענים קצת יותר מזרחה, בעיקר באזור עין גדי) – ממצדה אפשר לראות הרבה מאוד בולענים שצמודים לחוף (אלפי בולענים) וממש קשה לחזות איפה הם יהיו, זו הסיבה שגם קשה מאוד לקיים תיירות לחוף ים המלח בכלל. קריסת הבולענים היא בבת אחת.

יש שני סוגים של בולענים – יש בולעני צינור ויש בולענים שנפתחים ליד הים והם הרבה יותר גדולים ולא סימטריים (אותם אפשר לראות לאורך החוף עם קלי"ה) הם הרבה יותר קרובים לים. בולענים יבשתיים בדרך כלל נוצרים בצורה של צינור.

התעשייה - אבני דרך בתעשיית האשלג בא"י – משנת 1925 מתחילים בניסיונות הפקה בצפון ים המלח על ידי משה לנגוצקי ומשה נובומייסקי. בסוף שנת 1929 מקימים את חברת האשלג הארץ ישראלית שמקבלת זיכיון ממשלת המנדט ב-1.1.1930 (סיפור היסטורי מעניין עוד חודש חודשיים יחולקו חברות מדעיות בנושא). משנת 1930 חברת האשלג הארץ ישראלית עובדת בצפון ים המלח – מסיבה מאוד בסיסית שרק לשם היה אפשר להגיע בדרך יבשתית (החלק הדרומי היה חסום לתנועה ואפשר היה להגיע אליו רק דרך הים). באזור הצפוני בנו גם בריכות אידוי, אולם באזור הצפוני, אזור קלי"ה, קשה מאוד להקים בריכות אידוי ודי מהר הגיעו לאזור הדרומי, 1934. מקימים מחנה עובדים שניתן לראות שרידים ממנו וכרגע הוא נמצא בתהליך שיקום להפוך להיות מרכז מבקרים. מנצלים את האזור הדרומי, שזה אזור רדוד שקל מאוד להקים בו בריכות אידוי ומקימים בריכות אידוי משנת 1934.

בשנות ה-40 חברת האשלג הארץ ישראלית היא היצרנית מספר אחד בארץ מבחינת תמורה כספית. החברה מתקיימת עד שנת 1948, עד מלחמת השחרור. הסיבה היא שבמלחמת השחרור האזור הצפוני נכבש על ידי הלגיון וכל הבסיס של החברה היה בצפון ים המלח (גם את האשלג שייצרו בחלק הדרומי העבירו בגוררות, אניות מיוחדות, לחלק הצפוני) – כל נתיב המשלוח היה דרך צפון ים המלח וירושלים, אז העסק נקטע. רק בשנת 52, לאחר 4 שנים שלא הייתה בכלל תעשייה, מקימים חברה ממשלתית – מפעלי ים המלח, סוללים דרכים בהתחלה דרך דימונה ולאחר מכן דרך ערד.

בשנת 61 מגיע לכאן מרדכי מקלף, שהיה רמטכ"ל שנה אחת בלבד. עד אז מפעלי ים המלח הקימו בריכות דרומית לים (שהגיע פחות או יותר עד מחנה העובדים) – באזור שהים התייבש. אז האגן הדרומי היה רדוד מאוד (כ-5 מ' אז) ומקלף, שחשב אחרת, ביקש להקים סוללה בתוך הים. ההיגיון שלו אמר שיש להגדיל את שטח בריכות האידוי ולכן יש לבנות סכר בתוך הים. משנת 61 הוא מתחיל לבנות סכר גדול בתוך הים, כל האזור הדרומי הופך להיות מים פתוח לבריכה כשהמים עדיין מגיעים באופן טבעי – במקום שזה יהיה סתם ים זה בריכה שאפשר לשלוט בריכוזים בה.

בשנת 61 גם מחוקקים את חוק זיכיון ים המלח, חוק שנחקק לטובת הקמת הסכר הגדול – שכן פרויקט זה עלה הון תועפות ובשביל לבנות אותו היה צורך לקבל הלוואה מהבנק העולמי. הבנק העולמי הסכים לתת הלוואה אך ביקש לראות שלחברה יש בסיס חוקי וזיכיון כלשהו על המינרלים של ים המלח. בשנת 65 משלימים את הקמת הסכר הגדול – בריכה 5 (שם גם יושבים המלונות). בהתחלה זו בריכה בתוך הים – פותחים וסוגרים את הסכר ומשתמשים בה בתור בריכת איזוי שהיא חלק מהים. בריכה 5 אמנם נראית מהמלונות עם סוללות, אבל זה בריכה אחת גדולה. הסוללות שם נבנו בשנות ה-90 כשהיו פטריות בבריכה וקצרו אותם. אלו לא סוללות אופרטיביות אלא יותר כדי לאפשר זרימה ולנצל את שטח הבריכה, זה גם מונע את היווצרות הפטריות שם.

רק לאחר מכן, מפלס הים מתחיל לרדת (זה קרה די מהר, תוך 4-5 שנים) ונוצר הצורך להקים תעלת הזנה. בשנת 95 משלימים את הפרטת ים המלח ומוכרים אותה לכי"ל – מאז זו חברה פרטית.

המינרלים בים המלח – בים המלח יש מינרלים שונים ומשונים, העיקריים ביניהם – אשלג, מלח בישול (NACL, נתון כלורי), מגנזיום, כלוריד וקלציום. רוב המלחים הם דווקא לא אשלג, למעט מגנזיום שמשמשים ומפיקים אותו קצת בתהליכים לא ממש כלכליים. המינרל העיקרי שישנו הוא אשלג אבל בכמויות הרבה יותר פחותות מיתר המינרלים, למעשה לא צריך את יתר המינרלים ורובם נשארים בים.

למה משתמשים בתהליך האיזוי – דיאגרמה מראה איזה מלחים שוקעים כאשר מתחילים לאדות ולרכז את מי ים המלח. כאשר לוקחים מים עם מלחים או חומר מומס ומתחילים לאדות אותם, הריכוז עולה והמים מגיעים לנקודת רוויה לאותו סוג של מלח. המלח הראשון ששוקע בים המלח (בתמיסות הנוכחיות, שכן בעבר היו מומסים במים גם גבס שכבר שוקע היום בים) נקרא הליט – מלח בישול (לצערנו, כי אין כל כך מה לעשות איתו), זה מה ששוקע בכל בריכה מספר 5 (מול המלונות) 20 ס"מ של מלח כל שנה.

לאחר שהריכוז עולה במעט מתחיל לשקוע מלח בישול הליט וקרנליט – זה מה שעושים בבריכות בקרנליט, בשלב השני. לאחר ששקע מלח והגיעו לנקודה שאותה מודדים מעבירים לבריכות איזוי שלב שני ושם מתחיל קרנליט שזה חומר הגלם לייצור אשלג. בתוך הקרנליט זה תרכובת של אשלג ומגנזיום כלוריד ביחד – לא צריך את המגנזיום כלוריד כמעט בכלל (מפיקים ממנו כמויות קטנות של מגנזיום ומגנזיום כלוריד) ורובו חוזר לים כתמיסה. כן צריכים את האשלג שנמצא בתוך הקרנליט וזה מה שעושים במפעלי ייצור. אם מומשיכים ומאדים את מי ים המלח מתחיל לשקוע בישופיט – מורכב בעיקר ממגנזיום. אין צורך בו והתמיסות חוזרות לים.

בשלב הראשון שואבים את מי ים המלח, תחנת השאיבה נמצאת פחות או יותר מול מצדה, (פעם לא היה צריך אותה כי המים הגיעו לבד, אבל כבר משנות ה-70 נבנתה תעלת ההזנה) – המים נשאבים ומועלים, שכן הים במינרס 427 וגובה בריכה 5 הוא מינרס 390 – צריך להעלות את המים כ-40 מ'. התחנה מעלה את המים ומזרימה אותם לחלק הדרומי באמצעות תעלת הזנה לתחילת בריכה 5. תעלת ההזנה עוברת בחלק המערבי, באזור מול הלשון, ובה הפרשי גבהים קטנים ואפשר לראותה לאורך כביש 90 – 4-5 מ' רוחב תעלה פתוחה.

המים זורמים בבריכה מהחלק הצפוני עד לחלק הדרומי ובתוך הבריכה שוקע מלח הבישול. התמיסות מתרכזות והולכות עד שמגיעות לסוף בריכה 5 ששם רוב המלח שוקע (לא כולו). אז מזרימים את התמיסות להתחלה של כמה בריכות מלח דרומיות – כדי לתפוס את הנקודה המדויקת שבה מתחיל לשקוע הקרנליט. לאחר מכן התמיסות מתחילות לזרום צפונה חזרה, דרך כל בריכות הקרנליט – שם נמצאות דוברות שקוצרות. הקרנליט שוקע בקרקעית, התמיסות ממשיכות מבריכה לבריכה עד לבריכת הקרנליט הצפונית ביותר. אז כבר רוב הקרנליט שקע ויש פתחים ענקיים שמזרימים את המים חזרה לים המלח. באופן כללי, אם עושים מאזן כמויות, שואבים קרוב ל-400 מיליון מ"ק של מים כל שנה, 150 מ"ק מתאדים ויתר התמיסות זורמות חזרה לים המלח.

בין הבריכות של מפעלי ים המלח לבריכות של הירדנים יש שטח של כ-200 מ' בין שתי הסוללות של המפעלים, האפיק הקדום של נחל ערבה וגם הגבול, המים מתעלים את דרכם בהפרשי הגובה וזורמים חזרה לים המלח, לא לנקודת השאיבה אלא למקום קצת מופרד (כדי שלא יהיה קצר של תמיסות).

בבריכות של מלונות ים המלח יש תמיסה שהיא רוויה למלח בישול ולכן שוקע שם מלח בישול. יש בה את כל המינרלים, מלח בישול יש הכי פחות כי הוא שוקע (על קרקעית הבריכה). מתחת יש עוד 6-7 מ' של מלח בישול נוספים. מטרת הבריכות היא לשקע מלח בישול כי רוצים לשקע קרנליט – הבעיה שהקרנליט לא שוקע ישר ויש צורך קודם לשקע את מלח הבישול ולרכז את התמיסות לרמה כזו שיתחיל לשקוע גם קרנליט. האם יש קו אדום לשאיבה? כרגע אין קו אדום. השאלה אם רוצים שתהיה תעסוקה באזור הדרום. אם רוצים שלא תהיה תעסוקה, תעשייה ותיירות באזור הדרום אז אפשר יהיה לענות לשאלה. בשביל לקיים תעשייה ותיירות במצב הנוכחי צריך להמשיך ולשאוב מים מים המלח, כמובן שגם המדינה נהנית מהכנסות גבוהות. ביום שיחליטו להפסיק לשאוב את מי המלח, האזור הדרומי יתייבש תוך שנים בודדות והופך להיות לערבה יבשה מלוחה.

יש שתי תשובות – אחת מדעית ואחת כלכלית-פוליטית. מבחינה מדעית, בהיבט של מאזן המים בא"י, מקור המים העיקרי של ים המלח, הירדן, לא מזרים מים לים המלח. באופן תיאורטי, אם סוגרים את מפעלי ים המלח ומחליטים להקים תיירות באגן הצפוני, ים המלח ימשיך להתכווץ גם ללא התעשייה, כי לא יגיעו אליו מים. יישאר אגן צפוני יפה, כחול ועמוק שייסוג עוד 30-40 מ' (זה קרה בהיסטוריה הגיאולוגית של מדינת ישראל). כל האגן הדרומי, מנחל יעלים ודרומה, יהפוך למלחה לבנה ויפה. מה שמחזיק את האגן הדרומי של ים המלח היום, כתוצאה מתפיסת מקורות המים העיקריים שמגיעים לים המלח, הן המשאבות של מפעלי ים המלח שמובילות את המים דרומה. ים המלח בתהליך התייבשות בכל מקרה. אם המשאבות ממשיכות לפעול האיזוי ממשיך, אז אפשר להפיק אשלג. המשאבות צורכות חשמל רב (כמעט כמו כל תל-אביב, אף אחד לא מסוגל להחזיק אותן אלא אם כן הוא מחזיק פעילות תעשייתית).

אשלג – דשן לחקלאות. אשלג משמש לגידולים והגברת התפוקה. אשלג הוא אחד משלושת הדשנים החיוניים לחקלאות לצד זרחן וחנקן. האשלג משפר את הטיב, את הכמות של התבואה ואת העמידות של הצמח בפני פגעי הטבע. הלקוחות העיקריים של אשלג, פחות בארץ, הן המדינות החקלאיות (סין, הודו, ברזיל – מדינות

חקלאיות) שהאשגל מסייע להם להגדיל את היבולים והתפוקות. בהיבט העולמי, האוכלוסייה בעולם הולכת וגדלה ושטח האדמה שמיועד לגידולים הולך ופחות, זה בנוסף לעובדה שהמצב הכלכלי ורמת החיים של האוכלוסייה בעיקר במדינות העולם השלישי הולכת וגדלה, מה שמגביר עוד יותר את צריכת המזון (כשהסיני אוכל אורז צריך לגדל אורז, אבל כשהוא מתחיל לאכול בקר, אז הבקר צריכה הרבה יותר גרעינים כדי לכלכל את אותה כמות) הביקוש למזון גדל אפילו יותר מגידול האוכלוסייה. זה אומר שחייבים להגדיל את התפוקה באותו שטח אדמה, את זה עושים באמצעות דישון נכון ומאוזן, שאשגל הוא אחד מהם, ובאמצעות אמצעים טכנולוגיים שונים.

סיוור בבריכות

תחנת כוח - במקום יש תחנת כוח שמייצרת חשמל וקיסטור. התחנה במקור הייתה 110 מגה וואט, חלקה מורכב מטורבינת קיסטור וחלקה מדיזל ימי שמפעיל גנרטור מופעל מזוט (בשנות ה-90 כשהקימו את מפעל המגנזיום ורצו גם לייצר חשמל בזול). מאז השתנו תקני איכות הסביבה והיום אי אפשר לייצר חשמל ממזוט (כמו בחברת החשמל). נכון להיום חצי מתחנת הכוח מושבת ומופעל רק בשעות השיא. כרגע בונים במקום תחנת כוח חדשה נוספת, אז ייוצר חשמל בהיקף של 250 מגה וואט, כל החשמל ייוצר מגז טבעי (יש צינור מאשקלון לכאן) – גם היום חצי החשמל שמייצרים הוא מגז טבעי, החצי של המזוט עובד מעט בשנה ואמור להתחיל בכלל כשתקום תחנת הכוח החדשה. גם חברת חשמל שצריכה לקנות תפוקת חשמל נוספת (שכן יש מצוקת חשמל בארץ).

חשמל סולארי דורש שטח, אם יש שטח אז עושים בו בריכות אידוי. חשמל סולארי הוא חשמל מסובסד. על חשמל שמיוצר באנרגיה סולארית משלמים אקסטרה כסף, זה לא כלכלי. חלק מתעריף החשמל היום הוא בגלל סבסוד החשמל הסולארי. כל התעשייה הסולארית היום היא תעשייה מסובסדת, העלות שלו היום יותר גבוהה מעלות חשמל רגילה.

בריכות הקרנליט - דיברנו על שני שלבים של בריכות אידוי – בריכות אידוי של מלח מול המלונות ובריכות אידוי של קרנליט. המים פה יותר מרוכזים מהמים באזור המלונות וכמובן גם יותר מהמים בים המלח. קרנליט זה מלח, ניתן לראותו בשולי הבריכות, מתגבש בצורה של קריסטלים. הבריכות האלה שעומקן כ-2.5 מ' משקעות קרנליט. כשמגיעים לשכבה של 1.5-1 מ' של קרנליט צריך להוציא אותו מהבריכה, שכן זה חומר צליל. העבודה נעשית על ידי דוברת שהיא בעצם מחפר ימי צף – מן חלוון שובר את המלח ומזרים אותו באמצעות צינורות אל המפעל.

בבריכות קוצרים את הקרנליט ושולחים את זה למפעל – שם מפרידים את הקרנליט בתהליך כימי, שכן יש צורך רק באשגל. לעומת זאת את המגנזיום הכלוריד לא צריכים והוא יוצא דרך התמיסה – גורם לכך המגנזיום מתמוסס והאשגל מתגבש. את המגנזיום שמתמוסס מזרימים חזרה לים המלח. בחלק קטן המגנזיום כלוריד משתמשים לייצר מגנזיום כלוריד כפיתים (בעיקר להפשרת שלגים) ומגנזיום מתכתי שחומר הגלם זה קרנליט עצמו.

מגנזיום זה מוצר הפסדי. חוץ ממגנזיום כלוריד כמלח, שזה תהליך מוצר לוואי של ייצור האשגל, הוקם מפעל מגנזיום בשנת 95. תהליך ייצור המגנזיום המתכתי מאוד שונה מתהליך ייצור האשגל, כי הוא דורש לבצע התכה של מלח ואלקטרוליזה עם חשמל- והתוצאה היא תהליך ייצור מאוד יקר. בחלק מהשנים הוא היה הפסד גדול בחלק הפסד קטן, נכון היום הוא מחזיר את עצמו בקושי. ממשיכים לייצר אותו משתי סיבות, אחת כי המפעל כבר קיים והוא עדיין מחזיק את עצמו מבחינת תוצאות תפעול, בנוסף הוא מעסיק קרוב ל-300 עובדים שזה לא מבוטל בכלל. הסיבה העיקרית היא בעיקר ציונות – אמנם לא מפסידים אבל הפרויקט עצמו וההשקעה הענקית של כ"ל לא החזירה את עצמה עד היום וגם לא תחזיר את עצמה. זה היתרון שהמפעל הוא חלק מקונצרן כ"ל, וקונצרן גדול יכול להרשות לעצמו לא להרוויח מכל המוצרים. גם למשל ייצור של פיתית מגנזיום ומלח בישול הם לא מוצרים רווחיים בפני עצמם, הם מוצרי לוואי, כחלק מהתהליך ויש רווח מאוד קטן ואפילו אפסי בייצור שלהם, בגלל שזה חלק מחברה גדולה אז מייצרים אותם. מגנזיום משמש כמתכת והשוק המרכזי שלו זה שוק האלומיניום – יצרני אלומיניום קונים מגנזיום ומוסיפים ממנו קצת אלומיניום, זה משפר את תכונות החוזק והעמידות בטמפרטורה. אלומיניום הוא הרבה יותר זול ותמיד יש בו קצת מגנזיום – הכמות תלויה באלומיניום ולמטרה שאליה נועד. למשל, המוצר הכי מוכר זה ג'אנטים של רכב, הרוב זה אלומיניום וקצת מגנזיום שמוסיפים אליו לשיפור התכונות. יש מוצרים נוספים שיש בהם יותר מגנזיום ופחות אלומיניום (חלקים פנימיים של רכב, כייסים למוצרי אלקטרוניקה בשוק הפרימיום, החלפת פלסטיק במקרים מסוימים). המקור הוא מלחים אך לא תמיד מים, ברוב המקרים זה ממכרות תת קרקעיים.

שטח הבריכות הכולל של מפעלי המלח הוא 150 קמ"ר, שטח בריכות הקרנליט הוא כ-60 קמ"ר. שטח הבריכות האלה כל הזמן נקצב – מוציאים את הקרנליט ובינתיים שוקע קרנליט חדש, תהליך רציף. אבל, הכל תלוי באקלים – בחורף כמעט ולא שוקע קרנליט ובגלל זה לא שואבים את מי ים המלח והתעלה ריקה. התזרים של המים מושפע מהאידוי, אם האידוי נמוך אין טעם להזרים תמיסות, שכן מטרת ההזרמה היא חידוש התמיסות, התמיסות מתרכזות, שוקע קרנליט ויתר התמיסות המרוכזות ממשיות הלאה ובסוף חוזרות לים המלח. מאזור מרץ אפריל מתחיל אידוי ושקיעת קרנליט, אז גם יש צורך להזרים תמיסות נוספות שוב ושוב כדי לשמור על הריכוזים ולהמשיך את תהליך השיקוע, אז יש זרימה חזקה מאוד. ניתן לראות גם זרימה בין הבריכות. מקיימים מערך שאיבות – לבריכה הדרומית שהיא הבריכה הכי גבוהה של בריכות הקרנליט ומשם התמיסות מתחילות לזרום בגרביטציה בין בריכה לבריכה. בריכות הקרנליט צרות ורוחבן עד ק"מ אחד והן מחוברות אחת לשנייה בהפשי גבהים. בבריכה האחרונה ריכוז הקרנליט במים הוא נמוך מאוד – יש המון מינרלים אחרים, בעיקר מגנזיום (אבל אין צורך בו), אז מזרימים חזרה את התמיסות לים המלח, גם בגרביטציה, שכן הפרשי הגובה הוא כ-40 מ'. בבריכות הראשונות יש צבע קצת אדמדם וזה קשור לצביעת האשגל באדום.

ניתן לראות את הרי אדום והרי מואב, באמצע ואדי חסה והיישוב א-סאפי. אזור א-סאפי הוא אזור ירוק בניגוד לצד הישראלי שכולו יבש, יש שם מעיינות של מים מתוקים ומתקיימת חקלאות, יש שם הרבה מאוד

פועלים זרים. בצד הירדני יש הרבה יותר אוכלוסייה מאשר בצד הישראלי, העיקר בגלל החקלאות. שכבר יש גשם רובו יורד בצד הירדני בגלל ההרים הגבוהים, ככל שמתקדמים מזרחה יש יותר גשמים. אפשר לראות יפה מאוד גם את הר סדום. הר סדום כמעט כולו עשוי מלח, זה רק שצ'ופצ'יק של גוש מלח אדיר שנמצא קרוב ל-200 מ' מתחת לפני הקרקע – זו רק בליטה כלפי מעלה של גוש מלח עצום. ההר הזה ממשיך וצומח כמה מילימטרים כל שנה. ההרכב שלו די דומה להרכב המלחים הימנים, אבל אין שום כוונה להפיק ממנו אשלג. בהמשך, תוך מספר שנים, למרגלותיו אמורים לשקם את מחנה עובדים ולהקים מרכז מבקרים.

הדוברת – שטה בבריכה מסוללה אחת לסוללה שנייה, וזה בתוך הבריכה באמצעות כבלים – שני כבלים שמעוגנים על הסוללה ומחברים לצינורות כך שאפשר להעביר את הכבל מעוגן לעוגן (כל 50 מ' יש צינור עוגן). הכבל מועבר מעוגן לעוגן והדוברת עוברת בין העוגנים. אחרי הדוברת מסיימת לנקות את המקטע בין העוגנים טרקטור מעביר את הכבל לעוגן הבא, למקטע הבא. הדוברת עצמה עובדת באמצעות מערכת GPS, כך שהמפעיל יודע בדיוק איפה הוא היה ואיפה לא. שיטת הקציר דומה לקציר חיטה, בפסים. במרכז הדוברת יש משאבה ששואבת את הקרנליט (מלח מוצק) יחד עם התמיסה של הבריכה, חצי חצי, ומזרימה אותו באמצעות צינור למפעל. לדוברת באחד הצדדים מחובר מעין מצוף – צינור צף. הצינור הצף מחבר את הדוברת אל צינור פלדה שנמצא על הקרקע, דרכו מוזרמות התמיסות חזרה למפעל.

תעלת הימים – במתחם של אגף המחקר ביצעו לפני מספר שנים (המחקר נפסק עם ההגעה למסקנות) מחקר שבא לבדוק אם מערבבים תמיסות של ים סוף עם ים המלח. ההרכב הכימי של מי ים סוף שונה מההרכב הכימי של ים המלח, התוצאה היא שהערבוב הזה יגרום להיווצרות של גבס ותופעות כאלה ואחרות של מים אדומים וירוקות (כשהיו זרימות מהירדן היו אזורים אדומים, בעיקר באזור שפך הירדן, יותר תופעות של ירוקת והיווצרות גבס). קשה היה להגיע למסקנה מה יקרה לגבס אם יערבבו כמויות מאוד של מי ים סוף עם ים המלח. יש השערה אחת שזה ישקע ויש השערה אחרת אומרת שזה ירחף (באופן בסיסי הוא צריך לשקוע, אבל כשהוא מתגבש יכול להיות שהוא ירחף).

מתחרים – השוק העיקרי הוא שוק האשלג, וחוף ממפעלי ים המלח וחברת האשלג הירדנית, כל יתר המתחרים שמייצרים אשלג העולם מייצרים את זה ממכרה תת קרקעי. גם מפעלי ים המלח עצמם רכשו שתי חברות אשלג באירופה שיש להם מכרות תת קרקעיים עמוקים (למשל המכרה אנגליה נמצא בכ-1000 מ' מתחת לים הצפוני). יש מקומות שיש אשלג שזה כמעט אשלג סילבני – אשלג עם מלח, חומר גלם שונה מפה, נמצא במצב צבירה בעיה שצריך לכתות אותו במצב יבש. אז העלויות הכרייה הרבה יותר גבוהות (מכרה זה עסק מאוד מורכב ויש אלמנטים משמעותיים של בטיחות), מצד שני השלב השני של הפרדה הוא יותר פשוט, כי במכרה זה אשלג סילבני ורק צריך להפריד את המלח (לא צריך לפרק קרנליט). התוצאה הסופית בדרך כלל היא אשלג שמחיר הייצור שלו גבוה יותר, מה שמאפשר למפעלי ים המלח להתחרות בשוק העולמי. מצד שני מפעלי ים המלח מוגבלים בכמויות הייצור כי הם מוגבלים בשטחי האידוי. בסופו של דבר תופסים נתן של כ-10% מהשוק העולמי כולל חברות האשלג שנקנו באירופה. היצרנים הגדולים בעולם הם הקנדים והרוסים – מספר חברות בכל מקום, אמנם מוכרים יחד. הסינים מייצרים קצת אשלג, קשה לדעת לגביהם כי זה לא אשלג שהולך לשוק העולמי, הם מייצרים אשלג לצריכה עצמית. חוץ מזה הם היבואנים הכי גדולים בעולם, כי הם החקלאים הכי גדולים בעולם – רוב האשלג בעולם מנווט בסופו של דבר או לסין או להודו, הם גם הכי דומיננטיים בקביעת המחיר העולמי של האשלג.

יש עוד הבדל אחד באשלג שמיוצר ממכרה – הצבע שלו. כשמייצרים אשלג ממכרה יש לו עוד תוספים שנמצאים באדמה, כמו ברזל, והיות וזה גם דשן, אין סיבה להוציא אותו. האשלג במכרה 'מזוהם' בברזל אוקסידי ולכן הגוון שלו אדמדם. אשלג שמיוצר מים הוא הרבה יותר נקי והוא לבן, כמו כל מלח. זה יוצר למפעלי ים המלח בעיה שיווקית, שכן החקלאי התרגל שאשלג הוא אדום. בגלל זה חצי מהאשלג המיוצר נצבע מוסיפים לא את אותו ברזל אוקסידי שנותן לו גוון אדמדם – אשלג מגולען. ההבדל בין אשלג לבן לאשלג מגולען הוא אך ורק בגודל ובצורת היישום – כשהאשלג הוא אבקתי משתמשים בו לדישון באמצעות השקיה, בטפטוף, כשרוצים להשתמש באשלג בפיזור על פני השטח אז משתמשים במגולען והוא מתפרק לאט לאט, אז החקלאי גם רואה אותו והוא רגיל לראות אותו אדום. המחיר הוא אותו מחיר. לכאורה האשלג האדום הוא פחות נקי, בגלל זה לא מציינים כמעט אשלג דק, כי אז כשהוא מתמוסס במים נשארות שאריות. אשלגן זה יסוד, K, שזה יסוד מתכתי לא יציב, לעומת זאת אשלגן זה KCL, זה מלח.

20.20.20 זה תרכובת של 3 דשנים שגם הצבע שלהם אדום – אשלג, חנקן וזרחן ביחס שווה ביניהם – זה טוב בשביל הגינה. חקלאים מדשנים ביחסים מאוד מסוימים שקשורים שסוג הגידול, בסוג הקרקע ואפילו בעונת השנה, לכן הוא קונה אותם בנפרד ומערבב אותם בהתאם לצורך.

את האשלג אפשר לאחסן בחוף, וזה אחד היתרונות התחרותיים שיש למפעלי ים המלח מול יצרנים שהם כולם במדינות קרות ולא יכולים לאחסן אשלג בחוף. יש לזה יתרון מאוד גדול בשוק באשלג, שכן הוא מאופיין בתנודתיות (לפעמים יש ביקושים גדולים ולפעמים אין ביקושים) – יש תקופות שמכירות האשלג נמוכות ויש תקופות שהן אפילו נפסקות. המתחרים, כשאין מכירות והמחסן מתמלא מפסיקים לייצר. מפעלי ים המלח, לעומת זאת, ממשיכים לייצר באופן שוטף וכשאין מקום במחסן מוציאים לערימה בחוף ואפשר לאחסן כמות כמעט אינסופית – מה שמאפשר גמישות תפעולית. ברגע שהשוק מתעורר מפעלי ים המלח יכולים לשנע אשלג בכמויות גדולות, כשלמתחרים אין. זה הורגש מאוד ב-2009 כשכל יצרני האשלג בעולם הפסיקו לייצר למספר חודשים.

יתרון נוסף על המתחרים היא האפשרות לשנע דרך שני נמלים – נמל אשדוד ונמל אילת. לנמל אשדוד יש מסוע אשלג שמתחיל כאן ולוקח אותו עד תחנת הרכבת בצפע, משם זה מועבר לאשדוד. היום רוב האשלג לא עובר משם אלא באמצעות משאיות לנמל אילת.

פסל הגוררת – בתחילת המאה ה-20 היה כאן מפעל שבסיס האם היה בצפון ים המלח. ובעצם ייצרו פה אשלג ושינעו אותו באמצעות גוררות ודוברות נגרות לצפון ים המלח. ניתן לראות במפעל את הגוררת האחרונה ששרדה כאן מחברת האשלג הארץ ישראלית שעבדה באמצע הראשונה של המאה ה-20 – שריד היסטורי לחברה מפוארת שהפסיקה את פעילותה עם קום המדינה.

נסיעה לתל אביב

הנושא של כריית הפוספט וקציר האשלג הם שני נושאים שונים תחת אותה חברת גג. האנשים שעובדים כאן מרגישים שהם עושים מעשה מאוד ציוני. הסיפור הוא גם מעניין וגם קשה, יש הרבה מאוד זוויות להסתכל עליו. קיבלנו היום די הרבה נתונים שיכולים לעזור לעכל את מה שקורה כאן ולהבין שזה לא פשוט. ממזרח לכביש אפשר לראות את תעלת ההזנה שמעבירה את המים מהאגן הצפוני של ים המלח לאגן הדרומי, בין הבריכות.

הר סדום - עברנו פנייה לנחל פרצים ומערת הקמח ואנו נוסעים לאורכו של הר סדום. הר סדום, מעבר להיותו אגס מלח ענקי שהקודקוד שלו בולט מעל פני האדמה, הוא למעשה מתחת לפני הקרקע, למרחקים מאוד גדולים (כולל כל מישור עמיאז) פקק מלח עמוק מאוד של כמעט 1800 מ' מתחת לפני הקרקע, חוף מה-270 מ' שבולטים מעל פני ים המלח. ההר הזה למעשה הוא מרתק בהיבט הגיאולוגי ובהיבט של אפשרויות טיול. המתישבים הראשונים של התעשייה בים המלח ניצלו את ההר לכמה דברים – יש כאן מערות מאוד יפות שמתחילות בארובה, שמתחילה בחלק העליון של ההר ומגיעה עד למטה. הארובות מתנקזות החוצה וכשהאוויר נכנס לתוך הארובה הוא מתקרר ויוצר החוצה במשך רוח מרענן. בהמשך יש כמה מערות שקראו להן מערת הקולנוע – אנשים ישבו וראו סרטים כשהגב שלהם יש פתח מערה שהזרים אוויר קריר.

המלח של הר סדום הוא לא המלח של ים המלח. הייתה חדירה של זרוע ימית של ים התיכון דרך עמק יזרעאל, בקעת בית שאן, לאזור הזה. אותה חדירה ימית השקיעה כמות גדולה מאוד של מלח, זה כנראה גם חלק מהמלח שנמצא בתת הקרקע ויוצר את הבולענים. פקק המלח הזה ששקע באותה תקופה שקע בצורה של שכבות. הלחץ שמופעל על השכבות האלה גורם להן לצאת מתוך סדקים בקרקע בצורה של דפים זקופים מסולסלים, מתקלף ונופל כמו קליפות בצל.

מחנה העובדים הראשון של חברת האשלג – מחנה העובדים הזה למעשה קיים בתוכו חיים שלמים של קהילה, אנשים גרו כאן (גם בחודשים החמים ובלי מזגן). היום משפצים את המחנה והופכים אותו למוזיאון תוך כמה שנים בודדות יהיה כאן מרכז מבקרים עם חדר הרצאות ממוזג שאפשר יהיה לספר על מה שקורה באזור. תוכנית האב שהוכנה על ידי מפעלי ים המלח וקבוצה של יועצים מדברת על שחזור מחנה העובדים והפיכה של פרויקט אשת לוט למקום שממנו יצאו לטיולים.

אנרגיה – במסגרת הרפורמה בשוק החשמל בישראל, רשות החשמל שהיא גוף מעל חברת חשמל מאשרת ואישרה ליצרנים פרטיים לייצר חשמל. כלומר שכל זיכפין יכול לגשת לרשות החשמל ולבקש הקצאה של קילו וואטים או מגה וואטים לטובת ייצור חשמל. הבעיה היא שמערכת ההולכה היא עדיין בידיים של חברת חשמל – למערכת ההולכה יש גבול יכולת של הזרמת חשמל בתוכה. חברת חשמל לא מוכנה לוותר על מערכת ההולכה שלה ובמשך שנים לא היה פיתוח של מערכת ההולכה הזאת, לא הייתה תוספת של קווי חשמל נוספים – מה שהיה במשך הרבה מאוד שנים מותאם לכמות מסוימת של חשמל שניתן להזרים ברשת. ברגע שמקבלים הקצאה של חשמל מרשות החשמל אפשר להקים תחנת כוח בתנאי שעומדים בכל הסטנדרטים של איכות הסביבה ולמכור את זה לחברת החשמל. זה נכון שהמדינה מסבסדת חלק מה"חשמל הירוק". חשמל ירוק מחולק בארץ לכמה גורמים עיקריים – ייצור חשמל באמצעות רוח (טורבינות רוח שמסתובבות ומייצרות חשמל), אנרגיה סולארית (בו יש פעולה חשמלית שהופכת את אנרגיית השמש לחשמל) ותרמו-סולארית (עוזרים לשמש לחמם שמן מאוד מאוד חם ומפעילים טורבינות שמייצרות חשמל). כל שלושת הפתרונות לאנרגיה חלופית הם פתרונות מאוד בעייתיים בהיבטים של טבע - אנרגיית הרוח משמשת כנראה כמטחנה ענקית לציפורים ועטלפים, מאוד בעייתית (כמעט בכל מקום בעולם, למרות שזו אנרגיה מאוד נקייה). היום כל יזם שרוצה להקים מערכת של אנרגיית רוח מחויב לעשות במשך שנה סקר עטלפים וסקר ציפורים (מאוד יקר). במשך שנה הוא ממפה את כל העטלפים והציפורים שעוברים אצלו, רק אז הוא יכול לקבל אישור של נספח הסביבתי. פוטו-וולטאים או תרמו-סולריים תופסים שטחים מאוד מאוד גדולים – פחות בעייתני מבחינה סביבתית. אחרי שגומרים להשתמש בתאים הפוטו-וולטאים ניתן למחזר אותם – צריך לפרק אותם (זה דברים שעוד לא קיימים ועוד לא לגמרי יודעים אותם). חברת גיאו טבע הכינה תזכיר לתחנת תרמו-סולארית באזור קיבוץ צאלים ליד נחל הבשור, 2700 דונם – משרד החקלאות והמשרד לאיכות הסביבה דורשים להכין תוכנית לאיך תפורק התחנה בעוד 25 שנים – אולם קשה לדעת מה יהיה עד אז, מה יהיו האמצעים, אם הטכניקה בכלל תהיה קיימת.

חשוב להבין שבתקשורת, כשמדברים על ירידת מפלס המים של ים המלח וכל הבעיות האקולוגיות סביב ירידת מפלס המים (ים המלח עצמו שהולך למות, הבולענים, העלייה של בריכה 5 והצפת המלונות), מאשימים את מפעלי ים המלח. מצד אחד הדברים ששומעים בתקשורת ומופצים ומצד שני צריך לשאול את השאלות האחרות – מה יקרה בנגב אם המפעלים ייסגרו? האם 25% מכלכלה של הנגב יכולה להיעלם? האם 5000 משפחות שעובדות באופן ישיר במפעלים צריכים להפסיק את העבודה? מה יקרה איתם ועם אלפים שעובדים איתם באופן עקיף? האם זה שכל הבריכות ייפסקו זה טוב? מה יהיה הערך האסתטי התיירותי? האם הם אשמים בנסיגה של ים המלח – 10% מהאחריות על ירידת המפלס קשור לאידוי שהם גורמים לו על ידי הצפת השטח, עדיין זה אחוז קטן מסך המים שלא נכנסים. ים המלח ימשיך לרדת בכל מקרה, בקצב מסחרר. האם אפשר למצוא איזון, שהכל יתקיים באיזושהי הרמוניה? זה מה שמנסה לעשות המשרד לאיכות הסביבה והמשרדים השונים. האגידה של מפעלי ים המלח היום היא שהם לא הרעים, ואם אנחנו רעים אז אנחנו לא היחידים שרעים, יש היבטים נוספים לחיוב ולשלילה. חשוב להיות מודעים להיבטים השונים של הדילמה הזו. תעלת הימים גם היא דילמה – האם היא תפתור את הבעיה? האם היא תגרום לבעיות חמורות יותר? מפעלי ים המלח בגדול לא רוצים את התעלה, היא תגרום להם להרבה בלאגן. חשוב לשאול את כל השאלות כדי שבסופו של דבר אפשר יהיה לתת למודרכים את המידע לכאן ולכאן ולהישאר ניטרלים – לא להיות נחרצים כל כך שצריך לחסל את המפעלים, שכן יש גם עניין של דעה פוליטית-כלכלית – קפיטליזם מול סוציאליזם. המפעלים היו של המדינה, המדינה רק הפסידה מהמפעלים – כשהם לקחו את זה הם יעשו טובה'. האם הם צריכים לשלם יותר? האם המדינה צריכה לקבל נתן גדול יותר? כן. חד משמעית. המדינה

חתמה על כל מיני הסכמים חלקם מבוטלים רטרואקטיבית וחלקם אי אפשר לבטל מבחינה משפטית, אבל זה מאוד מעניין. חשוב לשמוע דעות נוספות ולקרוא קצת יותר, לא להיות מוזנים רק מהתקשורת והפוליטיקאים.

תמליל סיור מספר 26 לבקעת הירדן

מסלול: בקעת יריחו, שמורת טבע זרזיר, אנדרטה הבקעה, כביש אלון ומצפה יריחו

נסיעה לתצפית ארגמן

המסלול: ארגמן- תצפית, זורגניקה-בית אריזה לתמרים, אנדרטת הבקעה, מפגש הבקעה, דרך אלון, תצפית מצפה יריחו. (בוטל בגלל גשם: ארגמן- אתר כף הרגל, עינות פצאל, טיפוס לסרטבה) **נסיעה צפונה** – בבקעה הנמוכה. חזרה דרומה – בדרך אלון – החלק הגבוה בבקעה.

בקעת הירדן מאוד גדולה, וקשה להספיק הכל ביום אחד. נסיעה מירושלים מזרחה בכביש מס' 1 לכיוון יריחו, לצומת אלמוג. במקרא הדרך הזו נקראה "מעלה אדומים", כי הדרך עולה מיריחו לירושלים לאורך סלעים אדומים, מדרום לוואדי קלט. בספר יהושע מתואר הגבול בין נחלת בנימין לנחלת יהודה: יהושע ט"ו, ז': וְעַלֵּה הַגְּבִיל דְּבָרָה, מֵעֵמֶק עֶכּוֹר, וְצִפּוֹנָה פְּנֵה אֶל-הַגְּלִיל אֲשֶׁר-לְכַח לְמַעְלֵה אֲדָמִים, אֲשֶׁר מִגְּבֵי לְנַחַל. בדרך עוברים ליד השבט הבדואי ג'הלין. **הסברים בנסיעה:** נסיעה מזרחה עד צומת בית הערבה. פנייה צפונה לכביש 90. **זרזיר הבקעה** - מועצה אזורית מגילות. כוללת את היישובים (מצפון לדרום): ורד יריחו, בית הערבה, קלי"ה, אלמוג, אובנת, מצפה שלם.

קבוץ בית הערבה – משמאל לכביש. יש בו בית אריזה לירקות שמשרת את רוב היישובים בדרום הבקעה. הוקם לראשונה ב-1939 על גדות הירדן, והחזיק מעמד עד 1948. הוקם שנית ב-1980 בנקודה חדשה. בשנת 2000 הועבר לנקודת הקבע הנוכחית.

בקעת יריחו – כל האזור הזה, שאפשר להגדיר אותו כחלק ממדבר יהודה או כחלק מבקעת הירדן. כביש 90 עבר פעם בתוך יריחו. היום יריחו בשטח A, והכביש עוקף אותה ממזרח. **בסיס "נבו"** של משמר הגבול- נמצא ממול הר נבו שממזרח לירדן. הר נבו, מות משה והכניסה לארץ – אזור שחשוב ליהודים וגם לנוצרים, בעיקר פרוטסטנטים.

קאסר אל יהוד – אתר הטבילה הנוצרי – מסמל את ההתחלה- הכניסה של בני ישראל לארץ. ולכן כאן היתה הטבילה של ישו – שגם היא מסמלת התחלה.

מעבר אלנבי – מעבר על הירדן מול יריחו, ממנו יש כביש כניסה ליריחו מצד מזרח. באחריות של רשות שדות התעופה. במעבר אלנבי עוברים רק פלשתינים או תיירים או סחורות. ישראלים לא יכולים לעבור בו כי ירדן לא מכירה באזור הזה כשטח מדינת ישראל, ואם מחתימים כאן דרכונים זו הכרה בכך שזה שטח המדינה. לכן בעלי דרכון ישראלי עוברים רק במעבר ערבה בדרום או מעבר שיך חוסיין בצפון, ליד בית שאן. לערבים ישראלים מותר לעבור כאן, כי הם ערבים, ובייחוד אם זה לצורך חאגי- עלייה לרגל, ואז בעצם לא מחתימים דרכון אלא מקבלים תעודת מעבר לסעודיה.

הר קרנטל (הר הפיתוי) ועליו מנזר קרנטל – המנזר היחיד במדבר יהודה שנמצא על מצוק ההעתקים. **יריחו** – הכניסה לעיר פתוחה, ללא מחסומים, מכל 4 הכיוונים, אך לישראלים אסור להיכנס.

מאגרי נחל אוג – מימין לכביש.

המשך צפונה - מועצה אזורית ערבות הירדן (שם חדש, במקום בקעת הירדן). עוד צפונה – מועצה אזורית עמק המעיינות (לשעבר עמק בית שאן...)

מושב נעמי – (השלט באנגלית: נעמי) לישוב היה ויכוח עם ועדת השמות על השם. זה היישוב היחיד ממזרח לכביש, ליד השטחים החקלאיים שלהם. מתפרנסים בעיקר מגידול תמרים וצמחי תבלין (רוזמרין, בזיליקום וכו'). אפשר לתאם כאן סיור חקלאי כולל בית האריזה לתבלינים: הוקם ב-1982 בשם נעמה. ועדת השמות החליטה לקרוא ליישוב נעמי, בניגוד לרצון התושבים. מע"צ היו מציבים שלט נעמי, והתושבים צובעים ומתקנים את השלט ל"נעמה". במלחמת לבנון השנייה – החייל האחרון שנהרג היה ממושב נעמה – גיא חסון. צה"ל בנה מצבה וכתבו עליה מושב נעמה. לאחר כתבה בטלוויזיה שהראו את המצבה – התקשר יו"ר ועדת השמות למשרד הבטחון וכעס עליהם ודרש לשנות את השם על המצבה, לנעמי. התחיל ויכוח מר ומתוח גם עם המשפחה, ובדין ככנסת הוחלט על פשרה – נעמי"ה=ראשי תיבות של: נוער עברי מיישב הבקעה. **ואדי עוגיה** - נחל ייט"ב – משמש גבול בין מדבר יהודה לבקעת הירדן, וגם בין שטחי C לשטח A- בין ישראל לרשות הפלשתינית. הכפר עוגיה – חלק משטח A, אך הכביש הראשי ו-10 מטר מצדדיו הם שטח C- בשליטה ישראלית. מותר להיכנס לחנויות על הכביש. הכפר עבר שינוי גדול וכיום מצליח כלכלית.

קבוץ ייט"ב – יד יצחק טבנקין. כביש פנייה שמאלה מתוך הכפר.

מבואות יריחו - היישוב האחרון שנבנה בבקעה.

ארכילאיס – עיר מימי בית שני עד תקי' ביזנטית – חפירות מימין לכביש, נמצאו כנסיות ביזנטיות עם פסיפסים מרשימים, מגדלי שמירה ואמות מים. ארכילאוס אחיו של הורדוס, שליט האזור, בנה כאן את עיר המחוז שלו.

קבוץ נערן – נקרא גם נירן.

קבוץ גלגל - ע"ש היישוב התנ"כי.

מושב נתיב הגדוד – ע"ש הגדוד העברי בפיקודו של ז'בוטינסקי, שעבר כאן במלחמת העולם ה-1.

מושב תומר – ע"ש גידולי התמרים באזור.

מושב פצאל – היתה כאן עיר בימי בית שני, ע"ש אחיו של הורדוס. נחשפה בחפירות בשנים האחרונות בתוך הכפר הערבי פסאיל, ששימר את השם הקדום.

בקעת פצאל – אזור רחב ומישורי, נוצרה במקום הניקוז של שני נחלים גדולים: נחל פצאל עם כמה מעיינות, נוצר עמק עם אדמה פורייה והרבה מים.

צומת פצאל – אם פונים שמאלה עולים לכביש חוצה שומרון, דרך צומת תפוח, כביש 5, ומגיעים עד צומת גלילות.

מפגש הבקעה – מתחם של מסעדות, חוות תנינים, אנדרטת הבקעה, וטיילת קטנה.
מאגר תרצה – מצד ימין מעבר לגדר, צמוד לירדן. אוסף מי שטפונות וגם מי קולחין מטהורים להשקייה. ואדי פארעה (או ואדי גיפטליק) זורם אליו.

בקעת תרצה - נחל תרצה שמתחיל בשכם ונגמר כאן. זו אחת הדרכים העתיקות החשובות באזור. נחל יבוק=ואדי זרקא זורם לכאן ממזרח לירדן. גשר אדם – המעבר על הירדן (לא פעיל). במקרא האזור נקרא מעבר יבוק, או עמק סוכות או פנואל. כל השמות הם לאותו מקום.
סרטבה – רואים משמאל את הפסגה, ובאמצע ההר - את מפלס בורות המים. יש כביש שעולה לשם.
בית אריזה מרכזי של בקעת הירדן – צמוד למשרדי המועצה האזורית, ובית הספר היסודי האזורי.
מושב ארגמן – ראשי תיבות ע"ש אריק רגב וגד מנלה

תצפית מצוקי ארגמן

מבוא כללי על בקעת הירדן
החקלאות כאן היא גם של יהודים וגם של ערבים. היישוב למעלה- מושב ארגמן. למטה – הכפר עזבידאת.
גבולות בקעת הירדן:

מדרום – אזור בקעת יריחו, גבול מטושטש ולא מוחלט: ואדי קלט או ואדי עוגיה או ואדי וואחטה.
מצפון – נחל בזק. גבול מובהק, שמצפוני- עמק בית שאן: המסלע שונה, האקלים שונה, כמות המים שונה.
ממזרח – גבול פוליטי: נהר הירדן שבין המדינות ישראל וירדן. גבול גיאוגרפי- הרי עבר הירדן(מואב ועמון).
ממערב – מורדות השומרון, קו ספר המדבר, המדרגה של תוואי דרך אלון: שינוי אקלימי ושינוי גיאולוגי- גיר בשומרון וקרטון בבקעה.

המבנה הפיזי/גיאוגרפי של הבקעה:

גאון הירדן באמצע: ערוץ הזרימה של הירדן(בערבית: זור=סבך צמחיה), וגדות הירדן, שאותן הוא מציף.
בתרונות הירדן - הגבעות הנמוכות משני צידי הנהר, רובן גבס, חרסית וחוואר של תצורת הלשון- סלע משקע ימי. זו אדמה מלוחה, אין חלחול, לא טובה לחקלאות, רק רעיית צאן באביב.
ככר הירדן - המישורים הגדולים (בערבית: רור= מישור) עד התרוממות ההרים. מאפשרים יותר חקלאות. ההרים משני צידי הבקעה - הרי השומרון והרי עבר הירדן, לא שייכים לבקעה עצמה.
המבנה סימטרי משני צידי הירדן, כמעט תמונת ראי. ככר הירדן שלנו יותר צרה מהצד המזרחי. הסיבה: לאורך מיליוני שנים, אחרי היווצרות הבקע – יש יותר משקעים בצד המזרחי, ולכן הנחלים בצד המזרחי זורמים יותר חזק, דוחפים יותר סחף, וערוץ הירדן כל הזמן נדחק יותר מערבה.
המעגל הביזנטי - מתחלק לבקעה צפונית ובקעה דרומית.

החלק הדרומי -אזור יריחו - אקלים יותר מדברי, מסלע קירטון(כמו כל מדבר יהודה). צמחים מגיעים מדרום, מהאזור המדברי- צמחיה סודנית שהגיעה מאפריקה לאורך הבקע(שיזף, תפוח סדום, חלביב רותמי, מורינגה רותמית).

החלק הצפוני - מבקעת פצאל צפונה – כמו ספר מדבר. המשקעים גדולים יותר, והמסלע הוא יותר גיר. צמחית ספר מדבר מגוונת, צמחיה ים תיכונית. צמחי מים- קנה, סוף, גומא, אשל, ערבה, הרדוף.
בעלי חיים – אין יעלים מצפון לואדי קלט. יונקים: יש הרבה צבאים, חזירי בר, תנים, שועלים, קצת זאבים. מיני מכרסמים קטנים. עופות: היציבים- ציפורי שיר ועופות מים. החורפים- זרזירים, נחליאלים. הבקעה היא ציר נדידה בעיקר באביב, מאפריקה לכיוון אירופה – מיליוני ציפורים נודדות עוברות כאן, וחלק עוצרות לנוח לאורך הירדן. זוחלים כמעט ואין כאן.
ההיסטוריה האנושית של בקעת הירדן - בכל התקופות לא היו כאן יישובים גדולים, בגלל המחסור במים. כשבנו יישובים – בנו גם מערכת להובלת מים.

בתקופה הישראלית- תק' הברזל – הבקעה החלה להיות מיושבת. בהתחלה היו יישובי רועים, יישובים חקלאיים, קצת אתרי פולחן אך לא הרבה יישובי קבע.

בתקופת בית שני החלה תנופה גדולה יותר. המרחב הפך להיות בינלאומי, עם מסחר בינלאומי. לכן נבנו כאן יישובים יותר גדולים, מערכות תעבורה שישמשו את הכלכלה והמסחר. בבקעת פצאל הוקמה עיירה מרכזית: פצאל, שבה היו מעיינות. מעבר אדם הפך להיות פעיל מאוד בתקופה זו. בבקעת יריחו היה מרכז גידול האפרסמון, נבנו שם ארמונות החשמונאים וארמונות הורדוס. בימי החשמונאים וגם בימי הורדוס – עבר הירדן היה חלק חשוב בממלכה. הירדן זרם באמצע הארץ ולא היה גבול הארץ.

בתקופה הביזנטית, כשכל הארץ פרוחה ושגשגה, הבקעה היתה די מוזנחת. מאז ועד היום הבקעה לא היתה חשובה, והפכה להיות מוזנחת וכמעט ריקה.

מאז 1967 – בשליטת ישראל – החלה כאן שוב התיישבות ישראלית אזרחית, פיתוח החקלאות והתיירות. כביש 90 הולך ונהיה בשימוש אינטנסיבי יותר. במקביל גם החקלאות הערבית מתפתחת, בעזרת הטכנולוגיה שהישראלים הביאו. מתחילת שנות ה-80 גם במדינת ירדן החלה תנופת בנייה והתפתחות בצד המזרחי של הבקעה. המלך חוסיין השקיע מיליארדים באזור זה, שנחשב עבורו אסם התבואה של המדינה. ההתיישבות בצד הירדני כיום היא הרבה יותר גדולה מהצד הישראלי.

היישובים הישראליים: סה"כ התושבים הישראליים- כ-5000 נפש: מועצה אזורית ערבות הירדן (שם חדש), במקום בקעת הירדן), - סה"כ 3000 נפש. בתוך המועצה האזורית יש מובלעת של מועצה מקומית מעלה אפרים – יישוב קהילתי של 2000 נפש.

היישובים הערביים: פסאיל - הכפר הגדול במרכז הבקעה. זובידאת – כפר קטן ליד ארגמן. ברדלה-היישוב הגדול ביותר, נמצא בצפון הבקעה, ליד הקו הירוק.

אתר כף הרגל של ארגמן

(בערבית: ביידאת א-שעב)- יש הרבה איזכורים בתנ"ך, שקשורים לרגל ולכפות רגליים. ברובם זה קשור לנושא בעלות או להכנעה.

בנושא בעלות: ספר דברים ב' : ד ואת-העם, צו לאמר, אתם עבדים בגבול אחיכם בני-עשו, הישבים בשעיר; וייראו מכם, ונשמרתם מאד. ה אל-תתגורו בם--כי לא-אתן לכם מארצם, עד מדרדף פן-רגל: כי-גרשה לעשו, נתתי את-הר שעיר. ספר דברים י"א: כד כל-המקום, אשר תדרדף פן-רגלכם בו--לכם יהיה: מן-המדבר והקבנון מן-הנהר נהר-פרת, ועד הים האחרון--יהיה, גבלכם. **כה** לא-יתיצב איש, בפניכם: פחדכם ומוראכם יתן יהוה אלהיכם, על-פני כל-הארץ אשר תדרכו-בה, פאשר, דבר לכם. **ספר יהושע א': א** ויהי, אחרי מות משה--עבד יהוה; ויאמר יהוה אל-יהושע בן-נון, משרת משה לאמר. **ב** משה עבדי, מת; ועתה קום עבד את-היהוה הזה, אתה וכל-העם הזה, אל-הארץ, אשר אנכי נתן לךם לפני ישראאל. **ג** כל-מקום, אשר תדרדף פן-רגלכם בו--לכם נתתיו: פאשר דברתי, אל-משה.

בנושא הכנעה: ספר מלכים א', ה': טז וישלח שלמה, אל-חירם לאמר. **יז** אתה נדעת את-דוד אבי, כי לא וכל לבנות בית לשם יהוה אלהיו, מפני המלחמה, אשר סבבה--עד תת-יהוה אתם, תחת כפות רגלו (רגליו). **מלכים ב', כ"א:** ח ולא אסיף, להניד רגל ישראאל, מן-האדמה, אשר נתתי לאבותם: רק אם-ישמרו לעשות, ככל אשר צויתים, ולכל-התורה, אשר-צוה אתם עבדי משה.

עלייה לרגל: מופיע רבות במקרא: שמות כ"ג: יז שלש רגלים, תחג לי בשנה. **טו** את-חג המצות, תשמר--שבועת ימים תאכל מצות פאשר צויתך למועד חדש האביב, כי-בו נצאת ממצרים; ולא-יגראו פני, ריכם. **טז** וחג הקציר בכורי מעשיתך, אשר תזרע בשדה; וחג האסיף בצאת השנה, באסוף את-מעשיתך מן-השדה. **יז** שלש פעמים, בשנה--יראה, כל-זכורך, אל-פני, האדון יהוה. בתורה (בחומש) לא מוזכרת ירושלים עצמה, אלא מוזכרת עלייה לרגל למקום קדוש. יהושע כ"ב: **י** ונבאו אל-גלילות הירדן, אשר בארץ קנעו; ויבנו בני-ראובן ובני-גד וחצי שבט המנשה שם מזבח, על-הירדן--מזבח גדול, למראה.

הארכיאולוג אדם זרטל חפר כאן, ועשה סקרי שטח בכל המרחב הזה. הוא הבקיא ביותר במרחב השומרון מבחינת ארכיאולוגיה. בסקר שטח הולכת שורה של אנשים וסורקים עשרות קמ"ר כדי לראות מה יש על פני השטח. כך מוצאים אבנים, קרמיקה, מטבעות. זרטל מצא באזור 5 אתרי פולחן עם מזבחות, עם עצמות בעלי חיים. אלה בוודאות לא מקומות מגורים. האתרים שנמצאו אינם בצורות גיאומטריות מקובלות, אלא בצורת כפות רגליים. כולם אתרים מתקופת בית ראשון, וההשערה היא שאתרי כף הרגל הם האתרים שאליהם עולים לרגל, כמה פעמים בשנה, ועורכים טקסים שבהם מחדשים את הברית, את הבעלות על ארץ ישראל. יש אתרי כף רגל גם במושבי יפית, ובהר עיבל. אולי יש הרבה אתרים כי הם שימשו הרבה אנשים. האתר בארגמן אולי היה אתר מרכזי בכל המרחב. הממצאים בו מהמאה 11 לפנה"ס עד מאה 8 לפנה"ס, כלומר – בדיוק התקופה של ממלכת ישראל הצפונית.

המסקנות של אדם זרטל (מהאינטרנט): עם כניסתם, בונים שבטי ישראל מתחמי כף רגל, שמשמעותם הצהרת בעלות על הארץ החדשה. חשיבות כף הרגל במובנה המפותח מופיעה רק במקרא, ולא בספרויות אחרות בנות התקופה, ומכאן שהקשר הארכיאולוגי-אתני בין המתחמים לשבטי ישראל כמעט ודאי. המתחמים החדשים היו אתרי הקודש של השבטים. החגים הקדומים נערכו במתחמי "כפות הרגליים" ומכאן הפך המושג "רגל" ל"חג ומועד". "סביב חלק מהמתחמים נמצאו מסלולים מרוצפים ("דרכי תהלוכות"), שנועדו להליכה טקסית והקפת האתרים. מכאן הקשר בין הפועל "חוג" לשם העצם "חג", והקפה טקסית מופיעה במקורות שונים במקרא – למשל יהושע ו', ג-ה; תהלים כ"ו, ו; מ"ח, יג; נ"ה, יא; ועוד הרבה.

"זורגניקה" - גידול תמרים אורגניים

אתר חקלאי תיירותי, בתשלום. נמצא מול ארגמן, למטה, מעבר לגדר הגבול, בשטח המפורז על גדות הירדן. יש הרבה חקלאות ממזרח לגדר. בכל המקומות - חציית הגדר דורשת תיאום עם צה"ל. כאן זה המקום היחיד שפתיחת הגדר היא באחריות גוף אזרחי – זורגניקה.

זורגניקה - פירוש השם: זור + אורגני:

בנסיעה עברנו את הגדר, לשמורת טבע "זרזיר", שהכניסה אליה היא בתיאום עם הצבא. רוב השטח הוא טבעי, מלבד כביש המערכת שצה"ל סלל. השטח היה ממוקש עד לפני שנתיים, ומקווה שכיום פינו כבר את כל המוקשים. לאחר פינוי המוקשים שתלו כאן מטעים של מושב חמרה. בכל מקרה רצוי לא לרדת מהכביש... בשיטפון שהיה בנחל בזק סגרו את הכביש בגלל סחף של מוקשים ולא בגלל זרימת מים. בדרך רואים את בתרונות הירדן והוואדיות שנוצרו ביניהם. הוודיות משתנים עם השנים, מזרימת מי הגשמים.

תצפית מקצה המצוק של הבתרונות: ממולנו הרי עמון. בצפון עמק סוכות, מדרום העיר אדם. למטה רואים את זרימת הירדן המתפתל סביב מטע התמרים. אורך הירדן המפותל מהכנירת לים המלח- 206 ק"מ. בקו ישר – 100 ק"מ.

בשיטפון של 2003 פתחו את סכר הירמוך, הירדן הציף את כל האזור בגובה של כמה מטרים, כמו באמזונס. בית האריזה הוצף עד הגג, כל העצים הצעירים מתו, ורק העצים הגבוהים שרדו.

המטע הזה החל רק לפני 20 שנה. עד אז היו כאן רק קצת עצי אשל טבעיים. המטע פרטי, של זוג צעיר ממושב חמרה. היא ילידת המושב והוא הגיע מאנגליה. היה כאן מטע עלוב של 50 דונם שהסוכנות שתלה עבור היאחזות נח"ל חמדה. הנחלאים לא כ"כ טיפלו במטע, והעצים כמעט גסו. פרסמו מודעה כדי למצוא מישהו שיטפל במטע תמורת 1500 לירות בחודש. הזוג הזה קיבל את המטע, ובהרבה חריצות והתמדה ועבודה קשה, עם עזרה מהמדינה, הגדילו את המטע. היום זה המטע הפרטי הכי גדול בארץ, והזוג חי באנגליה ומטייל בעולם. הצבא קורא לשטח "מובלעת איילה", ע"ש בעלת המקום.

בית האריזה של זורגניקה: גודל המטע כ-1000 דונם, גודדים כ-1000 טון בשנה, כלומר- יבול של טון לדונם. בעיקר זן מגיהול, ו-50 דונם דקל נור. 85%-80 מיועד ליצוא. יש להם תו ירוק של רשת טקסו באנגליה, בית האריזה היחיד בארץ עם תו כזה. הגדיד מספמבר עד סוף אוקטובר, והשיווק לאורך כמה חודשים. בחודש מאי מסתיים השיווק ומתחילים לנקות לקראת העונה הבאה. במטע עובדים כל השנה – האבקה, קיוף, טפול בעשביה וכו'.

השיווק דרך ארגון הדיקלאים, שעזרו להחדיר את התמרים לאירופה. הרוב הולך לאנגליה, למרות שיש מקומות שמשלמים מכס, בגלל שזה מעבר לקו הירוק. המדינה מחזירה את המכס.

המטע אורגני - לא משתמשים בדשנים כימיים ולא בשום ריסוסים. הדברה ביולוגית - התמודדות במכרסמים - ע"י בניית קינים לתנשמות שהגיעו לכאן באופן טבעי. לפעמים נעזרים בחמורים שאוכלים את העשביה. הזיבול בקומפוסט אורגני של שדה אליהו. היבול במטע אורגני יותר נמוך מגידול רגיל שנותנים לו

דשן, בערך 200 ק"ג פחות לדונם, אך הפרי יותר גדול, ונמכר במחיר יותר גבוה. העצים יחסית נמוכים, אך יותר בריאים וחזקים. את החוטרים הטובים מפרידים וחלקם נשתל כאן וחלקם נמכר למטעים אחרים. **האבקה** – צריך להפרות את עצי הנקבות, עוברים על העצים ומפזרים אבקה מהעצים הזכרים. **מי ההשקיה** – מים מליחים שנשאבים מהירדן(מהתעלה המלוחה שעוקפת את הכינרת), מי שטפונות שנאספים במאגר תרצה (3 מליון קוב), מי קולחין מושבים מירושלים ממאגר האוג. כל המים מגיעים לבריכה מרכזית מעל המטע, מוהלים אותם ביחס מסוים, ומורידים אותם בחזרה למטה. עץ התמר אוהב מים מליחים (מוליכות חשמלית-7, מי שתייה – 1). כל עץ צורך כ-150 קוב מים בשנה. בכל דונם יש 12 עצים. **העובדים** – אסור להעסיק כאן פלשתינאים, כי זה שטח צבאי סגור כל ערב עם חשיכה. עובדים כאן תאילנדים, סודנים וערבים ישראלים מהגליל. בשיא העונה עובדים כאן 300 עובדים. **המכשור** – יש מניסקופים, שמגיעים לעצים הגבוהים, ומאפשרים לגדוד 4 עצים בבת אחת. **שדות מוקשים** באזור הבתרונות – באזור הגדרות היו בעיקר מוקשי נ"א (נגד אדם). לפי רוחב שדה המוקשים אפשר לדעת איזה שדה זה: עד 45 מטר – נ"א. שדה של 300-200 מטר – נ"ט(נגד טנקים). מוקשי נ"א יותר קשה לגלות עם מגלה מוקשים או עם דקר. חזירי בר אוהבים את הריח של חומר הנפץ ולכן לעתים משחקים איתם ודוחפים אותם עם האף, למרחקים גדולים. המוקש מתפוצץ רק אם מפעילים עליו לחץ, או דורכים עליו.

אנדרטת הבקעה

מלחמת ההתשה פרצה אחרי 1967, אחרי ששת הימים. עיקרה בחזית הדרומית. נאצר אמר: "אם אי אפשר לגמור את היהודים ב"זבנג וגמרנו", נתיש אותם במלחמה ארוכה. הערבים (היו אז) 40 מליון והיהודים 4 מיליון, והם לא יחזיקו מעמד לאורך זמן". ההתשה היתה מושג מצרי, שעבר גם לאיזור הזה. ארגוני המחבלים הפלשתינים שישבו בעבר הירדן עשו שם כרצונם, והחליטו לפתוח עוד חזית מול ישראל. מלחמת ההתשה כאן לא הייתה מול הירדנים אל מול הארגונים הפלשתינים: פתח, החזית העממית, סעיקה. השיטה לפי תפישתם – היה צריך לחצות את הירדן, לעלות במהירות אל גב ההר ולהיכנס אל תוך הכפרים הערביים. שם אפשר גם להתסיס את האוכלוסיה וגם לצאת משם לפיגועים ביישובים ישראלים. אם אפשר גם בדרך לפגוע בישראלים, אך לא היו כאן אז הרבה ישראלים, אלא בעיקר כוחות צבא. **תקופת המרדפים** – החדירות מירדן לא הצליחו להגיע לגב ההר, כי צה"ל הציב מארבים לאורך הירדן, ורדף אחרי המחבלים בכל חדירה, ולא נתן להם להגיע למעלה. לכן גם נסללה וחודשה דרך אלון – ששימשה ציר עליון כדי לשמור על הבקעה מלמעלה. הרבה חיילים נהרגו בתקופת המרדפים, אך אף חוליית מחבלים לא הצליחה להגיע ולפגוע באזרחים.

רשימת החללים על קיר האנדרטה מסודרת לפי שנים, החל ב-1967. במלחמת ששת הימים נהרגו כאן חיילים בודדים, ורוב ההרוגים היו בתקופת ההתשה/המרדפים-1970-1967. בשנת 1977 היה כאן אסון- מסוק יסעור שהתרסק, עם 54 לוחמים שנהרגו בתרגיל ליד ייט"ב. במקום הנפילה הוקמה אנדרטה גדולה לאירוע הזה. אחרי האסון הזה הגבילו את מספר החיילים בכל מסוק ל-36, ולכן ב-1997 באסון 2 המסוקים בצפון, ליד שאר ישוב, נהרגו "רק" 73 חיילים ולא יותר מזה.

גד מנלה ואריק רגב – נהרגו במרדף ב-1968 ליד ארגמן, ועל שמם נקרא היישוב (אריק רגב גד מנלה), ומחנה "גדי" בבקעה. כשהם נהרגו התעורר ויכוח גדול בציבור, למה קצין גבוה בדרגת אלוף משנה (אריק רגב, מח"ט הבקעה) צריך להשתתף בעצמו במרדף, ולא לנהל את כל המרחב.

אזרח ששלה מכתב לרמטכ"ל חיים בר-לב, כתב לו בין השאר: "אני פונה אליך בעניין שלפי מיטב הבנתו מטריד ומעציב את כל בית ישראל...זו אבדה מאוד גדולה, ומתעורר ספק בלבבי ובליבם של אלפים במדינת ישראל, האם נפילתו של אריק אכן הייתה הכרחית. האם לא היה באסון הזה משום רשלנות או חוסר אחריות מסוים. נכון שאחת התכונות הנפלאות של מפקד בצה"ל היא הקריאה "אחרי", ולא "קדימה", אך האם הכרחי שמפקד חטיבה ישתתף בכל מרדף אחרי 6 או 8 חבלנים?"

הרמטכ"ל ענה לו: "...מקור הטעות שלך הוא שמול המחיר שאנחנו משלמים בדם מפקדינו, אינך מציב את התמורה הנכונה. מפקד החטיבה לא נתן את חייו על מזבח חיסולה של חוליית חבלנים. השתתפותם של מפקדים בכירים באינספור פעולות הוא גורם חשוב לעין עורך בהשגת יעילות ותכליתיות של הפעולות, בשיפור ושכלול שיטות הפעולה ואמצעי הלחימה וצמצום אבדותינו בפעולות אלה..."

בועז שושן, יוסי קפלן וחנן סמפסון – נפלו יחד במרדף המערה, במרץ 1969, מעל מעלה אפרים. כיום יש שם "אנדרטת המערה", ונשתלה שם חורשה לזכרם. יש שם מסלול הליכה יפה. סא"ל צביקה עופר, מפקד סיירת חרוב, בעל עיטור הגבורה – נהרג ב-1968 במרדף בואדי קלט, ליד מנזר סנט ג'ורג'. על שמו נקרא מחנה עופר, ליד ירושלים.

סא"ל משה פלס (סטמפל) – מג"ד צנחנים, בעל עיטור העוז שנהרג ב-1968 בנחל בזק שבצפון הבקעה, ועליו נכתב השיר: "שיר על רע"י" – שיר שמדבר גם על מות שאול ויהונתן בגלבע, ובסופו גם על משה פלס. על שמו גם בסיס פלס שנמצא בדרך אלון.

אחרי שנת 1970 רוב ההרוגים הם בביטחון השוטף בבקעה, מלבד 54 הרוגי אסון המסוק. השם האחרון ברשימה – הילה בצלאל, שנהרגה ב-2012 בנפילת גשר תאורה, בחזרות לטקס יום העצמאות בהר הרצל. זה שם חריג, כי היא לא נהרגה בבקעה, אבל היא היתה נציגה של חטיבת הבקעה בטקס. לזיכרה עושים גם את צעדת הבקעה השנה.

הקמת האנדרטה - ב-1972 החליט רחבעם זאבי, כשכבר סיים את תפקידו כאלוף פיקוד מרכז, לבנות אנדרטה לחללי הבקעה. הוא רצה שזה יהיה דבר חי, שאנשים ירגישו שהחיילים שהקריבו את חייהם לא נפלו לחינם. הפסל יגאל תומרקין – עיצב ובנה את האנדרטה בכוונה על גבעה קצת רחוק מהכביש, אך לא רחוק מדי, כדי שאנשים יראו אותה מרחוק, אך זה ימשוך אנשים לעצור ולהיכנס כאן. מתחת לאנדרטה בנו חניון לפיקניקים. המועצה האזורית בנתה כאן תיאטרון קטן. בסך הכל המקום חי ושוקק פעילות. רחבעם זאבי הוא אמנם דמות שנויה במחלוקת, גם כקצין וגם כפוליטיקאי, אך הוא עשה רבות בנושא התיישבות ובנושא ידיעת הארץ.

משמעות הפסל - הפסל עצמו בנוי משני זוגות של ניגודים: שחור-לבן, מתכת-בטון. מה שהשפיע על תומרקין הוא הבוהק הלבן של הקרקע בבקעה, והמשחקים של הצל והשמש. שחור ולבן מבטא גם את החיים והמתים, גם מלחמה וגם בנייה. המתכות הן כולן שאריות של כלי נשק- מקלעים, זחל"מים ונגמ"שים. ה"תותח" שהוא בנה פונה לכיוון ירושלים, והוא לא נגמר בשפיץ תוקפני אלא בעיגול, אולי זו צורת לפיד, שמזכירה את המשואות שהדליקו מהסרטבה. הבטון מבטא את הבנייה וההתיישבות בבקעה. אנדרטה נוספת שיש במקום - לחיילים תושבי הבקעה שנהרגו במקומות אחרים. לימים, רחבעם זאבי הזמין את ירון לונדון לסיור בבקעה, והראה לו את אזור המרדפים של מלחמת ההתשה. ירון לונדון חזר הביתה נפעם, וכתב את השיר: "מרדף".

מפגש הבקעה

המרכז המסחרי בבקעת הירדן ובו מגוון עסקים ושירותי דרך - על כביש 90 בין צומת פצאל ומושב יפית. במרכז המתחם, תחת סככה מקורה, נבנה תבליט המתאר את המבנה הטופוגרפי של בקעת הירדן; מישור צר וארוך התחום משני עבריו בהרים ונחלים המתנקזים אל עבר נהר הירדן. תבליט זה מאפשר למבקר, להתרשם מקרוב ולהבין את המיקום והמבנה המיוחד של בקעת הירדן במרחב. כמו כן, משמש ככלי עזר למדריכי טיולים המציגים את האזור בפני המטיילים. מינימרקט - כשר ובו מגוון מוצרים. אינו עובד בשבת. בית קפה-גלידה באר-שבע - הידועה באיכות מוצריה הטבעיים. במקום מגישים גם מיני מאפים שונים וארוחות קלות. פתוח 7 ימים בשבוע. פלאפל מטאור - פלאפל שווארמה בשרי - כשר. קפה-קפה - מציעה לאורחיה מגוון של ארוחות בוקר/ארוחות חלביות איטלקיות/דגים או רק קפה ומאפה. פינה אסתטית ונעימה, כשרה, אידיאלית לאירוח קבוצות חוות תנינים פצאל

תבליט-דגם הבקעה במרכז המתחם: הדגם לא מתוחזק היטב, וקצת מוזנח. הדגם מבליט את המבנה של בקעת המלח: במרכזו הירדן המתפתל, עם גאון הירדן (זור), מצדדיו הבתרונות, ואח"כ הרור - האזור החקלאי. רואים כמה הצד המזרחי גדול יותר מהצד המערבי. בצפון- עמק בית שאן, עמק המעינות, שנפתח מערבה לכיוון עמק יזרעאל. נחל בזק בולט בשטח - הוא הגבול הצפוני של הבקעה. בבקעה רואים את נחל תרצה (ואדי פארעה), בקעת פצאל במרכז, בקעת יריחו בדרום, עד ים המלח. רק היישוב נעמה ממזרח לכביש 90, כל שאר היישובים ממערב לכביש. בקעת פצאל נמצאת במפגש של שני נחלים: ואדי אחמר ונחל פצאל. שני הנחלים יצרו את אדמת הסחף האדומה והפורי - טרה רוסה שהגיע מסלעי הגיר בשומרון. ההתיישבות בבקעת הירדן מסודרת כמעט כמו סרגל, בשתי שורות. קו יישובים תחתון - בבקעה, וקו יישובים עליון - על כביש אלון: גתית, חמרה, בקעות, רועי, כוכב השחר. חלק מהיישובים למעלה שייכים למועצה אזורית מטה בנימין.

נסיעה לכביש אלון

דרך צומת פצאל, לכביש 505 עד צומת מעלה אפרים, פונים שמאלה בצומת, לכביש אלון, עד מצפה אלון. את הקטע העליון של דרך אלון תמיד עוברים בנסיעה, עם הסברים בדרך. **נחל פצאל** - ואדי זאנאניר, עובר במקביל לכביש, מצד דרום. **עינות פצאל** - אחרי מושב פצאל יש כביש כניסה לשם. יש שם שרידי יישוב מימי בית שני, בתחום הכפר הערבי פסאיל. יש אמות מים וטחנת קמח, וכמה מעיינות. זו שמורת טבע, ולאורך כביש הכניסה יש עצי שיזף שחוסמים חלק מהכביש ועלולים לשרוט את האוטובוס. הרשות לא נותנת לגזום אותם, ולכן נהגים לא אוהבים להיכנס לכאן. **מצפה עורב** - באמצע העלייה בדרך, לפני מעלה אפרים, מצד ימין של הכביש, נקודת תצפית מול הסרטבה. **מעלה אפרים** - עיירה/יישוב קהילתי של 2000 תושבים. הוחלט לבנות מרכז עירוני שייתן שירותים לכל יישובי הבקעה, גם מלמטה וגם למעלה. לכן הוא נבנה באמצע העלייה, בין שני קווי היישובים. היו סכסוכים בין העירוניים של מעלה אפרים והחקלאים של בקעת הירדן. ויכוחים על מחירים של שירותים שונים, ועל צורת החינוך בבית הספר האיזורי. נוצר נתק, ומעלה אפרים הפך למועצה מקומית נפרדת. בשנים האחרונות הויכוחים נרגעו, אך מעלה אפרים לא התפתחה מספיק. בנו איזור תעשייה אך אין בו כמעט כלום, יש בעיות תעסוקה, הרבה בתים למכירה ואין אופק להתפתחות. **מערת נטיפים** - בזמן חציבת כביש 505 נחשפה המערה, והפכו אותה לשמורת טבע סגורה, תת קרקעית. נמצאו שם בעלי חיים שאין בשום מקום בעולם, למשל סרטנים עיוורים - התפתחות אבולוציונית מיוחדת. לאורך הכביש אפשר לראות נטיפים על קיר הסלע משמאל, בקטע שנהרס בבניית הכביש. מחסום בכביש - מאויש בחיילים רק פעמיים ביום, בזמן הסעות התלמידים. **מצפה אלון** - על כביש אלון, מדרום לצומת מעלה אפרים בגלל פס לבן בכביש, כדי לרדת בבטחה מהאוטובוס - צריך להמשיך עד הכניסה לכפר דומא ולהסתובב בחזרה. כך גם בהמשך הנסיעה - צריך להמשיך עד צומת מעלה אפרים ולהסתובב, כדי לנסוע דרומה. **תצפית**: במזרח - מעלה אפרים, סרטבה ובקעת הירדן. ממערב- השומרון, כביש 505 שמגיע עד אריאל וממשיך לצומת גלילות. מצפון - מושב גתית **סרטבה** - הר מחודד ממולנו, 377 מ' מעל פני הים, 650 מטר מעל הירדן. (מקור השם לא ידוע. אולי זה שיבוש של השם צור טוביה, משפחה שהיתה להם נחלה עם ארמונות ממזרח לירדן). הפסגה שלו שולטת על נחל תרצה ועל כל הדרך משכם והשומרון, עד גשר אדם (דמיה)- המעבר הבינלאומי בין ארץ ישראל ועבר הירדן. **המצודה** - החשמונאים בנו שם מצודה צבאית, שנועדה לשמירה ותצפית. הורדוס, אחריהם, בנה שם גם ארמון מלכותי. הבעיה שאין הרבה מים באזור. בכל זאת יש בבקעת הירדן 7-8 מצודות, מסרטבה בצפון ועד

מצדה בדרום. כולן נבנו ע"י החשמונאים, הורדוס שיפץ והרחיב אותן, ובנה גם את הרודיון בנוסף להן. **רשימת המצודות:** סרטבה, דוק, קיפרוס, הורקניה, מכור, הרודיון, מצדה ועוד אחת ליד יריחו, ללא שם. אולי אפשר לומר שהן שומרות על החזית המזרחית, אך בתקופת בית שני זה היה בעצם מרכז הארץ, וגם עבר הירדן היה חלק מהמדינה. ההסבר הוא שכנראה הן נועדו לשמור על החשמונאים עצמם, וגם על הורדוס בעצמו. לפי מקורות רבים - ספרי מכבים א,ב, וגם לפי קדמוניות היהודים ומלחמת היהודים ברומאים של פלביוס - המצודות שימשו מקום מפלט ומקלט לשליטים, מקום מחבוא לאוצרות השלטון וגם בתי כלא. סרטבה, באופן מיוחד - היא גם הצפונית ביותר, ובאמת שולטת על דרך חשובה. נקראה גם אלכסנדריון, כנראה ע"ש אלכסנדר ינאי.

ציטוט מקדמוניות היהודים: "המלכה אלכסנדרה (שלומציון)... הפקידה בידי בניה את השמירה על המבצרים, מלבד הורקניה, אלכסנדריון ומכור, כי שם היו אוצרותיה".

האתר נחפר ע"י יורם צפירי, אך בעצם היום כמעט לא רואים כלום. ברעידת אדמה קרסה המצודה החשמונאית על הארמון ההרודיאני. כדי לחפור את הארמון, יש צורך לפנות את כל הפסגה, ואף אחד לא עשה זאת. רואים את האבנים שהתדרדרו על הארמון, ורואים את אחד הקירות שנחשף, וחלק מהארמון.

המשואות - סרטבה היא אחד ההרים שמהן השיאו משואות, בראש חודש ובחגים, כדי להודיע לתפוצות הגולה מתי מתחיל המועד. לוח השנה נקבע ע"י הכנסת הגדולה בימי בית שני, וע"י הסנהדרין בתקופת המשנה והתלמוד. כדי שתהיה אחידות בחגיגת החגים, בכל תפוצות העם היהודי, היו משיאים משואות מהר להר בלילה, והן נראות למרחקים עצומים, ותוך כמה דקות מגיעה הידיעה מירושלים לבבל.

כיצד היו משיאין משואות? מביאין כלונסאות של ארז, ארוכין, וקנים, ועצי שמן, ונערת של פשתן, וכורך במשיחה, ועולה לראש ההר, ומצית בהן את האור ומוליך ומביא, ומעלה ומוריד - עד שהוא רואה את חברו שהוא עושה כן בראש ההר השני, וכן בראש ההר השלישי:

ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה להר הזיתים, לסרטבה, ומסרטבה לגרופינא ומשם לכוכב הרוחות ויש אומרים ברמת אירביד, ומגרופינא לחורן, לגיבל דרוז בדרום סוריה היום, ומחורן לבית בלתי, ומבית בלתי - לא זזו משם, אלא מוליך ומביא, ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש. משנה, סדר מועד, מסכת ראש השנה, פרק ב', משנה ג-ד) **זיהוי המקום** - האמת היא שאין זיהוי ודאי לאף אחד מהמקומות שמצוינים במשנה, חוץ מהר הזיתים.

מהסרטבה בכלל אי אפשר לראות את הר הזיתים. לכן יתכן שזו בכלל לא הסרטבה. גם לא נמצאה שם כתובת עם השם. אולי סרטבה זה בכלל מזרחית להר הזיתים ולא כאן. אפשרות אחרת - יכול להיות שבמשנה צוינו רק התחנות המרכזיות והיו גם תחנות משנה בדרך, למשל כוכב השחר יכול להיות תחנה כזו, שממנה רואים במרחק שווה גם את ירושלים וגם את הסרטבה

עלייה לסרטבה - ממזרח, מכביש 90, ממחנה גדרון, עלייה ברכב עד התצפית, ומשם ברגל. העלייה ברגל לוקחת כשעה. באמצע העלייה יש מדרגה ראשונה - תצפית יפה, מדרגה שנייה - המפלס של בורות המים. מדרגה שלישית - הפסגה, עם המצודה החשמונאית. יורדים קצת למטה ורואים את הארמון ההרודיאני.

אפשר לעלות ממערב בגיפ - יש שביל על האוכף מצד מערב - אך סוף העלייה רק ברגל **בורות המים** - אלה בורות חצובים, כמו במצדה ושאר מצודות המדבר. המים מגיעים בשטפונות או נגר עילי ממערב, נכנסים לאמת מים, ומובילים אותם לבורות. על הרכס, ממערב לסרטבה - השתמרה אמת המים בצורה יפה. באוכף הכניסו אותם לצינור סגור, ובשיטת סיפון הם עלו לבורות בסרטבה

תכנית אלון: מלחמת ששת הימים הסתיימה ביוני 1967, התוכנית למלחמה היו מדהימות, וההצלחות היו חסרות תקדים. קצב הכיבוש היה מהיר מאוד. המדינה שילשה את גודלה תוך 6 ימים. מספר החללים היה יחסית נמוך, בהתחשב בכמות הצבאות שעמדו מולנו. אחרי 1948 הפלשתינים התחלקו לשלושה חלקים: חלק בישראל, חלק בשטחי יהודה שומרון ועזה, וחלק התפזרו למדינות ערב. מלחמת ששת הימים הסתיימה בזה בעצם איחדנו את רוב הפלשתינים תחת שלטון אחד.

הבעיה הייתה עם תוכניות המגירה מה עושים עם כל השטחים. החלו התלבטויות מה לעשות. רחבעם זאבי, בחיות קצין צה"ל (עדיין לא פוליטיקאי), כתב מסמך שלא פורסם מעולם, והמליץ לחלק את הארץ למדינה יהודית ולמדינה פלשתינית.

יגאל אלון היה אז שר העבודה, ומיד אחרי המלחמה כתב את תכנית אלון. זו תכנית מסודרת ובה 3 עקרונות: אסור לחזור לגבולות 4 ביוני 67, זה לא נכון אסטרטגית, כי אלה לא גבולות בני הגנה. ישראל לא תשלט על ריכוזי אוכלוסייה פלשתינית (שכס, רמאללה, חברון) כי זה ישנה את המאזן הדמוגרפי ויגרום לתסיסה.

לישראל יש אחריות מסוימת לפתרון בעיית הפליטים של 1948, כי אחרת לעולם לא ייגמר הסכסוך. יגאל אלון ראה בה תכנית שלום, ולא סתם הפסקת אש, וקיווה שכך נוכל לחתום על שלום עם ירדן. רעיון הגבולות שהתוכנית מציעה: למנוע רצף פלשתיני מעבר הירדן ועד קלקיליה. רמת הגולן נשארת בישראל. רצועת עזה תחולק לשני חלקים - ישראלי ופלשתיני. יהודה - ישראל תשלוט במדבר יהודה עד גב ההר, ורצף היישובים הערבים יהיה ירדני(צבע כתום במפה). גוש עציון יחזור להיות ישראלי (זה משהו רגשי בגלל 48). השומרון - כולו יוחזר לירדן, חוץ מהרצועה של בקעת הירדן. מסדרון ערבי יהיה בין יריחו לגשר אלנבי. בבקעת הירדן הוא הציע לסלול כביש עליון שיעזור בשליטה, עם שני קווי יישובים - למעלה ולמטה. התכנית מסודרונת ומעבריים בין האזורים הערביים והאזורים היהודיים.

תכנית אלון מעולם לא התקבלה כהחלטת ממשלה רשמית, אבל עד 1977 כל הממשלות פעלו על פי התכנית (אמנם הוקמו גם כמה יישובים בניגוד לתכנית - עפרה, אלון מורה וכדו'). כך הוקמו כל היישובים בבקעת הירדן, בקו העליון והתחתון. למשל - גם קריית ארבע נבנתה על בסיס תכנית אלון!!

ב-1977 היה מהפך, וכידוע - הכל השתנה. מרכז הכובד עבר להתיישבות/התנחלות ביהודה ושומרון. בגינוסר, בבית יגאל אלון, אולי אפשר להשיג את המפות המקוריות של תכנית אלון, גדולות ומפורטות. **מסלולי טיול רגליים באזור הבקעה:**

(כל טיול רגלי דורש תיאום עם פיקוד מרכז פקס 02-5305511. טלפון - 02-5305042): מסלול קלאסי - ירידה ממצפה אלון מזרחה, בסימון ירוק, מעין עין גיהיר, סיבוב ועלייה קשה, וסיום בחורשה של אנדרטת המערה-אורך כשעה.

מסלול נוסף שמתחבר ממנו – פנייה לנחל פצאל עד עינות פצאל. מסלול קל בירידה. מסלול מעגלי יפה – עולים בנחל פיראן ויורדים בנחל תלכיד. מצפון לארגמן, בתוך שטח אש, דורש תיאום. **ואדי קלט** – אפשר לרדת עד מנזר סנט ג'ורג' וחזרה. ללכת מעין פרת לעין פואר, כל אלה לא צריך לתאם. **צומת מגדלים** – אם פונים ימינה (מערבה) – מגיעים לצומת תפוח, אריאל, צומת גלילות. אנו ממשיכים דרומה על כביש אלון, כביש 458.

ההתיישבות בבקעה הייתה בהתאם לתכנית אלון, אך הייתה איטית וקטנה, ואף פעם לא הייתה תנופת התיישבות גדולה במיוחד. ישובים חקלאיים קטנים, שלא ממש הצליחו להיות דבר משמעותי. הם אף פעם לא נקראו התנחלויות, והם נחשבו חלק מהקונצנזוס בעם.

תכנית "השידרה הכפולה" – פרופ' אברהם וכתמן מהטכניון הגה אותה ב-1975: מדינת ישראל לא יכולה להרשות לעצמה לסמוך רק על מישור החוף, כי המשאבים שם מתכלים. צריך לחלק את המשאבים. השידרה השנייה תהיה בקעת הירדן והערבה – כל הבקע. הוא הציע להשקיע חלק מהמשאבים בשדרה המזרחית, אך התכנית לא התקבלה, כי הטענה הייתה שהחקלאים בבקעה לא יוכלו למשוך אנשים כמו מישור החוף. ההתיישבות כאן נשארה בשוליים.

דעיכה – בשנות ה-80-90, באינתיפאדה ה-1 וה-2 (אל אקצא) האזור ספג מכה קשה. הרבה אנשים כאן הרגישו שלא בטוח לחיות כאן, כי הנסיעות לערים הגדולות הפכו מסוכנות, והרבה תושבים עזבו. עדיין יש בעיה של חוסר מים. רוב בני המשקים לא חוזרים ליישובים, והיישובים מזדקנים. יש גם הרגשה ש"ישובים על המזוודות", מבחינה פוליטית.

הדתיים – בשנות ה-2000 הבקעה הולכת ונהיית דתית. התחלת ההתיישבות כאן הייתה חילונית מובהקת, אך מי שמצטרף כיום לגייתית, לחמדת ומעלה אפרים – אלה אנשי אידאולוגיה – הציונות הדתית, כפות סרוגות. כאלה שחשוב להם האזור כחלק מארץ ישראל. גייתית הוקם כיישוב של בית"ר, וכיום הוא יישוב חצי דתי.

תיכון מעלה אפרים אמור להפוך השנה לבי"ס דתי-חילוני. המגמה הזו מתחילה להוציא את האזור מהקונצנזוס, והוא הולך ונראה יותר חלק מגוש אמונים. נכנסים תושבים דתיים (בעיקר), ויש עזיבה של אחרים, ובסה"כ אין גידול באוכלוסייה. בערך 3000 תושבים במועצה.

נכס אסטרטגי – יש ויכוח אם הביקעה היא כזו, מבחינה ביטחונית או מבחינה כלכלית, להתפתחות המדינה. יש כאלה שאומרים שזה לא נכס כלכלי ולעולם הוא לא יתפתח בגלל האקלים וחוסר המים. מבחינה ביטחונית – במלחמות טילים ארוכי טווח הבקעה לא מהווה שום נכס. מצד שני יש מי שאומר שזה נכס חשוב לאופציית התיישבות, וגם כחיץ מול החזית המזרחית, איראן, עירק וסוריה.

התפישה הפלשתינית רואה בבקעה את עתודות הקרקע שלה, את אזור הגידול באוכלוסייה, האופק ההתפתחותי, כי בשומרון הכל כבר צפוף ומלא. גם הפליטים שיחזרו, מבחינתם, יוכלו לבוא הנה. בברדלה – בצפון הבקעה, חנכו סניף של משרד החקלאות הפלשתיני, וזו כבר אמירה פוליטית. שלט בכניסה לכפר אמר: ירושלים ישר לשמיים, הבקעה ישר לפלשתיין.

היישובים והאתרים בדרך, על כביש אלון:

דומא – כפר ערבי, היחיד שנמצא ממזרח לכביש אלון, יושב על מדרגה.

מועייר – כפר ערבי שנקרא ע"ש המערות באזור.

בקעת סמיה – חלק מואדי עויגה. עין סמיה – מעין עם חורשת עצים מימין לכביש. זה האזור היחיד במדרגה

שיש בו מים, ולכן היו בו יישובים בעבר. יש בה שני אתרים ארכיאולוגיים: חירבת מרגימה – מהתקופה

הישראלית, עיר מבוצרת עם חפיר. יש מזהים את המקום עם העי. בית קברות כנעני – מהברונזה התיכונה

(1700-2000 לפנה"ס) – עשרות קברי פיר יפים, חצובים בסלע. צריך להיזהר לא ליפול לתוכם. באחד מהם

מצאו גביע כסף (נמצא במוזיאון ישראל) ועליו צורת ציורים מיתולוגיים, שמשקפים את בריאת העולם לפי

המסורת הבלבית: תיהמת- האל הרע- שעושה בעיות, ובעל-האל הטוב- צריך לבוא ולהרוג אותו ולעשות סדר

בעולם ולברוא את כל הדברים.

קובת אל-נג'מה = כיפת הכוכב(ליד כוכב השחר) פסגה שאפשר לעלות אליה ולרדת, במסלול מעגלי. זו הנקודה

שממנה רואים גם את ירושלים וגם את סרטבה.

כוכב השחר, רימונים – יישובים ששייכים כבר למועצה אזורית מטה בנימין.

טייבה, דיר זיבואן – יישובים ערביים ממערב לכביש.

מעלה מכמש – על הגדה הצפונית של ואדי מכמש. בגדה הדרומית שלו – כפר מוכמוס, שם שמסר את השם

המקראי "מכמש". הדרך עולה ויורדת, לפי הוואדיות והגבעות ביניהם.

מצפים ויישובים חדשים: מצפה דני, נווה ארז, מצפה חגית, מצפה אורית – לזכר אנשים שנרצחו באזור:

דניאל פראווי ממעלה מכמש שנרצח בחדירת מחבלים לביתו. חגית ואורית, שנרצחו בוואדי קלט.

דרך צבאית – מובילה למוצב דיה, וגם לקרנטל (דוק).

ואדי קלט (נחל פרת) – מנקז את רוב הערוצים והנחלים באזור. הנביא ירמיהו קיבל הוראה: לך פרתה (אל נחל

פרת). יש מסלול הליכה פשוט ויפה ממצפה אורית עד עין פואר. רואים עצי אוג קוצני רבים, על שמם גם נחל

אוג שנמצא קצת דרומה.

עין פואר (עין מבוע) – אחד מ-4 המעינות של ואדי קלט. פואר=מבעע. ירידה וחזרה – כשעה הליכה ברגל.

כפר אדומים – ישוב שרואים ממערב לכביש, מדרום לואדי קלט. אלון – ממזרח, ישוב מעורב, מהיפים באזור.

ארץ בראשית – אתר תיירותי פופולרי בקצה כביש אלון – חוויה מדברית ברוח אברהם אבינו (חוויה בדואית)

טיול גמלים, מאהל עם סדנה או אוכל בדואי.

בסוף כביש אלון – פנינו שמאלה (מזרחה) בכביש 1 עד מצפה יריחו.

מדרונות שפונים דרומה – עליהם יש יותר קרינה ויותר אידוי, ולכן הם פחות ירוקים. מדרונות לכיוון צפון –

יותר ירוקים.

הוקם ב-1979 כיישוב מעורב, דתי וחילוני. היו חיכוכים בין הדתיים לחילונים, והחילונים עזבו והקימו את ורד יריחו, קצת יותר למטה, שהפך לשוב מעורב. מצפה יריחו נשאר ישוב דתי לגמרי, היחיד באזור שהוא דתי. לכן לא נכנסים אליו בשבת! הישוב בתנופת בנייה גדולה.

תצפית על יריחו : מהיישוב מצפה יריחו יש שתי תצפיות על יריחו. אחת מצד ימין, קצת רחוקה מיריחו, ואחת על גבעה נפרדת, בקצה המזרחי של הישוב, בסוף הכביש, יותר קרובה ליריחו(אלה נסעו).

תצפית לאזור : משמאל למעלה – מוצב דיה (עם אנטנות). משמאלו – פסגת הר הקרנטל(הר הפיתוי)=מצודת דוק. באמצע העיר יש גבעה- מצודת קיפרוס (ע"ש אימו של הורדוס). ורד יריחו – היישוב הירוק מתחתנו. מימין ליריחו- בית הערבה.

בקעת יריחו היא החלק הדרומי של בקעת הירדן, בקצה התחתון של ואדי קלט. ליריחו יש הרבה מים במרחב: יש שלושה מקורות מים: ואדי קלט והמעיינות שלו, מעין אלישע (עין א-סולטן), ומעיינות נערן (בכפר נועיימה).

יריחו היא עיר מפתח, צומת מרכזית בהבנת ארץ ישראל. המעבר על הירדן, שהיום נקרא גשר אלנבי, ולידו גם גשר עבדאללה(הרוס), היה מעבר חשוב גם בעת העתיקה. זו צומת דרכים בין הדרך צפון-דרום שלאורך הבקע, והדרך מזרח-מערב בין עמאן לעזה ולים התיכון. המעבר בירדן נוח, רחב ורדוד.

יריחו תמיד היתה הפתח של הארץ, שער הכניסה לארץ ישראל:

יהושע בן נון שנכנס לארץ – נכנס דרך יריחו, וזו העיר הראשונה שהוא כובש.

בכחידס היווני, במרד המכבים – תפס קודם כל את יריחו כנקודה ראשונה בארץ.

פומפיוס הרומאי, שכבש את הארץ בשנת 63 לפנה"ס, כבש את יריחו כמקום ראשון.

טיטוס שהגיע בשנת 70 לארץ – כבש קודם כל את יריחו ורק אז הגיע לירושלים.

מדרש רבא לספר במדבר: "כשבא יהושע להילחם ביריחו, נתכנסו ליריחו 7 אומות. וכי 7 אומות היו בעלי יריחו? אמר ר' שמואל בר נחמני: יריחו היא מנועולה של ארץ ישראל. אם נכבשה יריחו מיד כל הארץ נכבשת." משה מת בהר נבו – מול יריחו. זה מה שהוא ראה מארץ ישראל. יהושע החליף את משה ונכנס מכאן לארץ.

ספר יהושע ה': יג ויהי, בהיות יהושע ביריחו, וישא עיניו ויבא, והנה-איש עמד לנגדו וחרבו שלופה בידו; ויגדף יהושע אליו ויאמר לו, הלנו אתה-אם-לפנינו. כי אני שר-צבא-יהוה--ועתה באתי; ויפל יהושע אל-פניו ארצה, וישתחו, ויאמר לו, מה אדני מדבר אל-עבדו. **טו** ויאמר שר-צבא יהוה אל-יהושע, של-נעלד מעל רגלך, כי המקום אשר אתה עמד עליו, קדש הוא; ויעש יהושע, כן.

כיבוש יריחו – (יהושע פרק ו') הקיפו את העיר במשך שישה ימים פעם אחת ביום, וביום השביעי 7 פעמים, עם שופרות וחצוצרות. חז"ל אומרים שזה היה בשבת, והחומות נפלו, ויריחו נחרבה. יהושע מקלל את העיר:

יהושע ו': **כו** וישבע יהושע, בעת ההיא לאמר: ארוה האיש לפני יהוה, אשר יקום ויבנה את-העיר הזאת את-יריחו--בבכרו ויסדנה, ויבציעו ויצייב דלתיה. אך בהמשך יריחו בכל זאת נבנית...

אליהו ואלישע הם שני "נביאי המעשה"- הם עושים את הניסים. שיא הפעילות שלהם ביריחו. הם ירדו ליריחו, אליהו עלה בסערה השמימית, ואלישע הרים את אדרת אליהו ומקבל בכך את הסמכות שלו. אלישע חצה את הירדן, עבר ביריחו ועשה שם נס על המים הרעים, בעזרת מלח. בספר מלכים ב' פרק ב'-

זה נשמע מעשה אכזרי מאוד, אך חז"ל אמרו על זה: לא דובים ולא יער, היו שם דברים אחרים, וזה רק סמל. דיר דבולא – כפר ערבי משמר את המסורת בשם: מנזר שני הדובים.

יריחו של בית שני - מתוארת בהרחבה אצל פלביוס, מתאר כמה טוב להיות כאן למרות החום. היא היתה מרכז חשוב גם לחקלאות וגם בגלל צומת הדרכים. לכן נבנו כאן כמה ארמונות מפוארים, גם ע"י החשמונאים וגם ע"י הורדוס.

סטראבו - היסטוריון רומי, מתאר בספרו: "גיאוגרפיה" את יריחו: יריחו הינה בקעה מוקפת הרים המשתקעים כלפיה בדמות תיאטרון. כאן נמצאים מטעי התמרים וביניהם עצי פרי אחרים, אך בעיקר נמצאים כאן עצי התמר. בכל מקום זורמים בה המים, והיא מלאה בתי מגורים. כאן גם הארמון ומטעי האפרסמון, שהינו שיח בעל טעם רב. התושבים עושים חריצים בגזע השיח ותופסים את הנוזל היוצא מהם בכלים.

ישוע הנוצרי התחיל את דרכו ביריחו, הוטבל ע"י יוחנן המטביל בירדן ליד יריחו, ומכאן קיבל את ה"סמכות", והוא החל להביא את הגאולה. זה השער והמנועול, ומכאן הוא עלה לירושלים. כמו משה ויהושע, וכמו אליהו ואלישע, כך גם יוחנן וישוע. הסיפורים על יריחו מופיעים בשלושת האוונגליונים: מתי, לוקס ומרקוס.

הטבילה בירדן – מתי ג': 13 ויבא ישוע מרהגליל הייחדנה אליו יוחנן להטביל על-ידו: 14 ויוחנן חשף אותו לאמר אנכי צריך להטביל על-ידך ואתה בא אלי: 15 וישוע וישוע ויאמר אליו הניחה לי כי כן נאונה לשגיני למלא פלהצדקה וינח לו: 16 ויהי כאשר נטבל ישוע וימחר ויעל מרהפמים והנה השמים נפתחו ויבא אתרוח אלהים וינדה יוחנן וינחה עליו: 17 והנה קול מרהשמים אומר זה בני יידי אשר-רציתי בו:

הפיתוי (הקרנטל)- אחרי הטבילה - מתי ד', 1: אז וישא הרוח את-ישוע המדברה למען וינסהו השטן: 2 ויהי אחרי ציומו ארבעים יום וארבעים לילה ויירעב: 3 ויגש אליו המנסה ויאמר אם ברהאלהים אתה דבר לאבנים האלה ויתהינה לחם: 4 וישוע ויאמר הן קתוב לא עליהלחם לבדו ויהיה האדם כי על-כל-מוצא פי-יהנה: 5 וישא-הו השטן אל-עיר הקדש ויעמידהו על-פנתנג בית המקדש: 6 ויאמר אליו אם ברהאלהים אתה נפל למטה כי כתוב כי מלאכיו יצנהלך ועל-פפים ישאונך פרתגף באבון רגלך: 7 ויאמר אליו ישוע ועוד קתוב לא תנסה את יהנה אלהיך: 8 ויוסף השטן וישא-הו אליה גבה מאד ויבאהו את-כל ממלכות תבל ויכבדן: 9 ויאמר אליו פלוזאת לך אתנגנה אם-תקד ותשתחנה לי: 10 ויאמר אליו ישוע סור ממני השטן כי כתוב ליהנה אלהיך תשתחנה ואותו לבדו תעבד: 11 וירף ממנו השטן ויהנה נגשו אליו מלאכים וישתחנהו:

זכאי המוכס שעלה על עץ השקמה ביריחו(היום במוזיאון הרוסי) כדי לראות את ישוע בא. הזונות והמוכסים קיבלו ראשונים את החזרה בתשובה של ישוע. זכאי מתנדב לתת את רכושו לאלה שעשק אותם. לוקס י"ט: ויבוא ויעבר ביריחו: 2 והנה-איש זפי שמו והוא מראשי המוכסים ועשיר: 3 ויבקש לראות את-ישוע מי הוא ולא לכל מפני העם כי שפל קומה הנה: 4 וינסהו וירף ויעל על-שקמה אחת למען ראות אותו פישם דרכו אשר יעבר-בה: 5 ויהי כאשר בא ישוע אל-המקום ההוא וישא את-עניו ויראהו ויאמר אליו זפי רד מהר פיהיום אשב בביתך: 6 וימחר ויירד ויאספהו בשמחה: 7 וילוונו כל-הראים לאמר בא ללון בבית איש חוטא: 8 ויעמד זפי ויאמר אליהאדון הנני אדני את-מחצית נכסי אני נתן לעניים ואם-עשקתי איש אשיב לו ארבעתים: 9 ויאמר אליו ישוע היום היתה תשובה לבית הזה באשר בראברהם גס-הוא: 10 כי בא ברהאדם לבקש ויהושע את-האבד:

נס שני העיוורים ביריחו – הם הראשונים שזיהו שהוא המשיח, לפני כל ההמון, ישוע נגע בהם וריפא אותם, והם החלו לראות. מתי כ', 29: וַיְהִי כִּצְאָתָם מִירִיחוֹ וַיֵּלְךָ אֶחָדוּם הַמּוֹן עֶסְרֵב: 30 וַהֲנִיחָה שְׁנֵי עֹרְרִים יֹשְׁבִים עַל־יַד הַדָּרָךְ וַיִּשְׁמְעוּ כִּי יִשׁוּעַ עֹבֵר וַיִּצְעְקוּ לֵאמֹר חֲנֻנִיָּא אֲדִינִי בְּרִדְוֹד: 31 וַיִּגְעַרְבֶם הָעַם לְהַחֲשֹׁתָם וְהֵם צָעְקוּ עוֹד וַיֹּאמְרוּ אֲדִינִי חֲנֻנִיָּא בְּרִדְוֹד: 32 וַיַּעֲמֹד יִשׁוּעַ וַיִּקְרָא לָהֶם וַיֹּאמֶר מַה־תִּרְצוּ שְׂאֲעֵשָׂה לָכֶם: 33 וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֲדִינִי אֲשֶׁר תִּפְקַחְנָה עֵינֵינוּ: 34 וַרְחֵמֵי יִשׁוּעַ נִקְמְרוּ וַיִּגַע בְּעֵינֵיהֶם וּפְתָאֵם נִפְקְחוּ עֵינֵיהֶם וַיֵּלְכוּ אֶחָדוּם:

אחרי ימי בית שני – יריחו מוזנחת, והפכה לכפר עלוב, עד המאה ה-19. אז היו שם כמה עשרות בתים, בקושי 200 תושבים. לקראת סוף המאה ה-19 החל מו"מ בין אנשי היישוב הישן לסולטן העות'מני, כדי לקנות את יריחו. בסוף הסולטן נסוג ובעצם קנה את המקום לעצמו. ב-1876 פורסמה מודעה בעיתון חבצלת, ממש לפני חתימת ההסכם: בעזרת השם יתברך הממשלה ירום הודה חתמה איתנו הסכם בדבר קניית יריחו, ואנו בעזרת השם יתברך נקים פה מחדש את יריחו שתיקרא "פחת תקוה". (לפי הפסוק: והיה עמק עכור לפתח תקווה.)

בתחילת המאה ה-20 בעקבות שלטון המנדט, יריחו הפכה שוב לעיר מרכזית, לצומת מרכזית לעבר הירדן. העיר התפתחה מחדש, חקלאות התמרים, תעשייה של פאפיה. אז גם החל המחקר הארכיאולוגי, חיפשו את יריחו העתיקה וחומותיה. החוקרים הבריטים גילו הרבה דברים, קיבלו תקציבים, והעיר גדלה.

ב-1948 – יריחו התמלאה בפליטים מגב ההר, מירושלים והאזור. העיר כיום מוקפת בשלושה מחנות פליטים: הדרומי- עכבה גיעבר, המרכזי-עין א-סולטן, הצפוני-נועיימה. אחרי ששת הימים ב-1967 נוספה עוד אוכלוסיה, ואז החלה גם תיירות ישראלית ותיירות חוץ, שגרמה להתפתחות.

העיר והתושבים כיום – כ-40,000 נפש, מתוכם כ-15,000 פליטים במחנות. כמעט כל התושבים מוסלמים, מעט מאוד נוצרים. 15-20 אחוז מהבתים הם וילות מפוארות של עשירי הגדה – שנבנו כבתי נופש לחורף, בגלל שזה זול מאוד לקנות ולבנות כאן. כמו שאמר פלביוס: כשבירושלים קר ושלג, ביריחו הולכים עם בגד פשתן. יש היום ראש עיר צעיר ונמרץ, שמגייס השקעות מכל העולם.

אתרי התיירות ביריחו כיום:

תל יריחו (תל א-סולטן) – במערב העיר. זו העיר העתיקה ביותר בעולם. המגדל הניאוליתי העגול- הממצא העתיק ביותר- 9500 לפנה"ס, כנראה היתה עיר עם מגדל שמירה, בצד המערבי של התל. בתקופה הכלכליתית אין ערים. אח"כ היו חומות מתקופת הברונזה והברזל, חומות של אבנים ומעליהן לבני בוץ. אין הרבה סיכוי למצוא שרידים כאלה. קתלין קניון חפרה שם, וכיום שוב חופרים שם, בצד המזרחי, ונמצאו גולגולות מכיורות מהתקופה הניאוליתית, במוזיאון ישראל. זה היה כנראה סוג של פולחן.

עין א-סולטן - מעין אלישע – זה מקור המים המרכזי של העיר כיום, עם משאבות גדולות ומודרניות. מרכז מבקרים חדש נבנה ליד המעין. ממנו עולה רכבל אל מנזר הקרנטל – בחצי גובה ההר.

מנזר קרנטל – המערה שבה ישב ישוע וצם 40 יום ולילה, והסלע שלפי המסורת עליו ישב ישוע כשהמלאך ניסה אותו בפיתוי הראשון. המנזר שייך לכנסייה יוונית אורתודוקסית. אפשר להגיע גם ברגל וגם ברכבל.

ארמון הישאם – חירבת אל-מפג'אר - ארמון אומאיי מאוד מפואר, מאה 8, מסדרת ארמונות החורף- בקצה הצפוני של העיר. נחרב ברעידת אדמה ב-749. כיום שוב חופרים שם.

בית הכנסת של יריחו – קשה לתאם כניסה לשם, כי הוא מובלעת של שטח C בתוך שטח A. **ביתו של זכאי** – בכנסייה הקופטית.

עץ השקמה – במוזיאון לתולדות יריחו, ליד מרכז העיר, שבנתה הכנסייה הרוסית לא מזמן.

בית הכנסת נערן – בצפון מערב העיר, בקצה מחנה הפליטים נועיימה. גדול מאוד, פסיפס מרשים.

ארמונות החשמונאים – בשטח C צמוד לואדי קלט. אוטובוס ישראלים צריך תיאום עם הצבא, למרות שזה מחוץ ליריחו. הדרך הנוחה להגיע – ברגל, לאורך ואדי קלט, ולחזור משם. כך לא נכנסים לשטח A.

אואזיס – מלון פעיל מאוד שבו היה הקזינו (שלא פעיל).

הכניסה ליריחו חופשית, אין מחסומים, למרות שלישאלים אסור להיכנס. לתיירים – אין בעיה, אך צריך אישור למדריך(אפשר להוציא אישור קבוע). יש מורי דרך שלא מוכנים להיכנס לעיר, כי אין מי שישמור עלינו שם. אפשר לתאם מדריך פלשתיני שייקח את הקבוצה מצומת אלמוג ויחזיר לשם. (שטח A-אחריות מלאה פלשתינית. B- בטחוני ישראלי ומנהלי פלשתיני. C- אחריות מלאה ישראלית).

תמליל סיור מספר 27 לחיפה

מסלול: כבאביר, טיילת לואי, גן הבהאי, המושבה הגרמנית וסטלה מאריס

נסיעה למרכז קסטרא

אנחנו במבואות הדרומיים של חיפה. אחד המקומות שתמיד מגיעים אליהם זה הכרמל למעלה, אחת הדרכים לעלות לכרמל זה בדרך שעכשיו אנו מתחברים אליה – כביש פרויד. האזור מאוד התפתח בשנים האחרונות, יש כאן מרכזי קניות, מת"מ (מרכז תעשיות מדע), מרכז קונגרסים, אצטדיון חדש (סמי עופר). מנהרת הכרמל נחנכה לפני שנתיים וזו חותכת את הכרמל מפה לצ'ק-פוסט. במקום שעשו את המנהרות עשו חפירת הצלה.

מרכז קסטרא

לאורך ההיסטוריה על הר הכרמל כמעט ואין התיישבות, זאת מאחר ויש שם אדמה טרשית קשה, אין כמעט מעיינות על הכרמל למעלה (שכן גשם היורד על סלע הגיר מחלחל) והחורש הטבעי מאוד צפוף. העיר חיפה מטפסת לכרמל רק במאה השנים האחרונות. עד אז למעלה אין יישובים, ואם יש אנשים שיושבים למעלה, זה רק כאלה שאין להם ברירה – אנשים שבורחים מטעמי דת (דרוזים למשל). לעומת זאת, במישור חוף הכרמל יש התיישבות כי יש מים והקרקה יחסית פורייה.

לכן, אם מחפשים שרידי יישובים באזור הזה, מוצאים אותם במורדות הכרמל. גם העיר חיפה, אם מחפשים איפה התחילה, נחפש איפשהו למטה. צריך לזכור שאם הולכים היסטורית חיפה בכלל לא נמצאת באזור הזה אלא הרבה צפונה בבת גלים, איפה שהיום נמצא בית החולים רמב"ם.

היסטורית עכשיו אנחנו לא בחיפה. מדרום לחיפה היה יישוב קטן שקראו לו שקמונה ויש שם היום תל שנקרא תל שקמונה. מדרום לו היה יישוב נוסף שנקרא קסטרא ששרידיו מזוהים היום עם האתר שנמצא בזמן חפירת ההצלה שעשתה רשות העתיקות לפני שנחפרו מנהרות הכרמל.

היישוב קסטרא התפתח בעיקר בתקופה הביזאנטית. בחפירות הארכיאולוגיות נמצאו שרידים של הרבה בתי בד מסחריים (זאת אומרת שהייתה כנראה תעשייה לייצוא), גתות, בתים, שרידים כלקוליתיים (למרות שרוב הממצאים ביזנטיים) וכנסייה מאוד מפוארת (ללמדנו שהיה כאן יישוב נוצרי). לא מצאו כתובת עם השם קסטרא ולכן יש שטוענים שאולי הזיהוי לא נכון והוא צריך להיות דרומה יותר. דרומה מכאן נמצאת היום העיר טירת הכרמל שלפניה היה כפר ערבי בשם טירה, אולי שיבוש של קסטרא (קסטרא, קסטל). מקובל לחשוב שזו קסטרא למרות שלא נמצאה כתובת.

בחלק הארכיאולוגי של מוזיאון ישראל יש חלק של דתות ועשו שם חלקים מכנסיות מכל מיני מקומות בארץ יש שם מן מבנה כנסייה שמורכב מממצאים ארכיאולוגיים מכ-20 כנסיות בארץ. שרידים מקסטרא מככבים שם.

קסטרא זאת מוזכרת גם במקורות היהודיים כיישוב שהיה עוין לחיפה היהודית – כלומר קסטרא הייתה עיר נכרית בעוד שבחיפה היה יישוב יהודי. יש באיכה רבה משפט יפה – "ציווה ה' ליעקב סביבו ציוו" (איכה א', י"ז) – זאת אומרת שבכל מקום שיש יהודיים יש ליד יישוב נוכרי שעושה צרות, כמו למשל חלמיש לנוה, סוסיתא לטבריה, יריחו לנערן, לוד לאונו, קסטרא לחיפה – יש אזכור של אותה קסטרא.

עשו כאן את החפירות הארכיאולוגיות, מה שאפשר היה להוציא הוציאו, מה שאי אפשר להוציא כיסו בעפר ובנו את המנהרה (חלק מהשרידים של קסטרא נמצאים במוזיאון רוקפלר, חלק נמצאים במוזיאון קטן במרכז קסטרא).

על שם אותה עיר, קסטרא, קראה כאן משפחת דנקר, באזור הזה שהתפתח בשנים האחרונות את המרכז הזה. המרכז הוא גימיק מאוד טוב, מקום שכדאי להכיר ואפשר לעצור בו עם קבוצות – בפנים יש קפה ושירותים.

חיפה מככת פעמיים בספר השיאים של גינס –

הרכבת התחתית הקצרה בעולם – הכרמלית.

ציור הקיר הקרמי הגדול בעולם – במרכז הקסטרא.

הרעיון היה לעשות מרכז לאומניות, לצד החנויות ואומנים. זימנו לכאן אמן יהודי בשם אריק בראואר, ידוע מאוד באוסטריה. הוא מחלק את זמנו בין ישראל לאוסטריה, בווינה יש אפילו מוזיאון עם יצירותיו. בראואר מייסד מעין סגנון ציור – ריאליזם פנטסטי. הדמויות מצד אחד מאוד ריאליסטיות, מצד שני על גבול הסוריאליזם, פנטסטי. הוא מקבל בעתלית סטודיו ובמשך שנה הוא מצייר על אריחי קרמיקה. אחר כך כבמעשה פאזל הצמידו את האריחים והצמידו אותם על הקיר. כל הציורים קשורים לסיפורי התנ"ך.

הציור המרכזי מראה את אדם וחווה בגן עדן – ימינה מכפות הרגליים של אדם רואים זאב וכבשה, בצד השני רואים גדי רוכב על נמר - כלומר שיש כאן את חזון אחרית הימים של ישעיהו. בנוסף ניתן לראות יצורים קטנים שחורים שהם רמיזה לתורת האבולוציה – ייצור קטן שלאט-לאט הופך לקוף וזה הופך לאדם. משני צידי הציור המרכזי יש רביעיות ציורים, שכל אחת קשורה לדמות אחרת בתנ"ך, מעל כל ציור יש את

הספר, הפרק והפסוק של הסיפור המתואר.

יעקב – יעקב מקבל את הבכורה ומביא את המטעמים ליצחק אביו, "ויאמר יצחק... הקול קול יעקב והידיים ידי עשיו". ימינה משם, חלום יעקב עם הסולם, יעקב פוגש את רחל על פי הבהר, ויעקב נלחם עם המלאך.

יוסף – יוסף מושלך לבור על ידי אחיו, יוסף ואשת פוטיפר, יוסף מפרש חלומות, התוודעות יוסף לאחיו.

יהושע – המרגלים, יהושע חוצה את הירדן הגועש, התמוטטות יריחו, יהושע כובש את הארץ.

גדעון – מלאך ה' מתגלה לגדעון ומברכו, הריסת מזבח הבעל של אבי גדעון ע"י ובניית מזבח לה', מבחן המים, ניצחון גדעון על המדיינים.

שמשון – שמשון קורע את האריה, שמשון ודלילה, שמשון מכה אלף איש בלחי החמור, תמות נפשי עם פלישתים.

דוד – דוד נמשח, דוד וגוליית, דוד ובת שבע, דוד בוכה על אבשלום.

בנוסף, בחלק הפנימי יש ציורים המתארים את משלי שלמה מספר משלי: לדעת חוכמה ומוסר להבין אמרי בינה, לך אל הנמלה עצל וראה דרכיה חכם, נזם זהב באף חזיר, אישה יפה וסרת טעם, מחזיק באזני כלב עבר מתערב על ריב לא לו, לפני שבר גאון ולפני כשלוך גבה רוח, מצא אישה מצא טוב ויפק רצון מה, ברב דברים לא יחדל פשע וחושך שפתיו משכיל, הון מהבל ימעט וקבץ על ידי רבה, בנפל אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל ליבך, טוב שבת על פנת גג מאשר מדונים ובית חבר, אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום, כרה שחת בה יפל וגלל אבן אליו חשוב.

בפנים יש חנות מזכרות קטנה ובה משפחת דנקנר קיבלה אישור להציג חלק מהמצאים של קסטרא – מוזיאון קטן.

בפועל המרכז הוא כישלון קולוסאלי, נפתח בשנת 2000 (אז התחילה האינתיפאדה) – ישראלים, תיירים לא באים לפה, תושבי חיפה לא באים. החליפו ומחליפים חנויות כל הזמן, מעט מאוד גלריות ממשיות לפעול, אבל הרעיון של לעשות מרכז קניות יחד עם גלריות כנראה לא עובד. חוצות היוצר בירושלים למשל זה גם לא הצלחה גדולה במהלך השנה (רק שיש את הפסטיבל).

חיפה במלעיל או במלרע? איך שרוצים, שכן האזכור הראשון של חיפה שמופיע במשנה (חיפה לא נזכרת בתנ"ך) לא מנוקד ולכן לא יודעים איך ביטאו את השם ומה מקורו. חיפאים או חיפנים? כנראה שחיפנים, שכן במשנה במסכת ברכות כתוב "ותנא, אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין, ולא בישנין, ולא טבעונין מפני שהן עושין היהין חיתין ועיינין אין..." (ברכות פ"ב; ד' ע"ד) – כלומר שלא נותנים לקרוא בתורה בציבור לתושבי חיפה, תושבי טבעון, תושבי בית שאן כי הם במקום ה' הם מבטאים ח' ובמקום ע' הם מבטאים א'.

מהמשפט הזה לומדים הרבה דברים – קודם כל שבחיפה היו תושבים יהודיים (אחרת לא היו מתייחסים לזה). מאז כיבוש אלכסנדר מוקדון עד הכיבוש המוסלמי מדברים בישראל יוונית, גם יהודים השתמשו בלשון הקודש אבל כתבו ודיברו ביוונית (למשל בבתי כנסת מתקופת המשנה והתלמוד מוצאים כתובות ביוונית). הכנסייה המזרחית נקראת 'היוונית אורתודוכסית' – לא כי הייתה רק ביוון אלא כי בחלק המזרחי של האימפריה דיברו יוונית גם כשהרומאים שלטו פה וגם בתקופה הביזאנטית. יכול להיות שתושבי חיפה, טבעון ובית שאן, מרוב שדיברו יוונית שכחו איך לבטא נכונה את האותיות העבריות. אפשרות אחרת שהיה כאן ניב צפוני שבלעו את העי' (לא ביטאו אותה נכונה או שלא ביטאו אותה בכלל). למשל, ישוע, נקרא ישו (כי בולעים את העי').

נסיעה לכביר

עולים לכרמל בדרך פרויד. למעלה, על הכרמל, נבנות שכונות הכרמל של חיפה של היום. השכונות נבנות על שלוחות כשבין שכונה לשכונה יש וואדי. כשהבריטים שלטו בחיפה הם חוקקו חוק עזר עירוני שבואדיות לא בונים. אחד הדברים הייחודיים בעיר הוא שהעיר פורצת אל תוך הטבע, יש הרבה חורש טבעי, חורש ים תיכוני (בעיקר עצי אלון). מהדרך ניתן לראות את אצטדיון סמי עופר החדש, את עתלית וכמובן את הים.

נחל אחוזה – נחצה על ידי דרך פרויד. יש בו שביל הליכה עם מסלול מסומן.
דרך המצפורים – נעשתה לפני מספר שנים על ידי עמותת תיירות חיפה. בצד הדרך ניתן לראות מקומות חנייה לאוטובוס ומרפסות תצפית עם שלטי מספרים – סה"כ 22 נקודות כאלה ברחבי העיר. ניתן לרכוש מפה ודיסק בעמותת תיירות חיפה. כל רצועה בדיסק נותנת הסבר לאחת הנקודות ברחבי העיר (לפי מספר הרצועה והשלט בנקודה).

היום בחיפה יש שתי הוויות, את ההוויה של חיפה של מעלה ואת ההוויה של חיפה של מטה. הטופוגרפיה משחקת בעיר תפקיד מאוד חשוב, גם מבחינת האופי האורבאני של העיר וגם בגלל ההבדלים בגובה יש צורך בהקפצה ממקום למקום (כמדריכים זה אומר שצריכים להיות צמודים לאוטובוס במשך היום). בגלל ההפרשים בחיפה אין מרכז מובהק, אין אפשרות להגיע ממקום למקום אם אתה במרכז אחד. המעבר בין מרכזים חייב רכב ויש לכך משמעות מאוד קריטית לגבי הווית העיר – לטוב ולרע.

ציר הכרמל של חיפה – מגיעים לצומת חורב, בבוקר יש במקום הרבה פקקי תנועה, וברגע שאנו פונים שמאלה אנו נוסעים על קו פרשת המים של הכרמל. אם היינו נוסעים ימינה היינו מגיעים לאוניברסיטה, לכפרים הדרוזיים ולצומת אליקים. למעשה הכביש הזה הוא על קו פרשת המים של הכרמל – כל טיפה מתחלקת שמאלה או ימינה – חלק ישר לים וחלק לעמק זבולון, ואז לים מעברו השני של הכרמל. כל קטע בציר נקרא בשם אחר, אנו נמצאים בשדרות מוריה.

בשנות ה-20 של המאה ה-20, כשלא היה פה כלום, הגיעו יהודים ומקימים כאן שכונת גנים שנקראת אחוזת הרברט סמואל, היום זה נקרא אחוזה. אז, זה היה בסוף העולם, היום זה המרכז של הכרמל של חיפה. בחיפה נבנו הרבה בתים בסגנון המודרני הבינלאומי, בהאוס – למשל בית חולים הכרמל הישן. חשוב לדעת שבחיפה יש יותר בהאוס מאשר בתל אביב, פשוט כאן הם מפוזרים ואין מודעות כמו שיש בתל אביב.

כבאביר

150 שנים אחורה יש כאן חורש טבעי, אין בניה, אין דרך, אין שום דבר. יש כאן וואדיות למטה, וכאמור, בכרמל כמעט אין מעיינות. אולם, לא רחוק מפה יש נחל, שהיום נקרא נחל שיח, והוא יוצא דופן, שכן יש בו מעיינות (שם יש שכבה אטימה שנחשפה וזה יצר מעיין שכבה).

לפני 160 שנים, משפחה מכפר נעלין שבשומרון, משפחת **עודה**. אב המשפחה, יש אומרים שהיה לו סכסוך עם אנשי הכפר יש אומרים שרצו לגייס את ילדיו לצבא והוא לא רצה, כך או כך הוא לוקח את המשפחה שלו, עוזב את הכפר בשומרון ומסתובב בארץ לחפש מקום לגור יחד עם משפחתו. כשהוא מגיע לטירה הוא שומע שיש כאן מעיינות ומעל המעיינות הוא בונה את ביתו. לאט-לאט מהבית הזה נוצר כפר, כבאביר שהיה הרחק מחיפה של אותם ימים (אם חיפה הייתה למטה הוא בונה את הכפר שלו מעל מעיין, כמו שיודעים בהרבה מקומות בארץ, הכפרים היו מעל המעיינות).

השם כבאביר - משום שעסקו שם בייצור סיד, כבשן סיד בערבית-כבארה. כפר מוסלמי, שגם היום גרים שם אנשים ששמות המשפחה של כמעט כולם בו הוא עודה, הם צאצאים של אותו עודה שבא לפה בשנות ה-60 של

המאה ה-19. לימים, בשנות ה-20 של המאה ה-20, מגיעים לכאן שליחים של תנועת האחמדייה והכבאבירים מקבלים את האחמדיה. זה היישוב היחיד בארץ של אחמדים.

היה כאן כפר, הרחק-הרחק מהעיר חיפה. במאה השנים האחרונות חיפה התחילה לטפס מעלה על הכרמל. למעשה העיר חיפה היא שהגיעה עד לכפר והפכה אותו כך לשכונה בתוך חיפה שקוראים לה שכונת כבאביר. זו שכונה של כ-2000 תושבים ערבים, שכ-1500 מהם שייכים לעדה האחמדית. יש להם בית ספר משלהם. הדבר המפורסם ביותר בכבאביר זה המסגד, שניתן לראות את צמד המינראטים שלו גם מכביש החוף.

חשוב לשים לב שאנו נמצאים על שלוחה, משני צדדו בנויים בתים מאחוריהם וואדיות. כלומר, שכונות חיפה זה כאצבעות כף יד, כל אצבע זו שלוחה, על כל שלוחה יש שכונה ובין שכונה לשכונה יש וואדי. בשנים האחרונות חזירים עושים פה ביקורים בחצרות הבתים, בלילה שומעים את התנים – כאילו בתוך הטבע. מצד אחד זה נפלא ונהדר, מצד שני ההגעה משלוחה לשלוחה מחייבת עלייה מעלה (ברגל זה קשה), זה מסביר את זה שכל התנועה מתרכזת לציר הכרמל ולכן יש פקקים בצומת חורב. זה התחיל מחוק מנדטורי שאסר על בנייה בוואדיות ועיריית חיפה אימצה את החוק ואפילו סימנו עד איפה מותר לבנות.

אגב - מוכח פסיכולוגית שצבע ירק הטבע וכחול הים אלו הצבעים שעושים הטוב ביותר לנפש האדם. חיפה קיבלה שתי מתנות – את ההר הירוק ואת הים הכחול.

בשלב מסוים רואים שלט לכבאביר שמאלה (רחוב וולפסון) ועוקבים אחר השילוט לכבאביר. אנחנו נמשך ישר ונגיע לכיכר, אם פונים בכיכר שמאלה אחרי 200 מ', בין הבתים, יש סימון שבילים שמוביל למסלול נחמד בנחל שיח – נחל שרואים בו חורש טבעי ומעיינות. הכביש יורד למטה ואנו חוצים שכונה שתושביה יהודים - שכונת כבירים, שכונה שהתחילה להבנות בשנות ה-40 של המאה ה-20. בין הבתים אפשר לראות את הוואדיות. אפשר לשים לב שבשלב מסוים אנו עוזבים את כבירים ונכנסים לכבאביר שבה הבתים קצת שונים. היום זה מקשה אחת, בעבר הכפר היה מבודד. נמשך עם רח' כבירים עד רח' רענן ונפנה שמאלה לעבר מסגד הנמצא בתחילת הרחוב.

בחיפה אין הרבה עבר וקדושה, אך בהחלט אפשר לבנות פה מסלול שלם סביב נושא של כמות, עדות ומיעוטים. חיפה זה המקום היחיד בארץ שיש בו מרכז של אחמדים, המרכז העולמי של הדת הבהאית, המרכז העולמי של הכרמליטים, המושבה הטמפלרית הראשונה בארץ ישראל, עיר שגרים בה יהודים, נוצרים ומוסלמים, פסטיבל החג של החגים ועוד. מי שמוכן לצאת מחיפה יכול להוסיף לזה גם את הדרוזים. אחד הדברים שחיפה מאוד מדגישה היום זה "דו-קיום" – יהודים וערבים חיים זה לצד זה, דבר שחיפה מאוד מתגאה בו ומשווקת את עצמה כזאת, גם מבחינה תיירותית.

מסגד האחמדים

אנו נמצאים בקצה של שלוחה. מדרום לנו נחל שיח למטה, נחל יוצא דופן כי יש בו מעיינות (אפשר לעשות סם מסלול). הכרמליטים באים לכאן בתקופה הצלבנית ורוצים לשבת על הכרמל, הם מחפשים ומתיישבים ליד מעיין (למרות שהמקום החשוב להם זה הקצה של הכרמל היכן שלימים יקימו את מנזר סטלה מאריס). למטה, ליד המעיין יש עד היום שרידים צלבניים של המבצר הכרמליטי שהיה שם – הם בנו מנזר בצורה של מבצר. מעבר לזה יש שלוחה נוספת, ואחריה וואדי נוסף ושלוחה נוספת, וכך הלאה. בהביטנו מטה רואים בניין גבוה, המרכז הארצי של חברת החשמל, בניין חדש. ליד זה רואים את האצטדיון של סמי עופר, הקסטרא וכו'. בנוסף רואים את מגדלי חוף הכרמל, שני מבנים שחוסמים את המראה של הים. הנושא מאוד שנוי במחלוקת, אך אמורים להיבנות עוד 4 כאלה (היום זה מלון לאונרדו).

כאמור, למקום הזה הגיעה לפני כ-150 שנים משפחה מכפר נעלין שבשומרון ולאט-לאט נוצר פה כפר שקוראים לו כבאביר. עוסקים בייצור סיד, מוסלמים רגילים לכל דבר. למרות שנמצאים הרחק מהעיר חיפה, יש להם קשר עם העיר. עד שבשנים האחרונות חיפה הגיעה עד לפה והיום זו שכונה משכונותיה של חיפה.

הקדמה - המאה ה-19 היא מאה של תמורות לא רק בארץ ישראל אלא בעולם כולו, שינויים מרחיקי לכת. נכון שהמהפכה המדעית והחברתית מתחילה עוד קודם, אבל זה מגיע לשיא במאה ה-19. ערב המאה ה-19 יש לנו את המהפכה הצרפתית, ובמהלכה של המאה את המהפכה התעשייתית, רוחות חדשות נושבות בעולם, אין תחום שבו העולם כולו לא משתנה במהלך המאה ה-19 – מבחינה לאומית - אביב העמים, תולדות העם היהודי – הציונות מתחילה, מוזיקה – בטהובן משנה את כל המוזיקה, ספורט – כדורגל וכדורסל מתחילים לשחק במאה ה-19 ועוד. נוסף לכך שדרכי התעבורה משתכללות, המהפכה התעשייתית – רכבות קיטור, ספינות קיטור. מתחיל תהליך המכונה היום גלובליזציה – דברים זורמים ממקום למקום, ארץ ישראל נפתחת, חדירת המעצמות, וההשפעות ניכרות גם בארץ ישראל.

רוחות של קדמה נושבות בעולם והרבה אנשים עוברים תהליך של חילון (מלשון חילוניות), השכלה וכן הלאה. כראקציה לתהליך החילון הזה קמות תנועות דתיות גם בעולם הנוצרי וגם בעולם המוסלמי, שאומרות אם כל העולם משתנה עכשו נגד ענינו, זה סימן שהמשיח יגיע בקרוב – כל מה שנראה עכשו בעולם זה ביטוי של תהליך של אחרית הימים, הגעתו של המשיח (לא סתם הטמפלרים באו במאה ה-19 ולא סתם הדת הבהאית נוצרה במאה ה-19). גם בעולם המוסלמי וגם בעולם הנוצרי יש התעוררויות דתיות. בעולם הנוצרי קוראים לתופעה הזאת מילניאריזם – מתחילה מלכות אלף השנה של ישו. זה קורה בכל העולם, וכמובן חלק מהם טוענים שאם זה קורה, זה צריך לקרות בארץ הקודש וחלק באים לארץ הקודש – זה מבחינת הנוצרים.

על הרקע הזה, בחבל פנגיאב שבהודו, בעיר קאדיאן, ב-1888, מופיע אדם מוסלמי בשם מירזא גולאם אחמד אל קאדיאני (חשוב לזכור רק את האחמד, על שמו אחמדים, מירזא = אדוננו). אדם מאוד משכיל שהכיר היטב את הדת המוסלמית אך נפתח גם לדברים אחרים. הוא טוען שהעולם עכשו במצב כזה שיש צורך לעשות רפורמה ולחזור לאסלאם שמבוסס רק על ספר הקוראן, שהוא דבר האל שניתן לנביא. במשך ההיסטוריה אנשים לקחו את ספר הקוראן ונתנו לו כל מיני פרשנויות (החדית'). אחמד טען שהחדיתיים האלה, בחלקם, סילפו את מה שכתוב בקוראן האמיתי.

למשל, בקוראן מופיעה כמה וכמה פעמים המילה ג'יהאד – מלחמת קודש. אומר אותו אחמד, זה סילוף – הג'יהאד שמופיע בקוראן לא מדבר על מלחמה. להפיץ אסלאם בחרב זה לא קיים. המילה חרב, המילה סיף, לא מופיעה ולו פעם אחת בקוראן. כל הפעמים שמופיעה המילה ג'יהאד, לעומת זאת, הכוונה היא לא

למלחמה בחרב, אלא למלחמה שכל אחד צריך לעשות בעצמו – שהיצר הטוב יגבר על היצר הרע. השורש של המילה ג'האדה בערבית זה השתדלות, התאמצות, לא מלחמה. זה שבאו לאורך ההיסטוריה מוסלמים כאלה ואחרים והפיצו את הרעיון של ג'האד כמלחמה, זה סותר את האסלאם האמיתי – יש צורך לחזור למקורות. עוד הוא אומר, כמוסלמים אנו רוצים להפיץ את האסלאם, אבל זה חייב להיעשות בדרכי נועם. אם אנו נתקלים באנשי הספר - הנוצרים והיהודים - צריך להיות דיאלוג. אם הם לא מקבלים את מה שאומרים, אין כפייה בדת – אסור לכפות על אחרים.

אגב, בפונדמנטליזם שיש היום בעולם המוסלמי, הסיפור של האחמדים נותן לנו כמדריכים לפתוח חלון לאסלאם שכמעט לא שומעים עליו – אסלאם שלוקח את האסלאם לכיוונים אחרים, על גבול הפציפזם. לאט-לאט סביב אחמד מתקבצים מאמינים שונים. כשהוא הולך לעולמו (שנות ה-90-80 של המאה ה-19), חלק מהתלמידים שלו רואים בו נביא – כמעין משיח. לא סתם הוא הופיע כשכולם מצפים להופעתו של משהו (מאה ה-19), הנה הוא הגיע. לאט-לאט מתפתחת עדה שקוראת לעצמה 'אחמדים' ומפיצים את רעיונות האחמדייה. הדבר מתחיל במזרח אסיה ולאט-לאט שליחי האחמדיה מגיעים לארץ ישראל, הם עוברים יישוב-יישוב, כפר-כפר ונבעטים החוצה מבלי לשמוע את הרעיונות שלהם. רק במקום אחד בארץ מקבלים אותם – בכפר כבאביר (כנראה חלק מהם היו סופיים – זרם מיסטי אסלאמי). זקני כבאביר מספרים ששליחי האחמדיה ישבו עמם במשך שלושה שבועות עם ספר קוראן, עברו פסוק-פסוק, סורה-סורה ולאט-לאט הם השתכנעו בצדקת הדרך האחמדיה. אולי באופן הכי סמלי, דווקא בחיפה, רק בכבאביר קיבלו את עקרונות האחמדיה והזה הכפר האחמדי היחיד בארץ ישראל. מספר האחמדים בעולם לא לגמרי ברור, מדובר במיליונים, רובם נמצאים במזרח אסיה. לצערנו, בארץ ישראל יש רק 1500.

האחמדים רואים עצמם כמוסלמים, כאסלאם אמיתי – הם מקיימים את מצוות האסלאם (לראייה יש מסגד שהם מתפללים בו, אמנם מודרני אבל כמו כל מסגד, צמים את הרמדאן). הממסד המוסלמי, לעומת זאת, לא רואה בהם כמוסלמים משתי סיבות:

קודם כל, יסוד האסלאם העדות (השהאדה) קובע שמוחמד הוא אחרון הנביאים, חותם הנבואה ולכן לא יכול להיות נביא אחריו. האחמדים שואלים: אם אין יותר נבואה אז למה מתפללים?

האחמדים לא מקבלים חלק גדול מהחדית' שהיא חלק בלתי נפרד מההלכה המוסלמית – השריעה. הקוראן זה התורה בכתב, החדית' זה התורה שבעל פה.

בשנות ה-40, 1947, יצאה פתווה - פסק הלכה - במכללת אל-אזהר, בקהיר (פוסק ההלכה הגדול בעולם של האסלאם הסוני) שהאחמדים והבהאים הם מורתד – אלה לא סתם כופרים אלא מוסלמים שיצאו מהאסלאם. לבהאים זה לא היה כל כך אכפת, האחמדים ראו בזה עלבון מאוד גדול, שכן הם רואים בעצם את האסלאם האמיתי. לכן, בפקיסטן, שם המרכז האחמדי הגדול בעולם, הם מאוד נרדפים. בתעודת זהות שלהם כתוב שהם אחמדים, אסור לברכס בשלום ברחוב (עד כדי כך). לכן, החליף של האחמדים (יש להם חליף – אחרי אחמד מנהיג העדה נקרא חליף, כמו אחרי מוחמד), יושב בלונדון. יש שידורי טלוויזיה אחמדיה 24 שעות ביממה מלונדון, כאן כמעט בכל הבתים יש לוויינים שקולטים את שידורי הטלוויזיה האחמדיה מלונדון.

אחת ממצוות האסלאם היא עלייה לרגל למכה, לפני כמה שנים התארגנה קבוצה מכבאביר לנסוע למכה. מוסלמים במדינת ישראל יכולים לעשות חאג' דרך ירדן. ערב הסעודית נותנת לכל מדינה מכסה של אנשים שיכולים לעשות חאג' באותה שנה, המוסלמים של מדינת ישראל נרשמים בירדן וזה עולה להם הרבה מאוד כסף. האחמדים מכבאביר נרשמו בירדן, הגיעו לירדן וכשהגיעו לשערי ערב הסעודי נעצרו – בזמן החאג' רק מוסלמים יכולים להיכנס למכה, וכששאלו אותם מאיפה הם ואלו ענו ישראל, חיפה, כבאביר - משום שהבינו שהם אחמדים לא נתנו להם להיכנס למכה. שנה לאחר מכן הם נסעו בשנית ואמרו שהם מישראל, חיפה, וואדי ניסנאס ואז נתנו להם להיכנס. למשל, ראש העדה כאן, שריף עודה, אמא שלו חאג'יה (היא עלתה לרגל למכה), הוא לא יוכל לעלות לרגל למכה לעולם, שכן שמו ידוע והוא 'מוסומ'.

מבחינה טכנית - למקום הזה אפשר להגיע חופשי ללא בעיה, אפשר גם להיכנס למסגד. אפשר להגיע לבד או לתאם ביקור, אז ראש העדה או מזכיר העדה פוגשים את הקבוצה (הם דוברים עברית שוטפת, וגם אנגלית) ומאוד מעניין לשמוע אותם. חשוב לקחת בחשבון, מצד אחד זה יתרון עצום, כי יש מפגש בלתי אמצעי עם בן המקום, מצד השני בשנים האחרונות הם כל כך אוהבים את זה שפונים אליהם והביקור מתארך מאוד. אם יש מספיק זמן ורוצים לעשות יום בחיפה, תחת הכותרת של כתות ועדות, ולעשות מפגש עם מישהו זה מקום מעולה – לתיירים זה אטרקציה מאוד נחמדה, ישראלים מאוד נלהבים ומתעניינים. המקום פתוח כל ימות השבוע, בשישי זה קצת בעיה כי יש תפילה במקום.

חיי קהילה - מאוד מעניינים. כל מי שגר פה מפריש חלק מהמשכורת שלו לטובת הקהילה, עם הכסף הזה הם בונים את המסגד, למטה למשל נבנה מרכז מבקרים. האחמדים רוצים להפיץ את הקוראן בדרכי נועם, אחת הדרכים היא תרגום הקוראן לשפות רבות – יש קוראן מתורגם לעברית, הכי אטרקטיבי זה קוראן ביידיש. למרכז המבקרים אפשר יהיה להגיע לבד או עם קבוצה, לראות את הקוראנים, לשמוע את הסיפור, לראות מפה של האחמדים בעולם. היום יש קהילות גדולות באירופה, בגרמניה למשל, בארה"ב, באפריקה, כמעט בכל מקום בעולם. הם מדברים במספרים של עשרות מיליונים, אף אחד לא יודע כמה יש באמת.

בעולם המוסלמי יש מצד אחד את הרדיקלים ואת הפונדמנטליזם, ומצד שני יש גם רוחות אחרות – זה הסיפור של האחמדים. בכל הקהילות שלהם הם שומרים על חיי קהילה. המגמה היא נישואין בתוך הקהילה. אם מתחתנים עם מישהו שאינו אחמדי צריך לאחמד אותה, אחרת יוצאים מהעדה. בחיפה הם במעין קרב – את הילדים הקטנים יותר מעניינים החיים המודרניים. הם מנסים לשמור אותם מאוד חזק ולכן הם לא מעורבים בחינוך הרגיל - יש להם בית ספר משלהם, בתי ספר ערביים. לילדים האחמדים יש אחרי בית הספר מתני"ס עם פעילויות ושיעורי ההעשרה. מסגד אל-אקצא חשוב להם מאוד, אולם הם טוענים שהאבן לא חשובה כמו הרוח.

המסגד הוא מסגד מודרני, נבנה לפני כ-30 שנים. שני מינרטים מסיבה אדריכלית בלבד, אין לזה שום משמעות תיאולוגית – יש מסגדים אחמדים עם מינרט אחד ויש עם ארבעה. זה מסגד לכל דבר – ניתן לראות את אולם התפילה, המחורב שהקיבלה (כיוון התפילה) שלו זה מכה, שטיחי התפילה שעליהם ציון של המחורב (הגומחה, מעין אפסיס), מנבר (הבמה עליהם עומד הדרשן), עזרת גברים ועזרת נשים. הנוצרים מאמינים שרוח הקודש מעורבת בבחירת האפיפיור. אותו דבר האחמדים. כשהחליף הולך לעולמו, נציגים מכל הקהילות בעולם מגיעים ללונדון, יושבים מספר ימים ומספרים שהכל נעשה בהשארה אלוהית.

נסיעה לטיילת לואי

אנחנו חוזרים בדרך מקבילה, כשלמרגלותינו מצד ימין נחל שיח שאליו כמה ירידות רגליות אפשריות, שהטובה ביותר היא זו מרחוב לוטוס. כדי להגיע לנקודה הבאה צריך לעלות חזרה לציר הכרמל ומשם לטיילת לואי, רחוב יפה נוף.

בדרך חולפים על פני גן יפתח, ע"ש יפתח שרייר ז"ל, שנפל במלחמת לבנון השנייה. **מרכז הכרמל** - חזרנו לציר הכרמל ופונים שמאלה. חוף מכבאביר לפני מאה שנים לא היה פה כלום. אבל לאחר שהטמפלרים הגרמנים הקימו את המושבה שלהם למטה הם בונים בסוף המאה ה-19 עוד מושבת בת קטנה למעלה – זאת אומרת שכאן היו כמה בתים טמפלרים, בעיקר בתי מלון ובתי נופש-קרמלהיים. רוב הבתים האלה נהרסו ולא נשאר מזה הרבה. אבל, למשל אפשר לראות מבנה שהיה בעבר בית מלון טמפלרי והיום הוא בית-הכט- בית תרבות ואמנות ע"ש ראובן ואדית הכט (לשעבר בית רוטשילד, בית עם גג רעפים מוסתר בעצים). בגלל המבנה הטופוגרפי יש בחיפה כמה מרכזים עירוניים כשאחד מהם זהו מרכז הכרמל. בין היתר במרכז הכרמל נמצאים אודיטוריום חיפה (סינמטק, שבו מדי חול-מועד סוכות מתקיים פסטיבל סרטים), התחנה העליונה של הכרמלית (רכבת תחתית), גן האם (הגן המפורסם ביותר של חיפה). מימינו בתי מלון פופולריים בקרב התיירים (דן פנורמה, נוף, דן כרמל), גן חיות, מוזיאון פרה-היסטורי (כמעט ולא מבקרים פה היום).

הדרך הזו נסללה לראשונה על ידי הטמפלרים הגרמנים כדרך שהובילה מהשכונה למטה לכרמלהיים ונקראת דרך ההר. היום הקטע הזה נקרא שדרות הנשיא.

מוזיאון 'טיקוטין' - בחיפה כמה מוזיאונים חביבים, אחד מהם, מוזיאון יחיד מסוגו בארץ, מוזיאון טיקוטין לאמנות יפנית.

בית רוטנברג – פנחס רוטנברג, המכונה 'הזקן מנהריים', בונה כאן את ביתו. אף אחד לא הבין מדוע יש לו צורך בבית כל כך גדול. רק לאחר מותו, עם פתיחת צוואתו, התגלה שאת הבית הזה הוא מוריש לחינוך ילדי ישראל – עד היום יש כאן מרכז חינוכי שנקרא בית רוטנברג (סדנאות, סמינרים לתלמידים מהארץ ומחו"ל, קורסי מורים וכו').

פונים ימינה משדרות הנשיא ומתחברים לרחוב המקביל לו, רחוב שבתקופת המנדט נקרא רחוב פנורמה והיום נקרא רחוב יפה נוף (אמנם יפה נוף נאמר על ירושלים, אך הנוף הניבט מכאן הוא כה יפה אז כך קראו לרחוב).

אם וכאשר נדרך תיירים לא בטוח שנגיע לסניור בחיפה. מקום אחד בטוח שנגיע אליו עם רוב קבוצות התיירים – טיילת לואי והתצפית. רוב קבוצות התיירים מגיעות הנה עם האוטובוס עושות את התצפית וממשיכות הלאה. חיפה בדרך כלל היא לא יעד ליום שלם לתיירים, אולם הטיילת והתצפית הן מאוד חשובות, גם לישראלים וגם לתיירים, גם אם אין יום שלם בחיפה, לכאן מגיעים.

טיילת לואי

אנו נמצאים מעל רחוב יפה נוף וכאן יש טיילת חביבה שנקראת טיילת לואי – טיילת שיש בה מרחב לכמה וכמה קבוצות. טיילת לואי ע"ש לואי אריאל גולדשמיט. משפחה מאוד אמידה שהגיעה מדרום אפריקה ולה בן אחד יחיד ושמו לואי אריאל. ליום הולדת 18 קיבל מכונית וכעבור חודשיים נהרג בתאונת דרכים. כדי להנציח את זכרו של הבן המשפחה עושה כמה וכמה מפעלים (דגם בית ראשון ברובע היהודי בירושלים נמצא במרכז אריאל – כפל משמעות לשם ירושלים והנצחת הבן). המפעל היפה ביותר של המשפחה זו הטיילת שנתרם כסף להקמתה ואחזקתה (צוות גננים ואנשי ניקיון). הטיילת מאוד מטופחת, עם שירותים מסודרים, בחודשי הקיץ יש במקום גם הופעות.

תולדותיה של חיפה : אם מחפשים איפה חיפה התחילה יש לחפש איפשהו למטה. איפה שהיום נמצא בית החולים רמב"ם היה בעבר כפר קטן ועלוב שקראו לו, כנראה מההתחלה, חיפה. צריך לזכור שחיפה, במשך מאות שנים לא היתה יותר מיישוב קטן ועלוב שנמצא בצילה של עיר הנמל הגדולה כאן בצפון, בעבר השני של המפרץ – עכו.

למה עכו ולא חיפה? כמה סיבות – בעכו יש סלעים שיוצרים מעין שובר גלים טבעי. **דרך הים** ההיסטורית לא עוברת באזור הזה במישור החוף. מיפו היא שוברת מזרחה (על התוואי כביש 6 של היום) וממשיכה לואי ערה או לוואדי מילכ. מוואדי מילכ היא מגיעה לכיוון צומת התשבי של היום ומשם ממשיכה לכיוון דמשק. סעיף של דרך הים הלך לכיוון מה שהיום צומת יגור, צומת סומך והלאה. לכאן לא מגיעה שום דרך. כל האזור של המפרץ, בעיקר ליד שפך הקישון, היה אזור ביצתי – מקום יחסית נידח ולכן חיפה לא הייתה יותר מכפר קטן.

למפרץ הגדול שלפנינו במשך מאות שנים קראו מפרץ עכו, כי עיר הנמל החשובה בו הייתה תמיד עכו. היום עיר הנמל החשובה היא חיפה אז אנו קוראים למפרץ מפרץ חיפה.

בתקופה החשמונאית שבה כובש אלכסנדר ינאי הרבה מערי החוף של ארץ ישראל, נכבשות גם חיפה והיישוב שמדרום לה – שיקמונה. אז מתחילים לגור בהן גם יהודים. כלומר שמסוף ימי בית שני יש יישוב יהודי בחיפה והיהודים ממשיכים לשבת פה יחד עם הנוכרים במשך מאות בשנים. בדרך כלל כשמחפשים יישובים יהודים בארץ ישראל לא מוצאים אותם על הים – "אלוהי ההרים אלוהיהם" (מלכים א', כ', כג') – ליהודים אין אוריינטציה ימית. חיפה היא יישוב יוצא דופן מבחינה זו כשיושבים בה יהודים שחלקם עוסקים בדברים שקשורים לים - ספנות, ייצור צבע הארגמן (את זה למדו מהפיניקים שנמצאו לא רחוק מכאן). גם לאחר

חורבן בית שני ממשיך להתקיים בה יישוב יהודי בתקופת המשנה והתלמוד. לא סתם האזכור הראשון של השם חיפה מופיע במשנה. גם בתקופת התלמוד, תקופת האמוראים שומעים על אמורא שנקרא אבדימי דמן חיפה (אבדימי מחיפה), שלפני מאה שנים מצאו את הציון שלו, והיום ליד בית הקברות היהודי הישן בחיפה נמצא קברו ואפשר לעלות לרגל.

בתקופה הרומית-ביזאנטית ובתקופת המשנה והתלמוד המרכז היהודי הגדול הוא בגליל. המרכז הזה נפגע קשה ברעידת האדמה החזקה ב-749 (לא רק בהקשר של חיפה, גם בציפורי). בשנת 750 מגיעים העבאסים שמרכזם בבגדד הרחוקה וארץ ישראל לא מעניינת אותם, לכן אין מי ששומר על הדרכים ולכן יש קריסה מוחלטת של כל היישוב בארץ ישראל – גם רעידת אדמה, גם שלטון שלא משקם את הארץ אחרי רעידת האדמה. במאה ה-8 לספירה ארץ ישראל נכנסת לימי הביניים, יישובים שלמים נעזבים, העם היהודי עוזב את ארצו.

בחיפה ממשיך להתקיים יישוב יהודי וזה יוצא דופן. יהודים ממשיכים לשבת בחיפה עד הכיבוש הצלבני. במסע הצלב הראשון בשני מקומות בארץ הצלבנים טובחים את כל התושבים היהודים – מקום אחד הכי מפורסם הוא ירושלים, המקום השני (לפני שהם כובשים את עכו) הם מחסלים את היישוב היהודי בחיפה. מסתבר שהיהודים פה החזיקו מעמד והצלבנים מוציאים את זעמם, טובחים ומחסלים רצף של יישוב יהודי שהיה פה במשך 1000 שנים.

חיפה ממשיכה להתקיים כיישוב קטן (לצלבנים חשובה יותר עכו). היא מין יישוב עורף של עכו, עד שבאים הממלוכים והורסים את כל ערי החוף בארץ ישראל. אז נהרסת גם חיפה. מה שנשאר אחרי התקופה הממלוכית זה לא יותר מכפר דייגים קטן ועלוב עם מאות בודדות של תושבים. כך גם בתחילת התקופה העות'מאנית עד המאה ה-18.

במאה ה-18 מופיע השליט המקומי של הגליל – דאהר אל עומר. דאהר אל עומר לאט-לאט בונה ערים חדשות בגליל, מקים את טבריה, שפרעם, ג'נין, ציפורי וכן הלאה. אחרי 20 שנים יש לו עיניים גדולות והוא רוצה ליצור קשר גם עם יורדי ים ולשבת בעיר נמל, אולם כל ערי החוף הרוסות מאז התקופה הממלוכית. דאהר אל עומר הולך לעכו וב-1745 בונה על העיר הצלבנית את העיר העות'מאנית (זו הסיבה שעכו היא היום אתר מורשת עולמית, כי מתחת לעיר של דאהר אל עומר נשארו שלמים שרידים של העיר הצלבנית). ב-1761 דאהר אל עומר משתלט על חיפה ובונה אותה מחדש כבסיס עורף של עכו, כדי להגן על כל המפרץ. תקופתו של דאהר אל עומר בגליל מתחילה בשנות ה-20 של המאה ה-18. בשנות ה-60-50 השלטון העות'מאני כבר עצבני עליו, שכן הוא יצר לו פה אוטונומיה ולא מעביר מיסים כמו שצריך. כשדאהר אל עומר משתלט על חיפה הוא יודע שעוד מעט הסולטן העות'מאני ישלח מישהו שייתן לו בראש. חיפה של טרום דאהר אל עומר נמצאת במקום מישורי שאינו בר הגנה ולכן הוא מבין שעליו להקים אותה מחדש במקום אחר לגמרי. במילים אחרות בשנת 1761 דאהר אל עומר מעביר את חיפה למקום אחר ומתחילה חיפה החדשה. הוא הורס לחלוטין את חיפה הקדומה ולכן אין ממנה שום שרידים (כחלק מהשיפוצים בבית החולים רמב"ם עשו כמה חפירות ארכיאולוגיות ומצאו כמה שרידים למטה).

דאהר אל עומר בונה את חיפה במקום חדש ומוגן יותר. למרות שהיינו מצפים שהוא יבנה את העיר על ההר למעלה הוא לא עשה כן גי' אז אף אחד לא חושב על אפשרות לדור בהר למעלה. הוא מחפש מקום שבו ההר הכי קרוב לים שאפשר לבנות שם עיר (בחיפה יש את הכרמל, יש מדרגת ביניים שהיום קוראים לה הדר, ויש את העיר התחתית), ומוצא את המקום עם הרצועה הקצרה ביותר בין הים לבין ההר (איפה שהיום קריית הממשלה). על מדרגת ההר שם הוא בונה מצודה – הבורג', שממנה אפשר להגן על העיר החדשה שנמצאת תחתיה, צפון-מזרחה מהעיר הקדומה (ים בצד אחד מצוק בצד שני), לשם הוא מעביר את כל התושבים. חיפה החדשה מוקמת כעיר מוקפת חומה עם שער אחד לכיוון דרום מערב – שער יפו, ושער אחד לכיוון צפון מזרח – שער עכו. מתחיל פרק חדש בתולדותיה של חיפה. לבסוף בא אל ג'זאר והוריד לדאהר אל עומר את הראש, אבל השאיר פה חיפה חדשה.

המאה ה-19 – כאמור, המאה ה-19 היא מאה של תמורות. אחת התמורות של המאה ה-19 היא המהפכה התעשייתית. אחת התולדות של המהפכה התעשייתית זה מעבר מספינות מפרש קטנות לספינות קיטור גדולות, ומתחילות לנוע ברחבי הים התיכון ספינות קיטור, זו אחת הסיבות שאנשים מתחילים להגיע לארץ ישראל – כי אפשר להגיע.

נמלה של עכו לא יכול לשרת את הספינות האלה ואלו לא יכולות לעגון בו, זה נמל קטן וסתום. לאט-לאט ספינות מתחילות להעדיף את חיפה על עכו ולעגון בחיפה, למרות שעוד אין פה נמל אלא מזח קטן. כשמתחילות לעגון בחיפה ספינות קיטור מתחיל מסחר, מגיעים אנשים וכו'. בעיר המוקפת חומה, ליד שער יפו הייתה שכונה נוצרית, ליד שער עכו הייתה שכונה מוסלמית. באמצע המאה ה-19 מתחילים להגיע גם יהודים לעיר ובין המוסלמים לנוצרים מתפתחת שכונה יהודית – חארת אל יהוד (חארת – שכונה). לאט לאט מגיעים עוד ועוד אנשים, העיר גדלה מ-2000 לכ-5000 איש ומתחיל להיות צפוף. אז יוצאים מהחומות (תהליך שמוכר גם מערים אחרים כירושלים ויפו). הנוצרים שהיו ליד שער יפו מקימים שכונה – וואדי ניסנאס. המוסלמים שהיו ליד שער עכו מקימים שכונה – חליסה, וואדי סאליב. כשיוצאים מהחומות מפרקים אותן ומשתמשים באבניהן לבניית הבתים – אין היום שרידים לחומותיה של חיפה. תהליך היציאה מהחומות מתחיל בשנות ה-70 של המאה ה-19, כמו שמוכר בהרבה מקומות בארץ.

לסיכום – במשך מאות שנים חיפה כפר קטן ועלוב עם יישוב יהודי רצוף שהיה בה עד המאה ה-18. אז מגיע דאהר אל עומר, מקים את חיפה החדשה. יוצאת מהחומות במאה ה-19. בסוף המאה ה-19 מגיעים גם הטמפלרים והבהאים.

המאה ה-20 – בשנת 1902, בנימין זאב הרצל כותב ספר אוטופי שנקרא אלטנוילנד (בתרגום חופשי- ארץ עתיקה-חדשה), הספר הזה הוא מעין ספר בדיוני. הוא מתאר שני אנשים שבאים לארץ ישראל, רואים אותה, מפליגים לאי בודד, 20 שנה הם לא יודעים מה קורה בעולם, ואז הם חוזרים לפה. הרצל בחזונו מתאר איך תראה הארץ אחרי שיהודים יגיעו ויקימו פה מדינה. בדמיונו הרצל מתאר איזה ארץ הם יראו אחרי שתוקם פה מדינה – הוא מתאר את מפעלי ים המלח שיקומו, את החשמל שזורם בין הבתים, את המטבע בו ישתמשו

'שקל'. מבחינת ערים – את ירושלים הוא מתאר כעיר שבה ישומו כל מוסדות הדת, תל אביב לא מוזכרת ולו במילה אחת (כי היא עוד לא הייתה קיימת). לימים כשיקימו את אחוזת בית, נחום סוקולוב מתרגם את אלטנוילנד ל"תל אביב" – העיר העברית הראשונה על שם ספרו של הרצל), העיר שתופשת את המשקל הגדול ביותר באלטנוילנד היא חיפה – הרצל מתאר את חיפה כך – 'כשאותם שני אנשים מגיעים עם הספינה שלהם לנמל רחב ידיים שספינות מכל העולם פוקדות אותו, רכבת חשמלית לוקחת אותם מהעיר שלמטה אל מרומי הכרמל. בדרום מעלה רואים גנים נפלאים שמשתרעים במורדות הכרמל ועיר שבתיה פונים אל המפרץ.... ולעת ערב בעמדם במרומי הכרמל יראו את ים האורות המכסה את כל המפרץ" – תיאור מצמרר, הרצל רואה כמעט מה שאנו רואים היום והוא קורא לה עיר העתיד.

ב-1902 מתחילים כבר להגיע ציונים לארץ ישראל. אלה ימי העלייה השנייה - באים לחיפה ורואים עיירה קטנה ועלובה שנמצאת למטה. היהודים עולים על המדרגה שלמעלה ומקימים את השכונה הציונית הראשונה בחיפה. מאחר שרואים עצמם כמי שבאו לארץ לאור חזונו של הרצל השכונה נקראת 'הרצליה'. עד היום יש רחוב שנקרא הרצליה – השכונה העברית הראשונה של חיפה. ב-1909, בשנה שבה נוסדה אחוזת בית, היא תל אביב, מתחיל הסיפור הציוני בחיפה.

כעבור 3 שנים ליד הרצליה מקימים שכונה נוספת – טכניקום, שם נבנה הבניין שנקרא בתחילה טכניקום ולימים הטכניון – מבנה ללימודים טכנולוגיים גבוהים. חשוב להבין, כשבונים את הגימנסיה העברית הרצליה זה סמל של היישוב העברי בתל אביב, כמו שלימים האוניברסיטה העברית תהיה הסמל של התחדשות היישוב העברי בירושלים, הטכניון זה הסמל של התחדשות היישוב היהודי בחיפה, למרות שבתחילה לימדו בו בגרמנית. 2013, מאה שנים לציון מלחמת השפות – 1913, אז בטכניון היהודים שבאים ללמוד מבקשים ללמוד בעברית.

לימים, היהודים בונים שכונות נוספות ומבקשים לנהל את חייהם בוועד שיאחד את כל השכונות, ולו צריך שם מהתנ"ך – בספר ישעיהו מוצאים את צמד המילים 'הדר הכרמל' והוועד נקרא 'ועד הדר הכרמל' – עד היום לכל האזור של מדרגת הביניים של חיפה קוראים שכונות הדר הכרמל – אוטונומיה יהודית שיש בחיפה החל משנות ה-20 של המאה ה-20.

מי שבאמת משנה את העיר מקצה לקצה אלא הבריטים. הבריטים באים לפה אחרי מלחמת העולם הראשונה וכובשים את חיפה כחלק מהכיבוש כל המזרח התיכון. הדבר היקר ביותר לבריטים במזרח התיכון זה הנפט. שדות הנפט הגדולים באותם ימים נמצאים בכירכך שבצפון עיראק. כל עניינם של הבריטים זה להוביל את הנפט בדרך הקצרה והמהירה ביותר מעיראק לרחבי האימפריה. הדרך הקצרה ביותר היא קו צינור נפט מעיראק, דרך מדבריות ירדן, עמק זרעאל לבתי הזיקוק בחיפה (חשוב לא לבלבל עם קו צינור הנפט ברמת הגולן שהוא קו של הצרפתים לטריפולי). לאורך קו הצינור הבריטי שמו כל כמה ק"מ תחנת שאיבה שתזניק את הנפט קדימה – התחנה הראשונה 1H, 2H, 3H (במלחמת המפרץ הראשונה ליד התחנות האלה מוקמו בסיסי הטילים של סדאם חוסיין), ה-H, מציין את חיפה, התחנה האחרונה 9H הם בתי הזיקוק במפרץ חיפה. אם עושים כאן צינור נפט יש להקים נמל – כלומר מי שבונה כאן נמל מודרני עמוק מים הם הבריטים, שבונים פה גם בתי זיקוק ואזור תעשייה. אז מתחילה נהירה אדירה אל העיר. יהודים – עלייה שלישית, רביעית וחמישית, גם הרבה ערבים יגיעו לכאן ויקראו לה 'אום אל עמל' – אם העבודה, אלו מגיעים מהגליל, מעבר הירדן, מהחורן שבסוריה (רוב אלה שבנו את הנמל ומכאן הביטוי 'אתה נראה כמו חורני').

לפני שבאים הבריטים לחיפה יש בה 20 אלף תושבים (המספר גדל עוד קודם לכן כי ב-1905 הטורקים עושים את קו הרכבת החיג'אזית שהתחנה הסופית שלה בחיפה), ולפני שהם עוזבים את חיפה 140 אלף תושבים. מעיירה קטנה היא הופכת לעיר מרכזית, כאשר היהודים בונים את השכונות שלהם בהדר ולמעלה (לאט לאט ייבנו שכונות הכרמל כמו אחוזה למשל) והערבים בונים את שכונותיהם למטה. לטופוגרפיה הזאת יש משמעות – יהודים וערבים בתקופת המנדט, בגדול, חיים כאן בשלום יחסית. אך הסכסוך היהודי ערבי לא פוסח על העיר חיפה – מאורעות 1929, המרד הערבי הגדול 1936-39, והפיצוץ הגדול במלחמת העצמאות. ערב 48 בחיפה 70 אלף יהודים ו-70 אלף ערבים – בערך חצי-חצי. היהודים מנצלים את היתרון הטופוגרפי שלהם וב-12.4.1948 ערב פסח תשי"ח, תוך פחות מ-48 שעות, נכבשת/משוחררת העיר התחתית של חיפה, חיפה הערבית, תחת הבריטים שהעלימו עין ואפילו שיתפו פעולה. כאן מתפתחים שני נרטיבים –

הנרטיב הציוני מספר שהייתה מלחמה ובזמן שחיפה נכבשה הייתה קריאה של מנהיגי היישוב לערביי חיפה להישאר – חיינו כל השנים ביחד ונמשיך לחיות בשלום, הישאר! שבתאי לוי שהיה ראש העיר העברי הראשון של חיפה קורא לערבים להישאר אך הם העדיפו לעלות על סירות והיום רוב ערביי חיפה במחנות הפליטים בלבנון. הנרטיב הציוני יספר שיעוד לפני ה-21 לאפריל כבר חצי מהאוכלוסייה הערבית לא נמצאת בחיפה. הנרטיב הפלסטיני מספר שהייתה קומבינה בין היהודים לבריטים וכל המדיניות הייתה לגרש – הכל נעשה במתכוון לגרש את האוכלוסייה הערבית, זה חלק מהמאבק על הנרטיבים. נושא מאוד מאוד חשוב.

לסיכום – בחיפה היום 280 אלף תושבים, מתוכם 10% - כ-30 אלף ערבים, כ-80 אלף רוסים (שעלו מ-89 ועד היום). הטופוגרפיה משחקת תפקיד נפלא גם כאן – הערבים גרו למטה והיהודים בהדר. בפרפרזה על מה שאמרנו היום הכל השתנה – לפני מאות שנים למעלה אף אחד לא גר, היום זה בדיוק ההיפך – ככל שעולים בחתך הטופוגרפי כך עולים בחתך הסוציאקונומי. היהודים שגרו בהדר התבססו ועלו למעלה לכרמל, הדר מתרוקנת והאוכלוסייה הערבית מגיעה. מי שיעצור את התהליך הזה הם הרוסים – 90% ממי שגר בהדר היום זה העלייה מברית המועצות לשעבר. הערבים שלמטה ורוצים לעלות למעלה עוקפים ולמרה האירוניה ציר ההתרחבות שלהם הוא רחוב הציונות.

הצפיית – למטה יש בניין לבן גבוה – בית החולים רמב"ם, שם הייתה חיפה הקדומה במשך מאות בשנים עד שבא דאהר אל-עומר שמוחק את העיר הזאת ובונה את העיר החדשה. באזור שבו נמצאת קריית הממשלה, בניין המפרץ (שהחיפאים קוראים לו בניין הטיל) – שם בונה דאהר אל עומר את העיר מוקפת החומה, עליה שומר המצוק. הבורג' נמצא איפה שנמצא גן הזיכרון, שכונה גן הבורג'. מהעיר התחתית לא נשאר שום דבר.

לאורך הים – רואים את הנמל המנדטורי, הנמל החדש, נמל הקישון, שמאלה ממנו המיכלים של הנפט לסוגיו, אחריו את הגוש הבנוי של הקריות. אחריו אזור ריק, אזור התעשייה של עכו, העיר עכו. שמאלה מעכו העיר נהרייה ומשמאלה ראש הנקרה. מראש הנקרה עולים באופק, רכס סולם צור, שמאלה באופק הר החרמון ©. ימינה מהחרמון רואים שתי כיפות – הר אדיר והר חירם, גוש הרי מירון – גבול הצפון. ימינה יותר המירון, הגוש הרחוק ביותר. יותר ימינה זה כבר רכסי הגליל התחתון – רכס יודפת עם הר עצמון הבולט, רכס הרי נצרת. חשוב לזכור שבגלל המבנה של הכרמל רואים את הים בצפון ובמזרח.

הנמל המנדטורי, נמל חיפה – ברגע שהבריטים בנו כאן את הנמל הם הרגו את העיר לעולם. זה דבר בלתי הפיך שלא ניתן יהיה לתקן אותו. אם לא היה נמל יכלו להיות כאן חופי רחצה, בתי קפה, עיר עתיקה ועיר תחתית תוססת. ברגע שהבריטים בנו פה את הנמל הם סגרו את הים לעיר. באופן אבסורדי בחיפה מה שקרוב לים פחות נחשב – הבריטים בנו את הנמל כנמל צבאי סגור, הם סוללים מסילת רכבת וכביש, ומנתקים את העיר מהים – בין הנמל והעיר יש נמל, רכבת וכביש ראשי.

הייתה הצעה לבריטים לבנות את הנמל מזרחה יותר. הבריטים התנגדו וטענו שהמקום הזה הוא הרבה יותר אסטרטגי, מהיר, מוגן מרוחות, נוח וזול ולכן הם מחליטים לבנות את הנמל במקומו הנוכחי. מדינת ישראל, כמובר, משתמשת גם היא בנמל. בשנות ה-70 יש מהפכה בכל העולם בשינוע סחורות בספינות ומכולות, אז מגיעות ספינות ענק עם מכולות שלא יכולות להיכנס לנמל המנדטורי, אז בונה ישראל את רציף המכולות – הרציף המזרחי. לפני שנתיים נחנך עוד חלק שיושב עם מכולות ומנופי ענק, גם שם עוגנות ספינות. לפני שבועיים הועדה הארצית לתכנון ובנייה אישרה את הקמת נמל כרמל החדש – ליד נמל הקישון הולך להיבנות נמל ענק.

החלום של עיריית חיפה – תוכנית החזית הימית, שהיום יונה יהב רה"ע מנסה לקדם אותה. אם כל פונקציות הנמל תעבורנה לנמל הקישון החדש, אז את הנמל המנדטורי יוכלו לפתוח לציבור (לפי הדגם של ברצלונה שפתחה את הנמל לפני כ-30 שנים כשהייתה שם אולימפיאדה. כמו גם מקומות רבים אחרים בעולם – סן פרנסיסקו, נאפולי). היום הבעיה היא, בעיקר, שהנמל לא מוכן לוותר על החלק הזה עד שלא יהיו לו חלופות – התוכנית אושרה ונכנסה למגירה עד שימצאו חלופות (יש שם את דגון, מנופים עובדים וכו'). בעיה נוספת היא הנמל הצבאי שנמצא על שובר הגלים. חיל הים בונה נמל חדש ובונה שובר גלים חדש מעל הקודם. עוד שנתיים אמורות להגיע צוללות מגרמניה, הן יוסתרו במבנה גדול שיקרא פולינום. זו צרה נוספת – עד שסוף סוף מדברים על פתיחת החזית הימית חיל הים סוגר שוב את הים. עד שתהיה התוכנית הגדולה יש בינתיים תוכנית קטנה יותר – להחיות את העיר התחתית, להביא לשם צעירים, סטודנטים (פרויקט 'קמפוס הנמל' שכבר עובד). הנמל הבריטי, אם כן, מצד אחד הרים את העיר מצד אחד, והרג את העיר מבחינה תיירותית ובחינות אחרות מצד שני.

נושא הזיהום – כדאי לדעת תל אביב הרבה יותר מזוהמת מחיפה היום בגלל התחבורה הציבורית. כמות זיהום האוויר בחיפה בעשרים השנים האחרונות ירדה פי 40! היום יש הרבה יותר ניטור, הרבה יותר הקפדה על המעבר לדלק דל גופרית וכן הלאה. כשהבריטים בנו את אזור התעשייה לא התחשבו ברוחות המזרחיות, הם חשבו שזה רק רוחות מערביות, כך שמי שסובל מעיקר הזיהום זה בעיקר המורדות המזרחיים של חיפה. היום יש הכי הרבה זיהום באזור טבעון, נשר ותל חנן. אם כן חשוב לזכור שכמות הזיהום ירדה בעשרות מונים, היום בכל תחנות הניטור בתל אביב מוצאים רמות זיהום הרבה יותר גבוהות מחיפה.

שני מונומנטים :

האובליסק – 1898 בא לביקור בארץ הקיסר הגרמני וילהלם השני. ביקורו מתוכנן שנה קודם. הוא הולך לבקר בירושלים והיינו מצפים שהוא ירד בנמל יפו, אז המתכננים אומרים שנמל יפו לא טוב והטמפלרים בונים לו מזח במיוחד בחיפה. אחרי שהוא נוחת בספינתו יחד עם אשתו, אוגוסטה ויקטוריה, הם באים לראות את הנוף היפה ומפה ממשיכים לירושלים, כשבדרך הוא יפגוש את הרצל (לכן את ביקור הקיסר קושרים רבות למפגש עם הרצל, שאותו הוא פוגש בשנית בירושלים).

לפני זה ביקר בארץ הקיסר האוסטרו-הונגרי פרנץ יוזף ב-1869. המרכבה הראשונה שמגיעה לארץ ישראל היא מרכבתו ולכבודו סוללים לראשונה את הדרך מיפו לירושלים – מכאן חשיבות ביקורו. עד 1869, כשבאירופה כבר רצות רכבות, בארץ ישראל, לאחר מאות שנים של שלטו ממלוכי ועות'מאני, אין דרכים. במקום בו הוא עמד בנו מצבה שעליה כתוב 'וילהלם השני ואוגוסטה ויקטוריה עמדו פה'. ב-1918 הבריטים כובשים את חיפה, באים לפה, רואים את האובליסק וחרבו אותו. חשוב לזכור שוילהלם השני הוא לאומן גרמני קיצוני, ממחוללי מלחמת העולם הראשונה. לפני כ-30 שנים פרופ' אלכס כרמל מאוני חיפה, חוקר גדול של א"י, משכנע את עיריית חיפה לשחזר את האובליסק (מה שמוצב במקום הוא משוחזר).

תותח – מצאו תותח טורקי בחיפה והניחו אותו ליד האובליסק, כשהתותח מייצג את כניסת הבריטים לחיפה (למרות שהוא מהמאה ה-19), תחתיו כתוב 1918. שני מונומנטים שמייצגים שני אירועים חשובים בתולדות חיפה – ביקור הקיסר וכניסת הבריטים לחיפה. התותח היה בעבר בגן הזיכרון והועבר לכאן.

הגנים הבהאים

הגנים הפנימיים (הגנים המקיפים את מקדש הבאב) : 09:00–12:00, (מלבד ימי רביעי) הגנים החיצוניים (כוללים את מרפסת תצפית יפה נוף, כיכר המושבה הגרמנית, והגנים בסביבתו הקרובה של שער הציונות) : 09:00–17:00. לגנים אפשר להגיע כל יום, בלי תיאום. לאזור כיפת הזהב אפשר להיכנס גם כן בלי תיאום. אם רוצים לרדת את המדרגות זה מחייב תיאום מראש – יש מדריכים שהוכשרו על ידם שמספרים על הדת הבהאית ויורדים את הטרסות – יש אפשרות לרדת מפה עד כיפת הזהב וממנה עד המושבה הגרמנית. באתר האינטרנט אפשר לתאם את הסיורים. יש לקחת בחשבון שהסיוור הוא בן כשעה, קבוצות תיירים כמעט לא עושים את זה, ישראלים אוהבים את המקום (אפשר גם לעלות למעלה אם רוצים ©). מי שרוצה לבוא לבד או עם קבוצה של 3-4 אנשים, כל יום יש סיורים בשעות קבועות באנגלית ובעברית – גם לזה נרשמים דרך האינטרנט. המדריכים הם לא בהכרח בהאים, אבל קיבלו את אישורם להדרכה בגנים. אין אפשרות להגיע ולטייל בגנים באופן עצמאי בלי הדרכה.

מסלול גני הקשת - הבהאים לפני שנה פתוח מסלול נוסף בגנים - יש אפשרות באותו תיאום אינטרנטי לעשות קטע של מסלול עם קבוצה שעובר ליד המבנים שלהם - מתאים בעיקר לקבוצות ישראלים. עם תיירים נדר מאוד לעשות את הגנים הבהאים. לבניינים עצמם נכנסים רק הבהאים, אבל המסלול עובר ליד המבנים - הספרייה, היכל הצדק העולמי (כותרות קורינתיות), בית היועצים - מבנים מאוד יפים בסגנון ניאוקלאסיים (מבנים קלאסיים שנבנו בתקופה מודרנית).

הצפייה - תיירים שבאים לפה מתרגשים מתפעלים מאוד מהמראה. מהקומה הראשונה של בניין הטיל הולכים שמאלה ורואים בניין אפרפר ושמאלה לו בניין של זכוכית שחורה - הבניין הזה הוא כבר בהדר הכרמל. אנחנו בגלל הגובה לא חשים את זה, הבניין של הזכוכית השחורה בנוי 50 מ' יותר גבוה מבניין הטיל זאת אומרת שדאהר אל עומר מוצא קטע מאוד צר בין הים לבין המצוק שמתחיל שם. כל הגוש הבנוי שרואים בצד ימין זה שכונות הדר הכרמל - מדרגת הביניים. בזמן שהעיר עוד הייתה מוקפת חומה באים הטמפלרים הגרמנים ומקימים את המושבה הגרמנית - הרחוב לפה גגות הרעפים משני צדיו שרואים למטה בקו ישר מתחת לכיפת הזהב של הגנים הבהאים. לימים באו לפה הבהאים ובנו את כיפת הזהב בקו ישר מעל המושבה הגרמנית. כלומר, יש כאן רצף תיירותי ברמה בינלאומית - הטיילת למעלה, דרך הגנים הבהאים, המושבה הגרמנית - וחסר החיבור עם הים, לכן החלום של עריית חיפה שלפחות בחלק הזה יפתחו את הים לציבור ואז יהיה את הרצף האולטימטיבי. אין ספק שמבחינה תיירותית זו הנקודה לראות את הכל מלמעלה (אם כי יש גם נקודה טובה, מהמושבה הגרמנית, לראות הכל מלמעלה).

ימינה ולמטה מהגנים והמושבה הגרמנית האזור של שכונת וואדי ניסנאס. מה שמסתיר את הנמל זה בניין מוארך - ממגורות דגון, שרוב הדגנים שמגיעים למדינת ישראל מגיעים אליהם (מה שמחוה בעיה נוספת בפתיחת החזית הימית, שכן יש שם הרבה מאוד יונים). ימינה יותר זה הגוש של הדר הכרמל. הכיפה הכסופה בניין הטכניון הישן, היום מוזיאון הטכנודע ם המדעטק - הלב של הישוב העברי של חיפה של הדר הכרמל. **הגנים הבהאים** - מכאן ועד כיפת הזהב 9 טרסות, מכיפת הזהב עד המושבה הגרמנית עוד 9 טרסות (בגלל הגובה אין אפשר לראות אותן). סה"כ 19 טרסות - 9 למעלה, 9 למטה וכיפת הזהב. המבנה הבולט ביותר זה כיפת הזהב אבל בסמוך אליו יש מבנה נוסף (גג ירוק) - ארכיון הבהאים, והיכל הצדק העולמי, ספרייה בית היועצים - מקבץ של כמה מבנים שמהווים את המרכז העולמי של הדת הבהאית בחיפה. **הבהאים** - אחרי הרצחו של האימאם עלי נוסד הפלג השיעי. השיעים מאמינים שלאחר עלי היו כמה וכמה אימאמים עד אל מונתזר, האימאם הנעלם, האימאם האחרון. הוא נמצא בשמיים, וביום מן הימים הוא יבוא. בשיעה יש כל הזמן את הכמיהה לשיבתו של המהדי, לאט-לאט מתבסס מושג שנקרא באב (בערבית שער). בשיעה הכוונה היא שאדם מסוים שנמצא על פני כדור הארץ, לא יודעים מי הוא ואיפה הוא, הוא מקשר כל הזמן בינינו לבין המהדי. זאת אומרת שכל הזמן על פני כדור הארץ יש באב שמקשר בינינו לבין המהדי שביום מן הימים יבוא ויגאל אותנו.

בשנות ה-40 של המאה ה-19, רוחות חדשות מתחילות לנשוב בעולם, בפרס השיעית (רוב האוכלוסייה בפרס היא שיעית), מופיע אדם בשם מירזא עלי, המכנה את עצמו ה'באב' ומתחיל לפעול ב-1840. הוא טוען שכחלק מהעידן החדש והתמורות החדשות בעולם, עשה חישובים שעוד מעט ב-1850 יבוא המהדי. מאחר וכך, הוא חושף שהוא הבאב המבשר את ביאתו הקרבה של המהדי. הוא טוען שיש להתכונן ולהכשיר את העולם לבואו. צריך להיפרד מכל הדברים שהאסלאם כפה במשך השנים, כי עוד מעט יבוא המשיח. לאור האווירה שיש במאה ה-19 מתקבצים סביב הבאב הזה לאט-לאט מאות אלפים - תנועה שאפשר לקרוא לה תנועה באבית באיראן.

שנת 1850 מגיעה והמשיח לא מגיע. לבאב יש שתי אפשרויות - או להגיד טעיתי בחישוב וזה יקרה שנה או שנתיים אחר כך (מה שמכירים שהרבה כיתות דתיות), או להכריז על עצמו כמהדי. הבאב בוחר להכריז על עצמו כמהדי, דבר שהממסד השיעי לא מוכן לקבל. הם תופסים אותו יחד עם מאות באבים ומוציאים אותם להורג. אחד מגדולי תלמידיו מצליח להימלט מאיראן (הוא היה בן אצולה ולכן לא הרגו אותו) ואומר שכל מה שהבאב דיבר עליו, למעשה הוא דיבר עלי. זה הוא מירזא חוסיין עלי, שמכנה את עצמו 'בהאא אוללה' - פירושו בפרסית זוהר האל. אז הבהאא מתחיל לאט-לאט דת חדשה שלימים תקרא הדת הבהאית. זה הרקע ההיסטורי לתחילתה של הדת הבהאית.

את אותו סיפור אפשר לספר כמו שהבהאים מספרים אותו. הבהאים אומרים שאכן הופיע אותו באב שכל ייעודו היה לבשר על הופעתו של הנביא הגדול - הבהאא אוללה. לכן הבאב נקרא 'המבשר'. הבהאא בורח מפרס לרחבי האימפריה העות'מאנית ועובר כמה תחנות. גם העות'מאניים לא אוהבים את הרעיון, תופסים אותו וזורקים אותו לכלא במה שמבחינתם הוא סוף העולם - בעכו. ב-1868 הבהאא אוללה נכלא בכלא המוכר היום ככלא עכו ושם הוא מייסד דת חדשה. אם עד עכשיו דיברנו על פלג ששייך, בדרך זו או אחרת, לאסלאם השיעי, בעכו הוא מייסד דת חדשה. הוא כותב את כתביו, שהרעיון המרכזי של הדת הבהאית הוא הרעיון האוניברסלי.

הבהאא אוללה אומר שיש אלוהים אחד, כלומר שמדובר בדת מונותאיסטית. האלוהים הזה לאורך ההיסטוריה התגלה לכל מיני נביאים - למשה, לישו, למוחמד, לבודהא, לזרטוסטרא, עכשיו אליו, ויכול להיות שעוד 1000 שנים הוא יתגלה למישהו אחר. בכל פעם שיש משבר בעולם אלוהים יתגלה למישהו. הוא טוען שכולם מאמינים באותו הדבר ולכן יש צורך לבטל את כל הדתות והלאומים - כולם בני אדם בני אותו עולם - זה הרעיון המרכזי של הדת הבהאית, ליצור שוויון בין עמים ולאומים, בין גברים ונשים. הוא מוסיף כי בכל הדתות אם יש סתירה בין האמת הדתית לאמת המדעית, האמת הדתית גוברת על המדע. הוא טוען שיש להתאים את הדת לחידושים המדעיים של העולם המודרני - אצל הבהאים צריך ליישר את הדת בהתאם למדע.

את כל זה הוא כותב בעכו. בשנותיו האחרונות נותנים לו לצאת מחוץ לכלא והוא שוהה באחוזה ליד עכו - אחוזת הבהג'י, שם הוא נפטר ב-1892 ושם הוא קבור - זה המקום המקודש ביותר לבהאים בעולם - קבר הבהאא בעכו, לכן כשהבהאים מתפללים הם נושאים את פניהם לכיוון עכו.

הבהאא כותב את דבריו ומפיץ אותו. בנו, עבאס אפנדי או עבדול אל-בהאא, הוא שממשיך את דרכו. בזמנו אביו אומר לו שהר הכרמל הוא הר האלוהים, מכאן תצא הבשורה הבהאית לכל העולם, זה למעשה מה שעושה הבן. הבן רוכש את מורדות הר הכרמל, מביא את עצמותיו של המבשר (הבאב) מאיראן, וקובר אותו כאן. לימים מעל קבר הבאב תבנה כיפת הזהב – המבנה המפורסם בחיפה. אגב, כיפת הזהב, מבנה הקבר של הבאב, נבנתה רק הרבה יותר מאוחר, בשנות ה-50. מדובר ברעפים עם זיגוג זהב ולא בזהב. כדי להגשים את מה שאמר האב, שמכאן תצא הבשורה הבהאית לכל העולם, מוקם כאן המרכז העולמי של הדת הבהאית – מוסדות הציבור החשובים שלהם, הפרלמנט, אנשי הדת, הספרייה, ספרי הקודש וכן הלאה.

לבהאים מאוד חשוב היופי והאסתטיקה וזו הסיבה שהמקום כה מטופח. יש כאן מעין אדריכלות לגו – מצד אחד גנים המזכירים את גני ורסאי, גני הרוקוקו באירופה, מצד שני הם מזכירים גם גנים במזרח. גם כיפת הזהב – מצד אחד מבנה רומי קלאסי, מצד שני קשתות אוריינטל-מיסטיות. הדת הבהאית היא אוניברסלית – שילוב של מזרח ומערב – האומנות הקלאסית היא אומנות מצרית, כך גם הגנים הבהאים נבנו בסגנון קלאסי כי הדת היא דת מצרית כביכול.

הבהאים מתעסקים הרבה גם בגימטרייה והמספרים 9 ו-19 מקודשים להם. בהאא בגימטרייה בפרסית זה 9. אלוהים אחד בפרסית – וואחד אללה זה 19, ולכן מספרים אלה מקודשים להם. לא סתם מלמעלה ועד כיפת הזהב יש 9 טרסות, מכיפת הזהב ועד למושבה הגרמנית יש 9 טרסות – יחד, כולל את כיפת הזהב – 19. השנה הבהאית מחולקת ל-19 חודשים, בכל חודש 19 ימים – סה"כ 361 ימים, את ראש השנה הם חוגגים 4 ימים (שלא סופרים אותם). ראש השנה של הבהאים חל ב-21 במרץ, יום השוויון בין היום והלילה שהוא גם חג האביב הפרסי.

כשהבהאים התחילו להפיץ את הדת שלהם הם עבדו בקרב יהודים, הרבה בקרב יהודי פרס. בעולם היום יש קרוב ל-6 מיליון בהאים, קהילות ב-234 מדינות (הרוב הגדול בהודו, בדלהי יש להם מקדש בצורת לוטוס). חשוב ליכור כי מדובר בדת שהתחילה לפני 100 שנים – דת שהפיצה את עצמה מאוד יפה – רעיונות מאוד יפים, הרבה מאוד אנשים עשירים מצטרפים לדת הזאת. כל מה שרואים פה, כ-250 מיליון דולר, זה מכספי תרומות של בהאים. לבהאים אסור לקחת ולו אגורה אחת ממי שאינו בהאי, זו אחת הסיבה שהחניסה לפה, כולל הדרכה, אינה כרוכה בתשלום. כל חברי הדת חייבים לתרום לקהילה, במעשים או בכסף מצטרפים לדת הבהאית 9% מעבירים מהרכוש האישי, אם יש, וכל שנה 19% מהתכונות. הם לבושים בצורה מערבית מודרנית, לפי רעיונות השוויון – לבוש אחר יפריד אותם מהאחרים. במדינת ישראל אין קהילה בהאית קבועה, למרות שזה המקום הכי מקודש להם בעולם. כל בהאי בא לבקר פה לפחות פעם בחיים. הביקור יימשך לפחות 9 ימים – חייבים (מזכיר את התאג). בארץ ישראל, קבע את זה עבאס אפנדי שרצה שהדת תופץ הלאה בכל העולם (דת די מיסיונרית), אך לא תהיה קהילה בארץ ישראל. במדינת ישראל אסור לבהאים לקבל מאמינים חדשים שהם אזרחי מדינת ישראל. כדי לעבור לדת הבהאית יש לוותר על אזרחות ישראל, לנסוע לחו"ל ואז להצטרף לדת. בכל זמן נתון יש כאן 800 בהאים שמתחלפים ביניהם – מאחר וזה מרכז עולמי שלהם אז כאן כל האדמיניסטרציה – החל מרואי חשבון ועד חכמי דת – הם מגיעים לכאן למעין שנת שירות (שנה, שנתיים, שלוש), כשהם גומרים את התפקיד הם חוזרים למדינתם, במקומם מגיעים בהאים אחרים. חלק עושים את זה בהתנדבות לגמרי. הם גרים בבתים שהם קונים בחיפה – יש בניינים שלמים שלהם בחיפה.

מזכיר העדה הוא צאצא של אברהם לינקולן, מחפשים לו היום מחליף אך מתקשים למצוא. יש אנשים שמנהלים את ענייני הבהאים – 9 שנבחרים בבחירות דמוקרטיות בכל הקהילות. במדינת ישראל יש להם אחד, סטייל גריר, המזכיר, יש לו סגן. הם כמו חכמי בדת וכמו ראש הממשלה – הם מנהלים גם את ענייני הדת, ענייני הכלכלה וכו'.

הגנים בנויים בצורה כזו שיש את הציר המרכזי. הציר המרכזי מגוון לעילא ולעילא – את הברושים הם גוזמים עם שבלונות, הכל מדויק מאוד, לכיוון עכו, במטרה לפאר את כיפת הזהב. כשמסתכלים על הציר המרכזי רואים את הכל מדויק, כשהולכים לשוליים יש שילוב של סימטריה עם חורש טבעי, בשוליים שוליים רק חורש טבעי. הרעיון הוא להשתלב עם הסביבה. הגנים נחנכו לפני 11 שנים והוכרזו לפני 3 שנים על ידי אונסקו כאתר מורשת עולמי – הגנים הבהאים בחיפה ובעכו. בכל הטרסות זורמים מים בסירקולציה, זה עושה רושם שהמים זורמים מלמעלה עד למטה, מוסיף לשלווה – הרעיון שבכל האווירה של היופי זה, מי שמגיע לגנים יגיע לדרגה רוחנית גבוהה. הצבע האדום של הריצוף זה רעפים גרוסים. מספרים הבהאים שכשהבאב היה בכלא, לפני שהוצא להורג, נתנו לו כל ערב נר ואיתו היה צריך להסתדר עד שכבה. הנר הזה הספיק לשעתיים בלבד. לזכר אותו נר, מדי ערב הבהאים עם רדת החשיכה מאירים את הגנים באור נגוהות למשך שעתיים בלבד – אחרי שעתיים הם מעמעמים את האורות. אם נמצאים בחיפה עם תיירים בשעות הערב, כדאי לזכור שבשעתיים הראשונות לאחר רדת החשיכה חובה להיות במושבה הגרמנית אז רואים את כל הגנים הבהאים מוארים. אחרי שעתיים האורות מתעמעמים.

נסיעה למושבה הגרמנית

טיילת לואי מלווה אותנו מצד ימין, טיילת די ארוכה. מהאוטובוס רואים די יפה את חיפה של מטה. משמאלנו חלק ירוק שמיימי לו בניין עם כיפה כסופה – הטכניון הישן, היום מוזיאון המדעטק, המבנה ההיסטורי בלב ליבה של הדר – מזכיר במראה ובמסר שלו את הגימנסיה העברית הרצלית, האמירה היא אותה אמירה – קם העם היהודי בארצו. במוזיאון יש תערוכות מתחלפות מאוד מעניינות ותערוכות קבע. הוא נמצא ברחוב בלפור – רחוב המדעטק, מבנה היסטורי של הטכניון, מבנה מאוד מרשים מונומנטלי. היום בחיפה יש עיר שלמה שנקראת קריית הטכניון.

יוצאים מרחוב יפה נוף, שם יש מדרגות למטה (עד כיכר פריז ועד המושבה הגרמנית) – מסלול שבדרך כלל לא עושים אותו למרות שניסו למתג אותו. לפני חודשיים גם עשו מרוץ מדרגות. אם כבר לרדת במדרגות אז הירידה בגנים הבהאים היא הרבה יותר אטרקטיבית. חוזרים למרכז הכרמל וממשיכים ישר, כלפי מטה. מתחילים לרדת מהכרמל לכיוון הדר דרך שכונת רמת הדר הנמצאת בין הדר שלמטה לבין הכרמל.

מימין בית חולים שבעבר נקרא בית חולים רוטשילד לכבוד משפחת רוטשילד שמימנה את פעילותו. היום עמותת בני ציון - עמותת יהודית - היא שנותנת את הכסף, לכן שינו את שם בית החולים לבית החולים בני ציון. הוא אחד מבתי החולים הגדולים של חיפה יחד עם בית החולים כרמל ורמב"ם. הדר – מבנים שרובם נבנו בשנות ה-30-40, פה ושם רואים בתים בסגנון המודרני הבינלאומי – באוהאוס. רוב האוכלוסייה המתגוררת היום בהדר הם יוצאי ברית המועצות לשעבר. הדר ירדה הרבה מהדרה. פעם היא הייתה המרכז של חיפה, היום יש מגמות של חבריה צעירים. רחוב מסדה בחיפה הוא רחוב ייחודי בארץ – מסעדות, חנויות ספרים משומשים, גינות, בתי קפה – גם יהודים, ערבים, רוסים – התמהיל האנושי מאוד מעניין (רחוב מקביל, אחד למטה). אפשר לעשות ציוני דרך של הדר הכרמל – הטכניון, מלחמת השפות וכן הלאה.

אנחנו ברחובות הראשיים של הדר וכדאי לשים לב לשמות הרחובות ("אנחנו ציונים בארץ ישראל!): רחוב הרצל, רחוב החלוץ, רחוב נורדאו, אם אשכחך ירושלים, רחוב ירושלים וכן הלאה. בתקופת המנדט הייתה כאן אוטונומיה יהודית. פעם היו פה בית הקולנוע וחנויות היוקרה, היום הכל בסטות. השוק של חיפה נמצא כאן – תהליך שקורה בהרבה ערים בעולם – המרכזים יורדים מגדולתם. בחיפה הקניות והמותגים עברו לקניונים. אנחנו במדרגת הביניים, שטח מישורי יחסית. על הבמה הזאת נבנו שכונות הדר הכרמל. ירדנו מהקומה השלישית לשנייה, נותר לרדת לקומה הראשונה – העיר התחתית.

משמאל היכל העירייה של חיפה, מבנה מנדטורי, מימין בית העירייה החדש. משמאל גן הזיכרון, שנקרא בעבר הבורג' – כאן הייתה המצודה שהגנה על העיר שהייתה למטה (לא נשאר מהמצודה כלום). ממשיכים למטה, ומגיעים לשכונת וואדי סאליב, בתים ערביים יפייפים – היציאה הערבית מחוץ לחומות, סוף מאה 19... הערבים עזבו ונעזבו ב-48 והשיבו כאן עולים חדשים, כאן היה סיר לחץ שהתפרץ ב-59 - מהומות וואדי סאליב. יש פה בתי אבן מדהימים, חלקם עזובה אחת גדולה. חלק מהבתים שופצו וחלקם משמשים כמשרדים, למטה הכל מוזנח.

העיר של דאהר אל עומר – בצד שמאל הייתה המצודה ששומרת על העיר מוקפת החומה (אין כלום מתוואי החומה, יש צילומים וציורים אז יודעים היכן עברה) שהייתה תחתיה, בין המצוק לים. מימין היה רובע נוצרי, נשאר ממנה כנסייה. לא נשאר כלום לא מהמצודה, לא מהחומה ולא מהעיר, אין מה להראות, אפשר רק לספר.

היכר שלפנינו נקראת כיכר ההגנה – כאן חברו כוחות ההגנה בהשלימם את כיבוש חיפה ב-22.4.48. אוטו נכנסים לעיר העתיקה של חיפה – יש להפעיל את הדמיון. מה שהיה שער יפו נקרא היום כיכר פריז (יש תחנה של הכרמלית) – מקום שעיריית חיפה מאוד מנסה לפתח בשנים האחרונות – הרעיון להביא לעיר התחתית חברה צעירים ולהחיות אותה. לראייה לרובע הנוצרי יש כנסייה, מאחוריה כנסייה נוספת – אפשר לבקר בה – בית החסד, כנסיית א-סיידה. היום במקום שהייתה העיר העתיקה נבנתה קריית הממשלה. בצד ימין ביטוח לאומי, בתי המשפט של חיפה, בצד שמאל מס הכנסה, תיכף לאחר מכן בניין הטיל. בכניסה לבניין הטיל יש שדרה עם קשתות, מתחת לכל קשת על הרצפה יש ציורים על אריחי קרמיקה של חיפה של פעם – לקחו ציורים ישנים של חיפה שהייתה מוקפת חומה. קבוצות מתקדמים בחיפה יכולים להגיע הנה ולהראות להם את הציורים. נכנסנו דרך שער יפו, היכל המשפט מימינו, הרמזור שלפנינו כבר שער עכו – זה כל העיר, בין ההר לבין הים 300 מ'. כאן היה הרובע המוסלמי, ועוד מעט יוצאים ממה שהיה חומותיה של חיפה – מולנו היציאה המוסלמית מחוץ לחומות, לראייה מולנו מסגד אלאַסְתְּקֵלֵאל (העצמאות), כאן היה בשנות ה-30 אימאם בשם עז א-דין אל-קסאם, שקבור היום בבֵּלֵאד א-שֵׁיח' היום נשר. כאן גם היה חמאם העיר העתיקה, בית קברות מוסלמי מחוץ לעיר. מימין שוק הפשפשים של חיפה, קטן ונחמד. גם בחיפה, בדומה לעכו, יש מגדל שעון שהיה בתוך העיר של דאהר אל עומר, 1906 נבנו כל מגדלי השעון בארץ ישראל, עכשיו הוא בשיפוצים.

הכביש היום עובר איפה שהיה עד לפני 90 שנים הים – הבריטים שבונים את הנמל רוצים שהוא יהיה נמל עמוק, לכן הם מעמיקים במחפרים את הים ואת כל החול מביאים לפה. הכביש נמצא על שטח שיושב על ידי הבריטים – בעבר קראו לזה קינגסווי, היום רחוב העצמאות. סוללים את הכביש כשמימינו עוברת הרכבת ואת הים סוגרים עם הנמל. בצד ימין בנויים בתים על השטח שיושב, היו משרדי מכס וכן הלאה, היום כולם מרוקנים. כחלק מהתוכנית של עיריית חיפה לפתח את האזור ולהפוך אותו למוקד תיירותי, יש כוונה להכניס אליהם סטודנטים ומכללות – תוכנית קמפוס הנמל. בין הבתים אפשר לראות את פיתוח האזור – מדרחוב, מכללות (ב"ס תיירות חיפה כבר עובד פה), סטודנטים וכן הלאה. כבר 5 שנים רץ הפרויקט אך לא מתרוכס, למרות המכללות והסטודנטים. בעבר היה במקום השוק הטורקי, היום פיתחו את האזור ויש פה גלריות, הרעיון שהאזור יתפתח תיירותית, אולם רוב תושבי חיפה היום גרים למעלה ולא מזדרזים לרדת למטה, זו אחת הבעיות. בלילה המקום שומם, פעם היו פה הימאים ובלילה גם הימאיות ☺. חשוב לזכור שהמקום גם קרוב מאוד למושבה הגרמנית, מה שיכול ליצור רצף תיירותי מאוד מאוד יפה.

מצד ימין נמצאת הכניסה למסוף הנוסעים של נמל חיפה, ובסמוך אליו תחנת רכבת מנדטורית (אותו אדריכל שתכנן את מוזיאון רוקפלר) שנקראה תחנת חיפה מרכז. לפני מספר שנים הוסיפו לה עוד שם – תחנת השמונה על שם שמונת עובדי הרכבת שנהרגו במלחמת לבנון השנייה מפגיעת קטיושה קטלנית שפגעה במסוף הרכבת. תחנת הרכבת גם קרובה מאוד לקמפוס הנמל – מאוד נוח ונגיש לסטודנטים, אמורה לעבור כאן גם מטרונית (הנתיב האדום בכביש) – מין רכבת קלה. נדל"ניסטים אומרים שאין טעם להשקיע במקום (לכל המתעניינים... ☺).

הרחוב אולי היפה ביותר בחיפה, המושבה הגרמנית בקצה הגנים הבהאים, מכאן רואים בלילה את הגנים המוארים. הכי אטרקטיבי לבוא למושבה הגרמנית בחודש דצמבר – אז חלק גדול מהחנויות מקושטות לכריסטמס וכל הרחוב מואר. בשנים האחרונות עיריית חיפה הצטרפה לחגיגה וכל הרחוב מלא עצי אשוח מוארים וחנוכיות. אז רואים את כל הרחוב מואר והגנים הבהאים מוארים. **הבתים בצד שמאל** זה כבר בתים טמפלרים, חלק מהמושבה הגרמנית של חיפה. בתי הטמפלרים נשקו לים, לא היה נמל – בנו את הרחוב כשבצד אחד הבתים נושקים לים, מצד שני לכרמל. לטמפלרים אין כנסיות יש

להם בית עם. בית העם הטמפלרי (שעליו יש מגדלון קטן עם פעמון שאיתו היו קוראים לתפילה) היום משמש כמוזיאון העיר חיפה, יש כמה תערוכות מתחלפות, יש קניון קטן שיש בו שירותים. בית שומאכר - ברחוב שד' בן גוריון 12, התגורר גוטליב שומאכר, שהיה גם הארכיאולוג הראשון שחפר במגידו ועשה סקר ארכיאולוגי מקיף ברמת הגולן.

בית אוליפנט - ברחוב שד' בן גוריון 16 התגורר לורנס אוליפנט, מידידי התנועה הציונית. למעלה גר מזכירו האישי - נפתלי הרץ אימבר. לאוליפנט הייתה אישה יפיפייה שקראו לה אליס ומספרים על רומן גדול שהיה בין אליס לבין נפתלי. רם אורן הוציא על זה ספר, 'נפש הומייה', על סיפור האהבה הסוער שהיה ביניהם. יש גרסה שאומרת שהוא מאוד אהב אותה אך היא לא השיבה לו אהבה, אז הוא כתב את התקווה ☺. המושבה הגרמנית, רחוב שעבר פיתוח מאוד יפה בעשר השנים האחרונות - הרחוב מלא בתי קפה, מסעדות, בתי מלון, בלילה הכל מואר ויפה. הטמפלרים הם הראשונים שבנו בתי מלון בארץ. לפני כמה שנים לקחו בניין שהיה בית מלון טמפלרי והפכו אותו למלון בוטיק - קולוני חיפה. בפינת הרחוב ישנה מסעדה- המושבה הקטנה, המסעדה הכשרה היחידה במקום, אפשר לתאם הגעה לקבוצות. בעיר התחתית רוב המסעדות בבעלות ערבית, כדאי לדעת.

המושבה הגרמנית

עמותת תיירות חיפה - פתוח כל יום מ-17:00-19:30, בנוי על בית טמפלרי. למטה מה שהיה המרתף הטמפלרי ובו אולם קטן המתאים לכ-20 אנשים - ביום חם מאוד או קר מאוד יש סרט נחמד על חיפה, בן כ-8 דקות. כל דבר שרוצים לברר על העיר אפשר לפנות אליהם. מעבר לזה, יש ניסיונות לעודד תיירים להגיע לחיפה, אז יש מבצעים לשהייה בבתי מלון בהנחה מסוימת וכו'. בנוסף, יש כאן כמה דברים שאפשר לרכוש - מפה מפורטת של חיפה (4 ש"ח), ספר מסלולי טיולים בחיפה - 'לטייל בחיפה' (65 ש"ח, ברוסית 50 ש"ח), ערכת המצפורים (מפה + דיסק - 30 ש"ח), מארז החוברות של 'העמותה לתולדות חיפה' המוציאה מדי מספר חודשים חוברת (50 ש"ח), יומן אוכל של גיל חובב בוואדי ניסנאס (50 ש"ח).

יש מעט קבוצות שיש זמן להסתובב איתן במושבה הגרמנית. בדרך כלל (ברמת התיירים) אין זמן. מה שעושים הרבה מדריכי תיירים - מתחילים בתצפית בטיילת לואי, יורדים עם האוטובוס, מקיפים את הכיכר במושבה הגרמנית, מסתכלים על הנוף והגנים מלמטה וממשיכים הלאה.

המושבה הגרמנית של חיפה - המאה ה-19, כאמור, היא מאה של תמורות ותקופה של התעוררויות דתיות. בנצרות המערבית יש את העולם הקתולי והעולם הפרוטסטנטי. הפרוטסטנטים נותנים דגש מאוד חזק לטקסט ופחות לטקס. מאז המהפכה של מרתין לותר, שמתרגם את התנ"ך לגרמנית וגם לשפות אחרות - התנ"ך נגיש לכל אחד, התנ"ך כלומר הברית הישנה והברית החדשה. פרוטסטנטים יודעים בעל פה פרקים שלמים בתנ"ך. פרוטסטנטי אדוק במאה ה-19, מכיר בעי"פ את כל הנבואות של הברית החדשה והברית הישנה, רואה שהכל העולם משתנה לנגד עיני ומגיע למסקנה שכל הנבואות מתגשמות. בעולם הנוצרי, בעיקר בעולם הנוצרי הפרוטסטנטי, קמות כמה וכמה קבוצות הן באירופה והן באמריקה שמדברות על תחילת מלכות אלף השנה של ישו - המילניאניזם. חלק אומרים שהמשיח יבוא איפה שיבוא, חלק אמרו שאם יגיע זה יקרה בארץ הקודש ויש לקבל את פניו.

ליפו, מתוך האמונה, הגיעה חבורה ממיין שבארה"ב (עם הצריפים שלהם) שהקימה את המושבה האמריקאית ואחרי שנה מתו כמעט כולם. באו חבורה של אמריקאים נוספת לירושלים - אמריקן קולוני - המושבה האמריקאית, חבורה של שוודים, אנשים שבאו כבודדים שבאו לקבל את פני המשיח. חלק מהם אחרי תקופה קצרה ראו שהמשיח לא בא וטענו שהם עצמם המשיח - היום יש מחלה שמוכרת בפסיכיאטריה העולמית שנקראת סינדרום ירושלים, כל שנה יש כ-10 מקרים כאלה, 99% מהם באים מהעולם הפרוטסטנטי.

מכל הבודדים ומכל החבורות שהגיעו לארץ במאה ה-19, החבורה שהתביעה את חותמה יותר מכל היא החבורה שהגיעה מווייטנברג שבגרמניה (היום דרום גרמניה, אז עוד לא הייתה גרמניה), על הרקע הזה. מופיע אדם בשם כריסטוף הופמן שמטיף שעוד מעט תבוא הגאולה - אין צורך בכנסייה כי המקדש האמיתי נמצא אצל כל אחד בלב פנימה - מקדש, טמפל.

הטמפלרים הגרמנים - כל עניינם לבוא לארץ הקודש ולהקים כאן את עם האל, להקים מושבות, להפריח את השממה ואז תבוא הגאולה. זה נקשר לאתוס הציוני. צריך לזכור, המושבות המודרניות הראשונות בארץ ישראל, עוד לפני העלייה הראשונה, הן מושבות הטמפלרים - הם הראשונים שבאים לארץ הקודש להקים כאן מושבות, להכשיר את הקרקע להגעתו השנייה של ישו, לא פחות ולא יותר. לאמריקאים אמרו שיבוא המשיח - פירקו את בתי העץ שלהם ובאו לארץ. לגרמנים אמרו שיבוא המשיח - הם אוספים כסף, מכשירים את האנשים, עושים סלקציה (לא כל אחד יבוא לארץ), היה ניסיון התיישבות בעמק זרעאל שלא הצליח (תל שימרון - היו כאלה שלא רצו לחכות). בסוף שנות ה-60 בא הופמן ושותפו גיאורג דוד הרדג, הם מתחילים להקים את המושבות בארץ.

המושבה הטמפלרית הראשונה, הגדולה מבחינת אוכלוסייה מכל מושבות הטמפלרים בארץ ישראל הייתה בחיפה - במושגים של אז זה ליד חיפה. בזמן שחיפה עיירה קטנה מוקפת חומה, הם בונים את המושבה הראשונה שלהם בחיפה. 1868 מתחילה המושבה בחיפה, 1869 המושבה השנייה ביפו (איפה שהיו האמריקאים הופכת להיות מושבה טמפלרית), המושבה השלישית שרונה (איפה שהיום הקרייה בתל אביב), ב-1873 יגיעו למשאת נפשם ויקימו את המושבה הגרמנית בירושלים. אלה 4 מושבות הטמפלרים הראשונות בארץ ישראל.

המושבה הטמפלרית בחיפה - הם בונים את המושבה מחוץ לעיר חיפה, בזמן שחיפה עיירה קטנה ועלובה עם סמטאות צרות, הם מקימים רחוב שאין כדוגמתו בארץ ישראל באותם ימים - 33 מ' רוחבו, משני צדי הרחוב בונים את בתיהם (בתי אבן) בשטח המישורי שנמצא מדרום לנו, הבתים הקיצוניים בצד אחד נושקים ליס (אז עוד לא היה כאן נמל) ובצד השני נושקים למורדות הכרמל הירוקים (אז עוד לא היו כאן הבהאים) - הרחוב חיפה ביותר בארץ ישראל במאה ה-19 ואחד הרחובות היפים עד עצם היום הזה. את כל השטח שבאזור

שכונת קריית אליעזר של היום הם הופכים לשדות חיטה, בשטח של הגנים הבהאים של היום הם מגדלים גפנים – מתחילים לעשות חקלאות, מושבה לכל דבר. אלא שלמרות שהכשירו את עצמם, הם לא מכירים את תנאי הארץ והחקלאות נכשלת כישלון טוטאלית (מהחיטה לא נשאר כלום, מהגפנים נשאר השם רחוב הגפן – באזור הגפנים של הטמפלרים).

הטמפלרים מגיעים לכאן כמשפחות עם ילדים. החקלאות נכשלת, הילדים שלהם מתחילים למות והדבר הכי נורא שלא קורה – המשיח לא בא. מתבקש לכאורה שבמצב כזה יאספו את הפקלאות (כמו האמריקאים ביפו) ויחזרו לארצם, אולם הטמפלרים הגרמנים חרוצים – כשנכשלת החקלאות הם פונים לתחום אחר.

חשיבות הטמפלרים בארץ ישראל – זנים חדשים בחקלאות, בתי המלון הראשוניים בארץ ישראל, בתי המלאכה המודרניים הראשוניים בארץ ישראל, הראשוניים שמקימים מפעל לבטון בארץ ישראל, מתחם וילנד בתחנה ביפו, הראשוניים שסוללים דרך בין חיפה לנצרת ומפעילים בו את קו העגלות הציבורי הראשון בארץ ישראל, הראשוניים שמביאים לארץ ישראל פרה שחור לבן (עד אז היו רק פרות חומות דמשקאיות שמוניבות פחות חלב) ומפתחים את תחום הרפתנות. הטמפלרים בשיא גודלם ככל מושבותיה, לא מנו יותר מ-2000 איש – כולל ילדים, נשים וזקנים, אולם המשקל הסגולי שלהם אדיר ואין כמעט תחום בארץ ישראל שהם לא תרמו לו. לימים, כשבאו אנשי העלייה הראשונה והקימו את מושבותיהם הם למדו הרבה מהטמפלרים – הרבה מושבות עלייה ראשונה בנויות על בסיס של דוך-שטראסה – רחוב צר גרמני. במוזיאון 'ראשית ההתיישבות בעמק יזרעאל', ביפעת, אפשרת לראות את המחרשה הראשונה, הטרקטור הראשון, הרבה השפעה של טמפלרים. לאט-לאט מושבות הטמפלרים משגשות.

הפיצול – חלק מהטמפלרים אחרי שהמשיח לא בא חזרו לחיק הכנסייה (הבפטיסטית, שהיא פלד של הכנסייה הלוטרנית). בתחילת המאה ה-20 המושבה צרה מלהכיל את כולם (ילדים, דור שני ושלישי), ולכן על הדרך בין חיפה לנצרת הם מקימים שתי מושבות בת – בית לחם וולדהיים (בית לחם הגלילית ואלוני אבא, בהתאמה). הם בנו שתי מושבות – אחת לפלג שנשאר טמפלרי (בית לחם, יש שם בית עם) ואחת לפלג הפורש (באלוני אבא, שם יש כנסייה). כנסיית עמנואל במושבה הגרמנית ביפו גם היא שייכת לפלג הפורש. בכל מושבה טמפלרית היה גם פלג פורש ולכן יש כנסיות, שכן אצל טמפלרים אין כנסיות. באותם שנים, 1906, על הדרך בין ירושלים ליפו, הם מקימים מושבת בת נוספת – וילהלמה, היום בני עטרות. גם בבית שאן, ליד טירת צבי, הייתה להם חווה חקלאית. לסיכום, לטמפלרים 4 מושבות אם ושלוש מושבות בת שנבנו בתחילת המאה ה-20.

בזמן שהמושבות הטמפלריות משגשות קורה עוד דבר- גדל דור שני ושלישי של טמפלרים. הדור השני והשלישי מתרחקים מרעיונות ההורים שלהם. לעומת ההורים שדיברו על משהו משיחי אוניברסלי, הם רואים את הערבים והיהודים ויותר ויותר מרגישים עצמם כגרמנים (הילדים הטמפלרים היו עושים את מבחני הבגרות של גרמניה) – יש קשר עם מולדת האם.

1898, כשמגיע הקיסר הגרמני וילהלם השני, הטמפלרים בונים את המזח בקצה המושבה וכאן יורד הקיסר יחד עם אשתו, מה שמגביר את רגש הלאומני הגרמני. לכן, במלחמת העולם הראשונה הטמפלרים מסייעים לטורקים במלחמתם נגד האנגלים. כשנגמרת המלחמה חלק מהטמפלרים מגורשים, אך נותנים להם אחר כך לחזור לארץ ישראל.

1933, כשהיטלר עולה לשלטון בגרמניה, שליש מהטמפלרים באופן מעשי נרשמים למפלגה הנאצית - חלק גדול מהטמפלרים נאצים. צריך לזכור שמצד אחד סיפורם מדהים – עשו ותרמו, מצד שני חלק גדול מהם היו נאצים. ברחוב יפו בחיפה היה סניף של המפלגה הנאצית, בבית לחם הגלילית היה כנס של תנועת הנוער ההיטלראית. ב-1939, כשפורצת מלחמת העולם השנייה, הבריטים רואים בהם גיס חמישי ובשלב ראשון מכניסים אותם למחנות הסגר - מרכזים את כל הטמפלרים של הצפון באלוני אבא ובבית לחם הגלילית, מרכזים את כל הטמפלרים של המרכז בשרונה. כולם הוחזקו כשבויי מלחמה בריטיים. ב-1941, כשהבריטים מרגישים את הסכנה של רומל, הם לא לוקחים צ'אנס, לוקחים את הטמפלרים וכמעט את כולם מגרשים לארץ זרה – לאוסטרליה, שאז הייתה מושבת עונשין בריטית. בארץ ישראל נשאר עוד כמה טמפלרים, ב-1948 כוחות צה"ל דאגו לסלק מפה את אחרוני הטמפלרים בארץ ישראל – סיפור שהתחיל ברעיון משיחי, מסתיים בקול ענות חלושה בשנות ה-40 של המאה ה-20.

חילופי השבויים – סיפור מדהים שבקושי מדברים עליו ומכירים אותו, למרות שפורסם באקדמיה הוא לא מספיק כתוב בספרות. בזמן מלחמת העולם השנייה, כשהטמפלרים היו מוחזקים כשבויי מלחמה על ידי הבריטים, היו יהודים (חלקם מארץ ישראל) שנסעו לאירופה והמלחמה תפשה אותם שם. הנאצים מחזיקים אותם כשבויי מלחמה בברגן בלזן. הסוכנות היהודית עושה פעולה של החלפת שבויים, ב-1941 עם גרמניה הנאצית דרך בריטניה וארה"ב (שעוד הייתה ניטרלית) ומשחררים יהודים מברגן בלזן תמורת טמפלרים שהוחזקו פה. רכבות יוצאות מברגן בלזן ב-1942 ונוסעות מזרחה, בדרך כלל למקום אחד, אבל אחת מהן מגיעה דרך ראש הנקרה לארץ ישראל. לרכבת שמגיעה ב-1942 משמעות אדירה – הם מספרים לראשונה ליהודים בארץ ישראל מה קורה ליהדות אירופה. היו 3 עסקאות - עסקה ב-41, עסקה ב-42 ועסקה ב-44 – בתופת הגדולה של יהדות אירופה כ-500 טמפלרים משוחררים לגרמניה, בתמורה 500 יהודים ניצלים ומגיעים לארץ ישראל.

חוק נכסי נפקדים – ב-48 כל הערבים של וואדי סאליב גורשו וברחו – הבתים הריקים שייכים למדינה. תכף אחרי מלחמת העצמאות מדינת ישראל חוקקה חוק שנקרא 'חוק נכסי נפקדים', מי שלא היה בבית שלו בזמן המלחמה (מתאריך מסוים עד תאריך מסוים) איבד את ביתו וזה הופך לרכוש מדינה. ערבי שגדל בוואדי סאליב וברח מביתו לגליל, חוזר לביתו אחרי המלחמה והבית לא שלו, אלא רכוש מדינה. אחרי מלחמת העולם השנייה היו יהודים שניצלו מהשואה ולא יכלו לחזור לבתיהם – זה אפוטרופוס לנכסי נפקדים (זה נכון לכל הארץ).

חוק נכסי נפקדים לא חל על הבתים הטמפלרים בחיפה, שעומדים ריקים לאחר שאלו גורשו מכאן. אחרי המלחמה הטמפלרים ביקשו את הבתים חזרה. במסגרת משא ומתן וכחלק מהסכם השילומים עם גרמניה, קוזז כל הרכוש הטמפלרי ואלו קיבלו פיצוי (לא בדיוק בערך הבתים) – בעסקת השילומים שהייתה עם

גרמניה. זה הופך להיות רכוש מדינה. הטמפלרים בנו את המושבה שלהם למטה, העיר חיפה התפתחה למעלה, כלומר מה שהיה הרחוב היפה ביותר במאה ה-19 הופך להיות לסתם רחוב. בשנות ה-50-60 שלא הייתה מודעות לשימור מבנים ואתרים, אנשים שראו בתים כאלה הרסו אותם ובנו בתים חדשים (בית החייל, למשל, הוקם על בית טמפלרי שנהרס). למזלנו, עצרו עם זה והבתים פה הולכים ומתפוררים – הייתה פה שדרה נפלאה שעיריית חיפה הרסה והרחיבה את הכביש, שכן זה ציר תחבורה ראשי. בשנות ה-80 משתנה משהו ומתחילה מודעות לשימור, לא סתם המועצה לשימור קמה בשנות ה-80.

מוקד תיירותי - הבהאים בונים את הגנים למעלה, על שטח שרכשו מהטמפלרים שגידלו בו גפנים (זה נעשה על ידי בן הבהאא תמורה לסכום זעום). הבהאים קברו את הבאב בקו ישר מעלה המושבה הגרמנית. הבהאים טוענים שעשו זאת כי הבהאא אמר לבן שלו שכאן יש מעגל של ברושים, וכאן הוא רוצה שיקברו את הבאב. אפשרות נוספת היא שאולי הבהאים בונים בכוונה את הקבר \ כיפת הזהב בקו ישר מעל הטמפלרים – שכן אלו מחכים המשיח ושלחם כבר בא, אולי יש פה אמירה: כך או כך, כיפת הזהב נבנתה בקו ישר מעל המושבה הגרמנית.

לפני עשרים שנים, כשהבהאים מתחילים את פרויקט הגנים מעל המושבה הגרמנית, עיריית חיפה רוצה להפוך את זה לרחוב תיירותי. לאחר שהרסו את השדרה והרחיבו את הכביש הם מצמצמים את הכביש ומרחיבים את השדרה – בונים מדרכות, נוטעים עצים חדשים במקום אלה שנעקרו, משפצים את הבתים בעבודת שימור מדהימה, פותחים בתי קפה ומסעדות, והופכים את הרחוב לתיירותי. רוב הבתים עדיין רכוש מדינה כי מעט מאוד אנשים קנו אותם (זה לא אזור נחשב). הבתים במושבה הגרמנית בירושלים, למשל, נמצאת באזור נחשב וכל הבתים בבעלות פרטי. הרחוב הפך למוקד תיירותי מאוד נחמד שמתחבר לגנים הבהאים, אולם עדיין לא התרומם מאוד מבחינה תיירותית. תיירים לא כל כך באים לפה, ישראלים לא כל כך באים לפה, תושבי חיפה לא כל כך יורדים לפה (שכן אלו גרים למעלה), למטה גרה אוכלוסייה ערבית וקורה כאן דבר מרתק ייחודי לחיפה – זה הפך למוקד בילויים גם לאוכלוסייה ערבית שבאה מנצרת וכפרים בגליל – תמהיל אנושי מאוד מעניין.

הליכה לוואדי ניסנאס

דרך השיר – עוברת בין המושבה הגרמנית לוואדי ניסנאס ובה שלטים עם שירים בעברית ובערבית. השיר הראשון (מכיוון המושבה הגרמנית) שיר של אהוד מנור ז"ל, לפי הקונספט - שיר בעברית שלמטה מתורגם בערבית, לידו שיר של משורר ערבי שלמטה מתורגם לעברית. לאורך הדרך עשו מספר רחבות בהן אפשר לעצור עם קבוצות. לתיירים זה פחות רלוונטי, אם כי לאחרונה מתחילים להגיע לוואדי ניסנאס, סיור שבמהלכו פוגשים תושבים בני הדתות השונות. לישראלים הדרך מהמושבה הגרמנית לוואדי ניסנאס דרך הקטע הבהאי, הטמפלרים וכן הלאה – מסלול מאוד מעניין.

הבנייה הטמפלרית – נוטים לומר שהטמפלרים בנו בתים כמו בכפרים בגרמניה, זה נכון, אך לא מדויק. בגרמניה הבתים היו מעץ או מלבנים. בארץ ישראל מהר מאוד הם לומדים את הבנייה המקומית והבתים מאבן. בגרמניה הבתים זה שתי קומות מעל פני הקרקע ועוד קומה אחת מתחת לפני הקרקע (לפחות חצי), שכן אז לא היו מקררים ושם איחסנו את המזון. גם כאן, בגלל הבנייה הראשונה, כמעט לכל הבתים של הטמפלרים יש קומת מרתף או לפחות חצי קומת מרתף, בנוסף לשתי קומות מעל פני הקרקע. בגרמניה בקומה הראשונה היו מאחסנים בעלי חיים (על מנת שיחממו את הקומה השנייה), גרם מדרגות חיצוני הוביל לקומה השנייה בה גרו אנשים. כשהטמפלרים בונים בארץ ישראל הם מהר מאוד מבינים שבאקלים המקומי לא כדאי לשים את בעלי החיים למטה – הבתים הם למגורים בלבד. יחד עם זאת, למרות שהבתים שונים זה מזה, הבנייה לאורך ציר המושבה בעלת אותו אופי – גמלון למשל. לאט-לאט הם לומדים מהערבים המקומיים שאפשר לבנות גם אחרת. בגלל הבנייה השני של הטמפלרים הבתים שלהם כבר יותר מסוגגנים – כמו בתים של עשירים ערביים, והם בונים גם בשולי המושבה. גם במושבה בירושלים רואים בנייה של גל ראשון ובנייה של גל שני. כאן רואים דוגמא לבית שהיה מאוד מוזנח ולפני כשנה שופץ על ידי משרד

אדריכלים. בחלק מהבתים הטמפלרים היו מזרקות, וגם כאן מתכוונים לשפץ את המזרקה. **רחוב איראן** – הרחוב הפרסי. הבהאים באו מפרס וכשהבהאא אוללה היה בעכו הוא אמר לבן שלו שכאן בכרמל עליו להקים את המרכז. עבאס אפנדי, בן הבהאא, בא לכאן בתחילת המאה ה-20 יחד עם המאמינים הבהאים וכאן הם בונים את הבתים שלהם – הם קונים את הכרמל, מביאים את עצמות הבאב מאיראן, ובמקביל כאן בונים את בתיהם, בתי אבן מרשימים ששייכים לבהאים עד עצם היום הזה (למעט בית אחד שמכרו לעיריית חיפה ובו שוכן הקונסרבטוריון העירוני). כל הרחוב הוא רחוב של בהאים, ומאחר והם באו מפרס תושבי חיפה קראו לרחוב רחוב איראן (במפות מתקופת המנדט לרחוב המושבה הגרמנית קוראים גירמן קולוני ולרחוב הזה קוראים פרסיאן קולוני – מושבה פרסית קטנה. גם לגן הבהאי במשך שנים קראו הגן הפרסי). הבתים היום אינם משמשים למגורי קבע, אלא כאתרים לעולי רגל שלהם, יש כאן משרדים שלהם, מזכיר הדת יושב כאן.

כאמור, אחד הרעיונות של הבהאים הם שוויון מלא בין גברים לנשים. כשהבהאא אוללה הלך לעולמו מי שתפס את מקומו היה עבאס אפנדי, בנו. כשיזה הולך לעולמו תופש את מקומו נכדו (למרות שהיו לו בנות ולמרות רעיון השוויון), שוקי אפנדי. שוקי אפנדי מחליט לבטל את רעיון ההנהגה בירושה ולקיים בחירות שבהן יבחרו 9 אנשים. מאז, מהיווסדות הדת הבהאית ועד היום, לאף אחד מה-9 מעולם לא היתה אישה. אשתו של שוקי אפנדי, רוחה (רוהייה) ראבני, גרה ברחוב עד לפני 12 שנים, אז הלכה לעולמה ונקברה בבית הקברות הסמוך – חלקת קבר של אחרונות דור המייסדים עשויה שיש קררה עם עבודת תחרה מלייזר – אמירה בהאית של שימוש בטכנולוגיות הכי מודרניות ומתקדמות, שכן זו דת מתקדמת. צליינים בהאים יכולים להיכנס פנימה, לבקר את חלקת הקבר ולקרוא פסוקים. אצל הבהאים כל אחד שווה בפני האלוהים, לכן אין להם בתי תפילה וכוהני דת. התפילה היא אישית דרך מדיטציה, קריאת פסוקים מהכתבים של הבהאא אוללה – בכפולות של 9 פסוקים.

ברחוב הפרסים היו משרדי חברת הנפט העיראקית שהקימו הבריטים, לימים היה פה בית המכס הבריטי. הבית נבנה כבית מלון על ידי משפחה ערבית אמידה, משפחת חייט (שבעלותה רכוש רב בחיפה), בתקופת

המנדט, תקופת הגידול הגדול של הערבים בחיפה. המבנה מעולם לא שימש כמלון, שכן הבריטים שכרו את המבנה למשרדי חברת הנפט, הנהלת המכס הבריטית, לימים מדינת ישראל שוכרת המבנה, ישב פה משרד הבריאות, משרד החינוך – הכל עבר לקריית הממשלה. לא מזמן לקח את המבנה יזם פרטים והפך אותו למעון לילדים עם צרכים מיוחדים (גם לילדים יהודים וגם לילדים ערביים). במבנה נעשה שיפוץ וניקוי אבן. הסגנון אקלקטי – חזית ניאו-קלאסית עם כותרות יוניות, מצד אחד קווים ישרים שמזכירים את הבאוהאוס, מצד שני קשתות אוריינטליסטיות, למטה סורגים בסגנון הארט-דקו, למעלה סורגים בסגנון הארט-נובו – עירוב סגנונות, אקלקטיקה, סגנון לקטני.

בעבר תוחלת החיים של ילדים בעלי פיגור הייתה קצרה, עם התקדמות העולם תוחלת חייהם גדלה וכשהם גדלים הם בדרך כלל עוברים להוסטלים. ההוסטל במקום נפתח לפני שנה ובו מנסים לתת להם לחיות ולתפקד בצורה עצמאית.

פסטיבל החג של החגים - בחיפה גרים יהודים, מוסלמים ונוצרים, שיחסית למקומות אחרים בארץ חיים בשלום אלו עם אלו. ברחוב הגפן יש מוסד שנקרא בית הגפן - מוסד שיוזם מפגשים של תלמידים יהודים ערבים, הצגות משותפות. לפני 20 שנים בבית הגפן הגו רעיון – מאחר וחיים פה בני שלוש הדתות, שחוגגים באותו הזמן את חנוכה, כריסטמס וכל כמה שנים נופל גם חג מוסלמי – כדאי לחגוג את פסטיבל "החג של החגים". המוקד של פסטיבל החג של החגים נמצא בוואדי ניסנאס – לא רחוק מהמושבה הגרמנית. בבית הגפן הציעו לעשות מסלול הליכה שיחבר בין וואדי ניסנאס למושבה הגרמנית – הוקמה דרך שנקראת 'דרך השיר' עם שירים שם משוררים יהודים וערבים, זה עבד מאוד יפה עד לפני שנתיים (בית הגפן כבר לא עושה את פסטיבל החג של החגים). פעם היו בפסטיבל הרבה יצירות אומנות, היום לא משקיעים בזה, לא בשירים (אז לא נשאר הרבה מדרך השיר), יצירות אומנות כמעט ואין בוואדי ניסנאס. היום הגימיק הוא בעיקר לבוא לפה במשך 5 שבועות בהם יש תהלוכות של סנטה קלאוס, יריד עתיקות, מופעים, אוכל מגוון – פסטיבל החג של החגים הוא סיפור הצלחה. עד לפני כמה שנים לא הכירו את זה והיום מגיעים הרבה מאוד אנשים (השנה באחת השבתות היו 70 אלף אנשים). כמדריכים כדאי לדעת שאחד מנושאי ההדרכה שאפשר לעשות בחיפה זה יחסי יהודים ערבים – עיריית חיפה מנסה לשווק את עצמה כעיר שאפשר לחיות בה יחד. במסגרת הפסטיבל עושים מחוות לאומנים – למשל לסמי מיכאל, שהסיפור שלו "חצוצרה בוואדי" מתרחש כאן, אז יש 'דרך סמי מיכאל', קצת על חייו ופועלו, קטעים מיצירותיו בערבית מתורגמות לערבית. מיצירות האומנות לא נשאר הרבה. למשל ציור קיר של בית ספר של הוואדי, שפעם הנושא היה ילדים אז רואים ילדים יורדים מהשמיים, אלאדין וכן הלאה.

וואדי ניסנאס - השכונה הנוצרית הראשונה מחוץ לחומות. היום רוב התושבים נוצרים, אבל יש גם מוסלמים. ב-1948 רוב התושבים היו ערבים נוצרים (חיפה היא העיר המעורבת היחידה בארץ שיש בה רוב נוצרי עד היום. כמעט כל תושבי חיפה, בני כל הדתות, הם לא דתיים), וכמעט כל הבתים מתרוקנים מתושביהם והופכים להיות רכוש מדינה – כל ערביי חיפה שנשארו בחיפה רוכזו בוואדי ניסנאס. לחלק מהבתים הריקים הוכנסו עולים חדשים, אך כשאלה התבססו הם עלו למעלה. הבתים בוואדי ניסנאס בשנות ה-50-60 היו תחת חוקי ממשל (לאחר קום המדינה כל היישובים והמקומות שבהם היו ריכוזים של ערבים בארץ ישראל היו תחת חוקי הממשל הצבאי – בכל מקום כזה היה מושל צבאי, אי אפשר היה לצאת מהמקום ללא אישור המושל וכן הלאה. חוקי הממשל היו בתוקף עד 1965). בחיפה ב-1956 כבר הוסרו חוקי הממשל – המקום הראשון בארץ שבו הוסרו חוקי הממשל הצבאי. הוואדי היה אחד המעוזים הגדולים של המפלגה הקומוניסטית – מק"י, רק"ח, תופיק טובי (ח"י מטעם חד"ש), אמיל חביבי (סופר ומשורר, ח"י מטעם מק"י ורק"ח), אמיל תומא. לא סתם כשבא מעיראק קומוניסט יהודי - סמי מיכאל - הוא היה כאן קצת וזה נתן לו את ההשראה לחצוצרה בוואדי – כלומר שאפשר לעשות גם סיור בעקבות ספרים במקום. לאט-לאט היהודים כבר לא גרים פה והיום זו שכונה ערבית, בשנים האחרונות יש כאן את פסטיבל החג של החגים סביב נובמבר דצמבר (מפורסם בעיתונות הארצית ואפשר להגיע עם קבוצות או כיחידים) – רוב תושבי הוואדי משתפים איתו פעולה. ברחוב המרכזי – רחוב הוואדי, אפשר לעשות בו סיור מאוד נחמד ולספר סיפורים, במבנה הצהוב יש שירותים נקיים ומסודרים, בהמשך יש שוק קטן ונחמד, מסעדות ודוכנים אוכל (נדימה, פלאפל הוואדי, פלאפל הזקנים), בקלאוות וכו'.

אולם, לא הכל רורד – חלק מתושבי הוואדי לא מבינים למה החג של החגים נחגג רק בשכונה ערבית ולא בשכונה יהודית – באים לפה, עושים יצירות אומנות, משאירים זבל ובלגאן. בגדול, זה מיעוט, הרוב חושב שזה סיפור הצלחה. חשוב לדעת את זה כי לפני שנה, לפני הפסטיבל, סללו אספלט, שיהיה קל לרדת לוואדי, מלבד השוליים – אז אחד מהתושבים שם שלט שאומר 'באיחור של 50 שנה זכינו לריפוד הכביש באספלט אבל לא סיתתם את השוליים, אנחנו נשארו בשוליים' – צריך לראות את הדברים לשני הכיוונים.

רחוב הציונות - לפעמים שם הרחוב יכול לספר היסטוריה של מקום. הוא נסלל לראשונה על ידי הטמפלרים הגרמנים שהיו להם בתים למעלה, דרך שהובילה להר ולכן קראו לה דרך ההר. חלפו השנים וקמה מדינת ישראל בזכות החלטה באו"ם בכ"ט בנובמבר, לכן שינו את שם הרחוב לשדרות האו"ם. ב-1975 באו"ם מעבירים החלטה שהציונות היא גזענות, אז משנים את השם לרחוב הציונות.

השם ניסנאס - משדרות הציונות יש ירידה עד לרחוב למטה ומהרחוב הבתים מתרוממים לצד השני – מבחינה טופוגרפית למטה יש וואדי. לפני 150 שנה, לפני שהיו בתים, הכל היה מכוסה חורש טבעי ובין עצי החורש הסתובבו הרבה בעלי חיים. בעל חיים מאוד שכיח בכרמל – נמיה, ובכרמל היו הרבה נמיות. נמיה ערבית – ניסנאס, ומכאן השם וואדי ניסנאס – נחל הנמיה. חלפו השנים, נבנו בתים, הנמיות נעלמו והשם נשאר. חלק מהבתים נבנו עוד במאה ה-19, רוב הבתים נבנו בתקופת המנדט.

ברמת ההדרכה – נמצאים בתוך שכונה של עיר, כשנכנסים האווירה משתנה – הבתים קטנים, חצרות, ריחות, מוזיקה וכן הלאה. אין הרבה מקומות שאפשר להסתובב בבטחה בשכונה ערבית, בחיפה יש מושג שנקרא 'לרדת לוואדי'. בין יפו לתל אביב יש פער מאוד גדול במעמד הסוציו-אקונומי, כאן הפער הרבה יותר מתון, הכל יחסי.

מבנה מערכת עיתון המפלגה הקומוניסטית 'אל-איתחאד' - שנים עמד ריק, ובמלחמת לבנון השנייה קטיושה פגעה בו פגיעה ישירה – כל הבניין התמוטט וזה חודש. הבניין היה ריק ואף אחד בו לא נפגע, אך הקטיושה הייתה מלאה כדוריות ברזל שהתפזרו לכל עבר, ובבית ליד נהרגו אישה ובתה.
בית סנטה – בו גר ערבי נוצרי, גדול ממדים עם זקן, לפני קריסמס הוא לובש בגדי של סנטה קלאוס, מקשט את ביתו וקורא לביתו הבית של סנטה קלאוס. הוא יושב על המרפסת וילדים מגיעים אליו. מה שיפה זה שהוא סנטה קלאוס כל השנה – מחלק צעצועים, משחקים וכן הלאה.

נסיעה לסטלה מאריס

יש קבוצות שרוצות להגיע ישר לסטלה מאריס ורק אחר כך ליפה נוף – זו עוד אפשרות לעלות אל הכרמל – נסענו בדרך אלנבי, אפשר להגיע גם מכביש החוף (דרך רחוב ברון הירש ודרך סטלה מאריס). מצפון לדרך סטלה מאריס, שכונת קריית אליעזר (בה אצטדיון קריית אליעזר) מעבר לה שכונת בת גלים (אחת השכונות הבודדות בארץ שנמצאת על הים ובאופן אבסורדי פחות נחשבת בחיפה). הדרך עולה בצורה מתונה ולאט-לאט מתגלה נוף המפריך. לפני 110 שנים הדרך היחידה שהובילה לכרמל למעלה הייתה דרך סטלה מאריס. כשהמפלגים רצו לעלות למעלה הם הגיעו לפה והכרמליטים מכים אותם ולא מסכימים שיעברו כאן בטענה שהכרמל כולו שלהם. היה ריב מאוד גדול בין הגרמנים לצרפתים על השליטה בכרמל, שכמעט הגיע לכדי מלחמה, הוכרע בסופו של דבר בהסכם בין ביסמרק לאפיפיור. מאחר והגרמנים לא יכלו לעלות בדרך סטלה מאריס, היא דרך ההר הצרפתית, הם סוללים את דרך ההר שלהם – שדרות הציונות, היא דרך ההר הגרמנית. **כמעט כל האוכלוסייה** המתגוררת פה היום היא אוכלוסייה ערבית, בעיקר משמאל, ימין קצת מעורב. הכרמליטים מכרו חלק מהאדמות וחלקן בבעלותם עד היום. את מדרונות ההר הם לא מתכננים למכור ולבנות, השאירו מורדות ירוקים של הכרמל, מה שהופך את הדרך לדרך יפה שמחברת בין ההר לים. כחלק מתוכנית המצפורים ישנן נקודות תצפית גם לאורך דרך סטלה מאריס. רואים יפה את החיבור בין ההר לים – נקודת מגע מאוד מיוחדת הממחישה היטב את הפסוק "ככרמל בים יבוא" (ירמיהו מו, יח) - הר הכרמל בא אל תוך הים ונוגע בו. מימין רכבל שאפשר לרדת איתו למטה – אטרקציה תיירותית.

המנוזר הכרמליטי בסטלה מאריס

הכרמל – אפשר לדעת לפחות מתקופות מאוחרות יותר שזה הכרמל, אין ספק בזה לפי התיאורים המקראיים ותיאורים נוספים מאוחרים יותר. כמה פירושים לשם:

כרם-אל

כרמית – צבע הארגמן, אולי משום שייצרו כאן ארגמן מחלזונות.

במקורות היהודיים כרמל בגלל החורש הטבעי – מקום מלא חורש טבעי זה כרמל.

מבחינה היסטורית אנחנו לא בחיפה, חיפה היא למטה. מבחינה טופוגרפית – אנו נמצאים בנקודה שנקראת ראש הכרמל.

מבנה הכרמל - הכרמל זה הר שצורתו כצורת משולש, אנו נמצאים בקודקוד של המשולש. קודקודי הכרמל בצד אחד – חוטם הכרמל (איפה שהיום רמת הנדיב), בצד שני – קרן הכרמל (מוחרקה), אנחנו בראש הכרמל, המקום בו הכרמל נוגע בים. גיאולוגית הכרמל נכנס עוד לתוך הים. היום בין הכרמל לים מפריד כביש ורכבת, עוד מתוכננת 'מרינה חיפה' שבמסגרתה מתכננים לבנות מרינה גדולה עם מגדלים בתוך הים (נכון להיום, לאור ההתנגדויות, התוכניות הוכנסו למגירה. מי שהטה את הכף הוא גל פרידמן שזכה במדליית זהב, שכן זה חוף של גלשנים).

למבנה הכרמל משמעות נוספת – הר שנוגע בים. בתקופות הקדומות מייחסים קדושה למקומות מעין אלה. לא סתם בתנ"ך כתוב "על-ראשי הַהָרִים יִזְבְּחוּ, וְעַל-הַגְּבְעוֹת יִקְטְרוּ" – אנשים היו רואים הרים גבוהים ומייחסים לזה קדושה. למרות שהכרמל לא גבוה, מאחר והוא מתרומם ישר מהים, למקום הזה מאז ומתמיד ייחסו קדושה, ייתכן שכבר בתקופה הכנענית, אז שומעים על פולחן בארץ – פולחן הבעל. לא סתם יש סיפור שאלהו הנביא נלחם בנביאי הבעל על הר הכרמל - יכול להיות שזה מרמז שהיה כאן פולחן כנעני, אולי.

בתקופת ההלניסטית ובתקופה הרומית גם כן יש במקום פולחן לאבי האלים, זאוס, ולאל השמש הליוס אותו ציירו יושב על מרכבה רתומה לסוסים שסוחבת את השמש – בבוקר הוא רותם את השמש במזרח, מעלה אותה אל השמיים ומוריד אותה במערב. לימים, בתקופה הביזאנטית, כשהנצרות נכנסת לכאן, בהרבה מקומות שהיה פולחן פגאני הוא מוחלף לפולחן שמתאים לנצרות. הנוצרים מגיעים לפגאניים שמאמינים בהליוס וטוענים כי מדובר באליאס – אליהו הנביא שעלה בסערה השמימה עם מרכבת אש. במילים אחרות, החל מהתקופה הביזאנטית קושרים את המקום לפולחן אליהו הנביא. למטה יש מערה שמזהים אותה כמערה בה ישב אליהו הנביא, מסורת עתיקת יומין שמהר מאוד גם יהודים אימצו אותה. אליהו הנביא מקודש בין היתר גם למוסלמים, ולדרוזים, ולכן זו אחת המערות המקודשות ביותר בארץ ישראל – מערת אליהו הנביא. יש עדויות של עולי רגל שמגיעים למערה שנמצאת למרגלותינו, בראש הכרמל (עדויות חד משמעיות החל מהמאה ה-10 לספירה, כנראה שזה התחיל עוד קודם).

חולפות השנים ומגיעה התקופה הנוצרית השנייה בארץ ישראל – התקופה הצלבנית. במהלכה קמו בארץ ישראל כמה מסדרים- המפורסמים ביניהם ההוספיטלרים, הטמפלרים (מסדרי אבירים), פחות יודעים שבמקביל לזה קמה קבוצה של אנשים שמקדישים את חייהם לדת – הם הופכים לנוירים, מייסדים מנזר או מסדר (לא של אבירים או לוחמים), מאוד סגפני, ורואים באלהו הנביא כפטרון שלהם, הנזיר האולטימטיבי. מאחר ואלהו הנביא עשה את הנס הגדול ביותר שלו על הר הכרמל, הם קוראים לעצמם הכרמליטים – בתקופה הצלבנית בארץ ישראל קם המסדר הכרמליטי. הנזירים הכרמליטים רצו לשבת ליד מערת אליהו, אך שם אין מים. אז הם הלכו לנחל שיח, שם התיישבו וליד המעיין היה המרכז של הכרמליטים. אליהו הנביא הוא פרה-פיגורציה של יוחנן המטביל – אליהו הנביא מתגלה בדמותו של יוחנן המטביל שמבשר, לפי נבואתו של אליהו הנביא בספר מלאכי, על בואו של המשיח.

עוברות השנים והממלכים מסלקים את הצלבנים מהארץ והכרמליטים מסולקים מנחל שיח. המסדר נפוץ וממשיך להתקיים במערב תוך נשיאת עיניהם להר הכרמל. הכרמליטים הם מאוד סגפנים, מאוד פילוסופיים

שעבורם הר הכרמל הוא לא רק הר פיזי אלא גם דרגה רוחנית שאליה צריך לשאוף. במאה ה-16, במקביל למנזר הכרמליטי קם באירופה גם מנזר הכרמליטיות, נזירות מאוד סגפניות. אצל הנזירות הכרמליטיות יש פלג של נזירות סגורות, שאחרי 8 שנות נזורה הן נכנסות למנזר ולא יוצאות ממנו עד לסוף חייהן (בהר הזיתים, הפטר-נוסטר הוא מנזר כרמליטיות, בחיפה יש מנזר של כרמליטיות סגורות, בנצרת, בבית לחם). **לפני כ-300 שנים** התחילו להגיע לכאן בחזרה נזירים כרמליטיים. בהתחלה ישבו במערות למטה. בסוף המאה ה-18 הם קונים פה חלקת אדמה, בהתחלה בנו מנזר קטן, ובשנות ה-30 של המאה ה-19 הם בונים את המבנה הזה – המרכז העולמי של הכרמליטים. המבנה נבנה במחצית הראשונה של המאה ה-19, לעומת רוב המבנים המונומנטליים שנבנו בארץ ישראל על ידי המעצמות והכנסיות, אלו נבנו במחצית השנייה של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. בשנות ה-30 של המאה ה-19 שולטים בארץ מוחמד עלי ואיברהים פחה ונותנים להם לעשות מה שהטורקים לא נתנו להם לעשות קודם לכן. בנו מבנה מונומנטלי מחוץ לחיפה, גובה החלונות גאון מתאים לעובדה שהם נמצאים כאן בבדידות. הצרפתים נותנים להם חסות והגנה, ותחת חסותם הם קונים את כל האדמות מסביב.

המנזר הכרמליטי, שמתואר כמעט על ידי כל עולה רגל במאה ה-19, בנוי על בסיס של כנסייה שמצדה בנויה על בסיס מערה טבעית המקודשת לאלהיה הנביא. עליה מספרים הכרמליטים שאליהו הנביא, חוץ מהמערה שהיה בה למטה, היה גם בה. (עולי רגל בימי הביניים, בעיקר יהודים שבאו לפה, מספרים על מערת אליהו שלמעלה לה קראו 'מערת אליהו הגדולה', ולמערת אליהו שלמטה הם קוראים 'מערת אלישע' – יש תיאורים של עולי רגל שמזהים וקוראים למערה מערת אלישע על שם תלמידו של אליהו הנביא). אליהו הנביא הוא לא הדמות הכי גדולה, אז מסורת כרמליטית מספרת סיפור נוסף – מרים, שילדה את בן האלוהים, בדרכה חזרה לנצרת עצרה גם היא במקום וישבה במערה. כלומר שהמקום מקודש לא רק לאלהיה הנביא, אלא גם למריה, למרים, ולכן הוא מאוד חשוב לתיירים צליינים קתוליים שאצלם מריה היא דמות מאוד חשובה. הכנסייה מוקדשת גם למרים – כנסייה שנבנתה במחצית הראשונה של המאה ה-19.

מאחר והיום אין הרבה נזירים שיושבים כאן (סה"כ 10 נזירים מתחזקים את המקום) ומאחר שיש שטח עצום, המקום משמש כבית מלון לצליינים (רק לצליינים) – מאוד יכול להיות שקבוצות של נוצרים יושכנו כאן.

נפוליאון – 1799 - הרבה מדברים על התאריך כמבשר על תחילתה של העת החדשה בארץ ישראל, פעם ראשונה שגורם אירופאי מתעניין בארץ ישראל – מסע נפוליאון בארץ ישראל. כשנפוליאון היה גנרל, לפני היותו קיסר, הוא משתלט על מצריים ויוצא למסע כיבושים בארץ ישראל – כובש את אל-עריש, עזה, יפו, רמלה, לא הולך לירושלים כי מה שמעניין אותו זה עכו – שם נמצא השליט המרכזי של ארץ ישראל שאותם ימים – אל ג'זאר. מסע נפוליאון הוא מסע יבשתי, מי שסוחב לו את כל הציוד הן שתי אוניות שמפליגות לאורך הים. בראש הכרמל, בגלל מבנה הכרמל, אפשר לראות את הים גם במערב וגם במזרח. אולם כשההר נכנס לים מחכות לו שתי ספינות בריטיות. על ראש הכרמל יושב נפוליאון ורואה את הספינות הבריטיות, אולם הספינות שלו לא רואות אותו. נפוליאון מנסה להזהיר את ספינותיו אך לא מספיק, שתי ספינותיו נלכדות וכך הוא מאבד את כל כלי המצור שלו לעכו, אחת הסיבות לכישלונו.

במהלך המסע חלק מחייליו חולים במחלת הדבר, חלקם מושארים ביפו, חלקם פה (המנזר של היום עוד לא היה ב-1799, ומה שהיה כאן הוא מבנה קטן יותר). נפוליאון נכשל בעכו ובמהלך הנסיגה חיילים של אל-ג'זאר טובחים בחולי הדבר ובנזירים ששמרו עליהם. יש סיפורים על מאות ואלפים – ואולם מצאו בסה"כ 15 לימים, בשנות ה-30, כשחוזרים לפה הכרמליטים ובונים את המבנה הגדול, הם אוספים את עצמות חיילי נפוליאון וטומנים אותן כאן. מה שרואים כאן זה קבר אחים של חיילי נפוליאון עליו שמים פירמידה (כי הם נלחמו קודם בקרב הפירמידות במצריים) ועליה רואים את השנה – 1799, למטה כתוב בלטינית 'איך נפלו גיבורים בתוך המלחמה' – קטע מקינת דוד.

קינת דוד כתובה בשמואל ב', פרק א'. על הפירמידה מופיע שהציטוט מובא מ-REG 2 (רגיום זה מלכים), כלומר הציטוט מתייחס כאן למלכים ב'. זו אינה טעות – בתרגום הוולגטה (תרגום התנ"ך ללטינית) ספרי שמואל א' וב' ומלכים א' וב' מופיעים כמלכים א-ד. לכן לפי הוולגטה הציטוט הזה הוא ממלכים ב', פרק 1, פסוק 25.

נפוליאון מפה נסוג למצריים, גנרל אחרי מפלה כזאת איומה – הופך לקיסר. חשוב לזכור ולהדגיש שנפוליאון, לפני שהוא שינה את ההיסטוריה של אירופה, נכשל בארץ ישראל.

סטלה מאריס – עבדאללה פחה, הפחה של עכו, הורס את מנזר הכרמליטים ובונה מאבניו על ראש המדרון הצפוני את מה שיהיה ההרמון שלו. לימים, לאחר שעזב, הכרמליטים חוזרים למקום והופכים אותו לאגף של המנזר החדש שבנו. בתקופת המנדט, במלחמת העולם השנייה, מאחר וראש הכרמל היא נקודה מאוד אסטרטגית, הבריטים חוכרים את המבנה הזה מהכרמליטים והופכים אותו למרכז צבאי מרכזי. מציבים רדאר ומגדלור – רק אז המקום מקבל את השם סטלה מאריס, פירושו כוכב הים. הנזירים מאמצים את השם בשתי ידיהם, שכן זה אחד מכינוייה של מרים.

לימים, כשקמה מדינת ישראל, היא חוכרת את המקום מהכרמליטים והיום יש כאן בסיס של חיל הים שמגן על חופי ארצנו באמצעות הרדארים.

איש דת עושה כל יום מיסה. צליינים מגיעים בדרך כלל עם איש דת, לכן הם עושים כל יום מיסה יחד איתו. **הסמל של הכרמליטים** – למעלה יד אוחת לפיד – זו ידו של אליהו הנביא שהולך להילחם בנביאי הבעל, ושם הפסוק בלטינית שתרגומו 'קנא קנאתי לדבר השם' – מלכים א', יט'. למטה רואים מגן ובתוכו הר המייצג את הר הכרמל בפסגתו צלב, שכן בעבורם הר הכרמל זה לא רק מקום פיזי אלא גם דרגה רוחנית שאליה צריך לשאוף. מצדי הצלב שלושה כוכבים – שניים בפוזיטיב ואחד בנגטיב (במקרה לגמרי זה מגן דוד, במקומות אחרים הכוכבים מחומשים), אלה מייצגים אל שלוש השבועות הנוספות של הנזיר הכרמליטי (בנוסף לשלוש השבועות שכל נזיר חייב להישבע – פרישות, עוני וציות): שתיקה, התבודדות ותפילה. כלומר שהנזירים הכרמליטים כמעט כל היום לא מדברים דברי חולין, רוב היום ברגולה שלהם הם לומדים לעצמם ומתפללים.

בכניסה שער כפול – על דלת אחת אליהו הנביא אוחז לפיד, ועל השנייה מרים אוחזת בבו האלוהים – שכן הכנסייה מקודשת גם לאלהיה וגם למריה.

פרשת רופאיזן - במלחמת העולם השנייה יהודי שמשפחתו עברה מגרמניה לפולין טרם המלחמה, דניאל רופאיזן ולו חזות ארית. כשהנאצים הם נכנסים לפולין הוא מתחזה לארי ומשמש כמתורגמן לקצין S.S נאצי. בזכות זה הוא שומע איפה הולכים לעשות אקציות ומזהיר יהודים בהרבה מקומות. בשלב מסוים עולים עליו, הוא בורח ומסתתר במנזר כרמליטי (הרבה יהודים הסתתרו במנזרים בזמן השואה). בשלב מסוים הוא הופך לנזיר כרמליטי. אחיו ניצל בשואה וגר עד היום בבוסתן הגליל כיהודי. דניאל מחליט לעלות לארץ ישראל, ובסוף שנות ה-50 הוא מגיע לארץ לבוש בגדי נזיר (לכרמליטים גלימה חומה כמו לפרנציסקנים, אלא שלאחרונים יש חבל לבן עם שלושה קשרים לציון שלוש השבועות ואילו לכרמליטים אין) בזכות חוק השבות, שכן אמו יהודייה – לפי זה הוא יהודי ומגיע לו להיות עולה חדש. שר הפנים של מדינת ישראל דחה את בקשתו לקבל תעודת עולה ולהירשם בתעודת היהודים.

בג"צ דניאל רופאיזן היה ידוע גם בכינוי בג"צ מיהו יהודי. לפי חוק השבות יהודי הוא מי שאמו יהודייה, לפי ההלכה. כלומר שלפי ההלכה רופאיזן יהודי. אז עשו תיקון בחוק השבות והוסיפו סעיף – יהודי הוא מי שאמו יהודייה והוא אינו בן לדת אחרת – סעיף דניאל רופאיזן. בסעיף הלאום כתבו לו – לא ידוע. היום לפי חוק השבוע זה מי שמזרע ישראל – למשל אם הסבא יהודי חוק השבות נותן להם לעלות לארץ. דניאל רופאיזן הלך לעולמו לפני 10 שנים והוא קבור בחלקת הקברים של המנזר, היה נזיר פה כמה שנים. בשנים האחרונות לחייו פעל הרבה להבאה לקבורה של 'ספק יהודים' בקרב העלייה הרוסית.

הכנסייה – כנסייה מאוד קטנה וחביבה על בסיס של מערה - קריפטה, שלפי מסורתם שם ישב אליהו הנביא. כתוב מעליה: 'אליאס תסביטס' דהיינו – אליהו התשב. מעל הקריפטה, באפסיס יש פסל של מרים, שכן הכנסייה מקודשת גם לאלהיה וגם למרים. לפני האפסיס יש נורות אדומות קטנות – כל נורה מייצגת מקום בעולם שבו יש נזירים כרמליטים, ללמדנו שהמסדר הזה קיים בהרבה מקומות בעולם.

בשנות ה-20 של המאה ה-20 מגיע לכאן נזיר שלמד אומנות באיטליה- לואיג'י פוג'י. בונים לו פיגומים וכמעשה מיכלאנג'לו הוא מצייר למעלה על הכיפה. בין הציורים רואים את אליהו הנביא עולה בסערה השמימה עם מרכבת אש, דוד המלך מנגן בנבל, ודמויות ששייכות למשפחה הקדושה. הכיפה מוחזקת בארבע פינות – בכל פינה מצויר אחד מארבעת האוונגליסטים. לכל אוונגליסט יש את האטריבוט שלו: המלאך - מתי, הנשר - יוחנן, לוקס והאריה המכונף – מרקוס, אלה ארבעת האופנים בחזון המרכבה בספר יחזקאל – פרה-פיגורציה. מתחת לכיפה יש כתובת על רקע זהב – פסוקים בתנ"ך שקשורים להר הכרמל - "הדר הפרמל וְהַשְׂרוּזִי" (ישעיהו ל"ה, ב'), "רֵאשֶׁתְּ עֲלֶיךָ פְּרָמְלִי" (שיר השירים ז', ו'). הכרמל מייצג את מרים בתיאולוגיה הנוצרית. כמו כן יש בכנסייה עוגב.

הכנסייה היא כנסייה קתולית - אין קיר חוצץ, איקונוסטזיס, רואים את המזבח – בכנסיות אורתודוקסיות יש איקונוסטזיס. בכנסייה קתולית יש עיטורים דו ותלת ממדיים – יש גם ציורים וגם פסלים, בכנסייה אורתודוקסית יש רק איקונוט. בכנסייה קתולית יש תאי וידוי, בכנסייה קתולית תמיד יש אזכור של הויה-דולרוזה – 14 התחנות האחרונות בדרכו של ישו – כאן יש 14 צלבים. המסדר הוא מסדר מאוד סגפני ופילוסופי, שניים מגדולי הפילוסופיים שהיו במנזר מצוירים בו – יוחנן של הצלב ומשמאלו תרזה מאווילה המכונה תרזה הקדושה.

תרזה מאווילה - מייסדת את מנזר הכרמליטיות בתקופת הקונטרה-רפורמציה, במאה ה-16 (כשקמה הפרוטסטנטיות- הרפורמציה, קמה מעין תגובת נגד קתולית הקונטרה-רפורמציה - ההתחזקות של הקתוליות). תרזה מאווילה היא פילוסופית גדולה שכותבת ספר שנקרא 'המצודה הפנימית' (מיוצג בטבלת שיש בכנסייה). לפי הפילוסופיה של הכרמליטים העולם מסביב כולו חורש רע ובשביל לחפש את האמת צריך לבדוק בתוך הכנסייה – זו המצודה, אבל כדי להגיע לדרגה הגבוהה יותר צריך להגיע למצודה הפנימית – חיפוש עצמי בלתי פוסק. מושפע קצת מפילוסופיה – לכן הציור של המצודה הפנימית. בעיר אווילה שבספרד יש מנזר שצורתו מצודה פנימית. לימים, כשהכרמליטיות כשבונוות מנזר בנצרת (שנמצא עד היום), צורתו כצורת מצודה.

לתרזה הקדושה הייתה התגלות אלוהית - המלאך נגע בה והיא אומרת 'כשנגע בי המלאך חשתי רעד בכל גופי, הסיפור מתואר באחד מפסלי הבארוק המדהימים של ברניני (מצורפת תמונה).

יוחנן של הצלב – דמות שפעלה במאה ה-16, פילוסוף ונזיר כרמליטי. **"העלייה אל הכרמל"** - ציור של הר הכרמל אילו מובילות כמה דרכים, רק דרך אחת היא דרך ישרה, שם כתוב בספרדית 'nada, nada, nada'. דהיינו יש כל מיני דרכים שמובילות אל הפסגה של הכרמל, הדרגה הרוחנית שאליה צריך לשאוף, אבל רק אם אדם מרוקן את עצמו לגמרי, מכל הישות, רק אז יגיע לפסגה של הכרמל. למעלה יש צלב מלא אור ותחתיו יונה (אטריבוט של רוח הקודש).

"לימודי הצלב" – טבלה עם ידיים מושטות לאור, למטה ספר פתוח, מגן דוד, גדרות תיל ולמטה כתוב אדית שטיין. אדית שטיין הייתה יהודייה, דר' לפילוסופיה בגרמניה. יום אחד היא מקבלת את הספר "המצודה הפנימית" של תרזה מאווילה – היא עוברת חוויה רוחנית אדירה, מתנצרת והופכת לנזירה כרמליטית. כשהיטלר עולה לשלטון בגרמניה, לפי תורת הגזע הנאצית היא יהודייה, היא נתפסת ונשלחת לאשוויץ, שם היא מוצאת את מותה. לפני 5 שנים בוותיקן הכריזו עליה כקדושה, היא עברה קאנוניזציה.

"פרח המזרח" – לכרמליטים חשוב להראות שהייתה במנזר שלהם גם נזירה ערבייה, מרים בוארדי. רואים דמות מרחפת בין עצים – בחורה צעירה מאוד רוחנית, מייסדת את המנזר הכרמליטי בבית לחם (מי שיעבוד עם קבוצות מהמנזר הערבי נוצרי בגליל, מרים בוארדי היא עבורם חצי אלוהים. "מעין מרים" בכפר אעבלין שבגליל קרוי על שמה). דמות מאוד מקודשת לעולם הנוצרי, ללמדנו שהכנסייה היא לא רק לכרמליטים, לא רק לצליינים, משמשת גם ערבים נוצרים ששייכים לכנסייה הקתולית.

החדר מימין לכניסה – ויטרניה שמציגה את הסצנה של הולדת ישו, המערה שבה נולד ובה שור וחמור – "ג יַעַד שׁוֹר קְנָהוּ, וְחֲמוֹר אֲבוֹס פְּעִלְיוּ"; (ישעיה א') – אפילו השור והחמור יודעים שזה בן האלוהים, איך אתם לא יודעים. למעלה כוכב בית לחם. כשנולד בן האלוהים באים שלושת חכמי קדם \ שלושת המאגים \

שלושת האמגושים ומביאים לו מנחות. משכנות הרועים, ים המלח וכן הלאה. בנוסף, לפני שהכרמליטים בנו פה את המנזר הם הסתובבו באזור והביאו כל מיני ממצאים ארכיאולוגיים וגיאולוגיים (מאובנים), חלקם מוצגים בחדר זה. ביניהם בולטת **כף הרגל** – כף הרגל התגלתה לא רחוק, מתוארכת לתקופה הרומית, מאה 1-2 לספירה. למטה כתוב – 'זאוס הליוס שעל הר הכרמל' בשפה היוונית. כף רגל בגודל כזה מעידה על הימצאות פסל גדול מאוד – זו הוכחה שאכן היה כאן פולחן פגאני לפני שקידשו את המקום לאלהיו הנביא – לכן הממצא הזה מאוד חשוב.

הליכה למערת אליהו

עשינו תצפית מיפה נוף, התצפית האולטימטיבית, אולם כדאי לדעת שגם כאן אפשר לעשות תצפית (אמנם פחות טובה).

פסל מרים - לפני 200 שנים מדינת ציילה זוכה בעצמאות. הם לוקחים תותחי ברונזה ששימשו אותם בזמן מלחמת העצמאות, מתיכים אותם ויוצקים עמוד ועליו פסל של מרים אוהזת בישו - מקיימים את הפס' 'יכתתו חרבותם לאתים' (כתתו את תותחיהם למריה). אחד הכינויים של מרים, בעולם הלטיני, הוא 'גבירתנו שעל הר הכרמל'. אנייה מפליגה מציילה עם הפסל, מביאה אותו מתנה להר הכרמל וזה מוצב במקום זו מתנת ציילה להר הכרמל (פסל שמאוד מרגש צייליאנים, גם תיירים אחרים מאמריקה הלטינית). כל המדרונות בראש הכרמל זה שטח ששייך לכרמליטים שהושאר ירוק בזכותם. לאורך הדרך ראינו עמודי פריחה צהובה – עריוני זהוב - פרח שאופייני לאזור ולא מופיע בהרבה מקומות, רקפות, כלניות, כרמלית נאה (שפרחה נראה כמו הצלב של הכרמליטים).

מהתצפית אפשר לראות את מיקום חיפה של ימי קדם (ליד בית החולים רמב"ם). מדרום לחיפה, משמאל למכות לחקר ימים ואגמים, גבעה קטנה – תל שקמונה. חפירות במקום מלמדות על יישוב שהיה במקום במשך מאות ואלפים שבשנים ובו ממצאים מהתקופה הכנענית, מהתקופה הביזאנטית, ייצור פסיפסים וכן הלאה. היום נעשות חפירות ארכיאולוגיות מחודשות וזה אמור להיפתח כאתר למבקרים. שקמונה משום שיש האומרים שזו הייתה נקודת התפוצה הצפונית ביותר של עץ השקמה, כאן לאורך מישור החוף. מאחור רואים את מנזר הכרמליתים, את אגף המנזר (היום בסיס של חיל הים עם האנטנות). בתקופת המנדט עם האנטנות האלה הבריטים מגנים על הנמל החשוב שלהם. אחרי מלחמת העולם השנייה עם הרדאר הזה תופסים גם הרבה ספינות מעפילים – רוצה לומר שאפשר לבנות את הסיוור הזה גם בדגש של מורשת קרב – הרדאר, מוזיאון ההעפלה למטה, סיפור הרואי של פיצוץ הרדאר על ידי הפלמ"ח.

קפלת הלב הקדוש - הכרמליטים שהיו פה ניסו לעשות קצת חקלאות – התחילו לגדל קצת חיטה ולייצר קמח. כדי לייצר קמח התחילו לבנות טחנת רוח (המבנה העגול), עוד באמצע הבנייה הבינו שטחנות רוח בארץ ישראל זה לא ממש עובד (כנפיים שמתכווננות לכיוון הרוח ומסתובבות). באירופה שבועות וחודשים הרוח נושבת לאותו כיוון, ואין בעיה לכוון את הכנפיים לכוונה. בארץ ישראל הרוחות משתנות – הכנפיים והמנגנונים נפגעים, בנוסף החיטה בארץ היא הרבה יותר קשה, ולכן השחיקה גדולה – כל טחנות הרוח בארץ ישראל עבדו תקופה קצרה והתקלקלו (מונטיפיורי בירושלים, טמפלרים בבת גלים וכן הלאה). אז הכרמליטים הופכים את המבנה לקפלה – חדר תפילה קטן, המכונה 'קפלת הלב הקדוש'.

עמדות בונקר - נקודת התצפית ממוקמת על עמדה מבוטנת (=עשויה מבטון), אחת מהרבה עמדות ובונקרים על הכרמל, שבנו הבריטים בזמן מלחמת העולם השנייה מתוך הפחד מאוד גדול שהנאצים יבואו מצפון (מאזור לבנון \ סוריה), פחד גם על הנמל. 1940-41 הנאצים כבר כבשו מקומות רבים בעולם, יש פחד גדול מאוד בצפון. ב-1942 הפחד היותר גדול הוא מדרום, שכן רומל שועט במדבר הצפוני (צפון אפריקה), ועוד מעט יגיע הקורפוס האפריקאי למצריים, ואם יגיע למצריים הוא יגיע גם לארץ ישראל – אין מי שיעצור אותם. 1942 היה פחד אימים שנאצים, שאף אחד בעולם לא עוצר אותם, יגיעו לארץ ישראל. הייתה תוכנית של הפלמ"ח לרכז את כל היישוב היהודי הלוחם על הר הכרמל ולהילחם פה כמו במצדה, לבסוף אם לא תהיה ברירה להתאבד – תכנית שנקראה 'מצדה בכרמל'. התוכנית הייתה על הנייר בלבד, רבים טוענים ומטענים וקושרים את הבונקרים כאן לתוכנית מצדה בכרמל. ספטמבר 1942, קרב אל-עלמיין (יש שטוענים שקרב סטלינגרד זה המפנה הגדול), גלגל המלחמה מתהפך והחשש מתפוגג. אולם במשך חצי שנה היה פחד אימים.

מערת אליהו

לקבוצות של יהודים זה מקום חשוב והרבה ירצו להגיע לכאן. יש אפשרות להגיע ישירות למערה, אין חובה לעשות את מסלול ההליכה – אפשר להגיע, גם באוטובוס וגם ברכב פרטי, מכביש החוף ולעלות במחלף אלנבי ולרדת במערה. אפשר מלמעלה לרדת ברכבל – כדי להגיע לרכבל חייבים לעבור במעבר הולכי הרגל על גבי הגשר. מאוד נחמד להשאיר רכב למעלה, לרדת במסלול שעשינו, להיות במערת אליהו ולעלות ברכבל חזרה לרכב.

רכבל - שעות פעילות - חורף מ-10:00 עד 18:00 ובקיץ מ-10:00 עד 20:00. **מחירים** - 19 ₪ לכיוון אחד, 28 ₪ לשני הכיוונים, ילד עד שנתיים חינם.

בפנים יש מערה שבתחילה הייתה מערה טבעית ולאחר מכן הורחבה ונחצבה, שקושרים אותה לאלהיו הנביא. במערה יש חריטות עם כתובות של עולי רגל שהגיעו למקום. רוב הכתובות ביוונית אך יש גם כתובות בכתב עברי מרובע. לפני כמה שנים עשו מחיצה בין עזרת גברים לנשים – בעזרת הנשים, על הקיר בצד שמאל, יש חריטה של מנורת שבעת קנים, ללמדנו שלמקום הגיעו יהודים לאורך ההיסטוריה. על המערה יש הרבה סיפורים ואגדות. אנשים מאמינים שמי שמתפלל פה כל מה שיבקש יקרה לו (עולים לרגל לפריון, בריאות). פעם היו עושים פה זיירות ושוחטים כבשים – היום אין את זה יותר. המקום היה מאוד מוזנח וכל מה שפה כמעט חדש לגמרי – ריצוף, גדר.

בתקופה הכנענית יושבים כנענים ולהם פנתאון אלים משלהם, לאבי האלים הכנעני קראו 'אל', אשתו 'אשרה' (כמו במיתולוגיה היוונית – זאוס והרה), שהיא גם אלת האדמה. מקור המילה אל שבה אנו משתמשים בתקופות הכנעניות. לאל ולאשרה יש גם ילדים – אל הים שנקרא ים, אל המוות- שנקרא מות, אל

השמש- שש (שכנראה זה שמש), אל הירח – ירח. מקור המילים האלה בעברית בפנתיאון האלים הכנעני. ענת, אחת הבנות, היא אלת המלחמה (מוזכרת בכתבי אוגרית). אל הגשם נקרא בעל. **אל הגשם**, הבעל – עד היום חקלאות שמתפרנסת אך ורק ממי גשמים נקראת חקלאות בעל, ולא בכדי. העמים הכנענים שיושבים פה עוסקים בחקלאות, ולכן הם מתפללים מדי שנה לאל הגשם - האל בעל. אחרי שהבעל בועל את האדמה, מצפים שהאדמה תתן את פריה – לכן יש להתפלל לאלת האדמה, לאשרה. כלומר שפולחן הבעל והאשרה אלה פולחנים מאוד מושרשים בארץ. לימים, כשיבואו לפה בני ישראל (הכיבוש לא היה טוטאלי ונשארו עממים כנענים), הם מושפעים מהפולחן הזה למרות אמונתם באלוהי ישראל – בבחינת אם לא יועיל לא יזיק. שמים צלמית של הבעל והאשרה. הדבר מוכח ארכיאולוגית – אין אתר ישראלי שנחפר בארץ (כולל ליד הר הבית בירושלים) שלא נמצאו בו צלמיות של הבעל (מוצג בדרך כלל בדמות אדם כשידו מונפת), והאשרה (מוצגת בדרך כלל בדמות אישה בעלת חזה שופע, אלת פריון).

בתקופה הישראלית הממלכה מתפצלת לממלכת יהודה בדרום וממלכת ישראל בצפון. אחאב, שהיה ללא ספק, גדול מלכי ישראל, המלך העוצמתי, הגדול, החזק ביותר בממלכת ישראל, מוזכר גם בכתובת חוף מקראית. אחאב רוצה גם לעשות ברית עם ממלכות שכנות, הדרך הטובה ביותר היא להתחתן עם הנסיכה. בחוף הים יושבים הפיניקים ו הצורים והצידונים, אז הוא לוקח לאישה את בת מלך צידון – איזבל. חשוב להבין שבאותה תקופה פולחן הבעל והאשרה נמצא כבר בארץ. יש מלכים שנלחמים בזה, יש מלכים שמעלימים עין ושפילו בימיהם זה ביתר שאת. איזבל, שנישאת לאחאב, מביאה איתה את נביאי הבעל והאשרה. בתקופתו של אחאב הפולחן הופך למאוד דומיננטי, לא סתם הוא מוזכר בצורה מאוד שלילית בתנ"ך שלנו. מי שקם אל מול אחאב זה הנביא אליהו.

בספר מלכים, החל מפרק ט"ו (השיא בפרק יח) – קודם כל מסופר שאלוהים מעניש את העם בשלוש שנים בצורת, אחר כך אליהו הנביא קורא תיגר על אחאב. אחאב רודף אחריו, אליהו בורח למדבר. אז ציווה ה' על אליהו הנביא לחזור לממלכת ישראל ולהופיע לפני אחאב המלך. בעקבות פגישה זו זימן אליהו להר הכרמל את המלך ואת העם, יחד עם 450 נביאי הבעל ו- 400 נביאי האשרה. וכך עמד נביא ה' אחד - אליהו הנביא - מול 450 נביאי הבעל ודרש מהעם: "עד מתי אתם פסחים על שפתי הסעפים? אם ה' האלהים - לכו אחריו, ואם הבעל - לכו אחריו" (מלכים א, יח 21). אבל העם, שהיה שבו בעבודת אלילים, לא הגיב לדרישת הנביא. אז ערך אליהו "מבחן": "לענין העם פנה כל צד מזבח והניח עליו ערימת עצים, ועליהם - נתחי פר - מבלי להבעיר אש על המזבח. לפי הענין, יקראו נביאי הבעל לאלוהיהם, לאלילי הבעל, ואליהו יקרא בשם ה', "ה'ה' האלהים אשר יענה באש - הוא האלהים". נביאי הבעל קראו לבעל - אך לא נענו, ואליהו לעג להם באומר: "קראו בקול גדול... אולי ישו הוא יניקץ" (יח 27) והם אכן קראו בקול גדול ואף פצעו את עצמם עד זוב דם - אך לא זכו למענה: "אין קול ואין ענה ואין קשב" (יח 29) אז פנה אליהו למזבח ה' ההרוס, ובנה אותו מחדש מ- 12 אבנים - כמספר שבטי ישראל. הוא הניח על המזבח את העצים, ועליהם - ואת נתחי הפר, יצק מים על המזבח ועל סביבתו, והתפלל לה' - "עניני ה' ענני". ואכן ה' נענה לתפילתו והוריד אש מן השמים על המזבח, "ותאכל את העלה ואת העצים ואת האבנים ואת העפר ואת הפנים אשר בתעלה לחקה" (יח 38) העם הכיר בבלעדיותו של ה' - "ה' הוא האלהים, ה' הוא האלהים" (יח 39) ובפקודת אליהו תפסו את נביאי הבעל - ואליהו טבח בהם בנחל הקישון, איש לא נמלט מן העונש. ורק אחרי ביעור נביאי הבעל והקרת העם בה' - התקדרו השמים ובאה רוח "ויקהי גשם גדול" (יח 45) – אין ספק שזה אחד הסיפורים הדרמטיים שיש בתנ"ך – ניצחון אליהו הנביא ואלוהי ישראל על אלוהי הבעל. נשאלת השאלה, איפה קרה הסיפור? מסופר שזה היה במקום שמשם אליהו לוקח את העם ורודף אחרי נביאי הבעל, אותם תופסים על הקישון ושוחטים אותם שם. יש מקום שעל הכרמל ממנו רואים את הקישון, נמצא לא חרוק מדאליית אל כרמל היום, כנראה שם הייתה השריפה- חריכה –(בערבית) חריקה – המוחרקה – כנראה שם קרה האירוע.

בתקופה הביזאנטית, כשמחליפים את הליוס באילאס, מתפתחת מסורת שאליהו הנביא, לפני שעלה השמימה, ישב במערה הזו. אז קושרים את המקום לאליהו הנביא והמערה הופכת לאחת המקודשות בארץ – לא כי כאן הוא קבור שהרי לא נקבר אלא עלה בסערה השמימה. יותר מ-1000 שנים יש מסורת, מגיעים לפה אנשים, מתפללים, מדליקים נרות, בוכים. בכלל, אין דבר כזה מקומות קדושים, יש מקומות מקודשים, וזה אחד המקומות המקודשים ביותר בארץ, בכלל לא רלוונטי אם הוא היה פה או לא.

אליהו הנביא במסורת ישראל – מסופר שעלה השמימה וכל פעם הוא בא והולך. בין היתר התגלה לרשב"י וגילה לו את תורת הנסתר, מאז בפסח אנחנו משאירים לו דלת וכוס. במלכים א' יט' אלוהים כועס על אליהו הנביא על כל הפירוטכניקה שהוא עושה, שוחט נביאים וכן הלאה. אליהו הנביא אומר כי נותרתי אני יחיד... הפרו העם את בריתך ואני קנא קנאתי לדבר השם – אליהו אומר שלא הייתה לו ברירה, העם הפר את הברית ורק אני נשארתי להילחם את המלחמה שלך. אז אמרו חז"ל, שיש לשים כיסא ריק בברית מילה – שאליהו ישב ויראה שלא הופרה הברית, לכן יש עדות ישראל שבברית המילה שמים כיסא לאליהו הנביא.

אליהו הנביא בנצרות – פרה פיגורציה של יוחנן המטביל, אליהו הנביא מתגלה בטרנספיגורציה בהר תבור ועוד.

בקוראן מופיע דמות פלאית, נביא בשם אל חאדר, המוסלמים רואים אותו כגלגולו של אליהו הנביא – אליהו הנביא מקודש גם למוסלמים (הם קוראים לו ולמקום הזה אל חאדר). לימים, מהאסלאם יצאה הדת הדרוזית שגם הם מקדשים את אליהו הנביא.

המערה שכאן במשך מאות שנים מקודשת אם כן ליהודים, לנוצרים, למוסלמים ולדרוזים. לפני כ-100 שנים נבנו המבנים שנועדו לשמש עולי רגל שיבואו לפה. בשנים האחרונות, בעיקר מאז קום המדינה, המערה הזו מתוחזקת על ידי משרד הדתות או המשרד לענייני דתות, היום יש במקום סממנים יהודיים לגמרי - המערה חצובה בקצה יש פרוכת שמסתירה גומחה, מחרב – כלומר שהמקום היה מסגד תקופה מסוימת. עד היום באים לפה בעיקר יהודים, אבל לעיתים אפשר לראות דרוזים, נוצרים, מוסלמים – כיאה לחיפה.

בחיפה יש כמה מוזיאונים שכדאי להכיר:

מוזיאון הרמן שטרוק

מוזיאון מאנה-כץ

מוזיאון העיר חיפה – איפה שהיה בית העם הטמפלרי
המוזיאון הימי הלאומי – מוזיאון מרתק שיש בו ארכיאולוגיה ימית, ממצאים ייחודיים שאין בעולם מקום אחר בעולם (אל ניגוח של ספינה מהתקופה ההלניסטית, צלמיות כנעניות) ותערוכות מתחלפות.

מוזיאון טיקוטיין לאמנות יפנית

מוזיאון חיפה לאמנות

מוזיאון ההעפלה וחיל הים – הוא מספר את סיפור ההעפלה, תקופת ההעפלה הבלתי לגאלית, ספינת מעפילים ("אף על פי כן") ובה תצוגה על ההעפלה. חלק מאלה שהביאו את המעפילים היו מהפלי"ם והם אלה שהניחו את היסודות של חיל הים, לכן ברצף אחד מראים את סיפור ההעפלה ואיך מזה נולד חיל הים. במוזיאון גם מסופר כל סיפורו של חיל הים עם הפעולות שעשו וכן הלאה. בנוסף יש כמה מוצגים מאוד מעניינים, למשל אחת מספינות הטיילים של שרבורג – הסטי"לים הראשונים שהובאו לארץ, צוללת שיצאה משימוש ופתחו אותה לקהל, והדבר המרגש ביותר – גשר הפיקוד של הדקר.

הדקר - בינואר 1968, לא הרבה שמן אחרי מלחמת ששת הימים, מדינת ישראל רוכשת צוללות מאנגליה ושתי צוללות יוצאות מנמל פורטסמות' – אחת היא צוללת הדקר על 69 הלוחמים שלה. בדרך הצוללת נעלמה, כל הארץ חיפשו את הדקר וזו לא נמצאה. התפתחו כל מיני סיפורי קונספירציה – אולי חטפו אותם וכו'. לימים התגלה המצוף של הדקר בחופי אל-עריש, אז אמרו אולי היא בכלל במצריים. רק לפני כ-15 שנים, ב-1999, כ-30 שנים לאחר הטביעה, אותו צוות שמצא את הטיטניק עם אמצעים משוכללים, הלכו על נתיב הדקר ומצאו אותה שקועה במצולה 2 ק"מ בקרקעית הים. מהגופות, כמובן, לא נשאר דבר. הדבר היחיד שאפשר היה לעשות היה למשוך את גשר הפיקוד ולהביא אותו לפה – גשר הפיקוד הוצב מחוץ למוזיאון, שכל אחד יוכל לגעת. מעלה הדקר – גרם מדרגות המוביל למוזיאון ובו 69 מדרגות לזכר 69 לוחמי הדקר. סיפור הדקר הוא אחד הסיפורים היותר טראומטיים.

כשמצאו את הצוללת השקועה, רובוט ירד למטה ולא מצאו הרבה, אך התוכנית הייתה שכשהדקר תבוא לנמל חיפה כל הלוחמים ילבשו מדי א' ויעלו על גשר הפיקוד. נמצאו מדי א' מנוילנים של אחד הלוחמים שנשארו שם במשך 30 שנים, אלו הובאו למשפחה, זו תרמה את זה למוזיאון והיום הם מוצגים בו. חשוב להדגיש, כמדריכים בעיקר לתיירים – בדרך כלל כשנשיא מדינת ישראל או ראש ממשלת ישראל מבקר באחת ממאומות העולם, אחד הדברים הראשונים שלוקחים אותו לעשות הוא להניח זר ביד לחייל האלמוני. נשיא ממדינה זרה שמגיע לארץ לא מניח זר ביד לחייל האלמוני, משום שבארץ ישראל אין יד כזו. ביהדות, לא נשקוט ולא נשב עד שלא נביא את אחרון הנעדרים לקבר ישראל, זה הבסיס. מדינת ישראל משקיעה מיליונים במשך 30 שנים כדי למצוא לפחות איפה נעלמה הצוללת אם אי אפשר להביא את הלוחמים לקבר ישראל. חיל הים פעם בשנה עושה שיט, למשפחות הדקר, עד למקום הטביעה ושם מושלכים זרים על הים. **חיל הים**, אחרי ששת הימים, מקבל שתי מכות איומות – הטבעה של אח"י אילת – משחתת שהפליגה מול מצריים והוטבעה על ידי ספינות טילים, אחרי 3 חודשים נעלמת הצוללת דקר – המכה הגדולה ביותר שהייתה עד היום לחיל הים.

כולם מדברים על המחלל הגדול שהיה במלחמת יום הכיפורים. החיל היחידי שהיה ערוך מהתחלה עד הסוף למלחמת יום כיפור היה חיל הים. תוך יממה מטביעים את כל ספינות הטיילים של הסורים והמצרים, למעשה מאפשרים ים פתוח – מה שאפשר את החלק של הרכבת הימית (של הרכבת האווירית שבאה מארה"ב). היום, 95% מהסחורות שמגיעות למדינת ישראל הן דרך הים, עליו שומר חיל הים.

נסיעה לתל אביב

בצד שמאל שכונת עין הים, פעם היו פה מעברות עולים גדולות, שער עלייה. בצד ימין המכון לחקר ימים ואגמים שצמוד אליו תל שקמונה. במשך שנים חשבו שתל שקמונה זה רק הגבעה הזו, מסתבר שהיישוב השתרע גם למרגלות התל. בין השרידים, בחפירות של אוני' חיפה, התגלו בית ארבעת מרחבים מהתקופה הישראלית, כנסייה מהתקופה הביזאנטית. כל המקום הזה אמור להיפתח לקהל. בצד שמאל פסיפס מעל הכביש ומעל זה מערות קבורה – כנראה בית הקברות של היישוב שהיה פה, הנקרופוליס של שקמונה. מי שיום את ממגורות דגון זה ראובן הכט שהשאיר לנו את עזבונו, והיום יש קרן שנקראת קרן הכט. מכספי קרן הכט יש כמה וכמה מפעלים. אחד הדברים היפים ביותר – מוזיאון הכט באוני' חיפה. בנוסף, לפני כשנה נפתח פארק, מצד ימין, שנקרא פארק הכט (שבילי הליכה, מתקני ספורט). הבעיה היחידה היא שבצדו האחד יש כביש ובצדו השני מסילת רכבת.

לרכבת ישראל יש תוכנית לחשמל את כל הרכבות בארץ – כל הרכבות תעבודנה על חשמל, מה שמצד אחד מבורך מצד שני זה אומר שיהיו על המסילה הרבה מאוד עמודים שיעבירו את החשמל. באזור זה, זה אומר שגם אם תיפתח החזית הימית, יהיה מסך עמודים מול הים. היום יש מאבק מאוד גדול של תושבי חיפה לשכנע את רכבת ישראל, לפחות בחלק מהמקומות, לשקע את המסילה כך שישמר הקשר בין העיר לים (הכי חכם היה להעביר את הרכבת במנהרת הכרמל). מכלל התחבורה בארץ ישראל נפח הרכבות רק חצי אחוז! משקיעים בזה מיליארדים, לא תמיד זה מוצדק.

אחד הדברים שמעוררי מחלוקת עד היום זה מגדלי חוף הכרמל – המבנים המאסיביים שנבנו על הים, בצמוד לחופי הרחצה של חיפה.

תמליל סיור מספר 28 ללטרון וגוש עצינו

מסלול: צומת לטרון, אנדרטת גדוד 32, נווה שלום, לטרון, הרטוב וגוש עצינו

נסיעה ליער אשתאול

תוכן היום: קרבות לטרון, שיירת הלי"ה, גוש עצינו.

מסלול: צומת לטרון, אנדרטת גדוד 32 בחטיבת אלכסנדרוני, נווה שלום, שדה הקרב הראשון, משטרת לטרון-יד לשריון, הרטוב, גבעת הקרב(ל"ה), כפר עצינו, העץ הבודד.

הדרך הראשית לירושלים נסללה לראשונה בימי העות'מנים, ב-1869, לקראת ביקורו של הקיסר האוסטרו-הונגרי פרנץ יוסף, שהגיע לאיזור לפתיחת תעלת סואץ, ובא לבקר בירושלים.

הדרך הראשית לירושלים - עד פרוץ מלחמת העצמאות (30.11.1947): מתל אביב דרך כביש 44: בית דגן, רמלה, בכביש 424 עד לטרון, שער הגיא, ירושלים.

דרך השיירות הראשית - ביום שפרצה המלחמה אף יהודי כבר לא העז לנסוע בדרך הראשית, כי היא עברה בתוך רמלה – עיר ערבית עם 30,000 תושבים. לכן עברו לדרך שעוקפת את רמלה: תל אביב, בית דגן, דרומה לכביש 412: ראש"צ, נס ציונה, רחובות, ימינה ושמאלה לכביש 411 דרך מזכרת בתיה, חולדה, צומת חולדה, לטרון, שער הגיא, ירושלים.

החשיבות של לטרון: שתי הדרכים האלה שהובילו מהשפלה אל החר – נפגשו כאן בלטרון. זו נקודת מפגש. לכן – מי שיושב בלטרון יושב על הברז, שולט במעבר ההכרחי בדרך לירושלים.

בחצי השנה הראשונה למלחמה, עד מאי 1948, הבריטים ישבו כאן, ולכן לא היתה לשיירות בעיה לעבור כאן. הבעיה לא הייתה בלטרון, אלא החלה קצת מזרחה – בשער הגיא. מקום המדינה – הירדנים נכנסו לכאן.

אנדרטת גדוד 32 מחטיבת אלכסנדרוני - הגעה: 3 מכביש 3 כניסה לכיוון נווה שלום.

מונצחים כאן רק 54 הרוגי הגדוד הזה, ולא כל הרוגי הקרב. היא הוקמה ע"י עמותה של משפחות חיילי מהגדוד. המועצה האזורית מטה יהודה אימצה את המקום, ובעזרת תלמידים מטפלים בה ומקיימים כל שנה את טקס הזכרון, כשבכל שנה יש פחות ופחות בני משפחה. יהודה יחב עיצב את האנדרטה בצורת חומת ירושלים, קיר ובתוכו חלון. היא מבטאת את החשיבות של ירושלים בהקשר לקרבות לטרון.

האנדרטה נחנכה ב-23.5.2004 בטקס מרגש, בהשתתפות ראש הממשלה אריאל שרון, שהשתתף בקרב שהיה כאן ב-1948. חלק מדבריו של שרון:

"...אני יכול לציין כאן שמות רבים, אני מכיר רבים מאלה שחקוקים באבן, ופניהם זכורים לי, אבל אי אפשר לציין את כולם. אציין במיוחד את המ"כ שאהבתי, שמחה פנחסי הי"ד, בן כפר סבא, שהגן במקלעו מן האגף על שארית המחלקה. לוחם גדול נוסף: ניצול השואה מרדכי דוצימינר שנפל באותו יום. זה היה לוחם גדול. ממשפחה של 9 ילדים נותרו 2. הוא הראשון שעלה לארץ, ואחיו עלה כעבור שלוש שנים, וגם הוא נפטר בינתיים. מרדכי נשלח אלי כדי לבקש את המרגמה. היתה לנו מרגמה 2 אינץ'. אני ראיתי אותו רץ, כשמטר אש שנורה מהגבעות מלווה אותו. הוא קפץ אל תוך הערוץ, מסר בקצרה מה קורה אצלכם, וביקש את המרגמה. אמרתי לו: אולי תנור רגע, אך הוא אמר: אשר (המ"פ אשר לוי) צריך את המרגמה. קפץ מתוך הערוץ שבו שכבנו כשהוא מלווה באש תופת, ונהרג בדרך. אז החל הפרק הנורא של נסיגת הפצועים, מהלך שסיכוייו נראו אפסיים. זה המאמץ הגדול ביותר שעשיתי אי פעם בחיי."

זה לא עוד משפט שעליו עוברים לסדר היום. אם שרון היה אומר אותו משפט ב-1949, זה לא הייתה סיבה להתרגשות. אז הוא היה מ"מ, בחור צעיר שלא עבר הרבה. אבל ב-2004, אחרי כל מה שעבר בקריירה הצבאית בחייו, לשמוע שזה היה המאמץ הגדול בחייו, זה מאוד מרגש. לכל מפקד בכיר יש קרב כלשהו שהיה עבורו אירוע מכונן: לרחבעם זאבי (גנדי), שהגיע להיות אלוף פיקוד מרכז, זה היה קרב מלכיה, בו היה מ"מ בגדוד ה-1 של הפלמ"ח. למוסה פלד, מפקד גייסות השריון אחרי 1973, זה היה קרב משמר הירדן בתש"ח, בו היה מ"פ. רפאל איתן (רפול) – קרב סן סימון. גם דוד אלעזר (דדו) – קרב סן סימון.

אריק שרון ציין בהרבה אירועים את הקרב שהשפיע עליו ביותר, וזה קרב לטרון. כאן הוא נפצע קשה, תמונות חייו עברו מול עיניו. בעוד הוא שוכב מדמם למוות, והיה ברור לו שהוא לא יוצא מכאן, נתן את הפקודה הקשה ביותר שנתן אי פעם בחייו: לעזוב את הפצועים קשה (והוא בתוכם) ולברוח. בעודו שוכב שם, הרגיש מישהו תומך בו מאחור. בשנייה הראשונה לא זיהה את הבחור, כי הפרצוף שלו מעוות לחלוטין, עקב פגיעת כדור בלסת. אחרי כמה שניות הבין שזה חייל ממחלקתו, נער בן 17, שסחב פציעה קשה כבר 12 שעות, מ-4 בבוקר עד 4 אחה"צ, אך התעקש לסחוב את המ"מ הפצוע שלו, את אריק שרון.

לימים שרון אמר: "כאן הפנמתי את הערך הגדול: לא להשאיר חייל פצוע בשטח".

הערך הזה הפך לערך יסודי, ערך קדוש בצה"ל. יש לא מעט אנשים שתרמו להנחלת הערך הזה בצבא, אך אין ספק שהתרומה של אריק שרון לכך היא אדירה, הרבה מעל ומעבר כל האחרים. בסוף 1948 הוא היה מ"מ, אך 5 שנים אח"כ הוא כבר השפיע ברמה הלאומית. כשהוא עמד בראש יחידת ה-101, שמנתה רק 50 חיילים, ופעלה רק 5 חודשים, הוא הצליח לעשות מהפכה בצה"ל. משה דיין, שהיה רמטכ"ל ב-1954, ראה את האיכויות של אנשי היחידה, כ"כ התפעל ממנה, ולכן החליט לפרק אותה. הוא לא רצה שתהיה רק יחידה אחת כזו, אלא שכל צה"ל יהיה כזה. לכן פרק את היחידה, ומינה את שרון למפקד גדוד הצנחנים 890, כדי לעשות מהפכה בכל צה"ל, ואכן כך קרה. כל צה"ל הסתכל עליהם וניסה לחקות אותם.

שלושת האנשים שהשפיעו הכי הרבה על תפיסת הביטחון בעשור הראשון למדינה: דוד בן גוריון- ראש הממשלה ושר הביטחון ב-15 השנים הראשונות(מלבד שנה וחצי 1953-1955), משה דיין- הרמטכ"ל 1954-1958, ואריק שרון- שהיה אז רק מפקד גדוד. אריק שרון צמח מלמטה, וכל הזמן יצר לחץ מלמטה על דיין, כדי שילחץ על בן גוריון – ליישם את תפיסת הביטחון שלו.

בשנים ההן היו מעט גדודים, ולכל גדוד הייתה השפעה גדולה. בהמשך שרון הפך למפקד חטיבת הצנחנים (חטיבה 35), והוא השפיע ברמה הלאומית, בין השאר בהנחלת הערך: לא להשאיר חייל פצוע בשטח.

פרשת אלחנן טטנבאום – כשזה התפרסם, ידעו רק שהוא אלוף משנה שנמצא בשבי החיזבאללה, ולא ידעו את כל שאר הפרטים שידועים היום. אריק שרון היה אז ראש ממשלה, והוא עשה מהלך לא פשוט: כדי

לשחרר אותו- הסכים לשחרר הרבה מתבלים עם דם על הידיים. בראיון עם שרון שאלו אותו: איך אתה מוכן לשחרר אותם, כשהניסיון מלמד שחלק מהם יחזרו לרצוח יהודים, כי זה מה שהם יודעים לעשות הכי טוב. שרון אמר: לא משאירים חייל פצוע בשטח! כל הפרשנים והמומחים שניסו להסביר אז את השיקולים של שרון – חזרו לסיפור לטרון. לכולם היה ברור שזה נולד כאן, ששרון עשה זאת גם בגלל החוויה האישית הקשה שלו עצמו.

"...כשאני גורר את עצמי בעזרתו של חייל חדש במחלקתי, כמעט ילד, פצוע אף הוא, יעקב בוגין, עד שעברנו את הרכס ופגשנו את שרידי פלוגתנו. הסמ"פ שלנו, שהיה פצוע בעצמו, ניסה להעמיס אותי על כתפיו, ולמרות שמשקלי היה פחות ממחצית משקלי היום, זה היה קשה כנראה..."

אין הרבה ראשי ממשלה בעולם שמסוגלים לעמוד כך לפני ציבור ולצחוק על עצמם בהומור סרקסטי. **קרב לטרון** נשאר עד היום פצע פתוח. עד היום אין הסכמה ותמימות דעים במחקר - איך להתייחס לזה.

למרות שכיום יודעים לנתח מה קרה כאן בכל שעה, הבעיה היא להחליט מה המשמעות של מה שקרה כאן: **שלמה שמיר**, שב-1948 היה מפקד חטיבה 7, שנשלחה לקרב לטרון (בהמשך היה מפקד חיל האוויר, ומפקד חיל הים), אמר: בלטרון הפסדנו בקרב אבל ניצחנו במערכה. המטרה הייתה להגיע לירושלים, והגענו לירושלים, גם אם זה בדרך עוקפת. כי כתוצאה מהקרבות שלנו על לטרון, הירדנים דיללו כוחות בירושלים כדי לחזק את לטרון, ולכן ירושלים לא נפלה.

בו גוריון אמר על כך: "בקרבות על לטרון כאילו נכשלנו, אולם קרבות אלו הם שהצילו את ירושלים. התקפותינו על לטרון הכריחו את האויב להעביר חלק ניכר מכוחות ירושלים לשפלה, וע"י כך הוקל המצור האכזרי על ירושלים, ויהודי ירושלים יכלו עמוד עד עבור זעם." זה בעצם בדיוק כמו ששלמה שמיר אמר.

יגאל ידין, ראש אגף מבצעים ב-48, ובעצם תיפקד כרמטכ"ל בפועל במקום יעקב דורי שהיה חולה, אמר: "הפעולה של חטיבה 7 בלטרון הייתה קטסטרופה, זאת הייתה מצד בן גוריון התעלמות בניגוד לסמכות. זה סגר את הדרך לירושלים." זו מסקנה הפוכה לחלוטין מזו של בן גוריון.

האם זה יותר עזר למלחמה או יותר הכשיל, האם זה היה נכס או נטל?

לטרון הייתה ה"בייבי" של בן גוריון, זו הייתה ציפור נפשו. אחרי הקרב הראשון בלטרון, מבצע בן נון א', 25.5.1948, שבו נהרגו 74 חיילים, בן גוריון קיבל את הידיעה, אך אין לו את הלוקוסוס להתאבל, אין לו פריבילגיה להיות עצוב, והוא הוריד מיד הנחייה לצאת פעם שנייה ללטרון, אחרי 5 ימים. בקרב השני, 30.5.48, נהרגו 45 חיילים נוספים. בן גוריון הוריד עוד פקודה, לצאת בשלישית, אחרי 8 ימים. הפעם לא שלחו עולים חדשים, אלא את מיטב הנוער - את הפלמ"ח, בראשות יגאל אלון. גם כאן נכשלו - ונהרגו עוד 17. בן גוריון נתן שוב הוראה - לצאת למחרת לקרב נוסף. יגאל אלון לא הסכים לכך, ולמרות שלא היו לו תכונות של פוליטיקאי, הבין שאת ההודעה הזו עדיף שלא הוא יודיע לבן גוריון. הוא שלח את עוזרו הצעיר יצחק רבין להודיע לבן גוריון שלא יוצאים מחר. רבין הציע לבן גוריון להכשיר את הדרך העוקפת את לטרון (דרך בורמה), וכללית אמר שיגאל אלון מסרב לצאת לכבוש מחר את לטרון. בן גוריון צעק: "צריך לירות ביגאל!" מזה אפשר ללמוד גם על מערכות היחסים בין אלון לבן גוריון, אבל גם את היחס של בן גוריון ללטרון: הוא הוציא את התסכול שלו והזעם שלו, כי הוא חשב שחייבים לכבוש את לטרון.

המשמעות של לטרון - צריך להבין למה הלכו ללטרון 5 פעמים למרות כל הכישלונות, למה הלכו עם הראש בקיר, מה הייתה המחשבה מאחורי זה: בעצם מה שהיה חשוב לבן גוריון זה לא צומת לטרון, אלא הדרך לירושלים, ויותר נכון - ירושלים עצמה. חצי ממלחמת העצמאות משמעותו: אם הכביש הזה יהיה סגור, המשמעות היא שאין ירושלים, ואם אין ירושלים - אין מדינה.

בן גוריון אמר: "יש ירושלים ללא מדינה, אך אין מדינה ללא ירושלים". במבחן התוצאה של סוף המלחמה - הוא צדק. הוא הצליח להקים מדינה. הוא קיבל החלטות קשות, שאף אחד בתקופה זו לא היה מסוגל להחליט, לא מימין ולא משמאל, לא בגין ולא טבנקין. הייתה לו יכולת קבלת החלטות ברגעים שאף אחד ביישוב לא היה מסוגל לקבל, לטוב ולרע. גם המתנגדים הגדולים שלו מסכימים שבזה - אין שני לו. אפילו משה שרת, שבן גוריון הדיח והשפיל אותו, אמר עליו: אילולא בן גוריון ב-1948 - ספק אם הייתה קמה מדינת ישראל.

יער אשתאול - פארק יצחק רבין

תצפית מעל היישוב נווה שלום: מעט מאוד קבוצות מקדישות זמן רב ללטרון - חצי יום עד יום. למה? התשובה היא כנראה שקשה מאוד להבין את השטח. כל סיפור לטרון סובב סביב הדרך לירושלים, והבעיה המתודית היא שברוב הסיור היום לא רואים את הדרך לירושלים, וצריך לדמיין. את הדרך אפשר לראות משלוחת שיירות, ליד שער הגיא (בשבוע הבא), או שעושים סיור במשטרת לטרון ומספרים על הקרב שהיה שם. בכל מקרה אנחנו צריכים להכיר ולדעת הכל, אך לא צריך לספר למטיילים את כל הפירוט, אלא רק את הדברים החשובים ביותר.

לטרון (בהקשר של תש"ח) הוא מתחם שלם, שלוחה ארוכה שאורכה כ-5 ק"מ, רוחבה 1.5 ק"מ, וגם זה קשה למטיילים לתפוס בעין. ב-18.5.48, 4 ימים לאחר הקמת המדינה, נכנס למתחם הזה הלגיון הירדני, אז- הצבא הערבי החזק ביותר מכל מדינות ערב שפלשו לארץ. לא הצבא הגדול ביותר, אך האיכותי ביותר. ללטרון נכנסה חטיבה מצומצמת = שני גדודים = כ-900 חיילים, ויצרה את "פקק לטרון".

תצפית לטשח - מדרך העפר (לכיוון צפון מזרח):

ממול רואים את תל לטרון - שרידי מבצר צלבני מרשים - טורון דה-שבאלייה. שמאלה ממנו - מנזר השתקנים- מבנה עם גג רעפים אדום. עוד שמאלה - משטרת לטרון- קומפלקס מבנים שכולל גם בלון ירוק- מכ"מ לניטור עופות דורסים, של יוסי לשם. מימין לתל לטרון, מעבר לכביש המהיר, שלוחת לטרון- הגבעות שאליהן נכנסו הירדנים, עד שער הגיא. הירדנים נכנסו הנה כדי לשלוט על הכביש הראשי לירושלים, שעבר מתחת ללטרון, כי גם הם הבינו את חשיבות הכביש, והצומת הראשית שמחברת את שתי הדרכים לירושלים. כיום בקושי נשארו קטעים מהכביש ההיסטורי הזה.

משלט נ.ג. 314 - תצפית דרומה: ממולנו היישובים תעוז- למטה, ותרומ - למעלה על הרכס. דרך בורמה עברה בינינו לבין תעוז, מוסתרת מהעין. זו בעצם המשמעות שלה והיתרון שלה - שהיא בתוואי מוסתר

ושהירדנים לא ראו אותה משלוחת לטרון, וגם אם היו עוברים לגבעה הזו לא היו רואים אותה, כי היא בשטח מת ולא נראה.

דרך בורמה – החלה מהמקום של היישוב בקוע (נקרא ע"ש הבקעת הדרך), ב-48 היה שם כפר ערבי בשם דיר מוחסין. היא המשיכה בדרך עפר דרך קבוץ הראל (אז היה שם כפר ערבי- בית ג'יז), המשיכה בצמוד לכפר נוסף- בית סוסין (כיום תעוזה), ומסתיימת על הגבעה בבית מחסיר (כיום בית מאיר). כלומר – הדרך עברה בתוך 4 כפרים ערביים!! אבל כשנפתחה דרך בורמה – כל 4 הכפרים כבר היו ריקים מערבים: דיר מוחסין נכבש במבצע נחשון, באפריל 48, בית ג'יז נכבש ב-26.5.48 אחרי הנסיגה מלטרון, בית סוסין נכבש ב-28.5.48 ובית מחסיר נכבש ב-10.5.48.

הראשונים שעברו ברגל בדרך בורמה: אריה טפר, יאיר מונלק, ושלמה בן שלום. אריה טפר היה נווט וסייר, והוא הוביל אותם. בלילה של 21.5.48 נסעו מקרית ענבים עד שער הגיא, ומשם ברגל, בחושך, ולפנות בוקר הגיעו לחולדה. הם צעקו ושרו בעברית לשומר, אך הוא לא ענה, כי הוא נרדם... הם יצרו קשר עם הפיקוד, והודיעו שמצאו תוואי נסתר של 10 ק"מ שעוקף את לטרון. אבל הדרך עדיין לא הייתה מותאמת לנסיעת שיירות של משאיות. הדרך נחנכה לנסיעה רק ב-11.6.48.

אנשי חטיבת אלכסנדרוני שיצאו לקרב לטרון ב-25.5.48 – לא ידעו שכבר יושבת שם חטיבה ירדנית, וחשבו שיש שם רק ערבים מקומיים מעטים.

סיכום סדר האירועים באזור:

14.5.48 – טקס הכרזת המדינה, 32 דקות בתל אביב.
15.5.48 – חמישה "סלעים" מתגלגלים: פלישה לארץ של צבאות סוריה, לבנון, עירק, ירדן, מצרים.
18.5.48 – הלגיון הירדני נכנס לטרון – פקק לטרון.
21.5.48 – 3 הראשונים עוברים ברגל את דרך בורמה.
25.5.48 – הקרב הגדול הראשון בשדה בלטרון- בן נון א', 74 הרוגים.
26.5.48 – כיבוש הכפר בית ג'יז
28.5.48 – כיבוש בית סוסין
30.5.48 – הקרב השני בלטרון – קרב בן נון ב' – במשטרת לטרון – 45 הרוגים.
8.6.48 – הקרב השלישי בלטרון – מבצע יורם – שוב כשלון עם 17 הרוגים.
11.6.48 – נחנכה דרך בורמה והחלה הפוגה הראשונה: הוסכם שבכביש הראשי אפשר להעביר אוכל לירושלים ולא נשק, בפיקוח האו"ם. בדרך בורמה המוסתרת העבירו שיירות עם נשק.
9.7.48 – הירדנים לא נתנו להעביר אוכל בכביש, ואז העבירו בדרך בורמה גם אוכל וגם נשק.
9.7.48 – מבצע דני(ע"ש דני מס), מבצע גדול של 5 חטיבות בראשות יגאל אלון. השם הרשמי היה מבצע לרל"ר – לוד, רמלה, לטרון, רמאללה. אלה היו 4 יעדי המבצע, מתוכם הצליחו רק את לוד ורמלה. קרב רביעי בלטרון ושוב נכשלו. כבשו את הרכס של תעוזה ותרום, מעל דרך בורמה. אז החלו לסלול כביש אספלט במקום דרך בורמה, במשך 5 חדשים, עד דצמבר.

7.12.48 – נחנך כביש הגבורה, הכביש החדש בין צומת נחשון לצומת שמשון, שהפך לכביש הראשי והיחיד לירושלים (ליהודים) עד 1967.

דרך בורמה (10 ק"מ) שימשה רק 6 חודשים כדרך חלופית לירושלים, אך היא לא עברה בתוואי נוח לנסיעה. בעצם 8 ק"מ מתוך 10 היו כבר קיימים קודם, כשתי דרכי עפר של המקומיים, 4 ק"מ מכל צד. בהתחלה הגיעו משאיות עמוסות מתל אביב עד קצה 4 הק"מ, ומשאיות ריקות מירושלים לקצה 4 הק"מ מהצד השני, וברגל ועם חמורים העבירו את האספקה ממשאית למשאית. ב-11.6.48 הצליחו לחבר את 2 הק"מ ביניהם, כדי ליצור רצף, ופתחו את הדרך לנסיעה.

למה בכל זאת המשיכו לצאת לעוד קרבות לטרון? בן גוריון אמר: לא יכול להיות שדרך עפר מצ'וקמקת תשמש דרך ראשית לעיר של 100,000 יהודים. כדי שהעיר לא תיפול – אני רוצה כביש, עורק חיים פתוח! כל עוד אין כביש – המשיכו להילחם על לטרון. רק כשגמרו לסלול את הכביש החדש בדצמבר 48- בן גוריון נרגע וויתר על כיבוש לטרון. הירדנים כנראה ידעו שסוללים את הכביש, אך לא עשו מאמץ רציני להפריע, ורק ירו מידי פעם. ייתכן גם שההתקפות החוזרות על לטרון הכניסו אותם למיגננה ולא עסקו בהתקפות.

סיכום דרכי הנסיעה לירושלים לפי תאריכים (כדאי לעשות עזר הדרכה צבעוני ל-4 הדרכים האלה):

עד 29.11.47 – הדרך הראשית- דרך רמלה, לטרון, שער הגיא.

מ-30.11.47 עד 18.5.48 – דרך השיירות- עוקף רמלה- דרך ראשל"צ רחובות, חולדה, לטרון, שער הגיא.

מ-11.6.48 עד 7.12.48 – חולדה- דרך בורמה – שער הגיא.

מ-7.12.48 עד 1967 – הדרך החדשה – נחשון- שמשון- שער הגיא (כביש 44).

1967 עד 1977 – חזרו לכביש "הראשי" מלטרון לשער הגיא.

1977 – נפתחה האוטוסטרדה – כביש 1.

מקור השם - דרך בורמה: אחרי 1948 החל מאבק איך לקרוא לדרך בורמה. חטיבה 7 רצו לקרוא לה על שם- דרך 7, כי המהנדס היה שלהם, והם נלחמו כאן. חטיבת הראל רצו לקרוא לה דרך הראל, כי שלושת הראשונים שעברו בה היו מחטיבת הראל. עיתונאי אמריקאי בשם קנט בילבי הציע את השם: דרך בורמה, כי זה מזכיר את הדרך שבנות הברית העבירו אספקה במלחמת העולם ה-2, לעזרת הסינים במלחמתם נגד היפנים. דרך בתוואי נסתר בבורמה, לאורך אלפי ק"מ. מכאן זה הפך למושג – לכל דרך נסתרת בכל מקום שהוא. יש דרך בורמה הירדנית שעברה בעמק איילון – פארק קנדה. יש דרך בורמה מצרית שהובילה אספקה לתוך כיס פלוגיה הנצור. בני מהרשק, חבר גבעת השלושה, הפוליטרוק של הפלמ"ח, ניסח את המצב במשפט יפה: "תראו לי מדינה שרוחב החזית שלה זה רוחב של כביש". אם הכביש פתוח יש ירושלים ויש מדינה, ואם הוא חס וחלילה ייסגר – ירושלים נופלת ואין מדינה. זאת מהות הקרבות בכל האזור הזה, ועיקר הקרבות בתחילת המלחמה.

בית הקברות של נווה שלום: נווה שלום זה יישוב מאוד מעניין – יהודים וערבים ביחד, כ-80 משפחות. ברונו הוסאר החליט לבנות יישוב בשנות ה-70, שיחבר יהודים, מוסלמים ונוצרים. אף אחד לא האמין שאפשר

לעשות זאת. בדיעבד – היישוב הוקם, אך נשאר יחיד במינו. יש בארץ עוד ערים מעורבות שהמציאות ההיסטורית יצרה את הערבוב, אך זה היישוב היחיד שהוקם מראש במטרה להיות יישוב מעורב. כבר 40 שנה יושבת כאן קהילה שהיא חצי יהודים וחצי ערבים. הערבים מתחלקים לנוצרים ומוסלמים. לאנשים שהגיעו לכאן יש תפיסת עולם של דו קיום.

במהלך השנים היו כמה אירועים מורכבים ולא נעימים: כשפרצה האינתיפאדה השנייה, השתתפו בה גם ערבים ישראלים מוואדי ערה, ועלתה השאלה למי הם נאמנים, וגם כאן היה ויכוח לא פשוט על זה. ב-1997 היה אסון המסוקים, בו נספו 73 חיילים. אחד ההרוגים היה תושב נווה שלום - תום קיטאי שנולד כאן (הוריו הגיעו לכאן מקבוץ שובל). ההורים רצו שהוא ייקבר כאן, אבל אז קמו השכנים הערבים והתנגדו שתהיה כאן הלוויה צבאית, כי הוא היה שותף לפעילות צבאית נגד אחיהם הערבים בלבנון. היו ויכוחים לא נעימים, אך לבסוף היתה גם הלוויה צבאית, והקבר נמצא כאן. גבעת תום ותומר ליד נגבה – ע"ש תום קיטאי ותומר קידר בן קבוץ נגבה, ששניהם היו חברים טובים.

בגן הילדים המשותף יש רגישות רבה, כי מציינים את כל החגים היהודים, הנוצרים והמוסלמים. למשל - הגננת צריכה לזכור שבקבלת שבת המשותפת – לילדים המוסלמים אסור לשתות יין. החופשות במערכת החינוך כאן הם בכל החגים, של כולם...

"איגלו" – מבנה לבן עגול – משמש בית כנסת, כנסיה ומסגד – הכל יחד.

דרך המצבות אפשר ללמוד על האנשים שקבורים כאן. ברונו הוסאר נולד כיהודי שהתנצר. הפך לפרופסור ללימודי דתות. על המצבה שלו, ליד עץ הדקל, יש גם מגן דוד וגם צלב, וכתוב בערבית משפט מהמקורות היהודיים: ואהבת לרעך כמוך. אנשים שהכירו אותו אומרים שזה ביטא הכי טוב את האישיות שלו.

תצפית לנוף – לכיוון מערב: משמאל היישוב בקו, בתחילת דרך בורמה. ימינה – קבוץ נחשון (גגות אדומים) – משם יצאו בפעם הראשונה לכבוש את לטרון (הקבוץ עוד לא היה קיים). זה מקום לא הגיוני ליציאה כי הוא גלוי וחשוף ללטרון, ואיבדו בכך את גורם ההפתעה. מימין – מיני ישראל (רואים את החרמון...).

קובית בטון לבנה – בשדה לפני נחשון - שריד אחרון למחנה עצורים ב' - מחנה צבא בריטי ממלחמת העולם ה-2, לשבויים איטלקים וגרמנים. ב-1946, בשבת השחורה, הבריטים עצרו אלפי פעילים יהודיים, והושיבו אותם כאן. ביניהם גם משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, ולימים ראש הממשלה השני. מכאן היתה הבריחה מלטרון – עשרות אנשי לח"י שחפרו מנהרה בזמן מלחמת העולם השנייה וברחו, והקימו מחדש את מחתרת לח"י, אחרי שהבריטים תפסו את רובם, וכמעט מחקו אותה. לח"י = לוחמי חרות ישראל, בראשות אברהם (יאיר) שטרן, הם היחידים ביישוב היהודי שהמשיכו להילחם בבריטים גם בזמן המלחמה. הבריטים היו בשוק איך אנשי לח"י הצליחו לברוח, והם הפיצו את הסיפור בכתב לכל הכוחות הבריטים בעולם, כדי שייקחו מהם דוגמה מה צריך לעשות במקרה שנופלים בשבי.

הקרב הגדול הראשון על לטרון – 25.5.48 - התרחש בשדה שמתחתינו. בסוף הקרב ניתנה הוראה למי שנשאר – לסגת אל גבעה 314, מאחורי נווה שלום. העמידו חייל עם פנס על הגבעה של נווה שלום, שיאותה לחיילים לסגת דרך ואדי נסתר שמקיף את הגבעה, כדי שהירדנים לא יראו אותם.

בשדה שבו נערך קרב בן-נון א':

קרב לטרון - עולים חדשים? בתודעה ההיסטורית, לטרון מתקשר אצל הרבה אנשים לקרב שבו נהרגו המון עולים חדשים, שנזרקו לקרב ישר מהאנייה. העובדות: רק בקרב הראשון (מתוך 5 קרבות) השתתפו עולים חדשים (מחטיבה 7), 15 מהם נהרגו כאן, מתוך 74 הרוגי הקרב. היו קרבות אחרים שבהם נהרגו הרבה יותר עולים חדשים. ההסבר לתודעה שנחקקה בזיכרון – ההיסטוריונית אניטה שפירא טוענת שאנשי הרוח הם סוכני הזיכרון של הציבור. מה שהם כותבים ומפרסמים – משפיע בציבור הרבה יותר, מאשר כל המאמרים והמחקרים המדעיים, שמעט אנשים קוראים. למשל- השיר "באב אל וואד" של חיים גורי, הספר "גיא אוני" של שולמית לפיד- על הקמת ראש פינה, הספר "המטרה תל אביב" של רם אורן- על קרבות ניצנים והאזור בתש"ח.

קטעים שנכתבו על העולים החדשים: בנימין הרושבסקי (חוקר ספרות): "בן גוריון אסף אבק אדם לזרוע לאויב בעיניים. על עצמות נערים מן השואה סללנו את הדרך העוקפת העולה לירושלים."

"פטר הגדול סלל את עיר הבירה פטרבורג בביצות הצפון על עצמות איכרים. דוד בן גוריון סלל את דרך בורמה, הדרך העוקפת לירושלים, על עצמות נערים מן השואה."

אריה סיון (משורר וסופר): "מה אפשר לחרות על מצבתו של גחליץ (איש גח"ל) כזה שאין לו שם ואין לו שם משפחה, אולי את המספר שהאס-אס טבעו לו בזרועו?"

דברים כמו אלה שהם כתבו – חלחלו לנשמה של כולנו, ועשרות שנים יש מיתוס שלטרון זה סיפור של עולים חדשים, למרות שזה ממש לא מדויק. חלק מהדברים נכתבו כדי לנגח את בן גוריון, להראות אותו כחסר לב וחסר רגישות. חלק רוצים להראות שזו הסיבה לכישלון – כי שלחו לקרב עולים חדשים לא מיומנים. חלק רוצים לתאר שלא רק יפי הבלורית והתואר השתתפו בהקמת המדינה.

בספר "יהודים ישנים ויהודים חדשים" של אניטה שפירא, יש מאמר בשם: "היסטוריוגרפיה וזיכרון- מקרה לטרון תש"ח", בו היא מנתחת את היקבעות הזיכרון הקולקטיבי. הכוח של סוכני הזיכרון יותר חזק מכל ההיסטוריונים.

על מבצע חומת מגן – נעשה הסרט של מוחמד בכרי "גינין גינין", בו הדגיש מקרים בודדים של הרג אזרחים שהיו שם. הכוח שלו יותר חזק מכל הדוחות הסטטיסטיים והאמיניים שצה"ל הוציא, שהראו גם כמה חיילים נהרגו בגלל ההוראות שהיו להם לא לפגוע באזרחים חפים מפשע.

תאור הקרב בשדה: הנקודה הזו כיום היא שדה ירוק ויפה, עם כרם ענבים, ששייך למנזר לטרון, אבל ב-25.5.48 – אחה"צ – שכבו כאן כ-50 גופות ועוד המון פצועים.

מנזר השתקנים – הוקם ב-1890. הנזירים לא לגמרי שותקים, אך ממעטים לדבר דברי חולין. הם נקלעו למלחמת העצמאות בלי כוונה. בזמן הקרבות הם נכנסו למרתפים תת קרקעיים שנבנו עוד במאה ה-19, לצרכי היקב. המנזר לא ממש נפגע, ובסוף המלחמה הם מצאו עצמם תחת שליטה ירדנית, למשך 19 שנים.

ב-48.14.5 הכריזו על הקמת המדינה, ובאותו יום הוחלט להקים את חטיבה 7 - חטיבת עתודה, רזרביה. לקחו מלווי שיירות ונהגים ואת כל מערך ההדרכה והקימו גדוד אחד. לקחו מאות עולים חדשים שרק הגיעו, והקימו עוד גדוד. אמרו להם - אתם הולכים לשחרר את ירושלים. רובם לא הבינו אפילו את כל המשפט בעברית, אך בכו מהתרגשות. שלמה שמיר מונה למפקד החטיבה, וביקש זמן להתאמן. בן גוריון נתן לו 24 שעות לאמן את החטיבה... והסכים להוסיף להם כתגבורת - את גדוד 32 מחטיבת אלכסנדרוני, מאזור השרון. דן אבן, מפקד אלכסנדרוני, ניסה לשכנע את בן גוריון שאם ייקחו אותם מהשרון - המשמעות תהיה שהעיראקים יחסמו את כביש החוף, כי הם כבר הגיעו לראש העין. אך בן גוריון לא הסכים לוותר, ואמר שאם יחסמו את הדרך לחיפה - יעבירו אספקה דרך הים. לירושלים אין דרך אחרת, וזה יותר חשוב.

הבעיה העיקרית - שבחטיבה 7 לא ידעו שהירדנים כבר נכנסו ללטרון, וחשבו שיושבים כאן רק כפריים מקומיים. למרות שבמטכ"ל ידעו, אך כל המידע נשאר תקוע בקלסרים סודיים, ולא עדכנו את המח"ט. מאיר זורע, שהיה מג"ד בחטיבת עצינוני שבאזור ירושלים - החליט להודיע בעצמו את המידע לחטיבה 7. הוא התקשר לחטיבה, ודיבר עם קצין המודיעין שלה, שדיבר במבטא אנגלו סקסי, פיטר וולפריבק, שאולי לא הבין, ויש טוענים שהיה מרגל ורצה לכשיל את הקרב...

תכנית הקרב: שתי פלוגות (א,ב) של גדוד 32 (אלכסנדרוני) יצאו בלילה מאזור נחשון אל השדה הזה, פלוגה אחת תעלה לתל לטרון, השנייה לגבעה עם האנטנות, ואחר כך יכבשו את המשטרה. במקביל - העולים החדשים ילכו ויתפסו נקודות ומשלטים בדרך בורמה, ליד שער הגיא, ולבסוף כל החטיבה תעבור בכביש שעבר כאן, מתחת ללטרון.

תיאור הקרב: מוביל כל הכח היה אריק שיינרמן (שרון), מפקד מחלקה 1 בפלוגה ב', עם סנדלים וגבס ביד. המ"פ אשר לוי הלך קצת מאחוריו. המ"פ ביקש מהמטכ"ל ריכוך ארטילרי, חיים לסקוב מהמטכ"ל נתן הוראה לירות כמה פגזים. הם לא היו מדויקים ולא פגעו, אבל העירו את כל הירדנים שיצאו והתכוננו לקרב. כשהכוח הגיע ב-4 לפנות בוקר לחורשת הזיתים של המנזר - הירדנים פתחו במכת אש חזקה, ומיד היו נפגעים. רם רולינסקי(רום) היה מפקד פלוגה א' מאחור, והבין שאסור להישאר בשדה, ונתן לחייליו הוראה לרוץ לגבעה 314 ולהסתתר. גם מחלקה 3 מפלוגה ב' החלו לרוץ אחריהם, ובשטח נשאר רק שתי מחלקות - של אריק ואשר.

השחר עלה, והם עדיין לא הבינו שהירדנים מולם, וחשבו שיצליחו לכבוש. אשר החליט לדלג עם המחלקה שלו לעצי האקליפטוס, ואריק יחפה עליהם. כשהם החלו להתרומם - חטפו אש יותר מדויקת והרבה נפגעו. הקשר של אריק נהרג והמכשיר התקלקל, והקשר בין המחלקות היה ע"י שליח שרץ ביניהן: מרדכי דוצ'מינר. הוא רץ ולקח את המרגמה מאריק כדי להביא לאשר, ובדרך חטף כדור ונהרג.

אחרי 8 שעות ששכנו בשדה - הירדנים ירדו בריצה כדי להרוג את כולם. אריק שלח שני חיילים חסונים עם מקלעים לגבעה: שמחה פנחסי (גוליבר) ושלוש טישלר, כדי שיירו בירדנים. זה הבריח את הירדנים שעלו לגבעה מעל הוואדי הנסתר. החל חמסין של 40 מעלות, כל החיטה בשדה החלה להישרף. ב-4 אחה"צ (אחרי 12 שעות בשדה) אשר התחנן שיבואו לחלץ אותם, ואז קיבל אישור לנסיגה לנחשון. הוא נתן לכולם הוראה לרוץ בוואדי הנסתר, כדי שהירדנים לא יירו בו. הם החלו לרוץ לשם, חוליות חוליות. האחרונים - אשר המ"פ, משה יוטבת הסמ"פ, ושני המקלענים, שלבסוף נהרגו.

6 חיילים נלקחו בשבי, והם היו הנעדרים הראשונים, עד שהסתבר שנפלו בשבי וחזרו אחרי 9 חודשים. **אריק שרון** נפגע מכדור בבטן תוך כדי ריצה, ושכב בשדה. נתן הוראה לחייליו לעזוב אותו ולברוח. עוד הוא שוכב, הרגיש שמישהו תמך בו מאחור - יעקב בוגין, חייל צעיר שלו, שנפגע בלסת, וסחב אותו כל הדרך, והציל אותו. יעקב בוגין סיפר ששרון, למרות מצבו, ניווט בדרך ואמר לו לאיזה כיוון ללכת, ובכך שרון בעצם הציל את שניהם, כי לבוגין לא היה שום חוש התמצאות.

באותו זמן בלילה - העולים החדשים הלכו בוואדי בדרך בורמה. בדרך פגשו מחלקת סיור ירדני שהחלו לירות עליהם, והיו הרבה נפגעים. העולים לא ידעו לתפעל את הנשק, המ"כים התרוצצו ביניהם להסביר, ורובם נפגעו. לבסוף הם רצו כולם לגבעה של נווה שלום. לפצועים בשטח לא היו אפילו מימיות. הם שכבו לאורך הדרך וצעקו ביידיש: וואסר, וואסר.

סיכום ההרוגים: 74, מתוכם 54 של גדוד 32, ו-20 מגדוד העולים החדשים של חטי' 7. יש מיתוס שמתו כאן אנשים בצמא. העובדה - כל ההרוגים היו עם פגיעות של כדורים. אבל ייתכן שעקב החום הגדול וחוסר המים שהיה, יש פצועים שמתו ואולי יכלו להישאר בחיים. יש מעין נובע בקצה השדה (היום בנין לבן עם משאבות), אך החיילים אז לא ידעו עליו. הגופות נשארו בשטח זמן רב, ורק אחרי חודשים, במסגרת הסכם שביתת הנשק בסוף המלחמה, אספו את שרידי הגופות לקבר אחים גדול בהר הרצל.

למרות זאת - בן גוריון נתן הוראה לצאת שוב, אחרי 5 ימים, לכבוש את לטרון - קרב בן-נון ב', במשטרה.

מוזיאון יד לשריון / משטרת לטרון

בנין המשטרה הבריטית נבנה בזמן המרד הערבי (1936-1939), כמו עוד עשרות בנינים כאלה בארץ, שנבנו כמו מצודה (מצודות טגארט). 3 משטרות כאלה זכו לפרסום בגלל קרבות תש"ח: בצפון-מצודת כוח/משטרת נבי יושע - שנכבשה אחרי שלושה ניסיונות ו-28 הרוגים, בדרום - משטרת עיראק סועידן (נגבה), שנכבשה אחרי 8 ניסיונות (נקראה המצודה על הגבעה, כיום מצודת יואב), ובמרכז - משטרת לטרון, שלא נכבשה גם אחרי 5 ניסיונות, ורק ב-1967 נכבש.

המקום הפך לאתר הנצחה מרכזי לכל חללי השריון, בגלל שחטיבה 7 נחשבת לחטיבה המשוריינת הראשונה בצה"ל, וקרב לטרון היה הקרב הראשון של החטיבה בתש"ח.

זה המוזיאון המגוון ביותר בעולם לכלי רק"מ (רכב קרבי משוריין), למרות שהוא לא הגדול ביותר. הביאו לכאן כל טנק שאפשר היה לרכוש או לקבל, לא רק מצה"ל אלא מכל העולם. למשל - מהטנק הראשון בצה"ל - **אוצ'קס** 121 (מכונה גם טנק 101 - אחד נוהג ומאה דוחפים...) , עד טנק מרכבה 4 - תוצרת ישראל, מהטנקים הטובים בעולם. כל הטנקים במעגל הפנימי פונים למשטרה, והטנקים במעגל החיצוני פונים החוצה. לאנשי שריון התערוכה הזו מאוד מרגשת.

פנצ'ר 4 - טנק שיוצר בתעשייה הגרמנית הנאצית. במלחמת העולם ה-2, במבצע ברברוסה, יוני 1941 - פלישת הנאצים לרוסיה, בכך החל גם הפתרון הסופי של היהודים. טנקים כאלה שעטו ברחבי רוסיה, הטנק הזה נפל שלל לידי הרוסים, ולימים הם העבירו אותו לסוריה, בת בריתם. הטנק נפל שלל לידי צה"ל במלחמת ששת הימים, והוצב כאן.

מרכז הלוחם היהודי במלחמת העולם ה-2 – בנין חדש שמוקם כאן עכשיו, שיתאר את הלוחמים היהודים בכל הצבאות – הבריטי, האמריקאי, הרוסי. מעליו – שורת עמודים עם דגלי כל המדינות שתרמו להפלת הרייך השלישי (שהחזיק מעמד 12 שנים, למרות שתכננו ל-1000 שנים). שלושה טנקים על סלעים גדולים, שמייצגים את 3 בעלות הברית העיקריות: טנק קרומוול בריטי, טנק שרמן אמריקאי, וטנק T-34 רוסי. הלב של כל הקומפלס הזה הוא קיר השמות הענק – 4953 חללי השריון, שחקוקים על לוחות מתכת בצבע כסף, ומסמלים את דברי השיר של אלתרמן.

מגש הכסף - בדצמבר 1947 נאם חיים וייצמן בארה"ב ואמר משפט: "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף". על בסיס זה כתב ב-19.12.47 נתן אלתרמן – משורר גדול (בעצם לא גדול, אלא ענק) את השיר המרגש, אחד מתוך 700 שירים, אך זה אולי הכי חשוב, ובו הוא מתאר כבר בתחילת המלחמה - את סוף המלחמה. **הדסה למפל** – אחד השמות על קיר השמות. "אמרו שהייתה נאה, היו לה עיניים גדולות ועצובות, שהייתה בודדה. קראו לה הדסה למפל. קולה היה האחרון שבקע מזחל"ים המפקד שפרץ לחצר משטרת לטרון בלילה הגורלי שבין 31-30 במאי 1948. עם הזחל"ים הזה גם עלתה באש. ספרו אז על קול נשי, מקפיא דם, שבקע מהתופת, כשברקע ירי וצעקות נואשות של פגועים. היו סיפורי האויב, על בחורה עוטה אזניות בזחל"ים מלא פצועים והרוגים, צועקת ללגינרים להיכנע. אימה ואחותה שבאו בעקבותיה לארץ אחרו ב-4 חודשים. תצלום קטן ומצבה על קבר האחים זה כל מה שהותירה להם."

קרב בן-נון ב' – משטרת לטרון (בשער האחורי) **ב-30.5.48** הוחלט לצאת שוב לכבוש את לטרון, והפעם כבר ידעו שיש כאן ירדנים. התכנית הייתה לכבוש את קודם כל את המשטרה, לב המתחם, ואז כל המתחם יקרוס. כאן לראשונה תכננו על אלמנט השריון: זחל"מים (זחל למחצה) יגיעו לכאן ויפרצו את השער, ואנשי חי"ר ייכנסו ויטהרו את החדרים. מה שקרה היה ביש מזל גדול יותר מהקרב הראשון: המודיעין היה שהשער סגור וממולכד, ותכננו להניח לידו חומר נפץ, להתרחק ולפוצץ. כיום יודעים שהשער לא היה ממולכד, וגם לא היה סגור בכלל. החיילים הגיעו לכאן, ירדו מהזחלמים, ואז היו חשופים והחלו להיפגע מיריות. עדיין חשבו שעם עוד קצת לחץ יצליחו לכבוש. היו להביוורים על שני זחלמים, והחלו לירות איתם גלי אש נוזלית. האש אחזה במגדל השמירה למעלה, והחלה לנזול למטה, ואחזה גם בצריף עץ שהיה כאן. האש האירה את כל הגבעה, וכך פלוגת הירדנים שישבו על הגבעה ממול – משלט י"ד – ראו אותם והחלו לצלוף עליהם ופגעו בכל הזחלמים. המפקד נפגע, הדסה למפל האלחוטנית תפסה את הפיקוד, החלה לעודד בקשר את הלוחמים, וצעקה וקיללה את הירדנים. אז היה צריך להפעיל את כח העתודה, אך כח העתודה עלה על ערמת מוקשים שהחלו להתפוצץ זה אחר זה (ערב הקרב פינו את המוקשים בכניסה למשטרה, והניחו בערמה, אך לא סימנו אותם). שאר כח העתודה נבהלו וברחו. בסיכום הקרב נותרו בחצר 31 הרוגים (ס"ה 49 הרוגים בקרב). אחרי הקרב הבינו שעיקר הכח הירדני יושב בכלל במשלט י"ד, בגבעה הגבוהה, ולא במשטרה. בקרב השלישי הוחלט ללכת לשם – מבצע יורם, 8 ימים אח"כ.

מבצע יורם – (ע"ש הכינוי הצבאי של יצחק שדה) היה הקרב השלישי, על טהרת הפלמ"ח. בגלל טעות ניווט – כח אחד עלה בטעות על משלט י"ד, מוצב פלוגתי ירדני, במקום לעלות על גבעה של 10 חיילים. בבוקר המפקד הבין שטעו בגבעה, והחליט לסגת. אך לפני הנסיגה החליטו בכל זאת להסתער כדי לדחוק את הירדנים. הירדנים באמת נסוגו, אך הכח הקטן של הפלמ"ח לא הבין שהוא שבר את הירדנים, ולא היתה להם תגבורת, וגם הם ברחו משם במהירות, מהצד השני... עם 17 הרוגים.

המוזיאון בתוך בנין המשטרה

החלל הגדול בתוך המוזיאון עבר שינויים לאחרונה, ויכול להכיל 250 אנשים. **מגדל דמעות השריון**: האמן דני קראוון הפך את מגדל השמירה הבריטי לטנק וירטואלי, ע"י הדבקת לוחות פלדה מבפנים, כמו צריח של טנק, עם פריסקופים להסתכל דרכם. זה אמור לדמות טנק פגוע, שפגזי חי"ש (חודרי שריון) עשו בו חורים. הלוחות הם לוחות אמיתיים מטנקים שנפגעו, וקטעי לוחות עם חורים אמיתיים. טיפות שמדמות דמעות, ביטוי לכאב ולאובדן של ההרוגים. הדמעות ניגרות, נספגות בקרקע, ופורצות כמעין מים חיים – מתחת לרצפת הזכוכית. זה מתקשר לפסוק מהתלמוד הבבלי, מסכת בבא מציעא, דף נ"ט, א': "ואף על פי ששערי תפילה ננעלו שערי דמעות לא ננעלו". הפסוק מצוטט על הקיר ממול. **אי אפשר** להבין את המשמעות האמיתית של יום העצמאות אם אתה לא מבין את המשמעות העמוקה של יום הזיכרון. לא במקרה קבעו אותם יום אחרי יום. ההצמדה שלהם נותנת את המשמעות: לא היינו מגיעים ליום העצמאות, להקמת מדינה, בלי המחיר של כל ההרוגים במלחמות.

גם היכל השמות ביד ושם בנוי באותו עקרון – של האמן משה ספדי. תמונות של הנספים שמשקפות במים החיים, המתקשרים להקמת מדינת ישראל.

בחדר הסמוך – מסך המציג ברצף תמונות ושמות של כל חללי השריון. מה שמיוחד – שבכל יום מוצגים החללים שנהרגו באותו תאריך עברי של היום. כך בעצם עושים מעין אזכרה לכל אחד מחללי השריון, ביום שבו נהרג. הרבה משפחות שכולות באות לכאן ביום האזכרה שלהן, לפני או לאחר העלייה לקבר. יש ימים שמתחלפות כאן מאות תמונות באותו יום – למשל בימים שלאחר יום כיפור, בגלל הרוגי מלחמת יום הכיפורים. יש רק יומיים בשנה שבהם אין כלל הרוגים, ולא מוצגים שמות ביומיים אלה.

המכ"ם לניטור נדידת ציפורים - נזק מציפור שמתנגשת במטוס יכולה לגרום להתרסקות מטוס ואבדן חיי אדם. המחיר הכבד ביותר הוא 3 חיילים שנהרגו כתוצאה מנדידת ציפורים: טייס אחד באימון סקייהוק בעמק החולה, ועוד טייס ונווט שנהרגו באימון בנגב, כשלהקת חסידות התנגשה בחופת המטוס. נזקים רבים אחרים היו למטוסים שהתנגשו בציפורים – במחיר של מאות מיליוני דולרים.

יוסי לשם ואפרת – שני צפרים שיש להם תרומה עצומה לחסכון בנזקים ובחיי אדם. הם הפכו מכשירי מכ"ם כמו שיש בחיל אויר ובחיל הים, לצורך של ניטור נדידת ציפורים בעונות הנדידה. בהתאם למדידות- מתאמים עם חיל אויר ועוצרים טיסות ואימונים בימים של נדידה. המתקן הוקם כאן ב-1983, וכיום הוא מנטר בעיקר עופות דורסים. כיום יש בחיל אויר תפקיד של חיילות-צפריות שעוקבות אחרי הנדידה.

תצפית מגג המשטרה בלטרון - כשמלחמת העצמאות מסתיימת – נשארה מובלעת ירדנית, בצורת חצי אי, בתוך האזור הזה. המקום הזה הוא בדיוק באותו סטטוס של שכם, ג'נין ורמאללה. מודיעין נבנתה על שטח צמוד לגבול, קיבוץ שעלבים בשטח המדינה, אבל על הגבול, משטרת הימ"מ גם על הגבול, קבוץ נחשון - על הגבול, השטח של נווה שלום הוא על הגבול.

עד 1967 היו שני קוים ירוקים – אחד ישראלי ואחד ירדני, וביניהם היתה רצועת שטח הפקר מפורז. אפשר היה להיכנס אליו ללא נשק, רק כדי לעבד את האדמות.

במלחמת ששת הימים – חטיבה 4 קיבלה פקודה לכבוש את לטרון ב-5.6.67. מפקד החטיבה הוא משה יוטבת, שנלחם כאן ב-48, ועזר ליעקב בוגין לסחוב את אריק שרון. תוך דקות מפרוץ הקרב הוא כבר דיווח: לטרון בידי. בעצם לא היה שום קרב ושום לחימה. הירדנים פשוט ברחו. כך נסגר המעגל של מושיק יוטבת. ב-67 היו בעצם אותם אנשים באותם מקומות, למען אותן מטרות: אורי בנר (בו ארי) כבש את גבעת הרדאר, לאחר שלא הצליח לכבוש אותה ב-48, עוזי נרקיס ב-48 היה סגן מפקד הגדוד הרביעי, וב-67 היה מפקד פיקוד מרכז ונתן הוראה לכבוש את הרובע היהודי. כולם חזרו לאותם מקומות, כולם נלחמו למען ירושלים.

המוזיאון בישוב נחם

המוזיאון הקטן נחנך ב-1995, מספר את סיפורה של הרטוב - המושבה הספרדית הראשונה בארץ, שהוקמה ב-1895 ע"י משפחות של בולגרים, שישבו במשך 24 שנה כולם בבית אחד - בית המסיון, בעוני ומצוקה שלא היו בשום יישוב אחר. רק ב-1919, אחרי מלחמת העולם ה-1, הקימו את בתי המושבה. בפרעות תרפ"ט (1929) המושבה נשרפה והם ברחו מכאן. אחר כך חזרו והקימו את כל המושבה מחדש. הם החזיקו מעמד גם במרד הערבי (1936-1939), ועד פרוץ מלחמת השחרור, בשטח שהיה מיועד למדינה הערבית, לפי תכנית החלוקה. יומיים אחרי שהוקמה המדינה, 16.5.48, הגיע לכאן שלמה לינדלן (שלמה להט-צי"ץ), מ"מ בגבעתי, ונתן להם פקודה לקחת את כל האנשים ולהתפנות מכאן, מהחשש שהערבים יתקיפו את היישוב המבודד. בכך נמחקה המושבה הרטוב אחרי 55 שנות קיומה, ולא הוקמה מחדש. חלק מהמשפחות קיבלו שטחים במקומות אחרים, ועברו לאודים, אבן יהודה ועוד.

בכניסה ליישוב נחם – בנין משטרה בריטית. חורשת האורנים שלידה – מקום מסדר היציאה של הל"ה. ב-1951, שלוש שנים אחרי נפילתם הוקם קיבוץ שהנציח אותם - נתיב הל"ה.

מכתב של בן גוריון למשפחות השכולות, לכבוד טקס העלייה לקרקע של הקבוץ: אל הורי הל"ה!

צר לי מאוד על שאין ביכולתי להשתתף באזכרת הל"ה, בטקס העלייה של קיבוץ "לפיד" לנקודה שתיקרא על שם. המאבק על ירושלים שימש נקודת מוקד למלחמת הקוממיות של עם-ישראל בימינו והגנת גוש-עציון הייתה אחד השיאים במאבק זה. השלושים-וחמישה נחלצו להגנה נואשת זו ולא הגיעו למחוז הפצם, כי נפלו עד אחד בעמדם מול אלפים אויבים שנתקצו מכל כפרי הסביבה. איני יודע אם הייתה בצבא-הגנה-לישראל או באיזה צבא שהוא בעולם מחלקה שרכזה בתוכה יותר תפארת-אדם וגבורת תום ועושר נפשי ממחלקה זו, שתעמוד לעד בתולדות עמנו בשם הל"ה. הכרתי את מפקד המחלקה וכמה מחבריה, כפירי ישראל אלה מוגו בתוכם משובת נעורים, הוד עלומים, חכמה עליונה, עָרוֹן עקידה וגבורה עזה ממות. "למות - אין דבר. אם אך יודעים בשביל מה ומדוע" – רשם אחד מהם ביומנו זמן קצר לפני נפלו. ובתוך גיבורי רוח וגוף אלה היו צעירים שנועדו להיות מאור חכמה ומדע לישראל ולגוים ואשר אבידתם אין לה שילומים לא רק להוריהם, לחבריהם ולמעריציהם, אלא גם לא לרוח ישראל סבא. במה נוקר זכר המבורך? לא במצבות-אבן וגם לא בספרי-זכרונות, אלא ברצון נאמן ומתמיד להידמות אליהם ככל האפשר. היצילית דורנו בזאת?

שלום, בהוקרה ובאהבה

דויד בן-גוריון

לבן גוריון הייתה יכולת לקחת סיפור היסטורי ולתמצת אותו בכמה משפטים. הוא באמת התכוון למלים שכתב.

סיפור מחלקת הל"ה (מחלקת ההר): 14.1.48 – חודש וחצי לאחר פרוץ המלחמה, עבד קאדר אל חוסייני, המנהיג הערבי הגדול, החליט לנסות לכבוש יישוב יהודי בפעם הראשונה. יותר נכון – לכבוש גוש של יישובים גוש עציון. למרבה המזל ההתקפה הזו נכשלה. בעקבות נסיון הכיבוש – נשלח מברק היסטרי ממפקד הגוש – עוזי נרקיס, אל מפקד מחוז ירושלים, ישראל אמיר, ומדווח לו שהצליחו לבלום את ההתקפה הערבית, אך אם תהיה עוד התקפה אחת כזו- בלי תגבורת נוספת- הגוש ייפול. ישראל אמיר נתן הוראה לדני מס לקחת אנשים, לעולות לרכבים ולהגיע באותו לילה לגוש עציון. דני מס התעקש ללכת ברגל ולא לנסוע, בגלל ארוע שקרה חודש קודם.

באותו לילה יצאו עשרות אנשים מירושלים ברגל לגוש עציון, אך הם התבלבלו בדרך, ובאמצע הסתובבו וחזרו לירושלים. הנסיון הראשון להגיע לגוש הסתיים בכשלון, אך בלי נפגעים.

התקבלה החלטה לצאת שוב למחרת, אך בדרך אחרת, מהרטוב ולא מירושלים. הרטוב היה היישוב הקרוב ביותר לגוש עציון, מחוץ לירושלים. דני מס החליט לנסוע מירושלים עד הרטוב, ומכאן ללכת ברגל. נסעו ברכבים להרטוב, ורכב אחר הביא את הנשקים. החיילים הגיעו להרטוב והלכו לישון לקראת המסע הרגלי. **דני מס** תכנן את ציר ההליכה בוואדיות-28 ק"מ בעלייה קשה. רפאל בן ארויה, המפקד של הרטוב, שהכיר את האזור – אמר לדני מס שלא יצאו כי השעה מאוחרת, והם לא יספיקו להגיע עד הבוקר. דני מס התעקש לצאת בכל זאת. לפי חשבונו – אם יגלו אותם, זה יהיה כבר בסוף העלייה לגוש.

במסדר יציאה – היה חייל אחד בלי נשק, ודני לא נתן למי שאין לו נשק לצאת למסע. יגאל דוטרומוביץ נשאר בלי רובה, ולקח אקדח מיגאל כהן, שהיה לו גם רובה וגם אקדח, אך דני מס עדיין לא הסכים שיצא, ונשאר בהרטוב. דני מס נתן תדריך, אמר להם להיזהר מהפרוץ'סטורים של המשטרה הבריטית, ותיאר להם את המסלול.

למסע יצאו 38 חיילים, ביום חמישי 16.1.48 בשעה 23:00. הבריטים האירו בפרוץ'סטור, והם החלו לרוץ כדי לא להתגלות. ישראל גפני נפל ונקע את הרגל בריצה, והחל לצלוע. דני מס נתן פקודה לאורי גביש ומשה חזן

לקחת אותו ולחזור "הביתה" להרטוב. מכאן המשיכו רק 35, ובכל המשך הלילה אין שום עדות של יהודים על מה שקרה, אלא רק ערבים ובריטים. לא היה להם מכשיר קשר, והיו אמורים להגיע לגוש לפנות בוקר. יום שישי בבוקר, כשלא הגיעו לגוש עציון – התקשרו מהגוש לירושלים לשאול מה קרה. אמרו להם לחכות. בשישי בצהריים, כשלא הגיעו, שוב אמרו להם לחכות, עד הלילה. ביום שישי בערב יצא חייל מהגוש לאותת להם עם מדורה ופנסים, אך לא ראה שום תגובה. בשישי בלילה העירו את יגאל דוטרומוביץ שנשאר בהרטוב ושאלו אותו, ואת השלושה שחזרו באמצע, ואז החלו להיכנס להיסטריה. רק בשבת בבוקר יצאו 90 אנשים מהרטוב באותו מסלול, בעקבות הל"ה. אחרי כ-4 ק"מ הגיעו לכפר ערבי דיר אבן, היו חילופי ריאות, והרוג ופצועים לכוח החיפוש. הכוח הסתובב וחזר להרטוב. במוצ"ש הגיע מברק מירושלים לגוש: "אמש הגיעתנו הידיעה המרה שנמצאו 35 גופות בין ג'עבה לבין צורף." רק שתי יממות אחרי יציאתם, התברר מה קרה להם. אורי גביש סיפר אח"כ, שכל ה-35 דאגו מאוד לשלושה שחזרו, כי הם היו בסכנת חיים, אך "השלושה חזרו להרטוב, וה-35 הלכו בדרך אל האגדה".

נסיעה לגוש עציון

מלטרון בכביש 3 מערבה עד צומת נחשון, שמאלה(מזרחה) בכביש 44 עד צומת שמשון, ימינה(דרומה) בכביש 38 עד צומת האלה, שמאלה לכביש 375 עד צומת עצינה(אחרי נתיב הל"ה), ימינה לכביש 367. **מסילת הרכבת לירושלים** – שחוצים ליד בית שמש – היא מסילת הברזל הראשונה במזרח התיכון. הוקמה ב-1892 מיפו לירושלים. לכן המושבה הרטוב הוקמה כאן, קרוב למסילת הברזל. מכאן יכלו לנסוע גם לירושלים וגם ליפו.

המשלט המשותף – במקום שבו נמצאת היום העיר בית שמש – היו עמדות של צה"ל ועמדות של הצבא המצרי שהגיע עד כאן, במרחק 80 מטר זה מזה. המצרים ישבו כאן עד אוקטובר 1948.

מושב ישעי, מימין לכביש – המקום שבו ישראל גפני נקע את הרגל.

עינות דקלים - ליד בית ג'ימאל (מצד שמאל), מעין קטן עם עצי דקל. זה המקום שבו עצרו הל"ה, וממנו הוחלט להחזיר את גפני עם שני המלווים, צפונה להרטוב.

מושב זכריה – במקום שהיה הכפר הערבי זכרייה. השאירו את המסגד עומד במרכז המושב, ושאר הבתים נהרסו.

תל עזקה ותל שוכה (גבעת התורמוסים) – קרב דוד וגלית, שמואל א', י"ז : א וַיִּאֲסֹפוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת-מַחְנֵיהֶם, לְמַלְחָמָה, וַיֵּאָסְפוּ, שָׂכָה אֲשֶׁר לַיהוּדָה; וַיִּחַנּוּ בֵּין-שׁוֹכָה וּבֵין-עֲזָקָה, בְּאַפְסֵי דָמִים.

קבוץ נתיב הל"ה – הוקם ב-1951 על חורבות כפר ערבי בשם בית נטיף. בקיבוץ יש אנדרטה גדולה (רואים מהכביש) עם שתי אותיות גדולות: ל-ה, ו-35 אבנים בצורת ציפור. הל"ה עברו מאוד קרוב לכאן.

מרכז צלחות קליטה לוויינית – קולטות מלוויין בגובה של 35,000 ק"מ.

כביש 367 – נסלל אחרי ששת הימים, אך זה היה המסלול שבו הלכו הל"ה, בתוך ערוץ הוואדי. העלייה מתונה בהתחלה, ותלולה כשמתקרבים לגוש עציון.

התצפית על גבעת קרב הל"ה – בין ג'עבה לצורף-כביש 367 אחרי מחסום "הקו הירוק".

גבעת הקרב, נ.ג. 573, מול התצפית, עם שביל עזים עולה לפסגתה. הגבעה מוקפת בשלושה צדדים בערוצים עמוקים, ורק מצפון מזרח היא מחוברת להמשך השלוחה, לגבעה 603. בשעה 6:00 בבוקר, כשהל"ה התגלו, ברחו מוואדי ג'אדור, ועלו לגבעת הקרב, הערבים כבר תפסו את נקודה 603, שהיא יותר גבוהה ושולטת, והקיפו אותם מכל הצדדים, ובכך בעצם הוכרע הקרב. הקרב הסתיים אחרי 10 שעות, בשעה 4 אחה"צ. **שנים ארוכות** אף אחד לא חקר את סיפור הל"ה. רק אחרי מלחמת ששת הימים, יהושע כהן, איש לח"י, חבר קבוץ שדה בוקר, שהפך שומרו ואיש אמונו של בן גוריון, היה הרוח החיה במחקר היסודי על פרשת הל"ה, וגם הקים את בית ספר שדה כפר עציון.

היימיש דוגאן - המפקד הבריטי של משטרת חברון ב-48, הובא לארץ לצורך המחקר. הוא היה בעל זכרון פנומנלי, וסיפר את כל הסיפור (הספור המלא- באתר ההנצחה לכפר עציון, באינטרנט):

ביום ששי התקשרו אלי ערבים למשטרה ואמרו שיש קרב גדול מול היהודים, וביקשו עזרה בפינוי הפצועים הערבים. לקחתי רכבים בריטים ופינינו פצועים ערבים לבאר שבע (אז עיירה ערבית, חלק מהמדינה הפלשתינית המתוכננת). הפצועים ציינו את שמות הכפרים ג'עבה וצורף. בשבת דוגאן ירד לצורף ושאל מה קרה שם. סיפרו לו שהיה קרב גדול בקצה הכפר, שם התגלו הל"ה.

מי שגילה אותם היו שתי נשים ערביות שקמו מוקדם בבוקר כדי לקושש זרדים להסקה, ושמעו רחשים. הן שאלו: מין הדא? הם ענו להן בערבית: אנחנו מההגנה הערבית. הן לא האמינו והחלו לצעוק: אל יהוד, אל יהוד. כל הגברים יצאו תוך דקות מהבתים, לכל אחד רובה עם סרט כדורים, מוכן לקרב. זה נקרא "פזעה" = הזעקה לקרב.

לל"ה היו שתי אפשרויות: לפרוץ תוך כדי ירי ולרוץ לגוש עציון- 4-5 ק"מ, או לברוח ולחזור אחורה 23 ק"מ. במקום זה הם רצו מהכפר דרך הוואדי אל תחתית הגבעה הזו וניסו להתחבא. אך הערבים גילו אותם, ולכן רצו לגבעה 573- גבעת הקרב. במקביל הערבים רצו לגבעה 603, הגבוהה יותר, והקיפו אותם.

דוגאן סיפר שמצא 5 גופות יהודיות למטה במדרון – כנראה שנפגעו בעלייה לגבעה, או שירדו תוך כדי הקרב כדי לנסות להזעיק עזרה, ונפגעו. לפי תיאור 5 הגופות – בגוש עציון כבר ידעו לזהות מיהם. על הגבעה למעלה מצא 30 גופות. חלק מהן היו עם פצעים חבושים (היו להם עשר שעות והספיקו לחבוש זה את זה). במרכז הגבעה היו כמה מכתבים מגואלים דם, ואבן מונחת עליהם (כתבו מכתבי פרידה, צוואות וכו'). דוגאן לקח את המכתבים למשטרה, אך בפינוי הבריטי הם נעלמו. הוא ביקש מהערבים לעזור לו לאסוף את הגופות, והבטיח להם כסף על כל גופה שיאספו. אך היו איתו רק 3-4 ערבים, ולא יכלו לסחוב את כולם. הם ריכזו אותם בראש הגבעה, ודוגאן תכנן לבוא למחרת עם חמורים ורכבים כדי לאסוף את כולם. הגופות נשארו שם בשבת אחה"צ, וכשהגיע לחברון במוצ"ש, שלח מברק לירושלים עם הודעה רשמית על 35 ההרוגים.

ביום ראשון דוגאן לקח רכב גדול וירד לכפר כדי לאסוף את הגופות. הוא מספר: "כשהגעתי לכפר ביום ראשון הרגשתי מתח חשמל באויר. ערבים צעקו- היהודים כובשים את צורף! במרכז הכפר ראיתי שני אנשים עומדים חוורים כסיד, והמון ערבים סביבם רוצים לעשות ליניץ ולהוציאם להורג". אמרו לו שאלה שני יהודים

שנתפסו, אך הוא ראה שהם בעצם צוות פטרול בריטי. אמר להם שהם לא יהודים, והערבים לא האמינו, ואמרו שהוא רק רוצה להציל אותם. הוא אמר להם: אני אוכיח לכם, והוריד לשניים את המכנסיים והראה להם שהם לא נימולים. השמועה שעוד יהודים הגיעו התפשטה בין הכפריים, וגם בין אלה שקמו בבוקר לאסוף את הגופות. הם כעסו שרוצים לכבוש להם את הכפר, פתחו את שקי הגופות והשחיתו אותם בסכינים. דוגאן ראה את מצב הגופות המחוללות, והבין שאסור לו להביא אותן כך לירושלים, כדי לא לגרום תסיסה ביישוב היהודי. לכן לקח את כל 35 הגופות, והביא אותן לקבורה בגוש עציון, ביום ראשון בלילה.

עדות של שייח בדואי שנפצע בקרב ואושפז בבאר שבע: "עם בוקר ראו יהודים ליד צוריף, והבהלה לאחר המפלה בכפר עציון היתה גדולה. מאות רבות נזעקו להילחם ביהודים, והם השיבו אש ולחמו עד אשר אזלה תחמושתם. היהודי האחרון שנשאר בחיים, והוא פצוע, זרק רימון, ואחר כך זרק אבנים, עד שהרגוהו. מי שנגזר עליו למות, לו לפחות יזכה למות כשם שמתו גיבורי חייל אלה."

הסיפור המפורסם על הרועה שפגשו בדרך – הגיע דרך שיי (שרות ידיעות, המודיעין הישראלי), וזה מה שבן גוריון שמע וסיפר. זה לא סותר את שתי הנשים, ואולי היה גם זה וגם זה.

חיים גורי התארח בבודפשט, הונגריה, יומיים אחרי נפילת ה"ה". כתב שיר על הארוע: "הנה מוטלות גופותינו", ושלה אותו לארץ. זה היה אחד השירים המרגשים ביותר שכתבו במלחמה. כששאלו אותו איך ידע פרטים מתוך הקרב, אמר שהוא הכיר חלק גדול מההרוגים, אנשי הפלמ"ח, והיה ברור לו שאם כולם נהרגו – כך זה קרה, עד אחרון הכדורים. היתה לו מעין טלפתיה ואינטואיציה פנימית, שחיברה אותו מעל הזמן והמקום. הוא "קרא" את המציאות, הרבה לפני שההיסטוריונים ידעו את הפרטים. פייטן שהבין היסטוריה. הנה מוטלות גופותינו- חיים גורי כתב, נחום היימן הלחין, ויש ביצוע מצמרר של גילה אלמגור ודני גולן

המשך נסיעה

כפר צוריף – מימין לכביש, כפר גיבעה – ממולו, משמאל לכביש. הלי"ה עברו בין שני הכפרים, והתגלו חצי ק"מ לפני צוריף. אם היו מקדימים בחצי שעה, אולי הסיפור היה נגמר אחרת. היתה חסרה להם חצי שעה, כדי לעבור את שני הכפרים ולהתחיל לעלות את העלייה. דני מס היה קודם מפקד גוש עציון, והכיר את השטח הזה ככף ידו. הוא ידע שבין הכפרים לגוש אין שום יישוב ערבי, וגם אם לא יגיעו לגוש עצמו עד אור ראשון, אם הם עוברים את הכפרים מתחילים לעלות את העלייה החדה – הם כבר יהיו בעמדה שלטת. לכן הוא התעקש לצאת למרות השעה המאוחרת, כי המחשבה היתה שאם ידחו בעוד יום אחד – הגוש ייכבש ע"י הערבים.

היום, בדיעבד, יודעים שכל היציאה הייתה מיותרת, כי לא הייתה עוד התקפה על הגוש בימים הבאים, ולא בשבועות ולא בחודשים הבאים, עד מאי 48. כתוצאה מכישלון ההתקפה הראשונה, של עבד קאדר אל חוסייני, ב-14.1.48, עם הרבה נפגעים ערבים, הוא הגיע למסקנה שאין סיכוי לכבוש יישוב יהודי, והחליט להתקיף רק את הדרכים. עד אמצע מאי 48 לא היה שום נסיון ערבי לכבוש את גוש עציון. את ההחלטה הזו – דני מס לא ידע... ולכן לא רצה לקחת סיכון שהגוש ייפול.

צעדת גוש עציון – מתקיימת כל שנה, וכל 23 ק"מ הראשונים הם הליכה קלה ונוחה. רק 5 ק"מ אחרונים הם עלייה קשה.

קיבוץ כפר עציון

המוזיאון -בב"ס שדה כפר עציון – בחלק הדרומי של הקבוץ (שהיה לב הקבוץ ב-48) **חזיון אורקולי** (25 דקות) – אחד מהמרגשים שנעשו בארץ – מספר על ההתיישבות והקרבות בגוש עציון. **גוש עציון ב-1948** – כלל 4 קיבוצים בלבד – כפר עציון (הוקם 1943), משואות יצחק (הוקם 1945), עין צורים (1946), רבדים (1947). רבדים – של השומר הצעיר, והשאר – של הקיבוץ הדתי. אז האידאולוגיה של השומר הצעיר היתה – מדינה דו לאומית על כל ארץ ישראל- ערבים ויהודים ביחד. זה היה אולי רעיון יפה ואוטופי, אך לא מחובר למציאות, כי אף ערבי לא הסכים לכך. לכן השומר הצעיר ויתר על הרעיון הזה במהלך מלחמת העצמאות, ועברו לדבר על חלוקת הארץ לשתי מדינות, כמו שבן גוריון הבין כבר לפנייהם.

הקרב האחרון – 12-13.5.48 – הלגיון הירדני הגיע לכאן בבוקר, ופרץ את השער של כפר עציון. המגינים ירו עליהם מטח אש חזק מקרוב, והם ברחו אחורה. בצהריים הגיע שוב טור משוריין ענק של הלגיון הירדני אל השער. המגינים ניסו לשים מוקש ליד השער, אך בגלל תקלה המוקש לא פעל, והשריונית פרצה את השער. החלה לחימה מבית לבית, והתחמושת כמעט אזלה. המגינים יצאו מהבונקר והתעלות עם ידיים מורמות כדי להיכנע. מולם עמד ירדני עם מצלמה, והרגיע אותם שהם באו רק לצלם. אך תוך כדי צילום נפתחה אש ממשוריין ירדני וקצרו את כל עשרות הלוחמים שנכנעו, ואת הפצועים שרוכזו בבונקר- טבח איום ונורא. סה"כ נהרגו בקרב באותו יום 150 מלוחמי הגוש, מתוכם 81 חברי קבוץ כפר עציון. הנשים והילדים פונו מכאן לירושלים בינואר, 4 חודשים קודם, וכמעט כל הנשים מכפר עציון הפכו לאלמנות, וכל הילדים ליתומים. אין עוד יישוב ששילם מחיר גבוה כזה ב-1948.

ב-14.5.48 החליטו שלושת הקיבוצים האחרים להיכנע וללכת לשבי, ל-9 חודשים. **באותה שעה** שהם הלכו לשבי, ביום ששי אחה"צ – בן גוריון הכריז על הקמת המדינה. המדינה קמה לאורה של נפילת גוש עציון. ב-16.5.48 בעקבות הטבח שהיה כאן – בן גוריון לא רצה לקחת סיכון עם יישובים מבודדים באיזור ירושלים, ונתן הוראה לעטרות, נוה יעקב ובית הערבה – להתפנות מהיישובים, וכן למושבה הרטוב (שממנה יצאה התגבורת לגוש).

העץ הבודד – ליד אלון שבות. הסמל של גוש עציון הנטוש, שהיה במרכז הגוש. האלון הבודד היווה גם סמל של תקווה, ושל ייחול לשוב. בתשע עשרה השנים שבהן היה הגוש בידי הירדנים, הפך האלון הבודד לסמלו של גוש עציון, שכן הוא היה הפרט הבולט היחיד בגוש, שאפשר היה לראותו בבירור בתצפית מהרי ירושלים. סביבו הקימה הקק"ל אנדרטה למתיישבי גוש-עציון, לארבעת היישובים וללוחמים מימי תש"ח - 1948.

תושבי הגוש היו בשבי במשך 9 חודשים. אחרי שחזרו, רצו לשמור על המסגרת הקיבוצית שלהם. אנשי עין צורים ומשואות יצחק הקימו יישובים באותו שם, בין קסטינה לאשקלון. אנשי רבדים בנו הקימו קבוץ באותו שם, ליד מסמיה. שרידי כפר עציון הקימו יישוב בשם דומה - ניר עציון, על הכרמל (ליד עין הוד).

במשך שנים נפגשו אנשי 4 הקיבוצים למפגשי זיכרון, בדרך כלל הגיעו ליד בר גיורא, נקודה גבוהה בהרי ירושלים, וממנה צפו אל עץ האלון הענק, עץ בן כ-600 שנה. כל שנה אמרו לילדי הגוש: שם היה הבית שלכם, ומשם פינו אותנו, ושם אבא נהרג. במשך 19 שנה "הזריקו" לוריד של הילדים את המשפטים האלה. **במלחמת ששת הימים**, 7.6.67, אחרי כיבוש העיר העתיקה, חטיבה 16 קיבלה הוראה לנוע מירושלים דרומה לבית לחם וגוש עציון. כ"ח באייר הוא גם יום שחרור ירושלים וגם שחרור הגוש. ילדי כפר עציון, שכבר גדלו, באו לראש הממשלה לוי אשכול ואמרו שהם רוצים לחזור לבית שלהם. אשכול חיך ואמר להם: לכו. כפר עציון הוא הקבוץ הראשון שהוקם בשטחים שנכבשו במלחמה.

כפר עציון היה הישוב שדאג להנחיל את המורשת שלו לילדים במשך כל השנים, יותר מכל יישוב אחר שנפל, וזה מה שמיוחד בו, וזה מה שאפשר ללמוד מהם. כפר עציון סגרו מעגל, וחזרו למקום שלהם. בכפר עציון חי כיום שלום קרניאל, הנכד של האידאולוג של הגוש שנהרג ב-48, ונקרא ע"ש הסבא שלו, באותו שם. פרופ' עמייה ליבליך כתבה ספר "ילדי כפר עציון", ומתארת בו מה קרה לחבורה של ילדים שכולם התייתמו ביום אחד, וכל הזמן חינכו אותם על המורשת של היישוב, ואיזה מערכות יחסים נוצרו בין הילדים. **קבורת החללים** - במשך 15 חודשים לא הביאו את חללי הגוש לקבורה. הגופות התגלגלו כאן בשדה, נתונות למאכל חיות ועופות דורסים. את הירדנים זה לא עניין, והישראלים לא יכלו להגיע לכאן. רק אחרי הסכם שביתת הנשק, ב-1949, הרשו לרב גורן להיכנס וללקט את השרידים של הגופות. באותה הזדמנות הוציאו גם את גופות הל"ה שנקברו כאן בינואר, והעבירו אותן לקבורה בירושלים. בכך חנכו את הר הרצל – עם קבר אחים גדול של חללי גוש עציון.

יום הזיכרון שנקבע יום לפני יום העצמאות – הוא בעצם גם יום הזיכרון לחללי הגוש, ביום שבו נפל ד' באייר. זה משהו סמלי, שיום נפילתם הטראומטי - הפך ליום הזכרון של כל חללי צה"ל. זה מתאים גם למשפט של בן גוריון: "אם קיימת ירושלים עברית, אז התודה הראשונה על כך, נתונה בראש ובראשונה ללוחמי גוש עציון."

הסטטוס הפוליטי של הגוש – בכל תכנית מדינית שעלתה בכל שנים, מתכנית אלון עד היום – יש קונצנזוס מקיר לקיר, שגוש עציון יישאר בתחומי מדינת ישראל. גם בתכניות של השמאל, של יוסי ביילין.

משטרת מיקימאוס - בנין משטרה ירדני, עם שני מבנים עגולים, שבמבט מלמעלה נראה כמו מיקימאוס. נמצאת בצמוד לצומת גוש עציון.

התושבים בגוש עציון כיום: סה"כ כ-20,000 תושבים, רובם מהמגזר דתי לאומי. היישובים העיקריים:

אלון שבות - יישוב קהילתי דתי. 3000

אלעזר - יישוב קהילתי דתי. 1840

בת עין - יישוב קהילתי דתי כפרי ייחודי. 900

הר גילה - יישוב קהילתי חילוני. 570

כפר עציון - קיבוץ דתי. 820

מגדל עוז - קיבוץ דתי. 440

נווה דניאל - יישוב דתי. 1740

ראש צורים - קיבוץ דתי. 560

אפרת – מועצה מקומית נפרדת. 8000

תמליל סיוור מספר 29 לדרך לירושלים בתש"ח

מסלול: לטרון, בית מאיר, הקסטל וקריית ענבים

נסיעה לבית מאיר

מתחם לטרון – במתחם של לטרון, המבצר הצלבני של לטרון הייתה עמדה של הירדנים, במרחב של קבוצת האקליפטוסים ומערה נתקע הכוח של אריאל שרון. כל המתחם היה יעד מבוצר של הירדנים ולכן אי אפשר היה להוציא אותם מהחלק הזה.

כשהדרך לירושלים בתש"ח נסגרת, מתפתח דרך בורמה כ-2 ק"מ דרומה מכאן שממשיכה ישר לתוך הרי יהודה, שכן אנו נמצאים בתפר בין השפלה הגבוהה להרי יהודה, ממש לפני שער הגיא – מעבר בין הגבהות העגולות, נוף החמוקיים של הקירטון לנוף המצוקי של הגיר הקשה. מאוחר יותר לתוך ה מלחמה, לתוך 49, נוטשים את העלייה הקשה לבית מאיר (המשכה של דרך בורמה) ומתחברים בסופו של דבר לשער הגיא, כך עוקפים את המתחם של לטרון ומעבירים את האספקה לירושלים. במקביל, כבר בסוף 49-48, מתחילים לבנות את כביש הגבורה – מצומת נחשון לצומת שמשון, ומחברים את הדרך לירושלים מכיוון השפלה.

יער הקדושים – אחד הפרויקטים הראשונים בארץ להנצחת קורבנות השואה. תחילת שנות ה-50 נטעו כאן 6 מיליון עצי אורן. בתוך היער הזה יש שני מוקדים – האחד פחות מוכר וידוע, מערת הקדושים, שנמצאת בערוץ הנחל למטה, אפיק נחל כיסלון. מוקד נוסף, פסל הברונזה הגדול ביותר בארץ, 16 טון, מעשי ידי הפסל נתן רפפורט – אנדרטת מגילת האש. בעיתונים היו כותרות וכתבות שאנשים באו ופגעו בה, אולם בפועל הורידו רק שני שלטים קטנים ולא פגעו באנדרטה עצמה.

בית מאיר

מסלול הליכה - רכס שיירות

אנו נמצאים בשמורת המסרק, מה שנקרא בעבר משלט 17. שלוחת שיירות, שלוחה מאורכת. שני משלטים – משלט 16 (למעלה) ומשלט 21 (רחוק יותר בין שתי כיפות), ביניהם נחל דרך בורמה שיורד למטה. אפשר לראות בפתח הוואדי, בחלק הנמוך, יער שבחלקו העליון משטרת לטרון.

ישנן תפישות שונות לגבי מועד סיומה של מלחמת העצמאות :

אחת מביציעה על ה-20.7.1949, יום חתימת הסכם שביתת הנשק האחרון בין ישראל לסוריה.
המקובלת והשכיחה ביותר מצביעה על ה-10.3.1949, ט' באדר, יום הנפת דגל הדיו באום רשרש (לימים העיר אילת) על ידי אברהם אדן (ברן).

ב-7.12.1948, כשלושה חודשים לפני הנפת דגל הדיו, נחנך הכביש הראשי לירושלים בין 1948-1967, הוא כביש הגבורה (אז נחנך הקטע נחשון-שמשון-שער הגיא), שכל תכליתו לעקוף את לטרון.

באותו היום יושב המשורר נתן אלתרמן וכותב שיר - דבר מבקיעי הדרך

ההיגיון גור: לשווא! הפחד סח: נחתם דיננו! חשבון המלחמות השב ירק בבוז אל מול פנינו.

פלדה אנגלית ואש-ערבים צווחו: אתכם נכריע ברך! ולנו רק מנין רובים... אבל עברנו את הדרך!

(נתן אלתרמן, הטור השביעי, "דבר" 10.)

לאלתרמן יש את היכולת והכישרון לקחת סיפור מאוד מורכב, הרואי ודרמטי, לקפל ולתמצת אותו ל-4 בתי שיר. הבנת הרובד הסמוי של הבית הראשון הוא בגדול הסיפור הכי חשוב במלחמת העצמאות, 8 חודשים -

המערכה על הדרך לירושלים. בסיור הקודם התמקדנו בפרק מתוך המערכה על הדרך לירושלים בהקשר ללטרון וקצת לדרך בורמה.

הנחת העבודה שחשוב להבין כדי להבין את המלחמה - אם חלילה הערבים מצליחים לחסום ולנתק את כביש תל אביב-ירושלים, המשמעות היא שכל יהודי ירושלים ירימו ידיים וייכנעו, שכן כל האספקה שלהם מגיעה מתל אביב. אם כל יהודי ירושלים ירימו ידיים וייכנעו, 100 אלף יהודים, המשמעות היא שאין ירושלים. אם אין ירושלים המשמעות היא שאין מדינה. למה? ככה. "יש ירושלים ללא מדינה אבל אין מדינה ללא ירושלים", אמר בן גוריון. ב-3000 שנות קיומה של ירושלים היהודית, מימי דוד, רוב הזמן לא הייתה מדינה יהודית עצמאית, אבל לא יכולה להיות מציאות של מדינה ללא ירושלים – אומר בן גוריון.

אולם לא כולם הסכימו עם הנחה זו, ביניהם מאירקיה דודזון ז"ל, חבר קיבוץ אילון, סגן מפקד חטיבת גבעתי. בסדרת הטלוויזיה תקומה, לפני כ-15 שנים, מישיר למצלמה ואומר – "ירושלים? מה הפתח את ירושלים? תל אביב! אם אנחנו אנשי גבעתי לא היינו עוצרים את הפולש המצרי שגיסר איסדוד (שלימים מקבל את השם גשר עד הלום), בטוח לא הייתה קמה כאן מדינה". כשאומרים ש-100 אלף יהודים יושבים בירושלים זה באמת נתון מרשים, אבל מתוך ההון שומעים את הלאו, שכן 500 אלף לא יושבים בירושלים. על פניו הוא צודק, אבל מספיק שאדם אחד באותם ימים חושב אחרת כדי שהחלטות תתקבלנה פה אחד, הפה יש בן גוריון.

בן גוריון אחוז אמוק ותזזיית על ירושלים. החרדתיות והתזזייתיות יבואו לידי ביטוי בדוגמא המובהקת ביותר כשהולכים בפעם הראשונה וחוטפים את המכה הגדולה, 74 הרוגים, ואין לו את הלוקוס והפריבילגיה להיות עצוב, בפעם השנייה עוד 45 הרוגים, אין לו את הלוקוס להיות עצוב ולהתאבל, בפעם השלישית, פלמ"ח, 17 הרוגים, בפעם הרביעית "צריך לירות ביגאל" וכן הלאה – הסיפור הזה יותר מכל מבטא את החרדתיות שלו. כשבן גוריון צועק צריך לירות ביגאל, אמנם הוא לא התכוון באמת לירות ביגאל, אך אפשר ללמוד מהמשפט שני דברים חשובים – הפוליטיקה (על מערכת היחסים בין בן גוריון ליגאל אלון) ובעיקר האובססיה שלו ללטרון והחרדה.

בן גוריון אהב, העריך, העריץ \ חשש, פחד, שנא את יגאל אלון, שכן זה השתייך פוליטית לזרם אחר, אחדות העבודה, מפ"ם – מפגלת פועלים מאוחדת, איחוד השמאל הציוני באותם ימים.

מדובר על שלב שמפ"ם מאגדת את אחדות העבודה והשומר הצעיר. אחדות העבודה זה לא מפ"ם ב-1955, אז התפלגה המפלגה. המושג 'אחדות העבודה' עלול לקבל משמעות לא נכונה בנקודת זמן מסוימת. סקירת גלגול המושג אחדות העבודה –

כשעלו יהודים בעלייה השנייה הוקמו שתי מפלגות – 'פועלי ציון' ו'הפועל הצעיר', שאין ביניהן הבדל מהותי. עם הקמת שתי מפלגות אלו קמה מפלגה שלישית – 'הבלתי מפלגתיים'. בשנות ה-20, אחרי מלחמת העולם הראשונה, פועלי ציון והבלתי מפלגתיים הקימו מפלגה – אחדות העבודה, הפועל הצעיר היו בחוף (היום נראה שמדובר בניואנסים ברמה מינורית). המושג אחדות העבודה של שנות ה-20 כולל את בן גוריון, יצחק בן צבי, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין - המפלגה הכי חשובה בשנות ה-20 של היישוב היהודי, הזרם המרכזי החשוב ביותר.

ב-1930 מחליטים לקחת את הפועל הצעיר ולהכניס אותם לתוך המפלגה, עד אז היום באופוזיציה. כשהפועל הצעיר נכנסו למפלגה, הקימו מפלגה שקוראים לה מפא"י – מפלגת פועלי ארץ ישראל. מפלגת מפא"י, שכן גוריון בראשה, היא הזרם המרכזי של היישוב, עד 1944.

1944 זרם מסוים בתוך מפא"י שראה את עצמו יותר שמאלי במובנים מסוימים, ויותר אקטיביסטי במובנים אחרים, החליט להקים את מה שנקרא – סיעה ב', סיעה בתוך מפלגת מפא"י. ב-1948 נשבר להם להיות סיעה ואלו החליטו להתנתק ממפא"י. ב-1948 סיעה ב', היא אחדות העבודה, התנתקה ממפא"י ועם השומר הצעיר (מפלגה מאז 1946 שהתחילה כתנועת נוער) הקימו מפלגה חדשה – מפ"ם.

מפלגת מפ"ם היו שמאליים לבן גוריון במובן החברתי, בכך שרצו מדינה יותר סוציאליסטית – סוציאליזם החזון, ברית המועצות, שוויוניות. בהיבט המדיני-ביטחוני יש מחלקות –

אנשי השומר הצעיר דיברו על מדינה דו-לאומית (הבריטים ילכו תוקם מדינה דו לאומית). גישה זו מסבירה גם את העובדה שהשומר הצעיר מקימים את קיבוץ רבדים בגוש עציון, דבר שנשמע הזוי לחלוטין. כשהוקם הקיבוץ ב-47 עוד לא הייתה מדינה והחזון שלהם היה לשבת בכל ארץ ישראל תחת שלטון דו לאומי, ולא שלטון יהודי.

אחדות העבודה, להבדיל מהשומר הצעיר, שללה את רעיון המדינה הדו-לאומית. הם היו מאוד אקטיביסטיים, מאוד ימניים, ודגלו בארץ ישראל השלמה.

יגאל אלון, יצחק טבנקין, גלילי, שדה, רבין- כל אלה שייכים לקיבוץ המאוחד, חלק מתנועת אחדות העבודה. במפ"ם, למעשה, יש שני זרמים, בשורה התחתונה קוראים תיגר על מנהיגותו של בן גוריון ורואים עצמם כחלופה לו. בן גוריון הבין את הכוח שלהם על האנשים שלו, שכן מדובר באנשים רציניים, איכותיים, אידיאולוגיים, בשר מבשרה של מפא"י, העמידו את המפקדים החשובים ביותר ב-1948 ובראשם יגאל אלון. גם לשומר הצעיר היו אנשים חשובים בהיבט הביטחוני – מאירק'ה דוידזון (סמח"ט גבעתי), שמעון אבידן (מח"ט גבעתי – החטיבה הגדולה ביותר ב-48), אבל צד זה הובל בעיקר בידי אנשי אחדות העבודה. אם כן, המושג אחדות העבודה הוא משתנה ודינאמי, לכן חשוב להבין על איזה הקשר ואיזה תקופה מדובר. ב-1955 מפ"ם התפרקה - אחדות העבודה התפלגה ממפ"ם וקיבלה 10 מנדטים, ומפ"ם זה רק השומר הצעיר. חשוב לזכור שעד 1955 מפ"ם זה גם השומר הצעיר וגם אחדות העבודה. 'המרחב' העיתון של אחדות העבודה (בו כתב העיתונאי חיים גורי), 'על המשמר' עיתון של השומר הצעיר – זה היה הטריגר לפילוג ב-1955 (בנוסף לחילוקי דעות גדולים) - אחדות העבודה הקימו עיתון בנוסף לעל המשמר.

בן גוריון, כפרגמטיסט, דיבר בשפה שונה מזו של אחדות העבודה, אבל הנוער הארצישראלי הלך שבי אחר יפי הבלורית והתואר. לבן גוריון משפט מפורסם מאוד – "בלי חירות (בגין) ומק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית).... זה "בלי חירות, מק"י ומפ"ם". מפ"ם בכלל לא היו חלק מהשלטון, הם ישבו באופוזיציה. כאשר בן גוריון בא לבשר לאביו שהוא מתחנך עם אישה לא יהודיה, הנכדים ממנה לא יהיו יהודים, הוא אומר לאביו "אבא, הבאתי אישה לא משלנו... " אז בן גוריון צועק "ממפ"ם!?!... ☺.... **הבנת יחסים אלו חשובה להבנת תש"ח** – כשבן גוריון מחליט מה יהיה המטכ"ל ומה יהיה הפיקוד והאוריינטציה, זה מעבר לרמות היחסים - זה שיגאל אלון מוצא את עצמו בפנסיה מוקדמת ב-1949, ומשה דיין מחליף אותו זה לא במקרה (עוד מעבר לזה יצחק שדה הלך הביתה, גלילי, ועוד). זה נכון שלאנשי האצ"ל והלח"י לא היה מקום בצבא אחרי מלחמת העצמאות, אבל גם לאנשי אחדות העבודה לא היה מקום, והם היו הרבה יותר משמעותיים מאנשי הימין הרוויזיוניסטים, שכן הם היו מפקדים ברמות הכי בכירות בצבא. **יגאל ידן** מבחינת פוליטית לא היה מזוהה עם השמאל או הימין, הוא ידע לנתב את עצמו. בבן גוריון ראה בו את הכישרון הכי גדול ומאוד רצה שהוא ייכנס לפוליטיקה, מינה אותו לרמטכ"ל (וזה התפטר בחילוקי דעות ב-52).

לבן גוריון, אפשר לראות, היו שיקולים ענייניים (לטבנקין לא צריך להיות צבא משלו, "הצבא הפרטי של טבנקין" – כך קרא בן גוריון לפלמ"ח, ופירק את מטה הפלמ"ח בספטמבר 49, עד היום יש שלא סולחים לו על כך ושיקולים לא ענייניים.

תוכנית החלוקה - על פיה יקומו שתי מדינות – מדינה יהודית, מדינה ערבית ושטח בינלאומי (קורפוס-ספרטוס, שטח נפרד). קבלת תוכנית החלוקה משמעותה שכל ירושלים לא חלק מהמדינה היהודית. כלומר שאם בן גוריון באמת ובתמים חושב שלא יכולה לקום מדינה ללא ירושלים, איך יכול להיות שהוא מקבל את תוכנית החלוקה? מצד אחד בן גוריון מקבל את תוכנית החלוקה וכך בעצם מוותר על ירושלים, ומאידך טוען שלא יכולה להיות מדינה ללא ירושלים.

בן גוריון אומר שאם שמים על כפות המאזניים את הציונות (המדינה) ואת ציון (ירושלים), במתח שביניהן ברור שלציונות יש משקל סגולי גדול יותר מציון. ולכן, אם המחיר שצריך לשלם כדי להקים כאן מדינה הוא שירושלים תהיה בן לאומית, שווה לשלמו.

בן גוריון מעריך שאם הערבים ינצחו במערכה על ירושלים, כף רגל יהודית לא תדרוך בעיר, ואם כך, זה יהיה סוף המפעל הציוני. ואכן, אין מקום שהערבים כבשו ב-48 ויהודים המשיכו לשבת על אדמתם כשגוש עציון נופל כף רגל יהודית לא דורכת בגוש 19 שנים, כך גם ברובע היהודי בירושלים. לעומת זאת היה מצב שישראל כבשה והערבים המשיכו לשבת על אדמתם. בן גוריון היה מוכן לוותר על הריבונות היהודית בירושלים אך לא

לוותר על הנוכחות היהודית בירושלים, זה היה הקו האדום של בן גוריון. אם ירושלים בינלאומית אז יהודים ימשיכו לשבת בירושלים, אבל תהיה ריבונות ערבים המשמעות היא שלא תהיה נוכחות יהודית, ואם כך זה הסוף של המפעל הציוני. לכן אין סתירה כשבן גוריון מצד אחד מקבל את תוכנית החלוקה, כי ירושלים צריכה להיות בינלאומית ולא ערבית, ומצד שני כשפורצת המלחמה הוא נלחם על ירושלים וכל עוד זו נמצאת בסכנה הוא יעמוד על כך שלא מסתכלים לא ימינה ולא שמאלה. כך למשל קורה בפעם ראשונה שצה"ל מרכז כוחות והולך לפרוץ את המצור על הנגב זה באוקטובר 48, מבצע יואב, כמעט שנה מפרוץ המלחמה, עד אז 27 יישובים בנגב מציאות של מצור. הנגב, כידוע, חשוב לבן גוריון, אבל הנגב הוא פחות בחשיבותו ביחס לירושלים. רק שבעיית ירושלים והדרך אליה נפתרת בן גוריון מתפנה לשלבים הבאים ופונה לנגב.

היום נתמקד בדרך לירושלים בחצי השנה הראשונה - בשלב שמפרוץ המלחמה, 30.11.1947, ועד הקמת מדינת ישראל 14.5.1948, ה' באייר תש"ח. בשלב הזה, חשוב לזכור, אין בעיה בלטרון, שם יושבים בריטים בחצי השנה הראשונה למלחמה. רק כשהבריטים יוצאים והירדנים נכנסים מתחילה הבעיה בלטרון. "לבן גוריון אין את הלוקסוס להתאבל, לבן גוריון אין את הפריבילגיה להיות עצוב" - בספרות כשחוזרים על מילה אחת יותר מפעם אחת קוראים לה מילה מנחה, כשחוזרים על ביטוי יותר מפעם אחת הוא ביטוי מנחה יש לו משנה משמעות. אם כן, מה זאת אומרת שאחרי כאלה טלטלות, מכות ומחיר כה נורא של חללים אין לו את הפריבילגיה להיות עצוב.

12.5.1948, יומיים לפני הקמת המדינה, בן גוריון מגיע לשיבת מנהלת העם, הממשלה שבדרך, ובה 13 שרים, הי"ג. להבדיל יש את מועצת העם, הכנסת, ובה 17 חברים, הי"ז. לבן גוריון הייתה 'חרדה מוכללת', הוא היה חרדתי. ביומנו הוא אף כותב שלמרות שנחשב פייטר האמת שהוא פחדן, אך הוא חושש שאם יגיד את פחדיו יפחיד את כולם, אז הוא שומר אותם לעצמו (רגע של השתפכות רגש וכנות, בניגוד למשה שרת למשל, שכתב רבות על קשייו וכאביו). התיאורים מספרים שכן גוריון נכנס לשיבת מנהלת העם בפנים זעופות, כועסות, חרדניות, ישיבה שבה עליו לקבל את החלטת חייו - האם להכריז בעוד יומיים על הקמת המדינה או לא. בן גוריון, איש ההכרעות, מנהיג שיודע לקבל החלטות (לטוב ולרע), בדילמה אם להכריז על הקמת המדינה או לא. לכאורה זה נשמע מוטרף, שכן מאז שהוא עומד על דעתו, עוד בפלונסק, ברור לו שיש להקים בית לעם היהודי ובאיזשהו מקום שגם הוא זה שיעשה את זה - "אני נולדתי פעמיים, פעם אחת בפלונסק (שבפולין) ב-1886, הלידה הביולוגית והפחות חשובה. הלידה האמיתית זה בחול המועד סוכות 1906 כשעליתי לארץ ישראל".

בן גוריון מפקס מטרה - להקים מדינה יהודית בארץ ישראל, ועכשיו, יומיים לפני הכרזת המדינה הוא בדילמה. יש סיבות מאוד טובות למה לא להכריז על הקמת מדינה - **משה שרת חוזר מארה"ב** יום קודם ומעביר מסר. משה שרת נפגש עם מזכיר המדינה האמריקאית, ג'ורג' מרשל, וזה אומר לו שלא כדאי להכריז עכשיו על הקמת המדינה שכן זה יגרור פלישה - המלצה לחכות כדי להרגיע את המצב.

במקביל חוזרת גולדה מפגישה עם המלך עבדאללה. (התחפשה לערבייה ונפגשה פעמיים עם המלך עבדאללה - פעם אחת ערב תוכנית החלוקה ופעם שנייה ערב הקמת המדינה). גולדה מנסה לעמוד על כוונותיו ערב הקמת המדינה והוא אומר לה שהוא הולך להיכנס למרות שדיברו קודם לכן והגיעו להבנות והסכמות, "אז, לפני חצי שנה, הייתי לבד, היום אני אחד מחמישה", אומר המלך עבדאללה והיום מבינים למה התכוון. למעשה הוא אומר שחמישה צבאות הולכים לפלוש לארץ ישראל, מופעל עליו לחץ בעולם הערבי והוא עושה דברים שהוא לא כל כך רוצה לעשות אותם. עבדאללה אומר לגולדה שיש לו את הצבא הערבי הטוב ביותר באותם ימים, הלגיון, תוך כמה ימים הוא יכבוש את כל הארץ והוא מוכן לתת ליהודים אוטונומיה אצלו בפרלמנט. גולדה כמובן לא הסכימה לכך - 2000 שנים לא חלמנו על אוטונומיה בפרלמנט הירדני, אם כך תהיה מלחמה ונראה מי ינצח, ועזבה את החדר. עבדאללה, מלך גאה בדואי, היה קצת בהלם מהאישה האסרטיבית שעומדת מולו (עליה נאמר שהייתה הגבר היחיד בממשלה).

השורה התחתונה היא שהאמריקאים בחוץ, מבחינת התמיכה, והירדנים בפנים - הולכים לפלוש, ועל בן גוריון לקבל החלטה. בן גוריון מבין את הרחשים, פנים עצובות, דאגות, וממלמל - אנחנו לא נצליח, אין סיכוי. מתחילות להגיע ידיעות על אירוע קשה ועשרות הרוגים בגוש עציון - 12.5.1948 - 'הקרב האחרון'. זהו למעשה השלב הראשון של הקרב האחרון, בתוך אירוע מתגלגל (אירוע שמתחיל ועוד לא הסתיים), שהסתיים יום לאחר מכן. בן גוריון נלחץ מזה שאנשים עצובים וחרד למורל העם, די לו בכך שראה את פני האנשים ארבעה חודשים קודם לכן - נפילת הל"ה, הייתה תחושת אבלות כי מחלקה שלמה נמחקה, אחד לא ניצל - האירוע הטראומטי הראשון במלחמת העצמאות (חודש וחצי מפרוץ המלחמה). בן גוריון טוען שאין אפשרות להקים מדינה כשאנשים עצובים על זה שנהרגים עשרות אנשים - תגובה לא אנושית לכאורה.

בשנות ה-30, במרד הערבי הגדול, מרד שנמשך 3 שנים ברוטו ושנתיים נטו (באמצע הייתה שנה הפסקת אש, 1937), 500 יהודים משלמים בחייהם. בעיתונות הכתובה באותם ימים רואים דבר מדהים - באותיות קידוש לבנות, בהדגשה, בעמודים הראשיים, בתוך מסגרת שחורה עבה וגדולה - שמות החללים (36-39) - הבלטה והעצמה של המחיר הנורא. כמה שנים קדימה, פרוץ מלחמת העצמאות, 30.11.1947 - בחודש הראשון של מלחמת העצמאות נהרגו 250 יהודים. כלומר, מחצית החללים מהמרד הערבי נהרגו בחודש אחד. אז, לעומת זאת, העיתונות הכתובה מתמודדת אחרת - בעמוד מס' 3 למטה מצוינים שמות החללים. חמישה חודשים קדימה בחודש הקמת המדינה, חודש הפלישה, נהרגים 1104 יהודים בארץ (חיילים ואזרחים), אז בעיתונות הכתובה כלל לא מפרסמים את שמות החללים, ותחת הכותרות האנמיות 'קרבות קשים בלטרון' הרוגים רבים.

בשנות ה-30 מגלגלים את האחריות על הבריטים - הפוליטיקה הבסיסית אומרת שיהיה הכי טוב אם הבריטים ידכאו את המרד באמצעים שלהם. למרבה המזל של היישוב היהודי הערבים עשו את אחת הטעויות האסטרטגיות הכי גדולות ונלחמו בבריטים. כשהם רצחו את המושל הבריטי בצפון הארץ, בספטמבר 1937 הבריטים החליטו להשיב מלחמה והורידו את הכפפה - מטרת היישוב היהודי הייתה 'לחמם את הבריטים' ולמשוך אותם לסכסוך על ידי הצגת המחיר והאשמתם, שכן הם הריבון.

כשפרצה מלחמת העצמאות הבריטים בארץ, אך ברור שמה שלא עשו עד היום הם גם לא יעשו – זאת חצי השנה האחרונה וכבר לא מתאים להם להפריד בין יהודים לערבים, אז הסיכוי לערב אותם לטובת היהודים ונגד הערבים הוא קטן מאוד. אז נכנס השיקול המורלי ולכן הפרסום הוא מאוד צנוע.
כשקמה מדינת ישראל, לא היו בריטים ואין מנדט (למעט מובלעת בחיפה), ואז נשאר רק השיקול המורלי. העיתונות של אותם ימים היא עיתונות מגויסת, ההנהגה (בן גוריון) וכל הממסד רואים בשיקול המורלי שיקול יסודי. "לבן גוריון את הלוקסוס להתאבל, לבן גוריון אין את הפריבילגיה להיות עצוב" זה לא גימיק, זו תפישת עולם – האבל יעכב את הקמת המדינה.

מתברר שגם הציבור מלמטה תומך בגישה הזו, דבר שניכר בהתכתבויות בין הורים שכולים לבן גוריון שעונה להם תשובות באופן אישי, דבר מדהים כשלעצמו בהתחשב בתנאים באותם ימים. אם שכולה כותבת לבן גוריון – 'איבדתי את היקר מכל, הבן היחיד שלי, ואתה, אל תרפינה ידיך חזק ואמץ, אתה עסוק במלאכת קודש, תקים מדינה'. הורים שכולים מעודדים את ראש הממשלה שלא יישבר מזה שהבן שלהם נהרג. כלומר שהיישוב היהודי ב-48 מבין בתוך תוכו שאם הוא יתחיל להתאבל לא תקום מדינה, כשכן הוא יישבר מורלית. את זה לא הבין רק בן גוריון, אלא גם הציבור למטה – חברה מגויסת, המטרה מקדשת את האמצעים – הקמת המדינה היא מטרת על שלמענה נכון להקריב כל דבר.

ואכן, אם החברה הישראלית אז הייתה מתמודדת עם השכול כמו שאנחנו מתמודדים היום, ספק רב אם הייתה קמה מדינה. כשחיים שטורמן נרצח ב-1938 בעמק, סמל בתקופת היישוב, יש הלווייה ומלווים את הארון, דממת מוות בבית הקברות – שתיקה רועמת. כשאחת המלוות לא יכולה להחזיק מעמד ופורצת בבכי, ניגשת אליה אלמנתו ולוחשת לה 'אצלנו לא בוכים', היא מעירה לה.

המזל, בפרספקטיבה של זמן, שבראש היישוב עמד אדם שלא נשבר מכך שאנשים נהרגו, הייתה לו יכולת עמידות וקשיחות לא אנושית שאדם נורמלי לא יכול היה לעמוד בלחץ ובמעמסה הזו. רק כדי לחדד את הבדלי האישיות – מול ההתמודדות של בן גוריון ב-1948 עומדת ההתמודדות של מנחם בגין בשנות ה-80 כשיושבים מול ביתו כל יום ומעדכנים את המספרים – הוא נשבר נפשית.

כשפרצה מלחמת יום כיפור מי שעומד בראש הצבא הוא הרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו), אדם שבא מדור תש"ח. אחד הדברים המדהימים שמתארים קרוביו הוא שדדו, עם פרוץ המלחמה, אומר 'עכשיו אני לא רוצה שאף אחד יאמר לי שמות של חללים. אני מכיר לא מעט אנשים ואני מפחד שזה ישפיע עלי בקבלת החלטות נכונות, זה יכול לשובר אותי. עכשיו נתעסק בדבר אחד – איך לגמור את המלחמה הארוכה הזו, אחרי המלחמה נבכה ונתאבל, זה לא הזמן' – אותה תפישת התמודדות מתש"ח.

דבר זה יבוא לידי ביטוי בשירה – שני שירים שנכתבו ב-1948, באב אל וואד \ חיים גורי, ומולו תחילה בוכים \ אברהם חלפי – שמתאר את ההתמודדות של המשפחה עם המוות של הבן. האחד אומץ על ידי החברה הישראלית (באב אל וואד) והשני לא (מעבר לכל שאחד הולחן ואחד לא). בעוד שהשיר 'באב אל וואד' של חיים גורי סובב את הקולקטיב (כתוב שלשון רבים) השיר 'תחילה בוכים' של אברהם חלפי סובב סביב האינדיבידואל. מה שמכריע בסופו של דבר – בעוד שירו של חיים גורי מסתיים בצורה אופטימית, השיר של אברהם חלפי שצמד המילים הנורא – לא ישוב. בשורה התחתונה- החברה הישראלית לא יכולה לא רוצה לגמור שיר בביטוי 'לא ישוב', היא חייבת לראות את האור בקצה המנהרה ולתת משמעות לקורבן. שיר שייגמר בצורה פאסימית לרוב ידחה על ידי החברה הישראלית, שיר שייגמר בצורה אופטימית לרוב יאומץ על ידי החברה הישראלית. מה שמדהים הוא שמה שאז נדחה כל כך על ידי החברה הישראלית, היום מדוקלם כמעט בכל טקס ברמה הממלכתית או הבית ספרית - השיר תחילה בוכים של אברהם חלפי. היום כל ההתמודדות עם הזיכרון היא דרך האינדיבידואל, באיזשהו מקום אברהם חלפי הקדים את זמנו – שיר שלא התאים לחברה הישראלית ב-1948. כדי להבין את הסיפור של תש"ח והקמת המדינה, בין השאר צריך להבין את ההתמודדות עם השכול, המוות והמחיר.

תחילה בוכים \ אברהם חלפי

תחילה בוכים, אחר כך הבכי מתאבן .

אחר כך זוכרים דבר אחד ויחיד: את נפילת הבן .

ואין אומרים דבר. או מדברים על גשם ועל מה נשמע .

ועל משהו עוד. ועוד על משהו והאוזן בין כה לא תשמע . ושותקים .

וקמים מן הכסא. ויושבים . וקמים. ושוב .

ויודעים דבר אחד ויחיד : לא ישוב.

תצפית לעבר שער הגיא – 'מעלה שער הגיא' - דבריו של יונה גולני נהג שיירות בתש"ח, חבר קיבוץ בית זרע, שכתב חוברת – מיומנו של נהג שיירות בתש"ח, שם הוא מתאר בעדות אישית את החוויה - "כשהיינו מגיעים לשער הגיא, אז הייתי נכנס לפחד כזה, שיזעה הייתה נוזלת, ממש זיעה, מכל הראש לתוך הצוואר. וכשהיו יורים משני הצדדים (שתי השלוחות) – שלוחת שיירות היום ושלוחת משלטים – אז לא נקראו כך) אז בפנים היה מתהווה איזה הד כזה, שהיה מורט את העצבים. זה היה דבר נורא, הנה אתה נוסע, ופתאום מכונית עולה על מוקש ומתרסקת. ואתה לא יכול לעשות שום דבר. אתה יכול רק לנשוק את השפתיים, אתה יודע מי זה שמה, אתה יכול לבכות, אבל אתה מוכרח לנסוע, כי השירה מוכרחה לעבור. שאלו אותי פעם, מה נתן לכם את הכוח להמשיך לנסוע במצב האיום הזה? מצבה של ירושלים !!! - השבת. כשהיינו מגיעים לירושלים ונכנסנו לרוממה וילדי ירושלים היו יוצאים מהבתים, עוצרים אותנו, מנשקים אותנו ובוכים, נושאים אותנו על כפיים, היינו עומדים ובוכים איתם יחד. באותם רגעים היינו נשבעים ואומרים שמי שיחזור בשלום ימשיך לנסוע."

העדות הזאת היא לא עדות אישית של יונה גולני, למרות שהוא כתב – לתחושה הזו שותפים עשרות ואולי מאות אנשים. היום נהג תובלה, נהג מנהלה נחשב ג'ובניק. נהג שיירות בתש"ח בדרך העולם לירושלים בחודשים מסוימים זה כמו סיירת מטכ"ל, אין דבר יותר מסוכן ומפחיד. כשעומדים כאן, תמונה אחת שווה אלף מילים – אפשר להבין את המערכה על הדרך לירושלים, שכן אפשר לראות בצורה ברורה מאוד את הכביש העובר בין השלוחות. אפשר לחוש את היתרון הענק של מי שיושב למעלה ביחס למי שעובר למטה.

"לאחר לילה מלא עליצות וללא שינה התייצב אריה לעבודתו, הוא היה אז נהג אוטובוס באגד. הוא הניע את הרכב והמתין בתחנה לנוסעים שהתאספו. הם הגיעו לאיטם המומים עוד ממאורעות הליל שעבר. קנו כרטיס ב-29.5 מילי ותפסו את מקומם באוטובוס. ב-7:40 בבוקר סגר אריה את דלת האוטובוס והתחיל מפלס את דרכו לכיוון ירושלים. באוטובוס היו לדבריו 21 נוסעים, 40 דקות אחר כך הפכו 6 מהם לקורבנות הראשונים של מלחמת העצמאות." – התיאור הזה מתאר את פרוץ מלחמת העצמאות, לאחר הלילה של ה-30.11.1947, למחרת ליל כ"ט בנובמבר. שני אוטובוסים יוצאים מנתניה ומחדרה לכיוון ירושלים, ונתקלים ליד צומת כפר סירקין, ליד מושב נחלים, ליד הכניסה הצפונית למושב נחלים בתחנת הדלק – היום יש שם שלט קטן וכתוב בו "היריות הראשונות במלחמת העצמאות" – מארב של ערבים ו-6 אנשים נופלים בתוך שלולית דם מתפשטת והולכת. כך פורצת מלחמת העצמאות.

מלחמת העצמאות פורצת ה-30.11.47 באירוע יחסית קטן, 6 הרוגים, אך כל כך סמלי – הקורבנות הראשונים הם אזרחים, לא חיילים שמוצאים את מותם בדרכים כפניהם לכיוון ירושלים. סיפור המלחמה על הדרכים ובתוכה המערכה על הדרך לירושלים הופכת לנושא החשוב בתש"ח וכך פורצת מלחמת העצמאות.

חודש וחצי לאחר מכן, 14.1.1948, קורה אירוע שמבינים את משמעותו בדיעבד- עבד אל קאדר אל חוסייני, המנהיג הערבי הגדול והחשוב, נשבע שכאן לא תקום מדינה יהודית, אוסף כ-200 ערבים והולך להתקיף 4 ישובים יהודים שאמורים להיות חלק מהמדינה הערבית, 4 יישובי גוש עציון – פעם ראשונה שיש ניסיון ערבי לכבוש יישוב יהודי, גוש של יישובים יהודיים. במהלך המסע אל גוש עציון קרה דבר **הזוי** - בצהריים באמצע המסע אל היעד הערבים מוציאים חומוס ופיתות ומתחילים לאכול. בעוד הם אוכלים יוצאת מרבדים מחלקת פלמ"ח בפיקודו של אריה ספר, מ"מ, עם 20 אנשים להתקיף את ה-200. תוך דקות בצד הערבי כ-100 נפגעים ו-3 בצד שלנו. עבד אל קאדר אל חוסייני לוקח את הרגליים וברח כל עוד נפשו בו, הולך הביתה עושה חשבון נפש – אם אני לא מצליח לכבוש 4 יישובים אין לי סיכוי לכבוש יישובים גדולים מאלה. אז הוא רואה שחלק גדול מהדרכים ליישובים היהודיים האלה עוברות בתוך שטח ערבי. כדי להכניע את היישובים אין לו צורך בטנקים ותותחים (שאין לו) ומספיק לתפוס את הדרכים. הדרך החשובה ביותר, מבין עבד אל קאדר אל חוסייני, היא הדרך לירושלים, שכן אם יתפוס אותה תיפול ירושלים, ואם זו תיפול כל שאר היישובים יפלו – ירושלים היא אבן הראשה בקשת. עבד אל קאדר אל חוסייני למעשה הגיע בדיוק לאותה מסקנה שהגיע בן גוריון – הכל יקום ויפול על מצב התחבורה בכביש לירושלים, המשמעות היא שאין מדינה. כאן מתחילה המערכה על הדרך לירושלים, מעכשיו אין ניסיון ערבי באזור לכבוש יישובים יהודיים. עד אמצע מאי, עד נפילת הגוש, הניסיון האמיתי הערבי המקומי זה לנתק את הדרכים – זו נקודת התורפה שלנו ונקודת היתרון שלהם.

האירוע הזה, הכישלון הראשון בגוש, מלבד התחלת המערכה על הדרך לירושלים, הביא לעולם את סיפור הלי"ה. כתוצאה מההתקפה הכושלת הגדולה הזו נשלח מברק על גבול ההיסטריה ממפקד הגוש למפקד ירושלים – מהר לשלוח תגבורת, לא נעמוד בפני עוד התקפה. באותו לילה יצאו עשרות אנשים מירושלים לגוש, לא הגיעו הסתובבו וחזרו, למחרת יצאו בפעם השנייה מהרטוב – השאר היסטוריה. אירוע אחד נקודתי שקרה בג' בשבט, ה-14.1.48, הכישלון הערבי בגוש, הוביל לצמיחתם של שני דברים כה חשובים – סיפור הלי"ה (שאירוע זה היה הטריגר ליציאה) והמערכה על הדרך לירושלים.

את ירושלים ב-1948 אפשר לדמות בצורה הכי ציורית, מוחשית ומתודית לאדם חולה שוכב ומחובר לצינורות אינפוזיה. כדי להכניע את האדם החולה צריך רק לסגור את הצינורות. אם מצליחים לנתק את צינורות האינפוזיה האדם מת.

את הדרך לירושלים והמערכה על הדרך צריך לתאר בשפה דרוויניסטית, אבולוציונית, התפתחותית – ממכונית בודדה שנוסעת בדרך העולה לירושלים, מהר מאוד היישוב היהודי מגיע למסקנה שיותר בטוח לנסוע בשיירות- 2-3 מכוניות, שכן אם יורים על רכב ובו פצועים והרוגים, יש רכבים נוספים שאפשר לרוץ ולחבור אליהם לקבל עזרה. כך גם כשפרצה האינתיפאדה השנייה והיו יריות בכל מיני מקומות ואזורים לא הייתה הנחיה ממערכת הביטחון למעלה, אנשים במקומות מועדים לפורענות תיאמו את הנסיעות ביניהם כדי לא לנסוע לבד.

כאשר רואים שהנסיעה בשיירות לא אפקטיבית מחליטים להצמיד מלווי נשק להגנה על השיירה – בחורים ובחורות. אולם הבריטים עדיין בארץ ומדי פעם הם עושים חיפושים. אז שמו לב שהבריטים לא נוהגים לבדוק בצורה יסודית את הבחורות, אז כל בחורה הפכה למעין סליק נייד – הן הטמינו בחזה פרבלום. אולם גם זה לא מה שיפתור את הבעיה, אז מחליטים לשריין משאיות – המשוריינים, או כפי שנקראו "הסנדוויץ" משום שהיו מורכבים משכבת פח, עץ ושוב פח (הורידו למשאיות את הגג ושמו רשתות נגד רימונים). רכבים אלו היו יחסית פחות חזירים לכדורים, אך מאד כבדים. את העלייה התלולה ניתן לעלות היום ב-70 ק"מ לשעה לפחות. ב-48' עלו אותה המשוריינים ב-15-10 ק"מ לשעה, מה שהקל על הפגיעה בהם. את רכבי המשוריינים שנפגעו ב-48' ולא הצליחו לעלות אל העיר ניתן לראות בצדי כביש ירושלים-תל אביב. כאשר מבינים הערבים כי כעת קשה יותר לפגוע ברכבים הם עושים מעשה פשוט – מניחים מחסום על הכביש. כך שכשמגיעה שיירה של משוריינים אין לה אלא לצאת מהרכבים ולפנות את המחסום (או להסתובב ולחזור), אז יורים עליהם, שוב השיירה נעצרת, ושוב לא מגיעה אספקה לירושלים. כשהערבים רואים שהנהגים יוצאים תחת אש ומזיזים את המחסומים אם מחליטים למלכד את המחסומים עצמם. כשמזיזים את המחסומים הם מתפוצצים ובתגובה מתפתחים פורצי מחסומים.

בארבעת החודשים הראשונים היוזמה כל בזמן בצד הערבי – הם מצביים בעיה והיישוב היהודי נותן מענה, הם מצביים אתגר יותר גדול והיישוב היהודי נותן את הפתרון. היישוב היהודי הולך מדחי אל דחי, מדחי אל בכי, מרגישים שהצד הערבי הוא ששולט במצב. עד האסון הגדול בסוף חודש מרץ, אסון המכונה 'אסון שלוש השיירות' 3 שיירות כמעט יום אחרי יום מוצאות את סופן.

שיירת נבי דניאל - 27.3.48, שבת, יצאה השיירה לדרכה מירושלים לגוש עציון, ובה 55 כלי רכב עליהם מועמסים 120 טון. המפקד מישאל שחם, סגנו צביקה זמיר. התוכנית המקורית הייתה לצאת משנלר ב-30:4 בשבת לפנות בוקר, להגיע לגוש, לפרוק ולחזור. ביום שישי הערב צביקה זמיר מעלה בעיה – אין לו איפה

להלן את החיילים בשנלר, ורצה לרדת לקריית ענבים. כוח האבטחה שירד לקריית ענבים לא התעורר בזמן, ולכן עד שהגיעו לירושלים והשיירה עזבה את ירושלים היה כבר 8:30 בבוקר – השיירה יוצאת באור יום וכל גורם ההפתעה הולך לאיבוד. בכניסה לבית לחם עומד ערבי, רואה שיירה ובורח תוך שהוא צועק 'אל-יהוד!'. השיירה ממשיכה בדרכה ועוברת את העיר בית לחם. עד שהערבים עיכלו, תפשו, הגיבו וירו – השיירה עברה. השיירה מגיעה אל העץ הבודד ומיד מתחילה הפריקה במערומים. תוך חצי שעה פורקים 120 טון. בגלל תקלות שונות, שנבעו מהרצון להעמיס על משאיות מטוס קל שניזוק בנחיתתו בגוש וכן פר-הרבעה (ששמו זמרי), שגילה התנגדות רבה, יצאה השיירה לדרכה חזרה לאחר כשעתיים וחצי מגוש עציון. בשלב זה יש דילמה אם לצאת או לא – מצד אחד יכול להיות שהערבים חסמו את הדרך, מצד שני חייבים לחזור כדי שיהיו רכבים להוריד חזרה לתל אביב, לכן החליטו לחזור. 4 ק"מ מצפון לכפר עציון נתקלים במחסום לרוחב הדרך. מפקד פורץ המחסומים, זרובבל הורביץ, חבר קיבוץ תל יוסף, רואה את המחסום ואומר לנהג להמשיך לנסוע. תחילה נתקלה השיירה במחסומים קלים, אך ככל שהתקדמה לכיוון ירושלים תכפו המחסומים וגברו היריות.

במחסום השביעי הם רואים כאילו נפרסה מולם החומה הסינית – אבנים ענקיות, בולדרים שאין שום סיכוי לפרוץ באמצעים שעומדים לרשותם. כשהערבים ראו שהשיירה נתקעה במחסום השביעי הם ירדו משני הצדדים ופתחו באש תופת. השיירה התפרקה לשלושה חלקים – חלק מהשיירה חוזרים חזרה לכפר עציון, מישאל שחם שהיה ברכב המאסף מתמרן וחוזר, צביקה זמיר שהיה אחד לפניו מתמרן וחוזר, הפר זמרי מתמרן וחוזר. רוב אנשי השיירה ראו בית נטוש בצד הדרך, שברו את החלונות והדלתות, נכנסו, עלו לגג, עשו הגנה היקפית וצעקו בקשר שיבואו להצילם. בתוך אותו בית שהו 30 שעות שבהן רבים מתים מאיבוד דם. היישוב היהודי שומע ולא יכול להגיש עזרה, הבריטים מסרבים לעזור – אי קטן של יהודים בתוך ים של ערבים.

בפורץ המחסומים, שנתקע כ-200 מ' מהבית, יושב מפקדו זרובבל הורביץ, הוא רואה שהתחמושת הולכת ואוזלת ואומר לאנשים שמי שיכול שיברח. אף אחד לא יוצא. בקבוק תבערה שנזרק על המשורייני, והגלגל האחורי השמאלי החל לעלות באש, שכנע את האנשים שכדאי לצאת, ומהר. אז פתחו פתח מילוט בין ארבעת הגלגלים לשלושה אנשים הצליחו להזדחל מלמטה. אחד מהשלושה מתאר שהציע לזרובבל הורביץ לברוח איתם, אך זה סירב באומרו 'לא אטוש את הפצועים קשה' – הם ברחו והוא נשאר. הערבים מתקרבים והוא יורה, אך לאט-לאט הערבים סוגרים, התחמושת הולכת ואוזלת ובשלב כלשהו נגמרת. אז מקבל זרובבל הורביץ החלטת – הוא לוקח מטעני חומר נפץ וממלכד את המשורייני, את הפצועים קשה ואת עצמו, הוא מחכה שהערבים יתקרבו, אומר (או לא אומר) ועושה את מעשה שמשון יתמות נפשי עם פלישתים – זרובבל הורביץ מפוצץ את עצמו על הערבים, על המשורייני ועל הפצועים. על המעשה הזה מדינת ישראל מעניקה לו את האות הגבוה ביותר שניתן בצה"ל – אות גיבור ישראל. בכל מלחמת יום העצמאות ל-12 אנשים הוענק אות גיבור ישראל, זרובבל הורביץ הוא אחד מהם.

זרובבל הורביץ קיבל את אות גיבור ישראל כי אין יהודי שנופל חי בידיים של הערבים המקומיים וחוזר הביתה בשלום, אין סיפור כזה. הירדנים לקחו בשבי (בגוש עציון), המצרים לקחו בשבי (בניצנים), הסורים לקחו בשבי (משמר הירדן), הפלסטינאים המקומיים לא לוקחים בשבי – "לא פחדנו מהמוות פחדנו ליפול חיים בידיים של הערבים". הגדלות של זרובבל הורביץ הייתה לא בכך שניסה להציל את חבריו אלא בכך שחסך ייסורי תופת – הוא מקריב את חייו כדי לחסוך ייסורי תופת. סביר שאילו ידע שהערבים ייכנסו וישר ישרו את הפצועים היה בורח, אלא שהוא העריך, על סמך תקדימי עבר, מה יעשו הערבים לפצועים לפני שהם יוציאו את נשמתם, על כך הקריב את חייו ועל כך קיבל את אות גיבור ישראל ממדינת ישראל.

בסופו של דבר, לאחר 30 שעות, נחתם הסכם לפיו כל המשוריינים, כל הציוד וכל הנשקים עוברים לצד הערבי. בתמורה הערבים יאפשרו לבריטים לקחת את הלוחמים הנצורים ולהעבירם לירושלים. הלוחמים חשדו בערבים שישתמשו בנשקים כנגדם, לכן פירקו את הנשקים, הוציאו את הנוקרים והעבירו את הנשקים ללא הנוקרים (נשק ללא נוקר לא יכול לירות). המשוריינים הועברו לבריטים והלוחמים הועברו לירושלים. סה"כ בשיירת נבי-דניאל 14 חללים.

כבר למחרת, עוד לפני שהספיקו להתאושש, עוד 47 חללים באסון שיירת יחיעם. 3 ימים לאחר מכן, בדרך מחולדה לירושלים, 17 חללים באסון שיירת חולדה. ב-5 ימים שלוש שיירות, כמעט יום לאחר יום, מוצאות את סופן. זו נקודת השפל הגדולה הראשונה במלחמת העצמאות.

היישוב נווה דניאל מנציח בשמו את שיירת נבי דניאל שהיא 4 ק"מ מהיישוב של היום, באזור בית לחם. **מכל השירים** שכתב חיים גורי ל-3 שירים יש מקום של כבוד בזמר העברי – באב אל וואד, הרעות והנה מוטלות גופותינו. המדריך שאל את חיים גורי מה הביא אותו לכתוב את השיר באב אל וואד ולאיה משלושת השירים הוא הכי מחובר. חיים גורי ענה שהשיר שאליו הוא הכי מחובר הוא 'הנה מוטלות גופותינו', דווקא בשיר שלא הולחן הוא רואה את פסגת היצירה הספרותית. חיים גורי לא היה בדרך לירושלים, אלא סמ"פ (סגן מפקד פלוגה) בחטיבת הנגב. לקראת סוף המלחמה הוא נסע בדרך העולה לירושלים, כאן ראה את שלד הברזל 'שותק כמו ראי' והבין שעל זה צריך לכתוב ולהציג. עוד הוא מוסיף שכתב את השיר כי יפה ירקוני מאוד לחצה עליו לכתוב שיר. חיים גורי חווה חוויה וכותב את אחד השירים המדהימים שלו.

הנה מוטלות גופותינו / חיים גורי - נכתב לילה לאחר הקרב

לדני וחבריו:

ראה, הנה מוטלות גופותינו שורה ארוכה, ארוכה.

פנינו שונו. המוות נשקף מעינינו. איננו נושמים.

כבים נגוהות אחרונים והערב צונח בהר.

ראה, לא נקום להלך בדרכים לאורה של שקיעה רחוקה.

לא נאהב, לא נרעיד מיתרים בצלילים ענוגים ודמומים,

לא נשאג בגנים עת הרוח עוברת ביער.

ראה, אימותינו שחוחות ושוקות, ורעינו חונקים את בכים,

ומפץ רימונים מקרוב ודליקה ואותות משרים סערה!

האמנם תטמינונו כעת?

הן נקום והגחנו שנית כמו אז, ושבו שנית לתחייה.
נדדה אימים וגדולים ואצים לעזרה,
כי הכל בקרבנו עוד חי ושוצף בעורקים ולהוט.
לא בגדנו. ראה, נשקנו צמוד ומרוקן כדורים, אשפתנו ריקה.
הוא זוכר מלותינו עד תום. עוד קנינו לוחטים
ודמנו מותו בשבילים שעל - שעל.
עשינו ככל שנוכל, עד נפל האחרון ולא קם.
האמנם נאשם אם נותרנו עם ערב מתים
ושפתינו צמודות אל אדמת הסלעים הקשה?
ראה, איזה לילה גדול ורחב.
ראה, פריחת כוכבים במשך.
ניחוחי אורנים. תקברונו כעת, ורגבי העפר על פנינו.
פה התיל סמור, חפירות, פה כולנו יחדיו.
יום חדש, אל תשכח! אל תשכח!
כי נשאנו שמך, עד המוות עצם את עינינו.
הנה מוטלות גופותינו, שורה ארוכה ואיננו נושמים.
אך הרוח עזה בהרים ונושמת.
והבקר נולד, וזריחת הטללים רוננה.
עוד נשוב, ניפגש, נחזור כפרחים אדומים.
תכירונו מיד, זו "מחלקת החר" האילמת.
אז נפרח. עת תידום בהרים זעקת יריה אחרונה.

בית מחסיר \ בית מאיר- הכפר הערבי הגדול ביותר בהרי ירושלים ששמו מוכר אודות לשירו של חיים גורי,
באב אל וואד – "אור כוכב ראשון מעבר בית-מחסיר". הראייה היא שהיו כאן עוד הרבה כפרים שלא יודעים
את השמות שלהם, כי לא נכתב עליהם. המושב בית מאיר של היום יושב על שרידי הכפר הערבי בית מחסיר.
בית מאיר ובית מחסיר זה אותו המקום. בית מאיר על שם הרב מאיר בר-אילן, מראשי הציונות הדתית, על
שמו גם אוניברסיטת בר אילן (רק שני אנשים זכו להנצחה בשם אוניברסיטה – בן גוריון והרב מאיר בר אילן).
אביו של הרב מאיר בר אילן הוא הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (כונה בפי בני דורו ר' הירש לייב), הידוע
בשם הנצ"ב מוולוז'ין (על שמו קיבוץ עין הנציב) ועמד בראש ישיבה שנחשבה לאחת הישיבות הכי חשובות
בעולם היהודי בזמנו – ישיבת וולוז'ין. על חשיבות הישיבה אנו למדים מהתלמידים בה – חיים נחמן ביאליק,
אברהם יצחק הכהן קוק.

מבצע מכבי א' (ע"ש מכבי מוצרי) כיבוש בית מחסיר – פעמיים ניסו ולא הצליחו לכבוש את הכפר הערבי
הגדול ביותר בהרי ירושלים, בית מחסיר. לקראת הניסיון השלישי החליטו להשתמש במטוס גדול, מטוס
נורסמן ששהה בשדה דב (אפשר להעמיס עליו 6 אנשים – במושגים של אז ג'מבו). התוכנית הייתה להעמיס
את המטוס ב-150-100 ק"ג חומר נפץ לכוונו לבית מחסיר שיטיל את הפצצה סמוך לכפר וייצור היסטריה.
ההנחה הייתה שאם הדוידקה, מרגמה מאוד כבדה שנסחבה על ידי 3 חיילים ופגזה שקל כ-40 ק"ג (ע"ש דוד
ליבוביץ' נשק של ההגנה) יוצרת היסטריה בצד הערבי למרות שנחשבה ללא מדויקת ולא יעילה, אז פצצת
המטוס ייצור היסטריה גדולה בהרבה.

בעוד שהעמיסו את מטוס ה'נורסמן' בשדה דב, נחת מטוס קטן – אוסטר, שהוכר שכיניו פרימוס (כמו פייפר)
וממנו יורד דניאל בוקשטיין, מפקד טייסת הגליל (2 פייפרים זה טייסת באותם ימים). בוקשטיין שואל למה
המטוס הגדול ועונים לו שבשביל בית מחסיר, הוא שואל מתי הוא יוצא ועונים לו שבעוד כשעה. אז הוא
מתנדב להטיס את המטוס. למרות שהתנדב, מודיעים לו שכבר יש טייס אחר, יריב שיינבוים. בוקשטיין
ממשיך להתעקש אך נתקל בסירוב.

על פי עדותו של אהרון רמז, לימים מפקד חיל האוויר, שישב במגדל הפיקוח, מטוס הנורסמן חג על המסלול
והחל תופס תאוצה בעוד שדניאל בוקשטיין רץ אחריו ומנסה להשיגו, המטוס נעצר, מתפתח ויכוח על מסלול
ההמראה ואז דניאל עולה למטוס, המטוס תופס תאוצה וממריא יחד איתו. במטוס היו שני טייסים ו-4 אנשי
צוות. המטוס מגיע לבית מחסיר, הוא עושה 2 סיבובים מעל הכפר ונעלם בשדות.

מצד אחד עומדים הפלמ"חניקים, בצד שני הערבים בשמורת המסרק - 'אלה עומדים אל ההר מזה, אלה
עומדים אל ההר מזה, והגיא ביניהם'... (נחל דרך בורמה). הפלמ"חניקים מתחילים להסתער על הכפר. מפקד
פלוגה א' בגדוד הרביעי של חטיבת הראל פלמ"ח, אורי בן ארי (אורי בנר. לימים תת אלוף בצה"ל), מי שמוביל
את כל ההסתערות, מתאר אותה לימים כ-'ההסתערות הקשה מכולן', זאת למרות שלחם בקרבות רבים.
כשמגיעים לוחמי הפלמ"ח למעלה, למשלט 17 (היום שמורת המסרק), הערבים בכפר מבינים שהקרב גמור
וברחים. אנשי הפלמ"ח שנכנסים אל הכפר הנטוש מוצאים שקי אספקה – קמח, סוכר ואורז, שהיו אמורים
להגיע אל ירושלים ונבזזו מהשיירות שהותקפו על ידי אנשי הכפר. כמו כן מצאו פריטים אישיים של נהגי
ומלווי שיירות ביניהם נעליים, בגדים, ארנקים, כסף קטן ועוד.

כדי להבטיח שהערבים לא יחזרו, חוסמים, מנתקים ומביאים את ירושלים למצב של חרפת רעב, יש להשמיד
את הכפר, הכפר הערבי הגדול ביותר בהרי ירושלים. א' באייר, 10 במאי 1948 הכפר נכבש ופוצץ – למרות
שעדיין יש בתים שמשמשים כמחסנים, ברור המסר שאין לערבים לאן לחזור. 4 ימים לאחר מכן, 14.5.1948,
קמה מדינת ישראל. מדינת ישראל קמה למציאות שאין בעיה לנסוע בין שער הגיא לירושלים - כל הכפרים
שהיו בדרך משער הגיא לירושלים, בשלב הזה, בשליטה יהודית. 18.5.1948 נכנס הלגיון הירדני ללטרון ושם
נוצרה בעיה.

מה קרה למטוס? כשקמה מדינת ישראל לא היה ברור מה קרה למטוס. ביוני הדברים עוד מעורפלים. ביולי,
חטיבת הראל התקדמה לכיוון בית היתומים איתנים (היום בית חולים) שהוקם על ידי הוועד הערבי העליון
(חאגי אמין אל חוסייני) בשנות ה-30 (כ-5 ק"מ מזרחית לכאן). הילדים הערבים פונו מהמקום וממנו יצא אדם
ערבי כשידיו מורמות בוכה ומתחנן שלא יהרגו אותו ובתמורה יספר להם משהו שמאוד ירצו לדעת. הערבי
לוקח את הפלמ"חניקים, יורד איתם במדרון, פותח מכסה של בור מים וממנו מוציא שתי גופות – שניים
מתוך ששת אנשי הצוות של המטוס, שעד היום לא ברורה עד הסוף סיבת נפילתו (עודף משקל, תקלה טכנית,
הבריטים יירטו את המטוס). לימים לקחו את מנוע המטוס, העלו אותו להר סמוך ולו קראו "הר הטייסים"

אותו הפכו לגלעד המרכזי לכל חללי חיל האוויר, שם מתקיים מדי שנה טקס יום הזיכרון. אירוע זה, למרות שהיה אירוע כושל, קרה ארבעה ימים לפני הקמת המדינה כחלק מניסיון לכבוש את הכפר הערבי הגדול ביותר בהרי ירושלים ולהשתלט על הדרך לירושלים, לכן נבחר המקום לגלעד המרכזי לחללי חיל האוויר. **כדי לתת משנה משמעות** או תוקף משמעות יותר חזק מזה שהם נפלו ונהרגו, בחרו 3 חיילות את מקום ההנצחה המרכזי שלהם בקונטקסט של ירושלים, שכן אלו נפלו בשביל ירושלים – הר הטייסים, יד לשריון וחיל הנדסה (בכניסה לדרך בורמה, צומת חולדה, בכניסה למשמר דוד). התנועה הציונית מראשית ההתיישבות (שנות ה-80 של המאה ה-19) ועד 1948, הקמת מדינת ישראל הצליחה להקים בכל מרחב הרי ירושלים (פרוזדור ירושלים) 4 יישובים יהודיים :

מוצא – היישוב הראשון שהוקם בהרי ירושלים. קרקעות מוצא נרכשו ב-1860 (על ידי משפחות ילין ויחזקאל), 22 שנים לפני הקמת ראשון לציון, 18 שנים לפני אם המושבות, פתח-תקווה, 10 שנים לפני שהוקם בית הספר החקלאי הראשון בארץ, מקווה ישראל, ושנת הולדתו של הרצל, 37 שנים לפני הקמת התנועה הציונית. מוצא כמושבה קמה ב-1894.

קריית ענבים – היישוב השני שהוקם בהרי ירושלים, חלוץ הקיבוצים בהר, פעם ראשונה בתולדות התנועה הציונית שמקימים יישוב בהר, גבוה – 1920 (10 שנים אחרי דגניה). **מעלה החמישה** – 18 שנים מאוחר יותר, 1938, שהקימו את קריית ענבים, 5 יצאו מולדת לבנות והלכו לטעת עצים למעלה בהר הרוח. אז שמעו הדי יריות בקריית ענבים. כשרצו להר הרוח אנשי קריית ענבים הם ראו 5 גופות ושני חמורים שנשאו את כלי העבודה והנשק (שטרם הספיקו להוריד מהחמורים). הגופות נלקחו והובאו לקבורה שקריית ענבים. בלוויה מישהו צעק "מה צריכה להיות התגובה היהודית למעשה הנפשע הזה?" ואחר אמר "הם רוצחים אנו נבנה". חצי שנה אחרי הוקם ישוב, במסגרת הפרויקט הלאומי חומה ומגדל – קיבוץ מעלה החמישה.

נווה אילן ההיסטורי, שהוקם באוקטובר 1946 (להבדיל מנווה אילן של היום, שהוקם בשנות ה-70) והתקיים עד 1956 אז נשברו חברתית. "31 אנשים משוגעים", כך קרא להם בן גוריון, יוצאי המחותר הצרפתית, ביניהם אליעזר לב-ציון.

חמישה יצאו מולדת לבנות - מילים: שלום שפירא לחן: מרדכי זעירא

חמישה יצאו מולדת לבנות, חמישה בבית עזבו אם ואחות ותינוק ואישה הלמו פטישים בהרים והלמו פטישים חמישה שם עמדו סללו וחלמו מסילות וכבישים יריות פילחו את הבוקר פתאום, יריות פטישים בידם בנפש המתום נפתלו חמש הגויות וקמו, וקמו, וקמו, וקמו. בלילה בהוצת בהרים האישים הלמו מחדש חמישה פטישים ומאז לא נדמו ויש כי בוקעות לרגעים אנחות ולחישת בבית עזבו אם ואחות ותינוק ואישה אף רגע אחד הידיים לא נחות חמישה יצאו מולדת לבנות

אל מול ארבעת היישובים היהודיים ישבו במרחב הרי ירושלים כפרים ערביים רבים עד להקמת המדינה- דיר איוב ממש בכניסה, לידו הכפר יאלו, מאחוריו עימוואס ומאחוריו בית נובא. כאן היה הכפר בית מחסיר, שריש (איפה שהיום שורש), בהמשך הקסטל, מולו קולוניה, מעל קולוניה הכפר בידו, בית סוריק ונבי סמואל. מאחוריה הקסטל היה סובא, בהמשך היה ליפתא, דיר-יאסין. אבו גוש ועוד רבים אחרים. מנתונים אלו למדים מספר תובנות היסטוריות ומשמעויות –

זו אחת הסיבות לכך שהמערכה על הדרך לירושלים הייתה כל כך קשה.

האזור שאנו נמצאים בו עכשיו, על פי תוכנית החלוקה, 29.11.47, אמור להיות חלק מהמדינה הערבית. שטח זה היה מיועד להיות במדינה הערבית הפלסטינית, שכן רציונל תוכנית החלוקה אומר שבשטחים שיש רוב ערבי תהיה מדינה ערבית ובשטחים שיש רוב יהודי תהיה מדינה יהודית. מכיוון שלא היו כאן כמעט יהודים, באופן טבעי, האזור כולו נמסר לצד הערבי.

למרות שהייתה דרך חלופית לדרך זו, דרך שעלתה מהשפלה להר - מעלה בית חורון (היום כביש 443), לא נסעו משם והתנקשו על הדרך העוברת במעלה שער הגיא. את הסיבה לכך אפשר להבין מדוגמה בת ימינו - עד פרוץ האינתיפאדה בשנייה, ספטמבר 2000, הפקקים לירושלים בשעות העומס התחילו באזור מוצא, עם פרוץ האינתיפאדה הפקקים התחילו כבר בעלייה לקסטל. כשפרצה האינתיפאדה כל תושבי אזור מודיעין, מכבים-רעות, הפסיקו לנסוע בכביש 443 בגלל הסיכונים והחליטו לנסוע דרך שער הגיא - כל האוכלוסייה היהודית שנוסעת בכביש 443 מדי יום העתיקה עצמה לשער הגיא. בתש"ח, עם פרוץ מלחמת העצמאות, מכיוון שלא היה ולא יישוב יהודי אחד בדרך, אף יהודי לא נסע במעלה בית חורון. למרות שבדרך מעלה שער הגיא יש רק 4 יישובים יהודיים, זה פי אינסוף ממה שיש שם, ולכן התחבורה היהודית עוברת בדרך זו, למרות שיש דרך חלופית.

תצפית – תחתינו רואים את החלק הצפוני של עמק איילון, עמק שקשה להקיף את כולו במבט אחד, שכן יש לו צורת פרסה – חלק צפוני רחב, קטע צר ואז החלק הדרומי (בסיוור הקודם טיילנו בחלק הדרומי של איילון). מעל עמק איילון רואים את אזור מודיעין (הבתים הגבוהים), מימין למודיעין רעות, ומימין לה מכבים. הרבה כפרים ערביים – בית ליקא, ח'רבת אל-מסבח, בית עור א-תחתא, בית עור אל-פוקא.

מבחינה גיאוגרפית אפשר לראות שמעמק איילון פני השטח מתחילים לעלות ולתפס. כל תא השטח מאתנו מערבה נקרא בשפה הגיאוגרפית – המורדות המערביים של הרי יהודה. מבחינה טופוגרפית אם עושים חתך ממערב למזרח – מים התיכון ועד ירושלים – מתל אביב ועד שער הגיא המרחק בקו אווירי הוא כ-30 ק"מ והעלייה בגובה היא כ-300 מ', לעומת זאת משער הגיא לשמורת המסרק (גובהה 595 מ' מעל פני הים) המרחק בקו אווירי הוא כ-3 ק"מ והעלייה בגובה היא כ-300 מ' נוספים, מכאן ועד ירושלים המרחק בקו אווירי הוא כ-20 ק"מ והעלייה היא בעוד כ-200 מ' (ירושלים כ-800 מ' מעל פני הים) – עלייה מתונה, כפיפה חדה ושוב עלייה מתונה עד ירושלים. המורדות המערביים של הרי יהודה כל כך מרשימים משום שלמרות הגובה הנמוך

מירושלים, שדה הראייה רחב הרבה יותר (בטווחים מאוד קצרים נפתח הנוף), שכן אנו נמצאים בין שתי יחידות נוף – השפלה הגבוהה והרי ירושלים (למעשה עד מיצר גיברלטר אין נקודה יותר גבוהה). מתחילים לעלות, מולנו היישוב נטף. מעל נטף יש בית בודד, מקום שנקרא חירבת אבו לאחס. ממשיכים לטפס, ההר הגבוה (בקו המיוער רואים עלייה) זה הר הרוח – שם נרצחו החמישה. **מולנו**, היישוב הקרוב הראשון זה היישוב נווה אילן (רואים את בית ההארחה, מבנה לבן בוהק). מעליו, על הכיפה, רואים מבנה עם גג רעפים ואנטנה – נווה אילן ההיסטורי. מעל נווה אילן, בקו ישר למעלה, רואים את האזור של מעלה החמישה (ימינה על קו הרכס בית ההארחה של מעלה החמישה). מאחורי נווה אילן יד השמונה. על אותה שלוחה של נווה אילן, ימינה, רואים בתים לבנים גבוהים, השכונה החרדית טלזסטון, שמעליה רואים כיפה עם אנטנה – משטרת אבו-גוש, מעל כפר הערבי אבו-גוש. במשטרת אבו-גוש ישבה לפרק זמן מאוד קצר יחידה 101, בחמשת החודשים שתפקדה ישבו בשנלר, משם עברו למשטרת אבו-גוש ואז לסטף, אז התפרקו). בסמוך שורש עם ההרחבה ובית ההארחה החדש.

נסיעה לקסטל

חולפים על פני הניון שורש ומשמאל היישוב שורש – שבשריפה הגדולה שהייתה בהרי ירושלים כמעט נשרף מהשורש, למעלה מ-10 בתים עלו באש, אך לא היו קורבנות בנפש. השריפה אירעה ביום חם שהדבר הקטלני בו היו רוחות נוראיות. שתי לשונות אש דילגו משלוחת שיירות לשלוחת משלטים. היישובים פונו (בית מאיר, שורש ועוד). היום יודעים שמה שגרם לשריפה הייתה חתיכת זכוכית. מצד שמאל רואים את הסברסים והטרסות – כאן ישב הכפר הערבי שריש. היום שורש יושב פחות או יותר על חורבות הכפר שריש. משמאל אנדרטת פורצי הדרך לירושלים.

שואבה – מימין, יישוב חדש (אחרי 1948), הוקם ב-1952. מצד ימין נמצא בניין אפור מאורך שאנטנה בראש תחנת שאיבה שהבריטים הקימו כאן בשנות ה-30, ועל שמה נקרא היישוב. התחנה היא אחת מתוך 4 תחנות שאיבה בדרך מראש העין לירושלים - ראס אל עין בראש העין, בלטרון (תחנת שאיבה שפוצצו הירדנים), בברוך ג'מילי - בניין המשאבות התחתונות והתחנה הרביעית שלימים נתנה את השראה לשם היישוב – שואבה.

הפיגוע בקו 405 הוא פיגוע שאירע ב-6 ביולי 1989 ובו נרצחו 16 נוסעי אוטובוס "אגד" בקו 405. מחבל מתאבד ניגש לנהג, בכוח הסיט את ההגה ודרדר את האוטובוס לתהום בסמוך לקריית יערים. ב-1948 הכביש התעקל שמאלה, צפונה, נכנס לתוך הכפר הערבי אבו-גוש והתחבר חזרה למחלף חמד. ב-1977 נסלל כביש מספר 1, שכל הקטע מתל אביב ועד שער הגיא הוא חדש לחלוטין, ומשער הגיא ועד ירושלים תיקונים ושינויים קלים – לחסוך את הכניסה לכפר אבו-גוש ולקצר את הדרך. התוואי ההיסטורי, שהוא הרבה יותר צר, בא מכיוון מחלף חמד, מקיף, עולה ועולה – זו נקודת התורפה השנייה בדרך לירושלים אחרי שער הגיא, בחצי השנה הראשונה. בקצה העלייה כפר ערבי, לא גדול, היושב על נקודה מאוד משמעותית, ממש על הכביש – קסטל (גם כאן אפשר לראות טרסות וסברסים, חורבות כפר הקסטל).

לאחר המלחמה הוקמה בכפר "מעברת קסטל" בו יושבו עולים שהגיעו מעיראק, קורדיסטן, פרס וצפון אפריקה. כאשר בשנת 1951 הפכה המעברה ליישוב קבע בשם מעוז ציון. בשנת 1964 היישוב אוחד עם היישוב הסמוך מבשרת ירושלים והוקמה המועצה המקומית מבשרת ציון.

גן לאומי קסטל

איך מגיעים? לגן לאומי קסטל נגיע בנסיעתנו על הכביש המהיר תל אביב - ירושלים נפנה במחלף הראל דרומה לתוך היישוב מבשרת ציון. נעבור ליד בניין המועצה המקומית ומיד נפנה ימינה ושוב ימינה. אל מולנו יתנשא המבצר. נמשיך בכביש ונכנס בשערי הגן הלאומי. נחנה הרכב ונעלה בדרך עקלקלה לפסגת ההר. **ההחלטה על היציאה למבצע נחשון**: אסון שיירת חולדה, ב-31.3.1948, הפעם ראשונה במלחמה ששיירה יוצאת לדרכה לירושלים, נתקלת, נתקעת, מסתובבת וחוזרת. ייחודה של שיירת חולדה בכך שלהבדיל משיירות אחרות לא הגיעה למעוז חפצה, ירושלים – שיירת חולדה נסעה מחולדה עד צומת חולדה. שיירות אחרות יצאו, נתקעו והגיעו. בנוסף לזה, שלושה ימים קודם לכן קורה אסון שיירת יחיעם, וקודם לכן אסון שיירת נבי-דניאל – 5 יממות, 3 שיירות נפגעות.

עד אסון 3 השיירות, ב-4 חודשים, כ-1000 יהודים שילמו בחייהם (באופן פרופורציונאלי זה כמו 10,000 הרוגים היום). נוסף על כן ספג היישוב היהודי מכה ברמה המדינית – ארה"ב, התומכת הגדולה בתוכנית החלוקה, שולחת את נציגה באו"ם (עוד לפני אסון 3 השיירות, במרץ) ואומר בצורה שלא משתמעת לשתי פנים שארה"ב נסוגה מתוכנית החלוקה בטענה 'תראו מה הערבים המקומיים מעוללים ליהודים, אם תקום כאן מדינה תהיה פלישה, איך יישוב שלא עומד מול הערבים המקומיים יחזיק מעמד מול טנקים ותותחים. אולי עדיף שיהיו כאן יהודים בלי מדינה מאשר מדינה בלי יהודים!'. זו הייתה נקודת השפל, הייתה תחושה שהכל מתמוטט וקורס, הערבים המקומיים שולטים ומתווים את המצב.

כאן מתגלה גדולתו של המנהיג, בן גוריון שאומר: 'לא יקום ולא יהיה, תרכזו את כל הכוחות שניתן לרכז, אנחנו הולכים להציל את ירושלים!!'. בן גוריון פונה ליגאל ידן ושואל כמה אנשים הוא יכול לגייס לטובת המבצע, כשיגאל ידן אומר 400, בן גוריון קובע 1500. פעם ראשונה באור יום לעיני הבריטים מרכזים 1500 אנשים (מהצפון והמרכז) מהדרום אי אפשר כי הוא נצור), חושפים חזיתות, מפקירים יישובים ויוצאים למבצע הגדול הראשון במלחמת העצמאות – 'מבצע נחשון'.

מבצע נחשון הוא מעין קו פרשת מים ברמה הטקטית והאסטרטגית.

השינוי הטקטי הגדול – עד עכשיו הערבים היו למעלה במשלטים והיהודים למטה בכביש, הם ירו ונגמר הסיפור. במבצע נחשון הכוונה הייתה לתפוס את השטחים ששולטים על הכביש (למשל שלוחת שיירות), כך הערבים לא יוכלו להיות למעלה ויוכלו לעבור למטה שיירות בצורה חופשית- הרעיון הוא ליצור פרוזדור בשני צדי הדרך ולתפוס את השטחים ששולטים על הכביש משני הצדדים.

השינוי האסטרטגי הגדול – עד עכשיו היהודים היו מוכנים להתפשר, לחלק את הארץ ולהקים שתי מדינות, מי שיתנגד לתוכנית החלוקה הם הערבים. הערבים החלו בפרעות ועכשיו "במלחמה כמו במלחמה" תפישת

השטחים לא תהא רק לשם שמירה על הדרך, אלא לשם השתלטות קבועה וסיפוחם למדינת ישראל (שעדיין לא קמה). למעשה עכשיו גם בן גוריון מתנגד לגבולות תוכנית החלוקה ומתכוון לקחת כל שטח שאפשר יהיה לקחת על חשבון המדינה הערבית.

המשמעותיות וההשלכות של תובנת בן גוריון הן רבות. בצד היהודי למלחמה הזו יש מספר שמות – מלחמת השחרור \ מלחמת הקוממיות \ מלחמת העצמאות, לערבים המקומיים יש שם אחד שאומר הכל – 'אל נכבה', אסון גדול.

הנכבה – המטרה הייתה להקים כאן שתי מדינות, לפי תוכנית האו"ם ותוכנית החלוקה. בפועל קמה מדינה אחת – מדינת ישראל. השטח שהיה מיועד להיות חלק מהמדינה הערבית נאכל, נעלם ונבלע על ידי 3 מדינות. **ישראל** - שטחים שלמים שלא אמורים היו להיות חלק מהמדינה היהודית סופחו על ידי בן גוריון – כל הגליל המרכזי והמערבי, המשולש הקטן (אזור וואדי ערה), אזור הרי ירושלים, האזור הצפוני של רצועת עזה, אזור אשדוד ואשקלון (איסדוד ומגידל בהתאמה), כל תא השטח ממחסום ארז ועד גשר עד הלום נכבש ב-48 על חשבון המדינה הערבית, חולות חלוצה. המדינה היהודית אמורה הייתה לקום על פני 14 אלף קמ"ר, ומדינת ישראל בסוף המלחמה היא למעלה מ-20 אלף קמ"ר.

ירדן – המלך עבדאללה לקח את כל יהודה ושומרון וקרא לזה הגדה המערבית.

מצריים – המלך פארוק לקח את רצועת עזה ודאג להחזירה עד הסנטימטר האחרון בהסכם השלום.

הפלסטינאים הם ששילמו את המחיר – ברמה הגיאוגרפית המדינה הערבית שאמורה הייתה לקום על 11 אלף קמ"ר, ובסוף המלחמה הם מוצאים את עצמם ללא מדינה ששטחם נאכל על ידי שלוש מדינות אחרות. אם נלך קדימה ונדבר בשפה אקטואלית – אם ולכשתקום המדינה הפלסטינאית היא תשב פחות או יותר על יהודה ושומרון ורצועת עזה – 6000 קמ"ר, כחצי מהשטח (פחות או יותר עם חילופי שטחים וכן הלאה). נכון להיום יש קונצנזוס, ברמה בינלאומית, שלא חוזרים לתוכנית החלוקה, אלא לקווי 1967 – הקו הירוק. מדינת ישראל קיבלה לימים הכרה ל-5000 קמ"ר שנכבש ב-48 אך לא על השטחים שנכבשו ב-67. זו הנכבה. הרמה הגיאוגרפית היא כאן וכאפס לעומת הרמה הדמוגרפית – אף אחד לא יכול היה לתאר לעצמו, בחלומות הכי פרועים, שתוך 15 חודשים, בסוף המלחמה, מאות אלפי ערבים (למעלה מ-600 אלף) יהפכו לפליטים. אוכלוסיית ארץ ישראל ערב המלחמה הייתה 1.8 מיליון, היהודים היוו שליש מאוכלוסייה (כ-600 אלף) הערבים היוו שני שלישי (כמיליון ורבע).

הפליטים עברו לירדן, לסוריה, ללבנון, לרצועת עזה (ששלישה את אוכלוסייתה), הרוב ליהודה ושומרון תחת שליטה ירדנית. בגבולות הקו הירוק של מדינת ישראל מהסכמי שביתת הנשק ב-1949 (הם ערבים ישראלים), בשטח מדינת ישראל, נשארים כ-156,000 ערבים, מתוך מיליון ורבע. מאות אלפים נשארים בארץ ישראל, בורחים ליהודה ושומרון, אך לא נמצאים במדינת ישראל. הערבים שייכים לעם שהיה שני שלישי מהאוכלוסייה, בסוף המלחמה לא רק שאין להם מדינה והם לא יודעים מתי היא תקום, לא רק שאם תקום היא תהיה חצי מגודלה, אלא הם מיעוט מבוטל (פחות מ-20%) בתוך רוב יהודי מובהק (ב-49, סוף מלחמת העצמאות, כבר 750 אלף יהודים במדינת ישראל) – זו הדרמה הכי גדולה שקרתה בארץ, זו הנכבה.

מהפך דמוגרפי שחל בשנה וחצי והפך את הערבים למיעוט יש 3 סיבות .

פחד – בחלק מהמקומות, חלק גדול מהכפרים (למשל בבית מחסיר) בורחים מפחד. כשהגיעו כוחות יהודיים ללוד ולרמלה יצאו נכבדי לוד ורמלה, באו למפקדת מבצע דני ושאלו מה יעלה בגורלם, אלו אמרו 'אל תדאגו, לא נעשה לכם שום דבר, רק מה שאתם הייתם עושים לנו אילו היה המצב הפוך', אז הם נשכבים על הרצפה ומתחילים לבכות 'אתם הולכים להרוג אותנו?!'. סיפור דיר יאסין, 9.4.1948, מבחינת הערבים, מאמת את כל החרדות, החששות והפחדים. הערבים לוקחים אסון נורא, שנהרגים בו אזרחים, ילדים, נשים וזקנים, ומכלילים אותו על המדינות שלא הייתה מדיניות. זה לא המקרה היחיד שיהודים פוגעים באוכלוסייה ואפילו רוצחים (מדובר בפשעי מלחמה במושגים של היום) – אבל זו לא מדיניות, אין פקודה בשום יחידה בצה"ל להרוג אזרחים. בתודעה הערבית הרווחת צבא כובש שוחט, לכן הם בורחים, עם המפתח, שכן הם לא מעלים בדעתם שיום אחד לא יוכלו לחזור.

גירוש – יגאל אלון היה מפקד מבצע יפתח באצבע הגליל, שבתוכו היה מבצע קטן שנקרא 'מבצע מטאטא' – כל הערבים מהכנרת ועד עמק החולה מגורשים. יגאל אלון היה מפקד מבצע דני בו נכנס משה דיין (מפקד גדוד 89 חטיבה 8) ב-11.7.1948 בסיוור אלים ומטורף ללוד וירורה לכל הכיוונים, 'הנמר הנוראי' בראשו. התוצאה היא שכל ערבי לוד, 30 אלף ערבים, מרימים ידיים ונכנעים. אנשי רמלה שראו את אנשי לוד הרימו גם הם ידיים ונכנעו. שתי ערים ערביות שמונות למעלה מ-60 אלף ערבים נכנעות בסיוור אלים ומטורף של משה דיין.

למחרת, ב-12.7.48, נכנסו לעיר שלוש משורינות לגיון ירדניות וירו על חיילי חטיבת יפתח פלמ"ח, אנשים נהרגו ונפצעו. אז מפקדי יפתח נתנו פקודה – לירות בכל מי שמפר את העוצר. אנשי חטיבת יפתח התחילו לירות לכל הכיוונים. התושבים שישבו בתוך המסגד (מסגד גדול עם כיפה ירוקה) החלו לירות על חיילי חטיבת יפתח ואל המפקדים נתנו פקודה לירות בחזרה, אולם היו שם ילדים ונשים. 'אוי לרשע ואוי לשכנו, שלא יירו ליד ילדים לא נירה עליהם', נתנו פקודה לירות. באירוע הזה מצאו את מותם קרוב ל-250 ערבים, וזה מכונה בפייהם "טבח לוד" (לא בטוח שמדובר בטבח, שכן המושג טבח זה לקחת בן אדם לקחת לו את הרובה להגיד לו להרים את הידיים ולירות בו. במקרה הזה אחרי שהערבים פתחו באש תופת על אנשי יפתח אז הם ירו ללא הבחנה, יד רכה על ההדק). באבחנת חרב חיילים יפתח דיכאו את המרידה.

אז הגיע דוד בן גוריון למפקדה, יצחק רבין ויגאל אלון שאלו אותו מה לעשות עם 60 אלף הערבים שאתמול נכנעו והיום פתחו באש, מילה זה לא מילה, הם יושבים על הכביש...? דוד לא ענה ופטר אותם בתנועת יד, (כאלו עזוב אותך מזה...). בעקבות זאת הוציא יצחק רבין פקודת גירוש לכל ערביי רמלה ולוד מזרחה (תושבי רמלה שלא ירו הועלו על משאיות ופוננו). ב-13-15.7.1948 שתי ערים ערביות גדולות, שאמורות להיות חלק מהמדינה הערבית, מקבלות פקודת גירוש בפקודתו של יצחק רבין ומפקדו יגאל אלון, למעלה מ-50 אלף ערבים מגורשים (בעיקר לכיוון לטרון). על גירוש ערביי לוד ורמלה אמר אלון בכנס מפ"ם ב-1950 שהוא זה שקיבל את ההחלטות, לא מפיל את התיק על בן גוריון, עשה את מה שעשה בלי שהתכוון שכן התגלגלה לידי ההזדמנות והוא ניצל אותה. יגאל אלון מצטער, לא על זה שגירש, על זה שלא גירש את כולם. אנשי השומר

הצעיר ששומעים את זה לא יודעים איפה לשים את עצמם ומתפתלים בכיסאות, שכן הם גדלו על אהות עמים. אנשי אחדות העבודה קמים ומוחאים כפיים. יגאל אלון טוען שלא הייתה ברירה אחרת אלא לפנות את הערבים מהערים האלה. "לא יכולתי להרשות שאלפי ערבים יישארו מאחורי קווי החזית שלי". יגאל אלון ויצחק רבין (נושא כליו) חתרו לגירוש הערבים, איפה ששניהם היו לא נשארו ערבים. יגאל אלון, בחור בן 30 ב-1948, לא רק מעצב את גבולות מדינת ישראל, אלא גם בכל מקום שיכול היה לגרש את הערבים עשה זאת. אלון היה מפקד מבצע יפתח, אח"כ מפקד מבצע דני, אח"כ מפקד חזית הדרום.

עידוד לצאת מצד מנהיגים ערביים - לדוגמה חיפה, שם ישבו 85 אלף ערבים העיר נכנעת תוך יומיים ומרימים ידיים. הערבים מקבלים החלטה מפתיעה, לקחת את הרגליים וללכת, זאת לאחר שהתייעצו עם חאגי אמין אל חוסייני שאמר לא לעשות הסכמים עם היהודים, לעזוב ולחזור בהמשך (עד היום מחכים לחזור, יושבים באזור סברה ושתילה). שבתאי לוי, ראש העיר חיפה, מנסה לשכנע אותם להישאר ולא להקשיב לחאגי אמין אל חוסייני הקיצוני, שמביא עליהם לטענתו אסון נורא. 100 אלף ערבים מגיעים לסברה ושתילה בעיקר מאזור הצפון וחיפה.

התיאורים והעדויות של משה כרמל, מפקד חזית הצפון, וסגנו מרדכי מקלף, לימים הרמטכ"ל, שהערבים רצים לנמל, האניות טובעות, כולם בהיסטוריה להתפנות. העיר מתרוקנת מלבד אלפים בודדים שנשארים. **קסטל הוא הכפר הערבי הראשון שנופל ב-1948**. כיבוש הקסטל מהווה קו פרשת מים, זו הפעם הראשונה בסכסוך הערבי-ישראלי שלוקחים אדמה ערבית בכוח ובאלימות – לא היה כדבר הזה עד אפריל 48 (עד אז השטחים נקנו, לפעמים שילמו פעמיים לאפנדים ולאריסים).

מצודת הקסטל - 1/4/1948, יום לאחר אסון שיירת חולדה, יושב בירושלים דוד שלתיאל, מפקד מחוז ירושלים, מפקד חטיבת עצינוני, מפקד חי"ש להבדיל מהפלמ"ח, מתקשר לפיקוד העליון ואומר שיש לו מידע מודיעיני שהקסטל מתפנה מתושביו הלא לוחמניים - יש עדויות על נשים, זקנים וילדים שעוזבים את הקסטל (זוהי הזדמנות, שכן עד עכשיו לא נכבש שום כפר). כשהולך לכבוש כפר מאוד לא רוצים לפגוע באוכלוסייה אזרחית, למרות שלפעמים זה כמעט בלתי נמנע. כשהאוכלוסייה האזרחית מתפנה, נשארים כוחות לוחמים שאין בעיה לפגוע בהם. לכן, מציע שלתיאל, כדאי לנצל את ההזדמנות ולכבוש את הקסטל בהקדם. **אז מתקבלת ההחלטה** שלמחרת, בין ה- 2-3/4/1948 יצאו לכיבוש הקסטל באמצעות 2 כוחות – כוח אחד של החי"ש, של שלתיאל, אמור לצאת לשם מירושלים ולתפוס 3 משלטים מדרום לקסטל (המשלט הדרומי באזור המחצה, משלט בועז – הגבעה עם בית היער, והמשלט המזרחי – ליד בית הספר למטה). במקביל, כוח של הפלמ"ח בראשות אליהו סלע, המכונה רעננה (משום שגר ברעננה), קצין המבצעים של חטיבת הראל, אמור לצאת מאזור מעלה החמישה וקריית ענבים ולהשתלט על הקסטל – פעולה משולבת של החי"ש והפלמ"ח.

יוצאים לדרך, אנשי חי"ש אכן עולים ותופסים 3 משלטים מדרום לקסטל. כוח הפלמ"ח יוצא לדרך, רעננה מספר שבועים מתקרבים ממעלה החמישה שקט מוחלט, תחושה של שקט מדומה 'השקט שלפני הסערה', יש תחושה ש"משהו מריח לא טוב" שהולכים להיכנס למארב. רעננה יוצר קשר עם המג"ד, יוספליה טבנקין ומבקש אישור לנסיגה, אך לא מקבל.

אז הם מגיעים לפאתי יעד, יורדים במקום, מוציאים רימונים, שולפים נצרות ומסתערים – ירייה פה ירייה שם והקסטל נכבש בקלות רבה. למעשה כאן מתחיל הסיפור האמיתי והכואב של הקסטל. הפלמ"ח חזרו לקריית ענבים, חלק אנשי חי"ש נשארו לאבטח (זה מה שהיה מקובל - פלמ"ח כובש חי"ש מאבטח). הערבים לא מוכנים לעבור לסדר היום שהכפר הערבי הראשון שנופל זה הקסטל, שכן הקסטל הוא סמל - יושב על הדרך בנקודה גבוהה (790 מ' מעל פני הים), חונק את התחבורה וקוטע את הרצף, גורם לשיירות להיפגע - בתודעה הערבית זה הישוב שמונע את הקמת המדינה. לכן, מאותו יום מתחילות התקפות אדירות מהצד הערבי לכבוש חזרה את הקסטל.

הערבים מתקיפים את המשלטים ותוך יום נופל המשלט הדרומי, מי שיכול בורח, מי שלא סוחבים, למי שאי אפשר לסחוב מביאים רימוני יד (רק לא ליפול בשבי), תוך 2-3 ימים נופלים כל המשלטים, וכל מי שנשאר בחיים מרוכז כאן וקורא בקשר לעזרה מהפיקוד העליון, שם לא מבינים שאלו הגיעו למצב של התמוטטות מוחלטת – יש כל כך הרבה נפגעים כך שלא ישנים, שכן אין מי שיחליף את הנפגעים, נגמר להם האוכל ואף יורד גשם. מספרים של בחור שירד למטה, חיפש בבתי הערביים אוכל ומצא שק קמח מעופש מלא תולעים, העלה אותו למעלה, מצא סאגי והכין פיתות יבשות עם תולעים כדי שיאכלו.

לוחמי החי"ש פונים לדוד שלתיאל ומתחננים להחלפה, אולם זה אומר להם שהחליטו לייעל את העניינים ולעשות חלוקת גזרות לפיה הקסטל תחת פיקוד הפלמ"ח, האחריות על המקום הועברה לפלמ"ח – למרות שהם אנשי אינו אחראי על השטח. כשהם פונים לפלמ"ח אומרים להם שהם אנשי חי"ש, מה פתאום אנשי פלמ"ח יחליפו אנשי חי"ש (חודש וחצי לפני קום המדינה, שני מטות נפרדים, אהבה גדולה לא הייתה). לוחמי החי"ש שנשארו לאבטח את הקסטל נפלו בין הכיסאות – נוצרה מציאות שאנשי חי"ש ישבו בתוך תא שטח באחריות הפלמ"ח.

בלילה החמישי, בין 7-8/4/1948, אחת ההתקפות הערביות, ה'פזעות', הקשות ביותר. עשרות ומאות ערבים מתחילים לטפס מלמטה למעלה. לוחמי החי"ש העירו את מי שהיה להעיר, הוציאו את ששת המקלעים ונתנו הוראה לירות 'רק כשרואים את הלבן בעיניים' – הכוונה לתת לערבים להתקרב כך שמכת האש תהיה חזקה מפסיק לשבור ולהבריח את הערבים. הערבים מתקדמים וכשהם מגיעים לטווח של 150-200 מ' פותחים לוחמי החי"ש במכת אש מכל הכלים, עשרות ערבים נפגעים, הרוגים ופצועים, צעקות וצרחות, והלוחמים בטוחים שהצליחו לבלום את ההתקפה. אולם, הם מתארים כאילו מתוך הגופות יצאו דמויות חדשות, רצות למעלה, מנפנות ברובים וצועקות 'איטבח אל יהוד', אז יורים עליהם. גל יורד וגל עולה, גל יורד וגל עולה, לא מצליחים לעצור את ההתקפה הערבית לא משנה כמה נפגעים, הערבים באטרף. עולים ומגיעים לכאן – בית המוכתר, הנקודה הגבוהה ביותר. כשהערבים מגיעים לבית המוכתר, הסתכלו כמה נפגעים יש להם, נשברו וברחו - זה קורה ב - 00:00.

ב-00:03 בבוקר, מתחת לדגל למטה בצד המזרחי יש עץ תאנה שתחתיו עומדים 2 חיילים יהודים - יעקב סלמן ומאיר קרמיוול, ושומרים עייפים ורעבים. לפתע מופיעות מולם 3 דמויות עולות מלמטה למעלה, הם בטוחים שמדובר בתגבורת שבאה להחליף אותם סוף סוף, לכן הם צועקים ומעודדים אותם לעלות. לפתע אחת הדמויות צועקת באנגלית 'hello boys', ושוב נשמעת קריאה 'hands up'. אז אומר סלמן לקרמיוול שישי לו תחושה שלא מדובר בתגבורת, זה צורח אש, דורך את הנשק, מוריד נצרה, יורה כמה יריות, אחת הדמויות צונחת ונופלת, השניים האחרים נמלטים.

ב-00:04, שעה לאחר מכן, יושב בירושלים לוי יצחק (המכונה לויצה), ראש הש"י (שירות ידיעות, ראש המודיעין) ועושה האזנות סתר לערבים. הוא שומע בקשר שהערבים בכפרים במרחב בוכים וצועקים "הציפור נפלה בכלוב", אך אין לו מושג על מה מדובר.

ב-00:09 מגיע למקום עוזי נרקיס, סגן מפקד הגדוד הרביעי של חטיבת הראל (אחד הסגנים של יוספליה) ושואל את הלוחמים מה המצב - הם מספרים על כך שאין אוכל, אין תחמושת, יש להם הרבה הרוגים ופצועים, ששאלתיאל אומר שהם שייכים לפלמ"ח וזה אומר שהם שייכים לחי"ש. עוד הם מספרים לו שבלילה עלו 3 דמויות, לאחר שהתברר שלא מדובר בתגבורת ירו עליהם, אחד נפל ו-2 ברחו. עוזי נרקיס ניגש לגופת ההרוג 'ראיתי גבר לבוא חליפה אירופאית, ישר ניכר עליו שהוא מפקד בכיר. הפכתי אותו על הגב, חיפשתי ומצאתי אקדח, קוראן, רישיון נהיגה, כסף קטן, תעודות חיסון נגד כולרה, ובאחת התעודות כתוב במטושטש 'עבד קאדר אל סולאם'. עוזי נרקיס עושה טעות פטאלית ונוסע עם התעודות לקריית ענבים.

ב-00:10 בבוקר אליהו סלע, רעננה, יושב במעלה החמישה, שומע יריות ומבין שהערבים נמצאים בקרבת מקום. רעננה רץ ותופס בחור בשם נחום אריאלי, המכונה גיוני, ואומר לו לגרד אנשים מהמיטות ולרוץ לקסטל, הערבים כבר למעלה. נחום אריאלי מגייס עוד 17 איש, 18 יחד איתו, הם עולים על 2 משוריינים, נוסעים מלמטה למעלה, לכיוון הקסטל. כשהם הם מגיעים למה שהיום מחלף הראל, פחות או יותר, הם עוזבים את הרכבים ומתחילים לרוץ לכיוון הקסטל. כשהם מגיעים לאמצע המדרון, פחות או יותר, ומסתכלים למעלה הם רואים שחור-שחור - ערבים למעלה, התפרקות מוחלטת, מתחילה מנוסה ובריחה. חלק התחילו לרוץ לכיוון מוצא, חלק לכיוון קריית ענבים - ברדק תהומי. הפצועים קל מדורדרים במדרון, פצועים קשה מקבלים רימוני יד שהתאבדו (רק לא ליפול בשביל), כל המדרון זרוע פצועים והרוגים, הערבים עוברים מפצוע לפצוע ושוחטים את אנשים במקום. לפתע נשמעת קריאה, צעקה נוראה, מפיו של שמעון אלפסי, המכונה אלפונס, "טוראים היסוגו, מפקדים יישארו לחפות" - כל אנשי החי"ש נסוגו וכל כוח התגבורת שהגיע, 18 חיילים בפיקודו של נחום אריאלי נשארים אחרונים לחפות על הנסוגים, אך מושכים אליהם את כל האש. כך, כל כוח הפלמ"ח, מלבד אחד, נפגעים ונהרגים כאן - 17 מתוך 18 נשארים כאן מוטלים מתים, 39 הרוגים שה"כ (חי"ש ופלמ"ח), רק פלמ"חניק אחד הצליח לברוח מכאן.

יוספליה טבנקין שולח 18 חיילים לתגבורת, וכשאחד חוזר הוא מבין שהכוח ששלח לא חזר. בעוד הוא מנסה להבין ולעכל את הבשורה נאמר לו בקשר שהקסטל נפל ועליו לעלות מיידית ולכבוש את הקסטל מחדש. יוספליה טבנקין מסרב פקודה, הוא לא מוכן לאבטח את השיירות, ואומר שהוא מחכה ל"דיד" (הוא אורד וינגייט, ומילת קוד ללילה. הקשר בין וינגייט לילה הוא ברור, שכן מיש שחינך את היישוב בשנות ה-30 ללחימת לילה הוא אורד וינגייט), כשהוא יגיע אני מקווה להצליח, ואז ענו לו "כל הארץ מאמינה ומקווה". **באותו לילה**, אליהו סלע, רעננה, סגנו של יוספליה טבנקין, יוצא בפעם השנייה לכבוש את הקסטל ואותם תיאורים חוזרים על עצמם - שקט מוחלט, תחושה של שקט מדומה, 'שקט שלפני הסערה', מבקש אישור לנסיגה ולא מקבל, מגיע לפאתי היעד, יורד במקום, מוציא רימונים, שולף נצרות, זורק, סופר, קם ומסתער - ירייה פה, ירייה שם ושוב הקסטל נכבש בקלות - הקסטל בידינו, הדרך נפתחה ו-3 שיירות ענק עוברות כאן מיד לאחר מכן, ירושלים ניצלה, חודש ושבע לאחר מכן מדינת ישראל.

חיבור הקטעים 3- הדמויות שעולות מלמטה למעלה, אכן אחד מהם היה המפקד הנערץ הגדול מכולם עבד אל קדר אל חוסייני. הם, שהיו בטוחים כי מדובר בתגבורת עודדו אותם להמשיך לעלות למעלה, עד שקלטו שלא מדובר בתגבורת וירו בהם. עבד אל קאדר אל חוסייני נפגע, וכשהערבים צעקו "הציפור נפלה בכלוב" הם מתכוונים שעבד אל קדר אל חוסייני נפל לידי היהודים, חי או מת, לא ברור. לוי יצחק שומע ולא מבין על איזה כלוב ואיזה ציפור מדובר. כשעוזי נרקיס מגיע ב-00:09, הוא לא עולה על משקל דמותו, לוקח את התעודות ונוסע איתן לקריית ענבים. הטעות פטאלית, שכן אם עוזי נרקיס היה מבין שמדובר בעבד אל קדר אל חוסייני, או נוסע עם הגופה או התעודות לירושלים, הוא היה מבין שזה לא יעבור לסדר היום ולכן היה עליו לתגבר את הכוחות או לפנות את האנשים.

חשוב להבין שמותו של עבד אל קדר אל חוסייני שבר את הערבים, שכן יש אצלם פולחן אישיות - כשהמנהיג נהרג, זה נקודת שבר (זה ההבדל בין צבא סדיר לערבים המקומיים). אם מנהיג צבאי בכיר בצבא סדיר נהרג יש לו מחליף מיד, בכפרים הערביים זה לא עובד לנוכח פולחן האישיות.

אז מתחילה כאן פזעה אדירה של הערבים, מיד אחר מותו של עבד אל קדר אל חוסייני - או מתוך נקמה או מתוך כוונה לשחרר אותו (שכן לא היה ברור אם הוא חי או מת). כאן קורה הדבר הכי הזוי - אחרי שהקסטל נופל ו-39 הרוגים, הערבים הולכים לחפש את הציפור שלהם ומוצאים אותה מרוטת כנף שוכבת מטה במדרון, מתה. תמונות שמראות איך לוקחים את עבד אל קדר אל חוסייני בידיים וברגליים, לוקחים את הגופה, מעלים אותה לרכב ונוסעים ללוויה בהר הבית, אל חראם אל שריף (חלקת גדולי האומה). ללוויה הגיעו עשרות אלפי משתתפים והשאירו מספר מועט של אנשים לשמור על הקסטל, אך אלו רצו ללכת ללוויה והקסטל נשאר נטוש - וכך הקסטל שוב נפל לידינו, הדרך נפתחה, 3 שיירות, מדינה...

חשוב לזכור כמה דברים :

זה הכפר הערבי הראשון שנופל בארץ, בכלל בסכסוך.
המשפט "טוראים היסוגו ומפקדים הישארו לחפות", זה ערך שעד היום מחנכים עליו בצה"ל ונולד פה - בהסתערות מפקדים קדימה, אחרי! אבל בנסיגה בדיוק ההיפך - הכי מסוכן להיות מאחור, לכן טוראים היסוגו ומפקדים הישארו לחפות.
עבד אל קאדר אל חוסייני נופל כאן.

יום אחרי קורה סיפור דיר יאסין.

זה הבסיס להבנת תחילת ההתמוטטות הפלסטינית. בחמישה ימים (ליהודים נבי דניאל, יחיעם חולדה) לערבים נופל הכפר, המנהיג ודיר יאסין – זו נקודת השבר, מכאן זה מתגלגל ויוצא משליטה, מכאן מתחילות מסות של פליטים. אם צריך להצביע על הנקודה הכי משמעותית שקרתה בארץ בחצי השנה הראשונה, באזור הזה, זה הקסטל.

היסטוריונים היום חלוקים האם נחשון זה קו פרשת המים או חיפה. מוטי גולני מאוני חיפה מדבר על 'מפנה חיפה'. מנקודת מבט ערבית, תחושת הבטן היא שמוטי גולני צודק – חיפה זה קו פרשת מים. מנקודת מבט יהודית, או בריטית – הקסטל זה קו פרשת המים (ההבדל הוא שבועיים).

התמוטטות החברה הערבית-פלסטינאית - תיאורו סיפור שנשמע קצת פנטסטי דמיוני – רצף של 3 אירועים בצד הערבי, כמעט יום אחר יום – נהרג עבד אל קדר אל חוסייני, כמה ימים קודם לכן נכבש הכפר, ויום אחר מותו סיפור דיר יאסין. ננסה להבין איך יכול להיות שחברה הערבית-פלסטינאית, שמונה פי שניים אנשים מהחברה היהודית באותם ימים, תוך חודש וחצי (שכן עד סוף חודש מרץ היוזמה היא יותר בצד הערבי), מתחילת אפריל ועד אמצע מאי, מפוררת, מפורדת וקורסת לחלוטין - עד הקמה המדינה יש סדר גודל של כ- 300-350 פליטים (מתוך כ- 650 אלף). ההתמוטטות המוחלטת היא מתחילת אפריל ועד אמצע מאי נופלים הקסטל, טבריה(כ-5000), חיפה (עשרות אלפים), צפת (כ-12 אלף) ויפו (ערב הקמת המדינה, העיר הערבית הגדולה ביותר, קרוב ל-90 אלף תושבים).

כדי להבין את התמוטטות החברה הערבית צריך להשוות בין החברה היהודית לחברה הערבית. בשורה התחתונה, מעט פרובוקטיבי – כשבוחנים את שתי החברות הללו רואים שכמעט בכל פרמטר יש יתרון מובהק לחברה היהודית (מלבד היתרון המספרי שלהם).

החברה הערבית מאופיינת כחברה כפרית. החברה היהודית מאופיינת כחברה עירונית – למרות המיתוס הציוני של התיישבות ולחזור לאדמה ולשורשים, בפועל (לאורך כל התנועה הציונית) הרוב הלכו לעיר – **בעלייה הראשונה** מתוך 35 אלף 5000 הלכו להתיישבות והקימו 24 מושבות.

בעלייה השנייה מתוך 35 אלף אלפים הלכו להתיישבות והקימו קיבוצים, כך גם בעלייה השלישית.

בעלייה הרביעית הולכים בעיר לתל אביב.

בעלייה החמישית, עליית היקים (20% יהודים גרמנים) הרוב מתיישבים בערים.

יתרונות הכפרי על העירוני :

מחובר לשטח, חי נושם את האדמה והשטח טוב יותר.

חלק גדול יושבים בשטחים הגבוהים טופוגרפית (באזור ההר, לעומת היישוב היהודי שהתרכז בעיקר באזור השפלה למטה).

מבחינת זמינות של אוכל – בירושלים כשהכביש חסום התושבים רעבים. לתושבי הכפר יש אוכל והוא יכול להתקיים, גם במידה והכביש חסום ולא מגיעה אספקה – תרנגולות, כבשים וכו'.

בדרך כלל, כשחברה כפרית נלחמת אל מול חברה עירונית, במודל הסוציולוגי (בעולם, לאו דווקא בסכסוך), החברה העירונית חזקה מהחברה הכפרית. למשל במלחמת האזרחים בארה"ב, בין הצפון לדרום, רואים בצורה ברורה את ניצחון החברה העירונית. לחברה העירונית יש יתרונות אחרים על החברה הכפרית – **ברמת הארגון**, עצם הרעיון של עיר מבטא ארגון, היררכיה וסדר. כך למשל ביריחו שמרשימה כל כך מבחינה ארכיאולוגית, שכן זו העיר הקדומה בעולם 6000 לפנה"ס (תקופה ניאוליתית), אך גם בתקופת הברונזה הקדומה, אפשר לראות בתל ערד, תל ירמות – חומות, ביצורים) – מישוה מלמעלה מארגון, גובה מיסים – יתרון ענק.

מבחינת האוריינטציה התרבותית הטכנולוגית – למשל פיתוח אמצעי לחימה, מנועים. בשביל לפתח מנוע יש כמה תנאים – ידע הנדסי, רמת השכלה, הכרת שפה זרה (בדרך כלל ההוראות באנגלית). רמת ההשכלה בחברה היהודית גבוהה יותר מרמת ההשכלה בחברה הערבית באותם ימים. בחברה הערבית יש לו מעט אנשים, בזמנו, אנאלפביתיים, לא יודעים קרוא וכתוב, מעטים מהם דוברי אנגלית, מעטים בוגרי השכלה גבוהה. כשזה בא לידי ביטוי במלחמה אין מה להשוות – לחברה היהודית יש יתרונות אדירים ברמת ההשכלה וברמת היכולת לפתח אמצעים.

כדי להבין מה קרה כאן ב-1948 צריך ללכת לאירוע מוקדם יותר. ככל שהמחקרים הולכים ומתקדמים, ונהיים יותר מקצועיים, יותר ויותר היסטוריונים מצביעים על גורם נוסף וחשוב – המרד הערבי הגדול, 10 שנים קודם לכן.

המרד הערבי הגדול זה אירוע שאי אפשר להתעלם ממנו והוא מרשים בצורה בלתי רגילה – מחליטים על שביתה. המוטיב של שביתה זה היה מקובל אצל היהודים והערבים, כאמצעי להפעיל לחץ וכן הלאה, ובדרך כלל ארך ימים אחדים. המרד הערבי הגדול השביתה נמשכה חצי שנה. כשמסתכלים על המסמכים הפנימיים השביתה הערבית מצד אחד ליכדה את הערבית ונתנה גאוות יחידה אדירה, אך מתחת לפני השטח הדברים החלו לקרוס ולהתמוטט. כשהחברה הערבית שובתת ומכריחה את כולם לא לצאת לעבודה מצד אחד, ולא נותנת מענה ופתרון מאידך, התושבים רעבים ורוצים לצאת לעבוד. אז מתחילים חלק מהערבים להפר את השביתה ומתחילים איומים מצד גורמים ערביים כלפיהם. נוצר מצב קשה מבחינת כלכלית, סוגרים את בתי המטבחיים ואנשים מתחילים לשחוט ברחובות, אמצעי הניקיון לא עובדים אז הדם ניגר, לא מפנים זבל – השביתה הזו, בשפה ציורית, הייתה ירייה ברגל של החברה הערבית לעצמה. זה הגיע למצב שההנהגה קלטה שאי אפשר להמשיך את השביתה, שכן מי שמשלם את המחיר זה הערבים יותר מאשר היהודים, למרות שהיא עושה קצת רושם על הבריטים – נסגר נמל יפו, אז הוקם נמל תל אביב – גם כאן הערבים הם אלה שמשלמים את המחיר.

ההנהגה הערבית חסרת אונים, מבינה שעלתה על עצים גבוהים שלא ידעה איך לרדת מהם – אז עשו דבר מדהים, שיודעים עליו היום, ויצרו קשר עם מדינות ערב וביקשו מהם להפעיל עליהם לחץ להפסיק את השביתה. בפרספקטיבה היסטורית, זו הפעם הראשונה שהפלסטינאים מזמינים את מדינות ערב לסכסוך הערבי-ישראלי שקורה כאן, בלי להבין את המשמעויות וההשלכות של המעשה לימים – שואבים את מדינות

ערב ללב הסכסוך. התוצאה תהיה שמלחמת העצמאות מסתיימת יושבים נציגי מדינות ערב, ללא נציגות פלסטינאית, וחותרים הסכמי שביתת נשק עם מדינת ישראל ללא התחשבות בפלסטינאים (המלך עבדאללה עושה הסכם עם בן גוריון על שטחים שהיו מיועדים למדינה הפלסטינאית, כך גם הסורים, הלבנונים והמצרים) – במשך שנים הפלסטינאים לא נלקחים בחשבון. האויב הכי גדול של הפלסטינאים הוא המלך עבדאללה, שתכנן מראש להיכנס ולהשתלט על יהודה ושומרון ועל הגדה המערבית, מאפשר למדינה יהודית לקום, על חשבון הפלסטינאים, לכן הוא נחשב הבודד הגדול, וב-20.7.51 נרצח ע"י פלסטיני בן משפחתו של חאגי אמין אל חוסייני במימון עבדאללה אל תל, במסגד אל אקצא. כשאבו מאזן בה ואומר, לימים, שהבגידה הגדולה היא מצד מדינות ערב, הוא צודק – הקמת אש"ף ב-1964 היא אמירה פלסטינאית 'אנחנו כאן, אנחנו על המפה, תתחילו לקחת אותנו בחשבון' (הפת"ח הוקם קצת לפני, בשנות ה-50, 64 מלכדים את כל הפלגים הפלסטינאים לארגון שחרור פלסטין – אחמד שוקיירי, היו"ר הראשון של אש"ף).

עם זאת, השביתה היא כאין וכאפס לעומת מה שיקרה בהמשך. ועדת פיל, שדנה על הפתרון לסכסוך, מציעה לחלק את הארץ לשתיים - מדינה יהודית לצד מדינה ערבית. חודשים אחרי פרסום ועדת פיל, הערבים עושים את אחת הטעויות האסטרטגיות הכי נוראיות שלהם ורוצחים את המושל הבריטי בצפון הארץ, כשהוא יוצא מהכנסייה ביום א', ספטמבר 1937. ברגע שהערבים פותחים במלחמה מול הבריטים ולא מול היישוב היהודי, היישוב היהודי זוכה על פי האמרה הידועה 'האויב של האויב שלך הוא חברך' – הבריטים מתחילים להשיב להם מלחמה, ומלחמה בריטית היא קשה בהרבה ממלחמת היישוב היהודי. לעומת המאבק בין היהודים לבריטים שבו 12 יהודים הועלו לגרדום, במאבק בין הערבים לבריטים 100 ערבים הועלו לגרדום, כפרים נמחים, עוצר מוטל, זורקים אנשים בצורה ברברית ולא אנושית (ביפו נהרסה הקסבה בגן הפסגה, מטוסים פיזרו כרוזים שקראו לתושבים להתפנות תוך 24 שעות, חורשים את כל השטח), תיאורים קשים של מעשי וינגייט ויחידות בריטיות שנכנסות לכפרים בהם היו מפגעים – לוקחים את ההנהגה הפלסטינאית וזורקים אותם לאיי סיישל, מבריחים אותם מהארץ (ב-37 עוזב חאגי אמין אל חוסייני ולא יחזור לישראל יותר). החברה הפלסטינאית פוגעת בעצמה בצורה בלתי רגילה.

הדבר הכי נורא הוא שמתחילה מלחמת אחים נוראה בתוך המגזר הערבי – כנופיות משכפלות כנופיות ומתחילות להילחם אחת בשנייה. לכאורה בתירוף הצד הלאומי, אך מאחורי השיקול הלאומי יש שיקולים של נקמת דם, כבוד האישה, סכסוכים, עולם תחתון, עבריינים – לא יכולים להביא גופות לקבורה, מי שהולך להביא גופה יורים בו, גופות מוטלות בערים הערביות, פחד כבד, משפחות שלמות נרצחות – כבר לא יודעים מי רוצח את מי על מה ולמה. חאגי אמין אל חוסייני מחסל את משפחת נשאשיבי. 5000 הרוגים לערבים במאורעות 1938-39, 4000 מתוכם נהרגו בידי ערבים. (גם היום בעולם הערבי ההתמודדות של הכוחות לא ברורה – החמאס השתלטו על הפת"ח ב-1996 ברצועת עזה באכזריות רבה. אנשי פת"ח זחלו לגבול ישראל וביקשו רחמים). מצב זה פורר את האוכלוסייה הערבית לגמרי. נוצר מצב שחאגי אמין אל חוסייני, שהיה בעבר המנהיג הגדול של כולם, כתוצאה מהמרידה, השבר, הנקמה והשנאה, לא מתקבל על מחצית מהעם הפלסטינאי.

מצב זה הביא, בין היתר, לכך שגם ב-1948 חצי מהעם הפלסטינאי לא נלחם, כל הערבים ביהודה ושומרון לא הלכו לעזור לאחיהם (שסירבו לקבל הוראות מחאגי אמין אל חוסייני), זאת לעומת היישוב היהודי בו מתוך כל היישוב 100 אלף יהודים (6: 1) היו מגויסים בסוף המלחמה – 'כל העם חזית'. כל מי שלא שייך למשפחת חוסייני לא נספר - עבד אל קאדר אל חוסייני הוא מנהיג חשוב באזור, חסן סלאמה שם, אבל כל אחד מושך למקום אחר ורוצה לקחת הסמכויות, אין להם מנהיגות אחת שמקובלת על כולם, זאת כתוצאה מהמרד הערבי הגדול. דר' יובל ארנון אוחנה חקר את החברה הפלסטינאית ומתאר את מה שעשו הערבים לעצמם. כל מחקר שמכבד את עצמו ורוצה להבין את מאורעות 48 חוזר לשבר ב-39-36. כשלושה חברים מפגרת' (מתוך מצב סוציאקונומי מבחינה השכלתית תרבותית), מפוררת, עם כל כך הרבה בעיות, כשמפעילים עליהם לחץ – תוך וחצי קורסת.

כדי להבין את הסיפור של 1948, למרות שיש פחד, גירוש ועידוד לצאת, מתחת לפני השטח הכל חלול – כל מה שהיה צריך זה להפעיל לחץ, ואז הכל מתמוטט. היישוב היהודי הפעיל לחץ על מה שהערבים יצרו לעצמם 10 קודם לכן וכתוצאה ממנו לא הצליחו לאחד את הכוחות במקום מסוים. ביישוב היהודי, למרות שיש אצ"ל, לח"י, הגנה, פלמ"ח, בסופו של דבר בן גוריון מקבל החלטות ומצליח להזיז ולנייד את הכוחות – זו גדולתו של בן גוריון.

הועד הערבי העליון מפורר – הוקם ב-1936 וב-1939 הוא כבר לא קיים. יש כל מיני ועדות אך אין דמות אחת מנהיגה שמורידה הנחיות. כשחאגי אמין אל חוסייני מוריד הנחיות הוא לא יכול להוריד הנחיות לכל העם, שכן חצי מהעם הפלסטינאי מתייחס אליו כאדם שפל ורוצח – הוא כבר לא המנהיג של העם הפלסטינאי, אלא של משפחת חוסייני האלימה ומיליטנטית.

בן גוריון ב-1946 יושב חצי שנה ולומד את כל תורת הביטחון, שכן הוא מבין שהולכים לקראת מלחמה וכל הניסיון הצבאי שלו הסתכם בהיותו סמל בגדודים העבריים. כחלק מהסמינר ולימודיו הזמין את כל המומחים, את כל אנשי ההגנה, ישב, כתב ולמד ולבסוף טען שהאיום האמיתי הוא לא הערביים המקומיים אלא צבאות ערב ולכן יש להיערך לפלישה של צבאות ערב, טנקים ותותחים. בן גוריון ביקש להסתכל מעבר לקופסא וניסיון העבר בעימות עם הערביים המקומיים, שראו אנשי ההגנה, ולהיערך בהתאם. מדצמבר 46 הוא לוקח את תיק הביטחון על כתפיו (עד שהוא מתפטר 1963) ומתחיל עם הרכש וההיערכות אל מול צבאות ערב.

מלחמה זו, המכונה בפי ההיסטוריונים 'מלחמת האזרחים' (השלב הראשון של המלחמה בו היישוב היהודי נלחם נגד הערבים המקומיים), שכן התרחשה בין האזרחים היהודים לבין האזרחים הערבים תחת השלטון הבריטי (כולם נושאים תעוזת זהות פלשתינה-ארץ ישראל), למעשה הוכרעה לפני שנורתה הירייה הראשונה. למרות שהיוזמה בארבעה החודשים הראשונים היא בצד הערבי, ברגע שמתחיל עימות בין שתי החברות הללו, אין לצד הערבי סיכוי לנצח את היהודים – למרות היתרון המספרי (אולם במלחמות מודרניות זה בטל בשישים. למשל גדוד אמריקאי מצויד מול גדוד אפגאני זו לא אותה ליגה, למרות היחס המספרי).

תצפית מבית המוכתר (בראש הגבעה) – ממול למעלה - גבעת הר אדר (מהמילה הלועזית רדאר), מימין שני כפרים ערביים – בידו ובית סוריק. כל היישוב מצפון לנו נקרא - מבשרת ירושלים ומאחור מעוז ציון – יחד הם מבשרת ציון, מועצה מקומית אחת.

מגדל המים, מגדל בטון – הוא פינת זיכרון בשם י"ד אסא (14 לוחמים). בחור בשם אסא יגורי, מ"פ בשריון (חטיבה 10, חטיבת הראל) שב-67 מצא את מותו עם עוד 13 לוחמים- מה שהיה המוצב הירדני, שיח עבד אל עזיז. למעלה רואים את נבי סמואל, ומתחת שכונות רמות הזרמות למטה. הגבעה הכי רחוקה, חשופה וגבוהה - תל אל פול, גבעת שאול, שם כנראה הייתה בירתו של שאול ושם חוסיין התחיל לבנות ארמון ולא השלים (מלחמת ששת הימים תפסה אותו באמצע ועד היום רואים את היסודות). מימין רמת שלמה. רואים את הר המנוחות שמתחת לו מוצא תחתית (הבית האדום). בין מוצא תחתית למוצא עילית, יש כביש – כביש 7 אחיות, כביש מפותל מאוד. איפה שהיום שכונת הר נוף (השכונה עם הפנים אלינו במדרון), למעלה רואים את גשר המתרים), היה בעבר דיר יאסין. ימין להר נוף הר ירוק גבוה – הר הזיכרון, שם למעלה הר הרצל, יד ושם ובית העלמין הצבאי מאחור. ימינה משם שכונת קריית יובל, בעבר היה שם כפר ערבי בשם בית מזמיל.

מימין למטה השכונה הציורית עין כרם, רואים את הכנסייה הרוסית על הבצלים, ומימין בית החולים הדסה עין כרם.

מעל הר אורה (עם האנטנות) ושמאלה למעלה רואים את הר גילה. שמאלה להר אורה, למעלה, רואים מגדל לוליאני - קרית מנחם, חצי שמאלה גילה, חצי ימינה למעלה הר גילה. ימינה מהר אורה, לאורך הרכס, שני יישובים יהודים – אורה ועמינדב.

בין אורה ועמינדב, על קו הרכס, רואים מגדל בולט – נווה דניאל, גוש עציון. גבעה סימטרית יפה – בלמונט – ההר היפה, תל צובה. מימין קיבוץ צובה פלמ"ח, מעליו רואים את איתנים, מאחוריו הר הטייסים.

ימינה למטה עין רפא ועין נקופה. למטה - שכונת רמת חמד, השכונה החדשה. מעליה יישוב בשם גבעת יערים. יורדים לנחל כיסלון, יער הקדושים, והאנטנות הגבוהות למעלה - הישוב שורש, מאחוריו שמורת המסרק-האנטנה הכי רחוקה.

חזרה לאזור שלנו - רואים את אבו גוש ומשטרת אבו גוש, באמבטיה, שקע טופוגרפי. מימין קריית יערים. למטה בית נקופה, מעל קריית ענבים, מעל מעלה החמישה וחזרה להר אדר. למטה - בית נטופה ומעל קריית ענבים ומעלה החמישה.

גבעת הרדאר

יום שישי אחה"צ, 14.5.1948, ה' באייר, בטקס קצר שנמשך 32 דקות, בן גוריון מכריז על הקמת המדינה ומקים בית לעם היהודי אחרי 2000 שנה. נהוג לתת לראש הממשלה 100 ימי חסד לפני שהאופוזיציה מתחילה להתקיף – לבן גוריון לא היו אף 100 שעות. מיד, בלילה בין 14.5-15.5 חמישה סלעיים מתגלגלים (חמישה צבאות ערב – סוריה, לבנון, עיראק, ירדן ומצרים, פולשים). חודש הפלישה הוא התקופה הקשה ביותר בתולדות הציונות ומדינת ישראל.

גבעת הרדאר, שהיא נקודה גבוהה, ישב כוח בריטי עם רדאר ותוכניות שונות במלחמת העולם השנייה. כשהבריטים עוזבים את חלק מהמקומות הם נותנים לצד הערבי וחלק לצד היהודי, לפעמים הם קמים ועוזבים, השיקול נובע מתוך תפישת העולם שלהם לעזור לצד החזק במקום מסוים להכריע, זו המדיניות הבריטית. כשהמקום הזה נעזב אנשי פלמ"ח משתלטים על המקום ומעבירים את האחריות לאנשי החי"ש – הפלמ"ח, הכוח המגויס, נשלח לפעולות, והחי"ש הם אלה שמחזיקים את המקומות.

תמונת המצב היא שב-15.5 מתחילה פלישה וב-19.5 מגיע לכאן הלגיון הירדני, באותו זמן שהוא נכנס לעיר העתיקה – דבר מעניין מבחינת התזמון (יום אחרי שנכנסים ללטרון. עוד באותו יום מתחילה ההתקפה הגדולה על יד מרדכי על ידי המצרים).

כשעמיאל רוז'נסקי, ממפקדי החי"ש, מבחין בירדנים חושכות עיניו, שכן עליו להתמודד מול צבא סדיר שמגיע עם שריוניות ועוצמת אש, ולא מול ערביים מקומיים. אחרי חילופי אש קצרים, כשמבין רוז'נסקי שאין לו שום סיכוי לנצח באמצעים העומדים לרשותו, הוא נותן לאנשיו פקודה לסגת לכיוון מעלה החמישה. התיאורים מספרים שאנשים מתחילים לרוץ לכיוון מעלה החמישה ועמיאל רוז'נסקי נשאר כאן אחרון לחפות. אחד החיילים מתאר שהוא רץ וצועק לרוז'נסקי לרוץ גם הוא, אך זה מסמן לו להמשיך להתקדם. הוא מתאר שהוא רואה אותו יורה, חוטף צרור בידו וידו נשמטת ועם היד השנייה הוא לוקח את הרובה וממשיך לרוץ – זה מסמן לו לבוא ורוז'נסקי ממשיך לסמן לו להתקדם, כדי שיוכל ליצור מרחק הפרדה. כשעמיאל רוז'נסקי קם כדי לרוץ להגיע לחייליו צרור יריות מפיל אותו על הקרקע, והוא נהרג. כל מי שמצליח לצאת מכאן מגיע לעמדה ליד מעלה החמישה, עמדה שנבנתה על ידי אנשי קיבוץ קריית ענבים בשנות ה-30 – עמדת בטון (אפילו לא בטון מזוין, בלי ברזל. פיל בוקס). ב-26.5, הירדנים מתקדמים מגבעת הרדאר לכיוון מעלה החמישה.

בעמדה עומד ישראל (זוזיה) **שפירא** וכשהוא רואה את הירדנים מתקרבים הוא מבין שכדאי לצאת מהעמדה, ואומר לכולם לצאת החוצה – הוא טוען שעדיף לשכב בחוץ, להיפגע מרסיסים והדף, מאשר להישאר בתוך העמדה, שכן ברור שהירדנים יטבחו בעמדה שקל לפגוע בה. כשכולם שוכבים בחוץ פוגע פגז בעמדה. מיכאל (מיכיק), בנו בן ה-15-16, שגר בקריית ענבים, רץ מקריית ענבים הלוח וחוזר לעמדה של אביו ומביא אספקה של כדורים, תחמושת וקצת אוכל. באותו יום, ב-26.5 קיבוץ קריית ענבים, שעד אז האוכלוסייה האזרחית שהתה בו, מתחיל לפנות את כל מי שלא לוחם – אימהות וילדים.

מיכיק סיפר שבאותה הריצות אומרים לו שאמו מחפשת אותו, היסטורית ובוכה, כשהוא מגיע אליה היא מסתכלת לו בעיניים ואומרת לו משפט – "מיכיק, קרה אסון, אבא נהרג, אין זמן לבכות ולהתאבל, קח את התיק ורוץ מהר למעלה". הוא סיפר שהוא יסוגר מדפים – זה לא הזמן לבכות ולהתאבל, לוקח את התיק ורוץ למעלה לעמדה – למקום שאביו נהרג. אז קורה נס גדול – כל הסתערות של הירדנים לכיוון העמדה חוטפת מכה אש ונסוגה, הסתערות אחר הסתערות. תמונת המצב היא שהירדנים לא מצליחים לכבוש את העמדה

וליד מעלה החמישה ומעל קריית ענבים יושב כוח יהודי ובמרחק של כמה מאות מטרים יושבים ירדנים – 19 שנים. כך נוצר מצב שמעלה החמישה הוא שטח ישראל, ובין מעלה החמישה לבין הר אדר (יותר קרוב למעלה החמישה) עובר גבול שיחזיק מעמד 19 שנים.

לכל גבול יש היגיון – הגבול ביננו לבין המצרים היום, טאבה-רפיה, הוא גבול שנקבע ב-1906 על ידי הבריטים והטורקים. על בסיס מה שהם קבעו שם אז, לימים בהסכם השלום, נקבע הגבול בין מדינת ישראל למצרים. הגבול בין ישראל לירדנים עובר בסמוך למעלה החמישה, כ-500 מ', בעקבות האירוע שסיפרנו (גבעת הרדאר הייתה חלק משטח ירדן).

מלחמת העצמאות היא מלחמה ארוכה ומורכבת מבחינת כרונולוגיה ותאריכים, אך כדי להבין אותה ולהבין את עצם תקומת המדינה יש צורך להיכנס לממד הפנימי, הנפשי והפסיכולוגי. הסיפור של מיכיק הוא סיפור אבטיפוס מאפיין – אביו נהרג אך אין זמן לבכות ולהתאבל, עליו להמשיך במשימתו (בדומה לדרך ההתמודדות של בן גוריון שהזכרנו בתחילה) – זה למעשה סיפור הרקע של תש"ח, הסיפור שעומד בנשמה פנימה.

סיפור אישי - לפני 8-9 שנים הופגש עם רחל, אישה מבוגרת, בת כשמונים, נמוכה, קטנה וכסופת שיער בקיבוץ צפור, ליד אשדוד. רחל הייתה בעבר מזכירתו האישית של יגאל אלון, חברה הטוב היה יצחק שדה (מקים הפלמ"ח). בפגישתם סיפרה לו סיפור –

"1948.4.23, (י"ד בניסן, פסח), אני יושבת וחוגגת את ליל הסדר עם החברה הכי טובה שלי – שוש ספקטור (אשתו של צבי ספקטור מפקד כ"ג יורדי הסירה). פתאום הטלפון מצלצל, אני ניגשת לחדר הסמוך ושומעת את הקול העמוק של יצחק רבין." (רבין, מחי"ט הראל מתקשר אליה ואומר לה) – 'רחל קרה אסון. לפני שלושה ימים עלינו לירושלים, הגענו לשער הגיא, חטפנו מכת אש, בעלך (מכבי מוצרל) נפצע קשה והעברנו אותו לטיפול ראשוני באבו-גוש, אך המצב הלך והחמיר והבנו שאם לא ניקח סיכון להעביר אותו לירושלים הוא יאבד את חייו. לקחנו סיכון והעלנו אותו לירושלים, עכשיו קיבלתי ידיעה שהוא מת מפצעיו. אני מציע לך משהו שאני לא מציע לכל אחת – תעלי מחר על מטוס שמדי יום ממריא משדה דב לעמק המצלבה (גן סאקר), אני אשלח נהג גיפ שייקח אותו מהמנחת לבית הקברות בסנהדרייה ללוויה של בעלך.' (רבין מתקשר אליה באופן אישי משום שבעלה היה קצין המנהלה של חטיבת הראל פלמ"ח – אחראי על כל ארגון השירות בדרך לירושלים. סיבה נוספת הייתה שבעלה היה בן 34, רבין היה בן 26, אלון היה בן 30, ידן שתפקד כרמטכ"ל היה בן 32 – במושגים של תש"ח אדם בן 34 זקן, חוץ מזה שהוא היה מפקדו הראשון של רבין בגויעה).

היא ממשיכה לספר – "קיבלתי את הידיעה מרבין, חזרתי לשולחן, לחברה. לא סיפרתי לה דבר ממה שסיפר לי רבין. ישבנו והמשכנו לשיר מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות." "את לא מספרת לחברה הכי טובה שלך שבעלך נהרג?", שאל משה ורחל עונה בשלילה. "למה?" הוא מוסיף, "בשביל מה? אם אני אספר לה הוא יקום לתחייה? מה שיקרה זה שאני אהרוס לה את שמחת החג, לא רציתי שהיא תהיה עצובה בחג. אל תחשוב שאני כזאת קיצונית – אם הייתי יודעת שאני אספר לה וכתוצאה מזה הוא יקום לתחייה, הייתי הורסת לה את שמחת החג. אחרת, בשביל מה?"

"לפני 8 שנים, (לפני כ-17 שנים מהיום), אני מגיעה ללטרון ועומדת אל מול השם של בעלי, לפתע שני אנשים מתקרבים אלי, מסתכלת והם מוכרים לי – האחד איתן (הבר) השני יצחק (רבין)." רבין מתקרב אליה, רואה אותה עומדת ופונה אליה 'שלום רחל', 'שלום יצחק', 'את זוכרת שהתקשרתי אלייך בפסח תש"ח', 'אכן כן', 'את זוכרת מה סיפרתי לך?', 'האפשר לשכוח? עונה לו, 'את זוכרת שאמרתי לך לעלות על מטוס ולבוא ללוויה, מה היה בסוף – באת או לא באת?', 'לא באתי', 'למה לא באת? הרי הצעתי לך לבוא, לא הצעתי לכל אישה שאיבדה את בעלה', 'לא באתי כי אם הייתי עולה למטוס היה צריך להוריד מהמטוס כמה ארגזי תחמושת, ולא רציתי שירושלים תקבל פחות אספקה בשביל שאני אשתתף בלוויה של בעלי, אז לא באתי ללוויה'. אם אני אבוא ללוויה הוא יקום לתחייה? כשאמרתי את זה לרבין הוא עשה לי תנועת יד מאוד לא יפה.. בעלי כל הזמן אמר לי לא לבייש את הפירמה – שאני לעולם אבל לעולם לא אבכה, אני לא בוכה, לא בכיתי מ-1948, אסור לבכות, הבכי מחליט, הבכי ממסמס ואנחנו צריכים להיות חזקים." עוד היא מספרת שבקיבוץ שלה נפל בן באסון השיטות, כשהיא הלכה לאמו העצובה, בוכה, צועקת שאיבדה את בנה והתחילה לצעוק עליה שתפסיק לבכות, הבן שלך היה בצה"ל, והיא הפסיקה לבכות (אולי מהשוק), אחר כך היא המשיכה לבכות.

רחל, ביום שאיבדה את בעלה מכבי, שינתה את שמה מרחל מוצרי לרחל מכבי - לקחה את שמו הפרטי של בעלה והפכה אותו לשם המשפחה שלה. מאוחר יותר התחנתה בשנית ובנה נעדר במשך חודשים בקרב בחווה הסינית עד שנמצאה גופתו (מלחמת יום כיפור). נוסף על כך איבדה בן ממחלת הסרטן.

חורג מהרמה האישית – זה סיפור מאפיין, אבטיפוס של דור תש"ח – לא בוכה, לא תבוא לוויה, לא יעלה על הדעת שכדור אחד יחסר לחייל כדי שהיא תשתתף בלוויה. על שם בעלה מבצע מכבי. 1967, כאן ובנבי סמואל יושבים ירדנים (שייח עבד אל עזיז במגדל בטון). בלילה הראשון, 5.6.67, חטיבה 10, חטיבת הראל, בפיקודו של אורי בן ארי (אורי בנר) מקבלת פקודה לנוע לגבעת הרדאר, שייח עבד אל עזיז, לנבי סמואל – אחרי לילה לא פשוט אחד המגיידים מדווח בקשר 'הרדאר ביד'. אורי בנר, המח"ט, מבקש ממנו – 'אמור שנית', כזה עונה הראשון מבקש פעם אחר פעם שיחזור על דבריו, כמתענג על מילותיו. אורי בן ארי, שראה את טובי חבריו נהרגים בנבי סמואל בקרב הנורא ב-48, בקרב בו מי שברח חטף אש מהבריטים והערבים שישבו כאן ב-23.4, סוגר את המעגל (עם מושיק יוטבת, מפקד חטיבה 4 שהיה סמ"פ – ראו סיור קודם).

בית הקברות בקריית ענבים

בניסן תש"ח, ערב הקמת המדינה, כתב נתן אלתרמן את השיר 'מסביב למדורה', אז מציינן וחוגג הפלמ"ח 7 שנים להקמתו – סיבה מספיק טובה לכתוב שיר ולהקדישו לפלמ"ח. השיר הולחן על ידי יאיר רוזנבלום (אבי הלהקות הצבאיות), ובוצע על ידי להקת פיקוד מרכז והסולנית דורית ראובני.

מסביב למדורה מילים : נתן אלתרמן לחן : יאיר רוזנבלום

אומתם לא הייתה להם אם, לא ידעה בצאתם לדרך
היה לילה עמוק ונושם, כתמיד בניסן, הירח .
וישבה שם עדת נערים בני בלי שם, חשופי מרפקים וברך ,
הם הקשיבו הקשב והחרש או שילבו בשיחה דבר ויכוח .
לפניהם עלי רגל של אש מדורה חגה נעה ברוח
לא יותר אך בכתב האומה העיקש, אותו לילה נחרט עלי לוח
את העול הפשוט כעפר, הם נשאו בלי הבט אחורה
לא תקע לפניהם השופר, לא לוטף קדקודם בליל חורף
בשני שרולים הקשורים לצוואר, רק הסוודר חיבקם מעורף
נעליים נוקשות ילקוטים, סעודה של זיתים ופרי תומר
וספלי אלומיניום קמוטים ורעות וקורבן לאין אומר
מה נוסף ונמנה מדברים פעוטים, נוצרות אגדות זה החומר
מה נשיר עליהם מה נשיר, הם עושים זאת יפה מאיתנו
בעצמם הם כותבים להם שיר ואפילו ספרים כבר נתנו
זהו טיב הפלמי"ח הוא איננו משאיר, כל מלאכה לשלא משלנו
אבל ככה יוגד נא לאמור, נערים להוי נא ידוע
בין חגיו הגדולים של הדור, אין יפה מחגכם הצנוע
למולכם האומה על סיפו של הדרור, משתחוה ובוכה הבינה

האנדרטה – האנדרטה עוצבה, תוכננה ופוסלה על ידי אביו של אחד הלוחמים היותר מפורסמים ב-1948, אהרון שמי, הידוע בכינויו - גיימי, עליו נכתב הספר 'חברים מספרים על גיימי' – קלאסיקה של תשי"ח, אחד הספרים הטובים ביותר בז'אנר של ספרי זיכרון. ספר קטן שמכיל כל כך הרבה מבחינת הרוח והאווירה בתש"ח.

בסופו של הספר ישנם קטעי דברים שכתב האב, מנחם שמי, על תוכנית האנדרטה לפני מותו : "ביום השלושים למותו של גיימי, בעלייה לקברו, סיפר אידל, חברו הטוב של גיימי, שבימי הקרבות היו סרים הוא וגיימי עימו לבקר את בית הקברות. היו משוחחים, מעלים זיכרונות על החברים שנלחמו ונטמנו כאן. באחת השיחות הללו אמר גיימי : הבט וראה איזה בחורים עצומים שוכבים כאן! פאר הנוער שלנו קבור באדמה זו! אתה יודע, כשתגימר המלחמה אבוא הביתה, אבקש מאבא שיתכנן תוכנית של מצבה גדולה ראויה לזכרם. המלחמה נגמרה, והנה גם בני שוכב עם השוכבים באותו מקום. שמרתי בליבי את הדברים שסיפר לי אידל וראיתים מעין צוואה של בני בטרם מותו. ניגשתי לערוך את תוכנית המצבה"...

גיימי מתכנן מלכתחילה לבקש מאביו להקים אנדרטה לזכר חבריו, ואכן האבא מקים אנדרטה לזכר החברים, אולם באותה ההזדמנות הוא גם מקים אנדרטה לזכר בנו שנהרג כאן באחד הקברות וקבור בבית הקברות בקריית ענבים. האנדרטה מזכירה בצורה אבסטרקטית, בקווי מתאר חיצוניים, את האריה השואג מתל-חי – הבסיס המעובה, החלק העליון הצר. בתל חי זוהי מצבה (שם ה-8 קבורים שם מתחת, ביניהם טרומפלדור), כאן זו אנדרטה (שכן אין חללים קבורים מטה). בגוף האנדרטה יש חדר הזיכרון פתוח רק ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, ובו תמונות בשחור-לבן של כל חללי חטיבת הראל.

בית העלמין של קריית ענבים הוא לא עוד בית עלמין צבאי, אלא בית העלמין החטיבתי היחיד בארץ, המוקדש לחללי חטיבה מסוימת- חללי חטיבת הראל פלמ"ח. לאף חטיבה אין בית עלמין משלה, החללים נקברים בבתי עלמין צבאיים או בחלקות צבאיות בבתי עלמין. עם זאת, לא כל חללי חטיבת הראל קבורים כאן, וקבורים גם כאלה שאינם מהחטיבה. הקבורים כאן הם אלה שהצליחו להביא אותם תוך כדי הקרבות לקבורה כאן. בית העלמין הצבאי חטיבתי הוקם במקום זה, בקריית ענבים, משום שכאן היה בסיס הפעולות שלהם : נגאן הם יצאו לכאן הם חזרו. משום שהיו אחראיים על הדרך לירושלים, ולאורך הדרך היו מעט ישובים יהודיים, התיישבו כאן כי זה היה נוח מבחינת תשתיות של מים, חשמל וכו'.

קיבוץ קריית ענבים היה ראשון הקיבוצים בהר, קיבוץ משנות ה-20, והיה לו בית קברות משלו, ולכן האפשרות הפשוטה והטבעית ביותר הייתה לקבור את חללי חטיבת הראל בבית העלמין שכבר קיים משנות ה-20. כדי לא לקבור את חללי החטיבה בתוך בית העלמין של הקיבוץ, נקברו לידו, כך התפתח בית עלמין צבאי שנושק לבית העלמין האזרחי.

חטיבת הראל זכתה בתואר המפוקפק : "החטיבה הפגועה ביותר במלחמת העצמאות באופן יחסי", שכן היו לה 418 חללים מתוך 1200 חיילים סה"כ - כל חייל שלישי בחטיבה נהרג, זאת בנוסף לכ-600-500 פצועים. מפקדה הראשון של החטיבה היה יצחק רבין, אז בן ה-26, שלימים הוחלף על ידי יוסי טבנקין (המח"ט השני, לאחר שהיה מג"ד), כאשר רבין הלך עם יגאל אלון לחזית הדרום.

נשאלת השאלה : איך אנשים חיו כאן? מה עבר להם בראש? עייפות, נטל שלא מתחלק שווה בשווה, דבר שכרסם בתוכם ב-48 – (מתוך השיר יא משלטי)

"בתל אביב עכשיו קולנוע
ונערות בשלל צבעים .
ואנו כאן שוכבים בלי נוע
ומציעים בכוכבים ."

לדעת זה בראש, להפנים זה בלב – לקחת את המידע שבראש ולהעביר אותו ללב – עבודת פרך. אם הפנמו שב-1948 היישוב היהודי משלם מחיר של 6000 הרוגים (בפרופורציות של היום זה כמו 60,000 הרוגים), אבל יש דבר אחד אי אפשר להתעלם ממנו- ההתמודדות עם המוות, שהוא כל כך קרוב ומוחשי.

הקטע מובא גם בספר יונה ונער של מאיר שלו, מקורו בספר 'חברים מספרים על גיימי' – "בית הקברות היה במרחק של כמה מאות צעדים, והוא גדל והתרחב מיום יום. הוא הפך והיה לחלק בלתי נפרד מההווי היום-יומי שלנו. חוטי מחשבה נוגים מאד, מחשבות שלא כדאי היה להעלותן על דל-שפתיים, נמשכו מאיתנו, החיים עדיין, אל בית קברות זה, ולא היה מפלט מהן.

בגלל ההפגזות היו חופרים לרוב את הקברים בלילות, ולחילים ששמעו את הנקישה האטומה של המכושים לא היה תמיד ברור הדבר, אם חופרים את הקברים לאלה שכבר נפלו, או שמכינים אותם למפרע בשל הדוחק בזמן...

מספרים על גימי שעבר באחד הלילות עם יחידה ליד בית-הקברות, וממעלה הגבעה ראה חברים מהמשק נתונים בעבודת חפירה. החיילים נתחללו. "את זה מכינים בשבילנו!" מחשבה זו ננעה בראשו של כל אחד. "היי שם! אתם! עבדו שם מהר! היו מוכנים! אנו כבר יצאנו..." צעק גימי למטה, בכיוון אל הדאר... המשיכה את דרכה בכיוון אל הדאר..."

בתאריך 23.4.48, י"ד בניסן, ערב פסח, חטיבת הראל קיבלה פקודה לכבוש את נבי סמואל. הקרב היה אסון נורא שעלה במחיר של עשרות הרוגים. ההרוגים הובלו בשקים אל הקיבוץ, ושם הוציאו אנשים מחדר האוכל בעודם שרים "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות...". ואומרים להם: "יש כאן עשרות גופות. לא יודעים מה לעשות איתם."

את הגופות שמו בעליית הגג של הרפת של הקיבוץ (בית האבן הראשון פה), ובאותו יום התקבלה ההחלטה להתחיל לחפור קברים מראש, שאם חס ושלום מחר ניקלע לסיטואציה דומה, ושוב נעמוד בפני מציאות של עשרות גופות שלא יודעים איפה לקבור אותם, שלא נגיע למצב מאד חמור ביהדות, שנקרא "הלנת המת". מאותו יום שומעים בקרית ענבים: "בום! בום! בום!"

וה-בום! בום! בום! אלו אותם מכושים שדופקים בסלע, המכושים שדופקים להם במוח, כי הם מבינים שהקברים נכרים עבורם. כך התפתח הומור שחור, ויש הרבה סיפורים על אנשי חטיבת הראל שירדו אל לבית הקברות ושמו פתק שבו כתוב "שמור!" "תפוס!" "זה בשבילי..." "זה בשביל החבר שלי..." הוא רוצה עם הרגלים לשם..." "לא! עם הפנים לשם..."

על זה נכתב שיר ע"י חיים חפר, שנקרא: "קרב הראל". "בום! בום! בום!" שבשיר הוא לא קצב לשלישיית גשר הירקון, אלא זה "בום! בום! בום!" של המכושים שדופקים כאן בסלעים, שדופקים ללוחמים במוח, כי הם הבינו שהם חופרים את הקברים עבור עצמם...

קרב הראל - מילים ולחן: בובי גיבסון, של סילברסטיין ואירווינג גורדון

תרגום: חיים חפר

בום בו, בו בום, בום, בום מחשיך כל היקום ההר אפל הרחוב שחור העיר גוועת במצור אין לחם אין, אין כלום.

בום בו, בו בום, בום, בום הלילה לא ננוח נחצה בשקט את הכביש עם ארבעים כדור לאיש שמרני אל רחום.

פתחי את התריסים לאט כי מול ביתך עוברים

כל אלה שכמעט, כמעט כמעט ולא חוזרים.

בום בו, בו בום, בום, בום ליבנו כבר אטום שלושים נבני סמואל שבעה עשר על הקסטל שיירת נבי דניאל אך אנו עוד נקום.

ליל החושך פה למעלה בחובו טומן סכין

אם נחזור עוד מן הלילה בעשרים שנה נזקין.

אך עוד תראי, את עוד תראי את הדרך הפתוחה

עוד תראי, עוד תראי את הדרך הפתוחה

מי זה נע שם? זה הרוח, האורב בין השיחים

מבטנו הקרוע עוד זוכר קברי אחים.

אך עוד תראי, עוד תראי את הדרך הפתוחה

עוד תראי, עוד תראי את הדרך הפתוחה.

אהובך יצא לקרב אהובך יצא לקרב

אבל איפה הוא עכשיו מן הדרך הוא לא שב.

מן הדרך הוא לא שב העפר כיסה עיניו

את קברו חפרו רעיו כי הוא לא חי עד הבוקר.

אם נשוב עוד נערה אם נשוב עוד נערה

אם נשוב בחזרה תלבשי שמלה שחורה.

תלבשי שמלה שחורה לזכר כל החבורה

כי נותרנו עשרה מן הפלוגה עד הבוקר.

בום בו, בו בום, בום, בום ליבנו כבר אטום שלושים נבני סמואל שבעה עשר על הקסטל שיירת נבי דניאל הגיינגי מוישה מיכאל

מנחם צביקה ושמואל ומוטי גד ובצלאל אך אנו עוד נקום

לפני כמה שנים פגש המדריך את חיים גורי בבית הקברות בקריית ענבים. הוא ביקש ממנו לתמצת מה

המקום הזה בשבילו, וזה כתב לו בכתב ידו – "המקום הזה, בית העלמין בקריית ענבים הוא קודש קודשים שלנו, חבריהם לנשק של הנופלים הרבים כל כך. נ.ב. – הם שהיו ראשונים לאש ואחרונים למרגוע".

מכל חלקה קטנה של בית עלמין של תש"ח אפשר להוציא הרבה מאד מידע היסטורי.

הדבר הראשון שתופס את העיניים זה גילאים: 15, 16, 17 - לא מסתדר עם עולם המושגים שלנו. אנשים

שיקרו בקשר לגילם כדי להתגייס לפלמ"ח. בחלקת חללי הרובע היהודי שבהר הזיתים רואים את הדוגמא

הכי קיצונית, בולט הכיתוב: "ניסים גיני, בן 10, נפל בעת מילוי תפקידו", עם מספר אישי וסמל צה"ל. זה

חייל עם שיני חלב, שהיה בשליחות צבאית ולכן הוא היה חייל והיה לו מספר צבאי. הנערים ברובע היהודי היו

בד"כ תצפיתנים וקשרים. ניסים גיני נחשב עד היום לחייל הצעיר ביותר בתולדות צה"ל. שתי מצבות לידו –

"שלמה גוטליב, בן 51, נפל בעת מילוי תפקידו".

רואים כאן גם את שמות החיבה של הלוחמים. אם היינו שואלים מישהו ב-1948 מי זה אהרון שמי, אף אחד

לא היה יודע. ידעו מי זה גימי, ידעו מי זה גיוני (נחום אריאלי), רעננה (אליהו סלע), שמעון אלפסי (אלפונס)

ואחרים, ולכן נמצא כאן הרבה מאד שמות חיבה וכינויים, שכן זה היה חלק מההווי באותם ימים.

ניתן לראות שיש כאן הפרש גדול מאד בין המספרים האישיים: 17 זו קידומת לחללים שחוללו לאחר מותם.

חלק מהחיילים נלחמו לא כחיילים ולאחר מותם קיבלו מספר אישי, לו נוספה הקידומת 17.

ניתן לראות שהמצבות מונחות בצפיפות רבה, לכאורה לא הגיוני שמספר חיילים קבורים מסוים קבור בחלקה

כה קטנה. הסיבה היא שב-1948 הייתה שיטת קבורה, גם במידה והגופות זוהו, חצבו בור גדול, הצמידו את

הגופות אחת לשנייה עם חתיכות של דיקטים ביניהן, סתמו את הגולל ועשו התאמה בין מיקום הכרית

למיקום הגופה. לא בהכרח מדובר בקבר אחים, אלא פשוט שיטת קבורה בתש"ח איך לחסוך בחציבה.

קברו של נחום אריאלי, המכונה ג'וני, מפקד שעלה בראש חייליו אל הקסטל ("טוראים היסוגו, מפקדים

הישארו לחפות"). למחרת, כשעלו אל הקסטל (והערבים היו בלוויה של עבד אל קאדר חוסייני), לא מצאו את

גופתו. את פקודיו קברו במעלה החמישה ומאוחר יותר הועברו להר הרצל. רק שבועות לאחר מכן נמצאה

גופתו באבו גוש- לא ברור כיצד הגיעה לשם (יכול להיות שזחל ומת מאיבוד דם). עד שמצאו את הגופה קרה בינתיים האסון של נבי סמואל, אז נקבר בקבר האחים עם חללי קרב נבי סמואל, שכן גופתו נמצאה מאוחר יותר. מעט מאוד מחללי הקסטל קבורים כאן, הרוב קבורים בהר הרצל.

אמו, שנהגה להגיע למקום עד לפני שנים לא רבות לפחות פעם בשנה (ביום הזיכרון), אישה מבוגרת, כסופת שיער שבה לפקוד את קברו של בנה היחיד, שהתחתן שבוע לפני מותו. אמו ביקשה בצוואתה שלאחר מותה יקברו אותה בבית הקברות האזרחי במקום ויכתבו על קברה: "לאה אריאלי. אמה של נחום אריאלי שמת בקרב על הקסטל". כל הטקסט על המצבה של האמא מוקדש לבן, היא רק אמא של.. על מצבה לא רחוק מכאן כתוב "הורי יוסף סימבול"- קודם כל התייחסות לבן, ואחר כך להורים שנפטרו וטמונים במקום, יהודית ושלמה. זה מאד מאפיין את בית הקברות האזרחי כאן.

שורה ארוכה של מצבות מוקדשת לחיילי קרב נבי סמואל, ביניהן ציון קברו של חיים פוזנסקי, שכונה "פוזזה" דמות מאוד טראגית. 'פוזזה' היה מ"פ בגדוד הרביעי של החטיבה וקיבל משימה לכבוש את נבי סמואל ב"ד בניסן, פסח תש"ח. בעודם מתקדמים לכיוון נבי סמואל, תוך כדי הליכה, המג"ד יוספליה טבנקין ששש שהם נכנסים לאור יום, יצר קשר עם הקשר שלו ואמר לו להודיע לפוזזה שהמשימה מבוטלת וצריך לחזור הביתה. הקשר רץ לפוזזה והודיע לו שהמשימה מבוטלת, אולם זה ענה לו שיכבה את הקשר. "אם שלחו אותנו לכאן, סימן שזה חשוב".

בעודם ממשיכים ללכת פוגש פוזזה את אורי בן ארי, מ"פ מקביל לו, אורי שאל אותו לאן הוא הולך, פוזזה ענה לו שהוא הולך לנבי סמואל, וכשאורי בן ארי אמר לו שטבנקין פקד לחזור הביתה, הוא אמר לו: "תגיד שכבר לא ראית אותי". הוא המשיך לעלות בראש הכוח שלו והגיע כמעט עד למעלה, למצודה, בחסות הערפל. אולם כשהיו למעלה הערפל התפזר באחת והם היו חשופים ופגועים. אז נפתחה עליהם מכת אש מלמעלה, 30 הרוגים, ופוזזה בראשם.

החיילים שנשארו בחיים כיסו את גופתו באבנים ובמקלות כדי שהערבים לא יזהו אותה ויחללו אותה. יותר מאוחר הורידו את הגופות בשקים, הוציאו מחדר האוכל את האנשים ששרו "מה נשתנה" (ליל הסדר), שמו את הגופות בעליית הגג של הרפת, ושוב- בום בום בום... הקברים נחפרו.

לפני מספר שנים שאל המדריך את חנוך קוסובסקי, איש פלמ"ח, מי הדמות שלו? מי הדמות שהוא הכי מעריץ? 'אנחנו שייכים לדור שגדל על סיפורי תש"ח, אתם מודל החיקוי של הדור שלנו, מעניין לדעת מי מודל החיקוי שלכם?' - פוזזה, ענה חנוך קוסובסקי - "לולא חיים פוזנסקי לא הייתה קמה מדינת ישראל. בימים הכי קשים ובשעות הכי קשות, כשהיינו גמורים נפשית ופיזית, אם יש אדם שהצליח להעמיד אותנו על הרגליים, להמריץ, לעודד ולדחוף אותנו זה הוא, אילולא הוא לא היינו עשירית ממה שעשינו. אם לא היינו עושים עשירית ממה שעשינו הדרך הזו הייתה נחסמת. אם הדרך הזו הייתה נחסמת ירושלים הייתה נופלת. אם ירושלים הייתה נופלת לא הייתה קמה המדינה. בלי פוזזה אין דרך, אין דרך אין ירושלים, אין ירושלים אין מדינה. בקיצור - בלי פוזזה אין מדינת ישראל".

עדות נוספת על פוזזה נכתבה בשנת 1983 על ידי רפאל איתן, הידוע בכינויו "רפול", אחרי 30 שנות שירות שסיומן בדרגת רמטכ"ל: "הדמות הנערצת הראשונה מכולן מכל בחינה ולפי כל אבן בוחן- פוזזה. חיים פוזנסקי. מפקד המחלקה שלנו בפלמ"ח. הוא נפל במלחמת השחרור. גם אחיו נהרג במלחמה. פוזזה היה הצירוף המושלם ביותר של כל התכונות הנפלאות של מנהיג: דוגמה אישית, ידע מקצועי ואומץ לב. אולי ראינו אותו משולם כל כך בעיניהם של אנשים צעירים מאד ותמימים מאד, אולי היה השיפוט שלנו מוגבל אבל הדמות הזו לא משה מעיני ולא תמוש כל ימי חיי. הוא היה לוחם גדול. יפה תואר כפסל יווני. עירומי עד כדי להדהים. גדוש ידיעות על ארץ ישראל. מוכן לעשות הכל בעצמו לפני שהוא דורש משהו מאחרים. עירוני שהיה בקי ומבין ברזיו של השדה. אוהב כל רגב אדמה של ארץ ישראל. בנבי סמואל הלך בראש הפלוגה, כמו תמיד, ונפל. שבועיים לפני כן נפל אחיו בבית קשת. מה התחולל בליבו של פוזזה לא ידענו אז ולא נדע לעולם. החוצה לא הסגיר כלום. הוא לא אמר מעולם "אחרי". לא היה צורך. הוא הלך בראש, ואנשים הלכו אחריו. אף אדם שהכרתי מאז לא הטביע בי רישום כל עמוק. הוא היה רמה לעצמו, ובעיני- בודד בצמרת של אנשים שהערצתי ללא סייג. אף אדם שהכרתי מאז לא הטביע בי רישום כה עמוק."

חשוב לזכור שמדובר על בחור בן 20, והדברים נכתבו עליו 35 שנה לאחר נפילתו. בטוח שרפול, שכתב את הדברים בהיותו רמטכ"ל, ב-1983, מן הסתם עבר את כל שרשרת הפיקוד בצה"ל הכיר, פגש והתחכך באנשים מעולים בדרך, ועדיין- 35 שנה אחרי- אלו הדברים שהוא כותב על פוזנסקי. כשמזכירים את רפול, אי אפשר שלא להזכיר את קרב סן סימון בירושלים. 150 הלכו לקרב, ו-30 אנשים יצאו ממנו על הרגליים. 2 רמטכ"לים יצאו מהקרב הזה: רפול ודדו.

באחד מטקסי ההזכרה שהתקיימו כאן הגיע רפול ועמד ליד החלקה של חללי סן סימון ובאותה עת ליד קברו של פוזזה. כשנשאל מיהו בני ברלה, שקבור כאן ועל מצבתו כתוב רק "בני ברלה. נפל בקרב בקטמון", (לא מצוינים שמות הוריו, תאריך לידתו וכו') ענה רפול שברלה הגיע אליהם שבוע קודם, עולה חדש ניצול שואה, ולא הספיקו לברר פרטים אודותיו. יכול אפילו להיות ש"ברלה" זה כינויו ולא שם משפחתו האמיתי. קברו של יעקב סטוצקי, בן קלרה ודב, לו הקדיש יצחק רבין את נאומו המרכזי ביום הזיכרון בהר הרצל, כחצי שנה לפני הירצחו:

"... יעקב בן דוב וקרלה סטוצקי מחיפה היה חיל במלחמת העצמאות. אחד מ-6,000 החיילים הישראלים שהסתערו אל מול פני אויב ואל מותם. לכל אחד מאיתנו יש חייל שאנו זוכרים יותר מכל ביום העצוב הזה. לכן, המשפחות השכולות, זה יכול להיות אב, זה יכול בן, או בת, אח או אחות. לנו, הנותרים בחיים, זה יכול להיות חבר, חבר לנשק מני רבים. היום אני זוכר את יעקב סטוצקי. מספר אישי 1364254. הוא היה בן 22. נולד בחיפה. למד בקריית חיים ובבית הספר הימי. היה מפקד פלוגת פלמ"ח. הוא היה בן יחיד להוריו. גם היום, 47 שנים אחרי, אני זוכר אותו בבהירות. אני זוכר את מבט עיניו. את מראהו. ואת הבטלדרס שלבש, שהיה גדול מכפי מידותיו, ב-20 באפריל 1948, ערב פסח תש"ח. באותו יום הבטלדרס שלי היה קטן עלי. יעקב סטוצקי, מפקד פלוגה בגדוד החמישי, אמר 'בוא נתחלף בבטלדרסים'. החלפנו בגדים, ואחר כך הוא עלה על המשאית בדרך העולה לירושלים הנצורה. ברחובות ירושלים המתונו התושבים למים, לדלק, לתרופות, לקמח, לסוכר. 300 משאיות עלו באותו היום אל ההר להציל את ירושלים. כעבור שעות אחדות, בכניסה לשער הגיא, אחרי קרב מר בו הוביל את לוחמיו, ראיתי אותו. הוא שכב על הקרקע. פניו כבר היו אפורים. לא הייתה בו רוח חיים. זיהיתי אותו לפי הבטלדרס שלי."

לכל אחד מאיתנו בישראל יש יעקב סטוצקי משלו. ודומה כי אין איש בישראל שאין מת בביתו, במשפחתו או בין חבריו. 18,220 חללי צה"ל ולוחמי מחתרות, ואין סוף לכאב, אין קץ לדמעות.

בן יחיד היה יעקב סטוצקי להוריו. לפעמים כאשר אני נזכר בו עולים בי ההרהורים. האם נותר זכר למשפחת סטוצקי. האם הכדורים שהשיגו אותו ליד החאן העתיק, בכניסה לשער הגיא, שמו קץ לשושלת סטוצקי? ואם הם חיים, היכן? אנחנו חיים דורות רבים אחרי הציווי האלוקי לאברהם אבינו "קח את בנך יחידך אשר אהבת". ואילו גם למי שיש בנים רבים, למי שיש משפחות גדולות, הבן אשר נפל, האח אשר נפל, הוא תמיד בנך יחידך אשר אהבת. והוא תמיד יישאר בנך יחידך אשר אהבת. חברי למלחמה הקשה, מלחמת העצמאות, סרן יעקב סטוצקי, נקבר בין חבריו בקריית ענבים. רבים אחרים מצאו כאן, על הר העצב הזה, את מנוחתם האחרונה.

משפחות יקרות. השאלה שקשה להשיב עליה היא "מהי משמעות מותם". אני מוכן להשיב לכן: ההר הזה הקים מדינה. ההר הזה בנה עם. בשם ההר הזה אנו הולכים לבקש ולקבל שלום. יעקב סטוצקי ו-18,219 חבריו הם אולי מגש הכסף לשלום. משפחות יקרות, ביום הזיכרון אתם קהל גדול. משפחה ענקית. משפחה כואבת ל-18,220 חללים. אבל אנחנו רואים כל אחת ואחת מכן בכאבכם הפרטי. בייסוריכם. אנו יודעים כי אתם מתהפכים על משכבכם בלילות. הוגים במי שאיננו ולא יהיה עוד. עולם שלם של כאב.

עלינו, כמקבלי החלטות, לעשות את הטוב ביותר: להחזיר את הבנים הביתה בשלום. קדושת החיים לנגד עינינו בוקר וערב, בכל דיון ובכל החלטה, קדושת החיים היא ערך עליון. משפחות יקרות, לכן אין נחמה. אין מרפא לכאב. גם לנו כעם. אבל אולי כאשר יבוא השלום על הארץ, תהא זו גם לכם הנחמה.

יהי זכרם ברוך.

חצי שנה לפני הרצח עומד רבין בהר הרצל בירושלים, ביום הזיכרון, ונואם נאום. את כל הנאום הוא מקדיש לאדם אחד, יעקב סטוצקי, ודרכו הוא מתייחד עם 22 אלף חללי מערכות ישראל. שלושה ימים לפני פסח, השיירה שעולה ב-20.4.48, י"א ניסן, אותה שיירה שמכבי נפצע בה קשה ושלושה ימים לאחר מכן מת מפצעיו, אז התקשר רבין לרחל, אשתו.

למעלה קבור אהרון שמי, המכונה "גימי". לפני מספר שנים ביום הזיכרון ירון לונדון ערך תכנית, והביא לאולפן אישה שב-48 הייתה חיילת צעירה בחטיבת 'הראל', והיתה אמורה לברר להוריו של גימי את בשורת האובדן- שגימי נהרג. היא סיפרה שהגיעה לבית ודפקה בדלת, האמא פתחה לה והחיילת עומדת בפתח, אין לה אומץ להישיר מבט אל האמא, אז היא עוצמת עיניים ואומרת לאמא: "גימי נהרג". פקחה עיניים וראתה את האמא עומדת במקומה, ללא ניע וזיע, שריר לא אז בפניה, לא בוכה, האבא גם הוא. החיילת אמרה להורים: "בואו תעלו לרכב של החטיבה וסעו להיפרד ממנו לפני שמביאים אותו לקבורה". היא תיארה שעתיים סיוט של נסיעה, ההורים לא הוציאו מילה כל הדרך, לא בכו ולא צעקו. הצעקה הגדולה ביותר היא שתיקה. הגיעו למנוזר, ואמרו לאמא: "זה הבן". האמא תיארה: "הורדתי את השמיכה מעל פניו החיוורים, פני שיש, פניו היו יפים וגאים כפני נשר צעיר". האבא עומד בצד ומצייר את מה שהוא רואה- את אשתו מרימה את השמיכה מעל פניו החיוורים של בנו. כך האב מתמודד עם מות בנו- מצייר איך האמא חושפת את הפנים מתחת לשמיכה. הוריו של גימי קבורים כאן. על קבר האב כתוב: מנחם שמי, צייר. על קבר האם: רבקה שמי, אשת הצייר.

לפני מספר שנים היה כאן סיור של מפקדים בכירים מהצבא האמריקאי, ובסוף הם נעמדו ליד הקבר של גימי ואחד הקצינים אמר: "אין לכם את בית הקברות הגדול ביותר בעולם, אבל יש לכם את בית הקברות המרשים ביותר בעולם."

הסיבה שאמר את המשפט הייתה כי שוכב כאן גימי, ולצידו יוסף גוטמן, איש גח"ל (גיוס חוץ לארץ) שנהרג כמה ימים לאחר מכן, אחד מ"פ ואחד טוראי, ולא רואים את ההבדל בדרגה. בארה"ב, אמר הקצין האמריקאי, זה גם כן ככה- אבל לא תמיד.

מצפון לנו יורק, ב-יוסט פוינט קבור דוד מרכוס, המכונה מיקי סטון, יהודי אמריקאי שהתנדב לעלות לארץ בתחילת המלחמה ובן גוריון מינה אותו לאלוף הראשון של צה"ל. ב-11.6.48, תחילת ההפוגה הראשונה, הוא שם על עצמו סדין ואמר לשומר לשים עין כי הולך להתפנות. בכמה דקות לאחר מכן התבצעה החלפת משמרות והגיע שומר חדש. השומר החדש רואה אדם עם סדין, עוצר אותו ומבקש סיסמא. מיקי סטון לא דיבר עברית והשומר יורה בו כדור אחד, בראשו, שהורג אותו במקום. קברו בבית העלמין הצבאי יוסט פוינט, ובו מצבות בצורה של פירמידות, מצבות מסוגננות, מאוזולאומים - לצד מצבות קטנות ופשוטות. בית הקברות המרשים ביותר בעולם שכן היחס שנותנים לבכיר המפקדים עד אחרון הטוראים הוא אחד ושוויוני.

אפשר לראות כמה אידיאולוגיה מעבירים דרך מצבות - מוטיב האחידות והשוויוניות. בהר הרצל רואים את הדוגמה האולטימטיבית- קברו של דוד (דוד אלעזר), הרמטכ"ל התשיעי, לידו סא"ל יוני נתניהו, ולידו טוראי דוד עזרא - לכולם אותה מצבה עם אותן אותיות, אותם פרחים ואותה מערכת ההשקיה.

יתם ולא נשלם... או בלשונו של נתן אלתרמן, המשפט החותם את השיר הכי חשוב שהוא כתב - 'מגש הכסף' - והשאר יסופר בתולדות ישראל.....'

תמליל סיור מספר 30 לירושלים המוסלמית

מסלול: הר הבית והרובע המוסלמי

נסיעה להר הבית

וואדי ג'וז – אפשר לתרגם אותו לערבית בשני צורות – נחל האגוז או נחל הבעל (מלשון בעלי, האיש שאני נשואה לו, שכן ג'וז בערבית מדוברת הוא גבר נשוי). וואדי ג'וז הוא ראש נחל קידרון. לנחל קידרון כמה קטעים – הקטע הרחב, אחרי הגשר הוא עמק יהושפט, אך לא כל נחל קידרון הוא עמק יהושפט. יש שמתחילים אותו בקבר מרים (בכנסייה). נחל קידרון – וואדי ג'הנם בשמו הערבי.

בורג' לקלק – מגדל החסידות, ולידו **אנדרטה** בה קבורים חיילי הצבא הירדני שנפלו בירושלים במלחמת ששת הימים. בשעתו היה ויכוח אם לאפשר לירדנים להציב אנדרטה במקום או לא (הרבה לפני הסכם השלום), ב-1968 הוחלט לאפשר להם לשים אנדרטה.

כנסיית סנט סטפנוס – המסורת היוונית אורתודוקסית אומרת שבמקום הזה נרגם סטפנוס הקדוש וכאן הוא נקבר, בעוד שהמסורת הקתולית מעבירה את קבורתו לסנט-אטיין, מצפון לשער שכם.

הר הבית – הר הבית נפתח בימים א'-ה' בשעה 7:30 ועד שעה וחצי לפני התפילה המוסלמית של הצהריים, עד 10:00 בשעות חורף ועד 11:00 בשעות קיץ. בצהריים הר הבית נפתח לעוד שעה, אז בדרך כלל יש תור גדול בעלייה – לא מומלץ. אין להכניס להר הבית ספרי קודש – תנ"ך, ברית חדשה, סידור וכן הלאה. יש להיכנס בלבוש צנוע, כתפיים מכוסות, מכנסיים ארוכים (בכניסה יש מעט יריעות בד, אך מספרן מוגבל). אין לעשן ולאכול במתחם ההר (למרות שהמוסלמים מעשנים ואוכלים).

הכניסה קבוצה דרך שני שערי כניסה, יש לדווח למטה כמה אנשים מונה הקבוצה. בכניסה מכונת שיקוף – בדרך כלל עושים גם שיקוף וגם בידוק ידני.

חשוב לדעת כל מי שאינו מוסלמי יכול להיכנס להר הבית אך ורק דרך שער המוגרבים, על פי החלטת מדינת ומשטרת ישראל (אחרי שהמחותרת היהודית רצתה לפוצץ את המבנים).

משפט מפתח שילווה אותנו היום בכלל ובמיוחד בחלק הראשון של היום – 'בירושלים הכל פוליטי', בהר הבית לא כל שכן.

מעלה לשער המוגרבים – יריעת היוטה שבמעלה הגשר מסתירה מצד אחד את הרחוב ההרודיאני, רחוב מימי בית שני – הגיא, הטירופיאון, של יוסף בן מתתיהו. בצד השני רואים את קצה רחבת הכותל – הגיא הרומי ביזאנטי. כלומר שהגיא זז, למרות שהטופוגרפיה לא משתנה כל כך בקלות – את הגיא אפשר להגדיר כקו הנקודות הנמוכות ביותר בין הרכס המזרחי של הר הבית לגבעה המערבית. על התשובה נדבר בהמשך.

החפירות במקום, שנערכו ב-2005, מלמדות עד כמה בירושלים הכל פוליטי והן קשורות בתוכנית מופלאה – להסיר מכאן את שאריות הרובע המוגרבי שהיה כאן, להעיף את הגשר שעומדים עליו ולבנות משער האשפות מעלה צמוד לכותל שגיגע עד שער המוגרבים. מאחורי החפירה הזו עומדים מלכתחילה לא רק ענייני חקר, ונטען עליה שהיא נועדה לאפשר ליהודים להיכנס ולהרוס את המסגדים. ב-2005 הייתה במקום סערה גדולה מאוד ולאורך תקופה ישבה כאן משלחת פיקוח מטורקיה, כדי לוודא שלא עושים שום דבר נורא ואיום. הסיפור הזה ממחיש עד כמה הדברים כאן מורכבים – גם טיעון המתיימר להיות מדעי, לא חף מהשקפת עולם פוליטית.

כדאי לציין שתחת רגלנו, בתוך הקיר יש מחרב (גומחת תפילה מוסלמית) – היות והמוסלמים טוענים שהמקום הזה הוא המקום שאליו נקשרה הבהמה 'אל-בוראק' ושפה היה מסגד עוד לפני שהיה פה כותל יהודי (על זה פרצו המהומות ב-29), אז היו מעוניינים להעיף את המחרב הזה כמה שיותר מהר, גם זה חלק מהסיפור של החפירה במקום.

מבני הר הבית

ריוואק – בסמוך לשער המוגרבים ריוואק (המילה הערבית לסתיו עמודים) מימיו של הסולטאן הבנאי אלנאצר מוחמד בן קלאון, בקדנציה השלישית שלו 1310-1341 (היו לו שלוש קדנציות). יש פה המון מבנים מימיו, ימיו זה שיא הבנייה הממלוכית בכלל ובירושלים יש עשרות מבנים מימיו. חשוב להזכיר שהנאיב (המושל) של דמשק בימיו, ששולט גם על ירושלים, הוא תנכיז.

צריח המוגרבים – מנארת אל-מאגריבה בערבית.

הירידה לשער ברקלי – שער המוליך למבנה עם מדרגות, הנקרא בערבית מסג'ד אל-בוראק. אל בוראק- בהמה מופלאה שנסאה על גבה את מוחמד ממכה לירושלים וחזרה, ואינה מוזכרת בקוראן, אלא בחדית'. בסורה 17

נאמר: "ושתבח זה אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל המסגד המרוחק ביותר אשר את סביבותיו ברכנו למען נראינו מאותותינו, כי הוא השומע והרואה". אין בקוראן לא אל-בוראק ואין עלייה השמימית, זה מופיע בפרשנות ובחדית'. עם זאת, חשוב לזכור שמבחינת המוסלמים מה שאומר הפרשן זה מה שכתוב בטקסט, כך שמבחינתם זה כן כתוב.

השער מוליך למסג'ד אל בוראק, אבל ניתן לו שם אחר לגמרי. למטה בתוך האזור של הנשים יש שער אטום בבטון (מסיבות ביטחוניות) ונקרא שער ברקלי. זאת הירידה לשער ברקלי, או בימי בית שני זו אחת העליות מהרחוב ההרודיאני אל תוך הר הבית – זה מעלה שער ברקלי. מכאן ב-7.6.1967 יורדים מוטה גור ואנשיו מהר הבית אל הכותל.

מצטבה – משטח, כמו המילה הערבית אצטבה, בקצה יש מחרב. היות והמסגד הוא כל המתחם ולא רק המבנה עצמו אז אנשים מתפללים במקומות שונים. כדי להקל על תפילה, לאורך תקופות שונות, במיוחד התקופה הממלוכית, נדבנים תרמו כ-24 מצבות כאלה.

רחבת מוזיאון האסלאם - היות ולכל דבר בירושלים יש משמעות פוליטית – גם מה שאומרים וגם מה שמכחישים. הטיעון, שאחראי לו שיח ראד סלאח, לפיו הר הבית מעולם היה כאן והמקדש היהודי מעולם לא עמד כאן, טיעון חדש יחסית שנולד לא הרבה יותר מ-30 שנים והיום הוא הבון-טון המוסלמי. תצוגה מאוד מעניינת – ב-11.7.1927 רעדה האדמה, מסגד אל-אקצא התמוטט בפעם המי יודע כמה. כשהוא שופץ הוציאו ממנו כל מיני אלמנטים ארכיטקטוניים ואחרים והקימו את מוזיאון האסלאם, האלמנטים הארכיטקטוניים הוצגו ברחבה.

לפי יוסף בן מתתיהו כותרות העמודים בהר הבית וגם בסתיו המלכותי היו מצופות זהב. במקום יש כותרות שיש היו צבעוניות במקור, על חלקן אף ניתן לראות שרידי זהב. במקום ניתן לראות כותרת מדהימה ואפריזי יפה שרץ – עליהם מקובל במחקר שהם חלק מהסתיו המלכותי. לגבי כותרות השיש יש וויכוח – שמעון גת נוטה לייחס את כותרות השיש למבנה ההרודיאני, נחום שגיב היה אומר שאין שיש בתקופה ההרודיאנית (יש רק גיר) ולכן זה שייך לבנייה ביזאנטית. יש בעיה כי על פי כל התיאורים הר הבית בתקופה הביזאנטית הוא מזבלה, נחום שגיב טוען שהייתה כאן בנייה. יש דעות שונות נושא, שמעון גת (בעקבות דן בהט) נוטה לייחס את זהב המקדש הרדוס, עוד ראייה לטיעון.

עמודי ברקציה – ברקציה לפעמים, כשהיא יורדת חזרה למעמקי האדמה עוברת, כמו כל סלע במקרה הזה, שינויים מטה-מורפיים, וכשהיא נגלית המבנה הגבישי הוא כבר אחר לגמרי. ברקציה כזו נפלאה לבנייה משום שהיא מגוונת (אפשר לראות בתוכה אף גזע עץ שהתאבן) וזה חומר בנייה מאוד מועדף. הבעיה היא שבארץ אין ברקציה כזו, לכן אם רואים ברקציה זה מיובא, סביר להניח שזה מהתקופה הרומית (או אם נחום שגיב צודק, מהתקופה הביזאנטית) בשימוש משני.

טמפלום סולומוניס - אנחנו נמצאים בחלק מהמכלול של הטמפלום סולומוניס (מקדש שלמה) – המכלול שנבנה כתוספת לאל-אקצא על ידי הטמפלרים. ניתן לראות יציאות של קשתות, בסמוך אליהן אבנים עם סיתות בקווים אלכסוניים, סיתות צלבני.

מסגד אל אקצה – הפאסדה - החזית הקדמית, של מסגד אל אקצה. **עמודי מרפק** - קשת נכנסת לתוך קיר המסגד על עמודי מרפק – הקשת יושבת על אפריז, ותחתיו יש בסיס של עמודונים שנחתכים ב-90 מעלות לתוך האומנה – סממן צלבני מובהק.

השער הראשי מבני 7 שערי המסגד – כותרות העמודים הצמודים, כותרות של עלי שושן צחור נופלים – גם אלה כותרות צלבניות מובהקות.

על כל אחת מאומנות הקשת הראשית בחזית יש שלושה עמודים מכל צד. אם מתרחקים מעט אפשר לראות שיש שלוש קבוצות של גומחות קטנות (לא מוליכות לשום דבר), בכל אחד 3 עמודים או זוגות עמודים. בקבוצת הגומחות הימנית, על העמוד המרכזי יש שקנאים – מה שמעורר עניין רב. עצם העובדה שבמסגד יש בעלי חיים, דבר אסור בתכלית האיסור, זה כבר מעלה שאלות. שקנאי הוא אחד האטרקטבים של ישוע. **אם לוקחים** את כל מה שראינו – המספר 3 החוזר על עצמו פעם אחר פעם, הסיתות והשקנאים. אנשי המכון לארכיאולוגיה או תלמידי מזרח תיכון באוני' העברית, יגידו שמדובר בשער איובי, מימיו של אל מלך אל מועטם, יש שם כתובות שלו. שמעון גת טוען שלא כך הדבר – לפי כל הסימנים מדובר במבנה צלבני. אולם יש הטוענים כי האלמנטים הצלבניים הם בשימוש משני. ניח שזה נכון, אף מושל מוסלמי ביוזמתו לא ישים כותרת שקנאים – זה כבר לא יעלה על הדעת. הפאסדה היא צלבנית לגמרי, חלקים גדולים מהמבנה הם צלבניים לגמרי.

כיפת הסלע – המבנה המונומנטלי הראשון אי פעם באסלאם, 'כנסייה מוסלמית' מתומנת. מבנה קונצנטרי, הרכיב, שיושב מעל סלע קדוש ומערה קדושה – נוסחה מוכרת גם מהאנסטזיס, קבר ישוע בכנסיית הקבר. המדרוך טוען שזה מתכתב עם המבנה הביזאנטית (לא עם המבנה הנוכחי) של הרוטונדה (קבר ישוע). לפי התוכנית של כנסיית הקבר הביזאנטית בצד מערב היה הקבר והמבנה הרכיזי סביבו, אבל את התפילה הציבורית עשו בבזיליקה שהייתה מצד מזרח. מבנה אל אקצה הוא מבנה בזיליקאלי, דבר די נדיר במבנים מוסלמיים. בין הבזיליקה של כנסיית הקבר לאנסטזיס היה הגן הקדוש, שטח פתוח – שמעון גת שזה לגמרי לא מקרי – לא רק שהבנאים פה היו נוצרים, אלא עוד אין בכלל קונספט ארכיטקטוני מוסלמי, דבר שיוולד מאוחר יותר. כיפת הסלע, שנבנתה בימיו של עבד אל מלך, והמכלול כולו שהושלם על ידי בנו אל ואליד, נבנו בתחרות כלשהי על הדומיננטיות בירושלים.

אל כאס – 'הכוס', ממפעליו של תנכיו, מושל דמשק ומתוקף זה גם מושל ירושלים. תנכיו שיפץ את קו המים מבריכות שלמה להר הבית, ובנה כנקודת יציאה את המקום הזה. סמלו ההראלדי (רנכ, סמל מכריז) של תנכיו זה גביע עם רגל קטנה וטבעת, מכאן גם השם כאס. המקום מתפקד גם כמזרקה, אם כי לא תמיד מפעילים אותה.

השם אל אקצה, כעוסקים במחקר הוא קצת בעייתי, שכן זה שם המבנה אך זה גם שם כל המכלול – הכוונה היא לא רק לבניין אלא למכלול כולו, הר הבית כהר, בלי קשר למבנים הספציפיים.

המבנה הראשון על הר הבית נבנה כנראה על ידי עומר אבן אל ח'טאב. הנוסע הנוצרי ארקולף שהותיר עדות בערך ב-680, מספר שבמקום בו עמד בית המקדש של שלמה מתפללים היום (הוא עוד לא יודע את המילה מוסלמים כי עוד לא קיימת) במבנה פשוט עשוי גזעי עץ גסים העומדים על בסיסי אבן שאליו יכולים להיכנס 3000 איש – זה כנראה תיאור המסגד של עומר.

כשאל-ואליד משלים כאן את המסגד שלו, שנחנך ב-711, שהיה כפול ברוחב, היו לו 15 אולמות, אולם תווך ו-7 סטראות (היום יש רק 3 סטראות על צד), הוא מעלים כנראה את המבנה הראשון – אין דבר שנותר ואפשר להצביע עליו מהמסגד של עומר. למרבית הצער, לדעתו של שמעון גת, גם אין דבר שאפשר להצביע עליו מהמבנה של אל ואליד. המבנה הזה קרס ברעש האדמה הגדול של אמצע המאה ה-8 והוקם מחדש על ידי אל-מנצור, החליף העבאסי, באמצעות הזהב שהוריד מהכיפה (הזהב הנוכחי הוא תרומתו של המלך חוסיין, מלך ירדן). המסגד של אל-מנצור נהרס ברעש של 1033. לפנינו, בצורתו הנוכחית מבנה מהמאה ה-11, מסגד שבסודו הוא פאטימי, מימיו של השליט הפאטימי א-ט'אהר (יש כתובת שלו על החזית), עם שיפוצים

צלבניים והרבה גם אחר כך. מ-1033 הוא כבר לא חזר לממדיו המקוריים אלא קוצץ בחצי בערך – הוא הרבה יותר צר מהמבנה של אל ואליד. בפנים, לצערנו אי אפשר להיכנס, רואים המון בנייה צלבנית ובנייה ממלוכית. **אל אקצה אל קדימה** - המדרגות יורדות אל מכלול תת-קרקעי שהוא אל אקצה אל קדימה, אל אקצה הקדומה. המסורת המוסלמית אומרת שכאן היה מסגד אל אקצה הראשון. אנחנו מזהים את המקום כפרוזדור המולך אל 'השער הכפול', שערי חולדה. יש למעלה כיפות הרודיאניות שטוחות, דומות לאלה שבהרודיון, וזה אחד הקמרונות הכי עתיקים שיש היום בארץ – היה בעבר פתוח, היום הוא אטום. היום יש במקום **מסגד נשים וספרייה**.

הקיר המזרחי של המסגד - בכנסיות קתוליות, מאז ימי הביניים, הכיוון הראשי של הכנסייה הוא בדרך מזרח-מערב, אז לפני הסורג יש אולם רחבי שמרחיב אותו ימינה ושמאלה ויוצר מעין צורת צלב. האולם הזה נקרא טרנספט, אולם ערב או מצלב. החלק המזרחי של הטרנספט של אל אקצה הוא בברור צלבני. במרכזו יש רודה, רוטטה – קלאסה של בנייה מערב אירופית, רומנסקית וגוטית, אפילו בארוקית, זה בבירור תוסף צלבני.

מסגד מרוואן או אל-מסג'ד אל מרוואני (אורות שלמה) – מרוואן אבן אל חאכם, אביו של עבד אל מאלכ. מקובל לייחס לו את בניית המקומות – חלל עצום שגבולו הדרומי והמזרחי הן חומות העיר, אולם ענק שלפי ההערכה יכול להכיל כ-30 אלף איש. בנימין מטודלה מספר שכאן היו אורות שלמה, זיהוי צלבני. הצלבנים מזהים את כיפת הסלע עם מקדש שלמה, קוראים לו טמפלום דומיני – מקדש האדון, ואילו את אל-אקצה מזהים עם הארמון של שלמה, קוראים לו טמפלום סולמוניס. טמפלום סולמוניס נמסר ב-1119 בידי המלך בלדווין השני שעקר לארמון הצלבני החדש במערב העיר. חשוב לזכור ששני השליטים הראשונים – גוטפריד מביוון ואחיו בלדווין הראשון מתגוררים כאן, שכן זה ארמון שלמה. כשעומד הארמון החדש בלדווין השני, בלדווין מבורק, מוסר את המקום לטמפלרים, וכל האזור הזה הוא הרובע הטמפלרי של ירושלים – מכאן שמם 'האחים העניים של הטמפלום סולמוניס'. משום שאת אל אקצה מזהים כטמפלום סולמוניס, את מסגד מרוואן הם מזהים כאורות. מכאן הכינוי אורות שלמה.

אורות שלמה שם לוחט בשנים האחרונות – הוצאו מכאן כמויות גדולות של עפר, דבר שעשה המון רעש בטענה שהורסים את ההיסטוריה. מבלי להסכים לעצם הפעולה של פינוי עפר בלי פיקוח ארכיאולוגי, השאלה היא מהו הנוקד לידע. מה שמוציאים מפה זה לא אדמת תל. בתקופה כלשהי, כנראה בתקופה האומאית, כדי שהעסק הענקי כולו על קמרונות לא יקרוס, דחסו פנימה מילוי עפר. יש מפעל סינון של גבי ברקאי, יש שם כל מיני ממצאים מאוד מעניינים, אולם לא יודעים בוודאות מאיפה הובא המילוי. עם זאת ידוע כי המילוי לא הובא מהר הבית, שכן הר הבית הוא סלע, את קרקע המילוי הביאו לכאן, היא לא הייתה כאן. הנוק המדעי לא גדול כמו שעשו ממנו. העניין כל כך סוער משום שבירושלים, כמו בירושלים, הכל פוליטי. מי שמעורר היום את המהומות, בעבר גם אחרים, זה אילת מזר וגבי ברקאי – שני אנשים שקיבלו את משכורותיהם מעמותת אלעי"ד. את ערימות העפר ניתן לראות מונחות בצד הדרך (בתוך מתחם הר הבית). ערימות העפר הן חלק מהפינויים שלא הספיקו להוציא מתחום ההר כשישראל החזירה לעצמה את השליטה. עד היום המועצה המוסלמית העליונה מתחננת, שיבואו ארכיאולוגים ויבדקו אותן, העיקר שיתנו להם לפנות אותן, אך מדינת ישראל לא מוכנה. מכך למדים שהסיפור הוא כלל לא מדעי אלא פוליטי על השליטה במקום.

בניגוד למה שחושבים, מאז 2003 השליטה בהר הבית היא בידי מדינת ישראל ולא בידי גורמים מוסלמים, היום אי אפשר להיזיז פה אבן בלי אישור ישראלי. למרות שזעקות נוראיות נשמעו ב-2009 כשרצו להניח קו חשמל חדש, הדבר שנעשה באישור, בפיקוחו של ג'ון זליגמן.

שער הרחמים – (לטינית: porta aurea – כלומר שער הזהב) מבנה מפואר ביותר. שער הרחמים עומד מעל המקום שבו לפי המסורת היה שער שושן, שהמסורת הנוצרית אומרת שדרכו נכנס ישוע לירושלים ביום ראשון של כפות תמרים. לשער עצמו המון מאפיינים ביזאנטיים, הוא איננו שער שניתן להגנה – גובהו 12 מ' ורוחבו 12 מ', זאת אומרת שאוגדה שלמה יכולה לעבור דרכו בקלות. על כן, ההנחה היא שמדובר בשער ניצחון שנבנה מעל המקום המשוער של שער שושן בימיו של הרקליוס - הקיסר הביזאנטי האחרון ששלט בירושלים והחזיר אליה במצעד גדול את הצלב האמיתי, הקדוש, אחרי ההסכם עם הפרסים. אם זה נכון (וראוי לציין שיש דעה אחרת) זהו המבנה הכי עתיק על הר הבית – ביזאנטי (יחסית מאוחר) - 629 לספירה.

הדעה האחרת - כמה נשים במסגרת עבודת גמר לתואר שני (M.A) בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, טענו שמדובר בשער אומאי שעשה שימוש באלמנטים ביזאנטיים. הסיבה העיקרית לפי דעתן היא שלא יכול להיות שאם הר הבית הוא מזבלה (כפי שהיה בתקופה הביזאנטית), יבנו שער ניצחון מפואר בכניסה אליו. שמעון גת חולק על דעה זו מכמה סיבות, העיקרית שבהן היא שהנימוק שלהן לא מספק – הרקליוס נכנס לירושלים דרך הר הבית, על זה אין ויכוח, שכן הוא הולך בעקבותיו של ישוע. כלומר שזה לא שער להר הבית, זה שער ניצחון בכניסה לירושלים.

מאזור שער הרחמים אפשר לראות בקו הרקיע של ירושלים אפשר לראות את כיפת הסלע ומאחוריה הכיפה של האנסטזיס, של כנסיית הקבר – הגדלים כמעט זהים, ההפרש הוא בסנטימטרים בודדים (גם בגובה וגם בקוטר – שניהם כאחד). אם טוענים שיש התכתבות בין כיפת הסלע לאנסטזיס ובין כלל מכלול הר הבית המוסלמי למכלול כנסיית הקבר הביזאנטית – אפשר לראות את זה לגמרי לא רע.

המתחם העליון של הר הבית, שיש לו מבחינה דתית אסלאמית של יתר קדושה על מה שמתחתיו, שכן תמצית הקדושה היא הסלע הקדוש, מוקף ב-9 מקשתים, הנקראים בערבית מוואזין (מאזניים). יש ספרות שנקראת פצ'אאל אלקדס – שבחי ירושלים. מסורת אחת מיני רבות אומרת - קדושת העולם, בילאד א-שאם (סוריה רבת), וקדושת בילאד א-שאם פלסטין (גינוד פלסטין), וקדושת פלסטין בית אל מקדיס (ירושלים), וקדושת בית אל מקדיס אל גיבל (ההר), וקדושת ההר – הכיפה (הכוונה כמובן לא לכיפה אלא לסלע שתחתיה). כלומר שזהו מרכז העולם והמקום הקדוש ביותר בעולם - טקסט מוסלמי.

מסורת אחרת הימים מתכתבת עם הטקסט הזה ואומרת כהאי לישא – באחרית הימים תבוא מכה לירושלים ויתאחדו והיו לעיר אחת (אם תבוא מכה אל ירושלים זה אומר שירושלים בכירה), אז יימתח מגיבל א-טור (טור זה הר) א-צראט (גשר דק משערה, מופיע כדרך האנשים הישרים בסורת אל פאתחה) היישר אל

ההר, וכל באי עולם יצטרכו לעבור עליו - הצדיקים ילכו כאילו היה שביל רחב, והרשעים יפלו ממנו ישר לוואדי, שם ימתנו להם השדים לקחתם אל האש הנצחית (מכאן השם הערבי של נחל קידרון – וואדי ג'הנם). לפי המסורת המוסלמית, עבור הבינוניים בין המקשתים יתלו מאזניים עליהן יונחו מעשיהם הטובים והפחות טובים של כל אחד ואחד, והכף שתטה תגדיר את מקומו של האדם באחרית הימים.

מסלול הגאולה הנוצרי – עקבותיו של ישוע ('the footsteps of jesus'), זהה לציר הגאולה היהודי. על פי המסורת היהודית המשיח יתגלה על הר הזיתים וכנס לירושלים משער הרחמים. ציר הגאולה המוסלמי זהה לציר הגאולה הנוצרי והיהודי. ציר הגאולה מופיע לראשונה בנצרות, בברית החדשה – בפרשנות לשני פרקים בזכריה ט' וזכריה יד'. בזכריה ט' מדובר על יום השם ונאמר שבאותו יום יבקע הר הזיתים. בזכריה יד' מדובר על הופעת המשיח רכוב על חמור עני ודל. הנוצרים איחדו שני הטקסטים האלו לנרטיב אחד והיהדות אימצה אותו קצת מאוחר יותר.

למרות שעל אחד המקשתים נטען שהוא נבנה כמקשת פאטימי, לדעת שמעון גת כולם, ללא יוצא מן הכלל, הם מקשתים ממלוכים.

כיפת השלשלת – המבנה האומאי השני ששרד על הר הבית. קֶבֶת אל-סֶלְסֶלָה בערבית, כיוון שהייתה תלויה שלשלת תאורה. על פי המסורת המוסלמית, כאן ישב דוד המלך, בסמוך לבית המקדש, לשפוט את עמו בעזרת שלשלת פלאים שהשתלשלה מגג המבנה. הנאשמים נתבקשו להחזיק בשלשלת תוך כדי שבועתם, אם אמר אמת החזיק בשלשלת אך אם שיקר עלתה השלשלת למעלה ונשמטה מידי. במדרש היהודי זה לא דוד אלא שלמה.

מוג'יר א-דין מציין שני תפקידים למבנה – זה היה הדגם שעשו לעבד אל מלכ לפני שבנו את כיפת הסלע (רואים שיש הרבה דמיון). ההסבר השני הוא שכאן שמרו את הזהב שנאסף לבניית כיפת הסלע. הבעיה היא שלמבנה הזה יש 11 פאות ולא 8, הוא מבנה פתוח ולכן שמירת זהב בו בעייתית. שמעון גת נוטה להאמין שעניין הדגם הוא הנכון, גם אם אין זה דגם מדויק, שכן יש לו את כל המאפיינים שמכירים מבפנים – מתחת לקשתות יש קורות עץ שנקראות 'ספינים' ותפקידם ליצור תנועה גמישה במקרה של רעידת אדמה ולמנוע את ההרס (כאלה בדיוק יש גם בפנים, יותר יפים ויותר מעוטרים), גם דגמי הכותרות שבכיפת השלשלת מוכרות בפנים.

יכול להיות שיש עוד משהו שאף אחד עוד לא עלה עליו – מבחינה טכנית אנחנו במרכז המדויק של הר הבית (אם לוקחים ציר מזרח מערב, צפון דרום, כאן הם נפגשים). הצריח, המינארט, כנראה לא נולד ביום שנולד האסלאם, אלא הופיע מאוחר יותר. לכן שמעון גת מעלה את האפשרות (אם כי אין ראייה לכך) שזהו המקום שממנו קראו למאמינים לתפילה – שכן אם עומדים במרכז הכיפה הקול נשמע מוגבר. בין היתר ניתן לראות מחרב, אולם הוא תוספת מאוחרת ואפשר לשים לב שהוא בולט. המקום במקור היה פתוח לגמרי.

הקרמיקה - כיפת הסלע צופתה מבפנים ומבחוץ בפסיפסי קיר, יש השפעות ברורות של עבודות ביזאנטיות, פרסיות. בתוך כיפת הסלע ישנם פסיפסים אפילו מהמאה ה-7, גם יותר מאוחרים (שכן הממלוכים עשו המון תיקונים). הפסיפס בפנים עדיין עומד, אבל בחוץ, פגיע מזג האוויר גרמו לכך שעם הזמן הוא הגיע למצב בלתי אפשרי. במאה ה-16 סולטאן סולימאן הורה להחליף את הפסיפסים הפגומים בקרמיקת איזניק (הייתה מרכז לייצור קרמיקה, איזניק היא ניקיאה, מדרום לאיסטנבול) באותה קרמיקה ציפו גם את כיפת השלשלת. יחד עם זה בשני מקומות נשאר פסיפס גם בחוץ – על הקמרון לפני השער המזרחי, ועל הקמרון לפני השער המערבי, אפשר לראות עדיין שרידי פסיפס מוסלמים, מקוריים.

כיפת העלייה - קובת אל-מרעאג'. מבנה מתומן, שכותרתי צלבניות לחלוטין (אחת הכותרות עם דגים). איכטוס (סמל הדג) - האות הראשונה והאחרונה של המילה יזוס (ישוע) וגם במונח של חיים, מהאטריבוט של ישוע. אין ספק שהמבנה הוא צלבני, הקשתות הן צלבניות והרבה מאפיינים אחרים. בתקופה הצלבנית זה בפטיסטריום (בית טבילה) שקשור לטמפלום דומיני (מקדש האדון, כיפת הסלע - הכנסייה השנייה בחשיבותה בירושלים הצלבנית, רק כנסיית הקבר חשובה ממנה). בסמוך ניתן לראות את אגן הטבילה המקורי – הוא נגרה מכאן כשהמקום אוסלאם.

המסורת המוסלמית בנוגע לכיפת העלייה, שנותנת למקום את שמו, אומרת שמוחמד (לפני עלייתו השמימה) התפלל שתי רקעות (יחידות תפילה) ועל מקום התפילה שלו ניצבת היום הכיפה.

מבנה הר הבית ויצירת הפודיום האדיר 144 דונם – בצד הצפוני חצבו עד שקיבלו קו ישר, בצד הדרומי הרימו על קמרונות. אפשר לראות את סימני החציבה ההרודיאנית (על הקיר הדרומי של האנטוניה), מעליו קירות מאוד בולטים - זה מקום מצודת האנטוניה, מכאן פורץ טיטוס לתוך הר הבית, שכן יש לו שליטה ברורה מכאן (הצלבנים ככל הנראה מגיעים להר הבית מכיוון מערב. מי שפורץ להר הבית ראשון הוא טנקרד שמגיע מכיוון צפון מערב). האנטוניה נבנתה כך שאפשר יהיה לפקח על מה שקורה בהר הבית בעיקר בשלושת הרגלים, בהתחלה עבור חייליו של הורדוס ובהמשך עבור הנציב הרומי שמכאן ישב והביט פנימה. המסורת הקתולית אומרת שכאן היה משפטו של ישוע (תחנה מספר 1 בדרך הייסורים הקתולית).

כמעט כל קו החומה המקיף את הר הבית, למעט חלקים מאוד קטנים, זו בנייה ממלוכית (רק מדרסות על קו הבית יש עשר, על הקיר המערבי נראה כמה מהן, כולל היפה מכולן האשרפיה והאסערדיה, המדרסה עם אבלק שחור לבן). מולנו עוד מדרסה – אל מדרסה אל ג'אוליה, סנג'ר אל ג'אוליה היה מבכיריו של בן קלאון, הנאיב (המושל) של עזה, שבנה הרבה גם בירושלים (יש עוד שתי מדרסות בהמשך – סך הכל 3 מדרסות יושבות כאן) היום יושב כאן בית ספר עומריה (שהכניסה אליו מהצד השני, מול תחנה 2 בדרך הייסורים). בימים שאין לימודים בבית הספר, כשאי אפשר להיכנס להר הבית מסיבות כאלה ואחרות, אפשר לעלות למעלה ולתצפת על כל הר הבית. בית ספר עומריה היה ב-1948 מקום מפקדתו של עבדאללה א-תל, מפקד הגדוד השישי של הלגיון שלחם בירושלים וכבש את הרובע היהודי.

הרובע המוסלמי

השער האפל – השער דרכו יצאנו (בצפון הר הבית) נקרא באב אל מלכ פייסל (שם מאוחר), ומוליך לרחוב המלך פייסל. בתקופה הממלוכית הוא נקרא באב א-דואדריה- המבנה הממלוכי הראשון בירושלים. הדואדר,

מילולית אוחזו כסת הדיו, היה במושגים של ימינו ראש אגף מנהל ממלוכי, תפקיד מאוד חשוב. הדואר הראשון של ירושלים תרם את המקום בתור חניקה למיסטיקנים סופיים וכמדרסה. למיסטיקנים סופים יש כמה סוגי מקומות כינוס. כשהם מתכנסים סביב שיח, אדם שמוביל אותם, מקום ההתכנסות (שלפעמים הוא גם מקום המגורים שלהם) נקרא חניקה. היום המבנה משמש כבית ספר לחינוך מיוחד, אחד משלושה בלבד בכל ירושלים לאוכלוסייה המוסלמית.

היום השער מכונה השער האפל, הסיבה היא ששני המבנים הממלוכים שנבנו כאן גרמו לכך שאור שמש לעולם לא נכנס לכאן. השם המודרני של הרחוב והשער קשור לאדם מרתק, פייסל בן חוסיין, השריף ממכה, שעמד בראש הצבא שנלחם, בעזרת תומאס אדוארד לורנס, בצבא העות'מאני בחצי האי ערב ובעבר הירדן. פייסל הבין, רבים נתנו לו להבין, שהוא יהיה מלך סוריה הגדולה אחרי המלחמה, וב-1.3.1920 הוכרז כמלך סוריה הגדולה (כולל את ארץ ישראל). כעבור ארבעה וחצי חודשים הצרפתים נכנסו לדמשק וזרקו אותו. כפרס נרחבים הבריטים נתנו לו את עיראק. פייסל מלך היה מוצלח, מוכשר ואהוב מאוד. בין היתר נפגש עם וויצמן. הוא חלה ומת בלונדון ב-1933, לפני מות אביו, והוחזר בטיסה דרך ארץ ישראל לעיראק ונקבר בבגדד. מומלץ - לפני כחודשיים יצא לאור ספר ירושלים בתקופה הממלוכית \ איוון פרידמן, יוסף דרורי (עורכים). הספר יש רשימה של מבני החינוך בירושלים, עם פרטים על כל מדרסה.

מדרסת א-סלאמייה – נתרמה על ידי סוחר עשיר, שנקרא א-סלאמי, המוכר בתור אדם שתיווך בין הסולטאן בן קלאון לבין המונגולים, שכן גם אחרי עין ג'אלות היו אירועים לא סימפטיים בין הצדדים, א-סלאמי היה איש הקשר ביניהם. היו המקום משמש כמגורים פרטיים. למקום שער כניסה יפפה, ניתן לראות אבלק, ולמעלה נטיפי אבן – מוקרנס.

אבלק - מילה שפירושה מבנה משופך בכמה צבעים. יש כמה תרגומים למילה, ביניהן מנומר – כמו חברבורות נמר. יש שטוענים שמדובר בלבן נוצץ – לכן זה מתייחס רק לנטבחים הלבנים. יש גם פירוש שאומרת שאבלק בצירקסית זה חלון.

מוקרנס - מופיע במאה ה-11, מקורותיו לא לגמרי ברורים. מקובל לראות בו המצאה מוסלמית (הדבר היחיד שהמוסלמים המציאו באופן מקורי), גם זה היום בוויכוח – יותם יעקובסון עשה עבודת מאסטר בנושא וטוען שמקורותיו של המוקרנס בהודו. שמעון גת חושב שהמקור הוא מוסלמי - לא במקרה כתב העת החשוב ביותר היום בעולם, העוסק בארכיטקטורה ואומנות אסלאמית, נקרא מוקרנס. המוקרנס נולד כנראה כאשר היה צורך בקשתות צדדיות להחזיק קמרון, אז את הקשתות מילאו במוקרנס. עם הזמן זה נהיה עניין סימבולי והמוקרנס מופיע גם אם אין בו צורך פונקציונלי כי הוא מבטא את הרעיון שזה מבנה מוסלמי. המוקרנס נראה כמו נטיפים וגם כמו מחרבים – האגדה אומרת שמוחמד, בהיג'רה, יוצא ממכה ורודפים אחריו אנשי שבט קורייש. בשלב כלשהו הוא נכנס למערה יחד עם חותנו אבו בכר שאומר לו שעוד מעט יתפסו אותם. אז מתרחש נס ומעלמה יורדים נטיפים, מלמטה עולים זקיפים וחוסמים את הכניסה למערה – כשהרודפים מגיעים הם עוזבים את המקום, מתוך הנחה שאלו לא צומחים ביום אחד (מזכיר מאוד את הסיפור על דוד המלך הבורח משאול וכורי העכביש).

מבואה קדמית - אלמנט חשוב מאוד שמציינים איתו מבנים ממלוכים בארץ. הדלת איננה בקו הרחוב, יש כניסה משוקעת, זה נקרא 'פורטל' (מילה ערבית) או פישטק (מילה פרסית). מבואה זו משמשת לעיטור ונועדה ליצור מצב שאדם לו רץ לדלת. בצדדים יש שתי מאצטבאות (ספספלים) שאפשר לשבת – אלמנט עיטורי ופונקציונלי. לפני כל מבני הציבור הממלוכיים ולא מעט מהמבנים הפרטיים יש מבואה כזו.

סורגים – אין זה פנטז ממלוכי, אך מסמל בנייה ממלוכית, אם כי ניתן לראותם גם במבנים עות'מאניים. סורגי ברזל עשויים ללא הלחמה בשיטת של קידוח בקיר ותפוחים. לכל תפוח ארבעה חורים ומוטות הסורגים נכנסים לתוכם מכל צד ויוצרים סורג. סורגים כאלה ניתן לראות גם במבנה איובי, אחת המדרסות הראשונות בירושלים, אל מדרסת אל מועטימייה – נבנתה על ידי אל מלך אל מועטים עיסא, שבנה גם חומות בירושלים ואחר כך דאג לפרק אותם.

תשליבים – אבנים משתלבות בשני צבעים שונים ובצורות גאומטריות דמויות-עלים כאשר אחת היא תשליל (נגטיב) של השנייה.

כרכובים - כרכובי-תמיכה מסוגננים מאבן, התומכים מרפסת במבנה דו-קומתי ומעטרים את המבנה כקריז שרץ סביב-סביב.

האדריכלות הממלוכית – האדריכלות הממלוכית היא אקלקטית, הם לא המציאו ולו אלמנט אחד, הם מקבצים אלמנטים גם מעולם האסלאם וגם אלמנטים המוכרים ממבנים צלבניים. האקלקטיקה לעצמה יוצרת סגנון. בארץ רואים בהחלט בבנייה העות'מאנית המוקדמת את המשך אותו סגנון. בארץ, ברוב המקרים, אם רואים אבלק ומוקרנס זה בנייה ממלוכית, אם כי יכול להיות שמדובר בבנייה עות'מאנית (דאהר אל עומר בנה מבנים כאלה, אמצע מאה 18) – אלמנטים אלה מוכרים מספרד ומרוקו ועד הודו. חשוב לזכור כלל חשוב - כל המבנים הממלוכים המפוארים נראים ממבט ראשון זהים ובמבט שני רואים שאין שניים זהים, לכל אחד יש ייחוד שמבדיל אותו מהאחרים.

להר הבית 10 שערים – שער השבטים, שער הסליחה, השער האפל, שער עיוואמה, שער המשגיח, שער הברזל, שער סוחרי הכותנה, שער הטהרה, שער השלשלת, שער המוגרבים

פעמיים בקוראן, בסורה 2 ובסורה 7, מופיע הסיפור הבא – כשבני ישראל מגיעים לאיזו קרייה (עיר) אללה מצווה עליהם להיכנס בצניעות ובכפיפת ראש ולומר לאנשים חיטא, לומר סליחה. אבל הם חוצפניים ובמקום לומר חיטא הם אומרים חוטה – שזו חוצפה. אז נאמר שאללה העניש אותם. זה מתחבר אל מסורת אחרת שאומרת שהיו יהודים שיצאו לדוג בשבת ולכן אללה העניש אותם שיהיו כמו קופים (אחר כך פיתחו את זה לקופים וחזירים). הפרשנות המקובלת בין כמה פרשנויות היא שהקרייה זו ירושלים. השער המסורתי שדרכו, מאמינים המוסלמים, נכנסו בני ישראל לירושלים זה שער האריות – בערבית באב אל אסבאט (שער השבטים, שבטי ישראל). גם השער המזרחי ביותר בחומה הצפונית נקרא באב אל אסבאט. בהמשך לאותה מסורת שער הסליחה – המקום שבו היה צריך לבקש סליחה ולא ביקשו – הוא באב אל-חיטא, באב אל-חוטא. על כן כל הרחוב והשכונה מצפון לשער נקראים באב אל חוטא.

התקדשות ירושלים לאסלאם – חשוב לזכור שכל אמירה בהכרח חשודה. במקביל לאמירה שלפיה בית המקדש היהודי מעולם לא היה על ההר, שסותרת שורה ארוכה של מקורות מוסלמיים (כולל חוברת הדרכה שהוציאה המועצה המוסלמית העליונה ב-1924, שם נאמר מפורשות שזה היה מקדש שלמה), יש טענה שירושלים (חוץ מניסיון נפל של בית אומיה לתת לה קדושה באמצעות בניית המבנים על הר הבית) לא הייתה באמת מקודשת לאסלאם עד בוא הצלבנים. אז צלאח א-דין שהעביר את זה לנור א-דין רצה לרכז עילה לרכז אנשים לגייהאד המציא את קדושת ירושלים. מי שמרץ את התיאוריה הזו היום במידה רבה זה דר' מרדכי קידר מאוני' בר אילן, דר' ניסים דנה ודן בהט.

על פי המדרך – לא מיני ולא מקצתי, במקרה הזה, לפי מיטב הבנת המדרך הטענה הזו פוליטית מא' ועד ת' – שכן אין שום בעיה להוכיח שהטענות הסותרות לכאורה את קידוש ירושלים אין בהן ממש, וכן כי יש מספיק מקורות שמוכיחים את ההיפך.

הטענות העיקריות וסתירתן :

ירושלים לא נזכרת בקוראן - בשמה המפורש ירושלים אכן לא נזכרת בקוראן, אך נזכרת בפרשנות (תפסיר) ובחדיתי' (הועלה על הכתב במאה ה-9, לפני התקופה הצלבנית). לפני כמה שנים פרסם מוטי קידר מאמר עם התזות, וכשכתב לו שמעון גת כמה מהמקורות בחדיתי' ענה לו הראשון בתגובה – 'אם אתה מאמין בחדיתי' יבושם לך', טיעון לא ענייני.

ירושלים לא הייתה מעולם בירה מוסלמית וזו סימן שהיא לא חשובה – קודם כל זה לא לגמרי נכון. מ-1073-1099 היא הייתה בירה מוסלמית. אם הפרמטר לקדושת ירושלים היא היותה בירה, אז גם מכה מעולם לא הייתה קדושה, שכן מעולם לא הייתה בירה אסלאמית.

יש מעט מאוד אזכורים על ירושלים בספרות ההיסטורית של אחרי בית אומיה ועד בוא הצלבנים מלומד מוסלמי בשם אבן תימיה אומר מפורשות שאסור לעלות לרגל לירושלים – אבן תימיה אכן אסר על כניסה לירושלים, אולם חי בשנים 1290-1321, אחרי התקופה הצלבנית. כלומר אי אפשר להביא אבן תימיה שנולד במאה ה-13, כהוכחה לכך שירושלים לא התקדשה לאסלאם לפני התקופה הצלבנית, שכן חי לאחריה. גם אם אבן תימיה חי לפני התקופה הצלבנית, הוא אחד, אחד ויחיד. במקרה הזה מצטטים מקור אחד ומתעלמים ממאות ואולי אלפים אחרים – זה לשקר באמצעות באמת. אבן תימיה נולד זמן קצר לאחר שהגיעו המונגולים השאירו אחריהם לא רק חורבן נורא בארצות האסלאם אלא גם שאלה אך אלה יכול היה להרשות שדבר כזה יקרה. אבן תימיה בא עם התשובה שמזכירה את התשובה החרדית לשואה – זה קרה כי סטינו מהדרך הנכונה של האסלאם – קוראן וחדיתי'. כל המסורות המאוחרות אחר כך הן אסורות ואבן תימיה יוצא נגדן – קדושת מקומות אחרים פרט לאבן השחורה במכה (כל קדושה אחרת פסולה, כך גם ירושלים), קידוש קברים ועוד שורה ארוכה של מסורות. חשוב להכיר את אבן תימיה כי תורתו תהיה לימים הבסיס להתפתחות התורה הוואהבית, והיום הוא המלומד המצוטט (שכן פרשנותו מאוד מקצינה) בידי האסלאם הרדיקלי. הוואהבים הרסו בתי קברות רבים – בתי הקברות של משפחת הנביא במכה, את בתי הקברות של הצ'חאבה במדינה ואחרים על מנת שלא יקדשו אותם. כשהסעודים היום צועקים 'ירושלים' זה לא בהשקפה הוואהבית, אלא בהשקפה הפוליטית שלהם.

אם כן, הטיעונים שירושלים התקדשה לאסלאם רק בתקופה הצלבנית לא מחזיקים מים, וראוי שלא ישמעו. ירושלים הייתה קדושה כבר הרבה קודם. חוץ ממקורות כתובים שמלמדים בבירור שירושלים היא מוקד העולם (והם קדומים לתקופה הצלבנית), ישנן טענות נוספות –

המוסלמים פנו לתפילה כשהיו במכה לירושלים. אומר מרדכי קידר שעשו את זה כדי לשכנע את יהודי מדינה להתאסלם, אולם זה קורה במכה ולא במדינה, אין שם יהודים בכלל.

מועיוואה, מייסד השושלת האומאית שגר בדמשק, מושבע בירושלים – כלומר שיש לה משמעות עבורו. האומאים שמו את ירושלים בראש כמשקל נגד, אולם ירושלים היא זו שנבחרה (ולא דמשק למשל) כי מלכתחילה יש לה כבר קדושה. לכן כשעבד אל מלך רוצה ליצור משקל נגד למכה ומדינה הוא לא יכול לעשות את זה בדמשק אלא במקום שמלכתחילה הוא קדוש, וזאת ירושלים.

רק על ירושלים נאמר שחליף קיבל את כניעתה, ולא על אף עיר אחרת.

ירושלים לא הייתה קדושה רק לבית אומיה מסיבותיו הפוליטיות, שכן מי ששיפץ את ירושלים לאחר רעש האדמה הגדול היה אל מנצור העבאסי. גם בנו, אל מהדי, עשה שיפוץ בהר הבית. וכך גם מי ששיפץ את כיפת הסלע היה אל מאמון, שהיה עבאסי. גם שיפוץ אל אקצה אחרי שנפל במאה ה-11 היו הפאטימים.

אסלאם רואה ביהדות ובנצרות דתות אמת, מה שמקודש להן מקודש גם לאסלאם (זו הסיבה שמתפללים בראשית האסלאם לירושלים). מסורת מוסלמית שקושרת את ירושלים לעלייה השמימה, נולדת כנראה רק בסוף המאה ה-7, מסיבות פוליטיות. אך גם את הר המוריה מזהים עם הר הבית רק כנראה בימי בית שני, לא קודם וגם זה מסיבות פוליטיות לחלוטין. העובדה שזה נולד מסיבות פוליטיות לא מבטלת את חשיבות העניין – אין יהודי שומר מסורת אחד שלא יתפלל ופניו לירושלים בגלל האמירה שדוד לקח את ירושלים מסיבות פוליטיות ושלמה הקים את המקדש מסיבות פוליטיות – זה לא רלוונטי.

מסע הלילה והעלייה השמימה - מוזכר בקוראן (לא נזכר איפה זה מסגד אל-אקצה) תרגום סורה 17 (מסע הלילה, אל אסראא), פסוק 1: "ישתבח זה אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל מסגיד אל אקצה (המסגד

המרוחק ביותר), אשר את סביבותיו בירכנו, למען נראנו מאותותינו, כי הוא השומע והרואה."

המקורות הקדומים, הכי מוקדמים, לסיפור מסע הלילה והעלייה השמימה –

סירת אל-נבי – חיי מוחמד, מאה 8.

לאחר מכן פרשנות הקוראן – התפסיר (בכיתה דיברנו על סורה 17 פס' 1 בנושא לתפסיר, שכן המוסלמים מאמינים שזה כתוב בקוראן כי זה מה שפרשנים אומרים).

אחר כך מוצאים גם בחדיתי' וגם בהיסטוריוגרפיה המוסלמית – מאה 9, אז זה כבר מוגמר וסגור.

עם זאת חשוב להבין שהדיון הזה מעניין את המוסלמים כקליפת השום – מבחינתם זו עובדה אמיתית, היסטורית, מוחלטת וכל מי שגורס אחרת – שטויות מדבר.

לא ברור בדיוק ממתי מזוהה מסגד אל-אקצה עם הר הבית (במאה ה-8 בטוח שהוא מזוהה), ההנחה היא שמשפחת אל-אומיה, שבניסיון ליצור מוקד חליפי למכה ומדינה, מטפחים את הר הבית ומייחסים לו את מסורת מסע הלילה, שבקוראן לגמרי לא ברור היכן קרה. עם זאת, אין שום הוכחה חד משמעית – העובדה שבכפיפת הסלע יש פסוקים רבים מהקוראן מימי עבד אל מלך, (למשל סורה 12 – 'אמור אללה אחד אללה הוא הנצח לא נולד ולא הוליד ואין דומה לו'), אך בכל כפיפת הסלע לא מצוי ציטוט של סורה 17, פס' 1, מקשה להבין מתי נולדה המסורת. כך או כך במאה ה-8 היא כבר קיימת מוחלטת.

בית הקברות המוסלמי – מקברת באב א-רחמה – בסמוך לשער האריות נמצא בית קברות חשוב ביותר שנמשך לצד שני עד פינת החומה, מקברת באב א-רחמה, בית הקברות של שער הרחמים. יודעים בביטחון מלא שבית הקברות הזה קיים עוד מהתקופה הערבית הקדומה (מכיבוש ירושלים על ידי הערבים, 638) משמש עד ימינו.

המסורת טוענת שקבורים כאן כמה אישים חשובים מחיי מוחמד (יש מסורת דומה לגבי בית הקברות בממילא, אך מי שטוען זאת עוד לא הצליח להציע שם אחד). כל מי שנולד היום כשאהיד בעיני הפלסטינים נקבר כאן. יש רק שאהיד אחד שלא לכה להיקבר כאן – יאסר ערפאת.

כאמור, 'הכל בירושלים פוליטי' – בכניסה לבית הקברות יש רשימת שמות וגילאים משני צדי הכניסה. ב-1986 היה אירוע שהתחיל מתקרית קטנה והתפתח לתקרית ריזת על הר הבית. כל השמות המופיעים בכניסה הם שמות ההורגים באותה תקרית. העובדה שדווקא שמותיהם מופיעים בכניסה לבית הקברות, היא כמובן לא אקראית.

שמעון גת בימים אלו עסוק במחקר על בית הקברות של ממילא, שם זה סיפור פוליטי מא' ועד ת' בתוכו מנסה להוציא עבודה מחקרית על ההיסטוריה שלו. אולם, כמעט כל חומר על כך, אם הוא לא מקור עתיק, אוטומטית ברור שלמי שכתב אותו (גם אם הוא חוקר בעל שם) יש אמירה פוליטית.

שער האריות – החומה, לפחות חלקיה העליונים, היא מהמאה ה-16 (הנדבכים התחתונים הם שונים לגמרי). החומה בצורתה הנוכחית היא מימי סולטאן סולימאן, אך חשוב לזכור שהיא יושבת על קו חומה הרבה יותר קדום. משער האריות ודרומה היא יושבת על שרידים מחומת בית ראשון \ חומה מימי בית שני (אולי הרודיאנית) \ חומה רומית (למרות שיש הטוענים שלירושלים הרומית לא הייתה חומה) \ חומה ביזאנטית (שבליבה שער הרחמים, קצת דרומה) \ חומה פאטימית \ חומה אויבית – הכל בקו אחד.

האריות – משני צדי השער רואים שני חתולים – ברדלסים (כך כתוב במוזיאון ישראל ובהיסטוריה של ארץ ישראל). לברדלסים האלה יש רעמת שיער מעבר לראש, ואם מסתכלים טוב על הזנב רואים שיש לו כפתור גדול – למרות שאין כאלה לברדלסים.

בייברס בטורקית קיפצ'קית זה אריה – זרק מלומד אבן לבאר, מאה פיקחים לא יעלוה' – לפני כ-30 שנים פורסם מאמר שבו נאמר שמניתוח זואולוגי לא מדובר האריות אלא בברדלסים, מאז אצל כולם זה ברדלסים, כולל במוזיאון ישראל. יעניינם להם ולא יראו' - גם אם לא יודעים מה זה בייברס בטורקית קיפצ'קית צריך להסתכל על החתלתול, גם בהתחשב בכך שזה לא היה עובר במבחן שרטוט מדעי של אריות צריך לזכור שבכלל לא בטוח שמי שעשה את זה ראה אריה חי מימיו (אבל גם האריה של תל חי לא היה עובר שרטוט מדעי). יהודה זיו טען פעם שזה בכלל נמר, ביי – אדון, פארס בפרסית – נמר (אדון נמר) - לא היה ולא נברא. אבנים רבות בחומה, כמו החתלתולים של בייברס, הן אבנים קדם עות'מאניות. יש המון שימוש משני, מהתקופה הרומית ועד התקופה הממלוכית (עם הרבה מהתקופה הצלבנית).

המקורות מספרים שבייברס בנה ח'אן גדול ליד הכניסה לירושלים. בעבר מקובל היה לזהות את הח'אן באזור של ממילא. דר' קטיה ציטרין כתבה לאחרונה מאמר ובו היא הוכיחה יפה שהח'אן של בייברס היה פחות או יותר איפה שהיום נמצאת עיריית ירושלים. הח'אן הזה נעלם בתקופה העות'מאנית, ומקובל להניח שמקורם של החתלתולים בח'אן, כאלמנט עיטורי בלבד.

שערים עות'מאניים בחומות אף פעם אינם שערים ישירים, אלא שערים עם מפנה. שער האריות המקורי לא היה שער ישיר, העובדה שהיום הוא ישיר היא בזכות פרצה בריטית – כדי שמכוניות יוכלו להיכנס. כשנכנסים דרך השער ופונים שמאלה רואים קשת שהייתה פעם בדלת, ואילו הצד המערבי של בית השער היה קיר אטום, חומה.

משיקולי – פתח שפיכת חומרים מסוכנים על מי שלא רוצים שיכנס (על השער למעלה). יחד עם זה המושג שימש לעיתים, למשל במנזרים מבודדים בעולם המוסלמי, שלנזירים הייתה סכנה שיתנכלו להם והם לא היו יוצאים מהמנזר, אז היה משיקולי ששימש באופן אחר – היו מורידים דרכו סל עם כסף ומעלים מזון.

שמות השער - שער האריות, שמו בתקופה הצלבנית 'שער גבירתנו מרים', שכן הוא מוליך לקבר מרים (למטה קבר מרים), הוא מופיע גם במקורות נוצרים-ערבים בתור באב סית-מרים. במקורות היוונים הוא נקרא לעיתים פורטה-איו-סטפנוס, שער סטפנוס הקדוש. בערבית מוסלמית – באב אל-אסבאט, שער השבטים. שער האריות הוא שם מודרני לחלוטין, לכל המוקדם ימי המנדט הבריטי. במקורות הקודמים לתקופת המנדט כמעט לא ניתן למצוא את השם הזה.

באזור הזה יש קטע מחומה שהיא כנראה עוד מהתקופה הרומית. חומת הר הבית בקטע הזה יושבת על נדבכי ענק – כנראה נדבכים רומיים, אולי אפילו מהחומה המכונה 'החומה השנייה'.

יום עליית הבתולה - פעמיים בכל שנה, פעם אחת לפי הלוח הגרגוריאני (ב-28 לאוגוסט) ופעם אחת לפי הלוח היוליאני (ב-15 לאוגוסט), יש תהלוכה גדולה שיוצאת מכנסיית הקבר ויורדת דרך השער הזה לקבר מרים, שכן היום הזה הוא יום עליית הבתולה. מרים אחרי שנרדמה, לא אומרים מתה, ונקברה, הועלתה השמימה.

לוח השנה הנוצרי - ב-1582 עושה האפיפיור גרגוריוס ה-13 רפורמה בלוח השנה, כיוון שהסתבר שלוח השנה בן 365 יום שמיוחס ליוליוס קיסר, שפעם בארבע שנים מוסיפים לו יום בחודש פברואר, קצת ארוך מדי ביחס לשנה השמשית האמיתית ולכן הימים התחילו ללכת אחורה. כדי לדייק במועדים הוא הורה לבטל חודש מרץ באותה שנה, וכך הוא תיקן את הלוח. במזרח, שם לא מכירים בסמכות האפיפיור, לא הכירו בתיקון, והכנסיות המזרחיות ממשיכות לעבוד עם הלוח היוליאני, שבינתיים נוצר רווח של 13 יום, אוטוטו 14 יום,

בינו לבין הלוח הגרגוריאני. לכן, כל החגים של הכנסיות האורתודוקסיות וחלק מהכנסיות המזרחיות האחרות, נחוגים בהפרש של 13 יום מהכנסיות המערביות.

הטופוגרפיה של ירושלים בימינו לאור ההיסטוריה של העיר העתיקה :

במפה אפשר לראות את תוואי הקרדו הראשי והקרדו המשני- הגיא. עם הדקומנוס יש בעיה – אם שער יפו מסמן את הכניסה המערבית והולכים על הדקומנוס, חוצים בדרך את הקרדו, אך לא מגיעים לחומה המזרחית אלא לחומת הר הבית. אם לא רוצים לעבור את הר הבית אפשר לעלות ברחוב הגיא ולצאת בהמשכו של הדקומנוס מזרחה – רחוב שנקרא בחלקו המזרחי דרך שער האריות ובחלקו המערבי רחוב דרך הייסורים. אם כן, רואים תבנית קרדו-דקומנית אם כי לא קלאסית, שכן הטופוגרפיה בעייתית והרומאים מעולם לא רבו עם הטופוגרפיה.

תמונת החומה, בהתאמה לטופוגרפיה, מזכירה מבנה קלאסי של עיר רומית. תוואי העיר העתיקה של ירושלים היום, טופוגרפיה של הרחובות היא בבירור טופוגרפיה של עיר רומית שבנייה ימי ביניימית הוסיפה לה סמטאות שלא היו במבנה המקורי. הקרדו והדקומנוס רחבים מאוד.

החומה, היא חומה של עיר רומית. ארכיאולוגים, ב-20 השנים האחרונות, טוענים שלא מצאו שום בנייה רומית דרומית לרחוב דוד, רחוב השלשלת. לכן במפות של ירושלים בתקופה הרומית, שמופיעות בספרות החדשה בעברית, יש קארדו שנגמר פתאום בכל כולם, אז מסבירים שהקארדו הנוכחי הוא של יוסטיניאנוס, וזה נבנה כדי להגיע לכנסיית הגיה מריה ניאה, וכן שבכלל לא הייתה ירושלים רומית עם חומות, אלו נוספו לעיר רק בתקופה הביזנטית, בימי אבדוקיה. מקובל היה להניח עד לא מזמן שבמאה ה-3, כשהלגיון העשירי יורד דרומה, מקיפים את העיר בחומה. הסיבה שהיום אומרים אחרת זה כי לא מצאו את החומה הזו.

אולם, אין בעולם, חוץ מירושלים הרומית, עיר שיש בה קרדו שמגיע עד נקודת יטיים אוטי ונעצר. **אם מסתכלים** על מפת מידבא רואים ששני הקרדו – הקרדו הראשי והגיא, לא מגיעים עד החומה, באיזשהו מקום הם עוצרים ונעלמים, אם שמים לב טוב רואים אפילו סימון של שער. המדריך טוען שאם מעבירים קו מכנסיית הגיה ציון לקצה הקרדו (הגיא) מקבלים את קו חומת ירושלים של היום. שהרי אין הסבר לקטיעת הקרדו הביזנטית אלא אם כן יש שם חומה.

כשמוקדסי מדבר על חומות ירושלים ושעריה, מונה 9 שערים בצד הדרומי, לא ברור היכן אפשר לבנות 9 שערים בחומת אבדוקיה, אלא אם כן חלק מהשערים ממוקמים בחומה קדמית קדומה יותר – חומה קרובה יותר ללב העיר וקדומה לאבדוקיה – חומה רומית שטענתו של שמעון גת (כשאבדוקיה מרחיבה את העיר דרומה היא מרחיבה אותו מתוך עיר בצורה ולא עיר פרזות, היא מוסיפה חומה כמו שעשה חזקיהו כשהוא בנה את החומה הרחבה).

מוקדסי מזכיר שער בשם באב ג'ב ארמיה – שער הבור של ירמיהו (המוסלמים מזהים אותו על יד שער האשפות). מוקדסי מזכיר שער נוסף שנקרא באב א-תיה (שער מדבר הנודים), אולם החוקרים סבורים שיש שגיאת מעתיק – בערבית האות ת' (שתי נקודות מעל האות) והאות נ' (נקודה אחת מעל האות) שונות בנקודה אחת, וכי מדובר בבאב א-ניה – הניאה, שער הניאה (הניאה הייתה למטה, ליד בריכת השילוח).

ברעש האדמה האדיר שהיה ב-1033 ובו נפל מסגד אל-אקצה, נפלו גם חומות העיר. בשלושה עברים החומות מוקמות בדיוק על התוואי הקודם שלהם, בצד דרום חומת אבדוקיה נעלמת. לא ברור מה קובע את קו החומה החדש וקצת דרום, קו לא הגיוני, שכן הוא מוציא חלק מהר ציון אל מחוץ לירושלים ומאפשר בהמשך לריימונד מסן-ג'יל לשבת שם ולצור על העיר, אלא אם משקמים שם קו חומה קיים, בדיוק כמו שעשו בכל העברים האחרים. החומה הזו לא יכולה להיות חומה מימי אבדוקיה, שכן אבדוקיה לא בנתה שתי חומות בדרום העיר. כלומר שהייתה שם חומה קודמת.

לאור כל זה, ההיסק הלוגי של שמעון גת הוא פשוט – ארכיאולוגים לא מצאו את חומת ירושלים הרומית, לא מצאו מדרום לרחוב השלשלת, רחוב דוד, מבנים רומיים והסיקו שלא היו. אולם אין זה אומר שלא היו. גם אם לא נשארו שום שרידים במקום, אי אפשר להתעלם מהטענות שהובאו, וההנחה שלא היו חומות רומיות בירושלים לא מקובלת על שמעון גת. הטענות הן אמנם מהכתובים, לא מחפירה, אבל טעות להניח שאם יש אי התאמה בין הכתובים לממצא הארכיאולוגי, אז צריך להתייחס רק לממצא הארכיאולוגי.

שער השלשלת – בימי הביניים יש קרדו ודקומנוס. שמעון גת נוטה להניח (אבל צריך להיות מאוד זהיר, היות וחוף מהר הבית ועוד מקום אחד אין כמעט שרידים של התקופה הערבית הקדומה), ההצרה של הקרדו והפיכתו למערכת שוקים צרים מתרחשת בתקופה הצלבנית, שכן מה שרואים שם היום הוא צלבני. אולם לא יודעים להגיד מה היה שם בתקופה הערבית הקדומה, אם אז הקרדו עוד קיים או שכבר אז חלה ההצרה. הנחה זו מבוססת על כך שרחוב דוד, בהמשכו רחוב השלשלת (הקרדו הדרומי \ המערבי) צר כבר בתקופה הצלבנית, אבל רחובו של רחוב השלשלת בתקופה הצלבנית הוא כ-20 מ'. למעשה, אם מאריכים את ה-20 מ' האלה לכיוון רחוב דוד רואים שזה בדיוק רחוב דוד, שסגרו אותו מצד דרום. רחוב השלשלת, בתקופה הממלוכית, נסגר מצד צפון – כך מקבלים את הדירוג ביניהם שיש היום. אולם בעבר היה זה דקומנוס רחב של 20 מ'. בטוח שרחוב השלשלת (של היום) הוצר מכיוון צפון בתקופה הממלוכית, סביר שרחוב דוד הוצר בתקופה הצלבנית מכיוון דרום.

הצלבנים הצרו את הקרדי והדקומני לא הצרו את רחוב השלשלת משום שכל אירוע גדול מתחיל בתהלוכה בין שתי הכנסיות החשובות של ירושלים בתקופה הצלבנית, מכנסיית הקבר לטמפלום דומיני כנסיית הקבר, ולכן יש שם שער רחב, כך הוא גם נקרא בלטינית פורטה ספציוזה (-השער הרחב, על פי תרגומו של יהושע פרבר - השער המפואר).

אנשי האוניברסיטה העברית טוענים שהחזית של אל-אקצה היא איובית עם שימושים משניים, שמעון גת טוען שהיא צלבנית – אותו סיפור יהיה גם בשער השלשלת.

הדקומנוס המזרחי - משער האריות לרחוב הגיא

מתחם סנטה אנה - מתחם צלבני, שבתוכו יש בית ראשון ובית שני, ולפי דעתו של המדריך גם מדרסה מוסלמית מהמאה ה-11, מדרסה שיש עדויות אודותיה. נוסע מוסלמי בשם אבן אל-ערבי, מזכיר שתי מדרסות בירושלים – אחת בשער השבטים (במתחם של שער האריות, סנטה אנה), והשנייה מול כנסיית הקבר - שמעון

גת מזהה אותן בשני מבנים קיימים היום. לטענתו הראשונה נמצאת מתחת לכנסיית סנטה אנה הצלבנית, וזו הסיבה שב-1192 צלאח א-דין מחריס את המקום מידי הצלבנים ומחזיר אותו למעמד של מדרסה – אל מדרסה אל צלאחיה (שמה באותה תקופה). שני מקורות מוסלמים, אחד מהם נכתב על ידי מי שאביו היה מזכיר של צלאח א-דין, כותבים בזו הלשון על מדרסה אל צלאחיה – '... והייתה מקום לימוד לאסלאם לפני בוא הנוצרים...' (הצלבנים).

בספרים רבים מוצאים שצלאח א-דין הקים את המדרסה הראשונה בירושלים, זה נכון שהמדרסה שלו יושבת במקום של המדרסה הראשונה בירושלים, אבל קדמה לה ב-100 שנים מדרסה אחרת, שהיום נמצאת כנראה מתחת לסנטה אנה.

ריצוף רומי – ריצוף שונה לחלוטין מיתר חלקי הריצוף. אחת הראיות לכך שירושלים של ימינו יושבת על טופוגרפיה רומית וביזאנטית, היא העובדה שבכמה מקומות כשיפצו את הריצוף (בשנות ה-80 פחות או יותר) מצאו ריצוף המזוהה הרומי – הוא באתרו אם כי לא במפלסו (הוא הורם למפלס הנוכחי, כ-3 מ' גבוה מהמפלס המקורי בו נמצא). ריצוף כזה נמצא גם ברחוב הגיא (שם כוסה באספלט), וברחוב הנוצרים. זאת ראייה, לטענתו של שמעון גת, שהרחובות הראשיים כולם על תוואי רומי. בימי הביניים על התוואי הזה נוסף מבנה העל שיצר סמטאות, אבל במקור העיר הייתה כנראה עם רחובות ישרים בלבד.

מול היציאה ממנהרות הכותל – הכניסה לבית ספר אל עומרייה, היושב בתוך האנטוניה – על פי המסורת הנוצרית כאן נשפט ישוע בידי פונטיוס פילאטוס – תחנה ראשונה בדרך הייסורים.

מולו שתי כנסיות ששייכות לקוסטודיה הפרנציסקנית – (ומהוות את התחנה השנייה בדרך הייסורים) – **כנסיית ההלקאה** ממזרח (מציינת את ביזוי ישו לאחר משפטו – שם הצליפו בישוע וענדו לראשו זר קוצים), ו**כנסיית ההרשעה** כפיית הצלב (מנציחה את כפיית הצלב על גבו של ישו בתחילתה של דרך הייסורים). בדרך נעבור בסמוך לתחנות 3 ו-4 הצמודות (פינת רחוב הגיא והויה דולורוזה- הנפילה הראשונה, במתחם הפטריוארכיה הארמנית-קתולית – הפגישה עם מרים האם – בהתאמה) צמודות ו-5 בדרך הייסורים.

קשת אקה-הומו – קשת 'אקה הומו' היא קשת אבן העוברת מעל רחוב הויה דולורוזה בעיר העתיקה, בין התחנה השנייה לשלישית. על פי המסורת הנוצרית, בסמוך לקשת זו הציג הנציב הרומי, פונטיוס פילאטוס, את ישו בפני היהודים שהסגירוהו לידיו, במילים "זה האיש" (זה האיש אשר את מותו אתם מבקשים) ובלטינית: "אקה הומו."

על הקשת יש מבנה הרבה יותר מאוחר, מבנה עות'מאני. הקשת היא חלק משער גדול, הבנוי במתכונת שער ניצחון רומי: הוא כולל פתח מרכזי גדול, ושני פתחים קטנים יותר משני צדדיו. הפתח המרכזי, שקשתו היא זו המכונה 'אקה הומו', חוצה את הרחוב, הפתח הדרומי הקטן אינו קיים עוד, ואילו הפתח הצפוני הקטן שולב במאה ה-19 במבנה מנזר האחיות ציון, כחלק מקפלת התפילה בו. במאה ה-20, לא קודם, ניסו היוונים ליצור תחנות משלהם – ליד סנטה אנה הקתולי יש סנטה אנה יווני היום, ובהמשך הרחוב נמצא כלא ישוע על פי היוונים – כנסיית "פרטוריום".

רחוב הגיא (אל ואד) – הגענו לרחוב הגיא מכיוון רחוב ויה דולורוזה, אילו היינו פונים בו ימינה, היינו מגיעים תוך מספר דקות לשער שכס ולפיצול של שני הקרדי. אגנחו הולכים לכיוון השני, עוברים על פני ההוספיס האוסטרי. בסמוך מכסה האספלט שרידים של ריצוף רומי.

בתקופה הממלוכית הכניסה הראשית לירושלים היא מצפון, מכיוון באב אל-עמוד (הוא שער שכס), רחוב הגיא הוא הרחוב הכי חשוב בירושלים והוא רחוב המסחר הראשי, אם כי ישנם שווקים נוספים. כדאי לזכור שחלקים גדולים מהרובע הנוצרי נטושים לחלוטין והרוסים, חרבים, וגם בתוך הרובע המוסלמי החלקים המערביים לא מלאים. לעומת זאת, כל האזור של רחוב הגיא, מכאן ודרומה, הוא פרויקט הבנייה הממלוכי הכי גדול.

שוק מוכרי הכותנה \ סוק אלקטאנין – בסופו של הרחוב שער הכותנה להר הבית, עם הרבה קבוצות עדיף לצאת משער זה, שכן כמעט כל קבוצה, בוודאי קבוצה של תיירים, מגיעה למקום ומרגישה שהגיעה למזרח כפי שהיא מדמינת אותו – שוק מקורה עם דוכנים וריחות. בתום הביקור בהר הבית אפשר להגיע למקום ולשבת עם קבוצה בבית הקפה (בו אנו ישבנו) – התחושה אוטנטית מאין כמוה. כלפי פנים הר הבית זה השער היפה ביותר והוא מכונה באב אלקטאנין, העוסקים בכותנה.

עד לפני כ-30 שהמקום היה עזוב, חשוך ומטונף. החברה לפיתוח מזרח ירושלים לקחה על עצמה לעורר אותו לחיים. לפני 5 שנים היו במקום כ-5 חנויות, היום העסק התרחב ויש הרבה חנויות. כשיורדים מהר הבית לשוק האווירה היא פנטסטית.

כמעט כל המבנים לאורך רחוב הגיא הם מבנים ממלוכים. אנו נמצאים במכלול ממלוכי אדיר – שוק הכותנה \ שוק הכותנאים שבנה תנכזי ב-1329. תנכזי היה ממלוך של אל מלך אל נאצר מוחמד בן קלאון, שכאשר הוא מודח פעם שנייה והלך לגלות לכרכ, תנכזי הלך איתו. כשהוא חוזר לקהיר הוא ממנה את תנכזי למושל (נאיב) של דמשק וגם בתור המשנה למלך במחוז סוריה. בתוקף היותו מושל דמשק היה תנכזי ממונה גם על ירושלים וכמו שהבוס שלו – אל מלך אל נאצר מוחמד, הרבה לבנות, כך גם הוא. תנכזי הותיר חותם אדיר בהמון מקומות, בירושלים יש כל מיני מבנים, ביניהם – מבנה הכאס (בהר הבית) כחלק ממפעל מים גדול, הצריח מעל שער השלשלת (הצריח הראשי של הר הבית), אל-מדרסה אל-תנכזייה (המכונה היום אל-מחכמה) ואת המכלול הזה – שוק מוכרי הכותנה.

שוק מוכרי הכותנה – בדרך כלל שווקים בעיר מוסלמית יושבים על צירי תנועה ראשיים. רחוב הגיא היה רחוב שוק משום שהיה רחוב תנועה מרכזי, אולם שוק מוכרי הכותנה לא יושב על ציר ראשי והוקם בכל זאת. במכלול שוק עושי הכותנה מבנה ח'אן, שני בתי מרחץ (מאחורי הקיר), ושני חמאמים. האחד חמאם א-שִׁפָּא – מרחץ הבריאות, שלפי המסורת מימיו מגיעים ישר מבאר הזם-זם במכה. האגדה מספרת על עולה רגל מירושלים למכה, שכוסו נפלה שם למעיין לזם-זם. כשחזר לישראל ובא להתרחץ בחמאם ראה את הכוס שלו עולה מהמים. והשני, בפינת השוק ורחוב הגיא, חמאם אל-עין.

השילוב של שני חמאמים (מתוך חמישה סה"כ בעיר הממלוכית), הכיוון והח'אן, הביאו את שמעון גת להציע רעיון אחר לגמרי – כמו שבדרך כלל ירצו תיירים לשהות במלון הקרוב לסיבות העיקריות לשמן הגיעו לעיר,

כך גם עולי הרגל ביקשו לשהות קרוב למקום הקדוש ביותר. המקום הקדוש ביותר בירושלים הוא כיפת הסלע. השער הקרוב ביותר לכיפת הסלע הוא שער הכותנה – באב אלקטאנין (העוסקים בכותנה). אם כן, מציע שמעון גת, מדובר במכלול אירוח (ולא שוק רגיל) המוביל למקום החשוב ביותר, שבנה תנכי לעולי רגל. השוק נמצא במקום למרות שלא מדובר ברחוב מרכזי כדי שיוכלו עולי הרגל לאכול (שכן החיפון הוא מקום לינה בלבד), כדי שיוכלו לקנות מזכרות מהמקום הקדוש (דשב"צ – דברים שאין בהם צורך © ו דש"צ – דברים שלא צריך) – כלומר שמדובר במכלול של חנויות תיירות ולא שוק עירוני רגיל. מקור השם לא לגמרי ברור. יש טענה שבתקופה העות'מאנית ניפצו כותנה בחלק מהחללים במקום. ניפוף כותנה - הסיב הבסיסי של הכותנה הוא סיב גס. כדי שניתן יהיה לטוות ממנו חוטים צריך לרכך אותו. תהליך ניפוף הכותנה הוא תהליך של ריכוך באמצעות הרטבה וכבישה (במכבש). גם צמר ופשתן מנפצים.

הכותל הקטן – מסוק אלקטאנין פונים אל רחוב חוש דודו וממנו ימינה על רחוב באב אל חדיד \ רחוב שער הברזל לעבר הכותל הקטן ושער הברזל להר הבית.

רחוב חוש דודו - זוהי סמטה ממלוכית טיפוסית שלא נופלת (רק בניקיונה) מסמטאות דומות בערים ימי ביניים באירופה. חשוב לציין שאין שום סכנה להסתובב באזור. בעל הבית באחד הבתים בסמטה חזר לפני כ-10 ממכה. כחשוד חאגי ממכה מקדמים את פניו בחפלה, בעיטורים ובציורים – אפשר לראות דוגמא יפה לכך על ביתו.

הכותל הקטן בערבית חוש שיהאבי - החצר של משפחת שיהאב. בעבר הקמרונות נמשכו עוד ועוד לאורך הקיר, אך הם נסגרו מסכנת התמוטטות.

חומה שבתחתיתה נדבכים גדולים מאוד, למעלה נדבכים קטנים יותר. מה שנקרא הכותל המערבי זה לא כפי שטוענת המסורת היהודית קיר של הר הבית, אלא קיר התמך המערבי, שאורכו 488 מ' ומתוכו כ-70 מ' זה הכותל המערבי. הקטע הזה הוא קטע שבו נחשף עוד חלק מקיר התמך והוא ידוע בשם הכותל הקטן. פעם, כל קיר התמך היה חשוף ואילו היום רובו איננו נראה לעין.

לכותל הקטן אפשר להגיע גם מסיבות הקשורות בהדרכה וגם כדי לשחזר את חווית ביקור הכותל עד 1948. מי שמסתכל על תמונות של הכותל המערבי לפני 1948 רואה סמטה צרה וקיר ענק מעליה. הגישה לכותל הייתה בסמטה צרה בין רובע המוגרבים לכותל עצמו. ב-11.6.1967 התקבלה החלטה למחוק את שכונת המוגרבים (שאגב מבחינה היסטורית זה היה בניגוד לכל חוקי מדינת ישראל, שכן מדובר במבנים מהמאה ה-12).

המקום היחיד שאדם יכול לחוות חוויה זהה לזו של יהודי שהגיע לכותל לפני 1948, זה הקטע הצר תחת הקמרון שהוא בדיוק ברוחב ובגובה של סמטת הכותל עד 1948. מתחת רגלינו עובר המסלול של מנהרות הכותל. מנהרות הכותל הן ההמשך צפונה של הרחוב ההרודיאני, רחוב של בית שני שצמוד לקיר הר הבית. הגיא הממלוכי הוא על הגיא הרומי ביזאנטי, מערבה מפה – כלומר שהגיא זה 50 מ' מערבה, זהו שינוי של הטופוגרפיה הבסיסית, התבליט.

יוסף בן מתתיהו, בפרשת חורבן המקדש, מספר שטיטוס חמל על המקדש ולא רצה להרוס אותו, אבל חייל זרק לפיד והדליק אותו – קצת קשה להאמין. ההיסטוריון הרומאי טיטוס ליוויוס מספר סיפור אחר – לפיו טיטוס הורה להחריב את בית המקדש. לעדות זו קל יותר להאמין, כיוון שיש לכך עדויות רבות, כולל הסיפור של קשת רובינסון – שם בבירור בכונה הפילו את המבנה. מי שהועסק בהרס המקום היו השבוים היהודים. כדי שלא תהיה בנייה חדשה, את האבנים לא השאירו אלא זרקו למטה - הגיא הולך ומתמלא ולאט לאט תוואי הנקודות הנמוכות ביותר נודד מערבה. בתקופה שאחר כך יש פה עוד שבילים צרים שאנשים הולכים דרכם, עד המאה ה-14.

מפעל הבנייה הממלוכי הגדול - כדי לבנות במקום היה צורך או לפנות את החורבות או להניח פודיום. במאה ה-14 השלטון הממלוכי עושה במקום פרויקט בנייה אדיר – על החורבות של כל הקטע מויה דולורוזה (דרך שער האריות) ועד רחוב השלשלת מניחים פודיום ענק. על הפודיום מרימים שכונה שלמה – שכונת אל ואד (הכותל הקטן וכן שוק מוכרי הכותנה הן חלק ממנה). כלומר שהמפלס הנוכחי הוא מפלס מוגבה (ולא מפלס הקרקע) שתחתיו היו במקור חללים – בצורה זו נוצרו מנהרות הכותל. על הפודיום, שלו נטייה קלה (הוא לא לגמרי ישר) נבנו מדרסות, זאויות וריבאטים (אכסניות אירוח), והוא שינה לגמרי את הטופוגרפיה וקבר את החורבות (תחתיתו הבית השני כחורבות). מנהרות הכותל נוצרו כאשר נבנה פה הגג ואותם שבילים היו למנהרות, כחלק מהסדרת המקום למבקרים נעשה פינוי שיאפשר גישה נוחה.

סיבה נוספת להגיע למקום היא שחלק מהיהודים הדתיים, שומרי המסורת, טוענים שהקטע הזה קדוש יותר מהכותל המערבי, משום שהוא נמצא ממש קרוב לקודש הקודשים, לדביר. יתר על כן, המקום שקט ונוח להדרכה. לא מומלץ להגיע למקום בט' באב, יז' בתמוז ובי' בטבת – אז מתפללים במקום ומאוד קשה להיכנס לכאן. בסמוך למקום נמצאת ישיבה 'שובו בנים'.

שער הברזל \ באב אל חדיד – אחד משערי הר הבית בחומה המערבית. נקרא כך כיוון שעשוי מדלתות ברזל ולא מדלתות עץ 'נמצא ברחוב הקרוי על שמו – רחוב שער הברזל \ באב אל חדיד (ממנו אפשר להגיע לכותל הקטן מבלי להגיע לשוק הכותנה).

כלל ידוע בארכיטקטורה אומר שאפשר להעריך את מעמדו של יישוב לפי איכות השרידים החומריים – אם מוצאים קירות הבנויים היטב וסימנים לחיי עושר סימן שזו תקופת שגשוג והעיר תופסת מקום חשוב. אם מוצאים מבנים פשוטים ודלים, סימן שזה מקום דל חשיבות באותה תקופה. לפי העיקרון זה ירושלים מעולם לא נהנתה משגשוג, פריחה ומעמד גבוה כמו בתקופה הממלוכית, שכן המורשת הממלוכית היא אדירה. אם כי לא בדיוק כך היה – ראשית שום דרך דואר לא הגיעה לירושלים (דאר אל באריד), שנית – כשהממלוכים נכנסים לירושלים (1260) חומותיה מנותצות, הם יושבים פה יותר מ-250 שנים ולא נוגעים בביצורי ירושלים למעט ביצורי המצודה בה ישבו. הממלוכים היו כת צבאית, וביטחון ובנייה צבאית חשובים להם – אם הם לא עושים את זה סימן שזה לא חשוב.

אם מסתכלים על היקף הבנייה בירושלים, מלבד פרויקט הבנייה האדיר של הפודיום, לכל הבנייה משמעות דתית (אפילו השוק הוא לא בדיוק שוק אלא מכלול עם טעם דתי – מכלול אירוח לעולי רגל). 39 מדרסות ממלוכיות בירושלים, לא בטוח שהיו מספיק תלמידים למלא 3 מתוכן. העניין הוא הווקף – עצם הבנייה

מבחינתו של סולטאן ממלוכי \ מושל עיר ממלוכי \ מושל מחוז ממלוכי העידה על היותו מוסלם טוב. נוסף על כן, אחת הדרכים חשובות של אנשים בעולם המוסלמי להבטיח לעצמם את תמיכת אנשי הדת, היה באמצעות בניית מוסדות דתיים והקדשת נכסי ווקף רציניים להחזקתם ותשלום משכורות אנשי הדת – כל עוד דאגו אנשים לפרנסת אנשי הדת הם נתמכו על ידם.

באמצעות אותם אנשים הקימו מדרסות, חנאקות וכן הלאה. אחת האוכלוסיות הכי חשובות שעשתה את זה היו קצינים שהודחו מתפקידיהם, שאם לא נמצאו ראויים לשבת בכלא היו נשלחים לגלות לעיר שולית, אלה נקראו **בֵּטָאל**. העובדה שירושלים היא יעד לקצינים כאלה מעידה על היותה לא מרכזית. ממלוק ידע שהרכוש שקיבל כדי שישמש להכנסותיו לא יעבור בירושה לבנו אחריו, על אחת כמה וכמה קצינים במעמד **הֵבְטָאל** (כאלה שמעמדם בוטל \ המובטלים) – אלו יכולים היו להיות בטוחים בוודאות שלא יוכלו להוריש שום דבר לבניהם.

בניית מדרסה או נכס ווקף אחר משנה את המצב, שכן מי שמעניק מרכושו הפרטי ווקף, קובע גם מי ינהל אותו ומה יהיה משכורתו. לכן, העובדה שירושלים היא מקום להרבה קציני **בֵּטָאל** תגביר עוד יותר את תופעת הבנייה ונכסי הווקף. יתר על כן, בשלב מסוים קוברים את המת במבנה שבנה, אולם לא כל מי שבנה מדרסה גם נקבר בה.

לאורך הרחוב בנויה שורה של מדרסות, כולם מהמאה ה-14. כל 3 המדרסות מהמחצית הראשונה עד אמצע המאה ה-14. נזכיר שתיים מהן –

מדרסת אל-ארע'וניה - ראונו אל כאמל הוא מהממלוכים הבולטים של ימי קלאון וימי בנו, הוא הגיע לדרגות חשובות וגם הודה. לכל אמיר ממלוכי יש רנק, סמל הראלדי, סמל מכריז (בניברס – אריה, תנכיז-גביע). הרנק של ראונו אל כאמל – מעוין בין שני פסים בתוך מעגל. המדרסה הזו נוגעת בגבול הר הבית, לכן במאה ה-20 הפכו אותו לפנתאון הלאומי הפלסטיני – בין הקבורים במקום המנהיג הלאומי הפלסטיני המוכר הראשון – מוסא כאטיס אל-חוסייני, בנו עבד אל קאדר אל חוסייני, ונכדו פייסל אל חוסייני. חוץ מהם קבורים במקום מנהיגים פלסטינים חשובים אחרים – כאן רצה יאסר ערפאת (אולם נקבר ברמאללה, אך זו נחשבת קבורה זמנית).

מדרסת אל מוזהיריה - המדרסה הכי יפה ברחוב הזה, אחת המדרסות הכי יפות בירושלים ולה 4 צבעים. רואים יפה את אלמנט המוקרנס, גם כאלמנט פונקציונלי בקשתות בפניות וגם כאלמנט עיטורי למעלה בחלונות. כמו כן ניתן לראות תשליב. דבר נוסף שמאפיין חלק מהמבנים הממלוכים – הקשת למעלה נראית כמו עלה של תלתן – בדרך כלל סממן לבנייה ממלוכית בארץ. האקלקטיקה הממלוכית, כאמור, יוצרת סגנון ייחודי בפני עצמה. גם בקשת העליונה וגם בחלונות רואים תגליפי אבן. על הקיר המערבי רואים שני מבנים מדהימים של אותו סולטאן – אל-מלך אל-אשרף קאיתבאי – מדרסה אל אשרפיה וסביל קאיתבאי, שגם הם מעוטרים בצורה יוצאת מן הכלל בתגליפי אבן.

סביל של סולימאן המפואר – ברחוב עלא א-דין, מכלול אחד מתוך שמונה בעיר העתיקה. הכתובת מספרת שזהו מקום לאספקת מים שתרם הסולטאן הגדול סולימאן אל קאנוני. סולטאן סולימאן עושה 8 סבילים בתוך ירושלים, נראה שניים מהם. הסביל עצמו הוא סביל עות'מאניים, אולם האלמנטים בו הם צלבניים בשימוש משני. כמו כן רואים שמפסל הרחוב היה נמוך יותר (בכ-2-1.5 מ') ורואים את פתח היציאה של המים, ותחתיו היה כיור \ שוקת. בהמשך הרחוב יש שער שנקרא באב אלנאטייר, שער המשגיח. **שער המשגיח** \ באב אלנאטייר – אחד התפקידים החשובים בתקופה הממלוכית בירושלים, לפעמים שווה ערך לתפקיד מושל העיר, הוא תפקיד שנקרא "נאטיר אל חראמיין" – (חראם – מקום קדוש, נאטיר כמו במילה נוטר בעברית – אותו שורש). שני המקומות הקדושים בארץ ישראל הם ירושלים ומערת המכפלה, לשניהם היה ממונה שתפקידו היה לבדוק שהכל מתנהל שם לפי חוק ולדאוג לבתי התמחוי וכו'.

ריבאט אלבציר - אלבציר בערבית – עיוור. בזמנו של בייברס נבנה במקום ריבאט שקיים עד היום, נבנה בידי קצין ממלוכי שהתעוור והיה ממונה על המקומות הקדושים כעיוור, עשה הרבה מפעלי פיתוח בירושלים, כולל הריצוף של הר הבית כפי שהוא נראה היום. ריבאט במקור זה תחנת משמר (עד היום אדם הלוחם בחברת האסלאם הוא מוראביט), בעיני הממלוכית –אכסניה לעולי רגל.

מסגד אל רסאס – מכלול יפה. למעלה ניתן לראות את אלמנט הקונכייה שהוא בבירור העתקה מהעיטורים הנוצרים – בנצרות זה סימלו של יעקב הקדוש, שאיבד את הראש (סנטיאגו), קודם היה זה סמל של אפרודיטה. באסלאם זה רק סמל עיטורי ואין לו שום משמעות אחרת. גם קשת הזיגוג למעלה מוכרת בבנייה צלבנית. כמו כן רואים את האלמנטים המוכרים של האבלק והמוקרס.

יודעי הערבית ישימו לב שהמסגד הזה נקרא מסגד אל רסאסי או מסגד אל-רסאסיה – רסאס בערבית זה עופרת, שכן העמודים בכניסה מצופים בעופרת. בערבית רסאס זה גם כדור, קליע. לרחוב הזה הרבה שמות. אצל מוג'יר א-דין, סופר בן המאה ה-15 שנותן תיאור מפורט של ירושלים הוא נקרא עקבת א-סית (רחוב הגברת) – בתקופה הממלוכית, אחר כך הוא נקרא עקבת אל מדרסה (עקבה – מעלה, מהשורש ע.ק.ב – שפירושו עונש), היום הוא נקרא רחוב עקבת תכיה (בית תמחוי). במפות הישנות יותר ניתן למצוא אותו תחת השם – מעלות המדרשה (בעקבות השם הערבי הקודם עקבת אל מדרסה).

ארמון הגבירה טונשוק - קציר סית טונשוק, זהו השם הרשמי של המקום, מבין כמה שמות. נקרא היום גם מבנה הח'אסקיה.

ראשיתו של המבנה העצום הזה, מכלול ענק (שמתחיל מהמרזב האפור למטה ומסתיים במרזב הוורוד למעלה) – רוחבו לפחות 60 מ'), בסוף המאה ה-14, בגברת ממוצא טורקי שנקראה גברת טונשוק אל-מוט'פרייה, שכן הייתה אשתו של מושל העיר הממלוכי מוט'פיר א-דין. גברת טונשוק מקימה מכלול גדול שהוא ארמון למגורים, לידו בית תמחוי וכל מיני דברים אחרים לעניים, ממול היא בונה לעצמה מאוזוליאום, בו היא קבורה.

המבנה הזה יזכה לכבוד גדול בזכות גברת אחרת – כשסולטאן סולימאן מגיע לירושלים הוא מביא איתו את רוסולנה (המכונה חאצקי סולטאנה) – צעירה יפיפה אדומת שיער, שכשצבאו של סולטאן סולימאן כובש את דרום אוקראינה היא בין השלל, ומכיוון שהייתה נאה למדי היא הובאה להרמון של סולטאן סולימאן. כשהוא

ראה אותה הוא התאהב בה מיד, והיות שאסור היה לו כמוסלמי לשאת אישה שאינה מוסלמית, הוא אסלם אותה והיא הפכה לאשתו האהובה. מכאן ואילך הייתה הירם סולטאן – האישה הראשית. ח'אסקי סולטאנה הגיעה יחד עם סולטאן סולימאן והתאהבה בירושלים, היא חזרה לכאן כמה פעמים, לקחה את המכלול של גברת טונשוק, הרחיבה אותו והקימה בו תכיית קבע (בית תמחוי). לכן המבנה נקרא תכיית ח'אסקי סולטאן.

כדי לפנות מקום לבנה, שיהיה לימים הסולטאן סלים השני, דאגה לפנות מהדרך בנין קודמים של הסולטאן מנשים אחרות (בדומה לבת שבע, אם שלמה). ח'אסקי סולטאנה מתה ב-1558, צעירה יחסית (טרם גיל 40). במאה ה-19, המכלול האדיר ששתי הנשים הללו אחראיות לו, היה הסראייה (בית ממשל) של ירושלים. בשנות ה-20 של המאה ה-20 הוא נמסר למועצה המוסלמית העליונה, ומאז הוא דאר אל איתאם – בית יתומים. בית היתומים הזה הוא ענק ומשמש גם למגורים וגם כבית ספר שיש בו המון מחלקות מקצועיות – נגרות, מסגרות ודברים אחרים. היום לומדים בו גם ילדים שאינם יתומים. בגלל גודלו של המבנה היו לו לא פחות מ-4 כניסות – המזרחית ביותר כאן, נאה למדי, כנראה כניסה לבית התמחוי. בסמוך לה הכניסה המרכזית הרשמית מאוד מפוארת – בתוך החתכים ישבו אבנים צבעוניות שרובן נעלמו. כניסה שלישית לחצר וכנראה לכל נושאי השירות. וכניסה רביעית שהיא כנראה הכניסה אל ההארם.

הכניסה אל ההארם, זהו כנראה המבוא לבית הנשים – בטורקית הארם, מילה שבאה מהמילה הערבית חרם, חרם – קדוש. אישה נשואה חורמה – אסור לגעת בה. השפות האירופאיות קיבלו את המושג מהטורקית. ביהדות עשו מהחרם, הארם – הרמון. אבל בעצם, היות וזה שורש עברי גם כן, היו צריכים לקרוא לזה חרמון. העיטורים פה הרבה יותר עדינים, בדרך כלל מבנים שמוקדשים לנשים מעוטרים בצורה יותר עדינה. למעלה יש משראבייה – סככת עץ שמחדירה אוויר ואור, וגם מאפשרת להציץ מפנים החוצה מבלי להיראות. **מסגד עומר** – בכינוי מקובל, מסגד עומר הקטן (לא שיש גדול). בימי הביניים המאוחרים נדדה לכאן מסורת – מסופר שכשעומר אבן אל ח'טאב נכנס לירושלים, הזמין אותו הפטריארך סופרוניוס להתפלל בכניסית הקבר, אבל הוא אמר שאם הוא יתפלל פה יבוא יום והמוסלמים יחרימו את המקום. לכן הוא התפלל על מדרגות הכניסיה. כעומר אבן אל ח'טאב נכנס לירושלים הכניסה הייתה ממזרח, אבל במאה ה-11, כאשר כניסית הקבר נהרסה בפקודת הח'ליף אל ח'אכס ונבנית מחדש, הפתח הראשי הועתק לדרום, ושם הוא נשאר עד עצם היום הזה. היות וכתוב שעומר אבן אל ח'טאב התפלל בכניסה, המסורת נדדה דרומה. מסגד עומר הוא אומאי עם שיפוצים ממלוכים ועות'מאניים. הוא יושב על החלק המערבי של בית החולים של ההוספיטלרים. שמעון גת טען, עוד לפני החפירה, שתחת בית החולים היה משהו מוסלמי על פי כתביו של אבן אל ערבי, נוסע והוגה דעות מוסלמי. אבן אל ערבי מדווח על קיומן של שתי מדרסות בירושלים, כבר בסוף המאה ה-11: "פניתי אל מדרסת השאפעים בשער השבטים (באב אל אסבאט)... בכל יום הייתי נכנס אל המדרסות של החנפים והשאפעים... הגעתי אל ירושלים... ומצאתי בה שתי מדרסות. האחת מהן לשאפעים בשער השבטים, והאחרת לחנפים, מול כניסית הקבר ("אמאם כניסת אל קיאמה" – מול כניסית הקבר, מול הדלת), הידועה כמדרסת אבו עקבה".

הארכיאולוג שמעון גיבסון אמר לשמעון גת שהארכיאולוג המוסלמי שעשה פה חפירה בשטח הצלבני מצא תחתיו שרידים יותר קדומים, שהם כנראה שרידי אותה מדרסה. בסוף המאה ה-11 יש שתי מדרסות בירושלים, ששמעון גת נוטה לייחס אותן לסלגיוקים, שהם אבות מוסד המדרסה. האחת מהן כנראה מתחת למסגד עומר.

הרובע הנוצרי – (מרגע שעלינו מעל השווקים, מעל הקרדו, עברנו לרובע הנוצרי).

רחוב הנוצרים – ללא ספק רחוב הנוצרים הוא חלק מהטופוגרפיה הרומית, הוא ישר כמו סרגל, ובהמשכו התגלה קטע של ריצוף רומי מאוד מרשים (גדול מזה שראינו לאורך הדקומנס המזרחי). **בנדוק** – הכלאה בין שני סוגי ציפורים לא זהות – כנרית וחוחית, הוא הפרד של הציפורים. הכלאה זו נעשית במטרה לקבל את שירת ציפור הבר בעלת קול ערב ושירה דומה לשירת החוחית, וחוזק ועמידות של ציפור מתורבתת, כגון כנר. נקבת בנדוק לא יכולה להטיל ביצה והזכר לא יכול לזווג. בשל חוסר יכולתו של הזכר להעמיד צאצאים, הוא משקיע את כל אונו בשירה בקול גדול. שירת הבנדוק, הדומה לשירת החוחית והיא חייבת להיות מלומדת, כלומר שיש צורך ללמד את הבנדוק לשיר. למרות האיסור על פי החוק מתבצע ציד פרוץ של חוחיות על מנת לבצע הכלאה זו. אחת הסיבות לירידת מספר החוחיות בארץ בצורה דרסטית, שבארץ כמעט נעלמו מהנוף, היא הציד הפרוע.

שער לכניסית הקבר – שער שמאחר יותר נחסם ונאטם, כנראה בתקופה האיובית, ניתן לראות בבירור את המשקוף המקורי והחסימה. שער המזכיר את השער לכניסית הקבר, שכן זה השער הלא ידוע של כניסית הקבר. בתקופה הצלבנית, אמנם זה לא היה שער הכניסה הרשמי (שער הכניסה הרשמי היה במקומו הנוכחי מהמאה ה-11), אבל היה פה שער נוסף ששימש בעיקר נזירים, בחלק היווני של כניסית הקבר. שער נוסף שהיום הוא חסום נמצא בחניקת אל צלאחיה.

ח'ניקת אל-צלאחיה – (רחוב הפטריארכיה היוונית) מבואה, פישטק מוסלמי. אבל בעצם מהקשת הגדולה זהו מבנה צלבני מובהק ששרד. באנגלית כתוב אל-ווקף אל צלאח א-דין, אך בערבית כתוב א-חניקת אל צלאחיה. ח'ניקה – מקום מפגש של סופיים סביב השייח שלהם. צלאחיה – על שם צלאח א-דין, שהקדיש את המקום. המבנה הזה לא נולד כח'ניקה. צלאח א-דין בעיקרון לא פגע בקודשי הנוצרים, אם הוא חרם מהם מקום (כמו את סנטה אנה) זה כי היו לו שורשים מוסלמיים קודם – זאת גם הסיבה להקמת מסגד עומר במקום שקם משום שבעברו היה בידיים מוסלמיות. עם זאת, מבנים חילוניים הוא לא התבייש לקחת. שני מוסדות של צלאח א-דין נקראו צלאחיה – אל מדרסת אל צלאחיה, סנטה אנה. וח'ניקה אל צלאחיה. המבנה המפואר בפנים אינו אלא ארמון הפטריארך הצלבני הקתולי של ירושלים. צלאח א-דין מחרים אותו ומקדיש אותו למיסטיקנים סופיים, זו הח'ניקה הראשונה בירושלים, ומאז המבנה הוא בשליטה מוסלמית. אחרי 1187, בתקופה הממלוכית, התרבו הח'ניקות בירושלים כפטריות אחרי הפטרייה.

מכאן הייתה גישה ישירה לתוך כנסייה הקבר, שנועדה לפטריארך ועוזריו בלבד, היום היא אטומה (כך חושב שמעון גת, אם כי לא בדק). זה בעצם מחבר את הנושא המוסלמי והמבנה הצלבני המפואר שנמצא בפנים. היום המבנה משמש למגורים, שכן המקום הוקדש כווקף.

מוסדות מוסלמיים – כל אלה מוסדות נפרדים, כולם קיימים היום בעיר העתיקה.

מסגד – מקום תפילה. אם כי היו תקופות שמשגדים היו גם מקום לימוד וכינוס.

חי'נקה – מקום כינוס למיסטיקנים סופיים, הטקס שלהם כולל בתוכו תפילות. לא כולם עובדים רק חלק מהאתרים. בחי'נקה הפעילות היא במעגל, פעילות קבוצתית.

ריבאט – בתקופה הערבית הקדומה – תחנת משמר. בעולם הממלוכי – אכסניה לעולי רגל.

זאויה – מוסד המיועד לסופיים, אך לא לפעילות במעגלים אלא להתבודדות אישית, להגות. מזה גם המילה זאויה, זוית – התכנסות. לפעמים המיסטיקנים הסופיים גם גרים בזאויה. זה לא תמיד ככה, יש מקרים שמיסטיקנים גרים בזאויה גם התאספו יחד.

חי'אן – מלון אורחים המיועד לכל מאן דבעי, לפעמים בתשלום (תלוי איפה).

סופיים – המילה סופיים, 'תאסוף' בערבית (יש שאלה מה זה בדיוק תאסוף, אם זה בא מסוף- צמר, או ממילים אחרות), מתייחסת למיסטיקנים המוסלמים. כל מיסטיקה היא ניסיון להתקרב לאל בדרך זו או אחרת. המיסטיקה המוסלמית בנויה על ניסיון להתקרב לאללה בשלל דרכים, לכן כל קבוצה עם דרך מיוחדת משלה נקראת 'טאריקה'. יש עשרות טאריקות וכל אחת הולכת בדרך שלה. העיקרון הוא להגיע למצב אקסטטי של אובדן חושים, ואז להגיע למצב של הזדהות עם האל. בעוד שהאסלאם הרגיל שם דגש על מילוי מצוות, הסופיות שמה דגש על הרגשות – מילת המפתח בסופיות היא מחאבה – אהבת האל. זה לא בדיוק נזירות, אבל בדרך כלל מיסטיקנים סופיים היו אנשים שבכוונה הסתגפו וחיו בתנאים מאוד קשים. אחת המומחיות הטובות ביותר היום בעולם לנושא הסופי היא פרופ' שרה סבירי מאוני' תל אביב, היא הוציאה לפני מספר שנים ספר – 'אנתולוגיה סופית' עם הקדמה מסוימת וטקסטים סופיים (לפעמים יצירות מדהימות). הסופיות מופיעה כבר במאה ה-8. במקומות מסוימים ובזמנים מסוימים היא נהיית מאוד דומיננטית. שתי חברות שהסופיות הייתה בהן בעלת כוח עצום הן החברה העות'מאנית (שהיו בה המון טאריקות), ובמרוקו עד היום הסופיים הם גורם כוח מרכזי.

מעוז השווקים הצלבני של ירושלים – שלושת השווקים המקבילים שמילאו את הקרדו. אנחנו הולכים מהצטלבות שבמקורות הצלבניים נקראת ההצטלבות של הסורים, אל מה שנקרא במקורות הצלבניים ההצטלבות של הפרנקים \ הלטינים – שהיא לא במקרה מפגש הקרדו דקומנוס הקדום. הטטרפילון (אם היה) היה בהצטלבות של הלטינים. ניתן לראות את הצרת הדקומנוס – במקום דקומנוס רחב מקבלים שני רחובות מדורגים.

מפגש הקרדו דקומנוס – חצינו את רחוב דוד לרחוב השלשלת (חלקו הדרומי של הדקומנוס) - המרחק מרחוב דוד לרחוב השלשלת הוא רחוב הדקומנוס (כ-20 מ'). במקום ישנו אולם שבתוכו, נטען בעבר (היום מכחישים את זה), נמצא הטטרפילון של ירושלים הביזאנטית. הקרדו מתחיל מרחוב היהודים ונמשך מאחורי המבנה לכיוון רחוב חב"ד.

במסגרת מפעל הבנייה הממלוכי הגדול, הפודיום, מויה דולורוזה (דרך שער האריות) ועד רחוב השלשלת, חלה הצרה של רחוב השלשלת. כל מה שסוגר את רחוב השלשלת היום מצפון הוא ממלוכי עם תוספות עות'מאניות. הדקומנוס בשעתו היה רחב יותר והוא נסגר (בשער השלשלת ניתן לראות את רחובו המקורי) בתקופה הממלוכית ונותרה סמטה.

הסגירה של רחוב דוד, ההמשך שלו מערבה, היא לכל המאוחר צלבנית. היות והחלק המערבי נסגר מדרום והחלק המזרחי נסגר מצפון, במקום שיתקבל רחוב צר ישר נוצרו שני רחובות מדורגים.

חי'אן א-סולטאן - בתוך המתחם נבנו שורת מבנים ממלוכים החל מראשית המאה ה-14 ועד סופה. אחד המבנים המאוחרים ביותר הוא חי'אן א-סולטאן, חי'אן גדול (לא הראשון) שנבנה על ידי הסולטאן ברקוק, ראשון הסולטאנים הבורגיים (הצ'רקסים).

עד 1382 הסולטאנים היו ממוצא טורקי – הסולטנים הבחריים (אייבק, קוטוז, בייברס, קלאון). ב-1382 הממלוכים הצ'רקסים עושים מהפכה ומדיחים את הסולטאן הבחרי האחרון, ובחרים קצין מטעמם בשם ברקוק (בצ'רקסית שזיף), בתור הסולטאן הראשון שלהם. ב-1389 הייתה מהפכת נגד טורקית, הוא הודח לתקופה ומיד לאחר מכן הייתה הפיכה נגד צ'רקסית והוא הוחזר לשלטון – זו סוף תקופת הסולטאנים הבחריים ותחילת תקופת הסולטאנים הבורגיים, שרובם ממוצא צ'רקסי.

החי'אן הזה הוא מיוחד, שכן בדרך כלל חי'אן הוא מבנה מרובע עם שער אחד, חצר גדול שסביבה חדרים וחנויות. משום שכאן כבר עמדו מבנים ממלוכים לא ניתן היה לבנות את החי'אן על פי תבנית זו, לכן החצר היא הרבה יותר קטנה והכניסה היא מאוד ארוכה. בכניסה נבנו שתי קומות – תחתונה לחנויות ועליונה למגורים סביב החצר לאנשים שבאים לגור בחי'אן. מוגייר א-דין מתאר אות החי'אן עם שרשרת ברזל שמוותחים אותה בלילות כאן שאי אפשר להיכנס ולצאת.

מעל החי'אן התפתחה שכונת מגורים, שנרכשה בחלקה המערבי, באמצעים כאלה ואחרים, ולמעלה יושבת ישיבת שובו בניס. בני זאבי, בנו של גנדי, הוא אחד האנשים שגרים בה.

לאורך רחוב השלשלת יש שורת מבנים ממלוכים (אפשר למצוא פרטים בספר 'ירושלים וכל נתיבותיה', פרק שכתבה עופרה רגב מצוין ומומלץ), נפרט על כמה מהם –

מדרסת א-טשתמוריה - מדרסה שהיא גם אתר קבורה של אמיר בשם טשתמור (כדאי לשים לב ששמות האמירים הממלוכים הם אף פעם לא ערביים, שכן לא היו ממוצא ערבי – מונגולים \ צ'רקסים \ טורקים ואחרים, יש אפילו סולטאן ממלוכי ממוצא מונגולי – כת'בגא, 1294-1294). מדרסה קטנה אך נאה ומעוטרת. טשתמור היה גם הוא מהאמירים של קלאון ואחר כך של בנו.

מדרסת אל-טאזיה - סמלו של טאז (רנכ) הוא הגביע, דומה אך לא זהה לזה של תנכזי, שכן מילא את אותו התפקיד שמילא לפניו תנכזי. המילה תנכזי היא הצורה הערבית למילה הטורקית של מחזיק הכוס (שר המשקים ומחזיק הגביע) ולכן סמלו של תנכזי הוא גביע. טאז, שגם הוא היה נושא גביע.

תורבת ברכה חאן וספריית אל-חלדיה - מבנה עם כמה חלקים - הצד הימני הוא תורבה (בערבית - מבנה קבורה). ברכה חאן היה המנהיג של החוואריזמים, הוא נהרג ב-1246 ונקבר כאן. רק ב-1283 נבנתה התורבה. שליטה בהמשך, בתוך מבנה התורבה, נוסדה אחת הספריות הכי חשובות היום של כתבי יד אסלאמיים, בטח במקומותינו - ספריית אל-חלדיה. ספרייה בכל חוקר אסלאם רציני צריך להכיר אותה, שכן יש שם כתבי יד חשובים מאוד. משפחת אל חלדי היא ממשפחות הנכבדים הירושלמיות המוכרות היטב עוד מראשית התקופה העות'מאנית. גם היום יש שם אנשים מאוד חשובים. למעלה רואים כתובת - טהורים יצאנו מהתורה וטמאים נהיינו. שקטים נכנסנו לעולם וחרדים נהיינו. נעשינו מהאדמה השחורה מאש ומים, ואחר כך חזרנו אל האדמה".

תופעה מהתקופה העות'מאנית - גזוזטרה מעץ - קלאסה של בנייה עות'מאנית מהמאות 18-19. במקור זה נועד גם לאפשר לשבת לשאוף אוויר בלילות הקיץ החמים. אפשר לראות גם מאשרביות. נוסף על כן, במקומות לא מקורים שדרה המרפסות יוצרת צל.

סביל מהתקופה הממלוכית - ועליה כתובת של הסולטאן אל מלך אל אשרף קאיתבאי, שכמו תנכז לפניו, תקן את מפעל המים מבריכות שלמה לחר הבית ובנה סביל יפיפה שנמצא ליד הקיר המערבי של הר הבית, כאן הוא מדבר על המפעל הזה. קאיתבאי היה הסולטאן הגדול האחרון של הממלוכים, הוא שלט כמעט 29 שנים - 1468-1497. הותיר גם את מדרסת אל אשרפיה (אחת המדרסות הכי יפות בירושלים). בעבר ראו את שרידי המפעל, היום ניתן לראות רק את הכתובת ואת שרידי הסביל.

תורבת תורכאן חתון - מבנה יפה עם עיטורים עדינים, נשיים (גם הסורגים הרבה יותר עדינים). זוהי תורבה של תורכאן חתון, אישה ממרכז אסיה שביקרה בירושלים, התאהבה בה וביקשה להיקבר בה. היא דאגה למקום בעודה בחייה. סופיים בירושלים יש כבר מהמאה ה-9, ירושלים נחשבת באסלאם לעיר הקרובה ביותר לאללה (זה מופיע לא מעט בספרות שבחי ירושלים - הטענה שהסלע בהר יש לו מקבילה בשמיים). **שער השלשלת** - השער נקרא בערבית באב א-סלסלה, שער השלשלת, בעבר הייתה תלויה בו שלשלת ומכאן השם. לכן גם כל הרחוב העולה ממנו הוא רחוב השלשלת. השער מופיע במקורות הצלבניים תחת השם פורטה ספציוזה (השער הנרחב \ השער המפואר).

שער ברוחב כפול, ואף יותר מכפול. רואים את שני השערים והאומנה ביניהם, הרי שזו האפשרות לראות את מלוא רוחב הדקומנוס. מכאן היו נכנסים לחר הבית. פעם היה צריך לרדת ולעלות, עד שהורדוס בנה את הגשר (בקטע האחרון הלכנו על מישור, הוא הגשר ההרודיאני שקיבל חיזוק בתקופה האומאית) שחיבר את העיר העליונה עם הר הבית. בתקופה הצלבנית זהו רחוב התלכות (שכן כל טקס מרכזי היה מתחיל בכנסיית הקבר ומסתיים בטמפלום דומיני). כל הרחוב הזה נשמר עד התקופה הממלוכית. יש קשר יחסי בין גובה ורוחב - אם עושים את השער רחב הוא גם צריך להיות גבוה יותר. המקום נועד להיות מפואר שכן הוא בכניסה למקום המרכזי.

בשער אפשר לראות המון אלמנטים צלבניים - עמודי מרפק, קשתות טיפוסיות שיוצאות מתוך כריות, קונכיית וכן הלאה. בשני צדי השער ניתן לראות עמודים מסולסלים - באיקונוגרפיה הקתולית, עמוד מסולסל מדמה את יכין ובוועז, שני העמודים שעמדו בפתח בית המקדש (ניתן לראות שני עמודים כאלה גם במזבח בסן פטרוס ברומא). אם מתייחסים לעמודים המסולסלים כשני עמודים, אז בכל צד יש 3 עמודים (התייחסו בהר הבית למשמעות המספר 3). על כותרת העמוד המסולסל השמאלי ניתן לראות דמות אריה, אותה מישהו דאג לשייף. החוג למזרח תיכון במכון הארכיאולוגי באוניברסיטה העברית אומרים שהשער הזה הוא איובי, מייחסים אותו לאל מלך אל מועטים וטוענים שהמאפיינים הצלבניים הם בשימוש משני. שמעון גת נוטה לחשוב שמדובר בשער צלבני - הן על פי האלמנטים הצלבניים והן על פי המקורות הצלבניים בהם מוזכר הפורטה ספציוזה, עליו כתוב מפורשות שהוא בקצה רחוב המקדש (הדקומנוס). עם זאת, יכול להיות שיש לו תוספות איובית.

היות והרחוב הצלבני היה נמוך מהרחוב הזה, יש מדרגות שמהם עלו בתקופה הצלבנית ממפלס הצלבנים אל המפלס הזה. אפשר לראות גם את המפלס הצלבני וגם את המפלס במאה ה-16. במכלול אחד יש גם צלבני, ממלוכי, אולי איובי ועות'מאני.

בכניסה לשער נמצא סביל נוסף של סולטאן סולימאן. סביל זה, שהפך לאחד מסימני ההיכר של שער השלשלת, מורכב מרוזטה צלבנית בשימוש משני (ניסרו אותה שהיא תתאים) ומסרקופג (ארון קבורה) רומי עשוי אבן, שבגלגולו החדש משמש כאגן השוקת של הסביל.

מדרסה תנכזיה - בכניסה כתובת גדולה ובמרכז כל כתובת גביע (הגביע השמור ביותר בצד המזרחי) - הרנכ של תנכז (סמל הראלדי), גדול הבנאים של ירושלים בימי הסולטאן בן קלאון. היות והיום יושב כאן מג"ב הכניסה לקבוצות לא אפשרית.

מוסד המדרסה והאדריכלות - מוסד המדרסה נולד בשם הזה במאה ה-11. לפני כן בדרך כלל מוסדות הלימוד המוסלמים היו בתוך מסגדים. מוסד המדרסה שימש להכשרת אנשי דת, אך לא רק (גם את אנשי המנהל הכשירו במדרסות). האדריכלות הקלאסית של מבני מדרסה, לא רק מדרסות אלא בכלל בעולם האסלאם מאז המאה ה-11, היא בתוכנית מבנה של ארבעה איוואנים. איוון (איוואן) הוא אולם או אחד שיש לו שלושה קירות וקיר אחד חסר (בעצם גם הפישטק בחוף זה איוון). מבנה של ארבעה איוונים הוא מבנה שצורתו היא צורת צלב. מבנה התנכזיה גם הוא מבנה צלב ולו כיפה מרכזית.

לפחות מאז המאה ה-11 גורם מאוד דומיננטי בהשפעה על הבנייה המוסלמית הוא הגורם הפרסי. בעולם הפרסי הקדם אסלאמי (הזוראסטרי) המספר 4 היה מקודש, בגלל ארבעת היסודות המקודשים של היקום - מים, אדמה, אש ואוויר. לכן בנייה עם ארבעה אולמות, בדרך זו או אחרת, מוכרת עוד מהעולם הזוראסטרי, והאסלאם יעתיק אותו בהתחלה במזרחו ואחר כך זה יתפשט גם הלאה. גם מבנה כיפת הסלע יש ארבעה איוונים, אולם שם הם פונים החוצה, ולא פנימה (ארבעת השערים הם ארבעה איוונים).

בעולם האסלאם זה התקבל כי בעיני האסלאם זה מסמל את ארבעת הנהרות ההולכים לגן העדן - פרת, חידקל, גיחון, פישון. למעשה, פונקציונלית, התוכנית הזו מאוד התאימה למדרסה - 4 כיתות לימוד ל-4 האסכולות - חנפים, שאפעים, מאלכים וחנבלים - זה אפשר להקצות לכל אחת מהאסכולות חדר לימוד

משלה. בדרך כלל האיוון שבתוכו יושב המחרב (שכן ברוב המדרסות יש גם מסגד) הוא מעט יותר גדול מהאחרים. למרות צורת הצלב אין לכך שום קשר לעולם הנוצרי.

תולדות המקום – המקום הוקם בידי האמיר תנכ"ז בשנות ה-30 של המאה ה-14 וזו המדרסה הגדולה ביותר בירושלים. יש למדרסה הזו קומה שנייה שהיוותה מגורי תלמידים וגם קומה שלישית. מהקומה השלישית אפשר היה ללכת ישר לתוך הר הבית (היום אי אפשר לעלות לגג מסיבות ביטחוניות).

כיוון שהמקום גדול ורחב, במאה ה-16, תחת השלטון העות'מאני, עובר לכאן בית הדין השרעי של ירושלים. ואז המקום לא יקרא על שם מייסדו אלא על שם המוסד שיושב בו – אל מחכמה (בערבית בית המשפט), כך הוא מוכר גם היום. המחכמה שימשה עד המאה ה-20, כולל. תחתנו רחבת הכותל (תחת החלונות). במלחמת ששת הימים העובדה שיש כאן מבנה שרוכב על רחבת הכותל כמובן הדאיגה את כוחות הביטחון. לאחר המלחמה, בצד הקאדים המוסלמים וחכמי הדת שישבו פה, הושיבו כאן גם משמר של צה"ל. יום אחד, כמה שבועות אחרי מלחמת ששת הימים, ראו את כל הקאדי לוקחים את התיקים בבהלה ומסתלקים מהמקום. שאלו חייל דרוזי שהיה בכוח מה הבעיה – אז הסתבר שעל הג הושיבו בנות מהחטיבה, ולמוסלם, בטח לחכם דת, אסור להיות מתחת לאישה. תוך שבועיים המקום התרוקן וצה"ל השתלט עליו. ב-1980 המקום הועבר לידי מג"ב ומאז אין כאן מוסד מוסלמי. למעשה מה שנשאר היום, יחסית, פחות פגוע זה האיוון של המסגד. אם מתקרבים אל המחרב שלו ניתן לראות פסיפסים מהמאה ה-14, אבל דומים (אם כי באיכות נמוכה יותר) לפסיפסי כיפת הסלע. כמו כן ניתן לראות תגליפי שיש.

למעלה אפשר לראות פסיפסי קיר ממלוכים, שהאלמנטים עליהם מוכרים מפסיפסים עוד מהמאה ה-7, כאלה שנמצאים בכיפת הסלע – עץ החיים מתפתל, המוטיבים שאמורים לסמל את גן העדן. אפשר לראות שכל האיוון שאנו עומדים בתוכו מצופה בשיש בצבעים משתנים, כאשר אפשר לראות שהרחבה הייתה מאוד מעוטרת – אולם עבודות הסטוקו מתפוררות. המחרב עצמו גם הוא עשוי פסי שיש. העמודים שמחזיקים את המקשת של המחרב הם בשימוש משני, שכן הכותרות הן צלבניות. כחלק מבעיית שימור בעתיקה בכלל, והמבנה הזה בפרט- ישראל ספגה הרבה מאוד ביקורת על השינויים שחלו פה, מבחינת התוספות והדברים שנעלמו, שכן מדובר באתר שנחשב בעל חשיבות עולמית.

קשת מתחת לגשר ההרודיאני - קשת מאוד גדולה, מיוחסת לימיו של הורדוס, ימי בית שני. הלכנו על קטע של גשר ישר (ממערב למזרח), למטה נמצא הגיא שמעליו 7 קשתות. המזרחית ביותר – קשת ווילסון (רובינסון יותר דרומה – קשת של מעלה ולא של גשר). אנחנו עכשיו מתחת לגשר, בגיא הרומי ביזאנטי. הקשת הזאת, בתקופה האומאית, עברה חיזוק (כנראה המצב כבר לא היה טוב). הקשת הנמוכה והתומכת (תומכת בחלק הצפוני של הקשת הגדולה) היא קשת אומאית.

תמליל סיור מספר 31 לירושלים רומית ביזנטית

מסלול : מערת צדקיהו, שער שכם, רחוב בית הבד, הקארדו וכנסיית הניאה

נסיעה לירושלים

המסלול (כל היום ברגל) : מערת צדקיהו, שער שכם, ההוספיס האוסטרי, מנזר האחיות ציון, ויה דולורוזה, כנסיית אלכסנדר נייבסקי, כנסיית הקבר, הקארדו ברובע היהודי, כנסיית הניאה(בתי מחסה), סנט פטר אין-גליקנטו.

מטרת הסיור להראות את התפתחות העיר בתקופות אלה, ולא סיור נוצרי מפורט, שיהיה בנפרד.

ירושלים בתקופה הרומית - אליה קפיטולינה

הדריאנוס ירש את האזור לאחר מות אביו המאמץ-טריאנוס. הוא החליט לעצב את האימפריה בצורה אחידה, פאן הלנית, ובין השאר הפך את ירושלים לעיר במתכונת פאגאנית, עם תכנון עירוני-רומי אופייני: רחובות צולבים, כיכרות ושערים מונומנטליים. לעיר קרא אליה קפיטולינה, על שמו: אליוס פובליוס האדריאנוס, קפיטולינה ע"ש האלים הראשיים של רומא. העיר הרומית הזו יחסית קטנה, בהשוואה לסוף ימי בית שני. בסוף בית שני העיר כללה גם את הר ציון ועיר דוד מדרום, ומצפון - החומה השלישית הייתה כמה מאות מטרים צפונה משער שכם.

אליה קפיטולינה קטנה יותר – בהתחלה עיר פרוזה, ללא חומה, כל זמן שהלגיון העשירי ישב בעיר, כי הלגיון דאג לביטחונם של התושבים. היו רק שרידי החומה ההרוסה, ורק הקטע ליד שער יפו ושלושת המגדלים נשארו מבית שני. החומה נבנתה רק בימי דיוקליטיאנוס, בשנת 300, כשהלגיון העשירי הועבר לאיילה-אילת. החומה הייתה בתוואי דומה לחומה העות'מנית של היום.

המבנים העיקריים המיוחסים להדריאנוס:

כיכר עם עמוד ליד שער שכם,

שני קארדינס - קארדו מערבי (כיום רחוב בית הבד) וקארדו מזרחי (כיום רחוב הגיא). הקארדו המזרחי שסלל הדריאנוס – מרוחק מהכותל המערבי בגלל שהיו שם מפולות אבנים על הרחוב ההרודייני, וסללו אותו קצת מערבה יותר.

שני דקומנוס – רחוב אחד התחיל משער האריות, מערבה- בתוואי הנוכחי של ויה דולורוזה (דרך הייסורים). רחוב שני התחיל משער יפו של היום, מזרחה- על תוואי של רחוב דוד והשלשלת. היו עוד רחובות, אך אלה החשובים שצריך לזכור.

שני פורומים (פוראיי - כיכרות רחבות עם שוק) – 1. בפינה הצפון מערבית של הר הבית, במקום שהיתה

מצודת האנטוניה (שנהרסה ע"י טיטוס), מעל בריכת הסטרטיון. 2. במפגש של רחוב דוד והקארדו.

ארבעה שערים מונומנטליים בכל אחד שלוש קשתות - קשת גדולה באמצע ושתיים קטנות בצדדים:

1. על דרך שכם, צפונה מהעיר (התגלו שרידים ממנו, נמצאים בכנסיית סנט אטיין ולא נראים בשטח).

2. במקום של שער שכם עצמו – רואים חלק מהשער ששימש מעין כניסה צפונית, אך לא היה חלק מחומה.

3. שער בפורום המזרחי, שמעל בריכת הסטרטיון, בפינה הצפון מערבית של הר הבית – השער נקרא "אקה הומו" - זה האיש (לפי מסורת נוצרית מימי הביניים, ישוע נשפט באנטוניה, וכאן מסר פונטיוס פילטוס את ישוע ליהודים ואמר להם: זה האיש. אבל בעצם בזמנו עוד לא היה כאן שער).

4. צמוד לקארדו המערבי, בפורום המערבי (כיום בתוך כנסיית נייבסקי, ליד כנסיית הקבר).

שני מקדשים שהוקמו:

1. מקדש אפרודיטה (ונוס) על גבעת הצליבה, מעל הקבר של ישוע, מתוך רצון לקעקע את זכרו. כיום במקום הזה – כנסיית הקבר.

2. היכל יופיטר - מעל הרחבה של הר הבית ההרוס.

ירושלים בתקופה הביזנטית

מפת מידבא שמתוארכת לסוף מאה 6, נחשבת מפה אמינה לתקופה שהיא צוירה. רואים בביור את שני הקארדינס, ואת שני הדקומאנוס הראשיים. רואים כיכר חצי עגולה עם עמוד ליד שער שכם. כיום נקרא המקום באב אל עמוד, למרות שהעמוד לא התגלה. במפה מתוארות כנסיות שיודעים לזהות אותן: כנסיית הקבר שנבנתה ע"י הלנה במאה 4. כנסיית הגיה ציון(ציון הקדושה) בהר ציון, שנבנתה בסוף מאה 4 ע"י הבישוף יוחנן. כנסיית הניאה שנבנתה ע"י יוסטיניאנוס במאה 6. במפה רואים גם חומה מימי אבדוקיה (450) שמקיפה את הר ציון.

במפה אין התייחסות להר הבית, ולא במקרה. מבחינת הנוצרים – הר הבית, מקום המקדש, אמור להיות עזוב וחרב, ברוח הנבואה של ישוע מעל הר הזיתים: בגלל השחיתות והחטאים - לא תישאר בה אבן על אבן.

בתקופה הביזנטית האימפריה התנצרה וירושלים קיבלה מעמד חשוב במיוחד, עם הקמת כנסיית הקבר וכנסיית האלאונה על הר הזיתים. בתקופה הביזנטית (וגם הצלבנית) – המוקד המרכזי של העיר, ומרכז הכובד היה כנסיית הקבר, במקום הר הבית. כנסיית ציון הקדושה הוקמה בהר ציון (כיום נמצאת שם כנסיית דורמיציון, שהוקמה במאה 19, ובמרתפים שלה אפשר לראות שרידים של כנסיית ציון הקדושה). לשם הובאו לראשונה עצמותיו של סטפנוס – המרטיר הראשון בנצרות, לאחר ש"התגלו" בבית ג'ימאל ב-415. ב-438 הן הועברו לכנסיית סנט אטיין, ליד שער שכם, מקום הסקילה שלו (לפי מסורת היוונים אורתודוכסים- ליד שער שכם. לפי הקתולים – זה בנחל קדרון).

בימי הקיסרית אבדוקיה, אשתו בנפרד של תיאודוסיוס השני, העיר גדלה והתפתחה לדרום, ונבנו עוד אכסניות וכנסיות. אבדוקיה פעלה בירושלים מ-438 לכמה שנים, חזרה לקונסטנטינופול, שם העלילו עליה שהיא נאפה, ולכן חזרה לירושלים וחיה כאן עד מותה ב-460, ונקברה בכנסיית סטפנוס(סנט אטיין), שהיא הגדילה. היא רצתה להטביע כאן את חותמה, ובנתה כמה דברים חשובים: כנסייה ליד בריכת השילוח, לזכר

ריפוי העיוור (היום יש שם מסגד). חומה בחלק הדרומי של העיר, שהקיפה את הר ציון, מזרחה עד בריכת השילוח וצפונה עד הר הבית. התוואי מקביל לחומת חזקיהו וחומת החשמונאים. היא שיפרה גם את היחס ליהודים, נתנה להם להגיע להר הבית גם בסוכות ולא רק בתשעה באב, ותמורת זה קיבלה מהם כסף שעזר לה במפעלי הבנייה.

ימי יוסטיניאנוס (קיסר בשנים 527-565) עם הרבה מפעלי בנייה: בקונסטנטינופול - כנסיית הגייה סופיה, בירושלים - בנה כנסייה חדשה לכבוד מרים - ניאה=חדשה (כיום שכונת בתי מחסה). לפניו כבר הייתה כנסייה לכבוד מרים בנחל קדרון, שלפי המסורת היא קבורה שם, ובמאה ה-4 התפתחה מסורת שאנה ויואכים הורי מרים גרו בויה דולרוזה, ולכן בנו שם את כנסיית סנטה אנה, לכבוד הולדת מרים. הניאה היא לא רק כנסייה, אלא גם אכסניה, בית חולים, מנזר וספרייה - קומפלקס ענק. פרויקט נוסף של יוסטיניאנוס - הוא האריך את הקארדו הרומי המערבי - מרחוב דוד דרומה - עד כנסיית הניאה. זה אפשר קיום טקסים ותהלוכות מכנסית הקבר עד הניאה. נחמן אביגד גילה אותו בשנות ה-70 בחפירות ברובע היהודי, וזיהה אותו בוודאות כקארדו ביזנטי.

הקארדו המערבי - משער שכם עד רחוב דוד - הוא רומי. מרחוב דוד דרומה - הוא ביזנטי. **הקארדו המזרחי** - בחפירות נמצאו חלקים ביזנטיים ברחוב שמגיע עד בריכת השילוח- ריצוף ובסיסי עמודים. חלקים רומיים נמצאו בקטעים שונים של הקארדו. (בתקופה ההרודיינית בנו רחובות ראשיים, אך אי אפשר לקרוא להם קארדו, שזה רחוב רחב וגדול יותר).

מפת ירושלים הביזנטית - אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים - דן בהט: ליד הכניסה למערת צדקיהו (מחצבות המלך שלמה) - נמצאת ליד שער שכם ממול המערה - מבנה גדול- בית ספר לבנות "שמדיט". מאחוריו "גן הקבר" - אתר קבורה פרוטסטנטי, לפי גירסתם זה מקום קבורתו של ישוע. בית קברות מוסלמי - לידו על המצוק. בעבר המצוק נראה כמו פנים או גולגולת, עם עיינים ופה, ולכן חשבו שזו גבעת הגולגותא. היום הוא קצת מוסתר.

מערת צדקיהו

מחצבות שלמה המלך - שדרות סולטן סולימאן/ שער שכם. האתר מוחזק ע"י החברה לפיתוח מזרח ירושלים(אחראים גם לשער שכם, טיילת החומות, מרכז דוידזון), חברה באחריות עיריית ירושלים. בשנים האחרונות המקום הוכשר לביקורים, פינו הרבה סחף, יצרו משטחים ישרים, מדרגות ושבילים ותאורה. אפשר לערוך כאן גם אירועים וכנסים שונים.

היתרון במערה זו - הטמפרטורה קבועה תמיד - 18-19 מעלות - וזה כמו מקום ממוזג בקיץ, ונעים בחורף. המערה התגלתה ב-1854 ע"י גיימס טרנר ברקלי - רופא, מיסיונר וחוקר מקרא אמריקאי. ברקלי גילה ב-1851 את שער ברקלי, המכונה על שמו - בחלק הדרומי של עזרת הנשים בכותל המערבי. רואים שם את המזוזה והמשקוף של אחד מ-4 השערים לאורך הכותל. הגילוי נתן לו פרסום רב, וזה עודד אותו להמשיך ולחפש ממצאים קדומים בירושלים. הוא נחשב לאחד מחוקרי ירושלים החשובים, ושהה כאן תקופות ארוכות.

גילוי המערה - בבוקר חורפי יצא ברקלי עם בנו והכלב משער שכם, וטייל לאורך החומות באזור הזה. לפתע הכלב נעלם, קראו ושרקו לו ולא מצאו אותו. בסוף הגיעו למפולת אבנים ובתוכה פתח של בור עמוק, ומשם שמעו את הנביחות. כשנכנסו לתוך הבור - מצאו את הכלב, וראו מערה גדולה, והחליטו לחזור שוב למחרת. ואכן למחרת גייסו עוד אנשים והגיעו עם ציוד תאורה וכלים מתאימים.

גודל המערה - הם גילו מערה ענקית שאורכה כ-250 מטר, רוחבה 100 מטר, גובה ממוצע 15 מטר, ולאורכה שורה של עמודי תמך. עובי השכבה מעל המערה - 18-35 מטר.

המקום התפרסם במהירות בין החוקרים הנוצרים שהיו בירושלים, ורבים הגיעו למדוד ולבדוק. אחד מהם היה צ'רלס וורן - אחד מחשובי החוקרים של ירושלים, שהיה חבר ב"בונים החופשיים". וורן היה בטוח שזו המחצבה שממנה הוציאו אבנים לבניית בית המקדש של שלמה, ומאז החלו לערוך כאן טקסים של הבונים החופשיים, בגלל שלמה המלך.

מלכים א', ה', 29-31: **כט** וַיְהִי לְשִׁלְמָה שֶׁבַע יָמִים אֶלְפִי, נֶשֶׁא סֶבֶל; וַשְּׁמַנִּים אֶלְפִי, חֶבֶד בָּהֶר. ל לִבְד מִשְׁרֵי הַנְּצָבִים לְשִׁלְמָה, אֲשֶׁר עַל-הַמְּלָאכָה, שְׁלֵשֶׁת אֶלְפִים, וְשֵׁשׁ מֵאוֹת--הָרָדִים בָּעָם, הָעֹשִׂים בְּמִלְאכָה. **לא** וַיֵּצֵא הַמֶּלֶךְ וַיִּסְעוּ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת אֲבָנִים יְקָרוֹת, לְיִסֵּד הַבַּיִת--אֲבָנֵי גְזִית.

ספינקס - תבליט שהתגלה על אחד מקירות המערה, נראה כמו ספינקס - חיה מכונפת עם כובע מחודד, כמו כובע אשורי אופייני. לכן הועלתה השערה שזו מערה מימי בית ראשון, מתקופת אשור.

יש טענות (גבי ברקאי) שהפטיש שבו סיתתו את הרקע לספינקס לא אופייני לבית ראשון אלא יותר מאוחר. חפירה מסודרת נעשתה רק לפני שנים אחדות, חפרו בתוך שפכי העפר שבמערה ומצאו ממצאים מכל התקופות שבין בית ראשון עד התקופה הממלוכית. רוב הממצאים מימי בית שני.

מסקנה - זה מכלול שהיה בוודאות מחצבה, וייתכן שמקורו בפעילות קרסטית. יש מקומות שעד היום יש טפטוף וחלחול של מים מהסלע. יש כאן אקוויפר וזרימות תת קרקעיות לאורך כל השנה. המים יכלו לגרום לתהליכי המסה של הגיר וליצור את המערה המקורית, והמחצבה הגדילה אותה.

סלעי הגיר באזור ירושלים - יש כמה סוגים, בלשון הבנאים הערבים: קעקולה- סלע רך ומתפורר, לא מתאים לבנייה. סלע מיזי-יאהודי - סלע קשה מאוד שמשמש ליסודות הבניין. מלאקה - הסלע האיכותי ביותר לבניית קירות, ממנו בנו מונומנטים רבים בירושלים. זה סלע אחיד, בלי סדקים רבים, בעל קושי בינוני ומתאים לסיתות.

האבנים שהוציאו מכאן הן בעיקר מלאקה - האבנים אינן גדולות מאוד, והתאימו לבניית בתים. אין הוכחה שמכאן לקחו אבנים למקדש. המחצבה הזו היא מחוץ לעיר, ובימי בית ראשון היתה ממש רחוקה מעיר דוד, ורחוקה כ-400 מטר מהר הבית. אבני הכותל גם הרבה יותר גדולות ממה שהוציאו מכאן. היו מחצבות אחרות, למשל ברמת שלמה, שמהן כנראה חצבו אבנים גדולות לבניית המקדש.

שיטות החציבה - כדי לחצוב במימד הרחב היה צורך להשאיר עמודי תמך, כדי שהתקרה לא תתמוטט. רואים סימנים של חציבת האבנים על הקירות. בחציבה לא השתמשו במים ולא בעצים כדי להרחיב סדקים,

אלא חצבו רק עם איזמלים ופטישים. כדי לנתק את הסלע הכניסו יתדות, קלינים מפח, ואז ניתקו גוש מלבני גדול של סלע, ואחר כך חתכו אותו לכמה לבנים. גררו אותו למעלה, ליציאה, בעזרת בהמות, חמורים. בחתך גיאולוגי יש כאן כמה שכבות שונות, והמערה נחפרה לאורך סוג אחד של הסלע, שהתאים יותר לבנייה. למה המחצבה בתוך מערה? יש הרבה מחצבות פתוחות ולא במערה. ההנחה שניצלו מערה קיימת והרחיבו אותה, וכך יכלו לעבוד כל השנה, גם בקיץ החם וגם בחורף הגשום, וגם בלילה – בעזרת תאורה.

מקור השם מערת צדקיהו אנשי היישוב הישן בירושלים, במאה 19 – פיתחו מסורת לפי ספרי מלכים וירמיהו, שמכאן ברח צדקיהו מהבבלים, לכיוון ערבות יריחו.

ירמיהו נ"ב, 7-8, מלכים ב', כ"ה, 4-5: וַתִּבְקַע הָעִיר, וְכָל-אֲנָשֵׁי הַמְּלָכָמָה יָבְּרְחוּ וַיָּצִיאוּ מִהָעִיר לְיָדָה דָּרָךְ שַׁעַר בֵּין-הַחֲמַתַּיִם אֲשֶׁר עַל-גֵּן הַמִּלְכָּד, וְכַשְׁדִּים עַל-הָעִיר, סָבִיב; וַיִּלְכְּוּ, דָּרָךְ הָעֲרָבָה. ח וַיִּרְדְּפוּ חֵיל-כַּשְׂדִּים אַחֲרֵי הַמִּלְכָּד, וַיִּשְׁיִגּוּ אֶת-צִדְקִיָּהוּ בְּעֶרְבַת יָרֵחוּ; וְכָל-חֵילוֹ--נִפְצוּ, מֵעֶלְיוֹ.

העובדות – שבימי צדקיהו ירושלים היתה רק בעיר דוד, מאות מטרים מכאן, ולא הגיוני שמהעיר היתה ירידה למערה הזו. לא מצאו גם שום יציאה או חיבור מהמערה -לא דרומה ולא מזרחה. בריחה לכיוון יריחו יכולה להיות רק דרך נחל קדרון, ולכן לא מתאים שהיתה דרך כאן. בכל זאת השם נדבק למערה ונשאר עד היום. סולימאן המפואר – במאה ה-16 בנה את חומות העיר (שקיימות עד היום), בין 1538-1535. סביר להניח שהעות'מנים ידעו על המערה, וכנראה חסמו את הפתח שלה, כי זו נקודת תורפה. הקצה הפנימי של המערה מגיע מתחת לווייה דולורוזה ברובע המוסלמי, ואפשר לחדור לקצה המערה ולחפור כלפי מעלה ולחדור לעיר. אבל החסימה שהם עשו כנראה לא הייתה מושלמת, או שנפתחה מסחף הגשמים, ולכן הצליחו לגלות אותה במאה ה-19.

אולם הבונים החופשיים (FREE MASONS) - הבונים החפשיים החלו כגילדה מקצועית של בנאים באנגליה בימי הביניים. היתה להם ביקורת על הסתאבות בחברה הנוצרית, בכנסייה, והם רצו להביא בשורה לציבור, להבטיח לאנשים חיים צודקים יותר, לתרום למען ידידות, אחווה ועזרה הדדית בין אנשים מכל הדתות. הם רואים עצמם כמי שממשיכים ומשמרים את מסורות הבנייה של שלמה המלך, שנחשב בעיניהם "הבונה החופשי הראשון". זה הפך למסדר של גברים עשירים ומשכילים, שתורמים הרבה לצדקה. הם מקבלים אליהם רק גברים, אבל מכל הדתות.

הסמל שלהם הוא מחוגה ומד זוויית. צ'רלס וורן היה חבר במסדר הבונים החופשיים, ומאז ימי צ'רלס וורן הם נוהגים להיפגש כאן באולם הזה, לטקס השנתי של המסדר בארץ.

דמעות צדקיהו - פינה בקצה המערה שבה יש טפטוף מים קבוע – מי גשם שמחלחלים. הזרימה רצופה כל השנה, כי יש זרימות מים בתת הקרקע, כמו מעין הגיחון, וכמו עוד מקומות רבים בהרי ירושלים. אלה מים של אקוויפר תת קרקעי, שנמצא כמה עשרות מטר מתחת לפני האדמה. בחפירת מנהרה שעשו לצורך מסילת הרכבת, גילו בעומק 80 מטר מתחת לבנייני האומה - נחל שלם, עם מפלים, שזורם מזרחה. קו פרשת המים הגיאולוגי עובר ליד נווה אילן, ומשם הכל זורם מזרחה. שם רואים את נטיית השכבות של ההרים. המים לא לגמרי נקיים כי יש גם זיהומים ממי ביוב שמחלחלים פנימה, מדליפות צנרת שונות. לכן המים לא לשתיה!!

כתמים ירוקים על הסלע – ציאנו בקטריה. אלה בקטריות כחולות שמתפתחות בכל מקום של לחות עם אור. במקום חשוך זה לא מתפתח, ובגלל התאורה במערה זה מתפתח כאן. זה כמו אצלנו במקלחת – טחב, עובש, אבל השם המדעי זה ציאנו בקטריה.

שער שכם

בפנים אפשר לראות ריצוף רומי, חלק מהכיכר הרומית שעליה היה העמוד. (לא נכנסו בגלל הצפת מים וקצר חשמלי).

הרומאים קראו לו שער ניאפוליס ("העיר החדשה", שבנה יוסטיניאנוס, והערבים שיבשו אותו לנאבלוס). השער הרומי היה במפלס נמוך בכמה מטרים מהשער העות'מני שקיים היום. זה היה שער מונומנטלי, עם שלושה פתחים, המרכזי גדול ובצדדים קטנים. מה שרואים היום למטה זה השער הקטן המזרחי. בשער המערבי נשאר שרד של קשת שקשה לראות. הפתח הגדול היה מתחת לשער של היום, ואין לו שום שרד. זו אדריכלות רומית במיטבה: פדסטלים, כרכובים, עמודים דבוקים, קשת עם משטחים שקועים וכו'. הדריאנוס בנה גם שני מגדלים משני צידי השער, ובהם השתמש שימוש משני באבנים הרודייניות, רואים אותן עד היום – עם הסיתות האופייני לימי הורדוס. שאר הבנייה מסביב היא עות'מנית.

מעל אבן הראשה של הקשת יש כתובת בלטינית (בקיצורים): פולוניה אליה קפיטולינה דה קרפטו דה קוריונוס. כלומר: המושבה אליה קפיטולינה נבנתה בהכרזת אנשי מועצת העיר. משני צידי השער הנוכחי (מתחת לרחוב) – יסודות של כנסייה צלבנית, אבנים עם סירוק אלכסוני. לפי מסורת צלבנית כאן פגש אברהם אבינו את מלכיצדק מלך שלם, ולכן קראו לה כנסיית אברהם. כבר אז הכניסה הייתה במפלס הנוכחי, כי בתקופה הערבית האזור התמלא במפולות וסחף. הצלבנים כיסו את ההריסות ויצרו מפלס גבוה יותר.

לפני כניסה לעיר העתיקה עם קבוצה – צריך להסביר כמה כללים: פוגשים את שלוש הדתות, לכן חייבים לשמור על לבוש צנוע. צריך ללכת ביחד בקבוצה, ולא להתחיל להיכנס לחנויות במהלך הסיור. תהיה הפסקה וזמן לקניות אם מישהו איבד את הקבוצה – להגיע לשער שכם (או לשער יפו) ונבוא לאסוף אותו.

כניסה לעיר העתיקה משער שכם מיד אחרי השער הייתה הכיכר הרומית עם העמוד – במפלס נמוך בכמה מטרים. מפלס הרחוב כיום גבוה יותר, ונבנה על מילוי של עפר שכיסה את המפולות וההריסות. קצת אחרי השער רואים התפצלות של הרחוב לשני רחובות: רחוב בית הבד – מצפון לדרום, וממשיך ישר לקארדו שברובע היהודי. זה היה הקארדו המערבי, שהיה ברוחב כ-20 מטר, כיום הוא רק סמטה צרה. **רחוב הגיא** - הקארדו המזרחי שבו הלכנו, מצפון לדרום.

ויה דולורוזה – לפי המסורת הנוצרית – כאן הלך ישוע מהמשפט שלו אל מקום הצליבה – גבעת הגולגותה, שהיה מחוץ לחומות העיר.

תצפית מגג ההוספיס האוסטרי – רחוב הגיא פינת ויה דולורוזה נמצאים בתוך הרובע המוסלמי. מערת צדקיה עוברת מתחתינו, ומגיעה כמעט עד הויה דולורוזה. אנחנו בתוך גיא, שקע טופוגרפי. מסביב מורדות ההרים, יותר גבוהים מאיתנו: מאזור שער שכם לכאן יש ואדי טבעי, שמקוץ מים מההרים שמסביב. הוא ממשיך ויורד לאורך הר הבית, וממשיך דרומה עד גיא בן הינום ונחל קדרון. כשרצו לבנות כאן רחוב, היה צורך לבנות גם מערכת ניקוז לכל המים, וזו תעלת הניקוז התת קרקעית שהורדוס בנה (שהלכנו בתוכה בסיוור עיר דוד).

תצפית לאזור: שער שכם – מאחורינו, אזור יותר גבוה. מימין- הרובע הנוצרי: כנסיית הקבר עם שתי כיפות אפורות. לידה- מגדל בהיר עם פירמידה לבנה בראשו – כנסיית הגואל הלוטרנית, במוריסטון ברובע הנוצרי. עוד ימינה- סן סלבדור – מנזר וכנסיית הגואל הפרנציסקנית, מגדל עם פירמידה כהה, ליד השער החדש. עוד ימינה – מחוץ לחומות-נוטרדאם, מכלול של בית חולים ואכסניה מסוף מאה 19 – שני מגדלים עם פסל של מריה ביניהם. הוקם ע"י הצרפתים, כיום באחריות הוותיקן.

ממול – בתי הרובע היהודי, רובם בנייה מודרנית. בית כנסת החורבה – מבנה גבוה עם כיפה לבנה. ישיבת אש התורה – עם דגל על הגג, בנין שמשקיף על הכותל המערבי. הרובע הארמני – מוסתר ולא נראה, מאחורי כנסיית הגואל. הר הבית – כיפת הסלע שבנה עבד אל-מלך ב-691, מבנה הנצחה קונצנטרי, מעל אבן השתייה. כפה קטנה כהה מסגד אל-אקצא שנבנה ב-705 ע"י אל וואליד. צריחי המסגדים מסביב כדי לקרוא לתפילה. משמאל- הר הזיתים, למעלה- כנסיית העלייה הרוסית. ממול בקו האופק – רכס ארמון הנציב, ג'בל מוכאבר.

מנזר האחיות ציון

רח' ויה דולורוזה 41 (מזרחה מההוספיס האוסטרי)

יהודי צרפתי שהתנצר, בשם אלפונס מארי רטיסבון, משטרסבורג, קנה כאן חלקת קרקע ב-1858, במטרה להקים מוסד חינוכי נוצרי. הוא הקים את מסדר האחיות ציון, Les Soeurs de Notre-Dame de Sion, ונזירות המסדר הקימו את כל המכלול הזה: מנזר, אכסניה, כנסייה, בית ספר ותצפית קטנה (יש להן מנזר נוסף בעין כרם). חשוב להן להראות ולהציג כל ממצא עתיק מהאזור.

קשת גדולה מעל הרחוב – החלק המרכזי של שער מונומנטלי רומי, שנבנה כאן מעל הפורום המזרחי. לשער הזה היו שלוש קשתות, והוא קיבל את הכינוי "ECCE HOMO" = זה האיש. הקשת הימנית הקטנה לא נמצאה, אך הקשת השמאלית קיימת בתוך הכנסייה של האחיות ציון.

כנסיים פנימה וראים את האפסיס של הכנסייה שנבנה בתוך הקשת השמאלית, ומהפינה הפנימית רואים את המשכה של הקשת הגדולה – שחלקה מעל הרחוב וחלקה בתוך הכנסייה. זה אחד מארבעת השערים שנבנו בעיר הרומית, ע"י הדריאנוס.

מצודת האנטוניה הייתה כנראה מתחתיו (כיום נמצא שם בית הספר אל-עומרדיה), בפינה הצפון מערבית של הר הבית. שבהורדוס הרחיב את הר הבית, הוא בנה לידו את מצודת האנטוניה, וחפיר בצד הצפוני שלה, כי זו נקודת התורפה של ירושלים. לפי המסורת הנוצרית ישוע נשפט במצודה זו ע"י פונטיוס פילטוס.

סטרוטיון (פירוש-עפרוני)- בריכת אגירה למים שהורדוס בנה בתוך החפיר. המים שמילאו את הבריכה הגיעו מאגן הניקוז של שער שכם.

הפורום המזרחי - כיכר/רחבה גדולה שנבנתה ע"י הדריאנוס על הריסות מצודת האנטוניה. הוא בנה קשתות קירוי מעל בריכת הסטרוטיון, והפך אותה לבריכה סגורה, והמשיכו להשתמש בה. מעל הקשתות נבנתה רחבת הפורום, ועליו נבנה השער.

במרתף של מנזר האחיות ציון (יורדים במדרגות) רואים את בריכת הסטרוטיון שבתוך החפיר. תוואי החפיר הוא ממזרח למערב. הבריכה בנויה בכיוון צפון דרום. רואים את הקמרונות שהדריאנוס בנה, אומנות וקשתות שהיוו תשתית ויסודות לפורום, והתקרה היא בעצם תחתית הריצוף של הפורום. בימיו המשיכו לאגור בה מים, בתוך בריכה מקורה. הבריכה נמשכה גם מעבר לקיר הבנוי שרואים ממול. מנהרת הכותל מגיעה בדיוק לצד השני של הקיר הזה, לצד השני של הסטרוטיון.

בניית הקיר בבריכה - כשצירלס וורן, ב-1867, חדר לכאן במטרה לחקור את המכלול התת קרקעי, המנזר כבר עמד מעליו. הוא ועוזריו נכנסו לכאן בלילה בשיטת על דלתות, לתוך הבריכה שהיתה מלאה במים, ולפנות בוקר עלו ונכנסו לתוך המנזר. אחת הנזירות שראתה אותם עולים – נבהלה וחשבה שאלה רוחות רפאים, והחלה לצעוק. ב-1868 הנזירות החליטו לבנות את הקיר הזה כדי שלא יוכלו להיכנס לכאן שוב.

כלומר – כיום חלק מהבריכה באחריות האחיות ציון, וחלק מהבריכה באחריות מנהרות הכותל.

הריצוף הרומי – ליתוסטרוטוס = הרחוב המרוצף, במפלס שמעל הבריכה, הוא מימי הדריאנוס. כשהנזירות הגיעו לכאן במאה ה-19 ומצאו את הריצוף, חשבו שזה הריצוף שעליו הלך ישוע עם הצלב, ולכן המקום חשוב לנוצרים. אך בעצם כיום החוקרים מבינים שזה מפלס מאוחר יותר, גבוה יותר מהרחוב של ימי בית שני. משחק המלך – הנוצרים והצליינים שהגיעו לכאן ראו שעל הריצוף יש סימני חריתה של משחקים, עם עיגולים ומשולשים. ליד אחד מהם היתה האות ביתא ביוונית. הם קישרו זאת למילה היוונית בזילאוס=מלך. הסיפור על ישוע – כשהלך לצליבה – השומרים והרומאים לגלגו עליו ואמרו לו: אתה הוא מלך היהודים. לכן, לפי המסורת, קראו לזה משחק המלך.

כשמסבירים זאת לקבוצה נוצרית – צריך לציין שזו המסורת וזה הסיפור, ולא צריך לציין שכיום החוקרים הוכיחו אחרת. לא צריך לספר את כל העובדות המדעיות, אלא לספר את המסורות שהנוצרים רוצים לשמוע.

הליכה בויה דולורוזה

תחנה 7 של ויה דולורוזה – פינת רחוב בית הבד. לפי המסורת כאן ישוע נפל בפעם השנייה עם הצלב על גבו. רחוב בית הבד – הקארדו המערבי – הליכה דרומה

רוחבו של הקארדו בתקופה הרומית היה 22 מטר, אך בתקופה המוסלמית היתה ירידה ברמת הבינוי והתחזוקה, בנו עוד חנויות לתוך הקארדו, וכיום הוא רק סמטה צרה. אם נכנסים לתוך המעדנייה של זלאטימו אפשר לראות שער ביזנטי שהיה הכניסה לכנסייה הקבר. זה היה השער המרכזי מתוך 3 שערי כניסה לכנסייה הקבר הביזנטית, שערים שנשארו מימי הדריאנוס.

כנסיית אלכסנדר נייבסקי – רח' בית הבד פינת שוק הצבעים (כניסה בתשלום)

כנסייה רוסייה אורתודוקסית, שהוקמה ב-1896 ע"י הצאר אלכסנדר השלישי, לזכר מצביא רוסי בשם אלכסנדר נייבסקי. זה היה מצביא נערץ, כי בשנת 1242 הצליח לגרש פולשים שבדים וגרמנים שחדרו לרוסיה. הוא הצליח להרחיק אותם עד הנהר נייבה ליד פטרסבורג.

ממצאים עתיקים בתוך הכנסייה: שער עם כותרות קורינתיות מרובעות, שהיו כנראה חלק משער מונומנטלי של 3 קשתות, אחד מהשערים שהקים הדריאנוס. למרות שיש כאן עמודים שהם כנראה ביזנטיים, הכותרות הן רומיות מקוריות, ואולי לקחו אותן לשימוש משני בקיר הזה. השער הזה היה צמוד לקארדו המערבי, ולידו היה המקום של הפורום המערבי.

שני עמודי גרניט – בפינת הכנסייה, שהיו חלק מהעמודים בקארדו הביזנטי.

במפת מידבא (מהתקופה הביזנטית) רואים את כנסיית הקבר במרכז המפה, אליה הובילו מדרגות מהקארדו, ומעל המדרגות היו 3 שערי כניסה לכנסייה. זה כנראה השער המונומנטלי שבנה הדריאנוס על הפורום, ונשאר גם בתקופה הביזנטית, כחלק מהכניסה לכנסיית הקבר.

אבנים הרודיניות בשימוש משני – אבנים עם סיתות שוליים אופייני, ששימשו בקיר של הפורום הרומאי.

שרידי המדרגות – מכוסים בפלסטיק שקוף – הובילו מהקארדו אל שערי הכנסייה. אנחנו עומדים ליד

ה"מדרגות" והקיר.

אבן מגבעת הגולגותה – לפי המסורת הרוסית המקומית זו אבן גדולה שהתגלגלה משם, ולכן נחשבת מקודשת.

כנסיית הקבר

בתקופה הרומית - העיר אליה קפיטולינה - בימי הדריאנוס – נבנה במקום מקדש לאפרודיטה (ונוס) – מקדש בסגנון רומי, בדיוק מעל מקום הקבר.

בתקופה הביזנטית - כנסיית הקבר שבנו הלנה וקונסטנטינוס: מהקארדו עלו במדרגות רחבות, נכנסו בשערים אל אטריום (רחבת כניסה), משם לבזיליקה שפנתה לכיוון מערב, משם לגן הקדוש ומשם לרוטונדה העגולה שסביב הקבר.

ליד הכנסייה נמצאו מערות קבורה יהודיות של ימי בית שני, ולכן הזיהוי של קבר ישו מתאים למקום הזה, שהיה אזור קבורה יהודי בתקופתו, מחוץ לחומת העיר בתקופה זו.

הכנסייה הזו נפגעה בכיבוש הפרסי האלים בשנת 614, ושוקמה זמן קצר אחר כך ע"י הפטריארך מודסטוס, שהיה אב מנזר במדבר יהודה, עוד בתקופה הפרסית.

בשנת 1009 השליט הפאטימי אל-חאכם-ביאמר-אללה הרס את הכנסייה הזו יחד עם עוד כנסיות בירושלים. **ב-1048 הקיסר** הביזנטי קונסטנטינוס מונומכוס שיקם את הכנסייה אבל שינה את המבנה שלה. הכניסה עברה לצד דרום (כמו היום) במקום ממזרח.

הצלבנים הגיעו ב-1099, ושמרו על האופי של הכנסייה, אך שיפצו אותה ופיארו אותה, וזה מה שנשאר עד היום.

בכניסה לכנסייה - החזיתות, הכותרות והכריות שרואים היום – הן צלבניות. הכרכוב שמעל הקשתות – גם בקומה ראשונה וגם בקומה שנייה – עם קישוטים של ביצים ורמיים – אופייני בכלל לתקופה הרומית (!! ולא לצלבנים. החוקרים סבורים שהצלבנים פירקו אותם או אספו אותם מהשרידים/ההריסות של מקדש אפרודיטה, ושילבו אותם - מבנה הקבר(אדיקולה), לפי המסורת של העדות הנוצריות השונות שאחראיות לכנסייה.

לפי החוקרים – זה בכלל לא מתאים לקבר של יהודי מימי בית שני (מערות עם כוכים). זה מבנה שהוקם אחרי השריפה של 1808. השריפה שפרצה כאן גרמה נזקים גדולים, וביזמה של הצאר הרוסי שיקמו אותה ובנו את המבנה המונומנטלי הזה. בשנות ה-80 המבנה הזה התערער, והיה צורך לשפץ אותו. בגלל הסטטוס קוו בין 6 העדות בכנסייה – לא הגיעו להסכמה מי ישפץ ואיך ישפצו, ולכן מדינת ישראל החליטה להתערב, וכדי שהמבנה לא יתמוטט – בנו את הפיגומים האלה. כולם כעסו על ישראל, אך בינתיים זה נשאר כך.

קפלה סורית אורתודוקסית – קפלה מפויחת, מוזנחת ועלובה, של הקבוצה הקטנה והחלשה ביותר מבין שש העדות שאחראיות על הכנסייה. אין להם כסף לשקם את נזקי השריפה משנת 1808, וצריך גם הסכמה של שאר העדות.

בתוך הקפלה אפשר לראות כוכי קבורה יהודיים טיפוסיים של ימי בית שני. יש כאלה שקוראים לקפלה הזו – קפלת יוסף הרמתי. לפי הברית החדשה הוא היה זה שתרם חלקת קבר חדשה שהיתה לו, כדי לקבור את ישו. סיפור פולקלורי: יוסף הרמתי חזר הביתה ביום ששי אחרי קבורת ישו. אשתו אומרת לו: שמעתי שאתה נתת את הקבר החדש שלנו, שקנינו במיטב כספנו, עבור ישוע, פושע יהודי אחד שצלבנו אותו. איך לא דיברת אתי לפני שהחלטת לתת אותו. יוסף שם יד על כתפה ואמר לה: לא נורא, זה רק לשלושה ימים...

באולם הצדדי - אלמנטים ארכיטקטוניים מתקופות שונות, צמודים זה לזה: עמודים דקים, קשתות עדינות וכותרות סל ביזנטיות, שריד לכנסייה הביזנטית, שהייתה עם גג עץ או רעפים. מהתקופה הצלבנית – קומפלקס של אומנות עבות וקשתות מחודדות שתמכו את גג האבן הכבד, האופייני לימי הביניים.

העמודים העגולים ברוטונדה – עברו שינוי ע"י הקיסר קונסטנטינוס מונומכוס ששיפץ את הכניסה ב-1048. הוא לקח את העמודים המקוריים שהיו באורך 11 מטר, ניסר אותם באמצע, ובנה מהם את הרוטונדה. חלק מהעמודים שרואים כיום היו החצי העליון וחלק היו החצי התחתון. לכן העמודים כיום לא זהים זה לזה, ורואים בחלק מהעמודים עיטור טבעתי בחלק העליון, ובחלק מהם עיטור טבעתי בחלק התחתון.

ביציאה מהכנסייה - הלכנו דרך רחוב מוריסטן עד לרחוב דוד.

רחוב דוד הוא דקומנוס שמתחיל בשער יפו ומגיע עד הקארדו המערבי, וממשיך ברחוב השלשלת, עד קשת וילסון שבהר הבית.

הנחל הצולב – נחל שהיה במורדות הצפוניים של הגבעה המערבית, וניקז מים מהאזור של שער יפו עד אזור הטירופיאון. זה בעצם מן המשך של גיא בן הינום המתפתל: מדרום לעיר(של בית שני) הוא בקו מזרח מערב, הוא פונה צפונה ומקיף את הגבעה המערבית, לאורך החומה עד שער יפו (דרך בריכת הסולטן), ושם פונה שוב מזרחה בתוך ערוץ רדוד יותר, והקיף את הגבעה המערבית מצפון, עד הר הבית. בעצם כל מי שבנה חומה מסביב לגבעה המערבית, בנה אותה לאורך הגיא הזה, שהקיף את הגבעה משלושה צדדים, ושימש מעין חפיר טבעי. כך עשה חזקיהו, אחריו החשמונאים, אחריהם אבדוקיה. כולם ניצלו את הנתונים הטופוגרפיים האלה ובנו את החומה לאורך גדת הנחל. כלומר – רחוב דוד היה בעבר ערוץ רדוד, שנשפך לגיא, ונסתם במשך השנים.

הקארדו הביזנטי

הקארדו הרומי שנבנה ע"י הדריאנוס, הגיע דרומה רק עד רחוב דוד. אין ממנו שרידים משמעותיים, ואי אפשר לחפור לאורכו כי כיום הכל מלא בבתים וחנויות.

הקארדו הביזנטי של יוסטיניאנוס המשיך מרחוב דוד דרומה, כיום רואים אותו ברובע היהודי. במהלך ימי הביניים – בתקופה הערבית, הצלבנית והממלוכית – בנו עוד חנויות בתוך הקארדו, והוא נהפך לסמטה צרה. כיום הוא נמצא בין רחוב היהודים לבין רחוב חב"ד.

סימון החומות העתיקות שהתגלו מתחת למפלס הרחוב: קו כתום – חומה מימי בית ראשון. קו שחור – חומה חשמונאית ומגדל מימי בית שני, בקו מזרח מערב, במקביל לנחל הצולב. רואים את בסיסי העמודים של הקארדו הביזנטי.

בצידי הקארדו – שרידי מדרכה וחנויות שהיו משני צידי הקארדו הביזנטי. העמודים עמדו משני הצדדים של הקארדו. רוחב הקארדו היה 22 מטר מפתח חנות לפתח חנות.

תמונה ענקית של הקארדו הביזנטי, מבנה סימטרי עם עמודים ומדרכות מקורות עם גג משופע משני הצדדים. הריצוף היה גבוה במרכז ויותר נמוך בצדדים, לצורכי ניקוז מים. חלק מהריצוף הוא בגוון אדמדם, אופייני לתקופה הרומית והביזנטית.

החפירות – נחמן אביגד שחפר כאן בשנות ה-70, חשף את מה שהצליח לחפור בין הריסות הרובע, לפני שהעבירו את השטח לבניית בתים חדשים. בהתחלה אביגד חשב שכל הקארדו הוא רומי, אך כשגילה כותרות קורינתיות ברמת ביצוע נמוכה, זה התאים יותר לתקופה הביזנטית, שאז היתה התנשרות וירידה ברמת הביצוע והגימור. לאחר שהרים מרצפות כדי לזהות את זמן הבנייה – מצא חרסים מאמצע מאה 6, וזה היה זיהוי וודאי שהקארדו כאן הוא ביזנטי, ימי יוסטיניאנוס. גם כשחיפשו לעומק – לא מצאו שרידי קארדו רומי מתחתיו.

שחזור מפת מידבא על הקיר – מוגדלת פי 10 מהמפה המקורית. המפה כולה מתארת את ארצות המקרא כשארץ ישראל וירושלים במרכז. כנסית הקבר מתוארת במרכז העיר, למרות שבמציאות היא לא בדיוק במרכז.

כנסיית הניאה

מתחת לשכונת בתי מחסה – בקצה הדרומי של הרובע היהודי השכונה הוקמה ע"י ארגון של יהודים דתיים מגרמניה באמצע המאה ה-19, שגייסו תרומות כדי לבנות דירות ושיכונים לעניי ירושלים. כבר בזמן בניית השכונה, ב-1862, דיווחו בעיתון "המגיד" על מציאת קיר קדום.

נחמן אביגד חפר כאן בשנת 1977 בכמה נקודות, ומצא חלקים של מבנה ענק, שמתאים לתיאור של כנסיית הניאה – כנסיית מרים החדשה, שבנה יוסטיניאנוס.

מבנה הכנסייה – חצר גדולה(אטריום), מסדרון רחבי צר (נארטקס, שמיועד למי שעדיין לא התנצרו), שהיו במקום הנוכחי של מגרש החנייה. הבזיליקה-אורכה היה 115 מטר, רוחבה 57 מטר. זה היה קומפלקס ענק של כנסייה, מנזר, בית חולים, אכסניה, וספרייה. היא עמדה ממזרח לקארדו, שהגיע עד לכאן והמשיך עוד קצת דרומה. נחנכה בשנת 543 (הקווים הכהים הם שרידים שנמצאו בשטח).

הכנסייה עצמה היא מתחת לבתים של השכונה. הממצאים לא מרשימים, לא מתאימים לתיירים רגילים, אך חשוב לדעת ולהכיר אותם, כי זה מבנה חשוב בתקופה הביזנטית. (את המפתח למרתף לוקחים מהמשרדים בקארדו).

במרתף מתחת לבתי השכונה, רואים שרידי קיר מסיבי, והאפסיס הצפוני של הכנסייה, שבקצה הסיטרה השמאלית. את אולם התווך לא רואים כיום, כי מעליו יש בית בנוי. הקצה של הכנסייה הגיע עד המדרונות של הר ציון, וכדי לתמוך את הקירות הדרומיים – נבנו קמרונות שעליהם נבנו המבנים. חלק מהקמרונות היו מטויחים, וייתכן שאגרו בהם מים לצרכי כל הקומפלקס.

פרוקופיוס – היסטוריון שחי בקיסריה בסוף מאה 6, כתב: "הקיסר יוסטינינוס הורה שתיבנה הכנסייה על הגבעה הגבוהה ביותר, בקבעו את אורך הבניין ואת רוחבו. אבל לא היה בשטח די צרכי הבניין, ורבע מן הכנסייה, זה הפונה כלפי דרום וכלפי מזרח, נותר ללא תמיכה. משום כך נהגו הממונים על העבודה על פי תכנית זו: הם הניחו את היסודות על פני השטח, ואז הקימו מבנה שהתנשא לגובה הסלע. הם בנו קמרונות על גבי קירות התמך. הכנסייה מושתתת בחלקה על הסלע ובחלקה האחר היא תלויה באוויר באמצעות שלוחה מלאכותית גדולה שנוספה לגבעה בהשראת הקיסר."

כתובת – ליד הקמרונות התגלתה כתובת עם שמו של יוסטיניאנוס: "זה המפעל שנעשה בנדיבותו של הקיסר החסיד ביותר שלנו פלביוס יוסטיניאנוס, בהשגחתו ושקידתו של קונסטנטינוס הקדוש ביותר, כהן ואב המנזר, בשנת ה"ג לאינדיקציו" (אינדיקציו – מפקד שנעשה כל 15 שנים, וספירת השנים נעשתה ממפקד למפקד).

הכנסייה נהרסה בשנת 1009, ע"י החליף הפאטימי אל חאכם ביאמר אללה.

החומה העות'מנית נבנתה בחלקה מעל הריסות הכנסייה. בחפירות שעשה מאיר בן-דב מחוץ לחומה – נמצאה עוד פינה של בנין הכנסייה. כיום אפשר לראות אותה בדרך לשער האשפות.
האפסיס הדרומי – צמוד לחומת העיר העתיקה, ליד הכביש (גן בני ברית). זהה לאפסיס הצפוני שראינו מתחת לשכונה. על הכביש מסומנים פסים לבנים, שמציגים את הגשר הבנוי שהיה בין האפסיס הצפוני לדרומי.

הקמרונות – בפינה הדרום מזרחית של הקומפלקס, כיום רואים חלק קטן מהחפירה, מעליהם נבנה "גן התקומה". במקור הם נבנו עם לבנים צרופות, אדומות, שנתנו תכונה של גמישות. בנייה כזו לא רואים הרבה בארץ, אבל הייתה מאוד מקובלת בקונסטנטינופול וברומא.

ככר בתי מחסה

בית רוטשילד – מבנה המהווה חלק מבתי המחסה, אשר הוקם במימון הברון וילהלם קרל דה רוטשילד מפרנקפורט, שהיה יהודי אדוק וכונה "הברון הצדיק". המבנה קרוי על שמו של הברון, ובחזיתו מתנוסס סמל היוחסין של משפחת רוטשילד. בבנין נמצאים כיום משרדי החברה לפיתוח הרובע היהודי. כותרת יונית/הלניסטית שהתגלתה בחפירות – יש התלבטות לגבי המקור ולמתי לשייך אותה. יש חושבים שזה מימי אנטיוכוס הרביעי. יש כותרת יונית דומה מאוד שנמצאה בהר הבית, ויש כאלה שמשייכים גם אותה להר הבית. יש תיאור של 162 עמודים עם כותרות קורינתיות שהיו בסטיו המלכותי, וייתכן שהן הגיעו משם.

כנסיית סנט פטר אינגליקנטו

שם הכנסייה: פטרוס הקדוש של קריאת התרנגול. היא נבנתה כדי לסמל את החרטה של פטרוס. הסמל של פטרוס בנצרות הוא התרנגול. הסיפור בברית החדשה, ספר מתי, כ"ו, 34-30: וַיְהִי אַחֲרֵי קְרָאֵם אֶת־הַלֵּל וַיֵּצְאוּ אֵלֶי הַר הַזֵּיתִים: 31 אַז אָמַר אֲלֵיהֶם יֵשׁוּעַ אֲתֶם פֹּלְקֶם תִּפְשְׁלוּ בִי הַלְיָלָה כִּי כְתוּב אֶפֶה אֶת־הָרֶעָה וַתִּפְּצִין הַצֹּאן: 32 וְאַחֲרֵי קוּמֵי אֵלָי לִפְנֵיכֶם הַלְיָלָה: 33 וַיַּעַן פֶּטְרוֹס וַיֹּאמֶר לוֹ גַּם כִּי־אֶפְשְׁלֶךְ בְּךָ כָּל־כֶּלֶם אֲנִי לֹא אֶפְשֵׁל לְעוֹלָם: 34 וַיֹּאמֶר אֵלָיו יֵשׁוּעַ אֲמֵן אֲמֵן לָךְ כִּי בַלְיָלָה הָיָה בְּטָרֶם יִקְרָא הַתִּרְנַגּוּל תִּכְחַשׁ בִּי שְׁלֹשׁ פְּעָמִים:

סיפור ההסגרה של ישוע: יהודה איש קריות עשה הסדר עם אנשי הסנהדרין וקיבל מהם 30 שקלי כסף. הוא הגיע לגת שמנים, במורדות הר הזיתים, עם משמר של הכהן הגדול ועם חיילים רומאיים, ניגש לישוע ונשק ללחיו, ובכך הסגיר אותו. אז הובילו את ישוע לביתו של הכהן הגדול לחקירה. פטרוס (שמעון בר יונה), בכיר השליחים, רצה לדעת מה קורה לישוע, והלך אחריו. ראו אותו המשרתים של הכהן הגדול, ואמרו לו: גם אתה היית שם, ראינו אותך שם (בגת שמנים). פטרוס אמר: אני לא יודע על מה אתם מדברים. כך ניגשו ודיברו אליו שלוש פעמים, והוא התכחש לקשר עם ישוע. אחרי הפעם השלישית נשמעה קריאת התרנגול, אז הוא נזכר שזה מה שישוע ניבא שיקרה, ואז התחרט על כך ופרץ בבכי.

ביסודות הכנסייה יש שרידים של כנסייה ביזנטית קדומה, אולי מימי אבדוקיה. הכנסייה הנוכחית נבנתה ב-1930 ע"י מסדר קתולי- "האסומפסיוניסטים" – מסדר שמפרש את הדרך שבה מרים עזבה את העולם: היא לא עלתה לשמיים כמו אחרים, אלא "נאספה" נמשכה לשמיים.

דגם העיר בתקופה הביזנטית - כדאי להגיע לכאן כדי לראות סיכום של כל מה שראינו בסיור:

ממזרח-שער האריות, בריכות הצאן, מעליהן- כנסיית הפרובטיקה (=צאן), ויה דולורוזה(רקומנוס), פורום ושער מעל הסטרוטיון, שער סטפנוס(שכס), הכיכר הרומית, קארדו מזרחי (הגיא), קארדו מערבי(בית הבד)- חלק צפוני רומי, חלק דרומי ביזנטי, עד אחרי כנסיית הניאה. פורום מערבי, כנסיית הקבר הקונסטנטינית, כנסיית ציון הקדושה- בזיליקלית,(כיום דורמיציון=תרדמת מרים), בריכת חזקיהו (בריכת המגדלים), הר הבית נוטש ועזוב, סנט פטר אינגליקנטו הביזנטית, כנסיית השילוח (כיום מסגד).

תצפית על האזור:

לדרום - גיא בן הינום, ובו כנסיית אונופרויס- יוונית אורתודוכסית-ע"ש נזיר במצרים(עם דגל יווני), ומסביבה הרבה קברים. האזור המזרחי של גיא בן הינום נקרא חקל דמא= שדה הדמים בארמית, (ע"ש שקלי הכסף שקיבל יהודה איש קריות, והתחרט והחזיר אותם לסנהדרין, ולבסוף קנו כאן בכסף זה שדה קבורה לנכרים. שכונת אבו תיור=אבי השור, ע"ש מצביא שמן של סלאח א-דין(1187), שרכב על שור. בעברית- גבעת חנניה- ע"ש כהן גדול בזמן המרד- השכונה מימין.

גיבל מוכאבר (ההר הגבוה מדרום)- עומר אבן אל חיטב הגיע עם כוחותיו להר הזה (638) וכשראו את ירושלים מולם- נשכבו וקראו: "אללה הוא אכבר", וזה מקור השם. כיום – רכס ארמון הנציב, עם אנטנות.

נוף ציון – שכונה יהודית חדשה, בתים חומים מדורגים, על מורדות גיבל מוכאבר, בתוך השכונה הערבית. **למזרח** – שכונת סילוואן מעבר לואדי, עיר דוד ומאחוריה נחל הקדרון(קשה לראותו), בריכת השילוח-

בוסתנים ירוקים ליד המפגש של הקדרון עם גיא בן הינום.

לצפון מזרח - הר הזיתים: למעלה-כנסיית העלייה הרוסית(הצריח הגדול), כנסיית פאטר נוסטר(אבינו שלנו)- עומדת מעל כנסיית אליאונה שנבנתה בימי הלנה. שמאלה-שכונת א-טור(ההר). על המורדות – כנסיית מרייה מגדלנה - כנסייה רוסית (הבצללים), מעליה- כנסיית דומינוס פלאביט("האדון בכה"- נראית כמו דמעה בתוך החורשה)- שם ישוע עמד והתנבא על חורבן ירושלים.

בצפון הרחוק – האוניברסיטה המורמונית, מגדל האוניברסיטה העברית על הר הצופים.
בצפון הקרוב – העיר העתיקה – בתי מחסה, הכותל הדרומי, מסגד אל אקצא, כיפת הסלע.

תמליל סיור מספר 32 לעמק הירדן ודרום הכנרת

מסלול: גשר הישנה, חצר כנרת, דגניה, כינרת, קבר בובה ובית הקברות בכנרת

נסיעה לגשר הישנה

מסלול: גשר הישנה, חצר כנרת, דגניה-אום גיוני, בית המוטור, ביצת כינרת, קבר בובה, בית הקברות בכנרת. **בעמק יזרעאל: רכבת העמק** - מסילת רכבת העמק נסללה ב-1903 מחיפה לבית שאן, משם לצמח ומשם לדרעא. היא נבנתה כשלוחה צדדית של הרכבת החיג'אזית, מאיסטנבול למכה. הסיבה להקמתה הייתה אספקת חומרי בנייה דרך נמל חיפה לבניית המסילה החיג'אזית. זו הייתה המסילה השנייה בארץ, אחרי קו יפו ירושלים שנחנך ב-1892.

במלחמת העולם ה-1 העות'מניים החליטו לסלול קו רכבת מעפולה לירושלים, שיחבר את שני קווי הרכבת הרוחביים, והחלו לסלול אותו ב-1912. המסילה הגיעה מעפולה דרך ג'נין, משם לסאנור, לסבסטיה, כולל מנהרה של 200 מטר בתוך ההר, והגיעו כבר 20 ק"מ מירושלים. הצרפתים שהיו בעלי הזיכיון על קו הרכבת הראשון בארץ (יפו-ירושלים), דרשו מהתורכים לעצור, והם נאלצו להפסיק את הבנייה. עשו למסילה הסטה מערבה לכיוון טול כרם, ומשם המשיכו דרומה עד ראש העין, ומשם לרמלה. אח"כ המשיכו את הקו דרומה, לבאר שבע ועד ניצנה, למטרות צבאיות, כדי להוביל כוחות ונשק לגבול סיני, לקראת הפלישה הצפויה של הבריטים ממצרים צפונה. התורכים בנו את המסילה בקצב מדהים, והלוואי שהיום היו בונים בעשירית מקצב כזה.

ב-1917 אחרי שהתורכים הובסו וברחו מכאן, האנגלים החלו לנהל את קווי הרכבות בארץ. בשלב מסוים היה בלאגן בג'נין ושלחו לשם כוח בריטי, שכלל גם 40 נוטרים יהודים, כדי לעשות סדר. כשנגמרה הפעולה - הבריטים חזרו ברכבת לחיפה, אבל שכחו לשלוח משאית שתיקח את הכוח היהודי. היהודים נשארו תקועים בג'נין, ולא ידעו מה לעשות. נשארו בג'נין שני קרונות ללא קטר, הנוטרים החלו לדחוף את הקרונות ועלו עליהם תוך כדי תנועה. מג'נין לחיפה יש שיפוע קל - ירידה מגובה 40 מטר לגובה אפס, וכך הקרונות גלשו במורד והגיעו לחיפה. בדרך הקרונות צברו תאוצה, אך למזלם לפני חיפה יש גבעה קטנה, הקרונות נעצרו והם הצליחו לרדת...

רכבת העמק עבדה כמו אמת מים, בשיפוע קטן מאוד: עלייה של 1 מטר על מרחק של 1 ק"מ. מנוע הרכבת היה חלש מאוד ובקושי הצליח לטפס גם בשיפוע כזה.

המשך נסיעה על כביש 71, מעפולה מזרחה:

עין יזרעאל - מימין, מעיין נגיש לרכב פרטי, אך עמוס מאוד בשבתות וחגים.

"הקהל" - תיאטרון פתוח של המועצה האזורית עמק יזרעאל, ולידו בית לבן מימין לכביש. בקושי בשימוש. הקו החדש של רכבת העמק - רואים ליד הכביש, צמוד לתוואי הישן.

גדעונה - מושב למרגלות הגלבוע, מימין לכביש.

קבר יהושע חנקין (גואל אדמות העמק) - בית לבן מימין. אשתו אולגה - על שמה גבעת אולגה.

מעין חרוד - הוא עין ג'אלות (הקרוב בין הממלוכים למונגולים-1260). תחנת הרכבת של כפר יחזקאל - מימין. הר שאול - חלק מהגלבוע. הצד המערבי ירוק עם עצים, הצד המזרחי קרח. בשדות לידו יש ציורי שדות. עין חרוד איחוד + מאוחד - משמאל. לידם גבעת קומי - כפר ערבי בשם "קומי" שהיה כאן עד 1948. על הגבעה יש מקום נחמד לפיקניקים ומנגלים.

העמק הנעלם - מסלול טיול יפה בגלבוע, תלול ודי קשה.

כלא שיטה(שאטה) וכלא גלבוע - במקום גדרות תייל יש גליל על החומה. בתוך הכלא יש תחנת רכבת תורכית ישנה. הבריטים הפכו אותה לתחנת משטרה, והיהודים עשו ממנה בית כלא.

ב-1935 היה סמל משטרה בימי הבריטים - יהודי בשם רוזנפלד. יום אחד גילו פריצה בגדר. הוא לקח את העוזר שלו והם יצאו על סוסים אחרי העקבות, והגיעו עד העמק הנעלם. הוא התחיל לטפס למעלה, וכשהגיע - הייתה שם כנופייה של השייח' עז א-דין אל קסאם, שירתה בו והרגה אותו. על שמו נקרא המקום עין הסמל. הבריטים הכריזו מלחמת חורמה על הכנופייה, ובמארב באזור ג'נין הצליחו להרוג את מפקד הכנופייה, עם עוד שניים מלוחמיו, ותפסו את כל היתר. הוא קבור בנשר, על שמו יש היום גדודי מחבלים בעזה - גדודי עז א-דין אל קסאם.

נחל חרוד - הנחל המרכזי בעמק יזרעאל, מתחיל במרחביה, שיפולי גבעת המורה, וזורם מזרחה לאורך הכביש, עד הירדן. הרבה מעיינות מצטרפים לנחל בדרך, וכולם בצד הדרומי שלו, בשיפולי הגלבוע.

גשר קנטרה - גשר שתפקידו היה להעביר אמת מים מהצד הדרומי של הנחל, אל הצד הצפוני, אל חאן אל אחמר - חאן ממלוכי חשוב בדרך בין מצרים לדמשק, משמאל לכביש, ליד צומת שאן.

תחנת הרכבת של בית שאן - החלקים מבטון הם בריטים, ושאר המבנים מימי התורכים. בצומת שאן פונים שמאלה (צפונה) בכביש 90, לכיוון צמח וטבריה.

הבעיה העיקרית של מסילת הרכבת - העלייה מעמק בית שאן צפונה - גובה כ-100 מטר. לכן המסילה עברה לאורך השלוחה ולא ירדה לעמק, כי היא לא יכלה לעלות ממנו. היא עברה בפיתול בצורת S, ואחרי קבוץ חמדדיה חזרה לתוואי של הכביש.

עמדת שקי חול - בעלייה הקשה הרכבת לפעמים נעצרה ולא יכלה לעלות. הנוסעים היו יורדים ומפזרים חול על המסילה, כדי להגביר את החיכוך ולאפשר לה לעלות. יותר מאוחר התורכים המציאו פטנט: שמו חצי חבית עם חול על גג הקטר, ממנה יצאה צינורית למטה, ובמקרה הצורך פתחו את הברז והחול טפטף על המסילה.

גני חוגה - מצד ימין, לידם נחל חרוד נשפך דרך קניון הבזלת אל הירדן.

גשרים קטנים מעל כל ערוץ קטן, שהרכבת עברה עליהם. יש כ-300 גשרים במסילה בין חיפה לצמח. המהנדסים היו גרמנים, ולא לקחו שום סיכון שזרימת המים בחורף תערער את המסילה. בימים חמים רואים צבאים מסתתרים מתחת לגשרים.

חוות דושן – ליד נחל יששכר, ובה יש גשר יפה עם שלוש קשתות, בנוי בשיטת אבלק – שחור ולבן. בית יוסף – מושב שבו יש "תחנת משטרה" – בעצם זה היה בית הבטחון כשהיישוב עלה לקרקע, ב-1937. כיום הבניין בסכנת התמוטטות.

ירדנה – מושב שהוקם ב-1952. המסילה עוברת כאן לצד המזרחי של הכביש.

כוכב הירדן – מצודה צלבנית משמאל לכביש.

נחל תבור – מעליו אחד הגשרים היפים של הרכבת.

גשר הישנה

אפשרויות התיירות באזור : קבוץ אשדות יעקב (עופר) – כולל תצפית מגבעת הבנות, וסיור באוטובוס אל שטח ירדן, לאי השלום

האתר של קבוץ גשר – יותר מגוון: כולל גם את חווית נהריים-חזיון אורקולי, גם את סיפור הגשרים ההיסטוריים והחאן הממלוכי, והספור של קבוץ גשר וקרבות מלחמת העצמאות.

אגדת לחם – סדנה לאפיית לחם ופוקאציות במבנה מיוחד, בתנור לבנים היסטורי מלפני 80 שנה. אחרי שיפוץ שנעשה – התנור עובד כמו פעם, עם מבער גדול. זו תיירות פעילה, של עשייה, ולא רק ראייה, של חצי שעה. פעילות O.D.T. – פעילות אקטיבית למבוגרים, שמתאימה לוועדי עובדים או קבוצות שונות. לילות גשר – הפקת אירועים מיוחדים, חתונות וכו' – אפשר להזמין את המקום.

קבוץ גשר הוקם ב-1939, במבצע חומה ומגדל. במהלך מלחמת העצמאות, ב-1948 היו כאן שני אירועים של קרבות: ב-27.30.48 הצבא הירדני תקף והפגיו את הנקודה, ואח"כ ב-15.5.48 הצבא העירקי הפגיו ותקף כאן במשך שבוע. במהלך קרבות אלה הקבוץ חרב כמעט עד היסוד. נותרו ממנו רק שרידי מבנים על פני השטח, נותר בעיקר חדר האוכל – מבנה בזלת שעומד כאן, שנפגע הכי פחות.

בתום מלחמת העצמאות ב-1949 החליטו אנשי גשר להעביר את הקבוץ מכאן למרחק של מאות מטרים מכאן, מערבה לכביש 90, ומאז הקבוץ נמצא שם, על הגבעה.

שחזור האתר : האתר מופעל מזה כעשרים שנה ע"י קבוץ גשר, לאחר שעבר תהליך של שחזור. כשחזרו לכאן הצעירים של גשר כדי להקים את אתר התיירות, הוקמו כמה מבנים: שיקמו את חדר האוכל, שיקמו את בונקר הלוחמים, שנבנה תוך כדי המלחמה, וכיום משמש כמוזיאון קטן לאירועי הקמת הקבוץ והמלחמה. בעזרת חברת החשמל נבנה מבנה ובו מיצג שעוסק בסיפור תחנת הכוח בנהריים, ועוצב לפי הדגם של תחנת רכבת העמק, התחנה היחידה שנבנתה כאן בשנות השלושים בסגנון הבינלאומי. האתר דינמי ומתפתח, וכיום משחזרים כאן בית ילדים כפי שהיה בתקופה ההיא.

הגשרים על הירדן – שפך הבזלת – שפך הבזלת יורד כאן מהגולן לתוך הבקעה, נחשף משני גדותיו של הירדן, ובנקודה הזו הירדן מתחתר בתוך סלע בזלת. בכל שאר האיזורים צפונה ודרומה – הירדן זורם בתוך סלעי חוואר הלשון. מעבר הירדן בתוך הבזלת הוא מן מיצר צר, והגדות משני הצדדים הן יציבות וקרובות זו לזו. לכן יש כאן פוטנציאל להקמת גשרים. על חוואר הלשון קשה מאוד לבנות גשר כי הוא לא יציב, והמיפתח רחב. לכן מקדמת דנא נבנו רק כאן גשרים:

גשר רומי – הגשר הקדום ביותר בנהריים, וגשר ממלוכי שנבנה על בסיס הגשר הרומי. עם קמרונות מחודדים, היה חלק מדרך הדואר = טאריק אל באריד, או דרב אל חווארנה = הדרך אל החורן. זו דרך שהממלוכים חידשו בין מצרים לדמשק. זה המשך של הדרך העתיקה – דרך הים = ויה מאריס.

גשר הרכבת הטורקי – עם 4 קמרונות (אחד מפוצץ) – במסגרת רכבת העמק, נבנה כחלק מפרויקט הרכבת החיג'אזית-1904.

גשר כביש בטון מנדטורי – נמצא בין שני הגשרים הנ"ל. עליו נסע קו אוטובוס מצמח לדמשק בימי המנדט. עמק הירדן – היחידה הגיאוגרפית שמהכירת ועד נהריים.

בקעת הירדן – היחידה הגיאוגרפית שמתחילה מנהריים ועד ים המלח.

ההתיישבות בגשר : בשל המיקום המיוחד של הגשרים, זו הפכה לנקודה אסטרטגית ממדרגה ראשונה. לכן התנועה הציונית עשתה מאמץ להתיישב כאן כבר ב-1919. יק"א בראשות הברון הירש רכשה כאן אדמות. ב-1920 עלתה לכאן קבוצת חלוצים ראשונה מהעלייה השלישית – קבוצת הבשקירים, כי הגיעו מחבל בשקיר על גדות הוולגה. ניסו להקים כאן מושב, אך לא החזיקו מעמד ועזבו את המקום.

ב-1924 עלתה קבוצת אחדות והתיישבה כאן והקימה את היישוב גשר. אך היה קשה לקבל אשרת בנייה מהמנדט הבריטי, כי נושא הבעלות על הקרקע היה שנוי במחלוקת. אמנם ייק"א קנתה את השטח, לפי הטאבו זה רשום כאדמות ג'יפטליק – אדמות שהיו שייכות ישירות לסולטן העות'מני, ולכן אסור לסחור בהן. עד שלא הוסדר נושא הקרקע לא היו אישורי בנייה, ולבסוף קבוצת אחדות עברה קצת צפונה והקימה את אשדות יעקב (ע"ש יעקב גיימס רוטשילד, אביו של הברון אדמונד דה-רוטשילד).

ב-1939, במסגרת חומה ומגדל, עלתה לכאן קבוצה שהקימה את קיבוץ גשר, והקימה כאן את הבתים, בתי הילדים וחדר האוכל.

ב-1948 הנשים והילדים פונו מכאן לחיפה בזמן המלחמה. הירדנים ואח"כ העיראקים הפגיו ותקפו את היישוב, אך הלוחמים עמדו בתקיפה, והעיראקים לא הצליחו לכבוש את הנקודה. כשהעיראקים התייאשו, הם עזבו את האיזור ועברו לשומרון, ולא השתתפו באופן פעיל בהתקפות ישירות על יישובים, אלא בעיקר הפגזות על יישובי השרון.

הגבולות : ב-1922 נקבע הגבול בין עבר הירדן לבין א"י המערבית, במסגרת הספר הלבן של צ'רצ'יל, 1922. אמירות עבר הירדן הייתה תחת מנדט בריטי, הגבול בינה לבין א"י הוגדר: מראש מפרץ אילת, דרך קו הנקודות הנמוכות ביותר בוואדי ערבה, דרך מרכזו של ים המלח, דרך מרכזו של הירדן, עד מפגשו של הירדן עם הירמוך. מכאן, מנהריים, הירדן כבר לא הגבול, והירמוך הופך להיות הגבול, עד הגבול עם המנדט הצרפתי, זה משולש הגבולות, ליד הכפר מוחייבה, מזרחה לאל-חמה.

הגדר שצה"ל בנה קצת רחוקה מקו המים. אנשי גשר קיבלו אישור לפתוח את השער בגדר ולרדת לעבד את השדות שעל גדות הירדן.

תחנת הכוח בנהריים (הסבר במרפסת התצפית): הירדן והירמוך מתחברים לא רחוק מכאן. נקודת החיבור של הירדן שבא מצפון, והירמוך שבא ממזרח, יוצרת את המקום שנקרא נהריים = שני נהרות (לא קשור לארם נהריים, שזה הפרת והחידקל).

פנחס רוטנברג ("הזקן מנהריים") – נולד ברוסיה, היה מהנדס מים וסכרים, שלמד ברוסיה, והתמחה באגירת מים. הוא הצטרף שם לחוגי המהפכנים הסוציאליסטים, והשתתף במהפכת 1905 שנכשלה. הוא נאלץ לעזוב את רוסיה, ולמד הנדסת חשמל באיטליה. חזר לרוסיה, והשתתף במהפכה הבולשביקית ב-1917. תוך כדי המהפכה הוא ראה את התוצאות הקשות כלפי היהודים. במהלך המהפכה נעשו פוגרומים ביהודים, ובהם נהרגו המוני יהודים, הרבה יותר מאשר בפרעות קייסינג (1903), ומאשר "הסופות בנגב" (1881). גם הוא, כמו אחרים, התפכח מהרעיון שהיהודים יכולים להיות חלק מהעולם הרוסי, והצטרף לתנועה הציונית. את כל המרץ המהפכני שלו הפנה מאז לטובת המפעל הציוני. במלחמת העולם ה-1 היה שותף עם ז'בוטינסקי וטרומפלדור לרעיון הגדודים העבריים (גדודי קלעי המלך ה-38, 39, 40), שעזרו בכיבוש א"י. הוא עזר לגייס את חיילי הגדוד בצפון אמריקה. אחרי המלחמה, בגיל 40, הוא עלה לארץ, כשבראשו הרעיון המהפכני: התנועה הציונית תוכל לפתח את הארץ הנחשלת הזאת רק בכוח המדע והטכנולוגיה, ולשם כך – הכוח המניע חייב להיות חשמל.

ב-1919 הגיע לכאן פנחס רוטנברג רכוב על סוסה, חמוש באקדח פרבלום, והסתובב בעמק הירדן, בדגניה, כדי לבדוק אפשרות של חישוב הארץ. הוא החל להגות את הרעיון של הקמת תחנה הידרואלקטרית במקום הזה. הוא פנה לבעלי הון יהודיים כמו הברון רוטשילד ואחרים. רובם לא התייחסו אליו ברצינות, אך הוא היה עקשן גדול, גייס כספים בלונדון, ותלאותיו סיבבו תכנון התחנה נמשכו כ-7 שנים.

חברת החשמל - ב-1926 הוא שכנע את ממשלת בריטניה לתת לו זיכיון ל-70 שנה, להקמת חברת חשמל ארץ ישראלית ולהקמת מפעל הידרואלקטרי. בהתחלה הקימה חברת החשמל תחנות כוח קטנות בתל אביב, בחיפה ובטבריה, שפעלו ע"י שריפת דלק, ובינתיים רוטנברג החל לתכנן את הקמת המפעל בנהריים. **הצגת דגם** המפעל ודרך הפעולה שלו (לוח שקיים באתר): הירדן זורם דרומה ומתפתל בעמק הירדן, ופוגש את הירמוך שיורד מהאזור ההררי שבין הגלעד לגולן, ומשם הם זורמים יחד דרומה. רוטנברג איתר נקודה עם הפרש גבהים בין הירמוך לירדן, של כמעט 30 מטר, ומבחינתו זה היה מספיק כדי ליצור מפל שבעזרתו יסתובבו גלגלי הטורבינות שמהם יופק החשמל בעיקרון של דינמו. רוטנברג תכנן להקים אגם תפעולי על הירמוך, שממנו יופלו המים אל צינורות לחץ (מצודת המים), ומהם אל הטורבינות שייצרו חשמל.

רוטנברג רצה לרתום את שני הנהרות לצורך המפעל, אך הבין שיש הבדל מהותי בין שניהם: **הירדן** זורם כל ימות השנה. יש לו מאגר תפעולי גדול-זו הכינרת, יש לו מעיינות איתנים – דן, בניאס וחצבני, שמשפיקים לו מים כל השנה. אמנם הזרימה בחורף יותר חזקה, אך גם בקיץ הוא זורם תמיד.

הירמוך – אמנם מזרים כמויות גדולות של מים במהלך השנה, אך בעיקר בחורף, בעיקר מי נגר ושטפונות. רוטנברג הבין שאת רוב המפעל יצטרך להקים בעבר המזרחי של הירדן, שהחל מ-1922 נחשב ליחידה מנהלית נפרדת. שני צידי הירדן היו בשליטת המנדט הבריטי, אך ב-1922 הוקמה אמירות "עבר הירדן", בראשות האמיר עבדאללה. הבריטים היו מאוד רגישים בכבודו של עבדאללה, וכל דבר שקשור בשטח שלו צריך היה לקבל את אישורו. רוטנברג פנה לאמיר עבדאללה, ולבסוף קיבל ממנו 6000 דונם משטח עבר הירדן, כדי להקים את המפעל.

האגדה מספרת שרוטנברג אמר לו שהוא רוצה להפיק כאן 15,000 כוחות סוס. עבדאללה שאל אותו איפה יש שטח מרעה לכל כך הרבה סוסים, ורוטנברג ענה לו: בשביל זה אני צריך שתיתן לי 6000 דונם אדמה... ועבדאללה הסכים ונתן לו... אבל זו רק אגדה, כי עבדאללה היה חריף שכל והבין מיד במה מדובר, וידע שיקבל מהפרויקט אספקת חשמל סדירה.

הקמת המפעל: רוטנברג החל לגייס פועלים מאנשי העלייה השלישית והרביעית. את רוב החומרים ייבאו דרך נמל חיפה והובילו ע"י רכבת העמק עד לכאן. אז החל פרויקט בנייה אדיר, בהיקף שהארץ לא ידעה כדוגמתו עד אז. ההקמה נמשכה 4 שנים, 1927-1931. בחורף 1931, כשהמפעל כבר היה מוכן להפעלה, היו גשמי זעף ושיטפון גדול בירמוך גרם לנזק קשה למפעל. תיקון הנזקים ארך שנה שלמה, עשו שינויים בתכנון הניקוז והסכרים, ורק ב-1932 חנכו את המפעל והפעילו אותו.

הסכרים לצורך מפעל החשמל: סכר אחד הוקם בתחתית ערוץ הירמוך. כך נוצר מאחורי הסכר אגם מלאכותי. סכר דגניה הוקם בנקודת יציאת הירדן מהכינרת. ליד מנחמיה הוקם סכר נוסף, וממנו תעלת איזון-"תעלת האפס" - תעלה ישרה ומפולסת, בשיפוע אפס, שחיברה את הירדן עם האגם הירמוך. **תעלת האפס**: בחורף, כשהירמוך מזרים הרבה מים, התעלה מזרימה עודפי מים מאגם הירמוך לירדן ומשם דרומה לים המלח. בקיץ אין בירמוך מספיק מים, ואז התעלה מזרימה מים בכיוון ההפוך - את מי הכינרת, דרך הירדן אל האגם, וכך שומרת על מפלס מים מספיק באגם, לצורך מפל המים וייצור החשמל. כך מנצלים את שני האגמים לצורך הפעלת הטורבינות: בחורף מי אגם הירמוך, ובקיץ מי הכינרת, ובעזרת הסכרים שולטים ומכוונים את זרימת המים.

חלחול המים - הסלעים לאורך הבקע הוא חוואר הלשון, ממנחמיה בצפון ועד חצבה בדרום. הוא אטום בצורה מוגבלת, ולא מתאים לבניית מאגרים. המאגר/האגם שבנו כאן לא דרש ממש אטימה, כי הוא בעצם הרחבה של מערכת זרימה קיימת, של הירמוך והירדן, שזורמים כל הזמן. חלחול המים לא היווה כאן בעיה מיוחדת.

מ-1932 המפעל החל לספק חשמל לכל הארץ, והתחבר לרשת הארצית שהקים רוטנברג וחיברה את כל מפעלי החשמל הקיימים. רוטנברג החל לחשמל את כל הארץ, לפי החזון שלו. בהתחלה כמות החשמל של התחנה הספיקה ל-90% מצריכת החשמל בארץ, אך עם השנים, כשהארץ הלכה והתפתחה, התחנה סיפקה רק חלק קטן מהצריכה, וב-1948 כבר סיפקה חשמל רק לעמק הירדן, וחשיבותה הכללית בארץ ירדה. התחנה פעלה עד 1948, כך שהרס התחנה לא היה נזק מאוד משמעותי יחסית לכמות החשמל בארץ.

בשנים שהתחנה עבדה - כל החשמל מהתחנה זרם מערבה, חוץ מקו אחד שהלך לארמונו של המלך עבדאללה בעמאן. במהלך קרבות 48, הלגיון הירדני נכנס לתחנה, לקח את כל העובדים בשבי ל-9 חודשים, ופוצצו את התחנה.

ב-40 שנות המנדט הבריטי – הארץ עשתה קפיצת מדרגה עצומה בהתפתחות, לעומת 400 השנים של השלטון העות'מאני. בעיקר בשנות ה-30, בימי הנציב ארתור ווקופ, היה פיתוח אדיר בארץ, כולל ייצור עוד חשמל והובלתו, מערכות מים ארציות, ועוד.

לאחר קום המדינה, לא נוצרה אפשרות מעשית להפעיל את התחנה, שנשארה מעבר לגבול בצד הירדני, וכל המומחים והמפעילים היו ישראלים. בכל מקרה היא כבר היתה קטנה יחסית לצריכה בארץ, וכל החשמל בארץ יוצר בתחנות הרגילות. התנאים בארץ לא ממש מתאימים לתחנות הידרואלקטריות, כי אין נהרות גדולים וכמויות מים גדולות, שיכולים להספיק לייצור חשמל למדינה מודרנית.

כיום – הסכרים פתוחים ולא בשימוש (מלבד סכר דגניה), והאגם לא קיים. השטח שלו חזר להיות שטח חקלאי. אפשר לראות את מבנה הטורבינות.

שכונת נהריים-תל אור הוקמה על הגבעה ליד המפעל. זו היתה שכונה בעבר הירדן, שבה גרו מפעילי התחנה עם משפחותיהם. בשיא עבודת ההקמה – עבדו כאן מאות עובדים. בזמן הפעלת התחנה – נשארו כאן כמה עשרות עובדים. זה היה יישוב יחיד מסוגו, של עובדי חברת החשמל, שחיו בטריטוריה ירדנית, עם תעודות ירדניות.

"הבית הלבן" - רוטנברג בנה גם לעצמו בית לבן ויפה בשכונה זו – שעמד כאן עד מלחמת ההתשה. מכיוון שהוא שימש כנקודת תצפית וירי של המחבלים בירדן, צה"ל הפציץ את הבית והרס אותו. בבית הזה היו פגישות של גולדה מאיר עם המלך עבדאללה לפני פרוץ מלחמת העצמאות. אז נעשה ניסיון רציני של בן גוריון והנהגת היישוב – לשכנע את עבדאללה לא להשתתף בפלישה ובמלחמה, אך זה לא הצליח, כי עבדאללה אמר שהוא לא יכול לעשות משהו בניגוד לחבריו, שותפיו לליגה הערבית.

חדר האוכל המשוחרז – עם סרט על היישוב, בכמה שפות (לא נכנסו)

המיצג "חוויות נהריים" – חזיון אורקולי מרגש של 15 דקות, בהנחיית ירון לונדון. הוקם בשנת 2000, במבנה מיוחד שמשחזר את פעולת המפעל. הושקעה הרבה מחשבה איך להביא את סיפור נהריים למבקרים, בצורה חווייתית. מבחינה אדריכלית המבנה דומה לתחנות שרוטנברג בנה בכל הארץ – הרבה בטון, ברזל, זרימת מים, ושחזור של תחנת הרכבת שהייתה כאן.

בונקר הלוחמים – הוקם תוך כדי המלחמה. בהתקפה הירדנית באפריל 48 עוד לא היה קיים, אך בהתקפה העירקית, במאי 48, כבר היה שמיש והציל את הלוחמים. הוא היחיד שנותר בשלמותו, והיה האתר הראשון ששוחזר והפך למוזיאון קטן.

הנשים והילדים פונו מכאן בסוף אפריל לאשדות יעקב. בגלל התקפות קשות של עיראקים וסורים, שהיו גם על גשר וגם על בית זרע, מסדה, אשדות יעקב, בשלב שני פינו את הנשים והילדים מכל יישובי עמק הירדן – לחיפה, למשך חצי שנה. חלקם שהו במנזר הכרמליתי ובעוד מקומות. גם את הפרות פינו מכאן והובילו אותן לחיפה, על הכרמל. בסוף המלחמה כולם חזרו הביתה.

ירידה לטיילת הירדן, הגשר והחאן הממלוכי, מעבר לגדר הגבול : הגבול הרשמי עובר גם כיום באמצע קו המים בירדן. בשנות ה-70 נבנתה גדר הגבול ע"י צה"ל במרחק מסוים מהירדן, ויצרה שטח סגור, שבהתחלה היה ממוקש ואסור לכניסה.

לפני כ-20 שנה החל הקבוץ לקדם ולפתח את התיירות במקום, והרבה גופים ומוסדות היו מעורבים בפיתוח : משרד ראש הממשלה, משרד התיירות, קק"ל, רכבת ישראל, אגד, רשות לניקוז ירדן דרומי, המועצה לשימור אתרים ועוד.

עוברים על קטע מכביש בריטי שנשלל כאן ונחשף בשחזור, וכנראה מתחתינו יש גם דרך רומית וממלוכית. **השער** המקורי של קבוץ גשר עומד עדיין באתרו.

האוטובוס שהובא לכאן – משנות ה-40, עומד בתחנה המקורית של אגד, מחוררת מהירות במלחמת העצמאות. אפשר לעלות לאוטובוס והבובות בפנים מדברות, מתאים למשפחות וילדים.

קרונות הרכבת – משוחזרים בהתאמה לתקופה העות'מנית.

במרפסת התצפית – מצפור ע"ש אסתר ארדיטי

הגשרים, המעבר על הירדן – היה פעיל במשך אלפי שנים, עד 1948. בזה מרוכזת כל ההיסטוריה של א"י שהיא נתיב מעבר בינלאומי בכל התקופות. בגלל הבזלת שזרמה לכאן מהגולן, נבנה כאן הגשר הרומי לפני 2000 שנה, מעליו הגשר הממלוכי שנבנה במאה 13, גשר הרכבת התורכי ב-1904, והכביש הבריטי ב-1925. זה היה המעבר ליישובי עמק הירדן, כי כביש 90 הנוכחי עוד לא היה קיים. כל הגשרים עברו חבלה ופיצוץ ע"י יחידה של הפלמ"ח בראשות אמיל בריג, בלילה של 15.5.48, כדי למנוע פלישה מירדן ומעיראק. זה לא מנע את הפלישה, כי הם הניחו גשר אחר על הירדן והצליחו לעבור.

הגשר על הירמוק נהרס כבר שנתיים קודם, בליל הגשרים ב-1946, ומאז רכבת העמק נסעה רק עד צמח. משם הייתה הסעה באוטובוס עד אל חמה, ומשם המשיכו ברכבת לדמשק.

הגשר הרומי נבנה עם קשתות עגולות. הממלוכים בנו עם קשתות מחודדות, יותר משוכללות מבחינה הנדסית. רואים את מעבירי המים בצד הירדני, שנועדו לזרימת שיטפונות, כדי שהזרימה לא תהרוס את הגשר עצמו. גם בצד שלנו היו כאלה, אך הם פוצצו ב-48. לקשתות יש שני תפקידים – גם מחזיקות את החלק העליון מבחינה הנדסית, וגם נותנות למים לעבור מתחתיהן.

שפוף הגשר - ב-2003 החלו מהלך עם קרנות באירופה, להשגת תקציבים לשיפוץ הגשר הרומי. נציגים איטלקיים כבר היו כאן, והמשרד למשאבים תרבותיים ברומא הסכים לקחת על עצמו את שיפוץ הגשר הרומי. היה צורך לתאם עם הירדנים, וזה לקח זמן, אך בימים אלה הציוד לשיפוץ כבר בדרך מאיטליה לארץ. התכנית היא לחזק את האבנים הקיימות ומילוי הסדקים, כדי למנוע מצב שהאבנים ייפלו לנהר.

חאן ממלוכי – מתוארך למאה 14, נבנה כדי לשלוט על הדרך העתיקה, כחלק משרשרת של חאנים ומוצבים שהממלוכים בנו, במרחק של יום הליכה על חמור זה מזה (כ-30 ק"מ). החאן די גדול, 61X61 מטר, בריכת

מים במרכז החצר הפתוחה, חדרים בהיקף, מגדל שמירה ששומר גם על מערכת מים יפה שהתגלתה בפנים, עמדות שמירה, מחראב שפונה דרומה לכיוון מכה. עבודת השחזור נעשתה ע"י רשות העתיקות והמועצה לשימור אתרים.
החאן חרב ברעש אדמה, וכוסה בעפר במשך השנים. ראשוני גשר שבאו הנה לא ידעו על קיומו – בעומק 2 מטר מתחת לרגליהם.
על חלק מהאבנים רואים סימני פציעה מכוונת. בדרך הרומית הציבורית היו עושים זאת במקומות עם שיפוע, למניעת החלקה. זה אומר שהאבנים של החאן הממלוכי לקוחות בחלקן מדרך רומית קדומה, ושולבו בבניית החאן, בשימוש משני.

נסיעה לחצר כנרת

בניי המשטרה בריטית – נתפסו ע"י כוחות צה"ל מיד עם עזיבת הבריטים, ושימש עמדה חשובה במהלך הקרבות. הגיעו לכאן גם כוחות של גח"ל (גיוס חוץ לארץ) – עולים חדשים שעברו הכשרה קצרה, בלי לדעת עברית, ונשלחו למערכה, וגרו בבניינים האלה. כיום - הוצב כאן מיצג אומנותי שכולל כתובות גרפיטי בשפות שונות שנכתבו ע"י החיילים/העולים על הקירות. כשעוברים לאורך החלונות הקטנים של המשטרה – אפשר לראות דרך החלונות חלק מהכתובות האלה. חלק מהסיסמאות הן בסגנון הצבא האדום הרוסי, וחלק בעלות אופי אישי.

זור - גאון הירדן, החלק הנמוך הצמוד לאפיק הנחל, ומוצף בכל חורף.
רור - כיכר הירדן, המדרגה הגבוהה יותר, שהיא שטח טוב לחקלאות. בממלכת ירדן – זה האיזור הפורה ביותר בממלכה, מושקה ע"י תעלת הרור (תעלת המלך עבדאללה). זו תעלה שנבנתה בשנות ה-60 בטכנולוגיה ויערה ישראלית, שמובילה מים מהירמוך לאורך כל בקעת הירדן המזרחית.

שטח אגם הירמוך – רואים מהכביש מן עמק נמוך בין הגבעות, כ-1000 דונם, כיום כולו שטח חקלאי ירדני.
בתי תל אור – רואים את שרידיהם על הגבעה מעל האגם.

תעלת האפס – תעלת בטון שרואים עדיין את הדפנות שלה. הזרימה מים אל האגם ומן האגם. מפגש הנהרות – ממש מתחת לכביש.

אי השלום – אי מלאכותי שנוצר ע"י תעלות המים של המפעל של רוטנברג. עד אז הוא היה חצי אי בין שני הנהרות. עד 1994 הוא היה בשליטה ישראלית, ועליו מטעים של אשדות יעקב. בהסכם השלום עם ירדן - האי קיבל מעמד מיוחד: אנשי אשדות ממשיכים לעבד את השטח, אבל הוא בריבונות ירדנית.

במסגרת הסדרי התיירות – אנשי אשדות יעקב יכולים להכניס אוטובוסים של תיירים לתוך האי, כדי לבקר ולראות מקרוב את מפעל החשמל. ב-1997 נכנסה קבוצה של בנות מבית ספר ממלכתי דתי מבית שמש. חייל ירדני (משוגע??) שישב בעמדה על הגבעה פתח באש והרג 7 בנות ופצע רבות נוספות. המלך חוסיין בא לבית שמש, עבר בין כל המשפחות, כרע ברך לפני ההורים וביקש סליחה וניסה לנחם אותם. לזכר הבנות הוקמה כאן אנדרטה: מדשאה ועליה כתובים בפרחים שמות 7 הבנות. המקום נקרא "גבעת הבנות".

אמת המים המשותפת לקיבוצי עמק הירדן – אמת בטון משנות ה-30, ששימשה את קיבוצי עמק הירדן. נבנתה ע"י אנשי אפיקים, שעסקו בבנייה באיזור כבר מהקמת הקיבוץ. האמה תפסה את מי הירדן בעזרת משאבות, בין דגניה לבית זרע, העלתה את המים אל האמה, וממנה להשקיית השדות של הקיבוצים.

עברנו את הקיבוצים אפיקים, בית זרע, מסדה, שער הגולן. מיוצגות כאן כל התנועות הקיבוציות: גם איחוד הקבוצות (דגניה, כנרת), גם הקבוץ המאוחד (אשדות יעקב) גם השומר הצעיר (בית זרע, שער הגולן), וגם השומר הצעיר ס.ס.ס. (אפיקים). מומלץ לקרוא את הספר "הביתה", של אסף ענברי מאפיקים.
צומת צמח (פנינו שמאלה) – משמאל משטרה בריטית משנות ה-30. עומדת לעבור שיפוץ ואולי תהפוך למוזיאון. דגניה א', דגניה ב' – לכאן עברה דגניה מהנקודה הראשונה – אום ג'וני.

סכר דגניה – מעל ערוץ הירדן, נבנה ע"י חברת החשמל הא"י של רוטנברג. כיום הוא משמש את חברת מקורות לוויסות מפלס הכינרת. עד לפני כמה שנים התגוררו בצריף שליד הסכר – פרידה ויצחק, שהיו כל חייהם עובדים שכירים של חברת החשמל, ושמרו על הסכר עד מותם, מטעם חברת החשמל.

חצר כינרת

כיום עובד כאן צוות מיוחד שעבר קורס של המועצה לשימור אתרים, לשחזור מבנים. רובם עולים מחבר העמים, עם הכשרה קודמת בתחום הבניין. הם עובדים גם בגשר הישנה וגם כאן.
סקירה היסטורית: זה המקום שבו הכל התחיל בעמק הירדן, כאן החלה כל ההתיישבות בעמק הירדן, וזה גם סיפורה של העלייה השנייה, וסיפורן של יצירות ההתיישבותיות שהיא הולידה מתוכה (הקבוצה, הקיבוץ). העלייה השנייה הקימה מתוכה גם את כל הארגונים המרכזיים ביישוב הסוציאליסטי בארץ: ארגון ההגנה, המשביר המרכזי, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ, קופת חולים, קפא"י – קופת פועלי ארץ ישראל, שהפכה אח"כ לבנק הפועלים. זו תנועת הסוציאליזם בארץ, שחרת על דגלו את בניין הלאום, בניין הארץ ובניין העם, והלך וויתר לאט לאט על הרעיון המקורי של מהפכה ומלחמת מעמדות (עולם ישן עד היסוד נחריבה...).

זו הייתה נקודת שיא של אינספור רעיונות גדולים ויפים. אניטה שפירא כתבה בספרה על ברל כצנלסון: "חצר כינרת הייתה מקום מפולש (פתוח), מעין תחנת רכבת, מקום שאנשים עברו בו כל הזמן, באו והלכו וחזרו". בשונה מדגניה – שהפכה לבית, מקום סגור, מעגל חברתי קטן ואינטימי. כאן היה פתוח, עם זרימה של אנשים ושל רעיונות. כל מי שראה עצמו כמישהו חשוב בתנועה הציונית, עבר כאן בשלב כלשהו בחייו.
החצר שימשה גם כחווה הכשרה, גם כמקום לניסיונות הראשונים של עצמאות פועלית, וגם כמקום בו ישבו גרעינים לפני עלותם לנקודת הקבע, לפרקי זמן קצובים. (כמו אנשי קבוצת כינרת, אפיקים, עין גב, ועוד).
החאן – ראשיתו של הסיפור – בחדר הפנימי, שיש בו קשתות, ואין עוד חדר כזה בחצר. הוא זכה לכינוי "החאן", כי הוא המבנה היחיד שעמד כאן על הגבעה, לפני הגעת החלוצים הציונים ב-1908. כל שאר החדרים "הודבקו" לחדר הזה. בעצם מקום החצר נבחר כאן בגלל שעמד כאן החדר הזה, בקצה הצפוני של השטחים שנרכשו. אחרת – אולי היו בוחרים את מקום החצר ליד אום ג'וני, במרכז האדמות שנרכשו.

דלייקה - המקום היה שייך לשבט בדואי בשם דלייקה-סור, שבט ממוצא טורקמני, שהגיע מאזור הטאורוס. סביב 1904 שלט השייח הבדואי של השבט על שטחים רחבים באזור, אלפי דונמים שקנה במסגרת הסדרי קניית הקרקעות בתקופת התנזימאת (הרפורמות באימפריה העות'מנית). בינו לבין בנו החל סכסוך, והוא החליט למכור חלק מהאדמות כדי לא להוריש אוותם לבניו.

חיים קלווריסקי-מרגליות, פקיד נמרץ של יק"א הסתובב כאן באותו זמן (מאנגלית: J.C.A. ראשי תיבות של Jewish Colonization Association – "החברה היהודית להתיישבות") היא חברה שהוקמה על ידי הברון מוריס הירש בשנת 1891, במטרה לסייע ליישובם של יהודים פליטי האימפריה הרוסית באמריקה ובעיקר בארגנטינה. עם מותו של הברון הירש – הפך הברון רוטשילד לבעל המניות העיקריות, ושינה את דרכה של יק"א – לרכישת אדמות ויישוב יהודים בארץ ישראל. ב-1899 יק"א הקימה את הפרויקט הראשון שלה בארץ – החווה בסג'רה – להכשרה חקלאית. בעשור הראשון של המאה העשרים – יק"א רכשה קרקעות באזור הגליל המזרחי, והקימה את הפרויקט ההתיישבותי המסודר הראון בארץ – מושבות יק"א בגליל: אילניה, כפר תבור, נחמיה, מצפה כינרת.

קלווריסקי היה ציוני נלהב, מלא מרץ ומוטיבציה, לפעמים אפילו יותר מהנהלת יק"א, שניסתה ללכת באיטיות, צעד אחרי צעד, ברכישת קרקעות. ב-1908 קלווריסקי ישב בסג'רה, ופגש עם השייח של הדלייקה. הוא שמע ממנו שהוא רוצה למכור 14,000 דונם, חלקם אדמת מדרון במורדות פוריה, וחלקם מישור לחוף הכינרת והירדן. קלווריסקי קנה ממנו את כל השטחים האלה, ובתוכם עמד גם מבנה ה"חאן" (שבצעם היה רק מחסן של הפלאחים). הנהלת יק"א שמעה שהפקיד שלה קנה שטחים בלי לקבל אישור מסודר, קראו לו לבירור בבירות, נזפו בו קשות, ואמרו לו למכור את האדמה כמה שיותר מהר.

ארתור רופין נשלח לארץ להקים את המשרד הארץ ישראלי ביפו. התנועה הציונית אז היתה 4 שנים אחרי מות הרצל, שדגל בציונות מדינית, והחלה ליצור סינתזה בין ציונות מעשית לבין המדינית. רופין פגש את קלווריסקי המיואש, שסיפר לו שמכריחים אותו למכור את האדמה שקנה. רופין עשה עסקה עם קלווריסקי, וקנה ממנו 6000 דונם באזור המישורי של עמק הירדן.

רופין החליט שגם לתנועה הציונית צריך להקים חוות הכשרה חקלאית, ולכן מינה את משה ברמן, אגרונום וחקלאי, ידיו של אהרון אהרונוסון, כדי להקים ולנהל את החווה היהודית ב"דלייקה" (אזור כינרת). עד אז ברמן ניהל ב-1905 את הנטיעות והקמת יער של קק"ל לזכר הרצל באזור חולדה, באזור שהרצל עבר בו ברכבת בבוקרו היחיד בארץ.

קבוצת רומני - רופין אמר לברמן לבחור את קבוצת הפועלים שיעלו איתו צפונה להקים את החווה החדשה. ברמן נזכר בסיפור שקרה קצת קודם: במהלך הנטיעות ליער הרצל הגיעה אליו קבוצת פועלים שנקראה קומונת רומני, שעלו מאוקראינה. הם אמרו לברמן שהם עקרו את כל העצים שנטעו יום קודם, כי הם ננטעו ע"י פועלים ערבים. הם התנדבו לנטוע את כל העצים האלה מחדש, ללא תשלום, כי היער לזכר חוזה מדינת היהודים ינטעו רק בידיים יהודיות. משה ברמן אמר לעצמו שהם משוגעים, אבל חיוביים, ולכן החליט לקחת את הקבוצה הזו, כ-10 פועלים, לחוות כינרת.

ב-1908 ברמן עלה עם קבוצת רומני לחוות כינרת, ומהר מאוד הבין שעשה טעות בבחירתם. כבר בהתחלה החלו ויכוחים ומחלוקות עם הקבוצה. ברמן החל לכתוב את התכנית המשקית של החצר בגרמנית, שפת המדעים המקובלת אז, והם דרשו לכתוב רק בעברית. ברמן רצה לבנות לעצמו ולמשפחתו בית גדול ויפה, עם 2 קומות, 230 מ"ר שצופה לאגם, וחשב שהחלוצים יגורו בחצר או בגורן, כי הפועלים זמניים ומתחלפים ביניהם. גם זה יצר כעסים וחיכוכים רציניים עם הפועלים.

המושבה כינרת – הוקמה ב-1908, כמה חודשים אח"כ, בצמוד לחווה מצפון, על אדמות של יק"א. ב-1909 זה הגיע לפיצוץ, כשהפועלים ביקשו ממנו יום אחד, בסוף יום העבודה, שיינתן להם עגלה רתומה לבהמה כדי לבקר חבר שלהם, ששוכב וגוסס בבית החולים הסקוטי בטבריה. ברמן אישר להם, אך לקראת היציאה הסתבר שרבים רוצים לנסוע לשם, והם רתמו עוד עגלה. ברמן הגיע ואמר להם שאישר רק עגלה אחת. הפועלים כעסו, וכמחאה החליטו כולם ללכת ברגל. הם יצאו לטבריה, ועד שהגיעו החבר נפטר. הם חזרו לחווה והכריזו על שביתה: הם אמנם המשיכו לעבוד, אך לא עשו מה שהמנהל אומר. (לא לעבוד בכלל זה ממש חילול הקודש...).

לבסוף ארתור רופין נאלץ לבוא לכינרת כדי לפשר ולגשר בין הניצים. הוא החליט לשלוח את קבוצת רומני לחדרה, והביא במקומם פועלים אחרים. בזמן שהותו בכינרת הגיעו לכאן נציגים של הסתדרות החורש, ארגון קטן של פועלים שעבדו בגליל בחריש אדמות. הם פגשו את רופין, אמרו לו שיש להם מספיק ניסיון, וביקשו ממנו לנהל שטח חקלאי מסוים בכוחות עצמם, בלי פקידים, לניסיון של שנה.

אום ג'וני - רופין נתן להם את אדמות אום ג'וני (דגניה) לניסיון של שנה, בתנאי שבסוף השנה יגישו דו"ח על הרווחים/הפסדים. הם בחרו 10 פועלים חרוצים שעלו לנקודה, ממזרח לירדן, ואחרי שנה אכן הצליחו להרוויח, בזמן שהחצר המשיכה להפסיד, תחת הנהלת האגרונום ברמן.

קבוצת הכיבוש - ב-1910 רופין הציע להם להקים קואופרציה כלשהי ולהקים יישוב קבע. הפועלים לא רצו להישאר כדי לא להפסיד את הלהט שלהם. ביקשו שיינתן להם את המשימה הבאה שצריך לכבוש. רופין הבין שגם הם קצת משוגעים, ושלא אותם אל האדמות שחנקין קנה ב"פולה" (עפולה) בעמק זרעאל, והם התחילו לעבד אותם. ב-1911 הוקמה שם הקואופרציה במרחביה, וקבוצת החלוצים עברו לכבוש את אדמות תל עדס (תל עדשים). כך הם המשיכו לנדוד ממקום למקום, ולכבוש שטחים חדשים.

הקמת דגניה ב-1910 - אום ג'וני נותרה ריקה, ורופין קרא שוב לקבוצת רומני מחדרה, ששינתה שמה ל"קומונת החדרתית", (יוסף בוסל וחבריו), והם עלו להתיישב באום ג'וני – ושינו את שם המקום ל"דגניה", ע"ש 5 מיני הדגן שגדלים באדמת הארץ. הם לא רצו להקים קואופרציה, אלא שותפות מלאה: "אנשים אחים אנחנו, ומשורך נעל ועד חולצה- נחלוק בכל בנפש חפצה." הם ייסדו את "אם הקבוצות והקיבוצים".

בחצר כינרת – המשיכו להתחלף קבוצות. ב-1911 הייתה עוד שביתה ומרידה נגד ברמן המנהל, בראשות ברל כצנלסון. הם ביקשו בידוד לחולים, מזרון לכל חלוץ. רופין שוב הוזעק לעשות סדר, והבין שצריך לפטר את ברמן, והביא במקומו את יואל גולדה, שניהל כאן שנה אחת.

קבוצת כינרת - ב-1913 פנתה קבוצת פועלים בראשות בן ציון ישראלי וביקשו לנהל את החצר באופן עצמאי. כך הוקמה הקבוצה השנייה (אחרי דגניה).

ההיסטוריון מוקי צור קורא לברמן "פרעה" – כל פעם שהוא אמר "לא" – הייתה איזו יציאת מצרים... קבוצת כינרת ישבה כאן עד 1929, במקביל לקבוצות אחרות שהתחלפו בחצר, כמו חוות העלמות. ב-1929 הקימו את הבתים והרפת על הגבעה, ועברו לנקודת הקבע של קבוצת כינרת. בחצר כינרת נוסד ב-1920 גם ארגון ההגנה, הוקמה כאן גם הסתדרות העובדים, בתקופת הרעב בארץ נוסד כאן המשביר- ע"י שמואל סטולר, שהחליט לעשות כמעשהו של יוסף המשביר מהתנ"ך – לאגור דגנים לימים קשים, כדי לחלק לרעבים בזמן רעב, ולמנוע מהספסרים להעלות מחירים.

המצאות והתמונות שבחדר:

הגירת היהודים בסוף מאה 19 ותחילת מאה 20, בעיקר לעולמות החדשים. מתוך 9 מיליון יהודים באירופה - 2.5 מיליון יהודים היגרו מתחום המושב לארה"ב, קנדה, דרום אמריקה, דרום אפריקה, אוסטרליה. בכל המקומות האלה נוצרה לאומיות חדשה של מהגרים, בניגוד לאירופה – שם היו מיעוט אתני זר בכל מדינה(צרפת, גרמניה, רוסיה וכו'). בעולם החדש נוצרה לאומיות אזרחית. באותן שנים הגיעו לארץ רק 65,000 יהודים – עלייה ראשונה +עלייה שנייה.

בעלייה ראשונה – הוקמו בארץ בעיקר מושבות, חיקוי לכפר/העיירה האירופית. כל אדם עושה לביתו ואין זיקה כלכלית ביניהם. כך הוקמו ראשון לציון, ראש פינה, זכרון יעקב, יסוד המעלה, רחובות וכו'. סה"כ הוקמו 25 מושבות עד סוף מאה 19, ובהן כ-6000 יהודים שעסקו בחקלאות. חלקן מושבות הברון רוטשילד, חלק של יק"א. יפו היתה העיר המודרנית באותם ימים, והיתה גם שער הכניסה לארץ. תמונות של חצר כינרת בשנים הראשונות. ליד החצר נבנתה המושבה כינרת.

אלכסנדר ברוולד – אדריכל יהודי גרמני שהגיע לארץ ב-1912, ותכנן ובנה את הפוליטכניקום (הטכניון הישן), וכן את החצר במרחביה וחדר דגניה. הוא נשאר בארץ והפך לראש הפקולטה לארכיטקטורה בפוליטכניקום. העיירה סאמאח(צמח) – שהיום אין לה שום זכר, מלבד הבתים של רכבת העמק. ספינת קיטור קטנה הייתה שטה בין צמח לטבריה.

גבעת הכרך/תל בית ירח/צינברי – כמה שמות שונים של תל ארכיאולוגי חשוב מאוד, עם שכבות מתקופות רבות, החל בכלכולית ועד הצלבנית.

דקל שפל צמרת – דקל בודד שהיה לחוף הכינרת, ועליו נעמי שמר כתבה את השיר- שם הרי גולן. דרכי עפר – במשעולים בין דגניה לכינרת עמדה עגלת חיי העמוסה... חורשת האקליפטוס... וריח המלוח על המים...

בית טריידל - שני בתי הפקידים הגדולים של יק"א (שתי קומות) – של משפחת טריידל ושל משה ברמן. כשהברון רוטשילד הגיע לביקור בארץ הלינו אותו בבית טריידל, כדי שיהיה לו נוח. הוא יצא לחלון ונופף בידו לאיכרי הגליל. האיכרים עמדו מתחת לחלון ואמרו לו: אדוננו הברון, עשית כל כך הרבה למען הארץ, וכל אחד מאיתנו מעניק לך שנה מחייו, כדי שתוכל להמשיך לפעול למען הארץ. בזכות זה הברון האריך ימים... ונפטר ב-1934.

החלקות החקלאיות חלקן בהר, חלקן לחוף האגם. הן מקבילות לבתים. לכל משפחה היתה חלקה אחת בהר וחלקה אחת בחוף. בהר גידלו מטעים וגידולי בעל, ולמטה גידלו ירקות. ההשקיה – ע"י טונברה: חבית גדולה שאותה היו ממלאים מים מהאגם, ובעזרת צינור היו משקים את החלקות. זה לא היה מספיק מוצלח, ולכן בהמשך נבנו בתי משאבות לחוף האגם, ששאבו מים והעלו אותם לחלקות. אדמות הלאום שרופין קנה- מהחצר דרומה(הקיבוצים). מהחצר צפונה – אדמות יק"א, פרטיות של המושבות.

אגדה מספרת שיעקב פיכמן המשורר הגיע לכאן וראה את הבית לחוף האגם, ולכן כתב את השיר "אגדה":
על שפת ים כינרת, ארמון רב תפארת,
גן אל שם נטוע, בו עץ לא ינוע.
מי גר שם? רק נער, כעוף בדמי יער!
לומד שם תורה הוא, מפי הנביא אליהו.

מקור השם "כנרת" – האגם עצמו כמעט מעולם לא נקרא כך בעבר. כינר – שם של אחד האלים הכנעניים, ואולי זה המקור הראשון של השם. תל כינרות – תל ליד אתר ספיר בצפון הכנרת, עיר כנענית מהברונזה התיכונה והמאוחרת. השם כנרת מוזכר בתנ"ך כמה פעמים, כעיר חשובה שנחלת שבט נפתלי, בספר במדבר ויהושע: יהושע י"ג, 27: "ויבצק בית הָרִם וּבֵית נְמֶרָה וְסָפוֹת וְצָפוֹן וְתַרְמֵיז מִמְלֶכֶת סִיחוֹן מֶלֶךְ חִשְׁבּוֹן הַיַּרְדֵּן וַיִּגְבַּל עַד קֶצֶה יָם כְּנָרַת עֶבֶר הַיַּרְדֵּן מִזְרְחָהּ."

יהושע י"ט, 35: וְעָרֵי, מִבְּצֶר--הַצְּדִים צָר, וְחַמַּת רַקַּת וְכַנְרַת. במהלך השנים הים נקרא בשמות שונים: ים הגליל (בערבית: בוחיירת גליל), ים טבריה, ים גינוסר. כשעלו לכאן החלוצים, פנו לשמואל יוסף צ'צ'יקס (עגנון) שישב ביפו, וביקשו שימצא להם שם עברי למקום, במקום דלייקה. עגנון הציע להם את השם המקראי – כנרת. צ'צ'יקס שינה את שמו לעגנון ע"ש ספרו הראשון: "עגונות".

מאז הפך השם לכמה מקומות באזור: חצר כנרת, המושבה כנרת, הקבוצה(הקבוץ) כנרת ואגם כנרת. כינר – יש טענות שהשם בגלל שהיא דומה לכינור, אבל זה לא נכון. היא לא דומה, ולא בגלל זה השם. **חדר האוכל של החצר** – שבו תערוכה על העלייה התימנית. עולים מתימן עלו לראשונה ב-1882, "אלעלה בתמר"(שנת תרמ"ב). תימנים המשיכו לעלות בתקופות שונות. התימנים בכנרת: ב-1911 הביאו לכאן קבוצה של משפחות בראשות הרב דוד צעירי, והתיישבו בבית המוטור (הסיפור בהמשך). התערוכה כאן מספרת את עליות התימנים החל מ-1882 ועד אחרי קום המדינה.

חדר האוכל הוקם ב-1908 עם הקמת החווה, בצמוד לבית של השייח (החאן). הסיבה הייתה שקשה היה לקבל אישורי בנייה מהעותומנים, אך אפשר היה "להרחיב" בית קיים. לכן הקימו כאן את כל החצר, וזה יצר קשיים בגלל המרחק מהשדות.

הארוחות היו משותפות, המזון היה דל מאוד, רובם היו מזי רעב, רבים היו חולים במלריה (טבנקין קרא להם: אבירי מסדר המלריה). זו היתה ההתחלה של חדר האוכל הקיבוצי, שהפך למוסד החשוב ביותר בכל הקיבוצים. זה התאים גם לדלות והעוני ששררו כאן, וגם לגישה הסוציאליסטית שהביאו אנשי העלייה השנייה, על גווניה השונים.

גם במזורים הייתה ארוחה משותפת, למשל אצל ההוספיטלרים במאה ה-13 – הארוחה המשותפת היא הדבר העיקרי והחשוב. העונש הכי גדול אצלם בתקנון היה שאדם יאכל לבד ולא עם כולם בסעודה המשותפת.

האנשים כאן עסקו ברעיון הגאולה. לא גאולה משיחית דתית, אלא גאולת האדם, גאולת היהודי, בדרך מהפכנית, ע"י יצירת אדם חדש, עולם חדש. זו אמנם גאולה חילונית כלפי חוץ, אך האנשים עצמם היו במקורם דתיים, חסידים מהעיירה באירופה. הם טענו שעבודת האדמה תביא אותם אל הגאולה, כמו שאמר א.ד. גורדון: בעבודה לקינו ובעבודה נירפא. בכוונה הפנימית שלהם זו גאולה נפשית, פנימית.

"הפיגמנט" – מתוך כל 30,000 העולים בעלייה השנייה היו פחות מ-10% חלוצים. רוב העולים הלכו לערי הקודש או ליפו, אך החלוצים הסוציאליסטים היו ה"פיגמנט" של העלייה השנייה.

הנשים – השיר המפורסם בתקופה, של דבורה ברנשטיין: "אמרי לי אחותי, אשאלך דברים אתרים: מה תעשי בארץ ישראל? אני אחרוש ואזרע, ואגיל באחי, ובלבד שאהיה בארץ ישראל. אמרי לי, אחותי, ואשאלך דברים אחדים – מה תאכלי בארץ ישראל? אוכל פת חרבה, לא אצטרך להשתחוות לפני איש, ובלבד שאהיה בארץ ישראל."

זה היה החלום של הנשים, זו האוטופיה, אך כשהגיעו הבחורות לכאן – שלחו אותן לעבודות המסורתיות של הנשים – מטבח, כביסה וכו' – בדיוק מה שהן דמינו שלא יקרה. בזה בעצם נגזלה מהן הגאולה, נמנעה מהן הגאולה. לרוב היו 2 חלוצות על כל 8 חלוצים, והיו צריכות הרבה אומץ כדי לעזוב את הבית ולהגיע לארץ.

אלה היו נשים חזקות, גדולות מהחיים, וכאן הן רצו להתנהג כמו בחורים ולכבוש את האדמה. במטבח הן בישלו בעיקר עדשים – מרק עדשים, רוטב עדשים וליפתן עדשים, ולא יכלו להשביע את האנשים, ולא תמיד ידעו לבשל על אש פתוחה בלי לשרוף את התבשיל. לעיתים היו כאן "רכבות" של צלחות שחזרו למטבח כי האוכל לא טעים. הבחורים הצעירים (גיל 20 היה מבוגר) ידעו להיות גם אכזריים בהתנהגותם. הרבה בחורות לא החזיקו מעמד, ברחו ליפו, או חזרו לאירופה, או התאבדו בשתיית נפט או בכדור בראש. לפי מחקרים – 10% מכל המיתות בעלייה השנייה היו מהתאבדות.

החדר של חוות העלמות:

חנה מייזל / שוחט – נולדה ברוסיה, למדה אגרונומיה בצרפת וקיבלה דוקטורט. עלתה ב-1909, ואחרי שעבדה בסגירה, ברחובות ועוד מקומות, הגיעה לכנרת ב-1911.

מייזל ראתה את העוני והקשיים של החלוצות, וכתבה ביומנה: "טעות גדולה טעו אבותינו, שגזלו מבנותינו את כל קניינינו הרוחניים, ובזמן ששלחו את הבנים לשיבה ולחדר, הותירו את הבנות בבית. לימים, כאשר החלה ההתבוללות, היו אלה הבנות שהפנו עורף לעמן וגידלו לנו דור של מתבוללים. אל יעשה כדבר הזה במעשנו ההתיישבותי, שכן אם נמנע מהבנות את עבודת האדמה, יהיו הן אלה שיגררו את כל המשפחה מן הכפר אל העיר, והמפעל כולו יימצא נפסד."

הקמת החווה – מייזל הייתה גם אשת מעשה. היא פנתה לארגון "עזרה", ארגון הנשים היהודיות בגרמניה וביקשה סיוע כספי. עם הסיוע הזה פנתה לארתור רופין – מנהל המשרד הא"י, וביקשה ממנו לחזור חדר אחד בתוך החווה בכינרת. ב-1911 שכרה את שני החדרים הצמודים האלה, והקימה בהם בית ספר לחקלאות לעלמות (לבנות). הבנות הצעירות נאספו לכאן מכל הארץ, תלמידתה הראשונה היא רחל בלומשטיין (המשוררת) שעלתה גם היא באותה שנה. בשיאה של החווה היו כאן 20-15 בנות. הלבוש הלבן בתמונה הוא בעיקר לצורך הצילום, בפועל לבשו חצאיות ארוכות בכל מיני צבעים.

מייזל הבינה שאי אפשר ללכת עם הראש בקיר: "העלמה והעלם כוחם אינו זהה". הבנות לא יכולות להתרחק יותר מדי מהיישוב, לא יכולות לצאת לבד עם מחרשה לשדות הרחוקים, כי צפויות לאונס ורצח. העלמה תרצה בעתיד גם להיות אמא וגדל ילדים. לכן היא בחנה את החקלאות בעולם, וראתה שבחברות שבהן הנשים עוסקות בחקלאות – הן עוסקות בעיקר בגן ירק או במשק חי.

מייזל מיקדה את הלימודים בחווה לנושאים אלה: היו להן בחצר פרות, אווזים. גידלו ירקות בתוך קופסאות עץ – ליד תל בית ירח (כיום בית הקברות). כל זה היה במקביל לקיומן של קבוצות אחרות בחצר: קבוצת כינרת וכולי.

חנה מייזל הכשירה כאן בנות לעבודת האדמה, בשנים 1911-1917. ביניהן רחל, אחותה שושנה, שרה מלכין ועוד חלוצות בעלייה השנייה. במלחמה היה משבר גדול ביישוב העברי בארץ, וגם החווה התפרקה. ב-1921 הצטרפה לקבוצה שהקימה את נהלל-המושב הראשון. אח"כ נישאה לאליעזר שוחט, שהיה ביחד אתה בקבוצה. הקימה בנהלל ביי"ס חקלאי לבנות, אח"כ הוא הפך לבי"ס גם לבנים. חנה מייזל ניהלה את בית הספר החקלאי בנהלל עד 1968, ונפטרה ב-1972.

חנה הייתה גם גיסתה של מניה שוחט (אשתו של ישראל שוחט, אח של בעלה, ממייסדי השומר וכפר גלעדי). **שולמית לפיד** כתבה ב-2006 ספר: "חווות העלמות", המשך ל"גיא אוני", על סיפורה של נערה מראש פינה שלמדה בחווה.

סרט קצר על רחל המשוררת (14 דקות) – ספור חייה ואהבתה לכנרת, מבוסס על מכתביה והשירים שלה.

נסיעה לדגניה / אום ג'וני

המושבה כנרת – נבנתה ב-1908 בצמוד לחצר כנרת, מסיבות של חיסכון בהוצאות. כך אפשר היה להשתמש באותו חובש (חפץ), ואותו שומר. גם יק"א וגם המשרד הארצישראלי ניסו לחסוך בהוצאות.

בתי משאבות – נבנו לחוף הכנרת כדי לשאוב מים להשקיית השדות והחלקות החקלאיות.

בית הקברות בדגניה – קבורים בו אהרון דוד גורדון, ארתור רופין (לפי בקשתו).

קבוצת דגניה א' – נוסדה ב-1911 באום ג'וני, 9 בחורים ו-2 בחורות. הם היו במקור קבוצת רומני, ואח"כ הקומונה החדרתית. הם קיבלו את המקום מקבוצת הכיבוש. בכניסה רואים את הטנק הסורי שהגיע עד תעלות הקשר של הקבוץ ב-1948, והושמד בבקבוק מולוטוב, ומטען שנורה מ"פיאט" – כלי אנטי טנקי.

חצר דגניה – כפי שעוצבה ע"י אלכסנדר ברוולד ב-1912. כיום יש שם משרדים ולא כ"כ אוהבים שקבוצות נכנסות לשם. כל החקלאות – מטעי התמרים, ההדרים, הרפתות – נמצאות בתוך חצר היישוב. זו הייתה האידאולוגיה של הראשונים כאן – החקלאות צמודה לבתים. רעיון הקבוצה היה להתפרנס מחקלאות בלבד. רעיון נוסף בקבוצה – לשמור על קבוצה אינטימית, כמו משפחה, לא יותר מעשרות חברים. כשהגיעו חברים נוספים מתנועת "הפועל הצעיר" שרצו להצטרף לדגניה – אמרו להם להקים קבוצה נפרדת. כך הוקמה דגניה ב' – ב-1920, שקמה כקבוצה נפרדת, נמצאת יותר פנימה, רחוקה יותר מהחוף. בקיבוצים שהוקמו משנות ה-20 – היה שילוב גם של תעשייה, והשטחים החקלאיים היו מחוץ לחצר המשק.

דגניה ג' – הגיעה קבוצה נוספת שרצתה להתיישב במקום, מהעלייה השלישית, אך התברר שאין עוד מקום, והם עברו לעמק יזרעאל והקימו את קבוצת גניגר, ב-1922.

מטעי התמרים – נראים במיטבם. לתמר יש חוטרי אויר וחוטרי קרקע. עוטפים את החוטר בשק ובתוכו נסורת ואדמה, הוא משריש בתוך השק, ואחרי כמה זמן מנתקים את החוטר מגזע האם, ושותלים אותו באדמה. זה ריבוי וגטטיבי – זו הדרך היחידה לשמור את תכונות העץ הבוגר. חוטר מעץ זכר יהיה עץ זכר וחוטר מנקבה – יישאר נקבה. אם זורעים גרעיני תמר – אי אפשר לדעת מה יתקבל ובאיזו איכות.

הצריף באום ג'וני

הגעה: נכנסים לדגניה א' ונוסעים לפי השילוט לאום ג'וני.

דגניה – אם הקבוצות והקיבוצים. לכן יש אנדרטה עם שמות כל הקיבוצים בארץ לפי התנועות שלהם – גם התק"מ (איחוד ומאוחד), גם השומר הצעיר וגם הקבוץ הדתי. כ-270 קיבוצים – רשומים לפי סדר ההקמה.

הקבוצה – זו היצירה המקורית היחידה של העלייה השנייה, שהמשיכה להתפתח בשנים הבאות. בעלייה הראשונה הוקמה המושבה, בעלייה השלישית הוקמו הקיבוץ והמושב.

הצריף – הוקם כאן ב-1911, באום ג'וני, על האדמות שקנה רופין מקלווריסקי. בשטח ישבו אריסים/חראתים שעבדו קודם אצל השייח של דליקה, ואח"כ נשארו לעבוד כאן וחקרו חלק מהאדמה מהתנועה הציונית. ארתור רופין חתם איתם על חוזה מפורט, והם היו צריכים לשלם בחלק מהתוצרת החקלאית שלהם. הצריף כאן שוחזר לאחרונה בצורה מדויקת, כולל העגלה ("עגלה עמוסת אלומות...").

תכנית הקואופרציה – פותחה ע"י פרנץ אופנהיימר, יהודי גרמני, עבור ממשלת גרמניה, כדי לאכלס חבלי ארץ גדולים וריקים בגרמניה. הרעיון היה ליצור כפר חדש (נוידורף בגרמנית) – אנשים שיישבו על קרקע הלאום, יעבדו שם בהזרכת מקצועית של אגרונום. האגרונום ינהל את המשק ויבנה אותו ויפתח אותו. בשלב השני האגרונום יעביר עצמאות כלשהי לידי הפועלים, ובשלב שלישי הוא יעזוב והם ינהלו בעצמם את המשק. בכל קואופרציה חלק מהאדמות והתוצרת אמורים להיות משותפים, ולהתחלק שווה בשווה בין המשפחות. חלק אחר יהיה פרטי של המשפחה, כל משפחה תוכל להחליט עצמאית איך לנהל אותה. בגרמניה הרעיון לא הצליח. הרצל אימץ את רעיון הקואופרציה, וחלם להקים קואופרציות בעמק יזרעאל. הוא כתב על כך בספר אלטנוילנד.

ארתור רופין היה ליברל ולא סוציאליסט, וחשב ליצור כאן קואופרציה, אבל החלוצים בשטח רצו רק שוויון ושיתוף מלא. רופין היה עם ראש פתוח, והבין שאלה האנשים שמוכנים לתת את חייהם ונפשם לטובת כל משימה במפעל ההתיישבות, ולכן הסכים לדרכם והלך איתם. בסופו של דבר – הוא ראה בהקמת דגניה את המעשה הגדול ביותר שלו, ולכן ביקש גם להיקבר כאן.

מרחביה – ב-1911 נעשה נסיון יחיד להקים קואופרציה באדמות הכפר פולה – מרחביה. השם הגיע מהפסוק בתהילים קי"ח, 5: מן-הַמִּצַּר, קָרָאתִי יְהוָה; עָנְנֵי בְּמִרְחָב יְהוָה. הם החזיקו מעמד 6 שנים, עד 1917, אך התפרקו. אופנהיימר היה מהאליטות היהודיות, גם ביקר בארץ ובמרחביה, אך הוא לא היה מההנהגה הציונית ולא היה מעורב בנעשה בארץ.

הרעיון הוא בין מושב עובדים למושב שיתופי, ודומה מאוד לקבוץ המתחדש (המופרט) של היום: יש נכסים משותפים, אך יש גם דיפרנציאליות בשכר. היום, אחרי מאה שנה, נראה שהרעיון נוחל הצלחה בתנועה הקיבוצית.

תצפית לערוץ הירדן – ערוץ הירדן הדרומי, במוצאו מהכנרת. רואים ברך (פיתול) של הירדן, שם נמצא סכר אלומות על הירדן.

המוביל המלוח – תעלה שתופסת את המעיינות המלוחים בחלק הצפוני של הכינרת ומובילה אותם ממערב לאגם עד לכאן, ונשפכת לירדן קצת דרומה מסכר אלומות. מכאן ודרומה – הירדן די מזוהם עם מים מליחים, מי ביוב ועוד. יש תכנית לשקם את הקטע הזה של הירדן: 9 ק"מ מאום ג'וני עד סכר מנחמייה, שיכול להיות מסלול יפה מאוד.

נחל יבנאל – נשפך כאן לירדן ממערב למזרח. בערבית – ואדי פיג'אז (נחל התאנים הלא בשלות). כאשר תאנה מקבלת עודף מים היא לא חונטת את פגיה (התאנים לא מבשילות). זה מה שקורה כאן לתאנים, ומכאן מקור השם.

חוות ביתניה – בית לבן בודד בכיוון צפון – חווה חקלאית קטנה שהוחזקה ע"י חברת יק"א, בעלת הקרקעות באזור. זה היה בית לכמה פועלים שעבדו כאן בחקלאות.

ביתניה עלילת – נמצאת למעלה על הרכס, ליד קבוץ אלומות. חווה של אנשי השומר הצעיר, הוקמה ב-1920, ונתראה על שמה של ביתניה. הם עבדו כאן כמה חודשים בעיקר בסלילת כבישים סביב הכינרת: צמח-טבריה, וטבריה-טבח. "ליל העשרים" – מחזה שכתב יהושע סובול ומתבסס על חיי הקבוצה הזו, לפי כתב עת שהם פרסמו, שנקרא "קהילתנו". היו כל בוקר עובדים בכביש, "מצאת החמה עד צאת הנשמה", ובערב חוזרים לחווה ומעבירים את כל הלילה בדיבורים ודיונים אידאולוגיים.

תל עובאדייה – בכיוון דרום, ממערב לקבוץ בית זרע. אתר פרה-היסטורי חשוב. זה היישוב האנושי הראשון שהתגלה מחוץ לאפריקה. שם נמצאו שרידי הומו-אירקטוס מלפני מליון וחצי שנים. היצור הזה כנראה נדד

מאפריקה והגיע לכאן, התגלו שם עצמות של היפופוטמים, של פילים ועוד. הנוף היה כאן אחר לגמרי, אגם גדול וכו'.

בית המוטור

הגעה: מדגניה קצת צפונה, פונים שמאלה מול סכר דגניה לכיוון אתר הטבילה "ירדנית", ומשם פונים ימינה. מבנה שהוקם ב-1910, עבור מנוע/משאבת מים. המנוע המקורי שהיה כאן שופץ והוחזר לכאן, והוא עדיין עובד. (שופץ ע"י האגף הטכני של המועצה לשימור מבנים ואתרים). משה ברמן יזם את הקמת הבית הזה. למטה הייתה המשאבה ולמעלה היו מגורים.

האזור נקרא נגב כנרת – כי למרות שנמצא ליד מקורות מים- הכינרת והירדן - הוא יבש מאוד, ומקבל רק 300-400 מ"מ בשנה. זה בקושי מספיק כדי לגדל דגנים, או גידולי שדה, אך לא מספיק לגידולים אחרים- פירות או ירקות.

היתרון בגידולי שדה – מקבלים יבול באותה שנה שזורעים, צריך מעט ידיים עובדות, ואין "פיקים" בגידול כמו במטע (גיזום וקטיף).

היתרון בגידול אינטנסיבי – ירקות ופירות – מקבלים רווח הרבה יותר גדול לכל דונם, אך צריך הרבה מים. ברמן שאף להקים כאן משק אינטנסיבי, ולכן רצה להעלות את מי הכינרת או הירדן למעלה על ידי תעלות, ולהציף איתם ולהשקות את השטחים החקלאיים. אז עוד לא הייתה ממטרה או טפטפת, ולכן הביאו לכאן משאבה.

תפקידה היה לתפוס את מי הירדן ולהעלות אותם לתעלות. חפרו תעלה במפלס של הירדן, ובה הניחו צינור מהירדן עד לכאן. מי הירדן זרמו אופקית בצינור והגיעו עד לבור שנמצא כאן. המשאבה שאבה את המים מהצינור והזרימה אותם לחלקות.

ברמן לקח כמה חלוצים מחצר כינרת והושיב אותם בבית המוטור, ונתן להם לגדל ירקות בשיטת האריסים: לא מתעסק איתם ביומיום, אך צריכים לתת לו חלק מהיבול שקיבלו, כי הוא בעל המשאבה ואחראי לשטח שלהם. את השאר הם מרוויחים לעצמם. מיטב החלוצים של חצר כינרת ישבו כאן פרקי זמן שונים.

שלישית היחד ישבו כאן: מאיר רוטברג, נח נפתולסקי וכן ציון ישראלי, שהיו מהאבות המייסדים של כינרת. **מאיר רוטברג** - היה מלך המעדר של העלייה השנייה, התמיד יותר מכולם בעבודת המעדר.

נח נפתולסקי – הפך למורה לחקלאות, נדד בכל הארץ, ובסוף ימיו גר בגבעתיים וניהל משתלה עד שנפטר.

בן ציון ישראלי – היציב ביניהם, נותר בקבוצת כינרת והיה מנהיג הקבוצה. נהרג באסון מעגן-1954.

ברל כצנלסון – ישב כאן וגידל ירקות, ותיעד את כל מעשיו בכתיבה ביומן, גם בגלל שזה היה ניסיוני, והיה צריך לסכם את הנתונים, וגם כי הוא כתב על מצבו הנפשי ועל מחשבותיו.

התימנים - ב-1911 התיישבה כאן (יושבה כאן) קבוצת תימנים, שעלו לארץ בשנים 1908-1909. הובאו לכאן ע"י המשדר הארצישראלי, לשבת על אדמת הלאום, ולעבוד כאן בייבוש ביצת כינרת. היו כאן 6000 דונם שצריך לעבד, כי לפי החוק העות'מני אם לא מעבדים 3 שנים, האדמה הולכת לאיבוד. לכן חיפשו אנשים שיעבדו כאן.

התימנים האלה אינם אלה ששמואל יבנאלי העלה מתימן בשנים 1914-1911 והביא אותם לארץ. יבנאלי היה מחופש לרב תימני עם זקן ופאות, רכב על חמור, והפיץ את בשורת הציונות בקרב יהודי תימן. הוא סיפר בזיכרונותיו שהיה בא לכפרים היו שואלים אותו: מה על קבר אברהם אבינו, ומה על קבר שרה אימנו... והוא ענה להם: למה אל הקברים אתם מבקשים. עם ישראל מחדש ימיו כקדם, קומו ועלו ציונה. ואכן הוא עורר גל עלייה מתימן.

פועל אידאולוגי - תלמידי חכמים או סטודנטים או בני סוחרים שהגיעו מאירופה. הם ידעו שכל חייהם יהיו מאבק גדול לכפות על הנפש הבורגנית שלהם את אורח החיים של הפועל. הם ידעו שבמאבק הזה לא יהיה להם יום אחד של מנוחה, ויהיו כישלונות רבים. מי שגדל כבורגני קשה לו להפוך לפועל בעבודת האדמה.

פועל טבעי - מי שהתחנך מנעוריו על עבודת אדמה, וחושב רק על חקלאות כל הזמן. כמו המוזיקאים הרוסים, הפלאחים הערבים, חלק מהטמפלרים הגרמנים.

אנשי העלייה השנייה חיפשו כל הזמן את הפועל הטבעי היהודי. הם ידעו שבניהם יוכלו להיות כאלה, לאחר שיגדלו לתוך עבודת האדמה. התימנים נחשבו בעיניהם כאלה, למרות שבמקור בכלל לא היו פועלים. היו צורפים, סוחרים, באזור ההררי הנעים של תימן. תנאי הארץ היו קשים להם עוד יותר מאשר לבני אירופה. אבל בגלל פאסיטה, צניעותם ושקנותם, החליטו שהם מתאימים.

הרב דוד צאיירי היה מנהיג התימנים כאן, וגר בקומה השנייה של הבית. הם סבלו כאן מאוד. היה להם קשה מאוד, ורבים מהם מתו ממלריה, כולל ילדים ותינוקות, שנקברו בבית הקברות בכינרת. הרב צאיירי כתב ב-1923 מכתב להנהלה הציונית:

"הרשוני נא לבאר לפניכם את מצבי כמות שהוא. זהו לי אחת עשרה שנה, שעזבתי את ארץ מולדתי תימן ואבוא ארצה – ישראל. פה אני מתגורר במשאבת המים אשר על יד המושבה כנרת, ואני סובל פה הרבה מאוד. כל חמורי נגנבו לי ע"י גנבים שחדרו לתוך הבית, וגם עופות אי אפשר לי לגדל פה, יען שהשועלים אוכלים אותם, וגם בלילה לא אשן כי קול המכונה מנדדת את שנתי מעיני. ומחלת הקדחת תוקפת אותי לפרקים – זהו מצבי העגום פה בבית החרב הזה, בבית הזה נפלה בתי מהסולם ותמות. כי הלא חורבה היא ואין אדם יכול לדור בחורבה. ובכן, בהיות שההנהלה הציונית נזקקת תמיד לעזרתם של התימנים, לכן הנני מבקש מאת כבודו לחוש לעזרתי ולגאלני מהחורבה הזאת, שהביאני עד דכא, ולסייע בידי שאוכל להתיישב ביישוב של יהודים בבית אשר יסכון לדירה. בתקווה כי בקשתי זו תמצא הד בלבבכם. הנני מסיים בכבוד רב. דוד בן ישראל צאיירי"

עברו שנים, והרב צאיירי וקהילתו כבר החלו להתרגל למקום. בשנת 1926 החלו לבנות על הגבעה את הרפת של קבוצת כנרת, ואח"כ את בתי הקבע של החברים. החברים, שישבו מ-1913 בחצר כנרת, ביקשו מההנהלה הציונית לפנות מכאן את התימנים, כי הם אחרים ושונים ולא יוכלו להתחבר אליהם. אין מספיק אדמות לכולם (התחשיב אז היה 250 דונם פלחה למשפחה). החל מאבק, התימנים לא רצו לעזוב, אך לבסוף רובם עזבו לרחובות ב-1928, וקיבלו פיצוי כספי. 8 משפחות סירבו לעזוב, ולבסוף הביאו משאיות והכריחו אותם לעבור למרמורק והקימו שם את המושב התימני הראשון, ליד רחובות.

הפרשה נשארה בליבם של התימנים כמחווה אש, כפצע פתוח. עשו להם עוול, לאחר שישבו כאן מ-1911, הקריבו את מיטב בניהם ובנותיהם שמתו במלריה, ולבסוף גירשו אותם מכאן. השם כנרת הפך שם לבנות נפוץ מאוד אצל התימנים. גם התימנים וגם אנשי כנרת לא הרבו לדבר על הפרשה. רק בשנים האחרונות בני הדור הצעיר החלו להעלות אותה ולדבר עליה. נכתבו עבודות מ.א. ודוקטורט על הנושא. עמירם אידלמן מקבוצת כנרת חשף את הפרשה ופרסם אותה בציבור. הרבה מחברי כנרת כועסים עליו על שהוציא את דיבתם רעה. אל הסיפור הזה הצטרף גם השד העדתי, בשנות ה-50.

אמת ברניקי - באגף הצפוני של הבניין יש חוליית אבן גדולה, חלק מאמת המים - אמת ברניקי, שנבנתה במאה ה-1 לספירה ע"י הורדוס אנטיפס, שליט הגליל (בנו של הורדוס הגדול). הוא הקים בשנת 20 את העיר טבריה, והביא אליה מים זורמים ע"י אמה מנחל יבנאל. היא נקראה אמת ברניקי ע"ש אחותו של אגריפס השני, אהובתו של טיטוס. מהאמה הזו היתה יציאה צדדית של צינור לחץ עשוי חוליות מאבן בזלת, שהלך לתל בית ירח, אז הייתה כאן שכונת וילות רומית.

ביצת כנרת - אחרי הליכה רגלית מבית המוטור צפונה - לאורך האגמים והבריכות. **הירדן** בעברו הרחוק, כנראה יצא מהכינרת בשני מקומות:

היציאה הראשית הייתה ליד בית הקברות, זרם כאן, למרגלות הגליל המזרחי, עד תל בית ירח, ומשם זרם דרומה לים המלח. היציאה המשנית היא המוכרת לנו היום, ליד סכר דגניה.

כשהמפלס נמוך - רק מוצא אחד היה מזרים את המים. כשהמפלס עולה - המים מתפצלים לשני המוצאים. **איים קטנים בירדן** - תופעה שאנחנו מכירים בכמה מקומות, כמו שראינו גם באום ג'וני, יש גם כאן.

השערה: בתקופת הברונזה התיכונה - אנשי העיר בית ירח העמיקו את הערוץ הדרומי יותר של הירדן, ובכך יצרו חפיר רטוב, מלא מים, שהגן על העיר מכיוון דרום. לבסוף - הערוץ הזה שהעמיקו - הפך לערוץ הראשי. המשמעות היא שכל המים כאן בבריכות שמסביב - הם מים מהכינרת. אלה מי תהום שמחברים הידרולוגית לכינרת. בזמן שיורדים גשמים - המפלס כאן עולה במקביל לכינרת - בכלים שלובים.

לכן הביצה הזו הייתה בלתי מובסת. אי אפשר לנקז אותה ולייבש אותה, כי היא מחוברת בטבורה לכינרת מבחינה הידרולוגית. גם החלוצים וגם התימנים השקיעו כאן את מיטב מרצם, בחפירות, נטיעת אקליפטוסים ועוד. הם חלו כאן במלריה, קדחת צהובה ועוד מחלות. התימנים שישבו כאן על שפת הביצה, היו במקום הכי גרום, וסבלו יותר מכולם.

רחל כותבת בשיר "עבריה" (מתארת את האישה התמניה):

כה אעמוד פה לפניך, נפעמת, אחותי,

בחן קדומים, בשחור ולהט, אזין עיני תכלתי.

בסופו של דבר לא עזרו כל ניסיונות הייבוש, ובשנות ה-40 הגיעו למסקנה שאין סיכוי, והפכו את הביצה לבריכות דגים של קבוצת כינרת. אז נכנס ענף המידגה לתנועה הקיבוצית בצורה מסודרת. הראשונים היו אנשי תל עמל-ניר דוד (1937) שהשתמשו במי הסחנה - מים מלוחים וחמימים.

בשנים האחרונות הענף כבר לא כלכלי בכל הארץ, וכינרת נטשה את בריכות הדגים שלה.

המוביל המלוח - מתחיל מטבחה/כפר נחום, בצפון מערב הכינרת, שם יש מעיינות של מים מליחים שזורמים לכינרת. יש גם מעיינות מליחים באמצע האגם, בקרקעית, אך מהם יותר קשה ויקר להיפטר. ב-1964, כאשר חנכו את המוביל הארצי, היה ברור שהכינרת נכנסת למצב מסוכן של המלחה, כי מוציאים הרבה מים, וריכוז המלח יעלה. לכן בנו את תעלת המוביל המלוח, שתופס את רוב המעיינות המלוחים שלחוף האגם, זורם בתעלה לאורך הגדה המערבית של הכינרת, ונשפך לירדן ליד סכר אלומות. כאן נמצא הקטע היחיד במוביל המלוח שהוא עדיין חשוף. כל השאר כבר מכוסה, סגורה מתחת לקרקע. במשך השנים נוספו לתעלה זו גם מי ביוב, כך שהמים האלה גם מליחים וגם מלוחכים...

קבר הפרדה בובה: "שתי חלקות קרקע מעובדות גבלו לשטח הביצה הגדולה והממארת. חלקה אחת ממזרח לביצה, נקראה 18 הדונמים, וממערב חלקה קטנה- 7 הדונמים. (אהרון שידלובסקי היה הסוציאליסט של קבוצת כינרת- האח של שידלובסקי ממנועי בית שמש- שהיה קפיטליסט...). אהרון כבר השלים עם כך שמגמת הפיתוח לעתיד תהיה של ירקות ומטעים בהשקיה. הוא בחר לעבוד בגן הירק עם ידידתו הפירדה בובה. יחדיו עסקו בהכנת שטחי גן הירק לשתילה ולזריעה, לחריש ותילום. ואכן תלמים ישרים כסרגל פילחה בובה באדמה הכבדה והצמיגה, ואהרון נוהג בה בסבלנות ודרך ארץ, כמגיע לה. בסופו של התלם הייתה נוגסת בצמחי הבר אשר גדלו ובוררת לה דגנים טריים, ועם הפנייה קלה במושכות אשר בידי אהרון, הייתה חוזרת לתלם הבא. עלו בשטח צמחי כרובית וחצילים, וצמד החורשים אהרון ובובה ממשיכים לחרוש ולתלם. שנים עברו, ושערותיה המאפירות של הפירדה בובה הפכו לבנות, ואף מקום עבודה חדש ניתן לה- להוביל את הביצים הנאספות בלולים והביאן לחדר המדגרה למיון- מי להדגרה ומי למאכל. ופרדתנו הנאמנה עשתה מלאכה זו עד אשר כשל כוחה. ואהרון היה ממשך לבקרה באורווה, להגיש לה מעדני שעורה מעוכה וחרובים גרוסים, ודאג שלא תימכר, כפי שנעשה לבהמות אחרות שכשלו בעבודתן, עד יומה האחרון.

אהרון ירד עם כלי חפירה לגבול הביצה הגדולה, מקום בו צמחו גומא ואגמון, בורסה ומלוח. האדמה הייתה נוחה לחפירה, ובה כרה בור. לבור זה נישאה הפירדה הנאמנה בובה על גבי פח, ללא טקסים. לא עבר יום, והתנים והצבועים אשר שכנו לרוב במאורות, במדרונות על אדמת הכרך הפריכה, גילו את המציאה בחוש ריחם. אליהם הצטרפו עופות השמיים, דיות ונשרים, והחגיגה עבורם הייתה מושלמת. לימים, כאשר נחפרה הביצה והפכה לבריכות לגידול דגים, נזכרו אהרון ומשה בידידתם המופלאה, בובה, וציינו את המקום בגבול הביצה. ב-1985 הגיעו ותיקים וצעירים מכינרת והקימו כאן את האנדרטה לבובה, עם מחרשת להב שאותה נהגה לסחוב."

אמנם זה נראה כמו אנקדוטה, כמו סיפור ילדים. אבל בחברה שהייתה אז, שבה ערך העבודה החקלאית הייתה ערך עליון, באמת לא הייתה הפרדה בין אדם לבהמה, ולשניהם יש אותה דרגת חשיבות. הייתה כאן שותפות אמיתית בין ה"עמלה" בובה לבין ה"עמל" אהרון שידלובסקי.

הליכה לכיוון בית הקברות

"גן רחל" / "גן האם" - גן מלא בעצי תמר, בהמשך המסלול

הוקם לזיכרה של רחל המשוררת ב-1933, שנתיים אחרי שהלכה לעולמה בגיל 41. בן ציון ישראלי, שלקח על עצמו את משימת השבת התמרים לארץ ישראל, הוא זה שנטע את המטע הזה החל מ-1933 כמטע אם, עם חוטרים שהביא מפרס, מעירק ועוד מקומות.

הסיבות להיעלמות התמרים מארץ ישראל:

ממלוכים - החל מסוף התקופה הצלבנית הייתה ירידה גדולה ביישובים של העמקים ומישור החוף, שבהם גדלו עצי התמר. הממלוכים הזניחו איזורים אלה באופן שיטתי.

סוכר - השערה נוספת: הצלבנים גילו בארץ את גידול הסוכר, ולראשונה בחייהם נתקלו במוצר הזה, שלא היה מוכר במערב אירופה. עד אז היו ממתקים בעיקר תרכיזי פירות/קונפיטורות. הצלבנים החלו לגדל כאן קנה סוכר, הקימו תחנות לייצור סוכר, ייצאו לאירופה, ועשו מזה הון עתק. (יש ספר/עבודת דוקטורט של ד"ר ענת פלד – על תעשיית הסוכר של הצלבנים). התמרים וקנה סוכר דורשים שניהם תנאים דומים – חום והרבה מים. הצלבנים התלהבו מהסוכר, וחיפשו כל פיסת קרקע שניתן לגדל בה סוכר, ולכן חיסלו בצורה שיטתית את מטעי התמרים ונטעו במקומם מטעי סוכר.

זה היה כנראה סופו של גידול התמרים בארץ, שבעבר היה אחד המפורסמים בארץ, שהיה אחד משבעת המינים שנתברכה בהם הארץ: "צדיק כתמר יפרח", "אעלה בתמר אוחזה בסנסיניו...", "מה תמרה זו שאין בה פסולת- כאלה הם ישראל".

כשבן ציון ישראלי וחבריו הגיעו לכאן, לכינרת, אמנם נתקלו פה ושם בעצי תמר, ליד הכינרת, ליד בית שאן, אבל רק עצים בודדים, ולא כגיזול מסחרי. לכן ישראלי לקח על עצמו משימת חיים – להשיב את התמר, ועסק בכך עד מותו, ב-1954 באסון מעגן (סיפור האסון - בבית הקברות).

נסיעה/הליכה רגלית לבית הקברות – לכאורה צריך רק לעבור את הכביש – 50 מטר הליכה. אבל יש סיבוב מסוכן בכביש, מכוניות נוסעות במהירות על כביש 90, וזה מסוכן לחצות כאן את הכביש, גם למכוניות וגם להולכי רגל.

הפתרון - מבקשים מהאוטובוס לחכות ליד גן רחל, כולם עולים על האוטובוס, הוא נוסע קצת עד הכיכר, מסתובב וחוזר לבית הקברות אל החנייה הרשמית. לא כדאי לסכן את הקבוצה במעבר רגלי בכביש מסוכן.

בית הקברות של כינרת

נמצא על גבעה שהיא תל בית ירח/צינברי/גבעת הפך, בה נמצאו ממצאים מהתקופה הרומית-ביזנטית. ב-1911 נכרו כאן הקברים הראשונים: קברו של תינוק, של חלוץ- מנחם מנדל שמואלביץ (מכונה "ממשי"). במקביל אליהם החלו לקבור כאן תימנים שהחלו למות כאן במחלות. אז עוד לא חשבו להפוך את המקום לבית קברות קבוע. ארתור רופין בכלל חשב להקים כאן שכונת וילות על הגבעה היפה שצופה על הכינרת, ולקרוא לה שכונת מקס נורדאו, ע"ש אחד מראשי התנועה הציונית. חלפו השנים, ונטמנו כאן עוד ועוד אנשים: כשנקברה כאן רחל המשוררת, הגבעה קיבלה כבר מעמד אחר. רחל נתפסה כמייצגת המובהקת של העלייה השנייה, כבר עם מותה. גורל הגבעה נחרץ סופית ב-1944. אז נפטר ברל כצנלסון, האידאולוג והמנהיג הרוחני של תנועת הפועלים, ללא שום עוררין. היה עורך העיתון "דבר", היה הוגה דעות, המפשר והמגשר הגדול. בן גוריון ראה בכצנלסון את האידאל שהוא עצמו (בן גוריון) אמור להגשים במעשיו הפוליטיים. רק כשברל מת – בן גוריון החל לראות עצמו גם כמנהיג רוחני, כאילו הוא ירש אותו. לאחר שברל כצנלסון נקבר כאן גם הוא, ההסתדרות הכללית החליטה שהגבעה תהפוך לפנתיאון של התנועה החלוצית הסוציאליסטית הציונית.

משנות ה-50 החלו להביא לכאן לקבורה גם מנהיגים והוגי דעות ציוניים שמתו ונקברו בחו"ל: משה הס(פריז), נחמן סירקין (ניו יורק), דב בורוכוב (רוסיה). הם הובאו לכאן, לחלקת "נבו" – אלה שראו מרחוק את הארץ ולא זכו להגיע אליה, כמו משה רבנו.

אדריכל מחיפה נשלח לכאן כדי לעצב את בית הקברות, הגדרות, המדרגות וכו'. נקברו כאן גם אנשי כינרת (הקבוצה והמושבה יחד), וגם אנשים נוספים שביקשו להיקבר כאן, כמו נח נפתולסקי, שמת ב-1974, שמעון קושניר, אברהם הרצפלד שמעולם לא חי כאן מלבד תקופה קצרה. כינרת היתה לרבים מעין חוף החלומות, ששאפו להגיע אליו לפחות במוותם, אם לא בחייהם.

אין כאן חלקה נפרדת לחללי צה"ל. הם משולבים בתוך בית הקברות האזרחי.

הדקל בכניסה – ניטע כאן במיוחד, מייצג את "הדקל שפל צמרת", ואולי הוא צאצא של חוטרים של הדקל שעמד כאן מימי רחל. זו הפינה של הכינרת שרחל מספרת עליה בשירים.

על כל קבר כאן - אפשר לעמוד ולספר סיפורים, וכדאי לבחור רק כמה קברים ולספר עליהם.

שלושה קברים ריקים - של שלושה מראשי אגודת השומר, שמתו ב-1915 בכינרת.

ישראל רומלשטיין - נהרג מבעיטה של פירדה ששברה את צלעותיו.

יצחק טורנר - מת מתשישות, ממלריה ודלקת ריאות.

ישראל גלעדי - מת ממחלת האספניולה = שפעת העופות, שהרגה יותר אנשים מאשר נהרגו במלחמת העולם הראשונה.

ישראל גלעדי, היה ממייסדי קבוצת בר גיורא וממנהיגי השומר. יצא לקבל את פני הבריטים ב-

1918, שהתקדמו לכיוון צפון הארץ. אך כשהגיע לכינרת - גופו נתקף בצמרמורת, החום עלה, והוא נפטר, באותו יום שנפטר גם בנו התינוק. קיילה גלעדי קברה באותו יום את בנה ואת בעלה, בן 31.

לפי ויקיפדיה: מת בדרכו לקבוצת כנרת, לאספה של הסתדרות פועלי הגליל, לאחר שחלה בשפעת ספרדית.

בית הקברות בכפר גלעדי נוסד בשנות ה-20, אז לקחו את עצמותיהם של שלושת אנשי השומר האלה וטמנו אותם בחלקת השומרים בכפר גלעדי, עם עוד כ-100 חברי אגודת השומר. זה היה חלק מהתפיסה של אנשי השומר את עצמם, כאגודה של אנשים שבחייהם ובמותם לא נפרדו. הם עשו מאמץ להביא לשם לקבורה את

כל אנשי השומר מכל הארץ, ואכן רובם קבורים שם. יש יוצאים מהכלל: אלכסנדר זייד נהרג ב-1938, ומשפחתו לא רצתה להביא אותו לשם, כי הוא בעצם גורש מכפר גלעדי. יש עוד כמה שומרים שביקשו

בצוותם להיקבר בטבעון, ליד זייד.

יצחק בן צבי – נקבר בהר המנוחות בירושלים, למרות שהיה זכאי להיקבר בחלקת גדולי האומה – הוא ביקש: כפשוט עם חייתי וכפשוט עם אני רוצה להיקבר.

בכפר גלעדי יש מצבת אבן ובה חקוקים ומונצחים שמות כל חברי השומר, שלא נקברו שם. **הילד לוטוס בן יעקב הפט** – מת ב-1911, בגיל חצי שנה, הראשון שנולד ושנקבר כאן. חצר כינרת הייתה בדפיצית כלכלי מתמיד, וכל הזמן הפסידה כסף. ארתור רופין לא מבין מה קורה, למרות שהתנועה הציונית מזרימה כספים, הניהול נראה תקין, ובכל זאת הפסדים (כאשר דגניה כן מרוויחה). רופין החליט לשלוח רואה חשבון שישב בחצר ויבדוק את החשבונות. יעקב הפט – רוי"ח, הגיע לכאן עם אשתו בסוף ההריון, והתינוק נולד, והיה התינוק היחיד בחצר. (במחזה של אלתרמן- כנרת כנרת – יש תאור של שני חלוצים שנכנסים בלילה לחדרו של התינוק, ועומדים ומשתאים לנוכח ה"פלא" הזה.) בגיל חצי שנה הילד חלה בקלקול קיבה (אולי בגלל בשר מקולקל שאכל), נלקח לבית החולים היסקוטי בטבריה, ושם נפח את נשמתו, אחרי כמה שבועות. בהמשך גם אחותו ורדינה נפטרה. אביו הפך לימים למייסד משרד רואי חשבון הגדול- הפט את הפט.

יעקב הפט כתב בפרו "בזרוח כוכבי לילה": "כשנכנסתי לבית החולים ראיתי לפני כרוב קטן רדום, שוכב לו גלוי-פנים, ולידו אמו יולדתו. יושבת היא דמומה ואינה גורעת עין מפני הילד. על פניה הררי עצב, ומבט עיניה... חיפשתי ומצאתי בטבריה את אבו-זהרה, בעל סירה, הרגיל בשרות החווה, צעדנו יחד אל הים, כשהיא נושאת בזרועותיה את גופת הילד ולוחשת אליו. ירדנו אל הסירה, פני הים שקטים, איננו מוציאים הגה, נשמעה חתירת המשטים. בין שמים ומים חותרת לה סירה ובתוכה הורים צעירים, ועל ברכי האם ילדה הפעוט, שאך זה הוציא את נשמתו, והיא, הנשמה, טרם נסתלקה לבית גזייה ומרחפת היא סביבם, מלוותם. הים רחב, מעליו, במרומים, פרושים שמים נשגבים, זכים ושלווים המספרים כבוד אל, היספרו גם תוגת אדם? סביב לנו מרחבים שקופים אין-סופיים, - והרגשת-אבדון חריפה שמה מחנק לגרון, מעיקה בכבדה הרב על הלב, אנו לבדנו.

אין אבא-אמא, לא סבא-סבתא, דודים ודודות, רחוקים-רחוקים הם, לבדנו עם התינוק שלנו, ההולך מאתנו לנצח. דומה עלינו כי כל העולם, כל הדורות וכל הזמנים, כי הכל נצטמצם ונתרכז ברגע האין-סופי הזה, הדמום ומלא אימים, היא, האם, אינה מוציאה הגה. הדמעות כבושות, ודמעה עצורה תלויה גם מעל לכנרת. הגענו אל החווה, המבוכה גדולה. דמומים והלומים מתהלכים החברים. אין מדברים, לחש-רחש. כנפי עצב כבדות נפרשו מעל לחווה. בהתלחשויות התחילו החברים להתייעץ ביניהם על קביעת מקום בית-הקברות. איש לא פילל, כי כל כך מהר יהיה צורך בכך.

בחיפוש ירדו כל תושבי המקום מ"הגבעה" אל חוף הכנרת, אל מורד ה"קרן". כאשר הכל היה מוכן, לקחה האם את הגופה הזעירה לפני הורדתה אל הקבר וחבקה אותה – בפעם האחרונה. עם גמר סתימת הגולל נפלטה זעקה מפי חברה ופלחה את הדממה".

מנחם מנדל שמואלביץ (מכונה "ממשי")- אחד האריסים שישבו בבית המוטור, עם בן ציון ישראלי ואחרים. לא היה להם תנור לאפיית לחם, וכל ערב היה יוצא אחד מהם, בתורנות, לחצר כינרת ומביא משם לחם (בחצר היה תנור). פעם אחת נשלח מנדל לחצר, ולא חזר. כשחיפשו אותו מצאו אותו מוטל בצד הדרך, פיו מלא עפר, נעליו עוד בידיו, ולא ברור בדיוק מה קרה לו, כנראה נרצח ע"י בדואים מהאזור. הוא היה עילוי בלימודי קודש, גם במדעים ומתמטיקה, סיים גימנסיה רוסית בהצטיינות, ועוד נכון לו עתיד גדול. הוא היה בחור לעיתונות הפועלים, וחתם בשם הקיצור: ממשי.

הדרכת עמיתים - רחל בלובשטיין - המשוררת רחל :

אברהם כהנוביץ, איש העלייה ה-2 עלה עם אחיו מרוסיה ב-1906 לרחובות, לאחר שעברו הכשרה חקלאית ברוסיה. הם רכשו משק של 50 דונם ברחובות, וגידלו מטע שקדים. ב-1909 עלתה רחל לרחובות, ושם נפגשה עם אברהם נשאה רק תמונה שלהם משם, ואין שום כתיבה עליו בזיכרונותיה. (מוקי צור טוען שיש בידיו התכתבות שלהם) כשעלתה רחל ארצה גרה בביתו של יעקב ברוידא ברחובות, עם שתי אחיותיה שושנה ובת שבע. (בבית ישנו מגדל, שנקרא כיום מגדל 3 האחיות).

אברהם נסע ללמוד אגרונומיה בקליפורניה, התגייס לגדוד העברי, וב-1920 עלה כחבר ב"קבוצה הקליפורנית" שהתיישבה בזרעוניה, הם מקימי בנימינה. הוא נשא לאישה את חווה, שהוכשרה בחוות העלמות, הולידו 4 בנות, שאחת מהן היא סבתא של נטע... כול התמונות שלהם הם מאלבומו האישי של בניציון ישראלי, חברו של אברהם- הסיפור של חווה ואברהם כהנוביץ הוא דוגמא לסיפורם של אנשי העלייה ה-2, אומנם הפחות מפורסמים, אבל בהחלט דוגמא מצוינת שכן זה מתחבר לסיפורה של רחל שלמדה גם היא בחוות העלמות, וגם נסעה ללמוד אגרונומיה וכו'... כשרחל נסעה לטולוז ללמוד אגרונומיה, הכירה שם את מיכאל ברנשטיין, שהיה לאהובה. מלחמת העולם ה-1 הפרידה ביניהם, כשהיא נסעה לרוסיה ועבדה עם ילדים. כנראה שם נדבקה בשחפת. על מיכאל היא כתבה את השיר : זמר נוגה :

הַתְּשִׁמֶע קוֹלִי, רְחוּקֵי שְׁלִי, הַתְּשִׁמֶע קוֹלִי, בְּאֶשֶׁר הִנָּה –
קוֹל קוֹרָא בְּעוֹ, קוֹל בּוֹכָה בְּדָמֵי וּמַעַל לְזִמְן מְצוּנָה בְּרַכָּה?
תִּבֶּל זוֹ רַבָּה וַדְּרָכִים בָּהּ רַב. נִפְגְּשׁוֹת לְדָק, נִפְרָדוֹת לְעַד.
מִבֶּקֶשׁ אֲדָם, אֶדְפוֹשׁלוֹת רַגְלֵי, לֹא יוֹכֵל לְמַצֵּא אֶת אֶשֶׁר אֲבַד.
אֲחֲרוֹן יָמַי כָּבֵר קְרוֹב אוֹלֵי, כָּבֵר קְרוֹב הַיּוֹם שֶׁל דְּמִעוֹת פְּרִיָדָה,
אֲחַפָּה לָךְ עַד יִכְבוּ חַיִּי, פְּחָפוֹת רַחֵל לְדוֹדָה

רחל חזיה ארצה באוניה רוסלאן, ב-1919, לקבוצת כנרת. ברגע שמחלתה התגברה, החברים הפרידו אותה מהילדים ונידו אותה. אחרי כל הקשיים שעברה, החברים אמרו לה להישאר בצד ולא להתקרב אליהם, כדי לא תדביק אותם. נתנו לה כלים נפרדים, ויחס מאוד בוטה ולא נעים. בהחלטת קבוצה הוחלט לסלק אותה מהקבוצה. אמרו לה: את חולה, אנו בריאים. אמנם יש את כל האידאולוגיה שמרחפת מעל, אך אפשר לומר שנלקחה ממנה הגאולה. בשיר שלה "האתה הוא הקץ" היא מספידה את הימים, הבינה שזה הקץ:

הַאֲתָה הוּא הַקָּץ? עוֹד צְלוֹל הַמְרָחֵב, עַרְפְּלֵי הַחַיִּים עוֹד רוֹמְזִים מִרְחוּק,
עוֹד הַשְׁחַק תִּכְלֵל וְהַדְּשָׂא יִרְק, טָרָם סִתּוּ.
אֲקַבֵּל אֶת הַדִּין, אֵין תְּלוּנָה בְּלִבִּי, הֵן אֲדַמּוּ שְׁקִיעוּתֵי וְטַהַר שְׁחָרִי,
וּפְרָחִים חִיכּוּ בְּצִדֵי נְתִיבִי, בְּעֵבְרִי

היה לה הכישרון להכניס למילים את רגשותיה. בעודה חולה וסובלת, היא נזכרת בכל מה שעברה והכירה, ותוהה איך היא בתל אביב, כל כך רחוקה משם. והיא כותבת ושואלת:

יְאוּלֵי לֹא הֵיוּ הַדְּבָרִים מְעוֹלָם.
אוּלֵי

מעולם לא השפמתי עם שחר לגן,
לְעָבְדוֹ בְּזַעַת אִפִּי?
מעולם, בְּיָמַי אֲרָכִים וְיוֹקֵדִים
(אֲרָכִים וְיוֹקֵדִים) שֶׁל קֶצֶר,
בְּמִרְמֵי עֲגֵלָה עֲמוּסֵת אֱלִימוֹת
לא נִתְתִּי קוֹלִי בְּשִׁיר?
מעולם לא טְהַרְתִּי בְּתַכְלֵת שׁוֹקֵטָה
וּבְתֵם

שֶׁל כְּנָרְת שְׁלִי... הוּא כְּנָרְת שְׁלִי,
הֶהְיִיתִי, או חֲלַמְתִּי חֲלוֹם

כשהיא גרה בתל אביב, בגלות מכנרת, גרה אצל אחותה, שושנה והיא רואה את בן אחותה הקטן, אורי. רחל
שאהבה וטיפלה בילדים רבים עוד ברוסיה מבכה על גורלה ועתידה שתמות ללא ילדים משלה ואז היא כותבת

את אחד השירים היפים שלה: אורי

בן לוי היה לי! לֵד קָטָן, שָׁחַר תִּלְתְּלִים וְנָבוֹן.
לְאַחוֹ בְּיָדוֹ וְלִפְסָע לְאַט, בְּשִׁבְלֵי הַגֶּן.

לֵד. קָטָן.

אורי אֶקְרָא לוֹ, אורי שְׁלִי! רַף וְצִלּוֹל הוּא הַשֵּׁם הַקָּצֵר.

רָסִים נִהְרָה. לִילְדֵי הַשְּׁחִרְחַר

"אורי-!" אֶקְרָא!

עוד אֶתְמַרְמֵר קְרַחֵל הָאֵם. עוד אֶתְפַּלֵּל כְּפָנָה בְּשִׁילָה.

עוד אֶחַקָּה לוֹ.

אחרי שוויתרה כבר על הכול, היא כותבת שיר שהוא מעין צוואה שלה, ומבקשת להיקבר בכנרת:

אם צו הַגּוֹרֵל לְחַיּוֹת רְחוּקָה מְגִבּוּלֶךָ –

תִּתְּנֵנִי, כְּנָרְת, לְנוּחַ בְּבֵית-קְבָרוֹתֶיךָ.

אִין דְּמִי-חֲדָלוֹן בְּעֶצֶב שְׁלוֹ הַרוּגָע,

וְשִׁיר-עֲבוּדָה מְעֵבֵר לְדָרְךָ בּוֹקֵעַ.

וְזָכַר שׁוֹכְנֵי עוֹדְנֵי אֲרוּג בְּמִסְקָת,

וְעַץ מְצַבָּה מִמְּעַל קֵיד מְבַרְכָת.

אם צו הַגּוֹרֵל לְחַיּוֹת רְחוּקָה מְגִבּוּלֶךָ –

אֲבוּאָה, כְּנָרְת, לְנוּחַ בְּבֵית-קְבָרוֹתֶיךָ!

סוף הדרכת עמיתים

שושנה בלובשטיין - אחותה, שהועברה לכאן לפני שנתיים, ע"י בני המשפחה, לאחר שהייתה קבורה בתל
אביב שנים רבות.

מיכאל ברנשטיין – אהובה של רחל, נשאר בטולוז ללמוד אגרונומיה, אך חזר לרוסיה אחרי המלחמה, למרות
האהבה הגדולה, ודרכיהם נפרדו. זו מן טרגדיה יוונית, שכל אחד מהם הלך על פי צו גורלו: היא כבר הייתה
שבויה ברעיון הציוני, והוא שבוי ברעיון המהפכני המרקסיסטי, ושם הוא נעלם אחרי המהפכה.

כשהצעירים בגיל 17-18, גם כיום, מחליפים בני זוג די מהר. כך צריך לראות גם את האנשים המפורסמים
האלה. מדובר בנער ונערה, ההורמונים והרומנטיקה בשיאם, וזה לא מפתיע שבני זוג נפרדו והיו רומנים
חדשים. ברור גם שהתנהגותם המינית הייתה הרבה יותר שמרנית ממה שמכירים כיום. כשנתנו יד אחד לשני,
או כתבו מכתב או שיר, זה היה שיא הרומנטיקה. לא תמיד רצו ישר למיטה.

אלישבע ביחוסקי – המשוררת, שמה האמיתי היה אליזבטה איוואנובה ז'ירקובה. בחורה רוסייה - נוצרייה
פרבוסלבית, שקשרה את גורלה עם היהודים הצעירים בעלייה השנייה. התאהבה בשמעון ביחוסקי, סופר
ועורך ספרותי בעיתונים ציוניים, ועלתה בעקבותיו ארצה. נשבעה לעצמה לרכוש מימונות גבוהה בשפה
העברית, והצליחה בכך. הכריזה על תענית דיבור עד שלא תשלוט שליטה מלאה בשפה. היא העריצה את רחל
בלובשטיין המשוררת, ורצתה להיות כמוה. היא הפכה לסופרת ומשוררת, אך כאשר בעלה נפטר ב-1932,
אלישבע נשארה עם ילדה בת 8, ולא הצליחה להחזיק את עצמה. חיה בצריף דולף בתל אביב, הפכה
סמרטוטית, הסתובבה עם עגלת סופרמרקט ועליה כל רכושה, חיה חיים אומללים ומחפירים בסוף ימיה.
ב-1949 חברה החליטו לעשות לה חסד, ושלחו אותה לכמה ימי הבראה בטבריה, בגלל מחלת פרקים שחלתה
בה. היא נפטרה שם, בבית ההבראה. בגלל שמעולם לא התגיירה, חברה קדישא קברו אותה מחוץ לגדר בית
הקברות של טבריה. חברה שמעו זאת, והחליטו להעביר את קיברה לכאן, ליד רחל.

מאחורי רחל:

נח נפתולסקי – ידידם הטוב של רחל, של בן ציון ישראלי. נח כתב לאשתו ב-1954, אחרי מותו של ישראלי:
"חיה ובית בן ציון היקרים שלום.

לפני מסעו האחרון לפרס, בא אלי לפנות ערב. שוחחנו ארוכות עד מאוחר בלילה. כשהוא עמד להיפרד, סיפר לי על המשגימה שנטל
עליו, על המסע היוזם ועל תפילתו לכסות את הערבה הצחיחה בנגב במטעי תמרים. דיבר על שלושים אלף חוטרי תמר, שאין גני
התמרים בארץ יכולים לספק. לא ניחש ליבנו שזוהי פגישתנו האחרונה. לפני עוזבו את פרס כתב לי מכתב ארוך ופירט את כל פרשת
מסעו, תלאותיה והצלחותיה, ושעדיין הפרשה לא הגיעה לסיומה, ויש לחדש אותה בעוד חודשים. כן הוסיף, שהוא מתכנן עתה
לשוב לביתו לכינרת, ינוח ימים, ועוד ניפגש ונשוחח. גזר הגורל אחרת. עוד מפה בארץ, כתב לי אחרי שובו: מתי נתראה? החזק
מעמד.

חיה היקרה. בדרכי חיי השונות נפגשתי עם יחידים ועם בני לוייה, שהושיטו לי יד לאחוז במנוד רגל למוט (הרגל מתנדנדת לקרוס),
יחיד היחידים היה בן ציון מחמל נפשי, שהיטה שכם לפרוק סבל כי כבד ממני. (לנפתולסקי בכל חייו היו לבטים והתחבטויות נפש).
הטיות שכם זו הייתה יסוד נפשו הנאמנה. ובאבוד לי, מאירה לי סולת נפשו ב התייחדי עם זכרו. רבים הימים ורבים הלילות
שיזכרו עולה ומאיר לי. אני הוגה בנפשי שוב ושוב בדברי הפרידה: החזק מעמד.

חיה, יודעת את שלא חוננתי בקביעות מקום כמו בן ציון. אפס, רבות היו התחנות שעשינו יחד בארץ, החל מפתח תקוה בעבודה
בפרדס, ושיחות על מולדת משותפת שעזבו אחרינו. דרך רחובות שהטתה חסדה לנו, והרבה היינו חייבים לה, ועד כינרת
הפקידותית ומה שעוללה לנו (הכוונה לברמן הפקיד). ומכירת כמה תחנות, ושוב לכינרת. זו כינרת אצלה לנו בברכתה ובה טעמנו
לראשונה עבודה יוצרת וחופשית. התקשר בן ציון למקום ובנה בו את ביתו הנאמן, לו ולכלוים אליו. עלי גזר הגורל נדודים הלאה,
וכשהורחקתי הבין בן ציון לרעו גם מרחוק, והקשר לא נפסק. ליבו הנאמן והפתוח ידע לחוש ולהרגיש את עקת נפשו של רעהו.
עתה, בעטוף תפילה שיחי, ואפפל כי תנוח נפשו בצל כנפי השכינה. התפילה שנתנה ניחומים לאבות ובנים למשך דורות, ולי תפילה:

בהגיע תורי ותום דרכי לבוא לנוח בנוף האהוב בקירבת מקום מנוחתם של יקירי נפשי. ואולי אזכה עוד להתהלך קצת בצל התמרים שבן ציון נטע.

שלום לך ולכל באי ביתך הנלווים. בית בן ציון."

יעל קציר, היסטוריונית וקולנוענית, שכתבה את הספר, כתבה את המכתב הזה "כאילו" מפיו של נח נפתולסקי, לפי דמותו של נפתולסקי, שהצטיירה לה מתוך שיריה וזיכרונותיה של רחל. זה בעצם מכתב שמעולם לא נכתב. בינו לבין רחל היה קשר רומנטי, אך הוא מעולם לא התחתן ולא הקים משפחה. זו למעשה כאילו צוואתו של נפתולסקי, וכשהוא נפטר בביתו בגבעתיים, ב-1974, בגיל 91, הביאו אותו לקבורה כאן, לחלקת "נבו".

נפתולסקי היה אחד הבוטנאים המוכשרים שהיו בארץ. הי גם חקלאי, היה מורה לחקלאות בכדורי ועוד מקומות, ועסק בחקר הצומח של ארץ ישראל. הגן הבוטני שבאוניברסיטת תל אביב-נקרא גן נח נפתולסקי, ולא בכדי. הוא גילה מחדש את השושן הצחור. היה ידידו הטוב של זוהרי, שכתב את מגדיר הצמחים המלא של צמחי הארץ.

שמעון קושניר – מאנשי העלייה השנייה, ממקימי כינרת וכפר יחזקאל, סופר ואיש ציבור, ידידו הטוב של נפתולסקי. היה לו בן צעיר ומוכשר בשם טוביה קושניר. טוביה היה סטודנט לבוטניקה באוניברסיטה העברית בירושלים. ביחד עם עוד חברים מהאוניברסיטה, אנשי פלמ"ח וחי"ש, ובראשם דני מס, נקרא לדגל כדי לעזור לגוש עציון הנצור. בלילה בין 15-16 בינואר 1948, יצאו 38 בחורים מהרטוב לכיוון גוש עציון, אחד שבר רגל בדרך ושניים חזרו איתו להרטוב. 35 בחורים המשיכו בדרך לגוש, ובין גיבע לצוריק, על גבעת הקרב, הם נהרגו כולם בקרב אכזרי עם ערביי הכפרים – זה סיפור מחלקת ההר - הל"ה.

טוביה קושניר היה קשור בנפשו לנח נפתולסקי, ידידו של אביו. הוא שוטט איתו ברחבי הארץ, גילה איתו צמחי בר חדשים. יש שני צמחים מדבריים שנקראים על שמו: אירוס טוביה, וסתוונית טוביה. שמעון קושניר נפטר בגיל 91 בגבעתיים, אך ביקש להיקבר כאן, ליד חברו הטוב נפתולסקי.

אברהם הרצפלד – באמצע ביניהם, ראש המרכז החקלאי של ההסתדרות, ועוד. היה ידוע כמי שלא הניח לרגע את עבודת יישוב הארץ. לכל יישוב שקם בארץ, בתקופה שבה הוא היה בתפקיד, וגם לאחר שפרש – היה מופיע לטקסי ההקמה, היה עומד על הבמה ושר בגרונה הניחר:

שור, הביטו וראו מה גדול היום הזה, היום הזה!

אש יוקדת בְּחֵזֶה וְהַמְחַרְשָׁה

שוב פולחת בְּשֵׁדָה

גם הוא עבר בכינרת, היה מאנשי תל-חי וכפר גלעדי, מהאחרונים שראו את טרומפלדור בחיים, והוא זה שרשם ביומנו באותו לילה- "יא באדר 1920, את המשפט האחרון שלו: "אין דבר, טוב למות בעד ארצנו." גם הרופא גרי רשם מפיו בדיוק את אותו משפט, ואפשר לומר שאלה מלים שהפכו לדבר קדוש, לסמל של המפעל הציוני.

כמדריכים - לא כדאי להזכיר שמועות שמסתובבות על קללה ברוסית וכולי, כי זה הופך אותן למשהו זול. **בן ציון וחיה ישראל** - על קברו מצויר עץ תמר רב חוטרים, וכתוב: חלוץ תמיד. ועל קברה – דבורה עם חלת דבש, וכתוב: עמלה תמיד. הם היו הזוג המייסד של קבוצת כנרת. הוא היה אבי השבת התמר לארץ, יחד עם שמואל סטולר מכינרת, ויאני אבידוב מנהלל.

אסון מעגן - ב-1954 היה בין המזומנים לטקס שנערך בקבוץ מעגן, לזכר הצנחנים שלא שבו ממלחמת העולם ה-2: חנה סנש, חביבה רייך, אנצ'ו סירני, אבא ברדיצ'ב.

בזמן שהשתתף בטקס ארע אסון: נשיא המדינה יצחק בן צבי לא יכול היה להגיע לטקס, כי באותו יום נחנך גם אתר יד ושם בירושלים. הנשיא ביקש לשלוח איגרת מטעמו אל באי הטקס, ושהיא תושלך אליהם ממטוס. נעשו הרבה עותקים של האיגרת, הכניסו אותם לתוך שק והעלו למטוס קל. מאחורי הטייס ישב צלם שהיה אמור לצלם את הטלת האיגרות. כשהטייס הגיע מעל באי הטקס, הוא זרק את השק דרך החלון, אך השק נתפס בגלגל של המטוס. הטייס אמר לצלם להחזיק לרגע את ההגה, והוא עצמו התכופף דרך החלון כדי לשחרר את השק. ברגע קצר זה – היה איבוד שליטה, המטוס התרסק אל תוך הקהל, ונהרגו 17 מבאי הטקס, כולל צנחנים שצנחו באירופה ב-1944, שרדו את המלחמה בחיים, ונהרגו בטקס. בין ההרוגים היה גם בן ציון ישראלי.

ברל כצנלסון – ושתי הנשים שבחיו. הוא היה מהמנהיגים הבולטים ביותר של תנועת הפועלים הארצישראלית. אדם שזכויותיו רבות, המפשר והמגשר הגדול של תנועת הפועלים, מי שעמד בראש ההסתדרות העובדים הכללית בארץ, ידידו הטוב של דוד בן גוריון, הקים את מפלגת הבלתי מפלגתיים. כל ימיו עסק במרד ובשימור, במתח הזה שבין יצירת אדם חדש ויהודי חדש, לבין השימור של מסורת האבות, כיוון שהיה תלמיד חכם מנעוריו, למד בחדר ובישיבה.

שרה שמוקלר – בת עירתו של ברל, בוברויסק, ברוסיה. היא הייתה אהובתו, כשהשתחרר מהצבא הבריטי ב-1919, מהגודים העבריים, חזר ארצה ונסע אליה ליסוד המעלה. היא הייתה אחות רחמניה ועבדה עם ד"ר הלל יפה. הלל יפה שלח אותה מזכרון יעקב להקים מרפאה ביסוד המעלה. שרה וברך בילו יחד את חג הפסח, הוא חזר לתל אביב, וכעבור זמן מה שמע שהיא חולה מאוד בקדחת. הוא נסע אליה לבית החולים בצפת, ומצא אותה בשעותיה האחרונות, עד שנפטרה ונקברה כאן, בגיל 25.

בזמן הליווייה שלה הוא קפץ לתוך הקבר הפתוח וביקש שיקברו גם אותו איתה. יש טוענים שבמותה היא הייתה בהריון ממנו. על שמה נקרא בית הבראה "ארזה" שבמוצא.

לאה מירון-כצנלסון – חברתם המשותפת, שהפכה לבת זוגו של ברל אחרי מות שרה. גם היא מאותה עיירה, ואיתה הוא בילה את כל שארית חייו, בעין חרוד. הם לא התחתנו רשמית, ואז גם נשים לא נהגו לקחת את שם המשפחה של הבן זוג, אבל מספרים שכאשר בא להוציא לה פנקס אדום של ההסתדרות, שאלו אותו מה שמה, והוא ענה: לאה מירון... ואחרי רגע מחשבה הוסיף: כצנלסון. לכן נרשמה כך בתעודת ההסתדרות שלה, ובעצם זו הייתה תעודת הזהות החשובה שלה, ותחת השם הזה נקברה, בגיל 79.

שמואל יבנאלי – שהיה בין המחוללים של עליית יהודי תימן לכנרת.

תימנים מכנרת: ימימה יפת, יפת בן יוסף צאירי, מעודד יפת ועוד. הם קבורים בחלקה אחת, סביב האיש שגרם לעלייתם.

קברי מתאבדים:

"אחינו היקר ראובן קרבצקי, נסתלק מעולמו על חוף הכנרת". (ירה בעצמו)

"חברתנו היקרה שושנה אייזנשטט" – אהובתו של קרבצקי, שהתאבדה אחריו, שתתה נפט ומתה בייסורים נוראיים.

יוסקה, התאבד בכנרת. יש הספד שכתבו עליו:

אלומות בגרון המתיקו סוד, אילם היה הנער ואיננו עוד.
בצידו אקדוח עשן, שכב אילם העלם כישן.

תחתיו שתקה אילמת אלומה, נדמו חייו בסוד תעלומה.

רעים חפרו לו קבר על גבעה, לא אב לא אם אבא השבעה.

צפה אילם הקבר על פני ים, חזרו כורים שחוח ודומם.

על כר דמעות הזילה אי עלמה, ואין יודע למה ועל מה.

על קבר זר הניחה וייבול, זרח בבוקר שמש כמו תמול.

זרחי טללים באחו כדמעות, דרכיו השתוחחו דוממות.

היה היח נער ואיננו עוד.

אח"כ כתבה חיה רוטברג ביומנה, מתוך הספר: "ספר מאוחר":

"מחוסרי העבודה היו מסתובבים בחצר שלנו. זוכרת אני אחד הבחורים שהסתובב פה כמה ימים, לבוש מעיל חורף ארוך ונעול מגפיים, הוא לא יכול היה להיכנס למטבח לאכול כי בעת ההיא לא הייתה כניסה למטבח חופשית כמקודם. יום אחד בהיכנס למטבח, ראיתי שוכב על הקס והואקודח מחוסם. ראיתי כי מצבו חמור. בחדר הסמוך לחדרנו גרו 3 חברים. אמרתי להם והם הכניסוהו לחדרם. בערב בשווי מהעבודה, שמעתי אותו מעבר לקיר, נאנח ושר חליפות. אחד הבחורים אמר לו: מה אתה נאנח כמו בחורה? כל הלילה לא ישנתי בגללו. פתאום נשתתק. בשעה 2, כשהיה עלי לצאת לעבודה, נכנסתי לראותו. הבחור שכב דומם במעילו ובערדליו, וקצף לבן על שפתיו. אמרתי לחברים לקרוא לחפץ החובש. עד שהביאו אותו, היה כבר זה גוסס. אחרי מותו נודע מי הוא היה: בן חיים היה שמו. הוא עבד בחוות מגדל, אח"כ פוטר והתחיל לרעוב. וככה מת בבדידות ממצוקת הרעב. החברים הניחו אותו על סולם, והובילו אותו לבית הקברות. רבים מתו בעת ההיא ממחלות, מרעב ורבים התאבדו. גמרו בקלות את חשבונם עם החיים, לאחר שלוש שנים של סבל ועינויים."

גור אלרואי כתב עבודת M.A. על המתאבדים, וגילה שכ-10% מכלל המיתות בעלייה השנייה והשלישית היו מהתאבדות. זו אמנם תקופה שמתוארת בצורה מאוד הירואית, אך צריך לזכור שהיה בה גם סבל נוראי, בדידות נוראית. אנשים לא יכלו להתלונן על קשיים, גם בגלל בושה, וגם מתוך אי הרצון להפיל את סיבלם על האחרים, שגם הם סובלים. לכן – העלייה השנייה היא אחת הפוריות ביותר מבחינת יומנים וזיכרונות. מה שהאנשים לא יכלו להשיח לחבריהם, הם כתבו בלילה ביומנים. כך נשאר הרבה חומר כתוב מהתקופה הזו. **אבן השיחה** – אבן במרכז חצר כנרת, שאדם שהיה מרגיש בודד וליבו "עולה על גדותיו", היה ניגש ומתיישב על האבן. כשראו משהו ניגש לשם, ידעו שהוא זקוק לסעד נפשי, ומי שהיה פנוי נפשית היה ניגש אליו ומשוחח איתו.

קברי אלמונים – שורה שלמה של "אלמונים מפליטי יהודה" – מהמושבות שלמרגלות הרי יהודה: רחובות, ראשלי"צ, נס ציונה. ב-1917, במלחמת העולם ה-1, התורכים גירשו את יהודי יפו, תל אביב והמושבות. חלק ברחו למקומות קרובים – פתח תקוה וכדו', והסתתרו עד בוא הבריטים. חלק מהם ברחו צפונה, עד כנרת, וכאן לקח כשנה עד שהבריטים הגיעו. חלקם הגיעו חולים וגוססים, מתו כאן ונקברו כאן.

אהרון ישראלי, בנו של בן ציון ישראלי, עשה עבודה וחיפש בארכיון הציוני בירושלים, וגילה רשימה של הנקברים בבית הקברות בכנרת, שנרשמה ע"י הועד להקלת המשבר, בראשות מאיר דיזינגוף. הסתבר שכל השמות היו ידועים למוסדות, ואז בנו מן אנדרטה גבוהה עם רשימת האנשים האלה, מגיל שנתיים עד גיל 80. על המצבות עצמן עדיין רשום "אלמוני", כי לא פתחו את הקברים כדי לבדוק מי קבור איפה.

שרה אביגור ושאל אביגור/מאירוב – שאול למד בגימנסיה הרצליה בת"א, ב-1917 עזב את הלימודים והצטרף לחלוצים בכנרת. הוא ביקש שילמדו אותו "לפתוח תלם באדמת המולדת". צירפו אותו לאהרון שר שלימד אותו לחרוש. שאול כתב על כך ביומנו: "אני תב לאהרון את החוב הגדול ביותר. הוא לימד אותי את המלאכה הקדושה ביותר – לפתוח תלם ישר באדמת המולדת."

ב-1919 המצב בגליל העליון החמיר במלחמה. 4 היישובים: חמארה, כפר גלעדי, תל חי ומטולה. יצא קול קורא לכל מי שיכול ומוכן לעלות ולעזור להגנתם. אהרון שר עבר לתל-חי, ושם נהרג במארב שעשו הערבים בשדה. כששאול שמע שהמורה שלו נפל, החליט לחוש למלא את מקומו, ועלה לתל-חי. השתתף בקרב בתל-חי ב-1920. אחרי הקרב וקבורת ההרוגים, שאול כתב: "ברגע שנפסקו היריות בתל-חי, הרגשתי כאילו נעשה בי ניתוח ותבלול הוסר מעל עיני. הבנתי שבלי המגן ובלי נשק המגן לא יקום המפעל הציוני בארץ ישראל."

שאול מאירוב הפך מאז לאחד מראשי ארגון ההגנה, שהוקם ב-1920. הוא היה אחד מאנשי סודו של בן גוריון, הוא נשלח להקים את המוסד לעלייה ב' באירופה, והיה אחראי לכל נושא ההעפלה. בסוף המנדט הבריטי ושערי הארץ נפתחו, בן גוריון נתן לו הוראה להישאר באירופה, ובעזרת הקשרים הרבים שיצר – יפעל לטובת רכש של נשק עבור המדינה. תוך כדי השליחות באירופה – הגיע מברק משרה אשתו – "שאול, גור בננו נפל בקרבות סגירה". שאול שאל את בן גוריון אם הוא יכול לחזור לארץ להלוויית בנו, ובן גוריון ענה לו: שעה לפי הבנתך, אבל לא את גודל המשומה. שאול כתב לאשתו: לא אוכל לשוב להלוויית גור, כי המשומה שלי נועדה למנוע נפילת גורים נוספים לעמנו. שרה ענתה לו: "לבד ילדתי, לבד גידלתי, ולבד אקבור."

שאול חזר ארצה אחרי כמה חודשים, ואז החליטו לשנות את שם משפחתם ל"אביגור". בהמשך היה המנכ"ל הראשון של משרד הבטחון. מספרים עליו שאם רצו לומר הוראה שאין עליו שום עוררין במשרד, אמרו רק: "שאול אמר".

אלתרמן כתב עליו את המלים שכתובות על הקבר: "עלום ונוכח בכל". קברו שחור, כי חי תמיד בצל במחתרת ובסוד. על קברה של שרה נכתב: נכונה בכל מאודה. הקבר שלה לבן, כי חיה בגלוי.

הבן גור קבור בשורה סמוכה. היו לו שני אחים מאומצים, אילנה ודני, ששינו את שם משפחתם לגור: אילנה גור האמנית, ופרופ' דני גור המנתח.

נעמי שמר – קבורה ליד הוריה רבקה ומאיר ספיר, וליד בעלה השני- מרדכי הורביץ. (היתה נשואה קודם לגדעון שמר).

נתן איכר – (ארנסט פולק) בן 19 מביתניה, התאבד בירייה ב-1921. עיצוב המצבה – של צייר מקבוצת השומר הצעיר שישבה בביתניה עילית. בציור יש גולגולת מפחידה, יתושת אנופלס ענקית (נקראה אז "יתוש הייאוש"), ופצע של ירייה ממנו נוזל דם. (יש טוענים שזה קשור לעבודת השטן, אך אין שום הוכחה). שמו המקורי היה ארנסט פולק, מהשומר הצעיר באוסטריה. ב-1919 עלתה קבוצה גדולה של מאות אנשים מהתנועה, וכאן מצאו ייאוש גדול, חוסר תעסוקה, תנאים קשים, והחלה ירידה של חלקם מהארץ. הוא עלה עם קבוצה של 27 צעירים, מנהיגי התנועה, ליישוב ביתניה עילית (ביניהן 4 בחורות). הם עסקו כאן בעיקר בסלילת כביש צמח-טבריה, עבודה שמומנה ע"י הבריטים, בתמיכת הנציב הרברט סמואל, ובמימון משלם המיסים הבריטי. זה סיפק תעסוקה ופרנסה להרבה אנשים.

ארנסט פולק הרגיש קצת זר ומוזר בתוך הקבוצה, כי רובם היו ממזרח אירופה, והוא מאוסטריה, אינטלקטואל ומלומד, והאחרים לא הבינו אותו ואת נפשו הרגישה. הם חיו בצורה סגפנית וקשה, שיחות ויודויים עד אור הבוקר, התפרצויות זעם או שמחה, לעתים התרוממות נפש, ולעתים שפל נורא. לבסוף פולק ירה בעצמו. לידו מצאו את האקדה, ואת הספר "האחים קרמזוב" של דוסטויבסקי, פתוח בפרק שנקרא: האינקוויזיטור הגדול. זה פרק שעוסק בישוע, שירד חזרה ארצה, פוגש כאן את ראש האינקוויזיציה, ואומר לו: אתה עושה את כל ההתעללויות והדברים הנוראים האלה בשמי? זה לא מה שהיטפתי אליו... והפרק מסתיים בהתאבדות. יש אומרים שהספר בכוונה הושאר פתוח בפרק זה, כדי לכוון ולהאשים את מאיר יערי, שהיה המנהיג של הקבוצה. כנראה שהיחסים המתוחים, בין יערי הכריזמטי, שירד לחייו של פולק עדין הנפש והרגיש, גרמו לו לבסוף להתאבד.

השם שבחר לעצמו- נתן איכר – מורכב משני אלמנטים: אחד מהספרות הגרמנית במאה 18 – לסינג, פילוסוף גרמני, כתב ספר בשם: "נתן החכם", ובו מעלה על נס את ההומניזם והקירבה בין אנשים, והיפטורות מדעות קדומות. הדמות הזו תפסה מאוד את ליבו ונפשו של פולק. איכר – זו הייתה שאיפתו של כל חלוץ- להפוך מתלמיד חכם לאיכר.

גל הרצל – גל אבנים בחלק העליון של בית הקברות. מ-1909 נוצר מנהג, שהיו מתכנסים לזכרו של הרצל בכל שנה באביב, אנשים היו מביאים מפרי הארץ לכאן. כל אחד לקח אבן וצירף אותה לגל אבנים לזכר חוזה המדינה, היו עושים מרוצי סוסים וכו'. זה נמשך עד המרד הערבי ב-1936, אז כבר היה מסוכן לנוע בדרכים, והמנהג פסק.

בשנות ה-40, כשההסתדרות הסדירה את בית הקברות, סידרו גם את הגל הזה בצורה קבועה.

תמליל סיור מספר 33 לים המלח והר סדום

מסלול: ים המלח והר סדום

נסיעה לין גדי

הדרכת עמיתים

הנסיעה לאורך חופו המערבי של ים המלח מותירה רושם עז, הים, ההרים העוטפים את חופיו העליון והירידות המצוקים המחורצים. דומה כי הכביש היה כאן מאז ומתמיד. המבוגרים שבנינו יוקמו וימרו מה פתאום הכביש נחנך ב-71 מעטים יוספו כן בזכות אדם 1 דרכים עתיקות אילצו את העוברים לטפס למקום מצוק העתקים כדי לעקוף ערוצי נחלים, סיורים לאורך החופים נעשו בדרך הים. עד לפני 40 שנה לא רק שלא הייתה דרך קדומה לא היה שבייל עזים. הכביש מצפון לדרום, המצאה מודרנית ציונית וחלוצית אולי האחרון בסדר גודל כזה. הקשר בין מפעלי ים המלח הדרומי והצפוני של חברת האשלג נעשה בכלי שיט. קו הפסקת האש שנחתם הפך את התנועה לאורך החוף המערבי מוגבלת יותר. עד מלחמת 6 הימים נסלל כביש מאילת לדרום עד נחל עין גדי סמוך לקו הירוק בחלק הישראלי ובחלק הירדני מעין פשחה ועד עמק בית שאן. לאחר מלחמת 6 חלה תנופת התיישבות בצפון ים המלח ועלו מחשבות על חיבור כביש ים המלח מצפון לדרום, כדי לסייע בהתפתחות הסביבה. בסוף שנות ה-10 של ה-120 נכבשה פינסק ע"י הצבא הפולני, מרבית תושבי העיר היו יהודים שהשפעת ההשכלה ניכרה באורחות חייהם. אך שהגיעו הפולנים הואשמה הקהילה בזהות בולשביקית ועשרות הוצאו להורג. רבים מהיהודים שהבינו שסכנה מרחפת מעל ראשם. משפחת איזנברג הגיע לנמל חיפה והתיישבו בחיפה תחתית. החיים בשכונה הערבית היו זרים והאב קנה חלקה בהדר הכרמל. האב אדם דתי התנגד להתארגנות דתית פולטית הצטרף למפא"י, בשבתות היו הולכים לביהכ"נ ואח"כ לשמוע הרצאות של מנהגי התקופה. בסביבה זו נולד דב הצבר ה-1 במשפחה כבר בגיל צעיר לקח חלק בכלכלת המשפחה יחד עם לימודיו. את לימודיו בטכניון השלים תוך התנסות במגוון תחומים שיסיעו לו באלתור ועשיה ייחודיים בארץ ובעולם. מאז 48 הייתה רצועת עזה תחת שלטון מצרי שדאגו להנצחת מצבם של פליט 48 ומניעת השתלבותם ברצועה. מצב התעסוקה היה ירוד והפליטים התקיימו מתמיכת מוסדות האו"ם אבטלה ועוני שלטו. עם כיבוש צה"ל הוקם ממשל צבאי ואת תפקיד נציג מע"צ קיבל דב איזנברג במסגרת תפקידו לדאוג לפרנסת הפליטים. לאחר מס חודשים נקרא לתפקיד נוסף ביו"ש שם מצב הפליטים היה טוב בהרבה למרות זאת מצב התשתיות היה מימי המנדט. אלון שכהן באותה תקופה כשר העבודה ולפי תוכניתו המדינית ראה ב-2 חלקי ים המלח המערבי כיחידה אחת רצה בכביש ויצא לבדוק. סלילת הכביש נראתה כבלתי אפשרית לא רק מבחינה טופוגרפית טכנית ונספו עליה מתנגדים מבחינה מדינית, ואנשי חברת הטבע. שהגיע לשר האוצר ספיר נעצרה היוזמה. טען כי זו יוזמה ליצירת עובדות פוליטיות ואף שייכנע את דין בהתנגדות. נראה כי הרעיון נדחק. באותה תקופה איזנברג ממונה על שדרוג מערכת הכבישים והוטל עליו אחריות להעסקת אלפי פליטים מישי"ע. איזנברג חשב ביצועי: תקציב לפריצת הכביש אין אך להעסקת פליטים יש, את התקציב להעסקת עובדים עזתים תרם בהרחבת הכביש יריחו בית שאן ופריצת דרך עין פשחה עין גדי. כ-10000 עובדים עזתים הועברו ליריחו ושוכנו במכנות שהתרוקנו לאחר מלחמת 6. כ-7000 נועדו לפריצת הדרך. היות ולא נמצאו מגורים מתאמים ליד עין פשחה נשלחה בקשה לסיוע מסוכנות הסעד לפליטים של ישי"ע וזו שלחה אוהלים. כבר למחרת החלו במלאכת הפריצה. מתנגדים לא חסרו ותקציבים לא היו תנאי שטח קשים. איזנברג לקח על עצמו את סימון התוואי. המדידות נעשו ללא צילומי אוויר, ללא ציוד מתאים, ללא גיבוי המוסדות וללא תקציב. במקום זאת נחישות להצליח. הם נעו בן עין גדי לפשחה 32 ק"מ מס פעמים. את הנקודות הבלתי עבירות נאלצו לעקוף בים או בטיפוס במעלה המצוק בחום מעיק סופות חול. איזנברג טרם ידע את אלון שהחליט לתרום את מחויבותו לאספקת עובדים לתוכניתו המדינית לרשות איזנברג עמד תקציב למשכורת בלבד. העובדים לא מיומנים, לביצוע הפריצה נדרשו כלים מכנים חומרי נפץ כלי עבודה כבדים. הכל נדרש להשיג, אך רכישה לא באה בחשבון. תחת פיקוחו עמדו אנשי שמירת הטבע ורשות העתיקות, מלווים את העבודה. במקום שהתגלו עתיקות העמידו לארכיאולוג פסח בר אדון פועלים שיסיעו בחפירות הצלה. בחלק מהמקומות חברו יחד ומצאו פתרונות מקומיים. כבר ב-22 ק"מ הראשונים נחו סלעי ענק בלודרים שהיו סכנה להידרדרות ומעינות הנובעים לרגלי עין פשחה. הפתרונות מפלס הכביש הוגבה מעל שכבת הסלעים ופתר את 2 הבעיות. כדי לא לפגוע בסימון PEF הוזז תוואי הכביש. סלעי בליטה מדולומיט קשה הפריעו להמשך הדרך, יש לפוצץ את הסלע, נדרש לקדוח חורים ולהחדיר חומר נפץ. אין מקדחים ונדרש אילתור. במלחמה נפל ציוד מכאני שהונח ללא שימוש במחסנים, איזנברג הזמין את עוזר שר הביטחון. וכך השיג קומפרסרים בעזרתם ניתן לקדוח בסלע הקשה. פנה לקבלן וביקש הצעת מחיר לפוצץ את הסלע. הסכום היה גבוה, פנה למפקד ביה"ס להנדסה והציע לו לאמן את החיילים בפיצוץ סלעים. מחלקה הופעלה הסלע עוטר במאות נקודות קידוח ופוצץ את הסלעים ניצבו על הדרך לא הצליחו לפנות שוב פנה לצה"ל לבקש כלים הנדסיים. קבלו אך לא כולם עבדו מהר מאד החליפו בן החלקים. חלק מהפועלים שלמדו את העבודה החלו נעלמים ומחפשים עבודה בתחום או קלה יותר. המשימה נראתה קשה מתמיד. עם ההתקדמות הגיעו ח"כ, בעלי תפקידים כולם רצו להצטלם. השמועות הגיעו גם למקבלי החלטות עכשיו עלתה דרישה לסיים כמה שיותר מהר. החלו לפעול גם מכיוון עין גדי, התקציבים המעטים הסתיימו והמשגיחים פוטרו. בעידודו המשיכו הפועלים במשימה. שהגיעו לנחל סלודורה נראה כי שום כלי מכאני לא יוכל לאתגר, נדרש גשר ותקציב אין, בעזרת הפליטים ומפעלי ים המלח יצקו קורות בטון מקבלים, בנים הונחו צינורות מים ענקיים ועליהם יצקו בטון למרות הסכנה שום פועל לא נפגע. הכביש צופה אספלט ב-17 למרות שהיה מוכן ב-69.

סוף הדרכת עמיתים

היום ננסה לחבר את כל תחומי הידע יחד – טבע, מורשת, אדם, בעיות בין הטבע לאדם, בעיות בין שימור לפיתוח, היסטוריה וכן הלאה. העניין של יחסי אדם וסביבה בהקשר של ים המלח הם דוגמא לימודית יוצאת מן הכלל.

בנסיעה לאורך הכביש עד עין גדי מישור החוף היה צר. הנחלים שזורדים מצד מערב לים המלח בצפון, אלה בדרך כלל קניונים צרים מאוד עמוקים, למשל נחל דרגיה (נחל דרגה), נחל חצרון, נחל קדרון. מעין גדי התמונה משתנה לחלוטין, מישור החוף מתרחב, הקניונים (נחל ערוגות, נחל חבר, נחל משמר, נחל צאלים) הם כולם נחלים רחבים מאוד. יש לזה שתי סיבות – קודם כל טור הסלעים במקום הזה מכיל הרבה יותר סלעים רכים מאשר בצפון ולכן הנחלים מתרחבים מאוד. הסלע הרך קיים במינימום בצפון ובדרום ולכן שם הקניונים הרבה יותר צרים. המשמעות של קניונים צרים היא שהחומר שהנחל מוציא החוצה הוא גם יותר מצומצם, לכן מניפות הסחף שמרחיבות את החוף גם הן יותר מצומצמות (זאת למעט 2-3 נחלים גדולים כמו הקדרון והדרגיה) זה פשר התופעה שמעין גדי ודרומה החוף מתרחב מאוד.

החוף רחב יחסית באזור עין גדי ומאפשר תצפית יפה על כל מה שהיה מוצף בים המלח פעם, כמעט עד הכביש. כל המישורים שרואים ממזרח היו מכוסים בים עד להקמת עין גדי פחות או יותר.

כניסה לחוף מרחצאות עין גדי – הבעיות הסביבתיות ניכרות בשטח בכניסה. יזם קיבל היתר להקים חממות. אחרי שהתברר לא שהתנאים לא מתאימים (יש רוחות חזקות שקורעות את הניילונים) הוא עזב את השטח והשאיר את הכל מאחוריו - גנבי ברזל לקחו את כל מה שקשור בברזל, ניילונים התעופפו באזור ובעיקר צמר הסלעים (המצע שעליו שותלים, סלעים גרוסים) שהוא חומר רע בריאותית ומסרטן הושאר. בפעולה חינוכית עם תלמידי בית הספר האזורי נעשה ניקיון גדול מאוד ומה שרואים היום זה רק שרידים.

חוף מרחצאות עין גדי

עצי טריד - אנחנו יושבים על גזע עץ גדול יחסית שנסחף לים המלח באחד השיטפונות והגלים דחפו אותו לחוף. במורד החוף רואים לעיתים גלים של עצים - גם העץ הזה הוא לא בודד, פחות או יותר באותו קו אפשר לראות עצים נוספים. זו תופעה שמאפיינת חורפים חזקים - בנחלים שזורדים לים המלח (או לירדן) עצים נשברים, החומר נשאר וכשבא שיטפון גדול הוא לוקח הכל לים המלח, ואז הגלים דוחפים את זה לחוף ונוצרת טבעת של עצים. באנגלית זה נקרא drift wood, בעברית כונתה התופעה על ידי האקדמיה 'עצי טריד', שכן נטרדו ממקומם. עצי הטריד נראים בשורות ומציינים חורפים חריגים. חלק מהחורפים קדומים מאוד ולא מוכרים לנו, עם זאת ישנם חורפים מאוחרים יותר שיש עליהם נקודות ציון.

חלוקי חוף – אלו אינם חלוקי נחל. חלוק נחל מתגלגל ולכל בליטה יש סיכוי שווה לקבל מכה והחלוק בסופו של דבר נוטה להיות כדורי. חלוקים אלו התחילו את חייהם כחלוקי נחל, אבל הם ישבו על חוף ים המלח זמן מספיק כדי שאדוות הגלים תשייף אותם. כשבא גל גדול החלוקים מתהפכים על הצד השני ואלו שויפו של הצד השני, לכן החלוקים פחוסים. זה ההבדל בין חלוקי נחל לחלוקי חוף.

קווי חוף עתיקים של ים המלח מיוצגים על ידי קווי החלוקים. אולם ים המלח אינו האגם הראשון בהיסטוריה של הבור הזה. אמנם ההיסטוריה היא מאוד קצרה – כל הבור הזה התפתח לא לפני 4-5 מיליון שנים מקסימום, אבל מאז הייתה שרשרת של גופי מים. הראשון שבהם היה חדירה ימית מכיוון העמקים הצפוניים, מכיוון מפרץ חיפה. מדובר בתקופה חמה מאוד, תקופת הניאוגן, הרבה קרח בקטבים נמס, מפלסי האוקיינוסים עלו, ואז המים חדרו למקומות נמוכים (לא רק פה, גם במקומות אחרים). כך הגיעו לכאן מי ים. כאשר ניתק הקשר מן הים, הקרקעית המשיכה לרדת, העסק התעמק והתעמק והתנקזו לפה מים וסדימנטים. בכל זמן, בהתאם לתנאים האקלימיים, בעיקר היחס והמאזן בין הנגר לאידוי - כל מה שניגר לים המלח או לאגמים ומה שהתאדה מהם, נקבע המפלס כפי שקבע גם את מפלסו של ים המלח לפי התערבות האדם.

בתקופות גשומות יחסית, בתקופות קרחוניות למשל (כשהמאזן בין הנגר לאידוי היה יותר גדול) המפלס עלה והאגם התפשט למרחקים יותר גדולים. גם המים של האגם, שהיו באופן בסיסי מלוחים, נמהלו והיו פחות מלוחים כשהיה אגם גדול.

גדול אגמי הבקע היה אגם הלשון שהשתרע ממרכז הערבה (אזור חצבה) ועד הכנרת פחות או יותר. שמו ניתן לו על ידי הגיאולוג הצרפתי לואי לרטה באמצע המאה ה-19, כאשר הוא עסק בחקר המשקעים המיוחדים שלהם קרא, בטעות, חוואר הלשון (Lissan Marl). אנחנו כבר רגילים להגיד את המונח הזה, שאינו מדויק. לרטה הוא הראשון שהתעסק והגדיר את אגם הלשון, בינתיים, יותר מאוחר, גיאולוגים ישראלים ואחרים למדו שלפני אגם הלשון היו גם אגמים אחרים. היום מבדילים בין האגמים לפי מה שהשאירו אחריהם ויודעים פחות או יותר מתי התחיל אחד ומתי נגמר אחד, דבר שקשור בעיקר בשינויי האקלים.

אגם הלשון הלך והתאדה בסופו של דבר, כשהתנאים השתנו, ונשארה ממנו שארית די מצומצמת, לכן גם מימיו היו מלוחים מאוד. הוא השקיע מתוכו שכבה עבה מאוד של מלח, שהתגלתה וזוהתה אודות למחקר הבולענים. חקר הבולענים לא רק לימד אודותיהם ונתן כלים לנסות להתמודד עם התופעה (או יותר נכון לברוח ממנה עד כמה שאפשר), הוא גם לימד על פרק בהיסטוריה של חילופי האגמים באזור.

המפלסים של האגם נשארים בשטח בתנאי שהמפלס הוא יציב לאורך מינימום זמן מסוים, ובתנאי שהמפלס הנוכחי נמוך יותר מהמפלס הקודם. אם זה מפלס עולה קשה לדעת מה היה קודם. דוגמא טובה לכך ניתן לראות בשטח – המדרון שמעל הכביש מלא בהרבה מאוד קווים אופקיים, שהם אלה קווי חוף של אגם הלשון היורד משיא גובהו. כאשר חומרים התגלגלו מלמעלה הם נעצרו בקו החוף של האגם. כאשר האגם המשיך לרדת מתגלה הפס שהצטברו בחופו קודם. אילו זה היה אגם עולה, אז המשקעים של האגם העולה, היו מכוסים את קו החוף הקודם. לכן סדרה כזו, כמו שקוראים על המדרון, מציינת את ירידתו של אגם הלשון מגדולתו. בשיא גדולתו היה ברום של מינוס 160, אולי אפילו 150. עד לפני כמה שנים ידעו על מינוס 180, אולם היום יש יותר אינפורמציה ומוצאים סימנים שלו גם ב-160, כלומר שהוא הרבה יותר גבוה מים המלח (מפלס ים המלח היום בערך מינוס 427, והרכס הגבוה למעלה הוא פלוס 250-200 מ').

ים המלח, לפני שהאדם התערב בצורה גסה, קיבל בערך מיליארד ושלושת רבעי מיליארד קו"ב מים בשנה מכל המקורות גם יחד. הירדן תמיד היה המקור העיקרי שסיפק כמיליארד ורבע (1.3 מיליארד) מתוך המים.

אחת הבעיות של אזור מזרח התיכון הן הרבה מדינות צמאות והירדן היום מוטה, שכן הדרך הפשוטה ביותר היה להשתמש במי הירדן. לכן, מה שזורם היום בירדן זה בעיקר ביוב ומים דחויים מהמעיינות המלוחים שסביב הכנרת (כדי שלא ימליחו את הכנרת). במקום 1.3 מיליארד קו"ב, הירדן היום מכניס כ-150-100 מיליון קו"ב של מים, אבל באיכות ומסוג אחר לגמרי.

ירידת מפלס ים המלח גוררת אחריה הרבה מאוד בעיות סביבתיות די קשות, בעיות בתחום התשתית (הבולענים הם אחת הדוגמאות) ובעיות אקולוגיות שונות. בצפון מערב ים המלח ישנם מעיינות שופעים, היום זה המקור הכי חשוב לים המלח לאחר שלקחו לו את כל המקורות האחרים (עין פשחה, עין עויר, עין תוריבה) הם המקור הטבעי היחידי שנכנס היום לים המלח (הגדול ביותר). כל המקורות האחרים מוטים, ומי כל הנחלים הגדולים של מזרח ים המלח (וואדי זרקא מעין, ארנון, וואדי אל חסא) כבר לא נכנסים לים המלח. המים בצפון ים המלח מפרנסים בית גידול מאוד מיוחד, חוף מזה שזה יפה, תורם ותומך במערכות הסביבתיות מסביב, יש להם חשיבות אדירה כי חיים שם יצורים, בין היתר אנדמיים (שלא נמצאים בשום מקום אחר בעולם), שתלויים במים. היות שים המלח יורד, מי התהום ששעונים על מי ים המלח מלמעלה, שכן הם קלים יותר, גם הם יורדים ונודדים (מעיינות משנים את מיקומם). באופן כללי כדאי לדעת שיש בעין פשחה בעיות אקולוגיות חמורות, ובאקולוגיה אף פעם לא יודעים מה תהיה תגובת השרשרת ולאן הדברים יגיעו.

מבחינת התשתיות הבולענים זה הדבר שמעורר הרבה מאוד עניין, מצטלם ומעניין (היום ישנה דרישה לסירוי בולענים, יש לזה פן אסטטי ואינטלקטואלי מעניין). הדרישה גדולה עד כדי כך שאלי רז, במסגרת עבודתו בתמ"א 13 כיועץ תשתיות וסביבה (תוכנית מתאר חדשה לים המלח), הציע והצעתו התקבלה, לפתח אתר בולענים אחד כאתר תיירותי.

הבולענים - הבולען הראשון שפרץ לתודעת הציבור נפתח בנווה זוהר, על כביש 90, ולכן ראו אותו. אז מע"צ הזמין קבוצת גיאולוגים מהמכון הגיאולוגי והם קודם כל גילו שהבולען הוא אחד בשורה. מסקנתם הייתה שזה קשור לירידת מפלס ים המלח, אבל לתנאים מקומיים שם, ולכן לא יופיעו בולענים במקומות אחרים. אלי רז לא קיבל את ההנחה הזו, החל להתרוץ לאורך חופי ים המלח, מצא את ניצני התופעה גם במקומות אחרים והתריע על כך. ההתרעה לא נשמעה והושתקה שמא הדבר יגרום לפגיעה בתיירות ים המלח. הייתה תקופה שאכן לא דיבר על הנושא, אולם כשראה שהעסק מתפתח ויכול להיות שמדובר בעניין של פיקוח נפש, יצא עם פרסומים וסגף הרבה מאוד ביקורת על כך. מי שקיבל את הטענה היה המדען הראשי של משרד התשתיות, מיכאל בייט, והוא זה שארגן תקציב ודרש מאלי רז לחזור למכון הגיאולוגי. בצוות של שלושה החלו לחקור את הנושא.

בכל מחקר מציגים תזה ומנסים לערער אותה. כל זמן שהיא מתערערת מתקדמים איתה הלאה. תזת העבודה במקרה הזה מבוססת על העובדה שבולען הוא קריסה של פני השטח למטה, ופני השטח לא יכולים לקרוס מטה אם אין להם מקום. לכן, את הקריסה חייב להקדים גירעון בנפח בתת הקרקע. שאלת השאלות הייתה הצורך לאתר את הגורם לגירעון בנפח בתת הקרקע. הכיוון אליו הלכו היה המסה – היה חומר מוצק שעבר המסה, ולכן יש גירעון. קבוצת הקולגות שעבדו בדרום דיברה על כך שבגלל ירידת המפלס, מפלס מי התהום נעשה הרבה יורד תלול ואז המים שיוורדים בתת הקרקע לים המלח גורפים איתם חומר, אך זה לא התאים בבחינה של משוואות אנרגיה, על פי גודל החלקיקים המוכרים בחתכי הבולענים (לפחות בחלק מהם). אם אכן מדובר בהמסה, החומר המתאים ביותר במציאות של ים המלח הוא מלח, המומס בקלות על ידי מים תת רוויים. ההיפותזה מתוארת כרצף של שכבות שבתחתית שכבת מלח, וכתוצאה מירידת מפלס ים המלח יורדים גם מי התהום, מגיעים אל שכבת ים המלח שקודם לא ראתה מי תהום, ממיסים אותה ויוצרים חלל במלח שהולך וגדל עם הזמן, עד אשר התקרה היא כל כך דקה וקורסת, עם התקרה קורסת כל השכבות מעל.

כדי לבדוק שהרעיון אמיתי קדחו באתרי בולענים. באתר הראשון שבו קדחו (לא רחוק מכאן) עברו רצף של שכבות ופגעו בשכבת מלח בעומק של 25 מ' בערך – שכבה בעובי של כ-20 מ'. הכוונה הייתה לקדוח לעומק של 100 מ', כדי לראות אם יש עוד דברים, אולם אז הבולען שקדחו לידו גדל וזה הכניס ללחץ את הבעלים של ציוד הקידוח שדרש לשנות מקום. הקידוח השני הוזז בכ-40 מ', שם מצאו את כל מה שהכירו, אך במקום מלח מצאו חלל גדול, לשם המקדח נפל (אז הבעלים של ציוד הקידוח החליט להפסיק את העבודה). האינפורמציה שהתקבלה הייתה מה שציפו לקבל – יש שכבת מלח, היא כבר לא היפותטית, ואפילו יש חללים בתוכה. במקום הספציפי הזה, במעקב מאוד צפוף, יכלו לתעד התפתחות של בולען ענק.

הקשר לירידת המפלס – הקשר האמפירי היה מאוד ברור. בכל הרישומים והתיעוד אפשר היה לראות שקצב הופעת הבולענים והתגברות התופעה דומה לקצב התגברות ירידת מפלס ים המלח. תחת מישור החוף של ים המלח (גם של ים התיכון) קיים מגע בין מי תהום שבאים מצד היבשה ומי הים שבאים מהצד הנגדי (במקרה של ים המלח היבשה ממערב והים ממזרח). כאשר גופי המים האלה נפגשים בתת הקרקע, מי התהום צפים על גבי מי ים המלח משום שהם הרבה יותר קלים. ביניהם קיים מישור המכונה 'פן ביני' \ 'פן ביניים' (interface) – מעל מי תהום ומתחת מי ים המלח. אילו מי התהום לא היו ממשכיכים לזרום כל הזמן לים המלח (או לים התיכון) אז היה צריך להיות ערבוב של גוף המים (כי הייתה דיפוזיה של מלחים לכל הכיוונים). אבל משום שיש כל הזמן הספקה של מי תהום, יש כל הזמן שני גופי מים שונים לגמרי אחד מהשני. כל זמן שמפלס מי התהום היה גבוה (למשל בשנת 1960), גם הפן הביני בין שני גופי המים היה גבוה. כאשר מפלס ים המלח ירד (למשל בשנת 2000 למינוס 414) אז הפן הביני התחיל לחצות את שכבת המלח ולכן היא נחשפה למי התהום, אז התחילה המסה שגרמה לגירעון בנפח ולבולענים. הייתה תקופה שהיו ויכוחים של המנגנון שהוצע, אולם הצליחו להראות ראיות רבות נוספות והיום זה המנגנון המקובל והמוסכם.

מסקנת המחקר היא שיש לפחות שני תנאים אובליגטוריים, מחייבים, להופעת בולען –

נוכחות של מלח בתת הקרקע

חשיפת מהמלח למים תת רוויים

עם זאת, יכול להיות שישנם תנאים נוספים לא ידועים, מחייבים או מסייעים, עובדה שלא בכל נקודה ונקודה יש בולען (כנראה שההעתיקים מעודדים את ההתפתחות).

שכבת המלח נוצרת בקרקעיתו של אגם הלשון, שכאשר הוא התכווץ והיה די דומה לממדי ים המלח של לפני כמה עשרות שנים. היום מכירים בולענים יותר פנימה, מעבר לחוף ים המלח. אם אפשר היה למפות את שכבת המלח היו יכולים להגיד איפה יש סיכוי שיופיע בולען, לא באופן הכרחי. איתור שכבת המלח הוא מאוד חיוני. **בעין גדי** התופעה חופפת אזור פעילות אדם יותר מאשר בכל מקום אחר. מסיבה זו הייתה מציאות מאוד קשה, שכן לא ידעו כיצד להתנהל – הופיע בולען בתוך מטע התמרים, בפרויקט התיירות על החוף והייתה מבוכה מאוד גדולה. לכן, ביקש אלי רז ממשרד התשתיות תקציב לקידוחים שיאפשרו את שכבת המלח באזור עין גדי. קידוחים מאוד יקרים, במקום זה הם היו מוכנים לתת שיטה עקיפה – שיטה גיאופיזית שנקראת 'רפרקציה סיסמית'. באמצעות שיטה זו מייצרים רעידת אדמה במקום מסוים, שהיא יוצרת הפרעה בצורה גלים שנעים בשטח לכל הכיוונים (ההפרעות הולכות גם לעומק). מהירות התנועה של הגלים תלויה בתוך שבו הם עוברים – ככל שהתווך יותר צפוף המהירות יותר גדולה. במלח זה בערך 3000 מ' לשנייה. אם עושים זה פיצוץ, ושמים קולטי זעזועים על פני השטח, הגלים יורדים לעומק ויוצאים בסופו של דבר אל פני השטח – אפשר למדוד את המהירות מכל עומק ועומק. מחליטים בלדעת מה המהירות ולפי זה לשער באיזה תווך הוא עבר. לשיטה זו יש מגרעות, שכן אין הוכחה ישירה (לא כמו דוגמא שאפשר להוציא עם קידוח) והיא כרוכה באינטרפרטציה. אלי רז התנגד לשיטה, אך לא הייתה ברירה. המכון הסיסמולוגי עשה מיפוי כזה והתברר שבכל עין גדי ישנן מהירויות שמתאימות למלח. כלומר, צריך לנטוש את המקום, לסגור את כביש 90 וכן הלאה. אלי רז לא קיבל את המפה שהתקבלה וכגיאלולוג שמיפה את האזור טען נחרצות שיש לפחות נקודות מסוימות שלא יכול להיות בהן מלח.

תוך הוויכוח קיבל אלי רז אפשרות למקם 3 קידוחים, אחר כך קיבל תוספות, והראה שאין שם מלח. זאת אומרת, באין קידוחים השיטה הסיסמית תפתור את הבעיה (יכול להיות שגם חברי המכון הסיסמולוגי לקחו לעצם טווח ביטחון רוחה מאוד). לכן אלי רז התחיל לעבוד בשיטות אחרות ואחרי שהופיע הבולען הרביעי (אגב, עם בולענים מופיעים סימנים נוספים שונים, אותם מיפה) ראה שכולם מסודרים ברצועה מאוד ברורה. אז חזר אלי רז למיפוי הגיאולוגי שעשה ב-1983 וראה שהם בדיוק חופפים העתק גיאולוגי משוער, טמון (לא גלוי), שמופה (הרי כל נפילת ים המלח מרמת המדבר זה בלוקים-בלוקים שירדו, שהנמוכים שבהם מכוסים בסדימנטים. עם זאת ניתן לעשות הערכות ולשער איפה הם). קודם כל זה עזר כנראה להוכיח שיש העתק כזה בתת הקרקע ושנית זה היה ברור שהעתק הזה כנראה משפיע, דבר שאפשר היה לראות גם באתרים אחרים, את ההתפתחות הליניארית. לכן, זה שימש אמצעי חיזוי. אי אפשר להתמודד עם הבולענים, זה סיפור מאוד מסובך ויקר, הפתרון היחידי הריאלי זה לברוח מהם, לדעת לאן אפשר לברוח, איפה יש יותר או פחות סיכוי להתפתחות בולען. לכן, למעשה ידיעת ההעתיקים יכול להפוך לכלי של חיזוי.

ברצועה שהתווה על ידי אלי רז מתוך 117 בולענים שנפתחו עד היום, רק 2 לא ברצועה – כלומר מבחינה סטטיסטית השיטה עבדה יפה.

הדילמה הייתה באיזה רוחב להגדיר את הרצועה, שכן זה היה שרירותי (שכן אם זה היה יותר צר הרבה בולענים היו מחוץ לרצועה). אלי רז ניסה לקחת את הרצועה הצרה ביותר, תוך ידיעה שהוא לוקח על עצמו סיכונים בלתי ברירה, וזה עבד ועובד גם במקומות אחרים.

קו השבר לא שובר את המלח, המלח הוא מאוחז לקו השבר, זו שכבה שמופיעה בכל המרחב ולא על קו מסוים. בגלל ירידת מפלס ים המלח יש ירידה במים הכלואים בתוך הסדימנטים ויש מידה אחרת של התקבצות בצד אחד ההעתק ובצד שני של ההעתק. בגלל הפרשים בצפיפות נוצרים סדקים ונוצרות הפרעות שמקלות על תנועת מים על הקו הזה, אז מים מגיעים יותר בקלות אל המלח על הקו הזה. עם זאת, אין זה מספיק ויש צורך לפתח אמצעי חיזוי נוספים. היום מפתחים אמצעי חיזוי נוספים בשיתוף המכון הגיאולוגי, בתקווה שעם הזמן יהיו יותר ויותר ידיעות לחיזוי הופעת הבולענים. ברצועה הזו, הבעיה שהכי טרידה את אלי רז הייתה זה שהיא חצתה את כביש 90. לכן יצר קשר עם מע"צ והעביר את הסקיצות הראשונות של המיפוי. אלו התייחסו לזה מאוד ברצינות, פירקו את הכביש במקום שהוא חוצה את הרצועה, כ-700 מ', והניחו אותו מחדש על יריעות פולימר מאוד חזקות (25 טון כושר נשיאה למטר מרובע). הכביש בגזרת עין גדי, בגלל התקשותו של אלי רז, עשו את העבודה. במקומות אחרים של הכביש מע"צ פתרו את זה בצורה הרבה יותר פשוטה וזולה – שלטים "זהירות בולענים". מרגע שהיריעות הונחו היה ברור שהבולענים ימשיכו להתפתח גם מלמטה ובאיזשהו שלב תתחיל קריסה של היריעה (לא פתאומית, אבל תתחיל לשקוע). לכן כבר אז אמר אלי רז למע"צ שהוא נותן המידע והם יכולים לעשות מה שהם רוצים, אבל באיזשהו שלב יהיה צריך להחליף את השיטה, כשהן יתחילו לשקוע כדאי להיות מוכנים עם אלטרנטיבה, והם לא היו מוכנים עם אלטרנטיבה.

בשיטת החיזוי שעליה עובדים היום, הנעזרת בטכנולוגיית רדאר מלוויין שעובר במקום כל 16 יום באופן קבוע ויכול לגלות שינויים קלים מאוד בפני השטח. העבודה בשיטה התחילה בלי קשר לכביש, משום ששמו לב שבהרבה מקרים לפני בולען מבחינים בשקיעה קטנה, היות שאחרי השקיעה יכול להופיע בולען (אחרי יומיים או אחרי שלוש שנים). אז אמר שאולי הבולענים שלא רואים שקיעות לפניהם בעין רגילה, יראו בשיטה זו. השיטה הצליחה והלוויין אכן הבחין בשקיעות שלא הבחינו בהם בעין רגילה והנקודה צוינה, לאחר שחזרו למקום פעמים רבות, לאחר שבועיים, הופיע במקום בולען ענק. אז הודיע לאלי רז גידי בר מהמכון הגיאולוגי שמקבלים פלט לסימן של שקיעה בשולי הכביש שלא נראית לעין (הודעה שהכניסה את מע"צ לסחרור שלם). **מידת השקיעה** באה לידי ביטוי בספקטרום של צבעים. ניתן לראות הרבה מאוד צבעים, בולענים קיימים שכבר ממופים אך ממשיכים לעבוד והלוויין רואה את השינויים. ניתן לראות סימון אחד (בצבע) שלא ממופה כבולען. ליתר ביטחון נעשה מיפוי מקביל בלייזר (מאוד מדויק של פני השטח) ממטוס, אולם זה לא נראה. אז חזרו לשטח מדי יום ובתוך שבועיים הופיע בולען ענקי בבת אחת (כלומר שיש בשיטת הלוויין משהו). הבעיה הכי גדולה היום היא נושא החיזוי, בהנחה שאי אפשר להתמודד עם בעיית הבולענים.

בוויכוח שיש לאלו רז עם מע"צ הם מתעקשים לשמר את הכיוון של כביש 90 ובאמצעים הנדסיים לבנות גשר בטון חזק שלא יקרוס. אולם הם לוקחים מודלים ממקום אחר ומציאות אחרת שלא ברור אם יעבדו במקום. לכן אלי רז מציע שבמקום להשקיע כספים רבים עד דבר לא וודאי להוסיף תקציב לקידוחים שיוכלו לאתר את גבול המלח יותר בדייקנות. (היום יש ידיעה על גבול המלח בעין גדי), אז כביש 90 יעקוף את המלח על חשבון קיבוץ עין גדי (אולם אלו מתעקשים לשמר את הכביש ישר), שכן זהו הפתרון הוואדי היחיד. הבולענים ממשיכים לשקוע ולכן אין אפשרות להביא קרקע ולמלא את הבולענים. מהנדס האזור, כאשר ביקש אלי רז לסגור אזור מסוים, שדרך עוברת בו, סתם אותה בבטון ואחרי חודשיים הכל נפל.

מים בבולענים - למי התהום יש שיפוע כלפי ים המלח. בבולענים גבוהים (יש בולענים עד מינוס 382) הסיכוי לראות מים בקרקעית קטן יותר. בבולענים ליד החוף בדרך רואים מים, אם הם מספיק עמוקים. הסיכוי לראות בולען נוצר שואף לאפס. שקיעת הבולען לא חייבת להיות בבת אחת, זה יכול להיות בבת אחת (כל בולען זה סיפור בעצמו).

עין גדי יושבת מחוץ לסכנת הבולענים, שכן גבול המלח הוא מזרחית לקיבוץ. הבעיה של עין גדי היא לא האיום על היישוב אלא על הפרנסה, שכן רוב שטחי החקלאות נסגרו.

צפון ים המלח – המים הטריים של ים המלח ואגם הלשון, או אגמים אחרים שהיו במקום, הגיעו מצפון, לכן החלק הדרומי הוא תמיד מלוח מהחלק הצפוני. זו הסיבה שכבת המלח היא יותר עבה בדרום ויותר דקה בצפון. באגן הדרומי מכירים אותה עד כ-60-50 מ', ככל שהולכים צפונה היא נעשית יותר דקה. מעין פשחה וצפונה כבר לא מוצאים אותה בכלל, וגם אין שם בולענים. שכבת מלח מצויה תחת ים המלח ולא תחת הכנרת היות שככל שהולכים צפונה גופי המים היו יותר מתוקים, אז שכבת המלח הולכת ומדקקת מצפון. לא רק שהיא לא נמצאת בכנרת, היא אפילו לא נמצאת בצפון ים המלח.

מאז שהאדם נכנס והתערב במערכת הירדן, בנו בדגניה סכר והגביהו אותו ב-1954. מאז, שום טיפת מים לא יורדת בעצם מהכנרת אל הירדן. מצד שני, בכניסה של הירדן לכנרת, בטיבחה, בנו משאבות והקימו תחנת שאיבה מאוד רצינית של המוביל הארצי. מה שקורה זה שמי הכנרת מתמלחים כתוצאה מכך – מכיוון שהמים הטריים נכנסים ומיד שואבים אותם, ויתר נפח המים של הכנרת הוא סטגנטי, לא מתערבב ועובר איטו. איכות מים הכנרת מדרדרת משנה לשנה כתוצאה מכך, עד כדי כך שלמרות שהמוביל הארצי תוכנן להוביל עד 700 מיליון קו"ב שנה (לא מעט) אסור להוביל בו היום יותר מ-250-200 מיליון קו"ב של מים כנרת. את היתרה מתפילים ומערבבים בהתפלה. מכאן אפשר להבין מדוע אלי רז בין אלה הטוענים שבכלל צריך לסגור את המוביל הארצי. מה שגם שאף אחד לא יודע באמת כמה עולה קו"ב מים שעובר במוביל הארצי. אם יסגרו את המוביל הארצי אז בערך 300 מיליון קו"ב יוכלו לרדת במורד הירדן, על ידי שחרור סכר דגניה, לשקם את הירדן בשלב ראשון.

משאבי ים המלח – ים המלח הוא גוף מים מאוד מיוחד, יש לו הרכב כימי מיוחד, הוא נמצא בסביבה מאוד מיוחדת, מופיעות בו תופעות שלא מוכרות במקומות אחרים בעולם, הוא מקור למשאבים (לכל אורך ההיסטוריה, לא רק היום), ולכן האדם התעניין בו וניסה להסביר את המוזרויות שלו בכל מיני דרכים. חלק מזה בנוי על מיתוס ים המלח והרבה מאוד מיסטיקה.

מבחינה פרקטית האדם ידע להפיק מים המלח, בתקופות קדומות, שני משאבים מאוד חשובים : **מלח** (מלח הבישול) - הודות לעובדה שהיו בים המלח לגונות טבעיות בחוף, כמו בריכות איטו, התמלחת היא רוויה ואין צורך לאדות הרבה. יש גם אקלים ששיעור האיטו בו מאוד גבוה. קל היה להפיק מלח בים המלח ומלח היה מוצר מאוד יקר וחשוב בתקופות הקדומות. עד היום שיירות הגמלים הארוכות ביותר הולכות להביא מלח (באתיופיה למשל). אצלנו הפקת המלח בים המלח הייתה דבר מאוד חשוב מבחינה כלכלית, יודעים שזה גם שימש בפולחן – ספר ויקרא ב' : "יג וְכֹל-קָרְבַּן מִנְחָתְךָ, בְּמִלַח תִּמְלַח, וְלֹא תִשָּׂבֵת מִלַח בְּרִית אֱלֹהֶיךָ, מֵעַל מִנְחָתְךָ ; עַל-כֵּן-קָרְבַּנְךָ, תִּקְרִיב מִלַח .", וכן שהייתה לשכת מלח, מחסן של מלח, בבית המקדש כדי להבטיח שלא יחסר. המלח בא מים המלח ויודעים שקראו לו 'מלח סדומית' והוא הביא הרבה כסף למי שהתעסק בו.

אספלט – מילה יוונית, יש כמה מועמדים לשמו העברי. היה נושא מאוד חם, אפילו התנהלו מלחמות על איסוף האספלט מים המלח. אחת מתכונות ים המלח שכל ההיסטוריונים הקדומים מתארים אותה זה שעולים מהקרקעית גושי אספלט וצפים למעלה. זה גם היה המקור היחיד בעולם העתיק לדבר כזה. אם כי באזורים שמוכרים היום כאזורי נפט, הכירו גם אספלט, אולם זה היה יוצא ביבשה והיה מלא חול ודברים אחרים. האספלט שהיה יוצא מים המלח, ובעולם העתיק רק מים המלח הוא היה יוצא מהים, הוא היה נקי ולכן היו בו הרבה מאוד שימושים רפואיים ופרא-רפואיים. יוספוס כותב – "והאספלט הזה הוא טוב למלא סדקי אוניות וגם מעלה ארוכה לגוף, ועל כן מערבים אותו בסמי מרפא הרבה", למעשה מציין את מגוון השימושים של האספלט. שימוש שהוא לא מציין וידוע לנו הוא כחלק מתהליך חניטת מתים (מומפיפיקציה) המצרים היו צריכים את האספלט והם שלחו משלחות לארץ ישראל כדי לקנות אספלט.

אחרי מותו של אלכסנדר מוקדון, הריק של הדיאדוכים, ביוון שלט אנטיגונוס שתום העין (אנטיגונוס מונופתלמוס, בעל העין האחת), באזור מצריים שלט תלמי – הם כולם נלחמו אחד בשני. אנטיגונוס שלח צבא להילחם בתלמי, ואמר להירונימוס מקרדיה, שהיה גם היסטוריון וכתב את הדברים, לעבור דרך יהודה לעצור באגם הזה, ים המלח, לבנות אוניות, לנשל ולהכות את הנבטים שעוסקים באיסוף האספלט. ואכן הוא בונה אוניות על החוף, ולא מצליח להכות את הנבטים, הוא מפסיד בקרב הימי על ים המלח – מלחמה על ים המלח בקשר לאספלט. יש תיאור של כלי השייט ואיך עשו אותם.

מי שהצליח לנשל את הנבטים היה אלכסנדר ינאי, שלא נלחם בהם בים. כבר אביו, הורקנוס הראשון, כבש את מואב ואת דרום הר חברון (גייר את האדומים שם) וינאי אחריו השלים את הכיבושים ולכד את הנבטים. ינאי גם כבש את נמל הייצור של הנבטים (עזה), ומרגע זה האספלט נקרא 'אספלט יהודה' באירופה, או בלטינית 'ביטומן יהודה' (היוונים קראו לים המלח לאקוס אספלטטיס והיוונים קראו לו פאלו ביטומנוס).

הנקודה המעניינת היא השימושים הרפואיים שעשו באספלט – אחד המפורסמים שבהם הוא מוצר שנקרא טיריאק. טיריאק זה שם ששימש, עדיין קיים במרחב (באסיה התיכונה, ארצות דוברות ערבית, טורקיה, איראן) כסם. סם מרפא \ סם מוות – השתמשו בו באנטי דוט – חומר שסותר הרעלות שנגרמות על ידי הכשה

או עקיצת חיות ארס, או הרעלות פוליטיות. הטיריאלק של ים המלח נחשב למשובח ביותר למטרה זאת. היו עושים את זה על ידי ערבוב ארס נחשים שהיו תופסים בים המלח עם האספלט. אנשים מיוחדים התעסקו עם זה והשליטים לא נתנו לכל אחד לעסוק בזה, זה היה דבר מאוד יקר. האנשים שיכלו לעסוק בזה כונו טיריאלקים. בירושלים המזרחית, הצליח לאתר אלי רז, משפחה בשם טיריאלקי שאחד הסבים של הסבים שהיה מוציא מהכיס נחשים שהיה מביא מים המלח ומרשים את תושבי השכונה. יש הרבה מאוד עדויות מאוד מעניינות (מהרמב"ם ועד הרב סעדיה גאון ואחרים) על השימושים ועל היעילות המיוחדת של הטיריאלק מים המלח שבנוי על אספלט וארס נחשים.

שימושים מאוחרים יותר של אספלט, לפני שהייתי אנטיביוטיקה, מרחו את הפצעים המוגלתיים במשחה שחורה שנקראה איכטיוול - תערובת של שמן דגים עם אספלט. אם כן, אספלט היה מוצר מאוד מבוקש והוא נפלט בגושים גדולים על ים המלח. יוספוס מתאר אותם כשוררים כרותי ראש משום מה.

קיצוץ עין גדי, עם ייסוד בית חרושת 'טבע', קיבל מכתב - 'האם אתם רואים גושי אספלט בסביבתם? אם כן אנחנו מוכנים לשנות את זה בהרבה כסף'. אנשי עין גדי הכירו את הגושים האלה ונעשתה עסקה עם בית חרושת טבע ועין גדי הייתה מספקת לבית חרושת טבע את האספלט מים המלח כדי להכין את המשחה. היות והמשחה הייתה שחורה והמסריחה הצליחו לפתח ורסיה יותר עדינה שהצבע שלה הוא לבן והריח שלה הרבה יותר חלש. את זה סיפר רופא שהכיר את הביטופל - אז הסתבר שביטופל זה ביטומן פלשתנינה. לימים יצרה עם אלי רז ביתו של מייסד המפעל ונעשה ערב מעניין על קשר העברת האספלט בין עין גדי לבית חרושת טבע. 1980 ים המלח הפך להיות רווי ביתר לגבי מלח, כל שנה שוקעת שכבה של 10 ס"מ מלח על קרקעית, והיא אוטמת (המלח הוא חומר מאוד אוטם) את סדקי הקרקעית, ומאז אין יותר פליטה של גושי אספלט. אנחנו יושבים עכשיו ליד המקומות כנראה בגלל צורת החוף או סיבה אחרת הזרמים היו דוחפים את האספלט לפה, מה שרואים אלה רגבים של אספלט שנשאר מאחור אחרי ההעמסה על משאיות של הגושים הגדולים.

הזפת מתקבלת כתוצר לוואי של זיקוק נפט. זה בעצם נפט, פחמימן במצב צבירה אחר. כיורדים מירושלים לכיוון עין גדי עוברים בסמוך למעלה אדומים. היות שהרחיבו את הכביש רואים חתכים טריים, שם מופיעים צבעים אדומים (מכאן השם מעלה אדומים), סלעים מטמורפיים שעברו מטמורפה של חום. בקרבתם לידים אפטר לראות סלעים שחורים המכילים הרבה מאוד חומר אורגאני וקוראים להם גם ביטומן (השימוש במילה ביטומן מאוד מבבל כי הוא מאוד רחב). הביטומן, החומר האורגאני בסלעים האלה, הוא מקור האנרגיה למטמורפוזה, והוא הפך את סלע הגיר הרך שהיה רווי בחומר האורגאני לסלע שנקרא היום חתרוורים. כל הסלעים, הביטומן, שרוויים בחומר האורגאני נמצאים גם מתחת לים המלח, אבל הם קבורים כבר בעומק רב שצובר חום גבוה. חוץ מזה שעליהם עוד התווספו קילומטרים של סדימנטים נוספים ויש עליהם גם לחץ. החום והלחץ מעוררים תהליך על הביטומן שהוא הופך בשלב ראשון לאספלט, בשלב שני לנפט, ובשלב שלישי לגז.

מים המלח לא מפיקים נפט כי עוד אין מספיק ידע איך לעשות את זה בים המלח עצמו. עם זאת, ליד עין גדי, בנחל משמר, יש קידוח נפט שאיכות מאוד טובה, הוא גם ארטי (לא צריך לשאוב - פותחים ברו והנפט יוצא). לא נותנים להפיק את זה משיקולים של איכות סביבה, אבל הנפט קיים. ערד מקבלת עד היום גז טבעי במערכת מרכזית מקידוחים בסביבות ערד. כל הגז וכל הנפט מקורם בים המלח.

האספלט יצא לא רק בים המלח עצמו אלא גם מסביב. בדרום מדבר יהודה יש נחל שנקרא נחל חימר. חמר זה אחד הניסיונות לתרגם את האספלט מיוונית לעברית, משום שבספר בראשית יש תיאור על מלחמת חמשת המלכים בארבעה, שם באים הווסלים שלהם לאחר שהפסיקו להעלות להם מס מהאזור ועורכים מלחמה. המלחמה נערכת במקום שנקרא עמק השידים וכתוב (בראשית יד, י'): "וַעֲמַק הַשִּׁידִים, פְּאֶרֶת חָמֵר, וַיִּגְסוּ מֶלֶךְ-סֹדֵם וַעֲמֶרָה, וַיִּפְּלוּ-שָׁמָּה; וַהֲנַשְׂאָרִים, הָרָה גֶסוּ." החמר מופיע בהקשר לים המלח וגם בהקשרים נוספים, למשל את תיבת משה שנעשתה מגומא, (ויקרא ב', ג'): "ולא-קֶלֶח עוֹד, הִצְפִּינוּ, וַתִּקַּח-לוּ תֵּבַת גִּמְא, וַתִּחְמְרָה בַחֲמֵר וּבְזָפֵת;" אפילו יש הכפלה - חמר זופת, האם זה שני דברים שונים? האם זה אותו דבר רק מכפילים את המשמעות? גם יוספוס מתאר שבאספלט משתמשים לאיטום כלי שיט, והנה רואים את כלי השיט הקדום, תיבת משה, נאטמת בחמר.

שם מעניין נוסף שמופיע בהקשר הזה, ברגע שהחשמונאים, אלכסנדר ינאי, השתלט על כל נושא איסוף האספלט הערבים קראו לזה 'כופר אל יהודי' (כאמור היוונים קראו לזה אספלט יהודה, הלטינים קראו לזה ביטומן יהודה). המילה כופר חוזרת על עצמה מספר פעמים. מתרגמי יוספוס לעברית (דר' צבי סליטרניק בהתחלה ואחר כך ד"ר יעקב נפתלי הרץ שמחוני) האחד מתרגם לחמר והשני לכופר, לכן פעם אפשר לראות את זה ככה ופעם ככה.

*גופר זה העצים שנח צווה לבנות מהם את התיבה, בראשית ו' יד' - "עֲשֵׂה לָךְ תֵּבַת עֲצֵי-גֹפֶר, קִינִים תַּעֲשֶׂה אֶת-הַתֵּיבָה; וְכִפְרֶת אֹתָהּ מִבֵּית וּמִחוּץ, בַּכֹּפֶר." יש שם גם אזכור גם לחמר, אך הגופר זה העצים לא הציפוי.

פצלי שמן זה שם נוסף לביטומן - זה לא שמן ולא פצלים. יש היום סיפור שיש ניסיונות להפיק מהחומר הזה נפט, היו הרבה מאוד ניסיונות לפני כן. הבעיה שזה יצר הרבה מאוד חומר תפל שלא היה מה לעשות איתו. בארה"ב אסרו על הניסיונות האלה ואז חיפשו מדינה רחבת ידיים שיכולה לקלוט הרבה מאוד זבל ופסולת ומצאו את מדינת ישראל, והיזמים מארה"ב המשיכו פה. בינתיים עזבו את השיטה הזאת והולכים עכשיו על שיטה אחרת של חימום תת הקרקע לטמפרטורות מאוד גבוהות, בזה גורמים להפרדה של הקרוגן (הפחמימנים) מהסלע עצמו ואחר כך שואבים את זה כלפי מעלה. היות שבתת הקרקע באזור השפלה יש כמויות גדולות מאוד של ביטומן (על פי קידוחים) אז זה המקום שרוצים להפיק בו את זה, דבר שמעורר סערה מאוד גדולה והתנגדות של התושבים, שכן לא ברור מה יקרה לסביבה שמחממים את תת הקרקע לטמפרטורות כה גבוהות.

נסיעה לאורך ים המלח

תוכנית המתאר האזורית - בעקבות קונפליקטים שהיו בין התעשייה לבין המלונאות, מלונאים לא רצו לבוא לים המלח. תוכנית המתאר למלונאות בדרום ים המלח נפסקה, לא היו יותר ביקושים מעל חצי כמות

החדרים שנועדו. אז מועצה אזורית תמר החליטה שהיא פותחת תוכנית חדשה, להקים מרכז מלונאות חדש, פנו לאדריכלים (בדרך כלל יש חיבורים שהון שלטון – יש אדריכלים שזוכים שבמכרזים ויש שלא), מי שזכה זה אדריכל שעשה הרבה מאוד נזקים בארץ, טומי לייטרסדורף, שהציע להקים מרכז מלונאות לרגלי מצדה, כדי שמצדה תהיה אטרקציה ויבואו תיירים.

שני חטאים גדולים הוא חטא בדבר הזה – קודם כל שהוא לא מבין מה זה מצדה, כל הסיפור של מצדה שהמקום מבודד וכזה הוא צריך להישאר, ודבר שני, השטח שעליו נועד מרכז המלונות לקום הוא תא שטח מאוד ייחודי מבחינת נופית, שרידים של משקעי אגם הלשון שיצרו שם נוף בתרונות מאוד ייחודי (חווירי מצדה) הייתה התנגדות ציבורית מאוד גדולה ומאבק בעניין הזה, אלי רז לקח בה חלק כנציג החברה להגנת הטבע. בסופו של דבר, בקיצור, הייתה החלטה שהעסק הזה יעבור לאזור שבו היינו.

בהזדמנות די נדירה, כשבממשלה היו שני שרים אינטליגנטיים הנוגעים בדבר – השר לאיכות הסביבה יוסי שריד, ושר התיירות עוזי ברעם, הציע אלי רז לעשות סיבוב נוסף, לפנות אליהם ולהסביר כמה התוכנית של טומי לייטרסדורף היא לא לעניין, אלו באמת נוכחו לדעת והוחלט שיעשה עימות, אולם לפי הצעתו של אלי רז, על פסגת מצדה ולא במשרדים, כדי לראות את המרחב. ואכן, כשכולם עמדו על פסגת מצדה (כולל סוללת אדריכלים עם הצעות מאוד יפות), נוצרה הבנה שזה לא נכון להקים לרגלי מצדה מרכז מלונות, זה יפגע בכל התדמית של מצדה. אז הוחלט להשהות את התוכנית ולחפש מיקום אחר. האדריכל לביצוע שכבר זכה במכרז, יגאל צמיר, גילה אבירות יוצאת מגדר הרגיל, והסכים יחד עם אלי רז, לפי החלטת השרים, לחפש אתר אחר. האתר שאלי רז הציע היה אתר בו ביקרנו, אז לא היה בו אפילו בולען אחד. עם הזמן, כשהתחילו להופיע בולענים, והסתבר שאי אפשר לממש את התוכנית, כולם טענו שלי רז שונא תיירות ולכן לקח את התוכנית למקום שיתפתחו בו בולענים.

כשנגמר תקציב המחקר הציע אלי רז ללכת למנכ"ל מפעלי ים המלח, שהם גוף שיש לו כסף ושייד לסיפור הזה. ראש המועצה האזורית דאז נורא חשש, אך הסכים לפנות אליו. הם אמרו לו שהתקציב למחקר נגמר וכדאי שמפעלי ים המלח יהיו מעורבים, ידעו מה קורה, מה גם שהם באיזושהי צורה שותפים לבעיה, אז מנכ"ל מפעלי ים המלח התנגד וטען שאין להם חלק, לא מעניין אותם ויעשו מה שרוצים. היה חלון פתוח והיה שם מגרש של ציוד, אלי רז אמר לו 'אתה רואה יש פה מגרש עם ציוד, יום אחד יופיע בולען, הציוד ייפול ואתה תרצה לדעת איך מתמודדים עם זה', לא עניין אותו והוא שלח אותם לדרכם. אחרי שבועיים יואל גולדווסר, סמנכ"ל המפעלים שהיה נוכח בפגישה, התקשר לאלי רז ואמר לו 'זוכר שהראית בחלון מגרש ציוד ואולי ייפער בו בולען. אז תדע שנפער שם בולען וכולם בטוחים שאתה איכשהו קשור לזה'...

תחנת טרנספורמציה – אלי רז מכנה אותה 'חלם של ים המלח', סוגיה סביבתית מרתקת, בסמוך לכניסה לנחל צאלים.

החלטת השרים הייתה להשהות את התוכנית להקמת מרכז המלונות מתחת למצדה, אבל במסגרת התוכנית הייתה גם תחנת טרנספורמציה. אלי רז את עבודתו במאבק עשה בהתנדבות, שכן כבר לא עבד בחברה להגנת הטבע. הבעיה ששומרי הטבע למיניהם לא ניצלו את ההחלטה הזו, ולא דאגו שכל מה ששייך לתוכנית יושהה גם הוא. כך, אחרי זמן מסוים החל להיבנות המבנה, שהיה מיועד להיות תחנת הטרנספורמציה למלונות. לא רק שנבנה המבנה אלא גם שדרה כפולה של קווי מתח גבוה הגיעה אליו. מה שקרה כאן זה פשוט ביזיון, נרדמו בשמירה, אנשי רשות שמורות הטבע הם אלה שמיקמו את המבנה והיו הפושעים הגדולים בעניין הזה. השאלה הגדולה מי צרכני החשמל? קיבוץ עין גדי ממשיך לקבל את החשמל מקו החשמל הקטן הישן. עמודי המתח הגבוה מסתובבים ויורדים דרום מזרחה אל תחנת השאיבה של מפעלי ים המלח. אולם למפעלי ים המלח היה את קו חשמל משלהם, הם לא צריכים את התחנה הזו למקום הנוכחי. בהזדמנות, כשביקר כאן מהנדס חשמל גרמני בעניין אחר, לקח אותו אלי רז להסתכל על המתקן ולהגיד מה הוא רואה. אז הוא אמר 'קודם כל אני רואה מבנה שנבנה בצורה מאוד יפה, מתחשבת בסביבה, זה בולט מאוד על קו הרקיע, יש מקום להרבה יחידות יצוא, אבל אין פה יחידות יצוא, אני לא רואה את הצרכנים'. בהזדמנות אחרת שהיה סמנכ"ל חברת חשמל בישיבה במועצה אמר לו אלי רז שתחנת הטרנספורמציה מאוד מטרידה אותו ויש לו תחושה שהחשמל מגיע לכאן בקו אחד וחוזר בקו שני, אז אומר 'אתה צודק'. אלי רז מאוד הופתע. ראש המועצה אמר 'אתה לא חושב שזה מטומטם?', 'סמנכ"ל חברת חשמל ענה לו 'אני בטוח שזה מטומטם', 'אז למה עשיתם את זה?', ותשובתו הייתה 'כי שילמו לנו'. אז שאל אותו ראש המועצה 'אתם תהיו מוכנים לפרק את זה?', 'תשלם, ענה לו.

בגלל בעיית הבולענים תוכנית מתאר ארצית לחוף ים המלח הושהתה, תמ"א 12, ויצאה למכרז, על ידי מנהל התכנון של משרד הפנים, תוכנית חדשה – תמ"א 13. משרד האדריכלים לרמן בת"א הם שזכו במכרז ושכרו את שירותיו של אלי רז כמומחה לענייני סביבה ותשתיות באזור ים המלח. יחד היה עליהם להציג אלטרנטיבה ולתת תוכנית חדשה איך אפשר לנצל את המשאבים בצורה נכונה וסביבתית. אחד הדברים שאלי רז הכניס לתוכנית זה הורדת תחנת הטרנספורמציה, סיפר את הסיפור לקולגות שלו בצוות ואמר שמבחינת חברת חשמל אין בעיה להוריד את המבנה אם יהיה מי שיממן, שכן אין פה שום דבר. הצעה זו עברה החלטה ונכנסה מבחינת תוכנית הממשלתית הקיימת היום – תמ"א 13, המבנה צריך לרדת ולהבנות ליד הצרכנים האמיתיים שלו, אזור המלונות שבינתיים התפתח.

אבי שיש, מנהל חברת חשמל של אזור הדרום, שמע את הסיפור מאלי רז, חברו, ששאל אם זה כבר הגיע אליו. אבי שיש אמר שזה הגיע והוא אף מצא כבר מקום מתאים ליד המלונות, עכשיו רק צריך לתת את התקציב והאישור המתאים, והמבנה יועבר. כמו דברים אחרים, ההחלטה ישנה, עם זאת לא ברור מתי יעשה הביצוע, שכן המצב עומד כך כמה המון שנים.

כאשר הניחו את עמודי החשמל שזרמו במקום, הזעיק אלי רז את אנשי משרד התיירות, שהקים בזמנו צוות כדי לדרג נופית את השטחים בים המלח לפי דרגת חשיבות מבחינת התיירות. אלי רז עבד בתוכנית הזאת, והאזור הנצפה ממצדה קיבל את הדירוג הגבוה ביותר כאזור שאסור שתהיה בו הפרעה מלאכותית – מצדה צריכה להיות לבד. היו כבר הפרעות מלאכותיות לפני כן, שכן מפעלי ים המלח שבנו את הסוללות עשו פרויקט ענק והוציאו בולדרים, ניתן לראות ערמות של בולדרים (מה שנשאר זה שאריות). אבל בתצפית נופית לא

רואים את זה כל כך, הנוף הכללי נשמר כנוף בראשיתי סביב מצדה. חשיבות הנוף הנצפה ממצדה חזר גם בתמ"א 13. והנה, אחרי שהקימו את תחת הטרנספורמציה הניחו במקום עמודי מתח גבוה, דבר שיכול היה לעבור גם בצורה תת קרקעית, אלא שזה הרבה יותר יקר. משרד התיירות עושה עבודה ומסיקה מסקנות ומשרד אחר אומר שזה עולה הרבה מאוד כסף. כולם כעסו מאוד ואמרו שזה לא יקרה יותר. שלושה חודשים לאחר מכן התחילו להניח קו נוסף שהולך מכאן לתחנות השאיבה של מפעלי ים המלח. כשאלו רז פנה לרשות שמורות הטבע בטענה שמצדה, אתר תיירות מספר אחד, מקבל את פני מבקריו, שרובם מגיעים אליו ממזרח, דרך עמודי מתח גבוה. רשות שמורות הטבע טענו שמדובר בגן לאומי, של רשות הגנים, ולכן אין להם שליטה עליו. חצי שנה-שנה אחרי זה איחדו את הרשויות, וכשפנה אליהם אלי רז בשנית, הם הרימו ידיים.

בינתיים הגיעה שנת 2000, ביקור האפיפיור, והייתה החלטה נכונה להגדיל את הקיבול של אתרים חשובים כי בטח יגיעו המוני תיירים, ובין היתר נעשה פרויקט הרחבה של מבואת מצדה. בהתחלה הייתה התנגדות של גופים שונים (טיילנים, תנועות הנוער), שהיו רגילים לעלות למצדה ברגל, להקים רכבל והיו בעניין ויכוחים רבים, שכן חלק טענו שגם פיסחים, זקנים וכן הלאה ראויים להגיע למצדה. בסוף התפשרו על כך שתחנת הרכבל העליונה תבנה קצת מתחת לפסגה, כך שבכל אופן יעלו כמה עשרות מדרגות ויזיעו לפני ההגעה למצדה. עם ביקור האפיפיור הוויכוח התחדש ורבים טענו שעכשיו חייבים להקים את התחנה בגובה הכניסה. הוצעו שתי הצעות – אחד מהתחנה לבנות מנהרה בשיפוע איטי אל ההר (שילכו שם במתינות וגם עגלות יוכלו לעבור בה) והצעה שנייה להגביה קצת את התחנה ולעשות את הכניסה משער שביל הנחש, שהוא נמצא באוכף קטן ולכן הוא יותר נמוך – כך לא צריך לטפס מדרגות אלא רק שיפוע מאוד קטן. זה היה אירוע מעניין שנפתח לשימוע ציבורי - עשו סיור באתר, הראו את ההצעות, ואחר כך באולם המופעים בעין גדי עשו שימוע ציבורי. אלי רז קיבל את הכבוד לפתוח את השימוע ולהביא את דעתו, אז אמר שהוא בכלל לא מבין על מה הם מדברים – אם זה יהיה מנהרה או אם זה יכנס מהשער, שכן לפני דעתו הנושא העיקרי הוא בכלל שמצדה מוקפת בעמודי חשמל – מצדה מנותקת מסביבתה ולכן חשוב קודם כל לטפל בסביבה, שכן זו חוזקה של מצדה. לאחר ויכוח מאוד גדול, הדברים נשארו כמו שהם. כרגע מקווים שעם ההחלטה של תמ"א 13, לבטל את תחנת הטרנספורמציה, יורידו גם את עמודי המתח הגבוה שהונחו שבמקום. כרגע מפעלי ים המלח הם היחידים ששיש להם אינטרס שהתחנה תעמוד במקומה, שכן הם צריכים לנטוש את תחנת השאיבה הקודמת, שיכולה לקבל חשמל מהקו הקודם, ולהתקדם יותר צפונה (שכן למשאבות אין כבר מים לשאוב). הדבר המרתק הוא שבתמ"א 13 יש ועדת אורחים, צוות היגוי, בו יושבים נציגים של כל בעלי האינטרסים באזור, כולל מפעלי ים המלח. מפעלי ים המלח לא נותנים לשום דבר לזוז אם הם חושבים שהם יפסידו כתוצאה מכך פרוטה. ההפתעה הגדולה הייתה שמפעלי ים המלח לא התנגדו לרעיון פירוק המערכת מטעם תמ"א 13. יכול להיות שהם האמינו שזה לא יקרה.

כניסה למצדה – מימין רואים תא שטח מאוד ייחודי, נופי חוואר הלשון וצורת הבלייה האופיינית שלו. על רקע זה רואים את הרחבת המבואה למצדה. הגישה ראויה להרבה מאוד שבחים (גם דברי שבח ראוי לומר), למרות שהגדילו מאוד, שומרים מבחינת הגוון והזוויות על מבנה שראוי לסביבתו ולא נלחם עם סביבתו. עם זאת, פחות מוצלחת ההיערכות מבחינת כמויות האנשים ביחס לנפח המבנה, לפעמים הצפיפות היא כל כך גדולה, והיה ראוי כבר מלכתחילה לבנות מתקנים שיכולים לקלוט יותר אנשים. גם כשמסתכלים עליו ממזרח אפשר לראות שהוא משתלב עם הסביבה בצורה מאוד יפה. המתכננים עשו עבודה יפה ומתחשבת בסביבה – הגוון, הצללים, ההסתדרות עם הנוף וכן הלאה. אמנם מטע התמרים קצת חריג אבל צריך גם צל. ראוי להגיד מילה טובה גם למנהל הנוכחי של האתר, איתן קמפבל, אדם שעושה כמיטב יכולתו ומחזיק את האתר בצורה היוצאת מגדר הרגיל.

אונסקו הכריזה על מצדה כאתר מורשת עולמי לא בגלל הסיפור היהודי (שהוא בעייתי בצורה מסוימת ויש לא מעט יהודים שלא אוהבים ולא מקבלים אותו ואף שחושבים שהוא בכלל לא היה), אלא בגלל מערכת המצור הרומית. אין דוגמא במרחב הרומי, למרות שהיו הרבה מאוד התרחשויות בהם הצבא הרומי הטיל מצור, מערכת מושלמת כמו במצדה.

בקשר לוויכוח על פרשת מצדה, היה או לא היה – בערך אחת לשנה משרד התיירות מזמין השתלמות אצל אלי רז השתלמות למורי דרך פעילים, סיור שנקרא 'הליכה על הגבול הדק בין מטווחי הפרות הקדושות לבין השוחטים אותם'. זה ניסיון לראייה אובייקטיבית, עד כמה שאפשר, של כל אירועי מצדה בקונטקסט של תרבות יהודית והיסטוריה של התקופה.

נופי חוואר הלשון :

נוף הבתרונות - מה שרואים במקום הם משקעי אגם הלשון שמסיבות מסוימות שרדו, החומר הוא חומר פריך מאוד ונסחף בקלות ויוצר נוף של בתרונות מאוד מעניינים לטיול. לכל הגבעות יש גג שטוח, כך שאם מקבלים את כל הגגות האלה מקבלים מפלס שהוא קרקעית אגם הלשון האחרונה לחייו, שכן כל שנה היה עוד סדימנט ועוד סדימנט. אחרי שאגם הלשון נעלם, ויש אגם יותר נמוך, יש הפרשי גבהים ואירוזיה, ונוצר נוף הבתרונות. נוף הבתרונות מבתר את משטח שהיה הקרקעית האחרונה לחייו של אגם הלשון.

אספלט – יש בסביבה אספלט ובסלעים והוא יוצא לא רק בים המלח. האספלט שיוצא בים המלח היה הכי מבוקש בגלל הניקיון שלו. אם מסתכלים על המצוק של חוואר הלשון אפשר לראות פסים כהים, יותר גבוה רואים הרבה מאוד שחור, רחוק יותר (מעבר לעצים היבשים) גם זה אספלט. זאת אומרת שיש הרבה אספלט סביב ים המלח. המפורסם ביותר הוא נחל חימר בדרום ומכאן שמו, גם שם זה יוצא מעורב באדמה וחול. גם כשהאספלט מעורב התעסקו איתו והפיקו ממנו. במעלה נחל חימר נמצאה מערה ניאוליתית ובה נמצאו גולגולות מכיורות באספלט. חלק מפולחן האבות בתרבויות עתיקות היה ששומרים את הגולגולות של האבות הקדמונים, עוטפים אותם בטיין, תוקעים בהם שערות ומשחזרים אותם. במרחב של ים המלח עשו את זה עם אספלט במקום טיין, גם ביריחו נמצאו כאלה וגם בנחל חימר.

נחל מצדה – מצדה מוגבלת בצד המערבי שלה על ידי קו שבר, מצדה היא למעשה הורסט (הר בגרמנית שהפך להיות מונח להר טקטוני, הר שמורם ביחס לסביבתו ומוגבל על ידי העתקים). המפל של נחל מצדה, מפל גבוה

מאוד בצד המערבי, הוא חלק מקיר השבר. על קיר המפל הבחין אלי רז בחור קטן עם נביעה של אספלט בזמן חילוץ אדם שנתקע. זאת אומרת שאפשר למצוא את הופעות האספלט לא רק בים עצמו אלא מסביב במרחק די גדול. קולגות של אלי רז, שיודעים שהוא הרבה בירדן, ביקשו שיבדוק מה קורה בצד המזרחי, אולם שם לא מצא אספלט. לאחרונה, לפני שנה, בוואדי וודע נפל גוש סלע ואז ראה שיש מאחוריו אספלט. כלומר שגם בצד המזרחי יש אספלט, אולי לא בכמויות גדולות כמו בצד המערבי.

מסלול הליכה - מסלול מאוד נחמד מסומן בשחור. בעלי ממון משתלטים על הדבר, משלמים למועצה האזורית כסף ומקבלים רשות לעשות במקום אירועים, ולעיתים טיול לילי לאור ירח עם הקבוצות נתקל באירועים המוניים עם מוזיקה ותאורה. כמורי דרך חשוב להתקומם ל הדבר, לא יתכן שיפיקו מהציבור שטח שהוא כל כך משמעותי, חשוב וטוב כי מישהו משלם כסף לעשות בו אירוע, שכן מדובר ברכוש של מדינת ישראל.

תצפית מיצר לינץ' מנצלים פיתול של הכביש הישן שמאפשר גישה לתצפית מאוד חשובה ומשמעותית

שמאפשרת להבין מה התרחש פה בעשרות השנים האחרונות.

חשוב להבין - מפלס ים המלח הוא שווי משקל דינאמי, הוא כל הזמן משתנה, ומה שקובע אותו זה היחס בין כלל הנגר לכלל האידוי - כל המים שנכנסים אליו לעומת אלה שיוצאים ממנו, ואלה שיוצאים ממנו יוצאים אך ורק באידוי.

ים המלח בנוי משני אגנים, אגן צפוני תופס 60% מן השטח, עמוק, הקרקעית שלו בערך מינוס 700 מ' מתחת לפני הים, והאגן הדרומי, רדוד מאוד (שכשהוכר כגוף מים טבעי, מה שהיום כבר לא, היה 2-3 מ' עומק), תופס 40% מן השטח. מבחינת מאזן המים של ים המלח השטח הוא שחשוב, שכן זה שהשטח שמתאדים ממנו מים. בין האגן הצפוני לבין האגן הדרומי יש מיצר - מיצר לינץ'. גוף המים שנראה בצד השני הוא בריכת אידוי ירדנית, מלאכותית, על החצי הירדני של מיצר לינץ'. עד לפני 3-4 שנים לא הייתה שם בריכה.

הנקודה הגבוהה יותר בקרקעית מיצר לינץ' היא בערך מינוס 400. כאשר ים המלח היה יורד בעבר (מסיבות של שינויי אקלים) מתחת למינוס 400, האגן הדרומי היה מתייבש מהר מאוד, שכן כל קיומו של האגן הדרומי כגוף מים היה תלוי באספקת מים מצפון (רוב המים באים מצפון). ברגע שהאגן הדרומי היה מתייבש ים המלח היה חוסך בבת אחת 40% מהמים שהוא היה מפסיד קודם באידוי, שכן לא היו מים ולא היה אידוי מהאגן הדרומי. המים שים המלח הרוויח בגלל התייבשות האגן הדרומי, בלמו את המשך ירידת המפלס. אם בגלל גירעון של X מים בגשמים ירד המפלס, אז עכשיו יש רווח של X ואולי אפילו X+ מים, כי לא מתאדים מים מהאגן הדרומי בכלל. אותו הדבר קרה בעלייה.

על פי ראיות רבות, בשטח, היסטוריות ומהתנ"ך, יודעים היום שהאגן הדרומי של ים המפלס בזמנים שונים היה יבש לחלוטין. עם שינויי האקלים, בתקומות גשומות יותר, המפלס עלה. ברגע שהמפלס היה עולה מעל מינוס 400, מיד היה מוצף כל האגן הדרומי, וים המלח היה מפסיד עוד 40% מים באידוי ממה שהפסיד קודם. ההפסד הזה היה בולם את המשך עליית המפלס.

לכן, התפקיד ההיסטורי של האגן הדרומי בסיפור ים המלח זה בלימת שינויים מרחיקי לכת במפלס. כשוראים גרף שינויי מפלס ים המלח עד המאה ה-19 והמאה ה-20 (האדם התחיל להתערב בים המלח בתחילת המאה ה-20), אפשר לראות שכל הגרף של המאה ה-19 מאופיין בעליות וירידות קטנות של המפלס סביב המינוס 400. לכן, סבורים שמפלס ים המלח, לפחות באלפי השנים האחרונות, לא ירד הרבה מתחת למינוס 400 ולא עלה הרבה מעל מינוס 400, ולא כמו כאלה שרוצים לטעון שים המלח כבר היה נמוך וכבר היו דברים כאלה. אין שום ראיות לכך שים המלח היה נמוך כמו היום. היו אגמים קודמים לים המלח שגם התייבשו לחלוטין, אולם לא מדובר בים המלח. וויכוחים שהיו לאלי רז עם עמיתים על הנושא הובילו לסדרה של מחקרים של כמה מהגיאולוגים הצעירים בניסיון לשחזר מפלסי עבר של ים המלח - אף אחד מהם לא הצליח לרדת מתחת למינוס 412-413. האגן הדרומי, שלא קיים כבר למעשה, איבד את תפקידו ההיסטורי.

הרעיון הגדול של מפעלי ים המלח, מפעל האשלג בגלגולו המקורי, ומהנדס המכרות הרוסי ציוני נובומייסקי, היה להשתמש בכוחות הטבע, לאדות את המים באנרגיית השמש ולקבל משקעים. ההתחלה הייתה בצפון ים המלח, מהר מאוד נובומייסקי הבין שהיתרונות הגדולים הם דווקא בדרום. אז הלכו והכשירו בריכות בדרום - 1934. הוא חפר את הבריכות בדרום נמוך מהאגן הדרומי של ים המלח כדי לרתום עוד כוח טבע אחד - הגרביטציה, והמים אל בריכות האידוי הגיעו בגרביטציה.

ב-1977 מפלס ים המלח ירד מתחת לסף הטופוגרפי של מינוס 400 והאגן הדרומי עמד להתייבש. שנה או שנתיים לפני כן מפעלי ים המלח (וכל מי שמכיר את ים המלח), כבר ידעו שזה הולך לקרות ולא תהיה להם אספקת מים, שכן האגן הדרומי הולך להתייבש ולא יוכלו להוביל מים לבריכות האידוי שנמצאות מדרום לו. בינתיים האגן הצפוני הלך וירד והמציאות הייתה שהוא צפוי היה להיות נמוך יותר מהאגן הדרומי וגם מהבריכות הדרומיות, לכן אין אפשרות להשתמש יותר בגרביטציה, ויש להשתמש בשאיבה. הדבר הראשון שהם עשו היה לבנות סוללה לאורך כל הגבול עם הירדנים באגן הדרומי, והפכו את החלק המערבי של האגן הדרומי של ים המלח לבריכת אידוי אחת גדולה, עוד לפני שזה יתייבש.

התעלה שרואים מלאה במים, היא הגרסה האחרונה של תעלת ההזנה של מי ים המלח אל הבריכות. לפני זה המים עברו בגרביטציה דרך מיצר לינץ'. כאשר מפעלי ים המלח הבינו שהעסק הולך להתייבש הם חפרו בחיפזון תעלה נוספת כדי להעמיק את מיצר לינץ'. בעוד 1.5-1 מ', כדי שזה יתן להם עוד כשנה עבודה לבנות את התעלה הסופית. אותה אפשר לראות מאחוריה התעלה הנוכחית אם מסתכלים אל השטח שנחשף במיצר לינץ'. עוד מאחוריהן ניתן לראות וואדי מתפתל, בו זורמים המים שבאים משיטפונות נחל הערבה, והתמלחות הסופיות (כשלוקחים את מי ים המלח ומאדים אותם כדי לקבל את המינרלים הרצויים, נשאר תמלחת מאוד כבדה וצפופה של מה שאי אפשר להפיק מהמים, את זה מחזירים לים המלח). פעם, כשהאגן הצפוני היה גבוה מהבריכות מי המלח זרמו בגרביטציה דרומה ואת התמלחות הסופיות היה צריך לשאוב לים המלח שהיה יותר גבוה. היום זה הפוך - היום צריך לשאוב את ים המלח אל התעלה, לנקודה גבוהה מול מצדה, משם זורמים המים בגרביטציה, ואילו את התמלחות הסופיות לא צריך לשאוב, אלה נרקות ומוצאות את

דרכן בוואדי יחד עם השיטפונות של נחל הערבה אל האגן הצפוני של ים המלח. נחל הערבה הרוויח 40-50 ק"מ אורך – פעם הוא נגמר בחוף הדרומי של האגן הדרומי, היום הוא נגמר בחוף הדרומי של האגן הצפוני. **הבריכה הגדולה** שהם עשו על החלק הישראלי של האגן הדרומי היה רעיון מבריק ששיפר מאוד את תהליך הייצור. שכן, כשמאדים את מי המלח מה ששוקע קודם כל זה מלח, אחר כך שוקע מלח שיש בו אשלגן, מגנזיום וברום – שלושת היסודות החשובים לתהליך הייצור של מפעלי ים המלח. הבעיה הייתה שצריך היה להשקיע עבודה בהפרדה של המלח מהקרנליט- המלח שמכיל את שלושת היסודות. הלכו ועשו בריכה ענקית שכל התכלית שלה זה להשהות את המים של ים המלח כדי שהמלח ישקע, שכן הוא שוקע ראשון, ואחר כך לקחת את המים נטולי המלח לבריכות הקרנליט – אז יקבלו קרנליט לא מעורבב במלח שלא צריך להשקיע בהפרדה שלו – דבר ששיפר מאוד את הכלכלה של מפעלי ים המלח. הבריכה הזו מכונה בשם 'בריכת המלח' – היא בריכה מס' 6.

במלח ששוקע על הקרקעית בבריכה מס' 6 אין צורך, לא כמו בעבר שהמלח היה דבר מאוד יקר ששילמו עליו הרבה כסף. אולם הוא שוקע בערך 20 ס"מ בשנה, לפי הנתונים של מפעלי ים המלח (מה שצריך תמיד לקבל בזהירות), והתרוממות הקרקעית מקטינה את נפח הבריכה, כלומר את כמות חומר הגלם שלהם. מפעלי ים המלח רוצים לשמור על נפח הבריכה ולכן מגביהים את הסוללות מסביב ומעלים את מפלס הבריכה. קודם כל, כדי להגביה את הסוללות צריך לעשות פעולת כרייה מאוד רצינית, דבר שהוא אנטי-סביבתי בעליל – כמויות גדולות מאוד של חומר. הדבר החמור מכל הוא שהמים התחילו לעלות בבריכה חדרו לתוך החוף, אל היסודות של המלונות שהתחילו בינתיים לבנות אותם, שכן התברר שגם בכך יש פוטנציאל כלכלי. אז רצו בעלי מלון מוריה (היום מלון לאונרדו) למפעלי ים המלח וטענו שהמים חודרים ליסודות, מים אגרסיביים מאוד שעלולים לפגוע במלון. מפעלי ים המלח לא אמרו שום דבר והוציאו מסמך מאחת התיקיות שלהם ובו כתוב 'ידוע לנו המלונאים שכל ממשק המים בבריכות האידוי הוא לפי אינטרס התעשייה ולא לפי אינטרס התיירות', מסמך עליו חתמו בעלי המלון למרות שידעו שמפעלי ים המלח מנהלים את העניינים לפי הצרכים שלהם.

המלונאים רצו לבתי המשפט וביקשו עזרה, בית המשפט אמר שיש חוק שגובר על חוק הזיכיון, 'חוק התכנון והבנייה', חוק מאוד חשוב במדינות דמוקרטיות, שלא מאפשר לכל אחד מה שהוא רוצה. אם משהו רוצה לבנות, לטפח ולעשות פרויקטים, הוא חייב להפקיד את התוכנית ולפרסם אותה בעיתונות כשהיא עוד מוקפאת, זאת כדי לתת הזדמנות למי שדבר כזה עלול להפריע לו להתנגד. מפעלי ים המלח, כמו גם כל העולם מסביב, התייחסו לאזור הזה כאל ממלכה פרטית. בית המשפט בא וקבע שעליהם להפקיד תוכניות. עוד הוסיף בית המשפט שחובת המדינה, הרשויות הממלכתיות והאזוריות, למצוא דרך כדי שהמפעל ימשיך לעבוד אבל גם להגן על בתי המלון. הדרך הזאת נמצאה עד לפני כמה חודשים. אמנם נתנו פתרון אך הוא לא היה טוב – הכניסו לתת הקרקע מחיצה ממתכת, שקראו לו 'קיר השיגומים', וזה היה אמור לעצור את מי הבריכה להגיע ליסודות המלונות, אולם זה לא עבד והמים המשיכו לעבור. המועצה האזורית תמר עשתה פרויקט ענקי באזור ובנתה משאבות לאורך כל בתי המלון כדי לסלק את מי התהום שמגיעים לתת הקרקע ולהחזיר אותם אל הבריכה – משאבות אלה נראות על פני השטח כפסלים סביבתיים ממתכת ולוחות מדועות בעלי עובי חריג המוצבות באזור המלונות. בכל אחד מהם יש דלת שאפשר לפתוח במנועול ולהגיע למשאבות שעובדות ללא הרף ומחזירות את המים לבריכה.

באחת המשאבות באזור המלונות בים המלח היה אירוע טראגי – היות שאין אוורור מצטברים שם גם גזים, כשירדו לנקות משאבה מסוימת נפגעו ממנו המנקים ואחד מהם נהרג.

המשאבות כל הזמן שואבות את המים ולא נותנות פתרון אמיתי, בעלי בתי המלון מאוד מוטרדים מכך ויש בג"צים לפה ולשם. בסופו של דבר הממשלה קיבלה החלטה להקים חברה חדשה, חל"י, חברה להגנת ים המלח (יש לה בניין משרדים בירושלים, מנכ"ל, סמנכ"ל – כל מה שצריך לחברה) שצריכה לתת את הפתרון הנכון – גם שהמפעל ימשיך וגם שהמלונות יהיו מוגנים. הפתרון שהחברה נתנה היה לבנות סוללה בצד מערב, וממערב לה לבנות לגונה לצורכי בתי המלון. למעשה לבודד את בריכת האידוי שהמים שלה כל הזמן עולים, על ידי סוללה, מבתי המלון. בתי המלון התנגדו, בצדק, לכך שיבנו מולם קיר שכל הזמן יעלה ויעלה. התעשייה כל הזמן מתהדרת בזה שהתיירות לא יכולה בלעדיה, מה שנכון, שכן הם נותנים לתיירות את המים שבתוכם שוחים התיירים. אולם הם מצד אחד נותנים את המים ומצד שני רוצים להקים חומה – החומה הזו תהרוס את התיירות. הוויכוחים האלה היו אינסופיים והממשלה מינתה את שר התיירות ומשרדו להיות אחראי על חברת חל"י כדי שתיתן את הפתרון הנכון. חברת חל"י ראתה את עצמה, כמו שכולם ראו את עצמם עד אז תמיד, נותנים את הפתרון שמפעלי ים המלח מעוניינים בו, ולכן הלכו על פתרון הלגונה. חל"י הביאו מומחים, עשו הרבה מאוד עבודה רצינית איך לעשות לגונה טובה, עסק שהלך והתקדם עד שקמה תמ"א 13.

תמ"א 13 הטילה ספק בפתרון הלגונה, שכן עליה לשקף את האינטרסים של עם ישראל ולא דווקא של מפעלי ים המלח. אלי רז אמר לנועם גולדשטיין, סמנכ"ל תפעול של מפעלי ים המלח, שלפי דעתו הם עושים טעות מאוד גדולה בהעלאת הסוללות – גם יוצרים נזקים סביבתיים, שכן עליהם לכוות חומר כל הזמן, גם מעוררים התנגדות של בתי המלון וגם מסכנים את עצמם, שכן המים בבריכת האידוי הם מים כבדים מאוד שלוחצים על הדפנות, מה גם שהאזור הוא אזור של רעידות אדמה – כשל הנדסי ורעידת אדמה עלולה לגרום לנזקים אדירים. נועם גולדשטיין לא קיבל את זה, שכן חשד שאלי רז שמה שמעניין אותו זה רק האינטרס הירוק, וטען שאיסוף כל המלח ששוקע כדי שהמפלס לא יעלה זה הוצאה מאוד גדולה. לטענתו, עדיף למפעלי ים המלח להעלות רק את הסוללות מסביב וכך לשמור על נפח הבריכה.

במסגרת תמ"א 13 הציע אלי רז לשותפו בעבודת התכנון לא לקבל את העמדה הזאת ולדרוש בדיקה מקבילה לזאת של הלגונה (לא לזרוק את הלגונה לפח) ולהעמיד אלטרנטיבות אחרות, בראש ובראשונה קציר המלח. לרעיון קציר המלח הייתה התנגדות אדירה הן של חל"י, שכן אלו עבדו במשך שנים ארוכות על הלגונה, והן של מפעלי ים המלח, והיה מאבק גדול ביניהם לבין תמ"א 13. אולם, בוועדת האורחים, צוות ההיגוי, לאט-לאט כולם השתכנעו שקציר המלח זה הפתרון הנכון – גם מהבחינה שתופסק הכרייה, גם מבחינה עצירת הסוללות ושלא יתרומם קיר מול המלונות ומהרבה בחינות נוספות.

עם זאת, אלי רז לא הצליח לשכנע גם את חבריו בתמ"א 13 עד שלקח אותם לירדן – לבקר בתעשייה, להיפגש עם גורמים מוניציפאליים, גורמי תיירות וכן הלאה. במסגרת ביקורם התארחו במפעלים, שם שאלו איך הם מתמודדים על עליית מפלס המלח בקרקעית בריכת המלח, אז הם אמרו שהם קוצרים אותו. כששאלו למה הם קוצרים, שהרי הרבה יותר זול להרים סוללות מסביב, ענו שאמנם זה יותר זול אולם בכך הם היו יוצרים איומים על הסביבה.

הביקור הזה שכנע את כל השותפים בצוות, אז יכלו להציג עמדה רשמית של תמ"א 13, שלא התקבלה כל כך בקלות, שכן מפעלי ים המלח וחל"י נלחמו בכך קשות. לאט-לאט יותר ויותר תמכו בעניין קציר המלח וגם האשימו את חל"י בגישה אנטי-סביבתית. חל"י שעמדה תחת המתקפה הזו הקימה צוות איכות סביבה מיוחד ובראשו פרופ' אלון טל, ממדרשת שדה בוקר, שכן ידעה שאת המלח שיקצרו יהיה צריך לפנות אל האגן הצפוני חזרה במסועים במונעים בחשמל. אלון אל הוא מתנגד גדול מאוד לתוספת ייצור חשמל באנרגיה קונבנציונלית אז הוא מאוד התאים לתפקיד הזה. צוות איכות הסביבה של חל"י עבד ועבד, בינתיים התגברו הלחצים על שר התיירות דאז, שיתן את הפתרון, אך שום דבר לא התקדם.

יום אחד קיבל אלי רז טלפון מאלון טל שהתקשר להגיד שהיועצים בצוות הסביבתי לאט-לאט נסחפו גם הם לטובת קציר המלח, והמצב עכשיו הוא 3 בעד ו-1 נגד, ולבקש שיהיה הקול המכריע, למרות שעמדתו בנושא הייתה ידועה. מספר ימים לאחר מכן התקבלה החלטת ממשלה בעד קציר המלח. אפשר היה להפיל את הממשלה, שכן הטלפון מאלון טל הגיע בשישי אחה"צ ובוועדת הממשלה ביותר ראשון כבר הייתה לכל השרים חוברת מאוד יפה שמנוסחת בדיוק לפי תמ"א 13 בעניין קציר המלח, אין ספק שהיא הודפסה בשבת ☺. זה הסיפור של קציר המלח.

בסופו של דבר גם נועם גולדשטיין, סמנכ"ל תפעול של מפעלי ים המלח, הסכים שזה טוב למפעלים. אז נוצרה סיטואציה, עוד לפני ההחלטה הגדולה, שתמ"א 13 הולכת יחד עם מפעלי ים המלח נגד חל"י. חל"י לא היו מוכנים לוותר על הרעיון של הלגונה, אבל כשהיו שני כוחות כאלה, הם כמובן לא עמדו בכך והתקבלה החלטה בסופו של דבר כפי שהתקבלה.

צריך להבין שמבחינה סביבתית אמנם תצרוכת חשמל היא תרומה לזיהום אוויר, אבל אין פרויקט שאין לא מידה כזאת או אחרת של נזקים וצריך לבחור את הרע במיעוטו, כי אי אפשר לבחור את הטוב ביותר. בעניין כל הנושא הסביבתי – עמודי חשמל, תעלה וכן הלאה – הרעיון הוא שהמסוע הזה ילך על הקו המזרחי, על הסוללה, לא קרוב למקום שהוא יהיה בתצפית בכלל, במקום כזה גם קו החשמל יכול להיות בגובה המסוע עצמו (הרי מרימים עמודי חשמל כדי שאפשר יהיה לעבור תחתם, לאורך המסוע אין צורך בכך). מי שיצטרף לתת את הפתרון האולטימטיבי יהיו בעלי מקצוע בתחום הזה.

הנשיאה בעלויות – כעת נמצאים בשעת רצון. נועם גולדשטיין, שסוף סוף הסכים שזה טוב למפעלים, היה בטוח שממשלת ישראל תממן את הכל. אלא שלרוע מזלו זה התרחש בדיוק אחרי שוועדת ששינסקי דנה בעניין תמלוגי הטייקונים בענייני הגז. והיום, נוצר מצב חדש שבו הטייקונים צריכים להבין שנגמר העידן שהם לוקחים מה שהם רוצים וכמה שהם רוצים וזורקים כמה פרוטות עלובות לקופת המדינה. מבחינה זו זה נפל בדיוק בזמן, אז אמרו גם מפעלי ים המלח מפסיק עם החגיגה. אתם גורמים לשקיעת המלח, לכם זה לא טוב, אז אתם תממנו את זה. וועדת ששינסקי לא הפילה את הכל, ועדיין נותנת להם קצת יותר ממה שמקובל בעולם, לפי טענת ששינסקי צריך לעשות את זה לאט-לאט, גם בעניין הזה של קציר המלח יש כל מיני תנאים ובלבד שהמפעלים ירוויחו לא פחות מסכום מסוים – עם זאת, בגדול, חלה תפנית מאוד גדולה. באותה הזדמנות גם הגדילו את התמלוגים של מפעלי ים המלח. התמלוגים עדיין לא ריאליים כמו בעולם, אבל זו הדרך. גם מבחינה טקטית זה נכון יותר. מדובר בשינוי גדול וחיובי מאוד ביחסי הון שלטון, הודות לאדם אחד- איתן ששינסקי.

נסיעה להר סדום

הכביש עובר לאורך התעלה. התעלה שיבשה את כל מערך הניקוז באזור, שכן נחלים שיורדים מההר מוטים לאורכה. ניתן לראות את התעלה הזמנית שנחפרה. בסוללה הצפונית של בריכת המלח, בריכה מס' 6 הגדולה, יש בעיות גדולות מאוד של דליפת מים בגלל הלחץ הרב של המים הכבדים עליה, ומשקיעים שם הון עתק כל הזמן לדחוס עוד חומר לתוך הסוללה ולאטום אותה. הדליפות של התעלה הם עשו את חלק מעבודת השכנוע למפעלים שלא כדאי יותר להעלות את המפלס. חוץ מאשר מפעלי ים המלח, רווח עצום נוסף שאין יותר כרייה מאסיבית כמו שהייתה ולא תהיה סוללת עפר מול המלוונות, כולם היום יודעים שקציר המלח זה היה הדבר שנכון לעשות אותו.

בצד הירדני אפשר לראות, לכיוון דרום מזרח, ערימות מלח אדירות כתוצאה מקציר המלח. לירדנים יש עוד הרבה מאוד מקום אז הם עורמים את הערימות האלה, בצד הישראלי אין מקום (וגם בירדני בשלב מסוים לא יהיה מקום) ויש צורך להעביר את המלח אל האגן הצפוני.

לאורך הכביש עוברים מול הכניסה של תעלת ההזנה לתוך בריכת המלח. עוד מעט ניסע על כביש מקביל לבריכת המלח ואפשר להבחין שהוא חדש לחלוטין – לא מפני שהגרסה הקודמת שלו בלתה והתקלקלה, אלא בגלל שמפלס הבריכה העולה איים להציף אותו, אז היה צריך להגיב את הכביש. השיטפונות שבאים מהנחלים, היובלים שבאים מהנחלים, עלולים להרוס את הכביש או לפגוע בבריכה, ולכן מנתבים אותם במעבירי מים – שייכנסו לתוך הבריכה אבל בצורה מסודרת. היות שהבריכה עולה, בחלק ממעבירי המים, המים זורמים הפוך, מהבריכה החוצה.

מצב הבולענים באזור המלוונות – מצב קצת מורכב. למעשה באזור המלוונות היו בולענים. המלון הגדול בצפון, אז קראו לו הייטא, נבנה על בולענים שסתמו אותם, אבל כל התופעה נעצרה, נבלמה, בגלל מי הבריכה העולים. מי הבריכה רוויים ביתר והם דוחפים את מי התהום חזרה מערבה, לכן מי התהום מסולקים מהסביבה של שכבת המלח. הרי מה שקורה לתופעה בסופו של דבר, זה ירידת המפלס, ואילו פה המפלס עולה – המים הרוויים מגרשים את המים התת רוויים ולכן התהליך נעצר. עדיין שחופרים באזור המלוונות כדי להקים פרויקט כלשהו אפשר לגלות חללים בתת הקרקע, אלו בעצם החללים שהתפתחו והיו עלולים להפוך

לבלוענים בסופו של דבר אלמלא התהליך קפא. מבוכה מסוימת יש בנווה זוהר, שגם זה באגן הדרומי, שם יש אתר שבלוענים ממשיכים להתפתח בו ומופיעים חדשים מפעם לפעם. הדרך היחידה להסביר את זה היא על סמך העובדה שקורה שם דבר שלא קורה באף מקום אחר באגן הדרומי, שיש שם מפעל התפלה גדול שמשחרר כמויות גדולות של מים תת רוויים. יכול להיות שבגלל זה האתר של נווה זוהר הוא אתר חריג באגן הדרומי שממשיך להיות פעיל.

הסוללות ופטירות המלח – האגן הדרומי של ים המלח כולו בריכות אידוי היום. לכל רוחבה של הבריכה הגדולה, בריכת המלח, יש סוללות שאינן מקיר לקיר, אלא פתוח לפעמים בשוליים ולפעמים באמצע. המטרה של הסוללות הן לאלץ את המים שמגיעים מצפון ויורדים דרומה לעשות סללום, שכן כאשר המים זרמו ישר מצפון לדרום הם זרמו בעיקר באמצע ובשוליים לא הייתה כמעט זרימה של מים, לכן המים התמלחו מאוד בשוליים והתפתחו גבישים, כך נוצרו פטריות המלח שגם נוצלו על ידי התיירות לפרסום תיירות ים המלח. אולם למפעל היו פטריות המלח דבר מזיק ביותר מפני שזה מקטין את שטח האידוי של הבריכה – הפטריות מתפתחות על פני השטח האידוי מצטמצם, לכן הם עשו פרויקט מאוד גדול שכלל בין היתר מחקר באוניברסיטה, וממנו עלתה המסקנה שצריך לגרום למים לזרום בסללום. דבר נוסף היה פיצוץ פטריות המלח הקיימות, שכן הפטריות הן דבר שמקטין את עצמו, אז כל המלונאים התקוממו על הריסת הפרסומות לים המלח, שכן היו כל כך יפות ומשכו תיירים. גם במקרה הזה אמרו המפעלים שהם מנהלים את העניינים לפי הצרכים שלהם ולא לפי צרכי התיירות. אז משרד התיירות פנה לאלי רז לקבלת פתרון, זה הציע לנסות לגדל פטריות מלח בבריכות עבור התיירות. בסמוך למלון שנקרא פעם מוריה, קיבל שטח עבור הפרויקט ובהסכם עם מפעלי ים המלח קיבל מים והתחיל לגדל פטריות. הפטריות התפתחו יפה מאוד במשך יותר משנה, אז התחלף שר התיירות. שר התיירות החדש דאז, משה קצב, קיצץ מהר את התקציב, למרות שכר הושקעו שם כמה מיליונים, ושום דבר בסופו של דבר לא יצא מזה.

התייבשות האגן הדרומי – האגן הדרומי של ים המלח יש הרבה מאוד רמזים שהיו תקופות בהיסטוריה שהיו יבשות. חלק מהרמזים הם מעניינים מאוד ומופיעים גם בתנ"ך. בספר בראשית מופיעה פרשת המלחמה בין ברית המלכים המסופוטמיים למלכי כיכר ים המלח שנערכה במקום שהתנ"ך קורא לו עמק השידים - (בראשית יד', י'): " וַעֲמַק הַשִּׁדִּים, בְּאֶרֶת חֲמָר, וַיִּנְסוּ מֶלֶךְ-סֹדֶם וְעַמְרָה, וַיִּפְּלוּ-שָׁמָּה; וְהַנְּשֹׂאִים, הָרָה זָנוּ. " המחשבה ההגיגית היא שעמק השידים זה האגן הדרומי של ים המלח, שכן באותו פרק, בפרשת סדום ועמורה, יש הרבה מאוד הערות עורך. הפרשייה עוסקת בתקופת האבות (אברהם אבינו, לוט), אבל הדברים עלו על הכתב הרבה יותר מאוחר, אולי בתקופת יאשיהו שהיה רפורמטור דתי - העורך של הספר הוסיף הרבה מאוד הערות שיעזרו לקורא, שכן הסיפור מספר על אירוע בתקופת האבות אבל הקורא הוא כבר בתקופת המלוכה, אז מופיעות הערות כגון (בראשית יד', ג'): "כַּל-אֱלֹהֵי, חֲבָרִי, אֶל-עַמְקֵי הַשִּׁדִּים: הוּא, יָם הַמֶּלַח. " כלומר "דע לך הקורא, אתה לא יודע מהו עמק השידים כי אתה לא חי בתקופה הזאת, הוא ים המלח". החלק, המקום, שיכול להיות פעם אחת עמק שידיים שאפשר להילחם בו ופעם אחרת ים המלח זה רק האגן הדרומי של ים המלח. זו אחת העדויות שהאגן הדרומי היה לפעמים יבש ואפשר היה להילחם בו ולפעמים היה מוצף והיה ים המלח.

עדויות נוספות יש בספר מלכים – על אמציה כתוב שהוא הכה את אדום בגיא מלח ותפס את הסלע במלחמה (הסלע המפורסם, סלע אדום, שהוא כמובן איננו פטרה) (מלכים ב' יד', ז'): "הוּא-הִכָּה אֶת-אֲדָוִם בְּגִי-הַמֶּלַח (מֶלַח), עֲשָׂרַת אֲלָפִים, וַתִּפֹּשׂ אֶת-הַסֶּלֶעַ, בְּמִלְחָמָה; וַיִּקְרָא אֶת-שְׁמָהּ יְקַתְּאֵל, עַד הַיּוֹם הַזֶּה. " גיא המלח זה האזור שבין אדום לבין ישראל ו יהודה – דרום ים המלח. אז אם הוא לא ים המלח אלא גיא מלח, אז כנראה שזה האגן הדרומי שהתייבש, אין אופציות אחרות.

תיאור מאוד דומה על שם כזה, גיא-מלח, נזכר גם במלחמה בתקופתו של דוד המלך, כשאבישי בן צרויה הכה את אדום בגיא מלח ושם נציבים באדום, והיו כל אדום עבדים לדוד. (דברי הימים א' יח'): "יב ואבשי בן-צרויה, הכה את-אֲדָוִם בְּגִיא הַמֶּלַח, שְׁמוֹנֶה עָשָׂר, אֶלֶף. יג וַיִּשֶׂם אֲדָוִם נְצִיבִים, וַיְהִי כַל-אֲדָוִם עֲבָדִים לְדָוִד; וַיֹּשֶׁעַ יְהוָה אֶת-דָּוִד, בְּכָל אֲשֶׁר הָקָדַךְ. " כל ההתנגשויות בין אדום לבין הממלכה המאוחדת ואחר כך הממלכה המפורקת, בעיקר יהודה, התנהלו באזור של דרום ים המלח.

תל ארכיאולוגי - ממזרח לכביש ומעבר למעקה ישנו תל. אתר מתקופת הברזל, התקופה הישראלית, בו נמצא הרבה מאוד חומר אדומי מעניין, שכן האזור הזה היה אזור מעבר בין אדום לישראל שלעיתים היה תחת שליטת אדום ולעיתים תחת שליטת ישראל.

המים קצת אדומים – בסביבות מלוחות מתפתחות בקטריות שחיות בסביבה מאוד מאוד מלוחה ומייצרות פיגמנט אדום. בתחילה היה לאלי רז ברור שזו הסיבה, אולם כשנכנס יותר לעומק התברר שמדובר בזיהום שצבע של מפעלי ים המלח. אשגל ברוב העולם נכרה במחצבות יבשות, ובדרך כלל נוצר בטבע בסביבות מאוד מלוחות ומאודות שבהן גם נפוצה הבקטריה האדומה. אז האשגל שכורים אותו במחצבות הוא אדום. רוב צרכני האשגל בעולם מכירים אותו כחומר אדום ולא כחומר לבן. בבריכות האידוי של מפעלי ים המלח הוא שוקע כחומר לבן, אז למפעלי ים המלח יש קושי לשווק אותו, שכן החקלאים (בעיקר בארצות פרימיטיביות) רגילים להיות אדום, לכן הוא נצבע באדום. הצבע האדום במים הוא תוצאה צביעת האשגל באדום.

תחנה 1 הר סדום ליד אשת לוט:

מימין הר סדום, הרכס שנמשך מצד לצד. ברקע למעלה רואים גבעה בהירה, גבעת הכפתור, המסלול שנלך בו בא ממערב וחוצה אותה, ונגמר בדרך עפר שעולה להר מלמטה.

התפתחות הנוף בכלל, שמצוק ההעתקים הוא חלק ממנו, והיווצרות הר סדום בפרט – לגיאולוגים המבוגרים קשה להזיז יבשות, הצעירים היום מזיזים יבשות בקלות אז כבר קיבלנו הסבר על התנועה של עבר הירדן מזרחה. קו ההעתק של התנועה האופקית הולך במדרגות, כאשר כל מדרגה פונה שמאלה, גורם לזה שכשהצד המזרחי מופיע לכיוון צפון, כמו שהוא עושה, אז מצפון לכל מדרגה כזאת נפתח בור, פער. ברגע שבור נפתח הוא מיד נסגר, מיד מתמלא בסדימנטים, מים, דברים שמובאים מהיבשה ודברים ששוקעים מתוך המים עצמם, שכן הוא שואף להתמלא. השאלה של עומק הבור תלויה בגיל שלו, אבל גם

ביחס שבין קצב הסתימה לבין קצב המילוי, והקצב הזה גם תלוי במהירות הפתיחה של הבור, שכן אם הבור ממשך להיפתח אז אמנם דרום הוא יכול להיסתם אבל מצד שמאל תמיד יפתח בור חדש. **פתאום** יש עוד פולס של קפיצה ואז נפתח פה בור טרי יותר, שהוא יהיה יותר עמוק, שכן הוא עוד לא סתם. במרחב של ים המלח ודרומה עד חצבה, מבחינים בסדרה של בורות. העתיק ביותר הוא כמובן הדרומי והטרי ביותר הוא בצפוני, האגן הצפוני של ים המלח, זה שביניהם זה האגן הדרומי של ים המלח. האגן הדרומי של ים המלח מוכר כגוף מים מאוד רדוד, 2-3 מ', אבל האמת היא שהוא מאוד עמוק, הקרקעית שלו מאוד עמוקה כ-12 ק"מ למטה שהספיקו להתמלא בסחף ולהיסתם על סמך העיקרון שהוזכר. כלומר שיש בור בעומק של 12 ק"מ שהוא כבר סתם ורק 2-3 מ' למעלה היו המים שנראו.

בינתיים הייתה עוד פאזה של תנועה ונפתח האגן הצפוני, שהוא הרבה יותר טרי, ושם עוד לא הצטברו 12 ק"מ, שם הצטברו רק כ-6 ק"מ. אבל, עומק המים שם הרבה יותר גדול, שכן הוא נסתם רק ב-6 ק"מ. זה כאילו קונפליקט בין אגן גדול ועמוק שיש בו מעט מים, לבין אגן שהוא צעיר יותר, אמור להיות רדוד מאוד, אבל עומק המים בו הוא גדול מאוד. הוא פשוט יותר צעיר אז הוא עוד לא נסתם. יש אגן אחד דרומה מהאגן הדרומי, שכבר אי אפשר להרגיש בו בכלל בשטח – מכאן לכיוון חצבה – הוא כולו ממולא בחול. אפשר לדעת את זה על פי אמצעים גיאופיזיים שונים, אבל כבר לא רואים אותו בטופוגרפיה, הוא קיים בתת הקרקע.

מצוק ההעתקים - הקיר של בקעת ים המלח הוא קיר של העתק. התנועה של עבר הירדן מזרחה יצרה את הבור, ואז קירותיו התמוטטו ונפלו למטה, בעצם העתקים שנפלים למטה אל הבור בצורה של מדרגות, והנגטיב שלהם לאורך ים המלח זה מצוק ההעתקים, או באנגלית "falls escarpment". הנפילה היא לא על קו אחד, זה נופל במספר מדרגות – תלוי בטיב החומר, בגיאומטריה של ים המלח והרבה דברים נוספים. בצד המזרחי הנפילה היא על שברים בודדים, אחד או שניים עיקריים, לכן הצד המערבי, שלנו, הוא הרבה יותר מתון (בגלל המדרגות), ואילו הצד המזרחי הוא הרבה יותר תלול, שכן יש פחות מדרגות וכל הנפילה נספגת על מעט מדרגות.

האגן הדרומי של ים המלח – אגן לא סימטרי, מתון יחסית בצד המערבי ותלול יחסית בצד מזרח. באותה תקופה, כאשר האקלים היה חם ומפלסי האוקיינוסים עלו וחדרו למקומות נמוכים כולל בקע ים המלח המתהווה, בתחילת דרכו (שהוא עוד לא היה עמוק כמו שהוא היום אבל הוא מתחת למפלס מי הים ההוא), המים הגיעו לדרומה עד המקום הנמוך ביותר (בקעת ים המלח) ובגלל הטמפרטורות הגבוהות, האקלים החם מאוד, הייתה התאיידות מאוד חזקה ושקע הרבה מאוד מלח בגוף המים הזה, שהיה רדוד. היות שגוף המים היה רדוד אז, נוצרו מצבים שהמלח שנוצר סתם כבר את הגוף המים כולו ולא הייתה יותר השקעה של מלח. אבל אז בא פולס נוסף של שקיעה ועוד פאזה של מים יכלה להגיע, עוד פולס של מים, ואז שוב הייתה שקיעה של מלח. לכן, המלח שהצטבר באגן למטה הוא בצורת שכבות-שכבות, שכן הייתה מחזורית, היא מפעם לפעם נפסקה והתחדשה. לפעמים בהפסקות האלה בין שכבות המלח יכול היה להיווצר משהו אחד – לפעמים שכבה של דולומיט דקה, לפעמים קצת חרסיות, כל מיני דברים. הסיפור הזה, שמתחיל בערך 4-5 מיליון שנים לפני זמננו, נגמר – הקשר עם הים ניתק, האקלים השתנה ומפלסי האוקיינוסים חזרו להיות נמוכים.

מאז הניתוק מהים המליחות וההשתרעות המרחבית (שתלויה בגובה) של גופי המים שנמצאים פה הם כולם בהשפעת האקלים, המאזן בין הנגר לאידוי. המסה הבסיסית של המלחים שיש פה, בתור הבור הזה, היא ביסודה של דבר מלחי ים, ועד היום אפשר לזהות את טביעת האצבעות של מי הים בהרכב של מי ים המלח, של כל התמלחות שיש בתוך הבור הזה. אלא שהקרקעית כל הזמן שוקעת, זה מנגנון שמוריד את התמלחות של ים המלח לעומק. בעומק, מכל מיני סיבות (קשר עם מי תהום או לחצים), המים עולים חזרה בשוליים דרך העתקי השוליים. המים מחלחלים מלמטה ועולים חזרה דרך העתקים, במדרגות המזרחיות, וחוזרים לים המלח כמעיינות חמים, כי הם בינתיים באו מעומק גדול מאוד. למשל, מעיינות הגופרית של עין גדי זו דוגמא, המעיינות החמים בצד המערבי, בצד המזרחי זה סיפור אחר לגמרי.

במסלול שהמים עושים - מי ים בתחילה, אידוי מאוד מאוד חזק על פני השטח שגורם לריכוז גדול מאוד, הריכוז גורם לכך שהמים ישקיעו מתוכם מלח למשל (אז כבר ההרכב מתחיל להשתנות ויש פחות נתרן וכלור, כי זה המלח), אבל גם בהמשך המסלול, כשהמים עוברים ועולים חזרה דרך הסלעים הם עושים ראקציה עם הסלעים. מי ים המלח, בגלל האידוי העצום, היו אמורים להכיל ריכוז מאוד גבוה של מגנזיום למשל, שכן המגנזיום הוא לא נכנס למינרלים שמתגבשים בקלות (כמו גם אשלגן וברום). הקלציום לעומת זאת נכנס בקלות למינרלים שמתגבשים, כמו קלציט (שזה המינרל של אבן הגיר למשל). לכן, בעוד שהמים יכולים לאבד נתרן וכלור בגלל השקיעה של המלח, והם יכולים לאבד קלציום בגלל השקיעה של הגיר, וארגוניט (מינרלים שמכילים קלציום) אז הריכוז שלהם לא צריך לעלות לכאורה. שכן, כשהמים רוויים לגבי המינרלים של הגיר אז הגיר ישקע, והריכוז לא יעלה יותר גבוה. מה שבמגנזיום ברום ואשלגן כן יעלה הריכוז.

עם זאת, אנחנו רואים דבר מעניין – שיעור המגנזיום בים המלח, ריכוז היסוד מגנזיום בים המלח, הוא נמוך יותר מהמצופה, למרות שהוא גבוה מאוד (אין גוף מים בעולם שריכוז המגנזיום בו הוא כל כך גבוה) הוא היה אמור להיות עוד יותר גבוה. לעומת זאת, ריכוז הקלציום הוא יותר גבוה ממה שהיינו מצפים. הסיבה לכך היא שהתמיסה שעשירה מאוד במגנזיום, שעברה דרך הסלעים בשולי (בדופן) של בקע ים המלח, עשתה ראקציה עם סלעי הגיר בסביבה, והראקציה הזו מסרה להם מגנזיום - הפכה אותם לדולומיט וקיבלה בחזרה מהסלעים את הקלציום שמהם בנויים סלעי הגיר.

כלומר, הבסיס לכל המלחים האלה וההרכב שלהם זה ביסודו של דבר ים, הרכב מי ים. אבל בזמן שעבר מאז שחדרו לכאן מי ים לראשונה, לפני 4-5 מיליון שנים, יש כל הזמן שינויים. יש מינרלים שעוזבים את התמלחת, כמו מלח למשל, ויש ראקציות של חילופי יונים על סלעי הסביבה, וכך ההרכב משתנה כל הזמן.

חשוב להבדיל בין ריכוז לבין הרכב – ריכוז זה היחס בין כמות המים לבין כמות המלחים, ההרכב זה ההרכב הכימי השונה שיש במים. ההרכב לא צריך להשתנות אם יש הרבה מים או מעט מים, הריכוז משתנה. מקור המלחים, מסת המלחים הראשונה הגיעה לכאן עם החדירה הימית והיא קיימת, משתנה כל הזמן ועוברת

מחזור. המים שמצטרפים אל מסת המלחים הראשונה, לפעמים יותר ולפעמים פחות, ולכן הם יכולים להיות לפעמים מלוחים יותר ולפעמים מלוחים פחות – הריכוז יכול להשתנות, אבל הרכב המלחים לא נקבע על ידי המים שבאים מהמעיינות, הנחלים והגשם (אולי במידה מסוימת, אבל זניחה לחלוטין). מה שקובע את ההרכב זה ההרכב הראשוני שעובר שינוי. מה שקובע את המליחות כמות המים הכללית.

בתחתית האגן הזה יש סדרות-סדרות של מלח, קילומטרים. למלח יש תכונה – כשמפעילים עליו לחץ וחום (חום בגלל העומק, ולחץ בגלל כל הסדימנטים שאחר כך עוד נוספו עליהם) הוא מתחיל להתנהג בצורה פלסטית, אז הוא רוצה לברוח מהמקום שבו הלחץ הוא גבוה ביותר, מרכז האגן, לצדדים. הוא יכול לברוח משום שהוא פלסטי עכשיו, כבר לא מוצק. כנראה שבגלל הא-סימטריה של האגן, שהוא יותר תלול במזרח ויותר מתון במערב, נוח היה למלח לברוח מערבה. אבל תוך כדי בריחה מערבה, בטיפוס על המדרון, בינתיים גם הטמפרטורה יורדת וגם הלחץ יורד. אז בעצם הסלעים האלה מפסיקים להיות פלסטיים וחוסמים את המשך התנועה מהמרכז.

התנועה מהמרכז והחסימה בשוליים גורמות לזה שמסות אדירות של מלח משוכב מתרומם כאנטיקלינה (דום) של מלח בשכבות-שכבות. ההתרוממות כל כך חריפה שהשכבות הופכות להיות לאנכיות, או כמעט אנכיות, לפעמים יותר מאנכיות. לא יודעים בדיוק מתי קרתה כל ההתרוממות של המלח, אבל יודעים שבתקופת אגם הלשון המלח הזה פרץ, תוך כדי עלייתו למעלה, את המשקעים שהיו מעליו. מעליו היו משקעים של אגם הנקרא אגם עמורה, ומעליו מכירים את המשקעים של אגם הלשון.

בתקופת אגם הלשון גוש המלח פרץ לתוך האגם, הועיל והאגם לא היה רווי למלח, אז המלח התמוסס. ככל שהמלח עלה לתוך האגם הוא הומס ואין יותר דום – יש שכבות שעולות והאגם ממיס אותם ויוצר משטח. הדחיפה והתנועה של השכבות מונעת על ידי הלחץ וטמפרטורה (שהם יותר גבוהים למטה), לכן השכבות הפנימיות (שהיו נמוכות יותר) רצות יותר מהר מהשכבות החיצוניות, שכן הן באות ממקום יותר נמוך. אבל לאגם הלשון זה לא משנה מי עולה מהר ומי עולה לאט, את כולן הוא ממיס ויוצר משטח של המסה.

שוב, בקצרה - הלחץ והחום מאפשרים למלח לנוע. אם מתאפשר לו לנוע הוא בורח מאזור הלחץ הגבוה לשוליים. לשוליים המערביים יותר נוח לברוח, כי הם יותר מתונים, אבל המהלך הבריחה המלח מאבד את התכונה הפלסטית שלו והופך שוב לקשה, ואז הוא חוסם את ההמשך. לכן, מצטבר חומר ונוצרת אנטיקלינה, נוצר דום. הדום הזה יוצא החוצה, מתחתית לקרקעית של אגם הלשון, בזמן שהוא היה קיים. היות שאגם הלשון לא היה רווי למלח (הוא היה אגם ענקי בנפח מים גדול ולכן הוא היה פחות מלוח), כל המלח שעלה למעלה נמס. זה לא משנה לו אם השכבות הפנימיות רצו יותר מהר או יותר לאט – כל מי שעלה גולח על ידי אגם הלשון.

המלח של הר סדום נחשב למלח נקי, אבל אין מלח שנוצר כמלח שהוא נקי במאה אחוז, יש בו אי-ניקיונות. למשל במלח הר סדום יש כ-10-20% אי-ניקיונות. מכאן, שכל מטר שהמלח עלה והומס, 80-90% מזה איננו, אבל 10-20% נשאר מעל מישור ההמסה כאי-ניקיונות, מה שאינו מלח – בתוך המסה של המלח יש קטעים שהם לא מלח. אם זה 20% אז נשארת שכבה של 20 ס"מ על כל מטר, השאריות הבלתי מסיסות, מה שלא נמס במים (הלכלוך שבמלח). לשארית הבלתי מסיסה שמצטברת קוראים סלע חיפוי, שכן הוא מחפה על המלח מלמעלה, מכירים אותו וקל מאוד לזהות אותו. בהר סדום אפשר למדוד 40 מ' של סלע חיפוי, שזה יכול להיות בין 10-20% ממה שנמס. אם 40 מ' זה 10% אי-ניקיונות זה אומר שההר עלה 400 מ' ונמס ונמס, אם אי הניקיונות זה 20% זה אומר שההר עלה רק 200 מ'.

צפיית – הסלע שמוכר בתור אשת לוט. אפשר לראות שיש לה 'חצאית מקסי' בצבע אפור ולחלק העליון יש צבע קרם, המכונה בשם צבע איזבל (כי איזבל מלכת ספרד נשבעה שעד שהיא לא תנצח את נלסון היא לא תחליף את הלבנים שלה) – רואים את הגבול בין מה שלמטה למה שלמעלה – למטה מלח ולמעלה סלע חיפוי. מימין לאשת לוט אפשר לראות שהגבול הזה קיים באופן מאוד ברור, כל מה שמעל סלע חיפוי (הבהיר יותר) מה שמתחת מלח. היות שאנחנו מסתכלים על ההר מזרחה, והשכבות עלו אופקית לנו, אז אנחנו מסתכלים ורואים שכבה. אבל אם נסתכל מהצד נראה הרבה שכבות ולא רק אחת.

חשוב לציין – עולים בשביל גבוה יותר כדי לראות דברים נוספים. תוך כדי כך נראה דבר שלא נעים לראות אותו, שלט זהירות – 'סכנה, אין כניסה'. המדריך נתקל בהרבה מאוד בעיות מהסוג הזה תוך כדי עבודתו והוא צריך לקבל החלטות אם הוא נכנס למקום שכתוב שאין כניסה או לא. הוא לא יכול להתחיל לברר מה הסמכות של מי שכתב את השלט. המדריך בבעיה. לכן כשבאים עם מטיילים נצטרך לשקול אם אנחנו מוכנים לקחת על עצמנו להיכנס למקום שאין כניסה. אם לא קורה שום דבר אין בעיה, אבל אם יקרה משהו שבכלל לא קשור לדבר הזה (אם מטייל נתקל באבן ונופל ושובר את האף) אז יגידו שאסור היה להיכנס למקום הזה. בלי קשר לסכנה אמיתית.

במעלה השביל – באזור המלונות של ים המלח מתקיימים הרבה מאוד כינוסים מדעיים בכל מיני תחומים, בחלקם מוזמן אלי רז לתת הרצאות, בעיקר בכינוסים של גיאולוגיים, ולעיתים מתבקש להדריך סיורים גיאולוגיים באזור. יום אחד נתנו לו קבוצה של גיאולוגיים דוברי גרמנית, מאוסטריה ומגרמניה, להם עשה סיור בהר סדום שמהם היו מוקסמים. בסוף, כאנקדוטה, הראה להם את המבנה בסמוך לשביל, אתר היסטורי. לפני שהיה כביש אספלט דרומה לעין גדי, פה כולם היו נתקעים (עד לפה הגיע הכביש), והיה צריך לחכות לטרמפים של קומנדקרים של הצבא או של קיבוץ עין גדי שהגיעו אחת לכמה זמן. במקום הזה הייתה אכסניה, מסעדה וטרמפיאדה. ברבות הימים המבנה נהרס בגלל מפולת, והדבר המרתק הוא שהוא בנוי מהאבן המקומית – מלח, סלעי מלח. במהלך הסיור הוא מספר לדוברי הגרמנית על המבנה הבנוי אבני מלח, לא הבין כמה רושם זה יעשה עליהם – 'בוניים בניין ממלח?', 'זה כמו באגדות שלכם שבונים מבנים משוקולד וממתקים, פה זה ארץ קשה, זה מה שיש מלח, אז בונים ממלח'. הם היו נורא סקפטיים ולא האמינו, אז שלח שניים מהם ללקק את הפינה השמאלית. כשהם חזרו חזרה הם הודו שאכן זה מלוח – אבל המלח שלכם הוא לא כמו שמלח שלנו, יש לו ארומה מיוחדת, חמוצה. לך תגיד להם שהם ליקקו במקום שכולם משתינים. סיכמנו על זה שיש לנו מלח עם ארומה חמוצה. ©

אפשר לראות את שכבות המלח בצורה מאוד ברורה כמעין פרוסות בסלע. אחד הדברים שמבליטים את זה, זו העובדה שהייתה שם מחצבה. במלחמת העולם הראשונה לא היה ייצור מלח בארץ, והיו מייבאים את המלח, והנה אין מלח. השלטון הבריטי רצה לעודד ייצור מלח ונתן זיכיונות, ובין היתר נתן פה זיכיון לערבי, בשם שוקרי איביב.

הדבר המעניין ביותר – כל זמן שגוש המלח עלה לתוך אגם הלשון שכבות המלח הפנימיות והחיצוניות הומסו (לא משנה מי רץ יותר מהר או יותר לאט). ברגע שאגם הלשון נעלם, ההתרוממות המשיכה כאשר כל שכבה רצה בקצב שלה – הפנימיות מהר יותר החיצוניות לאט יותר. אז כל המשטח הזה, הקרקעית האחרונה של אגם הלשון, נשבר להרבה חתיכות, כי כל שכבה רצה בקצב אחר, אז לא היה מישור והתחילו להיווצר מדרגות כשכל שכבה לוקחת על הגב שלה את סלע החיפוי בקצב אחר.

אם מסתכלים על שטח המגע בין סלע החיפוי למלח באשת לוט לעומת שטח המגע בשכבות הצפוניות יותר בחלקים שונים, ניתן לראות שפה זה הרבה יותר נמוך ושם זה הרבה יותר גבוה, שכן קצב עליית השכבות היה שונה – השכבות הפנימיות עלו מהר יותר.

מעויני דולומיט - במקרה הזה רואים שבין שכבות המלח מפרידות לא שכבה אופקית בעלת אופי אחיד, אבל מעוינים, מעין קוביות שעברו סיבוב, אלה קוביות דולומיט. הדולומיט גם הוא נוצר על האגם והשכבות שלו אמורות להיות מקבילות לשכבות המלח. אולם, אם נסתכל בתוך קובייה, על השיכוב הפנימי של הדולומיט נראה שהשיכוב שלו אנך לשיכוב של המלח.

יש שכבת מלח ושכבת דולומיט באמצע ושכבת מלח נוספת. היות שהשכבה הפנימית, המערבית, רצה יותר מהר מהשכבה המזרחית, נוצר מאמץ גזירה על הדולומיט שבאמצע. הדולומיט, שלא כמו המלח, זה לא משנה כמה ילחץ הוא לא ייפך לפלסטי וימשיך להתנהג כמו חומר צפיד. לכן, בגלל הגזירה והחיכוך משני הצדדים שלו, כל שכבה כאילו מושכת לצד אחר, נוצרים סדקים בדולומיט שהוא חומר קשה. המשך התנועה הזאת גורמת לקוביות להסתובב ובאיזשהו שלב רואים אותם מסובבות. לכן גם השכבות של הדולומיט בפנים לא מקבילות לשכבות המלח – כי הן עברו סיבוב אחד או מספר סיבובים, לא יודעים. רואים שהן לא בדיוק בזווית של המלח.

אם המלח לא היה פלסטי, לא היה סיכוי שהקוביות האלה היו שורדות, שכן בממד האלכסוני של הקוביות יותר ארוך מהממד האנכי שלהן – אבל הרווח בין סלעי המלח הוא קבוע, ואילו הם לא היו פלסטיים אז כל העסק היה מתפרק. היות שהם פלסטיים אז הפינות יכולות היו להיכנס למלח. יותר מזה, הקובייה הבאה, אם היא נמצאת אחרי הסיבוב במקום מסוים, מעליה נוצר תת לחץ (בצד אחד נוצר לחץ של הפינה בתוך המלח, ובצד השני תת לחץ). אז המלח, שהוא יכול לזרום, עובר ממקום הלחץ הגבוה וממלא את מקום הלחץ הנמוך. הפלסטיות של המלח במצב הזה, הוא שמאפשר את הסיבוב, אחרת הכל היה מתפרק ולא היה ניתן לראות את זה.

היום, שהסלעים הם כבר בחוף וכבר לא פלסטי, התזוזות נמשכות, ולכן כל הדולומיט בפנים מתחיל להתפרק וליפול החוצה אל פני השטח. ניתן לראות סנטימטרים פנימה כבר הדולומיט נפל החוצה והוא מבליט את המעוינים האלה. באחת השכבות (מימין), אפשר לראות את הצורה התלת ממדית, שכן חלק מהמלח כבר נפל, וחלק ממה שנראה כמעוינים נמשך פנימה.

כל אלה מתחברים אחד לאחד לרעיון ולהסבר של המסת המלח על ידי אגם הלשון, עד שלב מסוים באופן שווה, ומשלב מסוים השכבות מתחילות לרוץ כל אחת בקצב שלה. מכאן אפשר להבין למה המיקום של הגבול בין המלח לסלע חיפוי בצד מזרח הוא נמוך ובמרכז הוא גבוה, וכן למה נוצרו המעוינים האלה.

התרוממות הר סדום - אנחנו נלך על דרך הכפתור, הגבעה הבהירה, שהיא כמו עוד כמה שרידים (גבעות קטנות) שנראה בהר סדום למעלה, הם שרידים של חוואר הלשון, של המשקעים של אגם הלשון שההר הרים אותם יחד איתו. אנחנו יודעים להגדיר שכבה מסוימת של חוואר הלשון בהר, ויודעים לזהות אותן בסביבתן. רואים שבהר השכבה נמצאת 70 מ' יותר גבוה מאשר בסביבה. כלומר, מתקופת אגם הלשון, מאז שנגמר אגם הלשון, הר סדום התרומם 70 מ', ולקח איתו את מה שעליו 70 מ' יותר גבוה מהסביבה. אם אגם הלשון הסתלק מהסביבה הזאת בערך לפני 20 אלף שנה (ממקום יותר גבוה הוא נעלם קודם, ממקום יותר נמוך הוא נעלם יותר מאוחר), כלומר שהוא עולה קצב תנועה של 3.5-3 מילימטר התרוממות לשנה, התרוממות גדולה מאוד (אם כי מדובר בממוצע – לפעמים זה איטי יותר ולפעמים מהיר יותר). היום כבר יש אמצעים למדוד ולא רק לעשות ממוצעים ארוכי טווח, ומקבלים תוצאות די קרובות לזה גם באמצעים מודרניים. אמנם יש בלייה, אבל קצב ההתרוממות הוא כזה גדול שהבלייה לו משיגה אותו, מה גם שאין פה יחסית הרבה בלייה, שכן אין פה הרבה גשם.

משמאל רואים את ההיסטוריה של מפעל האשלג באגן הדרומי - שכונת העובדים שהוקמה ב-1934 כאשר נובומייסקי הכין את הבריכות הדרומיות. אפשר לראות שמדובר בבתים קטנים ולא נוחים, רוב העובדים העבירו להעביר את הזמן שלהם במערות של הר סדום שהטמפרטורה בהם הייתה הרבה יותר נעימה. במשך שנים רבות לחצו על מפעלי ים המלח שיחזקו את המבנים ולא יתנו להם להתפורר, שכן זה חלק מההיסטוריה שלהם עצמם. אבל המפעלים מתעניינים בעיקר ברווח של הבעלים שלהם, וזה הוזנח. הופעלו הרבה מאוד לחצים ובסופו של דבר המפעלים נאותו לממן שיקום של המחנה והפיכתו לאתר ביקורים. היו הרבה מאוד הבטחות וגזרו את הסרט מספר פעמים, אך שום דבר לא קרה. לאחרונה הוגברו הלחצים ועכשיו המפעלים החליטו שאולי זה גם לטובתם, שכן הם מעוניינים בהסברה ולהראות את הפנים היפות שלהם, בגלל הביקורת עליהם. הם מתכננים לארגן השתלמות למורי דרך לתת הסברים במפעל הישן.

כדי להיכנס למסלול פנינו קצת ימינה קצת לפני מפעלי ים המלח, יש גם שילוט. מערת הקמח, שצריך לקרוא לה מנהרת הקמח, שכן היא מנהרה ולא מערה, סגורה שוב, בדיוק מאותה סיבה שכל מערות סדום סגורות – כיסוי תחת. הייתה שם פעם מפולת ומאז לא נותנים להיכנס אליה, שכן כולם חוששים מתביעות. בנחל ערוגות יש קטע סיבוב בנחל, מאוד מאוד מסוכן, גם היו שם מפולות אבל שם אף אחד לא סוגר משום שאם יסגרו זה יפגע כלכלית ברשות שמורות הטבע. אולם יסגרו את מנהרת הקמח מבחינתם זה לא מעלה ולא מוריד, שכן ממילא לא גובים בה תשלום בכניסה.

מישור עמיעז - מקיפים את הר סדום מצד מערב, מתרוממים אל משטח רחב ידיים שנקרא מישור עמיעז, שמו הערבי עמוואז, והוא בעצם, שוב, הקרקעית האחרונה לחייו של אגם הלשון. הוא אינו מבותר כמו באזור מצדה, משום שממזרח לו התרומם הר סדום ועומד כמו סכר שמגן עליו מפני הבלייה. מצד צפון וגם מצד דרום, מתחילים הגאיות לחתור בחוואר הלשון, אבל בגזרה המרכזית (ממערב להר) רואים שהמסה השתמרה, וכל המשטח הנפלא הזה, שעושה רושם אדיר על תיירים בהיותו כה צחיח ומדברי, הוא בעצם קרקעית אגם הלשון האחרונה.

כביש 90 - למפעלי ים המלח מאוד לא נוח, בצדק מבחינתם, שיש מסדרון כל כך צר בין הדום הר סדום ובין בריכות האיודי, משום שזה לא נותן להם אפשרות תמרון אם הם רוצים להתרחב מעט או להעביר כלי כבד כלשהו. לכן הם לחצו מאוד חזק להעביר את כביש 90 למישור עמיעז. כל מי שהסיבה חשובה לו ועיניים בראשו מבין שאם כביש 90 יעבור כאן ותתחיל תנועת מכוניות, מישור עמיעז, תא השטח המיוחד הזה, יאבד את ערכו. לכן היו על זה לא מעט וויכוחים וזה התגלגל לשולחנה של תמ"א 13. תמ"א 13 המליצה לעשות כל מאמץ להשאיר את כביש 90 בין הר סדום לבין הבריכות, אפילו אם זה לא נוח למפעלים, אבל לנסות לפתור עד כמה שאפשר את הבעיה שלהם במרחב ההוא – גשרים או פתרונות אחרים, העיקר לא לפגוע בתא השטח הזה.

מצוק ההעתקים נמשך לכל אורך ים המלח. בעצם, כל מערכת שרואים מצד מערב זה המשך מצוק ההעתקים. אנחנו נמצאים בלב האגן פחות או יותר וקשה להבין את זה, שכן אנחנו רגילים שכשאנחנו לא ליד ים המלח אנחנו צריכים להיות מחוץ לאגם, אך לא כך כאן. מצוק ההעתקים שגובל את האגן נמצא עכשיו ממערב לנו, ממערב למישור עמיעז.

ממזרח רואים את השכבות, גם כאן השכבות מדורגות – הצעירות יותר הן החיצוניות. **תחנת שאיבה** - ממערב רואים כמה מבנים ומכלים – זוהי תחנת שאיבה של תמלחות עשירות מגנזיום. תמלחת ים המלח, אחרי שמוציאים ממנה את האשלג הכלורי כדי לייצר אשלגן, נעשית דלה יותר באשלגן, אבל באופן יחסי מתעשרת בברום ובמגנזיום. אז מפיקים ממנה את הברום. אחרי שמפיקים את הברום היא מדללת ביחס לברום אבל מתעשרת באופן יחסי ביחס למגנזיום והתמיסה מרוכזת מאוד ביחס למגנזיום – חומר גלם מצויין ללבנים חסינות אש שעשויות מתחמוצת מגנזיום או פריקלאס. יש מפעל בשם פריקלאס בתשלובת ערד שהוא מייצר את הלבנים האלה, שנחשבות ללבנים האלה באיכות הטובה ביותר. שנים רבות אחרי שפריקלאס התחיל לעבוד היה חלום גדול לייצר מגנזיום מתכתי מים המלח בגלל הריכוז הגבוה של המגנזיום. בסופו של דבר קנו טכנולוגיה מברית המועצות לייצור מגנזיום והיא התבררה שלא מתאימה לתנאים שלנו והמפעל נחל כישלון גדול, מה שפתח פתח להרבה מאוד מריבות בין הבעלים למפעל פולקסוואגן, מגרמניה, שהשקיע הרבה כסף במפעל הזה. בתעשיית התחבורה (מכוניות, מטוסים) המגנזיום היא מתכת מאוד נחשקת מפני שהיא הרבה יותר קלה מאלומיניום ויותר חזקה מפלדה. לכן אפשר בכמויות קטנות לייצר כלים מאוד חזקים. זאת הסיבה שפולקסוואגן השקיעו במפעל המגנזיום. לאחר כישלון המפעל הוא עבר שינויים גדולים, הם עובדים אך לא ברור עד כמה זה מצליח (על פי הסיור במפעל ים המלח הוא מכסה את עצמו), הוא אמור היה להרוויח הון.

מסלול הליכה

חציית הר סדום ברגל – המסלול הוא לא ארוך. אם מתברברים זה לא טוב, לכן חשוב לשמור על קשר עין. המסלול משולט בצורה מאוד ברורה.

אם מסתכלים מסביב רואים חלוקי נחל, אולם אנו נמצאים על הר וחלוקים לא מתגלגלים בעלייה. ההר הזה עלה מקרקעית האגן ולקח איתו כל מה שהיה על הקרקעית – אם זה חלוקים שהתגלגלו אליו מהנחלים, אם זה שרידים של חוואר הלשון (כמו גבעת הכפתור), כל זה עלה יחד עם ההר, וזה ההסבר להימצאות החלוקים בראש ההר.

אפשר לראות שיש במקום הרבה חומר לווחי (לוחות) - אנו עומדים על סלע החיפוי, מעל שכבות מלח אנכיות שביניהן יכולים להיות גם דברים אחרים (מעויני הדולומיט למשל). כל החומר הלווחי הזה הוא חומר שהיה בין שכבות המלח. סלע החיפוי הוא השאריות הבלתי מסיסות כשהמלח נמס וסולק אז נשארו גרגירים לא מסיסים וגם שברי שכבות לא מסיסות – אלה השברים שלהם שנשארו למעלה.

ניקוז ההר – מרגע שההר התרומם ונחשף לאטמוספירה והגשמים זה כבר לא היה המסה מלמעלה של כל המשטח, אלא מי הגשמים התחילו לחדור אל נקודות תורפה. נקודות התורפה זה הרווחים בין השכבות או הסדקים שנוצרו, בעיקר הצטלבויות של סדקים ומישורים בין שכבתיים. המים חדרו דרך מקומות חולשה והמיסו את המלח שמתחת לסלע החיפוי. מה שקרה זה דבר דומה לתופעת הבולענים – היות שמלטה יש גירעון בנפח אז סלע החיפוי קורס בהרבה מאוד מקומות וניתן לראות דוגמאות רבות לכך (מה שאומר כמדריכים בשום פנים ואופן לא לתת לאנשים סקרנים להתפזר בשטח, כי הם יכולים לדרוך במקום שיש תחתיו חלל. השביל המסומן הוא שביל שבכל הזמן הולכים עליו והסיכוי שיקרה בו דבר בלתי צפוי הוא הרבה יותר נמוך) מרגע שההר נחשף לאטמוספירה יורד עליו גשם ונוצרים בו וואדיות, אבל הוואדיות בהר סדום הם מאוד מאוד קצרים – תנועת המים על פני השטח היא מאוד קצרה, שכן המרחקים בין פרשת מים אחת לשנייה נורא קצרים והוואדיות מאוד קצרים. עקרונית מערכת הניקוז לא מפותחת כי המים בורחים מהר פנימה. הצמחייה מראה שמתנקזים מים מכיוונים ונבלעים למטה, שם הם ממיסים את המלח.

מבנה הר סדום - ההמסה או הבלייה על גג הר סדום יוצרת רכסים ועמקים של אורך, צפון דרום (זה כיוון השכבות). אמרנו שמידת האי-ניקיונות בשכבות יכולות לנוע מ-20%-10. שכבה שיש בה 20% אי ניקיונות נמסה ומשאירה אחריה לכל מטר 20 ס"מ, שכבה יותר נקייה נמסה יותר מהר ותשאיר פחות לכלוך. כך למעשה העמקים והרכסים משקפים את רמת הניקיון או מידת אי הניקיונות שבתוך המלח, כאשר העמקים נמצאים מעל שכבות נקיות יחסית (עם פחות אי ניקיונות) והרכסים מעל שכבות על יותר אי ניקיונות – זה מה שיוצר את המבנה, את המורפולוגיה המאוד מעניינת של הר סדום.

חוואר הלשון \ **חוואר** – אגם הלשון, כמו שכבר אמרנו, היה ברוב חייו אגם הרבה יותר גדול מים המלח, נכנסו אליו נחלים מכל הכיוונים והיה לו שטח מאוד גדול, לכן האידיוי היה מאוד אפקטיבי. מינרל בשם ארגוניט הגיע בים הזה למצבי רוויה בקיץ, זה קרה גם בים המלח לעיתים רחוקות, אבל באגם הלשון זה היה קורה כנראה כל קיץ, אז המינרל הזה היה מתגבש.

כמו שיש מצב רוויה לגבי מלח, יש מצב רוויה לגבי מלחים אחרים, למשל הארגוניט. אז היו מוציאים גבישים במים ושוקעים בקרקעית ויוצרים בקיץ שכבה אחת בהירה (אפשר לראות שזה עשוי מהרבה שכבות דקיקות), בים המלח זה היה לוקח כל 20 קייצים ועם כל מיני תנאים. בחורף, השיטפונות הביאו איתם סחף. הסחף הגס שהגיע לפתח הנחל נעצר, שכן שיפוע הנחל יורד באזור החוף ואין למים אנרגיה לסחוב חלוקים גסים או כבדים. אבל את החלקיקים העדינים, שמרכיבים את מה שאנו קוראים טין \ בוץ \ חרסיות, המים יכולים להכניס פנימה. לכן מה שרואים זה חילופים של לבן ואפור.

לרטה, הגיאולוג הצרפתי, קרא לזה ליסן מרל (Lissan Marl), חוואר הלשון, פה הוא עשה טעות. לסלעים יש הגדרות ולסלע שנקרא חוואר יש הגדרה – סלע שהמסה שלו 50% חרסיות ו-50% קרבונט (מינרלים קרבונטיים זה קלציט, דולומיט למשל). במקרה של חוואר הלשון אין דבר כזה – יש שכבה אחת שהיא קרבונט (במקרה הזה ארגוניט) ושכבה אחת שהיא חרסיות, שכבה קרבונט, שכבה חרסיות. אם היינו טוחנים את כל זה יחד ומקבלים מסה אחידה היה ראוי לקרוא לזה חוואר.

אלא שהוא כתב מה שהוא כתב, מצטטים אותו ורגילים להגיד חוואר הלשון שהוא לא ממש חוואר, אלא משהו אחר. אין סיכוי שנצליח לרדת מהשימוש במושג חוואר הלשון, אבל בשום פנים ואופן אין להגיד 'חוואר'. אם כבר אז חוואר הלשון, ואז ידעו על מה מדובר. חוואר זה דבר אחר לגמרי, שכבה צהבהבה יותר בדרך כלל (כמו חוואר מוצא למשל). 'חוואר הלשון' זה למעשה חילופים של קרטון ארגוניט עם חרסיות. נזכיר שהגבעה הזו לפי הבדיקה עומדת בערך 70 מ' יותר גבוה מעל שכבות מקבילות של חוואר הלשון בסביבה (כמו למשל במישור עמיעז), בגלל ההתרוממות של הר סדום שלקח איתו את מה שהיה עליו.

תצפית הר סדום – השלמה לאמירה הכללית (שנאמרה למטה) שהתנאים היו של חום גבוה, אידיוי רב ויצירה של קילומטרים רבים של מלח, עם הפסקות. האמת, אם עושים זום-אין, שבתוך פרק הזמן הארוך של שקיעת המלח היה פרק ביניים שלא שקע בו מלח, שהתנאים השתנו לפרק זמן - ירדו גשמים וגוף המים שהיה פה נעשה הרבה פחות מלוח. בפרק הזמן הזה, נחלים הביאו הרבה מים, הרבה סחף, והשקיעו אותו באגם על פני המלח הוותיק ששקע כבר קודם לכן. במים האלה, שהיה כבר הרבה יותר נוח לחיות בהם היו חיים – היו דגים, סרטנים וצמחים, שאת המאובנים שלהם נראה בהמשך.

למטה מופיעים סלעים בגוון אפור-ירקרק, ולמטה אחר כך עוד פעם נוף דומה למה שעברנו עד עכשיו – מעין סנדוויץ' כאשר באמצע, בין שתי פרוסות הלחם, נמצא מה ששקע בתקופה הגשומה והפחות מלוחה (אין שם בכלל מלח), אלו הם חרסיות ופצלים (חרסיות שעברו הידוק והם מתפצלים כמו דפים קטנים, נראה את זה בהמשך הדרך), כל אלה משקעים. יש הרבה מאוד חול. בצד המואבי יש אבן חול אדומה. בתקופה שירדו הרבה מאוד גשמים הייתה בלייה מכיוון מואב והרבה אבן חול אדומה שקעה גם כן לקרקעית האגם. אז היו שם חילופים של אבן חול אדומה, חרסיות ופצלים, פה ושם גם שכבת גבס (כשהיה קצת יותר יבש). אחר כך הכל נדחס בין שכבות המלח שהתקמטו והתקמט יחד איתן (עלה למעלה יחד איתן) – לכן אפשר למצוא מחשופים של אבן חול אדומה, פצלים וחרסיות וגם את הדגים שנלכדו בתוך החרסיות, המאובנים של הצמחים וכן הלאה.

כשההר התרומם למעלה והשכבות הזדקפו, במקומות מסוים (מצפון לנו) השכבות אפילו נפלו על הגב. אם מסתכלים על העמק שזכה לכינוי 'עמק הבומרנג', לשכבות יש שיפוע אלכסוני, אם ממשיכים את הסיבוב הם הפוכות להיות זקופות ואם ממשיכים הלאה צפונה הן הפוכות להיות אופקיות (כי הן נפלו על הגב). שכבות של סלע משקע, בדרך כלל, מה שלמטה זה הוותיק ומה שלמעלה זה הצעיר. פה, בגלל הנפילה על הגב זה ההיפך – מה שלמעלה זה מה שהיה צריך להיות למטה – יש פה היפוך תבליט.

הדוברות ובריכות האידוי - מפה יש אפשרות של תצפית טובה ורואים את הדוברות שהן כעין קומביינים כאלה שלכל אחת יש סכין על הקרקעית (בעומק לא גדול) בצורת חילזון. שסכין בצורת חילזון תסתובב הקרנליט ששוקע כגבישים למטה, הוא קוצר את זה וגם דוחף (בגלל החילזון) לתוך צינור צף שמחובר מהדבורה אל מערכת צינורות שישנה על הסוללות. כל רסק הגבישים של הקרנליט והמים, היוצאים בתור עיסה, נדחף על ידי משאבות אל המפעל, שם מתחיל תהליך הייצור. לכל בריכה יש האבולוציה שלה, תלוי מתו הכניסו אליה את המים, מה היה שיעור האידוי ותנאים נוספים. כל בריכה יכולה להגיע לבשלות בזמן אחר. אז הם מעבירים את הדוברות מבריכה לבריכה כדי לעשות את הקציר.

כל חבל הארץ שאנחנו רואים מולנו זו מואב. בצד ימין רואים עיירה גדולה למדי שנקראת א-סאפי. אם מסתכלים במפות עתיקות ומפת מדבא, נראה שהמקום מוזהה כצוער (המקראית) או זוארה כמו שנקראה בתקופה הביזאנטית. סיפור מהפכת סדום ועמורה מתחיל באלוני ממרא כאשר המלאכים באים ומספרים לאברהם משהו שמאוד מדאיג אותו ועוד משהו שמאוד מצחיק את שרה.

(הסנגוריה של אברהם על סדום) אברהם מאוד מוטרד מהעניין הזה שהולכים להפוך את סדום ועמורה ואת חמשת ערי הכיכר, כי יש לו שם קרוב משפחה, אחיין – לוט מסדום. אז הוא מנסה לעשות מיקוח עם אלוהים 'אולי יש צדיק אחד בסדום, האם אתה הולך להפוך את כל סדום אם יש בה צדיק אחד?'. אז אלוהים נסוג אחורה ואומר 'טוב, אם יש צדיק אחד אני מוותר ולא הופך את סדום'. אז אברהם מקבל אומץ ורק אברהם מתווכח כך עם אלוהים (אין שום דמות בתנ"ך שמנהלת ויכוח כזה עם אלוהים) – 'אולי יש חמישים?' אז אלוהים אומר בסדר, אז הוא אומר 'רגע, אולי חסרים רק חמישה מהחמישים האלה?', אז גם על זה אומר בסדר, 'אבל אולי יש רק עשרה' גם על זה אלוהים אומר בסדר – אברהם מנצח אלוהים בעמידה על המקח כמו בשוק אוריינטלי. בסופו של דבר יודעים למה הכוונה. המלאכים מגיעים לסדום ושם יש סצינה חדשה – לוט יושב בשער העיר כי הוא איש מכובד, הוא מזמין אותם אליו הביתה, שם קורה מה שקורה (מקרה פרזורטי מאוד), והם אומרים ללוט (בראשית יט', יז) "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶט עַל-נַפְשִׁי--אֵל-תַּבְּיט אַחֲרַי, וְאֵל-תַּעֲמֵד בְּכַל-הַכְּפָר: הִקְרַה הַמֶּלֶט, פֶּן-תִּסָּפֵה."

יש משימה מאלוהים, להפוך את כל העסק, אבל הבטחנו לאברהם שאותך אנחנו מצילים, אנחנו נותנים לך צ'אנס לברוח להר'. אולם לוט עונה להם 'אני זקן, איך אוכל לרוץ להר הזה? הנה העיר הקרובה שם, לפחות אותה תשאירו אם אתם רוצים להיות נחמדים אלי', (בראשית יט, יח-כב): "ויאמר לוט, אלהם: אל-נא, אדוני. הנה-נא מצא עבדך חן, בעיניך, ותגדל חסדך אשר עשית עמדי, להחיות את-נפשי; ואנכי, לא אוכל להמלט ההרה-פן-תדבסני הרעה, ומתי. הנה-נא העיר הזאת קרבה, לנוס שמה-והוא מצער; אמלטה נא שמה, הלא מצער הוא-ותחי נפשי. ויאמר אליו-הנה נשאתי פניך, גם לדבר הזה: לבלתי הפכי את-העיר, אשר דברת. מהר, המלט שמה, כי לא אוכל לעשות דבר, עד-באך שמה; על-כן קרא שם-העיר, צוער." – זאת אומרת, יש כאן הסבר (כמו שהיו הערות עורך שאמרו שעמק השידים הוא ים המלח) של העורך המסביר למה קוראים למקום הזה צוער – כי מחמשת ערי הכיכר שם העיר בראשונה היה 'בלע', דבר רע. גם שמות המלכים הם שמות מוזרים (ברע מלך סדום, ברשע מלך עמורה) ומעידים על רשעותם.

גם העיר הזו, שנקראה לפני כן בלע, שונה שמה לפי הסיפור המקראית, לצוער, כי לוט אמר למצער תשאירו רק אותה. צוער המזוהה במקום הזה והיא היחידה שמזוהה, כי היחידה שלא הפכו אותה. אין ידיעה איפה עמורה ואם בכלל היו ערים כאלה, שכן מדובר במיתוסים ואין מה לפשפש ולחפש במיתוסים, שכן כך מקלקלים אותם. הדבר הכי גרוע למיתוס או לנס הוא להסביר אותו עם עובדות.

האמנם נחל זרד? אנחנו שבויים היום, וקוראים בטעות לוואדי הגדול, שמזין את נווה המדבר הענק של א-סאפי של היום (סאפי-צלול, יפה) ונקרא וואדי אל חסא - נחל זרד. אשם בטעות הזאת אדם רב זכויות שהגיע לארץ ישראל במסגרת הקרן לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, PEF, רובינזון, שהחליט שזה נחל זרד המקראי, דבר שהתקבל עד שהתחילו להסתובב בירדן עם תנ"ך ביד וראו שלא יכול להיות שמדובר בנחל זרד. התנ"ך מספר בפרשת מטעי – נוסעים מפה לשם, הם היו צריכים להקיף את אדום ואת מואב, אסור היה להם להיכנס בכוח. אם מלכי אדום ומואב לא הסכימו להם הם היו צריכים להקיף. אז הם הגיעו למקום שנקרא (במדבר כא, יא) "עיי העברים, במדבר אשר על-פני מואב, ממזרח, השמש. תחנה שנמצאת כבר במואב בצד המזרחי, כי הם היו צריכים להקיף ממואב. (במדבר כא, יב): "משם, נסעו; ויחניו, וינחלו זרד." – זאת אומרת נחל זרד לא יכול להיות גבול בין אדום לבין מואב.

אמר רובינזון, הגבול בין אדום לבין מואב זה נחל זרד וזה הנחל שנקרא בערבית וואדי אל חסא. נכון שזה הגבול בין אדום לבין מואב, כי מצד דרום יש אתרים אדומיים, מזהים שהם אדומיים על פי כל מיני דברים, אחד הדברים האולטימטיביים זה שמופיעים בהם שמות תיאופורים שמכיל את האלוהות 'קוס', שהיה ראש הפנתאון האדומי (אולי הוא גם היה אל יחיד). גם אנשים שהיו מקורבים להורדוס, שהיה אדומי במוצאו, נושאים את השם התיאופורי 'קוס' – לכן ברור שזה אדום. בצד המואבי האלוהות הראשית הייתה 'כמוש', מכירים את מצבת מישע שנמצאה בדיבן (היא דיבון המקראית) ובה כתוב – 'אני מישע מלך מואב הדיבוני שנולד בדיבון....'

אם כן, אין בעיה להסכים עם רובינזון שמהוואדי הזה ודרומה זה אדום וממנו וצפונה זה מואב, אבל אי אפשר לקבל את הקביעה שזה נחל זרד. כי זה הגבול באמת, וואדי אל חסא. אולם הם כבר יושבים בעיי העברים, צפונה יותר, ורק אם הם הולכים הלאה צפונה הם מגיעים לנחל זרד – לכן לפי התנ"ך זה לא יכול להיות בגבול אדום ומואב.

נחל זרד, לפי הרבה שיטוטים בירדן ועבודות, זה כנראה אחד הזרועות של שארנון שנקרא וואדי סעידה. הנחה זו מבוססת על כך שמשם, מנחל זרד, הם מגיעים צפונה ומגיעים לארנון העיקרי. ההוכחה הסופית היא במפת מידבא, שגם היא שוללת את האפשרות שהנחל הזה הוא נחל זרד.

החוקר הגדול של מפת מידבא הוא פרופ' אבי יונה, הטרגדיה הגדולה שלו, היא שמעולם לא ראה את המפה בעיניים שלו, אלא רק צילומים וציורים. כל מה שהוא יודע זה רק דרך כלי שני ושלישי. אחד התלמידים החשובים שלו, פרופ' יורם צפיר, ארכיאולוג מאוד חשוב, החליט לתרגם את מפת מידבא (הוא גם יודע טוב יוונית, כמו הרבה ארכיאולוגים). הוצאה חוברת שכולה מוקדשת למפת מידבא ובה רואים את התרגומים של יורם צפיר לטקסט היווני שישנו שם.

נתמקד באזור דרום ים המלח – אמר יורם צפיר, יש נחל שיוורד לים המלח, נחל מאוד יפה שרואים, ורואים בו 3 אותיות. האות העליונה נכתבת כמו P, אולם בכתב קרילי הוגים את זה ב-R, ר. האות השנייה זה אפסילון, E-ל, וגם מתפקד אם קריאה – לכן יש בעצם רה. האות השלישית, שיש לה צורת משולש היא דלתא. אמר יש פה ראד, הנה זה זרד של רובינזון. הוא טעם פעמיים – קודם כל הדלתא הזו היא לא דלתא אלא אלפא, יודעים את זה כיוון שלא רחוק משם יש יישוב שנקרא 'איה' ויישוב נוסף שנקרא 'טראיס'. לאיה צריך שתי אלפות ולא דלתות וגם בטראיס יש שתי אלפות ולא דלתות. יורם צפיר, עם כל הכבוד לו, היה נמהר מדי והתייחס למשולש כדלתא, למרות שהרמזים היו בסביבתו. לכן צריך לקרוא את זה לא כראד אלא כראא. אלי רז מציע שמדובר בנחל בירדן, הנחל הגדול ביותר שמושך מים, שנקרא בערבית היום וואדי חודירה – אז גם כאן יש בצלצול השמות משהו מתאים. אולם, הדבר היותר חשוב, הסיבה שהנחל הזה לא יכול להיות הנחל שעליו הצביע רובינזון כי וואדי אל חסא נמצא מדרום לסאפי, מדרום לצוער, ואילו במפת מידבא הנחל נמצא מצפון לצוער (במפה הכללית רואים שהנחל הזה, שהוא קרא לו זרד, נמצא מצפון לצוער). מדובר בטעות על טעות על טעות שראוי לתקן אותה כשעומדים בתצפית ורואים את הדברים.

מואב ואדום - מואב זה רכס שכל החלק התחתון שלו אדום – אבן חול עתיקה מאוד, מתקופת הקמבריום, ומעל זה סלעים בהירים (שרואים אותם גם הלאה) דומים לסלעים שיש בצד המערביים ומתחילים מלמטה. אלה סלעי משקע ימיים – גיר, דולומיט, חרסית וכל מה שמכירים בצד המערבי. הצד המזרחי, שנסע כל הזמן צפונה, מביא אלינו סלעים שבאים מ-105 ק"מ מדרום (תלוי מה הגיל שלהם, שכן אלה שצעירים מ-20 מיליון שנים, אז התחילה התנועה, עשו דרך פחות ארוכה. הסלעים העתיקים ביותר עברו את הדרך הארוכה ביותר-105 ק"מ).

נוסף לזה, היות שהמדרגות שתיארנו משנות כיוון, ובבקעה הלבנונית פונות ימינה, אז הגוש המזרחי לא יכול יותר לנוע שם ונתקל במחסום. נתקל במחסום והדחיפה מדרום גורמת להתרוממות. קרוב למחסום ההתרוממות הגדולה של הרי הלבנון, מול הלבנון – החרמון, ויותר דרומה התרוממות אבל לא קימוט – לכן

כל הצד המזרחי מורס יחסית לצד המערבי (רמת מואב, רמת אדום, כל זה מורס יחסית לאזור שלנו) ומעלה מלמטה סלעים שלא מוכרים בצד המערבי, הם ישנם אבל נמצאים בעומק רב. **בסלעים שעולים** מלמטה יש בהם סלעי יסוד מקבוצת הגרניטים למיניהם והם לא אקוויפריים טובים. לכן, כל מחזור המים של ירדן הוא מאוד שטחי ולא בא מהעומק. המים אצלנו לרדת לעומקים גדולים ולחזור מהעומקים האלה, אז הם חוזרים בטמפרטורה גבוהה. אולם גם המים בצד הירדני חוזרים עם טמפרטורה גבוהה, אך לא בגלל העומק, אלא משום שהם עוברים באזורים וולקניים שהיה בהם וולקניזם צעיר. לאורך ים המלח אפשר לראות הרבה מאוד בזלות בצד הירדני (מול עין גדי, מול מצפה שלם וכן הלאה), חלקן צעירות. כמו כן תת הקרקע חם שם, כך שהמים לא צריכים לרדת לעומק גדול כדי להתחמם, שכן השינוי בטמפרטורה עם העומק שם הוא הרבה יותר גדול מאשר בצד שלנו. גם, המים שעולים למלטה אצלנו מתערבבים בדרכם למעלה בתמלחות מאוד מלוחות – הם חמים, הם מסריחים והם מלוחים. בצד השני המים חמים אבל הם לא מלוחים – בירדן ישנו נחל חם, שהטמפרטורה שם לא נובעת מהעומק, אלא מהעובדה שהמעיינות שמזינים את הנחל החם הזורם שם, באים ממקור וולקני.

אם כן יש הבדלים גדולים מאוד בין הצדדים בכל מה שקשור להידרוגיאולוגיה והסלעים. גם הסימטריה לא אותו דבר – הצד המזרחי תלול מאוד והצד המערבי מתון. אחרי הסכם השלום עם ירדן התגבשה קבוצת חוקרים שהייתה עוברת בהרבה מאוד הזדמנויות ובודקת, מוצאת וחוקרת. אחרי שנתיים, ביד בן-צבי, החליטו לעשות כנס ולסכם את הידע שנאגר בינתיים. במושב הראשון פתח עמוס קלוניר, פרופ' לארכיאולוגיה ואמר – 'שני הצדדים של ים המלח הם שני דברים שאי אפשר להפריד ביניהם' זה מהדיסציפלינה שלו. כשאלו רז פתח את המושב השני, כפראפרזה למה שאמר קלוניר ואמר 'שני הצדדים של ים המלח הם שני נפרדים שאי אפשר להדביק אותם, שתי ישויות שונות לגמרי מבחינה חומרית'.

פצלים (במורד הר סדום) – את הפצלים אפשר לנסות לפצל ולחפש בהם סימנים. יש להשקיע בכך זמן. בפצלים אפשר לראות חלקי צמחים ובעלי חיים שונים. הייתה פה מפולת גדולה על כל החומר ולכן קשה למצוא פצלים. בדוגמא שהראה לנו אלי רז רואים חלקי צמחים ודג גדול – רואים את הזנב, העין וההדקרה. **ארובות** – תופעה שמאפיינת את הר סדום. הניקוז הוא פנימי, אין כמעט ניקוז חיצוני (ראינו את הנחלים הקצרים), המים נבלעים מהר מאוד וכשהם מחלחלים למטה הם ממיסים את המלח, בעיקר בנקודות תורפה. השכבות בכיוון צפון-דרום, סדק גדול חוצה אותן והוואדי מתפתח על הסדק. המקומות המגע בין המשורים הבין-שכבתיים לבין הסדק, אלה נקודות תורפה רגישות במיוחד. המים שיוורדים בהן יוצרים ארובות המסה, שניתן לראות בהן את הגבול בין סלע החיפוי למלח.

ארובת השועל – עומקה 80 מ'. כך קרא לה ישראל זק, חוקר הר סדום. בעבר היו נוהגים לרדת בה בחבלים ולזחול בתוך המערה פנימה ויוצאים מהמערה שראינו בתצפית ליד אשת לוט (מערת ארובותיים). למעשה מדובר במנהרה תת-קרקעית, וכמו נהר תת קרקעי שיש לו כמה יובלים, כל יובל נגמר בארובה מהסוג הזה, כך שאפשר לצאת בכמה מקומות ולצאת דרך אותה מערה. לכל ארובה יש יציאה. היות שהר סדום עולה כל הזמן, המים יכולים לחלחל למטה ולהמיס את המלח עד שהם מגיעים לטבלת מי התהום של הר סדום, שהיא מאוד מלוחה, ואז הם לא יכול לרדת יותר נמוך. אז הם יוצאים החוצה, לאורך הסדק, כמנהרה. לכן הדגם הוא של ארובה ומנהרה.

אולם אז, כשהר סדום עולה עוד פעם, המים יכולים לרדת יותר נמוך באופן יחסי, אז יש עוד שלב של העמקת הארובה, ועוד מנהרה מתחת למנהרה הקודמת. זה יוצר תבנית של בקבוק טמפו – מנהרה, תחתיה עוד מנהרה, תחתיה עוד מנהרה וכן הלאה (לפעמים זה מחובר ולפעמים זה לא מחובר). זה קורה בגלל ההתרוממות של הר סדום, שכן המים יכולים לרדת רק מפלס מי התהום ואז הם חייבים לצאת החוצה, אבל אם ההר עולה אז יש עוד דרגה של המסה ועוד מנהרה – זה הדבר שמאפיין את המערות של הר סדום. בתוך זה רואים הרבה מאוד נטיפים. המערות של הר סדום הן מערות המלח הארוכות ביותר בעולם, והנטיפים באולמות הנטיפים של הר סדום הם נטיפים המלח הארוכים ביותר שנמדדו אי פעם בעולם. הבעיה שרשות שמורות הטבע לא נותנת להיכנס, ביחד עם מפעלי ים המלח – כי הם לא רוצים צרות. במקום להפיל את האחריות על המטיילים, הם סוגרים את הכניסה כי לא להיות חשופים לתביעות (הם צודקים במידה רבה).

ישנן מספר רב של ארובות כאלה בהר סדום, כולן חלק מהמערכת הניקוז התת-קרקעית. תמצית הדברים זה שעיקר הניקוז של הר סדום הוא לא על פני השטח, אלא תחת פני השטח. הניקוז הזה גורם לכל תופעת המערות, החללים והמנהרות.

נסיעה לעין גדי

מורי דרך מזדרזים להשתמש במונחים, למרות שהכלים שיש להם הם כלים בסיסיים יותר. יכול להיות שזה יעשה רושם על מטייל כזה או אחר, אבל אם מישוהו שמבין קצת ישמע את הדברים, הוא יזלזל. חשוב לא להזדרז להשתמש במונחים מקצועיים, אלא להסביר את הדברים במילים פשוטות.

חזרה על הדברים – הסיפור של בקע ים המלח בכלל, מושג כללי מדרום סיני ועד הבקעה הלבנונית, מתחיל בערך לפני 20 מיליון שנים בתנועה של הצד המזרחי צפונה. התנועה הזאת, בגלל המדרגות עליה, פותחת בורות (בורות נפתחים הם גם נסגרים). לפני 4-5 מיליון שנים, או נגיד 10-11 מיליון שנים, הבור הקדום שהיה פה נסתם. היה מצב שנחלים זרמו מרמת מואב לים התיכון. אחר כך, עוד קפיצה, שוב נפתח בור, והיום במרחב הגיאוגרפי שלנו אנחנו רואים שני אגני בים המלח – אגן צפוני ואגן דרומי.

האגן הדרומי הוא וותיק מאוד, יחסית, מקדים את הצפוני. הקרקעית שלו כבר הספיקה לשקוע כ-12 ק"מ. אבל בגלל שהוא ותיק הבור כבר הספיק גם להתמלא, לכן לא היה לו גוף מים גדול, אבל הוא בור עמוק מאוד. האגן הצפוני הוא בור צעיר יותר. הקרקעית שלו לא הספיקה לרדת לעומק ההוא והיא בסך הכל חצי עומק, כ-5-6 ק"מ, אבל בגלל זה הוא גם לא סתום ועומק המים שם הוא הרבה יותר גדול.

לפני היות ים המלח, כשהמקום הזה התחיל להיווצר כמקום נמוך מסביבתו, ואקלים כדור הארץ היה חם, הרבה קרח נמס בקטבים, המפלסים עלו ומי ים חדרו למקומות נמוכים, לא רק פה גם במקומות אחרים.

המקום הנמוך ביותר בכל השקע הזה תמיד היה, כמו היום, פה – לכן המים הגיעו עד פה. באזור הדרומי החום היה גבוה ביותר, לכן ההתאידות הייתה מאוד גבוהה ולכן מהמים האלה שקע מלח. נוסף על כך – בעמק הירדן, או צפונה מפה, גם לשם המים הגיעו. אולם הטמפרטורות לא היו עד כדי כך גבוהות שהאידיוי יהיה קיצוני וישקע מלח, אז שם שקע גבס (שהוא שקע לפני המלח). למשל מחצבות הגבס של מנחמיה הם מאותו גוף מים, רק שהתנאים שם היו פחות קיצוניים.

השקיעה של המלח הייתה במקביל לשקיעת הקרקעית, שהייתה אז די רדודה. לפעמים שקיעת הקרקעית לא הייתה מספיק מהירה, אז בעצם המלח סתם את גוף המים והשקעת המלח נפסקה – נוצרה שכבה וזהו. מיד אחרי זה המשיכה הקרקעית לשקוע, יכול היה להיות עוד פולס של מים ועוד שכבת מלח – לכן ההשקעה היא מחזורית. בין שכבות המלח יכול גם היה לשקוע משהו אחר – דולומיט, חרסיות או כל דבר אחר. כל העסק הזה נמשך הרבה זמן, כל זמן שהיה חיבור עם הים – לא יודעים בדיוק כמה כי אין מתאריך טוב. אבל, בשלב מסוים הקשר עם הים ניתק, הבקעה ממשיכה לשקוע, ומעכשיו רום המפלס של כל גופי המים והשטח שהם תופסים הוא עניין של אקלים ומאזן בין נגר לאיזוי.

הבקעה ממשיכה להתעמק ולהתעמק, המלח כבר מזמן קבור בעומק, ומעליו יש הרבה מאוד סדימנטים (משקעים) של אגמים חדשים או דברים שהנהרות הביאו איתם – עומס גדול מאוד. כשהמלח מגיע למצב שהוא מספיק עמוק וחסם שם, והעומס עליו עובר סף קריטי מסוים, הוא מתחיל להתנהג בצורה פלסטית. אז הוא יכול, היות שהוא פלסטי, לברוח מהמקום שבו הלחץ הוא מרבי (במרכז), אל השוליים. היות שסימטריה של אגן ים המלח היא לא דו צדדית, אלא יש הבדל, נראה שהיה יותר נוח למלח לברוח לכיוון מערב. הבריחה מערבה מביאה את המלח לאזורים שהלחץ והחום בהם הוא יותר נמוך, ולכן המלח מתמצק בצד המערבי (הוא קיים אחרי הר סדום, כמעט עד מצוק ההעתקים), אבל שם הוא כבר היה מוצק. לכן, המלח שנדחף נערס ויוצר דום, כיפה אנטיקלינלית שהצלעות שלה הם מאוד חריפות ולכן השכבות הן ניצבות.

קשה להגיד מתי היא התחילה ההתרוממות הזו, אבל יודעים שבתקופת אגם הלשון פרצה מסת המלח דרך כל הסדימנטים שהיו מעליה (סדימנטים של תצורת עמורה למשל). המסה הזו הגיחה לתוך אגם הלשון. המים של אגם הלשון היו הרבה פחות מלוחים מהלשון הימית שהמלח שקע בה, לכן המלח הומס והומס. היות שהוא לא נקי לגמרי, במאה אחוז, מעל מישור ההמסה הצטבר סלע החיפוי – שהוא הצטברות השאריות הבלתי מסיסות.

כשאגם הלשון הסתלק היה צ'אנס לשכבות השונות לעלות כל אחת במהירות שלה. היות שהשכבות הפנימיות רצות יותר מהר, הן לקחו על גבן את החלק שלהן בחלק החיפוי יותר מהר מאשר השכבות החיצוניות. לכן מוצאים את הגבול בין המלח לסלע החיפוי בגבהים שונים. כאשר במרכז יותר גבוה ובשוליים יותר נמוך – בגלל ההבדל במהירויות.

ההבדל במהירויות גם יצר כוח גזירה על שכבות ביניים שבין שתי שכבות מלח (כמו למשל דולומיט, אבל לא רק) – כצד אחד עולה יותר מהר מהשני, זה כאילו אחד עולה ואחד יורד. כוח הגזירה הזה פעל על שכבות קשיחות (לא חרסיות ולא מלח) וגרם להן לסדקים. הסדקים האלה הפכו את השכבה ללא רצופה, מופרעת על ידי סדקים. המשך תנועת הגזירה גרמה לתנועה של סיבוב של האלמנטים שבין הסדקים. לכן אותן השכבות לא עומדות במקביל לשכבות המלח שבצדדים (כי הן הסתובבו בינתיים), והן מקבילות לפאות של הקובייה. אלמלא המלח היה פלסטי הקוביות לא יכלו להסתובב, שכן הממד בין הקודקודים הוא יותר ארוך מאשר בניצב לרוחב. הודות לכך שהמלח היה פלסטי היה סיבוב, אחרת הן היו מתפרקות – מה שקורה היום. היום הקוביות מתחילות להתפרק, וקרוב לפני השטח הדולומיט שנשבר בפנים נופל החוצה ואפשר לראות טוב יותר את הקוביות.

מבחינת נתונים, מכך שיש 40 מ' של סלע חיפוי אנו למדים שגוש המלח עלה בין 200-400 מ' (לפי 10-20 אי ניקיונות), הומס והשאיר אחריו את סלע החיפוי. על פני השטח רואים את המורפולוגיה של עמקים ורכסים. רכסים תמיד יהיו מעל שכבות מלח יותר מלוחלכות שנסוגות יותר לאט אבל משאירות יותר לכלוך מאחוריהן, והעמקים מעל שכבות נקיות יותר מבחינת המלח, שמשאירות פחות לכלוך ונמסות יותר מהר – זה מה שיוצר את הטופוגרפיה של הר סדום.

הנחלים על הר סדום, הניקוז על הר סדום העילי, הוא ניקוז לא מפותח, שכן המים מהר מאוד מוצאים את דרכם לחלחל למטה לתוך המלח, מתחת לסלע החיפוי. בהרבה מקומות נוצר רווח בין סלע החיפוי למלח שנמס מלמטה, זה דבר שצריך לקחת אותו בחשבון שהולכים עם תיירים ולא לתת להם להתרוצץ בשטח כי יכולות להיות התמוטטויות.

במקומות שבהם יש הצטלבויות בין מישורי שכבה ובין סדקים, זה האזור שלשם הכניסות של המים הן הכי יעילות, לכן מתחת לזה מתפתחות ארובות (כדוגמת ארובת השועל). הארובות האלה יכולות להתעמק על ידי המסה עד שהמים מגיעים למפלס מי התהום של ים המלח, שהוא מאוד מלוח. לכן, המים שבאים מלמעלה לא יכולים לעבור אותו והם נעצרים עליו – כל מה שהם יכולים זה לזרום החוצה, תוך כדי יצירת מנהרה. היות שהר סדום ממשיך לעלות כל פולס של עלייה גורם לזה שיהיה המשך של המסה של הארובה כלפי מטה, ועוד מנהרה מתחת למנהרה הקודמת. לכן בחתך המנהרות האלה נראות כמו בקבוק טמפו.

גבעת הכפתור, הגבעה עם החומר הלבן של חוואר הלשון, מורמת כ-70 מ' מעל שכבות מקבילות לה במרחב (מישור עמיעז למשל). היות שיודעים לחשב את ההתרוממות הזו, מאז שאגם הלשון הסתלק והייתה התרוממות (עד אז כל הזמן זה כוסח), עושים חשבון מאוד פשוט של 70 לחלק ל-20 אלף ומקבלים ממוצע של 3.5 מילימטר לשנה, עלייה מהירה מאוד. סדר גודל של דברים שהיום אפשר גם למדוד אותם במכשירים. עשינו זום-אין ואמרנו יותר בפירוט - אמנם הייתה תקופה ארוכה של מלח ששקע בשכבות באופן מחזורי, אבל הייתה גם הפסקה ארוכה מאוד באמצע בגלל שינוי אקלימי - ירדו הרבה גשמים, גוף המים נעשה פחות מלוח, נהרות גרפו חומר סחף אל קרקעית האגן, הרבה אבן חול מהרי מואב למשל, השקיעו חרסיות, נוצרו פצלים), וכל זה נגמר. בתקופה הזאת גוף המים גם היה הרבה יותר פורה מבחינה ביולוגית – צמחים, דגים, סרטנים וכן הלאה. גם זה נגמר וחזרו התנאים של קודם – מלח ומלח ומלח.... וגם על פני השטח אפשר להבחין בין המלח הוותיק שנמצא למעלה (על סלע החיפוי שלו באנו), לבין המלח שצעיר יותר שנמצא יותר

למטה. באמצע, בין שני אלה, אין סלע חיפוי – מה שעלה שם יחד עם המלח זה חרסיות, אבני חול ודברים מהסוג הזה.

במגזין 'מלח הארץ' בהוצאת מאגנס (הוצאה אוניברסיטאית), מגזין שהוחלט להוציא אותו ברמה אקדמית, עם כל הביקורת וכל האחריות, בשפה העברית (רוב המאמרים המדעיים נכתבים באנגלית ולכן הציבור לא נגיש אליהם). מדי שנה יוצא כרך ושם ישנם מאמרים שקשורים לים המלח בכל התחומים – גיאולוגיה, בוטניקה, היסטוריה וכן הלאה. באחד הכרכים האלה יצא מאמר על הר סדום.

הדרכת עמיתים - נחל סלבדורה

אלי רז היה בעברו מנהל בית ספר שדה, במהלך התקופה הזאת היה גם מפקד יחידת החילוץ של מדבר יהודה-עין גדי. דצמבר, חנוכה, שנת 1974, בחור ממשואות יצחק, גרשון נדיבי ז"ל, חייל ברגילה שבדיוק סיים קורס קצינים וצריך היה לחזור יומיים לאחר מכן לקבלת השיבוץ, הצטרף לטיול של קבוצת בני עקיבא במדבר יהודה, אזור עין גדי. בשלב מסוים הוא אמר להם שהוא נוטש אותם ויוצא לטייל לבד. הוא ירד בכניסה למשמרת נחל דוד, הלך לטייל שם ולא חזר בערב הביתה.

התלבטו שמה לעשות, שכן לא היו פלאפונים ולא היה דרך ליצור איתו קשר, לכן קיוו שהוא יחזור יום למחרת. גם למחרת הוא לא חזר הביתה, אז הבינו שיש צרה אמיתית. התארגנה משלחת חיפושים ממשואות יצחק, נוצר קשר עם בית ספר שדה עין גדי ואלי רז, שהתבקשו לעזור, וכיוון שהוא היה חייל גם הצבא שלח חיילים לעזרה בחיפושים. כך התארגנה משלחת חיפושים שמנתה עשרות רבות של מחפשים. אלי רז לקח פיקוד על הנושא וחילק את כל המחפשים לחוליות שישתובבו בכל המרחב ההגיוני, בטווח שבין אזור מצדה בדרום וצפונה מאזור עין גדי. החיפושים נמשכו כשבועיים וככל שעבר הזמן הבינו שהסיכוי למצוא אותו בחיים הולך וקטן. חברי משואות יצחק לא רצו להפסיק בחיפושים, אך לא הייתה ברירה, שכן הבינו שאי אפשר לחפש עד אין סוף ובחיים כנראה הוא לא ימצא. עלו כל מיני שמועות על חטיפות ורעיונות אחרים, אולם לא היה שום רמז למקום הימצאו.

במהלך החיפושים המשפחה, האמא, אישה מאוד ריאלית, יצרה קשר עם ידעונית בהולנד יחד עם אלי רז, בהנחה שאין לה מה להפסיד. אז נולד הסיפור של נחל סלבדורה – הידעונית בהולנד שמעולם לא הייתה בישראל, ובוודאי לא במדבר יהודה, אמרה לאלי רז שיש נחל שנמצא 6 ק"מ צפונה מקיבוץ עין גדי, נחל קטן יפה ומרשים, בסופו יש מעיין, מעל המעיין יש עץ מאוד גדול ויפה, הבחור הנעדר יושב מתחת לעץ ומחכה שיחלצו אותו. (הסיפור מופיע בספר 'טיולים קצרים' של עומר יגאל). אלי רז אמר לה שאין נחל כזה, שכן הכיר את האזור כאת כף ידו. היא הפנתה אותו לחפש. הם באמת הלכו, חיפשו ומצאו את הנחל הזה. נכנסו ועלו בו, הגיעו למפל הגדול (שאי אפשר לעלות בו) ומצאו שם מעיין קטן, ולידו עץ סלבדורה פרסית. מה שהם לא מצאו זה את הבחור הנעדר. צוות החיפושים פוזר והבחור הוכרז כנעדר. עברו 9 שנים, בהם המשפחה וחברי משואות יצחק חיו באי ודאות מוחלטת מה עלה בגורלו של בחור. ההר מעל קיבוץ עין גדי נקרא הר צרויה ויש מעלה שעולה מגדר הקיבוץ להר – מעלה צרויה. 9 שנים לאחר מכן הבת של אלי רז וחבר שלה עלו במעלה צרויה והתיישבו במקום כלשהו באמצע הדרך תוך שהם עושים תצפית לכיוון צפון, לכיוון נחל ערוגות שתחתם, עם משקפת. על הגדה השנייה של נחל ערוגות יש מעלה שיורד לתוך הנחל – מעלה בני המושבים, מעלה לא קל. פתאום ראו על המעלה, במדרון, מעין כתם כחול שלא היה שייך לשטח. כשמיקדו את המשקפת זיהו שמדובר בנחל כלשהו. ביתו של אלי רז הכירה את הסיפור ולכן סיפרו לו את הסיפור. אלי רז החליט לבדוק את זה ולמחרת עלה על ההר מהצד השני – ממצפה עין גדי ומעלה במעלה בני המושבים, הגיע למקום ובדרך לא דרך (שכן זה לא היה בירידה עצמה אלא במדרון תלול בצדו) גלש וירד אל המקום שבו ראו את הכתם הכחול. שם חפר קצת בתוך הדרדרת ומצא תרמיל גב שלם שהיה מכוסה בשלמותו על ידי הדרדרת. כשפתח את התרמיל מצא בתוכו שקית של תפילין עליה היה כתוב 'גרשון נדיבי'. המשיך לחטט בדרדרת ומצא עצמות אדם והחליט להפסיק, חזר לקיבוץ ויצר קשר עם הרבנות הצבאית.

התארגנה משלחת של הרבנות הצבאית, חבריה שלא ממש יודעים ללכת במקומות מהסוג הזה, אלי רז הלך איתם ואמר שהעריך אותם על הדבקות במשימה. החשש הגדול היה שכתוצאה מפעילות בעלי חיים במדבר עצמותיו לא ימצאו. עם ציוד סנפלינג מסודר ירדו למקום, חפרו והוציאו את השלד בשלמותו – בשחזור לאחר מכן הסתבר שהבחור לא שמר טוב על הדרך, התדרדר ונפל באיזשהו מקום במעלה, ובזמן הנפילה הוא יצר דרדרת שכיסתה אותו בשלמותו. במעלה הלכו מאז לא מעט אנשים, אף אחד לא ראה שום דבר, שכן הכיסוי שלו ושל הציוד היה מושלם – עד שהבת של אלי רז ראתה אותו מהצד השני של הנחל. כל שרידי הגופה הוצאו מהמקום והועברו לזיהוי מסודר, אז היה ברור לגמרי שזה הוא. אחרי 9 שנים הוא הובא לקבורה בבית הקברות שבמשואות יצחק. השלמה קטנה – תקופה קצרה אחרי זה החליטו במשואות לעשות מבצע כאות תודה לבית ספר שדה עין גדי על התרומה והמאמץ העצום שהשקיע בחיפושים, פנו אליהם ואמרו שהם מעוניינים לעשות מבצע כלשהו – סימון שביל או משהו באזור. בית ספר שדה עין גדי נענה לבקשתם ונתן להם רשימת ציוד הכוללת ציוד לירידה במקומות בעייתיים קשים (למצוק), ציוד שאפשר לתקוע, יתדות וסולמות. חברי משואות יצחק הביאו את כל הציוד לפי הרשימה שניתנה והתבשרו שהולכים לבריקת צפירה בנחל צאלים (בחלק העליון, מעל המפל). הירידה לבריקת צפירה מאוד קשה, ואמרו להם שרוצים להניח במקום יתדות שיאפשרו למטיילים לרדת לבריקה בצורה בטוחה. עם הציוד שהביאו ירדו לשם, משימה לא פשוטה, שכן מדובר בירידה מאוד תלולה וקשה עם ציוד כבד שיאפשר לקדוח בסלע, להכניס לתוכו יתדות ולהדביקן (כמובן בעזרה מקצועית). היתדות שתקועות היום בירידה לבריקה צפירה זה הפרויקט של חברי משואות יצחק. בסוף הפרויקט נשאר קצת זמן פנוי והמדריך לקח את חברי משואות יצחק למצדה, רובם התפלאו, שכן היו כבר במצדה ולא הבינו מדוע זה מיוחד. המדריך לקח אותם לשביל הסוללה, בו יש סטייה לבורות המים הגדולים שנמצאים בתחתית ההר למטה. הדרך לבורות היא לא בעייתית בכלל, אז עלו בדרך עתיקה (שלא נשמרה טוב) שעולה מבורות המים אל ההר על המדרון, אל המדרגה השלישית בשלושת המדרגות שלו. עליה מפחידה מעל מצוק של מאות מטרים של מצדה, כולם עלו וזו הייתה חוויה מאוד מיוחדת לכולם – זוית ראייה מאוד חריגה ומיוחדת.

סוף הדרכת עמיתים

תמליל סיור מספר 34 לקמפוס הגולן

מסלול : קצרין, קיבוץ אלרום ועמק הבכא

נסיעה לקצרין

מחלף גולני – מרשים וגדול שהולך ונבנה. לכשהוא יסתיים, באוקטובר 2013 על פי תאריך היעד, אפשר יהיה לעבור מקצה לקצה בלי רמזורים ובתקווה שגם בלי פקקים.

הבריכה של מוסכנה – בה עצרו בלילה של ה-3.7.1187 הכוחות של גי דה ליזיניאן, רמון מטריפולי, ז'אן ד'איבלין וכן הלאה, ויצאו לנבי שועייב. הקרב המפורסם היה על הרמה שבין הר נימרה לבין קרני חיטין, שבסופו של דבר חלק מהם ניסו להגיע למקור המים של נבי שועייב.

בדרכנו לרמת הגולן, חוצים את הגליל התחתון ונוסעים על כביש 65 המהווה את קו תפר בין הגליל התחתון המרכזי, שנמצא ממערב, לגליל התחתון המזרחי.

הגליל התחתון המזרחי הוא שורה של רמות נטויות שהן תוצאה של פעילות משנה של היווצרות הבקע (אחת המפורסמות שבהן היא רמת ארבל). הגליל התחתון המרכזי בנוי משורה של רכסים ובקעות שתחילתן בעמק יזרעאל בדרום וסיומן בצפון בבקעת בית הכרם (סימן מצפון לדרום כשסין-תת"ן-כ -בקעת בית הכרם, ש-רכס שגור, ס-בקעת סכנין, י-רכס יודפת, נ-בקעת בית נטופה, ת-רכס תורען (בית רימון), ת-בקעת תורען, נ-רכס נצרת).

חוצים את רכס תורען – משמאל מגדל השריפות של הקרן הקיימת, זו הכניסה למצפה נטופה ודרך הנוף שהולכת על רכס תורען מכאן ועד לבית רימון, שהיא סלולה לכל אורכה ואפשר לעבור עליה עם כל כלי רכב, כולל אוטובוסים, וכולל בחורף. רכס תורען הוא רכס מאוד מגוון מבחינה גיאולוגית ולכן אפשר לראות שאנחנו עוברים בסלעי גיר (חציבה מימין ומשמאל) ובהמשך אפשר לראות שאנו חוצים לוע של הר געש. **בקעת בית נטופה** - מצד שמאל, מוצפת מים בחלק המערבי. לחלק המזרחי כבר פתרו את בעיית הניקוז באמצעות מערכת צינורות וניקוז תת קרקעיים, כדי לאפשר לחקלאים לעבד את הקרקע. בחלק המערבי, לכיוון מרכז הבקעה, שם המים עומדים.

חרבת אום אל עמד - מצד ימין רואים את העמוד האחד והבודד שעומד באמצע השדה – חרבת אום אל עמד, או בשמו העברי חורבת עמודים – כנראה מקומה של נימרה של תקופת המשנה והתלמוד. העמוד הזה עומד באתרו, שריד של בית כנסת מזה 1500 שנים, מתקופת המשנה והתלמוד. אחד היישובים הגדולים שהיו במרחב הגליל התחתון. כנראה מקומה של נימרה \ נימרין, ולכן ההר שליידו קיבל את השם הר נימרה. **נימרה** מוזכרת בשאלתא של רב אחאי גאון בחלק של מלחמות החשמונאים בגליל. בתיאורים ההיסטוריים המאוחרים יותר מתואר אירוע שבו החשמונאים רודפים אחרי היוונים מנימרין ועד עכו. למטה מצד ימין אפשר לראות את משבצות הקרקע של היישוב נימרה – מה שאוהבים לקרוא טראסות. חשוב לזכור שרוב הטרסאות בארץ הן לא ממאות השנים האחרונות, הן שייכות או לתקופת המקרא (אזור יהודה ושומרון) או לתקופה הרומית-ביזאנטית (באזורים אחרים בארץ) – בתקופות האלה הארץ פרוחה עד מאוד וכוסתה בחקלאות ענפה. בתקופות מאוחרות במשבצות הקרקע האלה של החלוקה הקדומה של האזורים, אותה נימרה היא זו שהביאה מאוחר יותר לשימור השמות, ולכן כשהתיישב כאן לפני 200 שנים שבט בדואי, אז המסעדה שנמצאת מצפון לצומת גולני נקראת המסעדה של אבו נימר – ע"ש הר נימרה וחורבת נמרה, בדיוק כפי שהמסעדה שנמצאת ממערב לצומת גולני נקראת אבו יונס – ע"ש משהאד שהיא גת החפר, עירו של יונה הנביא. לכן המסגד הגדול בתוך משהאד נקרא נבי יונס, ולכן ההר שמול משהאד נקרא הר יונה והשכונה בנצרת עילית נקראת בשם הר יונה – ע"ש יונה הנביא מגת החפר.

רצים לאורך מרחב הגליל – מסד ורביד משני הצדדים. משמאל מסד היושבת על הר הקוץ – משמרת הקוץ, השם של משמרת הכהנים שישבה לאחר חורבן הבית השני בעילבון, לכן ההר נקרא הר הקוץ. אחד הדברים המעניינים בעילבון זה שאפשר עד היום לראות שרידים של כל מיני מנהגים פסודו-יהודיים, כולל בנושא של קבורה בבית הקברות שלהם. יש אפילו איזושהי התייחסות שאולי חלק מהם הם צאצאי או משהו ששימר מסורות קדומות מהתקופה שבה יהודים ישבו ברחבי הגליל בתקופת המשנה והתלמוד.

חורבת ממלח - מצד שמאל וקדימה גבעה שהיא חורבת ממלח, עליה יש שרידים של בית כנסת, של מערות קבורה, מערות מפלט ומחילות מסתור. על הגבעה הזו ישבה המשמרת ה-17 מבין משמרות הכהנים בתקופה שלאחר חורבן הבית השני – משמרת בני חזיר, המשמרת המוכרת מימי הבית השני מירושלים. במצבות נחל קידרון אחת ממערות הקבורה שלהם זה הקבר והנפש של רשימה שלמה של שמות שהם כוהנים מבני חזיר. **לאחר חורבן הבית השני** 24 משמרות הכהונה עוברות כולן אל מרחב הגליל, יש לכך עדויות כולל המפורסמת והידועה שביניהן בקינה שחיבר רבי אליעזר הקליר, פייטן בן העיר טבריה מהתקופה הביזנטית שכתב קינה על חורבנם של יישובי משמרות הכהנים. "איכה ישבה חבצלת השרון, ודמם רון מפי נושאי ארון, ונעו ממשמורתם כוהנים בני אהרון, כנמסר הבית במסרבי מירון". "בכו תבכה מחומשת ספרים, כנהרג כהן ונביא ביום הכיפורים, ועל דמו נשחטו פרחים כצפירים, ונדו כציפורים, הני ציפורים." – שומעים את המשקל והחריזה, 24 מילים לקינה הזו והמילה האחרונה בכל בית היא השם של המקום שבו ישבה אותה משמרת כוהנים – מירון, ציפורי, מפשטה (היום זה פסוטה) וכן הלאה.

24 משמרות הכהונה מופיעות כבר בספר דברי הימים א' פרק כד', שכן החלוקה ל-24 משפחות היא כבר מימי הבית הראשון. אחר כך היא עוברת גם אל ימי הבית השני, חוזרים חזרה מבבל ומתיישבים, אחרי חורבן הבית השני הם עוברים אל הגליל כדי להמתין בציפייה לקראת הקמתו ובנייתו של הבית השלישי – שכן לאחר חורבן הבית הראשון נבנה הבית השני, לכן עליהם להיות בהיכון, לשמור על דיני טומאה וטהרה, להמשיך ללמוד הלכות מקדש, לשמר את המסגרת החמולתית של המשמרת כי אחרת אי אפשר יהיה לעבוד בבית המקדש ולכן הם עוברים לגליל – כל משמרת מתיישבת ביישוב נפרד וכל יישוב כזה הופך להיות המקום בו הם יושבים, לומדים וכן הלאה. דרך הקינה הזאת ושמותיהם של יישובי משמרות הכהנים לומדים למשל על

הנושא של רציפות שימור השמות, שכן בגליל יש רציפות שימור שמות מאוד מעניינת – כ-95% משמות היישובים ברחבי הגליל נושאים את השמות של היישובים היהודיים מימי הבית השני ומתקופת המשנה והתלמוד, גם שמות שנשמעים כשמות בלתי עבריים בעליל – סכנין, עראבה (ערב), דיר-חנא (כפר יוחנה), עוזר (כפר עוזיאל – שכן ל' ור' הן אותיות מתחלפות), עילבון (עלבון), עילוט (עיתלו), כפר מנדא (כפר מנדא שם יושב אמורא שנקרא רבי יששכר מכפר מנדא, כאוכב אבו אל היגיא (כוכבה), כבול (כבול), מגידל כרום (מגדל כרמי), ראמה (רמה), רשימה הולכת ומתארכת.

המושבה התיירותית מגדל – גם היא על שמה של היישוב היהודי שהיה כאן מימי הבית השני ונקרא בשם מגדל נוניא – מגדל הדגים, או בשמו היווני טריכאי, או בקיצור מגדלא. לכן מרים שהגיעה ממגדלא נקרא בשם מרים המגדלית, מרי מגדלן, או כינויים אחרים על מקומה של מרים – היישוב מגדל, סמוך לחוף הכנרת. **ואדי חמאם** – הכניסה מצד ימין. גם כאן שרידי יישוב יהודי עם שרידי בית כנסת שנחפרים כאן בשנים האחרונות. עוזי ליבנר חופר כאן מצא את הפסיפס מעניין ומיוחד עם שמשון – דמות הגיבור האוחז בשערותיהם של אלה שבאים להילחם נגדו, מתיז דם מתוך ראשיהם ורוצץ את גולגולותיהם. באתר הקדום של מגדל חופרים הפרנציסקנים כבר לא מעט שנים. נתגלה כאן כבר בעבר מבנה שייחסו אותו כמבנה של בית כנסת אבל עמוס קלוניר הוכיח, ובצדק, שמדובר בבית מעיין ולא בבית כנסת. לפני 3 שנים נתגלו כאן שרידי בית כנסת מימי הבית השני – אחד מ-8 מבנים שזוהו ארכיאולוגית כמבני בתי כנסת שהיו קיימים בימי הבית השני (פרה מאה 1 לספירה) – גמלא, הרודיון, מצדה, יריחו, מודיעין, קריית ספר, חורבת עתרי ומגדל. חלק מהחפירות קבורות תחת לקניון החדש שהולך ונבנה כאן. כל המרכז הוא מרכז חדש בבעלות ובאחריות הכנסייה. לכשיסיימו את המתחם כולו התוכנית כרגע היא שיעשו רצפה מרחפת מזכוכית שעליה אפשר יהיה ללכת בקניון ולראות את שרידי בית הכנסת מימי הבית השני. בית הכנסת ביריחו הוא אחד האגפים בארמונות החשמונאים על וואדי קלט, בתולול אל עליק, מבנה שאהוד נצר ז"ל זיהה אותו. הוא נהרס ברעידת האדמה של 31 לפנה"ס ולכן הוא נחשב כאחד מבתי הכנסת הקדומים ביותר בעולם – בתי הכנסת מימי הבית השני. גמלא למשל, לא יודעים בדיוק מתי היא הוקמה, ובית הכנסת בה המשיך לפעול עד נפילתה. אז יש היום מחלוקת במחקר לגבי הבכורה. בית הכנסת שלום על ישראל ביריחו למשל הוקם על ידי פועלים יהודיים שהובאו על ידי האומאים כדי לעזור לבנות את חרבת אל מפג'ר, ארמון הישאים.

עין נון – משמאל מעיין גדול שהוכשר עכשיו לביקורי קהל – ספסלים, פינת פיקניק, בריכה שאפשר לרחוץ בה. הכניסה אליו היא מכיוון המסעדה בכניסה למגדל או מדרך עפר על הכביש.

קיבוץ גינוסר – מצד ימין. בשלבים מאוחרים זהו הקיבוץ שבו התגורר יגאל אלון ולכן כאשר החליטו להקים את המוזיאון האזורי קראו לו בשם בית יגאל אלון, ולתוך המוזיאון ריכזו את הדברים השונים מהאזור – ארכיאולוגיה, ארכיון, ממצאים וכן הלאה. גולת הכותרת של הממצאים הארכיאולוגיים שרוכזו לתוכו היא הסירה שנתגלתה מכוסה במי הכנרת שכאשר באחת השנים שבהן היה שפל ומפלס הכנרת ירד עד מאוד. היא הוצאה והועברה לבית יגאל אלון, שם היא מוצגת למשמרת עם סרטון והסברים עליה ועל התיקונים שבה. סירת דייגים מהמאה ה-1 לספירה.

נחל צלמון – מצד שמאל. מוצא נחל צלמון יורד כאן לכיוון הכנרת.

נחל עמוד – שמאל וקדימה. שנקרא כך על שם העמוד שנמצא בכביש לכיוון קיבוץ חוקוק. נחל עמוד מוכר בדרך כלל בחלק העליון שלו, ליד צפת שם מטיילים בו ומכירים אותו יותר.

חירבת מיניה, ארמון אומאי – חורבת מינים. מצד ימין תל מוגבה, ערימת עפר באמצע השטח. הוא אחד המבנים שנבנו בתקופת השלטון האומאי בארץ ישראל – שלושת הארמונות המוכרים – במרכז דוידזון בחפירות בכותל הדרומי, ביריחו – חרבת אל מפג'ר-ארמון הישאים, והשלישי כאן בחורבת מיניה. הארמון נחפר בחלקו ויש שם רצפות שיש ושרידי קירות מעוטרים שמה שנשאר מהם זה בעיקר החורים של המסמרים שהחזיקו את לוחות השיש אל הקירות, מחרב של מסגד גדול שהיה במקום ובית השער היפיפה וכן הלאה.

תל כינורות – מימין הכניסה לחפירות של תל כינורות, תל עוריימה הסמוך לאתר ספיר. מצד שמאל על הגבעה הרחוקה שרידי בית כנסת שהולך ונחפר בשנה האחרונה – חורבת כור. יש עכשיו תנופה של חפירות בעיקר של משלחות נוצריות שחופרות במרחב הזה, ומחפשים כאן עדויות מתקופתו של ישו ולכן יש חפירות ארכיאולוגיות בבית הכנסת ביקוק שגם שם התגלתה רצפת פסיפס גדולה ויפה בשנה שעברה, כוסתה והשנה אמורים להמשיך בחפירות. מי שהיה מופקד שם על החפירות זה פרופ' ג'ויד מגנס ודר' דוד עמית ז"ל.

מצד ימין, צפון מערב הכנרת, כל המרחב של טבחה – מסורות נוצריות שונות קשורות למרחב. הידועה והמפורסמת בהן היא נס הלחם והדגים, ולכן הכניסה הבנדיקטית הגדולה מצד ימין – כנסיית נס הלחם והדגים. מצד ימין כנסיית בכורת פטרוס, מצד שמאל השביל היורד מהר האושר דרך קפלה שנמצאת כאן – כלומר שזהו מרחב עם מסורות ועדויות נוצריות שונות שקשורות לכך.

באר אינו – כפי שהיא נקראת במקורות, המעיין הנסתר זהו הכינוי העממי, צמוד לגדר של כנסיית בכורת פטרוס.

הטיילת שנסללה כאן לקראת שנת 2000 כדי לאפשר לצליינים נוצרים לעבור מטבחה לכפר נחום בהליכה רגלית היא עבודה של משרד התיירות והחברה הממשלתית לתיירות כחלק מפיתוח תיירותי לטובת הצליינים. בשנת 2000 כאשר האפיפיור היה כאן וצליינים רבים הגיעו לכאן לכבוד המילניום אז בין שאר הדברים שהיו באזור היו כמה וכמה תהלוכות חגיגות דתיות שהלכו מטבחה וחיברו את אתר כנסיית נס הלחם והדגים אל האתר של כפר נחום, מקום ביתו של פטרוס, ניסים שונים שישו ביצע שם וכמובן אל שרידיו של בית הכנסת הגדול והמפואר שנמצא שם, שמבחינת הנוצרים הוא מקום מאוד חשוב, שכן בתי כנסת בדרך כלל נבנו אחד על גבי השני. אם זה המקום שבו עומד בית הכנסת בשלב מאוחר בתקופה הביזנטית, סביר להניח שזה המקום שבו עמד בית הכנסת שאליו הגיע ישו ודרש כאשר הוא היה בכפר נחום – לכן האתר מאוד חשוב. מי ששומר על המקום הם הפרנציסקנים, קוסטודיה טרהסנטה - שומרי משמרת ארץ הקודש. מימין אפשר לראות את הקיר הלבן והשחור של בית הכנסת ולידו מבנה הבזלת השחור של המתחם הפרנציסקני (שהם

קתולים). הקיר הלבן מאחור הוא הקיר האחורי של בית הכנסת של כפר נחום. מימין כנסייה נוספת בכפר נחום, כנסייה יוונית אורתודוקסית.

עד היום היו בארץ שלושה ביקורי אפיפיורים – 1964 פאולוס ה-6 (מכירים את הסיפור שלו במגידו, פגישתו עם נשיא המדינה, שינוי השם של הרחוב הראשי בנצרת לרחוב פאולוס ה-6, כביש האפיפיור בהר ציון שנסלל גם הוא לקראת ביקורו), 2000 יוחנן פאולוס ה-2 ובשנת 2009 בנדיקטוס ה-16 בביקור קצר למספר ימים. **נמצאים במרחבי הגליל**, שכן נמצאים ממערב לנהר הירדן והבקע – מימין כפר הנופש אמנון, חוף רחצה, אתר תיירות. משמאל הכביש העולה לכיוון רמת כורזים, ליישובים אלמגור, כרכום, אמנון וכורזים, לאתר הארכיאולוגי של בית הכנסת בכורזים ומסיים בוילה גלילי ובוורד הגליל, שם הוא יוצא ונפגש עם כביש 90. למרות שאנו ממערב לירדן המרחב כולו מכוסה בסלעי בזלת, לבה שזרמה מרמת הגולן טרם היות הבקע. הבקע באזור הזה הוא גיאולוגית יחסית צעיר, רק כמה עשרות אלפי שנים, לעומת בזלת הכיסוי שהיא בת כ-3.5 מיליון שנים. זה אומר שכאשר הלבה זרמה מרמת הגולן הבקע עדיין לא היה קיים בחלק הזה, ולכן רוב הבזלת הנמצאת היום באזור רמת כורזים שייכת ללבה שזרמה מרמת הגולן בתקופה שלפני היווצרות הבקע. חוצים את נהר הירדן, עוברים על גשר אריק ע"ש של קצין צנחנים צעיר, אריק שמיר, שב-1970 קפץ ראש לתוך המים ולא יצא – דפק את הראש באבן ונהרג במקום. לאחר שחצינו את הירדן נמצאים ממזרח לירדן – מה שאומר שנמצאים באזור הגולן.

נוהגים לקרוא לזה רמת הגולן כי בדרך כלל מתייחסים אל הרמה, הפלטו, שנמצא בחלק העליון, אבל צריך לזכור שרמת הגולן מורכבת מכל מיני חלקים ואזורים. למרות שנמצאים כבר בגולן, לא נמצאים באזור הרמתי של הגולן אלא בשטח השטוח, בנקודה הנמוכה שבה מתנקזים נחלי הגולן אל תוך הכנרת. נוסעים בבקעה שבעבר, בימי הבית השני ובתקופה הרומית-ביזאנטית, נקראה בקעת בית ציידה על שם היישוב הגדול שהיה כאן בבקעה ונמצא משמאל בתוך חורשת האקליפטוסים ונקרא בית ציידה (היום זה נמצא בתוך פארק הירדן). נעשו שם חפירות ארכיאולוגיות על ידי פרופ' רמי ערב ונתגלתה שם עיר גשורית – עיר כנענית של העם שנקרא גשור.

ברמת הגולן בתקופת המקרא היו שני עמים – בחלק הדרומי והמרכזי עם שנקרא גשור, ובחלק הצפוני עם שנקרא מעכה. הגשורים יצרו קשרים גם עם מלכי יהודה, ודוד המלך אפילו התחתן עם בתו של מלך גשור. הבן שנולד מנישואיהם של דוד ובת מלך גשור הוא אבשלום. לכן כאשר אבשלום מורד באביו מסופר שהוא בורח אל סביו מלך גשור, אל האזור הזה. לכן כבר בשנות ה-80 נעשה כאן סקר ארכיאולוגי מקיף, אוניברסיטת תל אביב, פרופ' משה כוכבי – סקר ארץ גשור שפורסם, נבדק והרבה דברים מעניינים התגלו כאן.

אזור הבטיחה - מימין רואים את האזור שמאחור יותר בערבית נקרא בשם בטיחה, מה שמצביע על שינוי המערך הכלכלי כאן. בית ציידה נקרא מכיוון שהענף הכללי המרכזי שממנו התפרנסו היה דיג – ציד דגים. לכן גם בבית החדשה מופיע שם 'תפסיקו להיות ציידים דגים תתחילו להיות ציידים אנשים' – כך אומרים לתלמידיו של ישו. לעומת זאת בתקופות מאוחרות יותר נקרא בשם בטיחה כי גידלו כאן אבטיחים. מימין רואים את נחל יהודיה שזורם ומתנקז, מצד שמאל את נחל הזוויתן שמתנקז אל אזור הבטיחה. בשפך הנחלים יש פשט נחלים שמקבלים ערוצים רבים שזורמים אל תוך הכנרת, לכן הערוץ האחד של יהודיה והערוץ האחד של זוויתן ומשוישים שמתאחדים ביחד, הופכים להיות זאכי 1, 2, 3, 4... יש כמה וכמה נחלי זאכי. נוסעים על שלוחה מאורכת בין היהודיה מצד אחד והזוויתן מצד שני.

השם זאכי קשור לפרשיית התיישבות של סוף המאה ה-19. שנות ה-90 של המאה ה-19 עשירים רוכשים קרקעות באזור הבטיחה. שני אנשים רוכשים קרקעות – אחד מהם היה מוסלמי בשם עבד אל רחמן באשה בק, שיהודים מקרים באו לעבוד אצלו כאריסים בשנת 1905, לכן במרכז שטחו ישנו מבנה שנקרא 'בית הבק', על שמו. השני שרוכש קרקעות בכל המרחב, מקצרין ועד הבטיחה הוא זאכי, או בשמו העברי יצחק עבאדי. יצחק עבדי ראש קהילת יהודי דמשק (סבא של איני עבאדי), וכאשר הפועלים הערבים עבדו אצלו בשטחים אז הם קראו לערוצים השונים על שם בעל הבית שלהם – לכן יש מספר זאכי.

משמאל רואים את נחל משוישים מגיע ישר מצפון ונפגש עם נחל זוויתן – כאן מתאחדים נחל אחד ובערוץ משותף הם זורמים אל הכנרת, שכן אנו נוסעים לאורכו של שבר גיאולוגי שנקרא 'שבר שיחי' עלי' (שנמצא ברכס מימין ואפשר לראותו). שבר זה הוא גרם להנמכת האזור כולו, ולכן הוא גרם לכך שכל הנחלים ממרכז הגולן מתנקזים לפניה הצפון מזרחית של הכנרת – נחל דליות, נחל גמלא, נחל שפמנון, נחל כנף, נחל יהודיה, נחל זוויתן, משוישים וכן הלאה – כולם מתנקזים ויוצאים לכנרת בפחות ממרחק של 2 ק"מ אחד מהשני, שכן השבר הנמוך את הפינה הצפון מזרחית של הכנרת והכל צלל כלפי מטה.

אם החיטה - על הבזלת צומח בעיקר עשבוני חד שנתי. באזור הזה גילה אהרון אהרונסון את אם החיטה – בשיטוטיו כאשר הוא יצא מראש פינה לכיוון רמת הגולן בדרכו אל החורן, על פי התיאורים העולים מיומניו באזור הזה, בתוך ים העשבוניים החד שנתיים שמכסים את המרחב, הוא זיהה וגילה את אם החיטה, אחת התגליות הבוטניות החשובות בכלל בתולדות האנושות, וכמובן נזקפת לזכותו של אהרון אהרונסון. מצד שמאל, כבר מזמן לא החווה של קצ'ה (שהיום נמצאת בגלבוע), היום זו חווה של בני דור שני ושלישי בגולן שקיבלו אותה. מימין רואים את שרידי הכפר יהודיה, החניון של יהודיים (כמדריכים חשוב להכירו אותו, שכן זו נקודת יציאה למכלול שלם של מסלולי טיולים – ליהודיה עליון ותחתון וזוויתן עליון, תחתון, לכיוון בריכת המשוישים והנזיק השחור – שנמצא בזוויתן תיכון, שם עושים סנפלינג).

הבזלת דרכה אנו נוסעים נקראת 'בזלת דלווה' – מאופיינת בהרבה מאוד בולדרים וטרשים, בשונה מאזורים שהם פלטה שטוחה. ברמת הגולן יש הבחנה בין כל מיני בזלות, שכבות, מקורות וכן הלאה, מה שלא כל כך היה ידוע ב-1967. מיד לאחר מלמת ששת הימים העלו לגולן את טובי הגיאולוגים של אותם הימים, עקיבא פלקסר, עמנואל מזור ואחרים, כדי לעשות סקר גיאולוגי ראשון ברמת הגולן. כשהם חזרו לירושלים הם אמרו שהכל נראה אותו דבר – הכל שחור. הם הכירו גיר היטב, ידעו להבדיל בין גיר, דולומיט וקירטון, אך בבזלת לא הבינו שום דבר, שכן אין בארץ אזורים אחרים בהיקף כזה מכוסים בזלת. הם לקחו שני סטודנטים צעירים ושלחו אותם לרמת הגולן – וכשאלו עלו וחזרו אחרי שבוע דיברו על העושר, הצורות וכן הלאה. אחד

מהם עשה על כך את עבודת הדוקטורט שלו- דורון מור, שהיה מנהל מחוז צפון של משרד החינוך, גיאולוג שפרסם את הדוקטורט שלו בספר. זו הייתה התחלת המחקר הגיאולוגי של הגולן. כשפונים שמאלה לכיוון קצרין רואים מימין אתר ההנצחה של אחד משלושה הגדודים של חטיבה 7, חטיבת שריון שכמה מקרבותיה היו באזור במלחמת יום הכיפורים. יש אתר הנצחה חטיבתי מרכזי וגם אתרים גדודיים. המחנה הסמוך נקרא מחנה קצביה, גדוד 82. נוסעים לכיוון קצרין וגולשים אל אפיקו של נחל זוויתן, הכביש נאלץ לחצות את אפיק הנחל ולכן הוא צריך לרדת לקניון וממנו לעלות חזרה. יש שני מסלולים – מסלול אחד שפתוח לקהל באופן רחב בצד שמאל של הכביש, הולך לכיוון דרום מערב אל הכנרת, והמסלול השני שמגיע מצד ימין, מכיוון בריכת האירוסים, אבל עובר בתוך שטחי אימונים של צה"ל ולכן הוא לא פתוח באופן כללי וגורף אלא מצריך תיאום מיוחד. אפשר לטייל בו באותן הזדמנויות בהן צה"ל מודיע ששטחי האימונים פתוחים לקהל – יום העצמאות, חול המועד וכן הלאה. מכיוון שזה בשטחי אש מן הראוי להיות מודעים לנפלים ודברים אחרים שאפשר למצוא בדרך.

קצרין

מצד ימין אזור התעשייה של קצרין בו כמה וכמה אטרקציות תיירותיות – קסם הגולן, מבשלת בירה, יקבי רמת הגולן, המחלבות של רמת הגולן, המפעל של מי עדן – לכל אחד מהם יש מרכז מבקרים, מצריך בדרך כלל תיאום מראש.

מוזיאון עתיקות הגולן בקצרין

המוזיאון – מוזיאון ארכיאולוגי, בבחינת ימעט המחזיק את המרובה. הוא לא מאוד גדול מבחינת השטח שלו אבל הוא אחד המוזיאונים הכי עשירים בישראל מבחינת עושר הפריטים הארכיאולוגיים המוצגים בו. חלק מסיפור המוזיאון קשור לעובדה שעד 1967 לא נעשה שום מחקר מדעי בשום תחום שהוא בתחומי רמת הגולן – הוא לא עניין את הסורים והצרפתים (לפני כן) ראו בו אזור פריפריה קטן ונידח, ולכן לא נעשו כאן שום מחקרים מדעיים, לא בתקופת המנדט הצרפתי ולא בתקופת השלטון הסורי. חלק מהמקומות ובתי הכנסת התגלו במאה ה-19 על ידי לורנס אוליפנט או קוהל ווצינגר ב-1905, כי זה פחות או יותר הפעם האחרונה שמישהו הלך וחקר את האזור.

לכן אחד הדברים הראשונים שנעשו מיד אחרי מלחמת ששת הימים היה סקר ארכיאולוגי המכונה 'סקר החירום', מכיוון שבתקופה הראשונה שמיד אחרי מלחמת ששת הימים אף אחד לא ידע מה יהיה גורלם של השטחים שצורפו למדינת ישראל תוך כדי המלחמה. מכיוון שלא היה שום מחקר רציני החליטו לבצע מחקר. נוסף למחקר הגיאולוגי שהזכרנו, התחילו מחקרים נוספים בתחומי הבוטניקה, זואולוגיה, ארכיאולוגיה וכן הלאה. תוך כדי השוטטות והסקר הארכיאולוגי נתגלו עשרות אתרים ברמת הגולן עם עושר ארכיאולוגי ופריטים מדהימים.

אחד הדברים הכי מרתקים שנתגלו זה הנושא של הנוכחות היהודית ברמת הגולן בעת העתיקה, מה שלא ברור כל כך מתוך המקורות הכתובים. באזור הסמוך של סובב קצרין, מרכז רמת הגולן, יש נכון להיום שרידי כארבעים בתי כנסת וקהילות יהודיות שהיו כאן. 25 מתוכם זוהו בוודאות עם מבנים, משקופים, כתובות וכן הלאה, ועוד 15 אלה הם אתרים שיש בהם שפע של פריטים ארכיאולוגיים של שמצביעים על קיומם של בתי כנסת אך עדיין לא נמצא המבנה עצמו, שכן בחלק גדול מהמקומות נעשה רק סקר ולא הפירה.

בשנת 749 רעידת אדמה גדולה החריבה את צפון הארץ - אותה רעידת האדמה שהחריבה את העיר בית שאן, את סוסיתא, פגעה קשה בטבריה ומוצאים את שרידיה ועדות לנזק שגרמה כמעט בכל אתר ארכיאולוגי בצפון הארץ. רעידת אדמה זו היא שהביאה להידלדלות מאוד משמעותית של היישוב ברמת הגולן ובסופו של דבר לנטישת האוכלוסייה היהודית. אכן, מסוף המאה ה-8 לספירה כמעט ולא הייתה התיישבות ונוכחות בני אדם עד למאה ה-20, למעט פרק זמן קצר בתקופה הממלוכית שיש פיק התיישבות.

בעצם מסוף המאה ה-19, אז לשלטון העות'מאני יש אינטרס להביא לכאן קבוצות אוכלוסייה, הדוגמא המפורסמת בהן זה הצירקסיים. הגעתם של הצירקסיים למשל לארץ ישראל קשורה למלחמת קרים שהתרחשה באמצע המאה ה-19 – במסגרתה רוסיה כבשה חלקים ושטחים שהיו בשטח האימפריה העות'מאנית (דרום רוסיה, אזור הקווקז של היום, השטח שנמצא פחות או יותר בין הים השחור לים הכספי – היום זה אזרביג'ן, גיאורגיה, אבחזיה והחלק הצפוני של ארמניה). מכיוון שבשטח הזה היו מוסלמים שהיו לפני כן באימפריה העות'מאנית, והרוסים שכבשו היו נוצרים, נוצר מאבק בין דתי ורדיפות קשות אחרי אותם מוסלמים, שהחליטו לקום ולעזוב ולעבור לכיוון איסטנבול, לתוך האימפריה העות'מאנית, כדי לבקש את חסותו של הסולטאן הטורקי, שהוא אמיר המאמינים ואמור לדאוג לכל המאמינים המוסלמים. בדרךם דרומה ומערבה מגיעים בסופו של דבר למה שלימים יקרא בשם יוגוסלביה (לכן מוצאים מוסלמים בבוסניה, סרביה, קוסובו וכן הלאה).

כשהם מגיעים לחוף הים התיכון הם גם עולים על סירות ושטים בו, כך הם מגיעים לחופי ארץ ישראל (בקיסריה יש מסגד ומינרט במזח – בוסני, אותם מוסלמים שמגיעים במחצית השנייה של המאה ה-19). גם הצירקסיים מגיעים כתחנה ראשונה קודם כל לחוף ארץ ישראל. התחנה הראשונה שלהם היא קיבוץ גן שמואל, חרבת צ'רקס. מכיוון שמגיעים עוד ועוד צירקסיים הם מתחילים לאט-לאט לנדוד מזרחה, אז ב-1876 הם מגיעים לכפר קמא שבגליל התחתון, וב-1877 הם מגיעים לריחניה שנמצאת ליד עלמה בגליל העליון. ב-1878 הסולטאן עבד אל חמיד השני שרואה שהצירקסיים הם אנשי מלחמה שיועדים להילחם היטב ולרכב על סוסים, רואים אותם עם הקולפקים וחגורות הכדורים, הבונדולרות (לכן ארגון השומר אימץ את המודל של הצירקסיים), הוא להם אדמה ברמת הגולן כדי שישמרו על הגבול המזרחי, וב-1878 הוא מיישב אותם באזור של רכס בשנית (קונטרה שהיא עיירה צ'רקסית, אלונה הבשן, אל ג'ואזה שליד אלונה הבשן) – 13 כפרים צ'רקסיים מאזור חושנייה ועד מצפון לקונטרה. המסגד שלהם ליד חושנייה הוא מתומן – זה סימן ההיכר שלהם. ב-1967 הם עזבו, כמו כל התושבים האחרים שעזבו את רמת הגולן, חלקם הלכו לסוריה וחלקם לאמריקה או מקומות אחרים, ולכן כשעומדים על רכס הבשנית (למשל ברכס א-שעף אל כביר) ליד תל חזקה ומסתכלים מזרחה, רואים כפרים צ'רקסיים – זה חלק מאותו מרחב צ'רקסי.

זו גם הסיבה מדוע אם בגליל דיברנו על רציפות שימור השמות בגולן למשל, בחלקו המרכזי, אין שמץ של מושג איך קראו ליישובים בעת העתיקה, מהסיבה הפשוטה שלא הייתה רציפות – כשיש רציפות אז משמרים את השם, גם זו אוכלוסייה אחרת השם נשמר, לעומת זאת באזור מרכז הגולן אין. בדרום ובצפון הגולן יש שימור מסוים.

באופן כללי שמדברים על גולן חשוב לזכור כמה דברים – רמת הגולן מבחינה סכמתית זה מלבן שאורכו מצפון לדרום כ-60 ק"מ, רוחבו במקום הכי רחב כ-24 ק"מ.

גבולותיו בצפון נחל סער, במערב הבקע (ירדן וכנרת), בדרום נהר הירמוך ונהר הרוקד (שהוא יובל של הירמוך) ובמזרח בדרום הרוקד ובצפון קו התילים (תילי הגעש), שכן ברמת הגולן כחלק מהפעילות הגיאולוגית יש שורות של רכסי הרים ויש כמה קווי תילים. לכן במלחמת יום הכיפורים, כשכוחות צה"ל נכנסו פנימה הם הגיעו לקו התילים המזרחי יותר – תל מסחרה, תל חרה וכן הלאה. תל חרה הוא התל הכי גדול והכי מבוצר שנמצא שם והיה עליו קרב מאוד קשה.

בצפון גבול רמת הגולן הוא גבול שרירותי לחלוטין, אין לו שום קו טופוגרפי גיאוגרפי מובהק שקובע אותו. אחרי שהסתיימה מלחמת ששת הימים עלה קצין אר"ם עם קצין צנחנים צעיר ויחד החליטו איפה יעבור הגבול. עד כדי כך שהחרמון למשל לא נכבש במלחמת ששת הימים – הסתיימה המלחמה, חטיבה 45 הייתה במסעדה (היישוב) למטה, חיילות גולני היו למטה באזור של ברכת רם, הסתכלו למעלה וראו את ההר שהוא עמדה אסטרטגית טופוגרפית חשובה מאוד. לא היה לשם שום כביש, שום דרך, כי שבתקופה של שלטון סוריה זה היה בלב המדינה ולאף אחד לא היו אינטרס. לכן לקחו מסוק, מחלקת צנחנים, שלחו אותו למעלה, לנחות איפה שיצא ולהניח דגל. שלושה שבועות אחרי שהסתיימה מלחמת ששת הימים עלה מסוק למעלה עם מחלקת צנחנים, חיפשו משטח נחיתה, מצאו באזור של המוצב הישראלי משטח נחיתה, נחתו שם תקעו דגל ישראל וכך נקבע קו הגבול, כלומר שאם באותה הזדמנות אותו טייס היה ממשיך עוד 5 ק"מ מזרחה אז שם היה עובר הגבול – גבול שרירותי לחלוטין.

מבחינה גיאולוגית ישראל היא בקצה המערבי של שדה וולקני אדיר ממדים שנקרא בשם שדה האשם, שמתחיל בגבול הסורי-עיראקי מאות ק"מ ממזרח. בלאד א-שאם הוא מושג מנהלי פוליטי, ולכן בתקופות מסוימות שטחו משתנה. 'שאם' זה בערבית שמה של דמשק – לכן יש פיסטוק חלבי ופיסטוק שאמי.

רמת הגולן באופן כללי מתחלקת לארבעה חלקים :

החלק הדרומי, דרום הגולן – מכיוון שבתקופה הרומית-ביזאנטית העיר הגדולה שהייתה בו נקראה בשם סוסיתא אז הוא מוכר בשם תחום סוסיתא.

החלק הצפוני, צפון הגולן – שהעיר הגדולה והמרכזית בו הייתה פניאס ולכן הוא נקרא בשם תחום פניאס. העיר עצמה היא מעבר לסער אבל השטחים שלה לא – בדיוק כמו שחמת גדר נמצא מצפון לירמוך אבל הוא שייך לעיר גדרגדרה שנמצאת על הגלעד. כלומר שצריך לעשות הבחנה בין קווים גיאוגרפיים לבין קווים מנהליים. גם גבול מדינת ישראל בצפון לא עובר בגבול של הגליל העליון, הגבול הצפוני של הגליל העליון הוא נהר הליטני. כך זה עובד לכל אורך ההיסטוריה – יש מקומות שבהם יש קווים טופוגרפיים מאוד מובהקים, כנרת או הירדן (וגם זה לא לגמרי) למשל.

החלק המרכזי של הגולן שאין בו ולא הייתה בו אף פעם עיר פוליס גדולה, הוא נקרא מחוז גולן והוא חולק לשני חלקים – החלק המזרחי שנקרא בשם **גולן עליון** והחלק המערבי שנקרא בשם **גולן תחתון**.

החלוקה מתחילה בתקופה ההלניסטית, אז על בסיס החלוקה במצריים (מצריים עליונה ותחתונה), כאשר התלמים שולטים על ארץ ישראל הם מחלקים גם מחוזות שונים בארץ ישראל לעליון ותחתון – גליל עליון ותחתון, גולן עליון ותחתון, אדומיאה עליונה ותחתונה (באזור של בית גוברין ומרשה) – זו חלוקה מנהלית. לכן כשקוראים את יוספוס, כשהוא מוצר את האתרים השונים לקראת המלחמה נגד הרומים אז הוא מוצר ברמת הגולן שלושה אתרים – את סוגני בגולן העליון, את גמלא בגולן התחתון ואת סלבקיה ליד ימת אנטיוכיה (ימת החולה).

במאה ה-1 לספירה הכנרת נקראת בשם ים גינוסר או ים הגליל ואחרי הקמתה של טבריה במשך מאות רבים של שנים היא נקראה ים טבריה. בתנ"ך היא נקראה כנרת, ים כנרת.

מבחינת פוריות חקלאית – תחום סוסיתא הוא התחום הפורה והחקלאי ביותר המהווה אסם התבואה של המזרח התיכון, אחריו תחום פניאס ולכן כל המטעים של רמת הגולן היום (תפוחים, אגסים, דובדבנים וכן הלאה) נמצאים בחלק הצפוני, החלק הבא הוא הגולן העליון והחלק האחרון הוא גולן תחתון – הכי פחות פורה (שכן הוא מכוסה בזלת דלוה, טרשים, קרקע לא טובה וכן הלאה).

נחזור לימי הבית השני ולתקופות הקדומות – בעקבות ממלכת החשמונאים, בתחום פניאס יושב עם היטורים – עם של נוודים שהגיע ממדבריות סוריה, התיישב בבקעת הלבנון והקים שתי ערי בירה – אחת דתית היא בעל-בק ואחת מדינית היא חלקיס. מהבקעה, מבקעת הלבנון, היטורים גולשים דרומה ומתיישבים גם בחלק מהגליל העליון, בחרמון ובצפון רמת הגולן. בגליל העליון שומעים עליהם כאשר יהודה אריסטובולוס (אחיו הגדול של אלכסנדר ינאי) כובש את הגליל העליון ומגייר את היטורים, אולם הוא לא גייר את כולם אלא רק את אלה שהוא פגש וכבש. באזור תחום פניאס יש יטורים פגאניים עם מקדשים שממשיכים להוות חלק מהעם היטורי.

בשלושת החלקים הדרומיים – תחום סוסיתא, גולן עליון וגולן תחתון, גרים יהודים בימי הבית השני החל מכיבושו של אלכסנדר ינאי (אלכסנדר ינאי לא כבש את היטורים היושבים בצפון, הוא כובש את הדרום והמרכז). בעקבות המרד הגדול האוכלוסייה היהודית ברמת הגולן במידה רבה מתחלת. יש מחלוקת בין החוקרים אם התחילה לגמרי וחזרה מאוחר (150-120 שנים אחרי) או שהמשיכה התיישבות דלילה ברציפות קלה לאורך ההיסטוריה ואחר כך היה גל התיישבות נוסף.

יש הטוענים שלמעט גמלא שמרדה במרד הגדול ונחרבה בעקבות כך, כל שאר היישובים היהודיים ברמת הגולן אפילו פרחו, אולם ישנה מחלוקת בין החוקרים, שכן יש פער יישובי – יש יישובים קיימים ופורחים במאה ה-1 לספירה, יש יישובים קיימים ופורחים במאה ה-3 לספירה, באמצע יש חור של כ-150-120 שנים. ישנן שתי אסכולות של חוקרים שלכל אחת יש על מה להתבסס, שכן בחלק מהאתרים זה כנראה כך ובחלק

מהאתרים אחרת. חלק מהאתרים כנראה ניטשו בסוף המאה ה-1 לספירה בעקבות המרד הגדול וחודשו במאה ה-3, חלק כנראה המשיכו. עבודת הדוקטורט של פרופ' חיים בן-דוד עוסקת בדיוק בסוגיה הזו, הוא וצביקה מעוז הם שני החולקים הגדולים בעניין הזה. צביקה מעוז מדבר על פער יישובי (כלומר שלא גרו בו בכלל) חיים בן דוד מדבר על רציפות והמשכיות. מוטי אביעם במקרה הזה הוא באסכולה של חיים בן דוד. אין מספיק הוכחות כדי לבסס את זה ולהגיד שזה המשך לגמרי, יש כמה יישובים שהמשיכו ברציפות ולכן גם ברמת הגולן יש שמות שהשתמרו. לכן כתופעה יישובית יש מקום לדבר על פגיעה מאוד דרמטית אחרי המרד הגדול, להגיד שהייתה נטישה מוחלטת זה בערך כמו להגיד שבסוף המאה ה-19 ארץ ישראל הייתה ריקה מתושבים. לכן כשמדברים על הפריחה הגדולה של רמת הגולן מדברים על בית שני עד המרד הגדול (גמלא במרכז, כפרים וכן הלאה) ואחר כך מהמאה ה-3 והלאה, כאשר היהודים חוזרים חזרה אחרי מרד בר כוכבא ועולים לרמת הגולן. לגבי המאה ה-2 לספירה יש מחלוקת.

מכיוון שהאזורים הם אזורים פוריים, שכן רמת הגולן זה אזור שיש בו קרקע חקלאית טובה ומקורות מים, כאשר האוכלוסייה היהודית עוזבת את המקום מישוהו אחר נכנס להתיישב בה. אז כמובן האזור הראשון שבו מתיישבים הוא תחום סוסיתא. החלק השני הוא תחום פניאס, למרות ששם יש את שרידי היטורים אז שם אין גל התיישבות חדש אלא רק עיבוי של מה שקיים. האזור הבא שבו התיישבו הוא גולן עליון.

בעקבות מרד בר כוכבא האוכלוסייה ביהודה עוזבת ועוברת צפונה, חלק מהם הגיעו אל הגליל ואחר מכן גם אל הגולן – סוף מאה 2 תחילת מאה 3 לספירה. כשהם הגיעו לגולן תחום סוסיתא, תחום פניאס וגולן עליון תפוסים, לכן השטח היחיד שבו יכולים להתיישב היהודים הוא גולן תחתון. לכן כשעוברים אל התקופה הביזאנטית, מאות 3-8 (עד רעידת האדמה הגדולה) כאן מוצאים את עיקר ההתיישבות היהודית. אין שרידי בית כנסת מהתקופה הביזאנטית בתחום סוסיתא, תחום פניאס או גולן עליון. לעומת זאת יש ריכוז גדול מאוד של בתי כנסת בגולן תחתון – כל ארבעים האתרים היהודיים נמצאים בקצרון של רדיוס 20-25 ק"מ סביבה.

לעומת זאת בגולן עליון מוצאים מהתקופה הביזאנטית שרידים ארכיאולוגיים אבל נוצריים למשל, כי זו אוכלוסייה שהייתה פגאנית וככל שהנצרות הלכה וחדרה אז היא הפכה ליותר ויותר נוצרית. לכן בתקופה הרומית-ביזאנטית מוצאים את רמת הגולן בשיא התיישבות שלה, כמו בהרבה אזורים אחרים ברחבי הארץ, ובתוך זה אזור שלם של התיישבות יהודית שאין דומה לזה בארץ ישראל באף מקום אחר (בריכוז כזה של בתי כנסת, ממש 1-1.5 ק"מ מוצאים שרידי יישוב יהודי).

בעקבות הסקר הארכיאולוגי שנעשה לאחר מלחמת ששת הימים זיהו בפעם הראשונה את העניין, והפריטים הארכיטקטוניים והארכאולוגיים השונים הובאו אל המוזיאון שמרכז בתוכו את כל הממצאים – זה המקום שבו נמצא הארכיון המרכזי של הארכיאולוגיה של רמת הגולן.

כדאי לציין שבתקופת המקרא הסיפור הוא אחר, שכן יש את העם הגשורי בדרום ואת עם המעכה בצפון ובתוכם יש התיישבות של בני ישראל של חצי שבט המנשה (שיושב בממלכה של עוג מלך הבשן). לכל תקופה ותקופה יש את המאפיינים שלה, אבל השיא והפריחה, הממצא העיקרי והמרכזי זה מהתקופה הרומית-ביזאנטית (בכלל מבחינת ממצא בארץ ישראל) – התקופה המשמעותית שבסופה, בעקבות רעידת האדמה של 749 וסיום התיישבות ברמת הגולן, רמת הגולן צוללת אל תהום הנשייה ובמשך מאות שנים לא היה פה כמעט שום דבר, למעט פיק קטן בתקופה הממלוכית באזורים מסוימים, עד שבמאה ה-19 התחילו לחזור.

סיור במוזיאון – מבואת הכניסה :

משקוף כניסה למקדש יטורי בצפון הגולן (בצפון הגולן ואזורי החרמון היטורים נשאר) עליו אפשר לראות את השלישייה הקפיטולינית – באמצע זאוס \ יופיטר, אל השמש ואלת הירח – יופיטר יונו ומינרווה – השילוש הקפיטוליני מה שלימים כנראה היה הבסיס לשילוש הקדוש של הנצרות. גבעת הקפיטול ברומא, היא המקדש של השילוש הקפיטוליני ולכן כשאדריאנוס מחליט לחסל את ירושלים ולשנות את שמה הוא קורא לא איליה קפיטולינה, על שם השילוש הקפיטוליני. גם גבעת הקפיטול בושינגטון בארה"ב נקראת על שם גבעת הקפיטול ברומא שהייתה בעצם נקודת המשטר והשלטון על העולם.

שרידים ופריטים שונים שנאספו מבתי כנסת – ברמת הגולן לא מוצאים רצפות פסיפס, בשונה מהגליל ואזורי העמקים, אבל מוצאים עולם עיטורים סימבולי – אפשר לראות מנורה, שופר ומחתה (מה שחותרים איתו את הגחלים במזבח כדי לסדר את האש), פריטים מבית המקדש כזכר לבית המקדש.

טיפוסי בתי הכנסת – בעבר במחקר בבתי הכנסת נהגו לפי השיטה שנקראה בשם 'השיטה הטיפולוגית' – כרונוולוגית, כלומר לנסות לתארך את מבני בתי הכנסת על פי הארכיטקטורה שלהם. לכן במחקרים ומאמרים משנות ה-60, 70 ואפילו תחילת ה-80, שומעים את המושגים 'טיפוס קדום', 'טיפוס מעבר' ו'טיפוס מאוחר'. בעקבות מלחמת ששת הימים ובעקבות פתיחתם של אזורים ארץ חדשים למחקר בתי הכנסת, וככל שמחקר בתי הכנסת הולך ומתקדם הסתבר שהעסק הזה לא מחזיק מים, שכן יש בתי כנסת שנראים כמו בתי כנסת קדומים והם מהמאה ה-6 לספירה, כך כמעט כל בתי הכנסת ברמת הגולן למשל – בעין נשוט, אוס אל-קנאטיר וכן הלאה – הם נראים כמו טיפוס קדום אך שייכים למאה ה-6 לספירה. אותו הדבר בכיוון ההפוך – בדרום הר חברון למשל כל בתי הכנסת הם בתי כנסת רוחביים. לכן היום מדברים במחקר בתי הכנסת על 'טיפוסים רגיונליים' – כלומר שלכל אזור יש אבטיפוס שמאפיין ומאחד את חבורת בתי הכנסת בו. דרום הר חברון למשל – בתי כנסת רוחביים (בין אם זה בחורבת רימון, ענים או בסוסיא – למרות שאלו נבנו בהפרשים של 100-150 שנים אחד מהשני). באזור העמקים, בבית אלפא ובמעוז חיים יש רצפת פסיפס מאוד דומה, כמו רצפת פסיפס שהתגלתה בבית שאן. בצפון – לכפר נחום, כורזים וברעם יש טיפוס משותף.

טיפוס רמת הגולן – גם ברמת הגולן מדברים על טיפוס רגיונלי והטיפוס הזה הוא הרבה יותר שמרני מהרבה בחינות. אחד הביטויים לשמרנות הגולנית של אותם הימים היא שמרנות עיטורית. מכיוון שישנה הלכה שאומרת שאסור לעשות כלים כמו כלי בית המקדש אלא אם הם נועדו לשימוש בבית המקדש, כאשר נעשה עיטור של מנורה אין לה 7 קנים – אלא בין 5-13 (יש מקומות שיש 9, 11, 13), זו אחת התופעות המעניינות שמצביעה על שמרנות במידה מסוימת. רואים את זה גם בהיעדרן של רצפות פסיפס, היעדרן של דמויות מיתולוגיות (למשל בכורזים מוצאים את המדוזה) – אוכלוסייה כפרית 'רחוק מהעין רחוק מהלב'. ההלכה הזו

קיימת מאז שביית המקדש קיים וקיימת מחלוקת בהלכה האם לקישוט זה מותר. לכן במקומות אחרים יש עיטורים של מנורת 7 קנים בדיוק כמו שהיו בבית המקדש, ואילו במקומות אחרים מספר אחר. **רגלי המנורה** - נקודה נוספת מעניינת היא שהמנורה עומדת על 3 רגליים, כך מכירים את זה מתוך המקורות הכתובים היהודיים. הדגם שרואים בשער טיטוס, בסיס המדרגות, מה שלימים נלקח כסמל מדינת ישראל הוא וריאציה אחרת שיש מחלוקת בין החוקרים מה מקורה. משום שקשה מאוד לסחוב את המנורה עם 3 רגליים בתהלוכת ניצחון, כנראה שמדובר במעין מנשא, ארגז, שבנה טיטוס על מנת שיהווה בסיס מרובע, רחב הרבה יותר, ואז אפשר היה לסחוב את המנורה ביתר קלות ולעבור איתה ברחובות רומא. מדינת ישראל שאימצה את הסימבוליקה של העניין אימצה דווקא את הסמל שנמצא בשער טיטוס כדי לבטא את העובדה שמנורה גלתה מירושלים ועם הקמת המדינה חזרה, כך תחית עם ישראל בארצו באה לידי ביטוי גם על ידי השבת המנורה.

התקופה הפרה-היסטורית : רמת הגולן זה האזור היחיד כמעט בארץ שעונה לתיאור המקראי (דברים ח' ז') "אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֵינֹת וַתְּהִמֵּת יִצְאֵיִם בְּבִקְעָה וּבְקֶהָר", ארץ שתמיד הייתה בה קרקע חקלאית פורייה ומים, לכן רמת הגולן זה מקום שמוצאים בו נוכחות אדם כבר מהתקופות הפרה-היסטוריות. האנף מציג ממצאים משורה של חפירות ארכיאולוגיות ואתרים פרה-היסטוריים שהתגלו ברמת הגולן. יחד עם זאת הם לא במרכז רמת הגולן אלא בשוליים, שכן בעת העתיקה (בתקופות הפרה-היסטוריות) הטכנולוגיה של בני האדם באותם הימים לא אפשרה להם לסתת ולחצוב אבנים, הם יכלו להשתמש רק באבני צור, ולכן היו חייבים להיות במקום שיש בו ריכוז של אבני צור. ריכוז של אבני צור אין בבזלת אלא רק בגיר, לכן האתרים הפרה-היסטוריים שנמצאים ברמת הגולן נמצאים בשולי רמת הגולן, באזורים שבהם יש גיר. יש שלושה אתרים פרה-היסטוריים מרכזיים – האתר של בקעת קונטרה, האתר של ברכת רם והאתר של גשר בנות יעקב, כל אחד עם הממצאים והדברים שלו.

באתר של גשר בנות יעקב התגלו דברים שונים שאת חלק מהממצאים והתגליות אפשר לראות בתצוגה, ביניהם חטים של ממותות ופילים, מרצעים, מגרדים וכל מיני כלים כאלה ואחרים ששייכים לתקופות הפרה-היסטוריות. חלק מהאתרים קודמים לזרמי הלבנה ולכן חלקם מכוסים, האתר הזה למשל הוא בן 4000 שנים, זו אחת הדרכים בהם תארכו קילוחי לבה - לפי בדיקת פחמן 14 שנעשתה על עצמות עדר כבשים שנלכד בתוך הלבנה ונמצא מאובן ושרוף, זה קילוח הלבנה האחרון. זה חלק מהדברים שבאמצעותם אפשר היה לעשות מחקרים שמשלבים נושא של ארכיאולוגיה, מיתולוגיה, גיאולוגיה ותחומי מחקר נוספים. הלגיה הגדולה שנמצאת בסוריה היא תוצאה של קילוחי לבה צעירים, בני אלפי שנים בודדות ולכן זה כל כך טרשי, כי זה לא הספיק לעבור בלייה. שכן חלק מהיווצרות קרקע והתרככות הסלע לקרקע זה משך הזמן שהוא עובר בלייה – כך ככל שהסלע יותר צעיר הבלייה שהוא עובר קטנה יותר.

התקופה הכלקוליתית : זו אחת התגליות המרתקות והמעניינות ביותר שנתגלו ברמת הגולן, הדהימו והפתיעו בהתחלה. יום אחד, כשטרקטוריסט עבד ופתח את הציר לכיוון מה שנקרא ציר המפלים באזור של בזלת דלווה, (אזור של בולדריס טרשים), בשלב כלשהו שם לב שהוא חותך קיר שנראה לו קיר ישר ובנוי, כנראה היה עם עין בוחנת וחדה והוא. הוא עצר והעיק את קמ"ט (קצין מטה) ארכיאולוגיה שהגיע לבדוק. אכן, הסתבר שמצאו בשטח את המבנה המוצג במוזיאון – מבנה שיש לו שני חללים, אחד גדול ואחד קטן, יש לו קיר חיפוי די נמוך, פתח אחד שפונה לכיוון דרום. הפתח מדרום הוא כדי שייכנס אור שמש. גובהו של הקיר ההיקפי הוא נמוך יחסית, שכן בעיית הבעיות של העולם הקדום היא נושא הגג וקירות גבוהים. לכן מה שהיה כאן זה מוטות עץ שעליהם מתחו יריעות עור (של עיזים, גמלים וכן הלאה), החומרים האלה התבלו כמובן, ומה שנשאר זה רק התשתית.

בחלל הגדול התגלו כלי בית למיניהם (כלי בישול, כלים שונים לשימושי היומיום), ובחלל הקטן התגלו כלי אגירה. אז כבר כנראה הייתה טכנולוגיה ויכולת לעבד בזלת, אם כי פרימיטיבית למדי, ואפשר לראות שהם מכינים עלי ומכתש, קערות וכלים אחרים. זה מיד הביא את החוקרים לשער, בצדק רב, שמדובר בבית, שהחלל הגדול שימש לחיי היומיום (בו בישלו, כתשו וכן הלאה), והחלל הקטן הוא המחסן, המזווה. בתוך הקנקנים ובמזווה מצאו את שני מרכיבי החיים המרכזיים של אותם ימים שהפרנסה שלהם הייתה על עדרי צאן ועל גידולי שדה – תבואות בעיקר וזיתים (מצאו פולן שאפשר לבדוק על פיה גם תיארוך וגם חומרים, מרכיבים וכן הלאה).

כשהתחילו לבדוק את הדברים יותר לעומק הסתבר שהמבנה הוא מהתקופה הכלקוליתית. הדבר היותר מעניין היה שכחלק מהחפירה הארכיאולוגית החוקרים הרחיבו את השטח וניקו מסביב, אז התגלה שליד הבית יש בית נוסף, ולידו בית נוסף – פתאום הסתבר שיש רכבת ארוכה של בתים שכולם נראים אותו הדבר על פי אותה תבנית ותוכנית. לא רק זה, אחרי שמצאו את השורה הראשונה המשיכו להרחיב את החפירות, והסתבר שיש עוד שורות רכבת – כלומר שלא מדובר על בית אלא על כפר כלקוליתי.

22 הכפרים הכלקוליתיים שהתגלו ברמת הגולן הם הכפרים הקדומים ביותר בעולם שידועים לנו. למרות שיש נוכחות אדם כבר לפני כן מדובר בחברות של נוודים, ציידים ולקטים בעיקר. במהלך התקופה הניאוליתית המאוחרת ובתקופה הכלקוליתית בני אדם התחילו להתיישב יחד באגודות אנושיות ובציבורים אנושיים קצת יותר גדולים (זה חלק מהמהפכה החקלאית – דברים שזורמים זה בצד זה). אחרי שמצאו את הכפר הראשון כבר ידעו לחפש את האחרים, ובסקר הארכיאולוגי שהזכרנו נמצאו אותם 22 כפרים כלקוליתיים. בית אחד כזה מראס אל חרבוש (הוא נמצא בכניסה למושב יונתן, לא רחוק מרוג'ים אל היר) הועתק למוזיאון מהשטח, לידו צילום של המבנה בשטח.

'אלילי הבית' - הממצא הכי מעניין והכי מדהים – עמודון בזלת שבראשו שקערורית ומאוד בולטת העובדה שיש לו פנים של אדם – אף, עיניים ואוזניים. כמובן שכשהארכיאולוגים את זה הם די התפלאו והדבר המפליא עוד יותר היה שבכל אחד מהבתים התגלה לפחות אחד כזה. מכיוון שמדובר בתקופה הכלקוליתית אין שום דבר כתוב על זה ולכן אפשר רק לנחש ולנסות להסביר – אם יש שקערורית בחלק העליון אז כנראה שמדובר במשהו שמיועד למנחות. לכן פרופ' עופר בר-יוסף, שחקר את התופעה, קרא לזה 'אלילי הבית'

מהגולן של התקופה הכלקוליתית. זה אולי התרפים של המקרא, מה שרחל לוקחת וגונבת ושמה מתחת לכה הגמל.

דבר נוסף מעניין שאפשר לראות זה שלפסל יש אף גדול. הסיבה לא לגמרי ברורה ישנה השערה - כל יצור אנושי מורכב מגוף ונשמה שהחלק הרוחני, האלוהי, הפולחני קשור בנשמה, הוא נקרא כך משום שנשמה באה מהשורש נ.ש.ם - נשימה, לנשום. כשבעל חיים נושם הוא חי וכשהוא לא נושם הוא מת, לכן מבוטאים על ידי נשימה ולכן הנשמה היא החלק הרוחני. אם הנשימה היא הביטוי לחיים אז הרי שלאל, שהוא נותן החיים, יש הרבה נשמה, ואם כך יש לו הרבה נשימה, ואם כך יש לו אף גדול.

במוזיאון יש תצוגה של הפסלונים שהתגלו ולכל אחד, גם כשהוא קטן יחסית, יש אף גדול. נקודה נוספת מעניינת היא שלחלק מהפסלונים יש קרניים ולחלק לא, שכן אם שני מרכיבי החיים באותם הימים זה עדרי צאן ותבואות, אז אל אחד הוא אל הצאן - לכן הוא בעל קרניים ומייצג את האלוהות שאחראית על הנושא של העדרים והצאן, ואילו האל השני הוא האחראי על התבואות. זה מה שלימים בתרבות הכנענית מכירים בשם בעל - זה שבועל את האדמה ומפרה אותה. לכן עד היום כאשר מדברים חקלאות שניזונה אך ורק ממי גשם היא נקראת חקלאות בעל.

רוג'ום אל הירי \ גלגל רפאים - רמת הגולן זימנה הרבה תגליות שאף אחד לא העלה בדעתו שהן קיימות, אבל הן בהחלט מרתקות. אחת התגליות היא מה שנקרא בערבית רוג'ום אל הירי, או בשמו העברי גלגל רפאים, ממצא שאפשר לראות אך ורק בתצ"א - על פני השטח לא מזהים שום דבר ומרחוק זה נראה כמו גל אבנים (אם עומדים בראש הנקודה המרכזית אפשר לראות את גלי האבנים). לכן הפעם הראשונה ששמו לב וזיהו את זה הייתה ב-1966 כאשר טייסי חיל האוויר הישראלי ביצעו גיחות צילום מעל רמת הגולן ובין כל התצ"אות שהכינו ראו את הדבר המוזר הזה, שהוא ענק בגודלו - הקוטר של המעגל החיצוני הוא 156 מ'. באמצע יש שלושה מעגלי אבן קונצנטריים שרוחבו של כל אחד מהם הוא 3-4 מ' וגובהו 3-4 מ' - מאות מיליוני קוב של אבן שמישהו טרח לאסוף, להביא ולסדר. במרכז עומד גל אבנים ענק שגובהו 7-8 מ', זה נראה כמו מבוך. הדבר המפליא עוד יותר זה שלחומת האבן הפנימית ולחומת האבן השנייה אין שום פתח, ואילו לחומת האבן השלישית יש שני פתחים.

אם עומדים בדיוק בנקודת המרכז והמתסכלים החוצה, הפתח האחד הוא בדיוק נקודת זריחת החמה ביום הארוך ביותר של השנה, הפתח השני הוא בדיוק נקודת זריחת החמה ביום השוויון של הסתיו. כלומר, באיזשהו שלב לאורך ההיסטורי אין ספק שהדבר הזה קשור לאיזושהי מערכת מאוד מתוחכמת שמחשבת את ימי השנה ואורכם. גלגל הרפאים, שאם להודות עד היום אף אחד לא פענח אותו באמת, הוא יחידי מסוגו בעולם (הכי קרוב לזה מבחינת התפקיד זה סטונהנג' אנגליה, ראו תמונה, אבל הוא מעגל אבנים עומדות אחד).

ישנה מחלוקת בין החוקרים האם זה ברונזה תיכונה או מאוחרת, האם מלכתחילה זה הוקם כמבנה קבורה ומסביבו מעגלי האבן, בברונזה תיכונה ב-2200-2000 לפנה"ס, דעתו של פרופ' משה כוכבי, לעומתו יוני מזרחי טוען שזה נבנה כקבר בתקופת הברונזה המאוחרת, לפני כן היו מעגלי אבן ששימשו להתכנסות פולחנית לשבט.

זה אומר כששבטי בני ישראל לארץ ישראל אלה הדברים שהם ראו מולם, לכן זה כנראה מההסבר לטקסט המקראי שכאשר המרגלים נכנסים פנימה הם מוצאים ענקים, בני ענק - שכן כשעברו בין השדות ניסו להימנע ממפגש עם אנשים ופתאום ראו מבנים כאלה, אז בהחלט יכול להיות שזה חלק מהסיפור. אין ספק שהאגם הקבור במקום הוא אדם מאוד גדול, חשוב ומכובד, עם זאת סיכוי קטן שנדע אי פעם של מי הוא. עם זאת, מפתה מאוד לומר, ואכן יש חוקרים שמציעים זאת, שזהו קברו של עוג מלך הבשן - הצעה זו מבוססת על כך שהגולן הוא חלק מהבשן ובמרחב כולו אין אף קבר נוסף בסדר גודל ועוצמה כזאת. היות ויודעים שלאזור הבשן בתקופה המקראית היה מלך מאוד חזק, מרשים ומשמעותי, מציעים חלק מהחוקרים שאולי מדובר בקברו של עוג מלך הבשן. זה אפשרי, שכן לדעת כולם זה בוודאי התקיים בתקופת הברונזה המאוחרת, אולם אין שום דרך להוכיח זאת. מדובר בהצעה מאוד מפתה שלא בטוח שאפשר יהיה אי פעם להוכיח אותה.

בקבר לא מצאו עצמאות, הדבר היחיד שמצאו מבחינת החפירה הארכיאולוגית זה שכשנכנסו באמצעות הרדאר וחיפשו חללים תת קרקעיים גילו את מנהרת הכניסה לתוך חדר הקבורה ובה גילו את החפצים המוצגים במוזיאון.

את סיפורו של רוג'ום אל הירי (גלגל רפאים) מספר מיצג אור קולי קצר, מלווה בהולוגרמות (מתוך האתר של המוזיאון) - הרוג'ום הינו מערכת של שלוש חומות אבן גדולות בנויות במעגלים המצוי במרכז הגולן. במרכז הרוג'ום ישנו קבר שבכניסה אליו נתגלו תכשיטים וחפצים שונים. החוקרים חלוקים לגבי מהותו של הרוג'ום וכן בדבר מועד בנייתו: יש המציעים שהיה זה אתר פולחני ששימש להתכנסויות שבטיות, יש הסוברים שהיה זה מעיין מצפה אסטרונומי קדום, אולם למעשה חידת הרוג'ום מעולם לא פוצחה והוא נותר אפוף מסתורין. **שרידי היטורים** - היטורים מתאפיינים בקרמיקה מאוד ייחודית. כשמצאו אותה לא ידעו לזהות אותה ולכן בסקר הראשוני קוראים לזה בשם 'קרמיקה גולנית גסה'. אפשר לראות דוגמאות ופסל מאחד המקדשים היטוריים שהתגלו. כלומר מדברים על התקופה ההלניסטית \ רומית.

האוכלוסייה היהודית - הולכים לפי ההיסטוריה, והחדר הבא מוקדש לאוכלוסייה היהודית של רמת הגולן בתקופה ההלניסטית - אלכסנדר ינאי שכובש את גמלא וזו הופכת להיות עיר הבירה של הגולן בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה, עד חורבנה בזמן המרד הגדול.

כאמור, יהודים מגיעים גם אחרי מרד בר כוכבא לרמת הגולן וכאן צריך לשים לב לנקודה חשובה מעניינת בכלל להבנת המרחב לאורך ההיסטוריה. צריך לזכור שרמת הגולן מאז מעולם, לכל אורך ההיסטוריה, הייתה חלק מהגליל. הפעם הראשונה שבה הפרידו מנהלית בין הגולן לבין הגליל היה בתקופת מלחמת העולם הראשונה בהסכמים בין הבריטים ובין הצרפתים. לכן כאשר אומרים פלסטינה סקונדה, ג'ונד אל-אורדון ומונחים נוספים מנהלית, כוללים תמיד את הגולן ואת הגליל. לא קוראים לזה גולן אלא גליל, לכן השם גולן

לא מופיע לא במשנה ובתלמוד, אלא פעם אחת באזכור אקראי, שכן בכל פעם שאומרים גליל מתכוונים גם לגולן. לדבר הזה יש כמה וכמה עדויות מכיוונים שונים, נביא 3 דוגמאות:

אלכסנדר ינאי בתחילת ימיו היה מלך אולטרה-אורתודוקס ובין שאר הדברים הוא שאף לחדש את כל מצוות התורה. אחת המצוות שאותן הוא שאף לחדש הייתה מצוות ערי מקלט – יודעים שאם אדם רצח בשגגה הוא צריך לברוח לעיר מקלט. בארץ ישראל, על פי המסופר בתנ"ך היו שש ערי מקלט – 3 בעבר הירדן המזרחי ו-3 בעבר הירדן המערבי. 3 הערים ממערב לירדן היו חברון, שכם וקדש (תל קדיס ליד נבי יושע).

דבר מעניין נוסף לגבי ערי מקלט הוא שעליה להיות העיר הגדולה והמרכזית של אזור גאוגרפי נתון- חברון זו העיר הגדולה והמרכזית של יהודה, שכם של השומרון וקדש של הגליל. כאשר אלכסנדר ינאי מבקש לחדש את מצוות ערי מקלט יש לו בעיה טכנית קלה, שכן קדש היא עיר פיניקית, לכן היום רואים שם את השרידים של המקדש הגדול לאל השמש שנמצא שם. התלמוד הירושלמי אומר 'כל זמן שלא הפריש קדש הפריש גמלא תחתיה' – גמלא הופכת להיות עיר המקלט במקומה של קדש, אבל קדש זו עיר המקלט של הגליל וגמלא נמצאת ברמת הגולן. זאת אומרת שאם הוא בוחר את גמלא כעיר המקלט של הגליל, זה כולל גם את רמת הגולן.

יוסף בן מתתיהו מתמנה להיות מפקד המרד בגליל ושלוש המקומות הראשונים שהוא מתכנן לבצר זה גמלא, סוגני וסלבקיה, שלושתם נמצאות בגולן הגיאוגרפי, ממזרח לירדן. כלומר שכשהוא מקבל את המנדט לפיקוד הגליל, הגולן הוא חלק מהגליל וזה הולך ביחד.

ישנה מצווה בתורה שנקראת 'מעשר בהמה', כלומר אם לאדם יש עדר ונולדו לו עשר ולדות עליו לתת ולד אחד למעשר בהמה. אם נולדו לו רק 9 ולדות הוא לא צריך לתת שום דבר, אם נולדו לו 19 עליו לתת ולד אחד – רק במכפלות של 10 יש לתת.

שואלים חכמי התלמוד מה קורה אם יש לו 5 פרות באזור אחד ו-5 באזור אחר, האם העובדה שכולן של בעל- בית אחד הופך אותן לעדר ואז ביחד יש 10 וממילא צריך לתת אחד, או האם בגלל העובדה שזה בשני מקומות שונים הן לא עדר אחד ואז לא צריך לתת? דיון מרתק בפני עצמו. אבל הנקודה החשובה לעניין הוא שאחד הדברים שיוצרים הפרדה בין העדר זה אם הן נמצאות משני צדי הירדן, הירדן נחשב כגבול מפריד, ולכן זה לא מצטרף. אבל אז שואל אחד החכמים מה הכוונה לירדן, שכן הוא ארוך. התשובה שניתנת בבית המדרש באותו דיון היא 'אין ירדן אלא מבית ירח ולמטה', או במילים אחרות ירדן לצורך גבול זה רק בקטע שבין הכנרת לים המלח.

אם כן, מצפון לכנרת, הגליל והגולן תמיד היו שטח אחד – גם בתקופה הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. לכן אזור הגליל שייך בתקופות רבות לוויילאיה של דמשק, כי הם נחשבים כאזור אחד וכמרחב אחד. לכן אפשר להבין למה כאשר אוכלוסייה ביהודה נאלצת לעזוב בעקבות מרד בר כוכבא והחורבן הגדול, תמיד אומרים שהם עוברים לגליל אבל כשהם עוברים לגליל הם בעצם עוברים גם לגולן, זה מסביר את העלייה הגדולה בתחילת המאה ה-3 לספירה בהתיישבות ברמת הגולן. לכן כשמדברים על ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד – יש אוכלוסייה יהודית רבה בגולן, שכן הגולן הוא אותו הדבר כמו הגליל – כמו שמוצאים בגליל עשרות יישובים, אתרים ובתי כנסת, מוצאים את זה בגולן.

עד למרד הגדול מוצאים בדרום ומרכז הגולן, שכן בחלק הצפוני יושבים יטורים, אחרי המרד הגדול האזורים הולכים ונתפסים ולכן המרחב היהודי הוא במרחב של גולן תחתון – שם התרכזו עשרות בתי הכנסת. בתוך כל זה גמלא היא עיר הבירה, את סיפורה אפשר לראות במוזיאון.

המוצא בגמלא מתחלק לשתי תקופות – תקופת החיים שלה וסופה- צריך לזכור שגמלא התקיימה קרוב ל-200 שנים, היא נבנתה על ידי אלכסנדר ינאי כעיר הבירה של הגליל ונחרבה בשנת 67 לספירה במרד הגדול.

היא נכבשה ב-101 לפנה"ס עד שנת 67 לספירה, התקיימה 168 שנים, ולכן מוצאים בה הרבה דברים שקשורים לעולם החיים – נולים, מפתחות, חרוזים, מחרשות, מסמרים מבתים, מגלים וכל מיני דברים כאלה ואחרים. אבל גמלא גם ידעה מלחמה כבדה מאוד ולכן אפשר לראות ממצאים ארכיאולוגיים שקשורים לשלב הסופי של קיומה של גמלא – ראשי חיצים, ראשי קטפולטות, קשקשים משריונות של חיילים רומאים, גרזני מלחמה רומאים ודברים נוספים שהתגלו במהלך החפירות וקשורים לעולם המלחמה.

האוכלוסייה היהודית, כאמור, הגיעה לגולן בתקופה הביזאנטית או הרומית ואז מוצאים ממצאים רבים, כך למשל בית הכנסת בקצרין – 2 קומות, גדול יפה ומפואר. אפשר לראות קמעות נחושת שהיו מגולגלים בתוך נרתיק עור ותולים אותם על הצוואר, כתוב עליהם בארמית. כמו כן ניתן לראות חלק ממתמון המטבעות שהתגלה בקצרין, פריטים ודוגמאות מבתי כנסת שונים ברחבי הגולן. בין הממצאים אחת האבנים שהייתה תקועה בבניין בכפר דבורה, משקוף שהיה מעל ארון קודש (כהן נושא את כפיו, אריות משני הצדדים), משקוף נושא את הכיתוב 'אבה בר יוסה', חלק מהממצאים נמצאו על הרצפה ולכן מוצאים הרבה מאוד פריטים שלא תמיד יודעים לאן לייחס אותם, מכסה של קבר וכתובות עם שמות עליהם, מצבה שהתגלתה 'רבי אבון משכבו בכבוד'.

אחת התגליות הכי מרתקות ברמת הגולן זה ממצא שהתגלה בדבורה על גדת נחל גילבון – מה שיש זה שני חיזויים (עיטי נחשים) שמפיהם יוצא נחש, נקלע לזר משותף ובאמצע ישנה כתובת שאומרת 'זה בית מדרשו של רבי אליעזר הקפרי'. רבי אליעזר הקפרי הוא תנא בן דורו של רבי יהודה הנשיא וממשיך לחיות קצת אחרי – מאה 3 לספירה, מכירים את אמירותיו במשנה ובתלמוד ורואים ציטוטים שלו ליד הממצא. האבן הזו היא אחת האבנים הכי חשובות שהתגלו, אחת ההזדמנויות היחידות שבהן יש כתובת שמתעדת אדם שמכירים אותו מהמקורות התלמודיים – ארכיאולוגיה וכתובים מתחברים יחד בצורה מושלמת. הקפר זה המקצוע שלו (משקל בעלי מלאכה – נכתב עם ר' גם בספר התורה, עם ציפצייק למעלה), העוסק בנושא של תעשיית הצלפים, ולכן קפריסין (קפריס, קיפר).

רבי אליעזר הקפרי היה ציוני גדול, חי בתקופה שבה כבר מתחילה תקופת האנרכיה ולכן יש לא מעט שקמים ועוזבים את הארץ, על זה אומר רבי אליעזר הקפרי "עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שייקבעו בארץ ישראל" – כלומר אין טעם לרוץ לבבל למרות שיש תקופת קשה בארץ ישראל, לא בורחים על כל דבר קטן, עוברים את התקופה הקשה. האמירה היותר מעניינת ויפה שלו, שמכניסה אל דמותו היא "אל תהא כמשקוף

העליון שאין יד בני אדם יכולה ליגע בה, ולא כאסקופה העליונה שמבלעת פרצופות, ולא כאסקופה האמצעית שמגפת הרגלים, אלא הוי כאסקופה תחתונה שהכל דשין בה, וסוף כל הבנין נסתר והיא במקומה עומדת. כלומר – כשאדם מציג את אישיותו אין לו להציג עצמו כעליון שאי אפשר להגיע אליו, כי בסופו של דבר סוף כל הבניין כולו להסתר והיא לעולם עומדת – היסוד. באופן סימבולי דווקא בבית המדרש מה שהתגלה זה המשקוף שנפל.

אחד הדברים המרתקים הוא שאפשר לעבור במוזיאון ויש המון דברים שאפשר להתייחס אליהם כל עמוד וכל אבן מספרת סיפור. למשל עמוד שיש לו ארבע פינות – מה שנקרא כותרת יונית גולנית, שכן לכותרת יונית רגילה יש שתי וולטות וחזית מכל צד, כאן יש ארבע, בארבעת הצדדים יש את ארבעת המינים, דגם מוכר בעולם האומנות (כפריית עממית, לא ימצא בקיסריה או ברומא).

דגם ארבעת המינים הוא דגם שהופך להיות מאוד חשוב בעולם האומנות היהודית החל מתקופת המשנה והתלמוד, שכן ארבעת המינים מבטאים את אחדות עם ישראל (המדרש המפורסם על ארבעת המינים כמייצגים את החברה היהודית – לאחד יש טעם ואין לו ריח, לאחד יש ריח ואין טעם וכן הלאה). צריך לאגד את כולם ביחד לאחדות עם ישראל – כך זה הופך לאחד הסמלים המובילים בעולם העיסורים והאומנות של תקופת המשנה והתלמוד.

בשנת 1884 מסתובב גוטליב שומאכר, מהנדס במקצועו וארכיאולוג חובב מהמושבה הגרמנית בחיפה, ברחבי רמת הגולן. שולחים אותו לאזור כדי לתכנן את התוואי של מסילת הברזל של הרכבת, לצורך כך הוא עושה סקר ברמת הגולן. הוא כותב את ספרו ב-1888 בגרמנית, תורגם מאוחר יותר לאנגלית ובתחילת שנות ה-2000 גם לעברית 'הגולן של גוטליב שומאכר', ספר מרתק, שכן שומאכר עבר מכפר לכפר, ממקום למקום ועל כל דבר הוא כתב כמה אנשים גרו, מי גר, איך נראו הבתים, וכן הלאה. כיוון שלא היו מצלמות הוא לקח איתו צייר צמוד וכל מקום ציירו כל הדברים שנראו ונמצאו. כיוון שהוא היה ארכיאולוג חובב, כל הפריטים הארכיטקטוניים שהוא נתקל בו נרשם, תועד וצויר. כשהגיע לכפר פיק שבדרום רמת הגולן הוא צייר עמוד שראה עם כותרת ועליו כתובת באותיות עבריות שאומרת 'אנה יהודה חזנה' – אני יהודה החזן.

כשעושים סקר ארכיאולוגי רגיל מחלקים את השטח למשבצות של 5 ק"מ על 5 ק"מ והולכים ברגל את כל השטח כדי לראות כל אתר ולא לפספס שום דבר. מכיוון שבסקר החירום לא ידעו כמה זמן השטח יישאר בידי מדינת ישראל, כמה זמן עומד לרשותם, הם נקטו בשיטה אחרת – לקחו שתי חוליות, בראש אחת העמידו את שמריהו גוטמן, בראש השנייה את קלייר אפשטיין, נתנו להם גיפ ושורה של מתנדבים ואמרו להם קודם כל לבדוק את הדברים שכבר ידעו על רמת הגולן. לכן אחד הדברים שהובילו אותם היה הספר של גוטליב שומאכר – מה הוא ראה בשנות ה-80 של המאה ה-19.

כשהגיעו לכפר פיק, שם נכתב שמצא את העמוד עם הכתובת, עושים סקר, הופכים את הכפר, אך לא מוצאים שום דבר. הם מניחים שעבר זמן רב ולכן לא ברור מה קרה לעמוד (שימוש משני, זרקו אותו, הרסו אותו). אותו חורף, 1968, היה מאוד מאוד גשום וסוער. בכניסה למפקדה הסורית הראשית בקונטרה עומדים שני טורי עמודים צבועים בלבן. קצין צנחנים צעיר יורד מהגיפ שלו ורץ לכיוון בניין המפקדה בין שני טורי העמודים, פתאום הוא רואה שהגשם מקלף את הצבע מעל העמודים ונדמה לו שהוא רואה אותיות מתחת לצבע הלבן. עצר את מרוצתו, לקח צרור מפתחות מהכיס, התחיל לגרד את העמוד ואכן גילה אותיות עבריות. הוא הזעיק את קמ"ט ארכיאולוגיה שקילף את כל העמוד, ומצאו את העמוד.

מסתבר שב-1964 רס"ר מפקדה סורי החליט שזה יהיה נחמד לקשט את המפקדה הסורית הראשית בקונטרה בשני טורי עמודים שנאספו מרמת הגולן, אז עברו בכמה מקומות ואספו את העמודים שהוצבו במקום בשני טורים, לאחר מכן נצבעו בלבן. על העמוד ניתן לראות מעט משרידי הצבע. בחצר המוזיאון יש עשרות פריטים נוספים, ביניהם פרויקט של אום אל קנאטיר נמצא במוזיאון, ממצא מרתק.

חיזיון אורקולי על סיפוריה של גמלא – שרטוט ודגם של החפירות הארכיאולוגיות שנעשו בגמלא, רק כ-4% משטחה של גמלא נחפר עד היום ויש עוד הרבה מה לגלות.

הכפר התלמודי

בעולם מכירים שני סוגים של מוזיאונים – מוזיאון סגור, 'אל תיגע בי' – הכל סגור מאחורי ויטרינות, מסתובבים בשקט ומסתכלים, ומוזיאון פתוח, 'תיגע בי' – מזמים לגעת ולראות כל דבר, שכן המוזיאון לא בא רק להראות דברים אוטנטיים מקוריים אלא להראות את האנשים, האנתרופולוגיה, החברה והיומיום מעבר לפריטים עצמם.

בקצרין זה אחד המקומות שמוצאים מוזיאון פתוח, שכן כדי לבנות את האתר ישבו ארכיאולוגים, היסטוריונים, חוקרי תלמוד למיניהם ובנו כאן את האפשרות להיפגש עם חיי היומיום של האנשים בתקופת המשנה והתלמוד ולא רק לעבור ולראות את הפריטים. משום שחלק שלא כל החלקים הם אורגינאליים ומקוריים המבקרים מוזמנים לראות, לגעת ולהסתכל, ואם נשבר, לא נורא – כי יש אחר.

בהערת אגב, כשמגיעים לאתרים ארכיאולוגיים אפשר להדריך בשתי צורות - צורה אחת היא כמו לסטודנטים לארכיאולוגיה, להם מציגים את השכבות, הממצאים ונותנים מפרט טכני של כל פרט, או לחילופין לספר על האנשים שחיו במקום, איך הם חיו, מה הם עשו וכן הלאה. חשוב לזכור שבתור מורי דרך אנחנו יותר מספרי סיפורים מאשר מרצים לארכיאולוגיה באוניברסיטה. בקצרין זה אחד המקומות שאפשר לעשות את זה בצורה טובה ויפה. חוברת שנקראת 'תלמוד כלים' מרכזת בתוכה את המקורות התלמודיים של איך נראו כלים שונים, מה עשו, סיפורים ומדרשים על הדברים, שכן זה אחד הדברים שניתן לעשות באתר וניתן למצוא אותם בכניסה לאתר.

דבר נוסף ברמת ההבנה והתובנה – כאמור גולן = גליל, אחד הדברים המרתקים בהקשר הזה הוא עולם הכלכלה. מקור הכלכלה והפרנסה העיקרי של קצרין היה בית בד. בארבעים האתרים היהודיים שמוצאים בגולן תחתון מוצאים הרבה מאוד בתי בד, יותר מאחד בכל כפר ומקום. בית בד אחד חייב להיות בכל אתר וזה אומר שהוא מיועד לצריכה עצמית, אך אם מוצאים באתר אחד שני בתי בד, חמישה ואף 12 בתי בד זה אומר שמדובר בתעשייה. הנקודה המרתקת היא שבגליל הגידול המרכזי והתעשייה העיקרית היא זיתים ושמן, ולכן זו עוד עדות לכך שהגולן רואה עצמו כיחידה אחת עם הגליל – הם מתפרנסים ועושים יחד.

נקודה מעניינת נוספת היא שבתקופה הרומית-ביזאנטית קיימת 'התמחות אזורית'. בימי הבית הראשון בו כלכלת העולם מבוססת על זה שכל משק, כפר, עיר ואזור מגדל את כל גידולי היסוד כדי לספק את עצמו - 'משק אוטרקי', כלכלה סגורה, משק סגור שמספק את צורכי עצמו ולכן הוא צריך לייצר את הכל. בתקופה הרומית הדגש הוא על כמה כסף אפשר להרוויח ולכן מייצרים, מגדלים וסוחרים במה שנותנים את ההכנסה הגבוהה ביותר. לכן פתאום מוצאים אזורים שלמים שכולם עושים בדיוק את אותו דבר - רמת הגולן והגליל שמן, אזור חברון ענבים ויין וכן הלאה. כדי שאזור מסוים ייצר רק ענבים, אזור אחר ייצר רק זיתים או חיטה, צריכים להיות שני תנאי יסוד מאוד משמעותיים - שלטון מרכזי חזק שמפקח על הכל מלמעלה וביטחון בדרכים, שכן אם החקלאים עובדים במשך שנה שלמה, מכינים תוצרת, שולחים שיירה למכור באזור אחר ושוודדים אותה בדרך אז הם פושטים רגל ויפסיקו עם השיטה הזו. ואכן, בתקופה הרומית ביזנטית כך עובדת כלכלת העולם - כל אזור מייצר משהו אחר ויש מסחר בין אזורים, ואפילו פונקציונר בשוק של העיר הנקרא 'אגורנימוס' שחלק מהתפקיד והאחריות שלו זה לבדוק שיהיו את כל המוצרים ולשלוח את השיירות, בתנאי כאמור שיש ביטחון בדרכים.

טעות נפוצה - רבים מדברים על כך שהכיבוש המוסלמי הוא שגרם לקריסה, התמוטטות וחיסול היישוב של התקופה הביזאנטית, שהייתה בו פריחה עצומה, מתוך הנחה שהפעילות המלחמתית האקטיבית היא זו שחיסלה את היישובים. אולם, ככל שהמחקר הלך והתקדם הסתבר שהכיבוש הערבי לא הרס חיסל או שרף יישובים (המקומות שנשרפו בדרך כלל שייכים לכיבוש הפרסי הסאסני בין 628-614), ובכל זאת במהלך המאה ה-7-8 לספירה מוצאים קריסה טוטאלית של כל היישובים בארץ.

כשהשלטון המוסלמי נכנס שני דברים מרכזיים יורדים לטמיון - אין שלטון מרכזי חזק ואין ביטחון בדרכים - הם מגיעים מהמדבר, פרנסתם היא על שוד שיירות במדבר, הם מביאים איתם תרבות של חוסר ביטחון בדרכים - 'כל דאלים גבר'. מסיבה זו, ורמת הגולן זה אחד המקומות הכי יפים שרואים את זה, ביישוב היהודי (אך לא רק היהודי) האינטנסיבי עד מאוד בתקופה הביזאנטית (40 יישובים ברדיוס של 20 ק"מ) לא מוצאים תהליך של הרס, חורבן ושריפה, אלא תהליך של נטישה הדרגתית, שהפגיעה של רעידת האדמה של 749 תורמת ועוזרת לעניין.

רמת הגולן מזרחה למשך 200 ק"מ אין אפילו בית בד אחד, מה שאומר שבתקופה הביזאנטית, כחלק ממבנה הכלכלה האזורי והגולן מייצרים שמן בכמויות עצומות שנועד לספק את צורכיהם של אזורים אחרים להם צריך לתת מענה. שוב, חקלאי גולני פשוט במאה ה-7 לספירה, שמדי שנה ושנה השיירה ששולח נשדדת בדרך מזרחה, מפסיק את העסק, פושט רגל, קם ועובר למקום אחר.

אם כן, ברמת הגולן יש מצד אחד עלייה מאוד אינטנסיבית בתקופה הביזאנטית (לא רק ביישובים היהודיים, גם באזורים האחרים ברחבי הארץ), שהיא תקופה של פריחה, שגשוג ופיצוץ אוכלוסין, לכן הולכים גם למקומות קשים להתיישבות (למשל מרומי הכרמל, אזור שברוב התקופות לאורך ההיסטוריה אין בו התיישבות אדם כי זה סבך וחורש ים תיכוני, צפוף וקשה. לכן מסומקה ועד רקית מוצאים עשרות אתרים ברחבי הכרמל), כשכן המישורים והאזורים הנוחים להתיישבות לא מספיקים.

צריך לזכור שהקמתם או חורבנם של יישובים הם לא בהכרח פונקציה של מלחמה - רמת הגולן היא דוגמה לכך, ואפשר להתעסק בתופעות של התיישבות, נוכחות אדם, תופעות חברתיות וכלכליות שקורות במרחב, כי הן אלה שיוצרות את התהליכים המרכזיים והעיקריים.

סוגי היישובים בתקופת המשנה והתלמוד - בתקופת המקרא יש שתי רמות יישוב - עיר וכפר. בתקופה הרומית-ביזאנטית, תקופת המשנה והתלמוד יש כרך, עיר וכפר. הכרך זו עיר הפוליס הגדולה, במקרה של רמת הגולן סוסיתא ופניאס. העיר זה יישוב המרחב הכפרי שיש לו מערכת של ארגון חברתי וקהילתי, לכן בתלמוד מסכת סנהדרין דף יז' עמוד ב' אומר "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם ראוי לדור בתוכה" - שכן אז לא נחשבת עיר. עשרת הדברים הם: "בית דין מכין ועונשין, וקופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, ובית הכנסת, ובית המרחץ, ובית הכסא, רופא ואומן ולבלר וטבח ומלמד תינוקות". לבלר - נוטריון, עורך הדין העירוני שכותב את המסמכים, החוזים, ספרי התורה וכן הלאה - האיש שמתעסק עם נושאי הכתיבה למיניהם. קצרין מהבחינה הזו היא עיר תלמודית ולא כפר תלמודי, לכן יותר ויותר מכונה 'פארק תלמודי' ולא כפר, שכן אין זה כפר. כפר זה יישוב במרחב הכפרי שיש בו אוסף של כמה בתים, אין בו ארגון חברתי וקהילתי, אין בו בית כנסת, בית משפט וכן הלאה.

בית הבד - נקרא בית בד בגלל הבד, כך זה היה נהוג כבר מימי הבית הראשון. המתקן נועד לייצור שמן הנעשה תמיד בשני שלבים -

מתקן הריסוק - המפרכה פורכת את הזיתים. את הזיתים שמים בתוך היס (אגן הריסוק התחתון), האבן הניצבת נקראת ממל, מסובבים וזה כותש ופורך את הזיתים. חלק מהשמן ניגר החוצה וחלק נשאר בתור גיפה - גפת. את הגפת שמים בתוך הסלים הנקראים עקלים ועוברים אל החלק השני.

מתקן הסחיטה - בימי הבית הראשון, כבר המאה ה-8 לפנה"ס ועד למאה ה-2 לספירה, כך זה עבד - הייתה קורה ארוכה שתקועה בקיר. קורה נקראת בשם בד ולכן המתקן כולו נקרא בית בד (לענפי העצים קוראים בדים). את הקורה מרימים באמצעות הגלגלת ועליה שמים משקולות. המשקולות מושכות את הקורה וככל שטוענים את הקורה ביותר משקולות הסחיטה הנעשית על העקלים לוחצת וסוחטת יותר את השמן.

אחד הדיונים ההלכתיים המרתקים זה האם מותר לטעון את קורת בית הבד ביום שישי אחר הצהריים, שכן אם שמים את המשקולות ביום שישי אחר הצהריים השמן יוצא כבר בשבת. אם כן, המקורות התלמודיים מספקים הצצה נדירה במידה מסוימת אל העולם של חיי היומיום.

זה המתקן שרווח בימי הבית השני. בשלב מסוים במהלך התקופה הרומית השתלטה הטכנולוגיה ועברו להשתמש במתקן אחר שעובד באותו עיקרון - הוא נועד לסחוט את הזיתים אך משתמש בבורג. שתי קורות הניצבות נקראות בתולות בית הבד. הבורג נמצא בקורה העליונה וככל שמסובבים את הבורג יוצרים את הסחיטה על העקלים שנמצאים מתחת ומקבלים את השמן שנשחט.

באופן כללי לשמן ולייצור השמן היו שלושה שלבים :

השמן הניגר מהזיתים עוד כששמים אותם בשמש ולפני שמפעילים עליו איזושהי לחיצה. זה השמן הכי משובח, מובחר וטוב.

השמן היוצא במפרכה, כשפורכים את הזיתים.

מתקן הסחיטה.

לכן בתורה כאשר מדברים על השמן, השמן שצריך לקחת למנורת המקדש הוא 'שמן זית זך כתית למאור' – השמן הראשון שיוצא עוד לפני שסוחטים אותו. כשהוא עדיין בסלים עם נגיעות קלות ונדנדוד של הסלים – זה השמן הכי משובח. השמן השני זה שמן זית זך והשלב השלישי זה השמן הכי פחות איכותי. כחלק מהחוויה התלמודית בקצרין בנו את המיצג 'חוויה תלמודית' כדי לתת תחושה של בית מדרש או בית כנסת, כך ישבו באותם הימים. יש שני סרטים שאפשר לראות במקום – אחד עוסק בסוגיה תלמודית שנקראת 'תנורו של עכנאי' וסרט נוסף שנקרא 'רבי מאיר ואחר', בעיני חגי עמיצור הוא טוב יותר (זה הסרט שראינו). הסרטים נועדו לתת את החוויה התלמודית – של מה זה תלמוד ומהו דיון תלמודי, איך הדברים האלה מתנהלים וכן הלאה.

תוספת מהאינטרנט- מגוון סיפור דרמה מהתלמוד המוקרנים על גבי 6 מסכים בתוך מבנה מרשים הדומה במראהו לבית כנסת עתיק, שעל קירותיו ציורי קיר מרהיבים ורצפת פסיפס.. ניתן להתרגש במפגש בין רבי מאיר ו'אחר' ולהשתתף בישיבת הסנהדרין הסוערת ב'תנורו של עכנאי'.

בית עוזי - אתר ארכיאולוגי שתחילתו בחפירה ארכיאולוגית שנעשתה במקום. חלק מהבתים והפריטים שוחזר, שכן הרעיון, כאמור, הוא לתת את חיי היומיום והעולם מסביב ולא רק את תצוגת הממצאים. במקום יש שני בתים – בית אחד לא שוחזר למלוא גובהו, שכן הרעיון היה להראות איך בונים בתים באותם הימים – ניתן לראות את הפיגומים, המסור, הפטישים, מסמרי הברזל, הכלים למיניהם וכן הלאה, כשהכל בנוי באותה טכנולוגיה כמו בתקופה הרומית-ביזנטית. הבית שלידו שוחזר למלוא גובהו קומפלט כולו כדי שאנשים יוכלו להיכנס פנימה ולראות איך נראה בית באותם הימים – לכן גם לא רואים קו שחזור.

בית עוזי (הבית שלא שוחזר למלוא גובהו) – הבית נקרא כך על שם כתובת שנתגלתה במקום, ליד בית הכנסת, שאומרת 'עוזי עבד הדין רבועה...'. רבועה – חדר הספת, רחבת בית הכנסת. עוזי היה כנראה אחד האנשים עשירים ביישוב, תרם כסף, לכן הכתובת נמצאה והחליטו לקרוא לבית על שמו.

אם ננסה להיכנס לעולם של אותם אנשים באותם הימים... למשל הברכה שבלעם מברך את עם ישראל, אחד הפסוקים שהוא אומר הוא 'מה טובו אהליך יעקב, משכנותיך ישראל...'. המדרש מסביר ש'מה טובו אהליך' זה שלא היו פונים פתחי הבתים והחלונות זה אל זה בגלל נושא הצניעות וצנעת הפרט. ואכן, אפשר לראות שהבתים באותה תקופה היו בנויים בצורה שפתחי הבתים והחלונות לא פנו לאותו הכיוון, זה עוד דרך לראות את חיי היומיום של האנשים באותה תקופה.

הגגות למשל היו עשויים קרשים, קורות עבודות- המוכרות בשם מרישים, עליהם היו מניחים קנים יותר דקים, ועל שתי השכבות האלו היו מורחים שכבת של בוץ אותו היו מעגלים במעגלה. מכאן מקצועו של חוני המעגל – כתוב שהיה 'עג עוגה ועמד בתוכה', לכן גם 'עוגה עוגה במעגל נחוגה', שכן ע' וחי' הן אותיות מתחלפות – לחוג במעגל. מעגלה היא מכבש מאבן שמעבירים אותו והוא מהדק את שכבת הבוץ שאוטם את הגג (עד היום במקומות רבים בעולם כך חיים).

בית רבי אבון - נכנסים לבית נוסף, דרך המטבח. מעבר לשורת החלונות יש מזווה, אנו נמצאים בחדר (living room) ומעלינו נמצאת העלייה. כדי להבין את המבנה חשוב להבין דבר חשוב - אחת הטעויות הנפוצות כשרוצים לנסות לחקור את הקדמונים שחיו במזרח התיכון בכלל ובארץ ישראל בפרט, זה ללכת אל הפלאח הערבי של המאה ה-19 ולנסות להבין מהם איך עובדים הדברים, אך אין טעות גדולה מזו. פרופ' בנו רותנברג אמר 'הבדואי הוא לא בן המדבר הוא אבי המדבר'. כדי לקבל את הפרופורציות – בתקופה הביזאנטית 87% משטחה של ארץ ישראל היה מעובד חקלאית, בסוף המאה ה-19 כ-17% משטחה של ארץ ישראל היה מעובד חקלאית. המחרשה הכי מפורסמת והכי טובה אצל הפלאח המסורתי של סוף המאה ה-19 הייתה מחרשת אצבע שפתחה את האדמה לעומק של כ-3 ס"מ, בתקופת המשנה והתלמוד המחרשות היו בעומק של 25-30 ס"מ ועשו משהו אחר לגמרי – כמו טרקטור. מבחינת טכנולוגיה של הובלת מים, אקוודוקטים, השקיה, שיטות זיבול, מחזור רעים בקרקע וכן הלאה – אלה דברים שבתקופה הרומית ביזאנטית היו א-ב' של כל חקלאי מתחיל, כולם ידעו אותם. הבית של הפלאח הערבי המסורתי בסוף המאה ה-19 הוא בית של חלל אחד שבתוכו גרים גם באנשים וגם בעלי החיים, דבר שלא היה קיים מעולם בתקופה הרומית ביזאנטית בוודאי לא בקרב היהודי, שכן ישנן הלכות מפורשות בעניין, אבל גם לא בעולם הרחב מסביב.

'חלונות כורזים' נקראים כך משום שנחקרו לראשונה בחפירה הארכיאולוגית בכורזים על ידי פרופסור זאב יבין. מאחר ולבית יש שני פתחי כניסה שורת החלונות באמצע יוצרת מצב שבו תמיד יש זרימה של אוויר ובתוך הבית אף פעם אין ריח של עיפוש, תחב ורטיבות. בגלל עובי הקירות הפרשי הטמפרטורה בין פנים וחוף הם תמיד 4-5 מעלות לפחות לטובת הבית – בחורף יותר חם בתוך הבית ובקיץ יותר קר בתוך הבית. בבית יש חלונות קטנים שנמצאים למעלה כדי להכניס אור ואוויר, הבית חשוך ולכן מדליקים נרות חרס שממלאים אותם בשמן ומאירים את הבית. רצפת הבית היא רצפת אבנים שעליה משטח של עפר – שוב, סוגיות שלמות שמופיעות בתלמוד לגבי הנושא של האם מותר לטאטא את הבית בשבת. צריך לזכור שאם זו הרצפה והמטאטא עשוי זרדים קשים, אז כשמטאטאים את הבית חורשים חומות, חופרים וכן הלאה. לכן בתלמוד כתוב שאזור לטאטא את הבית בשבת ויש אנשים שאומרים שגם היום אסור לטאטא את הבית בשבת, אולם היום המטאטא רך והרצפה אחרת. כל פרט בבית עולה במקורות התלמודיים ואפשר לשבת ולעבור עליהם – למשל המדף התלוי למעלה נמצא שם כדי למנוע מעכברים וחולדות להגיע אל האוכל, שכן חולדות יכולות לרוץ על קורות הגג אך לא יודעות לרדת בחבל אל המזון, כך מונעים ממכרסמים להגיע אל האוכל ואפשר לקשור ולתלות אותו למעלה. כמו כן ניתן לראות שולחן, כיסאות וכלים (לכל אחד יש מקורות המופיעים בעולם התלמודיים).

בגג אפשר לראות את המרישים, קורות עבות, מעליהם קנים דקים יותר (לאו דווקא של צמח הקנה אלא ענפים יותר דקים) ומעל הכל שכבת של בוץ שאותה הידקו עם המעגלה ובכל אוטמים את החלק העליון

ומונעים חדירה של מים. לכן כל שנה צריך לעגל מחדש לפחות פעם אחת לפני החורף אם לא פעמים נוספות תוך כדי החורף. כך גם אפשר להבין למה כאשר הבתים ניטשים ואנשים לא גרים בהם, לא דואגים ומתחזקים אותם מדי שנה, שכבת הבוץ לאט-לאט הולכת ומוסרת, מים ובעלי חיים חודרים, הענפים מוסרים, ולאט-לאט הבית הולך ונופל גם אם לא הייתה רעידת אדמה, שריפה או כל דבר אחר – עצם זה שלא גרים בבית תקופה ארוכה הוא נהרס.

דוגמאות נוספות שעוזרות להבין את חיי היומיום ועולמם של האנשים ובאמצעותם את ההיסטוריה: ההלכה קובעת שאם אדם גנב, כדי לכפר על החטא או כעונש על זה יש עליו דבר ראשון להחזיר את החפץ שהוא גנב. אחד מיוצאי הדופן היחידים בעניין הזה הוא מה קורה ב'מריש הגזול'. אם אדם עובר ליד ערימה של קרשים ולוקח אחד מהם כדי לשים בביתו, 'מריש הגזול' לא צריך להחזיר אלא לשלם קנס יותר גבוה. מה שעומד מאחורי זה שאם האדם צריך להחזיר את המריש הוא בעצם צריך לפרק את הבית שלו והגג, אז ישיטו על קנס יותר גבוה אבל לא יטילו עליו את החובה לפרק את ביתו.

כך גם סוכה בבית כזה עושים על ידי הזזת הבוץ הצידה – לכן בסוכות אסור שירד גשם ואם יורד גשם זה סימן איום ונורא.

בהתקפה הראשונה של הרומאים בגמלא, כאשר הם נכנסים לתוך העיר, הם מטפסים במעלה העיר ובשלב מסוים דוחפים אותם כלפי מטה והם דורכים על הגגות ואלו קורסים, זאת למרות תורת הלחימה של הרומאים מאוד מסודרת ובתים כאלה מיועדים להחזיק משקל רב. המצור על גמלא התחיל בכג'י באלול, והגגות קרסו שכן ההתקפה של הרומאים הייתה בדיוק שלפני חג הסוכות ומשום שהתכוננו לחג הסוכות פירקו את הגגות שלהם (את הבוץ וחלק מהענפים כדי שאפשר יהיה לראות את הכוכבים). בכתב העת סגולה פורסם לפני כשנה הסיפור במאמר ארוך.

בחדר אוכלים וישנים, אך רק הילדים. ההורים ישנים בעלייה, שכן על פי ההלכה היהודית הורים אינם יכולים לקיים חיי אישות באותו חדר שבו הילדים נמצאים, לכן יש יחידת הורים שנמצאת למעלה, אלא אם כן מגיע אורח ואז ההורים ישנים יחד עם הילדים למטה ונותנים לאורח לישון בעלייה.

בין החדר לעלייה מחבר סולם, יודעים זאת על פי סיפור המופיע במקורות התלמודיים – מספר רבי יהושע שלילה אחד יושב בביתו ויש גשמים עזים בחוץ. לפתע הוא שומע דפיקות בדלת, אשתו נגשת אל הדלת, ופתחת את הדלת בזהירות. היא רואה אדם זקן עם בגדים בלויים, מרופטים ורטובים. אותו אדם זקן ועני מבקש אם הוא יוכל להיכנס אל הבית עד שהגשם ייפסק.... בעלי הבית מקבלים את האורח בסבר פנים יפות ומעניקים לו ארוחה חמה....לאחר כמה שעות הגשם ממשיך והלילה יורד, אותו אלמוני מבקש אם הוא יכול להעביר את הלילה בביתם.... האישה בתחילה מסרבת אך לבסוף היא נכנעת לדברי בעלה ומקבלת את האורח. הם נותנים לאורח את החדר למעלה וישנים למטה עם הילדים. באמצע הלילה נזכרת שהאישה ששכחה בחדר השינה את כל דברי הערך והתכשיטים מתחת למיטה. לכן הזוג שלא רצה לאבד את רכושו ולהעיר את האורח החליטו כי עליהם להזיז את הסולם מהמקום... לאחר מכן באמצע הלילה הם שומעים רעש, מדליקים את הנרות ומוצאים את אותו אלמוני מרוח על הרצפה ומסביבו כל רכושם.... מתוך מקור תלמודי למדים על הסולם, ויש דוגמאות נוספים. הנקודה המעניינת זה שהסיפור מופיע אגב שני נושאים – כבדהו וחשדהו ותקשיב בקול אשתך ☺. מהעלייה יש יציאה למרפסת.

בבית שכזה גרה משפחה גרעינית בלבד, זוג הורים ו-4-5 ילדים (זאת משפחה גרעינית בתקופה הרומית ביזאנטית), שכן כאמור הורים אינם יכולים לקיים יחסי אישות באותו מקום שהילדים נמצאים. שטח הבית הוא כ-160 מטרים רבועים בו נמצא המטבח, המזווה, החדר, העלייה והגג. מדובר בממוצע של 6-7 נפשות על כ-160 מ"ר זה אומר 25 מ"ר נטו לאדם, שכן אין שירותים, מדרגות, חניה, שותפות בגג וכן הלאה, כלומר שמדובר בחיים ברווחה. יחד עם זאת הבית הוא לא בית של משפחה עשירה, שכן אם היה מדובר בבית של משפחה עשירה אז מוצאים בו סטוקו, פרסקו, טיח, קישוטים, פסיפסים וכן הלאה – זה בית ממוצע של משפחה במרחב בתקופה הרומית ביזאנטית, מה שמביא לתובנה שבתקופה הרומית-ביזאנטית ברחבי ארץ ישראל זה הסטנדרט הרווח והקבוע, אנשים חיים ברווחה, אם כי לא בעושר (עושר זה בית דיוניסוס בציפורי).

חשוב לזכור שמדובר ב-6 נפשות בהתחלה, שכן כשהילד הראשון הולך להתחתן בונים לו בית חדש, שכן אינו יכול לקיים עם אשתו יחסי אישות באותו מקום יחד עם האחרים. כך גם עם יתר הילדים, עד הילד האחרון שיכול לקבל את הבית במידה וההורים הולכים לעולמם. יכול להיות מצב שבו סבתא זקנה נשארת לגור בבית לבד, או הילד האחרון, והזוג האחרון מקבל את בית ההורים. לכן בארכיאולוגיה גם רואים הרבה פעמים שמקימים עוד ועוד בתים חדשים ואז פתאום מתחילים לחזור ולהתכנס. כשעוסקים ברצף הארכיאולוגי של 200-150 של יישוב כזה, אפשר לראות את זה, לכן הוא גם לא גדל לנצח, אלא מתכנס מפעם לפעם חזרה פנימה. כל אחד בונה את הבית לעצמו ובאזור החפירה אפשר לראות שלכולם יש חלונות כורזים. כאמור, היישוב ניטש בנטישה הדרגתית ולא עבר תהליך של שריפה או חורבן. באתר יש 20 דונם בנוי והמקדש המקובל לחישובים הוא 40 נפש לדונם בנוי, כלומר שגרו כ-800-1000 אנשים, זה סדר הגודל של יישוב במרחב.

המעייין - אפשר לראות את נביעתו ומעליו נבנה בית המעיין ששימש כמקווה, כמקום רחצה, וכמקור מים לאנשים. חשוב לזכור שברמת הגולן אי אפשר לחצוב בורות מים, בבזלת אי אפשר לחצוב בור, לכן ברמת הגולן כל היישובים יושבים על אפיקי נחלים או בצמוד למעינות ותמיד רואים (כך גם באום אל-קנאטיר) שהמעייין נמצא צמוד לכפר. זאת שלא כמו באזור יהודה ושומרון שם היישובים יכולים להיות רחוקים מאפיקים וממעיינות, שכן חוצבים בורות מים, לתוכם מנקזים מי גשמים ובצורה כזאת מספקים מים. המעיין הספיק לסדר גודל של כמה מאות אנשים ולכן על נביעה כזאת יושב כפר של 20 דונם. במקומות שבהם יש מעיינות יותר גדולים יהיה כפר גדול יותר (ספיקת המעינות מאוד משתנה מאחד לאחד ובעונות השנה השונות).

רחוב החניות – מרכז הכפר והיישוב הכפרי. כל חדר הוא חנות שבה היה דלפק הפונה לרחוב ובפנים היה מחסן בו אחסנו את הדברים שנמכרו.

בית הכנסת של קצרין - אפשר לראות שנמצאים מול חזית של מבנה ציבורי גדול ומשמעותי, נבנה מלכתחילה כבית כנסת. הדבר הכי מעניין הוא שכשהגיעו לכאן ב-1967 כך מצאו אותו – הוא עומד באתרו מאז המאה ה-4 לספירה (אפשר לראות את הפטינה, החזזיות וכל מה הנמצא מסביב), אפשר לראות את קו המסמך מה היה חשוף מעל פני השטח ומה היה מתחת לפני האדמה והתגלה בחפירה הארכיאולוגית. זהו בית כנסת משלב יחסית מאוחר, שכן בטיפוסיים הגליליים הקדומים (כמו ברעם, כורזים וכפר נחום) הפתח הוא מצד ירושלים – נכנסים וצריכים לעשות סיבוב של 180 מעלות כדי לעמוד בכיוון התפילה. בבית הכנסת הזה נכנסים פנימה ונמצאים ישר מול הבימה וארון הקודש הפונים דרומה, לכיוון ירושלים. בית הכנסת נבנה במאה ה-4 לספירה וחדל להתקיים במאה ה-8 לספירה עם נטישתו של היישוב. בשלב מסוים, בתקופה הממלוכית, היה כאן נוכחות קלה ואחר כך במאה ה-19 התיישבות נוספת במרחב ובמקום. דבר מעניין בארכיטקטורה הגולנית הוא שהכותרות הן לא כותרות יוניות קלאסיות (כותרת יונית קלאסית שלמה משני הצדדים), אלא יש להם מעין כיווץ באמצע, שכן בגולן יש כל מיני וריאציות של הכותרות היוניות (ראינו במוזיאון 4 פינות, פה יש עם 2 כיווץ באמצע).

חדר הספח שנמצא ליד כנראה ואולי היה מקום של גניזה. הבימה של ארון הקודש עמדה בקצה המבנה. בבית הכנסת שני טורי עמודים שחלקם מקוריים וחלקם שיחזור, שכן במשך הזמן נגנבו עמודים מהאתר, נלקחו וכשהארכיאולוגים הגיעו ורצו לשחזר ולהרים את העמודים כבר לא היו מספיק עמודים מקוריים (אפשר לשמוע בדפיקה שחלקם חלולים).

כמו כן אפשר לראות בבית הכנסת גרפיטי של מנורה בעלת חמישה קנים – כאמור מספר קני המנורה בגרפיטי, עיטורים ואבנים ברמת הגולן הוא כמעט אף פעם לא 7 בגלל השמרנות וכדי לא לעשות כמו בית המקדש.

האם יודעים איך קראו למקום בתקופת המשנה והתלמוד? אולי כן, שכן אונומסטיקון השמות של היישובים שמוצאים במפות הסוריות העות'מאניות של המאות ה-19-20, במרחב של מרכז רמת הגולן, מסתיים כולו בסיומת של חיריק קמץ – יהודייה, עמודיה, אחמדיה, עסאליה. מהסיומת הקבועה למדים שכולם בני אותו זמן, שכן השמות כולם הם מאותו אונומסטיקון, מאותו מגוון שמות. והנה בתוך המרחב יש שני יישובים שהשמות שלהם הם לא חיריק קמץ – קצרין ודבורה, לכן כנראה שני היישובים משמרים את השם של היישוב היהודי שהיה כאן. קצרין נקראה לאורך התקופות וגם בפי הערבים במאה ה-19 בשם קצרין. יודעים על חכמים שגרו במקום שנקרא קיסרין או קסרין, אחד מהם הוא רבי אבון – בדרך כלל היה מקובל, וכך נהוג, לייחס את רבי אבון לקיסרין, הלא היה קיסרי של חוף הים. יחד עם זאת במוזיאון ראינו מצבה שעליה כתוב 'רבי אבון משכבו בכבוד', והיא התגלתה כאן. לכן יש מבין החוקרים שמנסים להציע שאולי לפחות בחלק מהמקומות בתלמוד שבהם כתוב קיסרין או קסרין אין הכוונה לקיסרי שעל חוף הים אלא לקצרין ברמת הגולן.

בתי כנסת של תקופת המשנה והתלמוד : משך הזמן שלוקח לבנות בית כזה הוא בין 80-40 שנים, ללא קשר לביורקטוריה ואישורים, שכן אין משרדים שונים וכל קבילה שרוצה לבנות בית כנסת בונה אותו אך ורק מהמשאבים שלה עצמה. אם מגיעים למצב שבו כל קהילה, כל 1.5-1 ק"מ, אפשר להבין עד כמה קהילות אלה עסוקות בהקמתם של בתי הכנסת בעצמם. האנשים הם החקלאים ולכן הם קודם כל עסוקים בעבודות חקלאיות. על פי המחקר המודרני לכל חקלאי כזה יש בערך בין 100-90 ימים פנויים בשנה, בהם הוא לא עסוק במלאכות החקלאיות ובהם הוא יכול לעסוק בעבודות ציבור שונות כאלה ואחרות. עבודה על עמוד אחד של בית כנסת, על פי מחקר שנעשה בנושא (עמוד גיר, שכן בבזלת זה לא נבדק), לוקחת כ-13 אלף שעות עבודה. זאת אומרת שאם על עמוד אחד לא יכולים לעבוד יותר מ-4 אנשים מקסימום מדובר על סדר גודל של כ-3000 שעות עבודה של פועל על עמוד. בהנחה שאדם עובד כ-10 שעות ביום מדובר על 300 ימי עבודה, אם יש לו סך הכל 100-90 ימים פנויים בשנה לעבודות ציבוריות זה אומר שעמוד אחד של בית כנסת לוקח כ-4-3.5 שנים.

על פי מחקרים שנעשו בנושא לוקח לבנות בית כנסת בין 80-40 שנים, מה שאומר שמי שהתחיל לבנות את בית הכנסת ידע בוודאות כמעט מוחלטת שהוא לא יזכה להשתמש בו. אומרת התוספתא – 'כופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת', שכן לכאורה מי שלא יזכה להשתמש בבית הכנסת לא ירצה לקחת חלק בבנייתו, ועם זאת מי שהיה חלק מהקהילה היה חייב להשתתף בבנייה ואפשר לקנוס ולכפות אותם בדרכים כאלה ואחרות, שכן זה חלק מההבנה והתובנה של המשמעות של בית כנסת. אין חובה על פי ההלכה לבנות בית כנסת, כל עשרה אנשים שעומדים ביחד בחדר כלשהו, אוהל ואף סוכה, זה בית כנסת – בית כנסת זה מבנה שהקהילה בונה כחלק מהחשיבות והמשמעות של מה זאת קהילה. אם מתחילים לבנות מבנה שיוודעים שייקח בין 80-40 שנים לבנות אותו זה אומר שיוצאים מנקודת הנחה שבעוד 80-40 שנים הקהילה עדיין תהיה במקום. קהילה שחוששת לחייה ודואגת לקיומה לא מתחילה לבנות מבנה שייקח לה כל כך הרבה זמן לסיים אותו.

הדבר מצביע גם על חשיבותו של המבנה בשרשרת של העברת הדברים, שכן זה המדרש עם הסיפור של חוני המעגל. חוני המעגל רואה אדם זקן נוטע עץ חרוב ושואל אותו 'בעוד כמה שנים העץ ייתן פירות?' זה עונה לא 'בעוד 70 שנה', 'אתה אדם זקן, למה אתה נוטע עץ שיתן פירות בעוד 70 שנה?', ותשובתו של אותו אדם – 'כמו שאני באתי לעולם ומצאתי את הדברים מוכנים בשבילי כך אני מכין לדורות הבאים' – זו המשמעות של בית כנסת של אותם הימים, זה לא מקום תפילה.

לוקחים את עולם הארכיאולוגיה ומתוך התובנות שעולות ממנו מבינים את חיי הקהילה. נדבך נוסף לעניין הזה הוא שבת הכנסת, כולם ללא יוצא מן הכלל, עשויים ובנויים משתי קומות. את זה למדים ממספר העמודים, הכותרות, חלקי קירות שבהם רואים את תחילת החלונות של הקומה השנייה וכן הלאה. לקומה השנייה עלו במדרגות שהתגלו בחלק מהמקרים (כפר נחום למשל).

הקומה הראשונה, מבחינת הגובה, בנויה מפדסטל (כחצי מ'), עליו יש עמוד (כ-4 מ'), עליו כותרת (כחצי מ'), עליה ארכיטרב ועליו אפריז (עוד כ-50-40 ס"מ כל אחד) ועליו מגיע הבסיס לקומה השנייה, זאת אומרת שמדובר על מבנה שהגובה של הקומה הראשונה שלו היא כ-6 מ', ועל זה עומדת קומה שנייה שגובהה בדיוק

אותו דבר, שכן בונים על פי 'תקן' (דורי, יוני, קורנית). על שתי הקומות האלה עומדת קונסטרוקציית עץ שמחזיקה גג רעפים שמגביהה את המבנה בעוד כ-2-3 מ'. זאת אומרת שביית כנסת בתקופת המשנה והתלמוד הוא מבנה שגובהו כ-17 מ' (במושגים של היום זה בניין של 5-6 קומות) ואותו בונה כל קהילה לעצמה מכספה, שהמשאב העיקרי שאותו היא נותנת הם ימי עבודה, שכן רוב העבודה זה להעביר את האבנים על החמור מהמחצבה לשטח ורק בשביל הגימור מזמינים פועלים מומחים. לכן למשל, במשקוף עם הכתובת 'אבה בר יוסה' שראינו, רואים משקוף מעוטר יפיפה ועליו כיתוב אותיות פשוט ביותר, שכן האומן המומחה עשה את הזר והמשקוף וכשהוא סיים הכתובת נעשתה בידי חובבן. **לסיכום** – כשמדברים על בתי כנסת של תקופת המשנה והתלמוד, מעבר לעניין הטכני של האבנים, העמודים וכן הלאה, צריך להיכנס לעורם של אותם אנשים ולהבין מה המשמעות של המבנה עבור הקהילה. המבנה עבור הקהילה הוא החוליה בשרשרת שאותה אדם בונה כדי שבנו, נכדו ונינו יוכלו להיות ולהתפלל באותו מקום, כי זו המשמעות של קהילה. מתחילים לבנות את המבנה כי מאמינים באמונה שלמה שבעוד 40-80 שנים הקהילה עדיין תתקיים במקום. אלה דברים שאפשר להבין מהדברים שרואים ולומדים בעניין הזה, דברים שאי אפשר ללמוד אותם ישירות מספרי ההיסטוריה, שכן אלו תובנות שעולות מתוך הניתוח של עולם הארכיאולוגיה.

קסם הגולן

לקבוצות מחירים מיוחדים פרטים במשרד 04-6963625 : בסמיכות למרכז המבקרים קסם הגולן, ממקם מתחם "חוצות הגולן", המהווה מתחם קניות, מתנות, ביגוד ושירותי הסעדה לכל המשפחה. בסמוך ישנה מבשלת בירה שגם בה אפשר לבקר ולטעום ☺. הסרט (מתוך אתר האינטרנט של מרכז המבקרים) - במהלך חווית החושים המדהימה הזו, תחושו, בעזרת טכנולוגיה ייחודית, בריסי המפלים ובטיפות המים הניתזות אליכם ממי הירדן ומרטיבות את קצה אפכם, בקרירות הנעימה של הגלישה במורד החרמון, ברוח הנושבת תוך דאייה מעל צוקים וואדיות ותוך כדי צפייה בשבשבות אימתניות הסובבות בשדה פתוח. תוכלו להריח ניחוחות פריחה מרעננים ותתגרו ממראות היין הניגר. ממראה התפוחים, הדובדבנים, הענבים, הזיתים ומשלל הפירות המשובחים. סרט, שכולו מראות, ריחות, התרגשויות והרבה אהבה לגולן.

דגם רמת הגולן – הדגם נמצא בפרופורציות של 1:5000. הדגם נמצא במרכז המבקרים כבר 7 שנים, עבודת התכנון והעיצוב נעשתה במשך 3 שנים, מתוכן שנה האיוור, למרות שחלק מהיישובים בגולן בתקופה האחרונה התעבו.

(מתוך אתר האינטרנט) - הדגם מואר בתאורה חכמה העוקבת אחרי ערוצי הנחלים והיישובים המזכירים, תוך שינוי עוצמת האור וזוויותיו, בליווי קולות וצלילים, אפקטים של שכשוך מים, והתפרצות געשית, קולות ציפורים ורעש הטנקים.... הדגם שם דגש על ערכים כגון היסטוריה, התיישבות, מורשת קרב, טבע וידיעת הארץ. מתאים לקבוצות, לבודדים, לתלמידים, חיילים ותיירים בכל גיל. חוויה ולמידה פעילה על הגולן - מוקרן בשפות: עברית, אנגלית ורוסית.

הקו התילים שרואים הוא למעשה קו הגבול של מדינת ישראל – מתל פארס בדרום, דרך רכס בשנית, הר חזקה (הר חוזק), בקעת קונטרה, אביטל, בנטל, הר בראון, חרמונית. אם מסתכלים היטב אפשר לראות שהאביטל והבנטל היו פעם חלק מהקו הישר וזו מערבה, מה שיצר את הפתחה המכונה בקעת קונטרה ואת אזור עמק הבכא – אלו נקודות שדרכם אפשר לפרוץ את הקו הזה, שכן בכל מקום שיש בו רכס הררי (אם מגיעים מסוריה לישראל) אי אפשר להיכנס פנימה.

כמו כן אפשר לראות את הרוקאד יורד לכיוון הירמוך, את הירמוך והרי הגלעד שנמצאים כבר בצד השני. באזור שבו נמצא קיבוץ מבוא חמה, כפר חרוב ומוצב רוקד זה המקום שבו התרחש בקרב המוזכר בספר מלכים א' פרק כ' בין אחאב לבן הדד. אפשר לראות את הצירים השונים שיש – תוואי ציר נפט וציר המפלים. אפשר להבין למה קוראים לו ציר המפלים, שכן נחלי רמת הגולן בנויים מבחינה הידרולוגית משלושה חלקים המסילים, האזור השטוח שנמצא למעלה, בדרך כלל הוא רדוד מאוד והשיפוע שלו מתון, בנקודה מסוימת של מפל ומתחת הקניון. ציר המפלים בנוי בדיוק מעל תוואי המפלים. בחלק התחתון בקעת הבטיחה, בקעת בית צידה. רואים היטב את הנחלים השונים - נחל דליות, נחל כנף, יהודייה, זיתן ומשושים שמתחברים ויחד זורמים אל אזור בקעת הבטיחה.

הדבר הכי חשוב לזכור הוא שרמת הגולן היא לא פלטה ישר – הפינה הדרום מערבית של רמת הגולן היא בערך 400 מ' מעל פני הים. הפינה הצפון מזרחית של רמת הגולן, הר כרמים והר ורדה בגובה של כ-1200 מ' מעל פני הים. כלומר שמדובר בפלטה נטויה.

נסיעה לקיבוץ אלרום

בדרך חוצים את אפיקו של נחל משושים ואפשר לראות את יובליו העליונים. נחל משושים מתאחד לקראת סופו עם נחל זיתן והם זורמים באפיק משותף לכיוון הכנרת. מצד ימין על הגבעה (הרחוקה יותר) ישנם שרידים של יישוב יהודי שאפשר להגיע אליו נוסף עם שרידי בית כנסת, בתי בד ומבנים שונים – עין נשוט, אתר נחמד ויפה שנחפר ונבדק שאפשר להשאיר את הרכב כמה מאות מטרים ממנו. עין נשוט זה השם הערבי, שכן השמות לא השתמרו ולא יודעים איך קראו למקום בתקופת המשנה והתלמוד, אבל יש יישוב שהתקיים עד המאה ה-8 לספירה וחדל מלהתקיים. בסמוך לכביש, מצד ימין, ישנו מעיין הנמצא במרכז של האתר הארכיאולוגי. אין באזור סכנת מיקוש בכלל – זו קיימת או בחלק המערבי (חגורת מוקשים סוריים שהונחו נגד אופציה של מתקפות ישראליות לפני 1967 – חגורה עוטפת במערב ובדרום רמת הגולן, ליד חמת גדר) או המזרחי (שדות מוקשים ישראלים שנועדו לקדם פני סכנה אפשרית שמגיעה ממזרח) של רמת הגולן. עוברים בסמוך לבסיס של תותחנים, גדוד קרן, תומ"תים 155 מ"מ – לכן בדרך כלל שומעים פיצוצים שעוברים באזור.

אפרופו מלחמת יום הכיפורים – באופן כללי רמת הגולן חולקה בין שתי חטיבות שריון – חטיבה שהייתה בחלק הדרומי – חטיבה 188, וחטיבה שהתגלגלה לחלק הצפוני יותר – חטיבה 7. זה חצי נכון מכיוון שחטיבה

188 הייתה חטיבת הקו, כך שהיו לה טנקים פרושים לכל אורך הדרך מ-103 בצפון ועד דני בדרום, האזור של חמת גדר. חטיבה 7 הובאה כחטיבה נוספת, כתגבורת, היא ישבה בנפח בהתחלה ונשלחה על ידי המח"ט לחלק הצפוני כדי לאייש ולסגור את הפרצה של אזור בקעת קונטרה ועמק הבכא. חטיבה 188, מכיוון שהיא הייתה חטיבת הקו, הייתה מפוזרת ומפוצלת לטנקים בודדים שכל אחד מהם היה במקום אחר, מקסימום 2-3 יחד. זאת לעומת חטיבה 7, שמכיוון שהגיעה כחטיבת תגבורת, כל הטנקים שלה היו מרוכזים כאגרוף לוחם אחד.

בנוסף, מכיוון שהטנקים של חטיבה 188 היו מפוזרים לאורך כל הקו הם היו הראשונים שבלמו את הסורים. חטיבה 188 ב-48 השעות הראשונות של המלחמה פשוט נמחקה מסד"כ צה"ל – המח"ט נהרג, הסמח"ט נהרג, הקמביץ, כל שדרת בפקוד – מ"פים, מ"מים. מי שנשאר מחטיבה 188 זה בעיקר הטנקיסטים הבודדים והמט"קים (מרמת מ"מ ומעלה כמעט כולם נהרגו). מי שבחטיבת הקו של 188 היה במוצבים הצפוניים נשאר, גם מ"פ וגם מג"ד, אלה שהיו בדרום נמחקו כולם.

מכיוון שכך, כאשר הסתיימה המלחמה, כמו שקורה בכל מיני הזדמנויות – לא נשאר מי שיספר את הסיפור. זאת לעומת חטיבה 7 שמכיוון שלחמה בצורה מרוכזת עם כל הטנקים ביחד והמג"ד והמח"ט נשארו הם יכלו לקבל את הצל"שים, העיטורים ולספר את הסיפורים. מסיבה זו סיפורה של חטיבה 7 ידוע הרבה יותר מאשר סיפורה של חטיבה 188.

לפני כ-3 שנים יצא סוף-סוף ספר שמספר את סיפורה של חטיבה 188 באופן מאוד יסודי, מעמיק ומעניין – על אלה שלא נשארו כדי לספר את הסיפור – על בלימה' אבירם ברקאי. ספר מרתק שמספר את הסיפורים האישיים והזוויות האישיות של חיילים במלחמה.

מצד ימין מחנה סער – מחנה של החטיבה המרחבת ולידו המפקדה הראשית של צה"ל ברמת הגולן- מפקדת נפח. במלחמת יום הכיפורים הסורים נכנסו לתוך הבסיס של נפח, רפול היה בין האחרונים שיצא מכאן, אסף את המפות והלך. אחד המ"מ הצעירים שניסה לעצור את הסורים על הגדרות היה אפי איתם. הרבה פוליטיקאים (שהלכו לימים לפוליטיקה), הם קציני, מפקדי ולוחמי מלחמת יום הכיפורים – ביניהם אפי איתם שאז עוד היה פיין, קיבוצניק מעין גב, לפני שהלך לישיבת מרכז הרב, חזר בתשובה ועבר לגור במושב נוף ברמת הגולן.

מימין לכביש אנדרטה של חטיבה 679, חטיבתו של אורי אור, חטיבת מילואים שבמרחב שבין נפח לשיפון בלמה את כוחות הסורים שנעו על ציר הנפט במגמה להגיע לגשר בנות-יעקב וכיוון מרחב הגליל. **צומת האמיר** - אחד הצמתים החשובים של הגולן, בעבר נקראה צומת ווסט – היה במקום אוסף של מבנים סוריים ממחנה צבא סורי שנשאר במקום והתאמנו עליו בירות מכל הכיוונים, היום זה מרכז תיירות – יש מסעדה, תבלינים, יוזמות פרטיות של סדנאות וגלריות. הפכו את כל הצומת למרכז תיירות שכדאי וחשוב לדעת ולהכיר.

הצומת נקרא גם צומת האמיר מכיוון שמשמאל אפשר לראות ארמון – ארמונו של האמיר פאע'ור, שהיה ראש שבטי הבדואים באזור בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20. בארמון גדל עץ ערמון, הריצוף ובמבנה נשאר. האמיר פאע'ור בנה לעצמו שני ארמונות – האחד כאן, זה היה ארמון הקיץ שלו, וארמון שני במלון שבקיבוץ הגושרים – מבנה הבזלת של המבנה המרכזי של קיבוץ הגושרים זה הארמון של האמיר פאע'ור. האמיר פאע'ור ידוע היטב בסיפורים השונים שלו בהקשרים של מושבות העלייה הראשונה, שכן בכל פעם שגנבו סוסים בראש פינה למשל, או ביסוד המעלה, קצת בקשיש לפאע'ור והסוסים היו מתייצבים חזרה באורווה – הוא שלט על כל האזור והמרחב.

האמיר פאע'ור הוא אחד הדברים שקשורים להחלטה על קביעת הגבולות – אחרי מלחמת העולם הראשונה היו כל מיני הצעות שחתכו את רמת הגולן והגליל במקומות שונים. בחלק מההצעות תחום ההשפעה והשליטה של האמיר פאע'ור היה פרמטר שלקחו אותו בחשבון כאשר היה צריך לתכנן איך לחלק את השטח. **האזור שאנו נוסעים** בו הוא מרכזו של פארק וולקני, פארק געשי מלא תופעות געשיות, ביניהם סלע הפליאומגנטים, קילוחי בנטל, טוף וסקוריה, קילוח אל-פורן, שלח הקילוח של הר בראון וכן הלאה. מצד ימין הכניסה לכיוון מרום גולן, בית האריזה של פירות גולן. מעל בצד ימין אפשר לראות את הפסגה של הר בנטל. מצד שמאל את הבריכה העונתית של באב אל-הווא, שער הרוחות, ומצד ימין את החומה והסכר של מאגר בנטל. התילים שרואים במקום הם חלק מהרכס של קו התילים המזרחי שדרכו עובר קו הגבול של מדינת ישראל. ישר וימינה – תל א-מחפי, רכס הבוסטר, תל גיית, החרמונית (צפונה יותר, שמאלה וקדימה), משמאל הר בראון וישר לפנינו עמק הבכא, חלק ממנו פתחת קונטרה.

הר בראון זכה לדבר מיוחד במינו, קילוח לבה מהר אודם הקיף אותו משלושה עברים ואפשר לראותו. הכביש עובר בשטח נמוך, משמאל מתחילה גבעה נמוכה שמלווה את הכביש מצד שמאל זהו שלח הקילוח מהר אודם שפתאום נגמר, יש רווח, ובצד השני של ההר שוב רואים את הקילוח, שכן הגיעה מצדו השני של הר בראון, עטף אותו משני הצדדים אך לא לגמרי (קילוח בצורת פרסה). אלה דוגמאות לתופעות געשיות ברמת הגולן, מסוגים ומינים שונים מתקופות שונות.

בקיבוץ אלרם יש אולפני סרטים שבו מתרגמים ברטים רבים. במסגרת האולפנים הם מחזיקים במקום סרטים דוקומנטריים מכל מיני סוגים כאלה ואחרים. הסרט המשמעותי והחשוב ביותר לטובת המטיילים והתיירים שמגיעים לרמת הגולן זה הסרט שמספר את סיפורו של הקרב בעמק הבכא, עוז 77.

קיבוץ אלרם

חוויה מהסרטים, עוז 77

הדרכה מקומית

הסרט הוא סרט מאוד מיוחד ואותנטי שמתאר קרב אחד שהיה במקום, כ-3 ק"מ מזרחה במקום שנקרא עמק הבכא. זהו לא הקרב היחיד שהיה במקום בזמן מלחמת יום הכיפורים, אוקטובר 1973, אבל בגלל המיקום של קיבוץ אלרם הוא מאוד מיוחד לו. הקיבוץ נוסד ב-1971, כשנה וחצי לפני מלחמת יום הכיפורים. בזמן המלחמה הקיבוץ הופץ והופגז בצורה מאוד קשה, רוב המבנים והבתים או שנפגעו קשה או שנהרסו כליל. רק בתום המלחמה החברים, אז 60 במספר, חזרו ובנו את הקיבוץ מחדש. היום מתגוררים בו מעל 400 אישים.

לקיבוץ שני עיסוקים מרכזיים – אולפני אלרום, הגדולים בישראל שעושים את רוב התרגומים, הכתוביות והדיבובים לסרטים ותוכניות טלוויזיה. חוץ מזה יש חקלאות מאוד מפותחת שבנויה על מקומות גבוהים וקרים, שכן זהו הקיבוץ הכי גבוה בעולם, 1065 מ' מעל פני הים, לכן העננות, הקור והמשקעים הולכים ומתגברים – הטמפרטורות יורדות מתחת ל-0 ויורד שלג. מגדלים באזור תפוחים, כרמים, דובדבנים ופירות יער. בין היתר מייצרים סיידר אלכוהולי חדש, 'סייד אפקט'. כמו כן הקיבוץ הוא חלק מאוד נכבד מיקבי הגולן, שלא מזמן קיבלו את הפרס היוקרתי של אחד היקבים הטובים בעולם – פעם ראשונה ליקב, לא פעם ראשונה ליינות עצמם שזוכים במדליות זהב בתחרויות שונות ברחבי העולם.

הסרט עצמו נקרא עוז 77, עוז בגימטרייה 77, על שם גדוד 77 מחטיבה 7. מפקדם היה אביגדור קהלני שקיבל לאחר המלחמה את עיטור הגבורה, העיטור הגבוה ביותר שאפשר לקבל בצה"ל ואחד משני אנשים שקיבלו עיטור זה ברמת הגולן, השני הוא צביקה גרינגולד (מכוח צביקה שייך לחטיבה 188 שלחמה בתיאוריה בדרום רמת הגולן).

קהלני הוא לא הגיבור היחיד, הוא היחיד שקיבל עיטור וזו גם לא הייתה הפעם הראשונה – כשקהלני היה מפקד אוגדה בסיני בשנת 67, מלחמת ששת הימים, הטנק שלו קיבל פגיעה ישירה ועלה באש. קהלני עצמו נשרף ונכווה מהכתפיים ומטה, למרות שהיה פצוע הצליח לחלץ עצמו מהטנק והמשיך להילחם, אז קיבל את עיטור המופת.

בסרט הזה קהלני ואנשי הצוות שלו מספרים את הסיפור שלהם, מה עברו, מה חוו, הרגשות והפחדים, עם עצם הידיעה שהם היו 44 טנקים ישראל, וכ-500 טנקים סוריים שהיו אז החדשים ביותר בתקופה היא ומצוידים בראיית לילה אינפרה-אדומה שלא הייתה לצה"ל – עם כל זה ידעו שעליהם לעצור את הכוח העצום הזה, שכן אם לא היו נכנסים וחודרים הסורים פנימה כמו שעשו דרומית מפה וכובשים את כל רמת הגולן. עמק הבכא היה המקום היחיד שהסורים לא הצליחו לחדור דרכו, הם נעצרו, נבלמו ונדחקו. מה-44 של קהלני בסוף הקרבות 4 טנקים חזרו בכוחות עצמם (כולל הטנק של קהלני), בסוף המלחמה צה"ל ספר בעמק 350 טנקים סוריים. סך הכל ברמת הגולן בתחילת הקרבות לצה"ל היה סך של 177 טנקים לעומת 1500 טנקים. בקיר מחוץ לאולם יש פלקט שמראה את יחסי הכוחות בין ישראל לסוריה.

הסרט אותנטי, צולם והוקלט בזמן הקרבות, חלק בשחור לבן חלק בצבע. כל קטעי הקשר הם הקולות המקוריים של קהלני והטנקים האחרים בזמן אמת. הסרט בעברית, 22 דקות. ניתן להזמין את המיזג בשפות עברית, אנגלית, ספרדית, צרפתית, גרמנית, רוסית ופורטוגזית.

במהלך הסרט רואים חייל קוטף פרח, זהו יוני נתניהו (אחיו של רה"מ ביבי נתניהו). יוני היה בתור אחד הלוחמים של סיירת מטכ"ל, יחידת הקומנדו של צה"ל, שלחמה ברמת הגולן. יוני עצמו הלך לחלץ פצוע מתוך השטח הסורי, הצליח להביא אותו למבטחים ונתפש במצלמה של אחד הכתבים שהיו באזור. יוני נהרג שלוש שנים לאחר מכן במבצע אנטבה – מבצע המטוס החטוף באוגנדה, אפריקה, כשהיה מפקד כוח החילוץ, הוא היחיד שנהרג וכשערכו את הסרט הזה החליטו להנציח את זכרו בסרט.

סך הכל בקרבות על רמת הגולן במלחמת יום הכיפורים נהרגו 840 חיילים, מעל 3000 נפצעו, ב-39 השנים האחרונות הגבול עם סוריה היה הגבול השקט ביותר במדינת ישראל, מקווים שכך יישאר ומודים לכל מי שלחם על היותנו ברמת הגולן בפרט ובמדינת ישראל בכלל.

האישה בסרט היא למעשה שחקנית, היא מספרת את הסיפור של אחת האלמנות שבעלה היה אחד הקצינים שנהרג בעמק. כשניסו לצלם את האלמנה האמיתית היה לה מאוד קשה אז החליטו ששחקנית תייצג את הקטע ובכוונה תחילה השאירו את זה ללא שם, כדי שתייצג את כל הנשים באלמנות במלחמה.

סוף הדרכה מקומית

נסיעה לאנדרטת הקרב

נוסעים לאורך קו הגבול של ישראל עם סוריה ולכן אפשר לראות את פעולות ההגנה למיניהם – תעלות נ"ט, שדות מוקשים וכן הלאה, שנועדו לבלום צרות אפשריות. צריך לזכור שרוב הדברים לא היו כאן במלחמת יום הכיפורים, אלא מעט מאוד, וכשפרצה מלחמת יום הכיפורים התחושה הייתה שאין-עלינו ואנחנו האימפריה הכי גדולה במזרח התיכון, לא צריך להגן על גבולות המדינה וכן הלאה, שכן סיימנו את מלחמת ששת הימים בניצחון כזה שאף אחד לא יעז לעשות שום דבר. לכן כל הגדרות והמוקשים הם תוצאה של מלחמת יום הכיפורים. יחד עם זאת יש כמה דברים שהיו כמלחמת יום הכיפורים, כמו למשל הגבעות הקטנות – 'הרמפות', שנועדו לשריון. טנקים בשטח מישורי הם גלויים וחשופים לגמרי לכן עושים את גבעות החולות שמאפשרות לטנקים להתחבא מאחוריהן ולהתקדם בזירות לאט-לאט בלי לחשוף חלקים מהטנק, רק את הקנה. גם בסרט וגם בכל הסיפורים והאזכורים, תפישת הרמפות הוא אחד הדברים המרכזיים והמשמעותיים ביותר שהתרחשו במהלך ובמסגרת הקרב.

נמצאים למרגלות הר חרמונית, באתר ההנצחה המרכזי של גדוד 77, עוז 77. האנדרטה נמצאת במקום שבו התרחש הקרב.

אנדרטת עוז 77 - קרב עמק הבכא

עמק הבכא. כינוי לשדה קרב, מסמלי הגבורה במלחמת יום הכיפורים, שניתן למרחב מישורי מבוחר בצפון רמת הגולן המשתרע מהר חרמונית ועד רכס "הבוסטר" שמצפון לקונטרה.

האזור קיבל את שמו לאחר מלחמת יום הכיפורים שבמהלכה נערכו בו קרבות עקובים מדם נגד הצבא הסורי. קרב עמק הבכא הפך לאחד מסמלי המלחמה ולחלק בלתי נפרד מאתוס הלחימה והגבורה של צה"ל. ככלל, עמק הבכא הינו ביטוי מליצי שמשמעותו - מקום של צער וכאב, ומקורו בפסוק מספר תהילים: "עֲבְרֵי בְּעֵמֶק הַבְּכָא מֵעֵן יִשְׁתַּחֲוּוּ" (תהילים, פד, ז)

רקע כללי – בעקבות קרב אווירי שבמהלכו הופלו 13 מטוסי מיג סוריים (13 בספטמבר 1973), גברה המתיחות בין סוריה לישראל והועלתה הכוונת ברמת הגולן בשני הצבאות. לבקשת אלוף פיקוד צפון יצחק חופי, תוגברו כוחות צה"ל ברמה ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה בחטיבה 7 - חטיבת שריון בפיקודו של אביגדור "יאנוש" בן גל. החטיבה יועדה ללחום בסיני, וכמעט לא הכירה ולא התאמנה ברמת הגולן לפני המלחמה.

תת-אלוף רפאל איתן) רפול), מפקד אוגדת רמה"ג, פרס את כוחות השריון שעמדו לרשותו, תוך מתן עדיפות לגזרה הצפונית. זאת על בסיס הערכה שהמאמץ הסורי העיקרי במתקפה, אם תבוא, יהיה בגזרה זו. המתקפה נפתחה בחזית הסורית בהרעשה ארטילרית כבדה והפצצה אווירית על רמת הגולן ולאחריה תנועה בכוחות שריון גדולים לשטח ישראל. הכוח שהטילה סוריה למערכה כלל שלוש דיוויזיות ממוכנות, עם חטיבה משורינית בכל אחת, ומאחוריהן שתי דיוויזיות משוריניות - כ-1,400 טנקים בסך הכול. כוחות צה"ל ברמת הגולן מנו בעת פתיחת המלחמה: שני גדודי חי"ר במוצבים, ושתי חטיבות שריון (חטיבה 188 וחטיבה 7) כ-177 טנקים בסך הכל.

במהלך המתקפה הבקיעו הסורים את קו המעוזים ברמת הגולן בשני צירי תנועה עיקריים בדרום הרמה ובצפון הרמה. כוחות השריון של צה"ל ניהלו קרבות מטוחים קצרים בניסיון לבלום את התקדמות הסורים. למרות נחיתותם המספרית הניכרת הצליחו כוחות צה"ל לבלום את המתקפה בגזרה הצפונית ופגעו בעשרות טנקים סורים. בגזרה הדרומית שם ניהלה חטיבה 188 קרב קשה לא פחות, הצליחו הסורים לפרוץ ולהתקדם לכוון דרום מערב הרמה. בתום יום הלחימה הראשון נותרו ברמה כ-30 טנקים ישראלים כשירים בלבד. ביום השני למלחמה הוצאה חטיבה 188 מהסד"כ הצה"ל לאחור שנשחקה ועיקר מפקדיה ולוחמיה נהרגו או נפצעו. בליל ה-6-7 באוקטובר פונו היישובים ברמת הגולן.

בבוקר ה-7 באוקטובר הגיעו כוחות שריון מילואים לרמה והצטרפו ללחימה. באותו יום נוספה למערכה דיביזיית שריון סורית נוספת, וזו החלה בתנועה לשטח ישראל באזור כודנה שבדרום הרמה. כוחות הדיוויזיה העמיקו את אחיזתם של הסורים במרכז הרמה ובדרומה, השתלטו על פאתי מחנה נפח (המפקדה הראשית של כוחות צה"ל ברמה"ג) והמשיכו מערבה על הציר המוביל בכוון גשר בנות-יעקב על הירדן; הם נבלמו כ-10 ק"מ ממזרח לירדן ונהדפו. בדרום הרמה הגיעו הסורים עד אזור קצביה (צומת קצרין) במערב, ותפסו שטחים שולטים לעבר מורדות הרמה ועמק הירדן באזור היישובים נוב ואל-על.

בסיוע חיל האוויר ולאחר לחימה עיקשת ועקובה מדם הצליחו כוחות השריון למנוע התקדמות סורית נוספת. בבוקר ה-8 באוקטובר פתח צה"ל במתקפת נגד בדרום רמת הגולן אשר הביאה לנסיגת הסורים, תוך כדי לחימה קשה. בגזרה הצפונית נמשכו קרבות הבלימה.

קרב עמק הבכא - הר חרמונית, בערבית תל א-שיחיה (רום 1211 מ' מעל פני הים, הפסגה השנייה בגובהה ברמת הגולן) והרכסים הנמוכים המתמשיכים דרומה לו יוצרים צורת פרסה ושולטים משלושה עברים לכוון מזרח על "פתחת קוניטרה הצפונית" - מרחב מישורי (נעשה גבעי ומבוחר במערבו) בין קוניטרה לבין הישוב הסורי ח'אן ארניבה, המאפשר תמרון ואש לכוחות שריון. בראיית הסורים, מלבד היתרון הטקטי שהקנה קו עמדות זה למגן הישראלי, הוא היווה מפתח להצלחת הבקעה סורית לעבר עומק המערך הישראלי, בהיותו שולט יחד עם רכסי בנטל, אביטל ובראון הסמוכים, גם לכוון מערב. בשל חיוניותם של רכסים אלה, הן למגן והן לתוקף, נערכו מראשית המלחמה קרבות קשים על השליטה בהם. התקפה ראשונה של חטיבה ממוכנת 121 מדיוויזיה 7 הסורית (מצוידת בטנקי T-55 נושאי גייסות משוריניים ואמצעים הנדסיים לפריצת מכשול כוחותינו) נערכה לעבר פתחת קונטרה הצפונית בין ה-6 ל-8 באוקטובר. גדוד טנקים 74 (מחטיבה 188) ניהל את קרב ההגנה העיקרי בגזרה זו בשני ימי הלחימה הראשונים. אף על פי כן, בכינוי "קרב עמק הבכא" מכוונים לרוב לקרב שריון בשריון (שב"ש) אשר התנהל ב-9 באוקטובר בגזרת חטיבה 7.

בשחר ה-9 באוקטובר נערכה, על בסיס ציר שאסע - חאן ארניבה - אל רום, התקפה נוספת של דיוויזיה 7 הסורית לעבר מרחב קוניטרה - הר חרמונית. במטרה להבקיע את קו ההגנה הישראלי בפתחת קוניטרה הצפונית, הטילה מפקדת הדיוויזיה הסורית למערכה את חטיבת טנקים 78 (מצוידת בטנקי מערכה חדישים מסוג T-62) בסיוע כוחות ששרדו מחטיבה ממוכנת 121. המתקפה דרך הפרצות במכשול כוחותינו (שהוכשרו במהלך ההתקפה הקודמת של ח"ט 121), בה השתתפו קרוב ל-100 טנקים סורים, כללה גם הרעשה ארטילרית כבדה. המהלך זכה להצלחה חלקית, וחלק מן הכוחות הסורים חדרו למרחב בתנועה דרך שטח מבוחר בגאיות למרגלות החרמונית (עמק הבכא) במטרה לכבוש את קו עמדות השליטה ("הרמפות") הישראליות.

מול הכוח הסורי ניצבו כוחות שריון וחיל רגלים משוריין (חרמ"ש) מצומצמים ושחוקים מן הגדודים שהיו תחת פיקודה של חטיבה 7: גדוד טנקים 77 "עז"ז של חטיבה 7, בפיקודו של סא"ל אביגדור קהלני אשר מונה למפקד הגזרה, והוטל עליו לפקד על שאר הטנקים שנותרו באזור: כוח מגדוד טנקים 74 (במקורו מחטיבה 188), כוח מגדוד טנקים 71; כוח מגדוד חרמ"ש 75; ופלוגה ג' מגדוד 82 (כח "טייגר" בפיקודו של סרן מאיר זמיר. למרות עדיפותם המספרית הברורה של הכוחות הסורים, הצליח הכוח הישראלי לשמור על אחיזתו בעמדות ששלטו לעבר "שטח ההשמדה" ממנו ניסו להגיח הסורים, ומהן הצליח לפגוע בעשרות טנקים ונגמ"שים סורים. בעיצומה של הלחימה, נערכו בין הטנקים קרבות "פנים אל פנים" מטוחים קצרים ביותר, לעיתים עשרות מטרים בלבד. ברגע הקריטי של הקרב, כאשר לא נותרה תחמושת בבטן הטנקים, והמג"ד קהלני (שזכה בעיטור הגבורה על מנהיגותו וגבורתו האישית בקרב) נאלץ לבקש מהמח"ט אישור לסגת מעמדותיו, הצטרף לקרב כוח תגבור רענן (בן 11 טנקים) מגדוד 53 (במקורו מחטיבה 188), בפיקודו של סא"ל יוסי בן חנן, אשר תפס את רכס הבוסטר, החולש על שדה הקרב מאגפו הדרומי, והצטרף ללחימה. פלוגתו של סרן זמיר הצליחה להשמיד (ללא אבדות כמעט מצידה) עשרות משוריניים, חלקם מחטיבה משורינית מספר 43 של דיביזיית החי"ר הסורית מספר 9, שהייתה בדרכה לגשר בנות יעקב. על חלקו בקרב קיבל זמיר את עיטור העוז. שעות ספורות לאחר מכן התקבל דיווח מתצפית מודיעין, כי בעורף הדיביזיה הסורית נשברה תנופת ההתקפה והחלה נסיגה. מידע חיוני זה הועבר מיד דרך מפקדות האוגדה והחטיבה לכוחות הבולמים שהיו על סף קריסה, וסייע להם להחזיק מעמד עד שהכוחות הסורים בחזית החלו לסגת לקראת צהרי היום. כישלון ניסיון הפריצה בעמק הבכא, ובליתם של הכוחות הסורים בשאר הגזרות ברמה, הביאו לשבירת המאמץ הסורי לכיבוש הגולן ולמפנה במערכה כולה. ב-10 באוקטובר נהדפו הסורים מכל רמת הגולן, מלבד מוצב החרמון שנותר בידיהם עד היום האחרון לקרבות.

כמה דברים על השטח - אנחנו נמצאים בקו התילים, כאן החרמונית והלאה בהמשך את רכס החזקה. אביטל ובנטל נמצאים קצת אחורה. לכן, על החרמונית וברכס החזקה אפשר לעשות ביצורים, כשבמקומות באמצע

יש בעצם חורים, דרכם אפשר לפרוץ והסורים מנסים לפרוץ את שורת התילים. הם פורצים בשלושה מקומות מדרום לתל פארס, דרך בקעת קונטרה, ודרך האזור הזה שלימים נקרא עמק הבכא (באותם הימים אין לו שום שם), זה האזור הצפוני ביותר שממנה אפשר לחדור פנימה. מי שעובר את קו התילים התחנה הבאה שלו זו חיפה, שכן אין מה שיעצור אותו מפה והלאה. לכן, מי שעומד כאן, הוא קו ההגנה האחרון של מדינת ישראל. את זה מבינים הלוחמים היטב ולכן בונים את הרמפות, שנועדו לאפשר לטנקים להתקדם עד אליהן ומהן לירות לכיוון הסורים. הסורים היו מעבר לרמפה, מעבר לקיפוד (מוצב מבוצר עשוי בזלת שלא היה במלחמת יום הכיפורים) מעבר לו יש מעין קו ישר שחותך את השטח – זו תעלת הנייט שהיא קו הגבול של מדינת ישראל, מעבר לה סוריה. כל הרכסים שרואים מעבר זה סוריה והיישוב הגדול שרואים זה קונטרה ג'ידדה – קונטרה החדשה, בהמשך בציר של חאן ארנבה שהולך לכיוון דמשק ותל שמש. למעשה יש כאן מעין שטח שדרכו אפשר להיכנס, לא רק זה יש גם מעין וואדי שאפשר לנצל אותו ולהיכנס. אחת הסיבות שבנו פה את האנדרטה היא שהטנק הסורי הגיע על לכאן, ובמקום הזה חטף פגיעה ונעצר. לכן כל הסיפור של העמק הבכא וקהלני זה שהסורים מגיעים בהמוניהם, מאות כלי רכב, טנקים וזחל"מים ומנסים לדחוף את הכוחות שלנו, הכוחות שלנו נהדפים אחורה ובשלב מסוים קהלני עוצר אותם, עומד בצריח מניף את הדגל ומסתער קדימה 'מי שרוצה שיצטרף' – כולם מצטרפים אליו, מיישרים קו ותופשים מחדש את קו הרמפות – מכאן אפשר לפתוח מחדש בלחימה. בסופו של יום, בתוך הגזרה כאן, היו 260 שלדות שרופות – לא כולל את כל כלי הרכב הסורים למיניהם שנסוגו אחורה. במקום מוצב טנק סורי שהתקדם בעוד שהחבר'ה של קהלני עמדו למעלה לאורך קו הרמפות וניסו להתקדם, כאשר בשלב מסוים במהלך הקרב מגיע לעזרתו יוסי בן חנן מרכס הבוסטר ונותן סיוע מהצד.

נסיעה למרום גולן

כשמדברים על עלייה בלתי לגאלית כולם מדברים על מעפילים, אם זאת צריך לזכור שהייתה עלייה גם דרך היבשה. עלו בשני צירים ובשני נתיבים – אחד דרך האזור של תל דן (במצפור האלה מוצב שלט 'בין גבולות בין הרים ללא דרך בלילות חשוכי כוכבים'). נתיב שני היה שהגיעו במשאיות לדמשק ומשם במשאיות לעלקה, מחנה של עוצבת ברק, שם היו יורדים מהמשאיות לאפיקו של נחל גילבון והולכים ברגל לכיוון ימת החולה, שם חיכו להם אנשי חולתה, יסוד המעלה ואיילת השחר עם סירות והיו מעבירים אותם בסירות את ימת החולה ומפזרים אותם בין היישובים שם. חלק מסיפורי ההעפלה הם דרך הים.

תמליל סיור מספר 35 לקמפוס גולן

מסלול: פארק וולקני, תל סאקי, גמלא

נסיעה לפארק הוולקני

מסלול: תצפית קונויטרה, פארק וולקני אביטל, הר פרס(תל פארס), תל סאקי, שמורת גמלא, מצפור מפל עיט.

רמת הגולן היא פלטה נטויה. בפינה הדרום מערבית הגובה 350 מטר מעל פני הים, ובפינה הצפון מזרחית – גובה כ-1000 מטר. לכן העננות והערפילים די נפוצים בצפון הרמה, שגובה מירושלים בכ-200 מטר. אחד הדברים המיוחדים בגולן – שעל פני רדיוס מאוד קטן מרוכזות תופעות וולקניות רבות. ברחבי העולם צריך לנסוע אלפי ק"מ ממקום למקום כדי לראות אותן, ואצלנו בשטח קטן יש הכל, בדוגמיות קטנות. **תצפית קונויטרה** – על כביש 98, צופה מזרחה אל בקעת קונויטרה. הגעה: ממרום גולן נוסעים מזרחה(שמאלה), דרך הלוע של הר אביטל, ויוצאים לצד המזרחי של התל, ופונים בכביש 98 דרומה, כמעט עד צומת זיוון.

הפארק הוולקני

הדרכה מקומית

תצפית: בקעת קונויטרה מאוד פורייה, ומשמשת לחקלאות של הקיבוצים באזור. רואים את מחנה האו"ם, בו יושבים משקיפי האו"ם מאז מלחמת יום כיפור. אחריו נמצא מעבר הגבול היחיד הפעיל באזור, שדרכו עברו לאחרונה גם פצועים סורים אל בית החולים זיו בצפת, טונות של תפוחים, וכן ציוד עזרה הומניטרית לסוריה.

גדר חדשה – שמאלה מהמחנה רואים את גדר הגבול החדשה שהוקמה בחודשים האחרונים במהירות מדלימה, במבצע בזק, לאורך כל הגבול הסורי ממיצר בדרום ועד החרמון. גדר בלתי עבירה בגובה 5 מטר. **קונויטרה הישנה** (קשת בערבית) – ליד החורשה משמאל מחנה האו"ם. נכבשה ב-1967 במלחמת ששת הימים, והיתה בשליטת ישראל עד 1973. קבוץ מרום גולן בימיו הראשונים נקרא קבוץ גולן, ויש בביתם הנטושים בקונויטרה, וכן ישבו שם משלחות הסקר הראשונות אחרי 1967 – גיאולוגית וארכיאולוגית. במלחמת יום כיפור צה"ל כבש מובלעת בתוך שטח סוריה, אך בהסכם הפרדת הכוחות חזרו לקו הסגול שלפני המלחמה, והעיר קונויטרה הוחזרה לסורים לפי דרישתם, וכיום היא מן מובלעת בתוך השטח הישראלי. מושב קשת הוקם מיד אחרי יום כיפור וגם הוא יושב בקונויטרה כאות מחאה כדי שלא יחזירו את השטח, אך זה לא עזר והם עברו למקומם הנוכחי.

הסורים השאירו את העיר נטושה, עיר רפאים בתור "עדות" לחורבן וההרס הנורא שגרמנו להם. קונויטרה החדשה הוקמה מצפון מזרח לעיר הישנה, ולידה מאגר מים גדול מאוד. הרצל כתב באלטנוילנד על צעיר וינאי מיואש שרוצה להתאבד, ומגיע עם חברתו למסע בארץ ישראל, ורואה אותה עזובה ועלובה, עם חולי ועוני, כפי שהרצל ראה אותה בביקורו בארץ. בספר הם מגיעים שוב לארץ אחרי 20 שנה, ורואים את כל השינויים שקרו כאן. קונויטרה מוזכרת בספר כעיר מעבר חשובה בין דמשק וסוריה לבין ארץ ישראל, שעוברות בה מסילות רכבת, עיר מסחר מפותחת וכו' (לא כ"כ דומה למציאות...). **קו התילים** – ישראל התעקשה להישאר בקו זה, שנותן יתרון טופוגרפי והגנה מפני פלישה סורית. הקו מתחיל בתל פרס במרכז הגולן, דרך הר בשנית (תל חזיקה) עד הר ורדה ור כרמים שבצפון, למרגלות החרמון. **ירידה לפארק הוולקני** – בצד המזרחי של תל אביטל (ירידה מהתצפית, מכביש 98 מזרחה). ביום יפה אפשר לרדת רגלית ואפשר גם ברכב. עדיף לבוא לכאן בלילה, בחושך, כי אז יש סיור לילי עם מיצג מרשים של אורות והולוגרמות, טיול עשירות וכו'.

מתוך האתר של הפארק: ניתן לטייל באופן עצמאי ולהשתמש בעזרים שמקומו לאורך המסלול, העובר בשולי המחצבה, סמוך לקירות ומתייחס לתופעות שנחשפו. כך יוכלו המטיילים ללמוד, להבין ולהתרשם מעוצמתו של הטבע, לגלות מהי "טיפה געשית", מה הכוונה ב"חילופי שכבות", מהם "אופקי הפצצות" ועוד. עזרי ההדרכה כוללים, שלטי הסברה מכווני חיצים, עמדות שמע הפועלות בלחיצה ובשפות שונות, דגם הר געש חצוי המאפשר הצצה אל בטן ההר עם הדגמה של התפרצות לבה. במרכז הפארק נבנו עשרה "הרי געש" שימחישו למבקרים את אופן פעילות הרי הגעש. עם חשכה בעזרת תאורה מיוחדת החוויה הופכת ליוצאת דופן.

הר אביטל הוא אחד מתילי הגעש בגולן. הוא הר גבוה(1204 מ') ועליו יש בסיס צבאי עם אנטנות ומכשירים. בהר אביטל היתה מחצבה לכריית טוף וסקוריה של קבוץ מרום גולן, שהחלה לפעול מיד עם עלייתו לקרקע, כאחד ממקורות הפרנסה של הקבוץ. המחצבה יצרה פצע מכוער בהר, ולבסוף עברה למקום אחר בגולן, ליד הר פרס. כשחיפשו מה לעשות עם המחצבה הישנה, ואיך לשקם אותה, הוחלט להקים כאן פארק גיאולוגי, שנפתח ממש עכשיו, בפסח 2012.

הפארק פותח בעזרת המועצה האזורית גולן, הקרן לשיקום מחצבות וקק"ל. הרעיון היה להפוך את הפצע והמפגע הזה לפנינה תיירותית, ללימוד נושא הוולקניזם והבזלת שיש בגולן, שהיא תופעה ייחודית ושונה מכל סלעי הגיר שבשאר הארץ. כל הגולן הוא מעין פארק וולקני, והמוקד הוא כאן בתל אביטל.

וולקן – אל הנפחות והאש הרומי, בנם של הרה וזאוס. אימו זרקה אותו ממרומי האולימפוס, הוא נפל ארצה והיה פיסח ונכה. הרומים האמינו שהוא גר בבטן הר הגעש, ומייצר כלי נשק, ושהוא אחראי לכל התפרצות של הר הגעש. בס"ה הוא נחשב לאל נחמד וסימפטי.

בזלת – בעצם רוב העולם הוא סלעי בזלת, כי רוב העולם הוא אוקיינוסים, וקרקעית האוקיינוס עשויה בזלת. **הר פרס** – התל היחיד שהוא הר געש שלם עם לוע עגול ושלם שאפשר לעלות אליו ולהיכנס לתוכו.

צפון הגולן זה האזור הוולקני היותר צעיר בגולן, שהתפרץ לפני חצי מיליון שנה ופחות. דרום הגולן מכוסה בבזלת הכיסוי – התפרצויות מלפני 5 מיליון שנה.

סוגי התפרצות געשית/וולקנית - יש 3 אפשרויות:

נוזלים (מגמה) וגזים ביחד – פיצוץ, פירוקלסטים שעפים למעלה ויוצרים את הרי געש הקלאסיים. יש גושים שמתמצקים עם בועות הגז בתוכם, וזו הסקוריה – אבנים עם הרבה חללים קטנים בתוכן.

נוזלים בלי גזים – קילוח לבה שקט שזורם ויוצר משטחים גדולים = בזלת הכיסוי, כמו בכל דרום הגולן. מכיוון שעוד לא היה הבקע, הלבה זרמה עד הגליל התחתון המזרחי וכסתה גם אותו.

גזים בלי נוזלים – שחרור הגז יוצר חלל מתחת לאדמה, כל האדמה קורסת לתוך החלל, ונוצרת גיובה = בור גדול. יש בגולן כ-23 גיובות כאלה, שנוצרו לפני כ-60,000 שנה.

היווצרות אביטל ובנטל – בדגם רואים את הר בנטל והר אביטל, שנוצרו לפני כ-100,000 שנים. בשלב ראשון הם נוצרו כהרי געש קלאסיים שלמים, אך בהמשך "התקלקלו":

אביטל – בשלב שני – החומר שהצטבר בהר יצר לחץ על קרום כדור הארץ, ומהלחץ והעומס קרס פנימה לתוך הלוע, לתוך צינור ההזנה הריק. נוצרה "קלדרה" = קדרה (מילה בספרדית שמקורה כנראה בעברית). חלק מדופן ההר התמוטט פנימה, ולכן הוא לא עיגול שלם.

בנטל – בשלב השני גם כאן נוצרה קלדרה, החומר נפל לתוך הלוע וסתם אותו. ההבדל הוא שבהתפרצות הבאה – לחומר לא היה מאין לצאת ולכן פרץ מהצד, ופוצץ וקרע את הדופן של הר הגעש. חלק מהדופן עף וזרם הצידה, וכיום רואים כמה גבעות בזלת קטנות ליד בנטל, שהיו בעבר חלק מדופן ההר.

הרי געש יכולים להיות פעילים, רדומים או כבוים. הרי הגעש בגולן הם רדומים. ההתפרצות האחרונה שקרתה כאן היתה לפני 4000 שנה בהר הדרוזים (במזרח הגולן בשטח סוריה). הקילוח שיצא קבר בתוכו עדר כבשים, ונמצאו עצמות שלהן בתוך הבזלת. לכן ההתפרצות הבאה היא רק ענין של זמן, אך בגולן ההתפרצויות מתקדמות בכיוון צפון מזרח, ולכן כנראה לא יהיו בשטחנו אלא בסוריה...

הרי הגעש משפיעים גם על מזג האוויר והאקלים. האבק הוולקני מתפזר באוויר וגורם לתופעות רבות – התגברות הגשמים והמשקעים, זריחות ושקיעות מדהימות, ועוד.

התפרצות וזוב באיטליה לפני 2000 שנה – קברה את העיר פומפיי שישבה למרגלותיו, ועד היום זה נחשב לאירוע יוצא דופן. הגזים הרעילים שרצו לאורך המדרון הם שחנקו את כל התושבים, יותר מאשר הלבה שזרמה וקברה תחתה את כל העיר.

בחורף 1992 התפרץ הר הגעש סנט הלנה בפיליפינים, והאפר הוולקני משם הקיף את כל כדור הארץ במשך 21 ימים. זה גרם למזג אוויר קיצוני בכל העולם, וגם בארץ היה חורף גשום ומושלג מאוד.

ב-2010 התפרץ הר געש באיסלנד והאפר הוולקני גרם להשבתת כל שדות התעופה באירופה למשך כמה ימים. בקיצור – תופעות געשיות הן דינמיות, עוצמתיות ומרשימות, הרבה יותר מכל התופעות של סלעי המשקע...

החציבה במחצבה חשפה את השכבות שנמצאות זו מעל זו, ויצרה תמונה נהדרת לגיאולוגים. חוצבים בעיקר טוף – גרגרי אבק דקים עד 2 מ"מ, וסקוריה – גרגרים גדולים מ-2 מ"מ.

מבנה השכבות: בקיר שנחצב אפשר לראות את השכבות השונות, שביניהן מפרידות מאות אלפי שנים: למטה – הבזלת שמהווה את היסוד למחצבה, שרובה נוצרה מקילוחים של לבה בלבד, ללא גזים. מעליה – הפסקה של מאה או מאתיים אלף שנה, שבהן הסלע התפורר והפך לשכבת קרקע מפוררת ופוריה, כמו שרואים בדרום הגולן. מעליה – שוב התפרצות של פירוקלסטים – שכבת סקוריה חמה, שעפה ונפלה על הקרקע ויצרה שכבה דקה של קרקע אפוייה.

תופעות מיוחדות שרואים במחצבה:

פצצה געשית – רואים קו אופקי של סלעים גדולים שנחשפו בקיר המחצבה. כשיש התפרצות – עפים מהלוע חלקיקים בכל מיני גדלים. לעיתים גוש מגמה גדול שיוצא כנוזל, עף באוויר ומתקרר תוך כדי התעופה. מבחוץ נוצר קרום קשה שעוטף את גוש הלבה הנוזלי, וכשהיא צונחת לקרקע היא מתפוצצת, וכאן רואים את השכבה שבה גושי הפצצות התפזרו בשטח, בצורה לא סימטרית. פצצות אלה עפו מהלוע של אביטל עד לכאן.

קרום לחם – כמו אפיית לחם – הקרום החיצוני מתקשה בתנור, ולעיתים הוא מתבקע במהלך האפייה. גם כאן נוצר קרום קשה, אך בועות של גזים המשיכו לצאת תוך כדי תעופה של הלבה, והקרום התבקע.

טיפה געשית – גוש לבה קטן שהתקרר כולו באוויר, גם מבפנים. כשהיא נחתה היא קיבלה צורה של טיפה.

סוף הדרכה מקומית

תופעות וולקניות ברמת הגולן: הרי געש יש רק בצפון הגולן, עד הר פרס. קילוח לבה שקט – בכל דרום הגולן והגליל התחתון המזרחי.

יש בגולן כמה סוגים של קילוחי בזלת:

בזלת הכיסוי – בת 3.5 מליון שנים, שכיסתה את כל השטח, עד דרום הגולן והגליל התחתון. הבקע באזור הגליל הוא מאוד צעיר, רק עשרות אלפי שנים. בים סוף – כמה מליוני שנים.

בזלת דלוואה – בת מליון שנים (נקראת ע"ש הכפר דלוואה ששם זוהתה לראשונה). יותר טרשים בולדרים וכו'. יש בה הרבה סדקים והמים מחלחלים בה בקלות. אזור לא כ"כ מתאים לחקלאות. כל ציר המפלים הוא אזור של בזלת דלוואה. טנקים לא יכולים לנסוע על סלעים כאלה, ולרוב שם פורשים זחלים. לכן בצפון הרמה אין בסיסי שריון או שטחי אימונים של טנקים, אלא רק של חי"ר.

בזלת מווייסה – בת חצי מליון שנה. בחלק מהמקומות מכסה את בזלת דלוואה. פריכה ורכה יותר, ללא סלעים, מתפוררת בקלות לקרקע חרסיתית. היא אטומה ואין סדקים, ולכן בגשם נוצרות בה הרבה שלוליות והמים עומדים. היא מפוזרת בצורת "אצבעות" שמכסות את בזלת דלוואה, ולפי השלוליות אפשר ממש לראות את מפת הפיזור של הבזלת הזו. זו קרקע שטובה לחקלאות.

טנקים שרוצים לחצות את השטח יכולים לעבור רק על האצבעות האלה, כי שם האדמה רכה ומתפוררת עם השרשראות. למשל בין גמלא לקצרין. במרכז ודרום הגולן נמצאים כל שטחי האימונים של השריון, לפי מפת הפיזור של בזלת מווייסה.

בזלת עין זיוון – "צעירה" בת 100,000 שנים, מאוד טרשית מאוד לא טובה לחקלאות, מכסה רק שטחים קטנים בגולן.

שטחי החקלאות הטובים: בדרום הגולן – על בזלת הכיסוי שהתפוררה, לכן יש שם הרבה יישובים. בצפון הגולן, למורדות הרי הגעש, שם האדמה מאווררת בגלל הפירוקלסטים שהתפוררו עם הרבה בועות- טוב למטעי תפוחים, דובדבנים וכו', וגם שם יחסית הרבה יישובים, לרגלי הרי הגעש.

פיזור היישובים - יש 18 יישובים בדרום הגולן, 11 בצפון הגולן, 4 במרכז. סה"כ בגולן – 33 יישובים יהודיים, ובהם 20,000 תושבים. מתוכם 19 מושבים, 9 קיבוצים, 4 יישובים קהילתיים, והעיר קצרין.

קיבוצים: אורטל: אל-רום: אפיק: גשור: כפר חרוב: מבוא חמה: מיצר: מרום גולן: עין זיוון

מושבים: אבני איתן: אודם: אלוני הבשן: אליעד: אניעם: גבעת יואב: יונתן: כנף: מעלה גמלא:

נאות גולן: נוב: נווה אטיב: נטור: נמרוד: קדמת צבי: קשת: רמות: רמת מגשימים: שעל.

יישובים קהילתיים: בני יהודה: חד נס: חיספין: קלע אלון

במרכז הגולן כמעט אין התיישבות חקלאית מודרנית, בגלל הסלעים והבולדרים. רק 4 יישובים במרכז: יונתן, קשת, אלוני הבשן, אניעם. שלושה הם דתיים- התיישבות אידיאולוגית, ואניעם – מסורבי עלייה רוסים משנות ה-70, שהקימו כפר אומנים. השטחים החקלאיים שלהם נמצאים בדרום הגולן או בצפון, במרחק עשרות ק"מ מהיישובים. המשבצת של אלוני הבשן היתה אמורה להיות קיבוץ של תנועת העבודה, אך ועדה שבדקה את ההיתכנות הכלכלית של הקיבוץ החליטה שלא כדאי להקים אותו שם, ולכן הוחלט לתת אותה לגרעין דתי של הפועל המזרחי.

נסיעה לאלוני הבשן

זה כביש האורך העיקרי של הגולן, שעובר לאורך הצד המזרחי של כל הגולן מצפון לדרום. עוברים ליד צומת שפעת הובילה ישירות לתוך קוניטרה – המשך כביש 91, שהיום חסום לאזרחים.

"המכשול המורכב מאוד" בגזרת סוריה – כולל שדות מוקשים, תעלת נ"ט וסוללה.

בור ייקול – עיקול חד בכביש העובר בין שתי ערימות סלעים מצדיו. בור הייקוש הוא למעשה מעבר פתוח במכשול המורכב מאוד, שכן בשגרה מתקיימים חיים ברמת הגולן ויש צורך לאפשר מעבר בצירים מרכזיים. העיקול החד מחייב נסיעה איטית ואמור להקשות על מעבר טנקים. על הכביש אפשר לראות פתחי ביוב שנועדו להכנסת מוקשים פשוטה ומהירה בשעת חירום. פיצוץ המוקשים (המכילים יחדיו כמות חומר נפץ גדולה מאוד) אמורה לגרום להשלמת תעלת הנ"ט, והדף הפיצוץ אמור לגרום לפיזור הסלעים והשלמת הסוללה. כמו כן מאחורי הסוללה ישנם סימוני X על הכביש עליהם יונחו מוקשים בעת הצורך וישלימו את שדות המוקשים בצדדים. שלבים אלו גם יחד יביאו להשלמת המכשול המורכב בשעת חירום וחסמת צירי המעבר בו.

זהירות ממוקשים – עד לא מזמן ישראל הייתה הארץ הכי ממוקשת בעולם, היום התואר שייך לגבול שבין צפון לדרום קוריאה. יתר על כן, הגולן הוא אחד האזורים הממוקשים בעולם ביחס לשטחו. בגולן מפוזרים הרבה שדות מוקשים (כמיליון מוקשים מונחים היום מתחת לפני הקרקע), מסומנים בגדרות תיל ושלטים צהובים בולטים המציינים בעברית, ערבית ואנגלית כי מדובר בשדה מוקשים וביניהם משולשים אדומים המסמנים גם הם את גבולות שדה המוקשים (כל אלה סימנים בינלאומיים למוקשים), צה"ל הוא שאמון על תחזוקת הגידור והשילוט.

בכל מקרה – כשמטיילים ברמת הגולן, למרות שגדרות רבים מסמנים שטחי מרעה, רצוי לא לעבור גדרות, על אחת כמה וכמה אם לא בטוחים לגבי ייעודן. חשוב לזכור כי שדות המוקשים בגולן רבים, רובם ישנים מאוד ולכן קשה גם לצפות את התנהגות המוקשים, שכן לאחר מספר ארוך של שנים בקרקע רגישות המוקשים עלולה לעלות וגם משקל לחץ אדם עלול להפעיל מוקש נגד טנקים! לתשומת ליבכם!

חוות טורבינות הרוח - על הר בני רסן (רסנייה) – ממזרח לכביש, בגובה 1070 מ'. חווה נסיונית לייצור חשמל מאנרגיית הרוח, בינתיים עם 10 טורבינות בלבד. באזור יש הרבה רוח וזה אחד ממשאבי הטבע של האזור. החווה הזו מספקת כיום את כל כמות החשמל של רמת הגולן. החווה באחריות אגודת מי-גולן, שאחראית על האנרגיה והמים בגולן. החווה מזרימה את החשמל לרשת הארצית של חב' החשמל.

מהאינטרנט: בחוות הרוח עשר טורבינות הניצבות במרחק של 100 מטרים זו מזו לאורך ציר דרום-צפון. גובה כל טורבינה הוא 30 מטרים ומשקל העמוד הנושא אותה הוא 70 טונות. כל רוטור עשוי משלושה להבי פיברגלס. אורכו של כל להב הוא 18 מטרים ומשקלו 1,200 ק"ג. לכל טורבינה מערכת ייצור חשמל נפרדת הכוללת גנרטור בהספק של 600 קילו וואט. סך הכל מייצרת החווה חשמל בהיקף 12 מיליון קילוואטשעה בשנה, הנמכר לחברת החשמל, ומשמש בראש וראשונה את מפעלי ויישובי הסביבה. הכנסותיה השנתיות של החווה עומדות על כמיליון דולר.

רכס בשנית (רכס חזיקה- פירושו: הקשה למעבר) – ממזרח לכביש. רכס באורך 10 ק"מ עם 13 פסגות. הפסגה הגבוהה בו נקראת הר חוזק (1158 מ'), שעליו מוצב צבאי. הפסגה לידו – שועף אל כביר (1118 מ') – מוצב לא מאויש שאפשר לעלות עליו לתצפית לכיוון סוריה. מסלול הליכה יפה יוצא מהכניסה למוצב בהר חוזק, עובר ביער בשנית, עד ג'וויזה – שרידי כפר צירקסי. במסלול אפשר לראות פריחת חלמוניות בסוף אוקטובר. לידו המושב אלוני הבשן.

מאגר רמתנייה (מאגר בני צפת) – ממערב לכביש. מקור השם: טורקמנים שהגיעו לכאן להתיישבות בסוף המאה ה-19 מצאו המון פריטים ארכיטקטוניים של יישוב גדול מהתקופה הרומית. לכן קראו למקום רומי השנייה=רמתנייה.

הר בני צפת - ליד המאגר, גובה 965 מ'. ב-1886 החליטה אגודת "בית יהודה" (מצפת) להקים כאן מושבה. רכשו כאן קרקעות בתוך הכפר רמתנייה והקימו מושבה בשם בית יהודה. החזיקו מעמד כ-3 שנים בלבד, ואז עזבו את המקום. אח"כ הם רכשו עוד קרקעות בדרום הגולן בביר א-שוקום, והקימו שם את המושבה "בני יהודה". שומכר תכנן את מסילת הברזל החגיגאזית כך שתעבור ליד המושבה, ולכן היא מופיעה באיזורים רבים מהתקופה. לאחר מלחמת העולם ה-1 חילקו את האיזור בין האנגלים לצרפתים, ובני יהודה עברה לתחום השלטון הצרפתי, ולבסוף התושבים החליטו לעזוב, חוץ ממשפחת ברנשטיין שנשארו במקום. ב-1921 המשפחה נטבחה ע"י השכנים הערבים, ונקברו בבית הקברות בטבריה. על שמם נקרא ההר – הר בני צפת.

הברון רוטשילד רכש 70,000 דונם של קרקעות בחורן – דרום סוריה, בסוף המאה ה-19, עבור העם היהודי. הוקמו שם כמה מושבות: נחלת בנימין ועוד. הסורים שקיבלו עצמאות ב-1946 הלאימו את כל הקרקעות האלה. ד"ר צבי אילן עשה על כך עבודת דוקטורט, וכתב ספר: "הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן המזרחי".

אנדרטאות לחטיבה 188 – חטיבת ברק – שהיתה מפוזרת בכל הגולן במלחמת יום הכיפורים, וספגה את עיקר האבידות בימים הראשונים למלחמה, עד שכמעט נמחקה לגמרי. האנדרטאות נמצאות בעיקר בדרום הגולן. **תל פארג' (חורבת פארג')** – ממערב לכביש. שרידי יישוב ביזנטי עם בתים שנשארו למלוא גובהם. אחד האתרים הארכיאולוגיים המרתקים בגולן, עם הרבה פריטים ארכיטקטוניים ועיטורים שונים. חלק מהבתים היו בשימוש משני בסוף המאה ה-19, והוסיפו להם חיזוקים שונים, בטון וכו'. ליד היישוב יש מעין

הר פרס (תל פארס) – גובה 929 מטר, הר געש שנשאר די שלם, כמעט סימטרי. כיום יש מחצבה בדופן ההר שכרסמה חלק ממנו, ו"קלקלה" קצת את צורתו. הלוע שלו הוא הקלדרה היחידה המושלמת בכל הגולן. נכנסנו דרך הדופן, לתוך הלוע, עד הכניסה למוצב. פירוש השם = סוס בערבית.

המחצבה כאן היא המשך של המחצבה של מרום גולן, שראינו בהר אביטל. בהתחלה חשבו למכור את הטוף במקום זיפזיף, כחומר בנייה לקירות, לכבישים ועוד. אך די מהר הסתבר לקבלנים שכשמערבבים את הטוף עם מלט – מקבלים קירות מפויחים ושחורים, ולכן זה לא הצליח. אז עברו לחצוב סקוריה (גרגרים ואבנים מעל 2 מ"מ) לשימוש לגננות, לעציצים ולאקווריומים. אך מכיוון שכבר היה שם מוכר של "מחצבות טוף מרום גולן", השאירו את השם, וכולם קוראים לזה טוף, למרות שזה בעצם סקוריה. (אם נבקש במשתלה סקוריה לעציצים אף אחד לא יבין מה אנחנו רוצים...)

תצפית מתל פארס – בסוריה מצפון מזרח – תל כודנה, ההר הגבוה. רואים את גדר הגבול. במלחמת יום הכיפורים היתה מכאן חדירה של הכוחות הסורים דרך פיתחת כודנה, עקפו את תל פארס, והמשיכו לשעוט דרומה עד רמת מגשימים. באופק ממזרח רואים את תל חרה – ההר הכי גבוה באזור. (יש שפות שהמילה חרה היא "יפה" – כמו גוודלחרה במקסיקו. למשל חירייה מהמילה חיר = טוב). רואים את איזור המובלעת שכבש צה"ל בתוך השטח הסורי. הר פרס הוא ההר הדרומי ביותר בקו התילים, שממשיך צפונה עד מורדות החרמון. אחרי יום כיפור ישראל התעקשה שקו התילים יישאר בידינו, כי אם הסורים עוברים אותו אין שום מכשול טבעי עד הגליל והכינרת.

תל ג'וחאדר (תל אורחה) – ליד צומת אורחה/כביש הנפט. חורבת אורחה היתה אורחן ממלוכי במאה ה-14. השם זה כנראה שיבוש של ג'וחאנדר = תואר של אחד מבעלי התפקידים בחצר השליט הממלוכי. תפקידו היה נושא מקלות פולו של הסולטן, והיה לו גם סמל מיוחד. משחק הפולו היה מאוד מקובל באותם זמנים. בחאן הזה מצאו את הסמל שלו, וייתכן שהחאן היה בבעלותו.

ציר הנפט – בשנות ה-60 היתה חברה אמריקאית שאבאה נפט במפרץ הפרסי. הם החליטו שבמקום למלא מיכליות ולעבור דרך תעלת סואץ, יהיה להם זול יותר להעביר אותו בצינור יבשתי עד חופי הים התיכון, ומשם להעמיס על מיכליות לכיוון אירופה והעולם. זה רעיון שעלה כבר בשנות ה-30, בימי המנדט הבריטי, צינור שהיה מקירקוק שבעיראק לנמל חיפה (I.P.C), זה צינור נפט **אחב**, שלא עבר ברמת הגולן. הצינור כאן נקרא T.A.P. LINE (TRANS ARABIAN PIPE). הצינור הגיע מדרום עיראק, עבר אלפי ק"מ דרך עיראק, ירדן, סוריה, לבנון, והגיע לאזור שפך הזהרני בחופי לבנון, שם הוקמו בתי הזיקוק. 53 ק"מ מהצינור עברו בשטח רמת הגולן, שהיתה בסוריה עד 1967. אחרי ששת הימים הצינור כבר לא היה כולו בשטח ערבי, והחברה שילמה חלק מהתמלוגים למדינת ישראל, על הצינור שבשיטחה, ועוד דמי לא יחרף למדינות ערב, כדי שלא יגידו כלום על זה שנפט ערבי זורם בשטח ישראלי, והנפט המשך לזרום.

בשנים אלה השתלטו ארגוני המחבלים על אזור הר רמתא שממערב לחרמון, ויצרו בלבנון אזור שנקרא "פתחלנד". צה"ל החל לשלוח לשם יחידות מיוחדות – סירת אגוז, יחידת אלפיניסטים וכו'. המחבלים תכננו לרדת לרמת הגולן, לפוצץ את הצינור ו"לעשות מזורה" עם כל הנפט, כך גם יזהמו בנפט שיזרום את נחלי הגולן שזורמים לכינרת, ובכך "יהרסו" את מדינת ישראל. ב-1968 הצליחו מחבלים מארגונו של אחמד גיבריל, להסתנן לגולן לאיזור היאחזות נח"ל שניר, ליד הבניאס, לפוצץ קטע של הצינור. למזלנו חיילי הנח"ל הספיקו במהירות לסגור את הברז הראשי של צינור הנפט, שהיה באזור הבניאס, ומנעו אסון גדול. מדינת ישראל דרשה אז מהחברה האמריקאית 3 תנאים להמשך זרימת הנפט: לקבור את הצינור באדמה בעומק 3 מטר, להקים גדר משני צידי הצינור, ולסלול כביש לאורך הגדר, כדי שצה"ל יוכל לסייר לאורך הגדר ולשמור על הצינור. הדרישות האלה אכן בוצעו. ב-1967 היתה רק דרך עפר לאורך הצינור, וב-1973 כבר היה כביש סלול – כביש הנפט. כביש הנפט היה כביש אלכסוני שעבר מהבניאס בצפון הגולן, דרך צומת נפח במרכז הגולן, עד תל ג'וחאדר בדרום מזרח. הוא הפך לאחת מזירות הקרב המרכזיות במלחמת יום כיפור, ועליו נעו גם כוחות המילואים שהגיעו, ביניהם "כוח צביקה".

אחרי 1973 מדינות ערב התנגדו להמשך הזרמת הנפט הערבי דרך ישראל, והטילו גם אמברגו נפט על ישראל ועל מדינות המערב שתמכו בה, ויצרו מצוקת דלק אמיתית. ב-1975 החברה האמריקאית פשטה רגל והפסיקה להזרים נפט בצינור. כיום הוא משמש כצינור המים המרכזי שמחבר את מאגרי המים.

כוח צביקה – אחד מסיפורי הגבורה הגדולים במלחמת יום הכיפורים: צביקה גרינגולד היה קצין (סרן) שריון בחופשה בין תפקידים, חזר מהבית, אסף איתו כמה צוותי טנקים ועלה להילחם בגולן. הטנק שלו נפגע, וכך הוא עבר מטנק לטנק, וכל פעם הטנק נפגע. לבסוף נותר עם טנק אחד תקין, וקרא לעצמו בטנק "כוח צביקה" והמשיך להילחם. היחידות ששמעו אותו בקשר (וגם הסורים) חשבו שזה כוח של עשרות טנקים, בזמן שהיה טנק בודד שהצליח לעצור שתי חטיבות של טנקים סורים. אחרי המלחמה הוא קיבל על כך את עיטור הגבורה.

מהאינטרנט: ביום הכיפורים, 6 באוקטובר 1973, שהה גרינגולד (אז סרן) בחופשה בין תפקידים לאחר שסיים את תפקידו כמ"פ בפלוגה ז' של גדוד 74 (גדוד "סערי") וטרם שובץ לתפקיד חדש. כאשר שמע על פרוץ המלחמה הגיע ביוזמתו ליחידתו הקודמת ברמת הגולן. בעיצומם של הקרבות תפס פיקוד על כוח מאולתר שאורגן מאנשי צוות וטנקים פגועים במחנה נפח. הצוות מנה שלושה טנקים מדגם צנטוריון, אשר שניים מהם נפגעו כבר בתחילת הקרב, אחד מהם לא היה בר-תיקון והושאר מאחור. לקראת הערב החל גרינגולד לנוע על ציר הנפט יחד עם הטנק השני לקראת מה שחשב באותו שלב כחבירה למוצב 111 מזרחית לצומת חושניה. אולם כאשר הגיע גרינגולד לגבעות המשקיפות על אזור הצומת גילה להפתעתו הרבה חטיבת שריון סורית אשר מנתה מאות טנקים

ונגמשיים שהצליחה להבקיע את קו ההגנה הצה"לי ולחדור אל מרכז הגולן. גרינגולד התמקם בעמדות שולטות אשר חלשו על חניון הרק"ם הסורי ופתח באש, תוך כדי ביצוע תמרונים אשר כללו ירידה מהעמדות ועליה מחודשת עליהן על מנת ליצור תחושה של מספר טנקים רב. לקראת השעה 22:00 נפגע הטנק שעליו פיקד גרינגולד, ויצא מכלל שימוש לאחר היתקלות עם טנק סורי מדגם T-55, שהסתיים בפיצוץ. גרינגולד תפס פיקוד על הטנק השני מהכוח שלו. מאותה עת אנשי הצוות שהיו איתו בטנק היו: מורדי ארזי הטען קשר, איציק ארנון התותחן ופיליפ ברקוביץ הנחג, שנהרג מאוחר יותר. לקראת חצות חברה אליו פלוגת מילואים מגדוד 266 בפיקודו של סא"ל עוזי מור בכוח של 12 טנקים, אולם ספגה פגיעות ישירות כבר בשלבי החבירה הראשוניים ממארב נ"ט שהציבו הסורים בלילה שבין 6 ל-7 באוקטובר. גרינגולד עצמו נפצע אף הוא בקרב מאותו המארב אולם, למרות פציעתו, עלה על טנק אחר של פלוגת המילואים והמשיך לפקד עליו עד שנשאר שוב לבדו במהלך הלילה.

בבוקר 7 באוקטובר הצליח צביקה יחד עם מח"ט 188 אל"מ יצחק בן שהם וסמח"ט 188 סא"ל דוד ישראלי, שהגיעו לקראת הבוקר וחברו אל "כוח צביקה" יחד עם פלוגת טנקים מאולתרת, לבלום את ניסיון הפריצה של הסורים מדרום-מזרח למחנה נפח. אולם מיד לאחר הצלחת בלימת החטיבה הסורית התברר כי חטיבה סורית נוספת הצליחה לאגף את כוחות צה"ל ולהתקרב למרחק של מאות מטרים בלבד משערי המחנה מכיוון צפון. צביקה יחד עם יצחק בן-שהם ודוד ישראלי הסתובבו ונסעו חזרה על ציר הנפט לכיוון המחנה. תגובתו המהירה של גרינגולד מנעה מהסורים לכבוש את המחנה ולהמשיך מערבה לכיוון גשר בנות יעקב. בתום הקרב פונה גרינגולד לבית חולים בצפת, אך שבוע מאוחר יותר חזר לחטיבתו ברמת הגולן. החטיבה המשיכה להילחם באזור "המובלעת" הסורית נגד חיל המשלוח העיראקי והירדני.

הכוח בפיקודו של צביקה אשר זכה לכינוי - "כוח צביקה" ברשת הקשר הצלח במשך 36 שעות קריטיות לבלום את הכוחות סוריים בסדר גודל של שתי חטיבות שריון מלכבוש את נפח ולהתקדם לעבר נהר הירדן. הודות לתושייתו ואומץ לבו וכן תשדורות האלחוט שיצר חשבו הסורים וגם כוחות צה"ל כי מדובר בכוח גדול משהיה באמת. קרב הבלימה שלו סייע לכוחות המילואים מחטיבה 679 בפיקודו של אורי אור להתארגן. על לחימתו בקרבות אלה זכה לעיטור הגבורה.

תל סאקי

תל געשי קטן ממזרח לכביש 98, 3 ק"מ צפונה לרמת מגשימים. עלינו למוצב שעל התל, 494 מטר מעל פני הים, בגובה 30 מטר מעל סביבתו. זה אחד מסיפורי הגבורה של מלחמת יום כיפור. כל הגבעה בכניסה לתל נקראה בקשר "המסולעת" – וכיום היא מעין אנדרטה, עם דמויות חיילים וכלי רכב צבאיים.

בתחילת מלחמת יום הכיפורים – הטנקים של חטיבה 188, חטיבה סדירה, היו מפוזרים על פני כל רמת הגולן, חלק במוצבים שעל התילים, וחלק בחניונים אחוריים. הצבא הסורי החל להתקדם עם מאות טנקים וכלים אחרים, אלפי קנים של ארטילריה, ומטוסים שהפציצו מהאוויר.

כוחות צה"ל - חיילים בודדים שלנו ישבו בתל פארס, אף חייל לא היה בתל סאקי. 3 טנקים היו בחניון לא רחוק. במחנה אל-על, דרומה מכאן, ישבה פלוגה מגדוד 50 (נח"ל מוצנח), כחלק מהפעילות השוטפת. בבוקר המלחמה היו ידיעות על "יום קרב". המג"ד שלהם, יורם יאירי(יה-יה) שלח את מנחם אנסבכר, קצין צעיר, מפקד מחלקה, עם 6 חיילים כדי לתצפת מהגבעה הזו (תל סאקי). אז לא ישבו כאן חיילים, ולא היה כאן שום מוצב כמו שיש היום. היה רק בונקר קטן - קובית בטון עם שני פרוזדורים – שעמד על מדרון הגבעה, ללא שום גדרות או מוקשים מסביב. היו בו 4 מיטות קומותיים, והוא נועד להכיל עד 8-7 חיילים למקרה הצורך.

המלחמה נפתחה – והם רואים את כל אלפי הכלים שמסתערים לכיוונם. לא היו להם שום אמצעים ושום כלים מלבד הנשק האישי שלהם. הקצין, מנחם אנסבכר, דיווח בקשר את מה שראה מולו. כל כוח השריון של צה"ל שהיה באזור היה 3 טנקים. לפי המודיעין חשבו שזה אמור להיות "יום קרב", משהו מוגבל ומצומצם, ולא מלחמה כוללת. היה מנהג שטנקיסט שמצליח לפגוע במטרה – מקבל בקבוק שמפניה. שלושת הטנקים החלו לירות ולפגוע, ובקשר נשמעו קריאות: שמפניה, עוד שמפניה וכו'. די מהר הבינו שזה לא יום קרב, הטנקים החלו להיפגע, והחיילים ניסו לסגת עם הטנקים שנשארו. בלילה הצליחו חלקם להגיע לכאן, לתל סאקי, עם עוד חיילי שריון פצועים, והם הצטרפו לחיילי גדוד 50 שהיו כאן בתצפית. בתוך הבונקר הצטופפו כ-27 חיילים, רובם פצועים, כשכל הזמן יורים עליהם ומפגיזים אותם, אך הצליחו לדבר בקשר עם הגדוד.

יה-יה שהבין מה קורה, רצה לחלץ אותם מכאן, ושלח 2 בטי"שיות עם חיילים לתל סאקי. הם לא ידעו שמעבר לגבעה נמצא כל הצבא הסורי. החיילים מהבונקר ראו את הבטי"שיות מתקרבות לגבעה, אך הן נפגעו מיד, 12 חיילים נהרגו, ולא הצליחו להגיע למוצב. גם ניסיון חילוץ שני לא הצליח ונהרגו בו עוד 5 חיילים. כמות הפצועים בבונקר הלכה וגדלה, ואז הגיע שלב שחיילים סורים עלו לגבעה. החיילים בבונקר ישבו בדממה, בתקווה שיחשבו שכולם מתים והחיילים הסורים ימשיכו הלאה. הסורים התקרבו לבונקר וזרקו שני רימונים לפרוזדור, אך לא שמעו שום קולות מבפנים, והמשיכו הלאה.

החיילים בפנים שרדו את הרימונים, למרות שחלקם נפצעו מהם. הם המשיכו לשבת בבונקר במשך יומיים, כשהסורים מסתובבים בחוץ. כשחשבו שהסורים עומדים להיכנס פנימה, מנחם נתן הוראה לכל אחד להחזיק ביד שני רימונים, לשחרר ניצרה ולהיות מוכנים לפוצץ אותם כך שהסורים ייהרגו ביחד איתם. החיילים הוציאו את הנצרות וזרקו אותן על הרצפה, והיו מוכנים, אך החיילים הסורים רק עברו ולא נכנסו פנימה. מנחם נתן הוראה להחזיר את הנצרות לרימונים, אך בחושך שבתוך הבונקר היו צריכים למשש על הרצפה כדי למצוא אותן. מנחם לא מצא את הנצרה שלו, ולקח את סיכת הראש השחורה מהכיפה שלו והכניס אותה במקום הנצרה. מנחם עצמו נפצע פעמיים בזמן השהייה בבונקר.

בבונקר לא היה מים ולא אוכל. בלילה מנחם שלח אחד החיילים החוצה כדי להביא מהטנק ג'ריקן מים ומנות קרב. הג'ריקן היה מחורר מכדורים וכמעט לא נשארו בו מים. הם מזגו מים לפקק של הג'ריקן ונתנו לכל אחד לשותות קצת מהפקק. לשייקה, אחד החיילים הפצועים, כנראה נקרע קודם עור התוף מרעש הרימונים, והתחרש זמנית. הוא רצה לבקש עוד מים, והחל לצעוק: תנו לי מים (כי הוא לא שמע את עצמו). הם הבינו שהסורים עלולים לשמוע את הצעקות, ומנחם נתן הוראה לאחד החיילים לסתום לו את הפה ולחנוק אותו (בראשו עברו הסיפורים מהשוואה, על תינוק שבכה במסתור והוריו חנקו אותו כדי שלא יגלה את המחבוא של כולם). לשלמה אביטל היה רעיון אחר: הוא לקח נייר כסף מחפיסת סיגריות, וכתב עליו: שתוק, הסורים בחוץ. הוא הדליק גפרור לרגע והראה את הפתק לשייקה, והוא קרא והשתתק.

מנחם ביקש מאחד החיילים לצאת ולהיכנע וליפול בשבי הסורים, ולהגיד להם שהוא היחיד וכולם נהרגו. השבי הסורי היה דבר מפחיד שאי אפשר לדעת איך ייגמר. חייל שריון קוציני בשם יצחק נגרקר התנדב לצאת החוצה, הרים ידיים, וסימן לסורים בידיו שהיו 4 חיילים והוא היחיד שחי וכולם הרוגים. הוא נלקח בשבי.

רק אחרי יומיים, ב-8.10.73, הגיעו לכאן חיילי המילואים שהצליחו להדוף את הסורים, עם כוח של המג"ד יחיה. הם לא האמינו שמישהו כאן עוד חי, אך בכל זאת צעקו בחוף: יש כאן מישהו! ואז יצאו כל החיילים הפצועים מהבונקר.

סרט שנעשה על המלחמה: "שלושה ברמה" – מספר על שלושה סיפורי גבורה בגולן: אביגדור קהלני בעמק הבכא, שלמה אביטל בתל סאקי, וצביקה גרינגולד – כוח צביקה. שלושתם קיבלו את עיטור הגבורה. מנחם אנטבכר כתב את הספר: "רסיס ממש הכסף", ומתאר בו את הקרב בתל סאקי. אחרי המלחמה הוקם כאן מוצב חדש ומבוצר.

האנדרטה שהוקמה כאן מנציחה את שמות 35 ההרוגים שנפלו בקרב הזה ובניסיונות לחלץ את הפצועים מכאן, חיילים מגדוד 50 של הנח"ל, וחיילי השריון מחטיבה 188 וחטיבה 7.

נסיעה לגמלא

דרומה, על כביש 98, ימינה (צפונה) בצומת מגשימים לכביש 808 – ציר המפלים. האזור הזה נכבש ע"י הסורים במלחמת יום הכיפורים. הסורים נכנסו לרמת מגשימים, נוב, ולמחנות הצבא עד הגדרות של מחנה אל-על. אז החלו להגיע יחידות המילואים, בלמו אותם והדפו את הסורים בחזרה אל מעבר לקו הסגול, ובמקומות מסוימים כבשו גם שטחים מעבר לקו הסגול (קו שביתת הנשק בין 1967-1973). **חיספייה** (חיספין) – עיירה רומית וביזנטית. (חספה בערבית – חרס, ע"ש האדמה החרסיתית) חיספייה מוזכרת כבר בספר מכבים כיישוב יהודי באזור הגלעד, שיהודה המכבי יצא להציל במסגרת מסעותיו. מהעיר הביזנטית שרדו כנסיה עם רצפת פסיפס יפה. כיום חיספין (ממערב לכביש) הוא יישוב דתי עם מרכז חינוכי, בתי ספר וישיבות, וכן "מלון מדרשת הגולן" – מלון דתי יפה על שפת האגם. לידו גם קמפוס שח"ר – שילוב חרדים בצבא.

רמת מגשימים – (ממזרח לכביש). מושב דתי שהוקם ב-1968 ע"י גרעין נח"ל של בני עקיבא. בהתחלה ישבו בצומת פיק (אפיק), עם הגרעין המייסד של מבוא חמה. משם עברו לנקודות שלהם, בהתחלה בתוך מבנים של מחנה צבא סורי, ואח"כ לנקודת הקבע ב-1972. כיום כ-600 נפש.

מאגר בני ישראל – המאגר הגדול ביותר ברמת הגולן, חלק מתכנית המאגרים. בשיא גודלו יכול להגיע ל-8 מליון מ"ק. (לעומת מאגר אשכול – המאגר הכי גדול במוביל הארצי – 2.2 מליון קוב).

תכנית המאגרים – כשהוקמו היישובים הראשונים בגולן ב-1968, היה ברור שצריך לדאוג להם לאספקת מים. אז רוב המים במדינה הגיעו מהכינרת, והחלו לשאוב מים מהכינרת והעלו אותם לרמת הגולן. אחרי זמן מישוהו הבין שזה לא הגיוני, כי המים בעצם מגיעים לכינרת מרמת הגולן. ב-1975 הוקמה אגודת מי גולן (חברת בת של מקורות) ונבנתה תכנית המאגרים גדולה: על כל אחד מאפיקי הנחלים שזורדים לכינרת נבנה סכר/סוללת עפר שעצרו חלק מזרימת המים. שליש מהמים נעצרים במאגרים ושני שליש ממשיכים לזרום לנחלים והמפלים. נבנו 18 מאגרים (מתוך 22 מתוכננים) ממאגר מיצר בדרום עד מאגר מרום גולן בצפון. לכל מאגר יש תעלת עודפים שיכולה להפנות את עודפי המים לנחל בשנים גשומות. בחלק מהמאגרים פיתחו תירות – שייט, דיג וכו'.

כדי לשלוט במי המאגרים וגם לא לפגוע בנחלים, בכינרת ושמורות הטבע – הוחלט לבנות צינור שמחבר את כל המאגרים זה לזה, ומווסת את הזרימה. אז נזכרו שיש 53 ק"מ של צינור הנפט שקבור באדמה ללא שימוש. הצינור נאטם בשני הקצוות, שטפו אותו היטב, וכיום הוא משמש כצינור המים המרכזי שכל המאגרים מחוברים אליו.

גבעת נטור (ממערב לכביש) – נטור היה אחד משני קיבוצים של השומר הצעיר (השני: גשור), היחידים מעבר לקו הירוק. כל מי שהצטרף לקבוץ הוכרח לחתום על טופס שאם יוחזר השטח לסורים – הוא מתחייב לפנות את המקום בלי לקבל פיצויים מיוחדים מלבד בית מול בית. קבוץ נטור התפרק לפני 12 שנים, ובמקומו יש היום יישוב קהילתי של בני הדור השני בגולן – דתיים וחילוניים ביחד. (ממנו הכניסה לאום אל קאנאטיר – ביום שלישי).

שדה דולמנים – (בברטונית: "דול" = שולחן, "מן" = אבן) מתחמי קבורה מתקופת הברונזה התיכונה? (סביב 1500 לפנה"ס). שתי אבנים ניצבות, עליהן מונחת אבן עליונה, ובתוך החלל היו מניחים את הגופה. את הכל עטפו בערימת אבנים. לכן מה שרואים בשטח לרוב זה טומולוס (ברבים-טומולי) – גלי אבנים שכיסו את הדולמן. בחלק מהמקומות גל האבנים התפרק ואז רואים את הדולמן – שולחן אבן חשוף. בכל דולמן – קבר יחיד (לפי אלה שנחפרו). שדות דולמנים מוכרים במקומות רבים בעולם – למשל בקוריאה ובאירופה. בשדה הזה, ממזרח לכביש, יש כ-3000 דולמנים, שעברו סקר וחלקם גם נחפרו ותועדו. במרכז השדה נמצא האתר רוג'ום אל הירי – גלגל רפאים (שראינו בסרט במוזיאון קצרין), ולכן אחת ההנחות היא שסביב הקבר של השליט (עוג מלך הבשן?) קברו את כל התושבים האחרים. שביל הגולן עובר דרך שדה הדולמנים.

שמורת גמלא

שמורת גמלא, כ-8000 דונם, נמצאת בתוך שמורת טבע יער יהודיה, שמשתרעת מכאן צפונה עד נחל יהודיה ונחל זויתן. העיר גמלא תחומה בין שני ערוצים גדולים – נחל גמלא מצפון ונחל דליות מדרום. הגעה: מכביש סובב כינרת (92) פונים בצומת מעלה גמלא לכביש 869, לחלוף על פני מושב מעלה גמלא ומושב כנף עד לצומת דליות, מנקודה זו יש לפנות שמאלה לכביש 808 ולאחר כשלושה קילומטרים לפנות שמאלה עם השלט "שמורת גמלא".

מסלולי טיול אפשריים בתוך שמורת גמלא: 3 טיולי משפחות מישוריים ואחד למיטיבי לכת. **שביל מפלי הדליות** – מצומת דליות דרך שני כפרים כלכוליתים, דרך מפל הבזלת של נחל דליות ומגיע למגרש החנייה. 3.5 ק"מ מישוריים, 4 שעות הלך וחזור או שעתיים אם משאירים רכב בקצה.

שביל הדולמנים – ממגרש החנייה צפונה לכיוון מפל גמלא וחזרה – 1.5 ק"מ, שעה וחצי, מישורי. **מפל גמלא** – הגבוה ביותר בארץ (51 מ') שבו זורמים מים כל השנה. זה אותו גובה של מפלי הניאגרה באמריקה, רק לא עם אותה כמות מים... בחורף הוא שוצף מים, ובקיץ די מוזרף. **שביל הנשרים** – מצפור גמלא, מצפור הנשרים, דיר קרוח (כפר ביזנטי), 600 מ', חצי שעה, מישורי.

השביל הקדום לגמלא – שביל תלול שיורד לעיר גמלא, סיבוב קצר או ארוך בעיר, וחזרה למעלה – כשעתיים, למיטיבי לכת (כמונו...).

המיקה-ל- אתר ההנצחה לחללי הגולן - הכתובת מעל האתר: "בעמדך במקום הזה, ופניך אל העיר גמלא אשר מעבר לים הכינרת מול טריכיי, זכור את חללי הגולן אשר חידשו את היישוב היהודי בו ונפלו על הגנתו." בתיאורו של יוסף בן מתייתיהו גמלא היא העיר שמול טריכיי (דגים ביוונית, בעברית: מגדל נוניה), ולכן כאן הוחלט להקים את האנדרטה המרכזית לתושבי רמת הגולן **האזרחים**, שנהרגו בפעילויות של התיישבות והגנה על רמת הגולן. זה לא כולל הרוגים בתאונות דרכים.

רשימת השמות, באותיות ברזל מחוברות לסלעים, מסודרת לפי יישובים, ושמות ההרוגים מהיישוב. כמה דוגמאות: רמת מגשימים – מראשוני היישובים בגולן. ב-1970 גייפ שיצא מהיישוב לשטחים החקלאיים – עלה על מוקש סורי ונהרגו 5 אנשים- שני חברים ושלוש בנות גרעין "איתן".

אשי נוביק ממושב כנף, נהרג במלחמת לבנון השנייה.

בשביל המוביל למצפור גמלא - העיר גמלא זה "חלומי הרטוב" של כל ארכיאולוג: אתר חד שכבתי, חד תקופתי, שידועים בדיוק באיזה תאריך נחרב: כ"ג תשרי שנת 67 לספירה, ומאז לא נבנתה מעולם מחדש. שמריה גוטמן שחפר כאן, אמר שהוא חפר כשהוא מחזיק ביד את הספר "מלחמות היהודים ברומאים" של יוסף בן מתייתיהו, וכל מה שמצא בשטח היה אחד לאחד לפי הספר. לא כמו באתרים אחרים, שבהם כל השכבות מעורבות זו על זו וקשה להבחין ביניהן.

כולם ידעו על קיומה של גמלא, היא מוזכרת במשנה ובתלמוד, עוברת בהיסטוריוגרפיה היהודית כסיפור וכסמל, אך ככל שהזמן עבר ועם ישראל התרחק מארצו, המקום נעלם אל תהום הנשייה, ואף אחד לא ידע את מקומה של גמלא.

בסוף המאה ה-19 הסתובבו כאן לורנס אוליפנט, גוטליב שומכר, הם מצאו הרבה דברים מעניינים, אך הם לא איתרו את מקומה של גמלא. היו כל מיני הצעות זיהוי למיקום שלה. היו חוקרים שהציעו שהיא ממזרח לרוקד (בסוריה), כי יש שם כפר שנקרא ג'מילה. היו שזיהו אותה בעיר סוסיתא, כי המבנה הטופוגרפי שלה מאוד דומה: היא מעבר לכינרת, נקיקים וקניונים מכל הצדדים ואפשר להגיע אליה רק ממקום אחד. ב-1967 הגיעו הישראלים הראשונים, והחל סקר החירום שנעשה בגולן. היו שתי חוליות: אחת בראשות קלייר אפשטיין ואחת בראשות שמריה גוטמן. בכל חוליה היה גייפ עם כמה מתנדבים/סטודנטים צעירים, שעשו את הסריקות בשטח.

בחוליה של שמריה גוטמן היה בחור צעיר – יצחקי גל, קיבוצניק מאפיקים, חייל משוחרר עם פלפל בישבן, שחיפש אקשן. הוא קיבל לבר מצווה שלו את הספר של יוסף בן מתייתיהו (אז זה היה מקובל בקיבוצים...). הוא קרא בספר כל יום לפני השינה, וידע לדקלם כמעט את כל הספר. כיום הוא מראשי מנהלת הכינרת. בזמן ששמריה גוטמן (מקיבוץ נען) היה עוצר בחורבה כלשהי ובדק לאיטו כל מה שיש שם, יצחקי היה מתרוצץ על כל הגבעות מסביב ומחפש מציאות. כך יש אתרים רבים בגולן שרשומים על שמו, כי הוא הראשון שמצא אותם, כמו "מתחם יצחקי" (מתחם כנעני קדום, ליד צומת המפלים, באורך של 130 מטר וברוחב של כ-50 מטר, המוקף בחומת אבני בזלת ברוחב של 10-15 מטר). כששמריה הגיע לכאן כדי לבדוק את הכפר הביזנטי דיר קרוח, שהיה בולט בשטח, והופיע גם בספר של שומכר, יצחקי כדרכו התרוצץ באזור, והגיע לנקודה הזו-מצפור גמלא.

מצפור גמלא: יצחקי גל הגיע לכאן, נעמד בנקודת התצפית, וזכר במשפטים של יוספוס: "הגליליים אשר התקוממו נגד הרומאים אחרי מפלת יודפת נכנעו לפניהם לשמע המפלה אשר היתה בטריכיי, והרומאים כבשו את כל מבצרי הגליל, מלבד גוש חלב והר תבור אשר החזיקו בו היהודים. וגם העיר גמלא, אשר מעבר לים כינרת, מול טריכיי, מרדה עוד ברומאים. אולם גמלא לא נכנעה תחתיו, כי יושביה בטחו במשגב עירם, אשר היתה חזקה מיודפת. כי ממעל להר גבוה, מתנשא שם צוק זקוף, ובתווך הוא מעלה גבנון, ומשתרע במישור למעלה, ונוטה תלול לפנים ולאחור, והוא דומה בתבניתו לגמל ועל כן נקרא בשם הזה: גמלא. משתי צלעותיו וממול פניו מוקף הסלע הזה תהומות אשר אין איש יכול לעבור בהם, ורק מאחור, אשר שם הכיף מסתעף מן ההר, אין הדרך אליו כה תלולה."

כשקוראים כאן את התיאור המדויק הזה, לא מבינים איך לא זיהו זאת קודם לכן. מכאן רואים בדיוק את הגבעה בצורת גמל עם שני המדרונות בצדדים, התגבהות שבקצה, והכל מתאים בדיוק לספר. יצחקי רץ לשמריה גוטמן וגרר אותו לכאן ואמר לו: הנה גמלא! שמריה הסתכל ואמר: יכול להיות... כשירדו למטה והתקרבו לאתר, מצאו חורבות חרסים על פני השטח, וחיפשו סימון של המקום במפות הסוריות. מסתבר שזה אכן היה מסומן במפה בשם: הגבעה של א-סנאם (הגמל), וזה חיזק את ההשערה, שהפכה סבירה יותר.

שמריה סיים את הסקר ב-1969, והחליט לעשות חפירה בגמלא. הוא פנה לאנשי העתיקות וביקש עזרה במימון. הם דחו אותו בזלזול, כי אז כל אנשי העתיקות והארכיאולוגים היו עסוקים בחפירות של ירושלים – עיר דוד, העיר העליונה וזה היה הכי חשוב לכולם. אבל שמריה התעקש...

שמריה גוטמן, שגילה את מצדה ועשה את העבודה המשמעותית ביותר בה, היה בפלמ"ח והיה אוטוידקט, קיבוצניק שלמד הכל בעצמו. אבל לצורך חפירה רצינית במצדה היו חייבים ארכיאולוג עם תעודת דוקטור לפחות. לכן, למרות שמצדה היתה בעצם תגלית "שלו", מי שקיבל את כל התהילה היה ד"ר יגאל ידן, שפרסם את הממצאים והספרים בשמו. בעצם הוא "לקח" לשמריה את מצדה.

לבסוף הסכימו לתת לשמריה אישור לחפור בגמלא, אך בלי מימון. אמרו לו להשיג מתנדבים ותרומות לחפירה. שמריה החל לתכנן את החפירות ב-1972, וארגן סטודנטים ומתנדבים מתנועות הנוער והתנועה הקיבוצית. כדי לא לחפור בשיא החום בקיץ, תוכנן להתחיל לחפור בסוף אוקטובר 1973... המלחמה פרצה, והתחלת החפירה נדחתה לקיץ 1974.

החפירה הראשונה – שתוכננה לשבוע אחד בלבד - תמיד משלבת מקצוענות וקצת מזל. בשבוע הזה פתחו 3 ריבועים, ומצאו... בית כנסת! החפירות הבאות היו כל קיץ בשנים הבאות 75-76-77 וגילו דברים נוספים: התגלה קו החומה, מהמגדל העגול למעלה למטה עד נחל דליות. נמצאו גם הפרצות של הרומאים בחומה.

בחלק המערבי נמצאו בתי מגורים, בתי בד, מטבעות ועוד. מתקופת המרד נמצאו ראשי חיצים, אבני קלע, מטבע ברונזה שעליו כתוב: לגאולת ירושלים. בשנות ה-80 הוכרז רשמית שזוהי העיר גמלא, והוקמה שמורת הטבע.

יוסף בן מתתיהו הוא דמות מעניינת שתמיד שנויה במחלוקת: בוגד או לא? טוב ליהודים או לא? תמיד מעמידים אותו למשפטים בשיעורי היסטוריה... אך בשביל מורי דרך – אין כמוהו. בלעדיו לא היינו יודעים שום דבר, לא ממצדה, לא מיודפת, גמלא, ירושלים, הר הבית ועוד.

השיר "יוספוס" יצחק שלו (הסופר והמשורר, אבא של מאיר שלו), מתוך ספר השירים "לתור אחרי אישה" הדרכים בספרי העיתים, מובילות אל יוספוס. הערות בשולי הכתוב, תאמרנה: "ענין ביוספוס".

בלעדיו אין חומה ראשונה ושניה, אין עיר עליונה ותחתית, אין היכל ואנטוניה והורדוס, ונאום אלעזר בן יאיר, הנקרא באוזני נערים העולים מצדה לאור לפידים – גם הוא לא היה.

ילונוי כצל בחומה, ינחני מגדל פצאל,

אל דבשת גמלא יובילני ובדרך יודפת,

בתרמיל מסעי, על גבי מלחמות היהודים.

כל שנה יתייצב לפני למשפט, וידי הנשלחת לחתום גזר דינו

נרתעת לפתע. מתן פסק הדין נדחה למועד מאוחר...

ירידה בשביל הקדום לגמלא (רוב התיירים לא יורדים למטה, מחוסר זמן)

גיר/בזלת - צריך לזכור שתחילתה של רמת הגולן היתה סלעי גיר, משקעים של ים תטיס שהיה כאן פעם, כמו בכל הארץ. אז החלו התפרצויות הרי הגעש, שכיסו את הגיר בשכבת בזלת. הנחלים בגולן מאפשרים לנו "חלון גיאולוגי", ורואים שהחלק התחתון של הנחל חושף את שכבות הגיר שמתחת לבזלת.

יוספוס - לאורך השביל יש לוחות עם ציטוטים מיוספוס, שיכולים לשמש תחנות מנוחה והסבר בדרך.

התיאור של יוספוס בגמלא – מדויק ומפורט, ודי ברור שהוא היה כאן, וזה תיאור ממקור ראשון. זה היה אחרי שהוא נלקח בשבי בידפת, ואולי היה בתוך המחנה הרומי. בחלק מהמקומות האחרים סביר שלא היה, והתיאור הוא מתוך יומני מלחמה רומיים או דיווחים אחרים. ויש מקומות עם סימן שאלה – היה שם או לא? הוא כתב שהיה כאן ובנה וחיזק את החומה, כמפקד הגליל, וזה בודאי נכון. האם היה כאן גם בזמן הקרב? לא ידוע.

הוא כתב על 9000 הרוגים בגמלא. האם זו הגזמה? השטח הבנוי בעיר הוא 400 דונם, ולפי חישובי המחקר מקובל לחשב באותם ימים 40 נפש לדונם בנוי, וכך מקבלים 16,000 נפש שהיו תושבי העיר הקבועים. ומסופר שהצטרפו לעיר גם תושבים ממקומות אחרים, כך ש-9000 הרוגים זה לא דבר מופרך, ואפילו הגיוני. העיר היתה בנויה כולה בחלק הדרומי, מלמעלה עד למטה, והבתים נבנו בצורה מדורגת, כאילו תלויים מעל התהום. בצד צפוני, לכיוון נחל גמלא, לא היו בתים, כי השיפוע תלול מדי.

תיאור המצור לפי יוספוס: "... גם במקום הזה חפרו יושבי המקום חריץ עמוק לסגור על מבואי העיר. (כלומר- בנו מן חפיר/ תעלה). ועל הצלע הזקופה נבנו הבתים צפופים מאוד, עד אשר דמתה כל העיר התלולה כתלוייה על פי התהום וצונחת למטה, ופני העיר היו למול רוח דרומית, והצוק המתרומם לאין חקר ממעל גם הוא נשקף לצד דרום ועליו נמצא מרום העיר, ולמטה ממנה היתה צלע ההר הזקופה באין חומה, כי נפלה אל תהום עמוקה. (כלומר – בקצה הדרומי לא היה צורך בחומה, כי השיפועים היו תלולים מאוד, ובלתי עבירים). ואת העיר הזאת אשר ככה שגבה בתכונתה חיזק עוד יותר יוסף במנהרות ובשוחות.... ואספסיאנוס הסיע את חיילו מחמת, ששם חנה בקרבת טבריה, ועלה על גמלא. הוא ראה כי לא יהיה לאל ידו לשים חיל משמר על העיר מסביב, מפני תכונת המקום, ועל כן העמיד צופים רק במקומות אשר מצאה ידו, וכבש את ההר אשר ממעל העיר. ואחרי אשר ביצרו הלגיונות שם את מחנם כדרכם במלחמה, החל אספסיאנוס לשפוך סוללה מאחורי העיר, והפקיד על הסוללה מצד מזרח, אשר שם נמצא המגדל הגבוה בכל העיר, את הלגיון החמישה עשר. והלגיון החמישי שפך סוללה על חלק העיר בתווך, והחריצים והבורות שתמו אנשי הלגיון העשירי."

הלגיונות - כאן בגמלא השתתפו בלחימה כל שלושת הלגיונות הרומיים שהיו בארץ - 50,000 חיילים. יש רק 3 מקומות בכל ארץ ישראל שבהם כל הלגיונות השתתפו: יודפת, גמלא, ירושלים. במצדה השתתף רק הלגיון העשירי, אחרי שהשאר כבר עזבו עם טיטוס את הארץ. יודפת- זה הקרב הראשון, והם רצו להפגין את כל עוצמתם ולהראות שלא כדאי להתעסק עם הרומאים. ירושלים – בודאי אפשר להבין – עיר מבוצרת, גדולה וחשובה, עם בית המקדש, עם המוני פליטים. אבל למה בגמלא צריך כ"כ הרבה חיילים? ההסבר כאן אחר לגמרי:

קשתי זמאריס - בימי הורדוס הגדול הגיע מישהו לארמון ופנה למלך: "אני זמרי (זמאריס), ואני מפקד גדוד יהודי אורגני בצבא הפרתי. שמענו שאתה בונה את בית המקדש, ושאתה מלך יהודי גדול וחזק. אנחנו ערקנו מהצבא הפרתי על נשקינו, סוסינו וחיילינו, ואנחנו תורמים לך גדוד חיילים יהודי שלם, ועומדים לשירותך". הם נקראים במחקר – קשתי זמאריס.

הורדוס עמד בפני אחת הדילמות הקשות בחייו. מצד אחד הוא מלך קליינט, ולכן אסור לו להחזיק צבא, אלא רק מיליציות מקומיות. מצד שני - כאן הוא מקבל מתנה מהשמיים - 500 חיילים, פרשים וקשתים מיומנים ומעולים. מצד שלישי – הפרתים הם אויבי הרומאים, ואם הוא יקבל את הגדוד הזה - הסנט הרומאי יראה בו מורד, משתף פעולה עם הפרתים, ועלולים להוציא אותו להורג.

הורדוס החליט לעשות תרגיל, דומה למה שעשה הסולטן עבדול חמיד השני לצירקסים ב-1878. הוא אמר להם: תודה רבה שבאתם, אבל אני לא צריך אתכם כאן בירושלים, ואם אתם רוצים לעזור – בואו ותהיו משמר הגבול שלי, בגבול הצפון מזרחי של ארץ ישראל. הוא יישב אותם בצפון הגולן, על גבול הבשן. זו נקראת התיישבות בני בתירא. זו היתה אוכלוסייה באוריינטציה בבליית שישבה באזור מאז, ובזמן המרד הגדול צאצאיהם ברחו כפליטים לגמלא. בכתובים מוזכרים הפליטים הבבלים, והכוונה לצאצאי הגדוד הזה.

אספסיאנוס, שהיה מפקד שדה מעולה, עמד לסיים את משימתו בגליל ולעלות לירושלים, אך ידע שיש חשש שיפתחו מולו חזית מזרחית חדשה, בעזרת צאצאי הפרתים שעוזרים ליהודים בגולן. אמנם גמלא כבר היתה במצור של 7 חודשים ע"י צבאו של אגריפס השני, אך הוא חשש שתיווצר לו בעייה עם גמלא והפרתים, ולכן החליט לחסל את גמלא לפני העלייה לירושלים. לכן המלחמה נמשכה כאן עד הסוף המר, עד שהעיר נמחקה

לגמרי מעל פני האדמה. אספסינוס הגיע לכאן, ואחרי נסיון כיבוש ראשון שבו הרומאים נכשלו ונהדפו, הם עלו על העיר פעם נוספת, כבשו אותה ושחטו את כולם עד האחרון.

מערכי הגנה וביצורי ערים בדרך כלל הוקמו כתגובה לנשק התקפי מסוים. למשל - בתקופה הכנענית שערים בחומה היו שערים ישרים (אשקלון, תל דן). לאחר שהומצאו מרכבות הברזל ואילי ברזל, הוקמו כנגדם שערים בזווית של 90 מעלות שמאלה, כדי להקשות על התוקפים את הכניסה. בתקופה ההלניסטית הגיעו לעולם הבלטיסטריות (הארטילריה של העולם הקדום). טווח הירי שלהן הוא כ-300 מטר. עיר ממוצעת היא באורך 300 מטר, ואם היו מקרבים את הבלטיסטרה עד החומה, כל העיר נמצאת בטווח הירי שלה. גמלא הוקמה כאן כבר בתקופה ההלניסטית, ונחשבה אחת מערי בתי חומה (לפי מסכת ערכים במשנה). היא נבנתה על גבעה גבוהה עם חפיר, כך שאי אפשר לקרב אליה בליסטריות, ורוב העיר נמצא מחוץ לטווח הירי של האויב. בגמלא התגלו כ-6000 אבני בליסטריות, אבל כולן נמצאו ב-30 מטרים הראשונים ליד החומה. כלומר - בחירת המיקום הטופוגרפי של העיר היה חלק ממערך ההגנה שלה. כך גם סוסייתא ויודפת נבנו במודל דומה, כולן באותה תקופה.

אספקת מים לעיר - כל עיר נבנתה ליד מעין. המעין כאן הוא למטה, קרוב לערוץ הנחל, והיה קשה לרדת כל יום ולהעלות מים אל העיר. לכן חצבו בורות מים, לאגירת מים בתוך העיר. הבעיה שבבזלת אי אפשר לחצוב. אך כאן, ככל שיוורדים למטה לנחל, שכבת הבזלת יותר דקה, ומתחתיה גיר או קירטון. לכן אפשר לראות כאן בורות מים באמצע הגבעה, שבהם הסירו את שכבת הבזלת של 20-30 ס"מ, וחצבו בור מים בסלע הקירטון. זה היה עוד שיקול של בחירת מיקום העיר כאן.

הסוללה - הלגיון ה-15 הקים אותה על קיר המגדל העגול, לאחר שכיסו וסתמו את החפיר/התעלה שהיתה לרגליו. מהסוללה נורו אבני הקלע והחיצים אל תוך העיר. בליסטרה, קטפולטה הם שמות של כלי נשק שונים, ויש ויכוח בין החוקרים למה שימש כל אחד מהם.

הפריצה בחומה - התאור של יוספוס: "עבודת הסוללה שלמה מהר, כי רב היה מספר הידיים העוסקות בה, וכל אנשי המלחמה היו מהירים במלאכתם והרומאים הקריבו את מכוונות הרעש, ואת אילי הברזל, והרעישו את החומה בשלושה מקומות." בחפירות נמצאו שלוש הפרצות בחומה, וליד כל אחת נמצאו אלפי ראשי חצים, ואבני בליסטריות. זה המרכז של אזור הלחימה. כאן נמצא הגרון שראינו במוזיאון, שהיה של הרומאים ואולי של המגוינים. נמצאו כאן עשרות מסמרים של הסולמות שבעזרתם החיילים טיפסו על החומה. העץ של הסולמות נרקב במשך השנים, ורק המסמרים נשארו.

בתי העיר המדורגים - יוספוס מתאר את הבתים הבנויים זה על זה, ורואים אותם כאן. רואים זיזים באבן, שעליהם היו הקורות, ששימשו גג של קומה ראשונה ורצפה של קומה שנייה.

תוספת ביצורים - יוספוס מספר שהוא ביצר את העיר, אבל העיר כבר היתה מבוצרת מימי אלכסנדר ינאי. בחומה רואים שהוסיפו חומה נוספת, צמודה למקורית, כדי לעבות ולחזק את החומה. כל זה התגלה כאן כמו שהוא, ורק היה מכוסה בעפר וסחף. כמעט לא שחזרו כלום.

מקווה - רואים מתקן מים, עם מדרגות, בריכה, ונראה בדיוק כמו מקווה, ומתאים למפרט הטכני של מקווה. אבל המפרט הטכני מופיע במשנה, שנכתבה בשנת 200, כלומר 133 שנים אחרי שגמלא חרבה. ההסבר - היהודים כאן חיו על פי ההלכה, בזמן שההלכה עדיין היתה תורה שבעל פה, ועלתה על הכתב מאוחר יותר. למרות זאת - בגמלא, מצדה, מגדל ובעוד ערים - כולם עבדו לפי אותם כללים, אותה מערכת חוקים ואותו מפרט טכני.

נמצא צמוד לבית הכנסת, למרות שאין חובה לטבול במקווה לפני שנכנסים לבית כנסת. יש חובה להיטבל לפני שנכנסים לבית המקדש, ולכן בירושלים יש הרבה מקוואות בכניסה להר הבית. אך כשמעבירים את עולם המקדש אל עולם הקהילה (בית כנסת נקרא "מקדש מעט"), ולכן לרוב המקווה נמצא קרוב לבית הכנסת, ויש מקומות שגם כיום טובלים לפני בית הכנסת, כמו למשל בצפת העתיקה.

בית הכנסת - מהמאה ה-1 לספירה, בזמן שבית המקדש היה קיים. (אחד מ-8 כאלה שנמצאו בארץ). יש בו כמה אלמנטים שלא מכירים במקומות אחרים: רצפת המבנה היתה עפר מהודק. מתחת לעמודים בנו בסיסי אבן חזקים. עמודי הפינות בנויים בחתך בצורת לב, והם בנויים מעמוד מודבק על עמוד ישר, כי לעשות סיתות עגול בבזלת זה קשה מאוד. חלק מהעיסורים הם ניאנדר כפול = צלב קרס. זה בעצם דגם גיאומטרי פשוט של קווים ישרים, שהיה נפוץ בתקופה זו. כיום יש לסמל הזה משמעות מסוימת מאוד, עם הרבה מטען רגשי.

הכניסה לבית הכנסת היא מכיוון ירושלים. אין לו ארון קודש, כי זו המצאה של חכמי ישראל לאחר חורבן הבית שני. הארון במשכן או בבית המקדש מעולם לא נקרא ארון הקודש, אלא: ארון הברית, ארון האלוהים, ארון העדות. בימי בית ראשון בארון הזה היו לוחות הברית, צנצנת של מן-מזכרת מהנדודים במדבר, המטה של אהרון שפרח, אך לא היה שם ספר תורה. בימי בית שני - הארון היה ריק. ארון הקודש הוא קופסה מעץ, שבה שמים את ספרי התורה, את כתבי הקודש, וכך הוא הופך לארון הקודש.

בעקבות חורבן הבית קרו שני תהליכים: בית הכנסת הפך ממקום כינוס למקום תפילה, ומכניסים את ספר התורה לארון בבית הכנסת. במאה השנייה אמרו חכמי ישראל: בעוון שני דברים עמי ארצות מתים: "על שקוראים לארון הקודש ארון, ולבית הכנסת בית העם." בימי בית שני ספר התורה נמצא בבית אחר, במקום צדדי כלשהו, ומביאים אותו לבית הכנסת כאשר צריך לקרוא בתורה. בתלמוד, מסכת עירובין יש סיפור: מעשה ששכחו להביא את ספר התורה לבית הכנסת מבעוד יום, ובבוקר הסתבר שלא הביאו את ספר התורה... זו אחת ההוכחות לכך שספר התורה לא היה בכלל מאוחסן בבית הכנסת.

בית הכנסת שימש אז לקריאת התורה ולימוד המצוות. צורת הישיבה - ספסלים מסביב, לאורך הקירות, כמו שנהוג כיום בבתי הכנסת הספרדים.

מבוי סתום - מושג הלכתי, בכניסה לעיר. בזמן המצור הוסיפו קיר ניגש אל השער, שיחסום את הכניסה לעיר. לחי - ליד השער יש קיר נמוך, נראה כמו מדף, שלא שייך למבנה עצמו, והארכיאולוגים לא הבינו מה זה. רבנים שבאו לבקר בחפירות מיד זיהו שזו "לחי" - קשור להלכות העירוב ותחום שבת, כמו שמופיע במשנה, וגם זה מראה שבגמלא חיו על פי ההלכה - כשהייתה עדיין בעל פה.

שריזים עתיקים יותר - ידוע שצריך לקרוא את מגילת אסתר – בפורים, י"ד באדר. אך במקומות שהיו מוקפים חומה מימי יהושע בן נון - צריך לקרוא בט"ו באדר – שושן פורים. המשנה מונה מקומות שבהם צריך לקרוא בשושן פורים, וביניהם מוזכרת גמלא. כלומר – היתה בה חומה מימות יהושע! מתקופת הברונזה המאוחרת? נשמע לא הגיוני, עד שבחפירות נמצא קטע בנוי של העיר וחומה מתקופות קודמות – ברונזה תיכונה וברונזה מאוחרת. אמנם אלה ממצאים דלים מאוד, לא עיר גדולה, אך היתה כאן התיישבות גם בתקופות קודמות, וכותבי המשנה ידעו מה הם כותבים...

האזור המערבי של העיר – התגלו אזור מגורים, אזור תעשייה, ובעיקר בית בד שבתוכו יש מקווה. זה אומר שהשמן הזה היה מיוצר תוך הקפדה על דיני טהרה. שמן טהור צריך רק לבית המקדש, כלומר – יש סברה שמגמלא הביאו את השמן לבית המקדש. הגליל היה האזור לייצור השמן המשובח ביותר, ולכן אותו הביאו לבית המקדש. זה אומר שני דברים: 1. סימן שגמלא נחשבה חלק מארץ ישראל, כי כל מה שנמצא מחוץ לארץ ישראל טמא בטומאת ארץ העמים. 2. זה חלק מההסבר למה חנוכה נמשך שמונה ימים. אם לא היו במקדש שמנים טהורים, ומצאו רק כד קטן, למה הוא הספיק דווקא לשמונה ימים? כי זה פרק הזמן שלוקח להביא שמן טהור חדש מהגליל. 4 ימים מירושלים לגליל ו-4 ימים בחזרה.

המגדל העגול - תצפית לאזור : רואים מפל מים שנחל גמלא, אך זה לא מפל גמלא הגבוה, אלא מפל של 27 מטרים, והמפל הגדול נמצא עוד יותר גבוה, וכדי לראות אותו צריך ללכת למסלול שביל הדולמנים. אי אפשר ללכת בתוך נחל גמלא כי במדרונות יש קינון של נשרים, ואסור להפריע להם. בכלל – עתיקות גמלא תקועות בתוך השמורה ו"מפריעה" לשמורת הטבע.

המגדל העגול הוא אחד הסיפורים הדרמטיים בסיפור גמלא, לפי יוספוס: "ואנשי המלחמה החזיקו עוד מעמד במצור עד יום 22 לחודש היפריברטיוס (תשרי). כי ביום ההוא באשמורת הבוקר, התגנבו 3 אנשים מן הלגיון ה-15 בלאט אל המגדל הזקוף אשר ממום, וחתרו תחתיו. והצופים בראש המגדל לא ראו אותם בעלותם כי חושך הלילה כיסה עליהם, וגם לא חשו אותם בבואם. אנשי הצבא נשמרו מכל המולה, ובידם עלה לגולל חמש אבנים גדולות ולהימלט. ופתאום נהפך המגדל תחתיו בקול שאון גדול, והצופים התגלגלו איתו יחד אל התהום. והשומרים אשר על החומה נבהלו מאוד ועזבו את משמורתיהם וברחו."

הרומאים חפרו מתחת ליסודות המגדל, שעמד על קירטון רך. אי אפשר לחפור בזולת, אך בקרטון אפשר בקלות, גם בלי פטישים ורעש. הבנייה היא בנייה יבשה, האבנים לא צמודות זו לזו בשום חומר מילוט, ולכן ברגע שהוציאו כמה אבנים מלמטה, כל הנדבכים הבאים צנחו זה על זה, והחלק העליון קיבל זווית נטייה והתמוטט. המגדל המקורי היה גבוה בערך מטר ממה שרואים כיום, ועם נפילתו החלה פאניקה בעיר.

"ורבים נועזו לבקוע להם דרך בין מערכות הרומאים ונפלו בחרב... וטיטוס שב בעת ההיא וזעם מאוד על המכה שהייתה בחיל הרומאים שלא בפניו, וחר לו 200 רוכבים וגם לקח עימו אנשי צבא רגלים ובא בראשם בשערי העיר בלאט. אולם הצופים ראוהו בבואו והרימו קול צעקה ולקחו את נשקם בידיהם. ובהיוודע הדבר לאנשי העיר כי באו הרומאים אל תוכה, תפסו את נשיהם ובניהם וסחבו אותם אחריהם לברוח איתם יחד אל ראש ההר, ביללה וזעקה. ונוראה היתה אנקת החללים בכל מקום ודמם הציף את כל העיר ונשפך למטה במורד. אספסינוס בא לעזרת אנשיו וראש כל חייליו ובא להילחם בפליטים שנמלטו אל ראש ההר. כי הגביה התרוממה לאין חקר והייתה מכוסה אבנים מסביב וקשה היה לעלות עליה, ועתה הייתה מלאה המון אדם ומורדותיה התלולים סוככו עליה. וכאשר העפילו הרומאים לעלות עליה ירו בהם היהודים חצים וכל מיני קלע והם גוללו עליהם אבנים גדולות והשחיתו בהם תחת אשר חיצו הרומאים לא יכלו ל הגיע עד מרום מעמדם. אולם לאסון היהודים שלח אלוהים רוח סערה אל עבר פניהם, היא משכה אליהם את חיצו הרומאים והשיבה את חיציהם אחור. מפני כוח הסערה לא יכלו היהודים להתחזק במורד התלול, כי לא מצאו שם מעמד לרגליהם, וגם נבצר מהם לראות את השונאים העולים עליהם. והרומאים עלו על ההר, והקיפו את היהודים והמיתו מהם את כל הלוחמים העומדים על נפשם, וגם לא חמלו על האנשים הפושטים אליהם יד לבקש חנינה.. כי זכר אחיהם הניגפים בעת עלותם על העיר לראשונה הקשיח את ליבם מאוד. וכאשר נואשו היהודים מעזרה, תפסו רבים את טפסם ונשיהם, והתגלגלו איתם אל התהום אשר פיה עמוק מאוד לצלע ההר." (זו בכלל לא הייתה התאבדות המונית, אלא בריחה מפני הרומאים. הם לא קפצו לתהום, אלא התגלגלו, כשלא הצליחו לייצב את עצמם).

"וזעם הרומאים היה קל יותר מקשי לב היהודים הנתפסים. כי מספר הנשחטים בידי הרומאים היה 4,000, ולעומתם נמנו 5,000 חללים אשר התנפלו מראש ההר. ואיש לא נשאר בחיים, מלבד שתי נשים שהצליחו להתחבא מזעם הרומאים בעת מפלת העיר. כי ביום ההוא לא חמלו הרומאים גם על נפש עוללים ותפסו רבים מהם, והשליכו מראש הגבעה. כך נפלה גמלא ב-23 בחודש היפריברטיוס(תשרי), והמרד החל בה ב-24 בחודש גורפיאיוס (אלול)."

לפי הנוהג של הרומאים – הם כנראה אספו את כל הגופות לפינה כלשהי ושרפו אותן, כדי למנוע התפשטות מחלות. לכן לא נמצאו שום שרידי עצמות בכל העיר.

עדיין לא נמצאה שכבת שריפה כזו, אך נחפרו רק 4% מכל העיר, וייתכן שעוד ימצאו בעתיד. סיפורה של גמלא הדליק תמיד את הדמיון של הרבה אנשים, של ההמשכיות והעוצמה היהודית.

שיר של זרובבל גלעד (נכתב לפני החפירות בגמלא):

כאשר גמרנו לטעת את העצים, בבורות שכרינו באדמת הגולן, ירדתי לנחל, בקירותיו נשרים יקננו פניתי אל דבשת הגמל, שאומרים כי העיר גמלא עמדה שם.

ובעודי מטפס במדרון ונשימתי מתקצרת, ראיתיו פתאום עוף בודד, אצילי, ניצב ללא זיע ועיניו באגס בר מדובלל.

הנשרים חגו למעלה, גבוה, אחיו חלפו על ראשו וצילם לרגליו, ובו צרח ולא נח.

נשאתי אליו ראשי ושרקתי, קראתי: היי אתה, לא ענה, ועיניו משפדות את העץ,

כשגחתי לרגלי האגס, על כותרת עמוד בוהקת, באור יום אחרון נעלם הזרון.

באותו המקום מצאו אחר כך החופרים, שרידים של בית כנסת, שפתחו כלפי ירושלים

ועל רצפתו אפר ואבני בליסטראות.

מי שהגיע בשפתיו אל האפר, חש כי עודנו חם.

מצפור הנשרים - זה אחד המקומות הכי משמעותיים וחשובים בשמורת גמלא. בעונות רבות של השנה עומדים כאן פקחים שגם מעבירים הדרכה על הנשרים. מהתצפית הזו רואים קינון נרחב של עופות דורסים, על המצוק שלפנינו. כבר טריסטרוס ואחרים שהסתובבו בצפון הארץ, תיארו כמות עצומה של עופות דורסים שמקננים במצוקי הצפון. כשהישראלים הגיעו לכאן ב-1967 גילו שבאמת יש קינון נרחב. העוף הבולט ביותר באזור הוא הנשר.

המצפור הוקם כאן כי כאן נעשה המחקר על הנשרים. על גג התצפית יש מצלמות, בארונות שי מסכי טלוויזיה ואפשר לעקוב בזמן אמת על עונת הקינון. כאן נעשים המיטודרים – שותלים על הנשר משדר, וכך אפשר לאתר אותם ע"י איתוראן, לדעת איפה הם טסים, איפה מקננים, איפה מחפשים אוכל וכולי. נשר שמתרומם

כאן, יכול לעבור מאות ק"מ ביום. כבר נצפו נשרים שהמריאו מגמלא, טסו לאכול ארוחת צהריים בסעודה, ארוחת ערב בסוריה, וחזרו באותו ערב ללינה בגמלא.

מקור השם – נשר (VOLTURE) – כי הוא קרח ונשרו שיערותיו. מוטת הכנפיים שלו יכולה להגיע עד 2.80 מטר, כלומר – הנשרים כבדים מאוד. אחרי שהם אוכלים פגר, הם עוד יותר כבדים ולא יכולים להתרומם ללא תרמיקה. לכן הם בוחרים קינון במצוקים כאלה, מטילים ביצה בקן ומגדלים בו גוזל. ואז כשהגיע הזמן ללמד אותו לעוף – מביאים אותו לקצה המצוק, נותנים לו דחיפה קטנה, והוא נאלץ לפתוח כנפיים ולהתחיל לעוף. הנשר הוא הסניטר של הטבע. בשרשרת המזון של הנבלות הוא הראשון שמבקיע, וקורע את העור. לכן הראש שלו נקי משערות, כדי שיוכל להכניס את הראש שלו לתוך הקרביים של הנבלה. אם היו לו נוצות על הראש – הוא היה מתכסה בדם, הוא לא יכול לנקות את הצוואר, וזה היה מפריע לו בתעופה. אחריו מגיעים הרחמים, עם ראש יותר קטן ומקור יותר קטן, ומנקים בין העצמות, אחריהם העורבים מטפלים בשאריות. לא לבלבל עם עיט = EAGLE. עיט סלעים – הוא מה שקוראים בטעות נשר רומאי, נשר אמריקאי, נשר נאצי. הבעיה העיקרית היא שאוכלוסיית הנשרים הולכת ומידלדלת, בגלל כמה סיבות: הרעלות משנה, התחלחלות, רעש מטוסים וכו'. נקבת הנשר מטילה רק ביצה אחת בעונה, ואם הביצה לא בוקעת מסביבה כלשהי, המשמעות היא שאיבדנו דור שלם. הטבע מצא פטנט של הטלת מילואים. אם הביצה נעלמה מהקן – הנקבה מטילה ביצה נוספת באותה עונה. לכן הפקחים עושים לנקבות תרגיל יזום: ביום שמזיהם הטלת ביצה, יורדים בסנפלינג אל הקן, לוקחים לה את הביצה, ואז הנקבה מטילה ביצה נוספת. את הביצה שלקחו – שמים באינקובטור וכך מצליחים לקבל שני גוזלים באותה עונה.

כלובי איקלום לנשרים פצועים – מטפלים בנשרים שנפצעו בטבע, מאכילים אותם, וכשהם מחלימים – משחררים אותם בחזרה לטבע.

עופות נוספים שאפשר לראות כאן (דוגמאות במרפסת התצפית): חיוואי, רחם, בז.

דיר קרוח (בתוך שמורת גמלא) – כפר ביזנטי נוצרי, מאה 4-5, שנמצא כרגע בשיפוצים. אפשר לראות כתובת ביוונית מעל המשקוף של המנזר "האל של גרגוריוס הושע ורחם אמן". מנזר ע"ש גרגוריוס הקדוש. ליד המנזר יש כנסייה, עם כמה דברים מעניינים ומיוחדים: האפסיס מרובע ולא עגול, בגלל שקשה מאוד לחצוב ולסתת בבזלת. משני הצדדים שני החדרים – דיאקוניקום ופרוטזיס – מקוריים כמו שהיו, כולל הגג המקורי. יש גם בזיליקה, אך אין כאן עמודים שמחזיקים קורות עץ (כי אין כאן עצים), אלא קשתות כדי להקטין את המיפתח, ומעליהן, על זיזים בולטים הניחו קורות אבן ולא עץ. קורת אבן לא יכולה להיות ארוכה מדי כי אז היא תישבר באמצע, בגלל המשקל, ולכן הקטינו את המיפתח. זה דומה גם למה שרואים בכורזים.

נסיעה למפל עיט

ראס אל חרבוש – כפר כלכליתי שהתגלה כאן עם כמה מבנים. אחד הבתים הועבר למוזיאון בקצרין (ראינו אותו אתמול).

בזלת דלווה – כל האזור מכוסה בבזלת זו, הרבה סלעים ובודדרים. סדרת קילוחים שנמשכו כ-300,000 שנים.

בזלת מוויסה – בזלת פריכה ורכה. גבעה/אצבע שלה מכסה את בזלת דלווה וחוצה את הכביש. זה משמש כנקודת מעבר לטנקים מצד לצד.

מפל עיט

קרוב מאוד לכביש, מצד שמאל (מערב), יש כאן מים רק בחורף ובאביב. זה יובל של נחל יהודיה. **משושים של בזלת** שרואים בדופן הנחל. זה לא רק בבריכת המשושים, אלא בכל קילוח לבה יש עמודונים משושים כאלה. כאשר הקילוח זורם על פני השטח, הוא לא מתקרר בצורה הומוגנית ואחידה. החלק שמתקרר ראשון זה הקרום העליון שבא במגע עם האויר (כמו בדייסה או קקאו). השלב הבא שמתקרר הוא החלק התחתון, שנוגע בקרקע. החלק הפנימי ממשיך להיות נוזלי הרבה זמן אחרי שהחלק העליון והתחתון התמצקו. החלק האמצעי מתמצק בתהליך איטי מאוד, כי הוא סגור בין שתי שכבות מוצק, ועובר עליו תהליך של קריסטליזציה (התגבשות). כאשר דברים מתגבשים בטבע זה תמיד בצורת משושה. זו הצורה הטבעית היציבה ביותר שממלאת את השטח בלי להשאיר חללים. לכן גם בכורת נוצרים משושים, פתיתי שלג הם בצורת משושה, גבישי יהלום, וכאן גם עמודי הבזלת. לפעמים זה מתקרר בדרך ולא מספיק להגיע לצורה האידיאלית, ואז רואים גם מחומשים וכו', אך כללית זו צורת משושים.

הנחל התחתון בתוך הבזלת וחשף את הקיר עם המשושים. רואים כמה שכבות של עמודונים, בצבעים שונים, כי אלה קילוחים מתקופות שונות, שיושבים זה על זה.

מבנה כל הנחלים בגולן:

"**מסיל**" – החלק העליון של כולם הוא שטוח, הערוץ הוא מסילה הוא מסילה צרה שזורמת לאט בפלטה הגבוהה של הגולן. **המפל** – הנחל מתחתר בצורת קניון צר ועמוק.

פשט הנחלים – החלק הנמוך שלהם מתרחב קרוב לכינרת. למשל כאן – נחל יהודיה יוצר את בקעת בית ציידא.

התחתרות לאחור – הגולן יושב על לוח טקטוני מזרחי, והגליל על לוח טקטוני מערבי יותר. הלוחות האלה נקרעו זה מזה ונמצאים בתזוזה מתמדת צפונה, וגם זה ביחס לזה. כשהם נקרעו – נוצרה שורת המפלים שהייתה בהתחלה במקום החיבור. כשהגיעו מי הגשמים בכל חורף – החלה התחתרות של הנחלים לאחור: המים נשככים בעצמה משפת המפל בצורת קשת, ואוכלים לאט לאט את הקיר שמתחת לקצה המפל. נוצרת "בטן" מתחת למפל, ובשלב מסוים קצה המפל קורס ונופל, וכך הוא זו לאחור.

בגלל שזו תופעה של שבר בין הלוחות, כל המפלים נוצרו באותו זמן, ולכן החלו להתחתר באותו זמן. לכן לכל הנחלים צורה דומה, וכל המפלים יושבים על קו אורך אחד, ממש כמו על סרגל. הכביש עובר ממזרח להם, וזה ציר המפלים. בעוד 100,000 שנה – הנחל ימשיך להתחתר מזרחה, ויגיע עד הכביש, ויצטרך לסלול כביש חדש...

עובי שכבת הבזלת כאן הוא כ-400 מטר, ולכן לא רואים את הגיר שמתחתיה. **תהליך היווצרות הגולן** - הפלטה של הגולן זזה צפונה, ונתקעה במחסום הררי – הוא החרמון. לכן, מהלחץ שנוצר, החרמון התרומם יותר ויותר גבוה. כך נוצר גם הקמר של הגלעד מדרום, והגולן ביניהם הוא קער (קערה). במשך הזמן הקערה התכווצה מהלחץ, והחלק התחתון שלה שקע יותר ויותר למטה. בהתפרצות הוולקנית הבאה הלבה זרמה ומילאה את הקערה – זו בזלת הכיסוי, זו הפלטה הראשונה והתחתונה של הגולן. הרי הגעש שנוצרו הם שלב מאוחר יותר – הם התפרצו דרך בזלת הכיסוי וכיסו אותה. בשוליים של הקערה – נותרו שכבות של גיר, ושכבת הבזלת שם היא יותר דקה, לכן בדרום הגולן יש מחשופי גיר – בנחל דליות, באזור חמת גדר, בנחל אל-על(המפל הלבן). כך גם בצפון הגולן-בנחל עורבים. אבל כשמגיעים לנחל יהודיה וזויתן – באמצע הרמה – אין בכלל מחשופי גיר, כי עובי הבזלת גדול מאוד, מגיע עד 700 מטר בחלק מהמקומות.

המשך התהליך - הפלטות מתרחקות זו מזו, נוצרת הכינרת והיא הולכת ושוקעת. הלבה שזורמת בגולן זורמת למטה, למקום הנמוך יותר. במקום ההתפרצות יש עובי לבה גדול, וככל שמתרחקים - השכבה דקה יותר. ההתפרצויות הבאות היו יותר ויותר בצפון הגולן, והלבה שם הכי עבה, ולכיוון דרום היא יותר דקה. כך נוצרה הפלטה הנטויה שרואים היום.

נסיעה למרום גולן

צומת המפלים – לידו פורח אירוס הגולן בתחילת מרץ, כדאי לבוא לראות.
מתחם יצחקי – מימין לכביש – עיר מתקופת הברונזה הקדומה, רואים קיר אבנים ארוך בין שני ערוצים.
תל קצביה (צומת קצביה) – תל ארכיאולוגי משמאל לכביש, יש השערה שזוהי העיר סלבקיה – עיר מהתקופה ההלניסטית. היא נחפרה חלקית בלבד. למרגלותיה יש שורת מעינות- שהגדול בהם הוא מעין סלבקיה וממנו מגיעים המים של מפעל מי עדן. הוקם כאן חניון/פארק עם מתקני משחקים.

תמליל סיור מספר 36 לקמפוס הגולן

מסלול הסיור: אום אל קנטיר, מצפה שלום, חמת גדר, הר בנטל

נסיעה לאום אל קנטיר

מימין רואים את הצד המזרחי של הגולן עם תילי הגעש שלו – הגולן תמיד נתפש כבלוק אחיד שנמצא בפינה הצפון מזרחית של ישראל, אך בתוכו הוא מאוד מגוון, הן מבחינת הגבהים - בקצהו הדרומי כ-300 מ' מעל פני הים, כאן כ-950-900 מ' מעל פני הים, ויש אזורים בגולן גבוהים עוד יותר. הגיוון בגובה מתבטא במזג האוויר, בנופים ובצמחייה.

משמאל קטע יער של אביטל-בנטל שהוא אחד מכמה קבוצות של יערות הגולן (יער אודם למשל). יער אביטל-בנטל דומה בהרכבו – יערות גבוהים (800-900 מ'). יער נוסף נראה ליד רכס חזקה, בשנית, ומהווה את ההמשך של אותה חגרות יערות.

אלון מצוי ואלון תולע הם שני המרכיבים העיקריים של היער אבל יש בו גם אלות אטלנטיות, עוזררים ועצים אחרים. שלושת היערות היו פעם רצועה אחת ארוכה. גוטליב שומאכר, שעשה סקר נוף על הגולן עבור העות'מאניים, כתב ספר על הגולן עם המפה המדויקת הראשונה של האזור לפני כ-120-130 שנים, מתאר את היערות האלה גדולים ממה שמכירים אותם היום – לאחר התיאור שלו הצירקסיים כרתו ואלו גם אחרים, והיער התכווץ קצת.

ההמשך הקלדרה היבשה של הר אביטל (אחת משתיים בגולן, בנוסף לברכת רם שהיא קלדרה רטובה). תופעת הקלדרה יכולה להיווצר בשתי צורות, שתי הקלדרות בגולן נוצרו באותו אופן.

בעבר היה מטע תפוחים נהדר שלאחרונה נעקר ונשתלו במקומו גפנים ליין. התפוח הוא המלך של הגולן והגליל העליון, כמעט מביך לראות איך בשנים האחרונות איך עוקרים מטעי תפוחים כדי לשתול גפן ליין, אולם יש עודף תפוחים בארץ ומיץ ענבים ליין נמכר במחירים גבוהים, לכן עדיין נוטעים – כנראה מתישהו יתחיל להתיישר הביקוש עם ההיצע. מטעי רימונים למשל כבר התחילו לעקור, יש עודף והמחירים יורדים.

ממשיכים עם כביש 98, כביש המחבק את רמת הגולן ממזרח במקביל לקו הגבול ממגידל שאמס ועד חמת גדר הכביש הראשי של רמת הגולן, כביש אורך, שאליו מתחברים כל הכבישים האחרים שעולים מבקעת הירדן.

בבקעת קונטרה – בקעה גדולה יחסית ומישורית שהתמלאה בסחף לאורך השנים והקרקעית שלה היום מעובדת עד המטר האחרון. גיאוגרפית הבקעה נתונה בין תילי הגעש של רמת הגולן. מבנה רמת הגולן באזור הזה מאופיין על ידי שני רכסים ארוכים שהמרחק ביניהם 2-3 ק"מ – רכס בשנית ורכס שני המיוצג על ידי אביטל-בנטל – ביניהם נמצאת בקעת קונטרה ועוד בקעות קטנות אחרות.

אם היינו ממשיכים ישר בכביש (מה שאסור לעשות), מגיעים חירבת לצורימאן – כפר צ'רקסי שהיה עד 67. המפקד הסורי ב-61 מדבר על 110 אלף איש שישבו ב-200-150 יישובים, חלקם כפרים חלקם כפרירים (יישובים מאוד קטנים של 5-10 משפחות). מכל קבוצות המיעוטים של הגולן, והיו רבות (נוצרים מרונים ויוונים אורתודוכסים, בדואים, טורקמנים, כורדים, עלווים, דרוזים), הצ'רקסיים היו קבוצת המיעוט הגדולה ביותר, קונטרה הייתה צ'רקסית וסביבה כ-12 כפרים צ'רקסיים (עין זיוון לפני שהיה קיבוץ, חושנייה, צורימאן, מנסורה שלא קיים היום וכן הלאה). מתוך אותם 110-100 אלף איש כ-30-40% היו צ'רקסיים – הם היו קבוצה מאוד גדולה מבחינה מספרית וגם היו קבוצה מאוד חזקה.

כשהצ'רקסיים מגיעים לכאן בשנות ה-70 של המאה ה-19 מנסות הקבוצות האחרות לבדוק אותן (הבדואים רבים איתם על השדות והדרכים) והצ'רקסיים 'עושים סדר' ומהר מאוד כולם מבינים שהם חזקים, שיש להם מורשת חיילית, שהם מאומנים, יודעים לרכב על סוסים, לירות, ולא מתעסקים איתם יותר. יש סכסוכים כאלה ואחרים, אז דרוזי שהיה צריך ללכת לכפרו לאזור בדרום הגולן היה עוקף את הצ'רקסיים בעיקוף מאוד גדול כדי לא להתקרב לאזורים שלהם.

הטורבינות – אשור תוכניות לכ-80-60 טורבינות נוספות ברמת הגולן, היום יש רק 10 על הר בני רסן. רסנים היה שם של קבוצה ערבית של ערבים שהתנצרו במאה ה-5, העיסאניה, וישבו במרחב הזה. הר בני רסן הוא חלק מרכס בשנית.

כל תילי הגעש של הגולן הם מעין ג'בלאות (הר בנטל למשל) שאין יותר מדי מה לעשות בהם חוץ מתצפית. אורכו של רכס בשנית קרוב ל-13 ק"מ והוא מורכב מכ-11 תילי געש שונים. בין הר אחד לשני יש עמקים ויערות – רכס גדול עם גיאוגרפיה מאוד מעניינת שמתנהג כמו רכס, לכן מאוד יפה לטייל עליו. יש שביל טיול אחד מסומן שיוצא מלמעלה לגיוזיה, לכביש 98 – מסלול קצר כ-3 ק"מ. למעלה מגיעים לא פעם על מנת לראות את 'החלמוניות' של רכס חזקה' וסתוונית התשבץ (שהיא הרבה יותר נדירה) והגולן המזרחי זה האזור היחידי בארץ שהיא פורחת. רכס חזקה יושב באמצע הגולן והוא מאוד ארוך, מבחינה ביטחונית החשיבות שלו היא גדולה מאוד, שכן הוא יושב כמו חומה גדולה וזקופה שמונעת מעבר (במלחמת יום הכיפורים למשל אף אחד לא מנסה לעבור דרך רכס חזקה, הסורים מנסים להיכנס או מעמק הבכא או בפתחת פארס-רפיד, משם גם מצליחים).

הטורבינה הבודדת מול הכניסה לאלוני הבשן, הר בני צפת. גם למאגר למטה קוראים מאגר בני צפת. הצפתים, שלפעמים נתפשים כהזויים מקובלים ורוחניים – היה להם צד פרגמטי שבא לידי ביטוי גם במעשה ההתיישבותי (בראש פינה, בני יהודה, רמסניה), וגם היו קשורים להבאת יהודים לארץ בתקופת המנדט וכן הלאה. מעבר למאגר בני צפת רואים שתי גבעות צמודות ומימין להם גבעה נוספת עם עצים – זו רמסניה, עומדים שם עד היום שרידי מבנה שבו כנראה התגוררו בתקופה הקצרה שהיו שם. יצאנו ממרום גולן, עברנו את עין זיוון ואלוני בשן, אז מתחילים לעבור שורה של יישובים היושבים על הכביש בצד הדרומי – רוב ההתיישבות היהודית ישראלית ברמת הגולן יושבת בהיקף.

אנדרטה – 'עוצבת ברק', חטיבה 188- הספר 'על בלימה' של אבירם ברקאי – ספר חובה שעושה צדק היסטורי עם חטיבה 188 שזה היה מרחב הלחימה שלה במלחמת יום הכיפורים עד שנשחקה עד דק וירדה מסדר הכוחות, ושם את כל תמונת מלחמת יום הכיפור בגולן בפרופורציות הנכונות ומכניס את קרב עמק הבכא לפרופורציות הנכונות שלו – קרב מאוד חשוב אבל לא הקרב המכריע של הגולן. הקרב המכריע של הגולן זה הקרב על נפח, שהיא הנקודה האסטרטגית של רמת הגולן ואם הייתה נופלת עמק הבכא היה נופל, זה מה שהציל את העניין. יש באזור הרבה אנדרטאות, האנדרטה מסכנה מאוד (כך גם אחרות) היא נראית לא טוב ואין מקום לבוא ולהתכנס לידה. מי שנהרג לא תמיד יש מי שיספר את הסיפור שלו – אולי לספר, שמתחיל לעשות צדק עם 188 והתפקיד החשוב שהיה לה בעצירת הסורים, יהיה המשך בעשייה בשטח.

חושניה – הייתה צירקסית-מוסלמית (היה מסגד). חושנייה העתיקה יושבת משמאל על הגבעה, נחמד להסתובב באזור – אפשר לראות את הטראסות והבתים העתיקים למעלה (השרידים הם רומיים-ביזאנטיים). יש פה 2-3 אתרים בהם רואים מבנים רומיים ביזאנטיים עומדים עם הגגות – למשל מול תל פארס (פארגי – חורבת פרג) הולכים 5-7 דקות מהכביש ורואים בתי אבן בנויים עם גגות – בנייה חורנית (כך גם ברמסניה). יורדים מהכביש מחושניה ופונים דרומה אל ציר המפלים (סופו של כביש 87 בגשר אריק – יורד לצפון הכנרת).

ציר המפלים – 'ציר חכם', יושב בדיוק איפה שצריך בשטח – בראשי הקניונים, לפני שהנחלים הרדודים של רמת הגולן המגיעים ממזרח (באזור הזה הם עדיין תעלות רדודות שעוברות את הכביש) וכמאות מטרים בודדות הם הופכים לקניונים (במפל עיט זה קורה ממש על הכביש). לנחלים הרדודים של רמת הגולן הרדודים על פני השטח קוראים מסילים. המסיל הרדוד זורם על פני השטח, נובע ממעיין – זורם לכיוונים הנמוכים בדרום מערב ובשלב כלשהו הוא הופך לקניון בעומק של עשרות מטרים (בדרך כלל), כקניון הוא יתחתר עד שיצא אל בקע הירדן או לבטיחה, למישורי הכנרת.

אניעם – יש באניעם כפר אמנים עם מדרחוב הולנדי חביב שהוא עניין אומנטי \ מסחרי \ תיירותי. יש שם מספר אמנים שפתחו סדנאות, מכירות, מסעדות וכן הלאה. הפרויקט מאוד יפה אך צריך לציין שהוא עדיין לא התרומם למקום שבעלי החנויות והאמנים רצו בו – מעין גסיסה מתמשכת (כך הם מעידים). מצד אחד זה חי ומתפקד מצד שני לא מגיעה משה שתפרנס אנשים בצורה מכובדת, לרובם יש עבודות נוספות. הגולן הוא חקלאי אך ברוב שטחי הגולן אי אפשר לבצע חקלאות. האזור החקלאי הוא בדרום רמת הגולן, אבל רוב השטח אינו מעובד. לתעשייה יש בעיה – בגלל המרחק מהמרכז שינוע של חומרי גלם והמוצרים לא פשוט ומעלה עלויות, כך שלא מתפתחת תעשייה רצינית (יש אזורי תעשייה קלים בקצרים אבל זה לא משהו שיכול לפרנס עשרות אלפי אנשים). אם החקלאות מוגבלת בעיקר לדרום הגולן והתעשייה היא בהיקף מצומצם אז נשארים עם תיירות.

בשנים האחרונות מועצה אזורית גולן לוחצת חזק מאוד על פיתוח תיירותי, מרגישים את זה באתרים שהולכים ומוסדרים. פיתוח וסלילת הגישה לאום אל קנטיר, אתרי קרבות וזיכרון (תל פאחר, מצפה גדות, תל סאקי וכך הלאה), צימרים עם עידוד למקומיים (מבצעי אכלוס – דונם לבנייה חיים + אפשרות לשני צימרים), עידוד הגעת תיירים וכן הלאה. באמת יותר ויותר משפחות מתפרנסות מתיירות. עם ישראל בשנים האחרונות למד לנסוע בחורף לצפון, לראות זרימות ועננים – כל השנה אפשר לבצע פה תיירות.

מבחינה צבאית – שטח הגולן כ-1100-1000 קמ"ר, כ-25% מוחזק בידי צה"ל כמחנות צבא ושטחי אימונים, 25% נוספים זה שטחי מרעה – כלומר 50% משטחי הגולן מחולק בין הטנקים לפרות וכל השאר מתחלק בין כל השאר – ההתיישבות היהודית, הדרוזית, החקלאות, אזורי תעשייה, שמורות טבע וכן הלאה. **המאגרים בגולן** – סיפור שהתחיל בשנות ה-80, עד אז שאבו מים והכנרת, כדי לחסוך את האנרגיה בשאיבת המים שממילא מגיעים מהאזור. החישוב הכלכלי הוא נכון, הבעיה אקולוגית, שכן מעצם זה שעוצרים את המים כאן מי שלא מקבל את המים זה הקניון בדרך שהולך ומתייבש, הבריכות לא מתרענות – ועל זה שמקימים את המאגרים בשנות ה-80 יש מריבה גדולה בין הירוקים לבין אגודת מי גולן, שהיא זו שדחפה לכך. בסופו של דבר הושגה פשרה שלפיה 70% מים ילכו למאגר ו-30% לנחלים. בשנה שבה יש הרבה מאוד גשמים אין בעיה להזרים מים לנחלים, אולם בשנות בצורת יש בעיה רצינית ויש מתח גדול – כשהמאגר חצי מלא אף אחד לא מפרגן שיטפון לנחל והנחלים נפגעים.

יש כ-20 מאגרים שיושבים על כל הנחלים החשובים של הגולן, למעט הגיילבון, אותו השאירו כדוגמית (כמו שאת נחל תנינים, כביכול הנחל היחיד שלא מזוהם במישור החוף – אם כי הוא כן מזוהם) – הנחל היחיד שלא תופסים אותו יש דוגמא לאיך מתנהג נחל טבעי לחלוטין בגולן.

חניון בג'וריה – נמצא בסמוך לכניסה לאום אל-קנטיר במקום בו ישב כפר סורי ועל שמו. חשוב להדגיש שיש בו ספסלים משום שבדרום רמת הגולן יש מעט מאוד חניונים מעין אלו. חניון בג'וריה הוא נוח וגם קרוב לאום אל קנטיר ותל סאקי, יש בו שלולית חורף שמחזיקה כמה חודשים, צל אקליפטוסים וכן הלאה. ירדנו מציר המפלים לכיוון קיבוץ נטור שהיה על סף פירוק והצליחו לשקם אותו על ידי שכונה חדשה שהולכת וקמה בו עם גרעין של משפחות צעירות חילוניות ודתיות שיושבות בו. מבחינת היישובים בגולן - מרום גולן הוא הכי ותיק ומהרבה בחינות הכי חזק, קיבוץ גדול עם הרבה חברים, מאוד מגוון בענפיו ועובד נכון וטוב, יש יישובים שכמעט התפרקו – חלקם בגלל עזיבה, מספר מועט של חברים וכן הלאה (אפיק, נטור, מיצר, גשור וכן הלאה – חלקם עדיין בבעיות, נטור היום פונה לדרך טובה). השם נטור בא מהגבעה ששמה היה מונטר מלשון שומר, מקיפים את הגבעה מסביב ואפשר לראות את הדומיננטיות שלה. 200-300 מ' לפני השער, פנייה שמאלה, כתוב 'קשתות רחבעם' לדרך סלולה – כביש קטן שנכנס לאינטימיות של השטח, שדות גדולים משני צדיו, אפשר לראות צבאים, שועלים, עגורים בחורף, סוסים, פרות והרבה מאוד דורסים (בעיקר בחורף). שביל הגולן עובר באזור – בתוך נחל סמך.

האקולוגיה של רמת הגולן היא סך הכל במצב טוב בהשוואה לשאר אזורי ארץ ישראל ויש הרבה טבע. חלק גדול משטחי האימונים של הצבא, הסגורים לאורך השנה כולה כשטחי אימונים, משמשים בתדירות נמוכה מאוד כשטחי אימונים ונכנסים אליהם אחד לכמה חודשים ובעלי חיים חוגגים בהם, כך גם בשטחי המרעה של הפרות (כך גם בקניונים, מטעים וכן הלאה) עולם חי עשיר ומגוון שחי בכלל לא רע. עם זאת יש בעיות קשות – הנשרים בצרות והתרסקות.

אום אל-קנטיר (קשתות רחבעם)

דרך הגישה לאתר הוסדרה ונסללה, הוקם חניון עם ספסלים אך כרגע עוד יש בו שמש, שכן העצים בו עוד נמוכים. מדובר אתר שהפיתוח התיירותי בו נעשה במקביל לעבודות עליו שעוד לא נגמרו, אמנם הכביש חדש אולם למטה כבר כמה שנים יש מדרגות, ספסלים, נטיעות ושבילים.

במוזיאון עתיקות גולן בקצרין יש השלמה של סיפור אום אל קנטיר - תמונות שחלקן מציגות את אום אל קנטיר היום (בשחזור), ב-2003 בתחילת השחזור ושל קוהל ווצינגר הגרמנים מ-1905 שרואים גל אבנים גדול. רואים אבנים מעוטרות, אדריכליות, יפות עם אלמנטים יפים אבל לא רואים רצפה, קירות, בית כנסת או כל דבר כזה – יפה להראות את המצב לפני 10 שנים והיום.

רחבעם זאבי, גנדי, שהיה שר התיירות ומאוד קרוב לענייני ידיעת הארץ, ביקר בבית כנסת קטן שנחפר בדיר עזוז עם חיים בן דוד הארכיאולוג שחפר במקום. סדרת 'הספרים הכחולים' (רוב רוי על הירדן, המזרח הבלתי משתנה, אל הסלע האדום) בהוצאת מוזיאון הארץ ברמת אביב וגנדי היה 'אבא של הפרויקט', הייתה לו ספרייה מדהימה של ידיעת הארץ ושל מפות. גנדי מאוד התלהב מהחפירה בדיר עזוז וחיים בן דוד אמר לו 'זה עוד שטויות, יש חורבה עצומה של בית כנסת שאמור להיות מדהים באום אל קנטיר'. גנדי מבקש לראות, הם באים למקום והוא נותן את האישור והתקציב הראשון לתחילת העבודות במקום ושבע לאחר מכן הוא נרצח. אומרים שזו ההחלטה האחרונה שהוא קיבל כשר התיירות ולכן לימים כשחשבו על אופן להנציח אותו, לפחות בהקשר לאתר הזה' נתנו את השם קשתות רחבעם. הרבה אנשים רואים את זה כבעייתי – מצד אחד זה מכובד להנציח דמות ציבורית או פוליטית שפעלה בתחום, אך מצד שני בעייתי אם אתרי עתיקות ייקראו בשמות של פוליטיקאים.

יש קבוצות של גמלאים שמגיעים למקום, רוצים לראות את אום אל קנטיר אבל לא כולם יכולים לרדת את המדרגות למטה. פתרון של פשרה הוא לספר את הסיפור (מבחינת החפירה והממצא) או ברחבה למטה או באמצע המדרגות, ואחר כך מי שרוצה ממשיך לרדת.

דרום הגולן - אנונימוס נמצאים ממזרח לכנרת, באגן הגדול של נחל סמך שמייצר את העמק הרחב והגדול ביותר ברמת הגולן (להוציא את הירמוך שהוא על גבול גולן-גלעד), הגדות באזורים מסוימים הן במרחק של כ-4 ק"מ אחת מהשנייה. נחל סמך קולט אליו משמאל (מעבר לכתף) את נחל אלעל, שגם הוא נחל גדול – זה לא מקרי, שכן הנחלים מתחתרים בגיר, הגדות בהירות. הבזלת היא למעלה – בזלת כיסוי. הגיר רך, מתבלה בקלות ונסחף. זאת לעומת הנחלים של מרכז-צפון הגולן מתחתרים בבזלת (למשל במצפה הנשרים בגמלא רואים את הבזלת ולמטה מציץ גיר). כל הנחלים של דרום הגולן (אל-על, סמך, עין-גב, מיצר וכן הלאה) הם נחלים פתוחים ורחבים ומתנהגים אחרת מהנחלים בצפון הגולן.

דוגמא לכך זה המפל השחור, שהוא עוד בזלתי והנחל קטן וכשמגיעים למפל הלבן נפתח הנחל והיציאה ממנו החוצה, לכיוון מושב אליעד, הנופים פתוחים וגדולים. בנחל אל על מרגישים שזה קצת שונה מטיוולים רגילים בגולן, שכן בדרך כלל הולכים או למעלה או על המדרון – הרוב די דרמטי בטיולים ברוב הנחלים של הגולן. המרחב הזה היה מרחב מאוכלס יחסית יותר מאזורים אחרים ברמת הגולן, מכיוון שלמעלה מתחילים המישורים הגדולים של דרום הגולן. כדי לסבר את האוזן – היום שטח הפלטו (מפה ועד רמת מגשימים, חיספין, אל-על, מבוא חמה וכפר חרוב) שהוא כ-10% משטח רמת הגולן ועליו מבצעים למעלה מ-60% מהחקלאות של רמת הגולן. זהו השטח עם הפוטנציאל הכי גבוה ואם יש פוטנציאל לחקלאות, בטח בתקופה העתיקה, יש פוטנציאל לחיים ופרנסה – לכן זה האזור המאוכלס. גם היום בצפון הגולן מאלוני הבשן ועד עין זיוון, ממרום גולן עד אלווים יש ק"מ ארוכים של כביש. באזור הזה, לעומת זאת, כל 1-2 ק"מ יש יישוב, זה האזור הכי מיושב וצפוף ברמת הגולן.

הגידולים באזור מאוד מגוונים וכוללים זיתים, פרחים, מטעים של עצי פרי, גידולי שדה ואף תבלינים. הקרקע הבזלתית היא טובה ועשירה במינרלים. הבעיה הרצינית של רמת הגולן זה מים, זו נפתרה בתקופה המודרנית אך בתקופה העתיקה זו הייתה בעיה גדולה מאוד. זו בעיה גדולה עוד בהקשר שזה על בזלת ולא גיר – אפשר לשים לב שברמת הגולן באתרי עתיקות אין בורות מים, שכן אי אפשר לחצוב בבזלת בור מים ואין מערות קבורה – הגיאולוגיה מייצרת תרבות בגלל קושי הסלע.

יודפת למשל, עיר שלמה, יושבת על עשרות ומאות בורות מים בלי מעיין – בגליל אפשר לעשות את זה. לכן בגולן כל יישוב יושב על נחל או על מעיין, אין יישובי בר בשטח. אי אפשר לאגור מים וחיבים למשוך מים בתעלה, קשה לעשות בריכות ובורות. לדוגמא אום אל קנטיר – יש נחל מתחת אבל הוא עמוק מדי, אז יש מעיין קטן.

באום אל קנטיר ישב יישוב יהודי. אם בודקים במפה, כל ההתיישבות היהודית של התקופה הרומית-ביזנטית נמצאת בחצי הדרומי של רמת הגולן (מגילבון ודרומה לירמוך, חמת גדר), למעט יש יישוב אחד מצפון לגילבון על גדתו – דבוריה (היום קוראים לו דבורה) שם מתגלים שרידים של יישוב יהודי (זה היה חלק הדוקטורט של חגי עמיצור שטען שזה לא היה יישוב סטנדרטי אלא חווה גדולה – אין לו תוכנית של יישוב אבל יש רחובות, זה לא לגמרי מסתדר כיישוב). כל 25 בתי הכנסת של הגולן נמצאים מגילבון ודרומה. מהגילבון וצפונה ההתיישבות היא פגאנית – היטורים או אוכלוסיות אחרות פגאניות (המקדשים של החרמון, פניאס, חורבת עומרית, מדרונות הגולן) – עמק החולה וצפון הגולן הם פגאניים. בצורה מאוד מעניינת קורה דבר דומה בגליל – הגליל התחתון והגליל העליון המזרחי יהודי, כ-20 בתי כנסת (ברעם 2, מירון, גוש חלב 2, נבוריה, הר כנען), עד נחל דישון. מנחל דישון צפונה יש מקדשים פגאניים (תל קדש, ליד נבי יושע, קרן נפתלי). במפה ששרטט פרופ' אבי יונה אפשר לראות קו שעובר בגליל (נחל דישון) יורד לעמק החולה, ים החולה (שלא קיים היום) ועלה מצד שני לכיוון הגילבון – רצף מהדישון לגילבון שיושבים אחד מול השני, מצפון להם אוכלוסייה פגאנית ומדרום אוכלוסייה יהודית.

בגולן כ-25 בתי כנסת ובגליל כ-20 בתי כנסת, אם בדרך כלל מדברים על בית כנסת ביישוב שהיו בו החל מ-1000-800 איש ועד 5000 (זה סדר הגודל של איש) – מדובר על ציבור של כ-100 אלף יהודים שחיים במרחב. חשוב להדגיש שמוצאים ערים קטנות שהיו אך עוד לא מזהים את הכפרים שהיו מסביב להן. היום ברמת

הגולן יושבים 20 אלף יהודים ובגליל העליון המזרחי (עם צפת) כ-40 אלף יהודים. חשוב להבין את העוצמה היישובית שהייתה לגולן היהודי בתקופה דרך שרידי בתי הכנסת.

על העיירות האסורות בתחום סוסיתא – עיירות אסורות הן עיירות שנאסרו עליהם דברים שאסורים גם בארץ ישראל (מצוות התלויות בארץ) – למשל היו עיירות אסורות בתחום צור שהייתה מעבר לגבולות ארץ ישראל אבל באזור של חניתה ורמת אדמית נאסרו דברים שאסורים בארץ ישראל, כאילו זו ארץ ישראל. זו הייתה טכניקה של לחימה בירידה מהארץ, שכן מי שחי בארץ ישראל בגלל המצוות האלה 'משלם יותר מיסים' – זה עולה יותר לגור בארץ ואנשים מעדיפים להתרחק קצת מעבר לגבול ולקבל פתור (למשל עברו ממעלות לתרשיחא, לכן תרשיחא בעיירות האסורות). כמו כן היו עיירות אסורות בתוך ארץ ישראל, שכן אם הייתה אוכלוסייה של גויים אז היה פתור, שכן גויים לא היו צריכים לקיים את המצוות התלויות בארץ, אז לפעמים אם יהודים היו חיים עם הגויים היו אוסרים גם עליהם.

בתחום סוסיתא, במרחב שנמצאים בו כרגע, היו עיירות אסורות, חלקן מוכרות לנו – עיינוש ועינחרה ודמבר עיון ויערוט וכפר יחריב נוב וחסיפיה* וכפר צמח ורבי היתיר כפר צמח.
*כפר חרוב, נוב וחסיפין. השם כפר חריב היה בשימוש עד לתקופה הסורית.

מה שמעניין הוא שאלה היו יישובים שישבו בהם יהודים ולכן נאסר עליהם מה שנאסר, הם יושבים במקומות הכי טובים בשטח – בלב המרחב החקלאי. היום הולכים לאתרים העתיקים של חסיפין ונוב ומוצאים שם צלבים וכנסיות ביזנטיות ולא מוצאים בית כנסת. התעודות של העיירות האסורות מימי רבי יהודה הנשיא, מאה 2-3 לספירה, זו המציאות של התקופה הרומית אז היו יהודים במרחבים האלה, ואילו במאה ה-5 אין שם יהודים אלא כנסיות. זה אומר שהיהודים שיושבים בתקופה הרומית בשטחים הטובים הולכים ונחלשים, ונדחקים לשטחים פחות טובים – למשל הכתף הלחוצה וקטנה שאנחנו עומדים מעליה, מדרון סלעי לא סימפטי שמתיישר לאזור ברוחב של כ-50 מ' עם מעיין קטן – פתרון של דחק שאליו נלחצים היהודים.

בית הכנסת על פי חיים בן-דוד במאמר אחד מסוף המאה ה-5, במאמר אחר מתחילת המאה ה-6 תואם את זה שנוצרים תופסים את המקומות הטובים והיהודים במקביל נדחקים במאות ה-5-6 למקומות הפחות טובים. אום אל קנטיר מייצג תקופה יותר מתקדמת בה היהדות בירידה ונלחצת אל המקומות הנחותים. יש קורלציה טוטאלית בין התקופות – בגליל שיא הפריחה הוא במאה ה-4, בונים המון בתי כנסת. מאמצע המאה ה-5 והלאה מתחילה ירידה בגליל, יכול להיות שיהודים עוברים מהגליל לגולן – שכן אין התאמה בין השיא הגלילי לשיא הגולני, הם באים אחד אחרי השני ולא ברור למה. עם זאת בתי הכנסת בגליל התקיימו גם במאות ה-6-7.

פרופ' אבי יונה בשעתו בנה קונספט שאומר ש-100 בתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל מחולקים טיפולוגית לשלוש תקופות –

לעתיקים הוא קרא גליליים עתיקים' (עוד לפני שהכירו את הגולן) – ברעם למשל הוא גלילי עתיק קלאסי – בארץ ישראל המערבית, בנוי מאבן גיר מסותתת, חזית מפוארת פונה דרומה לירושלים, שלושה פתחים, בזיליקה, שני טורי עמודים, ציר אורך צפון-דרום. בגליליים עתיקים אין פסיפסים אלא רצפת אבן, עמודי לב הפינות וכן הלאה. את אלה הוא שייך למאה 2-3 כי העיטורים האדריכליים שלהם הם רומיים קלאסיים. **אחרי זה** היה מה שנקרא 'דגם תוכנית מעבר', מאה 4-5 – בית הכנסת בארבל למשל, הכניסה אליו היא לא מקיר חזית שפונה לירושלים אלא מצד מזרח, יורד במדרגות לבית הכנסת עם שער גדול יפה ואז מסתובב שמאלה 90 מעלות ומתפלל לירושלים. זה כבר תוכנית אחרת, הכניסה לא מכיוון לירושלים, מכיוון מזרח, עם חצר גדולה לפני הכניסה.

אז סוף מאה 5, 6-7 קרא לזה 'בתי כנסת מאוחרים' שהדוגמא הכי מובהקת להם זה בית אלפא. בית אלפא זה מבנה בזיליקה כנסייתית לכל דבר ועניין מבחינת הארכיטקטורה – יש אטריום, נרתקס, בזיליקה, שני טורי עמודים ובקצה במקום אפסיס יש בימה. וכמובן כנסייה פונה מזרחה ובית הכנסת פונה דרומה לירושלים. הדבר הכי בולט הוא רצפות פסיפס.

לימים, ככל שהתקדמו החפירות הקונספט הזה התחיל להתגלות כבעייתי עד כדי כושל. הסתבר שבתי כנסת שחשבו שהם מהמאה ה-2-3 (ברעם, מירון) נבנו במאות 4-5. למעשה ככל שהתקדם הזמן הסתבר שאין עוד בתי כנסת מהמאה ה-2 בכלל, מהמאה ה-3 מעט מאוד – בית שערים למשל. עכשיו חופר עוזי ליבנר בחורבת ורדים בוואדי חמאם מתחת לארבל בית כנסת שעל פי טענתו הוא מהמאה ה-3 וחרב במאה ה-4, ושוב טורף את הקלפים. אבל בגדול מגלים שרוב בתי הכנסת הם מהמאה ה-4 ואילך, אין בתי כנסת מהמאות 2-3 – זה גם תואם את בניית הכנסיות.

צריך לציין שמחקר בתי הכנסת ברובו בארץ נעשה על ידי ישראלים שהם גם יהודיים. בפסיכולוגיטיקה של העניין – אם בית המקדש חרב בשנת 70 כולם רוצים למצוא בית כנסת בשנת 80-110, כלומר רוצים לראות רצף והמשכיות, יציאה מהמשבר והתאוששות. אבל כשחושבים על זה היום זה אבסורד – אם בית המקדש חרב בשנת 70, מי שחיים בשנת 71 לא יודעים שהם צריכים בית כנסת ולא יודעים מה הפולחן, שכן אין בית מקדש, אין הקרבת קורבנות וכהן גדול.

היום ההערכות במחקר מדברות על 100-150 שנים שלוקח לגבש את הפולחן החלופי, תקופת יבנה (וויכוחים גדולים בין רבן גמליאל ליהושע בן חנניה, כמה תפילות ביום, תפילת ערבית רשות או חובה, כריעה או ישיבה וכן הלאה). מרד בר כוכבא הוא אסון אנושי, דמוגרפי, אבל בגודל, בהקשר זה, ברצף של חיפוש אחר הפולחן החלופי והתהליך לא נעצר, להיפך. לאחר מרד בר כוכבא נכנסים לתקופה של פריחה עם ר' יהודה הנשיא וחתימת המשנה.

אם כן רק בימיו של ר' יהודה הנשיא, בשנת 200-220, מתגבש הפולחן החלופי אז יודעים איזה בניין צריך בשביל הפולחן. זאת אומרת שרק מהמאה ה-3 הגיוני להתחיל לחפש בתי כנסת כמו שרגילים – מרכזי, מונומנטלי ויפה. היו בתי כנסת עוד לפני, אבל הם היו בעלי פונקציה שונה לגמרי ולכן הם גם שונים בתכנון – יותר קטנים ושכונתיים.

אם הקונספט של אבי יונה לא עובד (בית הכנסת של בית אלפא נבנה בזמן שבית הכנסת נבנה פה – הוא הס פסיפס וזה עם רצפת אבן), אז במקום זה מציעים קונספט אחר. היום מזהים את זה יותר כסגנונות אזוריים מרחביים :

סגנון הגליל – בנייה בגיר, אבן מסותת, קיר דרומי פונה לירושלים, רצפת אבן, שלושה פתחים בקיר שפונה לירושלים וכך הלאה.

סגנון הגולן – בנייה בבזלת כיווני תפילה קצת שונים, פתח אחד בקיר שפונה כביכול לדרום (או דרום מערב) לכיוון לירושלים.

סגנון העמקים – עם רצפות פסיפס (בית אלפא, חמת טבריה, מעוז חיים, ציפורי – זה יותר מחובר לעמקים מאשר להר מירון מבחינת הרצף, נהרן ואפילו עין גדי – בקעת הירדן אל גזרת העמקים), גלגלי מזלות (אפילו בכרמל בעוספייה).

היו תקופות שהשלטון אסר על בניית בתי כנסת, אז היו מתחכמים בצורות כאלה ואחרות, בעיקר במאה ה-5. במאות ה-2-3 התפללו בבתי פרטיים או במבנים שקשה היום באתר עתיקות לזהות אותם ככאלה באמצעות ארכיטקטורה מסוימת – קשה לדעת מה לחפש. אם לשים לב שעד היום לא נמצא בית מדרש אחד בארץ ישראל, כי לא יודעים מה לחפש, או שבית המדרש ובית הכנסת היו מוסד אחיד וישבו באותו מבנה. באום אל קנטיר יש שני מוקדים – המעיין ובית הכנסת.

המעייין באום אל קנטיר - אום אל קנטיר זה השם הערבי של המקום ופירושו אם הקשתות, את שמו של היישוב היהודי שישב בזמן שבית הכנסת עמד לא יודעים. בעבר היו שלוש קשתות, היום רואים אחת עדיין עומדת וגם אבן הראשה שלה אוטוטו נופלת. שתי קשתות נוספות עמדו בסמוך וניתן לראות את בסיסיהן. לא יודעים בדיוק מתי זה נבנה אך יודעים שזה עומד יותר מ-1500 שנים, עם רעידות האדמה ושאר החורבנות שעבר האזור, אפשר ללמוד שמדובר בבנייה איכותית. מבנה הקשתות הוא פונקציונלי על מנת שיחזיק את המדרון שלא יתמוטט מעל המעיין. למשל ליד עכברה נמצא עין עקביה – בית המעיין לא קיים אבל יוצא צינור ברזל מבית המעיין שקבור בפנים. כלומר משום שלא טיפלו ותחזקו המדרון התמוטט, יכול להיות שבפנים עומד קיר מהסוג הזה שהפסיקו לטפל בו או שלא הייתה קשת והקיר התמוטט.

אפשר לראות שערות שולמית ותאנה גדולה.

אגדה על שולמית – שולמית הייתה רועה שהלכה באזור לפני 2000 שנה ויום אחד באו שני חבריה וניסו להתחיל איתה. היא לא כל כך רצתה, אז היא ברחת וברחה עד שהגיע אל התהום והם התקרבו, אז היא קפצה והשערות שלה נתפסו בסלעים. עם הזמן נשפכו על השערות הרבה מאוד מים אז הן נהיו ירוקות ☺.

השקתות מתחת לקשתות ממולאות במי המעיין הנובע מתוך הגבעה, מתוך הקיר, עובר ומפעפע. אפשר לראות את המים ניגרים – עודף המים יוצא החוצה וזורם על האדמה. מהשקתות המים עוברים לבריכה נוספת. מדובר בשכבה לכל האורך שמוציאה מים, גם לאורך השביל, בעיקר בחורף. זה מאוד מקובל בגולן שקלח בזלת שהתמצק והתחיל להתבלות עם השנים יוצר שכבת אדמה שעליה בא קלח נוסף של בזלת, אז שכבות האדמה האפופיה הן אלה שמייצרות נביעות לימים – המים מוחזקים בשכבה וממנה זורמים בין שני קלחים של בזלת ויוצאים בחוצה שבמקום שזה מתאפשר. הרבה ממעיינות הגולן הם כאלה. האדמה האפופיה לא בהכרח רכה יותר, אבל קלח הבזלת לא נותן למים הרבה פעמים לעבור למטה ואז השכבה הזו היא אוגרת המים.

לפני כמה שנים היה במקום הרבה מאוד סבך של פטל וכשניקו את הכל הסתבר שיש עוד כמה בריכות, שקתות כאלה, סדרה שלמה של בריכות שהתמלאו מים על ידי הנביעה ונמצאות במקום – מתוארכות לתקופה הרומית, מאה 3 לצורך העניין.

ניתן לראות בקע המעיין על נדידת היבשות במקום – קו שבר קטן שרץ במקום ורואים מעין קפיצה בשטח, לא סתם הבריכה מקבלת זיגזגים - שריד לרעידת האדמה ב-749.

ספר שנקרא 'חיפה – כתבות מארץ ישראל 85-1882 לורנס אוליפנט – אחד הכתוב היא 'גילוייה של אום אל קנטיר', הוא עובר בקאסר ברדוויל (אתר עתיק) ואחר כך מגיע לשלוחה שטוחה וצרה – 'לאחר שהקפנו סלע בזלת עצום שניצב שם, נתגלה לעינינו מחזה משובב-נפש ומדהים ביופיו. כאן, באתר מבודד ולא נגיש שהוד קדומים חופף אותו תחבול הקדמונים והקימו בימים קדמונים מקום מקלט מסותר ומקסים, שכן נתברך בדבר החשוב ביותר כדי להרבות יופי ונועם – מעיין שופע מים קרירים. מימיו הזכים כבדולח זרמו אל בריכה מלבנית, שוקטת וקסומה, שעמדה למרגלות סלע זקוף, גדול ושחור. מן הסלע הזדקרו שתי קשתות גדולות, עשויות גושי אבן ענקיים. אחת הקשתות הייתה הרוסה כמעט כולה, ואילו האחרת עדיין נשתמרה היטב... לתימחה הרב מצאתי דגים קטנים שטים במימיה (של הבריכה), ונבצר ממני להבין כיצד הגיעו לשם, שכן לא ראיתי מוצא מן הבריכה. מימי הבריכה היו קרירים וטהורים, ולא ייתכן שלא היו מי-מעייין חיים... לפיכך הנחתי שיש להם מוצא תת-קרקעי, באחד החגושים שראיתי בסלע... השיח הפגין קוצר רוח וביקש להולך אותי למקום אחר, מנע ממני את התענוג שבניצול פינת חמד זו לסעודה קלה... לדבריו נקרא המקום 'אום אל-קנטיר' שתרגומו "אתר הקשתות". "בריחוק כמאה יארד משם ניצבה חורבה שהיו בה ארבעה קירות הרוסים. הם התנשאו לגובה שבע רגליים... הקיפן שטח... ובו נערים תוהו-ובוהו של עיי מפולת. ברור היה לעין כי ידו של רעד אדמה הייתה בדבר. מתוך המהפכה הזדקרו שישה עמודים עגולים... ואבנים מחוטבות ענקיות... טיב החיטוב שעליהן העיד על ארכיטקטורה יהודית. מיד החלטתי כי מצאתי כאן... חורבות של בית כנסת יהודי עתיק שנבנה כנראה במאה הראשונה או השנייה לספירה... אבני הגזית הכבדות שבקירות הבית לא חוזקו במלט ובטיט כפי שהיה נהוג בכנסת נוצריות קדומות... מצאתי גם אבן שנחקה עליה דמותו של נשר עדות לכניעה לדרושים הכובשים הרומאים... מצאתי שם אבן גדולה, שנחצבה בדמות קשת ועמדה כנראה במשקוף של הכניסה הראשית... מכל מקום אני רואה באתר החורבות של אום אל-קנטיר את מיטב התגליות שגיליתי עד היום, ולדעתי ראוי הוא מאוד לעוד ביקור ולבדיקה מדוקדקת יותר." – זאת לאחר שסקר וגילה לא מעט דברים בארץ ישראל.

לקח כ-120-100 שנה עד שקיימו את דרישותיו. במשלחת שלו היה גם גוטליב שומאכר שכתב גם הוא על המקום, קצת יותר בתמציתיות (שכן היה מהנדס ולא עיתונאי). הוא ממשיך וכותב – "בוואדי זה שירדתי בו (מכאן ועד כורסי שבמוצא הנחל) עתידה לעבור מסילת הברזל מחיפה לדמשק. שמחתי לראות שהוואדי שימש תוואי נוח לעלייתו של קו המסילה. נוף הסביבה היה מקסים ביופיו ומכאן ירדנו אל כורסי היא גרגס של הברית החדשה" – תיאור ראשוני ומסודר של האתר, המעיין וחורבות בית הכנסת, אפילו הנמקה לשוטטות במקום – חיפוש אחר תוואי המסילה לרכבת העמק. לימים יודעים שהרכבת עברה בירמון. עובדה זו ממחישה את גודלו ועוצמתו של נחל סמך שרצו על כתפיו הרחבות, לא פחות ולא יותר, להעביר את תוואי

המסילה. מאוד חשוב לתואי המסילה מים ומעיין (קיסור, קירור דודים) ולכן היה להם חשוב להגיע למעיין הזה.

כשהארכיאולוגים מגיעים למקום ומתחיל לעבוד על האתר, לפני כ-10 שנים, בית המעיין ישר מעורר שאלה מאוד גדולה – מי צריך את השקתות האלה? בכל כפר ערבי \ דרוזי בגליל או בשומרון זה שוקת די קטנה, ולא מבנה מונומנטלי ויפה כזה. בתחילה חשבו שמדובר על קומפלקס מקדשי, אז חפרו על פני השטח וחישפו כלים מאפיינים פולחן כזה או אחר, אך לא נמצא שום דבר שמזכיר זאת. אז העלו אפשרות אחרת – אמת המים לסוסייתא מגיעה מנחל אל-על, וגם כאן יש קטעים של נחל סמך שהולכת לאנשהו. הייתה מחשבה שאולי זוהי זרוע שמגיעה בסופו של דבר אל אמת המים של סוסייתא, אותה בונה העיר סוסייתא וכעיר בראש המפעל היא שמה מבנה גדול המסמן את תחילת האמה לסוסייתא – יש היגיון. אז הסתבר שהאמה לא הולכת לשם וזה לא תואם.

הסיפור נפתר בשנים האחרונות על ידי זה שחשפו את השטח והושע דריי (ישו), מי שמשקם גם את בית הכנסת, הציע את רעיון (על רעיונותיו נכתבו כמה דוקטורטים, לו אין B.A. וקריירה אקדמית לסכן – כך הוא יכול להגיד מה שהוא רוצה, והיגיון בריא יש לו). ישו מסתובב בבריכות ושם לב שבתחתית רואים טיח ועליו רואים ששוקע חומר לבן – מוצאים גיר או חומר גירני קירטוני. מתוך זה ישו מציע את הרעיון שאומר שפה היה מפעל לייצור בדי פשתן והלבנתם.

כדי לסבר את האוזן – מרד בר כוכבא הורס את ארץ ישראל בצורה מאוד קשה באמצע המאה ה-2. הרומאים, אחרי ששטחו והיגלו כמה מאות אלפי יהודים, רוצים לשקם את הארץ והכלכלה בה, כדי שתוכל לשלם מיסים ולהיות יצרנית. הרומאים מכניסים טכנולוגיות במאה ה-2 כדי לשקם את כלכלת הארץ, בין השאר את גידול הפשתן – צמח קטן שגדל די נמוך ובתוך הגבעול שלו יש סיבים שמהם אפשר לייצר חוט ואותו לאחר מכן לארוג. ההערכה במחקר שהטכנולוגיה הגיעה על ידי הרומאים, שכן כל מתקני הפשתן שנמצאו בארץ ישראל הם מאמצע המאה ה-2 ואילך, לא לפני.

מוצאים את זה בארבל ובבית שאן – האמירות במקורותינו שלבית שאן היה את אריגי הפשתן האיכותיים ביותר ולכן גם המיסוי עליהם, בהתאם לאיכות, היה הגבוה ביותר. בית שאן – ארבל – אום אל קנטיר – אזורים חמים יחסית אבל אזורים שיש בהם מים. מגדלים את הפשתן, קוצרים אותו וצריך לנתץ את הגבעולים שלו כדי להוציא מהם את הסיבים, ולכן רואים זוגות של אבנים – אחת מאוד חלקה והשנייה גולמית, בזלתית ומחוספסת. ההערכה שעל אחת ניתצו ועל השנייה מוללו את הסיבים.

בד פשתן הוא לא בד יוקרתי, כולם הלכו עם בדי פשתן, אבל היה צריך לייצר אותו. את בדי הפשתן היה אפשר לשדרג לבדים יפים יותר על ידי זה שהיו מלבינים אותם – אלו היו הבדים הכי איכותיים, אבל פשתן ככלל לא היה בגד מאוד איכותי. את ההלבנה עשו על ידי זה שהיו משרים אותם במים שבתוכם היו גיר או קירטון כתוש וכך הצבע היה נספג. חשוב לציין שמצד אחד זה היה מייפה את הבד, אך מצד שני זה היה מפיל אותו – מזיק לו ומחליש אותו כך שהיה מתבלה לאחר תקופה מאוד קצרה. יש אמירה – 'אל תהיה דומה לאותו בעל הון שבזבז את נכסיו על פשתה לבנה'. כנראה שהסיד או הקירטון היו שורפים את הבד או מבלים אותו, הייתה בהם אולי רמה של חומציות שהייתה הורסת את הבד, אבל זה היה מאוד יפה.

למעשה אנו נמצאים במפעל להלבנת פשתן בבריכות, דבר שהיו בו רווחים רבים. חשוב בהקשר הזה שביית הכנסת יושב על כתף מאוד צרה, גודל היישוב הוא כ-20 דונם, מקדם צפיפות יישוב בחישובים הארכיאולוגיים הוא כ-40 איש לדונם – כלומר שחיו במקום כ-800 איש – כמעט מתחת לתקן של בית כנסת. כנסייה היה נבנית מכסף שנתן הבישוף, בית כנסת נבנה מכספי הקהילה ובמו ידיו – 800 איש, כ-150 משפחות, כ-150 גברים שיכולים לתרום כ-90 יום בשנה עבודות ציבור – זה לא מספיק כוח אדם וכסף. עיר בממוצע מונה כ-2000 איש, אם יש בית כנסת על 800 איש זה מאוד קטן – זה אומר שיש להם רווחים גדולים מהמפעל ומהם יכלו להרשות לעצמם להביא פועלים ובנאים לבנות בית כנסת מפואר.

בעין נשוט ובתי כנסת אחרים בגולן מוצאים יישובים בסדר גודל הזה לא עם פשתן אלא עם 3-4 בתי בד. יישוב כזה בקושי צריך בית בד אחד (אם כי פה יש בית בד אחד), אחד יכול להספיק ליישוב הרבה יותר גדול. כשליישוב קטן יש 3-4 בתי בד זה אומר שעסקו בייצוא. מערב הגולן זה האזור המזרחי ביותר בעדיין מגדל זיתים ומייצר שמן זית – מעבר לגבול המדבר הסורי, המדבר של צפון ירדן – שם כבר לא מגדלים זיתים, שכן אין להם מספיק מים, אז הם קונים מהגולן. לכן זה היה מוצר עם הרבה מאוד רווחים ורואים הרבה מאוד בתי בד - בגמלא, בקצרון, במערב הגולן וגם ביישובים קטנים. בגולן קורית תופעה מאוד מעניינת – בתי כנסת מפוארים, שפירושו גם יקרים, על יישובים מאוד קטנים, מכך למדים שהיו מאוד מבוססים כלכלית.

אין כל כך הצלבה ממקורות כתובים מהתקופה - על הפשתן יודעים מציטטות שמתייחסות לגידול פשתן בארץ ישראל ובדי פשתן שגובים מהם מכסים (של בית שאן שם המכסים הכי גבוהים), נמצאו גם מתקנים בממצא הארכיאולוגי שקשורים באמבטיות של השריית בדי הפשתן – גם בארבל וגם בבית שאן. המתקן כאן תומך את הסיפור גם כן.

לגבי האתר עצמו – הוא לא מוזכר בשום כתוב, לא יודעים מה השם היהודי שלו בעידן ההוא, אי לכך גם אין שום דבר כתוב שאפשר לספר עליו. יודעים שהוא יהודי לפי בית הכנסת. יש מקום שנקרא עין שער, אז אומרים שאולי הקשתות מקשרים אותו למקום. כל מה שיודעים מסתמך על הממצא הארכיאולוגי ועל תובנות כלליות מרחביות שמלמדות את הגולן בכלל – מרחב יהודי, מרחב שבתקופה הזו יש לו קשרים מסחריים על המרחב סביבו, הפשתן ניתן לייצוא וכן הלאה.

יכולים לדבר בדרך כלל על מפעלים פרטיים של עשירים, אחוזות וכפר שלם של שכירים שעבדו במפעל – זה לא היה קיבוץ ולא הייתה שותפות של כל העיר על המפעל. מן הסתם זה היה בידיים בפרטיות ויכול להיות שבעל המפעל בכלל לא גר באזור. כנראה בהתחלה כן, שכן מתחת לבית הכנסת יש רצפה של מבנה אחר של אחוזה רומית מהמאה ה-3, אז מן הסתם זה מתחיל אז כאחוזה ולימים על בית האחוזה נבנה בית כנסת – זאת אומרת שהאצולה הרומית הסתלקה וישב במקום יישוב אחר. יכול להיות שבעל המקום נטש את המקום וגר במקום אחר.

בית הכנסת באום אל קנטיר - היות והמבנה עדיין בהקמה יש בעיות ביטוח ולכן רוב הזמן האתר סגור, בעתיד זה יפתח למבקרים.

בתחילה עמד במקום גל אבנים גדול וסביבו אבנים זרוקות בכל מקום, הכל שוכב ועל הרצפה ועם זה היה צריך להתחיל לעבוד. כיוון שהנגישות למקום הייתה קשה ובעייתי ודרך העפר עוד לא הייתה קיימת (מתחת על הדופן של נחל סמך עובר תוואי ההטיה הסורי שגם הוא לא היה במצב שאפשר נגישות). מתישהו, כשישו מגיע לכאן עם חיים בן דוד הוא מציע לסדר דרך, להביא עגורן (דבר ראשון הוא בודק אפשרות להביא מנוף) והארכיאולוגים לא חושבים כך, ואכן זו הפעם הראשונה שנעשה דבר מהסוג הזה בארץ. הרעיון הכללי היה להוציא ולפנות את גל האבנים הגדול, להגיע לרצפה, לראות את מספר בסיסי העמודים, הפתחים, החלונות, להתחיל להבין את תוכנית בית הכנסת ואז לחשוב מה עושים הלאה. מה שקרץ לכולם, בגלל הנגישות הקשה לאזור, זה היה ברור ש-90% מהחומר נמצא במקום, שכן אי אפשר להגיע לגובה מכאן חומר. אז נולדה המחשבה שאם רוב החומר נמצא פה אז כדאי לבנות ממנו את בית הכנסת מחדש – לפנות את האבנים, לגלות את התוכנית ולהתחיל לעבוד.

אבל יש בעיה – כשקיר נופל אז אפשר, לפי ממצא האבנים על הרצפה, לדעת שהאבנים הקרובות יותר היו בחלק הנמוך של הקיר והאבנים הרחוקות יותר היו בחלק הגבוה של הקיר, אפשר לזהות איפה היה החלון (שכן רואים משקופים \ אדנים של חלון). עם זאת, ברגע שמפנים את כל האבנים מפנים גם את העדויות שיכולות להבין את התוכנית של בית הכנסת. בגלל שאנחנו במאה ה-21 והשתמשו בטכנולוגיות מתקדמות - לכל גל האבנים הגדול, עוד לפני שנגעו בו עשו סריקה דיגיטלית תלת ממדית מכל כיוון, כל אבן קיבלה מספר בזוויות מסוימות (אפשר לראות עדיין את המספרים רשומים), חלק מהאבנים קיבלו ציפיים אלקטרוניים (אבנים חשובות בעיקר – אבני מפתח), סרקו את האתר על האבנים בו והתחילו להסיר בשיטת הבצל – תחילה את הקליפה החיצונית, אז מבצעים סריקה נוספת – כל פעם מורידים שכבה ומבצעים סריקה נוספת. ברגע שהאבנים נכנסו למחשב על כל הזוויות, האבנים מתחיל לסדר אותן בעצמו – מה מתאים למה ומה מתאים על מה.

עם המנוף, שיכול להרים אבנים גדולות בקלות (250-200 ק"ג), הזיזו קרוב ל-2000 אבנים מרצפת בית הכנסת, לאט-לאט נחשפה הרצפה, השער (שהיה מונח נמוך), הרחבה לפני השער ובסיסי העמודים של המבואה, גרם מדרגות קטן, ובתוך בית הכנסת התחילו לזהות את התוכנית – בסיסי עמודים, פתחים (אחד בקיר הקרוב, אחד בקיר הנגדי מולו ואחד בקיר האחורי), והדבר הכי חביב – אזור הבימה. מבנה בית הכנסת פונה דרום-מערב (אפשר לקבל את האפס מהכנסת שנמצאת ממערב די בקו ישר).

דרך הפתח בקיר אפשר לראות על הרצפה מעין שטיח אבן ועליו אותיות בלבן – הייתה תעלומה מאוד גדולה מה המשמעות של זה- האבנים מסודרות בצורה יפה, בעיגול, עם משושים פנימיים וכך הלאה. בשלב מסוים עצרו את כל העבודות, הרימו את הכל, חפרו מתחת ומצאו את הרצפה של המבנה שהיה פה במאה ה-3 קדום יותר של אותו בית אחוזה שעמד במקום, אבל לא משהו שמסביר את זה- זה נתפש כאלמנט קישוטי במרכז בית הכנסת.

הבימה שהתגלתה במקום היא הבימה הכי שלמה בארץ, עומדת עד לגובה של כמטר, קבורה בתוך האבנים, עם גרם מדרגות ומעקות קטנים משני הצדדים (זה כשלעצמו כבר היה שיא, שכן עד אז לא מצאו בימה). החלק העליון של הבימה, הפונה לכיוון התפילה (לכיוון ירושלים), היה קצת פגוע אך שלוש שורות האבנים עמדו, המדרגות היו ואבני הכרכוב נמצאו בחלקן (חלק משוחזר) למטה וחלקן למעלה. כמו כן מצאו את העמודים של מה שעומד על הבימה – ההיכלית, 2 מהם מצאו מקוריים ו-2 מהם משוחזרים (העגולים בצדדים).

הבימה מאוד גדולה ומפוארת, ברור שהיא לב העניין. גובהה של ההיכלית, שבתוכה עמד ארון הקודש, מהרצפה הוא כ-5 מ' – זה מבנה ענק. ידעו שיש בבתי כנסת מבנה של היכלית, בנבורייה נמצא שבר מגמלון שהיה בהיכלית עם אריה מעוטר עליו. גודלה עוצמתה ופארה של ההיכלית התגלה רק כאן – זו ההיכלית היחידה שיש בארץ, פחות או יותר שלמה. זו נותנת את הממדים, את הגודל, היופי ההשקעה והנוכחות שלה בתוך בית הכנסת.

בבתי כנסת בגליל שפונים לירושלים והחזית היא דרומית היו נכנסים מכיוון דרום הולכים קדימה, מסתובבים 180 מעלות ומתפללים לירושלים. בבתי כנסת אלה, אם יש פתח אחד או שלושה (ובדרך כלל יש שלושה), הפתח הוא במרכז הקיר, שכן בעולם ההוא סימטריה הייתה מאוד חשובה – לכן אם יש פתח אחד הוא יהיה בדיוק באמצע הקיר ואם יש שלושה הגדול באמצע ושני הצדדיים קטנים יותר בצדדים במרחקים זהים. אם זה הקיר שאליו מתפללים, הפונה לירושלים, זה אומר שהבימה צריכה לזוז, שכן אם הבימה באמצע היא חוסמת את הפתח. אז מזיזים את הבימה בין הפתח המרכזי לאחד מהפתחים הצדדיים, אז זה יוצר מבחינת התפילה והחוויה של הקהל בבית הכנסת משהו פחות סימטרי.

פה החליטו החלטה הפוכה – הם רצו את הבימה באמצע וזה אמר שאת הפתח צריך היה להזיז שמאלה – זו דוגמא ראשונה בארץ שיש לזה שהפתח בקיר שפונה לירושלים לא נמצא באמצע הקיר אלא קצת שמאלה, כדי לתת יותר מקום והעדיפות לבימה שתהיה הרבה יותר באמצע (לא ממש באמצע).

קשה לראות, אבל על העמודים של ההיכלית, לפחות על אחד מהם, יש מנורה (מהעמוד בצד הימני של הקשת יוצא חלק ימינה שיש עליו נשר, אבן אחת למטה שמאלה ממנו יש מנורה). אחד מהמאפיינים האזוריים הבולטים של בתי כנסת לפי הקונספט עכשיו, ולא יודעים למה, זה ריבוי המנורות בגולן. על 25 בתי כנסת בגולן יש 100 מנורות, בממוצע 4 מנורות לכל בית כנסת, באום אל קנטיר יש 6 (גם בגליל סיפקו שמן ונמצאו הרבה פחות מנורות, בכלל בכל הארץ נמצאו הרבה פחות).

לאחר שגמרו לבנות את הקומה הראשונה, על גבי העמודים קורות האבן שאמורות להחזיק את הרצפה של הקומה השנייה (יש כנראה גלריה כלשהי באמצע עם גג). כל ההיכלית הזאת עומדת בתוך בית הכנסת עד לשיא גובהה – זה אומר שגג בית הכנסת צריך להיות עוד הרבה יותר גבוה.

האזור הוא אזור בזלתי ולכן בונים מבזלת. כל הממצאים בבית הכנסת – חרסים, מטבעות וכן הלאה, שולחים לסוף מאה 5 תחילת מאה 6. גלי האבנים מסביב (וגם בדרך מהמעייין) זהו הכפר עצמו, בית הכנסת

ממוקם קצת בשוליים שלו – אבל הרבה פעמים בתי כנסת לא מתקיימים בדיוק כפי שהיינו מצפים שיהיו (לא ברומה של עיר, לא באמצע ולפעמים לא בכיוון ירושלים – למשל בציפורי התפללו לכיוון חיפה), אולם מכירים הרבה מאוד אנומליות בעניין.

נסיעה לתצפית משולש הגבולות

מאגר בני ישראל - המאגר הגדול בגולן, כ-7.5 מיליון קו"ב. כל המאגרים יחד מכילים כ-40-30 מיליון קו"ב כשהם מלאים, ומשתמשים בהם לחקלאות. כשהמאגר מלא הוא מגיע ממש עד לכביש ואפילו זוחל שמאלה ממנו.

משמאל תל סאקי, רמת מגשימים – מתחילים לעבור את יישובי דרום הגולן הרבים והגדולים- המישורים הגדולים והטובים לחקלאות, מכאן ועד לכפר חרוב-מבוא חמה. רמת מגשימים יישוב גדול שנכבש על ידי הסורים לכמה שעות, הם הגיעו עד לקו נוב פחות או יותר, שם הם נעצרו.

נוסעים על כביש 98 (המגיע ממרום גולן) ואנחנו ממשיכים עליו דרומה. בכניסה לחיספין יש שמורת טבע קטנה שנקראת 'האחו של נוב' – מגרש חנייה 100 מ' מימין ממנו יורדים ברגל ומטיילים באחו שבחורף כולו מוצף מים – נחל נוב בשתי זרועות שמתלכדות. מדצמבר מתחילים להגיע לאזור, בינואר יש פריחה מטורפת של נרקיסים ולאחר מכן זה מתחלף לכלניות בצבעים הכי הזויים שאפשר לחשוב עליהם – כל מה שיש בין כחול, אדום ולבן. בזמן הזה מתחיל לפרוח איריס הביצות, מהאיריסים יש יפים ממנו – צהוב, קטן אבל נדיר מאוד. יחד איתו פורחים הריוני, רומוליא סגלולית, ופריחה מאוד יפה.

מאגר נוב – נקרא גם מאגר חיתל. באזור הזה הנחלים מתנקזים דרומה והולכים לירמוך ולא לכנרת – זה המאגר היחידי שיושב על נחלים שמתנקזים דרומה לירמוך.

מימין נמצא היישוב אבני איתן, זו אחת הכניסות לנחל אל-על-הכניסה הגבוהה (הכניסה הנמוכה היא כמה ק"מ מכאן מערבה באליעד). אם נכנסים מכאן יש בסוף, אחרי המים והאטרקציות, עלייה ארוכה ומכובדת החוצה, אם עושים את זה הפוך מקבלים את האטרקציות בחצי השני של הטיול ומהמפל השחור, בזמן קצר, עולים עליה קצרה ויוצאים החוצה.

מעבר למנחת רואים יישוב – גבעת יואב ובני יהודה – זה הר געש. גם הגבעה של קיבוץ נטור היא הר געש וגם תל סאקי. אלה הרי געש ותיקים מאוד מזמנה של בזלת הכיסוי, לפני כ-4.5-3 מיליון שנים, לכן מאז היה להם הרבה זמן להישחק, להבלות, להתרדד ולאבד גובה כך שהם בקושי בולטים מעל פני השטח (זאת לעומת התילים הבולטים – אביטל, בנטל ודומיהם, שהם צעירים בהרבה – ברבע מיליון השנים האחרונות, ולכן הם כל כך גבוהים ובולטים).

יורדים שמאלה לכיוון מיצר ונוסעים דרומה לכיוון גדר המערכת. היום יש שתי גדרות – אחת למטה שמלווה את הירמוך בגובה נמוך יותר, וגדר פנימית עליונה שבמידה וצריך (אם יש חדירה או כל דבר אחר) אז היא סוג של מכשול, שכן יש בה כמה שערים. אולם בדרך כלל השערים פתוחים, בשגרה, שכן בין שתי הגדרות ישנם שטחים חקלאיים.

אזור יקוצה – מימין אפשר לראות גלי אבנים ושרידים של משהו אנושי שהיה מתישהו. אחד השלבים של

הקרב הגדול בין הערבים לביזאנטיים ב-636 לספירה, קרב הירמוך, מתרחש פה ונקרא קרב יקוצה – בו הביזאנטיים מוכים שוק על ירך. המלחמה הגדולה על ארץ ישראל היא בעבר הירדן, במקורות הירמוך, לא בארץ ישראל והשער לארץ ישראל פתוח בפני הערבים. יש עוד כמה קרבות קטנים מקומיים בארץ, אבל הקרב הגדול הוא דווקא קטן.

משמאל הכניסה לקיבוץ מיצר, ממשיכים קצת הלאה וחוצים אפיק מאוד רדוד של נחל מיצר. נחל מיצר בהמשך מתעמק והופך לעמק גדול, יפה ורחב. יש מסלול טיול שהולך בנחל מיצר והוא מפתיע ביופיו – יש בו עצי אלון תבור ענקיים וגם מפל. הבעיה היחידה עם המסלול של נחל מיצר היא היציאה ממנו – פעם אפשר היה לצאת ממנו לכיוון הירמוך (היום אסור) ולכן צריך לחזור.

מט"ש מיצר - (מתקן טיהור שפכים) – במקומות שיש מתקן טיהור שפכים יש חיים מסודרים. כמו כן יש פה סיפור של ביו-אנרגיה – מטפלים פה בפסולות אורגניות ומפיקים מהן אנרגיה, חדשות מאוד טובות למקום שיש בו מתקנים מעין אלו. כדאי לציין שרמת הגולן, לפחות מבחינת התפילה שלה, היא ירוקה. פורום מאוד מעניין שיזמה רמת הגולן לפני שנתיים-שלוש ש'ולחן ירוק' בו יושבים כל מי שיש לו יד ורגל ברמת הגולן – קצרים כעיר, מועצה אזורית גולן כיישובים כפריים, צה"ל, מגדלי הבקר, הדרוזים וכן הלאה. מתוך 1000

קמ"ר של רמת הגולן 20% הם שמורות טבע, זה כולל גם את השמורה הגדולה של החרמון, מעבר לשמורות הטבע יש עוד 80% אחרים שאינם שמורות טבע. הגישה הכללית הייתה לחיות בתוך רמת הגולן כאילו כולה רמת טבע – לחיות עם המרחב בשלום בלי להרוס ולפגוע בו. ידוע שהיוזמה הוקמה ושהם נפגשו, לא ברור אם זה ימשיך להתקיים, אבל זו המועצה האזורית הראשונה בארץ שהרימה את הדגל הזה, באה ואמרה שהיא רואה את עצמה כמועצה אזורית ירוקה ואקולוגית. מחנות הצבא באזור מחוברים לצנרת אולם לא כל הביוב מחובר ומתועל לאותה צנרת – היום סידרו מאגר וצנרת שלוקחת את השפכים למקומות אחרים. חשוב לזכור שעד לפני 30 שנה הביוב של מעלות זרם לנחל געתון, הביוב של צפת לנחל עמוד, הביוב של סאסא בצבעון – המדינה התארגנה תוך כדי תנועה, והיום יישובים הולכים ומתחברים. גם בחרמון היו מפגעים אבל עובדים

גם עליהם. עמק חפר ירוקים וטוב שכך, מספר 1 במיחזור! ©

עוברים ליד הכניסה לאו"ם 55 OP וממשיכים צמוד אליהם, משמאל, מוצב ישראלי קטן ונטוש משם

התצפית... (או שלא...) ©....

תצפית משולש הגבולות

מעבר לגדר הוואדי העמוק הראשון שרואים הוא נחל הרוקאד שמגיע משמאל ומהווה מעין גבול טבעי של רמת הגולן בצד הדרומי שלה. הרוקאד מתחיל בחרמון, יורד מהחרמון ממזרחה לקונטרה בתור וואדי מאוד רדוד, מאגרי המים הגדולים של סוריה ניזונים מהרוקאד (לפחות אלה שקרובים אלינו) ויותר מאוחר הוא הופך לקניון עמוק שסוגר את רמת הגולן בצד הדרומי שלה עד שמתחבר אליו וואדי שמגיע מעבר לכתף – הירמוך.

בנקודת המפגש והחיבור של שני הנחלים, מפגש ירמוך-רוקאד, הוא משלוש הגבולות ישראל-ירדן סוריה. אנחנו נמצאים בישראל... © מעבר לרוקאד זו סוריה – בין הרוקאד לירמוך סוריה הופכת לשלוחה מאוד צרה ודקה. מעבר לירמוך זו ירדן – כולל הוואדי העמוק שמגיע מעבר לו. **הגבול למטה** הוא מעין שטח הפקר – באופן כללי אף אחד לא יושב שם. הפטרול היומי של הגדר התחתונה עובר כל הזמן מעל שטח משולש הגבולות, אבל ישראל, תלוי בתקופות, הייתה מוציאה בשגרה לאורך שנים סיור פעם שבועיים-חודש רגלי של 10-15 חיילים עד למטה כדי לראות שהכל שקט. **האזור**, שמכיוון שאין בו נוכחות אדם, הוא גן עדן לבעלי חיים ומסתובבים שם הזירים, לפני סלע וכן הלאה. ערך סער ראה באזור 4 עוזניות יחד, תצפית נדירה יחסית - עזנייה היא קצת יותר גדולה מנשר, נשר שחור וענק. עוזניות שחורות נמצאות בגולן בחורף, הן חורפות פה, אך לא יודעים על קנונים באזור. מכאן למדים על האיכויות הטבעיות האקולוגיות של נקודת הנוף היפה הזו – שני קניונים שמתחברים וזורמים עם מים. **אין תצפית מסודרת** על משולש הגבולות. יש עוד נקודה מאוד יפה מתחת למוצב, מעיין שלא מסומן במפות יעין אי"ה ר"ת של חייל בשם איילון יעקב הורוביץ שנהרג באחד היישובים והחבריה שלו הלכו וטיפחו את המעיין – בריכת בטון קטנה חביבה עם ספסל שאפשר להגיע אליה עם רכב פרטי (במקום לפנות שמאלה לכיוון המטעים, כמו שעשינו, פונים ימינה ואחרי כמה מאות מטרים יש שער בגדר ופונים שמאלה).

נסיעה למצפה לשלום

נכנסים לקטע הדרומי מערבי, פינת הקצה של הרמה. באזור הזה תופעה מאוד יפה – עוברים על אוכף צר ולחוץ בין שני עמקי נחלים – מיצר צר ולחוץ שחייבים לעבור עליו, מצפון (מימין) נחל עין-גב, מדרום (משמאל) נחל מיצר שגם הוא יורד אל הירמוך ולא אל הכנרת. רואים את קרן עין-גב (השפיצית) עם הדרך הלבנה שעולה אליה ורואים את סוסיתא (המצדה השחורה משמאל) שגם אליה מאוד אוהבים להגיע, לאחרונה סגרו את הגישה אליה (יש שם דרך שהיא לא בפיקוח של אף אחד ולכן אין לאף אחד אחריות עליה וסגרו אותה. גם הכניסה לסוסיתא היא בתוך שדה מוקשים). בסוסיתא חופרים כבר למעלה מ-10 עונות והתגלו ממצאים מדהימים וחייבים מתישהו להכשיר את האתר לביקור, לסדר את הגישה, החנייה וכן הלאה. **סיפור מקראי** המופיע במלכים א' וקשור בימי ממלכת ישראל וממלכת ארם הוא אחד הקרבות של אחאב נגד בן-הדד מלך ארם, באמצע מאה 9 לפנה"ס - שני יריבים שקולים, צבאות גדולים. התיאור ששניהם עומדים אחד מול השני וכל אחד חושש לקחת את הצעד הראשון, לאחר מכן זה מסתיים בעיר שנקראת אפק. מכיוון שכאן היה הכפר הסורי פיק והיום קיבוץ אפיק, ומשום שאפק זה בדרך כלל מקום שיושב בראש מעיין (מעיינות אפק גם בירקון וגם בכורדני), משייכים את הסיפור למרחב הזה, אם זה לא פה לא יודעים איפה זה. בסוף הסיפור אחאב לוקח את יוזמה וחוצה ראשון את המיצר, קרב גדול מתחולל, הישראלים מנצחים, הארמים בורחים, בן הדד בורח לעיר אפק ואחאב רודף אחריו מרחוב לרחוב, מבית לבית, לוכד אותו ולא הורג אותו. אחאב מוציא מבן הדד חוזה קנייה ובו הוא מקבל 'חוצות' זכויות מסחריות בדמשק כנגד זה שקודם לכן לבן-הדד היו חוצות בשומרון (כלומר שהתחלפו היצרות ועכשיו אחאב הוא זה שחזק יותר). בהמשך קרב נוסף נגד הארמים ברמות שבגלעד ובו אחאב נהרג. מערכת יחסים קשה, כוחנית ואלימה בין ישראל לארם.

מצפה לשלום

למקום מגיעות קבוצות רבות מכל הסוגים – מתלמידים ותנועות נוער, דרך תיירות ישראלית ותיירות נכנסת, תגלית וכן הלאה. כדאי לציין שיש במקום מסעדה שאפשר לאכול בה עם קבוצות בתיאום מראש. בדרום הגולן אין הרבה נקודות שונות שירותים מסודרים (מבחינת אוכל בעיקר), ולכן נקודה שהיא גם תיירותית-נופית יפה ושהיא גם יכולה להציע ארוחת צהריים היא בהחלט דבר שאפשר להשתמש בו. מגוון הנושאים שאפשר לעסוק בהם פה הוא מאוד גדול, אך חשוב לזכור שההגעה היא לא לשעה וחצי-שעתיים אלא חצי-שעה-ארבעים דקות וממשיכים מכאן גם למקומות אחרים, לכן השאלה היא לא על מה מדברים, אלא על מה לא מדברים.

הכנרת - נושא המים לישראל הוא נושא מאוד גדול ומעניין, שכן הוא נושא שמתפתח ובעיקר בשנים האחרונות עובר מהפכות מאוד גדולות, ולכן גם מעמדה של הכנרת משתנה (דווקא בירידה, פעם הכנרת הייתה ספק מים הרבה יותר קריטי לישראל, היום עדיין נהנים לעסוק במפלס אבל מבחינת החשיבות הוא פחות משפיע על אספקת המים ועל חיינו מאשר לפני 20-30 שנים). **גיאופוליטיקה** – הגבול הישן והגבול החדש (יחסי ישראל סוריה, 1948, 1967). הרבה מאוד פעמים מתחילים עם תיירות נכנסת בעיקר שפחות מכירה, במצפה גדות (אם עולים מגשר בנות יעקב) או מהתצפית הזו ובהמשך עוברים להר בנטל, לתל פארס או לתצפית אחרת שמסתכלת על הגבול של היום ועל היחסים-מה קרה מאז 1967, כולל 1973 בדרך ודברים אחרים. אם כן זוהי נקודת התחלה מאוד טובה כשמגיעים לגולן מאזור טבריה.

השטחים המפורזים – נושא חשוב בעינין של יחסי ישראל-סוריה בפאזה הראשונה שבין 67-48, ואפשר להמחיש ולהדגים אותו במקום (נדבר על זה במסלול). עין גב למשל, כקיבוץ, ישב בתוך השטח המפורז. **רמת הגולן בכלל** – ההתיישבות, אנחנו בקצה של כפר חרוב ומבוא חמה, וכל היישובים האחרים שעלו לכאן. **תצפית** – רואים את כל הכנרת מהקצה הצפוני ועד הקצה הדרומי, אנחנו נמצאים בערך בשני שלישי הדרך. בגדה הרחוקה רואים את טבריה, הגליל התחתון המזרחי של רכסיו, ואף את הגליל העליון. טוב להתחיל במשהו מוכר והכנרת היא מאוד מוכרת, אז זה יותר פשוט – תחתינו חוף הכנרת המזרחי, קיבוץ עין גב מצד ימין, היושב על הדלתא של נחל עין-גב, ולידו כפר נופש קטן. קו החוף מורכב מהדלתאות של הנחלים שיוצאים מגולן אל תוך הכנרת. רחוק יותר רואים את הדלתא הענקית של נחל סמך, הנחל של אום אל קנטיר (כעוברים בכביש הנקודה שם זה כורסי – העלייה מכורסי לגבעת יואב זה הכניסה לעמק של נחל סמך). בהמשך בהיקף, האזור של הבטיחה – הלגונות הרדודות המוצפות מים בפינה הצפונית מזרחית של הכנרת, הנחלים של הדליות, הזוויתן, המשושים שמגיעים לשם.

בהמשך הצד הצפוני, הפינה הנוצרית של הכנרת, הפינה הצפונית מערבית. מעל רואים את ההתרוממות של הר כנען ועליו צפת. בפינה הרחוקה, האזור של בקעת גינוסר ומגדל, קצת משמאל מצוק הארבל ומשמאל לו טבריה. טבריה עולה שמאלה ולמעלה, טבריה עילית, מול היציאה של הכביש שהולך לצומת גולני. מימין לטבריה רמת ארבל ומשמאל רמת פורייה.

הכנרת בעצם לחוצה בין רכסי הרים. מצד מזרח רמת הגולן, שבאזור הזה ניגשת לכנרת עם מתלול מאוד עמוק וגדול של 550 מ' (ממינוס כ-210 מ' ועד כ-50-340 מ' פה), דרמה נופית די חזקה דווקא באזור שבו הוא הכי נמוך הוא מייצר את המתלול הכי גבוה לכיוון הבקע. באזורים הצפוניים יותר אין מדרגה כל כך חריפה אלא מתלול ארוך ומתמשך שיורד באזור גונן, שמיר, נחל עורבים. מצד מערב, מה שתוחם את הכנרת ובעצם קובע את הגבולות שלה, זה רמת פורייה בצד הדרומי-מערבי ורמת ארבל הצד הצפוני-מערבי. גם באזור של רמת פורייה יש מתלול מאוד חריף ודרמטי שעוצר את הכנרת ממערב. הנחל שמפריד בין רמת פורייה לרמת ארבל הוא נחל רקת, ימין לטבריה באזור ימק"א (ליד תל רקת, שם הוא יוצא החוצה).

בחוף הדרומי של הכנרת – יוצאים מטבריה, רואים את אזור המרחצאות וחמת טבריה. הלאה דרומה, על קו החוף, היישוב הראשון זה המושבה כנרת (חצר כנרת, בית הקברות, תל בית ירח, אוהל). עוד קצת שמאלה אזור דגניה א' ודגניה ב', מעל אלומות, ומשמאל האזור של צמח. מתקרבים לאזור שלנו קיבוץ מעגן היושב על החוף, והקרוב ביותר אלינו קיבוץ האון.

באופק רמת תבור, רמת סירין שסוגרת את האופק. מרחוק רואים את רמת כוכב – רואים את רמות הבזלת של הגליל התחתון המזרחי אחת אחרי השנייה – מדרום רמות יששכר (רמת כוכב), רמת תבור, רמת סירין, רמת פורייה, רמת ארבל, מעבר לרמת ארבל רמה נמוכה וקטנה יותר – רמת מגדל.

מבנה הרמות, השברים שבונים את הרמות זה כתוצאה מהשבר. כל הרמות, המדרגות הנטיות, נגמרות כל אחת בקו שבר שיוצאים מהבקע ויש להם צורה של בננה – יוצאים מדרום לצפון, מתחילים להסתובב צפון מערב וגומרים בכיוון מזרח מערב. אלה רמות נטיות ולא הורסטים- להורסט יש שברים משני הצדדים ולאורך שני קווי השבר הוא התרומם, במקרה הזה הן התרוממו רק מצד אחד, בצד השני משהו אחר התרומם זה העתקים (חצי הורסט), מדרגה שמתרוממת רק בצד אחד ולמטה הולכת ושוקעת. הכרמל מתרומם בשבר יגור אבל בצד השני אין עוד קו שבר, הוא הולך ויורד למטה, אז הוא לא הורסט.

קו האשתי זו תופעה של השנים האחרונות שניתן לראות במקומות שונים לקו החוף של הכנרת. בעקבות נסיגת הכנרת בגדה הרדודה שנחשפה נבטו עצי אשלים וכשהמים חזרו אז האשלים מסתירים את המים שהגיעו עד קו החוף המקורי והיום עומדים בתוך המים. יש מחלוקת אם צריך להוריד או להשאיר את העצים. העצים לא ימותו כל זמן שהם בולטים מעל המים. אם כל העץ, כולל הצמרת, יוצף מים הוא יירקב. הגיאומורפולוגיה של הכנרת – לכנרת יש אזורים בהם היא הולכת ונכבשת על ידי היבשה ואזורים שבהם היא הולכת וכובשת את היבשה, יש שיווי משקל. אזורים שבהם היא נכבשת והיבשה מתקרבת לתוך האגם אלה הם מישורים שמכונים מישורי צבירה – נחלים שבונים דלתאות אל תוך הכנרת, הולכים ומתפשטים. מישור אחד שכזה הוא הבטיחה – בקעת בית ציידה עם הנחלים שיוצאים מהגולן, המישור השני הוא בקעת בגינוסר דלתא משותפת של נחל צלמון, נחל עמוד ונחל ארבל שיצרו את בקעת גינוסר. הכנרת מפצה את עצמה, לפחות פעם, בחוף צמח – מטעי בנות של קיבוץ מעגן בשנות ה-50 נבנו על מדרגת סחף בגובה 3-4 מ' מעל הכנרת ובצילומים של 15-20 שנים אחרי זה רואים איך שהכנרת כובשת עם גלים גדולים את המדרגה ועצים של בננה נופלים לתוך האגם. היום בנו שם טיילת גדולה מבטון, אז עצרו לכנרת את המנגנון והיא צריכה לפצות את עצמה במקומות אחרים.

עומק הכנרת עשרות מטרים בודדים – 40-50 מ', בנקודה מסוימת. רוב הכנרת רדודה יותר. בכנרת כמאגר מים יש כ-3-4 מיליארד קוב. מטר מפלס הוא 170 מיליון קוב, סנטימטר זה 1.7 מיליון קוב. אם אומרים שהשנה היא קיבלה יותר מ-2 מ' זה אומר שהיא קיבלה כ-350 מיליון קוב, שזה יפה מאוד. אם כל מטר זה 170 מיליון והעומק הוא כ-40 מ', אבל בעומק היא לא באותו גודל – הולכת וקטנה ככל שהעומק גדל. שנת השיא שאי פעם מדדו בכנרת, שנה מטורפת שהכנרת עלתה כ-5 מ' גובה ומשכו ממנה 512 מיליון קוב (בדרך כלל משכו כ-300-400 מיליון, בשנים האחרונות מושכים כ-200-300 מיליון ואפילו פחות).

חשוב לקחת בחשבון – אם פעם צרכנו 1.5 מיליארד קוב מים והכנרת נתנה כ-300-400 מיליון קוב, אז לבוא ולומר שהיא נתנה כ-30% מהמים של ישראל, לפעמים אפילו שליש מהתצרוכת הכללית (וממי השתייה אפילו יותר) אז הכנרת בשנות ה-60-70 הייתה קריטית למצב הארץ. היום כשהצריכה היא כ-2 מיליארד קוב ונעשה שימוש במים מושפרים, מי קולחין, מים מותפלים וכן הלאה, והכנרת מספקת כ-150 מיליון קוב, אז היא נותנת כ-10% ופחות. זה נכון שעדיין בתוך מי השתייה אחוז הכנרת גבוה יותר והיא עדיין חשובה מאוד. השנה נכנסנו לעודף מים והודיעו שלא שואבים את נחל כזיב, ונחל דישון (שזורם עכשיו נפלא ואף סגרו קטע שלו לגייפים וטרקטורונים) – יוצאים ממצוקת המים הגדולה שלנו.

מערך השאיבה נמצא באזור גינוסר, בצד הנגדי של הכנרת. למוביל הארצי היה ניסיון לפני הפורמט הקיים ב-1951 – ניסיון קצר ימים באזור גשר בנות יעקב, הורידו שם טרקטורים למים והעבירו אותם לשני הצדדים, הסורים התנגדו והגישו התנגדות באו"ם, האו"ם לחץ להפסיק, לא הפסיקו עד שטרומן הודיע שלא נראה דולר ואת השפה הזו הבינו והפסיקו. נשאר מהניסיון הזה על ציר הירדן ההררי תעלה, בדיוק כמו תעלת המוביל המוכרת. בסוף שנות ה-50 עברו מקום והתחילו עבודות נמרצות על העניין וב-1964 המוביל נחנך. היו דיבורים מסוף שנות ה-30, מרגע שקרן קיימת רכשה את הזיכיון לייבוש החולה ובשנות ה-40, תוך כדי מלחמת העולם, לא עשו כלום כי היו עדיפיות אחרות. ברגע שנגמרה מלחמת העצמאות והוקמה מדינה, נכנסו לתכנונים נוספים. ההיגיון להוציא את זה בגשר בנות יעקב הוא מובהק, לא צריך לשאוב את זה מהכנרת שהיא בבור של מינוס 200 אלא למשוך את זה בגריבטיצה מעמק החולה לבקעת בית נטופה – הרבה יותר הגיוני. אבל מכיוון שכשיש גוף מים שיושבות עליו בתי מדינות, החוק הבינלאומי אומר, שכל מה שעושים במים בצד אחד משפיע על הצד השני ולכן צריך לקבל את אישורו. אישור מהסורים לא היה ומהבחינה הזו הסורים צדקו ולחצו עד שהפסיקו את העבודות, וירדו לכנרת שכולה נמצאת בתוך מדינת ישראל (כולל כל קו החוף שלה) ופה לאף אחד לא יכולות היו להיות טענות.

הסורים ישבו על קו החוף ברמה כזו, בלי לגעת במים, שישראל לא יכלה להגיע לחוף – הם ירו של סירות דייגים וכן הלאה. אולם לפי שרטוט המפות החוף היה של ישראל, אך ישראל לא מימשה את הבעלות עליו בשנים האלו. הכנרת נתפשה, גם על ידי העולם והחוק הבינלאומי, כישראלית וזכותה של ישראל היה לבצע את מה שבוצע ומבצעים בה.

נסיעה למסלול ההליכה הר נמרון

בדרום הגולן אין הרבה מסלולי טיול, רוב המסלולים הם צפונה מכאן. מסלולי הטיול לא מתאימים לכל הקבוצות – עם נוער וחבריה קופצניים אפשר לרדת בקניונים והבריכות, אבל עם אוכלוסיות שיותר מקשות ללכת, סולידיות, יש קצת בעיה למצוא דברים יותר פשוטים בגולן, שכן חלק גדול מהמסלולים מערביים מצוקים ובריכות וכך הלאה. נעשה מסלול שיש אפשרות לחתוך אותו באמצע – הוא יכול להיות חצי שעה או שעה ורבע, מסלול שווה לכל נפש והולך לאורך הנוף היפה. המסלול נוח להליכה ורובו עובר בדרכי ג'יפים ורכב (חלק של ק"ל וחלק של המקומיים), רובם בירידה. אפשר לעשות את המסלול גם בג'יפים. בשום מקום ברמת הגולן לא רואים נוף של שדות מישוריים עם תבואה וכך הלאה, רק בפינה של דרום רמת הגולן. המסלול מתחיל ממש בקצה ותחילת הירידה של דרום רמת הגולן וסופו בעין עקוב \ תאופיק העליונה (הכפר הסורי שישב מעל תל קציר, היה שם גם מוצב). על הכביש יש שלט חום המכוון להר נמרון, שם מתחיל המסלול.

מסלול הליכה הר נמרון

הפרצה הראשונה בגדר מובהקת, אחרי כ-700 מ', והמסלול מסומן בסימון שבילים ירוק. זזנו כמה ק"מ דרומה ממצפה לשלום, מבחינת קו החוף – שם עמדנו בין האון לעין-גב ופה אנחנו מול דרום הכנרת והאי של מעגן מסומן באשלים שגדלו עליו אבל כולו מוצף מים. מבחינת התצפית (מה שלא צוין במצפה לשלום) – על הגבעה ממול, תחתינו מעבר לחממות, תל קציר. מעל תל קציר, שמאלה (שנגמרת הגבעה) רואים את האזור של מסדה ושער הגולן – שני קיבוצים נוספים שיושבים על המרחב שמדרום לכנרת (בין הירדן לבין הירמוך). מעבר להם, יותר בעומק, האזור של אפיקים, ימינה בית זרע (על שפת הכנרת מעגן, צמח, דגניות, כנרת), יש חגורה דרומית יותר של יישובים נוספים - האזור של 2-4 ק"מ מדרום לכנרת. **מדרום לכנרת** מתחילה בקעת הירדן. רואים שהצד השמאלי שלה, הירדני, מאוד ירוק והצד הימני גם כן ירוק (לפחות עכשיו). מכיוון שעבור הירדנים בקעת הירדן היא מקור החקלאות וייצור המזון העיקרי של ירדן (למרות שלאחרונה הם גם מוציאים גידולים מבקעת הירדן ומפתחים משאבי מים שיש להם מתחת לאדמה, מסתבר), הם מבצעים בה חקלאות בכמעט 100% של השטח, עד כמה שהם יכולים. בצד הישראלי פחות, שכן יש את בקעת הירדן, את עמק יזרעאל, מישור החוף, הנגב הצפוני, חוף הגליל ואזורים נוספים לחקלאות, כך שלא נדרשים לבקעת הירדן בצורה לחוצה כמו הירדנים. לכן תמיד הצד הירדני תמיד נראה יותר ירוק מהישראלי, והוא אכן פחות ירוק.

רואים את תעלת העיר (תעלת עבדאללה) הירדנית – בצד השמאלי, איפה שנגמר הירוק רואים תעלה ומשמאל לה מדרון של גבעה והיישוב אדסה, שבמפות, בעיקר הצה"ליות, נקרא צמח פליטים, שכן פליטי צמח הערבית של 1948 נמצאים שם. התעלה מושכת את המים מהירמוך, מהירמוך נכנסת למנהרה של כ-800 מ', שמוציאה אותה מעבר לכתף הררית, משם זורמת כתעלה פתוחה בצד הירדני. היא זורמת דרומה בירדן הרבה עשרות קילומטרים עד אזור שנקרא דיר-אללה, ממנו שואבים את מה שנשאר מהמים לעמאן, שכן חלק גדול מהמים כבר הולך בדרך לשדות.

רואים גם את הירמוך – באזור שהתעלה רק מתגלה, מצד ימין, רואים את הירמוך בתוך גדות ירוקות, אחר כך הוא מסתובב ימינה (הגדר המערכת מימין לו) וממשיך עוד מספר ק"מ עד לנהריים, שם הוא פוגש את הירדן. נוצר משולש רחב ידיים בין הירדן, הירמוך והכנרת – מאוד חקלאי, הרבה יישובים ישראלים יושבים בו. המרחב הזה, בין השאר, משתמש במים המקבלים מהירמוך (לישראל יש זכויות מים בירמוך מקדמת דנא ומשתמשים בהם).

ישראל-סוריה 1948-1967 – קצת מוזר שישראל הלכה עם סוריה לקרבות ב-1948 וב-1967 ולא תמיד ברור לישראלים מקור הסכסוך אלא באופן בסיסי. הרבה אנשים לא יודעים ומבינים למה הסורים ירו על יישובים ישראלים במשך 19 שנים (מ-1948-1967) ומ-1974 ועד ימינו הם לא יורים.

מלחמת 1948 מסתיימת בגזרה הסורית בצורה שונה ממה שהסתיימה בגזרות אחרות, רוצה לומר בגזרה המצרית ישראל מגיעה לאל-עריש ולתוך סיני, בגזרה הלבנונית ישראל מגיעה מעבר למנרה 11 כפרים לבנוניים נכבשים ומגיעה עד לליטני, בגזרה הירדנית זה היה מעין קיזוז- הירדנים כבשו את גוש עציין והרובע היהודי בעיר העתיקה הלך בשבי, לעומת זאת ישראל כבשה שטחים דווקא בצד הדרומי (באזור להב של היום). ישראל הגיעה עד כביש דהריה, עד כביש 60 (חברון – באר שבע) – עמוק לתוך השטח הירדני. בסופו של דבר עשו קיזוזים, ישראל החזירה לירדן וירדן החזירה לישראל – את וואדי ערה למשל קיבלה ישראל במסגרת ההסכמים.

עם הסורים זה נגמר אחרת - עד סוף המלחמה ישראל לא כבשה לסוריה מטר אחד והם ישבו בתוך שטחים ישראלים, ממערב לירדן. מלכתחילה המצב הוא שהסורים לוחצים קדימה וישראל הודפת, אין מצב הפוך. בגזרה הזו זה מתחיל עם הפלישה הראשונה של צבאות ערב – הסורים בגזרת צמח כובשים את מסדה, שער הגולן, התושבים פינו את עצמם והם מגיעים עד לגזרת הדגניות (בחצר הדגניות, הסיפור עם שלושת הטנקים והנער עם בקבוק המולוטוב...). הסורים נכשלים כאן ועושים מאמץ נוסף, יותר מאוחר, בתחילת יוני, בגזרת גשר בנות יעקב.

סיפור ארון בקצרה – הגשר פוצץ אבל הם חצו את המים, כבשו את המושבה משמר הירדן, התקדמו מעבר למושב משמר הירדן של ימינו עד חורבת ירדה – כלומר הם במרחק של מספר ק"מ מערבה לירדן, בעצם בדרך לכביש 90, לראש-פינה-מחניים, עוצרים אותם בירדה ושם מסתיימת המלחמה. כשנכנסים להסכמי שביתת הנשק הסורים בכלל לא מגיעים לשיחות, הם אומרים 'כבשנו, אנחנו לא מתכוונים להתפנות, נקודה'. המדינות האחרות מגיעות לשיחות עם ישראל סביב ינואר, ובפברואר-תחילת מרץ (תוך 5-6

שבועות) סוגרים הסכמים וחותמים איתם. הסורים לא מגיעים לשיחות עד אפריל, ועד יולי אין הסכמים – 3 חודשים מדברים ואין הסכמים, שכן הסורים מסרבים להתפנות. ישראל מתעקשת בטענה שהסורים כבשו שטח שמנדטורית שייך לארץ ישראל והם חייבים לפנות, הסורים אומרים 'כבשנו, שלנו'.

בסופו של דבר העולם והאו"ם לוחצים את הסורים, והסורים מסכימים לפנות אל הקו המנדטורי אבל לא מוכנים שהשטח יעבור לשליטת ישראל ויהיה בריבונות ישראלית, שם נתקע העסק. אז האו"ם מציע הצעה שאומרת שהשטחים המוחזרים יהיו שטחים מפורזים, כלומר חסרי ריבונות, נקראו שלושה מפורזים. חשוב לזכור שמדובר בהצעה מאוד בעייתית – מה זה אומר חסרי ריבונות? חיו אנשים באזורים האלה, אזרחים של מי הם? למי הם משלמים מיסים? איזה משטרה משטרת שם? מה המעמד המשפטי של חמת גדר ולמי שייכת (היה שם בית מלון, למי הוא שייך?) אפשר לתת לאו"ם נסיבות מקלות שכן ראה בזה הצעה זמנית והתכוון שעד שתוך שנה-שנתיים ישבו ישראל וסוריה לשיחות שלום ויפתרו את הסוגיה. ההצעה נועדה כדי להיחלץ מהמצב שאין אפילו הסכמי שביתת נשק.

כך נכנסים למצב שבו יש שלושה שטחים מפורזים :

המפורז הצפוני – רמת הבניאס, בקצהו תל עזאזיא, תל פאחר, והוא בשליטה סורית.

המפורז התיכון – אזור גשר בנות יעקב, שהוא מפורז ישראלי

המפורז הדרומי – השטח הכי גדול, מורכב ומסובך. מתחיל מצפון לכנרת, עושה עלייה ממערב לכנרת לכיוון אלמגור (מגיע כמעט עד אלמגור) ויורד חזרה לכיוון בית הבק (ליד שפך הירדן) הולך על הצד המזרחי של הכנרת, על קו החוף. באזור עין-גב מתרחב קצת ועין-גב עצמה היא בתוך השטח המפורז ברוחב של כקילומטר מקו החוף, עובר תחתינו ובאזור הזה היו שדות מריבה מאוד ידועים בין 67-48. מכאן זה הולך ונכנס אל תוך עמק הירמוק עד לחמת גדר. כל האזור מחמת גדר עד מצפון לכנרת, לאורך הצד המזרחי של הכנרת, מפורז גדול. החלק הצפוני שלו בשליטה סורית, החלק הדרומי שלו (כולל המובלעת שנכנסת לחמת גדר) על פי ההסכמים מפורז ישראלי.

הגדרת השטח המפורז היה המקור לחיכוכים הנמשכים, וגם לאירועי אש לא פעם, בין ישראל לסוריה. לשני הצדדים היה ברור שאין נוכחות צבאית בשטח אלא רק פעילות אזרחית. אולם בתפישה הסורית שטח מפורז הוא הקפאת מצב, שום דבר לא זו ומה שהיה הוא שיהיה. כלומר שכפרים בתוך השטח המפורז (ישראלים או סורים) עין-גב שהוקמה ב-37 במסגרת חומה ומגדל בתוך שטח מפורז נשארת, ליד עין-גב גב, איפה שהיום קיבוץ האון היה כפר ערבי בשם א-סמרא – נשאר, ליד עין-גב היה כפר סורי קטן בשם א-נוקיב - נשאר. אבל, לא משנים את הסטטוס של השטח – לא מפתחים אותו, לא סוללים כבישים חדשים, לא מקימים יישובים חדשים. בתפישה הישראלית שטח מפורז מותר לשנות את הסטטוס ולפתח את השטח.

למשל – העברת המוביל הארצי בגשר בנות יעקב, שזה בשטח מפורז, ומבחינת הסורים זו הייתה הפרת הסכם. ישראל מקימה את קיבוץ תל קציר וקיבוץ האון בתוך השטחים המפורזים – מבחינת הסורים זו הייתה הפרת הסכם, אז הם ירו. שנתיים אחרי המלחמה ישראל פינתה את א-סמרא וא-נוקיב לסוריה (ייעצה להם לעזוב), ומעבדת את האדמות של היישובים האלה – מבחינת הסורים זו הייתה הפרת הסכם, אז הם ירו. צריך להבין – היו סיבות למתח בין ישראל לסוריה, דבר שבא לידי ביטוי בהרבה אירועי ירי, לא פעם ביוזמה סורית ולא פעם ביוזמה ישראלית – כשישראל רצתה לחמם את הגזרה היא הייתה מכניסה טרקטור לשטחים שהיא ידעה שזה מקפיץ את הסורים והסורים היו מגיבים באש. לימים, בשנות ה-60, התפתח נושא המים (עם מלחמת המים בצפון) מה שהוסיף את המתיחות – כל זה לקראת מלחמת ששת הימים כשכבר המתח היה בשיאו והגיע לפיצוץ ב-1967.

האזור הזה ראה הרבה אש - תאופיק התחתונה על הגבעה למטה, תאופיק העליונה יושבת למעלה ותל קציר יושבת על הגבעה – סביב העיבודים בשדות שמתחת לתל קציר היה הרבה מאוד אש. צריך לומר "לזכותם של הסורים" שכשהם ירו הם לא ירו רק על חיילים אלא על הכל, גם על היישובים – הם החריבו את תל קציר, את גדות – בתי ילדים, חדרי אוכל, ירו בלי חשבון מרגמות וארטילריה. האוכלוסייה האזרחית הישראלית שישבה על קו הגבול בהחלט סבלה סבל רב בשנים האלה.

המדריך מציע למי שרוצה להיכנס לעניין – יש חומרים כתובים, מאמרים נכתבו על המלחמה על המים, השטחים המפורזים, הסכמי שביתת הנשק וכן הלאה. חשוב לשבת על קרקע יותר מוצקה של עובדות כשמדברים על הגבול של פעם והתפתחות הדברים למציאות של ימינו. חשוב לזכור שמדובר על תקופה שלא היה עיתונאות חוקרת, ועדות חקירה וכן הלאה. תמיד יש מישהו בקבוצה שיגיד שלא כך זה היה אולם לא כולם מתבססים על עובדות, לישראלים קצת קשה לשמוע את זה בדרך כלל ולהבין שהמערכת לא בדיוק כמו שחושבים שהייתה, שכן מבינים שגם לישראל היה חלק במה שהיה פה. כמדריכים יש הרבה אחריות על הדברים שנאמרים ולכן חשוב לקרוא, ללמוד, לבחור כיצד רוצים להציג את הדברים ולבסס אותם על עובדות. אם רוצים אפשר להסתפק בתצפית הזו, כ-500 מ' מהאוטובוס – נוף יפה, טיול נחמד, חצי שעה וכן הלאה, ממשיכים מעט ומגיעים אל הכביש. אפשרות אחרת היא להמשיך עד לכביש, פונים ימינה, חוזרים לדרך עפר (על השביל הירוק) וממשיכים לעבר פארק תאופיק, גם לשם אוטובוס יכול להגיע.

עין נעקוב - פארק תאופיק של קק"ל. יש פיל בוקס נוסף שגם אליו אפשר להגיע אם רוצים וממנו תצפית יפה דרומה לכיוון הירמוק. יש בו מעיין קטן, ספסלים ופארק חביב.

תותחי נברון - המבנה השחור (נמצא תחתנו) שידוע אפילו במפות בתור 'תותחי נברון' - סיפור מאוד מסתורי, בשום מקום אין חומר על תותחי נברון, אלא בעיקר הרבה סיפורים. הסיפור שערך סער מכיר קשור באחרי 1967 (1969-70) הפלסטינאים בצפון ירדן מתבצרים שם וזה מוליך בסופו של דבר לספטמבר השחור. עוד לפני כן ישראל בעצם מסייעת לחוסיין, בצורה עקיפה, להתמודד עם הפלסטינאים. במבנה הזה היו אמורים להיות שני תותחים גדולים מאוד, והרעיון המקורי היה שמתוך המבנה יירו (משום שהוא בשוליים ומוסתר, ולא אמורים לראות מאיפה יורים עליהם, הם היו אמורים לירות מכאן לכיוון צפון ירדן ולסייע לחוסיין). המבנה הוא בעייתית, לא התאים לתותחים ולא יודעים היום אם בכלל ירו מכאן, ובמידה וירו מכאן אם זה נעשה מחוץ למבנה או בתוכו – נראה שמתוך המבנה אין אפשרות לירות, צריך להוציא אותם החוצה ואז להכניס אותם פנימה להסתיר.

הפארק של עין עקוב מספק כמה הצעות לכמה כיוונים יפים, לא כל כך מוכר.

נסיעה לחמת גדר

בירידות לכיוון חמת גדר כל המדרון גירני, הבזלת נשארה למעלה. הירמוך עובר למטה מימין, בתחתית הגיא, זוהי הכתף שדרכה עוברת מנהרת עבדאללה כ-800 מ' ויוצאת מצד שני. בקעת חמת גדר, משמאל, בקעה קטנה וחביבה בעיקול הירמוך, עד לבריכות הדגים באזור השמאלי, שלא כולן פעילות. אורכה כ-1500 מ' רוחבה כשליש מזה. הירמוך מחבק אותה סביב סביב. בבקעה יש נוכחות אדם כבר עידן ועידנים, נעסוק יותר ב-2000 השנים האחרונות (תקופה רומית ואילך).

כשמסתכלים למטה רואים בזלת, זאת למרות שעברנו בגיר. זהו מצב מורכב שנוצר כתוצאה מכך שאחרי שנשפכה למעלה בזלת הכיסוי, התחיל נהר הירמוך להתחתר על בזלת הכיסוי עד עומק מסוים ואז נשפך בתוכו קילוח נוסף של בזלת וסתם את אפיק הנהר. המדרון הבזלתי, הכתף הבזלתית (מעבר לכביש), נקראת 'בזלת הירמוך' – אחרי שהיא גמרה להישפך הנהר התחיל לזרום על הבזלת ולחצוב בתוכה עד לקצה שלה והמשיך לחצוב הלאה. לירמוך קצב התקדמות מרשים מבחינת התחתרות – הוא עושה סנטימטר ורבע ב-100 שנים. הוא עובר מתחת לשפך הבזלת, חופר בגיר שתחתיו ומתישהו מופיע קילוח בזלת חדש וזורם באפיק. כשמסתכלים למטה לאפיק המים רואים מצוקי בזלת מאוד יפים, לבזלת הזו קוראים 'בזלת הרוקאד', שמתחילה לזרום מתל חאדר, והיא צעירה יותר באופן טבעי. ימינה ולמטה אפשר לראות את מצוקי בזלת הרוקאד, שמגיעה כמעט עד למים ותחתיה אפשר לראות את הקרטון. מעליה יש בזלת גבוהה יותר, מעבר לנחל בגובה, זו בזלת הירמוך. כלומר שמדובר בעמק גדול שבתוכו זרמו בזלות פעם אחר פעם. מחרמון רואים את העיירה אל חאדר, שכנה של מגידל אל-שאמס, שבשוליה יש תל געשי – תל חאדר, תל שהוציא בזלת. הלבנה זרמה באפיק הרוקאד (שמתחיל בצד הסורי ובשום מקום לא עובר לישראל על שתי גדותיו, המקום שהוא הכי קרוב אלינו הוא הגבול) ממרגלות החרמון ועד ליציאה של הירמוך מעמק הירדן – זרם של לבה באורך 80-90 ק"מ, הכי ארוך שניתן לראות במרחב הארצישראלי. בזלת הירמוך מגיעה ממזרח ולא לגמרי ברור מאיפה היא.

גשר הירמוך המפורסם שעובר מעל הירמוך ופוצץ בליל הגשרים. זהו הגשר היחידי מכל 11 הגשרים שפוצצו באותו לילה (למעט גשר בנחל כזיב שלא התפוצץ) שלא תוקן אף פעם ועומד כך מיוני 1946 ועד ימינו במצב הזה. כמוכן שמרגע שפוצצו את הגשר הרכבת כבר לא יכלה לבצע את המסלול המלא מחיפה עד לדורה ויכלה להגיע רק עד לצמח וחזרה.

מעבר ובצמוד לכביש גדר המערכת – זה לא הגבול, הגבול הוא למטה בירמוך, באמצע הנהר. צמוד לכביש תחנת הרכבת החיג'אזית, רכבת העמק, בחמת גדר. מבנים מוכרים אך מוזנחים מאוד. בזמן האחרון יש טרנד שנכנסים לטיפול באתרי רכבת העמק - כפר יהושע זה כבר אתר סגור, גמרו את העבודה פחות או יותר, אבל יש בצמח, בבית שאן ויש כמה וכמה אתרים על הכוונת. היה נחמד אם גם האתר הזה היה מקבל את הטיפול.

חמת גדר

האתר מאוד אטרקטיבי ושעות הפתיחה משתנות מפעם לפעם, בין עונות השנה ולכן חשוב לבדוק מראש. יש כל מיני דילים של כניסה וארוחה, מלון וכן הלאה. המקום גם יכול לפתור בעיות בימי חורף, שכן בתוך המים תמיד חם.

חמת גדר מופעלת על ידי מספר קיבוצים בדרום הגולן, מכירים את התופעה בכמה מקומות בארץ ישראל (למשל החרמון מופעל על ידי נווה אטי"ב ואתר ראש הנקרה על ידי קבוצת ראש הנקרה). הדבר הזה גורם מדי פעם לגל מירמור בציבור הישראלי על כך שאוצרות ונכסי טבע של מדינת ישראל ניתנים ליישובים פרטיים להפעלה, נושא שמדי פעם מתעורר ושווה דיון.

האתר הוא אתר מרחצאות שקיים לראשונה מלפני כ-2000 שנים פותח בשנים האחרונות לממד שחווים בו היום – מרחצאות, בריכות שונות, הפארק מסביב עם חוות התנינים וציפורי החן וכך הלאה, שדווקא הצד ההיסטורי שלו מאוד מוזנח.

הבקעה סמוכה לבקע הירדן, יושבת על קו שבר שהתפתח לאורך הזמן לבקעה. אחד הדברים שמעידים על הקשר לבקע ועל הטקטוניקה של המרחב הזה הם המעיינות החמים שבוקעים פה, בדיוק כמו חמת טבריה או עין גדי - כלומר על קו הבקע היכן שמי מעמקים יכולים לעלות למעלה ולהתחמם בדרך זה קורה. יש פה כ-5 מעיינות שדרגות שונות של חום. במעייני החם ביותר הוא תְּמָת סְלִים שהטמפרטורה שלו כ-52-51 מעלות, הוא המעייני שהמרחצאות הרומיים ישבו עליו.

הבריכות היום יושבות על עין מבושם, היום עין בלזם, 42 מעלות חום – הוא מוציא את המים לבריכה. בתוך הבריכה הטמפרטורה היא נעימה, כשמתקרבים אל אתר הנביעה הטמפרטורה הולכת ונהיית חמה עד כדי בלתי נסבלת. יש גם מעייני של מים מתוקים, לא חם במיוחד, שנובע בצד הצפוני מזרחי של הבקעה, באזור בריכות הדגים.

הבקעה הייתה מאוד אטרקטיבית לאוכלוסיות אנושיות שחיו במרחב, שכן היה גם את הירמוך שמספק מים, גם מעייני אחד שאפשר להשתמש בו ואת מי המרפא – לכן יש יישוב כבר בתקופות העתיקות. שרידים שהיום מדברים עליהם ומתייחסים אליהם הן מהתקופה הרומית ואילך.

בית הכנסת של חמת גדר - על הגבעה נמצאים שרידי בית הכנסת של חמת גדר. דיברנו על הקונספט הישן של אבי יונה שקרס והקונספט החדש שהוא מרחבי אזורי – אז פה היינו מצפים למצוא פה את סגנון העמקים, שכן נמצאים יותר בבקע הירדן (גם מבחינת האקלים והצמחייה) מאשר ברמת הגולן למעלה, ויש פה בית כנסת שבאמת מזכיר דווקא את בתי הכנסת של בקעות – יש רצפת פסיפס וכתובות (מה שלא רואים ברמת הגולן).

בית הכנסת הזה הוא אחת החפירות הראשונות שנעשו על ידי ארכיאולוגיה יהודית - סוקניק חופר כאן ב-1928, עולה על בית כנסת בכיוון צפון-דרום, כניסה מצד מזרח, עם אפסיס, שני טורי עמודים ורצפת פסיפס גדולה ומעניינת. בקטע המעייני ביותר ברצפה הוא הכתובות שנמצאו בה, שהן כתובות סטנדרטיות של

תורמים, אך מאפשרות גם לעלות על עניינים נוספים. הכתובות מכילות שמות של נדבנים, לפעמים גם שמות של מקומות.

בכתובת שנמצאה על רצפת הפסיפס בבית הכנסת כתוב - יזכור לטוב רבי תנחום הלוי בן חליפה שנתן טרימיסיס אחד (שקל) וזכור לטוב מוניקה מסוסיטא שבציפורי ומר פטריק מכפר עקביה ויוסי בן דוסתי מכפר נחום שנתנו שלושה גרמין. מלך העולם יתן ברכתו בעמלם. אמן אמן סלה שלום וזכור לטוב יודן אדרה מן הימים שנתן שלשה או (הארדי [כל?]) מאמאוס שנתן שלוש [גרמין] וזכורים לטוב ארבליים* שנתנו [מחיתהון] מלך עולם יתן ברכה בעמלם אמן ואמן סלה...!

בסוסיטא חופרים 12-13 שנים ומחפשים את בית הכנסת, זו עיר של גויים, עיר הידועה כעיר נוכרית שהייתה בה קהילה יהודית זאת יודעים לפי זה שבמרד הגדול ברחו יהודים מסוסיטא ומגדר לטבריה – פליטים. כל פעם חופרים, מוצאים איזה קרניזי יפה ומגלים עוד כנסייה. מצאו שם כבר כ-7-6 כנסיות, אך בית הכנסת לא מצאו. עדות ליהודים בסוסיטא זה תרומה שנתן לבית הכנסת פה 'מוניקה מסוסיטא שבציפורי'.* שהגיעו מארבל.

הכתובת גם נותנת מחשבה על הפריפריה שהמרחב הזה משרת – הגיעו לכאן מסוסיטא, מארבל, מכפר עקביה (שלא בטוחים איפה הוא היה), מכפר נחום, וכן הלאה. כל האנשים האלה נתנו תרומה והלכו. בית הכנסת הוא מהמאה ה-5 לספירה, גם הוא חרב מן הסתם ברעידת האדמה של 749, לאחר מכן לא שומעים יותר על השימוש שלו. צריך לציין שגם המרחצאות חרבו ובמאה ה-10-9 סופרים של התקופה הערבית מדברים על המרחצאות כדבר שהיה, אז כל הבקעה נופלת, המרחצאות לא מתפקדים, היהודים שהיו באים להתרחץ במרחצאות והיו צריכים להתפלל בבית הכנסת – מכיוון שהם לא יכולים להגיע למרחצאות הם גם לא מגיעים לבית הכנסת וגם הוא נופל - בעצם נגמר עידן.

צריך לציין שהיום מנועים מלבקר בגבעה עליה יושב בית הכנסת, היא מעבר לגדר. אנחנו על הגבול (הירמוך מאות מ' מכאן זה ירדן), יש איזושהי רגישות ביטחונית, ובכל זאת מגיעים לכאן עשרות ומאות אלפי אנשים בשנה למרחצאות על הגבול (כך גם לחרמון) – כלומר שאפשר לקיים במקום אתר תיירות. על הגבעה לא עולים, לא ברור כמה בגלל שיקול ביטחוני, וגם למרחצאות מנועים מלהיכנס – זה כבר שערורייה, שכן אין שום עניין של שיקול ביטחוני. מדובר באתר עתיקות שבמידה ומאפשרים אליו כניסה צריך להיות פקח או כל דבר אחר מטעם הגן, ומבחינתם אין שום טעם לכך, שכן האתר הארכיאולוגי הוא לא זה שימשוך מבקרים – כך שהשיקול הוא בעיקר כלכלי.

מרחצאות חמת גדר – באתר העתיקות רואים את הרחוב הראשי של היישובון הקטן שהיה במקום, אפילו לא יישובון – מעין אתר מרחצאות שנתנו שירותים למתרחצים – תאטרון קטן, מרחצאות וכן הלאה. מכיוון שהרחוב הראשי הוא בציר מזרח-מערב קוראים לו דקומנוס ולא קרדו, עובר מתחת עד שנעלם, והולך לכיוון התאטרון. מהדקומנוס הייתה ירידה במדרגות לכיוון המרחצאות.

בשנות ה-70 ואל תוך שנות ה-80 חפר פה יזהר הירשפלד, ארכיאולוג ישראלי שנפטר לפני כמה שנים בגיל צעיר (אחראי על החפירות בטבריה – הפארק הארכיאולוגי של טבריה, אזור בית המרחץ והביזיליקה החילונית. מחובר לחפירות במדבר יהודה, בעין גדי, נזירות מדבר יהודה – כתב ספר יסוד, רמת הנדיב, עין צור וכן הלאה).

שתי חוברות של קדמוניות - האחת מתייחסת ספציפית לשתי כתובות שנמצאו ביוונית של הקיסרית אבדוקיה שהייתה פה במאה ה-5 וכותבת שיר הלל, כתובת בגודל של כ-1.8 מ' – כתובת מעניינת, מיתולוגית. מאמר של יזהר הירשפלד מתייחס למרחצאות עצמם ומביא מהמקורות ההיסטוריים שמספרים על המקום : **סטרבו** היסטוריון רומי כותב במאה ב-1 לספירה – 'וגם בגדרים שיש מי אגם מזיקים וכאשר בהמות שותות מן המים הן מאבדות את שיערן, קרניהן ופרסותיהן...' מרחצאות אין פה, אלא מי ביצה, מי טבע שנספכים פה והם אפילו מזיקים לבעלי החיים ששותים מהם. השם הוא חמת גדר (כמו חמת טבריה, כמו חמת עין גדי) המעיינות החמים של גדר העתיקה, שהיא למעלה – היום יושבת שם העיירה אום קייס בירדן. יותר מאוחר יספוס מתאר את המרחב הזה ומתאר מרחצאות, לא אומר אף מילה על חמת גדר, למרות שהוא מזכיר כמה וכמה פעמים את גדר ומספר שאלכסנדר ינאי כבש את גדר. מתוך זה מסיקים שבימינו, במאה ה-1 לספירה, עדיין אין פה מרחצאות.

אוריגנס שחי במאה ה-3 לספירה כותב – 'גדרה היא עיר ביהודה אשר לידה יש מרחצאות מפורסמים'. כלומר שבמאה ה-3 המרחצאות כבר מפורסמים, ובכלל שהיה צריך לקחת כמה שנים עד שיתפרסמו, הירשפלד הגיע למסקנה שהמרחצאות נבנו סביב המאה ה-2.

בתחילת המאה ה-4 אוזבויס כותב – 'יש כפר אחר, חֶמְתָּא אצל גדרה, שם המרחצאות החמים של המים החמים'.

במאה ה-5 כותב אונאפיוס – 'ושם בסוריה יש מרחצאות חמים, הם שניים בכל העולם הרומי רק לאלה אשר בבאיה, כמותם אין אחר להשוואה' (באיה ליד נאפולי). אלה המרחצאות השניים בעולם, לא ברור אם ביופיים או באיכותם, יכול להיות שגם וגם, בגולם או בפארם – אבל אמירה כזו זו אמירה רבת משמעות. כלומר מחזיקים פה אתר על 4200 קמ"ר, למעלה מ-4 דונם מרחצאות, שגם בעולם הרומי היו סנסציוניים - היום עומדים מוזנחים מעבר לגדר, לא מטופל. לפני 1500 שנים יותר התפעלו מהמקום כנראה.

על פי יזהר הירשפלד הכל מתחיל בבריכה (בין האומנות) במאה ה-2 לספירה. יש אולם מאוחר יותר (עם הקשת היפה), מעבר לזה יש חלל, מעבר לו קיר עם חלונות מקומרים, מעבר לו יש חלל צר ומעבר לו יש עוד קיר. הירשפלד טוען שהבריכה נבנתה יחד עם האגף בעומק, זה היושב על המעיין. המעיין נובע מעבר לקיר ב-51-52 מעלות, עובר דרך המעיין ונשפך אל הבריכה, בה כבר יותר קריר. אפשר לראות את התעלה בקרקעית שמוזנה גם את הבריכה מהמאה ה-2 וגם את התוספות של המאה ה-3 וה-4 לספירה. כלומר שמדובר באתר צומח ומתפתח לאורך מאות שנים, הוא לא נבנה בשלמותו בבת אחת.

כמו כן שומעים שלאחר מגיעים אנשים שבאים לפוש. בתלמוד ירושלמי מסופר 'היינו הולכים עם רבי יהודה הנשיא למרחצאות בחמת גדר'. רבי יהודה הנשיא ידוע שלא היה אדם בריא במיוחד, אבל התלמידים שלו, מאוד יכול להיות, היו בריאים והם היו באים יחד איתו מפאת כבודו, מפאת שרצו לבלות איתו זמן, לשבת איתו וללמוד איתו, כך שלא בהכרח כל מי שהגיע לכאן היה חולה. אבל אנשים הגיעו לכאן גם למטרות מרפא

ואפילו מחלות קשות – כותב נוסע במאה ה-6 בשם אנטונינוס מפקנטיה - "במרחק שלושה מיליון מן העיר גדר יש מעיינות חמים הקרויים 'טרמס אליה' ('מרחצאות אליה' – אליהו הנביא) שם מטהרים חולי הצרעת המתארחים באכסניה הנתמכת על ידי הציבור. בשעות הערב נשטפים המרחצאות במים. מול בריכת המים החמים יש אמבט גדול, אחרי שממלאים אותו סוגרים את כל הדלתות ומכניסים את המצורעים פנימה דרך השער בלוויית נרות וקטורת, ובאמבט הזה הם יושבים כל הלילה. כאשר הם נרדמים, מי שעתיד להירפא רואה חוזה חיזיון כלשהו, וכאשר הוא מספר זאת נמנעים המצורעים מלהשתמש במרחצאות במשך שבועה ימים ואחר כך הוא מתרפא."

אם כן, זוהי שיטת ריפוי שמהולה באיזושהי תפישה חזיונית, ניחוחות דתיים-פולחניים- יושבים באיזושהי מדיטציה וזה שיש לו חיזיון הוא זה שעתיד כנראה להירפא. הקהילה למען הפרט למען זה שעתיד להירפא. צריך לציין שבעולם הרומי יש מוסד שנקרא אסקלופיון – בשוני למשל – סוג של סנטוריום. האסקלופיון נקרא על שמו של אסקלפיוס, תלמידו של אפולו הרופא הגדול. אסקלפיוס הוא בן תמותה שעם השנים העריצו אותו כאל והוא ריפא אנשים, החייה מתים, נחשב לדמות מיתולוגית ובתי המרפא נקראים על שמו. שיטת המרפא הייתה שיטה סודית שהועברה מאחד לשני דורי דורות – היו מגיעים אנשים לסנטוריום והיו לוקחים את האדם החולה ומכניסים אותו (לאו דווקא למעיין חם) אל בריכה שהייתה במבנה, הוא היה מתפשט מבגדיו, טובל במים וישן לילה על עורות של נמרים ו אריות או משהו אחר, חולם חלום ובבוקר היה מספר את החלום למרפאים והם לפי החלום היו מפרשים את זה ומרפאים אותו – איזושהי מן שיטת ריפוי שהיא חצי דתית חצי רפואית. גם פה אנשים תוך כדי המרפא והרחיצה במים חמים חווים חזיונות ואלו אמורים לעזור להם להירפא.

המרפאות המשיכו להתקיים ואפילו שיפצו אותו - לאחר הכיבוש הערבי השליט מועאווייה עושה פה שיפוץ גדול ומשאיר גם הוא כתובת (בנוסף לכתובת של אבדוקיה) של בית אומיה, סוף המאה ה-7 שעושים שיפוץ ומשאירים כתובת שמדברת על השיפוץ. ב-749 רעידת האדמה הגדולה, חמת גדר נופלת (כמו גם טבריה, סוסיתא, בית שאן ושאר המרחב). עם זאת יש מקומות שהחיוניות שלהם מתגברת על הנפילה – טבריה קמה והמשיכה לחיות, בית שאן קמה בקטן והמשיכה לחיות, סוסיתא ואום אל קנטיר נפלו ולא קמו יותר, כך גם חמת גדר. במאה ה-10-9 מתאר מוקדסי – 'אנשי טבריה אומרים כי המים בחמת גדר היו מוקפים בעבר מבנים, כל אחד מהם למחלה מיוחדת' – מספרים על מה שהיה. במאה ה-10 כבר אין יותר מרפא. החורבות פה בעצם לא משוקמות עד המאה ה-20, אבל אנשים ממשכים להגיע. בין החורבות זורמים להם מים חמים ויש להם תכונות מרפא – אז אנשים באים לתוך החורבות ושורצים במים. במאה ה-20 נעשה מעשה בתקופת המנדט ומשקיע מעבר הירדן, ערבי, בונה פה בית מלון. המסגד במקום קשור לאתר התיירותי שמתפתח פה בשנות ה-30. בשנות ה-40 הוא לוקח לו שותף יהודי – אז עוד אפשר היה להגיע לכן עם הרכבת מחיפה.

ב-1948 מלחמת העצמאות ובעקבותיה השטח הוא מפורז ישראלי. בהסכם עם הסורים נאמר שמי שחי בשטח יכול לחזור אליו. מכיוון שהתגוררו פה אנשי המלון ובדואים שחיו בבקעה ורעו את העדרים שלהם, הם יכלו לחזור למקום. השותף היהודי, שלא היה תושב המקום, לא יכול היה לחזור לכאן. מעבר לזה תיירות לא יכולה הייתה להגיע שכן זה שטח מפורז ישראלי עם רגישויות ביטחוניות. למעשה מי שחי ויושב בבקעה מגיע לכאן, אבל אין לאתר, כאתר מרחץ ומרפא, חיים עד 1967.

ב-1969 מנסים להתחיל כאן אתר תיירותי. חדירה של מחבלים מפוצצת את הבריכות וכל העסק קורס שוב ונפתח מחדש 8 שנים מאוחר יותר למה שמכירים היום – מיולי 1977 חונכים את האתר ומאז הוא פתוח ברציפות עד ימינו (ב-77 היה במקום אתר קטן וצנוע, שהולך גדל ומתפתח).

יהודים בבית המרחץ - מכירים את הסיפור המפורסם על רבן גמליאל שהתרחץ בבית המרחץ של אפרודיטה בעכו וניגש אליו יהודי ואומר לו 'איך אתה בבית מרחץ עם פסלים של אפרודיטה בעכו?' אז אומר לו רבן גמליאל 'אין משיבין בשעת מרחץ' – היו יהודים בבתי מרחץ, הלכתית מותר היה, אבל הייתה גם שורה של דינים והלכות איך מתנהגים בבית המרחץ ומה מותר לעשות בו. אחד הדברים שאסור היה לעשות בבית מרחץ זה לעסוק בדברי תורה, להבדיל מהיוונים (סוקרטס ותלמידיו – אפלטון ואריסטו) שהיו באים לבתי המרחץ יושבים במים ועושים פילוסופיה ולוגיקה. אולי דווקא בגלל זה היהודים כדי להפריד באים לבית מרחץ אבל לא עוסקים בדברי תורה השמורים לבתי מדרש.

'אין משיבין בשעת מרחץ' – אז הוא נותן את התשובה המאוד יפה 'אני לא באתי בגבולה היא באה בגבולי' – כלומר, אני בארץ ישראל ואני מתרחץ איפה שאני רוצה. זה ששמו פה בית מרחץ זה לא בעיה שלי. התשובה השנייה שהיא לא פחות מעניינת 'לא נעשה המרחץ נוף לאפרודיטה נעשתה אפרודיטה נוי למרחץ' – זאת אומרת האנשים הולכים לפני הפסל של אפרודיטה ומשתינים בפניה. כלומר שלא מדובר בבית מרחץ שנעשה לאפרודיטה, משתחוים ועושים לה פולחן, אין פגאניות בעכו, אפרודיטה זה סוג של קישוט ואנשים אפילו משתינים על הפסל – עד כדי כך הם לא מתייחסים אליו. 'אם כך הגויים מתייחסים לפסל אז גם אני מתייחס ככה לפסל' – הוא לוקח את ההתייחסות שלו לפי איך מתייחסים הנוכרים על הפסל. אם הם לא מתייחסים אליה אז גם מבחינתי זה חסר משמעות ואני יכול לרחוץ כאן.

יש אמרות ברור על כך שליהודים מותר לרחוץ במרחץ. יש אפילו אמרה שעל פיה 'כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה - בית דין מכין ועונשין, וקופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, ובית הכנסת, ובית המרחץ, ובית הכסא, רופא ואומן ולבלר וטבח ומלמד תינוקות." בתוך הרשימה של דברים שמחויבים להיות בעיר יהודית כלול בית מרחץ – כלומר שיהודים הלכו לבתי מרחץ ורחצו בהם. נאמר על בן אדם שלוקח את אביו זקנו לבית המרחץ מפאת כבודו – כלומר את אבא שלך אתה לוקח ורוחץ מחשש שיחליק ויפגע.

היו פסלים שמתזים מים מהפה, מזרקות – האם מותר לשתות מהם? 'פרצופין המטילים מים לכרכים לא יניח פיו על פי פרצוף וישתה מפני שנראה כנושק עבודה זרה' – אסור לגשת פה לפה ולשתות מתוך הפסל, הנראות היא מאוד חשובה.

האם לגברים ונשים מותר לרחוץ יחד? יש מקומות שמנסים להראות שלתנור שהיה מחמם את המים היו שני אנפים שאחד היה הולך לכל אגף (בבית שאן למשל) - יש מחשבה שהיה אגף נשים ואגף גברים או חלוקה לפי שעות, שני אלה מדברים על הפרדות.

ובכל זאת, מסתבר שהיו מקומות שרחצו יחדיו - כותב אפיפניוס ומספר, מזמנו של אאונאפיס (מאה 5) שתיאר את המרחצאות כשניים בעולם הרומי - 'יוסף המומר ובנו של ראש הסנהדרין בטבריה, הלכו פעם לגדרה למרחצאות חמים שם מתקיימת כל שנה ושנה התכנסות חגיגית, ובמשך כמה ימים באים אליה מכל מקום אנשים הרוצים להתרחץ ולהיפתר ממחלותיהם, ושם גם מחבל השטן את תחבולותיו הואיל ושם מתרחצים יחד גברים ונשים' - המקום הזה היה מקום מתירני, מופקר - הרשו לנשים וגברים לרחוץ יחד. בהמשך הוא מספר שבנו של ראש הסנהדרין בטבריה עמד בחדר ועברה שם בת גויים עירומה למחצה והוא עבר 'והיה מחכך ירכו בירכה'.

צריך לקחת בחשבון שזה שכתב את הסיפור אינו יהודי ויכול להיות שהוא נהנה לרדת על בנו של ראש הסנהדרין בטבריה ומצד שני אם הוא מתאר את האמת, יכול להיות שזה אומר משהו על מעמד הסנהדרין והנשיאות שהלך וירד - בנו של ראש הסנהדרין היה צעיר פוחח שלא התנהג לפי הקוד המסורי היהודי הנאות. מרחצאות חמים תמיד עוסקים במרפא (מים חמים עם מינרלים שונים וגופרית זה תמיד מרפא), סביר להניח שבטבריה לא היו פוגשים בדבר כזה, שכן שם ישבה הסנהדרין הנשיאות - סביר שבמעוז יהודי הלכתי של סמכות יהודית, לא היה קורה מצב שבבית המרחץ של טבריה יהודים גברים ונשים היו נכנסים יחד. בחמת גדר, שהייתה רחוקה ונידחת, היא לא יישוב יהודי אלא היו בה מרחצאות ציבוריים גדולים - אפשר היה להתפרח.

מדברים על התרבות הכנענית הפגאנית עם קדשות - זונות פולחניות, שחלק מהפולחן היה להגיע למוקד הפולחני ושוכב עם הקדשה - זו הייתה תפישה אמונית. העולם היהודי ראה בדבר הזה, כמובן, הפקרות, חוסר מוסר, שחיתות, פריצות וכן הלאה - אך זו הייתה דרכם ותרבותם. לומר היום, ממרום 2000 שנות, אלה היו מושחתים ואלה לא, זו אמירה שיפוטית וביקורתית לא כל כך לעניין. הדברים נאמרים מתוך העולם היהודי והלכותיו - אבל הייתה תפישה שלא ראתה שום דבר פסול בנשים וגברים יחד בבתי המרחץ, גם אם הלכו עירומים למחצה.

יש מעט מאוד שרידי יישוב מלבד המרחצאות, קודם כל כי לא חפרו מספיק. אבל, גם באזור התאטרון וגם במרחצאות, מצאו במרחב מעט שרידי בתי מגורים, חנויות - מה שמצפים למצוא במקום. לא רואים את חמת גדר כעיר, כמו שרואים את גדר וגדרה למעלה, או סוסיא (כ-5000 איש) - שהיו ערים גדולות אלא כמרחצאות (כמו שהייתה טבריה וחמת טבריה). בית הכנסת היה במקום משום שבאו יהודים לרחוץ, שהו כמה ימים והיו צריכים להתפלל. כלומר שמדובר ביישוב מאוד קטן אבל לא עיר על שירותיה השונים. **תיאטרון חמת גדר** - כאמור, למרחצאות היו מגיעים חולים וגם לא חולים. עם החולים למשל היו מגיעים בני המשפחה שהייתה מלווה, מעודדת אותו ומחזקת אותו בזמן שעבר את המרפא. גם להם דאגו לפעילות ובנו תאטרון מאוד קטן שנועד לשרת מעט אנשים (התאים לכ-1000 איש), הוא חלק מהמתחם וצמוד לדקומנוס בצדו הצפוני (שעובר על הדשא) - רובו מאוד הרוס. הרמז היחיד לקיומו הוא כמה שורות ספסלים שרואים במקום - מצב קצת מביך, שכן זה הולך ומתפרק ואין שום פעולה שעוצרת את ההתמוטטות. לא חפרו את כל המתחם ההיסטורי של חמת גדר ומן הסתם הם היו חופרים היו מקבלים עוד הרבה אינפורמציה, אין יותר מדי ואת המעט שיש ראינו.

חוות התנינים חמת גדר במרחב הפארק פיתחו פינות נוספות שמתאימות לבילוי משפחתי חווייתי, ביניהן מיני חי בר, גן תוכים וחוות התנינים האטרקטיבית שבה מינים שונים ומגוונים של תנינים - אלו מוסיפים נפח זמן וחוויה למשפחות, ויש לקחת את זה בחשבון עם חלק מקבוצות (משפחות עם ילדים וגם קבוצות תיירים שונות שישמחו לראות תנינים ובעלי חיים אולי תניניים).

תנינים - בעולם יש עשרות מינים של תנינים, חלקם נקראים תנינים חלקם קרוקודילים (תנין היאור - תנין הנילוס) או אליגטורים (למשל בארה"ב, בפלורידה). תנין היאור ותנין הים הם שני התנינים המסוכנים ביותר לבני האדם, הם יכולים להגיע ל-7-8 מ' ומשקל של 1-2 טון, בגודל כזה בני האדם מתאימים להיות חלק מהמזון שלהם. תניני הים נמצאים באזור האיים של אוסטרליה, פאפא ניו גיני החדשה וחלק מאינדונזיה. באוסטרליה למשל, בעיקר בחלק הצפוני, כל שנה תנין אוכל תייר, בעיקר כי תיירים לא מכירים ולא יודעים איך להתנהג בתוך שמורות הטבע (בעיקר הצפונית).

בתחילת העונה היבשה האזורים המוצפים מים מצטמצמים לשלוליות המכונות בילבונגס, ובתוכם חיים התנינים, שהגדולים שבהם (מעל משקלים מסוימים) נלקחים על רשות שמורות הטבע האוסטרלית ומועברים לאזורים מרוחקים ולא מתויירים - עדיין לא מצליחים לתפוס את כולם וסטטיסטית אחד תופס לו תייר. התנין נראה מאוד מגושם, לא יכול לזוז אבל הוא משיג בני אדם בקלות ל-100 מ' - אם מצליחים לשרוד את ה-100 מ' הראשונים ניצלים, שכן אחרי 100 מ' הוא לא יכול להמשיך לרוץ.

רוב התנינים נמצאים מחוץ למים, שכן הם זוחלים בעלי דם קר שחייבים לחמם את הדם שלהם כדי שיוכלו לתפעל את גופם. יש להם לוחות עצם מתחת לעור שמשמשים כמו קולטנים שקולטים את השמש ויכולים לחמם כך את גופם. על גב התנין יש קשקשים מחומר גרמי שמגנים עליו, העור שעל התחתית הוא רך יותר. התנינים הם במלחמה קבועה ביניהם על טריטוריה - לכן רבים מהם פצועים.

'דמעות תנין' - בוכה ולא באמת מתכוון לזה - התנין לא באמת בוכה, כשהוא יוצא מהמים הוא מפריש חומר כדי להגן ולהרטיב את העין שלו, שכן מתחת למים יש לו עפעף מיוחד שמאפשר לו לראות תחת המים ומגן עליו.

שהתנין תופס טרף הוא לא יכול ללעוס אותו ולכן חייב לקרוע אותו לחתיכות - יש לו טכניקה שהוא מתפתל, מסתובב ותולש אברים מבעל החיים שטרף, דבר שהוא חייב לעשות מעל המים (הוא לא יכול לאכול מתחת למים) - אז הוא בולע את האבר שתלש שלם והקיבה שלו מסוגלת לפרק אותו.

התנינים בדרך כלל, בעיקר תניני היאור (תניני המים), מטילים ביצים, כמו כל הזוחלים. בדרך כמטר, חמישה עד 10 מ' מגדת הנהר הם חופרים בור, מטילים בין 80-20 ביצים, מכסים את זה עם ענפים וחול ומדי פעם

שמים עין שלא בא טורף לטרוף את הביצים. כעבור כחודשיים, מתוך הביצים התנינים מצפצפים – קוראים בצפצוף מאוד גבוה לאמא שמגיעה לקן, מרדדת אותו עם הרגליים והפה, ובפרק זמן קצר ביותר (שעתיים-שלוש) כל התנינים בוקעים מביצייהם כמעט בבת אחת – זה מנגנון של הטבע לאפשר לכמה שיותר מהם לשרוד, שכן אם כל יום יבקע אחד הקן יתגלה על ידי טורף ויאכל את כל הביצים. ברגע שהם בוקעים שיחד זה מאפשר להם הישרדות גבוהה יותר. האמא לוקחת אותם בפה (אחד-אחד או שניים-שניים) ומעבירה אותם למים. בדרך כלל המבוגרים יותר, שמקורבים לתנינה, ישמרו עם התנינים הקטנים, שאף עולים על גביהם. אולם מדי פעם רואים קניבליזם. בין 1-0.5% מהתנינים שבקעו יגיעו לבגרות – זה אומר שאחד למאה או מאתיים יגיע להיות בוגר בסופו של דבר, שכן נטרפים על ידי ציפורים, דגים וכן הלאה, שהן הם מאוד קטנים ומאוד פגיעים בשלב הראשון של חייהם. גם התנין וגם התנינה מאוד מסוכנים לבני אדם כשהם בגודל 5 מ' ומעלה. כמובן שהתנינה, כשמתקרבים לצאצאיה עלולה לתקוף גם אם היא קטנה.

בתקופות מסוימות היה מבוקש עור תנינים למזוודות, נעליים, חגורות וכן הלאה, יש מקומות שגם אוכלים תנינים ולכן חוות תנינים הוקמו במקומות שונים בעולם. התנינים פה הם בעיקר לתיירות. גם בערבה ובפצאל יש חווה, אולם חוות לגידול לצורכי מסחר ותעשייה צריכה אישור מיוחד של האו"ם.

בפאפא ניו גיני, באזור הנהר הסיפיק, חלק מהשבטים רואים בתנין סוג של אלוהות ואחד הדברים המרתקים הוא טקס הבגרות שלהם – הפיכת הנער לתנין, טקס מאוד קשה וכואב. בשלב מסוים, כשהנער מגיע לבגרות הוא עובר תהליך לידה של תנין – חותכים אותו לחתיכות, אלפי חתכים על כל הגוף (הגב, החזה, הרגליים). אולם אם ישאירו אותו כך הפצע ייסגר ולא יראו כלום, לכן לתוך אלפי הפצעים מורחים ומכניסים בוך המעורב בחומרים שונים המופקים מצמחים. הבוך מונע מהפצעים להבריא בצורה רגילה, זה לוקח בין 5-6 חודשים שבהם הנער שוכב ולא יכול לזוז. כשהוא מבריא הוא נולד עם קשקשים – כל גופו מלא קשקשים. אז הוא עובר טקס שלם של לידה מחדש, קופץ למים וכן הלאה. על פי אמונתם תנין אמיתי שיבוא למים ויראה את הנער, יפתח את הפה ויראה את הצלקות ילך לאחור, שכן תנין לא אוכל תנין.

מכירים את תנין היאור ואת הסיפורים במצריים, ובכל זאת, יודעים שגם בארץ ישראל היו תנינים – יש תיאור על תנינים בנחל תנינים, לידו תל קרוקודילופוליס. יודעים על תנינים במקום עד מלחמת העולם הראשונה, תחילת המאה ה-20, עוד צדו תנינים בישראל – תניני היאור. לגבי הגעתם לארץ יש וויכוח ושתי תיאורים – האחת אומרת שהם הובאו בתקופה הרומית ממצרים לשעשועים (לשחק באמפי-תאטראות) או שהם היו כאן קודם, שכן יודעים שיש לתנינים יכולת גם לשחות במים מלוחים – הם יכלו לחיות בדלתא של הנילוס ולשוט לאורך החוף. תניני הים אמנם נמצאים בתוך הנהרות הגדולים אבל אפשר לראות אותם שוחים גם בים הפתוח – לכן הם נקראים saltwater crocodile, שכן מסוגלים לחיות ולהתקיים גם במים מלוחים.

נסיעה להר בנטל

הדרכת עמיתים - רכבת העמק

עוברים ליד בתחנה האחרונה בתחומי ארץ ישראל, שבשלב מסוים היא הייתה בשטח המנדט הצרפתי. הגבול המנדטורי, בין הכוחות הבריטיים והצרפתיים, עבר בין שני גשרים – אל בנא והאווי. מימין רואים את התחנה, כמו כל תחנה – הבית הגדול של שתי הקומות, למעלה בדרך כלל גר המנהל. בחלק התחתון אפשר לראות את המקום בו מכרו את הכרטיסים, כמו האשנב בקולנוע, בצד ימין רואים את מבנה השירותים הקטן. אפשר לראות גם את השלט 'אל חמה' גם מהצד הזה ויש תבליט בחלק העליון בצד הצפוני. רואים יפה, לפני הסוכה, את המדרכה שהולכת לכיוון אל חמה – כיוון שחלק מהעסק היה רכבת תיירים הייתה מדרכה רציפה של אבנים קטנות שהוליכה את האנשים עד לאל חמה – כ-500 מ'. בקצה המדרכה היה מלון קטן שאנשים יכולים היו לשהות בו בזמן הנופש.

כמו כן רואים רמפה מאבני בזלת – המסילה עברה בצמוד ואפשר היה לקחת את המשאות או המזוודות ולעלות לגובה הקרונות בלי להתאמץ.

בית נוסף בסמוך, מתקופה יותר מאוחרת, היום משמש כמשרדים של המגדה של מבוא חמה. ענף הדיג של מבוא חמה נחל כישלון ומי שלקח עליו בעלות זה קיבוץ דן בשותפות עם חבריה ממבוא חמה. כל השחור זה בריכות דגים שאפשר לבקר בהם בתיאום. הגג הירוק מפח בצד ימין יושב על מעיין פתוח, שבזמן האחרון היה דרישה של מקורות לסגור אותו. צמוד למעיין בית עם גג פח גלי שהקומה השנייה שלו זה היה מגדל המים ממנו מילאו – כלומר לכל מקום יש מגדל מיוחד, פה יש חדר למטה מאבני בזלת ואת מי המעיין שמעליהם יש גג ששומר שהמים לא יזדהמו, שמו בקומה שנייה מתחת לגג החלוד שרואים. חברה בשותפות של שומאכר ואוליפנט חשבה לעשות את הרכבת לכיוון דמשק דרך כורסי, דרך נחל סמך, הם בדקו וראו שמי המעינות שם לא תואמים את המערכות שעדינות של הרכבת – יש שם יותר מדי אבנית. אז בדקו את מי המעינות כאן וראו שבמעיין המסוים הזה, שנמצא מתחת לגג הירוק, המים באיכות טובה יותר ואז הם העבירו את הקו לכאן.

עד לכאן יש שני גשרים שמעבירים את הרכבת מגדה אחת לשנייה של הירמוך. הגשר שפוצץ, גשר האווי, פוצץ פעמיים – פעם אחת ב-1945 במבצע שכונה 'מבצע מסיבה' שפוצצו כ-140 אתרים שקשורים לרכבת או למוקדי שלטון בריטי אחרים, אחרי זה הבריטים מתקנים אותו. פעם שנייה בליל הגשרים ביוני 46, מאז הוא לא פעל. מרגע שהגשר היה מפוצץ לא הפסיקו את תנועת הרכבת ועשו שאטלים מצמח עד למקום הזה. עד לתחנה של חמת גדר הגיעו רכבות מדרעה, ואנשים דילגו על הקטע המפוצץ באמצעות שאטלים. אלה שהיו מגיעים לארץ מדרעה היו עוקפים אותו מחמת גדר לכיוון צמח באוטובוסים, והפוך, מי שרצה לכיוון דרעה או דמשק. הגשר הקרוב, צמוד לחמת גדר מדרום, הוא שלם וחלוד הנקרא גשר אל בנא, מעליו יש עמדה עגולה – עמדה צרפתית ששמרה על הגשר. הגבול בין שני שטחי המנדט – האנגלי והצרפתי, עבר איפשהו ביניהם.

מצפון מזרח לחמת גדר, אחרי התחנה, יש עוד גשר כזה שהוא שלם ויש עוד כ-14 גשרים ומנהרות שהרכבת לאט-לאט מהירמוך הולכת ימינה ושמאלה, יש קטעים מסוימים שזה עובר במנהרות (שכן הרכבת לא יכולה לעלות למעלה בגלל הזווית הגבוהה והיכולת של המערכת). המערכת הזו עבדה עד השנים האחרונות, עד לפני

2-3 שנים, והיו באים תיירים מכל העולם כדי לנסוע ברכבת קיטור כזו דרך הגשרים – חלק מענף תיירות שהפעילו אותו עד לשנים האחרונות.

סוף הדרכת עמיתים

השם גשר בנא – גם התל שעליו עומד בית הכנסת נקרא תל באני. באני = מרחצאות, גשר המרחצאות, תל המרחצאות – הכל מתחבר למרחצאות חמת גדר.

אבן גבול מס' 71 – אבן הגבול האחרונה (עגולה וקטנה), מתקופת המנדט, שמתארת את גבול ארץ ישראל בגזרה הצפונית, לפני הירמוך, ועדיין עומדת בשדה. הגבול בין המנדט הצרפתי והבריטי הוא יותר פה מאשר בין שני הגשרים.

שער המים - תחתינו הכניסה של הירמוך אל תוך המנהרה. שער 121, זהו שער המים – לכאן עד להסכם השלום ב-1994 היו מפגשים של ישראל וירדן בנושא המים, שכן לפחות 20 שנים לפני חוזה השלום, כבר משנות ה-70, היו נפגשים פעם בחודש בצד הישראלי, בגשר אלנבי, ופעם בחודש בצד הירדני – פה. למטה היה גשר זרוע מאלומיניום שהיו מסיטים אותו ואפשר היה לעבור את הנהר ואחרי זה להחזיר אותו. מי שהיה אחראי מטעם ישראל על המשא ומתן היה נוח כנרתי, איש המושבה כנרת. כשג'ונסטון האמריקאי הגיע כדי להגדיר את מעמד הפוליטי של גופי המים שנוגעים בגבולות. לגבי הירמוך הוא אומר שהירמוך הוא נהר ערבי (כלומר ירדני), אבל גם לסוריה וגם לישראל יש נגיעה בירמוך (סוריה במקורות למעלה, לישראל בקטע הזה שהיה בידי ישראל עוד לפני 67 – לכיוון דלמייה \ נהריים \ אשדות יעקב). לכן זה מקנה גם לסוריה ולישראל זכויות במים. חשוב לשים לב הירמוך זה היובל הגדול ביותר של הירדן והוא מעביר כ-90% מים ממה שמעבירים דן-חצבאני-בניאס ביחד (כלומר אם הם מעבירים כ-500 מיליון קוב מים יחד, הירמוך העביר כ-450 מיליון קוב).

מה שמאוד שונה בירמוך לעומת הירדן זה שהירדן מתנהג יחסית בצורה יציבה לאורך השנה, כלומר גרף השפיעה של הירדן בין השיא באביב לשפל בסתיו הוא לא מאוד דרמטי למרות שיש הבדל. בירמוך, לעומת זאת, זה יכול להגיע להפרשים של 90%, הירמוך בשיא שפיעה בשיטפון יכול להעביר אלף קוב לשנייה – זה בערך פי 3 ממה שמעביר הירדן בשיא שיטפון (למשל בשיטפון הגדול שהרס את הסכר בנהריים לקראת הפעלת תחנת הכוח של רוטנברג מדדו 1200 קוב שנייה), ובקיץ, בשיא השפל, הוא מעביר 7 קוב שנייה. לירמוך יש התנהגות של וואדי מדברי שמעביר סופות גדולות מאוד בחורף וירד למינימום זרימה בקיץ. מאותו 450 מיליון קוב מים, אומר ג'ונסטון, לסורים מותר לקחת 100 מיליון קוב, לישראל 25 מיליון קוב והשאר הולך לירדנים – למעלה מ-300 מיליון קוב. אבל ג'ונסטון השאיר שביל פתוח בין מה שהוא קרא לו 'מים מבזבזים' או מי שיטפונות בחורף (עוברים שיטפונות של 1000 קוב שנייה שאף אחד לא יכול לתפוס אותם והם ימשיכו לים המלח), לכן מי שיצליח לקצור את המים ולשאוב אותם יכול ליהנות מההפקר. כשג'ונסטון מגדיר זאת ומסתבר שלישאל מגיע 25 מיליון קוב מים חושבים בממשלה למי לתת את המים, ומחליטים לתת אותם לקיבוצי המשולש של כנרת-ירדן-ירמוך (מסדה, שער הגולן, מעגן, אפיקים, בית זרע וכן הלאה). כדי להיות בטוחים שבאמת מקבלים את 25 מיליון הקוב קובעים מישהו מההתיישבות העובדת שיהיה אחראי על העניין – נוח כנרתי.

בלי משים נתנו לנוח כנרתי תפקיד שהיה אחד מצינורות התקשורת החשובים שהיו לישראל אל ממלכת ירדן. כנרתי מדווח לראש הממשלה והסיפור שייך למשרד ראש הממשלה, מהצד השני היה הנסיך חסן אחראי על הסיפור מטעם המלך חוסיין, אחיו של המלך חוסיין. כך הסיפור התנהל הרבה מאוד שנים, כשבדרך כלל ברוח חיובית של פתרון בעיות בעת המפגשים - למשל כשהיה שיטפון בירמוך ונפל אקליפטוס לתוך הערוץ והפריע לזרימת המים לתוך המנהרה, האפיק התרדד פתאום והגיע הרבה סחף, כך שהיה צריך להעמיק את האפיק ולהזיז את העץ. צריך היה להסדיר את הדברים כל פעם מחדש, שכן זה גבול ואי אפשר לשנות דברים בלי אישור של הצד השני.

חשוב להבין שגם הכניסה של המים למנהרה הייתה באמצעות סלע באמצע האפיק – שמו סלע שפחות או יותר אמר ששני שלישי מהמים רצים במדרון לירדן ושליש נכנס למנהרה – משהו מאוד גס, לא מדוד ולא מסודר. מדי פעם הסלע היה זז ומיקומו היה משתנה, אז היה צריך לסדר אותו מחדש. בכל מקרה, בדרך כלל היו הסכמות בין הצדדים והם שיתפו פעולה, מדי פעם גם כמעט פרצה מלחמה סביב אי הסכמה שהייתה (כבר היה מצב שישב גודו טנקים פחות או יותר שהתפרס מסביב לנקודה) – היו גם פה ושם מתחים, אבל בדרך כלל זה עבד יפה. כמוכן שם-1994 כבר הוסדרו היחסים, נחתם חוזה שלום – ישראל מעבירה לירדן כ-50 מיליון קוב כל שנה מכנרת. במקביל נבנה בכניסה למנהרה סכר שמסדיר את כניסת המים למנהרה והכל עובד בצורה הרבה יותר מוסדרת וסבירה.

נוסעים על חוף הכנרת המזרחי לכיוון צומת גולן, משם נעלה דרך חד-נס אל כביש 91, מה שנקרא 'בית המכס העליון'. אפשר לראות שהיה עלו וקרובים לכביש, אולם גם הצמחייה עלתה. מוקדם יותר היינו על הרכס למעלה, כולו בנוי בגיר ויש קצת אבן חול, חווארים וכל מיני אחרים פריכים ורכים, למעלה רצועת דקה של בזלת הכיסוי.

העלייה לסוסיתא, שהיום מנועים מלעלות אליה, דרך שביל שבכניסה אליו מוצבים שלטי אין כניסה. אפשר להגיע ברכב פרטי.

האתר של כורסי – אנחנו נבחל סמך, מימין העמק הגדול שהיינו במעלה שלו. האתר התגלה במקרה תוך כדי עבודות לסלילת כביש עוקף כנרת, אחרי 1967, עלו על אתר העתיקות. מנדל נוו, חוקר הכנרת, איש קיבוץ עין-גב שנפטר לפני אחדות בגיל מאוד מבוגר, הגיע למקום, מיד זיהה את העניין ולכן הטו את הכביש קצת מערבה (אפשר לראות שיש מעין סיבוב שלוקח מערבה כדי לאפשר את הפיתוח של האתר). היום יש שם גן לאומי יפה שיושב על האתר הארכיאולוגי שהוא אתר של מנזר גדול ומוקף חומה מהמאה ה-5, ובתוכו כנסייה גדולה גם היא.

מעבר לזה עוד אתר קטן, קפלה קטנה בצד הסלע ששם כביכול מזהים את סיפור נס החזירים. יש קצת בעיה עם הסיפור פה – מדובר על ארץ הגרגרשים או ארץ הגדרים, ואם הגדרים נשמע כמו גדר \ גדרה, צריך לחפש

את כל הסיפור הזה קצת יותר דרומה ולא במרחב הזה כאן. כך שהזיהוי של סיפור נס החזירים עם כורסי הוא בעייתי קצת, אבל אין אתר חלופי וזה האתר שהמסורת מדברת עליו.

בקעת בית ציידה – משמאל נכנסים לבקעת בית ציידה שנבנית על ידי נחלים שיוצאים מהגולן, מתחילה באזור כורסי והולכת ומתפתחת לכיוון הירדן. החקלאות באזור טובה, סוג טרופי – מנגו, בננות, תמרים ואף אתרוגים - מטע מאוד יפה שכל שיח של אתרוג בגלל גודל הפרי מוקף בפיגומים מעץ, כדי שהענפים לא יתכופו לאדמה והפרי לא יפגע, כך שזה נראה מטע קצת מוזר. כמוכן הלגונות המוצפות שיש כאן, נחל דליות, בהמשך היהודייה (משולט) והזוויתן-משושים שעוברים כאן יחד.

עולים מכביש הכנרת לכיוון כביש 91, אל 'בית המכס העליון', לא נוסעים הרבה על הכביש אבל כדאי להכיר אותו, שכן לפעמים יכול לעשות קיצור דרך מאוד רציני. לאורכו לעיתים נדרשים במסגרת קבוצות, שכן הכניסה לפארק הירדן בעוד כקילומטר – בית ציידה ותל בית ציידה מוזכר בברית החדשה, חלק מתלמידיו של ישוע בבית ציידה. חפירות מאוד מעיינות נעשו פה לקראת המילניום (שנת 2000) בעניין הנוצרי לא חפשו כל כך הרבה, אבל בעניין הישראלי מצאו שרידי ביצורים מאוד מרשימים של עיר בשלטון ממלכת ישראל שהייתה כאן וכבשה על ידי האשורים, עם בית שער יפה, בימות שער שנותצו, תבליט סלע מאוד יפה של האל החדד. שווה כניסה וגם פארק הירדן כשלעצמו הוא מקום יפה. בהמשך הכביש יש גם כניסה לבריכת המשושים – פעם זה היה הכניסה האחרונה לשמורת הזוויתן, לאחרונה מיסדו את הכניסה עם קופות ומגרש חנייה. אם רוצים להגיע רק לבריכת המשושים אפשר להגיע מכאן, משאירים את האוטו, יורדים בירידה גדולה ועלייה גדולה לאחר מכן, אבל מקבלים את בריכת המשושים נטו. אם רוצים מעבר לזה אז אפשר להתחיל פה את המסלול של משושים-זוויתן ולצאת באזור יהודייה, או להתחיל שם ולצאת כאן.

היישוב חד-נס – עובר לאחרונה הרחבה ונבנית בו שכונה קהילתית גדולה מאוד יפה. ההשקעה פה בתשתיות, כבישים עם גדרות בזלת מאבן משני הצדדים, פיתוח סביבתי מאוד יפה וכך הלאה. כמו כן יש ביישוב הרבה מאוד צימרים. חד-נס במקור עלתה לכאן במקור על ידי מפוני סיני עוד מימיו של בגין. מקור השם בראשי תיבות של שלושה מיישובי סיני שפנו ונהרסו: חרובית, דקלה ונאות סיני. (תוספת - הביטוי "חד נס" (דגל אחד) הוא גם חלק ממשנתו של זאב ז'בוטינסקי מייסד תנועת בית"ר שהקימה את היישוב).

יערות הגולן – דיברנו על היערות הגבוהים למעלה. כאן היער הרביעי שהוא יער נמוך – יער יהודייה ובו אלוני תבור (לא אלון מצוי ואלון תולע) שמסתדרים טוב יותר עם חום ויובש של האזור. למרות שאנחנו בגולן האזור הוא נמוך יחסית, חם בקיץ, ולכן אפשר גם לראות אלות אטלנטיות לצד הכביש. ממשכים ישר ועוברים ליד הכניסה לבריכת המשושים.

משמאל רואים את החריץ העמוק של הירדן, מעבר לו התוואי המטושטש של ציר הירדן ההררי (היום כבר כמעט לא נוסעים עליו, בעבר אוטובוסים יכלו לעבור בו). כמוכן המדרון של רמת כורזים שגולש אל הירדן.

מושב אלמגור – שהוקם ב-64 לפני זה הייתה היאחזות נח"ל. איפה שהיום הצרכנייה של מושב אלמגור הייתה **פינה** קטנה שנקראה תל מוטילה. במרץ 1951 ניסיון הקמת המוביל הארצי הראשון שבוטל, ובאפריל 1951 ניסיון ישראלי לממש את הבעלות על חמת גדר - נשלחים לשם שני קומנדקרים (היה לגיטימי לחלוטין להגיע לשם) הסורים חוסמים את הדרך, מתפתח קרב אש, נהרגים 7 שוטרי משמר הגבול שישבו בקומנדקר אחד, הקומנדקר השני מצליח להיחלץ ללא פגע. מ-1951 עד 1967 לא ניסו יותר להגיע לחמת גדר.

ב-1948 עובר פה הפלמ"ח ו'מנקה' את צדי הכביש מטבריה לראש פינה מאוכלוסייה בדואית שישבה בו ומדי פעם ירתה על הכביש. ברמת כורזים, בעליות בפיתולים שעולים מכרי-דשא לכיוון ראש פינה, ובכל השטח משם מזרחה עובר בפלמ"ח, חטיבת יפתח, מזיזים ומניסים את ערבה אל שמלינה, שבט בדואי שישב שם אל מעבר לגבול, מעבר לירדן. הסורים, אחרי המלחמה, השתמשו מדי פעם במוטיבציה של השבטים שסולקו לחזור לאדמות שלהם. במאי 1951 בחסות של בדואים מהשמלינה שמנסים לחזור אל רמת כורזים עם העדרים שלהם מתגנבת גם פלוגה סורית מאחוריהם, חוצה את קו השטח המפורז ומתיישבת בשלושה מוצבים קטנים – אל-מוטילה זה בשם המפורסם והיו עוד שני מוצבים נוספים. לוקח ארבעה ימים, בין 2.5-1951.6.5, גדוד 13 של גולני ו-41 הרוגים, כדי להוציא אותם משם, כשבסוף משתתף גם חיל האוויר בסיפור ומפציץ שם למרות שלא היה אישור של האו"ם לעשות את זה, שכן זה שטחים מפורזים.

מעבר לזה שנות ה-50, יחסית לגזרות אחרות, למרות בעיית השטחים המפורזים, הקו הסורי היה יחסית שקט. גזרות אחרות, כמו חזית הגזרה המצרית, רצועת עזה או אזור הגדה, היו פעילות הרבה יותר. עם זאת ב-1951 היו 3 חודשים חמים מאוד בחזית הסורית – מרץ-מאי.

פונים ימינה על כביש 91, כביש גשר בנות יעקב-עין זיוון, ועולים איתו כל הדרך למעלה.

כחל – אחת הציפורים הכי יפות בארץ, מגיעה מאפריקה ומקייצת פה עד הסתיו, אז חוזרת לאפריקה (כמו השרקרקים, החוויאים וכן הלאה).

מימין השיפון, אחד מתילי הגעש המוכרים, בולט בבדידותו, גדל עליו סוג של דגן בר שמכאן נתנו לו את השם העברי שזה המקום היחיד בו מוכר בארץ ישראל. השם הערבי הוא תל אבו חנזיר – קצת קשה לתרגם את זה, שכן חנזיר זה חזיר וקשה לקרוא להר הר חזיר, למרות שיש את הקבר של בני משפחת חזיר בנחל קידרון. צריך לשים לב שהתרגומים של שמות הנחלים, הערים וכך הלאה, שיש להם שמות ערביים מתורגמים לפעמים לפי המשמעות המילולית (הר אודם – תל אחמר, הר אביטל – תל אבו נידא שפירושו אבי הטל). עם זאת במקומות אחרים התרגומים לא עוקבים בהכרח אחרי המשמעות ומנסים לתת שם אחר. בנטל, הסמוך לאביטל וקצת קטן ממנו אז נקרא בנטל, אולם שמו הערבי הוא אחר לגמרי בענייני אהבה. החרמונית בערבית נקרא תל א-שייח'ה, לחרמון קוראים קוראים ג'יב א-שייח' (הוא שייח' והיא שייח'ה) והפולקלור של המקומיים מספר שתל א-שייח'ה היא אשתו של א-שייח', והיא גידלה עין מאוד גדולה, ברכת רם, להשיח עליו שכן הוא כל הזמן מתפרפר לה, לכן לתל קראו חרמונית.

מתחילים לטפס על הר בנטל ואפשר לראות את החציבות של הדרך העולה למעלה. קוראים לדבשות 'תילי געש' ולא 'הרי געש' כי הרי געש בדרך כלל בנויים לבה שמתקרשת לבזלת ופה מדובר על תילים שזרקו החוצה, חוץ מלבה שזרמה למטה, חומר יבש. למעשה הדבשת הגדולה הזו בנויה מחומר יבש – טוף, סקוריה, שנזרק לשמיים ונחת בחזרה למטה כשהוא מתפזר לפי המשקל שלו, מה שכבד נוחת חזרה במקום ומה שקצת יותר

דק מוסע עם הרוח. תוך כדי העלייה רואים שהחציבה של הכביש נותנת חתך המראה ממה בנוי ההר בתוכו – אפשר לראות כיצד החומר נערם שכבות-שכבות מונחות באלכסון בעוביים שונים לפי מסת ההתצרות שהייתה, הרבה חומר דק, קטן. תלתן ארגמני – פריחה סגולה על ההר. עוזרר – פריחה לבנה על העצים. מרווה כחולה – פרח נדיר למדי. המרווה היפה ביותר בארץ בכלל שלא עושים ממנה תה. היא נמצאת גם בגליל וקצת בהרי יהודה. בצפון הגולן, באזור של תילי הגעש רואים אותה יחסית הרבה, רואים אותה גם ברכס חזקה. גבעולים גבוהים ויפים.

הר בנטל

הצפייה מערבה – המקום מנוהל על ידי הקיבוץ ונסגר בשעה 17:00 לא חשוב כמה קבוצות נמצאות במקום. כשבאים לכאן כולם רוצים לגבול – להסתכל על סוריה. אבל אפשר גם להתחיל דווקא במבט מערבה, לכיוון השמש השוקעת, הגולן הישראלי. בימים טובים רואים את הגליל העליון, הר מירון, האזור של עמק החולה (הוא קצת עמוק אז לא רואים את התחתית שלו אלא את המרחב). תחתנו מרום גולן, הקיבוץ הראשון בגולן, היושב בתוך לוע של הר געש.

תופעה וולקנית (בנוסף לאלה שנראה מחר – קלדרה וג'ובה) – תל געש שקרה לו דבר מעניין – הוא היה עגול, שלם והוציא לבה, ובמבנה שלו הלבה הייתה מאוד כבדה, לחצה ולחצה, ובשלב מסוים צלע של ההר התמוטט, נפרץ ורואים את הפתחה, במקום שיושב הקיבוץ. קטע שלם של דופן ההר נסחף ונישא על גבי זרם הלבה שלאט-לאט הלך ונעצר, איתו גם הלכו ושקעו חלקי ההר שנסחפו. חלקי ההר שצפו על גבי הלבה, שקעו והתמצקו, נראים היום ככיפות קטנות, דבשות, היושבות מעבר לקיבוץ.

הבזלת היא לא בזלת דלווה (700-800 אלף שנה) אלא צעירה הרבה יותר (250-150 אלף שנה). בזלת הכיסוי זה העתיק ביותר 3.5-5.5 מיליון שנה, רואים אותה בדרום הרמה וזה גם מסביר את המבנה – זה עתיק, התבלה הרבה זמן, נוצרה הרבה קרקע. פרופיל הקרקע של החקלאות שרואים שם, עד סלע, זה 1-4 מ' עומק – זה רק שם. על הבזלת העתיקה היא נשפכו בזלות צעירות יותר – בזלת הדלווה שהיא הבזלת יותר מערבה מכאן. כל הצד שגולש לעמק החולה בצד הצפוני שנוסעים בכביש גדות-גונן (נחל עורבים, נחל חמדל, נחל פרע) זה בזלת דלווה, שהיא יחסית צעירה ועוד לא הספיקה להתבלות הרבה. גם הנחלים שם עוד לא מאוד התחתרו, הם כל כך צעירים שעוד לא הספיקו ליצור קניונים עמוקים כמו שמכירים בחלק המרכזי והדרומי יותר. פה אנו יושבים מעל דלווה – הרבה יותר צעיר, הוולקניזם הכי צעיר של הגולן, המרחב של עין זיוון, אביטל, בנטל, הר אודם – הכל שייך לרבע מיליון השנים האחרונות. הדבר כמעט הכי צעיר שקורה בגולן, כנראה, זה הגיבויות. מעבר לזה, בתוך סוריה, לפני 4000 שנה, עצמות של בני אדם ובעלי חיים שנמצאו בתוך בזלת מעידות על ההתפרצויות האחרונות, הצעירות ביותר. מעניין לראות שכעיקרון העסק מתקדם ממערב מזרחה וצפונה – כלומר המוקד הכי עתיק הוא בפינה הדרומית מערבית (בזלת הכיסוי) והמוקד הכי צעיר הוא הפינה הצפונית מזרחית של רמת הגולן.

תילי הגעש בגולן, בין 70-80 תילי געש, מסודרים פחות או יותר בארבעה קווים. שני הקווים המערביים והעתיקים ביותר הם מאוד נמוכים (גבעת יואב, בני יהודה, הגבעה של קיבוץ נטור, תל סאקי) – הם עתיקים ולכן הם גם מאוד ירדו בגובה והם די מנותקים אחד מהשני ויוצרים קו דליל. כשזזים מזרחה הכל יותר צעיר ויש שני קווים מאוד בולטים. אנחנו נמצאים כרגע על הקו המערבי מבין השניים – דבשת קטנה מעבר למאגר המים – הר בראון – מעבר לו נמצא הר געש ענק – הר אודם (יער האודם הגדול נמצא עליו והגיבויות), הר בנטל והר אביטל יוצרים קו תילים אחד.

הצפייה מזרחה – מזרחה יותר, מעבר לקו הבקעה משתרע הקו הבא – מתחת לחרמון – הר כרמים, הר ורדה, הרמונית (שלושה תילים צפופים אחד ליד השני), המפתח של עמק הבכא, רכס הבוסטר ובהמשך רכס בשנית עם טורבינות הרוח – הוא הרכס החיצוני. בקעת קונטרה נמצאת בין הרכסים, יש מרחק של כ-2-3 ק"מ ביניהם, שם משרעות בקעות קטנות כמו בקעת קונטרה שאפשר לעשות בה חקלאות וכן הלאה. הדבר הזה הוא מובהק, אלה רכסים צעירים וחדשים (150-200 אלף שנה) מאוד גבוהים ובולטים, וכמובן שמשרתיים בימינו מטרות של שליטה, תצפית ואסטרטגיה, לכן לא בכדי ישראל מאוד התעקשה בהסכמים, שישתיימו כך או אחרת, אבל שישראל יושבת על קו התילים. לא כל קווי התילים בשטח ישראל – בהמשך, ברכס בשנית, אחרי רכס חזקה דרומה, יש שם את תל קודנה הגדול והקטן (בסלנג הצבאי) למרות שבערבות לאחד קוראים קודנה ולאחד קוראים אחמר – זה בהמשך לרכס חזקה אבל זה כבר בסוריה, שכן קו הגבול שם מתחיל כבר לשבור.

כאמור, הרוקאד מתחיל באזור החרמון הנמוך, ליד הכפר תל-חאדר, עובר מעבר לרכס, ליד קונטרה החדשה, ליד מאגר המים הגדול היושב עליו (בהמשך יש עוד מאגרים). אגב, מעבר לרוקאד יש וואדי נוסף שיורד במקביל אליו – וואדי אל-אלן, גם עליו יש מאגרי מים – הסורים ראו את מאגרי המים הישראליים בשנות ה-80 ועשו גם הם מאגרים.

למה הסורים עשו מאגרים ? הסורים, כל דברים שעושים, נחשדים על ידי ישראל – שני הסברים לעניין, לא בהכרח סותרים אחד את השני. לפי ההסבר הצבאי, יש הטוענים שמדובר במכשולים – אם יש ישראל רוצה להתקיף את סוריה, הסורים משחררים את המים, כל השטח מוצף בבוץ וכוחות הישראלים נתקעים לכמה ימים עד שהכל מתייבש ואי אפשר לעבור. הסבר אחר (שערך סער שמע מפי אנשי קק"ל שבאים מהתחום האזרחי לחלוטין) – בשנות ה-80 אסד האבא עושה רפורמות אגרריות ומבצע 'מדיניות פיזור אוכלוסין', כלומר מוציא מדימשק, חלב ומרכזי האוכלוסין הגדולים וממלא את המרחב של דרום סוריה, שכן עד לפני 25-30 שנים ויותר, בלילה היה הרבה באזור חושך, מעט מאוד יישובים, שלא כמו היום – יש הרבה יישובים והרבה אורות.

במסגרת הפיתוח, חלק מהיישובים היו חקלאיים והיה צריך לפתח מקורות מים, עשו מאגרי מים. הרפורמה האגררית מתישהו נתקעה עם בעיות מנהלה, אדמיניסטרציה, כספים ובעיות אחרות, ולא הושלמה אף פעם. היום עומדים המאגרים הגדולים האלה בלי משאבות, בלי צנרת, ואף אחד לא מוציא מהם את המים.

ישראל היום עם מאגרים מלאים והסורים עם מאגרים מלאים. באוקטובר המאגרים הישראליים כבר כמעט יבשים והסורים עדיין מלאים – שכן לא שואבים מהם את המים והם נשארים מלאים כל הזמן. אפשר להבין את זה בפן האזרחי או הצבאי – כעובדה במאגרים הישראליים יש כ-30 מיליון קוב מים אצל הסורים יש הרבה יותר, מי שבעיקר כועסים על זה הם הירדנים, שכן המים האלה אמורים היו להגיע לירמוך. אמרנו שהירמוך מעביר כ-450 מיליון קוב מים, שזה 90% מהירדן - זה היה פעם, לפני שחסמו פה קרוב ל-100 מיליון קוב במאגרים והירמוך מקבל פחות מים. מה שיותר גרוע – המפלסים שלו נמוכים יותר ולמים יש בעיה להיכנס למנהרה – שכן תוכננה על ידי אירופאי שבא וראה מפלסים גבוהים בחורף והבין שאלה המפלסים, ובקיץ כשהירמוך יורד המים לא נכנסים.

לפני 1994 וחווה השלום, כשהיו מפגשים של נוח כנרתי והאחרים, הירדנים היו מבקשים מכנרתי בקיץ להניח במורד הנחל בלונים וכל מיני דברים צפים אחרים כדי להאט את זרימת הנהר ולגרום למפלס בצד שלהם לעלות קצת כדי שהמים ייכנסו יותר בנוחות ויעילות למנהרה. בהקשר הזה ישראל וירדן שיתפו פעולה, ישראל עזרה לירדן – כנרתי הבין שכמה שהדברים יהיו יותר חלקים זה עדיף ואם אפשר לעזור אז יש לעשות זאת. כך שיש משהו שצריך אפשר להתעקש עליו.

יגאל עילם כתב ספר בשם 'ממלא הפקודות' שבו הוא בא ואמר שהרבה מאוד פעמים אלה שממלאים את הפקודות קובעים את המדיניות – זאת אומרת שמשאירים להם מרווח פעילות בשטח שמה שהם קובעים זה מה שקורה. כך שאם נוח כנרתי והקצין ממול רצו להיתקע ראש בראש רבין שמע שהולכת להיות מלחמה – מעבירים את העובדות אבל אפשר לצבוע את הדברים איך שרוצים. אולם אם רצו להעביר משהו כל אחד צבע את זה בצבעים הנכונים והוורודים וזה עבר.

סיפור המים הוא סיפור גדול, הוא קורה בסוריה ומשפיע על הירדנים. בין סורים לירדנים, עוד לפני הסיפורים האחרונים בדרעה, יש מתיחות מאוד גדולה, כרגע יש קרוב למיליון פליטים סורים שנמצאים בירדן, מה שמגביר עוד יותר את המתיחות, אבל יש עוד בעיות וותיקות יותר שסיפור המים הוא אחד מהם. **קונטרה** – ב-1967 קונטרה נכבשה, ועד 1973 נראתה עיירת רפאים הרוסה ופגועה. תוך כדי קיבוץ מרום גולן עלה להתיישב וישב בתחילה בעלקה, מחנה צבאי קטן ליד הכניסה לגילבון ואחר כך עבר לקונטרה וישב שם בבית קולנוע, אחר כך למחנה הסורי ואחר כך למקומו – צריך לציין שהמלחמה נגמרת ביוני 1967, הגרעין הראשון של מרום גולן עולה לעלקה ביולי ופה הם נמצאים כמה חודשים יותר מאוחר. מדובר בהתארגנות מידית אחרי המלחמה לעלות לגולן, לפחות של היישובים הראשונים.

ב-1973, בעקבות המלחמה וההסכמים עם הסורים - לישראל היו כמה עשרות חיילים שנשבו והוחזקו על ידי הסורים שישראל רצתה חזרה, הסורים רצו את קונטרה חזרה – בהסכם ישראל מקבלת את החיילים, הסורים מקבלים את קונטרה, משנים את קו הגבול ויוצרים מובלעת שבה קונטרה היא שמישה לסורים למטרות אזרחיות, בלי צבא. הסורים רצו לשקם אותה ולהחזיר את הפליטים שלה (כביכול מאוד הומני וחיובי), אז הם קיבלו את קונטרה חזרה ומיותר לציין שהשאירו אותה פגועה והרוסה, ומשתמשים בה למטרות תעמולה – מביאים לכאן תיירים, סטודנטים סורים ותלמידים ומראים מה האויב הציוני הנורא עשה לקונטרה. הר אביטל עם האלקטרוניקה והציוד מופיע לא פעם בטלוויזיה הסורית כסוג של סימבול לאויב הציוני. בעורף בנו את העיר הלבנה – קונטרה החדשה ובה שיכנו את הפליטים של קונטרה הוותיקה. **הגבול בין ישראל לסוריה** – בצד הימני של הבקעה מחנה או"ם גדול ולבן, משמאלו תלמים בקרקע שהולכים ומתרחקים – זוהי גדר המערכת, דרך הפטרולים וזה קו הגבול. אם מתקדמים עם הדרך והתלמים עד למחנה האו"ם, איפה שנעלמים הם פונים צפונה (שמאלה) בחזות, ועוברים בקצה של השדות המעובדים של בקעת קונטרה. מעבר לדרך הפטרולים קונטרה. כל האדמות החקלאיות שרואים הם חקלאות ישראלית של עין זיוון ומרום גולן, בקצה החקלאות עובר הגבול. הדרך עוברת מעבר למאגר המים הישראלי, בצד השמאלי שלו עוד מחנה או"ם לבן קטן, מעבר לו הדרך עולה לרכס הבוסטר, יורדת מצדו השני – כך שקונטרה החדשה היא בסוריה והגבול עובר קצת לפניה. על המדרון הימני של החרמונית האנדרטה של עוז 77, במרחק של כ-3 ק"מ מהגבול. המחצבות שרואים, משמאל להם עיירה קטנה – גיבתה אל חשב (מהחרמון רואים גם אותה). **קו התילים** – מכיוון שהוולקניזם בגולן נוגע בבקע, בעמק החולה, אז יש נטייה לקשור את הוולקניזם לבקע והקשר הזה הוא בכלל לא ברור. יתר על כן, אם זה כל כך ברור שיש קשר בין הבקע לבין וולקניזם אין הסבר להיעדרו של וולקניזם בנגב ליד הבקע, במדבר יהודה, בהרי אדום ואחרים.

שדה געשי חארת א-שאם מתחיל בערב הסעודית, עובר את הגבול לירדן, לסוריה ומגיע עד לאזור רמת הגולן. השדה נמצא מאות קילומטרים מהבקע, כך אין שום קשר ביניהם. מכיוון שהכיוון שלו הוא מדרום מזרח לצפון מערב, והבקע עולה צפון דרום, מתישהו הם נפגשים, אבל אין ביניהם בהכרח קשר נסיבתי. השדה הבזלתי הקודם לבקע, עובר את אזור הבקע ומוכר גם ברמת דלתון ואפילו בדרום לבנון יש כמה מופעים בזלתיים שקשורים בעניין.

הבקע התחיל להיווצר לפני 20 מיליון שנים ומתחילה השתפלות, אבל לא באזור הזה - הבקע כבקע התחיל ב-2 מיליון השנים האחרונות ובזלת הכיסוי, כאמור, בת 5.5-3.5 מיליון שנים.

אם הבקע היה קודם לבזלת הכיסוי אז כשהיא התפרצה הייתה צריכה לזרום לתוך הבקע ולמלא אותו, ובמדרונות הגולן היינו אמורים למצוא את בזלת הכיסוי, אולם לא מוצאים כאלה (ליד עין-גב מדרון שלם גירני, בזלת הכיסוי רק למעלה). אם המצב הוא הפוך ובזלת הכיסוי היא זו שקודמת – אז היא מכסה את השטח של הגולן והגליל התחתון המזרחי לצורך העניין, פתאום בא הבקע ונופל באמצע בין שניהם – אז הוא משאיר בזלת כיסוי בשני הצדדים. כשהוא נופל למטה, אם נקדח בבקע, אמורים למצוא אי אילו מאות מטרים מתחת לאדמה את בזלת הכיסוי – זה בדיוק מה שקורה ומוצאים אותה שוכבת מתחת לסחף של הבקעה שהתמלא (מוצאים אותה מדרום לכנרת, במרחב שבין הכנרת לבקעת בית שאן בעומק של מאות מטרים). אם כן בזלת הכיסוי קודמת לבקע, הכיוונים הם שונים, ההקשרים לא לגמרי ברורים וכרגע אי אפשר להסיק מסקנות לגבי המכניזם שמייצר את שתי התופעות ואיך הן עובדות.

כמדריכים לפעמים באים עם קבוצות ואין זמן להגיע לעמק הבכא – מכאן אפשר להסביר את קרב עמק הבכא מאוד יפה, שכן כל השטח פרוס לפנים- כל השטח הנמוך שבין הר החרמונית לרכס הבוסטר וזה הפתחה

המפורסמת שדרכה הסורים רצו להיכנס. כשמסתכלים מכאן זה מאוד ברור. טנקים לא מטפסים מדרונות תלולים ולא יכולים לטפס את החרמונית. היו מאמצי גם מצפון לרכס בשנית ומדרום לו, נוסף לעוד כמה מאמצי משנה. בגדול המפקדה הסורית שהחליטה על המעבר במפתח הזה בדקה את הרווחים והמפתחים ומכאן מהמאמץ העיקרי ובצדק.

באופק רחוק מתגלה בצורה יפה תל אל-חרא, נקודה מאוד בולטת ויפה בשטח שאינה חלק מקו התילים. בעומק הסורי יש עוד תילים, לא ממש בקווים. ביום יפה, לכיוון דרום מזרח רואים את גיבל דרוז שנמצא כ- 100 ק"מ מכאן.

תמליל סיור מספר 37 לקמפוס גולן

מסלול: הג'ובה הגדולה ביער אודם, ברכת רם, החרמון ומבצר נמרוד

נסיעה ליער אודם

מסלול: פליאומגנטיזם, הג'ובה הגדולה, ברכת רם, החרמון: רכבל עליון + גבעת הקרב (2072), מבצר נמרוד, מפל סער.

יציאה ממרום גולן ימינה (צפונה), פנייה שמאלה בכביש 959 עד צומת ווסט(האמיר), צפונה בכביש 978. ליד הר בנטל (ביציאה ממרום גולן) – ליד הכביש רואים גבעות, כיפות קטנות – שהן חתיכות של צלע ההר, גושי לבה שנפלו וקלחו מדופן ההר והתמצקו לגבעות בזלת, יחד עם ההר. **גלי קילוח** – תואי הכביש עובר על גבי גל קילוח, כמו שולחן מוגבה, ובנקודה מסוימת יש ירידה/מדרגה. עד כאן הגיע גל הקילוח וכאן הוא נעצר והתמצק, על גבי הקילוח הקודם.

נקודת פליאומגנטיזם – על כביש 959, כ-2 ק"מ ממזרח לצומת ווסט. יש מגרש חניה קטן צמוד לכביש. אפשר לרדת ברגל 20 מטר מהכביש. סלע גדול ועליו אבן קטנה. אם שמים מגנט על האבן הוא לא מראה בדיוק לצפון אלא בסטייה מסוימת, הוא מראה לכיוון צפון מערב.

ההסבר – מגנטיות עתיקה (פליאו=עתיק). לכדור הארץ יש שדה מגנטי, שנוצר בגלל זרמים מגנטיים בפנים כדור הארץ. מעין גלים מגנטיים שיוצאים מצד אחד של הכדור וזורמים אל הקצה השני שלו. הקוטב המגנטי שלנו הוא קרוב מאוד לקוטב הצפוני (יש פער של 2 מעלות). המגנט רגיש לאלמנטים של ברזל שיש בקרקע, והם מגיבים לשדה המגנטי, ולכן כל מגנט מראה לנו באופן כללי את כיוון הצפון.

ברמת הגולן זרמה הרבה לבה. בתוכה יש מינרל בשם מגנטיט, שבתוכו יש ברזל. כשהמינרל זרם עם הלבה והתגבש – הוא התגבש בהתאם לשדה המגנטי של כדור הארץ, והגבישים יסתדרו לפי כיוון הצפון. מסתבר שהשדה המגנטי של כדור הארץ מתהפך כל כמה עשרות אלפי שנים, והופך להיות דרומי במקום צפוני. (יש תיאוריות פיזיקליות שמסבירות את התופעה). כשהלבה זרמה כאן לפני 90.000 שנה – היא התמצקה בהתאם לשדה המגנטי שהיה באותה תקופה.

כשמחזיקים מגנט ביד – הוא מגיב לפי השדה המגנטי הכללי שקיים היום, אך אם מניחים אותו על אבן עם מגנטיות הפוכה, היא מנסה לסובב אותו לפי המגנטיות שלה, ויוצרת סטייה מהשדה הכללי. יש הרבה נקודות בגולן שאפשר להיתקל בתופעה הזו.

זה התגלה כאן אחרי 1967, כשחייילים ניווטו בעזרת מצפן, ולא תמיד הגיעו לנקודה הנכונה... המסקנה היא שברמת הגולן לא רצוי לנווט בעזרת מצפן.

ארמון האמיר פאע'ור – ליד צומת ווסט: חצי משטחי רמת הגולן היו של האמיר מחמוד פאע'ור, שעמד בראש השבט הבדווי החזק והעשיר ערב אל-פאדל, שישב באזור במאה ה-19-20, והיו לו גם אדמות בעמק החולה. שרידי ארמון נוסף שלו נמצא בבית הארחה של קבוץ הגושרים. חלק מקיבוצי עמק החולה יושבים על אדמות שנקנו מהאמיר.

נעשה כאן פיתוח תיירותי גדול כדי למשוך תיירות, בית קפה, מתוכננות סדנאות שונות, עבודות יד לילדים ולמשפחות. זה אמור לשמש כעוגן, מרכז פעילות שממנו יצאו לטיולים באזור.

כביש 959 – ממשיך מערבה ויורד לעמק החולה, מול קבוץ גונן, קצת מדרום לנחל עורבים (מסלול יפה). פנייה צפונה לכביש 978, לכיוון הר אודם, מסעדה, ברכת רם.

היישובים בגולן לפני 1967 – בגולן היו כ-100 כפרים בינוניים ועוד 150 כפרים קטנים. הרבה שמות אנו מכירים עד היום לפי שמות הצמתים: נפת, חושנייה, קצבייה וכו'. האזור הוחזק ע"י הסורים בעיקר כשטח צבאי, אבל היו הרבה אזרחים שנתנו שירותים למחנות הצבא. היו גם פלאחים וגם שטחי מרעה לבקר.

מרעה – גיעולן בערבית = ארץ מרעה. ב-1967 אספו בגולן הרבה פרות סוריות שהסתובבו בשטח. לאורך אלפי שנים היה כאן אזור מרעה. גם בתנ"ך מוזכרות פרות הבשן.

מטעים וכרמים – רוב החקלאות היא בדרום הגולן, מאוד מגוונת. בצפון הגולן יש הרבה פחות חקלאות ופחות מגוונת. יש הרבה מטעים של נשירים: תפוחים, דובדבנים, והרבה כרמי ענבים. הגפן הוא צמח עמיד גם בקרקעות פחות מוצלחות כמו כאן.

התושבים כיום – בגולן כ-40,000 תושבים, חצי מהם יהודים וחצי מהם דרוזים ב-4 הכפרים: בוקעתא, מסעדה – בגולן, מגידל שמש, עין קיניה – בחרמון.

חוות לקטיף עצמי – בעיקר דובדבנים, אבל יש גם אוכמניות ועוד. הרוב מתחיל בסוף מאי ובמהלך יוני. יש חוות כאלה באלרום, עין זיוון, שעל. הטעם שלהם ישירות מהעץ הוא משהו אחר לגמרי ממה שקונים בסופר. בחודשים מאי-יוני כבר יבש וחס בכל הארץ, אך בגולן עדיין ירוק, וזו עונה מתאימה לטיול כאן.

הר אודם (תל אחמר) – פסגה אדמדמה, קרקע בזלתית אדומה.

מושב אודם – יש יקב קטן של משפ' אלפסי, יכול לשמש תחנה נחמדה בטיול.

זני הענבים ליין העיקריים באזור – מרלו, קברנה סוביניון, וסירה(שיראז). סן ג'ובזה – משמש ליין קיאנטי אבל בעיקר בדרום הארץ. יקבי רמת הגולן בולטים בשוק היין העולמי. עולם היין מתחלק לשניים: עולם ישן-יינות שהתיישנו בחבית הרבה זמן, ועולם חדש-יינות צעירים, שלא עברו תהליך יישון ארוך בחבית(כמו שיאון).

הג'ובה הגדולה

על כביש 978, מול מושב אודם. כניסה לחנייה גדולה, עם שולחנות פיקניק ושירותים. שביל הליכה יפה של כ-300 מטר בתוך החורש, עד הג'ובה. ללכת רק על השבילים כי יש מוקשים מסביב.

צמחיית החורש בגולן – אלון מצוי, אלון תולע, אלון, עוזרר, ליבנה. החורש לא מאוד גבוה כמו יער. הצמרות גובה 5-6-7 מטר, לעומת יער שגובהו 20-25 מטר.

ריבוי גזעים - בדרך כלל רואים הרבה גזעים לכל עץ. אם מנביטים בלוט של אלון הוא יגדל עם גזע אחד. ריבוי הגזעים הוא לרוב תוצאה של טראומה כלשהי – כריתה, אכילה ע"י חיות, שריפה וכדו'. לאלון תולע יש בקרה קדקדית, ולכן הוא צומח לגובה עם גזע מרכזי אחד. לאלון מצוי יש בקרה קדקדית חלשה, ולכן הוא נוטה לפתח הרבה גזעים, ומקבל צורה כדורית ונמוכה.

יש צמחים שגדלים בגליל ולא גדלים בכלל בגולן – קטלב, ער אציל.
עוזרר (בערבית זעורר) - הפירות הקטנים נקראו זעורר. ממשפחת הורדניים, ואפשר להרכיב עליו כנה של אגס סורי, ומקבלים אגסים. יש עוזרר מצוי – קוצני עם פירות צהובים וטעימים, ויש עוזרר אדום – שהוא אנדמי לגליל העליון עד הליטני. העלה מחולק לחמש אונות/אצבעות. העלה משמש לייצור תרופות טבעיות למחלות לב.

הפסוק משיר השירים ב': **כְּתַפּוּחַ בְּעֵצֵי הַיַּעַר כֵּן דֹדֵי בֵּין הַבָּנִים בְּצֵלוֹ חֲמִדָּתִי וְיִשְׁבְּתִי וּפְרִיּוֹ מְתוֹק לְחֶפְזִי** – יש סבורים שהכוונה לעוזרר.

ליבנה (בערבית אבהר=בהיר) – סימן זיהוי: העלה ירוק מלמעלה ואפור/לבן מלמטה. הפריחה לבנה ופרות קטנים כמו לימונים. העצים אוכלות אותם אך זה רעיל לאנשים. ליבנה רפואי - במינונים קטנים עושים מזה תרופות. בחורש בוגר – האלוניים מכסים עליהם והליבנה נעלם. כאן יש רעייה של פרות, ולכן נשארו להם שטחי מחיה, ויש כאן ליבנה גדול ומרשים. לפי המסורת הערבית – זה עץ מכושף, בשרשים שלו יש גיינים-שדים. אם אתם יושבים מתחתיו השד ייכנס בכם. במסורת היהודית – מטה אהרון היה עשוי מליבנה. כשיש רק עצי ליבנה בשטח – זה אומר שהשטח פגוע מאוד, וכתרו את כל העצים, אך אף אחד לא מעז לנגוע בליבנה, ואז הוא מצליח לגדול.

התופעות הוולקניות מתחלקות לתופעות פוזיטיביות – בולטות מעל פני השטח, ותופעות נגטיביות – שקועות מתחת לפני השטח. קלדרה וגובה הן תופעות נגטיביות – מעין מכתשים באדמה.

גיובה – בעברית = גוב (בור), כמו דניאל בגוב האריות. ליד צומת עמיעד יש גיוב יוסף – לפי מסורת מימי הביניים שם זרקו את יוסף לבור. בישראל יש 23 גיובות – כולן נמצאות בצפון הגולן. על המפה הן מסודרות בערך על קו ישראל (בגיאומטריה- דרך שתי נקודות עובר רק קו ישר אחד. בשטח דרך שלוש נקודות עובר קו ישר אחד, אם הוא מספיק עבה...). הקו של כל הגיובות הוא מצפון מזרח לדרום מערב, ברוחב 2-3 ק"מ, מתחיל ליד תל חאדר שליד החרמון ועד קיבוץ שמיר בעמק החולה.

תל חאדר – התפרץ לאחרונה לפני 60,000 שנה, ובגלל מיקום הגיובות, חושבים שהן נוצרו ביחד עם ההתפרצות האחרונה הזו. אם הן באמת נוצרו לפני 60,000 שנה – הן הדבר הכי צעיר בגולן הישראלי.

היווצרות הגיובה – הלבנה היא תערובת של מגמה מותכת וגזים. הגזים הם המנוע של כל התפרצות. הם אלה שדוחפים את החומר החוצה, ואחרת הלבנה היתה ממשיכה לבעבע במעמקים. היחס בין נוזל לגז משתנה בתוך הלבנה במקומות שונים. לפעמים יש מצב של כיסי גז בלבד, בלי חומר מותך בכלל. כיסי הגז מנסים לצאת למעלה ולהשתחרר. כיס הגז לחוץ בתוך סלע קשה שסוגר אותו מכל הצדדים, בלחץ גבוה. כמו מיכל גז של צוללן שמשחרר גז החוצה כשפותחים את הברז. בארוע וולקני (למשל זה שהיה בתל חאדר) – נפתח סדק באדמה, שאיפשר לכיסי הגז לצאת ולהשתחרר. הגז עולה דרך צינור ההזנה שנוצר, הולך ומתרחב עד פני השטח, ואז משתחרר לאויר בבת אחת, בפיצוץ חזק. הפיצוץ הזה יוצר את המכתש הזה שנקרא גיובה: כל הסלעים והאדמה מסביב צנחו לתוך החלל שנוצר מתחת לאדמה עם שחרור הגז.

גודל הגיובה – בערך 200 על 250 מטר, עומק כ-60 מטר, מכוסה חורש טבעי עד למטה. יש שביל שיורד למטה, אך אז צריך גם לעלות... יש שביל שעובר מסביב לגיובה ומקיף אותה, הליכה של רבע שעה בערך.

ספר פופולרי מומלץ: ארץ הרי הגעש – מאת דורון מור, שעשה דוקטורט על הוולקניזם בגולן. כולל איורים ותמונות ושרטוטים, ומסביר בצורה נוחה מאוד להבנה.

תצפית על האזור – מכאן רואים את כל הגליל העליון בשלמותו – הישראלי והלבנוני: מרחוק בקו האופק: משמאל – הר מירון, הדבשת הכי גבוהה, ימינה- הר חירם והר אדיר, עוד ימינה- הר אביבים- רכס צחיח שפסגתו בלבנון. מימין – הכפר מרון א-ראס, בינת ג'בייל. הרכס הקרוב יותר רכס רמים (גליל עליון מזרחי), עליו קבוץ מנרה ומימין הר שנען הכי גבוה ברכס מנרה-902 מ'. מתחתיו מושב מרגליות, מצודת הונין. ימינה- משגב עם ומחצבת כפר גלעדי, ימינה – מטולה על גבעה נמוכה.

ימינה – בלבנון: אל עדיסה, אל חיאם, ומעליה מבצר הבפור – מעל ברך הליטני(שביל לבן מטפס אליו למעלה). ימינה – קליעה ומרג' עיון, מתחתיהם עמק עיון – המשך של עמק החולה. זה המשך של הבקע, אך מכאן הוא מקבל תפנית לצפון מזרח, ומתפצל לאלומה של שברים – בצורת זנב סוס או מניפה. בהמשך הם מתלכדים חזרה וממשיכים כשבר אחד עד דרום טורקיה. הרכס הצפוני למרג' עיון – הרי השוף הלבנוניים. בהדרכות כאן אפשר להדגיש את צורת מפת המדינה – אצבע הגליל, והגבול בין ישראל ללבנון, שעובר בתוך הגליל העליון, שהוא בעצם יחידת נוף אחת.

נסיעה לברכת רם

המשך על כביש 978, בצומת מסעדה ממשיכים ישר לכביש 98.
הכפרים הדרוזיים בגולן הם לא מאוד עתיקים. למגידל שמש, הוותיק ביותר, יש תיעוד מהמאה ה-16. לפלאחים של מגידל היו שטחים ברמת הגולן, והיו הולכים כל יום שעה או שעתיים כדי לעבד את האדמות. בשלב מסויים החלו להתיישב ליד האדמות, וכך הוקם הכפר מסעדה. בתהליך דומה הוקמה גם בוקעתא, קצת דרומה מכאן. אפשר לומר שמגידל זו הסבתא, מסעדה זו האמא, ובוקעתא זו הבת.
עין קיניה היה כפר נוצרי, היום יש רק משפחה נוצרית אחת ששומרת על הכנסייה. הדרוזים שיש היום בעין קיניה לא קשורים לגולן. הם ישבו באומטלה (מטולה), שהיה כפר אריסים דרוזי. הפקיד של הברון קנה שם את האדמות, ונתנו להם פיצוי על הקרקע. הם חזרו להתיישב שם ושוב פיצו אותם כדי שיעזבו, וכך 4 פעמים... כשהם עזבו לבסוף הם התיישבו בעין קיניה, והנוצרים עברו למרג' עיון וקליעה בתחילת המנדט הצרפתי. אלה היו חילופי אוכלוסין שקטים.

בתחילת המאה ה-18 היתה מלחמת אזרחים לבנונית קשה בין הדרוזים ובין הנוצרים המרוניים, בהרי הלבנון. באזורים שהיו עם רוב דרוזי - המרוניים הסתלקו וירדו לבקעת הלבנון ולדרום לבנון, וגם לארץ ישראל(גוש

חלב, בירעם ועוד). באזורים שהיו עם רוב מרוני – הדרוזים ברחו והתיישבו בג'בל א-דרוז (הר הדרוזים) בדרום סוריה, ממזרח לגולן.
כך נוצרו שני ריכוזים דרוזים גדולים: הר הלבנון והר הדרוזים. הדרוזים היו נוסעים מאזור לאזור לביקור משפחות, ולאט לאט נוצרו תחנות בדרך ביניהם, שהפכו לשרשרת של כ-20 כפרים דרוזיים שמקיפה את החרמון, מדמשק ועד רמת הגולן, חלקם בסוריה וחלקם בלבנון.

ברכת רם

זו עוד תופעה וולקנית - קלדרה. רובה מוקפת בזלת, אך בפינה אחת יש גם סלעי גיר. גובה האזור כ-950 מ'. גודל הבריכה 600X900 מטר. העומק – מטרים בודדים.
היה כאן הר געש גדול – הר רם העתיק, בגובה 1400 מטר (לא קשור להר רם של היום). הלבנה שיצאה ממנו זרמה מערבה לתוך נחל סער ומילאה אותו. לפי הרכב הבזלת שם יודעים שמקורה כאן. הנחל המשיך לזרום בתוכה והתחזר ויצר את הקניון הבזלתי של היום. במשך הזמן ההר התמוטט, ונוצרה קלדרה (קערה) שרואים היום.

שתי אפשרויות להיווצרות קלדרה:

התפוצצות - צינור הזנה פנימי של הר הגעש שדרכו הלבנה יוצאת פעם אחר פעם. כשיש התפרצות חלשה - חלק מהלבנה לא מצליח לצאת החוצה, ונשאר בצינור ומתמצק בפנים כמו פקק. בהתפרצות הבאה – יש אפשרות שהיא תדחוף את הפקק החוצה וההר ימשיך לפעול כרגיל, יש אפשרות שהיא תפתח לוע נוסף בדופן ההר (כמו הר דלתון), ויש אפשרות שההר מתנפח מבפנים עד שנוצר פיצוץ נוראי שמפוצץ והורס את ראש ההר, ומההדף נוצרת קלדרה. זה מה שקרה בסנט הלן בפיליפינים והיו אנשים שראו את זה. בחום שמתפתח בפיצוץ נוצרים מינרלים מסוימים, וגיאלוגים יודעים לזהות זאת לפי סוגי המינרלים שמוצאים בהר.

התמוטטות – בבטן ההר יש כיס מגמתי גדול עם צינור הזנה. אחרי התפרצות גדולה, שבה כל הלבנה יוצאת החוצה, נשאר כיס גדול וריק. דופן ההר, שהיא דקה יחסית, מתמוטטת וקורסת פנימה. שתי הקלדרות בגולן הן מסוג כזה: הר אביטל וברכת רם. היא נוצרה לפני כמה מאות אלפי שנים. כאן לא נמצאו המינרלים של התפוצצות, ולכן המסקנה שהיתה כאן התמוטטות.

מקור המים בבריכה - קלדרה יכולה להיות יבשה (כמו אביטל) ויכולה להיות רטובה – כמו כאן. בחרמון יש כמות גדולה של שלג וגשם – כ-1500 מ"מ גשם. בעצם לפי גובהו היה צריך לקבל יותר גשם, אך רוב המשקעים יורדים בהר הלבנון (למשל ג'בל ברוך - גובה 2000 מ'), ורק מה שעובר אותם מזרחה מגיע לחרמון. החרמון עשוי מגיר ויש בו סדקים וחריצים שהמים מחלחלים בהם. יש אקוויפר תת קרקעי גדול שמנקז את כל המים, וממנו רוב המים זורמים לדרום מערב ויוצאים במעינות הבניאס, חצבני ודן, וחלק יורד דרומה וממלא את ברכת רם בהזנה תת קרקעית. גם מכאן המים מחלחלים וממשיכים לזרום מערבה.

לפי פני יוסף בן מתיתיהו - כבר בימי הורדוס גילו זאת - פיליפוס בנו, שבנה את העיר בניאס עלה לגולן וזרה מוץ על פני המים, והמוץ הופיע במעין הבניאס.

עשו בדיקת איזוטופים – הוסיפו איזוטופים שצובעים את המים בברכת מן בחרמון, ותוך 5 ימים הם הופיעו בן ובבניאס. כשפיזרו איזוטופים בברכת רם – הם הופיעו במעינות קטנים ליד עין קיניה וזעורה.

הבריכה כיום כבר לא פועלת רק באופן טבעי. היא מחוברת למשאבות וצנרת של מקורות, ומהווה בריכת וויסות, כחלק מתכנית המאגרים: שואבים מים ממעינות נחל סער ומזרימים אותם לבריכת רם, ומכאן מזרימים אותם להשקיה במקומות אחרים.

לקראת החורף מקורות מרוקנת את הבריכה בסוף הסתיו, בציפייה שהיא תתמלא בחורף. היתה שנה אחת שהיו הרבה דגים בבריכה, וכשרוקנו אותה לגמרי – כל הדגים מתו והסריחו את האזור.

תיירות - ליד הבריכה יש מסעדה נחמדה עם שולחנות בחוץ, ואפשר לשבת כאן עם קבוצה. יש כמה שבילים שבהם אפשר לרדת לשפת הבריכה עם רכב. אפשר גם לעשות מסלול רגלי קצר לחוף הבריכה. אין כאן חוף מוסדר ואין מציל, לכן אסור להתרחץ עם קבוצה. מי שרוצה להגיע לבד ולהתרחץ – תמיד ריק פה ואין אנשים.

נסיעה לחרמון

קרבות החרמון - החרמון נכבש לראשונה בסוף מלחמת ששת הימים, בעצם ללא קרב. עוד לא היה בו מוצב והוא לא היה מאויש, ובסוף המלחמה מוטי הוד, מפקד חיל האוויר, הציע שנשתלט על החרמון, לצרכי תצפיות ומודיעין. לקחו מסוק עם לוחמים והנחיתו אותו במצפה שלגים. לפי החוק הבינלאומי, כל השטח מהנקודה שיצאו בגולן עד לאן שהגיעו, הוא שטח כבוש. כך שרטטו את קו הפסקת האש שהקיף גם חלק מרכס החרמון.

הדרכת עמיתים - הקרב על החרמון

"גולני שלי היא גם יום כיפורים, היא מוצב החרמון בפסגת ההרים, רובאים שירו ורעים שנותרו, בצדי הדרכים למולי." (גולני שלי, עמוס אטינגר – המנוח החטיבה)

מבריכת רם רואים היטב את החרמון ואת אזור הקרב. המוצב היחיד שהיה בחרמון במלחמת יום כיפור – מוצב החרמון הישראלי (אנטנה שמאלית). זה המוצב הראשון והיחיד שנפל בידי הסורים. ביום כיפור בשתיים בצהריים נחתו 4 מסוקים עם מאות חיילי קומנדו סורי על יד המוצב ובמקביל החל כוח קומנדו סורי לנוע רגלית ממוצב החרמון הסורי לעבר המוצב הישראלי. תוך שעה וחצי כל המוצב היה בידיהם, והוחזק על ידם עד היום האחרון במלחמה. במהלך המלחמה הסורים ניצלו זאת לתצפיות ולטווח מדויק של הארטילריה שלהם, כי ראו מכאן כל מה שקורה ברמת הגולן. הם הציבו חיילים גם בגבעה 10 מעל מגידל שמש, אך לא ירדו למטה לרמת הגולן.

צה"ל עשה שני ניסיונות לכבוש מחדש את המוצב, עם חטיבת גולני:

קרב ראשון – ביום השני למלחמה, 8.10.73 – שלא הצליח. כוח אחד עלה ברגל מאזור מגידל שמש לאורך הרכס בכיוון עיקול הכביש המכונה "עיקול הטנק", וכוח נוסף עלה בזחל"מים על הכביש עד עיקול הטנק ומשם נע לכיוון המוצב הישראלי. הכוח שעלה ברגל הצליח לסלק את הסורים מהגבעה הנמוכה, ליד מגידל

שמש, אך הכוח השני נתקעו בעלייה לגבעה 16 ובכביש המוביל לרכבל עליון. לאחר 3 שעות קרב במקום עם 25 הרוגים, נאלץ הכוח לסגת.

הקרב השני – בלילה האחרון למלחמה – קרב שבו הצליחו לכבוש את המוצב הישראלי ורכסים נוספים בחרמון הסורי, ובוזה הסתיימה המלחמה. את ציר העלייה הרגלי לקרב זה, לפסגת נ.ג. 2072, רואים היטב מפה, ממגידל שמש לאורך קו הרכס. הציר הזה נקרא כיום "מעלה גולני". כל הקרב היה לאורך של פחות מק"מ אחד, בו נהרגו 55 חיילים מגדוד 51 של גולני.

ספרים שנכתבו על קרבות חרמון:

אלבום חטיבת גולני, עם פרק מפורט ומפות על שני הקרבות.

ההר – מאת אבנר גליקליך, שהיה חייל באחד הזחל"מים הראשונים (זחל"מ=זחל למחצה), מתאר חלק מהקרב הראשון.

אינדיאנים על גבעה 16 – אביחי בקר, שהיה מ"פ בגולני במלחמה, חבר קרוב של שני המ"פים שנהרגו בקרב השני.

הסורים על הגדרות- פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים. עורך ראשי: דני אשר (אוסף של מחקרים).

הכביש האזרחי מגיע רק עד רכבל תחתון. המשך הכבישים למעלה הם רק בשימוש צהל.

אנדרטאות - חלקן הוצבו במקומות שהמבקרים מגיעים אליהם, ולא בדיוק במקומות בהם היו הקרבות.

לפני המלחמה: החניך היה אחרי שנה בצבא, והיה באמצע קורס מכי"ם בגולני. כל החטיבה היתה עסוקה בהכנות לעצרת 25 שנים לגולני, שתוכננה ל-10.10.73. אף אחד לא עסק באימונים בימים האלה שלפני המלחמה. כל המוצבים לאורך הגבול בגולן הוחזקו ע"י חיילי גדוד 13 של גולני. הם היחידים מהחטיבה שהיו בשטח בפרוץ המלחמה. שאר הגדודים יצאו הביתה ליום כיפור (ששי שבת).

בפרוץ המלחמה: בשבת קיבלו אזעקה לחזור לבסיס, ובשעה 2, כשפרצה המלחמה, המבוכה היתה גדולה בכל הצבא. בהתחלה קיבלו הנחייה לעלות על מסוקים ולהגיע לשארם א-שייך. בדרך השתנתה ההוראה, והם נסעו באוטובוסים לכיוון רמת הגולן. אף אחד לא ידע בדיוק מה קורה. בלילה הראשון חפרו שוחות ליד ראש פינה, הקימו מערך הגנה עם שוחות וגדרות תיל, כדי "לעצור את הסורים"...

נפילת המוצב: במוצב חרמון היו אז 14 חיילי גולני, ועוד כ-40 חיילי יחידות אחרות – מודיעין, חיל אויר

וכו', שהפעילו מכשירי האזנה ותצפיות. המוצב שימש העיניים והאוזניים של המדינה. כשהקומנדו הסורי נחת במוצב – הקצין לא הבין מה קורה, ואחרי לחימה קצרה הורה לנטוש את התעלות ולרדת למעמקי הבונקר, והסורים נכנסו למוצב בלי שום קרב התנגדות. רוב החיילים נפלו בשבי, וחלקם נהרגו.

כמה חיילי גולני שהיו בתצפית מחוץ למוצב, וראו והבינו שהמוצב נכבש, החליטו לא לחזור למוצב, אלא ירדו והגיעו לקראת ערב למגידל שמש, וסיפרו שהסורים במוצב. רק ביום ראשון הבינו ראשי צה"ל שהמוצב נפל.

צה"ל היה עסוק בהתקפת כל הדיביזיות המשוריינות הסוריות ברחבי רמת הגולן. רק מח"ט גולני, אמיר

דרורי, לחץ לעלות אל המוצב, כי ידע שיש שם חיילים בסכנה. רק ביום שני בבוקר, כשהמצב בגולן קצת התייצב, נתנו אישור לנסיון חילוץ של החיילים במוצב, למרות שלא ידעו כמה כוחות סורים נמצאים שם.

הסבר ליד רכבל עליון:

הקרב הראשון – ב-8.8.73, ב-8 בבוקר, יצאו במקביל שני כוחות: רגלי ורכוב.

התדרוך שקיבלו ביום שני בבוקר: אתם עולים למוצב, וכשתגיעו למוצב אל תפתחו באש, אלא תצקו: גולני, גולני, כדי שהחיילים שבמוצב לא יירו עליכם. התדרוך היה חפוז מאוד, בלי הרבה מידע ותכנון כי לא היה שום מודיעין בקשר לכוחות הסורים שם.

הכוח הרגלי - פלוגה מגדוד 51 יחד עם צוות מהסיירת, נתקלו בסורים שישבו על הגבעה ליד מגידל שמש, ואחרי קרב של 3-4 שעות, עם 3 הרוגים ובסיוע כוח מגדוד 17 שירד אליהם מעיקול הטנק, הצליחו לכבוש את הגבעה. אז קיבלו הוראה לא להמשיך כמתוכנן למעלה כי הכוח השני נתקע והוחלט לסגת.

הכוח הרכוב – גדוד 17- עם שני טנקים מלפנים, וכ-10 זחל"מים עמוסים ב-80 חיילים, נסעו בכביש עד אזור רכבל תחתון. כלי הרכב עלו בשיירה ללא שום התנגדות, ישבו עם ראשים בחוץ והסתכלו על הנוף. הם עלו עד עיקול הטנק (עיקול חד בכביש ליד רכבל עליון), ליד גבעה 16.

בערך ב-30:9 החלו היריות מכיוון רכבל עליון. מפקד הכוח הורה לפלוגת הסיירת לרדת מהזחלמים ולנוע רגלית ברכס מעל הכביש לכיוון גבעה 16, ואילו הטנקים והפלוגה המובילה של גדוד 17 המשיכו מעבר לעיקול לכוון רכבל עליון. כשהגיע כוח הסיירת לאמצע המדרון העולה לגבעה 16 ראו מולם מאות חיילים סורים שיורים עליהם, והסתתרו בין הסלעים.

הטנקים ראו מוקשים על הכביש ולכן לא המשיכו להתקדם. המג"ד, דובי דרור, החליט לפנות את המוקשים, ירד מהטנק ברגל, קיבל כדור בראש ונהרג. הכח נשאר בלי מפקד, ולא ידע מה לעשות. מודי בן ש"ך המ"פ המוביל הצליח להתקדם קצת עם הטנקים והזחלמים, אבל אז החלו לחטוף יריות ופגזי RPG מכל הכיוונים. הם נכנסו ממש למין גיא הריגה שבו חטפו אש מהמדרונות הסוגרים עליהם משלושת הכוונים. הם ירדו מהרכבים והתפזרו והסתתרו בשטח, בלי מכשירי קשר.

הקרב נמשך כשעתיים, החיילים היו מפוזרים בשטח, בלי מפקד, בלי הוראות ובלתי תגבורת נוספת, עם 19

הרוגים. המזל היה שמידי פעם כיסה את השטח ענן גדול שדרכו לא ראו כלום. בסביבות 11:30 ירד ערפל גדול על אזור הקרב והמפקדים החליטו לנצל אותו לנסיגה אחורה מקו העמדות החשוף לעיקול הטנק

המוסתר. 4 גופות חיילים נשארו בשטח, והסורים קברו אותם אח"כ בקבר אחים.

כל הצבא היה עסוק בקרבות הבלימה, ולא הוקצתה לקרב הזה שום ארטילריה, שום חיל אויר, רק גולני לבד

עם 3 טנקים בחזית על ציר תנועה יחיד. כשהקרב החל להסתבך, הסתבר שאין כוחות תגבורת שיעזרו. כל

הכוח שהגיע הושקע בגל הראשון של הלחימה. בדיעבד הסתבר שהייתה חמצנה גדולה, כי הם היו כבר מאוד קרובים למוצב, והכוח שעמד מולם בקרב הראשון היה בערך רבע מהכוח שהיה שם בקרב השני. אם היה עוד

קצת סיוע או תגבורת, היו מצליחים לכבוש את המוצב ביום שני בבוקר.

הסבר אחרי עלייה על גבעה 16 - נ.ג. 2072:

בין שני הקרבות - הסורים תגברו מאוד את הכוחות שלהם במהלך השבועיים וחצי שישבו בהר. היו כאן 2 גדודי קומנדו סורים, והם לא ישבו במוצב עצמו אלא התחפרו בין הסלעים שמסביב למוצב. הם ישבו בעמדות חשופות, גם ביום וגם בלילה, בקור נוראי, תחת הפגזות של מטוסים וארטילריה של צה"ל. הם שרדו כאן בתנאים קשים, ובנו כאן עמדות וביצורים וצברו תחמושת, גם בזמן שכל הצבא הסורי כבר הובס וצה"ל היה בתוך המובלעת בשטח סוריה.

חטיבת גולני השתתפה בינתיים בכל הקרבות בגולן, במוצבי צפון הגולן, במובלעת הסורית, מזרעת בין ג'אן ועוד.

סביב 20.10.73 כבר החלו לדבר עם האמריקאים על הפסקת אש, ואז תכננו את הקרב השני כדי להחזיר את החרמון לידינו, לפני סוף המלחמה. הקרב הזה נקרא "מבצע קינוח", ובו השתתפו כוחות צנחנים מחטיבת חיים נאדל וכוחות מגולני – גדוד 51, הסיירת החטיבתית ו-2 פלוגות מגדוד 17 – שרוכזו מכל הגזרות בהן נלחמו שבועיים הקודמים.

21.10.73 - כוח גדול של חטיבת הצנחנים, כ-600 חיילים, הונחת בשעות אחה"צ ב-27 סבבי מסוקים באזור נטוש מעבר למוצב הפיתולים הסורי ונע במהירות לעבר החרמון הסורי. לאחר 4 שעות, קצת לפני חשיכה, הם משתלטים על מוצב הפיתולים ומתחילים לנוע לכוון החרמון הסורי אותו הם כובשים בסביבות 30:30. הם התמקמו שם ובסביבות 5 בבוקר מקבלים הוראה לנוע דרומה על הדרך לכוון המוצב הישראלי כדי לסייע לכוחות גולני הנלחמים שם. מתחילים לנוע אבל לא מספיקים להגיע בזמן כדי להשתתף בסיום הקרב על המוצב הישראלי.

הקרב השני – בלילה 21-22.10.73. הכוח של גולני התחיל לנוע בסביבות 8 בערב בשני ראשים. לאורך התנועה ליוו תותחי צה"ל את הכוחות באש ארטילריה מקדימה על השטח שלפניהם (שבדיעבד הסתבר שהיה ריק מסורים). כשגולני הגיעו למעלה, לעיקול הטנק, הסורים זיהו אותם ונפתחה עליהם אש, והקרב החל בשעה 2:30 בשתי הגזרות.

כוח אחד – סיירת גולני - עלה בנסיעה עד לאזור חניון האוטובוסים, ומשם המשיך ברגל דרך הוואדי של ברכת מאן עד לרכבל התחתון שנתפס ללא קרב. משם המשיך הכוח בטיפוס קשה בואדי, שמתחת לרכבל של היום, אל האוכף שמצפון לרכבל עליון, ומשם המשיך למבנה הרכבל. המבנה נתפס ללא קרב בסביבות 04:00. כשהמשיך הכוח בתנועה הוא הגיע מתחת למחפורת ששימשה בונקר סורי. המ"פ שמריהו ויניק הלך ראשון ונהרג ביריות הראשונות. הקשר שלו – גלעד ליטן - ניסה להציל אותו וגם הוא נהרג. איתן פלונסקי החובש ניסה למשוך אותם לתוך מחסה וגם הוא נהרג. ס"ה נהרגו שם 4 חיילים תוך דקות ספורות לפני שמספר חיילים זרקו רימונים והסתערו על הבונקר הזה וכבשו אותו. כוח הסיירת התארגן לאבטחת המקום ובה הסתיים חלקו בקרב.

כוח שני - מגדוד 51 - ניהלו את הקרב העיקרי והקשה. הם עלו ברגל לאורך קו הרכס, בדרך שהיום כבר סלולה, ונקראת מעלה גולני, לכיוון גבעה 16 (פסגה 2072). אז זו הייתה עלייה בין הסלעים, בחושך, משעה 20:30 עד 2:00 בלילה. בשעות הראשונות זה היה רק מסע לילי קשה, טיפוס של 800 מטר בגובה, שהתיש את החיילים, אך ללא לחימה. בשעה 2:30 נתקלה הפלוגה המובילה – פלוגה ג' בפיקודו של יגאל פסו ז"ל - בסורים שישבו בעמדות מדורגות שבנו בין הסלעים, בשלושה מפלסים צפופים. הסורים החלו לירות עליהם מטוח אפס, והחיילים הראשונים של גולני נפגעו מיד. שאר החיילים החלו להסתער קדימה, וגם הם נפגעו מהעמדות הסוריות במפלסים העליונים. רק אז הבינו שנתקלו במערך מדורג של עמדות מבוזרות. החיילים התפזרו בשטח, וכל אחד נלחם לעצמו. בפלוגה המובילה נהרגו 18 חיילים ובכללם המ"פ ו-3 קצינים אחרים. 22 חיילים אחרים נפצעו.

המג"ד שלח פלוגה נוספת (המסייעת) למעלה, וגם היא נתקעה שם באותה צורה. פלוגה נוספת – פלוגה ב – נשלחת לאיגוף אך טעתה בדרך והתמקמה על גבעה 24 – הרחק מזירת הקרב, ולמעשה כלל לא נטלה חלק בקרב. בסביבות 05:00 הוחלט לעשות איגוף נוסף מימין ולעלות על גבעה 17 הסמוכה לגבעה 16 ממזרח, משם ירו אש צפופה שפגעה קשה בלוחמים על גבעה 16 ובחבורות הפיקוד הקדמיות של הגדוד והחטיבה. פלוגה א' בפיקודו של שוקי ויאטר ז"ל - נשלחה לשם ונתקעה מיד גם היא בעמדה נחותה מול מדרון מבוצר יורק אש. מפקד הפלוגה נפצע קשה והקשר עם הפלוגה אבד. בקרב על גבעה 17 נהרגו 16 מלוחמי הפלוגה ובכללם המ"פ שמת מאוחר יותר מפצעיו.

בינתיים מתחיל לעלות האור והכוחות נתפסים פזורים במדרון קדמי, חשופים לאש הכוחות הסוריים שמעליהם. בשעה 5:15 בבוקר נפצעו גם המח"ט – אמיר דרורי - וגם המג"ד – יודקה פלד - ונאלצו להתפנות אחורה. מי שנשאר להוביל את הלחימה היה קצין אג"מ של החטיבה - יואב גולן (לוי) - שלקח פיקוד, קרא לתגבורת מגדוד 17, הצליח לארגן כוח שהשלים את ההשתלטות על גבעה 16, וריכז את כל הכוחות בתחתית הגבעה, להמשך.

ב-06:00 נוצר קשר עם פלוגה א' בתחתית גבעה 17 והיא קיבלה הוראה להתפנות לאחור. בערך ב-30:06 החלו להוריד ארטילריה רצינית על גבעה 17 ועל השטח המוביל ממנה ומגבעה 16 הכבושה אל המוצב הישראלי. כעבור שתיים של הפגזה כבדה הסורים נשברו והחלו לברוח. ב-45:08 – נכבשה גבעה 17 וכוחות גולני המשיכו למוצב, אליו נכנסו ללא קרב בסביבות 10 בבוקר. באותו יום נחתמה הפסקת אש והסתיימה המלחמה.

בניתוח הקרב – זה היה קרב עם הראש בקיר, חיילים וחוליות נלחמו כאריות, בקרב פנים אל פנים, כמעט ללא מפקדים, אחרי שנלחמו כבר יותר משבועיים בקרבות אחרים. כמעט לא הייתה שליטה מרכזית בקרב, אך לכל אחד הייתה אחריות ומחויבות ללא גבול, גם למדינה וגם לחברים שלהם. ס"ה נהרגו בקרב 55 חיילי גולני, ועשרות רבות של סורים. כל הגופות היו פזורות בשטח, מעורבבות, זו לצד זו במרחקים של מטרים בודדים אחת מהשנייה. זה היה בפירוש קרב גבורה, חוויה מעצבת חיים לכל מי שהיה שם. סה"כ לגולני היו 80 הרוגים בשני הקרבות.

בדיעבד - היו כאלה שטענו שאפשר היה לנהל אחרת את הקרב, שהיה צריך לתת לצנחנים לרדת מהחרמון הסורי ולכבוש את המוצב מצידו האחורי ביתר קלות.

אורי שמחוני היה במלחמה סגן אלוף, קצין אג"מ של פיקוד צפון. כשפרצה המלחמה הוא היה הקצין הכי בכיר בשטח, הפעיל את כל הגיזרה, הוא נתן הוראה לאנוש לקחת את חטיבה 7 לעמק הבכא, ועוד. בסוף המלחמה מונה להיות מח"ט גולני, במקום אמיר דרורי שנפצע. הוא סיכם את קרב החרמון: "תמונת הקרב לכיבוש החרמון לקראת סוף הלילה: בעוד גולני מתחילים את לחימתם מלמטה למעלה, סיימו הצנחנים לכבוש את מוצב החרמון הסורי. באותו רגע היה לנו כוח משמעותי בעורף הבלתי מוגן של הסורים. המעשה הנכון היה להורות לגולני לעצור במקום, לייצר לחץ של אש, ולעשות הטעייה, ואז להורות לצנחנים לכבוש את מוצב החרמון מעורפו החשוף. לא עשינו זאת, נשארנו צמודים לתכנית המקורית, והמחיר ששילמה גולני היה כבד."

הלם קרב - ב-1973 עוד לא הכירו את המושג. חלק מחיילי גולני סבלו מתופעות קשות: המלחמה השביתה את חייהם, פירקה משפחות, פשיטות רגל, וחלקם לא יצאו מזה עד היום. מצד אחד החברה נושאת אותם על כפיים, ומצד שני לא השכילו לטפל בפגיעות הנפשיות שהיו אז.

סוף הדרכת עמיתים

גיאוגרפיה של החרמון - החרמון נוצר בגלל תנועת היבשות, טקטוניקת הלוחות. באזור זה יש פנייה של קו השבר, ולכן הפלטות נלחצות זו לתוך זו, וגורמות לעיוות ולהתרוממות קמר ענק. גיאולוגים טוענים שהיה צריך להיות יותר גבוה, לפי חישובי מסה והכוחות שפעלו. מנסים לפתח תיאוריות איפה החומר שחסר... החרמון הוא רכס גדול, 50 ק"מ על 20 ק"מ, ורק 7% ממנו נמצא בתחומי ישראל, רק הקצה של הרכס. שיא החרמון הסורי הוא 2814 מטר, החרמון המפורז הוא 2350 מ' (של האו"ם), ושיא החרמון הישראלי - 2224 מ' - במוצב מצפה שלגים. רכבל עליון - כ-1950 מטר.

החרמון מחולק לשלוש יחידות, לשלושה רכסי אורך שיוצרים לדרום מערב, לעמק החולה: **כתף חרמון** - הרכס המזרחי, עליו נמצאים מגידל שמש, מעלה גולני,

שלוחת שריון - האמצעית, כוללת את הר ערער והר כחל

כתף שיאון - המערבי, נקרא גם הר דב (גיבל ראס) - ע"ש ההר הגבוה בשלוחה. כולל גם את הר אגס/מוצב גלדיולה, הר בתרים, מצפה רמתא.

שלושת הרכסים מופרדים על ידי 2 נחלים עמוקים: נחל גובתה ממזרח ונחל שיאון (ואדי עסל) במערב. שמות הרכסים הם כולם שמות נרדפים של החרמון בתנ"ך. בספר דברים ג', ט': "צידים יקראו לחרמון שרין וקאמרי יקראו שרין". דברים ד', מ"ח: מערער אשר על שפת נחל ארנו, ועד-הר שיאון--הוא חרמון. המשך החרמון מצפון - הוא רכס "מול הלבנון" שנמצא בסוריה.

בעלייה מרכבל עליון לפסגה 2072:

מסלע - החרמון כולו הוא סלעי גיר קדומים מתקופת היורה.

בחרמון יש הרבה תופעות קרסטיות, של המסת סלעי גיר: דולינות, בולענים - יש סדרה של דולינות בין הרכסים בחרמון - בעמק בולען. (דרכו הסורים נסוגו וברחו חזרה לסוריה).

דולינות - שקעי המסה רדודים, שנוצרים בתהליך קארסטי איטי. זו בעצם מערה תת קרקעית שתקרתה התמטטה, וכיום היא עמק סגור ללא ניקוז החוצה.

בולען - שקע הנפער באופן פתאומי בקרקע, בגלל חללים תת קרקעיים הנוצרים בתהליך איטי כתוצאה מהמסת שכבות גיר.

אקלים - כמות המשקעים השנתית היא הגבוהה ביותר בכל ארץ ישראל - 1,300 מ"מ. המשקעים הם שלגים ברובם. על ההר מנשבות רוחות חזקות מאוד במשך כל השנה. הטמפרטורה על ההר נמוכה ביותר ובמשך רוב החורף היא סביב נקודת הקיפאון. בחודשי הקיץ החמים הטמפרטורה מגיעה גם ל-30 מעלות.

טמפרטורות - המעבר של המים מקיפאון להפשרה ובחזרה, הלוך וחזור, קורה בעיקר בגובה של 1800-1300. כשמים קופאים בתוך סדקים הם מתרחבים ומפוצצים את הסלעים. לכן רואים מישרי חמאדות עם מצבורי אבנים "מרוסקות". זו הסיבה העיקרית לנוף של החרמון.

צמחיה/בוטניקה - החרמון שונה מאוד מכל צפון הארץ. למשל - בהר מירון (גובה 1200 מטר) יש חורש ים תיכוני. בחרמון, בגלל הגובה - יש שני אזורים צמחיה שבתחומי ישראל רק כאן אפשר לראות. בארץ יש כ-2800 מיני צמחים, ומתוכם כ-260 צמחים רק בחרמון (כ-10%). סה"כ בחרמון יש כ-1300 מיני צמחים, אך רובם קיימים גם באזורים אחרים בארץ. רוב צמחית החרמון מקורה באסיה.

בחרמון, בגובה של 1400-1900 מטר - מסתיים החורש, ועובר ליער ספר הררי - יש בו גם עצי אלון מצוי ואלון תולע, אך גם שני מיני אלון מיוחדים לחרמון - אלון שסוע ואלון חרמוני, וכן ערער גלעיני - ייחודי לאזור.

גובה 1900 מ' עד 2800 (מרכבל עליון ומעלה) - מתחילה צמחיה אחרת לגמרי: קו העצים נגמר, אין עצים בכלל, ויש רק צמחיה כרקוצית (בלועזית - צמחיה טרגנקטית = קוץ האייל) - צמחים נמוכים כדוריים וקוצניים, ובעיקר קדד, ממנו יש בארץ כ-40 מינים שונים, מהנגב עד החרמון. בעולם יש כ-1400 מיני קדד, שמחולקים לכמה קבוצות. כאן רואים קדד קרקשי, קדד חרמוני,

קדד קוצני, שאופייני להרי אפגניסטן, הגיע לכאן ממרכז אסיה וטורקיה. בארץ רק בחרמון אפשר לראות את הצמחים האלה. היתרון של הצמחיה הזו - עמידה ברוחות החזקות שיש כאן, בגלל גובהם הנמוך, והשורש היתדי החזק שלהם. הם מכסים היטב את השטח, וכך שומרים על הלחות שבקרקע. הרבה חרקים "חוגגים" מתחת לצמחים אלה, פרות משה רבנו ישנות שם כל החורף, וכו'.

יש כאן מינים של שום ייחודיים לאזור, פריגה חלקת פרי (דומה לצבעוני כתום), עריר הלבנון (כמו חצב גבוה). החרמון הוא חם ויבש ברוב חודשי השנה, עם קרינה חזקה, והצבע החום שולט בו. בחורף המים מחלחלים במהירות בסדקים של הגיר, וכל הקיץ יבש ואין גשמים (בניגוד להרי האלפים, שם יש גשם בקיץ, ולכן יש הרבה צמחיה ועצים ירוקים). רוב הצמחים פיתחו כאן מיומנות של הישרדות ביובש, כמו במדבר.

צריך זיכרון ליחידה האלפניסטית בצה"ל - בעמק בולען, מתחת למוצב הישראלי. מונצחים שם כל אלה שהיו ביחידה ונהרגו, לא רק בצבא. כיום הצריך משמש לעמותה שעובדת עם אוכלוסיות מוגבלות - שמרשים להם לעלות עם אוטובוס עד לכאן, מכניסים אותם לצריך, ועושים להם פעילויות מיוחדות בשלג.

תצפית מפסגה 2072 - התצפית היפה בארץ, ביום עם ריאות יפה.

גולן – שם של אחת מערי המקלט מהתנ"ך: דברים ד', מ"א-מ"ג: **מא** אָז יִבְדִּיל מֹשֶׁה שְׁלֹשׁ עָרִים, בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן, מִזְרְחָה, שְׁמֶשׁ. **מב** לָגַס שְׁמֵה רוֹצֵחַ, אֲשֶׁר יִרְצַח אֶת-רֵעֵהוּ בְּגֵלִי-דַעַת, וְהוּא לֹא-שָׂנֵא לוֹ, מִתְּמַל שְׁלֹשׁ; וְנָס, אֶל-אֶחָת מִן-הָעָרִים הָאֵלֶּ-הֵי. **מג** אֶת-בָּצָר בְּמִדְבַר בְּאֶרֶץ הַמִּיֶּשֶׁר, לְרֵאבוֹנֵי; וְאֶת-רָאמֶת בְּגִלְעָד לְגָדִי, וְאֶת-גּוֹלָן בְּבִשְׁוֹן לְקַמְנֵשִׁי". כלומר – בתנ"ך זה היה שם של עיר, ומאוחר יותר כל האזור קיבל את השם הזה.

רואים מתחתינו את הפלטה הסורית הגדולה, שנקראת בשמות רבים בהיסטוריה – בשן, חורן, טרכון. הגולן הוא הקצה המערבי של הפלטה הזו, לפני הירידה לעמק החולה. מעמק החולה - מדרונות הגולן משופעים והולכים וגובהם עולה מכ-150 מ' (גובה עמק החולה) עד 1100 מטר(גובה התילים בצפון הגולן). בדרום הגולן יותר נמוך, ובצפון הגולן – יותר גבוה.

תילי הגעש – רצועה מערבית: הר אודם, בנטל, אביטל, ובמרחק תל פרס.

רצועה מזרחית: מברכת רם- הר כרמים, הר ורדה, חרמונית, רכס חזקה, תל קודנה(בסוריה).

מאגרי מים בסוריה – ליד קוניטרה כמה מאגרים, ליד תל חרה.

הבולת מכסה את כל השטח הזה, שהוא חלק מרצועת בזלת ענקית שמתחילה בסעודיה, דרך עירק וירדן וסוריה.

הכפרים הדרוזים: מגידל שמס, שמאלה-מסעדה, שמאלה- בוקעתא. עין קיניה מציצה מימין למגידל שמס. **נמרוד** – יישוב יהודי קטן ולא מוכר, 6 משפחות (בתהליכי אישור).

גבעת הצעקות – מתחתינו, משמאל למגידל, ליד גדר המערכת החדשה, ליד מתקן האו"ם. דרוזים משני צידי הגבול היו באים להיפגש ליד הגדר, וצועקים זה לזה משני צידי הגדר, עם מגאפונים וכו'. לאחרונה, עם הטלפונים הניידים, אפשר להתקשר וכבר לא צריך לצעוק מכאן, והגבעה לא בשימוש. בנוסף – דרוזים מישראל ומסורי יכולים להגיע לירדן- לאירביד או זרקא, ולהיפגש שם.

אל חאדר – יישוב דרוזי בסוריה למרגלות החרמון, שבו הרבה קרובי משפחה של מגידל שמס. מלחמת ששת הימים חתכה באמצע את האזור הדרוזי, ויצרה להם בעיה קשה. היו גם חיילים סורים ממגידל שנסוגו לסוריה עם הצבא הסורי, ואח"כ לא יכלו לחזור לכפר שלהם, שעבר לשליטת ישראל. חלק מאדמות מגידל הן מעבר לגדר, והקבוצים שלהם באל חאדר מעבדים אותן כבר 46 שנים.

כפרי הדרוזים בגולן התפתחו הרבה יותר מאשר בסוריה – כבישים מפותחים, וילות גדולות וכו', לעומת אל חאדר שנשאר כפר נחשל כמו לפני 46 שנה. בכל זאת רוב הסורים בגולן טוענים שהם רוצים לחזור לסוריה. מבוגר שגדל בארץ דיקטטורית – כנראה יודע להסתדר עם זה וזה פחות מפחיד אותו, מאשר מי שנולד בדמוקרטיה. הדרוזים כאן תלויים באויר, יושבים על הגדר בלי זהות מוגדרת. הם לא מוכנים לקבל תעודת זהות ודרכון ישראלי, כי הם חוששים מה יקרה להם אם השטח יוחזר לסוריה. הם יודעים גם לשחק את המשחק הפוליטי מכל הצדדים: בעקבות האירועים עכשיו בסוריה – חלקם הפגינו בעד אסאד, וחלקם הפגינו נגד אסאד...

יישובים סורים נוספים לאורך הגבול, מצפון לדרום: ג'ובתא אל חאשב, חו ארנבה, קוניטרה החדשה,

כל אזור הגבול הסורי ערוך למלחמה, הצבא הסורי פרוש כאן בכמה רצועות הגנה.

נחל סער – הגבול בין החרמון לגולן, זורם ממגידל שמס עד ברכת רם ומשם מערבה עד הבניאס. החרמון כולו עשוי גיר או אבן חול, והגולן מכוסה בזלת. אבן חול שכאן היא מהקריטיקון תחתון, אותה תקופה של אבן החול במכתשים ובתמנע, מלפני כ-100 מליון שנה.

נסיעה לקלעת נמרוד

(בצומת בתוך מגידל שמס – פונים ימינה לכביש 989)

שושרת של דולינות – עמקים קארסטיים קטנים ללא ניקוז חיצוני. לפעמים הן יוצרות עמק מוארך ומתחברות לוואדי כלשהו, ויש גם ניקוז לואדי. יש מקומות שיצקו בטון בקרקעית הדולינה, ואז המים לא מחלחלים ונשארים גם לתחילת הקיץ. הרבה פרות רועות בשטח, וכך יש להן מי שתייה.

נחל ערער – נחל שמתחיל כאן וזורם מערבה ומתחבר לנחל שיאון.

שילטה צרת עלים – צמח גבוה עם פריחה לבנה, תרמיל עגול ופחוס. אופייני רק לחרמון וצפון הגולן.

שביל הגולן – שביל טיול שמתחיל כאן וממשיך לאורך כל הגולן. מסומן כחול-לבן-ירוק.

עינות שיאון – באמצע ההר מזנקים מים החוצה במפלים וכמויות גדולה, ונשפכים למטה לנחל שיאון. הם מתייבשים בקיץ. כיום מסלול ההליכה אליהם סגור מסיבה בטחונית, וגם המסלולים בנחל שיאון.

בריכת מן – דולינה, עמק קארסטי שמלא מים בעונה זו.

מגידל שמס – הכפר הדרוזי הגדול והמפותח ביותר. בחתונה דרוזית רגילה – בנות לבושות צנוע, גברים ונשים רוקדים בנפרד. בחתונה במגידל שמס – בנות בלבוש מודרני וחשוף, יש כאן גם פאבים ואלכוהול, דברים שלא מקובלים ביישובים דרוזים אחרים בארץ.

אבן חול חרמונית – סלעים בגוון אדמדם, ליד היישוב נמרוד. מתחת למדרון של היישוב יש בזלת עתיקה יותר- 120 מליון שנה. מתחתיה יש אבן גיר מתקופת היורה.

סחלב סורי ודקטילוריה רומאית – שני צמחים נדירים שצומחים רק כאן, בשדה ליד היישוב נמרוד.

נווה אטי"ב – מושב בגובה 950 מטר. הוקם לראשונה ב-1969 בשם רמת שלום, והתפרק אחרי כשנתיים. הוקם שוב עם גרעין של סירת אגוז, ב-1971. אטי"ב= ע"ש 4 לוחמי סירת אגוז שנהרגו בשירות בגולן.

במושב יש קצת חקלאות-מטעים, הרבה צימרים וכמה בתי מלון, ומפעילים את אתר החרמון שהוא מקור הפרנסה העיקרי, למרות שהעונה קצרה.

עין קיניה – רואים משמאל, ומאחוריו עובר נחל סער.

נחל חזווי – נחל קטן שזורם בחורף, מתחבר לנחל סער. חזווי היה צדיק דרוזי, צדיק שיושב על אם הדרך ומארח אנשים ומצייד אותם. שביל טיול נהדר, מסומן, מעגלי – בעיקר במרץ אפריל. בנחל יש קבוצת עצי אלון מצוי בני 300 שנה. במסלול עוברים ליד קבר חזווי, מקום קדוש לדרוזים.

על כביש 989, 30 דקות מקריית שמונה. סיור של כשעה-שעתיים.
המבצר מאוד גדול, אורכו 400 מטר, יש הרבה מה לראות וגם תצפיות נוף יפות.
תצפית לאזור: רמת הגולן, צפון עמק החולה מתחתינו, גבעות מטולה, כל הגליל העליון: רכס מנרה, גוש הרי מירון, הר אדיר(עם האנטנה), רמת כורזים.
המבצר שולט על כל האזור, ועל אלומת הדרכים שעולה מן הבניאס שמתחתינו, לכיוון מסעדה ודמשק. אמנם הדרך כיום רחוקה מהמבצר, אבל הדרך של ימי הביניים עברה ממש מתחתינו, צמודה למבצר. הנחל הקטן שצמוד למבצר מדרום- נקרא ואדי נאקב=נחל המעלה/המעבר. גם השם זו עדות לדרך שהייתה כאן בעבר.
ויכוח על זיהוי התקופה – היה ויכוח גדול במחקר אם הוא צלבני או מוסלמי, ומי בנה אותו. כשמסתכלים עליו במבט ראשון הוא נראה צלבני, למשל סיתות שוליים אופייני להורדוס או לצלבנים. הבאשורה- החלק העליון הוא מבצר פנימי. הוא בנוי כמבצר בתוך מבצר, וגם זה אופייני לצלבנים. מטיילים וחוקרים שעברו כאן במאות 18-19-20 סיפרו שעברו ליד "המבצר הצלבני" של קלעת נמרוד בדרכם לבניאס, וכך השתרשה הסברה שהוא צלבני.

הבעיות בזיהוי הצלבני: לצלבנים היה תיעוד מפורט על המבצרים שלהם, על כל בניית מבצר, גביית מיסים לבניית כל מבצר. כל המבצרים הצלבניים בארץ מוזכרים כמה פעמים בכתובים שלהם, וקלעת נמרוד (או קלעת צוביבה=מבצר המצוקים, כפי שנקרא אז) לא מוזכר בכלל בשום מקום.

אבן ג'ובייר, נוסע ספרדי מוסלמי שביקר בארץ ב-1184, מספר שישן כאן בדרך, ליד עץ אלון, ומספר שעמק החולה נשלט על ידי מבצר הונין (ליד מרגליות), שהוא מבצר קטנטן ולא חשוב. אם הוא עבר כאן, ומספר על פרטי פרטים שראה, ולא מזכיר את המבצר הענק הזה, כנראה שהוא לא ראה אותו, כי הוא פשוט לא היה קיים עדיין ב-1184, וב-1187 הצלבנים גורשו מהארץ. כלומר - במאה ה-12 היתה פה רק גבעה עם סלעים. התיעוד שיש לנו הוא רק מהמאה ה-13 והלאה, ואז הצלבנים היו רק במישור החוף, ולא הגיעו לאזור הזה בכלל. לכן לא יכול להיות שהמבצר צלבני. הוא החל להיבנות ע"י האיובים ונמשך ע"י הממלוכים.

האיובים - סלאח א-דין האיובי כבש וארגן את כל המזרח התיכון בשנים 1180-1160. ב-1187 הביס את הצלבנים בקרב קרני חיטין. סלח א-דין מת ב-1193, והעביר את ממלכתו לשלושת בניו. שלושתם היו שלומיאליים, ולא מוצלחים כמו אביהם, ותוך 3 שנים כמעט מוטטו את כל ההישגים של האבא. הדוד שלהם, מאלכ אל-עאדל, אחיו של סלח א-דין, תפס את השלטון ונפנף אותם, ושלט 21 שנה, מ-1196 עד 1217. אחרי מותו של אל-עאדל הממלכה חולקה בין חלק מבניו: מאלכ אל אשראף קיבל את הגזירה- צפון סעודיה וירדן, כאמל קיבל את מצרים וארץ ישראל (הנתח המשמעותי ביותר), ומועאט'ים קיבל את אזור דמשק. מועט'ים הוא זה שבנה את המבצר על הר תבור, ב-1212. ב-1217 הגיע מסע הצלב ה-5 הענקי, ומחשש שישתלטו להם על המבצר – מאלכ אל עדל אמר אז לבנו מועט'ים- להרוס את המבצר שבו, כדי שלא ייפול בידי הצלבנים. כך הם הרסו גם את המבצר שבנו בעצמם בצפת, ועוד מקומות.

ב-1225 הגיע מסע הצלב ה-6 בראשות פרידריך השני מלך גרמניה. (פרידריך ה-1 הוא ברברוסה, זה שטבע בנהר ולא הגיע לארץ). הוא היה מלך מוכשר וגנרל מוכשר. עוד לפני שהגיע לארץ כבר שלח שליחים לארץ, כדי לדבר עם מועאט'ים ועם כאמל. שניהם חששו ממנו, וכל אחד גם פחד שהשני יחתום על חוזה עם פרידריך ויצא נגדו. לכן כאמל נתן לפרידריך את ירושלים ובית לחם במתנה, בהסכם בלי קרב. פרידריך נכנס לכנסיית הקבר והחזיר את השליטה הנוצרית בעיר. פרידריך השני עזב לבסוף את הארץ ב-1229, בגלל ויכוחים עם האפיפיור. מועט'ים פנה לאחיו אל-עזיז עותמאן ששלט באזור סביב הבניאס, וביקש שיבנה כאן מבצר להגנה על האזור.

ב-1240 עזיז מת, בנו פחר א-דין (לא קשור לפחר א-דין מהמאה ה-17) החליף אותו בשלטון.
הממלוכים עולים לשלטון במצרים ב-1250, והמונגולים מגיעים לאזור מערבות אסיה. ב-1258 נכנסו המונגולים לבגדד, חיסלו את החליף האחרון של בית עבאס, אחרי 500 שנות שלטון, וכבשו גם את דמשק. פחר א-דין מסר להם את המבצר הזה בלי קרב. מכאן הם ירדו דרומה לעמק החולה, ונלחמו בממלוכים שעלו ממצרים לארץ – בקרב עין ג'אלות, 1260, והמונגולים הובסו בידי בייברס. אז הממלוכים החלו להשתלט על כל ארץ ישראל, והוציאו את פחר א-דין להורג.

שלבי בניית המבצר – במהלך 50 שנה:

שלב א': ב-1226 אל-עזיז עותמאן בנה כאן את הבאשורה – המבצר הפנימי העליון. יש כתובת שמזכירה זאת.
שלב ב': ב-1230 אל-עזיז עותמאן הרחיב את המבצר, עם חומה וחצר, עד הגודל הנוכחי שלו.

שלב ג': ב-1240 אל-עזיז מת, בנו פחר א-דין, שהחליף אותו, עשה כאן קוסמטיקה – הוסיף סביל לשתיה ועוד דברים קטנים.

שלב ד': ב-1270-1275 – ביליכ, קצין ממלוכי של בייברס ישב כאן, אחרי שהיה מפקד ירושלים. הוא הרחיב את המבצר, הוסיף מגדלי שמירה בחומה, ובנה וילה ענקית עבור עצמו.

המבצר הזה ישב על הדרך הראשית בין דמשק לקהיר, ושלט גם על הביטחון בדרך וגם על המסחר. חוץ מזה, הוא נועד להראות לאזרחים את עוצמת המלך השליט.

חלק מהמבצר נהרס ברעידת אדמה, ולא כל ההריסות שוחזרו. בכל זאת נשארו הרבה חלקים שלמים שעומדים, והם מספיק מרשימים ואטרקטיביים למבקרים. לכן הארכיאולוגים לא משקיעים פה זמן וכסף לחפירות. האתר לא נחפר כמעט בכלל, ורק עובדי הגן קצת מתקנים ומשפצים כדי ליצור מסלול הליכה מסודר.

המגדל הדרום המערבי: - מגדל של 4 קומות בפינה הדרום מערבית. המגדל הזה הוא בוודאות בנייה איובית, עם קירות יפים וקשתות יפות. כשהגיעו הממלוכים המגדל נראה להם קטן מדי, ולכן הם שברו 2 פתחים של חרכי ירי, והוסיפו עוד אגף כדי להגדיל את המגדל. בחלק הממלוכי אפשר לראות עוד חרכי ירי חדשים, במקום אלה שנחסמו. בהמשך יש גרם מדרגות עגול שגם כיום אפשר לרדת בו לקומה התחתונה.

מאגר מים גדול - זה בור המים העיקרי של המבצר. על הקירות עדיין רואים טיח למניעת הלחול המים. בור המים ניקז את כל החצר הפנימית, וכל הפתחים היו סגורים, כדי לשמור על חשיכה ולמנוע התפתחות של אצות ולכלוכים. כיום חלק מהפתחים שבורים. לאורך הקירות היו מרזבים שהכניסו את המים פנימה. גרם

המדרגות הוא מקורי, ושימש לתחזוקה של הבור, לניקיונות ותיקונים. הפתח להוצאת המים היה כנראה מלמעלה.

סביל/רהט לשתייה - הסביל צמוד למאגר המים, וקיבל מים מהמאגר. כתובת שנשארה באתרה, מציינת את מי שבנה את המתקן: פאחר א-דין חסן, שבנה את הסביל ב-1240. הוא היה בנו של אל-עזיז, וזה אחד הדברים היחידים שהוא בנה כאן.

המגדל היפה - מגדל ממלוכי מתומן, עגול מבחוץ, פיסת הארכיטקטורה הכי יפה בכל המבצר. בעצם יש לו רק 7 צלעות, ויותר נכון לקרוא לו "משובעי". בכל צלע יש קמרון ירי, מלבד הצלע שפונה אל תוך המבצר. הקמרונות לא סימטריים אלא צדדיים. אבן הראשה מוסטת אל האבנים שלצידה. מהעמוד המרכזי יוצאים קמרונות ל-7 כיוונים שונים. בפינה יש אבן אחת שמסותתת בצורת פינה. המילוי בין האבנים הוא פירמידלי, עם שפיצים שמעצבים באצבעות הידיים. בפינה יש גם חדר שירותים.

זה סגנון בנייה ממלוכי מאוד מתוחכם. הארכיטקט היה צריך לתת לבנאים הנחיות מאוד מדויקות כדי לסתת את האבנים ולבנות מגדל כזה. יש כאן גם שיקולי אגו של בייברס, שרצה להראות את גדלותו. **יש טעות** אחת בבנייה – הפס הישר הראשון מעל הקשת לא מתחבר ישירות עם הפס בקיר שליטו, ולכן עשו סיתות שוליים שמתלכד עם הפס הזה. (סיתות שוליים היה בכל התקופות, ולא רק אצל הורדוס). בכניסה למגדל בנו עובדי הגן הלאומי חסימה למדרגות, בעזרת אבנים מתוך המבצר, וזה קצת מבלבל, כי אפשר לחשוב בטעות שזו בנייה מקורית.

באשורה / מגדל העז - דונג'ון בצרפתית - בפינה המזרחית של המבצר

רואים את החפיר העמוק מסביב למגדל (מס' 9), שלתוכו התמוטטו חלק מקירות המגדל.

המגדל הזה נבנה ראשון, כמבצר בפני עצמו, ב-1226, ע"י האיובים. הוא היה חזק מאוד ומוקף בחפיר, עם מגדלים מרובעים בפינות, שער כניסה ובורות מים. לפני המבצר היתה חצר וגם היא הייתה מבוצרת, עם חרכי ירי. בימי בייברס הרחיבו אותו וביצרו אותו עוד יותר.

השער כוסה במפולת, ורואים רק את קצה הקשת של השער, שדרכה נכנסים למגדל. מעל השער הייתה פרגולה עם קורות עץ.

תצפית מראש המגדל: לכיוון דרום - רמת הגולן, נחל סער, עין קיניה ולידה קטעי אבן חול, נאבי חזורי, נאבי אילייה - קבר אליהו הנביא לפי אמונת הדרוזים, היישוב נמרוד בפסגה. ואדי אל נאקב (נחל המעלה) צמוד למבצר, והדרך העתיקה עוברת ממש כאן. החרמון ונווה אטייב. ואדי חזורי – מצפון, מתחבר לנחל גובתה שמגיע עד המבצר וממשיך עד הבניאס.

בנחל סער רואים את קילוח הבזלת שהגיע מהר רם עד לכאן- נראה כמו פלטה מוגבהת.

מסלול הליכה אפשרי: מקופות הגן – שביל תלול שעולה ומטפס למעלה ומגיע ישירות למגדל העז. או שאפשר לרדת מכאן למטה אל הקופות, בכיוון ההפוך.

בריכת מים – רואים מלמעלה, ליד הקופות, נראית היום כמו מגרש פתוח. המים היו נאגרים בה מכל הכיוונים, והיו מעלים את המים למבצר ע"י חמורים. גודלה 20X100 מטר, ועומק כ-10 מטר. כיום היא נסתמה בסחף וקשה לזהות את הגודל האמיתי שלה.

המגדל הצפוני - מגדל ממלוכי, שאולי שימש גם כחדר מעצר בחלק מהתקופות. בקירות רואים שקעים שאולי בהם היו סורגים. כאן יש טכניקה מיוחדת של קירוי. כאן אין עמוד באמצע כמו במגדל המתומן, אלא הקירות עולים בשיפוע ומתחברים באזור אחד למעלה. למעלה יצרו אבנים מלבניות קטנות שממלאות את התקרה עד הפתח הקטן שבמרכז התקרה. הבנייה הזו החזיקה מעמד גם ברעידת האדמה החזקה ב-1759 ונשארה שלם. החור בתקרה שימש גם לאור וגם כארובה לעשן החימום בחורף.

בחלונות שמו לוחות שעווה שקופים, שנתנו לאור לחדור, אך עצרו את הרוחות והקור. באותה תקופה כבר היו חלונות זכוכית וויטראזים בכנסיות, אך זה היה יקר מדי לשימוש במצודות דרכים כזו.

הבנייה הממלוכית בארץ היא רק חלק קטן מהיכולות שלהם – מבצר בצפת, מדרסות בירושלים וכדו'. אבל במצרים – מרכז השלטון שלהם – יש בנייה ממלוכית מדהימה ביופיה. החומה מסביב למבצר היא איובית, שהממלוכים חיזקו ושיפרו אותה.

המגדל והשער הצפון מערבי - השער הפנימי הקטן הוא איובי, עם כתובת של אל-עזיז, מ-1230.

הקשת הגבוהה יותר היא התוספת הממלוכית מ-1275. לידה יש בור מים, מתוכו העבירו מים לתוך הוילה. רואים גם חדר שירותים שהיה כאן.

הוילה הגדולה שביליכ הממלוכי בנה כאן למעלה, על החומה המערבית, עם שתי קומות. בוילה היתה כתובת יפה וארוכה, שבה ביליכ מתאר את הבנייה המהוללת, בשם אללה הרחמן, לכבודו של בייברס המפקד העליון, שאני בילאכ בניתי... וכולי. הכתובת מוצגת ליד הוילה, ולידה הסמל המלכותי של בייברס.

האבנים בוילה ובחומה שכאן הם ענקיות, ומזכירות אבנים מירושלים, מהר הבית ההרודיאני. בילאכ היה מפקד ירושלים לפני שהגיע לכאן. ייתכן שהוא רצה להראות שגם הוא יכול לבנות עם אבנים גדולות ומפוארות כאלה.

מנהרת סתרים - מנהרה ממלוכית מרשימה שדרכה אפשר לצאת מהמבצר (ואכן יצאנו משם). זו מנהרה ענקית וגבוהה, וחושבים שאלה היסודות הממלוכים של הוילה הגדולה.

היציאה מהמנהרה היתה קבורה בעפר, ולפני כמה שנים חשפו אותה. כל האבנים הלבנות היו מכוסות באדמה, ורק האפורות היו חשופות. רואים קשת מקלה מעל המשקוף, כדי להעביר את הלחץ ומשקל הקיר הכבד - לשני הצדדים.

תצפית מהמגדל- מערבה:

תל עזזיאת – גבעה עם עצים בקצה רמת הגולן, לפני הנפילה לעמק החולה. היה מוצב מחלקתי סורי עד 67. נכבש די בקלות בששת הימים.

תל פאחר - מוצב פלוגתי סורי גדול, בערך 1 ק"מ פנימה לתוך הגולן, מאחורי תל עזזיאת, מוצב עורפי. חטיבת גולני ניהלו שם קרב הבקעה גדול ביומיים האחרונים למלחמת ששת הימים. היה קשה לכבוש אותו, היו גם כמה טעויות, 31 הרוגים, וחילקו שם הרבה צלשיים ועיטורים.

תוספת מהאינטרנט : הקרב נחשב אחד מהקרבות המרכזיים במורשת הקרב של חטיבת גולני. העיתונאי יעקב העליון נפצע קשה במהלך הקרב, ותיעד בספרו "רגל של בובה" את חוויותיו מהפציעה והשיקום. כיום המקום נקרא: "מצפה גולני", עם אנדרטה לזכר הקרב.

עצי האקליפטוסים של אלי כהן – לפי המחקרים החדשים, אין שום עדות לסיפור שמספרים, ששתילת העצים במחנות הצבא היתה הצעה של המרגל אלי כהן לסורים, כדי שצה"ל יוכל לזהות בקלות את הבסיסים. זו כנראה אגדה, שנועדה להראות שהסורים היו טמבלים והצלחנו "לסדר אותם", וזה נוצר כנראה בשנות האופוריה שבין השנים 67-73. ב-1973 ראינו את הסורים נלחמים בגבורה בחרמון ובעוד מקומות, והתדמית שלהם השתנתה לחלוטין.

נסיעה דרומה

תצפית מפל סער – על כביש 99 : נחל סער זורם בתפר בין הבזלת של הגולן לגיר של החרמון, ומהווה גבול גיאוגרפי בין שני האיזורים.

תמליל סיור מספר 38 לירושלים הצלבנית

מסלול: כיכר ספרא, מגדל טנקרד, רוקפלר, קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה

נסיעה לירושלים

המסלול (כל היום ברגל): כיכר ספרא, מגדל טנקרד (פינת העיר העתיקה), החומה הצפונית של העיר העתיקה, מגדל החסידות, מוזיאון רוקפלר, שער שכס (שער סטפנוס), מוריסטון-כנסיית הגואל הלותרנית(היה סגור), חזית כנסיית הקבר, הקארדו ברובע היהודי, כנסיית מרים של הגרמנים ברובע היהודי, קבר דוד, חדר הסעודה האחרונה בהר ציון, שער "הבורסקאים".
האוטובוס יחכה בשער האשפות.

נסיעה לאורך הקו העירוני - בקו התפר בירושלים (רחוב דרך שכס):
כאן עבר הגבול בין 1948-1967. בבתים רואים עדיין עמדות וחרכי ירי.
מעבר מנדלבאום המפורסם – מעבר הגבול בין ישראל לירדן.
כשמגיעים מצפון- בצומת לפני שער שכס: אם רוצים להגיע לשער יפו- פונים במזלג ימינה, ויורדים לתוך המנהרה. אם רוצים להגיע למרכז העיר – ממשיכים למעלה ואז פונים ימינה.
הרובע/המתחם הצרפתי – אזור שכולל את מנזר הנוטרדאם והמבנים מסביבו.
השער החדש – בפינה הצפון מערבית של העיר העתיקה, ממול הנוטרדאם. נבנה בסוף מאה 19 כהיענות של הסולטן התורכי (עבדול חמיד השני) לבקשה הצרפתית, לחבר בין הרובע הצרפתי שמחוץ לחומות, לבין העיר העתיקה. בפינה הזו עמד מגדל גדול – "מגדל גוליית" בפי המוסלמים, מגדל טאנקרד ע"ש המפקד שצר על הקטע הזה, במצור הצלבני על העיר ב-1099.

כיכר ספרא – כיכר העירייה

זה מקום טוב להתחיל סיור, כולל שירותים ציבוריים, אפשר לתת הקדמה, בישיבה על הספסלים.
התקופה הצלבנית בירושלים (1099-1187): הצלבנים הגיעו ב-1099, לאחר מסע ארוך בן 3 שנים, חלקו האחרון עשו ב"טיסה" לאורך מישור החוף. בדרך לכאן כבשו רק 3 ערים בארץ: יפו, רמלה ובית לחם. בדרך מצפון כבשו שתי ערי-ממלכה: אדסה (אורופה), ואנטיוכיה (כיום אנטקיה). הם הגיעו לירושלים אחוזי אופוריה. הם אמרו: זה רצון האלוהים, אלוהים רוצה בכך (בלטינית: תיאוס וולט).
אחרי כיבוש ירושלים נערך בה מרחץ דמים. היהודים והמוסלמים נשחטו ברובם, וחלק נמכרו לעבדות. ב-1187 הצלבנים הובסו בקרב קרני חיטין. ירושלים נפלה אחרי כמה חודשים, כשבראשה עמד בליאן מאיבלין (בסרט: ממלכת גן העדן הוא נקרא אורלנדו בלוס). הם נכנעו לסלאח א-דין אל איובי, והוא נחשב למי שהביא את חורבנה של ירושלים הצלבנית. הם נכנעו, והעיר עברה לידי האיובים.
ב-1191 הצלבנים חזרו (ריצ'רד לב הארץ) והקימו מחדש את ממלכת הצלבנים, אך לא כבשו את ירושלים. הממלכה נוסדה רק במישור החוף, ורק בשלב מאוחר יותר, במסע הצלב השישי, העיר עברה לרשות הצלבנים ל-15 שנה בלבד. זה קרה ב-1229 בהסכם- בין פרידריך השני מלך גרמניה לבין הסולטן המצרי, עד 1244. זו רק אפיזודה בירושלים, תקופה קצרה ולא משמעותית.
לכן - התקופה העיקרית של הצלבנים בירושלים היא במאה ה-12, בממלכה הראשונה. אז העיר קיבלה מחדש את אופייה הנוצרי, אחרי שלטון מוסלמי של 450 שנה. הצלבנים עשו בעיר פעילות אינטנסיבית של בנייה. תואי החומות של הצלבנים כמעט לא השתנה ממה שהיה קודם, וגם חלוקת הרחובות והבניינים הבולטים נשארו כמו שהיו. הצלבנים עשו בעיקר שינויים, הוסיפו כנסיות והפכו מסגדים לכנסיות. אבל כללית – העיר לא השתנתה הרבה מהמאה ה-11 למאה ה-12, וגם לא שונה בהרבה ממבנה העיר במאה ה-20.
גודל העיר: בימי בית שני העיר הייתה ענקית- 1800 דונם, כמעט כפול מאשר העיר העתיקה כיום. גם בתקופה הביזנטית העיר הייתה יותר גדולה מהיום, כולל הר ציון ועיר דוד.
מתישהו במאה ה-11 - העיר קטנה והצטמצמה למימדים הנוכחיים, כשהעיר נשלטה ע"י הפאטימים ממצריים.

החומות מימי הביניים שימשו בסיס לחומות שבנה גם סולימן המפואר במאה ה-16. רק בחומה הדרומית יש הבדל קטן בתוואי החומה כיום מהחומה הצלבנית.

שכונות/איזורים עיקריים בתוך העיר הצלבנית:

בהר הבית – כיפת הסלע, שהיה מונטמנט מוסלמי משנת 691 – הפך לכנסייה- מקדש האדון (טמפלום דומיני). הצלבנים היו בטוחים שהוא בנוי על המקדש של ימי בית ראשון.

בחלק הדרומי של הר הבית – היה מסגד אל אקצא- שנבנה ב-705 ע"י אל-וואליד ה-1. אצל הצלבנים זה הפך בשלב ראשון לארמון המלך הצלבני- באלדווין הראשון. (לפניו שלט גוטפריד מבויון, שנקרא "מגן המקומות הקדושים"- אדווקטוס סנטי ספולו, ולא נקרא מלך). באלדווין הבין שבחר את המיקום הגרוע ביותר למלך, כי הר הבית מבודד מהעיר, והארמון נמצא בקצה נידח של העיר.

ארמון המלך - באלדווין החל לבנות ארמון מלכותי ליד שער יפו – המצודה (היום ליד מגדל דוד), ולשם עבר ארמון המלך מאז עד סוף הממלכה.

טמפלריים במקדש שלמה - כשאל אקצא התפנה, העניקו את המקום למסדר "האבירים העניים של ישוע" (KNIGHT TEMPLERS). זה הפך למפקדה שלהם. למסגד הם קראו טמפלום סלומוניס- מקדש שלמה. מאז החלו לקרוא לעצמם האבירים של המקדש, ובקיצור טמפלריים, כי הם ישבו ב"טמפל". מתחת למקדש

שלהם יש קמרונות תת קרקעיים שנבנו ע"י המוסלמים. הקמרונות האלה הפכו אצל האורות, ולכן נקראו מאז: אורות שלמה. באורות רואים עד היום טבעות לקשירת חבלים, שקתות וכו'. היו שם מאות סוסים,

לפי התיאורים שיש לנו מאז.

רובע הפטריארך הלטיני(קתולי) - מנהיג הכנסייה הלטינית בארץ, ישב באזור של כנסיית הקבר. האזור נקרא הפטריארכיה, או רובע הפטריארך, כיום זה הרובע הנוצרי.
הוספיטלרים – מסדר אבירי יוחנן הקדוש (אבירי סנט ג'ון), ישבו במוריסטאן, קרוב לכנסיית הקבר. היו להם שם שני מוסדות מרכזיים: בית חולים והכנסייה- כנסיית סנט ג'ון.
הלזאריטים (מצורעים)- מסדר לזארוס הקדוש, רוב חבריו היו בעיקר המצורעים. עד אז מצורע אינו לוחם באירופה. מצורעים היו מוקאים מחוץ לחברה, ישבו בבידוד בבתי מצורעים מיוחדים, והיו מביאים להם לשם את האוכל. צרעת הייתה מחלת עור מידבקת מאוד, נחשבה לעונש אלוהי. בתנ"ך מרים אחות משה קיבלה צרעת בגלל שריכלה, וגם המן האגגי, ועוד מקרים בתנ"ך. צרעת בתנ"ך אינה אותה מחלה שכיום מדברים עליה. בספר ויקרא מתוארים סימני המחלה, והם שונים מהמחלה של היום. כיום וגם במאה 12 – צרעת זו מחלה שנגרמת ע"י מיקרו בקטריה – "מחלת האנסן". גם כיום יש בעולם הרבה חולים כאלה ובתי מצורעים. בשכונת טלבייה היה עד לאחרונה בית חולים האנסן, ששימש לאשפוז חולי צרעת. כיום חולים כאלה מטופלים בטיפולי תרופתי יומי, ואין צורך לבודד אותם.
צרעת במאה 12 היא מקבילה לאיידס במאה 20 (לא במאה 21). גם איידס נחשבה מחלה נוראית, מידבקת, עונש מאלוהים להומוסקסואלים.

בימי הצלבנים בארץ – המצורעים יכלו להתארגן במסדר צבאי נזירי, כמו המסדרים האחרים. לפי מפות צלבניות, הם ישבו מחוץ לעיר, מצפון מערב לעיר, ב"לזאראוס" וזה בערך במקום הזה, של ככר ספרא. בחפירות שנעשו לפני כ-20 שנה, כשבנו את ככר העירייה, נתגלו שרידים של מבנה ציבורי גדול מימי הביניים. ייתכן שזה שריד של בית המצורעים. אין הוכחה ברורה שזה מהמאה ה-12, ואולי זה בכלל ממלוכי.
המסדר הטבטוני (טאוטוני?) הגרמני - חבורה של אבירים הוספיטלרים, שהתפצלו והקימו מסדר עצמאי, ב-1128. בהתחלה הם לא קיבלו אישור מהאפיפיור להקים מסדר נפרד. רק ב-1198 קיבלו אישור רשמי למסדר משלהם, ובהמשך הם ישבו בשטרקנברג (מונופורט=הר חזק) בגליל, אבל רק במאה 13. במאה ה-12 אי אפשר לדבר על מסדר רשמי כזה בארץ.

הקומונות הימיות - לא ישבו בכלל בירושלים. הם ישבו רק בעכו או בצור, בערי חוף גדולות, ולא עניין אותם לשבת בערים בפנים הארץ. גנואה, ונציה, אמלפי, מרסיי וכו'.

הרובעים/ השכונות למיעוטים בירושלים הצלבנית – המילה רובע באה מהמילה רבע, וכיום אנחנו מכירים באמת 4 רבעים לעיר העתיקה. כיום ההגדרות מסובכות יותר – ולא נוצרים רובעים חדשים, אלא התקבעו הרובעים שהיו בתקופות קודמות. במאה ה-12 יותר נכון לקרוא לרובע – שכונה, אלה שכונות שנועדו למיעוטים שהיו בעיר.

הרובע הסורי - נקרא יודיאריה (ז'ווידיריה) – רובע של נוצרים סורים שהיה מצפון להר הבית. זה היה שם כללי לכל הנוצרים המזרחיים- קופטים, סורים, אתיופים – כל אלה שלא קתולים. לפי פראוור - קראו לשכונה על שם היהודים, כי שם אולי ישבו היהודים לפני הצלבנים, אולי בתקופה הפאטימית. רק השם נשאר, כי היהודים לא הורשו לשבת בעיר בימי הצלבנים.

הרובע הארמני – היה באותו מקום שנמצא היום. יש שם שרידים, וכנסייה צלבנית שלמה שנשארה שם (כנסיית סנט ג'יימס- קתדרלת יעקב הקדוש). הם קיבלו רובע נפרד בגלל נסיכות ארמנית בשם קיליקיה (ארמניה הקטנה, בדרום טורקיה). הם היו בני ברית נוצרים של הצלבנים בארץ, ומלכי הצלבנים התחתנו עם נשים ארמניות. למשל מורפייה – נסיכה ארמנית שהתחתנה עם באלדווין השני. נולדה להם מליסנדה, שהיא בעצם חצי ארמנית. בימי מליסנד יש הרבה פעילות בנייה בעיר, והיה יחס מיוחד לארמנים, ואולי מאז החל הרובע הארמני.

רובע יהודי? – לפי מקורות צלבניים ואחרים – אין שום איזכור ליהודים בעיר, וכנראה היה איסור על יהודים להתישב בירושלים במאה 12. ב-1170 הגיע בנימין מטודלה לטייל בארץ. הוא מספר, שכשהגיע לירושלים פגש קבוצה של 200 יהודים, שמתעסקים בתעשיית הטקסטיל וצביעת בדים.

רוב החוקרים חושבים שזו טעות, ושהוא כתב ד' יהודים ומתרגמים חשבו שזה ר' יהודים, כלומר 200. אייל חושב שאכן היו 200 יהודים, ויש ראיות לכך, אך זה מאוד לא מקובל במחקר, וחושבים שהיו רק ארבעה יהודים. היהודים ישבו למרגלות מגדל דוד, ליד ארמון המלך, כי היו זקוקים להגנה מפורעים.

רובע קתולי? - רובע מוגדר רק למי שהוא מיעוט. אם הנוצרים הקתולים שולטים – אין להם רובע קתולי. הכל שלהם, והם ברוב חסדם נותנים רובעים למיעוטים

כנסיית – כנסיית הקבר, כנסיית יולינוס ועוד הרבה כנסיות, שיצרו בעיר אופי נוצרי, צלבני, אירופאי.

הליכה לאורך החומה הצפונית, לכיוון מוזיאון רוקפלר:

מגדל טנקרד - הפינה הצפונית מערבית של חומת העיר העתיקה. חומת סולימן מהמאה ה-16 היא בנדבכים העליונים. היא יושבת על שרידים קדומים יותר, חלקם גם מימי הצלבנים. רואים שרידי מגדל בולט מתחת לחומה, שהוא כנראה מהתקופה האיובית, ובולט מחוץ לקו החומה גם מבחוץ וגם בתוך העיר. הוא נשען על מגדל מהמאה ה-11, אולי סלגיוקי או פאטימי, לפני הצלבנים.

כיום לא רואים את קו החומה מאותה תקופה. רואים רק את החומה של סולימן. המגדל נמשך קצת יותר פנימה לתוך העיר, ושם היה מחובר לחומה. מגדל גדול כזה היה נקודת שמירה על השער שעמד לידו. השער מהווה תמיד נקודת תורפה, ולכן הצלבנים ניסו לתקוף מכאן.

ההיסטוריונים הצלבנים מספרים, שכשהצלבנים הגיעו לירושלים ב-1099.13.6 הם ביצעו מתקפה ראשונה עם סולמות על חומת העיר, במקום שאח"כ קראו לו מגדל טנקרד, זה שהוביל את המתקפה. זה כנראה המגדל שאותו תקף טנקרד – מכיוון צפון מזרח. זו הייתה התקפה לא הגיונית. ברור שכך אי אפשר לכבוש עיר, וההתקפה נכשלה. הצלבנים היו די הזויים. הגיעו לכאן עם סולמות, ובטוחים שאלוהים איתם, וידאג "להוריד את המוסלמים מהחומה". הם נדהמו לגלות שזה לא קרה, ואז החלו לחשוב בצורה קונבנציונלית.

ביצורים באירופה - בעולם הצלבני באירופה, במאה 11, לא היו ביצורים כאלה. לא היו בכלל ביצורי אבן, אלא רק ביצורי עץ. רק בדרום איטליה היו מעט ביצורי אבן, אבל בגרמניה, הולנד, צרפת, אנגליה – היו רק מעץ. כשהצלבנים באו לארץ, לא ברור איך ידעו לארגן מצור על ערים מבוצרות, כי אין כאלה ערים מבוצרות

באירופה. הבנייה באירופה היתה אז מאוד עלובה. ההסבר הוא שבדרך לארץ הם קיבלו סיוע ביזנטי, התנסו במצור על אנטיוכיה ועוד מקומות, וכך למדו בדרך הקשה. במאה ה-12 – העולם באירופה החל להשתנות, והחלו לבנות גם שם ביצורי אבן.

המצור - רק אז הצלבנים הבינו שצריך לשנות גישה, ולתקוף את העיר בצורה קונבנציונלית – כלומר- לבנות מכוונות מצור. לא היו להם עצים לכך, ולכן הלכו ליפו, פירקו שתי אוניות ובנו מהעצים שלהם מכוונות מצור, ואיתן תקפו בצד הצפון מזרחי, ליד מוזיאון רוקפלר של היום, ושם הצליחו לפרוץ לעיר.

השערים בחומה מהתקופה שקדמה למוסלמים – לא נמצאו מבחינה ארכיאולוגית. יש תיאורים ספרותיים על המון שערים בחומה, ויש ויכוח בין החוקרים איפה הם היו, כי אין ממצאים.

מול מוזיאון רוקפלר, שנמצא מול הפינה הצפון מזרחית של העיר העתיקה:

הפריצה הצלבנית לעיר הפאטימית הייתה כאן, באיזור הזה. הייתה כאן חומה אחרת מזו של היום, ומסביבה חפיר. הצלבנים מילאו את רוב החפיר בעפר, בזמן שהמוסלמים ירו בהם מלמעלה "אש יוונית" זו אש מיוחדת שאי אפשר לכבות ע"י מים(סוד הכנתה לא מוכר עד היום), המים רק מלבים את האש. הצלבנים הכינו מראש חומץ, שמכבה את האש הזו, כי היו איתם נוצרים מקומיים שעזרו להם לתכנן את הפריצה.

במקביל הם הביאו את מכוונות המצור שבנו מהקרשים שפירקו מהאוניות בנמל יפו.

יש שני סוגי מכוונות מצור: איל-מצור ומגדל-מצור. האייל (עם קצה בצורת אגרוף) הולך קודם ומכה בשער העץ או בעמדות שלידו, אבל לא בחומה עצמה, כי היא עשויה מאבנים גדולות. (בתקופה האשורית, העתיקה יותר – חומות היו עשויות מלבנים קטנות, ואז אייל-מצור היה מחודד, ויכול היה לשבור אותה).

האייל הצליח לערער את השער הפאטימי, אך לבסוף קרס ונשבר. הוא חסם לצלבנים את המעבר והם לא יכלו לקרב את מגדל המצור. לכן הם הציתו את האייל שלהם עצמם, כדי לפנות את הדרך. אז המוסלמים שפכו מלמעלה מים על האש, כדי שימשיך לחסום את המעבר. לבסוף האייל נשרף, קירבו את מגדל המצור לחומה, והחיילים הצלבנים טיפסו והצליחו להיכנס פנימה, ב-15.6.1099. בכל המאה ה-12 עמד כאן צלב גדול, כדי להנציח את סיפור הפריצה לעיר.

זילון מטוסי – אחד מאלה שתיארו את המצור והכיבוש, לא ראה את הדברים בעיניו, אלא כתב זאת 20 שנה אחר כך. הוא מתאר את המצור, שבערב הפריצה הצלבנים עומדים, רואים את הנצורים, וזה "ערב אחרון של שקט ליהודי, לערבי ולטורקי". יהושע פראוור מתבסס על זה ומפרש זאת שהיו יהודים בשכונה הצפון מזרחית. אבל זה רק פורמט פיוטי של כתיבה היסטורית, ואי אפשר להסיק מזה מסקנות חד משמעיות על זהות הנצורים שם. העובדות היחידות הן שבמהלך הפריצה היה טבח נוראי, ובו נהרגו גם מוסלמים וגם יהודים. אי אפשר לדעת באיזה איזור בעיר ישב כל אחד. יש מחלוקת בין החוקרים, אייל חושב שפראוור טעה, והרובע היהודי היה בכלל מול הכותל המערבי.

מוזיאון רוקפלר

בתקופת המנדט, סביב 1930, תרם המיליונר האמריקאי הנוצרי - ג'ון דייוויסון רוקפלר(הבן)- מליון דולר, להקמת מוזיאון לעתיקות במצרים. המצרים העמידו מכשולים בירוקרטיים, והוא ביטל את התרומה. לבסוף שכנעו אותו להשקיע את אותו כסף במוזיאון בירושלים, שיכיל את הממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו בארץ ישראל בתקופת המנדט. (זה היה בנו של ג'ון רוקפלר, שהקים את תעשיית הנפט והפך לאיש העשיר בעולם סביב שנת 1900).

הבנייה נעשתה בסגנון בריטי, ובינואר 1938 הוחלט לערוך טקס פתיחה חגיגי למוזיאון. הארכיאולוג הבריטי- ג'ימס לסלי סטארקי, שחפר אז בלכיש, היה בדרכו לטקס, עלה על מונית מחברון לירושלים. בדרך חסמו אותו ערבים מקומיים, הוציאו אותו מהמונית וירו בו בדם קר. טקס הפתיחה נדחה עקב האירוע הזה. מוזיאון רוקפלר הפך למוזיאון ארכיאולוגי לעתיקות ארץ ישראל, והכיל את הממצאים החשובים ביותר. ב-1948 המוזיאון עבר לשליטת הירדנים. הם הזניחו מאוד את המוזיאון, אבל אז היה בו גם אוצר חשוב - מגילות מדבר יהודה. ב-1967 הגיעו לכאן כוחות הצנחנים, וזו הייתה התחנה האחרונה לפני חומות העיר העתיקה. מכאן התארגנו וירדו לכיוון גת שמנים ולשער האריות, וכבשו את העיר העתיקה.

המוזיאון עבר לשליטת ישראל, והוא שייך למוזיאון ישראל ומהווה חלק ממנו. בשנים האחרונות העבירו חלק מהממצאים למוזיאון ישראל, שהוא כיום המוזיאון החשוב, אך עדיין יש כאן ממצאים מדהימים. הבניין נשאר כמו שהיה, והמוצגים עדיין מוצגים באותה צורה שהיו בעבר, עם אותן כיתוב, שלטים וחלונות תצוגה מימי המנדט. בעצם המוזיאון עצמו הפך למן מוזיאון שמסמל את התקופה, ומראה את סגנון הבנייה וצורת התצוגה של שנות ה-30 במאה ה-20: קמרונות אבן, חקיקה באבן, ועיטורים מיוחדים.

מומלץ מאוד לבוא לבד למוזיאון – כדי לראות בנחת את כל הממצאים המעניינים שבו: שנהבים ממגידו, האדם הקדמון מהגליל, סרקופגים מעופרת מהתקופה הרומית-ביזנטית, ועוד הרבה פנינים. גולת הכותרת היא הממצאים מימי הביניים: משקופים מכנסיית הקבר הצלבנית, משקופי עץ ממסגד אל-אקצא, ופיסול מדהים של ארמון הישאם מיריחו.

שני המשקופים מכנסיית הקבר - המשקופים היו מעל שני השערים של הכנסייה, שנבנו בתקופה הצלבנית. בכנסייה כיום רואים שהמשקופים חשובים, ועליהם היו מודבקים לוחות אבן עם עיטורים. ברעידת אדמה של 1927 גם הכנסייה נפגעה, והיה חשש שהלוחות יתנתקו מהקיר ויפלו. לכן פירקו אותם והעבירו אותם לכאן. הכנסייה במאה ה-19 עם המשקופים עדיין מעל הכניסה:

המשקוף השמאלי - סדרת אירועים מחייו של ישו. אמנם יש מחלוקת לגבי חלק מהציורים אך אפשר להבין באופן כללי: רואים דמויות של כמה אנשים, בכל פעם שהדמות עם הילה מסביב לראש ועם צלב – זה ישוע הנוצרי.

משקוף זה מציג את חיי הרוח, את החסד והצדיקות, הקדושה, את הגמול על חיי צדק, למי שילך בדרכו של ישוע.

החיאית אלעזר (לזארוס), אח של מרתה ומרים, שנעשתה בבית פגי, כיום אלעזרייה. רואים אנשים שמכסים עם ידיהם את הפנים – ליד ארון קבורה שנפתח. זו בעצם פרה פיגורציה לתחיית ישוע עצמו.

אשה רוכנת אל רגליו של ישוע – זו מרים, אחותה של מרתה, שמושחת את רגלי ישו בשמן, ומבקשת ממנו להחיות את אחיה אלעזר. סדרת דמויות עם בעל חיים (חמור או פרד) ליד בתי הכפר – ישוע מבקש להביא לו עיר כדי לרכב עליו. יום א' של כפות התמרים - אנשי ירושלים מקבלים את פני ישוע, ומטפסים על עצים כדי להוריד כפות תמרים. יש כאלה שמבלבלים זאת עם זכאי המוכס שטיפס על השיקמה, אך כאן רואים בביור שזה דקל ולא שיקמה.

סעודה אחרונה – התלמידים יושבים שביב שולחן. יוחנן האהוב מניח את ראשו על ישוע. יהודה בדרכו לצאת החוצה כדי להסגיר את ישוע.

כל התמונות האלה הן הקדמה לכנסיית הקבר. את הצליבה ואת התחייה לא רואים בתמונות, כי אותן רואים כשכנסים לתוך הכנסייה. מבחוץ מתוארים רק האירועים שקדמו לצליבה, שהתרחשו בהר הזיתים, בדרך לירושלים.

המשקוף הימני - מתאר את הגורל של מי שבחר בחיי החומר, בתאוות הבשרים, סופו שיגיעו לגיהנום: רואים סדרה של גפנים או מטפסים ובהם משולבות מפלצות ועופות אגדיים, וכן קנטאור (חצי סוס חצי אדם). בקצוות – שני גברים עירומים, אחד מצביע על איבר מינו. ממש יצירה פורנוגרפית...

שני המשקופים יחד הם יצירה תיאולוגית דתית, מגולפת באבן ע"י כלי ברזל. זו אמנות אפיינית לתקופה הצלבנית, עם חורים קטנים שמשמשים עיטורים. הם יוצרו במאה ה-12, והושפעו מאמנות מדרום צרפת ומאיטליה. כנראה נעשה ע"י אמנים מאירופה שבאו הנה במיוחד לעשות זאת.

חלק מהיצירה נהרס, כנראה בגלל איקונוקלאזם מוסלמי – הרס איקונות ע"י מוסלמים, שהתנגדו לאמנות של דמויות ופרצופים. לכן הרבה פרצופים הושחתו.

פריטים מארמון הישאם שמצפון ליריחו (חריבת מפג'אר)

זה מכלול של ארמון, מסגד ובית מרחץ - מהתקופה המוסלמית האומאייית, נבנה בראשית המאה ה-8, אולי ע"י הישאם ואולי ע"י אל-ואליד השני. עוד ארמונות מאותה תקופה: חורבת מינייה מצפון לכנרת, צינאבריתל בית ירח, 4 הארמונות האומאיים מדרום להר הבית. יש עוד ארמונות בירדן ובסוריה. הארמון כנראה לא הושלם לגמרי, וחרב ברעידת אדמה בשנת 747.

ארמון הישאם הוא אחד המפוארים בעולם המוסלמי בכלל. המקום שמור די יפה, והרשות הפלשתינית השקיעה שם כסף בשימור, במרכז מבקרים. כל הארכיטקטורה נשארה בארמון, עם פסיפסים היפים בתולדות הארץ, דומים לאלה של ציפורי. חלק מהפריטים שנפלו או התפרקו – הובאו למוזיאון, וזה מה שרואים כאן.

כיפה עם 4 כמרונות – חלק ממערכת עיטורים שנמצאה בחפירות הארמון. סטוקו – טיח מכויר, פיסול ועיצוב עדין בתוך הטיח.

יצור מיתולוגי - חצי אדם, שנושא את הכיפה, כמו אטלס שנושא את כדור הארץ.

יש הרבה דמויות עם פרצופי אדם. אמנות כזו היתה רק בתוך הארמון ולא במבני ציבור ולא מבנה דתי. זה היה בראשית האיסלאם, ועדיין לא היה איסור גורף על זה. חוץ מזה, אנשי בית אומייה נחשבים ככופרים באיסלאם, לעומת בית עבאס.

כיפה שנפלה, מוצגת הפוך, מתארת גברים ונשים לסירוגין, שאולי מסמלים האנשה של כוכבי הלכת והשמש במרכז.

דמות עם זקן אדום, שמלה מעוטרת ומכנסיים רחבים, עומד מעל שני אריות. זה סמל של מלך, כנראה החילוף שבנה את הארמון. הפסל עמד בכניסה לבית המרחץ שבארמון.

רקדנית בטן עם קפלי שומן בבטן – המודל לאישה הסקסית באותה תקופה.

200 שנה מאוחר יותר – אמנות כזו הייתה כבר כפירה מוחלטת.

עיטורי עץ מאל-אקצא - עיטורי עץ צמחיים, ממסגד אל אקצא. גם המסגד נפגע ברעידת האדמה ב-1927, כמו כנסיית הקבר. רוב המסגד נפל, והיו צריכים לבנותו מחדש. במהלך השיפוצים נמצאו שם עשרות לוחות עץ כאלה, שעיטרו את המסגד מבפנים, ורובם נזרקו הצידה, לפח. במקומם שמו טפטים מודרניים, למרות שקשה להבחין בכך. אגף העתיקות הבריטי לקח חלק מהקרשים והביא אותם לתצוגה כאן.

העיטורים האלה מקורם בתקופה קודמת למוסלמים, לפני 705 לספירה. יש קרשים עם כתובת ביוונית, ("...של הפטריארך פטרוס...") שהיה שייך למבנה ביזנטי גדול, פורק משם ושולב במסגד אל-אקצא.

לפני כמה שנים, הווקף עשה שיפוצים במסגד, וזרק קורות עץ מהמסגד החוצה, והן נמכרו בגרושים לכל מי שרצה. עלה חשד שביניהן היו קורות עתיקות עוד יותר. חלק מהקורות נלקחו לבדיקת פחמן 14 כדי לתאריך אותן. התוצאות: חלק היו מהתקופה הביזנטית, וכמה קורות, ארזים וברושים, היו מאמצע ימי בית ראשון !! כלומר - הקורות הגדולות האלה שרדו את חורבן בית ראשון, את חורבן בית שני, את התקופה הרומית, הביזנטית, ועד התקופה המוסלמית, ומאז הן היו בתוך מסגד אל-אקצא, עד המאה ה-20. זה ממש לא יאומן שעץ יכול להישמר כל כך הרבה שנים, אבל אלה העובדות.

הקורות העתיקות האלה מבית ראשון - לא הגיעו למוזיאון, כי הן הונחו בחצר של המעבדה של הפרופסור שבדק אותן. הסטודנטים חיפשו עצים למדורת ל"ג בעומר, ולקחו את העצים למדורה...

הליכה לעיר העתיקה

שער שכם - זה שער עות'מני, מימי סולימן המפואר, אחד היפים בשערי העיר העתיקה.

למטה – שער ניצחון רומי, מימי איליה קפיטולינה. עדיין סגור לביקורים, כי אין מספיק מבקרים.

שער סטפנוס הקדוש - המפלס שביניהם, בין הרומי לעות'מני, הוא מפלס מימי הביניים. נמצא שרידי קיר ומדרגות של הצלבנים. זה בית שער צלבני מהמאה ה-12, שנבנה בצמוד למבנה הרומי, שעדיין היה בשימוש. השער נבנה קצת לפני (מצפון) לשער הרומי, ונקרא כך, כי לפי המסורת – כאן נסקל סטפנוס למוות ע"י היהודים, כמסופר בספר מעשי השליחים.

ממש מצפון לשער היה מתחם של כנסיות ביזנטיות, ואחת מהן נבנתה מחדש בסוף מאה 19 – כנסיית סנט אטיין (סטפנוס).

בצד השני של הגשר(המערבי), הייתה כנסיית אברהם הצלבנית, שנמצאו ממנה שרידים מעטים, ביניהם ציורי פרסקו- טיח לח שעליו ציירו.

דרך שער שכס, בהתפצלות פונים לקרדו המערבי (הימני- רחוב בית הבד) עד שוק הצבעים ושם ימינה.

מלון אל-האשמי – רחוב בית הבד 73

אפשר לעשות כאן הפסקה (בתשלום) לקפה, שירותים, ותצפית על העיר העתיקה ממרפסת מקורה. **כנסיית הגואל הלוטרנית** - נבנתה ב-1898. משולבים בה חלקים קדומים יותר. על הקמרון מבחוץ יש תבליטים של שמות חודשי השנה. זה לוח שנה צלבני חקוק באבן. הוא חלק מחזית של כנסייה צלבנית שעמדה כאן: סנטה מריה לטינה. לידה היה מנזר ובו כיום מוזיאון קטן חדש. ממערב לכנסייה הייתה כנסיית מריה מיורה (הגדולה), שכיום הצריח שלה הוא חלק ממסגד.

חזית כנסיית הקבר - מהתקופה הביזנטית, מהמאה ה-4 עד מאה 11 – הכניסה הראשית לכנסייה הייתה מצד מזרח, מכיוון הקרדו(כיום כנסיית אלכסנדר נייבסקי).

במאה 11, היה ההרס של השליט הפאטימי אל-חאכס ביאמר אללה, ב-1009. הכנסייה שופצה מחדש ע"י הקיסר הביזנטי קונסטנטינוס מונומכוס ב-1048. מאז הכניסה הראשית עברה לצד דרום, וכך נשאר עד היום. ב-1099 הגיעו הצלבנים, והתביישו לראות את הכנסייה העלובה. אחרי 50 שנה, בשנת היובל לממלכה הצלבנית – 1149- השלימו שיפוץ ארוך ונחנכה הכנסייה המשופצת. בשיפוץ הזה כל חלקי הכנסייה נכנסו תחת גג אחד, החזית שהייתה לפנייהם גם עברה שיפוץ, והוקמו קפלות חדשות, למשל- קפלת הפשטת הבגדים של ישו לפני הצליבה (מימין לכניסה- עם כיפה וחלונות זכוכית).

תיאור החזית - שתי קשתות מחודדות(סגנון רומנסקי מאירופה –במאה 10-11). מתחת לקשתות-

המשקופים, שעליהם היו מודבקים התבליטים שראינו במוזיאון רוקפלר. העמודים למטה מעוטרים בכותרות של עלים נוטים ברוח, מזכיר קצת סגנון קורינתי, אך מקור הסגנון הזה הוא באיטליה ודרום צרפת.

מעל המשקופים – היתה תבנית עם פסיפסים (כבר אינם כיום).

מעליהם קשת כריות- עיטור דומה לאקורדיון (זה לא סגנון צלבני, אלא סגנון מוסלמי ממצרים שאומץ ע"י הצלבנים).

מעל קשת הכריות – גילוף באבן, בסגנון קופטי מהמאה ה-6.

כרכוב בולט (כמו מרפסת קטנה)ועליו הסולם המפורסם של הסטטוס קוו. מעוצב בדמות ביצים ורמחים (EGGS & ...) - זה סגנון רומי, וההסבר: אולי היה כאן קודם במקדש אפרודיטה בתקופה הרומאית, ואולי גם בכנסייה המקורית שבנה קונסטנטינוס, והצלבנים מצאו אותו ושילבו אותו בכנסייה. הסבר אחר: זה העתק שעשו אומנים צלבנים לאומנות עתיקה יותר.

למעלה – שני חלונות ענקיים שנראים כמו השערים למטה, אך הקשת שלהם פחות מחודדת. זה סגנון רומנסקי אירופאי, ולא צלבני מקורי מכאן.

האומנות הצלבנית היא בעצם אקלקטית – שילוב חדשני של הרבה סגנונות, גם מוסלמים וגם מערביים. האקלקטיות היא הדבר הייחודי למאה ה-12.

השער הימני חסום, אולי מהתקופה האיובית, אחרי הצלבנים, כדי להראות מי כאן בעל הבית.

קבר פיליפוס דה-אוביני: על הרצפה, מימין לפתח. הוא מהמאה ה-13, כשירושלים עברה בהסכם לידי הצלבנים, חוץ מהר הבית. הקבר הוא של אציל אנגלי, שהובא לכאן ונקבר כאן לפי בקשתו, כדי שאנשים ידרכו על קברו, וכך הוא יכפר על חטאיו וייכנס לגן עדן.

ב-1215 גיון ללא ארץ היה מלך אנגליה. הוא הסתבך עם האצולה, והכריחו אותו לחתום על מסמך "המגנה כרטה"(מגילת הזכויות הגדולה), שבה הוא מוותר על הרבה סמכויות של המלך, ומעביר אותן לאצולה. עותקים ממנה שמורים בספרייה הבריטית ובעוד מקומות. אחד מבני האצולה האלה הוא פיליפוס דה-אוביני, ששמו מופיע בין החותמים על המגילה.

הקבר והדמות הזו הם חסרי חשיבות, אך זה סיפור ראשיתה של הדמוקרטיה באירופה, וכך הוא מתקשר גם לכאן. כשמסיירים עם אנגלים, אפשר לספר את הסיפור, כי זה יותר מדבר אליהם.

חריטות וגרפיטי על עמודי הכניסה – של עולי רגל נוצרים מימי הביניים, למשל: דנדולו- הדוכס של ונציה במאה 14.

שוק אבטימוס – שוק המוריסטן - שוק אבטימוס הוא מתחילת המאה ה-20, שייך ליוונים אורתודוכסים. הרחוב לידו נקרא מוריסטן, וזה השם העתיק של המקום. בימריסטן בטורקית= בית חולים (המקור בפרסית). כאן היה בית חולים כבר לפני העות'מנים- בית החולים ההוספיטלרי, בכל המתחם הגדול הזה. שרידיו עדיין עמדו בסוף המאה ה-19 ורונלד שיק, שהיה חוקר ירושלים, ראה ותיעד אותם. זה היה בית חולים גדול עם 2000 מיטות. בימי הביניים הייתה תמותה של כ-50 איש כל יום, כך שהחולים התחלפו כל הזמן...

כנסיית יוחנן המטביל - נמצאת ליד בית החולים. אמנם זו כנסייה מהמאה ה-19, אך היא עומדת על קירות הכנסייה המקורית של ההוספיטלרים. יש לה 3 אפסיסים, מסודרים בצורת עלה תלתן, וזה דבר נדיר מאוד. (במודל שיש בסנט פטר אינגליקנטו מופיעה כאן כנסייה ביזנטית, אך בחפירות האחרונות הסתבר שלא הייתה אז כנסייה כאן).

הקארדו ברובע היהודי - בתקופה הצלבנית – הקארדו הביזנטי הרחב (22.5 מטר) חולק לרחובות צרים יותר. בנו חנויות ובתים בצידי הרחוב, וכך רחוב בית הבד הפך לסמטה צרה, כפי שהיא כיום.

בהמשך הקרדו שוק הבשמים, שוק הקצבים, שוק הצורפים- שווקים צלבניים שישבו בתוך הקרדו. כאן שתלו בתוך הקרדו שני רחובות מקבילים (כיום רחוב תב"ד ורחוב היהודים), וביניהם היה שוק מכירת החפצים. בקצה (פינת רחוב דוד)הייתה כיכר חלפני הכספים. ליד מגדל דוד היה שוק העופות, שוק הביצים, שוק הדגים, שוק התבואות. היה גם שוק הירקות ושוק הבישול הרע... מן ג'אנק-פוד של ימי הצלבנים. החנויות שיש כיום בצידי הקארדו – חלקן חנויות צלבניות ששופצו, והפכו למקום פעיל, בחסות רשות העתיקות. הרחוב הצלבני הוא במפלס של הרחוב הביזנטי, ומתחתיו המפלס של בית שני, ובית ראשון.

כנסיית מרים של הגרמנים - בירידה מהרובע היהודי אל הכותל, ליד מוזיאון הרובע ההירודיאני. מקורות צלבניים במאה ה-12 מתארים כאן את "כנסיית סנטה מריה של הגרמנים", ע"ש מרים הקדושה, אימו של ישוע. היא נחשבת לדמות אימהית, דמות של חסד, ולכן מקדישים לה כנסייה. זה לא היה מרכז של הטבטונים, כפי שכתוב בכמה ספרים. במאה ה-12 עוד לא היה מסדר טבטוני רשמי, אלא רק בסוף מאה 13. היה כאן מתחם של כנסייה וגם אכסניה, של הגרמנים, שאולי אח"כ הפכו למסדר טבטוני. היום המקום סגור, ורשות לפיתוח מזרח ירושלים לא ממש מקדמת את פיתוחו, כי הם יהודים חרדים. מהפתח רואים אומנות/בסיסים של עמודים. הם מחלקים את הכנסייה לשלושה חלקים: חלק מרכזי גבוה ושני חלקים נמוכים בצדדים. זו תבנית של בזיליקה, וסיטראות בצדדים. מעבר לחלון יש חצר ששימשה את הנזירים או הכמרים. אגף נוסף שבו רואים קשתות צלבניות משוחרות. מעליהן הייתה רצפה של קומה שנייה. כנראה היה כאן בית הארחה או בית חולים בתקופה הצלבנית. **עמוד מרפך** (קונסולות)- בצד ימין של הקשת רואים כותרת של עמוד שנקטע מלמטה ולא ממשיך. זה חידוש ארכיטקטוני של הצלבנים, ויש אומרים שהומצא כאן בארץ, ע"י סדנה מקומית, ומכאן עבר לאירופה. זה קיים גם באירופה, אבל מתקופות מאוחרות יותר. האלמנט קיים גם בשער הכניסה המזרחי בקיסריה, בכוכב הירדן, בעכו, ובהר הבית. יציאה מהעיר העתיקה דרך שער ציון, לכיוון כנסיית דורמיציון, קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה.

אתרי הר ציון

לפי מסורת יהודית, נוצרית ומוסלמית – כאן קבור דוד המלך. מעליו – חדר הסעודה האחרונה - לפי מסורת נוצרית. החצר הנכוחת היא כנראה חאן ממלוכי, מאה 15. בחלק העליון יש משהו דומה לאדריכלות צלבנית. **קבר דוד המלך** – לדוד המלך יש משמעות עמוקה מאוד גם ליהודים, גם לנוצרים וגם למוסלמים. המקום הזה משמש כחלק מההיסטוריה של העם היהודי. התפתחות המסורת על מיקום הקבר החלה במאה ה-10. מוחמד בן אחמד אל קודאסי - גיאוגרף מוסלמי זיהה את המקום כקבר דוד. אחריו – בנימין מטודלה היה כאן ב-1170 וגם הוא קבע זאת. ההיסטוריון אלחנן ריידר טוען שבנימין מטודלה לא התכוון לזה, ואנשים לא הבינו אותו נכון. חיים חפר, משורר, פלמחניק ואיש תנועת העבודה, אדם בכלל לא דתי, כתב אחרי ששת הימים את השיר "היינו כחולמים":

"בחודש אייר בשנת תשכ"ז, היה הדבר ויבואו הרמטכ"ל ופמליתו אל קבר דוד על ההר / ויעמדו לפניו בבגדים מעופרי עפר / וימחו ממצחם את נחל הזיעה הניגר / וינשמו עמוקות ויצדיעו הרמטכ"ל ויאמר: / אדוני המלך, הר הבית שוחרר / ויקרב הרמטכ"ל אל המלך ויאמר: / לא אנחנו לבדנו שחררנו את ההר / לא אנחנו לבדנו עשינו את הנס / ולא רק בזכותנו הדגל מתנוסס / ואף כי לוחמינו הסתערו כאריות / לא הם בלבד פרצו את שער האריות... / לא, אדוני המלך, כי אתם צעדה / חטיבה שלמה של לוחמי מצדה / ואנשי בר-כוכבא הגיבורים והאמיצים / נלחמו לצידם בקשתות ובחצים / וליד אלה שמענו היטב את הצעדים / של כל הנרצחים והטבוחים והשדודים / של כל אלה שמתו מכיוון שהם יהודים / ולידם צעדו כהולכים בסך / כל עולי הגרדום ולוחמי תש"ח / כל חללי הלחי" והאצ"ל והפלמ"ח / ויבנה בית-המקדש במהרה בימינו" / ונפרץ את החומה ולא פסקנו מלכת כי השיר הזה בלבנו כמו אש מלחמת... / ויקם דוד המלך ויטול את הכינור / ויבט ברמטכ"ל ועל פניו האור / וישיר את השיר הזה לאמור / למנצח ליצחק (רבינ) מזמור". **קבר דוד** מוזכר רבות בתנ"ך, בדברי הימים, נחמיה, במלכים א', ב', 10: "וישכב דוד עם אבותיו וייקבר בעיר דוד". אם הקבר אמור להיות בעיר דוד, זה בוודאי לא כאן, כי אף פעם האזור הזה לא נקרא עיר דוד, ולא היה חלק מהעיר של ימי דוד. מבחינה היסטורית וארכיאולוגית אין ספק שדוד לא קבור כאן, אך המסורת יותר חזקה, והמקום הזה הפך לחשוב מבחינה רגשית, ערכית ומוסרית. **המנהג לבוא לקבר** ולבקש בקשות, כי דוד נחשב לאחד משליחי אלוהים (כמו גם ישו, מוחמד וכדו'). האנשים מאמינים שדוד המלך נמצא ליד אלוהים עכשיו, וכשבאים לקבר, מתקרבים בכך לאלוהים ואפשר לבקש ממנו בצורה ישירה יותר, פרנסה, בריאות, ילדים וכו'. ב-1948 נכבש הר ציון, וצה"ל נכנס לכאן. הירדנים נשארו על החומה ממול. לנשיא יצחק בן צבי היה כאן חדר שהיה בא אליו להתפלל וללמוד.

מדגיש שהתחלת המסורת על קבר דוד החלה אצל המוסלמים, לפני כ-1000 שנה. **כבר בימי בית שני** חשבו שכאן החלה ירושלים, כי זו גבעה גבוהה, ויוסף בן מתתיהו כותב זאת. גם בתקופה הביזנטית קראו למקום "ציון", כי חשבו שכאן החלה העיר ומאז זה נקרא הר ציון. יש מלכים מבית דוד שלא נקברו בעיר דוד. מסופר על המלכים האחרונים, ממנשה והלאה, שנקברו ב"גן עוזה". לא ידוע איפה זה, אך הארכיאולוג גבי ברקאי הציע נימוקים שזה בהר ציון. לכן אולי יש פה קברים של מלכים משושלת בית דוד, גם אם דוד עצמו לא נקבר כאן. יש גם דוגמה של עוזיהו מלך יהודה, שנקבר בעיר דוד, אך קברו הועבר בימי בית שני למקום אחר. נמצא קבר עם כתובת בעברית של ימי בית שני: "לכאן הובאו עצמות המלך עוזיהו, לא לפתוח". כאן היה מבנה כבר לפני הצלבנים. החלק התחתון זוהה כמבנה מהתקופה הרומית, והעליון מימי הביניים, אולי צלבני. בפנים יש מצבה צלבנית, ומאחוריה קיר אבנים עם גומחה/אפסיס. לכן חושבים שהיה כאן בית כנסת יהודי בתקופה הרומית. הנוסע מבורדו (מאה 4) מספר שבעבר היו בהר-ציון 7 בתי כנסת יהודים, ורק אחד שרד עדי ימיו. ברור שהיתה כאן קהילה יהודית גם בתקופה הרומית, במאה 3-4. הכניסה לקבר - נשים בצד אחד וגברים בצד שני.

עולים לקומה שנייה

חדר הסעודה האחרונה - קשור לשני אירועים: הסעודה האחרונה והפנטקוסט. בברית החדשה מסופר על השבוע האחרון של ישו, כשהוא מגיע לירושלים לחג הפסח בפעם האחרונה. הוא נכנס מהר הזיתים לירושלים ביום ראשון (של כפות התמרים). ביום חמישי הוא ביקש מתלמידיו להיכנס לעיר ולחפש איש שנושא כד מים, והוא יראה להם את המקום לסעודת הפסח. כתוב שהם עלו לעליית הגג (כלומר-קומה שנייה), ושם אכלו את סעודת ליל הסדר. בסעודה הוא אמר להם: איכלו זה בשיר, שתו זהו דמי (הבסיס למיסה הנוצרית, האוקריסט) מיד לאחריה הלכו לגת שמנים, שם יהודה איש

קריות הסגיר את ישוע והוא נלקח לכתן הגדול, ואז למעצר אצל הרומאים. למחרת, ביום ששי, הוא נצלב, וביום ראשון קם לתחייה. הוא הסתובב בארץ, נפגש עם מרים המגדלית, עם התלמידים וכו', ואחרי 40 יום חזר לירושלים ועלה השמימה בהר הזיתים (לפי ספר מעשי השליחים). אחרי עוד 10 ימים - פנטקוסט (50 יום אחרי חג הפסח - זה חג השבועות) נאספים השליחים "במקום בו היו רגילים להתאסף", לא כתוב איפה, ולפי המסורת זה היה כאן. מתואר שהם נפגשים, פטרוס נואם, ואז יורדת עליהם רוח הקודש בצורת לשונות אש, והם מתחילים להתנבא בשפות שונות שלא ידעו קודם (גלוסולריה) - זה סימן שאלוהים איתם. זו התחלת הקהילה הנוצרית שאחרי ישו.

המבנה - יכול להיות שהאירועים אכן היו כאן, אך לא במבנה הזה עצמו, כי המבנה הוא רק מימי הביניים, אולי התקופה הצלבנית, כי יש כאן כמה אלמנטים צלבניים. יש כאלה שאומרים שזה רק מהמאה ה-14.

הארכיטקטורה במבנה הצלבני:

קמרוןות עם צלעות מצטלבות בתקרה - סגנון גותי, שהחל בצרפת סביב 1150, והגיע גם לארץ במאה ה-12.

כאן זה נראה חלק מהמעבר מהסגנון הרומנסקי לסגנון הגותי.

כותרת של עמוד עם שקנאית ושני גוזלים שאוכלים את ליבה - בנייה צלבנית. לפי מסורת עתיקה יותר, אם גוזלי השקנאי רעבים, הוא פותח את פיו ונותן להם לנקר את ליבו ולאכול אותו, כדי שישרדו. זה מסמל את הקורבן של ישו ("איכלו- זה בשרי"), וזה קישוט בעל משמעות דתית, תיאולוגית.

בתקרה בפינה רואים סגנון אבלק ממלוכי, וזה כנראה שיפוץ ותוספת מימי הממלוכים.

מחראב - גומחת תפילה מוסלמית לכיוון מכה: במאה 15 הפרנסיסקנים ישבו כאן, תחת השלטון הממלוכי. יהודים שהיו בעיר רצו לרכוש את מקום קברו של דוד המלך. במו"מ עם הנוצרים כמעט הגיעו להסכם, אך באירופה שמעו והטילו וטו על כך, והעיסקה התבטלה.

הייתה מריבה גדולה, והשליט הממלוכי ניסה לפשר ביניהם. כל אחד מהצדדים סיפר למה המקום חשוב לו, ואז המוסלמי נזכר שגם דוד המלך וגם ישוע (עיסא) נזכרים בקוראן, והוא סילק את שני הצדדים והפך את המקום למוסלמי. הנוצרים חזרו וגורשו מכאן כמה פעמים.

ב-1552, בשלטון העות'מני, סולימן המפואר סילק את הנוצרים ובנה כאן מחראב, כדי להדגיש שזה אתר מוסלמי קדוש. לא נתנו גם ליהודים וגם לנוצרים להיכנס לכאן.

זלת ירוקה שמובילה לחדר צדדי - במאה 20, המנדט הבריטי - נתנו ליהודים להיכנס, אבל לא למטה, אלא למעלה, לחדר הצדדי. יש שם מצבה מזויפת, ואמרו להם שזה קבר דוד, ושם התפללו. כיום עושים שם תפילה בכל פנטקוסט.

פסל חדש - עץ זית כרות, ומתוכו יוצאים ענפים וכן חיטה וענבים - מסמל את עם ישראל ההיסטורי שמת, ומתוכו יוצאים ענפים חדשים - הם היהודים החדשים, עם ישראל האמיתי - אלה הנוצרים. הפסל נעשה ע"י נוצרים לכבוד ביקור האפיפיור. חיטה וענבים מסמלים את הלחם והיין בסעודה האחרונה.

מאז 1948 - ישראל שולטת במקום, וזו פעם ראשונה שיש כאן חופש פולחן לכל הדתות. בפועל, מוסלמים פחות באים לכאן כי זה לא כ"כ חשוב לאיסלאם.

המקום קדוש מאוד לנוצרים, אך הוא לא כנסייה. הוא שייך לממשלת ישראל, ונוצרים באים להתפלל כאן (אסור לעשות מיסה). הוותיקן מנסה לנהל מו"מ כדי לקבל את המקום לרשותו, (בתמורה לכנסיית סנטה מריה לה בלנקה בטולדו, שבמקור הייתה בית כנסת ע"ש יוסף אבן שושן) אך הממשלה מתנגדת, כי הקומה התחתונה קדושה ליהודים.

נוצרים מכל הזרמים מגיעים לכאן, וזה מתאים לכל העדות נוצריות, וגם לפרוטסטנטים זה מעניין. רק הסורים, הנון כלקדונים, יש להם אתר חלופי לסעודה האחרונה, במנזר סנט מרק.

פשפש הבורסקאים - זו נקודה מעניינת ליד שער האשפות שכוללת שתי תקופות: ימי הביניים והתקופה הביזנטית.

שני הקרדינס בתקופה הביזנטית, שמתחילים יחד בשער שכם ומתפצלים:

הקארדו המזרחי (התחתון), רחוב הגיא - שעובר לאורך הכותל המערבי של הר הבית, ומגיע עד עיר דוד.

הקארדו המערבי (העליון), רחוב בית הבר, עם השוק הצלבני בתוכו, מגיע עד כנסיית הניאה ושער ציון.

שני הקרדינס התפתחו באותה צורה: החלק הצפוני הוא רומי, והביזנטים הוסיפו את החלק הדרומי. למה יש שני קרדינס? העיר נבנתה אמנם בתכנון היפודמי, אך בגלל שהיא נבנתה על הריסות עיר קיימת, ולא נבנתה על משטח ריק ושטוח, התאימו את התוכנית לתוואי השטח של העיר, ובנו שני קרדינס. יש גם ערים רומיות שאין בהם בכלל קרדו ראשי, כמו בית שאן.

בשלט כתוב "קרדו משני", אך זה לא מדויק לקרוא לו כך. בתקופה הרומית דוקא זה היה הקרדו הראשי והעליון היה המשני. בתקופה הביזנטית זה התהפך, כי העליון-המערבי הפך לציר הכנסיות הראשי, וזה התחתון- היה הקרדו המשני.

מחוץ לחומה - אנחנו נמצאים בקצה הקרדו התחתון, רואים את הריצוף הביזנטי שלו, עם תעלת ניקוז שעוברת מתחתיו, ואת שרידי החנויות של הקרדו. על הרחוב הביזנטי רואים מגדל אדיר שרוכב על הרחוב, וברור שהוא יותר מאוחר, בזמן שקצה הרחוב כבר לא היה בשימוש, ונשאר מחוץ לעיר. המגדל הוא חלק של חומה מימי הביניים, ולידו רואים שער קטן, פשפש להולכי רגל.

בפשפש הבורסקאים, החלק התחתון הוא השער/הפשפש, החלק העליון היא פירצה או שבר בחומה.

תיארוך הפשפש הוא בוודאי לפני המאה ה-16, כי חומת סולימן מהמאה ה-16 רוכבת עליו וסתמה אותו. ברור גם שהוא מאוחר מהתקופה הביזנטית, כי הוא במפלס גבוה יותר מהרחוב הביזנטי.

בשער מבפנים - רואים על האבנים עיבוד של חריצים אלכסוניים, וזה אופייני לצלבנים. רוב האבנים בשער הן כאלה, ולכן מפתה לחשוב שהוא שער צלבני. בתיאור אנונימי של ירושלים במאה ה-12 כתוב, שבצד דרומי של העיר היה "שער הבורסקאים", מעבדי העורות. אך תיארוך מדויק הוא רק אם מוצאים שכבת חיים

מאותה תקופה. העובדה היא שלא מצאו כאן שכבת חיים צלבנית, אלא רק לפנייהם ואחריהם. החומה הצלבנית לא עברה בדיוק כאן, אלא כמה עשרות מטרים צפונה מכאן. גם שער הבורסקאים האמיתי היה

כנראה קצת צפונה מכאן. מי שבנה את השער - לקח אבנים צלבניות והשתמש בהן. כלומר, זה אחרי

הצלבנים - איובים או ממלוכים. הממלוכים לא בנו שום חומה בירושלים, ולכן האפשרות היחידה היא האיובים.

עבד אל מאלכ אל מועט'ם עיסא – בנה את חומת ירושלים ב-1212, והרס אותה אחרי 7 שנים, ב-1219, כי חשש שהצלבנים, במסע הצלב החמישי, יכבשו את העיר מחדש ויתבצרו בה. לכן הוא הרס גם את המצודה בצפת, כוכב הירדן, חומת קיסריה ועוד. הוא בנה גם את השער הזה. בחפירות שנעשו לאחרונה ליד שער ציון התגלה שער נוסף, עם סיתות אבנים דומה. בו נמצאה כתובת בערבית, שאומרת בפירוש, שבנה אותו אל מאלכ אל מועט'ם עיסא. ולכן המסקנה ההגייונית היא שגם השער שכאן הוא שער איובי.

מויקיפדיה: שער הבורסקאים שכן בנקודה הנמוכה ביותר בירושלים, במקום בו מתנקז נחל הטירופיאון אל מחוץ לעיר, ומתחבר לקדרון. לאורך השנים היה זה האזור המוזנח והעני ביותר בעיר, ששימש כנראה כבר בימי בית המקדש השני כמקום בעלי מלאכה ומגדלי צאן.

באזור זה שכן בתקופה הצלבנית שוק בשר, ולצדו פעלו הבורסקאים - מעבדי העורות. ייתכן שהסיבה למושבים דווקא כאן הוא בשל העובדה שמי הגשמים, שזרמו בטירופיאון, סייעו לקצבים ולבורסקאים לשטוף את הלכוד הרב שנגרם כתוצאה מהעיסוק בבשר ובעורות. שער הבורסקאים עצמו שימש כמוצא מי הניקוי אל מחוץ לעיר.

זיהוי הפשפוש - בחפירות ארכאולוגיות שנערכו על ידי בנימין מזר ומאיר בן דב לאחר מלחמת ששת הימים, נחשף מגדל שמירה מן התקופה האיובית, המאוחרת בכמאה שנה לתקופה הצלבנית. למרות זאת, זיהה בן דב את השער למגדל כשער הבורסקאים הצלבני, והשם דבק בו, ואף מופיע במפות העיר העתיקה.

המתנגדים לזיהוי זה (הארכאולוג דן בהט למשל), טוענים כי יש לחפש את שער הבורסקאים הצלבני במרחק של כ-100-50 מטרים צפונה למגדל האיובי הקיים.

תמליל סיור מספר 39 לירושלים העות'מנית

מסלול : כנסיית הגואל, הרובע היהודי, משכנות שאננים, נחלת ישראל ושכונת בית דוד

הדרכת עמיתים - שער יפו.

אנחנו היום בירושלים, ביום ירושלים, כך שכמעט באנו לכבד אותה ביום ההולדת שלה. אני רוצה לפתוח במה שמעטר את ירושלים – החומות. חומות ירושלים בהרבה מקורות מוגדרים ככתר מלכותי על ראשה של נערה יפיפייה. ירושלים מתוארת הרבה פעמים כאישה, גם בתנ"ך קוראים את זה בשיר השירים – יפיפייה שמגינה על בניה.

החומות שאנו רואים, אם מדברים במושגים של ירושלים ששומעים עליה עוד במכתבי אל-עמרנה ובמקורות אחרים, הן מעין חומות ביבי, שנבנו במאה ה-16. אי אפשר לתאר דברים אחרים כשמדברים על ירושלים של אלפי שנים, החומות של חשמונאים, חומות של היבוסים הכנענים. החומה הזאת נבנתה במאה ה-16 על ידי אחד מהאנשים, הגיבורים ההיסטוריים, המפורסם ביותר – סולימאן המפואר.

'מפואר' הוא כינוי שנתנה לו אירופה. במאה ה-16, כשבאירופה היו מלחמות דת של הפרוטסטנטים, התנועות החדשות, דם נשפך באירופה. כמעט ואין תרבות כשמתנהלות מלחמות כאלה – יש את הרנסנס ואחרים, אבל ההרגשה האנושית היא קשה ואין ביטחון. בזמן זה, סולימאן המפואר, הוא תקופת פריחתה של האימפריה העות'מאנית.

האימפריה העות'מאנית שמוכרת במאה ה-20 באירופה כאדם חולה, במאה ה-16 זו היא האימפריה היפה ביותר, אפשר לומר בעולם. משוררים מכל העולם ניסו להגיע לשם, אמנים, ציירים. משום שניתנה להם האפשרות להתפתח שם.

סולימאן המפואר עצמו הוא בנו של סלים הראשון, המנצח, זה ששחרר את מכה ומדינה עבור האימפריה העות'מאנית, כבש גם את ירושלים – זו התקופה שירושלים עוברת לתקופה העות'מאנית – האמיץ, המנצח. אמא של סולימאן המפואר, חפזה חטון היפיפייה, הולידה אותו בטרבזון שעל גדות הים השחור, מיוחסת לשושלת ג'ינגיס ח'אן – שילוב הרמוני מטורף.

גם סבו של סולימאן המפואר - באיזיט השני - חשוב לנו מאוד. הוא לעג בפומבי להחלטתם של פרננדו ואיזבלה לגרש את היהודים מאירופה, מספרד ומפורטוגל, וקרא ליהודים עם רכושם ותעשיית צביעת הבדים שלהם להתיישב באימפריה שלו. זה גם אחד הדברים שהפך את האימפריה לאחת המובילות בתחום צביעת הבדים. כל זה מתפתח כך בירושלים.

זה מתפתח דווקא בתקופתו של סולימאן המפואר כי הוא זה שמחליט לבנות את החומה, חומה שבזמן השקיעה הופכת לזהובה, צהובה – ומאז מכירים שת השיר 'ירושלים של זהב ושל נחושת ושל אור'. אם רוצים להרגיש את זה באים לאזור בשקיעה, היא באמת זוהרת.

את החומות הוא בנה מאוד מהר, תוך 4 שנים – 1538-1542, ולא ברור מדוע בנה אותן, שכן לא כתב. מספרים שאולי מתוקף הביטחון – היו שודדים, צלבנים מנסים לחזור לירושלים כל הזמן – יכול להיות. יכול להיות שסולימאן בנה את החומות כדי לפאר את ירושלים. אביו כבש, או יותר נכון שחרר, את ירושלים הקדושה גם למוסלמים – המקום בו נמצא אל-אקצה, המקום בו מוחמד היה (ככתוב בסורה 17 - אמנם לא מזכירים ירושלים, אבל כולם בטוחים שזה היה פה, שכן מדובר בטבור העולם).

הוא בונה את החומה, ועוד בתקופתו (שלט 1520-1566) אוכלוסיית ירושלים גדלה מ-10 אלף איש (שגם זה בתקופה ההיא המון - עיר של אלפי אנשים זה עיר רצינית), ל-16 אלף איש. הפריחה שחוה ירושלים בתקופה של סולימאן היא עצומה. אפשר להגיד שזו אחת מהתקופות הכי מפוארות של ירושלים על אף שמרחב הפעולה עצמו מאוד קטן (אי אפשר להשוות אותה לחומה של החשמונאים, לתקופת הורדוס). חומה קטנה, אורכה 4 ק"מ, גובהה 10 מ', עביה 2.2 מ', חזקה. אחת מאתרי הבנייה לשם הגנה הטובה ביותר של תקופתה.

סולימאן בונה הרבה בירושלים, הוא משקם את כל מערכת המים, יש מים – יש חיים. הוא גם מפאר את כיפת הסלע אותה הוא מצפה אותה בעיטור היפה שרואים היום. סולימאן עשה הרבה בחייו הדי ארוכים, שכן נולד ב-1487 ושלט עד 1566, והיה אדם חסון ובריא. הוא בנה הרבה בירושלים, באיסטנבול. מה שחשוב יותר – הוא נלחם המון – הוא הסולטאן שכובש את רודוס מידי ההוספיטלרים, כבש בבלקן והגיע לשערי וינה ובקושי עוצרים אותו – גבר נאה ומוצלח.

סולימאן המפואר מכונה 'אל קנוני' - המחוקק. הוא מוציא קאנון, ספר חוקים שמדברים בין היתר על זכויות הנשים, במאה ה-16 – מתקדם לתקופתו. את הכינוי 'אל קנוני' נתנו לו האנשים עצמם באימפריה העות'מאנית משום שהוא גם נלחם נגד השחיתות. סולטאן עות'מאני נלחם נגד השחיתות - כל מי שמכיר קצת את האימפריה יודע שהיא בנויה על זה, זה המערכת, והוא נלחם באכזריות לפי המקורות – כל מי שעושה דבר נגדו מוצא להורג (הוצאה להורג באימפריה העות'מאנית זה מזעזע).

מדברים על בן אדם כל כך מוצלח ולכן מתבקש לומר את המשפט (שאומרת כל אישה וגם הגברים הליברלים) – 'מאחורי כל גבר מוצלח עומדת אישה חכמה'. מתוך כל עולם ההיסטוריה שאנחנו מדברים עליו, החומות, והבנייה – עכשיו החלק המעניין.

ברוסיה - אוקראינה, זה תלוי במקורות (כל אחד מנסה לקחת את זה לעצמו), נערה יפיפייה בת 15, עם שיער זהוב, בת לכומר אורתודוכסי נחטפת על ידי הטורקים, דבר שהיה מאוד נהוג באותה תקופה. באותה תקופה באזור של האימפריה הרוסית, שכללה דאז גם אוקראינה גם בלוס וכל החבר'ה שעכשיו בונים לאומיות משלהם, הטטארים שישבו בקרים הוציאו אלפי אנשים. יש תיעוד של אחד מהשרים, המיניסטרים, הצרפתים שעומד על סף הגבול בין האימפריה הרוסית דאז ורואה את אלפי האנשים שמוזרמים לשם, ושואל את הטטארים אם השאירו שם מישהו. זה היה מאפיין - הפלישות של הטטארים, הוצאת אנשים ומכירתם לעבדות.

ילדה בת 15 יפיפיה, נחטפת ומועברת לאיסטנבול "ולמזלה" נמכרת להרמון הסולטאן. למזלה משום שכל אופציה אחרת הייתה גרועה מזו. קונה אותה האם של הסולטאן, חפזה, אישה מאוד משפיעה, ומביאה אותה לסולימאן כמתנה לרגל עלייתו לשלטון בשנת 1520, כשהוא בן 26. צריך להבין שההרמון היה מערכת מאוד מסודרת – בית ספר לנשים – איך לפלרטט, איך למשוך את תשומת הלב. באותו סדר גודל שהיו שם נשים המובחרות, הפייבוריטיות, היו נשים פחות מובחרות שהיו כמשרתות של אותן נשים בחירות. אותה בחורה, שבמקורות השם המקורי שלה הוא או אנטיסטיה (אם מדברים על רוסיה) או אלכסנדרה (כשהפולנים מנסים לקחת אותה לעצמם), מקבלת באירופה את השם רוקסלנה – כי אחד מאותם שרים צרפתיים שראה את אזור אוקראינה, שבאותה תקופה היה מאוד פופולרי לקרוא לו רוקסליה, הוא קורא לה רוקסלנה, מעין שם אוריינטליזם הצרפתי.

בהרמון היה נהוג לתת לנשים שמות חדשים. השמות שלהן נבעו מיופייך- למשל אחת הנשים של הסולטאן, שנכנסה בהמשך לוויכוחים עם רוקסלנה, נקראה 'הריח היפה של הורד' – כנראה הייתה יפה כוורד והריחה טוב. רוקסלנה מקבלת את השם 'צחקנית', 'מצחקקת'. אישה שנחטפת ומקבלת את השם מצחקקת, היא כמובן בעלת אופי וחזק, וידעה מה היא עושה. רוקסלנה מיד תופסת את תשומת הלב של סולימאן והופכת למהפכנית בהרמון, מהפכנית באימפריה העות'מאנית בכלל. האישה הראשונה שהסולטאן, מזה 200 שנים, מתחתן איתה – שכן שאותה תקופה זה לא היה נהוג. היא האישה הראשונה שנשאת ליד הסולטאן גם לאחר שהולידה לו בן – בתקופה ההיא האישה הייתה מולידה בן ומועברת לפרובינקיה אחרת. האישה הראשונה שהופכת לחבר, למייעצת, לכוח ועזרה. היא זאת שתכתוב לו על מה שמתרחש בהרמון ובאימפריה עצמה כשהוא נמצא בקרבות. היא זו שהורידה את הוויזר שהיה עד כה, תעלה וויזר חדש ותתפוס את כל השליטה. היא האישה היחידה כמעט בכל ההיסטוריה של האימפריה העות'מאנית, בעלת מאות השנים, שבונה מירושלים (ראינו את בית היתומים שבנתה). באותה תקופה אם גם אם של הנסיך יכלה לבנות זה היה רק באזור שהיא גרה בו בלבד.

ההשפעה שלה על הסולטאן היא עצומה ולכן חשוב לדבר עליה. מדובר בסיפור אהבה יפיפה. הסיפור הזה שהמונים מספרים עליו שקוראים על ירושלים והקשר ליהדות מאוד תרם לירושלים - מבחינת הבנייה, המון השפעות של רוקסלנה על סולימאן גרמה גם, אולי, לבניית החומות וכל השיפורים האחרים.

סוף הדרכת עמיתים.

הליכה בעיר העתיקה

מלון פטרה – סמוך לשער יפו : כשעולים מהכניסה למלון במדרגות ומגיעים אל הקצה, אפשר לראות מימין למטה בצמוד בריכה גדולה (נוקתה לאחרונה) שאיננו יודעים מאיזה תקופה היא. עם זאת אפשר לומר שהיא לכל המאוחר מן התקופה הביזאנטית, משום שלא רחוק מאתנו נמצאה אמת מים מן התקופה הביזאנטית, המאה ה-4 ואילך, אמת מים שהובילה מים מאזור בריכות שלמה לירושלים. אמת המים הזו היא איננה אמת המים העליונה של ימי הבית השני כי אותה לא מצאו כאן. לכן, אי אפשר לומר שהאמה, ולכן גם הבריכה, הם מימי בית שני – יכול להיות שכן, אי אפשר לדעת, אבל הם בוודאי מהתקופה הביזאנטית. הבריכה הזו נקראת היום במחקר בריכת המגדלים, או במסורת העממית הירושלמית בריכת חזקיהו. לא יודעים למה קוראים לה בריכת חזקיהו, זה מן הסתם שיבוש עממי. אבל השם בריכת המגדלים מופיע אצל יוספוס בתיאוריו את ירושלים באזור הזה, לכן יכול להיות שכבר בימי בית שני הייתה פה בריכה, אבל אין לכך ראיה ארכיאולוגית. יכול להיות שזו הבריכה שעליה מדבר יוספוס, אך אין לכך הוכחה. יורדים ברחוב השוק \ רחוב דוד, שאחרי ממשך מזרחה רחוב השלשלת. אנחנו לא מגיעים לרחוב השלשלת, שכן אנו פונים לקראת סופו של רחוב דוד שמאלה לכיוון כנסיית הקבר והמוריסטאן. רחוב דוד הוא פחות או יותר התוואי של "הנחל הצולב" – אנחנו מגיעים מאזור המצודה (אזור שער יפו של ימינו) ויורדים, הירידה בגלל שזה הנחל הצולב שמוכר במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי (רואים אותו בחפירות ברחבת הכותל). לאחר שפנינו שמאלה רואים מצד שמאל את כנסיית יוחנן המטביל מן התקופה הצלבנית ומן המאה ה-19 – היום היא אורתודוכסית.

כנסיית הגואל הלוטרנית

ראינו את הצד הצפוני שלה בסיור ירושלים הצלבנית – שער מתקופת הצלבנים ועליו מגולף לוח שנה, בן 800 שנים, עם שמות החודשים וגילופים באבן. זה חלק ממתחם וכנסייה צלבנית, המזוהה עם כנסיית סנטה מריה לטינה של התקופה הצלבנית והוא משולב במבנה הזה. **המבנה** הזה הוא מודרני, שנחנך ב-1898 בטקס רב רושם על ידי הקייזר וילהלם השני שהגיע לירושלים לצורך כך. זה מתקשר לשער יפו, שם פרצו חתיכת חומה או גדר, מילאו את החפיר שמאחוריה, ואיפשרו כך לאשתו של הקייזר להיכנס במה שהיום הוא הכביש עם הכרכרה שלה, כך שלא תאלץ לרדת ברגל כפי שמחויבים לעשות בשער יפו (שהוא צר יותר וכרכרה לא יכול לתמרן בו). **זהו מוסד גרמני לוטרני**. יש מוסדות גרמנים לוטרניים, כלומר פרוטסטנטיים, ויש מוסדות גרמנים קתולים, למשל הדורמציון. תאריכי החנוכה שלהם שונים – כנסיית הגואל הלוטרנית נחנכה ב-1898 בנוכחות הקייזר וילהלם השני, ואילו הדורמציון נחנכה ב-1910 בנוכחות יורש העצר פרידריך אייטל (שחנך בהזדמנות ההיא גם את אכסניית סנט פאולוס – בית הספר שמידט. לחנוכת הדורמציון אין קשר לקייזר שלא היה פה ב-1910. אולם הוא זה שרכש ב-1998 את האדמות עבור הדורמציון ועבור אתר נוסף – אוגוסטה ויקטוריה. השער בחלק הצפוני של המבנה הוא שער של כנסייה שהייתה בתוך העיר. חומת העיר הצלבנית היא פחות או יותר החומה של ימינו, כך שוודאי שזה לא שער של חומת עיר כי אנחנו עמוק בתוך העיר. בשום תקופה בתולדות ירושלים אין פה חומה – לא בבית ראשון, לא בבית שני ולא אחרי. גם לא בזמנו של ישו - זו שטות שמסתובבת בשטח הרבה שנים ולעקור אותה זה בעיה. אין פה חומה שנייה, ובשום מקום אחר בירושלים אין שריד לחומה השנייה. מכירים אותה רק מתיאוריו של יוספוס. מכירים את נקודת ההתחלה של החומה השנייה של ימי בית שני, שעל פי יוספוס התחילה ליד שער שנקרא 'שער גינת' והסתיימה במצודת אנטוניה, אבל בין לבין לא יודעים איפה היא עברה. שער גינת כנראה נמצא בקרדו, שם יש שריד של חומה ובית שער

מימי בית שני – אולי זה שער גינת. אולי היה עוד אחד, יותר מערבה, אולי ליד שער יפו של ימינו. לא יודעים להגיד בדיוק איפה זה, אבל זה לא רחוק ממגדל דוד ואזור הרובע היהודי של ימינו. כשמשרטטים מפה או בונים דגם צריך להחליט איפה למקם את החומה השנייה. הייתה חומה שנייה זה ברור, יודעים איפה התחילה ואיפה הסתיימה. אם רוצים להיות נחמדים מעבירים אותה כך שכנסיית הקבר בחוף (כך עשה אבי יונה בדגם במוזיאון ישראל – אולם אין לכך בסיס. הוא גם היה נחמד ליהודים אז הוא שם את קבר דוד על הר ציון). אמנם זה מקווקו במפות, אולם גם כשמקווקים צריכים לתת טעם והיגיון ואין שום בסיס לשחזור כלשהו במחקר, זה רק עניין של רצון טוב.

כך או כך לגבי התוואי בדרך לא יודעים איפה עברה החומה השנייה. זה חשוב משום שעל פי המסורת הנוצרית, לפחות מאז הקמת כנסיית הקבר במאה ה-4, מקום הצליבה, הקבורה, והתחייה נמצאים במקום שבו כנסיית הקבר של ימינו. זו הטענה המסורתית מאז ועד ימינו אצל רוב הנוצרים (לפרוטסטנטים יש דעות אחרות). לכן, אם זה היה באמת מקום הצליבה והקבורה והתחייה, לא יתכן שהאזור של כנסיית הקבר ימצא בתוך העיר של ימי הבית השני.

מי שמאמין שמקום הקבורה של ישוע היה במקום שבו כנסיית הקבר, חייב לצאת מתוך הנחה שזה מחוץ לחומה השנייה של ימי בית שני (היא החומה הרלוונטית לימי ישו, שכן החומה השלישית עוד לא נבנתה). השאלה היא אם אזור כנסיית הקבר מחוץ או בתוך החומה השנייה. הרבה מאוד נוצרים שרצו לאשש ולחזק את התפישה המסורתית שלפיה כנסיית הקבר היא המקום שבו ישו נקבר, הבינו שעליהם למצוא את החומה פחות או יותר באזור הזה – כדי שהיא תשאיר בחוף את הכנסייה.

ובאמת, בשנות ה-90 של המאה ה-19, כשחפרו את היסודות להקמת המבנה הזה שנחנך ב-1898, גילו כאן שרידים מאוד מרשימים. הבונים ספירו אותם בצורה מאוד מסוימת, אולם היום יודעים שהפירוש לא נכון. מתחת לאדמה נמצאת חפירה ארכיאולוגית שנפתחה לפני כחודשיים לקהל הרחב ובה נראים הממצאים.

החפירה הארכיאולוגית : אנחנו נמצאים בתוך המרתף, מתחת ליסודותיה של הכנסייה של 1898 היושבת על התקרה מעלינו. החפירות הארכיאולוגיות הראשונות התרחשו בשנות ה-90 של המאה ה-19, ואחר כך בשנות ה-60 חפרו באזור הזה שוב, ולאחרונה המקום הוכשר לביקורים.

בחלק התחתון ביותר של החפירה אפשר לראות חציבה בתוך סלע האם. החציבה הזו איננה אלא חלק ממחצבה ענקית שהייתה בכל האזור והיא כוללת את האזור של כנסיית הקבר שגם בה יש קברים. ראשיתה של המחצבה הזו מימי בית ראשון, והיא המשיכה כנראה לשמש גם לאורך ימי הבית השני. בשלב מסוים הפסיקו לחצוב כאן ועברו להשתמש בה כבית קברות, אם כי פה ממש אין קברים, אלא בחלקים אחרים שלה. מכירים את התופעה שמחצבה שניטשת הופכת למקום נוח לשתילת קברים – שכן כבר יש מצוקים יפים ואפשר לחצוב בתוכם את מערות הקברים.

הקברים שמכירים בכנסיית הקבר – קבר ישו, קבר יוסף הרמתי, ויש עוד, הם קברים שנשתלו לתוך מחצבה קיימת אחרי שהיא יצאה מכלל שימוש במאה ה-1 לספירה, ולכן יכולים היו לקבור שם. אם ישו נקבר שם או לא, איננו יודעים, אבל ברור שקברו שם בסוף ימי הבית השני.

על גבי המחצבה יש מערים אדיר של אדמה שמתוארך למאה ה-1 לספירה, פחות או יותר ימיו של ישו, זוהי אדמת גן אדמדמה שהובאה לכאן כנראה על מנת ליצור גן גדול, לא יודעים מה היתה מטרתו. אדמת המילוי נשפכה על גבי המחצבה, היא נמצאת על גבי הסלע וקל להבין שאינה סלע טבעי.

בחלקים העליונים - מאוחר יותר, במאה ה-2 לספירה, ימי איליה קפיטולינה (תקופה רומית מאוחרת), שפכו כאן אדמה ועל גביה בנו את הקיר מאחור, שבעבר סברו שהוא החומה השנייה של ירושלים, מימי הבית השני. כשמצאו אותו זו הייתה שמחה גדולה, שכן אם זו החומה השנייה כנסיית הקבר נמצאת בחוף וזה טוב מאוד. אולם כבר 40-50 שנים יודעים שזה לא נכון, ועדיין בקרב מורי דרך, ואפילו חוקרים לפעמים, יש הטוענים שאולי זו החומה השנייה. בשום פנים ואופן זו לא החומה השנייה – הקיר הוא מאוחר יותר והוא אינו חומה. החומה השנייה צריכה להיות מהמאה הראשונה לפנה"ס (פחות או יותר מימיו של הורדוס).

התיארוך של הקיר הזה הוא לאחרי המאה ה-2 לספירה, כלומר פוסט בית שני (ימי הדריאנוס, אולי אפילו אחר כך – אי אפשר לדייק), אבל מדובר במבנה חדש ביחס לתקופה שעליה מדברים. מדובר בקיר הדריאני של מבנה גדול – אנחנו בתוך העיר של הדריאנוס שאין לה חומות. אין לו קשר לחומה השנייה. קרי, דווקא את הנושא החשוב ביותר – איפה החומה השנייה, אי אפשר לפתור באמצעות החפירות שנעשו כאן.

השלב האחרון – חלקו העליון של הקיר לא קיים ועל יסודותיו ישנם קירות ורצפות, שהם שרידים מאוחרים עוד יותר, מן המאה ה-4 לספירה, כאן הייתה כנראה כיכר שוק או פורום מהתקופה הביזאנטית (ימי קונסטנטינוס). הקיר נותר כחלק ממסד כנראה ועליו היו מן הסתם חנויות, רחובות וכן הלאה. צריך להבין – הסיפור של פורום באזור הזה בתקופה הרומית או הקונסטנטינית איננו באמת מתועד. לא מוצאים אותו בשום מקום, אבל יש הנחה שצריך להיות פה פורום מסיבות אחרות. לראשונה יש פה רמז שאולי באמת היה כאן פורום (הכוונה לכיכר שוק). מונח אחר לפורום הוא אגורה (בבית שאן אגורה ענקית).

ולבסוף, הדבר אולי המרגש ביותר, בחלק האחורי (רואים קשת שמאחוריה יש אזור מואר), בצד שמאל בהמשך לקיר אפשר לראות אבן רבועה, למעשה קופסת אבן, זוהי אבן הפינה של הכנסייה שנבנתה כאן ב-1898. אבן פינה זו אבן ששמים בתחילת הבנייה ולא בסוף הבנייה, כמו שנהוג לומר היום (לכן היא נמצאת ביסודות).

כלומר שיש במקום ייצוג לתקופות שונות בתולדותיה של ירושלים. כשפונים שמאלה במעלה המדרגות ושוב פעם שמאלה, ניתן לראות מצד ימין, במפלס הכתפיים, רצפת פסיפס שמתוארכת לתקופה הצלבנית (כלומר יש פה גם שלב צלבני). נעבור על פניה וניכנס אל החצר המרכזית של מנזר מהתקופה הצלבנית שהיה במקום הזה והשתמר היטב עד ימינו. הריצוף קשור למתחם החצר והמפלס שבה נמצאת, זה חלק מהמכלול של התקופה הצלבנית, שהוא המכלול האחרון שהיה פה עד המאה ה-19 – במבנה שרואים היום הוא מ-1898 והוא המאוחר והעדכני ביותר.

האתר הזה פתוח לקהל הרחב, אבל קבוצות רגילות נכנסות בתשלום שמתבצע בקופה שבכניסה.

חצר המנזר הצלבני – החצר היא צלבנית שדרגת ההשתמרות שלה באמת מדהימה – יש שורת קשתות מקיפה מסביב, פה ושם יש תמיכות שנעשו ב-1898, אבל הקשתות עצמן מקוריות. זה חלק ממבנה של מנזר שהיה צמוד לכנסיית סנטה מריה לטינה, שאת השער שלה עם לוח השנה ראינו בסיום הקודם. החצר הזו היא חצר ששימשה את הנזירים. מכירים חצרות כאלה במנזרים רבים באירופה, זה חלק מהתכנון הפונקציונלי של המתחם, שכן הנזירים יושבים בתאיהם ועוסקים בתפילה, בהעסקה של טקסטים או בכל דבר אחר, אבל יש גם אזור התכנסות שבימים יפים אפשר לצאת אליו – זו החצר המשותפת. כיוון שהיא מוקפת בקירות ובקמרונות אז יש לה גם שם מיוחד – קלויסטר (מלטינית claustrum -: מקום סגור-קלאוסטרופוביה).

אם היינו רואים חצר כזו בכניסה לכנסייה אז לא היו קוראים לה קלויסטר אלא אטריום. בעצם הצורה היא אותה צורה, הפונקציה מכתובה את השם. כאן זו חצר פנימית בתוך מנזר – למעשה אפשר לקרוא לזה אטריום פנימי, אבל לא משתמשים במונח הזה, אלא במונח קלויסטר. אפשר גם לקרוא לזה פאטיו או חצר פריסטילית (מפריסטילוס- מוקף עמודים, אך לא חייבים שיהיו עמודים). השם קשור לקונטקסט ההיסטורי והאדריכלי של המבנה. מקובל בתולדות האדריכלות שאם זה נמצא כחצר פנימית בתוך מנזר נקרא לזה קלויסטר. אם זה במבנה הרודיאני אז יקראו לזה חצר פריסטילית, אם זה בכניסה לכנסייה אז יקראו לזה אטריום.

כשאומרים צלבני בירושלים הכוונה תמיד למאה ה-12 (לעומת זאת בעכו הכוונה תהיה בדרך כלל למאה ה-13). אם נסכם לרגע מה היה באזור הזה בתקופה הצלבנית הרי שהמרכז היה כנסיית הקבר, שהיא כמובן המוקד. צמוד אליה, במקום שהיום יושבת בו הפטריארכיה היוונית אורתודוקסית, היה ארמון הפטריארך הלטיני, שהיה הסמכות הגבוהה מבחינה דתית בתוך הממלכה הצלבנית. מול חזית כנסיית הקבר היה בית החולים שהשתייך להוספיטלרים, שהיום יושב עליו שוק המוריסטאן (מוריסטאן שיבוש של המילה בִּימְרִקְסָטָן, שפירושה בית חולים). ליד בית החולים הייתה גם הכנסייה שלהם, היא כנסיית יוחנן המטביל (שעברנו לידה מוקדם יותר), זו הכנסייה של בית החולים. ליד כל זה הייתה כנסיית סנטה מריה לטינה, שזה המתחם שבו אנו נמצאים (הכנסייה קצת יותר הלאה, אהנו במנזר שצמוד לכנסייה). כנסייה נוספת בשם סנטה מריה מיורה הייתה ממש מול חזית כנסיית הקבר, שבמקום שבו היום המסגד הקרוי מסגד עומר. בזה סוגרים את הנושא הצלבני וממשיכים לנושא המודרני יותר של הרובע היהודי בימי הביניים ובמאה ה-19 והיצאיה מהחומות.

נכנסים בחזרה לרחוב דוד ופונים שמאלה. בהמשך פונים ימינה לתוך הקרדו לכיוון הרובע היהודי. **תזכורת** - רואים על הרצפה את הסימון של החומות הקדומות. באדום – החומה של בית ראשון. בשחור- החומה של בית שני. אנו נמצאים בין שני סימונים שחורים מימין ומשמאל (חומה משמאל וחומה מימין) כלומר אנו נמצאים על שער בחומה הראשונה של ירושלים בימי בית שני. אם יש פה שער מאוד מפתה לקרוא לו שער גינת שנוצר אצל יוספוס, ואם זה שער גינת הרי שהחומה השנייה צריכה להתחיל צפונה לא רחוק מכאן.

הרובע היהודי

עברנו אל הרובע היהודי בירושלים. לפני כשנה יצא ביד יצחק בן צבי ספר עם כותרת מקפצה - 'בית כנסת החורבה, 600 שנים של נוכחות יהודית בירושלים'. נכון שביית כנסת החורבה זה שמו של בית הכנסת והוא ברובע היהודי בירושלים. אבל לומר שיהודים יושבים בירושלים 600 שנים, זה חוסר זהירות בניסוח. ברור לגמרי שזה לא נכון שיש 600 שנים של נוכחות יהודית בירושלים. 600 שנים, כך מקובל, הרובע היהודי יושב במקום הזה בירושלים, אבל ברור שלפני כן היה רובע יהודי במקומות אחרים. אם הולכים אחורה בזמן - בירושלים של ימי בית שני אין רובע יהודי בירושלים, שכן היהודים היו אז רוב תושב העיר. רובע נוצר בתנאים שבהם מיעוט בא להתיישב בעיר שהוא מיעוט בה. בתקופה הרומית-ביזנטית יודעים שהיתה נוכחות יהודית - בחלק מהתקופה הרומית המאוחרת של איליה קפיטולינה ובחלק מהתקופה הביזנטית, כנראה לא כל הזמן, אולם לא יודעים את מיקומו. הרובע היהודי הראשון שאפשר לדעת בדיוק איפה היה זה שנוסד בירושלים מיד אחרי הכיבוש על ידי עומר אבן אל חטאב, סביב 640 לספירה. עומר מביא 70 משפחות יהודיות מטבריה ומיישב אותם בירושלים. המיקום של אותו רובע, על פי ניתוח הטקסטים שמדברים עליו, היה כנראה אזור עיר דוד - העופל של ימינו. זה הרובע היהודי של התקופה המוסלמית הקדומה – בין הר הבית לבריכת השילוח. לאחר מכן הידיעות על הרובע היהודי די מתפוגגות. במאה ה-11, קיימת טענה, שהרובע היהודי נדד לעבר האזור שמצפון להר הבית, כך טען פרופ' פראוור. גם אם הוא טועה, זו הדעה המקובלת במחקר עד ימינו. אם כן, במאה ה-11, ערב הכיבוש הצלבני, הרובע היהודי היה מצפון להר הבית, באזור הרובע המוסלמי של ימינו. במאה ה-12, בסוף התקופה הצלבנית, יהודים יושבים בירושלים. לגבי מספרם הדעות לא ברורות, מדובר בקבוצה של יהודים, כנראה לא רבים, שיושבים ליד שער יפו, ליד מגדל דוד (סוף השלטון הצלבני בעיר - 1170). לא בטוח שאפשר לקרוא לזה רובע – זהו מקום שבו יושבת קהילה קטנה של יהודים, שכונה קטנה ואולי פחות מזה.

במאה ה-13 יש מעט מאוד יהודים בירושלים. ב-1267 עלה לירושלים רבי משה בן נחמן. למרות שנהגים להגיד שהרמב"ן יסד את הרובע היהודי מחדש אין לכך בסיס מחקרי. הדעה הרווחת במחקר היום היא שהיו כבר יהודים בירושלים כשהוא הגיע. בוודאי שיש לו חשיבות, הוא דמות מרכזית, מסייע ונותן תמיכה מורלית. היהודים מתרכזים סביבו כנראה באזור הר ציון של ימינו, ולא במקום הזה. לפי הדעה המקובלת במחקר הרובע היהודי נודד מהר ציון, שם הוא היה במאה ה-14, לאזור הזה סביב שנת 1400. ב-1400, ראשית המאה ה-15, זו תקופה שבה יהודים סולקו מהר ציון, בגלל העובדה שיש על הר ציון מקומות קדושים ליהדות לאסלאם ולנצרות. האסלאם רדף את המיעוטים וסילק אותם משם בתהליך די איטי, והיהודים מצאו לעצמם מקום אחר.

מאז, 600 שנים הרובע היהודי נמצא פה. עם זאת היהודים היו כאן כל הזמן, כמעט ברציפות לאורך כל התקופות ההיסטוריות. פה ושם יש הפסקות – בתקופה הרומית המאוחרת, בתקופה הביזנטית יש תקופות

שאינן כאן יהודים, בתקופה הצלבנית בחלקה אין יהודים – בכל יתר התקופות יש רצף של יישוב יהודי בירושלים – לפעמים עשרות, לפעמים מאות, ולפעמים אלפים.

בראשית המאה ה-19 הרובע היהודי כאן הוא רובע שיש בו כ-2000 יהודים, לא הרבה (סביב שנת 1800). עם השנים היישוב היהודי הולך ומתחזק בעיקר בגלל עלייה לרגל. בעקבות היפתחותה של ארץ ישראל וירושלים לתחבורה – אוניות קיטור, אחר כך כמובן הרכבת וכן הלאה (סוף המאה ה-19) הרובע הולך וגדל.

ב-1840 היהודים הם הקהילה הגדולה ביותר בירושלים תחת שלטון מוסלמי עות'מאני. ב-1870 מספרם של היהודים לבדם גדול יותר מכל הקהילות האחרות יחד (המוסלמים והנוצרים על עדותיהם) – רוב מוחלט של יהודים. המצב הזה לא ילך וישתפר, שכן 1870 זו גם השנה שבה יהודים מתחילים לצאת מהחומות. אז כשהעיר הולכת וגדלה ויש יותר ויותר יהודים שבאים אליה, רבים מהם מוצאים את דרכם אל מחוץ לחומות, לכן הרובע הולך ומתדלדל לאטו במהלך המאה ה-20.

ב-1948 שוב היו ברובע (לפני פרוץ הקרבות) כ-2000 יהודים, ממש כמו כ-140 שנים קודם לכן. זה לא אומר שחור הגלגל לאחור, כיוון שאז כבר היו עשרות אלפי יהודים בשכונות החדשות מחוץ לחומות. הדיון עכשיו הוא אחר – מתעסקים בירושלים הגדולה במאה ה-20, שבה יש גם עיר עתיקה וגם עיר חדשה. אבל, במאה ה-19, לפחות בחלקה הראשון, כמו בכל ההיסטוריה, יש רק עיר אחת וזו העיר שבתוך החומות.

נסייר בכמה בתי כנסת שמייצגים שלבים שונים בהתפתחות הקהילה לאחר שהיא עברה לאזור הזה (לא מתעסקים ברובע היהודי שלפני 1400 כי הוא לא קיים ואי אפשר לראות אף בית שלו). בית הכנסת הראשון שנזכר הוא בית כנסת רבי משה בן נחמן – רמב"ן.

בית כנסת הרמב"ן

לפני הכניסה יש חצר קטנה ומאוד נוחה להתכנסות, שכן היא קצת מוגנת מרעש הסביבה. בחצר ישנו עמוד ומאחוריו פתח הכניסה הצדדי לבית כנסת רמב"ן – רבי משה בן נחמן.

רמב"ן האיש והרקע שלו : רבי משה בן נחמן, הספרדי מגירונה, נאלץ לקחת חלק בוויכוח בין דתי שהיה בחצרו של מלך אראגון, חיימה הראשון ב-1263. מולו, בוויכוח הזה, עמד יהודי מומר בשם **פאולוס כריסטיאני**. רמב"ן היה מגדולי יהדות ספרד והעם היהודי בכל הדורות – הוא היה גם מקובל, גם פרשן מקרא, גם פילוסוף, גם איש הלכה – שלח ידו בכל דבר.

מה שפאולוס כריסטיאני לא ידע זה שכדי לנצח בוויכוח את רמב"ן אתה חייב להיות לפחות רמב"ם, שכן רמב"ן היה מגדולי היהדות. כפי שניתן היה לצפות, בוויכוח שאורך לסירוגין כמה ימים במקומות שונים, מנצח הרמב"ן ניצחון מוחץ וכולם מכירים בכך. אבל מתברר שלאחר מכן היו שמועות כאילו רמב"ן הפסיד, מי שהפיץ את זה היו כנראה אלו שהפסידו. לכן רמב"ן החליט שהוא הולך לסדר את העניינים והוא הוציא חוברת, קונטרס שנקרא 'איגרת הוויכוח' בה הוא כותב מה הוא אמר ומה ענה האיש השני – למען יראו האנשים שהוא ניצח ולא אחרים.

זו הייתה טעות גדולה, כיוון שהנוצרים הם השליטים והם הפסידו בוויכוח, ובכתיבת הספר ופרסומו הוא דורך להם על היבלות. זה עורר כעס גדול ושונאיו של רמב"ן רצו להורגו. המלך הזמין את רמב"ן אליו והמליץ לו לברוח מספרד. ב-1267 רמב"ן ברח מספרד לארץ ישראל.

כאשר הוא מגיע לחופי ארץ ישראל בים התיכון הוא יורד בתל כיסאן, קצת דרומה לתל עכו של ימינו. יודעים שהוא יורד שם לפי טבעת חותם ממתכת שנפלה לו שם ועליה כתוב 'משה בר' נחמן נ' ג' ג'ירונדי חזק'. הטבעת הזו נפלה על החול, הוא לא מצא אותו ובשנות ה-70 מצאו אותה באקראי באמצעות גלאי מתכות והיא פורסמה פרסום מדעי.

יודעים שהרמב"ן הלך לעכו, אבל הוא קפץ גם לביקור קצר בירושלים. השנה היא 1267 מיד לאחר המלחמות הגדולות בין הממלוכים למונגולים המכונים במקורותינו סטארים. רמב"ן מגיע לירושלים וירושלים עזובה למדי - בגלל החשש מהמונגולים היהודים ברחו מהעיר וספרי התורה הועברו לשכם. הוא מוצא בירושלים בסך הכל שני יהודים צבעים ועוד מניין שמצטרף אליהם בשבתות – כלומר היו יותר משני יהודים.

חשוב להדגיש - זה לא שלא היו יהודים לפני שהרמב"ן בא. גם אם הוא היה מגיע 15-1 שנים קודם לכן היו בירושלים יהודים, הם כרגע עזבו בגלל החשש מהסטארים והם חזרו. רמב"ן בעצם לא מחדש את היישוב, היישוב נמצא פה בלעדיו. אבל אין ספק שהוא נותן לו כוח, עוצמה ועידוד.

באגרת לבנו מתאר רמב"ן שהוא מסתובב עם האנשים האלה והם מחפשים מקום לבית כנסת יפה. הוא אומר 'בעיר הזו כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו', המצב הוא לא טוב. עם זאת הוא מספר שמצאו בית, בניין יפה עם עמודי שיש וכיפה יפה, והפכו אותו לבית כנסת.

נשאלת השאלה איפה בית הכנסת של רמב"ן, זה המתואר באגרת הרמב"ן ובמקורות? התשובה היא – לא פה. כי הרובע עם בית הכנסת שהרמב"ן מדבר עליו ישב, על פי עדויות מאוחרות קצת יותר, על הר ציון ולא כאן. במאה ה-13, 1267, הרמב"ן והרובע לא נמצאים כאן אלא בהר ציון - שם היה בית כנסת הרמב"ן.

לימים, ב-1400, כשהרובע היהודי נדד למיקומו הנוכחי לקחו כאן מבנה חרב והפכו אותו לבית כנסת שגם אז לא קראו לו בית כנסת הרמב"ן. השם הזה מופיע לראשונה, יש מאין, רק במאה ה-16 – זו המצאה מאוחרת שמישהו הדביק לבית הכנסת הזה. אין בית כנסת רמב"ן כאן גם מאות שנים אחרי רמב"ן, זו אגדה מאוחרת. בית הכנסת הזה נזכר על ידי מבקרים (ר' עובדיה מברטנורה 1488, ר' משה באסולה 1522) בירושלים, מכירים אותו, אך הם לא קוראים לו בית כנסת רמב"ן.

סביב 1450 כשהיהודים כבר יושבים באזור הזה, מתגלגלת כאן פרשייה מאוד מעניינת אותה מספר לנו ר' עובדיה מברטנורה ב-1488. איש מהקהילה היהודית הסתכסך עם חבריו והם מחרימים אותו – כלומר לא אוכלים אותו, לא מדברים אותו ולא מתפללים אותו. הוא מאוד התרגז עד שהתאסלם. ראתה את זה אמו והחליטה לנקום ביהודים. היה לה כסף אז היא הפכה את ביתה שסמוך לבית הכנסת למסגד (זה הנראה בסמוך למבנה) בתור ערובה לכך שיהיו כאן חיכוכים ושנאה, והיהודים תמיד יהיו במצב של מצור בגלל המסגד, כי אנחנו חיים בחברה מוסלמית. למעשה היא עשתה צעד מאוד נבון, משום שאכן התפתחו סכסוכים בין היהודים לבין המוסלמים.

ב-1474 המוסלמים לקחו את היהודים לבית המשפט ותבעו מהיהודים לפנות את בית הכנסת הסמוך למסגד, כי לטענתם זהו בית כנסת חדש (הם כנראה צדקו לפי מה שיודעים היום), הוא לא מימי עומר (הוא לא קדום) וזה מנוגד לתנאי עומר שאוסרים בנייה של בתי כנסת וכנסיות חדשים בירושלים. העניין התברר בבית המשפט המוסלמי שפסק נגד המוסלמים. כעסו המוסלמים מאוד, התנפלו על בית הכנסת והחריבו אותו. הלכו היהודים למצריים, שכן זו התקופה הממלוכית, והתלוננו בפני הרשויות במצריים. הסולטאן במצריים גם הוא כעס ושלח הוראה שהמוסלמים יבנו את בית הכנסת היהודי מחדש. כך נבנה בית הכנסת שרואים היום.

לאחר בנייתו מחדש הוא המשיך להתקיים עוד 100 שנים כבית כנסת יהודי, עד 1588, שזו כבר התקופה העות'מאנית. באותה תקופה המוסלמים שוב תבעו את היהודים להתפנות מבית הכנסת. הפעם בית המשפט פסק נגד היהודים. לא ברור למה חל שינוי בפסיקה, והיהודים פינו את בית הכנסת.

מ-1588 עד 1967 בית הכנסת הזה איננו בית כנסת. הוא משמש לדברים אחרים – מפעל לעשיית דבש מטחינת צימוקים, מגבנה, מחסן פחמים וכן הלאה. ב-1967, עם חזרת היהודים לרובע היהודי, בתי הכנסת שנהרסו במכוון על ידי הידנים (חלקם פוצצו, חלקם פשוט נשדדו ונהרסו באופן מכוון) שוקמו. בית כנסת רמב"ן היה הראשון ששוקם, ומאז חזרה לפה התפילה עד ימינו.

אם כן זהו סיפור מאוד פתלתל, שמתחיל באגדה כאילו רמב"ן קשור לפה (הוא לא), אח"כ במאות ה-15-16 יש בית כנסת מוכר ומתואר בספרות עם בור מים שנמצא בחפירות. במאה ה-16 מדביקים למקום את הכינוי בית כנסת רמב"ן, ללא שום הצדקה היסטורית, באותה תקופה גם מפקיעים אותו המוסלמים מידי היהודים והוא מפסיק לשמש כבית כנסת עד 1967.

בית כנסת הרמב"ן צמוד לבית הכנסת החורבה, אולם חשוב להדגיש שאין ביניהם שום קשר ומעולם גם לא היה.

מרחוב היהודים פונים ימינה לתוך בית כנסת הרמב"ן. הכניסה היא ללא תשלום. מבקשים לא לשבת בפנים גברים ונשים יחדיו.

אנחנו נמצאים בתוך חלל בית כנסת פעיל. אפשר לראות שסגנונו הוא סגנון של בית כנסת אשכנזי: הוא מחולק על ידי טור של 4 עמודים לשתי סיטראות, התיבה/הבימה במרכז (שם שליח הציבור עומד) ומעבר לה בקיר הרחוק ארון הקודש. מה שכאן מיוחד (אך יש עוד כמה כאלה בארץ) זה שיש כאן שני ארונות קודש ולא אחד. זו תופעה מאוד מעניינת שההסבר לה הוא או שהמבנה של בית הכנסת במקור היה כזה, כמו עכשיו, ולכן רצו שמי שעומד מימין או משמאל לטור העמודים יוכל לראות את ארון הקודש, או שבשלב מסוים היה כאן שיפוץ שבמהלכו הוסיפו ארון קודש ואז החליטו לעשות את זה סימטרי. יהיו שני ארונות קודש כדי להכניס את כל ספרי התורה שעם הזמן תורמים אנשים ומספרם הולך וגדל.

מ-1588 לא מתפללים כאן. כאשר זוהה בית הכנסת מחדש כבית כנסת, אחד הכלים לזיהוי, מעבר לתיאורים ההיסטוריים שהיו בדינו, הייתה כתובת שנמצאת על העמוד כאן למעלה "אברהם, יצחק ויעקב" – זה סוג הכתובות שמופיע אך ורק בבית כנסת, ולכן זה מעיד על השימוש במקום כבית כנסת.

רבי עובדיה מברטנורה שמתאר את בית הכנסת הזה ב-1488 מספר שיש בו גם בור מים. ובאמת, בעבודות שנעשו כאן לאחרונה, נמצא בור המים עליו הוא מדבר, והיום הזיהוי איננו במחלוקת – בדרך החוצה, מצד שמאל יש מדרגות וכיסוי של בור המים. זהו בית הכנסת הקדום של 1488.

בית הכנסת הקראי - הרב מורד הוא רב קראי, מעדת היהודים הקראים שיש להם בסמוך לבית כנסת תפארת ישראל בית כנסת מאוד מיוחד שאפשר לבקר בו. הרב מורד יכול לספר על בית הכנסת, על העדה הקראית וכן הלאה – אתר מאוד מיוחד.

תוספת מויקיפדיה - יהדות קראית היא זרם ביהדות הנקרא גם קראות, ופרטיו ידועים בשם קראים. הופעת הקראות כתנועה דתית קשורה בדמותו של החכם ענן בן דוד הנשיא, במאה ה-8. היהודים הקראים שונים מהיהודים הרבניים בכך שהם אינם מקבלים את פרשנות חז"ל או כל סמכות רבנית למקרא (הנקראת בפי היהדות הרבנית "תורה שבעל פה"), והם מחויבים רק לדברי המקרא המפורשים בלבד (הנקראים בפי היהדות הרבנית "תורה שבכתב"). לפי הערכות של היסטוריונים, בתור הזהב של הקראים במאות התשיעית והעשירית קרבו ל-40 אחוז מהעם היהודי היו קראים, אך בימינו הקראים הם הרבה פחות מאחוז.

בית כנסת תפארת ישראל - ניסן בק - חזיתו של בית הכנסת נראית כהעתק של בית הכנסת בברעם שהוא מתקופת המשנה והתלמוד. בית הכנסת הזה נחנך ב-1872. באותה תקופה, המחצית השנייה של המאה ה-19, לאחר ובעקבות שינויים גדולים שהתרחשו באזור שלנו בעקבות כניסת המעצמות, הקפיטולציות, התנזימאט וכן הלאה, יהודים יכולים לבנות בתי כנסת חדשים. יהודים אשכנזים חסידים, בעיקר חסידי רוז'ין, רוכשים את חלקת הקרקע הזאת ומקימה עליה ב-1872 את בית כנסת תפארת ישראל (על שמו של רבי ישראל מרוז'ין שהיה בין התורמים לרכישת הקרקע כמה עשרות שנים קודם לכן).

בית הכנסת מתקשר לסיפור מאוד מעניין שאיננו קשור דווקא ליהודים. ב-1869 הגיע הקיסר פרנץ יוזף לשמוע אופרה בתעלת סואץ שאותה סיים לחצוב פרדיננד דה לספס, ושם מנגנים את האופרה אידיה של ורדי – אירוע שכל שועי עולם מגיעים אליו. על הדרך, כיוון שהוא כבר במזרח התיכון, הוא בא לבקר בירושלים, שכן ירושלים זה מקום שבאים להפגין בו נוכחות, ולו סמלית – על אחת וכמה כאשר ישנה במקום קהילה יהודית שהיו מנתיניו – כי היהודים אימצו לעצמם אזרחויות או נתינויות שונות ומשונות העיקר לא להיות טורקים ושהחוקים המפלים של האסלאם לא יחולו עליהם. לעומת זאת, אם היו אוסטרים \ גרמנים \ רוסים \ צרפתים \ אנגלים הייתה להם הגנה של הקונסול המקומי – המדינה שאתה נתין שלה.

בדרכו עולה לירושלים פרנץ יוזף בכרכרה שנוסעת על הדרך מיפו לירושלים שנסללה, סוף סוף, בצורה יציבה לכבוד ביקורו. היא לא נסללה אז לראשונה – סללו אותה פעמים רבות כבר לפני, אבל עכשיו היא נסללת כמו שצריך. כשפרנץ יוזף עולה לירושלים הוא מגיע למקום הזה, כאן הוא פוגש את נציג קהילת האשכנזים החסידים שהקימה את בית הכנסת. בית הכנסת אז, 1869, עוד לא גמור, הכיפה עדיין לא גמורה כי נגמר התקציב. נציג הקהילה האשכנזית החסידית הוא רבי ניסן בק (בק) – תואר כבוד טורקי שהיהודים לא הסתפקו בו ופיתחו אותו לראשי תיבות – בעל קורא או כל דבר אחר) שאת אביו - ישראל בק - פוגשים בצפת ובג'רמק שם הקימו הוא ובנו את היישוב היהודי החקלאי הראשון.

הקייזר מתלהב מהמבנה אך לא מבין מדוע לא סיימו את הכיפה. היהודי, ניסן בק, מוריד את כובעו בתנוחה יהודית טיפוסית (פושטת יד) ואומר כי 'בית הכנסת הוריד את כיפתו לפניך, לאות כבוד'. הקייזר, שמכיר יהודים מאירופה, מבין שהתנועה הזו היא למעשה בקשת כסף. הוא תורם את הסכום הנדרש, כיפתו של בית הכנסת מושלמת, והוא נחנך ב-1872.

המקום הזה הופך להיות מרכז הקהילה האשכנזית החסידית. הוא ימשיך ויתקיים עד 1948 אז פוצץ, שכן שימש עמדה יהודית ברובע. זה היה גורלם של בני כנסת רבים ברובע היהודי, אבל במיוחד של אלה הגבוהים יותר, שהירדנים חששו שישתמשו בהם כעמדות תקיפה. היום יש תכנית לשקמו, אבל כרגע הוא עדיין בחורבנו.

באותה תקופה כבר יש בירושלים גם יהודים אשכנזים פרושים או מתנגדים/ליטאים להם היה בית כנסת – הוא בית כנסת החורבה.

בית כנסת החורבה

בדרך לבית כנסת החורבה עוברים ליד מוזיאון קטן עם תערוכה שנקראת 'לבד על החומות', ובו אפשר לרכוש כרטיסים לבית כנסת החורבה.

מימין לכניסה לבית הכנסת יש לוח של שעות התפילה. אם מגיעים עם קבוצה אפשר להיכנס אך ורק בתיאום מראש (עם וואצ'ר או כרטיסים), אך אם מגיעים עם 2-3 מטיילים ורוצים להציץ לבית הכנסת, לא כחלק מביקור, אפשר לעשות זאת (בלי להדריך בו) גם בזמן התפילות. עם קבוצה אין אפשרות להיכנס בזמן התפילות ואין אפשרות להדריך בתוך בית הכנסת עצמו. מתאמים כניסה מראש באמצעות החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי, דואגים להגיע בשעה היעודה, שכן אם מאחרים יש סיכוי שלא יתאפשר להיכנס וכאן ממתין מדריך מטעם המקום שידריך בפנים. חשוב להנמיך ציפיות אצל הקבוצה – זה ביקור מרשים אבל לא נכנסים לתוך בית הכנסת – רואים אותו מבחוץ.

מבואה כללית – אם זה היה בכניסה היינו קוראים לזה נרתכס, כאן זה חדר מבוא, אי אפשר לקרוא לזה נרתכס כי זה לא השפה הארכיטקטונית במקום. כאמור, שמות תלויים בקונטקסט, בקונטקסט הנכון יש להשתמש בשם הנכון.

החפירות הארכיאולוגיות במרתף הבניין – החפירות נעשו רק לאחרונה, ולכן המקום פחות מוכר בציבור, שכן זה מאוד חדש. במרתף של בית כנסת החורבה נעשו חפירות ארכיאולוגיות ובהן התגלו שרידים מן התקופות הקדומות ביותר של היישוב באזור הרובע היהודי. הרובע היהודי הוא שם מודרני, אולם מבחינה טופוגרפית אנו נמצאים בגבעה המערבית (העיר העליונה זה מונח אורבאני של בית שני, ולא מונח טופוגרפי. בבית ראשון ובתקופות אחרות אין עיר עליונה ועיר תחתונה).

ההתפשטות לאזור הזה התרחשה כבר בימי בית ראשון, במאה ה-7 לפנה"ס (החומה הרחבה, המגדל הישראלי וכן הלאה), ומאותה התקופה גם כאן יש שרידים – לא רואים אותם כי השאירו אותם מעבר לקיר שבנו כאן. את השרידים המאוחרים קצת אפשר לראות כאן – גרם מדרגות משמאל וגרם מדרגות מימין – אלה הם שרידי מקוואות של בתים מימי בית שני.

על גבי המקוואות שכבה נוספת, מאוד מאוחרת, אפשר לראות אותה כקיר גבוה וקיר נוסף מהתקופה הממלוכית, מאה 14-15, אפילו 16, קשה לתארך במדויק כי הקרמיקה לא השתנתה כל כך מהר. בין לבין, מתחת לממלוכים, על הסלע מימין (ולכן זה עניין שונה כי זה על הסלע ולא שכבה על שכבה) אפשר לראות ריצוף. הריצוף מוביל לקשת שנמצאת מעבר לחדרון המודרני, ואפשר לראות מעבר שקיים דרכה, מעבר שנפרץ לאחרונה. מדובר בקשת ורחוב מן התקופה הביזאנטית. כאשר הקשת פונה לעבר הקרדו, מצד מערב, והרחוב שבא מתחתה מקשר בין הקרדו, שזה רחוב אורך בירושלים, לבין האזור שממזרח, אזור הר הבית שנמצא ממזרח לנו. זה בעצם דקומאנוס. יש הרבה דקומאנוס בעיר – רחובות רוחב זה דקומנו. יש רק דקומנוס ראשי אחד, שדרך אגב אין שום ראייה שהיה כזה בירושלים – לא במפת מידבא ולא בממצא הארכיאולוגי. זהו למעשה אחד מרחובות הרחוב הקטנים של ירושלים שמחבר או חוצה את הקרדו הביזאנטי שממנו באנו.

אלה אם כן השרידים הקדומים: בית ראשון, בית שני, תקופה ביזאנטית, ואחר כך התקופה הממלוכית. כשהבתים האלה עמדו כאן, בערך בזמן הזה, הרובע היהודי עובר לפה – אולי אלה הם הבתים הראשונים שראו את היהודים עוברים לאזור הזה סביב 1400, קשה לדייק מבחינה מדעית. ליד השרידים בקומת המרתף יש שלט המספר על מציאתו של סליק של האצ"ל (תחמושת שהוחבאה תחת לבית הכנסת על ידי האצ"ל ב-1938), איש לא ידע שזה כאן עד שזה התגלה באקראי במהלך פעולות הבנייה להקמת בית כנסת החורבה המודרני שמעלינו.

עזרת נשים: במסלול התיירותי הגענו לעזרת הנשים של בית הכנסת. בשעת תפילות רק נשים נכנסות לכאן. במסלול התיירותי גם גברים יכולים להיכנס לכאן, שכן אף קבוצה לא יכולה להיכנס למטה. בית כנסת רבי יהודה החסיד \ בית כנסת החורבה \ בית כנסת בית יעקב, שזה שמו הנכון, המקורי, הוא בית כנסת שההיסטוריה שלו די עתיקה. הסיפור מתחיל בשנת 1700, אז יש יהודים אשכנזים בירושלים – קהילה פורחת היושבת באזור חצר האשכנזים - חארת אל שיכנו – האזור בו אנו נמצאים. ב-1700 יש שמועות שעומדת להגיע לירושלים ולהשתקע בה שיירה גדולה של יהודים, בעיקר מפולין ומארצות סמוכות. לקראת הגעתה של הקבוצה הגדולה הזו בונים כאן בית כנסת אשכנזי חדש, איפשהו באזור שאנו נמצאים. זה לא בית הכנסת הנוכחי, אלא בית הכנסת הראשון שקדם לו. רק לאחר שבית הכנסת כבר עומד מגיעה לירושלים אותה קבוצה גדולה של מאות יהודים בראשותו של רבי יהודה החסיד \ רבי יהודה חסיד. אלו לא שמות משפחה אלא כינויים ולכן אפשר לכתוב אותו עם או בלי ה' הידיעה.

רבי יהודה החסיד הוא אדם מיוחד – הוא גם רב וגם שבתאי, כלומר הוא מחסידי שבתאי צבי. שבתאי צבי, מאיזמיר שבטורקיה, הוא משיח השקר שטען במאה ה-17 שהוא עומד לגאול את היהודים. הוא נפגש עם הוויזר של הסולטאן בניסיון להמיר את דתו, הוויזר שמע את דבריו ולאחר מכן הציע לו לבחור בין מותו לבין התאסלמות. אז הוא התאסלם.

מטבע הדברים חלק ניכר מחסידיו של שבתאי צבי זנחו אותו בעקבות התאסלמותו, אבל היו רבים שטענו שזה רק למראית עין – שהוא מתאסלם רק כדי לרדת עמוק יותר אל תוך הטומאה ולגאול את הנשמות הדורשות תיקון, וחבורה גדולה המשיכה להאמין בו עד מותו ב-1676. גם אחרי מותו היו רבים שאמרו שהוא לא באמת מת והוא עוד יחזור. הסיפור הזה מוכר והוא חוזר אחת לכמה שנים ביהדות בצורות שונות – הראשון שהתחיל עם זה היה ישוע הנוצרי, אבל הוא החזיק מעמד להבדיל משבתאי צבי. אגב, ישנה עדיין קהילת חסידים של שבתאי צבי בטורקיה דהיום. הם מסתירים את זהותם. בטורקיה עד היום, בכל פעם שפוליטיקאי טורקי רוצה להשמיץ את חברו אז הוא אומר עליו שהוא שבתאי, יהודי נסתר – זה העלבון הכי קשה שאפשר לומר בפוליטיקה הטורקית.

הסיפור הוא על רבי יהודה החסיד השבתאי, המשיחיסט, שעולה לירושלים. חשוב להדגיש את זה משום שיש רבים המסרבים להפנים את העובדה שרבי יהודה החסיד היה שבתאי, בעיניהם זה טעם לפגם. לכן יש שמסתירים את זה או שאומרים שזה לא ברור, למרות שזה ברור לגמרי. רבי יהודה החסיד הוא שבתאי. כאשר הוא מגיע לירושלים הוא מתכוון להקים כאן קהילה אשכנזית גדולה, פולנית, ולהשתקע בה. אז קורה דבר בלתי צפוי – כשהוא הולך למקווה קורה שם משהו (כנראה נעקץ) וכעבור כמה ימים הוא הולך לעולמו בייסורים קשים. הקהילה שהוא הביא נשארת כאן, והם נתקלים בקשיים הולכים וגוברים מבחינה כלכלית – אין להם פרנסה, אין להם שפה משותפת, הם לא מכירים את התרבות, מאוד קשה להם פה והם מסתבכים לאט-לאט בחובות כי בכדי להתקיים הם לווים ממי שיש לו כסף, קרי מהמוסלמים. לאט-לאט הם מסתבכים יותר ויותר, וקשה להם להחזיר את החובות. המוסלמים מבקשים פעם אחת בנימוס, פעם שנייה בנימוס, פעם שלישית כבר לא בנימוס – ב-1720 המוסלמים מתנפלים על חצר האשכנזים, האשכנזים בורחים, בית הכנסת נחרב והחצר הופכת להיות חצר חרבה.

בית הכנסת והחצר שסביבו קיבלו מאז – המאה ה-18 – את הכינוי 'החורבה'. במשך 90 השנים הבאות יהודים אשכנזים לא יעזו להניח את כף רגלם בירושלים. יש לכך עדויות מאוד מצחיקות, משום שבכל פעם שהם באים לעיר אומרים להם המוסלמים שהם חייבים כסף. היהודים טוענים שזה לא הם אבל המוסלמים מתעקשים בטענה שהחייבים הם הסבים שלהם \ בני עירם \ יהודים אשכנזים.

ב-1810 מתחילים יהודים אשכנזים פרושים (ליטאים. לא חסידים) לזלוג לאט-לאט לירושלים, הם באים מצפת בעיקר משום שהרבי שלהם – הגר"א – הגאון רבי אליהו מווילנה – אמר וניבא שב-1840 המשיח יבוא. הם עולים לירושלים כדי לשבת בה לקראת בוא המשיח.

כאשר הם מגיעים לכאן הם רוצים להקים את בית הכנסת מחדש, אולם יש בעיה כי המוסלמים דורשים את הכסף שחייבים להם. הם פונים לחצר הסולטאן בקונסטנטינופול, מקבלים אישור על כך שהם לא חייבים כסף, אבל המוסלמים מתעקשים לקבל את הכסף בחזרה. לכן היהודים נאצלים לגייס את רוב הסכום ומחזירים את החוב.

ב-1836 כאשר השלטון המצרי בארץ ישראל, אומרים היהודים לעצמם שיש הזדמנות טובה לגמור עם כל הסיפור, שכן יש סולטאן ממצרים (זה כבר לא הסולטאן מטורקיה), ולבקש ממנו רשות לא רק להיות כאן אלא גם להקים פה מחדש את בית הכנסת, שכן החוב כבר שולם מזמן. הם יורדים למצרים בראשותו של רבי אברהם שלמה זלמן צורף (הראש"ז), דמות מרכזית, ומשיגים אישור להקים בית כנסת כאן בחצר החורבה. הם מקימים את בית הכנסת ב-1837 ובינואר הם חונכים אותו, זהו בית הכנסת מנחם ציון שאין לו קשר לבית הכנסת הנוכחי (הוא נמצא מאחורי הקיר – ניתן לראותו מהתצפית למעלה בחוף). חולפות שנים, הראש"ז, שיצר את ההזדמנות להקים פה בית כנסת, שנוא על המוסלמים, והם מנסים להתנקש בחייו פעמיים. בפעם השנייה הם מצליחים ודוקרים אותו בסכין בשוק, הוא נכנס לתרדמת למשך חודשים אחדים, וב-1851 הוא הולך לעולמו. הוא נחשב לראשון נפגעי הטרור ופעולות האיבה בארץ ישראל והוכר רשמית ככזה על-ידי משרד הביטחון של מדינת ישראל. לפני שהוא מת הוא הספיק להביא לעולם ילדים ונכדים. זה מאוד חשוב, שכן אחד הנכדים שלו היה יואל משה סלומון, דמות מרכזית ביציאה מן החומות (אחת מהצאצאיות שלו היא אשתו של אייל מירון, כך שבתו היא דור 8 בירושלים ©).

חולפות עוד בערך 20 שנים ומשה מונטיפיורי הולך לחצר הסולטאן ודואג להבאת פירמאן – אישור להקמת בית כנסת גדול במקום הזה. זהו בית הכנסת הנוכחי, שהוקם בין השנים 1856-1864. הוא נקרא על שמו של התורם שתרם את הסכום השני בגודלו להקמת בית הכנסת – משפחת רוטשילד, לכן הוא נקרא על שמו של אבי המשפחה – יעקב, בית כנסת בית יעקב.

יחזקאל ראובן מבגדד, היה התורם הגדול וברור היה שאי אפשר לקרוא לבית כנסת אשכנזי על שמו של רב כלשהו מבגדד, מעיראק, על כן בית הכנסת נקרא בית יעקב. שמו האחר רבי יהודה החסיד, לזכר הסיפור הקודם, ושמו האחרון הוא בית כנסת החורבה על פי סיפור חורבנו של בית הכנסת ההוא. בראשית המאה ה-20 אמן מקומי הכין דגם יפיפה של בית כנסת החורבה והדגם הזה שמור עד היום בירושלים, במוזיאון חצר היישוב הישן. כאשר עשו פה את פרויקט השיפוץ והשחזור הכניסו סיבים אופטיים לתוך הדגם וגילו שהאמן השקיע בעיטור פנים הדגם ולא חסך במלאכה – כך יש תמונה אוטנטית של בית הכנסת בראשית המאה ה-20.

בהמשך הדרך בית כנסת רבי יהודה החסיד \ בית כנסת בית יעקב \ בית כנסת החורבה, ממשיך להתקיים עד 1948 כבית כנסת חשוב. בדרך הוא לאט-לאט צובר משמעות וסמליות בקהילה היהודית (לא רק לאשכנזים) הוא הופך להיות סמל לאומי. דגלי הגדודים העבריים ממלחמת העולם הראשונה מופקדים בבית כנסת זה. כאשר מגיע הנציב העליון הבריטי הראשון, הרברט סמואל, הוא מגיע לכאן בשבת הראשונה שלאחר מינויו ועולה לתורה – שבת נחמו, והוא אומר 'נחמו נחמו עמי'. לא ידעו לאן זה עומד ללכת עם הבריטים אחר כך, אך היו אז הרבה תקוות. בשבת האחרונה להיותו כאן הוא שוב מגיע לבית הכנסת – כלומר הוא מתחיל ומסיים את כהונתו בבית הכנסת הזה. מכאן יצאה במלחמה העולם השנייה הקריאה לעולם היהודי לעשות משהו בעקבות הידיעות שמגיעות מאירופה על השמדת יהודי אירופה על ידי הגרמנים. כאן נערכים גם טקסים, נאומים וכן הלאה בעלי חשיבות שחורגת מחשיבותו של בית הכנסת הזה כבית כנסת אשכנזי, בשל היותו בית הכנסת המפואר ביותר ברובע היהודי, ובירושלים באותן שנים.

ב-1948 בית הכנסת הזה משמש עמדה יהודית, ויום יומיים לפני נפילתו של הרובע, הירדנים לא לוקחים סיכון ופשוט מפוצצים אותו. יש מי שרואה בזה פעולה של ונדאליזם, יש כאלה שמבינים מדוע הירדנים עשו זאת בטענה שזו הייתה מלחמה וזו הייתה עמדה יהודית. מה שפחות מבינים זה למה הם עשו אותו דבר גם בבתי כנסת אחרים. חשוב להבין שבמקרה של בית כנסת החורבה אפשר להסביר ולהגיד שהיה להם צידוק צבאי, שכן בית הכנסת שימש כעמדה, אולם בתי הכנסת הספרדים ועשרות בתי כנסת אחרים פוצצו, נהרסו, נשדדו, נבזזו וחוללו - אחד אחד, אף אחד לא שרד, כולם נשדדו ונחרבו. זה אומר שהייתה כאן גישה - מדובר בשנאה בין תרבויות ודתות, ואסור לשכוח את זה. מדובר בתופעה תרבותית ולא בתופעה ביטחונית כמו שאפשר אולי לחשוב בהקשר של החורבה.

עם הריסתו של בית הכנסת הוא נשאר הרוס במשך 19 שנים, עד 1967. ב-1967, עם שחרור ירושלים, בית הכנסת נותר חרב והשאלה הייתה מה לעשות איתו. היו שהציעו להרוס אותו לחלוטין ולהקים בית כנסת חדש בסגנון שמבטא את המאה ה-20, היו שהציעו להשאיר אותו כסמל לברבריות של הירדנים, ויש שהציעו לבנות אותו מחדש כפי שהיה בשיא תפארתו.

הגישה שהתקבלה הייתה אחרת מכולן - ב-1975 שחזרו קשת אחת בלבד (לא מקורית) שהראתה פחות או יותר עד לאן הגיעה תחתית הכיפה, על מנת שאנשים יקבלו רושם של מה היה כאן. הקשת היא הפכה להיות, באופן מפתיע, לסמל הרובע היהודי במשך השנים שיבואו.

לפני כ-8 שנים, התקבלה החלטת ממשלה ועל פיה הוחלט לשחזר את בית הכנסת, בדיוק כפי שהיה. זה מה שמוכרים לתיירים, אולם זה לא בדיוק כפי שהיה, יש הרבה מאוד שינויים, אבל כללית באמת נעשה ניסיון לשמור על רוח הבנייה של המאה ה-19, חשוב להדגיש את זה.

היום בשימור שונאים גישה כזו, זה לא פופולארי לעשות את זה, יגידו שזה קיטש \ דיסנילנד \ יש שיטות אחרות, זו מחלוקת לגיטימית - כל אחד בא עם טעמו האישי מבחינה אומנותית ורגשית. בדיעבד, בעיני אייל מירון - זו הייתה החלטה נכונה לשקם את בית הכנסת בצורה שבה הוא נראה היום - שכן המבקרים נכנסים לבית כנסת החורבה, מיתוס לאומי, דתי, ירושלמי, ששנים אפשר היה רק לקרוא עליו ולראות תמונות שלו, עכשיו הוא עומד מחדש.

לפני השחזור הייתה פה חצר הרוסה עם קשת עלובה, עשו פה מדי פעם חתונות ובר-מצוות, אך זה לא שימש במקום תפילה - בית הכנסת ההרוס היה אתר תיירותי. בית כנסת תפארת ישראל יהיה הבא בתור, יש כבר תקציבים והחלטה, בהמשך הוא ישוקם.

בית הכנסת חזר לעטרתו הראשונה, וברגע שזה קרה זה מיד יצר בעיה - השאלה שנשאלה היא מה עושים כאן האם משחזרים כאן בית כנסת? מקימים אתר לאומי? אתר תיירותי? אם זה בית כנסת צריך להתפלל פה כל היום, אם זה אתר תיירותי צריך לפתוח את הכל לקבוצות, אם זה אתר לאומי אולי חלקו צריך להיות מוזיאון בכלל - כל פתרון מכתוב גישה אחרת מבחינת שימור והשמשה מחדש.

אף גישה לא התקבלה לגמרי, אך למעשה שלושת הגישות התקבלו יחד - מצד אחד זהו בית כנסת ויש בו תפילות כל הזמן ויש כאלה שדואגים שיהיו פה תפילות כל הזמן, כדי שחש וחלילה זה לא יהפוך לאתר ציוני או לאומי מדי ושיזכרו שזה בית כנסת. מגיעים לכאן אנשים לא מהרובע כדי להתפלל ולשמור על הגחלת היהודית. יש מי שרואה בזה פרובוקציה, התרסה, יש מי שיראה בזה החזרת עטרה ליושנה - כי כך זה היה לפני 150 שנים (אז לא היו פה חילונים כמעט). מצד שני רוצים שיכנסו קבוצות, אז הקבוצות נכנסו בתשלום, גם זו החלטה שאפשר לכעוס עליה, אולם זה בית כנסת ויש צורך לתחזק אותו. דמי הכניסה הם חלק מתחזוקת המקום. הכניסה היא בתיאום מראש, רק בקבוצות ורק עם מדריך של המקום, שכן זה אתר שיש לו ביקוש רב.

מבנה בית הכנסת - ארון הקודש הוא העתק מדויק של ארון הקודש המקורי. הוא משולב בקיר מקורי של בית הכנסת, אולם הכיפה לא יושבת עליו - שכן הכיפה לא יכולה לשבת על קיר שנבנה במאה ה-19, היא כבדה מדי. הקיר הזה הוא רק חזות \ פאסדה. בעצם מאחוריו נמצא הקיר האמיתי שמחזיק את הכיפה. באשר לריהוט ולעוטורים, נשאלה השאלה מה משחזרים, שכן היו בבית הכנסת עיטורים שונים וריהוט שונה בתקופות שונות. למשל הבימה במרכז למטה, היא בימה שהשתנתה כמה פעמים, אז הלכו על הבימה היציבה יותר (הייתה פה בימה מעץ אחר כך השלימו והפכו אותה לבימה משיש), בימת שיש מאסיבית שתחזיק מעמד שנים. כלומר שמדובר שהחלטות שימור לא קלות.

בגלריה למעלה : לשים לב - לשמור את כל החפצים מהצד הפנימי של המעקה, לא לרכון קדימה. במבט מאוד יוצא דופן, מלמעלה למטה אל החלל הפנימי של בית הכנסת - רואים את הבמה המשוחזרת במרכז, את הספסלים המסודרים כמנהג אשכנז. ארון הקודש מצופה זהב, מאוד מרשים, שחזור של הארון המקורי. הקירות עבים מאוד, למרות שלא צריכים עובי כזה של קירות, כיוון שזה היה העובי במקור הלכו על שחזור די אמין, כי זו בנייה במקור באבן. הכיפה מעלינו, תחתיה התוף או הגלריה שעליה אנו עומדים, ומתחת ישנם 4 קמרונות - 4 קשתות, אף אחד מהם איננו מקורי. העיטורים על הקירות - קבר רחל (בית לחם), מגדל דוד (ירושלים), מערת המכפלה (חברון) וטבריה (אחת מערי הקודש), חסרה כמובן צפת - מישהו עשה עבודת בחירה לא בהכרח רציונאלית.

מבנה בית הכנסת הוא מבנה אופייני לכנסייה ביזאנטית, אולם המבנה הזה הוא בית כנסת שעוצב על ידי ארכיטקט טורקי שהוזמן על ידי הקהילה היהודית - הוא בנה מה שהוא יודע לבנות. אמרו לו מבנה דת אז הוא בנה מסגד. בעצם זה מבנה טיפוסי של מסגד ששואב ממבנה טיפוסי של כנסייה ביזאנטית - כי הכל מגיע מטורקיה - האימפריה הביזאנטית והאימפריה העות'מאנית (הגיה סופיה למשל מבנה דומה). מאחר והוא היה אדריכל ממולח את אותה תוכנית שהוא מכר ליהודית הוא מכר אחר כך למוסלמים פעמיים, בבניית מסגדים נוספים. אם כן המבנה הזה יורש של מסורת ארכיטקטונית שהולכת אחורה עד לתקופה הביזאנטית - כמובן שהיהודים לא ידעו את זה וזה גם לא עניין אותם, מבחינתם הם קיבלו תמורה מלאה לכספם. התוצאה הייתה, מכיוון שמדובר במתכנן מוסלמי מוכר וידוע, שהוא תכנן את המבנה בגובה שביקשו היהודים (כ-25 מ') - יותר גבוה מכיפת הסלע על הר הבית. עבר הרבה מאוד - מתקופה שבה לא בונים בתי כנסת בכלל כי אסור, עד לתקופה שבה בונים בית כנסת והוא שולט על קו הרקיע של ירושלים.

בית כנסת החורבה (מתנגדים) ובית כנסת תפארת ישראל (חסידים) שנבנה כמה שנים אחריו היו שני המוקדים הוויזואליים הבולטים ביותר באזור הזה, לצד כיפות כנסיית הקבר (ברובע הנוצרי) ולצד הר הבית ששימש הסמל לשלטון המוסלמי בירושלים. עם קבוצות קטנות אפשר לעשות בחוץ תצפית. עם קבוצה גדולה הקימור גורם לזה שלא כולם רואים את אותה התצפית. ביציאה מהגלריה בצד ימין אפשר לראות למטה מבנה עם כיפות, חלקו חרב – זהו בית כנסת מנחם ציון, שקדם לחורבה (נבנה בינואר 1837).

ארבעת בתי הכנסת הספרדיים ברובע היהודי

נכנסנו לארבעת בתי הכנסת הספרדיים בירושלים העתיקה. הכניסה למקום היא בתשלום אותו משלמים בכניסה. אמנם אין צורך לתאם הגעה מראש, אבל הרבה פעמים יש כאן אירוע (בר מצווה או משהו אחר), לכן כדאי לוודא שהמקום לא שמור למטרה אחרת. נקרא ספרדי כי תמיד שימש את הספרדים, אולם אחרי 67 יש כאן גם קהילה אשכנזית גדולה וגם הם היו צריכים מקום תפילה, אז הם לקחו את אחד בתי הכנסת:

בתוך הקומפלקס ישנם 4 בתי כנסת :

אליהו הנביא - אשכנזי

רבן יוחנן בן זכאי (הגדול מכולם) – הוא גם קרוי בשם 'הקהל הקדוש הגדול', קהל הקדישא.

האיסטנבולי – שמו מעיד על כך שהיה בשימוש של יוצאי טורקיה.

האמצעי – שמו מעיד עליו יותר מכל. בית הכנסת שנמצא בתוך מה שפעם הייתה חצר בין בתי הכנסת.

בית כנסת אליהו הנביא : בית הכנסת הקדום ביותר בקומפלקס הוא כנראה בית הכנסת אליהו הנביא, כנראה שהתחילו להתפלל בו בסוף המאה ה-16 או ראשית המאה ה-17, שכן זו התקופה (1588) בה בית הכנסת רמב"ן, רמב"ן לכאורה, נלקח מידי היהודים. מן הסתם הם לא בונים מיד בית כנסת, הם חוששים, בסוף הם קונים מקום אחר ומקימים בית כנסת.

השאלה הראשונה שנשאלת היא מדוע הוא נמצא כל כך נמוך? מתחת לאדמה? הסיבה הרשמית היא כמובן הפסוק "כי ממעמקים קראתיך יהוה" (תהילים ק"ל). אבל בבתי כנסת בשכונות יהודיות אחרות רואים בתי כנסת גבוהים מאוד, שם הסיבה היא שכתוב על פי ההלכה שבית כנסת צריך להיות בגובה של עיר.

אז למטה או למעלה? מה שרוצים. כאן כנראה היה אילוץ. כלומר בחרו בבית כנסת מתחת לאדמה כדי לא למשוך את תשומת לב המוסלמים, אבל ברגע שכבר בחרו התחילו להמציא סיבות אחרות. כמובן, אין לזה שום בסיס היסטורי, וזו רק פרשנות. בדרך כלל בתי כנסת על פי ההלכה יבנו למעלה, ואם הם לא בנויים למעלה ולא בגובה של עיר יש סיבה מקומית – לא היה שטח אחר, אילוץ טופוגרפי, פחד ממוסלמים או מנוצרים, או כל דבר אחר. כך או כך בתי הכנסת האלה נמוכים יותר מסביבתם.

בית כנסת אליהו הנביא נקרא כך משום שעל פי האגדה לאחר פתיחתו, יום אחד, ערב יום הכיפורים, אין מניין גברים לתפילה ולפתע מופיע זקן שאיש לא מכיר, מצטרף למניין ומאפשר את התפילה. במוצאי יום כיפור הוא נעלם באופן מסתורי – אם אדם מופיע בערב יום כיפור, משתתף בתפילות ונעלם באופן מסתורי בלי לשבור את הצום, זה חייב להיות אליהו הנביא. אז זה נקרא בית כנסת אליהו הנביא.

הכיסא שעליו אליהו הנביא ישב נשמר באדיקות על ידי יושבי בית הכנסת במשך מאות שנים, והוא היה בתוך המערה הקטנה שנמצאת משמאל. היום נמצא שם כיסא, אולם זה לא הכיסא המקורי. גם הריהוט וארון הקודש אינם מקוריים – כל אלה נשדדו וחוללו על ידי המוסלמים ב-1948. יש תצלומים בהם רואים אותם יוצאים, מיד לאחר המלחמה, ושקים של שלל על כתפיהם מבתי הכנסת והבתים, זו הייתה ביזה קשה מאוד. אחרי 67, כששחזרו את בית הכנסת, מצאו בשוק את אחד הספסלים, ועל בסיסו שחזרו את הספסלים שנמצאים בו היום. את כיסא אליהו הנביא לא מצאו מעולם ולכן שמו כיסא אחר במקום. את ארון הקודש הביאו מליברנו שבאיטליה, שם היו הרבה קהילות עד מלחמת העולם השנייה. הקהילות האלה אינן שם היום, בתי הכנסת נותרו שם – פרקו את ארונות הקודש במבצע חשאי בשנות ה-50, העלו אותם לארץ ישראל, וחילקו אותם בין קיבוצים, מושבים וערים גדולות. ארון קודש אחד מליברנו נמצא כאן. ארונות קודש אחרים נמצאים בבתי הכנסת האחרים בקומפלקס.

בית הכנסת אליהו הנביא הוא בית כנסת אשכנזי, את זה יודעים על פי מספר רמזים – השמות שעל הספסלים, צורת הישיבה בספסלים – אחד אחרי השני עם הפנים לארון הקודש, כמו בכניסה. הארכיטקטורה של בתי הכנסת האשכנזים הושפעה מאוד מהארכיטקטורה של כנסיות באירופה. על הבימה – החלק המוגבה באמצע האולם – יושבת התיבה (שולחן) ובראשה (החלק שעליו מניחים את ספר התורה) משטח משופע – זו ראייה לכך שזה אשכנזי ולא ספרדי, שכן ספר תורה ספרדי צריך משטח ישר – הוא בא בתוך קופסת עץ שבתוכה הוא יושב, ואילו ספר תורה אשכנזי בא בתוך מעטפה מבד ומניחים אותו בצורה נטויה, כדי שאפשר יהיה לקרוא בו.

ראייה נוספת לכך שזה אשכנזי ולא ספרדי היא שליד ארון הקודש נמצא עמוד שלידו מתפלל כל שבת וגם בתפילות בימים האחרים שליח ציבור – ש"ץ, שהוא החזן (אצל הספרדים). אצל הספרדים החזן מתפלל תמיד מהבימה ואילו אצל האשכנזים שליח הציבור אמנם מתפלל לפעמים בבימה, אבל בשבת למשל, וברוב התפילות הוא עומד ליד העמוד שנמצא ליד ארון הקודש. זה שונה מבתי כנסת ספרדיים, זה מנהגים שונים. **בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי** : בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי הוא הגדול מכולם ומיד רואים שהוא ספרדי – שכן על הסיודור של החזן כתוב 'סיודור השלם עץ יוסף לשליח ציבור לבני עדות המזרח'. כמו כן אפשר לראות את הסגנון – ישיבה מסביב לבמה כמו בבתי הכנסת הקדומים מתקופת המשנה והתלמוד (סגנון ארצישראלי שהשתמר אצל הספרדים).

כמו כן על הבימה יש תיבה עם משטח ישר – אפשר לשים עליו ספר תורה ישר, ספרדי. ממול רואים את שני ארונות הקודש, מאוד מזכיר את בית כנסת רמב"ן, אולי אפילו נבנה בהשראתו. יש גם בתי כנסת אחרים בארץ שיש בהם שניים ואף שלושה ארונות קודש – באוניברסיטה העברית, בעכו.

יש שאומרים שארון הקודש הכפול הוא עבור ספר תורה וקוראן. כאילו שהיה צו מטעם השולחנות שחייב להחזיק קוראן בבית הכנסת או שהיהודים ביקשו כך למצוא חן בעיני השלטונות המוסלמים. זו שטות, הבל

ורעות רוח. לא מכניסים קוראן לבית כנסת יהודי, אין שום עדות היסטורית לכך, ומי שאומר את זה לא מבין את האסלאם. זו אגדה אורבנית שמצוטטת בלי חשבון בכל מקום – חשוב להיזהר ממנה, אין ולא היה דבר מהסוג הזה.

כנראה שהמקור לכפל ארונות הקודש הוא חיקוי לעשרת הדיברות שהיו כתובים על שני לוחות, או לחילופין תהליך טבעי של גידול בית כנסת שבו הורסים את ארון הקודש המקורי ועושים שניים במקום אחד – כך שאפשר להכניס יותר ספרי תורה.

למעלה אפשר לראות את הקשתות הצולבות, ארכיטקטורה של המאה ה-19, שכן היום רואים את בית הכנסת אחרי השיפוץ של המאה ה-19 בעוד שהוא במקור מהמאות ה-17-18. לאחר השיפוץ של המאה ה-19 הוא נהרס ב-1948, ושוף מחדש אחרי 1967. עדיין אפשר לראות כמה דברים מקוריים – למשל במרכז יש קשתות צולבות שבנקודת חיבורן יש עיגול – מדליון. זוהי צורת עיצוב שמוצאים גם בכנסיות. המדליון תמיד יושב בנקודת המפגש של הצלעות ובתוכו יש עיטור. גם כאן היה עיטור, אם מביטים טוב רואים את הצבע ששרד. יש האומרים שהמדליון כאן נועד למנוע יצירה של צלב בתקרה – שטות נוספת שהומצאה בניסיון להסביר תופעה שלא הייתה מוכרת למי שראה אותה. המדליון מופיע גם בכנסיות – ברור ששם לא מנסים למנוע באמצעותו יצירה של צלב בתקרה. זה מופיע בכנסיות, מסגדים ובתי כנסת – זו צורת עיטור שמופיעה בארכיטקטורה הרומנסקית, הגותית ואחר כך, ואנשים יודעים לעשות דברים דומים כל השנים, מחקים שיטה מקובלת. אין ניסיון למנוע יצירת צלב - עובדה שבבתי כנסת אחרים יש קמרונות צולבים וזה לא מפריע לאף אחד.

בית הכנסת הזה נקרא רבי יוחנן בן זכאי. זה שם מאוחר שהדביקו לו למרות שאין לו שום קשר למקום. רבן יוחנן בן זכאי היה במלחמת החורבן של ירושלים, הבריחו אותו החוצה בארון מתים, אחר כך אמר 'תן לי את יבנה וחכמיה' – שום דבר מזה לא קשור למקום, אבל אם כבר אומרים שזה רבן יוחנן בן זכאי אז יש שאומרים שמכאן הוציאו את ארונו החוצה מהחומות, שכאן הוא התפלל, אי אפשר להפריך שום דבר. כמובן שמדובר בסיפורי אגדות ולכן כל עוד יודעים להבחין בין אגדה לבין מציאות אפשר להוסיף.

בבית הכנסת הזה, שמקושר לרבן יוחנן בן זכאי המקושר לחורבן, היו שני אובייקטים שקשורים דווקא לגאולה - על מדף גבוה למעלה אפשר לראות כד שמן ושופר. כד שמן ושופר נשמרו כאן במשך דורות רבים - השופר על מנת שאליהו הנביא יתקע בו בעת הגאולה והשמן על מנת למשוך את מלך המשיח – כלומר זו ציפייה לגאולה. אבל הירדנים הקדימו את המשיח, הרסו את בית הכנסת, השופר והכד המקורי נגנבו מכאן, כמו כל הריהוט. כיום מוצאים כאן העתק שנעשה אחרי מלחמת ששת הימים.

בית הכנסת האמצעי : אפשר לראות קודם כל את העובדה שהוא נמצא בעצם בחצר שבמקורה היתה כתורה. החצר קורתה מתישהו כשהיה צורך בעוד חלל תפילה, ונוסף בית כנסת צר וקטן אפילו עם עזרת נשים מאוד קטנה בגלריה למעלה.

אפשר לראות אותו בתמונה על הקיר כפי שהיה לפני ששוקם בעקבות מלחמת ששת הימים. כשחזרו אל הרובע היהודי ב-1967 מצאו אותו בהרס, זוהמה, שרידי מדורות, פיח, הכל הרוס ובמצב נוראי של שימור. אנב, על פי חוזה שביתת הנשק עם ירדן מ-1949, הירדנים התחייבו להתיר ליהודים ישראלים לבוא אל הרובע היהודי, להתפלל בבתי הכנסת ולהגיע גם אל הכותל המערבי. אמרו שיהיו ערבויות בינלאומיות – כלומר שאם הירדנים לא יקיימו את זה אז אומות העולם, רוסיה וארה"ב, יאלצו אותם לקיים זאת. כידוע לא כך היה, הירדנים לא עמדו בהתחייבותם, ואף יהודי לא הגיע לכך. זה הדהים את מי שהגיע לכאן ב-1967 לראות את בית הכנסת במצב נוראי שכזה.

יחד עם זאת על הקירות אפשר לראות תמונות של בית הכנסת בשיאו, טקסים (למשל טקס מינוי של הרב הראשי הספרדי - החכם באשי - של האימפריה העות'מנית, שישב באיסטנבול, בקונסטנטינופול. במאה ה-19 לא היה רב ראשי אשכנזי). כמו כן אפשר לראות בתמונות את שמעון פרס, דוד בן גוריון וטדי קולק.

בית הכנסת איסטנבולי : בו התפללו יוצאי קהילת איסטנבול ויוצאי קהילת טורקיה, מוכר מראשית המאה ה-18. סדר בתי הכנסת, על פי מה שידוע: הקדום ביותר אליהו הנביא, השני רבן יוחנן בן זכאי, השלישי הוא בית הכנסת האיסטנבולי, והאחרון זה בית הכנסת האמצעי – כשכבר אין ברירה סוגרים אפילו את המעבר. גם בית הכנסת הזה חרב על ידי הירדנים, ב-1967 הוא נמצא חרב ומלא מפולות והרס. הוא שוקם מחדש והביאו אליו ארון קודש ותיבה יפייים, האחד מאנקונה והשני מפיזה.

מי שהביא את הפריטים מאיטליה הם יהודים איטלקים, בראשותו של שלמה אומברטו ששמו לעצמם למטרה להציל את האוצרות הללו. זה כמובן היה בעייתי כיוון שבאיטליה אלו נחשבו לאוצרות לאומיים. האיטלקים לא הגנו על היהודים שלהם, בלשון המעטה, במלחמת העולם השנייה, אך לאחר שהלכו רכושם נחשב לרכוש ואוצרות לאומיים שאסור להוציא אותם. אז פירקו אותם בחשאי, חלקים-חלקים, והבריחו אותם לארץ ישראל, עשרות מאלה הוברחו לפה. בדיעבד כנראה שהאיטלקים הבינו שאי אפשר להיות גם קוזק וגם לקרוא 'נגזלתי', אז הם לא עשו מזה יותר מדי רעש והבינו שהם צריכים לשלם איזשהו מחיר לעם היהודי אם הם רוצים להיות בין עמי הציוויליזציה (מאז באמת עשו דרך ארוכה כדי להיות זכאים להיקרא עם בן-תרבות, אחרי הפשיזם של מלחמת העולם השנייה).

על הקיר נמצאת כתובת- הכתובת שבורה, אבל אפשר עדיין לזהות בה אותיות, ולראות שכתוב בה שמדובר בשיפוץ שנעשה כאן בבית הכנסת ב-1836. השיפוץ הזה קשור לסיפור על כך שב-1836, כאשר בארץ ישראל שולטים המצרים, מוחמד עלי במצרים ובנו המאומץ אברהים פאשה (פחה), יש תחושה שיש שעת רצון ויוצאים שליחים למצרים, בראשותו של אברהם שלמה זלמן צורף ומשיגים מהשלטון אישור (פירמאן בטורקית) לשקם את בתי הכנסת בירושלים. ארבעת בתי הכנסת הספרדיים משוקמים בתוך שנה – הכתובת מנציחה את הסוף של השיקום הזה.

אם כן, היום רואים את הקומפלקס העתיק של בתי הכנסת בשלושה שלבים :

החלק התחתון מן הסתם הוא מקורי מאה 16-18, תלוי באיזה בית כנסת.

החלקים הגבוהים יותר, חלקם הנכבד מהשיפוץ של 1836, המתועד בכתובת בבית הכנסת האיסטנבולי.

השיפוץ המאוחר שלאחר מלחמת ששת הימים, 1967 ואילך.

ספרדים זה רק מספרד, והם חלק מבני עדות המזרח, שכן הם לא אשכנזים. כיוון שהם היו הדומיננטיים ביותר בארץ מאז המאות ה-16-15, והם אלה שעולים אחרי גירוש ספרד, אז קוראים לכל אנשי המזרח בשם ספרדים. בני העדות השונות לא קוראות לעצמם ספרדים, אבל בפולקלור אומרים ספרדים ומתכוונים לבני עדות המזרח (גם לתימנים, כורדים, מרוקאיים, שאף אחד מהם לא ספרדי). למעשה במושג 'ספרדים' הכוונה היום היא לבני עדות המזרח. מדובר בשימוש במונח בהשאלה – זה לא מי שבא מספרד, אלא בני עדות המזרח באופן כללי.

בנוסחי תפילה זה יותר מסובך. לאשכנזים יש שני נוסחים: "נוסח אשכנז" ו-"נוסח ספרד/נוסח החסידים" (שזה אשכנזים!), ואילו לספרדים יש את "נוסח הספרדים ועדות המזרח".
באשר לאתיופים קשה לומר – הם בעצם באים ממסורת עצמאית שאיננה אשכנזית או ספרדית. בארץ הם מתחנכים, ואז תלוי איפה הם מתחנכים – חלקם הולכים עם המסורת הספרדית המזרחית וחלקם עם המסורת האשכנזית. כמו כן לאתיופים אין הלכה מפותחת כמו זו של הספרדים או האשכנזים, אין להם מסורת ועדכנית אלא שברי הלכות שהם נהגו על פיהם בעבר והיום אי אפשר לנהוג על פיהם.
יש רב אתיופי שלאחרונה פרסם ספר הלכות וכלם צעקו עליו איך הוא מעז לכתוב דברים על פי המסורת של אתיופיה שאינה מקובלת על שום רב אורתודוכסי בימינו. למעשה אין להם אופציה ללכת לפי המסורת שלהם, והם חייבים להיות או ספרדים או אשכנזים – זה מצב שונה מאשכנזים שמתחנכים אצל ספרדים.

כיכר בתי מחסה

השכונה האחרונה שנבנתה בתוך החומות.
נמצאים מול הכניסה למתחם שעליו ישנו משקוף ועליו כתוב – 'בתי מחסה לעניים בהר ציון תו"ב' (תבנה ותכונן בימינו. הרבה פעמים מוסיפים גם אמן. בגרסה המלאה כותבים תובב"א – תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן). בתוך המתחם אין הרבה מה לראות אבל הסיפור הוא מעניין.
האזור הזה נרכש בשנות ה-50 של המאה ה-19 על ידי כולל, ארגון, של יהודים יוצאי הולנד וגרמניה (הולנד ודויטשלנד או בקיצור הו"ד). זה היה אחד הארגונים המקומיים של יהודים יוצאי אזור מסוים שחבריו נהנו מסיוע של כספים שהגיעו מאזור מוצאם וחולקו ביניהם. זוהי שיטת החלוקה שהייתה מאוד נפוצה אצל האשכנזים ופחות חשובה אצל הספרדים, בני עדות המזרח, שבדרך כלל עבדו למחייתם.
ב-1857 התחילו לבנות כאן בתי מגורים לעניים. רוב הבתים אינם קיימים עוד, הם חרבו. מה ששרד זה טור הבתים, והמבנה הגדול שנבנה בתרומתה של משפחת רוטשילד, ואת זה אפשר לראות כי למעלה (כמו ביד הנדיב) מופיע סמל המשפחה – החיצים המאוחדים ביד אחת ומסמלים את כוחה של האחדות. לכן הבניין נקרא בשם בניין רוטשילד.

כל אחד מהפתחים במבנה (שהיום משמש בית ספר חרדי) לא היה אלא פתח של דירת מגורים על כל מרכיביה באותם ימים – חלל גדול, בתוכו מחצלות לשינה בלילה, שולחן, אולי כיסא או שניים.
שכונת בתי מחסה נמצאת על גבי שרידי כנסייה גדולה מהתקופה הביזאנטית – כנסיית מריה ניאח. יש פה גם שרידים של מבני מגורים מפוארים מאוד, בתי עשירים, מימי בית שני, ועמוד החוליות מימי בית שני שמוצב בכיכר שייך לאחד ממבני האמידים שהיו כאן בשלהי ימי הבית השני. כך שיש פה שרידים מתקופות שונות.
בפעם האחרונה המקום הזה נכנס להיסטוריה משום שב-28.5.1948 הרובע היהודי כשל, ולא יכול היה להחזיק יותר עוד מעמד בפני המתקפות של הלגיון הירדני (בעיקר) שנכנס כמה ימים קודם לכן לעיר העתיקה, והרובע נאלץ להיכנע.

החתימה על כתב הכניעה של משה רוטנך, שהיה מפקד הכוחות, נעשתה ברחבה הזאת. מכאן אלה יוצאים לגלות, לשבי, ואלה יוצאים אל העיר החדשה. הלוחמים, כולל פצועים (כדי להראות שניצחו מישהו עם כוח) הוצאו מכאן בתהלוכה לאורך העיר העתיקה ונלקחו לשבי בירדן, ואילו הנשים, הזקנים והילדים הוצאו דרך שער ציון לעבר העיר החדשה.

גלעד לחללי הרובע בתש"ח

גלעד לזכר ההרוגים שנקברו כאן ב-1948, עם נפילת הרובע היהודי – בדרך מכיכר בתי מחסה לאזור בית כנסת החורבה.

הקרבות הגדולים ברובע התחוללו בין ה-28.5-16.5, ובאותה תקופה, הלחץ הירדני מסביב (תחילה של הכנופיות ואחר כך של הלגיון) לא איפשר להוציא לקבורה מחוץ לעיר את מי שנהרג ברובע. את ההרוגים הראשונים הוציאו לקבורה בחוץ, אבל עכשיו, כשיש מצור מוחלט, אי אפשר יותר לקבור בחוץ.
לכן רב הרובע, הרב אורנשטיין, נתן הנחייה, בניגוד להלכה, לקבור באופן זמני את ההרוגים במקום – לא הייתה ברירה אחרת. קברו אותם כאן בקבר אחים. בין 48 ההרוגים שנטמנו כאן בימים האחרונים למלחמה, היה גם ניסים גיני, ילד בן 10, שלאחר מותו חויל כמו רוב הנספים, והוא החייל הצעיר ביותר שנהרג בתולדות צה"ל. ניסים גיני היה תצפיתן והוא נהרג בבית הסמוך משמאל. מי שעוד נקבר כאן היה הרב אורנשטיין עצמו ורעייתו, שניהם נהרגו מפגיעת פגז ימים אחדים לאחר שהם עצמם קברו פה את ההרוגים האחרים.
בין 48 – 67 הירדנים סירבו להניח למדינת ישראל להוציא את הנקברים מכאן, והם נשארו טמונים כאן עד 1967 – זה היה אחת המקומות הראשונים שאנשי הרבנות הצבאית באו אליו אחרי מלחמת ששת הימים וכיבוש ירושלים. הוציאו מכאן את הנטמנים וקברו אותם בקבר אחים על הר הזיתים – ברידה ממלון שבע הקשתות בדרך המוליכה לדומינוס-פלביט, משמאל לדרך יש כמה עצי ארז – שם קבר אחים גדול ובו קבורים ההרוגים כאן ממלחמת העצמאות ב-1948. הם נקברו בהר הזיתים בגלל הייחוד – שכן לא מדובר בחיילים באמת. אלה אזרחים שחילו לאחר מותם, זקנים וצעירים שנהרגו ונקברו במקום. יש להניח שאילו אפשר היה לשאול אותם היכן היו רוצים להיקבר, וודאי הרב אורנשטיין ואחרים, היו אומרים הר הזיתים. אז הם זכו לחלקת קבר אחים בהר הזיתים עצמו. סיפור נפילת הרובע חותם את חלקו הראשון של הסיור.

שער ציון מהתקופה האיובית – אנחנו מסתכלים אל חפירה ארכיאולוגית שנעשתה בשנות ה-70, ובה רואים קירות אבן אדירים שקבורים מתחת לבסיס חומת העיר העתיקה – משמע הם קודמים למאה ה-16. הם לא

יכולים להיות ממלוכים, כי הממלוכים לא בנו חומות בירושלים ככל שידוע לנו (כך מקובל במחקר), הם יכולים להיות איובים, צלבנים, פאטימים או סלגויקים.
כללית רואים שהמבנה שרואים הוא בית שער אדיר - אפשר לראות פינה גדולה, קירות אדירים ואבנים עם סיתות שוליים, כלומר שנכנסו ויצאו ממנו אבל הוא קומפלקס העומד בפני עצמו, והוא מתוארך לימי הביניים. אבל במקרה הזה אפשר לדייק הרבה יותר ולקבוע שלא רק שהוא מימי הביניים אלא הוא מימיו של אל מאלכ אל מועטים עיסא – בן אחיו של צלאח א-דין אל איובי, שבנה גם את השער הסמוך לשער האשפות בו ביקרנו בסיור הקודם, והוא גם כנראה זה שהרס אותו. כנראה שחלק ממגדלים נוספים סביב העיר העתיקה הם במקורם איובים – ליד שער יפו ובמקומות נוספים אפשר לראות שרידים נוספים של מגדלי ביצור (לא בהכרח מגדלי שער).

השער הזה הוא שער ציון של חומת העיר העתיקה מהתקופה האיובית, קרי מן המאה ה-13. אל מאלכ אל מועטים עיסא בונה את חומות ירושלים ב-1212 והורס אותם שבע שנים אחר כך, ב-1219. השער הזה גם כן נבנה על ידי אל מאלכ אל מועטים עיסא - פה אנו בטוחים כי נמצאה כאן כתובת הנושאת את שמו חקוק באבן ומוצגת היום במוזיאון ישראל באגף הארכיאולוגיה. מן הסתם גם את ההרס של השער ביצע אל מאלכ אל מועטים עיסא, אבל כמובן לא שם כתובת כדי לספר על ההרס.

בכתובת לא מופיע שם השער, אך במקורות קצת קודמים מכירים שם של שער באזור הזה שנקרא בשם 'באב א-תיאה', בערבית זה שער המדבר. אין לזה כל כך משמעות כאן, כי המדבר אם כבר הוא במזרח והשער פונה דרומה. אבל כנראה שנפלה שם טעות בערבית – ת' ונ' מתחלפות בקלות, ולכן כנראה שבמקור קראו לו באב א-ניאה - שער כנסיית הניאה. בימיו של אל מאלכ אל מועטים עיסא כבר אין פה כנסייה, וגם לא יודעים איך קראו לשער בימיו, אבל המקור שמזכיר את זה הוא מן המאה ה-10, אז נזכרת הכנסייה בפעם האחרונה ואז עדיין עמדה, כך שבהחלט יכולים להניח ששער שעמד כאן גם אחר כך עדיין קראו לו באב א-ניאה, שכן שמות נוטים להישמר שנים רבות.

שערים קטנים הם לבני אדם, גדולים הם לכרכרות, סוסים, גמלים, סוחרים וכן הלאה. כאן מדובר במבנה של שער גדול.

יוצאים דרך שער ציון העות'מאני של המאה ה-16 ופונים ימינה.

תצפית לעבר גיא בן הינום ומשכנות שאננים :

הלכנו לאורך התוואי הדרומי של חומת העיר העתיקה שהוא גם התוואי הדרומי של חומת העיר האיובית כי ראינו עליו את שער הבורסקאים (לכאורה) ואת השער שבנה אל מאלכ אל מועטים עיסא. מגיעים בקצה החומה למגדל שהבנייה שלו מאוד דומה מבחינת גודל האבנים וסוג הסיתות כנראה מגדל נוסף שבנה אל מאלכ אל מועטים עיסא, אם כי התיארוך כאן אינו חד משמעי. בנקודה הזו אנו יוצאים לעבר העיר החדשה – השכונות הראשונות שנבנו מחוץ לירושלים, היהודיות.

מהתצפית הזו אפשר לראות כמה וכמה מתחמים – מולנו המבנים עם גגות הרעפים של שכונת ימין משה שהיא איננה אחת השכונות המאוד ראשונות, היא רק מ-1891, שכונה צעירה. משמאל לה טחנת הרוח הלבנה ולמרגלותיה המבנים דמויי הרכבת עם שיניים כמו בחומה של שכונת משכנות שאננים – זו השכונה הראשונה מחוץ לחומות, 1860. ישר מולנו רואים את מלון המלך דוד, שהוא מבנה מנדטורי, ומאחוריו מציץ המגדל של YMCA (Young Men's Christian Association) – 'ימק"א, של מערב ירושלים, מבנה שאף הוא נבנה בתקופת המנדט.

בעצם הנוף שמולנו הוא שילוב של מבנים מנדטוריים בחלק העליון ומבנים מהמחצית השנייה של המאה ה-19 בחלק התחתון. ביננו לביןם מבדיל הדבר שבגללו ירושלים מעולם לא עברה לצד השני עד המאה ה-19 – גיא בן הינום. אנתנו יורדים אליו וחוצים אותו באמצעות הגשר של בריכת הסולטאן, ממנו נעלה אל בתי שכונת משכנות שאננים.

בדרך למשכנות שאננים – מצד ימין רואים סביל (מונח ערבי) עות'מאני, שהוא אחד הסבילים שבנה סולימאן המפואר או סולימאן אל קאנוני באמצע המאה ה-16 בירושלים. חוצים את בריכת הסולטאן (הוא כנראה רק שיפץ את הבריכה) ואת גיא בן הינום שהבריכה היא חלק ממנו, על גבי גשר.

אמת המים התחתונה של ימי הבית השני - השלמה קטנה לסיור ימי הבית השני. מבחינת הנוף – אנתנו נמצאים על הגדה המערבית של גיא בן הינום. הגדה המזרחית שלו היא בעצם מה שממול – הר ציון. על הר ציון רואים מספר דברים – מולנו אוניברסיטת ירושלים (לא להתבלבל עם האוניברסיטה העברית) שהיא אמריקאית, מבנה שהוקם ב-1853 כבית מלאכה נוצרי מיסיונרי על שמו של הבישוף גובאט שהיה אז מנהל המיסיון. שמאלה ממבנה האוניברסיטה נמצא מגדל הפעמונים של כנסיית הדורמציון. שמאלה ממנו מבנה יווני אורתודוכסי עם דגל המשמש סמינר כמרים של היוונים האורתודוכסים. שמאלה ממנו פינת חומת העיר העתיקה – משם באנו. שמאלה ממנה 'מגדל דוד' שם נמצא שער יפו. ימינה רחוק רואים את גדר ההפרדה \ הביטחון, ואת אבו-דיס מאחוריה. חשוב לזכור שהר הבית נמצא מאחורי הר ציון, שהוא הגבעה המערבית.

אמות המים של ימי הבית השני הן שתיים :

האמה העליונה שראשיתה כנראה בימי הורדוס ויש לה שלבים מאוחרים יותר אל תוך המאה ה-20. האמה הזו מגיעה מכיוון דרך חברון, עוברת באזור משכנות שאננים (מעלינו) מגיעה אל גן העצמאות ושם היא נגמרת – לא מכירים את המשכה. היא כנראה הגיעה עד לבריכת המגדלים/בריכת חזקיהו/בריכת שער יפו (סמוך למלון פטרה). היא אמה גבוהה שיוצאת מגובה של 800 מ' בערך מאזור בריכות שלמה.

האמה התחתונה של ימי הבית השני, לא יודעים ממתי היא. אי אפשר לתארך בוודאות את השלב הקדום ביותר שלה, אבל חוקרים רבים מציעים במידה רבה של צדק, שכנראה מקורה בתקופה החשמונאית. אם הם צודקים אז היא קודמת לאמה העליונה. האמה התחתונה באה מכיוון בריכות שלמה, בדרך היא נתקלה במכשול – הגבעה של בית לחם, שם היא עברה בתוך מנהרה. היא המשיכה לאורך קו הגובה, מתפתלת מאוד, והגיעה עד המכשול הגדול הבא – רכס ארמון הנציב, גם דרכו היא קודחת ומגיעה אל צידו השני, ממנו כבר רואים את הר הבית. משום שיש עמקים בדרך היא לא יכולה ללכת ישירות להר הבית, אז היא שוב ממשיכה

לעקוב אחרי הקונטורים (קווי הגובה) של הסלע, מגיעה למרגלות שכונת אבו-ת'ור, הולכת למרגלותיה, מגיעה אל הסינמטק והגשר שנמצאים בסמוך ועוברת מתחתיו – תחת המעקה הירוק. תחת המעקה רואים את האמה התחתונה מכוסה באבנים מלבניות שיוצרות קירוי שמגן על המים מזיהום. האמה באה מצד ימין והולכת שמאלה, כלומר צפונה. אם עוקבים אחריה כמה מטרים היא נעלמת, אך היא ממשיכה צפונה. הבעיה היא שהיא צריכה לעבור את גיא בן הינום, אז היא הולכת צפונה עד האזור שבו העמק קצת יותר רדוד ואז היא חוצה אותו אל עבר הר ציון. לא יודעים בדיוק איפה היא עושה את זה, שכן עוד לא מצאו את המקום שבו היא מבצעת את החצייה, אבל זה מאוד סביר שזה מה שהיא עושה – משום שכאשר היא עוברת את גיא בן הינום ובריכת הסולטאן, מוצאים אותה שוב צמוד לכביש הנראה בצד הרחוק. שם רואים שרידים של האמה התחתונה.

בעצם האמה הולכת למרגלותינו מדרום לצפון, מבצעת פניית פרסה כ-300-200 מ' צפונה מאתנו, חוזרת דרומה על הגדה ממול וממשיכה לאורך כביש האפיפיור בהקיפה את הר ציון במורדו הדרומי. כביש זה הוא כביש חדש מודרני משנות ה-60 – נסלל ב-1964 לקראת ביקורו של האפיפיור פאולוס ה-6 בארץ ישראל. אמת המים הולכת בצמוד לכביש, אבל היא התחילה גבוה יותר מהכביש אז היא לא עולה אלא יורדת – כך היא מקיפה לאיטה את הר ציון ומגיעה לאזור שער האשפות (קצת לפניו). באזור שער האשפות היא פונה שמאלה, מול הר הבית, לאורך הכותל המערבי, עד שהיא מגיעה לקשת וילסון. בקשת וילסון האמה כנראה מטפסת על הקשת ונכנסת לעבר הר הבית.

זה השחזור המסורתי, הרגיל המקובל על רוב החוקרים. היום יש כמה דעות חדשות בקשר לשלב האחרון של האמה, אבל כיוון שזה דבר שכמעט אף חוקר לא מקבל היום לא נפרט.

סביל סולימאן (שראינו בדרך) הוא מאמצע המאה ה-16, אבל גם הוא כמוהו מקבל מים מן האמה התחתונה. זאת אומרת שמהאמה יצאה אמה משנית שהלכה לעבר הסביל והזינה אותו – רק חלקה הראשון שרד היום, אבל אפשר לראות לפחות את תחילתה. בימי סולימאן, בשנות ה-40 של המאה ה-16, אמת המים התחתונה לירושלים שוקמה – צינור החרס הנראה במנהרה בארמון הנציב, רואים אותו גם בקטעים נוספים וגם כאן – זה השלב המאוחר השייך לאמה של המאה ה-16.

משכנות שאננים

המקום שאליו עלינו הוא מעבר לשער, זה מקום שלא נכנסים אליו בדרך כלל שכן זהו מתחם אירוח "משכנות שאננים" שקרן ירושלים ועיריית ירושלים משכנת בו אנשים חשובים.

אנחנו מסתכלים על הבניין התחתון של השכונה. יש עוד בניין – כל השכונה בסך הכל זה שני בניינים. לפנינו חומה שבחלקה הגדול היא מקורית - השערים אינם במקומם המדויק אבל הרעיון הוא אותו רעיון.

מי שרכש את שטח השכונה היה משה מונטפיורי וזה לא עלה לו כלום משום שהכסף ששילם עבור הקנייה (כ-1000 לירות שטרלינג, סכום עתק באותם ימים) לא בא מכיסו. מי שנתן את הכסף היה אדם בשם יהודה טורא (טורר), יהודי אמריקאי נדבן (על שמו טורו קולג'), שכשהלך לעולמו צווה מיליון דולר לטובת יהודי ארץ ישראל, חלק מזה לטובת יהודי ירושלים.

מי שמונה כאחראי להוצאת הכסף וקביעת המטרה לו ישמש הוא האדם המפורסם ביותר באותן שנים בעולם היהודי - סר משה מונטפיורי האנגלי, ידידה של המלכה ויקטוריה או כפי שקראו לו היהודים - השר מונטפיורי. ראוי לציין שהוא לא היה שר, קוראים לו סר משה מונטפיורי, אבל בעברית קידמו אותו לשר. מונטפיורי נדבן גדול, כולם רוצים כסף, ולכן בשלטים, בספרות ובשיר המפורסם של יהורם גאון הוא השר, אבל הוא היה לא באמת שר.

הוא קונה את השטח מן הפאשה (פחה) של ירושלים, ועל הקרקע הזו הוא מבקש להקים שכונת מגורים לה הוא קורא "משכנות שאננים". את זה יודעים לפי השלט בו כתוב – השכונה נבנתה בשנת כת"ר לפ"ק – כת"ר = 1860 (תמיד להוסיף לגימטריה 1240), לפ"ק = לפרט קטן, הכוונה היא שכותבים את השנה העברית בלי האלפים. למשל השנה היא התשע"ג לפ"ק (לפרט גדול) או תשע"ג לפ"ק.

כתוב בשלט שזו שכונת משכנות שאננים המיועדת לעניים – עניים לא יבואו למקום שיש לו שם לא נעים, הוא ידע את זה ולכן קרא לזה משכנות שאננים. את השם הוא לוקח מתנ"ך, ספר ישעיהו פרק ל"ב פסוק י"ח-שם

לא כתוב משכנות שאננים, אלא " **וַיֵּשְׁב עַמִּי, בְּנֵיה שְׁלוֹם; וּבְמִשְׁכָּנֹת, מְבֹטָחִים, וּבְמִנוּחֹת, שְׁאֲנָנוֹת.** " לקחו את 'משכנות' מתחילת הפסוק ואת 'שאננות' מסוף הפסוק, וחיברו משהו שלא היה ולא נברא – משכנות

שאננים. זה לקוח מהתנ"ך, אך זה לא בתנ"ך, את זה עשו במאה ה-19. זה כמו שגבי ברקאי לקח ממקום אחד את הגבול בין שבט יהודה לשבט בנימין – כתף היבوسی - וממקום שני את גיא בן הינום ויצר את המושג כתף הינום. זה האתר הקרוב אלינו, ליד מרכז מורשת בגין עם הקברים מימי בית ראשון.

מונטפיורי בונה שכונה ומצפה שאנשים יכירו לו תודה ויסיכמו לגור כאן. אבל הירושלמים הם אנשים קשי עורף. למה לבוא לגור במקום כזה כשכל המשפחה גרה בתוך העיר ומוגנת בתוך החומות, וגם לשלם כסף. אז

אמר מונטפיורי אל תשלמו כסף בואו חינם, אולם הם עדיין סירבו, אז הוא שילם להם כסף ואז הם באו לגור. אם כן, העניים של ירושלים יצאו סוף סוף מהחומות, אולם רק ביום. בלילה, כשאנשי מונטפיורי היו כבר

ישנים, הם היו בורחים בשקט-בשקט וחוזרים פנימה אל תוך העיר. הבעיה של להביא אנשים לכאן וליצור להם תחושה של ביטחון היא זו שגרמה לשני דברים – קודם כל לכך שהשכונה מוקפת חומה, שרק חלקים

ממנו שרדו – הכל נהרס, שכן לא ידעו שזה יהיה בעל ערך היסטורי (נכנסנו דרך קטע ממנה). למעשה מדובר בביצור של מוצב חיצוני. דבר נוסף הוא העיצוב בית הרכבת של מונטפיורי זה עיצוב של שינוי של חומה, זה

נראה כמו חומה מבחוץ. שוב, זהו שיווק פסיכולוגי על מנת ליצור תחושת ביטחון מזויפת אצל האנשים. עדין אנשים לא ממש העתיקו את מגוריהם לשכונה החדשה עד שב-1866 התרחשה מגפת כולרה במזרח התיכון

כולו, גם בארץ ישראל וגם בירושלים, ושמו לב שמי שהעז וגר בחוץ, בשכונה החדשה שם היו אוויר ומים נקיים, ניצל ולא סבל מהמגפה. מי שהיה בפנים כן סבל מהמגפה. אז ירד האסימון והבינו שתנאי המחיה

בתוך העיר העתיקה הם לא טובים.

זאת אומרת שמי שחושב שהיציאה מן החומות הייתה כי היה מצב לא טוב בפנים ואנשים דחפו לצאת החוצה – תהליך של סיבה ותוצאה, זה לא היה כך - החליטו בשבילם שכדאי להם לצאת, ורק אחרי שהחליטו בשבילם, אחרי הרבה שנים, הם הבינו שכדאי לצאת.

למה בעצם יצאו החוצה מן החומה?

בעיה של היגיינה, בעיה תברואתית.

בעיה כלכלית – הבתים של אנשים בעיר העתיקה, ברובע היהודי, לא היו שייכים להם אלא למוסלמים. היהודים היו שוכרים את הבתים לשנה. פעם בשנה היו צריכים לצאת החוצה, בחודש מוחרם, החודש הראשון, ולהתחיל מחדש את השכירות. לפעמים המשכיר לא השתווה על המחיר, ניצל את ההזדמנות והוציא את השוכרים מהבית. הייתה תקופה של העלאת מחירי דירות בשנות ה-60. לכן זה גם שימש דחף לצאת החוצה מן החומות.

אצל חלק מהציבור שיצא מן החומות (לא אלה שגרו פה אבל אלה שגרו בנחלת שבעה) המוטיבציה הייתה שונה לחלוטין – אידיאולוגיה. במאה ה-19, עולם חדש, אנשים ששומעים על אירופה, רואים תיירים ומבינים שאפשר לחיות טוב יותר. בשבילם זו אידיאולוגיה לצאת ולבנות את ירושלים. בתוך החומות אי אפשר לבנות את ירושלים, אבל מחוץ לחומות אפשר, שכן השטחים הם בלתי נגמרים באותם ימים.

יש טיפוסים שונים של יוצאים וטיפוסים שונים של שכונות, עם אידיאולוגיות ומניעים שונים של מקימי השכונות. כך או כך בניית משכנות שאננים ב-1860 היתה הסנונית הראשונה לתהליך היציאה מן החומות. כיוון שכשיוצאים החוצה מהחומה צריכים גם לדאוג לפרנסה, דאג מונטפיורי לדבר נוסף – טחנת הקמח (אליה נגיע בהמשך). טחנת הקמח לא היוותה גורם משיכה של אנשים לצאת בקנה מידה גדול. היא סיפקה צורך של האנשים כאן, שלא היו צריכים ללכת רחוק לעיר העתיקה, אבל היא הופעלה על ידי משפחה אחת – כמקור פרנסה הייתה רק משפחה אחת שהתפרנסה ממנה במשכנות שאננים. היא מספקת בעיקר שירות נצרך.

אנדרטה לאברהם מיכאל קירשנבאום : אנדרטה שהייתה פעם במקום שבו היום מוצב פסלו של וינסטון צ'רצ'יל, שהיה אוהד של הציונות ואף התארח באוגוסטה ויקטוריה בירושלים בראשית תקופת המנדט. עם הצבת פסלו כאן הועברה האנדרטה של קירשנבאום למיקומה הנוכחי. עכשיו היא בולטת יותר ונמצאת על הדרך – כך שאפשר לתת את הכבוד למי שמגיע – אברהם מיכאל קירשנבאום.

אברהם מיכאל קירשנבאום היה בן שכונת משכנות שאננים, שהיה במלחמת העצמאות אחד ממגני משכנות שאננים. הוא היה אמור להצטרף לחלקת ה"ה במסעה לגוש עציון. למזלו, זה לא התאים לאנשי משכנות שאננים, שכן הוא היה איש המקלע היחיד שלהם, ואלו איימו שאם לוקחים אותו ואין להם איך להגן על השכונה, יאלצו לנטוש את השכונה. לכן הוא נשאר כאן ומילא תפקיד חשוב בהגנה על השכונה כנגד המתקפות של הערבים שבאו מצפון, מהקצה השני של שכונת ימין משה.

במתקפה הגדולה שהתרחשה כאן על שכונות ימין משה ומשכנות שאננים קירשנבאום מילא תפקיד מרכזי. הוא היה על אחד הבניינים למעלה והשיב אש לעבר התוקפים הערבים. בשלב מסוים הבחין בו כוח בריטי שישב על הגג של מלון המלך דוד והם טיווחו אותו משם וירו בו. הוא נפגע, נפל, אבל לא נהרג. הורידו אותו ולקחו אותו לחלק העליון של השכונה והזעיקו אמבולנס. בעודם מרימים את האלונקה כדי להכניסו לאמבולנס צרור בריטי נוסף חיסל אותו במקום והביא למותו.

אז למעשה אברהם קירשנבאום נרצח על ידי הבריטים – נרצח ולא נהרג משום שמדובר במעשה רצח. צריך להבין שזה בא על רקע תקופה ארוכה של חיסולים הדדיים, מאבק אלים ומזוין כנגד הבריטים – שגם חבריהם נפלו במאבק נגד המחותרות. במקרה הזה לא מדובר בקרב לגיטימי אלא ברצח של אדם על אלונקה, בזמן שמעלים אותו לאמבולנס. אחותו של אברהם מיכאל קירשנבאום חיה עד היום בסמוך, בשכונת ימין משה. צ'רצ'יל בינתיים תפס את מקומו.

המרחק מחומות ירושלים הוא פחות מקילומטר אווירי.

טחנת הקמח - עלינו לראש שכונת משכנות שאננים, ליד טחנת הרוח. טחנת הרוח היא חלק מהתכנון המקורי של שכונת משכנות שאננים שכלל דירות, מקורות מים (בורות), יותר מבית כנסת אחד וגם מקור פרנסה – התחנה.

התחנה נבנתה על ידי צוות מהנדסים ובנאים אנגלים, יודעים זאת משום שזהו העתק של תחנה אופיינית שכמותה נמצאות מאות רבות באנגליה. התחנה נחנכה עם ראשיתה של השכונה, כשבתחילה צוות אנגלי הפעיל אותה ואחר כך העביר אותה לתפעולה של משפחה יהודית שהפעילה אותה במשך עשרים שנים. התחנה פעלה יפה במשך כעשרים שנים – פה ושם היו הפסקות, שכן כשמשוהו נשבר היו צריכים להביא חלקי חילוף מאנגליה.

חשוב להדגיש זאת משום בחלק גדול מן הספרים, כולל בספרים מאוד רציניים, מוצאים את הטענה שלפיה טחנת הרוח של מונטפיורי לא פעלה משתי סיבות – כי אין מספיק רוח וכי גרגירי החיטה בארץ הם קשים מדי ולא מתאימים לטחינה.

דבר דבור על אופניו – באזור זה יש רוח והרבה, בוודאי מספיק לטחנת רוח. דבר שני שצריך להבין – שום חיטה, אפילו לו חיטה יהודית קשת עורף, לא יכולה לעמוד בפני לחץ של מכבש של טחנת קמח המועד אותה, שכן הוא שוקל כטון – לכן אלה הם דברי הבל שלא ברור מהיכן הגיעו. יודעים בוודאות שהתחנה פעלה, כלומר זה לא עניין של השערות וטענות. מי שאומר שהיא לא פעלה טועה, גם אם הוא כתב את זה בספרות, וגם אם הוא חוקר מכובד, משום שנמצאו המסמכים המקוריים מהם יודעים שהתחנה פעלה כעשרים שנים. בסופו של דבר התחנה הפסיקה לפעול לא משום שאין רוח ולא משום שהחיטה קשה, אלה משום שנכנסה תחרות קשה – תחנות קיטור. תחנות קיטור אינן תלויות ברוח, יכולות לפעול כל הזמן והן קלות יחסית לתפעול, לכן הן תפסו את מקומה של טחנת הרוח הזו. היא נשארה ולא תפקדה במשך שנים רבות לאחר מכן, אולי זה המקור למיתוס כאילו היא לא פעלה מעולם.

ב-1948, כיוון שהתחנה הייתה מאוד גבוהה ומאוד קל להפוך אותה לעמדה, כוחותינו הפכו אותה לעמדה יהודית – כדי להגן על משכנות שאננים וימין משה. אבל מבחינת הבריטים שעוד היו אז בארץ (עד מאי), זו

הייתה הפרה של הסטטוס קוו – הם לא היו מוכנים לעמדה יהודית חדשה. לכן הנציב העליון הבריטי, שנהג להתפלל בסמוך, בכניסתו סנט אנדרוז מעל כתף הינום, הורה לחבלן בריטי לפוצץ את התחנה וכך היה. החבלן פוצץ את העמדה בחלקה העליון של התחנה, כולל הכיפה והכנפיים, כך שלא נשאר שום דבר למעלה. בשנות ה-70, איחוד ירושלים וכן הלאה, הושקעו הרבה מאד כספים והקצו תקציב לשחזור הכיפה בכאלו – זו הכיפה הישנה המופיעה עדיין בתמונות רבות. הכיפה המשוחזרת היא פנטזיה גמורה – היא לא יכולה לעבוד, היא לא נראתה כך – זה סתם היה בשביל תיירים.

לפני כמה שנים הוחלט לשקם את הטחנה בצורתה המקורית. כיוון שהתוכניות קיימות עדיין, אפשר היה לראות בדיוק איך נראתה ושחזרו את זה ממש כפי שזה היה במקור. לא זו בלבד, משחזרים גם את המנגנון ויטחנו פה קמח – מן הסתם זו תהא אטרקציה תיירותית.

אז הטחנה כרגע משוחזרת באופן מדויק והרוח יכולה לסובב את הכנפיים. בחלק האחורי יש שבשבת, זו מחוברת לכבלים שמחוברים למיסבים – כך שכשהרוח נושבת לא מול הכנפיים הגדולות אז היא מסובבת את השבשבת הכבלים, זו מסובבת את הכבלים, אלה מסובבים את המיסבים, וכל הכיפה מסתובבת עד שהיא עומדת מול הרוח והשבשבת כבר לא מול הרוח, אז הכנפיים הגדולות מתחילות להסתובב. במילים אחרות יש כאן מנגנון אוטומטי גאוני בפשטותו שמאפשר לתחנה לעבוד כל עוד יש רוח, לא משנה מה הכיוון. כמוכן שבתחנה המשוקמת יעבדו עם חשמל ולא יסמכו על הרוח.

הכרכרה של מונטיפיורי : בוויטרינה בסמוך לתחנה כרכרה, הכרכרה של סר משה מונטיפיורי. היא הובאה לכאן על ידי מייסד מוסד האומנות הגבוה בצלאל – בוריס שץ (בנו בצלאל). בוריס שץ נסע לניו-יורק שם הוא מצא את הכרכרה והביא אותה לארץ. לא ברור אם מונטיפיורי אי פעם נסע בה בארץ, אבל היא שלו – כיוון שעליה נשמר סמל המשפחה של מונטיפיורי – סמל אצולה (שכן היה סר, אציל).

ב-1986 יד אכזרית נעלמה הגיעה למקום, באותם ימים עוד לא הייתה וויטרינה אל רק סוגרים, והכניסה פנימה לפיד בוער והכרכרה עלתה באש. מה שעלה באש הם רק חלקי העץ, ואילו הבסיס, המרכב העשוי מתכת שרד. השאלה היא האם זוהי המרכבה של מונטיפיורי או לא, שכן חלק ממנה משוחזר. אמנם השחזור נעשה בצורה מדויקת על פי תמונות, אבל משוחזר.

בפילוסופיה זה דומה לדוגמא נפוצה – לאודיסאוס הגיבור היווני הידוע הייתה אנייה והוא שט בים אחרי מלחמת טרויה במשך שנים רבות, ועבר הרפתקאות. מדי פעם הוא היה צריך לתחזק את האנייה ולהחליף חלקים שנשברו. בשלב מסוים כל החלקים באנייה של אודיסאוס הוחלפו – האם זו עדיין האנייה של אודיסאוס? סימן שאלה גדול. מה הופך אותה לזהה לאותה אנייה שהתחילה את המסע, אם בכלל? האם כאשר רק חצי מהקשרים באנייה הוחלפו היא עדיין האנייה של אודיסאוס או כבר לא? אבל, אם ניקח את זה קצת יותר רחוק ומעניין – אנחנו מסתכלים על עצמנו ורואים את התאים שמהם בנוי גופנו. האם היד הזו היא היד שאיתה נולדנו? כנראה שרובה לא, אולי חוץ מתאי העצבים – האם זה הופך אותה ליד שלנו (של אותו ילד בן 3, 10, 20)? זו הבעיה הקלאסית של זהות בפילוסופיה.

כרכרת מונטיפיורי היא דוגמא נפלאה – מה היא מעניינת בכלל? זה עניין נוסטלגי, היא כנראה לא נסעה בארץ אפילו יום אחד. יש לה סמליות מסוימת, אבל אפשר לעשות ממנה הרבה יותר. בהרבה אתרים אפשר לקחת משהו ולהשתמש בו כטריגר לדיון עמוק יותר שחלק ימצאו כמעניין יותר וחלק כטרחני ומשעמם – חשוב לזכור שיש צורך להתאים את זה לרמות אוכלוסייה שונות. עולים מרחבת טחנת הקמח וחוצים את גן בלומפילד שמעליו.

גן בלומפילד - אמת המים העליונה (סמוך לשירותים) – אזור מוקף חומה ולמטה יש חציבה בתוך הסלע – זוהי תעלת מים מקומית ששירתה בימי בית שני את האזור הזה, לא ברור מי ומה. קצת יותר דרומה, מאחור, ישנה תעלה דומה – אנחנו מזכירים אותה אבל אין טעם ללכת לראות כי זו תעלה חצובה בסלע, מעין מנהרה שחלק מהחוקרים חושב שהיא אמת המים העליונה של ירושלים. אם זה כן או לא – לא יודעים, שכן מדובר במנהרה וקשה לדעת לאן היא הולכת. עם זאת, ברור לכולם שאמת המים העליונה צריכה לעבור באזור הזה, כי היא מתחילה בבריכות שלמה כ-30 מ' גבוה מהאמה התחתונה וצריכה לכן להגיע לכאן במפלס גבוה יותר. רואים אותה בפעם האחרונה בדרך חברון, ואחר כך היא נגלית באזור גן העצמאות – בדרך היא חייבת לעבור כאן. אם יש כאן מספר מנהרות אז מן הסתם אחת מהן כנראה קשורה לאמה העליונה. התכלית של האמה העליונה היה להגיע לכיוון מגדל דוד (מאחורי העצים) שהוא נמוך יותר למרות שנראה גבוה יותר (כל האזור של בריכת המגדלים הוא נמוך יותר מאזור גן העצמאות).

גן בלומפילד - קברי בית הורדוס : בדרך כלל לא מגיעים אליו באופן מכוון כחלק מתכנית הסיור, אבל אפשר לראות את זה על הדרך. נמצאים ליד שקע בקרקע, מקום נמוך יותר.

יש כאן חציבה בסלע של גרם מדרגות היורד תחת קשת למערת קבורה הנסגרת באבן גולל ענקית. בפנים ישנה מערת קברים מטיפוס מערת כוכים מימי הבית השני.

לא זו בלבד – אנו נמצאים על מסד אבן מסותת הרודיאני – אבנים מוחלקות, אבני גזית, זה ללא ספק בסיס של כנראה אנדרטה שעמדה סמוך לקבר – נפש.

מרחק קטן יחסית בין הקבר לנפש נמצא גם בקברי נחל קידרון (יד אבשלום, קבר זכריה, קבר בני חזיר). הקבר שמצבת זכריה משמש לו נפש נמצא במרחק 30 מ' מימינה ממנו, מובדל אפילו על ידי סלע. אם כן, יש כאן מערך קבורה מפואר, זה לא סתם קבר – משהו בסגנון יד אבשלום או משהו דומה לזה.

מי היה בעל הקבר? יוסף בן מתתיהו מתאר באזור שממערב לחומת העיר העתיקה, או מצפון מערב (זה לא ברור), שני דברים (אפרופו תיאור המצור של טיטוס) – בצד הזה הוא מדבר על קבר בית הורדוס ועל בריכת הנחשים. בריכת הנחשים היא בריכה שאפשר לזהות אותה עם בריכת הסולטאן. קבר בית הורדוס לפי זה צריך להיות המבנה הזה. אבל יודעים שלא מזמן פרופ' אהוד נצר ז"ל גילה את מה שהוא חשב שהוא קבר המלך הורדוס. אגב, לא כולם מסכימים על כך ויש וויכוח, חוקרים רציניים דוחים את זה ואומרים שזה לא מסתדר עם דברים אחרים. אבל זו דעה של חוקר שנשם את תקופת הבית השני ויש חשיבות גדולה מאוד לדעתו של נצר, לכן יש צריך להתייחס מאוד בכבוד להשערותיו. אם קבר הורדוס הוא שם, פה כנראה מדובר במשפחה, לא בקברו של המלך עצמו.

אלא שקיימת אפשרות לפרש את יוספוס בצורה אחרת – מול שער שכם, לדוגמא, יש בריכה נוספת, אולי גם היא מימי הבית השני, אולי היא בריכת הנחשים, ולידה מבנה מונומנטלי, הרודיאני ללא ספק, והקיר שבונה אותו הוא קיר מטיפוס אופוס-רטיקולאטום. אולי זהו קבר בית הורדוס ובריכת הנחשים. מבחינת הזיהוי זוהי אפשרות שזה קבר בית הורדוס אך לא חד משמעית.

אופוס-רטיקולאטום – (מעשה רשת) – קיר יפיפה שמורכב מאבנים מרובעות (ברומא לבנים), שמוצגות פינה חדה מול פינה חדה ויוצרות תבנית של קיר עשוי רשת, או רטיקולה (רשת בלטינית). קירות כאלה אפשר לראות בארץ רק בשלושה מקומות, שלושתם קשורים למפעלי הבנייה של הורדוס – ליד שער שכם, בבניאס, ובארמונות החשמונאים ביריחו.

יוצאים מהגן וממול הקונסוליה הצרפתית פונים שמאלה לכיוון שכונת מחנה ישראל. מימין המכון האפיפיורי לחקר המקרא – מכון ששייך לוותיקן ובו מומיה שהיא המומיה היחידה באוספים ארכיאולוגיים בארץ ישראל, תינוקות בתוך קנקנים מהתקופה הכלקוליתית וכן הלאה. מוזיאון קטן וחיביב. עלינו לרחוב המלך ויורדים בו, סמוך למלון המלך דוד שנמצא עליו.

מחנה ישראל

שכונת משכנות שאננים היא שכונה שלמעשה נכפתה על הירושלמים, הם לא רצו אותה ולא הבינו את חשיבותה, היה צורך שאדם בעל חזון כמשה מונטיפיורי, בעל כסף, נדבן שנתן לירושלמים משהו שהם לא הבינו את ערכו. זו דוגמא לשורה ארוכה של שכונות שהולכות ונבנות במאה ה-19 בירושלים – שכונת נדבנים בתי ברוידא, בתי ראנד, משכנות שאננים, ורבות אחרות. למעשה משה מונטיפיורי או הקרן שנוסדה על שמו ימשיכו ויבנו שכונות נוספות כמו אוהל משה, מזכרת משה ועוד שכונות.

מחנה ישראל היא שכונה מטיפוס שונה לחלוטין. היא כמובן לא נראתה כך במקור (המבנה המודרני הגדול לא היה כאן, ובמקומו עד לאחרונה היה כאן בתים חד קומתיים – שנחשבו לבזבז פושע של נדל"ן ולכן קבלנים חמדנים קיבלו מערייית ירושלים את האפשרות ובנו על גבי השרידים ההיסטוריים את הבניין הנוכחי) חלק מהשכונה נהרס.

זוהי שכונה שנבנתה על ידי יהודים יוצאי מרוקו. השכונה נבנתה ביוזמה של מנהיג העדה באמצע המאה ה-19 רבי דוד בן שמעון – דב"ש שכיננו היה צוף דב"ש. הוא עלה לארץ ישראל ב-1854 בגיל 28, והיה מנהיג צעיר שהצליח להניע את הקהילה, להביא כסף – קצת תרומות, קצת חסכוניות רכשו את הקרקע הזו וב-1868 הוקמה פה השכונה השנייה מחוץ לחומות.

כלומר שזו שכונה ששונה באופן מהותי משכונות משכנות שאננים, שהיא שכונת תורם, שכונת גביר, שכונת נדבן שבא מחוץ ונותן לילידים קרקע ובתים. כאן מדובר בהתארגנות פנימית, אבל לא סתם התארגנות פנימית אלא של בני עדה מסוימת. במקרה הזה של המרוקאית או הצפון-אפריקאית. כך שמדובר בטיפוס שונה של שכונה בירושלים.

יש שכונות נוספות שהן שכונות עדות כמו למשל שכונת הבוכרים. יש שכונות שהן סתם התאגדות של אנשים למשל שכונת אבן ישראל שנמצאת על רחוב יפו של ימינו, לא רחוק משוק מחנה יהודה - היא שכונה שנבנתה על ידי 53 חברים שהקימו אגודה וקראו לה על שםם אב"ן – 53.

היו טיפוסים נוספים, למשל סדרה של שכונות כמו - סוכת שלום, מחנה יהודה וכן הלאה, שהיו שכונות מסחריות, שמי שהקים אותם היו יזמים שרכשו את הקרקע, בנו בתים ומכרו אותם ברווח. שכונת משכנות שאננים היא ללא ספק השכונה הראשונה מחוץ לחומות מבחינה היסטורית. מבחינה מהותית מחנה ישראל, השכונה המרוקאית, היא השכונה הראשונה, כי מדובר באנשים שבאו מתוך העיר העתיקה, יצאו החוצה ובעצם סימנו את הדרך לכל מי שיבוא אחריהם.

משכונות שאננים זה אנשים שקיבלו שכונה מוכנה ולא רצו לגור בה. פה מדובר על אנשים שבאו ויזמו הקמה של שכונה. לכן אפשר לראות דווקא בשכונה הזו את השכונה הראשונה באמת מבחינת מהותית בתולדות ירושלים. היא הוקמה ב-1868, 8 שנים אחרי הקמתה של משכנות שאננים.

שכונת מחנה ישראל היא שכונה צפון אפריקאית ששרדה רק באופן חלקי, שכן הבניינים הענקיים שקמו מסביבה עומדים על בתייה. עם זאת אפשר לראות את אחד הבניינים המקוריים. כמעט לא נשאר ממנה מרקם סביבתי. מה שנשאר זה בית פה ובית שם – לא רואים שכונה, רחובות, חצרות. מה שכן נשאר מהשכונה השנייה מחוץ לחומות זה רחוב עלוב שנלך דרכו.

המרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה : ברחבה רואים את "בית ועד העדה" – נבנה בשנים האחרונות בתרומות עצומות הוא הפך למרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה. הביאו לכאן פועלים מומחים ממרוקו, הם ישבו כאן והכינו את הפסיפסים, הקשתות, ובפנים זה אלף לילה ולילה – מקסים – עיטורים בסטוקו (בגבס) בתוך המבנה. המקום בדרך כלל סגור, למרבה הצער, מסיבות של מאבקים פנימיים של אנשי העדה.

עיצוב דלתות העץ בכניסה מדהים. בפנים רואים הפיר המרכזי של הבניין, גילופי עץ מדהימים, סטוקו על הקירות, עיצוב דמוי מוקרנס, וערבסקות (ערבסק – מילה צרפתית) - עיצוב של תבליטים גיאומטריים (ולא עיטורים צמחיים) שאין להם התחלה ואין להם סוף, דבר שמבטא את אינסופיותו של האל – יש לזה משמעות סמלית בתפישה המוסלמית. דלתות העץ המעוטרות בתוך המבנה הן דלתות מקוריות. כמו כן ישנו ארון קודש ובית כנסת.

יש פה תצוגה והסברים על מורשת העדה המרוקאית, מקום באמת ראוי. ברגע שהוא יפתח זה יהיה מקום נפלא לבוא וללמוד עם קבוצות מסוימות, בעיקר לקבוצות ישראליות שהעניין שלהם הוא בפולקלור, אנתרופולוגיה ועדות.

בדרך לנחלת שבעה

בסמוך למבנה, בסמטה צדדית סביל מעוטר בפסיפס. רחוב אגרון. מכאן רואים בזווית מאוד יפה את הבניין שנבנה ב-1929 על ידי המועצה המוסלמית העליונה כדי להטביע חותם ולבנות בדומה ליהודים. הם הקימו כאן בית מלון שנקרא בשם מלון 'פאלאס'. כיום שרדה

ממנו רק החזית – המלון עצמו נהרס מבפנים והצמידו לו מאחור מבנה מודרני לחלוטין. כאשר מסתכלים על השילוב מהזווית הזו הוא יפה מאוד, אולם במבט מאחור רואים רק את החזית של המבנה המודרני – הרבה פחות יפה ולא משתלב בבנייה המקורית – רעיון מוצלח אבל לא חשבו על כל ההיבטים. הכי נורא שרואים את זה מכיוון שכונת מחנה ישראל העתיקה.

עולים במעלה רחוב מנשה בן ישראל (צמוד לגן העצמאות) ופונים ימינה לעבר שכונת נחלת שבעה. מימין באזור מגודר בגדר חלודה נמצאת בריכת ממילא. בנוסף מימין, בית הקברות ממילא, על שם הבריכה. מקור השם "בריכת ממילא" אינו ידוע. אבל אחת המסורות המוסלמיות מפרשות אותו כאילו בא מן הצירוף של המילים 'מא מן אלה' – מים מאלוהים. סביר להניח שהפירוש הזה לא נכון, אבל אין פירושים טובים יותר. בית הקברות שלידנו הוא בית קברות מוסלמי. אבל היה לו שלב קודם, איובי, והיה בו גם שלב צלבני כנראה, לא ברור כמה מצבות היו כאן מאז. כלומר שהוא בן לפחות 800 שנים, בהחלט בית קברות עתיק. חלק מבית הקברות הזה פונה לאחורונה, על גבי יקומו את מוזיאון הסובלנות – יוזמה של קרן ויזנטל שיושבת בווינגטון. כמובן שהרעיון להקים מוזיאון סובלנות על בית קברות של בני דת אחרת הוא לא מאוד הגיוני, וזה גרר ביקורות גם מצד ישראלים וגם מצד מוסלמים, די בצדק. במיוחד זה פוגע ביכולתה של מדינת ישראל לבוא היום ולהגיד למרוקו או למצרים לא לסלול כביש על קברים יהודיים – בעוד שישראל בונה מוזיאון סובלנות על קברים מוסלמים.

את הבניין שאמור היה לקום כאן אמור היה לתכנן אדריכל בעל שם עולמי - פרנק גרי. הוא הוזמן לבצע פה את העבודה משום שהוא הקים בבילבאו שבספרד מוזיאון בלתי רגיל ששדרג את בילבאו והפך אותה לאתר תירות שעולים אליו מכל אירופה והעולם. פרנסי ירושלים קיוו שאם גם הם יזמינו את פרנק גרי להקים מוזיאון דומה בבילבאו, אז ירושלים תהפוך לאתר צליינות עולמי. כל מי שלא בא לירושלים בגלל הר הבית, כנסיית הקבר, או כל אתר אחר יבוא בגלל פרנק גרי, הרי ידוע שיש שלושה אנשים גדולים בירושלים – ישוע, מוחמד ופרנק גרי ©. התפישה הזו היא תפישה שיש מי שיקרא לה פרובינציאלית, אחרים יאמרו שככה העולם עובד. כך או כך, כשפרנק גרי הבין שהוא הכניס ראש בריא למיטה חולה הוא ירד מהפרויקט. אז עשו מכרז, ועששו מי שיוציא את הפרויקט לפועל הוא משרד ארכיטקטים פחות ידוע, הפרויקט נמשך.

נחלת שבעה

בכניסה לרחוב יואל משה סלומון - מבואותיה של השכונה השלישית בתולדות שכונות ירושלים היהודית. ברחוב יואל משה סלומון (הפך להיות מדרחוב) אפשר לראות כמה סימונים בהיסטוריה של השכונה. על הקיר מוצב לוח קרמיקה עליו המבנה של שכונת נחלת שבעה וכן דף הפתיחה של ספר הקמת נחלת שבעה, כלומר פנקס שבו רשמו את ההכנסות, ההוצאות וכן הלאה. כמו כן מופיע שמה של השכונה – נחלת שבעה – 'על כי שבעה אנשים האלה התאחדו בחברה אחת* לבנות שמה שבעה בתים בעזרת ה' יתברך על פי הפרטים המנויים ביניהם** ויבאו פה להלך, ואלה שמות האנשים: ר' מיכל [מיכאל] הכהן, ר' חיים הלוי, ר' בייניש סלאנט, ר' יואל הורוויץ, ר' יואל משה בהר"ם [סלומון]***, ר' יוסף ריבלין****, ר' יהושע ילין. נוסדה והתכוננה יום ג' ב' אייר שנת המלאכה תצלח לפ:ק**** ואתה ה'! הראנו בבנינה, ושמחנו בתקונה. אמן'.

* כלומר זו שכונה שבנתה אותה חברה או אגודה.

** על פי ההחלטה שהם החליטו.

*** נכדו של אברהם שלמה זלמן צורף – הראש"ז

**** איש שאפשר לומר עליו מקים שכונות סדרתי, קראו לו 'שטטלמאכר' כלומר בונה שכונות.

***** הם לקחו פה שתי מילים – המלאכה תצלח – שמתרגמות יחד לשנת 1869, היא השנה בה הוקמה

השכונה.

נחלת שבעה – בתי הכנסת : נכנסו לאחת מהסמטאות הפנימיות של נחלת שבעה, כאן עומד הבית הראשון בנחלת שבעה - ביתו של יואל משה סלומון - מקום שגם היה בית הדפוס הראשון – לא שמור, הרוס – זה מה שעמד לקרות לכל השכונה. כבר בתקופת המנדט שכונת המנדט נחשבה לשכונה נכשלת – בלי תשתיות, אוכלוסיית מצוקה, אמרו הבריטים 'נהרוס אותה ונבנה אותה מחדש'. למרבה המזל הבריטים לא הספיקו, אבל השכונה נכנסה לרשימה של שכונות שעומדים להרוס, ולכן גם אסור היה לבנות בה, מה שהציל אותה מבנייה פרטצ'ית, תוספות והרס בידי התושבים עצמם.

בתקופת מדינת ישראל תוכניות ההריסה נשמרו ותכננו לבצע אותן, למעשה כבר התחילו להרוס. זה חלק ממה שהתחילו, זה בניין מודרני שהרס את ביתם של ראשוני השכונה. אבל, לא הספיקו יותר מזה, שכן בשנות ה-70 התחילה להתעורר בירושלים ובכלל בארץ תודעת השימור והחשיבות של מבנה גם אם הוא לא מימי בית ראשון ולא מימי בית שני, יש לו חשיבות מבחינה התיישבותית בעת החדשה, שהיא חלק מההיסטוריה, אז קמה צעקה נגד הריסתה של השכונה הזו כפי שתוכנן – צעקות והפגנות של אנשי רוח, ובמיוחד צריך לציין בהקשר הזה את יהודה האזרחי (הסופר) שהיה בין מובילי המגמה הזו, ויצאו נגד תוכניות הבינוי הנלוזות הללו ובסופו של דבר הצליחו לעצור אותן.

ברגע שהצליחו לעצור אותן, בשנות ה-80, כל התוכנית לשכונה השתנתה – הבתים משומרים, החזיתות משופצות, בפנים יש בעיה כי צריך השקעה של כספים ויש בעיה של יורשים ואוכלוסייה חלשה. אבל השכונה השתמרה וזה מה שחשוב, איום ההרס וההרס עצמו נפסקו.

בתוך השכונה רואים גם שני בתי כנסת מרכזיים (יש בה יותר) - בית כנסת נחלת יעקב (אשכנזי) ובית כנסת אוהל יצחק (ספרדי). בית הכנסת נחלת יעקב, מתהדר בתואר 'הראשון מחוץ לחומות 1873' – אולם היו בתי כנסת מחוץ לחומות (חומות העיר העתיקה) כבר לפני 1873, גם במשכנות שאננים וגם במחנה ישראל. הבעיה שאפשר להגיד מה שרוצים – גם בעיר העתיקה אפשר לראות מסגד שהוקם במאה ה-19 וכתוב 'הוקם בשנת 500 להיג'רה על ידי צלאח א-דין', למרות שלא כך הדבר. הבעיה היא שכותבים מה שרוצים והשטויות האלה נכנסות לתודעה. חשוב לדעת שזו לא השכונה הראשונה מחוץ לחומות וזה לא בית הכנסת הראשון מחוץ לחומות.

נחלת שבעה - חצר פנימית – בסמוך לשובנה בר : חצר טיפוסית בשכונת נחלת שבעה שגבולותיה נקבעים על ידי הבתים סביבה, אולם פה ושם יש מעברים. אלה מעברים צרים שבמקור, אם לשפוט על פי שכונות אחרות, היו בהם כנראה דלתות כך שאפשר היה לחסום את המעברים וליצור חצר סגורה ומוגנת. בניית חצרות סגורות ובתי חצר נועדו קודם כל להגנה וביטחון, מוצאים את זה במסופוטמיה, בשומר העתיקה, ברומא העתיקה, בעת העתיקה בישראל, וגם בעת החדשה בארץ ישראל. עם זאת ישנה סיבה נוספת לכך שהבתים בנויים סביב חצרות – סיבה יהודית גמורה. בשבת אסור לטלטל חפצים מרשות היחיד לרשות הרבים – זה אומר שאם רוצים ללכת לבית הכנסת אסור לקחת אפילו מפתח או ממחטה, כך גם אם רוצים לקחת את האוכל לתנור השכונתי. אפשר לפתור את זה אם יוצרים חצר שהבתים פונים אליה ויש לה פתחים, שערים, אפשר לראות בה מעין שלוחה של רשות היחיד של כל אחד ואחד מן הדיירים. כדי לעשות את זה פעם בשנה לוקח הרב השכונתי, רב החצר, מצה או תבשיל כלשהו עמיד, ועושה טקס שנקרא 'טקס עירוב חצרות' – הוא מערב, מערבב, בין רשות היחיד, בין הבתים, לבין החצר – אז אפשר לטלטל החוצה הכל. אם כן, זו המשמעות של בתי החצר הארצישראלי של שכונות דתיות. זה לא אומר שבחצר תל-חי, דגניה, או כנרת עשו את זה בשביל עירוב חצרות, כנראה שלא – אבל בירושלים המניע הוא דתי. מבחינה ארכיטקטונית מדובר באותה תופעה – בית חצר, מבחינה תרבותית ההסבר שונה לחלוטין – הקונטקסט הוא העיקר. תרבות קשורה קשר הדוק לארכיטקטורה.

המרחק בין העיר העתיקה למשכנות שאננים הוא כמה מאות מטרים, ממשכנות שאננים למחנה ישראל עוד כמה מאות מטרים, ממחנה ישראל לנחלת שבעה עוד כמה מאות מטרים (בקו אווירי). סה"כ המרחק הוא פחות מקילומטר, דהיינו פחות מ-2000 אמה – גבול תחום השבת. בשבת אי אפשר לצאת מגבולות העיר, או השכונה במקרה הזה, וללכת מרחק של גדול מ-2000 אמה. יש אמנם דרך להגדיל את זה ל-4000 אמה, אבל אז זה מגביל בכיוונים האחרים.

מי שיוצא מהחומות, רוצה לגור בשכונה ובשבת רוצה לבקר חברים ולראות את המשפחה. לכן הכללים הדתיים מכתיבים את המרחקים בין השכונות. אי אפשר לומר שיש פה תכנון אורבאני, כי אין פה עדיין עיר, אך יש בהחלט מידה מסוימת של תכנון שמה שמכתיב אותו הן התפישות והאידיאולוגיות הדתיות, חלק מן התרבות של אנשי המקום. אם כן תרבות לא מכתובה רק אדריכלות של מבנה או של מבנן (חצר), אלא גם אדריכלות של חלק גדול יותר – תכנון עיר או תכנון אורבאני. היו כאן שבעה אנשים שהקימו את השכונה אבל השכונה קמה בגלל אישה. כל השבעה, המוזכרים בשלט, כולם היו נתינים מעצמות זרות כי היה להם כדאי (הם לא נתינים עות'מאניים). בעת רכישת הקרקע של שכונת נחלה שבעה החוקים העות'מאניים קבעו (החוקים השתנו משנה לשנה ולא תמיד היה אותו הדבר) שנתינים זרים אינם יכולים לרכוש אדמות. למרבה המזל אשתו של אחד השותפים הייתה בעלת נתינות עות'מאנית – אז היא נלקחה למשרדי הפקידות והיא רכשה את הקרקע בשביל כולם. בזכות האישה הזו ומעורבותה התאפשר מלכתחילה לרכוש את הקרקע לשכונה הזו. אחר כך העבירו את הבעלות בצורה אחרת, שכן נגמרה התקופה העות'מאנית וזה כבר לא היה רלוונטי.

מדובר במשטר קפיטולציות שנקבע באמצעות שני צווים שהם לא זהים, יש ביניהם שינויים – החיטי א- שריף משנת 1839 והחיטי הומאיון משנת 1856, אבל אחר כך היו גם נספחים ותיקונים רבים. מה שקבע משטר הקפיטולציות הוא שאם אדם עבר עבירה אז הוא יישפט על ידי הקונסול שלו, שכן זה עניין פנימי, אבל כאשר אדם רוצה לרכוש קרקע ממוסלמי לקונסול אין שום מעמד משפטי – לכן אין סתירה בין הדברים. **ההיבט התיירותי** גם מאוד חשוב – גרם מדרגות שעולה למעלה מוביל אל מסעדה שנקראה 'תמול שלשום', מסעדה מקומית מקסימה, אוכל מחורבן, מנות קטנטנות אבל האווירה טובה – ספרים שאפשר לרכוש במקום, סופרים משוררים שקוראים שירה. מקום מאוד תרבותי ורוחני אם רק היו משפרים את האוכל זה יכול היה להיות נפלא

שכונת בית דוד

שכונה שנולדה באופן ישיר מנחלת שבעה. מרחוב יפו עולים ברחוב הרב קוק ופונים שמאלה כמאה מטרים לפני רחוב הנביאים. הכניסה לחצר השכונה היא מימין, לפני בית הרב קוק. יהודי עשיר בשם רבי דוד רייז ינובר התגורר בין החומות אבל אז חלה ולכן הרופאים המליצו לו לחיות באזור קצת יותר מרווח, עם קצת פחות אוויר מלוכלך וביוב ברחובות, אז הוא עבר לשכונה המתפתחת של אותו הזמן – נחלת שבעה.

באחת השבתות בבית הכנסת בנחלת שבעה הוא שמע דרשה של רבי יוסף ריבלין, שהיה אחד מן הבונים הבלתי נלאים של שכונת בירושלים. ריבלין היה בונה בית, עובר לשכונה חדשה, בונה בית נוסף, עובר לשכונה חדשה וכן הלאה – למעשה שימש כקטליזטור (הוא עצמו לא משתנה אבל מניע תהליכים שמשנים לאט-לאט את פניה של ירושלים. הוא דרש בשבחה של ההתיישבות מחוץ לחומות והקמת שכונות חשובות. רבי דוד רייז ינובר שמע את הדברים, התרשם, ורכש ב-1872 חלקת קרקע להקמתה של שכונה נוספת בירושלים במקום הזה.

במקום הזה קמה שכונה שכולה קומה אחת וקצת. החלק העליון איננו חלק מהשכונה, הוא נוסף מאוחר יותר. שלט ההנצחה המקורי על שמו של הנדיב מוצב במקום (מוצג בתמונה).

נוסח חלקי - "בעזרת ה' יתברך, ונתתי לכם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות, שם עולם אתן לו אשר לא יכרת. לזכרון עולם יהיה בהר הקודש בירושלים על שם הנדיב הנכבד המפורסם לשם ולתהילה כמורנו הרב דוד בן הרב יששכר רייז עליו השלום, וזוגתו הנדיבה מרת מענא בת ר' משה עליו השלום, אשר בשנת תרל"ב* קנו את המגרש הזה, ובנו עשרת הבתים התחתיים ובית המדרש והקדישום לקרן קיימת עולם** עבור עניי עדת האשכנזים בעיר הקודש ירושלים תבנה ותיכונן, מהכוללים הרשומים בצוואתו. זכות הצדקה יגן עליהם בזה ובבא וצדקתם תעמוד להם עדי עד."

*תרל"ב- 1872

**קרן קיימת עולם – הכוונה הקרן הקיימת לעולם הבא.

כעבור שנים רבות, ב-1921, התמנה רב ראשי אשכנזי לארץ ישראל (שהיה קודם רב העיר יפו ורב המושבות בארץ ישראל) – הרב אברהם יצחק הכהן קוק – הראי"ה, והוא בוחר כמקום שבתו את ירושלים, במקום

הזה. משכנים אותו בקומה השנייה שנבנית באותו זמן – בה מתיישב גם הרב וגם המשרדים של ועד הכוללים כנסת ישראל – שמאחד את כל הכוללים השונים של האשכנזים לגוף אחד. עד היום, בקומה הראשונה רואים את המוזיאון/חנות. חנויות נוספות היו פתוחות ונסגרו, קצת בתי מגורים, ובקומה השנייה בית הרב קוק עדיין קיים. לא נכנסים אליו מכאן, אלא יוצאים החוצה, פונים ימינה וימינה – נכנסים דרך חצר יפה בצד השני שמעלה אל ביתו של הרב שהפך להיות מוזיאון ובו מראים את חדרו של הרב, ספריו ומדברים על פעילותו.

מוזיאון התהלים - בקומת המרתף של בית הרב קוק בירושלים מוצגת תערוכה מיוחדת במינה. האומן משה צבי ברגר מציג מאה וחמישים ציורים מרהיבים ביופיים ומדהימים במקוריותם, על פרקי התהלים - ציור לכל פרק. ברגר אמר לכתבנו כי הוא עובד רק עם הצבע של הקשת ולכל צבע יש משמעות, על בסיס של תיקוני הזוהר.

לפני קצת יותר מעשרים שנה, החליט להתחבר ברגר לשורשיו היהודיים. הוא נולד בטרנסילבניה בשנת תרע"ד וכשהתבגר למד רפואת שיניים, מקצוע שממנו התפרנס זמן-מה, אף-על-פי שנפשו נטתה תמיד לעבר האמנות. לימים החליט לתת ביטוי לאפיק זה ונסע ללמוד ציור, תחילה ברומא ולאחר מכן בפריס. השהייה בפריס התארכה יותר מהמתוכנן והיא נמשכה כעשרים שנה.

לאחר מכן קשר משה-צבי קשר חם עם קהילת חב"ד בארה"ב, ואף זכה להגיש לרבי מליובאוויטש אחת מעבודותיו ולקבל את ברכתו לפרויקט ציורי התהלים, שהיה אז בראשיתו. שש-עשרה שנים צייר את מאה וחמישים הציורים. לפני שתים-עשרה שנים עלה לארץ ובעקבות היכרות עם רב הכותל, הרב מאיר גץ, החליט להקים ברובע היהודי את תערוכת ציורי התהלים. לפני כשמונה שנים עברה התערוכה למקומה הנוכחי. (מתוך האתר של ערוץ)

בית טיכו

בסמוך לשכונת בית דוד נמצא בית דוקטור טיכו שהוא גם מוזיאון – אתר הכרחי להיכרות. כל מי שמבקר בירושלים החדשה ומטייל בה צריך להכיר את המקום הזה, גם משום שזה אתר בעל משמעות בתולדות העיר, שכן נקשרים אליו כמה סיפורים מעניינים, וגם משום שיש בו מסעדה – תרבות וספר.

הבניין הוקם בשנות ה-60 של המאה ה-19 על ידי ערבי אמיד בשם אגא ראשיד, לא יודעים עליו הרבה. הוא נזכר בספר מאוחר שחלקו הוא סיפורים וחלקו הוא היסטורי, וקשה לדעת מה מסתתר מאחורי האיש.

בשנות ה-80 של המאה ה-19 רכש את המקום יהודי מומר בשם וילהלם מוזס שפירא, שעסק בסחר עתיקות. החנות שלו, אגב, הייתה ברובע הנוצרי צמוד לבריכת חזקיהו (בריכת המגדלים שראינו בבוקר). וילהלם מוזס שפירא גר בבית הזה יחד עם משפחתו ובאותן שנים מגלים כל מיני ממצאים ארכיאולוגיים מעניינים כולל מצבת מישע (שעשתה הרבה מאוד רעש) – בה מישע מלך מואב מספר על הרפתקאותיו וכיבושיו וכן הלאה.

הנושא של ממצאים מואביים הפך להיות מאוד מאוד סקסי במחקר, שכן היה בראשית דרכו. וילהלם מוזס שפירא סיפק את הגישה המוגברת לממצאים עתיקים מואביים מאותה התקופה – אנשים שחפרו בשמו בעבר הירדן היו באים וחוזרים עם מטענים של פסלונים מואביים ומכרו אותם ברווח גדול. הבעיה עם הממצאים האלה שהיו מזויפים כולם – אבל את זה העולם המדעי עוד לא ידע אז. כאשר וילהלם מוזס שפירא ראה כי טוב, שאנשים רוכשים ונהנים מן הממצאים שהוא מייצר, אז הוא החליט לייצר גם קטע אותנטי מספר

דברים של משה רבנו. הקטע הזה היה תגלית סנסציונית – המוזיאון הבריטי כמעט קנה אותו במיליון פאונד, אבל רגע לפני הגיעו הצרפתים וקלקלו את החגיגה כשקלרמון גנו, אחד החשובים מבין החוקרים הצרפתיים באותה תקופה, ראה את כתב היד והבין מיד שמדובר בזיוף. מה ששפירא הערמומי עשה הוא לקח כתב יד של ספר תורה תימני, חתך ממנו רצועה ועליה כתב באותיות עבריות עתיקות, כביכול, קטעים מספר דברים.

כאשר הדבר התגלה, וילהלם מוזס שפירא כמובן הכחיש שמדובר בזיוף וטען שזה אותנטי, אך אף אחד כבר לא האמין לו. הזיופים הוכחו כזיופים והוא התאבד במלון עלוב כרוטרדם – כך בא סופו.

הדייר הידוע הבא של הבית נכנס אליו בראשית המאה ה-20 – הרופא הידוע של כל תושבי ירושלים באותן שנים – הדוקטור אברהם טיכו ואשתו אנה טיכו התגוררו בבית הזה שנים רבות (טיכו נפטר ב-1960, אשתו חייתה אחריו). בבית הזה טיכו התמחה במקצועו שהיה רפואת עיניים – מכל המזרח התיכון היו באים לדוקטור טיכו לניתוחי עיניים, הוא היה רופא בעל שם עולמי ואנשים היו עולים אליו לרגל. ישנם הרבה סיפורים על יכולותיו המופלאות מפי רופאים שסייעו בידו בראשית דרכם וכן הלאה.

דוקטור טיכו ואשתו מאוד אהבו אומנות ואספו כל מיני חפצים, אשתו גם עסקה בציור. כאשר היא נפטרה היא הורישתה את הבית למוזיאון ישראל, בתנאי שחלקו ישמש תצוגה מוזיאלית שבה מוצג למשל אוסף החנוכיות היוצא דופן (יפה, עשיר וחשוב) של בני הזוג, וכן יצירות האומנות שלה שהוצגו תקופה מסוימת. בנוסף קיימת גם ספרייה שעוסקת באומנות שנוסדה במקום.

המקום אם כן הוא מקום שיש בו סיפור משולש – ערבי עשיר שלא יודעים עליו דבר - אגא ראשיד, אחר כך זייפן עתיקות יהודי מומר עם היסטוריה מאוד טראגית – וילהלם מוזס שפירא, ואחר כך רופא עיניים בעל שם עולמי – דוקטור אברהם טיכו, דמות מיתולוגית שאף עשה עליו מערכון שייקה אופיר (ציונה והעין המקולקלת ודוקטור טיכו.)

נסיעה ללטרון

אופציה לציאה מירושלים שכדאי להכיר – אפשר לנסוע דרומה בדרך חברון ודרך תלפיות נכנסים לדרך בגין באזור מלחה. אפשר לראות את פרויקט הולילנד החרגי לנוף הירושלמי – אולי בכייה לדורות. גם כשבנו את אייפל תושבי פריז בכו על המבנה המחריד שבנו להם והפכך להיות סמל העיר.

עמק הצבאים – יש בו קבוצות של צבאים שמצליחות איכשהו לשרוד את הכלבים והאנשים. הסיפור כאן היה לא פשוט – אלו אדמות של הקיבוצים שעוד שרדו בתוך ירושלים וכמה קבלנים חמדו את האדמות. כרגע העירייה החליטה שזה יישאר כמעין שמורת טבע במקום – זה כמובן זמני עד שיגיע מישהו עם כסף וישכנע שכדאי לבנות במקום.

תמליל סיור מספר 40 לקמפוס גליל עליון מרכזי

מסלול: ביהכ"נ והכנסייה בברעם, מערת פער, הר מירון, חורפייש, הר הארי ופקיעני

נסיעה לברעם

בדרכנו אל הגליל העליון המרכזי. עוברים בתוך יחידת הנוף של הגליל התחתון – יורדים מהשוליים הצפוניים של רכס יוטבת אל ערוצו של נחל חילזון, שהוא אחד הנחלים המרכזיים, החשובים והגדולים שמנקזים את האזור של לב הגליל התחתון. למעשה הוא מתחרה בקו פרשת המים שלו עם נחל צלמון, ששניהם עוברים דרך בקעת סכנין (נחל צלמון מתחיל בגוש הרי מירון, נכנס אל הגליל התחתון ומגיע אל בקעת סכנין שם פוגש את נחל חילזון) ובאזור שמתחת לדיר חנא, בין לוטם לדיר חנא, בין הררית להר חילזון – מתחרים על קו פרשת המים ובסופו של דבר נחל צלמון לוקח את מימיו משם מזרחה ונשפך באזור גינוסר לכנרת, ואילו נחל חילזון מתעקל ומתפתל ויוצר צורה חלזונית – זה גם השם הערבי שלו, וואדי חילזון, ובסופו של דבר נשפך לים התיכון לא רחוק מעכו.

הערוץ שהיום נקרא ערוץ נחל נעמן, שעוברים מעליו בגשר מדרום לעכו, הוא למעשה ערוצו של נחל חילזון. בשנות ה-30 כאשר הבריטים ניקזו את ביצות הנעמן ויצרו שם אזור חקלאי מהאזור הביצתי שהיה שם קודם, הם בחרו את הערוץ של נחל חילזון כדי להפוך אותו לערוץ הניקוז המרכזי של כל האזור של כפר מסריק, עין המפרץ וכן הלאה, ובעצם הובילו את ערוצו של נחל נעמן אל ערוצו של נחל חילזון, עשו 'איחוד נחלים' והובילו אותם בתעלה מלאכותית שנחפרה והועמקה אל הים התיכון, קצת מדרום לעכו. נחל חילזון הוא הערוץ המרכזי כאן היוצר נוף דרמטי ויפה, מפותל ומעוקל, במידה מסוימת אפילו קניוני, בדרכו מבקעת סכנין אל עבר עמק חילזון ובסופו של דבר אל הים התיכון.

מעל ערוצו של נחל חילזון היישוב הבדואי ערב אל-נעים שנמצא צמוד ליישוב אשחר (בין יובלים לאשחר) – ישוב שזכה להכרה כיישוב מוסדר ומוכר אבל טרם זכה לביצוע הסדרה. הוא כבר עבר את התהליך של האיטור כיישוב, אבל במשך שנים רבות הסיפור שלו תקוע בוועדות מנכ"לים של משרדי הממשלה, שם גרירת רגליים וסחבת הם כמעט לחם חוק. היישוב שכבר זכה להכרה מתקשה מאוד לקבל את האישורים והשלבים האחרונים לקראת הפיכתו ליישוב של ממש, כאשר האמירה המפורשת של התושבים מזה שנים רבות זה שהם לא רוצים שום כסף לבניין הבתים, אותו ישקיעו מכיסם הפרטיים, אלא בסך הכל צריכים שמדינת ישראל תאשר את התוכנית לבניין הבתים. מזה שנים לא מעטות יש שם כבר מבנים שמעידים על כך שהיישוב עבר איזושהי הכרה והסדרה – יש שם קרוואן שהמועצה האזורית משגב הניחה לטובת גן ילדים, טיפת חלב, מרפאה, כביש שיוזר אל היישוב ותחנת הסעה לתלמידים, אבל בזה מסתכם עניין הסדרתו של היישוב. בכל מה שנוגע לבתיהם של האנשים עדיין מדובר ביישוב פחונים.

עלינו מערוצו של נחל חילזון ונכנסנו לתחומו של רכס נוסף, הרכס הצפוני ביותר של הגליל התחתון – רכס שגור. משמאל מורדות הר גילון ומימין העיר כרמיאל שיושבת בחלקה המערבי למרגלות הר גילון ובחלקה המזרחי למרגלות הר כמון. ראשית הקמתה של העיר כרמיאל ב-1964, ממש במקביל להקמתה של ערד בדרום. היא קמה במסגרת תוכנית סו"ס (סוף סוף) של ראשית שנות ה-60 שהיוזם שלה היה לוי אשכול, שקולניק, ראש הממשלה החל מאותם שנים.

תפקידה של תוכנית סו"ס היה לעבות או להוסיף יישובים יהודיים בגליל כאחת ממספר תוכניות מאז קום המדינה בהקשר הזה של ייחוד הגליל. השם סו"ס בא משום שאחרי כ-10 שנים של פסק זמן התיישבות, ממחצית שנות ה-50, שוב יצאו ממשלת ישראל, הסוכנות היהודית והגורמים הנוספים במבצע התיישבותי רחב היקף שכלל בגליל גם הקמת עיר – כרמיאל - אבל בעיקר עיבוי של המרחב הכפרי – כמו שתולה, נטועה, זרעית, בירנית (שהייתה אמורה להיות גם היא יישוב אבל בסופו של דבר לא אוזרחה) שקמו אז כעיבוי למרחב הכפרי, בין היתר מתוך מגמה שלבנים שניים ושלישיים במושבי העולים של שנות ה-50 יהיה איפה להתיישב במרחבי הגליל לא רחוק מההורים. עיקרון הרב הממשיך (היחיד) הוא עיקרון שהוביל את התנועה המושבתית מאז הקמתה, ומאחר שהיו יותר מבן אחד שרצו להישאר ולגור באזור ואפילו להמשיך ולקיים אורח חקלאי אז הקימו ליד מושבי ההורים, מושבי העולים של שנות ה-50, מושבים שנועדו לבנים השניים והשלישיים. כך ליד היישוב עמקה שנמצא בסמוך לחופו של הגליל המערבי קם מושב שנקרא אשחר שאוכלס על ידי בני שניים ושלישיים מעמקה. ליד אלקוש קמו שתולה ונטועה, ליד שומרה זרעית ושתולה. כך בעצם נזרעו בשנות ה-60 יישובים נוספים במרחב הגליל, רובם בגליל העליון מיעוטם בגליל התחתון.

1964 עלו כאן לקרקע דחפורים והחלו לבצע את עבודות התשתית ובניין הבתים הראשונים. השלב השני המשמעותי בהתפתחותה של כרמיאל היה ב-1976, אז היו אמורים להקים כאן עוד מספר שכונות והעניין היה מלווה מן הסתם גם בהפקעת קרקעות, בעיקר מהכפרים הסמוכים – נחף, דיר אל אסד, מגידל אל-כרום וכפרים נוספים. ב-30.3.1976 בין היתר בעקבות הטריגר הזה של הקמת השלב השני של כרמיאל פרצו אירועי יום האדמה. אז עוד לא קראו לזה "יום האדמה", השם הזה התקבל בדיעבד. תושבי הכפרים יצאו והפגינו במחאה גדולה מאוד שהסתיימה ב-6 הרוגים מהמגזר הערבי בהפגנה המרכזית בסכנין מאש כוחות צה"ל. והיום הזה, 30.3.1976, הפך להיות ליום סמלי, עוד אחד מימי הסמלים של המגזר הערבי – יום שנקרא יום אל ארד, יום האדמה, שמצוין כל שנה בתאריך הזה.

עת כרמיאל הוקמה ב-1964 השקיעו מחשבה רבה שאבה והתבססה על לקחים שהופקו מהקמתם על העיירות בשנות ה-50. העיירות שהוקמו בשנות ה-50 באזור הזה הן בעיקר שלומי, מעלות, חצור הגלילית וקריית שמונה מעט צפון-מזרחה מכאן שיושבו בעיקר בעולים חדשים. בראשית שנות ה-50, יושבו בעיקר עולים מרומניה, מעיראק, מצפון אפריקה, אחר כך איכשהו עולי רומניה ברובם הגדול עזבו, ובגל השני הובאו בעיקר עולים מצפון אפריקה, וזה הפך להיות פחות או יותר המרכיב העיקרי באוכלוסייה בעיירות אלו. העניין של יצירת יישובים, עיירות ספר, שבנויים אך ורק באוכלוסייה של עולים חדשים התברר כבר בסוף שנות ה-50 וראשית שנות ה-60 כלא מוצלח. היה קשה מאוד ליישובים האלה להתרומם, ועד היום במידה

רבה הם עוד מדדים מעט. לכן כאשר הקימו את כרמיאל כאן ואת ערד בדרום, ממש באותה שנה, חלק מהפקת הלקחים היתה ליצור תמהיל אחר של אוכלוסייה – ידחפו אוכלוסייה וותיקה לבוא ולהתיישב כאן לצד עולים חדשים, וגם הבאתם של העולים החדשים תעשה בדרך שונה ממה שנעשתה בשנות ה-50. כך קמה כרמיאל, כאשר יש עידוד ממשלתי גם לישראלים ותיקים, יוצאי קיבוצים ואחרים, לבוא ולהתיישב כאן. אותו הדבר ממש נעשה בערד, ובאמת העניין הזה הוכיח את עצמו.

מעבר לכך, גם בתכנון הפיזי של הערים הללו היה מרכיב גדול מאוד של הפקת לקחים בכל מה שנוגע לתעסוקה, תשתיות, הפרדה של אזורים מגורים מאזורי מסחר ותעשייה, הפרדה של אזורי בנייה רוויה ושאיננה רוויה, ובסופו של דבר כרמיאל היתה העיר המתוכננת ביותר בישראל עד להקמתה של מודיעין. מודיעין קמה כבר בסטנדרטים אחרים של שנות ה-2000, אולם עד אז כרמיאל נחשבת לעיר המתוכננת ביותר, והיא באמת עיר לתפארת שהפכה להיות הבירה הבלתי מעורערת של הגליל.

האדמות של כרמיאל הן בחלקן הגדול בבעלות המדינה כמו רוב אדמות מדינת ישראל (למעלה מ-90% מאדמות מדינת ישראל הן אדמות בבעלות המדינה), אבל היה כאן צורך גם בהפקת קרקעות בקנה מידה לא מבוטל מערביי האזור לצורך הקמתה של העיר, וזה אחד הדברים שעוררו את יום האדמה. חשוב ליזכור שאף כי פחות מ-10% מאדמות ישראל הן אדמות בבעלות פרטיות, כ-4% נמצאות בידי המגזר הערבי, כך שהמגזר הזה, שמונה כ-20% מאוכלוסיית ישראל, מחזיק כ-40% מהאדמות הפרטיות במדינת ישראל.

בבקעת בית כרם – מימין חלקו המרכזי של רכס שגור – הר כמון – שעליו שני יישובים יהודים: כמון ומכמנים, וביניהם יישוב בדואי בשם כמאנה שרואים את המסגד שלו בצורה מאוד ברורה על קו הרכס. הר כמון הוא הגבוה ביותר מהרי הגליל התחתון, ובכלל הרכס הזה אוחד בתוכו את שתי הפסגות הגבוהות ביותר בגליל התחתון – הר כמון והר חזון, שתיים נוספות ל-600 מ' – הר כמון 602 מ' מעל פני הים והר חזון נמוך ממנו ב-16 מ' – 586 מ'. עם זאת אפשר לראות איך ההר הגבוה ביותר בגליל התחתון מתגמד לעומת הרכסים מצפון, שהם עדיין אינם שיאיו של הגליל העליון.

הגבול בין הגליל העליון לגליל התחתון בנוי בעצם משתי בקעות: האחת המרכזית, הגדולה והרחבה יותר היא בקעת בית הכרם הנמצאת במערב ובמרכזה יושבת כרמיאל, והשנייה – בקעת חנניה – היא הקטנה והמזרחית מהשתיים ונמצאת ממזרח לקו פרשת המים – האוכף הטופוגרפי – אליו אנו מטפסים, שעליו יושב גם הכפר ראמה. השם בקעת חנניה נבחר משום שהיה שם יישוב יהודי בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, שנקרא כפר חנניה, והשם השתמר בשמו של הכפר הערבי "כפר ענן" שהיה עד 1948 קיים ושריר בשולי הבקעה.

מבט ימינה להר כמון והר חזון – באמצע – נמוך יותר – הר חוזה (ממערב למושב חזון). **שבר פקיעין** – משמאלנו וואדי עמוק שהוא קו שבר גיאולוגי. כל מה שממזרח לו אלו הם גוש הרי מירון, כל מה שממערב לו – רמת תפן (כבר חלק מהגליל המערבי). אלה שני אזורים נפרדים בגליל העליון רואים כרגע שניים מתוך שלושת השברים המהווים את גבולותיו של גוש הרי מירון: שבר פקיעין ממערב, שבר בקעת בית הכרם מדרום, ועוד מעט נתחיל לעלות לאורך קו השבר השלישי, שעוטף את גוש הרי מירון ממזרח וצפון מזרח – שבר מירון או שבר עמוד.

אפשר לראות שלקו שבר פקיעין (מעלינו הר הארי והר כפיר) יש המשך גם מדרום לנו בנפילה הטופוגרפית הגדולה שבין הר כמון לבין הרי חוזה וחזון. זהו המשכו הדרומי של שבר פקיעין שאמנם שיאו בגליל העליון אבל הוא בא לידי ביטוי גם כאן, בגליל התחתון, כשהוא שובר את רכס שגור. את השבירה הזו מנצל נחל צלמון שיוצא מגוש הרי מירון, נשפך לא רחוק מצומת חלפתא (כפר חנניה) אל בקעת חנניה, פונה מערבה, מחפש לו דרך ומגיע לקו השבר שבין הר חזון להר כמון, פונה דרומה, חוצה את הרכס ואז פונה מזרחה והולך בדרך לגינוסר, לכנרת. כדאי לשים לב איזה מסלול מפותל ומעוקל עושה נחל צלמון.

בקעת חנניה היא הבקעה המזרחית, בקעת המשנה של בקעת בית הכרם הגדולה שממערב לה. משמאלנו הכפר עין אל אסד ומעליו אפשר לראות גרבו גיאולוגי מעין – הגרבו ששובר במרכזו את גוש הרי מירון – גרבו בית ג'אן שנמצא בלב גוש הרי מירון. גוש הרי מירון הוא הורסט גדול ששבור במרכזו על ידי גרבו. משמאל לגרבו הר הארי והר כפיר, מימינו הגוש המרכזי של הרי מירון – הר הלל, הר בר-יוחאי, הר מירון.

הר חזון מימין ואפשר לראות לפניו בבקעה את היישוב מורן – קיבוץ ויישוב קהילתי. יש כאן מתקן ניסיוני להפקת אנרגיה בכוח הרוח – גלגל מתנפח. הרבה שנים של ניסיונות להפקת אנרגיה מהרוח הביאו למסקנה שברוחות הלא אחידות בארץ מצד אחד לא מפיקים מספיק אנרגיה כשיש מעט רוח, ומצד שני כשיש הרבה רוח היא כל כך חזקה שהיא עלולה לשבור את המתקן. אז חיפשו משהו שייתן פתרון לרוחות המתחלפות והמשתנות באזור, והגיעו למסקנה שגלגל מתנפח גמיש, מעין גלגל תנופה שעובד על עיקרון של בלון ולא על עיקרון של כפות נוקשות, יכול לספק פתרון לבעיה הטכנית הזאת. סך הכל הניסוי הולך יפה.

נכנסנו בצומת חנניה, מימין רואים יישוב עם גגות אדומים על הגבעה – כפר חנניה המודרני שהוקם גם הוא בשנות ה-60 במסגרת תוכנית סו"ס. מטפסים במעלה, בכניסה הראשית מדרום אל הגליל העליון. אם רוצים לנוע מדרום לתוך הגליל העליון בצורה הנוחה ביותר, בדרך המתונה ביותר – זוהי הדרך בה עולים. מעט מערבה מכאן כל מעלה הוא מעלה מאוד קשה ותלול (מטפס את המצוק מעל בקעת בית הכרם), ואילו כאן יש כניסה מאוד נוחה. הסיבה לכך הוא קו שבר גיאולוגי נוסף – כל מה שממאלנו כרגע הוא גוש הרי מירון וכל מה שלמטה מימינו, מתחתית ההר והלאה כבר איננו גוש הרי מירון אלא חלק מהגליל העליון המזרחי. נכנסנו כעת באופן אבסולוטי לגליל העליון בו נישאר לאורך הקמפוס כולו.

על הגבעה שעברנו ועל הגבעה שמימין שרידיהם של שני יישובים יהודיים מתקופת הבית השני בתקופת המשנה והתלמוד. הם לא יושבים כאן סתם, אלא בגלל המעבר האסטרטגי החשוב אל לבו של הגליל העליון. לאחד קראו כפר חנניה ושמו השתמר, כאמור, בשמו של הכפר הערבי כפר ענן שהיה כאן עד 1948, ולשני קראו באר-שבע הגלילית. בצד הצפוני באר שבע הגלילית ובצד הדרומי כפר חנניה. היישובים האלה נפגעו קשה במהלך המרד הגדול, אבל כפר חנניה השתקם אחר כך והמשיך להתקיים גם בתקופת המשנה והתלמוד. יהודים גרו בכפר חנניה גם במהלך התקופה העות'מאנית – יש רשימות של גביית מיסים על ידי העות'מאניים, וכפר ענן – כפר חנניה – הוא אחד היישובים שבהם יושבים יהודים, כמו פקיעין, כפר יסיף, שפרעם, ויישובים

נוספים בגליל. אלה אותם יהודים המכונים מוסתערבים שנדבר עליהם בפקיעין. אנשי כפר חנניה שישבו כאן היו קדרים, על שמם גם צומת קדרים הנמצאת מעט ממזרח, ונאמר בגמרא: "כדי כפר חנניה אין דרכם להישבר", כלומר עד כדי כך היו הכדים טובים. ועוד נאמר שם "כאנשי כפר חנניה היוצאים בבוקר ומסובבים בכפרים ומוכרים את מרכולתם וחוזרים ללון בבתיהם" – אנשי כפר חנניה היו צדיקים גדולים, עבדו, מכרו, סחרו, אבל בלילה חזרו לישון בבית עם האישה והילדים.

יש סיפור יפה המספר על שני אחים יהודים שנפלו בשבי הרומאים במרד הגדול, שהיה מאוד קשה וחרף בגליל, נלקחו ונמכרו לעבדות ברומא. כדרכם של עבדים היו רצים לפני מרכבתו של האציל שקנה אותם, וכאשר התקרבו לפאתי העיר רומא אומר אח לאחיו, שהם שני גליליים: "אחי, מריח אני מיני בצלים המתפשטים בקדרה של כפר חנניה" – ריח של בית. הוא מגיע לפאתי רומא ופתאום עולה באפו ריח של תבשיל – עד כדי כך הקדרות והכדים של כפר חנניה היו מוכרים ומזוהים עם אזור הגליל.

יש ממש אסכולה של קרמיקה של תקופת הבית השני שנקראת "כדי כפר חנניה" או "חרסי כפר חנניה" ומוצאים אותם בכל רחבי הגליל. יש אפילו כאלה שמכירים ואומרים שלמשל בית היוצר שנתגלה ביודפת היה בית יוצר שקיבל זכיינות של הפירמה שנקראה כפר חנניה. לאנשי כפר חנניה היו שני מקורות חומר לתעשיית הקדרות בה השתבחו: שני נחלים – נחל עמוד ונחל צלמון, בהם כנראה ידעו למצוא את החומר המשובח שממנו יצרו את הקרמיקה שלהם.

הערה – חשוב לזכור שכדים וקדרות עושים מחומר ולא מחימר – חימר פירושו אספלט בעברית (ועמק כשדים בארות בארות חימר' כתוב במלחמה של חמשת המלכים וארבעת המלכים).

ממשיכים כל הזמן על קו השבר הגיאולוגי שנקרא שבר מירון, עוטפים את הר מירון – כל מה שמיימן כבר איננו גוש הרי מירון. רואים את הר כנען שהוא חלק מיחידות הנוף של הגליל המזרחי, עליו העיר צפת. כפר שמאי מצד ימין.

לא רחוק מכאן (על שביל ישראל היורד מהר מירון וחורבת זבד לכיוון חניון הפיתול) נמצאת חורבת שמע – חורבה יפה עם שרידים של בית כנסת קדום, בסמוך לו יש מעין מאוזולאום שבנוי אבני ענק ומסורת ימי ביניימית מייחסת אותו להיות מקום קברו של שמאי, משום שבתחומי הכפר הקדום מירון, במושב מירון של היום, יש מערה המכונה 'מערת הלל הזקן ותלמידיו' – מערה שמיוחסת להיות מקום קבורתו של הלל הזקן. אם הלל הזקן פה, אז גם שמאי, בן זוגו ובר הפלוגתא שלו, צריך להיות באזור, לכן מיקמו אותו בחורבת שמע. גם השם חרבת שמע רומז במשהו, אולי, לכפר שמאי.

זאב ייבין הציע לזהות בחורבת שמע את תקוע שבגליל (היה יישוב בשם תקוע הגלילית שהיה איפשהו בגוש הרי מירון). יש עוד הצעות לזיהוי אבל זה צריך להיות כאן באזור. נאמר למשל 'מאימתי מביאין ביכורים לבית המקדש? מהרגע שהבשיל הראשון בגינוסר ועד שיכלה אחרון בתקוע' – כלומר גינוסר מקום חם, לח, בקעת כינורות – שם הפירות מבכירים ומשביחים ראשונים. תקוע לעומת זאת נמצאת בגוש הרי מירון, אולי חורבת שמע, מקור קר וגבוה, הפירות מאחרים מאוד – ולכן הביכורים הם בין הבשלתו של הראשון בגינוסר ועד הבשלתו של האחרון בתקוע.

עוברים את ערוצו של נחל מירון – מכאן שביל ישראל עולה לחורבת שמע, ומשם לחורבת זבד ועין זבד ועד פסגת המירון. אם יורדים ימינה בערוץ מגיעים לעין תינה, עין יקים ומתחברים לערוצו של נחל עמוד. צריך לזכור שנחל מירון הוא הערוץ החשוב יותר, שכן הוא זה שמביא איתו את כמויות המים הגדולות, בתוכו נמצאים המעיינות הראשיים ולא בערוצו של נחל עמוד. למרות זאת, השמורה כולה נקראת שמורת נחל עמוד. מה שנתן את השם זה כמובן אותו עמוד סלע, עמוד משאר, בחלק התחתון של הוואדי. הערבים קראו לנחל מירון וואדי לימון – נחל הלימונים.

שבר מירון עושה מעין תנועת בנה גדולה סביב גוש הרי מירון וממשיך להקיף את גוש הרי מירון. לגוש שלושה גבולות מאוד ברורים: הגבול הדרומי, שהוא הכי ברור – בקעת בית הכרם, הגבול המערבי שהוא ברור למדי – שבר פקיעין, והגבול הצפוני מזרחי זהו שבר מירון, ואילו מכיוון צפון, צפון-מערב הגוש פתוח למדי, מתחבר ונמוג לתוך שטחי דרום לבנון.

מבחינה גיאוגרפית, מצומת מירון והלאה, אנו נמצאים בגליל העליון המזרחי, על קו התפר בינו לבין הגליל העליון המרכזי. הרמה הבזלתית שמתרוממת מצד ימין היא רמת דלתון, שהיא יחידה מובהקת של הגליל העליון המזרחי. משמאלנו מושב סיפסופה – סיפסוף בעברית זה אסיף סוף – האסיף האחרון, שכן אמרנו עד שיכלה אחרון בתקוע. נתנו שם יפה ליישוב הזה, אבל התושבים לא הסתדרו איתו, שכן אמרו להם שסיפסופה זה שם ערבי. לפני כמה שנים הם יזמו יוזמה לשנות את שמו של היישוב לכפר חושן. היום בחלק מהשלטים מופיע כפר חושן אבל השם נשאר סיפסופה.

הכפר גייש בשמו הערבי, גוש-חלב של תקופת הבית השני. מלא מסורות של קברים קדושים, ביניהם שמעיה ואבטליון – מהזוגות החשובים של תקופת הבית השני, וצאצאיו של לא אחר מאשר סנחריב הרשע שצר על ירושלים, חרבי את לכיש, ועשה צרות לחזקיהו. עונש כבד נתנו לסנחריב בכך שצאצאיו התגיירו. בתוך גייש יש כמה וכמה מאוזוליאומים של תקופת המשנה והתלמוד, כולל אחד המזוהה כקברו של יוחאי אביו של רשב"י – רבי שמעון בר יוחאי. זה כמובן גם כפרו של יוחנן מגוש חלב שהיה אחד ממפקדי המרד הגדול. כשהרומאים באים לצור על גוש חלב יש וויכוח גדול מאוד, כמו גם במקומות אחרים, ובסופו של דבר דעת המתונים היא הגוברת, ואז יוחנן מגוש חלב, שהיה מן הקיצוניים, לוקח את אנשיו, מנצל את יום השבת וחומק מכאן לירושלים, שם הוא הופך להיות אחד מראשי ממשלת המרד, ואילו הכפר גוש חלב ניצל – הרומאים נכנסים אליו ואינם מחריבים והורסים אותו.

מקור השם גוש חלב – מוטי אביעם העלה הצעה יפה שאולי ראוי לקבל אותה – הכפר הזה יושב על גוש קירטוני שבין הקרקעות האדומות (טרה רוסה) של גוש הרי מירון, לבין הקרקעות הבזלתיות של רמת דלתון. כשחורשים כאן את השדות הקירטון בוקה בלובנו, ויש אפילו מעיין שנמצא בתוך הקירטון ונקרא עין חלב – עד כדי כך הסביבה שלו לבנה ובוהקת שאפילו המים נראים שהם חלביים. אומר מוטי אביעם – מי שהסתכל מגוש הרי מירון וראה את האדמות האדומות והשחורות מסביב ופתאום באמצע גוש לבן, אמר שזהו גוש חלב וקרא כך למקום. יכול להיות שזה מקור השם המוזר הזה.

עברנו את ערוצו של נחל צבעון נשפך לנחל גוש חלב שניהם יחד נשפכים לנחל דישון (הגרנד קניון של הגליל) ההולך לעמק החולה. כלומר שאנחנו נמצאים כרגע ממזרח לקו פרשת המים הארצי. קיבוץ סאסא – גם הוא ממזרח לקו פרשת המים הארצי. זו הסיבה שלא מזמן קיבוץ סאסא לקח את כל הרפתות שלו והעביר אותן לקיבוץ תובל שנמצא ממערב לקו פרשת המים הארצי. שכן החוקים של השמירה על שפכים ממזרח לקו פרשת המים הם כל כך נוקשים, בגלל שזה הולך לכנרת ולירדן, שהעלויות של הטיפול בשפכים כאן הן כל כך גבוהות שלא משתלם להחזיק כאן רפת. לכן קיבוצים ויישובים שיש להם רפתות ממזרח לקו פרשת המים עושים עסקים עם יישובים ממערב לקו פרשת המים, עושים שתפות ומעבירים את הרפתות לשם – זה מה שעשו קיבוץ סאסא וקיבוץ תובל.

נחל דישון באחרונה נסגר לגיפים וכל רכב רב מינוע. מזרימים אליו מים טובים, והוא חזר סוף סוף להיות נחלתם של ההולכים ברגל.

מבט יפה על רמת דלתון מצד ימין – רואים כמה היא רמתית. אחר כך רמת עלמה קצת צפונה יותר, אחר כך ממערב רמת ברעם ורמת יראון שמצפונה, ולבסוף בתוך דרום לבנון רמה ענקית – רמת דובה. זו מערכת של רמות גדולות, רחבות ידיים, שהולכות מכאן צפונה ומערבה.

הגבול בין הגליל העליון המזרחי למרכזי זה שבר מירון, או נחל עמוד - בחלק הדרומי מזרחי של השבר הוא מעביר בתוכו את נחל עמוד שמנצל את קו השבר הזה.

ברעם

נכנסים לנחל לאומי ברעם שהוא 'פתוח-סגור-פתוח' – כשהוא פתוח הוא סגור, צריך לשלם, וכשהוא סגור אפשי שעות הפתיחה, אפשר לבוא ולהיכנס ללא תשלום. אם באים בחורף אחרי 16:00 או בקיץ אחרי 17:00 אפשר לבוא ולהיכנס עם קבוצה ללא תשלום.

בתחומו של הגן יש כמה וכמה מוקדי עניין, השניים העיקריים בהם נתמקד זה בית הכנסת העתיק ושרידיו של יישוב יהודי מתקופת המשנה והתלמוד, ושרידיו של כפר ערבי מרוני שהתקיים כאן עד סוף אוקטובר 1948, הכפר בירעם (והפרשה המכונה פרשת איקרית ובירעם). יותר מאוחר כשנהיה בגליל המערבי נראה את מקומו של הכפר איקרית השוכן לא רחוק משומרה.

בית הכנסת העתיק בברעם - אזכור של יישוב ושרידי בתי כנסת במקום שנקרא ברעם מופיעים במקורות כבר

מהמאה ה-12. שמעון בן שמשון, נוסע יהודי שמסתובב באזור, יושב בעכו, ומגיע לצפת ולכאן, כותב את זיכרונותיו ובין היתר הוא כותב שהוא מגיע למקום המכונה ברעם ושם הוא מציין מקומם של שני בתי כנסת. גם נוסעים מאוחרים יותר מימי הביניים, ובהם למשל הרב משה באסולה שעובר באזור במאה ה-16, סביב 1522 מציינים ומזכירים כפר בשם ברעם, ומציינים שיש בו שרידים של בתי כנסת – בית כנסת אחד גדול ובית כנסת אחד קטן. אלה גם מציינים שהם ראו כתובות עבריות, למשל 'יהיה שלום במקום הזה', מזכיר את הכתובת "שלום על ישראל" שמופיעה על משקופו של בית הכנסת שמכנים אותו כאן בית הכנסת הקטן. כתובת אחרת המזכירה אדם בשם בר יודן שעשה לבניינו של הבית מזכרת על ידי אותם נוסעים יהודיים. הם כולם מציינים שמדובר בפירוש בשני בתי כנסת. נוסעי ימי הביניים מדברים על בתי כנסת שהם חלק מ-24 בתי כנסיות או בתי כנסת שנבנו על ידי רבי שמעון בר יוחאי. זאת אומרת שבימי הביניים כבר רווחת ומתקבלת מסורת לפיה רבי שמעון בר יוחאי שפעל באזור הזה בנה 24 בתי כנסיות או בתי כנסת, ובתי הכנסת שנמצאים כאן מצויינים כחלק מאותם בתי כנסת. ביניהם גם בתי כנסת במירון, בנבורייה, בחורבת יבנית ובמקומות נוספים – כולם מיוחסים על ידי נוסעי ימי הביניים, גם אלה המוקדמים של המאות ה-12-13 וגם המאוחרים של המאה ה-16 לתנא הקדוש רבי שמעון בר יוחאי.

המחקר המודרני מתחיל לטפל בבית הכנסת הזה ובכלל בבתי הכנסת האלה רק בראשית המאה ה-20. ב-1905 מגיעים שני חוקרים גרמניים קוהל ווטצינגר, שכמעט כל בית כנסת בתחומי הגליל מתחיל בהם – זאת נקודה שצריך לזכור אותה. קוהל ווטצינגר מגיעים לכאן, מסתכלים על בית הכנסת הזה ועל בית הכנסת הקטן ומתארכים את שניהם כבתי כנסת קלאסיים – מהמאה ה-2-3 לספירה, בעיקר על פי המראה והאלמנטים הארכיטקטוניים שלהם.

בית הכנסת הקטן נעלם ברבות השנים - לקחו את אבניו לבנייה של הכפר הערבי מרוני שיש כאן (את האבנים הקטנות יותר) ואת האבנים היותר יפות לקחו נוסעים וחוקרים למיניהם, למשל המשקוף של בית הכנסת הקטן נמצא במוזיאון הלובר בפריז- הוא התגלגל והגיע לשם עם הכתובת העברית שנמצאת עליו.

בית הכנסת הקטן שהלך ונעלם בשיני הזמן ממוקם כ-300 מ' צפונית לבית הכנסת העומד. מה שרואים ממנו היום, באזור של סבך וקוצים, זה הקונטור, קווי המתאר והאבנים שנמצאו בבסיסו, אבל מעבר לכך קשה לראות משהו. הוא נמצא לא רחוק מבית הקברות המרוני שפעיל עד עצם היום הזה.

בית הכנסת הגדול השתמר ובתוכו אפילו התגוררו חלק מאנשי הכפר בירעם שהתיישבו כאן. כאשר מגיעים החוקרים הגרמנים הם מספרים ששילמו למשפחות שהיו כאן כדי שיצאו החוצה ויאפשרו להם לבצע חקירה גם בתוך בית הכנסת עצמו. מה שנותר זה החזית המפוארת של בית הכנסת הזה, שהפכה להיות מאוד ידועה ומפורסמת. למשל, בית כנסת ניסן בק, תפארת ישראל, בירושלים - חזיתו נעשתה בהשראת החזית הזו. דבר נוסף, על אחד משטרות של הכסף של מדינת ישראל בראשית ימיה הופיעה חזית בית הכנסת של ברעם – זו הפכה לדבר ידוע ומפורסם.

במשך הרבה מאוד שנים נותר בעינו התיארוך כפי שקבעו אותו בראשית המאה ה-20 קוהל ווטצינגר. רק בשנים האחרונות, אפשר לומר, קמו מערערים על התיארוך הקדום שאמר שבית הכנסת הוא בית כנסת קלאסי, מהמאות ה-2-3 לספירה. קמו חוקרים, בהם מוטי אביעם, שאמרו שבתי הכנסת האלה הם כנראה מאוחרים יותר, שייכים למאות 5-6 לספירה. כמותם גם בתי כנסת אחרים שיוחסה להם תקופה קדומה יותר והיום צריכים לתארך אותם מחדש, למשל בית הכנסת של כפר נחום, של מירון ובתי כנסת אחרים ונוספים שנמצאים כאן בסביבה.

החוקרים אומרים זאת על סמך מחקרים מודרניים חדשים שבין היתר הלכו ובדקו מתחת לחלקים הפונקציונליים של המבנה. בכל מבנה יש חלקים שהם עיטוריים קישוטיים ויש כאלה שהם הנדסיים פונקציונליים - למשל הסטילובטים, בסיסי העמודים, שאם מסירים אותם ממוטטים את המבנה כולו. לכן

בעוד שרצפה אפשר להחליף במהלך חיי המבנה, אי אפשר להחליף חלקים פונקציונליים כמו עמודי התווך שעליהם עומד המבנה.

אותם חוקרים ובראשם מוטי אביעם הלכו וחפרו מתחת לסטילובטים, ושם גילו מטבעות שמעידים על כך שהסטילובטים הונחו במקומם לא מוקדם מהמאה ה-5, שכן אם מוצאים מטבע שזמנו מאה 5 מונח מתחת לסטילובט ברור שהמבנה אינו קדום למאה ה-5 שכן לא יכלו במאה ה-3 להניח מטבע מהמאה ה-5. על סמך זה ביצעו תיארוך מחודש של בתי הכנסת הקדומים, ותוך כדי כך התחילו לגלות גם כל מיני סימנים נוספים שתמכו בתיאוריה שמדובר אך בבתי כנסת מאוחרים יותר ממה שחשבו קודם לכן.

עם הרביזיה הזו, ההתבוננות והתיארוך החדש הזה התחילו, למשל, להסתכל על חזיתו של בית הכנסת הזה בעין מאוד בוחנת, וגילו כל מיני דברים שלכאורה אינם מונחים ממש במקומם. למשל העמוד בצד ימין, כשמתקרבים אליו ניכר מיד שהחלק התחתון שלו צר יותר מהבסיס שעליו הוא יושב. זה לא יכול להיות מאפיין של בנייה קלאסית, שכן בבנייה קלאסית מאוד הקפידו על דברים כגון אלה - קוטרו של העמוד היה צריך להיות כקוטרה של התושבת עליה הוא יושב.

אומר מוטי אביעם, לא כך בנו בתקופה הקלאסית. כשבנו אז מבנה מההתחלה והביאו בעלי מקצוע מיומנים זה לא היה קורה. הם ידעו אז לבצע התאמה מאוד יפה ומדויקת בין העמוד לבין הבסיס עליו הוא יושב. כמו כן משני צדדיו של המשקוף של הפתח המרכזי יש מעין שתי כרוכיות כאלה. אפשר לראות שיש עליהן עיטור של מעין חילזון, אבל רואים שהמשקוף עצמו מסתיר מחצית מהעיטור. אומר שוב מוטי אביעם – לא כך עבדו. כשיצרו עיטור שאמור לקשט את שני צדדיו של משקוף לא היו מסתירים את מה שכבר עשו, התכנון לא היה מאפשר זאת. נוסף לכך אפשר לראות שבמשקוף הימני אינו חופף ותואם את המזוזה השמאלית בנקודת המגע שלהם, ויש עוד כהנה וכהנה אי התאמות שמעידות על כך או שמי עשה את העבודה לא היה מקצועי מספיק. מצד שני זה לא ניכר בביצוע – שכן מי שעיטר ויצר את האבנים הללו בעל מקצוע לעילא ולעילא, אבל משום מה בהתאמה של האבנים יש לכאורה משהו שהוא או לא מקצועי או שמעיד על ספוליה. ספוליה היא המילה המקצועית המתארת שימוש משני - פירוקו של מבנה והרכבתו במקום אחר מחדש. במקרה הזה, לדעתו של מוטי אביעם, מדובר בספוליה – מבנה שעמד קודם במקום אחר. האבנים והאלמנטים הקישוטיים והארכיטקטוניים שלו נקנו כנראה על ידי בני הקהילה כאן, הביאו אותם לכאן והעמידו בנאים (או מקרבם או שהביאו מבחוץ) שירכיבו מחדש את המבנה. כשמפרקים מבנה ומרכיבים אותו מחדש נוצרות כל מיני אי התאמות שכאלה, זה כבר לא האבנים האורגינאליות שמונחות במקומן המקורי.

מבחינת הנסיבות ההיסטוריות שיכולות ליצור מצב כזה של ספוליה אין קושי – יודעים שבמאה ה-4 הנצרות הופכת להיות לדתה של האימפריה הרומית המזרחית, שמכונה מכאן ואילך האימפריה הביזאנטית. ברגע שהנצרות מתקבלת והופכת להיות לדת המדינה ברור שכל המקדשים הפגאניים שהיו במרחב יוצאים מכלל שימוש, וכאלה כנראה היו רבים. בכל מקום ומקום היו מקדשים פגאניים לאלים היוונים ואחר כך הרומיים. ברגע שמקדש כזה יוצא מכלל שימוש והוא מבנה שהושקע בו הרבה כסף והרבה מאמץ, אולי אפילו בחסות הקיסרים ובכספי השלטון, אז אין מה לעשות עם האבנים הללו וכפי הנראה סוחרים וריזים מפרקים את המבנים הללו ומוכרים אותם לכל המוכן לשלם.

יהודים ונוצרים, שבתקופה הזו מקימים את מבני הדת שלהם, לא ילכו ויתמקמו בתוך מקדש פגאני העומד במקומו, שכן הקונוטציה הפגאנית חזקה מדי וההרגל לראות במבנה עם הגמלון וכל מה שיש בו את המקדש הפגאני הוא הרגל מושרש. יתרה מכך מקדש פגאני היה מקום שהמאמינים לא נכנסו אליו. נכנסו אליו לכל היותר כלי הקודש, הכהנים שנסכו נסך, הקריבו קורבן, או הביאו מנחה, קהל המתפללים עמד תמיד מחוץ למקדש הפגאני. לכן המקדש הפגאני היה בעיקרו פסדה, זאת אומרת הוא היה בעיקר בעל חזית מפוארת אבל כמעט ולא היה לו עומק פנימה. אפשר לראות את זה יפה מאד בקדש נפתלי. לכן גם מבחינה פונקציונלית אי אפשר היה להשתמש במקדשים האלה, כי גם היהודים וגם הנוצרים מתכנסים בבתי התפילה שלהם. זאת אומרת שהאולם צריך להיות בית ועד להיוועד, מקום שאנשים יכולים להיכנס אליו בהמוניהם. לכן מה שעושים, כנראה, זה קונים את המקדשים הפגאניים הללו מפירוק ומרכיבים אותם אחר כך מחדש. נשאלת השאלה אם הדבר אינו טמא – לקחת מקדש פגאני ולהשתמש באבניו. חשוב לזכור שבתפילה היהודית, ובטח שהנוצרים פחות הטרידו את עצמם בעניין הזה, אבן איננה מקבלת טומאה. גללים, אדמה ואבן הם שלושה חומרים שאינם מקבלים טומאה, שכן הם חומרי בניין בסיסיים. גללים זה דבר שמשתמשים בו כדי לערבב וליצור טיח יחד עם בוץ ויחד עם קש וכן הלאה. אדמה גם היא משמשת לטיח ולבניין, אבן בוודאי משמשת לבניין. לכן קובעים חכמים שאבן, גללים ואדמה אינם טומאה, ויש לכך משמעות פונקציונלית יוצאת מגדר הרגיל. שכן אחרת לתוך בית יכול היה להיכנס אלמנט של טומאה – מישהו מת בתוך הבית, נכנס שרץ לתוך הבית או כל דבר אחר אי אפשר להרוס את הבית כולו בגלל שהוא קיבל טומאה. לכן הדברים הבסיסיים שאיתם בנוי הבית אינם מקבלים טומאה. אם היו שם כדים שעשויים חרס הם מטמאים, כי חרס זה חומר שמקבל טומאה. אם היו כדי אבן, בתוכם החזיקו מים או כל דבר אחר, הכדים ומה שנמצא בתוכם איננו מטמא.

כמובן שאם יש אלמנט צורם לעין באופן מיוחד אז מסירים אותו. אפשר לראות שעל המשקוף המרכזי ישנה רוזטה שניכר שבתוכה היה לוח, מוניטין, פרצוף, או כל דבר אחר, אבל משני הצדדים יש משהו שנראה כאילו שמישהו עבד עם איזמל משני צדי הרוזטה. אם מסתכלים על זה מזווית מסוימת באור מסוים אפשר לראות שמדובר במשהו מכונף – כנראה ניקות או ויקטוריות – אלות ניצחון. זה כבר היה מוגזם מבחינתם של היהודים שקנו את המשקוף והאבנים האלה, ולכן מאחר שקנו והרכיבו וכנראה לא רצו להשקיע השקעה יתרה, לקחו איזמל ופטיש, מישהו עלה למעלה ופשוט מחק את הדבר, העלים וטשטש אותו. במקרים שכאלה, רואים לא פעם ולא פעמיים אלמנטים שנמחקו – לא רק כאן אלא גם בבתי כנסת נוספים, אלה יכולים להעיד על כך שהאבן אמנם נקנתה ממקום שהיה קודם לכן פגאני אבל כשהיא הגיעה לכאן באבן עצמה אפשר היה להשתמש, בסמלים הפגאניים המובהקים שהיו על האבן לא רצו להשתמש. במקומות אחרים אפשר לראות שנעשה שימוש באבן עצמה עם הסמלים הפגאניים שיש עליה. למשל בבית הכנסת בכורזים, שם על אחת

האבנים יש דמות המזוהה כמדוזה גורגונה ששולבה בתוך בית הכנסת העתיק יחד עם דמויות ופרצופים נוספים.

כאן צריך לזכור שבתקופת המשנה והתלמוד, ביישובים שונים, בקהילות שונות, באסכולות רבניות שונות, מתפתחות גישות לעיתים פלורליסטיות ולעיתים קצת יותר שמרניות. באשר לאומנות הצלם ואומנות הדמות. בבית הכנסת בעין גדי למשל מוצאים את גלגל המזלות ללא גלגל וללא דמויות, ללא פיגורות, אלא אך ורק בכיתובם של חודשי השנה. במקומות אחרים מוצאים את השמש מופיעה במרכז גלגל המזלות, במקומות אחרים את הליוס מופיע במרכז גלגל המזלות (בית אלפא, ציפורי, חמת טבריה, חמת גדר ועוד). בבית הכנסת שהתגלה על ידי ליבנר ואחרים בחורבת חמאם, סמוך לארבל, התגלו סצנות שלמות מצוירות. משערים שמדובר שם ב'סוס ורכבו רמה בים', כלומר תיאור של צבא מצריים טובע בין גלי הים. רואים שם דמות גדולה שפוצעת ופוגעת אנושות בחיילים קטנים, חושבים שזה אולי שמשון שמכה בלחי חמור אלף פלישתים, ועוד כל מיני דברים מהסוג הזה. כמובן עקידת יצחק ואלמנטים נוספים מהסוג הזה מופיעים לא מעט.

מכירים גם את אמירתו של רבן גמליאל שנכנס לבית המרחץ בעכו ואומר 'לא אני באתי בתחומה של אפרודיטה אלא היא באה בתחומי'. 'אין עושים מרחץ נוי לאפרודיטה, עושים אפרודיטה נוי למרחץ' – שוב התייחסות מאוד פלורליסטית לאמנות הדמות.

חשוב לזכור שהדיבר אומר "לא תעשה לך צלם וכל תמונה, לא תעבדם ולא תשתחוה להם" – זאת אומרת אם אתה מהמחמירים אתה יכול להגיד שאסור שום דבר שקשור לאומנות הדמות. אבל אם אתה מהמקלים אתה יכול לאמר שיש לקרוא את המשפט בשלמותו, כלומר, אם אתה עושה את זה למטרות דידקטיות, למשל ללמד את אנשים על חודשי השנה או על קורבנו הגדול של אבי האומה, אברהם, על תשועת ישראל שתמיד תבוא – יציאת מצריים פרעה רודף סוס ורכבו רמה בים, או על כך שכאשר הפלישתים לוחצים את ישראל קם גיבור כשמשון ומכה אותם שוק על ירך – אלה דברים דידקטיים והם לחלוטין לא קשורים בעבודת אלילים, ולכן הם מותרים. להיפך – אפילו דורכים על דמותו של אברהם אבינו שמופיע על רצפת הפסיפס. מן הסתם אין התייחסות לאברהם אבינו עצמו, כי אחרת לא היינו דורכים עליו, אלא יש התייחסות לסיפור שאותו רוצים לזכור. לדמות שמופיעה במוזאיקה ברצפת הפסיפס אין משמעות של קדושה.

חשוב לזכור שהיו קהילות כאלה והיו קהילות כאלה – היו כאלה שהרב לא הסכים שיהיו ניקות ויש שאמרו שלא נורא. פה ריטשו את זה. יכול להיות שזה נעשה בתקופה יותר מאוחרת ויכול להיות שלא. הנוצרים בשלב מסוים אוסרים בתכלית האיסור לשים דמויות קדושות, ובכלל זה צלב, על רצפת הכנסייה. כי בנצרות, בשונה מהיהדות, לאיקונה יש קדושה של ממש העומדת בפני עצמה, ובתוכה יש רוח קודש. בזמנו, כשנכנסו לסיני והגיעו למנזר סנטה קטרינה, רצו לבדוק האם באמת האיקונות שם הן איקונות מהמאה ה-5 לספירה. ביקשו והתחננו בפני הנזירים האורתודוכסים שיושבים שם לקחת דגימה כראש סיכה מכל איקונה כדי לשלוח לבדיקת פחמן 14, שכן מדובר בחומר אורגאני. אמרו הנזירים 'האם אתם רוצים לדקור בסיכה את רוח הקודש? האם יעלה על הדעת לפצוע ולפגוע, אפילו כראש סיכה, ברוח הקודש?' – לכן שם הסיפור הוא שונה לגמרי.

מסורת ימי ביניים ייחסה את בתי הכנסת האלה לרשב"י, שכן באו יהודים שידעו שבאזור פעל רשב"י וכאן הוא קבור. מהמאה ה-16 בכלל דמותו של רשב"י עולה ומעפילה על כל שאר הדמויות במרחב. עד המאה ה-16 ההילולה במירון הייתה בחג שני של פסח והייתה לכבודו של הלל הזקן בכלל. מהמאה ה-16, כאשר האר"י יושב ופועל בצפת והקבלה הופכת לבון טון באזור הזה, הדמות של הלל הזקן, שללא ספק מבחינת גדולתו ההיסטורית לא נפל מרשב"י, יורדת, ופתאום מוצאים את הילולת רשב"י במירון. אז מצאו בתי כנסת בגליל וייחסו אותם לרשב"י. היסטורית לא יכול להיות שום קשר בין בתי הכנסת האלה לרשב"י שפעל במאה השנייה, גם לדעת המקדמים וגם לדעת המאחרים.

יכול להיות שגם האיסורים הביזנטיים מימיו של יוסטיניאנוס, שהיו חמורים יחסית והקשו מאוד את החיים על יהודים ובכלל זה האיסור על הקמתם של בתי כנסת חדשים, יכול להיות שזה חלק מהסיפור. יכול להיות שהיו אזורים שהקפידו יותר ופחות. בהחלט רואים התנהגות אחרת באשר לבתי הכנסת באזור יהודי מובהק כמו לב הגליל לעומת אזור העמקים שבו הנצרות הייתה הרבה יותר דומיננטית. אי אפשר לשים את האצבע ולהגיד שמדובר באיסור חמור שבגללו לקחו מבנים מפירוק והרכיבו אותם מחדש. יותר מזה, יכול להיות שגם בית הכנסת הזה יושב על שרידיו של בית כנסת קדום, ובמקומות מסוימים יש לכך אפילו רמיזה ואפילו מוצאים את זה בארכיאולוגיה. למשל בית הכנסת בכפר נחום, שגם הוא נכנס לאותה מסגרת דיונית, אפשר לראות בפירוש שהיה בית כנסת שחור לפני שנבנה בית הכנסת הלבן. יש שם שרידים של בית כנסת בזלתי, שמאוד יכול להיות שהוא מהמאה ה-1 לספירה ומאוד יכול להיות שישוע נכנס אליו, התפלל, הטיף ואמר, ואחר כך נבנה עליו בית הכנסת הלבן שלפי התפישה החדשה הוא כנראה מבנה ספוליה.

מוטי אביעם סיפר סיפור מצחיק בהקשר של בית הכנסת הזה. מעל המשקוף הימני יש כתובת בארמית שכתוב עליה 'בר יודן עשה את המשקוף'. מוטי אביעם סיפר שבזמנו, כשהיה בבית ספר שדה הר מירון העניין של תיארוך בית הכנסת הטריד אותו כבר אז. הייתה אז תקופה של סיאנסים - שהבנות של בית ספר שדה נהגו מדי ערב להתכנס ולערוך סיאנסים. אז ערב אחד הוא פנה אליהן וביקש להעלות את בר יודן ולשאול אותו מתי הוא חי ובנה את בית הכנסת. יום למחרת אמרו הבנות שפנו אליו, הוא עלה, אך זה דיבר ארמית והן לא הבינו.

לסיכום – מראשית המאה ה-20 ועד העשורים האחרונים המחקר טען לקיומם של בתי כנסת על פי מפתח כרונולוגי ומקובל היה לומר, מה שאינו מקובל יותר, שבתי הכנסת נחלקים באופן כרונולוגי לבתי כנסת מוקדמים, ביניים ומאחרים.

הטיפוס המוקדם ביותר הוא בתי הכנסת הגליליים, של מרום הגליל/הגליל העליון וגם במקומות מסוימים בגליל התחתון: ברעם, מירון, נבוריה, יבנית, אבל גם כפר נחום, אלה הם בתי כנסת שיוחסו במחקר הישן לטיפוס הקדום שנקרא אז גם הטיפוס הגלילי (מאות 2-3 לספירה). אפיונם של בתי כנסת אלו הוא חזית

מפוארת הפונה לכיוון ירושלים, עם פורטיקו – שורת עמודים לפני הכניסה לבית הכנסת שיוצרת נרתקס עם או בלי אטריום.

בתי הכנסת מטיפוס הביניים נמצאים פה ושם, ויש להם כל מיני אפיוני ביניים – למשל בית הכנסת בחורבת שמע הוא כזה.

בתי הכנסת המאוחרים יוחסו להיות בתי הכנסת של העמקים שמאופיינים במראה חיצוני צנוע למדי, ללא חזית מפוארת, אבל בהידור פנימי רב שבא לידי ביטוי בעיקר ברצפות פסיפס יפות. למשל ציפורי, טבריה, בית אלפא ועוד.

זאת הייתה הגישה המקובלת שאינה מקובלת עוד. בשנים האחרונות, בעקבות מחקרים שונים, למשל כפי שנעשה כאן עם מציאתם של מטבעות מתחת לבסיסי העמודים ותיארוכם של מטבעות אלה למאה ה-5 לספירה, הגיעו למסקנה שהחלוקה לא צריכה להיות על פי מפתח כרונולוגי אלא על פי מפתח רגיונלי. זאת אומרת שגם בית הכנסת הזה וגם בית הכנסת של ציפורי או של בית אלפא נבנו בתקופה הביזנטית, במאות ה-5-6 לספירה, אבל ההבדל הוא סגנוני בשל רצונם של האנשים באזורים שונים ליצור לעצמם מבנים בעלי אופי שונה, או בשל קרבה או ריחוק מעינו הפקוחה של השלטון הביזנטי.

בדרום הר חברון בנו מבנים מסוימים (סוסיא, אשתמוע, סמוע), ברמת הגולן בנו מבנים מסוימים (קצרון, אום אל קנטיר ואחרים), בעמקים בנו בסגנון משלהם (ציפורי, בית אלפא, בית שאן, חמת גדר, חמת טבריה), ובאזור הגליל בנו בסגנון אחר (מירון, ברעם ובתי כנסת נוספים).

התיאוריה החדשה מבטלת את התיאוריה הכרונולוגית ואומרת שיש רגיונליות – סגנון אזורי, ואלה שתומכים בה אומרים שאולי לא מדובר רק בעניין של אופנה, אלא גם בקרבה וריחוק מעינו הפקוחה של השלטון הביזנטי. כשיושבים בציפורי ובית אלפא וקרובים לעין הפקוחה של הקומס הנוצרי שיושב שם, אז מצטנעים כלפי חוץ אבל בונים יפה כלפי פנים. יש גם ממי ללמוד לקשט ולעטר את בתי הכנסת, שכן רואים את אומנות הפסיפס היפה בציפורי ובבית שאן. יכול להיות גם שאנשי העמקים היו יותר פלורליסטים ופתוחים, שכן חיו באזורי מסחר, קרובים לאוכלוסייה הנוכרית וכן הלאה, ואילו היהודים ההרריים הגליליים היו קצת יותר נוקשים ושמרנים שביקשו לבנות מבנה מפואר ככל יכולתם, להפנות את חזיתו המפוארת כלפי ירושלים אבל ללא רצפת פסיפס.

עם זאת, יש לקחת הכל בערבון מוגבל, שכן מחקר בתי הכנסת עדיין נמצא בתהליך ולא הושלם, עדיין מתגלים בתי כנסת חדשים ששופכים אור חדש על הנושא. למשל עוזי ליבנר חופר בחורבת חמאם – זה בית כנסת שלא יכול היה להיבנות יותר מאוחר מהמאה ה-4 לספירה, כי הכפר כולו שבו הוא נמצא חרב במאה ה-4 לספירה, בפולמוס גאלוס של 351 או ברעש האדמה ב-333 לספירה. מוצאים שם בית כנסת מפואר עם רצפות פסיפס, בא עוזי ליבנר וטוען שלא כל בתי הכנסת הם ביזנטיים מאוחרים, שכן מוצא בית כנסת מראשית ימי התקופה הביזנטית שיש בו פסיפסים והכל. הוא בכוונה הלך לאתר בתולי שהיה ברור שלא התקיים מעבר למאה ה-4 לספירה, כדי שיהיה לו קיים לבוא להתעמת עם מוטי אביעם ואחרים. חשוב לזכור, לצפות, ללמוד ולעקוב בחיים המקצועיים, בין היתר (בנוסף להרבה דברים אחרים) אחר התפתחות רעיונות המחקר של בתי הכנסת והתגליות.

ברגע שיצאנו מבקעת בית הכרם צפונה אנו נמצאים באזור שוליים, שיכול, כמו כל אזור שוליים, לקבל חשיבות רבה בתקופות ונסיבות מסוימות. האזור כאן הוא בעל חשיבות פחותה, מאחר שאין בו דרכי מסחר גדולות וחשובות, אין בו התפתחויות גדולות. למשל הסנהדרין מעולם לא עלתה מצפון לבקעת בית הכרם – לא לברעם ולא לנבוריה, יראון או כל מקום אחר בגליל העליון. הסנהדרין זו ההנהגה, ואיפה שיושבת ההנהגה שם מתרחשים הדברים החשובים, העיקריים – המסחר, הכלכלה, החיכוך בין אוכלוסיות וכן הלאה. צפת, שהפכה לבירת הגליל העליון, עשתה זאת בנסיבות מאוד מסוימות, וכנראה רק בימי הביניים, בתקופת הצלבנים, שהם תמיד מביאים איתם נסיבות מיוחדות – העניין בה קשור יותר לאסטרטגיה, צבאיות וביצור מאשר לענייני דיומא של מסחר וכלכלה.

כך למשל אין תילים ארכיאולוגיים גדולים בגליל העליון, ולמעשה מוכרים לנו שם רק ארבעה: תל ראש לא רחוק מאלקוש, תל קדש נפתלי (תל קדיס) בבקעת קדש שהוא תל גדול למדי, תל עבדון בגליל המערבי, ובחוף הגליל המערבי, בהמשך לאותו קו תילים, יש את תל אכזיב. באמת מדובר בדרך פיניקית, משנית אבל חשובה למדי, שחיברה בין האזור של דן וחצור במזרח, טיפסה מערבה אל בקעת קדש הפורייה והגיעה אל העיר קדש, המשיכה לכיוון תל ראש והסתיימה באכזיב שבחוף הים – מן דרך פנימית בתוך העולם הפיניקי שגישרה וחיברה את מזרח הגליל ועמק החולה עם חופו של הגליל המערבי. כאן הייתה התפתחות לוקאלית של עם סוחרים שבשלב מסוים ידע גדולה ויצר לעצמו מערך של ערים באזור שבדרך כלל לא הייתה בו התיישבות מאוד מפותחת.

משמרות הכהונה כן עלו לגליל העליון. למרות שרובם הגדול ישבו בגליל התחתון היו כמה וכמה משמרות שישבו באזור הזה. הר מסרבים ועין יקים שבנחל מירון קרויים על שמותיהם של משמרות הכהונה שהגיעו הנה, אבל הרוב המוחלט של משמרות הכהונה התמקם בגליל התחתון.

גם את בתי הכנסת בארבל ובמירון לא יודעים לתארך. יש בתי כנסת שנחפרו ברמה כזאת על בסיס התפישה הכרונולוגית שהיום כבר אין לחוקרים המודרניים שום אפשרות לבוא ולתארך אותם מחדש, כי החפירה הייתה מאוד אינטנסיבית ונעשתה לפעמים אפילו בכלים לא מקצועיים. בית הכנסת של ארבל מעולם לא נחפר מקצועית. קוהל ווטצינגר היו בו ב-1905, אחר כך החפירה הרצינית היחידה שנעשתה שם הייתה של צבי אילן ואברהם אזדרכת (שהוא בכלל לא ארכיאולוג) – הם חפרו את המקום, הפכו אותו במידה מסוימת לאתר הנצחה לבתו של אברהם אזדרכת שטבעה בכנרת, והכלים שבהם השתמשו לא היו מספיק מקצועיים. לא נכתב שם מעולם דוח מקצועי וארכיאולוגיים מכובדים היום אומרים שאין מה להיכנס ולחקור את בית הכנסת הזה כי כבר אין שום דבר שהוא לא נגוע ופגוע. לכן הם מדירים את רגלם מבית הכנסת בארבל.

אותו דבר גם לגבי מירון, שם חפר פרופ' מאירס בשנות ה-70, ראשית שנות ה-80, הוא היה חסיד של התיאוריה הכרונולוגית, התייחס לבית הכנסת כבית כנסת קדום גלילי, ומאחר ששם יש סלע אם ולא נשאר אפילו רצפות – בית הכנסת חצוב במצוק בסלע האם עצמו, אין שם מה לחפור ולגלות היום, ולכן אנו תקועים

לעולם ועד עם הקביעה שבית הכנסת התקיים במאה ה-4 לספירה, אותה קבע פרופ' מאיר שחר אז והשאיר דוח חפירה. זה מה שיישאר תמיד, כי הדבר הכי מוסמך שיוכלו אי פעם להגיד עליו זה מה שאמר עליו פרופ' מאיר, שגישתו היום נתפשת כגישה מיושנת.

ראשיתו של מוסד בית הכנסת הוא בתקופת הבית השני. בבית הראשון לא קיימים בתי כנסת כמוסד. חשוב לזכור שערכו של בית המקדש השני היה נחות מערכו של בית המקדש הראשון. מעמדו של בית המקדש הראשון, מבחינה תיאולוגית בעם היהודי היה לאין שיעור גבוה ממעמדו של הבית השני - בתוכו היו לוחות הברית, בתוכו בתפישה רחבה שכן הקב"ה, רוחו של הקב"ה שכנה בתוך ההיכל. בית המקדש השני הוא בית מקדש שכבר אין בו לוחות ברית והוא בספק, מבחינת אסכולות שלמות ביהדות הבית השני, ביתו של האל. יש אפילו אסכולות שלמות שקמות ומפנות את גבן לבית המקדש השני, למשל האיסיים שיושבים במדבר יהודה ומפנים את תפילתם מזרחה ולא מערבה לכיוון ירושלים.

יותר מזה - בתקופת גלות בבל בוודאי ובוודאי לא היה בית מקדש, ובכל זאת היה צריך להקהיל את האנשים במקום כלשהו. עזרא ונחמיה מחדשים את הנהגה של קריאה בתורה וקובעים את ימים שני, חמישי ושבט כימי קריאה בתורה. קריאה בתורה זה לא משהו שיש צורך לעלות לבית המקדש בשבילו, קוראים בתורה בכל מקום שבו נמצאים. לבית המקדש עולים בתקופת הרגלים כדי לעשות את עבודת הקורבנות שלא תעשה בשום מקום אחר, אבל קריאה בתורה אפשר לעשות גם בכיכרה של שוק או במקום פתוח. בימים גשומים או חמים מאוד רוצים מקום סגור ומוגן שאפשר יהיה לפתוח בו את מגילת התורה ולקרוא, ולכן, כנראה, מראשית ימי הבית השני, לא כחלופה לבית המקדש, אלא פונקציונלית כמקום שבו אפשר לכנס את הציבור ובעיקר לקרוא באוזניו בתורה, בונים בתי כנסת - מהמאה ה-5 לפנה"ס, אחרי שיבת ציון.

זה עולה גם מכתובת תאודוטוס בן וטינוס שהתגלתה בירושלים - "תיאודוטוס בן וטינוס כהן וראש כנסת בן ראש בית כנסת נכדו של ראש בית כנסת, בנה את בית הכנסת לשם קריאת התורה ולימוד המצוות את האכסניה והחדרים ומקווה המים לשם הארחות הנצרכים מן הנכר שאותו (את בית הכנסת) יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס"

זאת אומרת שבית כנסת הוא מקום שבו קוראים בתורה, לומדים את המצוות, ומקום שבו כשבא אורח - ולא מכניסים אותו לבית, שכן הוא יכול לפגוע בטומאתם של הנשים אפילו במבט, שכן מדובר בחברה מאוד שמרנית שבה מקומה של האישה בבית, פנימה. אבל גם לא רוצים שחס וחלילה זרים יסתובבו במקום שבו הבנות והאישה נמצאות - לכן בית הכנסת הוא גם האכסניה.

הכתובת נמצאה כ-200 מ' מבית המקדש, כלומר שגם בתוך ירושלים בימים בהם בית המקדש עומד על תילו על הר הבית בירושלים, יש בתי כנסת כאלה - וזה לא דבר חדש, שכן תאודוטוס הוא בנו ונכדו של ראש בית הכנסת - אולי אפילו ננו.

בתקופה הזאת, גם ארכיאולוגית, מוצאים בתי כנסת - גמלא, הרודיון, חרבת אל עומדן (ליד מודיעין), מגדל (שהתגלה לא מזמן, מהמאה ה-1 לספירה, שלא לחלוטין מופרך לומר שאולי מרים המגדלית נהגה להגיע ולהתפלל בו - מצאו בית כנסת יפיפה עם אבן גדולה וחקיקה של מנורת שבעת קנים עליה כנראה פתחו את מגילת התורה וקראו בה), וכן הלאה. אז יש קבוצה אקסקלוסיבית של בתי כנסת שהתגלו בארכיאולוגיה והם שייכים לתקופת בית שני.

אפשר לומר שמאחר שהפונקציה לא הייתה של מקדש מעט אבל בדיוק של הדברים הארציים הפשוטים - אז אלו היו בתי כנסת שלגביהם המבנה, הכיוון, הגודל, הרום וכן הלאה, לא היו בעלי חשיבות רבה. כאשר חרב בית המקדש, בית כנסת הופך להיות מקדש מעט, ועיקר הפונקציה שלו מכאן ואילך תהיה חלופה לעבודת הקורבנות, שהיא הייתה הדבר העיקרי שעשו בבית המקדש. לכן נקבעות תפילות כנגד הקורבנות - כנגד קורבן השחר תפילת שחרית, כנגד קורבן המנחה יש את תפילת המנחה, כנגד קורבן הלילה יש את תפילת הערבית.

אם כך, זה המהפך שחל בתולדותיו של בית הכנסת - זה הדבר העיקרי שצריך לדעת. הוויכוח הוא חשוב לארכיאולוגיים, אבל גם הם טרם הגיעו להכרעה. יותר חשוב להבין את העקרונות - בית כנסת התפתח בשל צרכים מסוימים מראשית ימי הבית השני, פעל תחת אותה מעטפת צרכים שהיו קיימים בתקופת הבית השני, שינה את פרצופו והפך למקדש מעט מחורבן הבית ואילך (שהדבר העיקרי בו זה התפילות והמניין - במקום לעלות לרגל בהמוני ישראל יבואו עשרה אנשים ויהיו בו ואז אני אשכון בתוכם!), הלך והתפתח מכאן ואילך כחלק מהנהגה בעולם היהודי, ומתחלים עניינים סגנוניים - עד כדי כך שכיוונו הפך באופן מובהק לירושלים, שנקבע שיהיה ברומה של עיר או שלפחות גגו יתנשא מעל גגות הבתים האחרים, נקבע בו מקום להיכלית בה היה ארון עץ שבתוכו היה ספר התורה דרך קבע (מה שכנראה לא היה בבית הכנסת הקדומים).

יש וויכוח באשר לתיאורכם של בתי הכנסת, הוויכוח נובע מסגנון מול מטבעות, מול סגנון במקומות אחרים ויש כל מיני אלמנטים שהארכיאולוגיים כרגע דשים ודנים בהם. צריך לזכור שבסופו של דבר - גם הארכיאולוגיים לא יכולים בלב שלם להגיד כזה ראה וקדש.

התכנים בבית הכנסת היו זהים לגמרי - אין הבדל מהותי בין בתי כנסת בתימן לפולניה, אלה יושבים מסביב ואלה בשורות כי אלה הושפעו מהכנסייה ואלה שימרו את המבנה הקדום של ספסלים סביב סביב, אבל אין הבדל מהותי.

בית הכנסת הופך להיות לחלק מ- 'ערכת ההישרדות היהודית המופלאה' - אותה ערכה שאפשרה ליהודים לבצע נס בקנה מידה שלא נודע כתולדותיו בימי המין האנושי - אין אף עם שנידח מעל ארצו, מעל אדמתו, מעל שפתו, והחזיק מעמד במגוון כה עצום של גלויות במשך 2000 שנים והחזיק מעמד כעם, בצורה כזאת של אינטרנט יהודי שקדם בהרבה לזה המוכר היום והוא ספרות השו"ת כך יכול היה יהודי בתימן לשלוח שאלה לרמב"ם, לקבל ממנו את איגרת תימן ולשמור על אחידות מסוימת בעם היהודי למשך אלפי שנים. ערכת הישרדות כללה מניין, בית כנסת, תפילין, סידור תפילה, מנהגי השבת, החגים המסודרים באופן שיטתי על פי תקופות השנה, בתוכה היה גם זה שבסופו של דבר איש לא שובר את הכללים הללו.

כאשר בתקופת המשנה והתלמוד קמו חכמים מסוימים שאמרו שיום כיפורים חל ביום כזה ואחרים אמרו שחל ביום אחר, אז רבן גמליאל אמר לאותו רב 'אתה תגיע אלי ביום כיפור שחל לפי חשבונך במעודך

ובתרמילך ובמקלך' – מה שבמידה רבה יכול להיראות השפלה, אחר כך הוא מוסיף – 'לא למעני עשיתי ולא למען בית אבא, כדי שלא ירבו מחלוקת בישראל'. בית הכנסת הוא חלק מהערכה הזאת.

שרידי בית הכנסת ברעם - נכנסים למבואה שיש בה גם בור מים, אפשר לראות את חוליית הבור – הגיובה שיושבת על הבור, ואת העמוד שהוא צר יותר מבסיסו. כמו כן אפשר לראות את הכתובת בצד ימין למעלה- 'בר יודן'. במשקוף המרכזי שתי ניקות מימין ומשמאל, רואים שמחקו את התבליט שהיה.

עיטור הקשקשים מעל המשקוף לעומת עיטור החילוון (בורג) מעל המשקוף – זה לא נחשב למשהו שבגללו קובעים שיש כאן ספוליה, להיפך – זה קלאסי. במבנה שהוא כל כך סימטרי כמו המבנים הקלאסיים היה נהוג ליצור מתח מובנה – משקוף אחד בצורה של קשקשים ומשקוף אחד בצורה של בורג חילוון, כדי שלא ישעמם למתבונן. יוצרים מתח מבחינת האסתטיקה של החזית, דבר מאוד מקובל בעולם הקלאסי, זה לא אחד האלמנטים של הספוליה.

אולם אפשר לראות את אי ההתאמה בין המשקוף למזוזות – המשקוף לא יושב בהתאמה מלאה על המזוזות ואלו בולטות החוצה ביחס אליו. ראייה נוספת היא שהמשקוף בפתח המרכזי מסתיר את העיטור מצדיו. מן הסתם במבנה המקורי עיטור החילוון לא הוסתר ובלט החוצה כך שאפשר היה לראות אותו משני צדיו. יש כאן הרבה אי התאמות כאלה, ללא ספק יש שימוש באלמנטים שהם לא במקומם – אלו חלק מאי ההתאמות שהעלו את הרעיון של הספוליה.

התקופה הקלאסית - מאות 2-3, עד הנצרות. מהרגע שהביזנטיים נכנסים זה כבר לא קלאסי אלא ביזאנטי. התפישה שלהם את האדם, את האומנות, הכל משתנה. ברגע שיש את האל הגדול, הכל יכול, בורא כל, תפישתו של האדם לגבי עצמו ולגבי היכולת שלו לשנות, להשפיע על המציאות ואף ליצור חיקוי מוצלח ומדויק למציאות יורדת ברמה העקרונית והתפשטת. בתקופות הקלאסיות היוונית והרומית האמן רצה להוציא תחת ידו את הדבר הכי קרוב למציאות, ואפילו לעלות עליה מבחינת היופי של מה שביצע. הרומי אמר שאם אין מים הוא יביא מים, גם אם זה כרוך ב-100 ק"מ של אקוודוקטים ושינוי סדרי בראשית. אם אין צלע הר להדביק אליה תאטרון הוא יבנה קשתות וישים את הקולוסאום במרכז מישור - הרומי ראה עצמו נעלה על הטבע. בתקופה הביזנטית האל נעלה מהאדם, ומכאן גם התפישות האומנותיות הולכות ופותחות. זה לא שהאומנים היו פחות טובים, אלא שהתפישה הייתה שהבריאה היא לאלוהים והאומנות היא לאדם – האומנות היא יותר סמלית מאשר מנסה לחקות מציאות (לא ליצור פסל שהאדם יתאהב בו).

רוב האומנות המרכזית עומדת כפי שהיא מצוירת ומתוארת על ידי נוסעים מימי הביניים. היא עברה איזשהם חיזוקים ונגיעות בשנות ה-50 על ידי 'הוועדה לשיפור נוף הארץ' – מין גוף, טרום רשות שמורות הטבע ורשות הגנים הלאומיים, שהוקם במשרד ראש הממשלה במטרה להפוך מקומות ואתרים לזמינים ונגישים לקהל. בתוך מבנה בית הכנסת רוב מה שרואים נמצא באתרו – כמובן שחלק מבסיסי העמודים יצוקים מגרנוליט, מבטון – זו עבודה של המועצה לשיפור פני הארץ שפעלה בשנות ה-50 ויצרה בין היתר יציקות והשלמות לדברים שהיו חסרים.

כאשר הגיעו החוקרים הגרמנים גרו בתוך המבנה משפחות שחילקו אותו ל-4 דירות, בתים קטנים, בחלוקת פנימית ומנצלות את הקירות החיצוניים, לפחות עד גובה מסוים, ובנו את בתיהם בתוך המבנה. פה ושם יש שרידים שמעידים שהיו ספסלים מסביב לקירות, אך לא נותר הרבה מהם. אם מעלים השערה בעקבות מה שהתגלה באום אל קנטיר ובבית הכנסת בכורזים – אז מימין לדלת, בסמוך לכניסה, במקום כלשהו הייתה צריכה להיות היכלית, מן ארון יפה עשוי אבן, עם גרם מדרגות קטן ועמודים יפים, שבתוכו כנראה היה שתול ארון עץ שהחזיק דרך קבע את ספר התורה. ההשערה היום היא שבכל בתי הכנסת הללו, מהתקופה הרומית-ביזנטית, היו ספרי תורה בתוך היכליות דרך קבע, אלא שבדרך כלל הן היו בנויות מאבנים קטנות ומאוד מהודרות (לא מאבני הענק שאיתן בנו את קירות בית הכנסת), ולכן את האבנים האלה היה קל מאוד אחר כך לקחת ולהשתמש בהן לשימוש משנה. רוב בתי הכנסת עברו מה שנקרא 'שוד אבנים' – לקחו את האבנים והשתמשו בהן לבניית בתים וכן הלאה. באחד מבתי הכפר שנעזב בשנות ה-40 וחרב בשנות ה-50 אפשר למצוא אלמנטים שקשורים לבית הכנסת פנימה. אמנם ההיכלית לא נמצאת כאן, אבל באום אל קנטיר שחרב ב-749 ונחתם תחת הריסותיו נמצאה ההיכלית, באתרה, בשלמותה. כך גם בכורזים שם מצאו את זה יחד עם ה"קתדרה דה משה" – מן כיסא מהודר עשוי אבן בזלת.

במוזיאון בקצרין, מול הכניסה, רואים משקוף שהובא מתל מסחרה (אחד מקו התיילים הסורי של מזרח רמת הגולן, בין תל שאמס לתל חרה) ועליו שלושה אלים קפיטוליניים – זה מעיד על אחד המקדשים הפגאניים שהיו שם.

בבתי הכנסת הגליליים מוצאים את התופעה שנכנסים מכיוון החזית המפוארת, ואז מסתובבים – זה חלק מהמאפיין את בתי הכנסת הגליליים וחלק מהגולניים (לא בכולם, בקצרין למשל זה לא כך). הנטייה הייתה להראות לירושלים את הצד היפה של בית הכנסת, הוא צד החזית המפוארת. לכן נכנסו, הפכו את פניהם והתפללו לכיוון הכניסה. לכן בכל בתי הכנסת הגליליים יש פתח נוסף בצד, עבור המאחרים שהצטרפו לשורות האחרונות אם הגיעו במהלך התפילה. ההסבר היחיד הוא שבית הכנסת רצה להראות את פניו היפים לכיוון ירושלים ולכן הפנו את החזית המאופרת לכיוון ירושלים. בית הכנסת במירון הוא הגדול ביותר מבין בתי הכנסת הגליליים, יותר גדול מזה.

בית הכנסת היה עם גג דו שיפועי, גג רעפים, כמו בתי הכנסת האחרים. משני צדיו היו גלריות (כמו גם בבתי כנסת אחרים). נשאלה השאלה האם בגלריה הזו הייתה עזרת נשים. נדרש לשאלה פרופסור שמואל ספראי (מקיבוץ יבנה) שחקר את הנושא וגילה שבספרות הלימודית יש הרבה אזכורים של נשים שהגיעו לבתי כנסת, נשים לא הדירו את רגליהן מבתי הכנסת, אולם לא מופיע איפה הן היו בבתי כנסת. חיפש פרופ' ספראי בכל הספרות התלמודית ולא מצא אזכור של עזרת נשים. המושג של עזרת נשים שייך לחצר בית המקדש כמקום שעד אליו נשים יכולות להגיע ומעבר לו זו עזרת ישראל שאליה נשים כבר לא יכולות להיכנס – כלומר המקום שנקרא עזרת נשים בבית המקדש הוא מקום שהיו בו גם נשים וגם גברים.

במקורות שלנו לא מכירים אזכור של עזרת נשים בבתי הכנסת אלא מימי הביניים באירופה. רק בימי הביניים המאוחרים באירופה מופיע המושג עזרת נשים כמושג מובנה בבתי כנסת, ונוצר אגף מיוחד שהוא מופרד

ממקומם של הגברים. כך בבתי כנסת גליליים מאוחרים (מאה 18-19, למשל בית הכנסת בפקיעין, בית הכנסת של קהילת שפרעם, בתי כנסת של קהילות ארצישראליות) בהם אין עזרת נשים. יש לכל היותר פרגוד שלא בטוח שהיה קיים באותה תקופה. זו הייתה קהילה שאנשים הכירו אחד את השני, שרובם הגדול היו קשורים בקשרי משפחה זה עם זה, מקסימום הנשים עמדו בפיתן שלהן והגברים עמדו אולי בחזית – לא ניכר שהייתה עזרת נשים ואין אזכור לעניין הזה.

פרשת איקריה וברעם - נמצאים במבנה שנמצא מול הכנסייה הנעולה אבל פעילה של הכפר בירעם. כלומר המשפחות המרוניות שחיות היום בגייש, בגוש חלב, מגיעים לכאן לצורך טבילת התינוקות הנוולדים, לנישואי זוגות צעירים, לחגים השונים (פסחא או חגים אחרים). כאשר מי מהם נפטר קוברים אותו בבית הקברות הלא רחוק מכאן. כלומר הם גרים בגוש חלב אבל את נקודות הציון והצמתים החשובים של החיים הם מבצעים במקום הזה. אותו הדבר עושים ערביי הכפר איקריה שהם אוכלוסייה מלכיתית - יוונית קתולית. היום גם האוכלוסייה של בירעם לשעבר וגם האוכלוסייה של איקריה לשעבר מונה אלפי אנשים – בני הדור השני, השלישי והרביעי, וכמובן אותם אנשים שהיו אז צעירים ונותרו עדיין בחיים וזוכרים עדיין את המקום באופן חי וברור. אולם, פרט לטקסים והצמתים הללו האנשים הללו אינם חיים במקומם. ב-14 באוקטובר 1948 פיקוד הצפון של צה"ל, שזה עתה נולד, יוצא לאחרון המבצעים הגדולים של מלחמת הקוממיות בצפון הארץ - מבצע חירס (צומת חירס נקרא כך משום שהיה בלב ליבו של מרחב המבצע). המבצע נועד להשלים את כיבושו של הגליל העליון ונעשה בתנועה שבעיקרה הייתה תנועת מלקחיים, כי באוקטובר 1948, כוחותינו כבר שלטו הן במערבו של הגליל (שנכבש כבר במאי במבצע בן עמי) והן במזרחו של הגליל - אזור עמק החולה – שהיה אזור בשליטה יהודית עוד מתקופת המנדט הבריטי, ושם גם ישבו המפקדות של ההגנה, של הפלמ"ח וכן הלאה.

כמפקד המבצע נקבע האלוף משה כרמל שהיה מפקד חטיבה כרמלי וכונה אז מפקד החזית (היום היו קוראים לו אלוף פיקוד צפון). בשלב הזה יגאל אלון (שהיה קודם מפקד חטיבת יפתח, מפקד הפלמ"ח), הוא כבר מפקד חזית הדרום שם פיקד, בין היתר, על המבצע הגדול שמתרחש במקביל בדרום – 'מבצע יואב' ועל מבצע נוסף במרכז - 'מבצע אל ההר' - שהיה ספיח של מבצע יואב).

אין אינפורמציה כתובה בהקשר הזה אבל יש בהחלט עדויות לכך שבפעם היחידה במהלך מלחמת הקוממיות דוד בן גוריון נתן הנחייה מפורשת למפקד חזית לדאוג לכך שבתום הקרבות לא תישאר אוכלוסייה ערבית בטווחים של בין 10-15 ק"מ מטווח הגבול עם לבנון, שכבר קיימת אז כמדינה. הגבול הוא אותו גבול שנקבע בין המנדט הבריטי והצרפתי בהסכמי פולה-ניוקומב בשנים 1921-23.

דוד בן גוריון קורא נכונה את התמונה, יודע שהמבצע הוא מבצע הכרעה, שכוחותינו יגיעו אל הגבול הצפוי להיות הגבול הבינלאומי, והוא גם יודע שבתום הקרבות לא יהיה בידי צה"ל אמצעים לחסום באופן הרמטי את קו הגבול החדש. מאחר שאחד החששות הגדולים של דוד בן גוריון היה החשש הדמוגרפי- הוא מאוד חשש מכך שמדינת ישראל לא תקום על בסיס יהודי איתן מבחינה דמוגרפית, הוא בקש למנוע ככל הניתן את שיבתם של פליטים ערביים לתחומיה של מדינת ישראל שהחלה להתגבש זה עתה.

מאחר שהיה ברור שלצה"ל לא יהיה כוח לחסום הרמטית את הגבול הזה. אי אפשר היה לשים חייל על כל מטר גבול ואמצעי הגידור והחישה שמצויים בימינו לא היו בתקופה ההיא. בן גוריון רצה למנוע מצב שבו תיווצר בתוך תחומי השליטה שלנו קרוב לגבול מקפצה שתאפשר לערבים שברחו לסוריה וללבנון לדלג דרכה חזרה פנימה אל הגליל, אל הכפרים הנטושים או הנטושים חלקית בגליל ובגולן. לכן הנחייתו הייתה ליצור חיץ, אזור מתושבים ערבים, שיהיה קשה לפליט שרוצה להסתכן חזרה לכפרו לעבור אותו בדרכו חזרה אל הכפר.

בפועל זה יעבוד חלקית, שכן היו כמה אלפים או אפילו כמה עשרות אלפי פליטים שיצליחו בכל זאת להגיע חזרה לכפרים. כך למשל מחמוד דרוויש למשל שמשפחתו נמלטה מאל-בירוה, צומת אחיהוד, ברחה ללבנון, ובתום הקרבות האבא והמשפחה הסתננו חזרה עם הילדים והתיישבו ביישוב ג'דידה שנמצא לא רחוק מהכפר המקורי שלהם. את הכפר שלהם הם מצאו חרב ומפוצץ לחלוטין, גם זה היה אמצעי שבעזרתו דוד בן גוריון רצה למנוע חזרתם של פליטים.

כך קורה שמשם כרמל עם כוחות מבצע חירס כובשים את המרחב ודוחקים ממנו החוצה את האוכלוסייה הערבית. במקומות מסוימים הערבים הבינו את מהות הדברים וברחו בעצמם, במקומות אחרים היה צריך גם לירות מעל הראשים, במקומות אחרים היה צריך לירות גם בראשים עצמם. זאת אומרת היו מכל הסוגים ומכל המינים – היו מקומות שהוציאו 10 אנשים, העמידו אותם אל הקיר, ירו בהם והכפר כולו ניטש והסתלק. עיסוק פרטני בסוגיה הזו אפשר למצוא בספרו של בני מוריס 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינאים' שנחשב לספר אמין ביותר.

האוכלוסייה הערבית גורשה וברחה מכאן ונוצר אותו חיץ שבו בגליל העליון כולו למעשה, כמעט שלא נותרה אוכלוסייה ערבית. עם זאת היו יוצאים מן הכלל שהיו בעיקר תולדה של החלטות מקומיות של מפקדים של משה כרמל שהיו אנשי האזור (אנשי אילון, חניתה, הקריות וכן הלאה). למשל הכפר ערב אל עראמשה, כפר בדואי שנמצא צמוד לגבול הלבנון, היה ביחסי ידידות עמוקה עם אנשי חניתה, וכאשר אנשי חניתה עלו במרץ 1938 לקרקע אז אנשי ערב אל עראמשה קיבלו אותם בספר פנים יפות. באו המפקדים המקומיים בחניתה ואמרו 'באלה לא נוגעים'. אותו דבר לגבי כפרים אחרים כמו פסוטה, מעיליא, גייש ואחרים, שנותרו על תילם. אולם ברוב המקרים ההוראה של דוד בן גוריון בוצעה ככתבה וכלשוונה - חשוב לזכור שמדובר בהנחיה מאוד ספציפית במבצע חירס, בחזית הצפון, בגליל העליון. זאת הפעם היחידה בתולדות מלחמת הקוממיות, ככל הידוע לנו, שניתנה הוראה כזאת. במקומות אחרים היו דברים אחרים.

אם כך, העניין בוצע, הקרבות הסתיימו, התוצאה מאוד ברורה ותואמת את ההוראה שהגיעה מגבוה. אבל בתוך זה נותרו פה ושם איים שבהם הדבר הזה לא קרה, למשל איקריה וברעם. שני כפרים של נוצרים – בבירעם מרונים, באיקריה יוונים קתוליים. אלו אמרו 'לא השתתפנו בקרבות, דבר וחצי דבר לא היה לנו עם היהודים, יותר מזה - אנחנו נוצרים, אנחנו זוכים להשגחתה של הכנסייה'. היו גם ידיעות שהכנסייה והאפיפיור יעזרו (היו מקומות בהם, למשל הכפר עילבון בגליל התחתון, שבהם אנשים גורשו עד גבול הלבנון

ואחרי התערבות אפיפיורית הוחזרו על ידי כוחות צה"ל מגבול הלבנון חזרה לכפר. גם שם ירו קודם ב-12 איש בכיכר הכפר. הייתה טענה שהם קודם לכן שחטו חיילים של גולני, לכן האנשים האלה נשארו במקומם. אלא שבסוף הקרבות, הוראתו של בן גוריון למשה כרמל הייתה הוראה חזקה - דוד בן גוריון ידע להורות ומשה כרמל היה ממקבלי המרות (היו קצינים בצה"ל שפחות קיבלו מרות), נכנסים הכוחות בהוראתו של מפקד החזית לשני הכפרים איקרית ובירעם ומודיעים להם שעליהם לעזוב את הכפרים לפרק זמן קצוב של כמה שבועות, עד שתתייצב החזית ואז יתאפשר להם לחזור לבתיהם. זאת הייתה ההוראה - אין עוררין עליה לא קציני צה"ל שנתנו את ההוראה, לא בדרגים הגבוהים, לא בנמוכים ולא בקרב הערבים עצמם, העובדות מקובלות על כולם.

מאחר שהקרבות הסתיימו, בסוף אוקטובר תחילת נובמבר 1948, פקחי או"ם הסתובבו בשטח, היו גורמים בינלאומיים שעינם הייתה פקוחה, אי אפשר היה לדחוק את האנשים צפונה לתחומה של לבנון. לכן אמרו להם שהם מפונים דרומה, לתוך שטחה של מדינת ישראל ויוחזרו לכפריהם תוך מספר שבועות. לאחר מו"מ קצר, נכנסו כוחות צה"ל ופינו מכאן את ערביי בירעם ברובם הגדול לגישי שהיה קצת מחוץ לטווח של ההעזבה הטוטאלית, ואת ערביי איקרית חלקם לכפר ראמה וחלקם לוואדי ניסנאס בחיפה שאז בדיוק אוכלס בפליטים. (גם ערבים שחיו בשכונות אחרות בחיפה ותוך כדי קרבות נאלצו לברוח מהבתים, הממשל הצבאי הורה להם להתכנס לוואדי ניסנאס ולהיכנס לשם לתוך רכוש נטוש של ערבים מוואדי ניסנאס שכבר ברחו מבעוד מועד).

כבר בראשית שנות ה-50 כאשר הם פונים לממשל הצבאי (עד 66 היה ממשל צבאי) – אלה של חיפה בחיפה, אלה של ראמה בראמה, אלה של גישי בגישי, ומבקשים לחזור לבתיהם בהתאם למה שהובטח להם, המושל הצבאי אמר שאין רישיון ואסור להם לזוז. הם מצאו את דרכם לבג"צ כבר בראשית שנות ה-50, וזה קבע שעל מדינת ישראל להחזיר אותם לכפריהם אלא אם כן שר הביטחון מסיבות ביטחונית שוקל ומחליט אחרת. הצדק המשפטי אומר להחזיר אותם, אבל מאז ועד היום כל שרי הביטחון חושבים אחרת – מדי שנה, שרי הביטחון באשר הם, לדורותיהם ומפלגותיהם, חותמים על צו מנהלי שמונע מאנשי בירעם ואיקרית לחזור לכפריהם.

המקום היום הוא גם גן לאומי וגם מוגדר מבחינה חוקית כשטח צבאי באחריותו של שר הביטחון שמונע באמצעות צו מנהלי מאנשי בירעם לחזור לכפרם. אותו דבר לגבי אנשי איקרית. במהלך השנים הם פנו שוב ושוב לבית המשפט והקביעה של בית המשפט הייתה בדיוק אותה קביעה, עד שבאחרונה, בשנים האחרונות, בית המשפט קבע ואמר 'אין מתקנים עוול בעוול' ומאחר שכבר חלפו כל כך הרבה שנים יש לפצות אותם בפיצוי כספי אבל אין חובה להחזירם לכפרים, כי החזרתם לכפרים עכשיו תהיה משום מעשה עוול לאנשים שיושבים כבר יותר מ-60 שנה על אדמותיהם. אלו הם אנשי ברעם שלא רצו להתיישב ממש על הבתים, אבל אדמותיהם הם ברובם האדמות של בירעם, וכך גם אנשי שומרה ויישובים אחרים שחילקו ביניהם את אדמות איקרית.

במהלך השנים אנשי איקרית ובירעם בשום פנים ואופן לא ניתקו קשר עם המקומות. יותר מזה - בשנים האחרונות, כשהתחילו לדבר על זה שאי אפשר לתקן עוול בעוול, הם אמרו שהם מוכנים לוותר על האדמות החקלאיות תמורת פיצוי כספי (היו להם מאות אלפי דונמים), אבל ביקשו שמדינת ישראל תקים עבורם שני יישובים קהילתיים - אחד לעקורי איקרית על הגבעה של איקרית, ואחד לעקורי בירעם על הגבעה של בירעם, כמו עשרות יישובים קהילתיים שהוקמו באזור הגליל על ידי מדינת ישראל בשנים האחרונות, שכן מאז 1948 הם עדיין נמצאים במעמד של פליטים.

הכפר עצמו איננו, כי בשנות ה-50 וראשית שנות ה-60, כשדוד בן גוריון נתן הנחיה כללית למחוק מהנוף את הכפרים הנטושים הבולדוזרים וחיילי ההנדסה שפוצצו את הבתים לא התייחסו שונה לכפרים אלו והם פוצצו לחלוטין. היום ניתן לראות רק את שרידיהם של קירות הבתים שהיו כאן.

באחת מחוברות הקתדרה בהוצאת יד בן צבי ישנו מאמר שכל עניינו בהוראה של דוד בן גוריון למחוק מהנוף את הכפרים הנטושים, זו הייתה מגמה מאוד ברורה. דוד בן גוריון מבחינה זו בעל ראייה היסטורית מאוד ברורה וחודרנית, והוא הבין את המשמעות של זיכרון קולקטיבי (מי כיהודי יכול להבין מה זה זיכרון קולקטיבי שאחרי 2000 שנים מחזיר אנשים למקומם). דוד בן גוריון רצה למנוע את כל העוגנים של הזיכרון מלהתקיים – כפרים שעומדים, מבני קדושה, בתי קברות, שמות, וכן הלאה.

לכן בן גוריון בתקופת היישוב מקים את ועדת השמות הממלכתית ואחר כך מכפיף אותה, עם קום המדינה, למשרד ראש הממשלה, ונותן הוראה ברורה לאנשי ועדת השמות להביא שמות עבריים, שכן 'אין לנו צורך בשמות שריח ערב נוטף מהם', זה היה עניין של מאבק על זיכרון קולקטיבי.

ברבות השנים היו משפחות מבין אנשי איקרית ובירעם שחתמו בשקט על הסכמים וקיבלו פיצויים, הובטח להם ששמותיהם ונתוניהם לא יפורסמו, ולכן לא ידוע בדיוק כמה מהם עשו כן. במהלך השנים היו שני פיקים שבהם הובטח להם שוב שהם יוחזרו – האחד במהפך ב-1977, כשמנחם בגין אמר 'לא יעלה על הדעת שבמדינה דמוקרטית שיש בה הפרדת רשויות, הרשות המבצעת תמנע החלטה מפורשת של הרשות השופטת. וכשאתפוס את מקומי כראש ממשלה אשנה סוף סוף את העוול ההיסטורי שנעשה בפרשת איקרית ובירעם'. באו אליו שרי הביטחון שלו - עזר ויצמן, ארנס, אריק שרון ואמרו לא להתעסק עם הדבר הזה. למנחם בגין הייתה הערצה גדולה מאוד לגנרלים והוא קיבל את דעתם.

הפיק השני היה כשעלתה ממשלת רבין השנייה ופרופ' דוד ליבאי שהיה שר המשפטים שלו אמר 'לא יתכן שבמדינה דמוקרטית הרשות המבצעת תמנע החלטה של הרשות השופטת', ובכל זאת בא רבין, שהיה גם ראש הממשלה וגם שר הביטחון, וביקש שאת העניין הזה ישאיר לו להחליט ולנווט, וכך היה.

למה? בעיית השיבה והפליטים היא אבן הנגף והבעיה המרכזית העומדת ביננו ובין הפלסטינאים. הבעיה המרכזית שמשמרת את הלהט והאש של המאבק בין התנועה הפלסטינאית והציונית היא הנושא של זכות השיבה. הנושא הוא נושא שהפלסטינאים לא מוכנים לוותר בו, ומבחינה זו הם משמרים את הזיכרון הקולקטיבי שלהם בצורה מעוררת הערצה – צעירים עדיין באים ומעבדים את השדות, באיקרית יש בחור

שגר בתוך הכנסייה וכן הלאה. לזכותם של אנשי איקריית ובירעם יאמר שהם אנשים מן היישוב, אנשים שקטים וטובים שמביאים תמיד את דבריהם בנועם, לא מתלהמים, אנשים מעוררי כבוד. אבל, מדינת ישראל מבינה שברמה העקרונית אין הבדל בין אדם שבא אליו קצין צה"ל ואמר לו להתפנות לשבועיים ואז יוחזר, לבין אדם שבא אותו קצין צה"ל וירה לו כמה פגזי מרגמה לתוך החצר וכתוצאה מזה אמר לו שכדאי לו לעזוב. מבחינה עקרונית, משפטית, תפישתית אין הבדל אם אילצו אותם לעזוב או שאמרו להם ברמייה לעזוב לכמה שבועות ולא התכוון, או שלא ידע אם הוא מתכוון. יותר מזה, הבעיה העיקרית היא לא עם פליט שיושב שנים ארוכות בלבנון, סוריה או עבר הירדן המזרחי. הבעיה היא בעיקר עם נוכחים נפקדים, אלו הנמצאים איתנו. יש לא מעט אנשים, שערביי איקריית ובירעם הם רק חלק מהם, שהם נוכחים במדינת ישראל אבל נפקדים מעל אדמתם. אין הבדל ביניהם לבין אנשי ספורי (ציפורי), מיער, דמון בגליל התחתון – כולם אנשים שאומרים שנמלטו מבתיהם תוך כדי מלחמה מתוך חשש מוצדק מאוד לחייהם וחיי ילדיהם, עשו את הדבר שכל בן אנוש עושה במצב כזה עד יעבור זעם. לאחד מהם – עפיפי - שמחזיק היום את חברת האוטובוסים אולי הגדולה ביותר בארץ 'נזרין טורס' ובנותיה, יש טאבו מהתקופה העות'מאנית שמוכר על ידי כל מערכת שיפוטית בינלאומית, כולל על ידי מערכת המשפט הישראלית, על אדמות שהיום מעובדות על ידי אלון הגליל, קיבוץ הסוללים ויישובים נוספים. הוא נכנס ויוצא ממשרדי הממשלה כבתוך שלו, שכן הוא אחד מעשירי הארץ, משועי הארץ, מעושי התיירות המשמעותיים, ובכל זאת יש פה אבסורד. אדם שהוא אזרח מכובד, משלם מיסים, מחזיק חברת הסעות גדולה, עוסק בתיירות – חלק מהכלכלה והחיים הישראליים ואף מחזיק טאבו, מסמך חוקי רשמי שמוכר על ידי כל מוסד וגם על ידי מדינת ישראל, על אדמה שהוא לא יכול לקבל אותה כי מדינת ישראל חוקקה מיד לאחר סוף מלחמת העצמאות שני חוקים – חוק האדמות המורדות (1948) וחוק נכסי נפקדים (1950) שהפקיעו מידי את האדמות הללו, ואמרה שיבוא היום, כשייווצר הסכם שלום והסכסוך יגיע לסופו וכל הצדדים יחתמו על כך, אז נעשה מערכת כללית של פיצויים. מדינת ישראל בשנותיה הראשונות קלטה יותר פליטים מארצות ערב ממה שיצאו מכאן ערבים לארצות ערב, מדינת ישראל תפוצה על כל הרכוש היהודי בעיראק, סוריה, לבנון ומדינות אחרות, ויוחלפו הפיצויים.

בתוך כל זה עקורי איקריית ובירעם שהצדק נראה לעין, גלוי וברור, נופלים בין הכיסאות של הדבר הגדול הזה הסכסוך ישראל פלסטינאי.

מבני קודש לא פוצצו כנראה משום שברגע האמת, שבו הרסו את הכפרים ואת השכונות, משהו, דוד בן גוריון הקיטם, חשש, לא רצה, לא חשב שזה מוסרי, או כל דבר אחר, ולא פוצצו והרסו גם מבני קודש. גם מסגדים וגם כנסיות. כאמור, העין הבינלאומית הייתה פקוחה. זה לא לחלוטין נכון לגבי כל המקומות אבל נכון על פי רוב. חשוב לזכור שהנושא של ליל הבדולח היה מאוד טרי וכל מיני דברים אחרים שגם בזיכרון שלנו וגם בתפישת המוסר שלנו את הדברים, הייתה להם חשיבות.

נסיעה למערת פער

בריכת סאסא - שלולית החורף יבשה כמעט לחלוטין ובתוכה רואים נקודות לבנות שאלה הן נוריות מים, צמח שמאפיין שלוליות מים בלבד. לא מוצאים נוריות מים בשום מקווה מים אחר מלבד התופעה שנקראת שלולית חורף. גם בצומת גולני בשלולית שנקראת 'ברכת מסכנה', גם ברמת הגולן יש כמה ריכוזים יפים של נוריות מים וגם במקומות אחרים.

מערת פער

השם פער - המערה הפתוחה, הפעורה. **היום גדול** – תופעה שנקראת דולינה - בחורף מתמלא מים כמעט עד גדותיו ולפעמים אפילו גולש מעבר לגדותיו. בחורף האחרון בשיא תקופת הגשמים מכאן ועד מורדות הר אדיר פחות או יותר, על הכביש היו מים בגובה של למעלה מחצי מטר – כל העמק, כולל מטעי התפוחים שנמצאים לכיוון סאסא ועד מורדות הר אדיר היה מכוסה מים (כולל מגרש החנייה בו חנינו). המרכז, הלב, היה בנקודה הזאת. הסיבה לכך היא שהמערכות שאמורות לספוג את המים שנכנסים לעמק לא עמדו בעומס והעמק עלה על גדותיו. בכל חורף וחורף, בין אם הוא חורף טוב או פחות טוב, הבור הגדול הזה מתמלא מים. המים כאן במשך חודשים הולכים ומחלחלים לאיטם עד שהם נעלמים. נכנסנו לשמורת מערת פער, שמורה קטנה. עברנו בסמוך לבור שהוא תופעה שנקראת דולינה, המשכנו עוד כמה מטרים, ירדנו בגרם מדרגות והגענו לפתחה של מערה שאין אפשרות להיכנס אליה לעומק. נכנסים כ-10 מ' ומגיעים למקום שהוא צר למעבר אדם.

אם מסתכלים על השמורה ממעוף ציפור, ממרומי הר אדיר או מקיבוץ סאסא הסמוך, רואים שגם הדולינה וגם המערה אליה ירדנו נמצאים במרכזו של עמק רחב ידיים – עמק סאסא - שאין לו אף ניקוז חיצוני – לא עוזב אותה שום וואדי. להיפך – אם מסתכלים על הערוצים בעמק רחב הידיים אפשר לראות שהם מתנקזים כולם לנקודה שבה אנו נמצאים כרגע – כלומר שמדובר בעמק שהניקוז שלו הוא פנימי ולא חיצוני. אנו נמצאים במרכזו של העמק שרובו הגדול מכוסה שטחי מטעים, בעיקר של תפוחים. אם היינו באים הנה ביום חורפי וגשום, לא יום שירודים בו גשמים רבים מזה ימים רבים, אלא יום שהתחיל לרדת בו גשם, היינו רואים תופעה מעניינת – מכל קצווי העמק, מכל הקונטור (קווי המתאר) של העמק מים זורמים ומתנקזים לערוצים הללו, שהם ערוצים של נחל שנקרא נחל פער ובסופו של דבר המים נשטפים ומגיעים לכאן, נכנסים לתוך המערה ונעלמים בתחתית המערה ולא נודע כבא אל קירבה. זו התופעה שנקראת בולען קרסטי. **בולען** מכונה גם בשם הוטה, שפירושו בערבית לוותין – דבר שפוער את פיו ובולע מים רבים. בעברית הוא נקרא קמין קרסטי או בולען קרסטי.

אם מתסכלים על העמק כולו שהניקוז שלו הוא פנימי, שיש בתוכו גם דולינה וגם בולען, אז בעצם מסתכלים על תופעה נוספת מתוך מרחב התופעות הקרסטיות שנקראת פולייה - עמק המסה רחב ידיים, שהתהליך שבו הוא נוצר כעמק לא היה כמקובל תהליך של סחיפה של נחלים אלא על ידי המסה קרסטית, זו יצרה עמק רחב ידיים שאין לו ניקוז חיצוני ומכאן שהניקוז הוא פנימי בלבד.

הרחבה על תופעות קארסטיות : כל התופעות האלה – הפולייה – עמק המסה רחב ידיים, הדולינה (בור קטן שהוא תולדה של מערה או חלל תת קרקעי שקרס לתוך עצמו ויצר בפני הקרקע שקערורית) והבולען הקרסטי הן כולן חלק ממגוון תופעות שנקראות בשם כללי תופעות קרסטיות. זהו שם של חבל ארץ בסלובניה, ביוגוסלביה, מקום שבו התופעות האלה מאוד נפוצות ולכן הן הוגדרו לראשונה שם, ונקראות על שמו בכל העולם.

התופעות האלה כוללות מגוון של תופעות משנה : התופעה הנפוצה ביותר בשדה התופעות הקרסטיות – טרשים וטרשוניים – נוף של המסת סלעים, אזור שמופרע בדרך של המסה. טרשים וטרשוניים יכולים להיות בגובה של מ-50-20 ס"מ ועד 10-5 מ'. במקומות מסוימים אפשר לראות חריצים בין סלעים שהולכים בתוך אזור שמופרע על ידי המסה. שם אפשר לראות גם דברים בגדלים ועוצמות של 10-15 מ' – למשל חגיבי או סדקי יפתח – מן פינה ליד קיבוץ יפתח שהתופעה של טרשים וטרשוניים מאוד מפותחת ומרשימה בה ואפשר אפילו ללכת בתוכה. כשפני השטח הומסו, הסלע, בדרך כלל סלעים קלציטיים הומסו, מוצאים את התופעה של טרשים וטרשוניים.

תופעה נוספת היא חללים תת קרקעיים שהם מערות קרסטיות שנוצרו כתוצאה מהמסת סלעי הגיר ומינרלי הקלציט על ידי מים. בתוך המערות האלה אם יש תופעה הפוכה של התגבשות של חומר קלציטי על תקרת המערה או על רצפתה נקבל זקיפים ונטיפים.

דולינה – כאשר מערה כזאת קורסת אל תוך עצמה נוצר חלל או שקערורית בתוך הקרקע. השקערורית הזו מטבע הדברים תתמלא בחורף במים, ואיבוד המים יעשה בדרך של חלחול איטי של המים לתוך סדקים קטנים או לתוך תת הקרקע, ולאט-לאט המים יאבדו מתוך אותו שקע. חלל תת קרקעי שקרס אל תוך עצמו מתמלא במים, והמים הולכים לאיבוד בדרך של איזוי מצד אחד ובדרך של חלחול איטי מהצד השני. בדרך כלל תיווצר בדולינה שלולית שלאט-לאט תאבד את המים שלה. חלק גדול מהשלוליות כאן הן דולינות. הדולינה תחזיק הרבה או מעט מים בהתאם למה שיש תחתיה – אם תחתיה יש סידוק רב אז המים יחלחלו תוך כמה שעות, אם תחתיה אין סידוק רב המים יחזיקו כל הקיץ. בדולינה אין פתח ניקוז המוביל למערכת תת קרקעית, אחרת המים היו נבלעים ולא מחלחלים לאיטם.

אולי התופעה הקרסטית המרשימה ביותר היא הוטה או הבולען. זהו כבר משהו הרבה יותר משוכלל ומתוחכם מהדולינה. כאן מדובר במערכת תת קרקעית אחת שהתחברה למערכות תת קרקעיות נוספות, ויצרה לעיתים ערוצי זרימה שיכולים להימשך לאורך מאות מטרים, קילומטרים ומאות קילומטרים. המערה הקרסטית ביותר בעולם המוכרת היא מערה שנקראת 'מערת הממותה' (Mammoth Cave) בארה"ב, מערה שאורכה מאות ק"מ, ומדי פעם ובפעם מגלים במדינות אחרות בארה"ב עוד פתח של מערה שמתגלה לאחר מכן שהוא מתחבר למערת הממותה מה שמאריך אותה עוד ועוד.

במצב כזה שיש ערוצי זרימה תת קרקעיים כאלה, לעיתים יכולים להיווצר נהרות תת קרקעיים (ביוגוסלביה, בקרואטיה למשל אפשר להיכנס לסירה בתת הקרקע ולשוט בנהר תת קרקעי) – גם אלה הן תופעות קרסטיות מאוד מפותחות. המקום שבו המערכת התת קרקעית הארוכה נפתחת אל פני השטח נקרא קמין קרסטי, בולען קרסטי או הוטה. משום שכל טיפת מים שתורד לתוך הקמין הזה לא תעמוד ותחלחל לאיטה אלא תישאב מהר מאוד אל תת הקרקע ותזרום באותם ערוצי זרימה תת קרקעיים למרחקים לעיתים גדולים מאוד.

כאשר המים הללו, שזרמו בתוך המערכת התת קרקעית לפעמים למרחק של קילומטרים, עשרות קילומטרים ומאות קילומטרים, יפוצו באיזושהי נקודה אל פני השטח נקבל מעיין קרסטי שגם הוא שייך למשפחת התופעות הקרסטיות.

כדי שתיווצר קרסטיות צריכים כמה תנאי יסוד :

סלעים קלציטיים – קרסט נוצר בסלעים ממוצא קלציטי, סלעים שמומסים בחומצה. זה יכול להיות גיר קשה שהוא הקנדיט הנוח ביותר, זה יכול להיות דולומיט שפחות נתקף על ידי חומצה ולכן הקרסט בדולומיט יהיה קצת פחות משמעותי, זה יכול להיות קירטון שיש לו אטימות גדולה מאוד ולכן כמעט שלא נמצא בו תופעות קרסטיות, אם כי פה ושם בתנאים מסוימים גם בקירטון יכולות להיות תופעות קרסטיות אם כי לא מאוד מפותחות. מערות ראש הנקרה למשל, ראשיתן בהמסה קרסטית והמשכן בפעולת גלי הים. מתחת לכיסוי של נארי רואים לעיתים חללים שבין היתר הם תוצאה של קרסט או של כל מיני אצות אנדוליתיות שנמצאות בתוך הסלע.

גורם ממיס – הגורם הממיס הזמין ביותר הוא מים ולכן תופעות קרסטיות לא יתפתחו באזורים שירודים בהם פחות מ-600 מ"מ. זאת אומרת בחבל הים תיכוני כן, באזורים האירנו-טורניים והסהרו-ערביים מן הסתם לא יתפתחו תופעות קרסטיות, לפחות לא מפותחות. כשירודים ממכתש רמון לכיוון מעלה המישר והר חדב רואים מצד שמאל מערה קרסטית, כולל אפילו שרידים של נטיפים, זה מעיד על פלאו-אקלים – המערה נוצרה בתקופה שבה באזור הזה ירדו גשמים רבים. זאת אומרת שיש תופעות קרסטיות אפילו במדבר אבל אלה הן פלאו-תופעות, תופעות קדומות.

צריכים משהו שייספק למים את החומציות שלהם, בדרך כלל CO₂ – זה בדרך כלל יכול לבוא מן הצומח, שכן הצומח גם נושם וגם פולט ובתהליכים אלו פולט גם את ה-CO₂ אז מקבלים מים מועשרים מעט ב-CO₂, ומים אלו יכולים לבצע המסה.

צריכים שהטמפרטורות יהיו באופן יחסי נמוכות. באזורים טרופיים, באזורים חמים, למרות שירודים הרבה גשמים נמצא פחות תופעות קרסטיות, כי ככל שהמים חמים יותר, כך מכפלת המסיסות יורדת (קשה להם יותר להכיל דו תחמוצת הפחמן). כלומר מים חמים מחזיקים בתוכם פחות גז, לכן במקום שבו הטמפרטורה נמוכה, המים בטמפרטורה נמוכה ממיסים בתוכם יותר גזים. כדי להמיס מוצקים במים צריכים דווקא מים חמימים (סוכר, מלח יותר נוח להמיס במים חמים) אבל כדי להמיס גזים יותר טוב עם מים קרים ואז מומס יותר CO₂, המים יותר חומציים והם יכולים להמיס ביתר שאת.

דבר נוסף – ככל שהאזור הוא יותר סדוק כך הקרסט יפעל ביותר עוצמה, שכן שטח הפנים של הסלע שבא במגע עם המים הוא גדול יותר. סידוק רב נוצר או במקומות שבהם הסלעים הם קשים גיר למשל זה סלע

קשה שנסדק, או במקומות שבהם חילופי טמפרטורות מאוד קיצוניים בין יום ולילה, בין קיץ וחורף, או במקומות שבהם המים מגיעים לדרגות של קיפאון - ואז מים שנכלאים בתוך סדקים קטנים קופאים, האנומליה של המים אומרת שכשמים מתקררים הם דווקא מתרחבים ואז הם שוברים את הסלעים ויוצרים סידוק יתר, שהוא עוד אחד מהגורמים התורמים להיווצרותן של תופעות קרסטיות.

בגליל העליון, בעיקר בגוש הרי מירון, התופעות הקרסטיות מאוד נפוצות. גם בחרמון הן מאוד נפוצות - בגבעות הקרב יש נוף טרשים וטרשוניים, ביציאה מהרכבל העליון יש דולינה ענקית (עמק דובדבן), עמק מאן הוא פוליה - עמק המסה גדול שבמרכז הדולינה של ברכת מאן. הדרן, הבניאס והחצבאני, ומעיינות דמשק (אמנה ופרפר) הם מעיינות קרסטיים (הדרן הוא המעיין הקרסטי הגדול ביותר במזרח התיכון). בחרמון יש אין ספור מערות ומערות תת קרקעיות - יש ליד נווה אטי"ב מקום שאפשר לשמוע בתוך הסלע זרימה של מים - זה אומר שזורם שם נחל תת קרקעי בתוך מערכת המסה - החרמון כולו הוא ספוג אחד גדול. בגוש הרי מירון יש כל כך הרבה הוטות/בולענים קרסטיים עד שהתחילו למספר אותם, ולא לכולם יש שמות. רוב הבולענים קיבלו שמות - למשל הוט 6, הוט 5, הוט 4 וכן הלאה.

המים יכולים לצאת בכל אחד מהמעיינות הגדולים שנמצאים באזור (אלו לא בהכרח מעיינות קארסטיים). בדרך כלל המעיינות בגוש הרי מירון הם לא בגוש הרי מירון עצמו אלא במעטפת שלו: המעיין הגדול של פקיעין, המעיינות הגדולים של הגליל המערבי - עין זיו ועין תמיר, המעיינות הגדולים של נחל עמוד ונחל צלמון (עין פרוד) - תמיד המעיינות הגדולים הם בשוליים של הרכס ואילו בתוך הרכס עצמו יש אקוויפרים קטנים מקומיים בלבד שיוצרים מעיינות קטנטנים כמו עיינות נריה שבנחל מורן, עין הזקן, עין שביל. אם יש בתוך גוש הרי מירון גרוב גדול מאוד אז בדרך כלל מוצאים עליו ריבוי של מעיינות, שכן מדובר בקו שבר גדול שמזמין פריצתם של מים. עין גירון (עין גורנה) ועין סרטבה שנמצאים בסמוך לבית ג'אן ושפיעתם הטובה הייתה סיבת הקמתו של הכפר במקום הזה, הם שניים מהמעיינות שנוצרו על קו השבר. גם המעיין של פקיעין נוצר על שבר פקיעין ולכן גם התפתח שם כפר, ויש לכך דוגמאות נוספות. בדרך כלל בתוך הגוש עצמו מוצאים זרזיפים קטנים ולא מעיינות גדולים.

המעיינות של השבר הם מעיינות שבחלקם ניוונים ממערכות קרסטיות שנחצו על ידי קווי שבר. עין תמיר הנחל כזיב הוא, לעומת זאת, מעיין שכבה. כאן, במערת פער, לא עשו בדיקה ולא ברור לגמרי לאן המים מכאן הולכים, אולי לאזור הכפר חורפיש שיש שם נביעות קטנות ומעיינות שחלקם יכולים אולי להיות מוזנים מכאן.

מספרים על בחורה שיצאה לרעות את צאן אביה ובדרך ראתה עז קשורה לאחד העצים. היא ידעה שזו עז של השכן שנקעה את הרגל והשכן המשיך בדרכו למרעה. היא לקחה את העז ויחד עם חברתה שחטו את העז ואכלו אותה עוד באותו יום. כאשר חזרו הביתה הכחישו את העניין ויום למחרת כשיצאה היו שמיים כחולים ובהירים, ולפתע התכסו השמיים עננים והבחורה נשטפה בגשם אל תוך הבולען כאן ויצאה אחרי שלושה שבועות בחורפיש. יש הרבה סיפורים כאלה באזור.

האלונים הכבירים כאן, במקרה הזה אלונים מצויים בגודל לא מצוי, אלונים שכמעט כל חורף ברדת הגשמים החזקים מתכסים כמעט עד צמרתם במים, מעידים על קדושתו של המקום - הסיפור של גובה המיסים שזרקו אותו למערה, והסיפור של הנערה שגנבה עז, הם סיפורים שקשורים למסורות עממיות שבהן כל תופעה שכוז מעוררת אצל אנשים יראת כבוד ובין היתר הם הופכים למקומות קדושים. כשמוצאים עצים בקנה מידה כזה, אנשים פחדו וקידשו את המקום. בולענים קרסטיים תמיד נתפסו כמקומות שהם בעצם פתח אל השאול, לא פחות ולא יותר - משהו שבולע מים. זה לא קיים רק פה. למשל, בדרום אמריקה יש בולען כזה שנקרא פונטה דה דיאבלו - פיו של השטן, שמות כאלה חוזרים גם במקומות אחרים. מקום שבו מים חיים זורמים ונעלמים לתוך התהום, לבטן האדמה, זה מקום שפועלים בו כוחות נוראיים. מקומות שבהם מעיין יוצאים כמעט פועם זה מקום שבו מתחולל מאבק איתנים בין כוחות הטוב לכוחות הרע בבטן האדמה. כשכוחות הטוב ידם גוברת המעיין נותן את מימיו, כשכוחות הרע ידם גוברת הם מחזיקים את המים בפנים. הסלע באזור המערה הוא סלע גיר קשה.

חלק גדול מהמקומות שבהם מים נובעים על פני השטח נוצרים כתוצאה מכך שיש שכבה אטימה בסביבה שלא מאפשרת למים ללכת למקום אחר. מטבע הדברים תכונתם של מים היא להימשך עם כוח המשיכה, אז ברגע שמים פורצים אל פני השטח זה או משום שמשוהו מביא אותם לשם באיזשהו כוח, למשל כתוצאה מחוק הכלים השלובים, אבל בדרך כלל זה בגלל שבבסיס יש שכבה אטומה - אקוויקלוד - שלא מאפשרת למים להמשיך לחלחל למטה - מעיין שכבה.

לכן את התופעות מחלקים לפי הגורם העיקרי להיווצרותן. אם מעיין נובע לאורך קו העתק אז קוראים לו מעיין העתק, למרות שגם הוא נוצר במקום שבו המים כבר לא יכולים ללכת יותר למטה. הם מנצלים העתק ועולים למעלה ובכוח הארטזיה או בכוח הכלים השלובים פורצים. אם המכניזם העיקרי שמביא את המים לשם הוא מכניזם קרסטי, אז אפילו אם יש שם שכבה אטימה, יקראו לו מעיין קרסטי ולא מעיין שכבה. אם המכניזם העיקרי שגורם למעיין, למשל ברמת הגולן, להיווצר זה קילוחי בזלת - מים שנכלאים על גבי פלאוסול בין שני קילוחי בזלת, יקראו לזה מעיין קילוח (על שם קילוח הבזלת ביניהם הוא נובע), למרות שגם שם אפשר להגיד שזו שכבה - המים חלחלו, פגשו בפלאוסול שהוא אטימ, זה אקוויפר, זה אקוויקלוד, והמים יצאו. תמיד קוראים לתופעה על פי המרכיב העיקרי שיוצר אותה.

נסיעה לפסגת הר מירון

קיבוץ סאסא מקים שכונה חדשה לבנים. לאחרונה קיבוץ סאסא ידע עדנה גם מבחינה כלכלית וזה לא מעט בזכות מלחמותיהם של האמריקאים - יש לקיבוץ סאסא מפעל שמייצר מיגון לכלי רכב רכים לשימוש צבאי (לא נגמ"שים או טנקים, אלא כלי רכב מנהליים). הם עשו הון גדול מאוד בשנים האחרונות, בעיקר בכך שחתמו חוזה עם הצבא האמריקאי למיגון כלי הרכב המנהליים שלהם בעיראק, באפגניסטאן וכן הלאה. יש להם גם מפעל לחומרי ניקוי, מטעים ודברים נוספים.

סאסא קם ב-1949 על ידי משוחררי הכוחות הלוחמים כאן שסיימו זה עתה את לחימתם במסגרת מבצע חירם, עלו והקימו כאן על הגבעה, על מקומו של כפר ערבי חרב בשם סעסע את הקיבוץ שלהם שהיה אחד

ממה שקראו 'קיבוצי משלטי'. אלו היו קיבוצים שקמו ממש בתום הקרבות בכל מיני מקומות בארץ, בדרך כלל בזיקה לקו הגבול, ואוכלסו על ידי לוחמים שהשתחררו זה עתה מהפלמ"ח והח"ש – למשל קיבוץ מלכיה, קיבוץ יפתח, כברי, סאסא ועוד.

בפברואר 1948 בשלבי הלחימה הראשונים שקדמו לעזיבתם של הבריטים, שכן כאן כבר ערבי בשם סעסע שבתוכו היו גם כוחות שונים שהגיעו מלבנון, כולל כוחות של צבא ההצלה. התקבלה החלטה על ידי יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, להוציא פשיטה של הפלמ"ח על סעסע. היישוב היהודי הכי קרוב לכאן היה עין זיתים, האזור של ביריה, צפת. לשם התכנסו הכוחות המבצעים של הפלמ"ח ומשם יצאו בפשיטה של כ-24 ק"מ לכל כיוון במהלך לילה אחד. זו הייתה פשיטת העומק הקרבית הראשונה שהפלמ"ח ביצע ברמה כזאת - לנוע עשרות ק"מ, לתקוף כפר, לפוצץ 8 בתים, לירות לתוך הכפר ירי אינטנסיבי של מקלעים ומרגמות ולסגת. הכוח חוזר שלום לבסיסו, יש להם 3 פצועים אחד מהם נפצע מפגיעה בחזהו מאבן של אחד הבתים שפוצץ ועוד אחד נורה כמראה על ידי אש ידידותית, אבל בסך הכל הכוח ביצע פשיטת עומק יוצאת מגדר הרגיל, מלהיבת דמיון. במידה רבה הפשיטה הזו הייתה אחד מהגורמים שערערו מאוד את מצבם של הערבים בגליל העליון, עוד חודשים רבים לפני מבצע חירם שחתם את הסיפור.

גם מבחינת הפלמ"ח זה היה יישום של תורת הלחימה שנלמדה עוד בפלוגות הלילה המיוחדות של אורד צ'ארלס וינגייט ואחר כך בפלוגות השדה (הפוי"ש) של יצחק שדה, ויושמה אחר כך גם בפלמ"ח. בעצם מה שהפלמ"ח התאמן לעשות זה בדיוק מה שהוא עשה כאן בפשיטה בפברואר 1948. הדרך שמובילה מכביש צומת חירם-חורפיש לפסגת המירון נסללה רק בשנות ה-60, עם הקמתם של בסיסי צה"ל על הר מירון ולמרגלותיו (בעיקר היב"א – יחידת הבקרה האווירית).

מצד ימין בית ספר שדה מירון שנקרא גם בית ספר שדה נריה. מהנקודה הזו מתחילים כמה מסלולים יפים בגוש הרי מירון – מסלול נחל מירון מסומן בירוק הכולל מעבר במעיינות קטנים שנקראים עיינות נריה, מסלול נחל נריה (מצד ימין) שמסומן באדום. אפשר לעשות יופי של מסלול מעגלי – להתחיל מנחל מורן, לרדת איתו כמה ק"מ למטה ולעלות אח"כ במעלה נחל נריה ולהשאיר את הרכבים הפרטיים למעלה, מסלול די ארוך שלוקח כ-6-7 שעות. אם רוצים לעשות מסלול קווי אפשר להתחיל או ממורן או מנריה ולרדת אל כביש המריבה שמחבר בין בית גיאן לחורפיש, או להמשיך משם לנחל כזיב עליון שנקרא גם וואדי חביז, ושם להתחבר לעוד כמה אופציות אפשריות.

בית היערן - מבנה עם גג לבן על ראשו של ההר. מימין אפשר לראות אזור קירח שאין עליו הרבה עצים, זהו האזור של חירבת ב"ק (בר קודש או בן קדושים) – מקומו של כפר דרוזי בשם ג'רמק שהיה כאן עד סיום השלטון המצרי בארץ ישראל ב-1840, אחד הכפרים הדרוזיים (כמו רבים מכפריהם בכרמל) שחרבו במלחמה כנגד אותם מצרים. הדרוזים היו מנושאי הדגל של מרד הפלאחים כנגד השלטון המצרי, והמצרים (מוחמד עלי ואיברהים פחה) לא חסו עליהם – הביאו תותחים וצבא, הפגיזו והפציצו, והג'רמק היה אחד הכפרים הדרוזיים שחרבו באותה הזדמנות.

בראשית שנות ה-30 של המאה ה-19 היו קרוב ל-18 כפרים וכפרירים דרוזיים בכרמל. מהם נותרו רק שניים – דאליית אל כרמל ועוספייה. עד היום יש שכונה בכפר בית גיאן שנקראת שכונת ג'רמק ובה מתגוררים צאצאים של אותם דרוזים שחיו במאה ה-19 בג'רמק. לצדם התיישב בשנות ה-30 של המאה ה-19, בחסותו של השלטון המצרי, רב ישראל ב"ק שיצא מצפת יחד עם בני משפחתו ויצר כאן ניסיון ראשון מסוגו של יהודים מהיישוב הישן לעסוק בעבודת אדמה – הוא הקים כאן משק לתפארת. ב-1839 הוא זוכה לביקור מלכותי – מגיעים אליו השר משה מונטיפיורי ואשתו יהודית והם רושמים בזיכרונותיהם את התלהבותם והתפארותם מהמשק החקלאי של ר' ישראל ב"ק. כשהם מגיעים ב-1839 הם מוצאים את צפת חורבנה אחרי הרעש הגדול של 1837, הם באו כדי לראות איך לסייע ליהודי צפת והם מוצאים שם שממה ושיממון, הרס וחורבן נורא, בעלי מומים וכן הלאה, וכאן אנטיזתה – משפחה יהודית יושבת ומעבדת את אדמתה, אוכלת מפריה, מבחינתם זה ממש מחיה נפשות.

הליכה בשביל פסגת המירון

הצפית – עלינו אל פסגתו של הר מירון ונמצאים קרוב ל-1200 מ' - הר מירון הוא הגבוה שבהרי ארץ ישראל המערבית, גובהו 1208 מ'. החרמון הוא 2814 מ'. בשיאו.

באופק ממזרח רואים את רמת הגולן והתילים בנטל ואביטל שכולטים מאוד על קו הרקיע. אם מסתכלים לכיוון הר יבנתי, לכיוון האזור של יער ברייה וממשיכים עוד מזרחה לכיוון רמת הגולן רואים אפילו את תל פארס ואת הצד הקטום שלו מימין, זה הצד שבו חתכו את ההר על ידי מחצבה בצורה ברוטאלית. מימין רואים את הכנרת ואת דרום רמת הגולן מעבר לה.

הנוף הקרוב – אפשר לראות יפה את קו השבר הגיאולוגי שנקרא שבר מירון שמפיל את הנוף במאות רבות של מטרים ביחס לנקודה שבה אנו עומדים ומלווה את המבט מכיוון דרום מזרח, סובב את הר מירון, עושה מן בנה בדרך שבה נסענו לכיוון גוש חלב (גם אותו רואים), הלאה לכיוון צומת חירם – זה הקו השובר או המבדיל בין הר מירון לבין מזרח הגליל העליון.

מתוך השבר הזה מתחתרים שני נחלים – נחל עמוד על ערוציו השונים הולך מכאן לכיוון דרום ונשפך בסופו של דבר לכנרת, והשני שערוציו מתחילים בקו פרשת מים מקומי ברמה שמתחתנו, מתחת אחר כך והופך לנחל גוש חלב, לנחל צבעון ואחר כך דישון, ונשפך גם הוא בסופו של דבר לבקע הסורי אפריקאי בעמק החולה. מכאן שמדברים כאן על קו פרשת מים מקומי ולא קו פרשת מים ארצי. אבל גוש הרי מירון וההר עצמו שאנו נמצאים עליו הם על קו פרשת המים הארצי. מהנקודה הזו כל וואדי וערוץ שיוזר מערבה בסופו של דבר הופך להיות אחד מערוציו של נחל כזיב ונשפך באזור אכזיב לים התיכון. כל ערוץ שיוזר מכאן מזרחה נשפך או לערוצו של נחל דישון או לערוצו של נחל עמוד, אבל בסופו של דבר מגיע לאגם הכנרת ולבקע הסורי-אפריקאי.

מעבר לשבר מירון שנמצא למרגלותינו אפשר כבר לראות את יחידות הנוף של הגליל העליון המזרחי ובהן אחת המרשימות והבולטות ביותר - הר כנען – כל הגוש האדיר שמתאפיין פה ושם במסלע קירטוני ופה ושם במסלע גיר קשה מגיל האיאוקן. האלמנט המרכזי על הר כנען זו העיר צפת, אבל לא רק – רואים גם את יער

ביריה שהוא היער הנטוע השני בגודלו בארץ (בעבר הוא היה היער הנטוע הגדול ביותר אבל היום יער יתיר גדול ממנו). יער ביריה מחזיק שטח נטוע של קצת יותר כ-25 אלף דונם, שמהם נשרפו במלחמת לבנון השנייה כעשירית - כ-2500 דונם כתוצאה מפגיעות של קטיושות.

מעבר להר כנען יש ערוץ עמוק מאוד שמכאן לא רואים אותו, והוא ערוצו של נחל דלתון. נחל דלתון יורד בקצה השטח המיוער שרואים ויוצר עמק מאוד דרמטי שנקרא גם העמוקה - העמוק בארמית. נחל דלתון גם מבחין בין שתי יחידות משנה של הגליל העליון המזרחי - הר כנען מדרום ורמת דלתון מצפון.

מעבר לרמת דלתון יש עוד רמות בזלתיות ששייכות לגליל העליון המזרחי - רמת עלמה, רמות ברעם ויראון, ומעבר לגבול הלבנון רמה גדולה נוספת - רמת דובה. אם מסתכלים לכיוון כללי צפון מזרח אפשר לראות שמהרמות האלה (שגובהן קצת פחות מ-700 מ' מעל פני הים) יש אחר כך התרוממות גדולה מאוד וזה האזור של הרי נפתלי - רכס נפתלי/רמים/מנרה (כל השמות האלה נכונים) ששם שיא הגובה הוא 902 מ' מעל פני הים, כמעט כמו הגובה של הר כנען. שם שיא הגובה הוא בהר שנאן שעליו נמצא מוצב ציפורן, וכאן על שיאו של הרכס, במקום שנקרא הר ביריה (955 מ'), יש גם כן בסיס של צה"ל שמשמש את חיל המודיעין.

תחתיו ממש מושב מירון, המועצה האזורית מרום הגליל, ולידה שני יישובים - בר יוחאי ואור הגנוז (קרוב, מעבר למבנים של המועצה ולאזור התעשייה הקטן). מצד מערב לכביש מרום מושב סיפסופה עם הרבה לולים לאורך הכביש. בהמשך הכביש רואים את הכפר גוש חלב מרום משני גדותיו של נחל גוש חלב, ומעבר לו מושב כרם בן זמרה על שמו של הרב דוד בן זמרה, מורו ורבו של האר"י הקדוש.

ימינה מכרם בן זמרה אגם גדול - אגם דלתון - במקור שלולית חורף שנוצרה על קרקע בזלת (הרמות האלה הן רמות בזלתיות), ולימים חברת מקורות העמיקה את השלולית והפכה אותה לאגם לאגירת מים לצורך השקית שדות ועדרים. מעבר לה רואים אזור תעשייה עם אנטנות, מגדלי מים ומבנים לבנים - אזור התעשייה דלתון (שיכול לשמש גם כתיירים - יש שם יקב מצוין, מגבנה, מקום שמייצר שיכר רימונים). טיפה ימינה מהאגם רואים עוד מושב קטן עם לולים ומעבר לו הר שבראשו עץ בודד. זהו מושב דלתון שאוכלס על ידי יוצאי כורדיסטן ומעליו ההר עם העץ הבודד הוא הר דלתון שם נמצא קברו של רבי יוסי הגלילי. זהו אותו רבי יוסי שיושב יחד עם רבי שמעון בר יוחאי ועם רבי יהודה בר עילאי ושותק כשרבי יהודה בר עילאי אומר 'ראו מה אנשים מעשיה של אומה זו' ובר יוחאי אומר לו 'לא עשו אלא למען עצמם עשו'. הקבר הזה כאן מוזכר כבר מהמאה ה-9 לספירה. יש אזכור של קראי בשם סהל בן מצליח שיושב בירושלים ומוחה נגד התופעה של קברי צדיקים וקדושים ואומר: "אבוי לעין שכך ראתה, מקצת ישראל יוצאים אל הקברים, לנים בנצורים ואומרים: הו רבי יוסי הגלילי רפאני, הו רבי יוסי הגלילי, הבטינני (תן לי פרי בטן) או לנו שכך חזינו".

שביל פסגת המירון - מצפור הלבנון - (שוקם על ידי משפחתו של סגן אוריאל פרץ ז"ל) סכמה מוצפנת ומתארת את גוש הרי מירון והשברים המבקעים אותו - רואים בירוק ובצהוב באמצע את גוש הרי מירון - אלה הם גבולותיו של גוש הרי מירון.

בחלק הדרומי נפילה מאוד דרמטית לבקעת בית הכרם. בחלק הפונה מזרחה שבר מירון, אפשר לראות שהוא עושה תנועת בנה וממשיך לכיוון צפון מערב. היחידה של רמת דלתון, הר כנען והיחידות הנוספות של הגליל העליון המזרחי. ממערב שבר פקיעין שמעבר לו רמת תפן והגליל המערבי. בתווך, באמצע, בין השברים שמדרום, ממזרח וממערב גוש הרי מירון. בתוך גוש הרי מירון, במרכזו, נוצר גרוב גדול שנקרא גרוב בית ג'אן או גרוב כזיב, כאן מתחילים ערוציו העליונים של נחל כזיב.

למעשה אם מסתכלים על הסכמה הזו אפשר לראות שגוש הרי מירון בנוי משני גושים הרריים מורמים וגרוב אחד מורד. הגוש המרכזי של הר מירון מורכב משלושת הפסגות הצפוניות (אדיר, חירם ומירון - אח"מ) וכן מהר בר יוחאי, הר ילל והר מצפה הימים המרכיבים את החלק הדרומי, ואילו החלק המערבי של גוש הרי מירון בעיקרו הוא רכס שנקרא רכס פקיעין אליו נוספות עוד מספר פסגות: הר זבול (נבי סבלאן), הר צפירי - כולם חלק מהרכס המערבי של מה שמכנים גוש הרי מירון.

גוש הרי מירון הוא אנטיקלינה גדולה והורסט גדול. הוא מורם פעמיים: פעם אחת לפני היות הבקע הסורי אפריקאי הוא מתרומם כאנטיקלינה כחלק משדרת ההר של ארץ ישראל (אותם תהליכים שדוחסים ומרימים את שדרת ההר של ארץ ישראל, גם את הגליל, השומרון, יהודה והר הנגב מרימים גם את גוש הרי מירון). האנטיקלינה הקדומה והגדולה הזו נמשכה הרחק לתוך לבנון צפונה ומערבה עד האזור של זרעית ודרומה ומזרחה עד האזור של הר תורען שבגליל התחתון.

בא הבקע הסורי אפריקני, שהוא כידוע הגורם הצעיר והדרמטי בעיצובו של הנוף הארצישראלי, יצר מערכות אדירות של שבירה ובין היתר ניתק את הגליל העליון מהגליל התחתון על ידי נפילה של כ-600 מ' בבקעת בית הכרם, ויצר גם בגוש הרי מירון מערכות של שבירה שחלקן גרמו להתרוממות וחלקן גרמו לירידה. זאת אומרת - האזור של בית ג'אן ירד כגרוב, האזור של הר פקיעין עלה, האזור של הר מירון המרכזי עלה, וכך קרה שעל המבנה האנטיקלינארי הקדום נוצר גם מבנה של הורסט גדול במרכזו יש גרוב קטן - הגרוב של בית ג'אן.

כל הדבר הזה - האנטיקלינה הגדולה, כלומר הקמר הגדול, ואחר כך מערכת השבירה וההתרוממות של אותו הורסט גדול, כל אלה יוצרים את הגוש המורם והמשמעותי ביותר בארץ ישראל המערבית. בגוש הרי מירון יש 12 פסגות שגובהן מעל 1000 מ', כולל הפסגה שאנו נמצאים בסמוך לה וגובהה 1208 מ'. אין בשום מקום אחר בארץ, לא בהר הנגב, ביהודה או שומרון רצף משמעותי של 12 פסגות שמגיעות מעל ל-1000 מ'. יש בהר הנגב, בהרי יהודה ושומרון פה ושם מקומות שנוגעים ב-1000 מ', אבל אין בשום מקום אחר בארץ גוש הררי כל גדול ומשמעותי שמגיע לגבהים שכאלה.

לגוש הרי מירון יש תכונה נוספת חשובה לענייננו (חשובה גם לחי, גם לצומח וגם לתולדות האדם) אם מושכים ומותחים אותו צפונה הוא מתחבר באופן ישיר לאזורים גבוהים ונישאים שנמצאים מצפון לו. הכוונה בעיקר לשני רכסים גבוהים - הר הלבנון שגובהו מעל 3000 מ' והר מול הלבנון ששיאו הוא החרמון ששיאו 2814 מ'. יותר מזה, אם נלך עוד צפונה, הר הלבנון והר מול הלבנון מתחברים להרי הטאורוס, להרי הפונטוס ולהרי האנטי-טאורוס שהם חלק מהאורוגנזה, מהקימוט האלפיני. כלומר שמדובר כאן, עד כמה שזה נשמע

מוזר, בגוש הררי גדול בארץ ישראל שאמנם הגבהים בו לא הרבה מעל 1000 מ' (עדיין מעל 1000 מ' זה לא רע), אבל יותר חשוב שהוא מתחבר מצפון לרכסים הגבוהים ביותר שאנחנו מכירים באזור.

מעט מדיום לנו נפילה של 600 מ' לבקעת בית כרם, והנפילה הזו כבר מוציאה אותנו מתחומם של הרים גבוהים לתחומם של הרים נמוכים, ברמה של גבעות. 600 מ' זה שיאו של הגליל התחתון. המשמעות היא שמיני חי ומיני צומח שמוצאם בהרים הגבוהים מסוגלים לאט-לאט להזדחל דרומה ודרומה, דרך הרי הטאורוס, הרי הלבנון, הרי מול הלבנון ובסופו של דבר להגיע עד כאן (ולא יותר) ולמצוא כאן במידה מסוימת איזשהם תנאים מתקבלים על הדעת של הרים גבוהים ולשרוד כאן, ולו כאוכלוסיות מייצגות בלבד.

למשל - בגוש הרי מירון יש 2-3 נקודות בהן ניתן למצוא אדמוניות חורש, ברכס הקציקר בטורקיה אפשר לראות מרבדים שלמים של אדמוניות, כולל אדמוניות אפילו לבנות. לכאן הן מגיעות בהתגנבות יחידים. אם נחפש טוב-טוב נוכל למצוא את כאן את נמנמן העצים, שהוא סוג של מכרסם קטן בצבעים שחור-לבן שבונה את קניו על צמרות עצים. הסיבה לכך היא שהוא לא רוצה להיקבר בשלג העמוק ששורר בחורף במקומות שמהם הוא בא. כאן הוא נמצא כאוכלוסייה מאוד קטנה. דלקים מגיעים אלינו מצפון, ומאחר שהחיה הזו היא די אפורטוניסטית היא מצליחה גם להתגנב מעבר לגוש הרי מירון והיום מוצאים דלקים גם בגליל התחתון ואפילו טיפה יותר דרומה. דלק זה טורף קטן עם זנב ארוך ממשפחת הסמוריים. בארצות הצפון הוא מעלה פרווה מאוד יפה, דומה לנמייה. רקפת יוונית מגיעה לכאן - סוג של רקפת קטנה שמוצאים אותה רק באזורים של הרים גבוהים, בארץ ישראל נמצאת רק בשני מקומות - בגוש הרי מירון וביער אודס שבדרום רמת הגולן. כמו כן מוצאים כאן את גבעונית הלבנון ומינים נוספים שחלקם מסוגלים להסתגל ולעבור טיפה דרומה מכאן. גבעונית הלבנון למשל מגיעה עד לגלבע, אבל המקום שבו מוצאים יחסית הרבה גבעונית הלבנון זה באזור של גוש הרי מירון.

כמובן, החורש הים תיכוני שכאן זוכה לתנאים מועדפים של הרבה גשם, חורף ארוך וכן הלאה, ומתפתח כאן בתנאים טובים לחורש מאוד יפה, עשיר ומפותח. מבחינת החורש הים תיכוני גוש הרי מירון מאפשר התפתחות של כל מיני הצומח של החורש הים תיכוני - מאלון מצוי, דרך כליל החורש, אלה ארצישראלית, אלון תולע, עוזרר קוצני (מין צפוני עם תפוחים קטנים), קטלב, ומינים נוספים של שיחים, מטפסים, בני שיחים שכולם נמצאים כאן.

כמדריכים כדאי להכיר את עצי החורש וכשהולכים עם קבוצה לקחת עלה מכל עץ - העלים הם בדרך כלל מאוד שונים בצורתם. כשהעין הבלתי מיומנת מסתכלת על החורש הים תיכוני זה נראה ירוק אחד גדול, כשבעיקר מה שצובע אותו בירוק הוא האלון המצוי שהוא ירוק עד והוא הנפוץ ביותר כאן. אפשר להראות למשל שהעלה של אלון התולע הוא לחלוטין שונה מהעלה של האלון המצוי. כשמסתכלים טוב רואים שהחורש הוא מאוד מגוון - זו גם הגדרתו של חורש ים תיכוני - שהוא מגוון ומרובה מאוד במינים, שכל המינים חיים ביחד, עליהם יש מטפסים וביניהם יש שיחים ובני שיחים, ואף אחד מהם לא מצליח להגיע לצורת השיא שלו, כולם נשארים ברמת הביניים. במערת פער למשל ראינו לאיזה גודל יכול להגיע אלון מצוי כשהוא מקבל את התנאים האידיאליים.

גם ברמה האנושית גוש הרי מירון וסביבתו היה האזור המגוון ביותר מבחינת אוכלוסיות, וייצג במידה רבה את האוכלוסיות שנמצאות מצפון לנו. היו כאן צ'רקסים שהגיעו מאוחר (בשנות ה-70 של המאה ה-19 והתיישבו כאן), דרוזים שהגיעו מאזור לבנון בעיקר והתיישבו כאן, היו כאן גם עד מלחמת הקוממיות מתואלים - השיעים של דרום לבנון שחיו לא רחוק מכאן במספר כפרים, היו נוצרים מרונים שמוצאם בכלל מלבנון, וגם אוכלוסיות נוספות. כל אלה גם כן אפיינו את המרחב שסביב הגליל העליון וגוש הרי מירון כאיזושהי תמונת מצב שבכלל שייכת למה שנמצא מצפון לנו ולא ממש למרחב שמדרום לנו. כך שגם בהקשר האנושי והתרבותי מוצאים באזור הזה מגוון יחסית גדול של אוכלוסיות.

דבר נוסף, היום רואים את גוש הרי מירון כשמורת טבע, בצורתו המוריקה והמפותחת כאזור לשמירת טבע. מי שסייע מאוד בעניין הזה הייתה ממשלת המנדט הבריטי. הבריטים ראו בגוש הרי מירון שמחזיק שטח של כ-100 אלף דונם, שמורה גדולה למדי, שמורת יער לשימור. לבריטים לא הייתה רשות שמורות הטבע או רשות הטבע והגנים אבל הייתה להם מחלקת יערנות שאחד מהתפקידים שלה היה שימור החי והצומח הטבעי. הבריטים החליטו שאת גוש הרי מירון בשל התכונות שהוזכרו - אזור הררי גבוה, אזור שמחובר בחבל טבורו לאזורים הרריים גבוהים שנמצאים מצפון לנו, הוא אזור שצריך לשמור עליו.

הבריטים לא הקפידו על שמירת הטבע כפי שהוא ובמקומות שבהם היו קרחות הם הכניסו ייעור. אז יש בגוש הרי מירון כל מיני חלקות יער שבהם מוצאים ברושים וערערים שקי"ל לא נוטעת, אבל הבריטים בזמנם עוד נטעו. כמה שנים לאחר הקמתה של מדינת ישראל, קמה רשות הטבע והגנים או רשות שמורות הטבע כפי שהיא נקראה בגלולה הראשון, ובמקביל לה קמה עמותה שנקראה החברה לשמירת צמחי הבר בארץ ישראל, לימים החברה להגנת הטבע. גם מדינת ישראל ומוסדותיה אלה החליטו שגוש הרי מירון הוא מקום שיש לשמר אותו כשמורה חשובה ביותר והכריזו על כ-100 אלף דונם באזור כשמורת טבע.

מוטי אביעם שהיה בעבר מדרוך בבית ספר שדה הר מירון ועוסק בארכיאולוגיה של הגליל מזה שנים רבות, ערך בזמנו סקר בין פסגת המירון לבין בית ספר שדה נריה שנמצא מתחתינו ולידו יש חורבה שנקראת חורבת חוממה - חורבת היונה. הוא מצא בקטע הזה בלבד, במדרון הזה, 35 גתות לדריכת ענבים ליי. גתות לדריכת ענבים ליי זה אומר שהיו כרמים בסמוך לגת, שכן גת (בשונה מבית בד) נמצאת תמיד בכרם, שכן אי אפשר לקחת ענבים ולהוביל אותם למרחק של ק"מ כי אז מקבלים לכל היותר את הקליפות ואת הזג. לכן דרכו את הענבים בכרם. עצם העובדה שמוצאים על פס אחד, על ול אחד כ-35 גתות זה אומר שבתקופה הביזנטית ההר הזה היה מבורא לחלוטין הורידו את היער, ההר היה עטוף סביב-סביב בטרסות ואנשים גידלו על כל מורדותיו של הר מירון ענבים ליי שזה היה הגידול, בה' הידיעה, של התקופה הביזנטית, והביא הרבה מאוד הרבה מאוד עושר, הכנסה ורווחה כלכלית למי שעסק בו. בתקופה הביזנטית גם בהר הנגב מוצאים גתות, בממשית, בעבדת, בשבטה, ובמקומות אחרים. גם בכרמל מוצאים עיבוד בקנה מידה רחב, גם רמת הגולן שהיא אזור שוליים מאוכלסת בצפיפות - הסיבה היא שארץ ישראל לראשונה בתולדותיה, פתאום, מעניינת לא רק את תושביה אלא מיליונים רבים של אנשים בעולם הביזנטי שלפניו ארץ קטנה ונידחת בלבנט הפכה

עבורם למקום שבו פעל וחי המשיח בכבודו ובעצמו, ואם מגדלים שם יין אז הם מוכנים לשלם את מיטב כספם כדי לשתות ממנו, למרות שהיין לא היין האיכותי ביותר, אבל מרגע שהענבים גדלו על האדמה שעליה דרכו רגלי האדון זה הופך את היין למשהו שראוי לשלם עבורו. כשיורדים דרך הסבך והחורש מוצאים על הר הרבה מאוד שרידים של חקלאות קדומה – טרסות, גתות, שומרות וכן הלאה.

שומרה - מבנה קטן שבונים בשטח חקלאי, בדרך כלל במקביל לבניית טרסות מאבני סיקול ועיזוק. מיתרת האבנים בונים שומרות – מקום שאפשר גם לגור ולישון בו בעונה החקלאית ולאחסן בו למשך כמה שעות בקרירות יחסית את התוצרת החקלאית.

אחד הדברים שנפלו הכי חזק עם הכיבוש הערבי היה גידול היין שכן המוסלמים לא שותים יין. ברגע שהאסלאם השתלט על ארץ ישראל התחילה ירידה בחקלאות של הארץ, ואחר כך, לאחר רעש האדמה של 749 וחילופי הגברי בין בית אומיה ובית עבאס ב-750, ארץ ישראל בכלל יצאה מהנתיב המרכזי. הבירה עברה מדמשק לבגדאד וארץ ישראל הוזנחה במשך הרבה מאוד שנים ועמדה בהזנחה זו למעשה עד העת החדשה. אז כמובן כל אותם אזורים שוליים – הכרמל, רמת הגולן, הר הנגב והר מירון המאוד קשה לנגישות, אלה היו המקומות הראשונים שהוזנחו. במקומות שבהם אנשים יכלו להתישב בצורה מתקבלת על הדעת שם המשיכו לשבת. אבל האזורים שהיו בעבר אזורים פוריים למרות תנאיהם הלא טובים, בגלל הקדימות והעדיפות בתקופה הביזאנטית, אלה ירדו כעת מגדולתם, ננטשו והחורש שב וכבש אותם מחדש.

בית היערן - כשהבריטים הכריזו על המקום כשומרת יער הם הקימו כאן גם בית יערן והושיבו יערנים בריטים שישמרו על המקום – שלא יכרתו עצים ולא יפגעו בנוף הטבעי. לימים מדינת ישראל לקחה את התפקיד הזה, בהתחלה הקרן הקיימת ואחר כך רשות הטבע והגנים, שירשו את בית היערן.

בשנות ה-50 פעל במגידל שאמס נגד הסורים מרגל דרוזי בשם יוסף ספאדי מטעם המוחבארת - המודיעין הישראלי. בשלב מסוים המודיעין הסורי עלה עליו, והמוסד מבעוד מועד הצליח לשלוף אותו ממגידל שאמס ולהביא אותו ארצה. מכיוון שהאיש היה איש חם מזג מאוד והכיר את מזגו החם, הוא אמר שלא יוכל לגור בשום כפר דרוזי בארץ, שכן לא יסתדר ולא יהיה שם בן בית, לכן ביקש לשבת במקום שבו לא יגרום לאף אחד נזק ושאלו אחד לא ידבר איתו יותר מדי.

לקחו את יוסף ספאדי ואת בני משפחתו, נתנו לו את בית היערן והושיבו אותו כשומר יערות מטעם קק"ל. בשנות ה-50 פעלו כאן חוליות של המודיעין הסורי, חלקן אפילו בסיוע של ערבים מישראל, ומתישהו ב-56/55 חוליה של המודיעין הסורי, במקרה הזה חולייה שהופעלה על ידי ערבי מעראבה בשם חרבאווי, הגיעה באישון לילה לביתו של יוסף ספאדי, נכנסו לביתו בעודו ישן (הוא היה אחרי יום עבודה, רכב כאן עם סוס כל היום ושמר על היערות), אמרו לאישה שהייתה ערה לשתוק שלא יאונה לה כל רע, ניגשו למיטה ירו לו בראש, נעלו את הדלת מבחוץ, ואמרו לאישה שאם היא מנסה לצאת מהבית על אור הבוקר הם יחסלו אותה. בבוקר את יכולה לצאת לאן שאת רוצה והחוליה נעלמה.

אותה חולייה ממשיכה לפעול בגליל. בראשית שנות ה-60 כוח של משמר הגבול, שמובל על ידי בדואי בשם אבו מוסא דיאב גדיר משבט שנקרא ערב אל חוגיראת בגליל התחתון, עולה על עקבותיה של אותה חולייה. מתפתח מרדף של 18 שעות בסופו אבו מוסא מגיע, הוא קצת מקדים את הכוח, למערה שנמצאת לא רחוק ממושב מירון ומוזהה את העקבות נכנסות לתוך המערה. הוא פורץ באש לתוך המערה, מחסל את ארבעת אנשי החוליה, חוטף כדור בעין, נפצע אנושות, נלקח לבית חולים, מצילים אותו, הוא מאבד את עינו אמנם. אחר כך הוא חוזר לשירות צבאי ומשרת עוד הרבה שנים, זוכה בפעם הזאת לעיטור מופת, ועוד פעם, כעבור כמה שנים עם עין אחת, לעוד עיטור מופת. אבו מוסא דיאב גדיר גר כל חייו בצריף על רכס יוטבת בין הררית ליודפת.

הבחור הזה העמיד צאצאים רבים שכל ילדיו, בלי יוצא מן הכלל, הפכו לקצינים ביחידות החי"ר הטובות ביותר של צה"ל. איש מיוחד, משפחה מיוחדת. כך נסגר המעגל סביב בית היערן.

במשך שנים בבית היערן ישב פקח של רשות שמורות הטבע והגנים שהתגורר שם ממש (הבית הוכשר למגורים). לפני כמה שנים טובות היה אינסידנט עם פקח אחר שגר בנחל עמוד. רשות הטבע והגנים הגיעה למסקנה שאם לא מוציאים אותו עכשיו מהבית כבר אי אפשר יהיה להוציא אותו אף פעם. בנוסף לזה התהלכו שמועות שהוא מגדל גידולים אקזוטיים בנחל עמוד. אז הוציאו אותו וקיבלו החלטה פורמלית ברשות הטבע והגנים שאין יותר סטאטוס של פקח דייר, פקחים שגרים בתוך שמורות. אז גם בית היערן יצא מכלל שימוש והיום הוא עומד נטוש וסגור ללא כל שימוש.

נקודת פיצול השביל - תחנת צומח וגם תחנה טכנית שכדאי לעצור עם הקבוצה, שמא חלק יילך בדרך הלא נכונה ויאבד קשר עם יתר הקבוצה. פיצולי שבילים זה מקומות שצריך להיות בהם ערניים.

אחד העצים המעניינים והנפוצים ביותר בחורש הם תיכוני הגבוה זהו אלון התולע. אפשר לזהותו בקלות בלי להסתכל על העלים, על פי גזעו המאוד ארוכים. מכל העצים בחורש הם תיכוני אלון התולע מעמיד את הגזעים הארוכים והישרים ביותר. זו גם הייתה אחת הסיבות לכך שהוא היה מהנכחדים ביותר מבין עצי החורש הם תיכוני, שכן הוא מצוין לקירוי בתים ויכול היה לקרות מפתחי קירות גדולים. כששלמה רצה לקרות מבנים גדולים הוא היה צריך לייבא ארזים מלבנון. כאן יש משהו שיכול להגיע ל-8-6 מ' – יכול ליצור מפתח של ממש. זו בתקופה בה לא היו יציקות בטון והקירוי היה בשתי וערב – קורות עבות, עליהן קורות דקות יותר, עליהם בוך עם קש ועל זה עברו עם מעגלה מדי שנה בבוא הגשם או בטרם בוא הגשמים.

אלון התולע ניכר גם בעלה שלו - העלה הוא לא כל כך גילדני כמו של האלון המצוי. יש לו מאחורה מרכיב פרוותי והוא גם זה שנותנת לו את הגוון הבהיר יותר בחלק האחורי. בחלק הקדמי רואים את הירקרות הכלורופילית. העלה משונן מעט, לפעמים קצת יותר ולפעמים פחות, ולכן השינון יכול להטעות.

דבר נוסף, אלון התולע הוא גם עץ שעומד בשלכת, כלומר שבחלק מימות שלה הוא עומד ללא עלים והוא מלבלב תוך כדי האביב ולקראת הקיץ. זהו לבלוב שמעיד על כך שבמוצאו או בזיכרון הגנטי שלו הוא זוכר מקום מאוד קר ומושלג, מקום שבו בחורף לא כדאי לצמח עלים כי הם פשוט יקפאו וישברו. לכן הוא משיר את עליו בחורף ומגדל אותם בקיץ. אם הוא היה עושה על פי ההיגיון המקומי כאן הוא היה צריך לעשות בדיוק להיפך – בקיץ הקשה והיבש הוא היה צריך להשיר את עליו ובחורף שהוא נוח הוא היה צריך לצמח את עליו

ואז היו לו מספיק מים וכן הלאה. אותו דבר גם אלון התבור, שגם הוא מגיע ממקומות צפוניים יותר ולכן גם הוא עומד בשלכת בתקופת החורף.

יש מינים שעומדים בשלכת דווקא בתקופת החורף כי מוצאם ממקומות מאוד חמים – למשל שיטה מלבניה, שמוצאים 8 ריכוזים שלה בארץ כשהריכוז הכי צפוני שלה בעולם נמצא בתל שמרון ליד נהלל. היא משירה את עליה בחורף, כי בהיותה אפריקאית במקור קר לה מדי בחורף הארצישראלי של הגליל התחתון. זאת אומרת שהשרת העלים בחורף יכולה להיות או בגלל מוצא מאזור מאוד חם או מאזור מאוד קר. גם הבלוט שלו אלון התולע הוא בלוט חלק ומאורך שכמעט אין לו את הקוצים המאפיינים את האלון המצוי. אם מוצאים בלוט שהוא חלק באופן יחסי בספלול שלו ומאריך בבלוט שלו אז מדובר באלון התולע. למה נקרא שמו אלון תולע? על אלון התולע, כמו על עצים רבים אחרים, למעשה על רוב מיני העצים, מוצאים עפצים. עפץ זה סיכול אותיות של פצע. עפץ נוצר כאשר חרק עוקץ איבר מאברי הצמח, על פי רוב את העלה ועל פי רוב בעוד זה מאוד טרי, מטיל לתוך מקום העקיצה את ביציו והופך את העלה כך לפונדקאי עבור הביצים שלו. אחר כך הזחלים שיצאו מתוך העלה יאכלו אותו, יחיו ויגדלו בתוכו עד שהם יצמחו כנפיים ויצאו לצורת הבורג שלהם וחוזר חלילה.

כאשר העלה, נעקץ הוא מיד מגיב בהפרשה של הורמוני גדילה בריכוז גבוה למקום העקיצה. הורמוני הגדילה גורמים לעלה להתעוות ולגדול סביב נקודת העקיצה, ובמקום עלה, במקרה של אלון התולע, מוצאים מעין כדור – תחילה ירקרק ואחר כך משנה את גווניו לחום.

על חלק מאלוני התולע הוא יהיה כדור עירום ועל חלקם הוא יהיה מעט שעיר, בדומה לליצי. בתוך הכדור הזה הזחלים יבקעו מן הביצים, יאכלו את מה שיש שם, יגדלו, וכאשר יגיעו לצורת הבורג הם יקדחו לעצמם חור ויצאו החוצה לגלגול חדש. במקרה הזה ובמקרים רבים אחרים החרק העוקץ הוא סוג של צרעה הנקראת **צרעפצית** - צרעה שעושה עפצים. זו צרעה קטנה, לא עוקצת, לא מוכרת, והיא מטפלת בעלים של אלון התולע. בני האדם שסקרנותם תמיד הייתה גדולה והביאה להם הרבה מאוד פיתוחים והמצאות לקחו את העפצים והתחילו לבדוק מה אפשר לעשות איתם. קודם כל הסתבר שכאשר לוקחים וכותשים את העפץ בעודו ירוק, כשהתולעים עדיין נמצאות בו (זה גם מה שנתון לו את השם אלון תולע, שכן יש בתוכו תולעים), אז מקבלים צבע אדום שאפשר לצבוע איתו בדים מבלי שידהו.

צבע אדום וצבע תכלת היו צבעים מאוד יקרים ותעשיית הארגמן והתכלת מאותם ארגמונים שגדלים בחוף הים התיכון הייתה תעשייה שהכפילה את משקלה עשרת מונים בזהב. לכן אחד השמות בעברית לאדום הוא תולענה, ומכירים את השם תולעת השני (שני, ארגמן, אדום, תולענה – אלה הם כולם כינויים לגיווניו השונים של הצבע האדום).

כמו כן למדו בני האדם שאם לוקחים את העפצים, כותשים ומשרים אותם במים מקבלים מים עשירים בחומר שנקרא טנין. יש בצומח חומר שנקרא טנין שתפקידו לעשות לא טעים בפה ולתפוס את הלשון – ליצור תחושה של כיווץ בפה. זה נועד להגן על הצומח מפני מי שרוצה לאכול אותו. בתוך הגזע, בעלה ובפרי בוסר יש טנין כי הצמח לא רוצה שיאכלו את הפרי שלו לפני שהוא הבשיל. אחרי שהפרי מבשיל הטנינים נעלמים, הסוכרים גבוהים, אז הוא מאוד טעים למאכל - זה מה שהצמח רוצה כשהזרעים מוכנים – שיאכלו ויחברנו את הזרעים וכך הם יופצו.

כשבני האדם גילו שכשכותשים את העפצים שיש בהם ריכוז גבוה של טנין ומשרים את העיסה בתוך מים, מקבלים מים עשירים בטנין שהקדמונים קראו להם מי מילין – כי הכינוי של העץ בפי חז"ל היה מל או מילין (חז"ל גם אומרים 'סימן להרים מילין'. גם בערבית אלון תולע נקרא מל או מלות).

מי מילין התגלו כמים שימושיים בתעשיית הבורסקאות - ניתן לעבד איתם עורות. דבר נוסף, גילו שכשלוקחים את מי המילין ומערבבים אותם עם חומר שנקרא גופרת ברזל (חומר המופק מעפרות ברזל) מקבלים צבע שחור שאיננו דוהה. צבע זה שימש את חז"ל לכתב סופרים - כדיו סופרים. השתמשו בו לכתוב ספרי תורה, תפילין, מזוזות וכן הלאה.

חז"ל אומרים שאם אתה מעבד עור לשם קלף לכתובה אל תעבד אותו בעזרת מי מילין, כי אז כל העור יהיה ספוג בהם ואם תטפטף טיפה של גופרת ברזל בנקודה כלשהיא ייווצר מיד כתם שאיננו יורד. אם רוצים לעבד את העור לצרכים אחרים אז בעיה לעבד אותו במי מילין, אבל אם רוצים לעבד אותו לשם קלף כתיבה יש חומרים אחרים שבעזרתם אפשר לעבד את העורות, כולל אפילו שתן של בעלי חיים.

עוד עולה מספרות חז"ל שהחכמים היו כותבים אחד לשני מכתבי סתרים – היו לוקחים מי מילין, כותבים איתם טקסט מסוים על גבי קלף ושולחים לחברם שאמור לקרוא מה שכתוב שם. אם מישהו היה פותח הוא היה רואה קלף מגולגל שלא כתוב עליו כלום. אולם כשהגיע הקלף לאדם שאמור לקרוא ויודע שמשוה אמור להגיע אליו, היה לוקח מים של גופרת ברזל, שופך על הקלף ובכל מקום שהיה כיתוב במי מילין האותיות היו קופצות לעין. עד כדי כך העץ הזה הוא חשוב.

חזזיות – מוצאים אותן על העצים במקומות רבים. חזזית היא סימביוזה בין אצה ופטרייה שחברו יחד ויצרו קשר בל ינותק. חזזיות כאלה מוצאים בכל מיני צורות – גם הצורה הנפוצה על עצי החורש הים תיכוני, גם הכתמים הלבנים והכתומים שמוצאים על סלעים הן חזזיות, יש אלפי צורות של **חזזיות** - פרופסור גרטי, ישראלי שהוא החוקר הגדול ביותר בעולם בנושא חזזיות, גילה שזה אורגניזם כל כך מוצלח שהוא יודע להסתדר בכל מקום בגלובוס, כולל 40 מ' מתחת לכיפת הקרח של אנטרקטיקה שם קדח ומצא חזזיות, ואפילו בלועות של הרי געש שנחשבו אזורים סטריליים לחלוטין בגלל החומציות והחום הרב. עם זאת כל חזזית ובית הגידול שלה. לא כל חזזית מתאימה לכל בית גידול.

החזזית, אם כן, יודעת לחיות גם בתנאים שהם מאוד מאוד קיצוניים. החזזית הזו, הנמצאת בחורש הים תיכוני – כבר שבעים שלושה מאז שירד גשם אחרון, היא כרגע אבק, מתה לגמרי. אולם אם שופכים עליה מים היא מקבלת מיד צבע ירוק, לא מתפוררת, חיה ונושמת. למעשה החזזית מעולם לא מתה אלא רק הורידה את המטבוליזם שלה כמעט לאפס, שרדה פה את כל הקיץ, שכן עומדים לפניה חודשים רבים בלי גשם, ובגשם הבא תתעורר לחיים כאילו לא קרה שום דבר.

החזזית לא אמורה לחסל את העץ אלא רק להיות דיירת עליו. במקומות מסוימות רואים שהן מתרבות ברמה כזאת שהם פוגעות בעצים, אבל בוטנאים טוענים שהן כנראה מתלבשות בעיקר על עצים שנמצאים כבר ממילא במצב של גסיסה, ואז הן יודעות לנצל גם את החומר האורגאני של העץ לשם קיומן. העץ לא מקבל כלום. באופן כללי זו אמורה להיות שכנות ששניהם לא יוצאים ממנה נשכרים או נפסדים. שיתוף הפעולה, הסימביוזה בין האצה לפטרייה - הצבע הירוק, הכלורופיל, בא מהאצה בלבד כי לפטרייה אין כלורופיל. פטריות הן טפילות וניזונות מרקב. הן אינן מייצרות ייצור ראשוני. לאצה לעומת זאת יש כלורופיל שאיתו היא יודעת לעשות פוטוסינתזה – לקחת שלושה חומרים אנאורגאניים (מים, CO₂ ואנרגיית אור) ולהפוך אותם לחומר אורגאני. זה הפלא שבצומח - אין אף ייצור חוץ מצמחים ירוקים שידע לעשות את זה, ועל הבסיס הזה בנוי כל עולם הצומח וכל עולם החי. כאן הפטרייה יודעת לעשות את מה שהיא הכי מומחית בו - לקחת ולקשור מים, אפילו לחות קלה שבאוויר, האצה יודעת לעשות פוטוסינתזה, ויחד הן חיות בקשר בל ניתוק ומסוגלות לשרוד.

דבר נוסף שגרטי היום חוקר בעולם – הוא מבחין שחזזית שחיה בחורש היס תיכוני אם יכניסו לה שינוי בגזי חממה ובאיכות המים, היא מיד תגיב - כלומר שהיא מאוד עמידה ומצד שני מאוד רגישה לשינויים קלים שחלים בסביבה הטבעית שלה. מה שהוא מנסה לבדוק במעבדות היום זה האם השינוי שהחזזית עושה הוא אמפירי – כלומר האם אפשר למדוד ולכמת את השינויים החלים בחזזיות כשתנאי הסביבה משתנים. אם אכן יצליחו למצוא את המדידות והאמפיריות בעניין, אז יודעים שבכל מקום בעולם (מכיפות הקרח של אנטרקטיקה, לועות של הרי געש והחורש היס תיכון) יש מכשירי ניטור שלא צריך לדאוג להם – רק לקחת דגימה מדי פעם, לקחת למעבדה וללמוד על השינויים בתנאים האקולוגיים בסביבת החזזית.

עצבונות החורש – בדרך כלל מוצאים אותה עם עלים מאוד גילדניים ודוקרניים. היא נקראת עצבונות החורש כי עליה נראים כמו דמעות, כי היא עצובה. היא צומחת בקרקעית החורש, אין לה איברי טיפוס, אז היא סובלת ממחסור באור, כי כל מי שנמצא אליה גונב לה את מנת האור שיכולה להגיע לקרקעית החורש, והיא זקוקה לאור לתהליך הפוטוסינתזה שלה. כתוצאה מכך היא יצרה לעצמה פנטס פנטסטי – היא השירה ונפטרה מכל עליה, שכן מדובר באיבר מאוד בזבזני – הוא נושר וצריך להצמיח חדש ואילו היא צריכה להיות מאוד קשוחה וחסכונית, כי היא נאבקת עם האחרים ואין לה יכולת כמו לקיסוסית לטפס למעלה ולהגיע אל האור, היא צריכה לשרוד בקרקעית החורש.

אז היא השירה את כל עליה ונפטרה מהם, אבל לקחה את ענפיה, שהם איברים יציבים שלא נושרים, עיבתה אותם והפכה כל אחד מהם לעלה מדומה. כל ענף/עלה שלה פונה לכיוון אחר בהדרגה סביב-סביב, כך שכל טיפת אור שתחדור מכיפת החורש אל קרקעיתו תיקלט בחלק מעליה של העצבונות בכל שעה משעות היום, בכל זווית מזוויות השמש – היא תמיד תצליח לקבל את המקסימום, המרב והמיטב ממה שהשמש נותנת. כדי לדעת שמדובר בגבעול מעובה ולא בעלה כדאי למצוא שיח עם עלים יותר בוגרים ועדיף כזה שיש עליו פרי, שהוא מן כדור אדום, גדול ומרשים. אז אפשר לראות שהפרי לא צומח מנקודת החיבור בין העלה לגבעול לכאורה, אלא ממרכזו של העלה. ההגדרה הבוטנית של עלה – שבחיקו יש ניצן. מהניצן בא הפרח, ומן הפרח בא הפרי, כלומר הפרי תמיד יהיה בנקודת החיבור שבין העלה לגבעול – חיקו של העלה.

אם מוצאים שהפרי, או הפרח קודם לכן, באים ממרכזו של "עלה" ולא מחיקו זה אומר שהעלה איננו עלה אלא (במקרה הזה) גבעול. אם מסתכלים טוב במקומות שיש פרי של עצבונות החורש ניתן להבחין בעלה שרידי קטן ומנוון שנמצא באמצע. לעצבונות החורש יש קרוב משפחה תרבותי שנקרא רוסקוס. החקלאים הרי מנסים להתפרנס כמו כל בני האדם והחקלאות לומדת מהטבע. כמו שהביאו מארה"ב את העגבניה שגדלה בר בעבר ועשו כל מיני פיתוחים גנטיים כאלה ואחרים, כך גם בעולם צמחי הנוי – פרחים וכיו"ב.

בדרך כלל מוצאים משהו בטבע וממשיכים לטפח אותו בדרכים שונות. מאחר ועצבונות החורש הוא בן בית בארץ התחילו לגדל מתישהו בשנות ה-60 קרוב משפחה שלו, שנקרא רוסקוס. העלים דומים בצורה אך גדולים בהרבה וגם נעשים בתקופה של ההתחממות ירוקים כהים וגילדניים.

זה צמח טוב לחקלאים בארץ גם כי הוא גדל בחורף – מוציא ענפים חדשים וירוקים גם בחורף - וגם משום שאין צורך לתת לו מים, לא בחורף אש יש מספיק גשם ולא בקיץ שאז הוא נעשה כהה מאוד, גילדני ונכנס לתרדמה. כלומר שזה גדול מצוין מבחינה מסחרית ואגרוטכנית. הוא מאוד מבוקש בשווקים כחומר ליווי לבוקטים (סידורי פרחים). הוא נותן את הירוק ונורא קל לסדרים להתעסק איתו בגלל כיוון העלים והענפים שהם גם מאוד יציבים ולא מסתבכים אחד בשני.

זה הגידול הירוק הכי ותיק שיש ליהודים בארץ, הכי טוב והכי שורד מבחינה מסחרית. לאיתמר יש כ-70 דונם. בעבר, בימי אגרקסקו, כשעוד הייתה קיימת, היו שולחים בקרטונים גדולים ששטו חודש בים לנמל ניו יורק, חודש ושבו נוסף לנמל טוקיו ואחר כך זה עוד היה מחזיק בבתי הלקוחות עוד זמן רב.

תצפית – אפשר לראות את המבנה של הגליל התחתון המרכזי - רכסים ובקעות – דווקא מה שרואים כאן זה טעות אופטית, שכן הקרוב ביותר זה הר כמון שהוא הגבוה ביותר, הרחוק ביותר זה גוש הרי נצרת שהוא מהממוכים, אבל מכאן זה נראה הפוך. אפשר לראות יפה את הר תבור בקצה המזרחי של גוש הרי נצרת – אפילו אפשר לראות את כנסיית הטרנספיגורציה.

נסיעה לחורפיש

תחתינו נחל מורן, שתחילתו בבית ספר שדה הר מירון, יורד ונפגש לא רחוק מכאן עם נחל נריה שבא מן הצד השני של שלוחת נריה. השם מורן - כי יש כאן שיחי מורניים גדולים שפורחים בתוך ערוץ הנחל. בדרך כלל מוצאים את המורניים כצמח נוי כחלק מגדר חי או משהו מן הסוג הזה, אבל כאן המורן נמצא במקומו הטבעי. משמאל אפשר לראות את מפגש הנחלים – מורן ונריה. יש עוד ערוץ אחד שמגיע מכיוון בית ג'אן – זהו ערוצו של נחל כזיב עליון שמגיע מתוך הגרוב הזה ומתחבר כאן אל מורן ונריה, וקצת למטה יותר אל נחל חירם, וכולם ממשיכים מערבה כנחל כזיב.

השם הר נריה הולך אחרי השם הערבי – הר א-תנוריה. יש כאן חורבה שנקראת חירבת א-תנוריה, לקחו את השם הערבי ועשו לזה שינוי לחורבת נריה. השם א-תנוריה הוא כשמה של שמלה רחבה בערבית, והסיבה לכך

שההר נקרא א-תנוריה היא שיש כאן חורבה שאבניה פרוסות על המדרון כמו מניפה, כמו מעין שמלה. השמות הערביים הם מאוד אסוציאטיביים.

על הרכס משמאל אפשר לראות כיפה בולטת – זהו אחד משיאיו של רכס פקיעין והוא נקרא גם הר פקיעין. הכיפה למעלה זה מן שן סלע, מצוק סלע גדול שאפשר לטפס עליו. הדבר היפה הוא שפורמאלית ב-10 במאי כל שנה פורח שם השושן הצחור – זה אחד מהמקומות שבהם פרחי השושן הצחור פורחים.

חורפיש

הפרויקט התיירותי בחורפיש – יש בתוך הגרעין העתיק של הכפר פרויקט מעניין שרץ כבר מזה כמה שנים. היוזמת של הפרויקט היא אישה בשם אלה יונגמן, אדריכלית נוף שגרה באבירים, שבשנים האחרונות לקחה על עצמה מטעם משרד התיירות וחמ"ת (החברה שממשלתית לתיירות) פיתוח של גרעינים קדומים של כפרים, ותוך כדי כך גם העצמה וטיפוח של אומנות ותרבות נשית.

היא לוקחת גרעין עתיק של כפר שהרבה פעמים עומד בסכנת חורבן, יוצרת קשר עם המועצה, מארגנת בית או שניים שהם בתים קלאסיים, בתים עתיקים, לוקחת קבוצת נשים מקומיות מהכפר (בדרך כלל נשים שלא עשו קריירה כעורכות דין או רופאות) ויוצרת איתן קבוצה של בעלות מלאכה – קבוצה שמשמרת מלאכות קדומות כמו רקמה, אריגה וכן הלאה, דברים שהיו עלולים להיכחד ולהיעלם אלמלא מישהו היה משמר אותם. היא בעצם עושה חיבור בין הקבוצה של הנשים לבין הבתים העתיקים במרכז הכפר – אותם משפצים והופכים למרכז תיירות.

בנוסף לנשים שמקבלות כאן הזדמנות לפעילות חברתית וכלכלית, בנוסף לשימור הגרעין העתיק של הכפר, יש גם רווח נוסף של תיירות נכנסת לכפר והדבר הופך למרכיב תיירותי חשוב.

פרויקטים כאלה היא ביצעה בשנים האחרונות בכמה כפרים – הפרויקטים המובילים הם בכפר בועיינה נוגידאת בגליל התחתון, בכפר עראבה שבגליל התחתון, בכפר חורפיש, וכרגע הדבר העיקרי שהיא עובדת עליו זה פרויקט דומה במידה מסוימת (אם כי גם שונה) בעכו העתיקה. היא נכנסה לשם מתוך מחשבה שיכולים לשפוך שם כספים רבים על אולמות אבירים ודברים אחרים, ועושים כן, אבל בלי לטפח משהו בגורם האנושי שנמצא בעכו העתיקה כל הדברים האלה לא יהיו ברי קיימא – צריך לגרום לאנשים להיות שותפים לכל הסיפור.

היא לקחה 30 יזמים מעכו העתיקה, מאישה שאופה בביתה עוגיות מיוחדות, דרך בחור שפתח תמאם טורקי פעיל, אישה צעירה שפתחה בית קפה שבו יש פעילות תרבותית ושילוב אמנים יהודים וערבים והקימה בעכו העתיקה (בסמוך למגדלור) בית תיירנים – מקום שאמור לשווק ולהיות גם בית עבור התיירים הללו. העבירו לתיירנים האלה קורס מרוכז בתולדותיה של עכו (כדי כשיפגשו את התיירים יוכלו לספר לו גם על ההיסטוריה של עכו) ובצרכים התייריים. היום הפרויקט הזה מתחיל לרוץ יפה.

נסיעה לנבי סבלאן

תל ראש – מימין, סמוך למושב אלקוש. זה תל ארכיאולוגי גדול ומאוד ברור בצורתו. בשוליים של גוש הרי מירון עברה דרך פיניקית קדומה שקשרה את החלק המזרחי של הממלכה הפניקית עם החלק המערבי שלה. היא עלתה מעמק החולה לבקעת קדש נפתלי, המשיכה לתל ראש, לתל עבדון (שנמצא על שלוחת עבדון סמוך לערוץ נחל כזיב) ומשם ירדה לכיוון אכזיב.

מערבה רואים את אזור התעשייה תפן על מגדל המים הדומה בצורתו לכוסית שמפניה. שמאלה מהבתים של כסרא א-סמיע שעל קו הרכס למעלה מגיעים לקבוצת בתים על צלע ההר – זוהי שכונת החיילים המשוחררים של פקיעין. עוד קצת שמאלה רואים מעט בתים טובלים בירק, זהו היישוב חרשים.

תצפית נבי סבלאן - במקום קדוש באשר הוא יש כללים – קודם כל לבוש צנוע, לשמור על שקט, מעבר לזה הכללים שמכתיב המקום והאנשים שאחראיים עליו. כאן למשל יש לתאם הגעה מראש.

תצפית - אפשר לראות בצורה מאוד יפה את שני הרכסים שבונים את גוש הרי מירון – הרכס האחד שאנחנו חלק ממנו, כיוון כללי דרום מזרח אפשר לראות את השכונות העליונות של הכפר בית ג'אן (למשל השכונה שנמצאת על הר צפיר) שרובו נמצא בתוך הגרעין ולא רואים אותו מכאן, שכן הוא נמצא שקוע מבחינה טופוגרפית. הר צפיר זו אחת הפסגות של גוש הרי מירון, של רכס פקיעין שהוא הרכס המערבי משני הרכסים של גוש הרי מירון. שכונה נוספת מטפסת לאזור של הר כפיר והר הארי נראית בחלק השמאלי.

באמצע רואים יפה מאוד שיש שקע טופוגרפי אם כי הוא לא מאוד בולט, ממנו אפשר לראות גם נמתחים הערוצים שבסופו של דבר מתפתלים, מגיעים תחתינו והופכים להיות לערוצי נחל כזיב עליון או וואדי חביז כפי שהוא נקרא בקטע שנמצא תחתינו.

גם מגוש הרי מירון, מהחלק המרכזי, הגבוה והמזרחי של גוש הרי מירון אפשר לראות שנמתחים כמה וואדיות שבסופו של דבר כולם נשפכים לערוצו של נחל כזיב – נחל מורן שנמצא במקביל לכביש, נחל נריה שהוא מגמה אחת ימינה ממנו, ונחל נוסף שנמצא עוד יותר ימינה שנקרא נחל עופאים. עופאים בעברית זה ענפי עצים 'ובדקל בין עפאיו תשכון לה דוכיפת זהב', – כך כתב ביאליק בשיר בין נהר הפרת ונהר חידקל. נחל עופאים הוא נחל מאוד סבוך והוא גם נחל שהוכרז כשמורת טבע סגורה, בתוך גוש הרי מירון יש אזורים פתוחים לטיול (כמו למשל פסגת המירון) ויש אזורים סגורים שמיועדים אך ורק לבעלי חיים והמערכות האקולוגיות, בלי התערבות האדם. פקחים וחוקרים מדי פעם נכנסים ומבצעים מחקרים, אבל החלק הזה של נחל עופאים סגור ואיננו עומד לרשות הציבור.

ניתן לראות את ערוציו של נחל חירם, שגם הכפר חורפיש יושב בתוך הערוץ שלו. יש ערוץ אחד שיורד תחתינו ונשפך גם הוא לוואדי חביז, נחל כזיב עליון. כל אלומת הנחלים הללו נמצאים כולם ממערב לקו פרשת המים וכולם בסופו של דבר נשפכים לערוצו של נחל כזיב והולכים איתו לכיוון אכזיב וחוף הים. כל מה שנמצא מעבר לקו פרשת המים הולך לערוציהם של נחל דישון, נחל עמוד ונחל צלמון ונשפך אחר כך מזרחה או לכיוון הירדן (נחל דישון) או ישירות לעבר הכנרת (העמוד והצלמון).

רואים בצורה מאוד יפה את רכס פקיעין של גוש הרי מירון, את גרעין בית ג'אן ואת רכס מירון של גוש הרי מירון – גרעין באמצע, הורסט מכל צד. רואים בצורה מאוד יפה את שיאו של הרכס – הר מירון 1208 מ'.

מימינו נמצא הר בר יוחאי, בהמשך (עם האנטנות) הר הילל, תחתיו וואדי קטן שנקרא נחל אדמוניות – שם בעונה פורחות אדמוניות החורש בשיאן. מצד צפון הר חירם, ההר הירוק החשוף מענייני אדם ואנטנות, משמאלו הר אדיר עם שתי אנטנות. יחד אדיר, חירם, מירון – אח"מ – שיאו של גוש הרי מירון. קצת שמאלה רואים משטרה בריטית, אחת מחמש משטרות הטיגארט של גבול הלבנון, זוהי משטרת סעסע – כך נקראה בתקופת המנדט הבריטי ע"ש הכפר סעסע, היום קיבוץ סאסא, שהיה לא רחוק ממנה. היא נקראת היום משטרת מתת על שם היישוב שבתחומי היא נמצאת - מתת, שזה משחק מילים - גם מתנה וגם

בגימטרייה 840 מ' (מת.ת) מעל פני הים – זה גובהו של ההר והמשטרה. מעבר לזה, בתוך אוסף קטן שבין הר אדיר לבין מתת רואים בתים על קו רכס רחוק וחשוף, זהו רכס מארון א-ראס ובינת א-ג'בייל – רכס ארוך מאוד שהולך בסופו של דבר עד אזור ירון ממזרח, ממשיך אחר כך ונוחת לתוך רמת דובה שבדרום לבנון- שנמצא במקביל לנו בתחומי לבנון. אם ממשכיכים עוד שמאלה רואים את בירנית עם שתי האנטנות – בסיס של צה"ל מזה שנים רבות. בשנות ה-60 הייתה כוונה להקים שם במסגרת תכנית סו"ס יישוב אזרחי יחד עם שתולה, נטועה, זרעית וכן הלאה. בירנית לא עברה את שלב היאחזות הנח"ל, ונותרה בידי הצבא על גבול הלבנון. אפשר לראש מתחת לבירנית גם את תל ראש עליו דיברנו קודם.

אנחנו על הר זבול, הר סבלאן, שהוא בעצם המשך של רכס פקיעין. למרות שנחל כזיב חותך ומפריד אותו מרכס פקיעין, עדיין מדובר באותו רכס. באמצע גרבו בית ג'אן, ובחלק המזרחי ההורסט הגדול של הר מירון, הר הילל והר בר יוחאי.

ההר הקרוב, מימין לכביש, בין נחל מורן לנחל נריה, זה המקום שנקרא בעבר חירבת א-תנוריה, חורבת השמלה, ועליו קם אחר כך בית ספר שדה שנקרא נריה – חורבה מהתקופה הביזנטית, כמו שהאזור כולו עמוס חורבות ביזנטיות.

חורפיים שמתחתנו זו מועצה (דרוזית) בפני עצמה. אנו נמצאים בין מועצות אזוריות מרום הגליל (ממזרח) לבין מעלה יוסף (ממערב), כל ישוב כזה גדול היא מועצה מקומית שעומדת בפני עצמה. יש לא רחוק עוד מועצה מקומית אחת שנקראת תפן – גם אזור תעשייה תפן זה מועצה מקומית שעומדת בפני עצמה. כך גם מעלות תרשיחא וכפר ורדים וכן הלאה.

אתר נבי סבלאן – הר זבול או הר סבלאן נמצא בתחומי הכפר חורפיש. עד לפני כמה שנים ההר היה שומם מבתים פרט לאתר הקדוש שהיה בראשו של ההר. ב-15-10 שנים האחרונות הלכו ונבנו על צלע ההר עוד ועוד בתים, ובעיקר שכונה של חיילים משוחררים שנבנתה במעלה ההר, והיום היא נושקת לגדרות של האתר הקדוש.

נבי סבלאן היה אחד החניפים. חניף הכוונה לחכם קדום, אדם שקיבל עוד בימי קדם את הידיעה הנכונה באשר לאמונה באלוהים או באללה. בעיקר מדובר באותם אנשים שעוד בתקופה הפגאנית, שבאסלאם קראו לה תקופת הג'אהלית (תקופת הבורות – אנשים לא ידעו את האל אלא האמינו באלילים רבים), היו משכמם ומעלה, דמויות מופת, שידעו, ראו והבינו את האמת על אחדותו של האל – תווחיד – ייחוד האל.

המפורסם שבהם הוא נבי שועיב שמזוהה עם יתרו, חותן משה. גם במסורת המוסלמים, גם במסורת היהודית ובוודאי במסורת הדרוזית הוא נחשב לאחד מאותם חניפים שכבר בתקופה שבה רוב בני האדם היו עדיין עובדי אלילים, וחיו באפלה וחשיכה, הוא יכול היה לראות את האור.

גם משה חיבב להגיע אל נבי שועיב, אל יתרו, ורק אחרי שהוא פוגש בו הוא רואה את הסנה הבוהק ומתחיל את שליחותו, שכן משה מתחיל את דרכו כנסיך מצריים ומי שגדל בחצרו של פרעה. אבל כדי שתגלה בפני משה האמת האלוהית על אחדות האל הוא צריך קודם כל להגיע אל יתרו, שועיב, ורק שם, אחרי שהוא פוגש אותו, נושא את ביתו ציפורה לאישה וכן הלאה הוא מקבל את השליחות. יתרו הוא דמות מופתית גם בתיאור המקראי, גם בתיאור הקוראני ובוודאי בספרות הקדוש הדרוזית. הדרוזים רואים בו את אחד הנביאים החשובים ביותר לאורך ההיסטוריה האנושית.

לפי המסורת הדרוזית, יתרו, לאחר מותו של משה, יוצא ומחפש את מקום קברו של משה, בסופו של דבר מגיע לאחד המקומות במזרחו של הגליל התחתון, שם הוא שוהה במשך תקופה ובסופו של דבר הוא נפטר מן העולם כאשר הוא שעון על מקלו. עוד קודם לכן מתרחש נס כאשר הוא הורג נחש ארסי ברגלו ואיננו ניזוק. את מקום קברו של שועיב מראים בגליל התחתון במקום שנקרא עד עצם היום הזה נבי שועיב בבקעת ארבל.

גם סבלאן נחשב לאחד מאותם קדמונים ראשונים, בדור שלאחר נבי שועיב, שמקבל על עצמו את האמת של ייחוד האל. לא מדובר בדמות ששייכת לדת כזאת או אחרת, וגם לא מדובר בדמותו של זבולון בן יעקב, למרות הקרבה בשם.

על כך שהוא הטיפ לאמונה באל אחד הוא נרדף כמו רבים אחרים על ידי הפגאניים ועובדי האלילים. מספרים שברדיפה זו הוא הגיע בסופו של דבר לכאן, ואפילו מדובר על כך שנעשה לו נס והוא הצליח לחמוק מידי רודפיו כאשר סכר ירד מהשמיים וסכר את ערוצו של הוואדי, המים גאו, רודפיו נשארו בצד אחד והוא הצליח לחמוק מהם.

בנבי שועיב מדובר באתר שם שהה יתרו ושם גם נקבר. כאן אין מדובר במערת קבורה אלא במערה טבעית (בבסיסו של המבנה) שלפי המסורת שהה בה נבי סבלאן, לימד, ולאחר מכן המשיך הלאה ומקום קבורתו נמצא בדמשק.

זבולון – אחד מבניו של יעקב נקרא זבולון, אחד השבטים. לפי המסורת זבולון בן יעקב שחי באזור הזה 'זבולון לחוף ימים ישכון' קבור בצידון שם יש מקום מקודש שנקרא קבר זבולון, כמו שיש את קברי יהודה ובנימין (נבי ימין ונבי יודה). למרות השם הדומה, ומאחר שיש הטוענים שסבלאן הא זבולון, חשוב לציין למטיילים שאין שום קשר בין נבי סבלאן לזבולון.

מאחר שאצל הדרוזים הנושא של יום הולדתו, יום קבורתו, יום מותו, יום פטירתו של אדם איננו בעל חשיבות גדולה, התאריכים שמיוחסים למקומות הקדושים שבהם באים אורחים ועושים את הזיכרון אינם תאריכים שקשורים בהכרח לביוגרפיה של האדם.

בתפישה היהודית למשל ידוע יום הולדתו של צדיק, ובדרך כלל נמצא שיום הולדתו יהיה גם יום מותו. זה אחד הסימנים לצדיקותו של אדם – שנולד ונפטר באותו היום. בדרך כלל כאשר מדובר בעלייה למקום קדוש, מדובר בעלייה שתואמת את התאריך שמקובל להיות תאריך הולדתו ומותו של הצדיק.

אצל הדרוזים העניין הזה פחות חשוב, משום שהדרוזים רואים את נשמתו של האדם כחלק מיסודות קוסמיים, כחלק מהיסודות שאיתם אללה ברא את העולם, כחלק ממה שנקרא 'אל נפש אל כוליה' - הנפש הכוללת. כאשר אדם נפטר מהעולם, נפשו או הייסוד הקוסמי שנמצא בתוכו מתגלגלת אל אדם חדש שנולד זה עתה, ובעצם אין לנפש לא שהות ולהא שהיה. לכן גם העניין של המוות איננו בעל חשיבות – הגוף הוא כמו חולצה שהתבלתה וכשהיא כבר איננה יכולה לשמש, זורקים אותה והנפש הנמצאת בתוך החולצה היא הדבר המהותי.

לכן גם תאריכי הביקור במקומות הקדושים הם תאריכים שנקבעו בצורה יותר פרקטית. הביקור כאן הוא בחודש ספטמבר, בעוד שהביקור בנבי שועייב הוא בחודש אפריל. זה נקבע כך משום שכאן באפריל יכול להיות די לא נעים להסתובב, עלול להיות קר, גשום ובמקרים מסוימים אפילו מושלג, ואילו לבקר בבקעת ארבל בחודש ספטמבר זה יכול להיות סבל נוראי.

לכן לאחר קום המדינה, בעצה אחת עם מוסדות המדינה ומשרד הדתות ישבו והחליטו על תאריכים שבהם הדרוזים ייקחו לעצמם, יעלו, יבקרו במקומות הקדושים, יתייחדו עם הדמויות המופתיות הללו שהמקומות הקדושים מייצגים. צריך לומר שזה הייצוג ולא כל כך החשיבות של האבן עצמה. בהזדמנות זו יעשו גם מפגש של המוני העדה הדרוזית (גם אוכל זה חלק מהסיפור אבל לא רק) - זו הזדמנות להורים לפגוש זה את זה ולעשות דברים שקשורים לשידוכים, זו הזדמנות שבה מנהיגי העדה יכולים לפגוש את האנשים. לכן בכל שנה ושנה לוקחים כ-3 ימים של חופשה סביב הביקור בנבי שועייב ועוד כימים האלה סביב הביקור בנבי סבלאן. זו הזדמנות גם לקחת חופשה שלכל אדם על פי החוק במדינת ישראל מגיעה, וגם לעשות את אותו אירוע גדול רב משתתפים שבו הדרוזים גם מתייחדים הקדושים וגם נפגשים אלה עם אלה.

חשוב לזכור שהדת הדרוזית היא לא דת שיש בה מרכיבים פרקטיים מאוד כמו למשל ביהדות. ביהדות על כל דבר ודבר יש מצווה והלכה מחייבת. הדת הדרוזית מבחינה זו היא דת יותר פילוסופית, קשורה לאמונה העמוקה, קשורה יותר לטיפוח של אמונת האדם ופחות מקפידה על עניינים כאלה ואחרים.

האדם המאמין הדרוזי שואף להגיע למקום מאוד נקי מבחינת נשמתו, מבחינת אמונתו, לזכך מעליו את כל הדברים שהם בגדר סיגים, לכלוכים וליצור נפש שהיא מאוד נקיה שתתעלה ותתקרב עד כמה שניתן לאידיאה המופשטת שהיא אללה שהיא אידאה מופשטת שבני האדם מאוד מתקשים לתפוש, שכן הוא הרבה מעבר למוחו של האדם. רק בדרך של העמקה מאוד גדולה ולימוד מאוד עמוק, בעיקרו פילוסופי, יכול אדם במידה מסוימת להתקרב לאידיאה האלוהית.

המכנס הדרוזי – הבגד של האיש הדתי הוא בגד פשוט מתוך השאיפה לפשטות. אדם דרוזי שיגיע לדרגה הרוחנית הגבוהה יקיים אורח חיים שהוא כמעט טבעוני. בקושי רב יאכל אוכל מבושל, יוריד מאוד את הדברים הכבדים ויחיה אורח חיים מאוד פשוט. אנשים כמו שיחי' עלי פארס, שיחי' אמין טריף או גדולים אחרים, רואים שאורח החיים שלהם נעשה יותר ויותר סגפני ופשוט – כלומר הרוחניות התגברת במידה רבה על הגשמיות.

כשאדם מקבל על עצמו את אורח החיים הדתי, הוא הופך להיות עקל ונכנס לקבוצת העוקאל – חכמי הדת והאנשים שלומדים את לימודי הדת. אחד הסממנים הראשונים זה שהוא קודם כל עוטה על עצמו בגד שעשוי מלב פשוט בצבע אחד – כחול או שחור.

הביגוד המסורתי הוא בגדול ביגוד של פלאחים. גם המכנסיים הרחבים למטה, מבחינה פונקציונאלית – אדם הולך בין הרגבים, חורש, זורע, רוכב על גבי בהמה וכן הלאה, השרוואל הזה, המכנסיים הרחבים זה תפקידם. מאחר שהדרוזים חיים במזרח התיכון שבו פעמים רבות לא התייחסו באהדה למיעוטים למיניהם ולדתות למיניהם, בטח לדת שיצאה מתוך האסלאם. אז הדרוזים, כמו גם מיעוטים אחרים, סבלו לאורך ההיסטוריה לא פעם ולא פעמיים מהתנכלויות שכללו בתוכם גם כל מיני סוגים של סיפורים והשמצות. אפילו השם דרוזי הוא שם שיש בו מרכיב של השמצה, שכן נשתקין אל דרוזי היה אדם שמבחינת התפישה הדרוזית סטה מדרך הישר, ובכל זאת קראו להם בשם הזה. הם קוראים לעצמם או בנו מעורף (בני החסד) או אל מואחידון (המייחדים את האל).

גם העניין של כל מיני שמועות שהולכות, שהמשיח ייוולד מגבר וכל מיני דברים כאלה, זה חלק ממסכת של קשקושים ואגדות שנועדו בסך הכל להפוך את הדרוזים למשהו קצת מוזר. יש תיאור קשה ביותר של בנימין מטודלה ששומע כנראה ממוסלמים או מאחרים על דרוזים – על כל מיני טקסים, גילויי עריות וכל מיני דברים קשים ביותר. זה נובע בדיוק משנאת הזר, שנאת המיעוט וראייה בו משהו שצריך להשמיץ, וסביב זה צומחות כל מיני אגדות וסיפורים.

הבגד הפשוט, בגד של פלאח, הוא לא מהודר, שוויוני וזה בעצם הרעיון – לעבור לאורח חיים שמוותר על הגשמיות לטובת הרוחניות.

לכובע גם אין משמעות של ממש. הכובע קודם כל מהווה כיסוי ראש, לכסות את הראש, זה גם מקובל אצל היהודים שומרי תורה ומצוות. כמובן שבכל דת יש עניינים של היררכיה - אדם שחובש על ראשו כובע עגול, צילינדר, עם גג אדום למעלה - זה נחשב למעמד של שופט, של איש שלמד באופן פורמאלי לימודי דת וכן הלאה. אדם שחובש לראשו מצנפת עגולה לגמרי זה אומר שהוא הגיע לדרגה הרוחנית הגבוהה ביותר. מאז פטירתו של שיחי' אמין טריף, אין היום בארץ אף שיחי' שעוטה לראשו מצנפת עגולה שכזו, ויש היום מעטים מאוד בעולם הדרוזי בכלל שיש להם מצנפת עגולה כזו. מי שיכול לשים על ראשו של אדם מצנפת עגולה הוא רק מי שבעצמו חובש מצנפת עגולה – כלומר כדי שמישהו מחכמי הדת הדרוזית בישראל ישים על ראשו את המצנפת הזו הוא צריך לצאת למקום אחר שיש בו אנשים בעלי מצנפת כזו שהם ישימו אותה על ראשו.

בכפר ירכא יש אדם שנחשב לאחד מגדולי החכמים בעדה הדרוזית, שיחי' קדמני, ורבים אומרים שמבחינת גדולתו הרוחנית הוא יכול בהחלט לחבוש לראשו את המצנפת העגולה. אולם השיחי' קדמני מתעקש ואומר שהוא לא מוכן אפילו לדבר בטלפון עם אנשים שחיים במדינה שנחשבת למדינת אויב למדינת ישראל, קל

וחומר לצאת ולפגוש אותם – לא במקום שבו הם נמצאים ולא בצד שלישי. אמרו לו פעם שיפגשו בירדן, אולם הוא לא מוכן בשום פנים ואופן.

לכובע אם כן אין משמעות תיאולוגית אלא משמעות ארגונית - בכל חברה וכל דת מסמנים את האנשים בכל מיני צורות בהתאם לצורך המנהלי.

יש מקומות נוספים מקודשים לדרוזים ובדרך כלל יש ימים שבאים לבקר בהם, אבל אם מדברים על שני האירועים הגדולים במהלך השנה אלו הם שני האירועים הגדולים שלהם. זה לא חג שנקבע מימי בראשית. אפשר לשים לב שהוא גם עובד על פי הלוח הגרגוריאני בעוד שהדרוזים את המניין ההיסטורי שלהם מנו לפי לוח ההיג'רה. זה אומר שזה לא משהו עתיק יומין אלא משהו שנקבע מטעמים של ארגון ונוחות של צורכי הקהילה.

אצל הדרוזים אין חגים של ממש – יש את החג הגדול של האסלאם שזה עיד אל אדחא, חג הקורבן, שגם הדרוזים מקיימים אותו במועדו, לפי השנה ההיג'רית, לפי מולד הירח. מלבד זאת אין ימי חג אצל הדרוזים. הדת היא בעיקרה דת פילוסופית שאין לה ברמה שמוכרת לנו מההלכה היהודית את הפרקטיקה שעל כל דבר ועניין צריך לקיים מצווה - יש הליכה בדרך פילוסופית שאמורה להביא את האדם למקום של התעלות, מקום של ניקיון, של זיכוך, וזה לא נעשה בדרך של תרי"ג מצוות אלא בדרך של התכוונות האדם ולמידה של כתבי הקודש, של מה שנקרא 'רסאיל אלחכמה' - בשורות החוכמה, לפי זה האדם הולך, מתפתח ומתקדם. יש לדרוזים בתים שנקראים 'חילוות' – גם כאן יש אחד כזה. חילוה בא מהשורש מקום עזוב, מקום שלא נכנסים אליו. המקום שבו הדרוזים מתפללים, מבחינת התפישה, זה לא מקום שכל אחד נכנס אליו, זה מקום שאמורים להיכנס אליו רק האנשים ששייכים למעמד העוקאל והם יודעים מי הם, הם מוזמנים למקום והם באים אליו.

אפשר לומר על הדרוזים שמכל הדתות הם היחידים שלא מבליטים את מקום התפילה שלהם. לנוצרים יש בכנסיות מגדל פעמונים, למוסלמים במסגדים יש מינרט שקורא 5 פעמים ביום, היהודים בנו את בתי הכנסת ברומה של עיר, וגם פיארו אותו עד כמה שיכלו. לעומת זאת, אצל הדרוזים לא מזהים את בית התפילה משאר הבתים, שכן הוא מצטנע עד כדי כך.

הדרוזים הולכים כל הזמן פנימה. מכל הדתות המונותאיסטיות זו הדת שהכי לוקחת את הדברים לתוך הנשמה פנימה והכי פחות מוחצנת כלפי חוץ. לכן השם דין אל תווחיד – דת הייחוד, הוא מאוד הולם ומתאים לדת הדרוזית.

יש דברים שהדרוזים היו חייבים להתנהג לפיהם מאחר שחיו במזרח התיכון ולא יכלו להתבדל עד כדי כך ברמה החיצונית. למשל בדברים שקשורים לפרהסיה שומעים את סורת אל-פתיחה (למשל בבית קברות). אם מסתכלים על סורת אל-פתיחה היא מתאימה לכל מונותאיסט, אין בעיה בכלל – לא מוזכר בה מוחמד, בסך הכל מדובר ב-5 שורות של הלל ושבח לאלוהים. בקשה מאלוהים שינחנו בדרך מישרין ולא בדרכם של הטועים, ולא בדרכם של אלה שהחרון והזעם עליהם. סורת אל פתיחה זה דבר שכל אחד (יהודי, נוצרי, מוסלמי, דרוזי) יכול להגיד ולא לחוש עם המילים שלה שום בעייתיות.

מבחינה זו הדרוזים חיו במזרח תיכון שלא היה פשוט כלל עבורם באלף השנים האחרונות. הדרוזים כעדה קטנה מאוד שרדו במרחב הזה 1000 שנים, בתוך עולם האסלאם שבעצמו ידע טלטלות ושינויים, לפעמים הקצין ולפעמים נעשה יותר מתון, והם שרדו כעדה ושימרו את הדת וכתבי הקודש שלהם והעבירו אותם מדור לדור – דבר מדהים כשלעצמו. את זה הם עשו במידה רבה של אמונה באחדות גדולה מאוד, פנימית (שמירת האחים זו אחת מהמצוות הבסיסיות אצל הדרוזים) ובמידה רבה מאוד גם בתחכום - יכולת לשבת במזרח תיכון ולעשות את הדברים בצורה כזו שגם שמרו על עצמם והמהות שלהם וגם מצליחים לשרוד, וזה לא דבר פשוט.

הדרוזים מראש הגדירו – זה גם חלק מעניין של הפנמה מול החצנה – שהקשר בין אדם לאלוהיו לא קשור לדאולה, למחכמה או לחוכמה, 'אני חי במדינת ישראל אז אני נאמן למדינת ישראל כל עוד היא מאפשרת לי להיות דרוזי. אם אני חי בסוריה אז אני נאמן לסוריה. את האמונה אני לא צריך להעביר דרך המדינה.' כך למשל דרוזי מאמין לא יקנה בכספי הביטוח הלאומי שלו אוכל, שכן אסור שהאוכל שלך יבוא מידי הממשלה (מוצרים אחרים כמו חומרי ניקוי מותרים). חכמי הדת הדרוזית האמיתיים תמיד יעבדו במשהו, יהיו חקלאיים, בעלי חנות קטנה – לעולם לא יתפרנסו מכספי ציבור - זה מנוגד לתפישה הדתית שלהם שאתה גם איש דת וגם מקבל כסף מהמדינה. יש כאן תפישה מאוד מובנית ומושרשת שהיא מעגל שלם של חיים שבבסיסה עומד הרעיון של להתקרב עד כמה שניתן לאלוהים ולהבנתו של הדבר המופשט והבלתי נתפש הזה.

נסיעה לבית ג'אן

הדגל הדרוזי – דגל של חמישה צבעים – אדום, לבן, כחול, ירוק וצהוב. הדגל עוצב רק במאה השנים האחרונות, הוא מופיע לפעמים ככוכב, לפעמים כדגל ממש ולפעמים בצורות אחרות (עם משולש בצד או בלי משולש). אין לו חשיבות ולא רואים אותו מתנופף כמעט בשום מקום. עם זאת יש לו כמה וכמה משמעויות – קודם כל מדובר בדגל שמתייחס לעיקרים שקשורים חייו של הדרוזי –

האדום – קשר הדם, שמירת האחים.

הלבן – טוהר המידות.

הכחול – מלכות השמיים.

הירוק – צבע חיי נצח אבל גם צבעו של המרחב הירוק בתוכו הדרוזי חי - בהרים של צפון הארץ (לבנון או סוריה).

הצהוב – צבע השמש העולה והצבע החיטה הבשלה שהיא מזונו של האדם.

הצבע האלה מתייחסים גם לנביאים שונים שקשורים להולדתה של הדת הדרוזית (אל חאדר, נבי שועיב, נבי סבלאן, נבי יעפורי, בהא-א-דין (לבן) ואחרים). הצבעים גם מתייחסים ליסודות הקוסמיים שמהם ברא אלוהים את העולם – חמישה יסודות שהם בעצם ארבעה שאחד מהם – הזמן -נחלק לשניים –

אל עאקל אל כולי – השכל הכולל – אלוהים ברא את העולם קודם כל בזכות שכל.

אל נאפס אל כוליה – הנפש הכוללת

אל קלימה – המילה. אלוהים ברא את העולם באמירה, בדיבור, כמו שמקובל גם ביהדות ובאסלאם 'אמר אלוהים יהי ויהי'.

אל וואקט – הזמן – את הזמן מחלקים הדרוזים למוקדם ביותר ולמאוחר ביותר, או לראשית הראשיתיים ולסוף הסופים.

היסודות האלה מחליפים את ארבעת היסודות המקובלים אצל היוונים – אדמה, רוח, מים ואש, והם מקובלים גם אצל הבודהיסטים. אם מחפשים בתוך הרסאיל אל חכמה - כתבי החוכמה הדרוזים – אפשר להבחין בהשפעות חזקות מאד של דתות אחרות. אחת ההשפעות החזקות ביותר היא של האסלאם (מאחר שהדרוזים צמחו מתוך האסלאם השיעי, הפאטימי, האיסקמילי במאה ה-11 במצריים), היהדות השפיעה אף היא מאוד על התפתחותה של הדת הדרוזית, הנצרות הקופטית שהייתה מצויה במצריים גם היא השפיעה, ואחד הגורמים החשובים ביותר זו התפישה היוונית הנאו-אפלטונית.

אצל הדרוזים, חוץ מהנביאים המוכרים לנו, יש עוד כמה נביאים: בוקאט (היפוקרטס), סוקראט (סוקרטס) – אלה הם הפילוסופים היוונים שהתקבלו אצל הדרוזיים כנביאים של ממש.

סוחמאנא – אפשר לראות שרידים של מנבים של כפר ערבי גדול שהיה כאן עד 1948 ונקרא סוחמאנא, הכפר נכבש במלחמת הקוממיות על ידי חטיבת עודד במסגרת מבצע חירם. כיום יושבים על אדמותיו המושבים חוסן, צוריאל וחלק משכונות העיר מעלות.

העיר מעלות תרשיחא – צריך לזכור שמדובר בשני יישובים נפרדים ששייכים לעירייה אחת, אין ביניהם השקה אורבאנית.

חוסן - לפני כמה שנים בשנות ה-80 היה כאן בוס גדול של גידול פטריות כענף חקלאי, הכניסו אז את גידול השמפיניון וסוגים אחרים. הייתה כאן פשיטת רגל רבתי בעניין, השוק הישראלי לא היה אז מסוגל לקלוט את כמות הפטריות שייצרו כאן. בסופו של דבר מהמפולת הכלכלית נותרו כמה משפחות שהחזיקו מעמד וצלחו את המשבר והן אלה שמחזיקות את הענף הזה – יש למעלה מפעל פטריות.

מימין רואים את הכנסייה היוונית אורתודוקסית של שכונת מחול ששייכת ליישוב פקיעין אבל מנותקת ממנו. זו השכונה הנוצרית של פקיעין. נוצרים ודרוזים לא מסתדרים טוב אחד עם השני, דווקא במקומות שבהם הדרוזים והנוצרים הם מיעוט, והרוב הם מוסלמים, שם המוסלמים נחשבים לגורם מאזן, אבל במקומות שבהם דרוזים ונוצרים חיים יחד בלי האיזון המוסלמי הדבר בדרך כלל מסתיים בפיצוץ. זה קרה לפני כמה שנים בכפר מעיאר שהיה שם פוגרום שהדרוזים ערכו בשכניהם הנוצרים. גם בפקיעין היחסים לא היו מהמשופרים, עד שהחמולה הגדולה ביותר מבין הנוצרים - חמולת מחול - קמה והקימה לעצמה שכונה על אדמות של המשפחה שנמצאות ממערב לכפר. באמצע זה בכלל מושב יהודי שנקרא פקיעין החדשה ונמצא בין פקיעין לבין השכונה הנוצרית של פקיעין.

על קו הרכס למעלה רואים את הכפרים כיסרא וסומיע, שעד אמצע שנות ה-60 היו לגמרי מנותקים מהציוויליזציה, לא היה כביש שהגיע אליהם. מספרים שיום אחד הגיע לבירנית רכוב על סוסה דרוזי עם תינוקת קודחת בידיו, וכשהוא נכנס למרפאה הרופא בודק את התינוקת ומזהה סימנים של חצבת. הדרוזי מדווח שיש הרבה ילדים שחולים במחלה הזאת בכפר שלו, וכששואלים אותו מאיפה הוא עונה שהוא מכיסרא. אז, 1965, הצבא נחלץ, הביא לכאן את חיל ההנדסה, ופרץ כביש שהולך מכביש פקיעין-חוסן לכיסרא וסומיע, והכביש הזה נקרא עד היום כביש החצבת.

מאחר שהם היו כל כך הרבה שנים מנותקים וחיו במין מאה שנים של בדידות יצא להם שם של אהבלים. כשרוצים להגיד במגזר הדרוזי שמישהו הוא לא ממש חכם אומרים שהוא כיסרוואי.

מרכז פקיעין – פיתוח, סבתא ג'מילה וכן הלאה. מלון פקיעין - מצד שמאל. מלון משפחת חן – לא משהו, ידע ימים יפים מאלה. אכסניית הנוער - בצד השני של הוואדי, ליד בית הספר התיכון.

תל חרשים – גבעה עם טרסות והרבה מאוד עצי זית סביב סביב. זהו תל ארכיאולוגי קטן שעיקר הממצא שגילה בו פרופ' יוחנן אהרוני בשנות ה-60 היה יישוב ישראלי קטן (אלף ראשון לפנה"ס), וביישוב הזה התגלו כבשנים של חרשי מתכת (תקופת הברזל). יוחנן אהרוני לא ידע לזהות את היישוב הזה עם אחד היישובים המקראיים, ולכן הוא קרא לו בשם אסוציאטיבי – תל חרשים, חרשי ברזל. לימים, כאשר בראשית שנות ה-80, הקימו על הגבעה מעליו יישוב קהילתי קראו גם לו חרשים. בחרשים נמדדת כל שנה כמות הגשמים הגדולה ביותר בישראל.

נוסעים על שבר פקיעין – כל מה שממין זה רמת תפן כל מה שמשמאל זה רכס פקיעין.

בית ג'אן

נמצאת בתוך הגרוב הגדול. אפשר להגיד 'בית ג'אן הרים סביב לה'. עולים להר הארי (ג'בל חיידר – אחד מכינויו של האריה בערבית כמו גם אסד, לייטי), וההר שנמצא משמאלנו עם הבתים נקרא הר צפריר, שניהם חלק מרכס פקיעין, רואים יפה את הנהל השני של הר מירון. מימין רחוק רואים את הר הלבנון ושני תאומי ג'זין (שתי כיפות זהות לגמרי).

מקאם בהאא א דין – בסמוך לפסגת הר הארי נמצא קברו של בהאא א-דין - משה של הדרוזים (לא מבחינה זו שהביא תורה מסיני אלא שהוציא אותם ממצריים). הנהיג אותם כשיצאו ממצריים אחרי מותו של אל-חאכם באמר אללה, כשהם נכנסו לתקופה שהם מכנים המ'ניה – האסון הכבד שפקד אותם. הם מדברים ממש על רצח עם שנעשה בהם אחרי שאל חאכם באמר אללה נעלם. מי שהוציא אותם ממצריים אחרי שחמזה בן עלי נרצח ואחרי שרבים מהם נהרגו היה בהאא א-דין – הוא הוביל אותם צפונה עד לוואדי א-תיים שבלבנון, איפה שנמצאת היום חצביה, ושם הושיב אותם, לקח והכניס לתוך הדת החדשה הזו גם שבט מקומי חזק בשם 'בני תנוח', ולמעשה בנה כך את בסיס הכוח הדרוזי באזור הרי השוף, באזור הר הלבנון, באזור של ג'יבל א-דרוז ובאזור של צפונה של ארץ ישראל. הוא נחשב לאחרון מחמשת הנביאים החשובים של הדרוזים והצבע המיוחד לו הוא הלבן.

תצפית הר הארי – אנחנו נמצאים על הר הארי המתנשא לרום של 1048 מ' מעל פני הים, וזו נקודה נהדרת להבין בה את ההבדל הדרמטי בין הגליל העליון לגליל התחתון. הגבעה הקטנטונת שנמצאת תחתינו – הר

כמון (בשיאו 602 מ'), והגבעה הקטנטונת שנמצאת לידה – הר חזון (586 מ') אלה הן שתי הפסגות הגבוהות ביותר בגליל התחתון. אפשר מכאן לראות את רוב פסגותיו הגבוהות של הגליל התחתון, אפשר לראות את הר עצמון (הכהה בחלק הימני – הוא החמישי בגובהו בגליל התחתון), אפשר לראות את הר תבור (שהוא שלישי או רביעי).

אפשר גם לראות בצורה מאוד יפה את המבנה של הגליל התחתון המרכזי, עם הרכסים והבקעות – מערכת של הורסטים וגרבינים – כל הרכסים (שגור, יוטבת, תורען, גוש הרי נצרת) הם הורסטים וביניהם כל הבקעות שהן גרבינים (בקעת בית הכרם, בקעת סכנין, בקעת בית נטופה, בקעת בית רימון).

אפשר לראות בצורה מקסימה את שברי המדרגות הנטויות של הגליל התחתון המזרחי – רואים את מצוק הארבל, בקעת ארבל, רמת פורייה, בקעת יבניאל, ההתרוממות של המצוק, רמת סירין, הנפילה של רמת סירין לנחל תבור ובקצה רמת כוכב עם כאוכב אל הווא.

מישור חוף הגליל, הכרמל שסוגר את קו האופק מכיוון מערב, וחדי העין יכולים לראות מתחת לכרמל את נמל חיפה ואפילו את העיר עכו – יש שם מגדל עגול (הפיל הלבן של עכו – בית מלון שנבנה במשך שנים רבות ולא השלמו אותו). כמו כן רואים את העיר נצרת.

רמת הגולן – מורדותיה של רמת הגולן, דרום רמת הגולן. רואים מכאן אפילו את סוסיתא, מתחת לה עין גב. רואים את אפיקו של הירמוך שנפתח בין הגלעד לבין הגולן. כשמחשיך רואים יפה את כל האורות של העיר אירביד שנמצאת בגלעד.

בקעת בית הכרם שהיא גרבו, נפילה של מאות מטרים ביחס לנקודה בא אנו נמצאים. אם הר כמון הוא 600 מ' ואנחנו בכ-1030 מ', אז אנחנו נופלים סדר גודל של 400 מ' לפסגת הר כמון, אבל בערך 600 מ' נפילה לבקעת בית הכרם שהיא בגובה 100-200 מ' מעל פני הים. רואים יפה איך השבר של פקיעין, שנמצא מערבה לנו, חותך גם את רכס שגור – יוצר שבירה בתוך הרכס עצמו שהוא הרכס הגבוה והצפוני ביותר של הגליל התחתון, ומאפשר את הפריצה של נחל צלמון שמתחיל את דרכו באזור של הר כפיר והר מירון, יורד לבקעת חנניה (הבקעה מלאת הזיתים תחתינו) ועושה מעין סיבוב מערבה מדרום מתחת ליישוב מורן (רואים את טורבינת הרוח) ושובר דרומה דרך המפתח שבין הר כמון להר חזון. מעבר להר חזון והר כמון הוא שובר שמאלה והולך בדרכו אל הכנרת ומצטרף שם, בבקעת גינוסר, לעוד שני נחלים – נחל עמוד ונחל ארבל (וואדי חמאם). האוכף הוא שבר גיאולוגי שמתחיל בגליל העליון אבל הוא מספיק עוצמתי כדי ללכת גם אל הגליל התחתון. יש כאן למעשה הצטלבות של קווי שבר.

אם מסתכלים במפה הגיאולוגית של ארץ ישראל אפשר לראות שגוש הרי מירון זה הגוש הכי מרוסק, הכי שבור, המקום שבו הכי הרבה קווי שבר שוברים זה את זה בלי שום סדר והיגיון לכאורה – זה המבנה המאוד מופרע של גוש הרי מירון.

כאמור, בטרם היות הבקע הסורי-אפריקאי גוש הרי מירון היה אנטיקלינה גדולה שנמשכה עד רכס תורען שהוא הרכס כמעט הכי רחוק שרואים – שם צנחה האנטיקלינה. בא הבקע הסורי-אפריקאי ויצר מערכות שבירה – הפיל את הגליל התחתון, יצר את כל שברי הרוחב הללו, הרים את גוש הרי מירון כהורסט גדול, ולמעשה התולדה היא אנטיקלינה והורסט והאזור הגבוה ביותר בארץ ישראל המערבית עם 12 פסגות שגובהן מעל 1000 מ'.

מילה עקרונית לגבי תצפית – תצפיות לא נועדו כדי למנות את שמות היישובים השונים. תצפית, בעיקר שעולים למקום כל כך גבוה, היא כדי לתפוש יחידות נוף, להבין את כל מבנה הגליל, שכן רואים מעין מפת תבליט של כל צפון הארץ, כל יחידות הנוף – כרמל, גליל תחתון על חלקיו השונים, רמת הגולן, בקעת כנרת, רמת הגלעד, השומרון (בראות טובה). אבל, מאחר שאנחנו בקורס מורי דרך נראה את הדברים ברמה מפורטת שלא מתאימה למטיילים הרגילים.

מבחינת היישובים – תחתינו הכפר ראמה בתוך בקעת בית הכרם. מימין לראמה הכפר הדרוזי סאג'ור. מעבר לו כפר ערבי מוסלמי בשם נחף. מעבר לו, בצד הצפוני, רואים את הגוש הגדול הבנוי של דיר אל-אסד, דיר בענה ומג'ד אל-כרום – שלושה כפרים שהיום הם צמודים זה לזה. משמאל רואים את העיר כרמיאל על מגוון חלקים ועל אזור התעשייה שלה שנמצא בחלק המזרחי ומופרד באופן מוחלט מאזורי הבנייה – כאמור, היא עיר מתוכננת היטב.

אזור התעשייה של כרמיאל הוא בקעת בית הכרם נטו. השכונות העליונות שלה – הר מקוש והשכונות למעלה הן כבר על רכס שגור. החלק המערבי של כרמיאל הוא על רכס שגור למרגלות הר גילון. כרמיאל ברובה הגדול יושבת על מורדותיו הצפוניים מערביים של רכס שגור, ובחלקה יושבת בתוך בקעת בית הכרם.

מכרמיאל לכיוון שלנו אזור התעשייה הר כמון – על היישובים כמון הקרוב אלינו, מכמנים הרחוק, וכמאנה באמצע. היישוב עם הלולים, מימין לראמה, מושב שזור (סאג'ור בערבית). אם לוקחים עוד טיפה שמאלה רואים קבוצה קטנה של בתים בתוך הוואדי – משפחה נוצרית אחת שחיה שם, משפחת ניקולא, ולידה יישוב קטן שנקרא ראס אל עין (ראש העין של נחל צלמון – שם נמצאים המעיינות הראשיים של נחל צלמון). עוד טיפה שמאלה, היישוב הקרוב אלינו הוא מורן, עם טורבינת הרוח. מעליו, על הר חזון, מושב חזון – מושב של יוצאי צפון אפריקה משנות ה-50. עוד טיפה שמאלה רואים חתיכה קטנה באוכף, מעבר לשדות את מעיאר, רוב הכפר נעלם מעינינו והוא נמצא בצל ההר. עוד טיפה שמאלה מה שפעם היה בית ספר למי"כים 906, למרגלות הר ליבנים, והיום זה מחו"ה (מחנה חינוך וידעת הארץ) אלון.

במחו"ה אלון נערך פרויקט יפה שבזמנו יזם אליעזר שטרן שנועד לאפשר לחיילים, בעיקר עולי חבר המדינות או שלא היו יהודים כלל וכלל או שיהדותם מאיזושהי סיבה הייתה מוטלת בספק כזה או אחר, לימודים שכללו לימודי יהדות, היסטוריה ועברית, ובסופם בעצה אחת עם הצבא והרבנות הראשית הוצע להם קורס קצר של גיור והיו לא מעט חיילים שהשתתפו בקורסים האלה. היום עדיין מקיימים קורסים מעין אלה, יש גם חיילים וגם אזרחים שעובדים שם.

ההר הקירח שנמצא משמאל לבסיס נקרא הר ליבנים – יש עליו דרך שעולה ואנטנה. עוד טיפה שמאלה רואים כמה בתים בודדים – זה קיבוץ קטן ונחמד שנקרא קיבוץ ענבר (☺) ומשמאל לו כפר חנניה המודרני.

בהמשך מצפון לדרום הכנרת, בקעת גינוסר, הולכים למצוק הארבל, קצת מעל מצוק הארבל רואים את השכונות העליונות של טבריה (שיכון ד', רמת פורייה). לוקחים את המבט עוד ועוד ימינה ורואים יישוב גדול, בהיר (לבן) – זהו הכפר עילבון. ימינה ממנו הכפר דיר חנא. מעליו רואים את הררית. מעבר להררית רואים בתים מלבניים בצלע הר תורען – אלה הכפרים בויעינה ונוג'ידאת. ברכס הכי רחוק רואים את נצרת, עוד ימינה עראבה, עוד טיפה ימינה העיר סכנין – עיר גדולה ומשמעותית. מעליה רואים יפה את הר עצמון של הגליל התחתון (פעם גם להר מירון קראו הר עצמון).

בחלק המזרחי של בקעת סכנין יש גם הרים שנתרו, למרות הגרבו והנפילה, יחסית גבוהים ובולטים. שם נמצא הר חילוון שעליו יושב היישוב לוטם ועוד הר קטן שעליו יושבת דיר חנא. החלק המערבי של בקעת סכנין הוא מאוד מישורי ובו יושבים היישובים עראבה וסכנין. אבל בחלק המזרחי, לקראת הנפילה של המדרגה לכיוון הגליל התחתון המזרחי, יש כמה הרי משאר שכאלה.

ימינה מהר עצמון עד הכרמל רואים את קרן הכרמל, מוחרקה – רואים את המקום שבו הכרמל הולך מהאוניברסיטה שמאלה, מגיע לנקודה גבוהה ונופל. כל מה שיש משמאל זה כבר רמות מנשה. הכרמל הוא אנטיקלינה, רמות מנשה הן סינקלינה, הר אמיר הוא אנטיקלינה, צפון השומרון זה סינקלינה – זה מן קונצרטניה - לקחו את שדרת ההר ודחסו אותה.

ישר מעילבון למעלה רואים מבנים ענקיים – ההאנגרים האלה הם מקום שנקרא הר נימרה, שם יש מחסני חירום של צה"ל. שמאלה לעילבון רואים יישוב קטן על ההר למעלה – מסד. אם הולכים ממסד ישר לכיוון דרום מזרח רואים עוד גוש גדול של בתים – זה היישוב גבעת אבני. משמאל לגבעת אבני יש שדה גדול שמעליו יש אזור מיוער ורואים בתוכו כמה מבנים – זה קיבוץ לביא (מהמבט הזה קשה להבחין בין גבעת אבני לקיבוץ לביא אבל הם נבדלים).

אפשר לראות כאן את אחד ממעלליה של ועדת השמות הממלכתית – היישוב מסד יושב על הר שנקרא הר הקוץ על שם אחת מ-24 משפחות הכהונה, משפחת הקוץ. למטה, ליד הכפר מעיאר יש יישוב שנקרא טפחות. ועדת השמות הממלכתית קראה ליישוב שנמצא בראש ההר מסד וליישוב שנמצא למטה בעמק קראה טפחות זה אומר שמי שנתן את השמות לא ידע לקרוא קווי גובה ולא היה בטוח.

לשים לב שהבקע הסורי אפריקני לא נפתח באחת – בקעת סכנין היא גבוהה יחסית, ויש ממנה נפילה למדרגה נוספת שעליה יושבים מעיאר ועילבון, אחר כך יש נפילה נוספת אל הרמות הנטויות של מזרח הגליל התחתון, ואז הנפילה הנוספת אל בקעת כנרת שהיא בתוך הבקע. יש כאן שבירת מדרגות, שכן הבקע הסורי אפריקני יצר מערכות שבירה מרתקות לכל הכיוונים.

אנדרטה – קטנה, נמצאת בצד של שני אחים ממשפחת זידאן (משפחה דרוזית מבית גיאן) שנפלו במערכות ישראל. אם מתקרבים אליה אפשר לראות שיש שם גם את 'עוף גוזל', גם את 'בחייהם ובמותם לא נפרדו' – כל מיני דברים בעברית. שתי תמונות של האחים זידאן נמצאות שם. זה במידה רבה מעיד גם על השינוי הדרמטי שעובר על החברה הדרוזית בתפישת העולם – מחברה שלא מאמינה במוות ומאמינה בגלגול נשמות וכן הלאה, השפעה חזקה מאוד של החברה הישראלית עד כדי ממש פולחן מוות.

נסיעה לפקיעין

בית גיאן זה הכפר שמכיל בתוכו את מקסימום האפשרויות התיירותיות מבין כפרי הדרוזים. נושא שתפס פה לפני כמה שנים טובות, עוד בשנות ה-90 ומחזיק מעמד מאוד יפה עד היום – צימרים ומלונות, חדרי אירוח וכן הלאה. נושא שבשנות ה-90 התפתח במגזר הערבי כולו, אבל באוקטובר 2000 נפל מאוד חזק בכפרי הערבים שאינם דרוזים, ונותר אך ורק אצל הדרוזים, בעיקר בכפר בית גיאן.

דבר נוסף שיש כאן זה טיולי ג'יפים, מדריכים שלוקחים ועושים טיולי פריחה באזור וכן הלאה. יש כאן כמה וכמה מסעדות טובות, יש ערבי פולקלור ואפשרות להזמין דברים אחרים שקשורים לפולקלור. יש בית מסורת יפה שנמצא במרכז הכפר שאליו אפשר להיכנס, לשבת, לשמוע קצת על התרבות החומרית אבל גם על אורחות החיים. יש כאן היום כ-15 מורי דרך מוסמכים שגרים בכפר. הכפר בית גיאן בהחלט מקבל נופך תיירותי. יש כאן במידה רבה גם דחיפה של הממשלה להפוך את הכפר לכפר תיירותי ובכך לצמצם עד כמה שניתן את החיכוך שבין הכפר בית גיאן לבין שמורת הרי מירון – חיכוך שהוא כמעט בלתי נמנע.

בית הקברות של בית גיאן עם חלקת הקברים הצבאית, ומעליה אפשר לראות מעין בלוקים של בטון עם דלת אחת, הוואנחות – אלה הם הקברים הרגילים. חלקת הקבורה הצבאית היא חלקה צבאית לכל דבר ועניין. בית גיאן הוא אחד היישובים שביחס למספר תושביו שילם את מחיר הדמים הכבד ביותר במערכות ישראל (בחברה הישראלית בכלל, לא רק בכפרים הדרוזים). הדרוזים באופן עקרוני קיבלו כבר לפני שנים רבות החלטה שאת מתייהם במסגרת שירותם הצבאי הם קוברים בקבורה צבאית, למרות שמבחינה דתית אין הבדל בין מי שנהרג בשירותו הצבאי לבין מי שמת מזקנה. אבל כדי להדגיש את העניין של קשר הדם בין הדרוזים למדינת ישראל הם החליטו לכבד את כלליה של המדינה ולאמץ את הקבורה הצבאית כפי שהיא מקובלת בחברה הישראלית.

פקיעין

תצפית מהכביש - הבתים שעל הכביש נמצאים עדיין ברכס הרי מירון, בגליל העליון המרכזי. הבתים למטה נמצאים כבר בתוך השבר. הבתים של שכונת החיילים המשוררים מהצד השני של נחל פקיעין נמצאים כבר ברמת תפן שהיא חלק מהגליל המערבי. זאת אומרת שבואדי לרגלינו עובר קו השבר הגיאולוגי שהולך גם לגליל התחתון, אבל גם מערבה – לכיוון הים התיכון. מעבר לו מזרחה מתרומם גוש הרי מירון הבנוי מרכס פקיעין, גרבו בית גיאן ומעליו מתרומם הר מירון והר הילל – זה כל החלק היותר מזרחי גוש הרי מירון. מעבר לו יש שבר נוסף גדול – שבר מירון (מעליו עמדו בשביל הפסגה), מעבר לו הר כנען, רמת דלתון ורמת יראון – שזה מזרח הגליל העליון.

בנקודה הזו השבר הגיאולוגי של פקיעין מתרחב קצת, מתחתרים נחלים ויוצרים כאן בקעה קטנה שבערבית נקראת בוקיעה. זה גם שמו של הכפר הזה בערבית – אל-בוקעה - הכפר של הבקעה הקטנה. פקיעין, בקע אלה קונוטציות יהודיות של אותו הסיפור.

במרכזה של הבקעה, סמוך לעץ התות הגדול, בוקע גם המעיין של פקיעין – שמקבל את מימיו מגשמים שיורדים על רכס פקיעין, מחלחלים דרך מערכות קרסטיות ונובעים כאן במרכזו של הכפר, בשולי גוש הרי מירון. כאמור, המעינות הגדולים בוקעים בשולי גוש הרי מירון בגלל קו השבר.

הבקעה הקטנה עם המעיין במרכזה, עם האדמות הטובות, עם האפשרות לשלוח את המים במורד הבקעה מערבה ולהשקות כך בשלחין שטחים טובים רחוקים, זה מה שיצר את המוטיבציה להתיישבות ברת קיימא במקום הזה, ולכן אנשים יושבים כאן מימים ימימה. אם זה הישראלים שיושבים בתל חרשים ועוסקים גם בחקלאות וגם בייצור מתכות, ויש להם כבשנים וכן הלאה, ואם זה אנשי פקיעין שחיים כאן היום, וכל מי שחי במקום לדורותיו.

אפשר לומר שהמקום, מבחינת סקרים ארכיאולוגיים, מעיד על כך שהייתה כאן התיישבות רציפה לאורך השנים, אמנם לא התיישבות עירונית, כי בכל זאת נמצאים בגליל העליון ובכל זאת נמצאים במקום שהוא לא מאוד נגיש וקרוב לדרכים ראשיות. חשוב לזכור שעריץ בארץ ישראל מתקיימות ליד דרכים ראשיות – אם אין דרך שעוברת אין סיבה שתתקיים עיר. יכולים להיות מים רבים ואדמות טובות, אבל אם אין שם דרך ראשית בינלאומית שעוברת לא תתפתח התיישבות עירונית. אבל במקום שיש מים ואדמה טובה וקצת שליטה על המרחב, התיישבות כפרית יכולה בהחלט להתקיים לאורך השנים.

בתצפית אפשר לראות את רמת תפן, אזור התעשייה תפן, השכונה של החיילים המשוחררים, כיסרא וסמיע, פקיעין הישנה, המושב שנקרא פקיעין חדשה, אכסניית הנוער.

מערת רשב"י – פקיעין – שמו הערבי של הכפר הוא אל בוקע – הכפר שיושב בבקעה הקטנה. במאה ה-16, בימיו של רבי משה באסולה שהוא זה שמוסר את העדות, מתחילים לשמוע על זיהוי של הכפר אל בוקע עם מקום המכונה בקע. שומעים גם שבקע הוא אותו מקום שבו נמצאת מערתא דבקע, המערה של בקע, שבה הסתתר רבי שמעון בר יוחאי במשך 13 שנים יחד עם בנו אלעזר.

מהמאה ה-16 גם שומעים על יישוב יהודי בבקע, ולכן היהודים שיושבים כאן יאמרו, לימים, למי שישאל אותם שהם יושבים במקום הזה מאז חורבן הבית.

במאה ה-18 מתחילים לשמוע שבקע זו מזוהה גם עם מקום שנקרא פקיעין. זה למרות שבמקורות הקדומים התלמודיים שומעים גם על פקיעין וגם על בקע, אבל כעת, במאה ה-18, מצמידים את שני השמות האלה, ומזהים את שניהם עם הכפר הדרוזי-ערבי אל בוקע.

שוב – יש כפר ערבי שנקרא אל בוקע, הבקעה הקטנה. במאה ה-16 קורים כמה דברים – קודם כל שומעים שהזיהוי של הכפר הערבי אל בוקע הוא עם מקום שנקרא בקע. שומעים על אותה בקע שהיא המקום שבו נמצאת גם מערתא דבקע, התלמודית, שבה הסתתר רשב"י. שומעים גם שחיים כאן יהודים בכפר הזה במאה ה-16. במאה ה-18 נוסף השם פקיעין לשני הזיהויים הקודמים (הערבי והתלמודי) והחל מהמאה ה-20, כאשר חוקרים באים ושואלים את היהודים שגרים כאן מתי הם פה, אומרים אותם יהודים שהם כאן מאז ומתמיד, מעולם לא הלכנו לגלות.

החוקר שבעיקר לו אומרים זאת היהודים האלה, והוא גם זה שאחר כך מפיץ זאת ברבים הוא לימים הנשיא השני של מדינת ישראל – יצחק בן צבי, שעסק כל ימיו בחקר נידחי ישראל. הוא חיפש קבוצות של יהודים שחיו פה ושם, במזרח בעיקר, נידחי ישראל בערב, וגם נידחי ישראל בגליל – הכוונה לקבוצות קטנות של יהודים שחיו בכל מיני מקומות מבודדים ואיש לאורך ההיסטוריה לא יותר מדי דיבר איתם ולא יותר מדי שמע, והנה אותם נידחי ישראל הולכים מתגלים ונחשפים.

בן צבי, חוקר ארץ ישראל מנעוריו, מסתובב בגליל יחד עם אשתו רחל ינאית וחברים נוספים, פוגשים כאן קהילה יהודית (לא היחידה - היו קהילות יהודיות גם בכפר ענן, שפרעם, כפר יאסיף ובמקומות נוספים). אבל כשבן צבי פוגש את היהודים שהיושבים בפקיעין, ובעיקר את יוסף זינתי (יוסף וסעדה זינתי ההורים של מרגלית שנמצאת כאן עד היום), אז הוא שואל אותם מתי הם נמצאים כאן, ואלו עונים שהם כאן מאז חורבן הבית, שלא הלכו מעולם לגלות. בן צבי מקבל זאת ומיד מפיץ ברבים, ומילתו במידה רבה הופכת לנוכס צאן ברזל בחברה הישראלית – שבגליל התגלו נידחי ישראל שמעולם לא הלכו בגלות והם יושבים בפקיעין.

באו חוקרים אחרים, ובראשם אחד מגדולי חוקרי ארץ ישראל יוסף ברסלבסקי, אדם מופלא שכתב אנציקלופדיות ומחקרים אדירים על ארץ ישראל, ואמר לבן צבי שאל לו בחיפזון כי המסקנות האלה הן חסרות בסיס מדעי. הוא טוען קודם כל שהאנשים שחיים במרחב הכפרי, בכפרים נידחים, לא לומדים היסטוריה מסודרת ואין להם ארכיונים מסודרים, נטייתם היא שכאשר שואלים אותם מתי אירע אירוע מסוים – כשהם לא זוכרים בדיוק מי היה האבא שהגיע לכאן, גם אם זה היה לפני 3 או 5 דורות, אז הם נתלים באירועים היסטוריים רחוקים, ומקובל מאוד על יהודי שרוצה לומר שמהו היה מאוד מזמן אז הוא אומר מימי הבית השני. כמו שבתקופת הבית השני, בתקופת המשנה והתלמוד, כשיהודי היה רוצה לומר שמהו עתיק הוא היה אומר שזה ימות יהושע בן נון, כמו שבדואי בדרום על כל דבר עתיק יאמר 'מן זמן פרעון' מזמן פרעה – כי בזיכרון הקולקטיבי בדרום פרעה נחשב כמשהו שהיה מאוד מזמן, אז פתאום אי בקדמת סיני נקרא גזירת פרעון - האי של פרעה, ופתאום הקבר הנבטי בפטרה, בקצה בסיק, נקרא 'חזנת פרעון' – בית האוצר של פרעה, ומקדש נבטי הופך להיות 'קאסר בית פרעון' – הארמון של בת פרעה, ואיזה אובליסק נקרא 'זיב פרעון'. בצפון אם שואלים ערבי הוא אומר 'מן זמן אל רום' – מזמן הרומאים, זה כל כך מזמן.

יוסף ברסלבסקי לא פוסל את הדברים רק כדאי לפסול אותם, אלא מסתכל מבחינה מחקרית, והכלי המחקרי שיש בידו כדי לדעת תולדותיהם של יהודים הוא ספרות הנוסעים. נוסעים יהודים עברו בארץ ישראל ופקדו אותה לאורך כל ההיסטוריה באופן די רציף – במאה ה-12-8. במאה ה-12 הגיע לכאן רבי בנימין מטודלה, אחר כך אשתור הפרחי, אחר כך רבי משה באסולה, וכן הלאה. כל אחד משאיר אחריו ספרות ענפה של זיכרונות של מה שראה ואת מי פגש.

היהודים הללו לא פספסו קהילות יהודיות. כשהם עברו בשטח הם שאלו, חקרו והתארחו, שכן יהודי כזה צריך אוכל כשר, בית כנסת, מניין. בכל מקום שהוא עובר הולך מקהילה לקהילה - שם הוא ישן, אוכל, כותב

ומחפש את אחיו בני ישראל. בוודאי אם יש מסורת על מקום קדוש, מערתו של רשב"י, הנוסע היהודי שבא יחפש ויגיע אליו.

אבל, אין כמעט מצב שבו ישוב יהודי יעלם מכל הנוסעים כולם. יכול להיות שנוסע מסוים במאה ה-12 לא עבר במקום מסוים. על פי רוב הוא גם יכתוב מפי השמועה שהוא יודע שבכפר מסוים יש משהו – 'הלכתי מהלך ג' שעות, הגעתי לכפר פלוני ושם כמו 10 יהודים, התפללתי איתם מנחה וערבית, ולנתי שם, וסעדתי פת שחרית, והלכתי מהלך ג' שעות והגעתי ג' שעות לכפר אלמוני ושם כך וכך...'. זה האופי של ספרות הנוסעים היהודיים. ראו זה פלא - בכל ספרות הנוסעים היהודיים מאז ימי הביניים המוקדמים ועד רבי משה באסולה במאה ה-16 לא מוזכר המקום בקע, לא מוזכר המקום פקיעין, לא מוזכרת מסורת על יהודים במקום, ולא מוזכרת המסורת על מערת רשב"י. קבר רשב"י במירון מוזכר בגדול, יהודים בכפר יאסיף מוזכרים, יהודים בכפר ענן מוזכרים. למקום כאן אין אזכור עד המאה ה-16, שאז יש לפתע אזכור.

ב-1522 כשרבי משה באסולה מגיע לכאן, זה תור הזהב של צפת שם מתפתח משק טקסטיל ענק - 300 בתי עסק של יהודים שעוסקים באריגה, נחל עמוד הופך להיות למקום של מבטשות, יהודים מגריגוש ויוון מגיעים לכאן ובונים בתי כנסת, היישוב היהודי העירוני העמלני, התעשייתי שיושב בצפת צריך עורף חקלאי הכולל חלב, תוצרת חקלאית, שמן זית וכן הלאה. מן הסתם מתפתח אז גם יישוב כפרי במרחב הגלילי, שבעצם נסמך במידה מסוימת על היישוב היהודי הגדול והחזק שנמצא בצפת, ויודעים שיש אינטראקציה שכוז. למשל, היהודים כותבים כאן בשנת 1602 מכתב לרב מטראני שיושב אז בצפת ושואלים האם מותר להאכיל את זחלי המשי בעלי תות בשנת שמיטה? (יש להם בראשית המאה ה-17 תעשייה קטנה של משי בפקיעין, הרי העץ מניב פרי מאכל גם בשנת שמיטה, וזחלי המשי אוכלים רק עלי עץ תות). משום שאין להם פה אוטוריטה רוחנית משלהם הם כותבים מכתב לרב מטראני, והתשובה היא שמותר להאכיל אותם (גם מפאת צער בעלי חיים, וגם משום שאם לא יאכלו שנה אחת כל הגידול ירד לטמיון, שכן זה משהו מחזורי).

כלומר שהיחסים הם יחסים ברמה היומיומית, וזה בהחלט הגיוני שכאשר מתפתח יישוב גדול ועשיר בצפת יתפתחו לו יישובי בנות באזור הזה. לא נפסול לגמרי את האפשרות שהיו כאן יהודים מאז תקופת הבית השני, ומצד שני אם מסתכלים ברמה קרה ומחקרית צריך לזכור שאין הוכחות לכך שלפני המאה ה-16 יש כאן יהודים.

כשיש יהודים אז מתפתחות כל המסורות, גם לגבי בוקע, בקע, גם לגבי פקיעין יותר מאוחר, גם לגבי מערת הרשב"י, מערתא דבקא, והכל מתבסס בין היתר גם על הקרבה הפונטית. מה יותר קרוב לבקע מבוקיע? הרי יודעים שהערבים שימרו שמות, אז מן הסתם יהודים שבאו והתיישבו כאן, שאלו איך קוראים לכפר בערבית, הבינו שבוקיע זה בוודאי בקע שבה ישב הרשב"י, ואם יש פה מערה אז זו בוודאי המערה שבה הוא הסתתר - כך נולדת מסורת.

כמובן מצטרפים לזה גורמים תומכים - יש כאן חרובים ומעיין - 'בקע להם מעיין וצימח להם חרוב, והיו אוכלים מן החרובים ושותים מן המעיין וכך ישבו מערב שבת עד ערב שבת והיו עוסקים בכתיבת או בהגייה בספר הזוהר'

אולם אין פה חול, אז אחד הדברים שאומר ברסלבסקי זה שאולי המערה היתה צריכה להיות באזור מישור החוף, אולי באזור אונו, כי כתוב באותו מדרש שרשב"י והבן שלו כל השבוע היו מקפלים את הבגדים ושמים אותם בצד, מתכסים בחול עד צווארם, רק הידיים בחוץ כדי שלא יתחשף ערוותו של אב בפני בנו ולהיפך, וכך היו יושבים כל השבוע מכוסים בחול, ורק ביום טוב וביום שבת היו לובשים את בגדיהם ויוצאים קצת לטייל אולי בפתח המערה.

זה סיפור המסגרת לגבי היותם או אי היותם של יהודים במקום הזה, וכשיש כאן יהודים אז מן הסתם הם חיים כאן דורות ושוכחים מי היה האב הראשון שהגיע לכאן לפני 4-5 דורות, אז תוך 300-200 שנים כבר לא זוכרים מי היה האבא שהגיע לכאן, מדברים ערבית, שורשיים במקום, פלאחים מבטן ומלידה, אז כששואלים אותם ממתי הם פה זה כבר נראה מזמן. את כל זה חשוב לא להגיד ליד מרגלית זינתי (בת 80 כמעט ואין לה ילדים) - היא מאמינה באמונה שלמה שהיא צאצאית למשפחות שישובות כאן מאז חורבן הבית ולכן אין לקלקל לה ולהכניס ספקות בליבה, מעבר לזה שהיא תתעצבן ©.

הסיפור עצמו - אם מלבישים את הסיפור על הספק, בהנחה שהיו כאן מאז ומתמיד יהודים ורשב"י ישב כאן. התקופה שלאחר מרד בר כוכבא היא תקופה של גזירות שמד. רומא הרשעה גזרה "שכל הסומך ייהרג, וכל הנסמך ייהרג, ועיר שסומכין בה תיחרב, ותחומין שסומכין בהן ייעקרו". ליהודים אסור למול את ילדיהם, ללמוד תורה, ללמד תורה, יש סכנה שכל החוכמה היהודית של התורה שבעל פה תרד לטמיון, וגדולי הדור, גדולים הרבנים, מתחילים לעשות במחירת - ללמד, להעמיד דורות של תלמידים, לשמר את התורה שבעל פה כדי שזו לא תלך. כל זה תוך סכנה נוראית לחייהם כי כל חכם שנתפס כאשר הוא מלמד תורה דינו היה להצטרף לעשרת הרוגי מלכות שהיו כנראה הרבה יותר מעשרה - לחוצפית, המתורגמן שלימד, כרתו את הלשון, את רבי חנינא בן תרדיון שלימד עטפו בגווילים של תורה ושרפו אותו יחד איתם (כשבתו שאלה אותו מה הוא רואה אמר לה שהוא רואה גווילים נשרפים ואותיות פורחות באוויר), את רבי עקיבא שהיה ממנהיגי המרד סרקו את בשרו במסרקות ברזל, את רבי יהודה בן בבא שלקח ולימד 5 תלמידים ניקבו את גופו ב-300 כלונסאות של ברזל עד שיעשאוהו לגופו ככברה; ועוד ועוד...

בתקופה הזאת גם מי שלומד תורה על ראשו תלוי גזר דין מוות. ובאמת אותו רבי יהודה בן בבא, שיושב בצומת סומך (על שמו הצומת) שנמצאת בין אושה לשפרעם, כתוב "ישב בין שני הרים גדולים ובין שתי ערים גדולות ובין שני תחומי שבת וסמך שם חמישה זקנים" - בין תלמידיו היו רבי יהודה בר עילאי, רבי יוסי הגלילי, רבי מאיר בעל הנס, רבי שמעון בר יוחאי - גדולים שבגדולים.

אז הרומאים יודעים, שומעים ומגלים שהוא מלמד שם תלמידים, מקיפים את המקום, אז הוא אומר לתלמידיו שהם סמוכים לרבנים, תברחו 'אני כאבן שאין לה הופכין' יבואו ויעשו בי כרצונם, ובאמת באים ומנקבים את גופו בכלונסאות של ברזל. ידעו מי היה התלמידים שלו, כי היה מודיעין טוב לרומאים, ועל כל אחד מראשי התלמידים יש גזר דין מוות, כלומר גם על ראשו של רשב"י יש גזר דין מוות.

כאילו להרגיז עוד יותר יושבים שלושה חכמים ומדברים ביניהם – רבי יוסי הגלילי, רבי יהודה בר עילאי ורבי שמעון בר יוחאי. אומר רבי יהודה בר עילאי לחבריו "כמה נאים מעשיה של אומה זו. תיקנו שווקים, תיקנו גשרים, תיקנו מרחצאות". ר' יוסי שתק. נענה רשב"י ששנא את הרומאים שנאה גדולה ואמר: "כל מה שתיקנו ולא תיקנו אלא לעצמם - תיקנו שווקים להושיב בהם זונות, מרחצאות לרחוץ בהם עצמם, גשרים ליטול מהם מס". הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם ונשמעו למלכות. רומא הוציאה פסק נוסף האומר: "יהודה שעילה, יתעלה.* יוסי ששתק יגלה לציפורי, שמעון שגינה ייהרג". רבי יהודה בר עילאי נמחל לו על כל מה שעשה כי הוא אוהד של רומא והוא הושם במקום גבוה. זה ששתק יוגלה לציפורי.

זה שגינה ייהרג – על ראשו של רשב"י יש שני גזרי דין מוות – פעם אחת בגלל שהוא למד תורה, ופעם שניה בגלל שגינה את הרומאים.

אז נאמר לרשב"י עם בנו אלעזר הלכו והסתתרו בבית המדרש. האישה של רשב"י, אמו של אלעזר, הייתה מביאה להם כל יום את מזונם לבית המדרש. אז רשב"י אומר אמירה שוביניסטית: "נשים דעתן קלה עליהן, שמא יעצרוה ויתגלה מקומנו". הרומאים יכולים לתפוס, לענות אותה, לעקור לה ציפורניים וכן הלאה, והיא תגלה את מקומם. הלכו והתחבאו במערה אחת. נעשה נס ונברא להם חרוב ומעין והיו פושטים בגדיהם ויושבים עד צווארם בחול, כל היום עסקו בתורה ובזמן התפילה היו מתלבשים ומתעטפים ומתפללים ואחר כך היו חוזרים ופושטים בגדיהם, בכדי שלא יתבלו. ישבו 12 שנה במערה. יושבים והוגים בספרות הזוהר הקדוש המיוחסת לרשב"י. כעבור 12 שנה בא אליהו הנביא, עמד על פתח המערה ואמר להם: "מי יודיע לכן יוחאי שמת הקיסר ובטלה גזרתו?" – הקיסר מת וכל הגזרות שגזר בטלות ומבוטלות. אז יצאו וראו בני אדם, כשהם חורשים וזורעים. קנאותם הייתה גדולה – הם היו טהורים, נקיים, כל כולם בענייני ברומו של עולם, ועולם כמנהגו נוהג. אמר רשב"י: "מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה" – במקום לעסוק בעניינים של העולם הבא, ברומו של עולם, ואז כל מקום שהם נותנים עיניהם בו מיד נשרף - הם היו כל כך חזקים ואנרגטיים שכל מה שראו שרפו עם העיניים. יצאה בת קול ואמרה להם: "להחריב עולמי יצאתם? חזרו למערכתם". חזרו והלכו וישבו 12 חודש. יצאה בת קול ואמרה: "צאו ממערכתם". יצאו וישבו על פתח המערה". הפעם הם כבר כוחות מאזנים – האבא קצת נרגע, היה יותר מבוגר והבין את המסר, הבן נותר בחריפותו, אבל הם מתהלכים עכשיו בעולם ככוחות מאזנים – מה שהבן עלול לשרוף בעיניו, האבא מתקן בעיניו – יש עוד משחק עם מידת הדין והרחמים שהיהדות תמיד משחקת ביניהם ומנסה למצוא את שביל הזהב ביניהם.

אז הסיפור לפי המסורת שהתפתחה מאז המאה ה-16 מתרחש במקום הזה, במערה הזו – מערת רשב"י. זאת למרות שאין כאן חול, וגרוע מזה אין ספרות נוסעים והמערה כאן קטנה מכדי להכיל אדם וכל שכן שניים לתקופה ממושכת.

כשהם יוצאים מהמערה כתוב 'גופם העלה חלודה', אולי צמחו עליהם חזזיות ☹️... הם יורדים לטבריה, שם יש מעיינות חמים, טובלים בחמי טבריה ונרפאים ממחלת העור שלהם. אנשי טבריה סבלו מאז ומתמיד מטומאת מתים, פנו לרשב"י ואמרו לו שיעשה משהו. רשב"י מבצע איזה אקט של זריעת תורמוסים, רואה איפה עולים ואיפה לא עולים, מנקה את טבריה מעצמות מתים המתים ואת טומאת המתים ממנה.

מעין פקיעין - המעיין במקור זרם בתעלה פתוחה, שמאוחר יותר הוסדרה, אל וואדי קטן שנשפך אל וואדי פקיעין הגדול, והוואדי הקטן זכה לשם ואדי אל טוואחין של פקיעין – נחל טחנות הקמח. השם ואדי אל טוואחין חוזר על עצמו בכמה וכמה מקומות בארץ, בכל מקום שבו היו טחנות קמח רבות קראו למקום ואדי אל טוואחין (יש קטע שנחל עמוד שגם הוא נקרא כך).

סביב המעיין הלך והתפתח הכפר באופן קונצנטרי. אם מסתכלים על הדרכים, אפשר לראות את המבנה של האינסולות, של המבנים, שאיתם הכפר הזה נחלק בין שכונות חמולתיות. בין כל שתי דרכים כאלה היה אזור של חמולה אחת שבתיה הקרובים נשקו למעיין ובתיה החיצוניים לשדות, לשטחי העיבוד החקלאיים. בדרך כלל כפר מהסוג הזה נבנה כאשר יש לו מעגל פנימי של מגורים – בתי חצר. במקרה הזה קמו שכונות חמולתיות שבנויות חצרות-חצרות. לא רחוק מכאן ביתו של המוכתר שאליו גם היה צמוד הדיוואן – אותו חדר שהיה לו פתח אל הרחוב ואליו יכלו להיכנס אורחים, שם נערכו המשפטים, הדיונים וכל הדברים האחרים. מסביב למגורים הגידר, אותו אזור של גדר שבו עיבדו את הגינות וכן הלאה, בעיקר עבודה של נשים (גן ירק, קצת בעלי חיים, תרנגולות, ביצים, עיזים וחלב) ומעבר לזה שטחי המושע – אותם שטחים שהיו מעובדים באופן קולקטיבי על ידי הכפר כולו.

עץ התות הגדול, כאן זה עץ זכרי שאינו נושא פירות, אבל עליו יכולים לשמש את זחלי המשי. הזכרנו שבראשית המאה ה-17 יש כאן יהודים שמגדלים זחלי משי ועוסקים בתעשיית משי, וזה לא היה המקום היחיד (יודעים שבחצביה בלבנון הייתה קהילה של יהודים שעסקו בתעשיית המשי, אפילו במאה ה-19). הברון רוטשילד כאשר רוצה להקים מטוויה למשי בראש פינה נוטע עצי תות, מקים בית חרושת – מטוויה - ומביא את משפחת זרחיה ועוד משפחות יהודיות מחצביה כדי שישבו בראש פינה וינהלו את המטוויה שלה. אלו היו מומחים ימימים ימימה לעבודת המשי. היה בעיקר צריך לדעת מתי לקחת את הפקעת ולטבול אותה בחומר או להכניס אותה לחדר מחנק כדי להרוג את הפרפר לפני שהוא פורץ את הפקעת, ואחר כך לדעת לתפוס את קצה החוט – הזחל הזה טווה סביבו פקעת החוט שלה הוא קילומטר - וצריך לנסות ולהוציא את כל הקילומטר חוט הזה בלי שהוא יתנתק – זה חוט המשי, חומר הייסוד בתעשיית המשי. עצי התות האלה, שהם עצים עתיקים, בוודאי מעידים גם על אותה תעשיית משי שהתקיימה כאן.

הבית עם עץ התות מופיע בשטר של מאה ש' שמוקדש ליצחק בן צבי. על השטר אפשר לראות את עץ התות הגדול ומין בית עם שלושה פתחים ושלושה חלונות – זה הבית שנמצא בסמוך למעיין ולעץ התות הגדול. רואים גם את בית הכנסת שברובע היהודי, ובצד השני יצחק בן צבי. כלומר על השטר של 100 ש' של יצחק בן צבי מופיע הדבר שאולי הכי מזוהה עם בן צבי מכל הדברים הגדולים שהוא עשה – נידחי ישראל והזיהוי של יהודי פקיעין. הוא כתב וכמה ספרים שנקראים נידחי ישראל (בערב, בגליל ובמקומות אחרים), שכן המחקרים שלו הגיעו לכל מיני מקומות נוספים.

בן צבי עשה מחקרים על כל יהודי הגליל, ובכלל זה על יהודי פקיעין שעדיין חיו כאן בתחילת המאה ה-20... אחרון היהודים בשפרעם עזב ב-1920, בכפר ענן ובכפר יאסיף עוד קודם לכן. בפקיעין נשארו יהודים גם בזמן שכן צבי מסתובב כאן, בעיקר משפחת זינתי, והם שורדים כאן גם את כל מאורעות הדמים (1921, 1929), רק המשפחה של מרגלית חוזרת לכאן. למעשה מרגלית ואמא שלה (סעדה-מזל) שחיו כאן עד שנות ה-90 אז נפטרה האם. מרגלית, שנותרה האחות שטיפלה באמא, נותרה לבדה והיא היום אישה בת 80 שמעולם לא הקימה משפחה ומעולם לא העמידה צאצאים.

הפסל בכיכר המעיין - בשנים האחרונות כולם מחפשים זהות, כל אחד מחפש את גיבוריו, את האילנות הגדולים להיתלות בהם. גם בכפרים הדרוזים בשנים האחרונות אפשר לראות שמעליהם על נס דמויות היסטוריות בעלות חשיבות. הדמות שתמיד אפשר למצוא בכל הכפרים הדרוזים, ממגידל שאמס ברמת הגולן ועד הכפר גוליס בגליל המערבי, זו הדמות של סולטאן באשא אל אטרש – האיש שנושא בידו חרב, דגל דרוזי, בעל שפם גדול, כפייה ועבאיה. סולטאן באשא היה המנהיג הדרוזי במרד כנגד הצרפתים בשנות ה-20, 1925, בגיבול דרוזי, וראה את עצמו קודם כל כלאומן ומנהיג ערבי (פן ערבי) אבל גם כמנהיג דרוזי, והוא הפך להיות לדמות המזוהה ביותר עם מנהיג אזרחי צבאי (לא דתי), למרות שהיה אדם מסורתי. דמותו איננה דמות של איש דת – לכן הוא תמיד מופיע עם כפייה, עקל ועבאיה (הבגד הארוך שהוא לובש) וזוהי דמותו של ערבי ולא דווקא של דרוזי, שכן אין לו סממן דרוזי כלשהו. לידו, וזה דבר די חדש, רואים את כמאל ג'ונבלאט שהיה המנהיג בה' הידיעה של הדרוזים בלבנון ונרצח. בנו, וואליד ג'ונבלאט הוא היום המנהיג של הדרוזים בלבנון.

יש בקרב הדרוזים אסכולה שמכונה 'האסכולה הלבנונית' – יש משכילים דרוזים בארץ שנושאים את עיניהם לאחיהם הדרוזים המשכילים בלבנון, ומבחינה זו משפחת ג'ונבלאט נחשבת למשפחה שמובילה את הדרוזים אל ההשכלה והמודרנה. אפשר לשים לב שבעוד שסולטאן באשא לבוש בלבוש מסורתי (כפייה, עבאיה ועקל ונושא בידו חרב), כמאל ג'ונבלאט לבוש בלבוש מערבי ונושא בידו ספרים שהם סמל להשכלה, למודרנה ולקידמה. יש לא מעט דרוזים, מנהיגים וקובעי מדיניות, שעיניהם נשואות אל הדרוזים בלבנון – הם אלה שהתקדמו תמיד, הם אלה שהובילו את הדת הדרוזית למקום אחר, מהם יצא האיסור במאה ה-16 לשאת יותר מאישה אחת, הם קבעו שעל הדרוזי להעמיד מספר צאצאים כיכולתו לפרנס אותם בכבוד. מהדרוזים בלבנון יצאו כל מיני מסרים שהיו בעיקר משכילים, מודרניים, וגם כמובן מבחינה דתית. חילולות אל ביאדה שבחצביה היא כמובן האוניברסיטה הדרוזית בה' הידיעה, אבל כאן לא מכוונים לחצביה אלא דווקא לבירות, לדרוזי שיצא אל העולם ושהסמל שלו הוא לא הספרים של הדת הדרוזית אלא ספרי השכלה כללית.

ספרי הדת הדרוזית מעולם לא הודפסו והועתקו והם מופיעים בכתב יד בלבד בערבית. כל מה שיודעים על סודות הדת הדרוזית יודעים מכתבי קודש דרוזיים שבמלחמות האזרחים בלבנון נתפסו על ידי נוצרים (היו מלחמות נוראיות בין דרוזים לנוצרים במשך 150 השנים האחרונות, בחלק מהם נבזזו בתי תפילה דרוזים, נלקחו הספרים והתגלגלו לצרפת). סקולארים צרפתיים באוניברסיטאות ישבו ותרגמו אותם, למדו אותם, אבל חסר להם מימד אחד שמונע מחקר מושלם וזה שיתוף פעולה מאנשי הדת הדרוזית (כמו שמחקר על התלמוד או על ספרי הקבלה היה מתבצע על ידי סקולארים חיצוניים מבלי שאף חכם יהודי לא היה משתתף בדבר), שכן הסתכלות על הדבר מתוך נקודת המבט הפנימית תאפשר להעניק לעולם ידע הרבה יותר רחב על מה שיש שם (עם הקוראן יש שיתוף פעולה, שכן יש משכילים מוסלמים שהם גם אנשי דת וגם אנשי אקדמיה, אבל אין אנשי דת דרוזים שהם גם אנשי אקדמיה – זה ניגוד).

הליכה מהמעייין לבית הכנסת - בהליכה ברחוב אפשר לראות מדרגות בצד החיצוני של בתים שלא מגיעות לכל מקום. זה אומר שהכפר עבר שינוי. בכפר הישן היו בתי חצר, שבשלב מסוים נטשו את בתי החצר הפכו אותם לחניות, מחסנים וכן הלאה, והכפר כולו עלה לקומה שנייה ונבנו בתים מרובי קומות. הדלת היפה ממול מובילה לחילוה (בית תפילה) – אולם אין אפשרות לזהות מבחוץ את העניין שכן אין שום סממנים חיצוניים המעידים על כך.

בית הכנסת של פקיעין - מרגלית זינתי היא אישה והאגדה מחזיקה את בית הכנסת, מנקה את החצר, אוספת את התותים מדי שנה. גרה מול בית הכנסת. החדר התחתון בביתה מוקדש לרחל ינאית שאימצה גם היא יחד עם בעלה את יהודי פקיעין. היום החדר הוסב למעיין מוזיאון קטן שבו מספרים את סיפורה של יהדות פקיעין בכלל ואת סיפורה של משפחת זינתי בפרט. בתוך המוזיאון יש גם מוצגים ארכיוניים יפים ומעניינים – תמונות, יומן המורה עם כל מיני סיבות להיעלמותם של תלמידים (אוספים תפוחי אדמה, דיש וכן הלאה) מאפייניה של קהילה יהודית חקלאית. יש כאן עכשיו פעולה שנעשית על ידי צוות מיד בן צבי שהגיע לכאן, לקח את הארכיון המשפחתי של משפחת זינתי, צילם את המוצגים והמקום, לקחו את המסמכים לירושלים ליד בן צבי ומתחיל לעשות מחקר יותר שיטתי על היהודים כאן. התקווה היא שבחסות יד בן צבי יקום כאן מרכז לפקיעין ויהודי הגליל – אולי זה הדבר שיכול להחזיק כאן נוכחות חיובית (ולא עמותות וגורמים שעלולים להיות בעייתיים עם סיסמאות בעייתיות וכן הלאה, שכן יש לעשות את הדברים בצורה רגישה, שלא כמו למשל הקמת עמותה שנקראת 'פקיעין לנצח' שם שצורם לדרוזים שחיים כאן).

מרגלית זינתי היא למעשה השריד האחרון האמיתי ליהודי פקיעין. היא חיה כאן חיים של פלאחית יהודייה יש לה שטחי זיתים לא רחוק מהכפר. כמו כן יש כאן עוד בחור בשם אילן תומא שהוא בן לאחת המשפחות הוותיקות, הוא גר כאן, אבל מרגלית היא הדבר האוטנטי, הקבוע והיציב כאן. מרגלית מתחדשת כל הזמן – לפני כמה שנים הגיע לכאן בחור צעיר בשם אוריאל – שחקן, מוזיקאי, נגן והם עשו יחד סרט על פקיעין שהוא מכבד בו בתפקיד הראשי בדמות אבא של מרגלית, יוסף זינתי, ויצרו הצגה לשניים שבה הוא מנגן, מספר ושר, ומרגלית יושבת לידו, מקלפת פולים (מלאכה של נשים בכפר) ותוך כדי כך היא מספרת את סיפורה של מרגלית הילדה וקהילת פקיעין – הצגה מרגשת בצורה בלתי רגילה (הם עושים את זה בבית קטן מתחת לביתה של מרגלית בהזמנה מראש – כמובן בתשלום).

בית הכנסת הוא מבנה עות'מאני מהמאה ה-18 לכל המוקדם. אין כאן מבנה עתיק כפי שאפשר ללמוד מהצורה, הבנייה והסגנון של בית הכנסת. בתוכו אפשר לראות משולבות אבנים ששייכות ללא ספק למבנה

קדום, כנראה למבנה מתקופת המשנה והתלמוד – מן הסתם בית כנסת. רואים מנורה חרוטה עם לולב צרור בצרור, מחתה ושופר מצד ימין, מנורה יפה שעשויה יפה כפתור ופרח עם שלוש רגליים, מעין היכלית, אבנים נוספות ממבנה קדום עם שרידי גפנים – מה שמעיד על איזשהו יישוב יהודי באזור שבו התקיים בית כנסת. האלמנטים האלה מתאימים למאות ה-4-6 לספירה וכנראה שיהודי פקיעין הביאו את האבנים לכאן באיזושהי צורה ושילבו אותן אותם בבית הכנסת המאוחר. הם אומרים, על פי אותה תפישה שדיברנו עליה קודם, שאלה דברים שהביאו מירושלים מימי חורבן הבית, אבל מן הסתם מדובר על משהו מאוחר. לא בהכרח אפשר לפסול את האפשרות, להיפך – יש לשער שבמקום הזה בתקופת המשנה והתלמוד היה כפר יהודי, אולם לא בהכרח יודעים איך קראו לו (כמו שגם לכפר ברעם לפני המאה ה-12 לא יודעים איך קראו לו, שכן אין ברעם במשנה ובתלמוד, כמו שבאום אל קנטיר יש בית כנסת ויישוב יהודי אך לא יודעים איך נקרא המקום בתקופת המשנה והתלמוד), שכן המקורות התלמודיים מספרים על המקומות רק אם יש להם איזושהי קונוטציה של הלכה – כלומר במקום שבו ישב רבי שאמר משהו שהיה ראוי לרשום אותו בגמרא אז שמעו על המקום, או אם קרה שם אירוע שאפשר ללמוד אותו לדורות. השאלה אם השם ישתמר בדרכים אחרות – לפעמים השם הערבי משמר את השם (מן הסתם השם בירעם משמר את השם העברי ברעם, השם הערבי בית איפא בערבית מן הסתם זה בית אלפא). גם פקיעין מן הסתם הייתה יישוב יהודי.

צריך לזכור שבתקופת הבית השני, תקופת המשנה והתלמוד, כל לב הגליל ומרכז הגולן (בין פיק בדרום ודבורה בצפון) היה אזור יהודי מובהק ואילו מערב הגליל היה אזור נוכרי. הגולן והגליל היו יחידה אחת ויוסף בן מתתיהו מונה כ-240 כפרים יהודיים שכוללים גם את הגולן המרכזי וגם את הגליל המרכזי והמזרחי. בית הכנסת הזה הוא בשימוש, מרגלית היא זו שמחזיקה את המפתח (אם מרגלית לא כאן אין כניסה לבית כנסת, אין אופציה ואין לחפש אופציה להיכנס בלעדיה) – זה מקומה וזה מעמדה. כשבאים יש לפעמים מניינים ובסופי שבוע לעיתים באים המתארחים באכסניה וכן הלאה. היו כאן תקופות שבו לפקיעין כל מיני עמותות וקבוצות של צעירים והקימו כאן כולל וכן הלאה, אך הדבר לא פעיל היום.

הגויל מעל הכניסה לבית הכנסת – חלק מספר תורה שמרגלית אומרת שהיה ספר תורה של המשפחה מימים ימימה, התבלה, נגנז וזה חלק ממנו.

תמליל סיור מספר 41 לקמפוס גליל עליון מערבי

מסלול: כיסרא, פארק גורן, רכס סולם צור, חניתה, ראש הנקרה, יד לי"ד ויחיעם

נסיעה לפארק הסלעים כיסרא

זה היום השני של הקמפוס, אחרי לינה בפקיעין, באכסניית הנוער. יוצאים מפקיעין לכביש 864, נוסעים צפונה כ-2 ק"מ, פונים שמאלה לכיוון פקיעין החדשה, עוברים את סמיע ועולים בכביש לכיסרא. נכנסים לכיסרא, בכיכר במרכז הכפר יש שילוט ימינה לפארק. **דרך נוספת** להגיע ישירות לפארק הסלעים (מהצד השני), סעו על כביש כרמיאל-מעלות, מס' 854. פנו בכביש 8655 לכיוון פקיעין והכפר הדרוזי כיסרא, כנסו לכפר, סעו עד לכיכר שלפני מרכז הפיס ופנו ימינה לפארק הסלעים. רצוי לעקוב אחר השילוט בתוך הכפר, המפנה לפארק. **פקיעין** – כפר שיושב על שבר גיאולוגי-שבר פקיעין. כיום כ-5700 נפש, מתוכם 70% דרוזים, השאר בעיקר נוצרים יוונים אורתודוקסים, מיעוט קטן של מוסלמים, ויהודיה אחת...-מרגלית זינאתי. היחסים כאן בין יהודים למוסלמים היו יחסים טובים, יותר מאשר של היהודים עם הדרוזים. הדרוזים אמנם הצטרפו לצד היהודי במלחמת השחרור, והפסיקו להילחם נגד כוחותינו. זה קרה לאחר קרב רמת יוחנן, וקרב משמר העמק, אפריל 1948. אחרי קרבות אלה הושג הסכם בין שכיב וואהאב, מפקד הגדוד הדרוזי בצבא ההצלה, לבין משה דיין. הם נפגשו בשדה הקרב, כששניהם אחים שכולים ממלחמה זו. הם קיבלו החלטה שהגדוד הדרוזי יישאר בשפרעם ולא ימשיך להילחם. מכאן התגלגלה והשתפרה מסכת היחסים איתם, עד שהגיעה גם לחוק גיוס חובה לדרוזים, ב-1956. אך קודם לכן, בכל תקופת "היישוב" עד 48, הדרוזים היו חלק מהאוכלוסייה הערבית, והאגנדה הפוליטית שלהם הייתה כמו כל האוכלוסייה הערבית בארץ. במאורעות 1929, וגם ב-1936-1939 היהודים שישבו בפקיעין סבלו לא מעט מהשכנים הדרוזים.

ב-1936 יהודי פקיעין נאלצו לעזוב, וסכנת חיים ריחפה על ראשו של יוסף זינאתי (אביה של מרגלית), הביאו אותו לכיכר המעיין ועמדו לערוך בו לינץ'. שלחו מישהו לבית שלו להביא נפט משם, כדי לשרוף אותו בנפט שלו, ולא לבזבז עליו נפט אחר. אז נעמד אחד השכנים המוסלמים ואמר: אני חליפתו – כלומר – שירפו אותי במקומו. זה היה אביה של ראייה, שעד לא מזמן חיה כאן וטיפעלה את הפיתות במרכז הכפר. כיום הכלות שלה ממשיכות את העסק שלה. מאז נרקמה ידידות אמת בין שתי המשפחות, המוסלמית והיהודית. מרגלית וראייה היו חברות והיו תמיד ביחד. כשראייה נפטרה לפני כמה שנים, זה היה דיכאון ושבך גדול למרגלית. בינתיים מרגלית התאושה והיום היא בת 80, ונראית פורחת ועליזה, לומדת בקורס מחשבים וכו'.

שכונת מחול - השכונה הנוצרית של פקיעין, מופרדת מתחומי הכפר, בטווח ביטחון מהדרוזים... **כפר ורדים** - טובל בירק, הוקם ב-1985, ביוזמת סטף ורטהיימר וחבריו. הוקם כשכונת מגורים, שבה יגורו עובדי אזור התעשייה תפן, שהוקם באותו זמן.

אזור התעשייה של תפן, שרואים על קו הרקיע(מגדל מים ואנטנות) - אזור התעשייה מודרני, נקי ואסתטי, בסטנדרטים גבוהים, עם גן פסלים פתוח הגדול בארץ, בית ספר פתוח. האזור הוא מועצה תעשייתית נפרדת ועצמאית. כל מפעל שם חייב לעסוק ביצוא, ויש לא רק הייטק.

אפשרויות סיור בתפן - כניסה בתשלום ובתיאום מראש, עם הדרכה מקומית. כולל סרט תדמית על הפארק ועל סטף ורטהיימר. סיבוב בגן הפסלים, מוזיאון תעשייה ומכונות לעיבוד שבבי, מוזיאון לתולדות ה"ייקים", גלריה של אומנות- תערוכות מתחלפות, אוסף מכוניות של איתן ורטהיימר. אולי אפשר לבקר גם במפעלים – ישקר (היום בבעלות וורן באפט), מפעל סבונים של סבתא ג'מילה. בהקמת אזור התעשייה - שלמה בוחבוט, ראש עיריית מעלות הנצחי, מחה וצעק – למה מקימים יישוב אקסקלוסיבי כזה, ואזור תעשייה נפרד, במקום להקים אותו במעלות, וכך מעלות תיהנה לפחות מהארנונה, ותוכל להתפתח. הצעקות אמנם מוצדקות, אך זה לא שינה את התכנית.

כיום אפשר לומר שמעלות יצאה נשכרת מאזור התעשייה, וכל האזור התפתח מאוד בזכות זה. זה היה חלק מייחוד הגליל, תכנית המצפים וכו', וכל זה יצר בעיקר שינוי תדמיתי של הגליל, ומסתבר שזה נכס חזק יותר מנכסים אחרים. השינוי בתדמית – הגליל מזוהה יותר עם איכות חיים, פרנסה טובה, יזמות, הייטק וכו', אלה הביאו את השינוי הגדול בגליל. מעלות היא עיר מפותחת, שכונות חדשות ברמה גבוהה.

העיירה שלומי הכפילה את אוכלוסייתה, בשכונת החדשה- שלומית – גרים הרבה אנשים שעברו מחיפה והקריות. גם קרית שמונה הנידחת מתפתחת לא רע, בזכות מכללת תל-חי ואזור התעשייה תל-חי, שמהווים עוגנים טובים להתפתחות העיר.

כרמיאל – עיר בת 55,000 תושבים, נותנת שירותים מוניציפליים לכל המרחב – גם לערבים וגם ליהודים. זה תהליך חיובי מאוד מבחינת המדינה ומבחינת פרישת המשאבים והיכולות אל הפריפריה.

כיסרא-סמיע – מועצה מקומית משותפת לשני הכפרים הדרוזים. סה"כ כ-7,500 נפש. אנשי כיסרא נחשבו הרבה שנים ל"טמבלים" והמושג כיסראווי היה מילה נרדפת לטיפש. כיסראווי שלא הצליח לתקוע מסמר בקיר, חשב שמהצד השני יש מישהו שמשעין את הראש על הקיר ולכן המסמר לא נכנס...

כביש החצבת – כביש לכיסרא שנסלל ע"י צה"ל ב-1964-1965, לאחר שהסתבר שמאות ילדים בכפר חולים בחצבת, תינוקות מתו מחצבת, ואין דרך להגיע לשם עם צוותים רפואיים. יש הרבה פרויקטים חברתיים שצה"ל התגייס אליהם. למשל- גשר הידידות בעין קיניה, גם הוא נבנה ע"י צה"ל, אחרי ששיטפון גדול בנחל סער סחף את הגשר וניתק את עין קיניה. צה"ל התגייס והקים גשר חדש.

הליכה פארק הסלעים

שמורת הר סנה (חלק מיער מעלות): נמצא ברמת תפן, בגבול שבין רמת תפן לשבר פקיעין. זה כבר חלק מהגליל המערבי.

הפארק כולל מסלולי טבע ונוף, חורש טבעי, תופעות קרסטיות מרשימות, פסלי סלעים טבעיים.

מסלולים אפשריים:

מסלול שחור - מעגלי קצר, 300 מטר, יציאה חזרה לכביש כ-100 מטר אחרי נקודת הכניסה.

מסלול אדום - ארוך, 2.5 ק"מ, כשעתיים, מגיע עד כביש 854 בין תפן לכפר ורדים (שאותו הלכנו).

היווצרות ה"פסלים" - הסלעים הם סלעי גיר קשה, שנשבר בצורה של לוחות, ונקרא "גיר לוחי". השבירה נוצרה בגלל חילופי שכבות עדינים מאוד, בין חומר קשה לבין שכבות דקות חרסיתיות. החום והקור גורמים להתכווצות והתרחבות, והגיר נשבר לרוחב בצורת לוחות. על זה התלבשה פעילות קרסטית, שיצרה טרשים וטירשוניים. עיצוב הלוחות הוא בעיקר המסה, ושבירה מעודנת של הגיר.

כיסרא בערבית - שבירה, (כאסאר=לשבור) ומכאן שם הכפר הדרוזי שהתיישב במקום. את הלוחות היו לוקחים ועושים מהם אבני בנין מעולות. עובי הלוח הוא די קבוע ומוכן מהטבע, וצריך רק לחתוך אותו ולסתת למידות הדרושות. בדרך רואים גם מחצבה ישנה כזו. אנשי כיסרא היו מוכרים את האבנים האלה.

רחה גדולה עם עיקר התופעות והסלעים היפים - כלולה במסלול הקצר.

חורש ים תיכוני - כאן השתמשו בעצי החורש גם להסקה, גם לקרשי בניין, וגם למירעה, ובמשך שנים עבר תהליך של דיכוי, ולכן הוא לא מפותח כמו בהר מירון. בשנים האחרונות יש פחות כריתה ומירעה, והוא שוב מתפתח וצומח. עד היום לא היה מצב בארץ שנתנו לחורש מנוחה. תמיד כרתו והפריעו לו.

מה יקרה בחורש מבוגר - אם לא יפריעו לו? יש ויכוח בין בוטנאים מה עתידו של החורש. יש טוענים שגם בעוד 200 שנה יישאר חורש מגוון, הרבה מינים ושכבות, סבוך ובלתי עביר. יישארו בו כל הסוגים: עצים, שיחים, עשבוניים, מטפסים, ואף אחד לא יגיע לשיא הגובה. אחרים טוענים שמין אחד יהפוך לדומיננטי וידחק את כל האחרים, העצים יצמחו לשיא גובהם ונקבל יער פארק (כמו בין צומת המוביל לצומת אלונים) עם מין אחד עיקרי, וקצת עשבוניים וחד שנתיים, אך בלי שיחים ובני שיחים.

יש חברות שונות בחורש, לפי סוגי הקרקע: בקרקעות טרה רוסה אדומות- יתפתח בעיקר אלון מצוי ואלה ארצישראלית - זה הכי נפוץ. האלה נשירה, האלון ירוק עד. בקרקע חוואר - בעיקר קטלב (נחל קטלב, הר טייסים). בסלעי קירטון - יתפתח אורן הסלע, אורן ירושלים, ולוטם שעיר ולוטם מרווני.

אלה ארצישראלית - עלים מורכבים, עלה מנוצה (דמוי נוצה) עם שפיץ. עלים גדולים וקטנים: בגלל מאבק על אור השמש - עלים בתחתית העץ, בחושך - העלים גדולים כדי להגדיל את שטח הפנים, את הקולטן שעושה פוטו סינתזה, כך שכל קרן אור קטנה שחודרת תגיע אליהם. עלים בחלק העליון, שנמצאים באור, יש להם מספיק פוטוסינתזה, והם מקטינים את שטח העלים כדי לצמצם את ההתאיידות מהם. הפרי בהתחלה ירוק, הופך לאדום, נותן טעם של עפיצות. בחורף יש עליה עפצים בצורת חרוב.

אלה אטלנטית - עלה מעוגל יותר בקצה.

אלת הבוטנה - פיסטוק חלבי. מרכיבים אותה על אלה אטלנטית או ארצישראלית. קבוץ שדה בוקר היו הראשונים בארץ שעשו נסיונות לגדל מטעי פיסטוק מסחריים בשטח של כ-150 דונם. אך לאחר כ-15 שנה של גידול שלא נתן מספיק רווחים, הגיעו למסקנה שהפיסטוק צריך יותר מנות קור ממה שיש באזור. גם הזנים שנבחרו כנראה לא מתאימים לאזור, וכיום נשארו רק כמה חלקות כחורשות נוי מסביב לקבוץ. פיסטוק מגדלים בהצלחה בטורקיה ובאיראן, באזורים גבוהים, צפוניים וקרים.

קק"ל שותלים חורשות של אגוזי מלך ואלת הבוטנה - פתוחות לקהל הרחב, גם ביערות ביריה.

אלון מצוי - גם בו רואים עלים גדולים וקטנים, מאותה סיבה.

אלון תולע - עלים גדולים ופחות גילדניים.

רוסקוס - עצבנית החורש - עלים מדומים שנעשים קוצניים בקצה, כהגנה מפני אוכלי עלים. הפרי יוצא מאמצע העלה, ולכן ההגדרה שלו היא ענף מעובה או עלה מדומה. הוא צומח בקרקעית החורש ואין לו אברי טיפוס לכיוון האור. כל "ענף" פונה לכיוון אחר, כדי לתפוס את כל קרני האור המעטות שחודרות. הרוסקוס בעצם ויתר על העלים שלו, והפך את הענפים לירוקים- עושי הפוטוסינתזה. (גם לרותם המדבר אין עלים והוא עושה פוטוסינתזה ע"י הענפים שלו. יש לו חריצים ארוכים בענפים שבהם הפיוניות). הפרי האדום של הרוסקוס מאוד מושך ציפורים, ויש בו מרכיב משלשל. הציפור שאוכלת אותו תעוף מעט, ואז החומר המשלשל יגרום לה להוציא את הפרי עם הזרעים שלו, כדי שינבטו באיזור.

ער אציל - עלי דפנה - האצילים היו שמים על ראשם זר של ענפים כאלה. העלים משמשים לבישול.

ליבנה רפואי - עלים גדולים, החלק האחורי של העלה - לבן עם פלומה, פרחים לבנים, פרות בהירים ועסיסיים, אך רעילים. יש בהם חומר משמפיע על קצב הלב, וממנו הפיקו תרופה ללב, במינון נמוך. לרוב גדל באזורים יותר יבשים של החורש - 400 מ"מ גשם.

בר-זית מצוי - עץ שנראה עם עלים תמימים, אך הם משוננים בשינון עדין. עלים נגדיים, גוון בהיר.

אשחר מצוי - שיח עם עלים בצורת טיפת מים. נמצא לרוב בקרקעית החורש.

שלהבית דביקה - שיח נמוך

מפנה דרומי-החורש שפונה לכיוון דרום, מקבל יותר קרינת שמש, ועם אותה כמות משקעים הוא יותר יבש, ואפשר למצוא בו צמחים שמתאימים לתנאי יובש.

מפנה צפוני - מקבל פחות שמש, ויותר רטוב. למשל בכרמל - בנחל אורן - בצד צפוני יש אלון מצוי ואלה א"י, בצד דרומי יש חרוב ואלת מסטיק- שיותר מתאימים לאזור איראנו טוראני.

נהלולים ונעוצים - צמחים שמופיעים בתנ"ך, בהקשר של חיילי אשור שישבו תחתיהם: ישעיהו ז', י"ט: יח וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא, יִשְׂרָאֵל יִהְיֶה לְזָבוּב, אֲשֶׁר בְּקֶצֶה, יֵאָרֵץ מִצְרָיִם; וְלְדָבוּרָה--אֲשֶׁר, בְּאֶרֶץ אֲשׁוּר. יֵט וְבָאוּ וְנָחוּ כְּלָם בְּנַחְלֵי הַפְּתוּת, וּבְנִקְיֵי הַסְּלָעִים; וּבְכָל הַנְּעֻצִים, וּבְכָל הַנְּהַלְלִים. " במילון הם מוגדרים כמיני קוצים.

הבוטנאי נוגה הראובני, שיזם את הקמת נאות קדומים, ועסק בקשר בין בוטניקה והמקורות הקדומים, הציג לזהות אותם עם אלון מצוי (נעצץ), ואלון תבור (נהלול). גם בערבית העצים נקראים מלול ונהלול. נהלל היה ישוב בנחלת שבט זבולון, באזור עם הרבה אלונים, וגם זה אולי קשור לשם. כשיהושע חנקין קנה את האזור - קראו לו "גוש מלול".

נסיעה לפארק גורן

יציאה מפארק הסלעים – לכביש 854, צפונה עד מעלות(צומת תפן), ימינה בכביש 89, עוברים את צוריאל, שמאלה בכביש 8944 לכיוון אלקוש, שמאלה לכביש 899- כביש הצפון. **"המכתש של נחל כזיב"** – נקודה ליד כביש 89, בה הנחל נכנס ויוצא לתוך אזור של סלעים רכים יחסית. הוא יוצר בלייה רחבה, הערוץ מתרחב ונוצר עמק סחיפה גדול בעל צורה של מכתש. הנחל גם נכנס וגם יוצא מהמכתש, ולכן לא עונה בדיוק על הגדרת מכתש.

גשר נבי מרעי – הגשר על נחל כזיב, על שם אלוף משנה נבי מרעי מחורפיש, שנהרג ב-1976 ברצועת עזה מפגיעת צלף, באירועי המנהרה, המהומות לאחר שפתחו את היציאה ממנהרות הכותל אל הוויה דולרוזה. ליד המקום שנהרג, ליד קבוץ נירעם בנגב – יש תצפית "מצפה נבי מרעי", ושם יש עץ זית שהובא מחורפיש, מהגליל.

מושב אלקוש – הוקם בראשית שנות ה-50, עם כמה חמולות של עולים מכורדיסטן. ההתיישבות אז נקראה: מהאוניה אל הכפר. בפועל הגיעו במטוס, והובאו ישראל. התקשורת עם האנשים הייתה גרועה, לא הבינו את הצרכים שלהם. היו כאן כמה חמולות שהיו מסוכסכות ואיכות זו לזו עוד מכורדיסטן. רק בשנות ה-60 הוציאו מכאן את חמולת "חתן", והעבירו אותה למושב שתולה, שהוקם במסגרת תכנית סו"ס (סוף סוף). 30-40 משפחות שם הן מאותה חמולה.

על הגבעה היה הישוב הערבי אלקוש, ונשארו בו כמה בתים עם תקרות מצוירות, כלומר בתי אמידים. **פסוטה** - כפר של נוצרים. רק כאן ובמעלייה יש נוצרים בלבד. שאר הכפרים בגליל - מעורבים. **הר סנה** - שמואל א' י"ד, 4: "ד וּבִין הַמַּעְבְּרוֹת, אֲשֶׁר בִּקֵּשׁ יוֹנָתָן לַעֲבֹר עַל-מִצֵּב פְּלִשְׁתִּים--שָׁן-הַסֶּלַע מִהַעֲבֹר מִזֶּה, וְשָׁן-הַסֶּלַע מִהַעֲבֹר מִזֶּה; וְשָׁם הָאֶחָד בּוֹצֵץ, וְשָׁם הָאֶחָד סֹנֵה." זה מקור השם הר סנה, כי זה הר עם שיני סלע. הערבים קראו לו ג'בל סאוואני, ולכן בחרו שם דומה. האזור הוא רמה, למרות שיש בו קצת פסגות.

מושב נטועה – בית מלון כפרי, של אחד התושבים. **עמק פסוטה** – מדרום לכביש, נקרא גם עמק מפשטה, כי הוא מתרחב ומתפשט כאן. **נחל בצת** – רואים את אחד היובלים שלו – נחל שרף – שמגיע מדרום לבנון. **אבן מנחם** – מושב ע"ש מנחם אוסישקין.

איקרית – על גבעה מדרום לכביש, רואים את הכנסיה. היה כפר נוצרי שמנה כ-600 נפש ב-1948 ופונה במבצע חירם. עד היום

שומרה – מושב מצפון לכביש. בתוכו בנין משטרה בריטי שנקרא "משטרת איקרית". **5 משטרות בריטיות** נבנו ב-1938 לאורך גבול לבנון, ממערב למזרח, וביניהן 19 מיצדיות קטנות, שנקראו בהתחלה "בלוק האוז" ואח"כ נקראו פילבוקס. פילבוקס כזה אפשר לראות במועצה אזורית גרנות הגליל, כיום מוזיאון קטן שצריך לתאם ביקור בטלפון. באותו זמן סללו גם את כביש הצפון, והונחה גדר הגבול עם לבנון. זה הגבול שנקבע כבר ב-1923-1922, בהסכם פולה-ניוקומב. **משטרת באסה** (ע"ש הביצה של נחל בצת) בצד מערב, כיום במושב יערה. **משטרת איקרית** – כיום במושב שומרה. **משטרת טעסע** - כיום בישוב מתת. **משטרת סאלחה** - כיום באביבים. **משטרת נבי יושע** – מצודת כח, כיום ליד קבוץ יפתח.

פארק גורן / מצפה מונפורט

הפארק נמצא על שלוחת עבדון, כניסה מכביש הצפון-899, מול קבוץ אילון. הליכה קצרה למצפה. פארק גורן משתרע בלב החורש של הגליל המערבי ומעל לערוץ נחל כזיב. קק"ל הקימה אותו ב-1963 כפארק הראשון והגדול בישראל שכולו יער טבעי של אלון מצוי, טיפחה וטיפלה בצמחייתו, הקימה חניונים רבים ופרצה שבילי הליכה. הפארק משתרע על פני כ-2,000 דונם ויוצאים ממנו שבילי טיול לשמורת נחל כזיב, לעין טמיר ולמבצר המונפורט. בפארק עצמו שבילי הליכה לכל המשפחה.

מסלולי הליכה בנחל כזיב – כולם למיטיבי לכת (כולל מסלולי מים עם שכשוך בבריכות כל השנה): **מסלול 1:** מתחילים בחניון ליד מצפה הילה, על קו הרכס. משם דרך עפר שיורדת למבצר ועולה חזרה. לוקח שעתיים וחצי.

מסלול 2: ממצפה הילה – שביל מסומן שחור, על המורדות הדרומיים של הנחל, בסוף יורדים עד עין טמיר (המעין הנעלם). משם אפשר לעלות לחניון הזיתים או לרדת במורד הנחל ולעלות למצפור מונפורט(המקום שהיינו)- עלייה די קשה.

מסלול 3: אופציה קלאסית שהרוב עושים – לנסוע עד סוף הכביש, עד חניון הזיתים, לרדת לעין טמיר מהגדה הצפונית, ללכת במורד הנחל, עם שכשוך בבריכות, ואז לעלות למצפור המונפורט בשביל אדום.

מצפה מונפורט – צופה אל המונפורט שנמצא על שלוחת מעלות, מהצד השני של נחל כזיב. בראש שלוחת מעלות נמצא מצפה הילה, ומתחתיה שרידי מבצר מונפורט = שטרקנברג = ההר החזק. **הצלבנים בגליל** - מראשית ימי הממלכה הצלבנית הראשונה במאה ה-12, היה הגליל המערבי אזור מיושב, הצלבנים הקימו בו יישובים ומבצרים חשובים, שלטו על נחלות חשובות שחלקן היו שייכות למלך הצלבני. במעילייה הייתה מצודת המלך. משפחת איבלין ישבה כאן, ופיאודלים צלבניים נוספים.

במאה ה-13 – חשיבות הגליל עולה עוד יותר לצלבנים. לאחר מסע הצלב השלישי ב-1191, הממלכה השנייה הייתה מן ממלכת כיס, ישבה רק במישור החוף ולא שלטה בעומק הארץ. זו ממלכה צרה וקטנה, מלבד אפיזודה קצרה, שבה המלך הגרמני פרידריך השני קיבל בהסכם עם האיובים ממצרים ששלטו בארץ – את ירושלים. גם זו לא הייתה שליטה מלאה, אלא זכות להשתמש במקומות הקדושים לנצרות. זה קרה ב-1228, כשהאיובים נחלשו והיו להם מאבקים עם האיובים ששלטו בדמשק.(אז נבנה מבצר קלעת נמרוד – שנבנה ע"י

האיובים של דמשק כדי להתגונן מהתקפה של האיובים ממצרים עם הצלבנים ביחד). הצלבנים שלטו אז בירושלים תקופה קצרה של כ-15 שנה בלבד.

בירת הממלכה השנייה היא עכו, ואזור הגליל המערבי היה המעטפת של עכו, וקיבל משנה חשיבות. לכן ביצרו את האזור הזה, ומצודות הקטנות שהיו כאן בממלכה הראשונה – הפכו למבצרים של ממש.

המסדר הטאוטוני (טבטוני) היה המסדר הגרמני בארץ. המלך הצלבני במאה ה-13 היה גרמני, ולכן כוחם של הגרמנים התחזק באזור. לכן השנאה של הפרנקים (הצרפתים) בארץ גברה מאוד. הטבטונים החליטו להוציא את המפקדה הראשית שלהם מעכו, שהיתה עיר פרנקית ברובה, עם המסדרים הטמפלרים וההוספיטלרים. הם העבירו את המפקדה למקום שקט מחוץ לעיר, כדי שלא יפריעו להם לנהל את ענייניהם. הם רכשו, בעזרת המלך פרידריך השני, נחלות רבות בגליל המערבי, ביניהן מצודת ג'ידין (יחיעם), מונפורט, מעילייה, תיבנית ועוד. בשנות ה-30 של המאה ה-13 החלו להקים כאן את המבצר.

המונפורט היה קודם חווה חקלאית קטנה ומבוצרת, נספחת למבצר המלך במעילייה (ליד מעלות). זו שלוחה צרה, בין הערוץ הראשי של נחל כזיב לבין ואדי קטן, שלוחה של הנחל. היא מחוברת בדרך אחת רק אל השלוחה שלמעלה.

הסיבה לבחירת המקום – למרות שהוא לא שולט על הדרך הראשית שעברה למעלה. הם ראו את תפקידם לדאוג בעיקר לעניינים הפנימיים שלהם, ולהגן על עצמם בצורה יעילה. הם נתנו גם שירותי צלינות, שירותי רפואה ואכסנייה לצליינים שבאים לארץ.

בניית המבצר - הטבטונים הפכו אותו למפקדה הראשית שלהם, למבצר הראשי, והארכיון שלהם. זה מבצר שלוחה "קלאסי", מוקף בכמה חומות, החיצונית די גבוהה והשתמרה כמעט בשלמותה. באמצע מגדל מרובע, שאולי היה מרכז החווה המקורית. חפרו חפיר עמוק בין המבצר לשלוחה, עליו בנו גשר מעץ, שהיה הכניסה היחידה למבצר. בעיתות שלום נכנסו דרכו למבצר, ובמלחמה ניתן לשרוף אותו ולנתק אותו מהשלוחה, כך שהמבצר יישאר מוגן.

עיקר הבנייה נעשה בשנות ה-30 במאה ה-13, הייתה להם גם תמיכה של האפיפיור גיאורגיוס השביעי, שהוציא קול קורא באירופה לתרום ולסייע לאבירים הטבטונים. בעזרת התמיכה מהאפיפיור, מהמלך הגרמני, מתרומות ומכספי המסדר העשיר – בנו מצודה רצינית. העבירו לכאן את הארכיון שלהם, האוצר שלהם, וישבו כאן לבטח כ-40 שנה מ-1230 עד 1269/71.

המסדרים הלוחמים התנהלו כמו מסדר נזירי, והיו מחויבים שלושה דברים: עוני, פרישות מינית וציות למפקד המנזר. רק כאן בארץ, בתקופה הצלבנית החלה היצירה המיוחדת הזו של מסדרים נזיריים שהם גם לוחמים. זו תופעה מיוחדת כי נזירות ושפיכות דמים לא מסתדר יחד בדרך כלל.

בראש המסדר עמד אז הרמן פון זאלצה, בחור מבריק מאוד. הוא הבין שימיה של הממלכה הצלבנית קצובים. הוא דאג לחלק את ההון הגדול שהמסדר צבר ולפזר סיכונים – בין בנייה והשקעות פיננסיות (רכישת קרקעות) בארץ, לבין השקעות באירופה – קנה שטחים גם בהונגריה, גרמניה ופולין. לאחר גירוש הצלבנים האחרונים מהארץ – ב-1291, הטבטונים הפכו לאחד ממוקדי הכוח הכלכליים והפוליטיים והצבאיים החזקים באירופה. הם קבעו מי יהיו המלכים, ובחשו בקלחת לעוד הרבה שנים.

המבצר שינה את שמו ממונפורט לטרקנברג, ההר החזק בגרמנית.

מבנה המבצר - בחלק העליון רואים מבנה אפור – הדון זיון = מגדל העוז, זה החלק המבוצר ביותר, ששימש גם ככניסה למבצר. הערבים קראו לו באשורה = המבשר את הגעתך למבצר. מתחתיו יש כניסה, מתחתיה אולם כינוסים וחדר האוכל, ולמטה מגדל עגול ומגדל מרובע על חומת המבצר. למבצר היו גם מבני חווה שישבו למטה בערוץ הוואדי, ואפשר לראות שם אולמות יפים עם קשתות צלבניות קלאסיות. בשיא התקופה ישבו כאן כמה מאות אנשים.

הסכר שנבנה על הנחל, עצר את כל המים והרים את מפלס המים, וכך אפשר היה להפעיל טחנת קמח וטחנת סוכר בחלק התחתון של הוואדי.

גידול סוכר היה אחד הענפים העיקריים של הצלבנים והם התעשרו מאוד מזה. ד"ר ענת פלד כתבה על זה דוקטורט. הגליל המערבי היה אחד האזורים הטובים ביותר לגידול קנה סוכר. האקלים כאן ממוזג וחצי טרופי. (היום מגדלים כאן ליצי, אבוקדו, בננות). מסכרה – מפעל משוכלל לייצור סוכר היה בחורבת מנות, לא רחוק מכאן. הצלבנים ייצאו את הסוכר לאירופה וזה שימש אחד ממקורות ההכנסה הטובים ביותר. באירופה המערבית לא ידעו מה זה סוכר לפני ימי הצלבנים. באזור הבלקן כן הכירו, כי זה הגיע לשם דרך טורקיה וארצות ערב. הסוכר התקבל באירופה בהתלהבות גדולה מאוד. בבדיקות שעשו בבתי קברות באירופה – במאה ה-12 החלה שם עששת השיניים, וזה סימן שאז הגיע הסוכר. עד אז המתיקו רק במיצי פירות.

אחרי הצלבנים גידול הסוכר דעך, כמו כל הארץ בכלל, שהייתה בדעיכה וירידה. הממלוכים הרסו את כל מישור החוף והעמקים באופן שיטתי. אלה היו האזורים הטובים לגידול הסוכר, ותחת הממלוכים הם הפכו לאט לאט לביצות ושוממה, עד התנועה הציונית. באירופה גילו אז את סלק הסוכר, שהוא מקור יותר מוצלח לסוכר, וגידול קנה סוכר נשאר בעיקר בדרום אמריקה, אפריקה ועוד.

התמרים - יש משערים שמותו של ענף התמרים בארץ נובע מהשתלטות ענף קנה הסוכר בתקופה זו. שניהם זקוקים לאותם תנאים – הרבה חום והרבה מים. הצלבנים כנראה עקרו את מטעי התמרים ושתלו במקומם קנה סוכר. אנשי העלייה השנייה שהגיעו לארץ, מצאו רק עצי תמר בודדים ולא ראו מטעי תמרים. זה למרות שהארץ נקראה ארץ התמר, והוא אחד משבעת המינים, ובתנ"ך יש הרבה תיאורים ופסוקים המתארים את התמרים. אז החליטו בן ציון ישראלי, שמואל סטולר ויאני אבידוב להשיב את התמר לארץ.

הממלוכים - בשנות ה-60 של המאה ה-13 החלה המתקפה הממלוכית. בקרב עין ג'אלות, 1260, ניצחו הממלוכים את המונגולים. אז דרך כוכבו של המצביא בייברס והוא הוביל את הממלכה הממלוכית מניצחון לניצחון. הוא נגס את הממלכה הצלבנית בשיטת הסלאמי, ביס אחרי ביס, ממזרח למערב. ב-1269 הממלוכים צרו לראשונה על טרקנברג, אבל אחרי זמן קצר החליטו לא להשקיע כאן מאמצים, כי המקום

לא אסטרטגי ולא מרכזי, ולא כדאי לבזבז כאן כוחות וחיי אדם. הם עזבו את המקום והמשיכו לטפל במקומות אחרים.

ב-1271 בייברס מצא זמן וחזר למצור על המצודה. היה מצור ארוך למדי, והטבטונים הבינו לבסוף שאין להם סיכוי ואין יותר קיום לממלכה הצלבנית. הם החליטו להגיע להסכם עם בייברס, למרות שזכרו מה קרה בצפת. ב-1266 בייברס עשה הסכם עם הצלבנים בצפת, אחרי מצור של כ-40 יום, הבטיח להם את חייהם אם הם ייכנעו, ולבסוף לא קיים את ההבטחה, ושחט את כולם אחרי הכניעה. בכל זאת הטבטונים הבינו שאין להם ברירה, כי הם ימותו בכל מקרה.

הטבטונים חתמו על הסכם הכניעה, ודווקא כאן בייברס כיבד את ההסכם. הם יצאו עם כל רכושם, הספרים וכל הארכיון שלהם. הם עברו מכאן לצור וצידון, ומשם הפליגו לאירופה, ונפרדו מארץ ישראל סופית. כאמור – באירופה הם המשיכו להיות גורם מרכזי בפוליטיקה ובצבא. שרידיהם חוסלו לבסוף ע"י נפוליון בסוף המאה ה-18.

(ההוספיטלרים הפרנקים, עזבו את הארץ והתמקמו בכמה איים בים התיכון, בעיקר מלטה. הם הפכו לשודדי ים והטרידו את כולם. גם הם חוסלו ע"י נפוליון ב-1798 בדרכו למצרים.)

הארכיון של הטבטונים הוא אחד היחידים שהשתמרו בשלמותם, וחוקרים בגרמניה עושים בו שימוש רב בחקר התקופה. הוא כתוב בגרמנית גותית עתיקה.

נסיעה למערת קשת

ממשיכים מערבה בכביש 899 עד יערה. עולים ימינה בכביש 8993 עד אדמית ושם שמאלה. **מושב יערה** – הוקם ב-1950, גרים כאן גם יהודים וגם ערבים. משפחה בדואית גרה כאן משנות ה-50. הם חמולה משבט ערב אל עראמשה, שרובו גר על הרכס למעלה. כבר בימי המנדט נודע באהדתו ליישוב היהודי ושתוף פעולה עם היהודים, עם ההגנה והפלמ"ח. במבצע חירם ניתנה הנחיה למשה כרמל, מפקד המבצע, לפנות את כל הכפרים הערבים שליד הגבול. קצינים מקומיים דרשו לא לבצע את ההוראה לגבי השבט הזה, כי הם עזרו ליישובים שלנו. אחרי קום המדינה המודיעין הישראלי המשיך להשתמש בקשרים של אנשי השבט, ובהברחות שנהגו לעשות דרך הגבול מצד לצד. העבירו סחורות, ונעזרו בהם להשגת מידע מתוך לבנון. המודיעין הסורי ידע שהם משתפי פעולה עם צה"ל. יום אחד בשנות ה-50 נכנסה חוליה סורית לגליל, וחיסלה בחיסול ממוקד את אב המשפחה, שישבה בחירבת אדמית, אחת ממשפחות השבט. הרמטכ"ל משה דיין נתן הוראה להעביר את החמולה למושב יערה כדי לשמור עליהם. הם קיבלו חלקה במזרח המושב ובנו שם בתים, וגרים שם עד היום. יש להם בית קברות קטן משלהם, על הרכס למעלה. חלק גדול מילדיהם למדו במערכות החינוך של המושב, ושל מעלה יוסף(המועצה האזורית). חלק מהם אימצו גם מנהגים יהודיים כמו הדלקת נרות שבת, כמו שהתרגלו בגן הילדים ובית הספר הממלכתי דתי.

בתוך המושב נמצאת גם המצודה הבריטית המערבית ביותר בגליל, שנקראה באסה, על שם הכפר שהיה כאן לידה. כיום נלומי נמצאת על שטחי הכפר הזה.

נחל נמר, מערת נמר – יובל של נחל בצת מצפון לכביש, יש שביל מסומן לשם, שיורד למטה ומגיע עד גדר המערכת. הנחל נקרא כך ע"י אירוע ב-1965, של רועה בדואי שהיה כאן עם העדר, והותקף ע"י נמר ענקי, פצע אותו, הבדואי הוציא שבריה ונלחם עם הנמר, ואחרי שעה שניהם שכבו פצועים ומותשים על האדמה (יצאו תיקו...). אנשי השבט הלכו לחפש את הרועה, מצאו אותם כאן וחיסלו את הנמר, שהיה די זקן. הרועה יצא רק עם שריטות, כי שיני הנמר היו שחוקות. הנמר כנראה ניסה לצוד את אחת הכבשים מהעדר. זה היה הנמר האחרון שנראה בגליל.

פארק אדמית - מערת קשת

נמצא על שלוחת סולם צור, אחת מחמש השלוחות של הגליל המערבי.

שביל ערוגות הבושים - מסלול קצר מסומן ירוק, דרך טרסות וחורשות קק"ל, עם צמחי בושים: לבנדר, רוזמרין, אזוב מצוי, קורנית מקורקפת ועוד. (לא הלכנו בו).

שביל אמיר מיטל - הליכה מהחנייה - בשביל קצר על הסלעים והטרשים עד מערת קשת.

אמיר מיטל – היה מפקד סירת גולני, ואח"כ מפקד גדוד 12 בגולני, שנפל בפעולת נועיימה בלבנון ב-1988, בהיתקלות עם מחבלים. עוד כשהיה מפקד בחטיבת גולני נהג להביא את חייליו לתצפית הזאת, מעל כל יישובי הגליל, ולומר להם: כשניכנס פנימה ללבנון ונצטרך להילחם ולהרוג שם, זכרו שאנו עושים זאת כדי להגן על הארץ והיישובים שרואים מכאן, ולא כדי לכבוש ארץ אחרת. זו הייתה גישתו, ולכן לאחר שנהרג – משפחתו וחבריו החליטו להנציח את שמו בשביל מטיילים במקום הזה. בדרך יש מצבה שמנציחה אותו עם כמה דברים לזכרו. גם בתחילת השביל יש כמה מילים עליו ולזכרו.

תצפית על כל הגליל העליון המערבי:

ממזרח רואים את הגליל העליון המרכזי (גוש הרי מירון) והפסגות שלו: אח"מ – אדיר, חירם, מירון. ממערב להם – שבר פקיעין שחוצה את הגליל העליון מצפון לדרום, לגליל מזרחי וגליל מערבי. מערבה יותר – אזור של רמות רחבות, בעיקר רמת תפן, עמק מפשטה (פסוטה).

הגליל המערבי כולו נראה כמו רמה, שיפוע מתון לכיוון מערב, שמתפוגג לתוך מישור החוף. בגלל קווי שבירה הוא בנוי מ-5 שלוחות, כמו אצבעות כף יד, שיוצאות מהרמה שבמרכז הגליל העליון, ממזרח לכיוון מערב, ויורדות אל מישור החוף. בקווי השבירה התחתון נחלים באותו כיוון. בסה"כ הגליל המערבי כולל רמות, שלוחות ומישור חוף. השלוחות הן חלק מאנטיקלינה של הגליל כולו.

השלוחות מצפון לדרום:

שלוחת סולם צור (רכס אדמית) - הצפונית והגדולה ובלטת ביותר בנוף, וממשיכה מערבה עד הים, עד ראש הנקרה. השם נובע מזה שהוא חוסם את הדרך על חוף הים בדרך לצור. צריך לטפס על הרכס כמו סולם כדי לעבור אותו לכיוון צור. רכס תלול מאוד.

שלוחת עבדון – שלוחה מתונה בשיפוע של 10%-5. עליה מושב עבדון ומושב יערה. בקצה המערבי שלה - קבוץ מצובה.

שלוחות מעלות – מתחילה במעלות, עליה מושב מנות.

שלוחות גת-אשר – עליה הכפרים גית, ינוח.

שלוחות תפן – מתחילה בתפן, ונושקת לבקעת בית הכרם, קצה דרומי של הגליל העליון.

הנחלים מצפון לדרום- בין השלוחות זורמים נחלים ממזרח למערב, לאורך קו שבר:

נחל בצת – בקצהו מתרחב לעמק שפע, משלומי ועד הים. עמק מלא שטחי חקלאות.

נחל כזיב – בין השלוחות עבדון למעלות. עם מצוקים תלולים. נשפך לים ליד גשר הזיו.

נחל געתון – בין השלוחות מעלות לגת-אשר. בו עובר כביש 89 מנהריה למעלות (וממשיך לצפת). הנחל עובר בתוך נהריה ונשפך לים.

נחל בית העמק – בין השלוחות גת אשר לתפן. נשפך ליד לוחמי הגטאות.

בנוסף – יש נחלים קטנים יותר, שהם יובלים של 4 הנחלים הגדולים:

נחל שרד- חלק מנחל בצת, נחל שעל נשפך לנחל כזיב, נחל יחיעם – חלק מנחל בית העמק.

הצעה לראשי תיבות של השלוחות והנחלים מצפון לדרום: צבע כנגב

צור- בצת- עבדון- כזיב- מעלות- געתון- גת אשר- בית העמק- תפן.

חלוקת הארץ לאזורים – אפשר לחלק את הארץ לאורך או לרוחב, ושתי הצורות נכונות:

אם מחלקים את הארץ בחלוקה רוחבית, מישור החוף בגליל המערבי הוא חלק מהגליל כולו.

אם מחלקים את הארץ בצורה אורכית: מישור החוף, שדרת ההר, בקע סורי-אפריקאי ושדרת הר מזרחית –

החוף בגליל הוא חלק ממישור החוף, מרצועת עזה עד רש הנקרה. הרי הגליל הם חלק משדרת ההר כולה.

מערת קשת – אחד מערכי הטבע והנוף היפים באיזור, מושכת ואטרקטיבית. יש שביל מונגש גם לנכים,

ישירות מהחנייה. יש גם מסלול נוסף מהמערה- ירידה של חצי שעה לכיוון נחל נמר- מסלול אדום למיטיבי לכת.

זו תצורת מישאר (נשאר אחרי בלייה) של מערה קרסטית שהגג שלה קרס, אבל לא כולו. רואים חלק מתקרת המערה שנשאר, וכל השאר התמוטט, כמו בהרבה מערות אחרות.

נשארה קשת טבעית, וצורה זו היא חזקה ויציבה מבחינה פיזיקלית, ולכן נשארה לעמוד כאן כבר אלפי שנים, ומחזיקה מעמד ברעידות אדמה וכו'. בסופו של דבר אין ספק שהיא תקרוס ותיעלם. בסוף יתקיים גם כאן

הפתגם התנ"כי- "והיה העקוב למישור".

אפשר ללכת עליה ולגלוש ממנה בסנפלינג, והיא מחזיקה מעמד יפה.

היווצרות המערה – חלל המערה היה תת קרקעי, נוצר בבלייה קרסטית (עשויה גיר ודולומיט), ונחשף במיפנה הדרומי ע"י התחתרות של נחל בצת לאורך קו שבר. הנחל וכוחות הבלייה שלו חשפו את פיתחה הדרומי של

המערה, ואח"כ התמוטט חלק מהתקרה, ונשארה רק הקשת.

כל האזור בנוי מסלעים קלציטיים, יורד בו יותר מ-600 מ"מ גשם, יש בו צומח שמספק CO₂, ואז נוצרים מתחת לפני הקרקע חללים קרסטיים. לפעמים הם קרובים לפני השטח וקורסים ונוצרת דולינה, לפעמים הם

עמוקים ונשארים תת קרקעיים, עד שנחל מתחתרו וחושף אותם. את רוב החללים אנו לא מכירים ולעולם לא נכיר, כי הם בבטן האדמה.

גם בנחל נמר רואים הרבה מערות/ פתחים כאלה שפונים לנחל.

מסורות בדואית של ערב אל עראמשה: אגדה של אנשי ערב אל ערמשה מספרת שלשייח' של ערב אל ערמשה

הייתה בת יפהייה ובן נאה. הבן היה פרח רציני, וכאשר היה חשש שהוא יכפיש את שם המשפחה, אביו הוקיע אותו וגירש אותו מן הבית. הוא התחבר לכל מיני פורעי חוק, שוטט איתם בהרים והתפרנס משוד וגזל, והפך לראש כנופי השודדים.

יום אחד הגיע תורה של הבת היפה להינשא, והוחלט להשיא אותה לבן של שייח' לבנוני, מעבר לגבול. נקבע תאריך לחתונה, הכינו נדוניה ומתנות, ושיירת הגמלים יצאה לטפס על סולמה של צור כדי לרדת בצד השני ולקיים את החתונה בלבנון. בעודם עוברים את שפת המצוק ושומעים את רחש הגלים בנקרות, לפתע נשמעו

יריות באוויר ושיירת שודדים תקפה את שיירת החתונה. הגמל שעליו רכבה הכלה נבהל והתחיל להשתולל עד שהשליך את הכלה מעל גבו, וזו נפלה ישר לתוך גלי הים השוצפים, נבלעה בתוכם, ועד היום אפשר לשמוע את

גניחותיה מבין הגלים.

חבורת השודדים לקחה את השלל, וברחה אל המערה שלהם. שם, בחסות החשכה, חילקה את השלל. לפתע הופיע בחור צעיר, מנספחי הכנופיה, ולחש משהו על אוזנו של מפקד השודדים. המפקד פרץ בצעקה אדירה של

צער, שביקעה את תקרת המערה, שהתמוטטה וקברה תחתיה את מפקד הכנופיה ואת שאר השודדים. הם

קבורים כאן עם האוצרות עד היום...

מסתבר שמפקד הכנופיה היה בנו של השייח', וכשהבין שאחותו זו הכלה שנפלה לים, בגלל ההתקפה של הכנופיה שלו, ליבו הכואב הוא שהוציא את הצעקה האדירה שמוטטה את תקרת המערה.

האגדה מופיעה בקובץ אגדות של שבת ערב אל-ערמשה שנקרא "מפר הבטחתו לא יינקה", יצא בחוברת ירוקה של החברה להגנת הטבע.

גרסה אחרת של האגדה בלי הכלה...: בנו של השייח', שהפך למפקד כנופיית השודדים, החליט לחזור

בתשובה, אבל בסתר, כדי שחבריו השודדים לא יגלו זאת. הוא היה יוצא מדי פעם מהמערה כדי להתפלל בפניה כלשהי, עד שיום אחד החליט לעזוב את הכנופיה ולהתבודד ולהסתגף במסגד. חבריו השודדים חשדו

שמשוה אצלו לא כרגיל, ראו שנעלם מדי פעם, ועקבו אחריו. הם החליטו לרצוח אותו בהזדמנות הראשונה. באחד הימים שיצא מהמערה כדי להתפלל, הם החליטו לדקור אותו ברגע שיחזור. אללה הגדול ראה את

החוזר בתשובה הצדיק, וברגע שנכנס למערה הוא שלח מכת ברק שהיכתה את תקרת המערה, והתקרה קרסה וקברה את השודדים האכזריים, ורק הבחור החוזר בתשובה נשאר בחיים, כי עמד מתחת לקשת שנשארה

שלמה...

נסיעה לקבוץ חניתה

חזרה לכביש הצפון-899, המשך מערבה עד צומת חניתה, ועלייה ימינה לקבוץ.

יש חנייתה תחתית וחנייתה עילית. במרץ 1938 עלו לקרקע לחנייתה תחתית, בשליש התחתון של העלייה, ושם הקימו את החומה והמגדל. אחרי כמה שבועות טיפסו ועלו לנקודת הקבע והתיישבו שם. גם בברייתא דתחומין מופיעות חנייתה תחתית וחנייתה עילית, כלומר היו כאן שני יישובים יהודיים כאלה. לאורך הכביש העולה לקבוץ, צה"ל בנה חומה גבוהה, שמסתירה את הכביש מגבול הלבנון, כדי שלא יוכלו לירות לכאן מעבר לגבול. הכביש גם הונמך בחלק מהדרך, כדי שלא יהיה חשוף לירי. אפשרות קצרה לביקור באתר – אתר חנייתה תחתית, באמצע העלייה לחנייתה, מחוץ לקיבוץ. יש שם דגם של חומה ומגדל, בתוך יער האורנים, ושם אפשר לספר את סיפור המקום.

מוזיאון קבוץ חנייתה

חומה ומגדל + עתיקות (האפשרות הארוכה של האתר, שאותה עשינו). המוזיאון בסכנת סגירה ולכן חשוב לבקר בו עם קבוצות, כדי שלא ייסגר. המוזיאון קטן, אך עם הרבה מוצגים שקשורים לתולדות הציונות וההתיישבות. מציג את תולדות רכישת הקרקעות ע"י הקק"ל, ועלייתה של חנייתה כיישוב חומה ומגדל, גדר גבול הצפון-וכביש הצפון. אמנם זה לא היישוב הראשון שהוקם, (תל עמל-נר דוד היה הראשון, בדצמבר 1936), אך מהרגע שהוקם, במרץ 1938 הפך לסמל העיקרי של חומה ומגדל. באגף הפנימי של המוזיאון יש ממצאים ארכיאולוגיים – בעיקר כנסייה ביזנטית יפה מהמאות 5-6 לספירה, שעמדה ממש מתחת למוזיאון.

הרקע להקמת חנייתה - חנייתה הוקמה בזמן המרד הערבי, במאורעות 39-36, שפרצו בגלל התפתחותה העכורה של מערכת היחסים: בריטים-יהודים-ערבים, לאורך תקופת המנדט. התנועה הציונית והמפעל הציוני בארץ הלכו והתחזקו והתפתחו, וזה הגיע לכך שכל צעד קדימה של המפעל הציוני- גרר בעקבותיו תגובה אלימה של הערבים בארץ. כל העליות הראשונות, בשנות ה-20, כללו עשרות אלפי עולים, אך העלייה החמישית, בשנות ה-30, הגיעה למאות אלפי עולים (מעל 200,000), בעיקר בגלל עליית היטלר לשלטון. ההנהגה הערבית בארץ ראתה שהרעיון הציוני הולך ומתממש, והם מתקדמים לקראת רוב יהודי בארץ. היהודים הגדילו את חלקם מ-5% בסוף המאה ה-19, לכמעט 30% מהאוכלוסיה. זו הסיבה העיקרית למרד הערבי, שהיה הצעד הצבאי הלאומי הגדול והחרף ביותר בכל ימי התנועה הלאומית הפלשתינאית. המאורעות האלה היו מיועדים לפגוע גם ביהודים וגם בבריטים, שנחשבו לתומכי הרעיון הציוני. זה בעצם היה המנדט שקיבלו הבריטים – להקים בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. בשיא המרד הערבים ממש השתלטו על שטחים שלמים מהארץ והוציאו אותם מידי הבריטים: הקסבות של הערים ביפו ועכו, שדרת ההר המרכזית.

היישוב היהודי הגיב למרד בדרך של התיישבות, לפי המשפט: "במקום שבו תעבור המחרשה העברית שם יעבור הגבול העברי". בתקופת המרד הערבי הוקמו 57 יישובים חדשים, רובם בשיטת חומה ומגדל, ולכן הם נקראים כולם יישובי חומה ומגדל, או תקופת חומה ומגדל. התקופה הזו הפכה לסמל של הרעיון שההתיישבות הציונית קובעת גבולות.

חנייתה היא אחד השיאים של פרויקט חומה ומגדל, כי במידה רבה – ההליכה אל הגליל המערבי, שהיה כמעט ריק מיהודים, מלבד נהריה (קמה ב-1935), קבעה את גבול הלבנון כגבול של המדינה היהודית. חנייתה הוקמה בעצם מעבר לגדר הגבול ומעבר לכביש הצפון, והייתה מעין הצהרה שאפשר להתיישב גם מעבר ל-N ההתיישבותי, ואפילו מעבר לתחום השליטה של המנדט הבריטי. אחרי חנייתה עלו לגליל גם איילון, מצובה, שבי ציון. בצפון ים המלח עלתה בית הערבה, בגליל העליון עלו דן, דפנה, עמיר, שאר ישוב. יותר מאוחר התיישבו גם נגב – שלושת המצפים, 11 הנקודות וכולן.

להקמת חנייתה התגייסו אנשים מפלגים שונים של תנועת העבודה. העלייה לכאן הייתה בידיעתם של הבריטים ובאישורם של הבריטים, ולוותה ע"י גפירים- נוטרים יהודים עם נשק חוקי בריטי. **הקמת גדר גבול הצפון** – בתחילת תקופת המרד הבריטים עשו מאמצים ניכרים כדי לדכא את המרד. בעולם החלו לנשב רוחות מלחמה, וגם במזרח התיכון יש רוחות אנטי בריטיות, במצרים, בלבנון וסוריה. כבר ב-1936 יצאו הבריטים למבצע עוגן, ובו נכנסו לקסבה של יפו ושל עכו ופוצצו אותן. ביפו הרסו שכונה שלמה ויצרו את "השטח הגדול" (גן הפסגה).

באותן שנים הגיעו לארץ שני קצינים בריטים מוכשרים וכל אחד הביא גישה אחרת: **צ'רלס אורד וינגייט** - איש קומנדו ויחידות מיוחדות, עם גישה אקטיבית: טען שצריך מודיעין מעולה, לדעת מי האויב, מאיפה יוצא ולאן הולך. צריך לצאת לפעולות יזומות, להגיע עד הבתים שלהם, לפוצץ את בתים עליהם, להפחיד אותם ולהרתיע אותם.

צ'רלס טיגארט - ששירת בהודו ופעל נגד בדלנים הודים שנלחמו בבריטים. הוא טען שהמשטרה צריכה להתבצר, לבנות ביצורים ולהניח גדרות. השיטה נקראה בלוק-האוז: השוטרים צריכים לשבת במקום מוגן ומבוצר נגד יריות ונשק קל. מתוכו יצאו לסוירים בין מיצדיות מבוטנות, כדי לתפוס את הפורעים. טיגארט החל לבצע מחקר איך פותרים את הבעיה. מהר מאוד הגיע למסקנה שגבול הלבנון הוא נקודת מפתח במרד. הגבול היה פרוץ, ללא גדר וללא שליטה, ודרכו זרם נשק וזרמו חוליות שהגיעו לגליל וליבו את המרד. הוא הציע לסגור את גבול הלבנון בצורה הרמטית כמה שאפשר. לאחר בדיקות וניסיונות הוחלט לבנות גדר לאורך כל הגבול, לסלול כביש לאורך הגדר, ולאורכו מצודות גדולות ומיצדיות קטנות. היה צריך להחליט איפה בדיוק תעבור הגדר. אז הסתבר שהגבול שנקבע ב-1923 לא נקבע לפי פרמטרים צבאיים או בטחוניים. הגבול נקבע בין צרפת ואנגליה, שתי מעצמות ידידות, שניסו להתחשב בתושבים המקומיים, במיקום האדמות של כל כפר, ובמיקום השוק של כל כפר. כפר שנהג ללכת לשוק בצידון- נשאר במנדט הצרפתי וכו'. לכן הגבול התעקל והתפתל, בעיקר כדי לא לחתוך בין כפר לאדמות שלו, ולא כדי שאפשר יהיה להגן עליו. טיגארט הבין שחייבים ליצור רצועת ביטחון. הבריטים לא יכלו ולא רצו לעשות אותה בתוך המנדט הצרפתי, ולכן יצרו רצועה של 2-5 ק"מ בתוך השטח שלהם, והגדר והכביש נבנו בקצה הדרומי של הרצועה. סולל בונה זכו במכרז להקמת הכביש. הוקמו שני מחנות גודרים- אחד בבאסה(שלומי)שהלך ובנה מזרחה, ואחד בעמק

החולה שבנה לכיוון מערב. נבנו 5 מצודות, 19 מיצדיות, כביש וגדר. כל המערכת הזו הפכה למערכת הבטחון הבריטית באזור.

כשחניתה עלתה לקרקע – נכנסה לשטח הבריטי שמצפון לגדר. האדמות נקנו ע"י קק"ל כבר ב-1937. זו הייתה מן התרסה שאנחנו תופסים את השטח של א"י עד המטר האחרון. זה היה מפעל לאומי מההתחלה – הוראה מלמעלה של הסוכנות היהודית, בן גוריון וחיים וייצמן ומשה שרת דחפו להקים את הנקודה. ביום ההקמה עלו לכאן מאות אנשים שעזרו לבנות את הנקודה, ואחרי כמה ימים נשארה רק פלוגת הכיבוש, שנשארה עוד כמה חודשים, עד שהגיע גרעין הכשרה של הנוער העובד.

וינגייט בא לכאן הרבה, יזם כאן פעולות, ואהב את המקום הזה, כי הוא כל הזמן הטיף ל"יציאה מהגדר". טען שהגדרות מגבילות את הבריטים יותר מאשר את הערבים שמתקיימים אותם. הפעולה הראשונה של כוח יהודי בהדרכת וינגייט, נגד כפר ערבי, יצאה מחניתה.

סרט: ראינו סרט חדש של 13 דקות, שנעשה לכבוד 75 שנה לחניתה, מתבסס על קטעים ארכיוניים ישנים של אקסלרוד שצילם ביום העלייה לקרקע, על תמונות ארכיון מחניתה, ומתאר את כל ההקמה והשנים הראשונות – מועדת פיל ועד סוף מלחמת השחרור. כולל ראיונות עם בני חניתה הראשונים שנולדו כאן.

הסרט המקורי של נתן אקסלרוד, מיום ההקמה, נמצא גם ביוטיוב.

החדר הפנימי – ארכיאולוגיה של חניתה והאזור

אוסף מטבעות שנמצא בחוסייפה (עוספייה), ובהם גם מס מחצית השקל.

כתובות שונות ביוונית.

רוב הפסיפסים שייכים לכנסייה ביזנטית שעמדה כאן. בדגם של הכנסייה רואים יכולת מדהימה של יוצרי הפסיפס המרכזי, שכולו הולך ומתכנס לכיוון המרכז (לא ידוע מה היה במרכזו). פסיפסים נוספים מעולם החי – ארנבת, חזיר בית. ישב כאן יישוב ביזנטי נוצרי במאות 5-6 לספירה.

הקמרונות שרואים בחדר היו החלק הצדדי של הכנסייה. מרכז הכנסייה היה בחצר, במקום שהיום עומד עץ התות הגדול.

תיאורית תנ"ך-פלמ"ח : כשבני ישראל התנחלו בארץ, מאה 12-13 לפנה"ס – הם לא הורישו את מרחב הגליל המערבי, נחלת שבט אשר. אשר אמור היה לשבת כאן, אך לא כבש ולא הוריש את האזור. למשל לא כבשו את העיר רחוב (כנראה תל כברי). בעמקים כאן ישבו עמים כנענים עם רכב ברזל ופרשים, ושבטי ישראל לא הצליחו לכבוש אותם, בימי יהושע והשופטים.

בימי דוד ושלמה השתלטו על כל הארץ, ונוצרה ממלכה מאוחדת וגדולה. החריג היחיד הוא חוף הגליל המערבי – שלא נכבש, ונשאר בידי חירם מלך צור, ששלט בצור וצידון, הממלכה הפיניקית. זו ממלכה שכנראה מאחדת כמה גורמים כנענים עם שבטים מגויי הים שהתנחלו כאן. נוצר כאן ערבוב בין כנענים לאיגאים, שיצרו ממלכה של יורדי ים עם יכולות רציניות.

דוד ושלמה כרתו ברית עם חירם, בגלל אחדות אינטרסים. ישראל הייתה ממלכה חקלאית והררית שיצרה דגן יצהר ותירוש, ולא הכירה את הים. לפיניקים לא היו כמעט שטחי חקלאות, ההרים מגיעים עד הים, אבל התמחו במסחר ימי, אוניות ויורדי ים. זה מה שחסר לישראל. כששלמה בנה את עציון גבר (אילת)- מי שבנה אותה היה חירם מלך צור, ותמורת זה שלמה נתן לו עוד 20 ערים בגליל.

מלכים א', ט', יא: **אז נתן המלך שלמה לחירם, עשירים עיר, בארץ, הגליל. יב ויצא חירם, מצר, לקאות את-הערים, אשר נתן-לו שלמה; ולא ישרו, בעיניו. יג ויאמר--מה הערים האלה, אשר-נתתה לי אחי; ויקרא להם ארץ כבול, עד היום הזה.** הברית האסטרטגית נמשכה גם בממלכה המפולגת. אחאב מלך ישראל נשא לאשה את איזבל בת מלך צידונים.

כשהפרסים שלטו – הפיניקים העמידו את יכולות השיט לטובת הפרסים, ותמורת זה קיבלו גם את דור ומגדל סטרטון, והקימו מושבת מסחר גם במרישה, בדרום הארץ.

בימי היוונים הפיניקים הפכו להלניסטים, אך המשיכו את הסחר הימי ושיתפו פעולה איתם. המלך החשמונאי אלכסנדר ינאי ניסה לכבוש את האזור אך לא הצליח, והוא נשאר אזור נכרי.

בימי הרומאים השתלבו הפיניקים גם בעולם הרומי ושיתפו פעולה איתם.

בברייתא דתחומי נכתב: "ההולך מעכו לאכוזב (הדרך הפנימית, כביש 70) כל שלימין הדרך טהור, כל שלשמאל הדרך טמא. כל שלימין הדרך – ארץ ישראל, כל שלשמאל הדרך – חוץ לארץ." החכמים שכתבו זאת – פטרו את היהודים כאן ממסים, כדי להקל עליהם את החיים בערים הנוכריות, ואולי רצו לעודד בכך את ההתיישבות באזורים שאין בהם הרבה יהודים.

בימי הביזנטים – הפיניקים התנצרו והמשיכו במומחיותם במסחר בים, כמו עיר ללא הפסקה.

במשך השנים הם איבדו את ייחודם האתני והתרבותי, אך נשארו במרחב הזה ולא הוגלו כמו היהודים.

כשהערבים הגיעו הם הפכו לערבים נוצרים, וכך נשארו עד היום.

בעצם הגליל המערבי תמיד היה אזור נוכרי, וזו הסיבה שבשנות ה-30 לא היה כאן שום יישוב יהודי אחד, כי לא היו כאן יהודים עוד מימי התנ"ך. כשוועדת אונסקו"פ של האו"ם באה ב-1947 ובדקה איך לחלק את הארץ, לפי אזורים יהודים או ערבים, המליצה שהגליל המערבי יהיה חלק מהמדינה הערבית. המלצותיה היו הבסיס להחלטת החלוקה בנובמבר 47.

במלחמת השחרור היה צורך בכוח צבאי, כדי לכבוש ולהשאיר את הגליל המערבי בשטח ישראל.

נסיעה לראש הנקרה

שלומי – עיירת פיתוח שקמה ב-1950. כיום מועצה מקומית עם 6000 נפש. באזור התעשייה – מפעל זוגלובק, מפעלי מתכת חניתה ועוד. הוקמה על שטחי הכפר הערבי באסה, כפר של נוצרים ומוסלמים, שהיה כאן עד 48. במרכז שלומי נשארה הכנסייה של באסה (מבנה עם גג רעפים), ולידה גם המסגד של באסה. שאר בתי הכפר נהרסו.

עמק שפע – עמק ההצפה של נחל בצת, שעליו עובר כביש 899 (כביש הצפון) שמגיע עד ראש הנקרה.

בצת – מושב שהוקם ב-1949.

מנחת בריטי – משטח גדול מדרום לכביש, שדה תעופה שנבנה ב-1941, בזמן שלטון וישי- פרו נאצי, ששלט גם בלבנון, והיה חשש למלחמה אווירית איתם. לידו האנגרים שבו אוחסנו המטוסים. (גם בסיס רמת דוד הוקם באותו זמן). מהמנחת הזה יצאו לגיחות הפצצה על ביירות במלחמת העולם השנייה. טייס בריטי תיאר איך המריאו מכאן וראו בביירות את הטייסים עומדים ושותים יין עם בחורות צרפתיות. הם היו ג'נטלמנים, עשו יעף אחד מעל שדה התעופה ולא הפציצו, כדי לתת לבחורות לברוח. ביעף השני הפציצו, אך אז כבר חטפו אש נ"מ צרפתית.

המסלע – כשמתקרבים לחוף המסלע מתחלף מגיר לקירטון לבן, עשיר בעדשות של אבן צור.

ראש הנקרה

האתר כולל – רכבל, טיול בנקרות, סרטון של 15 דקות בכל רבע שעה (7 שפות), טיילת היס.

מנהרות הרכבת - הרכבת כאן החלה לפעול ב-1942, הוקמה ע"י הבריטים בזמן המלחמה, והייתה אחד הנכסים האסטרטגיים, בשנות ההכרעה המאוחרות של מלחמת העולם השנייה, בגלל חיבור המסילה ממצריים, דרך א"י, לבנון, סוריה, טורקיה ועד אירופה.

ב-1941 הגיעו בעלות הברית לשפל הגדול – הגרמנים שלטו כמעט בכל אירופה חוץ מהאיים הבריטיים. צרפת נפלה לידיהם במהירות רבה, יותר מהר מכיבוש גטו ורשה. הנאצים הקימו את משטר וישי- ממשלת בובות בצרפת, בראשות הגנרל פטן, ששיתף פעולה עם הנאצים. לצרפתים היה מנדט על סוריה ולבנון (אז היו ישות אחת), וכשהוקם משטר וישי הוא שלט גם על הכוחות ששלטו בהן, וסוריה הפכה למדינה עוינת מול הבריטים. זה הפך לבסיס עיון מול הבריטים, והם שאפו לכבוש אותו.

הלחימה כאן הייתה בעיקר ב-1941, ובקיץ 1941 הבריטים כבר שלטו בסוריה רבתי.

כ"ג יורדי הסירה - הבריטים גייסו גם כוחות יהודיים לעזרה במלחמה. ב-1941 נשלח כוח של ההגנה לפעולת חבלה בחופי לבנון. בספינה אחת (שנקראה "ארי היס") יצאו 23 יהודים עם קצין בריטי (בעצם צריך להגיד כ"ד יורדי הסירה) לחופי לבנון, אך הם נעלמו בדרך. במשך שנים רבות הייתה גירסה שהם טובעו ע"י צוללת גרמנית/צרפתית.

בשנים האחרונות הסתבר לפי ארכיונים, שחלק מהאנשים נפלו בשבי הצרפתי, נחקרו ועונו ולבסוף הוצאו להורג. כלומר – הסיפור היה הרבה יותר קשה ומסובך.

משה דיין - גם כוחות יבשה נשלחו לפעולות של פיצוץ גשרים ובסיסים. באחת הפעולות יצא גם משה דיין, ושם הוא איבד את עינו, כשצלבן צרפתי זיהה את נצנוץ המשקפת שלו וירה ופגע במשקפת. רסיסי המשקפת פגעו בעינו של דיין, ומאז זה היה "הסמל המסחרי" של משה דיין, בכל העולם, ולפעמים גם סמל של מדינת ישראל כולה, כשהיה שר בטחון של מלחמת ששת הימים.

ב-1942 כשהבריטים החלו לשלוט בסוריה ולבנון – נפתח גם קו הרכבת הזה, וחיבר את כל הנכסים הבריטיים.

קו הרכבת הבריטי פעל עד 1948. העבירו דרכו כוחות, סחורות ולפעמים גם מעפילים עברו כאן. הבריטים היו הראשונים בהיסטוריה שעברו דרך סולמה של צור, ולא היו צריכים לטפס מעל סולם צור. בכך הם עשו שינוי היסטורי, שינוי המציאות. כל הצבאות בדורות שלפניהם עברו במעבר הבעייתי הזה, אך טיפסו בסולם – היוונים, הרומאים וכו'. הערבים קראו לזה עכאבה – משהו שמעכב בדרך.

פיצוץ המסילה - במרץ 1948 כבר היה ברור שתהיה פלישה של צבאות ערב, ברגע שהבריטים יעזבו את הארץ. מלחמת השחרור הייתה אז באחת מנקודות השפל הקשות מבחינת היישוב היהודי. כוחות ההגנה החליטו לפוצץ את המסילה ואת הגשר הגדול שמעל הנקרה הגדולה (אם כל הנקרות). הגיע לכאן כח של ההגנה ופוצץ את הגשר, וקטע את המסילה, ומאז לא נסעה כאן שום רכבת. רכבת ישראל המשיכה לנסוע עד נהריה אך לא יותר צפונה. אולי כשיבוא שלום...נוכל לנסוע ברכבת לנופש בטורקיה.

היווצרות הנקרות - זה קצה רכס סולמה של צור, שנופל לים. רוב הרכס עשוי סלע גיר, אך כאן הרכס נכנס לים במקום שבו מי הים עמוקים יחסית, ולכן נוצר קירטון. יש מקומות שהמצוק נכנס לעומק של עשרות מטרים בים. לכן עוצמת הגלים כאן היא מאוד גדולה, בעיקר בסערות החורף. מדובר על עוצמה של כ-200 טון שמכה בסלע. בעיקר הגלים הם אלה שעיצבו את הנקרות שרואים היום.

הזרז שתרים ועזר להיווצרות הנקרות, הוא פעילות קרסטית, שמתרחשת כאן בעיקר בקווי סידוק. הנקרה המרכזית נמצאת מתחת לקו סדק, שדרכו חלחו מים. למרות שזה קירטון, ומים פחות תוקפים אותו, בגלל הצפיפות והאטימות שלו, בכל זאת, המים שחדרו הצליחו ליצור חללים קטנים בתוך הסלע. גלי הים סחפו איתם שברי צדפים ואבנים, וכשבאו במגע עם המרחבים האלה, והתנפצו אל החללים האלה, הם עשו בלייה מכנית, וכך החלו להיווצר הנקרות.

קירטון וצור - לקירטון יש כמה דרגות קושי, מקירטון רך מאוד שמתפורר ביד, עד קירטון קשה שלא ניתן לחרוץ בציפורניים. הסלע כאן הוא קירטון קשה למדי, ובתוכו יש הרבה עדשות של סלע צור. קירטון וצור הרבה פעמים הולכים יחד. קירטון הוא תולדה של ים עמוק, ובתוך הים העמוק הייתה לעתים המסה של צורן, מבעלי חיים מיקרוסקופים שהשלד שלהם בנוי מצורן ולא מקלציט. כשהצורן שקע על קרקעית הים הוא התערבב בקירטון ויצר בו צורות שונות. לפעמים יש מקומות עם שכבה של צור (המצלעות במכתשים, בנחל חווארים, במדבר יהודה). כאן יש רק בולבוסיס קטנים או עדשות של צור. מהבולבוסיס הגדולים האדם הקדמון היה עושה כלים חדים וטובים. יש כאן גם מאובנים בתוך הקירטון, בעיקר שלדים של קיפודים, (ראינו כאלה ביציאה מהנקרות).

חציבת השבילים - עד שנת 1965 אנשים הכירו את הנקרות האלה רק מכיוון הים. היו מגיעים בסירה או בשחיה ונכנסים פנימה. לא הייתה לכאן שום גישה יבשתית. קבוץ ראש הנקרה קיבל זכיינות על המקום כאתר תיירות, והחל להפוך אותו למקום נגיש יותר. אז החלו להקים את הרכבל ופריצת נתיבים יבשתיים אל הנקרות. כל השבילים שנכנסים אליהם היום – הם מעשי ידי אדם. אפשר לזהות אותם כי רואים קירות מכורכמים, שהם סימני חציבה ידנית או מכנית. הקירות של הנקרות עצמן הם חלקים, כי נוצרו ע"י מים, חול וצדפים.

תחנת הגבול – נמצאת ממש 10 מטר מקצה האתר. מעבר הגבול משמש בעיקר את אנשי האו"ם שעוברים בין לבנון לישראל. זו נקודת גבול שנקבעה כבר ב-1923, בהסכם פולה ניוקומב, בין צרפת לאנגליה. **השיקולים בקביעת הגבול** המדויק, כפי שהוסבר כבר, היו שונים ומקומיים בכל מקום ובכל כפר, והתחשבו בצרכים ובקשות של הכפרים ושל השייחים. שאלו אותם למי הם רוצים להשתייך. למשל בגולן- האמיר פאעור שלט בשטח גדול, והוא העדיף את השלטון הצרפתי, כי חשב שהשלטון הצרפתי יהיה יותר חלש, וישאיר לו יותר השפעה בשטח. לכן רמת הגולן הפכה לחלק מסוריה. הנקודה היחידה שבה היו שיקולים אסטרטגיים חשובים, הייתה סביב מקורות הירדן. שם הבריטים התעקשו שרוב מקורות המים יהיו אצלם, והצרפתים התעקשו לשמור אצלם את שתי הדרכים שהולכות מחופי לבנון אל דמשק. דרך אחת עוברת בבקעת הלבנון- כביש ביירות דמשק, והשנייה עוברת מצור וצידון לאורך ערוץ הליטני, עד ברך הליטני(הבופור), משם דרך מרג' עיון אל מורדות החרמון המערביים, דרך בקעת קונייטרה לדמשק. הר הלבנון והרי מול הלבנון הם בלתי עבירים, ולכן היו חשובות להם שתי דרכים חלופיות. כך נוצר המצב שמקורות הבניאס והחצבני, הצפוניים יותר, נשארו אצל הצרפתים, ונחל דן, יותר דרומי, נשאר אצל הבריטים. למזלנו – ספיקת נחל דן יותר גדולה מאשר הבניאס והחצבני ביחד. כך גם התעקשו הבריטים שכל נהר הירדן, כל עמק החולה וכל הכינרת ישארו אצלם.

נסיעה לאנדרטת יד לי"ד

תל אכזיב – ולידו הכפר של אלי אביבי, שהקים כאן את "מדינת אכזיב" בשנות ה-60. הוא השתלט על השטח, והנפיק דרכונים עצמאיים. שתי שמורות טבע (שמורת חוף אכזיב ושמורה ימית), בית ספר שדה ושרידיים של הכפר הערבי א-זיב. הכפר א-זיב, ובית הקברות שלו, היה בחלקו על התל עצמו, וחלקו ליד התל, עד 48. עוברים את נחל כזיב והגשרים מעליו, ליד שפך נחל כזיב לים, ונכנסים לחנייה של הגן הלאומי אכזיב.

אנדרטת יד לי"ד

הגעה מדרום: יש לעבור את צומת נהריה ולאחר כחמישה ק"מ, 400 מ' אחרי שחולפים על פני הכניסה לגשר הזיו, יש לפנות שמאלה לחנייה גן לאומי אכזיב. מכאן מומלץ להמשיך רגלית בדרך עפר בסמוך וממערב לכביש, עד לאפיק נחל כזיב, וללכת באפיק הנחל מתחת לגשר הכביש. מייד לאחר גשר הכביש יש לפנות שמאלה (צפונה) ולצאת לכניסה הראשית לאתר ההנצחה, מרחק 350 מטרים מהחנייה. אחת הדרכים לספר על אתרי מורשת קרב- לתת פנים וחיים לסיפור. כדאי לספר ספור אישי על אחד מהרוגי הפעולה (באתר יזכור יש את סיפורי חייהם של הנופלים). מורשת קרב כשלעצמה היא ללא ערך, כי אנחנו לא בקורס פיקוד צבאי. אנחנו מספרי סיפורי הארץ, וחשוב לקשור את סיפור הגבורה לדמות פרטית כלשהי: **שמעון אלכסנדר**, מורה דרך מנאות מרדכי, הוא בנו של שמעון אלכסנדר שנהרג בליל הגשרים. נקרא ע"ש אביו, שנהרג כשאשתו הייתה בחודש השלישי להריונה. שמעון היה פלמ"חניק ותיק, יצא מהכשרת נאות מרדכי (יישבו במקום של קבוץ עברון כיום). הם היו יוצאים מהקבוץ לפעולות שונות, וחזרו בלי לספר מה עשו. לפעמים יצאו לשבועיים שלושה, למסע רגלי לרביבים בנגב וכדו'. באותו לילה, 16.6.46, שמעון לא היה בבית. בסביבות 11 בלילה נשמע פיצוץ עמום במרחק. מאותו רגע נדדה שנתה של אשתו, ולא הצליחה להירדם עד הבוקר. בבוקר שמעון לא חזר עדיין, אך זה לא נראה יוצא דופן. אחרי יום יומיים החלו להתהלך שמועות על בחורים שנפלו בפיצוץ. כבר פורסם שהיו באותו לילה פיצוצים של גשרים בשערי הארץ. לבסוף פנתה לידיד שלה מהפלמ"ח, דן לנר, ושאלה אותו. הוא אמר: "אני לא יכול לספר פרטים, אבל שלא תצפי, שמעון לא יחזור..." כך נודע לה שבעלה נפל בפעולה. אחרי 6 חודשים נולד לה בן, והיא קראה לו על שם אביו- שמעון.

אגדת סלע אשמדאי מהמכתש הקטן: בראשית שנות ה-50 חיל ההנדסה פוצץ סלע ענק שהיה בפתחו של המכתש הקטן, ופרץ את הדרך לתוך המכתש. זה היה סלע אדיר שנפל מאחת המצלעות. הייתה אגדה שבמכתש היה ארמונו של אשמדאי, וכאשר שלמה המלך בנה את בית המקדש, ביקש מכל מי שיכול שיביא אבנים יפות לבניית המקדש. רועה צעיר התגנב למעונו של אשמדאי, ואשמדאי התרגז וזרק את הסלע הזה כדי לחסום את הדרך. הבחור הצליח בכל זאת להיכנס ולהביא אבנים יפות למקדש שלמה. זו אגדה שסיפר גנדי (רחבעם זאבי) לחבריו בפלמ"ח, כשהיו יוצאים למסעות הגדולים בנגב – מסדום עד רביבים. הם היו לנים ליד פתח המכתש, ובלילות גנדי היה מספר ציזבטים, וביניהם האגדה הזו. שמעון אלכסנדר האבא היה צייר מוכשר. כששמע את האגדה, לקח עפרונות צבעוניים וצייר את העלילה על פס צילום, הכניס אותו לפנס קסם, והיה לוקח את ילדי נאות מרדכי ומקרין להם את הציורים תוך כדי קריאת האגדה הזו.

לפני שנתיים בנו שמעון מצא את הסרט הזה בעיזבונו של אביו. הסרט כמעט התפורר, והוא הפך אותו למדיה דיגיטלית, בצרוף השיר "מעבר לנהר נדדנו הנה..." ובתקוה שכך הציורים יישמרו לעד (הסרט נמצא באינטרנט).

הרקע לליל הגשרים: מאי 1945- הסתיימה מלחמת העולם השנייה. אז התבררו מימדי השואה שפקדה את העם היהודי. מיטב שילדו של העם היהודי נספה בכבשנים. היה ברור שהשואה חייבת לבסוף להוליד מתוכה את הקמת המדינה היהודית. זה היה הזמן לממש את מה שחלמה והובילה אליו התנועה הציונית. הציונות התבססה מלכתחילה על הרעיון שהעם היהודי בגלות – סופו בקטסטרופה כלשהי. למשל הנבואה של תיאודור הרצל שכתב על שואה צפויה. לכל מי שאימץ את הרעיון הציוני היה ברור שמהו כזה יקרה. בעקבות כל אירוע אנטישמי או פוגרום – הציונות הלכה וגברה: בעקבות הסופות בנגב – באה העלייה הראשונה, בעקבות פרעות קיישינב באה העלייה השנייה, בעקבות הפוגרומים ברוסיה של המהפכה הבולשביקית- באה עלייה שלישית, בעקבות גזרות של גרייבסקי בפולין- באה עלייה רביעית, בעקבות עליית הנאצים לשלטון – באה עלייה חמישית.

בבריטניה התחלפה הממשלה בתום מלחמת העולם. צ'רצ'יל והשמרנים עזבו את הממשלה, ועלתה ממשלת הלייבור של אטלי ושר החוץ שלו- בוויין. כשהם היו באופוזיציה הם הצהירו שאם יעלו לשלטון הם יבטלו את מדיניות הספר הלבן של מקדונלד, מ-1939. אבל כשעלו לשלטון הם החריפו עוד יותר את אכיפת הספר הלבן, דווקא כשהם היהודי היה לאחר ייאוש, והיה ברור שעכשיו חייבים להקים מדינה. באירופה היו מאות אלפי עקורים ופליטים יהודיים, שישבו במחנות עקורים, לא יכלו לחזור לארצותיהם, משם גורשו או נמלטו, וגם לא יכלו לעבור לשום ארץ אחרת. הדרך היחידה שלהם הייתה לעלות לארץ ישראל, אך הבריטים הקשו את ידם ולא אפשרו זאת.

תנועת המרי - היישוב היהודי הכריז על המרי העברי כנגד המנדט הבריטי. בתנועת המרי השתתפו ביחד שלוש המחותרות: ההגנה, אצ"ל ולח"י. הוקמה ועדה בשם ועדת X עם נציגי שלוש המחותרות, שחילקה ביניהם משימות שנועדו לפגוע בשלטון הבריטי בארץ. אחד הדברים שהתנועה קבעה היה לא לפגוע בחייהם של בריטים. לא להרוג חיילים ושוטרים בריטים, כי אלה אותם אנשים שעד אתמול נלחמו בשטן הנאצי, אבל לקעקע את השלטון הבריטי, בכל דרך שהיא, ובעיקר לפגוע בתשתיות השלטון.

האצ"ל לקחו על עצמם את פיצוץ מסילות הברזל, ועשו כ-150 פיצוצים במקומות שונים. לח"י לקחו על עצמם למשל את פיצוץ בתי המלאכה של הרכבת בחיפה.

ההגנה, הארגון הגדול, לקחה על עצמה את המשימות הגדולות יותר: ארגון ההעפלה- הוקם המוסד לעלייה ב' באירופה, בראשות שאול מאירוב (אביגור), קניית נשק והתחמשות לקראת מלחמה, הקמת יישובים למרות הספר הלבן – המצפים בגליל ב-1945, 11 הנקודות בנגב באוקטובר 1946, וגם פעולות נגד הבריטים – פיצוץ הרדארים שזיהו וגילו את אניות המעפילים, פריצה לבית הכלא בעתלית ושחרור של מעפילים מעירק.

ליל הגשרים - גולת הכותרת של תנועת המרי הייתה ליל הגשרים – ב-16.6.46 פיצוץ של 11 גשרים בגבולות הארץ. המשימה הוטל על הפלמ"ח - הכוח המיומן ביותר של ההגנה. הכנה מוקדמת הייתה לסייר ולתור את הארץ במסווה של רועים או זוגות אוהבים, אספו מידע, בדקו את עובי הקורות של הגשרים. במפקדת הפלמ"ח ישבו ותכננו את הפעולה, הכינו את חומרי הנפץ, ביצעו מודלים ותרגולים עם היחידות השונות. לכל חוליה הייתה תכנית מדויקת איך להגיע ומתי, מי בחיפוי, מי חוסם דרכי גישה, מי מבצע את החבלה עצמה. בלילה הגורלי יצאו כל היחידות, בעיקר מהקיבוצים, לכיוון 11 הגשרים, בכל גבולות הארץ, ממצרים בדרום ועד גבול לבנון וסוריה בצפון. שניים מהגשרים המיועדים לפיצוץ היו שני הגשרים על נחל כזיב: גשר הכביש וגשר הרכבת, שנמצאים לידנו.

בפעולה כאן השתתפו כמה הכשרות של הפלמ"ח: הכשרת נאות מרדכי, עין חרוד, מצובה, חניתה ועוד. הכוח התחלק לכוח רתק, שחסם את הכביש כדי למנוע מהבריטים להגיע, והכוח העיקרי של חבלנים. מפקד כל הפעולה כאן היה נחמיה שיין מעין חרוד, בנה של חלוצה גדולה – בתיה שיין, והוא הוביל את 13 החבלנים, שהיו אמורים להניח את המטענים מתחת לגשרים, ובשעה 00:23 לפוצץ אותם, באותו זמן עם כל היחידות האחרות.

כשהם החלו לנוע לכיוון היעד ב-21:30 בערב – החלו יריות מהגדה הדרומית של נחל כזיב. אלה היו נוטרים ערבים מא-זיב (מהמשטרה הבריטית) ששמרו על הגשר, או ששמעו או שחשדו, והחלו לפתוח באש. בשלב ראשון הכוח לא הגיב באש, אך כשהאש החלה לפגוע באנשיו – נחמיה הורה להשיב אש, והתפתח קרב של ממש. בקרב נהרג קצין של ההגנה, שהגיע כמשקיף מטעם מטה ההגנה- יחיעם וייץ, ובסוף הוא נלקח ע"י הכוחות הנסוגים ונקבר בהר הזיתים בירושלים.

זוהרה לבטוב נפצעה שם מרסיסים בעיניה, ונשארה בצד בתחנה לאיסוף פצועים. (אח"כ היא הייתה טייסת ונהרגה בטיסה בירושלים).

נחמיה שיין עם 12 החבלנים, שנשארו על גבם מאות ק"ג של חומר נפץ, ירדו לערוץ הנחל, כדי להניח את המטען על עמודי הגשרים. קרוב לשעה 00:23 נשמע פיצוץ אדיר מאזור גשר הרכבת. הלוחמים שמסביב הבינו שהגשרים פוצצו, וחיכו שכוח החבלנים יחזור, אך הם בוששו לחזור. המפקדים נתנו הוראה להתחיל בנסיגה, כי ברור שהבריטים יגיעו במהרה ותתחיל מהומה(זו הייתה התכנית המקורית למצב כזה, שמי שלא חוזר לכוח הראשי – יחזור בכוחות עצמו). הנסוגים נשאו על גבם את יחיעם ההרוג ואת הפצועים. חלק נסוגו לקבוץ מצובה, חלק לאיילון, חלק לחניתה. מערת הסולם ליד חניתה הייתה מערת סליק – לשם הכניסו את הפצועים למשך כמה שבועות, והיו יורדים מחניתה לטפל בהם. הפצועים חרתו במערה את שמותיהם (כיום אי אפשר להגיע לשם בגלל הגבולות של צה"ל).

בבוקר למחרת, הבריטים בדקו את הנזק – גשר הרכבת נפגע וגשר הכביש כמעט ולא נפגע. הם החלו למצוא בשטח חלקי גופות ובגדים מגואלים בדם, של אנשים שהתרסקו בפיצוץ. לא ידוע בדיוק ממה הם נהרגו – או מתקלה באחד המטענים, או מירי של ערבים שפגע באחד המטענים. יתכן גם שכדור תועה של כוחותינו, מחילופי היריות שהיו כאן, פגע במטען.

כל 9 הגשרים האחרים פוצצו בהצלחה, ללא שום נפגעים.

לבריטים היה ברור מי ביצע את הפעולה, למרות שכל המוסדות הלאומיים שתקו. כל אנשי הפלמ"ח ירדו למחותרת והסתתרו.

קבורת הלוחמים - הבריטים קראו לחברה קדישא לבוא ולאסוף את שרידי הגופות. את כל השרידים קברו בחשאי בקבר אחים בבית הקברות בחיפה, ולא יידעו אפילו את המשפחות.

כעבור 22 שנים, בשנת 1968, פתחו את קבר האחים בחיפה (לבקשת המשפחות), והביאו את שרידי הגופות לכאן, לקבר אחים חדש.

בשנת 2003 אחד החברים ממצובה טען, שגם אצלם בבית הקברות במצובה, יש קבר שבו קבורים חלקי גופות של האנשים שנהרגו בליל הגשרים. הספור שלו היה, שרועה ערבי שעבד במצובה ב-1946 הגיע לקבוץ יומיים אחרי הפיצוץ, והביא ארגז עם מדים מגואלים בדם וחלקי גופות, ונתן להם אותם כדי לקבור אותם. ובאמת מצאו את הקבר הזה והוציאו משם ארגז עם שרידים. אז פתחו את הקבר שכאן, והביאו אותם לקבורה כאן, עם שאר חבריהם. אז גם סידרו את המקום מחדש, עם כתובות חדשות. בסה"כ פעמיים פתחו את הקברים ופעמיים קברו כאן את שרידי הגופות.

"הפרטת השכול" - הספור הזה מתחבר לאירוע דומה- אסון השייטת, כשלוחמי שייטת 13 נקלעו למארב באנצרייה בלבנון ב-1997, ונהרגו 12 חיילים, עם מטענים גדולים על גבם. היו על זה תחקירים רבים, אבל הדבר המעניין והכואב שמתקשר לכאן: שינוי פני החברה הישראלית מאז ועד היום. ב-1946 לא היה ספק לאיש – שהדרך הראויה לקבור אותם היא בקבר אחים אחד. בעצם טכנית גם אי אפשר לקבור בדרך אחרת, כי היו רק שרידים. בתקופת הקמת המדינה היו הרבה מקרים של קברי אחים: נבי יושע, הל"ה, חללי לטרון בקרית ענבים. החברה הישראלית ראתה בכך סמל וערך: "בחייהם ובמותם לא נפרדו". זה נחשב דבר שמכבד את הנופלים – הם נלחמו יחד, נהרגו יחד, ונקברו יחד.

באסון השייטת – היו כבר אמצעים טכניים לברר למי שייך כל שריד גופה, לפי בדיקת רקמות, והיה די ברור שמקימים לכל אחד קבר נפרד. משפחתו של אחד הלוחמים, אילייה, טענה שחלק מגופתו נקבר ביחד עם מישהו אחר, והגיעה עד בג"צ, הורו לפתוח את הקבר ולבדוק את הרקמות באנגליה. לבסוף העבירו מקבר לקבר את החלקים שהיה צריך. בכל מקרה – בלטה ההתעקשות שלכל אחד יהיה קבר משלו. ההתנתקות של החברה הישראלית השתנתה מקצה לקצה מ-1948 לשנות ה-2000. החברה עברה שינוי דרסטי, שאפשר לקרוא לו "הפרטה" – כמו הפרטת הקיבוצים, המושבים, הכלכלה, השירותים הציבוריים, בתי הכלא וכו'. זו בעצם גם הפרטה של השכול ושל האבל.

מהקמת המדינה ועד שנות ה-60 האבל היה קולקטיבי, של כל האומה. כיום האבל והשכול הם נחלת המשפחה הבודדת שבה נפל החלל.

אימהות ששכלו את בניהן בתש"ח לא העזו לבכות בציבור, כדי להראות חוזק ולא להחליש את עמידתו של העם, לא רצו להוריד את המורל הציבורי. החברה כולה הייתה מגויסת, כולל האמא והסבתא.

כדברי השיר בערבובת הנגב:

...את בכורי שְׁכֵלְתִי בְּמִצְוֵי־הַיָּם, וְאוֹתָךְ גְּדֵלְתִי לְמַגֵּן הַיָּם.
הֵם לֹא יִשְׁפְּרוּנוּ בְּיָמֵינוּ וְשְׁכֹל, הֵם לֹא יַעֲקֹרוּנוּ, בְּנִי, לְמִרְוֵת הַכֵּל.
אֲזַעַד קְדֵימָה נַעַר גְּבַהּ-קוֹמָה, וְיֵאמֵר לָהּ - "אִמָּא, אַל לָךְ גְּדֵמָעָה!
בְּחוֹרֵינוּ, אִמָּא, בְּיָמֵי פְּקֻדָּהּ, מוֹל שׁוֹנְאֵינוּ, אִמָּא, כְּחוֹמַת פְּלָדָהּ..."

כיום בהלווייה צבאית – גם ההורים בוכים, ואפילו החיילים בוכים. עברנו תהליך, והיחס לשכול השתנה. יש אומרים שהחברה כיום היא יותר בריאה לאנשים מאשר בתש"ח. זה נושא שאפשר לדבר עליו כשבאים לאנדרטה כזו.

נסיעה לאנדרטת יחיעם

נהריה קמה ב-1935 ביזמת שני יקים: ד"ר סוסקין (אגרונום) ויוזף לוי (מהנדס). בעלייה החמישית עלו הרבה עולים מגרמניה, והם החליטו להקים כאן מושבה שמבוססת על עקרונות חדשניים: פיתחו רעיון של חקלאות אינטנסיבית – שמשפחה יכולה להפרנס משטח של 10-15 דונם, שיהיה מנוצל בכל חודשי השנה. עד אז היה מקובל שמשפחה צריכה 250-300 דונם לגידולי פלחה, או כ-50 דונם של מטעים. השניים הצליחו לגייס אנשים וכספים, קנו אדמות באופן פרטי, ועלו לכאן עם קבוצה של יקים, שכל משפחה קיבלה שטח של 10-15 דונם (בצפון נהריה כיום). הם עסקו בניקוז ביצת נחל געתון, שזרם במרכז המושבה. הם הקימו מושבה מסודרת ומאורגנת להפליא.

בפועל – החלקות הקטנות לא הצליחו לפרנס משפחה. החלו יוזמות אחרות, למשל – משפחת שטראוס הקימה כאן מגבנה קטנה, שהפכה לתשלובת שטראוס. משפחת זוגלובק הביאה לכאן פס ייצור לנקניק – ומוזה קם מפעל זוגלובק. משפחת ורטהיימר הביאה מחרטה וכרסומת, ומוזה יצא מפעל ישקר. החלו לפתח גם את התיירות, פתחו צימרים ופנסיונים, ולאט לאט הפרנסה השתנתה מחקלאות - לתעשייה ותיירות. הקימו מחלקת יולדות קטנה, ומוזה צמח בית החולים של נהריה.

נהריה התפתחה בצורה די יפה, בשנות ה-60-50 קלטו המוני עולים, נבנו שיכונים, וממושבה קטנה של יקים הפכה לעיר מעורבת של כל העדות, כיום כ-50,000 תושבים.

מוזיאון לתולדות היקים – היה במרכז העיר ונתמך שנים רבות ע"י העירייה. לאחר חילופי גברי בעירייה, הפסיקו לתחזק אותו, וסטף ורטהיימר העביר אותו למוזיאון בתפן והפך אותו למוזיאון מודרני.

קבוץ גשר הזיו וקבוץ כברי – הוקמו ב-1949 ע"י גרעין פלמחניקים והמפונים מבית הערבה. כברי היה כפר ערבי די גדול עד 48. בגלל פיצול וסכסוך שהיה בין יוצאי בית הערבה, על רקע עזיבת בית הערבה. בן גוריון דרש לפנות את הנקודה המבודדת, חלק הסכימו וחלק התנגדו לכך.

אנדרטת שיירת יחיעם

הגעה: ממרכז נהריה- מכביש 4 פנייה מזרחה לשדרות בן צבי, כביש 89 (לכיוון מעלות), ממשיכים 4 ק"מ עד צומת כברי, ופונים ימינה (דרומה) בכביש 70. אחרי 1 ק"מ פנייה שמאלה בצומת השיירה.

למעלה יש אנדרטה עם שמות הנופלים של חטיבת כרמלי, לא רק בשיירת יחיעם. ביניהם יש גם אח ואחות שנפלו כאן בקרב.

במרכז יש אנדרטה עם מפת תבליט של האזור, כולל מבצר יחיעם שבו ישב אז הקבוץ.

קיבוץ יחיעם כ-13 ק"מ מזרחית לנהריה, עלה לקרקע ב-26 בנובמבר 1946, והוא קרוי על שם יחיעם וייץ שהשתתף בפיצוץ גשר א-זיב בליל הגשרים ונפל בקרב יחד עם עוד 13 מחבריו. הקיבוץ בנוי למרגלות שרידי מבצר יחיעם, שהיה מבצר צלבני עתיק, ששימש מאוחר יותר הן את שבטי הבדואים שהתגוררו באזור, והן את מגיני הקיבוץ כעמדה מבוצרת להגנה.

יחיעם היה קבוץ מבודד ומנותק על גבעה בגליל. שיירות אספקה ליחיעם נסעו דרך הכביש הישן שעבר כאן ב-48, כביש צר, שהוביל מכפר יסיף לכפר כברי והתחבר לעיירה תרשיחא. בהתחלה היו מטפסים מהכביש ברגל ומעבירים את האספקה ע"י חמורים מהכביש לקבוץ. אחרי שגררו כשנה במקום, הם פרצו שביל עפר מהכביש לקבוץ, שאפשר היה לנסוע בו גם ברכב.

מלחמת העצמאות פרצה ב-30.11.47, ביום שלאחר החלטת האו"ם על החלוקה לשתי מדינות. באותו יום כבר נורו יריות קטלניות, שמהן נהרגו 6 נוסעי אוטובוס שנסעו מנתניה לירושלים. ליד נחלים/כפר סירקין הם עלו על מארב של ערבים.

זה היה אופי המלחמה ל-5 החודשים הראשונים, עד תחילת אפריל 1948. זו הייתה מלחמה שעיקר היוזמה בצד הערבי, והיו לה שני יעדים עיקריים: הערים המעורבות, שבהם ערבים ויהודים התכתשו אלה עם אלה, כשהיוזמה היא ערבית, והמלחמה בדרכים.

היישובים היהודיים היו מפורזים בארץ, וחלק מהיישובים היו מרוחקים מאוד מהמרכז, ולב היישוב שבתל אביב ובנותיה. בנגב היו 25 יישובים, בגליל המערבי היו רק נהריה, חניתה, איילון, מצובה, שבי ציון ויחיעם. באזור ירושלים היו בית הערבה, גוש עציון, הרטוב, השכונות עטרות, נוה יעקב. כדי להגיע ליישובים המבודדים האלה, היה צריך לנוע בשיירות מאובטחות.

השיירות - זו הייתה ההחלטה של ההגנה, שבשלב הזה של המלחמה עדיין נלחם את "המלחמה הקודמת", של המאורעות 39-36. התפיסה של היישוב היהודי הייתה, שהבריטים הם עדיין בעלי הבית, הבריטים אמורים לשמור על הסדר ולשלוט בדרכים. אם יורים - זה לא תפקיד היהודים להילחם או לכבוש, אלא בעיקר להגונן מפני הירי. לשם כך בנו את כלי הרכב שכונו "סנדוויצ'ים": משאיות או אוטובוסים שמשוריינים בשתי שכבות של לוחות ברזל, שביניהם שמו לוחות עץ. זה אמור היה לספוג יריות של כדורים. כלי הרכב האלה נעשו כבדים פי כמה ממה שהמנוע שלהם היה אמור לסחוב, נסעו לאט מאוד, ואיתם הסייעו את הסחורות, אספקה, נשק, אנשים, כל מה שצריך להעביר ממקום למקום. לכל שיירה היה ליווי חמוש של החי"ש או של הפלמ"ח. הנשק הוחבא בתחתונים או בחזיות של הבנות, או מפורק לחלקים, וזה לא היה יעיל במיוחד. נשיאת נשק הייתה עדיין בלתי חוקית, ומי שנתפס צפוי למאסר. ב-1947 הבריטים עוד תלו אנשים מהאצ"ל והלח"י שנתפסו עם נשק.

יחס הבריטים - די מהר התברר, שהבריטים בשלב הזה כבר לא רצו להיות השוטרים, או להפריד בין היהודים והערבים. הבריטים כבר ידעו שבחודש מאי מסתיים המנדט, ומה שעניין אותם אז היה בעיקר לחזור בשלום הבייתה, ושטומי וגיוני לא יחזרו בארון הביתה. בכל מקום שיכלו - הם העדיפו לא להתערב, ולהשאיר את המלחמה ליהודים והערבים. במקום שיכלו - הם נסעו בדרכים חלופיות ולא התערבו. למשל - כביש שער הגיא, שהיה מקור חיכוך קבוע בין יהודים לערבים - הפסיק לשמש את הבריטים, והם העבירו את כל התנועה שלהם למעלה בית חורון. שער הגיא הפך לשדה קרב ללא התערבות בריטית. כך גם היה בגליל המערבי ובדרכים המובילות לנגב.

בשלב הראשון למלחמה - בגלל היוזמה הערבית הזו, ובגלל היעדר שינוי תפיסתי במוסדות היישוב - ידם של הערבים הייתה על העליונה. הם רבים יותר, ופרושים בכל הארץ בצורה יותר יעילה. הלוחמה הייתה בעיקר בנשק קל, ובזה היה להם יתרון במספר הרובים ומספר האנשים שיוורים.

מרץ 48 - שיטת השיירות הגיעה לשפל המדרגה, מבחינת היישוב היהודי. תוך שבוע אחד - 3 שיירות גדולות הלכו לאיבוד: שתי שיירות בשבת 27.3.48: שיירת נבי דניאל ושיירת יחיעם, ושיירה אחת ב-31.3.48: שיירת חולדה, שיצאה לכיוון ירושלים ונעצרה כבר קרוב לחולדה והושמדה.

שיירת נבי דניאל יצאה בשבת מוקדם בבוקר מירושלים לגוש עציון, הגיעה לגוש מוקדם בבוקר, לפני שהערבים הספיקו להתארגן. היו אמורים לפרוק במהירות ולחזור לירושלים. הייתה בעיה, כי פר הרבעה שהיו צריכים להעמיס על משאית - סירב לעלות ועיכב אותם. לבסוף יצאו בדרך חזרה, ואז נתקעו במארב גדול והשיירה ספגה אבידות קשות.

שיירת יחיעם יצאה כמה ימים קודם מחיפה לכיוון נהריה, הצליחה לעבור את עכו הערבית והכפרים הערבים מסביבה. הגיעה לנהריה, ומשם חילקה אספקה לגוש הקיבוצים באיזור - חניתה, מצובה, ואיילון. התפקיד האחרון שלה היה להעמיס בנהריה אספקה ולעלות ליחיעם, שהיה המנותק ביותר באיזור והבעייתי ביותר לגישה, בגלל הקרבה לתרשיחא והכפר "אלים" כברי שיח דנון.

מפקד הגיזרה היה מג"ד בחטיבת כרמלי - בן-עמי פכטר. הוא היה צריך לקבל את ההחלטות באזור. בשבת בבוקר החלו להגיע ידיעות מודיעיניות על מארב גדול צפוי של הערבים על השיירה (מדרוזי מהכפר ג'ת, שעבד עם כוחותינו, והיה שולח את בנו הקטן בן 11 ומעביר דרכו ידיעות ליחיעם ולכוחותינו). בן עמי התלבט, ולבסוף החליט שאין ברירה - אם השיירה לא תצא, יחיעם לא יחזיק מעמד, אין להם תחמושת, לא נשק ולא מים וקמח ותרופות, והם עלולים ליפול.

הוא מינה את איתן זייד להיות מפקד השיירה, בדרגת מ"מ. בשיירה היו 7 כלי רכב, ובתוכם 90 איש - חלקם לוחמים, חלקם חברי יחיעם, שיצאו לסידורים שונים וצריכים לחזור לקיבוץ.

איתן היה בראש עם פורץ מחסומים - זה טנדר גדול שבקדמתו הותקנה כף גדולה (כמו של טרקטור), קשורה בחבל. כשהיו נתקלים במחסום - היו משחררים את החבל ומורידים אותה לכביש, ונוסעים במהירות, בתקוה שיצליחו לפרוץ את החסימה, ולאפשר לשיירה לעבור.

השיירה יצאה למבואות נהריה, ולפתע הופיע המג"ד בן עמי פכטר, עצר את השיירה ואמר שגם הוא רוצה להצטרף לשיירה. אמרו לו: אל תיסע, כי אם השיירה תיתקל, אז אתה תצטרך לתת פתרונות בשטח, כמפקד בכיר. בן עמי התעקש להצטרף, ובגלל שאיתן היה המוביל, הוא לא לקח ממנו את תפקיד המוביל, אלא החליף את אחד הנהגים ויצא בשיירה כנהג.

השיירה נסעה לאיטה בחוף הגליל, ובאיזור הזה החלה לעלות ולטפס על השלוחה לכיוון תרשיחא. הדרך כאן הייתה צרה ומתעקלת. כשהרכב הראשון (הפורץ) הגיע ליד בית הקברות של כברי, הוא זיהה מחסום על הכביש. איתן נתן לנהג הוראה, לנסוע במלוא המהירות כדי לפרוץ את המחסום. הוא פתח חלון קטן ברכב כדי להתיר את הקשר בחבל, הכף נפלה לכביש, הפורץ נכנס במחסום ופינה אותו, והמשיך בנסיעה מהירה לכיוון יחיעם, כשמסביב החלו יריות.

רק כאשר התרחקו מכאן, וקול היריות שכך, הם שמו לב שאיתן חטף כדור בראשו, ברגע שפתח את האשנב, וראשו היה שמוט ומת בתוך הרכב.

כלי הרכב השני ראה שהמחסום נפרץ רק חלקית ולא הצליח לעבור. הוא ניסה להסתובב, נפל לתעלה, חסם את הדרך, וכל השיירה נתקעה.

הקרב שהתפתח כאן שנמשך כל היום, כמעט 12 שעות. הקרב היה ארוך וקשה, שבו השתתפו מאות ערבים, חלקם נקבצו ובאו מהכפרים, כל אחד עם הרובה שלו, וחלקם כוח של צבא ההצלה, בפיקודו של אדיב שישאקלי, אחד משני הקצינים הבכירים של צבא ההצלה (השני היה פאוזי קאוקג'י).

בקרב נהרגו 47 מתוך 90 לוחמי השיירה. חלק מהם עוד הצליחו לצאת מכלי הרכב שהחלו לבעור, כי זרקו עליהם בקבוקי תבערה. הצמיגים בערו, עשן שחור היתאבך. המפקד בן עמי פכטר הצליח לצאת עם 2-3 לוחמים, עשה דרכו לכיוון נהרייה, אבל לוחמים ערבים התפרשו בשדות מסביב, ביצעו סריקות, ובקרב נוסף שנערך לא רחוק מכאן – גם בו עמי נהרג. כל שאר הפצועים הגיעו בסוף חזרה לנהרייה. רק הרכב הראשון, עם פורץ המחסומים, הצליח להגיע ליחיעם וסיפר מה קרה לשיירה.

שבוע השיירות האבודות – לאחר שבאותו יום נפלה גם שיירת נבי דניאל, וכמה ימים אחריה גם שיירת חולדה, זה השם שניתן לשבוע הזה. זה היה קו פרשת מים במלחמה.

מלחמת העצמאות מתחלקת ל-2 חלקים גדולים:

חלק 1 - מ-30.11.47 (החלטת החלוקה) עד 14.5.48 (הכרזת העצמאות)

חלק 2 - מ-15.5.48 (יציאת הבריטים ופלישת צבאות ערב) עד דצמבר 48, או מרץ 49 (כיבוש אום רשרש), או יוני 49 (חתימת הסכם שביתת הנשק האחרון עם סוריה).

כל אחד מהשלבים הגדולים מתחלק לשלבים קטנים יותר:

לענייננו- החלק הראשון מתחלק לשניים:

מנובמבר 47 עד מרץ 48 – היוזמה בידי הערבים, וסופו / שיאו בשבוע השיירות האבודות מסוף מרץ 48 – ראשי היישוב (בן גוריון, גלילי, גולומב ועוד) החליטו שצריך לשנות תפיסה. זו כבר מלחמה אחרת ולא כמו במאורעות 39-36. הבריטים לא גורם בשטח, צריך להסיר את הכפפות ולהיכנס בעוצמה בערבים. אז הוציאו מהמגירה את תכנית ד'- ובמסגרתה יצא המבצע הראשון הגדול – מבצע נחשון- 3-9.4.48. חטיבת נחשון גוייסה עם 1500 לוחמים, שצוידו ברובים (אז הגיע משלוח גדול של הרובים הציכים), ושמעון אבידן מונה למפקד המבצע. במבצע נחשון כבשו לראשונה כפרים ערבים – קסטל הראשון שננטש ונכבש. בזה ניתן האות לתחילת המפולת הנוראה של ערביי פלשתיין, שהתחילה בשבוע הראשון של אפריל 48, והסתיימה עם פלישת צבאות ערב, ב-15.5.48.

הנכבה - בחודש וחצי – אפריל ומחצית מאי 48 – התרחשה הנכבה הפלשתינאית, כשהבריטים עדיין היו השולטים בארץ. בתקופה זו נפלו טבריה (הראשונה שנכבשה, באפריל 48, 6000 ערבים עזבו), חיפה הערבית (65,000 ברחו ב-21.4.48), נפילת יפו, העיר הערבית הגדולה ביותר (75,000 ברחו במבצע חמץ-28.4.48), צפת הערבית (12,000 ברחו ב-11.5.48), ועוד מאות כפרים ננטשו.

בעצם הגורם הפלשתינאי נעלם וחדל להתקיים כגורם צבאי במרחב כולו, והכל בחודש וחצי. אמנם היו עוד מפלות של הפלשתינאים בהמשך- למשל מבצע דני (כבוש לוד ורמלה) בקרבות 10 הימים.

לכן שבוע השיירות, הוא לא סתם עוד שבוע עם הרוגים, שיירת יחיעם זה לא סתם אירוע, אלא **נקודת מפנה מרכזית במלחמה כולה**. מה שהיה לפניו כבר לא יהיה אחריו. התמונה השתנתה באופן דרמטי.

מבצע בן עמי שהיה בגליל במאי 48 (ע"ש בן עמי פכטר) – נכבשה העיר עכו וגם נפרצה הדרך לגליל המערבי.

מבצע חירם, באוקטובר 48 – נכבשה גם תרשיחא וכל הגליל המרכזי, בהתקפה אווירית השתתף גם הטייס אייבי נתן.

שתי מתודות - אלה היו שתי דוגמאות לשני סיפורי מורשת קרב, שכל אחד עם מתודה אחרת:

באחד – סיפור האנשים, סיפור של אחד הלוחמים, הקבורה, שינוי תפיסת השכול בחברה הישראלית.

בשני - סיפור אסטרטגי של מלחמת העצמאות, השלבים השונים והשינוי ביניהם.

לכל קבוצה ובכל מקום אפשר לבחור באיזה גישה מספרים את הסיפור.

גם כאן אפשר היה להיכנס לסיפור אישי של איתן זייד שנהרג – אשתו התאבדה אחרי שנה, בנו דוד היה טייס בחיל האוויר, נפל בשבי המצרי במלחמת יום כפור, היה עובד רפאל ונפטר מסרטן לפני כמה שנים.

תמליל סיור מספר 42 לדרך הים ומגידו

מסלול : עזבת צרטא, מגדל צדק, מבצר אטיפטריס, אל אחוואט ותל מגידו

נסיעה לעזבת צרטא

הגעה : נוסעים בכביש 5, במחלף קסם נכנסים בכניסה הצפונית לתוך ראש העין, ימינה נחל רבה, בכיכר התווים ימינה לשדרות הציונות, ימינה לרחוב הדרור, ימינה לרחוב עפרוני, פונים שמאלה לרחוב החוחית ועולים ברגל לעזבת צרטא.

מחלף קסם - הצומת הגדול בארץ (בשלב זה), בצומת קסם מתוכנן לקום הקניון הגדול ביותר בארץ. **אזור ראש העין** - משמאל פארק סיבל, פארק התעשייה אפק, אזור התעשייה של ראש העין. נכנסים דרך הכניסה הצפונית מכביש 5, הממשיך עד לצומת תפוח ומשם מזרחה עד לבקעת הירדן. מקיפים את הגבעה מימינו, היא הגבעה של עזבת צרטא. ניתן לעצור בסמוך למחסום ולהגיע לגבעה. יש כמה כניסות לראש העין, וזו מחולקת באופן גס לשני חלקים - היישוב הישן שעיקרו היה תימני והיישוב החדש יותר, שהוא גם תימני וגם לא. מימין מסלול חדש וחדש להולכי רגל ומימין עובר נחל רבה - חדיש לגמרי (בימים אלה התחילו להזרים מים) - פארק קטן, עם אגם. זה ממשיך בהמשך נחל רבה לעוד פארק מים ומזרקות צבעוניות קופצות ורוקדות. הפיתוח באזור מואץ. משמאל כיכר עם תווים, ראש העין נקראת עיר המוזיקה (כל הילדים בכיתות ד'-ה' מחוייבים ללמוד לנגן על כלים שונים, על פי בתי הספר). בעבר נכנסו לגבעה בין הבתים, אך התושבים כעסו וחסמו את הדרך. לכן ממשיכים מעט הלאה ופונים לרחוב החוחית ועוצרים מימין.

עזבת צרטא

דרך אחרת להגיע למקום - אפשר להגיע דרך המחסום בכניסה לראש העין, בשביל המוביל עד לגבעה. הבעיה היא שאוטובוס לא יכול לעצור במקום ויש בעיה לומר לנהג איפה לחכות, שכן אינו יכול לחכות בסמוך למחסום.

הגבעה נקראת עזבת צרטא, הגבעה האחרונה של השומרון או במילים אחרות - הדום הרי השומרון שנמצא ממזרח. בצד השני זה אזור המישור.

לגבי השם - עזבת צרטא זוהי נקודה אליה מתחילים להגיע תושבי הכפר צרטא ממזרח, בשומרון, כדי לעבד את אדמותיהם שנמצאות גם באזור הזה. התחילה באים רק לימים של חריש וקציר, של עיבוד חקלאי, אך לאט-לאט עוברות השנים במקום להגיע יום הלוח ויום חזור הם נשארים לישון פה, וכן לאט-לאט מתחיל לגדול ולצמוח כפר בת שנקרא העזובה של צרטא (כמו שמוכר במקומות אחרים למשל באזור הגולן - קונטרה ומזרעת קונטרה. הכפר נותן את שמו לגבעה הזאת. לא בגלל הכפר שהיה ואיננו אנו כאן, אלא בגלל האתר הארכיאולוגי.

מבחינת המיקום - בצד האחורי אפשר לראות את פארק סיבל, בינו לבתים החדשים מרכזים ומפעלים גדולים שקבעו את מקומם כאן, מאחוריהם ניתן לראות את כפר קאסם. כפר קאסם התפרסם בשנת 56, כאשר היה תחת שלטון צבאי ומשמר הגבול ביקש מהתושבים לחזור לבתיהם בשעות אחר הצהריים, אלה שחזרו מהשדות לא שמעו את ההוראה ונורו - פעולה קשה מאוד שהייתה במקום, נהרגו אנשים. בחלק הפנימי של הכפר שגדל וצמח מאוד אפשר להגיע לאנדרטה שמנציחה את האירוע הטרגי. ממשיכים לכיוון צפון מערב - הבתים הגבוהים זה חלק של העיר כפר סבא, מימין טירה שנמצאת מצפון לכפר סבא. שמאלה בין העצים, רואים את בתי העיר פתח תקווה, גם הבתים הרחוקים. הבתים הקרובים עם הגגות האדומים ואלה שמתחת להם הם ראש העין, ששילשה וריבעה את תושביה מכ-10 אלף תושבים לפני כ-40 שנים עד לכ-45 אלף תושבים היום.

הגבעה ממול, מעל ראש העין - המנוף מבשר שראש העין עוד תצמח ותגדל. יש תוכנית ל-14 אלף יחידות דיור כלומר שראש העין עוד תרבע את עצמה מבחינה מספרית. משמאל למנוף ערימות עפר - בכל החלק המזרחי והגבי עובדים כבר שנתיים על הכשרות הקרקע, חברות בנייה כבר מוכרות בתים. כל מה שרואים מלפנים, שמאלה, למטה ואחורה - הכל ראש העין.

האתר הארכיאולוגי - במסגרת חפירות שהיום אי אפשר להגיע אליהם בגלל העצים והעשבים, אפשר לראות את התל המרכזי, תל האם והאב של המקום - תל אנטיפטרוס, תל אפק. מסתבר שכאשר נערכת חפירה של משה כוכבי בתל אפק, הוא נוהג כמו מורו ורבו יוחנן אהרוני בנגב, שעורך גם חפירות נקודתיות וגם סקרים באזורים מסביב - את זה מנהיג אהרוני בצורה מעשית בנגב, וכאן הדברים מיושמים. אחד מתלמידיו, אז סטודנט, ישראל פינקלשטיין, יוצא לסקר שלימים יהפוך לעבודת המאסטר והדוקטורט שלו, אבל אז מתחילים להיערך סקרים על הגבעות. חשוב לזכור שבשלהי שנות ה-70, תחילת שנות ה-80, עוד לא עברו סקר ארכיאולוגי מאסיבי. הגבעה הזאת זוכה גם לחפירה ולא רק לסקר, השם עזבת צרטא על שם אותו כפר שלימים גם נעזב.

בגבעה נערך סקר ולאחריו מכן חפירה, והמקום רוקם עור וגידים בשרידים ארכיאולוגיים מעניינים בזכותו של הספר אבן העזר ובזכותה של עירייה שפעם או פעמיים עוברים ומרססים את העשבים השוטים. מסתבר שנמצאים בתקופת ההתנחלות. כאשר בני ישראל מגיעים אל הארץ מכיוון מזרח כנראה ומתחילים לחדור על פי תיאורים שונות, או על פי תיאוריה אחרת היו אותם אנשים של נחשלי השכבות החברתיות הכנעניות שהיו בארץ. כך או כך הם מגיעים אל הארץ, שליבת ההתיישבות הייתה אזור השומרון, האזור של שבטי אפרים ומנשה. אבל לא רק, הייתה גם התיישבות בהר באזור של יהודה, באזור הגליל העליון בשלב הראשון של ההתנחלות, מיד עם הגעתם. השלב השני הוא התפרסות מגב ההר לאזורים שונים, כמו שכתוב בתנ"ך כל אחד נחל את האזור שאותו הוא עמד לרשת, שכן הארץ עוד לא עמדה לרשתה.

מתחילה גם זליגה מגב ההר לעבר השוליים. אבל יושבים בארץ הפלישתים וגויי הים האחרים – הטקרים, הסקלים, הושוושים, הדננים, הטרשים וכן הלאה, ומלבדם יושבים בה הכנענים. כל אלו יחד יושבים באזור מישור ועמקים, וישראל בשלב הראשון מתמקד בעיקר בהר.

האזור הזה הוא אזור מאוד מיוחד, שכן הגבעה הזו לא רק יושבת על הדום השומרון, שכן יושבת על נקודה מאוד אסטרטגית – מעבר אפק. זאת אומרת שבין הגבעה לבין תל אפק ישנו מעבר היסטורי על דרך הים בין החלק הדרומי לחלק הצפוני. בעוד שבחלקים אחרים של הארץ המרחב והרוחב של הדרך הוא רחב יותר, זהו מעבר מאוד צר בין הצד המזרחי של תל אפק המקראית לבין מורדות הגבעה הזו – מרחב קטן מאוד, שכן מאזור תל אפק ומערבה האזור שכולו ביצתי. המעבר הזה הוא הכרחי בנקודה אחת, כלומר שהיישוב הקטן על הגבעה נמצא בנקודה אסטרטגית חשובה מאוד.

פינקלשטיין בחפירתו מוצא במקום 3 שלבים של התיישבות. שלושת השלבים הם אחד ליד השני ולא אחד על השני – המשך רצוף.

השלב הקדום ביותר – מאות 11-12 לפנה"ס – יישוב מוקף חגורה של חדרים, בצורה ספירלית. כך מתקבלים חדרים או בתים הצמודים זה לזה, גבם הוא הקיר החיצוני ותמיד הפתח שלהם פונה פנימה אל החצר המשותפת. בתקופה הזו בעיקר רעיית צאן ומעט חקלאות.

השלב השני – 100-150 שנים קדימה, תקופת המלוכה – היישוב מכפיל את עצמו ונמצא בשיא פריחתו. בשלב השני מבנה גדול, לידו בתים נוספים שמה שמגדיר אותם זה דגם בית ארבעה מרחבים. המאפיינים התרבותיים החומריים של תקופת ההתנחלות –

לעיתים הדגם היישובי הספירלי \ אליפטי – בנוי בצורה חגורה – זה תלוי בעיקר בשלב. זה דגם אופייני שמפיע בהרבה מקומות, לא בכולם.

בית ארבעה מרחבים

קנקן (פיטאס) שפת צווארון

בורות התנחלות - ממגורות

לעיתים נמצא למצוא כלי ברזל, אולם זה נדיר מאוד ולא מהווה מאפיין יישובי.

השלב השלישי – ראשית המאה ה-9 לפנה"ס – הוא כבר שלב נטישה. כשאפק הופכת לעיר ישראל השוליים האלה כבר זניחים, שכן היישוב הוא לא הכרח.

בין הבתים השונים שנחפרו כאן (אחד מהם שוחזר) נמצאו גם עצמות בעלי חיים. עצמות חזיר שיש כאן מהווים כ-3% מבין עצמות בעלי החיים שהיו ביישוב על שלביו השונים, אחוז נמוך שלא אופייני ליישובים הפלישתים שהיו באזור מישור החוף, שם האחוז גבוה הרבה יותר.

סביב הבית בצד הדרומי והצפוני, יש בורות חפורים קטנים בקוטר של כמטר מדופנים על ידי אבנים, ששימשו כממגורות שבהם הניחו את התבואה שנקצרה באדמות שסביב. הסממן שהגדרנו כאחד המאפיינים התרבותיים החומריים של תקופת ההתנחלות נמצא לפנינו בעשרות – כמו שעוד מקומות התנחלותיים. לעיתים מוצאים לא בור התנחלות חפור אלא בנוי – למשל בתל דן, שם בורות התנחלות בנויים לגובה ולא חפורים לתוך הקרקע.

כתובת "אבן העזר" – בתוך אחת הממגורות התגלה אוסטרקון שאותו מוצא אחד הסטודנטים. כמו בכל חפירה אחר הצהריים שוטפים ומנקים את החרסים, אז הוא מזהה כמה אותיות על החרס, מראה את זה למי שצריך אבל לא מתייחסים לזה ברצינות. הוא אוסף את זה שוב, זה חוזר כמה פעמים, ולבסוף זה מועבר לקריאה, אולם מנסים לקרוא ולא מצליחים.

בסופו של דבר משהו עולה על העניין – השורה הראשונה היא שורת הא-ב' על פי הסדרה, השורה השנייה היא תי-ש' בהיפוכה, שורה שלישית היא א-ב' מ-נ' – מהאמצע (יש שתי אותיות שאינן במקום). במילים אחרות יש כאן לוח עם הכתב העברי הקדום, שמאפיין (לא בכל היישובים) במיעוטם הגדול את ראשית הכתיבה – למעשה מוצאים כאן תרגול כתיבה. מסתבר שלימוד הכתיבה הוא אחד האלמנטים החשובים של עם בארצו, שכן שפה וכתב זהו מגדיר תרבותי, אם כי זה לא מאפיין שמוצאים אותו במקומות. מסתבר שגם כאשר שהולכים לאבות דרבי נתן, שהוא טקסט מאוחר הרבה יותר, בא אחד לר' עקיבא ואמר לו למדני. אמר לו כתוב א-ב' בסדרו, תי-ש' כהיפוכו – במילים אחרות סדר לימוד הכתיבה הועבר אחד לשני, מאב לבן באמצעות תרגולים שונים.

אריה בורשטיין, היום דוקטור, היה הסטודנט שמצא את האוסטרקון, אולם התהילה נקשרת בדרך כלל לחופר במקום.

מהמבנה ועד הגדר הכל מלא ממגורות-ממגורות – זהו המקום הטוב ביותר לראות את הממגורות כאתר בריבוי הוא בגבעה הזו. יש עוד שרידים של מבנה בהמשך שכמעט לא רואים ממנו שום דבר. את אחד המבנים החליטו לשמר, סך הכל בגובהו הטבעי, אם כי פה ושם שמו מלט ובטון. מה שרואים זה דגם ארבעה מרחבים – נכנסים מהצד ונמצאים במרחב המרכזי, בין החלק של הקיר לבין שורת עמודים – מרחב פתוח של בית שבחלקו היה פתוח. במרחבים הצדדיים ההיו מתקיימות מלאכות הבית השונות – אריגה, בישול, קנקני מים, פיתאסים של אגירה למזון (חיטה וכו'). לשלושת המרחבים האלו – שלושה אופקיים, היה מרחב רביעי – בו היה הכניסה המקורית אל מרחב אנכי להם. הוא החדר האינטימי, חדר השינה, חדר ההורים וכו'. ברור שלא תמיד בית ארבעה מרחבים הוא בית של ארבעה מרחבים, שכן אם המשפחה הייתה גדולה היו 5 מרחבים ואם הייתה קטנה היו 3. המבנה הוא מבנה מעט גדול למבנים כמותו, קירותיו עבים, בדרך כלל לפחות שני נדבכים – הדגמים שונים ואין מידה קונבנציונלית. מדובר בבית מגורים, לא נמצאו שום כלים ארמוניים במקום.

אחרי החפירה הארכיאולוגית נשאלה השאלה לגבי זיהוי המקום.

בספר שמואל א' פרק ד' – "ויצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה, ויחננו על-האָבן העֶזֶר, ויפְלְשְׁתִּים, חָנוּ בְּאָפֶק. וַיַּעֲרֹכוּ פְלִשְׁתִּים לְקִרְאֵת יִשְׂרָאֵל, וַיִּגְנְפוּ יִשְׂרָאֵל, לִפְנֵי פְלִשְׁתִּים; וַיִּכּוּ בַּמַּעֲרָכָה בַּשָּׂדֶה, כְּאֲרֻבַּעַת אֲלָפִים אִישׁ. ג. וַיָּבֵא הָעָם, אֶל-הַמַּחֲנֶה, וַיֹּאמְרוּ זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל, לְמַה נִּגְפְנוּ יְהוָה הַיּוֹם לִפְנֵי פְלִשְׁתִּים; נִקְחָה אֲלֵינוּ מְשִׁלָּה, אֶת-אֲרוֹן בְּרִית יְהוָה, וַיָּבֵא בְקִרְבָּנוּ, וַיִּשְׁעֲנוּ מִכַּף אֲיִבֵינוּ. ד. וַיִּשְׁלַח הָעָם, שְׁלָחָה, וַיִּשְׁאוּ מִשָּׁם אֶת אֲרוֹן בְּרִית-יְהוָה צְבָאוֹת, יֹשֵׁב הַכְּרִבִּים; וְשָׁם שָׁנָי בְּנֵי-עֲלִי, עִם-אֲרוֹן בְּרִית הָאֱלֹהִים--חֲפְנֵי, וּפִינְחָס. ה. וַיְהִי, כְּבֹא אֲרוֹן בְּרִית-יְהוָה אֶל-הַמַּחֲנֶה, וַיַּרְעוּ כָל-יִשְׂרָאֵל, תְּרוּעָה גְדוֹלָה; וַתְּהִם, הָאָרֶץ. ו. וַיִּשְׁמְעוּ

פְּלִשְׁתִּים, אֶת-קוֹל הַתְּרוּעָה, וַיֹּאמְרוּ, מִה קוֹל הַתְּרוּעָה הַגְּדוֹלָה הַזֹּאת בְּמַחְנֵה הָעֵבְרִים; וַיִּדְעוּ--כִּי אֲרוֹן יְהוָה, בָּא אֶל-הַמַּחְנֶה. וַיִּרְאוּ, הַפְּלִשְׁתִּים--כִּי אָמְרוּ, בָּא אֱלֹהֵים אֶל-הַמַּחְנֶה; וַיֹּאמְרוּ אוֹי לֵנוּ, כִּי לֹא הִיְתָה כֹּזֶבְתָּ אֶתְמוֹל שְׁלֹשׁ. ח. אוֹי לֵנוּ--מִי יִצִּילֵנוּ, מִיַּד הָאֱלֹהִים הַאֲדִירִים הָאֵלֶּה: אֵלֶּה הֵם הָאֱלֹהִים, הַמַּפְכִּים אֶת-מִצְרַיִם בְּכָל-מִפְּגָה--בְּמִדְבָּר. ט. הַתְּחַזְּקוּ וְהִיוּ לְאֲנָשִׁים, פְּלִשְׁתִּים--פֶּן תַּעֲבֹדוּ לְעֵבְרִים, כַּאֲשֶׁר עָבְדוּ לָכֶם; וְהִיִּיתֶם לְאֲנָשִׁים, וְנִלְחַמְתֶּם. י. וַיִּלְחַמוּ פְּלִשְׁתִּים, וַיִּנְגְּפוּ יִשְׂרָאֵל וַיִּגְסוּ אִישׁ לְאֵהָלָיו, וַתְּהִי הַמִּפְּגָה, גְּדוֹלָה מְאֹד; וַיִּפֹּל, מִיִּשְׂרָאֵל, שְׁלֹשִׁים אָלֶף, רִגְלֵי. יא. וַאֲרוֹן אֱלֹהִים, נִלְקַח; וַשִּׁנִּי בְנֵי-עֲלִי מָתוּ, חֲפָזִי וּפְיִנְחָס. "

בני ישראל שוהים כאן, על פי הזיהוי זו אבן העזר המקראית בה ישבו ישראל, למטה חונים הפלישתים והמערכה ניטשת בדיוק במעבר ההיסטורי החשוב, על ציר דרך חשוב מאוד, שמי ששולט בו שולט על המרחב כולו.

בני ישראל מפסידים במערכה והולכים מזרחה, מגיעים לשילה, לוקחים את הארון, הארון נופל בשבי. שני בני העלי נופלים בקרב, 36 אלף מישראל מתים – מכה אדיר. במשך 7 חודשים הארון איננו נמצא בתחום שבטי ישראל, הוא עובר אל אשדוד, הוא מכה אותם בטחורים ועפלים (יש לזה פרושים שונים), הם מעבירים את הארון לאחיהם בגת, משם לעקרון. אנשי עקרון רואים שגם אותם זה מכה ומעבירים אותו עם שתי פרות עלות שהולכות עם עגלה עליה ארון ברית האלוהים וכלים שונים שלקחו משילה, היישר בעמק לעבר העיר בית שמש. כאשר זה מגיע לגבול בין ישראל לפלישתים שמחים מאוד הפלישתים, שכן עד אז כולאים את בניהם בבית לבל יהיו להם מכות כאלה ואחרות.

מגיעים שניים מאנשי בית שמש, ממשפחת בית השמש, אל השדה ורואים שמתקרבת עגלה ופרות. הם לא מאמינים למראה עיניהם – ארון ברית האלוהים חוזר – כולם שמחים. ארון ברית האלוהים מועבר מבית שמש לגבעת יערים ולימים לירושלים, עיר דוד, ומשם כמובן לכשיבנה בית המקדש.

אבן העזר ככל הנראה הוא שמו של יישוב או מקום שבו התרכזו אל המערכה. השאלה היא האם בשלב הזה במאה ה-11 לפנה"ס היה במקום כבר יישוב - על פי הארכיאולוגיה היה. זאת אומרת שהמקום שבו יושב העם ומתכנס לקראת המערכה הוא מקום שיש לו עורף צבאי, זה המקום הזה.

שילה – אם ממשיכים בכביש 5, עוברים את אריאל ומגיעים לצומת תפוח. משם, מגב ההר פונים דרומה לכיוון ירושלים – לאחר כ-7 דקות נסיעה מגיעים ליישוב שילה של היום ותל שילה שנמצא למרגלותיו. הגבעה ברובה עוד לא נחפרה, יכול להיות שימצאו כאן עוד חרסים כתובים. אבנר חורש, במסגרת לימודי ארץ ישראל בבר אילן באמצע שנות ה-70 השתתף בחפירה בניהולו של ישראל פינקלשטיין. היה חובה של 10-15 ימי חפירה והשתתף בחפירה בזמן המציאה של החרס.

נסיעה למגדל צדק.

הגעה: חזרה לדרך הציונות, ימינה נחל רבה, ימינה בדרך מנחם בגין, שמאלה ביהודה הלוי, ממשיכים עד הסוף. ברמזור שמאלה לכביש 444 ומשם העלייה למגדל צדק בדרך עפר.

עוברים בסמוך לחטיבות הביניים של ראש העין. על כל הכיכרות בעיר פסלי כלי נגינה, שכן כאמור מדובר בעיר המוזיקה, ומהווים רצף נושאי יפה. חוצים את נחל רבה ופונים ימינה.

ראש העין מתחילה כמעברה שבה ואליה הגיעו אנשים אל בניינים גדולים, האנגרים, בהם ישב הצבא הבריטי. רובם יושבים באוהלים. רוב העולם הגיעו מתים בעליית 'מרבד הקסמים'. המוסדות המיישבים לא התכוונו שיהא המקום אלא כמחנה מעבר, אולם התושבים מבקשים להפוך את ההתיישבות ליישוב קבע, כך הופכת ליישוב שבמאה אחוז תימני.

לאט-לאט ראש העין גדלה, יצאו מהצריפים הבריטים והקימו בתים קטנים (בחלקם עדיין גרים חלקם בשימוש ציבורי – בין השימושים הציבוריים מוזיאון דלוח של יהדות תימן).

נוסעים לאורך נחל רבה, ברחוב מנחם בגין. מכאן ואילך ממשיך נחל רבה בשיקום (מים ממוחזרים), עוברים מבתים חדשים ברובם לבתים מחודשים ובתים אחרים שהם חלק מהגרעין של ראש העין הישנה.

ביום שישי בבוקר בחנויות המכולת ניתן לקנות פיתה תימנית, לחוח, סחוג, חילבה, קובנה ועוד – הכל מאפה בית, שנעשה בידי אנשים פרטיים שמוכרים את מעשי ידיהם לחנויות.

בחלק הישן של ראש העין, חולפים על פני מבנה בריטי (האנגר בריטי עם דגלים) – המקום שבו היה בית הספר הראשון ובית החולים הראשון. היום הוא משמש כמוזיאון יהדות תימן שלא מצליח להתרומם משום מה.

בצד השמאלי הבתים של ראש העין הישנה, בצד השני מה שמכונה קיבוץ עינת, אבל מזמן כבר אינו קיבוץ – במקום אולם אירועים, מסעדות, מפעל גדול של לחם עינת, מפעלי הייטק וכן הלאה.

פונים שמאלה ברמזור (אם היינו ממשיכים ב-444, שתוחם את ראש העין היינו מגיעים לכיוון אלעד, שוהם וצומת בית נחמיה, המכונה בית נבאללה). בכניסה למגדל צדק עבודות עפר רבות. כחלק מפיתוח העיר – יש סגירה ופתיחה של האתר, דרכים של משאיות ושינויים רבים בעקבות העבודות. אתר מגדל צדק נפתח ללא תשלום. היו ימים שהיה סגור בעקבות ונדליוס ולעיתים גם בעקבות עבודות הפיתוח. ההגעה באוטובוס מעט בעייתית.

גן לאומי מגדל אפק | מגדל צדק.

הגבעה הסמוכה - שייך צאדיק אל ג'מעין(לא עלינו לשם). ניתן לעלות לגבעה ומשם יש תצפית טובה לחלק הצפוני של כפר סבא וראש העין, אולם מדרום המבט נחסם על ידי המבנים.

כמה שמות למקום: מגדל צדק, בערבית מגידל יבא = מגדל יפו, שכן מלמעלה רואים את אזור יפו. נקרא גם מגדל אפק, ע"ש העיר אפק הסמוכה.

מגדל שמירה צלבני היה כאן, ששלט על מעבר אפק. המבנה מבחוץ - מהפינה הימנית של עמוד הזווית, עד לגובה החלון זוהי הפאה הצפונית של המגדל. כל היתר – הבניינים והחורבות – הם עותומניים. מאחור רואים את קצהו של מפעל הבנייה הגדול – עבודת הכשרת קרקע של אלפי יחידות דיור לראש העין.

בתוך החצר – הבניין לגובה שתי קומות- החלק המזרחי של המגדל הצלבני שהשתמר די טוב, עם חרכי ירי וכו'. שאר המבנים העותומניים הודבקו אליו בצורת פזל זה לזה, ולכן רואים היום חצר שלמה וסגורה.

אנשי הקרן הבריטית, ה- PEF, הגיעו לכאן ב-1873 ואחד מהם מספר, שקיר אחד של בית השייח נשען על קיר בניין, כנראה כנסייה בעבר, שהפך לאורות. התושבים אז ייחסו את המבנה ליוחנן המטביל, שידוע שהייתה לו כנסייה במגדל צדק.

באתר לא הייתה חפירה מסודרת, אלא רק סקר ארכיאולוגי שבו מצאו כאן שרידים הן מהתקופה הישראלית בראשיתה, והן חרסים מן התקופה הפרסית ושיבת ציון.

המקום מוזכר בכתובים לראשונה אצל יוספוס בתאור שנת 86 לפנה"ס, כשרוב הארץ הייתה תחת שלטון בית חשמונאי. בספר "מלחמות היהודים ברומאים" א', ד': "ועוד פעם קמו מהומות בארץ יהודה, ע"י אנטיוכוס (השישי) המכונה דיוניסוס, אחי דימיטריוס, הוא האחרון לבית מלכי סלבקוס. כאשר יצא להילחם עם הערבים פחד ממנו אלכסנדרוס פן יעבור בגבולו. חרץ וחפר חרץ עמוק לאורך כל הארץ, אשר בין ההרים בקרבת אנטיפטריס ובין חוף יפו. ועל יד החרץ הקים חומה גבוהה ומגדלי עץ בנה עליה לסגור את שערי הארץ. אבל בזה לא הצליח לעצור את אנטיוכוס, כי הוא שלח את המגדלים באש, וסתם את החרץ בעפר ועבר עם חילו ביד רמה."

המקום מוזכר יותר ברור אצל יוספוס, בתאור המרד הגדול, 66 לספירה, כשהרומאים היו בדרך מהגליל לכבוש את ירושלים - מלחמות היהודים ב', י"ט: "וכראות קסטיוס גאלוס כי תמו המורדים מארץ הגליל, הפך עם צבאו אל קיסריה וחיבר את כל צבאו כאן, ועלה להילחם על אנטיפטריס (אפק). ובשמעו כי במגדל הנקרא אפק התלקטו היהודים בחייל גדול, שלח צבא שמה להילחם. פחד הצבא הזה נפל על היהודים והם נפוצו עוד טרם התראו איתו. הרומאים שבאו עם קסטיוס גאלוס כדי לעלות על היהודים ולתפוס אותם, מצאו את המקום שומם מאדם ושלחו באש את הכפרים הקרובים. מאנטיפטריס עלה ותפס גם את העיר לוד ריקה מאדם..."

מתקופת בית שני והמרד הגדול והלאה, לאורך מאות שנים - לא היה במקום זה שום דבר.

כתובת עם טבלת אזניים - בתוך המגדל הצלבני, בחזית הפתח, משולבת אבן בשימוש משני עם כתובת:

"מרטיריון של הקדוש קיריקוס". בחורבת בוראק בשומרון יש כנסייה עם שמו של קיריקוס. ליד קבוץ מגן בנגב כנסייה ביזנטית עם שמו של קיריקוס, וכן ליד אמאוס כנסייה עם כתובת כזו. ייתכן שזה שם של קדוש. לא ברור מאין הגיעה האבן לכאן. ייתכן שבאזור הייתה כנסייה ביזנטית עם הכתובת הזו. כאן באתר אין שום שריד ביזנטי.

לטבלת אזניים (טבולה אנסטה) אין משמעות פונקציונלית. זה בעיקר סוג של קישוט. יש אומרים שהמקור של זה קשור לעולם היווני. מודעות וכתובות רבות על מקדשים היו אז מעץ. תלו מודעה על שתי כלונסאות מעץ, ועליהן היו שתי אזניים משולשות מעץ, ובעזרת מסמרים היו מחברים את המודעה. ברבות השנים עברו לכתובות אבן, ולא הייתה משמעות לאזניים מעץ, אך נשארה מסורת שכך מכינים כתובות, בלי להבין למה. סיפור דומה: בחג סוכות היו הולכים עם ארבעת המינים במהלך התפילה ומקיפים את הבימה בבית הכנסת. בכל פעם שעברו ליד ארון הקודש התכופפו והמשיכו. כשהילד שאל את אבא למה מתכופפים, הוא לא ידע וגם התבייש לשאול. הילד שאל את הרב הזקן של הקהילה למה מתכופפים? הרב אמר שלפני הרבה שנים השתלשלה מלמעלה מנורה של שמן, וכל פעם שעברו לידה היו צריכים להתכופף. המנורה כבר מזמן איננה, אך האנשים ממשיכים להתכופף בלי לדעת מה הסיבה.

עוד סיפור: במלחמת העולם ה-1, בחיל התותחנים, היה חייל שתפקידו לעמוד בצידי הסוס, להחזיק את הרסן, ובצד השני עמד חייל נוסף, והם החזיקו את הסוס בכל פעם שיורים, כדי שלא יברח. במלחמת העולם ה-2 היו כבר מכוניו במקום הסוסים, אך החוק בצבא הבריטי לא השתנה: בכל פעם שהיו יורים פגז - היו שני חיילים בצידי הרכב שעומדים דום...

בתקופה הערבית - 750 לספירה - בסיום התקופה האומאית - היו הרבה מלחמות ומאבקים בין הזרמים באיסלאם. מאבק חשוב היה סביב אגן הירקון ומגדל אפק. כאן ישבו הרבה עבאסים ממתנגדי השלטון. במאה ה-9, שנת 885 - היה כאן קרב בין העבאסים לשושלת הטולונית, שנערך באזור 7 טחנות, אך היו גם קרבות למרגלות המגדל הזה.

בתקופה הצלבנית הייתה כאן מצודת מירבל - פלא היופי. אז הוקם המגדל ששרד כאן. מעט מערבה מכאן אפשר לראות עוד מגדל צלבני, וכן חומה שהייתה סביבם. המקום החליף כמה בעלים בתקופה הצלבנית, אך בוודאות המשפחה הראשונה שישבה כאן הייתה של רוזנות יפו ואשקלון, ששלטה מהירקון ודרומה. במאה ה-12 רכשו את האזור משפחת בליאן מאיבלין, והוא הטיל את חיתתו על התושבים סביבו. הוא הטיל מס גולגולת גבוה מאוד, פי כמה ממה שהיה נהוג בארץ. הוא הגביל את חופש הדת והיה אכזרי מאוד לתושבים. ב-1121 ההוספיטלרים חכרו את המקום ממשפחת איבלין.

ב-1152 התבצר כאן מנשה מאירזיד, שהיה חבר של המלכה מליסנד, ואחרי זמן קצר היה צריך לברוח מכאן ומהארץ.

ב-1177 סלאח א-דין תפס את המקום, אך ב-1177.25.11, נאלץ לעזוב את המקום בגלל מפלה שלו בכל הגזרה של השפלה, מרמלה וצפונה, ומאז המקום ניטש.

ב-1263 הגיע בייברס הממלוכי והרס כמעט לחלוטין את המקום, כחלק מכל ההרס של ערי החוף.

מאז הצלבנים - המקום היה נטוש במשך מאות שנים, עד התקופה העות'מאנית.

בימי העות'מאנים - ב-1780 המקום החל להפוך לאחוזת משפחתית, המרכז של משפחת ג'מעין צאדיקי,

משפחה חשובה משכם, יחד עם עוד 22 כפרים שהיו מסביב והיו הפועלים שלהם.

אב המשפחה היה שייח צאדיק, והוא התיישב בתוך שרידי המצודה ההרוסה למחצה. בני משפחתו

וצאצאיהם החלו לבנות ולהגדיל את המקום, והדביקו עוד ועוד קירות חדשים לשרידי המצודה הצלבנית, עד שהמקום הפך לכפר שנקרא מגידל יבא = מגדל יפו.

בסיפורי ואן דיוולדה - נוסע הולנדי שהיה כאן, בדרכו משכם ליפו, מתוארת סערת גשמים באזור. הוא הגיע

לירקון ולא הצליח לחצות אותו. בני המקום אמרו לו לא לנסות לחצות, אך הוא התעקש. הוא הקפיץ את

סוסו לתוך הירקון, והמים אחזו בו והוא טבע עם הסוס. בקושי רב הצליח להיחלץ, והגיע רטוב וקפוא למגידל

יבא. הוא קיבל כאן אירוח כיד המלך והמסורת הערבית.

ג'מעין צאדיקי ישב כאן עד 1840. במרד הפלאחים, בסוף השלטון המצרי, הטורקים חזרו לכאן. בגלל

שצאדיקי שיתף פעולה עם המורדים - הטורקים היגלו אותו מכאן, למרות שמשפחתו נשארה. יש אומרים

שאחרי מותו הובא לקבורה בגבעה שממול.

עד 1948 הכפר החזיק כאן מעמד עם האדמות שמסביב. אפשר לראות עדיין את משוכות הצבר שתחמו את חצרות הבתים. במבצע דני – חטיבת אלכסנדרוני כבשה את האזור והתושבים הערבים נטשו/גורשו. **מחצבה** בתקופת המנדט הבריטי – מחצבת ראש העין הייתה קצת דרומה מכאן. חלק מהפועלים במחצבה היו יהודים. ב-1936 הערבים התקיפו את המפעל והציוד של המחצבה והרסו אותו. בסוף המרד הערבי היהודים שיקמו מחדש את המחצבה, והיא פועלת עד היום.

מאז 1948 המקום היה נטוש, הגיעו לכאן סטודנטים וקבוצות שונות? בזמן האחרון יש קבוצות שעורכות כאן מלחמות ברובי צבע, או קרבות אבירים עם תלבושות שונות.

רשות העתיקות החלה לאחרונה לסדר ולנקות את המקום, וחשפו חלק מהחפיר הצלבני סביב המצודה. רשמית כרגע הכניסה סגורה, כי משפצים את הדרכים, ויש שלטים של סכנת התמוטטות. **החברה הכלכלית** של ראש העין, שאחראית על שטחי העיר ומפתחת אותם, החליטה לשפץ ולהקים כאן מרכז חנויות חדש, בחללים הקיימים. למעלה יהיה בית קפה עם נוף אדיר, שיהיה פתוח ומואר גם בלילה, (בדומה לחפיר הירושלמי למשל) אך כרגע עוד לא קרה כאן כלום...

תצפית מהקומה השנייה של מגדל צדק/מגדל אפק **מצפון** – כל בתי ראש העין. מצד שמאל מחלף קסם.

מצפון מערב הרחוק – כפר סבא (בתים גבוהים), ובהמשך טירה וטייבה.

מצפון מערב הקרוב - 6 בניינים גבוהים, משמאל להם גבעה עם מבנה בולט – זה מבצר אנטיפטרוס/תל אפק. משם מערבה יש מאות מעיינות מים של הירקון, ואי אפשר היה לעבור דרומה לאורך החוף.

מעבר אפק – עבר בין תל אפק למגדל אפק. זה היה המעבר היחיד שהיה באזור, מצפון לדרום ולהיפך. דרך הים שבאה מדרום שברה מזרחה לכיוון רמלה, כדי להגיע למעבר אפק ומשם צפונה.

מדרום מערב מתחתיו – משוכות צבר של הכפרים הערביים, וקבוץ עינת. כביש 444 ממשיך דרומה במקביל לכביש 6, וזה מקביל גם לדרך העתיקה.

ממערב – העיר פתח תקוה, מעבר לחלונות עם סורגים.

מדרום - מחצבות בריטיות שפועלות עד היום, ומעליהן אלעד – עיר חרדית. בחפירות ליד המחצבה נמצאה חווה חקלאית ביזנטית גדולה, ובה נמצא פסיפס, אך לאחר החפירה היא נהרסה, להמשך החציבה. מרחוק מעל המחצבה רואים את מפעל המלט "נשר" ליד רמלה.

בדרך חזרה לאוטובוס: שיח אברהם – שיח גדול עם פריחה סגולה/כחולה. עבודות עפר – פרויקט הבנייה הגדול של ראש העין.

הקו הירוק - הגבעות ממזרח היו העמדות הקיצוניות של משמר הגבול עד 1967, שם עבר שביל הפטרולים. ראש העין כולה נמצאת בתוך הקו הירוק, כולל השטחים החדשים שמפתחים היום.

גן לאומי ירקון: תל אפק/ מבצר אנטיפטריס + מקורות הירקון

הגעה: ממגדל אפק בכביש 444 צפונה, בצומת ראש העין שמאלה לכביש 483 ואחרי 1 ק"מ הכניסה לפארק. אתר בתשלום, כולל כל החורשה והדשאים. הרבה בתי ספר באים לטייל כאן, למרות שהאתר הארכיאולוגי לא כ"כ מתאים לילדים. ברוב האתר הארכיאולוגי יש שמש ואין הרבה צל.

לפארק יש שני חלקים: אחד הוא המבצר, כולל שרידי ביצורים קדומים מהתקופה הכנענית, רחוב הרודיאני, מבצר צלבני, מבצר עותומני, ואגם, והשני - מעיינות ראש העין ומקורות הירקון.

מסלול הליכה של 1 ק"מ, לאורך מסילת הרכבת, שיוצא משער בפארק לצפון מערב, דרך בריכת הנופרים ולאורך הירקון עד הפילבוקס. אפשר לבקש שיפתחו את השער בצד שני, כדי להיכנס לחלק השני של הגן הלאומי.

אגם מלאכותי לרגלי התל – לעתים יש כאן עופות מים בעונות הנדידה. אנחנו ראינו רק ברווזים... **ספר "הירקון" של שמואל אביצור** – מכיל את רוב המידע על הירקון ומתקני המים לאורכו.

חומת האתר – בצד ימין זה חלק מהמבצר העותומני, עם אבנים קטנות. למטה רואים אבנים גדולות בולטות מהחומה – זו החומה הכנענית הקדומה של העיר אפק, רואים שרידי מגדלים בפנינות.

ליד שער הכניסה המערבי למבצר:

נחל הירקון – הירקון נובע מתל אפק וזורם ומתפתל עד חוף הים, 14 ק"מ בקו אווירי, 28 ק"מ לאורך הנחל (ללא היובלים שלו). השם הערבי שלו: העוגיה – הנחל המפותל מאוד.

אל הירקון נשפכים כמה יובלים: נחל כנה, נחל רבה (בראש העין), נחל שילה, נחל איילון.

יישובים לאורך הירקון קמו לאורך ההיסטוריה: תל אפק, תל כנה, תל גריסה, תל קסילה, תל קודאדי.

מעיינות הירקון - מדרונות הגבעה שרואים כאן הם אפיקי מים. המים שבהרי יהודה מחלחלים ונאגרים באקוויפר. בקו התפר בין ההר לבין המישור – המים פורצים החוצה בצורת מאות מעיינות מים. בחורף של 1992 נוצר כאן אגם ענקי לאורך מאות מטרים. אחרי שנים רבות של שאיבת יתר, הייתה עלייה אדירה של מי התהום ולכן נוצר אגם.

מכאן מערבה זרמו תמיד מים והציפו את האזור. לכן לא היה מעבר בכל הקטע הזה. לכן מעבר אפק הוא מעבר חשוב, שהקיף את כל נחל הירקון וההצפות שלו, ועבר בשטח יבש.

גובה התל 36 מ' מעל הים, הגובה מעל הסביבה הוא 15 מ' בלבד. כלומר – זה יישוב לא מאוד גבוה, אך שולט על הסביבה ועל הדרך המרכזית ועל אפיקי מים חשובים.

חפירות באתר - בתקופת המנדט הגיע לכאן אורי וחפר את העתיקות. אך עיקר החפירות היו בשנים 1972-1985, ע"י משה כוכבי (שחפר גם את עזבת צרטא), שמצא כאן 5000 שנות היסטוריה.

החפירות נעשו בחלק קטן של התל, והרסו חלק מהשכבות ושימרו רק חלק קטן של המצודה הכנענית המאוחרת. נמצאו גם שרידים כלקוליתיים, של יישוב לא מעויר. נמצא גם יישוב מהתקופה הכנענית הקדומה.

הממצא החשוב – מהתקופה הכנענית מאוחרת, האוסף הכתוב הגדול והמגוון ביותר מהתקופה הכנענית שנמצא בארץ: נמצאה תעודה מנהלית קטנה, תעודה ספרותית בכתב יתדות, מילון דו לשוני בכתב יתדות ואכדית. בולה/חותם חיתי הדרומי ביותר בעולם שנמצא. מילון תלת לשוני. טבעת חותם/חרפונית מצרית.

אלה ממצאים בכתבים שונים (אולי בשפות שונות?) וזה עושר שלא נמצא בשום מקום אחר בארץ. בתעודות מוזכר מסחר בין, קמת, ועוד.

זה מראה את חשיבות המקום – מוכיח שזה מרכז חשוב על דרך הים, נקודת מעבר ראשית על הדרך, צומת דרכים חשובה לעמים מצפון ומדרום.

בתוך המצודה העותומנית: ארמון של שליטי אפק בתקופה הכנענית התיכונה - בצד שמאל, בקושי רואים משהו. בתקופה זו מופיע השם אפק בכתבי המארות.

ארמון של שליטי אפק בתקופה הכנענית המאוחרת (מאות 13,14,15 לפנה"ס) - הדבר היחיד מהעת העתיקה ששוחזר ואפשר להיכנס אליו. יש שני קירות שרואים את קו השחזור. גרם מדרגות עלה לקומה שנייה. כאן נמצאו חדרים עם הרבה כתבים, כאמור. שאר המצודה לא התגלה. בחומה רואים את שרידי המגדלים.

רחוב הרודיאני מהעיר אנטטיפטריס, על שמו של אביו של הורדוס (מחוץ למצודה) – נבנה כמו קארדו רומי, מצפון לדרום, עם חנויות בצדדיו. רואים את מיקום הדלתות, הדלפקים ושקעים לקנקני אגירה. יש גם שרידים של דקומנוס ושרידי אודיאון קטן בדרום העיר. המרצפות מסודרות בצורה אלכסונית כדי שגלגלי העגלות לא ייתקעו בחריצים. היו כאן וילות רומיות עם פסיפסים, אך המקום מוזנח ולא משוחזר.

סקירה היסטורית (ישבנו בצל): אפשר לקרוא מאמרים גם בחוברת קדמוניות 85-86, קדמוניות 34-35, שעוסקות בכתובות של תל אפק. בכתב העת קתדרה יש סדרת מאמרים על אפק והכתובות שנמצאו. אפק ישבה תמיד על דרך ראשית וחשובה. מוזכרת בכתב לראשונה בכתבי המארות בשם "אפקוס". השליט אז היה "יענקאילו" (יעניק האל).

בתקופה כנענית מאוחרת יש כמה אזכורים: תחותמס ה-3 נע צפונה בדרך הים ונאלץ לעבור ליד אפק. אצל בנו אמנחותפ ה-2 היו 3 קרבות שהפסיד 2 מהם, באזור השרון, והשם אפקוס מוזכר גם אצלו.

בספר יהושע י"ב יש רשימה של 31 מלכים שכבש יהושע: פסוק יח מִלְךְ אֶפֶק אָחִי, מִלְךְ לְשָׁרוֹן אָחִי. בגרסת תרגום השבעים כתוב: "מלך אפק לשרון", להבדיל מאפק שבצפון (עכו) ואפק בגולן (אפיק).

בספר שמואל א, ד', 1 בקרב אבן העזר (בערך 1100 לפנה"ס): וַיֵּצֵא יִשְׂרָאֵל לְקִרְיַת פְּלִשְׁתִּים לְמִלְחָמָה, וַיִּנְהַגוּ עַל-הָאֵבֶן הָעֶזְרָה, וּפְלִשְׁתִּים, חָנוּ בְּאֶפֶק.

אסרחדון, מלך אשור, הגיע לאפקום בשנת 671 לפנה"ס, "במהלך 60 ביירו"ס" מכיוון עזה, וזה מתאים לכאן. **אלכסנדר מוקדון** ב-333 הלך בדרכו לפגוש את הכהן הגדול, והם נפגשו ב"צפים" (לפי מסורות יהודיות ולפי יוספוס). ייתכן שזה הר הצופים, וייתכן שזה הכפר בית צפא על כביש 443, וייתכן שזה תל אפק, על דרך הים. אצל אלכסנדר יש 10 כרכים של אוטוביוגרפיה, למרות שמת צעיר, ושם אין שום מילה על המפגש הזה...

בתקופה ההלניסטית המקום נקרא פגאיי (PEGAY). במזרח פתח תקוה יש מקום שנקרא פגיה, וזה כנראה שימור השם. מכתבי זנון ממצרים ההלניסטית, מזכירים מידע על הדרכים והמקומות בארץ: "תזכיר לזנון מהרקלידס העגלון בדבר המעשים שעוללו ברמידס ודיוניסוס בנערה אחת, ואחרי שהוא השתמש בה, מסר אותה לשומר גבול והם העניקו לה מכל שהיה בידיהם והיא נמצאת עכשיו בפגאיי אצל שומר הגבול." **הורדוס בנה** את העיר אנטטיפטריס בשנת 9-20 לפנה"ס, במקביל לזמן שבנה את קיסריה. העיר הייתה בערך באמצע הדרך בין קיסריה לירושלים.

פאולוס הנוצרי עצר כאן בלילה בדרכו בין ירושלים לקיסריה.

קסטיוס גאלוס עצר כאן באנטטיפטריס בדרכו לירושלים (ציטטנו במגדל אפק).

בתקופה הביזנטית היא מרכז של בישופות נוצרית על אם הדרך.

הנוסע מבורדו, 333, הזכיר את העיר כתחנת דרכים קטנה.

בתקופה הצלבנית – נקרא Turon de Surdi Fontes = מבצר המעינות השקטים. המבצר הצלבני נבנה באותו קו מתאר שרואים עד היום.

העותומנים הקימו במאה ה-16 מבצר על השרידים הצלבניים, וקראו לו בינאר באשי = ראש המעינות. **מבני בטון** (השירותים) הם מבנים מהמנדט הבריטי - מבני בטון שנועדו לשמור על מפעל המים שנחנך ב-1936, והוביל מים ממעינות ראש העין לירושלים. בדרך היו גם משאבות בלטרון, שער הגיא, ושורש. בשנות ה-20-30 נבנה גם מגדל המים, ועמדות שמירה. ב-1948 הספיק לערבים פיצוץ קטן שעצר את המים לירושלים. אחרי 48 ישובו כאן יחידות של משמר הגבול ומכאן יצאו גם לסירורים על הקו הירוק. במבנים האלה ישבה גם המשלחת הארכיאולוגית של משה כוכבי, לאורך כל שנות החפירה (85-72). מטה מחוז מרכז של רשות הטבע והגנים יושב כאן עד היום.

קו ירוק-נגב הוקם ב-1955 והוביל מכאן מים לנגב. קו זה שולב בתוך המוביל הארצי מהכינרת לנגב.

נסיעה לקציר

הרעיון של כביש 6 עלה כבר בשנות ה-70, אך רק יצחק רבין ב-1994 נתן את החותמת ואישר את בנייתו. מטרתו העיקרית הייתה לחבר את הפריפריה אל המרכז, ולהקים איזורי תעשייה לאורך הכביש, שבהם אנשים יוכלו לעבוד. הוקמו כבר מרכזים כאלה ליד שוהם, ליד נתב"ג, ליד צומת ביל"ו.

חברת דרך ארץ הוקמה לצורך הבנייה. החברות שמקימות את הכביש: שיכון ובינוי, אפריקה ישראל, ושותף קנדי – CANADIAN ROAD CORPORATION, שהביא את המומחיות בתפעול האלקטרוני של הכביש. בכבישי אגרה אחרים בעולם יש עמדות תשלום לאורך הכביש, והנהגים צריכים לעצור ולשלם. בכביש 6 יש מצלמות שמזהות כל רכב שעובר, והחברה שולחת חשבון בדואר. כדאי לעשות מנוי על נסיעה בכביש 6, כי אז המחיר נמוך בעשרות אחוזים. מי שעושה מנוי מחויב ישירות בחשבון הבנק. מנוי פסקל – יש ברכב רכיב אלקטרוני שהמצלמה מזהה, ואז המחיר עוד יותר נמוך.

הכביש נבנה בשיטת B.O.T (BUILD, OPERATE, TRANSFER): בונים, מפעילים, ומעבירים למדינה אחרי 30 שנה. ב-2029 הכביש יעבור לרשות המדינה, למרות שהמדינה לא רוצה את הכאב ראש הזה... חוקק חוק כביש 6 ובו נקבע איזה פיצוי יקבלו הקיבוצים והמושבים על האדמות שהופקעו לטובת הכביש. יחסית זה היה סכום נמוך, כי זה פרויקט לטובת הציבור.

יש מערכת סכרים קטנים ותעלות בטון לאורך כביש 6, שמנקזים את מי הגשמים מהכביש. המים האלה מזדהמים מהשמן והלכלוך שעל הכביש, והם זורמים ומחלחלים לתוך האקוויפר, או יותר גרוע – זורמים אל

מעיינות הירקון ועלולים לזהם אותם. אחד הניסיונות לעצור את סלילת כביש 6 היה ע"י הארגונים הירוקים, שהגישו עתירה לבג"צ, שטענה שהמים יזהמו את מי התהום והמעיינות. עורך הדין של כביש 6 הבטיח שיבנו מאגרים מיוחדים שיאספו את המים האלה. כביש 6 ומדינת ישראל היו צריכים לבנות מאגרים במיליוני דולרים, מאגרים שאין להם שום ערך.

הנוי לאורך כביש 6 – השקעה עצומה בצמחיה והשקיה. השתדלו לשתול עצי פרי, צמחי בר, ותבלינים. **הקטע המרכזי** מעירון עד שורק, 87 ק"מ, עלה 1,200,000 דולר, יש קטעים בדרום ללא תשלום, כי המדינה משלמת לכביש 6 כדי שכולם יוכלו לנסוע בקטע. כיום כבר מוסיפים נתיב שלישי לכל כיוון, בקטע המרכזי, בעבודה מהירה מאוד. תוך שנה הכביש כבר הפך לרווחי מאוד. יש להם מרכזי שליטה ובקרה, והראשי הוא בנחשונים. רוב הכביש מצולם כל הזמן. אם יש למישהו תקלה ברכב, מיד מגיע אליו רכב אחזקה של הכביש לבדוק מה הבעיה. אסור לעצור בצידי הכביש ועלולים לקבל דו"ח. מותר לעצור רק בתחנות הדלק שלאורך הכביש, אחת ליד נען ואחת ליד מגל. הפקקים על כביש 6 נובעים בעיקר מכבישי היציאה, כבישי רוחב, שאותם המדינה בונה ולא חברת דרך ארץ, ובהם יש פיגור בבנייה.

התוכנית הסופית של הכביש היא להגיע בדרום עד צומת הנגב, ליד עיר הבהד"ים, ובצפון הכביש יתפצל לציר מערבי עד שלומי, וציר מזרחי עד קרית שמונה.

תל נרבתא – ליד קבוץ מענית, עיר בשם נרבתא הייתה בימי בית שני ומוזכרת אצל יוספוס, וגם בתלמוד. **חריש** – יישוב מימין לכביש, היה בחדשות לאחרונה. תוכנן להפוך אותו ליישוב חרדי, אך עמותות חילוניות דרשו גם הן לקבל כאן בתים, ונוצר מאבק. כנראה שבסוף יהיה כאן חלק חרדי וחלק חילוני. **כפר קרע** הוא הכפר הערבי הראשון שפוגשים. הוא בין המצליחים ביישובים הערבים, הרבה רופאים ועורכי דין.

כפר ערה – בראש הגבעה נמצאת ערונה, היישוב העתיק. **ברטעה** – כפר שמחולק בין ישראל לפלשתינים, ובאמצע יש גדר. רואים את ההבדל בצורת הבתים. תכנית 7 הכוכבים – כשארית שרון היה שר השיכון הוחלט לעבות את היישוב היהודי לאורך קו התפר. התכנית כללה גם את היישובים קציר, חריש ועוד.

אל-אחואט (קציר)

הגעה: מכביש 6 פונים במחלף עירון ימינה לכביש 65, מול ערה פונים ימינה בכביש 6513 לכיוון קציר. נעלה כ 3 ק"מ במעלה הכביש ליישוב קציר. הכביש הראשון הפונה אל היישוב נושא את השלט "דרך נופית" ובכניסה אליו ניצב שער. נעבור דרך השער, ולאחר כ 200 מ' נעצור ליד שער נוסף בגדר ההיקפית של היישוב. זה שער האתר אל אחואט. במקרה ששער הכניסה ל"דרך הנופית" סגור, נמשיך בנסיעה עד לכיכר, נפנה שמאלה (מזרחה) ונעלה אל היישוב קציר (צפון). בפנייה הראשונה נפנה שמאלה (בכיכר שבמרכז עמוד חשמל) וניסע לאורך רחוב האמידים עד סופו. בהמשך הכביש מתעקל ימינה ושמאלה ויוצא אל "הדרך הנופית". נפנה שמאלה, ולאחר כ 200 מ' נעצור ליד שער האתר.

השם בערבית – אחואט = החומות, או הקירות. **אדם זרטל** ערך כאן סקר ארכיאולוגי, ולימים גם חפירה. הוא ערך חפירה ארכיאולוגית במסגרת השוליים של אזור השומרון והגיע אל האתר הזה. הוא חפר בכמה אזורים של המקום.

הכל צפוף בצומח, חורש ים תיכוני, אלונים ואלות. הוא התחיל בחפירה וראה ערימות אבנים מרוכזות בצורת מגדל, במרכז החפירה הוא זיהה חלק של החומה שמתעגלת על הקיר, בנקודה זו יש קורידור – מעין מסדרון, מקום שבו יש כניסה מתחת לחומה. **חומה** שיש לה גלים – בליטות ונסיגות – החומה יוצרת זיגזג מעוגל, מאוד לא ישרה – דבר שלא מוכר לו. הוא חפר מן החומה ופנימה כמה מן הבתים – שצורתם לא מוכרת לו. החומרים והכלים מוזרים. כל תוכנית היישוב לא מוכרת בארץ.

אזור תעשייה – נתגלה כבשן או תנור התכת ברזל ראשון מסוגו בצורה הזו בארץ. כלומר, נמצא רובע תעשייתי, אזור מגורים נפרד וכמה מגדלי אבן מוזרים לחלוטין. גם זרטל וגם אחרים – אף אחד לא ידע איך לאכול את העניין. **התרבות הנוראגית** – מיכאל הלצר, שבא מחקר התרבות האיגאית, ואמר שזה דומה לתרבות הנוראגית, שלא מוכרת בארץ.

זרטל מצא שיש הקבלות מבחינה ספרותית, והוא החליט לנסוע לאזור שממנו מגיעה התרבות עליה לא ידע יותר מדי, ומגיע לאזור של סרדיניה. הוא נחת שם עם מטוסו, נפגש עם מומחים, והחל לבדוק אתרים המקבילים לאתר הזה, ומצא דמיון מפתיע.

אלה היו אתרים של תרבות, שישבה בסרדיניה בשלהי האלף ה-2, והם זהים בתרבות החומרית ובצורה ארכיטקטונית למה שיש כאן. זרטל חזר משם נפעם לגמרי מתרבות חדשה שלא הכיר ולמד אותה שם החפירה המשיכה בשנה לאחר מכן עם סטודנטים מסרדיניה בנוסף לסטודנטים של אוניברסיטת חיפה, ובעצם מגלים כאן אתר ששייך לאחד מגויי הים – האתר של ה"שרדנים", אנשים שבאו מסרדיניה. שם היא נקראת התרבות הנוראגית, ובמקורות שלנו נקראת התרבות של השרדנים. (כמו הסקרים והטקרים והפלישתים)

בסקר שהתלווה גם לצילומי אוויר הוא מזהה באזור מערב הכרמל עוד אתר דומה, ועל פי הכלים, החומר והארכיטקטורה, גם הוא שייך לתרבות הנוראגית. כלומר – יש כבר שני יישובים בארץ, שאחד נחפר בחלקו ואחד עבר סקר כללי, של גויי הים. אדם זרטל המשיך לחפור בחומר שמצא, ושם לב שיש כמה הקבלות לאזור עמק יזרעאל, שם נהוג להראות ולהצביע על הקרב בן סיסרא ויבין מלך חצור לבין ברק בן אבינועם. השם סיסרא מופיע בתרבות השרדנית/הנוראגית, ופירושו מפקד צבאי.

אדם זרטל החליט לאור זה, שהוא מזהה את האתר הזה ששמו אחוואט (לא ידוע שם אחר) עם המקום שנקרא חרושת גויים, ממנו יצאו שבטי ישראל להילחם. הזיהויים הקודמים שהיו בחלק היותר מזרחי והיו כמה זיהויים, אלא סיפור חרושת גויים מזהה במקום הזה, מכאן יוצא הצבא להילחם. מהישוב הזה שיושב בלב חורש ים תיכוני, שהוא מוזר בבנייה שלו ובצורה והכלים שלו. המגדלים שנמצאים מחוץ לחומות היישוב – נועדו לדעתו לשמור על היישוב בחורש הצפוף. בגלל שהישוב בלב יער אפשר להפתיע אותו, ולכן המגדלים מבחוץ כדי להתריע על אויב מתקרב. בערעה, בחלק העליון של הכפר הערבי, יש מעיין מקומי. כלומר – היישוב הזה נמצא לא הרחק ממעיין שהיה במקום ולכן מיקומו כאן את היישוב. מיקום היישוב לא מתאים לשליטה על הדרך, בתוך חורש ים תיכוני.

לסיכום - אדם זרטל מצא בפעם הראשונה עדות נוספת לגויי הים, מחוץ ליישובים הפלישתים שהיו ידועים בארץ. **הקרב בגלבו** בן שאול לבין הפלישתים (שם מוצא שאול את מותו). נהוג לחשוב שהפלישתים הגיעו מפלשת עד לאזור הגלבו כדי לתקוע טריז בין שבטי ישראל. זאת אומרת שאם הם יצליחו- זה יפריד את השבטים זה מזה.

דעה אחרת: אם השרדנים ישבו בכרם מהר"ל, באזור הכרמל, וגם כאן באל אחוואט, ובאזור של חוף דור ישבו טקרים סקלים (לפי תעודות מצריות וגם לפיחפירות של אבנר רבן) – השבטים של גויי הים היו באזור הזה והלכו להילחם בגלבו. המערכה מתנהלת מכאן, מהחפ"ק הקדמי של גויי הים, מכאן ינהלו את הקרב, במקום לעלות מדרום החוף עד לגלבו. השם פלישתים בתנ"ך מתייחס לכל גויי הים. **הספר**: סודו של סיסרא \ אדם זרטל – מכיל את פרטי החפירה, ההקבלות לסרדיניה וכו'. אמנם לאדם זרטל אין הרבה תמיכה בין ארכיאולוגים אחרים, אך זוהי דעתו.

נסיעה למגידו

הגעה: מקציר ממשיכים מזרחה, בדרך נופית אל שמורת יער אום ריחן. בכביש 596 פונים שמאלה, בכביש 6535 דרך מי עמי, וימינה לכביש 65, עד צומת מגידו. בצומת שמאלה 2 ק"מ עד תל מגידו. **קציר** – הוקם ב-1982, והבתים של ערעה מגיעים עד קציר.

יער ריחן סבוך וצפוף מאוד, בעיקר במפנה צפוני. אפשר לבוא לנפוש פה במקום שקט, אפשר להיכנס עם רכב, מימין יש כניסה רשמית לשביל שמוליך לתוך היער, עד למחסום ברזל. משם הולכים ברגל אל בית היערן המנדטורי ולשוטט ביער.

החורש קצת מופרע ויש בו כמה חלקות חקלאיות שהחלו לנגוס ביער. תמיד אמרו לנו שהייתה כריתה אדירה של עצים בארץ ישראל, בגלל רכבת הקיטור. בוואדי ערה לא רואים בכלל יערות אלא רק בתים. יער ריחן הגיע עד הכביש הראשי. בערעה כרתו את כל היער כדי לבנות עוד בתים.

עמק דותן – מדרום ליער ריחן, בו נמצא היישוב הערבי הגדול 'יעבד' (מעבר לקו הירוק), נמצא מדרום להר אמיר. וואדי ערה נמצא בצד הצפוני של הר אמיר.

מי עמי - היישוב שקם כהיאחזות, היישוב היהודי הראשון שקם על הרכס של הר אמיר – 'מי עמי' על שם יהדות מיאמי שהתיישבה בו. התאזרח והפך ליישוב מן המניין. זמן רב זה היה היישוב היהודי היחיד על הרכס. לפני כשנה וקצת סללו את הכביש מחדש וטיפלו בו, נוח יותר לנסוע בו. מהכביש יש הבלחי תצפית אל החלק הדרומי-מזרחי של עמק יזרעאל שנמצא למטה. מרחוק ניתן לראות את הים התיכון ואזור מישור החוף.

אום אל פחם – העיר הערבית השנייה בגודלה בארץ, 50,000 תושבים. שם העיר – אם הפחמים, כי כאן כרתו את כל היער לצרכי פחמים. נחשבת למרכז של התנועה האיסלאמית בישראל. משנת 2000 ואילך נבנו בה מסגדים מצופים בזהב, שמשמשים הזדהות לאומנית עם ירושלים וכיפת הסלע. לפני כן לא בנו מסגדים כאלה.

תצפית נוספת למזרח עמק יזרעאל – הייתה במרכז העיר, על הגבעה ליד המסגד יש קבר של שייח איסכנדר. בעבר אפשר היה לעלות ולצפות אל העמק. כיום בנו על הגבעה וסגרו אותה ואי אפשר לעלות לתצפית, אלא רק לקבר שייח.

וואדי ערה – (נחל עירון). וואדי ערה נקרא ע"ש העיר ערונה (בכפר ערה). ערונה מוזכרת בכתובים בקרב המפורסם של תחותמס ה-3, במסע לעבר מגידו בשנת 1458. בערונה נעשה רק סקר ולא חפירה, למרות שיש שם שרידי בתים עתיקים.

הנחל מתחתר כאן בין שני חלקים גיאולוגיים וגיאוגרפיים: מדרום הר אמיר, מצפון קער מנשה/רמות מנשה. הר אמיר – עשוי גיר קשה, רמות מנשה – עשויות קירטון. הנחל עובר בגבול בין שניהם. מקו פרשת המים (ליד עין איברהים) הנחל זורם מערבה לים, ונחל אחר מזרחה לעמק יזרעאל.

קטע מקורי של נחל עירון – מימין ליד אום אל פחם. הנחל מוזכר כבר בפפירוס אנסתזי של רעמסס השני: "ירא אתה לדפוק בסוסך פן ייתפסו שערותיך בעצי היער". זה מוכיח כמה צפוף היה היער, ולכן הלכו סוס אחרי סוס. אפשר ללכת ולטייל בקטע הזה.

המשולש - בהסכמי שביתת הנשק בסוף מלחמת העצמאות – נחתם הסכם עם ירדן, ובו נקבע שמדינת ישראל תכלול את אזור המשולש של וואדי ערה, כדי שיהיה חיבור בין מגידו לבין מישור החוף. בתמורה נתנו לירדן שטחים חלופיים בדרום מערב הר חברון, ליד להב.

עוד סעיפים בהסכם היו: יהודים יוכלו לגשת לכותל המערבי, לקבר רחל – סעיפים שלא קוימו. הרכבת לירושלים תעבור ליד בתיר למרות שהמסילה עברה מדרום לגבול – זה כן קיים. ערבים מבתיר יוכלו לעבד שטחים שלהם מצפון לנחל, מעבר לגבול- גם זה עבד 19 שנה עד 67.

כלא מגידו – מיועד למחבלים. בתקופת המשנה המקום נקרא "לגיו מקסימיאנופוליס" או כפר עותנאי. במאה 3-4 לספירה ישב פה מחנה לגיון רומאי של לגיון הברזל, ולידו יישוב אזרחי, משני צידי הכביש.

הפסיפס - בזמן שיפוצים בכלא נמצאו שרידים ארכיאולוגיים, התגלה מבנה נוצרי- 30X20 מטר, עם רצפות פסיפס ולידו מבני מגורים של קצינים וחיילים. נמצאו 12 חדרים ועוד חדרי שירות. בכתובת על הפסיפס כתוב: "אחינו גיאנוס המכונה פורפיריוס קמטוריון עשה את רצפת הפסיפס בכספו כמעשה של נדבות.

ברוטיוס ביצע את העבודה". כתובת נוספת שנמצאה: אקקטוס אוהבת האל נתנה את השולחן לאל ישוע קריסטוס לזיכרון. כתובת שלישית: זיכרו את פרימילה וקיריאקה ודורותיה וגם את חרסתה. מהכתובות על ישוע ותיארוכו, ניתן להבין שהיה כבר פולחן נוצרי במאה 3, עוד לפני שהנצרות הפכה לדת מדינה, של כל האימפריה. זה מעיד על תחילתה של הנצרות במבנה תפילה (עוד לא קראו לזה כנסייה) ולוחות זיכרון. בגלל חשיבות הפסיפס והכתובות – מתכננים להעביר את הכלא מכאן, כדי להפוך את המקום לאתר תיירות לנוצרים. בינתיים לא נמצא מקום חלופי לכלא.

תל מגידו

ישבו במוזיאון ליד מפת האזור: (עדיף להתחיל את הסיור בתצפית לאזור, אך רצינו לחסוך זמן). שטחה של מגידו כ-60 דונם וגובהה 60 מטרים מהעמק אשר למרגלותיו. בערבית נקרא תל מותסלם = תל המושלים. בשנת 2005 הוכר האתר כאתר מורשת עולמית על ידי אונסק"ו. הבניין הזה הוקם ע"י המשלחת האמריקאית לצורך ניהול החפירות והמחקר. היום יש בו את הכניסה לאתר, מוזיאון עם חנות המזכרות הקטנה, חנות תכשיטים, ובהמשך יש מסעדה עם בית קפה. המוזיאון הזה שבכניסה-אין בו כמעט כלום, כלומר יש בו מפות שימושיות וכמה צילומים יפים של השנהבים, ודגם מוצלח של העיר. השאר זה תמונות דלוחות ודגמים דלוחים ולא ברורים. הדפדת החדשה שמקבלים בכניסה היא מוצלחת ועונה על הדרישות. **החשיבות של מגידו:** תל מגידו יושב בצומת של שלושה סעיפים של דרך הים, וזו חשיבותו הראשונה. דרך הים מקשרת בין האזור המסופוטמי לאזור המצרי ומגידו יושבת לא רק על הדרך הראשית עצמה, אלא על כל סעיפיה.

אל מגידו ניתן להגיע מדרום, מדרך הים, בשלוש דרכים: דרך היישוב ימא, קצת לפני בקה אל גרביה. ימא מזוהה בכתבי תחותמס ה-3 עם יחס. מימא דרך עמק דותן וגנין לתענד, ומתענד לכיוון מגידו, את הציר הזה ניתן לראות מהתל. דרך ערונה (ערה של היום), ודרך כביש 65 של היום למגידו. דרך כביש וואדי מילח (נחל תות במערב ונחל יקנעם במזרח) ליקנעם ומשם למגידו. כלומר – יש לפחות שלוש אפשרויות להגיע למגידו, ומגידו יושבת על שלושת הסעיפים. לכן קרא לה הארכיאולוג ישראל פינקלשטיין: "אם כל התילים". זה לא סתם יישוב על דרך הים כמו אפק. מכל כיוון שבאים חייבים לעבור דרך מגידו, כי הדרך לאורך הים לא המשיכה צפונה. אמנם במעגן מיכאל התגלו עדויות של אבני מיל שהיו בתקופה מסוימת והולכות דרומה, כנראה זה רק יותר מאוחר. מגידו יושבת על הפתח של עמק יזרעאל, היא הגבעה האחרונה ברמות מנשה ושולטת על עמק יזרעאל. יש מעבר בדרך, קרקע חקלאית, אסטרטגיה וכן הלאה - יש מספיק סיבות למיקומה של העיר.

מבנה הרכסים על המפה:

מהאזור של וואדי עדה ודרומה זה האזור של הר אמיר. הר אמיר הוא שלוחה שיוצאת מהשומרון, ומצפון לו רכס מנשה והכרמל. במובן הגיאוגרפי הרחב - הכרמל המורחב הוא חלק של השומרון. מהשומרון יוצאות שתי אצבעות: אחת ימינה זה הגלבע, ואחת שמאלה שמחולקת לשלושה פרקי אצבע: הר אמיר, רמות מנשה והכרמל. השקע בין האצבעות הוא עמק דותן. בין פרקי האצבע השמאלית יש חריצים שהם ואדי ערה ונחל תות-יקנעם.

תולדות החפירות במגידו:

שומכר הגרמני הגיע ב-1903 וחפר כאן כמה שנים. **בתקופת המנדט** בשנות ה-20-30, לאורך כמה עונות חפירה הגיעו החופרים האמריקאים – פישר, גיא ולאוד הם ניסו לקלף את כל שכבותיו על 60 הדונם שלו, אבל הבינו שהעבודה מטורפת והעסק לא ילך. לכן לאוד בחר שטחים לחפירה בתוך מגידו.

יגאל ידין עשה חפירת בדיקה מסוימת באזור השערים והחומות בשנת 1968. בראשית שנות ה-90 הגיעה משלחת חפירה בראשות ישראל פינקלשטיין ודוד אוסישקין, עם אוניברסיטה אמריקאית, חפירה שממשיכה כל שנתיים בראשותה של אוניברסיטת תל אביב. בחפירות הסירו חלק מהשכבות של הכנענית המאוחרת, לאחר מכן שאירו חלק מסוים וחלק הסירו. כיום החפירות ממשיכות, אך האזורים החדשים עדיין לא פתוחים לקהל. בחפירות של שומכר גילו חותם והוא החותם שעליו רואים דמותו של אריה והכיתוב "לשמע עבד ירבעם". הכתובת הזו הופיעה בתחילה בשטר של 5 לירות, ולאחר מכן במטבע של 5 ש. על גבי הצד השני של מטבע חמשת השקלים רואים את הכותרת הפרוטו אילית.

מגידו זה התל הכי חפור בארץ, מבחינת כמות השכבות ומבחינת מספר עונות החפירה. **דגם מגידו** – הדגם קיים כבר עשרות שנים וכיום הוא כבר אלקטרוני, עם לחיצת כפתורים, שלפעמים לא עובדים...

מאחר ותל מגידו מכיל בתוכו כ-30 שכבות יישוב למן הכלקוליתית ועד עזיבת התל בתקופה הרומית, אז ירד היישוב לכפר עותנאי/ לגיו מיקסימיאנופוליס. הגלישה מהתל העתיק הייתה כמו בכל המקומות מהארץ והתל העתיק לאט-לאט נעזב, אחרי אלפי שנות היסטוריה.

אפשר להראות דגם של עיר אך לא 30 שכבות יחד. לכן החליטו להראות את דמותה של עיר ישראלית. הדגם הזה חשוב לכולם כדי להבין ולראות את השלם המשוחזר, שכן על התל לא רואים דבר וחצי דבר. הדגם נעשה בשנות ה-60 ומייצג את התקופה הישראלית, מנסים לתת דגם של דמותה של עיר ישראלית כללית, ולא דווקא של חלק מסוים בתקופה הישראלית (שלמה, אחאב וכן הלאה).

מיקום השער - השער תמיד בנקודה הנמוכה בעיר, במקום שהוא גבוה מעל סביבתו, כדי שהעליה אל השער וממנה אל העיר תהיה סבירה.

בתקופה הכנענית הקדומה, הכנענית התיכונה, הכנענית המאוחרת והישראלית, אזור השערים ממוקם באזור טופוגרפי נמוך יותר מאשר האזורים האחרים. לא נראה את כל השערים בעין. יש שער כנעני, ומעל זה יש שני שערים ישראלים, סמוכים זה לזה עם אותו היגיון.

החומה בעיר הישראלית - החומות הן קדמות ונסוגות, ומתחת לה חומה שהיא חומת סוגרים, מהתקופה הישראלית הקדומה – שני קירות מקבילים וקיר רוחבי ביניהם.

אזור האורוות הצפוניות, מאחוריהן מבנה עם גג מיוחד – בית המושל.

ממול רואים מבנה מוקף חומה – בית המלך, בית המושל, או לפי החופרים האמריקאים – ארמון שלמה. (בשטח יש חצאי קירות בלבד).

האורוות הדרומיות - ממול.

מערכת המים בקצה- החריץ קשור למערכת המים הישראלית הראשונה במגידו. השקע לידו קשור למערכת המים השנייה.

הדגם מתרוםם... – ורואים את העיר הכנענית שלמטה - המקדשים ושרידים של התקופה הכנענית.

הפולחן - אזור מזרח התל הוא האזור הפולחן הכנעני, ואולי קשור לכיוון זריחת השמש.

ליד החיתוך שעשו בתל, מצאו בתחילה 3 בנייני מקדשים, שהם מחוברים וצמודים לבמה עגולה אחת.

בחפירות של השנים האחרונות גילו מתחתם עוד שני מקדשים לפחות, מראשית הכנענית הקדומה.

סקירה היסטורית (לא כל האזכורים ההיסטוריים אלא ציוני דרך עיקריים) - מתחת עץ החרוב

תחומתם ה-3 - העדויות הראשונות הכתובות לגבי מגידו, קשורות למסע של תחותמס ה-3 במאה 15 לפנה"ס (1458), כשהמטרה שלו הייתה להגיע אל העיר מגידו. התאור נמצא במקדש בכרנך, שמה של מגידו בכתבים

אלה היה מכתו או מגדו.

הצבא של תחותמס הגיע בדרך בלתי צפויה לחלוטין מנקודת מבטם של הכנענים במגידו, והם לא האמינו שמישהו יגיע מהצד הזה. הם חיכו לו בעמק דותן מדרום וביקעם מצפון. המצרים הגיעו בדרך צרה, מלאה

סבך קוצים ומלאה סכנות ולא מתאימה להליכה של צבא.

כשתחותמס ה-3 היה ביחס (ימא)התייעץ עם אנשיו מה לעשות, כל אנשי הצבא אומרים לו ללכת: או מדרום

מאזור גינן ועמק דותן, או מצפון דרך ואדי מילח(נחל תות-יקנעם). לכן תחותמס החליט ללכת בדרך הבלתי

צפויה, בדרך הצרה של וואדי ערה. בזיכרונותיו הוא כתב שכשראש הצבא הגיע למגידו, אחוריו עדיין היו

בערונה, כי הלכו בשיירה זה אחרי זה. זה הפתיע את מגיני מגידו, המצרים הגיעו אל השדות ותפסו את

האנשים "עם המכנסיים למטה", באמצע עבודות בשדה.

במכתבי אל עמרנה – מוזכרת מגידו ב-5 מכתבים, כעיר מדינה: נסיך מגידו ברידיה כותב למלך מצרים מכתב בנושא הקציר.

תענד - עוד קבוצה של לוחות כתובים על גבי 8 לוחות חומר, שנמצאו בתל תענד, קצת דרומה מכאן. תענד הייתה עיר בת של העיר מגידו. גם במקרא נאמר: 'מגידו ובנותיה'. הלוחות מזכירים בין היתר את מכתו, מגדו, לימים מגידו.

בתנ"ך מגידו מופיע 20 פעם: יהושע פרק יב', ברשימת המלכים שכבש: **כא מֶלֶךְ תַּעֲנַד אֶחָד, מֶלֶךְ מַגִּדוֹ אֶחָד.**

יהושע פרק יז' – **יֵא וַיְהִי לַמֶּנְשֶׁה בִּישָׁכר וּבְאֶשֶׁר, בֵּית-שָׁאן וּבְנֹתְיָה וַיְבָלְעֶם וּבְנֹתְיָה וְאֶת-יִשְׁבִּי דָּר וּבְנֹתְיָה וַיִּשְׁבִּי עֵין-דָּר**

וּבְנֹתְיָה, וַיִּשְׁבִּי תַעֲנַד וּבְנֹתְיָה, וַיִּשְׁבִּי מַגִּדוֹ וּבְנֹתְיָה--שְׁלֹשֶׁת, הַנָּפֶת.

מלכים א' פרק ט': **טו וַזֶּה דְבַר-הַמֶּסֶךְ אֲשֶׁר-הֶעֱלָה הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה, לְבָנוֹת אֶת-בֵּית יְהוָה וְאֶת-בֵּיתוֹ וְאֶת-הַמְּלוּא, וְאֶת, חוֹמֹת יְרוּשָׁלַם;**

וְאֶת-חֵצֵר וְאֶת-מַגְדוֹ, וְאֶת-גִּזְר.

מלכים א' פרק ד': **ז וְלִשְׁלֹמֹה שְׁנַיִם-עָשָׂר נָצָבִים, עַל-כַּל-יִשְׂרָאֵל, וְכָלכָלוּ אֶת-הַמֶּלֶךְ, וְאֶת-בֵּיתוֹ: חֲדָשׁ בְּשָׁנָה יְהִי עַל-אֶחָד**

(הָאֶחָד), לְכָלכָל. ח וְאֶלָּה שְׁמוֹתֵם..... יב בַּעֲנָא, בְּן-אֶחֱלוֹד, תַּעֲנַד, וּמַגְדוֹ;

שלמה מחלק את הארץ ל-12 נציבויות, לא על פי שבטי ישראל. הוא חותך כדי ליצור הפרד ומשול, וממנה

אנשים מטעמו שהיו אחראים על המחוזות, אחד מהם אזור תענד ומגידו.

שלטון אשור - מגידו נכבשה ב-732 ע"י תגלת פלאסר ה-3 מלך אשור. המשך כיבוש הארץ הוא בזמנו של בנו, סרגון ה-2 שהשלים את העניין, וחיסל את ממלכת ישראל.

בשנת 609 לפנה"ס החלו לנגוס באשור שתי ממלכות: הבבלים והפרסים. באותו זמן המצרים החליטו לצאת

ממצרים, ללכת בדרך הים ליד מגידו, להמשיך אלפי קילומטרים ולנסות לקחת נתח מהממלכה האשורית

המתפוררת. יאשיהו – מלך יהודה המוערך, שעשה רפורמות דתיות, החליט לעצור את המלך המצרי פרעה-

נכו בדרך לאשור. יאשיהו נהרג בקרב במקום הזה. הצבא המצרי המשיך והגיע לאשור, אך לעומת הבבלים

ופרסים שהיו קרובים לאשור, למצרים היה יותר קשה לנהל קרבות במרחק גדול, והמצרים חזרו על

עקבותיהם.

הבבלים - המקום היה בשלטון אשורי תקופה די ארוכה עד בואם של הבבלים, שכבשו את כל הארץ בשנים 603-586. הבבלים ערכו 3 מסעות לארץ- 603, 597, 586 ובמהלכם גם מגידו נפלה לידי הבבלים, כמו כל הארץ.

בתקופה ההלניסטית היה כאן מבנה מצודה ומגדל תצפית, אבל זה לא עיקר היישוב. זה היה בשכבות העליונות ביותר, שהוסרו בחפירות.

הרומאים - בתקופה הרומית התל נעזב, והיישוב החדש "לגיו" (כפר עותנאי במשנה) הוא במורדות הדרומיים של התל לכיוון צומת מגידו, שם היה היישוב בתקופה הרומית-ביזנטית. בחפירות שעשו שם מצאו את

הכנסייה בתוך הכלא. לא התפלאו למצוא שם שרידים, אך הכתובות בפסיפס הן הדבר המפתיע. (ראה סיפור כלא מגידו בעמוד 13). הרוב שם עוד לא נחפר ואפשר לחפור במקום עוד שנים רבות מאוד. ב-2000 שנים

האחרונות - כללית אין כאן יישוב על התל.

ארמגדון - החשיבות לנוצרים - קבוצות נוצריות רבות מאוד מגיעות למגידו. בספר האחרון של הברית

החדשה 'חזון יוחנן' ובו מופיעה המלחמה שתהיה לאורך שנים רבות, בין בני האור ובני החושך. הקרב

האחרון והמכריע מתרחש במקום שנקרא ארמגדון. נהוג ונוח היה לשייך את ארמגדון להר מגידו, זיהוי על פי צליל וללא שום הגיון אחר. ברור שאין שום אינדיקציה מעשית איפה יהיה אותו אירוע אפוקליפטי-משיחי.

יותר הגיוני שארמגדון הוא לא במקום הזה אלא ב"הר מועד" או בירושלים (לפי יסכה). גם הר מועד – זה לא ציון גיאוגרפי ברור.
זוהי הסיבה שלכאן בא האפיפיור הראשון שביקר בישראל ב-1964, וביקר במקום בגלל החשיבות הזו. בגלל הסיבה הזו באים נוצרים רבים למקום. אין עדויות לסיפור, אך לא כדאי לקלקל סיפור טוב עם עובדות...
הבריטים - כאשר הגיע לכאן הצבא של אלנבי במלחמת העולם הראשונה, אז נתנו לאלנבי את התואר ה"לורד אוף ארמגדון" – תואר מאוד חשוב ונכבד, בייחוד לאדם דתי כמוהו.

שערי העיר :

השער הכנעני - רחבה מקורית של שער (עם קצת חיזוקי בטון) מהמאה ה-15 לפנה"ס. כמעט ואין בארץ שערים מהתקופה הכנענית המאוחרת. אין עוד מקום בארץ שאפשר לראות שער מהברונזה המאוחרת. בין הכנענית התיכונה לכנענית המאוחרת אין שום משבר בארץ, שלטון ערי המדינה המשיך בארץ. במצרים עלתה ממלכה אחרת ולכן נתנו לתקופה שם נפרד. לא ברור האם הייתה לשער חומה שהתחברה אליו? או שזה קטע של שער בלי חומה?

החומה מיוחדת ובה רואים את ההבדל בין אבני גוויל לאבני גזית. השער עשוי אבני גזית, מסותתות משני הצדדים. הבסיס בשורה התחתונה הוא אבני בזלת מקומיות ומעליהן אבני גיר מקומיות. (הבזלת נלקחה מפרץ קטן של בזלת שיש באזור גבעת המורה, לא הביאו מהגליל המזרחי). התשתית עשויה בזלת כי זה יותר חזק. השער הוא של 6 אומנות, עם 4 תאים. גם החלק המשוחזר הוא מאבנים מקומיות שנפלו מהשער. החומה בגובה 3.5 מטר.

באשדוד הפלישתית התגלה גם שער דומה, אך כיום אי אפשר לראות כלום. באשקלון השער הוא מהכנענית התיכונה (1850 בערך).

לשער הזה (כנראה?) הגיע תחומתם ה-3 במאה ה-15. לפי התיאור הם תפסו את האנשים עובדים בשדות, עם עגלות כסף וזהב (תאור קצת מוזר??). אנשי מגידו מצאו את עצמם מוקפים בצבא אויב, והתרגולת היא קודם כל לסגור את השערים, והאנשים נשאר בשדות. בפפירוס מתואר שהאנשים רצו חזרה לעיר, קשרו בגד לבגד ועשו שרשרת והעלו את האנשים לתוך העיר, כי השער סגור. כל זה - אם זה אכן היה השער שתחומתם ראה) רוב החוקרים חושבים שזה נבנה יותר מאוחר. למרות ההפתעה הוא לא הצליח לכבוש מיד את העיר, והטיל עליה מצור של 7 חודשים, עד שכבש אותה.

שער מאבני חול מהכנענית הקדומה – ושער מהכנענית התיכונה, התגלו מתחת לשערים אלה.
שנהבים - התגלה כאן אוסף שנהבים מהכנענית המאוחרת, בארמון השליט הכנעני. בהם יש פסלי אלות מצריות, תימורה ועצי דקל, חיות ומוטיבים שונים. הם נמצאים במוזיאון ישראל.

השער הישראלי – נמצא כמעט בשלמותו, שער של 8 אומנות, 4 מול 4, עם 6 תאי משמר, אך פירקו צד אחד שלו כדי לחפור מתחתיו. בחומת העיר למטה יש עמודי בטון, שתומכים קיר, שהלך אל השער הישראלי. בשער עברה רוב התנועה אל העיר, ולכן יש רחבה גדולה. (יש עוד שער בצד הדרומי, אך לא רואים אותו כיום).

השער מורכב משני חלקים: שער חיצוני שבו עוברים במתחם השער, ממשיכים בדרך פתוחה ונכנסים לשער הפנימי. מהשער החיצוני יורד גם גרם מדרגות החוצה למטה, בדרך שנהיית יותר ויותר צרה, אז פונים בזווית 90 מעלות במעבר צר שמתאים רק לאנשים, לא לבעלי חיים. שוב פונים ב-90 מעלות ויוצאים החוצה. ההשערה היא שכאן היה מקור מים כלשהו, ואנשים יצאו לכאן כדי לקחת מים. רק אדם אחד עם כד על הראש יכול לעבור בשער הצר. עוד השערה – מכאן האנשים יצאו לעבודה בשדות. זו הנקודה הנמוכה בעיר, והשדות מאוד קרובים.

האומנה החיצונית בשער הייתה מגדל שמירה. רואים תעלת ביוב וניקוז שעברה מתחת לשער, והייתה מכוסה בלוחות אבן.

חומת סוגרים - החומה התחברה אל השער הישראלי בתחילת התקופה הישראלית. רואים חלק ממנה. השער הזה נקרא בעבר "שער שלמה", אך לפי החופרים – הוא נבנה רק בימי אחאב שבנה די הרבה. אמנם בספר מלכים א, ט' כתוב ששלמה בנה גם את מגידו, חצור וגזר, אך זה לא מתאים לעדויות הארכיאולוגיות של פינקלשטיין. יש ספר "דוד ושלמה" של פינקלשטיין, שלפיו ממלכת דוד ושלמה הייתה הרבה יותר מצומצמת מאשר מה שכתוב במקרא, ובמקרא ניפחו את מימדי הבנייה של שלמה. השער יצא משימוש אחרי כמה עשרות שנים ונבנה מעליו שער חדש, בימי אחד המלכים אחרי אחאב. אל השער המאוחר הזה התחברה חומת קדמות ונסגות (ראינו בדגם).

תצפית לעמק זרעאל והסיביבה :

מבחינה מתודית כדאי להתחיל בתצפית, אך היא באמצע המסלול המומלץ של האתר. מכאן אפשר לראות את כל הדרכים שמתנקזות למגידו מכל הכיוונים.

לכיוון דרום מערב – אום אל פחם ובראש הגבעה שייח איסכנדר.
לכיוון דרום – צומת מגידו ומשם כביש 66 דרומה לגבעת עוז (לליאורה...) ובהמשך לתל תענך (קשה לראות) ולגינין (עין גנים במקורות).

לכיוון מזרח – כביש הסרגל ובסופו עפולה ובאופק רכס הגלבע. אורכו 18 ק"מ ורוחבו 9 ק"מ. השם גלבע אולי מהמילה גבעה כי הוא נמוך ביחס להרי שומרון. הגבעה הגבוהה ביותר בו היא הר ברקן (597 מ'). חבל תענך - שרשרת היישובים שמחולקים ל-3 אשכולות של יישובים. עמק זרעאל – יש סברה שהשם במקורות מתאר רק את השטח ליד העיר זרעאל, כלומר עמק חרוד. גבעת המורה (515 מ') ובראשה קבר שייח-נבי דחי, ופריחת אירוסים. עפולה עילית על מדרונות גבעת המורה. עמק כסולות- העמק מצפון לגבעת המורה, צפון עמק זרעאל. ובהמשך הר התבור - העגול שבהרים.

צפון מזרח – נצרת והר הקפיצה. בעמק- מתחתינו קרוב- מושב היוגב.

צפון – עמק זרעאל, מגדל העמק.
צפון מערב – הגבעות של רמות מנשה, יקנעם. תל יקנעם – אתר מומלץ ומשולט יפה. רחוק יותר- גבעות אלונים שפרעם ואחריהן הכרמל.

אזור הפולחן - רואים חתך גדול שנעשה ע"י האמריקאים, שהם הורידו מהשכבות העליונות ועד הסלע. על הסלע יש קטע של קיר קטן, וכאן הייתה החומה הכנענית הקדומה בצד המזרחי של העיר. גובה החומה שנמצאה היה בגובה אדם. מימין מבנה מלבני עם שתי אבני בזלת- אלה בסיסי עמודים של מקדש כנעני קדום בתחילת ימי העיר.

זה החלק המזרחי של התל. רואים כאן במת פולחן גדולה, עם גרם מדרגות שמוביל אליה ממזרח. לכאן עלו אנשים והביאו בהמות לשחיטה על הבמה. על הבמה ולמרגלותיה נמצאו עצמות בעלי חיים. כאן נעשה טקס הפולחן: מסביב לבמה צמודים 3 מקדשים. במקדש יש במה רבועית עם מדרגות, זה מקום המזבח, שם הוקרבו הקורבנות, בתוך המקדשים.

רואים בסיסי עמודים עגולים, כלומר – אלה היו מבנים מקורים, עם גג. 3 המקדשים מהתקופה הכנענית הקדומה היו כולם מסביב לבמה אחת. המרכז הפולחני מראה את החשיבות של הפולחן בתקופה זו, שהמשיך בכל תקופת הברונזה.

בחפירות של פינקלשטיין הוחלט לבדוק מה יש מתחת למקדשים. לפני כמה שנים חפרו מלמטה ומצאו 4 זוגות של לוחות בזלת מלבניים, ו-2 אבנים עגולות שטוחות עם שקעים קטנים במרכזן. ההשערה היא שאלה היו שני מקדשים מוקדמים עוד יותר, מתחילת תקופת הברונזה, שאחד מהם עם עמודים. האבן העגולה כנראה קשורה לפולחן.

הארמון הדרומי: מתחם גדול שכנראה היה עם שתי קומות. מה שנשאר זה רק חצי קיר, שהוא שריד יחיד. היה לו שער קטן, וכיום כמעט לא רואים כלום. בעבר קראו לו "ארמון שלמה".

ממגורה - רואים בור גדול, שלא היה קשור לאגירת מים, כי לא מצאו טיח על הקירות. מצאו רק שרידי תבואה, ולכן המסקנה היא שזה היה אסם תבואה גדול, עם שני גרמי מדרגות שמובילים לקרקעית. הוא מתוארך למאה 8 לפנה"ס – ימי מלכות ישראל. לא רואים סימנים של כיסוי מלמעלה, נגד לחות או נגד חרקים. לא מצאו שום סימנים או שקעים לקורות עץ או משהו דומה לגג. זו הממגורה הגדולה ביותר שנמצאה מתקופת ממלכת ישראל. גם זה מראה על חשיבות מגידו בתקופה זו.

האורוות הדרומיות: מצאו כאן משטח גדול תחום ע"י אבני גזית וגוויל. במרכזו מצאו אבן גדולה שאולי שימשה לשתייה(לא רואים כיום). רואים יחידות אורכיות לאורך כל המבנה. כל יחידה מורכבת משלושה מרחבי אורך. זו סדרה של מבנים מצפון לדרום, ובכל אחד מהחדרים יש 3 מרחבים. הרעיון הראשון היה שאלה "אורוות שלמה", כי בחפירות האמריקאיות ייחסו חלק גדול מהעיר לימי שלמה. פינקלשטיין כמובן חושב שזה נבנה יותר מאוחר, אולי ימי אחאב.

יש אסמכתא אשורית לכמות הסוסים בממלכת ישראל: הייתה ברית בין 12 מלכים שנלחמו נגד שלמנאסר ה-3 מלך אשור. הוא התגאה וכתב בכתובת: ... ניצחתי את כולם, את 1200 רכב של מלך חמת, 20,000 חיילים של הדדעור, ו-2000 רכב של אחאב, ו-10,000 חיילים רגלים של אחאב. זה מקביל ל-2,000 טנקים של היום, וזו כמות עצומה, שמראה על עוצמתו של אחאב הישראלי.

השחזור שנעשה כאן לאורוות, הוא בעקבות הכנסת מגידו לאתרי מורשת של אונסק"ו, כעיר מקראית. שיקמו ושיפצו את כל המבנה, למרות שאונסק"ו לא נותנים כסף, אלא רק כבוד, ואולי מוסיף תיירים. החוקרים חשבו שבכל חדר הכניסו 3 סוסים. הדופן של הקיר די נמוכה, ויש רק פתח אחד במחצית אורכו של המבנה.

כאורוות: האבוסים קטנים, והכמות של מספוא שנכנס לכל אחד – סוס גומר אותה בשלושה ביסים... גודל המבנה בעייתי (גם באורוות הצפוניות)- החדרים קצת קטנים בשביל סוסים, ולפני השחזור היו עוד יותר קטנים. בשחזור הגדילו אותם. אולי סוסים בעבר היו קטנים יותר? אין לזה הוכחה.

סוסים בודאות לא עומדים על רצפת אבנים כמו כאן, כי זה הורס להם את הרגליים.

אין מעברים ויציאות מאוחר, ואם רוצים להוציא סוס אחד מהאמצע – צריך להוציא את כל שורת הסוסים. מכל הסיבות האלה – חלק מהחוקרים חושבים שזה לא אורוות, אלא מחסני תבואה. בתל שבע ליד באר שבע התגלו מבנים דומים מאוד, אך שם מצאו גם קנקנים עם שרידי תבואה. בצדדים הרצפה מרוצפת אבנים, ובמרכז יש אדמה. בעלי החיים הגיעו לכאן מהשדות עם שקי תבואה על גבם. בזמן הפריקה נתנו להם קצת אוכל באבוס, כדי שיהיו רגועים. את קנקני התבואה מילאו והכניסו פנימה, אל החדרים המרוצפים. ייתכן שגם במגידו ובחצור אלה היו מחסנים, אך אין הוכחה ברורה, כי בחפירות לא מצאו שרידי תבואה. בכל מקרה, בעקבות אונסק"ו גם שחזרו, גם הביאו לכאן מרכבות ופסלים של סוסים, והיום לא תשכנע שום סוס שזה מחסן ולא אורווה...

אורוות צפוניות – דומות לדרומיות, אך רוב השרידים הוסרו בגלל חפירות עמוקות יותר.

מפעל המים - בקצה הדרום מערבי

"גלריה" – זה מפעל המים הקדום: ליד החומה יש שני קירות מקבילים, שכוסו והוסוו בלוחות אבן. המפעל הוא ישראלי, כנראה מהמאה ה-9-10 לפנה"ס. בראשית התקופה הישראלית יצרו את המתקן – מעבר נסתר מתחת לחומה אל מחוץ לחומה, והוא הוביל מתוך העיר אל מפעל המים שמחוץ לעיר. זה כנראה לא היה מוצלח ואפקטיבי, כי בימי מלחמה עלולים לפרוץ דרכו לתוך העיר, ולכן נטשו אותו במאה 9 ובנו משהו חדש. (יש גם סברות שהמפעל נבנה בכנענית המאוחרת).

המנהרה – יש ירידה לפיר אנכי שמוביל למנהרה אופקית/אלכסונית (שהיום יורדים אליה במדרגות מתכת). בעבר היו הולכים לאורך המנהרה עד שהגיעו לשכבת מי התהום. אפשרות אחרת, יותר סבירה – המים מילאו את המנהרה האלכסונית, כל גובהה מטר וחצי, ומקצה הפיר למעלה שלשלו דלי עם חבל ומילאו מים, כמו מבאר. העובדה היא שלא מצאו שום מדרגות לאורך הפיר האנכי. או שהיו מדרגות ולא השתמרו, או שבכלל לא היו. החציבה כאן היא בסלע גיר קשה.

בתל חצור ותל שבע – במפעלי מים אדירים, מצאו בור אנכי דומה, שבו מצאו גרם מדרגות מקורי שיוord עד למטה. כאן לא ברור בדיוק מה היה. בדף של האתר קוראים לזה מעין, אך המים כאן לא פורצים וזורמים מההר החוצה. בעצם חפרו כאן באר עד שהגיעו למי תהום.

הירידה למנהרה – 183 מדרגות, ובעלייה עוד 81 מדרגות למעלה. צריך להזהיר את המטיילים כי אם מישהו לא מסוגל לרדת ולעלות, הוא יכול לעקוף את המקום ולצאת ישירות ליציאה מהאתר. בדרך כלל אומרים לנהג שיחכה ביציאה של מפעל המים. בשנים גשומות המים מציפים את המנהרה, ואז היא סגורה למבקרים. זה מצב נדיר, אך במקרה כזה צריך לחזור לכניסה הראשית לאתר. בתוך המנהרה – רואים שהושקעה כאן עבודה רצינית מאוד. קיר אנכי עד למטה, ומנהרה אלכסונית יורדת למי התהום. בקצה שלה יש קצת מים, ממש לא מרשים, אך בעבר גובה המים היה יותר גבוה. המשך במנהרה אופקית וממנה עלייה שיוצאת החוצה.

מפעלי מים כנעניים :

שאלה : אם המפעל הוא ישראלי – אז מאין היו מים לעיר הכנענית שהייתה לפנייהם? ולעיר הכלכוליתית? בימי שלום אין בעיה, כי נחל קייני זורם בסמוך. נחל זה גם מוזכר בתעודות של תחותמס ה-3, בתור נחל קינה. בזמן המצור שהמצרים עשו על העיר, במשך 7 חודשים, שתו ממי הנחל הזה, שהיה מקור מים קבוע, וזורם כל השנה, עד היום. אבל מה קורה בעיר בזמן מצור? כמו שעשה חזקיהו בירושלים בזמן המצור של סנחריב – סגרו את המעיין בחומה כדי שהאויב לא יגיע אליו. כנראה גם כאן – היסוו את ה"מעין" מפני האויב.

במערה לפני היציאה מהמנהרה – בה נמצא שלד של אדם ולידו כלים שמתוארכים למאה 12 לפנה"ס – תקופה כנענית מאוחרת. ייתכן שזה היה שומר כנעני של מערכת המים הכנענית. אולי זה רמז לזה שכן הייתה מערכת מים כנענית, וה"גלריה" הישראלית נבנתה על סמך ידע קיים שהיה קודם.

אין הרבה ממצאים בארץ על מפעלי מים כנעניים, אך אם מצאו מפעל כנעני במעיין הגיחון בירושלים, שהייתה עיר קטנה וזניחה באותה תקופה, סביר להניח שגם בערים כנעניות גדולות וחשובות היו מפעלי מים דומים.

נסיעה לתל אביב

הכביש מגינין לחיפה- כביש 66 – נקרא גם כביש רוקפלר, ע"ש אחד מעשירי העולם שתרום כסף לבנייתו. ב-1900 האדם העשיר בעולם היה אנדרו קרנגי, בעל חברת הפלדה הגדולה בעולם, שהחלה לייצר פלדה ב-15 דקות. עד אז התהליך לקח שבועיים. זה יצר מהפכה בעולם, והוא מכר את החברה לגיי.פי.מורגן, בנקאי ניו-יורק, ב-480 מליון דולר (כיום זה כמו 400 מיליארד דולר). הוא תרם את רוב הכסף שקיבל כ-80% - בנה ספריות בכל העולם. בעקבותיו גם רוקפלר החליט לתרום בכל העולם, וגם בארץ. התרומה של רוקפלר לבניית הכביש הזה אפשרה את החפירות של גוטליב שומכר במגידו בתחילת המאה.

כביש הסרגל – בעבר כינו אותו דרך היס, כי היה מלא בורות, והאוטובוס קפץ בהם, עלה וירד כמו באונייה... אורכו כ-7 ק"מ ובקצהו יש חור (עפולה...).

קו פרשת המים בעמק זרעאל הוא ליד עין חרוד. משם מערבה זורם נחל הקישון לים התיכון, ומשם מזרחה זורם נחל חרוד אל הירדן וים המלח.

חמניות – טוענים שכל היום הפרח פונה לכיוון השמש וזו עם השמש ממזרח למערב, ובלילה מסתובב בחזרה, כך שבבוקר הוא שוב פונה למזרח. אפשר לעשות הימורים באוטובוס אם זה נכון. העובדה היא שהחמנייה לא מסובבת את ראשה, אלא כל היום פונה למזרח.

תמליל סיור מספר 43 לעמק יזרעאל

מסלול: כפר יהושע, תל שימרון, חצר מרחביה, ניר דוד, גדעונה ותל יזרעאל

נסיעה לעמק יזרעאל

מחדרה דרך וואדי ערה – מעבר עירון (כביש 65), נקרא מעבר ערונה במקורות קדומים. קו פרשת המים הוא סביב אום אל פאחם, ליד עין איברהים, בגובה 150 מ' מעל פני הים. משם מזרחה מתחילה צלילה לכיוון עמק יזרעאל, עמק חרוד, בקעת הירדן ועד לים המלח.

תעלת הימים מהים התיכון – אחד הרעיונות לתעלה כזו היה להזרים את המים מהים התיכון, מכאן ועד ים המלח. הנקודה היא שצריך חשמל כדי להפעיל תחנת שאיבה, שתעלה את מי הים התיכון עד אום אל פאחם. חשבו להשתמש בתחנת הכוח בחדרה לצורך החשמל הזה, וזה יתרון. אפשר להשתמש גם במפל של המים שזורמים מזרחה, כדי לייצר חשמל הידרו-אלקטרי.

תעלת הימים מים סוף - גם בים סוף יכול להיווצר מפל הידרו אלקטרי: מתחילים מגובה אפס באילת, אך בדרך צריך לעבור את רכס נוצה, שגובהו 241 מ' מעל פני הים. צריך לשאוב את המים לגובה הזה, ומשם מפילים אותם לים המלח- בגובה 420 מתחת לפני הים, כך שנוצר מפל של כ-660 מטר.

מכל הרעיונות של תעלת הימים – לא ברור מה באמת יתממש. כיום הבנק העולמי תומך ברעיון של שמעון פרס – להעביר את התעלה מים סוף לים המלח. זו תעלה שתיתן גם שיתופי פעולה בין ישראל לירדן. יש התנגדות גדולה מאוד של הירדנים לכל תעלה אחרת, שלא תכלול גם אותם. הכביש לא מטפס על הרכס אלא בצידי הרכס. ההנחה היא שהכביש העתיק המשיך לאורך הנחל ולא טיפס על הרכס.

עמק יזרעאל

"העמק" – ביידיש "דער עמק" – כך נקרא עמק יזרעאל בפרסומים באירופה בסוף מאה 19 וראשית מאה 20. קראו ליהודים לבוא ולרכוש אדמות ולהתיישב בעמק. גם תיאודור הרצל כותב על העמק וחווה איך העמק הזה יהפוך לאסם התבואות והמזון של המפעל הציוני. הוא תיכנן שזה יהיה האינטר-לנד של העיר חיפה, עיר שבה ראה חשיבות רבה. אך הרצל לא זכה לראות את התגשמות חלומו בעמק. הוא נפטר ב-1904,

וההתיישבות הציונית הגיעה לעמק רק ב-1911, עם הקמת הקואופרציה במרחביה.

שני עוגנים חשובים ובלטים שנותנים מושג וכיוון, רואים מצד ימין: גבעת המורה, ומשמאלה הר תבור. משמאל לתבור מתחילים הרי נצרת, שהם הגבול הצפוני של העמק.

צורת העמק במפה, או ממעוף הציפור, הוא בעל צורה מאוד לא מוגדרת. נראה כמו אמבה.

העמק מוקף רכסים: הכרמל, רמות מנשה, רכס אום אל פאחם והר אמיר, גבעות אלונים – שפרעם, גוש הרי נצרת, התבור, גבעת המורה, הגלבוע והרי שומרון.

רמות מנשה הוא הגבול הדרומי מערבי של העמק, שבו אנו עוברים עכשיו. הגבול מבוסס על קו שבר גיאולוגי שמתחיל באזור סטלה מאריס ונמשך דרך שבר יגור, עד חוטם הכרמל. רמות מנשה זו בעצם אצבע שנשלחת משדרת ההר המרכזית עד חוטם הכרמל.

המעברים אל עמק יזרעאל – יש 3 מעברים עיקריים מדרום מערב שנכנסים לעמק, שמגיעים מדרך הים (ויה מאריס) אל "מיפער העמקים": הצפוני הוא ואדי מילק, שבפיתחו תל יקנעם. המרכזי הוא מעבר עירון/מעבר ערונה/ואדי ערה. הדרומי – מעבר עמק דותן, שחוצה את השוליים של הדום השומרון ומגיע לבקעת גנין.

שלושת המעברים מוזכרים גם בכתבי תחומס השלישי. הוא ישב ביחס (אזור קבוץ ברקאי) והתייעץ עם קציניו הבכירים באיזו דרך כדאי להיכנס כדי לכבוש את מגידו, בצורה שתפתיע את קואליציית המלכים שהתרכזו במגידו. לבסוף, בניגוד לדעתם של רוב הקצינים שלו, הוא החליט להיכנס דרך מעבר עירון. המעבר היה צר, הסוסים נעו בטור עורפי זה בעקבות זה, אך זה היה תרגיל הטעיה מוצלח, כי הם לא ציפו שיבוא משם. הוא הפתיע את הצבא הכנעני, שעמד עם הפנים לצפון, לוואדי מילך, והמצרים הגיעו מאחוריהם, היכו אותם שוק על ירך, והחלו במצור על מגידו. המצור נמשך 7 חודשים, בגלל התנהגותם הקלוקלת של החיילים המצרים, ששלחו ידם במעל במקום להילחם.

העמק במקרא - העמקים מוזכרים במקרא תמיד בהקשר שלילי: עמק עכור היה לפתח תקוה, עמק הבכא, והשאלה למה? (עוד ציטוטים בסוף התמלול)

התשובה קשורה לתהליך הכיבוש וההתנחלות של בני ישראל בארץ. כשהם הגיעו לארץ בשלהי המאה ה-13 לפנה"ס, הכנענים ישבו בעמקים, וישראל לא הצליח להוריש אותם. הם היו עמים חזקים עם מרכבות, סוסים, חיילות מסודרים וחזקים שמתאימים להילחם במרחבים פתוחים. בני ישראל הצליחו לקיים רק מלחמת גרילה או מלחמת הר, ולכן העמקים נשארו בשליטה כנענית לאורך כל תקופת השופטים וראשית המלוכה.

שאל, המלך הראשון שניסה לאחד את שבטי ישראל, נהרג עם בניו במערכה לא מוצלחת שהתרחשה כאן בעמקים. כאן הם נלחמו בפלישתים, שהגיעו מדרום הארץ בדרך הים, והמלחמה הסתיימה בתבוסה קשה. מכאן הזיכרון השלילי של העמקים.

בהתפלגות הממלכה לישראל ויהודה – ממלכת ישראל תפסה את מרחב העמקים. היא נחשבה לממלכה חוטאת, עם אחאב ואיזבל, עם עבודת הבעל, הממלכה שעשתה הרע בעיני ה'. העמק מזוהה כמקום של עבודה זרה, שלטון זר, וגם זו סיבה ליחס שלילי לעמקים.

העמק בעת החדשה, בהתיישבות הציונית – ההקשר מתהפך, והעמק הפך להיות למשהו חיובי: "העמק הוא חלום", "שדותי שבעמק קידמוני הלילה, ריח הזבל ניחוח חציר", וכדו'. הסיבה פשוטה – כי העמקים היו המקומות הריקים, הנטושים, ואלה היו המקומות שהתנועה הציונית יכלה לרכוש ולהקים בהם יישובים. העמק נכבש והפך לנחלה, בעזרת הרבה רצון והקרבה, וגם במחיר של חיי אדם: מלריה, קדחת צהובה ועוד מחלות שקיפחו חיי אדם רבים.

אזור ההר היה תפוס בראשית הציונות, כמעט לא הייתה אפשרות לרכוש בו אדמות. הסיבות מורכבות, אבל מסוף התקופה הצלבנית, ובתקופה הממלוכית והעותומנית – העמקים ננטשו והתמלאו בביצות, והיישובים הערביים היו בעיקר בהרים. לכן העמקים היו זמינים לתנועה הציונית.

צורת ה- "N" **ההתיישבותי ישיבה בעיקר בעמקים** – מגדרה בדרום, לאורך מישור החוף עד חיפה, באלכסון מחיפה עד בית שאן, ומשם צפונה דרך בקעת כינרות ועמק החולה, עד מטולה.

זה ההיפוך במעמדם של העמקים מהעת העתיקה אל העת החדשה – משלילה לחיוב.

הרכב עמק יזרעאל - העמק הגדול מורכב מכמה עמקים שמחוברים ברצף, ולכן אפשר לקרוא לו מיפער העמקים: עמק הקישון שמתחיל ממפרץ חיפה (יש קוראים לו עמק זבולון, אך יש חילוקי דעות על השם והזיהוי שלו), העמק המערבי = נקרא גוש מהלול כשנרכש ע"י חנקין, עמק חרוד = העמק המזרחי, עמק בית שאן- שהוא התרחבות של עמק הירדן.

תחנת רכבת העמק - כפר יהושע

מה באתר: שבעה מבני אבן מרשימים בסגנון טמפלרי, ביניהם מגדל המים, מבנה שירותים וכן באר מים. בשטח האתר שלושה קרונות משא, שניים מתקופת המנדט הבריטי ואחד אותנטי מתקופת הקמת קו רכבת העמק; מרכז מבקרים - במבנה החד קומתי המשוקם קיימת תצוגה מרהיבה המשחזרת את סיפורה של רכבת העמק ותחנותיה העיקריות, באמצעות רכבת מיניאטורית נוסעת המהווה העתק מדויק לרכבת העמק; סרטון בן שמונה דקות "רכבת העמק חוזרת".

זוהי אחת מתחנות רכבת העמק. המבנה המרכזי שימש בעבר ביתו של סגן מנהל התחנה, כיום משמש ליבו של המוזיאון הקטן שהוקם ע"י המועצה לשימור מבנים ואתרים. התחנות נבנו כולן באותו סגנון.

המוזיאון מדבר בעד עצמו, וכך גם הסרט. מבחינה מתודית – מה תפקידו של המדריך כאן? אמנם הכל כאן מאוד ויזואלי וברור, אך אפשר לתת הרחבה ורקע היסטורי מעבר לאתר עצמו, כמו שניר עשה. כדאי להסביר על המשמעות האסטרטגית של הרכבת כאן באותם ימים, כי כיום הרכבת זה נראה דבר טריוויאלי, שנוסע בכל מקום, וכל העולם מרושת ברכבות.

רקע להקמת רכבת העמק:

סיפור הרכבות הוא אחד הביטויים למודרנה שהלכה והתפשטה והתפתחה בעולם במאה ה-19. המודרנה באה לידי ביטוי מובהק ב-1851 כאשר בלונדון התקיימה תערוכה עולמית גדולה, שעבורה נבנה מבנה ענק ומודרני, עשוי זכוכית ומתכת (עד אז בנו בחומרים קלאסיים – עץ ואבן). לתערוכה הובאו מיטב ההמצאות שהיו אז בעולם: מכונות נול חדשות לאריגה בכמות ומהירות גבוהה, מנועים שונים, ועוד. זו התערוכה התעשייתית הראשונה מסוגה בעולם, והביאה לידי ביטוי את שיא המהפכה התעשייתית שהתרחשה במאה ה-19. ראשית המהפכה ברנסנס במאה 16, אך השיא הגיע אחרי המהפכה הצרפתית, 1789, כשהשתנו יחסי האדם מול המדינה. הפתיחות הפוליטית גרמה גם לרעיונות והמצאות רבות, ולגידול עצום באוכלוסייה. במאה ה-19 אירופה גדלה מ-200 מיליון ל-400 מיליון נפש. אלה דברים שכרוכים זה בזה. העולם גדל והתרחב, והיה צורך ליצור מזון ומלבושים לכל כך הרבה אנשים, וכך גברה המוטיבציה גם לפיתוח טכנולוגי.

מנוע קיטור והמצא כבר במאה 18, אך היה גדול ומסורבל ולא יעיל מבחינת שריפת הדלק (בעיקר עץ שמחמם מים שיוצרים קיטור). במהלך שנות ה-50 ו-60 במאה 19, התפתח והגיע המנוע הקיטור למימדים קטנים ויעילות כזו שאיפשר להעמיס אותו על כלי רכב: בעיקר אוניות ורכבות. זו היתה המהפכה תחבורתית עצומה. מכאן והלאה אדם תלוי פחות ברוחות, בזרמי הים ועונות השנה. התנועה נעשתה מהירה ויעילה הרבה יותר מקודם, גם בים וגם ביבשה, למרות שהיתה איטית מאוד לעומת מה שמכירים היום.

בארץ ישראל הגיעה המהפכה במחצית מאה 19, כשהגיעו אוניות קיטור מנמלי רוסיה, בעיקר אודסה, עגנו בנמלי יפו וחיפה, וקיצרו מאוד את המרחקים, והגבירו את יכולת הצליינים להגיע לארץ. הצליינות הגיעה לשיא שקרוב לשיא הקודם שהיה בתקופה הצלבנית. הצליינות די נרדמה בתקופה הממלוכית והעותומנית, אך התעוררה שוב במחצית המאה ה-19. הארץ הפכה למושא של חוקרים אירופים, היסטוריונים, ארכיאולוגים, גיאוגרפים, בוטניקאים וזיאולוגים. הצליינות הייתה גלובלית, לא הייתה רק פרוטסטנטית, אלא גם רוסית פרבוסלבית. אז נרכשו וקמו מגרשי הרוסים בארץ, למען עולי הרגל מרוסיה. הפרוטסטנטים יותר מוכרים כי הם השאירו יותר מחקרים, וגם כי השפות האנגלית, צרפתית וגרמנית היו יותר מקובלות בעולם, והן היו יותר זמינות למחקרים. היו גם כתבים ברוסים אך הם פחות נחקרו ופחות מפורסמים. הייתה גם מעורבות פוליטית של המעצמות, שהכניסו את ידיהן לתוך קרביה של האימפריה העותומנית ההולכת ומתפוררת וגוועת – אלה הם הסדרי הקפיטולציות, מעורבות יתר. המעורבות האירופית נוצרה גם בעקבות מסע נפוליון, ובעקבות הכיבוש המצרי בשנים 1830-1840, כך שארץ ישראל עלתה בדרגת החשיבות שלה אחרי מאות שנים.

הרכבות בארץ: קו מסילת הרכבת הראשון בארץ (במזוה"ת) הוקם ב-1892 – מיפו לירושלים. זו הייתה גם יוזמה עותומנית אך הביצוע היה צרפתי. קו נוסף הוקם מביירות לכיוון דמשק, ביוזמה צרפתית. גם זה היה חלק מהכנסת הידיים של המעצמות לתוך האימפריה העותומנית.

הסולטן עבדול חמיד השני – אחרון גדולי הסולטנים. מצד אחד העריך מאוד את אירופה והטכנולוגיה שלה. לכן הקים גם את 6 מגדלי השעון במלאת 25 שנה לשלטונו, שמהווים ביטוי מובהק לארכיטקטורה האירופית (עכו, חיפה, יפו, ירושלים, שכם, צפת). בימיו גם הוקם ארמון דונמבחה'ה- הגנים הממולאים – מעין העתק של ארמונות ורסאי בצרפת. את הבנייה והטכנולוגיה האירופית הוא העריך וניצל אותה.

מצד שני הוא כונה "הסולטן האפל", כי בתפיסת עולמו הפנימית - ניסה למנוע השפעות אירופיות עד כמה שניתן, בעיקר השפעה דמוקרטית, של תפיסות הומניות, ההפרדה בין רשויות השלטון שהתפתחו באירופה – אמנה חברתית כמו של ז'אק רוסו. עבדול חמיד השני התנגד להן מאוד, וראה בהן אותות לחורבנה של האימפריה שלו, ולכן עמד בשער וחסם כל השפעה כזו מלהיכנס לתוך האימפריה. בעיקר הלאומיות המודרנית מאוד הדאיגה אותו.

הרצל שהגיע אליו בנושא זה, בניסיון לשכנע אותו, שהעם היהודי יתמודד בכספו באימפריה ויפתור את בעיותיה, בתנאי שיאפשר ליהודים לבנות בית יהודי בארץ ישראל, אך הסולטן "גלגל אותו מכל המדגרות" ולא היה מוכן לשמוע על כך. מבחינתו – כל דבר שמריח לאומיות הוא חורבנה של האימפריה.

מרידות ברחבי האימפריה העות'מנית החלו מאז 1830, בעיקר בבלקן, הראשונה הייתה המהפכה היוונית, מלחמת 9 השנים, שבסופן גירשו את העות'מנים מיוון וקיבלו עצמאות, בחסות מדינות אירופה האחרות. הסופר הבריטי לורד ביירון בא להילחם עם היוונים, וגם נהרג במלחמה זו.

פרויקט הרכבת החיג'אזית – עם פרוס המאה ה-20 החליט הסולטן לבצע מפעל הנדסי אדיר, מסילה מאיסטנבול ועד העיר מדינה בחצי האי ערב, דרך סוריה, עבר הירדן וסעודיה. בארץ – קו רכבת העמק, של 161 ק"מ מחיפה-מזרח עד דרעא ברמה הסורית (500 מ' מעל הים) – הוא בעצם זרוע צדדית של הפרויקט הזה. רכבת העמק נועדה לחבר את המסילה החיג'אזית עם הים התיכון, עם נמל בחיפה (שעוד לא הוקם אז). זה היה פרויקט של הסולטן עצמו, בניגוד למסילות יפו-ירושלים וביירות-דמשק.

האימפריה שהחלה לדעוך כבר בימי מוראט ה-3, בסוף המאה ה-16, הגיעה במאה ה-19 לשפל ונקראה האישי החולה על הבוספורוס.

שלוש הסיבות להקמת המסילה – מטרת הפרויקט היא להוציא את האימפריה הגוועת מהמשבר ולחדש ימיה כקדם, ע"י שליטה במרחבי הפריפריה והמדבר של האימפריה. לכן גם הוקמה העיר באר שבע, כי העות'מנים חשו שאין להם שליטה במרחבי הנגב והנוודים שולטים שם. לכן שתלו עיר מחוז, עם נציגי השלטון, חיילים ושוטרים, עיר שבה נתנו שירותים לאוכלוסיה וכך יכלו להכפיף אותם לרצון השלטון.

מטרה נוספת הייתה לשלוט על קודשי האסלאם במכה ומדינה, ניסיון להציג את הסולטן כשומר קודשי האסלאם, שנשלטו בעצם ע"י יושבי המדבר. הוא היה מהזרם הסוני, והוא ניסה להציג עצמו שממשיכו של מוחמד, של הראשיון של תחילת האסלאם. מסיבות שונות לא הצליחו להמשיך את המסילה עד מכה. אחד הרעיונות המדאיגים מבחינתו היו היה הפאן ערביזם – שמטרתו להחזיר את השלטון בעולם הערבי לידי הערבים. העות'מנים אמנם כותבים באותיות ערביות, אך נחשבו עילגים, צולעים בשפתם, שאפילו לא מדברים ערבית. המואזינים במסגדים בטורקיה קוראים לתפילה בערבית, כמו בכל האיסלאם, אך ערבים לא מסוגלים להבין את השפה העילגת שלהם. אחת הבעיות הייתה שעולי הרגל לחאגי, שעשו מסע של אלפי ק"מ באיזורי שוד וגזל, היה להם שיכוי קלוש לחזור ממנו בחיים. הוואלי של דמשק היה גם מגנים של החוגגים, של עולי הרגל, אך לא עשה זאת ביעילות גבוהה. בעזרת הרכבת הסולטן רצה להעניק לכל המוסלמים אמצעי בטוח ומהיר להגיע למכה ומדינה.

המרד במדבר פרץ 10 שנים אח"כ - במלחמת העולם ה-1, והבריטים ניצלו אותו נגד העות'מנים: יצרו קשר עם המשפחה ההאשמית, שהייתה אחת המרכזיות באזור – עם פייסל ואחיו עבדאללה, ובעזרת לורנס איש ערב – הקימו את המרד במדבר, ועזרו בכך להפיל את האימפריה העות'מנית.

סיבה נוספת: כלכלה ויחסים בינלאומיים – ב-1869 נחנכה תעלת סואץ, שתפקידה לקצר מרחק בין אירופה לאוקיינוס ההודי, והודו – היהלום שבכתר הבריטי. במקום להקיף את כל אפריקה – מקצרת מאוד את הדרך. התעלה הייתה בעיקר אינטרס בריטי וצרפתי. הסולטן ניסה ליצור דרך מקבילה, עוקפת – מעבר יבשתי מאיסטנבול שבשערי אירופה עד לים סוף ולדרום חצי האי ערב, כלומר לשערי האוקיינוס ההודי. דרך כזו אמורה ליצור נתיב מסחרי וכלכלי דרך איסטנבול, ובכך להחזיר את החשיבות לעיר הזו. זו הייתה החשיבות המקורית שלה – הקצה של דרך המשי ודרכי הבשמים מסין והודו לכיוון אירופה.

סיכום 3 הסיבות לרכבת החיג'אזית:

שליטה במדבר ובפריפריה.

שמירת קודשי האסלאם, ודרך בטוחה ומהירה להגיע אליהם.

נתיב מסחרי מתחרה לתעלת סואץ.

הקמת המסילה החיג'אזית הייתה בשנים 1905-1902, בקצב מדהים. קצב הבנייה הישראלי כיום הרבה יותר איטי מהקצב העות'מני המדהים (הרכבת הקלה בירושלים לקחה כ-15 שנה...). הייתה רק מסילה אחת על הקו, ולא היו שתי רכבות בו זמנית. אורך הנסיעה מאיסטנבול למדינה היה 4-5 ימים, אמנם רק במהירות 40-50 קמ"ש, אך זה היה הרבה יותר מהיר משיירת גמלים.

המסילה החיג'אזית תפקדה יפה ומתפקדת בחלקה עד היום. בירדן היא משנעת פוספטים וסחורות שונות לכיוון האוקיינוס ההודי. המסילה של רכבת העמק, מדרעא עד חיפה, תפקדה כמעט כל תקופת המנדט: ב-1946 היה ליל הגשרים, וזה קטע חלק מהמסילה בין צמח לדרעא, וב-1948 רכבת ישראל החליטה להפסיק את פעולתה לגמרי.

זו הייתה הזרוע/השלוחה המערבית של הרכבת החיג'אזית. מטרתה הייתה להוביל חומרי גלם לבניית המסילה החיג'אזית - מאירופה לירדן וסעודיה, ולהוביל סחורות מהמזרח לכיוון אירופה.

בתפיסה הציונית היא נקראה רכבת העמק, כי העמקים היו האזור ההתיישבותי החשוב בראשית המאה ה-20, כבר בספרו של הרצל-אלטנוילנד הוא היה אמור להיות לב המפעל הציוני, וב-1903 הרצל שלח לכאן את ד"ר פרידמן לבדוק אפשרויות לרכישת העמק. לבסוף יהושע חנקין החל לרכוש כאן קרקעות ב-1910, ובעיקר ב-1920 ברכישה הגדולה של העמק. רוב המסילה עבר בתוך העמקים – עמק יזרעאל, עמק חרוד, עמק בית שאן, עמק הירדן.

אורך המסילה בארץ היה 161 ק"מ, לאורכה היו יותר מ-300 גשרים וגשרונים, מעברי מים מעל לכל ואדי, וכן כמה מנהרות. הגיעה עד לתחנת גשר נחלים – התחנה הנמוכה בעולם, 240 מ' מתחת לפני הים. משם היא מטפסת ועוברת הפרשי גובה של 700 מ' עד דרעא שברמה הסורית – 500 מ' מעל הים. זה היה פרויקט משמעותי גם מבחינה הנדסית וגם מבחינת השפעתו על הנוף.

מתכנן הפרויקט היה מהנדס גרמני צעיר, גאון רכבות, אריך אוגוסט מייסנר. העות'מנים נתנו לו תואר אצולה של פחה – "מייסנר פאשה". הוא היה קצין הרכבות הראשי של הסולטן. הוא תכנן רכבות גם במקומות אחרים באימפריה, הביא את מיטב הטכנולוגיה שהייתה בגרמניה, ויישם אותה בבניית הרכבות העות'מניות. הקטרים היו גרמנים, גם האדנים ופרופילי הברזל הגיעו מגרמניה. התכנון והביצוע הטכני של מרכיבי הרכבת

השונים היה כולו גרמני, אך העבודה הייתה של הצבא העותומני. הצבא כולו גויס למבצע, בהוראתו של הסולטן. ס"ה עבדו בו יותר מ-10,000 חיילים עותומנים, והוא בוצע במהירות אדירה, תחת פיקוחו של מייסר, והסתיים בתוך שנתיים (1905-1903).

רוחב המסילה ברכבת העמק - הייתה צרה יותר מהמסילה החיגיאזית הראשית, כמו כל שלוחה צדדית אחרת באותה תקופה. יש כמה השערות לגבי ההסבר לכך, ביניהן המחיר היקר של המסילה. כשהגיעו הבריטים הם שינו זאת והרחיבו את המסילה.

נמל חיפה - מייסר התעקש לחבר את הרכבת עם חיפה, עם הפוטנציאל לנמל עמוק, לאוניות גדולות. נמל חיפה תוכנן להיות הפרויקט הבא שלו, אך המלחמה קלקלה ומנעה זאת. המהנדסים שלו רצו להקים נמל בעכו, אך בעכו יש יותר סלעים, וגם הצטברות של חול שסותם את הנמל. הכרמל מהווה הגנה מרוחות לאוניות שבנמל חיפה, לעומת עכו שחשופה לרוח. בזכות הרעיון של מייסר הוקם נמל בחיפה, ולכן חיפה הגיעה למה שהיא היום. זה נתן מכת מוות לעיר עכו, וחיפה הפכה מכפר דייגים וממושבה טמפלרית קטנה-לעיר מרכזית. הבריטים ייבשו חלקת ים רדודה ליד החוף (רח' העצמאות כיום), ובכך יצרו נמל עמוק יש מאין.

בניית המסילה החדשה - מטרתה בדיוק כמו במסילה המקורית: לקצר מרחקים בין פנים הארץ ממדינת ירדן אל נמלי הים התיכון. היא אמורה לבצר את השלום הכלכלי בין ישראל וירדן. כיום מעבירים סחורות מירדן דרך עקבה ותעלת סואץ לים התיכון. אם המכולות יעברו מאירביד לנמל חיפה על משאית או על רכבת אפשר לחסוך כ-1000 \$ לכל מכונית !! כרגע מדובר על מסילה מחיפה לבית שאן. משאיות מירדן יגיעו לבית שאן ומשם יועמסו על הרכבת עד לנמל חיפה.

מסילת הרכבת החדשה עוברת כמעט באותו תוואי של רכבת העמק העותומנית. מסלול המסילה החדשה - חיפה- יגור - עפולה - בית שאן, עד קרוב לגשר שייד חוסיין, המעבר לירדן.

הדרכה מקומית - מפי עובדי המוזיאון, מטעם המועצה לשימור אתרים:

נכתב ספר על רכבת העמק, הנותן כבוד גדול למועצה לשימור אתרים.

האתר שוקם ע"י המועצה לשימור אתרים, אחד מתשעה אתרים/מרכזי מבקרים שהוקמו בארץ. המועצה חוגגת עכשיו 30 שנה להיווסדה. היוזמה להקמתה החלה אחרי הרס הגימנסיה הרצליה, אך לקח למדינה 19 שנה לחוקק את חוק השימור, והמועצה החלה לפעול תחת החברה להגנת הטבע. החל מ-2006 זו מועצה עצמאית. התחנה כאן נקראה תל אל-שמאם, ולא תחנת כפר יהושע. שיקום האתר החל ב-1996, ועד היום עדיין נמצאים בפיתוח של האתר.

צירוף מקרים: בשנה שהרכבת החלה לפעול ב-1905, קמה גם הגימנסיה הרצליה בתל אביב (ביפו). הרס הגימנסיה גרם להקמת המועצה, שמשקמת גם את הרכבת. זו מעין סגירת מעגל.

אחרי הסבר על הרקע הכללי - הביקור במוזיאון הוא חוויתי ולא רק אינפורמטיבי. צופים בסרט, אח"כ נכנסים לחדר השני לתצוגת מיניאטורות. בסוף אפשר לעשות מבט פנורמי מבחוץ על כל התחנה.

כשהבריטים הגיעו לארץ - ירושלים לא עניינה אותם. מה שעניין אותם הייתה חיפה, עם הנמל החשוב שהוקם בה.

בתקופת המנדט, משנות העשרים, כשעלו על הקרקע כל היישובים הציוניים - קיבוצים ומושבים - הם הוקמו לאורך תוואי הרכבת, בעזרת הרכבת הועברה התוצרת החקלאית מהמשקים החוצה, בעזרתה הוכנסו חומרי הגלם אל המשקים, והאזור שגשג ותפס תאוצה. ב-1937 החלו לסלול את רשת הכבישים לראשונה, נסלל הכביש הראשי בעמק מחיפה לנצרת, וממנו כבישי כניסה ליישובים.

ב-1940 חובר השיר המפורסם, ע"י פניה ברגשטיין:

האוטו שלנו גדול וירוק

האוטו שלנו נוסע רחוק

בבוקר נוסע בערב הוא שב

מביא הוא לתנובה ביצים וחלב.

השיר מבטא את האלטרנטיבה החדשה שנוצרה לרכבת - נסיעה בכביש, שמתחרה ברכבת. זו הייתה התפתחות תחברתית חדשה באזור.

ב-16.6.1946 בליל הגשרים, פוצץ ונהרס גם גשר אל-חמה, על הירמוך, ועצר את תנועת הרכבות. זה היה הגשר הארוך ביותר שנהרס - 130 מטר. הכשרה של הפלמ"ח של צופים מתל אביב, שישבו באפיקים, פוצצו את הגשר ללא תקלות וללא נפגעים. מאז ועד היום לא היה מעבר של הרכבת מעל הירמוך. מאז - רכבת העמק הגיעה רק עד צמח.

ב-1948 הגיעה ידיעה שכוחות עיראקיים עומדים לפרוץ ולפלוש לארץ, ולכן בוצע פיצוץ מבוקר של המסילה גם בגשר הישנה וגם בגבע, ומאז הרכבת נעצרה לחלוטין.

אחרי קום המדינה - שר התחבורה הראשון, דוד רמז, אמר " עפולה תסתדר עם הכבישים הקיימים ולא צריך רכבת" ונתן הוראה להשבית את הקו סופית. הכביש החדש בעמק נסלל מעל המסילה של הרכבת. כיום, אחרי כ-100 שנה, במרחק מטרים ספורים מכאן, מאותן סיבות שהיו אז - תקופה חדשה מתחילה, והרכבת שוב עומדת לנסוע בעמק. הרכבת החדשה תיסע במהירות 160 קמ"ש, בתקנים בינלאומיים. רכבת ללא מים וללא פחם, הכל יהיה מחושמל, ובכל זאת זה הנתיה הטוב ביותר להעביר את המסילה.

אחד הדברים המרתקים בסיפור הרכבת - הוא הסיום שלה:

משה פייקוביץ הוא המנהל הכללי של רכבת ישראל ב-1948 (האח הבכור של יגאל אלון) - אדם צעוני, גאון בשנינוע רכבות, שהחל לעבוד ברכבת כבר אצל התורכים, גויס לצבא התורכי והגיע להיות קצין בצבא.

במלחמת העולם ה-1 הוא נשבה ע"י הבריטים, יחד עם עוד קצינים תורכים, וישב במעצר כשנתיים וחצי, במחנה שבויים בסיני. זה לא היה כ"כ נורא, אביו בא לבקרו שם. המחנה היה בסמוך למסילת רכבת, וכל הזמן הוא ראה תנועת רכבות. אחרי המלחמה הוא הפך לנתין של האימפריה הבריטית, וכאדם מקצועי הוא עבד אצל הבריטים ועלה בסולם הדרגות והגיע לדרגה הבכירה ביותר שיהודי הצליח אי פעם להגיע בארגון הרכבות הבריטי: אחראי על כל תנועת הרכבות בארץ ישראל. מעליו היה רק קצין אנגלי אחד, שגם הוא התחתן עם יהודייה מחיפה, כך שהכל היה בסביבה אוהדת.

בליל הגשרים – "מישהו" דאג לכך שאף רכבת לא תעבור על הגשרים באותו לילה, כדי למנוע הרוגים. "מישהו" דאג לכך שבגשר הירמוך כל הקטרים יישארו בצד הירדני. בליל הגשרים - המטרה הייתה לחבל בתלות של הבריטים בשימוש ברכבות. הרכבת הייתה כלי אסטרטגי ממדרגה ראשונה, ובעלת חשיבות גדולה בכל מלחמה. לכן בכל מלחמה תמיד ניסו לפגוע במסילות, בקטרים וכו'.

"מישהו" דאג לכך שהרכבת תעצור ליד עתלית, כדי שהפלמ"ח יוכל לגנוב ממנה משלוח של נשק בריטי. פייקוביץ עבד בחשאי מבפנים, ובשקט בשקט דאג לעוד אירוע ועוד אירוע, לטובת היישוב היהודי.

דוד רמז שהיה שר התחבורה הראשון, היה אדם כריזמטי ומוכשר, הקים גם את סולל בונה, והיה מודע מאוד ממה שקורה מסביב. ב-1948, כשהחליט לסגור את הרכבת, עמד מולו משה פייקוביץ, מנהל הרכבת, ואמר לו: מה אתה עושה? הבריטים השאירו לנו תשתית מצוינת של רכבות, השאירו 2 קצינים בריטים כדי לעזור לאקלם את הרכבת בארץ.

אבל בסוף הפוליטיקה ניצחה: משה פייקוביץ היה מסחאי, עקשן, אך הוא לא הצליח לשכנע את רמז, כי לא היה ב"מפלגה הנכונה". פייקוביץ אמר לו לא לאחד את רשות הנמלים עם הרכבות, אך בכל זאת איחדו אותם. לבסוף פייקוביץ התייאש ופרש. חברות האוטובוסים היו מאוגדים בשתי קואופרציות חזקות: המקשר והמעביר, בעלות לובי חזק בכנסת הצעירה, והן הפעילו לחצים על שר התחבורה - כדי שיסגור את הרכבת וישאיר להם את השליטה בדרכים ובהובלות. הם עשו גם שימוש ציני בקונוטציות של הרכבות מהשוואה במלחמת העולם ה-2. הרכבת הפכה לדבר מוקצה, דעך ונקבר בתוך רשות הנמלים, ובמשך שנים רבות לא תקצבו את הרכבות. רק אחרי 4 עשורים, הפרידו שוב את הרכבת מהנמלים, והחלו להזרים תקציבים.

רק ב-15 השנים האחרונות כאילו גילו את אמריקה, והחלו לפתח את הרכבות ואת משאבי האנוש הדרושים לנושא. מנכ"ל הרכבת הנוכחי – בועז צפריר – מנקה את האורות, הביא כח אדם מקצועי, והגיעו ל-12 מיליון נוסעים בשנה.

סרטון חווייתי על רכבת העמק – 7 דקות.

חדר הרכבת המיניאטורית: החדר מציג את התחנות של רכבת העמק בצליל ותנועה. רכבת קטנה עוברת בין התחנות, לאורך הקירות. זה מודל מדויק של הקטר המקורי. רואים את רשימת התחנות לאורך המסילה, כל 25 ק"מ תחנה, לצורך מילוי מים. בכל תחנה מבנה מרכזי דו קומתי, בית מנהל חד קומתי, ומגדל מים. מייסנו קבע את מרחקי התחנות לפי גודל דוד המים שהיה בקטר.

גשר הישנה – התחנה הנמוכה ביותר, ומשם עלייה עצומה בשיפוע, ולצורך העלייה היה קטר נוסף שדחף מאחור.

תחנת נהריים יותר מאוחרת, בעצם זו הייתה רק עזירה, כי לא היה בה מגדל מים. היא מסמלת את התעשייה של שנות ה-30. אז גם היה שבר בסגנון הבנייה. עד אז הייתה אחידות בתחנות לאורך כל הקו וגם בכל המסילה החגיגאזית. ההשפעה על צורת מבני הציבור היא השפעה טמפלרית. בנהריים פתאום יש סגנון חדש – סגנון בינלאומי/באוהאוז. אמנם גם הוא גרמני, אך שונה לגמרי.

תחנת צמח – לראשונה השתמשו באבן הזולת המקומית. מגדל מים אליפטי ולא עגול, וזה מעיד שהוא יכול היה למלא בו זמנית 2 קטרים. זו תחנת מעבר מאוד גדולה, בצומת דרכים חשובה במלחמת העולם ה-1. רואים בצילום חיילים אוסטריים וניו זילנדים (האנז"ק) שבאו לעזור במלחמה מול התורכים. בארכיונים של הצבאות באוסטרליה וניו זילנד מוזכרים הקרבות בצמח, שהיו מאוד משמעותיים, בהם נהרגו חיילים רבים. לפני כמה חודשים הגיעו לכאן צאצאי החיילים לשחזר את קרב צמח.

כרטיסי נסיעה מהתקופה הבריטית – שמות המקומות מתורגמים מערבית לאנגלית: ביסאן=בית שאן. שאטה- תחנה שנמצאת כיום בתוך כלא שאטה. תל שמאם נשאר שם התחנה גם אחרי הקמת כפר יהושע. הבריטים סירבו בהתחלה לקרוא לתחנה בשם עברי. רואים לוחות זמנים של אוטובוסים שהובילו לרכבת.

הבריטים שפלו לארץ מדרום – הביאו את התפיסה של רכבת לאורך כל מישור החוף. הם אלה שחיברו את כל מישור החוף של הים התיכון – מאירופה דרך סוריה ולבנון, דרך מעבר ראש הנקרה, לאורך כל החוף בארץ, ועד מצרים. מחיפה או תל אביב אפשר היה לנסוע ברכבת לדמשק, לביירות או לאלכסנדריה. אמנם זה עבד רק שנים בודדות, אך עבד.

חיים חפר כתב שיר על קטר הקיטור בתחנה בבאר שבע- שמספרו 414-70 (שר: אריק לביא).

סוף הדרכה מקומית

נסיעה לרחוב הראשי

כפר יהושע זו התחנה היחידה ששוחזרה. התחנה בצמח עוברת שיקום כדי שתהפוך למרכז ללימודי א"י של מכללת כינרת. המועצה לשימור אתרים מכינה אופציה לסיורים משולבים באתרי המועצה. האתר הקרוב לכאן הוא תחנת המשטרה בנהלל, שעברה שימור, ומשמשת גם את משטרת התנועה, וגם כמוזיאון.

כפר יהושע - הרחוב הראשי

כפר יהושע הוקם ב-1927 ונקרא ע"ש יהושע חנקין עוד בחייו. מראשוני המושבים בארץ. בין 1920-1928 היה שיא התנופה ההתיישבותית בעמק, לאחר שרכשו את רוב אדמות העמק ב-1920.

שדרה של אתרים תיירותיים במרכז המושב:

פסיפס קאופמן

מגדל מים מ-1929, כמו שצו כמעט בכל יישוב בארץ, והפכו לסמלה של ההתיישבות הציונית. מסמלים את היכולת להשתלט על מקורות המים בארץ היבשה הזו. במלחמת השחרור הם הפכו גם לסמל של העמידה מול הפולשים הערביים. המגדלים היו הראשונים שאליהם כיוונו הערבים את האש, כדי לנטרל את מקור המים של היישוב ולגרום לפילת היישוב. כך המגדלים בנגבה, יד מרדכי, בארות יצחק הפכו לסמל הקרבות ביישובים אלה.

פסל של הפסלת בתיה ליזנסקי, כלת פרס ישראל.

פסיפס קאופמן - מציג את דמותו ופועלו של ריכרד קאופמן – גדול האדריכלים של המפעל הציוני בארץ. אפשר להציב אותו בשורה אחת עם מנדלסון, ברוואלד ואחרים, אך ללא ספק הוא עומד בראש, מבחינת החשיבה והעשייה שלו.

תוספת של הדרכת עמיתים: השדרה המרכזית עם אתרי התיירות, נקראת בפי המקומיים שדרת קאופמן, ויש בה 6-7 אתרים:

עץ פיקוס גדול- נקרא "עץ המכשפות" – עם שרשי אוויר שילדים יכולים לשחק בהם. גן בוטני מרשים, של אילן טל לזכר הבת שלו, הוא אוסף זרעים מכל הארץ ומרבה אותם.

פסיפס קאופמן - הפסיפס נבנה בצורת האות "י" לזכר יהושע חנקין. הפסיפס נעשה ע"י מאיר תמיר, טייס מהמושב שהוא גם מרצה בבצלאל.

קיר הזיכרון למייסדי המושב, הפסל של בתיה לישנסקי, מגדל המים, בית העם הישן. שחזור תחנת הרכבת החל ע"י יריב, בחור מהמושב שהקים שם מסעדה, ורק אז הגיעו אנשי המועצה לשימור אתרים ו"השתלטו" על המקום כדי לשחזר אותו. סוף הדרכת עמיתים.

ריכרד קאופמן נולד בגרמניה ב-1887, ונפטר ב-1958. למד בדכאו, פתח משרד אדריכלות בגרמניה, הושפע מכל האסכולות הגרמניות- ניאו קלאסית ובאוהאוז. גויס במלחמת העולם ה-1 לצבא הגרמני, ואחריה ב-1920 הוא נתפס לרעיון הציוני ועלה לארץ, גם לפי בקשתו של ארתור רופין, ממנהיגי הציונות, שהגיע לארץ ב-1908 וייסד ביפו את המשרד הארצישראלי. ב-1920 רופין הגיע לשיא העשייה, כשחנקין רכש את אדמות העמק, בהיקף שהציונות לא ידעה כמותו. רופין ניגש אז להקים יישובים רבים בעמק, מכל הסוגים. כל צורות ההתיישבות והזרמים השונים של התנועה הציונית מיוצגים בעמק:

מושבות - ג'דה (רמת ישי)קמה ב-1924,

ערים - עפולה קמה כעיר מתוכננת ראשונה מסוגה.

קבוצות - קבוצה אינטימית כמו גבע, גניגר- 1923.

קיבוצים - הקיבוץ הגדול והגדל – עין חרוד הראשון ב-1921, וקיבוצי השומר הצעיר- בית אלפא-1922.

מושבי עובדים - נהלל הראשון – 1921.

כל הרעיונות הבשילו במוחם של אידיאולוגים, אך היה צורך לתת להם משמעות מעשית: איך יתוכננו היישובים ואיך הם ייראו. לצורך מטרה זו הזמין רופין את ריכרד קאופמן, לבוא הנה ולשמש כאדריכל של המשרד הארצישראלי, ושל התנועה הציונית בארץ. קאופמן עשה זאת במשך שנים רבות, עד שפתח משרד פרטי משלו.

קאופמן הביא איתו לארץ רעיון של "ערי גנים". זה הרעיון הבסיסי של התפיסה המקצועית שלו. הגידול העצום באוכלוסית אירופה, שבין 1800 ל-1900 הכפילה את האוכלוסיה שלה, גרם לערים התעשיות להפוך לסדנאות יזע. כל הכפריים שעברו לעיר גרו במשכנות עוני, עבדו מבוקר עד לילה, ילדים בני 8-10 נאלצו לעבוד מצאת החמה עד צאת הנשמה. אידיאולוגים החלו לפתח תפיסות חדשות לתכנון החיים במציאות העירונית-תעשייתית החדשה הזו, כדי שתהיה לאנשים מידה מסוימת של איכות חיים.

כך קמו שכונות גנים, ואח"כ גם הסגנון הבינלאומי – צמחו מתוך התפיסות האלה.

הסגנון הבינלאומי נועד ליצור צורת מגורים טובה, איכותית ופונקציונלית, זולה יחסית, שבבסיסה גם ניחוח סוציאליסטי. לכן הנאצים שעלו לשלטון הוציאו אותו מחוץ לחוק, כי הם התנגדו חריפות לכל רעיון סוציאליסטי או קומוניסטי.

שכונות גנים או ערי גנים – מסביב לערים יוקמו בתים קטנים למשפחות, כשכל בית מוקף בגינה ירוקה, שמיועדת לגידול קצת תרנגולות, עזים, ירקות, וכך ליצור סביבה תומכת וגם שמייצרת תוספת מזון טרי, דבר שלא היה טריוויאלי בעיר. תהליך האורבניזציה המואץ גרם לכפריים שעברו לעיר למצבי רעב. בכפר תמיד יש מזון בסיסי שהמשפחה מייצרת. במעבר לעיר קשה להם לשנות את מעמדם החברתי וההשכלתי, ואם הם לא מוצאים עבודה כל יום – יכולים להגיע לפת לחם ולרעב. ערי הגנים נועדו ליצור שילוב של חיי העיר וחיי הכפר, כמו משק עזר של המושבים. הרעיון הזה החל באנגליה וגרמניה, והגיע לארץ ע"י אדריכלים יהודיים מאירופה – ברוואלד, קאופמן, ופטריק ג'דס בתל אביב.

בארץ קמו ביוזמת קאופמן שכונות גנים בירושלים (רחביה), בחיפה ועוד. על זה הלביש גם את האידיאולוגיה הסוציאליסטית הציונית: הקבוצה הקטנה נוסח דגניה, הקבוץ הגדול נוסח עין חרוד ותל יוסף, המושב נוסח נהלל וכפר יהושע.

מושב נהלל היא היצירה הכי מפורסמת של קאופמן, ראשון מושבי העובדים, שבנוי כמעגל מושלם. במרכזו מבני הציבור והמוסדות השיתופיים והשירותים המשותפים: מזכירות, מגדל מים, סילו, מחסני החומרים. 70-80% ממרכיבי החיים היו שיתופיים, ורק השאר היה חלק עצמאי לכל משפחה. מסביב למרכז – מעגל של בתי מגורים לחברי המושב, ומסביבם משקי העזר לבעלי חיים וגינות ירק, ובמעגל החיצוני – שדות הפלחה לגידולי שדה.

המבנה של נהלל הוא עגול לגמרי, וכל משפחה קיבלה "פרוסת עוגה" שזהה לכל המשפחות. כך קאופמן יצר את השוויון הבסיסי בין המשפחות. כל משפחה יכלה לפתח בחריצותה, חוכמתה ויוזמתה – פיתוח כלכלי נוסף בתוך השטח שלה, וכך ליצור הבדלים קטנים בין המשפחות. מי שחרוץ יותר – יוציא קצת יותר יבול מאותה חלקה.

הקבוץ בנוי אחרת לגמרי: המשקים מופרדים מאזור המגורים, מבני הציבור מרוכזים במקום אחר, והחדרים (הבתים) לא כללו מטבח או פינת אוכל, כי חדר האוכל המשותף הוא אחד הדברים הבסיסיים בקיבוץ, והוא תמיד תוכנן במרכז הקבוץ. זה המוסד המרכזי- גם לאכילה, גם לערבי תרבות ולאספות. בסמוך לו עמד בית העם או מועדון לחבר. המשק החקלאי הקיף את הבתים מסביב במעגל חיצוני, רחוק מהבתים. הלולים והרפתות מרוכזים במקום אחד כי העבודה היא משותפת לגמרי. בתי ילדים עם לינה משותפת – תוכננו במקום מרכז במרכז הקבוץ, כי הילדים לא ישנו בבתי ההורים.

את כל הרעיונות האלה היה צריך להלביש בחומר, וזה מה שעשו האדריכלים כמו קאופמן וברוואלד וביקלס. הם ישבו וחשבו איך ליצור אדריכלות שתביא לידי ביטוי את הרעיונות של היישובים.

שמואל ביקלס תכנן בשנות ה-30 את המשכן לאומנות ישראלית בעין חרוד, שם הוא לקח את האור הארצישראלי ועשה בו שימוש מדהים. כדי שהאור לא ייפול באופן ישיר, המבנה שלו מכניס את האור באופן עקיף לתוך המבנה, בצורה מקורית. ביקלס רצה לבטא את התחושה שעין חרוד ראתה את עצמה כ"ירושלים החדשה" – "מעין חרוד תצא תורה", ולכן היה חשוב שיהיה שם מרכז לאומנות, ממנו יצא המסר החדש של היהודי המתחדש ושל הציונות המתחדשת.

המוזיאון בקיבוץ לוחמי הגטאות - כשרצו להקים בית, שיספר את הסיפור של לוחמי הגטאות ולקשור אותו לתנועה הקיבוצית. אנשי התנועה עמדו בראש אי"ל – ארגון יהודי לוחם בגטו ורשה ובגטאות אחרים. שרידי הלוחמים הגיעו לארץ והקימו קיבוצים, ואז קראו לביקלס שיתכנן את המוזיאון הגדול, והוא לקח אלמנטים ממערת המכפלה בחברון, שיחברו למסורת העבר, והכניס את האור הטבעי של הארץ והחדיר אותו פנימה. אדריכלי היישוב, ובראשם ריכרד קאופמן, לא היו סתם אדריכלים שעשו תכנית פונקציונלית לבתים, אלא עסקו באידאולוגיה של הציונות. בידיהם הייתה הזדמנות שהייתה רק בידי מעטים בתולדות האדריכלות – הם נכנסו למקום שבו נעשה ניסוי חברתי עצום, מהפכה חברתית, והם עשו מה שכל אדריכל חולם עליו – להמציא אדריכלות שתכלול בתוכה רעיונות אידאולוגיים גדולים.

תיאור הפסיפס – מצוירים בו כל היישובים שריכרד קאופמן תכנן: שכונות בתל אביב, תכנון אורבני של שכונות בירושלים (בעיקר רחביה), נהלל, עפולה - העיר העברית המתוכננת הראשונה, שנבנתה ב-1924 במעגל, כמו נהלל. במרכז בית הכנסת, ולידו תוכננה גם אופרה, שלא הוקמה. המקדש הדתי ליד המקדש החילוני. בהמשך התרחבה העיר לכיוון גבעת המורה, עפולה עילית, בגלל בעיות קרקעיות וזה כבר תכנון אחר. תל אביב קמה ע"י שכונות שלבסוף התחברו לעיר אחת, בלי תכנון מסודר (כמו בשיר: עיר בלי קונספציה...).

עפולה תוכננה מראש כעיר חדשה, אך אנשים לא באו אליה, ולא היה מי שיממש את התכנית. **תכנון מושב כפר יהושע** – גם הוא תוכנן ע"י קאופמן, אך אז (6 שנים אחרי נהלל) הוא כבר הבין שיש בעיה עם צורת המעגל הקונצנטרי. איך אפשר להרחיב ולהגדיל את היישוב? כיום מתכננים לשבור את המעגל של נהלל ולהרחיבו עם עוד מעגלים. כפר יהושע תוכנן בצורה פתוחה, הצורה לא לגמרי מעגלית, אלא עם קצוות פתוחים, עם רחובות וקוים שנמשכים החוצה, שאפשר להגדיל אותם.

רעיון הבן הממשיך - נהלל לא הייתה אמורה לגדול, לפי תפיסת העולם של מייסדיה. התכנית הייתה שכל זוג הורים יומשכו ע"י בן ממשיך אחד. תמיד רק בן אחד יורש את המשק של ההורים, והבנים האחרים הולכים ומייסדים מושבים חדשים, וממשיכים את המפעל הציוני המתגלגל, וממשיכים ליישב את הספר החדש ולהרחיב את הארץ. לכן המושב היה אמור להישאר תמיד באותו גודל.

תנועת אוונגרד - התנועה הציונית הסוציאליסטית ראתה עצמה דינמית, בתנועה כל הזמן. הקרקע לא נחשבה דבר שצריך להיאחז בו. כיבוש ועיבוד הקרקע הוא חלק מהחזון הציוני, אך המייסדים לא בהכרח נשארים במקום, אלא עוברים למקום אחר כדי ליישם את הנסיון שנצבר במקום הקודם.

מושבי העובדים הפכו במשך הזמן לאחד הכלים לכיבוש הספר (הגבול). חלק ניכר מיישובי הספר- עוטף עזה וגבול הלבנון ועמק בית שאן וחבל תענך - הם מושבים שיושבו על ידי עולים מארצות ערב, בשנות ה-50, שנות העלייה ההמונית. שיטה זו התאימה להם יותר מהשיטה הקיבוצית, כי לא היה להם רקע סוציאליסטי.

עיר גנים – בקבוץ ובמושב לא היה צורך ברעיון הזה, כי בבסיסם היו יישובים כפריים, מוקפים בגינות ושדות ירוקים. רעיון של שכונות גנים תוכננו רק בערים, כדי ליצור ריאות ירוקות בתוך העיר.

הפסל 'יד לבנים' של בתיה ליזנסקי - זה אחד מתוך 6 פסלים של ליזנסקי, שעוסקים בנושא "יד לבנים", שמוצבים ברחבי הארץ. אפשר לעשות סיור של יום שלם בעמק של הנצחה ומורשת, בקיבוצים ובמושבים. במשמר העמק יש פינה יפה של הפסל זאב בן-צבי, חתן פרס ישראל, נקראת "פינת הגולה" – מונומנט מדהים שענייני השואה, שהוקם ב-1946, כשעוד לא היה המושג שואה. גם המרכז לאומנות בעין חרוד מתאים לנושא זה.

בתיה ליזנסקי היא פסלת מהאסכולה הציונית החדשה. כבר בעלייה השנייה קמו אמנים- ציירים ופסלים, כמו בוריס שץ שייסד את ביה"ס בצלאל בירושלים. הם טענו שבתנועה הציונית צריך לעסוק גם באומנות ציונית חדשה, ולא רק בחקלאות ובנייה. יש אסכולות אומנותיות שונות באירופה, במזרח הרחוק וכו'. כל אחד מהאמנים משך לכיוון שלו, והרעיון של בצלאל היה למשוך אליו אמנים יהודיים מאסכולות שונות, ולחבר אותן בתוך "בצלאל" למין אסכולה חדשה. למה בכלל צריך אסכולה כזו? אחד המרכיבים של התפיסה האנטישמית באירופה הייתה – יהודי מעצם טיבו לא יכול להיות אמן, כי האומנות היא פרי נשמה יתרה שיש לאדם. אדם יכול לשאוב אותה מהאמונה במשיח, במשיחיותו של ישו. בגלל שהיהודים פסלו את משיחיותו של האדון ולא האמינו בו, לכן הם לא יכולים לשאת נשמה יתרה, ויכולים להיות רק חקיניים עלובים של אומנות, אך לא יכולים להיות אומנים ויוצרים בפני עצמם.

התנועה הציונית רצתה להוכיח כאנטי-תזה, שהאמירות האנטישמיות כלפי היהודים מופרכות ולא נכונות. הציונות עשתה זאת גם ע"י הפיכת הפירמידה למצב נורמלי, שבבסיסה העובדים העמלים, ע"י החזרת היהודי לעבודת האדמה, ע"י החזרתו של היהודי לשאת נשק להגנה עליו ועל רכושו, וגם ע"י יצירת אומנות יהודית. בתחום האומנות עסקו בוריס שץ, אברהם מלניקוב (בנה את האריה השואג בתל-חי - זה אריה אשורי לכל דבר) וגם בתיה ליזנסקי.

בתיה ליזנסקי נולדה ב-1900 ברוסיה, עלתה לארץ ב-1910 (אחותה הצעירה של רחל ינאית בן צבי). יצאה ללמוד פיסול בברלין ובפריז בשנות ה-20. בכל הפסלים שלה יש השפעה ברורה של הפסל רודן. רודן פיסל את הפסל המפורסם של "האדם החושב". גם אצל ליזנסקי – יש הבעת פנים חזקה, דינמיות של הפסל, תנועתיות, טשטוש מסוים של קווי הגוף, ואמירה ברורה שאי אפשר לפסל כשמביטים בפסל.

מוטיב מרכזי אצל בתיה ליזנסקי – היא הכניסה כמעט בכל פסליה את שני הקטבים של התנועה הציונית: השלח והמחרשה. היא הפכה לנושאת הדגל של שני הסמלים האלה: יד אחת בחרב (נשק המגן) ויד אחת במחרשה, בחרמש או במעדר. איש העמל הוא גם איש המגן. בידו הקדמית מחזיק מגל, ובידו האחורית, המוסתרת מאחורי גבו, נושא את הנשק. יש פסלים שהסדר הפוך, כמו כאן: כאן הנשק מלפנים, כי זה פסל יד לבנים, וזה המוטיב המרכזי.

אצל ליזנסקי תמיד הגברים והנשים ביחד, מייצגת גם תפיסה פמיניסטית. הנשים הן חלק מהעמל וגם השמירה וההגנה. הפסל הכי מפורסם שלה הוא "אנדרטת שמירה ועבודה" בחצר חולדה, ליד בית הרצל – פיסלה אותה בשנות ה-30 לזכר אפרים צ'יזיק, איש ההגנה שנפל ב-1929 בהגנת חולדה. גם שם רואים גברים ונשים יחד, את האקדח והרימון מאחור והמעדר והמחרשה מלפנים, ואת ההבעה החזקה של הפנים. אחותו של צ'יזיק, שנפלה 9 שנים קודם בתל-חי, גם משולבת בפסל.

יש כאלה שאומרים שהסגנון דומה לאומנות הסובייטית, אך זה נכון במידה מוגבלת מאוד. פסלה יותר מעודנים, מאשר פסליו של נתן רפפורט יותר מזכירים אומונות סובייטית, כמו בנגבה ויד מרדכי, שמזכירים אסכולה סובייטית, הירוואית, עם דמויות ענקיות, ידיים גדולות, ושרירים חזקים. זה לא נכון בפסל מגילת האש, שנעשה בסוף ימיו, ושם הוא קצת התרכך.

בתיא ליזנסקי לא התחנתה מעולם ולא ילדה ילדים. הייתה סוציאליסטית, והקדישה את כל חייה לאומנות, מגוייית לרעיון הציוני. אישה קטנה וצנומה, אך פסלת בחסד עליון. רוב הפסלים שלה עשויים מאבן, ולרוב עשויים ממנוולט אחד – גוש אבן אחד. היתה מביאה את גוש האבן למקום הסופי, ושם עובדת עליו ומעצבת אותו. באנדרטת חולדה השיטה הזו עלתה לה במאמצים רבים, כי אי אפשר היה לשאת את גוש האבן הגדול מהרי ירושלים לחולדה, והיה צריך לנסר אותו לשניים. נפטרה בגיל 92 בשנת 1992 וזכתה בפרס ישראל לאומנות בסוף ימיה, ב-1985. זלמן שז"ר קרא לה "אחותנו הסגולה", כשכוונתו לאישה מרובת סגולות ותכונות טובות.

התפיסה הכוללנית של התנועה הציונית בארץ ישראל מיוצגת כאן ע"י האדריכל ריכרד קאופמן והפסלת בתיא ליזנסקי. לא רק העמל והעבודה והשמירה, אלא יצירת יהודי חדש, בכל המובנים וההיבטים. הרעיון הציוני היה שמתוך האדם היהודי החדש הזה יצמח העם היהודי החדש, וממנו תצא תורה לעולם חדש, זה יהיה חלק משינוי פניו של העולם כולו, חלק מהמהפכה העולמית. זו הייתה תפיסה אופטימית מאוד של תחילת המאה ה-20, בתקווה לעולם טוב יותר, גם מבחינה מוסרית ושוויונית, גם טכנולוגית, אדריכלית ואומנותית. כיום כבר יש תפיסה פוסט מודרנית, צינית ופסימית. חלק מהרעיונות האלה תורגמו וסולפו במאה ה-20 באירופה, וגרמו לאסונות גדולים ונוראים במלחמות.

נסיעה לתל שימרון

חוצים את כל המושב כפר יהושע, ממשיכים צפונה בכביש פנימי שנכנס לתוך רמת ישי, עד צומת ישי, שם פונים ימינה בכביש 75 עד צומת נהלל. בצומת ישר, וקצת אחריה שמאלה אל תימרת ותל שימרון. **מושב שדה יעקב** – מושב דתי, ראשון ויישובי הפועל המזרחי בארץ, של הציונות הדתית. הוקם ב-1927. נקרא ע"ש הרב יעקב ריינס, מייסד תנועת הפועל המזרחי. זה מבטא את הפלורליסטיות של התנועה הציונית. תוך 7-8 שנים הוקמו בעמק כל צורות ההתיישבות, מכל הזרמים.

רמת ישי – מושבה שהוקמה ב-1924, ע"י עולים מפולניה בעלייה הרביעית (עליית הפולנים, עליית גרייבסקי, עליית הקייסקים). הרעיון היה להקים מושבת טקסטיל. רכשו קרקע מחברת הכשרת היישוב והקימו את מפעל "הנולי". המקום נקרא ג'דה, כמו השם הערבי של הכפר שהיה כאן. חנקין קנה את אדמות ג'דה ממשפחת סורסקו שישבה כאן. הבית שלהם עדיין עומד, צמוד לכביש 75. כביש חיפה-ג'דה נסלל בשנות ה-20, כמו גם כביש טבריה-צמח, טבריה-טבחה.

המושבה לא הצליחה להתרומם, למרות הזרמת כספים של תורמים. אחד התורמים היה ישראל יהודה, עסקן ציוני שתרים כסף לבניית בתים במושבה ג'דה. שינוי שם המושבה "רמת ישי" הוא ראשי תבות של התורם. המושבה קיבלה הרבה תלונות מהיישובים הסוציאליסטים שמסביב. הקיבוצים והמושבים לא התלהבו מהיישובים הקפיטליסטים כמו ג'דה וגם כמו עפולה – בירת העמק, שהייתה אמורה לתת מענה עירוני להתיישבות הכפרית שמסביב. אך היא לא זכתה לשיתוף פעולה מהיישובים הסוציאליסטים. רמת ישי התפתחה רק אחרי קום המדינה, כשעולים חדשים רבים מתימן יושבו כאן. שיא הפיתוח היה בשנות התשעים, אז נוספו הרבה משפחות, בגל החדש של היציאה לפריפריה, ועידוד המעבר לצפון ולגליל. כיום יש גם מרכזי תעשייה גדולים, מרכזי קניות ובילויים.

מושב בית שערים – מדרום לכביש. הוקם לפני הגילוי של בית שערים הארכיאולוגית, שהיה ע"י אלכסנדר זייד בשנת 1926, ואז החלה חפירה ארכיאולוגית עם הכתובת "בית שערים". שם המושב נבחר כי ידעו שבת שערים הייתה באזור זה, גם לפי מכתבי יוסף בן מתתיהו, שכתב שיצא משימרון ופשט על מחסני המזון של הנסיכה ברניקי בבית שערים. לימים התגלה שהיישוב הקדום היה 7 ק"מ מכאן.

מנשייה-זבדה – יישוב בדואי מצפון לכביש. **מושב נהלל** – מדרום לכביש, בצורת מעגל שלם, במרכזו רואים סילו גדול. הוקם ב-1921. **בניין המשטרה הבריטית ליד נהלל** - הוקמה כדי ליצור חיץ בין ההתיישבות היהודית בעמק לבין היישובים הבדואים שמצפון. בית זרזיר היה אז היישוב הגדול ביותר, עם עוד כמה שבטים בדואים באזור: ערב אל-הייב, מזארין, כעביה, חגיירה, טבאש. בשנות ה-30 גבר המתח בין יהודים וערבים, פרצו מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. אז הבריטים יזמו את הקמת משטרת היישובים, שהורכבה בעיקר מנוטרים יהודים, שקיבלו משכורת מהמנדט הבריטי או מהסוכנות היהודית (שהוקמה ב-1929). הם תיפקדו כשוטרים בריטים, אך לא היה מספיק תקנים ותקציבים לממשלת המנדט, ולכן הסוכנות השלימה חלק מהסכום. שוויילי – קצין יהודי גרוזיני, סמל פרשים מצטיין, שניהל את המשטרה הרבה שנים. היה בעל יכולת בלתי רגילה של יצירת יחסים טובים גם עם ערביי האזור והצליח להשכין שקט ושלוש באזור.

תל שימרון

תצפית על נהלל : עלייה רגלית לראש הגבעה, ליד בית הקברות של מושב נהלל. תצפית אל כל עמק יזרעאל. תל שימרון נקרא גם תל שמעון, תל סימוניה. תל ארכיאולוגי עם חתך של כמה שכבות. האתר לא נחפר בצורה רצינית, אלא רק סקירה כללית ובה נמצאו חרסים מכל התקופות: החל בברונזה קדומה, ברונזה תיכונה ומאוחרת, התקופה הישראלית, והתקופה הפרסית. יישוב היה כאן גם בתקופה הלניסטית, רומית,

וביזנטית. היישוב ניטש בתקופה הערבית הקדומה ומאז אין כאן יישוב רציף. מאז כל המרחב הפך לנחלתם של שבטים בדואים.

שימרון מוזכר במכתבי תל עמרנה, מוזכר בתיאור מסע המלחמה של תחותמס השלישי, כאחת הערים שמקיפות את העמק.

בתקופת בית שני יש איזכור של יוסף בן מתתיהו, מפקד המרד בגליל: הוא כתב שבשנת 66 לספירה יצא מסימוניה (שימרון) ופשט על מחסני המזון של הנסיכה ברניקי בבית שערים. הוא לקח מהמחסנים תבואות ושמן וכי, הביא את השלל לשימרון ומכאן חילק את התוצרת בין יישובי הגליל שהתבצרו לקראת המרד. לא מסופר על קרב כלשהו שהתרחש כאן בתקופת המרד.

מיקום היישובים - רוב האתרים הארכיאולוגיים הגדולים הם לא במרכז העמק אלא במעטפת, בשוליים, כמו מגידו, יקנעם, בית שאן. הסיבות לכך הן:

1. כדי לא לבזבז אדמות חקלאיות איכותיות לצורכי בניה ומגורים.
2. מבחינה צבאית אסטרטגית לא כדאי לשבת בתוך העמק כי זו עמדה נחותה.
3. הבוץ הטובעני של העמק מקשה על מגורים ולא מאפשר תעבורה בימות החורף.

ראשוני המתיישבים הציונים בשנות ה-20 בנו מגלשות בוץ לחוף, שהיו רתומות לבהמות. אי אפשר היה לנוע בחורף בעזרת גלגלים. לילדים היו מכינים קביים מיוחדים כדי שיוכלו ללכת בבוץ העמוק.

עפולה יוצאת דופן - לעפולה יש יתרון אסטרטגי, כי היא יושבת במרכז של צומת הדרכים שחוצה את העמק. בנסיעה לכל מקום בעמק צריך לעבור בעפולה, ולכן תמיד היה שם מאחז כלשהו, הייתה שם תחנה של רכבת העמק, ושם הוחלט להקים את בירת העמק. אבל בעת העתיקה לא היה בעפולה שום יישוב משמעותי.

מקור השם נהלל - בתנ"ך מוזכר נהלל ברשימת נחלות השבטים, בשבט זבולון. יהושע יט, טו: "וַיִּקְטַח וְנָהַל וְשִׁמְרוֹן וַיְדַאֲלָה וַבֵּית לָחֵם עָרִים שְׁתַּיִם עֶשְׂרֵה וְחֻצְרֵיהֶן". בתקופת המשנה השם השתבש והתגלגל לשם מהלול. בתקופה הממלוכית או העות'מנית הוקם באזור כפר שנקרא מעלול. הכפר ניטש ב-1948, ושרידיו נמצאים עד היום, עם שתי כנסיות-קתוליות ויוונית אורתודוקסית.

רכישת האדמות - בראשית שנות ה-20 החלו אנשי התנועה הציונית, ובעיקר יהושע חנקין, שהיה הנציג לענייני הקרקעות של המשרד הארצישראלי, לבצע רכישת קרקעות בהיקף גדול במרגי איבן עמר = עמק יזרעאל. בין היתר רכשו את גוש הגושים: גוש העמק המערבי, גוש נוריס = העמק המזרחי.

גוש מהלול הפך למרכז ההתיישבות באזור המערבי: נהלל, כפר יהושע, ועוד קיבוצים ומושבות. **גוש נוריס** הפך לעמק חרוד - לאחר שבו התיישבו אנשי גדוד העבודה בעין חרוד ותל יוסף.

משנות ה-30 ועד קום המדינה הושלמה קניית כל הקרקעות בעמק. בשלב הראשון בשנות ה-20 נרכשו 75,000 דונם, ועד קום המדינה השלימו רכישה של מעל 200,000 דונם בכל העמק. היישוב היהודי הפך ליישוב רציף, והתרחב גם לאזורים שהיו קודם ריקים מהתיישבות, גם מערבה וגם מזרחה לעמק בית שאן (תל עמל, מעוז חיים, טירת צבי וכו').

מקורות מים - יש בסביבות הגבעה כמה מעיינות, ובעמק יש הרבה מי תהום זמינים. לא ידוע אם היה כאן מפעל מים בעת העתיקה, כי לא חפרו את האתר.

"שיר העמק" של נתן אלתרמן משנות ה-30, מתאר את גבולות העמק בזמנו: מבית אלפא עד נהלל...

מילים: נתן אלתרמן, לחן: דניאל סמבורסקי, שנת כתיבה: 1934:

בָּאָה מְנוּחָה לְיָגֵעַ וּמְרָגוּעַ לְעֵמֶל. לֵילָה חֹרֵר מִשְׁתַּרְעַע
עַל שְׁדוֹת עֵמֶק יִזְרְעֵאל. טַל מְלֻמְטָה וּלְבָנָה מֵעַל, מִבֵּית אֶלְפָּא עַד נְהַלֵּל.

מַה, מַה לֵּילָה מְלִילִי? דְּמָמָה בִּיזְרְעֵאל.

נִימָה עֵמֶק, אֶרֶץ תְּפֹאֲרֹת, אֲנִי לָךְ מִשְׁמֵרֵת.

יָם הַדְּגָן מִתְנוֹעֵעַ, שִׁיר הַעֵדֶר מְצַלְצֵל, זוֹהֵי אֶרֶץ יְשׁוּדוֹתֶיהָ,

זֶהוּ עֵמֶק יִזְרְעֵאל. תִּבְרָךְ אֶרֶץ וְתִתְהַלֵּל מִבֵּית אֶלְפָּא עַד נְהַלֵּל.

מַה, מַה לֵּילָה מְלִילִי...?

אֶפְלָ בְּהַר הַגְּלִבּוּעַ, סוּס דוֹהֵר מְצַל אֶל צַל. קוֹל זַעֲקָה עֵף בְּבוֹהַ,

מִשְׁדוֹת עֵמֶק יִזְרְעֵאל. מִי יָרָה וּמִי זֶה שֵׁם נָפֵל בֵּין בֵּית אֶלְפָּא וְנְהַלֵּל?

מַה, מַה לֵּילָה מְלִילִי...?

משה סמילנסקי, דודו של ס. זיהר, כתב קטע על עליית הקרקע בנהלל: "שלושת המרגלים של נהלל":

"שלושה הלכו לחקור את המקום. היו ימי חורף תר"פ (1920), ימים זועמים, רוח מזרחית מרגיזה נושבת בכוח. מישור רחב משתרע בין הרים גבוהים שעל צלעותיהם נרדמו כפרים בשיממונם. השלושה מתהלכים על פני המישור, תאבי עבודה ותאבי התיישבות. טיילו על פני המישור לאורכו ולרוחבו, ירדו נחלים, עלו גבעות, העיניים נעוצות בקרקע, מסתכלים בצמחים, בשלף, בקוצים ובשיחים. הם ראו את האדמה כי טובה היא, הם חקרו את הביצות, את מוצאן ואת

מבואן ואת מידתן. הלב מלא תקווה ופחד חליפות. פחדו מפני כישלון. הקדחת ואחריה שחור השתן ואחריו...בדרכם פגשו זקן אחד בן המקום. שאלוהו: מה החורבות האלה בסביבה. ענה ואמר להם כי יישובים היו כאן, והוא זוכרם עוד מימי ילדותו. התושבים מתו, היישובים נחרבו, הרוח רעה, המים רעים, השותה את המים יצפה, ומקץ 3 ימים ימות ואיננו. השלושה עלו למעלה אל גבעה אחת חשופה (תל שימרון) זרועה אבנים ושיחים. מתחילה לא ידעו מה האבנים

האלה, אך עד מהרה הרגישו רגליהם דורכות על קברים. רגע עמדו תחתיהם בלי זוז. העבירו את עיניהם על פני הגבעה, והנה בית קברות. נדהמו, מילים נעתקו מפייהם, לעיניהם השתרע עמק דשן רחב ידיים, ורגליהם דורכות על קברים נשכחים. מוות רחש חלל העולם מסביב. החרישו, הצעיר שבהם לחש: הן חפצי חיים אנו. אחריו השני גור: בוא

נתיישב. השלישי הציע תכנית לייבוש הביצות. על לב שלושתם עלה זכר חדרה וביצותיה. כשירדו מעל הגבעה ידע ליבם: קום יקום כאן ייבנה יישוב."

כנראה השלושה האלה הם מייסדי נהלל: אליעזר יפה, אליעזר שוחט, אלעזרי וילקנסקי (וולקני).

שלושת ה"מרגלים" האלה יצרו את הרעיון של הקמת נהלל - מושב העובדים הראשון.

השם נהלול (גוש מהלול) - מופיע בישעיהו ז, יח-יט: וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא, וְיִשְׂרָאֵל יְהוּה לְבָבוֹב, אֲשֶׁר בְּקִצְחָהּ, יֵאָרִי מְצָרִים; וְלִדְבוּרָהּ-אֲשֶׁר, בְּאֶרֶץ אֲשׁוּר. יֵט וַיָּבֹאוּ וְנָחוּ כְלָם בְּנַחְלֵי הַבְּתוֹת, וּבְנִקְיֵי הַסְּלָעִים; וּבְכָל הַנְּעֻצּוּצִים, וּבְכָל הַנְּהַלְלִים. בְּמִילוֹן אֲבָן שׁוֹשֵׁן נְהַלּוּלִים וְנַעֲצוּצִים מוֹגְדָרִים כְּמִינֵי קוֹצִים. הַחִיילִים יֵשְׁבוּ בְּצַל, תַּחַת

הנהלולים ותחת הנעצוצים. נוגה הראובני, אחד מגדולי חוקרי הבוטניקה בארץ בהקשר המקראי והתלמודי - טען שנהלול זה אלון תבור ונעצוץ זה אלון מצוי, שבצילם החיילים ישבו. ההסבר שלו - אצל חז"ל מילים זה

שם נרדף לאלון. גם בערבית הבדואית מלול זה אלון תבור. בלוט זה שם כללי לאלון, סינדיאן זה עוד שם לאלון. נהלל זה שם ישוב מקראי, ואולי נקרא כך בגלל האלונים הנפוצים בסביבה. נעצוץ מתאים להיות אלון מצוי כי העלים גילדניים עם קוצים בקצוות.

הקבוץ הראשון הוקם במקביל לכך - קבוצות פועלים בכביש טבריה-צמח הקימו את גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, במלאת חצי שנה לנפילת טרומפלדור. קבוצות אנשי גדוד העבודה התיישבו ליד מעיין חרוד והקימו ב-1921 את עין חרוד ואת תל יוסף, לפי רעיון של שלמה לבקוביץ(לביא) - הקבוץ הגדול והגדל. **שלוש מפלגות פועלים היו אז בארץ:**

1. **פועלי ציון** - נוסדה עוד ברוסיה, מפלגה בתפיסה מרקסיסטית, נוסדה ע"י דב(בר) בורוכוב (שלא עלה ארצה). היא שילבה שני רעיונות שלכאורה לא מסתדרים יחד: לאומיות ציונית וסוציאליזם מרקסיסטי. דגלו בגישתו של מרקס: יצר לב האדם רע מנעוריו, וצריך ליצור חברה תקנונית, השוויון חייב להיות כפוי, כל הדברים צריכים להיות ברורים וחדים, צריך להוציא מידי האדם את ההחלטה לגבי גורלו. אם ניתן לאדם להחליט, יחזור המצב של מנצלים ומנוצלים.

הם אלה שייסדו את הקיבוץ הגדול והגדל, עם תקנון מפורט וברור. השוויון נקבע בתקנונים כתובים, הילדים גדלים בבתי ילדים עם טיפול מקצועי, כי לא סומכים מספיק על ההורה שיוכל לתת להם חינוך אמיתי וטוב. הקיבוץ שאף לגדול ולגדול כדי שכל הארץ כולה תהפוך לעין חרוד אחד גדול - זו תנועת הקבוץ המאוחד. רק עין חרוד נקרא קיבוץ, וכל השאר נקראו משקים, כי היו מן שלוחות של עין חרוד. עין חרוד נחשבה לירושלים החדשה - "מעין חרוד תצא תורה". גם בן גוריון היה בהתחלה במפלגה זו, אך בהמשך שינה את תפיסת עולמו, ואימץ השקפה ממלכתית, כי עמד בראש המדינה, ואימץ את כל הזרמים.

2. **הפועל הצעיר** - נוסדה בארץ, ברמלה. אפשר לכנות אותה: סוציאליזם לייט. בהתחלה הם לא רצו להגדיר עצמם סוציאליסטים, וסירבו להשתתף באינטרנציונל הסוציאליסטי. הושפעו מזרמים רומנטיים שהתפתחו ברוסיה ובעוד מקומות באירופה. טולסטוי היה אחד המשפיעים על אהרון דוד גורדון, מחלוצי העלייה השנייה. הרעיונות היו: שינוי נפשו של היהודי מבפנים, אמונה עמוקה בטיבו של האדם, מחשבה שיצר לב האדם טוב מנעוריו, שאפשר ליצור חברת מופת קטנה ואידיאלית שמתבססת רק על עבודת האדמה, ומהווה חלופה לתא המשפחת. מן עולם חדש ואוטופי, מתוך רעיון שהאדם טוב מנעוריו. רק תן לו את התנאים הבסיסיים והוא יהיה אדם מוצלח וייצור גם חברה טובה.

הם אלה שייסדו את דגניה, הקבוצה הקטנה והאינטימית, ללא תקנון, ללא לינה משותפת. הילדים ישנו אצל ההורים, כי ההורים מספיק טובים כדי לחנך את ילדיהם ברוח סוציאליסטית ואוטופית.

3. **מפלגת הבלתי מפלגתיים** - בראשות ברל כצנלסון, ניסתה כל הזמן לחבר בין הקצוות של שתי המפלגות האחרות.

רעיון המושב נוסד מתוך אותה קבוצה של מקימי דגניה (הפועל הצעיר), כי חלק מהאנשים בדגניה החליטו שלא מתאים להם השיתוף הטוטלי הזה: "משרוך נעל ועד חולצה- בכל נחלוק בנפש חפצה." זה מתאים רק לחלק מהאנשים, ולא לאחרים. הם רצו לאכול בבית ולא בחדר אוכל, רצו להשאיר קצת אוטונומיה בקשר לבחירת סוג העבודה. הם עדיין חשבו שצריך לשמור על שוויון בסיסי בין האנשים, הקרקע צריכה להישאר קרקע לאום ולא קרקע פרטית. 80% ממרכיבי החיים יישארו משותפים: חינוך, בריאות, קנייה ומכירה. 20% יהיה פרטי - כדי שלכל אחד תהיה מידה מסוימת של עצמאות.

מושב העובדים - ראשוני נהלל הגיעו בחלקם מדגניה, חלק מכינרת, וולקנסקי הגיע מכיוון החקלאות/אגרונומיה. היהודי לא יחזור להיות סוחר קטן, אלא הכל ייעשה דרך ארגוני הקניות של ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, המשביר המרכזי, תנובה וכו'. היהודי במושב ידבר רק עברית, העבודה תהיה עבודה עצמית ללא שכירים. במושב רעיון זה נשמר יותר זמן מאשר בקיבוצים. כל הכללים האלה יוצרים בהכרח שוויון כמעט בכל, עם הבדלים קטנים בין המשפחות.

ערבות הדדית משפטית היא אחד העקרונות החשובים במושב. אם אחד קורס כלכלית, הוא נשען על מוסד הערבות ההדדית, על הקופה המשותפת של האגודה השיתופית של המושב. כל הכסף נמצא במרוכז באגודה השיתופית. בקיבוץ לא צריך לנסח ערבות הדדית, כי הכל משותף בכל מקרה.

כל זמן שכולם הסכימו לתנאי היסוד האלה - הרעיון עבד יפה. אך כשחלפו שנים, קם דור שלישי ורביעי שלא הסכימו לתנאי הערבות ההדדית, זה הפך לאחת מאבני הנגף הגדולות שגרם לקריסת הרעיון של מושב העובדים: אדם אמר שהוא ואביו ומשפחתו היו בפלוס כל השנים והרוויחו כסף לקופת האגודה, אך השכן לידו וגם אביו וסבו היו במינוס ונתמכו כל השנים ע"י האנשים הרווחיים. זה גרם לקריסת מושב העובדים, כמו שזה גרם גם לקריסת רוב הקיבוצים השיתופיים, שהפכו לקיבוצים מתחדשים (מופרטים).

תמיד היו ויכוחים בין הזרמים השונים: אנשי דגניה אמרו: דגניה ונהלל שתיהן מוצאן ממעיין טהור אחד. אנשי דגניה ראו את אנשי נהלל בכבוד, כי יצאו מאותו רעיון שלהם. אנשי עין חרוד היו מעקמים פרצוף ואפילו יורקים יריקה טובה לשמע השם נהלל, כי מבחינתם הסוציאליזם הטוטלי הוא נר לרגליהם, ויצור הכלאיים של מושב עובדים, עם משק פרטי - נראה להם דבר שלא ייעשה.

בעמק המזרחי - בעיקר קיבוצים. לעין חרוד, עם לבקוביץ וטבנקין, הייתה השפעה חזקה בעמק חרוד, ולכן לא קמו שם מושבים אלא רק קיבוצים. כשהוקם שם כפר יחזקאל - הוא נחשב כבשה שחורה בתוך העמק המזרחי הטהור.

בעמק המערבי קמו בעיקר מושבים סביב נהלל: כפר יהושע, שדה יעקב ועוד, וגם כמה קבוצות וקיבוצים: קבוצת גניגר.

מושב נהלל ישב בהתחלה על תל שימרון, ומייסדיו עבדו על ייבוש ביצות העמק: ביצת מעלול. המלריה קיננה בביצות וגרמו למחלות ולמוות. אחרי חצי שנה של ייבוש - ירדו לעמק והחלו לבנות את בתי הקבע. אז הגיע לכאן ריכרד קאופמן ורופין נתן לו לתכנן את בניית נהלל. כך הוקם המעגל המושלם.

במאורעות 36-39 שימש תל שימרון לעמדת הגנה לאנשי נהלל, הדימו עמדת בטון שעומדת עד היום. זה שימש חלק מחגורת ההגנה של נהלל. העמדה צופה אל הכפרים הבדואים מסביב, שהיו הרבה יותר קטנים ומפוזרים, אך משם הייתה סכנה של תקיפה. ישבה כאן כיתה או מחלקה ששמרה מפני תקיפה.

במרץ 1938 יצאה מכאן פלוגה מאנשי נהלל לבנות את חנייתה, והיו חלק מגדוד הכיבוש הגדול שעלה לחנייתה. **מעברת נהלל**, מעברה שהייתה כאן בשנות ה-50. רואים משטחי בטון על הגבעה, שעליהם עמדו אוהלים. חלק מהאנשים עברו לרמת ישי, מגדל העמק, ועוד.

אתרים מעניינים בתוך מושב נהלל: הסליק של עופר אבידוב – צאצא של יאני אבידוב, שם הוא גם מספר על משפחתו, על השבת התמר.

שיטה מלבינה (אקציה אלבינה) - החורשה למרגלות התל – מין שהגיע מאפריקה והתגנב לאט לאט לארץ. זה המקום הצפוני ביותר בעולם שאליו הוא הגיע, וזה אחד הריכוזים הגדולים שלו בארץ. הריכוז של שיטה מלבינה היותר דרומי – בנחל תבור ליד כוכב הירדן. יש עוד ריכוזים בדרום, בעמק האלה ליד נתיב הלי"ה, וגם ליד אשדוד, סה"כ 8 ריכוזים בארץ. בכל ריכוז כזה יש עצים בודדים או חורשה גדולה כמו כאן. מקור השם שלה כי היא מלבינה בחורף, כי קר לה כאן לעומת אפריקה. בחורף היא משירה את עליה והענפים הבהירים נראים לבנים.

בבדיקה של בוטנאים בארץ הסתבר שבכל ריכוז כזה - כל העצים נושאים אותו מטען גנטי. כלומר כל העצים בחורשה הזו מקורם מעץ אחד בלבד. זה אומר שדרך הריבוי היא רק ריבוי וגטטיבי – ריבוי מתוך קנה השורש או חוטרים, ולא רבייה מינית ע"י זרעים, ולכן כל העצים הם העתק מדויק של העץ הראשון. המשמעות היא שבדרך כלשהי בעבר התגלגלו לארץ 8 זרעים מאפריקה, ע"י ציפורים, ע"י בעלי חיים שנדדו ונשאו אותם במעיהם. הזרעים האלה נבטו, כל אחד במקום אחר, וכל עץ היה מספיק רחוק מהאחרים כך שלא נוצרה הפרייה הדדית, ולכן הם הפעילו מנגנון של אי סבילות עצמית (העץ לא סובל את עצמו ולא מזדווג עם עצמו). הדרך היחידה שלהם להתרבות בארץ היא ריבוי וגטטיבי.

בית הקברות של נהלל

אליעזר שוחט – אחיו של ישראל שוחט. שני אחים שכל אחד הלך לכיוון אחר. אליעזר היה מתון ובהר בשוציאליזם לייט של הפועל הצעיר, והקים את מושב העובדים - נהלל. התחתן עם חנה מייזל, אגרונומית שהקימה את חוות העלמות בכינרת ב-1911, וניהלה אותה עד 1917. מייזל הגיעה עם אליעזר שוחט לכאן והקימו את נהלל. היא הקימה בנהלל ביי"ס חקלאי לבנות, שאח"כ הפך לבי"ס חקלאי כללי, והיא ניהלה אותו עד 1968, 4 שנים לפני מותה. הם נחשבים אחד הזוגות המלכותיים של תנועת ההתיישבות.

ישראל שוחט, אחיו, היה מרקסיסט, מפועלי ציון, ממקימי הקבוצה של כפר גלעדי, וכשהוקם גדוד העבודה הוא הצטרף לגדוד כדי למשוך את הגדוד לכיוון פרו-סובייטי. הוא שלח שליחים לברית המועצות וניסה לשכנע קצינים בצבא האדום לאמן בחורים יהודים מהארץ כדי שיגיעו לקצונה, ויהיו זרוע של הצבא האדום בארץ. הוא שלח צעירים ללמוד טייס בצרפת כדי להקים חיל אוויר יהודי מרקסיסטי בשירותה של ברית המועצות. הוא איים על בן גוריון שניסה לסטות מהדרך שלו, ואיים עליו שאם יגיע לכפר גלעדי – דמו בראשו. אשתו הייתה מניה שוחט.

יוסף יעקובי ודוד יעקובי - אב שנרצח עם בנו בנהלל בשנת 1933, כשפצצה הוטלה לתוך ביתם מן החלון וקטלה אותם בזמן מנוחה בסוף יום העבודה. המשטרה הבריטית הגיעה לבדוק ולחקור, והביאה גם מעבדה לזיהוי פלילי. בדקו את שרידי הפצצה, ומצאו "מופה"- הברגה של צינור עשויה ברונזה, ועליה מצאו אותיות ביפנית. חיפשו מי יבא צינורות מיפן, ולבסוף הגיעו לסוחר יהודי ביפו, שקנה 25 מופות כאלה מיפן והן הגיעו בדואר ים. הוא השתמש בחלקן ומכר את השאר. הוא היה מסודר ורשם למי מכר כל דבר. התברר שמכר אותן לבוני פרימוסים בעיר התחתית של חיפה. השוטרים הגיעו לסדנה הזו בחיפה, ושם מצאו את איבריהם הגדול, שהיה מרכיב את המופות. לאחר חקירה בלחץ גדול – הודה שהוא בנה את הפצצה וזרק אותה לתוך הבית בנהלל. לא הסכים לומר מי שלח אותו, וכנראה גם לא ידע מי נתן לו את ההוראה, כי היה מידור רציני.

שייח עז א-דין אל קאסם - הוא שעמד מאחורי הפיגוע הזה. מוצאו היה בעיירה גיבלה בחוף סוריה. למד לימודי דת במצרים, והחל לפתח תפיסה אנטי אימפריאלית. אירגן משלחת של ערבים צעירים ללוב כדי להילחם בפלישה האיטלקית שם. נלחם גם בצרפתים שהשתלטו על סוריה ולבנון. הוטל עליו גזר דין מוות בסוריה, ולכן ברח והתמקם בחיפה, והפך למטיף במסגד איסתיקלל. בשנות ה-20 וה-30 הוא פיתח את תורת השלבים: 1. הכשרת לבבות ברוח האיסלם הקיצוני. 2. יציאה לפעולות גרילה וטרור זעירות. 3. יציאה למרד גלוי נגד הבריטים והצרפתים. הוא יצר מערכת מרשימה של כוחות ממודרים, ביחידות קטנות שלא הכירו זו את זו. איש לא ידע מי נתן את ההוראות. לכן הבריטים לא הצליחו לתפוס את השייח בעצמו. אחרי הרצח בנהלל השייח הבין שהוא בסכנה, והורה לאנשיו לרדת למחותרת. בסוף 1935 סבלותו שוב פקעה, כשראה את העלייה החמישית ההמונית מגרמניה, פולין ורוסיה. הוא יצא לסדרת פעולות נגד בריטים ויהודים, ביניהן רצח של סמל משטרה יהודי ממשטרת שאטה, משה רוזנפלד, שנרצח בעמק הנעלם ליד הגלבע, לאחר שיצא למרדף אחריו. הבריטים יצאו למרדף גדול אחרי החוליה, ולבסוף נהרג בקרב עם הבריטים בצפון השומרון, ונקבר בנשר. מרגע מותו הוא הפך לגיבור וקדוש בעיני הלוחמים האיסלאמיים, ועד היום יש גדודי עז א-דין אל-קאסם. אחרי הריגתו של השייח – בן גוריון נאם בהסתדרות, ואמר: עכשיו גם לערבים יש תל-חי וטרומפלדור שלהם. בן גוריון ראה את ההיסטוריה בעיני רנטגן, והבין כבר אז שזה יהיה סמל לשנים רבות, בנרטיב הפלשתינאי.

יצחק אלעזרי וולקני (וילקנסקי) – אגרונום, חוקר בוטניקה בארץ, איש העלייה השנייה, שהחל לפתח את רעיון המשק האינטנסיבי בשנות ה-20. עד ימיו המחשבה הייתה שצריך 250 דונם כדי לפרנס משפחה מגידולי פלחה, וכמה עשרות דונם אם זה גידול מטעים. הוא פיתח גישה שבה מגדלים גם גדולי שדה, גם מטעים, גם משק חי קטן, וכך יש עבודה כל השנה, וענף תומך בענף, כך שיש מספיק יבול, חלב וביצים כדי לפרנס משפחה משטח לא גדול. הגישה הזו תרמה לפיתוח מושב העובדים, שבו יש שטחים די קטנים לכל משפחה, שכל משפחה בוחרת מה לגדל בו. זה נחשב משק אינטנסיבי שכל משפחה עצמאית בגידולים שלה, ומרוויחה לעצמה. אלעזרי, יחד עם אליעזר שוחט ואליעזר יפה – כתבו את החוברת: "לייסודו של מושב העובדים"- שבה רשומים העקרונות של המושב. רעיון הבן הממשיך התווסף יותר מאוחר לרעיונות הבסיסיים. על שמו נקרא מכון וולקני, שעוסק במחקר ופיתוח זנים חקלאיים. גם בנימין וולקני, הבן שלו, היה חוקר ימי וגילה אורגניזמים חיים בים המלח – אצות שבונות את השלד שלהן מצורן ולא מקלציט.

משה דיין - אחד מהבנים המפורסמים של נהלל. נולד ב-1915 בדגניה, ועבר לכאן עם הוריו כילד בן 6- שמואל ודבורה דיין, שהיו בין מייסדי נהלל (קבורים שאותה שורה). את כל ילדותו ונעוריו בילה בנהלל. התגייס להגנה ולפלמ"ח בגיל צעיר, ב-1948 היה מג"ד של גדוד הקומנדו בחטיבה 8, השתתף בכיבוש לוד ורמלה עם ה"נמר" – משוריין מפורסם. הוא דילג בסולם הדרגות (עקף את רבין ויגאל אלון שהיו מעליו ב-48) והיה רמטכ"ל כבר באמצע שנות ה-50, בפעולות התגמול ומבצע קדש, בעיקר בשל יכולתו ללכת עם בן גוריון. יזם את יחידה 101 יחד עם אריק שרון. בשנות ה-60 הוא הצטרף למפלגת רפ"י הקטנה של בן גוריון, אך נקרא להציל את העם ולהיות שר בטחון ב-67, ימים ספורים לפני המלחמה. לכן דיין קטף את כל התהילה, למרות שאשכול ורבין הכינו את הצבא למלחמה במשך שנים. אחד האנשים המזוהים ביותר עם החברה הישראלית, הוא הפך בכל העולם לסמל עם הרטייה שלו. במלחמת יום כיפור היה עדיין שר ביטחון בממשלת גולדה מאיר, והמחדל וההפתעה נזקפו גם לחובתו. אז הוא אמר את המשפט הנורא: אנחנו צפויים לחורבן בית שלישי... דיין יצא מהקופסה והצטרף ב-1977 גם לממשלת בגין, כשר חוץ. כך הפך גם לאחד מאדריכלי השלום עם מצרים. הוא הצטיין ביוזמה שלו, ביכולת הפיקוד ובאומץ לב, ובמחשבה הלא שגרתית שלו. הוא ידע לחשוב מחוץ לקופסה וזו הייתה גדולתו. דיין מת מסרטן ב-1981 בגיל 66, יחסית צעיר לכל מה שהספיק בחייו.

לא הזכרנו את נושא חיבתו לפריטים ארכיאולוגיים, חיבתו לנשים, התסבוכת המשפחתית וכו'.
אילן רמון – טייס בחיל האוויר שעשה את רוב השירות בבסיס רמת דוד הסמוך, וזה האזור שעיצב אותו. השתתף בתקיפת הכור האטומי בעירק ב-1981, והיה הטייס הכי צעיר, שלא היה נשוי אז, ויצא במקום אחורי, הכי מסוכן במבצע. ההנחה הייתה שלא כולם יחזרו בחיים משם, ולשמחתנו כולם חזרו בשלום. נשא בגאווה את התואר האסטרונוט הישראלי הראשון, הצטרף למעבורת החלל קולומביה ב-2003. רובנו זוכרים את השידור החי מהנחיתה על כדור הארץ, כשהמעבורת התרסקה בכניסה לאטמוספירה, התפרקה לאלפי רסיסים וכל הצוות נהרג. על המציבה יש סמל של חיל האוויר וגם של נאסא ושל המעבורת שבה נהרג.
אסף רמון – בנו של אילן ורונה רמון, סיים בהצטיינות את קורס טיס, ובשנת 2009, באימון מעל הר חברון-מטוסו התרסק והוא נהרג. זו טרגדיה שקשה מאוד לעכל ולתפוס.

במרכז מבקרים החדש של מכתש רמון – מונצחים גם אילן ואסף רמון, למרות שהקשר הוא רק השם.
מוזיאון חיל האוויר בבסיס רמת דוד – מרשים ויפה, מנציח גם את אילן רמון. אפשר לבקר שם בתיאום מראש עם דובר צה"ל, עם הדרכה מקומית. הבסיס הוא במקור בסיס בריטי, הוקם במלחמת העולם השנייה, כדי לפזר את המטוסים בכמה בסיסים. נקרא ע"ש ראש ממשלת בריטניה דיוויד לויד ג'ורג', שבזמנו הייתה הצהרת בלפור. יש בו גם מוצגים מימי המנדט. רואל דאל נשלח במטוס לאתר מקום מתאים לבסיס, הם טסו מעל שדה תירס בעמק ונחתו כאן. קבוצת ילדים רצה אחריהם בשדה, קבוצה של "כפר הפושעים" – פנימייה של עליית הנוער – ילדים שנשלחו ע"י משפחות מאירופה או ילדים שהצילו מהמלחמה. בין השאר היו גם עבריינים צעירים שהובאו לארץ, וכאן הקימו עבורם כפר טיפולי, עם ליווי של פסיכולוג, כדי להפוך אותם לאנשים נורמטיביים.

נסיעה למרחביה

הגעה: בצומת נהלל שמאלה (דרומה) לכביש 73, לכיוון עפולה. עוברים את הקיבוצים רמת דוד, יפעת, גבת, שריד, גניגר. ימינה בצומת עדשים לכביש 60, עוברים את המושב תל עדשים, כפר גדעון ובלפוריה, ושמאלה בעיר עפולה, ופונים שמאלה לכביש 71 (לכיוון בית שאן). בקצה העיר כניסה שמאלה לקבוץ מרחביה. בדרך למרחביה:

קבוץ יפעת – יש בו מוזיאון של ההתיישבות בעמק, עם הדרכה מקומית, כולל אפשרות של שחקנים עם משחק תפקידים. תצוגה יפה שמציגה את העלייה השנייה והשלישית, סלילת הכבישים, עבודת נשים, חדר האוכל, בתי הילדים, בריאות ורפואה בתקופה ההיא, שבה הייתה תמותה רבה של ילדים ממחלות. ביקור במוזיאון הזה הוא לפחות בין שעה וחצי לשעתיים (לא נכנסנו), ואי אפשר פחות.

תימרת – בשנות ה-30 היה כאן היישוב תימורים. בגלל מחסור בקרקעות בעמק, נאלצו המתישבים לעזוב בשנות ה-50 ועברו למושב תימורים הנוכחי, בדרום(ליד קסטניה). בתכנית המצפים הוקם כאן היישוב הקהילתי תימרת, שמשמר את השם המקורי. כיום זה יישוב מוצלח ואטרקטיבי.

גוש הרי נצרת – מצפון לכביש, הוא כבר גליל תחתון מרכזי, וזה הגבול הצפוני של העמק המערבי.
תל עדשים – מושב שהוקם ב-1912 ע"י גרעין שישב קודם באום גיוני, עברו ב-1910 ל"פולה" ואז עברו לכאן, לתל עדס. אז חנקין החל ברכישה קטנה של קרקעות, חלקה אחת כאן וחלקה אחת בפולה- היא מרחביה. הם קראו לעצמם קבוצת הכיבוש – אנשי הסתדרות החורש, שקיבלו מרופין את הזכות לחרוש באום גיוני, ואח"כ הציע להם להתיישב כאן. הם לא רצו להתיישב ולהסתאב אלא רצו להמשיך לכבוש מקומות חדשים. חלקם הקימו את אגודת השומר, וב-1916 הקימו את כפר בר גיורא, שהפך להיות כפר גלעדי.

מושב בלפוריה – ע"ש ארתור גיימס בלפור. השטחים החקלאיים מסביב שייכים לבלפוריה ולקיבוץ מרחביה. בשנים האחרונות העבירו חלק מהשטחים לעיר עפולה, תמורת פיצוי.

עפולה – קמה ב-1924 ונשתלה לתוך אזור חקלאי. תוכננה ע"י קאופמן בצורת מעגל, אך הייתה לה בעייה להתפתח כי כל השטחים מסביב היו של הקיבוצים והמושבים. גבעת המורה(עפולה עילית) הוקמה על הגבעה בשנות ה-50, בזמן קליטת כל העולים החדשים, כי לא היה שטח אחר. בשנים האחרונות עפולה מתחברת סוף סוף לשכונת גבעת המורה, ונוצר רצף עירוני אחד.

כשעפולה קמה, בעידודו של רופין, על אדמות הלאום, הוקמה ע"י קהילת ציון – עולים מארה"ב ועוד מקומות. היא נועדה להיות עיר העמק, ולתת לכל היישובים החקלאיים שירותים של שיווק ואספקה, מרפאה וכו'. אבל בעמק הייתה אוירה מיליטנטית סוציאליסטית, ועפולה נחשבה נטע זר בעמק של הקבוצות, הקיבוצים והמושבים. לכן הם לא השתמשו בשירותי העיר החדשה, הם דילגו עליה והקימו את כל מרכזי הקניות והמכירות בחיפה או בתל אביב. עפולה נשארה עיירה מדשדשת וקפואה במקומה, ולא התפתחה לעיר של ממש. רק אחרי קום המדינה, עם גלי העלייה הגדולים, העיר החלה להתפתח בקצב סביר. עד היום יש כאלה שרואים בה את החור שבקצה הסרגל (כביש הסרגל...).

בית חולים העמק - אחד המוסדות שכן הצליחו בעפולה. הוא החל במעין חרוד, ועבר לעפולה. כיום הוא בית חולים מרכזי לכל האזור.

מרחביה – יש שני יישובים באותו שם: מושב עובדים וקיבוץ של השומר הצעיר. הקבוץ הוקם ב-1929 והיה הליבה של תנועת השומר הצעיר/הקבוץ הארצי למרות שהקבוץ הראשון של השומר הצעיר הוא בית אלפא, שהוקם ב-1922). כאן חי מאיר יערי, המנהיג והאידיאולוג של התנועה, כאן הייתה מערכת העיתון "על המשמר", אך כיום הקיבוץ עבר הפרטה מוחלטת, ובעצם כיום דומה לקואופרציה... ליד החצר יש שרידי מצודה צלבנית עם חפיר, שנכבשה ע"י סלאח א-דין האיובי, אחרי קרב קרני חיטין.

חצר מרחביה

הקואופרציה הראשונה (בקיבוץ מרחביה)

החצר במרחביה הפכה לאתר מוסדר, שכולל את החצר עם כמה בתים שמסביבה, שהפכו למוזיאון. האסם - מרכז מבקרים (6), הבית הגדול - תולדות הקואופרציה במרחביה (5), אחד הבתים מוקדש למאיר יערי ולגולדה מאיר (8-9), ומגדל המים (10).

הדרכה היא תמיד מקומית, ואי אפשר להדריך לבד. ניר חושב שזו הדרכה ארוכה מדי יחסית למקום, ויורדת לפרטי פרטים. הסרט שמוצג לא כ"כ טוב, מותאם רק לילדים. החצר עצמה היא החשובה יותר, והתצוגות בבתים פחות חשובות.

מה שעשינו זה התגנבנו לחצר ושמענו הדרכה, והיינו בכוננות שאם יוצא קיבוצניק עצבני עם מעדר ביד... אז צריך לברוח מיד...

החצר הגדולה – נוסדה ב-1912. תוכננה ע"י האדריכל אלכסנדר ברוואלד. הוא הגיע ארצה לפי בקשת רופין, שהציע לו לתכנן בחיפה את הפוליטכניקום (אחרי מלחמת השפות שונה שמו - הטכניון). כיום נמצא שם מוזיאון המדע-מדעטק. לאחר הטכניון רופין הציע לו לתכנן גם שתי חצרות חקלאיות: חצר דגניה (כיום במרכז דגניה א') וחצר מרחביה.

בדגניה התכנן היה מיועד לקבוצה, ובמרחביה התכנן לקואופרציה, לפי הרעיון של פרנץ אופנהיימר. שתי החצרות די דומות זו לזו, תוכננו כמו חצר משק אירופית, שמקיפה מרחב ציבורי וסביבו בתים – חלקם מבני ציבור וחלק חדרי מגורים, וחלק למשק חי ואיסוס התבואות.

הבית הגדול היה הרפת, ולמעלה היה מחסן מזון לבעלי חיים. לידו מימין עמד האסם לתבואות.

מגדל המים נבנה במרכז. זה מגדל המים היצוק בבטון הראשון מסוגו בארץ, עוד בימי העותומנים. רוב מבני הבטון החלו בארץ ע"י הבריטים. המים למגדל הגיעו מבאר קטנה לא רחוק מכאן, הספיקה לא הייתה מספיק גדולה. בלילה המשאבה העלתה את המים למעלה, ובמהלך היום המגדל סיפק מים לצרכי החצר.

קבוצת הכיבוש של הסתדרות החורש הגיעה לכאן בשנת 1911, לאחר שישבה קודם באום גיוני. כשרופין הגיע לשם כדי לסדר את עניין המרד בברמן, הם ביקשו ממנו חלקת אדמה חדשה לחריש, אחרי שהצליחו בשנה הראשונה באום גיוני. רופין שלח אותם לכאן "לפולה", וגם כאן חרשו את האדמה, כובשים את הקרקע, ואחרי שנה עזבו גם כאן ועברו לתל עדס – תל עדשים, וכבשו גם את השטח הזה. לבסוף "התעייפו", והצטרפו לקבוצה שהקימה את כפר גלעד.

רעיון הקואופרציה – הרעיון טופח במקור ע"י פרנץ אופנהיימר, סוציולוג יהודי גרמני, עבור ממשלת גרמניה. בסוף המאה ה-19 היו לגרמניה שטחים גדולים שהיו נטושים, הממשלה רצתה לפזר אוכלוסייה, ולדלל את הערים העמוסות תושבים, וליצור מרחבים חקלאיים שייצרו מזון, מן תהליך הפוך לתהליך העיור – מעבר מהעיר אל הכפר. הממשלה הגרמנית פנתה לאופנהיימר וביקשה ממנו לבנות את התוכנית:

רכישת הקרקע - הקרקע חייבת להיות קרקע הלאום ולא פרטית, כי אם תהיה בעלות פרטית יתחיל ניצול ומסחר בקרקע. הממשלה תהיה הזים להקמת היישוב ולא להתבסס על הון פרטי.

ארגון הקבוצה - הממשלה תאתר קבוצה של מתיישבים פוטנציאלים, בעזרת אגרונום מומחה. האנשים שייסכימו ללכת לפריפריה לא יהיו עשירים, אלא ממעמד נמוך, וצריך לפתות אותם ולהקל עליהם. הם יהיו צעירים חזקים ומוכשרים אך לא בעלי ידע בחקלאות. האנשים יתיישבו על קרקע הלאום לפי מה שהממשלה הגרמנית תקבע.

האגרונום מנהל – הוא יתחיל את פיתוח המשק על השטח, הוא יריך את הפרויקט קדימה, ויקבל משכורת מהממשלה. הוא יקבע את דרגות השכר הדיפרנציאליות בין המתיישבים, לפי סוג המקצוע ורמת העבודה.

הוא ידאג לקנות זרעים ומחרשות, להקים משק חי, וילמד את האנשים את עבודת האדמה.

העברה למתיישבים - המתיישבים ילמדו את העבודה ויצברו ניסיון, ייצרו קשר עם המקום, ולאט לאט תעבור לידיהם יותר ויותר אחריות מידי האגרונום. כשהפועלים כבר ידעו את המלאכה והמשק מסוגל לשאת את עצמו – יעביר האגרונום את ניהול המשק לידי ועד נבחר מבין הפועלים. הועד יחליט מה תהיה מידת השיתוף ומה מידת העצמאות בניהול המשק. יכולים להחליט ש-80% מהעבודה משותפת ו-20% פרטי של המשפחה. יכולים גם להחליט שזה להיפך: 20% משותף ו-80% פרטי.

לדוגמה – קואופרטיב אגד או דן: גוף תחבורתי בעל אוטובוסים ומוסכים ותחנות. כל חבר הוא בעל מנייה, כלומר שותף במידה מסוימת, כשערך המנייה משתנה לפי חוזקו של הארגון. בנוסף החבר חייב לעבוד בתוך הקואופרטיב – כנהג או בתפקיד אחר, ומקבל משכורת לפי כמות השעות שעבד. החבר שולט בשכר שלו כי יכול לעבוד יותר או פחות, אך לא יכול לקבוע את ערך המנייה.

בגרמניה הרעיון נכשל לחלוטין, ואף קואופרציה לא החזיקה מעמד שם.

התנועה הציונית אימצה את רעיון הקואופרציה כבר בימי הרצל והקונגרסים הציוניים הראשונים. הרצל ראה את ההתיישבות בארץ באותה צורה שהייתה בגרמניה. התנועה הציונית היא תנועה מיישבת, יש קופה שהיא "אוצר התיישבות היהודים", יש בנק אפ"ק (אנגלו פלשתיין קומפני), יש ארגונים שרוכשים קרקע בארץ – קק"ל ואח"כ חברת הכשרת היישוב, ויש קבוצות של פועלים שאינם בעלי הון.

כל הפרמטרים התאימו בדיוק למה שהיה בגרמניה. הרצל הזמין את אופנהיימר ליישם זאת בארץ.

הרעיון היה בראשו של רופין כבר כשהגיע לארץ. הוא ניסה להציע אותו בדגניה, אך תשובת הקומונה החדרתית שם הייתה – "אנשים אחים אנחנו, משרוך נעל ועד חולצה – בכל נחלוק בנפש חפצה. רוצים רק שיתוף מלא." הקואופרציה היא מן סוציאליזם רך יותר מהקבוץ והמושב, שבהם השיתוף גבוה. **הקואופרציה במרחביה** – התנועה הציונית העלתה לכאן ב-1911 קבוצת פועלים נבחרים, בראשות האגרונום שלמה דיק, שקיבל מרופין את ניהול המקום. היא התקיימה כאן רק בין 1917-1911, כי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הייתה דעיכה בכל היישובים בארץ, וגם במרחביה. בתום המלחמה הקואופרציה התפרקה והאנשים התפזרו.

בארץ לא הוקמה מאז עוד קואופרציה כזו, כי רופין הבין שרעיון הקבוצה, הקבוץ והמושב הם הרעיונות האטרקטיביים יותר מבחינת החלוצים שהגיעו לארץ. הם רצו יישובים סוציאליסטיים בצורה כזו או אחרת, ורופין היה מספיק פתוח וזיהה מה מתאים לחלוצים והלך לפי דרכם. מטרתו הייתה התיישבות ציונית בארץ, לא חשוב באיזה צורה, והוא הלך בכיוונים שהצליחו יותר והתאימו יותר לאנשים. במותו אפילו ביקש להיקבר בדגניה, ליד א.ד.גורדון ויוסף בוסל, כי התחבר לרעיונות שלהם.

לחצר של הקואופרציה עלו המתיישבים הראשונים של קבוץ מרחביה ב-1929. **מושבת בעלי מלאכה** – זו מן מושבת שירותים קטנה, רעיון נוסף של אופנהיימר, שהציע להקים ליד הקואופרציה שתעסוק בחקלאות. החקלאים צריכים רצונים לטפל ברצועות, מסגר ונגר שיטפלו בכלים. וכאן במרחביה התיישבו קבוצה של בעלי מלאכה מגלוגו (סקוטלנד). התנהלו כאן שתי ישויות נפרדות זו לצד זו. כשהקואופרציה התפרקה, התפרקה גם המושבה שלידה. במקום המושבה הוקם מושב העובדים מרחביה, בשנות ה-20.

בשנים 1917-1929 ישבו כאן קבוצות של חלוצים ועבדו במקום בתור חוות הכשרה. אחת החלוצות כאן הייתה גולדה מאירסון, שעלתה מארה"ב בעלייה השלישית, וגרה כאן במשך כמה שנים. לכן אחד החדרים במוזיאון מוקדש לזכרה. חדר נוסף הוא לזכר מאיר יערי, מנהיג הקבוץ הארצי, שחי כאן. **ארכיון קבוץ מרחביה** – באחד החדרים בקצה – כולל גם את תולדות הקואופרציה ואפשר למצוא שם הרבה חומר גם על תולדות הקבוץ הארצי.

הרעיונות האידאולוגיים הצליחו לרוב רק בדור הראשון של המייסדים. הרעיון הסוציאליסטי העמוק היה חשוב להם, ולכן הגדירו שכל אחד ייתן כפי יכולתו ויקבל לפי צרכיו, והסכימו לספוג גם אנשים חלשים יותר או פרוזיטים שעבדו פחות. הבנים בדור השני והשלישי לא תמיד הסכימו לקבל את הרעיון הזה של ההורים שלהם. אנשי העלייה השנייה והשלישית מרדו בהוריהם ויצרו רעיון חדש. הבנים שלהם מרדו נגד הוריהם הסוציאליסטים, ושינו את הרעיון הראשוני.

הקבוץ המתחדש בימינו – רוב הקיבוצים והמושבים כיום עברו "הפרטה", והם בעצם עברו לרעיון הקואופרציה, אך 100 שנה אחרי הקמת מרחביה. הקרקע היא של המדינה, יש בהם עדיין חלק קטן של ענפים משותפים, שבהם לכל החברים יש חלק שווה, אך כל אחד עצמאי לעבוד לביתו ומקבל שכר דיפרנציאלי. בתנועה הקיבוצית כיום יש 270 קיבוצים, ומתוכם כ-220 (80%) עברו למודל הדיפרנציאלי ונקראים מבחינה משפטית "קבוץ מתחדש", שאכן דומה לקואופרציה. התנאי לשינוי ההגדרה של קבוץ הוא שינוי בלפחות אחד מבין שלושת הפרמטרים: שכר דיפרנציאלי, שיוך דירות, שיוך נכסים. כ-50 קיבוצים עדיין נשארו שיתופיים כמו בעבר, ונקראים "הזרם השיתופי" בתוך התנועה הקיבוצית. כל שנה עוברים עוד כמה קיבוצים למודל המתחדש, ורק בעתיד נדע אם כל הקיבוצים יעברו למודל החדש, או שישאר גם המודל השיתופי. **טייסת 304 הבווארית הגרמנית** – במלחמת העולם ה-1 ישבה כאן ליד מרחביה טייסת גרמנית שעזרה לצבא העותומני בפעולות אוויר קרביות ובעיקר בצילומי אוויר ובמודיעין אווירי. הם היו אירופים בתוך שטח עותומני, והתקשורת שלהם עם הערבים שמסביב לא הייתה מוצלחת, אך במרחביה הם מצאו בני אירופה כמותם ומצאו שפה משותפת. נוצרה מערכת יחסים הדוקה בין הטייסים הגרמנים לבין אנשי הקואופרציה ונשות הקואופרציה. ארגנו כאן ערבי ריקודים וכו'. בעצם הקהילה אימצה את הטייסת הגרמנית, והגרמנים עזרו למרחביה כאשר ערביי סולם תקפו את מרחביה. וולף-קצין הטייסת, העלה כמה מטוסים לאוויר, שערכו יעף מעל הערבים עד שהם נסוגו.

הקצינים העותומנים שהגיעו לכאן רצו לקחת מצרכים מהגורן והיקב, והקצינים הגרמנים התערבו לטובת היהודים ועזרו להם.

הטייסת היו השאירה בארץ סט של צילומי אוויר מהתקופה. בנימין זאב קיזר העלה מטוס וצילם לפני כמה שנים באותם מקומות בדיוק, מאותו גובה ובאותה זווית צילום, ויצר מהם ספר שנקרא: "מבט ועוד מבט". בספר יש זוגות של צילומים של אותם מקומות – אחד בשחור לבן מלפני 100 שנה, ואחד משנות ה-90, בהפרש של 80 שנה. זה יכול להוות צידוק והוכחה למפעל הציוני – איך הר טרשים קרח הפך לארץ נושבת. **תמונות על קיר הבית הגדול** – תמונה שצילמו חיילי הטייסת הבווארית - את גבעת המורה הקרחת ואת חצר הקואופרציה ומגדל המים. תמונה שבה רואים את הפיגומים של מגדל המים בזמן הקמתה של החצר. תמונה של עגלות רתומות לשוורים. תמונות של האנשים והטיפוסים שהיו בחצר.

שם המקום המקורי: פולה, מלשון פול. פולה נזכרה במסורת הערבית כאחד מהניצחונות של סלאח א-דין על הצלבנים. השם מרחביה לקוח מהתנ"ך – תהילים ק"ח, 5: מן-המצר, קָרָאתִי יְהוָה; וְעָנְנִי בְמִרְחָב יְהוָה. קריקטורה מעיתון בביירות ב-1911 ובה רואים את יהושע חנקין ומפזר מטבעות זהב על אדמת העמק, לרגליו מסילת רכבת העמק, ומעבר לה עומד סלאח א-דין עם חרב מונפת ואומר: הנח לאדמת פולה הקדושה. כלומר – רכישת הקרקעות של חנקין נראתה כבר אז לערבים ככיבוש הארץ, כמו הכיבוש של הצלבנים, שהשתלטו על הארץ. היא מופיעה בספר: עמק זרעאל ויישובו, בהוצאת עידן.

נסיעה לתל עמל-ניר דוד

ממרחביה חזרה שמאלה (מזרחה) לכביש 71, בכביש 71 ממשיכים 15 ק"מ עד צומת השיטה, ימינה לכביש 669, ממשיכים כ-8 ק"מ עד ניר דוד.

תהליך רכישת קרקעות העמק: מסוף המאה ה-19, כשהרצל ביקר בארץ, אמנם לא הגיע לעמק אלא רק לחיפה, הוא זיהה את הפוטנציאל של חיפה ושל עמק זרעאל, כאסם המזון של המפעל הציוני.

ב-1903 הגיע לארץ ד"ר פרידמן, נציג של הרצל, תר את הארץ, ודיבר עם בעלי הקרקעות, בעיקר משפ' סורסוק ומשפ' טוויני, אך לא הצליח לקנות כי הם העלו את המחיר. הערבים הבינו שיש תחרות בין שני גופים: התנועה הציונית ויק"א.

ב-1910 נעשתה רכישה ראשונה ע"י המשרד הארצישראלי בראשות רופין. נרכשו שתי חלקות של 10,000 דונם: אחת בפולה והשנייה בתל עדס.

ב-1911 – עלו מתיישבי הקואופרציה במרחביה, שהחזיקו מעמד עד 1917.
ב-1920 – הבשילו כמה תנאים:

הסתיימה המלחמה, העותומנים, שהיקשו על ההתיישבות, עזבו, ובמקומם הגיע השלטון הבריטי שנתפס כידידותי. הנציב הראשון הרברט סמואל, שהיה יהודי ציוני, כונה: "הראשון ליהודה", וקיוו שיקיים את הצהרת בלפור כלשונה.

המוכרים הפוטנציאליים, בעיקר סורסוק, נבהלו מהשינויים באזור, משינוי השלטון, לא ידעו מה ילד יום, ונוצרה אצלם נכונות לממש את הקרקע תמורת כסף.

התנועה הציונית כבר תנועה בשלה יותר, עם נציגות בארץ (ארתור רופין), יש מי שאחראי על רכישת הקרקע (חנקין), יש גופים שיודעים לעסוק בקרקעות (קק"ל, הכשרת היישוב), יש לה בנק אפ"ק, והתנועה נמצאת בתנופה כלשהי, ומתחילה להשיג את מטרותיה (הצהרת בלפור), מוכיחה לעולם ולעם היהודי שדרכה היא הנכונה והצודקת והיא מסוגלת לקחת על עצמה את המשימה הזו.

רעיונות התיישבותיים של החלוצים הסוציאליסטים החלו להבשיל: הקבוצה כבר קיימת (דגניה), ורעיונות של הקבוץ והמושב הולכים ומתגבשים. הגיעו לאזור המוני חלוצים (יחסית), אנשי גדוד העבודה, וישבו במרחב, כך שיש מי שיעשה את העבודה.

יהושע חנקין, בהרשאתו של ארתור רופין, רכש בבת אחת כ-75,000 דונם בשני גושים – מהלול ונוריס. זה יצר חיבור בין כל התנאים ואפשר את המפעל ההתיישבותי הגדול והפיכתו של עמק יזרעאל לשדה ניסיונות גדול שמממש את הרעיונות הציוניים. בין 1920-1930 הפכו שני העמקים (המזרחי והמערבי) לארץ נושבת במקום שממה של ביצות.

נחל חרוד – כמעט כולו זורם לאורך כביש 71. קו פרשת המים הארצית עובר בערך בעפולה, ומשם כל הערוצים מתנקזים לנחל חרוד, והנחל זורם מזרחה עד הירדן. החלק הראשון שלו, ליד מרחביה, הוא נגר עילי, מי שיטפונות שזורמים רק בחורף. (בשיטפון של 91-92 טבעו חברים מעין חרוד כשנשטפו עם המכונית לתוך הנחל). מעין חרוד ועין יזרעאל נובעים בדרך ומצטרפים לנחל חרוד, ומשם הם הופכים אותו לנחל איתן שזורם כל השנה.

מושב גדעונה – מימין (מדרום) לכביש.

בית יהושע חנקין – בית לבן בודד ליד גדעונה, של יהושע ואולגה חנקין. הוא נבנה עבורם אך הם לא הספיקו לגור בו. חנקין גר בתל אביב, ובנה בסוף ימיו שני בתים – כאן ובגבעת אולגה, ובשניהם לא הספיקו לגור.

מחצבת עין חרוד – מדרום לכביש. כאן עבדה הפלוגה של גדוד העבודה, ואח"כ זה היה חלק מהפרנסה של אנשי עין חרוד.

הר שאול/ כתף שאול בהר הגלבוע – הר חצי קרח ("ההר הפנקיסטי") בגובה 302 מ'.
גבעת יהונתן - שלוחה מוארכת מעליו מימין – עליה אנדרטה בצורת גל אבנים – לזכר 7 מבני הקיבוצים בעמק שנפלו במרץ 1948 בקרב קשה שנערך כאן- קרב נוריס. מוביל אליה שביל הליכה/לרכב מכתף שאול, הכי יפה בחורף כשהנרקיסים והרקפות פורחים לאורכו. השביל יורד מהאנדרטה עד גדעונה (מעלה נורית).
תל יוסף הישנה - תל ארכיאולוגי - ליד פרדס למרגלות הגלבוע, מעבר לבריכת הדגים הגדולה. על יד התל התיישבה פלוגת תל יוסף, אחת מפלוגות גדוד העבודה ב-1921. הפלוגה השנייה ישבה **במעין חרוד** – פלוגת עין חרוד.

קבוץ עין חרוד – הוקם ב-1921 ע"י פלוגת גדוד העבודה, ליד מעין חרוד, ובכך יצרו את היצירה החדשה – הקבוץ הגדול והגדל. הייתה להם מחלוקת עם אנשי הגדוד האחרים, אך אחרי זמן קצר הקימה גם פלוגת תל יוסף את קבוץ תל יוסף, ליד עין חרוד. ב-1929 שתי הפלוגות/שני הקיבוצים עברו מהצד הדרומי של העמק אל הצד הצפוני, מצפון לכביש, לאחר שנרכשו האדמות שם, בגבעת קומי.

קבוץ בית השיטה – הוקם ב-1927, וגם הוא החל את דרכו במעין חרוד. הספר "קבוץ מקום" של **עמייה ליבליך** – מתאר את הקמת בית השיטה והשנים הראשונות.

רכס הגלבוע - הרי הגלבוע – הוא בעצם שלוחה של צפון השומרון.

הר ברקן - הפסגה מעלינו היא 497 מ' (בערבית ג'בל בורקן = הר געש), בולט מעל הנוף, בין הגבוהים באזור.
קבוץ בית אלפא וקבוץ חפציבה – שניהם צמודים זה לזה. השם הערבי של המקום היה בית אלפא, וכנראה זה היה שם היישוב בתקופת המשנה והתלמוד, למרות שאין שום מקור תלמודי לשם הזה. בבית אלפא-פסיפס בבית כנסת מהמאה ה-5 לספירה. חפציבה הוקם בסוף שנות ה-20 לאחר שישבו בחדרה, אז גילו את הפסיפס, והזמינו את חוקרי האוניברסיטה העברית, שרק הוקמה ב-1925. פרופ' סוקניק ואחרים בצעו את החפירה של בית הכנסת וחשפו את כל הפסיפס – עם גלגל המזלות, עקידת יצחק וכו'. פסיפס בית אלפא נמצא בעצם בתוך קבוץ חפציבה.

גן השלושה - הסחנה (המקום החם) – טמפי המים כאן היא 28-26 מעלות בכל השנה. הוא נקרא גן השלושה לזכר חיים שטורמן ושניים מחבריו, שעלו עם רכבם על מוקש ב-1938 ונהרגו, בתקופת המאורעות. על שמו גם קבוץ מעוז חיים. הם יצאו לאתר נקודות התיישבות חדשות ליישובי הקבוץ הדתי בעמק בית שאן. חיים שטורמן היה מארגון השומר, ממקימי עין חרוד, איש העלייה השנייה, חברו של וינגייט.

נחל אסי - נחל עמל. יש כמה מעיינות העתק שנובעים למרגלות הגלבוע, בתוך תחום גן השלושה, והופכים לכמה נחלים קטנים: נחל עמל, נחל הקיבוצים, שכולם נשפכים לנחל חרוד. נחל אסי זורם בתוך קבוץ ניר דוד.

אתר חומה ומגדל - תל עמל (ניר דוד)

האתר של חומה ומגדל נמצא בתוך הגן הלאומי "הסחנה-גן השלושה".
בתוך הגן הלאומי:

הסחנה - גן השלושה, רחצה בבריכות חמימות.

מוזיאון קטן ונחמד לארכיאולוגיה, שעוסק בממצאים מעמק בית שאן (ללא העיר בית שאן), מכמה תילים שסביב בית שאן. ממצאים בעיקר מהתקופה ההלניסטית.

אתר חומה ומגדל – דגם שהוקם כאן כמעט 1: לפי היישוב המקורי, שמקומו נמצא היום בתוך ניר דוד. המגדל המקורי היה קצת יותר צר וגבוה, בגלל בטיחות שינו קצת את מידותיו בדגם. שתי עמדות פינתיות. זה המקום שאליו עלה היישוב הראשון של חומה ומגדל, תל עמל, ב-10.12.1936. אמנם חנייתה הפכה לסמל של חומה ומגדל, אך היא הוקמה רק ב-1938. יש תכניות ומשחקים שונים לקבוצות ילדים, לפי הזמנה.

תערוכה של פעמוני קיבוצים – הפעמון (גונג) שהכריז על שריפה בשדה, על מתקפה של ערבים, שהכריז על אסיפת חברים. היו צלצולים שונים לכל סוג אירוע. זה היה אמצעי התקשורת האולטימטיבי בראשית ימיהם. הפעמונים עשויים מחומרים שונים, שאריות או חלקי כלים – מיכל גז או פסי רכבת או צינור כלשהו. ראינו סרט באודיטוריום – 10 דקות, על הקמת תל עמל ועל חומה ומגדל.

חומה ומגדל – הפרויקט ההתיישבותי הגדול של שנות ה-30. התרחש במקביל למרד הערבי – בשנים 1936-1939. זה גם חופף בזמן וגם מבחינת המהות. המרד הערבי פרץ בגלל העלייה החמישית והתחושה של הערבים, שהנה היהודים אכן יגשימו את מטרתם ויהפכו לרוב בארץ, ואז שום דבר לא יעצור את הבית הלאומי היהודי מלהפוך לעובדה קיימת. הערבים חשדו חשד די מבוסס בבריטים, שמטרתם העיקרית היא להגשים את הצהרת בלפור ואת כתב המנדט של חבר הלאומים: הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. זו הייתה הסיבה לפרוץ המרד בתחילת 1936, שכלל שביתה גדולה, פגיעה ביישוב היהודי בכל תחום: שריפת שדות, ירי מהמארב, מיקוש, ועבודה פנימית בחברה הערבית, שהסתכמה לבסוף ברצח של כ-4000 ערבים על רקע של שיתוף פעולה עם הבריטים או עם היהודים.

במאורעות נהרגו כ-650 יהודים בידי ערבים, ועוד 4000 ערבים בידי ערבים, בטרור פנימי, שנועד לזקק ולנקות את החברה הערבית מהגורמים ה"שלייליים" שעוזרים למפעל הציוני ולבריטים.

היישוב היהודי הגיב בעיקר בהבלגה, ללא שום פעולה נקמנית – "אנחנו נותר לבריטים לבצע את תפקידם, ואם נוכל נתגייס ונסייע, נחזיק נשק ונלמד להשתמש בו, אך המשטרה הבריטית אמורה לעשות את העבודה". היו יהודים שהתגייסו למשטרה הבריטית ובכך עזרו להשליט סדר.

הפילוג הראשון בכוח המגן העברי חל על רקע זה של הבלגה או תגובה – חלק מכוחות ההגנה בירושלים, הרוויזיוניסטים בראשות יורם תהומי עזבו את ההגנה ב-1929, הקימו את ארגון הגנה ב', שבשנות ה-30 התגלגלה להיות ארגון אצ"ל. תהומי עצמו חזר לבסוף להגנה.

התיישבות - פעולה קונסטרוקטיבית נוספת שהיישוב ביצע באותן שנים, ויישובי חומה ומגדל הם שיאה של הפעולה הזו.

תל עמל נחשב ראשון ליישובי חומה ומגדל. זה היישוב הראשון מסוגו בצורה הזו, בדגם הזה של חומה ומגדל, החל מדצמבר 1936. אמנם כבר חיטים טוענים שהם הראשונים, כי הם הוקמו קצת קודם, אך הם לא הוקמו בדגם הזה. גם אלטרמן כתב בשיר: "תל עמל ראשונה לחומה ומגדל".

ב-1936 ישב בקבוץ בית אלפא גרעין "רמת גן" של השומר הצעיר, שגרר לפני כן ברמת גן. הייעוד שלהם היה להקים בעמק קבוץ נוסף של השומר הצעיר. הם יצאו וחרשו יום ולילה את האדמות בשטח שהיו אמורים ליישב. זה לא היה חריש לשם זריעה אלא חריש לשם חריש. היה חשש שהבדואים באזור, שמהם קק"ל קנתה את האדמות, יעלו על הקרקע ויעבדו אותה, והיא תחזור אליהם.

החוק העותומני שנקרא "חוק האדמות המבורות" (חוק המחלול) קבע שאם מישהו קנה אדמה ולא עיבד אותה במשך 3 שנים זה מחליש את הזכות שלו בקרקע, ואם הבעלים הקודמים עיבדו את הקרקע – היא חוזרת אליו. חוק זה אומץ גם ע"י המנדט הבריטי ואח"כ גם ע"י מדינת ישראל.

שלמה גור היה אחד מחברי גרעין רמת גן – והוא הגה רעיון חדש: בגלל שהנסיעה מבית אלפא עד השדות וחזרה היא יותר מסוכנת מאשר שהייה בשדות עצמם. הוא הציע והראה לגרעין שרטוט של חצר מוקפת חומה, עם 4 מגדלי פינה, עם מגדל מרכזי בחצר בגובה 12 מ', כשהכל בנוי מעץ. קירות החומה יהיו קירות כפולים מלאים בחצץ, כך שיהיו חסיני כדורים. אפשר להקים חצר כזו במהירות, וממנה לצאת לחריש בשדה. הגרעין שלח את התכנית לטכניון בחיפה, שם בדק אותו פרופ' יוחנן רטנר, מהנדס הבטחון של ההגנה, שערך בו כמה שינויים קטנים. הוא הוריד שני מגדלים והשאיר רק שניים, כי חישוב שכמות כח האדם לא תספיק ל-4 מגדלי שמירה. הוא אישר את התכנית, התכנית עברה את אישור מפקדת ההגנה, ומשם ירדה לשטח.

ההקמה - בדצמבר 36 כבר היו מוכנים כל חלקי החומה והמגדלים, שנבנו בקיבוצים. אורגנו משאיות וטרקטורים ועגלות שהובאו לבית אלפא, ובשיירה שכללה את פלוגת ההקמה עם פלוגת הכיבוש וגרעין רמת גן, יצאו לפנות בוקר מזרחה אל היעד. הם פרקו את כל חלקי החצר, ועוד באותו יום אחה"צ כבר עמדה החצר מוכנה. השיטה הייתה מוצלחת מאוד, מהירה מאוד, ואפשרה הגנה מהלילה הראשון. לכן ארגון ההגנה אימץ את השיטה לבניית כל היישובים מאותו יום והלאה.

השם ניר דוד – מקימי הקבוץ רצו לקרוא לו תל עמל, כמו שמות הירואיים נוספים מאותה תקופה (בית-זרע, היוגב, המעפיל). המוסדות לחצו לשנות את שם הקבוץ ב-1937 ע"ש דוד וולפסון, שהיה נשיא ההסתדרות הציונית אחרי הרצל, וגם בעקבות תרומה שניתנה לקבוץ ע"י משפחת וולפסון. כיום הקבוץ נקרא בשני השמות: ניר דוד (תל עמל). הויכוח היה רק איזה שם יהיה בסוגריים, והמוסדות "ניצחו".

ועדת פיל פרסמה את המסקנות שלה רק ב-1937, אך באותם ימים כבר דלפו ידיעות שהועדה מתכוונת להציע את חלוקת הארץ, והמדינה היהודית תהיה רק על רבע מהשטח. כדי שמקסימום שטחים יכללו בבית הלאומי העתידי לקום – ההגנה הבינה שהדרך היחידה היא להקים עוד ועוד יישובים בשיטה המהירה הזו, כדי לקבוע עובדות בשטח. מכאן והלאה שיטת חומה ומגדל הפכה להיות השיטה העיקרית להקמת 57 יישובים, במהלך השנים 39-36, ורובם היו בתחום ה-N ההתיישבותי. (לא בכל המקומות היה צורך בשיטה מיוחדת זו). 6-7 יישובים עלו באישון לילה, אך רק בסוף התקופה.

עד 1939 הוקמו יישובי חומה ומגדל בידיעה בריטית, בהסכמה בריטית, ומלוויים בגפירים בריטים שרובם יהודים נושאי נשק בריטי. כללית - חומה ומגדל היה פרויקט שהוא שיאו של שיתוף פעולה מוצלח בין המנדט הבריטי לבין היישוב היהודי.

יש נרטיב מוטעה שרווח בציבור – שיישובי חומה ומגדל הוקמו נגד רצונם של הבריטים, וכולם הוקמו באישון לילה ובסתר, כדי שהבריטים לא יגלו אותם, שהיה צריך לסיים את ההקמה לפני הבוקר, כי בית שיש עליו גג כבר אסור להרוס. זה אכן חוק עותמני שהיה קיים, אך הוא לא קשור כלל לפרויקט חומה ומגדל. המיתוס הזה התפתח ונכנס למערכת החינוך הישראלית, כי אכן בשנים 48-39 היו יחסים קשים בין היישוב לבין המנדט. אלה היו גם השנים השחורות של העם היהודי באירופה, של תקופת השואה. ב-1939, הבריטים החלו לשנות את גישה, והחלו ליישם את הספר הלבן של מקדונלד, שכלל איסור על עלייה חפשיה, על רכישת קרקעות, ואיסור הקמת יישובים יהודים. גישה זו המשיכה מצד הבריטים עד 1948. דווקא בזמן הזה, שבו היהודים היו זקוקים יותר מכל לעזרת הבריטים, הם קפצו את ידם, הקשיחו עמדתם, סגרו את שערי הארץ לעלייה, ונוצר מאבק קשה נגד הבריטים. אז הוקמה תנועת המרי נגד הבריטים, איחוד כל המחנות, ופעולות אלימות נגד הבריטים – פיצוץ מסילות ברזל, פיצוץ מלון המלך דוד, עלייה בלתי ליגלית, הוצאה להורג בתלייה של לוחמים יהודים, ועוד.

מערכת החינוך מתקשה להסביר לילדים את גווני האפור והשינויים ביחסי יהודים בריטים. צריך היה לבחור בין שחור או לבן, טובים או רעים, ולכן נבחרה התפיסה השלילית כלפי הבריטים, וכל המנדט הבריטי נצבע כולו בשחור, כולל היחס שלהם לחומה ומגדל. כך נוצרה התמונה המוטעית שחומה ומגדל הוא מבצע שנעשה נגד הבריטים, כחלק מהמאבק בהם.

אחרי 1939 כבר לא הוקמו יישובים בשיטת חומה ומגדל. ב-1943 קמו 3 מצפים בנגב, מצפים בגליל ב-1945, 11 הנקודות בנגב במוצאי יום כיפור 1946, וכל אלה היו באמת יישובים שהוקמו כנגד רצונם של הבריטים, חלקם באישון לילה, בהסתרה מעיני הבריטים, אך לא בשיטת חומה ומגדל, אלא בשיטות אחרות: צריפים, יציקות בטון.

אלה היו שתי תקופות שונות של הקמת יישובים, ובשתייהן היה יחס שונה לגמרי של הבריטים. בציבור יש נטייה לערבב את שתי התקופות, וצריך לדעת להבחין ביניהן. האנשים שהקימו את יישובי חומה ומגדל – רובם היו מהעלייה הרביעית והחמישית, ואלהם הצטרפו גם ותיקים וילידי הארץ. אמנם עליות אלה היו בעיקר עירוניים ובורגנים, אך היו ביניהם גם כאלה שרצו להקים יישובים חקלאיים.

נסיעה לגדעונה

עמק בית שאן – הגבול בינו לבין עמק חרוד נקבע לפי סוג הקרקע. בעמק בית שאן היא קרקע אפורה ובהירה, והוא חלק מעמק הירדן. בעמק חרוד יש אדמת טרה רוסה – אדמה אדומה שהתפוררה מסלעי הגיר בגלבוץ והגליל התחתון. בעמק בית שאן מעורב גם חוואר הלשון וחומרים בהירים שנוצרו מקירטון. הגבול הוא ממש ליד תל עמל, שם רואים שצבע הקרקע משתנה.

שדה נחום (מצפון לניר דוד) הוא עדיין חלק מעמק יזרעאל/עמק חרוד, למרות שבעצם הוא יושב על שלוחות צבאים, שהיא כבר חלק מהגליל התחתון המזרחי.

הרמות הנטויות בגליל התחתון המזרחי – החלק הדרומי שלהן הוא בתחום שבט יששכר – שלוחות צבאים, רמת כוכב. הרמות הצפוניות יותר הן בתחום שבט נפתלי – רמת סירין, רמת פוריה וכו'. לכן לא נכון לקרוא לכל הרמות האלה רמות יששכר. נחל יששכר הוא הגבול בין שלוחות צבאים לבין רמת כוכב. **כלא שאטה** – כאן הייתה תחנת משטרת שאטה של הבריטים.

כפר יחזקאל – הוקם ב-1921, כמה חודשים אחרי נהלל. מושב עובדים יחיד מסוגו בעמק חרוד. הוא נתפס כאן כנטע זר בין כל הקיבוצים בעמק. גם הוא תוכנן ע"י קאופמן כמעגל, אך יש לו קצוות שאפשר להגדיל.

קבוצת גבע – עלתה באותה שנה, 1921, על הגבעה שליד כפר יחזקאל. **גן לאומי מעיין חרוד** (לא נכנסנו) – כולל את קבר חנקין, בית חנקין (תשלום בנפרד), והנביעה של מעין חרוד, על חלוקי נחל, ומגודר בגדר כדי שלא ייכנסו. ס"ה גובה המים כ-10 ס"מ. בקיץ מפעילים שם בריכת שחייה. אפשר להיכנס לבקר, ולספר שם את הסיפור של גדעון והמלקקים מספר יהושע, למרות שאין שם מקום ל-300 מלקקים... גם הסיפור של צירלס אורד וינגייט ופלוגות הלילה, שהיה כאן באזור, אהב תנ"ך ודימה עצמו לגדעון. הלוחמים שלו נקראו הגדעונים.

שער הקבר של חנקין נעשה ע"י הפסל דוד פלומבו, שנהרג בירושלים בשנות ה-70, כשנסע על אופנוע בשבת, מפגיעת שרשרת של חרדים שחסמה בשבת את הדרך ליד הר ציון. הוא עיצב גם את אתר ההנצחה של בני העמק, ואת שערי הכנסת.

בית הקברות בגדעונה

של חלוצי העמק, של גדוד העבודה

הגעה: מכביש 71 פונים דרומה בצומת נבות לתוך מושב גדעונה. בית הקברות בקצה, על הגבעה.

גדעונה - מושב עובדים, של עולי תימן משנות ה-50. כיום גרים בו מכל העדות.

בבית הקברות של המושב יש שני חלקים: החלק המזרחי החדש - של המושב. החלק המערבי - שבו קבורים חלוצי העלייה השלישית. בית הקברות פעל משנות ה-20 עד שנות ה-40 ושימש את קיבוצי העמק. בשנים אלה נקברו כאן אנשי עין חרוד, תל יוסף ועוד. ב-1940 הקים כל קיבוץ בית קברות של עצמו, ובית הקברות ניטש. הוא היה מוזנח במשך שנים רבות, כוסה ע"י סחף וענפים שירדו מהגלבוץ. לפני כמה שנים הייתה יוזמה של צעירים מהאזור, וגם בתיה מאירי- מדררכת טיולים בת מולדת – הגיעו לכאן, ניקו אותו ושיפצו אותו, הציבו את השער עם הכתובת: "יקיפוננו חרש, ילוונו דום". הם הפכו אותו לאתר שכדאי לבקר בו.

המשורר משה טבנקין, אח של יצחק טבנקין הגדול, כתב את השיר "בית עלמין": "יש שדה קברות במדרון לבבנו...". הוא כתב גם את השיר "ביום מסה", שהלחין מתי כספי. השיר נכתב על האזור הזה:

בבגוד באדם דרכו - מארבע רוחות העולם
רגליו יולכוהו שולל - אל מחוז אין בו הפץ
מערה יער - אטום. שחללו - בלוי
שעיגולו - חתום. שעפרו - קלוי.
שאין בו אבן על אבן שאין בו ענף לקושש.
שאין בו פחמי כירים. אין בו לחם.
אין אש אין מים.
שבו יש מלוא חופנים רק אפר.

בית הקברות של החלוצים מתחלק ל-3 חלקות:

חלקת ההורים – כאן נקברו אנשים בני 65-70, שמתו בשנות ה-30. אבל החלוצים היו בני 20 ועלו לקרקע בשנות ה-20 של המאה ה-20. הקשישים האלה הם ההורים של החלוצים, שבהתחלה לא היו ציונים ולא רצו לעלות לארץ. חלקם החלו לעלות לארץ בעקבות עליית היטלר לשלטון ב-1933, כשהקרקע בוערת מתחת לרגליהם. לא כולם הבינו זאת, וחלק נשארו באירופה. אלה שעזבו ועלו לארץ, הגיעו בחלקם עם הון קטן, והתיישבו בערים הגדולות. אך חלק הגיעו חסרי כל, ולכן הצטרפו לבניהם שבקיבוץ, וביקשו להצטרף לקבוץ בתור "הורי חברים", ולא כחברי קבוץ. יש פרוטוקולים של אספות קיבוצים מהתקופה, ובהם ההתלבטות "מה נעשה עם אותם כוחות לא יצרניים". (בדיעבד זה מזכיר קצת את הסלקציה שנעשתה על הרמפות באשוויץ, אך בקיבוץ עדיין לא שמעו על הסלקציות האלה). בקיבוץ הייתה שאיפה להחזיר את היהודים לעבודת האדמה, להפוך את הפירמידה, ולא ידעו איך להתייחס להורים אלה, הבורגנים הזקנים, שחלקם היו שומרי מצוות. הקיבוצים זרקו את הדת מאחורי גבם, לא היה בית כנסת ושמירת כשרות. ברוב המקרים אכן קיבלו את ההורים, שלא היו במספרים גדולים, וחלקם לא החזיקו מעמד שנים רבות, ונפטרו אחרי מספר שנים.

חלקת הילדים – בקושי יש בה מצבות, אלא בעיקר גלי אבנים. יש למשל תינוק שנפגע מהכשת נחש. החלקה הייתה הרוסה לגמרי, ובזמן ניקוי המקום אספו את האבנים לערימות קטנות. הילדים היו לרוב הקורבנות הראשונים, ומתו בהמוניהם, כמו שהיה גם בכינרת. בכל פעם עלה לכאן מסע הלוויה נוראי עם מטען קל של ילד שמת. הילדים מתו מזיהום, מפצע שלא ידעו לטפל בו, ממכה כלשהי או דימום פנימי, ממלריה, שפעת, חום גבוה. כל ילד שמת היה דבר נוראי, אך עבור ההורים והקיבוץ זו גם סכנה עבור המפעל כולו. הילדים שנולדו בארץ היו אמורים להיות דור ההמשך, נושאי הדגל של המפעל הציוני, דור ראשון שנולד לעצמאות וקוממיות, שלא ידעו את טעמה של הגלות. המטפלות בבתי הילדים אז לא למדו חינוך ופדגוגיה. הן למדו בבתי ספר לאחיות, כי המטרה מס' 1 הייתה לשמור על היגיינה ועל חיי הילדים. חדרי הילדים היו היחידים עם רצפת בטון, כדי למנוע הכשת נחש או עקרב, הראשונים שהיו בהם רשתות ליתושים. לעיתים ההורים היו רואים את הילדים רק דרך החלון כדי לא להדביק אותם במחלות. כל זה כדי שהילדים האלה יזכו לחיים. מעט האוכל הטוב שהיה – ביצים, חלב, ניתנו קודם כל לילדים, כדי שיתחזקו. לכן הם נקראו "ילדי השמש" או "ילדי תנובה".

בתקופת הצנע חסרו מוצרי מזון בכל הארץ, אך ילדי הקיבוצים נחשבו מפונקים יחסית, כי להם היה מזון. **חלקת החלוצים** – חלק מהמצבות בשנים הראשונות היו רק גל אבנים מעל הבור. לא היה זמן להקים מצבות. רק יותר מאוחר החלו להקים מצבות.

יהודה שוסטר – אחד מעובדי המחצבה בעין חרוד. בזמן העבודה במחצבה קדחו חורים לתוך האבן ע"י בלמינה – כמו לוס גדול עם שפיץ. היו מכים איתה מלמעלה למטה תוך כדי סיבוב, כמו צורת מקדח. את החור וחלקן רוסקו ע"י בחורות לחצץ קטן למילוי החללים בכביש. באחד הפיצוצים של הדינמיט התדרדרה אבן גדולה וקברה את שוסטר בעודו בחיים. חבריו ניסו להזיז אותה ולא הצליחו. הם תיארו עצמם כמו נמלים קטנות, שראו את חייו של שוסטר הולכים ואוזלים. כשהצליחו לבסוף להזיז את האבן אחרי שעות ארוכות – הוא כבר היה מת, וקברו אותו כאן, הקבר נבנה מאבן ובטון ע"י חבריו.

"המחצבה בה אנו כורים סלעים ואבני בניין מלב ליבו של החר. נדבכים-נדבכים נגוס בהר בבלמינה החוצבים באבן בראש סולם העדיפויות. עבודת המחצבה עבודה קשה ומפרכת היא, אולם שחר רב בצדה, שהחוצבים באבן בראש סולם החשיבות מקומם, ורק הפלאחים יתחרו בהם. זו עבודה בבלמינה הכבדה, כעין כסיל-פלד, וגם דקר נקרא לו, שבעזרתו אנו מכינים חורים בסלע לצורך מילוי בדימניט. זה חומר הנפץ שבו נבקע את בטן החר."

הכלי השני בחשיבותו הרי זה הפטיש הכבד המנפץ גושי הסלע הנקרעים מההר עם הפיצוץ והופכים לדבש, המשמש לבניין ולסולונג. כל אלה הרי הם מצריכים כוח פיזי, סבלנות של גוי וחוכמתם של תלמידי חכמים.

בקץ היינו משכימים מבעוד שחר ויוצאים למחצבה כאשר החושך עדיין על פני היקום. שבשעות הבוקר הקרירות תצלח העבודה כפל-כפליים. לעת הצהריים היתה המחצבה מתלהטת והופכת כבשן הסוגר משלושת צדדיו, ואי אפשר היה להמשיך לעבוד בשעות אלה. היינו מוצאים מפלט בחורשה הצעירה שעל שפת הנחל כולנו היינו חבורה אחת מלוכדת, אף שמוצאנו היה שונה. עם זאת, לא נמנענו מלעקוץ איש את רעהו עקיצות של חברים לצורך העלאת האווירה החברתית, ומבלי רצון לפגוע חס וחלילה איש ברעהו. היינו כולנו גאים במעמדנו ובמקצוענו- מקצוע החוצב".

אלה היו אנשי "גדוד העבודה והשמירה ע"ש יוסף טרומפלדור", אנשי העלייה השלישית שהקימו ב-1921 צבא של פועלים. הגדוד מנה בשיאו 500-600 איש בכל הארץ. הגדוד פעל עד 1928 ובשנים אלה עברו בו אלפי חלוצים. כוונתם הייתה שבכל הארץ יקומו פלוגות של הגדוד, שיעסקו בחציבה, סלילה, חקלאות וחרושת, וכולן כפופות להנהלת הגדוד. מטרתם העיקרית הייתה להקים יצירה סוציאליסטית מוצלחת כמו שקמה בבירת המועצות, להפוך את כל הארץ לגדוד העבודה.

גם לאנשי העלייה השנייה היו רעיונות סוציאליסטיים, אך לא מגובשים, כי הם לא ראו את המהפכה הבולשביקית מתרחשת. אנשי העלייה ה-3 ראו איך קמה מדינה קומוניסטית שלמה, וניסו לחקות זאת. ב-1927 חלק ממנהיגי הגדוד – אלקין ואחרים, עזבו חזרה לרוסיה, ואז הגדוד החל להתפרק. את מקומו תפס הקבוץ המאוחד – מעין חרוד והלאה. הקבוץ התחיל ממאות אנשים, ואמור היה לגדול עוד ועוד, ויקומו עוד ועוד קיבוצים גדולים, עד שכל הארץ תהיה קבוץ אחד גדול.

מיתות משונות כתובות על המצבות : נהרג מנגיחת פר, טבע בסחנה, נהרג ע"י הרכבת (כלומר- התאבד, כי היא נסעה כל כך לאט ויכלה להרוג רק אם מישהו שכב ככוונה על המסילה. הבדיחה אומרת שמי שרצה להתאבד על המסילה בסוף מת מרעב כשחיכה לרכבת...).

יעקב וייסר - שלח יד בנפשו. החלוצים כאן לא התביישו בכך שהיו התאבדויות. בעיניהם – למי שהתייאש - זו הייתה אופציה יותר טובה מאשר לרדת מהארץ או חס וחלילה להפוך לקפיטליסט. הם היו חילוניים לגמרי, וזה לא כמו אצל הדתיים מהעלייה ה-1 – שם המתאבדים קבורים מחוץ לגדר או מוקפים בגדר, כמו בזיכרון יעקב.

אהרון רוז'ין, נחמה אברונין, גליליה אברמסון (ביתה של נחמה אברונין ואריה אברמסון) - 3 קברים סמוכים. כשגליליה נפטרה - ערירית בת 66 מצאו בחזרה בתל אביב את השיר: "לרגלי הר גלבוע, הרחק מן העיר, שם כרם נטוע, שם אמא שוכבת בלאט, שם שקט שם הס, עליה שכבת עפר, ועליה גל אבנים." היא ביקשה להיקבר כאן, ליד אמא שלה.

הסיפור הוא : נחמה הייתה בת לעולים בורגנים שהתיישבו בתל אביב. כשהחלו להגיע לכאן חלוצי העלייה ה-3, ב-1921, הצטרפו אליהם גם צעירים עירוניים ומהמושביות, וביניהם גם נחמה אברונין וגם אריה אברמסון, בן המושבה יבנאל. אריה היה יפה תואר, חבר אגודת השומר, והם התאהבו זה בזה. נחמה הרתה וילדה את גליליה וכאשה מייננת קיבלה צריף. אריה החליט להצטרף לאגודת הרועים, ועלה איתם להרי הגלעד כדי ללמוד את המקצוע מהבדואים, למשך כמה חודשים, כדי ללמוד את הטיפול בכל עונות השנה (אורחם וריבועם). נחמה התאהבה בחלוץ אחר – אהרון רוז'ין, שניגן בגרמוסקה ועשה שמח, והוא עבר לגור איתה בצריף.

בוקר בהיר אחד נשמעה ירייה משולשת בחצר. מצאו את שניהם - נחמה ואהרון מתבוססים בדמם, ואקדח מעשן בידי נחמה. הם היו הקברים הראשונים בבית הקברות הזה. גליליה התינוקת נשלחה לסבים בתל אביב וגדלה שם. כמה שעות אחרי שמצאו את השניים ירויים, הופיע אריה אברמסון במחנה. זה נראה חשוד, והמשטרה הבריטית בדקה וחקרה אותו, חשדו בו שגילה את הרומן וירה בשניהם. בסוף החקירה לא נמצאו הוכחות לכך והוא שוחרר. הוא מת בגיל מבוגר ונקבר בקברות השומרים בטבעון, ליד ידידו אלכסנדר זייד. עד היום לא ברור אם הם התאבדו או נהרגו על ידי אריה. יש מספרים שלפני מותו אמר לאחד מחבריו שהוא ירה בשניהם. יש גם סברה שאהרון (המאהב) התכוון לעזוב אותה ולכן הרגה אותו והתאבדה.

שלמה לבקוביץ' (לביא) שהיה מנהיג הגדוד בעין חרוד, כתב על כך בזיכרונותיו: "וכאן לסיפור קצר על מקרה אסון שבא עלינו בימים אלה כחטף. דומני כי המקרה קרה כשבעיים לפני חג הפסח. בין אנשינו היו זוג חברים צעירים, שהצעירה מביניהם היתה כמעט ילדה, וכבר הספיקה ללדת בת ראשונה. סוערת ומסערת היתה בתכונותיה. רבות היו חליפות רגשותיה. בעודה מניקה את ילדתה הראשונה, אהבה בחור שני, וכנראה בכל סערת רוחה אהבת הוא, וכנראה גם הוא השיב אהבה אל חיקה. לי בכל אופן לא היתה ידועה כל הדרמה הזאת ומה שהתרחש. לימים חשדה הצעירה כי מאהבה השני אוהב אחרת זולתה. הנכון היה חשדה או לא נכון- מי יכול היה לדעת? והיא בבוקר בהיר אחד שמעו העובדים בחצר ירייה משולשת. רצו השומעים אחר קול היריות, באו לאחד החדרים אשר בבניינים הארוכים - בתי אם מניקה, וראו לפנייהם מחזה זוועה: המאהב השני רבץ בשלולית דם בלי כל רוח חיים, והצעירה מפרפרת פרפורים אחרונים בתוך דמה, ובידה אקדח. מה אוסיף אחרי סיפור המעשה? באותו יום נחפרו על מדרון הגלבוע שני הקברים הראשונים בחבורת עלומים זאת. הונח היסוד לבית הקברות בעין חרוד דיכאון וכעס השתררו במחנה, ויותר מדיכאון וכעס שימש המקרה עניין לענות בו: קמו מלמדי זכות, נדים, מרשיעים- הרוב נטה להרשיע".

רחל ושלמה לביא – היא נפטרה ב-1931 והוא נפטר ב-1963 בעין חרוד איחוד, והובא לקבורה לידה, ואז הקימו את המצבה המיוחדת הזו. הוא הקים והנהיג את עין חרוד איחוד, כהתנגדות ליצחק טבנקין מהמאוחד. היה ממפא"י, מפלגתו של בן גוריון. הוא נחשב כמו אדמו"ר חסידי. בעצם החלוצים נולדו בעולם החרדי, והתייחסו למנהיגים שלהם כמו החסידים לאדמו"ר. בפילוג הגדול של התנועה הקיבוצית- נקרעו משפחות ונפרדו אחים, "כי יצחק אמר". למנהיגים הייתה עוצמה אדירה. שלמה לביא נולד בפלונסק, כמו בן גוריון, עלה בעלייה ה-2, הפך לאחד מגדולי החלוצים, נחשב מלך המעדר. כשהגיעו אנשי העלייה ה-3 הוא עזב את כינרת והצטרף לגדוד עין חרוד כאדם מבוגר יחסית. הוא הפך למלך המעדר גם בקירבם והנהיג אותם. ב-1921 עזב את הגדוד והקים את עין חרוד. הוא כתב אז לאנשי העלייה ה-2: אתם מעגל ואנחנו שורה. אתם לא יכולים לקבל עוד אנשים למעגל הסגור, אך אנחנו שורה, ורוצים שכל אחד יוכל להצטרף, גם אם הוא לא מושלם.

הוא כתב ספר אוטוביוגרפי: עלייתו ונפילתו של שלום לייש. בסוף ימיו כתב גם את "יומני עין חרוד". כך אפשר לראות את תהליך האכזבה שהוא עבר עם השנים. שני הבנים שלו נפלו בקרב: ירובעל נפל בגלבוע, והלל נפל 3 חודשים אח"כ במלחמת השחרור בקרב בכפר דרום. כשנולד הבן הראשון רחל אמרה: הוא יהיה כירובעל, יילחם את המלחמות, וכשנולד השני היא אמרה: אותו אני רוצה לעצמי, הוא יהיה כהלל הזקן, איש מתון ואוהב האדם. מי שהכיר את האחים יודע שהם היו בדיוק להיפך: ירובעל היה שקט ומופנם והלל קיבל את האופי הסוער של אביו. במלחמת העולם ה-2 שלמה לביא התנדב לבריגדה, לחטיבה היהודית הלוחמת, למרות שעבר את גיל הגיוס. אחרי קום המדינה היה ח"כ בכנסות הראשונות. בסוף ימיו עבר תאונת דרכים בה דרס אדם אחר. בסוף ימיו היה אדם שבור – אשתו נפטרה צעירה, שני בניו נהרגו, והקבוץ שהיה מפעל חייו נקרע בפילוג ב-1952.

על קבורו כתובים דברים שכתב: "למדתי להכיר את סבלו של האדם ואת האדם בסבלו. והנה הרגשתי כי אור האהבה שבנפשי הולך ומקביל אל אור השמש העולה. והיה ביום ההוא יבוא האדם אחר דמיונו. תנו לאדם להקיף הרבה, וממילא לא יהיה קטן."

המשפט האחרון הוא משפט המחץ. זה אחד ההבדלים בין דגניה לבין עין חרוד. אנשי דגניה האמינו שיש אנשים גדולים ואנשים קטנים. הם רצו לברור בפינצטה רק את האנשים הגדולים, שניחנו שגדלות נפש, כדי לבנות את חברת המופת הקטנה של 50-60 איש, חברה מוארת שמאורה יזהר עולם ומלואו. שלמה לביא ואנשי עין חרוד אמרו שכל אדם יכול להצטרף, לא נבחר אותה בקפידה ולא נגדיר אותה כגדול או קטן. נביא אותו ונציב בפניו משימות גדולות, וכך יהפוך לאדם גדול.

משה רוזנפלד – הסמל היהודי ממנחמיה, ששרת במשטרה הבריטית והיה מפקד משטרת שאטה. היה מוכשר ואיש שטח מעולה, הכיר את כל הארץ. בסוף 1935 הוביל כח של נוטרים בריטים במרדף אחרי חוליה של עז-א-דין אל קאסם. במארב של החוליה רוזנפלד נהרג, ליד מעין בתוך העמק הנעלם שיוזרד מהגלבווע(הה) ברקן) עד תל יוסף הישנה. המעין נקרא כיום על שמו - עין הסמל. קבוצת החוגים שהפכה אח"כ לתנועת המחנות העולים – ישבו כאן והיו מיועדים להקים את קבוץ בית השיטה. המעין הפך לעוד מקום הכשרה לחלוצים, כמו חצר כינרת וחצר מרחביה. "הצבי ישראל על במותיך חללי"- הצבי פירושו במקרא -אדם צעיר. הכוונה לצעירי ישראל שנהרגו. גם בערבית סאבי= אדם צעיר.

תל זרעאל

הגעה: מכביש 71 פונים בצומת נבות לכביש 675 וממשיכים כ-2 ק"מ כמעט עד צומת זרעאל. הפנייה לתל לפני הצומת (מזרח). עברנו ליד הצומת המרכזית בין דרך הים (כביש 71, 675) שמגיעה מכיוון מצרים, לבין דרך האבות, דרך ההר, (כביש 60). לכן נמצא כאן תל חשוב בעת העתיקה, בצומת הדרכים. גם המונגולים הגיעו לכאן ממזרח במאה ה-13 והובסו כאן ב-1260 מול הממלוכים שהגיעו ממצרים. **אנדרטה לחללי הפלמ"ח**, שנהרגו לא רק כאן בשלוחת זרעין, אלא גם בחיפה ובערבות הנגב, אך מצינת בעיקר את הקרבות שנערכו לכיבוש הגבעה ב-1948. עד 48 היו כאן כמה כפרים ערבים ששלטו על הדרך אל העמק, על שלוחה מוארכת שהיא המשכו של הגלבווע: זרעין, נוריס. כפרים אלה הטרידו מאוד את היישוב היהודי שהיה בעמק חרוד ובעמק בית שאן. לאזור לא הייתה גישה אחרת ממרכז הארץ מלבד הדרך שעברה ליד הכפרים האלה. חוליות ערביות היו יוצאות מהכפרים וחוסמות את הדרך היחידה לעמק. **קרב נוריס** - במרץ 48 יצאו פלוגות מיישובי העמק וניסו להתקיף את הכפר נוריס ואת הכנופיות שבו. הקרב הסתיים בכשלוש נורא (אבא של נועם השתתף בו). הערבים הציבו מארב ונהרגו כאן 7 בחורים, ביניהם גם ירובעל לביא שהזכרנו בבית הקברות. אי אפשר היה לחלץ את ההרוגים והפצועים מהשטח. כוחות שעלו מעין חרוד ניסו לחלץ את הגופות, אך האש הערבית הייתה כבדה מאוד, ורק למחרת הגיע כח בריטי ועזר לפנות את הגופות לקבורה.

באפריל 48 – החלה תכנית ד', התקפות מאורגנות וכיבוש של יישובים ערבים, החל בקסטל וההמשך בכל הארץ, במטרה לפנות את הכפרים ואת האיום על הדרכים. **הכשרת עין חרוד** – הכשרה גדולה של הפלמ"ח שישבה בקבוץ, חצי שבוע עבדו וחצי שבוע התאמנו. אם הייתה פעילות מבצעית היו יוצאים אליה. בקרב אחד של הפלמ"ח ב-20.4.48 על **הכפר זרעין** – ההתקפה נבלמה ע"י כוחות צבא ההצלה של קאוקג'י, והפלמ"ח נסוגו עם פצועים. **הצבא העיראקי** עבר את הירדן במאי 48, עלה דרך הגלבווע לכאן, ומכאן המשיך לוואדי ערה והגיע עד קאקון בשרון.

הקרב השני ב-28.5.48, אחרי שנכבשו חלקים גדולים מהארץ, הייתה התקפה נוספת על זרעין, ואז התושבים ברחו והכפרים נוריס וזרעין נכבשו ללא קרב. **קציר השדות** – לקראת הקיץ אנשי הקיבוצים יצאו למבצע וקצרו את כל השדות בעמק, גם את שדות הערבים, כדי שהערבים לא יסתתרו בין השיבולים. לעיתים היו מתחפשים לנשים ומסתננים לשדות, כאילו כדי ללקט את השאריות.

קבוץ זרעאל ישב בהתחלה על חורבות הכפר זרעין, ואחרי כמה שנים עברו מעט צפונה. **חפירה ארכיאולוגית על התל** – (השם זרעין כנראה משמר את השם זרעאל) נועדה לבדוק אם זו העיר המקראית זרעאל, מפרשת אחאב ואיזבל ונבות הזרעאלי. אין כאן הרבה שכבות שונות על התל. בחפירה הראשונה היו ממצאים דלים מאוד, אך בפינה הדרומית מזרחית של התל התגלה קיר תמך שעליו היה פודיום גדול, שעליו כנראה היה ארמון גדול בימי בית ראשון, דומה לפודיום שהתגלה בלכיש. ייתכן שזה היה ארמון מלכותי של מלכי ישראל, ולא הייתה כאן עיר של ממש. בקרוב יחלו כאן חפירות חדשות, ואולי ימצאו דברים חדשים.

ציטוטים מהתנ"ך (מהספר "מראה מקום" לטליל עם המקורות בצפון הארץ, של חנה ודוד עמית) שופטים א' כז ולא הוריש נפשה, את-בית-שאן ואת-בנותיה ואת-תענד ואת-בנותיה, ואת-יושב (יושבי) דור ואת-בנותיה ואת-יושבי יבֵלֵם ואת-בנותיה, ואת-יושבי מגדו ואת-בנותיה; ויאֵל, הכְנַעֲנִי, לְשִׁבְתָּ, בְּאֶרֶץ הַזֹּאת. כח וְיָהִי כִּי-תִזְק וְיִשְׂרָאֵל, וְיִשָּׁם אֶת-הַכְנַעֲנִי לְמָס; וְהוֹרִישׁ, לֹא הוֹרִישׁוּ.

כלומר – בהתחלת לא הצליחו לכבוש את אזור העמק, ורק בתקופת הממלכה הצליחו לכבוש אותו. שופטים ו' לג וְכָל-מִדְּוָן וְעַמְלֵק וְגַי-קָדָם, נֶאֱסָפוּ יַחְדָּו; וַיַּעֲבְרוּ וַיַּחֲנוּ, בְּעַמְקֵי זֶרְעָאֵל. שבטי המדבר הנוודים היו פושטים על העמק בקיץ כדי לשדוד אוכל משדות העמק. וַגִּדְעוּן בְּנוֹ, חָבֵט חֲטִים בְּגַת, לְהַנִּיס, מִפְּנֵי מִדְּוָן. הוא חבט בגת (שם דורכים ענבים בדר"כ) ולא כרגיל בגורן, במקום בולט, כדי להסתיר מהמדיינים שבאים לשדוד אוכל.

מלכים א', י"ח **מא** וַיֹּאמֶר אֱלִיָּהוּ לְאַחָב, עֲלֵה אֲכַל וְשֵׁתָה: כִּי-קוֹל, הַמּוֹן הַגֹּשֶׁם. **מב** וַיַּעֲלֶה אַחָב, לְאֲכַל וְלִשְׁתוֹת; וְאֱלִיָּהוּ עָלָה אֶל-רֹאשׁ הַכַּרְמֶל, וַיְהִי אַרְצָה, וַיִּשָּׂם פָּנָיו, בֵּין בְּרָכּוֹ. **מג** וַיֹּאמֶר אֶל-נַעֲרֹו, עֲלֵה-נָא הִבֵּט דָּרָךְ-גַּם, וַיַּעַל וַיִּבֵט, וַיֹּאמֶר אֵין מְאוּמָה; וַיֹּאמֶר, שָׁב שָׁבַע פְּעָמִים. **מד** וַיְהִי, בְּשַׁבְעִית, וַיֹּאמֶר הַנָּה-עַב קִטְנָה כֶּכֶף-אִישׁ, עֲלֵה מִסָּ; וַיֹּאמֶר, עֲלֵה אָמַר אֶל-אַחָב אָסֵר נָרַד, וְלֹא נַעֲרָךְה, הַגֹּשֶׁם. **מה** וַיְהִי עַד-כֹּה וְעַד-כֹּה, וְהַשְּׁמַיִם הִתְקַדְּרוּ עֲבִים וְרוּחַ, וַיְהִי, גֹשֶׁם גָּדוֹל; וַיִּרְפַּב אַחָב, וַיִּלְדָּד זֶרְעָאֵלָה. **מו** וַיֵּד-יַהוָה, הַיְתֵה אֶל-אֱלִיָּהוּ, וַיִּשְׁנֶם, מִתְּנִיו; וַיִּרַץ לִפְנֵי אַחָב, עַד-בְּאֶרֶץ זֶרְעָאֵלָה.

הספור מתרחש אחרי מלחמת אליהו ונביאי הבעל והניצחון הגדול של אליהו. הבצורת הוסרה והחל גשם. אחאב צריך למהר הביתה לפני הגשם, כי המרכבה לא תוכל לנסוע בבזז של העמק. ארמון החורף של אחאב נמצא כאן, כי כאן בעמק חם יותר מאשר בארמון בבירה שומרון, שנמצא במרומי השומרון. פרשת נבות הזרעאלי, מלכים א' כ"א א וַיְהִי, אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה, כִּרְם הָיָה לְנָבוֹת הַזֶּרְעָאֵלִי, אֲשֶׁר בְּזֶרְעָאֵל--אֲצֵל הַיִּכְל אַחָב, מִלְּדָ שְׁמֵרוֹן. **ב** וַדְּבַר אַחָב אֶל-נָבוֹת לֵאמֹר תְּנֶה-לִּי אֶת-פְּרִמָּךְ וַיְהִי-לִּי לְגַן-זֵרֶק, כִּי הוּא קְרוֹב אֲצֵל בֵּיתִי, וְאֶתְנָה לְךָ תַּחֲתָיו, כִּרְם טוֹב מִמֶּנּוּ; אִם טוֹב בְּעֵינֶיךָ, אֶתְנָה-לְךָ כֶּסֶף מִחִיר זֶה. **ג** וַיֹּאמֶר נָבוֹת, אֶל-אַחָב: חֲלִילָה לִּי מִיְהוָה, מִתְּתִי אֶת-נַחֲלַת אֲבֹתִי לְךָ. **ד** וַיָּבֵא אַחָב אֶל-בֵּיתוֹ סָר וָזָעַף, עַל-הַדְּבַר אֲשֶׁר-דְּבַר אֱלִיו נָבוֹת הַזֶּרְעָאֵלִי, וַיֹּאמֶר, לֹא-אֶתָּו לְךָ אֶת-נַחֲלַת אֲבוֹתִי; וַיִּשָּׁכַב, עַל-מִשְׁתּוֹ, וַיָּסָב

את-פניו, ולא-אכל לחם. ה ותבא אליו, איזבל אשתו; ותדבר אליו, מה-זה רוחך סרה, ואינך, אכל לחם. ו וינדבר אליה, כי-אדבר אל-נבות הַיִזְרְעֵאֵלִי וְאָמַר לוֹ תִּנְהַלֵּי אֶת-כְּרֶמֶד בְּכֶסֶף, אוּ אִם-חָפַץ אַתָּה, אֲתַנְּהַלֵּךְ לָךְ כְּרֶם תַּחֲתָיו; וַיֹּאמֶר, לֹא-אֲתַן לָךְ אֶת-כְּרֶמֶי. ו ותאמר אליו, איזבל אשתו, אתה, עתה תעשה מלוכה על-ישראל; קום אכל-לחם, ויטב לך--לך, את-כְּרֶם נבות הַיִזְרְעֵאֵלִי. ח ותכתב ספרים בשם אחאב, ותחתם בחתמו; ותשלח הספרים (ספרים), אל-הַזְּקֵנִים וְאֶל-הַחֲרִים אֲשֶׁר בְּעִירוֹ, הישבים, את-נבות. ט ותכתב בספרים, לאמר: קראו-צום, והשיבו את-נבות בראש העם. י והושיבו שנים אַנְשֵׁים בְּנֵי-בְלַעַל, נָדָו, ויעדוהו לאמר, ברכת אלהים וּמְלָךְ; והוציאהו וסקלהו, וימת. יא ויעשו אנשי עירו הַזְּקֵנִים והחרים, אשר הישבים בעירו, כְּאֲשֶׁר שִׁלְחָה אֲלֵיהֶם, איזבל--כְּאֲשֶׁר כָּתוּב בַּסְּפָרִים, אֲשֶׁר שִׁלְחָה אֲלֵיהֶם. יב קראו, צום; והשיבו את-נבות, בראש העם. יג ויבאו שני האנשים בְּנֵי-בְלַעַל, וישיבו נָדָו, ויעדוהו אנשי הַבְּלַעַל את-נבות נָדָו העם לאמר, בְּרַךְ נְבוֹת אֱלֹהִים וּמְלָךְ; ויציאהו מחוץ לעיר, ויסקלהו בֶּאֱבָנִים וַיָּמָת. יד וישלחו, אל-איזבל לאמר: סקל נבות, וימת. טו ויהי כשמע איזבל, כי-סקל נבות וימת; ותאמר איזבל אל-אחאב, קום רש את-כְּרֶם נבות הַיִזְרְעֵאֵלִי אֲשֶׁר מֵאֵן לָתֵת לָךְ בְּכֶסֶף--כִּי אֵין נְבוֹת חַי, כִּי-מָת. טז ויהי כשמע אחאב, כי מת נבות; וינסק אחאב, לְרַדֵּת אֶל-כְּרֶם נבות הַיִזְרְעֵאֵלִי--לְרִשְׁתּוֹ. {פ}

יז ויהי, דבר-יהוה, אל-אליהו התשבי, לאמר. יח קום רד, לקראת אחאב מלך-ישראל--אֲשֶׁר בְּשֶׁמְרוֹן; והנה בְּכֶרֶם נבות, אשר-נרד שם לְרִשְׁתּוֹ. יט ודברת אליו לאמר, כה אמר יהוה, תרצחת, ונס-נְרִשֶׁת; ודברת אליו לאמר, כה אמר יהוה, במקום אשר לקחו הַכְּלָבִים אֶת-דָּם נבות, לָקְחוּ הַכְּלָבִים אֶת-דַּמְךָ גַּם-אַתָּה. כ ויאמר אחאב אל-אליהו, המצאתני איבי; ויאמר מצאתי--לעז התמכרך, לעשות הרע בעיני יהוה. כא הנני מבי אלך רעה, ובערתי אחריך; והכרתי לאחאב משתין בקיר, ועצור וְעוֹבֵב בַּיִשְׂרָאֵל. כב ונתתי את-בייתך, בבית נָבֵדִים בְּרֶגְבִי, ויבית, בעשה בן-אחיה: אל-הפעל אשר הכעסת, ותחטא את-ישראל. כג וגם-לאיזבל-דבר יהוה, לאמר: הַכְּלָבִים יֹאכְלוּ אֶת-איזבל, בחל יזרעאל. כד המת לאחאב בעיר, יאכלו הַכְּלָבִים; והמת, בפְּסָדָה, יאכלו, עוף השמים. כה רק, לא-היה כאחאב, למעשה הרע בעיני יהוה--אֲשֶׁר-הִסְתֵּה אֹתוֹ, איזבל אשתו. כו ויתעב מאד, ללכת אחרי הַבְּלַעַלִּים--כָּבֵל, אֲשֶׁר עָשׂוּ הַחֲמָרִי, אֲשֶׁר הוֹרִישׁ יְהוָה, מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל.

כז ויהי כשמע אחאב את-הדברים האלה, ויקרע בגדיו, וישם-שק על-בשרו, ויצום; וישב בשק, ויהלך אט. {פ} כח ויהי, דבר-יהוה, אל-אליהו התשבי, לאמר. כט הראית, כי-נָבַע אחאב מלפני; ועו כִּי-נָבַע מִפְּנֵי, לֹא-אָבִי הָרַעָה בְּיָמָיו--בְּיָמַי בְּנוֹ, אָבִיא הָרַעָה עַל-בֵּיתוֹ.

נבואת אליהו מתגשמת כשיהוא מורד ביהורם בן אחאב, עם עזרה של הארמים, והורג גם את איזבל. אפשר לחבר זאת לכתובת של חזאל מלך ארם בתל דן על נצחונו על בית דוד.

מלכים ב' ט' טו וישב יהורם המלך להתרפא בַּיִזְרְעֵאֵל, מן-המכים אשר נָהוּ אַרְמִים, בַּהֲלַחְמוֹ, אֶת-חַזְאֵל מֶלֶךְ אַרָם; וַיֹּאמֶר יְהוּא, אִם-נֶשׂ נִפְשָׁכֶם--אֶל-יָצֵא פְלִיט מִן-הָעִיר, לָלֶכֶת לְגִיד (להגיד) בַּיִזְרְעֵאֵל. טז ויָרַבֵּב יְהוּא וַיִּלְךְ יִזְרְעֵאֵלָה, כִּי יוֹרֵם שָׁבַע שָׁמָּה; וְאַחֲזִיָּה מֶלֶךְ הַיִּזְרְעֵאֵל, נָרַד לְרִאוֹת אֶת-יִוֹרָם. יז והצפה עמד על-המגדל בַּיִזְרְעֵאֵל, ויָרָא אֶת-שַׁפְעַת יְהוּא בָּבֹאוֹ, וַיֹּאמֶר, שַׁפְעַת אֲנִי רָאָה; וַיֹּאמֶר יְהוֹרָם, קַח רֶכֶב וְשַׁלַּח לְקִרְאֹתֶם--וַיֹּאמֶר הַשְּׁלוֹם. יח וַיִּלְךְ רֶכֶב הַסּוּס לְקִרְאֹתוֹ, וַיֹּאמֶר כֹּה-אָמַר הַמֶּלֶךְ הַשְּׁלוֹם, יְהוּא מֶלֶךְ וּלְשָׁלוֹם, סֹב אֶל-אַחֲרָי; וַיִּגַּד הַצֹּפֵה לְאָמַר, בֹּא-הַמֶּלֶךְ עִד-הֵם וְלֹא-שָׁב. יט וישלח, רֶכֶב סוּס שְׁנַיִ, וַיָּבֵא אֲלֵיהֶם, וַיֹּאמֶר כֹּה-אָמַר הַמֶּלֶךְ שְׁלוֹם; וַיֹּאמֶר יְהוּא מֶלֶךְ וּלְשָׁלוֹם, סֹב אֶל-אַחֲרָי. כ וַיִּגַּד הַצֹּפֵה לְאָמַר, בֹּא עַד-אֲלֵיהֶם וְלֹא-שָׁב; וְהַמְנַהֵג, כְּמִנְהַג יְהוּא בְּרֶגְבִי--כִּי בִשְׁעוֹר, יִהְיֶה. כא וַיֹּאמֶר יְהוֹרָם אֶסֶר, וַיֹּאסֶר רֶכְבוֹ; וַיֵּצֵא יְהוֹרָם מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל וְאַחֲזִיָּהוּ מֶלֶךְ-יְהוּדָה אִישׁ בְּרֶכְבוֹ, וַיָּצִאוּ לְקִרְאֹת יְהוּא, וַיִּמְצְאוּהוּ, בַּחֲלָקֵי נְבוֹת הַיִזְרְעֵאֵלִי. כב ויהי, כְּרִאוֹת יְהוֹרָם אֶת-יְהוּא, וַיֹּאמֶר, הַשְּׁלוֹם יְהוּא; וַיֹּאמֶר, מַה הַשְּׁלוֹם--עַד-זֹנֵנִי אִיזְבֵּל אִמְךָ וַיִּקְשְׁפָה, חֲרָבִים. כג ויהפך יְהוֹרָם נְדִיו, וַיָּנֶס; וַיֹּאמֶר אֶל-אַחֲזִיָּהוּ, מִרְמָה אַחֲזִיָּה. כד ויהוה מלא לְדוֹ בְּקִשְׁתּוֹ, וַיִּדֹּ אֶת-יְהוֹרָם בֶּין רַעְיוֹ, וַיֵּצֵא חַחְצִי, מִלְּבוֹ; וַיִּקְרַע, בְּרֶכְבוֹ.

ל ויבוא יהוה, יזרעאל; ואיזבל שמעה, ותשם בַּפִּי עֵינֶיהָ וַתִּיטֵב אֶת-רֵאשֶׁהָ, וַתִּשְׁקָף, בְּעַד הַחַלּוֹן. לא ויהוה, בָּא בְּשָׁעַר; וַתֹּאמֶר הַשְּׁלוֹם, זְמַרִי הֲרַג אֲדֹנָי. לב וישא פניו, אל-החלון, ויאמר, מי אתי מי; וישקופו אליו, שנים שלשה סריסים. לג ויאמר שמטהו (שמטוה), ויזממה אל-הקיר ואל-הסוסים, ויָרַקָה. לד ויבא, ויאכל וישת; ויאמר, פקדו-נָא אֶת-הָאֲרוֹנָה הַזֹּאת וקבורה-כי בת-מלך, היא. לה ויילכו, לקברה; ולא-מצאו בה, כי אם-הגלגלת והרגלים--וכפות הידים. לו וישבו, ויגידו לו, ויאמר דבר-יהוה הוא, אשר דבר בְּיַד-עַבְדּוֹ אֲלֵיהֶם הַתְּשֻׁבִי לְאָמַר: בַּחֲלָקֵי יִזְרְעֵאֵל, יֹאכְלוּ הַכְּלָבִים אֶת-בֶּשֶׂר אִיזְבֵּל. לז והיה (והיתה) נְבִלַת אִיזְבֵּל, כְּדָמוֹ עַל-פְּנֵי הַשָּׂדֶה--בַּחֲלָקֵי יִזְרְעֵאֵל: אֲשֶׁר לֹא-יֹאמְרוּ, זֹאת אִיזְבֵּל. {ס}

במלכים ב', יו ויכתב אליהם ספר שנית לאמר, אם-לי אתם ולקלי אתם שמעים קחו את-ראשי אנשי בני-אֲדֹנֵיכֶם, ויבאו אלי כעת מחר, ויבוא אליה; ויבא אליה שבעים איש, את-גְּדָלִי הָעִיר מִגְּדָלִים אֹתָם. ז ויהי, כבא השפר אליהם, ויקחו את-בְּנֵי הַמֶּלֶךְ, וישטו שבעים איש; וישטו את-ראשיהם בַּדָּוִדִים, וישלחו אליו יזרעאלה. ח ויבא המלך ויגד-לו לאמר, הביאו ראשי בני-הַמֶּלֶךְ; ויאמר, שימו אתם שני צברים פתח השער--עַד-הַבְּקָר. ט ויהי בבקר, ויצא ויעמד, ויאמר אל-כָּל-הָעָם, צדקים אתם; הנה אני קשורתי על-אֲדֹנָי, וְאַחֲרָיָהוּ, ומי הָכֵה, אֶת-כָּל-אֵלֶּה. י דעו אפוא, כי לא יכל מדבר יהוה ארצה, אשר-דבר יהוה, על-בית אחאב; ויהוה עשה-את אשר דבר, בְּיַד עַבְדּוֹ אֲלֵיהֶם. יא ויגד יהוה, את-כָּל-הַנְּשָׂאִים לְבֵית-אֲחֵאָב בַּיִזְרְעֵאֵל, וְכָל-גְּדָלִיו, וּמִיָּדָעִיו וְכֹהֲנָיו--עַד-בְּלַתִּי הַשָּׂאִיר-לוֹ, שָׂרִיד

לסיכום – העמק הזה הוא קודם כל ציר מעבר חשוב, כבר מימי קדם, חלק מדרך היס. זה היה ציר מעבר גם בימי הביניים, וגם ציר מעבר לעירקים במלחמת השחרור. בין הגלבוה בדרום ובין מורדות הגליל בצפון – הדרך מתכנסת לדרך מרכזית חשובה שמובילה מכאן לבית שאן ומזרחה, או לצומת גולני והגליל העליון וצפונה, או לצפון מזרח לכיוון סולם צור.

תצפית מתל יזרעאל לאזור:

אפשר לתאר את רכסי ההרים ע"י אגרוף עם שתי אצבעות בולטות: האגרוף הוא השומרון, שדרת ההר. הגלבוה ותל יזרעאל הם שלוחה מזרחית של השומרון (אגודל) השלוחה הצפון-מערבית של השומרון: הר אמיר, רמות מנשה והכרמל (האצבע)

העמקים הצפוניים – עמק יזרעאל, עמק חרוד ועמק בית שאן. (השקע בין האצבע לאגודל) **גבעת המורה העפוּלה** זה קו פרשת המים בין העמק המזרחי למערבי. על גבעת המורה יש באביב פריחה יפה של איריס נצרת. על הפסגה המיוערת יש קבר מוסלמי קדוש- בני דחי, ולידו הכפר דחי (דהל), של חמולת זועבי שגרה בעוד כמה כפרים באזור. גבעת המורה עשויה בעיקר גיר אך גם קצת בזלת. בעבר היו ממנה התפרצויות וולקניות, כמו בכל הגליל התחתון המזרחי, שהיה מחובר לגולן. שם הגבעה כי היא מורה על כיוון, היא בולטת מכל מקום בעמק ומהווה סימן בולט. יש שם מסורות על מורים גדולים שישבו שם, והסבר אחר – בספר יואל יש מורה במשמעות של יורה – הגשם הראשון, כי משם היו מתפללים לגשמים.

מעין יזרעאל, בין האקליפטוסים, אפשר לבקר בשנה שיש הרבה מים, מסלול קצר ונחמד. לרוב הוא יבש בגלל שאיבת יתר. כיום קדחו שם ומוציאים משם מים מליחים שזורמים לנחל חרוד.

מלחמת שאול בגלבוה – נגד הפלישתים. שאול הגיע בראש ממלכה הררית של שבטי ישראל, מאזור הרי יהודה ושומרון, והתכנס על הגלבוה. הפלישתים הגיעו לכאן, אך לא ברור איך הגיעו עד כאן, הרחק מהאזור של השפלה ודרום מישור החוף. מה הם עושים כאן? הפלישתים וגויי הים נכנסו לארץ מהים, במקביל לכניסתם של בני ישראל ממזרח. הפלישתים לא הצליחו לכבוש את מצרים, וכנראה בהרשאת מצרים הם התיישבו בדרום מישור החוף. הם בעצם שותפים של המצרים, עושי דברם של המצרים. הם התיישבו בארץ כנען, שהיא פרויבציה מצרית עם שליטה מצרית חלשה.

שאול ניסה לאחד את שבטי ישראל המפוזרים, וכנראה מצרים רואה בזה סכנה גדולה. ההסבר של ניר קינן – הפלישתים הגיעו לכאן כשליחים של הצבא המצרי, או כחיל חלוץ של המצרים, להילחם בישראל. בבית שאן נמצאו חומות וארמון של המושל המצרי, וכתובות על שליטת מצרים בארץ. זו הסיבה שהפלישתים תקעו את ראשיהם של שאול ובניו על חומת בית שאן המצרית.

תמליל סיור מספר 44 לבנימין והשומרון

מסלול: נבי סמואל, גבעת שאול, עין פארה ותל שילה

נסיעה לנבי סמואל

הדרכת עמיתים - הרכבת לירושלים

פרויקט התשתית הכי גדול בארץ, בתקציב של 7 מיליארד ₪. פרויקט שתכנונו החל בשנת 2000, הבנייה החלה ב-2005 ותושלם ב-2017.

אורך הקו המתוכנן: 38 ק"מ, מנתב"ג ועד בנייני האומה.

אורך המנהרות המתוכננות: 5 מנהרות באורך כולל של כ- 37 ק"מ (חלקן מנהרות כפולות).

אורך הגשרים המתוכננים: 10 גשרים באורך כולל של למעלה מ- 6 ק"מ.

הקו כולל 4 קטעים (הפירוט הועתק מאתר הרכבת):

קטע 1: הקטע מנתב"ג ללטרון, באורך 8 ק"מ כולל 6 גשרים, מעבר תת קרקעי וסוללות עפר. אחד הגשרים בקטע משתרע על פני 1,250 מטר (גשר 6).

קטע 2: בין לטרון (כביש 3) לשער הגיא, אורך כ- 4 ק"מ כולל מנהרה כפולה באורך 3.6 ק"מ וגשר באורך 150 מטר.

קטע 3: בין שער הגיא לפאתי מבשרת ציון. הקטע באורך כ- 14.5 ק"מ כולל שתי מנהרות כפולות ושני גשרים כפולים: מנהרה כפולה באורך 1,200 מטר כ"א, ומנהרה כפולה באורך 11.6 ק"מ כ"א ושני גשרים כפולים באורך 150 כ"א.

קטע 4: מעמק הארזים ועד תחנת האומה בירושלים. הקטע באורך של כ- 4.3 ק"מ כולל שתי מנהרות:

מנהרה אחת כפולה ומנהרה אחת אחודה (ברציפים של התחנה), גשר 10 באורך של כ"מ ובגובה של 90 מטר. הקו יגיע לתחנה שנבנית מתחת לבנייני האומה בעומק 80 מטר, עם מעליות ודרגנועים שיעלו את הנוסעים למעלה. כל קטע נבנה עם שתי מנהרות נפרדות לגמרי, כל אחת לנסיעה בכיוון אחר. כך שאם תהיה תקלה או תאונה בצד אחד – אפשר להגיע למקום דרך המנהרה המקבילה. בכל 50 מטר יהיה מעבר שמחבר בין המנהרות.

קצב החפירה – 30 מטר ביום, ע"י 2 חפרפרות שנבנו בגרמניה, מן מקדחי ענק ממתכת, בקוטר של 3 מטר, מסתובבים וחופרים בתוך ההר. שיא העומק יהיה 200 מטר מתחת לקרקע, ליד מבשרת ירושלים. לכן לא עושים פירי אוורור לעומק כזה, והכל יהיה מבוסס על מיזוג אויר והכנסת אויר מהפתחים. בצמוד למקדח יש מסוע של 250 מטר שסוחב את כל הציוד- מים, דלק, לוחות בטון וחלפים.

2 מפעלי בטון מהגדולים בארץ – יוצקים את לוחות הבטון למנהרות. אחרי כל מטר חפירה המכונה מדפנת את קירות המנהרה בלוחות בטון מיוחדים, כך שזה מספיק בטיחותי להמשיך להתקדם.

מימון הפרויקט הוא ע"י תקציב המדינה, והעבודה נעשית ע"י 4 קבוצות שבכל אחת זוג חברות: אחת ישראלית ואחת חברה זרה. הישראלים אחראים על התכנון והתיאומים, והחברה הזרה עושה את העבודה עצמה. יש כ-800 עובדים זרים שרובם מהנדסים. החברות הזרות הן מרוסיה, קנדה ועוד.

השפוכת - ליד המנהרות רואים את ערימות העפר והשפוכת שיוצאת מהמנהרות. יש להם מסוע מיוחד של 10 ק"מ, שמוציא את העפר אחורה, לקצה המנהרה ומתקדם עם המקדח, במקביל לקצב ההתקדמות בחפירה. את העפר ממיינים ומוכרים לקבלני בניין, לתשתיות כבישים וכדו'. את עודף החומר שלא מתאים לבנייה – יש צי של משאיות שטומן אותו במקומות מיוחדים. הם התחייבו להשאיר את השטח נקי לחלוטין.

יש הרבה בעיות בגלל המעבר בין שכבות גיאולוגיות – מעבר בשכבות חוואר, שכבות אבנים, שכבות מים. היו התנגדויות על פגיעה בנוף בנחל יתלה, ולבסוף מצאו פשרה שתגרום פגיעה מינימלית בנוף.

בחגים יש אפשרות לבקר ולראות את העבודות בסיור מאורגן.

הרכבת תהיה מהירה וחשמלית לחלוטין. זמן הנסיעה ברכבת יהיה 27 דקות מת"א לירושלים, בלי שום תחנות בדרך (אולי רק בנתב"ג). פרויקט חישימול הרכבת גם הוא מסובד, וחברת חשמל שותפה בו. הוא ישתלב בפרויקט חישימול כל המסילות הראשיות בארץ. הרכבת מירושלים תוכל לנסוע לתל אביב, תמשיך לחיפה ועכו ומשם לכרמיאל.

התכנית היא ל-4 רכבות בשעה, בהפרש של 13 דקות. בכל רכבת יהיו כ-1000 איש. בשעות העומס בבוקר אפשר יהיה להסיע 12,000 איש, ומקווים בכך להוריד מהפקקים בכביש כ-4000 מכוניות. בירושלים יגיעו לתחנת בנייני האומה ומשם אפשר להמשיך ברכבת הקלה. בתל אביב הרכבת תגיע רק לתחנת "ההגנה", ומשם יצטרפו מוניות או אוטובוסים.

סוף הדרכת עמיתים.

היווצרות הרי ירושלים - החתך של הרי ירושלים מתאים בעצם לכל שדרת ההר המרכזית בארץ- הנגב, יהודה, שומרון והגליל.

מקורם בהרבה בתוך ים תטיס – ים רדוד שכיסה את הארץ במשך עשרות מיליוני שנים, לפני כ-100 מיליון שנה. החומר ששקע בתקופה זו (קנומן-טורון) הוא גיר ודולומיט קשה. לפי עקרון הסופרפוזיציה החומר הצטבר בשכבות אופקיות, כשהמבוגרת יותר למטה. כשהים הפך עמוק יותר, לפני כ-70 מיליון שנה (סנון) - שקע קירטון מעל הגיר וכיסה אותו.

שלב הקימוט – כל שדרת ההר נלחצה מהצדדים והתרוממה, ונוצר הקמר האדיר לאורך כל הארץ, קמר א-סימטרי שנטייתו יותר תלולה לכיוון מערב, ונטייה מתונה לכיוון מזרח. הלחץ שיצר את הקימוט המרכזי הוא מצפון ומדרום, אך בכל אזור היו גם לחצים מקומיים בכיוונים אחרים.

אחרי שהים נסוג, הבלליה שפעלה במשך השנים – שחקה את שכבות הקירטון, והוא נעלם מפסגות ההרים וכך נחשף סלע הגיר, בכל מרכז הרכס. הקירטון הסנוני נשאר רק בצד המזרחי והמערבי של שדרת ההר. **הבקע הסורי אפריקאי** – לפני 5 מיליון שנה – שבר שיצר את מצוק ההעתקים ואת הפרשי הגובה לבקע.

סוגי הקירטון – בהרי ירושלים יש גוש גדול של קירטון מתקופת הסנון (70-60 מילון שנה). יש בארץ גם קירטון אאוקני (40-30 מילון שנה) בעיקר בשפלה, שם הוא אופקי ולא עבר קימוט, כי הוא מאוחר יותר (כמו במערות בית גוברין).

קו פרשת המים הארצי – צריך להבדיל בין קו פרשת המים של נגר עילי, לבין קו פרשת המים הגיאולוגי – של מי התהום.

נגר עילי – נקבע לפי גובהי ההרים. הקו של שיא הגובה עובר בתוך ירושלים, בכיכר צרפת. כל טיפה שיורדת שם מתחלקת למזרח-למערב יהודה וים המלח, ולמערב-לעמק רפאים, נחל שורק ולים התיכון.

מי תהום – המים שמחללים לעומק זורמים לפי כיוון השכבות בעומק האדמה, לפי קו פרשת המים הגיאולוגי- שהוא באזור נווה אילן/קרית יערים, ומשם מתפצלים למזרח ולמערב. בצד המערבי המים נובעים בעיקר בראש העין, ובצד המזרחי נובעים המעינות בוואדי קלט, בעין גדי ועוד.

הקו הגיאולוגי זה כל הזמן לכיוון שבו הנטייה תלולה יותר, כלומר כאן הקו הגיאולוגי זה מערבה כל הזמן (משפט לא ברור?)

נטיית השכבות - בדרך לירושלים רואים בהתחלה את נטיית השכבות באלכסון לכיוון מערב. אחרי נווה אילן רואים איך כיוון השכבות מתהפך, והן נוטות מזרחה לכיוון ים המלח.

ליפתא – (מי נפתוח) כפר ערבי נטוש ביציאה מהמנהרה. יש תכנית לשפץ ולהפוך אותו לכפר אומנים.

סיפור כיבוש ירושלים - בדצמבר 1917 לפני שהבריטים נכנסו לירושלים, המג"ד אמר לשני הטבחים שיביאו לו ביצים מהכפר הסמוך לארוחת בוקר. הטבחים עלו לגבעה של רוממה (מצד ימין) ונתקלו במשלחת של חוסיין אל-חוסייני, ראש העיר הזקן של ירושלים, הולכים לקראתם עם דגל לבן. ראש העיר נתן להם את המפתחות ואמר להם שהטורקים והגרמנים ברחו והעיר נכנעת. הטבחים חזרו למפקד וסיפרו לו שקיבלו את מפתחות העיר, ב-9.12.17. המג"ד כעס שראש העיר נכנע לטבחים, ודרש שיביאו את ראש העיר שייכנע לו אישית. למחרת הביאו את ראש העיר הזקן והחולה אל המג"ד, והעיר נכנעה ב-10.12.17 בפעם השנייה. כששמע המח"ט על כך, גם הוא כעס שהעיר נכנעה למג"ד קטן, ואז גררו שוב את ראש העיר על אלונקה, והעיר נכנעה פעם שלישית ללא קרב – לפני המח"ט. הגנרל אלנבי דרש טקס כניעה רביעי, אך ראש העיר כבר היה מאושפז בבית חולים, ורק אז, ב-11.12.17, הגנרל אלנבי נכנס בשערי העיר העתיקה, ונאם בטקס רשמי ליד מגדל דוד.

האנדרטה שהוקמה ברוממה, מאחורי התחנה המרכזית, לכבוד כיבוש העיר – היא במקום של הכניעה "הראשונה" לטבחים. זה צילום אמיתי של ראש העיר עם דגל לבן, מוסר את המפתחות לטבחים הבריטים, ובו רואים גם ילד יהודי אחד- מנשה אל-ישר, מציץ בצד (כי הוריו היו חברים של משפחת אל-חוסייני).

גן לאומי נבי סמואל

הגעה: בכביש 1 ממשיכים לכיוון שכונת רמות, במחלף ידן פונים לשכונת רמות, ממשיכים בשדרות גולדה מאיר וחוצים את כל השכונה, ממשיכים ישר בכביש 436 (לכיוון גבעת זאב) עוד 1 ק"מ ופונים ימינה לפי השילוט לנבי סמואל.

כניסה אחרת: מכביש 443 פונים במחנה עופר (צומת גבעונים) ימינה ל-436, נכנסים לגבעת זאב וחוצים אותה, עוברים גם את גבעון והר שמואל, עד הכניסה לנבי סמואל.

נחלת בנימין – אחת הנחלות הקטנות של השבטים, אך מלאה באתרים היסטוריים וארכיאולוגיים, והרבה מחקרים נעשו על חבל ארץ זה. חבל בנימין נחשב לצומת החשוב ביותר באזור ההר, וכל כובש ניסה לכבוש קודם כל את חבל ארץ זה.

תיאור גבולות בנימין בספר יהושע קצת לא ברורים, חלק לא מזוהים, ורק הקצוות ברורים: יהושע י"ח יא ויעל, גורל משה בני-בנימן--למשפחתם; ויצא, גבול גורלם, בין בני יהודה, ובין בני יוסף. יב ויהי להם הגבול לפאת צפונה, מן-היָרְדֵן; ויעלה הגבול אל-פְּתַח יְרִיחוֹ מִצְפּוֹן, ויעלה בקֶרַת יָמָה, והיה (וְהָיָה) תְּצַאֲתֶיךָ, מִדְּבַרָה בֵּית אֲנֹן. יג ויעבר מִשֵּׁם הַגְּבוּל לְזוֹהַר, אֶל-פְּתַח לְזוֹהַר נְגֶבָה--הַיָּא, בֵּית-אֵל; וְיָרֵד הַגְּבוּל, עֲטֹרוֹת אֲדָר, עַל-הַהָר, אֲשֶׁר מִנְּגֶב לְבֵית-חֶרֶן תַּחְתּוֹן. יד וְתָאֵר הַגְּבוּל וְנֹסֵב לְפָאֵת-גִּם נְגֶבָה, מִן-הָהָר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי בֵּית-חֶרֶן נְגֶבָה, והיה (וְהָיָה) תְּצַאֲתֶיךָ אֶל-קֶרֶת-בַּעַל הַיָּא קֶרֶת יַעֲרִים, עִיר בְּנֵי יְהוּדָה; וְזֹאת, פְּאֵת-גִּם. טו וּפְאֵת-נְגֶבָה, מִקְצֵה קֶרֶת יַעֲרִים; וְיָצֵא הַגְּבוּל, יָמָה, וְיָצֵא, אֶל-מַעְיָן מִן נְפְתוֹחַ. טז וְיָרֵד הַגְּבוּל אֶל-קֵצֵה הָהָר, אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי גֵי בֶן-הַנֶּסֶם, אֲשֶׁר בְּעֵמֶק רְפָאִים, צְפוֹנָה; וְיָרֵד גֵּי הַנֶּסֶם אֶל-פְּתַח הַיְבוּסִי, נְגֶבָה, וְיָרֵד, עִיר רִגְלַי. יז וְתָאֵר מִצְפּוֹן, וְיָצֵא עֵין שֶׁמֶשׁ, וְיָצֵא אֶל-גְּלִילוֹת, אֲשֶׁר-נֹכַח מַעְלֵה אֲדָמִים; וְיָרֵד, אֶבֶר בְּהֶן בֶּן-רְאוּבֵן. יח וְעֵבֶר אֶל-פְּתַח מִל-הָעֲרֵבָה, צְפוֹנָה; וְיָרֵד, הָעֲרֵבָתָה. יט וְעֵבֶר הַגְּבוּל אֶל-פְּתַח בֵּית-חֶגְלָה, צְפוֹנָה, והיה (וְהָיָה) תְּצַאֲתֶיךָ (תְּצַאֲתֶיךָ) הַגְּבוּל אֶל-לְשׁוֹן גִּם-הַמְּלַח צְפוֹנָה, אֶל-קֵצֵה הַיָּרְדֵן נְגֶבָה; וְזֹה, גְבוּל נְגֶב. כ וְהַיָּרְדֵן יִגְבַּל-אֹתוֹ, לְפָאֵת-קְדָמָה: וְזֹאת נְחֻלַּת בְּנֵי בְנִימִן לְגְבוּלֹתֶיהָ, סָבִיב--לְמִשְׁפַּחְתָּם. {פ}

כא וְהָיָה הָעָרִים, לְמִטָּה בְּנִימִן--לְמִשְׁפַּחֹתֵיהֶם: יְרִיחוֹ וּבֵית-חֶגְלָה, וְעַמְקֵי קֶצֶץ. **כב** וּבֵית הָעֲרֵבָה וְצַמְרִים, וּבֵית-אֵל. **כג** וְהָעָרִים וְהַפְּרָה, וְעַפְרָה. **כד** וְכַפַּר הַעַמְנִי (הַעַמְנִי) וְהַעַפְנִי, וְנָבֶע: עָרִים שְׁתֵּים-עָשָׂרָה, וְחֶצְרֵי הָיָה. **כה** גְּבוּעוֹן וְהַרְמָה, וּבְאֵרוֹת. **כו** וְהַמְצֻפָּה וְהַכְּפִירָה, וְהַמְצָה. **כז** וְרָקִים וְרְפָאֵל, וְתַרְאֵלָה. **כח** וְצִלְעֵה הָאֵלֶף וְהַיְבוּסִי הַיָּא יְרוּשָׁלַם, גְּבַעַת קֶרֶת--עָרִים אַרְבַּע-עָשָׂרָה, וְחֶצְרֵי הָיָה: וְזֹאת נְחֻלַּת בְּנֵי-בְנִימִן, לְמִשְׁפַּחְתָּם.

גבולות נחלת בנימין הם צורת מעוין: מיריחו במזרח, עמק איילון במערב, ירושלים בדרום, הר בעל חצור (1016 מ'- הגובה בשומרון) בצפון. הערים יריחו ועפרה הן בבנימין, עמק איילון בבנימין, וירושלים גם כן בנחלת בנימין, למרות שנשארה בהתחלה בידי היבוסים (לפי התנ"ך- הגבול עובר בכתף היבוסי. בפועל קשה להחליט אם ירושלים בתוך בנימין או שהיא בגבול בין יהודה לבנימין. גם התלמוד התקשה להחליט, וטען שהגבול בין השבטים הוא בקודש הקודשים בבית המקדש).

בנחלת בנימין יש 4 דברים מיוחדים:

בקעת גבעון - הבקעה הגדולה והפורייה ביותר בהרי יהודה (הרי יהודה כוללים את הר חברון, הרי ירושלים והרי בנימין)- זו הבקעה שמתחתינו, ומצפונה אל-גיב ובר נבאללה.

ברוב הרי יהודה יש טרשים וסלעים ואי אפשר לחרוש, כי הקרקע רדודה מאוד, כמה ס"מ בלבד. בבקעת גבעון יש שכבת אדמה טובה שאפשר גם לחרוש, ויש לזה ממערב למזרח לבין הדרך מצפולאית וכלכלית.

הצומת המרכזי בהר – בין הדרך ממערב למזרח לבין הדרך מצפולאית לדרום:

כשעולים במעלה בית חורון(443) ממערב למזרח מגיעים לפסגת זאב, ומשם יורדים דרך מעלה אדומים/ואדי קלט אל יריחו. זו עלייה וירידה מתונה ולא תלולה, ולכן זו הדרך הטבעית.

מצפון לדרום עוברת דרך האבות (שהיא גם דרך גב ההר, אך זה רק בהר חברון. בבנימין ובשומרון יש שתי דרכים מקבילות). הדרך מירושלים צפונה דרך רמאללה עוברת דרך קו פרשת המים/ דרך גב ההר, והיא נפגשת עם מעלה בית חורון בערך באזור תעשייה עטרות(קלנדיה). כלומר – ירושלים די רחוקה מהצומת המרכזית הזו.

נחלה רוחנית – פרוסה לרוחב הארץ, עם אזורי אקלים שונים. יש הבדלי אקלים בין המזרח למערב, ובין ההרים לבקעות. בבקעת גבעון קוצרים באמצע יוני, בבקעת יריחו קוצרים באפריל. ביריחו הבציר ביוני, ובהרים רק באוגוסט. המשמעות היא שבאותה נחלה יש 4-5 חודשים של יבולים ופרות טריים – מאפריל עד אוקטובר יש רצף של אספקת מזון טרי, בלי צורך בקירור או אחסנה.

שבטי יהודה ומנשה ואפרים הם גם לרוחב הארץ, עם הבדלי אקלים, אבל בבנימין ידעו למקסם את היתרון הזה, בזכות הדרכים הראשיות שעוברות בנחלה זו, והקלו על העברת הסחורות.

נחלת בנימין - נחלת שכינה - מאמר עמוק וכבד של הרב יואל בן-נון, עם כמה רעיונות מעניינים: בנימין זה הצבר, השבט היחיד שנולד בארץ. שאר הבנים של יעקב נולדו כולם אצל לבן הארמי. רק כשחזרו לארץ בנימין נולד, ורחל מתה בלידה, ונקברה בדרך אפרתה. בנימין הוא היחיד שמוקף נחלות שבטי ישראל מכל הכיוונים: יהודה בדרום, דן במערב, אפרים בצפון, ראובן במזרח. כל השבטים האחרים גובלים באחד האויבים. המשמעות היא בטחון, מקיפים ומגוננים על בן הזקונים. והעיקר – שני המקדשים נמצאים בתחומו: המשכן בשילה ובית המקדש בירושלים. זה הופך את נחלת בנימין לנחלה עוד יותר מיוחדת במינה, מן ליגה אחרת.

תצפית לכיוון צפון: בקעת גבעון הגדולה מתחתינו, מאחוריה משמאל ביר נבאללה ואל גייב, וגבעון משמאל. מעליהן רצף עירוני של: ביתוניה, רמאללה, אל בירה, ביחד 130,000 תושבים. מימין לאל בירה היישוב פסגות. מדרום לו – העיירה קלנדיה עם שיכונים גבוהים, ולידה שדה התעופה עטרות.

רמת בית אל/במת בית אל – הרמה השטוחה שכוללת את העיר רמאללה ושכנותיה. רמות כאלה יש רק בבנימין, ולא בהרי חברון, שם יש פסגות שפיציות. הדרכים שנסועות מכאן צפונה – בגלל הרמה הזו התפתחו עליה שתי דרכים: אחת מזרחית מרמאללה צפונה, ודרך מערבית מביתוניה לביר זית. שתי הדרכים מתלכדות בסוף לדרך אחת. קו פרשת המים עובר בערך באמצע הרמה הזו. בקעת גבעון מתנקזת מערבה.

נבי שמואל - הר השמחה – כך הצלבנים קראו למקום, ע"ש השמחה שעלתה בפניהם של הצלבנים כשהגיעו לכאן וראו מכאן בפעם הראשונה את היעד – את ירושלים. לכן הוקם פה מבצר צלבני אדיר, שרובו השתמר. במלחמת העולם ה-1 המבצר נהרס קשות, והבריטים שיפצו אותו קצת.

החציבות הגדולות בסלע נעשו ע"י הצלבנים כדי ליצור חפיר, אורות ואבוסים, ותוך כדי זה יצרו אבני בניין גדולות מהחומר שהוציאו. בניית החפיר לא הסתיימה. נבנתה גם כנסייה גדולה.

קבר שמואל - הצלבנים זיהו את העיר רמלה בתור "רמה" המקראית (בגלל השם הדומה), שם נולד ונקבר הנביא שמואל. הצלבנים לקחו משם את "עצמותיו" של שמואל, והביאו אותן לקבורה כאן, וקראו למקום הזה "סנט שמואל דה-שילה", כי החליטו שכאן נמצאת שילה. כלומר – יש כאן עצמות של מישוהו מרמלה, והפכו אותו לקבר שמואל. הצלבנים היו חופשיים ומשוחזרים בהחלטות, ולא מקובעים כמונו...

הצלבנים חיברו הכל, והפכו את המקום למבצר מרכזי וחשוב, שבו גם השמחה על ירושלים הקרובה, גם קבר שמואל וגם שילה- הכל באותו מקום. המבצר היה גם תצפית חשובה, אבל לא שולט ממש על הדרכים. הוא נמצא באמצע – בין כביש 1 לכביש 443, ולא שולט על אף אחת מהן.

החפירות - בשנת 2000 חפר כאן מיכאל דדון מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה (יחידה של המינהל האזרחי שאחראית על הארכיאולוגיה ביו"ש, לפי חוק העתיקות הירדני בתוספת תקנות צבאיות). יצחק מגן היה קמ"ט ארכיאולוגיה שנים רבות, עד שיצא לגמלאות.

בחפירה תכננו להכין את המקום למילניום ודברו על 2 מיליון תיירים בארץ (מספר דמיוני באותה תקופה). בפועל הגיעו כ-400,000 בלבד בגלל האינתיפאדה.

בחפירה הייתה התלבטות אם להתרכז במבצר הצלבני או לחפש את התקופה המקראית. מכיוון שצלבנים חופרים בהרבה מקומות, החליט לחפש את התנ"ך, ולפתור את ההתנגשות בין מה שכתוב בתנ"ך לבין המסורת. לפי הארכיאולוגיה העיר רמה מזוהה בישוב א-ראם, שכנראה שימר את השם, ולכן קבר שמואל הוא כנראה שם, מצאו שם חרסים מקראיים אך קשה לחפור שם כי זה יישוב בנוי.

ההילולה של שמואל הנביא היא בכ"ח באייר- ביום ירושלים, ובה החרדים באים לכאן לטקס חלקיה, לפי המסורת שקבר שמואל הוא כאן.

כל המסורות על קברי צדיקים הן מלפני 500 שנה או פחות. המסורת על קבר שמואל היא בת 1000 שנה, מימי הצלבנים. גם הרמב"ן כתב על ביקורו בקבר שמואל(1267), בבנימין מטודלה ועוד.

מיכאל דדון הצליח להוכיח שזה אתר יישוב מקראי, מסוף ימי מלכי יהודה. הוא גילה שרידים וקרמיקה מהתקופה הישראלית(למרות שאין משהו משמעותי לראות בשטח). הוא גילה גם שרידים מבית שני, וגם ידיות של קנקנים מהתקופה המוסלמית הקדומה, עם כתובות בערבית: "דיר מר שמואל", כלומר – כבר המוסלמים האמינו שזה קבר שמואל, וכנראה שגם בתקופה הביזנטית כבר חשבו כך, ולא הצלבנים המציאו את המסורת. דדון רצה להסביר איך המסורת על קבר שמואל נדדה לכאן.

ההשערה שלו ששם המקום הוא "המיצפה", המוזכרת בשמואל א' כמקום פעילות מרכזי של שמואל לשפטיה של העם, שם ערכו כינוסים עם גוון של קדושה, שם פקדו את העם, שם דיברו על מלך לישראל. אם זה המיצפה, יש הגיון שהמקום קשור לשמואל, ואולי מכאן התפתחה המסורת.

שמואל א' ז' 6 וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, בַּמִּצְפָּה.
מיצפה מוזכרת גם בספר חשמונאים א', 46: ויאיספו ויבואו למצפה מול ירושלים כי מקום תפילה היה במצפה לפנים בישראל.

הזיהוי המקובל למיצפה היה תל א-נצבה, בתוך רמאללה. אבל דדון חושב שכאן זו נקודת תצפית טובה גם לשתי הדרכים לירושלים, ולכן הוא מציע לזהות כאן את מיצפה. זה מסביר שהיה קשר למקום הזה עם שמואל, ומזה צמחה המסורת שהוא גם קבור כאן. זו עדיין מחלוקת בין הארכיאולוגים לגבי הזיהוי.

המבצר הצלבני – מסביבו חפיר שלא הסתיים, רואים תעלה עם קוביות אבן חצובות שעדיין לא הוציאו, הבנייה הופסקה בגלל "צו 8" לקרב קרני חיטין ב-1187. גרם המדרגות מטפס לקשת הכניסה המערבית לנבי סמואל. היו נכנסים לכנסייה מצד מערב, מתפללים לכיוון מזרח, ויוצאים ממנה לתצפית לכיוון ירושלים. **הכנסייה הצלבנית** כרגע בשיפוצים, ואי אפשר להיכנס. קילפו את הטיח כדי לשמר את האבנים. יעשו טיח חדש כדי לשמר את המקום. כדאי לראות את החזית היפה שלה. החלק הפנימי משמש מסגד פעיל. החלק המערבי של המבנה הוא צלבני, התוספת היא עותומנית כולל המינרטים למעלה. במלחמת העולם ה-1 היה פה קרב קשה, הבריטים לא הצליחו לעלות להר, הפגיזו בארטילריה והרסו חלק גדול. בשיקום שהבריטים עשו - אין סימנים מה מקורי ומה משוחזר.

הדרך לירושלים בתקופה הצלבנית - היו עולים לירושלים דרך אמאוס, שער הגיא, מאזור שואבה לא היה טעם לרדת לעין חמד, לכן היו עולים לנווה אילן, הר אדר, ומשם ממשיכים על קו הרכס אל בידו, נבי סמואל, ומכאן לירושלים. כלומר – נבי סמואל היה ממש על הדרך הראשית. החיסרון של הדרך הזו הוא שאין בה מים. אמנם היו מבצרים גם באקוה בלה, בקסטל, אך זו הייתה כנראה דרך משנית. **"קבר שמואל"** - המוסלמים נכנסים בקומת הכניסה, היהודים יורדים למרתף, כניסת נשים וכניסת גברים. אפשר להיכנס ולראות את הפסוקים על הפרוכת.

כפר מוסלמי - היה כאן עד 1967, ובית הקברות הוא של הכפר.

עלייה לרגל של יהודים – החלה כבר בימי הביניים, ונמשכה בתקופה העותומנית. במאה ה-19 רכשו כאן קרקע וניסו להקים כאן יישוב "נחלת שמואל", שלא הצליח. בין 67-48 האזור היה בידי הירדנים. אחרי 67 החלו שוב לעלות לכאן ולהתפלל.

סיכום - המקום הוא שילוב בין גן לאומי לבין אתר קדוש/אתר תפילה גם ליהודים וגם למוסלמים. יש תכנית לפתח את כל האתר, סידור של אזור החפירות, פיתוח של הגן הלאומי, הפרדה מאזורי התפילה, הוספת מדרגות לתצפית מגג המבנה, ועוד אמצעי בטיחות, סה"כ השקעה של מיליונים.

תצפית לצד מערב - מימין רמאללה, שמאלה גבעת זאב, גבעון, שמאלה כפר בידו, הר אדר על הפסגה. מימין לו כפר קוביבה (אחד הזיהויים לאמאוס).

תצפית לצד מזרח - ולצפון ירושלים

משמאל: גבעה בנויה- העיירה א-ראם, ימינה- אנטנה גדולה – פיקוד מרכז בנווה יעקב, גבעה עם 2 אנטנות- תל אל-פול (לשם נגיע), קו פרשת המים/גב ההר עובר מתחתינו.

נסיעה לתל אל-פול

שכונת רמות – דוגמה טובה לתכנון ירושלמי שמתחשב בנושאים המורכבים שיש בעיר. זו השכונה הגדולה בירושלים- 55,000 תושבים (אחריה גילה-50,000, פסגת זאב-40,000). היא בנויה מכמה מתחמים, תתי שכונות, כי לכל אוכלוסייה יש צרכים משלה: רמות פולין- לחרדים, רמות 06 – ציבור דתי לאומי, רמות ארזים – לאוכלוסיות עשירות מאוד, וכו'. לצבור החרדי נבנו דירות פשוטות של 4-5 חדרים עם הרבה מקוואות ובתי כנסת ויותר גני ילדים והרבה בתי ספר יסודיים- לפי הזרמים השונים, וכמעט אין שטחים ציבוריים פתוחים. ברמות ארזים יש יותר גינות פתוחות, דירות יותר גדולות אבל עם פחות חדרים, דירות יותר יוקרתיות. לציבור דתי לאומי – דירות ביניים, עם בית ספר ממלכתי דתי גדול. יש שכונות בירושלים שמשתנות בגלל היצע וביקוש, למשל ציבור חרדי זוחל מבית וגן לקריית יובל, אך השכונה לא יודעת להכיל אותם. אין שם תשתיות מתאימות לחרדים, ונוצרים מאבקים על כל מבנה ציבורי שקיים שם. בשנים האחרונות נבנו שכונות כמו גילה, הר חומה, שהן מותאמות מראש לציבור מסוים. ציבור שמגיע לגור בשכונה שלא מותאמת לו, זה מתכוון ברור לבעיות שיווצרו שם. המגזרים השונים הם דבר בסיסי מאוד בירושלים.

האוכלוסייה בירושלים: כ-850,000 תושבים, מתוכם 63% יהודים (520,000) ו-37% ערבים (330,000). יחס החלוקה בין המגזרים היהודים הוא בערך 20:20:40 כלומר: 40% חרדים, 20% דתיים לאומיים, 20% חילונים (איפה עוד 20%??).

ירושלים סובלת מהגירה שלילית (אלה שמצטרפים לעומת אלה שעוזבים) בכל המגזרים היהודים, גם חילונים וגם חרדים (קצת פחות), בגלל יוקר המחיה. גם השכירות למגורים יקרה וגם לקנות מצרכים יקר. לכן הרבה זוגות צעירים לא מסוגלים לחיות כאן ויוצאים לאזורים אחרים. מצד שני האוכלוסייה הכללית גדלה, בגלל שיעור ילודה גבוה של החרדים והערבים.

הערבים בעלי תעודת זהות כחולה זו בעיה אחרת. הערבי לא יכול לעזוב למקום אחר בארץ, כי הוא במעמד תושב ולא אזרח, והוא לא יעזוב ליו"ש כי התעודה הכחולה היא דבר חשוב ויקר לו, ובמקום אחר בארץ לא יקבל שירותים כי הוא לא אזרח. יש 330,000 ערבים כאלה בתחומי ירושלים, שסופחו כחלק מאיחוד העיר (צור באחר, עיסאווייה, שועפאת). יש להם תעודה כחולה של תושב, ויכולים לבחור ולהיבחר רק לעירייה ולא לכנסת. בפועל הם כמעט לא משתתפים בבחירות לעירייה.

האבחנה בין המגזרים גם היא לא חד משמעית. מי מגדיר מה זה דתי?

הרכבת הקלה – אמנם הבנייה לקחה יותר מ-10 שנים, והתושבים סבלו מאוד מהבנייה, אך מאז שהיא פועלת היא זמינה ומהירה, הנגישות למרכז העיר השתפרה מאוד, וכל העסקים במרכז נהנים מזה מבחינה כלכלית. עוברים בתוך שכונת שועפאת שבתוך הגדר, ליד כפר ענתא(בתים רבי קומות)-מעבר לגדר, ופסגת זאב. בתי הספר בשועפאת מניפים דגל ישראל, עובדים לפי תכנית משרד החינוך ועיריית ירושלים.

תל אל-פול

"גבעת שאול" - צמוד ממערב לפסגת זאב

הגעה: יציאה משכונת רמות חזרה לכביש 1 (יגאל ידין) שמאלה(מזרחה), בפניה השנייה שמאלה לדרך שועפאת (מקביל לרכבת הקלה), ברמזור השלישי פונים ימינה ליקותיאל אדם וברמזור הראשון שמאלה, עוצרים ליד בית הספר ועולים ברגל לגבעה- 10 דקות.

הארמון הבלתי גמור של חוסיין – שנבנה ב-1966 והבנייה נקטעה בגלל מלחמת ששת הימים. נבנה כארמון קיץ של חוסיין, עם שתי קומות, מחולק ל-3 מבנים: הארמון המרכזי, ו-2 מבני מנהלה.

האדריכלות של הארמון: צלע דרומית פונה לירושלים, צלע צפונית לכיוון רמאללה ושכם, צלע מזרחית לכיוון עמאן (בראות טובה רואים את המגדלים של עמאן). זה מתאים לכיווני המסחר עם יו"ש.

המסחר בין ירדן לבין יהודה ושומרון התנהלה בשתי דרכים: אחת מעמאן מערבה לגשר עבדאללה, ליד בית הערבה (גשר גדול שירדן בנתה וצה"ל הרס ב-67) ומשם דרך כביש 1 לכיוון לירושלים. מירושלים פנו בכביש 60 או צפונה לרמאללה ושכם או דרומה לבית לחם וחברון. ירושלים הייתה צומת מרכזית במסחר הזה. דרך שנייה – מגשר אדם לכביש 57 – כביש ואדי פרעה(נחל תרצה) עד שכם.

סיבות משוערות לבניית הארמון כאן: בגלל ביקורת פנימית של ערביי יו"ש – טענו כלפי חוסיין שהאזור הזה לא מעניין אותו כמו אלה שגרים בעבר הירדן, שלא דואג מספיק לפלשתינאים, ואולי הוא רצה להפגין כאן נוכחות כלשהי. גם הנוף המדהים שיש כאן הוא סיבה טובה לבנות ארמון, וגם שליטה בצומת הדרכים.

ב-1967 התבצר כאן כח שריון ירדני, אך התל נכבש די בקלות בדרך לכיבוש ירושלים.

ב-1994 נחתם הסכם השלום עם ירדן, וחוסיין ויתר די בקלות על כל השטח הזה, והצהיר שאין לו תביעות באזור זה. התושבים כאן גם לא מתגעגעים אליו כל כך ולא לתקופה ששלט פה, וכבר ב-1967 לאחר שצה"ל כבש את השטח – לא התגעגעו לחוסיין.

נכסי נפקדים – אחרי 1948 נקבע חוק במדינה: מי שלא היה בתאריך מסוים על הנכס או בא להראות בעלות על הנכס – הנכס עובר למדינה. רוב הערבים לא עשו זאת, וכך שטחים ובניינים רבים עברו לידי המדינה. לדוגמה, כך עברו לידי המדינה השכונות: שיח מונס בת"א, טלביה, בקעה, ועין כרם בירושלים. בשכונות האלה שיכנו אחר כך חלק מהעולים החדשים הרבים שהגיעו לארץ.

גם ב-1967 קרה דבר דומה בהרבה מקומות, אבל הנכס הזה לא יכול לעמוד בקטגוריה של "נפקד", כי ידעו בדיוק מיהו בעל הנכס – זה חוסיין מלך ירדן. אמנם הוא לא התייצב כאן, אך בגל הרגישות והקשר שהיה עם שלטונות ירדן, לא הלאימו את המקום הזה, ולא בנו כאן משהו אחר.

המצב כיום – חוסיין הוריש את המקום למלכה נור, ועד היום זה נשאר פלוטר משפטי. השטח מסביב הוא בצו תפיסה צבאי, והמבנה עצמו בבעלות המלכה נור מירדן, וכך הוא נשאר תקוע וחצי בנוי עד היום.

גבעת שאול / גבעת בני בנימין – בארכיאולוגיה מזהים את המקום עם השמות התנכיים האלה.

גבעת שאול – הגבעה ממנה מלך שאול. שאול הפך את המקום למרכז הממלכה בגלל שזו הצומת המרכזית של שדרת ההר.

פילגש בגבעה – פרשיה ארוכה ומרתקת מספר שופטים י"ט, שקרתה ב"גבעה אשר לבנימין". יש פרשנויות רבות לפרשיה הזו – כי חז"ל לא אומרים מילה על זה בתלמוד, וגם הפרשנים הגדולים של ימי הביניים לא עסקו בזה-רמב"ם, רד"ק, רס"ג.

שופטים י"ט א ויהי בימים ההם, ומלך אין בישראל; ויהי איש לוי, גר בנרתי הר-אפרים; וישח-לו אשה פילגש, מבית לחם יהודה. ב ותזנה עליו, פילגשו, ותלך מאתו אל-בית אביה, אל-בית לחם יהודה; ותהי-שם, ימים ארבעה חדשים. ג ויקם אישה וילך אחריה, לדבר על-לפה להשיבו (להשיבה), ונערו עמו, וצמד חמרים; ותביאהו, בית אביה, ונראהו אבי הנערה, וישמח לקראתו. ד ויתק-בו חתנו אבי הנערה, וישב אתו שלשת ימים; ויאכלו, ויילנו, שם. ה ויהי ביום הרביעי, וישפמו בבקר ויקם ללכת; ויאמר אבי הנערה אל-חתנו, סעד לבד פת-לחם--ואחר תלכו. ו וישבו, ויאכלו שניהם יחדו--ויישו; ויאמר אבי הנערה, אל-האיש, הואל-נא וליו, וייתב לבד. ז ויקם האיש, ללכת; ויפצר-בו, חתנו, וישב, וילך שם. ח וישפם בבקר ביום החמישי, ללכת, ויאמר אבי הנערה הנה נא לבדך, והתממהו עד-נטות היום; ויאכלו, שניהם. ט ויקם האיש ללכת, הוא ופילגשו ונערו; ויאמר לו חתנו אבי הנערה הנה נא רפה היום לערוב, לינו-נא הנה חנות היום ליו פה וייתב לבדך, והשפמתם מחר לדרככם, והלכת לאהלך. י ולא-אבה האיש, ללון, ויקם וילך ויבא עד-נכח בוס, היא ירושלים; ועמו, צמד חמרים חבושים, ופילגשו, עמו. יא עם-בוס, והיום רד מאד; ויאמר הנער אל-אדניו, לכה-נא ונסוה אל-עיר-היבסי הזאת--ונליו פה. יב ויאמר אליו, אדניו, לא נסור אל-עיר נכרי, אשר לא-מבני ישראל הנה; ונברנו, עד-גבעה. יג ויאמר לנערו, לך ונקרבה באחד המקומות; וילנו בגבעה, או ברמה. יד ויעברו, וילכו; ותבא להם השמש, אצל הגבעה אשר לבנימן. טו ויטרו שם, לבוא ללון בגבעה; ויבא, וישב ברחוב העיר, ואין איש מאסף-אותם ויפא עיניו, ונרא את-האיש הארח-ברחב העיר; ויאמר האיש הזקן אנה תלך, ומאין תבוא. יז ויאמר אליו, עברים אנחנו מבית-לחם יהודה עד-ירכתי הר-אפרים--משם אנכי, ואלך עד-בית לחם יהודה; ואת-בית יהוה, אני הלך, ואין איש, מאסף אותי היריתה. יט וגם-תבן גם-מספוא, יש לחמורינו, וגם לחם ויין ל-ש וללאמתך, ולנער עם-עבדך; אין מחסור, כל-דבר. כ ויאמר האיש הזקן שלום לך, רק כל-מחסורך עלי; רק ברחוב, אל-תלן. כא ויביאהו לביתו, ויבול (ויבל) לחמורים; וירחצו, רגליהם, ויאכלו, וישתו. כב הנה, מיטיבים את-לכם, והנה אנשי העיר אנשי בני-בליעל נסבו את-הבית, מתדפקים על-הדלת; ויאמר, אל-האיש בעל הבית הזקן לאמר, הוצא את-האיש אשר-פא אל-ביתך, ונדענו. כג ויצא אליהם, האיש בעל הבית, ויאמר אליהם, אל-אחי אל-תרעו נא; אחרי אשר-פא האיש הזה, אל-ביתי--אל-תעשו, את-הנבלה הזאת. כד הנה בתי הבתולה ופילגשה, אוציה-נא אותם וענו אותם, ועשו להם, הטוב בעיניכם; ולאיש הזה לא תעשו, דבר הנבלה הזאת. כה ולא-אבו האנשים, לשמע לו, ויתק האיש בפילגשו, ויצא אליהם החוץ; וידעו אותה ויתעללו-בה כל-הלילה, עד-הבקר, וישלחוה, בעלות (פגלות) השחר. כו ותבא האשה, לפנות הבקר; ותפל פתח בית-האיש, אשר-אדוניה שם--עד-האור. כז ויקם אדניה בבקר, ויפתח דלתות הבית, ויצא, ללכת לדרך; והנה האשה פילגשו, נפלת פתח הבית, ונדיה, על-הסף. כח ויאמר אליה קומי ונלכה, ואין ענה; וישקה, על-החמור, ויקם האיש, וילך למקומו. כט ויבא אל-ביתו, וישח את-המאכלת ויתק בפילגשו, ונתחה לעצמיה, לשנים עשר נתחים; וישלחה, בכל גבול ישראל. ל והנה כל-הארה, ואמר לא-נתתה ולא-נראתה פזאת, למיזם עלות בני-ישראל מארץ מצרים, עד היום הזה; שמימו-לכם עליה, עצו ודברו

ותזנה עליו פילגשו – הפילגש היא אישה מדרגה שנייה, וחלים עליה כללים מסוימים. תזנה-הכוונה זו לא זנות שאנחנו מכירים כיום, אלא סטייה מהדרך הרגילה, כמו שנאמר "ויוזנו אחר אלוהים אחרים".

לפי הספור – הגבעה והרמה שתי הפסגות (היישובים) שצפונה מיבוס/ירושלים, לאורך הדרך הראשית. מכאן הדרך ממשיכה צפונה לא-ראם (רמה), ומקום זה מתאים לתיאור שבסיפור.

האבסורד בסיפור שהם לא רצו לישון ביבוס כי זו עיר נוכרית, והעדיפו לישון בעיר של שבט בנימין, ודווקא כאן קרתה ההתעללות המזעזעת הזו בפילגש, שגרמה למותה.

שופטים כ': בני בנימין לא הסכימו להסגיר את בני הבליעל שהתעללו בפילגש. בעקבות הסיפור התפתחה מלחמה שלמה בין כל השבטים לבין בנימין, שהיו קלעים טובים. במלחמה נהרגו עשרות אלפים משני הצדדים, ולבסוף בנימין הובסו, ו"הגבעה" נשרפה.

הזיהוי והחפירות – אולברייט זיהה את המקום ב-1923 עם "הגבעה", לפי ספר שופטים, ולפי זיהוי נוסף – לפי יוסף בן מתתיהו בתיאור המרד הגדול, כשטיטוס הגיע מצפון דרך הרי שומרון לכיוון ירושלים. מלחמות

היהודים ה'ב': "טיטוס התקדם דרך שומרון אל גופנה כשהוא ערוך בצורה מסודרת, על פי הנוהג הרומאי. הן נכבשו קודם לכן ע"י אביו ועכשיו הוצב בהן חיל מצב. אחרי שנח שם לילה אחד, ואחרי מסע של יום שלם, הוא קבע את מחנהו בעמק הנקרא בלשון היהודים עמק הקוצים, סמוך לכפר הנקרא גבעת שאול, שפירושו ההר של שאול, במרחק 30 איצטודיות בקירוב מירושלים."

איצטודיה=200 מטר בערך, כלומר 6 ק"מ מירושלים. אולברייט מדד את המרחק והחליט לחפור כאן. הוא מצא מצודה מהמאה 10-11 לפנה"ס, בדיוק ימי שאול. היא יכולה להיות או פלישתית או ישראלית.

ערי הגבעונים – בארות (אל בירה), גבעון (אל גיב), קרית יערים (אבו גוש), כפירה (תל כפירה), ליד מעלה החמישה). כל הערים האלה יושבות מעל בקעת גבעון. יהושע כרת איתם ברית (יהושע פרק ט'), בגלל הבקעה הפורייה שלהם והצומת המרכזית שלהם. הסיפור של הקרב נגד מלכי ההר – יהושע כבש את העי, את בקעת גבעון, כבש את מעלה בית חורון והגיע לעמק איילון (שמש בגבעון דום וירח בעמק איילון) ורדף אחריהם עד מקדה וליבנה. בכך יהושע תפס את האזור האסטרטגי ביותר בשדרת ההר.

חשיבות הצומת - הסיפורים ההיסטוריים מחברים אותנו להבנה של חשיבות הצומת העתיקה. בגלל שזו צומת מרכזי – גם שאול בחר בגבעה זו, גם אולברייט בחר לחפור כאן, וגם חוסיין בחר לבנות כאן ארמון.

שאול המנהיג המדיני – ישב בגבעה השולטת, ושמואל המנהיג הרוחני – ישב ברמה, הגבעה השולטת הבאה. שתי הגבעות ששולטות על הצומת, ומסמלות את הדת והמדינה

תצפית מגג הבניין - הוראות בטיחות: זה אתר בנייה, המדרגות שעולות למעלה הן חלקות ובלי מעקה, יש בורות פתוחים, וצריך להזהיר את המטיילים ללכת בזהירות יתר, כדי שלא יהיו תאונות. זו תצפית מיוחדת, ובעיקר בלילה, בגובה 820 מטר, מקום פחות מוכר, ולכן כדאי להביא לכאן מטיילים. (בלילה להביא פנסים).

לכיוון מערב – משמאל מגדל המים של מבשרת ציון, יותר קרוב- שכונת רמות פרושה על השלוחה, מתחתינו שועפאת.

לצפון – ההאנגרים של שדה התעופה עטרות, ולידו אזור התעשייה עטרות שנפגע קשה באינתיפאדה, כי העובדים לא יכלו לעבור דרך שועפאת, כיום הוא מתחדש כי יש גישה מכביש 45 שמצפון. האנטנה הגדולה – פיקוד מרכז בנווה יעקב, מעליה א-ראם, גדר ההפרדה מקיפה אותה. מצפון- קלנדיה, אל בירה ורמאללה, באופק הר בעל חצור הגבוה. יש רצף עירוני מירושלים עד אחרי רמאללה. יש 3 גורדי שחקים ברמאללה - לידם האנטנה של רדיו רמאללה.

שדה התעופה עטרות – הוא מסלול הנחיתה היחידי בשדרת ההר, נבנה ע"י הבריטים ליד המושבה עטרות. המסלול בנוי ממזרח למערב כי הנחיתה מול הרוח שבה ממערב, והוא נמצא בתוך בקעת גבעון.

למזרח – מתחתינו גבעת זאב על שלוש שלוחות: צפון, מזרח ודרום. מזרחה- כפר חיזמה, מצפון היישוב אדם (גבע בנימין) עם גגות אדומים. משמאל לחיזמה זורם ואדי קלט. מצפון לאדם – נחל מכמש, אחד היובלים של ואדי קלט, שזורם מזרחה. באופק ים המלח והרי מואב ו-2 המגדלים של עמאן.

לדרום – הגבעה צרפתית עם 2 המגדלים (נקראת ע"ש מנזר צרפתי שהיה שם), מאחוריה מגדל מים של האוניברסיטה בהר הצופים. ענתא(ענתות, עירו של ירמיהו) ממזרח בין שתי האנטנות. מרחוק רואים את העיר העתיקה: סן סלבדור- מגדל עם שפיץ שחור ברובע הנוצרי, מימין כיפה לבנה- כיכר ספרא (העירייה), מימנה מגדל ימק"א, מימנה מלון המלך דוד, מגדל העיר עם פסים חומים, מימנה- מגדל הולדיי אין בכניסה לעיר, מימין – בנייני האומה וגשר המיתרים המנצנץ, ימינה- גבעת שאול, הר המנוחות. השכונה "גבעת שאול" לא קשורה לכאן ולא לשאול המלך אלא ע"ש הרב שאול אל-ישר.

גבעת זאב היא מועצה מקומית במטה בנימין, ליד גבעון, הוקמה ב-1977. ע"ש זאב ז'בוטינסקי לכבוד 100 שנה להולדתו, כיום כ-13,000 תושבים. היא לא קשורה לפסגת זאב, שהיא שכונה גדולה בירושלים, הוקמה ב-1982, גם כן ע"ש ז'בוטינסקי, וכיום יש מעל 40,000 תושבים.

נסיעה לעין פרת

הגעה: עוברים דרך שכונת פסגת זאב: מיקותיאל אדם פונים שמאלה למשה דיין (יחד עם הרכבת הקלה), ימינה לשדרות סירת דוכיפת, יוצאים מירושלים דרך מחסום חיזמה, ימינה לכביש 437, ענתא מימין וחיזמה משמאל. פונים שמאלה לענתות (עלמון), עוברים דרך היישוב וירדים בכביש לעין פרת.

כביש 437 - זה כביש חשוב כי הוא מחבר כיום בין יהודה לבין השומרון, בשטח שמעבר לגדר. מי שרוצה להגיע מרמאללה לבית לחם – לא יכול לנסוע ישירות דרך ירושלים, אלא נוסע מכאן למעלה אדומים, משם עולה לאל-עזרייה, ומשם לבית לחם.

ענתות / עלמון – ועדת השמות לא אישרה את השם ענתות כי ענתות המקראית היא בענתא, וזה קצת רחוק מכאן. השם הרשמי הוא עלמון. זו הייתה עיר בבנימין- עלמת או עלמון בתנ"ך, נמצאת ליד חירבת עלמית- קבר שיח, שמשמר את השם.

הכניסה לשמורת עין פרת היא מתוך היישוב עלמון. עוברים כאן 120,000 מבקרים בשנה, וחלק גדול בששי ושבתי. לפני שנתיים נמאס לתושבים שעוברים דרכם, יש בעיות בטיחות לילדים וכו', והחליטו לסגור את היישוב למבקרים בעין פרת. הבעיה שאין דרך אחרת להגיע לשם, והייתה מהומה רצינית. רשות הטבע והגנים איימה עליהם (עם ייעוץ משפטי), שאם לא יפתחו את הכביש הם יסגרו להם את היישוב, כי הם היו פה קודם, ולבסוף פתחו אותו מחדש.

כביש הירידה הוא מפותל ומסוכן, אך כל האוטובוסים עוברים בו, וצריך רק לנסוע בזהירות. זה כביש בריטי מנדטורי שנשלל לצורכי מערכת המים לירושלים.

הבתים מצד שמאל – כיום פינת חי של היישוב, בעבר היו בתי המשאבות של תחנת השאיבה הבריטית ששאבה מים מעין פרת לירושלים, והמערכת פעלה כאן עד שנות ה-70, אז חוברה ירושלים למקורות הירקון.

שמורת טבע עין פרת (עין פארה)

בוואדי קלט - רק שמורת עין פרת היא שמורה סגורה בתשלום. עין מבוע ועין קלט בינתיים ללא תשלום. עין מבוע היא שמורה פתוחה לציבור, עין קלט היא שמורה פתוחה אך נסגרת בשעת הסגירה. מהקופה – מסלול מסומן כחול, ירידה רגלית בשביל די תלול – חצי שעה. האוטובוס המשיך לרדת למגרש החנייה לאוטובוסים. במקרים מיוחדים של מבוגרים שלא יכולים ללכת ברגל, אפשר לתאם עם השמורה, והם מרשים לאוטובוס לרדת עד הנחל, ולא נותנים לרכבים פרטיים לרדת לשם, כדי שהאוטובוס יוכל להסתובב שם.

לפני העלייה למעלה- מתקשרים לקופה והם אומרים לך מי הרכב האחרון שירד, ואז הם סוגרים את הכניסה מלמעלה, ואפשר לעלות בכביש הצר בלי חשש.

תצפית מתחילת המסלול:

יישובים על הגדה הדרומית של וואדי קלט: נופי פרת, כפר אדומים (גבעה ירוקה), אלון.

על הגדה הצפונית אין יישובים, רק שני מאחזים בלתי חוקיים: מצפה חגית, בני אדם.

תל פארה/חירבת עין פארה – בגדה הצפונית מולנו, קצת מתחתנו – גבעה שנראית כמו לוע של הר געש (הסבר בהמשך).

שני סוגי סלעים נפגשים כאן: חבורת יהודה- סלע גיר קשה בחלק הגבוה עם מצוקים תלולים, חבורת הר הצופים – סלע קירטון רך בצורת גבעות עגלגלות, בחלק המזרחי של הנחל, עם פסים כהים של צור בתוך הקירטון (תצורת משש-מנוחה).

נחל פרת - שמורת הטבע הזו היא נדירה ומיוחדת: נחל פרת הוא גם יבש בחלקו וגם רטוב. מתחיל מנווה יעקב/פסגת זאב מקו פרשת המים, ומגיע עד הירדן ליד אתר הטבילה. החלק הרטוב מתחיל מעין פרת (עין פארה), ממשיך לעין מבוע (עין פוארה), ומגיע לעין קלט. אלה 3 נביעות גדולות, אך יש עוד עשרות נביעות קטנות פחות מוכרות.

הכנישים: כביש מס' 1 עובר מדרום לנחל במקביל אליו. כביש אלון (458) חוצה את הנחל (יורד לנחל ועולה מצד שני).

היישובים: מעל עין פרת – עלמון (ענתות). מעל עין מבוע – אלון. ביניהם כפר אדומים ונופי פרת.

כפרים ערביים: ענתא ליד פסגת זאב, חיזמא מדרום לנחל. יריחו ליד שפך הנחל.

מקור המים של עין פרת הוא מצוק ההעתקים במדבר יהודה, הסלע הוא חבורת יהודה, סלע גיר קשה בן 65 מיליון שנה. בו יש חיבור בין מקורות מים, סדקים ומערות ואתרי חציבה.

חבורת הר הצופים – סלע קירטון רך מלפני 80 מיליון שנה. ואדי קלט מתחת בתפר בין הגיר לקירטון. המים מחלחלים בסלעי הגיר הסדוקים, בהרים הגבוהים ליד ירושלים, יורדים מזרחה עם כיוון השכבות, זורמים באקוויקלוד על שכבת חוואר אטומה, ונובעים במדבר יהודה.

חשיבות המעיין - המעיין יוצר כאן נקודת חיים חשובה בכל המרחב, עם צמחייה ירוקה. מקור המים הבא במדבר יהודה מצד דרום הוא רק בעין גדי, עשרות ק"מ מכאן. מקור המים הבא מצד צפון הוא ואדי עוגיה, מצפון ליריחו. כלומר – זה נווה מדבר שרחוק מאוד מכל מקור מים אחר, זה מקור המים הגדול ביותר במדבר יהודה. בנחל דוד וערוגות יש מים רק בקטע קצר, ורוב הנחל יבש, וכאן הנחל מושך מים כמעט לכל אורכו. זה הפך אותו למסדרון אקולוגי מיוחד – עם טריסטרמיית, עורבים, עצי תאנה, שיזף ועוד, וצריך לשמור עליו כדי שישאר משהו מיוחד.

שמורת הטבע הוכרזה כאן רק בסוף שנות ה-70, ע"י אלון פיקוד מרכז האחראי על השטח, בגלל שהשטח הוא יהודה ושומרון והחוק הישראלי לא חל כאן. עד אז הנחל היה מוזנח ומלוכלך. עכשיו יש כללים ברורים, איפה מותר לאכול, איפה מותר להבעיר אש ומנגל – רק כאן ליד מגרש החנייה.

האקליפטוסים - ניטעו כאן ע"י הבריטים, והפכו למין פולש שגורם צרות, מתפשט ומשתלט על כל השמורה, ודוחק עצים אחרים. כיום רשות הטבע מנסה להתמודד עם הבעיה. אמנם הם נותנים הרבה ירוק וצל, ואלה כבר עצים היסטוריים בני מאה שנה. אך הם לא שייכים לבית הגידול המיוחד הזה, הם לא טבעיים כאן, והם פוגעים במינים האחרים שנמצאים כאן. הרעיון של שמורת טבע הוא לשמור על המקום בצורה הטבעית שלו, ולכן יש ויכוח מה צריך לעשות איתם, להשאיר או לעקור.

דשא קוקויה – זן של דשא נפוץ בגינות, שהגיע לכאן ע"י זרעים שנדבקו לנעלי המטיילים. גם הוא מתפשט ומשתלט על השמורה, והרשות עשתה מבצע ומילאה כאן משאיות שלמות של הדשא הזה.

דמויות היסטוריות שקשורות לאזור:

אליהו הנביא הסתתר בנחל כרית ליד הירדן, והעורבים האכילו אותו בשר ולחם (ספר מלכים א', י"ז) והנצרות זיהתה אותו כאן, בנחל פרת.

ירמיהו שנולד בענתות: ירמיהו א, 1 דברי ירמיהו, בן-חלקיהו, מן-הַפְּהִינִים אֲשֶׁר בְּעֵנְוֹת, בְּאֶרֶץ בְּנֵי־מִן.

בניגוד לישעיהו שהיה סופר המלך, דיבר בשפה גבוהה (כמו עיתון הארץ...) שקשה לנו להבין, ירמיהו היה אדם פשוט שגדל כאן בשטח, ושאל השראה מכאן, ועולם הנבואות והמשלים שלו הגיע מכאן, למרות שגם הוא נביא חורבן כמו ישעיהו.

דוגמאות: ירמיהו ב', יג פִּי-שִׁתִּים רְעוּת, עֵשָׂה עֲמִי: אֲתִי עָזְבוּ מִקּוֹר מִיַּם חַיִּים, לְחֻצַּב לֶהֱם בְּאֵרוֹת--בְּאֵרֹת נְשָׁרִים, אֲשֶׁר לֹא-יָכֹלוּ הַמַּיִם. גַּם כִּי־וּבַעַתָּה, שְׂבִנְיָה עַל סֹלֶע קִירְטוֹן שֶׁל חֲבוּרַת הַר הַצּוֹפִים, וַיֵּשׁ שֵׁם הַמּוֹן בּוֹרוֹת מִיַּם--"בוֹרוֹת נִשְׁבָּרִים". זה גם יתרון וגם חסרון – אמנם מקור מים זמין ונוח, אך המים לא נקיים ולא בטוחים, כי הם תלויים בגשם. מקור מים חיים זה המעיין בנחל פרת, שנובע כל הזמן, והוא בטוח. רואים שאלה מושגים שירמיהו מכיר מהשטח.

ירמיהו י"ז, ה הֲיֵה אֶמֶר יְהוָה, אֲרוּר הַנֶּבֶר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּאָדָם, וְשֵׁם בְּשָׂר, זְרָעוֹ; וּמִן-יְהוָה, יִסּוּר לְבוֹ. וְהִזְהָרָה פְּעָרָעָר בְּעָרְבָה, וְלֹא יִרְאָה כִּי-גִבּוֹא טוֹב; וְשָׂכַן חֲרָרִים בְּמִדְבָּר, אֲרָץ מִלְחָה וְלֹא תִשָּׁב.

ירמיהו י"ז, ז בְּרִדָה הַנֶּבֶר, אֲשֶׁר יִבְטַח בְּיְהוָה; וְהִזְהָרָה יְהוָה, מִבְּטָחוֹ. ח וְהִזְהָרָה פְּעָץ שְׂתוּל עַל-מַיִם, וְעַל-יִבְנַל יִשְׁלַח שְׁרָשָׁיו, וְלֹא יִרָא (יִרְאָה) כִּי-גִבּוֹא חֵם, וְהִזְהָרָה עֲלֵהוּ רְעָנָן; וּבִשְׂנַת בְּצָרְתָּ לֹא יִדָּאָג, וְלֹא יִמִּישׁ מַעֲשׂוֹת פְּרִי יִרְמִיָהוּ הַסְּתוּבָב בְּאֵזוֹר וְרָאָה אֶת הַהִבְדֵּל בֵּין עֵץ שִׁיּוֹשֵׁב עַל פִּלַּג מַיִם לְבֵין עֵץ שִׁיּוֹשֵׁב עַל מַלְחָה.

ירמיהו י"ג א פה-אמר יהוה אלי, הלוד וקניית לך אזור פשתים, ושמיתו, על-מתניד; ובמים, לא תבאהו. ב וְאָקְנָה אֶת-הָאֵזוֹר, כְּדָבַר יְהוָה; וְאָשֵׁם, עַל-מִתְנִי. ג וַיְהִי דְבַר-יְהוָה אֵלַי, שְׁנִית לְאֹמֶר. ד קח את-האזור אשר קנית, אשר על-מתניד; וקום לד פריתה, וטמנהו שם בנקיקי הסלע. ה ואלד, וטמנהו בפרת, כאשר צוה יהוה, אותי. ו ויהי, מקץ ימים רבים; ויאמר יהוה אלי, קום לד פריתה, וקח משם את-האזור, אשר צויתני לטמנו-שם. ז ואלד פריתה-ואחפר וְאָקַח אֶת-הָאֵזוֹר, מִן-הַמָּקוֹם אֲשֶׁר-טַמְנִיתוּ שָׁמָּה; וְהִנֵּה נִשְׁחַת הָאֵזוֹר, לֹא יִצְלַח לְכָל. ח וַיְהִי דְבַר-יְהוָה, אֵלַי לֵאמֹר. ט פה, אמר יהוה: כָּה אֲשַׁחֵת אֶת-גָּאוֹן יְהוּדָה, וְאֶת-גָּאוֹן יְרוּשָׁלַם--הָרֶב. י הַעַם הַזֶּה הֵרַע הַמְּאָנִים לְשִׁמוֹעַ אֶת-דְּבָרִי, הַהֲלָכִים בְּשִׁרְרוּת לִבָּם, וַיִּלְכְּוּ אַחֲרַי אֱלֹהִים אֲחֵרִים, לְעַבְדָם וּלְהִשְׁתַּחֲוֹת לָהֶם; וַיְהִי כְּאֵזוֹר הַזֶּה, אֲשֶׁר לֹא-יִצְלַח לְכָל.

אזור פשתים = חגורה מפשתן (סוג של תחתוני בוקסר). ירמיהו טמן את האזור בעיר פרת (תל פארה), והוא התפורר בתוך האדמה. זה מן עזר דידקטי, שנועד להסביר לעם שזה מה שיקרה להם בגלל ההתרברבות שלהם – הם יתפוררו ויעלמו בחורבן.

ספרים שכדאי לקרוא: ספר ירמיהו, שבו יש עוד אינסוף דימויים יפים שלקוחים מהאזור – מצוקים, צמחים. רצוי לקרוא גם את הספר "ירמיהו" של הרב בני לאו – רקע דתי והיסטורי על הנביא. וכן ספר קטן בשם "אור חדש על ספר ירמיהו" של נוגה ראובני.

חירבת עין פארה / תל פארה – מזוהה עם פרת הקדומה בתל הזה שמצפון לנחל. גם בספר בראשית מסופר שרחל מתה בדרך מבית אל לאפרתה = והכוונה בדרך לפרת שבבנימין, ולא לבית לחם ביהודה. הקשר בין נחל פרת לנהר פרת – שניהם מקום פורה, ולכן נקראים בשם דומה.

חריטון – הנזיר הראשון במדבר יהודה, הגיע לכאן במאה ה-4 והתיישב במערה במעלה הנחל. לפי המסורת נחטף ע"י קבוצת שודדים שאסרו אותו במערה שלהם. בלילה הגיע נחש שהטיל ארס בכוסות השודדים, הם שתו ומתו, וחריטון נשאר לבדו עם כל הרכוש של השודדים. הנס הזה היה לו אות משמיים והוא הקים את ה"ילאורה של פארן" (מנזר פארן) ליד המערה. בהמשך בנה עוד שתי לאורות – "דוקה" מעל יריחו (דוק), "צוקה" (הצוק) ליד תקוע במדבר יהודה, ונחשב לזה שהקים את נזירות מדבר יהודה.

מסלולי טיול בנחל:

למנזר פארן (חריטון) – מסומן כחול, מהחנייה הולכים מערבה לאורך הנחל. אם הנזיר הפרבוסלבי נמצא שם אפשר לבקש להיכנס (רצוי לדבר איתו רוסית...). אורך כ-500 מטר, בין חצי שעה לשעה.

תל פארה – מסומן שחור, מזרחה לאורך הנחל וליד המשאבות השביל מטפס לגדה הצפונית עד התל ויורד חזרה למטה. הליכה של כשעתיים.

עין מבווע – מסומן אדום, הולכים מזרחה לאורך הנחל.

נסיעה לשילה

מעלמון חזרה לכביש 437, פונים ימינה, ואחרי כ-5 ק"מ- ימינה לכביש 60, ונוסעים כ-30 ק"מ עד שילה. **צבאים** – באזור הזה יש הרבה צבאים. הם לא חייבים לשתות מים, משיגים את הנוזלים מהעלים הירוקים שהם אוכלים.

כביש עוקף רמאללה – אחד מהכבישים שנסללו בעקבות הסכמי אוסלו, לפי הנחיית רבין, כדי לאפשר לתושבים היהודים להגיע בבטחה ליישובים, בלי להיכנס לשטחי A ולערים הפלסטינאיות.

מיקום קבר רחל: קובור בני איסראיל- קברי בני ישראל, בין חיזמא לבין ג'בע, ממזרח לכביש 437. יש שם קבוצת קברים, רואים 4-5 מצבות גדולות. אלה מגאליטים – מבני קבורה גדולים, מתוארכים למאה 19-20 לפנה"ס, בערך תקופת האבות.

החוקר קלרמון גנו (שגילה את מצבת מישע) הציע כבר במאה 19 השערה נועזת, שזה קבר רחל. יעקב מספר בבראשית מ"ח, ז וַאֲנִי בָבְאִי מִפְּדוֹ, מִתָּה עָלַי רַחֵל בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ, בְּעוֹד כְּבַרְתָּ אֶרֶץ, לְבַא אֶפְרַתָּה; וְאָקְבְּרָה שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרַת, הוּא בֵּית לָחֶם.

נוגה הראובני מצא הסברים להשערה זו. ההסבר הוא שהכוונה "בדרך אפרתה" היא הדרך לעיר פרת שבבנימין, והייתה גם בית לחם בבנימין חוץ מבית לחם ביהודה.

ירמיהו ל"ח, יד פה אמר יהוה, קול גרמה נשמע נהי ככי תמרוירם-רחל, מבכה על-בניה; מאנה להנחם על-בניה, פי איננו. רחל בוכה בקיברה ושומעים זאת בעיר הסמוכה רמה (א-ראם).

בספר נחמיה מונים את שבי ציון בערי בנימין, ובניהם העיר בית לחם: נחמיה ז', כה בני גבעון, תשעים וחמשה. כו אנשי בית-לחם ונטפה, מאה שמונים ושמנה. כז אנשי ענתות, מאה עשרים ושמנה. כח אנשי בית-עזמנת, ארבעים ושישים. כט אנשי קרית יערים כפירה ובארות, שבע מאות ארבעים ושלשה.

שאול שנמשח למלך ע"י שמואל, מקבל ממנו סימן: שמואל א', י"ב בְּלִקְתָּהּ הַיּוֹם, מֵעַמְדִי, וּמִצָּאתַי שְׁנֵי אֲנָשִׁים עִם-קִבְרֵת רַחֵל בְּגִבּוֹל בְּנִימִן, בְּצֹלְחָ; כְּלוּמֹר – קבר רחל נמצא כאן, בגבול בנימין, ולא בבית לחם יהודה.

אבל המסורת המקובלת של קבר רחל בבית לחם היא בת 2000 שנה, לפחות מהברית החדשה. כבר אז יהודים עלו לקבר רחל המוכר כיום. זו מסורת שאי אפשר לבטל סתם כך. לכן נשארים חילוקי הדעות בין החוקרים. **נחל מכמש** - יוצא מרמאללה וזורם מזרחה ומתחבר לנחל פרת. הכפר מוחמס משמר את השם, והיישוב הדתי מעלה מכמש בגבעה שמאחוריו, על דרך אלון, בגובה 590 מטר.

במעבר מכמש – היה קרב חשוב בו ניצח יהונתן בן שאול את הפלישתים. שמואל א', פרקים י"ג-י"ד.

במלחמת העולם ה-1 הגיע מייג'ור בריטי לנחל הזה, וניסה לעבור אותו עם כוחותיו. הוא קרא בתנ"ך והחליט שאם יהונתן הצליח- גם הוא יצליח. הוא עבר עם חיליו והפתיע את התורכים, ופרץ את הדרך דרומה לכל הצבא הבריטי.

העי – מזוהה עם תל ממזרח לכביש, ליד דיר דיבואן.

תכנית אלון – תכנית שהוגשה לממשלה מיד אחרי מלחמת ששת הימים, ולפיה פעלה הממשלה והקימה את יישובי בקעת הירדן, כביש אלון וגוש עציון.

עפרה – היישוב הראשון שהוקם בגב ההר בשומרון, מחוץ לגבולות תכנית אלון, ב-1975. הוקם באישור שמעון פרס שר הביטחון, שכנראה אישר זאת בניגוד לדעתו של יצחק רבין ראש הממשלה, בגלל הסכסוכים ביניהם. בגובה 800 מטר, כיום כ-4,000 תושבים.

ביר זית – ממערב לכביש על קו הרכס. האזור נקרא הרי גופנה, זה הגבול בין בנימין לשומרון.

הר בעל חצור – הגבוה בשומרון, גובה 1016 מ', הר מיוער ממזרח לכביש. מתחתיו העיירה סילוואד, בה נולד חאלד משעל, מנהיג החמאס. הכביש החדש(עוקף רמאללה) עובר על מורדות ההר, וקצת אחריו מתחבר חזרה לכביש הישן וההיסטורי, שעובר בוואדי חרמייה (נחל השודדים).
כאן הסתובב השודד אבו ג'ילדה שהיה עם רטיית עור על העין, ולכן קראו לו כך. ג'ילדה=עור בערבית.
עמק שילה – אחד העמקים הפוריים שבשומרון, עם שדות תבואה שקוצרים ידנית ואוספים אלומות כמו בימי התנ"ך.
תורמוס עיא – כפר ערבי מדרום לשילה.

שומרות – מגדלים בשדה שנבנו מאבני לקט, ושימשו לשמירת היבול בשדה, לתצפית וכו'. נמצאו מאות שומרות עתיקות באזור הזה, אך קשה להגיד ממתיה הן, כי היו בשימוש לאורך כל הדורות, מימי התנ"ך והלאה.

תל שילה - שילה הקדומה

האתר של המועצה האזורית מטה בנימין. במרכז מבקרים יש בית קפה, גן אירועים, סדנאות במלאכות קדומות, חזיון אורקולי חדש (לא ראינו).
באתר מבקרים כ-40,000 איש בשנה, חצי מזה תיירים, ורובם אוונגלים שהולכים בעקבות התנ"ך והברית החדשה.
שילה נמצאת צפונית להר בעל חצור, כלומר היא כבר לא נחלת בנימין, אלא נחלת שבט אפרים. אך היא קשורה לבנימין מהרבה סיבות:
הסיבה המחקרית – הרבה חוקרים כתבו שלפי המקורות שילה היא בנימינית נחלת אפרים. היו עוד ערים של שבט אחד בתחומי שבט אחר. לפי האזור הגיאוגרפי זו נחלת אפרים, אך האנשים שגרו כאן היו מבנימין. המשכן שבו פעל שמואל היה בשילה, סוף הספור של פילגש בגבעה- הבנות המחוללות בכרמים היו בשילה. שילה מתקשרת לשאול ולדוד, גם התלמוד עסק בכך ששילה היא עיר של בנימין.
רוב הקשר של שילה היה כלפי דרום – לכיוון בנימין ויהודה. אך היה גם קשר צפונה: ירבעם בן נבט שהקים את ממלכת ישראל הצפונית ופיצל אותה מיהודה – החל לפעול כאן. הנביא אחיה השילוני (גר בשילה) התנבא לירבעם ואמר לו להקים את ממלכת ישראל עם עשרת השבטים, לפי דברי ה'.
שילה נמצאת בגב ההר, בגובה 800 מטר, מרגישים את האוויר הנעים, לעומת נחל פרת בספר המדבר.
התקופות בשילה – יש הרבה תקופות, אך נעסוק בעיקר בעיר הכנענית במאה 16-15 לפנה"ס, ושילה הישראלית מ-1200 לפנה"ס והלאה.

כל מאפייני העיר הישראלית של ההתנחלות - עיר גדולה בלי חומה, עם בתי 4 המרחבים, עם קנקני שפת צוארון, עם קרמיקה באיכות נמוכה לעומת הכנענים.
המשכן – זה הספור הדרמטי של שילה – המשכן שנדד 40 שנה במדבר, הוצב כאן בשילה. גורלות השבטים לקבלת הנחלות – נקבעו כאן. מכאן יהושע שלח את השבטים איש לשבטו. זה היה מקום עלייה לרגל בשלושת הרגלים. זה המקום שאותו אלוהים בחר. כאן עמד המשכן עם ארון הברית מכבוש הארץ ועד קרב אבן העזר, בערך 150 שנה. אז הארון נלקח לאפק כדי לעזור בקרב, והארון נשבה בידי הפלישתים. אחרי שעשה להם צרות הם שלחו אותו לבית שמש ומשם הובא לקרית יערים, לבית אבינדב, ומשם הועלה ע"י דוד לירושלים, ושלמה בנה סביבו את המקדש. המשכן ללא ארון הברית הוא חסר ערך, ולא ידוע מה קרה למשכן מאז קרב אבן העזר.

המשכן בשילה – היה מקום זמני עבור הארון, עד שייבנה בית המקדש. "באתם אל המנוחה והנחלה" – התלמוד מפרש: מנוחה זו שילה, ונחלה זו ירושלים. עוד מהתלמוד: שילה – בטל קורבנה, בטלה קדושתה. לפי התלמוד המשכן היה בשילה כ-400 שנה.

ישראל פינקלשטיין חפר כאן בשנות ה-80, לאחר שסקר את כל הרי אפרים אחרי 1967. הוא זיהה מאות אתרים באפרים. הוא החופר הגדול של שילה (לא היחיד), והוא אמר:
שילה היא דוגמה נהדרת למפגש בלתי רגיל והתאמה בין התנ"ך לבין הארכיאולוגיה. הוא טוען שזה אחד המקומות הבודדים שהתיאור שלהם בתנ"ך הוא מדויק ומתאים לשטח.
שופטים כ"א, יט ויאמרו הנה חג-יהוה בשלו מימים ימימה, אָשֶׁר מִצְפּוֹנָה לְבֵית-אֵל מִזְרְחָה הַשָּׁמֶשׁ, לְמִסְלָה, הָעֵלָה מִבֵּית-אֵל שְׁכֶמָה--וּמִנֶּגֶב, לְלָבֹנָה.

התנ"ך רק רומז על חורבנה של שילה ע"י הפלישתים, ואכן נמצאה שכבת חורבן ואפר. בירמיהו ז', יב: כִּי לָכוּ-נָא, אֶל-מִקּוֹמֵי אֲשֶׁר בְּשִׁילֹ, אֲשֶׁר שָׁכַנְתִּי שָׁמַי שָׁם, בְּרָאשׁוֹנָה; וְרָאוּ, אֶת אֲשֶׁר-עָשִׂיתִי לוֹ, מִפְּנֵי, רָעַת עַמִּי יִשְׂרָאֵל. שילה היא מקום טוב ליישוב: על הדרך הראשית, בקעות פוריות, מקורות מים (מעין עין סילון). מבחינת ביטחון – הרים גבוהים סביב לה, וזה חיסרון כי לא שולטת על הסביבה. היא במרכז גיאוגרפי – נמצאת בערך באמצע בין שבטי הצפון לשבטי הדרום.

הנרי בייקר טויסטרום ביקר כאן ב-1860, וכתב: "נפנינו להסתכל נחלת אפרים העשירה, אשר השתרעה מאופק עד אופק, והיא עודנה פורייה ודלת אוכלוסין כמו בעת שהובטחה לראשונה לאברהם, לפני 3600 שנה... אחרי עלייה של 200 מטר הגענו לשילה, היא סילון עתה, מראה בחורף קודר ושומם ביותר. התקרבו הלוך והתקרב לגבעות המחוספסות והצחיחות של בנימין הצעיר, והן צחיחות ושוממות יותר מהמחוזות השוממים ביותר של יוון היבשתית. שילה היא גל של עיי חורבות, שכמעט אי אפשר להבחין בינם לבין ציורי הסלעים שמסביבם, ורק אבני גזית מעלות פה ושם את מקומם של קירות עתיקים. ואולם גם אם אבנים אלה חוטבו והוקצעו בזמן מן הזמנים, רובן איבדו לגמרי כל עקבות של עיבוד אומנותי ומראן כאבני גוויל.

אחרי כל הסיפור הזה ישבנו על גל החורבות הזה לארוחה, ואז קראנו את המעשה בעלי ובשמואל, לעינינו השתרע נוף ללא בית, וכמעט ללא עץ. מתעוררת איפה מאליה השאלה, מה טעם הכבוד שזכתה בו שילה להיות מרכז דתי של ישראל במשך דורות רבים כל כך, ומקום ההיאספות שבו חילק יהושע את הארץ לשבטים."

למה כאן? טריסטרים לא הבין למה דווקא זה המקום שנבחר למרכז הרוחני של עם ישראל. למה המשכן עומד במקום כל כך לא מרשים? הרי יש מקומות מרכזיים אחרים עם נוף יותר מרשים, עם תצפית למרחק יותר גדול. האם בחירת שילה כמקום המשכן הייתה בחירה אקראית, או בחירה מודעת עם עומק רעיוני כלשהו.

זה המניע לחפירות בשילה בכל הזמנים – לנסות למצוא את התשובה לכך, ולאתר את מקום המשכן. האם קיוו למצוא שריד של המשכן? הלא זה היה אוהל מועד – עשוי מיריעות וחבלים וקרשים, לא כמו המקדש שבנוי מאבן. אבל הכלים ששימשו במשכן היו מנחשת או מזהב, ואולי אותם אפשר למצוא? גם כיום מתבצעת חפירה במקום ומנסה למצוא תשובות. המקום של שילה דומה למקום של ירושלים, שתייהן במקום מצויקמק, מוקף הרים מסביב. אולי זו לא בחירה אקראית של המקום?

התיאור המפורט בספר שופטים הוא קצת מוזר. אם זה מקום עלייה לרגל אז כולם מכירים אותו, ולמה צריך לפרט איפה היא נמצאת בדיוק? כנראה הקורא כבר לא ידע איפה שילה, כלומר ספר שופטים נכתב הרבה אחרי ששילה נחרבה, והאנשים כבר לא ידעו איפה היא.

ליד הביזליקה – נחפרה בשנות ה-30 ע"י הנס קייר. הוא חיפש את המשכן, וחשב שזה המקום המתאים לכינוס אלפי אנשים, בשולי העיר, ברחבה הגדולה הזו, ולא על התל הקטן. בחפירות התגלה בסיס הכנסייה הביזנטית, וזה התאים לו שבנו כנסייה על מקום המשכן. קלייר בנה קירות בטון לפי קווי המיתאר של הכנסייה כדי לשחזר אותה, אך לאחרונה הסתבר שהכנסייה הייתה הרבה יותר גדולה ממה שהוא חשב. לאחרונה חידשו את הפסיפסים היפים שלה, והיא תיפתח בקרוב לביקורים.

בשילה היו סה"כ 4 כנסיות. אחת הכנסיות הפכה למסגד בשם ג'מעא א-סיטין(מסגד השישים). אחת הפסיפסים ממנה מוצג כיום במוזיאון השומרוני הטוב, עם הכתובת: "רחם על תושבי שילה...". הדרך העולה לשילה – מדרום לצפון, כי הגבעה מאוד תלולה. הדרך עוברת דרך נחל שילה, עולה ל"רמפה"-הרחבה הגדולה הזו, וממנה עולה אל היישוב. קייר חשב שעולי הרגל עלו כך, הגיעו קודם כל למשכן, ורק מי שרצה המשיך לעלות לעיר עצמה.

סיפורי ספר שמואל: בנבי שמואל כתוב על הפרוכת: "משה ואהרון בכוהניו ושמואל בקוראי שמו", מתוך מזורז בתהילים. שמואל הוא זה שעשה את המעבר החשוב בין שבטים מפורזים לממלכה, בין שופטים למלך. ספר שמואל מתחיל בסוף תקופת עלי ובנוי, מעלה את שמואל לקדמת הבמה, והוא זה שהמליך את שאול המלך הראשון, וגם את דוד המלך הבא. שמואל התנגד בהתחלה למוסד המלוכה, אך אלוהים מרגיע אותו ואומר לו שזו הבעיה של אלוהים. שמואל העריץ את שאול כל חייו, נתן לו מחמאות והמליך אותו. שילה זה המקום בו שמואל הופך מנער לנביא.

צריך לקרוא גם את התנ"ך, גם מדרשי חז"ל, וסיפורי בבואה/דמויות בבואה- השוואה בין הדמויות. **לידת שמואל** – ניסית ופלאית, לאחר שאלקנה עלה לרגל עם נשותיו חנה ופנינה:

שמואל א' א' א' וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מֵ-הַרְמְתִים, צוּפִים--מֵהַר אֶפְרָיִם; וַיִּשְׁמֹו אֶלְקָנָה בֶן-יֶרֶחַם בֶּן-אֶלְיָהוּא, בֶּן-תַּחֲוִי בֶן-צוּר--אֶפְרָתִי. ב וְלוֹ, שְׁתֵּי נָשִׁים--שֵׁם אַחַת חַנָּה, וְשֵׁם הַשֵּׁנִית פִּנְחָה; וַיְהִי לַפְּנֵה יְלָדִים, וְלַחַנָּה אֵין יְלָדִים. ג וְעַלָּה הָאִישׁ הוּא מְעִירוֹ מִמַּיִם לְמִימָה, לְהַשְׁתַּחֲוֹת וּלְזַבַּח לַיהוָה צְבָאוֹת בְּשֵׁלָה; וְשֵׁם שְׁנֵי בָנֵי-עֲלִי, וְשֵׁם הַכִּנִּי וּפְנַחֵס, כַּהֲנִים, לַיהוָה. ד וַיְהִי הַיּוֹם, וַיִּזְבַּח אֶלְקָנָה; וַיִּתֵּן לַפְּנֵה אֲשֶׁתּוֹ, וּלְכָל-בָּנָיָהּ וּבָנוֹתֶיהָ--מְנוּחַת. ה וּלְחַנָּה, יָתוֹן מִנָּה אַחַת אֶפְסָם; כִּי אֶת-חַנָּה אָהַב, וַיְהִי סֹגֵר רַחֲמָה. ו וַיִּכְעַסְתָּה צָרָתָה גַם-כַּעַס, בְּעֵבֹר הַרְעֵמָה: כִּי-סֹגֵר יָתוֹן, בְּעַד רַחֲמָה. ז וְכֹן יַעֲשֶׂה שָׁנָה בְּשָׁנָה, מִדֵּי עֲלֹתָה בְּבֵית יְהוָה--כֹּן, תִּכְעַסְנָה; וַתִּבְכֶּה, וְלֹא תֹאכַל. ח וַיֹּאמֶר לָהּ אֶלְקָנָה אִישָׁה, חַנָּה לָמָּה תִבְכִּי וְלָמָּה לֹא תֹאכְלִי, וְלָמָּה, יֵרַע לְבָבְךָ: הֲלוֹא אֲנִכִּי טוֹב לָךְ, מִעֲשָׂרָה בָּנִים. ט וַתִּקַּם חַנָּה, אַחֲרַי אֶקְלָה בְּשֵׁלָה וְאַחֲרַי שָׂתָה; וְעַלִּי הַפְּהוֹן, יֵשֵׁב עַל-הַפֶּסֶא, עַל-מִזְבֹּחוֹת, הַיֵּכֶל יְהוָה. י וַיְהִי, מֵרַת נֶפֶשׁ; וַתִּתְפַּלֵּל עַל-יְהוָה, וַיִּבְכֶּה תִבְכֶּה. יא וַתִּדַּר בְּדָר וַתֹּאמֶר, יְהוָה צְבָאוֹת אִם-רָאָה תְרָאָה בְּעֵינֵי אֲמִתְךָ וְזָכַרְתִּי וְלֹא-תִשְׁכַּח אֶת-אֲמִתְךָ, וְנִתְתָּה לְאֲמִתְךָ, זָרַע אֲנִשִׁים--וְנִתְתִּיו לַיהוָה כָּל-יְמֵי חַיָּו, וּמִוֶּרְחָ לֹא-יַעֲלֶה עַל-רֵאשׁוֹ. יב וַהֲיָה כִּי הִרְבֵּתָה, לְהַתְּפַלֵּל לַפְּנֵי יְהוָה; וְעַלִּי, שְׁמֵר אֶת-פִּיָּה. יג וְחַנָּה, הִיא מִדְּבָרַת עַל-לִבָּהּ--רַק שְׁפִתֶיהָ נְעוּת, וְקוֹלָהּ לֹא יִשְׁמָע; וַיַּחֲשֹׁבָהּ עַלִּי, לִשְׁכַּרָּה. יד וַיֹּאמֶר אֲלֶיהָ עַלִּי, עַד-מֵתִי תִשְׁתַּכְּרִינוּ; הַסִּירִי אֶת-יְדֵיךָ, מִעֲלִידְךָ. טו וַתַּעַן חַנָּה וַתֹּאמֶר, לֹא אֲדַנִּי, אֲשֶׁה קִשְׁת-רוּחַ אֲנִכִּי, וַיִּזוּ וְשָׁכַר לֹא שְׁתִּיתִי; וְאַשְׁפָּד אֶת-נֶפְשִׁי, לַפְּנֵי יְהוָה. טז אֶל-תִּתֵּן, אֶת-אֲמִתְךָ, לַפְּנֵי, בַּת-בְּלִעַל: כִּי-מֵרֵב שִׂיחִי וְכַעֲסִי, דְּבַרְתִּי עַד-הֵנָּה. יז וַיַּעַן עַלִּי וַיֹּאמֶר, לְכִי לְשָׁלוֹם; וְאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, יִתֵּן אֶת-שְׁלֹתְךָ, אֲשֶׁר שָׁאַלְתְּ, מִעֲמוֹ. יח וַתֹּאמֶר, וַתִּמְצָא וּפְתַחְתָּ חוֹ בְּעֵינַי; וַתִּלְךְ הָאִשָּׁה לְדָרְכָה וַתֹּאכַל, וַפְּנִיָה לֹא-הָיָה לָהּ עוֹד. יט וַיִּשְׁכַּמוּ בַבֶּקֶר, וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לַפְּנֵי יְהוָה, וַיִּשְׁבּוּ וַיָּבֵאוּ אֶל-בֵּיתֵם, הַרְמָתָה; וַיִּבְדַּע אֶלְקָנָה אֶת-חַנָּה אֲשֶׁתּוֹ, וַיִּזְכְּרָה יְהוָה. כ וַיְהִי לְתַקְפוֹת הַיָּמִים, וַתִּהְיֶה חַנָּה וַתִּלְדְּ בֵן; וַתִּקְרָא אֶת-שְׁמוֹ שְׁמוּאֵל, כִּי מִיְהוָה שָׁאַלְתִּיו. כא וַיַּעַל הָאִישׁ אֶלְקָנָה, וְכָל-בֵּיתוֹ, לְזַבַּח לַיהוָה אֶת-זִבְחַי הַיָּמִים, וְאֶת-נְדָרוֹ. כב וְחַנָּה, לֹא עָלְתָה: כִּי-אֲמָרָה לְאִישָׁה, עַד יִגְמַל הַפַּעַר וְהַבְּאִיתוּ וְנִרְאָה אֶת-פְּנֵי יְהוָה, וְיָשֵׁב שָׁם, עַד-עוֹלָם. כג וַיֹּאמֶר לָהּ אֶלְקָנָה אִישָׁה עֲשִׂי הַטוֹב בְּעֵינַיְךָ, שְׁבִי עַד-גְּמֹלְךָ אֶת--אֲדָךְ לְקַם יְהוָה, אֶת-דְּבָרוֹ; וַתִּשָּׁב הָאִשָּׁה וַתִּינָק אֶת-בְּנָהּ, עַד-גְּמֹלָה אֶתּוֹ. כד וַתַּעֲלֶהוּ עִמָּה כְּאִשֶׁר גְּמַלְתּוּ, בְּפָרִים שְׁלֵשָׁה וַאִיפָה אַחַת קָמַח וְנִבֶּל יִין, וַתִּבְאֶהוּ בֵית-יְהוָה, שָׁלוֹ; וְחַנָּה, נָעַר. כה וַיִּשְׁחֲטוּ, אֶת-הַפֶּר; וַיָּבֵאוּ אֶת-הַנֶּעֱר, אֶל-עַלִּי. כו וַתֹּאמֶר בֵּי אֲדָנִי, חֵי נַפְשֶׁךָ אֲדָנִי; אֲנִי הָאִשָּׁה, הַנִּצְבֶּת עִמָּכָה בָּזָה, לְהַתְּפַלֵּל, אֶל-יְהוָה. כז אֶל-הַנֶּעֱר הַזֶּה, הַתְּפַלְלִיתִי; וַיִּתֵּן יְהוָה לִי אֶת-שְׁאֲלֹתִי, אֲשֶׁר שָׁאַלְתִּי מִעֲמוֹ. כח וְגַם אֲנִכִּי, הִשְׁאֲלֹתְהוּ לַיהוָה, כָּל-הַיָּמִים אֲשֶׁר חָיָה, הוּא שְׂאוֹל לַיהוָה; וַיִּשְׁתַּחֲוּ שָׁם, לַיהוָה

הנשים נמדדות בכך אם יש להן ילדים או לא. פנינה אשתו- כי היא הביאה ילדים. על חנה לא כתוב אשתו, כי לא מיילאה את "תפקידה". דומה מאוד לספור יעקב עם רחל ולאה (ספור בבואה).

(הביטול ברחל בתך הקטנה= בתנאי מפורש ומדויק, ולא לפרט פרטים.) **תפילת חנה** – היא מוכנה להיות "אם פונדקאית", והיא עומדת ללדת ילד.

עלי הכהן רואה אותה מתפללת, והוא חושב שהיא שיכורה. תפקידו של עלי לשמור בין קודש לחול, לשמור על כבוד המקום, ולסלק את מי שמתנהג לא כראוי. לבסוף הוא אומר לה: "אלוהים יתן את שלתך אשר שאלת". שלתך בלי "א" – מפרשים זאת: יתן את שלייתך (שלייה). ואז כתוב: ותלך האישה. ברגע שהובטח לה ילד היא כבר "אישה".

יש פה משחקי מילים סביב השרש שאל: ויתן ה' לי את שאלתי אשר שאלתי...אני השאלתיהו לה'. היה הגיוני לקרוא לו שאול ולא שמואל, אך השמות בתנ"ך מספרים סיפור עתידי ולא היסטורי: שם האל עליו.

כמו משה, שאמנם נמשה מן המים ע"י בת פרעה, אך הוא משה את ישראל ממצרים. **החשיבות של שילה לנוצרים** – בתקופה הביזנטית פשוט גרו כאן נוצרים, ולכן היו פה 4 כנסיות במהלך התקופה עוד לא היו מסורות.

כשנוצרים באים חנה – מחברים אותם לשני מוטיבים:

1. **גבירתנו של ארון הברית** - המשכן הוא המקום של ארון הברית, והארון שבתוכו לוחות הברית שהן הבשורה לאנושות. זה פרומו למרים שנושאת ברחמה את ישוע האדון והאל. לכן בקרית יערים יש כנסיית "גבירתנו של ארון הברית", כך היא נקראת בנצרות, כי היא נושאת ברחמה את הבשורה. זה הקשר של הנצרות, וזה בנוסף לשמואל שהמליך את דוד המלך. אך כל זה עולם תיאולוגי יותר מאוחר שהתפתח במשך השנים.

2. **מנגיפיקאט** - תפילת ההודיה של מרים כשהיא באה לבקר את אלישבע בת דודתה בעין כרם. התפילה דומה מאוד לתפילת חנה בשמואל א', ב': **א** ותתפלל חנה, ותאמר, עלץ לפי ביהנה, רמה קרני ביהנה; רחב פי על-אויבי, פי שמתתי בישועתך. היהודים אומרים את תפילת חנה כל בוקר, כתודה שקמנו בבוקר. הנוצרים רואים בתפילת חנה מן פרה-פיגורציה או פרומו לתפילת מרים. היהודים יגידו: שוב הנוצרים העתיקו מאיתנו. בכל מקרה אלה תפילות מקבילות ודומות מאוד בטקסט שלהן.

תל שילה – **למעלה** : הבניין הגדול והמרשים ייפתח בקרוב, ובו יוקרן המיצג האורקולי. **דילמת מיקום המשכן** – בשילה אין הרבה ממצאים ארכיאולוגיים. נמצאו: חומה אדירה שהקיפה את העיר, בתי 4 המרחבים, קנקנים.

פינקלשטיין חושב שהמשכן היה בראש התל. סיבה אחת: הוא מצא חדר במדרון ובו קנקנים גדולים עם אפר דחוס של בעלי חיים טהורים. לדעתו זה אפר הקורבנות במשכן. סיבה שנייה: לדעתו המשכן חייב להיות במקום מוגן. החומה הקיפה את ראש התל, ולא סביר שהמשכן יהיה למטה, מחוץ לחומה (כמו שחשב קייר). אבל פינקלשטיין לא עסק יותר מדי במיקום המשכן.

יואל בן-נון שהיה אז מנכ"ל ב"ס שדה עפרה הגיע לכאן בזמן החפירה. יואל חשב שהמשכן הוא למטה, בכתף הצפונית של התל, כי כך כתב וילסון במאה ה-19, לפי מבנה המקום וצורת הסלעים. רואים שם במה/משטח והסלע שם מסותת בצורת מלבן ממזרח למערב, שגודלו 50X100 אמה, בדיוק כמו המשכן. הוא ניסה לשכנע את פינקלשטיין, אך פינקלשטיין לא הסכים לרעיון, והויכוח הסתיים.

זאב יבין, קמ"ט ארכיאולוגיה, שמע מיואל את הרעיון, והסכים להתחיל שם חפירה, אך בהתחלה לא מצאו כלום. יואל בן נון טוען שגם הסיפור בתנ"ך על קרב אבן העזר מתאים למיקום הזה: **שמואל א', ד' א ויהי דבר-שמואל, לך-ישראל; ויצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה, ויחננו על-האבן העזר, ופלשתים, חנו באפק. ב ויערכו פלשתים לקראת ישראל, ותטש המלחמה, וינגף ישראל, לפני פלשתים; וינפו במערכה בשדה, כארבעת אלפים איש. ג ויבא העם, אל-המחנה, ויאמרו זקני ישראל, למה נגפנו יהוה היום לפני פלשתים; נקחה אלינו משלה, את-ארון ברית יהוה, ויבא בקרבנו, וישענו מפני איבנו. ד וישלח העם, שלה, וישאו משם את ארון ברית-יהוה צבאות, ישב הכרבים; וישם שני בני-עלי, עם-ארון ברית האלהים-- חפני, ופינחס. ה ויהי כבוא ארון ברית-יהוה אל-המחנה, וירעו כל-ישראל, תרועה גדולה; ותהם, הארץ. ו וישמעו פלשתים, את-קול התרועה, ויאמרו, מה קול התרועה הגדולה הזאת במחנה העברים; וידעו-- כי ארון יהוה, בא אל-המחנה. ז ויראו, הפלשתים-- כי אמרו, בא אלהים אל-המחנה; ויאמרו אוי לנו, כי לא היתה כזאת אמתול שלשם. ח אוי לנו-- מי יצילנו, מיד האלהים האדירים האלה: אלה הם האלהים, הפופים את-מצרים בכל-מכה--במדבר. ט התחזקו והיו לאנשים, פלשתים-- פן תעבדו לעברים, כאשר עבדו לכם; והייתם לאנשים, ונלחמתם. י וילחמו פלשתים, וינגף ישראל וינצו איש לאהליו, ותהי המכה, גדולה מאד; ויפל, מישראל, שלשים אלף, רגלי. יא וארון אלהים, נלקח; וישני בני-עלי מתו, חפני ופינחס. יב וירץ איש-בנגמון מהמערכה, ויבא שלה ביום ההוא; ומדיו קרעים, ונדמה על-ראשו. יג ויבוא, והנה עלי ישב על-הפסא יד (נד) דרך מצפה--כי-היה לבו חרד, על ארון האלהים; והאיש, בא להגיד בעיר, ותזעק, כל-העיר. יד וישמע עלי, את-קול הצעקה, ויאמר, מה קול ההמון הזה; והאיש מהר, ויבא ויגיד לעלי. טו ועלי, פן-תשעים ושמנה שנה; ויעניו קמה, ולא יכול לראות. טז ויאמר האיש אל-עלי, אנכי הבא מן-המערכה, ואני מן-המערכה נסתי היום; ויאמר מה-הנה הדבר, בני. יז וישעו המבשר ויאמר, נס ישראל לפני פלשתים, וגם מנפה גדולה, היתה בעם; וגם-ישני בניך מתו, חפני ופינחס, וארון האלהים, נלקחה. יח ויהי כהזכירו את-ארון האלהים, ויפל מעל-הפסא אחרנית בעד נד השער ותשבר מפרקתו וימות--כי-זקן האיש, וכבד; והוא שפט את-ישראל, ארבעים שנה.**

לפי התיאור במקרא – האיש רץ מהמערכה באפק (כנראה דרך נחל שילה), עלה לגבעה והגיע קודם לעיר שבראש התל, ורק אח"כ הגיע למשכן, כלומר, המשכן הוא מחוץ לעיר, מאחורי העיר, בקצה הגבעה. **מיקום המשכן** לפי יואל בן נון – חייב להיות במקום הנמוך ביותר באתר, במקביל למקום המקדש בירושלים: המשכן מצפון לעיר שילה, כמו שהמקדש מצפון לעיר ירושלים.

המשכן במתחם נפרד מהעיר שילה, כמו שהמקדש במתחם נפרד מירושלים. המשכן במדבר היה מובדל מהשבטים, וגם בשילה הוא במקום מובדל מהשבטים. המשכן במקום הנמוך והרים סביב לו, כמו שהמקדש הרים סביב לו. זה מבליט את ההבדל מהכנענים ופולחן הבעל בראשי ההרים. אנחנו לא כמוהם – על כל גבעה רמה ותחת כל עץ רענן, אנחנו לא כמו הר בעל חצור, שבראשו הפולחן.

לכן החפירות בשנה האחרונה מתרכזות במשטח למטה. בינתיים מצאו ממצאים רומים ביזנטים וימי בית שני, וממשיכים לחפש את ימי המקרא.

לסיכום הדעות על מקום המשכן בשילה:

דעה אחת – המשטח מדרום, דעה שנייה – בראש התל, דעה שלישית – המשטח מצפון לתל. בכל מקרה – המיקום בשילה הוא באמצע בין כל השבטים, מקום מוגן ע"י כל השבטים, על הדרך המרכזית, ומספיק רחוק מהפלשתים שלא יגיעו אליו.

שילה החדשה – יישוב קהילתי דתי שהוקם ב-1979 על הגבעה הסמוכה. כיום 2,500 תושבים. בית הכנסת בנוי בצורה מיוחדת המזכירה את המשכן, וכדאי לבקר בו. הרב יואל בן-נון הוא רב היישוב. ביישוב למעלה יש גם ישיבת הסדר.

רחל המשוררת הזדהתה מאוד עם רחל אימנו, לא רק בגלל השם, גם בגלל ששתיהן רצו ילד. הרב מוטיב העיקרי של השיר – תפילת חנה העקרה, המחכה לילד, שרוצה להיות כמו כולם. רחל הכירה היטב את התנ"ך והרבה משירה הם פרשנות מודרנית לתנ"ך

עקרה / רחל

פן לוי היה לי! ילד קטן, שחר תלפלים ונבון. לאחזו בידו ולפסע לאט בשבילי הנון. ילד. קטן. אורי אקרא לו, אורי שלי! רך וצלול הוא השם הקצר. ריסים נהרה. לילדי השמחר "אורי" – אקרא! עוד אתמקמר פרחל האם עוד אתפלל פחנה בשילה. עוד אחפה לו

יש שני צדדים לאדם המתפלל : אפשר להיות פסיבי ולהתמרמר, כמו בשיר: "עוד אתמרמר כרחל", שאמרה בכעס ליעקב: "הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי." יעקב עונה לה שהוא לא אשם שאלוהים מנע ממנה פרי בטן. חז"ל "ירדו" עליו על היחס הזה לרחל. לדוגמה - כשרבקה הייתה עקרה יצחק התפלל עבורה.

מצד שני – אפשר להתפלל ולבקש, ולעשות מעשים אקטיביים כמו חנה, כדי שיהיה לה בן.

חז"ל למדו את רוב הילכות התפילה מחנה. ההפטרה החשובה ביותר בשנה – הפטרת ראש השנה שמואל פרק א', עם תפילת חנה. חז"ל לקחו אותה כמודל לתפילה: צריך להיות אקטיביים ולפעול, ולא להתמרמר בפסיביות.

תמצות הדברים החשובים מהיום : 4 הדברים החשובים והמיוחדים שנחלת בנימין: בקעת גבעון הפורייה, הצומת המרכזית בהר, נחלה רוחבית עם שינויי אקלים ורצף יבול טרי, שני מקדשים-שילה וירושלים. אירועים ודמויות שמתקשרות לאזור בנימין: המשכן בשילה, ירמיהו מענתות, קבר רחל.

להשלמת התמונה כדאי עוד: לראות את המיצג החדש בשילה, לראות את בית הכנסת בשילה, חזיון אורקולי על בנימין - ביקב פסגות (ליד רמאללה), תצפית מהיישוב אדם(גבע בנימין) אל קובור בני ישראל, לקרוא בתנ"ך על הקרב של יהונתן במעבר מכמש.

תמליל סיור מספר 45 למושבות יהודה

מסלול : מקווה ישראל, ראשל"צ, מוזיאון איילון, מזכרת בתיה וגדרה

מקווה ישראל

מבוא : מקווה ישראל הוקם על ידי יהודי צרפתי בשם קרל נטר (שארל בצרפתית) – יעקב נטר (על שמו כפר נטר ליד נתניה) שעשה זאת בהיותו אחד מיוזמי ומקימי עמותת יהודית עולמית שבעברית נקראה כ"י"ח (כל ישראל חברים), ובצרפתית אליאנס (Alliance Israélite Universelle). כ"י"ח קם בצרפת ב-1860 על רקע פרשת חטיפה הילד היהודי ממשפחת מורטארה באיטליה. כ"י"ח, במסגרת ההצהרה להקמתו, קם במטרה לתמוך בקהילות יהודיות במקומות מועדים לפעולה מסיונרית או לפעולות שעשויות לפגוע במרקם של הקהילות היהודית, ולכן הוא חשב לעשות זאת על ידי בניית בתי ספר מקצועיים שיעניקו לילדים חינוך מקצועי, מה שיכשיר אותם לחיים עצמאיים.

בתי ספר כ"י"ח או כפי שקראו להם על פי השם הלוועזי של הגוף – בתי ספר אליאנס, צצו בפטריות אחרי הגשם החל מאמצע שנות ה-60 (70-90) של המאה ה-19 בכל צפון אפריקה, אזור הבלקן, דרום אירופה, סוריה, ארץ ישראל, מצריים וכן הלאה. שפת הלימוד העיקרית בהם הייתה צרפתית, שכן העמותה הייתה צרפתית.

הרעיון שהגה יעקב נטר, הוא הרעיון שהביא את הקמתו של המוסד הזה, הראשון במהותו ובאופיו בארץ ישראל - בית ספר חקלאי ראשון בארץ ישראל. מקווה ישראל הוקם ב-1870 בעקבות ביקור שערך קרל נטר במצריים ב-1869, על רקע של בדיקת אפשרויות להקים גם שם בתי ספר, ומשם הגיע לארץ ישראל, שכן חשב שהרעיון בשל להקים בית ספר גם לילדי ארץ ישראל.

אלא שהחידוש, המהפך והדרך החדשה של בית הספר הזה בארץ ישראל היא העובדה שהוא קבע שהמגמה והלימוד העיקרי כאן יהיה חקלאות, מה שלא היה במקומות אחרים – לא לימדו בכלל חקלאות בבתי ספר תיכוניים. מי שרצה ללמד את בנו פרקטיקה של חקלאות לקח אותו למשק והראה לו איך עושים חקלאות. סיפור אחר לאלה שהלכו לאקדמיה ולמדו אגרונומיה. בבתי הספר של אליאנס לימדו את המקצועות המסורתיים העיקריים – נגרות, נפחות, חייטות, תפירה לבנות וכן הלאה.

הרעיון של לחבר את האידיאה, היוזמה של כ"י"ח, למה שיהפוך מאוחר יותר לאתוס של התנועה הציונית שקמה על בסיס עבודת אדמה עצמית (המושבות של העלייה הראשונה, הקבוצות והקיבוצים של העליות השנייה והשלישית) – הרי זה מן חזון שהינו בבחינת חלוץ ההולך בפני המחנה. פתאום מישהו הגה רעיון ללמד בארץ ישראל חקלאות, זה לא היה דבר פשוט, גם מבחינת הביצוע.

קרל נטר הגיע לא"י והתחיל לעסוק באיתור שטח מתאים – זה אולי צירוף התנאים שגם חברה בעולם העתיק בחרה להקים לעצמה יישוב - דרך חשובה, מקור מים, מקום מוגן וזרבות אדמה לעבוד איתה ולהתפרנס ממנה.

הדרך הראשית - אחת הראשיות והעתיקות בארץ ישראל - דרך ירושלים-יפו

מקור מים – באר אנטיליה (ניתן לראות גם במזכרת בתיה) - היו בסביבה של מקווה וישראל כמה וכמה בארות אנטיליה, אחת נמצאת עד היום כאן אך לא פעילה, שכן הבאר סתומה והדבר היחידי שאפשר לראות זה את בריכת האגירה שלה ואת העובדה שיש את סימני החבלים ששפשו ושייפו את חוליית הבאר של השוליים. סתמו אותה כי הייתה סכנת שילדי בית הספר יצללו פנימה. כך שיש כאן מי תהום קרובים לפני השטח.

מקום מוגן – נמצאים על גבעת כורכר (כאלה שבשרון). לתוך שכבות הכורכר מאוחר יותר, ב-1895, חצבו את היקב, דבר שטוב לעשותו תת קרקעי. כל חלקי המבנים המקוריים וגם המאוחרים יותר עשויים מאבן כורכר, שכן זוהי האבן המקומית הנפוצה ביותר ולכן הכי מתאים לבנות ממנה.

אדמה - קרל נטר רוכש 3000 דונם פחות או יותר, בשלב הבא השטח גדל קצת יותר וכלל כ-4000 דונם. בגלל הרפורמה הקרקעית בשלהי התקופה העות'מאנית נוצר מצב שמתי מספר פיאודלים (אפנדים ערביים או לא ערביים, חלקם גרים בלבנון, חלקם בכלל לא ארצישראלים), זוכים לצבור לידיהם כמויות גדולה של אדמה ובעסקה אחת אפשר לסגור על רכישה של כ-3000 ואחר כך 4000 דונם אדמות.

הפלאחים שבגלל הרפורמה לא יכלו לרכוש קרקעות העבירו את הרישום על אותן משפחות עשירות, כך ירד מהם עול השלטונות מבחינת מיסוי, היכולת לגייס אותם לצבא וכן הלאה (לא ידעו עליהם). אולם זה עולה להם ביוקר – שכן כשבאים היהודים וסוגרים עסקה (עמק יזרעאל 60 אלף דונם), מזיזים אותם הצידה ופתאום הם מוצאים את עצמם ללא קרקע –אותו תהליך קורה בכל הארץ, כאן זה חלוץ ההולך לפני המחנה גם מבחינה זו. חוק המחלול היה, אבל הפלאחים לא נתקלו הרבה במצב הזה, כי הם גרו בכפר ואת האדמות עיבדו כבר שנים. המניע של האפנדי היה שלא יכול היה לקבל הצעה טובה יותר של סכום נכבד בעסקה חד-פעמית – להיפטר מאדמת ביצה, מהווסלים הנודניקים, מתהליך קבוע של ללכת ולקחת את המעשר- פתאום הוא מקבל סכום כסף גדול, שבחיים לא יכול היה לממש סכום כזה מהאדמה.

המשימה העיקרית שעוד הרבה שנים לא מולאה בצורה משביעה את הדעת, בטח בעיני המקימים של המקום, זה לגייס תלמידים. נטר צריך לבוא ולפנות להורים של צעירים בארץ ישראל ב-70-1869, מבני 'הישוב הישן' הגר בארבע 'ארצות קודש', ערי קודש, ולהציע להם לשלוח את הילדים לבית הספר. ההורים מן הסתם שאלו אותו אם מלמדים פסוקים, משניות, גמרא ונטר היה להסביר שמלמדים חקלאות ולהתמודד עם ההתנגדות. בארבע בשנים בראשונות סיימו את בית הספר החקלאי מקווה ישראל 12 תלמידים – ממוצע 3 תלמידים לשנה.

התלמיד הראשון שלו, הבודד, הגיע והוא הלין אותו יחד עם עצמו במערה (עוד לא היה מבנה, זה היה בבנייה). כשהוא נבנה החלו לשכן את התלמידים יחד עם הפרות, כלי העבודה, שקי הזרעים, הזבלים וכיו"ב - הכל היה בבניין הראשון, הבניין שנקרא על שמו – בניין קרל נטר.

הקשיים היו ברורים כי בארץ היושבים התושבים לא היו מוכנים מנטלית לחידוש כזה. נטר כנראה הכיר את הפתגם הסיני שמסע בין אלף מילין מתחיל בצעד אחד, הוא ידע שהוא מחולל שינוי לכיוון חדש ולכן עליו 'ללכת עם הראש בקיר'.

קרל נטר מנהל באופן רשמי את בית הספר עד 1882, אז הולך לעולמו ממחלת כבד. אולם בשל עיסוקיו ונסיעותיו התכופות ובעיקר בשל מחלתו (מחלת כבד) הוא נעדר ומחליפים אותו בזה אחר זה כמה מנהלי משק. אלו היו יותר מנהלי משק מאשר מנהלי בית ספר עם חזון, בייחוד בקו החינוכי שקרל נטר באמת רצה לטעת את שורשי - ללמד בני יהודה חקלאות - מעדר, מחרשה, ללמד את בני הארץ, להקים מכאן גרעיני התיישבות. השניים הראשונים החזיקו את המקום. אחד מהם אפילו, הרשברג, ראה שבית הספר ריק, יש חדרים לשכן אנשים, גייס והביא לכאן פועלים ערביים שיעזרו לו בניהול המשק וגם השכיר חדרים לעוברי אורח שהיו צריכים מקום לינה - המקום הפך למעין חאן והסיט את כל הרעיון לכיוון אחר.

יוסף נייגו היה המנהל הראשון שהגיע, היה בוגר בית ספר חקלאי מקווה ישראל, מקצוען, טכנוקרטי, אבל לא כל כך ציוני. הגישה שלו תאמה לחלק מהיעד של בית הספר - בעיקר היעד המקצועי ופחות היעד הציוני. בתקופתו של נייגו נבנו בית הכנסת והיקב באותה שנה 5-1894, כך שהוא משדרג את המקום הן מבחינת שירותי דת, תרבות לילדים (בית כנסת באתר שבו לומדים תלמידים יהודים הוא בהחלט חיוני וחשוב) והן מבחינות אחרות. היקב, ענף הכרמים והיין היה ענף רווח מכאן והלאה בכל מושבות העלייה הראשונה, אחד הענפים שהוכנו כענף מוביל.

המנהל הבא שמונה אחריו ב-1914, אליהו קרואזה, ניהל את בית הספר 42 שנים, עד 1956, אז הלך לעולמו. קרואזה גם הוא בוגר בית הספר, ג'ינג'י, מלא מרץ, מוטיבציה. אם יש מישהו שמחבר את בית הספר מקווה ישראל לדימוי המוצדק שהוא קיבל מאוחר יותר, שכאן היה כור ההיתוך ובית היוצר לדמותו של הצבר הקלאסי - חובש כובע הטמבל (שהומצא במתפרות של מקווה ישראל), שמתגייס להגנה (כאן היו סליקים של ההגנה), הצבר החקלאי, עובד האדמה, איש הביטחון, דובר העברית (קרואזה עמד על כך ששום שפה אחרת לא תהיה השפה בה מתנהלים הדברים כאן - הלימודים, המגעים, הכל - רק עברית).

כל המהלכים והקביעות האלה מובילים את מקווה ישראל לנתיב חדש, הוא מאבד את הדימוי של חווה אירופאית, שמדברים בה שפות זרות, ולא חשים בה את הנוף הישראלי במובן שאליהו קרואזה הכניס לכאן מאוחר יותר. לכן אין ספק שהוא האיש שחולל את המהפך.

הדוד יהושע מרגולין, שהיה המורה לזואולוגיה, בוטניקה, המקצועות חשובים שלומדים כמקצועות נלווים לחקלאות, היה גם המחנך שהמציא את הטיול השנתי - היציאה לתור את הארץ כחלק מתוכנית לימודים, אבל כדבר העיקרי שמחבר את התלמיד לאהבת ארץ ישראל - דרך הרגלים.

אירועים חשובים לאורך התקופה : בתקופת כהונתו של נייגו, הלא כל כך ציוני, קורה במקווה ישראל האירוע הציוני ביותר אולי שאפשר לציין. 'המלך' - בנימין זאב הרצל - איש התאטרון, העיתונאי, מציב ומעצב את עצמו כדי להגיד את המילים החשובות - 'אם תרצו אין זו אגדה', 'בבאזל ייסדתי את מדינת היהודים', את כל החזון של הציונות שהיא דרכו של הרצל. הרצל, במקרה, או שלא במקרה, נולד בשנה של חיבור הרבה מאוד אנרגיות ציוניות, השנה הציונית של המאה ה-19, 1860 (הוקמה גם עמותת כ"ח, מוצא, הוקמה משכנות שאננים, שכונות ראשונות ויצירות יהודיות ראשונות בפאתי ירושלים מחוץ לחומות העיר העתיקה, מתחילה פעילותם של מבשרי הציונות). 1860-1874, כל ההיסטוריונים מציינים את 14 השנים האלה כשהשנים שבהם הוגדרה אותה קבוצה של מבשרי הציונות.

להרצל 'נופל אסימון' הציונות ממש בשנות חייו האחרונות. עד כמה שנים לפני שהוא גילה את הציונות היה חבר בארגון, בתנועת נוער, מתקדם פשיסטית בוינה. הוא התחבר לתרבות הגרמנית, הוא היה רחוק מהציונות ומהיהדות (שכן היה בן למשפחה מתבוללת של מרכז אירופה). מה שחיבר את הרצל לציונות היו אירועים שקרו סביבו, בין היתר גם משפט דרייפוס, ולא מעט האירועים של שלהי המאה ה-19 באזור הבלקן. כאשר עמי הבלקן קמים ומתקוממים נגד השלטון העות'מאני ומבקשים הגדרה עצמית, זהות לאומית חדשה (מי אני הבולגרי \ הסרבי \ המונטנגרי \ האלבני... שאינני מוסלמי במקור ואני צריך לשאת את עול השלטון העריץ הדקדנטי הזה שכבר אז קראו לו האדם החולה מהבוספורוס), הרצל ביקר שם (בבולגריה, בסופיה) וכוונה בפי היהודים 'el rey de los Judios' - מלך היהודים.

גישתו של הרצל שונה מגישתם של אנשי העלייה הראשונה בראשון לציון שהיו חובבי ציון שדוגלים בשיטת 'נעשה ונשמע' - אם צריך לבחור מסלול תיקון אחרי שעשינו הם מוכנים לשמוע, אבל קודם כל לקום ולעשות. כשהרצל כותב את 'מדינת היהודים' (בגרמנית, 6-1895), בארץ ישראל יש כבר בסביבות 20 יישובים, כולל מקווה ישראל שנחשב יישוב לכל דבר ומופיע על מפות ההתיישבות בארץ ישראל, למרות שהדבר העיקר פה הוא לימודי חקלאות. אולם התנועה הציונית, (הרצל כבר מדבר במונחים כאלה, שנה שנתיים מאוחר יותר הוא כינס את הקונגרס הציוני הראשון בבאזל - 1897), לא רק שעוד לא הקימה יישוב אחד, אלא עוד לא חולמת על רכישת קרקעות, מעבר לרעיון ערטילאי של רכישת קרקעות רק לאחר שיושג צ'רטר על ארץ ישראל. רק כאשר התנועה תשיג, תקנה, תרכוש, את ארץ ישראל, או אז יינתן האות, ייפרס השטיח האדום, ויקראו המוני עם ישראל לעלות לארץ ישראל. זאת הציונית המדינית שהרצל הגה ולאורה הוא פעל.

כאשר הוא כינס את הקונגרס הציוני הראשון ב-1897, כאמור, יש כבר למעלה מ-20 יישובים של אנשי הציונות המעשית. הרצל לא מצליח עד לקונגרס הראשון להשיג את הצ'רטר ולכן התנועה הציונית בינתיים לא רכשה אפילו דונם אחד בארץ ישראל, זה לא דרכה - 'הכל או לא כלום' הם אומרים, וכרגע אין.

כל פועלו של הרצל היה השגת הצ'רטר - ממנו נגזר גם הביקור של הרצל בארץ ישראל, 1898, כאשר דר קייזר וילהלם השני מגיע לארץ ישראל לחנוך את כנסיית הגואל. אנשי הקשר של הרצל (הנסיך מבוואריה, כומר פרוטסטנטי, היה גם חבר יהודי, היה גם דיפלומט נוכל שהיו לו קשרים טובים בכל העולם), חיברו אותו לאנשי החצר של הקייזר, וזה הסכים לפגוש את הרצל בארץ ישראל. מטרת הפגישה הייתה למנף את הקשרים של הקייזר לסולטאן, על מנת שהסולטאן יתרצה בהשפעת הקייזר למכור את ארץ ישראל ליהודים - קרי לתת את הצ'רטר, שזו מטרת ביקורו של הרצל בארץ ישראל.

הרצל פוגש בקייזר פעמיים, פעם בפגישה חצי מאולתרת – בשערי מקווה ישראל ב-1898, ופעם שנייה בירושלים – הפגישה המסודרת, המתוכננת, הארוכה יותר במקום בו יושב בקצה רחוב הנביאים בית ספר אורט, שם פרסו את מחנה הקייזר שעלה עם כבודה אדירה של טבחים, אנשי חצר, אוהלים וכן הלאה. באחת התמונות רואים את וילהלם השני והרצל על גג מלון קמיניץ ביפו. הרצל הגיע לארץ, שהה במלון ביפו, הצטנן, נקע את הרגל, מצבו הבריאותי היה על הפנים, הוא לא אהב את מה שהוא ראה, אבל הוא ציוני. הוא הגיע בסוף לירושלים מצונן ונקוע רגל, ובסוף מנסה גם במלון קמיניץ בירושלים, אולם כל החדרים היו תפוסים לטובת הקייזר, למרות שהיה לו אוהל מלכותי, שכן הביא פמליה גדולה מאוד. אז שכרו לו חדר קטן – בית היסטורי שהיום נמצא בחנות סטימצקי בקניון ממילא. כשבנו את הקניון פירקו את הבית, ספררו את אבניו, הזיזו ובנו אותו מחדש, במרתף יש תמונות של הביקור ותמונות של הרצל בירושלים, כדי לחבר את הבית למיקום המקורי שלו. דבר דומה עשו לבתים נוספים, שכן הזווית של הבתים הייתה חשובה לשימור. בביקור הזה, בשתי הפגישות, ההישג לכיוון שהרצל ייחל היה אפס, כלום. הקייזר הקשיב ובוזה נגמר העניין, הוא לא רצה להתערב בעניין. בסופו של דבר הרצל הלך לעולמו ב-1904, במקרה או שלא במקרה, רק ב-1904 נרשמת הרכישה הראשונה של קרקע על ידי הקרן הקיימת לישראל שהוקמה שלוש שנים קודם לכן, ב-1901, הוא הגוף הפיננסי המממן רכישות קרקע לטובת הלאום היהודי והתנועה הציונית (אדמות חולדה, בן שמן, כנרת וכן הלאה). ב-1904 גם המושבות האחרונות, מושבות יק"א בגליל התחתון, עתלית, גבעת עדה וכפר סבא, כבר קיימות (כבר 28 יישובים).

התנועה הציונית אז אומרת 'למקומות, היכון, צא' – אולם כשהאצן הזה יוצא לדרך הוא משיג את כל האצנים שהיו במסלול לפני כן, שכן החזון של הרצל הניע גלגלי עליות (השנייה, השלישית, הרביעית והחמישית), פתח והקים את מדינת ישראל לכל העם שהמשיך לעלות. חוזה מדינת היהודים היה ונשאר התואר הכי הולם, מעשי והישגי של הרצל.

האיש שיזם את הקמת הקרן הקיימת הרמן צבי שפירא היה מעין נודניק במובן הטוב הקלאסי של המילה – אחד שהאידיאה בוערת בעצמותיו, לא ינוח ולא ישקוט עד שיראה אותה מתבצעת. כבר מהקונגרס הראשון הוא רץ, מושך במעילו של הרצל, דוחף ומשכנע להקמת קופה לאומית. הרצל אומר שיבוא הזמן ונתן אור ירוק ב-1901 – ארבע שנים לוקח להרמן צבי שפירא לשכנע את הרצל, שכן היה לו כבר כסף והתחילו להגיע כספים, מתורמים יהודים מכל רחבי העולם (פילנתרופים יהודים, תורמים, רוכשי עצים – 'קנה עץ בארץ ישראל', אנשים פותחים ומעבירים צוואות לארץ ישראל, וכיו"ב). הגלגלים של התנועה הציונית המדינית נעים לאט, עד לקו הזינוק – משם הם רצים במהירות.

מקווה ישראל היה המוסד החקלאי המרכזי, לא בכדי הוא זכה, בזכותו של אליהו קראוזה, לכינוי כור ההיתוך, בית היוצר, מקום הצריפה של הצבר הישראלי. אמנם בשנות ה-30 הוקם בית הספר החקלאי כדורי, שהיה אבן שואבת, אבל לא ברמה ארצית. אבל היו גם את חוות ההכשרה של המשרד הארצישראלי (חולדה, כנרת, סגירה, מגדל) שהיו גם הן בתי ספר חקלאיים קטנים (חנה מייזל מחוות העלמות בכנרת שהקימה מאוחר ביותר את בית הספר החקלאי בנהלל) – כל אחד מכרסם קצת. המוסד שהופך להיות כסמל הזיהוי של בית הספר החקלאי לדור החדש, אנשי העלייה ה-2-3, סוציאליזם, מודרניות, הוא כבר לא מקווה ישראל אלא כדורי, הוא כור ההיתוך החדש.

כך גם עושה אבא פייקוביץ סצנה לבנו ליגאל פייקוביץ כשהוא בא לבשר לו שהוא רוצה ללכת ללמוד חקלאות – אומר לו האבא – לא יכולתי לדרוש בן יותר מוצלח משלי, ברור שתלך ללמוד חקלאות! בכדורי אומר הבן, אז אומר האב – עכשיו אני כבר לא אבא שלך. האב הוא בן העלייה הראשונה ובנו רוצה ללכת ללמוד בכדורי – רק במקווה ישראל. זה שינוי התדמית הגדול.

הקוריוז – התמונה שצילם מחליפו של הרצל, דוד וולפסון, ממפגשו על הקייזר התפקשה. הוא צילם רק חלק מהתמונה – הסוס והקייזר מסתכלים למטה, והרצל לא מופיע בתמונה. חתיכה קטנה מהכובע הקולוניאליסטי נכנסה לתמונה. לקחו את תמונתו של הרצל מהתמונה על גג קמיניץ וצרפו אותו לתמונה של הקייזר והסוס – כך יצא שהרצל לא בדיוק מסתכל על הסוס וזה לא מסתכל בדיוק על הרצל. כמה סמלי שגם התמונה לא יצאה לפועל והפגישה שהייתה לא הונצחה.

מהשיחה של הרצל ווילהלם השני:

"מה שלומך?" שאל הקיסר.

"רוב תודות להוד רוממותו! אני מסייר בארץ. איך עברה הנסיעה על הוד רוממותו עד עכשיו?"

"חם מאוד! אבל צפוי לה עתיד לארץ הזאת."

"לפי שעה היא חולה", אמר הרצל.

"היא זקוקה למים, להרבה מאוד מים", הגיב הקיסר.

"כן, הוד רוממותו, דרוש תיעול בקנה מידה גדול", אמר הרצל.

"יש לה עתיד לארץ הזו." סיים הקיסר את השיחה ויצא לדרכו.

הפסל שהונח בכניסה המסורתית, במקום הפגישה – הוצב שלפני שנה-שנתיים. פסל מאוד מאוד מעניין שבנו משני חלקים, אולי על סמך הפרטושופ שהיה. הוא עוד אתרון קטן בתוך מקווה ישראל. חשוב להדגיש שדרת הדקלים היא מאוחרת, לא מוקדמת ל-1920, כשמקווה ישראל כבר בממדים הרבה יותר רציניים ותקופת כהונתו של אליהו קראוזה. כך שהדברים לובשים צורה עיצובית שונה.

העץ – פיקוס בנגלי – יודע להשריש שורשי אוויר שעם השנים הופכים לגזעים. ישנו גזע אחד מרכזי שמשורשי האוויר צמחו גזעים נוספים, הוא גדל ואומרים שהוא פרוס של שטח קרוב לדונם. הלכו וניסו לעשות בירורים כדי להבין מתי התחיל העץ, שאלו את התלמידים הראשונים, הגיע אחד התלמידים הראשונים בשם ענבי והוא נזכר שמינו אותו על השקיית העץ – הלכו וחיטבו בן כמה היה ובן כמה התחיל להשקות ואמרו – גילו שהעץ ניטע ב-1888.

בית הכנסת : משלהי המאה ה-19 ועד שנות ה-30 של המאה ה-20 מתחילים לבנות מבנים, בת"א וירושלים, בסגנון אקלקטי, חוסר סגנון, סגנון האיסוף. לוקחים חלון עגול שמשווה צורה מזרחית, קשת, לוקחים חלון עגול לחלוטין בצורת רוזטה שנקרא בערבית טאקה (חלון אוורור) – בחלל פנימי גדול האוויר החם עולה למעלה

ואם יש פתחים למעלה הוא יוצא ונשאב אוויר חדש, אז נוצרת סירקולציה של אוויר). אלו שני אלמנטים מזרחיים. אלמנטים ניאוקלאסיים של האומנות הקלאסית – גמלון, עמודים עם כותרות (סינתיזה בין דורות לקורינתיות), העיצוב של הפרזול והחלונות הפנימי מסגנון האר-נובו. מאוד מעניינות הצורות והאלמנטים ששולבו את תוך האקלקטיות.

רק בשנות ה-30 של המאה ה-20 אימצו אדריכלי ארץ ישראל את הסגנון הבינלאומי שעוצב בעיר דסאו בגרמניה, בבית הספר שנקרא באו-האוס (בית הספר הוא באו-האוס, הסגנון הוא סגנון בינלאומי). בתוך הגמלון, בשפה טורקית (אותיות שגם הערבית משתמשת בה), בצרפתית ועברית שמות המוסד, שנת הקמתו של המוסד – 1870, 1387 היג'רי ות"ל בעברית. אשכול עניינים ומחרשה, לאותת מה הייעוד של בית הספר. יד לוחצת יד – כל ישראל חברים (יד ליד – פעמיים יד זה ידיד, פעמיים יד זה כ"ח – כוח, בכל יד 14 עצמות פרקי אצבעות). ספר התורה באותיות רומיות דווקא, אבל לא שכחו לשים את המילה 'אחד' – שמע ישראל. על הדלת מ"י בתוך מגן דוד כחול – מקווה ישראל.

בית הכנסת הוקם ונחנך ב-1895 רק לאחר מותו של קרל נטר שייחל ומאוד רצה לראות בית כנסת נבנה בימיו, כאשר מטרת חייו במקום, בהקשר הזה, הייתה שארון הקודש והפרוכת על הארון הקודש יוקדשו ויישאו את שם אביו – זה לא הסתייע. מאוחר יותר פשוט קראו לבית הכנסת 'בית כנסת מקווה ישראל', לא נתנו לא שם נוסף. השם די מחובר למקורות ממילא.

הציטוט מירמיהו יד, ח' – "מְקוֹה, יִשְׂרָאֵל, מוֹשִׁיעוּ, בְּעַת צָרָה--לְמָה תִּהְיֶה פֶגֶר פְּאָרֶץ, וּכְאֲרֵחַ נְטָה לְלוֹן." מאותו פסוק לקח ש"י עגנון שם לכותר ספר שלו – אורח נטה ללון.

בית הכנסת עבר מספר שיפוצים – אפשר לראות שכל החלונות היו צבעוניים פעם. החלונות הצבעוניים הלכו עם השנים לעולמם, רוב החלונות שופצו בשחור לבן. הפרזול המאוד דקורטיבי של הסורגים יוצר אפקט מקסים. התקרה צבועה ומצוירת – כמקובל במאה ה-19. ג'אדה בולוס – מדריכה נוצריה ערבייה תושבת נצרת שעושה סיורים בין היתר בעקבות התקרות המצוירות בתי עשירים בנצרת, עכו, יפו וכיו"ב. שאלו את האידיאה הזו גם לכאן, אולם כאן זה לא ציור ממש אלא שבלונות צבועות, אלו חודשו במהלך השיפוצים. בית הכנסת מסוגנן יפה מאוד עם אותם אלמנטים גם מבפנים – הקשתות המחוודות נותנות לו את הצביון המזרחי מעט, כותרות עמודים, כאשר החלל המרכזי מתחלק לשלושה אבל בשני ממדים – אחד בהמשך לממד הרחוב (אולם תווך, עזרת נשים וסיטראה נוספת), אולם בניגוד למבנים בזיליקאיים שלוש החלקים פחות או יותר שווים ברוחבם – מה שנותן צורה קצת שונה. אולם בציר האורך רואים שוב אולם תווך ושתי סטראות, אבל גם כאן רוחבם די דומה. כך נוצר מעין שתי וערב של עמודים וקשתות, נותן למרכז רחבה שם שמו גם את הבמה וגם את ארון הקודש. ישיבה היא גם סביב-סביב וגם בשורות – כלומר שזה גם אשכנזי וגם ספרדי – חיבור, שכן זהו כאמור כוך ההיתוך.

בבית הכנסת נמצא גם כיסא אליהו קראוזה, בסמוך לכיסא אליהו הנביא. זה המקום בו אהב לשבת ליד הבמה, ליד הארון. אמנם לא מדובר ברהיט המקורי, אבל כך זה היה בנוי. עבודת העץ של ארון הקודש מדהימה קישוטית ויפה של אמנים ארץ-ישראלים – כתר התורה, ספר התורה, ורדים, פרחים וצבעוניות.

היקב : היקב נבנה בתקופת הקדנציה של נייגו ושימש את בית הספר, נסגר וחדל מלפעול פחות או יותר עם קום המדינה. הוא עבד אחר כך עוד כמה שנים ועד שנות ה-70 עוד ייצרו כאן יין. אחד הדברים שאפשר היה לראות כאן בשנות כהונתו של אליהו קראוזה היה מעמד מואר באור נר עליו אדם מטיל מורה. למקום הכניסו מישהו בעיניים עצומות ועם הגעתו מגלים את עניו. לאור נר תנ"ך ואקדח, מקריאים לו את הטקסט הבא ומבקשים אותו לחזור על הטקסט ולהישבע –

"הנני מצהיר, כי מתוך התנדבות אישית והכרה חופשית, אני נכנס לארגון ההגנה העברי בארץ-ישראל.

הנני נשבע לשמור אמונים כל ימי-חיי לארגון ההגנה, לחוקתו ולתפקידו כפי שהוגדרו באשיותיו על-ידי הפיקוד העליון. הנני נשבע לעמוד כל ימי-חיי לרשותו של ארגון ההגנה, לקבל על עצמי, ללא תנאים וללא סייג את עול-משמעתו, ולפי קריאתו להתגייס לשירות פעיל בכל עת ובכל מקום, לציית לכל פקודותיו ולמלא את כל הוראותיו.

הנני נשבע להקדיש את כל כוחותי ואף להקריב חיי להגנה ולמלחמה על עמי ועל מולדתי, על חירות ישראל ועל גאולת ציון."

נוסח ההשבעה של מועמד שרצה להתקבל להגנה, דבר שנעשה ברוב דרמה וחשאיית. במקום היה גם סליק של ההגנה, חדר אימונים – בעיקר הרכבה ופירוק של כלי הנשק שונים בעצימת עיניים ועל זמנים.

מאוחר יותר פעלה כאן גם כיתת פלמ"ח, מחלקת פלמ"ח, בלבוש ובאישור הבריטים – מה שנקרא נוטרים (למרות שזה היה בשנים המאוחרות כי הפלמ"ח הוקם ב-1941, יחידת הנוטרים הוקמה כבר בשנות ה-30, בתקופת המרד הערבי הגדול) נתנו להם היתר מיוחד כאשר המשימה העיקרית הייתה ההגנה על כביש יפו-ירושלים.

מפקד אחד האירועים, 22.1.48, פיקד על יחידה של עוד 6 אנשים, סה"כ 7, נקרא אליק, אליהו שמיר, אחיו של הסופר משה שמיר. כשהוא יוצא למשימה ליד היישוב יזור (היום אזור) הם עולים על מוקש, נפתחת עליהם אש וכל השבעה נהרגים – על שמם הוקם מאוחר יותר מושב משמר השבעה. להם יש אנדרטה בכניסה לאזור ועל סמל עיריית אזור מופיע פס שחור (כביש ירושלים-יפו \ תל אביב) וסביבו שבעה כוכבי זהב – שבעת החללים.

אליק שמיר היה גם בוגר מקווה ישראל. יש עליו ספר שלם שנכתב על ידי אחיו 'במו ידי (פרקי אליק)', יש גם את 'הוא הלך בשדות' של משה שמיר, הסיפור הידוע של התקופה הזו שהומחו. הביוגרפיה של אחיו כתובה בסגנון קצת נשגב אבל בטוב טעם – הוא מספר על האיש, על הילד, האישיות שלו. בין היתר הוא מספר עליו סיפור בהיותו אליף במקווה ישראל.

במקווה ישראל היו ארבע קבוצות - אליפים, בטיחים, ג'מילים ודלדיים – על ארבע שנות התיכון. בהיותו אליף הבטיחים ביקשו לעשות לו ולחבריו טקס השפלה (היום נקרא בצבא זובור). הם לקחו את אחד האליפים לפינה בחושיך בחורשה ועושים לו קרחת, נותנים לו בעיטה ושולחים אותו. אליק שמיר רואה את זה ולוקח את כולם ליפו, שם מושיב את כולם אצל הגלב ואומר לו לעשות לכולם קרחת. בשעת ארוחת הערב כאשר הבטיחים, הג'מילים והדלדיים יושבים, נכנסים כל האליפים עם קרחת – מי שמתחיל עם אחד גומר עם כולם. אליק שמיר מנהיג את כולם, ומאותו יום לא מתעסקים איתם.

בקירות היקב ניתן לראות את שכבות הכורכר המשקפות את השיכוב הצולב של הכורכר (שכן כורכר בשלב הראשון הוא דיונה שסופגת את התמיסות הקלציטיות והופכת לסלע משקע יבשתי), בהן כרו ובנו את היקב בידע ובייעוץ טמפלרי.

סיפור נוסף - קבוצת תלמידים עובדת ביקב, יום שישי, יום קצר, רצים לתפוס את האוטובוס הביתה, אחד התלמידים עובד בחדר האחורי, קצת סקרן ומתמהמה, הוא נזכר שיום שישי וצריך לנסוע הביתה, הוא רץ למעלה אבל הדלת כבר נעולה. אז הוא מבין שישאר בתוך היקב כל השבת עם הבקבוקים – אפשר להבין איך מצאו אותו ביום ראשון בבוקר. אותו תלמיד הוא לימים האלוף, מקים רשות שמורות הטבע, אברהם יופה – בוגר בית הספר.

חדר המכניקה : בבית המלאכה של מקווה ישראל מלמדים אגרו-מכניקה (אגרו-חקלאות, מכניקה-מכונאות מכונאות שקשורה למכונות חקלאיות – לתקן ולבנות מחרשות, משדדות, מזרעות, עולמי עלומות וכיו"ב. אבל לא מורה כמו דוד לייבוניץ ולא בנסיבות תחת הנהלתו של אליהו קראוזה, הישראלי הביטחוניסט-ההגנטיסט, יסתפקו בלתקן ולבנות מכונות חקלאיות, שכן מה כבר ההבדל ביניהן לבין מכונות ביטחון. אין ספק שהרעיון צץ גם במוחו הקודח של דוד לייבוניץ והוא ממציא את ההמצאה שהצילה הרבה מערכות במלחמת העצמאות (ומאוחר יותר) ונקראת על שמו - המרגמה דודיקה. צפת הרעישה עד כדי כך שאומרים הערבים שיש ליהודים פצצה אטומית, ובאמת כאיש אחד רוב אדיר של 12 אלף ערבים מול 2000 יהודים עוזבים את צפת והיא הופכת לעיר יהודית – זו החשיבות של האיש והיצירה. יתר על כן, בנו 'צעצועים' נוספים, ביניהם רימונים, עליהם החתימו את האותיות USA – יחתיכת עבודה שלנו, תוצרת שלנו (ביידיש).

לייבוניץ גם ניסה לבנות דגם ענק של תותח, אולם כנראה לא צלח. מה שמוצב במקום זה תותח מ-1917 שצה"ל רכש. זה פה בגלל שהשיגו את זה המועצה וראו לנכון לשים אותו במקום – אולי תיקנו אותו והוסיפו כוונות, אבל הייצור הוא לא של התעשייה הצבאית שבדרך. קראו לו נפוליאוניזיק.

אולי ההמצאה הכי 'מקוואיסטית' – המוח היהודי הממציא פטנטים (למרות שכנראה העתיקו את זה ממקומות אחרים בעולם) – זה שבמוט תמסורת אחד דרך הרבה רצועות תמסורת בעת ובעונה אחת, כשיש כבר חשמל בארץ, בשנות ה-20, מפעילים כמה מכונות ביחד. המתקן עובד עד היום ואפשר להפעילו. אולי מכל מקווה ישראל, לב ליבו של כור ההיתוך של מקווה ישראל הוא כאן.

כמו כן בחדר מוצגים חומרים של תרבות חומרית של שנות מקווה ישראל, סוף מאה 19, תחילת מאה 20 – טלפונים ישנים, קומקומים, ספסלי לימוד, משהים וכיו"ב. יש גם דגם של מבני בית הספר, כתובות גרפיטי של תלמידים לאורך השנים (מהם לומדים בין היתר שהגיעו לכאן בתקופה מסוימת תלמידים ערביים מהמשולש ומאזור הדרום).

הדרכה מקומית - מנהלת מרכז ההדרכה של המועצה לשימור אתרים במקווה ישראל: אחד הדברים

שמיחד במקווה זה שהנושא העדתי עלה לפעמים אבל לגמרי בשוליים. אפשר לומר שבמקווה למדו מכל העדות ובצורה בהחלט הרמונית, עם כמה חיכוכים מדי פעם. החיכוך הראשון היה כשנטר הביא הנה ילדים מירושלים ואז קרה שבתחילת הדרך רוב הילדים היו ספרדים. אנשי העלייה שאלו את נטר אם פתח בית ספר בארץ ישראל ליהודים ספרדים, איפה האשכנזים? אחר כך הדברים בהחלט הסתדרו בכיוונים שונים ומגוונים וכל העדות מיוצגות במקווה, מאז ומתמיד ועד היום.

במקווה מכלול מבנים מעניין הכולל 14 מבנים היסטוריים המזמנים הזדמנות נהדרת לאנשי המועצה לשימור אתרים לשבת כאן כמרכז וגם לקיים בו מרכז הדרכה מטעם המועצה לשימור אתרי מורשת. לא במקרה יש גם הסכם בין כל קורסי מורי הדרך לבין המועצה שכל קורס שעובר במקום מקבל גם קצת על שימור אתרים, אולי יכנס עתיד כפרק בלימודי הקורס.

המועצה לשימור אתרי מורשת היא מועצה צעירה. במקום גן בוטני נהדר שנבנה לפני 80 שנים במקווה והוא הראשון בארץ ע"י דוד זיידנברג ז"ל, הוא היחיד שכתב חוברת מסודרת על הגן ובמבוא לחוברת כתב משפט מאוד מעניין – 'הגן הבוטני שלנו הוא היסטורי, הוא הראשון בארץ ישראל אבל בין הצעירים בעולם. אנחנו למדנו מהגויים איך לעשות גן בוטני ועשינו'. המועצה לשימור אתרים מאוד דומה בתחום הזה – המושג של שימור אתרים קיים בעולם המערבי משנות ה-70 (התחיל ביוון, איטליה, פראג, צ'כיה, אנגליה – כל בית הוא של המלכה ולא נוגעים בו בלי אישורה), והמועצה לשימור אתרים בישראל, שהוקמה ב-1984, היא בין הגופים הצעירים שעוסק בשימור אתרים בעולם המערבי.

המועצה קמה בצורה מאוד אקראית על ידי שני אנשים מאוד מרתקים, בני שליטה ורפי אלול, בהיותם חברי כנסת העלו שאילתא איך יכול להיות שבארץ יש שמירה על צמחים ובעלי חיים אך טרם יודעים לדאוג לשימור אתרים, שכן האחד בא ממנחמיה והשני ממוזכרת בתיה וראו ששם יש בלאגן. נערך דיון די נמרץ בכנסת ובזכותו פנו לוועדת החינוך של הכנסת לפתרון הבעיה, אלו פנו לחברה להגנת הטבע שמטרה שיפתחו מחלקה שתגן על המורשת הבנויה, ואלו הרימו את הכפפה והקימו מחלקה קטנה עם יוסי פלדמן. יוסי פלדמן הקים את המועצה כמנהל המחלקה ומזכירה ולאט לאט הגוף גדל, תוך לימוד מגופים אחרים דומים. אז קבעו קריטריונים שמתאימים למדינת ישראל והם דומים לקריטריונים בינלאומיים. למשל – אחד הנימוקים הראשונים לשמר הוא נושא היסטורי וקשרים אנושיים – אירועים היסטוריים, תושבי הבתים, אירועים שקרו בהם... היום מכירים את הבתים בשמות רבים מהם הפכו לאתרי ביקור – בית ביאליק, בית עגנון, היכל העצמאות וכיו"ב.

נוסף על זה יש קריטריונים של אדריכלות – במקווה ישראל למשל יש אדריכלות מאוד מיוחדת, אדריכלות אקלקטית. בכל בית שנמצאים בו רואים היבטים מאוד מגוונים של תרבות אדריכלית – טמפלרים, בארוק, רנסנס, ממלכים וכן הלאה.

דבר נוסף שמאוד אופייני לדאוג שישמרו זה נושא הטכנולוגיה – איך בנו. ניתן לראות הבדלים גדולים בסגנונות הבנייה של היום לאלו של לפני עשרות שנים. עד סוף המאה ה-19 הרבה מאוד שנים בנו די דומה והשינויים היום הם הרבה יותר מידיים בין סגנון אחד לשני ובין טכנולוגיה אחת לשנייה. כשמוזהים בית שיש בו גם סיפור אנושי ותרבותי וגם אדריכלות וטכנולוגיה מעניינת הבית בהחלט ראוי לשימור. עם זאת אין חוק

שימור מסודר (יש חוקי של הרשות, חוקי עתיקות, חוקים לגבי צמחים ועצים מסוימים), אולם יש חוקי עזר שעוזרים במאבקים שבין שימור לפיתוח (הבעיה העיקרית היא בעיקר בערים, שכן הבעיה הנדל"נית גדולה יותר). המועצה מנסה לטפל במישורים האלה ולמצוא את נקודות האיזון.

נושא נוסף זה הנושא החינוכי – המועצה מנהלת בפועל באופן ישיר 8 אתרים, ה-9 בדרך (בינואר עתיד להיפתח מוזיאון 'הרעות', מושקע מאוד, בנבי יושע, בו יסופרו קרבות הגליל העליון). כמו כן יש יותר מ-100 אתרי ראשונים שמחברים למועצה.

הגימנסיה העברית בהרצליה נהרסה טרם הקמתה של המועצה לשימור אתרים. אז הייתה תהודה מאוד גדולה אך זה לא עזר, כי לא היה גוף ציבורי שהוביל מאבק מסודר. משפחת מאיר הבטיחה שיהיה מרכז מע"ר – מרכז עסקים ראשי של תל אביב באחד העם, רח' הרצל, עיריית תל אביב קנתה את זה והרסו את הגימנסיה. המשפחה עד היום עם ייסורי מצפון שהם הסכימו.

ההתעוררות ציבורית כנגד הרס מבנים היסטוריים החלה בשנות ה-60 של המאה ה-20 עם הרס גימנסיה הרצליה בתל אביב והקמת מגדל שלום – המגדל הראשון בתל אביב – ברחוב הרצל (מרכז מע"ר – מרכז עסקים ראשי של תל אביב). אולם מתחילת דעה עד אשר הוקמה המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות בשנת 1984. כשקמה המועצה חיפשה לעצמה לוגו, וקבעה את חזית הגימנסיה הרצליה כסמלה, למרות שלא בגללה באופן ישיר קמה המועצה.

המועצה היא עמותה שנתמכת על ידי משרד התיירות והספורט. המועצה מוציאה מגזין אחד לשנה ועיתון קבוע שיוצא כאחת לחודש וחצי בהיקף יותר מצומצם. במגזין כתבות רבות העוסקות בשימור ומומלץ להתעדכן בו. כמו כן יש למועצה תפוצה רחבה של אנשים שמקבלים חומרים ודואר שוטף, הזמנות לכנסים וכן הלאה.

סוף הדרכה מקומית

המבנה בו מוקרן הסרט – קרל נטר שהגיע הנה מביא תוכנית מאוד עקרונית איך הוא רוצה לראות את בית הספר ועל סמך ניתוח המצב הסוציו-אקונומי של אותו זמן הוא מבין שעליו להקים לא רק בית כיתות אלא מבנה יישובי בו יגורו התלמידים, המורים, העובדים, אימהות הבית, הרב, הרופא וכן הלאה – כך שלמעשה מציג תוכנית של כפר יהודי ראשון בעת החדשה. על רקע זה יכולים להגדיר את מקווה כיישוב היהודי הראשון בעת החדשה – אפריל 1870. במבנים ברובם הם פונקציונליים – בית כנסת, ספרייה, כיתות לימוד, מרפאה, מחלבה, מגורים וכן הלאה. בית כולל שיש בו כל מה שצריך במבנה אחד, מבנה נוסף בית הפרחים- מאפייה ומכבסה. המורים תחילה גרו עם התלמידים אבל אחר כך נבנה רחוב ראשי מתמשך לאורך הגבעה, עליה בונים את בית המנהל (שלאחרונה נעשה בו פעולת שימור) ובית המורים – הבית הזה הוא בית המורים. **האדריכלות** במבנה היא אקלקטית לחלוטין – יש סגנון ממלוכי מאוד בולט (חלונות עגולים), השפעה מערבית והשפעה טמפלרית (כל המדרגות הסימטריות שיש במבנים הם השפעות טמפלריות). יש עדות לזה שנטר נפגש עם טמפלרים, עם זאנדל – האדריכל הראשי של הטמפלרים באזור במטרה לקבל עזרה בתכנון הבתים. גם היקב הוא טמפלרי מא' ועד ת'.

ההוראה במקווה היא ההוראה הראשונה בארץ ישראל, גם במישור החקלאי וגם בתחומי הטבע והעברית. אחד מורי העברית הראשונים בארץ במאה ה-19, שלא גדל לדבר עברית אלא כדי ללמוד תנ"ך בעברית – מלחמת השפות היא רק ב-1913. ב-1870 לא הייתה שאלה אם לדבר עברית או לא, כי ברור שלא חייבים לדבר עברית. אבל צריך ללמוד תנ"ך. המורה לעברית שהוא אחד האבות של הוראת העברית בארץ – יהודה גרזובסקי, שמאוחר יותר כתב את המילון המפורסם יהודה גור, וכן פרקי עדות על ביקורו של הרצל וחונכת בית הכנסת. ביתו, הדסה, נולדה במקום והיא זו שיוזמה את תהליך השימור בבית הכנסת. נוסף לו המורה לטבע הראשון בארץ – יהושע מרגולין ז"ל, היה האב הרוחני של עזריה אלון, נפטר ב-1947. הוא כונה 'הדוד יהושע' שכן היה רווק בלי ילדים שמאוד אהב ילדים וחינך אותם לאהבת טבע, הוא בין הראשונים שהמציאו את הטיול השנתי, לימוד אהבת הארץ דרך הרגליים. בנוסף לימד כאן קפולר פעם ראשונה לימד לגדל עגבניות, שטיגלברג-בקר (בתו תמר נולדה במקום ואחר כך הייתה חברת אפיקים), הוכברג-כרמים וכן הלאה. יוסף נייגו, שהיה מנהל בית הספר היה האגרונום הראשון בארץ ישראל, הראשון שכתב חוברת לטובת העלייה הראשונה – האיכר היהודי, ערך את החוברת ולימד את החקלאים של העלייה הראשונה איך לעשות חקלאות. **גג המבנה** – חפרו פה בתוך הקירות ומילאו את החלל שנוצר במה שבא ליד, עליו שמו טיט ועליו אבנים, יצרו את הקמרון. מה שרואים בתוך הטיח למעלה, המון טביעות רגליים.

נסיעה לראשון לציון

ביציאה ממקווה ישראל – בצד שמאל בונקר ביטחון משנות ה-30, תקופת המאורעות. מצד ימין חורשת האקליפטוסים הראשונה (יש לידה שלט) – מקום שאקלם הרבה עצים, כנראה שהאקליפטוסים הראשונים הגיעו לפה. צד שמאל – מדשאה בין שתי שורות דקלים – הגן הבוטני 1929, אוטו ורבורג היום אגרונום, ומנהיג התנועה הציונית, יורשו השלישי של הרצל (אחרי הרצל דוד וולפסון ואחריו ורבורג). יש כאן הרבה מאוד עצים מכל העולם שאוקלמו ומכאן עברו לכל מיני חלקי ארץ ישראל.

בתוך הגן נמצאת גם אנדרטה אישית לאלק שמיר, לידו אנדרטה של כל חללי מלחמות ישראל מבין בוגרי מקווה ישראל, כולל עובד לדיזינסקי שקיבל צ"ש במבצע סיני שהסתיר בגופו רימון וחסך חייהם של חייליו, הוא עצמו נהרג. ממול, משמאל, אובליסק שהוא קברו של קרל נטר – מול שדרת הברושים מצד שמאל. הפסל שלו נמצא ליד המערה.

נכנסו לראשון לציון – יש היום חיבור לכביש 4 דרך אזור התעשייה המתחדש של ראשון לציון, בעורף תחנת הדלק המפורסמת של פז, 'הסיירים' – שדרה חדשה מתחברת עם כביש 4 בצורה נוחה ומקצרת. כל האזור בתנופת בנייה גדולה – אזור התעשייה עצמו שהיה מעין אזור של בדונים ופחונים, מבני תעשייה סטייל שנות ה-60-50, היום הכל עובר מתיחת פנים, קם לו קניון אדיר של עזריאלי, ולידו מבני תעשייה מודרניים בעיצוב ותפישה חדשה, מה שנותן חזות חדשה לכל האזור.

פשר השם מושבות יהודה – אנשי היישוב הישן ובטח אנשי העלויות הראשונות חילקו את הארץ לאזורים וכינו כל אזור בשמו, שמות די מוכרים לנו, חלקם תואמים את השמות של היום, שמות שמופיעים במקרא כולם –

צפון הארץ, מטבע הדברים כונה גליל – ואכן יש את מושבות הגליל (ראש פינה, יסוד המעלה, מטולה 1896 מושבה מאוחרת מהשלב השני ועוד). אגב, רמת הגולן גם במשנה וגם אצל יוסף בן מתתיהו היא חלק מהגליל היו מושבות ובתי כנסת שנחשבו לגליליים.

האזור הבא הדרומי הוא אזור השומרון – היום ואחרי 48 כשהקו הירוק נמתח שומרון קראנו לאזור ג'נין, שכם, טול-כרם, קלקיליה, הרי השומרון, הר אפרים, וכן הלאה. אלא שמושבות השומרון, מכיוון שאזור ההר היה מאוכלס בעיקר על ידי ערבים והערבים לא מכרו שם את אדמותיהם, אלא הם מכרו באזור סמוך שהיו משתייך היום לרמת מנשה, לדרום או חלקים של הר הכרמל – מושבות כמו זיכרון יעקב, בנימינה, גבעת עדה, נקראו מושבות השומרון. עד היום ישנו בית ספר אורט למרגלות רמת הנדיב שעד לא מזמן קראו לו אורט שומרון, היום קוראים לו אורט בנימינה.

חבל הארץ הבא נקרא יהודה – זה לא קנה מידה של חלוקת יהודה היום. היום ישנן שלוש רצועות כיחידות נוף, יחידות גאוגרפיות, שכוללת את השם יהודה – ממזרח מדבר יהודה, הרי יהודה ושפלת יהודה. אז ההבחנה הזו הייתה אחרת וכשדובר בהתיישובות כללו באזור יהודה את המושבות שקמו כאן, חלקן באזור השרון, חלקן על גבול שפלת יהודה ולכלול קראו מושבות יהודה- פתח תקווה, ראשון לציון, גדרה, נס-ציונה, מזכרת בתיה וכן הלאה. לכן היום, כאשר אנו פוקדים חלק מאותן מושבות הושארה אותה כותרת מקורית, דאז – מושבות יהודה. היום החלוקה לחלקי יהודה השונים היא קצת שונה ובפירוט יתר ממה שאז היה מקובל. זה מקור השם ומהות הסיוור. ראשון לציון היא הראשונה מבין מושבות העלייה הראשונה. כאירועי חלוץ שהקדימו את זמנם ציינו עד עכשיו את מקווה ישראל, ובהקשר הזה צוינה ב-1860 את השכונה הירושלמית הראשונה, משכנות שאננים. למה שייחפך ברבות השנים למושבה נוספת של העלייה הראשונה, מוצא, יש פאזה מקדימה ב-1860 של משפחת יהודה וילין שהקימו להם בית בתוך שטח הכפר הערבי קולוניה. לימים, 6-1895, כאשר יקבלו גיבוי מאנשי העלייה הראשונה ויגדלו לממדים של מושבה, היא תיקרא מושבת מוצא, גם היא מושבת העלייה הראשונה.

שתי דוגמאות נוספות לפאזות מקדימות כאלה של העלייה הראשונה יש לראות בפתח תקווה-מלבס (בבוקר לח בשנת תרל"ח) 1878, ובאותה שנה, והיום המדקדקים והמתחרים מי ראשון אומרים שקצת לפנייהם אברכי צפת הקימו את גיא אוני בתוך הכפר הערבי גיעוני, מכאן השם (בתרגום פונטי – ג'אוני גיא אוני) ושתי אלה כמעט קרסו תוך 3-4 שנים, אך עם הגעתם ראשוני העלייה הראשונה ב-1882, בשני המקומות הם מקבלים גיבוי ורוח גבית שמעלה אותם על הפסים מחדש. בפתח תקווה השם הושאר פתח תקווה, ואילו גיא אוני הופכת להיות ראש פינה – בבחינת 'אבן מאסו הבונים הייתה לראש פינה'. כדאי לקרוא את הספר גיא אוני של שלומית לפיד.

החידוש – בספר בראשית (פרק מו') מוזכר כאשר יעקב, מציין את שמות הבנים 12 ובניהם כתוב – " כד וְגַיִן, נִפְתָּלִי--חֶזְקֵאל וְגַיִן, וְיִצְחָר וְשֵׁלֶם. כֹּה אֵלֶּה בְנֵי בְלָהָה, אֲשֶׁר-נָתַן לָבֶן לְרָחֵל בָּתּוּ; וַתֵּלֶד אֶת-אֵלֶּה לְיַעֲקֹב, כֹּל-נֶפֶשׁ שְׁבָעָה. " שמו של אחד מנכדי יעקב, אחד מבני נפתלי הוא גוני - לדעת רבים השם גיעוני מבוסס על השם התנ"כי גוני, אם יהודים היו צריכים להתחבר למקומות אולי היו צריכים לקרוא לו גוני ולא גיא אוני – על שם נחלתו של אחד מבני נפתלי, שהרי ראש פינה אכן יושבת למרגלות הרי נפתלי. זה כנראה גם מקור השם הערבי. כדאי להזכיר שבעצם יש רק מקום אחד בארץ שערבים בונים אותו מן המסד ועד הטפחות לראשונה, מבלי שעל שרידיו היה יישוב קודם, ולכן נותנים לו שם מתאים - העיר רמלה שהייתה בירת ג'ונד פלסטין של האומאים, עיר החולות. לוד הייתה קיימת והינה מוזכרת בתנ"ך, גם אצל תנחותם יש לוד כאתר קרוב לדרך הים.

מכביש 4 עולים לראשון מרכז – המרכז ההיסטורי בו המוזיאון, בית הכנסת ואתרים נוספים מתקופת העלייה הראשונה. עולים לא בעלייה הראשונה לפני הגשר, אלא מיד אחרי הגשר ובצמוד העלייה מסתובבת ופונה מזרחה לכיוון מרכז ראשון. אם עולים בעלייה השנייה נוסעים מערבה לכיוון בת ים וחוף הים. בשנים האחרונות ראש עיריית ראשון ההיסטורי, ניצן, יזם הקמת גן-פארק שמעטר ומקשט את ראשון לציון גם כאתר שאמנם אינו היסטורי אך מציין שני תכנים – אחד מהם זה אירוע היסטורי והשני זה מנהיגות האומה – המנהיגים מניחי הייסוד למדינת ישראל שבדרך, לכן לגן קוראים גן המנהיגות. בגן מתנוססים 33 דגלים של המדינות שהצביעו בעד מדינת ישראל בכ"ט בנובמבר, לצד דגל מדינת ישראל ודגל העיר ראשון לציון. בנוסף ניצבים פסליהם של 7 מנהיגים שנבחרו בקטגוריה של המדינה שבדרך. במקור הוקמו רק 6 פסלים כאלה - הרצל, ויצמן, ז'בוטינסקי, דוד בן גוריון, רבין ובגין. אולם יו"ר הכנסת דאז דליה איציק פנתה לראש עיריית ראשון לציון בטענה שלא תתכן האפליה המגדרית, אז הוסיפו את גולדה מאיר והיום יש 7 פסלים. לצד הפסלים מוצבים גם לוחות עם התמונות שלהם, תמצית פועלם העיקרית וציטוטים שלהם.

עוברים דרך שכונות ורובעים חדשים של ראשון לציון מתכווננים לכיוון המרכז ההיסטורי (אפשר להיכנס גם דרך רוטשילד).

מצד שמאל – באזור התעשייה שעדיין יחסית ישן נמצא אחד ממפעלי המזון היותר מפורסמים – מצות ראשון, עוד עובד. מפעל היסטורי.

מצד ימין בית ספר חקלאי נחלת יהודה, הנקרא על שם השכונה בה נמצא. יש אדריכלות מאוד מעניינת לבתים באזור הזה. שמות ומבנים שמעידים שאנו נמצאים בתוך החלק ההיסטורי של ראשון לציון. רחוב צבי פרנק מצד ימין – פקיד פיק"א שעסק בשנות ה-30 בייבוש ביצות כברה למרגלות הכרמל ועל שמו שם הקיבוץ מעיין צבי. רחוב נוסף ע"ש פקיד נוסף, מיכאל פולק, חברו שעסק גם הוא באותו פרויקט ועליו שמו מעגן מיכאל. פונים ימינה לתוך רח' יהודה לייב פינסקר, גם הוא ממבשרי הציונות, כותב האוטואמנציפציה, ברוח ההשכלה, המודרנה, עם יישום לציונות ולתנועה הציונית, הוא בהחלט ממבשרי הציונות המובילים. רחוב חבי"ד מצד שמאל – אמנם לא כל כך ותיקים אבל מייצגים את החיבור ליהדות הדתית. כך למעשה שמות הרחובות מספרים את סיפור ראשית העלייה הראשונה ואפילו מבשרי הציונות.

בראשון לציון יש מוזיאון העוסק בתולדות ההתיישבות, עליה ראשונה באופן כללי אבל בעיקר נגזר ממנה חלקה של ראשון לציון מטבע הדברים. מה שיפה במוזיאון הזה כמו עוד מוזיאונים היסטוריים של תולדות ההתיישבות ויישובים, זה שהוא בנוי, לפחות בחלקו, במבנים המקוריים ההיסטוריים של ראשון לציון – כך שבתוך המוזיאון נמצא בית שליטה, בית היסמון, שהם ממייסדי ראשון לציון, בית המרקחת הראשון ועוד כהנה וכהנה. המוזיאון נמצא בצד ימין, בית הכנסת נמצא בשיפוץ כבר תקופה ארוכה.

ראשון לציון - בית הכנסת : בית הכנסת של ראשון לציון, הוקם ב-1885, כ-3 שנים לאחר הקמת המושבה ב-1882. לקח קצת זמן והרבה כסף של רוטשילד שנרתם לסיוע לאנשי העלייה הראשונה בכלל, והוא מתחיל זאת בראשון לציון. על כן, המצב הכספי המשתפר והולך אפשר להם להיכנס להשקעה ובנייה של מבנים מסוג זה, כמו גם מבנים ופרויקטים נוספים שראשון לציון החלה בהקמתה כתוצאה מההתערבות והסיוע של רוטשילד שמתחיל כבר ב-1883, כ-7 חודשים לאחר שראשון העלייה הראשונה הגיעו.

אית בית הכנסת בונים בראש גבעה, ככתוב במקורות 'ברומה של עיר', לא תמיד זה התאפשר גם לא בתקופת המשנה והתלמוד, אם הייתה חלקה פנויה מתאימה אז כן, ולא אז התפשרו עם זה. מכאן נמתח לו רחוב רוטשילד, וברור למה אחד הרחובות הראשונים נקרא כך. הרחוב יורד במגמה לכיוון המפגש שלו עם רחוב הרצל, גם מקור שם זה ברור. כך למעשה המושבות התחילו בשיטה של 'עיר של רחוב אחד', ומאוחר יותר נבנה רחוב צולב שבמקרה הזה הוא בראש הגבעה, קרוב לבית הכנסת (גם בזיכרון יעקב בית הכנסת לא בנוי ברומה של עיר אלא בצלב, בקרויץ, של שני הרחובות הראשיים – הנדיב והמייסדים). רוב שמות הרחובות האלה ניתנו לא הרבה יותר מאוחר, כשהתחילו בכלל לתת שמות לרחובות.

פתח תקווה, רעננה, כפר-סבא קצת פחות, במקומות שהקהל הראשון ורוב אנשי העלייה הראשונה היו מאוד אורתודוקסיים עם בשורות יהודיות, לא רצו ליצור צלבים ולכן שברו מהרחוב הראשי רחוב אחד נכנס בצד אחד והאחר בצד השני (אימת הנהגים היום).

עוד בנושא הקרויץ ובתים - בשכונות ותיקות בערי הקודש, ביניהן ירושלים, צפת וטבריה, אחת הדרכים להבדיל בין בתי יהודים ללא יהודים היא צורת חיבור הקמרונות בכיפה. כשיהודים גרו בבתיים עם כיפה והמהנדסים ביקשו לחזקן על ידי שני קשתות או קמרונות צולבים, על פי רוב ביקש בעל הבית מהקבלן לטייח את הקרויץ ובמקומו אפשר לראות מעגל שטוח, כך שליהודי אין מעל ראשו צלב.

המוזיאון נמצא ממול ומהווה מוקד משיכה לתלמידים בתי ספר רבים כאתרי התיישבות רבים. בהמשך הרחוב עומדים כמה בתים אוטנטיים – בית שליטה, בית היסמון, בית המרקחת הראשון (במוזיאון צירפו לידו גם עוד חדרי תצוגה של המלאכות השונות שהיו במקום ואפיינו את תושבי המושבה, לא באתרם אמנם כי ריכזו את זה ליד בית המרקחת – הרצען, הנפח, הפוסטה-הדואר וכיו"ב). המוזיאון היישובי שואף להיות אוטנטי עד כמה שאפשר מבחינת מיקום התצוגות השונות במקומות הנכונים. לא רחוק נמצא בית הספר העברי הראשון, כך נחשב בהיסטוריה, בית ספר חביב. בית ספר חביב הוא ממוסדות החינוך בארץ ישראל שהיה בין הראשונים אם לא הראשון שעמדו על כך שידבר עברית. בין המורים הראשונים שהיו כאן בין היתר ישראל בלקין, אחד המורים הראשונים לעברית בארץ ישראל.

פעמון המושבה – כשהיה צורך להודיע הודעות חשובות ולבשר על לידות, מוות, וכנסים מסיבות כאלה ואחרות במטרה 'להקהיל את העם'. כמובן שיחזרו אותו, אך זה הועמד במקומו המדויק.

מוזיאון ראשון לציון .

הליכה ברחובות ראש"צ

הליכה לאורך רחוב רוטשילד, לכיוון בית הבאר : בעבר הכניסה הראשית למוזיאון הייתה דרך בית שליט ואז נכנסו ישר לחדר בעלי המלאכה, היום הכניסה היא מרחוב אחד העם. לאורך הרחוב מוצבים מוצגים שונים. חלק מפריטי התצוגה הם אוטנטיים במוצבים במבנה הנכון.

קיוסק – כשביאליק בא לקיוסק אמר "גזיני ואגרשך והעדיפיני במיליך.", אחר כך שצצו מועדוני הביליארד בתל אביב אמר "עומדים שני ליצים, אוחזים בעצים, מכים בבצים, והמטיב להכניס ללוך, הרי זה משובח." על סיגריות אמר - "בצד אחד אש, בצד שני טיפוש ובאמצע - עשב יבש", והצביע על עצמו, שכן היה מעשן כפייית. מכונת המיץ, הגוזז, הצוף (משהו מאוד דומה לבירה שחורה), סיגריות (מטוסיאן, דפנה, עדן, וכיו"ב).

בית היסמון – עוד אחד מראשונים ראשון שעל פי הסיפור ההיסטורי כאן התגורר פרק זמן נפילתי הרץ-אימבר, וטוענים שבחדר המרתף בבית זה קיבל את ההשראה לכתוב את התקווה. בבית יד לבנים בכפר הדרוזי דליה, יגידו ששם היה יחד עם אוליפנט ואשתו, היה יושב בבית קפה ותמורת כמה כוסות יין היה משאיר שיר על מפיית, אחד השירים האלה היה התקווה בגרסה הראשונה שלו. 'מקום שם דוד חנה' זה החרוב המקורי שלו, אחר כך שינו את זה 'ארץ ציון וירושלים'. מאוחר יותר שינו מעט את הגרסה אימצו כנראה מנגינת עם מודולבית וחיברו את התקווה.

מספרת החייל – מספרתו של דוד גרדוס, חייל שנפצע במלחמת העצמאות והיה קטוע רגל. יחד עם זאת הוא עמד שעות על רגלו התותבת, התפרנס מלספר ולגלח אנשים, עד אשר הגיעו חיילים במדים – לכל חייל במדים הוא נתן תספורת חינם אין כסף. במקום מוצב כיסא הגלבים שהיה מתכוונן עם ידיעות, הכל מעור. מחדד את התער על פס מעור ומתחיל בתספורת או הגילוח, עם מברשת וסבון מקציף אם צריך. ברקע שומעים רדיו בן-גל, בצד היו מונחים ז'ורנלים של 'העולם הזה'. כך שההווי של ארץ ישראל מוצג דרך הספר גרדוס – דמות בראשון לציון, שהיה גם מספר סיפורים והיווה מרכז חברתי.

בית קנר - שימש כמרפאה, מפקדת ההגנה, מקום של פינוי פצועים במלחמה, מגן-דוד. מה שמעניין זה ברגיי החיזוק בבתיים. יעקב קנר עשה את האומים בראשי תיבותיו – י.ק. שכן היה חרש ברזל ורצה לתת ציון לביתו.

ראשון לציון - בית הבאר - מוזיאון בית הבאר הוא חלק ממוזיאון ראשון לציון הפרוס בכמה מבנים באתרו. מגדל המים המקורי (המכוסה היום ביוטה שחורה) נמצא בסמוך. הבאר קדוחה לעומק של 48 מ' ואי אפשר היה לשלוח את מי הבאר שאובים ישר לבתים, לכן הרעיון היה להעלות את המים למקום גבוה ובגרביטציה לשלח את המים לכל הנקודות הנמוכות ביותר. זהו מהותו של מגדל המים. מגדל המים הוא מעט מאוחר לסיפור הבאר.

הבאר נקדחה רק אחרי שרוטשילד תמך במושבות בכלל ובראשון לציון בפרט (1883). השליחים שיצאו מארץ ישראל לשכנע את רוטשילד לתת תמיכה לאנשי העלייה הראשון היו ראשונים - אחד ממשפחת חנקין ואחד ממשפחת פיינברג (הדוד של אבשלום והאח של יהושע פיינברג) - הם נסעו לפריז ודרך הרב צדוק הכהן בפרז יוצאים קשר עם רוטשילד, ומכאן הכל היסטוריה. בעזרת התמיכה שלו כל המושבות הראשונות והמאוחרות יוצאות לדרך חדשה של מימון (עם כי יש ביקורת לא מועטה על פועלו של הברון).

מציאת המים בראשון היא סופו של תהליך ארוך, עגום ומתסכל. אך כשמצאו מים, ראשוני המוצאים בעמקי האדמה, שולחים כלפי מעלה את הצעקה המפורסמת 'מצאנו מים', ועד היום על סמל עיריית ראשון לציון מופיעה הסיסמא, זה הפך למוטו שלהם.

זד"ל – (על שמו הרחוב הסמוך) זלמן דוד לבונטין היה בין 17 משפחות המייסדים הראשונות, יתר על כן היה מנהיגם, הוא זה שנבחר לבוא לדון בקניית אדמה - אדמות עיון אל קרע שהפכו להיות אדמות ראשון לציון. לימים הפך להיות מנהל בנק אפ"ק, מנכ"ל בנק לאומי לישראל, איש כספים שהבין בכלכלה. כאשר ייסד את האגודה של ראשוני ראשון לציון, 'ועד חלוצי יסוד המעלה', קודם כל, במסגרת זו הקים ויזם את הקמת ראשון לציון ואת קניית האדמות, אבל הוא הנהיג סדר נוסף באותה תקופה – בהיותו בנקאי הוא הבין שאם כמוהו וכמו השליחים של זיכרון יעקב, מזכרת בתיה וכן הלאה, יבואו בדרישות קניית קרקע מהאפנדים הערבים והדרישות תלכנה ותגברנה המחירים יעלו גם הם - (ביקוש עולה עולים המחירים). על כן מה שעשה היה לרכז את כל בקשות קניית האדמה אצלו, בינתיים גם ביקש הפקדות ראשוניות על החשבון, כסף בצד יוצר הרבה מאוד ריבית וכך יש אפשרות לנהל כספים וגופים ממנים.

ובינתיים אישי הוא לוקח את הכספים ומנווט את כל רכישות הקרקע הראשונות, כך הוא מונע את עליית המחירים המטורפת. זה אחד ההישגים המדהימים של האיש. כשמדברים עליו בהקשר של ראשון לציון וגם בהקשר הכללי - הרי שהיה פה פעם רחוב שלם על שמו, אולם כשהבנייה השתנתה זה הופך להיות סמטת מעבר צרה.

בית הבאר - מדריך מקומי – הסרט מתאר 130 שנים אחורה, עומק הבאר 48 מ'. הבאר היום יבשה, אין בה מים. הבאר הייתה פעילה עד שנות ה-70, נגמרו המים, התנאים השתנו, הרבה מאוד בנייה החלה מסיבב. עם זאת, יש בראשון 17 בארות מים שנותנות בערך 65% מתצרוכת המים לשתיה, וכמו כן יש מים נוספים, בעיקר במערב ראשון שמשמשים בהם, האגמים והשקיה של כל מערב ראשון לציון.

חדרי התצוגה במוזיאון

ההדרכה במקום בביקור עם קבוצות היא בדרך כלל מקומית.

חדר הכיתה – (מרתף בית הרפואות) –

המבנה לא נבנה במקור ככיתה לימוד, אלא העתיקו מבית ספר חביב את כיתה הלימוד הזו. כשבאים הילדים מלבישים אותם בסינרים שחורים (שהולבשו מראש כציצית) ומספרים להם שהתלמידים אז כתבו עם נוצה וכסת דיו ולכן נטו להתלכלך. כדי שההורים לא יכעסו על הלכלוך שמו להם סינר שחור שיספוג את כתמי הדיו. בנוסף הם גם לבשו תרבושים אדומים – הן המורים והן התלמידים, שכן היו נתינים של האימפריה העות'מאנית.

מפאת הצמצומים ובעיות התקציב גזרו כל מחברת לשניים. התלמידים כתבו בכתיבה תמה והשתמשו בציפורן או נוצה וכסת דיו.

בדרך כלל יש במקום שחקן מקסים שמשחק את המורה, מדבר בסגנון של השפה אז ומלמד את התלמידים כמה מילים שהיו אז בשימוש – אלונטי-מגבת, בורית-סבון. כשקיבלו את גיליון ההערכה בסוף השנה יכלו לראות מעולה, למעלה מן הממוצע, או תחת לכל ביקורת – דוגמא לשלושה ציונים.

מתוך אתר האינטרנט של המוזיאון :

על אותם ימים סיפר המורה דוד יודילוביץ' : 'חצאי אלמים היינו, מגמגמים היינו, דיברנו בידיים... ולפעמים נפלטו... מילה זשורגנית [ביידיש] או לועזית מהפה... ואף על פי כן גזר המורה על התלמידים והתלמידות: עברית. עברית בבית עברית בחוץ! הן בקעה והן בהר, הן בשדה והן בכפר, עברית בכל מקום.

"דוד יודילוביץ', "ראשון-לציון התרמ"ב התש"א, 1941, עמ' 191

על בית הספר העברי הראשון נכתב בעיתון "הצבי" בשנת תרמ"ח, 1888: "בשעת הלימוד לא תשמע בבית הספר כל לשון אחרת זולתי עברית. מעת לעת יולכו המלמדים את תלמידיהם לטייל עד ואדי חנין... ומה נעים היה המחזה בשבת הילדים יחדיו וישחקו במשחקי ילדים... וישתעשעו ויריבו ויהתלו, וכל זה בלשון עברית. בעת הטיול יבארו המלמדים להתלמידים שמות כל אשר תראינה עיניהם בלשון עברית: הר, בקעה, גבעה, נחל, מישור, וכדומה, וגם שמות העשים והצמחים והזוחלים וכו'". ("הצבי", גליון כ"ג, כ"ב סיון תרמ"ח, 1888)

בית שליט - במסגרת התבססות והרחבת המוזיאון במהלך השנים ממשיכי הדור, אילן היוחסין של אחת ממשפחות המייסדים – משפחת שליטה, שליט. אחד מהבנים בסופו של דבר הוא עושה נכסים, עולה מבחינה כלכלית ומחליט לתרום את ביתו למפעל המדהים של מוזיאון ראשון לציון – על כל תכולתו (הפמוטים, שעון האורלוגין, ספרייה מקורית, שולחן הכתיבה, החנוכיות, המנורות, המטבח – הכל פריטים מקוריים) כך שאין באמת הרבה מה לחדש, שכן כך נראה ביתם של דור המייסדים. לילדים קצת יותר מפרטים כי לעיתים נתקלים בדברים מהסוג הזה לראשונה.

ממצוקה של מציאת מים, לאט לאט חלק מהמשפחות מתקדמות. הבית הוא מהמשך קצת יותר אמיד, עם זאת עדיין לא חסר הסמובר- המיכל שלתוכו שפכו מים וממנו מזוגו לכוסות. את קוביית הסוכר שמים בפה ואת התה שותים דרך קוביית הסוכר.

חדר השינה – צפוף וצר ובו עריסת תינוק – התינוק ישן עם ההורים בחדר השינה.

אולם המייסדים – יש תמונות של 17 המייסדים, כמובן זד"ל בראשם. עד לפני שנים אחדות היה מסך פלזמה שבו נראו תמונות מראשיתה של ראשון לציון בסרטון נע. ילדים בעברו במקום וראו את התמונות העירו שוב ושוב שאמנם לא היה להם מה ללבוש, לא היה להם מים, אבל היה להם מסך פלזמה. פתאום הבינו אנשי המוזיאון שילד קשה לעשות את ההבחנה בין מה היום ומה היה אז, לכן החליטו להוריד את הפלזמות.

בגדי ראשונים - התערוכה "בגדי ראשונים" מציגה את האופנה במושבה בחמישים השנים הראשונות לייסודה בליווי תנועה וקול. מוצגים בעיקר פרטי לבוש של נשים, כמעט כל הפריטים אוטנטיים שנתרמו על ידי נשות ראשון לציון – שמלות, שביסים, שאלים, בגדי ילדים, מכונות תפירה, נעליים וכן הלאה.
האורווה בחצר - ניצלו את העובדה שהמבנה שימש לאורווה המקורית כדי להכניס לשם תצוגות של התפתחות התחבורה הציבורית בארץ ישראל, כולל שלב העגלות. העגלה המוצבת במקום היא אוטנטית שהוזמנה משיקגו, ממפעל שהיה מייצר שאותן זמנים עגלות (כאלה המוכרות מהמערבונים) – עגלות הדואר ועגלות המתיישבים המקוריים.

הדיליז'אנס - עגלה מקורית שהייתה בשימוש גם במושבות העלייה הראשונה ומוצגת במקום. בפנים יש את תולדות התפתחותן של חברות התחבורה באזור גוש דן, עד שמגיעים לאגד – חברה שנקראה 'דרוס יהודה', חברה שנקראה 'אש"ד' (אגב, שחר ודרוס יהודה) – בסוף מכולן יחד יצאה 'אגד', כל השאר נבלעו לתוך חברה אחת.

ממול המרתף של בית היסמן (שרואים גם מבחוץ, על הרחוב) – שם מציגים את החדר שבו מיוחסת כתיבת התקווה. אין הרבה מה לראות בחדר, יש שם תמונות של אוליפנט, אשתו ונפתלי הרץ אימבר עם נוסח התקווה המקורי. למעלה בקומה השנייה יש הרבה תמונות מראשיתה של ראשון לציון ואת סיפור הנפת הדגל הראשונה בתולדות הארץ, כפי שמוכר היום - עם שני הפסים הכחולים ומגן הדוד – פרי המצאתו של דוד וולפסון (זה שהחליף את הרצל כנשיא ההסתדרות הציונית). אם כי בנס ציונה שומעים גרסה אחרת לפיה ששם הפיצו את הדגל לראשונה.

בנוסף אחד של הדגלים הפס הכחול העליון והתחתון היו בנויים משני פסים – ובדגל המקורי, כפי שהוא היום יש רק פס אחד. כך פתרו את המחלוקת – בנס ציונה הניפו דגל עם שני פסים ואילו כאן הניפו דגל כפי שהוא מופיע היום.

בית בעלי המלאכה - אחת הדלתות לבית המלאכה, כאמור, הייתה בעבר דלת הכניסה הראשית למוזיאון ודרכו נכנסו למוזיאון, לרחוב בעלי המלאכה - בית הדואר – הפוסטה, חייט, רוקע פחים, טחנת קמח, חרש ברזל, פועל בניין, נגר, הפוטוגרף – הצלמוניה, בית רפואות, סנדלר, רצען.

בית רפואות – היה ממקומם באזור – הרוקח אכן עסק ברקיעת התרופות במקום. הזמינו מרשמים והוא ידע לרקוח אותם מחומרי הגלם – הייתה לו מחבצה וקערה שבה ערבב.

שתי שיטות טיפול - כוסות רוח (אומרים כוסות רוח למת) – כדי להשתמש בכוסות רוח צריכים להדביק את הכוס לגב במצב של וואקום כך היא מרחיבה את כלי הדם הפריפריאליים, את הנימים. דבר שנעשה על פני שטח גדול, ואחד הגדולים בגוף זה הגב, הרי שהוא יוצר תזרים מחודש של הדם וסירקולציה. את הוואקום יוצרים על ידי הבערת ספירט מפוגל, האש שורפת את כל החמצן וברגע שזה נגמר זה מדביק את הבשר למעלה ויוצר וואקום.

השיטה השנייה הייתה עלוקות – אפקט די ומה יכולה גם העלוקה לעשות, גם היא נדבקת בוואקום ומוצגת את הדם, גורמת לתזרים ותחלופה של דם, כך שמשיגים את אותו אפקט. הדם החולה, הנגוע, ניגר החוצה והגוף מחדש את הדם.

הרצען – היה עושה רתמות ומרדעות לבעלי החיים שהיו כלי תחבורה ותברואה, לכן היה צורך לבריאותם ולמתקנים ואביזרים מתאימים כדי לנצל את כושר עבודתם. הסנדלר, הרצען, מתקני נעליים – חלק גדול מהעולים החדשים היו הולכים לסנדלר בין היתר כדי לשים פרסות, כדי לשמור על הנעל וגם כדי שיוכלו להעביר את הנעליים בין האחים.

הפוטוגרף – מקצוען שהיה שם את הבד מעל ראשו שלא יסתנוור מאבקת כספית שהייתה נדלקת ויוצרת את אפקט האור.

נסיעה למכון איילון

למרות שבכל מושבות העלייה הראשונה היו יקבים, יקב ראשון יחד עם יקב זיכרון הפכו להיות המובילים והגדולים שביניהם, זאת משום שזיכרון הייתה מושבה מובילה באזור השומרון וראשון הייתה המושבה המובילה באזור יהודה (המושבה במובילה באזור הגליל הייתה ראש פינה, אולם עסקו בעיקר בגידול תותים למשל). בשתי המושבות העיקריות בשומרון וביהודה בנו את היקבים הגדולים ביותר שמאוחר יותר הם עברו לכרמל מזרחי, היום זה יקבי ראשון שלא מייצרים בהם יותר, אלא משמשים יותר לאחסנה ושינוע סחורות, אירועים וכן הלאה.

בדרכינו לגבעת הקיבוצים \ מכון איילון – באחת הגבעות סמוך לרחובות, עוברים דרך נס ציונה.

נס ציונה - כאשר הזכרנו את שבע המופלאות – שבע המושבות הראשונות שהוקמו עד 1884, האחרונה שבהם גדרה שהוקמה ב-1884, המושבה היחידה שהבילי"ויים הקימו. הייתה התחלה של נקודת התיישבות נוספת שבשלב הזה עוד לא הייתה מושבה אבל הייתה קיימת כמעין חוות בודדים (מונח שבשימוש משנות ה-2000 ומקביל במשמעות שלו) - קרי מפעל של איש או משפחה אחת. ראובן לרר רכש בעסקת חליפין תמורת אחוזה גדולה שעסקה ביערנות (חטיבת עצים, ניסורם והעברתם בעיקר עם הצבא הרוסי) שהייתה לו באזור אודסה, ברוסיה. ראובן לרר היה אדם אמיד מאוד, אבל כיהודי דתי כל משאת נפשו הייתה לעלות לארץ ישראל ולהתפלל בכותל באופן סדיר. באודסה פגש גרמני טמפלרי שהיה בארץ ישראל ונקעה נפשו מארץ ישראל כי משפחתו החלה להיקטל על ידי מחלת המלריה, שם הם מחליפים ביניהם את הנחלות.

שאלת הקיטבג של לרר הייתה האם הנחלה שלו, שנקראה וואדי חנין – עמק השושנים – נמצאת ליד

ירושלים? הגרמני ענה לו שכן. אולם כשהגיע גילה שהיא נמצאת במרחק של 3 ימים בחמור אם הוא בריא.

אבל העסקה כבר יצאה לדרך. הוא מגיע הנה, רואה אחוזה גדולה, אבל לא בדיוק זהה למה שהשאיר שם.

העיקר מבחינתו היה שתוך 3 ימים הוא יוכל להגיע להתפלל בירושלים, למרות שהיה עליו לדאוג לנחלה.

שנים ראשונות של קושי, הוא מביא לאחור מכן את כל משפחתו (וגם אשתו תחילה הגיעה רק עם הבן הבכור, משה). לאט-לאט הם מתחילים להקים את הנחלה מחדש – הייתה בה כבר באר אנטיליה, שטחים מעובדים של הגרמני. זה הולך בקושי. אשתו, פייגה, שנתנה 17 לידות בחייה אבל לא הצליחה להגיע ל-17 ילדים, שכן אחדים מהם הלכו לעולמם בגיל צעיר. אגב הרחוב הראשון מימין נקרא עמק השושנים – וואדי חנין בערבית.

כתוב שב-1883 היא נולדה, אבל רק אז יצאה לפועל עסקת החליפין ועדיין המקום נקרא וואדי חנין והוא בחזקת חוות בודדים. רק כ-5-6 שנים לאחר מכן היא נולדת כמושבה. כיכר המזרקה על שמו של לרר – לא כתוב רק אותו בהיסטוריה של נס ציונה, אלא גם את אשתו שהיא לא פחות חשובה. השלב הראשון בהקמתה של המושבה הייתה כשהוא יוצא ליפו ותולה על דלתות פתקאות – 'הרוצה אדמה זולה, לחיות בחברת יהודים מוזמן אצל האדון לרר בוואדי חנין, שם יקבל אדמה במחיר הזדמנותי'. כך מגיע המניין הראשון והוא מרוצה מהעניין.

ב-1890 מגיע טיפוס נוסף, מיכאל הלפרין, יהודי אמיד אבל קצת שרוט במונחים של היום. מימין אחד המבנים שהוא אחראי להקמתו. הוא הגיע עם כסף בכמות לא רעה וכשהבין מלרר שיש אדמה פנויה הוא קנה כאן פיסת אדמה שבסופו של דבר סיבכה אותו בחובות ומכל האמידות שלו הוא כמעט פשט את הרגל. אבל הקים כאן במונחים של היום מעין שיכון עובדים, מגורים זולים יותר שאפשרו לאכלס יותר ויותר אנשים. יחד עם המניין הראשון ויחד עם מפעל השיכון או ההתיישבות של מיכאל הלפרין יש כבר צידוק לקרוא לוואדי חנין, נס ציונה – מושבה. אמנם היא לא נמנית על שבע המושבות, אבל יש לה שורשים עמוקים ב-1883, בעת היות המושבות הראשונות.

את שרידי המבנה שבנה הלפרין ניתן לראות בצד הכביש - שכונת הפועלים או משכנות הפועלים כפי שהם קראו לה. בשנות המאורעות 1936-39 בנו את המצדית הקטנה שנמצאת בסמוך, כדי להגן. לימים, מאורח יותר הגיעו גרעינים נוספים. אחד הגרעינים ניסה לקרוא למקום תל אביב, אם כי היום יש רק רחוב בשם תל אביב, והחלו ליישב גם את הגבעה הגבוהה. אפילו ראובן לרר העתיק לשם את מגוריו מהוואדי למטה. במרוצת השנים, בשנות ה-20 של המאה ה-20 בנו כאן את מגדל המים \ מאגר או בריכת המים – במקום גבוה, על גבעת כורכר גבוהה, ומכאן יכלו לשלח בגרביטציה את המים לכל בתי המושבה. **בסמוך למגדל המים**, בצד שני של הגבעה, נמצא בית הכנסת שנבנה ב-1926, וביתו השני של לרר שהופך היום למוזיאון לתולדות המושבה. לרר יש שם בחברת העשיריה, אחר כך הם עברו לבית משותף חדש ושם קורה הסיפור של הנפח ילובסקי (שהיום גילו במחקר עוד אירועים כאלה, אז התואר הזה ניטל מהם). הנפח של נס ציונה, ילובסקי, שהיה אחד מהמניין הראשון בשנים הראשונות של נס ציונה, 6-1887, רוצה לגור לילה ראשון בבית שלו שעוד לא היה גמור. ילובסקי עוזב את המבנה המשותף ועובר לליל סגריר ולילה קשה של ברקים ורעמים לישון בביתו. מזהירים אותו ומבקשים שיחכה, אולם הוא מתעקש. בבוקר מוצאים אותו רצוח, גזור לגזרים עם סימני מאבק עז – נרצח כנראה על ידי פושטים, גנבים ערביים מהסביבה. הוא נחשב הרבה שנים לחלל מעשי האיבה יהודים-ערבים הראשון בארץ ישראל, תואר שניטל ממנו לאחרונה לטובת מקרה ליד משכנות שאננים.

אתר הבית המשותף היה בפינה של רחוב המניין הראשון. ביתו של ילובסקי היה בסמוך לצומת – מצד שמאל יש מדשאה ולידה מעין פירמידה, יש מצדית משנות המרד הערבי הגדול ומשמאל לבטונדה יש מעין פירמידה משולשת שכתובה עליה שמו ושם הונצח.

על רחוב המניין הראשון מבנה מעוטר בדגל ישראל – כאמור לנס ציונה יש זיכה לדגל על רקע סיפור הנפת הדגל הראשונה והתחרות עם ראשון לציון.

מצד ימין בדרך לרחובות רואים חלק מנחלת לרר, שטח מונמך, וואדי חנין. בסמוך לגג הרעפים (בית אריזה משנות ה-30-20, שם עמד הבית) רואים שרידים של באר אנטיליה משמאל לבית, ולידה שולחנות להדרכה כמעין תחנות בחצר סביב-סביב שמייצגות את נושא הפרדסנות הארצישראלית. כמו כן ישנו שולחן להדרכה בנושא רדיית דבש – דבוראים וייצור הדבש. לרר נחשב לחלוץ יצרני הדבש בארץ ישראל – טכניקה שכנראה הביא מחו"ל או למד מערביי האזור. ואכן על דגלה של נס ציונה מופיעה דבורה או כוורת להראות את הקשר לראשית ענף הדבש, דבוראות בארץ ישראל. לרר גם הופך להיות להימייסד של נס ציונה בשלב הזה. אחד מבני עשרת האנשים הראשונים היה אהרון אייזנברג, שנחשב לבן חלוצי הפרדסנות הארצישראלית, נמנה על המניין הראשון בנס ציונה, אבל היה גם (יחד עם חנקין ולוין-אפשטיין ואחרים) ממניחי היסוד וחלוצי הקמתה של רחובות – חירבת דוראן.

חירבת דוראן – מימין, בכניסה לרחובות מכיוון נס ציונה, ישנו אולם חתונות שנקרא חרבת דוראן, כשם המקורי של האדמות שנרכשו ב-1890, תר"נ-תרנ"א – השלב השני של העלייה הראשונה, לבנייתה של מושבה חדשה, היא רחובות.

פארק המדע – אזור שפעם נקרא אינדיגו ע"ש אחד מפעלי ההייטק הראשונים והגדולים בארץ שישב במקום והיווה את הסנונית הראשונה שבישרה על היות המקום אחד ממרכזי הייטק הגדולים של מרכז הארץ. יש במקום בין היתר גם מסעדות, בתי קפה ופאבים רבים. החללית מימין חלק ממכון ויצמן – מאיץ החלקיקים (בגינה הגדול בעולם) - מתקנים בהם מנסים ללמוד על האנרגיות הקדומות ביותר שהשתחררו ביקום עם היווצרו. פעם הייתה מושלת בכיפה התיאוריה של סטפן הוקינג – המפץ הגדול. התיאוריה הזאת של ראשית האנרגיה ממפץ כזה או אחר היא הנושא הנחקר במאיצי החלקיקים.

הכניסה למכון איילון - עוזבים לרגע את הציר המרכזי של היום (מושבות יהודה) לטובת קטע שהוא בבחינת סיור אזורי – רגיונלי. שכן אם אנו כבר נמצאים במקום מסוים, מן הראוי לתת את הדעת גם לאתרים חשובים אחרים.

גבעת הקיבוצים - מכון איילון -

מוזיאון מכון איילון \ גבעת הקיבוצים – סודי סודות, מתחת לאדמה

הדרכה מקומית

מוזיאון מכון איילון נמצא על גבעת הקיבוצים ליד העיר רחובות. יש שני שמות למקום אחד. שמו הראשון הוא גבעת הקיבוצים – זאת משום שבין 1932-1942 משמשת הגבעה כמרכז הכשרה לקיבוצים שבדרך – חבורות של בני נוער ישראלים, בוגרי בתי ספר תיכוניים שמעוניינים להיות חלוצים ולהקים קיבוץ שלהם, מודיעים על התוכניות שלהם לתנועת הנוער ששלחה אותם, ואז מודיעים לסוכנות היהודית, לקרן קיימת

ומתחילים שני מסלולים מקבילים – כל פרנסי המוסדות האלה צריכים לחכות שאפנדי ערבי יסכים למכור אדמות כדי שלקיבוץ העתידי יהיה איפה לשבת, אבל הגרעין המייסד צריך להתחיל לעבור הכשרה, שכן פעמים רבות מדובר בחבריה עירוניים שאין להם מושג בחקלאות, בגידול של חיות משק, איך חיים בקומונה-מהות הקיבוץ במיוחד בתקופה ההיא.

הכשרות כאלה מתקיימות משך זמן של בין 14-9 חודשים, במשך הזמן הזה מצטרפים לקיבוץ מבוסס למשך 2-3 חודשים, אז נשלחים למקום כגבעה הזאת – 'לשחק בקיבוץ'. כאן הם לבד, אדונים לעצמם וצריכים לייצר, לתחזק ולפעול. במובן הזה הגבעה מעולם לא הייתה מקום מיוחד כי היו כמה וכמה מרכזי הכשרה כאלה ברחבי ישראל, אפילו שניים ברוסיה, אחד בניו ג'רזי ואחד באוסטרליה, שכן אם נוער יהודי רוצה לעלות לארץ ולהקים קיבוץ אין טעם לבזבז את הזמן ואפשר להתחיל להכשיר אותם גם בחו"ל.

התקופה היא תקופת המנדט שמתחילה ב-1917, תקופה שנובעת ומתקיימת לאחר שקורים שני דברים – הצהרת בלפור מתפרסמת ב-1917 ותוכנית ארבע עשרה הנקודות של ווילסון (תוכנית אמריקאית שעיקרה תמיכה בלאומיים שנותרו ללא מולדת ואדמה לאחר מלחמת העולם הראשונה).

היישוב היהודי נהנה מתמיכה, מתקציבים ומההזדמנות לשלוט בעצמו על עצמו בכל אספקט של חיי היומיום כאן. מה שכמובן לא מתקבל בברכה אצל הערבים השכנים - למדו מאוד מוקדם שהשכן הוא אלים וכל פעם שהוא לא מרוצה מבחינה פוליטית \ גיאופוליטית \ כלכלית לאומית הוא תוקף. ארגון ההגנה מבין את המגמה מאוד מהר וב-1921 יש את הסנונית הראשונה בתל חי ולאחר מכן פרעות שהולכות ומתגברות עד השיא ב-1929, מה שגורם לארגון ההגנה להבין שיש צורך להתחיל לייצר תחמושת. זה מתחיל באופן מחוזי באזור הצפון ארגון ההגנה דואג להסדיר תחמושת כזאת או אחר בסדנאות כאלה או אחרות, באזור המרכז גם כן.

בתחילת שנות ה-30 מבינים בהגנה שאת התעשייה הצבאית הזו יש לאגד, לאחד ולהפוך למשהו, כך למעשה התע"ש – תעשייה צבאית, המוכר היום מתחיל כבר אז ונקרא גם תע"ש. זה הענף הסודי ביותר אחרי הפלמ"ח שההגנה מקים ומפעיל.

ההיסטוריה מביאה לעם היהודי טרגדיה אמיתית בדמות השואה שמתחוללת בכל אירופה ולא רק, מה שמביא את ארגון ההגנה להחליט החלטה קיצונית וחשובה ביותר - כל עוד לבריטים ויהודים יש אויב משותף גרמניה הנאצית, מפסיקים להילחם אחד בשני ומתחילים לשתף פעולה. חשיבותה בכך שמובילה כ-30 אלף יהודים ויהודיות מהיישוב להתגייס ולהתנדב לצבא הבריטי למען עזרה וסיוע למאמץ המלחמתי, בעיקר על אדמת אפריקה.

כמובן שכאשר החיילים הנאצים דורכים על אדמת מצריים יש סכנה כפולה וברורה מאוד – דבר ראשון אם נאצים היו חוצים את תעלת סואץ הייתה זו טרגדיה גדולה מאוד. בארגון ההגנה הוגים תוכנית שנקראת מצדה על הכרמל, כי לקחו בחשבון שתרחיש כזה יקרה. אבל מצריים באותה תקופה גם כן בריטית, בדיוק כמו ישראל, ולכן האויב הוא לגמרי משותף.

המערכות באפריקה מסתיימות, כמעט תמיד בניצחון מוחלט של הבריטים, ואז 30 אלף חיילים יהודים-ישראליים-בריטיים חוזרים חזרה לפלשתינה איי, עכשיו לחלקם יש שני דברים חשובים מאוד - האחד – ידע צבאי מקצועי מהמדרגה החדשה, השני – הרבה מהם חוזרים עם הנשק האישי שהם קיבלו בצבא הבריטי, באופן די חסר בושה (כמובן שהיו אמורים להזדכות עליו) – תת מקלע פוט וחביב שנקרא סטן.

כמה יחידות של סטן נופלות לידיהם של מהנדסי התע"ש של אותה תקופה, שהפכו לאנשים מאושרים מאוד, כמוצאי שלל רב. הם פירקו את הסטן וגילו להפתעתם שהסטן פשוט עד כדי גיחוך – לא יותר מסובך מאינסטלציה פשוטה של כוור. הם הבינו שגם עם האמצעים המאוד פרימיטיביים שהיו לרשותם הם יכולים לשכפל ולייצר את הנשק. הם עושים את זה בכל רחבי הארץ – המון סדנאות מתכת, יצרני מזרונים, מסגרים, וכן הלאה מקבלים הזמנות מהגנה, מהתע"ש, להכין חלקיקים קטנטנים של הנשק. בדרך כלל אפילו עובדי המתכת לא ידעו מה הם מייצרים ולמה זה הולך לשמש. כל החלקים נאספו ונשלחו לסדנא נוספת של התע"ש שהייתה בקבוצת שילר – לא רחוק מרחובות, שם מורכבים החלקים, חורצים את קנה הרובה (החלק המסגיר ביותר של כל נשק).

אבל אז מבינים בהגנה, אחרי שיש כבר כ-5000 נשקים שייצרו, שמה שחסר זו תחמושת – קליעים של 9 מ"מ. מדובר תת מקלע שעבד על קליבר כ"כ קטן שהיום לא משמש לשום דבר חוץ מאקדחים. מבינים שמפעל שלם דרוש כדי לייצר את התחמושת הזאת, ורק את הקוטר הזה בלבד.

אז הם נזכרים בגבעת הקיבוצים ברחובות - ב-1942 היא כבר נעזבת וריקה, היא לא רחוקה מתל אביב, עשויה אדמת כורכר שאפשר לחפור בה ולבנות מפעל תת קרקעי. המפעל קם ב-1945 תחת הגבעה, מנהלו, פסח איילון, ועל שמו נקרא המפעל – מכון איילון – השם השני של המקום.

הגבעה בגבעתיים לא הייתה גבעת הכשרה, גבעת הכשרה דומה הייתה בנס ציונה. המפעל ועוד כמה סדנאות של התע"ש שהיו מפוזרים בקיבוצים ויישובים אחרים בשפלה עברו באופן מרוכז למתחם תע"ש בגבעתיים – זה כאשר תע"ש הפכה להיות חברה שמעסיקה עובדים בשכר ולא מתנדבים, וכבר לא עבדה במחתרת. גם המפעל הזה עבר לגבעתיים.

המכבסה – המקום רועש מעצם העובדה שמדובר במכבסה מאוד רגילה וטיפוסית לקיבוץ. היא נבנית יחד עם המפעל וחלק בלתי נפרד ממנו ונוצרת כך שתוכל להתמודד עם כמה מהבעיות שנובעות מעצם זה שקיים מפעל שצריך להסתיר אותו.

המפעל למטה הוא רועש במיוחד ולכן זו הבעיה שצריך לפתור – אנשי ההגנה חורשים את העולם אחר האפשרות הטכנולוגית והמשוכללת ביותר – לבסוף מוצאים זאת בברוקלין בניו יורק ב-1945 מכונית כביסה מאוד משוכללת, חשמלית, אבל גם מאוד רועשת. למטה עובדים 10 שעות כל יום, למעלה גרים סך הכל 75 אנשים. אולם אלה לא מלכלכים כל כך הרבה בגדים, סדינים ומגבות כדי לכבס 10 שעות בכל יום. להפעיל אותה ריקה זה מאוד חשוד, כמו לא להפעיל אותה בכלל.

לכן, בעצה אחת עם אנשי ההגנה הם פונים לרחובות הסמוכה ושם שוכרים חנות קטנה, לחנות קוראים אביב ובה הם מציעים שירותי מכבסה שמובלת על ידי טנדר מדי יום לגבעת הקיבוצים וחזרה. אולם גם זה לא היה

מספיק. למזלם הרב ברחובות שאותה תקופה היה בית יולדות עמוס מאוד – פחות למזלם מאות חיתולים מלוכלכים כל יום נשלחים לכאן להתכבס. כך נשמרת המכונה עובדת מדי יום 10 שעות בלי הפסקה. החדר הזה גם מסתיר את מקום הכניסה והיציאה אל המפעל, דרכו 45 עובדי המפעל עושים את דרכם מעלה ומטה, הם צריכים להתאמן לעשות את זה תוך פחות מ-3 דקות כדי לא להתגלות, ולצערם הרב הם צריכים לעשות את זה 3 פעמים בכל יום – בפעם הראשונה כל בוקר, פעם שניה באמצע היום, שעת צהריים, פעם שלישית בערב.

למטה במפעל יש מים זורמים, שולחן אוכל, פועלי המפעל אוכלים בסקוויטים ועוגיות ושותים תה. גם צהריים יכולים היו לאכול שם, אלא שהגבעה אמורה להידמות, להראות ולהתנהג כמו קיבוץ בו כולם אוכלים יחד בחדר האוכל באותה שעה, במיוחד כי הבריטים נמצאים כאן מחוץ לגדר – הבסיס הצבאי השני בגודלו באזור (סרפן, צריפין של היום) - שנמתח כל הדרך מפסי הרכבת שמקיפים את הגבעה ומהווים את הגבול הצפוני של הבסיס ועד הקצה הרחוק שלו, שהוא מבצר צבאי בריטי גדול וחזק המוכר כמשטרת רחובות במרכז העיר.

למרות היחס המועדף שהבריטים נותנים לאוכלוסייה היהודית, עד 1945 הגישה הבריטית מתהפכת ומשתנה הבריטים הם עוד אויב לרעיון והשאיפות הציוניות בפלשתינה איי. קצין בריטי שמשקיף על הגבעה ומתחיל לחשוך שמשו מסריח ולא לגמרי כשר מתנהל – יבוא לבדוק. משום שגם הקצינים הבריטים יודעים שמדובר בקיבוץ מאוד הגיוני לבצע ביקורות בזמן הארוחות ולהתחיל כל בדיקה בספירת ראשים פשוטה בחדר האוכל. במצב שבו יהיו בחדר האוכל רק 30 במקום 75 אנשים, זה יהיה מאוד חשוב, ולכן הם חייבים להיות שם. כדי לעזור להם להיות שם הם נעזרים בגברת אסתר שאחראית על מכבסה, שמגיעה לכאן עם קבוצת הצופים א', שמגיעים לכאן לראשונה כדי להפעיל את המפעל. אסתר יודעת את סודות המקום והיא עובדת במפעל עד שהיא נכנסת להריון ומקבלת את האחריות על המכבסה. יש לה שתי משימות חשובות – בשעת צהריים היא צריכה לוודא שכל מי שנמצא בחדר ועוזר לה יצא החוצה דרך הדלת עם הכביסה הרטובה לתלייה, אז היא צריכה לנעול את החדר כאשר רק לה יש את המפתח. זה כמובן מאפשר ל-45 פועלי המפעל לעלות למעלה. אחר כך להשתמש בדלת הזאת החוצה, שבאותה תקופה מובילה לשני מבנים נוספים – מחסן ומסגריה, זאת אומרת שאחרי הדלת הזאת יש להם עוד 5 דלתות להתפזר מהן לכל רחבי הגבעה עד שהפעמון של חדר האוכל יצלצל.

יום אחד, יום גורלי ביותר בחיים של שרה'לה, חדשה על הגבעה, מגיעה עם קבוצת מח"ל שיורדת באנייה בנמל חיפה וקיבוצניק נחמד פונה אליה ומפנה אותה לקיבוץ. היא מגיעה לכאן, היא שמחה ומשוכנעת שזה קיבוץ אמיתי, אין לה מושג מה באמת קורה כאן. אנשים שגרים כאן ולא יודעים מה קורה כאן מכונים ג'ירפות. שרה'לה היא ג'ירפה שמחה וגאה.

באותו יום בשעת צהריים, המכונה לא מפסיקה ואסתר צריכה לצעוק לה 'שרה'לה, 5 דק' ל-12:00 בואי נלך'. הן מרימות את הגיגיות, יוצאות מהדלת עם הגיגיות לתלות את הכביסה. אבל אז לשרה'לה נופלת על הארץ גופייה על הארץ ומתלככת. שרה'לה שהייתה חדשה ורצתה להראות לכולם שהיא חרוצה מרימה את הגופייה, ניגשת את הדלת, שמה את היד על ידית, ומגלה ש... הדלת לא הייתה נעולה באותו היום. אפילו היום כאשר אסתר מגיעה לבקר היא נשבעת שזו הפעם היחידה שהיא שכחה לנעולה את הדלת. כך או כך הדלת לא נעולה ושום דבר לא מפריע לשרה'לה להיכנס, נעמדת ליד הכיור. המכונה לא מפסיקה לעבוד ותוך כדי היא מתרוממת באוויר, זזה הצידה ומגלה תחתיה פיר ממנו יוצאים 45 פועלי המפעל. (מורי דרך מקבלים בדרך כלל אישור לחכות תחת מכונת הכביסה ולצוץ כאשר יושבת הקבוצה במכבסה).

שרה'לה כמובן צועקת בבהלה ויש היסטוריה גדולה. אבל תוך מספר שניות שרה'לה היא מתעלפת. אז נכנסת אסתר ורואה את המהומה – 45 פועלי המפעל המבולבלים ביניה שלא היה להם מושג אם עשו את טעות חייהם הגדולה כשפתחו את המכונה ועלו למעלה. אז היא ניגשת ורואה את שרה'לה המסכנה על הרצפה. אסתר לוקחת דלי עם מים ושופכת על שרה'לה. גם אם שרה'לה לא יודעת מה טיבו האמיתי של הסוד היא יודעת שיש סוד. אין לה סיווג ביטחוני, אף אחד לא מכיר אותה מספיק זמן ויודע אם אפשר לסמוך עליה. במשך שעות דנים כאן איך להרוג ולהעלים את שרה'לה. אחרי שעתיים מישהו חושב שיש לתת לה עוד מכה על הראש כדי שתשכח הכל. אחרי שעתיים וחצי בחרו אחר, אולי רחום מספיק, דר' פיל', חושב שאפשר לגלות לשרה'לה – היא יהודייה כמותם. שרה'לה צוחקת ולא מאמינה לדבריהם, טוענת שאם היה מפעל היא הייתה יודעת אחרי חודשיים. הם מבינים שעליהם להוכיח לה ומראים לה את המפעל. היא מוצאת את עצמה בתוך המפעל בגודל מלא – 12 מכונות חדשות משוכללות ורועשות, 45 פועלים חרוצים, כבשן התכה למטילים עופרת שמתכים בו את העופרת לקלע הכדור, הכל קורה למטה תחת רגליה.

היא כל כך מתרגשת ושואלת את אחד הבחורים אם הם צריכים אותה כעובדת. ב-1946 עוד זוג ידיים מאוד עוזרת. שרה'לה הנרגשת כבר לחכות לבוקר, שכן יודעת שלמחרת תתחיל לעבוד במפעל ולא במכבסה. אחרי שנתיים כל מי שגר כאן כבר מקבל סיווג ביטחוני – כלומר ש-1947 כל מי שגר בגבעה כבר יודע מה קורה כאן, עד אז הרבה יותר קשה להסתיר את הדברים גם מחברי המשק. היום יורדים למטה מדרך בטוחה ונוחה יותר מאשר הדרך המקורית.

לאן נעלמו פועלי המפעל ? כל 45 פועל המפעל היו תמיד מסומנים לעבוד בלוח המטלות והמשימות בחדר האוכל בעובדים בחלקה א'. אמנם הגבעה מעולם לא הייתה באמת קיבוץ ומעולם לא היו לה אדמות משלה. עובדי חלקה א' היו מצופים לצאת מהשער בכל בוקר ולמצוא עבודה יומית בשביל חקלאים, איכרים יהודיים עשירים מאוד שחיו באזור. מאחר שזה היה המצב אף אחד על הגבעה לא ציפה לקבל תוצרת אלא שכר עבודה יומי. אם כן, זה אומר ששני השומרים על הגבעה בוודאי ידעו את הסוד, שכן ראו את 45 פועלי המפעל יוצאים מדי בוקר, אבל מספיק מוקדם לפני שכולם מתעוררים חוזרים בשקט לגבעה ויורדים בשקט למפעל. חייבים לזכור שכל המסכת המאוד מסובכת ומורכבת של לגרום למקום להיראות ולתפקד כמו קיבוץ, בתקופה הזאת נופלת על הכתפיים של 30 אנשים בלבד ולא 75. 30 אנשים עסוקים מאוד צריכים לדאוג לבישול, לטיפול בתינוקות, לחקלאות, לרפתות, ללולים, 2 אופים, 2 מסגרים, סנדלר וכן הלאה. בטוח שב-1947, כאשר כולם כבר ידעו, ננשמה אנחת רווחה מאוד גדולה רצינית.

למבנה המכבסה יש ארובה גדולה מכפי שהיא צריכה להיות כי היא פתח כניסת האוויר למטה. הדבר הראשון שיש במשותף למכבסה ולמאפייה זו ארובה נוספת. ארובת המאפייה היא פתח יציאת האוויר מן המפעל, יש שני מאווררים בכל צד (מערכת אוורור מאוד יעילה שמצליחה להחליף את נפח האוויר למטה 8 פעמים בכל שעה), אבל אין מיזוג.

הפתח תחת מכונת הכביסה הוא צר ויכול להכיל רק אנשים עולים ויורדים. מכונות המפעל הגדולות צריכות גם כן למצוא את דרכן מטה ולכן הם חופרים פיר נוסף גדול מאוד, משאירים אותו ריק – ללא מדרגות, רק כדי שאפשר יהיה להוריד עם גלגלת וחבלים את המכונות אל רצפת המפעל. כדי לסגור את הבור מחליטים לבנות מאפייה, כאשר על הבור בונים תנור אופים גדול עשוי לבנים, עשוי 10 טון, אבל יכול לזוז באותה קלות של מכונת הכביסה. אלא בגלל שהוא כל כך כבד לוקח לו שעה ו-15 דקות לזוז לצד אחד. בגלל זה משתמשים בפתח התנור רק 3 פעמים בלבד בכל ההיסטוריה של המקום – פעם ראשונה ב-1945 כאשר המפעל נבנה ומכונות מוכנסות, פעם שנייה ב-1949 אחרי מלחמת העצמאות אין סיבה להישאר במקום סודי וקטן, והמפעל הועבר לגבעתיים.

פעם שלישית ואחרונה ב-1987, כאשר עד אז המקום נשאר נעול, אז המועצה לשימור אתרים, משרד הביטחון וגורמים נוספים רוצים לפתוח כאן מוזיאון. ב-1987 פונים לתע"ש בתקווה שלא זרקו עדיין את 12 המכונות, שהגיעו גם ככה לא חדשות ב-1938, שכן הגיוני לחשוב שיהיו גרוטאות חלודות ומגלים להפתעתם ש-9 מתוך 12 מכונות עדיין בשימוש. תע"ש מסכים להחזיר למוזיאון רק 9 מכונות, כי 3 מהן עדיין בשימוש עד היום ומשמשות לייצור תחמושת בחלק מפסי הייצור האיטיים יותר שעובדים בתע"ש (למרות שיש פסי ייצור שיוצרים לייצור 1.5 מיליון כדורים ביום), זאת למרות שיוצרו ב-1913. קליברים וקליעים שנמצאים פחות בדרישה אפשר לייצר רק 14 ביום ולא מיליון וחצי.

המפעל – המפעל נמצא 8 מ' בעומק באדמה, 33 מ' אורכו, קירותיו ותקרתו בטון מזוין, מכוסה בעוד 4 מ' של אדמה – בונקר אמיתי לכל דבר ועניין. המכונות המוצבות בו היום הן המכונות המקוריות. גרם המדרגות נבנה עם פתיחת המוזיאון, והתנור היום עומד במרכז החדר ולא בצמוד לקיר. המפעל ייצר תחמושת החל ב-1945 ועד אוגוסט 1949. המפעל היה רועש עד כדי כך שאי אפשר היה לדבר ולשמוע אחד את השני. כדי להביא אותו חומר הגלם העיקרי ממנו מכינים את התרמילים, מתכת פלז, (סגסוגת של נחושת ואבץ), מבלי לעורר את חשדן של הבריטים, מוצאים בהגנה איש עסקים לא צעיר ומאוד מכובד ביפו, נוצרי קתולי, שיש לו מפעל לקוסמטיקה ואיפור. בתקופה ההיא, לפני שימוש נרחב בפלסטיק, זה היה גם החומר שממנו היו מכינים את קופסאות הליפסטיק העגולות. לטובת ההגנה, וכנראה גם לטובת עצמו, ניגש איש העסקים לבכירים הבריטים וביקש לייבא כמויות גדולות של החומר לטובת נשות המזרח התיכון שמאוד אוהבת להתאפר, ובמיוחד למרוח אודם. הבריטים השתכנעו, (כמובן שכמה מהקצינים מקבלים קופסאות יפות ומהודרות עם קוסמטיקה ואיפור לשלוח לנשותיהן בחו"ל) ומקבל את הסרטיפיקט להביא את החומר לארץ, ובשל יעילות וארגון האימפריה הבריטית, אך ורק מבריטניה עצמה. אחרי שחומר הגלם מגיע אליו למפעל אנשי ההגנה מבריחים אותו הנה.

הכדור מורכב מתרמיל, החלק האחורי הישר והקלע המחודד. תחילה ניקבו דסקיות (מטבעות) ועל ידי כמה מכונות מתיחה משנים את צורתן בכמה שלבים, (כוסית קטנה שמתארכת עוד ועוד) עד הגעתן לצורתן הסופית – התרמילים. התרמילים תחילה היו ארוכים יותר ממה שהקליע שהיו צריכים להיות בסוף והיה חסר להם הכרכוב – החלק החרוט בחלקם התחתון. לכן התפקיד של אלי, שכונה המוהל, היה לקצוץ את התרמילים לאורך הנכון ולחרוט את הכרכוב. בכל שנות העבודה של המפעל תאונה אחת קורית קטן, אדם אחד נפצע – אלי, שיום אחד מאבד אצבע ביד.

כל עבודת מתכת מייצרת שבבי מתכת רבים, ולכן רצפת המפעל מרוצת, שכן לקחו בחשבון שסוליות הנעליים של העובדים ישחקו באם תהיה הרצפה גם היא בטון מחוספס. בגלל שסיפור הכיסוי שלהם היה שעבדו כאיכרים לא יכלו להרשות לעצמם לעלות עם שבבי המתכת על הבגדים והשיער, לכן עוזרים אחד לשני להתנקות לפני העלייה חזרה לגבעה.

מאחורי המדרגות אפשר לראות חדר בו הותקנה מנורת קוורץ אולטרה סגולה לשיזוף ואחריה מטווה ירי ששימש כמחלקת בקרת האיכות של המפעל – לא לומדים מזה הרבה, אלא את מהירות הקליע, שמהנדסי התע"ש יודעים על פיה להגיד הרבה על איכותו, אולם אין להם ברירה שכן אורכו אך ורק 4 מ'.

לעובדים היה כאן כל מה שהיו צריכים במשך היום, יש כאן שירותים, מקלחת קטנה, כוור, מכונת רחיצה לשאריות הגריז והשמנים שמשמשים לתהליך המתיחה של המתכת, משרד המנהל, מסגרייה- בה עבד המסגר עמוס שפי, בחור מרמת גן שלמד מסגרות ומכונאות וחבר שלו התגייס להגנה, הוא שלח מכתבים רבים בבקשה להתגייס, עד שגויס ועבד כאן במשך 3 שנים.

הפינה המסוכנת ביותר במפעל היא הפינה בה מרכיבים את הקליע הסופי מחלקיו השונים. 6 נשים מקבלות הדרכה לבצע את העבודה – האחת צריכה לנעוץ בתחתית התרמיל, בחור האש, את הפיקה העשויה כספית רועמת (מרכיב מאוד רגיש ורעיל), השנייה צריכה למלא את התרמיל בכמות מדויקת של אבק שריפה במשקל קבוע מראש, והשלישית לנעוץ ביחד את שני חלקי הקליע במלחץ, הקלע והתרמיל. לשלישית העבודה המסוכנת ביותר, שכן הפעלת כוח גדול מהנחוץ עלול לגרום לכדור להתפוצץ בין ידיה, ולמפעל כולו להתפוצץ – שכן כל מלאי אבק השריפה ממוקם בסמוך. מלאי אבק השריפה מקורו בגניבת תחמושת בריטית – חשיבות הקולוניה הבריטית באזור בעיקר בתחום הלוגיסטיקה. אמנם זה לא המקום האידיאלי למלאי אבק השריפה, אולם חשוב לזכור שאין פינות בטוחות במפעל (ברחביו מטווה ירי, כבשן התכה למטילי עופרת, באזור המתיחה של הפלז יש מקור חום נוסף).

בלילות מגיעים לכאן אנשי ההגנה על מנת להבריח תוצרת מוגמרת, לפנות פסולת ולחדש אספקה של חומרי גלם. פועלי המפעל לא מכירים את האנשים שבאים בלילה ולא יודעים מראש מתי יגיעו, לכן כונו הגמדים. הגמדים באים עם מכלי חלב רתומים למשאית. מכלי החלב הקטנים הם עם תחתית כפולה, מכלית החלב הגדולה היא עם דופן כפולה (מכל מאוד גדול פנימי מכיל את כל מה הרוצים להבריח ומעטפת חיזונית מלאה בחלב) – אין ספור פעמים היא נעצרת לביקורת דרכים בריטית ורק חלב יוצא בביקורת.

לצורך העניין הזה היה עוד פיר אופקי שלוקח אל מעבר למכבסה, יש בו מסילה קטנה ורץ עליה קרון הלוך ושוב – כך מבריחים החוצה כל מה שכבד וקשה להעלות בסולם. עד פרוץ מלחמת העצמאות יצרו במפעל 2 מיליון כדורים, ובמהלך המלחמה חישובים חדשים מלמדים שייצרו עוד 2 מיליון.

מחסן התחמושת – את המפעל לוקח זמן לא הגיוני בכלל לבנות - 21 יום. ארגון ההגנה מצליח לגייס יותר מ-100 פועלים הרוצים שישנים על הגבעה ועובדים יותר מ-17 שעות ביום. 21 יום לא מספיקים גם לא לבטון להתייבש לכן במשך שבועיים נוספים מבעירים למטה 4 תנורי עץ גדולים שייבשו את הבטון. אי אפשר להסתיר כזה פרויקט בנייה מעיניהם של החיילים הבריטים מחוץ לגדר. לכן כשהבריטים מגיעים לכאן הם טוענים שהם חופרים מחסן לתפוזים בקיץ. כדי להאמין לזה צריך לזכור 3 עובדות פשוטות – לא עניין את הבריטים בכלל מה היהודים עושים עם התפוזים שלהם.

אחרי 21 יום לא נותר זכר כלשהו מעל האדמה לכך שיש במקום מתקן תת קרקעי כלשהו עם נקודת גישה או דלת הגיונית.

הצבא הבריטי לא שונה משום צבא מודרני, ולכן החיילים מוצבים לזמן מוגבל בכל מקום. קודם כל בונים את המפעל, אחר כך מחפשים את הצופים א' ומתחילים לנסות להפעיל את המפעל. בזמן הזה עוברים כמעט 8 חודשים ורוב הסגל בבסיס מתחלף.

אחרי שהמקום מסיים את תפקידו הוא עובר לחיל המדע של צה"ל, חיל שלא קיים יותר, ולמכון ויצמן. הוועדה האטומית הישראלית הראשונה מתכנסת בבונקר הזה. לאחר שהם יוצאים מכאן המקום ננעל לחלוטין.

אנשי הצופים א', ורובם אחר כך הקימו את מעגן מיכאל, יודעים טוב מאוד שמה שעשו היה חיוני ונחוץ ביותר. הם היו המקור היחיד לקליעים של 9 מ"מ לחיילי צה"ל בתקופת מלחמת העצמאות, לא היה עוד מקור אחר (עד אוקטובר 1947, כשמתחילים המשלוחים הראשונים של הסיוע הציכי, אז מתחילים לנשום לרווחה מכאן).

כל הגברים שעובדים במפעל נשלחים להילחם במלחמת העצמאות ורק נשים נשארות לעבוד במקום. בשלב מסוים מקבלות תגבור של 8 לוחמי פלמ"ח מחפציבה שבאים לסייע. כאשר שואלים את עובדי המפעל, שרובם חיים היום (כולל יהודית איילון שמגיעה לכאן הרבה ולעיתים מגיעה להדריך בעצמה במקום, גם בגיל 94 מטפסת את המדרגות), מה הדבר הציוני והחשוב ביותר שעשו בחייהם יש להם תשובה מאוד ברורה ובכלל לא קשורה לעבודה פה, אלא למתן תשובה חיובית להצעה שהציבו בפניהם – ב-1945 אנשי ההגנה פנו לצופים א' והציעו להם הצעה מסוכנת וחשובה מאוד, זה הפסיק להם להגיד כן. כך ברגע שאמרו כן עזרו את חייהם למשך 3 שנים בהם עבדו במפעל שיכול להתפוצץ בכל רגע נתון, שאם הבריטים מגלים אותו כולם מוצאים להורג, וכל זה בהתנדבות, שכן במשך כל 3 השנים האלה לא קיבלו משכורת בעבור עבודתם. למקום יש קשר רציני והדוק מאוד עם העובדה שישראל יכלה להפוך למדינה עצמאית ב-1948 ולא הרבה אחר כך. יהודית איילון אינה אשתו של פסח איילון. באותה תקופה מי שרצה, בעיקר בשורות ההגנה, לקבל תפקיד נחשב עיברת את שמו. אנשים, במיוחד שהכירו את פסח איילון, ושמו התחיל בא' שינוי את שמו לאיילון. יהודית, ששמה היה אדלר שינתה לאיילון. איילון המנהל היה אברמוביץ לפני.

נסיעה לפרדס מינקוב

סבה, סבתה ואחותה של הסבתא של נטע מייזלס היו בגרעין הצופים א', ומביאה קטע שלא נמצא גם בארכיון מכון איילון.

חיים הולצמן, היה חברו של צבי שנצר. חיים התגייס לצה"ל בתחילת פברואר 1966 והתנדב לשרת בחיל האוויר, "מבחינה לאומית" כפי שנהג לומר. את קורס הטיס סיים בציונים גבוהים והיה לטייס מן המניין בחיל האוויר לישראל. הוא השתתף בהרבה פעולות מבצעיות של החיל ובשנת 1968 הצטרף לשירות צבא הקבע. ביום י"א בסיון תשכ"ט (28.5.1969) כאשר היה בטיסה מעל רחובות, אירעה תקלה במנוע מטוסו. חיים יכול היה לנטוש את המטוס ולהינצל, אולם חישוב מהיר הראה לו כי אם ייטוש, המטוס עלול להתרסק בתוך "מכון ויצמן" וסביבתו ולגרום אסונות כבדים בנפש וברכוש. וכך, כשהוא מנמיך והולך, הצליח חיים לכוון את המטוס לעבר שטח ריק מאדם, אלא שאז כבר מאוחר היה להפעיל את כיסא המפלט, וסגן חיים נפל בגבורה כטייס בעת מילוי תפקידו. הוא הובא למנוחת עולמים בבית הקברות הצבאי בקרית שאול. (מתוך אתר יזכור – אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל)

אתר הפרדסנות ע"ש מינקוב

פרק נוסף בהיכרות עם מושבות יהודה דרך הסיפור של רחובות בכלל. כשרחובות הוקמה ב-1890, תר"נ-תרנ"א נחלת הפרדס הייתה בריחוק מסוים ממרכז רחובות. נרכשו כאן 100 דונם על ידי משפחת מינקוב שהחליטה לרתום את עסקיה וגורלה בנושא הפרדסנות של ארץ ישראל.

ענף הייצור העיקרי של מדינת ישראל הוא ההדרים בכלל ותפוזים בפרט. רחובות בהחלט זכתה בתדמית של מושבת הדרים הראשונה, או לפחות בין הראשונות. ענף ההדרים לא היה מובן מאליו בארץ ישראל. אם סוקרים היום את העלייה הראשונה בעיקר, ואחר כך ברצף העליות השנייה והשלישית, למדים שהעיסוק העיקרי של העלייה הראשונה היה ענף הגפן, היקבים. ואילו הענף העיקרי של העליות השנייה והשלישית היו הפאלחה, אם כל העבודות החקלאיות או גולת הכותרת של החקלאות השיתופית של אותן עליות. עוד לא דובר על פרדסים בכלל.

רחובות היא מושבת של העלייה הראשונה ויודעים שהענף הוביל בארץ ישראל והיה עמוד התווך, עמוד השדרה של הכלכלה הארץ ישראלית ומדינת ישראל עוד הרבה שנים עד הרגע שהגיע לבשלות וייצור ברמה של ייצוא לחו"ל.

רחובות קמה ב-1890, בשלב השני של העלייה הראשונה, ולא הייתה בין 7 או 8 המופלאות (אם מחברים את נס ציונה). ב-1890 ישנו גל נוסף של יהודים עולים בעיקר מאזור רוסיה, מרכז-מזרח אירופה (גליציה פולין והאזורים האלה), לאחר מצוקתם ברוסיה בעיקר, שנבעה כתוצאה ממה שנקרא 'גירוש מוסקבה' – הכלת תחומי יישוב ומושב הרבה יותר חמורים ממה שהיה. יהודים שרואים את עצמם כנדחפים ומגורשים מגיעים,

במספרים קטנים, גם לארץ ישראל. גרעינים כאלה מקימים את חדרה – ארבע קבוצות (מריגה, קרקוב, וילנה וקבוצה פרטית נוספת).

סיפורה של רחובות הוא מאותה שנה, על ידי קבוצה קצת שונה ואחרת. לכן לרחובות מעבר לכך שכונתה מושבת ההדרים הראשונה, קראו לה גם המושבה העצמאית הראשונה, שכן קמה על ידי אגודת בני משה. אגודת בני משה קמה בז' באדר באותה שנה (יום מותו של משה ויום מותו של אנשים שמקום קבורתם אינו ידוע) על ידי אנשים משכילים בעלי הון, לא עשירים מאוד שהיה להם חשוב להתחבר לדמותו של משה, הנביא הראשון, מתוך המגמה לשמור על מנהיגות ויוזמה מבלי לקבל סיוע מכל גורם פילנתרופי כלשהו (שהעיקרי בהם בשנים ההם היה הברון רוטשילד). זו הייתה הצהרת כוונות ברורה, מתוך אותה מגמה של לתת לקבוצה נופך של רוחניות וערכיות שנשענת בעיקר על הרעיון של עצמאות ואי תלות באף כגורם אחר. אותה קבוצה, שהייתה גם ציונית, גם פעלה במטרה ומגמה להעלות לארץ ולהגשים התיישבות בארץ ישראל על קרקע שנרכשה מכספם. לצורך זה הקימו מסגרת בתוך הקבוצה המורחבת שמטרתה לעסוק ברכישת קרקע והתיישבות בארץ ישראל – לה קראו 'מנוחה ונחלה', היא הייתה המסגרת הביצועית שהייתה אמורה להגשים את עלייתם על הקרקע.

שנה-שנתיים לפני כן בארץ ישראל - אהרון אייזנברג, מבין אנשי המניין הראשונה בוואדי חנין (נס ציונה), איש העלייה הראשונה, יוזם קשר עם כמה אנשים וביניהם הם מספחים אליהם את יהושע חנקין, כאשר מטרתם לקנות חלקת אדמה של 10 אלף דונם באזור חרבת דוראן, אדמות שהשתייכו לפיאודל ערבי נוצרי תושב יפו.

בדין ודברים עם אדון רוק שזורק סכום ואייזנברג, יהושע חנקין ושותפיהם מבינים שהסכום אינו עומד ברשותם. יחד עם זאת, אהרון אייזנברג שומע ומבין שהאדמה מוצעת למכירה ואם הם לא יקנו אותה יש סיכוי סביר שהטמפלרים ירכשו אותה וזו לא תהיה אדמה יהודית (חוות אלנבי ליד נצר סירני הייתה תחילתה של רכישת אדמות על ידי הטמפלרים), לכן זה עכשיו או לעולם לא. יהושע חנקין מסכים אבל מציף את בעיית הכסף, אייזנברג מציע שיתנו את מה שיש כמקדמה לאדון רוק, יחייבו אותו לחתום על החוזה, ישיגו את הכסף ובזמן הנכון ישלמו את מלוא הסכום. לפי פריסת התשלומים שרוק נותן להם, הם מתחייבים, חותמים חוזה ויוצאים לדרך.

כאן מתחיל תהליך של סיפור מתח, הימים עוברים, מועד התשלום הראשון מתקרב ואין כסף, מה שמעמיד בספק את כל העסקה, לפי ההסכם. רוצה האלוהים ושני האירועים חוברים – נציגי מנוחה ונחלה (לוי אפשטיין ברוידא ואחרים) מגיעים לארץ ישראל ושומעים על ההזדמנות החד פעמית באזור חרבת דוראן. כך הם פוגשים את אייזנברג, חנקין וחבריהם, בעלי הקרקע, שמציעים להם לקנות את אדמות דוראן. חלק מהתשלומים בוצעו והם משלמים את התשלום לפי פריסת התשלומים.

רוצה המזל ובדקה ה-90, לפני שמועד התשלום מגיע לפרקו, והעסקה מתבצעת. רוק מתחיל לקבל את כספו מעל הראש של אייזנברג וחנקין ישירות מאנשי מנוחה ונחלה שהאדמה הופכת להיות שלהם. **ההדרים** - כמו כל מושבות העלייה הראשונה, בטח מושבות יהודה, גם רחובות וחלק גדול מאיכרי רחובות, פונים לענף מאוד מקובל דאז ומתחילים לטעת הכרמים. אבל באותם שנים ענף חקלאי חדש הופך להזדמנות חקלאית עסקית בארץ ישראל – ענף השקדים. הנסיבות, אחת היסטורית חברתית ואחת היסטורית שמיימת, חוברות לכך שברחובות שני הענפים הללו לא כל כך מצליחים.

ענף היינות נפגע וכמעט מתחסל כאן בגלל הצהרת הכוונות של אנשי בני משה, מנוחה ונחלה, לשמור על עצמאות. העצמאות ואי התלות שלהם בברון רוטשילד גורמת לכך שזה מחרים את כרמי רחובות ולא קונה מהם את הענבים ליקבים שלו, וליקב הקרוב שלו, יקב ראשון לציון. בראותם שענף הכרמים והיין עומד לקרוס תולים את יתרון בעיקר בענף השקדים. אולם עץ השקד הוא עץ מאוד רגיש, ומאוד בעייתי מבחינה זו שהוא רגיש למספר טפילים, הידוע בהם הוא סוג של צרעה שפוגעת בשקד. לכן הם מחפשים ענפים אלטרנטיביים לכרם השקדים והענבים ויהבן נופל על ההדרים.

אחת השכונות הערביות הצמודות (יש שתיים כאלה – סתריה, היום מושב), וזרנוגה. מסתריה לא שבעו נחת, אבל ערביי עסקו זרנוגה בפרדסנות.

ראשית ענף ההדרים בארץ ישראל היה כל כולו נתון בידיים ערביות. את התפוז, שלימים יזכה את ישראל בכותרת 'ג'אפה' - התפוז הקליף והמתוק עם הקליפה הידידותית למשתמש, חיי מדף סבירים באורכם, קרי השמוטי, גילו אנשי אבו כביר הערבים ביום אחד כמין יציר טבע (הכלאה טבעית), מין שהכלא באופן ספונטני בטבע שכנראה כמה הכלאות מדורות הולידו אותו וגילו את תכונותיו. דרך זרנוגה גילו פרדסני רחובות את השמוטי ואת הפוטנציאל האדיר שיש במקום – מי תהום גבוהים, והיכולת לעסוק בענף, שכן ההדרים זקוקים למי תהום זכים גבוהים בכמויות גדולות.

הפרדסנות הערבית בשלב כלשהו נעצרה והפרדסנות העברית השיגה אותה בגלל מה שנקרא 'משבר העומק' - הפרדסנות הערבית התבססה על דליית מי בארות בשיטת האנטיליה. אנטיליה בגלל היותה קצת מגושמת איננה יכולה לדלות מים מעומקים של למעלה מ-25-20 מ', כי חבל האנטיליות מאוד כבד והסטנדים מעץ לא יכולים להחזיק אותו - פה 'משבר העומק'.

כמו שראינו בראשון לציון – הציוד המתוחכם, מקדחים, משאבות עם מסננים (שישאבו מים בלי חול) פרי פיתוחם של כמה מהנדסים ארצישראלים (כמו מנחם שטיין, האחים לבית וילבושביץ' – האחים של מניה שוחט), ספיגת השפעה שהושפעו מהנדסי ארץ ישראל מהטמפלרים – כל זה העלה טכנולוגיות בפרדסנות הארצישראלית העברית של יכולה שאיבה מעומקים של 50 מ' ומעלה עם ציוד מתאים שאפשר להרחיב את שטחי הפרדסים. הערבים, לעומת זאת, הסתפקו בפרדסים במקום האנטיליה יכולה להעלות כמות מסוימת של מים ולשלח את המים בתעלות למרחקים של מאות מ' עד קילומטר. לכן שטחי הפרדסים שלהם היו מאוד מצומצמים.

כשהטכנולוגיות של קידוח, שאיבה, סינון, ומאוחר יותר טכניקות של הרכבה ודישון מודרניות (שלמדו פרדסני ארץ ישראל בקליפורניה) הובאו לא"י הפכו את הפרדסנות הארצישראלית לסיפור הצלחה. השטחים

הורחבו, הטכנולוגיות העלו את הפריזון (שיטת הגומות ושיטת העיבוד), התנובה עלתה והפרדסנות הארצישראלית השיגה את הפרדסנות הערבית.

מינקוב, עם 100 דונם של הפרדס הראשוני שלו, הוא דוגמא של פרדסן חלוץ שכזה בתקופה הזו, אם כי גם בתקופה הערבית היו כמה פרדסנים ידועים (פרידמן בשכונת בבלי של ת"א היום שאז היה כפר ערבי בשם סומיין רכש פרדס קטן, אפילו לסבו של השחקן ההוליוודי פיטר יוסטינוב היה פרדס שענה לשם פרדס יוסטינוב).

בליבו של הפרדס הוא בונה את החקורה, את החצר, כאשר בצלע האחת שלה היא נושקת לבאר שנחפרה כאן, וראה זה פלא גילו כאן מים בעומק של 32-30 מ'. את המים האלה דלו והכניסו לתוך בריכת מים גדולה, שלפי סיפורי המורשת ברחובות כל הילדים היו לומדים לשחות בה ונהנים בה ממקום מוצל, מדי פעם קוטפים תפוז, ומתחיל להתפתח הווי.

מינקוב היה איש העלייה הראשונה, מבין החלוצים של רחובות, אבל אשתו הייתה שוויצרית. הם נתקלים כאן בקשיים לא מעטים, הקושי הגדול היה שמיינקוב הולך לעולמו בגיל 34, 6-7 שנים לאחר שנטע את הפרדס וטרם ליהנות ממנו. אשתו לא מסוגלת להחזיק מעמד וחוזרת לארצה. הם מעבירים את הפרדס למשפחת טולקובסקי ומשפחת פיישר. גם משפחת טולקובסקי אחר כך פורשת ונשארת משפחת פיישר האחרונה והיחידה שממשיכה את העבודה בפרדס ומרימה אותו לגבהים חדשים, כאשר לתוכו מעבירים את המסילה הצרה על מנת לאסוף הארגזים לרכבת קטנה וצרה שנקראה טרזינה (שהייתה גם ביפו, חדרה, גבעתיים לתל אביב). בנוסף העבירו גם על גבי גמלים. יש תמונה מפורסמת שארגזי תפוזים עמוסים על גמלים לכיוון נמל יפו שהיה נמל הייצוא העיקרי של הדרי השרון והדרי רחובות עד שנות ה-30. במרד הערבי הגדול נמל יפו הערבי נסגר ליצואנים ויבואנים יהודים שפונים לשלטונות המנדט הבריטי ועל רקע זה מוקם נמל תל אביב כחלופה לנמל יפו.

סטודנט, במסגרת לימודיו לתואר שני באוני' חיפה עשה עבודה על הדרי ארץ ישראל והדרי השרון שהתזה להוכחה הייתה שענף ההדרים היה ענף הכלכלה האחרון שניזוק על ידי האיבה היהודית-ערבית, כי שיתוף הפעולה בנושא ההדרים, כולל הייצוא (להוציא את הפרק הקצר של המרד הערבי הגדול), זכה הענף לשיתוף פעולה יהודי-ערבי ההדוק ביותר. ערב מלחמת העצמאות עדיין יצאו משלוחי תפוזים משותפים של פעילות לשכת המסחר הערבית והיהודית ביחד, גם דרך נמל יפו ונמל תל אביב. כך שענף כלכלי טוב מניב ומכניס כסף מכובד לאדונו הוא פתח לשלום.

ענף ההדרים בארץ הרים יחד איתו תעשיות שונות ולפעמים משונות - תעשיית הפח, דבר ראשון (יפחתי במנות הקרב), מיצי הדרים, ריבות וכן הלאה, ענף העץ ממנו נבנו הארגזים שנסגרו בבנדולרות ממתכת. כך גם ענף הנייר שבאמצעותו עטפו את התפוזים בנפרד על ידי נייר פרגמנט.

הבריטים אהבו מאוד את ריבת התפוזים, והצבא הבריטי בארץ ישראל הופך ללקוח אדיר של המוצרים השונים. במושבות ההדרים התפתח גם ענף המלונאות, השכרת חדרים לחיילים וקצינים של הצבא הבריטי, שחלק מהתוצרת של הפרדסנים הלכה להם. הם אהבו מאוד להגיע לסופשבוע, אפטר, לשבת בפרדס מוצל וכן הלאה. כך שכל הכלכלה הישראלית מזנקת.

באשר לייצוא והשווקים בחו"ל - בין שתי מלחמות עולם ענף ההדרים רואה עדנה נוספת בגלל גילוי הבריאותיות - אז זה היה ויטמין C שהתגלה והתפתח כבשורה בריאותית בין שתי מלחמות העולם, מה שהזניק את ייצוא התפוזים. במקביל שיטות השינוע שוכללו - בהתחלה אוניות מאוררות (עוד לא מקוררות) שכן האוורור הוריד את הסיכוי לריקבון (כמו גם העטיפה נפרדת של התפוזים, שכן תפוז אחד בארגז עלול לפגוע בארגז כולו). הארגז עצמו היה מאוורר, הקרשים היו ברווחים, כך גם הם אוחסנו במשטחים על סיפון האנייה. אחר כך גם הומצא הקירור ואז בכלל העסק התפתח וזינק הלאה.

לא הכסף הלאומי ולא הכסף הציבורי היה זה שהושקע בענף הפרדסנות של ארץ ישראל כי אם כסף פרטי. ההון הפרטי הוא שבנה את ענף ההדרים. כל גוש תל מונד - הלורד מונד זה הלורד מלצ'יט, חבר אישי של משפחת ויצמן. הוא והלורד זיו ויחיאל ויצמן (אחיו של חיים ויצמן ואביו של עזר ויצמן), - שלושתם קנו את כל אדמות גוש תל מונד והקימו על זה פרדסנות פרטית כהשקעה, אחר כך הם העבירו את זה לקק"ל ולאחרים. והיו עוד דוגמאות רבות אחרות (האחים רויכמן מחדרה, אייזנברג מהמנין הראשון של וואדי חנין). זו הסיבה לשתי כותרות של רחובות - מושבת ההדרים הראשונה והמושבה העצמאית, זו ההצלחה של רחובות שהחלה די מראשיתה.

הדרכת רכזת ההדרכה של אתר הפרדסנות מינקוב - האתר היום ממותג בעיקר כאתר לילדים שבאים ללמוד מה זה פרדס ופרי הדר, אולם מאוד היו רוצים להביא גם קבוצות אחרות של תיירים ומבוגרים.

באתר יש סרטון קצר עם תצלומים היסטוריים. לילדים עושים פעילות של שעה וחצי עד שלוש שעות הכוללת הליכה בפרדס, קטיף, סחיטה, ביקור בבית האריזה, בבאר המים ובריכת האגירה. יש גם רכבת שחוצה את הפרדס מקצה לקצה - טרזינה מודרנית. למבוגרים הסיוור הוא יותר היסטורי, בדרך כלל כשעה, כולל את הסרט. גם מבוגרים שבאים בעונה יכולים לסחוט מיץ. כדאי לדעת שרחל המשוררת עבדה בפרדס.

באר אנטייליה - קוטר הבאר 6 מ', עומקה 32 מ'. הבאר חוברת למנוע דיזל, אחר כך חשמל - ראשיתה של פרדסנות משוכללת, משודרגת עם טכנולוגיות חדשות. זה הזינוק הענק שעשתה פרדסנות רחובות בכלל וארץ ישראל בכלל.

השר שמעון רוקח, ממייסדי נווה צדק, היה זה שהקים את חברת 'הפרדס', בצלאל יפה ועוד כמה שותפים הקימו בבית הבטון הראשון בירקון את ראשית הפרדסנות הפתח-תקוואית שעלתה לכותרות מהר מאוד (כבר קצת לפני זה - שטמפפר ואחרים) והיא הייתה עוד נדבך בזינוק האדיר. את מנתם שטיין, המהנדס, רואים כשם רחוב בשכונת נווה צדק ששיתוף הפעולה שלו עם משפחת רוקח הביא את שמו גם לשם. זוהי מסכת שלמה של יזמי הון פרטי והחיבור לפרדסנות הארצישראלית.

בתיאום מראש אפשר להפעיל את המנוע שמפעיל את המשאבה - זה עושה הרבה עשן ורעש אבל מרשים את המבקרים. המשאבה דוחפת את המים למעלה ולא יונקת אותם, אי אפשר לשאוב בתיאוריה יותר מ-10 מ'.

נסיעה למזכרת בתיה

כביש עוקף רחובות – פעם היה הכרח לחצות את רחוב הרצל ברחובות כדי לעבור מאזור פארק המדע לכיוון צומת ביל"ו, אולם הכביש תמיד עמוס ומלא רמזורים. הכביש הזה בדרך כלל פתוח ונוח. לאורכו שכונות חדשות, בהמשך שיכון הקבע של רחובות ובית הקברות. רחובות גדלה ומתרחבת, גם האדמות משמאל שייכות לה. מצד שמאל כבר רואים את רמלה, שנמצאת במרחק של כ-2 ק"מ.

מימין, לאורך הכביש העוקף מוצבת שדרת פסלים יפה שנעשתה על ידי אמנים שהוזמנו לבצע את העבודות ולהשאיר אותן בשטח (דבר דומה יש במעלות, ברכס של מכתש רמון ומצפה רמון, באילת וכן הלאה). בסוף הכביש העוקף צומת T, פנייה שמאלה מובילה לכיוון קיבוץ סתריה (שהוזכרה בפרדס) ורמלה, פנייה ימינה מובילה לכיוון קיבוץ נען, כניסה נוספת לרחובות (המתחברת לרחוב הרצל) וצומת ביל"ו. מצומת ביל"ו שמאלה אפשר לנסוע לכיוון מזכרת בתיה. אנחנו נסענו דרך הכביש העוקף את נען, דרך גני הדר ויצ"ץ. לגני הדר כניסה נוספת סמוך לקריית עקרון ומזכרת בתיה.

יצ"ץ – מופיע מושב יצ"ץ הוא מושב במועצה אזורית גזר, מחוז מרכז, שנוסד ב-1950 על ידי עולים מטריפולי ומשתייך לתנועת המושבים. נמצא כ-7 ק"מ מדרום לרמלה, שטחו כ-2,000 דונם, גובהו הממוצע 69 מ'. על פי הלמ"ס, נכון לסוף דצמבר 2011 האוכלוסייה מונה 744 תושבים. מקור השם בפסוק "הבאים ירש יעקב, יצ"ץ ופרח ישראל" (ישעיהו, כ"ז, ו'). משם גם נלקח שמו של המושב ירש הסמוך.

בנסיעה בכביש העוקף רואים את כביש 6, מעליו באופק רואים את הרי ירושלים ומצפון לירושלים. בנוסף רואים תל צחית – תל גזר (תל אבן שושנה), וגבעה בנויה – כרמי יוסף.

מזכרת בתיה בה אפשרת לראות את בית הכנסת והמבנים הראשונים המשותפים ששימשו לכולם יחד. המבנים המשותפים היו מבני אורך שבין משפחה למשפחה שמו שמיכה או מחיצת דיקט כדי לשמור על מעט פרטיות. כיוון שנראו כמו קסרקטינים והמילה ברוסית, בלועזית, היא קזרמה, כך קראו וקוראים למבנים עד היום – בתי הקזרמות. גם במקומות אחרים קראו לזה כך, להבדיל אלף אלפי הבדלות.

באחד המבנים הללו נמצא גם המוזיאון של מזכרת בתיה שמספר את סיפורן של 11 המשפחות ראשונות מהעיר בלרוס והעיר פבלובה שהתאחדו ביחד, ובתיווכו של הרב שמואל מוהליבר, שקבור בבית הקברות במזכרת בתיה (עצמותיו הועברו לשם מאוחר יותר, שכן הוא אביה, מולידה, של מזכרת בתיה) הגיעו נציגי הקבוצה אל הברון רוטשילד, והשאר היסטוריה.

זוהי מושבה נתמכת על ידי הברון מא' והת' – אולי האנטיתזה לרחובות ולגדרה מתוך הגישה של קבוצת הביולוגים ששאפה לשמור על עצמאותה ככל שניתן. מזכרת בתיה נקראה בראשיתה עקרון, אך שהלכה לעולמה אמו של הברון רוטשילד קראו למושבה על שם אמו – מזכרת בתיה, לזכרה של בתיה אמו של הברון לאות הוכרה וכבוד על תמיכתו בהם מראשית הדרך.

עוד דבר מאפיין לקבוצה ממזכרת בתיה – היא מוגדרת כקבוצת המתיישבים היחידה ממתיישבי העלייה הראשונה, בטח בשלבים הראשונים שאנשיה ידעו משהו על חקלאות. אף אחד מאנשי זיכרון יעקב, ראשון לציון, גדרה ואחרים, ידעו מה זה חקלאות, ובכל זאת באו בהצהרת כוונות להתקיים מעמל כפיהם בחקלאות. זוהי איזושהי סתירה די ברורה, ברור מדוע הם נתקלו בקשיים מראשית דרכם. אנשי מזכרת בתיה שונים היו – בעיירה שלהם גידלו חיטה, ידעו מה זה אדמה חקלאית טובה, וכאשר נציגיהם הגיעו לארץ ישראל כדי לחפש פיסת אדמה, הם ידעו מה הם רוצים, בניגוד לכל קבוצה אחרת.

אחת מההצעות הראשונות שקיבלו היו האדמות של הרטוב – אותן אדמות שבסוף הקבוצה הבולגרית התמימה ב-1895 הסכימה להן ואכלה קש לא מעט, בין היתר בגלל אופי האדמה ודברים אחרים נוספים. אנשי פבלובה, אנשי מזכרת בתיה, שהבינו מהי אדמה חקלאית טובה מיד פסלו אותה וביקשו הצעות אחרות, עד שהגיעו למזכרת בתיה וראו שמדובר באדמה כהה וטובה שמתאימה לצרכיהם, וההתיישבות הזו יצאה לדרך.

מאוחר יותר, בשנות ה-20 (26-27) הברון רוטשילד מממן גם את הקמת בתי הכנסת, אחד מבתי הכנסת היפים ביותר של מושבות העלייה הראשונה (אם לא בכלל) הוא זה. הוא מופיע על כריכתו של הספר 'סיפורי מושבות' שהוא חלק מסדרת ספרים בעריכתו של זאב ענר (שהנחה את תוכנית הרדיו "מחפשים את המטמון" לזיהוי מקומות על פי רמזים, בדרך כלל אתרים שהיו מוסתרים באתרי התיישבות, שכן הוא מומחה להתיישבות) – הספרים הנוספים בסדרה – 'סיפורי משפחות', 'סיפורי קיבוצים', 'סיפורי ערים', 'סיפורי בתים' (על כריכתו מופיע בית הכנסת של מקווה ישראל).

ספר נוסף של דר' רן אהרונסון, מומחה להתיישבות העלייה הראשונה ממשפחתו של אהרון אהרונסון (זיכרון יעקב) – "לכו ונלכה: סיורים במושבות הראשונות" בהוצאת יד יצחק בן צבי – אחת ההוצאות היותר מקצועיות, מקיפות ורלוונטיות למורי דרך.

מזכרת בתיה

מזכרת בתיה היא בין שבע המושבות הראשונות - מצפון לדרום (הכרונולוגיה די קרובה) – ראש פינה, יסוד המעלה, זיכרון יעקב, רשון לציון, מזכרת בתיה וגדרה. אם רוצים 8 – נס ציונה. חדרה רחובות זה מעגל שני מושבות יק"א – יבניאל, מנחמיה, כפר תבור וכן הלאה – אלה מעגל שלישי (3-1901).

בית הכנסת – יפה ושמור, צמוד לכיכר זרחי מלר, ממייסדי המושבה.

קזרמת לוי – ע"ש אחת המשפחות. חלק מבני הקזרמה שופצו והרימו עליהם עוד קומות. אבל שניים מהם שומרים על צביון מסוים – הושארו בקומתם וצורתם המקורי. הכניסה של הדלת ממול הייתה עד לא מזמן חלק מהביקור במוזיאון שנמצא בסמוך. אחרי הביקור בתוך חדרי התצוגה במוזיאון ותא הטלפון המנדטורי, שובך היונים וכן הלאה, היו מגיעים גם הנה וניתן היה לראות את המבנה במקורו – אולם גדול שחולק במחיצות וכל משפחה קיבלה חלק קטן.

הרחוב הראשי – כאמור, הרבה מהמושבות היו מושבות של רחובות אחד שנקרא במקרה או שלא במקרה רחוב רוטשילד \ המייסדים \ הנדיב \ הראשונים וכן הלאה. במקרה של מזכרת בתיה נקרא שדרות רוטשילד, הנחצה על ידי רחוב המייסדים.

פעמון המושבה – דומה לזה שראינו בראשון לציון, אך קצת שונה בגודלו.
המוזיאון – כניסה בתיאום מראש, בתשלום עם קבוצות, הדרכה מקומית (אפשר לסדר איתם שמורה הדרך ידריך). חדרי תצוגה של רהיטים, הסיפור של 11 המשפחות הראשונות, הקשר לרב מוהליבר לברון, ציור גדול של אילנות היוחסין של המשפחות המייסדות (עבודת מחקר יפייפה שמגיעה לעוד ועוד שמות אבות).
רעפי מרסי, הרעפים המקוריים שהובאו מצרפת ועיטרו את גגות כל בתי העלייה הראשונה ורצפות הפרקט, רצפות עץ.

בלא מעט מהן מהמושבות של העלייה הראשונה ניתן לראות (בת שלמה, זיכרון יעקב, מזכרת בתיה, גדרה) את השיטה של הבנייה המקורית, כאשר בחזית הרחוב היה מבנה המגורים של המשפחה ובעורף הייתה החקורה, החצר, מוקפת חומה, בדרך כלל סגורה עם שער צר מאוד שאפשר לשנע. אם היה שער אחד, ובדרך כלל השתדלו שיהיה שער אחד – הוא היה מאוד צר כדי שאם יכנסו גנבים לא יוכלו להוציא דברים גדולים, שכן החצרות שימשו בין היתר לבהמות עבודה, בהמות המשק, תרנגולות, זרעים, דשנים, מחרשות וכן הלאה. זאת למרות ששנים רבות לא נהגו לעול את הבתים, בעיקר משום שלא היה מה לקחת.
אנחנו על גבול המוזיאון והשירותים נמצאים מחוץ לו בסמוך. על השלט כתוב 'עקרוניות' ו'עקרוניים' – נשים וגברים, שכן זה היה שמה של המושבה בראשיתה. בהרבה מוזיאונים משתמשים בחלק מהתוכן לשלטים כאלה ואחרים.

השם המקורי הוא עקרון, הערבים הסבו אותו לעקיר ואחר כך פעם נוספת קראו לו עקרון עד שהחליטו לקרוא לו מזכרת בתיה. השמות העבריים הם מקוריים. במקום מושבה של קריית עקרון היום ישב הכפר הערבי עקיר שנקרא כך משום שהיה לפניו היישוב עקרון שמוזכר במקורות. אמנם המקור הוא טעות, שכן טעו בזיהוי, אבל זו הכוונה. בחפירה במרכז עקרון גילו כפר מהתקופה הממלוכית, לפניו היו יישובים נוספים. (דוגמא מירושלים הוא וואדי ג'וז – במפות האנגליות הוא מופיע כעמק יהושפט, הערבים תרגמו את זה כג'וז, ב-67 הגיעו הישראלים ומתרגמים לרחוב אגוז, למרות שהמקור הוא עמק יהושפט – המקום שברבות הימים ישפוט אלוהים את האדם ביום הדין).

בית רוטשילד – בכל המושבות בהן תמך הברון, בטח זו שבנה אותה מלכתחילה, הוא בנה את המרכז מנהלי – לוגיסטי שלו שנקרא בית פקידות \ בית חווה \ בית רוטשילד (יש בראשון לציון דבר דומה, אולם את זה שחזרו). ניתן לראות מבנה החקורה, חלק מגדרותיה מקוריות, חלק כבר לא. זהו בניין לוגיסטי מנהלתי קלאסי. בראשון לציון (לא רחוק מפינת הפלאפל) נמצאות אורות הברון שעומדות לעבור שיפוץ גדול (היום יושבות שם חברות חקלאיות). בראשון אפשר לראות דבר שפה לא רואים – בקומה השנייה בה ישבו הפקידים יש פתח מאוד קטן סגור בדלת ברזל ששימש כפתח להכנסת הפחמים מבחוץ, להסקת התנור (אותו הדליקו מבפנים) אליו הגיעו בסולם. פה יותר חם כנראה. ©

שני חלקי המבנה בקצוות הם דו קומתיים, שם ישבו גם הפקידים האחראיים על המלאי. המבנה המרכזי הוא מעין גודל של קומה וחצי – קומת קרקע בגובה שני שליש ועוד שליש מעין עלייה, בו השתמשו כמזווה \ מחסן לכל הציוד, משם העלו והורידו בעגלות. מהקורה למעלה הורידו שרשרת עם וו וגלגלת (סנג'יר) העלו והורידו שקים. הכל היה על חשבון הברון. גם כאן אפשר לראות את רעפי מרסי.

היום המבנה משמש כגלריה לאומנות שיש בה תערוכה אחת קבועה, אבל בעיקר תערוכות מתחלפות.
באר אנטליה – פועלת. אפשר להגיע למקום עם מדרוך מהמוזיאון שפותח את הנעילה, מסובבים ומפעילים את הבאר- הגלגל האנכי מזיז את הציר שמזיז גלגל קטן ומזיז את הארגזים שנשפכים את התעלה, הקורה החלולה, והמים זורמים דרכה וממלאים את בריכת האגירה. היום במים הם מוזרמים, אבל במקור מדובר במי תהום.

בית הקברות – מעט מרוחק (לא ביקרנו בו) בו נמצא קברו של הרב מוהליבר - מבנה עם לבני בריק וגג לבן עגול – מבנה מעטפה שבתוכו נמצא הקבר, עם לוח אזכור חשיבותו ושל הרבנים דומיו בבשורה הגדולה של הציונות והתמיכה בהתיישבות העובדת, דבר שלא היה ברור מאליו).
הרב מוהליבר, מהרבנים שנמנים על מבשרי הציונות שבשורתם הייתה בחיבור הרעיון הציוני לדת. עד היום זרמים מאוד קיצוניים ביהדות טוענים שלפני ביאת משיח אין לעלות לארץ ישראל ולגאול אותה. אותם רבנים, בהן הרב מוהליבר, הרב אלקלעי, הרב קלישר, הרב קוק, אמרו להיפך – בעלייה והתיישבות בארץ ישראל נחיש פעמי משיח. החיבור לציונות של היהדות הדתית, מה שעשה אחר כך הרב קוק ב-1913 בסיוור הרבנים (איתו לוקח גם את הרב זוננפלד הקיצוני ומאלץ אותו לתת את ברכתו למתיישבים) זה מעשה שלא יאמן.

על קיר במזכרת בתיה מצוטט הרב מוהליבר – "עלינו לעבוד שכם אחד בלי פרוך, באהבה גמורה ובאחדות שלמה" – הבשורה של איחוי שסעים שהיום החברה הישראלית מאופיינת בה בצורות שונות, היא בשורת הרבנים.

כיכר המשוריינ – אחד המאבקים וחלק גדול מתקופת מלחמת העצמאות, בעיקר בשלב הראשון, היה על ניתוק יישובים מרוחקים ומבודדים, וירושלים בהיותה העיר היהודית שאוכלסה על ידי 120-100 אלף יהודים מתוך 600-650 אלף היהודים שהיו בכלל בארץ ישראל, הייתה גולת הכותרת של המאבק בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, שאחד האפיונים העיקריים שלו היה המלחמה על הדרכים ויישובים מנותקים - פריצת המצור של הדרך לירושלים.

הכביש בסמוך, ועל רקע זה יש להבין את משמר השבעה, קומנדקר השבעה בפיקודו של אליק שמיר, שניסו לאבטח את הכביש לירושלים, שכן בין מקווה ישראל או שכונת התקווה משם יצאו הרבה שיירות לירושלים, לא הייתה עוד נקודה בשליטה יהודית בקטע המערבי של הדרך. שכן מיד אחרי שכונת התקווה, מקווה ישראל, מגיעים ליזור, בית דגין, צירפה (צריפין, כפר ערבי גדול) ואז מגיעים לרמלה וללוד – כל הדרך בשליטה ערבית. כבר בינואר 48 נהרגים אליק וחבריו, לכן עוקפים דרך מושבות יהודה, בציר שבו נסענו היום - ממקווה ישראל ממשיכים לראשון לציון, לנס ציונה, לרחובות, לצומת ביל"ו, למזכרת בתיה, לחולדה ומשם הדרך לירושלים פחות או יותר מסתדרת – דרך שכולה בשליטה יהודית. זהו החיבור לאתר הזה.

שמים כאן עד דרך סולינג (שיטת סלילה), הדרך המאוד אופיינית לתקופת המנדט הבריטי (קטע מדרך מקורי), משוריין מקורי ודבריו של משורר האומה שדרך – נתן אלתרמן – 'כי לא נשוב אחור, ודרך אין אחרת, אין עם אשר יסוג מחפירות חיו'. - לכבודם של חללי השיירות.

נסיעה לגדרה

מעל אנדרטת הצנחנים הכפר הערבי מרר שישב במקום עד 48 על גבעות הכורכר בהן מערות. שרידים של הכפר ניכרים במבנים מעטים ובישיחי הצברים הצפופים והרבים במקום. זה גן לאומי והכניסה אליו חופשית ופתוחה אפשר לעשות במקום טיולי אופניים וטיולים רגליים. למעלה תצפית מרהיבה על האזור. למעלה יש מכלים של חברת מקורות שמשמים כמאגרי מים לאזור. סביב מרר במלחמת העצמאות היו לא מעט קרבות של חטיבת גבעתי שהייתה אחראית על האזור. משמאל, סמוך לכניסה למושב קידרון, הגבעות הראשונות עליהם ישב היישוב הערבי קטרה – רואים את שיחי הצבר, קברים מוסלמים וכן הלאה. מימין לדרך, המשטרה המנדטורית של קטרה, עד היום יש את אריחי הקרמיקה שכתוב עליהם קטרה. בשנים האחרונות המקום נעזב והיה בו מתקן...

גדרה

גדרה הוקמה ב-1884 והיא מושבת הביליוניים היחידה. קבוצת הביליוניים היא קבוצה ייחודית בעלייה הראשונה. מתוך 30 אלף עולי העלייה הראשונה רק 5000 הלכו להתיישבות העובדת ואילו 25 אלף הלכו ליישוב הישן (ארבע ארצות הקודש – ירושלים, חברון, טבריה וצפת). בתוך ה-5000 הייתה קבוצה של כ-50 ביליוניים שהגיעה לארץ. חלק מהם הגיעו למקווה ישראל. קרל נטר מאוד רצה לקבל אותם, שכן היוו את הבשורה שאותה רצה לבשר דרך מקווה ישראל – הכשרה ויציאה לפיסות קרקע שתהפכנה ליישובים בארץ ישראל. אלא שספטמבר של אותה שנה, 1882, קרל נטר הלך לעולמו. ואילו המנהלים הבאים – הירש, הרצברג ושמעון היו מנהלים יותר אדמיניסטרטיביים, לא ברוחו של קרל נטר, לא כל כך שבעו נחת מביליוניים – קבוצה מאוד מגובשת, צעירה, דעתנית, עם רצונות משלה, לא דתיים במיוחד. **אנשי ביליו**, שהקימו את אגודתם בחרקוב ב-1882, כתבו בפרוטוקול, בתעודת הייסוד שעליהם בין היתר להיות לפחות 3 שנים רווקים ורווקות כדי לאפשר להפנות את כל מרצם לטובת הקבוצה זו ראשיתה של בשרות קבוצתיות, סוציאליזם (אמנם לא דיברו במונחים של סוציאליזם, אבל השיתופיות, הגיבוש לקבוצה, יש בו אלמנט שכזה).

ביליו לא היה שמם המקורי של האגודה בחרקוב, הם ביקשו לקחת ציטוט אחר מהמקורות וקראו לעצמם דאביו – "ראשי תיבות מספר שמות, י"ד טו": דָּבָר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיִסְעוּ." משום שישנה מידה לא מבוטלת של התנשאות בסיסמא כזו, שכן עומדים מנגד כמנהיגים ומטיפים בחרו בשם ביליו – בית יעקב לכו ונלכה – כולם הולכים יחד. הביליוניים הם אנטיטזה של כל אנשי העלייה הראשונה שהיו דתיים, עלו במשפחות עם ילדים, עם ספרי תורה, פאות וזקנים, והתיישבו כיישוב דתי לכל דבר ועניין.

כשהקבוצה הגיעה לארץ, מי שתמך בהם היה הרב פינס והוא הקים לחלק מהם, שכן הקבוצה הלכה והתפרקה, את אגודת המסגר והחרט-איגוד מקצועי בירושלים, וחלק מהביליוניים נשארו בירושלים, חלק התפזרו – חלק נשארו ביפו, חלק הגיע לראשון לציון (כמו משפחת פיירברג וגם משם גירשו אותם, אחר כך משפחת פיירברג הקימה בית בחדרה).

קבוצה של 10 אנשים - 9 גברים וגברת אחת (סירוטה), הקימו בסופו של דבר את גדרה ב-1884. לגדרה היה עוד ייחוד מעבר לעובדה שהוקמה על ידי הביליוניים שהיא חריג בנוף של העלייה הראשונה, היא הייתה המושבה היחידה בעלייה הראשונה ועוד זמן מה אחרי זה, שהשתייכה לנפה המנהלתית של האימפריה העות'מאנית שמרכזה היה בעיר עזה. המושל של עזה היה אחראי על האזור כולל הכפר הערבי קטרה (משמר את השם המקראי גדרה) - שכאן עשו את הצעד נכון וכשהקימו את המושבה קראו לה גדרה, כשם המקורי. לאותה קבוצה של עשרת הביליוניים מתחילה מסכת של תלאות - הרב משה פינס עוזר גם להם, וכך גם אדון מויאל, קונסול הכבוד האנגלי ביפו (בנווה צדק בעבודות אריחי הקרמיקה של דוד טרטקובר נתקלים בדמותו המצוירת במדים). האיש הזה שהיה מחובר לשלטונות, ידע הרבה דברים שאחרים לא ידעו, הגיע לכאן יום אחד כאשר הוא שומע תלונה של הביליוניים שלא נותנים להם להקים את היישוב, כל הזמן מטילים עליהם עוד ועוד מיסים, הרוכסיות (בערבית המילה רוכסה, ברבים רוכסיות – מילה ערבית רוסית. רישיונות לבניין בתים) הראשונות לא מגיעות אליהם ואפילו אוסרים עליהם לבנות מבני קבע. לא נתנו להם לבנות מבני קבע כי לא הייתה רוכסייה וכל ניסיון שלהם לבנות משהו מיד נראה על יושבי קטרה שהלשינו למושל מעזה ששלח את נציגו ומיד ביטל את כל הצעדים שעשו, עד אשר אדון מויאל התערב. אומרים שפעם אחת הוא לחש על אוזנו של המושל לחישה והוא שתק והתרחצה – מי יודע מה מויאל ידע עליו שהוא הסכים להירגע מהעניין.

בור המים – כאשר הביליוניים עומדים בפני אותה דילמה, שלא מסוגלים לבנות לעצמם בניין קבע, ולא ארעי, עד שהם מקווים תגענה הרוכסיות הראשונות לבניית הצריפים שלהם. אמנם בתיווכו של הרב ושל מויאל קישרו קצת את התהליך אבל הם בכל זאת ממתנינים. בינתיים הם מתחילים לחפור בור. הבור שופץ ושונה ולא נראה כהוא זה כפי הבור המקורי, אין תמונות, ציורים, תרשימים או כל דבר כזה. רק הערכות, דמיונות ושרידי סיפורים.

שהמלשנים מקטרה רואים את זה הם לא מלשינים, שכן לא מתרשמים מזה. הם חותרים ליהנות מהתקנה העות'מאנית שאסור להרוס מבנה כלשהו ברגע שמשלימים את בניית גגו. על כן מיהרו תמיד הערבים להלשין, על מנת שלא יספיקו להשלים את הגג.

ברגע שהם חופרים בור ולאף אחד לא אכפת ממנו, בן לילה מקימים לבור גג – כלומר שיש רק גג שתחתיו יש בור – את זה אי אפשר כבר להרוס. עשרת הביליוניים הראשונים מתחילים את בנייתה של גדרה מתוך הבור, מתוך האדמה. מכיוון שיש 9 גברים וגברת אחת, אומרים שהם מתחו חבל ועליו תלו שמיכה ששימשה כמחיצה ושם היה לה פרטיות (מאוחר יותר היה לה בן זוג, אז בטח ובטח היו זקוקים למחיצה). מאוחר יותר

בנו מפלס עליון לבור ובו הם ישנו, ובתחתון בהמות וכלי העבודה – עד אשר הגיעו הרוכסיות והם התחילו לבנות בתי קבע.

בבור הזה הכל התחיל – אנשי ביל"ו נאחזים בציפורניים, לכן מתודית נכון להתחיל כאן. רוב המדריכים מפחדים לחפש את המקום ולא מגיעים אליו. למקום מגיעים דרך הכניסה הראשית של רחוב ויצמן (אחת הרחובות הראשיים של המושבה גדרה), בכיכר הבנים פונים ימינה וימינה ועולים לרחוב המקביל, שכביש 40 נמצא למרגלותיו. מכאן אפשר להגיע לרחוב הראשי – רחוב הביל"ויים.

יקב הברנדי - ברחובות מינקוב ואחרים פתרו את בעיית הנתק המוחלט מהברון רוטשילד, בעיקר בהקשר שלא היה מוכן לרכוש מהם את הענבים, על ידי ההדרים. הביל"ויים גם חרטו על דגלם עצמאות ואי תלות בברון דברים כאלה מאוד הכעיסו את פקידות הברון ואותו, שנקטו צעדים דמויי חרב - לא קנו את הענבים שלהם ולא הובילו אותם ליקב בראשון לציון.

הביל"ויים מבינים שאין ביכולתם לייצר יין, שכן אין בידם את הידע. אולם לייצר יי"ש, קוניאק, יין שרף זה מאוד פשוט. על רקע זה נולד כבירת מחדל יקב הברנדי הראשון בארץ ישראל, כתוצאה מכך שלא יכלו לשלוח את הענבים לעשות מהם יין, והצליחו להתפרנס לא רע.

בית האיכר – משמש גם כבית המועצה השיתופית – ביישובים ומושבנים מהסוג הזה יש מקום של האגודה השיתופית. לאגודה השיתופית קוראים באר.

סיפור השם - בהמשך להתבודדות וההתרחקות של הביל"ויים מהברון וחרם הנגד שהוא עושה להם, הוא לא מממן שום דבר, אפילו את הענבים שלהם לא רצה לקחת. הם מגיעים אל נקודה קריטית שבה הם צריכים לחפור באר מים – אין מספיק מים לשם המשך בניית המושבה. העלויות הגבוהות ביותר הן העלויות של חפירת באר, וזה אינו עומד לרשותם.

הדברים מגיעים לאוזנו של הברון ובשלב הזה הוא מוכן ליישר את ההדורים ואם יואילו לקבל ממנו לקבל את הסכום לחפירת הבאר, הוא מוכן לתת אותו. הם מקפלים קצת את הכבוד, מצניעים קצת מהגישה העצמאית ומסכימים. הבאר נחפרת מכספי הברון ומאחר יותר מרימים את מגדל המים באותה שיטה של שליחת המים בכוח הגרביטציה לחלקות מכאן ואילך. אז בא היום שבו הם רוצים להודות לברון ומכריזים בפומבי שיקראו לבאר באר רוטשילד באר הנדיב. אז הוא נכנס להתעקשות ולא מעוניין שיזכירו את שמו במושבה. יום אחד נודע לו שהם מחליטים לקרוא לבאר 'באר', פשוט כך. מכאן שם האגודה השיתופית. בעיניהם – באר אדמונד רוטשילד – בא"ר.

בסמוך נמצא גם בית הספר הראשון של המושבה. בית היתר גם המורה יוסף ויתקין לימד כאן (הקול קורא). על מורה אחד, כנראה גורדון, סופר שהתלמידים לא כל כך אהבו אותו. משום שהיו מאוד מנומסים ולא יכלו לבוא בתלונות למורה, אבל הם המציאו פטנט וכל פעם שעבר לידם הם אמרו 'יקת"י' – כשניסו להבין במה מדובר סיפרו שהמציאו עליו קללה – קללות יחסלוך, קבר ייחלוך, תולעים יאכלוך. רחוב הביל"ויים - גדרה

בית מינץ - משפחת מינץ הלכה, התעשרה והתבססה היטב. בנתה לעצמה בשנות ה-20 של המאה ה-20 בית יפיפה עם פסאדה יפה ומקושטת, היום יושב בו המוזיאון של גדרה בו אפשר לקבל במסגרת ההדרכה פרק של מבוא שם וסרטון קצר. מוזיאון של תרבות חומרית (משפכים, מזרעות, מקטפות, פרימוסים, משהצים וכן הלאה). אם רוצים להמשיך את הסיוור בחוצות המושבה אפשר לפתוח את צריף סברדלוב, צריף הביל"ויים היחיד ואת בית הכנסת. כמו כן אפשר ללכת על הבור, על באר המים ובית הספר.

אחד מיורשיו של מינץ עשה חיל בארץ וירד לארה"ב, דר' מינץ, עשה שם כסף רב ותרם את ביתו לטובת המושבה, כמו גם משפחת שליט בראשון לציון. כך הופך בית מינץ למוזיאון המושבה, מוזיאון הראשונים, מוזיאון המתישבים של גדרה – כמובן סיפור הביל"ויים, סיפור התקדמותה של המושבה, היקב וכן הלאה.

צריף סברדלוב – תשעת הצריפים הראשונים, שכן זוג אחד התחתן, אחר כך נבנו עוד 7 – סך הכל היו 16 צריפים ואז כבר בנו בתי קבע, לאורך הרחוב הראשי. מהם נותר רק אחד ולכן הוא מיוחד. ברחוב הראשי חוזר על עצמו הדפוס – מושבה של רחוב אחד, חזית, מאחור חדרי השירותים וחצרות קטנות ובמרכז הרחוב הראשי פעמון המושבה. ב-1978 כבר נפתח כמוזיאון. בפנים חדר קטן לשינה, פינה אחת לסלון ופינה אחת למטבח, השירותים בחוץ – אלו היו הצריפים הסטנדרטיים שאותם הקימו בהתחלה כי לא היה משהו יותר מזה.

גם המשפחה והיורשים תרמו את הצריך כחלק מהמוזיאון, שעבר לאחרונה שיפוץ רציני כולל ריסוס מפני נגיפים (שכן חלק מלוחות העץ מקוריים ומחוררים על מנת שלא ימשיך להירקב). כשמסתכלים על הצריף אפשר לראות את ההבדלים בין העץ המקורי לעץ של השחזור. לאט-לאט הצריך כמעט לגמרי הוחלף בעץ חדש. מהצריך המקורי יש כמה לוחות בודדים. המועצה לשימור מבנים ואתרים ניכסה וחיבקה את האתר והפכו את המקום, אחרי תהליך של שימור, כאתר פתוח לקהל במסגרת ביקור המוזיאון בגדרה.

בית הכנסת – נבנה ב-1888 ועבר כמה שיפוצים מאוחר יותר (החידוש האחרון הוא מ-1912), בודד בתהילתו ברחוב הראשונים, על ראש גבעה.

הרב ? יוני - בית הכנסת היה מוזנח עשרות שנים, לפני כ-16 שנים נכנסה רוח חדשה וחיידשו את בית הכנסת – הריצוף, הפרקט על הקירות, חלק גדול מהמנורות, הבמה חודשה ופריטים נוספים רבים, תוך שמירה על רוח המקום. בית הכנסת אשכנזי ומתפללים בסגנון אשכנזי, למרות שרוב המתפללים מעדות המזרח. האוכלוסייה הוותיקה הלכה והידלדלה וכך גם הקשר של עם המסורת, אך נוספה אוכלוסייה חדשה שרובה מבני עדות המזרח.

בתקנון מראשית המושבה מדובר על המשטר שהתנהל עם הקהילה בבית הכנסת וההתייחסות לנושא של השמירה על הדת - כל ההנהגות מתחייבות על שהייה בבית הכנסת. לפחות בשנים הראשונות של הקהילה, כשהרב פינס היה הרועה הרוחני שלהם, התנהלה כקהילה דתית לכל דבר.

המקור נשמר באדריכלות המוכרת מבתי כנסת של תקופת המשנה של התלמוד – מבנה בזיליקה שחלל מרכזי אחד מחולק לשלושה על ידי שני טורי עמודים, כאשר האולם המרכזי, אולם התווך, הוא האולם הרחב ואילו שני אולמות הצד, הסיטראות, צרים יותר. עמודים צנועים מאוד עשויים מתכת, האומנות הפנימית מאוד

צנועה, במיוחד בהתחשב שכל הוויטרז'יים חדשים שעוצבו על ידי יהודית יחזקאלי מתוף תפישה שמין הראוי שיהיו שבעת המינים, יוזכרו 12 השבטים והבילי'ויים בית יעקב לכו ונלכה (במגן דוד העליון).

כמו ברצפות פסיפס בבתי כנסת מתקופת המשנה והתלמוד בהם ניתן היה לראות לצד המינים, המחתה, המנורות וכן הלאה, היו הליוס חוצה במרכבה את השמיים וסימני הזודיאק, כי זו הייתה אופנה ולא כאלמנט פולחני, והרבנים הכשירו את זה. גם כאן אפשר לראות את הזודיאק על התקרה, גלגל המזלות. בכל בתי הכנסת בתקופת מאורעות והמחותרות היו סליקים, גם בגדרה.

בשורת הבילי'ויים מתגשמת על ידי אנשי העלייה השנייה, הסוציאליסטים כותבי ההיסטוריה, הם שהכניסו את הבילי'ויים לתודעה והביאו למצב שלרוב האנשים האסוציאציה הראשונה לעלייה הראשונה היא הבילי'ויים, זאת למרות שהיו רק 10 מבין כל 30 אלף אנשי העלייה הראשונה והקימו מושבה אחת. אנשי העלייה השנייה, אנשי העלייה השנייה הם מניחי הייסוד למדינת ישראל – שלושה ראשי ממשלה מהם (בן גוריון, משה שרת, לוי אשכול), שני נשיאים (יצחק בן צבי, שזר), יו"ר כנסת אחד (שפרינצק), אמנים ועיתונאים רבים. אנשי העלייה השנייה שחיפשו להתחבר לשורש כלשהו מתחברים לאנשי בילי'וי – קבוצה קטנה של רווקים, סטודנטים, משכילים בדיוק כמותם, כך כאשר הם כותבים את ההיסטוריה מבחינתם עלייה ראשונה זה בילי'וי.

הרב פינס שהיה ממבשרי הציונות ותמך בקבוצת הבילי'ויים, חיבר אותם לשורש הדתי, שכן גם הם, למרות שהיו חילונים היו בני רבנים ולמדו בחדר בצעירותם. מבחינת אנשי העלייה השנייה הם מבשרים את בשורת העולם המודרני לאור האמנציפציה וההשכלה. אמנם עם ישראל הולך ומתחלן במאה ה-19, אבל השורשים דתיים, כך למשל כאשר אנשי העלייה השלישית שהיו סופר-סוציאליסטיים בונים את דגם היישוב החדש השיתופי שלהם קוראים לו קיבוץ, מונח הלקוח מהעולם הדתי ומתאר קבוצה של אנשים שהולכים ללמוד ביחד פרק משניות או גמרא. למעשה בפועל אין יהודי שלא מחובר למקורות ולשמות, להוויה, לבניין בית כנסת וכן הלאה.

יישובי גדרות – מגדרה אפשר לחצות לכיוון צומת בית רבן, צומת בני דרום (צומת אשדוד) דרך יישובי גדרות. כ-3 ק"מ צפונה מכאן זורם נחל שורק – מתחיל באזור צפון ירושליים-רמאללה ומתפתל דרך הרי ירושלים לבית שמש, צפונה לגדרה, ונשפך לים התיכון באזור פלמחים.

ס. יזהר תושב מישר, מבין יישובי גדרות, שנפטר לפני מספר שנים, אולם למשפחה יקב פעיל שאפשר לבקר בו. כמו כן במישר משפחת גליקסמן – לול מטילות מהגדולים בארץ שמשווק ביצים לכל רחבי הארץ. במרכז יישובי גדרות, שהם מועצה אזורית, נמצא היישוב הקהילתי עשרת, ע"ש עשרת הבילי'ויים שהקימו את גדרה, סביבו מישר, כפר מדרכי, משגב דב, שדמה, כפר אביב וגן הדרום (שנמצא רחוק יותר – סמוך לצומת אשדוד). יישובי גדרות נחשב במעמד הסוציאקונומי מהגבוהים בארץ.

קיצר, מקום יפה..... תבואו לבקר ☺....

תמליל סיור מספר 46 הירידה לים המלח

מסלול: מנזר מרטיריוס ואבטימיוס, השומרוני הטוב, קאסר אל יהוד ודיר חג'לה

נסיעה למנזר מרטיריוס

הדרכת עמיתים - כביש מס. 1

זה הכביש הראשי מת"א לירושלים, שאותו חנך פרנץ יוזף, הקיסר האוסטרו-הונגרי, ב-1869, לאחר שהשתתף בטקס פתיחת תעלת סואץ. הכביש נבנה בקו ישר, לפי תוואי השטח הקיימים: הכביש טיפס על ההרים וירד לעמקים שבדרך. מי שהשתמש בדרך הזו היו בעיקר כאלה שרכבו על סוסים או חמורים. הדרך לקחה כ-13 שעות ברכיבה רצופה מיפו עד לירושלים. בכיוון ההפוך היה יותר קצר בגלל הירידות... לכן נבנו בדרך חאנים כמו ברמלה, בשער הגיא ועוד. הדרך הייתה לא קלה, והיה צריך לשלם גם דמי מעבר. באבו-גוש ישב המוכתר שגבה מסי מעבר גבוהים, אבל לא שמר על הדרך. אחרי שאנשים שילמו דמי מעבר, היו גם שודדים אותם בדרך... ב-1873 הוגלה המוכתר ע"י הטורקים כי הוא היה מושחת ולא ישר.

אורך הכביש כולו הוא 93 ק"מ, מצומת קבוץ גלויות בתל אביב ועד צומת בית הערבה ליד ים המלח. בהמשך יש עוד קטע סגור של 5 ק"מ שרק הצבא משתמש בו, עד גשר עבדאללה המפוצץ, על הירדן.

דרך נוספת לירושלים היא מעלה בית חורון, כביש 443. הדרך הזו עם עליות מתונות יותר, עוברת על קו של גבעות מתונות, ללא עליות או ירידות תלולות. כביש זה התאים יותר בעבר לבעלי עגלות משא.

שתי הדרכים האלה הן בתוואי עתיק, והיו קיימות כבר בעת העתיקה. אך כפי ששמענו גם בסיור של הרי ירושלים, הסיבה העיקרית שהתוואי של כביש 1 הפך לדרך המועדפת, למרות שהוא תוואי פחות נוח, היא שהוא עובר דרך אמאוס(ליד לטרון), אתר חשוב לנוצרים, ולכן רוב הצליינים העדיפו ללכת בדרך זו.

סוף הדרכת עמיתים.

נוסעים בכביש 1 מזרחית מירושלים, עברנו את מחסום א-זעים, ליד הכפר א-זעים. מימין רואים את הגדר/חומת ההפרדה, ומתחילים את הירידה לכיוון ים המלח, בקטע כביש יחסית חדש.

אתר לסילוק פסולת של ירושלים - בערוץ של נחל אוג מימין לכביש.

שטח E-1: משמאל לדרך, עכשיו זה יער נטוע של אורנים, אך הוא מתוכנן להיבנות ולהפוך ל"מבשרת אדומים", שכונה נוספת של מעלה אדומים. הרעיון הוא להשלים תהליך שהחל בשנות ה-70: הקפת ירושלים המזרחית בשכונות יהודיות. זה החל ברמות, גילה, מעלה אדומים, פסגת זאב, גבעת זאב, הר חומה. המטרה היא שבמרו"מ על הסכם קבע יהיה ברור שכל ירושלים תהיה יהודית. שטח E-1 אמור להשלים את הסגירה בין מעלה אדומים לבין פסגת זאב שמצפון לירושלים. הנושא עורר התנגדות גדולה בארץ ובעולם, והיה בתקשורת לא מעט.

מנזר מרטיריוס

הגעה: מכביש 1 פונים במחלף מעלה אדומים לתוך מעלה אדומים, נוסעים בדרך הר הצופים, שמאלה בדרך מדבר יהודה, עוברים 4 כיכרות ועוצרים ליד האתר.

ימים ושעות פעילות: בימים א'-ה': 08:00-16:00; ביום ו': 08:00-13:00. בשבת ובחג סגור.

יש להגיע רק בתיאום מראש (עם רשות הטבע והגנים), עם מוזיאון השומרוני הטוב, כחלק מהביקור במוזיאון.

רקע לתופעת הנזירות (ליד חדר האוכל):

בסוף המאה ה-3 החלה תופעה של נזירים במצרים, אח"כ בקפדוקיה, בארמניה, במדבר הסורי, בסיני, ואז גם במדבר יהודה. הנזירים עזבו את כל הנאות העולם והחליטו להתבודד, לוותר על הרכוש, לוותר על חיי מין.

מקורות ההשראה לתופעה נמצאים בברית החדשה, בדברים שאמר ישוע - מתי ו' 24 לא יוכל איש לעבד שני אֲדָנִים כִּי יִשְׁאָב אֶת-הָאֶחָד וְיִנְהַב אֶת-הָאֶחָד או יִדְבֹק בָּאֶחָד וְיִבְזֶה אֶת-הָאֶחָד לֹא תוּכְלוּ עֲבֹד אֶת-הָאֱלֹהִים וְאֶת-הַמָּמוֹן: 25 עֲלֵכֶם אָמַר אֲנִי לְכֶם אֵל תִּדְאָגוּ לְנַפְשְׁכֶם לֹא-מֹרְאֵכֶם לִמְהַיָּשֶׁתֶּה וְלִגְוֹפְכֶם לֹא-מֹרְ מִהַנְּלִבֶשׁ הַלֵּא הַנֶּפֶשׁ הִיא יְקָרָה מִרֵּחַמֶיזוֹן וְהַגּוֹי יְקָר מִן-הַמִּלְבוּשׁ: 26 הַבִּיטוּ אֶל-עוֹף הַשָּׁמַיִם וְרְאוּ הֵן לֹא יִזְרְעוּ וְלֹא יִקְצְרוּ וְלֹא יִסְפְּוּ לֶאֱסֹמֵם וְאַבִּיכֶם שֶׁבְּשָׁמַיִם מִכֵּלְכֵּל אֹתָם הֲלֹא אֹתָם נַעֲלִיתֶם עֲלֵיהֶם מֵאֵד: 27 וּמִי בְכֶם בְּדֹאגָתוֹ יוּכַל לְהוֹסִיף עַל-קוֹמָתוֹ אִמָּה אֶחָת: 28 וְלִלְבוּשׁ לָמָּה תִדְאָגוּ הַתְּבוּזָנִים אֲלֵשׁוּשֵׁי הַשָּׂדֶה הַצְּמִחוֹת: 29 לֹא נַעֲמְלוּ וְלֹא יִטּוּ וְאַנְי אָמַר לְכֶם כִּי גַם-שִׁלְמָה בְּכֵל-הַדֶּרֶךְ לֹא-יִהְיֶה לְבוּשׁ כְּאֶחָת מֵהֵנָּה: 30 וְאַם-כִּכָּה מְלִבִּישׁ הָאֱלֹהִים אֶת-חֵצֵר הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר הַיּוֹם צִמַח וּמָחַר יִשְׁלַף לְתוֹךְ הַתְּנוּרָה אִף כִּי-אֶתְכֶם קִטְנֵי אֲמוּנָה: 31 לָכֵן אֵל-תִּדְאָגוּ לֹא-מֹרְאֵכֶם וְיִמְהַיָּשֶׁתֶּה וְיִמְהַיָּבֶשׁ: 32 כִּי אֵת-כֵּל-אֱלֹהִים מִבְּקִשֵׁי הַגּוֹיִם הֲלֹא יִדַּע אֲבִיכֶם אֲשֶׁר בְּשָׁמַיִם כִּי צְרִיכִים אֲתֶם לְכֵל-אֱלֹהִים: 33 אִךְ דָּרְשׁוּ בְּרֵאשׁוֹנָה אֶת-מַלְכוּת אֱלֹהִים וְאֶת-צְדָקָתוֹ וְנוֹסִף לְכֶם כֵּל-אֱלֹהִים: 34 לָכֵן אֵל-תִּדְאָגוּ לְיוֹם מָחָר כִּי יוֹם מָחָר הוּא יִדְאָג לָו וְדָיָה לְצָרָה בְּשַׁעֲתָהּ

ישוע מדבר על כך שצריך להתנתק מהרכוש: מתי י"ט: 19 אֵת-אֲבִיךָ וְאֵת-אִמְךָ וְאֵת-הַבָּתְּ לְרַעַד כְּמוֹד: 20 וַיֹּאמֶר אֵלָיו הַבְּחֹר אֶת-כֵּל-אֱלֹהִים מִנְּעוּרֶיךָ וְיִמָּה חֵסְרִיתִי עוֹד: 21 וַיֹּאמֶר יֵשׁוּעַ וְאֵלָיו אִסְחָפְצָד לְהִיּוֹת שְׁלֵם לָךְ מִכֵּר אֶת-רֵכְשְׁךָ וְנִתַּתְּ לְעֵנִיִּים וְהָיָה לָךְ אוֹצֵר בְּשָׁמַיִם וְשׁוֹב הֵלֶם וְהִלַּקְתָּ אֶתְרֵי

ישוע מדבר על הנושא של נשיאת נשים - לוקס כ': וַיֵּצֵא יֵשׁוּעַ וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם בְּנֵי הָעוֹלָם הֲזֵה יִשְׂאוּ נָשִׁים וְנִתְּנָאָה: 35 וְהַזְכִּים לְעוֹלָם הַבָּא וְלִתְחִיַּת הַמַּתִּים לֹא-יִשְׂאוּ נָשִׁים וְלֹא תִנְשָׂאָה: 36 כִּי לֹא-יִוָּכְלוּ לְמוֹת עוֹד כִּי שְׁוִים הֵם לַמַּלְאָכִים וּבְנֵי אֱלֹהִים הֵמָּה בְּהִיּוֹתָם בְּנֵי הַתְּקוּמָה:

יש עוד קטעים רבים בברית החדשה בהם ישוע מדבר על התנזרות.

כבר בתנ"ך יש נזירים, אך שם המשמעות אחרת, בספור על שמשון או שמואל ובחוק הנזיר בספר במדבר. שם מדובר רק על התנזרות זמנית משתיית יין, מתספורת ומטומאת המת. במדבר ו': ב דָּבַר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְאָמַרְתֶּם אֲלֵהֶם: אִישׁ או-אִשָּׁה, כִּי יִפְלֵא לְנֶדֶר נְזִיר-לְהַזִּיר, לִיהְנֹה. ג מִיּוֹן וְשָׁכַר נִזְר, חֲמֵץ יֵין וְחֲמֵץ שֶׁכַר לֹא יִשְׁתֶּה; וְכָל-מִשְׁרֵת עֲנָבִים לֹא יִשְׁתֶּה, וְעֲנָבִים לְחִים וְיִבְשִׁים לֹא יֵאָכֵל. ד כֹּל, מִי נִזְרוּ: מִכֵּל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִגֶּזֶם וְעַד-גַּג-לֹא יֵאָכֵל. ה כֹּל-יְמֵי נְדָר נְזִירוֹ, תַּעַר לֹא-יַעֲבֹר עַל-רֵאשׁוֹ: וּעַד-מֵלֶאֱת הַיָּמִם אֲשֶׁר-יִזְרֶה לִיהְנֹה, קֹדֶשׁ יִהְיֶה-גִּדְל פְּרָע, שְׁעַר רֵאשׁוֹ. ז כֹּל-יְמֵי הַזִּירוֹ, לִיהְנֹה, עַל-נֶפֶשׁ מֵת, לֹא יָבֵא. ח לְאֵבִיו וּלְאִמּוֹ, לְאֶחָיו וּלְאֶחָתוֹ-לֹא-יִשְׁמָא לָהֶם, בְּמָתָם: ט כִּי נָזַר אֱלֹהִיו, עַל-רֵאשׁוֹ.

בברית החדשה מדברים על התנזרות חמורה הרבה יותר. אנשים אלה החליטו לוותר על כל הנאות החיים: לוותר על הממון, לוותר על חיי מין, ולחיות בפשטות.

הנצרות הייתה דת נרדפת בכל האימפריה הרומית, עד תחילת מאה 4. מעט הנוצרים שישנם נרדפים ע"י הרומאים בכל מקום, ולכן גם חלקם בורחים למדבר ומתבודדים. במצרים – אנטוניוס, הנזיר הראשון, ברח אל מדבריות מצרים, ואסף סביבו אנשים ותלמידים.

הרקע לנזירות מדבר יהודה: אחד התלמידים של אנטוניוס במצרים היה הילריון, שאח"כ הגיע לארץ ובנה כאן מנזר. במקביל הגיע חריתון מארמניה לארץ בשנת 330, והוא נחשב לראשון נזירי מדבר יהודה. **חריתון** (לפי המסורת) - נתפס ע"י שודדים והם אזקו אותו בתוך מערה עם כל האוצרות שלהם. נעשה לו נס, הגיע נחש שהטיל את הארס שלו לתוך כוסות היין של השודדים, וכשהם שתו מהיין מצאו את מותם, וחריתון נשאר לבדו עם כל האוצרות. הוא החליט לתרום את כל הכסף והתיישב במערה שבה ניצל, בעין פרת(ואדי קלט). חריתון החל להיות מוקף באנשים ששמעו עליו, הקיפו אותו ולמדו ממנו תורה והפכו להיות נזירים. כך נוצר מקבץ של נזירים באזור מדבר יהודה – הלאורה הראשונה בעין פרת.

בהמשך חריתון עזב את הלאורה, עבר לדוק (ליד יריחו) והקים שם עוד לאורה. משם עבר ליד תקוע והקים עוד לאורה. לבסוף נקבר כנראה במערת חריתון. לסיכום: חריתון הוא הראשון ומייסד את נזירות מדבר יהודה. מאז החלה תנועת הנזירות של מדבר יהודה.

הנזירות בארץ החלה אחרי התנצרות האימפריה, זו כבר לא הייתה בריחה מאונס, אלא התנצרות מבחירה אידיאולוגית.

אבטימיוס הגיע לארץ מטורקיה בשנת 405, בגיל 29, יחסית מבוגר, והגיע ללאורה של חריתון, אחרי שחריתון כבר מת. אח"כ הקים את מנזר אבטימיוס, בו נהיה בהמשך. אבטימיוס חי שנים רבות, והיו לו הרבה תלמידים והוא הקים הרבה לאורות ומנזרים שיתופיים – "קונוביוס". המנזר השיתופי הראשון נבנה בנחל אוג. אבטימיוס העמיד דור שלם של תלמידים והם הביאו את תור הזהב של נזירות מדבר יהודה.

בין התלמידים של אבטימיוס: מרטיריוס, גראסימוס (דיר חגילה נקרא גם סנט גרסימוס), אליאס, סאבאס (מנזר מרסבא). התלמידים האלה הקימו מנזרים רבים, עד מצב שהיו 60 מנזרים בין ירושלים לים המלח, עם אלפי נזירים שחיו בהם במאה השישית. בכל מנזר היו כמה עשרות נזירים, ובנוסף היו גם מתבודדים רבים. מרטיריוס הגיע לארץ בסוף מאה 5, ומנזר מרטיריוס הפך להיות השני בגודלו באזור.

סיום תקופת הזהור של הנזירים במדבר יהודה – בעבר נהוג היה להגיד שבשנת 614 הפלישה הפרסית הרסה את רוב המנזרים. אך אחרי 10 שנים חזרו הביזנטים. כיום חלק מהחוקרים טוענים שמ-638 השלטון המוסלמי לא נתן תמיכה ביטחונית וכלכלית למנזרים, וזה מה שגרם להרס שלהם. בתקופה הביזנטית השלטון המרכזי בקיסריה היה שלטון אוהד, שנתן בטחון פיזי וכלכלי למנזרים, ועולי רגל רבים תרמו כסף למנזרים. לשלטון המוסלמי לא היה אינטרס לשמור על בטחון המנזרים מפני הצרצנים- שוכני מדבר שהיו תוקפים את המנזרים. כך החלו לדעוך המנזרים, מנזרים ננטשו ונעזבו. במאה ה-7 רוב המנזרים נהרסו וברובם נשארו כיום רק שרידים ארכיאולוגיים.

מקורות המידע על הנזירים: המקור החשוב בתקופה הוא הנזיר קיריליוס מסקיתופוליס, חי במדבר יהודה וכתב רשימה מפורטת על מיקום המנזרים ושמותיהם, כמות האנשים, משם גם הסיפור על חריתון והנחש. מקורות נוספים הם אונונימיים, כמו למשל הספר "חיי גראסימוס". יצחק מגן שחפר כאן את מנזר מרטיריוס, השתמש במקורות הכתובים כדי לזהות את המקום הזה, שנקרא אז "חירבת מרסס".

סיכום המושגים: "הרמיטים"- נזירים מתבודדים (ביוונית), "לאורה"- קבוצת נזירים שביניהם היה שביל מקשר, "קונוביוס" מנזר שיתופי.

גילוי המנזר - ידעו שיש כאן חורבה, שנקראה חירבת מרסס. כבר במאה ה-19 היה חוקר הולנדי שטען שהשם משמר את השם של מרטיריוס, והשתבש למרסס(כמו שיריחו השתבשה לאריחא). הוא מצא לפי מקורות היסטוריים, שמרטיריוס עזב את מנזר אבטימיוס, התרחק 3 ק"מ מערבה ובנה לעצמו מקום התבודדות ובהמשך נבנה שם מנזר מרטיריוס. לפי נתונים אלה זה המקום המתאים, אך זו היתה רק השערה.

ב-1977 נבנתה מעלה אדומים, הגיע לכאן יצחק מגן, קמ"ט ארכיאולוגיה של יהודה ושומרון, והחליט לחפור כאן, לפני שיבנו עליה את השכונה המתוכננת. כבר בחפירה ראשונה הוא גילה מנזר גדול מוקף חומה, גילה את האולם של חדר האוכל, שנראה לו בהתחלה כמו כנסייה או בזיליקה. לידו התגלתה מערה ומעליה כתובת שבה מוזכרים אבות המנזר בשמותיהם, שמות שמוכרים מהמקורות ההיסטוריים כאבות מנזר מרטיריוס. זו הצלבה חד משמעית שמוכיחה שזה מנזר מרטיריוס.

מבנה המנזר - המנזר נבנה בתחילת מאה 6, ומחולק לכמה מכלולים: חדר אוכל, אורוות ואבוסים לסוסים, אזור כנסיות, קפלת שלושת הכמרים, בית מרחץ (דבר ייחודי במנזר), אזור מהתקופה האומאית (מאה 7)- אחרי שהמנזר נהרס, אזור חקלאי, מערכת של אמות מים ו-6 בורות מים (ניקזו גם מהגגות וגם מהגבעות), ואכסניית עולי הרגל שבה התארחו אנשים.

זה המנזר השני בגודלו במדבר יהודה והוא מאוד מפואר. הסיבה היא כנראה, שמרטיריוס הפך להיות הבישוף של ירושלים, זה שאחראי על כל האזור ועל התקציבים לאזור, וכנראה עזר לפיתוח המנזר.

סיום בשטח המנזר:

חדר אוכל – אולם גדול ולידו נמצא מטבח צמוד, שימש גם את עולי הרגל שהתארחו באכסנייה.

מערת קבורה – נמצאו בה שלדים, ומעליה כתובת אזניים - טבולה אנסטה, שמוזכרה את אבות המנזר. רוב המנזרים החלו במערה של מתבודד אחד, ולאט לאט הצטרפו עוד אנשים שהקימו לאורה, ובהמשך הפכו אותה לקונוביוס- מנזר שיתופי.

מכלול הכנסיות – כנסייה גדולה, וכמה כנסיות קטנות. הגדולה נבנתה מעל כנסיות קדומות יותר, שחלקן התגלו גם כן, בגודל אחר. בנרתקס נמצאו קברים עם 20 שלדים, וזה כנראה החלק הקדום של הכנסייה, מתחילת מאה 6. חושבים שקודם נבנתה הכנסייה ע"י מרטיריוס, ובשלב מאוחר יותר, במאה 7, נבנה המכלול והחומות מסיביב. הכנסייה הקדומה כוסתה, ומעליה נבנתה חדשה. הפסיפס של הכנסייה הקדומה נמצא שלם וקבור מלמטה. רואים בו מדליונים עם ציורים של בעלי חיים שונים- ציפור, זברה, ועוד. רואים שרידים של אפסיסים שפונים למזרח.

רואים שקע מלבני שבו היה לוח שיש, ועליו כתובת שבה הוזכר פאולוס, אחד מראשי מנזר מרטיריוס. הכתובת המקורית נמצאת במוזיאון השומרונים הטוב.

אורות סוסים – רואים את מקום קשירת הסוסים, ואבוסים לסוסים.

שער המנזר – ביומיום היה שער רגיל מעץ, שפותחים וסוגרים. בשעת סכנה השתמשו באבן גולל (נמצאת עד היום) שמשוברים וחוסמים את הכניסה. החומה הייתה בגובה של כמה מטרים. איציק מגן הוציא ספר על החפירות באתר, ושם יש את כל הפרטים. עדכונים חדשים - כנראה בקרוב יתפרסם ספר חדש של איציק מגן, עם עוד מסקנות חדשות על המקום, שלפיהן המנזר נבנה על יסודות של מצודה רומית שהייתה במקום. למשל במצד זוהר כולם אמרו תמיד שזה מצד רומי, וד"ר טלי גיני שחפרה שם טוענת שזה צלבני-ממלוכי, כלומר 1000 שנה יותר מאוחר. בקיצור – יש הרבה מחלוקות בין ארכיאולוגים, זה לא מדע מדויק, ומה שאומרים היום זה לא מה שיגידו מחר, ותמיד צריך להתעדכן.

נסיעה למנזר אבטימיוס

מעלה אדומים – הוקמה ב-1977, כיום כ-40,000 תושבים, וזוכה כבר שנים רבות בתואר העיר הנקייה בארץ. כל השנים יש לה אותו ראש עיר – בני כשריאל, והוא שם דגש מאוד חזק על הניקיון והגינות. הוא דוחף מאוד לבניית השכונה מבשרת אדומים (1E), וכבר בנו מחלף ענק בכניסה, אך בגלל לחץ אמריקאי ואירופי – בניית השכונה מעוכבת.

מקור השם מעלה אדומים: גבולות שבט יהודה ביהושע ט"ו: 7 וְעַל הַגְּבֹול דְּבָרָה מֵעֵמֶק עֵכוֹר, וְצִפּוֹנָה פְּנֵה אֶל-הַגְּלִיל, אֲשֶׁר-נָחַח לְמַעַל אֲדָמִים, אֲשֶׁר מִנְּגֵב לְנַחַל וְעֵבֶר הַגְּבֹול אֶל-מִיַּעִין שָׁמֶשׁ, וְהָיוּ תְּצַאֲתָיו אֶל-עֵין רִגְלִי: **שם המקום** הוא בגלל הסלעים האדומים שיש באזור, ולא קשור לעם שנקרא אדום, שחי בעבר הירדן, האדומים גורשו לשפלה וגוררו בידי החשמונאים, ומשם הגיעה משפחת הורדוס.

מישור אדומים – אזור התעשייה של מעלה אדומים, אך יש בו גם שכונת המייסדים – הגרעין הראשון של מעלה אדומים, שהתיישב על הגבעה שבכניסה, ובהמשך עברו למעלה אדומים. כיום זו עדיין נשארה שכונת מגורים קטנה ומוזנחת.

מנזר אבטימיוס

שתי אפשרויות הגעה: 1. ממעלה אדומים לאזור התעשייה מישור אדומים, דרך רחוב דרך קדם. 2. חזרה לכביש 1, ממשיכים 5 ק"מ מזרחה, בצומת מישור אדומים ימינה לשדרות החברה הכלכלית, ואחרי כ-1 ק"מ מגיעים למנזר מצד שמאל.

גם כאן – יש להגיע רק בתיאום מראש (עם רשות הטבע והגנים), עם מוזיאון השומרונים הטוב, כחלק מהביקור במוזיאון.

אבטימיוס – הגיע לארץ בגיל 29, בשנת 405, ישב בלאורה של חריתון בוואדי קלט. יצא ביחד עם חבר שנקרא תיאוקסטסטוס (שם שהמציאו רופאי השיניים...) למסע בנחל אוג הסמוך. בתוך הנחל התיישבו במערה והתבודדו שם. הם הצליחו גם לנצר חלק מהבדואים הצרצנים שישבו באזור. בתוך נחל אוג הקימו את המנזר השיתופי (קונוביום) הראשון במדבר יהודה, שנקרא מנזר תיאוקסטסטוס. כיום המקום נקרא דיר מוקאליק, ויש שם שרידים של המנזר.

אבטימיוס נטש את נחל אוג ועבר למצדה, וישב בתוך השרידים של הורדוס ושל הקנאים. אחרי שעזב את מצדה עבר לאזור תקוע וחי שם תקופה מסוימת. אז הגיע לכאן והתיישב כאן. הוא אסף סביבו עוד תלמידים וגם בדואים שהתנצרו.

בתקופת חייו הייתה כאן לאורה, ואחרי מותו הוקם כאן קונוביום- מנזר שיתופי. אבטימיוס נחשב כמי שהעמיד דור שלם של תלמידים חשובים, שכל אחד מהם הקים מנזר משלו במדבר יהודה. במקורות כתוב שהיה עושה ניסים, מוציא דיבוק מאנשים. במקורות הוא נקרא אבטימיוס הגדול/הקדוש, תואר שרק מעטים קיבלו.

הבחנה בין שני סוגי מנזרים: מנזרי מצוק ומנזרי מישור.

מנזרי מצוק - מרסבא, קרנטל, סנט ג'ורג', חריתון – בנויים על המצוק ומוגנים מתוקפים בזכות המצוק.

מנזרי מישור - מרטיריוס, אבטימיוס, דיר חגילה - בנויים כמבצר עם חומות שמגינות מהתוקפים.

ציר עולי הרגל – צליינים היו באים מאירופה לירושלים ובית לחם, ומשם ממשיכים לאתרים חשובים לנצרות – ובעיקר לאתר הטבילה(קסר אל יהוד) - אפיפינה – אתר ההתגלות של אלוהים לישוע אחרי שנטבל ע"י יוחנן. מגיעים גם ליריחו, שבה ישוע עשה כמה ניסים, ולקרנטל שבו ישוע התבודד 40 יום.

בדרך לאתרים אלה היו עוצרים ומבקרים במנזרים: דיר חגילה, מרטיריוס, אבטימיוס, וכך המנזרים הפכו לאכסניות לאירוח ואספקה של עולי הרגל.

תולדות המקום: המנזר הוקם באמצע מאה ה-5 ע"י אבטימיוס, בתור לאורה. הוא מת ב-473 ונקבר כאן במערת קבורה. אחרי מותו הוקם קונוביום שכלל גם אכסנייה לעולי רגל. המנזר היה מוקף בחומה, שחלקה שרד.

הוא נהרס ברעידת אדמה ב-660, אך המנזר נבנה מחדש בתקופה המוסלמית. שופץ שוב בתקופה הצלבנית, והכנסייה שרואים היא מתקופה זו. בתקופה האיובית והממלוכית המקום הוסב לחאן, מקום חנייה גם לצליינים מוסלמים, שעלו לאתר נבי מוסא הסמוך. הוא שימש כחאן עד התקופה העות'מנית, ונקרא חאן אל-אחמר (החאן האדום), בגלל צבע הסלעים באזור. כיום מה שרואים הוא ערב רב של תקופות, מעל הבסיס הביזנטי.

תצפית לאזור: שער לעזאזל הינו ההר הכי גבוה מדרום הוא ג'בל מונטר(ההר הצופה)- 524 מ', מזוהה עם הר העזאזל. עזאזל – מושג מהתורה, בנדודים במדבר ביום הכיפורים היו שולחים שער עיזים לעזאזל. בימי בית המקדש השני – הכהן הגדול היה "מעמיס" את כל חטאי ישראל על השעיר הזה, ושולח אותו המדברה, להר העזאזל. משם הוא היה מתגלגל ומתפרק במדרון. לפי התאור של המנהג במשנה והמרחקים המתוארים שם – הזיהוי של עזאזל הוא בגיבל מונטר.

סיוור באתר: הכנסייה מתוארכת לתקופה הצלבנית.

בורות מים – מכיוון שאין כאן מעיין או מקור מים, בנו כמה בורות מים. אספו את המים מהגבעות שמסביב, וניתבו את ערוצי הנחלים שבו היו שיטפונות פעם או פעמיים בשנה, כדי למלא את בורות המים. המים בשיטפון מתמלאים בחול וסחף, ולכן בנו בור שיקוע לפני הבור המרכזי, שבו שקע כל הלכלוך, כך שלבור המרכזי מגיעים מים נקיים.

בור המים הגדול - הוא הדבר המרשים ביותר בתוך האתר. אמנם יש עוד בורות מים אך הם קצת יותר קטנים. הכינו הרבה מאוד בורות מים- למתחם לא כל כך גדול. כנראה שהתכנון לקח בחשבון שלא בכל שנה יש שיטפונות גדולים, ויכולות להיות כמה שנים רצופות ללא שיטפון. מערכת המים אמורה להחזיק מים לשנתיים-שלוש למקרה של שנים יבשות. המים אמורים להספיק גם ליושבי המנזר, לחקלאות שנעשתה כאן, וגם לעולי הרגל עם הבהמות שלהם, וכל זה לכמה שנים.

ניכרת השקעה רבה בתקרת הבור, ובעמודים התומכים את התקרה במרכז, כדי למנוע התמוטטות של התקרה. הקירות היו מצופים טיח כדי למנוע חלחול של מים. הבור נבנה עם תקרה שסוגרת אותו כמעט הרמטית, גם כדי למנוע אידוי, אך בעיקר כדי למנוע כניסה של קרינת שמש. קרני השמש גורמות לפעילות ביולוגית במים, והיווצרות פטריות ואצות, והמים מזדהמים. אם רוצים לשמור על איכות המים הבור חייב להיות חשוך לחלוטין.

הבור נבנה כנראה על בסיס בור קטן, שהרחיבו והגדילו אותו גם ע"י חפירה כלפי מטה, וחלק מהבור נבנה מעל הקרקע. הסלע כאן הוא סוג של קירטון סנוני (מתקופת הסנון), שמעורב עם חרסית, שנוטה להתפורר, לכן קירות הבור צופו עם לבנים, כדי למנוע את קריסת הקירות.

להשוואה - בור חווארים או בורות חצץ שבנגב - חפורים בתוך קירטון אאוקני, שהוא חזק ואטום, בלי צורך בטיח בכלל.

נסיעה למוזיאון השומרני הטוב.

חזרה לכביש 1 ונסיעה מזרחה, יורדים לכיוון ים המלח. במהלך הירידה יש קטע אחד של עלייה/מעלה – ובו רואים סלעים אדומים – וזה מקור השם מעלה אדומים.

הסלעים האדומים – סלעים מטה-מורפיים (בעברית "התמרה" - עברו שינוי צורה, סלעים מותמרים) ביטומן - סלע שחור שהחל לבעור ויצר חום גבוה ששינה את צורת הסלעים מסביבו ויצר בהם התמרה לסלעים חדשים, שנקראים "סלעי החתרורים", אלה הסלעים האדומים שרואים משני צדי הדרך, בשיא העלייה, ליד כפר אדומים.

כפר אדומים – יישוב מעורב של דתיים וחילוניים, סיפור הצלחה. הצליחו למצוא הסכמות בענייני שמירת השבת וכו'.

שבט הג'אהילים – בדואים שמימין לכביש, הגיעו מדרום מדבר יהודה ב-1948, התיישבו על הדרך, והתרבו מאוד מאז.

דרך אלון – כביש 458, שמתחיל מצומת כפר אדומים וצפונה.

קסטרום רוז – המבצר האדום, שרידי מבצר צלבני בראש הגבעה, בגובה 300 מ' מעל פני הים, מדרום לכביש. בערבית הוא נקרא טלעת א-דם (מעלה הדמים), המקום היה בשימוש גם של הממלוכים והעותמנים.

מוזיאון אכסניית השומרני הטוב

מוזיאון פסיפסים של רשות הטבע והגנים

הגעה: על כביש 1, קצת מזרחה מצומת כפר אדומים/כביש אלון, דרומית לכביש.

זה המקום שנקרא בתנ"ך מעלה אדומים.

תזכורת - מקור השם מעלה אדומים: גבולות שבט יהודה ביהושע ט"ו: 7 ועלה הגבול דברה מעמק עכור, וצפונה פנה אל-הגלגל, אשר-נכח למעלה אדומים, אשר מנגב לנחל...

בימי בית שני מוזכר השם פעם אחת, בתלמוד בבלי, מסכת ראש השנה כ"ב, ב'... אמור כיצד ראתה את הלבנה, אמר להם עולה הייתי במעלה אדומים וראיתיו שהוא רבוע בין שני סלעים...

אויביוס (אוסביוס), הבישוף של קיסריה בתקופה הביזנטית, בסוף מאה 3, כתב את האונומסטיקון, לכסיקון עם שמות כל היישובים בארץ: "מעלה אדומים - כפר במטה יהודה, היום הוא כפר חרב, מקומו נקרא מעלה אדומים, ברדתך מירושלים ליריחו, שם יש משמר צבאי."

בערבית המקום נקרא טלעת א-דם (מעלה הדם), בגלל פגיעות של שודדי הדרכים בעוברי האורח. הצלבנים קראו לו בצרפתית – קסטרום רוז, הייתה פה מצודה שהוקמה ע"י הטמפלרים.

ספור השומרני הטוב - הירונימוס כתב במאה 4: "את המקום הזה המגואל בדם הזכיר האדון (ישוע) במשל על האיש שירד מירושלים ליריחו".

הכוונה היא לספור על תלמיד של ישוע ששאל את ישוע: מה פרוש ואהבת לרעך כמוך?

לוקס י', 37-25: והנה חכם אחד קם לנסותו ויאמר מורה מה אעשה ואירש חיי עולם: 26 ויאמר אליו מה דתותיך פתורך איד אפתה קורא: 27 ויען ויאמר ואהבת את יהוה אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך ובכל מדעך ואת רעך כמוך: 28 ויאמר אליו כן השיבות עשה זאת וחייה: 29 והוא חפץ להצטדק ויאמר אלישוע ומי הוא רעי: 30 ויען ישוע ויאמר איש אחד גרד מירושלים ליריחו ונפל בידי שדדים והם הפשיטוהו וגם פצעוהו ויעזבו אותו והוא עומד בירמות לחיים וילכו להם: 31 ויקר מקרהו פהו אחד גרד בדרך ההוא ונרא אותו ויעבר מעליו: 32 וכן גם איש לוי נקרה במקום ויגש ונרא אותו ויעבר מעליו: 33 והנה שמוני הלך בדרך ונבא עליו ונרא אותו ויחמו מעיו: 34 ויגש אליו ויחבש את פצעיו ויטובבם בשמן ויניח על רגליו ויוליכהו אל המלון ויכבדוהו: 35 ולימחרת בקטעו הוציא שני דנרים ויתנם לבעל המלון ויאמר כלכל אותו ואת אשר תוסיף עוד להוציא עליו אני בשובי אשלמנו לך: 36 ועתה מי משהלשה היה בעיניך רע לנפל בידי השדדים: 37 ויאמר העלשה עמו את החסד ויאמר אליו ישוע לך ועשה כן גם אתה: **הכהן והלוי** לא עזרו לפצוע, ורק השומרני עזר לו וחבש אותו ולקח אותו לפונדק ושילם את כל הוצאותיו. זה החבר/הרע האמיתי. השומרני הטוב הפך לסמל של אחווה ורעות בין בני האדם, ועזרה לחלשים.

יצחק מגן ואחרים סבורים שהמשל במקורו התייחס למעמדות: כהן, לוי וישראל, וישוע רצה להדגיש את השחיתות של הכהנים והלויים, שחששו מהטומאה של הפצוע, לעומת עם ישראל הפשוט. מתרגם הברית

החדשה כנראה תירגם ישראל לשומרוני, כי ידע שהשומרונים קוראים לעצמם "ישראל", ומכאן נוצר המושג השומרוני הטוב. (אבל את הפרשנות הזו לא אומרים לנוצרים). לאורך השנים המסורות הנוצריות הפכו את המשל הדמיוני של ישוע לדבר מציאותי. הירונימוס הוא הראשון שחיבר בין "המקום המגואל בדם" לבין "מעלה אדומים", והפך את שניהם לאותו מקום. כך חיברו את המסורת למקום הזה, חיברו בין משל הפצוע עם הדם, לבין המקום שנקרא מעלה אדומים. **חפירות ארכיאולוגיות באזור** – בזמן שהרחיבו את כביש 1 ורצו לבנות מחלף בצומת, ביצעו חפירות הצלה בצד השני של הכביש. גילו שם בית מרחץ וארמון מימי הורדוס, ושרידים של משמר רומי. איציק מגן חפר סביב החורבה העותמנית שהייתה כאן, והיה ידוע כבר מימי המנדט שהיה כאן פסיפס כלשהו. אך כל צליין שעבר כאן לקח אבן קטנה, וכך כשאיציק מגן חפר כאן וניקה את המקום, גילה שמהפסיפס הביזנטי המקורי נשארו רק כמה כתמים קטנים. הוא החליט לשחזר אותו לפי התמונות מימי המנדט.

נושא העתיקות במדינה מחולק: בתחומי הקו הירוק רשות העתיקות אחראית על כל העתיקות. ביהודה ושומרון, מעבר לקו הירוק, יש ממשל צבאי ומינהל אזרחי, כל העתיקות באחריות קצין מטה ארכיאולוגיה שכפוף למינהל האזרחי, והוא רשות בפני עצמה.

יצחק מגן היה קמ"ט ארכיאולוגיה במשך שנים רבות (כבר יצא לגמלאות). איציק מגן החליט להקים כאן מוזיאון של ממצאים מרחבי יהודה ושומרון. הוא פחד שאם ישאירו את הממצאים בשטח הם ייהרסו, ולכן הוחלט לרכז אותם כאן. איציק מגן החל להגשים את החלום הזה, והמוזיאון הזה הוקם ונפתח ב-2009. המוזיאון מחולק ל-3 חלקים/חדרים: חלק שומרוני, חלק יהודי, וחלק נוצרי.

השומרונים – הספור בתנ"ך מובא בספר מלכים ב', י"ז, 24 מסופר על האשורים שהגיעו לארץ הם היגלו את תושבי ממלכת ישראל (שומרון), והביאו במקומם תושבים כותים ואחרים, והושיבו אותם במקום האוכלוסייה הישראלית. "כד ויבא מלך-אשור מבבל ומפתיה ומענא ומחמת, ויספרונים, וישב בערי שרון, פחת בני ישראל; ויכשו, ואת-שרון, וישבו, בעריה." בהמשך הם התגיירו והפכו ליהודים.

כששבי ציון הגיעו לארץ מפרס ורצו לבנות את בית המקדש, באו אליהם השומרונים ואמרו להם: תנו לנו להצטרף אליכם בבניית בית המקדש, אך שבי ציון לא רצו לקבל את עזרתם, כי הם נחשבו זרים.

הגרה של השומרונים (כיום הם יושבים בהר גריזים ובחולון) היא אחרת לגמרי: השם שומרונים נובע מהמילה שומרים. הם אומרים: אנחנו אלה ששמרנו את התורה ככתבה וכלשונה כל השנים. נכון שחלק משבטי ישראל הוגלו ע"י אשור, אך חלק נשאר בארץ, ושמר על התורה כמו שהיא, וזה אנחנו. היהודים כיום הם אולי צאצאי שבט יהודה, אך ישראל האמתית זה אנחנו, צאצאי אפרים ומנשה.

התורה - השומרונים מאמינים רק בחמשת חומשי תורה, ולא מאמינים בנביאים ובכתובים, בוודאי לא מאמינים במשנה והתלמוד וכל מה שמאוחר יותר. הם מאמינים רק בתורה עצמה. למשל – סדר פסח עם ההגדה של ימינו – זה ממקור מאוחר. בספר שמות כתוב איך לקחת את זבח הפסח ואיך להעלות את קרבן הפסח, והם עושים בדיוק כמו שכתוב בתורה: שמות י"ב ח ואכלו את-הפסח, פלילה ה'ה: צלי-אש ומצות, על-מל'ים יאכלוהו. ט אל-תאכלו ממנו נא, ובשל מ'של ב'מים: פי אס-צלי-אש, ראשו על-קרעיו ועל-קרבו. י ולא-תותירו ממנו, עד-בקר; והג'תר ממנו עד-בקר, ראש תשרפו. יא ו'כ'ה, תאכלו אתו--מ'תינכם ח'גרים, וע'ליכם ג'רג'ליכם ומק'לקם ב'ידכם; ו'אכלתם אתו בח'פזון, פסח הוא ליהוה.

את ספר התורה השומרוני, אנחנו לא מסוגלים לקרוא כי הוא כתוב בכתב העברי הקדום. הם עדיין כותבים וקוראים בכתב הקדום עד היום. (כמו הכתב של כתובת השילוח, כתובת גזר, אוסטרקון כייפא).

כשהם קוראים בתורה - זה נשמע שונה ממה שאנחנו קוראים. אנחנו קוראים על פי הניקוד הטברייני שנקבע ע"י בן אשר, והתקבל במסורת במאה ה-10, ומקובל עד היום.

השומרונים היו גורם חשוב ומרכזי בימי בית שני. ישבו בשומרון, גם לישוע היו בעיות איתם, היו להם יחסים קשים עם היהודים. הם ניסו לשנות את לוח השנה העברי. הם בנו בית מקדש בהר גריזים, ויוחנן הורקנוס החשמונאי הרס אותו.

במאה ה-4 מעריכים שהיו כמיליון שומרונים, אך לאורך ההיסטוריה הם סבלו מפרעות וטבח, בעיקר מנוצרים, עד שבתחילת המאה ה-20 יצחק בן צבי מצא בשומרון כ-120 שומרונים בלבד. כיום המצב השתפר והם קצת יותר מ-800 נפש (אולי זה העם הקטן ביותר בעולם).

חתונות - הם היו מתחתנים רק בתוך העדה, וזה גרם למומים ומחלות גנטיות. השומרונים הבינו שהם חייבים לפתוח את השורות גם לאחרים, והכהן הגדול שלהם מתיר להתחתן עם נשים לא שומרוניות. גברים שומרונים החלו לשאת נשים נוצריות ומוסלמיות, בתנאי שהן מקבלות את הדת השומרונית. כיום הם נמצאים במעקב גנטי של ביי"ח תל-השומר.

(סופי צדקה והאחיות שלה התחתנו עם יהודים, ולכן כעסו עליהם מאוד בעדה שלהם).

האגף השומרוני במוזיאון: הסמלים בבית הכנסת שלהם דומים ליהודים – שופר, מחתה, ארון קודש עם פרוכת. ההבדל – המקדש השומרוני הוא בהר גריזים ולא בירושלים. כיוון התפילה הוא לכיוון הר גריזים. לפי המסורת שלהם שם הייתה עקידת יצחק, שם נבנה המשכן ועוד. מבחינתם לירושלים אין שום קדושה. הפסיפסים השומרונים כאן מתייחדים בגודל האבנים – אבנים קטנות מאוד, שמאפשרות דיוק ורזולוציה איכותית.

בפסח (גם בשבועות וסוכות) יש עלייה לרגל של אלפי ישראלים להר גריזים כדי לראות את הטקסים, עם כוהני העדה שקוראים מהתורה, שוחטים ומעלים קרבנות, כמו שכתוב בתורה.

סוכה שומרונית היא בתוך הבית, כי הם היו צריכים להחביא את הדת במשך שנים רבות.

יש כאן הרבה ממצאים מבית כנסת שומרוני בחירבת סמארה (שומרון).

סרטון חדש על ספור "השומרוני הטוב" נפתח לאחרונה, עיבוד לסרט ישן משנת 1926. בסדרה סיינפלד יש פרק על "חוק השומרוני הטוב" – חוק שבאמת קיים בארה"ב, ומחייב לעזור למישהו שנפצע – מצחיק וכדאי לראות. גם בארץ יש חוק דומה שמחייב לעזור ולעזור למי שנפצע בתאונה, חוק "לא תעמוד על דם רעד". כל נוצרי מכיר את סיפור השומרוני הטוב, והמקום רלוונטי מאוד לתיירים נוצרים, וגם נמצא על הדרך של הצליינים.

מערה משוחזרת – שימשה למגורים בימי בית שני

אגף הפסיפסים בחוץ - פסיפסים גדולים מחירבת אדל, מבית הכנסת בעזה, ועוד. שחזור הכנסייה – הפסיפס שוחזר סביב הכתמים הבודדים שנשארו מהפסיפס המקורי, לפי צילומים מתקופת המנדט, לפני ש"שדדו" את רוב האבנים. הכנסייה נבנתה בתקופה ביזנטית. מסביב יש פריטים מהתקופה, שהובאו ממקומות אחרים ביו"ש: ממגורות, ארונות קבורה, צלבים, כותרות.

נסיעה לעין פשחה

ממשיכים בכביש 1 ובצומת בית הערבה פונים ימינה לכביש 90, ונוסעים כ-10 ק"מ. **מצפה יריחו** - החל כיישוב מעורב, ניסיון שילוב בין דתיים לחילוניים. זה לא הצליח, והחילוניים עזבו והקימו בסמוך את ורד יריחו.

ירידה למנזר סנט ג'ורג' – בסוף הסיור. **הירידה לים המלח מירושלים** – מגובה 800 מטר, עד ים המלח – מינוס 400. הירידה היא גם בכמות המשקעים. ככל שיורדים מזרחה המדבר יותר יבש וחם, עם פחות צמחיה. **הביטומן**, פצלי השמן, דומה בהרכבו הכימי לאספלט ונפט. כמות הפחמימנים גדולה. זה סלע שאפשר לשרוף ולהפיק ממנו אנרגיה. בדרום מדבר יהודה יש מפעל עם תחנת כח שעובדת על ביטומן. הבעיה שמדובר בשריפה מאוד מזהמת, כי זה מקור אנרגיה פוסילי. כיום בעולם מנסים לעבור למקורות לא פוסיליים, כי הם מחממים את כדור הארץ (אפקט החממה). בארץ בודקים אפשרויות ניצול של ביטומן/פצלי השמן, שהאזור הזה עשיר בהם. בערבית זה נקרא חאג'ר נבי-מוסא, כי אלה אבנים מהאזור, ואתר נבי מוסא נמצא כאן מדרום לכביש.

נבי מוסא (קבר הנביא משה) - לפי ספר דברים משה נקבר בהר נבו ממזרח לירדן, ומקום קברו לא נודע. במתחם הזה יש קבר שמיוחס למשה, ואצל המוסלמים יש עוד כמה מקומות עם קבר משה, למשל בדמשק. המסורת נוצרה בגלל פוליטיקה קדומה, בימי הממלוכים. בייבס ראה שיש שבוע פסחא אצל הנוצרים, בו המוני נוצרים עולים לרגל לירושלים ולאתר הטבילה. בייבס יצר את החג של נבי מוסא, והחג נקבע בצמוד לפסחא, כדי שתהיה עלייה לרגל של מוסלמים, במקביל לנוצרים. **צומת אלמוג** – ליד קבוץ אלמוג, ע"ש יהודה קופילביץ-אלמוג, שהיה מראשי מפעל האשלג ומנהיג העובדים במפעל, עד נטישתו ב-1948.

צומת בית הערבה – קבוץ בית הערבה שהוקם כאן לפני כ-15 שנה, זו הפעם השלישית שמקימים את היישוב. קבוץ בית הערבה הראשון שהוקם ב-1939 ונעזב ב-1948, נמצא כיום מעבר לגדר המערכת. בסוף שנות ה-70 בנו את בית הערבה בפעם השנייה, מדרום לכביש 1 ובשנות ה-90 העבירו אותו לנקודת הקבע שלו, על כביש 90 קצת צפונה מכאן.

בריכות מים מצד שמאל- ניסיון שנעשה כאן להפיק אנרגיה בשנות ה-80 ע"י חברת אורמת, אך זה לא היה כלכלי והפרויקט הופסק.

מאגר נחל אוג – מימין, מאגר מי קולחין גדול. לאחר טיפול המים משמשים להשקיית תמרים, שמסוגלים לסבול גם מים מליחים.

דקל התמר – גידול שזקוק להרבה חום ומים. לאחרונה נוטעים באזור עוד ועוד מטעים, כי אפשר להשקות במי קולחין ובמים מליחים שהם זולים, והגידול מאוד רווחי.

מצוק ההעתקים – רואים מרחוק מצד ימין, והוא ממשיך לכל אורך ים המלח. הוא תוצאה של סדרת שברים גיאולוגיים. כאן יש בו הפסקה בגלל קער ואדי קלט שמלא בסלע קירטון רך, ולכן אין כאן מצוק.

צומת הלידו (צומת קליה) – מצד שמאל היו מפעלי האשלג עד 48, ולידם השכונה העברית של פועלי מפעל האשלג, שבתיה נהרסו. שם נבנה גם מלון קליה ב-1937, ע"י משפחת לוי, והיה בתפוסה גבוהה בעיקר בחורף בימי המנדט, עם הרבה פוליטיקאים מפורסמים. כאן במלון שמע בן גוריון על החלטת החלוקה של האו"ם בנובמבר 47. בחודש מאי 48 ננטש המלון יחד עם קבוץ בית הערבה, לפי הוראת בן גוריון והצבא, ונהרסו לגמרי ע"י הירדנים. המבנים שרואים היום הם של מחנה הלגיון הירדני. תחנת משטרה בריטית מתקופת המנדט – מבנה לבן ליד הצומת.

קבוץ קלי"ה – הוקם ב-1974, ראשי תיבות של: קם לתחיה ים המוות. בעבר מלון קליה נקרא ע"ש היסוד קליום (אשלגן) – שמפיקים מהאשלג.

משרדי המועצה אזורית מגילות – מצד ימין. המועצה כוללת רק כ-1000 תושבים ב-6 יישובים: אלמוג, בית הערבה, מצפה שלם, קלי"ה, ורד יריחו ואבנת.

קומראן – האתר שבו נמצא הממצא הארכיאולוגי החשוב ביותר בארץ אי פעם – מגילות ים המלח.

שמורת טבע עיינות צוקים

השמורה מחולקת ל-3 חלקים:

חלק צפוני – מיועד רק לחוקרים.

חלק מרכזי – פתוח לכולם, בתשלום של 27 ₪, כולל בריכות, מנגל וכו'.

השמורה החבויה – כניסה מותרת רק למדריך שעבר הכשרה, או סיור עם מדריך מקומי.

זו מערכת אקולוגית מיוחדת – מעיינות חמים שנובעים בשמורה מאפשרים צמחייה ובעלי חיים.

הכביש - עד 1967 השטח היה בידי ירדן. כביש 90 בקטע הזה נבנה רק בשנת 1970. בשנים 68-69 מי שרצה לנסוע מקליה לעין גדי היה צריך להקיף דרך ערד 6-7 שעות, מרחק אוירי של כמה עשרות ק"מ. הים הגיע עד המצוק, והיה שביל הולכי רגל לאורך המצוק שעקף את המים ואיפשר מעבר רגלי מצפון לדרום. שביל נוסף עולה מלמטה אל ראש המצוק.

כשהוחלט לסלול את הכביש עבדו בסלילתו פועלים מעזה. אז הבינו שבעלי חיים היו רגילים לרדת ממצוק ההעתקים ולשתות מים בשמורה, והכביש יהווה מחסום עבורם. החלו למצוא פגרי בעלי חיים לאורך הכביש, שנדרסו כשלא הצליחו להגיע למים.

הכתם הירוק על המצוק - בנו בריכת מים ושקתות מבטון על המדרון ממערב לכביש, שמיועד ליעלים ושאר החיות, כדי שלא יצטרכו לחצות את הכביש.
ממצאים ארכיאולוגיים בשמורה – נחפרו ב-2001 ע"י פרופ' יזהר הירשפלד ז"ל, שחשף חווה חקלאית עם בית גדול – "וילה רומית", וכן מכלול תעשייתי: משטח דריכה, בריכות מים ואמת מים. המסקנות שלו היו שגידלו כאן את האפרסמון וגם תמרים. המתקן התעשייתי כאן דומה לעין גדי – מפעל לייצור בושם האפרסמון. חוקרים אחרים לא מסכימים למסקנות שלו. המקום ניטש במרד בר כוכבא-135 לספירה.

סיור בשמורה החבויה:

שריפות - החלק הזה נסגר בגלל ריבוי המנגלים ורשלנות מטיילים שגרמה לשריפות רבות שהיו כאן. לכן השאירו רק אזור מצומצם למנגלים. שריפה נוספת הייתה בגלל פצצת תאורה של צה"ל שנותרה בזמן חדירת מחבלים (בקוד הצבאי: פרש טורקי). קשה לכבות כאן שריפה כי יש המון קנים יבשים ועצי אשל יבשים, שנשרפים בקלות. קצב הגידול של הצמחייה די מהיר, והשמורה התחדשה יפה. רואים חלק מהגזעים שחורים, כלומר עברו שריפה, אך הצליחו להתחדש.

חמורים – הוכנסו לשמורה כדי שיאכלו חלק מהענפים היבשים, ובהליכתם ייצרו שבילים בתוך הסבך, שישמשו מעין פסי אש.

קנים של דרוו הירדן – סוג של דרוו שחי באזור. בונה קנים גדולים בראשי העצים, כדי שתהיה בהם רוח לצינון, עם כמות גדולה של ענפים שמבודדת מהחום.

גשרי עץ – פעם זרמו מתחתיהם תעלות והרבה יותר מים, כשמפלס הים היה יותר גבוה.

אגם אמנון – פעם היה הרבה יותר גדול, וגבוה בכ-2 מטר. בשנים האחרונות המעיינות נובעים יותר מזרחה

מאשר בעבר, לפני 5 או 10 שנים. המעיינות זזים עם הנסיגה וההתייבשות של ים המלח.

הצמחייה - ימלוח, מלוח, מלחית, אשל, אשליל – כולם צמחים שיכולים להתמודד עם מים מליחים. בעין גדי יש צמחים אחרים לגמרי, כי שם הנביעות מתוקות. כאן יש ערבוב בין מים מתוקים למלוחים, והנביעות מליחות.

הפן הבייני - נקודת המפגש בין המים המתוקים למים המלוחים. מים מתוקים שנובעים בתוך ההרים – פוגשים את קו המים של ים המלח. כשהים נסוג, הפן הבייני נסוג איתו, והנביעות זזו במקביל לנסיגת הים, והיום כולן יותר מזרחיות. אמת המים בחווה החקלאית הייתה במקום של נביעה שהייתה בעבר יותר מערבה, במאה ה-1.

תזוזת המעיינות - מי גשמים שיורדים בהרי יהודה מחלחלים לתת הקרקע, ומגיעים עד לאקוויקלוד, וזורמים שם. בגלל השבר הזרימה נעצרת והמים עולים בסדק, לאורך השבר, בעיקרון כלים שלובים. המעיין כאן הוא מעיין העתק=מעיין שבר. בדרך המים עוברים דרך שאריות מים מלוחים, ולכן מתערבבים ונובעים כמים מליחים, בטמפי משתנה בהתאם לאחוז המליחות. מים יותר מלוחים הם יותר חמים (בעין גדי יש מעיינות מים מתוקים בנפרד, וליד הים יש מעיינות מלוחים-חמי עין גדי).

כשהמפלס היה גבוה יותר, השטח הזה היה מכוסה מים, והים המשיך עוד מערבה וגם מתחת לפני השטח.

כשהמים המתוקים נפגשו עם מי הים, הם התערבבו מתחת לפני השטח, ונבעו החוצה כמים מליחים.

כשהים נסוג מזרחה, החלו לצמוח הצמחים על השטח שנחשף. הנביעה, שהייתה בגלל המפגש עם מי ים המלח, עברה מזרחה, כי נקודת המפגש עברה מזרחה.

שטח חשוף בלי צמחיה עד הים – בגלל שינוי בקרקע. זו נקודת המעבר מחלוקי הנחל אל החרסית. חלוקי הנחל והחרסיות מגיעים עם סחף משיטפונות בנחלים ומהירדן שזורם לים המלח. החלוקים כבדים ושוקעים ראשונים והחרסית אחריהם, כך שעם הזמן נוצרו אזורים של חלוקים ואזורי חרסית. בין חלוקי הנחל המים יכולים לזרום. החרסית אטומה למים ולכן נוצרים מן מיקרו קניונים, ערוצים בהם המים זורמים אל הים. בערוצים האלה המים שוטפים את המלח, ואז יש שם גם צמחיה. שאר השטח הוא כל כך מלוח, שאפילו הצמחים העמידים למלח לא יכולים לגדול כאן.

הכתמים השחורים – לא ברור מה זה. יש השערות שזה מטע תמרים קדום, שרידי גזעים, בזמן שהים היה קטן יותר, בעבר הרחוק מאוד. זו התגבשות והצטברות סביב גרעין מסוים, שלא ברור מה הוא.

נמלה אורגת (אורגת האשלים) - נמלים טרופיות שחורות שחיות על עצי אשל, ויש להן שיתוף פעולה מדהים עם החרק גבנונית האשל. הגבנונית מסוגלת להיצמד לעץ האשל, להחדיר את הכפות שלה לעץ, ולהוציא את הסוכרים והחלבונים מעורקי העץ, אך היא לא צריכה את הסוכרים והיא מפרישה אותם. הנמלה אוהבת מתוק וניזונה מהסוכרים שמפרישה הגבנונית.

הנמלה מספקת לגבנונית מחסה מפני אויבים ומזג אויר. הנמלה לוקחת זחל של נמלה ולוחצת עליו עד שהוא מוציא קורים. היא טווה קן סגור מהקורים האלה, לטובת הגבנונית.

השמורה הזו היא גבול תפוצתה הצפונית בעולם של הנמלה האורגת.

ברקנית האשל – חיפושית ירוקה שחיה על עץ האשל, ואוכלת את הפרחים שלו, ומטילה עליו ביצים. הזחלים שבוקעים מכרסמים את ענפי העץ מבפנים, והופכים בתוכם לגולם.

הכשרה להדרכה בשמורה החבויה - החלק סגור שבתוך השמורה – צריך לעבור הדרכה ואישור מיוחד, ואז אפשר לקבל מפתח לכניסה. בסוף הסיור עשינו את ההכשרה וכל השמות שלנו אמורים להופיע במחשב שלהם.

כללית – כמות המים בשמורה הולכת וקטנה משנה לשנה, האגם כנראה ייעלם לגמרי. לפני שמגיעים לשמורה כדאי להתקשר ולקבל עדכונים על המצב בשמורה והשינויים שנעשו.

הקפדה על הכללים בשמורה:

השערים בשמורה תמיד נעולים וצריך לנעול אחרי כניסת ויציאת הקבוצה. שומרים על שלמות הקבוצה ושלא תתפצל.

אסור להבעיר אש בשמורה.

לא יורדים מהשבילים המסומנים.

נוהל שריפה / סדר הפעולות בזמן חרום:

עובד השמורה רץ ופותח את כל 4 השערים – שער עליון לרכב גדול, שער הכניסה למטיילים, שער באמצע, שער היציאה המזרחי.
פקח של השמורה יעשה סריקה על השביל וינסה לאסוף את המטיילים לפי כיוון האש.
יש 4 אזורים מילוט- 1. יש כביש שירות מקביל לכביש הראשי- בחלק העליון, ליד המגדל והאגם 2. אחרי האגם יש רצועה של חלוקי נחל דרומה- קו החוף של 1969. 3-4. השטח החשוף בלי הצמחייה, מסומן במפה בשני שלטי "אין כניסה".

נסיעה לקסר אל יהוד

על כביש 90 צפונה, בעוקף יריחו. אחרי נחל פרת(ואדי קלט) ימינה/מזרחה לפי השילוט.

בית חוגלה – מאחוז בלתי חוקי.

עין חוגלה – מעין ולידו מטע תמרים. נזירים הרמיטים היו מתבודדים כאן, ורואים שרידי מנזרים.

ואדי קלט – (נחל פרת) יש שמהים אותו כנחל כרית, שבו הסתתר אליהו הנביא. ספר מלכים א, י"ז ה' וַיֵּלֶךְ וַיַּעַשׂ כְּדַבַּר יְהוָה; וַיֵּלֶךְ, וַיֵּשֶׁב בְּנַחַל פְּרִיָת, אֲשֶׁר, עַל-פְּנֵי הַיַּרְדֵּן. וַיְהַעֲרִבֵם, מִבָּאִים לוֹ לֶחֶם וּבִשָּׁר בְּבִקְרָה, וְלֶחֶם וּבִשָּׁר, בְּעָרֵב; וַיִּמְן-הַנַּחַל, וַיִּשְׁתָּה. ז' וַיְהִי מִקֵּץ זַמִּים, וַיֵּיבֶשׂ הַנַּחַל: כִּי לֹא-הָיָה גֶשֶׁם, בְּאֶרֶץ.

מבנה בקעת הירדן – בין הרי יהודה להרי עמון. מחלקים אותה ל-3 חלקים זהים משני צידי הנהר: כיכר

הירדן (גם בבראשית... אברהם ולוט)- המישורים הפוריים בחלק העליון (בערבית: רור). בתרונות – גבעות מבוטרות(בערבית קטארות). גאון הירדן – החלק הנמוך שהערוץ זורם בו ומציף אותו, עם סבך של צמחייה(ירמיהו: כארי יעלה מגאון הירדן לנווה איתן)(בערבית: זור).

מנזר יוחנן – מה שרואים נבנה במאה 19, על שרידים של מנזר ביזנטי, ננטש בסוף שנות ה-60.

מנזרי הירדן – כל האזור עם מנזרים של העדות הנוצריות השונות – אתיופי, רוסי, רומני. אי אפשר להיכנס אליהם.

קאסר אל יהוד

היום האתר באחריות רשות הטבע והגנים, ובינתיים הכניסה חופשית. ייתכן שיהפוך לאתר בתשלום.

בניית האתר - בשנת 2000 ציפו לבוא האפיפיור ולהמוני צליינים, ואז החלו להכשיר את האתר הגדול, והשקיעו פה מיליונים, מעבר לגדר המערכת. אבל אז פרצה האינתיפאדה, צליינים לא באו, ובקושי השתמשו באתר, עד לפני כמה שנים. בינתיים בצד הירדני החלו לפתח אתר מקביל ומתחרה, מהצד השני. כל המבנים המפוארים שרואים הם בצד הירדני.

פרוש השם: אפשרות אחת – מבצר היהודים (קצר=מבצר). אפשרות אחרת – שבר היהודים (קאסר=שבירה) – לזכר אירוע הנס הגדול שהתרחש לבני ישראל מול יריחו, בזמן הכניסה לארץ.

נס חציית הירדן - בסוף ספר במדבר בני ישראל הגיעו לשיטים בערבות מואב, ממזרח לירדן. בספר דברים – משה עלה מערבות מואב לראש הר נבו. ספר יהושע מתחיל אחרי מות משה, כשכוחו של משה עבר ליהושע.

יהושע שלח שליחים/מרגלים לעיר הקרובה – יריחו, והם התארחו בביתה של רחב. כשהמרגלים חזרו ואמרו "יכול נוכל להם", החלו בני ישראל לנוע לכיוון הירדן, והירדן נבקע לשניים כדי שיוכלו לעבור. יהושע גי' יג וְהָיָה כְּנֹחַ כְּפֹת רְגְלֵי הַכְּהֻנִים נִשְׂאֵי אֲרוֹן יְהוָה אָדוֹן כָּל-הָאָרֶץ, בְּמֵי הַיַּרְדֵּן, מֵי הַיַּרְדֵּן קָרְתוּן, הַמַּיִם הַיַּרְדִּים מִלְמַעְלָה; וַיַּעֲמֵדוּ, גַּד אֶחָד. יד וַיְהִי, בְּנֹסַע הַעַם מֵאֶלְלִיָּהִם, לַעֲבֹר, אֶת-הַיַּרְדֵּן; וַחֲפָזִים, נִשְׂאֵי הָאֲרוֹן הַבְּרִית--לִפְנֵי הָעָם. טו וַיָּבֹאוּ נִשְׂאֵי הָאֲרוֹן, עַד-הַיַּרְדֵּן, וְרַגְלֵי הַכְּהֻנִים נִשְׂאֵי הָאֲרוֹן, נִטְבְּלוּ בַקָּצָה הַמַּיִם; וַהַיַּרְדֵּן, קָמַל עַל-כָּל-גְּדֹתָיו, כֹּל, זַמִּי קָצִיר. טז וַיַּעֲמֵדוּ הַמַּיִם הַיַּרְדִּים מִלְמַעְלָה קְמוּ גַד-אֶחָד, הַרְחֹק מֵאֵד בָּאֵד (מֵאֶדָם) הַעִיר אֲשֶׁר מֵצַד צָרְתוֹן, וַהַיַּרְדִּים עַל גֵּם הָעֵרְבָה יָם-הַמֶּלַח, תַּמּוּ וַנְּכָרְתִי; וְהָעָם עָבְרוּ, נֶגֶד יְרִיחוֹ. יז וַיַּעֲמֵדוּ הַכְּהֻנִים נִשְׂאֵי הָאֲרוֹן בְּרִית-יְהוָה בְּחַרְבָּה, בְּתוֹךְ הַיַּרְדֵּן--הַכּוֹ; וְכָל-יִשְׂרָאֵל, עֹבְרִים בְּחַרְבָּה, עַד אֲשֶׁר-תַּמּוּ כָל-הַגּוֹי, לַעֲבֹר אֶת-הַיַּרְדֵּן.

סביר להניח שהירדן היה נהר יותר גדול ורחב מאשר היום. לא היו סכר דגניה ותעלת הרור והמוביל הארצי. זה היה בעונת הקציר, כלומר באביב, והירדן היה מלא מים עד גדותיו. גם השנה היה שיטפון והמים הגיעו עד הספסלים וכיסו את כל צמרות העצים. גם ב-1992 כשפתחו את סכר דגניה – הירדן עלה על גדותיו וזרם ברוחב חצי ק"מ. זה מעצים את חשיבות הנס שנעשה כאן.

אחרי חציית הירדן בני ישראל לקחו אבנים מהנחל ובנו גלעד, ולמקום הזה קראו גלגל, ושם הצטוו לערוך ברית מילה לכל דור המדבר. יהושע ה' ט וַיֹּאמֶר יְהוָה, אֶל-יְהוֹשֻׁעַ, הַיּוֹם גְּלוֹתִי אֶת-חַרְפַּת מִצְרָיִם, מֵעַלְיֶיכֶם; וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא, גִּלְגָּל, עַד, הַיּוֹם הַזֶּה.

עוד ניסים רבים התרחשו כאן, לפי התנ"ך:

נס ריפוי הצרעת: למי הירדן יש גם תכונות ריפוי – נערה מישראל נפלה בשבי של נעמן שר צבא ארם, והיא שמעה שנעמן חולה בצרעת, מחלה ללא מרפא. הנערה אמרה לו שבישראל יש נביא בשם אלישע, שיוכל לרפא את הצרעת. נעמן הגיע לארץ ופגש את אלישע וציפה לנס כלשהו. אלישע אמר לו לטבול בנהר הירדן 7 פעמים, וכך יתרפא. מלכים ב', ה'. א וַיַּעֲמֵן שַׂר-צָבָא מֶלֶךְ-אַרְם הָיָה אִישׁ גָּדוֹל לִפְנֵי אֲדֹנָיו, וַיִּשָּׂא פָנָיִם--כִּי-בֹ-תָנוּ-יְהוָה תְּשׁוּעָה, לְאַרְם; וְהָאִישׁ, הָיָה גִבּוֹר חַיִל--מִצָּרַע. ב וַאֲרָם יָצָאוּ גְדוּדִים, וַיִּשְׁבּוּ מֵאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל נַעֲרָה קַטְנָה; וַתְּהִי, לִפְנֵי אִשֶּׁת נַעֲמָן. ג וַתֹּאמֶר, אֶל-גִּבְרַתָּהּ, אַחְלֵי אֲדֹנָי, לִפְנֵי הַנְּבִיא אֲשֶׁר בְּשַׁמְרוֹן; אִי יֵאָסֵף אֹתוֹ, מִצָּרַעְתּוֹ. ד וַיָּבֹא, וַיִּגַּד לְאֲדֹנָיו לֵאמֹר: כִּזְאֹת וְכִזְאֹת דְּבָרָה הַנְּעָרָה, אֲשֶׁר מֵאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. ה וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ-אַרְם לְדָבָא, וְאִשְׁלַחָה סֹפֵר אֶל-מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל; וַיֵּלֶךְ וַיִּשְׁקַח בְּנֵדוּ עֶשֶׂר כֶּכָרִי-כֶסֶף, וְנִשְׁתַּת אֲלֵפִים זָהָב, וְעֶשֶׂר, חֲלִיפוֹת בַּגְּדִים. ו וַיָּבֹא הַסֹּפֵר, אֶל-מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: וְעַתָּה, כִּבּוֹא הַסֹּפֵר הַזֶּה אֵלַיךְ, הִנֵּה שְׁלַחְתִּי אֵלַיךְ אֶת-נַעֲמָן עֲבָדִי, וְאִסְפֹתוּ מִצָּרַעְתּוֹ. ז וַיְהִי כַקְרָא מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל אֶת-הַסֹּפֵר וַיִּקְרַע בְּגָדָיו, וַיֹּאמֶר הָאֱלֹהִים אֵינִי לְהַמִּית וּלְחַלּוֹת, כִּי-זֶה שְׁלַח אֵלַי, לְאִסֹּף אִישׁ מִצָּרַעְתּוֹ: כִּי אִד-דְּעוּ-נָא וַיֹּאמֶר, כִּי-מִתְאַנֶּה הוּא לִי. ח וַיְהִי כִשְׁמַע אֲלִישֶׁע אִישׁ-הָאֱלֹהִים, כִּי-קָרַע מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל אֶת-בְּגָדָיו, וַיִּשְׁלַח אֶל-הַמֶּלֶךְ לֵאמֹר, לָמָּה קָרַעַת בְּגָדֶיךָ; גָּבֹא-נָא אֵלַי--וַיַּדַּע, כִּי יֵשׁ נְבִיא בְיִשְׂרָאֵל. ט וַיָּבֹא נַעֲמָן, בְּסוּסוֹ וּבְרִכְבּוֹ; וַיַּעֲמֵד בְּתַחַת-הַבַּיִת, לְאִלְיָשֶׁע. י וַיִּשְׁלַח אֵלָיו אֲלִישֶׁע, מֵאֶדָה לֵאמֹר: הֲלוֹךְ, וְרַחֲצֵת שְׁבַע-פְּעָמִים בַּיַּרְדֵּן, וַיִּשָּׁב בְּשַׂרְךָ לָדָה, וַיִּטָּהַר. יא וַיִּקְצַף נַעֲמָן, וַיֵּלֶךְ; וַיֹּאמֶר הִנֵּה אֲמַרְתִּי אֵלַי יָצָא נִצּוֹא, וְעַמְד וְקָרָא בְּשֵׁם-יְהוָה אֱלֹהֵיו, וְהִנֵּיף יָדוֹ אֶל-הַמָּקוֹם, וְאִסְפֵה הַמַּצָּרַע. יב הֲלֹא טוֹב אֲבָנָה (וְאֲמָנָה) וּפְרָפֶר נַהֲרֹת דַּמְשֶׁק, מִכֹּל מַיְמֵי יִשְׂרָאֵל--הֲלֹא-אֶרְחַץ בָּהֶם, וְטָהַרְתִּי; וַיִּפֹּן, וַיֵּלֶךְ בַּחֲמָה. יג וַיִּגְשׁוּ עֲבָדָיו, וַיַּדְּבֵרוּ אֵלָיו, וַיֹּאמְרוּ אָבִי דָבָר גָּדוֹל הַנְּבִיא דָבָר אֵלַיךְ, הֲלוֹא תַעֲשֶׂה; וְאִי כִי-אֲמַר אֵלַיךְ, רַחֵם וְטָהַר. יד וַיֵּרָד, וַיִּטְבַּל בַּיַּרְדֵּן שְׁבַע פְּעָמִים, כְּדָבָר, אִישׁ הָאֱלֹהִים; וַיֵּשֶׁב בְּשָׂרוֹ, כְּבָשָׂר עַר כְּטוֹן--וַיִּטָּהַר

אליהו הנביא עלה מכאן בסערה השמימה, וגם אז נחצה הירדן על ידי אדרת אליהו: מלכים ב', ב'. א וַיְהִי, בְּהַעֲלוֹת יְהוָה אֶת-אֱלֹהָיו, בְּסַעֲרָה, הַשָּׁמַיִם; וַיֵּלֶךְ אֱלֹהָיו וְאֲלִישֶׁע, מִן-הַגִּלְגָּל. ב וַיֹּאמֶר אֱלֹהָיו אֶל-אֲלִישֶׁע שֶׁב-נָא פֹה, כִּי יְהוָה שֹׁלַחְתִּי עַד-בֵּית-אֵל, וַיֹּאמֶר אֲלִישֶׁע, חִי-יְהוָה וְחִי-נַפְשֶׁךָ אִם-אֶעֱזָבְךָ; וַיֵּרָדוּ, בֵּית-אֵל. ג וַיִּצְאוּ בְנֵי-הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר-בֵּית-אֵל, אֶל-אֲלִישֶׁע, וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו, הַיְדַעַת כִּי הַיּוֹם לָקַח אֶת-אֲדֹנָיְךָ מֵעַל רֵאשֶׁךָ; וַיֹּאמֶר גַּם-אֲנִי יַדְעֵתִי, הַחֲשׂוּ. ד וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהָיו אֲלִישֶׁע שֶׁב-נָא פֹה, כִּי יְהוָה

שֶׁלַחְנֵי יְרִיחוֹ, וַיֹּאמֶר, חִי-יְהוֹה וְחִי-נַפְשׁוֹ אִם-אֶעֱזָבָךְ; וַיִּבְאֹר, יְרִיחוֹ. ה' וַיִּגְשׁוּ בְּנֵי-הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר-בְּיַרְיָחוֹ, אֶל-אֱלִישָׁע, וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו, הֲזִדְעָתָּ כִּי הַיּוֹם יִהְיֶה לְקַח אֶת-אֲדֹנָיִךְ מֵעַל רֹאשׁוֹ; וַיֹּאמֶר בָּם-אֲנִי יְדַעְתִּי, הַחֲשׂוּ. וַיֹּאמֶר לֹא אֶלְיָהוּ שָׁב-נָא פֹה, כִּי יִהְיֶה שְׁלַחְנֵי הַיְרֵדְנָה, וַיֹּאמֶר, חִי-יְהוֹה וְחִי-נַפְשׁוֹ אִם-אֶעֱזָבָךְ; וַיִּלְכְּוּ, שְׂנֵייהֶם. ז' וְחַמְשִׁים אִישׁ מִבְּנֵי הַנְּבִיאִים, הִלְכוּ, וַיַּעֲמִדוּ מַגְנָד, מִרְחוֹק; וַשְּׂנֵייהֶם, עָמְדוּ עַל-הַיְרֵדוֹן. ח' וַיִּסַּח אֱלִישָׁע אֶת-אֲדֹרְתוֹ וַיִּגְלַם וַיִּכָּה אֶת-הַמַּמְלֵךְ, וַיִּחַצוּ הַנָּה וְהָנָה; וַיַּעֲבְרוּ שְׂנֵייהֶם, בְּחַרְבָּה. ט' וַיְהִי כַעֲבָרָם, וְאֶלְיָהוּ אָמַר אֶל-אֱלִישָׁע שָׂאֵל מִה אֶעֱשֶׂה-לָּךְ, בְּטָרְם, אֶלְקָח מֵעַמְּךָ; וַיֹּאמֶר אֱלִישָׁע, וַיְהִי נָא פִי-שְׂנַיִם בְּרוּחַךְ אֵלָי. י' וַיֹּאמֶר, הַקְּשִׁית לְשֹׂאוֹל; אִם-תִּרְאֶה אֹתִי לְקַח מֵאֲתָךְ, יְהִי-לָּךְ כּוֹ, וְאִם-אֵין, לֹא יִהְיֶה. יא' וַיְהִי, הַמָּה הַלְכִים הַלּוֹד וְדָבָר, וְהִנֵּה רֶכֶב-אִשׁ וְסוּסֵי אִשׁ, וַיִּפְרְדוּ בֵּין שְׂנֵייהֶם; וַיַּעַל, אֱלִישָׁע, בְּסַעֲרָה, הַשָּׁמַיִם. יב' וְאֱלִישָׁע רָאָה, וְהוּא מֵצַעֵק אֲבִי רֶכֶב יִשְׂרָאֵל וּפְרָשָׁיו, וְלֹא רָאָהוּ, עוֹד; וַיַּחְזֹק, בְּבִגְדָיו, וַיִּקְרַעֵם, לְשְׁנַיִם קָרְעִים. יג' וַיָּרֶם אֶת-אֲדֹרְתוֹ אֶלְיָהוּ, אֲשֶׁר נִפְלָה מֵעַלְיוֹ; וַיִּשָּׁב וַיַּעֲמֹד, עַל-שַׁפְּתַי הַיְרֵדוֹן. יד' וַיִּסַּח אֶת-אֲדֹרְתוֹ אֶלְיָהוּ אֲשֶׁר-נִפְלָה מֵעַלְיוֹ, וַיִּכָּה אֶת-הַמַּמְלֵךְ, אִיָּה וְהוּא וַיִּכָּה אֶת-הַמַּמְלֵךְ, וַיִּחַצוּ הַנָּה וְהָנָה, וַיַּעֲבְרוּ, אֱלִישָׁע. טו' וַיִּרְאֶהוּ בְּנֵי-הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר-בְּיַרְיָחוֹ, מַגְנָד, וַיֹּאמְרוּ, נַחַח רִיחַ אֱלִישָׁע עַל-אֱלִישָׁע; וַיִּבְאֹר, לְקַרְאָתוֹ, וַיִּשְׁתַּחֲוּ-לוֹ, אַרְצָה

נס הצפת הגרון - אלישע הציף כאן גרון מברזל שנפל למים. מלכים ב', ו' ב גלכה נא עד-הירדן, ונקחה משם איש קורה אחת, ונעשה-לנו שם מקום, לשבת שם; ויאמר, לכך. ג ויאמר, האחד, הואל נא, ולך את-עבדיך; ויאמר, אני אלך. ד וילך, אתם; ויבאו, הירדנה, ויגזרו, העצים. ה ויהי האחד מפיל הקורה, ואת-הברזל נפל אל-המים; ויצעק ויאמר אהה אדני, והוא שאול. ו ויאמר איש-ההאלהים, אנה נפל; ויראהו, את-המקום, ויקצב-עץ וישלך-שמה, ויצף הברזל. ז ויאמר, הרם לך; וישלח ידו, ויסקחחו.

בברית החדשה: כבר אז, במאה ה-1, המקום נחשב קדוש ומיוחד, בגלל כל הניסים שקרו כאן בעבר. **יוחנן המטביל**, יהודי מעין כרם, הגיע לכאן וקרא לכל אנשי יהודה להיטבל בירדן. מתי ג', בפמלים הים קם יוחנן המטביל ויהי קרא במדבר יהודה לאמר: 2 שובו כי מלכות השמים קרבה לבוא: 3 כי זה הוא אשר נבא עליו ישעיהו הנביא לאמר קול קורא במדבר פניו דרדך יהנה ישרו מסלותיו: 4 ויוחנן לבושו שער גמלים ואזור עור במתניו ומאכלו חגבים ודבש הניער: 5 ותבא אליו ירושלים וכל יהודה וכל כפר הירדן: 6 ויטבלו על-ידו בירדן ויתודו את-חטאתם:

ישוע הנצרותי הגיע לכאן ונטבל ע"י יוחנן המטביל, ואז רוח אלוהים ירדה עליו. מתי ג' ג' 13 ונבא ישוע מר הגליל הירדנה אליו ויחנן חשף אותו לאמר אנכי צריך להטבל על-ידך ואתה בא אלי: 15 וישוע ישוע ויאמר אליו הניחה לי כי כן נאונה לשגינו למלא פלה צדקה ונצח לו: 16 ויהי כאשר נטבל ישוע וימהר ויעל מן-המים ונהנה השמים נפתח וירא את-רוח אלהים יורדת כיונה ונחה עליו: 17 ונהנה קול מן-השמים אומר זה בני ידדי אשר-ציתני בו

זה אירוע ההתגלות – אפיפני, ארוע חשוב לנצרות. **בתקופה הביזנטית** זיהו את המקום הזה כאתר הטבילה. הוקמו כאן מנזרים, עולי רגל החלו לעלות לכאן. **בתקופה הצלבנית** שוב היו עולים לכאן לרגל.

במאה ה-19 החלו לחדש את המנזרים העתיקים. עם המצאת ספינת הקיטור התרבו עולי הרגל לארץ הקודש ולאתרים הקדושים. יש צילומים של עשרות אלפי צליינים רוסים שהגיעו, טבלו בירדן וקראו מהמקורות, וערכו כאן טקסים שונים.

בשנים 1970-1967 התרחשה כאן מלחמת ההתשה, עם כל המרדפים אחרי מחבלים. מתחו כאן גדרות, והמקום לא היה נגיש.

אתר הטבילה "ירדנית" ליד דגניה – הוקם ב-1981, בשנים שהמקום הזה היה אזור גבול מתוח, והוא היה תחליף למקום הזה, ושימש לטבילה לצליינים.

ב-1994 נחתם הסכם השלום עם ירדן, אך האתר היה נפתח רק ביום האפיפני – 18 בינואר. רק לקראת שנת 2000 החלו להכשיר את המקום בצורה רצינית.

טקס אפיפני – 18 בינואר, הפטריארך האורתודוכסי היה מגיע לאזור המנזרים והתקבל עם תופים ומחולות. משם החלה תהלוכה עד לשפת הירדן עם הצלב הקדוש. היו טובלים את הצלב במים, מפריחים יונים, וכל המאמינים היו טובלים בנהר.

הירדנים החלו לפתח את המקום בצד שלהם רק לפני 10 שנים, כשהם הבינו את הפוטנציאל התיירותי של המקום, בייחוד אחרי ביקור האפיפיור יוחנן פאולוס, שביקר בשני צידי הנהר. הירדנים בנו עוד ועוד מנזרים וכנסיות, ונתנו לכל עדה נוצרית שטח שלה לבנייה.

רק אז התעוררו בישראל והבינו שאם לא נעשה משהו, כל התיירים יגיעו רק לירדן. רשות שמורות הטבע פתחה את האתר מחדש ב-2011.

ביקור האפיפיור - בשנת 2000 כשביקר האפיפיור יוחנן פאולוס – המדרגות הגדולות עדיין לא היו בנויות. היה כאן מדרון בוצי וחלק, ולא רצו להוריד אותו דרכו. לקחו אגן אבן שנבנה במיוחד, ומילאו אותו במים מהירדן. האפיפיור טבל ידיים ופנים באגן הזה, ואח"כ הוחלט לשמור על האגן במקום, כחפץ קדוש. אחרי שנה האגן נעלם, ולמרבה הפלא ראו אותו ממול, בצד הירדני, מישהו העביר אותו, ושם הוא נשאר עד היום...

גרסאות אחרות למיקום - יש סברה שמקום הטבילה של ישו היה כמה מאות מטרים מזרחה, כי הירדן זרם שם, ובמשך השנים הערוץ שינה כיוון ועבר לכאן. אדם זרטל טוען שחציית בני ישראל את הירדן הייתה בכלל כ-30 ק"מ צפונה מכאן.

הסבר לתופעה של חציית הירדן – גם בספר יהושע מתואר שהמים "נגמרו" הרחק צפונה, במעלה הנהר, "באדם העיר". מכירים את גשר דמיה שמשמר את השם.

אורך הירדן בין הכינרת לים המלח הוא 105 ק"מ בקו אווירי. האורך שלו כולל הפיתולים – 210 ק"מ, בדיוק כפול. הנהר מתחתך בתוך גבעות של תצורת הלשון, סלע רך מאוד. מידי פעם יש התמוטטות ונפילה של סלעים לתוך הנהר, שעוצרים את הזרימה, עד שהנהר מתחתך ומוצא לו אפיק חדש.

יש כמה עדויות כתובות לתופעה:

בייברס הממלוכי בנה גשר על הירדן ליד גשר דמיה, ובמהלך הבנייה המים נעלמו והזרימה נעצרה. הם שלחו רוכבים לבדוק מה קרה – וראו שאחד הבתרונות קרס לתוך המים, נוצר קיר חוסם ואגם מאחוריו, עד שהמים הצליחו למצוא נתיב חדש.

ב-1927 גרסטן חפר בתל ביריחו. לפתע הייתה רעידת אדמה, ואנשים סיפרו לו שהירדן הפסיק לזרום. הוא בא לראות ואכן הירדן היה יבש במשך 23 שעות, וגם זה בגלל בתרון שקרס לתוך הנהר ועצר את הזרימה. ייתכן ש"הנס" של חציית הירדן היה בדיוק תופעה כזו. עדיין אפשר לומר שבגלל שזה קרה בדיוק בזמן שבני ישראל רצו לחצות, זה עדיין נס.

המים שזורמים כיום בנהר בין הכינרת לים המלח: מי ביוב מעמק הירדן, מי בריכות הדגים מעמק בית שאן, ומים מליחים מהמוביל המלוח שעוקף את הכינרת. בקיצור – לא המים הכי נקיים ונעימים.

דיר חג'לה – מנזר גרסימוס

הגעה: חזרה לכביש הראשי, נסיעה כ-2 ק"מ דרומה מקסר אל יהוד.
מקור השם דיר חג'לה – כנראה ביישוב יהודי שהיה כאן, בשם בית חוגלה. בתיאור גבולות שבט בנימין בספר יהושע י"ח, 19 ועבר הגבול אלפתף בית חג'לה צפונה, ונהיה (והיה) תצאותיו (תצאות) הגבול, אל לשון ים המלח צפונה, אלקצה

הירדן נגפה זה גבול נגב:

במפת מידבא – מצפון לים המלח מופיע היישוב בית חוגלה.

בחפירות ארכיאולוגיות – נמצאו שרידי מנזר ביזנטי, וחלקים מהפסיפס שלו מוצגים בפנים.

המנזר מופיע במקורות הנוצריים בשם מנזר גרסימוס, אחד ממנזרי המבצר. בתקנות המנזר כתוב שהיו עוברים הכשרה במנזר, ורק אחרי שהגיעו לרמה מוסרית מספיק גבוהה – היו יוצאים לתקופות התבודדות כהרמיטים, ורק בסופשבוע חזרו למנזר למיסה משותפת, להצטייד באספקה, ולהחזיר את הכתבים שהספיקו להעתיק.

חיי גרסימוס – ספר של כותב אנונימי, שמספר על גרסימוס, שהגיע לכאן בשנת 455 לספירה, והקים קונוביום (מנזר שיתופי) ליד הירדן. סיפור האריה הוא מהספר הזה:

ספור האריה - גרסימוס הלך בסביבה וראה אריה עם קוף ברגל. כל מי שעבר שם לפניו ברח משם. אבל גרסימוס ניגש לאריה, הוציא לו את הקוף מהרגל, ומאז האריה הפך לעבדו הנאמן של גרסימוס. יום אחד גרסימוס עלה לירושלים, והאריה טרף את החמור של גרסימוס. כשגרסימוס חזר הוא התעצבן על האריה, ומאז נתן לאריה לעשות את העבודות של החמור. כשגרסימוס מת – האריה ישב על הקבר וסרב לאכול עד שמת. לכן יש פסלי אריות רבים שנמצאים במנזר ובחצר, ורואים ציורים של ספור האריה על הקירות.

השינוי התיירותי - המנזר כיום שייך ליוונים אורתודוקסים, עם מעט נזירים קבועים, ועוד נזירים ונזירות שבאים לתקופות קצרות. המנזר עבר שינוי מדהים ב-20 השנים האחרונות. בעבר כביש 90 עבר בתוך יריחו, עד הקמת הרשות הפלשתינאית. כדי להגיע לדיר חג'לה בעבר, היה צורך לנסוע בדרך עפר משובשת, במיוחד כדי להגיע לכאן. בפועל אף אחד לא הגיע לבקר כאן, ונהגי אוטובוסים לא הסכימו להיכנס. זו הייתה חירבה מוזנחת, והנזירים כאן היו אלה שנענשו ונשלחו לכאן.

במסגרת הסכם אוסלו א', ב-1993, נסלל כביש עוקף יריחו, שהפך לכביש הראשי, והכביש עובר בצמוד למנזר. כל תנועת הישראלים, התיירים, הצליינים – כולם עוברים בכביש, ואז החלו להיכנס לכאן. כריסטוס, אב המנזר, ידע למנף את המצב החדש, והחלה פה תנופת בנייה והשקעות בשיפוצים. האכסניה הפכה פעילה לצליינים, והמקום כל הזמן מתפתח. הבנייה נעשית בעזרת פועלים מיריחו.

בתוך חצר המנזר - המנזר הזה הרבה יותר קטן משרידי המנזרים שראינו בבוקר – מרטריוס ואבטימיוס. במבנה יש חדר אוכל, חצר שבמרכזה בור מים, חדרי הנזירים בקומה שנייה, כנסייה בקומה שנייה, הקריפטא-חדר הגולגלות.

מותר לסייר רק בכנסייה ובחדר הגולגלות.

כנסייה של דיר חג'לה – כנסייה יוונית אורתודוקסית, עם איקונוסטאזיס שמפריד בין המתפללים לבין האפסיס. הציורים של קדושים על הקירות ועל העמודים – הם של אבות הנזירות: אנטוניוס, גרסימוס, סאבאס, אבטימיוס ועוד. על האיקונוסטאזיס יש ציורים שקשורים לישוע, ובחלק התחתון תמונות שמתארות אירועים מהתנ"ך: בריאת העולם, הגירוש מגן עדן, סדום ועמורה, עקידת יצחק, משה בתיבה, מתן תורה, והקפת חומות יריחו. זו מתודה של העברת הסיפורים בתמונות, כי בעבר רוב הציבור לא ידע קרוא וכתוב, וכך לימדו על סיפורי התנ"ך והברית החדשה.

המבנה עומד על יסודות ביזנטיים, שופץ ע"י הצלבנים, רעידת האדמה ב-2002 הרסה/סדקה חלק מהבנין, והכנסייה נסגרה לביקורים לזמן ארוך, עדיין רואים סדק שנשאר מאז.

הפסיפס על הרצפה הוא חדש, אחרי השיפוץ האחרון. שארית של הפסיפס הישן אפשר לראות בפניה השמאלית.

אזור תעשייה צמוד ליד המנזר – כולל מפעל לנרות, מפעל פסיפסים, כמה אכסניות מסביב במבנה נפרד, גן ירק, בריכות שחיה עם מגלשות לילדים, שולחנות פיקניק.

נסיעה לסנט ג'ורג'

העיר יריחו נחשבה לעיר הקדומה ביותר בעולם, מהתקופה הניאוליתית (היום יודעים שהיא בין העתיקות ביותר) והיא חשובה מאוד לתיירים נוצרים. האתרים העיקריים לתיירים: תל יריחו - ספור יהושע בן נון והקפת החומות, מנזר הקרנטל(הר הארבעים- הר הפיתוי, בו השטן ניסה את ישוע), מעיין אלישע (עין אל סולטן)- בו אלישע עשה נס וריפא את מי המעיין, עץ השקמה – העץ של זאכי/זכאוס- איש נמוך ומושחת שטיפס על העץ כדי לראות את ישוע שהגיע לעיר, וישוע גרם לו לחזור בתשובה ולתרום כסף לעניים. עוד אירוע שהיה ביריחו – ישוע ריפא איש עיוור. יש הרבה כנסיות- כנסייה רומנית, כנסייה רוסית ועוד, שחברת מפגרי- ארמון הישאים – אתר אומאי מרשים מאוד עם פסיפס מהיפים בארץ ובית מרחץ מהגדולים בארץ, בית כנסת העתיק של יריחו, ארמונות החשמונאים וארמונות הורדוס – שרידים לא מטופלים ולא מתאים לנוצרים אלא לישראלים. ההלווייה של הורדוס יצאה מהארמון ביריחו אל הרודיון. יש גם שרידי היפודרום, טחנות סוכר ועוד (הקזינו כבר סגור...).

יריחו היא בשטח A ולכן לפי החוק אסור לישראלים להיכנס. מורי דרך ישראלים יכולים לקבל אישור מיוחד להיכנס ליריחו, אך רוב מורי הדרך לא נכנסים. המדריך הישראלי מגיע עם התיירים עד צומת אלמוג, משם האוטובוס נכנס ליריחו עם מדריך מקומי, וביציאה אוספים את המדריך הישראלי שמחכה בצומת אלמוג. סידור דומה יש גם בבית לחם.

מבנים של משטרה בריטית – ליד מצפה יריחו, חלק מהם הפכו כיום לבתי מגורים של תושבים ממצפה יריחו.

תצפית מנזר סנט ג'ורג'

הגעה: חזרה בכביש 1 מערבה, פונים ימינה בכניסה למצפה יריחו, לא נכנסים ליישוב אלא שמאלה לפי השילוט וימינה בצומת T עד מגרש חנייה. ממנו הליכה רגלית בשביל עפר – כ-5 דקות. בצומת T יש פנייה שמאלה - לתצפית על עין קלט (לא הלכנו).

מסלול הליכה יפה – מתחיל מכאן בירידה אל עין קלט, ומשם בתוך הנחל עד מנזר סנט ג'ורג'. סנט ג'ורג' – התצפית היא לכיוון מערב לכן פחות מוצלח לבוא אחה"צ, ועדיף בבוקר, כשהשמש בגב.

מקור השם של נחל פרת - בגלל הסיפור על הנביא ירמיהו תושב ענתות שהצטווה ללכת לנחל פרת ולטמון שם את אזור (חגורה) הפשתים שקנה. לכן ועדת השמות קראה לוואדי קלט בשם זה. ירמיהו י"ג, 4: קח את האזור אשר קנית אשר על-מתניך וקום לך פרתה, וטמנהו שם בנְקִיק הַסֶּלַע: 5 וְאַלֶּךְ וְאַטְמַנְהוּ בַּפֶּרֶת כַּאֲשֶׁר צָוָה יְהוָה אוֹתִי: **התחלת המנזר** - נזירות מדבר יהודה החלה בנחל פרת ועין פרת ע"י חריתון. במאה ה-5 הגיעו 5 נזירים ארמנים למערות שבמצוק שمولנו, והם הראשונים שהתיישבו במקום. אפשר לראות את קברי הנזירים האלה משמאל לדגלים שבכניסה, מסומנים בצלב.

גיאורגיוס (ג'ורג') מכוזיבא, הגיע לכאן במאה 6 והגדיל והרחיב את המנזר, ועל שמו נקרא המקום.

לפי המסורת - בתוך אחת המערות זיהו את המערה שבה התחבא אליהו הנביא מפני איזבל, והעורבים היו מאכילים אותו שם. בכניסה שבמנזר יש ציורים המתארים את האירוע הזה.

מסורת נוספת – הוריו של יוחנן המטביל הגיעו והתחבאו כאן. המבנה הנוכחי הוא מסוף המאה 19 וחודש במאה ה-20.

המנזר מחולק לשלושה מפלסים עיקריים:

המפלס העליון - במפלס זה נמצאת מערה עתיקה עליה הוקמה כנסייה. במערה זו על פי המסורת הנוצרית התגורר אליהו הנביא שעה שברח מאיזבל, אז הוא ניזון בעזרת לחם ומים אשר הביאו לו העורבים. בנוסף מאמינים הנוצרים כי במערה זו בישר מלאך ליואכים, סבו של ישו, כי אשתו חנה תלד את מרים הבתולה.

המפלס האמצעי - בו מצויים מרבית מבני המגורים, שלוש כנסיות וכן מגדל הפעמונים.

המפלס התחתון - במפלס זה הבנוי מקשתות נמצאים מחסני המנזר וקברי נזירים. אפשר לראות את שרידי המנזר הביזנטי על הקיר, את שרידי קורות העץ שכיסו את המנזר.

כוכי התבודדות גבוהים מאוד – בחלקם השתמשו עד הזמן האחרון. הם חיו בתוך הכוך, והיו משלשלים כל יום סל עם חבל למטה כדי לקבל אוכל ואספקה. אם הסל לא ירד יותר – ידעו שהם סיימו את חייהם.

אמת המים החדשה – עוברת מתחתינו, בנויה ברובה על אמה עתיקה. מובילה מים מעין קלט אל יריחו. ראינו אמת מים במפלס גבוה בדרך – שהובילה מים מעין פארה (מעין יותר גבוה) אל קיפרוס - מבצר חשמונאי שהפך לארמון של הורדוס, ליד יריחו.

דוק – ממצרי המדבר החשמונאים, הפך לארמון הירודיאני, שבו נרצח שמעון אחיו של יהודה המכבי, ע"י החותן שלו. רואים אותו על הר בצד מזרח, שמאלה מהאנטנות. החומה שמקיפה את ההר, זו כנסייה שהחלו לבנות על שרידי דוק, בתחילת המאה ה-20 והפסיקו בגלל מלחמת העולם ה-1.

מסלולי טיול באזור – יורדים מהתצפית ליד מצפה יריחו, דרך עם מדרגות אל הנחל. מסלול בתוך הנחל מעין קלט לסנט ג'ורג'. מהתצפית הזו אל המנזר וממשיך אל ארמונות החשמונאים ביריחו (דורש תיאום בטחוני).

תמליל סיור מספר 47 למוזיאון ירושלים

מסלול: שער יפו, מוזיאון מגדל דוד, מוזיאון ארצות המקרא ומוזיאון ישראל

שער יפו

רחבת שער יפו מתנשאת מעל מפגש של שני עמקים, האחד ממזרח לחלקו התיכון של ערוץ גיא בן הינום שהינו יובל של נחל קדרון ותחילתו של עמק קטן שנכנס מזרחה אל תוך העיר העתיקה, ששימש בעבר אף הוא יובל של נחל קדרון, עמק שנעלם מהנוף הירושלמי, שכן מולא ברבות השנים בחורבות, הריסות ואשפה שהצטברו בתוכו ונחשף מחדש רק במאה ה-19.

העמק הזה חסר שם ונקרא במחקר בשם עמק הערב וזאת מהטעם שבירושלים יש שני כיוונים כאשר העיקרי הוא כיוון צפון-דרום – כיוון השתי והמאונך לו הינו הערב ומכאן שמו, שלעיתים נקרא גם בשם הנחל הצולב. **מצפון למרחב שער יפו**, קימת ירידה נוחה מאוד המאפשרת יתרון מאד משמעותי לאויב הרוצה לתקוף את העיר ולכן האזור מבוצר בצורה משמעותית ולא לשווא נשמע הפסוק כי מצפון תיפתח הרעה. המצודה הממוקמת מדרום לרחבה, הנקראת גם בשם מגדל דוד, קיבלה את צורתה הנוכחית בתקופה הצלבנית, אך יש בה חלקים קדומים ומאוחרים יותר. בגלל המעמד הטופוגרפי המיוחד והחשיבות הצבאית, יש במצודה שרידים החל מימי הבית הראשון ועד ימינו, עת שימש המבנה עד 1967 את הלגיון הירדני.

על גבי המצודה, במאה ה-16 בימיו של הסולטאן סולימאן המפואר, בונה החומות של ירושלים, הוקם מסגד צבאי.

הפער בחומת העיר העתיקה, שהיווה חלק מהחפיר שהקיף בעבר את המצודה, נפרץ לרגל כניסתו של הקיסר הגרמני וילהלם השני, שביקר בירושלים בנובמבר 1898 על מנת לחנוך את השלמת בנייתה של כנסיית הגואל. **כיום מהווה הפער** בחומה חלק מהכביש הנכנס לכיוון העיר העתיקה, שהיווה בזמנו חפיר יבש שהקיף את המצודה, שנסתם ע"י הבריטים בתקופת המנדט. וכיום מהווה כביש כניסה לעיר העתיקה. בבית השער יש סימון של ה- Ordnance Survey מ-1865 עת הסתבר לראשונה ששער יפו וירושלים גבוהים בהרבה מעל פני הים, נתון שלא היה ידוע עד אז.

הנקודה שנמדדה הייתה משמעותית ביותר והתבטאה גובה של 777 מ' מעל פני הים וסימון לכך נמצא בצד הצפוני של השער באבן התחתונה הקרובה למזרחה המורכב מ-3 קווים אנכיים וקו אחד אופקי, סימון שהיה מקובל של נקודות הגובה ונקודות טריאנגולציה למיפוי של המהנדסים המלכותיים הבריטים מימיה של המלכה ויקטוריה.

בסמוך נמצאות כתובת משוקמת של סולימאן המפואר וכן כתובת של טדי קולק. בית השער הוא עות'מאני ואינו שייך למצודה שהיא קדומה יותר. הוא בנוי לפי העיקרון של הכניסה העקיפה – נכנסים, שוברים ציר, כאשר מפנים תמיד את הצד הימני (הצד הבלתי מוגן של הגוף, שכן צד המגן הוא בצד שמאל) אל המגנים של העיר. את השער עצמו היה ניתן לסגור אותו בדלת כבדה שהייתה סגורה בשעות הלילה עד ראשית המאה ה-20. אלו היו מכשולים נגד בודדים, ואילו כנגד כוח צבאי הייתה פה המצודה. הדלתות עצמן שרדו ונמצאות במקום, אמנם פתוחות.

ברחבה שממזרח לשער מצויים כמה בתי מלון שהיו מבין המפוארים שבבתי המלון של ירושלים בשלהי המאה ה-19 שמאחד מהם, מלון פטרה, ניתן לצפות על בריכה גדולה שצמודה למלון שקרויה 'בריכת המגדלים' או ביונית בריכת המגדלון, הקרויה על שם מגדלי המצודה. בבניין שנבנה בשנות ה-50 של המאה ה-19 הנקרא בשם Christian Information Center היה ממוקם סניף הדואר הראשון במזרח התיכון שיהווה את הדואר הקיסרי האוסטרי ובכך שירת את האוכלוסייה של היהודים האשכנזים בירושלים שרבים מהם היו אזרחי אוסטריה. מעבר לחפיר הצמוד לרחבה מתרומם אחד ממגדלי המצודה המרשימים ביותר, מגדל הרודיאני שהיווה אחד מ-3 מגדלים שבנה המלך הורדוס במאה ה-1 לפנה"ס במצודה, האחד ע"ש אשתו מרים בת למשפחת חשמונאי, השני נקרא ע"ש אחיו של הורדוס פצאל והשלישי נקרא היפיקוס (מפקד הפרשים) ע"ש ידיו שאת שמו איננו יודעים. ככל הנראה המגדל שמוולנו הוא מגדל היפיקוס. אין בו חלל פנימי וכולו ממולא באבנים לפי הדגם של בניית הביצורים ההלניסטיים. זה נועד לעמוד בפני מכוונות מצור למיניהן, עובדה שהוא עומד עד היום.

החלק העליון, הגבוה יותר, שבנוי מעל האבנים הגדולות, הוא תוספת של מגדל ממלוכי ובו יש חללים פנימיים. המגדל הוא קובייה של 25X25X25 מ' שמעליה היו חדרים מפוארים שמתוארים על ידי יוסף בן מתתיהו. בתיאור שלו הוא כותב שראוי לספר על הארמון של הורדוס שהיה כאן והמגדלים מצפון, יותר מאשר כל מבנה אחר תחת השמש, כי זו הייתה מערכת מבנים מפוארת ביותר.

מעל החפיר ישנו גשר עליו שלט 'מוזיאון מגדל דוד' – הגשר הזה היה גשר נייד מתרומם בזמנו. כאשר בית השער, עם המדרגות המובילות אליו הוא טורקי עות'מאני.

על גבי מדרגות השער ניצב בחודש דצמבר 1917, בחג החנוכה, הפילדמרשל אדמונד אלנבי, וקרא לתושבי ירושלים את הטקסט שכתב. הוא נכנס ברגל, שלא כמו הקיסר הגרמני שנכנס על סוסו, מתוך ענווה וכבוד לעיר, עלה למדרגות ושם נשא את נאומו. המקום הוא בעל חשיבות היסטורית ומופיע הרבה בספרות. ממול אפשר לראות את הכתובת של 'Christ Church', הכניסה לכנסיית המשיח, הכנסייה הפרוטסטנטית \ אנגליקנית הראשונה במזרח התיכון. היא נחנכה ב-1842. תוך כדי הבנייה שלה נתגלו גם עתיקות בעלות חשיבות.

אנחנו כאן על התפר בין הרובע הנוצרי לרובע הארמני. העיר העתיקה בנויה כרובע המחולק באמצעות רחובות היוצרים צלב לארבעה רובעים שהם רבע משטח העיר כל אחד – כל רובע הוא רבע.

במפת מידבא, מהמאה ה-6 לספירה, עדיין עומדים שלושת המגדלים ואפשר לראות אותם. הם נהרסו מאוחר יותר.

בימי הורדוס זו הייתה הפינה הצפון מערבית של העיר, מכאן התחילה מזרחה חומה שנקראה החומה הראשונה. אותה חומה פנתה גם מן המצודה דרומה והקיפה את כל העיר שלפני הורדוס, זו חומה שנבנתה על ידי מלכי בית חשמונאי במאה ה-2 לפנה"ס – והיא מכונה "החומה הראשונה". (בירושלים צריך להיזהר עם השמות, שכן זו אינה החומה הראשונה שנבנתה בעיר, מגדל דוד אינו קשור לדוד וכן הלאה). המצודה נמצאת בפינה, בנקודה אסטרטגית בעלת חשיבות שבה אפשר היה לפרוץ אל העיר. החפיר הוא צלבני, הוא היה רחב יותר בימי קדם.

עם בנייתו של המלון שמצפון (היום אימפריאל) במאה ה-19 התגלה קו חומה נוסף שהוא כנראה חלק מהחומה השלישית מימיו של נכדו של הורדוס, אגריפס הראשון, משנות ה-40 של המאה ה-1 לספירה, כ-50 שנים לאחר מותו של הורדוס.

מוזיאון מגדל דוד

על הגשר - לרגלניו החפיר המזרחי של המצודה, כאן הוא שמור בשלמותו ואפשר לראות שהוא יורד עד לסלע. על גבי הסלע יש סימני חציבה, אלה הן מחצבות מימי הבית השני, חצוב בסלע.

כמו כן אפשר לראות למטה כמה גושי אבן גדולים הניצבים על גבי הסלע, אלו שייכים לביצור חומת העיר מימי הבית הראשון, ככל הנראה מהמאה ה-8 לפנה"ס, כנראה מימיו של חזקיהו מלך יהודה, בנו של אחז ואביו של מנשה. יתכן שהחומה היא המשך לחומת אביגד \ החומה הרחבה שנמצאת בלב הרובע היהודי (המשך שלה כלפי מערב). הקיר המערבי של חפיר המצודה הוא צלבני, ויש בתוכו כמה אבנים עם תווים סתתים צלבניים. מדרום הבניין עם האנטנה הגבוהה – משטרת העיר העתיקה. הבניין ידוע בשם 'הקישלה' (מילה טורקית), הוא שימש עד 1967 כבית כלא, הוא בנוי על מקום ארמונם של מלכי הצלבנים בירושלים, בעיקר ארמונה של המלכה מליסנדה. כאשר באותו מקום עצמו היה גם ארמונו של הורדוס שהיו בו שני אגפים גדולים – האגריפיון והקיסריון. הארמון של הורדוס שכן כאן ונהרס על ידי טיטוס.

מכאן רואים כבר את הצד השלישי של המגדל של הורדוס – ראינו את הצפוני והמזרחי, כעת רואים את הצד הדרומי של המגדל, כאשר אנו נמצאים בבית השער הטורקי שנכנס אל המצודה המוגנת מכל צדיה על ידי חפיר, גם כלפי העיר. כלומר שיכולה הייתה להחזיק מעמד עצמאית, במנותק מהעיר.

חלקי המצודה שנכנסים אליה כרגע הם בעיקר חלקים עות'מאניים משלבים שונים בתקופה העות'מאנית. בסמוך ישנו מסגד שדה פתוח של הצבא הטורקי, ואפשר לראות גם את המחרב שלו. מולנו שער הכניסה המזרחי, העיקרי, שבתוכו יש גם כתובת מהתקופה העות'מאנית. המגדלים מדרום לשער הם מגדלים מהתקופה הצלבנית. כאשר הגדול הוא מגדל הרודיאני עם תוספת ממלוכית, כאמור.

שלושת מגדלי המצודה נבנו על ידי הורדוס הם היחידים שהושארו לפליטה לאחר שטיטוס הרס את ירושלים במתכוון. חיל ההנדסה של טיטוס הרס באופן שיטתי את כל העיר מלבד שלושת המגדלים האלה. זאת על מנת שיהיה מקום לחיל המצב ששיכן בעיר, וכן על מנת שלא יגידו שהרס עיר שכוחת אל עלובה. הוא השאיר את זה כמצבת נצח לפאר ולעוצמה של ירושלים, ורצה שהיא תכבד אותו כמי שנלחם נגד עיר קשה ביותר. לא יודעים מי הרס את השניים האחרים, הם עדיין מופיעים במפת מידבא. כדאי לדעת שהמגדל הזה ככל הנראה הוא שזכה לשם "מגדל דוד" כנראה כבר בתקופה הביזאנטית. באזור של בניין ימק"א במערב העיר, יש בית קברות מהתקופה הביזאנטית שם התגלה קבר של נזיר כלשהו שהיה מן הנזירים שליד מגדל דוד.

בתקופה הצלבנית מופיע במפות תיירים מגדל-דוד. אז חלמו שמהמגדל הזה דוד הסתכל למטה וראה את בת שבע מתרחצת, אולם אין למקום הזה שום קשר לדוד. השם מגדל דוד, ככל הנראה בשנות ה-20 של המאה ה-20, עבר מהמגדל הזה אל הצריח הקטן של המסגד הצבאי-טורקי. הוא היה הדבר הראשון של ירושלים שראו בדרך מיפו, לכן הפך לסמל ירושלים, לכן הוא מופיע על בולי דואר של ממשלת המנדט, ועל גבי פריטים שונים אחרים (גבינה משולשת והופעות אחרות).

ההסבר הוא שבירושלים יש עומס היסטורי, כאשר בני כל תקופה רצו לזהות את המקומות ההיסטוריים השונים ולהתקרב אל בני הדורות הקודמים שנזכרים במקורות ההיסטוריים, בעיקר התנ"כיים (לכן יש למשל מימי הצלבנים את אורות שלמה, שלא נבנו כאורות ואין להן שום קשר לשלמה). גם כאן השם "מגדל דוד" הודבק למקום בלי שום קשר.

זה נובע מכך שלא היה נכון את הגרעין הקדום של ירושלים עד המאה ה-19 כולל. היו משוכנעים שהחלק המערבי של העיר העתיקה הוא החלק הקדום ביותר. לכן היה כאן את קבר דוד, הר ציון (הר ציון התנ"כי הוא הר הבית), מגדל דוד וכיו"ב. זאת עד שהגיעו צ'ארלס וורן ויורשיו וגילו שהעיר הקדומה נמצאת מחוץ לעיר העתיקה, מחוץ לחומות.

בכל התקופות היתה לעיר כניסה מכאן.

מסג'ד א-סיף - מסגד קייצי, מסגד פתוח, עם המחרב שלו. מעבר לו, בתוך החפיר למטה הייתה מצבה טורקית מפוארת עם אריחים מזוגגים ארמניים שבהם היו תמונות של עצי ברוש נאים. המצבה המפוארת הזו עמדה שם במשך מאות שנים. הבריטים תיעדו אותה ואגף העתיקות של מדינת ישראל פירק אותה מיד אחרי מלחמת ששת הימים בתקווה להחזיר אותה. החלקים שלה עדיין בתוך מחסני רשות העתיקות.

רואים את החפיר למטה. המגדל הזה צלבני. אפשר לראות למעלה את ה-משקולי – מתקנים שנועדו לירי חיצים אנכי על מי שמנסה לטפס על החומה וגם מאפשרים כמובן לתת מנות של חומרים אחרים למי שמנסה להיכנס – החל מריקון סירי הלילה על ראשם ועד שפיכת שמן רותח מן החללים שלמעלה. אפשר לשים לב לחרכי הירי הצרים והארוכים הקודמים לנשק החם, כלומר הם מיועדים לירי של חץ וקשת והם גבוהים. רואים חרכי ירי צרים למעלה וארוכים יותר למטה.

במגדל ההרודיאני יש שקעים מרובעים רבים שאינם רבים מקומות של הכנסת מרישי תקרה, קורות של קירוי של בניינים שנשענו על המגדל לאורך התקופות ולא קיימים יותר – הבניינים האלה אינם ואפשר לראות שרידים של חומות שונות ובניינים שנשענו על המגדל. החורים האלה כאמור נועדים לתקיעה של קורות עץ של התקרה, אין להם שום קשר לבנייה ההרודיאנית המקורית. האבנים של הורדוס הן אבנים כבדות עם סיתות שוליים סביב. כדאי לשים לב שהמגדל בנוי כך שיש לו נדבך אחד של פתינים, נדבך אחד של ראשים – כלומר

נדבך אחד של אבנים צרות ונדבך אחד של אבנים רחבות יותר. זה בהתאם לנוהגי בנייה של התקופה ההלניסטית.

אנחנו נמצאים כרגע במקום שבו היה גשר עץ צלבני נייד, מעל החפיר. אנחנו נמצאים בביתן כניסה מאוד נאה שמקורה בכיפה עם מגדלון תאורה שמחדיר את אור היום. אולם הכניסה הזו ממלוכה ובו שמרו הבריטים, בתוך הגומחה הפשוטה שנמצאת בצד מערב, ארון קבורה מפואר מפוסל מהתקופה הרומית שנתגלה בכפר תורמוס איה, שליד שילה. הארון שהיה במצב לא טוב הועבר למוזיאון רוקפלר ומוצב שם היום. היום מוצבות במקום עתיקות אחרות במקום.

למעלה אפשר לראות נברשת זכוכית פרי עבודתו של צ'יהולי, אמן הזכוכית הידוע מוויינגטון בארה"ב. צ'יהולי קיים בחצר המצודה תערוכה לפני כמה עשרות שנים ביוזמה של הקרן לירושלים. התערוכה זכתה להצלחה אדירה והגיעו רבים לבקר בה. כאשר עזב השאיר כמה מיצירותיו למוזיאון, זו אחת מהן, מיוחדת במינה.

יש מדרגות חיצוניות שעולות על גבי המגדל של התקופה ההרודיאנית אל המגדל הממלוכי שבנוי על גבי ההרודיאני. המדרגות נבנו על ידי שלטונות המנדט הבריטי, 1934.

מכאן רואים את חצר המצודה, רואים בניין עם קשת גדולה, הוא שריד יחיד של מערכת שלמה של בניינים מקומרים בעלי קשתות מהתקופה הצלבנית שהיו בחצר המצודה. אפשר לשים לב שהמגדל עומד על רגלי בטון שנעשו משום שהוא תלוי באוויר, שכן תחתיו נמצאו שרידים קדומים בהרבה, כולל החומה המערבית, החומה הראשונה, של ימי בית חשמונאי.

מכאן יכולים לראות את המסד של הקיר המערבי של המצודה שמתאחד מאוחר יותר עם החומה הטורקית של העיר העתיקה. בתוך החומה הזו נמצאים תאים וחדרים שונים שהם חללי תצוגה של המוזיאון לתולדות ירושלים.

מסתכלים במבט כולל על חצר המצודה, כאשר החומה שעוברת לרגלינו נמשכת עם הרמקול שנמצא מעליה ואחר כך נמשכת גם מתחת לצד הימני של הקשת הצלבנית, מתחת לבטון. זוהי החומה הראשונה מבין שלוש החומות שמזכיר יוסף בן מתתיהו בירושלים של ימיו. החומה הזו על פי דבריו נבנתה לראשונה על ידי דוד ושלמה והמלכים המולכים אחריהם - מכיוון שלא ידע את המינוח תקופת הברזל 2, ולא ידע להגיד מאה 8 לפנה"ס, זה המינוח שלו להגיד שמדובר בימי הבית הראשון. החומה הזו היא תוואי קדום מימי הבית הראשון, ומאוחר יותר התוואי הזה שוחזר ושוקם על ידי מלכי בית חשמונאי, כנראה יוחנן הורקנוס הראשון שבנה אותה.

רואים את האוהל הלבן שנמצא במקום לצורך אירועים, שם ישנו מגדל שצמוד אל החומה. רואים זרוע אחת או קיר אחד שלו, המגדל הזה נבנה בשני שלבים, שניהם שלבים חשמונאיים. כאשר מבפנים לחומה יש קטע של חפירה ארכיאולוגית, זו אחת החפירות שנעשו לאחר מלחמת ששת הימים ובוצעה על ידי רות עמירן מיבניאל שבגליל, כלת פרס ישראל המנוחה (שהייתה גם מורתו של גבי ברקאי). אפשר לראות שני שלבים עיקריים. האחד מהם של בניינים מקבילים וואו ניצבים לחומה, ולאחר מכן שכבה גבוהה יותר של בתים שהכיוונים שלהם אינם מתחשבים בכיוונה של החומה. אלה התחתונים שייכים לימי בית חשמונאי, העליונים שייכים לימי בית הורדוס. כאשר על גבי הסלע, למטה, בתחתית החפירה, התגלו גם שרידים של ימי הבית הראשון, כולל חותם של פקיד מהמאה ה-7 לפנה"ס, קרמיקה, כמה רצפות ובנייה שיש הסוברים שהיא קצה של ביצור 1 חומה מימי הבית הראשון.

אם כן – החומה הראשונה היא חשמונאית. כאן שרידים של בתי מגורים שנשענו מבפנים על החומה. אפשר לראות את החומה כקצה של המשטח העליון של הגבעה המערבית של ירושלים, או הקצה העליון של העיר העליונה בימי הבית השני. מעבר לחומה הזו התחיל מדרון תלול שירד לגיא בן הינום שהוא כמובן היום זו מערבה יותר עם השפכים שנערמו מחוץ לחומה.

באופן כללי התוואי של החומה הראשונה עוקף את החומה הרחבה או חומת אביגד. זה לא המשכה אלא חומה שנבנתה בימי בית חשמונאי באופן כללי על תוואי דומה.

גזע עץ כרות – עץ ארוז שנשתל כאן ביום חתימת הסכם השלום בין ישראל לבין לבנון על ידי נשיא לבנון ממשפחת ג'ומאייל שהגיע לבקר את מנחם בגין, ונתן לטדי קולק עץ ארוז לבנוני במתנה. העץ הזה פרח ופרח עד שתקפה אותו מחלה כלשהי ונאלצו לגדוע אותו. הוא ניטע כאן ב-1982 בזמן ירח הדבש עם לבנון, שהיה קצר מאוד, עד רצח בשיר ג'ומאייל.

לפנינו מגדל שצמוד לחומה הראשונה, בנוי בתוכה. מגדל קדום מימי הבית השני, כנראה מימי הורדוס. בניין נאה ביותר עם בנייה משובחת ואבנים עם סיתות שוליים, כאשר בין אבני היסוד שלו, שהן משלב קדום יותר (כנראה חשמונאיות) על אחת האבנים היה פרסקו (ציור קיר צבעוני) שהייתה לו מסגרת זכוכית שרואים את מסגרת המתכת שהגנה על הזכוכית. מישהו שבר את הזכוכית, גנב אותה, הפרסקו הלך, דחה ונעלם. למטה ישנו מגדל קדום יותר, חשמונאי, שבנוי נדבך אחד ראשים ונדבך אחד פתינים. האבנים הן עם סיתות שוליים רחב וכרס בולטת במרכז האבן. זוהי שיטת בנייה חשמונאית, אם כי יש אבנים דומות גם בתקופות אחרות.

לרגלי המגדל ריכזו אנשי מוזיאון המצודה את אבני הבליסטראות שנמצאו בחלקים אחרים של המצודה. אלו אבנים שנועדו לירי של מכוונות מצור. זהו ירי תלול מסלול, דבר דומה למרגמות בנות ימינו. כלומר זהו דבר שבאמצעותו יכלו לירות מחוץ לעיר פנימה, לתוך העיר, מעל לחומותיה. השיטה הזו הומצאה בתקופה ההלניסטית. אלו מכוונות שעבדו על בסיס של קפיץ ששוחרר ואז האבן הועפה גבוה ולאחר מכן היא נחתה כלפי מטה. האבנים האלה הן בגדלים ומשקלים שונים.

בארץ יש שני ריכוזים של אבני בליסטראות מהתקופה ההלניסטית – אחד מהם בתל דור שבחוף הכרמל, השני הוא כאן. יש אבני בליסטראות מתקופות מאוחרות יותר גם במקומות נוספים - למשל ביבנה ים, ליד קיבוץ פלמחים, למשל ליד החומה הצפונית של ירושלים השתמשו בבליסטראות גם טיטוס, כך גם בגמלא ועוד. זוהי מכוונה לירי אבנים שנקראת בליסטרא.

האבנים האלה שייכות לקרב שאירע כאן בשנת 131 לפנה"ס. מן הקרב הזה נותרו לא רק אבני הבליסטראות אלא גם ראשי חיצים ואבני קלע עשויים עופרת שאופייניים לתקופה ההלניסטית, המאה ה-2 לפנה"ס. הקרב שהיה כאן הוא קרב של אנטיוכוס ה-7, סידטס, כנגד המלך מבית חשמונאי, יוחנן הורקנוס הראשון, שהוא נכדו של מתתיהו החשמונאי ובנו של שמעון החשמונאי. האבנים האלה שייכות לאותו קרב מתועד, קרב נורא ואיום, שבמהלכו יוחנן הורקנוס מצא פתרון לבעיה, לפי יוסף בן מתתיהו, הוא שדד אחד החדרים של קבר דוד בירושלים, הוציא משם כלי זהב וכסף ונתן אותם לאנטיוכוס שקיפל את הדגלים ועזב את ירושלים באמצע הקרב. כלומר, ירושלים ניצלה כתוצאה משוחד.

כדאי לשים לב לתוואי החומה הראשונה, חומה חשמונאית, שעמדה כאן עד לחורבן העיר על ידי טיטוס בשנת 70 לספירה. לרגלי החומה ישנה חומה קדומנית, נקראת ביוונית בשם קתכיסמה. החומה הזו נועדה לפטרולים שילכו הלוך ושוב על גבי החומה הזו לרגלי החומה העיקרית, והיא נועדה לאותו כוח של חיל מצב שטייל כאן, פטרולים, להתרועע בפני התקרבות או חדירה מתחת לחומה של האויב. זאת ועוד, החומה הקדומנית יוצרת בסיס עבה יותר לחומה העיקרית והיא מגנה עליה מקירובם של אילי מצור ומכונות מצור שהיו בידיהם. על גבי הקתכיסמה יש עוד אחת מעבודות פיסול הזכוכית של צייהולי שהושארו כאן. החומה הקדומנית היא כנראה מימיו של הורדוס.

דגם ירושלים במאה ה-19 : אנו נמצאים בתוך בור מים מהתקופה הביזאנטית ששירת את המצודה ואת הצבא של הקיסרים הביזאנטיים, כנראה מאות 5-6. אפשר לשים לב שיש גוון צהבהב לטיח, שרואים אותו בכמה מקומות, הגוון הזה ניתן על ידי חרסים טחונים שמעורבים בתוך הטיח ההידראולי.

הסיפור של הדגם הזה של ירושלים הוא סיפור מרתק שמופיע בספרות של המאה ה-19 והיה ידוע על קיומו. אחד מחוקרי המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית, ריכב רובין, שקרא על הדגם הזה, סיפר לחבריו שהוא מחפש את הדגם. גב אל גב ישבה שם קבוצה אחרת של סטודנטים ואחת הסטודנטיות ששמעה את השיחה במקרה שמעה שהוא מזכיר את ז'נבה בשווייץ, שם נמצא הדגם לאחרונה. היא אומרת שהיא מזינבה והיא יכולה לפעול כדי למצוא את זה. התקבל סיוע של ראש העיר טדי קולק, ואביה של הסטודנטית מצא את הדגם מוחבא מאחורי במה של תאטרון בז'נבה מפורק לחלקים.

בסוף שנות ה-70 הביאו את הדגם הנה, למעלה מ-100 שנים אחרי שהוכן על ידי חוקר הונגרי סלובקי בשם סטפן אילש שישב בירושלים בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19, והיה בקשרים הדוקים עם חוקר גרמני חשוב מאוד תושב ירושלים, קונרד שיק, שהגיע לכאן כבר ב-1846. קונרד שיק היה מחשבי וגדולי חוקרי ירושלים, הוא היה מומחה מאין כמוהו לתולדותיה ובעצמו הכין דגמים של ירושלים אותם עשה מעץ. הדגם הזה כנראה נעשה בהתייעצות עם שיק והוא עשוי כולו אבץ (Zinc). הוא נועד להציג את האימפריה העות'מאנית ביריד בינלאומי שהתקיים במאה ה-19. הדגם הזה שייך לשנות ה-70 של המאה ה-19, והוא בעל חשיבות עצומה להכרת העיר ומבניה השונים.

המבנים כולם עשויים בקנה מידה ובדייקנות רבה, מלבד צריחי המסגדים שנעשו בקנה מידה אחר והם גבוהים ובוולטים יותר על מנת להדגיש את האופי הטורקי \ מוסלמי של ירושלים, כלומר שיש כאן מגמתיות. אפשר לראות את טחנת הרוח של מונטיפיורי, את הבניין הארוך של משכנות שאננים לרגליה (הוקמה ב-1860), והבניין הקצר יותר, הוא ביתם של יהודית ומשה מונטיפיורי בשכונה. אפשר לראות מבנים נוספים מפורסמים למשל בית הספר של הבישוף גובאט שעל ידו יש גינות בצד הדרומי. אפשר גם לראות קו טלגרף עם עמודים שמגיע לאורך הכביש מיפו ועד שער יפו, נכנס משם לתוך העיר העתיקה ומגיע עד למשרדי השלטונות הטורקיים בבניין הסרטייה. כל זה תוספות של שנות ה-60 של המאה ה-19. אפשר לשים לב גם למגרש הרוסים מופיע בצד צפון מערב, סמוך לפינה הצפון-מערבית של חומות העיר העתיקה. כלומר אפשר לראות כאן את ניצני התפתחותה של העיר החדשה. כמו כן אפשר לראות את הרובע היהודי במלוא פארו לפני שנחרב על ידי הירדנים במלחמת השחרור. בתוך הרובע היהודי בולט הבניין עם הכיפה הצהבהבה של בית הכנסת החורבה, והבניין עם הכיפה הירוקה הוא בית כנסת תפארת ישראל \ ניסן ב"ק – בניינים שפוצצו על ידי הירדנים ב-1948.

אפשר לראות את הגוש הגדול של כנסיית הקבר עם שתי הכיפות. בגיא המרכזי, עמק עושי הגבינה או אל וואד, אפשר לראות את ההוספיס האוסטרי שהוקם כמה שנים לפני בניית הדגם (רואים אותו יפה עם שתי קומות וחלונות רבים, בניין מודרני). אפשר לראות את הר הבית בצורה יפה מאוד, כדאי לשים לב שכפת הסלע עדיין מצופה בעופרת (לפני הכיפה הזהובה). אפשר לראות גם שחלק מהאריחים המזוגגים של כיפת הסלע מבחוץ התקלפו ויש כתמים.

כמו כן אפשר לראות הר ציון עם בניין קבר דוד והמסגד. על ידו בניין סגור מכל הצדדים וחומות גבוהות, זהו בניין כנסיית קאפיס של הארמנים. בעיר דוד יש שני בניינים בלבד, אחד מהם הוא הבית של משפחת מיוחס שעומד (עד היום) למטה. אפשר לראות את בריכת השילוח וברכת אל חמרה - בריכת השלח הקדומה (ברכת השילוח הקדומה). את מעיין הגיחון אפשר לראות על המדרון עם המדרגות היורדות אליו. אפשר לשים לב לכפר השילוח, יד אבשלום, קבר זכריה וההשתרעות של בית הקברות היהודי בהר הזיתים, כשרואים בעיקר את החלקות של היהודים הספרדים. אפשר גם לראות את הכפר א-טור על פסגת הר הזיתים עם המסגד שמציין את מקום כנסיית עליית ישו השמימה.

אפשר לראות את בניין נוטרדאם שיש לו צריח כמו של שחמט. על ידו בניין פינתי, זהו בית החולים הצרפתי סן-לואי שכבר היה בנוי אז וקיים עד היום הזה. בחצרו יש עץ גדול שנראה פה והוא קיים עד היום. הדגם הזה הוא אחד הדגמים הנאים ביותר של ירושלים במאה ה-19 ואפשר ללמוד ממנו הרבה מאוד פרטים על התפתחות הבנייה והשטח בירושלים. למשל אפשר לראות מדרום לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, כל השטח שמלא בשיחי צבר הוא שטח ריק, כל האזור שצמוד לרובע היהודי ממזרח ולרחבת הכותל היה למעשה ריק מבנייה. כלומר שחלק מרובע המוגרבים נבנה רק אחרי שנות ה-70 של המאה ה-19 למרות שהיום יש טענות פוליטיות אחרות בעניינים האלה.

סטפן אילש – זו העבודה היחידה המוכרת שלו. מכירים אותו אך לא יודעים עליו הרבה - על אישיותו, למה הגיע לירושלים ולמה נבחר על ידי הטורקים לעשיית הדגם. הדגם פורסם על ידי ריכב רובין בכתב העת של יד בן צבי.

הדגם של ירושלים מימי בית שני נבנה על ידי מיכאל אבי יונה ב-1962 כשהדגם הזה לא היה ידוע בכלל. זה דגם שמופיע רק בסוף שנות ה-70 או ראשית שנות ה-80 של המאה ה-19 ואין ביניהם שום קשר.

המגדל החשמונאי - מעבר לבמה שנועדה למופעים נמצא תוואי החומה הראשונה מימי בית חשמונאי שעומדת יפה עד היום. היא נחשפה לראשונה על ידי הבריטי סדריק נורמן ג'ונס בשנות ה-30. אל החומה הזו צמוד מגדל זוויתי שרואים לרגלינו את יסודותיו, הוא בנוי על הסלע הטבעי והוא ממולא כולו. הוא בנוי מאסיבית באבן. האבנים הפנימיות שלו גם הן מסותתות.

המגדל הזה בנוי בצורה הבאה – נדבך אחד, שורה אחת של אבנים, פתינים (אבנים שמונחות לרוחב), שורה אחת ראשים (אבנים שהן צרות ונכנסות פנימה). המגדל הזה יצא מכלל שימוש עוד בימי בית חשמונאי, זמן קצר לאחר שנבנה. עוד בימי בית חשמונאי עיבו והגדילו אותו (אפשר לשים לב לקיר החיצוני) והוסיפו לו עיבוי של בערך 2.5-3 מ', והכפילו את האפקטיביות שלו על ידי התוספת. לרגלי המגדל, למטה, יש את אבני הבליסטראות של הקרב של אנטיוכוס ה-7, סידטס, כנגד יוחנן הורקנוס הראשון.

החומה בנויה בטכניקות שונות, חלקה באבני שדה משובבות, חלקה מאבנים מסותתות היטב, כנראה שכאן ישנה פרצה בחומה שתיקנו אותה. מכל מקום יש שלבים שונים בחומה.

המגדל ההרודיאני בחזית הוא כנראה מגדל היפיקוס, אף כי יש שסוברים שזהו מגדל פצאל. המגדל הזה שתול אל תוך תוואי החומה הראשונה, כלומר עשו טרנספלנטציה - לקחו מגדל ושתלו אותו לתוך חומה קיימת. החומה אמנם נשענת על המגדל אבל אפשר לראות שיש שם תעלת יסוד של המגדל שתוקנה ושופצה לאחר שהמגדל נשתל אל תוכה.

במשך מאות שנים היו אגדות בקרב תושבי ירושלים על מטמון של זהב שמצוי בלבו של המגדל. מכיוון שהוא אטום וממולא באבני גזית גדולות, לא יכלו להגיע ללב המגדל ובשבלבים שונים של קיומו, בעיקר בראשית המאה ה-19 נעשו ניסיונות חדירה – אפשר לראות אבן אחת חסרה ויש מנהרות שהולכות פנימה ולהגיע אל ליבו של המגדל, שם על פי אגדות יש מטמון של זהב.

המרפסת למעלה היא תוספת בריטית מ-1934 ותאריך הבנייה מופיע כתוב על גבי המרפסת, שכן הבריטים היו בעלי תודעה היסטורית טובה.

מול החומה הראשונה (אתר הכיסאות) : מולנו אחד מהביצורים היפים ביותר של התקופה ההלניסטית בכל המזרח התיכון, בן למעלה מ-2200 שנים, שייך למאה ה-2 לפנה"ס, עומד לגובה של 3-4 קומות, דבר מרשים ואדיר. החומה בנויה מימי בית חשמונאי, זו החומה הראשונה של ירושלים. אנו יושבים בשטח שנוסף אחר כך לעיר ומכאן התחיל מדרון תלול כלפי מערב. גם כאן הבנייה היא של נדבך אחד ראשים ונדבך אחד פתינים, אבנים צרות ורחבות לחילופין.

לרבות מהאבנים יש כרס גדולה ושוליים מוחלקים רחבים. על גבי השוליים של חלק מהאבנים יש תווי סתתים בצורת צלב. בהמשך החומה יש תווי סתתים נוספים בצורות של אותיות יווניות – אלה הם תווי סתתים של התקופה ההלניסטית, של ימי מלכי בית חשמונאי, מהמאה ה-2 לפנה"ס. המטרה והמשמעות לא ברורה (אולי הם קיבלו את התשלום בהתאם לכמות של אבנים מסומנות או שמא אולי זה הסימן של אגודת הסתתים).

האבנים הגדולות יותר מצד שמאל, הן אבניו של המגדל ההרודיאני, זה שנשתל אל תוך החומה. יושבים במקביל לקתכיסמה \ החומה הקדומנית, שהיא חומה נמוכה, זה היה כל גובהה. הקתכיסמה נועדה להרחיק מהחומה העיקרית את מכונות המצור ולאפשר לפטרולים להסתובב מעליה, היא מימי הורדוס ככל הנראה. בפניה הצפונית מזרחית של חצר המצודה יש חומה שהיא בעיקרה צלבנית הבנויה על אבנים גדולות, בחלקן בשימוש משני, שנלקחו מהבנייה ההרודיאנית. זהו קטע נדיר מאוד של חומה ששייך לסוף התקופה הרומית, מימיה של אליה קפיטולינה. כמעט ואין ביצורים מאותה תקופה בשום מקום אחר בירושלים. זה שייך ככל הנראה לימיו של הקיסר דיוקליטיאנוס. יתכן שזה נבנה מאוחר יותר בימי הקיסר קונסטנטינוס שהוא על הגבול, הראשון של התקופה הביזנטית. מכל מקום זה שייך לסוף מאה 3 או ראשית המאה ה-4 לספירה-חומת עיר.

בתוך החומה הזו יש גם פשפש, פתח גיחה שדרכו יכולים היו לצאת בזמן מצור ולהפתיע את האויב. כל שאר החומות סביב-סביב המצודה הן חומות צלבניות. אנו נמצאים בסמוך למקום שבו חפרה משלחת רות עמירן לאחר מלחמת ששת הימים בחצר המצודה.

בימי דיוקליטיאנוס הועבר הלגיון העשירי, הלגיון דצימה פרטנסיס, מירושלים שבה ישב מאות שנים, לאילת, לעקבה. כאשר גם בימי ירושלים לא נזקקה לביצור, כי כל העולם היה תחת שלטון רומא ולא היו להם אויבים. התאריך של החומה הזו נקבע ארכאולוגית ולא היסטורית. אין שום מקור היסטורי שמספר שדיוקליטיאנוס או משהו אחר בנה חומה בירושלים. יש חרסים מן החומה הזו שתאריכם הוא סוף המאה ה-3 או ראשית המאה ה-4, לכן זה או דיוקליטיאנוס או משהו אחר בסביבתו.

מסלול הליכה לאורך החצר בדרך אל המוזיאון :

מגדל הרודיאני נאה ביותר עומד על גבי מגדל מימי בית חשמונאי. בתוכו קיים היום גן תבלינים מודרני יפה מאוד.

ניסי הלגיונות – הם שחזור, עשויים פלסטיק.

אבן משערי חולדה - מקורית. אבן שבאה מהתקרה של הסתיו המלכותי שהיה מדרום למקדש בימי הורדוס, מהר הבית. כאן בחצר המצודה נערכה בשנות ה-70 תערוכה של ממצאי החפירות לאורך הכותל הדרומי. הביאו לכאן את האבן הזו והיא הייתה כבדה מדי מכדי להוציא אותה, אז השאירו אותה. שאר התערוכה ברובה נמצא היום במוזיאון הכט שבאוניברסיטת חיפה. האבן הזו באה מתקרה שהייתה מקומרת, קו ההתחלה של הכיפה. יש למטה עיטור של ביצים ורומחים (ביצים ורמיים). למעלה יש עיטור שנקרא מיאנדרים, שהם קווים מפותלים בדמוי צלבי קרס ביניהם ישנן רוזטות.

כל הרוזטות תמיד שונות זו מזו, תמיד יש לפרחים האלה אופי שאינו קיים בטבע – פרח אנטי בוטני, פרח כפול עם פרח פנימי, אין פרחים כאלה במציאות, זה כדי לא להתחרות עם בורא עולם. זו אחת מהעבודות היפות של אומנות יהודית מימי בית שני. בתערוכת הורדוס במוזיאון ישראל יש עוד אבנים מהתקרה של אותו בניין – הסתיו המלכותי של הורדוס.

המגדל הערבי העגול - קיר עגול שמחובר אליו קטע של ביצור. זהו מגדל עגול פינתי של מבצר שנבנה אל תוך המצודה בתקופה הערבית הקדומה, כנראה בימי שלטון שושלת בית עבאס מבגדד, כלומר בסוף המאה 8 תחילת מאה 9 לספירה. המגדל הזה התגלה כאן בחפירות של חוקרים ישראלים. זהו הביצור הערבי הקדום היחיד שיש בירושלים, ביצור חשוב מאוד שיש לגביו מחלוקת במחקר – יש החושבים שהתאריך העבאסי הוא לא נכון ומשייכים אותו לתקופה אחרת בתקופה המוסלמית הקדומה. מכל מקום זהו ביצור ערבי קדום ללא ספק, מגדל פינתי של מצודה שקדמה לבנייה הצלבנית של חצר המצודה כפי שהיא נראית היום.

פסלו של דוד – לרגליו מונח ראשו של גוליית. כמה וכמה פסלים במשך השנים נתרמו לירושלים על ידי גורמים שונים שחשבו שהם יהיו מוצגים בחוצות בירושלים, בוודאי ובוודאי בגלל חשיבותו של ירושלים כבירתו של דוד מלך ישראל. כל התורמים, ביניהם עיריות שונות באיטליה ומקומות אחרים, לא היו ערים לרגישות של הדיבר השני של לא תעשה לך פסל וכל תמונה. בירושלים יש רגישות יהודית דתית לנושא, ועל כן לא יכולים להציג פסלים בראש חוצות. כרגע יש פסל אחד של דוד שנמצא בהר ציון, גם הוא מיועד לעבור בקרוב. כך התגלגל הפסל הזה לכאן.

אחת הנקודות החשובות של המצודה, דבר שלא עשינו, הוא עלייה למגדל למעלה – במגדל המצודה, שהוא גבוה מאוד, יש תצפית על כל שטח העיר העתיקה, עד הר הבית והר הזיתים שמעבר לו, כך גם על חלקים רבים של העיר החדשה. התצפית משם היא אחת הנאות ביותר בירושלים וחובקת 360 מעלות של נוף יפה ומשמעותי. מכאן יכולים לראות כמה בתים של הרובע הנוצרי – אפשר לשים לב לבניין עם הציופצייק השחור למעלה, מגדל היושב בפינה הצפון מערבית של חומות העיר העתיקה, זהו מנזר של האבות הפרנציסקנים, המנזר הראשי שלהם בארץ – בניין הקוסטודיה דה טרה סנטה - משמר הארץ הקדושה. בתוכו נמצא גם המנזר סאן סלבדור הוא מוקד פעילות הפרנציסקנים בארץ, אחרי שגורשו מהר ציון במאה ה-16 הם התמקמו כאן. זה בניין שנמצא קרוב מאוד לפינה שבה מצוי השער החדש של חומות העיר העתיקה. בחדרים שנמצאים במפלסים שונים ישנה תצוגה שמראה את תולדות ירושלים באמצעות דיאגרמות, דגמים של מבנים וניסיונות להחייאה, באף אחד מחדרי המוזיאון אין שום ממצא מקורי. ברחבי מגדל דוד מוצגת סדרה של פסיפסים מודרניים, אין להם שום קשר להיסטוריה עתיקה. הם מעתיקים כאילו דגמים של פסיפסים עתיקים.

חדרי התצוגה מסודרים על פי מפתח כרונולוגי – מתחיל לכאורה עם מלכיצדק מלך שלם, שביקר אותו אברהם שבה לירושלים, באחד החדרים העליונים. אחר כך ימי הכנענים, האמורים והיבוסים, אחר כך ימי מלכות בית דוד, ימי שיבת ציון, ימי בית שני. חדר שמוקדש לתקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזאנטית, כלומר העיר איליה קפיטולינה הרומית והעיר הנוצרית שהפכה שוב לעיר חשובה אחרי שבתקופה הרומית ירושלים הייתה עוד עיר מתוך האימפריה הרומית.

בכל אחד מחדרי המוזיאון אפשר לבלות כמה שעות. מכיוון שאין שום ממצא מקורי והכל דגמים ורפליקות זה טוב מאוד לחסרי ידע וניסיון, לילדים או לבעלי התעניינות ראשונית. אבל לכל מי שמכיר את התקופות, יש לו דמיון, והוא מכיר קצת זה די מיותר.

חדר התצוגה – התקופה המוסלמית הקדומה והתקופה הצלבנית והאיובית : החדר בא להציג שתי תקופות – האחת התקופה הערבית הקדומה- התקופה של שלטון השושלות בית אומיה, בית עבאס ובית פאטימה, שעד הכיבוש הצלבני. והחלק האחורי של האולם מוקדש לתקופה הצלבנית. האולם הזה של המוזיאון הוא שונה מיתר האולמות, קודם כל הוא גדול יותר ושנית הוא נותן עוצמה לתקופה הערבית הקדומה, וזה היה חכם מאוד מצד מי שתכנן את זה, שכן זה מושך הרבה מאוד תלמידי בית ספר ערביים שבאים ללמוד את תולדות ירושלים. יש כאן הדרכה של אנשי המוזיאון בערבית.

האולם הזה של המוזיאון הוא מסגד צבאי שהוקם במאה ה-16 על ידי הסולטאן סולימאן המפואר בונה החומות. יש כאן מנבר ומחרב עות'מאניים יפים. באותו שלב מגן הדוד עוד לא היה פסול באסלאם. בתוך הבניין משולבות גם כמה כתובות. אחת הכתובות היא מעניינת במיוחד, עשויה בתבליט, כתובת מראשית המאה ה-13, כתובת של החליף האיובי אל מאלכ אל מועט'ס עיסא, בן אחיו של צלאח א-דין אל איובי. הוא האיש שהרס הכי הרבה בתולדות ארץ ישראל - הוא בנה חומות בירושלים ו-5 שנים לאחר מכן הרס את כולן כדי שלא יפלו בידי הצלבנים.

יש שלוש או ארבע כתובות שלו ממקומות שונים בירושלים. כאן זוהי כתובת מקורית שלו ששייכת לבנייה של החומות כאן בראשית המאה ה-13. זהו סיפור מרתק של תולדות ירושלים באותה תקופה. יש כמה דגמים, בין היתר דגם אחד של כיפת הסלע ודגם של כנסיית סנטה אנה הצלבנית.

דגם כיפת הסלע – דגם מצוין להבנת המבנה של כיפת הסלע. כיפת הסלע נבנתה על ידי עבד אל מאלכ, בנו של מרוואן, ונחנכה בשנת 691 לספירה. הבניין אינו מסגד והפך לכהן רק בשנות ה-30 של המאה ה-20 על ידי חאג' אמין אל חוסייני שביקש מהבריטים לאשר תפילות במקום. זהו תחליף ערבי למקדש שלמה עם האבן הלבנה במרכזו, כדי להתחרות באבן השחורה של מכה. כלומר זהו בניין שאינו נועד לתפילה אלא לטקסים אחרים. הבניין הקיים היום הוא הבניין המקורי של עבד אל מאלכ אבן אל מרוואן, חוץ מהעיסורים החיצוניים שעשוים באריחים מזוגגים מהמאה ה-16 ואילך, רובם שייכים לתיקונים מודרניים. הכיפה הזוהבה היא מימיו של המלך חוסיין. את הכסף לממן את הזהב הטהור הוא קיבל משלמה מוסאיוף שקנה את דירתו של המלך חוסיין בלונדון. הכיפה הייתה מכוסה בעופרת, שעד היום מוכרים כמזכרות לערבים עשירים חתיכות ממנה.

בפנים יש עיטור של פסיפסים מזהבים, כך היה גם העיטור מבחוץ, אלא שהעיטור החיצוני התפורר במשך השנים. במפעל סינון העפר מהר הבית יש אלפי קוביות פסיפס מהעיטור החיצוני שהתפורר והוחלף.

בתוך העיטורים יש דגמים ביזאנטיים, דגמים פרסים סאסאניים, ויש גם כתובת שהזכירה את עבד אל מאלכ כבונה, אבל היא נעקרה על ידי חליף אחר – אל מאמון, שהחליף את שמו אבל שכח להחליף את התאריך, כך שבנה את המבנה עוד לפני שנולד.

רואים יפה שהכיפה היא כיפה כפולה. היא בנויה עץ. הכיפה המקורית קיימת עד היום. בין שתי הכיפות יש מסדרון, מעבר שמתאים ברוחבו לאדם אחד. גם הכיפה למעלה מעוטרת בצדה הפנימי (כאן לא העתיקו את העיטור של הכיפה). יש שני אמבולטוריים או שני מסלולי סיבוב של האבן הלבנה, כאשר אם סופרים את מספרי העמודים, מספרי האומנות שבין העמודים, מספרי החלונות וכל דבר אחר, הכל מתחלק בארבע. זהו בניין מופלא שיש הרבה פרטים נוספים לספר עליהם.

דגם כנסיית סנטה אנה – בחלק המוקדש לתקופה הצלבנית, בחלק של המבנה שהוא צלבני בעצמו, יש חרך ירי צלבני נאה שהשתמר. בניין שלם מהתקופה הצלבנית שהשתמר בירושלים, מלבד כמה פגיעות מאש מרגמות של צה"ל שפגעו בו במלחמת ששת הימים הוא הבניין של כנסיית סנטה אנה שהוחרם על ידי צלאח א-דין והפך למדרסה מוסלמית בשם צלאחיה, על שמו. מעל הפתח ישנה כתובת צלבנית. הניזירות הצלבנית זזת וממנות את המקום לאנשי המדרסה של צלאח א-דין. הבניין עומד ליד שער האריות. יש במצודה הרבה מאוד אולמות, חלקם נועדו לתצוגה אבל אין ביניהם רצף והדברים קצת מסובכים כדי לקיים תערוכות. אנחנו בתוך אולם שמשמש כחדר הרצאות וכיתת לימוד, זהו אולם שלם שהשתמר מהתקופה הצלבנית, אולם מאוד יפה. מתחתיו יש בורות מים שהשתמרו גם הם. זהו המגדל החיצוני ביותר, מערבה. על הקיר החיצוני ראינו בתחילת היום את תו הסתתים בצורת שיעון חול.

נסיעה למוזיאון ארצות המקרא

מרכז ממילא מצד ימין, כל הגן נטוע מימין מעל חניון. החניון נטוע על גבי בית קברות של ימי הבית הראשון. מימין בית שטרן שאבניו ממוספרות (פורק ושוקם), בו לך בנימין זאב הרצל את הלילה היחיד המיוסר שלו בירושלים (לילה שהיה בו עם חום גבוה וכו').

באזור הרמזור הסמוך היה הגרדום של ירושלים בסוף התקופה העות'מאנית. מדי יום ב-1917 הוציאו להורג כאן עריקים מהצבא הטורקי העות'מאני.

הבית ממול בפניה, בניין שיחנך בקרוב כאחד ממלונות הפאר המפוארים ביותר של ישראל – מלון וולדורף אסטוריה שיחנך בעוד חודשים אחדים. הבניין בקטע הזה שלו בנוי על גבי בניין ששימש את ה-CIP, השירות החשאי, המשטרה הבולשת הבריטית. הבניין עצמו פוצץ על ידי האצ"ל בזמנו.

מצד ימין, בית הקברות המוסלמי ממילא. בתוך בית הקברות יש גם מצבות ומבנים מהמאה ה-13. **בצד שמאל בניין פאלאס** – בניין שנבנה בשנות ה-30 על ידי חאגי אמין אל חוסייני בתור מלון פאר על גבי אדמות בית הקברות המוסלמי. הבניין עצמו שימש אחר כך את משרד האספקה והקיצוב של הנקודות (של דב יוסף בשנות הצנע), לאחר מכן הוא היה למשרד המסחר והתעשייה של ממשלת ישראל.

מצד שמאל הקונסוליה האמריקאית, מצד ימין גן העצמאות המהווה מקום המפגש הירושלמי. בצד שמאל הבניין העגול – מנזר אחיות המחרוזת, הרוזארי.

מצד ימין לפנינו בניין גדול, בניין השופרסל, שהתפרסם בעיקר בגלל מטען החבלה שהונח כאן זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים, אחד ממעשי החבלה הראשונים של הערבים. הבניין בנוי על גבי בניין שהיה הרוס למחצה ונבנה על ידי נסיכה הולנדית בתקווה להלין בו את המשיח לכשיגיע, בואו השני של ישוע.

אנחנו כל הזמן נמצאים בעלייה. זוהי העלייה אל קו פרשת המים הארצי שנמצא בכיכר צרפת – זהו חוט השדרה של הרי יהודה, ממש על הכביש.

אנחנו נכנסים לשכונת רחביה שהוקמה בשנות ה-20 אחרי שאדמות גינג'ריה שהייתה כאן קודם נקנו על ידי יהודים. בצד ימין טחנת קמח יוונית שקודמת לזו של מונטפיורי, משנות ה-30 של המאה ה-19. בשכונת רחביה כל בית הוא היסטוריה – מצד ימין ביתה של משפחת ילון, הבית מצד שמאל בפניה (שאינו בנוי אבן אלא מטווח – היום בנק לאומי) – בית בונם, אחת הדוגמאות היפות ביותר לארכיטקטורת הבאוהאוס בארץ ישראל. קפה רחביה הידוע. צד ימין, בקצה הגן היה ביתו של יצחק בן צבי. בצד ימין בית החבצלת – ביתו של השופט גד פרומקין, מייסד עיתון החבצלת. הבניין הבא בצד ימין, אחרי הרמזור הוא ביתה של משפחת רופין ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי של אשתו חנה רופין.

הבית הארשון אחרי הרמזור מצד ימין הוא ביתו של מנחם אוסישקין. באותו בית גרו גם מקס בודנהיימר ורבים אחרים אחרי התנועה הציונית. בצד שמאל בית חדש על מקומו של בית קודם שהיה בנוי כאן – בבית הזה נפתחו ונקראו לראשונה המגילות הגנוזות – זה היה ביתו של פרופסור אליעזר ליפא סוקניק. כל בית כאן הוא סיפור, כל בית כאן הוא היסטוריה.

שוב מתחילים לרדת – בירידה מקו פרשת המים הארצי לנחל רחביה שהוא סעיף עליון של נחל שורק היורד לאזור קיבוץ פלמחים וליים התיכון. בצד ימין בתי וולפסון.

אנחנו יורדים ומגיעים עד לנחל רחביה, חלק ממנו הוא עמק המצלבה- במרכזו מנזר המצלבה שראשיתו בתקופה הביזאנטית. מכאן נלקח העץ שממנו עשו את הצלב לצליבתו של ישוע. כדאי לשים לב בצד ימין לפנינו יש עץ תמר, עץ דקל, לרגליו ערימה של כמה אבנים – זוהי מצודה מהתקופה הממלוכית ששמרה על דרך שעברה כאן.

גן סאקר – בגן הזה היה שדה נחיתה למטוסים קלים במלחמת השחרור. הוא נמצא בשולי הכפר הערבי שיחי' באדר שהיה כאן. בתוך השטח הזה של גן סאקר היה גם בית קברות זמני, בשעה שהגישה להר הזיתים לא התאפשרה.

מצד ימין שלנו מחצבות שהופעלו על ידי משפחת דיסקין בעבר ועליהן נבנתה הכנסת. בניין הכנסת מצד ימין שלנו כרגע.

מצד שמאל מוזיאון ישראל. אנחנו צמודים לקריית דוד בן גוריון, היא קריית הממשלה. מצד ימין הכניסה אליה. בפניה הולכת להיבנות הספרייה הלאומית החדשה – כבר התקבלו התקציבים, יש בעיות עם התוכניות, אבל בקרוב היא אמורה להיבנות.

מאחוריה בניין שרואים אותו בין העצים – משרד האוצר, בניין עם הרבה חלונות.

אנחנו בקריית המוזיאונים. בצד ימין בין העצים נמצא מוזיאון המדע המומלץ. העגורנים שנמצאים צמוד למוזיאון ארצות המקרא בונים את קריית רשות העתיקות, שכל משרדיה וכל מחלקותיה יעברו לכאן. כאן יהיה גם מוזיאון נוסף לעתיקות. הבניין נמצא בשלבי ההקמה הראשונים.

מוזיאון ארצות המקרא

מנהל מחלקת החינוך וההדרכה של המוזיאון. מחלקת החינוך וההדרכה מאוד תשמח לשתף פעולה עם מורי הדרך, מי שרוצה מידע ועזרה לצורך תגבור הידע. מקיימים במקום מדי פעם ימי עיון והשתלמויות למורי דרך. זה מוזיאון שיש לו סיפור מאוד מיוחד וחיבור מאוד חזק לנושאים שונים ומוכרים, ביניהם לנושא התנ"כי, והיתרון שלו בכך שהוא קטן וקומפקטי.

מנכ"ל המוזיאון, הדמות החשובה במקום. מדובר במוזיאון שדורש הדרכה, יש גם מדריכים מקומיים, גם הדרכות קוליות וגם השתלמויות למורי דרך להדרכה במקום.

מוזיאון ארצות המקרא הוא מוסד קצת משונה, הוא נמצא מול מוזיאון ישראל, בשניהם יש עתיקות. לכאורה ישאלו מה הצורך בשני מוזיאונים אחד מול השני.

המוזיאון הזה נוסד על ידי אלי בורובסקי המנחם שפסלו מוצג בכניסה. אלי בורובסקי היה סטודנט לרבנות בפולין ובמלחמת העולם השנייה התגלגל לאיטליה הפאשיסטית ושם למד. לאחר מכן התגלגל לשווייץ, לקנדה, זה היה גורלו של יהודי נודד. בשלב מסוים בהיותו בגלוליו באירופה, מיד לאחר מלחמת העולם השנייה, התגלגל לידי כמה חותמות גליל קדומים ממסופוטמיה. הוא התחיל להתעניין בנושא, עשה דוקטורט על חותמות הגליל, נכנס לעומק והפך לאספן וסוחר עתיקות.

לאחר מלחמת העולם השנייה הרבה אנשים התמוטטו כלכלית ומכרו אוספים, זו הייתה תקופת זוהר לאוספים, שכן אפשר היה לקנות דברים יפים במחירים זולים. אלי בורובסקי היה גם בעל טעם אמנותי משובח וידע רב, והוא קנה דברים על מנת למכור אותם, ואת הדברים הטובים ביותר הוא השאיר לעצמו.

אלי בורובסקי בנה אוסף שאיש לא יודע מה באמת היה בו, שכן הוא נפטר, אבל יש לו כספות פזורות בעולם כולו (בשווייץ, בקנדה, בארץ ובמקומות אחרים).

ב-1965 כשנבנה ונחנך מוזיאון ישראל הוא הציע את האוסף שלו בתנאים מסוימים (שהם יכתבו את השם שלו והאוסף שלו יישאר ביחד ולא יפוזר, הוא גם דרש פסוקי תנ"ך ליד כל מיני מוצגים). המוזיאון סירב לתנאים שלו והאוסף הוצג כתערוכה זמנית, עם הפתיחה. לאחר מכן הייתה תערוכה נוספת במוזיאון תל אביב שנקראה 'סולמות לרקיע'.

האיש לא התייחס ופנה לטדי קולק שנתן לו את המגרש הזה, בכוונה שאולי בעתיד, בימי משבר כספי, אפשר יהיה לחבר את המבנה עם מוזיאון ישראל. בורובסקי הביא לכאן את האוסף, דבר שגירה אספנים נוספים לתרום את האוספים שלהם לצורך תצוגה במקום – במקום ישנה רשימה של הרבה מאוד אספנים יהודים שילדיהם תרמו את אוספיהם למוזיאון, מסיבות ציוניות או אחרות.

המוזיאון מבוסס על האוסף הפרטי של אלי בורובסקי ועל אוספים נוספים. כלומר שלא מדובר באוסף שיטתי אלא באוסף מקרי של מה שהתגלגל לידי. רוב האוסף בנוי ממוצגים גנובים, שהם תוצאה של חפירות בלתי חוקיות של אנשים במזרח התיכון - מוזיאון גנוב ומגניב. הכל פה גנוב, עד כדי כך שעם חנוכתו של המוזיאון הייתה הפגנה בחוץ של ארכיאולוגים מקצועיים כנגד המוזיאון, שכן לכאורה הוא מעודד שוד עתיקות. עם הנושא הזה ישנה בעייתיות, וישנם טיעונים לכאן ולכאן.

המוזיאון נועד להציג ממצאים ארכיאולוגיים שמקורם בארצות הקרובות לנו – סוריה, מסופוטמיה, מצריים, יוון, איי יווון, קפריסין, פרס ועוד. אלה הם דברים שבישראל מי שרוצה לראות אותם צריך לנסוע למוזיאונים בחו"ל (ללובר בפרו, למוזיאון הבריטי בלונדון, למטרופוליטאן בניו יורק ועוד). בארץ אין מוזיאונים כאלה, ולכן המוזיאון הזה חשוב מאוד.

המוזיאון הזה הוא אכן פנינה ייחודית של ממצאים, כאשר לא תמיד יודעים אם הם אוטנטיים או זיוף. ברוב המקרים החוש השישי של אלי בורובסקי היה נכון, כלומר שרובם אוטנטיים, יש כמה שלגביהם יש עדיין מחלוקת.

מאז שהמוזיאון נחנך הוא קיבל לתוכו אוספים נוספים וגם רכש ממצאים בשוק העתיקות הבינלאומי והארצישראלי.

המוזיאון הוא פרטי, בהנהלתו נמצאת היום אלמנתו של אלי בורובסקי, הגברת בתיה בורובסקי שהיא סיפור בפני עצמו. היא בת ליהודי תימני שנולד בירושלים, גלה לקנדה, שם נולדה – תימניה קנדית. המוזיאון מקבל סיוע של משרד התרבות.

המוזיאון מקיים מפעלים חינוכיים שונים במסגרתם מביאים נוער ערבי ויהודי למפגשים משותפים שנקראים תוכנית 'בני אברהם' – תוכנית מאוד יפה. הפעילויות החינוכיות של המוזיאון זוכות לתמיכה רבה של גורמים ממשלתיים ואחרים. המוזיאון מקיים מדי שנה, בחודש מאי, ארוחת גאלה אליה הוא מזמין אלה כמה תורמים פוטנציאליים מארצות העולם.

המוזיאון תוכנן על ידי האדריכל שיינברגר, אחד האדריכלים הבוודדים של העולם החרדי.

אוסף משה דיין נרכש של ידי מוזיאון ישראל מידי אלמנתו רחל דיין בסכום של מיליון דולר. זה סיפור קצת יותר מסובך ומעניין – מיליון הדולר נתרמו על ידי משפחה של בעלי הון בעלי רשת של שידורי טלוויזיה בארצות הברית. אותה משפחה תרמה את הכסף למוזיאון ישראל שנתן להם קבלה, אותה העבירו לרשויות מס ההכנסה האמריקאיות וקיבלו עבודה זיכוי מס. כולם יצאו מרוצים – מוזיאון ישראל קיבל את האוסף, רחל דיין קיבלה סכום מסוים מן התשלום והיתרה הוחזרה לתורמים.

אולם המבוא של המוזיאון : אולם המבוא נותן את הפילוסופיה של המוזיאון. כמו שהשם אומר מוזיאון

ארצות המקרא, הוא שם את הדגש על הארצות הסמוכות לנו ולא על ארץ ישראל. דבר שני, הוא שם את הדגש על המקרא – כלומר שמקבלים בכל מקום פסוק מן התנ"ך שמתאים למקום, זה היה אחד השיגעונוט של בורובסקי.

דמות של האל בעל - אל מכה של הכנענים – הכנענים ישבו בארץ ישראל, לבנון, סוריה והאזור. הכנענים הם עם של האלף השני לפנה"ס והישראלים בארץ ירשו אותם. אחד מהאלים הכנעניים הבולטים הוא אל הסערה,

או האל המכה. בדרך כלל הוא מניף את יד ימין למעלה ואוחז בנשק שהיה הנשק המכריע בקרב פנים אל פנים בזמן שבו נעשתה הצלמית. צלמית דומה מאוד לזו התגלגלה בחצור. זו שכאן באה כנראה מסוריה. כמו כן יש לו גם כובע מחודד שאומר שהוא ממשפחת אלים, זהו כובע אלוהי.

סדרה של שני לוחות טין כתובים בכתב היתדות מהאלף השני לפנה"ס והם באים מסוריה. דבר מעניין שכדאי לראות על הבסיס של לוח הטין שכתוב משני הצדדים בכתב היתדות, באמצעות הטבעה של היתדות, כתוב בכנענית, על הבסיס יש טביעה של חותם גליל שגלגלו אותו על הבסיס.

חותם גליל עשוי גביש, כלומר קריסטל הסלע. כאמור בורובסקי התחיל את ההתעניינות שלו מכמה חותמות גליל שהתגלגלו לידיו. בסמוך שתי תמונות של גלגול טביעת החותם. יש עליו חריטה עדינה ואם מגלגלים אותו הוא נותן את התמונה המלאה.

למוזיאון יש אוסף עשיר ביותר של לוחיות שנהב, מהחשובות ביותר בעולם. יודעים שהן נגנבו משני מקומות האחד הוא ארמון של מלכי אשור שהיה בצפון סוריה, מקום שנקרא בשם ארסלאן-טאש, ארי האבן. המקום השני הוא הברזל של מלכי אשור, נמרוד, היא כלח העתיקה שנזכרת בתנ"ך בספר בראשית. השנהבים האלה באים מאוספים מלכותיים של מלכי אשור. בין השאר הם שדדו שנהבים מארמונות מלכי ישראל ושומרון, מיהודה וממקומות אחרים ברחבי המזרח התיכון.

באחת הלוחיות רואים פרה מניקה עגל, דגם אומנותי החוזר על עצמו בשנהבים. השנהבים האלו באים מפילים שעדיין טיילו בראשית האלף הראשון לפנה"ס בפרת העליון, כלומר בגבול בן סוריה לטורקיה. האחרונים מהם ניצודו על ידי האשורים ואין יותר פילים במרחב. שנהב הובא גם מפילים אפריקאים מסודן. לוחיות השנהב עיטרו שוליים של מיטות וכיסאות, על כך אומר הנביא עמוס ו', ד' "השִׁבְּבִים עַל-מְטוֹת שָׁן, וְקִרְחִים עַל-עֲרֻשׁוֹתָם...". לוחית השנהב הזו באה משולי מיטה והיא יקרה מאוד שכן צריך לנסוע לארץ רחוקה, למצוא פיל, להרוג אותו, להוריד לו את השן, למצוא את האומן שיגלף וכן הלאה. הגילופים הם ברמה מאוד גבוהה, עדינה מאוד. הגילופים האלה הם של אסכולת אומנים פניקים, כלומר המוקד שלהם היה באזור לבנון-סוריה, הם ייצרו את הדגמים שלהם עבור בתי מלוכה.

כלי דמוי ראש אדם – גביע פריגי בצורת ראש אדם. כלומר שבא מפריגיה היא ממלכת משך (מושכי) בתנ"ך (משך ותובל מספר בראשית). מלך פריגיה, מידאס, הפך כל דבר שהוא נגע בו לזהב.

הפצץ שבאו מיהודה – מחתה עשויה ברונזה. יש מחתות ממדבר יהודה שמוצגות במוזיאון ישראל (ממערב האיגרות), יש גם כאלה שבאות מסביבות ביתר באזור בית לחם. המחתה היא כלי פולחני שנועד להוציא את הרמץ מהמזבחות עליהם שרפו בעלי חיים או מוצרים חקלאיים שהוקרבו לאלוהויות השונות. המחתה נזכרת גם במקורות היהודיים בתור אחד מכלי העזר ששימשו בפולחן המקדש בירושלים.

ביתן החותמות – "הבייבי" של אלי בורובסקי מייסד המוזיאון ובעל האוסף היה חותמות, הוא עשה עליהם את עבודת הדוקטור שלו. יש ביתן בתוך המוזיאון שמוקדש כולו לחותמות. חותם הוא דבר שאדם משתמש בו מזה למעלה מ-6000 שנים, כאשר כל דבר אפשר לחתום – על גופו של אדם, על גופה של בהמה, תעודה, בית, חבילה וכן הלאה.

החותם בדרך כלל עשוי בנגטיב כאשר הטביעה שלו משאירה פוזיטיב. מחותם נגטיב אחד אפשר לעשות אינסוף פוזיטיב – מאות או אלפים של טביעות חותם. בעברית גם המילה טבעת באה מהמילה הזו. בערבית קוראים לטבעת נישואין חאתם (חותם).

נושא החותמות הוא נושא מרתק ומעניין, שכן בחותמות יש עולם שלם של אמנות. יש עולמות שלמים של **אומנויות שונות** – תיאור של בעלי חיים, אנשים, נופים, בניינים, דגמים גיאומטריים וכו'. כדאי לדעת שעד היום את הארמים של בגדים שונים עושים באמצעות הדפסה בחותמות. במזרח הרחוק ובאיראן של ימינו עד היום הזה יושבים ילדים וחותרות מחוברות להם לזרועות ומטביעים בחותמות על בד שמישהו מושך – כך יוצרים את הדגמים המודפסים על גבי טקסטיל. יש מטרות שונות ועד היום הזה חותמים אצל נוטריון תעודות שונות שמתבקשות, חותמים חתימת יד או משתמשים בחותמות בכל תחומי החיים. עד לפני מספר עשרות שנים דואר דיפלומטי וצה"ל נחתמו בחותמות שעווה.

לחותמות יש תפקיד תרבותי חשוב ביותר, שכן חותם אפשר לעשות במקום אחד אבל הטביעה שלו תתגלגל לארץ אחד אם הוא על גבי מכתב. יש לכך גם היבטים משפטיים ואחרים. לחותמות יש גם כתובות בלשונית שונות.

אלי בורובסקי פיתח את הנושא הזה מאוד ויצר עבור המוזיאון תוכנת מחשב מיוחדת מאפשרת למצוא את האומנות, הכתובות, השמות השונים של משרדים ופקידים שונים בחותמות השונות, ניתן לראות את החומרים השונים שמהן נעשו החותמות (מאבני יקרות, מאבנים חצי יקרות, ממתכות שונות, חומרים זולים יותר כמו אבן ו עץ וכדומה, עד חומרים יקרים ביותר עד זהב ו זהב). האולם הבא מוקדש לתולדות הכתב. הכתב האלפביתי, להבדיל משיטות כתב אחרות, שבאמצעות מספר מצומצם של סימנים, 25-30, אפשר להביע כל מחשבה ולספר כל דבר הן מהעבר ההווה או העתיד ולהעביר לאנשים אם הם בארץ אחרת או בדור אחר.

הכתב האלפביתי הומצא בין מצריים לסוריה, יתכן שבחצי האי סיני, איפשהו במאה ה-17 לפנה"ס (תקופת הברונזה התיכונה 2). האלף-בית מבוסס על עיקרון של ציור צלילים (אקרופוניה = צליל ראשון/קיצוני), כאשר כל צליל יוצג ע"י חפץ ששמו פתח בצליל הנ"ל. לדוגמה, לקחו את המילה בית, ציירו בית וזה ייצג את כל צלילי ה' בשפה המדוברת. דוגמה שניה - האות א' היא ציור של אלוף (שור עם שתי קרניים) – אם הופכים את האות A אפשר לראות את שתי הקרניים למעלה והראש המשולש למטה. האות M מייצגת גל של מים, גם ה- N הלטינית התפתחה מציור של נחש. כמובן שבשפות המאוחרות כבר אין שום קשר בין צורת האותיות לאופן הביטוי של החפץ אותו הם מתארות.

זו אחת ההמצאות החשובות ביותר ולכן האולם הזה מוקדש לו. באולם האי-בי יש שבתי כתובות אלפביתיות וכתובות אחרות שהתגלו במרחב והתגלגלו לאוסף של בורובסקי.

הכתב ההירוגליפי המצרי עומד מאחורי הכתב האלפביתי. מי שהמציא את הכתב האלפביתי היה גאון שמי, אבל הוא הכיר הן את שיטת הכתיבה של מצריים והן את שיטת כתב היתדות של סוריה ומסופוטמיה. הוא

הכיר את שתייהן, הבין שהן מסובכות מידי, ועל כן המציא משהו פשוט יותר. הוא לקח את הרעיון הבסיסי מהכתב ההירוגליפי המצרי אלא שבמצרית הכתב הוא אידאוגרמה, כלומר כל סימן שם הוא רעיון שלהם \ משפט שלם \ קבוצת מילים או מילה, ואילו באלפבית הוא רק צליל אחד. זהו הבדל מהותי משמעותי מאוד, שכן במקום ללמוד מאות סימנים צריכים ללמוד רק 25 עד 30 סימנים, דבר שכל ילד יכול לעשותו.

את הא-ב' השמי המציאו הכנענים, באוגרית (ראס שמרה בערבית) – עיר שנמצאת בצפון כנען, סוריה (ליד נמל לטקיה). הכתב האלפביתי הראשון הוא ככל הנראה הכתב הפרוטו-כנעני שהופיע בארץ ישראל איפשהו במאה ה-17 לפנה"ס, כאשר כתב דומה מופיע בערך באותה תקופה בדרום סיני, בסרביט אל ח'אדם – הכתב הפרוטו-סינאי. אלו הדוגמאות הקדומות ביותר של כתבים אלפביתיים ציוריים (המים, הבית, ראש השור). מאוחר יותר הפכו הסימנים לקוויים, פשוטים יותר.

הכתובה העברית 'בכתב' (ולא בדפוס) היא כתיבה קורסיבית, כלומר כתיבה מהירה על חומר רך בדרך כלל שנעשית ביד. לעומת זאת יש כתובות מונומנטליות שנכתבות באבן, אותן מתכננים מראש, מסתתים באבן, מודדים כל אות, ואז זה יוצר צורות נוקשות יותר לעומת הכתב הקורסיבי שיצר צורות מעוגלות יותר, פחות זוויטיות ונוקשות.

הכתב העברי התפתח ככתב לאומי של הישראלים איפשהו בזמנם של דוד ושלמה, מאה 10 לפנה"ס, והיה בשימוש עד מרד בר כוכבא. בתלמוד הוא נקרא כתב דעץ. הכתב בו אנו משתמשים היום אינו הכתב העברי המקורי אלא אחת הנגזרות של הכתב הארמי. הכתב העברי המקורי השתמר רק אצל השומרונים היום. יש גם רבנים מימי הביניים שידעו עדיין לקרוא אותו, הרמב"ן למשל.

מהכתב הפרוטו כנעני התפתחו כל מיני כתבים אחרים, בין השאר גם הכתב היווני שממנו יצא אחר כך הלטיני ועוד אחרים. כל הכתבים האלפביתיים בעולם מוצאם מכאן. אחת התרומות החשובות ביותר שלנו לתולדות העולם.

מוצגים גלגולי צורת האות א' בכתבים האלפביתיים השונים. מופיע ציור של ראש השור, האלוף, שנתן את שמו לאות א'.

כמו כן יש גם כתבים שאינם אלפביתיים – כתב הירוגליפי מצרי, כתב הירוגליפי חיתי שהיה בשימוש גם בצפון סוריה (נמצאו כמה כתובות בכתב זה גם בארץ). לעומת זאת כל הכתובות שמוצגות סביב הן כמעט כולן כתובות אלפביתיות, למשל הכתב הדרום ערבי מאזור תימן, הכתב הצפון ערבי מאזור סיני ומדבריות ירדן. אפשר לראות כתובת נבטית על תחתית של נר חרס נבטי מפטרה.

כמו כן ניתן לראות כתובות ארמיות למיניהן, דבר מעניין ביניהן הן קערות השבעה ממסופוטמיה שבאות מבתים של יהודים מתקופת התלמוד שהאמינו בשדים ורוחות. אלו קערות השבעה כנגד שדי לילה ורוחות רעות, הם נטמנו תחת סף הדלת שלא יכנס שד. הדברים האלה מוברחים לאחרונה מעיראק, מחפירות בלתי חוקיות רבות.

בין הממצאים השונים חרס עם כתובת בדיו מהארץ, ראש חץ עם כתובת שבא מלבנון. ראש החץ הזה הוא מסביב 3200 שנים לפני זמננו ושם בעליו נכתב עליו (בקליעה למטרה יודעים מי קלע במטרה לפי השם הכתוב עליו). זה משמש גם לניחוש העתידות (Belomaney) לפי ירי חיצים. רואים את זה בסיפור דוד ויונתן – שם ניסו לפרש את מקום נפילת החיצים ולראות בזה אותות לעתיד. טביעת חותם על ידי קנקן מימיו של חזקיהו מלך יהודה, זה של מנחם בן יהוונה, טביעת חותם של פקיד של חזקיהו. מצבה פניקית מתוניס, מצפון אפריקה, עם כתובת פניקית. מצבת קבורה מצפון סוריה, אזור העיר תדמור, פלמירה, עם כתובת פלמירנית שהיא אחד הכתבים הארמיים. יש תעודה מצרית על פפירוס עם כתובת עליה וכתובות אחרות. **אוסף השנהבים** – אחד מהאוספים החשובים ביותר של המוזיאון שהגיע, כאמור, משני מקומות שבהם היו חפירות מסודרות. הפועלים גנבו חלק מהשנהבים, הם התגלגלו ומי שרכש אותם היה אלי בורובסקי. יודעים זאת למשל על פי מגן צד לעין שמאל של סוס מרכבה מלכותי מפואר עשוי שנהב שמגולף עם תהלוכת חיות יפיפיה, כל חיה בגודל של פחות מס"מ, עדינות מאוד. בן הזוג שלו, מגן העין הימני, מוכר ונמצא במוזיאון של בגדד.

השנהבים באים מארסלאן-טאש מכיסא מלכות. אחד התיאורי של אלוהי ישראל בתנ"ך הוא "יושב הכרובים". מעל ארון הברית שהיה במשכן במדבר ואחר כך במקדש בירושלים היו כרובים ובמרחב שלהם, לפי הישראלים, ישבה האלוהות. והנה, מוצאים את כיסאות המלוכה כשהם עשויים כך שמשני הצדדים של משענת היד יש חיות מקושטות עשויות שנהב שהן מגולפות ומורכבות – יש להן ראש אנושי בדרך כלל של נקבה (רואים גם חצאית), גוף של חיה מהחתוליים (ברדלס כלשהו) וכנפיים של עוף טרף, והוא מהלך בתוך נוף של פרחים וצמחים מהנילוס. הוא לובש כתר אמנם מצויקמק קצת, אבל זה הכתר המצרי. בן הזוג שלו מהצד השני של כיסא אחר, עשוי שנהב, זה גריפון – עשוי בצורת חיה גם כן מהחתוליים עם כנפיים של עוף, אבל הפעם הראש הוא לא אנושי אלא ראש של ציפור טרף, גם הוא מטייל בתוך נוף של הנילוס. יודעים שזה היה משני צדי הכיסא על פי תמונה של כיסא מסלמיס, קפריסין, שם הוא נחפר בקבר מלך בבית קברות מלכותי. החופר שם, חוקר קפריסאי, וסוסקרה גיאורגיס, מצא את טביעות העץ בתוך העפר ויכול היה לשחזר את הכיסא במלואו. הוא מצא את השנהבים ויכול היה לשים אותם במקום. לכן יודעים שאלו היו ממשענות הזרוע של כיסאות.

קנקן ועליו כתובת בכתב עברי קדום – לשר הא...-לשר האופיס\ לשר האוצר.... זה בא מהאזור שמדרום בהר הבית. נמצא כאן בהשאלה ובא מהחפירות של פרופסור בנימין מזר מדרום להר הבית בירושלים. **האישה על החלון** – שני שנהבים. אישה וחלון תמיד הולכים ביחד, החל מאם סיסרא שהביטה בעד החלון, דרך מיכל בת שאול שהסתכלה מהחלון וראתה את דוד עושה מעצמו צחוק, דרך רחב וכן הלאה. האישה מייצגת את פנים הבית והחלון הוא הגבול בין פנים הבית לבין העולם החיצוני. כאן רואים דמות של אישה שמשעינה את הסנטר שלה על מעקה חלון. מתחת לסנטר שלה יש מעקה חלון מעוטר בעמודים. מעקה כזה התגלה בחפירות ברמת רחל ליד ירושלים והוא מוצג במוזיאון ישראל.

לוחיות השנהב השונות שימשו בעיקר מיטות. את המסמרים של הרהיטים הם כיסו באמצעות לוחיות מנוסרות עשויות זכוכית צבעונית עם פרחים. מוטות זכוכית צבעונית שחתכו אותם כשהיו רכים.

שלטי המוצגים הם מינימליסטיים ולא נותנים את המשמעות התרבותית העמוקה, לכן המוזיאון דורש הדרכה.

כיסוי למצחת עיניים של סוס מרכבות – יש חורים שבאמצעותם הוא הוצמד לרקע של עור והיה מחובר לרתמות שהתחברו אל המושכות. באמצע יש שני ניצנים של פרח הלוטוס וסביב סביב יש תהלוכת בעלי חיים מאוד מאוד עדינה.

סדרה של חותמות עבריים אבל גם מהאזור של ארץ ישראל, עשויים למשל קרניאול (או גם קרנליאן), אבן האודם (אבן חצי יקרה) ואבנים אחרות עם כתובות עבריות בכתב העברי הקדום, כלומר חותמות של פקידים של ממלכות ישראל ויהודה.

דגם של ירושלים בימי הבית הראשון – זהו דגם שנעשה לכבוד מלאת 3000 שנים לירושלים בתור בירת ישראל. המוזיאון אירח אז את ערי הבירה האחרות של המזרח התיכון והיו בו דגמים שנעשו על ידי תלמידי בצלאל של הבירות השונות של המזרח הקדום. הרעיון היה להביא לכאן כמה מהממצאים העיקריים של בירות אחרות ברחבי המזרח הקדום. שמו של טדי קולק עזר מאוד, כך למשל הגיעו למוזיאון לכשנתיים מכתבי אל עמרה שנכתבו בירושלים לפני 3400 שנים והוצגו כאן.

כותרת פרוטו-יונית – השבר הימני הוא זה שנמצא, השאר הוא שחזור. כותרת עמוד מארכיטקטורה של ארמונות. הכותרת הזו באה מרמת רחל מארמונו של אחד ממלכי יהודה והיא מופיעה על מטבע 5 שקלים של מדינת ישראל.

טביעות חותם מימי חזקיהו מלך יהודה, מאה 8 לפנה"ס, מהטיפוס שנקרא טביעות "למלך". יש כאן ידית של קנקן וטביעה למלך, טביעות עם סמל דו כנפי, סמל ארבע-כנפי, עם כתובות של פקידים והמלך עצמו.

סדרה של כפות (קערייות) לקטורת שהיו מחוברות לצינורית של עץ והחזיקו אותה בפה ונשפו בה, אז עלה עשן הקטורת מכפות הקטורת. יש על חלקן אצבעות יד אדם, על חלקן עיטורי אריות או צמחי לוטוס הדומים מאוד לכותרת הפרוטו-יונית.

סדרה של מצבות קבורה – עשויות בזלת שמגיעות מצפון סוריה, דרום מזרח טורקיה. אלה הן מצבות שבאות מהעולם שבו נפגשו כמה וכמה עמים של המזרח התיכון – הארמים הגיעו לשם, הניאו-חיתים, ואחרים. אלו הם אזורים מפגש תרבותיים שנוכחים גם בתנ"ך במידה רבה.

אחת ההפתעות הגדולות כאן הייתה כשהמצבה המעוטרת מארבעת צדיה בכתובות הירוגליפיות חיתיות הגיעה לארץ. אלי בורבסקי ברוב חוכמתו רכש אותה בזמנו ולא יכול היה לקרוא אותה עד שהמנוח איתמר זינגר, פרופ' לחיתיות באוניברסיטת תל אביב, נכנס לתמונה ופענח אותה. אז הסתבר שמדובר בכתובת מלכותית של מלך בלתי ידוע מהעולם הניאו-חיתי של צפון סוריה וההיסטוריה שלו כתובה כאן, פרט מרתק ומעניין. הכתב ההירוגליפי החיתי פותח על ידי עם שנקרא 'לובים' שישבו באסיה הקטנה, טורקיה של היום. **אורטוסטט** – נדבך תחתון של קיר ארמון \ מקדש \ בניין חשוב, עליו רואים שני יצורים סוחבים דלי גדול ומחזיקים בידיים בדליים קטנים (כנראה חומרים כלשהם). כדאי להסתכל גם על צורת הזקן, צורת הלבוש, צורת השיער של הדמויות, ולהשוות את זה למקומות אחרים.

אולם מסופוטמיה של תקופת הברזל וממלכות אשור ובבל :

דגם של אחד האגפים של הארמון שאין שני לו – הארמון של המלך סנחריב בנינווה. הארמון נחשף על ידי החוקר הבריטי הנרי אוסטיין לייארד ב-1855. היו בו מאות חדרים, אולמות, מקומות לקבלת פנים, מחסנים, מטבחים וכו'. בתוך מאות החדרים האלה היה החלק הפנימי ביותר עם תבליטים שהראו את כיבושה של העיר לכיש, וזהו האגף שבו כלול אותו חדר. אפשר לראות את הפרופורציות בין גודל אדם לבין גודל הפסל שמשני צדי הפתח. אלה פסלי הלמסו שגובהם 3-3 קומות כל אחד, אלה הם פסלי פנים עם 5 רגליים, עם פרוצו אנושי וגוף של פר, והם נועדו להפחיד את הבאים אל תוך הארמון.

מהארמון יש כאן תבליט שהתגלגל בשוק העתיקות הבינלאומי. הוא עשוי בהט שנלקח מהרי כורדיסטן ויש ברקע נוף הררי שבא לביטוי על ידי הקשקשים. אפשר לשים לב ששני אומנים, שתי שוליות, עבדו על זה – אחד עשה אותם עגולים ואחד עשה אותם סכמתיים (מעוינים). אפשר לשים לב לרגליים קדמיות של סוס, לירי חיצים ולחיילים עם ציוד אחר (מגנים עגולים, כובע עם כרבלת מברשת למעלה ומגני אוזניים). זוהי יחידה צבאית אחרת לגמרי. זה מראה קרב על יעד בלתי ידוע מהארמון של סנחריב. תבליט בזלת, גם הוא מצפון סוריה עם אותן קסדות של מברשות.

פסל ענבר - אחד המוצגים המהפכניים ביותר שיש במוזיאון, אולי הממצא החשוב ביותר המוצג כאן. הוא נקנה כלאחר יד ע"י בורבסקי שלא ידע אפילו מה הוא קונה, כמו גם המוכר. אחר כך הסתבר שזהו גוש אחד של ענבר (©), כלומר של שרף עצים מאובן. המקור של הענבר הוא מפולין, ליטא, לטביה, האזור הזה של הצפון. הוא הגיע למזרח התיכון בדרך לא דרך שלא יודעים עליה. ממנו גילף אחד ממלכי אשור את דמותו, זהו מלך אשורי מלפני כ-3000 שנה. כלומר, האשורים הגיעו איכשהו לפולין והביאו משם את החומר הזה. זהו הפסל היחיד בעולם כולו שעשוי ענבר. הענבר מופיע בכתום-צהוב בטבע וזה עבר שריפה, לכן הצבע שלו כהה. **אולם איראן וסביבתה** מציג ממצאים מממלכת עילם (זו חוויסטאן של דרום מערב פרס, סביב אזור הנפט של איראן של היום, העיר אחוואז). בירתה של עילם היא העיר שושן שהייתה גם אחת הבירות של האימפריה הפרסית המאוחרת יותר. על ידי העיר שושן נמצאת הבירה העתיקה של ממלכת עילם בשיאה (המאה ה-13 לפנה"ס) של המלך אינשונינאק. שם ישנו זיגוראט - בניין שהוא הר מלאכותי שבנה אותו המלך האגדי של עילם, אינשונינאק. המקום נקרא בשם ציוגהא זנביל וכל נדבך עשירי של הבניין, אותו הר מלאכותי שבנוי כולו מלבנים, יש בו כתובות שמהללות את המלך אינשונינאק שבנה את זה ומספרות על ניצחונותיו. הכתובות חוזרות על עצמן ויש מהן מאות של עותקים סביב לבניין כולו.

כאן מוצגת אחת מהלבנים האלה, מתוך הזיגורט של אינשונינאק בציוגהא זנביל. החופר שלו היה רומן גירשמן - יהודי מאנשי העלייה השנייה שהתגלגל ממושבות הגליל לצרפת, למד ארכיאולוגיה והתגלגל מאוחר יותר לאיראן.

חפץ שנמצא בקפריסין, הוא שבור אמנם אבל חפצים דומים לו נמצאים במטרופוליטן בניו-יורק ובמוזיאון של ניקוסיה בקפריסין. החפץ הזה היה מחובר בתחתיתו לארבעה גלגלים. למעלה היה לו מושב של כור.

כלומר שזהו כיוור נייד על גלגלים, בעברית תנ"כית טובה זה נקרא מכונה. במקדש של שלמה היו 10 מכונות, כך כתוב. הם היו מעוטרים והעיטורים שלהם עשויים בעבודת פיתוח, אזויר, כלומר שרואים את אור היום דרכם, זה לוח אחד לא אטום אלא פתוח לאור. יש תהלוכות של מגישי מנחה. אפשר לשים לב לדמות במרכז שנושא על הגב שלו מטיל מתכת, נחושת, ממכרות הנחושת. הבא אחריו נושא עגל על גבי הכתפיים שלו. הראשון נושא קנקן יין ומחזיק ביד את המסננת שדרכם מסננים את היין כדי שהזגים והקליפות של הענבים לא ישתו. זה שייך למאה ה-12 לפנה"ס, בערך 150 שנה לפני מקדש שלמה.

האולם שבו לא ביקרנו ונמצא מעבר לזכוכיות מוקדש למחציתו הראשונה של האלף השני לפנה"ס, מצריים, מסופוטמיה והמזרח התיכון כולו מבערך 2100-2200 לפנה"ס ועד בערך 1550-1600 לפנה"ס.

האולם בו אנו נמצאים מוקדש ל-1200-1550 לפנה"ס, כלומר למחצית השנייה של האלף השני, תקופת הברונזה המאוחרת. בתקופה הזו מצריים היא המעצמה ששולטת על ארץ ישראל, על חלק מדרום סוריה. יש מתקופה זו סדרה של מעצמות, כאשר אחת מהן היא המעצמה המצרית ששולטת גם בארץ. מעצמה אחרת היא המעצמה החיתית ששולטת על כל טורקיה, על חלקים של יוון, על חלק מצפון סוריה, חלק של קפריסין ועוד.

האימפריה החיתית מיוצגת באחד מחלונות התצוגה ואפשר לראות בו את תמונה של תהלוכת האלים החיתיים מיזיליקייה שליד חתושש/בואזקיי בירת החיתיים שנמצאת במרכז אנטוליה. יש שם חותמות ומספר פריטים של העולם החיתי.

רוב המוצגים באולם הם מצריים, כאשר יש תבליטים וציורי קיר מצריים שנלקחו מהסביבה של נא אמון, הלא היא תבאי, הבירה של האימפריה המצרית במצריים העליונה, היום העיר לוקסור שבמצריים.

זוהי גם התקופה של האימפריה הימית המיקנית שפריטים ממנה הגיעו גם אלינו. מעבר להם, באולם הבא, ישנם ממצאים של התקופה הפרסית, האימפריה הפרסית. אבל זה כמובן מאוחר יותר ושייך למאות 4-6 לפנה"ס וכאן עוסקים במאה ה-16 לפנה"ס ואילך.

כדאי לדעת – בקומה התחתונה, מלבד קפיטריה ואולם להשכרה לאירועים שונים, יש עוד כמה דברים – אולם הרצאות והופעות תרבותיות (יש תכנית אומנותית שיוצאת בחוברת של המוזיאון מפעם לפעם), פעם בשבוע יש הרצאות בנושא תרבויות המזרח התיכון הקדום. ההרצאות האלה מועברות לחילופין בעברית או באנגלית על ידי אנשים שבאים מכל העולם.

למטה יש גם אולם לתערוכות זמניות (כרגע תערוכת זהב טהור – כל מיני חפצי זהב מהעולם העתיק. אוסף חשוב ביותר, מאורגן ומוצג יפה).

בזמן מלחמת העולם השנייה כמה איכרים איטלקיים חפרו על יד העיר פומפיי ומצאו שם וילה שלמה עם ציורי קיר מופלאים. הם לקחו את הקירות של הווילה הזו, שמו אותם בארגזים ומכרו אותם ללאי בורובסקי. כלומר וילה שלמה עם ציורי קיר מופלאים של התקופה הרומית, הרבה מאוד חדרים. הבניין הזה נחרב בשנת 79 עם התפרצותו של הר הגעש וזוב.

אלי בורובסקי הקים את מבנה המוזיאון גם על ידי מכירה של שני חדרים מהווילה לאספנים ביפן. הוא השאיר לעצמו את אחד החדרים ולא יודעים איפה השאר. אחד החדרים נמצא במוזיאון למטה ויש לתאם מראש כניסה אליו, שכן אינו פתוח לציבור הרחב.

בקרוב מאוד המוזיאון עומד לעבור מתיחת פנים, יבנה לו אגף נוסף בצד הדרומי מערבי, גודלו בערך כגודל המוזיאון הקיים – כלומר הוא הולך להכפיל את עצמו. בינתיים יש אוספים של בורובסקי שמדי מדי פעם מתגלים על ידי משפחתו, שכן לא סיפר לכולם איפה יש לו כספות ברחבי העולם (קנדה, שוויץ).

מנהל המוזיאון היום (אוצר מקצועי), ארכיאולוג – פיליפ, בא ממונטנגרו שביוגוסלביה, בחור מרתק ונחמד, מנהל את הנושא המחקרי של המוזיאון.

רמי אמיר – מדי שנה עורך המוזיאון קורס מדריכים בספטמבר במטרה להכשיר מדריכים למוזיאון. ההדרכה היא בהתנדבות. שבועיים של הרצאות והדרכות מרתקות במיוחד.

מוזיאון ישראל

מוזיאון ישראל אינו מוזיאון לאומי, הוא תאגיד. הרעיון היה שהוא רוצה לקבל תרומות. אם הוא מוזיאון לאומי ששייך לאומה, אז אומה לא יכולה לפשוט יד. המנהל הראשון של המוזיאון היה, עוד לפני שמונה לראש עיריית ירושלים, טדי קולק. כאשר המוזיאון נחנך בחודש מאי 1965. עד אז היו בירושלים מוזיאונים שונים לארכיאולוגיה ואומנות, כאשר הרעיון היה שהכל זה יהיה תחת גג אחד.

מוזיאונים לארכיאולוגיה בירושלים היו עוד בזמן השלטון הטורקי, שהקימו מוזיאון קטן, וארזו אותו בארגזים במשלוח לאיסטנבול ב-1919 לא הצליחו, הארגזים נשאר פה והבריטים פתחו אותם.

בינואר 1938 נפתח במזרח ירושלים מוזיאון רוקפלר (Palestine Archaeological Museum - PAM), המוזיאון מכנס בתוכו את כל הממצאים שעלו בארץ ישראל בחפירות מבוקרות למן מלחמת העולם הראשונה ועד שנת 1948.

מוזיאון רוקפלר נשאר בצד המזרחי של ירושלים לאחר מלחמת השחרור ולא הייתה אליו גישה. זאת ועוד, היו שם עובדים יהודיים רבים שהשאירו גם את הניירות שלהם שם והיה שם גם ארכיון מרכזי, משרדים של מחלקת העתיקות המנדטורית וספרייה שהיא החשובה ביותר. כל אלה נותרו מעבר לגבול. לפי הצירטר המקורי של ייסוד מוזיאון רוקפלר בהנהלת המוזיאון צריכה להיות נציגות של האוניברסיטה העברית בירושלים. ישראל התעקשה שהיא רוצה להמשיך להשתתף בישיבות של המוזיאון, לירדנים זה נמאס, וב-1966 הם הלאימו את המוזיאון ופיטרו את ההנהלה הבינלאומית שלו. כך הוא נפל כפרי בשל לידינו במלחמת ששת הימים, ומאז הוא בבעלות ממשלת ישראל ומתופעל כיום על ידי מוזיאון ישראל.

ב-1955 בערך, משרד החינוך והתרבות, שבמסגרתו היה אגף העתיקות, חשב שהניתוק ממוזיאון רוקפלר הוא סופי והתחיל לפתח מוזיאון קטן ברחוב שלמה המלך בירושלים (אזור ממילא). היה שם מוזיאון שהחזיק מעמד עד 1965, אז הוא היה הבסיס למוזיאון כהן.

בירושלים יש מספר מוזיאונים לארכיאולוגיה. במוזיאון ישראל יש מוצגים מחפירות שנעשו מ-1948 ועד היום, ואילו במוזיאון רוקפלר יש מוצגים מחפירות שנעשו מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד 1948. השאלה כמובן היא מי צריך שני מוזיאונים, והתשובה היא שאף אחד לא צריך. אלא שיש סיבות פוליטיות. בירושלים

כל דבר הוא פוליטי, מה שעושים וגם מה שלא עושים. לא מאחדים את המוזיאונים מסיבות פוליטיות. ערפאת טען בזמנו שמוזיאון רוקפלר זה המורשת הלאומית הפלסטינאית בהתגלמותה.

האגף הארכיאולוגי של מוזיאון ישראל נקרא מוזיאון שמואל ברונפמן למקרא ולעתיקות. שמואל ברונפמן, משפחת הוויסקי, בנו נשיא הקונגרס היהודי העולמי – צ'ארלס ברונפמן.

המוזיאון מציג את כל הממצא הארכיאולוגי בארץ ישראל מראשית האדם ועד לשנת 1700. זהו אגף אחד בתוך מוזיאון ישראל, כאשר ישנם אגפים נוספים – אגף לאומנות, אגף לאומנות סרמוניאלית יהודית, אגף לאומנויות של עמים שונים באסיה, אפריקה ואמריקה המרכזית והדרומית, ישנו גן הפסלים, היכל הספר (בו מוצגות המגילות הגנוזות).

מוזיאון ישראל מצריך סיור של כמה שבועות אם רוצים לדעת מה יש בתוכו. אפילו האגף הארכיאולוגי הוא עניין של כמה וכמה ימים אם רוצים לדעת מה יש כאן.

המוזיאון הוא קשה לביקור, שכן הוא מצריך ריכוז רב ומאמץ, הן פיזי שכן צריך לעמוד ולהסתכל. כאשר קשה מאוד בקבוצות גם לנוע בו, שכן לפעמים המוצגים הם בגודל של פחות מס"מ ונמצאים בתוך ארון תצוגה שקהל גדול לא יכול לראות אותם.

המוזיאון עשוי לפי כרונולוגיה – מראשית היות האדם ועד 1700 שזהו חוק העתיקות התופס במדינת ישראל (עתיקה זה כל מה שנעשה בידי האדם, שימש את האדם או מעיד על סביבתו של האדם, רק עד שנת 1700 לספירה). כלומר כל מה שמינואר 1701 לא כלול בחוק העתיקות.

המוזיאון עשוי כך שיש לו אולמות תצוגה שונים וכל פעם שיש ירידה במדרגות או זווית חדה שמסתובבים, פירושו של דבר שיש משבר בתולדות התרבות בארץ ישראל. כלומר, עובדים על הפרה-היסטוריה מהתקופה הפליאוליתית התחתונה ועד לתקופה הניאוליתית. בתקופה הניאוליתית יש משבר עצום, המהפכה הגדולה ביותר בתולדות האנושות, כשהאדם מתחיל בחקלאות, מתחיל ביישובי קבע, מתחיל לביית בעלי חיים וכדומה.

אז עושים סיבוב ימינה לתוך אולם שעוסק בתקופה הכלקוליתית עם המצאת כלי המתכת וכן הלאה. לאחר מכן יש סיבוב נוסף, לאחר סוף האלף ה-4 לפנה"ס, על סף האלף ה-3, כלומר התחלת העיור בארץ ישראל. יש עוד כמה משברים כאלה.

כמו כן יש כמה חלקים עצמאיים במוזיאון. למשל כאן באולם הפתיחה מוצג דבר מיוחד, המזבח מתל באר שבע, הסמוך לעיר באר שבע, כנראה מימיו של חזקיהו מלך יהודה. זהו מזבח עולה בעל ארבע קרניים, שלא כמו בספרי התורה, שם המזבח עשוי אבנים שלא עלה עליהם ברזל, כלומר אבני שדה, המזבח הזה עשוי אבני גזית מסותתות.

מלבד זאת המידות של המזבח הזה, שהתגלה על ידי יוחנן אהרוני, תואמים היטב את המידות של המזבח שנזכר בתורה. דבר מעניין, מלבד הקרניים, שכל איש שעשה מעשה בשוגג וינאחז בקרנות המזבח. על אחת האבנים יש שני נחשים, מזכיר את נחש הנחושת שעשה משה ועוד.

יש פה גם כמה ארונות אנתרופואידים. כנראה לא פלישתים אלא צורת קבורה מצרית מהמאה ה-12 לפנה"ס. הם באים מדיר אל בלאח, מהאוסף הפרטי של משה דיין שנמכר על ידי אלמנתו למוזיאון ישראל.

הארונות האלה, כ-40 במספר, רופאו על ידי משה דיין בחצר ביתו בצהלה במשך כמה שנים. הם ניתנו לו בשקים לאחר שקנה מתושבים המקומיים את התוכן של הארונות, כלומר את החפצים שהושכבו יחד עם הנפטרים בתוך הארונות.

הארונות האלה הם בסגנון קבורה מצרי, נקברו בהם מצרים. הייתה תקופה שייחסו אותם לגויי הים – לא עוד. הם עשויים בצורת סיגר בשריפה פתוחה, כלומר האיכות הקרמית שלהם גרועה.

כדאי לשים לב שיש להם שתי צורות כלליות – אחת עם פרצוף נטורליסטי ואחת עם פרצוף גרוטסקי. כלומר אחד שהוא דומה לבני אדם טבעיים והאחר שהוא בעל תווי פנים מעוררי גיחוך. יש להם לפעמים שתי ידיים, לפעמים אוזניים, עגילים באוזניים, לעיתים יש גם זקן מלאכותי קטן, זקן אוזיריס וקישוטים נוספים מעל למצח.

התושבים המקומיים בדיר אל בלאח בראשית שנות ה-70 ראו את מה שנעשה בגוש שדות, בימית, שם החקלאיים היהודיים גידלו עגבניות תחת חממות ורצו גם כן את ההכנסה היפה של גידול הירקות. הם החליטו להוריד את דיונות החול ולעשות שם חלקות של חממות לגידול ירקות. הם הורידו את דיונות החול ועלו על בית קברות של ארונות אנתרופואידים שאותם מכרו לשם הכנסה צדדית.

הם הופיעו בשוק העתיקות בירושלים ופרסו את החפצים שמצאו בתוך הארונות בפני הסוחרים והאספנים. **משה דיין** התקשר אליהם וקנה מהם, ואז הם נתנו לו במתנה את השקים עם החרסים שהם אספו, מזה הוא בנה את הארונות האלה. הארונות יחד עם כל האוסף של דיין נרכשו על ידי מוזיאון ישראל לאחר מותו.

"אני בריאל" – מגילת אבן מתקופת הורדוס מ-1 במאי, 2013 עד 4 בינואר, 2014.

מקום: אולם לתערוכות מתחלפות, האגף לארכאולוגיה ע"ש שמואל וסיידי ברונפמן. אוצרת: מיכל דיגי מנדלס, אדולפו רויטמן.

במוקד התערוכה כתובת עברית ייחודית מימי הורדוס הפותחת צוהר לעולם הרוח בימי הבית השני. היא מוקפת כתבי-יד עתיקים ונדירים, וביניהם התנ"ך, הברית החדשה והקוראן. כחוט השני נשזר ביניהם שמו של המלאך גבריאל בגלגוליו השונים בשלוש הדתות המונותאיסטיות.

הסיפור הוא מרתק – אבן גדולה שהתגלתה בסביבות שנת 2000 בחוף המזרחי של ים המלח ועליה יש טקסט של כמה עשרות שורות כתובות בדיו, מתוארכות למאה ה-1 לספירה. היא מספרת על חזון של מישהו בשם גבריאל ומתחילה במילים "אני גבריאל" ולכן זה שם האולם.

האבן הזו מספרת על אדם שהציג עצמו כמשיח והודיע להם שהוא ימות עוד מעט ואחרי שלושה ימים הוא יקום ממתו. דבר מרתק שכן באותה תקופה עצמה יש אדם אחר שהציג את עצמו כמשיח שימות ויקום לתחייה, הלא הוא ישוע.

את האבן הזו קנה בירדן סוחר עתיקות ואספן יהודי משוויץ, תושב ציריך, ולקח את זה אליו הביתה. אחר כך זה פורסם על ידי כמה חוקרים ישראלים. יש מחלוקת על הקריאה המדויקת אבל אין מחלוקת על כך שזה אותנטי, יהודי, ושייך למאה ה-1 לספירה. הוא השאיל את זה למוזיאון לתקופה זמנית, לתצוגה זמנית. עוד כמה תערוכות מיוחדות יש במוזיאון - יש אולם שמוקדש לתעשיית הזכוכית בימי קדם, אולם שמוקדש כולו לתולדות האי-ב' והכתיבה בימי קדם, יש ביתן קטן למטבעות עתיקים ועוד. אבל באופן כללי המוזיאון ערוך בסדר כרונולוגי.

בשחר התרבות - אנו נמצאים באולם שמוקדש כולו לממצאים מהתקופות הפרה-היסטוריות מסדר גודל של כ-2 מיליון שנים לפני זמננו ועד האלף ה-4 לפנה"ס. מאות אלפי שנים מיוצגים כאן, כאשר הממצאים בארץ הם משמעותיים ביותר בתקופות הפרה-היסטוריות.

התקופה הפאליאוליתית - עובדיה - אתר בעמק הירדן, ליד קיבוץ בית זרע, שקדם לסיום תהליך היווצרותה של בקעת הירדן - כלומר הרצפות המאוזנות של אתרי המגורים דאז נמצאות היום בזווית של כ-60 מעלות. זה מאפשר לחפור בעמידה ולא בכריעה. שם התגלו עדויות לנוף אחר לחלוטין מהיום. אפשר לשים כאן לב לבקר בר ולמפתח הקרניים שלו - זהו בקר בר שנכחד ואיננו, סוג של פרים גדולים במיוחד. אפשר לראות אותם ברקע יחד עם היפופוטמים, פילים, צבאים, איילים למיניהם, כולם נכחדו ואינם עוד.

נתגלו גם עצמות מאובנות של פילים. אפשר לראות את הנוף שחלק ממנו היה נוף של אגם, בקעת הירדן בחלקה הייתה מכוסה באגם, ובעלי החיים והצומח היו אז שונים לחלוטין מהיום. יחד עם עצמות בעלי החיים נתגלו גם סטרואידיים - אבנים עגולות שבאמצעותן צדו את בעלי החיים. יש גם אבני יד ששימשו לפיצוץ עצמות בעלי החיים והוצאת מח העצם שהוא מזין, טעים ובריא.

אבני היד האלה הן הכלים הראשונים שהאדם יצר. הם נוצרו על גבי גרעין, כלומר לקחו גוש של צור, סיתתו ממנו כמה חתיכות ואז נוצר חוד שאפשר היה לשלב אותו בתוך ידית של עץ. אפשר לראות סדרה של אבני יד, חלקן עשויות צור וחלקן בזלת. הם באים משני אתרים עיקריים: עובדיה וגשר בנות יעקב.

ארץ ישראל בתקופות הפרה היסטוריות היא בעלת חשיבות גדולה, שכן היא נמצאת במעבר ממקום היווצרות המין האנושי באפריקה, לכיוון אסיה ואירופה. זוהי הדרך העיקרית להפצת האדם על פני כדור הארץ כולו, ויש גם כמות גדולה של שרידים פיזיים של האדם. הפרה היסטוריה של הר הכרמל שהתגלתה כתוצאה מחציבת אבן ליצירת שוברי הגלים של נמל חיפה על ידי הבריטים, היא בעלת חשיבות גדולה.

התקופה האפליאוליתית - ממצא חדש יחסית מנחל חילוון בגליל התחתון, קבורה של שמאני, כנראה אישה, עם יכולות כישוף וריפוי שעל יד הגווייה שלה שמו 10 צבים שנמצאו לידה.

התקופה הניאוליתית - מסכה של אבן מהר חברון שבאה מהאוסף של משה דיין, אותה קנה מערביי הר חברון. ממול יש מסכה זהה שהתגלתה בנחל חימר בדרום ים המלח, שם יש גם ממצאים אורגניים - רשת לשיער, כובע עשוי עלים, חרוזים עשויים עץ, ופריטים אחרים של התקופה הניאוליתית. אפשר גם לראות גולגולות מכוויירות - האחת מקיבוץ עין החורש השנייה מביסמון, גולגולות אנושיות מכוויירות, דבר שאופייני לתקופה הניאוליתית והתגלה ביריחו- לקחו את הגולגולת, הורידו את הלסת התחתונה ועיצבו את הפנים בטיין.

אתר ציד הנמרים מאזור אילת שהוא בעל חשיבות שייך לתקופה הניאוליתית.

בתקופה הכלקוליתית האדם מתחיל להכיר מתכות - ממערה בנחל קנה, ממזרח לפתח תקווה, על המדרונות המערביים של הר שומרון יש 8 טבעות עשויות זהב ואלקטרום (נתך טבעי של זהב וכסף). יש כאן מטמון בלתי רגיל עם חפצים מיוחדים במינם, יפים ביותר, מעוצבים בטכניקה של השעווה האבודה, כלומר ייצרו אותם משעווה, עטפו את השעווה במעטפת של בוץ ועשו בה שני חורים - דרך האחד הכניסו את הנחושת החמה ובצד השני יצאה השעווה המותכת, כך שהנחושת מילאה את מקום השעווה. אז, אחרי שזה התקרר, שברו את מעטה הבוץ והיו חפצים ממולאים כאלה. הטכניקה הזו מקובלת עד היום בייצור חפצים מיוחדים של מתכת.

מטמון נחל משמר - התגלה ב-1961 בנחל משמר, ואדי מחירס, שבין מצדה לעין גדי, עטוף במחצלת. כולל 429 כלים עשויים רובם הגדול מנחושת. רובו של המטמון מוצג במוזיאון, ואפשר גם לראות חלקים מהמחצלת המקורית. חלקים מהמחצלת נבדקו במעבדות שונות לצורך תיארוך וכולם תוארכו בבדיקת פחמן 14 לאלף ה-4 לפנה"ס.

המתכת ממנה יוצרו כלי המטמון אינה מקומית. אנליזה כימית הראתה שהנחושת לא באה מהערבה או מסוריה, ממקומות שיש בהם מכרות נחושת בסביבה שלנו, אלא כנראה מאזורים שהם היום בתחום ברית המועצות לשעבר (ממקור צפוני).

יש כמות גדולה מאוד של ראשי אלות בצורת אגס או תפוח. הקריבו וניסרו אחד מהם והסתבר שהוא יצוק בטכניקה מיוחדת. יש לו בפנים תאים חלולים ממולאים בבוץ כדי לא לבזבז יותר מדי נחושת. זה דבר קשה ביותר מבחינה טכנולוגית.

יש תמונה של המטמון במקומו המקורי עם המחצלת העוטפת אותו. המטמון קשור בדמות המיוחדת של פסח בר אדון שהיה הארכיאולוג שגילה אותו. הוא למד לימודי רבנות בפולניה והיה בחור ישיבה, אחר כך הפך לרועה צאן בדרום סוריה, הפך לבדואי, אחר כך הפך לסופר שכתב ספרי רומנים ולימים נהיה לארכיאולוג בזקנתו. עוד בזקנתו היה כעז הרים, בגיל 80 הוא עוד טיפס על קירות.

המטמון מנחל משמר הוא מהתקופה הכלקוליתית, האלף ה-4 לפנה"ס, התקופה הזו נתגלתה לראשונה בשנות ה-30 כאשר בעבר הירדן המזרחי, היום בתחום ירדן, במקום בשם תולילאת עי'אסול נתגלו ציורי קיר. אחד מהם ציור קיר של כוכב בעל 8 קרניים. ציור הקיר הזה אינו קיים יותר. הוא התפורר לאחר שצולם ו צויר. כאן מוצג ציור קיר נוסף מעי'אסול כדי להראות שזו תקופה מאוד עשירה באומנות.

האומנות של התקופה בולטת גם בצלמיות משנהב. צלמיות כאלה נמצאו אתרים הכלקוליתיים שחפר וחקר בסביבות באר שבע ז'אן פרו, חוקר צרפתי שנשא לאישה את בתו של אליעזר בן יהודה, סיפור מרתק בפני עצמו. הוא נפטר לפני זמן קצר.

אחד המוצגים שגילה פרו שם זכה לשם "פינוקיו". זוהי אומנות שאינה מעתיקה את הטבע, שכן אין זו תנוחה טבעית. זה דבר שבטוח נעשה על ידי אישה, כי מדובר בגבר עם ראש חלול ☺. משני צדי פניו יש לו חורים ששמשו כנראה להשתלת שערות של זקן. דבר מעניין - האף שלו מתחיל במצח ומסתיים בסנטר, אין לו פה. האף הוא חלק מאוד חשוב – "נשמת חיים באפו נתת" כתוב בתפילה היהודית, החיים נכנסים לאדם דרך האף ויוצאים ממנו. דבר נוסף מעניין – היה לו נרתיק פאלי. לידו מוצגת דמות נוספת עם אותו אף ונרתיק שהשתמר כאן בצורה מלאה.

יחד עם פינוקיו מצא פרו גם את "ונוס של באר שבע" – צלמית שנהב חסרת ראש בעלת בטן הריגנית שהודגשה בטבורה על ידי אבן צבעונית (חסרה). משולש הערווה של הגברת תופס את מלוא רוחב הגוף, כלומר שאברי הפריזון היו חשובים להם. באזור הערווה יש גם חורים קטנים לתקיעת שיער ערווה.

סיפור מרתק – היא הייתה שנים בביתו של עו"ד ידוע מחיפה שקנה את זה מאחד הפועלים שעבדו אצל ז'אן פרו. בתו של אותו עורך דין חיפאי באה ללמוד ארכיאולוגיה בירושלים והבינה מה יש לאביה בבית, אז הוא נתן את הדמות למוזיאון ישראל.

ונוס נוספת מבאר שבע - לדמות שדיים גדולים, וגם לה יש אף שמתחיל במצח ונגמר בסנטר, אין לה פה. כלומר אלה הם עקרונות. גם ידיה ידי גפרורים – אין להם כפות רגליים, ברכיים וכו', חשוב להדגיש שזה בכוונה, הם רוצים להדגיש דברים מסוימים ולהעלים דברים אחרים, דבר שמאפיין את האומנות האנושית מאז המאה ה-19. והנה רואים שלפני 6000 שנים כבר הכירו את האומנות לשמה.

סדרה של 'אלילי בית' מן הגולן, בעיקר מהאתר של ראסם חרבוש. התגלו על ידי קלייר אפשטיין שקיבלה את פרס ישראל על המחקר שלהם. הדבר הבולט ביותר הוא האף הכלקוליתי - אף ענקי שהוא כנראה סמל לחיים. יש פה ושם עוד כמה דברים אחרים כמו זקן ושפם, או לפעמים עיניים, לפעמים קרניים וכדומה. ממצאים מתרבותה של באר שבע בתקופה הכלקוליתית. כאשר מבאר שבע שהיו בה מגורים תת קרקעיים יש קערות בזלת גדולות, זאת למרות שאין בזלת בבאר שבע. בזלת בבאר שבע צריכה להגיע מהגליל, מהחורן, מסוריה או ממקום אחר. הבזלת באיכות טובה, כבדה מאוד, צריך להוביל אותה למרחקים של עשרות קילומטרים, היא מעובדת ומוחלקת היטב. הבזלת היא אחת האבנים הקשות ביותר שישנן בטבע, וקשה מאוד לעבד אותה.

הקערות דמויות האות וי, קערות פתוחות שעל שוליהן משולשים מחורצים בכלי יותר קשה מן הבזלת חרצו על השוליים – כל משולש כזה עשוי בדיוק 7 קווקוים (תמיד 7 ולא מספר אחר), סביב שולי הקערה.

הגברת מגילת - גברת שיושבת על גבי כלי דו קוני כאשר היא במיטב מערומיה פותחת את רגליה. על הראש היא מחזיקה מחבצה – כלי לחביצת חמאה.

דמות נוספת שיש לה אף גדול ומחודד אבל אין לה פה. הדמות היא חלולה, זה כלי לנסך. כלי נוסף לנסך בצורת איל שמחוברים לו שלושה קורנטים, אלה הם בזיכים, שהם כלים מחודדים למטה. כלים כאלה קיימים רק בתקופה הכלקוליתית, הם משמשים לשתיה, אין אפשרות להניח אותם ולכן כל הזמן צריך להמשיך לשתות.

בשנת 1936 התגלו בשכונת נחליאל בחדרה תוך גבעות הכורכר מערות קבורה עם גלוסקמאות חרס מהתקופה הכלקוליתית, אלה היו הראשונות והן מוצגות במוזיאון רוקפלר (שכן זה לפני 1948).

מערת נטיפים בפקיעין שבגליל (מוצגת בתמונה) שהתגלתה במקרה תוך כדי סלילת כביש וממנה באים כל הארונות האלה מהתקופה הכלקוליתית. הם מיוחדים במינם, לא הכירו כאלה, כי אלו שממישור החוף, מסביבות קיבוץ פלמחים ואזור שונים מהם. גם כאן, הדבר הבולט הוא האף הבולט מעל הפתח של כל אחד מהגלוסקמאות, לפעמים זה בא עם שדיים גדולים, לפעמים עם זוג עיניים.

אולם ארץ כנען : יורדים מבחינת הזמן לתקופות עתיקות פחות – תחילת העיור, הערים הראשונות. יש תמונה של העיר ערד הכנענית, 10 ק"מ מערבה לערד החדשה. עיר בצורה עם חומות. עיר מתוכננת היטב עם רחובות, חלוקה תפקודית, אחידות רבה בבניית הבתים, בנייני ציבור וכדומה.

המזל הגדול שלא היה מי שיגנוב את האבנים ואת התוכן שלה. העיר ננטשה סביב מחציתו של האלף ה-3 לפנה"ס, לפני למעלה מ-5000 שנים. עיר של תקופה הברונזה הקדומה. יש את תל ערד ואת ממצאי המקום. **הבית הערדי** – יש כאן דגם של הבית הערדי שהתגלה והוגדר בערד. על פיו יודעים שלא היו בו חלונות. הוא מלבני, בערך רבוע, הפתח הוא המקור היחיד לאור ולאוויר שיש בבניין ולכן הוא גבוה מאוד. יודעים שהבית היה צבוע מבחוץ, דבר שלא ידעו קודם כי מוצאים בחפירות רק את היסודות. גם יודעים שהגג היה שטוח עם שוליים מורמות, כך היה אפשר לעלות לגג בימי שמש החמים כדי לייבש ענבים לצימוקים. הבית נמוך, כל הדלתות נפתחות לצד שמאל. ממצא קרמי – בחלקו נמצא בערד.

מערד באה גם מצבה מיוחדת. תמוז מוזכר בספר יחזקאל, מסופר על הנשים המבכות את התמוז. התמוז הוא אל מסופוטמי שעל שמו נקרא החודש, הוא מת וקם לתחייה, כמו זרע הדגן ששמים באדמה ואז הוא חוזר לחיים וקוברים אותו שוב וחוזר חלילה, כלומר המחזוריות של הטבע. אנשים ביכו את מותו של התמוז.

איש עומד שיש לו ראש עשוי בדמות שיבולת של חיטה, האצבעות פרוסות כלפי מעלה. בקרבו שוכב למטה הוא עצמו, שוכן בתוך הבור, גם כן עם ראש שיבולת של חיטה ואצבעות פרוסות. מעין מצבת פולחן כנראה כנענית מערד.

תקופת הברונזה הקדומה – הערים של ארץ ישראל מקיימות קשרים הדוקים עם מצריים של הממלכה העתיקה.

פלטה לשחיקת תמרוקים של נשים, לפודרה, איפור לפנים וכן הלאה. עשוי מאבן צפחה מצרית, ייבוא. מאחוריו סכין שעשוי צור בטכניקה מצרית – צור שחיממו אותו ובאמצעות לחץ שבררו ויצרו את הסכין. מערד שבר של קנקן ועליו חריטה (שחלק ממנה מילאו בלבן) עם דמות של בז למעלה ותחתיה דג שפמנון ויתד, שהם יחדיו סמליו של המלך נערמר, המלך הראשון של השושלת הראשונה של מצריים. הוא לא היחיד, השבר הזה של כלי בא מערד ויש שבר נוסף מתל עירני, על יד קריית גת.

יש כלים מתוצרת ערד, אבל לראשונה התגלו כלים שכמותם דווקא במצריים – כלי אבו סיל אל מולוק, משום שנתגלו לראשונה במצריים. כלומר הם יוצאו מהארץ למצריים והתגלו שם, כשעוד לא הכירו את ערד. כלים מתוצרת ארץ ישראל. כמו כן יש כלים מתוצרת מצריים שהתגלו בארץ ישראל.

כלי בית ירח המפורסמים - התגלו ב-1925 על ידי אולברייט האמריקאי שרכב על סוס והגיע לבית ירח, חירבת כרך, דרום מערב הכנרת היום. הכלים הם צבעוניים שחור ואדום וכלים מיוחדים במינם כמו שעון חול וכירה ניידת לבישול בצורת פרסה – הם עשויים באיכות מאוד ירודה למרות שהם נראים באיכות מאוד טובה, מבריקים ויפים.

במוזיאון במזרח טורקיה ניתן להם השם "כלי בית ירח" – הם נקראים כך בכל מקום, גם בטורקיה, סוריה. אלו כלים של קבוצת אוכלוסייה שהגיעה מהצפון, מאזור הקווקז או הטרנס-קווקז. עולים חדשים מגרוזיה הביאו איתם כלים אלה לאחר שהתבקשו להביא אותם.

מטמון כפר מונאש – מטמון של כלי נחושת, כנראה ציוד של יחידה צבאית שבנויה ממפקד וארבעה חיילים. מדובר במטמון שהתגלה באמצעות חריש של חקלאי בכפר מונאש, ממזרח לנתניה. זהו אוסף של כלים מיוחדים במינם, כאשר המעניין יותר מכולם זהו מסור גדול – למסור שיניים עדינות מאוד ועליו יש גם עיטור של ראש שור. יש כאן גם גרזן בצורת האות אפסילון, גרזן קרב אופייני לאלף ה-3 לפנה"ס. יש גרזנים אחרים מסוגים שונים, פגיונות וכ-800 קשקשי נחושת שלא יודעים למה הם שימשו מכל מקום זהו מטמון של לוחם ממזרח לנתניה.

האולם מוקדש לאלף ה-2 לפנה"ס, כאשר חלק ניכר ממנו מוקדש למחצית הראשונה שלו, זהו גל העיור השני בתולדות ארץ ישראל. הערים הגדולות המבוצרות בניצורי עפר. כאשר העיר הגדולה ביותר בארץ ישראל בתקופה זו היא חצור.

חצור של ברונזה תיכונה ומאוחרת הייתה בשטח של למעלה מ-800 דונם, עצום (כמו שטח העיר העתיקה בירושלים של ימינו פחות או יותר). יש בה מקדש שהכניסה אליו היתה בין שני אריות. האריות האלה הם אורתוסטאטים, או אבני ריבוד שהיו בתחתית קיר שהיה בנוי עליהם במרקם של עץ ולבנים. בצדי האריות אפשר לראות חורים. על גבי האריות הונחה קורת עץ שחבורה בניטים של מתכת אל האריות. האריות מפוסלים בתלת ממד בחזית ואילו הצד הפנימי שלו הוא גס, שכן היה תקוע בתוך הקיר. מי שעבר עבר בין שני הגילופים. מבחוץ האריות מגולפים בצורה דו ממדית כשהם רובצים, עם הזנב והחלקים האחורים. אחד האריות התגלה ב-1957 בעיר העליונה בחצור. האריה השני התגלה בשנות ה-90. הם בני זוג ששייכים לאותו מבנה ונועדו להפחיד את הנכנסים אל תוך מבנה של מקדש.

ניתן לראות גם קופסת תכשיטים משנהב, כמה לוחיות שנהב מעוטרות ופסלון משנהב, גם הם מחצור. מחצור יש כאן גם אגן יפה שנשבר לרסיסים, נופץ. אפשר לראות שעל החזה של האלוהות יש סמל ירחי, ותחתיו יש עיגול עם צלב בתוכו שהוא מטושטש מאוד, זהו סמל של האלוהות של חצור. כאשר בספר יהושע פרק י"א פס' 10 כתוב "י וַיִּשָׁבֵב יְהוֹשֻׁעַ בְּעֵת הַהַיָּא, וַיִּלְכֹּד אֶת-חָצוֹר, וְאֶת-מִלְכָּהּ, הַקָּה בְּחָרֵב: כִּי-חָצוֹר לְפָנִים-- הָיָא, רֹאשׁ כָּל-הַמְּמַלְכוֹת הָאֵלֶּה." כלומר חצור ומלכה נזכרים כמקום שהוא יוצא מן הכלל בתיאורי הכיבוש הישראליים, ואכן האגן הזה נמצא בארמון של שליט חצור והוא כילתה אותו והיא שגרמה לניפוצו.

מן המקדשים של חצור יש ממצאים נוספים: מזבח קטורת מהמקדש של שני האורתוסטאטים (אבני הריבוד), של האריות. אפשר לשים לבד שסמל הצלב בתוך העיגול מופיע גם על החזה של האל של המקדש. באל של המקדש התעללו – קיצצו את רגליו והיה צריך במעבדה של המוזיאון לשחזר אותו. גם את הידיים ואת הראש קיצצו לו והם אינם. זהו האל בעל שעבר טיפול. מי שאחראי להרוס את חצור הכנענית ולעשות כך לאלים שלהם הם כנראה הישראליים. בדברים האלה יש רעיונות שונים, גבי ברקאי מחזיק בדעות שמרניות למדי ומניח שמדובר בישראלים.

מקדש נוסף מחצור – מקדש שהתגלה בעיר התחתונה עם שני אריות בחזית. יש לו שלושה חלקים: אולם, היכל ודביר, כמו מאוחר יותר במקדש שלמה בירושלים. כאשר מזבח הקטורת בא מהחלק האחורי של הבניין ובחלק הקדמי ישנם שני האריות שראינו. זהו מקדש שכונתי קטן שבא משטח ג', אחד השטחים בחצור, ואפשר לראות בצד את החפצים שמייצגים את תא הפולחן של קודש הקודשים של המקדש הכנעני הזה. באמצע ישנה אבן של מצבה שבה מונפות שתי ידיים, סמל ירחי שנמצא למעלה. הסמל הירחי מופיע גם על החזה של הפסל בצד, ובחזית ישנו מזבח מנחה להנחת מנחות. כאן מדובר ב-10 מצבות שהן דבר מעניין – בספר בראשית אפשר לראות באברהם מציב אבן כמצבה. לעומת זאת בספר דברים כבר נתפשת המצבה כפסולה – "ז, ה-כ"א-כ"ב תַעֲשׂוּ, לָהֶם--מִזְבְּחֹתֵיהֶם וְתִצְּצוּ, וַיִּמְצְבְּתֶם תְּשֻׁבְרוּ; וְאֲשִׁירֵיהֶם, תִּגְדְּעוּ, וּפְסִילֵיהֶם, תִּשְׁרְפוּן בָּאֵשׁ." כלומר יש שתי מגמות בתורה של בניית מצבות על ידי האבות ומצבות של הכנענים. אריה נוסף, אבן אורתוסטט בצורת אריה, עשוי גם הוא דו ממדי בצד ובחזית תלת ממדי. האריה הזה נמצא קבור תחת האורתוסטט, מתחת למצבות. כלומר שלמקדש היו כמה שלבים. המקדש הזה התגלה כאשר חפרו תעלה דרך הביצורים והמקדש הזה בנוי ממש לרגלי הביצורים. בתוך התעלה מצאו את הראש, ואם מסתכלים טוב אפשר לראות שיש תפר בין הגוף והראש. הראש הותז באבחת חרב, ואז החליטו להגדיל את החפירה ולמצוא לאן שייך הראש, כך מצאו את הפסל והמקדש כולו.

1933 הגיעו יהודים מגרמניה לנהרייה והם יצאו לטיול שבת אחר הצהריים. אז הם גילו מעיין מים מתוקים בתוך היס המלוח, מול המקום של המעיין הם גילו שרידים עתיקים, הם התחילו לנבור שם וגם מחלקת העתיקות של ממשלת המנדט הגיעה, ולימים גם ממשלת ישראל, ומצאו שם מקדש כנעני. משם באו כמה חפצים – למשל הנרות. מצפון לעיר נהרייה, על יד מפעל האסבסט.

אפשר לראות חפצים עשויים 7 גביעונים מחוברים אחד לשני. יש כאן גם שני דברים מופלאים – אחד מהם על גבי החלק השמאלי של הגוש הלבן יש אריה שכל גודלו פחות מס"מ אחד, יש לו רעמה, אף, צלעות, קפלים וכן הלאה, והכל על גודל של פחות מס"מ אחד. זה עשוי אבן בצבע ורוד, אבן קשה במיוחד. על ידו יש יונה עשויה מאותו סוג של אבן, שהיא פחות יפה.

לוחית ועליה תיאור של אלה כנענית עירומה אבל עומדת על סוס שהוא לבוש. כנראה האלה ענת או עשתורת.

ברכת הכהנים – חפירה שניהל גבי ברקאי והיא אחת החפירות החשובות בארץ, החפירה של כתף הינום בירושלים. השם כתף הינום ניתן על ידי גבי ברקאי, ליד הכנסייה הסקוטית על שם סנט אנדרו, שם נמצאה מערת קבורה שבה 5 חדרים, אחד מהם (חדר מספר 25 במערה מספר 24) שוחזר במוזיאון, אם כי השחזור קצת לא נכון (המאספה כאן היא בצד שמאל ובמציאות היא בצד ימין, אבל זה בגלל מבנה המוזיאון, יש עוד כמה טעויות). מכל מקום כל הקרמיקה שמונחת כאן היא חלק מ-360 כלים שנמצאו בתוך המאספה, ולמעלה מ-1000 פריטי ממצא אחרים, מהם מוצגים כמה תכשיטים וחפצים אחרים שבאים מאותה מערה.

מאותה מערה באות גם שתי לוחיות זעירות של כסף טהור, 99% כסף, זה מה שכותב הנביא ירמיהו, כסף מזוקק שבעתיים. מגילות הכסף האלה נמצאות מגוללות, לקח 3 שנים לפתוח אותן ואז הסתבר שבשתיהן מופיע נוסח בעברית עתיקה של ברכת הכהנים שמופיעה במקרא בפרשת נשא, ספר במדבר, פרק ו, פס' כד-כו: " : יְבָרְכֶךָ יְהוָה וַיִּשְׁמְרֶךָ : יָאֵר יְהוָה פְּנֵי אֱלֹהֶיךָ וַיַּחַן : יֵשָׂא יְהוָה פְּנֵי אֱלֹהֶיךָ וַיִּשֶׂם לְךָ שְׁלוֹם".

בכל אחת משתי הלוחיות יש 19 שורות כתב, דבר שהוא מדהים, שכן הכתב בלוחית הקטנה שכל גובהה הוא 5 ס"מ, הכתב הוא באותיות שגודלן לפעמים מילימטר אחד. קשה מאוד לקרוא את זה אבל יש העתקים משורטטים בכתב העברי העתיק. כאשר על הלוחית הגדולה יותר מופיע גם פס' שמופיע בספר דברים פרק ז' : "יהו... גדול שומר הברית והחסד, לאוהביו (ול)שומרי מצוותיו... העולם... הברכה מכל פח ומהרע כי בו גואלו, כי ה' משיבנו וצור יבר[כ]ך ה' וישמרך; יאר ה' פניו...". שמו המפורש של הקדוש ברוך הוא כתוב עברית מופיע 3-5 פעמים, דווקא בכתף הינום, מקום שהיה מקום פולחן זר לפי התורה. אלו הם פסוקי התורה הקדומים הידועים לנו בעולם כולו, מאה 7 לפנה"ס, ימיו של הנביא ירמיהו, המלך יאשיהו, בערך. כלומר, מאות שנים לפני המגילות הגנוזות שהיו הספרות התנכ"ית הקדומה ביותר שהכירו עד התגלית הזו.

תערוכת הורדוס - מסעו האחרון של מלך יהודה : מ-13 בפברואר, 2013 עד 4 בינואר, 2014 מקום : אולם הרי ובלה ווקסנר. אוצרות : דודי מבורך וסילביה רוזנברג.

תערוכה שלמה המוקדשת למלך הורדוס, מהדמויות רבות-הפנים, המרתקות והשנויות במחלוקת בהיסטוריה היהודית. בתערוכה ממצאים חדשים מארמונותיו של הורדוס, גדול הבנאים שידעה הארץ, בהרודיון, ביריחו ובאתרים אחרים; שחזורי גדולי-מידות מן הארמונות וגולת הכותרת : קברו של הורדוס מהרודיון, שחשף פרופ' אהוד נצר איש האוניברסיטה העברית בתום 40 שנות חיפוש. הממצאים, המוצגים לקהל בפעם הראשונה, מאירים באור חדש את ההשפעות הפוליטיות, האדריכליות והאסתטיות שהיו לשלטונו של הורדוס) משנת 37 עד 4 לפני הספירה). התערוכה מוקדשת לזכרו של פרופ' נצר, אשר נפל אל מותו בשנת 2010 באתר שבו גילה את התגלית המרעיש.

נמצאים בפתח של תערוכת הורדוס, התערוכה נפתחה בחורף האחרון בחודש פברואר והיא זמנית, לזמן קצר יחסית. זו התערוכה המושקעת ביותר שאי פעם מוזיאון ישראל ערך. לצורך התערוכה חידשו כמה מרצפות הבניין, שכן הוא לא נשא את הממצאים הכבדים שהועברו לכאן.

הורדוס המלך הוא אחת הדמויות המרתקות בהיסטוריה של עם ישראל. הורדוס עלה למלוכה בשנת 40 לפנה"ס כאשר גבר על יריבו מתתיהו אנטיוגנוס, אחרון מלכי בית חשמונאי, ובני בריתו – צבא שכירים שהגיע מאיראן של היום, ממלכת הפרתים. הורדוס גבר עליהם בקרב מפתח שתחילה חשב שהוא יפסיד אותו, ובקרב הזה נפצעה אמו קיפרוס, נפלה מהעגלה והוא חשב להתאבד – סיפור מרתק.

הסיפור הזה קרה באתר שנמצא מזרח לבית לחם, מקום שלאחר מכן הורדוס בנה בו את העיר היחידה שהוא קרה לה על שמו – הרודיוס, או הרודיס, זוהי הרודיון, שם הוא גם בחר להיקבר.

הורדוס הוא גדול הבונים של ההיסטוריה של ארץ ישראל. הוא בנה בכמויות אדירות בכל רחבי הארץ. הורדוס "עתרה עם אלוהים" – איפה שאלוהים עשה מישור הורדוס בנה הר מלאכותי - הרודיון, איפה שאלוהים עשה הר הורדוס עשה משטח - הר הבית. הורדוס נתן לאנשים את ההרגשה שהם במקום שונה לחלוטין מהמקום שבו הם נמצאים. למשל במצדה שם אין נהר, יש או מעיין, הורדוס העביר את מבקרו מבית מרחץ ציבורי לפרטי, לבריכת שחייה, לגנים מושקים וכן הלאה, למרות שהיה באמצע המדבר. מי שביקר שם בימיו של הורדוס חש כאילו נמצא על אחד מנהרות אירופה.

בארמון שלו ביריחו הורדוס היטה אל תוך אמצע הארמון שלו את וואדי קלט, שזרם כל ימות השנה. בקיסריה אין מעגן, אין מפרץ, אין אפילו סלע שאחריו ספינה יכולה למצוא מפלט מפני הים הסוער, והנה שם בנה הורדוס את אחד הנמלים המשובחים ביותר של הים התיכון על ידי יצירת מפרץ מלאכותי. השקעה של ארזים מלאים בבטון אל תוך הים. בקיסריה הוא בנה לו ארמון, ארמון השונית, על חצי אי. מכל מקום בארמון ראו את הים, דבר בלתי רגיל.

הורדוס בנה בירושלים את הר הבית ואפילו חי"ל, ששנאו את הורדוס, אמרו שמי שלא ראה בניין של הורדוס לא ראה בניין נאה מימיו, כלומר שכיבדו אותו בזה. מכל מקום, הורדוס הוא גדול הבנאים של ארץ ישראל. הוא היה מלך מאוד מסובך, כאשר עלה לשלטון הוא לא היה אהוד על בני עמו. הוא לא היה ממוצא יהודי וגם לא היה מאחת המשפחות שמתאימות למלוכה ביהודה – לא מבית דוד ולא ממשפחת כהנים כמו בית חשמונאי שהם היו מלכים עד אז על יהודה. לכן אנשים לא ייחסו את המלוכה על ידי הורדוס כדבר לגיטימי, הם שללו את הלגיטימיות שלו.

מצד שני, הוא היה מלך בחסותה של רומא. ברומא, הקיסר אוגוסטוס וקודמיו, מרקוס אנטוניוס ואחרים היו ידידיו של הורדוס, אבל הוא לא תמיד ידע איך לתמרן, שכן הוא לא ידע בדיוק במי צריך לתמוך ברומא באותה תקופה.

זאת ועוד, באגף הדרומי מערבי שלו הייתה אישה מאוד שאפתנית, קליאופטרה ה-4 מלכת מצרים. היא שנאה את הורדוס והאזור לא סובל שני אנשים חזקים ושאפתניים כל כך בבת אחת. היא קיבלה למשל ממרקוס אנטוניוס את ההכנסות של מטעי האפרסמון של יריחו שהיו בנחלתו של הורדוס. הורדוס פחד שאחרי כל בילוי של מרקוס אנטוניוס אצל קליאופטרה היא תקבל נתח מארצו ומהכנסותיו. הוא לא סבל אותה ופחד ממנה פחד מוות.

באגף הדרומי מזרחי שלו הייתה ממלכת הנבטים שהיו לו קשרים טובים איתם. בשעה שהוא ברח עם משפחתו מירושלים למצדה, בשנת 40 לפנה"ס, כשהיה בצרות לפני שעלה לשלטון, הוא הבריח אותם ממצדה לממלכת הנבטים בפטרה.

אבל בשלב מסוים של המאה ה-1 לפנה"ס בממלכת הנבטים היה מלך שהיה כלומניק, עלה נידף, שמו עבדת השלישי, עובדאס, שהיה יצור חלש, נמושה. היה לו ראש ממשלה חזק מאוד, איש בשם שולאי או סילאיוס. יום אחד סיליוס זה הזמין את המלך למסיבה והרעיל אותו, דבר שהיה מקובל באותה תקופה, והכריז על עצמו כעוצר במקום המלך, את המלך הוא ציווה לקבור רחוק עד כמה שאפשר מפטרה, בעיר עבדת שבנגב, שנקראת על שמו של עבדת זה. למחרת היום הכריז על המלך שאותו רצח כעל אל. מכל מקום הוא רצה בקשרים טובים עם הורדוס והכריז שהוא רוצה לממש את הברית בין שניהם בנישואים מלכותיים. אז נבחרה אחות של הורדוס, גברת בשם שולמית, להיות אשתו של סילאיוס ולהתחתן נישואים דיפלומטיים עם ממלכת הנבטים. אלא שהיו לה דרישות – היא דרשה מהחתן ניתוח קטן שהוא סירב לוותר על חלק זה של גופו. כתוצאה מכך השידוך התבטל. אז הפכו הנבטים לאויביו של הורדוס במקום לידידיו. סילאיוס נסע לרומא והלשין על הורדוס על כל מיני דברים שהוא עושה, שלא לטובת האינטרסים של הורדוס. כלומר הכיסא של הורדוס, שישב בארמון הורדוס בירושלים, מדרום למצודה שבה היינו היום, היה מאוד מעורער ולא יציב.

הורדוס המלך חי כל חייו רדוף ונרדף, כאשר הוא מפחד מכל צל. הוא פחד אפילו מבני משפחתו. את אשתו האהובה מרים, שדרכה הגיע לשלטון, הוא רצח במו ידיו, כך גם את בניו. עד כדי כך שאחד מאנשי החצר ברומא אמר 'עדיף להיות חזירו (hus, ūc) של הורדוס מאשר בנו (huios, uíoc) - משחק מילים בשל דמיון המילים.

הורדוס רצח רבים, הטיל מיסים כבדים, וכל מה שיודעים על הורדוס בא מפייהם של אויביו. יוסף בן מתתיהו, נציג הכוהנים בירושלים, מאנשי הפרושים שהיו שונאים של הורדוס, חז"ל מתייחסים להורדוס פה ושם. שנאו את דמותו שנאת מוות, מכירים את הורדוס מהברית החדשה – הנוצרים הראשונים שנאו אותו שנאה יתרה, הוא היה ידוע כרוצח ילדים. אם כן כל העסק הוא בעייתי.

להורדוס היה היסטוריון רשמי בשם ניקולאוס איש דמשק, שכתב את כל תולדותיו כנראה אובייקטיבית. אבל כתביו לא נשתמרו ויש רק ציטוטים שמצטטים מתוך כתביו יוסף בן מתתיהו ואחרים. התערוכה הזו מוקדשת למסע האחרון של הורדוס. הורדוס בשנת 4 לפנה"ס, כלומר סדר גודל של 35-36 שנים אחרי שעלה למלוכה, הרגיש רע. לפי התיאורים ניסו רופאים שונים למצוא איזה מחלה הייתה לו. אין מחלה בספרי הרפואה שלא יוחסה להורדוס – לא מחלות גופניות ולא מחלות נפש. לאחרונה יצא ספר שלם על מחלות הנפש של הורדוס, יש גם ספרים על המחלות הגופניות שלו, אין שום מחלה שהוא לא חלה בה לפי החוקרים המודרניים.

הוא חלה במקום בשם חמי לשע או קליריה, ממזרח לים המלח, על יד זרקא מעין, על ידי נחר הנחליאל שנזכר בתורה. שם ישנם מעיינות חמים, הוא רחץ שם, הרגיש רע, ביקש מעבדיו שיביאו אותו לארמון ביריחו (שהיה האהוב עליו, הוא ירש אותו ממלכי בית חשמונאי), שם הטביע את שני בניו בברכת שחייה. בארמון ביריחו הוא מת. הוא דרש מעבדיו שיאספו לתאטרון של יריחו את כל מנהיגי היהודים עם היוודא מותו וישחטו אותם, על מנת שאף אחד לא ישמח יותר מדי ממותו. הבקשה הזו לא מולאה על ידי עבדיו.

הורדוס השאיר הוראות מדויקות באשר להלווייתו, הוא ביקש שיקברו אותו בהרודיון. זו הייתה ההלוויה המפוארת ביותר שידעה ארץ ישראל. הגיעו אפילו חיילים רומיים מבריטניה שליוו את הארמון. על הארון הונחו חפצים כמו השרביט והכתר שהיו עשויים זהב והם הובלו במסע של חיילים רומיים מיחידות מסודרות ואנשים רבים לכל אורך וואדי קלט מיריחו ועד הרודיון.

בהרודיון חיפשו את הקבר של הורדוס, שנקבר שם בשנת 4 לפנה"ס, במשך 30 שנים. מי שחיפש את הקבר היה אהוד נצר, פרופ' באוניברסיטה העברית בירושלים, למעשה היה אדם שהזדהה עם דמותו של הורדוס. הוא הכיר כל פרט באישיות של הורדוס ויכול היה להיכנס בקלות לנעליו של הורדוס. אהוד נצר נהרג בתאונה טרגית מאוד ב-2010 בהרודיון, לאחר שב-2007 גילה את קברו של הורדוס שם, לאחר 30 שנים ומאמצים אדירים.

התערוכה הזו משלבת פולחן אישיות של שתי דמויות - אחד של הורדוס מלך יהודה, שדרך הארכיאולוגיה נראה שונה מאשר דרך הספרות, נראה יותר יהודי, יותר אנושי, פחות עריץ, פחות בהמי ממה שעולה מן התיאורים. והדמות השנייה היא אהוד נצר שחפר גם את הרודיון, מקום הקבורה, וגם הארמון מקום מותו של הורדוס ביריחו.

סיור בתערוכה : מבוא - נופי מדבר יהודה על קירות הכניסה.

חדר הכס ביריחו – שם היה כס המלכות. הקירות של האולם היו מעוטרים בפרסקו, כאשר ציורי הקיר נצבעו על הקיר בעודו טרי, בעוד הטיח לח, ולכן הוא סופח לתוכו את הצבע.

הצבעים הם העתקה של לוחות שיש שבהם ציפו ארמונות באיטליה באותה עת, כאשר הצבע הבולט ביותר בכל ציורי הקיר האלה הוא האדום החלוד – האדום הפומפייאני. הצבע הזה הוא לא לטעמנו היום אבל הוא היה הצבע האופנתי של המאה ה-1 לפנה"ס – מאה 1 לספירה.

ביריחו הורדוס בנה 3 ארמונות. אחד מהם הוא בנה על גבי הארמון של מלכי בית חשמונאי, בעוד חלקים מהארמון החשמונאי הוא שילב בארמונו. שם היו גם הרבה מאוד מקוואות טהרה, כאשר החשמונאים היו כמובן כוהנים ונזקקו למקוואות הטהרה.

זהו לפי הבנתו של אהוד נצר חדר הכס. בתוך החדר הזה מת הורדוס. גופתו הונחה על גבי מיטה, והיא זו עליה שכב בהלווייתו. כל חלקי הפרסקו כאן מקוריים והובאו מיריחו לכאן.

מצד שמאל כתביו של יוסף בן מתתיהו שהיה בצעירותו כהן בבית המקדש. לאחר מכן הוא היה מפקד בירושלים בימי המרד הראשון, אחר כך מונה כאלוף פיקוד צפון, ולאחר מכן בגלל ערמוניותו וחוכמתו הוא נפל בשבי הרומאים ותחמן גם אותם. הוא סיפר למפקד הרומי שם, אספסיאנוס, שיהיה קיסר, כך השתתף בכוחות הרומיים שכבשו את ירושלים. בסוף שנות ה-80 של המאה ה-1 לספירה הוא הגיע לרומא ואומץ על

ידי המשפחה הקיסרית של היוליו-פלאביוס והפך ליוספוס פלאביוס, על שם המשפחה הפלאבית, משפחת הקיסרים.

הוא חיבר הרבה ספרים, מהם השתמרו 4 בלבד, זאת משום ששם יש רמזים או הופעה של ישו, ולכן העתיקו אותם נזירים בימי הביניים. הוא היה ממזר גדול, יהודי ערמומי מאוד, והיסטוריון שכתב גם אירועים בהם היה מעורב אישית. הוא מחליק את החלקים שלו, אבל בדברים אחרים הוא מאוד אמין. בתערוכה יש כמה מהעתיקים הקדומים של כתביו של יוספוס, אלה הם עותקים מהמאה ה-18 (כנראה) מהולנד.

ארמונות הורדוס – חדר שמוקדש להתחלת מפעלי הבנייה של הורדוס, כאשר חלק מהם היה בנווה המדבר של יריחו שם בנה 3 ארמונות. בפתח וואדי קלט הקרוב לנווה המדבר של יריחו היה מבצר שנהרס על ידי פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס, מבצרים של טרקס וטאורוס, ושם הורדוס בנה מעין ארמון מיוחד וקרא לו על שם אימו קיפרוס, ילידת אשקלון ממוצא נבטי. אפשר לראות אמבטיה ורצפה שלקוחות שתייהן מבית המרחץ בארמון קיפרוס. כאשר הרצפה עשויה בטכניקה שנקראת אופוס-סקטילה (לטינית: רצפה חתוכה), כאשר אלה הן אבנים מנוסרות צבעוניות היוצרות דגם גאומטרי.

אם לוקחים את האבנים האלה, הצבע השחור הוא מאבן הגיר הביטומנית שנמצאת ליד ים המלח, אבל האבנים הוורודות ובוודאי השיש שנמצאים במלבן האמצעי (סוגי שיש צבעוניים שונים – אדום עם עורקים בורדו, אפור עם עורקים אדמדמים, לבן עם עורקים אדמדמים וכן הלאה) הם אבני יבוא שהגיעו באמצעות ספינות מחוץ לארץ, מאסיה הקטנה בעיקר. רצפת האופוס-סקטילה שוחזרה כאן, אבל כשלוקחים את החלקים ומוודים אותם מוצאים שכל אחת מהדפנות של כל אחת מהאבנים (אם המשולשים, אם המרובעים) עשויה לפי שברים של התקן של הרגר הרומי, כלומר זה דבר שנמדד בדיוק. מסתבר שהורדוס הביא צוותים מיומנים מאיטליה כדי לעשות את הרצפות של הארמונות שלו.

לאחרונה, בסינון העפר מהר הבית, נתגלו למעלה מ-750 פיסות של אופוס סקטילה, אבנים כאלה זהות לחלוטין מאותם חומרים, באותם גדלים, שאפשר גם כן לשחק בהן עם המידות של הרגר הרומי. מסתבר שאותו צוות שעשה את הרצפות בארמונו של הורדוס, עבד גם בהר הבית. והנה, בתלמוד מסופר שהר הבית היה כגלי הים והיו בו "שישא כוחלה ומרמרה" – האבנים הצבעוניות מופיעות בספרות התלמודית. יוספוס כותב לנו שבהר הבית היו רצפות שעשויות אבנים צבעוניות מכל מיני גוונים. כלומר, יש אופוס סקטילה גם בספרות, אבל צריך כמובן למצוא את זה.

יש מבית מרחץ של הרודיון תחתית רצפה שעשויה פסיפס אבל היא מחקה אופוס-סקטילה – יש מעוינים, מרובעים ומשולשים שהם בצבעים שחור, לבן, אדמדם וכן הלאה. זה חיקוי בפסיפס לאופוס סקטילה שהוא יוקרתי יותר, לכן הפסיפס מחקה את היקר יותר.

האמבטיה מקיפרוס עשויה חתיכה אחת. תמיד חשבו שמדובר באבן הבהט, או האלבסטר, והנה מוזיאון ישראל לקראת התערוכה שלח את זה לבדיקה של גיאולוגים. מסתבר שזה עשוי כולו מסלקטיט, טרוורטיני של מערת נטיפים כלשהי. מקורו בנטיף של טוף מערות שמישהו מצא גוש כל כך גדול, אחד הגדולים בעולם כולו.

כאשר עשו את האמבטיה הזו וגילפו את החלק הפנימי וחפרו אותו, כדי לעשות את השקע הפנימי, האמבטיה נסדקה, ואפשר לראות בצד מקומות שהכניסו קלמפים או ניטים של מתכת להחזיק את החלקים ביחד אחרי שזה נסדק בזמן העשייה.

לפנינו עוד פסיפס שבא מהרודיון, מבית המרחץ גם כן, וזה אופייני מאוד לאומנות היהודית של ימי הבית השני. ישנה בוטניקה שהיא אנטי-בוטנית, כלומר פרח שהוא מסוגן מאוד במרכז, אולם אין פרח כזה, זה פרח שעשוי בדרך גיאומטרית על ידי שילוב או תשובת של פרחים בעלי 6 עלעלים זה בזה. סביב יש כמה רימונים רימון אחד בשני קצוות, ושלושה רימונים בשני הקצוות האחרים.

כותרת קורינתית הרודיאנית למעלה – שונה המכותרות הקורינתיות היווניות הקלאסיות, עשויה מאבן גיר, באה מיריחו (כנראה).

הורדוס בנה מחדש את כל העיר שומרון, בירת מלכי ישראל מבית עומרי. עומרי המלך העביר את הבירה מתרצה לשומרון ומלך בה גם בנו וגם אחריו. במשך בערך 150 שנים שומרון הייתה בירת ממלכת ישראל, עד שנהרסה על ידי האשורים שהחריבו אותה – סרגון השני מלך אשור החריב את שומרון ואת ממלכת ישראל. הורדוס בנה את שומרון מחדש והוא קרא לה סבסטיה על שמו של הקיסר אוגוסטוס ששמו ביוונית היה סבסטוס. על ארמונו של מלכי ישראל בשומרון הוא בנה מקדש אלילי לפולחנו של אוגוסטוס כאל. מחפירות של שומרון אפשר לראות קטעי פרסקו מאוד יפים (שיש בהם גם תלת ממדיות או הצללה עם פרחי שושן צחור. השושן הצחור נראה על גבי השקל), שהתגלו בשנות ה-30 והובאו לכאן בהשאלה ממוזיאון רוקפלר. רואים כאן שוב את הדגם של ביצים ורמיים (ביצה ורומח או ביצה וחץ). יש גם חיקוי לעורקים של שיש. בתקופה הזו אצל הורדוס יש המון זיוף – כלומר זה פרסקו דומה לשיש, או שני חלקים של כותרת קורינתית שמרחוק נראית כאבן אחת, עמודים עשויים חוליות אבל ציפו אותם בטיח ומרחוק נראו כאילו הם עשויים מגוש אבן אחת.

קטעי פרסקו מאוד מיוחדים שנלמדו על ידי הגברת סילביה רוזנברג, האוצרת הראשית לתקופות המאוחרות במוזיאון ישראל, היא האוצרת של התערוכה הזו יחד עם דודי מבורך, אוצר לארכאולוגיה של התקופה ההלניסטית, רומית וביזנטית. דבר מעניין שסילביה רוזנברג שמה לב אליו הוא שהתגלו ביריחו קערות עם שרידי הצבע שבו בחשו האומנים את הצבע ששימש לצביעת הקירות ויש פה את הקערות עם הצבע הכחול שמכיל קובלט, עם צבע ירוק, עם הצבע הכתום, עם צבע אדום לסוגיו, ואת אותם צבעים גם על גבי הפרסקו. האולם שמתואר כאן זהו אולם מספר 70 בארמון של הורדוס ביריחו, שהוא אולם קבלות הפנים, האולם המפואר ביותר של יריחו. כנראה שכמותו היה גם באולם הכס של ארמונו של הורדוס בירושלים באזור שער יפו.

הפרסקו באים מבניין איצטדיון להופעות ספורט בשומרון. אפשר לראות הדמיה ממוחשבת משוחזרת של ארמונות הורדוס ביריחו. אחד הבניינים נועד להיות גבוה יותר מצמרות עצי התמרים על מנת שיראו את הנוף. רואים את קיפרוס, בית המרחץ והאמבטיה, הרצפה של

האופוס סקטילה ולמטה המקום שנקרא תולול אבו אל עלייך – תלוליות אבי העלוקה, האתר של יריחו ההרודיאנית. 3 ארמונות החורף של הורדוס ביריחו, שם מזג האוויר בחורף נעים. אפשר לראות את בריכת השחייה בה הורדוס הטביע את אריסטובולוס. אפשר לראות את כל הקירות שחפר אהוד נצר במשך השנים. הארמון, החדר העגול הוא אחד מחדרי בית המרחץ של הארמון, אולם 70 – אולם הקבלה הגדול מוקף עמודים, באמצע הייתה רצפת אופוס סקטילה שנעקרה, נשדדה כולה. ההדמיה מקימה את הארמון לתחייה.

תופעה ייחודית לארמון של הורדוס ביריחו הם העציצים. המקום היחיד במזרח התיכון שבו התגלו עציצים לגידול פרחים הוא ארמון הורדוס ביריחו. בתערוכה מוצג האוסף המלא של כל העציצים שהיו נטועים סביב חדר מס' 70, אותו חדר קבלות הפנים של הורדוס ביריחו. לכל העציצים יש חור ניקוז בחלק התחתון, לחלקם יש שפה הפונה כלפי חוץ. עציצים דומים להם, המקום היחיד שהם ידועים, הם הגנים של פומפי באיטליה. הבעיה היא לשחזר את הצמחים שגידלו שם, את זה ניסו עם מידה מסוימת של הצלחה.

באחת התמונות אפשר לראות שטח שבו יצקו בטון עם טביעות של אריחי האופוס סקטילה שעקרו וגנבו אותם לצורך שימוש מחדש בבניינים של תקופות מאוחרות יותר.

ירושלים – האולם הזה מוקדש כולו לפעילותו של הורדוס בירושלים. בירושלים הורדוס בנה עיר עם שני מוקדים.

מוקד במערב העיר עם שלושת מגדלי המצודה ושני אגפי הארמון שלו, הקיסריון ואגריפיון (אחד על שם הקיסר אוגוסטוס ואחד על שם סגנו של הקיסר מרקוס ויפסניוס אגריפה, שעל שמו נקרא נכדו של הורדוס אגריפס הראשון). אגריפה, סגן הקיסר, גם ביקר את הורדוס בארץ בשנת 15 לפנה"ס. כנראה לכבודו נבנו גם חלק מהבניינים, והוא גם השאיר להורדוס כמה מצוותי העבודה של ארמונותיו ברומא שביצעו את העבודה פה.

המוקד השני היה במזרח העיר, זהו הר הבית, שהיו בו שלושה מבנים של הורדוס – האחד הוא מצודה גדולה שהייתה הבניין הראשון שהורדוס בנה בכלל, זוהי מצודת אנטוניה. יודעים שזהו הבניין הראשון שבנה לפי השם, שכן זה לא יכול להיות אחרי שאנטוניוס נהרג בקרב אקטיום בשנת 31 לפנה"ס וחברתו קליאופטרה התאבדה. יריבו של מרקוס אנטוניוס, אוגוסטוס, או אוקטביאנוס, הוא זה שעלה למלוכה. הסיפור הוא שאחרי מותו של מרקוס אנטוניוס אי אפשר שבניין כלשהו ייקרא אנטוניה. מצודת אנטוניה הייתה באזור של הויה דולורוזה היום, מצפון מערב הר הבית, יש שם בליטת סלע ששם הייתה מצודה קטנה קודמת, 'מצודת באריס', או 'מצודת הבירה' ומצודה עוד יותר קדומה, מגדל המאה או מגדל חננאל שזכורים בספר ירמיהו. מדרום לאנטוניה היה המקדש על כל חצרותיו, לשכותיו וחלקיו. המקדש, שהיה בניין מפואר ביותר. ומדרום להם היה בנין הסטיו המלכותי, או הסטואה בזיליקה. הבניין הזה היה הבניין הגדול בכל תולדות ארץ ישראל עד לעת החדשה, בדרום הר הבית במקום שבו ניצב היום מסגד אל אקצה. רואים כאן גם את האנטוניה למעלה, את המקדש באמצע והסטיו המלכותי בדרום.

בשני המקרים במערב העיר ובמזרח העיר, המבנים של הורדוס הפכו לביצורים אדירים, קירות תמך אדירים, ובשני המקרים גם ארמון הורדוס וגם המקדש נבנו על פודיום מוגבה שהוא גם ממולא בעפר. אפשר לשים לב למקדש עם הכניסה של מדרגות האישה הסוטה, שער ניקנור. מאחוריו עזרת כוהנים, בתזיתו עזרת נשים. לפנינו שלושת מגדלי המצודה ושני האגפים של ארמון הורדוס מימין. למעלה מימין, באמצע ביניהם חצר גדולה פתוחה, זהו מגדל היפיקוס בחזית מימין. אנחנו מסתכלים על מגדל פצאל. ארמון הורדוס מוגן בחומה מבוצרת עם שיניות. אגף אחד, החצר עם בריכות ודברים אחרים – הקיסריון והאגריפיון – שני האגפים של ארמון הורדוס שהוא כותב עליהם שהם מן הראויים ביותר לספר עליהם מכל מה שיש מתחת לשמיים. זה לפי הדגם של פרופסור מיכאל אבי יונה שנמצא במוזיאון ישראל.

האבן שנמצאת בפינה היא מהתקרה של הסטיו המלכותי והיא נתגלתה לרגלי הכותל הדרומי. עוד אבן מהתקרה נמצאת מאחור. ראינו היום אבן נוספת במגדל דוד. האבנים האלה בולטות בטכניקות העיבוד שלהן שאופייניות לאומנות היהודית בירושלים. אפשר לשים לב לסוסטיקה, צלב הקרס, או המיאנדר הרץ, שהוא אופייני לאומנות היהודית של ימי בית שני. אפשר לשים לב גם לרוזטות עם עיטורים צמחיים שאין צמחים כאלה במציאות.

בנוסף יש כאן גם חלקים אחדים שהתגלו בחפירותיו של הפרופ' בנימין מזר, מבין עשרות של כאלה, עם הרוזטות או השושנת (בעברית) – סוגים שונים של השושנת. עם עלים ועיבודים שונים. כל האבנים האלו נפגעו בשריפה קשה. כאן התקלף החלק המגולף כתוצאה מהשריפה הקשה – זוהי השריפה של החורבן של הר הבית בשנת 70. ניפוץ כל האבנים היפות האלה של אומנות יהודית לפיסות. כמובן שזה לא דומה לכל צמח בטבע כדי לא להתחרות עם בורא עולם. בורא עולם ברא עולם ואנחנו צריכים רק לקשט, לא להעתיק את הטבע ולברוא אותו מחדש, לא להתחרות על האל.

בדרום מערב הר הבית, לרגלי הפינה הדרומית מערבית התגלתה אבן גדולה שמצויה היום בשטח. באבן הזו היה תא קטן לעמידתו של אדם בודד והיא הייתה אבן הפינה של הפינה העליונה. יודעים שבמקום הזה, הן לפי מקורות חז"ל והן לפי יוספוס, עמדו הכוהנים והכריזו בתקיעת חוצרות, על כניסת השבת, החגים של עם ישראל.

והנה על השוליים, על המעקה, של התא הזה היה כתוב 'לבית התקיעה', כלומר כאן תקעו בחוצרות כדי להודיע. האבן עצמה נמצאת באתר ועליה העתק של הכתובת. את הכתובת עצמה עקרו מן האבן והעבירו אותה למוזיאון משום חשיבותה.

בחפירות של הכותל הדרומי התגלתה גם האבן הזו ובה כתובת הקדשה של יהודים מרודוס שהקדישו למקדש בירושלים רצפה מיוחדת. כנראה הם מימנו את האופוס סקטילה שהיה יקר מאוד, שכן היה צריך להביא את האבנים מחוץ לארץ. בכל אופן יהודים מרומא ותרומה.

לפנינו גלוסקמה, ארגז לעצמות אדם שהתגלה בשכונת גבעת המבתר בצפון ירושלים בשנות ה-70 כאשר הייתה פעילות פיתוח נמרצת ובנייה בירושלים. משני הצדדים כתובה אותו כתובת – 'סימון בנה היכלה' –

כלומר שמעון בונה ההיכל. כלומר, זה איש שהשתתף בבניית המקדש על ידי הורדוס שבנה מחדש את המקדש והיה גאה בכך וביקש מבני משפחות לכתוב זאת על קברו. דבר מרתק ומעניין.

כותרת יוונית שבאה מהרובע היהודי בירושלים, מבנייני ציבור. אפשר לראות את שתי התמרות או הוולוטות שלה. באמצע דגם של ביצים ורמיים. אפשר לראות גם כיווץ חלקי רק בחלק העליון. הכותרת הזו היא כנראה קודמת להורדוס, גם לפי הסגנון שלה, והיא שייכת לארמון שגובהו היה כ-12 מ', לפי הגודל של גזע העמוד. יש כמה כאלה. הסתבר שזה בא מבנייה ציבורית. אפשר, ייתכן, אולי, מהר הבית.

על שולחנו של הורדוס – אוסף של קנקנים, רובם הגדול מהארמון המערבי של מצדה שנחפר על ידי יגאל ידין. חלק אחר מהקנקנים בא מהרודיון. חלק ניכר מהקנקנים מוכרים לנו, צורתם מיובאת. לפי צורתם אפשר לדעת אם הם באו מספרד, מצפון אפריקה, מאיטליה, מהים האגאי וכן הלאה. הקנקנים האלה שימשו לייבוא של מוצרים שונים של מזון שהובאו לצריכתו של הורדוס מלך יהודה. סוגי מזון מגעילים למדי – אחד מהם הוא מיץ דגים מסריח שנחשב כמעדן באותה תקופה. סוג אחר של מזון אלה הם תפוחי עץ שעשו מהם משקה מותסס, לא בדיוק סיידר, אלא משהו דומה. וסוגים שונים של יינות.

דבר מעניין, במצדה התגלו כמה וכמה שברי קנקנים ועליהם כתובות שעליהן כתוב 'מיועד להורדוס מלך יהודה'. כלומר, המשקה הזה שהיה בקנקן מיועד עבור הורדוס מלך יהודה. שמו מופיע. אפשר לשים לב גם למגופות של הקנקנים – כלומר הקנקנים האלה הגיעו חתומים וכנראה נשמרו במחסנים שהיו חתומים. מולנו אפשר לראות את החפירות של קיסריה – בניין לשעשועים ציבוריים בקיסריה, בניין שנועד לסוגים שונים, או רב תכליתי - לתחרויות ספורט ולנושאים שונים אחרים. הורדוס ארגן חגיגות ואירועים מיוחדים בקיסריה. אפשר לשים לב לנמל, למקדש של אוגוסטוס שנקרא סבטוס. מדרום לו, ניתן לראות את הארמון של הורדוס שבנוי על חצי אי, ארמון השונית.

הורדוס ושליטי רומא – אולם שמוקדש כולו להורדוס ורומא. במרכז אולי הממצא הכי מעניין שיש בתערוכה. אגן אבן, או קנדרוס, שנועד להוציא ממנו מים קרים ולשפוך על הרצפה החמה של בית המרחץ של הורדוס בהרודיון. זה התגלה בהרודיון מנופץ לרסיסים. לפי השברים היה אפשר להשלים את זה ואפשר לראות שהרוב עשוי מגבס, כלומר חסרים הרבה שברים. אבל זה זהה לחלוטין לאגן דומה שהתגלה בפומפיי. ככל הנראה זה עשוי שיש איטלקי ומסתבר ככל הנראה שאת האגן הזה קיבל הורדוס במתנה בשנת 15 לפנה"ס מחברו הטוב המשנה לקיסר מרקוס אגריפה, כאשר הוא מעוטר בראשי אדם ורגלי אריות. אצל הורדוס בארמונות אין אומנות הדמות. הוא שמר היטב על הדיבר השני של לא תעשה לך פסל וכל תמונה. פסל של אוגוסטוס שבא משומרון.

כלי הבית – כלי כסף, זכוכית וחרס יוקרתיים, כלי הטרה סיגולטה.

חדר האירוח המלכותי – שיא התערוכה. מולנו שחזור של הטולוס, הבניין העגול, שהוא הקומה המרכזית של קבר הורדוס שהיה עשוי 3 קומות. הטולוס הוא בניין עגול עם עמודים ומעליו היה החלק של הגג החרוטי הקעור שנמצא כאן משמאל. בתוכו ארון שמיוחס להורדוס. מעל התאטרון היה תא מלכותי עם ציורי חלונות שעשויים בטכניקת הסקו (ולא הפרסקו). צביעה על יבש) כלומר אומנים איטלקיים. יש חלונות שמהם נשקף נוף שהם גם תלויים על חוט כמו תמונה על הקיר, דבר מעניין. באחת התמונות קרב ימי, אפשר אולי קרב אקטיום בו גבר אוגוסטוס על יריבו מרקוס אנטוניוס. בחלון השני עם נופים של איטליה.

אפשר לשים לב לעבודות סטוקו מהסוג שרואים למעלה, בקירות.

שלושה ארונות שוחזרו מהרודיון, מהחפירות של אהוד נצר. הארון המרכזי הוא הארון שמיוחס להורדוס. הוא עשוי מאבן גיר קשה אדומה, זהו המיזי אחמר שנמצא במערבה של ירושלים, ליד דיר יאסין. גם מתחת לבניין הכנסת זוהי האבן שנחצבה שם. מכל מקום האבן הזו היא נדירה יותר. כאשר הארון הזה נופץ לרסיסים קטנים ביותר. יש עוד שני ארונות, כנראה לשתיים מנשותיו מתוך 10 נשותיו של הורדוס.

תמליל סיור מספר 48 נצרות ביפו

מסלול : כנסיית סנט פטרוס, כנסיית המלאך מיכאל והמנזר הארמני

כנסיית פטרוס הקדוש

בבול או בסמלים של עיריית תל אביב רואים את המגדל הגבוה. יודעים שלפחות בארצנו מגדל פעמונים אומר כנסייה. פעמונים זה כנסייה כי פעמונים זו הכרזה – זה הרמקול של פעם. פעמונים אומרים את לוח השעות היומי. בעבר, לפני המצאת השעון, שעון הכנסייה, בהתחשב בזריחה ובשקיעה, היה מחלק את היום לשבע התפילות היומיות (ביהדות 3, באסלאם 5, לנוצרים הנזירים יש 7 תפילות). לתפילות האלה קוראים גם שעות, למשל לספרים של התפילו בכנסייה קוראים "book of hours", אבל המילה hour באה מהמילה hora, שזה עגול, כמו שרוקדים. גם המילה אורלוגים. הפעמון מצלצל ואומר X פעמים ביום תתכוננו, משהו מתרחש. הוא גם יכול לצלצל אם יש חתונה או לוויה.

בארץ יש פעמונים רק מסוף המאה ה-19, רק אז העות'מאניים מרשים, שכן התרבות האסלאמית לא רוצה שהנצרות, שהיא בסך הכל דת חסות, תתבלט יותר מדי. אז יש תרגילים אחרים איך להודיע לקהילה. **עומדים בצד הבניין** – רואים קו מוזר – למעלה כד יפה, אחר כך שינית, בליטה, מגלשה ויורדים למטה. מקדימה רואים חזית של מה שנקרא בארוק, תקופת הבארוק. בארץ כמעט לא מדברים על תקופת הבארוק, תקופה שבאה באירופה מבערך המאות 17-18 (17 התקופה הקלאסית). זה מאפיין את אירופה של אחרי המהפכה הפרוטסטנטית.

אנו עומדים מול כנסייה שהיא כנסייה קתולית. אם עוד לא רואים את הסימנים שמעידים על כך שהכנסייה קתולית ומסתכלים בגדול על החזית, זו לא חזית שמוצאים אצל האורתודוקסים, אצל פרוטסטנטים, ובארץ בלב לא רואים הרבה חזיתות כאלה. זו חזית מאוד מיוחדת – אבנים אדומות קטנות. יש פילאסטרים (עמודים מדומים) – שני עמודים מכל צד, באמצע שני עמודים – כאילו יכין ובוועז, וזה מעלה למעלה לעוד שני עמודים שבכלל מתגלגלים לכותרות יונות, כמו פעם, חוזרים לקלאסיקה מסוימת אבל גם עושים דברים אחרים. למעלה יש גמלון, אבל בצדדים יש גלישות. זה בקיצור סגנון הבארוק, זה עוזר לתארך את הכנסייה. **הכנסייה נבנתה** במאה ה-19, אבל הפרנציסקנים באו הנה במאה ה-17 ואז הם רוצים לומר, אנחנו חוזרים לערכים שיש לנו שהם ערכים ממוזמן. כשיכנס נגיד שהכנסייה מחקה, רומזת, כל הזמן לרומא. ויש סיבה שהיא עושה את זה.

נתחיל למעלה, בצלב. יודעים שזו כנסייה, יש צלב. הצלב עומד על גוש אבן, מאוד מוזר לכאורה, שכן הכל כל כך מושקע וממוקצע ופתאום הצלב עומד על אבן כורכר. אם הכנסייה מוקדשת לפטרוס אז יש דז'יה-וו, שהוא היה בקיסריה פיליפי (בניאס) שם ישוע שואל 'מי אני?', והיחידי שקופץ ויודע מה התשובה הוא פטרוס שאומר 'אתה במשיח בן אלוהים חיים'. אז אומר לו "לא בן אדם דיבר ממך אלא אלוהים. ואתה תהיה הפטרה (הסלע, בארמית כייפא) אשר עליו אבנה את כנסייתי". אפשר לראות שהאמן המקומי לוקח אבן מקומית, אבן כורכר, ואומר הוא הסלע. אפשר לראות את פטרוס בחלון.

כנסיות בעולם הקתולי מתעסקות בוויטראז'ים. הוויטראז' זה הכנסה של אור לכנסייה שהופך את האור למשהו מאוד מיסטי, האור מבשר כל מיני דברים, שכן אור זה תודעה, מחשבה, אומרים 'עידן הנאורות' (עידן ההשכלה, באנגלית Age of enlightenment). אבל בכנסייה לאור יש גם משמעות לא רק של שכל אלא גם של אלוהות.

בקומה שבה רואים המון סלעים, בדיוק במרכז רואים שני כתרים ולכל כתר שני מפתחות. הכתר זה הטיארה, הכובע שיש לאפיפיור (פרנסיס האפיפיור החדש הוא כל כך צנוע, שאולי הוא בכלל לא ישים את זה) והוא סמלם של האפיפיורים לאורך ההיסטוריה. לכובע יש 3 שכבות ועוד ציפציק למעלה, שזה הצלב, זה מבדיל אותו מיתר העם. כובעים בכלל בעת העתיקה זה דבר שמבדיל אנשים אחד מהשני. המפתחות זה המפתחות של הבניאס. מימין ומשמאל לשני הכתרים רואים צלב ושתי ידיים, זה הסמל של הפרנציסקנים, יד אחת של פרנסיסקוס ויד אחת של ישוע. רואים סבכה של 5 צלבים מחוברים אחד עם השני, צלב גדול וארבעה צלבים קטנים.

אז יודעים שהכנסייה היא קתולית, פרנציסקנית, שייכת לפטריארכיה של ירושלים, שכן זהו הסמל של ירושלים הצלבנית. הפטריארכיה הלטינית של ירושלים, כלומר מוסד העל הקתולי שהפרנציסקנים הם רק מסדר אחד בתוכו, זה הסמל שלהם. לכן רואים אותו בעוד מקומות ששייכים לפטריארכיה הלטינית. **הסבכה הזו** (צלב גדול וארבעה קטנים) זה בדיוק מה שרואים גם במגן שמעל דלת הכניסה. במקרה הזה כל הסמל, מהכתר למעלה והיונה ועד הצלב המחומש, ביחד הקומפוזיציה הזו היא קוסטודיה דה טרה סנטה – משמר ארץ הקודש הפרנציסקנים. אם רואים רק את שתי הידיים זה יכול להיות פרנציסקנים בכל מקום אחר בעולם, הקומפוזיציה הזו היא של ירושלים, ירושלים זה ארץ הקודש (אז אפשר יהיה לראות את זה גם קצת בירדן ובשטחים).

דלת הכניסה היא עצומה, למרות שאין צורך ממשי בכך. המטרה היא להגיד שבאים למקדש האלוהים, כשנכנסים שואפים למעלה. הגובה הזה הוא גובה שמתאים לניסים, דגלים, שבתהלכות אפשר להיכנס איתם. אבל המטרה היא לא פונקציונלית אלא לומר הוד והדר. מנצלים אפילו את הדלת כדי למסור מסרים. למשל אפשר לראות שוב את הטיארה בחלק העליון, כפות תמרים – רמז ליום ראשון של הדקלים. אם מסתכלים למטה, רואים כיצד הכנסייה מדברת בשפה של סמלים.

על דלת הכניסה - יש טיארה שמאחוריו רואים שני מפתחות, מצד ימין צלב עם שלוש שכבות, זה צלב אפיפיורי – צלב עם שלוש קומות. מאחור רואים את כפות התמר. אפשר לראות עוגן יורד כלפי מטה, סמל קדום מאוד של אמונה שכן אנייה יכולה להתנייד בתנאי שיש לה את הביטחון (זה יכול גם להזכיר את הכנרת). נמוך יותר רואים את גביע היין ואת לחם הקודש (שבתוכו יש צורות). האותיות IHS.

פנים הכנסייה - רואים בזיליקה, מילה שבאה מהמילה מלך. זאת אומרת שברומא היו בונים מבני ציבור מלכותיים לצרכים ציבוריים, אבל עכשיו הזיליקה היא ביתו של האל. יודעים שזה ביתו של האל, הרבה פעמים לפי החזית. אם מסתכלים על החזית מבפנים מגלים שהדלת אפילו עוד יותר יפה כלפי פנים, היא נראית כמו מקדש.

אנחנו לא נכנסנו בדלת המרכזית אלא בדלתות הצדדיות משום שהתקנה של הכנסייה אומרת אם באתם ללמוד ולראות לא נכנסתם לתפילה. הדלת למשכן האל היא למי שבא להתפלל אל האל, לכן הדלת תהיה פתוחה בזמן מיסות או בימי ראשון. הגמלון למעלה ושני עמודים עם כותרות קורינתיות, או שילוב של קורינתית ויוני יחד, רוצה להזכיר את יכין ובעוז מבית המקדש. כל המקום הזה אומר – אנחנו המקדש החדש. עדיין עם הפנים לאחור אפשר לראות שיש שתי קומות, קומה תחתונה וקומה עליונה. הרבה פעמים בכנסייה קומה עליונה מוקדשת למקהלה, אין הבדל בין נשים וגברים (הן עוד מימי פאולוס שוות ויושבות ביחד עם הקהל). לכן למעלה יש דמות של נבל, של כלי נגינה.

בקומה התחתונה רואים שתי קפלות משתי הצדדים, זה מסתדר עם שורה של ארבע קפלות בכל צד. קפלה זה מתחם קטן יותר שיש בו מזבח. בכנסייה יש הרבה מאוד מזבחות, והרי צריך להיות מזבח אחד – אם כן, בתקופה מסוימת בהיסטוריה, בערך מהמאה ה-10-9 מתחילים להכניס עוד מזבחות לכנסייה, ופעם, עד לפני בערך 100 שנים, היום באמת עושים מיסות על המזבחות האלה. היום כמעט ולא משתמשים בהם, לפעמים כשיש חג של מישוה (למשל בחג של פרנסיסקוס אז אפשר לעשות במזבח שלו משהו, לפחות להדליק נר). עוד מימין ומשמאל רואים תאי וידוי. כמעט ולא משתמשים בהם היום, כיוון שאת הווידוי גם לא חייבים לעשות עם תא והרבה פחות עושים בכלל את הסקרמנט הזה, וזה עוד דרך לדעת שמדובר בכנסייה קתולית. מעל שני תאי הווידוי רואים שתי תמונות שקשורות לתמונות מכל צדי הכנסייה, זה הויה דולורוזה. בכל כנסייה קתולית יש 14 תחנות שמציינות את המסע של ישוע מהמשפט ועד הקבורה. בתחנה חמישית למשל שמעון מקירניה מרים את הצלב במקום ישוע, תחנה ארבע היא תחנת המפגש עם האם מרים, תחנה עשירית החיילים פושטים את בגדי ישוע. הכנסייה הקתולית רואה הזדמנות בכל מקום בעולם לזכור את מסע הייסורים של ישוע.

היסורים של ישוע.

היסורים של ישוע. – הסתכלים על הקפלות מאחורה קדימה –

קפלה אחורית – אישה עומדת ליד הצלב. בעולם הקתולי מרים יכולה לעמוד לבד, בעולם האורתודוכסי אף פעם, היא תמיד מחזיקה את ישוע. במקרה הזה אפשר להגיד שהיא ליד ישוע כי היא ליד הצלב, אבל זו ההתבוננות הקתולית שמבקשת לבודד אותה כמרים הסובלת.

בקפלה נוספת רואים את המלאך מיכאל, תמיד כשרואים מלאך עם חרב בפוזה מאוד אלימה מכסח איזה מפלצת זה המלאך מיכאל. תפקידו של המלאך מיכאל בספר האחרון בברית החדשה, אפוקליפסה (אחרית הימים), מי שיהיה הרמטכ"ל של צבאות השמיים יהיה מי שהוא כמו כאל – מיכאל.

בקפלה נוספת רואים דמות פרנציסקנית לפי הבגד. במקרה שרואים פרנציסקני שמחזיק פרחים ותינוק זה תמיד אנטוני מפדואה. יש כנסייה ביפו שנקראת אנטוני, יש הרבה קתולים בעולם שנקראים אנטוני, טוני, גם נשים שנקראות אנטואנט, הוא אחד הנזירים הנערצים, בן דורו של פרנסיסקוס.

פרנסיסקוס לעומת זאת מופיע כפסל ולא בתמונה, אולי זה אומר שהוא יותר חשוב.

התחנות הבאות, הקפלות הבאות, מראות את יוסף ואת מרים בדמות של פסלים קטנים.

בכנסייה ניתן לראות הרבה דמוי השיש, זה אומר שהסגנון פה הוא מינימום שיש. את הפסנט הזה עשו כבר לפני 2000 שנים למשל בפרסקאות בארמון הצפוני במצדה, שם הצליחו לעבוד אפילו על יוספוס שכתב שיש שם. יש. כל זה רוצה להקרין את גדולתה של רומא.

בדיוק מעלינו רואים את סמל המסדר הפרנציסקני שראינו בחוף. הבא אחריו זה סמל של מרים – מה כוכבים, כתר וירח – זו מרים מלכת השמיים, הרבה פעמים יראו אותה דורכת על ירח. הלאה רואים את הסמל של האפיפיורות. אז מופיעה כתובת בלטינית, מה שמחזק עוד יותר את זה שאנחנו בכנסייה קתולית - TU ES PETRUS ET SUPER HANC PETRAM AEDIFICABO ECCLESIAM MIAM, כל זה כתוב במתי, באותו פרק שמספר על הדבר. אם כן, כל הכנסייה הזו בנויה לפטרוס ולרעיון של הקמת הכנסייה.

רואים את פטרוס עם המפתחות, עומד בין שני עמודים (הנושא של העמודים חוזר על עצמו הרבה פעמים). הכסף לבניית הכנסייה הובא מספרד אבל החלונות הנפלאים נעשו בגרמניה או על ידי אומן גרמני, שם אפשר לראות את פרנציסקוס כורע, מקבל התגלות משמיים, ומימין לו אחד שהולך עם מטה. בנצרות אחד שהולך עם מטה הוא התלמיד יעקב הקדוש (יעקב הגדול). יוחנן לפעמים גם הולך עם מטה, אבל אז יש לו אטריבוטים נוספים (הוא יחף, הוא הרבה יותר פרוע). בספרד, סנטיאגו דה קומפוסטלה.

יש כאן גם קדושים מהמקרא, גם פרנסיסקוס וצד השני יש קדושים ספרדיים שונים, אפילו פרדיננד ואיזבלה (שאולי אנחנו לא זוכרים אותם לטובה) שהמסורת הספרדית רואה בהם את המלכים הקתולים. חלק מהקדושים הספרדים ממש מפורסמים, כמו סנט יאגו, וחלקם לנו פחות מוכרים כמו פאסקלי שם של קדוש.

אפשר לראות את תרזה מאווילה, שגם היא ספרדייה.

אם מסתכלים קדימה זה נראה כאילו מסתכלים לחלון. זהו טריק, משום שמעל המזבח המאוד מפואר, שיש בו נוכחות מאוד גדולה של מלאכים, שם מלאך בשמיים אומר לפטרוס את אותו חזון מפורסם - אתה יכול לאכול את מה שמגיע מהמפרס, המפרס מוריד לך משמיים את כל חיות הארץ. זאת באמת להגיע לעולם הגויים, לכן החלון פונה לכיוון מערב, לרומא. אם כבר מסתכלים לכיוון רומא אז האמן רוצה שלא רק החלון יפנה מערבה אלא שהמבנה כולו יזכיר קצת את הכנסייה של רומא. לכנסייה שנקראת סנט פיטר ברומא יש חלון מאבן אלבסטר צהובה, גדול, יוקרתי עם קרניים לכל הצדדים, אבל זה רוצה לרמוז. רומא לא נמצאת רחוק מאוד, יפו בדרך לרומא. כל המבנה הזה באווירה שלו מזכיר את העולם הגדול יותר.

בכנסייה אין איקונוסטזיס. מה שיש כאן נקרא high altar. לפני 1965, לפני ועידת ותיקן 2, המזבח היה מאוד גבוה ודרמטי עם הפנים לכיוון האפסיס ולכן הכומר היה עומד עם הגב לכיוון הקהילה. המזבח הזה הוא חדש, רק אחרי 1965. אז הכומר יכול לעמוד מאחוריו ועם הפנים לקהילה. את המזבח הישן השאירו ברקע.

אפשר לדעת שיש לחם קודש כרגע בכנסייה על פי אור הנר האדום. הכלל אומר שכאשר יש נר אדום זה אומר שיש לחם קודש, לחם שקודש. אפילו חתיכה קטנה ויותר שמים בתוך מה שנראה כמו מקדש יכין ובעוז (שוב, הדבר חוזר פעמים רבות בכנסייה), שם שומרים על לחם הקודש כמו שהשכינה במשכן הייתה. זה אומר שלמקום לא נכנסים אלא כוהנים, זו הסיבה שיש את המחיצה. מכאן יקראו את הדרשה, זאת אומרת שכל המקום הזה זה המקום של קודש הקודשים.

הדבר האחרון שמאוד מרשים בכנסייה הוא מבנה העץ הפנטסטי שמתחיל למטה כגזע עץ ועולה למעלה והופך להיות ענפים של עץ זית, שלו המון משמעויות בנצרות. אפשר לראות סדרה של תבליטים, גילופים, שמזכירים את סיפורי פטרוס בהקשר של ישוע. למשל כאשר יש את הדיג הנפלא בים ואין להם דגים ואז ישוע אומר לאומר להם – תשליכו את הרשת לצד השני, זו מטאפורה לנסות במקום אחרת, מתוך אמונה ותצליחו בסופו של דבר.

בתבליט אחר רואים את פטרוס וישוע עומדים לחופי הכנרת אחרי התחייה, הבכורה. הוא אומר לו אתה תהיה הרועה של הצאן – כנסיית הבכורה.

השלישי מתאר את פגישת ישו עם משה ואליהו על הר תבור, מבחינה אומנותית תמיד הקומפוזיציה היא של משה ואליהו, הוא משתנה, לכן האור סביבו ולמטה שלושת התלמידים שתמיד באים איתו – פטרוס, יעקב ויוחנן אבל הם מוכי הלם (הם לא ישנים) האור הגדול ומסנוור אותם מדי.

בתבליט האחרון רואים ישוע רוחץ את רגלי תלמידיו, תמיד הראשון בהם הוא פטרוס, שתחילה מתנגד, אבל ישוע אומר שהוא חייב לרוחץ לו את הרגליים. הדיאלוג הוא בין שניהם, אבל כולם נראים מופתעים. ברקע רואים את הר ציון, שכן זה קורה בחדר הסעודה האחרונה. אפילו כאן הצליחו להוציא את הכלי החוצה. סך הכל רואים גיבוב של סיפורים, חלקם מיוחנן חלקם מאוונגליסטים אחרים, אבל הכל מוקד לפטרוס. **מבנה העץ** שבו מדרגות שמהם עולים לדוכן ומקריאים, מה שהיה נהוג בכנסייה היה לעשות הקראות מהספרים, למשל מחיי הקדושים. היום עושים את כל הקריאות מכאן – זה נקרא לקטרן (lectern) – ממנו מקריאים מכתבי הקודש וחיי הקדושים.

כאן אין אמבולטוריום (המעבר ההיקפי שסביב האפסיס נקרא אמבולטוריום, Ambulatorium). פה זו בזיליקה חד אולמית, מבנה אורך.

בצדדים בדרך החוצה מימין ומשמאל אפשר לראות תמונה מוכרת –

רואים יותר ויותר בשנים האחרונות את האיקונוגרפיה הזו – רואים את ישוע מצביע על משהו שפורץ לו מהחזה, דם ומים, לבן ואדום. כמובן שזה אור, מטאפורה למה שהוא מביא לעולם. אבל את הדבר הזה שלא נראה עד לפני 20-30 שנים נראה היום בהמון כנסיות קתוליות ואף מחלקים את זה בפיסות תמונה לאנשים – משהו שמגיע מפולין. בצד השני מדונה שגם היא הגיעה מפולין, למרות שזה נראה איקונה לחלוטין, כמו משהו אורתודוקסי. אם כן, גם באירופה יש לא מעט איקונות בכנסיות קתוליות והאיקונות האלה בדרך כלל עושות ניסים, הלכו איתם במלחמה וכן הלאה. זו איקונה מעיר מפולין בשם צ'נסטוחובה, אז עושים רפליקה ומביאים כי יש בארץ גם אוכלוסייה של פולנים או של עובדים זרים מפולין והמון תיירים. המון מהתיירות היום היא פולנית שמאוד שמחה לבוא ולראות את המקום.

מנזר סאן פיטר

אפשר להיכנס אם מתאמים מראש ומתקשרים לכנסיית פטרוס, יכול להיות שהם יסכימו ותהיה אפשרות להיכנס. צריך לברור את הקבוצות – אם מדריכים קתולים הדלת פתוחה, הם פחות ירצו להפוך את המקום למוזיאון תיירותי.

אנו נמצאים בתוך קלויסטר. במנזר של הפרנציסקנים ביפו. יש להם למעשה עוד כנסייה ביפו, כנסיית סנט אנטוני, כנסייה שנבנתה לצורך הקהילה ברחוב יפת. הפרנציסקנים נוסדו על ידי פרנציסקוס מאסיזי שבאיטליה, שנולד בסוף המאה ה-12. בראשית המאה ה-13, 1209, הוא הגיע לארץ. הוא בודדות הגיע למצריים ונגש שם עם הסולטאן. הוא הגיע בתקופה שיש מסעי צלב ובכל זאת הגיע מבלי שהוא לוקח חרב איתו, שכן לא רוצה להיות איש מלחמה, זה בהחלט מיוחד אותו. הוא כנראה לעכו אך לירושלים כנראה לא הגיע, כי ב-1209 כבר אין ירושלים.

הוא נחשב למי שייסד את הפרנציסקנים כולל את הנוכחות שלהם בארץ הקודש. בפועל הם יגיעו ב-1333, במאה ה-14. אחרי כישלון מסעי הצלב מעצמות אירופה תומכות, נותנות כסף ומגיעים הנה נזירים ולאט-לאט ובהתמדה רוכשים את הזכויות, למשל בבית לחם, מי שמנהל את הכנסייה שם מטעם הקתולים זה הפרנציסקנים. המטרה שלהם בראש ובראשונה זה כנסיות המולד והקבר, ולאט-לאט הם מתפרסים לצדדים. למקום הזה הם רוצים להגיע משום שהם זוכרים שבאחת מהתקופות של מסעי הצלב הגיע הנה מלך צרפתי, לואי ה-9, שלימים נקרא לואי הקדוש והוא מחזק מאוד את המצודות, הכנסיות והמנזרים בארץ. הוא מסתובב כאן כמה שנים, לאחר שעבר המון גלגולים בחיים שלו - הוא הגיע הנה בשני מסעות צלב. במסע הצלב הראשון שהוא הגיע, שהוא בעצם מסע הצלב השביעי אז תפסו אותו כבר במצריים והחזיקו אותו בשבי חודשים ארוכים עד שעשו החזרת שבויים. הוא לקח את זה מאוד ללב והבין שהוא עשה משהו לא בסדר. התקופה הזאת, שהוא ממילא איש אדוק, הוסיפה עוד לאדיקות שלו והוא עשה דברים כמו הקמת בתי חולים ומנזרים, שריפת ספרי התלמוד, גירוש היהודים וכיו"ב. ימי הביניים המאוחרים הם ימים קשים ליהודים. בשביל העולם הנוצרי הוא בהחלט קדוש, עד כדי כך שרוב בתי החולים בעולם נקראים סאן לואי (אפילו בירושלים מול השער החדש אחד מבתי החולים המופלאים של ירושלים נקרא סאן לואי).

הדבר שהוא ידוע בו גם, בין היתר, הוא כתר הקוצים, וזו הסיבה שפסל דמותו המוצב במקום מחזיק בידו כתר קוצים. כחלק מהאדיקות שלו הוא מצליח איכשהו להביא את כתר הקוצים לצרפת, שלטענת הנוצרים נשמר כל השנים בקונסטנטינופול, ולהקים שם את אחת הכנסיות הכי יפות בפריז, סאן שאפל (ליד הנוטרדאם). זו הכנסייה שמחזיקה את כתר הקוצים שם המליכו את מלכי צרפת. להבין כמה זה חשוב - המלך שיש לו את הכתר הזה אומר שהכתר שיש לראשו הוא עלוב לעומת כתר הקוצים של ישוע. המקום כאן יושב על מצודה צלבנית שלימים נהרסה, מצודה שנבנתה בזכותו של לואי. המצודה נהרסה ובכל זאת המקום נקרא על ידי ערבים במשך השנים אל-קלעה, המצודה.

כאשר הפרנציסקנים שהגיעו לארץ במאה ה-14 רצו לחזור, לקח להם הרבה שנים, במאה ה-17 הם סוף סוף קונים חלק מהמצודה ובשלב האחרון, במאה ה-19 הם הקימו את המבנה הזה עם החדרים שלהם, שלא רק מסתכלים לקלויסטר אלא גם לים. זו החצר הפנימית שלהם.

התקופה של מסעי הצלב זו תקופה שמביאים הרבה מאוד שרידים מארץ הקודש, ואירופה הופכת להיות אנדרטאות של שרידים, כנסיות של שרידים שבאים מארץ הקודש.

יש במקום כ-7 נזירים, התפקיד שלהם הוא בעיקר טיפול בקהילה ובצליינים. יש ביפו כ-7000 נוצרים, מתוכם ישנה קהילה קתולית. יש כאן מישהו שמטפל בקהילה מאוד מיוחדת, יוצאת דופן, קהילה של קתולים דוברי עברית – זאת אומרת שהם משרתים בצבא למשל. בראשית דרכה של הקהילה אלה היו נוצרים שהגיעו מאירופה, או שהיו נשואים ליהודיות/יהודים (הרבה זוגות מעורבים מפולין, צרפתים ואחרים), התערו בחברה היהודית והרגישו לא נוח ללכת לכנסייה ערבית.

באיזשהו שלב הם בוחרים את השפה שילדיהם מדברים בבית, היא השפה העברית. כך למשל אחד בשם האח דניאל (סיפורו סופר בסיום בחיפה) מאוד פעיל בקהילה הדוברת עברית. כך יש עוד כמה דמויות שנכנסות מתוך קשר ליהדות או מתוך אידיאולוגיה. למשל היה נזיר, שאחר כך הפך להיות פרופסור מן המניין באוניברסיטה העברית, מרסל דיבואה, שהיה ידוע בכך שהוא גם איש שיחות שאפילו הוקלטו בינו לבין הפרופסור ליבוביץ'. כך רואים את ההבדל בין שני אנשי אמונה שבאים מתרבויות שונות. גם לו לא היה שום קשר ליהדות אבל הוא מאוד אהב את הרעיון שהנוצרים חוזרים לשפה של ישוע. עכשיו מצטרף לזה דבר אחר, יש כבר דורות של ילדים שנולדו למשפחות (בדרך כלל אם האם הייתה קתולית אז הילדים היו כמוה), אז הם הלכו לצבא, התחתנו. עם כל זאת הם גדלו בבית שאומר להם איפה האמונה צריכה לבוא לידי ביטוי. אז בקהילות האלה כבר לא שומעים מבטא זר כל כך חזק, ויש גם בשוליים יהודים שהופכים להיות קתולים – ישראלים.

אם כן, רואים פה את הבית של אחת מכמה קהילות קתוליות דוברות עברית. יש להם אתר נפלא באינטרנט נרד לבסיס של מה שהיה המגדל של המצודה, האם זה הצלבנית או מה שהיה מאוחר יותר, מאוד יכול להיות שזה בסיס של מגדל צלבני. אם זה בסיס של מגדל אז הוא קטן ועגול. זה פעם היה המקום שבו נפגשה הקהילה, עד שגדלה מדי ועלתה למעלה.

בסיס המגדל של המצודה

אנחנו נמצאים בבסיס של מגדל שאם צודקים והוא צלבני אז זה מאוד מרשים כי לא יוצאים מצודות צלבניות רבות שעדיין משרתות לאמונה הנוצרית. רואים שעשו במקום תקרה בשלב מאוחר כלשהו. אבל הבסיס, כמו כל מצודות החוף, עשוי מאבן מקומית. גילו פה לא מעט אבנים שהגיעו מקיסריה, שזה מאוד מעניין, כי זה כבר אומר שמדובר בשלב שהצלבנים הפסידו את קיסריה והעות'מאניים מביאים אותן הנה. הקפלה הקטנה לא נועדה להיות קפלה, אלא חלק מהביצור הצלבני של יפו, שהיא עיר הנמל של ירושלים, וזו סיבת קיומה. מכאן אפשר לראות קרש קפיצה, שהנקודה הבאה של עולי הרגל היא רמלה, לכן גם שם מוצאים אכסניות, מבצרים, מנזרים וכיו"ב. משם הדרך לירושלים.

הכנסייה – השולחן הוא מהתקופה של אחרי 1965, הכומר היה יושב על הכיסא ומסתכל על המתפללים. בכנסייה של פעם המזבח היה צריך להיות דבוק אל הקיר. הכנסייה אחרי 1965 רוצה הכל פשוט ומבקשת להחזיר אנשים לכנסייה, אם יראו ויחשבו כמו ימי הביניים האנשים יברחו. מי שעושה את עכשיו בצורה מאוד ברורה ובולטת היא פרנסיסקוס, האפיפיור החדש, שזה הרעיון שלו – לעשות את הכל מאוד פשוט. **דוכן הדרשה** הוא צנוע ופשוט. יש קפלות באירופה שהן קטנטנות ובפנים לא יודעים את נפשכם מרוב עושר של פרטים. אבל גם כאן הם רוצים להדגיש הפנים אל הים – לא מתעסקים עם המזרח, הכיוון הוא לפרוץ מיפו החוצה. אם מסתכלים למזרח זה אומר שהנצרות חוזרת לירושלים, יהודים, ישראל, ובעצם הכנסייה רוצה לפרוץ אל העולם הגדול.

דבר נוסף הוא החלון הפשוט – ויטראז' שבמרכזו יונה. זה אולי לא מספיק נראה ישן אבל הנקודה היא שהאמן שעושה את זה הוא רומז וחוזר לאותו חלון ברומא, בסן פייטרו בוותיקן, שם מעל הכס של פטרוס, בקצה הרחוק של הבזיליקה רואים חלון אלבסטר ענק (אלבסטר זו אבן מיוחדת שאור חודר דרכה בצורה מיסטית, שכן חשיבותו בכנסייה הוא מיסטי). האור הוא האלוהות, שכן יונה היא אחד ממרכיבי השילוש הקדוש, זה בדיוק מה שמופיע בוותיקן.

רואים את הקרניים מזהב שמשפריצות החוצה. בתקופת הברוק מאוד אהבו להשתמש בזהב וקרניים ולהוסיף מלאכים. ברניני בוותיקן עשה את החלון עם שפריץ הזהב, רוצה לומר שכל השפע ובטוב שבעולם זה בכלל לא מכאן, מהאדמה, אלא משם. החלון הזה עושה לחלק מהאנשים את החיבור לרומא, גם אם הם ישראלים משרתים בצבא, אבל קתולים, יודעים שהבשורה היא אוניברסלית.

ספרי התפילה - הכנסייה למדה מעם ישראל שעם אלוהים צריך לשוחח עם טקסט. אפשר כמו חנה במשכן בשילה למלמל, אבל זה לא מספיק. רואים שהספר כבד מאוד, מכיוון שלוח השנה הנוצרי עמוס ויש תקופות - תקופת מולד (אדוונט) ותקופת פסחא (90 ימים – 40 ימי צום, פסחא, עלייה לשמיים). למשל הפרשה היום היא הפרשה של יוהאן ואנה, ההורים של מרים. החג שלהם עכשיו כי עכשיו נולד יוחנן המטביל – יוני זה החג שנולד יוחנן המטביל.

בספר מופיע בצבע אדום הוראות מה לקרוא. אדום בלטינית אומרים רובר – כמו רוז', רד, אבן רובי. מכאן המילה רובריקה, מה שנותן את ההוראות והמסגרת לתוכן הפנימי. הספר כולו מלא ברובריקות, אולם הן לא צריכות להיות בטור. לדוגמה השבוע העשירי של 'הזמן הרגיל' בין פסחא ואדוונט, התקופות הרגילות. יש גם ספרות אחרת שמיועדת למקרים מסוימים. לעיתים משתמשים במקום בלטינית, כשבאים אנשים מכל העולם ושואלים את עצמם באיזו שפה יעשו את המיסה. למשל בספרדית, סאן ג'יקומו, יעקב. יש גם ציורים מה שמעיד על כך שהספר אינו עתיק ולכן לא נשמר בארכיון או ספרייה. אבל ברור שכן עושים מחקרים למשל על אומנות נוצרית – לוקחים ספר שציירו וכתבו אותו בספרייה במנזר לפני 1000 שנים. מאז הדפוס זה כבר הרבה פחות יקר ובעייתי, אבל כתבי יד שנמצאים במנזרים זה חומר לימוד עצום על האמונה והאומנות.

במקום שתי צנצנות, יין (לבן) ומים. ראינו קודם את התמונה של ישוע עם השפריץ מים והדם, זה לקוח מהאוונגליון של יוחנן שאומר שכאשר דקר אותו החייל על הצלב פרץ מים ודם. על ידי כך אומרים שבמאה אחוז הוא מת. דווקא שפורץ הרבה דם, יותר מאשר מים (נוזלי ריאה), זה אומר שהוא מת. **לחם הקודש** בקופסא פשוטה. זה עדיין לא לחם קודש, אבל בתנאים של ברכה של כומר על המזבח ורוח הקודש, זה יהפוך ללחם קודש ואז ישימו ליד נר אדום שידלוק ויעיד על כך שבפנים נמצא לחם הקודש. בדרך כלל לא משאירים את לחם הקודש פה אלא מעלים אותו לכנסייה למעלה.

הבד המכסה את דוכן הדרשה, מאוד פשוט. בדים פעם היו נעשים הרבה יותר יוקרתיים, עם חוטי זהב, כסף ואבני חן. הכנסייה פשוטה וחוזרת לדבר הפשוט ואומרת, גפן ממנו עושים את היין הוא דמו של ישוע וחיטה ממנה עושים את הלחם היא בשרו. שרואים את האותיות JHS, או IHS, כי J לא הייתה קיימת בלטינית של פעם, זה הקיצור של גייזס או ביוניתי יזוס.

אבל העולם הפרנציסקני היה באירופה עולם של דרשנים שמטרתם הייתה לעשות דרשות ולהחזיר את אירופה בתשובה, זה המסדרים הגדולים הדרשניים. גם הדומיניקנים, גם הפרנציסקנים נקראו מסדרי הדרשנים, שהיו הולכים בדרכים ואומנים בהטפות. אז הם המציאו את הצורה הזו מה שמתחבא בשם ישוע זה יזוס J (ישוע), הומינו H (האנושות), סלבטור S (מושיע) – ישוע מושיע האנושות. לכן כשהם שמים את זה על הדלת הם לא מתכוונים לישוע, אלא לומר שהוא מושיע האנושות. זו מן תורה של סמלים. אם להשוות כששמים על המזוזה ש' ד' י', שומר דלתות ישראל, זו דרשה ולא סתם שם. מדובר בסוג של סמלים שחברה אוהבת כדי להגדיר את עצמה.

דבר נוסף שמתחבא בתוך ה-HIS זה כאשר קונסטנטינוס במאה ה-4 מצליח להילחם כנגד קיסר מרומא ולכבוש את המעמד של קיסר רומא, שנת 324, הקרב על גשר מיליביוס, הוא שם צלב על מגני החיילים כיוון שבחלום שראה נאמר לו "in hoc signo victor eris", בסמל הזה אתה תנצח. היו לו שני חלומות באחד הוא רואה את ה'כי רוי', הכריסטוגרמה, בשני הוא רואה רק את הצלב. בכל מקרה בסימן הזה תנצח – גם בזה וגם בזה.

אם כן יש שלוש פרשנויות – ישוע, ישוע גואל העולם ו'הסימן הזה'. **ספר התפילה** יש איגרות פאולוס, אוונגליונים, תנ"ך, המון תהילים. יש ספרי מיסה ובנפרד יש ספרים שהם ספרי התפילות היומיות בהם יש 151 מזמורי תהילים אותם צריכים להשלים בתוך שבוע (ביהדות יש 150, בנצרות יש אחד נוסף). יש כאלה שמשלימים את מחזור המזמורים פעם בחודש, בתוך העולם הקתולי. אורתודוקסים גם קוראים תהילים אבל אין להם את העניין של להשלים את מחזור המזמורים.

חג יעקב – לכל קדוש יש יום חג שזה יום המוות שלו, יום הפטירה שלו. למשל סילבסטר מת בדיוק בערב תחילת השנה החדשה 31.12. יעקב, בהקשר של סנט יאגו, יש כמה תאריכים אחד מהם כשהוא מגיע לספרד. כמובן שזו אגדה, אבל הספרדים שהיו שקועים עד צוואר במלחמה מול המוסלמים בספרד היו צריכים למצוא משהו שיעניק להם כוח, משהו קדוש שעליו ייהרגו ולא יוותרו. לכן במאה ה-9 מוצאים את העצמות של סנטיאגו, של יעקב הקדוש, בשדה כוכבים – קומפוסטלה. פתאום אור מאיר, בישוף רואה את הסרקופג, הוא מגיע ונוכח שזה יעקב. אם כן, מבינים את הנסיבות ההיסטוריות של קידוש מרחב. מכירים את זה בארץ מכל מיני קברי קדושים. שואלים כל מיני שאלות על סוציולוגיה של חברה בישראל שפתאום מצליח לזהות מקום ולמנף אותו כמקום של תיירות דתית. אותו דבר קרה בספרד רק שזה כבר יותר מ-1000 שנים, מאוד חשוב. כשיום החג שלו נופל על יום ראשון, פעם בכמה שנים, זה נחשב לחג הכי גדול. הקתדרלה בסנטיאגו קומפוסטלה זה אחד הדברים הכי מרהיבים בעולם, מהקתדרלות המדהימות בעולם. בקתדרלה ישנו הבוטאפומרו, כלי קטורת עצום שצריך כמה אנשים כדי להזיז אותו במערכת של כבלים וחבלים. אפשר לומר שהמקום הפך להיות תחרות לרומא.

חדר נוסף במתחם משמש להרצאות וכנסים.

רחבת כנסיית סנט פטרוס

הספר החמישי בברית החדשה נקרא ספר מעשי השליחים איתו עובדים כאשר נמצאים בשומרון, בשפלת החוף או לחופי הים התיכון. אם נמצאים ביפו פותחים את ספר מעשי השליחים שהדמות הגדולה בספר היא פאולוס שיוצא בסוף הספר מקיסריה לרומא.

הספר אמנם מתחיל בירושלים (כשישוע עולה לשמיים), אז קורה משהו מאוד חשוב בהר ציון – התלמידים מתאספים ויורדת עליהם רוח הקודש בחדר הסעודה האחרונה. זה בעצם הרמז הראשון לכך שהנרות או בכלל אלוהי ישראל לא נועדו להיות רק אלוהי ישראל אלא אלוהי כל העולם, ולכן כל העולם הנוצרי ייקרא ישראל החדשה \ ישראל שברוח \ ישראל האמיתי (זה כשהנוצרים בתקופות מסוימות רוצים להגיד יש ישראל לא אמיתי ויש אמיתי). כך או כך אלוהי ישראל זה לא הגדרה של עם גנטי אחד.

פרק 7 של מעשי השליחים מספר על כך שסטפנוס נסקל (הכנסייה שלו בסנט אטיין). שרשרת האירועים היא ישוע עלה לשמיים, נשארנו אבודים, רוח הקודש באה נתנה לדבר את כל השפות, אנחנו ברדיפות עובדה שסטפנוס נסקל, מי שנמצא בסקילה של סטפנוס כשותף פאסיבי הוא פאולוס. זו הסיבה שבבית גיימאל רואים בתמונות את פאולוס לא בתור קדוש. בפרק 8 עוברים לשליח בשם פיליפוס שמביא את הבשורה לשומרון ואחרי כן מטביל אתיופי אחד. דרך אגב נוצרים מאוד אוהבים את השומרון ואפילו אם מראים להם את השומרון מרחוק ומקריאים את הפרק זה עושה להם קישור מאוד חשוב. זה חשוב שהוא הטביל מישהו אתיופי שכן זה כמו השומרוני, מדובר באלוהי ישראל החדשים, לא ישראל שבבשר.

בפרק 9 קורה לפאולוס השינוי הגדול שפתאום מתגלה לו ישוע והוא הופך למאמינו, זה קורה בדרך לדמשק. הסיבה שזה קורה בדרך לדמשק ולא בדרך לירושלים או למקום שקשור בדרך כלשהי למקרא, שכן הוא הולך בויה מאריס, הוא יוצא אל מקומות רחוקים.

סוף פרק 9 מספר - "2 בפאטר סבב פיפא בְּכָל הַמְּקוֹמוֹת יָרַד גַּם אֶל הַקְּדוּשִׁים שֶׁנָּרוּ בְּלוֹד 33. שֶׁם מִצָּא אִישׁ, אֲנִינָאס שְׁמוֹ, וְהוּא מִשְׁתֵּק וְשׁוֹכֵב בְּמִטָּה זֶה שְׁמוֹנָה שָׁנִים 34. אָמַר אֵלָיו פִּיפָא: "אֲנִינָאס, לְשׁוֹעַ הַמְּשִׁיחַ מִרְפָּא אוֹתְךָ! קוּם וְסִדֵּר אֶת מִשְׁתְּךָ!" הוּא קָם מִיָּד 35. רָא אוֹתוֹ כִּל תּוֹשְׁבֵי לוֹד וְהִשְׁרִין וְפָנוּ אֶל הָאֵדוֹן 36. בְּיָפוֹ הִיָּתָה תַּלְמִידָה וְשִׁמָּה טְבִיטָא פְּלוֹמֵר צְבִינָה, וְהִיא רִבַּת מְעֻשִׂים טוֹבִים וּמְרִבָּה בְּגִמְלֵי חֲסִידִים 37. בְּיָמֵים הֵם חָלְתָה וְמָתָה, וְלֹא־מָר שֶׁחֲזָתָה שְׁמוֹ אוֹתָהּ בְּחֹדֶר הָעֵלְיָה כִּינּוּ שְׁלוֹד קוֹרְבָה לְפָנוּ

והתלמידים שמעו כי כיפא שם, שלחו אליו שני אנשים להפציר בו שיימחר לבוא אליהם 39. כיפא קם והלך אתם. כשהגיע הכניסוהו אל העללה, וכל האלמנות עמדו לידו בוכות והראו לו בכתות ובגדים שעשתה צביה בעודה עמהן 40. הוציא כיפא את כלם החוצה, לכה על ברכיו והתפלל, ובפנותו אל הגופה אמר: "טביתא, קומי!" היא פקחה את עיניה וכשראתה את כיפא נשבה 41. הוא הושיט אליה את ידו והקים אותה. אז קרא לקדושים ולאמנות והציג אותה לניה לפנייהם 42. הדבר נודע בכל לפי רבים האמינו באדון 43 אחריו כן נשא כיפא גיבורים רבים אצל איש אחד שהתפרנס מעבוד עורות, שמעון שמו "

פטרוס הוא כמו ישוע, זה לא שיש לו בית בירושלים ומי שרוצה עולה אליו ולומד אצלו, אלא הוא פילוסוף נודד, דבר מאוד מקובל באותה תקופה, ואנשים מזמינים אותו ונותנים לו קתדרה (=כיסא) ואף יותר מזה, הם נותנים לו מיטה להישאר ולישון. יש לכך עניין לא רק טכני של המטיף הנודד שמארחים אותו, אלא יש עניין תיאולוגי חשוב שנבנה על ידי פרטים כסיפור.

אם כן, הוא היה בלוד שזה מאוד יהודי, הוא היה ביפו גם מאוד יהודי, ואנשים מתחילים להאמין בו. הוא בוחר לגור אצל אחד שמעבד עורות, נורא ואיום מבחינת הריח (יש אפילו תקנה בספרות חז"ל שלאשה מותר להתגרש בלי שום צורך בהוכחות מבורסקאי). אולם מדובר בעבודה מאוד נחוצה בעת העתיקה, וכל מה

שמשתמשים בו כולל הספרים עשוי עורות. משום שמדובר בעסק כה מסריח האיש שעוסק בעורות גר בקצה העיר. הוא חוזר לדפוס של ישוע, במקום לבחור מצורע הוא בחר ברוסקאי – כמעט נורא באותה מידה. פרק

10 - "1 איש היה בקיסריה, קורנליוס שמו שר מאה מן הגדוד הנקרא האיטלקי חסיד היה וירא אלהים הוא וכל ביתו, וגומל חסידים רבים לעם ומתפלל בכל עת באחד הימים, סמוך לשעה שלוש אחרי הצהרים, ראה מראה ברור: מלאך אלהים בא אליו ואמר לו, 'קורנליוס' ופשעו בו נתמלא פחד ואמר: 'מה זה, אדוני?' השיב לו המלאך: 'תפלו ליהוה וצדקותיה עליו לזכרון לפני האלהים' 5 ועקשו שלח אנשים ליפיו וקרא לשמעון המכנה כיפא 6. הוא מתארח אצל ברסי אחד, שמעון שמו, אשר ביתו על-יד הים אחרי שלח המלאך המדבר אליו, קרא קורנליוס לשני מעבדיו ולחיל נרא שמים שהיה ממשפחתו המקרבים 8. הוא ספר להם את הכל ושלח אותם ללבו 9. למחרת, כאשר נסעו בדרך והתקרבו אל העיר, עלה כיפא אל הגג להתפלל, זה היה בערך בשעת הצהרים 10. הוא היה רעב לאכל. אבל בעת שהכינו את האוכל היתה עליו הרוח 11 והנה הוא ראה את השמים נפתחים ויורד איזה כלי דומה למפרש גדול, מורד בארבע קצותיו אל הארץ 12 ובו מכל חיות הארץ והרמשים ומכל עוף השמים 13. וקול היה אליו: 'קום, כיפא, שחט ואכל 14' 'אמר כיפא: 'בשום פנים לא, אדוני, כי מעולם לא אכלתי שום פגול וטמא 15'. שנית היה הקול אליו: 'לא אשר טהר אלהים, אתה אל תקרא טמא 16'. 'כך היה שלוש פעמים ומיד נלקח הכלי השמימי 17. כיפא היה עדינו חוכך בדתו מה פגנת המראה שראה, והנה האנשים, שנשלחו מאת קורנליוס וחפשו את ביתו של שמעון, עמדו בשער 18. הם קראו וישאלו אם שמעון המכנה כיפא מתארח שם 19. כשהורה כיפא על המראה אמר לו הרוח: 'הנה כמה אנשים מבקשים אותך 20. קום, רד לך אתם, אל תהסס, כי אני שלחתיים 21'. 'רד כיפא אל האנשים ואמר: 'הנה אני האיש שאתם מבקשים. לשם מה באתם 22' 'השיבו ואמרו: 'שר המאה קורנליוס, איש צדיק וירא אלהים אשר שם טוב לו בקרב כל העם היהודי, צנה על-ידי מלאך קדוש לקרא לך אל ביתו ולשמע דברים מפיו 23'. כיפא הזמין להפגש וארח אותם, למחרת קם ויצא אתם, וכמה מן האחים שביפו נלוו אליו 24. יום לאחר מכן באו לקיסריה, וקורנליוס חכה להם עם בני משפחתו וידידיו המקרבים שפגש אצלו 25. כאשר הגיע כיפא נגש אליו קורנליוס, נפל לרגליו והשתחוה 26. הקים אותו כיפא באמרו: 'קום! גם אני עצמי בן אנוש 27'. 'כשהוא משוחח איתו נכנס הביתה ויצא נאספים רבים 28. אמר להם: 'אתם יודעים שאסור לאיש יהודי להיות חבר לזכרי או לבוא אליו, אך לי הראה אלהים שלא לקרא לשום אדם 'שקוץ' או 'טמא 29. לכן גם באתי ללא התנגדות פשנקראתי. כעת אני שואל לשם מה קראתם לי השיב קורנליוס: 'לפני שלושה ימים התפללתי בביתך בדין בשעה הזאת, בשלוש אחרי הצהרים, והנה עמד לפני איש בלבוש מבהיק 31 ואמר, 'קורנליוס, תפלתך נשמעה וצדקותך עליו לזכרון לפני אלהים 32. שלח ליפיו וקרא לשמעון המכנה כיפא. הוא מתארח בביתו של שמעון הברסי על-יד הים. לפיכך שלחתי אליך מיד ואכן טוב עשית שבאת. כעת אנחנו פלנו נמצאים לפני האלהים לשמע את כל מה שאדני צנה עליך'."

מה שקורה בסיפור הזה זו מהפכה. יפו, שלא מוזכרת באוונגליונים וישוע לא הגיע אליה, היא המהפכה הגדולה ביותר. מכאן גבולות עם ישראל מתמוטטים וישראל הופכת להיות גם רומא כשהמתווך הוא קורנליוס ומי שנותן את הפוש הזה הוא פטרוס. אבל פטרוס לא נותן את זה בכוחות עצמו, שכן אם זה היה רק דעתו של פטרוס לא היו מקבלים את זה. מי שאמר את זה הוא האל. אלוהים שבהר סיני נתן את ההוראות להפרדה ומה כן ומה לא, נותן פה ביפו הוראות אחרות. ההשוואה הזו בכלל היא מפתיעה.

יפו לא נמצאת הרבה על מפת התיירות. החשיבות העליונה תמיד ניתנת לישוע שרצים בעקבותיו. לכאן מגיעים אם יש אקסטרה. בכל זאת אם נמצאים כאן עם קבוצה חשוב להסביר שמה שקורה כאן זה בעצם כתב ההכשר להם לבוא הנה ולטעון שזה מקדש האלוהים, לטעון שאלוהי ישראל הוא האלוהים שלהם. יש פה משהו מאוד גדול ודרמטי, וזו הסיבה שיש פה ריכוז של כנסיות ומנזרים שנקראים סאן פיטר או שמראות את התמונה של האירוע. כל זה מראה את הדרך אל רומא, הדרך מקיסריה, ולפני קיסריה מיפו עצמה.

בהמשך פרק 10 – "44 בשעה שדבר כיפא את הדברים האלה צלחה רוח הקדוש על כל השומעים את הדבר 45. המאמינים בני המילה אשר נלוו אל כיפא השתוממו על שמתנת רוח הקדוש נשפכה גם על הגויים 46, שכן שמעו אותם מדברים בלשונות ונותנים גזלה לאלהים הגיב כיפא ואמר: 'האם יכול משהו למנוע את הסתבלה עם גוים מאלה שנקבלו את רוח הקדוש כפוננו הוא צנה עליהם להסתבל בשם ישוע המשיח. אחרי כן בקשו ממנו להישאר אצלם כמה ימים."

מתחיל פרק 11 - "1 השליחים והאחים אשר ביהודה שמעו שגם הגוים קבלו את דבר אלהים 2. אבל כאשר עלה כיפא לירושלים התנכחו איתו בני המילה באמרו 3: נכנסת אל אנשים ערלים ואכלת אתם!"

בהמשך הפרק פטרוס מתגונן, הוא מספר להם בדיוק מה קרה, שהתפלל, עלה על הגג, ירד המפרס, היה הקול,

הגיעו האנשים... אותו סיפור חוזר פעם שנייה, אבל אז הוא שולף את הקלף – "15 כאשר התחלתי לדבר צלחה עליהם רוח הקדוש כמו שצלחה עלינו בתחלה 16, ונבנתה בדבר שאמר האדון (ישוע), 'יחנן הטביל אתכם במים, אך אתם תטבילו ברוח הקדוש 17'. ובכן, אם אלהים נתן להם את אותה המתנה כמו שנתנו לנו, המאמינים באדון ישוע המשיח, מי אני שאוכל לעצר גזלה לאלהים ונגיב כיפא ואמר: 'האם יוכל משהו למנוע את הסתבלה עם גוים מאלה שנקבלו את רוח הקדוש כפוננו הוא צנה עליהם פגד אלהים פשעם זאת לא השיבו דבר, אלא נתנו פגוד לאלהים באמרו: 'אכן גם לגויים נתן אלהים לחזור בתשובה אלי חיים'."

פאולוס ופטרוס - בזיליקת הוותיקן נקראת על שם פטרוס, אבל פאולוס הוא חשוב יותר. בברית החדשה, על פי המסורת, נכתבו על ידי פאולוס 13 איגרות, ועל ידי פטרוס רק 2. המחקר אומר שפטרוס לא כתב אף אחת מהן, זה ברור לגמרי, זה בכלל אגרות שמתוכחות עם נושאים של המאה ה-2 לספירה. משהו במאה ה-2 לספירה כתב איזה ויכוח וחתם פטרוס כי חשב שזה עשה רושם וייתן להן יותר משקל. לעומת זאת האגרות של פאולוס הן אותנטיות ויש המון רמזים שמצביעים על כך שזה פאולוס שכתב אותן.

בספר מעשי השליחים כתוב על פאולוס פי כמה יותר, בנוסף לאגרות, מאשר על פטרוס (55 פעמים מוזכר פטרוס, יותר מ-150 פעמים מוזכר פאולוס). אם כן, פאולוס הוא הכוכב הגדול.

לפטרוס יש את ההילה של דור המייסדים ומשום כך כל פעם שרצו להגיד שישוע התכוון למשהו, אז היו אומרים שפטרוס אמר שבשיחה אישית איתו כך אמר ישוע. זאת אומרת שפטרוס נותן את העוגן, הגושפנקה. אבל פאולוס, שלא הכיר או ראה את ישוע, אבל הוא אחד מהמתנצרים הראשונים בהיסטוריה, הוא יהודי מהעיר טרסוס. זה מופיע ומודגש בספר מעשי השליחים פעם אחת והוא עצמו לא כתב את זה על עצמו.

הסיבה שמדגישים שזה טרסוס משום שבספרות של העת הקלאסית סטרבו, גיאוגרף מאוד חשוב, כותב שטרסוס היא העיר השנייה או השלישית בגודלה באקדמיות של פילוסופים. זאת אומרת שאם פאולוס בא ממקום שבו הפילוסופיה זה שם המשחק, אז הוא רוצה לפלסוף ולהעלות את היהדות לדרגה של פילוסופיה, ובדרגה כזו אי אפשר להתעסק בחוקים קטנים (כמו מזלג חלבי או בשרי). הפילוסופיה לא יכלה לסבול את הרעיון שהמופשט, העיקרון האחד, בורא עולם, עסוק בכל מיני דברים קטנים. לכן מה שהוא עושה מזכיר את היהודי פילון אלכסנדרוני שגם הוא היה פילוסוף גדול שקצת להטט עם היהדות ואמר שצריך לקרוא את התנ"ך כך או אחרת, כי לא נאה היה לו לדבר עם הפילוסופים באלכסנדריה ולהגיד להם שיהודים באמת עוסקים בקטנות, זו התפייסה ההלניסטית שראתה בזה הקטנה של היהדות.

פאולוס עושה בשיטתו הוא ואומר שישוע נגלה לו ואלוהים אמר לו, ובסופו של דבר היהדות האותנטית והנכונה זה להאמין לא במצוות אלא באמונה ובחסד. הוא אפילו לא מדבר על המילה מעשה. מה שמחליף עכשיו את הזיגרון זה אמונה וחסד. מרתין לותר השתמש בזה במאה ה-16 כשעשה מהפכה נגד הקתולים ואמר סולה גרטיה, סולה פידה וסולה סקריפטורה – אמונה, חסד וכתבי קודש, זה בדיוק מה שפאולוס אמר. לותר הוא ממשיך נאמן של פאולוס ואומר שהכנסייה הקתולים עשתה את אותו עניין של עולם הלכתי כמו היהדות, ואת זה הוא לא רוצה.

פאולוס מספר את הסיפור וכתוב עליו בברית החדשה, עדיין בן אדם שהסתכל מהצד יגיד שבין פטרוס ופאולוס, פטרוס חשוב יותר, שכן הוא הכיר את ישוע בחייו. אז מה שעושים כדי לגשר ביניהם, בקריאה ביקורתית (ואת זה לא חשוב להגיד לצליינים והתיירים הנוצרים), הסיפור שעכשיו סיפרנו הוא סיפור פאוליני קלאסי. אי אפשר להעלות על הדעת יהודי שאומר שאפשר לאכול שרצים וחזיר כי ככה רוח הקודש אמרה. מי שכותב את הברית החדשה זה כבר גויים שלא מקיימים מצוות, אבל הדרך לתפור ולעגן את זה,

סטפנוס נסקל פאולוס היה ואז פאולוס הופך להיות נוצרי בדמשק ופתאום יש את הסיפור של יפו וחוזרים לפאולוס. הטקסט לכאורה לא מסודר ומתבקש שישופר בהתחלה על פטרוס ואז על פאולוס. הספר מספר של ההתנצרות של פאולוס, פתאום יפו, קורנליוס, פטרוס, ואז חוזר לפאולוס, זו שיטת התפירה, זה להפוך את פטרוס לפאולוס, שפטרוס היהודי חושב כמו הראש של פאולוס (אפשר גם להפוך את זה).

באגרות כתוב שכשפאולוס קיבל את ההתנצרות הוא יצא לשלוש שנים לערב ואז הגיע לירושלים ל-14 ימים. שלוש שנים הוא יודע לעבוד מצוין לבד, הוא הגיע, אמר שלום ועף החוצה. לקח לו 14 שנים לחזור חזרה. זה מה שכותב פאולוס. ספר מעשי השליחים כותב שברגע שקיבל את ההתנצרות הוא רץ ונפגש פה עם החבר'ה. מה שנחשב לכינוס הראשון בתולדות הכנסייה, למרות שעדיין לא הייתה כנסייה, כתוב בספר מעשי השליחים פרק טו', בערך שנת 50 לספירה – "1 כִּמָּה אֲנִישִׁים יָרְדוּ מִיְהוּדָה וְלָמְדוּ אֶת הָאֲחִים שָׂאֵם לֹא יִמְלֹוּ בְּדַת מֹשֶׁה לֹא יִבְלְוּ לְהַנְשֵׁעַ."

ביהודה יושבת הקהילה הפנאטית, יהודים מאמינים בישוע ורוצים לשמור מצוות. הם פוגשים כל מיני קורנליוסים כאלה ואומרים להם שאם הם רוצים להאמין בישוע קודם כל עליהם לעשות ברית מילה. "2 לְשָׂאוֹל וְלִבְרָא הָיָה דִין וְדָבָרִים לֹא מְעִיטִים עִמָּהֶם, לָכֵן הִחְלַט שְׂאִיֹּל וּבֶר-נִבְא וְעוֹד כִּמָּה מִהֶם יַעֲלוּ לִירוּשָׁלַיִם אֶל הַשְּׂלִיחִים וְהַזְקֵנִים בְּנוֹגַע לְשִׂאלָה הַזֹּאת 3. הֵם שָׁלְחוּ לְדָרְכָם עַל-יְדֵי הַקְּהִלָּה וְכִשְׁעָבְרוּ בְּפִינִיקְיָה וּבְשׁוּמְרוֹן סִפְרוּ עַל תְּשׁוּבַת הַגּוֹיִים וְנָרְמוּ שְׂמִמָּה וְדוֹלָה לְכָל הָאֲחִים"

אז לפאולוס ובר-נבא שירוד איתו היו דין ודברים לא מעטים איתם, ולכן הוחלט שפאולוס ובר נבא יעלו לירושלים. זאת אומרת שקראו להם לבירור, לשימוע.

בהגיעם לירושלים נתקבלו על-ידי הקהילה והשליחים והזקנים, וספרו את כל מה שעשה אלהים עמָּהֶם 5. אִדָּ מֵאֲמִינִים אֲחִידִים מִפֶּת הַפְּרוּשִׁים* קָמוּ וְאָמְרוּ שְׂצָרִיךְ לְמוֹל אוֹתָם וּלְצוּוֹתָם לְשֹׁמֵר אֶת תּוֹרַת מֹשֶׁה 6. הַתִּפְסוּ הַשְּׂלִיחִים וְהַזְקֵנִים לַעֲנוּ בְּדָבָר הַזֶּה 7. אַחֲרֵי וּכְיָח מִמִּשְׁדָּ קָם כִּיפָא וְאָמַר לָהֶם: "אֲנִישִׁים אֲחִים, אַתֶּם יוֹדְעִים כִּי מִיָּמִים רַאשׁוֹנִים בְּחַרְנִי אֱלֹהִים מִבְּיַנְיָכֶם כִּדִּי שְׂמַפִּי יִשְׁמְעוּ הַגּוֹיִים אֶת דְּבַר הַבְּשׁוּרָה וְאֶמְאִינֵנוּ 8. וְאֱלֹהִים הַיּוֹדֵעַ אֶת הַלְּבָבוֹת הַעֵיד עֲלֵיהֶם בְּתוֹתוֹ לָהֶם אֶת רוּחַ הַקֹּדֶשׁ כְּשֶׁם שָׁנְתָנָה גַם לָנוּ 9. הוּא לֹא הַבְּדִיל כָּל בְּיַנְיָנוּ לְבִינָם, כִּי עַל-יְדֵי הָאֲמוּנָה טַהַר אֶת לְבָבָם."

מעניין שהמילה פרויעה בבית החדשה הרבה לפני שהיא מופיעה במקורות היהודיים. אין טקסט קודם שמתאר את הקבוצה הזו.

זאת אומרת שפאולוס השליח אל הגויים לפי מה שנאמר כאן, זה מאוד מוזר כי באגרות של פאולוס כתוב באופן מפורש שכשהוא הגיע לירושלים הם הגיעו להסכמה – הוא יהיה שליח לגויים והם יהיו ליהודים. אבל ספר מעשי השליחים אומר שיש התאמה מלאה, כולם שמחים והכל בסדר.

"12 כָּל הַנְּאֻסָּפִים שָׁתְקוּ וְהָטוּ אָזָן לְבֶר-נִבְא וּלְשָׂאוֹל אֲשֶׁר סִפְרוּ אֵלָיו אוֹתוֹת וּמוֹפְתִים עָשָׂה אֱלֹהִים עַל-יְדֵם בְּקֶרֶב הַגּוֹיִים 13. כְּשִׁנְגְּרוּ לְסִפְרָ הַגִּיב יַעֲקֹב וְאָמַר: "אֲנִישִׁים אֲחִים, שְׂמְעוּ אֵלַי."

אחרי שהם שמעו את כל הנאום כל הנאספים שתקו ואז הגיב יעקב. הוא נמצא עם פאולוס, פטרוס שאומר שהוא שליח לגויים ומי שפוסק הלכה הוא יעקב, יאגו (יעקב אחי ישוע). כאן הפסיקה – "שלא להקשות על אותם אנשים מן הגויים אשר שבים אל אלהים 20, אלא לכתב אליהם להמנע מטמאות אלילים ומזנות, מבשר הנחנק ומן הדם 21. הרי למשה יש מדורות קדומים המכריזים אותו בכל עיר ועיר, ומדי שבת הוא נקרא בקבתי הפנסות".

מה שיותר קשה מהפרדה של חלב ובשר זה ברית המילה, אז הוא פתאום מאוד טכני. קובעים עכשיו שלושה כללים שבהם חייבים לעמוד וכל היתר פנוי – להימנע מטמאות אלילים (הגיוני, אם אתה מאמין באלוהי ישראל כך או אחרת אתה לא יכול להקריב קורבנות לאלים), מזנות (זה ברור, זה נגד המוסר באשר הוא) ומבשר הנחנק ומן הדם. הדבר היחידי שהוא עדיין אומר הוא לא לאכול את הדם, שכן הדם הוא הנפש ובשר הנחנק הוא בשר של חיה שהורגים אותה מבלי להקיז את הדם. לימים הנוצרים, בעיקר בגרמניה, אוהבים דבר שנקרא נקניקיית דם.

אפשר לסכם שהמהלכים שמתרחשים בעולם, כי חשוב לזכור שהנצרות נוצרה מהיהודים. איך זה הגיע? מה הדינמיקה? האם זה רק יהודים הלניסטיים כמו פאולוס מטרסוס או האם זה פטרוס ביפו? ספר מעשי השליחים מבקש לומר שזה כל התחיל פה, כדי שזה לא יהיה רק משהו של הזרים.

ההפרדה בין יהודים בישוע כן שומרי מצוות ויהודים מאמינים בישוע שלא שומרים מצוות קורה כאן, בערך בשנת 50 לספירה. יהודים מאמינים בישוע שומרי מצוות ממשיכים להתקיים כמה מאות בשנים, אבל התנועה

הזו בדעיכה, כיוון שהגויים הם המסה הקריטית שמצטרפת לחיק האמונה, ולכן היא עם הזמן תהפוך להיות קבוצה מוזרה ושולית, ובסוף תדעך לגמרי, עד שתהיה להם תקומה במאה ה-19, כשכל מיני קבוצות פרוטסטנטיות הזויות יגידו שישוע אכל כשר, שמר שבת והיה נימול, ופתאום יקומו סובותניקים, אדוונטיסטים שומרי שבת, יהודים משיחיים וכל מיני גרסאות שונות שלוקחות חלקים שונים. המקום הזה אינו מזוהה כביתו של שמעון הבורסקאי. הכנסייה הוקמה במקום לאחר שקנו את המצודה, משום שרצו מקום גבוה. כשמביאים לכנסייה קבוצות חשובות לתת לאנשים כמה דק' בכנסייה לעשות מה שרוצים, לא לסיים את ההדרכה ולצאת ישר. בזמן הזה הם יעשו מה שהם רוצים – יתפללו ו יצלמו...

הליכה לכנסיית המלאך מיכאל

כל המתחם נקרא ההוספיס הלטיני, כאשר הפרנציסקנים דואגים לטפל בצליינים שלהם ובונים רשת של אכסניות שנקראת קזנובה, הבית החדש – יש בנצרת, בבית לחם וכיו"ב. את האדמות האלה כבר מזמן ספסרו בהם, כל השטחים שרואים זה בנייה חדשה, יש עולם שלם של הנדל"ן ובנייה על אדמות הכנסייה עם כל מיני הסכמים.

נמצאים מתחת למנזר ואפשר לראות כמה הוא גדול ועצום. אפשר לראות שמעבר לחומה נמצאת שגרירות הוותיקן (רח' נתיב המזלות 1) וכתוב ' אפוסטוליק נונציאטור' (אפוסטולוס – שלח, נונס – להודיע. שגריר הוא מי שמשגר הודעות). באופן רשמי למדינת ישראל יש הכרה בוותיקן ולכן יש לה שגריר ברומא לוותיקן ושגריר ברומא לאיטליה. וגם ההיפך – יש לאיטליה שגריר בארץ ויש לוותיקן שגריר בארץ. השגריר של הוותיקן לא רוצה לגור בירושלים, כמו כל השגרירים. השגרירים לא מכירים בירושלים מכיוון שהיא כבושה באופן חד צדדי. לכן המעוז הרשמי שלו נמצא ביפו, בפועל הוא נמצא רוב הזמן בירושלים, הוא גם ישן במזרח ירושלים. חשוב להגיע בלבוש צנוע, לא ברכיים חשופות ולא כתפיים חשופות. האורתודוקסים תמיד יותר קשוחים, מבין האורתודוקסים הרוסים הם הכי קשוחים. אנחנו עכשיו בכנסייה למנזר (נכנסנו מדלת אחרת) וכתוב Greek Orthodox Patriarchate. חשוב לזכור את העדות השונות שנמצאות בארץ בסיור ראינו 3 עדות מאוד ותיקות – קתולים, אורתודוקסים והכי קדומים הארמנים.

הפיצול הראשון בנצרות שנת 451, התפצלו אלו שלא צריך להגיד עליהם מונופיזיטים אלא לא כלקדונים – ארמנים, קופטים, סיריאנים, אתיופים. הפיצול השני הגדול בנצרות קתולים ואורתודוקסים – הסכיזמה הגדול, שנת 1054. מה שמאפיין את האורתודוקסים למשל השימוש ביוונית. הם אחרי כן מדברים את כל שפות העולם – סרבית, ערבית, רומנית. אבל שפת המקור שלהם היא יוונית ולכן הפטריארכיה של ירושלים היא עד עצם היום הזה תכתוב ביוונית כשפה ראשונה. אחרי כן הם יכולים להוסיף רומנית ו רוסית ועוד, כהודעות לקהילות שמגיעות להתפלל במקום. אחרי כן אנגלית (אולי מהתקופה של הבריטים) וערבית - כי הקהילה האורתודוקסית המקומית היא דובר ערבית, רוב הערבים באזור שלנו הם אורתודוקסים.

האות הראשונה למעלה מצד שמאל היא האות פאי (Π) – Πατριαρχείο, פטריארכיה – פטר זה אב. האב של ארץ הקודש הוא הפטריארכ שיושב בירושלים. המילה הבאה היא – ירושלים (פשהיא בעצם R, כמו בכריסטוגרמה), הפטריארכ של ירושלים ולא של יפו, כי ירושלים פירושה ארץ הקודש. גם בירדן יהיה כתוב ירושלים, גישה מאוד יהודית.

אחרי כן כתוב IEPA MONII – מקום קדוש.

המילה השלישית בשורה השנייה מתחילה באלפא, גמא – ΑΓΙΩΝ - הגיון, (הגיה סופיה) – קדוש. המילה הבאה שוב מתחילה באלפא, ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ, ארכאנגלון (שני גמא זה נג') – למלאך הראשי – מיכאל, גבריאל, אוריאל ורפאל אלה ארבעת המלאכים שהם רבי מלאכים. הסיפור שיש מלאכים למרות שמדובר בדת מונותאיסטית, בימי הבית השני פרצו מלאכים לישראל ויש דרגות שונות, הם הפכו להיות אורתודוקסים. אנחנו לא עושים מהם עניין גדול, בכנסייה עושים מהם עניין יותר. הכנסייה הזו מוקדשת למלאך מיכאל או בכלל למילה רב מלאך.

הצלב היווני – זה לא חוק של ייהרג ובל יעבור, אפשר לשים איזה צלב שרוצים אבל צלב יווני הוא מוערך יותר. מזהים את האותיות מימין ומשמאל – למטה ניקה – ניצחון, למעלה IC XC – יזוס כריסטוס – האות הראשונה והאחרונה בכל מילה. יזוס כריסטוס הוא הניצחון. כל הדלת הזו בקיר העצום אומר לכל עובר אורח אורתודוקסי שזה כמו מזוזה, יודעים למי זה שייך.

כנסיית המלאך מיכאל

הכנסייה הזו מלמדת אותנו גם על העולם האורתודוקסי וגם איקונוגרפיה. הדרך ליצור קשרים על מנת לפתוח את המקום הזה (אם לא מדריכים אורתודוקסים) נעשית בעיקר בעזרת תרומות. כדאי להשאיר מספר שקלים ביציאה על מנת לשמור על קשר טוב וכבוד. לצליינים אין שום בעיה להיכנס, הן בשל העובדה שלא עולה בדעתם להגיע למקום מבלי להשאיר תרומה, זה חלק מחוויית הצליינות. כך גם בטיולי קדושים בגליל, אפשר לראות אנשים מגיעים עם ארנקים מלאים וחלק מהעניין להשאיר ולהקריב משהו. בנוסף חשוב להדגיש, אין לשבת בכנסייה בסיכול רגליים.

אנו נמצאים בכנסייה במתחם עצום ששייך לאורתודוקסים שנראה ממנו מעט מאוד. הכנסייה נותנת עולם ומלואו.

כנסייה לכנסייה ישנה תמונה של הכנסייה כפי שהיא נראתה ב-1994 כשהיא נשרפה בעקבות תאונה. כל מה שרואים הוא חדש - גג העץ הוא חדש, הציורים, המנורה. אבל בעצם אפשר להגיד שבכנסייה אורתודוקסית שום דבר אינו חדש, הכל מאוד ישן וקלאסי.

מה שמאפיין כנסייה אורתודוקסית מ-1054 לאורתודוקסים יש מחיצה בין הכוהנים לקהל, כמו כן יש גדר שעוזרת להגדיר את מתחם הכהונה, בה מסתובבים רק אנשים ששייכים לכהונה. למשל כשבא בישוף הוא יושב בכיסא מגולף המיועד לו (מצד ימין). כשבא מי שיקריא מהספרים הוא יעשה זאת מהלקטרן שצורתו של יונה או עיט, נשר, הסמל של יוחנן שהוא האוונגליסט הכי נשגב מכולם.

האיקונוסטיזם – איקון ביוונית פירושו דמות, לכן כך נקרא גם במחשב אייקון. בכנסייה האיקון זה עץ שעליו מצויר בטכניקה מאוד מסוימת (צבעים עם חלמון של ביצה, שכבות על שכבות בעבודה מאוד יקרה וארוכה להכין איקון) מישהו מכתבי הקודש, התנ"ך או הברית החדשה. זה לא תמונת נוף או טבע דומם אף פעם. צריך להשוות את האיקונוט לטקסטים. זה כמו לשים ציטוט של הטקסטים. כמו שביהדות מקשטים עם אותיות, אפילו לוח שיוויתי בכנסייה. הטקסט אומר את אלוהים מבינים דרך האותיות, הכנסייה אומרת שאת אלוהים מבינים גם דרך האיקונוט שמספרות את מה שמספר הטקסט. יש איקונוט בפרסקו, במקרה שלפנינו מדובר בטרק, זהו טפט. במקומות מסוימים הבינו שהלחות גורמת לנוק קשה לאיקונוט ויש צורך לתקן אותן. הלחות כאן מאוד גבוהה ולכן עושים שימוש מעין טפט שהונח על הקיר.

כשמתכלים על האיקונוסטיזם – מימין ומשמאל בצורה שיטתית – רואים שיש פרוכת, וילון, על מנת להבדיל בין קודש לחול (מזכיר את הפרוכת של בית המקדש). הפרוכת של בית המקדש נפתחה, על פי הברית החדשה, נקרעה כשישוע נצלב, כך שלא היה יותר לא היה צורך להבדיל בין קודש לחול. הנוצרים רואים בזה את הסימן שישוע מגשר בין קודש לחול. לרוב הפרוכת אדומה או לבנה. **מימין ומשמאל** תמיד עומדים, על פי חוק כנסייתי, ישוע ומרים. כאן יודעים שזה ישוע על פי זה שעל ההילה שלו צלב ושלוש אותיות, האותיות שאומרות 'אהיה', הדבר ששואל, מה אגיד לעם שלי, איך קוראים לך?, 'אהיה אשר אהיה'. זה כריסטולוגיה גבוהה, יודעים שישוע הוא אלוהים. בצד שמאל רואים את מרים שמחזיקה את ישוע, אם היא לא מחזיקה את ישוע זו כנסייה קתולית. יש אותיות מימין ומשמאל שמגדירות את המעמד שלה כתיאטרוקוס, אם האלוהים.

מצד ימין לישוע, באופן די קבוע, מופיע יוחנן המטביל. בכנסייה אורתודוקסית יש לו כנפיים (עוד הבדל בין איקונוגרפיה קתולית לאורתודוקסית). יוחנן כמלאך משום שהאוונגליון של מרקוס נפתח "" הַנְי שֶׁלֶח מְלָאכִי לְפָנָי וַיִּפְנֶה דְרָכָי 3 'קול קורא במדבר פני דָּרְךָ יהוה, ישרו מסלולתי". יוחנן מובן כמלאך המבשר, לכן מסדרים לו את המדבר והכנפיים, כמו כן אפשר לראות שהוא סגפן, הוא יחף, יש לו אדרת וזקן פרא. למטה רואים את הראש שלו, שכן ערפו את ראשו באיזשהו שלב.

בצד שמאל למרים רואים את כל המלאכים עומדים ביחד, לכולם יש כנפיים, זה השם של הכנסייה. הכנסייה מוקדשת לרבי המלאכים, מיכאל הגדול מכולם, אבל כאן מופיעים כולם.

ימינה לגמרי איקונו נוספת, על דעת המקום (מה שרוצים להוסיף כאיקונוט בצדדים) – האיקונוט הזו היא אותו הדבר שמופיע למעלה (המלאך מצד שמאל ומרים בצד ימין – הבשורה). מלאך ומרים אחד על אחד זה תמיד הבשורה. אם כן, הבשורה מוצגת הן למעלה והן למטה. יודעים שזו מרים על פי לבושה באדום וכחול – אדום האנושי, כחול השמימי, היא מגשרת בין הארצי לבין השמימי. מרים יושבת כמו קיסרית על כיסא גדול וכרית, הדום לרגליים, נעליים אדומות. מרים מופיעה מצד אחד מאוד צנועה עם הפנים והיד, כאילו מופתעת שהולכת להרות מרוח הקודש, מצד שני יושבת כקיסרית. זה הסגנון הביזאנטי, גם פורמליסטי וגם אומר שמרים מקבלת מהמלאך בחיל ורעדה.

למעלה רואים שוב את רבי המלאכים בתפקיד של הלוחמים של יום הדין, אפשר לראות שהם עוטים שריון ויש להם חרב.

מצד שמאל אפשר לראות איקונוט של סנט ג'ורג', אפשר לזהות אותו רוכב על סוס בדהרה ואנרגיה, הוא הלוחם האמיתי למען הנצרות. סנט ג'ורג' מאוד אהוב בכנסייה. סנט ג'ורג' הרבה פעמים נמצא במקום שיש פולחן גם לאליהו הנביא. מקומות שנקראים על שם אליהו יש בהם כנסייה לסנט ג'ורג'. למשל מדרום לבית לחם, אל ח'אדר, או מקומות נוספים.

בצד ימין יש איקונוט נוספת של אליהו הנביא עולה בסערה השמימה ומוריד את הגלימה, את האדרת שלו, לאלישע. זה סמל בכנסייה, משום שגלימה של כומר או נזיר זה אומר שהם ירשו את זה מקודמיהם, זה העניין של שושלתיות.

איקונוסטיזם צריך להיות עשוי מעץ. באיקונוסטיזם יש כמה קומות. פה החליטו להשקיע בציווי הקיר. לא סיימו אותם ואפשר לראות חלקים חסרים.

המבנה נכפה באופן די מלאכותי ולכן אינה פונה מזרחה, היה אולם ועשו ממנו כנסייה. **הדלתות** – 3 פעמים מופיע נושא הבשורה בכנסייה, מה שמעיד של חשיבותו (פעמיים באיקונוט ופעם נוספת בשער עצמו). זו תקנה שמחייבת כל אורתודוקסית. זה יהיה מאוד נדיר לראות את דלת הכנסייה של איקונוסטיזם עלי מרים והמלאך בבשורה, שכן מבחינת הכנסייה הבשורה זה ההתחלה. כדי להגיע לישוע יש להגיע לבשורה, זה האירוע הראשון. גבריאל הוא המלאך המבשר, הוא גם רב מלאך. מיכאל הוא האיש של יום הדין, של מלחמת אחרית הימים. יש יותר כנסיות למיכאל מגבריאל.

הניסים – אפשר להעמיד אותם על מקל עם צלב. בצד שמאל רואים את רבי המלאכים, התחייה וכיו"ב. בתקופות שונות עושים תהלוכות ויוצאים מהכנסייה. אלה הניסים שמגדירים מהו החג.

הנברשת והתקרה – אפשר לזהות המון נשרים או עיטים דו ראשיים. זה הסמל של האימפריה הרומית. הכנסייה האורתודוקסית מחזיקה את זה שכן רואה עצמה כממשיכה של האימפריה הרומית שהפכה להיות נוצרית. סמל ביזאנטי קלאסי. כמו כן רואים 12 שערים, אלו 12 השערים של ירושלים השמימית, דבר שמופיע לפעמים. טווס הוא סמל של נצח בנצרות והעין שרואה את העולם, זה כנראה הגיע מפרס. טווס מופיע כבר מופיע בתקופה הביזאנטית בפסיפסים.

הקונכייה הוא סמל עוד מהעולם היווני גם של נצחיות, שכן הקונכייה נשאר הרבה אחרי שהחומר בפנים מתכלה, זהו גם סמל של יופי. אין לזה משמעות כאן, אלו עיטורים שעברו מהעולם העתיק. בעולם הקתולי כשרואים אדם שיש עליו צדף או רקון זה סמל שהוא עולה רגל – שכן הלך עד הים הרחוק, זה גם נתן להם הגנה, הם היו מביאים את הצלב במקום מסוים חוזרים, וזה היה הסמל שעשו את כל המסע. אז זה מתקשר עם יעקב שהגיע עם אניית אבן, אבל הקונכייה זה הסמל שהגיע מהים ועד הים הרחוק ביותר.

יש שני חדרי שירות – פרוטזיס- המקום בו מכינים את הלחם והיין ומביאים למזבח, והדיאקוניקון – המקום של הדיאקון, עוזר הכומר (שם נמצאים המלבושים). בפרותזיס יש אפילו מזבח צד, שכן אצל

האורתודוכסים מכינים את הלחם והיין תהליך ממושך מאוד לפני שמביאים אותם לכאן (שלא כמו הקתולים). זה מתחיל שם בשעה ארוכה של ברכות, בכלל תפילה אצל האורתודוכסים היא יותר ארוכה. פרותזיס אפשר לזכור מהמילה תזה, הגשה – הפרותזיס מגישים את הלחם והיין.

הפרותזיס – איקונה קלאסית של מרים ובחיקה ישוע אבל בתוך מעיין, באר, עם ארבע נהרות (כמו גן עדן). עוד יותר מדהים לראות שאצל הקדושה אנה בצד השני אפשר לפתוח ולסדר את החשמל ☺.

התקרה – בכל כנסייה אורתודוכסית יש כיפה. בזאת אין. יש תמיד יוצאים מן הכלל. בכנסייה אורתודוכסית רואים כיפה ובתוכה הציור של ישוע. יודעים שזה ישוע כיוון שיש לו הילה עם צלב. הפעם הורידו את שלושת האותיות 'אהיה' אבל כתבו מימין ומשמאל 'יוס כריסטוס'. רואים שהוא מחזיק את ספר החיים ומברך את בני האדם בשם השילוש הקדוש ושני הטבעים שלו – האנושי והאלוהי. ביוונית כתוב פנטוקרטור, המשגיח של העולם או בורא העולם, כלומר ישוע = אלוהים.

בכנסייה מספרים את הסיפור של ישוע, יכולים לבחור נושא נוסף מיוחד ומראים את בני האדם מהם צריכים ללמוד. הסיפור של ישוע זה הקומה העליונה.

האיקונות של הכנסייה – הראש תמיד בגובה הרגליים בני האדם מהם צריכים ללמוד, כסמל שיש עוד מה לשאוף. מציגים בישופים חשובים מאוד, מזהים את היותם בישוף על ידי הלבוש-המעוין, הצעיף שיורד עד למטה, כובע צילינדר שיש לאורתודוכסים.

ימינה יותר רואים את קונסטנטין והלנה-קיסרים.

הלאה רואים חיילים, את זה מזהים לפי החצאית. בעת העתיקה חצאית זה רק עם חיילים, לכל היתר זה ארוך יותר.

משמאל לבישופים הנזירים – אפשר לקרוא סבאס, מרסבא. לאחד הנזירים יש כפייה, הוא יוחנן דמסקינוס, שהיה במנזר מרסבא. ימינה יותר הם סגפנים, מי שנראה כמו גבר זו אישה, מריה המצרית, שניזונה במשך עשרות שנים באזור המדברי של נהר הירדן רק מלחם הקודש.

מעליהם אנשים שחיו חיים פלאיים מבחינה זו שהכירו את המשיח – השליחים. אפשר לראות את יעקב, שמעון, פטרוס, פאולוס... למרות שלא היה אחד מה-12, תופרים אותו והוא נכנס כשווה בין שווים. הם תמיד יעמדו אחד מול שני. באומנות גם במזרח וגם במערב פטרוס בדרך כלל עם סקן לבן מסודר ואילו פאולוס עם זקן שחור מחודד, והוא גם נראה לא כל כך יפה. כי במסורות, כולל בברית החדשה כתוב שהוא היה איש די מכווער.

הדבר החשוב ביותר הוא סיפורו של ישוע, הוא מתואר באיקונות בסדר מימין לשמאל, כמו תהלוכה בתוך הכנסייה. העולם האורתודוכסי עושה הרבה תהלוכות בכנסייה. בזמן מיסה יש שתי תהלוכות. יוצאים מקצה אחד, הולכים עד לקצה השני, מביאים מהפרותזיס פעם אחת הספר הקדוש ופעם שנייה את הלחם והיין. גם כך קוראים בכנסייה, מימין לשמאל.

הסיפור הראשון הוא הבשורה ואחריה המולד. באיקונה של המולד אפשר לזהות הרבה דמויות. מרים נמצאת בתוך מעין כורסה מאוד מיוחדת, טיפוסית בציורים הביזנטיים, והיא לחי אל לחי עם בנה שמחותל באבוס, כי כך ממש כתוב. החיתולים האלה גם מזכירים תכריכים, כיוון שהוא נועד בעצם לבוא לעולם כדי למות. שור וחמור נמצאים לא כי כתוב בברית החדשה, אבל כתוב שהיה אבוס, ואלו אוכלים מהאבוס. זה מזכיר את הפס' בישעיהו "ידע שור קנהו // וְחמור אָבוס בְּעָלָיו, יִשְׂרָאֵל לֹא יָדַע // עָמִי לֹא תִבְוֶנָה". החלק החשוב הוא השני – זאת אומרת אפילו השור והחמור יודעים מי מאכיל אותם, אבל בני ישראל לא יודעים להסתכל על אלוהים. זוהי נזיפה של הנביאים בעם ישראל, כך אומרים הנוצרים שישוע היה צריך להיוולד כי עם ישראל היה צריך תיקון חמור. מלמעלה מגיע כוכב בית לחם, זה שכיוון את שלושת המאגים. לאחד אין זקן, לאחד זקן חום, לאחד זקן לבן, יורדים לפרטים קטנים כי איקונוגרפיה זה כללים מאוד ברורים – הטקסט עובר בדיוק כמו שהוא. אולם בטקסט לא כתוב שהם היו בגילאים שונים, את זה כבר אומרת הפרשנות. הם מייצגים את כל הגילאים וכל היבשות.

מהצד השני רועי צאן מקבלים את ההתגלות מהמלאכים במקום שנקרא בית סחור, שדות הרועים, אז הם גם באים ומלאכים בשמיים פורצים בשירה – גלוריה (הלל לאלוהים) אחד המזמורים הכי ידועים בכנסייה, שרים אותו בכריסטמס. כל זה סצנת המולד.

מכאן קופצים לפדיון הבן בבית המקדש. בבית המקדש עומד ומחכה שמעון, סן-סימון (ע"ש השכונה) לקבל את התינוק שאותו מביאה מריה, את זה יודעים לפי בגדיה בכחול ואדום. לידו עומדת חנה. חנה ושמעון הם שניים צדיקים בבית המקדש שמחכים לראות את המשיח. לידם יוסף, מזהים אותו לפי זה שהוא מביא את הקורבנות שמביאים על כך שאישה שרדה את הלידה, דבר מאוד מסוכן בעת העתיקה. הם מביאים מצד אחד פדיון בן ומצד שני קורבנות – שתי יונים שזה קורבן לנשים לאחר לידתן.

מכאן עוברים לטבילה, 30 שנה לאחר מכן. זאת אומרת שבשטח מוגבל האמן או הפטרון צריכים להחליט מה חשוב להם, יש מקומות שמוותרים על זה. הם קופצים לאירוע הטבילה ואומרים שזה המולד החשוב באמת. למעלה, כמו במולד, רואים את רוח הקודש. כאשר יוחנן, שאותו מזהים לפי העובדה שהוא יחף, שיערו הפרוע, אדרת (ולא גלימה רגילה), מטביל אותו וקול מהשמיים אומר 'זה בני בחירי, בו חפצתי'. לכן עומדים המלאכים, ממש מתכופפים ועומדים להגיש לו את הבגדים החדשים. למטה, חמודים מאוד אלי הנהר, אומנות של העת עתיקה – פרסוניפיקציה של הנהר, נותנים לנהר אישיות בפני עצמו. זה לא זהם מאמינים באלים אבל זה דמויות שרוכבות לא על סתם דג אלא על משהו מיוחד.

האירוע הבא, קפיצה גדולה, הר תבור. נס הלחם והדגים, ההליכה על המים, הניסים של הכנרת וכיו"ב לא מוצגים, בוחרים את הנושאים שמעניינים אותם. בהר תבור ישוע משתנה, רואים את הקרניים – 'קרן עור פניו של משה', אז פה הוא מאיר, זה נקרא ביוונית מטה-מורפוסיס, מטמורפוזה (בלטינית טרנספיגורציה). באירוע נוכחים משה ואליהו שנפגשים עם ישוע. למטה התלמידים בהלם. עם זקן לבן מסודר פטרוס, בלי זקן יוחנן התלמיד הצעיר ביותר והשלישי יעקב. ליד יש נעל שנפלה לו, רמז להר סיני.

הקפיצה הבאה מביאה אותנו כבר לירושלים. אל עזריה, כתוב לזרון – ההחיאה של לזרוס. מרתה ומרים אומרות לישוע שאחיהן מת כבר המון זמן, כולם סותמים את האף מרוב שמסריה, שכן הוא כבר 4 ימים

בקבר. איקונוגרפיה קלאסית של החייאת אלעזר. ישוע לא מתיימש ואומר לו 'אלעזר צא החוצה'. אז הוא קם מן הקבר.

באירוע הבא נמצאים למעלה בהר הזיתים יש מערה כיום היא בתוך כנסייה שנקראת פטר נוסטר. רואים את התלמידים שהם נמצאים בתוך המערה של הפטר נוסטר, אבל בעצם הנושא המרכזי זה הכניסה לירושלים. התלמידים מלווים אותו בכניסתו לירושלים כאשר הם פורסים לו בגדים (עושים לו שטיח אדום), כורתים ענפים מהעצים לנופף לו ולשיר לו 'הושענא לבן-דוד'. רואים שירושלים עדיין לו בהישג יד, הוא צריך לרדת ולהגיע לירושלים. מה שנחמד בירושלים זה איך נראה בית המקדש- שילוב של כיפת הסלע עם מבנה אחר. **ברצף האירועים יש עצירה**, שכן תמיד ביציאה מכנסייה אורתודוקסית יש אחד משני נושאים – או יום הדין או תרדמת מרים. לא קשור לרצף האירועות האחרות, ברגע האחרון צריך להיזכר מה יהיה באחרית הימים. רואים את גופתה של מרים כבר חנוטה ושלושה כוכבים. הגיעו התלמידים מכל רחבי הארץ כדי להיות במעמד. בולאכים עומדים בשמיים ערוכים ומוכנים כיוון שישוע יבוא וייקח את נשמתה. רואים את ישוע מעליו צלב וכתוב יזוס כריסטוס. אם רואים באיקונוגות דמות גדולה מחזיקה קטנה, בדרך כלל מריה מחזיקה את ישוע, במקרים האלה הוא מחזיק אותה. משמאל עומד מישהו עם כפייה, אלו הנזירים של מדבר יהודה שכתבו דברי הלל ושבח למרים, הן דמויות מאוחרות אבל מכניסים אותם לאירוע.

אירוע הסעודה האחרונה לא מופיע, למרות שהוא מאוד חשוב החליטו שלא להציגו. **ממשיכים את סיפור חייו של ישוע ומגיעים לגולגולתא**. יודעים זאת לפי הגולגולת למטה. רואים שחומות ירושלים הן באופק, כי הוא נצלב בחוץ. בסמוך עומדת מריה (מזהים אותה לפי בגדים באדום כחול, שלושה כוכבים) שנתמכת על ידי אנשים ובמיוחד נמצא למרגלות הצלב יוחנן, ללא זקן. לפי אוונגליון יוחנן הוא היה שם. שני אנשים נוספים שנמצאים באירוע הם יוסף הרמתי ונקדימון. יוסף הרמתי היה תלמיד בסתר ומסופר עליו בכל ארבעת האוונגליונים שנתן את קברו מתנה. לידו היה אחד שעזר לו, בשם נקדימון.

דמות נוספת שמקבלת נפח רב בתמונה מוצגת כחייל, שכן יש לו חצאית וחרב, מצביעה ואומרת משהו. באוונגליון של לוקס כתוב שהיה צנטוריון, שר מאה, שראה שהוא כבר מת הוא אמר 'זה בן האלוהים'. זה חשוב משום שלוקס הוא מי שכתב את ספר מעשי השליחים והוא רוצה שכולם יחשבו שהדרך היא לרומא, אז הוא מסדר שכבר החייל הרומי למרגלות הצלב אומר 'אה, אופס, צלבנו את אלוהים, סליחה'. זה כל כך מדהים הרעיון שחייל שהיה עסוק בצליבה שלו פתאום אומר זה בן האלוהים. יש הרבה שמתעסקים באיש הזה, לונגינס. באוונגליון יוחנן כתוב שהיה צנטוריון שדקר את ישוע בחזה, אז רואים שפורץ דם ומים מחזהו, דבר שמודגש גם באוונגליון יוחנן.

האירוע הבא הוא התחייה. רואים שיש דמויות עם חצאיות, החיילים של פי אוונגליון מתי שומרים על הקבר כדי לראות שהיהודים הממזרים לא יגנבו את הגופה. אפשר לראות שיש הרמוניזציה של כל המקורות. הם ישנו, נרדמו, ובניתיים ישוע יצא מהתכריכים שלו והאלו נשאר בדיוק במקומם, אז זה מספר אוונגליון יוחנן, ישוע כאילו פשוט יצא מהם וזה חלק מהנס. מלאך יושב על אבן הגולגולת והנשים שבאו אל הקבר ראו שהדלת פתוחה ונדהמו, ואז המלאך אומר להן 'מה אתן מחפשות את החיים, הוא קם לתחייה, לכו לגליל, תספרו'. הנשים, הן העדות.

האירוע הבא הוא מתרחש בחדר הסעודה האחרונה. ישוע מראה שהוא דקור, מי שרוצה לגעת בו כדי להאמין זהו תומס המפפוק. הוא לא היה בפעם הראשונה ולא האמין עד שנגע. ישוע נותן לו על הראש, נותן לו לגעת ואומר 'אשרי אלה שמאמינים בלי לגעת'. זו דוגמא טובה שמריה מגדלנה לא הייתה צריכה לגעת שהיא נפגשה איתו וזה אמר לה 'אל תגעו בי, את רואה אותי זה מספיק בשביל האמונה'.

האירוע הבא הוא העלייה לשמיים. ישוע תמיד מופיע בתוך מעין גלגל שנראה ככדור העולם. המלאכים לוקחים אותו למעלה ולמטה רואים בפעם הראשונה פה באומנות אקספרסיביות, הרואים לא מאמינים. זה קצת עיבוד של דברים ביוזנטיים. באמצע מראים את מרים, אותה מזהים לפי הלבוש האדום כחול ושלושת הכוכבים. לא כתוב שהיא הייתה בעלייה לשמיים אבל הנצרות כל כך אוהבת אותה שהיא מסדרת אותה במרכז התלמידים.

האירוע הבא הוא הפנטקוסט שמתרחש בהר ציון. רוח הקודש יורדת, כל שליח מקבל לשון אש ויכול לדבר בכל שפה של העולם ולכן מה שכתוב זה 'קוסמוס', כל השפות של העולם, אלוהי ישראל הוא אלוהי כל העולם, כל העולם הוא ישראל שברוח \ ישראל החדש \ ישראל האמיתי.

האירוע הבא הוא האירוע היחידי שעוד לא התרחש – התחייה מן המתים שלנו, באחרית הימים. ישוע ירד, רואים את הצלב על ראשו, וירים מן הסרקופגים, מן הקברים, את כולם. מי שיקומו ראשונים הם אדם וחוה. אחר כך יקומו דוד ושלמה, שלושת האבות – אברהם יצחק ויעקב. בצד ישנה דמות עם הילה ולידו דמות נוספת – יוחנן והמלאך שמראה לו מה יהיה באחרית שימים, ככתוב. רואים משהו שלא ברור אם זה כנפיים או לא. למשל רואים את דלתות השאול שיפתחו, יש אנשים שירדו למטה ויש אנשים שיזכו בחיי עולם. כל הכנסייה בעולם האורתודוקסי מגוללת את סיפור חייו של ישוע תוך בחירת של אירועים מרכזיים בחייו. כל הכנסייה בוחרת מה האירועים אותה היא בוחרת להדגיש. הם רוצים להדגיש את סיפור חייו, הגאולה עוברת דרך ישוע.

הקשר ליפו – איקונה שהיא אחת יחידה ומיוחדת, אין כמותה בשום מקום בעולם. יוזמה מלאה של הכומר המקומי שאומר שבכל זאת אנחנו ביפו, צריך איקונה שקשורה לעניין. האמן מציין חיילים עם חצאיות (חייליו של קורנליוס), בתי יפו, פטרוס עם זקן לבן על הגג, וכל השרצים והחזירים. כתוב ביוונית 'אורמא' – חזון (ממנה המילה פנורמה – מקום שרואים את הכל), יופה- יפו. זה די בפינה, למרות שזה אירוע ממש גדול. הם לא קוראים לכנסייה סן פטרוס. באופן עקרוני האורתודוקסים הם בסכסוך כזה עם הקתולים שמשום שהקתולים לקחו את פטרוס אליהם לרומא, אין כמעט כנסיות שמוקדשות לפטרוס בעולם האורתודוקסי. זאת הסיבה שהכנסייה מוקדשת למלאך מיכאל, שעם כל הכבוד לו, הוא לא קשור ליפו. הם היו בכל זאת מחויבים וישמו את האיקונה הזו.

עבודות העץ בכנסייה מגיעות מיוון, רואים כמה חשוב להם להגיד שהם ביוזנטיים. ביניהן עבודת פיתוח עץ מקסימה – עיט \ נשר דו ראשי, טווסים. בתוך האיקונה מופיע ישוע (צלב, יזוס סריסטוס), הפעם מופיע גם

כבישוף, ככהן וכשופט ביום הדין. רואים את הכריות, למרים יש אחת ולישוע שתיים הרומזות על המעמד שלו שהוא מלך מלכי המלכים. את העיט הדו ראשי רואים גם למטה, אפילו בכרית. הכנסייה זוכרת חזק את הקשר שלה לעולם הביזנטי.

חצר הכנסייה – הדגל הכחול לבן הוא הדגל של מדינת יוון המודרנית משום שהיום ובמשך כמה דורות הפטריארכיה מורכבת בעיקר מיוונים (שעושים פה ספורט יווני) ולכן מזהים את המקום כמקום ששייך לאומה היוונית במובן הרחב. הדגל האדום זה הדגל של פטריארכיית ירושלים, הצלב האדום ובתוכו יש את האותיות טאו ופי, טאפוס, שומרי הקבר הקדוש. כמו שלקתולים, להם יש את הסמל עם חמשת הצלבים, כאן זה הסמל שלהם. כל זה אומר שיש להם עוד שטח עצום פה.

בין אורתודוכסית וקתולים יש עוד הבדל וזה שהם חוגגים לוח יוליאני. כך שאם חוגגים את יעקב הקדוש אצל הקתולים זה אומר שאצל האורתודוכסים יחגגו את זה רק עוד שבועיים. אנחנו עכשיו בזמן הרגיל, עד שיבוא החג של מרים. גם אצל האורתודוכסים יהיה שבועיים צום לפני – 15 באוגוסט.

כנסייה רוסי – כטנה במתחם האורתודוכסי : יש את הכנסייה הגדולה, הפורמאלית, ויש את הכנסייה הקטנה שמשרתת את הקהילה הרוסית. הכנסייה באבו-כביר, באזור אחר של יפו, מוקדשת לטביא. שם, בכנסייה הרוסית, יש מקום שמצאו מערת קבורה בכוכים, מערה יהודית, חצובה באבן חול. אותה זיהו במאה ה-19 הרוסים כקבר של טביא. עכשיו רואים את טביא במיטתה, פטרוס מקים אותה מן המתים. יפו מימין ומשמאל.

הליכה לכנסייה הארמנית

תוך כדי הליכה אפשר לראות סמלים על הקירות. המדינה הקתולית שהייתה מאוד מעורבת באזור שלנו במאות 17-18 ואחרי כן נעלמה היא ספרד, זה בעצם הכתר הספרדי – מלכות קסטילה ליאון (ליאון זה האריה). הספרדים הם אלה שממנו ורכשו עבור הפרנציסקנים. לימים היה אפילו מאבק בין ספרד לפרנציסקנים למי שייך השטח. המזוזה מעידה כי מדובר ברכוש ספרדי. אבל למעלה בכנסייה אמרנו שיש קדושים ספרדיים – פסקאלי, פרדיננד ואיזבלה ואחרים. לספרדים יש פוליטיקה שמסתכלת על מקומות אחרים בעולם, ולכן בשעה שיש תקופות שהצרפתים מאוד דומיננטיים שואלים מה עם הספרדים. הצרפתים קשורים במהפכה הצרפתית, הם אנטי קליריקליים אנטי דתיים. משום שהאינטרסים של הצרפתים מסתכמים למזרח והאינטרסים של הספרדים מסתכמים לאמריקה.

המנזר הארמני, ניקולאוס הקדוש

המקום פתוח בשבתות בבוקר לכשעתיים, פה הטלפון דרך הפטריארכיה בירושלים. המקום הזה ידוע מאוד היסטורית ודווקא מהסיבה הזו הנזירים לא אוהבים שקבוצות ישראליות באות כי הן בעיקר באות לראות את המקום שנפוליאון ביקר בו.

למעלה רואים אבן שונה, אמנם נראית כמו אבן חול, אבל היא הובאה מארמניה. חוזרים רחוק בהיסטוריה לשנת 301 לספירה, מלך ארמניה בוחר את הנצרות.

אנחנו עומדים במקום מקסים, מסתכלים על סלעי אנדרומדה, על החוף. רואים שהכנסיות פונות עם הפנים לים, ולא לכיוון מזרח, משום שמכאן באים הצליינים. כל כנסייה רוצה לדאוג לצליינים שלה בדרכם לירושלים.

ארמנים מתנצרים בשנת 301 לספירה. יש מסורת שאומרת ששניים מהשליחים של ישוע הגיעו לארמניה, נדלג עליה כי כל מקום יגיד שהגיעו אליו שליחים. מישהו בשם גרגוריוס המאיר שלימים יהיה הבישוף הראשון של ארמניה מנצר את המלך. ארמניה בצדק מתגאה שהיא המדינה הנוצרית הראשונה בעולם, וזה בתוך עולה מוקף פגאניות מסביב. כאי בודד, לא חלק מהאימפריה הרומית, אולי אפילו בהתרסה לאימפריה הרומית.

באיזשהו שלב האימפריה הרומית תהפוך להיות נוצרית, קונסטנטינוס. הארמנים בשנת 451 לא הולכים עם הקיסר וההחלטות שלו אלא לפי החלטות אחרות. אחר כך הם אפילו יותר מחשקים את עצמם, כמו שליהודים יש א'ב' משלהם שאף אחד לא מכיר, כך ממצאים במאה ה-5 את האלפא-ביא הארמני שהוא שונה לחלוטין, והכנסייה הארמנית מאז ועד היום שומרת על הבדלנות שלה.

יחד עם הבדלנות שלה הכנסייה הארמנית שומרת על קשר מאוד מאוד חזק עם ירושלים. יש עולי רגל ארמנים שמגיעים לירושלים כבר במאה ה-5. אחד מהם יהפוך להיות הנזיר הכי מפורסם במדבר יהודה – אבטימיוס. סבאס, מרסבא המפורסם, בא כדי ללמוד אצלו (משום מה זוכרים את סבאס יותר מאשר את אבטימיוס). רואים קשר בין ארמניה וירושלים לאורך כל הדורות, יש אפילו שליחים, כמו יהודים שיוצאים לקהילות יהודית, שיוצאים לארמניה להביא כסף ולתחזק את המקומות בארץ הקודש. המקום הכי חשוב הוא תמיד ירושלים, ליד ירושלים בית לחם.

אבל הארמנים צריכים שבדרך לירושלים ובית לחם יהיו תחנונות, לכן הם מצליחים לרכוש בסופו של דבר במאה ה-17 (כמו הקתולים והאורתודוכסים), אז הם קונים כאן וברמלה, עד שמגיעים לירושלים.

במקום הזה מקימים אכסניה. ברור שהכנסייה היא לא הדבר הכי חשוב, שכן הכנסיות החשובות הן בירושלים. הכנסייה פה היא חלק ממנה עצום שהמטרה הראשונית שלו היא אכסניה.

ב-1799 מגיע נפוליאון לארץ הקודש. הסיפור הוא מאוד מסובך, משום שכאשר הוא יגיע ליפו זה יהיה כבר במצב גרוע מאוד – את כל הצי שלו פוצצו במצרים. הוא יוצא למסע אבוד מראש. בדרך הוא נתקל בכל מיני מצודות שהוא לא תכנן – למשל במצודת אל-עריש הוא נתקל בקרב הנוראי בחייו ויש לו שם בלאגן רציני שמעכב אותו. בכל מקרה, כאשר הוא מצליח להשתלט על המצודה, הוא משחרר חלק מהחיילים (לא שוחט אותם) בתנאי שלא ילחמו במקומות אחרים.

אז הוא מגיע ליפו. ביפו משתולל הרג מטורף שהוא עושה לאנשים בעיר. למשל, יש מצודה, הקלעה, הוא אומר לאנשים לרדת לחוף הים אבל בסוף הורג אותם בחוף הים. ביפו זיכרונות מרים מנפוליאון עוד לפני הכישלון שלו בעכו. אחרי שהוא נכשל בעכו הוא חוזר הנה, אז הוא נמצא עם הבעיה השנייה – הדבר. אין ספינות לחזור חזרה, בקושי לו עצמו. כל החיילים האחרים הולכים חזרה למצריים כדי לחזור משם איכשהו. בינתיים אם אנשים חולים באמת אין מה לעשות. באחד החדרים הוא כנראה, כך עובר מדור לדור, עשו את בית החולים

הנייד. שם בסופו של דבר נתנו את הרעל לאותם חולי הדבר. מכירים דבר דומה גם בסטלה מאריס, גם שם יש אנדרטה לחיילי נפוליאון.

העולם הארמני :

האצ'קר - אבן ענקית, גדולה יותר מהקודמת מאותו חומר. בארמניה האבן הנוכחת היא אבן טוף, טופה, אבן געשית. אבן טופה היא דווקא אבן רכה יחסית שאפשר לחצוב בה. בכל מדובר בכמה טונות שהביאו מהמחצבות בארמניה והניחו כאן. השם לצלב זה חאצ' - כמו מוזיקאי מפורסם בשם חאצ'טוריאן, יש גם שם בארמנית חאצ'יק (צלבי ☺). השם לאבן זה קר, מכירים את הרי הקאצ'קר. אם כן, חאצ'קר זה צלב אבן, זה הדבר הכי מפורסם באומנות הארמנית. יש כאן דוגמא מיוחדת במינה. בארמניה יש שדות מדהימים של חאצ'קרים. בארמניה יש מחצבות של טוף ירוק, טוף ורוד, אדום וכיו"ב.

דבר ראשון רואים צלב, שבעולם ארמני זה ה'סמל, זה סמל של חיים. אפשר לראות שמכל כיוון הצלב מפתח עלים, צלב פורח, צלב החיים והתחייה, לא צלב המוות. לצלב מתחתיו יש רימון. הסמל של ארמניה הוא הרימון. אז הצלב והרימון זו קומפוזיציה מיוחדת.

למטה רואים את המעגל שבו מבחינה גאומטרית לא נפסק אף פעם. הכל כל הזמן זורם - הנצח, דבר שמעסיק את המזרח. ארמניה נמצאת על הדרך, על הדרכים שהולכות מזרחה ויש השפעה גם של הרעיונות האלה. אפשר לראות את השטיחים מצד ימין ומשמאל, כל שטיח הוא אחר מלמטה למעלה, ושוב אותו הרעיון - נצח. למעלה יושב שופט יום הדין ואת זה ראינו קודם באיקונוגרפיה. בעולם הארמני לא הייתה איקונוגרפיה, הייתה רק אומנות באבן. עם השנים, ובעיקר בהשפעה של העולם האורתודוכסי הסמוך, כמו פה, רואים תמונות. בארמניה, בכנסייה שהיא ממש אוטנטית היא כנסייה שאין בה שום תמונות. מימין ומשמאל לשופט יום הדין דמויות שעומדות במלבנים אלו הם פטרוס ופאולוס. אבל מתחת בדיוק יהיו ארבע האוונגליסטים שמופיעים כמלאכים. בנוסף עוד כמה דמויות - ג'ורג' וכיו"ב. ג'ורג', קאוורק בארמנית, גם נערץ אצל הארמנים. אבל יש עוד קדושים שהורגים דרקונים וחיות רעות וזו המלחמה נגד הפגאניות שהייתה רלוונטית גם בארמניה, כי גם שם הוציאו להורג את הנוצרים בטענה שזה נגד האלים, רדיפות נגד העולם הנוצרי קורות בכל רחבי העולם. גם בארמניה, גרגוריוס המאיר, זה שניצר את המלך, התחיל את דרכו קודם כל 13 שנים בתוך בור עמוק שבו היה אמור למות ובאיוושהי דרך ניצל.

גם על הדלת אפשר לראות צלב שפורח לכל הכיוונים. אמנם זה מעץ אבל בדגם החאצ'קר.

מבולבלים עם גרגוריוס כי יש המון גרגוריוסים בהיסטוריה, זה אחד השמות הכי פופולריים לאפיפיורים למשל. השם גרגוריוס הוא שם מהתקופה היוונית-רומית. גרגוריוס המאיר אינו אפיפיור, הוא לא תיקן תיקונים של הלוח, הוא היה איש המאה ה-4. הלוח הגרגוריאני הקתולי הוא מהמאה ה-16, גרגוריוס ה-13, ואילו כאן מדובר בגרגוריוס אחר.

רואים כנסייה שונה ממה שראינו קודם, היא לא קתולית ולא אורתודוכסית, אין איקונוסטזיס. המזבח כאן הוא מורס ועם הפנים אל הקהל. המזבח אצל הקתולים לא היה מורס, כאן אפשר לשים לב שיש מדרגות. כאשר הכומר עולה אז הוא של את נעליו ושם כפכפים מיוחדות שהן מעין גרב עבה יותר, כדי לשרת בקודש. כל מיני רעיונות לגבי הכהונה בבית המקדש.

המזבח נראה בעצמו כמו כנסייה. כנסיות ארמניות כך נראו באמת. כשאומרים ארמניה הכוונה לטורקיה, ארמניה של היום יושבת על פחות מעשירית מארמניה ההיסטורית. ברחבי טורקיה נמצאות חרבות כנסיות, חלקן עדיין עומדות, וזה הסגנון שלהן - מרובע שבמערכת של גמלונים הופך להיות מתומן, ובסוף חרוט. זה הסגנון הארכיטקטוני המיוחד של הארמנים, כמוהו אפשר לראות בגאורגיה.

המזבח עצמו מורכב מדרגות, על כל מדרגה יש משהו. על אחת יש את ספר התפילה, הברית החדשה, על אחת האיקונה, על אחת דיסק שעליו שמים את לחם הקודש (בעצם צלחת), הגביע הקדוש, הצלב. זאת אומרת שלארמנים יש נוהגים משלהם, "עם לבדד ישכון" ויעשה לעצמו את הדברים של עצמו, כך הארמנים שומרים על העולם שלהם.

יש שני מזבחות צד, משהו דומה לפרותזיס של האורתודוכסים. בצד אפשר לראות תמונה של הטבילה, ומתחת לפרוכת אגן טבילה. הכנסייה מסודרת שבצד אחד המקום של המיסה ובצד אחר המקום של הטבילה. היום יש כמה עשרות משפחות ארמניות באזור יפו, סך הכל בכל הארץ יש כ-5000 אנשים, אפילו עם העלייה מארמניה עכשיו. הרבה מאוד מהם היום נטבלים בגילאים מבוגרים, אפילו 70-80, כי הם יוצאי ברית המועצות. בתקופה שארמניה, כמו כל יתר ארצות ברית המועצות אין בה דת, אז יש היום חזרה לדת. התמונות הן לא ארמניות בעליל, אבל מי שעשה אותן הוא ארמני. אפשר לראות שהאותיות למטה כתובות באותיות ארמניות. התמונות האלה הוקדשו על ידי מישהו להיות בכנסיית הקבר של מרים בגת שמנים, שם יש חלק די גדול לארמנים.

אפשר לראות על התמונות השפעה מערבית לחלוטין, לא דומה לארמנים, אפילו כנסיית הקבר של מרים לא הסכימו שזה ייכנס, עכשיו זה תלוי פה. רואים כמה נושאים - פדיון הבן, (מישהו סוחב את היונים, זה לא יוסף, אבל שמעון וחנה. רואים את מרים, לפי הלבוש. בעצם את ישוע מביאים אחרי שהוא בא לעולם, נולד - השור, החמור, המלאכים, יוסף, מרים והתינוק. הכמורה בית סחור, רואים את רועי הצאן, כלב שמירה לעדר, המלאכים אומרים להם גלוריה (הלל). הצליבה, הכמורה, רואים שמרים היא חלק מההורדה מן הצלב, זה נקרא "פייטה". בהמשך רואים את הפנטקוסט שמרים נמצאת איתם, לכל אחד יש לשון אש שיורדת עליו.

הארמנים ישבו באזור שמסעי הצלב עברו דרכו כדי להגיע לארץ הקודש. היו הרבה נישואים בין ארמנים לצלבנים - נסיכים צלבנים התחתנו עם נסיכות ארמניות (המפורסמת מכולן מליסנדה). מתוך המפגש הזה במסעי הצלב נכנסו לארמנים רעיונות שהם לא רעיונות של מזרח, למשל הכתרת מרים, נושא שמופיע בעולם הקתולי. ישוע, האב ורוח הקודש, השילוש הקדוש, נותנים למרים כתר, אחרי כן התפללו אליה בתור מלכת השמיים. זו דוגמא לדיפוזיה תרבותית.

החאצ'קר מתפתח ומוציא זמורות ואשכולות. שוב הגלגלים של הנצח מופיעים גם למעלה וגם למטה. אפשר לשים לב כמה עומקים שונים יש בחאצ'קר. בארמניה חאצ'קר זה משהו שאדם שם או כמצבה או כנדר, או

כסתם מתנה למקום כלשהו. למטה כתוב משהו וציון שנה 1008 – יכול להיות שמישהו שם את זה כנדר או שרצה לקדש את המקום. זה הטוף האדום שמאוד נפוץ בארמניה.

אגן הטבילה – בעולם האורתודוכסי טבילה נעשית בתוך אגן גדול, צריך להיכנס בגוף מלא. בני 70-80 לא יכולים להיכנס הנה, למדו מהעולם הקתולי שאפשר קצת לטפטף. הטבילה והמיסה, שני הסקרמנטים שהם הבסיס מתוך 7 הסקרמנטים. בחרו לשים כאן פסיפס מוזהב ויונה, כסמל שמי שנטבל מקבל את רוח הקודש. בירושלים רואים בכנסיית הקבר או בבית לחם רואים המון מנורות שמן, זה הדבר היחידי שמזכיר אווירה של מקום ישן, שכן עיקר התאורה היא תאורה חשמלית. בכנסייה של הארמנית שרובע הארמני, סנט גיימס, אחת הכנסיות הכי יפות בארץ, הכל מבוסס אך ורק על מנורות. יש שם כ-500 מנורות עם גלגלות שצריך להוריד, למלא, לשים פתילים.

הווילון – יש לארמנים את הנוהג של לסגור את הווילון ברגעים של שיא הקדושה, למשל כשמברכים על הלחם היין. יש בזה קצת הד של האיקונוסטזיס. זה חלק מפולחן הכנסייה.

החדר בו שוכנו חיילי נפוליאון והומתו מות חסד. התמונה המוצגת היא מאוד מפורסמת ומוצגת בלובר מראה את נפוליאון נוגע בחולי הדבר. חלק מהתעלומה של הצרפתים מספרת בשבתו, מה שכותבים האנגלים זה כמובן רק לדיראון עולם. מה שרואים כאן זה את החולים ומתים, התמונה של כאילו יפו. טוענים שהצייר לא היה ביפו ולא יודע איך נראית, אך בכל זאת רוצה לתת את התחושה של העיר הטורקית הזו. החדר הזה משמש את הקהילה, לפעמים עושים בו כנסים, פעילויות וגם קונצרטים מדי פעם. אנשים באים הנה בין היתר בגלל המיקום המדהים שלו.

הקהילה הארמנית מורכבת כרגע מלפחות שלוש קבוצות, אחת מהן היא של פליטי רצח העם הארמני שגרשו אותם דרך דיר א-זור. הארמנים, כמו היהודים, מפוזרים בקהילות שונות במקומות שונים. המנזר עבר שיפוץ עצום מאז שהגיע הנה נזיר לפני כמה שנים שגייס כספים, דאג להביא את החאצ'יקר העצום וכיו"ב. המקום היה נטוש ומוזנח במשך שנים רבות. הכנסייה כל הזמן שומרת על הנכסים שלה. ברמלה המצב היה נורא, המנזר היה נטוש לגמרי.

סיכום :

עשינו היום 3 כנסיות. למדנו בעיקר כללים על איך מסתכלים על כנסייה – מה רצה הארכיטקט להגיד, או מזמין הכנסייה. התחלנו את זה עם החזית הבארוקית. מי שמדבר בארוק אומר אירופה, אני לא לגמרי שייך לכאן, פטרוס היה מקומי אבל אנחנו העולם הגדול. דרך ההסתכלות על התמונות, העיצוב והארכיטקטורה לומדים מה רצו להגיד. למשל החאצ'יקרים רוצים להגיד שהם ארמנים, הלב שלנו נמצא עם ארמניה, ארמניה ההיסטורית, המקום שהטורקים גרשו אותם. האורתודוכסים אומרים שבכל מקום בעולם תראו את אותו דבר כי ככה צריך להיות, כך הקיסר רצה. יש המון דברים שלמדנו וילוו אותנו בכנסיות הבאות. כשבאים עם צליינים הדבר שהכי מעניין אותם זה לא ארכיטקטורה ואומנות אלא למה היה פה שהופך את המקום שווה להגיע במיוחד בשבילו. היום דיברנו לגבי יפו, אבל את אותה ידיעה צריך בכל אתר שאליו מגיעים. צריך ללמוד את הסיפור, איך הוא מופיע באומנות. כמו כן חשוב לדעת את מי מייצג האתר שמגיע, העולם הקתולי \ האורתודוכסי \ הארמנים וכיו"ב.

אם מדריכים ישראלים צריך לעשות להם הכנה אחרת לגמרי לגבי הביקור במקומות האלו. יש הרבה מאוד ישראלים שבאים עם משקעים וחשוב להגיד שבטיול צריך ללמוד לשים את המשקעים בצד, כמו שהיינו רוצים שיעשו נוצרים כשיבואו לבקר בית כנסת. הסיור הוא לא המקום לדון במשקעים, בשאלה מי רצח את ישוע ומי עשה פוגרומים.

יהודים או ישראלים מתייחסים למקומות האלו כאתרים תיירותיים. אולם חשוב לזכור שהמקומות האלה בראש ובראשונה הם לצליינות, שייכים לקהילה שמנסה לשמור על הזהות שלה ועל חיים נורמליים. כשבאים הנה עם קבוצות של ישראלים חשוב לעשות את ההפרדה – במקום הזה צריך להתנהג כמו תייר שהולך לבקר בבית קברות יהודי. שכן המקום שנושא משמעות למישהו אחר ודורש קטגוריה אחרת – קדושה. קדושה לא חייבת להיות של מוות, היא יכולה להיות של מקום אחר.

חשוב להקפיד עם קבוצות – לצאת בשקט מכנסייה. כל הקבוצות הישראליות נופלות בנקודה הזאת. שכן לפני הכנסייה אומרים להן להיכנס בשקט, אך כשיוצאים שוכחים להיות בשקט. היציאה הרועשת מכנסיות גורמת לימים שיש כנסיות שלא מסכימות להכניס ישראלים.

המקומות האלה, כמו הארמנים והאורתודוכסים, מקומות שנפתחים לצליינים, ורוצים להכניס אליהם ישראלים דורשים לכבד בכסף, שזו גם צורה של לתת כבוד. אי אפשר לצפות שיפתחו את הדלתות ולא לתת כבוד בחזרה. זה יבטיח אפשרות לחזור למקום.

תמליל סיור מספר 49 לעכו העתיקה

מסלול הסיור: תל עכו, העיר העתיקה, המצודה והמסגד הגדול

נסיעה לעכו

בית חנניה – לידו רואים את קו אמות המים לקיסריה – האמה הגבוהה.
תל מבורך – ממערב לכביש 4 (הכניסה לבית חנניה), שם נמצאת אמת המים הגבוהה לקיסריה. התגלו שם גם סרקופגים מהיפוס בארץ, ראינו אותם בחצר של מוזיאון רוקפלר.

שמורת נחל תנינים – נמצאת מצפון לכפר ג'סר א-זרקא – עם הסכר על נחל תנינים, סכר שיצר את אגם תמסח/ ביצות כבארה – האגם הענק של מים מליחים, שנוצר מ-3000 מעינות שיש באזור, והגיע מערבה עד רכס הכורכר. בעזרת הסכר הרימו הביזנטים את גובה המים ב-6 מטר וכך המים של המעינות ושל נחל תנינים זרמו בגרביטציה ושימשו להזנת האמה הנמוכה לקיסריה. משמאל לכביש 4 רואים את המקום שנמצא הסכר הצפוני, שסגר את האגם מצפון.

דב קובלנוב – המהנדס שתכנן את ניקוז ביצות כבארה, בעזרת צינורות חרס שהולבשו על הנביעות הרבות בביצה. כך הצליחו לייבש את ביצות כבארה.

זיכרון יעקב – בית ההבראה שמעוצב בצורה מיוחדת על המדרון – תוכנן ע"י יעקב רכטר, אבא של יוני רכטר ובעלה של חנה מרון.

שכונת עדן בזיכרון יעקב (למעלה) – שכונת וילות, ביניהם הבית של אייק – הקפטן של ספינת המעפילים אקסודוס, שנפטר לפני כמה שנים.

מאיר שפיה – כפר הנוער הראשון בארץ מ-1904, הוקם בהתחלה כמושבה ב-1891. נקרא ע"ש מאיר אנשיל רוטשילד, הסבא של הברון והמייסד של כל שושלת רוטשילד. שפיה ע"ש הכפר הערבי "שוויה" שהיה במקום.
הברון רוטשילד – הרבה יישובים באזור קשורים אליו וקרויים ע"ש בני משפחתו: בנימינה, זיכרון יעקב, בת שלמה, מאיר שפיה.

הקשר בין השומרון והכרמל – השומרון מחובר כהמשך ישיר להר אמיר ולרמת מנשה. רמת מנשה היא קער, מן אמבטיה שעשויה מגיר קשה, שהתמלא בקירטון רך. רק נחל עירון (ואדי ערה) הצליח להתחתר ביניהם, בגבול בין הגיר לקירטון ויצר את ההפרדה ביניהם. ואדי מילך מתחתר בצפון רמת מנשה, בין רמת מנשה לבין רכס הכרמל. מבחינה גיאולוגית אפשר לומר שכל האצבע הזו היא שלוחה של השומרון: הר אמיר, רמת מנשה והכרמל שנכנס לים.

נחל הקישון – מנקז את עמק יזרעאל מערבה אל הים. הוא הגבול בין הכרמל לגליל התחתון המערבי.

כפר תקווה – ליד טבעון, כפר לאנשים עם צרכים מיוחדים, נערים ומבוגרים עם פיגור ברמות שונות. במקור הוקם כקבוץ בשם גבעות זייד, בשנות הארבעים. יש גם יקב נהדר וכדאי לבקר שם יקב טוליפ.

קבוץ יגור - הוקם ב-1922 למרגלות הכרמל. "ההר הירוק כל ימות השנה" – שיר שכתב ב-1972 יורם טהר לב, יליד הקבוץ, לכבוד חג ה-50 של יגור.

אביו - חיים טרלובסקי- גם היה משורר וכתב שיר אחרי לידת בנו:

אל הנער הזה התפללתי, האל,

ובטרים נזרע עוד ברחם

הקדשתיו לעמל בשדמות יזרעאל,

לעמוס עול עמו עלי שכם.

יורם טהרלב כתב הרבה שירים על ימי ילדותו ביגור ובכרמל.

נשר - הספר "יורים על השכונה" של ישראל לרמן, מתאר את תקופת מלחמת השחרור ביישוב. אז בנו שני קירות עץ ומילאו ביניהם חצץ, כדי להגן על שכונת נשר מהיריות מהכפר באלאד א-שייח. מפעל נשר חקר שטח מהפר הערבי הזה להקמת המפעל, ולידו קמה השכונה. עז א-דין אל קסאם נקבר בנשר ועד היום זה מהווה מוקד עלייה לרגל לחלק מהפלישתנים (נהרג ב-1935 ע"י הבריטים).

עמק זבולון – למרות ששבת זבולון מעולם לא ישב באזור זה לחוף הים. השם הודבק לאזור בגלל הפסוק בברכת יעקב, בראשית מ"ט: יג זְבוּלֹן, לְחֹף יַמִּים יִשְׁכֵן; וְהָיָה לְחֹף אֲגִיט, וְיִרְכָּתוּ עַל-צִידָן. זה היה אולי החזון של יעקב, אך הוא לא התממש. בפועל זה היה אזור של שבת אשר, אך גם הוא לא הצליח לכבוש אותו, והאזור נשאר כנעני/פיניקי. שלמה המלך נתן תשלום לחירם מלך צור בצורת 20 ערים, אזור כבול.

בתי הזיקוק במפרץ חיפה (שתי ה"לבניות" – נראות כמו גביעי לבן בשנות ה-50) - הוקמו ע"י הבריטים בשנות ה-30 של המאה ה-20, יחד עם צינורות שהובילו נפט מעיראק לבתי הזיקוק ולנמל חיפה, בתקופת המנדט הבריטי. הצינורות נקראו בקיצור 2H, 1H (HAIFA). סדאם חוסיין ירה משם טילים עלינו במלחמת המפרץ הראשונה, מהאזורים שנקראו 2H, 1H וכו'. כיום מתוכנן להרוס את אחת הלבניות ולהשאיר רק אחת.

צומת סומך – כבישים 70/79, ע"ש יהודה בן בבא, שסמך כאן 5 מתלמידיו לרבנים, בימי בר כוכבא, בניגוד לאיסור הרומאי. כשהרומאים גילו זאת, התלמידים ברחו והוא עצמו לא ברח ואמר: אני נשאר כאן, ו"הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכין", והרומאים עינו אותו בדקירות רבות של חניתות, ו"עשו גופו ככברה".

בשפרעם נמצא ציון הקבר שלו, והוא נחשב לאחד מעשרת הרוגי מלכות.

תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף י"ד, א': "שגורה מלכות הרשעה גזרה: כל הסומך, יהרג. וכל הנסמך, יהרג. ועיר ססומכין בה, תחרב. ותחום ססומכין בו, יעקר. מה עשה רבי יהודה בן בבא? הלך וישב בין שני הרים גדולים, ובין שתי עיירות גדולות, בין ב' תחומי שבת, בין אושא לשפרעם, וסמך שם חמשה זקנים: רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע, ורב אויא מוסיף; אף (את) רבי נחמיה; כיון שהכירו בהם אויבים (הרומאים), אמר להם (רבי יהודה בן בבא): בני, רוצו! אמרו לו: רבי, ואתה מה תהא עליך? אמר להם: הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכין; אמרו: לא זזו משם (חיילי רומי) עד שנעצו לגופו ג' מאות לולניאות (חניתות) של ברזל ועשאוהו לגופו ככברה".

הקריית – קריית אתא, קריית ביאליק, קריית מוצקין, קריית ים, קריית חיים.

תצפית לכרמל מאזור הקריות - מבט יפה מצפון על הכרמל שגולש לים, שכונות נווה שאנן, הדר הכרמל, מגדלי האוניברסיטה בולטים למעלה מעל הכרמל. רואים את כל הכרמל מהמוחרקה (קרן הכרמל) במזרח, עד ראש הכרמל(סטלה מאריס) במערב. רואים את היישובים הדרוזים עוספיה ודלית אל כרמל. ביחוד בלילה זה מראה מדהים עם כל האורות הדולקים. זו התגשמות החלום של מייסד הדת הבהאית, בהא-אוללה, שראה בחזונו את האזור הזה מואר בחשמל.

קריית אתא נקראת ע"ש כפר ערבי שהיה כאן, בשם "עטה". אריך מולר הקים כאן מפעל לאריגים ב-1934, וכשעגנון ביקר כאן אצל מולר, החבר שלו, עגנון הציע לו לקרוא למפעל בשם דומה אך לכתוב זאת: אתא – ראשי תיבות של "אריגים תוצרת ארצנו".

בתחילת שנות ה-50 הפכה אתא לספק המרכזי של ביגוד לסקטור האזרחי, במסגרת תוכנית הצנע. כל משפחה בישראל הייתה מקבלת הקצבה של נקודות ובאמצעותם רכשה צורכי לבוש בחנויות הרשת... בתחילה היצור התרכז בבגדי חאקי - הכובע המפורסם, מכנסים וחולצות אשר היוו שם נרדף לתוצרת אתא... בראשית 1985 החליטה הנהלת המפעל למכור אותו, לסגור אותו כמפעל ייצור ולפטר את עובדיו. היה זה המפעל הגדול הראשון של חברת העובדים שעבר תהליך של הפרטה. על שטח סניף המפעל בכורדני הוקם הקריון, ועל שטח המפעל בקריית אתא הוקמה שכונת מגורים הכוללת מרכז מסחרי גדול. הסמל היחיד שנשאר מהמפעל הוא מגדל המים, אשר סיפק מים לתעשיית הטקסטיל.

שמות טבע "עין אפק" – על כביש 79, ליד קריית ביאליק. זה האזור של מעיינות אפק, נביעות רבות שיצרו ביצה ענקית של נחל הנעמן. שמורה יפה ומלאה צמחיה, נהיה כאן בעוד שבועיים. צריך להבדיל בין אפק שבחוף הגליל לבין אפק בשרון. סוף הדרכת עמיתים.

הגעה מתל אביב לעכו: אפשרות אחת ממחלף זיכרון דרך יקנעם, דרך צומת יגור ודרך כביש 70 עד צומת אחיהוד ושמאלה לעכו. אפשרות שנייה – דרך כביש 2, מנהרות הכרמל, צומת הקריות (צ'ק פוסט), כביש עוקף קריות החדש(כביש 22) שמקצר את הדרך, למרות שכרגע הוא עדיין לא מתחבר ישירות למנהרות הכרמל.

דרך הים – ואדי ערה וואדי מילך הם סעיפים של דרך הים, שמובילים גם לעכו. עכו הייתה עיר הנמל החשובה באזור הצפון, על אחד הסעיפים של דרך הים. דרך הים לא הגיעה לחיפה, שהייתה כפר נידח לאורך ההיסטוריה, עם אזור ביצתי של נחל הקישון.

ארוחות בוקר – מתחם "אם המפרץ" – צומת עין המפרץ על כביש 4 מדרום לעכו.

הכניסות לעכו – הכניסה הדרומית - צומת עין המפרץ, ממנה מגיעים בדרכי ישירות לעיר העתיקה. הכניסה המרכזית לעיר - צומת עכו מזרח – על כביש 85 (עכו –כרמיאל), ממנה מגיעים גם לתל עכו. כניסה צפונית – כביש 4 מצפון דרך צומת שמרת.

בנסיעה לתל עכו עכו היא אחת הערים העתיקות ועיר נמל על דרך הים. ממנה יצאה גם דרך מזרחה – דרך בקעת בית הכרם, הדרך שמפרידה בין גליל עליון לתחתון. כלומר – עכו ישבה על צומת דרכים חשובה בארץ ישראל.

העיר הקדומה / העיר העתיקה - חשוב להדגיש שבימי קדם היישובים הוקמו בעיקר ליד מקור מים. כאן ליד החוף לא מצאו מים, אך קצת מזרחה נמצאים עיינות הנעמן, של נחל נעמן, ולידם הוקמה עכו הקדומה. לכן נוצר האבסורד שעיר הנמל לא ישבה ליד הים, אלא קצת פנימה. סירות היו נכנסות מהים דרך נחל נעמן ועגנו למרגלות העיר, שהייתה על התל – תל עכו. לרגלי התל רואים הרבה אשלים וקנים, שמעידים על מי תהום גבוהים, מקור מים זמין.

מתי עכו ירדה מהתל! בתקופה ההלניסטית קרה תהליך של ירידה מהתילים - תהליך דומה שקרה בכל הארץ, כי ההלניסטים ידעו להעביר מים ממקום למקום, ובנו ערים בדגם היפודמי, על המישור. רק אז הוקמה "העיר העתיקה של עכו", ליד חוף הים. זה דומה לירושלים – שהעיר העתיקה היא לא העיר הקדומה, שהייתה בעיר דוד.

הבהאים – עכו מאוד מקודשת לבהאים כי הבהא-אוללה היה כלוא בכלא עכו בימי העותומנים. בשלב כלשהו הוציאו אותו מהכלא, הוא נפטר ונקבר בעכו – בבהגי, שהוא מקום קדוש לבהאים, בצפון עכו.

גני רידואן ("גן עדן") – לפי המסורת שם היה כלוא הבהא. זה מקום שנרכש ע"י הבהאים וכבר 15 שנה הופכים אותו לאתר תיירות מפואר, השקיעו כבר מיליונים, ובקרוב יפתח לציבור. הגעה: מרחוב בן עמי שמאלה לרח' שלום הגליל, ממשיכים עד הסוף.

פארק לילי שרון – רח' בן עמי, מול תל עכו, חורשה עם שולחנות פיקניק שנחמד לשבת שם עם אוכל מהבית, אבל אין שירותים במקום.

תל עכו / תל נפוליאון

עכו הקדומה (נקרא גם תל פוחר = תל החרסים)

הגעה – בצומת עכו מזרח(כבישים 4/85) פונים שמאלה, עוברים רמזור אחד ובכיכר (לפני גשר הרכבת)עושים פרסה ועוצרים בתחנה ליד התל.

מרפסת ראשונה - רוב הקבוצות של תיירים לא יגיעו לכאן אלא רק לעכו העתיקה, כי אין מספיק זמן, ואין הרבה מה לראות כאן, גם לא מבחינה ארכיאולוגית. יש קצת חפירות לרגלי התל. המקום מתאים יותר לישראלים שרוצים לדעת יותר לעומק.

פריחת חצבים – סביב ספטמבר כל הגבעה מכוסה בחצבים, אנחנו ראינו רק את סוף הפריחה. גם באביב כל הגבעה מכוסה פרחים, ואפשר לעשות כאן "סיור פריחה" נחמד.

שביל טבעתי – עובר מסביב לכל הגבעה, מתאים גם לבעלי מוגבלויות, עובר בין מרפסות תצפית.

עכו הקדומה - עכו נבנתה כבר בסוף התקופה הכלקוליתית, ובתקופה הכנענית עכו התפתחה על התל, ובסוף התקופה שלטו ע"י הפיניקים.

עכו בתנ"ך – נמצאת בתחום שבט אשר, אך לא מוזכרת בגבולות הנחלה של שבט אשר (יהושע י"ט).

עכו נזכרת בתנ"ך רק פעם אחת, בספר שופטים כתוב שאשר לא הוריש את עכו "אשר, לא הוריש את-יִשְׁבִי עֹבֵד, וְאֶת-יִשְׁבִי, צִידוֹן; וְשׁוֹפְטִים, אִי, לֹא." כלומר – העיר הייתה בנחלת השבט, אך הוא לא הצליח להוריש את עכו, לא הצליח להשתלט על העיר.

מישור החוף היה ברובו נוכרי בכל התקופה הישראלית. בני ישראל לא הצליחו לכבוש אותו. בדרום החוף שלטו הפלישתים, ובצפון שלטו הפיניקים. גם שבת זבולון שישב קצת דרומה לכאן – לא הגיע לחוף. אמנם בברכת יעקב נאמר בבראשית מ"ט, יג: "זבולון לחוף ימים ישכון", אך בפועל שבת זבולון ישב יותר בפנים הארץ, בגליל התחתון. זבולון לא הצליח לשבת ב"עמק זבולון" – האזור ליד הים שנקרא כך כיום, ויש כאלה שטוענים שלא צריך לקרוא לעמק כך, אלא "עמק עכו", כי זבולון לא שלט כאן בכלל. בתקופה הפרסית המשיך כאן היישוב הכנעני/פיניקי.

בתקופה ההלניסטית – מאה 4 לפנה"ס – העיר "עברה דירה". היוונים הביאו איתם טכנולוגיות חדשות: תכנון עירוני חדש – הדגם ההיפודמי, והם הראשונים שלמדו להעביר מים ממקום למקום. עד אז עכו ניזונה ממי נחל הנעמן והמעיינות שלרגלי התל. בחפירות נמצאה מעגנה למרגלות התל, וזו הוכחה שהסירות נכנסו מהים דרך הנחל, עד לכאן.

ההלניסטים החליטו להקים את העיר והנמל ליד הים, שרואים אותם מכאן. היוונים בנו עיר מתוכננת, עם רחובות, על שטח מישורי. כדי לדאוג לאספקת מים – בנו אמת מים מעיינות כברי שמצפון לעיר, עד לתוך העיר העתיקה. שרידים מהאמה ההלניסטית – כמעט ואין כיום, חוץ משריד קטן ליד נס עמים – רק יודעי ח"ן יכולים לרדת לפיר מיוחד ולראות קטע מהאמה. קטע נוסף של האמה מצאו ליד המקום שהיה מפעל טמבור בעכו – כיום קניון. כללית אפשר לומר שאין שרידים הלניסטיים.

הירידה מהתילים – תהליך דרמטי שקרה בכל הארץ בתקופה ההלניסטית. גם בתל מגידו יש 20-30 שכבות אך רק עד התקופה הפרסית, והרומאים בנו את היישוב לגיון/לגיון) לרגלי התל. כך גם בתל גזר, תל חצור ועוד. מאז ההלניסטים – הגבעה הזו נשארה מיומתת, חולשת וצופה על העיר עכו שלחוף הים.

הובלת מים – גם בתרבויות המזרח התיכון הובילו מים בתעלות, אך רק להשקיה. כך עשו במצרים, במסופוטמיה וכו'. היו גם מפעלי מים מקומיים שהקדימו את זמנם – כמו נקבת חזקיהו תופעה יוצאת דופן – שבה המעיין היה מחוץ לעיר והנקבה הובילה אותם אל תוך העיר. ההלניסטים התחילו את בניית אמות המים, שזה פרויקט לא פשוט. גם האמה החשמונאית לירושלים נבנתה בתקופה זו, אך שם אין בעיה גדולה של שיפוע, מהרי חברון לכיוון ירושלים – ירידה של 100-200 מטר בגובה. כאן, ממעיינות כברי לעכו זה אזור מישורי, וצריך לבנות אמה מאוד מתוחכמת, עם שיפוע מתון מאוד. (לפי הגששים – אחרי כמה מאות מטרים המים מתעייפים, והצינור מתכופף...). האמה ההלניסטית החלה כאמה רחבה, ולאט לאט הפכה יותר צרה, וזה מגדיל את לחץ המים.

הרומאים – פיתחו את מפעלי המים בכמה דרגות. הם הביאו לכאן את בניית הקמרונות, שעליהם נבנו אמות מים כמו בקיסריה.

אמת המים העותומנית – אחמד אל ג'אזר שבנה מחדש את עכו במאה 18-19 – בנה אמת מים על אותו תוואי הלניסטי. חלקים שלה אפשר לראות כיום ליד כברי/לוחמי הגטאות. העותומנים בנו גם סכרים בכמה מקומות לאורך האמה, ואז המים נעצרו ויצרו אגם קטן מוגבה, שממנו המשיכו לזרום בשיפוע גדול יותר. נפוליאון הגיע לכבוש את עכו ב-1799 והמפקדה שלו ישבה על הגבעה הזו, ומאז קוראים לה גם גבעת נפוליאון/תל נפוליון. (יש גם גבעת נפוליאון ברמת גן, ליד הירקון).

פסל נפוליאון – מנציח את אחד הציורים המפורסמים של נפוליאון, כשהוא יושב על סוס והסוס מרים את רגליו הקדמיות. עיריית עכו החליטה לשדרג את התל לפני כ-5 שנים, בנו שבילי גישה, מרפסות תצפית, ובנו גם את התמונה הזו בחיתוך מתכת. הפסל נראה מרחוק ובולט לעין גם אם לא עולים לבקר בתל. **סיפור הדגל** – בהתחלה תלו מעל הפסל דגל של פרח החבצלת (פלור דה-לי), שמסמל את בית המלוכה הצרפתי. העירו להם שנפוליאון בעצם היה אחד המהפכנים שהתנגדו לבית המלוכה. הורידו את הדגל ושמרו במקומו את דגל הטרי-קולור – דגל צרפת עם שלושת הצבעים, שמסמל: חירות שוויון ואחוה. באו אנשי עכו והתלוננו שהצרפתים אנטישמים והם לא רוצים כאן את דגל צרפת. בלי לחשוב פעמיים הורידו את דגל צרפת, ותלו את דגל ישראל במקומו... וכך נפוליאון נושא בגאווה את דגל ישראל...

השחתת הפסל – לא מזמן, באחד הלילות בא בחור ערבי מכפר תמרה, הוריד את דגל ישראל, תלה במקומו את דגל פלשתיין, ולכלך את הפסל בכתובות בערבית, צילם והעלה לאינטרנט. עיריית עכו מיהרו להחליף בחזרה את הדגל וניקו את כל הכתובות בערבית.

מרפסת שנייה – תצפית יפה לעכו העתיקה – אחת הערים העתיקות היפות בעולם – שהוכרזה כאתר מורשת עולמית. עיר שנכנסת לתוך הים עם חומות הים.

שם המפרץ – נקרא מפרץ עכו עד לפני 150 שנה – כי עיר הנמל החשובה הייתה עכו. כיום קוראים לו מפרץ חיפה – כי עיר הנמל החשובה היא חיפה, שירשה את מקומה של עכו. רואים יפה איך הכרמל נכנס לתוך הים, כדברי ירמיהו, פרק מ"ו: יח חי-אגני, נאם-המלך--?הנה צבאות, שמו: כי קתבור בְּהָרִים, וַיִּכְרְמֵל בְּיָם יְבוֹא. המעגנה הפיניקית – לכיוון דרום, לרגלי התל – נמצא נחל נעמן, עם הרבה צמחיה של קנים ואשלים. במרפסת התחתונה אפשר לראות חפירות של שרידי מעגנה שהייתה הנמל הפיניקי העתיק של העיר. שם נמצאו גם הרבה חרסים שדומים לתרבות המינואית בכרתים. (תרבות מיקנית – פנים היבשת, תרבות מינואית – החוף והאיים). זה מעיד שהיה לפיניקים סחר עם איי יוון.

רקע - התקופות החשובות בעכו :

עכו ההלניסטית – נבנתה בימי בית תלמי, ונקראה פתולומיאוס, עש" תלמי. מיקום העיר נקבע בגלל לשון יבשה שנכנסת לתוך הים, שיוצרת מן מעגנה טבעית, ולכן שם נבנה הנמל.

בימי החשמונאים – המשיכו את התרבות החומרית ההלניסטית, ובנו ארמונות ואמות מים בהשפעה הלניסטית. שיא התקופה היה בימי אלכסנדר ינאי. יהודה המכבי חולל את המרד ביוונים, אחיו שמעון ירש אותו, והאח יונתן המשיך אחריו. יונתן הגיע לעכו-פתולומיאוס, כדי לכרות ברית עם טריפון המתיוון, וטריפון עשה לו מארב ורצח אותו. זה אחד ההקשרים של עכו להסטוריה היהודית – המקום שבו נרצח יונתן, ואחריו שלט אחיו שמעון. יש קבוצות שרוצות סיוור בעכו בהקשר היהודי, ולכן חשוב לזכור זאת.

בסוף ימי בית שני – קבעו החכמים את ברייתא דתחומין – גבולות ארץ ישראל מבחינת קדושה דתית, כדי להגדיר איפה צריך לקיים את המצוות התלויות בארץ. מישור החוף הצפוני היה כולו נוכרי, הוא נחשב מחוץ

לארץ ישראל, ועכו נמצאת על הגבול של הארץ. לכן יהודים שהגיעו לעכו בתקופות מאוחרות – היא בספק ארץ ישראל. יהודי עכו במאה ה-18 לא רצו להיקבר בעכו ולכן נקברו בכפר יסיף – במקום מזרחי יותר, שבועות נחשב ארץ ישראל.

מאז התקופה הלניסטית עכו היא עיר חשובה, אך מימי הורדוס, שבנה את הנמל הענק בקיסריה, עכו ירדה מגדולתה.

בסוף התקופה הביזנטית נמל קיסריה החל להיסתם ועכו חוזרת להיות עיר נמל חשובה.

בתקופה המוסלמית הקדומה – האומאים בנו כאן נמל, אך מהעיר האומאית לא נשארו שרידים.

הצלבנים – מחקו את כל היסודות והשרידים שהיו לפנייהם, הגיעו עד לסלע האם, ובנו את העיר מחדש. לכן אין שום שרידים משמעותיים שאפשר לראות מהתקופות יוונית, חשמונאית, רומאית, ביזנטית, מוסלמית. כל מה שראים כיום בעכו כיום זה מהתקופה הצלבנית והתקופה העותומנית. זה מה שנראה כל היום בעכו העתיקה: רק צלבנית ועותומנית.

הממלוכים – הרסו את כל ערי החוף ומחקו אותם, כדי שהצלבנים לא יחזרו דרך הים. ההרס הזה של בייברס - השאיר את מישור החוף מוזנח במשך מאות שנים, ונשאר כך גם בתקופה העותומנית, ולזה יש חשיבות היסטורית עצומה לציונות. כשהתנועה הציונית קנתה אדמות זה היה בעיקר במישור החוף, כי אף אחד לא גר כאן ולא רצה לגור באזור מוזנח של ביצות. התוצאה היא שכיום רוב היישוב היהודי במדינת ישראל הוא במישור החוף, ורוב הערבים יושבים בהרים.

צריך לזכור שאין עכו ממלוכית. חייבים לזכור את ההבדל בין עכו הקדומה לעכו העתיקה.

בימי העות'מנים - נמל עכו התאים רק לספינות קטנות. עם המצאת הקיטור ובניית ספינות קיטור החל ב-1860 – הנמל הזה היה כבר קטן מדי ולא התאים לספינות גדולות, ומאז החלו לעגון בחיפה, ועכו ירדה מדפי ההיסטוריה כעיר נמל.

נסיעה לעכו העתיקה

הגעה – עם אוטובוס אי אפשר להיכנס מצומת עכו מזרח, בגלל גשר הרכבת הנמוך, ורק מכוניות יכולות לעבור תחתיו. אוטובוס יכול להגיע רק מהכניסה הדרומית לעיר (צומת עין המפרץ), כביש 8510, המשך ברחוב יהונתן החשמונאי, ברמזור שמאלה לרח' פנקס, בכיכר השנייה (עם התותח) שמאלה ברח' וייצמן-לכניסה הראשית לעתיקה. אפשרות נוספת - להמשיך ישר בכיכר ברח' בן יוסף, עד הסוף ולפנות שמאלה ברח' ההגנה עד הסוף – מגיעים לחניון המגדלור בתוך העיר העתיקה, ליד הים.

אצטדיון כדורגל חדש – של הפועל עכו, נחנך לפני שנה, משמאל לכביש.

נחל נעמן – הכביש עובר מעל הנחל, מצד שמאל השפך לים.

מלון חצי בנוי – בנין עגול, פיל לבן שהחלו לבנות ולא סיימו כי הקבלן פשט רגל.

מלון חוף התמרים – מלון פשוט, מתאים גם לקבוצות.

בית הספר לקציני ים – לאורך החוף, שולט על קטע ארוך של החוף. יש תכנית להעביר אותו ולבנות כאן טיילת להולכי רגל שתוביל לעיר העתיקה.

בית המשפט – בניין חדש, שבזמן בנייתו מצאו שלושה שלדים של חיילי נפוליאון, ולידם סמלים של צבא נפוליאון.

עכו העתיקה

הכניסה למרכז המבקרים - גן יפה עם עצים וצל, כאן הקופה שבה קונים כרטיסים לכל האתרים, במרכז המבקרים יש דגם יפה של עכו, ומוקרן סרט תדמית קצר על עכו.

אתרי עכו העתיקה מתחלקים לאתרים על פני הקרקע (רובם בכניסה חופשית), ואתרים מתחת לקרקע (בתשלום). אפשר לקנות כרטיס משולב לכל האתרים.

מוזיאון אסירי המחותרות – אתר של משרד הביטחון, בכרטיס נפרד.

אתר מורשת עולמית – סמל העיגול והריבוע של אתרי מורשת, חשוב להכיר. אונסקו – אגף חינוך מדע ותרבות של האו"ם, החל בשנת 1977 להכריז על מקומות בעולם שראוי לשמר אותם לדורות הבאים. חלקם אתרי טבע – והעיגול מסמל את כדור הארץ. הריבוע הפנימי מסמל אתרים שנבנו ע"י האדם.

במדינת ישראל הוכרזו 8 אתרים כאלה, ובכניסה לכל אחד מהם מופיע הסמל הזה: 1981 - העיר העתיקה בירושלים וחומותיה - צירופה של ירושלים לרשימה נעשה בהמלצת ירדן, וברשימה של אונסק"ו לא מצוינת המדינה שבתחומה או בשליטתה נמצאת ירושלים.

2001 - העיר העתיקה בעכו.

2001 - מצדה.

2003 - "העיר הלבנה" של תל אביב, בזכות ריכוז של מאות מבנים בסגנון האדריכלות הבינלאומית במרכז העיר.

2005 - תלים מקראיים - שהם דוגמה להתיישבות בארץ ישראל מתקופת הברונזה ומתקופת הברזל: תל באר שבע, תל חצור ותל מגידו.

2007 - דרך הבשמים - הערים הנבטיות: עבדת, ממשית, חלוצה ושבטה ומספר מצודות וחאנים בנגב.

2008 - המקומות הבהאים הקדושים בחיפה ובגליל המערבי.

2012 - נחל מערות - מערת תנור, מערת גמל, מערת הנחל ומערת הגדי.

הסמל של אונסק"ו – כמו חזית הפרתנון באתונה.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO

למה עכו הוכרזה כאתר מורשת עולמית?

בתקופה הצלבנית עכו הפכה לעיר נמל גדולה ומאוד חשובה, ובממלכה השנייה עכו היא בירת הממלכה. העיר כללה רובעים שונים, קתדרלה, ובנייה מסיבית של הצלבנים.

הממלוכים כבשו את כל מבצרי הצלבנים במאה ה-13, וב-1291 כבשו את עכו – אחרון מבצרים הצלבניים בארץ. בייברס והשליטים שאחריו הרסו את כל ערי החוף שכבשו – עד היסוד. הם החלו להרוס כך גם את

עכו, אך מכיוון שהבנייה הצלבנית היתה מאוד מסיבית, הם לא הרסו לגמרי את כל העיר. במשך מאות שנים המשיך להיות כאן כפר עלוב וקטן שישב על החורבות. חלק מהחורבות התכסו בעפר ובמשך השנים נקברו מתחת לקרקע.

דאהר אל עומר הבדואי הגיע במאה ה-18, השתלט לאיטו על הגליל, החל לבנות ערים חדשות בגליל והפך לשליט הגליל כולו. הוא נשא עיניו אל הים, כי היו בו ספינות של סוחרים כותנה מצרפת, וספינות של פיראטים באגן המזרחי של הים התיכון. דאהר אל עומר רצה לסחור עם הספנים האלה, ולשם כך הוא היה חייב עיר נמל, ובארץ כל ערי הנמל היו הרוסות עוד מימי הממלוכים.

ב-1745 השתלט דאהר אל עומר על עכו והחל לבנות אותה מחדש כעיר נמל.

אחמד אל ג'זאר הבוסני הגיע לגליל, הרג את דאהר אל עומר והמשיך לבנות את העיר. אל ג'זאר הביא הרבה עפר, בעיקר מתל עכו, כיסה את השרידים הצלבניים בעפר, יישר את השטח ובנה את העיר החדשה. (בהתחלה זה בלבד את החופרים, כי בתוך מבנים צלבניים מצאו חרסים מתקופת הברונזה, עד שהבינו שזה מהעפר שהביאו מתל עכו).

הבנייה הייתה בשיטה קבועה: בכל מקום שהציצו מעל האדמה שרידים צלבניים – נבנו מבנים עותומנים מאותו סוג. מעל בתים צלבניים נבנו בתים עותומנים, מעל הקתדרלה נבנה מסגד, מעל המבצר נבנתה מצודה, ובמקום שהיו כיכרות/פיאצות לא בנויות – העותומנים בנו חאן עם חצר או שלא בנו בכלל. זו הייתה השיטה הכללית, למרות שהיו חריגים. היו מקומות שהיה קיר צלבני שהעותומנים המשיכו אותו.

כך קיבלנו תמהיל שהוא ייחודי בעולם כולו – עיר מעל הקרקע שמתחתיה מתחמים צלבניים שלמים מתחת לאדמה. העיר העותומנית היא כיום כולה מעל לקרקע, והעיר הצלבנית רובה מתחת לקרקע.

בעיר הצלבנית הייתה פיאצה רבועה בכל רובע. העיר עכו העתיקה היא עיר מוסלמית קלאסית, עם סמטאות ובתים, אך נשארו בה גם רחבות רבועות של הפיאצות, כמו בעיר אירופאית. רוב הפיאצות הפכו לחאנים בתקופה העותומנית.

חומת היבשה - החומה הגבוהה שרואים - נבנתה ע"י אל ג'זאר, אחרי הקרבות עם נפוליאון, כהפקת לקחים מהקרב. גם התותחים שמוצגים כאן הם מאוחרים לתקופת נפוליאון.

נפוליאון - סיפור על עיר קטנה שעצרה את הצבא הגדול של צרפת, שעשה מסע ארוך ממצרים עד לכאן. נפוליאון נחשב משוגע בעיני רבים, אך הוא היה מנהיג גדול. הוא תלה בכיבוש עכו הרבה תקוות. הצבא הצרפתי הגיע לכאן ב-20.3.1799, בראשות המצביא נפוליאון, והחלו את המצור 4 ימים אחר כך. עכו היא עיר בעייתית, כי היא בנויה על חצי אי, מוקפת חומה, מוקפת ים מ-3 צדדים, ורק מצפון מזרח הייתה יבשה.

כשהגיעו הצרפתים לחיפה – הדביזיה של ז'אן-בטיסט קלבר כבשה את חיפה הקטנה ביום אחד, ללא קרב. נפוליאון עמד על הכרמל וראה את האניות של הצי הצרפתי מתגנבות צפונה לאורך החוף, כשעליהן התותחים הכבדים שלו. הבריטים היו האויב היחיד של הצרפתים, והוא ראה את השייטת הבריטית בפיקודו של סידני סמית', מגיעה מתוך המפרץ ואורבת לאניות הצרפתיות מאחורי הכרמל. נפוליאון ידע שאם האניות שלו לא יגיעו לעכו – לא יהיו לו תותחים למצור, וניסה לאותת ולסמן לאניות שלו כדי להזהיר אותן מהבריטים, אך לא הצליח.

ואכן – זה מה שקרה: הבריטים הפתיעו את הצי הצרפתי ותפסו את האניות עם התותחים הכבדים. נפוליאון הגיע לעכו עם 12,000 חיילים, אך בלי התותחים, ונערך במשך שלושה ימים למצור על עכו, ובנה חפירים סביב החומה. הצי הבריטי הפגיז את הצרפתים מהים, והם יכלו לפרוץ רק מהיבשה, מצפון מזרח. הצרפתים החלו להפגיז את העיר מצפון, עם תותחי שדה קטנים, בגלל שהתותחים הכבדים לא הגיעו.

נפוליאון ידע שבתוך העיר נמצא אנטואן דה-פיליפ, בן אצולה צרפתי שלמד אתו באקדמיה הצבאית וסיים בהצטיינות. פיליפ דגל במשטר מלוכני ולכן עזר לבריטים ונלחם בצרפתים, והגיע לעכו לעזור לאל ג'זאר ולסידני סמית'. בעכו היה לאל ג'זאר גם יועץ יהודי בשם חיים פרחי, וכולם שיתפו פעולה נגד נפוליאון.

לואי מארי דה-קאפארלי, קצין ההנדסה של נפוליאון, חשב שהמגדל הצפון מזרחי זו נקודת התורפה בחומה(החומה שבנה דאהר אל עומר). הם ניסו לירות לפינה הזו כדי ליצור פתח בחומה. אחרי שלושה ימי מצור לא הצליחו להבקיע את החומה, והחליטו לנסות להסתער. ב-28.3.1799 ניסו להסתער פעם ראשונה על החומה בנקודה הזו, בעזרת סולמות.

לצרפתים היה מודיעין לגבי הגובה של החומה, ולכן הביאו סולמות. הם הצליחו להתקרב לחומה תחת אש, טיפסו על החומה, אך הסולמות היו קצרים מדי ולא הגיעו לראש החומה. הרבה חיילים נפגעו ונהרגו, והשאר נסוגו.

קאפארלי, קצין ההנדסה הצרפתי, היה קטוע רגל עוד מאירופה. הבדיחה עליו הייתה שיש לו שתי רגליים: אחת באירופה ואחת במזרח התיכון. בקרבות עכו קאפארלי חטף כדור ביד, ומת אחרי כמה ימים מאיבוד דם.

קבר קאפארלי - במפת ז'אקוטון מופיע ציון המקום של קבר קאפארלי באזור עכו. משלחת סקר ישראלית החלה לחפש את הקברים ושאלו את ערביי האזור אם יש קברים של צרפתים באזור. אמרו להם שיש קבר שייח קאפארלי, ליד מכללת הגליל המערבי. המשלחת מצאה שם כמה קברים ללא שמות, שלא נראים כמו קברים מוסלמים אופייניים. חשבו שאלה קברים של צרפתים, שהשאירו אותם בלי סימון כדי למנוע השחתה וחילול הקבר. פתחו את הקברים, ובאחד מהם מצאו שלד קטוע יד ורגל, ועליו מדליות ואבזמים של קצין בכיר. מיד הבינו שזה קאפארלי, וקראו לשגרירות צרפת. הוסיפו לשם עוד שלדים שמצאו ליד בית המשפט בעכו, ממשלת צרפת הקימה שם אנדרטה לחיילים הצרפתים וכל שנה מתקיים שם טקס זיכרון לגנרל קאפארלי ולחייליו.

בתחילת מאי, אחרי 50 ימי מצור, הגיעו התותחים הכבדים שנשלחו מאלכסנדריה, בדרך היבשה. הצרפתים הפגיזו והצליחו ליצור פתח בחומה. ז'אור לאן, מפקד אחת הדביזיות, נכנס עם חייליו דרך הפתח בחומה, אך אז הסתבר להם שהמגינים בנו עוד חומה פנימית בקטע הזה, והצרפתים נלכדו במלכודת אש בין החומות – גיא הריגה, והרבה חיילים נהרגו שם.

נפוליאון החליט לסגת ולוותר על כיבוש עכו. נשארו לו מעט מדי חיילים, התחמושת נגמרת, אספקה לא מגיעה, אין לו מימון להמשך המסע, והבריטים יורים מהים בלי הפסק. ב-20 במאי, בחשכת הלילה, התקפל כל הכוח

הצרפתי והחל בנסיגה חזרה דרומה. נפוליון שמע שפיליפו "חברו" מת מהתייבשות והוא שמח מאוד, כי הוא שנה אותו...

כשהגיעו בחזרה ליפו ביקרו את החיילים חולי הדבר שנשארו במנוזר. חלקם מתו, ונפוליון נתן הוראה להרוג את אלה שנשארו, כי לא יכול היה לקחת אותם אתו. גם את התותחים השאירו בחולות ונסוגו למצרים. באירופה התארגנה בינתיים קואליציה נוספת נגדו, של מלכי בריטניה, אוסטרו-הונגריה ורוסיה. נפוליון עזב את כוחות הצבא במצרים, חזר לצרפת, השתלב בטריומווירט ששלט בצרפת, ולבסוף הפך להיות שליט יחיד על צרפת.

מסע נפוליון – התכנית המקורית: אין מספיק מסמכים שמסבירים את הסיבות למסע לארץ ישראל. צרפת המהפכנית בפיקוד נפוליון הצליחה להתגבר על כל האויבים היבשתיים: הולנד, בית הבסבורג באוסטרו-הונגריה, האיטלקים והספרדים. הבריטים נשארו האויב היחידי שלהם. הטריומווירט ביקש מנפוליון לתכנן מסע כדי להכות את הבריטים, אבל בלי לפלוש לאיים הבריטים.

לכן הפליגו למצרים צי של אניות צרפתיות, 35,000 חיילים בליווי תגבורת, עם משלחת מחקר מדעית של ארכיאולוגים, קרטוגרפים וכו'.

לאחר כיבוש מצרים ותבוסת הצי הצרפתי מול הבריטים (קרב אבוקיר במצרים), נפוליון חשש כנראה שהבריטים מתכננים לתקוף אותו יבשתית במצרים, דרך ארץ ישראל. נפוליון החליט להקדים אותם, לעלות צפונה ולכבוש את ארץ ישראל וסוריה, ומשם רצה כנראה להגיע לקונסטנטינופול. הוא כבש את אל עריש ורמלה, כבש את יפו וביצע שם טבח אכזרי בתושבים ובחיילים העותמנים, כבש את מבצר קאקון, ואת חיפה, ואז הגיע לעכו.

נפוליון התעקש לכבוש את עכו כי ידע שאל ג'זאר גובה מיסים טוב. הוא תכנן להשתלט על הכסף והאוצרות של אל ג'זאר ובהם לצייד ולזווד לוחמים מקומיים – דרוזים, מארונים ובדואים, שיעזרו לצרפתים להילחם בעותמנים ולכבוש את דמשק וקונסטנטינופול. משם תכנן להגיע ולכבוש את הקיסרות האוסטרו-הונגרית ולחזור כמנצח לפריז. הוא ראה את עצמו כשיחזור דמותו והישגיו של אלכסנדר מוקדון.

נפוליון כונה בפי חייליו: לה-פטיט קורפורל (הרב"ט הקטן), כי למרות שהיה עצבני וקשוח, תמיד דאג לשמור על שוויון בין החיילים, והם אהבו אותו בשל כך.

תוצאות המסע: מסע נפוליון אמנם לא שינה ישירות בארץ שום דבר, לא הרס ולא בנה, אך הוא מהווה נקודת מילפנה חשובה מאוד בהיסטוריה ובמדע. הארכיאולוג שמפיניון גילה את אבן הרוזטה במצרים, שבעזרתה פענחו את כתב החרטומים (ההירוגליפים). הקרטוגרף פייר ז'אקוטן שרטט במסע מפות מדויקות ומודרניות של המזרח התיכון. מדינות אירופה החלו לגלות עניין בארץ ישראל, מה שגרם לכניסת המעצמות לארץ במאה ה-19 (משטר הקפיטולציות). אלה היו ההישגים העיקריים של מסע נפוליון.

הליכה בעכו העתיקה

חומות עכו - עיר עכו שרדה את נפוליון, אל ג'זאר חי עד גיל 80, ובנה חפיר וחומה נוספת מסביב לעיר, גבוהה יותר, שעומדת עד היום.

החומה הצלבנית – נהרסה כולה, והחומה העותמנית נבנתה מעליה כשחלק מהתוואי דומה. בצד הצפוני החומה הייתה יותר צפונה מהחומה העותמנית. עדיין לא נמצאו שרידים שלה.

חומת דאהר אל עומר – נבנתה ב-1750, גובה 10-12 מטר ורוחב 1 מטר. רואים חלק מהשרידים שלה, בדיוק מקביל לחומת אל ג'זאר, וגם לה הייתה פינה צפון מזרחית, שבה הייתה הפריצה של חיילי נפוליון ב-1799. נשארו ממנה רק שרידים, והמגדל הפינתי כמעט בשלמותו. שרידי החומה הזו נשארו בתוך העיר של אל ג'זאר, בצד הפנימי של החומה הנוכחית ובמקביל אליה.

החומה הפנימית שנבנתה ע"י אל ג'זאר והפתיעה את חיילי נפוליון – רואים חלק קטן שלה מול האכסנייה (נראה כמו באר עגולה גדולה).

החומה החדשה של אל ג'זאר – נבנתה בשנים 1800-1814. הוא השתמש בחלק גדול של האבנים מחומת דאהר אל עומר, פירק אותן ועשה בהן שימוש משני בחומה החדשה שלו. החומה האדירה שהוא בנה – חומה כפולה ברוחב כ-10 מטר, ובין הקירות העבים יש חללים גדולים, ששימשו למחסנים שונים. יש אומרים שהיה כאן ההרמון שלו, ואולי מרתפי העינויים שלו. אלה חללים שדומים בעיקרון לחללים שמתחת להר הבית של הורדוס. אלה חומות שמתאימות לעמוד בהפגזות תותחי שדה, אך לא בתותחים מודרניים.

מ-1831 שלטו בארץ מוחמד עלי ובנו איברהים פחה. ב-1940 הגיעה קואליציה של מדינות המערב עם בריטניה וחסלו את שלטונו של מוחמד עלי. ספינות בריטיות הפציצו את עכו מהים בתותחים ארוכי טווח. אחד הפגזים נפל כאן, במקום שעמד מחסן תחמושת של המצרים (במקום בו עומדת כיום אכסניית הנוער). זה יצר פיצוץ אדיר, שלא פגע בחומה, אבל הרס רובע שלם של העיר העתיקה, שהיה באזור הזה, עם מאות הרוגים, ב-1840.11.9. יש אומרים שמאז עכו לא התאוששה...

מאז כבר אין צורך בחומות, כי הן לא יעילות. כפי שאמרנו, מאז הגעת ספינות הקיטור (1860) גם נמל עכו כבר לא היה יעיל, וחיפה תפסה את מקומה של עכו.

ב-15 השנים האחרונות החלו לפתח את התיירות בעכו ודברים מתקדמים.

מוזיאון אוצרות בחומה - בדרי"כ כלול בכרטיס הכניסה) – מוזיאון פולקלור ואתנוגרפיה, שמנצל חלק מהחללים שבתוך החומה המזרחית. מומלץ מאוד.

דן הורטמן ומיכאל לוריא - 2 אספני חפצים עתיקים ביקשו להציג כאן את האוספים שלהם, אחרי שכבר לא היה להם מקום בבית... הם אספו רהיטים, כלים וחפצים מאזור הגליל, וכיום יש כאן מוזיאון מקסים שמתאר חפצים ובעלי מלאכה של פעם. זה הרבה יותר מרשים מהאגף "אדם ועמלו" שיש במוזיאון א"י ברמת אביב. מתאים בייחוד לישראלים מעל גיל 50, שעבורם זו נוסטלגיה נהדרת ומרגשת. יש כאן גם תערוכות מתחלפות בנושאים שונים.

אכסניית הנוער החדשה – שנויה במחלוקת. מצד אחד זה מעודד תיירות, מצד שני יש הרבה ביקורת, כי זה חוסם את כל התצפית מהחומה על העיר העתיקה. כשבאים עם קבוצה – אפשר להיכנס לאכסניה ולבקש לעלות לתצפית מהגג. יש משם תצפית נהדרת, בייחוד בשעת השקיעה.

אמת המים – מחוץ לאכסנייה וגם בתוך הלובי של האכסנייה אפשר לראות חלק מאמת המים העותומנית של עכו, שהגיעה מעיינות כברי עד הקתדרלה הצלבנית שמתחת למסגד אל ג'זאר. בימיו הקתדרלה הפכה למאגר מים תת קרקעי.

נחמן מברסלב – ביקר בעכו במקרה, בדיוק לפני שהגיע נפוליון. הוא הצליח לברוח מהעיר לפני ההפגזה של חיילי נפוליון.

שני ביתני שמירה על החומה עם שני גרמי מדרגות – במקור היה מעלה שבו עלו עגלות סוסים עם סחורה וציוד. מקום זה מכונה "המאוזולאום", בשל כך שבמקום זה נטמנו שרידיהם של רבים ממאות החללים המצרים שנהרגו בפיצוץ הגדול של ארסנל התחמושת בעיר בעת הפגזת עכו ב-1840.

מלון AKKOTEL – רח' צאלח א-דין 1, ליד שער היבשה, היה בית המכס של עכו. בתוך החומה היו חללים וניצלו את המקום לבית המכס בימי אל ג'זאר. המבנה עבר הרבה גלגולים, היה גם בית ספר, בית משפט השלום של עכו. משנת 2007 יש כאן מלון בוטיק קטן עם 16 חדרים מפוארים, בבעלות זוג ממעילייה. היו צריכים לעבור 20 מדורי גיהנום של בירוקרטיה ואישורים – כיבוי אש וכו'. אמרו להם שבכל בנייה חדשה חייבים ממ"ד = חדר עם קירות בעובי 30 ס"מ. בעל המלון אמר להם: אבל הקירות כאן הם בעובי 2 מטר (חלק מהחומה)... בסוף לא עזר כלום, והיו צריכים לבנות ממ"ד... אם באים עם קבוצה קטנה של ישראלים אפשר להיכנס ללובי ולראות.

שער היבשה (מאחורי המלון) – בנוי בצורה קלאסית, כניסה בזווית 90 מעלות. רואים את הדלת שהיו נועלים בלילה. בתוך הדלת יש פשפש קטן למטה, ומי שרצה להיכנס כשהשער נעול – היה משלם בקשיש והיו פותחים לו את הפשפש. רואים גם דלת חדשה שכיום היא פתח החירום של המלון.

אל ג'זאר היה בשלטון בשנים 1775-1805, והיה תליין במקצו. מספרים עליו שהוא לבד הצליח להרוג 40 אנשים. היה מצד אחד שליט אדיר שבנה עיר לתפארת, ועצר את נפוליון. מצד שני היה מאוד אכזר. כל מי שעיצבן אותו היה מוריד לו יד או רגל במקרה הטוב, ומוריד לו את הראש או תולה אותו במקרה פחות טוב. מי שהיה נאמן לו – היה מוריד לו אוזן, אף או עין – כסימן לנאמנות. כשהיה שופט מישו – היה גם התובע, גם השופט, וגם מבצע את גזר הדין. המשפט התנהל כאן בשער העיר, כמו בימי קדם, והתושבים היו באים לראות את הוצגה. רואים את הקורה הגדולה שעליה היו תולים את הנשפטים. מי שבא לבקר בעיר – דבר ראשון היה רואה שני אנשים תלויים מסתכלים עליו מלמעלה... ובהמשך ראה בתוך העיר גם אנשים בלי יד, בלי רגל... אח"כ שאלו אותו מה המצב בעכו, והוא היה עונה: תלוי...

חנות למשמעות – רח' צאלח א-דין, עם שלט לבן/ירוק. רשת חנויות של מזכרות וחפצים משומשים, מתופעלות ע"י אנשים מוגבלים, שנמצאים במוסד או הוסטל. זה עוזר להכשיר אותם לחיים בחוץ, לתקשר עם אנשים, למכור, לתת עודף וכו'. זה מפעל יפה שכדאי להיכנס כדי לעזור להם בזה. מתאים בעיקר לישראלים.

מבנה העיר העותומנית – במרכז כל עיר מוסלמית קלאסית יש ג'ומעה – המסגד הגדול של יום ששי. במעגל השני, מסביב למסגד, יש שווקים יוקרתיים של משי מזכרות וכו'. במעגל השלישי יש בתי מגורים ושווקים פחות יוקרתיים, ובקצה – חומת העיר וגם "קלעה" המצודה.

גם עכו בנויה באותו מבנה: במרכז מסגד אל ג'זאר, מסביבו יש שווקים יוקרתיים: הבזאר והשוק הלבן. **השוק הלבן** (סוק אל אביאד) – נבנה במאה 18, בהתחלה ע"י דאהר אל עומר והמשך אותו אל ג'זאר. כל הקירות והקשתות היו מטויחים ומסודים לבן, עם בדים יוקרתיים, משי, נחושת וכו' כמו באיסטנבול. במשך השנים עכו ירדה מגדולתה וגם השוק ירד מגדולתו. בשער היבשה סללו כביש למכוניות, וכיום הרבה באים לעכו העתיקה כדי לנגב חומס, לאכול כנאפה ובקלאווה. כל החנויות בשוק הפכו את הכניסה שלהן עם הפנים לכביש, ופנים השוק הפך לחצר האחורית של כל המסעדות, פחי זבל, מיכלי שמן שרוף, לכלוך וסירחון. בשנים האחרונות הבינו את הפוטנציאל של המקום, החלו לנקות, לרצף מחדש, חשפו את התקרה המקורית וצבעו חלק בלבן כדי שנדמיין איך נראה כאן פעם. בהמשך יסדרו את כל הכבלים התלויים בתוך הקירות, ובסוף יהפכו את הכניסות של המסעדות בחזרה לתוך השוק.

חזרה לגן של מרכז המבקרים – רואים קטע של אמת המים – אמה שהגיעה עד למרגלות המסגד. נכנסים לאולמות מתחת למצודה.

אולמות האבירים - הרובע ההוספיטלרי

רקע כללי לצלבנים (תזכורת בקיצור): מסע הצלב הראשון ב-1099 – מסע יבשתי בו הגיעו מצפון. הצלבנים הגיעו לארץ מכיוון סוריה, ומה שעניין אותם זה רק ירושלים. הם פסחו על כל ערי הארץ והטילו מצור על ירושלים ביולי 1099. כשהחל המצור על ירושלים לא היו להם כלי מצור. הם הלכו ליפו, פירקו שתי ספינות ובנו מהן כלי מצור. לאחר שהבקיעו את החומות וכבשו את העיר, הכריזו על הקמת ממלכת ירושלים הצלבנית. רק אז הם התפנו לכבוש את כל שאר ערי הארץ.

כשהצלבנים הגיעו לעכו, בתקופת המלך באלדווין ה-1, הם הטילו מצור על העיר, בשנת 1104. הם באו רק מהיבשה, והמצור היה רק יבשתי. אחרי שבוע-שבועיים תושבי עכו צחקו על הצלבנים, כי הים נשאר פתוח, ודרכו הגיעו סחורות ונשק ואספקה לעיר. רק אז המלך הצלבני הבין, שכדי לכבוש את עכו הוא חייב להוסיף גם ספינות ומצור ימי.

הקומונות הימיות – ספינות היו אז רק לקומונות הימיות האיטלקיות. המלך פנה לקומונת גנואה וביקש עזרה של ספינות. הגנואים היו סוחרים, ובתמורה לעזרתם דרשו מראש לקבל רובע בתוך העיר, שלישי מהשטחים החקלאיים ומעבר חופשי בנמל. בעזרת הגנואים כבשו הצלבנים את עכו, ונתנו לגנואים רובע שלם. המלך לא ויתר על הנמל, שנשאר בשלטון המלך, וכן גם מרכז העיר שבו הקתדרלה.

בסוף אותה שנה המלך החליט לכבוש את צור, ואז הטיל מצור על צור (חרוז...). בדיוק כמו בעכו, אחרי שבוע-שבועיים תושבי צור צחקו על המלך בעיניים, כי הים נשאר פתוח והם קיבלו אספקה מהים. המלך שוב הבין שהוא צריך ספינות, והפעם פנה לוונציאנים, כי חשב שהמחיר שלהם יהיה יותר נמוך. הוונציאנים הסכימו לתת ספינות, אך דרשו שלישי מכל ערי הנמל בארץ. המלך הצלבני כל כך רצה לכבוש את צור, והוא הסכים

לתנאים. כך נוצר בעכו רובע וונציאני ליד הגנואזי. בהמשך המלך נעזר גם בקומנות פיזה, וכך נתן גם רובע לפיזאנים.

לסיכום – עכו בתקופה הצלבנית הפכה לעיר קוסמופוליטית והעיר נבנתה בסגנון אירופאי. בכל רובע שלטה קומונה אחרת, ובמרכז כל רובע נבנתה פיאה (כיר). הפטרון של ונציה הוא סן-מרקו, וכמו שיש בוונציה פיאה סן מרקו, בנו גם ברובע הונציאני בעכו פיאה סן מרקו. ברובע הגנואזי בנו את פיאה סן לורנצו. הקומונות הימיות נלחמו זו בזו גם בעכו.

מה שמיוחד בצלבנים בארץ – הצלבנים בארץ היו מיעוט זעום ששלט על הרוב המוסלמי שישב בארץ. הצלבנים בשיא גודלם מנו בקושי 20% מהתושבים, והשאר היו מוסלמים.

המסדרים הלוחמים – עלייה לרגל לארץ החלה להיות נפוצה אצל הנוצרים, ועולי הרגל היו נבזזים ע"י המוסלמים. כדי לשמור על עולי הרגל – המסדרים הנזיריים בארץ ביקשו וקיבלו אישור מהאפיפיור לשאת נשק, ולהפוך לנזירים לוחמים, נזירים-אבירים. המסדרים הגדולים האלה היו ההוספיטלרים והטמפלרים, והם החלו ללוות את עולי הרגל ולשמור עליהם.

מרכז ההוספיטלרים היה ליד כנסיית הקבר, במוריסטאן. בנו שם בתי חולים, אכסניות וכנסיות. מרכז הטמפלרים היה בהר הבית (ה"טמפל").

הליווי של המסדרים היה כרוך בתשלום. האבירים היו מחכים לעולי הרגל כבר בנמל, עם כל השריון והמגינים והקומבניזון (בגד תחתון דק מבד שהיה מתחת לשריון), ליוו אותם לכל האתרים החשובים לנצרות-ירושלים, בית לחם, נצרת, והחזירו אותם לנמל עכו, וגבו את התשלום. תוך כמה חודשים הנזירים ה"קדושים" האלה הפכו למרכז כלכלי אדיר. המסדרים הצבאיים הפכו לגופים הכלכליים החזקים ביותר בארץ ובאירופה. הצטרפו אליהם אלפי אנשים, הם הפכו למסדרי ענק, עם הרבה כסף והרבה כוח. בכסף הזה הם החלו לקנות אדמות ובנו מצודות לאורך הדרכים, וכך שמרו על הצליינים, במקום ללכת איתם וללוות אותם. רוב המבצרים הצלבניים שאנחנו מכירים כיום בארץ – נבנו ע"י ההוספיטלרים והטמפלרים ולא ע"י המלך הצלבני.

עכו הייתה עיר מרכזית בימי הצלבנים, ולכן היו בה גם רובע הוספיטלרי ורובע טמפלרי, בנוסף לרובעים של הקומונות. ההוספיטלרים בנו רובע עצום עם מצודה ענקית בכסף הרב שלהם, ו"אולמות האבירים" האלה הם רק חלק קטן מהרובע שלהם. רואים כאן שורה של אולמות ששימשו להתכנסויות, לבית חולים, לכנסייה. עד לפני 40 שנה כל האולמות היו מלא בעפר, ובחפירות של השנים האחרונות הוציאו מכאן עשרות טונות של עפר. כשרואים את האולמות הענקיים מבינים את ייחודה של עכו כאתר מורשת עולמי. רואים כאן חללים צלבניים עצומים שנתרו בשלמותם.

בית הכלא – אל גיזאר כיסה את המצודה הצלבנית ובנה מעליה את המצודה שלו. בדיוק מעלינו נמצאת המצודה העותמנית שלו, ששימשה כבית כלא בתקופה העותמנית וגם בתקופת המנדט הבריטי. שם היו עצורים יהודים וערבים, שם העלו לגרדום את הנידונים למוות. נבקר שם בעוד שבועיים.

בדיוק מעלינו היה האגף של האסירים היהודיים בכלא. כמו שרואים בסרטים, גם כאן האסירים ניסו לחפור מנהרה כדי לברוח. אסירים יהודים ידעו שיש מתחתם חללים תת קרקעיים. בעזרת כלים שהבריחו להם, הם הצליחו לשבור קטע מהרצפה העותמנית (שהיא התקרה הצלבנית), חפרו בתוך העפר, אך נתקלו בקירות של האולמות ולא המשיכו. בתקרת האולם אפשר לראות את החור שהם חפרו.

החפירות – בשנות ה-60 הגיעה לכאן משלחת חופרים אמריקאית. סיפרו להם על האסירים שחפרו מנהרה ונתקלו בקירות, ולכן הם החלו לחפור כאן, חפרו עד שנגמר להם התקציב. האולמות נשארו מכוסים עד חצי גובה, והפתח לאולם היה דרך החלון העליון. עד לפני 20 שנה ראו כאן רק 3 אולמות בחצי גובה. בשנות ה-90 מדינת ישראל השקיעה כאן מיליונים, והמשיכו לחפור ולגלות את כל האולמות ההוספיטלרים הגדולים, המחוברים זה לזה. יש כאן פוטנציאל להוסיף פסלי אבירים, תערוכות וירטואליות ועוד.

האולם הגדול – גרנד מוניר (אולם האומנות) : האולם הזה הוא ענק, בו היו עורכים טקסים והתכנסויות. לאולם הזה הייתה גם קומה שנייה. חלק מהעמודים שיחזרו וחיזקו ע"י בטון, ושחזרו עליהם ציורים שהיו במקור.

לקראת פסטיבל עכו בנו כאן דוכנים/בסטות, וחושבים אולי להשאיר אותם ולבנות בהם חללי תצוגה על חיי הצלבנים. אפשר לעשות מזה מרכז מבקרים נחמד מאוד.

סגנונות הבנייה של הצלבנים הם בעיקר בנייה רומנסקית: בניית קמרונות בצורה חצי חביתית, עם קירות עבים מאוד. היו טכניקות בנייה שהיו ידועות בתקופה הרומית, והלכו לאיבוד בימי הביניים באירופה. לכן כשרצו לבנות בנייה מסיבית בנו בנייה רומנסקית – בנייה גסה מאוד לעומת הבנייה הרומאית. רוב הבנייה כאן היא מאבן כורכר מקומית.

בנייה גותית – בנייה יותר מעודנת, שרואים בחלק מהאולמות. במקום קיר ארוך בונים אומנות (עמודים מרובעים עבים) משני הצדדים. בין אומנה לאומנה יוצאות קשתות מצטלבות. במקום קמרון אחד נוצרים קמרונות שנפגשים בתקרה ויוצרים צלב בתקרה. זו התחלת הגותיקה, ויש טוענים שהיא התחילה בארץ, כשהצלבנים ראו את הקשתות של המוסלמים וקיבלו מזה השראה לעבור לסגנון הגותי, שעדיין היה מסיבי מאוד.

סגנון ניאו-גותי : כשרצו אומנות דקות יותר ועדינות יותר – האריכו והגביהו את הקשתות, ויצרו קמרונות מחודדים. כך נבנו הקתדרלות הגדולות באירופה, כמו הנוטרדאם.

החצר / הפיאה ההוספיטלרית – זו החצר הפנימית של הרובע ההוספיטלרי, שמסביבה כל האולמות שראינו. רואים גרם מדרגות גדול ורחב לאורך הקיר, וזו הוכחה שהייתה כאן קומה שנייה לאולמות. הממלוכים שכבשו את עכו הרסו את הקומה השנייה, וכל עיי החורבות נפלו לתוך החצר והתכסו בעפר. אל גיזאר הוסיף עוד עפר, כיסה הכל ובנה את המצודה שלו. על גגות האולמות רואים גדרות חדשות. זה היה גובה העפר שכיסה את כל האולמות, ומעליו הייתה המצודה התורכית. הבריטים הפכו את המצודה הזו לבית הכלא. מעל החצר ההוספיטלרית שרואים היום – הייתה החצר של הכלא, ומסביבה כל תאי הכלא, אגפי המלאכה וכו'. כיום נמצא בו מוזיאון המחותרות, ובו שיחזרו חלק מהחצר של הכלא.

כאן רואים בבירור שהייתה חצר עותומנית מעל חצר צלבנית. יש מקומות אחרים שהחצר הצלבנית נשארה במפלס של היום.

לטרינה - שירותים צלבניים, אלה שירותים ציבוריים, כמו בקיסריה ובבית שאן, אלא ששם זה רומי וכאן זה צלבני. לגילוי שלה כאן יש חשיבות גדולה. בשנות ה-60 האמריקאים גילו רק חלק מהאולמות, ומצאו תעלה גדולה שהובילה מתחת לרובע הזה לכיוון הנמל. בגלל שידעו על המלחמות שהיו בין הקומונות הימיות - התיאוריה הייתה שזו מנהרת מילוט, או דרך עוקפת של ההוספיטלרים להגיע לנמל בלי להיכנס לרובע הגנואזי.

בחפירות של שנות ה-90 בראשות אליעזר שטרן, גילו שכל התעלות עוברות מתחת ללטרינות ומתחת לפירים ומרזבים שירדו מתוך הבתים, ומתחברות לרשת מסועפת שבסופה מגיעה לים. המסקנה שלו הייתה שאלה לא תעלות מילוט, אלא פשוט תעלות ביוב, שהזרימו את הביוב לים. בגלל שחלק מהתעלות גבוהות ובנויות בצורה יפה, ייתכן שבתקופות מסוימות חלקן שימשו גם למילוט.

ה"תוצרת" של השירותים נופלת לפירים ולתעלות, אך מים זורמים היו רק בחורף, כשהמרזבים ניקזו את מי הגשמים, ואז המים שטפו את כל התוצרת שהצטברה - אל הים. אבל בכל חודשי הקיץ אין גשם, לא הייתה שום שטיפה של הלטרינות, הצחנה הייתה איומה, היו חיידקים ומחלות ואחוז התמותה היה גבוה מאוד. הבעיה הסניטרית כאן הייתה קשה מאוד. ייתכן שהשתמשו גם בסיד כדי לכסות את החומר בתעלות.

אולם חדר האוכל - רפקטוריום ("הקרפיטה"): זה אחד האולמות היפים ביותר. רואים כאן את התחלת העידון של הסגנון הגותי. כאן יש אומנות עגולות במקום מרובעות, קשתות מצטלבות יפות ועדינות, עמודי מרפק. בפינה רואים את סמל החבצלת (פלור דה-לי, fleur-de-lis, המקור מפרח האירוס) שהוא גם סמל בית המלוכה הצרפתי, של שושלת בורבון. לפי זה יש משערים שהאולם הזה נבנה יותר מאוחר - בזמן מסע הצלב השביעי (1248-1254) של לואי התשיעי (לואי הקדוש).

השם קריפיטה פירושו מרתף תת קרקעי, ורק בימינו קוראים לו כך. בימי הצלבנים זה היה חלק מהרובע, במפלס הרגיל שלהם. בזמן החפירות הראשונות, בשנות ה-60 האולם הזה היה מכוסה עפר, וחפרו מתחת לאדמה כדי לחשוף אותו, ומכאן מקור השם.

אפשר לספר איך אכלו כאן הצלבנים: שולחנות ארוכים, בלי סכין ומזלג, אכלו בידיים וניגבו על הבגדים או על שערות הכלבים. היו גם יורקים ונופחים נפוחות. את הבגדים המלוכלכים לא החליפו אף פעם. מקלחת היו עושים פעם בשנה, באביב, בתוך גיגית גדולה ששמו בחצר. הגברים נכנסו ראשונים להתקלח, הנשים נכנסו אחריהם לאותם מים מלוכלכים, אחריהן הילדים והתינוקות בסוף - במים הכי מלוכלכים. אז כבר היה צריך לשפוך את המים המלוכלכים, והיה צריך להזהר "לא לשפוך את המים יחד עם התינוק". זה מקור הביטוי הידוע הזה. כל האולמות היו מוארים בלפידים, הקירות מכוסים פיח שחור, בעלי חיים מסתובבים בפנים כל הזמן, וכל זה בנוסף לתעלות הביוב המסריחות מלמטה. זה תיאור שיכול להמחיש לכל קבוצה איך חיו כאן הצלבנים.

תעלות הביוב - הולכים קטע קצר בתעלה ורואים הרבה הסתעפויות לצדדים שסגורות לקהל. זו רשת שלמה של תעלות ביוב, מתחת לכל העיר. זו חוויה נחמדה לקבוצות לראות את התעלות מבפנים.

מרתף הכנסייה (קריפיטה) - כאן הייתה הכנסייה הגדולה של ההוספיטלרים, שנהרסה ע"י הממלוכים. כיום נשאר רק המרתף של הכנסייה, חלל עצום בו היו מחסנים, אולי גם חדרי חולים, ס"ה 6 סיטראות תת קרקעיות, באולם האחרון יש מושבה של עטלפים, ולכן מבקשים לא להיכנס אליו.

החמאם התורכי

חמאם אל-באשה (רואים סרט: "הבלן האחרון")

אחמד אל ג'זאר, מושל הגליל, הביא מים לעכו, וכך אפשר היה לבנות בית מרחץ/חמאם. לפי הסברה החמאם הוקם על שרידיו של בית מרחץ צלבני, וחזיתותיו המזרחית והצפונית חופפות למבנה הקדום. החמאם נבנה ב-1795 ועבד (עם הפסקות) מסוף המאה ה-18 עד 1948. הוא שימש לרחצה, למסאג' וגם כמקום מפגש חברתי. אחרי קום המדינה היה כאן מוזיאון עירוני קטן עד 1954, ומשנת 2000 השקיעו כאן מיליונים בסרט ובשחזור. החמאם זה חלק מהכרטיס המשולב, וזה החלק הכי יקר בכרטיס. החמאם מקפץ את מחיר הכרטיס, כי השקיעו בו הרבה במיזג אורקולי יקר ובשחזורים שונים. גם אם רוצים רק להיכנס לראות את החמאם בלי הסרט - משלמים מחיר מלא. בקניית הכרטיסים מקבלים גם שעה לכניסה לסרט. בכניסה יש שרון דיגיטלי שמראה עוד כמה זמן הדלת נפתחת ואפשר להיכנס. הסרט, על הבלנים שעבדו בחמאם, מתאים מאוד לישראלים, אבל תיירים לא כ"כ מבינים את ההומור שלו.

חדרי החמאם ערוכים סביב חצר פנימית (3 בתרשים) המובילה אל מלתחה שבמרכז מזורקת שיש ולאורך קירותיה ספסלי שיש (4 בתרשים). משם עברו הרוחצים דרך חדרי שירות לחדר פושר (7 בתרשים) שבשני צדדיו ארבעה חדרי פרטיים, ולאחריו לחדר חם (8 בתרשים) שאליו צמודים תנור הסקה ומאגר מים. החדר החם בנוי בצורת מתומן ובארבע פינותיו חמישה חדרי קטנים לשימוש אישי (בפינה הצפון-מזרחית יש שני חדריים). החדר החם וכל חדרי המשנה עטורים בכיפות. כיפת החדר החם נחה על ארבעה עמודי שיש מסיביים, והיא מחוררת בפתחים עגולים קטנים רבים, המחדירים את אור קרני השמש דרך חלונות זכוכית צבעונית. קרני אור אלה יצרו אפקט ייחודי בשילוב אדי המים שעלו מרצפת החדר. מבנה בית המרחץ מעוטר ברצפות שיש, בעמודי גרניט ופורפיר ובאריחי קרמיקה צבעוניים שהובאו מדמשק ומאנטוליה. בחצר, ליד הכניסה לחמאם, רואים קיר של בית הכלא. הפריצה של אנשי האצ"ל לכלא עכו - הייתה מהגג של החמאם.

הליכה בעיר

שיקום עכו העתיקה - גודל העיר העתיקה כיום - חצי ק"מ על חצי ק"מ. רבע מירושלים העתיקה. בימי הצלבנים עכו הייתה יותר גדולה.

עכו יצאה מהחומות בתחילת המאה ה-20. ב-1948 עכו הייתה עיר ערבית. באפריל 48 עכו נכבשה ורוב הערבים ברחו לנמל והפליגו בסירות ללבנון. הבתים התרוקנו מתושבים, ומעט מאוד ערבים נשארו. הבתים עברו לרשות המדינה, כנכסי נפקדים. המדינה הביאה לכאן "באופן זמני" - עולים חדשים וערבים שעזבו

כפרים בגליל ולא ברחו מהארץ. במשך 50 שנה העיר העתיקה הוזנחה במתכוון. האוכלוסייה הזמנית הפכה לקבועה. יהודים שהצליחו להתבסס עברו לעכו החדשה, ואח"כ לכרמיאל או נהריה. מי שנשאר זו רק האוכלוסייה החלשה, ובייחוד בעיר העתיקה, שרובה ערבית. גם עיריית עכו ענייה ואין לה כסף. רק בשנות ה-90 הוקמה חברה ממשלתית- "החברה לפיתוח עכו העתיקה", והחלו לחפור ולשחזר את אולמות האבירים. רק אז "נפל האסימון" למדינת ישראל, והבינו שיש לעיר הזו פוטנציאל תיירותי אדיר, והחלו להשקיע הרבה כסף. הרעיון כיום הוא לעשות גם שיקום חברתי ולא רק שיקום פיזי. החלו להקים מתני"סים, מועדונים לקשישים, סידרו תאורה והחלו לנקות את הלכלוך.

השילוט ברחובות – לרוב הרחובות בעיר העתיקה אין שמות. יש שילוט תיירותי בשלוש שפות שמכוון לאתרים החשובים. השלטים הירוקים עם כתובות בערבית הם פסוקים מהקוראן, פסוקי תפילה והטפה מוסלמיים ולא שמות רחובות.

הבזאר הטורקי - ליד מסגד אל ג'זאר : לקראת שנת 2000 שדרגו את השוק ופתחו בו בסטוט. זה עבד יפה עד האינתיפאדה השנייה- באוקטובר 2000. תיירים לא הגיעו, והבסטוט נסגרו. לאחרונה חידשו את הבזאר, ומקווים שיבואו תיירים. יש בתי קפה, חנות גבינות, שירותים מסודרים, וזה מתחבר גם לשוק העותומני. הבזאר הטורקי - המבנה הוקם בסוף המאה ה-18, וידוע גם בשם שוק אל-ג'זאר. הוא שימש כשוק מקומי עד שנת 1948, אך חלקו המערבי התגלה בסקר רק בשנת 1960. בדומה לשוק הלבן, גם הבזאר הטורקי הוא רחוב מסחרי מקורה, אך בשונה ממנו, הוא משולב במבנים שמסביבו. הוא ממוקם ליד מסגד אל-ג'זאר ותוחם את חצר המסגד מדרום. אורכו של הרחוב הוא כ-100 מטרים. תקרת הרחוב עשויה מקמרון צולב וקבועים בה פתחים רבועים המאפשרים חדירת אור שמש אל חלל הרחוב. לאורך שני צדדיו של הרחוב שוכנות כחמישים חנויות, שאליהן מובילים פתחים בצורת קשת. כיום מוקדשות החנויות למזכרות ולאומנות זעירה.

בית כנסת הרמח"ל

עכו היהודית - בשנים האחרונות מנסים להכניס לעכו סיורים בדגש יהודי. במרכז המבקרים יש דפדפת של סיור יהודי בעכו. יש בעכו פרק חשוב בהיסטוריה של עם ישראל: בתקופה הצלבנית, במאות 11,12,13 – זו תקופת תור הזהב בספרד. ספרד היא המרכז היהודי הגדול. בכל הדורות יהודים נשאו את עיניהם לארץ ישראל, אך אף אחד לא חשב באמת להגיע לארץ ישראל. מסעי הצלב גרמו גם ליהודי אירופה וליהודי ספרד, לחשוב שאפשר להגיע בפועל לארץ.

יהודה הלוי (ריה"ל)- מסעי הצלב עוררו גל של כיסופים וגעגועים לארץ ישראל. יהודה הלוי, מגדולי המשוררים בימי הביניים, ביטא זאת במשפט המפורסם: "לבי במזרח ואנכי בסוף מערב". הוא אכן הגיע לארץ ב-1141, מספרד דרך אלכסנדריה, ויש תיעוד בגניזה הקהירית שיהודה הלוי הפליג משם לעכו.

הרמב"ם – הגיע לעכו ב-1165 וגר בה כמה חודשים.

הרמב"ן – הגיע לעכו ב-1267. אמנם הצלבנים לא אהבו יהודים, אך בתקופת הממלכה הצלבנית השנייה הם אפשרו ליהודים לשבת בעכו, בעיקר מסיבות כלכליות. יהודים החלו להתיישב כאן, והרמב"ן הוא החשוב בהם. מכאן הוא עלה לירושלים וחיפש את היישוב היהודי בירושלים. באזור כפר תמרה יש תל כיסאם (תל כיסיון), ובחפירות שם נמצאה טבעת חותם של הרמב"ן.

עם הכיבוש הממלוכי נגמר הספור של היישוב היהודי בעכו ל-500 שנים.

הרמח"ל - ר' משה חיים לוצאטו הגיע לכאן במאה 18, בימי דאהר אל עומר, ומאז התפתח בעכו רובע יהודי קטן. רמח"ל עסק בקבלה ותורת הנסתר, ולכן נרדף ע"י רבנים. כתב 70 ספרים בחייו הקצרים. "מסילת ישירים" – אחד הספרים החשובים בכל ארון ספרים יהודי, ולכן רמח"ל נקרא גם: בעל מסילת ישירים.

חיים פרחי היהודי שהיה יד ימינו והיועץ של אל ג'זאר. בימי אל ג'זאר, השליט האכזר של עכו – ליהודים הייתה עדנה. יהודים המשיכו לשבת בעכו במאה 18-19, עד פרעות תרפ"ט-1929. – היהודים היו מיעוט קטן ביישובים בגליל- בעכו, בשפרעם, בכפר יסיף, ובעקבות מאורעות 1929 עזבו את היישובים.

בית כנסת הרמח"ל – זיהו את המקום ופינו את הערבים שישבו כאן תמורת פיצויים, וחידשו את בית הכנסת.

הדרכת האחראי על ביהכ"נ מטעם החברה לפיתוח עכו :

הרמח"ל - ר' משה חיים לוצאטו, מפאדובה באיטליה, חי בשנים 1747-1707. מאיטליה הוא נדד לאמסטרדם ומשם לירושלים, טבריה וצפת והגיע לעכו ב-1743. הוא נפטר בגיל 40 בעכו ב-1747, חי בעכו רק 4 שנים. בדרך כלל ביהדות מתחילים ללמוד קבלה בגיל 40, אך הרמח"ל בגיל 40 כבר עשה "מסיבת סיום" ללימודי קבלה. הוא נדד ממקום למקום בגלל שהרבנים רדפו אותו בכל מקום. חשדו בו שהוא משיחי, מתנועת השבתאות (שבתאי צבי חי 70 שנה לפני הרמח"ל). הרבנים טענו נגדו ודרשו שיפסיק לעסוק בקבלה, וגירשו אותו מכל מקום. הוא אמר שהוא לא עוסק בקבלה, אלא הקבלה מתעסקת איתו: המלאך/המגיד הגיע אליו הביתה באמצע היום והיה מלמד אותו את תורת הסוד, תורת הנסתר.

קבורת הרמח"ל – יש סברה שלא ידוע מקום קבורתו (כמו משה רבנו), יש סברה שקבור בכפר יסיף, כפר ערבי ליד עכו, שם יש בית קברות יהודי נטוש באמצע הכפר, שבו נקברו יהודי עכו שמתו במגיפה. יש סברה שהוא קבור בטבריה, כי הוא קבור ליד רבי עקיבא.

הקשר ביניהם סמלי: ר' עקיבא החל ללמוד תורה בגיל 40, ורמח"ל נפטר בגיל 40. ר' עקיבא חי 120 שנה- 40 שנה היה רועה צאן של כלבא שבוע, 40 שנה למד תורה, ו-40 שנה לימד תורה. לר' עקיבא היו 24,000 תלמידים, 12,000 זוגות שלמדו בחברותא. "או חברותא או מיתותא" – מי שאין לו חבר נחשב למת. ר' עקיבא אמר: ואהבת לרעך כמוך, זה כלל גדול בתורה.

אבן ראשה - הבניין הזה נבנה ללא בטון וברזל, אלא עם קשתות בסגנון רומאי. באמצע הקשת נמצאת אבן הראשה, אבן בצורת טרפז שנכנסת בלחץ כמו פקק לבקבוק יין, ומחזיקה את כל הקשת. אם מורידים את האבן האמצעית הכל מתמוטט. כתוב בזכריה ד': "אבן הראשה תשואות חן חן לך". בתהילים קי"ח כתוב: "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה" – מאסו משתי סיבות: לבנאים היה קשה לסתת אותה ולהכניסה למקום, וגם כי אחרי שגמרו אותה – אין להם יותר עבודה, ולכן מאסו בה.

אין במה - בבית הכנסת הזה אין במה ואין עזרת נשים. אין במה – כי הרמח"ל צנוע ולא שוויצר, לא עלה לתיבה, אלא ירד לתיבה שלמטה (רואים אותה בבור שבאמצע), ככתוב "ממעמקים קראתך ה' ". הפסוק על הפרוכת כתוב הפוך, מלמטה למעלה, כי אנחנו למטה ואלוהים למעלה.

אין עזרת נשים – רמח"ל אמר לאישה – אל תבואי לבית הכנסת, את פטורה מזה, שבי בבית ותחנכי את ילדייך. זו מעלה יותר חשובה שהאישה יודעת לחנך את הילדים יותר טוב מאשר הבעל, וזה יותר חשוב מאשר לבוא להתפלל. הנשים היו באות מסביב ועומדות במפלס המדרכה ליד המשקוף ושמעו את התפילות והשופר מהחלון שלמעלה.

צבע תכלת – מסמל שמיים, רקיע. לפי הקבלה התכלת מגרש את השטן. אם השטן יבוא יראה שמיים ויחשוב שהאנשים הם מלאכים ויברח החוצה.

ספר התורה – נכתב על עור של בהמה טהורה (רק בהמה שמותר לאכול). רמח"ל לא מצא כאן בהמות טהורות כשרות, ולכן הלך לכרמל והביא משם איילים, צבאים, יחמורים, ועל עורותיהם כתב ספרי תורה. היום לא מרשים לצוד אותם בגלל סכנת הכחדה, אך אז לא היתה החברה להגנת הטבע...

דיו לכתובה – רמח"ל לקח רימון, ואת הקליפה טחן והרתיח ועשה ממנה דיו שחור לכתובת ספרי תורה. ברימון יש ברזל שנוטה להשחיר (עושה כתם על בגדים שלא יורד בכביסה). נשים היו צובעות שיער עם קליפות של רימון וחינה, כי ברימון יש ויטמינים ונוגדי חמצון שמחזקים את שרשי השיער.

המשך הליכה

הרובע הוונציאני – פיאצה סן מרקו - חאן אל-פראנג'י (כל השמות של אותו מקום)

הסמל של מרקוס הוא אריה מכונף. האטריבוטים=סמלי 4 האוונגליסטים: אדם, שור, אריה ונשר.

מתי=אדם, מרקוס=אריה, לוקס=שור, יוחנן=נשר או עיט.

המקור הוא 4 אופני המרכבה מחזון העצמות היבשות ביחזקאל א', 10 – "וַיְדַמּוּת פְּנִיָּהֶם פְּנֵי אָדָם וּפְנֵי אַרְיֵה אֶל הַיָּמִין

לְאַרְבַּעַתָּם וּפְנֵי שׁוֹר מֵהַשְּׂמַאֵל לְאַרְבַּעַתָּן וּפְנֵי נֶשֶׁר לְאַרְבַּעַתָּן"

הפיאצה הצלבנית כאן הפכה לחאן עותומני בימי אל ג'זאר. זה קרוב לנמל, וכאן היה חאן של סוחרים מצרפת (נקראו פרנסאוויס או פראנג'יס) – ולכן נקרא חאן אל-פראנג'י. היו כאן בעיקר מחסנים של הסוחרים. כאן רואים קיר צלבני שבצבץ מעל האדמה והעותומנים בנו והמשיכו אותו באותו מפלס.

שער הכניסה היה נסגר בחשיכה, ויש גם כאן פשפש קטן למאחרים שמשלמים בקשיש לשומר.

בעכו יש כמה חאנים כאלה, כולם על בסיס הפיאצות הצלבניות.

הפרניציסקנים – קסטודיה דה טרה סנטה – שומרי האדמה הקדושה. הקימו כאן בית ספר "טרה סנטה", למרות שכיום כמעט כל התלמידים כאן הם מוסלמים מעכו. בתי הספר הממלכתיים במגזר הערבי הם "על הפנים", ברמה נמוכה. בתי הספר של הכנסיות הם המובילים במגזר הערבי, נחשבים הכי טובים. כל ערבי שיש לו כסף שולח את ילדיו לבית הספר של הכנסייה, שבו יש 12 שנות לימוד. המוסלמים יכולים להתפלל כאן בבוקר אם הם רוצים (הרוב לא מתפללים). בית הספר מלמד בפיקוח של משרד החינוך. בבתי הספר הנוצריים יש % זכאות לבגרות הכי גבוה בארץ, יותר מבתי ספר יהודיים. יש כאן רמה גבוהה, משמעת בלימודים, מי שלא מצליח מעיפים אותו.

לדוגמה- מעיליה – יישוב נוצרי עם אחוז האקדמאים הגבוה בארץ, וגם היישוב עם אחוז האקדמאים המובטלים הכי גבוה...

נמל עכו - נמל קטן שמתאים רק לסירות קטנות. הנמל הצלבני נשלט ע"י המלך הצלבני. בקצה הנמל היו שתי שלשלאות ברזל גדולות (קטאנה), שהובילו וכיוונו את האניות ישירות אל תוך הנמל, בשליטה של המלך.

מגדל הזבובים / אי הזבובים – עומד בתוך המים מול הנמל. המגדל הוא קצה של מזח שנבנה כאן כבר

מהתקופה האומאית. המגדל סימן לסירות את הכניסה והזהיר אניות מהסלעים שבכניסה.

כמה גורסאות למקור השם :

בתקופה הצלבנית הראשונה – ממלכת ירושלים, למורי הדרך היתה הרבה עבודה, בליווי הצליינים לירושלים, בית לחם, נהר הירדן וכו'. בממלכה השנייה – היתה בעיה, כי אי אפשר להגיע לירושלים ובית לחם שהיו בידים מוסלמיות. כשבאו צליינים מאירופה, בעיקר מצרפת, היו ממציאים סיפורים שונים. עכו בצרפתית נקראת ACRE – וסיפרו להם שעכו זה שיבוש של עקרון עיר פלישתית, ודוד המלך הרי נלחם בפלישתים. ישוע הוא צאצא של דוד המלך, וזה כבר מרגש את הצליינים. האל של הפלישתים היה בעל זבוב – וסיפרו להם שהמגדל הזה הוא שריד של המקדש לבעל זבוב... (למרות שזה בכלל מזח אומאיי...) ומכאן נשאר השם עד היום.

אנשי עכו היו שוחים לשם כל יום, עולים לשם ומשתינים ומחרבנים, ולכן באים לשם הרבה זבובים...ומכאן השם.

אל ג'זאר שליט עכו היה אכזר מאוד והרג עשרות אנשים. את הגוויות היו זורקים על האי הזה, ולכן באו לשם הרבה זבובים.(גרסה שסיפר אודי, שלמד בב"ס קציני ים בעכו).

חאן אל עומדן / חאן העמודים - הכניסה ליד מגדל השעון חסומה, אך אפשר להיכנס מסביב, בכניסה השנייה.

כיום המקום מוזנח, למרות הפוטנציאל המדהים שלו. הוציאו מכרז לבניית מלון ומרכז קניות, אך הגישו בג"צ נגד היזם שזכה, כי טענו שהמכרז היה תפור מראש, ובינתיים הכל תקוע בבית המשפט.

בפסטיבל עכו היו עושים כאן הופעות מיוחדות של להקות ריקודים מטורקיה, עם תאורה מתאימה.

פיאצת המלך – בימי הצלבנים זו היתה פיאצת המלך, ומסביבה הפיאצה של ונציה והפיאצה של פיזה.

המלך הצלבני נתן לקומונות לבנות רבעים בעכו, אך הוא לא ויתר על הנמל, כי מהאניות גובים את המיסים. על החוף היתה פיאצה גדולה של המלך, שבה חייבים לעבור, ובה גובים את המיסים. כל מי שירד מהספינה

חייב להיכנס והמוכסים היו קובעים את המכס על כל דבר שהנוסע הביא.

בימי אל ג'זאר הפיאצה הזו הפכה לחאן המפואר ביותר בעכו, עם עמודים מסביב. בקומה הראשונה היו

מחסנים, סחורות ובעלי חיים. בקומה שנייה היו חדרי המלון המפואר ביותר בעכו, היה אחד היפים בארץ.

עמודי הגרניט מסביב (וגם לוחות השיש בחמאם ובמסגד) נשדדו מקיסריה ע"י אנשי אל ג'זאר. עמודי הגרניט

הגיעו במקור ע"י הורדוס ממצרים, היו משיטים אותם על הנילוס ובאניות לקיסריה. השיש הגיע לארץ(לקיסריה) מטורקיה או מאיטליה.

טבלת סמל הסולטן - מגדל השעון בעכו הוא מיוחד, הוא היחיד שבבסיס שלו, מעל פתח החאן מבחוץ, רואים עד היום טבלת שיש עם סמל הסולטנות העותמנית: למעלה ירח ושמש, בתוכה טוגרה = חותם הסולטן (בצורת שרבוט). הסולטן משול לשמש ולירח. למטה יש מאזני צדק – כי הסולטן שופט את כל נתיניו במשפט צדק. הרבה רמזים וכידונים, מדגישים שלא כדאי להתעסק עם הסולטן. יש עוד מקומות בארץ שנשארה טוגרה, אך רק כאן יש את כל הסמל, על לוח שיש עם מסגרת עץ מקורית.

מגדל השעון - בשנת 1906 נבנו 200 מגדלי שעון מגדלי שעון בכל האימפריה העותמנית, לכבוד שנת ה-30 לשלטונו של הסולטן עבדול חמיד השני. בחלק מהספרים טוענים שזה היה ב-1901, לכבוד 25 שנות שלטונו. כנראה החלו לבנות אותם ב-1901 וסיימו ב-1906. בארץ נבנו 6 מגדלים, 3 בערי החוף: עכו, חיפה, יפו, ו-3 בערי החר: צפת שכס וירושלים. בירושלים הבריטים הורידו את המגדל שהיה ליד שער יפו, אך כל השאר קיימים.

שחזור השעונים: השעון במגדל פעל עד 1948 בהפסקות, ומאז 48 השעונים לא פעלו. יש כמה מורות שעשו פרויקט יפה לפני כ-7 שנים, במסגרת לימודי "היישוב שלי", של כיתה ד': המורה לקחה לכאן את הילדים והראתה להם את מגדל השעון. אחד הילדים שאל: אמרת שזה מגדל שעון אז למה אין שעון במגדל? המורה החליטה לעשות פרויקט, החלה לאסוף תרומות מהורי התלמידים, שקל לשקל, ומנהל ביה"ס הפך זאת לפרויקט בית ספרי. הם הביאו לראש העיר את השקיות עם כל התרומות, ראש העיר הצליח לגייס עוד תרומות, והביאו לכאן 4 שעונים לכל אחד מהכיוונים: שעון אחד עם ספרות רגילות, אחד עם ספרות רומיות, אחד עם ספרות ערביות, ואחד פונה פנימה עם אותיות אי"ב. לפני כמה שנים המנגנון התקלקל, ומאז השעונים עומדים...

הרובע הפיזאני – (חאן א-שונה) מול חאן אל עומדן. במרכזו פיאצה סן פייטרו, כמו בפיזה שבאיטליה. כיום הפיאצה מוזנחת מאוד. בכניסה רואים עמודי מרפק בצורת גביעי גלידה.

מנהרת הטמפלרים

גילוי המנהרה - באחד הבתים שמעליה היתה בעיית נזילה, והזמינו אינסטלטור. האינסטלטור בא ואמר שהנזילה רצינית, החלו לפרק את כל הריצפה, חפרו ומצאו מנהרה. קראו לרשות העתיקות וגילו מנהרה מדהימה – המנהרה הטמפלרית.

יש סיפור שבבית הזה היה חור בריצפה ובעלת הבית תמיד היתה מורידה דלי עם חבל דרך החור, מעלה מים מהמנהרה, ושוטפת איתם את הריצפה.

את ההסבר כדאי לעשות מחוץ למנהרה כי בפנים יש מצגות וסרטים וקשה לשמוע. הטמפלרים היו מסדר סודי וחזק מאוד. היה צריך לעבור טקסים סודיים כדי להצטרף למסדר, ולכן קשרו להם כל מיני סיפורים ואגדות. הם ישבו על הר הבית, ולכן אמרו שאולי מצאו את בית המקדש, אולי מצאו את ארון הברית, או את הגביע הקדוש. דן בראון כתב ספר בלשי "צופן דה וינצ'י", שהפך לרב מכר ועשו עליו גם סרט, שבו מתוארים כביכול צאצאי המסדר הטמפלרי והסודות שלהם.

הטמפלרים היו ערמומיים מאוד, הם צברו הרבה עוצמה והרבה כסף מעולי הרגל שבאו לארץ. הם פתחו דוכן בנמל מרסיי ופגשו את עולי הרגל עוד לפני שעלו לאנטייה. הנציג הטמפלרי לקח מהם את כל הכסף הצרפתי ונתן להם פתק. כשהם נחתו בנמל עכו הם מסרו את הפתק לנציג הטמפלרי בארץ, ותמורתו קיבלו מטבע מקומי. זו היתה בעצם התחלת הבנקאות באירופה. הם כמובן לקחו ריבית ועמלות ועשו מזה הרבה כסף.

מטרת המנהרה - המנהרה מובילה מהים, מהחוף של הרובע הטמפלרי - אל תוך העיר. יש סברה שהמנהרה שימשה לעקוף את הנמל כדי לא לשלם מכס בנמל – הבריחו סחורות ישר לרובע הטמפלרי. יש סברה יותר הגיונית, שייעודה היה לקצר את הדרך מהנמל אל הרובע הטמפלרי, כדי לקצר את הדרך ולא להיכנס לרובע אחר. במנהרה שטו סירות שלמות עם סחורה מתחת לאדמה.

סוף הטמפלרים – כשנפלה הממלכה השנייה האשימו בזה את הטמפלרים שנואים ו"החולירות". הטמפלרים חזרו לאירופה, והמלך הצרפתי חמד את הכסף שלהם, אך הם היו בחסות האפיפיור. בגלל שהיו מסדר סודי המלך האשים אותם בכישוף, וביום ששי 13 בחודש ב-1307, העלו את כל ראשי הטמפלרים על המוקד, ומלך צרפת הלאים את כל הכסף שלהם.

סוף ההוספיטלרים – השתלטו על האי מלטה, שבמשך מאות שנים היה המרכז שלהם, עד שנפוליון כבש את מלטה וחסל אותם, ב-1798.

בתוך המנהרה: על רצפת המנהרה – תמונות ומוצגים שנמצאו במנהרה. מי הים זורמים מהים לתוך המנהרה והציפו את המנהרה עד גובה מסוים, ואיפשרו שייט של סירות מהים לתוך המנהרה. כיום יש משאבות שדואגות לשאוב את המים ולשמור אותם בגובה נמוך.

היציאה מהמנהרה מגיעה אל חוף הים, ליד חניון המגדלור.

המשך הליכה

חומת הים - אפשרות נוספת: במקום להיכנס למנהרה אפשר לעלות על חומת הים הדרומית, הולכים על החומה, רואים את ילדי עכו קופצים למים... גם ביציאה מהמנהרה אפשר לחזור ולעלות על חומת הים, שגם היא אטרקציה.

רובע טמפלרי – כולו שקוע בים (ליד חניון המגדלור). רואים קירות בקו ישר, מדרום לצפון, שקועים בים. כמו הרובע ההוספיטלרי, היה כאן רובע שלם עם אולמות וקמרונות, שנהרס ע"י הממלוכים. במשך 800 השנים הים היכה עם הגלים על קירות הטמפלרים, והרס את כל מה שנשאר. כיום רואים רק את בסיסי הקירות שקועים במים, כי גובה המים עלה עם השנים.

טמפלום – מבנה בגובה 30 מטר שהיה עם אריות זהב ובלט מרחוק, וזה היה הזיהוי של ה"בנק" של הטמפלרים, כדי שידעו לאן ללכת כדי לקבל את הכסף שהפקידו(או הפקירו)... כמו אצל הגששים) בחפירות מצאו כנראה את שרידי בסיס המבנה.

המנהרה הטמפלארית הגיעה ישר לתוך הרובע הזה. אחת הגרסאות למנהרה - שהיא היתה יבשה ונועדה רק להולכי רגל ולא לסירות, שעקפה את הרובעים היריבים האחרים מלמטה והובילה ישירות לנמל. רק כשגובה הים עלה בכמה עשרות ס"מ במשך 800 שנים - המנהרה הוצפה במים.

כיום המנהרה לא מגיעה עד הנמל, יש קטע עד הנמל שלא פתוח לציבור. **תגליות חדשות** - בחפירות גילו שיש עוד מנהרות שמגיעות צפונה עד רובע המלך (כיום אכסניית הנוער).

מתחת לאדמה מצאו עוד כנסיות יפהפיות שעדיין לא נפתחו לציבור. **מפות צלבניות**: מפת מרינו סנוטו - שצוירה ב-1312, בתחילת מאה 14, מיד אחרי שעכו נפלה והצלבנים גורשו. ממנה יודעים בדיוק איפה היה כל רובע. העיר הצלבנית היתה יותר גדולה מהעותומנית. אז היה גם רובע צפוני-רובע מון מיזאר - אזור שגרו בו העניים, הזונות, היהודים והמצורעים, רובע של נדכאים שהמלך לואי התשיעי ריחם עליהם ובנה סביבם חומה כדי לצרפם אל העיר.

ככר גנואה / ככר סן לורנצו / הרובע הגנואי / ככר עבוד הגעה- מחניון המגדלור הולכים צפונה לאורך החוף ופונים ימינה ליד בית עבוד- בית הבהאים(בית לבן). רובע גנואה היה הגדול והמרשים ביותר, כי הם היו הקימונה הראשונה שהקימה רובע, ותפסו את השטח הגדול ביותר, בממלכה הראשונה. אליהם נצמד הרובע הוונציאני. שאר הרובעים של הקומונות נוספו רק בממלכה השנייה. במרכז הכיכר יש בריכה עם מזרקה.

בתי ליוואן (בית החלל המרכזי)- בתחילת מאה 20 חלק מהמשפחות בעכו היו מאוד עשירות, ובנו בתי מידות, בתי ליוואן. זה דגם של בתים מפוארים שנבנו בסוריה ולבנון וחדרו גם לארץ בסוף התקופה העותומנית. יש בתים כאלה גם בחיפה, עכו, נצרת ויפו.

בארמונות הקדומים של הערבים האמידים היתה חצר פנימית והכל פנה פנימה. בעקבות השפעות אירופאיות החלו לבנות בתים, שבהם קומה תחתונה היו מחסנים, בקומה העליונה היה סלון גדול באמצע (דיוואן) ומסביבו חדרי המגורים. לכן נקרא בית ליוואן=בית החלל המרכזי. מהסלון יש מרפסת גדולה עם שלוש קשתות (טריפורה) שפונות החוצה. הרצפה היתה שיש מרמרה מטורקיה, התקרות היו מצוירות ע"י אמנים מיוחדים שהתמחו רק בציורי תקרה.

בית עבוד - בית הבהאים. רואים רק את הצד האחורי, כי החלק הקדמי שלו פונה אל הים. בהא אוללה שכן בבית הזה לאחר ששוחר מהכלא, והבהאים קנו את הבית, שיפצו אותו ומתחזקים אותו, וזה מקום מקודש לבהאים. על שמו נקרא גם כל הכיכר בפי תושבי עכו - ככר עבוד. בעכו יש עוד כמה אתרים מקודשים לבהאים: הבאהגי, גני רידואן.

משפחת טאווייל - גרה בשכונה הזו. זו המשפחה של רימונדה טאווייל, אמא של סוהא עראפאת. הבתים בכיכר גנואה הם כולם בתים מפוארים כאלה. אחרי 48 כל הבתים האלה ננטשו והפכו לרכוש המדינה. בהרבה בתים בעיר אכלסו עולים חדשים וערבים, אך בבתי המפוארים לא רצו לתת לאף אחד לגור כדי שלא תהיה אפליה. הפתרון היה - הרסו את הקירות החיצוניים של הבתים, והם נשארו נטושים. במשך השנים הבתים החלו להיהרס עם כל הציורים היפים שלהם. רק בשנים האחרונות החלו לשפץ את הבתים האלה.

בית האמנויות - נמצא באגף הדרומי של ככר גנואה. בנין גדול בן שתי קומות שחזיתו צבועה כתום-ורוד, עדות לימים טובים יותר בעבר. היה זה בית עשירים בסגנון מעורב: גג מכוסה שפועי רעפים בסגנון אירופי ופנימו חדרי גדולים ותקרה גבוהה. בקומתו הראשונה התמקם מתנ"ס עבור ילדי העיר העתיקה. בתקרת אחד האולמות מופיע פרסקו יפה ושומר. בזמן השיפוץ מצאו צילומים של הבית עם התקרה המצוירת, שלפיהם שחזרו חלק מהתקרה.

מלון "ארמון האפנדי" - רח' לואי התשיעי (יוצא מכיכר גנואה צפונה). הבית המפואר ביותר בעכו, שנרכש ע"י בעל המסעדה אורי ירמיאס (אורי-בורי - בעל המסעדה בחניון המגדלור), השקיע שם מיליונים רבים בשימור ושחזור והפך אותו למלון בוטיק מהיקרים בארץ. שחזרו את ציורי התקרה בעזרת רסטורנטים מומחים מאיטליה. אפשר לראות חלק מהציורים מבחוץ דרך החלון. המלון מורכב משני בניינים סמוכים: בית שוקרי ובית ויצ"ו, ושני החלקים מחוברים בגשר. כל חדר עולה בין 1500 ל-3500 ₪ ללילה.

זאוויית א-שאזילייה

ברחוב נור א-דין אל-ישרוטי. שיח עלי נור א-דין אל-ישרוטי הוא מייסד הזרם השאזילי באיסלאם הסופי. זה המרכז של הזרם הזה, נמצא כרגע בבנייה, הולך להיות מקום מפואר ומדהים. יש כאן גם שרידים צלבניים, אך הרוב הוא עותומני. זאווייה = מרכז התכנסות ולימודים של הסופים. כאן זה המרכז של המסדר השאזילי. הבניין הנוכחי הוקם ב-1862 כזאווייה, מוסד שמקורו במגרב והדומה למדרסה. התנועה השאזילית היא זרם באיסלאם הסופי, שהוקם בעכו ע"י השיח אל-ישרוטי, שהגיע לכאן במאה ה-19. אל ישרוטי ושני בניו קבורים כאן במתחם עם הקשתות. כיום יש שאזילים בירדן, בתוניסיה, בהודו ועוד, וקצת גם בעכו. ס"ה יש בעולם מאות מיליוני סופים, בזרמים רבים. השיפוצים כאן החלו ב-2006, בעזרת תרומות רבות של שאזילים מכל העולם. יהיה כאן מוזיאון סופי, ותהיה ספריה מיסטית שתכלול את כל הדתות, גם הזוהר והקבלה.

הדרכת עמיתים - הזרם הסופי

האיסלאם מוכר כדת מאוד קיצונית, אך בתוכו יש גם זרמים מתונים. הסופים הוא זרם מתון ומאוד מקבל, מיוחד ושונה מרוב הדתות בעולם. המסדר השאזילי יצא מתוך הזרם הזה. הסופים מאמינים שאפשר לשנות את ההלכה ואת התפיסה של מוחמד לאורך השנים. הם מאמינים שמוחמד מחובר בשרשרת מיסטית אל המאמינים שלו, דרך השייחים והמורים הסופים. הסופים החל כבר בבגדד העבאסית בשנת 850. יש גרסה שהראשונים היו מתלמידיו של מוחמד, ויש גרסה שהם היו מיסטיקנים נוודים שהסתובבו וחיו ללא שלטון, כי הם היו מאוד ביקורתיים כלפי הממשלים והפוליטיקאים. הם טענו שהפוליטיקאים מנצלים את הדת לצרכיהם הפרטיים ובכך הם הורסים את הטוהר של הדת. לכן הם הקימו

זרם דתי "ניקיי" שלא יהרוס את האיסלאם. מקור השם סופים הוא בטוהר ליבם – סאפא, או בגלל הבגדים הפשוטים שהם לבשו: סוף – הצמר הלבן והפשוט.

עריפא – מצב שבו הסופי מתנתק מכל הסביבה שלו, מהאגו שלו ומהמחשבות הרעות שלו, וכך מגיע לקירבה אולטימטיבית אל האל. הדרך להגיע למצב זה היא הטאריקה - שיכולה להתבצע בדרכים שונות, שמספרן ככוכבי השמיים. לכל אדם ישנה הדרך שלו לעשות זאת, בצורה שהוא בוחר, כדי להתחבר לאלוהיו. אין להם מרכז של דרך אחת מסוימת כדי להגיע לאמונה הנכספת, כמו בדתות אחרות. יש דרך שירה, דרך ריקוד, דרך מדיטציה, דרך זיקר (מצב שבו אדם חוזר הלך ושוב על שם האלוהים וכך מגיע להתנתקות מהכל – לעריפא). הרבה אנשים יכולים לקרוא לעצמם סופים, אך מעט מאוד מצליחים להגיע למצב של העריפא הנכספת. יש כאלה שלומדים כל החיים ולא מגיעים לזה.

יש בעולם מסדרים סופים רבים, לכל מסדר יש כיוון (טאריקה) שונה שלו. לדוגמה- הדרווישים המחוללים בטורקיה מגיעים לטאריקה ע"י ריקוד במעגלים, עד שמגיעים לניתוק מלא, שהוא העריפא.

השייח אל ישרוטי הפיץ את הדת הסופית בצפון אפריקה, וכשהגיע לאחד השבטים הברברים שם, הם רצו לבחון אם הוא איש דת אמיתי ואמין, ולכן זרקו אותו אל האריות. הוא עמד במבחן ויצא בריא ושלם מהאריות, אך יצא עם "שריטה קלה". הוא החליט לעזוב את הפצת הדת ולהגר למכה. בהיותו באנייה בדרך למכה – יונה הנביא התגלה אליו, ונתן לו משימה חדשה: להקים דת מוסלמית חדשה, שתוציא את הרוע מלב המוסלמים ותקרב אליהם את הדתות האחרות, בעיקר את היהדות והנצרות. יונה הנביא אמר לו להקים את הדת החדשה בעכו, שם יש מרכזים לדתות נוספות.

אל-ישרוטי הגיע לעכו ב-1862 ובנה את הזאווייה הזו. הוא הצליח לסחוף אחריו הרבה אנשים מכל המגזרים, עניים ועשירים. הרעיון של הזאווייה הוא לקבל את כל סוגי האנשים, וכולם התכנסו כאן כדי ללמוד את הדת החדשה מפי אל-ישרוטי. מרכז הזאווייה היה דווקא המטבח, המקום שממנו חילקו את האוכל לכל התלמידים, גם לעניים הנזקקים, וגם למורים שהקדישו את כל זמנם ללימוד הדת והקוראן.

האולם המרכזי – בו התבצעו הטקסים, ומסביבו חדרים שבהם חיו התלמידים המתבודדים, לעיתים גם עם המשפחות. ישרוטי גר בבית סמוך לזאווייה, והוא קיבל תמיכה מהסולטן העותומני, בגלל שהסולטן רצה לתת קונטרטה לדת הבהאית שגם מרכזתה היה כאן בעכו. הבהאים הפריעו לסולטן כי הם פיצלו את האיסלאם. אחרי אל ישרוטי המשיכו את דרכו גם בנו וגם נכדו, ושניהם קבורים כאן לידו, במבני קבורה מפוארים. כל סופי בוחר אם לקיים את החגים המוסלמים או לא, וכל אחד בדרך הרוחנית האישית. המוסלמים מתייחסים אליהם כמשהו מוזר. הרבה מנהיגים בהיסטוריה היו מושפעים מהפילוסופיה הסופית, כמו סלאח א-דין, וגם הרמב"ם.

סוף הדרכת עמיתים.

המשך הליכה

הסראייה – צמודה לחמאם, בית הממשל העותומני. עד לפני כמה שנים היה נטוש ומוזנח. כיום משופץ, הפך למתנ"ס, וגם מרכז ללימוד תרבות ארצות הברית. בחפירות מתחת לריצפה מצאו שרידים של כנסייה צלבנית – כנסיית יוחנן המטביל. הכניסה נראית כמו ממלוכית אבל זה עותומני בסגנון ממלוכי, סגנון אבלק.

מוזיאון עוקאשי – ליד אולמות האבירים. אבשלום עוקשי היה צייר ישראלי חשוב מהתנועה של אופקים חדשים, יחד עם זריצקי וסטימצקי ושטרייכמן. הוא היה תימני ולכן פחות מפורסם... נפטר ב-1980 ואשתו לחצה על החברה לפיתוח עכו להקים מוזיאון על שמו, באחד החללים שבהם עבד. במוזיאון רואים גם עבודות של עוקאשי וגם תערוכות מתחלפות.

מסגד אל ג'זאר

ג'אמע אל-באשא (מסגד הפאשה).

ברחוב אל ג'זאר, הכניסה בתשלום במזומן! זה המסגד הגדול של עכו, אחד המסגדים היפים, הגדולים והחשובים ביותר בארץ. עומד מעל המקום של הקתדרלה הצלבנית. בנוי בהשפעה של מסגדים בתורכיה.

סינאן - אדריכל שהיה מהגדולים בעולם, פעל בראשית העותומנים בתורכיה. יש קוראים לו מיכאלאנג'לו של המזרח. (בעצם הוא היה קודם, וצריך לקרוא למיכאלאנג'לו – סינאן של המערב...) סינאן חי מאה שנה, ובנה את כל המסגדים והגשרים הגדולים באיסטנבול. הוא הביא טכנולוגיה חדשה של מבנה גדול עם כיפה: במקום שהכיפה תישען על עמודים, היא נשענת על הפינות של המבנה.

המסגד כאן נבנה ב-1781 ע"י אל ג'זאר, מאות שנים אחרי סינאן, אבל סגנונו מושפע מהמסגדים באיסטנבול. המסגד נבנה לפני מסע נפוליון, ובזמן המצור של נפוליון הוא נפגע קשה מאוד, אך שופץ מחדש בראשית המאה ה-19.

הקתדרלה הצלבנית הגדולה היתה הבסיס שעליו נבנה המסגד. לכאן הגיעה אמת המים של עכו, ואל ג'זאר הפך את חלל הקתדרלה שלמטה - למאגר מים אדיר. כיום כבר אי אפשר להיכנס למאגר התת קרקעי, בגלל בעיות בטיחות שונות וסכנת התמוטטות. אולי יפתח בעתיד. כיום יש גם קצת מי נגר שמצטברים בתוכו. עמודי גרניט ולוחות שיש – לקחו עמודי שיש מקיסריה, חתכו אותם לפרוסות ושילבו אותם ברצפה ובקירות המסגד.

שערות של מוחמד – אחד מעשירי עכו נסע לאיסטנבול וקנה בסכום עצום כמה שערות מזקנו של הנביא מוחמד, שנמצאות שם בקופסה מיוחדת. עבור המוסלמים זה אחד המסגדים המקודשים ביותר בגלל שערות זקנו של הנביא. עד 1967 זה היה המקום הכי קדוש למוסלמים בישראל. אחרי 67 מרכז הכובד עבר לאל אקצא ולכיפת הסלע (גם שם יש קופסה עם שערות מזקנו של הנביא) ליל הגורלות בחודש הרמאדן – אז פותחים את הקופסה ואלפי אנשים באים לכאן ומתרגשים מאוד.

בתוך המסגד: האולם המרכזי עם שטיחי תפילה (סג'אדה). בעצם זה שטיח אחד גדול אך הוא מחולק ע"י סימונים לשטיחונים אישיים. בכל שטיח יש סימון של הקיבלה. המחראב - בקצה המסגד, גומחת התפילה. מינבאר - מימין למחראב, במת הדרשה, עם עבודת שיש יפהפייה. עזרת נשים למעלה, ובצד ימין למעלה יש גדר ירוקה, ובתוכה נמצאת הקופסה שבה השערות מזקנו של הנביא.

מבנה הבנין - הקירות מסביב מצופים שיש, כיפה אדירה שנשענת על פינות הבנין. בכל פינה יש גומחה עם פיתוחים עותומנים (דומים לקרמיקה ארמנית).

יש שני מדליונים מעל המינבאר, כתוב על רקע ירוק. באחד כתוב "אללה" ובשני "מוחמד". מדליונים ב-4 פינות הכיפה – עליהם כתובים שמות 4 החליפים הראשונים – הראשידון: אבו-בכר, עומר, עותמן ועלי.

הסהר והכוכב, הסמלים על המינרט – כשמהמט השני כבש את קונסטנטינופול ב-1453, הוריד את הצלב מכנסיית איה-סופיה ושם במקומו את הסהר והכוכב- הסמל העותומני המוסלמי. הוא גם שינה את שם העיר לאיסטנבול. הכנסייה שהפכה למסגד, היא מבנה גאוני ואחד מפלאי תבל. נבנתה במאה 6 בימי יוסטיניאנוס, והיא הפכה להיות הדגם של המבנה המוסלמי בהמשך. כל המסגדים באימפריה העותומנית נבנו באותה שיטה מבנה מלבני/מרובע של חלל גדול עם כיפה גדולה. בארץ יש מסגדים כאלה בעכו (אל ג'זאר) ובטבריה (שבנה דאהר אל עומר).

בחצר המסגד: מבנה קבורה ובו הקברים והמצבות של אל ג'זאר ושל בנו סולימן. על מצבה עותומנית יש תרבוש או טורבן.

מטהרה - מתקן טהרה – המקום שבו מיטהרים, רוחצים ידיים ורגליים לפני התפילה. שעון שמש גדול על רצפת החצר, נבנה בסוף מאה 18.

נסיעה לבית הכנסת התוניסאי

מרחוב ויצמן- בכיכר ימינה לרח' פנקס, בכיכר הבא (בית המשפט) ימינה לרח' יהושפט, ופנייה ראשונה ימינה לרח' קפלן.

עכו יצאה מהחומות רק במאה ה-20. אחרי 1948 הגיעו הרבה עולים חדשים לעכו, מעדות שונות, וכולן בנו בתי כנסת, כך גם התוניסאים בשנות ה-50. כיום בעכו כ-45,000 תושבים, רובם יהודים.

בית הכנסת התוניסאי

(י"אור תורה") – רח' אליעזר קפלן 13.

צריך לתאם ביקור מראש, לא להביא קבוצות בשבת. כניסה ללא תשלום, אבל מבקשים שכל אחד ייתן תרומה. רצוי שהקבוצה תאסוף מראש את התרומות ותיתן במרוכז. יש גם קטלוג של המקום עם רשימת כל הפסיפסים.

ציון דבאש, הגבאי של בית הכנסת, עשה פה מפעל חיים: במשך 40 שנה הוא מילא את בית הכנסת בפסיפסים. הרעיון שלו היה למלא את כל בית הכנסת בציורי פסיפס, מהמסד עד הטפחות, 4 קומות מבחוץ ומבפנים, על התקרה ועל הרצפה. הפסיפסים הם של נושאים שונים ומגוונים. רוב הפסיפסים בוצעו במפעל המוזאיקה של קבוץ אילון. יש אומרים שמאז שנגמרו הזמנות הפסיפסים לכאן – אין להם עבודה...

ארון הקודש – מורכב מ-6 ארונות, וגם בתוך ארון הקודש יש פסיפסים על דפנות הארון. הפרויקט הבא של בית הכנסת הוא לכסות את דלתות ארון הקודש בריקועי כסף, במקום דלתות פורמייקה שיש היום בחלק מהארונות.

המבנה הבסיסי מאוד פשוט. אולם קטן שבו מתפללים ביומים, באולם הגדול עושים את התפילות בשבת ובחגים. נבנה בסגנון בית כנסת ספרדי, עם ספסלים מסביב ובמה באמצע, אבל הוסיפו גם ספסלים בשורות באמצע, כדי שיתאים לכל העדות, גם לאשכנזים.

סוגי הפסיפסים: מפות ארץ ישראל, דגם בית המשפט, בעלי חיים בארץ, צמחים בארץ, דגים, ציפורים, אתרים בארץ הקודש- מערת המכפלה, קבר רחל. בעזרת נשים יש דמויות וסיפורי נשים מהתנ"ך- שרה, רבקה רות וכו', אך בלי תווי פנים. יש גם פסוקים מהתנ"ך, מפות עתיקות- מפת מידבא, ובמדרגות יש גם מפת הקהילות באירופה שנספו בשואה, סמלים של חילות צה"ל.

סמלים שונים – יש 71 עמודונים קטנים סביב הבמה, על מדפי הספרים, כנגד 71 חברי הסנהדרין. **אתרים נוספים** בעכו, שלא הספקנו ונשלים בעוד שבועיים:

מוזיאון אסירי המחתרות – בתוך העיר העתיקה.

באהגי (באהג'ה) – מקום קבורתו של בהא אוללה, האתר הקדוש לבהאים.

נסיעה לתל אביב

כביש עם כמה מנהרות באורך כללי של כ-6 ק"מ, שעובר בתוך הכרמל, ומקצר את הדרך מ-50 דקות ל-5 דקות. זה כביש שבנוי עם שתי מנהרות מקבילות, אחת לכל כיוון. המנהרה הארוכה כאן היא כ-2 ק"מ (כיום) בונים בכביש ירושלים-ת"א בונים מנהרה באורך כ-10 ק"מ).

יש 3 כניסות/יציאות למנהרות הכרמל – יציאה מערבית: מחלף חיפה דרום (ליד קסטרא), יציאה מזרחית: מחלף הקריות (צ'יק פוסט) ויציאה אמצעית: מחלף נוה שאנן (בסמוך לגרנד קניון) בלב העיר. בתחילת בניית הפרויקט היו הרבה התנגדויות. התושבים ששמעו את המקדחים קודחים בתוך ההר פחדו שישודות הבתים יתערערו. ארגוני הירוקים התנגדו בגלל הפגיעה בטבע.

מימון הפרויקט היה: שני שליש של חברה סינית, ושליש של חברה ישראלית. הבעלות היא 50:50 של אשטרום ושל שיכון ובינוי. הכביש עובד בשיטת כביש אגרה, כמו כביש 6, שיטת B.O.T. בונים, מפעילים, ואחרי 30 שנה מחזירים אותו למדינה. כביש 6 הפך לפרויקט מוצלח ורווחי מאוד. כאן התכנן המקורי היה שיעברו 70,000 מכוניות ביום, ואם יעברו פחות – המדינה תפצה אותם בהפרש.

סיכום היום:

עשינו הבדלה חשובה בין עכו הקדומה לעכו העתיקה: עכו הקדומה על התל, עכו העתיקה לחוף הים החל מהתקופה ההלניסטית.

שתי התקופות העיקריות בסיוור בעכו העתיקה: העיר הצלבנית למטה והעיר העות'מנית למעלה. יש גם פרק של העת החדשה – כלא עכו ומלחמת העצמאות, והבהאים ומתחם הבהגי.

המרכז ההוספיטאלרי בתקופה הצלבנית – עם אולמות האבירים, החצר הגדולה, חדר האוכל, המדרגות הגדולות שהתאימו גם לסוסים, תעלות הביוב.
נמל עכו – שהיה נמל מרכזי למסחר בתקופה הצלבנית, לעיר גדולה מאוד, של כ-40,000 תושבים.
נפוליון וניסיונו לכבוש את עכו.
השווקים העות'מנים סביב מרכז העיר והמסגד, עם תבלינים ומוצרים שונים שהובאו מהמזרח והובלו מכאן אל המערב.
החמאם הגדול, שהוא אטרקציה מצחיקה לתיירים ובעיקר לישראלים.
מסגד אל ג'זאר- מסגד קדוש בזכות השערות של מוחמד. חשוב לזכור את האלמנטים של המסגד: מחראב/ קיבלה (גומחה בכיוון התפילה למכה) מנבר (במת הדרשן), סג'אדה (שטיח אישי).
שאזיליה- המרכז הסופי עם המסגד

תמליל סיור מספר 50 למצדה

מסלול: מצדה

נסיעה למצדה

כשמסתכלים צפונה (שמאלה) אפשר לראות גבעה מיוחדת מעל יריחו, ביסודו היה שם מבצר חשמונאי, אחר כך הרודיאני שנקרא דוק או דגון, שם נרצח שמעון על ידי חתנו תלמי בן חבובו. תלמי כנראה נתמך על ידי הסלווקים באותה עת. זו אחת העדויות הקדומות לקיומם של שורה של מבצרים חשמונאיים במדבר. המבצר הזה נועד לשמור על האחוזה החקלאית ביריחו, כבר מהתקופה החשמונאית.

על המורדות של ההר שיש לו צורה חרוטית נמצא מנזר קרנטל. על פי המסורות הנוצריות שם עבר ישוע ניסיון על ידי השטן מיד לאחר שהוטבל על ידי יוחנן המטבל (אם כי היום סבורים שזה היה ממזרח לירדן). הוא עבר 3 ניסיונות, 2 מהן על ההר הזה. הניסיון הראשון כנראה היה על המורדות, הניסיון ה-3 על פסגת ההר (תלוי באיזה מקור בברית החדשה קוראים), עוד ניסיון אחד היה בפנינת הר הבית. כך שהמקום חשוב גם בהקשר הנוצרי. על פסגת ההר הקטומה ישנה כנסייה שהחלו בבנייתה במאה ה-19 ובנייתה לא הושלמה. דבר נוסף שקשור לנצרות ויריחו זה מסע או הכנסייה של ישוע מעבר הירדן לכיוון ירושלים. לאחר שנכנס ליריחו אנשים התקהלו ורצו לראות אותו והיה שם זכאי הנמוך שלא יכול היה לראות אותו מפאת קומתו הנמוכה, אז הוא טיפס על עץ שקמה. את העץ הזה מראים שם. אפשר להגיע עם רכבל אל הקרנטל. יריחו, בגלל שהיא שופעת במים (גם מהמים של וואדי קלט ומעינות נוספים) היא הייתה במקום מאוד מרכזי מבחינה חקלאית – גידלו כאן תמרים ואפרסמון ממנו יוצר הבושם הידוע. גם בעין גדי, בצוער, וברמתא בעבר הירדן – מסביב לים המלח.

יריחו אתר חשוב גם מהיבטים נוספים. למרות שלא נבקר ביריחו במסגרת הקורס הבוחנים רשאים לשאול כמה שאלות בסיסיות על העיר.

דרכי המעבר מאזור יריחו לדרום ים המלח – בעבר, עד המאה ה-20, לא היו דרכים משני צדי ים המלח. מי שרצה להגיע לעבר הירדן, למשל מאזור שקרוב לארנון, היה צריך להסתייע בספינה. אותו דבר בצד שלנו – מי שרצה להגיע אזור עין גדי או חורבת מדין נאלץ להשתמש בספינות, דבר שהיה מפותח מאוד בתקופות קדומות ויהודה יבאה תבואה ממואב, שירות והובלה שבוצעו באמצעות ספינות. אחת הדוגמאות הבולטות והמעניינות זה מפת מידבא, שם רואים שתי ספינות עמוסות שמובילות תוצרת לא כל כך מזוהה (תמרים, תבואה או מלח).

משמאל רואים ערימת אבנים אדירה שמתגלה מאחורי הבניין בחוף הלידו, זהו נמל קדום, מעגן חשמונאי או הרודיאני שנקרא 'רוגיום אל באחיר' או מעגנית המלח. כאן יש עדויות, ממצאים, שרידי מזח של מעגן חשמונאי קדום, אחד משורה של מעגנים. יש אתה כבר בתקופת המקרא. בספר יהושע, בתיאור ממלכת יהודה ותיאור ערי המדבר בממלכת יהודה, נזכרות שש ערים שחושבים שיודעים לזהות את כל השש. יהושע טו', סא': "בַּמִּדְבָּר--בֵּית, הָעֲרָבָה, מִדִּין, וְסֻכְכָּה. טו, סב וְהַנְּבִשָׁן וְעִיר-הַמֶּלַח, וְעֵין גְּדִי: עָרִים שֵׁשׁ, וְחֻצְרֵיהֶן."

בית הערבה (פחות או יותר במוצא וואדי קלט או קרוב), עיר המלח (רוגיום אל באחיר), סככה (קומראן), חורבת מזין (מדין בלשון המקרא, באזור שפך הקדרון), הנבשן (חושבים שהיא באזור עיינות קנה מדרום לשפך הקדרון) ועין גדי – "שש ערים וחצריהן". יש הצדקה לזכור את כל השש, את השם האמיתי שם קומראן (שהוא שם מודרני).

אם מפלס המים היה גבוה ב-35-30 מ', כפי שהיה בימי הבית השני למשל, אז הים ליחד את ההרים משני צדי האגן הזה, ולא הייתה שום דרך נוחה למעבר מצפון לדרום – לא בצד שלנו ולא בצד הירדני. למעט מי שרצה לעשות דבר נועז ואיכשהו טיפס על ההרים, בתנועה הייתה באמצעות ספינות. לכן ההיכרות עם רוגיום אל באחיר, חורבת מדין, היא חשובה. בימי הבית השני סבורים שגובה פני המלח בערך 395 מ' מתחת לפני הים, היום כ-425 מ' מתחת לפני הים, וזה יורד במטר ויותר כל שנה.

רק עם סלילת הכביש המודרני במאה ה-20 יש אפשרות לעבור בנוחיות משני צדי הים, חשוב להדגיש את זה על מנת להבין את תרומת הספינות ונושא הספנות. כמו כן מצאו עוגנים – עוגן את מוצג במוזיאון ישראל שנמצא באזור עין גדי (אבן עם קצת עופרת, חבלים). יש גם עדויות מזמן המרד עצמו שיהודים עלו הספינות וברחו בים המלח והרומאים רדפו אחריהם עם ספינות.

מעל עין פשחה יש פינת השקיה ליעלים. חולפים על פני סלע ה-PEF, מסומן ומשולט.

ממזרח לכביש חורבת מדין או מזין, אתר חשמונאי ששימש כמעגנה, ואף מקום שאפשר היה לאחסן את הספינות. חשוב להבין שמפלס מי הים הגיעו עד למבנה. מולנו שפך הקדרון, עם מים מזוהמים. **הנחל הראשון** מדרום לעין גדי, נחל חבר, חשוב משום שכאן התגלו המערות המפורסמות, מערת האגרות ומערת האימה, שנחפרו בראשית שנות ה-60. מערת האגרות נחפרה על ידי יגאל ידין והתגלו שם ארכיונים מדהימים גם של בבתא וגם תעודות שקשורות לבר כוכבא וממצאים נוספים. נחל חבר הוא לא כל כך מטויל אבל יש לו חשיבות ממדרגה ראשון בהקשר ההיסטורי.

מול מערת האימה נמצאת מערה נוספת, מערת האימה. בשתי המערות התגלו גולגולות, חלקי שלדים והעדויות נוגעות לזמן מרד בר כוכבא, כלומר, הפעם כבר כפליטים. מערות המפלט במדבר יהודה.

הנחל הבא נחל משמר. כאן התגלתה מערת המטמון עם האוצר שמקורו ככל הנראה במקדש בעין גדי. אפשר לשים לב לערוצים השונים, יש כאן נוף של דלתא. בזמן שיטפון, תלוי בהיקף ובעוצמה, הכביש חסום. **הנחל הבא** הוא נחל צאלים שהוא הגדול מבין הנחלים כאן. הוא משמעותי בין השאר משום שיש בו גם שתי נביעות קטנות, עין נמר ועין ענבה, שיכול להיות ששירתו גם את הצבא הרומי בעת המצור, גם נזירים בתקופה הביזנטית ובכלל.

רואים את הצוק של מצדה מתנשא מולנו עם שלושת הדרגות של הארמון הצפוני, שצורת בנייתו מבטאת את היומרה, ההעזה והמקוריות של הורדוס שעל שן סלע צרה במיוחד בנה באמצעות קירות תמך אדירים שלוש דרגות של ארמון מפואר, הארמון הפרטי של הורדוס.

אפשר לראות את הצוק של מצדה מעין גדי, וכך גילו את מצדה. אדוארד רובינסון ב-1838 השקיף מעין גדי דרומה ואמר שלדעתו זו מצדה. זה הוכח לאחר מכן בהדרגה על ידי חוקרים אחרים שעלו, טיפסו וראו את החורבות. בשנות ה-40 תנועות הנוער התחילו להעפיל למצדה שהפכה לסמל. החפירות עצמן החלו רק בשנות ה-60 על ידי יגאל ידין.

הערה חשובה ומשמעותית לגבי שביל הנחש – שביל הנחש נזכר אצל יוסף בן מתתיהו. השביל התגלה במרוצת השנים עם המחקרים שקדמו לחפירות ובמהלך החפירות. היום שיקמו אותו. זו הייתה העלייה למצדה ומכאן נכנסו אליה. יכלו להגיע עם ספינות לאזור, גם לעין גדי וגם דרומה יותר. קשה לראות דרך יבשתית סבירה אחרת. אם פעם במחקר חשבו שהייתה דרך גם לכיוון מערב, היום כבר לא סבורים כך. לא במקרה במורדות או בסמוך לתחילתו של שביל הנחש הרומאים בנו שלושה מחנות – כדי למנוע בריחה והצטרפות. יש משמעות גדולה מאוד לריכוז של הצבא הרומי כאן.

נוף החווארים – חוואר הלשון זה משקע אגמי של ים או ימה קדומה שהייתה כאן בין לפני 60 אלף שנה עד כ-24 אלף שנים. התוצר הזה כיסה כאן ובבקעת הירדן בכלל שטחים אדירים. מה שחשוב זה לא רק הנוף המרשים של ערוצים ושל שכבות החוואר, אלא שיש גם מסלול טיול נחמד מאזור החנייה לכיוון כביש 90. המסלול מתאים גם ליום וגם ללילה.

מימין לכביש למצדה גישה למצדה היו המופעים של האופרות הידועות בביצוע של האמנים מורונה (אאידה). לאחרונה נערך במקום פסטיבל התמר.

כמה עצות לקראת העלייה למבואה – לאוטובוסים אסור לחנות ליד המבואה, הם מעלים אותנו לכניסה. בכניסה למטה מצטיידים בפתק עם מספר שנמצא גם אצל הנהג וגם אצל המדריך. כאשר יורדים מההר, בהנחה שיורדים מאותו צד, אז קוראים לנהג שיבוא לאסוף את הקבוצה. בשעות הבוקר מגיעים הרבה תיירים, במיוחד עד שעות הצהריים. מצדה זה האתר הכי מטויל בין אתרי רשות הטבע והגנים, כ-850 אלף מבקרים בשנה. משמאל האכסניה במצדה, מתקדמת ומעניינת ויש בה מיצג ראוי.

מוזיאון מצדה

בסיור רגיל זה לא חובה להיכנס למוזיאון וזה כרוך בתשלום בנפרד. המוזיאון נמצא בקומה הראשונה, סמוך לכניסה. ההדרכה במוזיאון נעשית באמצעות אוזניות אוטומטיות שמוזהות את המעבר בין החדרים וההדרכה בהתאם.

דגם מצדה במבואה - מצדה היא הורסט, גוש שהורם מעל פני הסביבה הקרובה ומנותק ממנה, ונשארה שלוחה טבעית שעליה הרומאים לימים בנו את סוללת ההנגשה, עליה העלו את איל המצור. הפרש הגבהים בין הצד המזרחי, בין במת ההר למישור למטה 320 מ', בעוד שהפרש הגבהים בין המישור ממערב לבין במת ההר פחות מ-100 מ'. זה חרף את גורלה של מצדה בבוא העת כאשר הסיקריים מרדו.

במצדה הוצבו הרבה דגמים, זה הדגם הכללי שחשוב להבין ולהכיר אותו. הדגם מראה את הסביבה כולה, כולל נחל מצדה שמתפתל ומעמיק את הפרשי הגבהים, שכן הוא מתחתר סביב מצדה ומדגיש את הייחוד שלה בטופוגרפיה. הזרימה היא ממערב, אין זרימות מצפון.

הורדוס בנה את מרבית המבנים על מצדה, אפשר לראות שרידים רבים מימיו וקצת שרידים מתקופת המרד והתקופה הביזנטית. במצדה אין ארכיטקטורה קדומה להורדוס, חשמונאית. למרות שחשמונאים כבר השתמשו במקום כביצור, הממצאים הם דלים, קטנים ולא כוללים ארכיטקטורה.

כשהרומאים הגיעו לכאן במגמה לדכא את המרד בשנת 74, שנים אחדות לאחר החורבן, הגיע לכאן פלביוס סילבה עם הלגיון העשירי והקימו תוך שבועיים את הדייק סביב מצדה. להקמת הדייק יש חשיבות ממדרגה ראשונה למרות הרומאים עשו את זה בעוד מקרים. הדייק מונע אפשרות בריחה מההר, הצטרפות של מורדים מבחוץ ומגן על המחנות הרומאים שנפרסו מסביב (8 מחנות) פרט לחומה שהייתה לכל מחנה. הקמת הדייק גם יוצרת תחושה של חנק, מבחינה פסיכולוגית מי שנשאר על מצדה הרגיש מאוים, שכן הבין שהרומאים רציניים ואין לו תקווה. הדייק זו חומה לא מאסיבית או עבה במיוחד, רוחבה 1.5-2 מ', גובהה 2.5-3 מ'. אורכו של הדייק 3800 מ', הוא מקיף את מצדה כמעט מטר-מטר, והמרחק בינו למצדה משתנה בהתאם לטופוגרפיה. שביל הנחש, כאמור, היווה את הכניסה למצדה באופן כמעט בלעדי.

הרומאים הקימו תוך זמן קצר מאוד את הדייק את מערכת 8 המחנות, ואף אחד לא שדד או השתמש בחומר של המבנים האלה מעולם. במהלך השנים רעידות אדמה וזרימות מים גרמו לדייק ולמחנות להתמוטט. כל האבנים נמצאות במקומן, וזוהי מערכת המצור הרומית השמורה ביותר בעולם.

מי שקבע את זה היה חוקר של מחנות צבא רומאים, אדולף שולטן, בשנות ה-30 של המאה ה-20. הוא זיהה את המחנות וידע לעשות את התוכניות שלהם על פי ערימות האבנים שמוטלות. רק המחנה הראשון שוחזר על ידי שמריה גוטמן (ליד המבואה).

כשהורדוס הגיע למצדה הוא החליט לשקם את הביצור החשמונאי שהיה כבר לפניו. הוא זכר שמשפחתו כאן הייתה כאן תקופה מסוימת, כשהוא ברח מאזור הרודיון אחרי ההתנגשות של הקרב, וסבלה ממצוקה של מים. כשהוא שיקם את מצדה, כמו את שאר מבצרי המדבר, הוא דאג לאספקת מים רצינית ומשמעותית בכך שסכר את נחל מצדה, בנה אמת מים ו-12 בורות על המדרון הצפון מערבי (8 במפלס אחד ו-4 במפלס נמוך יותר) מהם הועלו המים על ידי שיירות אל מצדה כל הזמן, ומילאו מספר בורות על מצדה. הבורות שעל מצדה הבטיחו את שלומם ואת קיומם של אלה שאחזו במקום. הבנת נושא אספקת המים הוא הבנת מצדה.

מהבורות העליונים עלה שביל המכונה 'שביל המים', ומהבורות התחתונים שביל אחר שהתחבר ככל הנראה עם שביל הנחש. השיירות לא התנגשו זו בזו. שביל הנחש, כאמור, היווה את הכניסה למצדה באופן כמעט בלעדי, אך ניתן היה לעלות למצדה גם דרך שבילי המים.

האגן ממנו התנקזו המים למילוי הבורות התחתונים נקרא נחל בן יאיר, על שם הר שנמצא לא רחוק, האגן מתנקז לפתח קטן ממנו ניתן לאסוף את המים, להובילם על גבי אמה קטנה ולמלא את הבורות התחתונים. 41

אלף קוב נאספו ב-12 הבורות שעל המדרון הצפון מערבי. מי שמילא אותם בזמן, בחורף, יכול אחר כך יכול היה אחר כך היה להזרים את המים למעלה או להעלות אותם באמצעות פרוזות וחמורים, למלא את הבורות שעל מצדה ולשרוד תקופה ארוכה מאוד.

לסיקריים או למורדים במצדה לא חסרו מים ולא חסר מזון שהרומאים צרו עליהם. לעומת זאת הרומאים היו צריכים להביא אספקה מעין גדי, גם מים וגם מזון, בעוד שלנצורים היה בשפע מכל אלה. עם זאת החומה לא עמדה בלחץ וקרסה מול איל מצור רומי שהועלה על הסוללה שרובה סלע טבעי ומקצתה, רק כ-15%-10 זה שפך מלאכותי.

החוכמה לתפוס את המים בשיטפון. הרומאים שפכו את הסוללה ולמעשה כיסו את האמה. הם לא יכולים היו להיערך לשיטפון כי יבוא, הם היו צריכים להבטיח אספקה מסודרת של מים ומזון. את המים והאספקה לרומאים סיפקו כ-5000 שבויים יהודיים שיצאו בשיירות והביאו באופן סדיר מים ואספקה מעין גדי.

המורדים השתמשו בבורות התחתונים כל זמן שהם יכלו. ברגע שהרומאים התחילו במצור הם היו מופגזים, תחת ארטילריה, ולא יכלו לגשת לבורות. גם הרומאים לא יכולים היו לגשת לבורות שכן המורדים דדרו אליהם אבנים.

כל המצור נמשך עם בניית הדייק והמחנות עד לנפילתה של מצדה, כלל הנראה זמן קצר מאוד, כחודשיים, המרבים אומרים שלושה חודשים. מדובר על עונת חורף שהרומאים בדרך כלל לא נלחמים. מקובל היום להניח שמדובר בחורף של שנת 74, בספרים רבים כתוב 73. זאת לא שגיאה לומר כך או כך, אבל משיקולים שונים כנראה 74.

רקע היסטורי : יש פינות רבות שאפשר לתת בהן דברי רקע והיסטוריה, אפשר גם לשבת בתוך המבנה שהוא שקט וממוגז. חשוב להבין שהיום לא נתעסק עם תיאוריות ורעיונות שונים שנכתבו בהקשרים שונים למצדה אלא עם הקונצנזוס.

בתיאורו של יוסף בן מתתיהו הראשון שבנה ביצור על מצדה היה יונתן כהן גדול, הוא יונתן החשמונאי אחיו של יהודה המכבי ששלט אחריו. זה גם הכינוי של אלכסנדר ינאי שהיה גם הוא כהן, במטבעות ובמקומות שונים. עם זאת, יוסף בן מתתיהו קורא לאלכסנדר ינאי אלכסנדרוס ולא יונתן. יש חוקרים שהתלבטו, ואפשר להגיד שעד היום שתי האפשרויות קיימות, אולם לפי יורם צפירי, שהוא חוקר חשוב מאין כמוהו, יונתן כהן גדול הוא האיש.

כך או אחרת היה ביצור חשמונאי כבר בתקופה שלפני ימי הורדוס. הורדוס משקם את הביצורים החשמונאיים השונים, מרחיב, מפתח אותם ובונה שם ארמונות כדרכו. רק ביצור אחד הורדוס בנה מהיסוד ולא שיקם, לא היה שם ביצור חשמונאי, הביצור בהרודיון.

נשאלת השאלה למה החשמונאים בנו ביצורים ולמה הורדוס שיקם ובנה אותם מחדש. **החשמונאים בנו ביצורים** כדי שישמשו להם מקומות מקלט בשעת הצורך, אם יש איום. צריך לבחון כל ביצור בהתאם לזיקה ולסביבה הגאוגרפית. למשל ביצורים שנמצאים בדרום או דרום מזרח ממלכת יהודה יכלו לשרת את האינטרסים נוכח האיום הנבטי. היו סכסוכי דמים בין היהודים לנבטים מאז ימי אלכסנדר ינאי והוא זה שבנה את מכוור בעבר הירדן מסיבה זו.

גם למצדה יכול להיות קשר כזה, היא נמצאת נוכח הממלכה הנבטית. מצדה גם יכולה לשמור על היישוב היהודי בעין גדי, שם גידלו את הבושם היקר והמיוחד שנקרא אפרסמון ומטעי התמרים.

יש ביצור כמו סרטבה ששומר על הדרך לבקעת הירדן. הביצור בדוק דגון הוא זה ששומר על האחוות המלכותיות של החשמונאים ואחר כך של הורדוס. לא רחוק ממנו ביצור אחר בוואדי קלט שומר על הדרך העולה מאזור יריחו לכיוון ירושלים. כך צריך לבחון את הביצורים השונים, מה שהתאים לחשמונאים התאים גם להורדוס ששיקם ובנה אותם מחדש. רוב השרידים שרואים היום הם הרודיאניים.

ממלכת יהודה, היהודים, מרדו ברומאים בשנת 66 מסיבות שונות, והרומאים הצליחו להכניע את המרד, באופן לא מפתיע, והחורבן היה בשנת 70, בטי' באב נפל המקדש, בח' באלול העיר העליונה. לכאורה המרד מסתיים בשנת 70. אולם בכל זאת נשארו עדיין שלושה מבצרים שלא הניחו את הנשק – הרודיון, מכוור בעבר הירדן ומצדה, בהם טיפלו הרומאים בנחישות.

אין הרבה אינפורמציה לגבי כיבושה של הרודיון. יודעים שהמצביא הרומי היה לוקיליוס באסוס הביא את הלגיון העשירי, בדרך כלל עם כוחות עזר (לא כל הלגיון אבל אלפי חיילים של כוחות עזר), צר על הרודיון תקופה קצרה והיא נפלה בשנת 71. בשנת 72 הרומאים הקימו מערכת מצור סביב מכוור, עם אותו לוקיליוס באסוס והלגיון העשירי. מערכת המצור סביב מכוור דומה להפליא למערכת המצור שהקימו במצדה – כלומר דייק, מחנות ואפילו סוללה שעליה תכננו להעלות איל מצור. אלא שאנשי מכוור נכנעו בשלב כלשהו והגיעו להסדר עם הרומאים שהם מוסרים את המבצר ומתפנים.

רק יותר מאוחר הרומאים הגיעו למצדה. רוב החוקרים היום סוברים כי זה קרה בחורף 74, על פי הקריירה של פלביוס סילבה. יש יותר חוקרים שמצטרפים להצעה הזו, אבל ההצעה של 73 עדיין מופיעה בפרסומים שונים כאפשרות, והיא בגבול המקובל.

הרומאים נלחמו כאן שלא כדרכם, שכן נמנעו ממלחמה בחורף, פה אין אפשרות אחרת לשרוד ולקיים בקיץ איזושהי פעילות. הם הגיעו עם תוכנית מאוד מוגדרת ואל הלגיון שמונה בדרך כלל כ-5200 חיילים, הגיעו כמה אלפי כוחות עזר. סך הכל בין 7000-8000 לוחמים שתוך זמן קצר מאוד הקימו את הדייק ו-8 מחנות, כנראה תוך שבועיים, וניצלו את השלוחה הטבעית להתחיל לשפוך סוללה.

תוך זמן יחסית קצר, יש מי שאומר חודשיים או לכל היותר שלושה, הצליחו באמצעות איל המצור להבקיע את חומות מצדה. הנצורים שיקמו את החומה בקורות עץ שלקחו מהארמונות של הורדוס והרומאים היו צריכים להתמודד עם החומה המשוקמת.

יוספוס מספר על אירוע שבו הרומאים ניסו להבעיר עם חיצים עם לפידים את החומה המשוקמת שהייתה מבוססת על קורות עץ, אבל הרוח שינתה כיוון ואיימה לשרוף את איל המצור היחיד והענק שלהם. איל המצור היה אמור להיות מוגן בפחים או בחומר מבודד, הוא כמעט נשרף, אבל אז שוב הרוח שינתה כיוון.

השיקום של החומה נהרס ונשרף. פלביוס סילבה לא נכנס מיד, אלא חיכה ליום שלמחרת בבוקר והצבא הרומאי חדר לצדה ופגש מאות של אנשים ששלחו יד בנפשם.

המורדים במצדה – מכירים את הקבוצות השונות שפעלו בימי בית שני. אחת מהן, בולטת למדי ואקטיבית במיוחד היו הסיקריים. בשנת 66, כשפרצו מהומות שירושלים הם היו קבוצה מאוד דומיננטית שלא היססה לדקור את כל מי שנדמה היה להם שהוא משתף פעולה עם הרומאים.

במהלך המהומות האלה יצאה קבוצה של סיקריים, בפיקודו של מנחם בן יהודה הגלילי שהוא מאותה משפחה שנקראת סיקריים, כנראה משפחה לאומנית קיצונית. הם יצאו למצדה במטרה לבזוז את מחסני הנשק שהיו כאן עוד מימי הורדוס, לחזור עם הנשק לירושלים ולהמשיך כדרכם לעשות מהומות בקרב היהודים.

הם הצליחו, הגיעו ובזזו את המחסנים שהיו תחת השמירה סמלית של חיל מצב רומי קטן, חזרו לירושלים, המשיכו לעורר מהומות. בין השאר הם דקרו כהן גדול בדימוס שנקרא חנניה. הם דקרו כהן משום שנדמה היה להם שהוא מתון ומשתף פעולה עם הרומאים, והדבר עורר תרעומת רבה. מקורבים לחנניה ובנו אלעזר דקרו את מנחם בן יהודה הגלילי. אז הסיקריים ברחו מירושלים למצדה, הפעם בפיקודו של אלעזר בן יאיר הסיקרי.

967 איש כולל בני משפחה, נשים וילדים נאחזו במצדה מכאן עד סוף המרד. לא שומעים עליהם בגליל, בעבר הירדן או ביהודה כקבוצה פעילה. למרות שהם אלה שעוררו את המהומות ועשו הרבה להתקלחותו, במהלך המרד לא שומעים עליהם דבר למעט ידיעה שמוסר יוסף בן מתתיהו. הוא מספר שקבוצת סיקריים פשטה בפסח, כנראה 67 על כפר שנקרא עין גדי והרגו שם יותר מ-700 נפש, בעיקר נשים וטף. הם כנראה באו לקחת אספקה ומשום מה הרגו, לפי תיאורו של יוספוס, יותר מ-700 נפש יהודים.

גם אם נאמר שיוספוס מגזים וזה לא 700 נפש אלא 70, זה דבר נורא וקשה. זאת האינפורמציה שמגיעה אלינו על הסיקריים, זו דרכם להפגין את אמונתם ותפישתם. הם רצחו יהודים לא רק לפני המרד אלא גם במהלך המרד עצמו.

כאשר פלביוס סילבה הצליח להבקיע את חומות מצדה בעמל רב, יוסף בן מתתיהו מספר שאלעזר בן יאיר נאם לפני הנצורים נאום דרמטי בו הוא קורא להם שלא ליפול בשבי, לא להפוך לעבדים ושפחות, וכן שמותר להם לשלוח יד בנפשם. כנראה שזה לא בא לו בקלות, הוא היה צריך לנאום שני נאומים, אולי לערב את רצון האל.

רק לאחר הנאום השני הם משתכנעים, יוצרים סידור שכל אחד רוצח את משפחתו ואחר כך עושים הגרלה. כך או כך מדובר בהתאבדות קולקטיבית שניצלו ממנה שתי נשים וחמישה ילדים. כשפלביוס סילבה חוזר בבוקר והוא בטוח שהוא יפגוש את הסיקריים ויחסל אותם, הוא מוצא גופות מוטלות בכל עבר, שתי הנשים וחמשת הילדים שסיפרו מה שקרה לפלביוס סילבה.

עד היום גילו רק שלדים בודדים, יש כאלה יהודים וחוקרים שמתלבטים או סבורים שלא הייתה התאבדות, שכן זה מנוגד לרוח והמסורת היהודית. אבל, יודעים בכל זאת שהיו מקרים של התאבדויות, חלקם לפי תיאורים של יוספוס (בגמלא, בארבל כשהורדוס כבש את הגליל, במערה בידפת).

נשאלת השאלה מאיפה יוספוס יודע את הסיפור ומאיפה הוא יודע לא רק לתאר את התיאורים סביב מצדה אלא גם להביא את הנאום כאילו הוקלט או נרשם בצורה ממש מפורטת. ובכלל, אנחנו מסתמכים על יוספוס בכל תיאורי האירועים עד שנת 70 ואחרי שנת 70. האם אפשר לראות בו מקור אמין?

יוספוס נחשב מקור אמין במדע למרות שמדי פעם יש תקלות, הוא מצוטט בכל הספרות ומתבססים עליו. במקרה של האירועים הנוגעים למצדה, יוסף בן מתתיהו לא היה בארץ ובטוח שלא נכח במצדה. אחרי שנת 70 הוא היה ברומא ושם התחיל לכתוב את ספריו, ספרו הראשון יצא בשנת 79. אבל הייתה לו גישה לארכיונים של הצבא הרומי, וקצינים שפעלו ביהודה בכלל ובמצדה בפרט היו בחיים והוא יכול היה לדבר איתם. כלומר, מצד אחד הוא יכול היה להיחשף למקורות אמניים, מצד שני הוא לא יכול היה להמציא דברים. על כן סבורים שהוא מתאר את הדברים כפי שאכן היו, לרבות סיפור ההתאבדות. פה ושם יש חוקרים שמתלבטים או מתנגדים אפילו.

הנאום מובא על ידי יוסף בן מתתיהו כאילו היה נוכח, אך זו שיטת כתיבה היסטוריוגרפית, וישנם מקרים נוספים בהיסטוריה שסופרים כתבו כאילו ציטטו או הקליטו, ואין זה מקרה חריג. הדברים נכתבו ככל הנראה כפי שראוי היה להציג אותם בעיני הסופר.

הגיוני לא למצוא את הגופות היום. הרומאים מצאו אותן, אולי נבהלו, אבל דבר ראשון נתנו הוראה לשבויים היהודים להביא אותם לקבורה או לשרוף אותם. אז או שזרקו אותם למערה כלשהי או שכיסו אותם בערימת עפר אדירה למרגלות מצדה. אין סיבה שישאירו גופות מוטלות בשטח שיהיו מפגע אקולוגי או בריאותי. רק שלדים מסוימים שרדו.

פלביוס סילבה מיקם את המפקדה שלו במחנה שנקרא המחנה השישי הנמצא בחלק שמצפון מערב למצדה ויכול היה להשקיף לא רק על הקמת הדייק והמחנות אלא על שפיכת הסוללה והמצור. במחנה השישי גילו בחפירות מחנה קטן של חיל מצב שנשארו במצדה עוד כ-40 שנה, עד ימי טריאנוס. הרומאים אולי ייחסו חשיבות מיוחדת למצדה, בין אם זה חשש שמורדים יחזרו ויתפסו את מצדה ובין בגלל הזיקה לעין גדי, מקור ייצור האפרסמון שהכניס לכל הבעלים לדורותיהם הון עתק. מצדה הייתה כנראה יעד חשוב ואסטרטגי אפילו מהשיקולים האלה ובעלת משמעות כלכלית.

בתקופה הביזאנטית, החל במאה ה-5 מתישהו, נאחזו פה נזירים מעטים והקימו בהריסות של מצדה לאורה, הרמיטים, מתבודדים. אבטימיוס ביקר כאן יחד עם עוזרו והוא כנראה הראשון שהקים את הלאורה. הוא הראשון שהקים כאן כנסייה ששירתה את אנשי הלאורה. הלאורה שרדה והתקיימה עד הכיבוש הפרסי ב-614 לספירה או לכל המאוחר בכיבוש המוסלמי ב-638 לספירה. הכיבוש הפרסי באמת הרס עשרות לאורות במדבר יהודה וחיסל את תושביהן.

מרכז המבקרים, ליד ציור הקיר ולפני המיצג - בציור הקיר המבט הוא מעל הר אלעזר, עליו נמצא המחנה השמיני, מחנה קטן. רואים את הדייק בצד המזרחי, על יד שביל הנחש, שלידו בנו הרומאים שלושה מחנות, שכן זו הכניסה המשמעותית למצדה, כדי למנוע בריחה והצטרפות בכל תנאי ובכל מקרה.

בארון תצוגה סמוך אבני בליסטראות ואבני קלע. אבני קלע הן אבנים קטנות אותן משליכים עם שני חוטים וכרית שטנה. בשלב מסוים, בדרך כלל אחרי שלושה סיבובים, עוזבים חוט אחד. מי שידוע לקלוע זה גם מצליח, דוד המלך למשל. אבני בליסטראות הן מעוגלות ומעובדות היטב כך שהן יכולות להחליק במסילת הבליסטרה.

עליה ברכבל למצדה - רואים את המחנה הראשון שהוא יחסית קטן, שוחזר על ידי שמריה גוטמן שלקח את האבנים הנפולות, שהיו כולן אבני שדה, הרים והציב אותן במקומן. מתוך שמונת המחנות היו שניים גדולים (המחנה השני והמחנה השישי, הוא היה המחנה של פלביוס סילבה והמרכזי מכולם) והשאר בינויים-קטנים. תצפית על שביל הנחש שמתפתל עד למצדה, ושלושת המחנות הראשונים לידו, שכן הוא רגיש והמחנה השני מהרכבל אפשר לראות תצפית על נחל מצדה שבשפכו 2 מחנות בצד מדרום - המחנה הראשון והמחנה השני הגדול מאחוריו, הוא מחנה מרכזי של הגזרה המזרחית, והמחנה השלישי הקרוב יותר. אפשר לראות את 'השביל הרץ' ואחריו במקביל רואים את מה ששרד מהדייק. לאורך הדייק רואים ערימות אבנים שכל אחת מהן היא מגדל בדייק. 14 מגדלים נבנו רק בצד המזרחי והם משקפים את הרגישות המיוחדת שהיה לרומאים לגבי צד זה.

מימין לגשר ממנו עשינו תצפית יש ירידה לבור מים ראשון ואחר כך אפשר לראות תעלה המובילה מים אל בור. אלה שהביאו מים מהבורות התחתונים והגיעו לשביל הנחש, יכלו לשפוך את המים כבר על מצדה.

חדר משמר אופייני בראש שביל הנחש - שלושה מחנות למטה כבר יכלו להשיג על כל מי שמתקרב, פה נעשה סינון נוסף, לראות מי הבאים, האם הם מסוכנים או מתאימים. מה שמאפיין את חדרי המשמר הם הספסלים וטיח מוחלק ומעובד היטב על הקירות. הורדוס הצליח לקבל אפקטים מרהיבים ומרשימים באמצעים הכי פשוטים. הסטוקו, הטיח המעובד, יוצר רושם כאילו זה אבנים מהוקצעות או אפילו לוחות שיש. זו שיטת בנייה מוכרת בעולם ההלניסטי והורדוס חי בתפר שבין התקופה ההלניסטית והרומית, לאדריכלות שהתפתחה בתקופה הרומית. הוא הכיר את שתייהם ואימץ את שתייהם. פה רואים דגם של שיטת בנייה של חיקוי של לוחות אבן עשוי טיח מכור (סטוקו) ומוחלק היטב. אפשר לראות שיטת בנייה זו גם בהרודיון ובירושלים.

נקודת הפריצה - סמוך לנקודת הפריצה מרוכזות אבני דרדר גדולות, מעובדות באופן חלקי כך שיוכלו להתגלגל, שנחצבו במחצבה במקום. אבנים אלה נשארו מוכנות שלא הספיקו לדרדר אותן. חשוב לזכור שאלו לא אבני בליסטראות. האבנים לא במקרה מרוכזות באזור הזה, שכן המרפסת מייצגת את אזור ההבקעה של חומת הסוגרים שהקים הורדוס סביב מצדה על ידי איל המצור הרומי.

אחד הדברים הראשונים שעשה הורדוס היה לבנות חומה כפולת פנים בעלת קירות דקים שנתנה אפשרות לבנות חדרים ומחיצות בהיקף, ואפשר היה לנצל אותם לצרכים שונים.

מהמרפסת אפשר לראות את הסוללה שעליה הרומאים העלו הרומאים את איל המצור היחידי שלהם. הסוללה, כאמור, ברובה סלע טבעי ורק מקצתה שפך מלאכותי. איל המצור הונח על רמפה, שלא רואים אותה היום, גובהו היה 60 אמה, 30 מ', והוא היה גבוה ב-10 אמות מראש חומות הסוגרים. ברור שהעבירו אותו בחלקים והרכיבו אותו תחת אש. איל מצור ענק, אבל יחידי, שעמד כאן, נגח בחומה והצליח לקעקע אותה. למרות שתיקנו אותה זה לא הועיל, שכן השיקום נעשה באמצעות קורות עץ אותן הצליחו הרומאים להבעיר. עוד רואים מהמרפסת את נחל מצדה, הנקיק המוצל, שמנקז את כל האגן שממערב. נחל בן יאיר זה האגן הבא, המשפך מימין. נחל מצדה מתפתל לכיוון דרום ואחר כך שוב לכיוון מזרח, כך הוא מקיף את מצדה ומעמיק את הייחוד שלה כהורסט אדיר.

מצדה כולה מוקפת בדייק ואפשר לראות שרידים של חומה נמוכה שמקיפה את מצדה מטר אחר מטר, חוצה את נחל מצדה, מטפסת על השלוחה והרמה ממול, 3800 מ' של דייק.

מולנו שני מחנות, המחנה החמישי, קטן, בתוך העמק. מימין המחנה השישי שהוא גדול יותר ושימש כמפקדה של פלביוס סילבה. המחנה השישי מזכיר את המחנה השני מבחינת הממדים ויכול היה להכיל חיילים רבים במיוחד. המחנה תקני ובנוי על פי מתכונת מקובלת של מחנות רומאים. אפשר לשים לב לארבע הכניסות שצורתן צורת קלויקולה (עצם הבריח), צורת קשת מעוגלת. בחלק המרכזי והתחתון אפשר לראות ערימות האבנים שהן אוהלי החיילים, קונטברניום זה נקרא.

החלק בפינה הצפון מערבית זה המחנה של חיל המצב שנשאר כאן עוד כמה עשרות שנים עד ימי טריאנוס. חשוב לזכור שזו תופעה די יוצאת דופן שבתוך מחנה שנבנה אורגינאלית עם ההיערכות של פלביוס סילבה נשאר חיל מצב לאחר כיבושה של מצדה. בתוך המחנה השישי שניטש ישבה יחידה שהקימה לה מחנה קטן, חפירות שנעשו מצאו הוכחות לכך שהייתה נוכחות רומית עד ימי טריאנוס.

מולנו רואים גבעה חרוטית קטנה, גבעת הקברים. על מצדה התגלו בערך 28 שלדים, אחד מהם בצורת לא יותר מצמה שמוצגת במוזיאון. 27 הובאו לקבורה בצורה מסודרת ויזומה על ידי הרב גורן בטקס ממלכתי ביוני 1969. לאחרונה התברר ש-25 שלדים שהתגלו במערה במצוק הדרומי מעל נחל מצדה, גילו שם גם עצמות חזיר בנוסף לעצמות בני אדם ויש סברה שבכלל לא מדובר ביהודים אלא ברומאים או נזירים שהיו כאן בתקופה הביזאנטית. בתקופה שהרב גורן הוביל את הקבורה לא בדקו מספיק את המערה ואת העצמות שמצאו הביאו לקבורה בטקס ממלכתי כלוחמים נחושים מזמן המרד הגדול. היום חושבים אחרת לפחות לגבי העצמות שהתגלו באותה מערה. היום יודעים שבתוך קבר האחים הזה יש של מי שכנראה אינם יהודים. רואים את השביל שהולך לאורך מערכת המצור הרומית, המחנות ומקביל לדייק זכה לכינוי 'השביל הרץ'. הוא לא נזכר אצל יוסף בן מתתיהו. רואים לעיתים שיש קירות תמך ומדרגות בנויות. אפשר להגיד בביטחון שהשביל הזה שימש את הרומאים כאשר הם התקינו את מערכת המצור בחורף 74. יש אפשרות לטייל לאורכו, לעלות או לרדת, מוצדק וראוי.

הכניסה הביזאנטית - עכשיו נכנסנו למבנה עם הפסיפס בכניסה שהשקע מיועד לבוץ בזמן השטיפה.

נמצאים בתוך כנסייה, בעצם קפלה, אינה בזיליקלית אבל יש מאפיינים אחרים כמו האפסיס שפונה מזרחה. גם לפתח שמאפשר כניסה של קרני אור יש משמעות, אלא שלא תמיד מוצאים. קרני האור יכולות להאיר על השולחן שמשמש תפקיד של מזבח.

תחת המזבח ישנו שקע סגור ונסתר שלפי החופר, יזהר הירשפלד ז"ל, פה הייתה רֶלִיקוּוּיה (מקום שבו אספו שרידים קדושים) או ששימש כקבר. אין ספק שמדובר על כנסייה קטנה ועל פי שרידים וממצאים נוספים יזהר הירשפלד מציע שכאן הייתה לאורה מהמאה ה-5 לספירה עד מתישהו בתחילת המאה ה-7, כנראה בזמן הכיבוש הפרסי בשנת 614. הכנסייה שימשה כ-20 נזירים שבמהלך רוב ימי השבוע, משני עד שבת התבודד כל בנישה שלו, בחורבה הקטנה שהוא מצא, ליד בור מים קטן אם יש. בשבת הם יכולים להתכנס כאן יחד אולי גם לארוחה משותפת, אם הייתה חדר אוכל, ובעיקר לתפילה שהייתה בימי ראשון במקום והיוותה חלק חשוב מאוד.

את הכנסייה זיהו כבר מזמן, בחפירות של ידן בין 1963-65. מי שחקר את הנושא בהקשר האזורי זיהה והגדיר אותה כלאורה היה הירשפלד, אולי כבר ידן נתן את דעתו על כך. המקום נזכר במקורות כנסייתיים נוצרים בשם מרדא, מבצר בארמית. יזהר הירשפלד במאמר בסדרה שנקראת "ארץ ישראל" מביא שני קטעים 'שני מקורות שונים מזכירים נזירים על פסגת ההר המכונה מרדא. הראשון שבהם 'חיי אבטימיוס' מאת קירילוס מסקיתופוליס. הספר עצמו שנכתב סביב שנת 560 מתאר את הר מרדא כתחנה בדרכו של איבטימיוס הקדוש בשנת 422 שעבר כאן יחד עם תלמידו דומיטאנוס לאורך חוף ים המלח עד הגיעם להר גבוה ונבדל משאר ההרים הוא מכונה מרדא. השניים התיישבו בפסגת ההר כשהם מרוויים את צימאונם מממיה של באר חרבה שמצאו במקום וניזונו משיחי המלוח. אבטימיוס לא שהה באתר זה זמן רב, ולדבריו קירילוס לאחר שבנה שם לראשונה כנסייה הנשמרת עד היום.

בספר אחר מוזכרת קהילה של נזירים שחיו על הר מרדס, את זה כתב יוהנס מוסכוס בספר שנקרא לימונריון (האחו הרוחני) סביב שנת 620, תקופת הכיבוש הפרסי. הוא מזכיר שהייתה קהילה של נזירים מתבודדים על הר מרדס ואומר כך: "סמוך לים המלח יש הר המכונה מרדס. בהר זה מתגוררים מתבודדים ויש להם גן ירק במרחק שישה מילין מהם, ליד שפת הים כמעט על החוף, יש להם גם שם ממונה על העבודה מקרב קהילתם. כל אימת שרוצים המתבודדים לשלוח לגן הירק בשביל ירקות, אוכפים את החמור ואומרים לו לך לגן אל השרת והבא לנו ירקות והוא לבד יורד אל הגן ועומד ליד השער ובראשו דופק בדלת ומיד הגנן מעמיס עליו ירקות ושולח אותו לדרכו. אפשר לראות את החמור כל יום עולה ויורד לבד ומשרת את הזקנים בלבד מבלי לציית לאף אחד אחר."

השאלה איפה יכול להיות גן הירק, כנראה הכוונה לנחל צאלים. המרחק די גדול אבל שם יש נביעות שמאפשרות גידול ירקות למשל. כך או אחרת הסיפור יפה, הזיהוי של המצודה וקהילת הנזירים. הכנסייה חשובה לנו בעיקר לאוכלוסיית נוצרים.

הטיח בו משופצות אבנים וחרסים זו שיטה לחיזוק הטיח שמאופיינת לתקופה הביזנטית. על זה הייתה שכבת טיח נוספת שלא שרדה. עוד פסיפסים היו מונחים על הרצפה, שדדו ולקחו אותם לצרפת על ידי חוקר בשם פליסיאן דה סוסי במאה ה-19, ונשארו רק שרידים דלים שלו. כמו כן אפשר לראות כמה מדליונים יפים. שקע דומה לזה ברצפה בסמוך לכניסה נראה באזור שמדרום לחומת הר הבית בוילה ביזאנטית אליה יורדים במדרגות. ההנחה המקובלת במחקר שהשקע שימש לניקוז הלכלוך והאבק בעת שטיפת הרצפה. לחילופין, הצעה אפשרית אחרת, היא ששימש להנחת קנקן עם בסיס מחודד. אחת משתי האפשרויות היא בטח נכונה. **מתחם הארמון המערבי** - הארמון המערבי הוא כנראה המבנה הראשון שהקים הורדוס. מעט חוקרים חושבים שהיה בסיס חשמונאי לארמון. חוקרים רבים וחשובים טוענים ומשוכנעים שאין ארכיטקטורה חשמונאית במצדה, יש שמתלבטים. יש ממצאים קטנים כמו מטבעות, ואין ספק שהיה כאן שלב חשמונאי. שרידי ארכיטקטורה של התקופה ההלניסטית אפשר לראות בסרטבה, לא בטוח חשמונאית. המבנה הזה נראה כמו בנייה הרודיאנית.

אנו נמצאים בחדר משמר בכניסה לארמון המכונה הארמון המערבי כי הוא קרוב לחומה בצד המערבי. ברגע שרואים את הספסלים, הקירות המעוטרים בלוחות מוחלקים (כמו שראינו בשער, ואפשר לראות במקום נוסף) מבינים שכאן ישבו שומרים.

שטח הארמון המערבי הוא 4000 מ"ר, 4 דונם. במתחם הארמון היו מחסנים, בית מרחץ, כאן הורדוס אירח את האנשים שרצו לפגוש אותו, בחסותו. הורדוס פגש את אותם אנשים בחדר מיוחד, חדר הכס. זה לא הארמון הפרטי של הורדוס אלא הארמון בו נתן שירותים למבקשים לפגוש אותו ובו יכול היה לקבל את פניהם. הארמון תיירותי וראוי לביקור.

שטח מצדה כולה 80 דונם והיא חפורה כמעט ב-100%, בגלל החשיבות הלאומית ואולי גם בגלל שעוד לא הקדישו משמעות לצורך להשאיר שטחי חפירה לדורות הבאים. האתר הוא חד תקופתי למעשה, הוא הרודיאני. שרידים חשמונאים אולי בורות מים אחדים, השרידים הביזנטיים ואחרים הם לא בהיקף משמעותי. הקו השחור הוא קו השחזור מהחפירות של יגאל ידן שהן פרויקט בעל משמעות לאומית ואפילו עולמית. באו לכאן רבים גם מחו"ל כדי לקחת חלק בחפירה המיוחדת הזו.

כללית אנחנו רואים חדרים מאורכיים מלבניים אלה הם מחסנים, זה מה שמאפיין מחסנים. גם הקמרונות שראינו בקיסריה יוצרים חלל מלבני מאורך ויכולים לשמש כמחסנים. אחד האגפים ששימש כמחסן בימי הורדוס שימש כמטבח בשלב המרד, שלב מיוצג בצורת הבנייה הרשלנית. באגף זה מגלים מתקן כלשהו ששימש ככירה וטאבון. סירי בישול הונחו מעל השקעים והאש הובערה דרך הפתח למטה. המורדים, הסיקריים, לא חיפשו לוקסוס ופאר ואלתרו כל מיני פתרונות לצרכים שלהם בכל מיני פינות של מצדה והשאירו מעט מאוד שרידים.

המורדים על פי תיאורו של יוספוס הם סיקריים, במיצג במרכז המבקרים משתמשים בשם 'מורדים'. בעבר בשילוט על מצדה כונו המורדים 'קנאים', היום לא רואים את זה בשום מקום. בעבודה שכתב פרופ' מנחם שטרן, ראש המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטה העברית שנרצח בדרכו על יד עמק המצלבה, אמר שהקנאים הם כוהנים. זו קבוצה מאוד ספציפית של יהודים קיצוניים שפעלו ככוהנים במקדש. הוא עושה

הבחנה ומראה שכל מי שהגיעו למצדה וניהלו כאן את המרד נגד הרומאים הם סיקריים, כלומר סכינאים. היום משוכנעים שהגיעו גם מורדים אחרים, פליטים מירושלים אולי גם מקומראן או סככה. לכן מי ששתמש בשם מורדים זה בסדר גמור.

בכלל קשה לשווק את השם סיקריים \ סכינאים בתור המורדים כאן, מבחינה תיירות זה קשה. מבחינה היסטורית זה כנראה מדויק. מי ששתמש בשם מורדים כנראה ידייק, כי כנראה שהגיעו לא רק סיקריים אלא גם אחרים.

יוסף בן מתתיהו מזכיר את הקנאים ערב פרוץ המרד, במסע של קסטיוס גאלוס שמגיע עם הלגיון ה-12 ונסוג חזרה, אז הם נזכרים לראשונה כקבוצה מוגדרת של אנשים. אם נשענים על יוספוס קנאים לא היו כאן אלא בירושלים באזור המקדש, בהר הבית. בעבר לא עשו את ההפרדה אבל היום עושים אותה. למרות שהשם קנאים הוא שם כללי גם – לקנאים באנגלית קוראים zealous.

על מצדה יש דגמים רבים, בארמון המערבי מוצב דגם מצדה נוסף. זה עוזר להבין את המכלול כי מצדה מורכבת מכלולים-מכלולים (ארמונות, מתקנים, מבנים). הארמון המערבי מאופיין בכך שיש מערכת של חדרים שהקיפה את החצר שהיוותה את הפוקוס והמרכז. זו שיטה הלניסטית, בארמונות החשמונאים ביריחו אפשר לראות את הדגם שהמוקד הוא חצר פנימית. כלומר, הם לא התייחסו לסביבה והנוף, אלא לחצר. תחת המפלס הזה יש בור מים, מדגישים את זה מכיוון שבארמון הצפוני שהוא הארמון הפרטי של הורדוס רואים שכל הדרגות פתוחות והגישה שונה לגמרי. הורדוס, כאמור, חי בתפר בין תקופה ההלניסטית לרומית. הוא אמנם כבר שייך לתקופה הרומית אבל המסורות ההלניסטיות קיימות הוא הכיר ופגש אותן, ולכן אין מניעה שהוא ישתמש גם באלה וגם באלה. מה שרואים כאן זו חצר פנימי, דבר שנקרא ארמון מופנס, לעומת הארמון הצפוני שהוא ארמון מוחצן. כל המבנים נבנו בתקופה אחת, ביד אחת, הסגנונות שונים אך זה לא סותר.

בפינת חדר שנחשב להיות חדר הכס מצאו שקעים לכורסה גדולה, לכס. אנשים שאישרו להם לפגוש הורדוס המתינו לו באחד החדרים עד מועד הפגישה, ונפגשו עם הורדוס כנראה בחדר הכס.

בית המרחץ בארמון המערבי - במרכזו של הארמון המערבי בית מרחץ. בתי מרחץ רבים עבדו בשיטת ההיפוקאוסט עם עמודונים שהחזיקו רצפה, עם תנור שממנו יצאו זרמי אוויר שחם חיממו את הרצפה והקירות. בית המרחץ הזה לא פעל בשיטת ההיפוקאוסט אלא היה תנור מעבר לקיר, זאת אומרת שהסיקו אש ושמנו בוילר מברונזה או עופרת, וצינור המים עבר את הקיר לאמבטיה (גם בהרודיון גילו בחודשים האחרונים משהו דומה). שיטת ההיפוקאוסט היא הרבה יותר מורכבת. כך או אחרת זהו בית מרחץ אלא שההיקף ושיטת החימום היא שונה.

כל הקלדריום זה לא יותר מאמבטיה, השם קלדריום זו הפרזה מסוימת, למרות שהמים חמים. הסיפור על אדים לא כל כך רלוונטי לארץ אלא בתנאים יוצאי דופן, זה לא שאין אדים בכלל אבל לא ניסו במקרים רבים לייצר אותם ולא ראו בכך ערך חשוב.

כמו כן אפשר לראות כחלק מבית המרחץ רצפה מפוארת, מדרגות יורדות לפריגידריום (החדר הצונן), חדר בו היו מים רגילים שאספו אותם, או שאספו קצת מי נגר או שהביאו מהבורות התחתונים, שכן, כאמור, שיירות העלו כל הזמן מים מ-12 הבורות למצדה ויכלו לספק מים בין היתר למתקן הזה.

הפריגידריום יכול לשמש גם כמקווה אם היו בו לפחות 40 סאה של מים בלתי שאובים שאפשר להוסיף אליהם כל כמות של מים שאובים. אין סתירה בין חדר של מים קרים או צוננים למקווה, תלוי אם יש מים שנאספו מהגגות והחצרות בשיעור של 40 סאה.

בבית המרחץ מוצאים פתחים ששימשו לכניסה של אור, כמשפכים של אור. בהרודיון ובמגדלים שונים בהרי הנגב (ממשית ועבדת) רואים פתחים שכאלה.

הפסיפס עם רוזטה, עיטור אופייני לימי בית שני ותוספת מתקן כלשהו מאולתרת מתקופת המרד שאופיינית למורדים, שכן בנויה בצורה גסה שמתעלמת מפאר הרצפה. קשה לומר למה זה שימש. יש גם משהו דומה במכוור שנמצא במוזיאון.

פסיפס נוסף מרהיב, עם עיטורים אופייניים לימי בית שני, אין דמויות ודיקנאות, אלא דגמים צמחיים וגיאומטריים. רואים אפילו את הקווים שתכננו את הפסיפס על טיט, ציירו את המסגרות השונות, ובעודו רך השקיעו לתוכו את האבנים הצבעוניות לפי תוכנית מראש.

הפסיפס נפגע כנראה בתקופה הביזאנטית על ידי נזירים שחיטטו והרסו את הרצפה. אלו חלק מחדרי האירוח על יד אולם הכס, מעין חדר מעבר לאולם הכס שהיה מעבר לו. בדרך מצד שמאל רואים מקווה עם אמבטיות לרחצה וניקוי הגוף קודם לטבילה בו, כפי הדרישה על פי ההלכה. אמבטיות כאלה, הצמודות למקווה הן נדירות. קשה לדעת אם נבנו על ידי הורדוס או המורדים, אך גם בימי הורדוס יש מקוואות.

בריכת טבילה - החופרים נתנו למקום את השם 'בריכת טבילה'. מצד אחד אם אספו כאן לפחות 40 סאה של מים בלתי שאובים, בלומר מי נגר, מי גשם, והוסיפו כל כמות של מים שאובים אז זה מקווה לכל דבר. אין מניעה שבריכה גדולה נפח תשמש כמקווה ובתנאי שיהיו כאן לפחות 40 סאה של מים בלתי שאובים.

האמה הובילה אל בורות שהיו למרגלות מצדה, הבאת מים מהבורות התחתונים על ידי שיירות שמילאו את הבריכות על מצדה פוסלת את הגדרת הבריכות כמקוואות, שכן המים כעת שאובים. עד לבורות המים כשרים, אך מהרגע ששאבו אותם והשקיעו בהם עבודה הם כבר לא כשרים.

המתקן הזה יכול להיות גם בריכת רחצה, פינוקים והנאות וגם לשמש כמקווה אם אספו מפני השטח 40 סאה, כמות לא גדולה במיוחד (750 ליטר פחות או יותר). באזור יורד 50 מ"מ בשנה, אך בכל שנה יש יום או יומיים שיוצרים זרימה והמקווה יכול להחזיק את המים שלו זמן ארוך, אפילו אם יש התאדות ייקח זמן רב (חודשים רבים ואולי אפילו שנה).

בצד בריכת הטבילה רואים מעין לוקרים, תאים בהם יכלו לאחסן בגדים. לכן השם בריכת טבילה הוא מקורי ומעניין, אבל הייתה דו תכליתית.

קשה לקרות מפתח כזה שכן הוא רחב מאוד. את המפתח הקרוב ניתן היה לקרות אבל הרחוק היה רחב בכדי שאפשר יהיה לקרות אותו.

מבנה ציבורי - את המבנה ניתן להגדיר כמבנה ציבורי. מבנה נחשב להיות מבנה ציבורי כאשר הוא מקורה (כשיש קירות במפתח שכזה אפשר להניח שהיה גג, אולם לפעמים המבנה שונה ויש עמודים שהחזיקו גג), וכאשר יש בו ספסלים, דבר בעל משמעות ממדרגה ראשונה.

המבנה הזה נחשב להיות בית מדרש. לא שיודעים הרבה על האדריכלות של בתי מדרש, סבורים שהיו כאלו בעבר, אבל מאחר ויש עוד מבנה ציבורי על מצדה שהסכימו שהוא בית כנסת, ומצאו עוד מבנה ציבורי, אז נתנו לו את השם בית מדרש.

מאחר והוא בנוי בקירות דקים, משערים שהוא מתקופת המרד והוקם על ידי המורדים. יתכן שזה נכון, אך לא יודעים מספיק. המבנה משמש מדי פעם לטקסים או בר מצוות, זו אחת האפשרויות.

מבט למטה לכיוון מערב רואים את המבנים הכהים, שם ישנו חניון לילה מסודר עם כל השירותים המינימאליים הנדרשים (מקלחות, שירותים, סידורי לינה וכיו"ב). רשות הטבע והגנים מעודדת את הלינה בשטח בתנאים שקרובים לטבע ומשולבים היטב בסביבה. הלינה שהלכה והתפתחה במהלך השנים במלונות ובאכסוניות ברמה גבוהה לבני הנוער להתפרע, להשתולל, לגרום לנזקים ועוד לשלם מחיר גבוה עבור הלינה. נראה שהרבה יותר מתאים, ראוי וחיונוכי להיות קרובים לאתר, בטבע, יש את האפשרות ללון כאן בתנאים טובים בחניון הלילה של מצדה. מומלץ.

קולומבריום - קולומבה בלטינית – יונה. במרשה מגלים מתקני קולומבריה תת קרקעיים ובאזור השפלה כולו. בהרבה מקומות מוצאים מערות קולומבריה חצובים. המחקר כבר מזמן הגיע למסקנה ששם גידלו יונים לבשר, לזבל (לשלת לדישון) ואם זה אתר יהודי אז גם כקורבנות בית המקדש.

הסיפור של יוני דואר הוא קצת אגדה. ברגע שרואים אלפים ועשרות אלפי כוכים לא מסתדר עם הכמות המכתבים ששלחו, לא עם העובדה שהנייר לא היה דק, לא עם העובדה הבודדים כתבו (בעיקר הסופרים), כתבו על חרסים ומכתבים בעיקר על פפירוס שנשלח עם שליח. לכן יכול להיות שבשולי השוליים פה ושם היו יוני דואר אבל לא כתופעה רחבה.

היתרון של גידול יונים במתקנים כאלה הוא העובדה שאפשר לאכול את בשר היונה ולא צריך לקרר את מה שנשאר, כי לא נשאר (שלא כמו עז, עגל או כבש). כל תהליך של המלחה או שימור הבשר בצורה אחרת הוא יקר ומסובך. לכן גידול יונים חדר לארץ ממצריים בתקופה ההלניסטית, אל מרשה והתפשט לאחר מכן לאזורים נרחבים. מוצאים בכל אגן הים התיכון מתקני קולומבריה, בדרך כלל בתוך מערות ולפעמים במבנים על פני השטח.

זהו מתקן עגול שזוהה כקולומבריום עגול על פני השטח (ניתן לראות כזה גם בעין צור ליד בנימינה, שבשטה יש כמה כאלה, בחורבת אבו חוף ליד להב, בעיר דוד בירושלים, ביריחו, בקיפרוס ועוד). ליונים זה לא משנה אם זה בתוך מערה או מבנה בנוי ובלבד שירגישו בטוחות ומוגנות מפני זוחלים וטורפים, שיקבלו מים ולעיתים גרעינים בתקופות של מחסור. עם זאת לרוב מוצאים את התופעה בעיקר במערות בית גוברין-מרשה. גם בחומת הסוגרים, באזור ההבקעה, היו כוכים שבהם גידלו יונים בזמנו של הורדוס לבשר ואולי גם לזבל (אולי היו קצת גידולים על מצדה), יהודים גם יכלו להביא מכאן קורבנות לבית המקדש, זה הקורבן הזול ביותר מן החי.

יגאל ידין כותב בדוח שלו על מצדה ששמריה גוטמן הציע שכאן גידלו יונים. שמריה גוטמן היה חלק מהצוות. יום אחד יגאל ידין הגיע לכאן עם המשמר שלו, איש הבנייה, משה יפה שגר בשייח' אברק (בנו חי עד היום בנתיב הלי"ה, בתו הייתה חברת גרעין לפלמחים). הם הגיעו לכאן והחליטו לעשות ניסוי. הם לקחו יונה, הכניסו אותה לתוך אחד הכוכים והיא ברחתה.

הוא כותב בדוח כהאי לישנא, עשינו ניסוי, היונה ברחתה וזה סימן שזה לא מתאים לה. אנחנו מציעים שבמקום הזה לא גידלו יונים אלא זה שימש להנחת אפר של משרתים או עובדים נוכרים שהיו כאן חלק מהפרסונל של הורדוס (שכן הורדוס העסיק לא רק יהודים אלא גם מי שאינם יהודים שלא התנגדו שישרפו את הגופה שלהם). הדוח נכתב בשנות ה-60 כשמחקר הקולומבריה עוד לא התחיל ממש והדעה הזו לא מקובלת היום, ויש תמימות דעים מוחלטת לגבי ייעוד הכוכים האלה, ופסלו את כל האפשרויות האחרות. במרחב השמי לא שורפים גופות, לא ערבים, לא יהודים ולא נבטים, ואילו יש יותר מדי מתקנים כדי שאפשר יהיה לשייך אותם לשימוש הזה. באותם מקומות שכן נהגו לשרוף, לא במרחב הארצישראלי, הניחו את האפר בתוך אורנות (תיבות או כלים גדולים שאי אפשר להכניס לתוך כוך כזה הספי כמה וכמה גדולים מהכוכים האלה).

הכוכים לא מתחילים בגובה הרצפה, לפעמים כמה עשרות סנטימטרים גבוה יותר, כדי שזוחלים וטורפים לא יגיעו אל הביצים והגוזלים. אפשר לשים לב שהאבן רכה יחסית, יש לעיתים במצדה שימוש באבנים שאינם גיר קשה או דולומיט. או אבן מתצורה שנקראת סמרה, אבן חולית ששימשה לחוליות וכותרות עומדים שונות.

בור המים הדרומי - למרגלות מצדה מוצאים 12 בורות, 8 במפלס עליון, 4 במפלס תחתון, כל אחד מכיל בערך 3500 קוב מים, יחד בכל הבורות כ-41 אלף קוב שיכולים להספיק ל-1000 איש לשלוש שנים. זו רזרבה אסטרטגית.

מקור 8 הבורות העליונים הוא נחל מצדה ומקור 4 התחתונים משפך נחל בן יאיר. כדי שזה יהיה אפקטיבי יש להעלות את המים ולמלא בורות על מצדה. על מצדה רואים כל מיני בורות, בדרך כלל די קטנים. הבור הזה הוא הגדול ביותר על מצדה, כאלה למרגלות מצדה.

על מצדה כושר האגירה המזוהה היום הוא כ-9000 קוב בערך, כמות שיכולה לאפשר קיום של בערך 1000 איש לשנה, אולי מעט פחות. לא חסרו מים למורדים במצדה גם כשמצדה נפלה.

הסלע פה הוא הקשה ביותר אבל סדוק, שכן אנו באזור שהטקטוניקה מאוד השפיעה – הגוש של מצדה הוא הורסט, רעידות אדמה הוסיפו ותרמו לסידוק של הסלע. לכן שיטת החציבה הייתה על בסיס הסדקים, מה שהיה צריך לעשות זה לבוא עם איזמל לתת כמה מכות ולהוציא חתיכות.

לאחר מכן היה צורך לטייח, ואפשר לראות את שכבות הטיח הרבות, מילויים שונים. השכבה החיצונית אמורה להיות הטיח העמיד בפני חלחול המים, גם את אלה מדי פעם תיקנו אם היה צריך.

למעלה רואים את הקו שעד אליו הגיעו המים. אין מניעה לנצל את מי הגשם אם הייתה זרימה והתאפשר לאסוף אותם, אבל הבסיס היה שתי שיירות שהעלו מים מן הבורות התחתונים ומן הבורות העליונים. גרם המדרגות ישר, כמו גם בבורות התחתונים (מוכר גם מהרודיון). קצת אור מאפשר אורור (אור יכול לגרום להתפתחות אצות, ציאנו-בקטריה, אבל היה הכרחי לאנשים שיורדים לשאוב את המים), אבל הבור עצמו מקורה כדי לצמצם את ההתאדות.

התפתחות מיתוס מצדה - ישראלים התחילו לפקוד את המקום בראשית שנות ה-40 של המאה ה-20, תנועת הנוער, ההתיישבות העובדת. באותה עת יהודים באירופה היו במצוקה תחת הלחץ של הנאצים, נשחטו בהמוניהם, ובני הנוער כאן זכרו את העובדה שכאן חיו מורדים שהיו מוכנים להקריב את נפשם ולא ליפול בשבי בידי הרומאים. הם נתפשו כגיבורים והפכו להיות למופת של עמידה ונחישות נוכח השלטון הרומי. כלומר, דווקא המאורעות שהיו באירופה שאותה עת נתנו חיזוק מיוחד לכל מי שרצה לראות במורדים במצדה דוגמה מיוחדת לנחישות ועמידה איתנה. זה המיתוס של מצדה וכך התפתח. כשלא ידעו לקרוא את המילה סיקריים ולזהות את אלה שהיו כאן עם אותם סכינאים, אז ניתן השם קנאים שהיה השם המקובל באותן שנים.

אנשי תנועות הנוער הלכו בהמוניהם ימים שלמים על המים, המזון והציוד, ק"מ רבים, ימים רבים, הגיעו למצדה וחזרו ברגל. מדי פעם הם השאירו כתובות, כמו זו בבור המים. בכתובת כתוב – "בקורס סמינר הנוער העובד ברביבים, 70 נפש דרך הנגב המתישב, זארה (כנראה זוהר), סדום, אום בריק (אום בוקק) ופנינו חברונה. 10.1.43". את המצפים בנגב הקימו ב-1943. הגרפיטי הזה היום הוא היסטוריה מעניינת במיוחד. יכול להיות שמדובר על טרום העלייה או ממש עם העלייה של המצפה ברביבים.

קבוצות רבות של בני נוער הגיעו למצדה, הם צמחו על המיתוס וקשה היה להם מאוד לשמוע מי הייתה האוכלוסייה שהייתה במקום. בשנות ה-80 כאשר מנחם שטרן ז"ל פרסם את המחקר שלו, שמזהה את המורדים במצדה כסיקריים, צה"ל הפסיק לפקוד את המקום ולעשות פה טקסי השבעה. גם אחרים הפסיקו וצמצמו את הביקורים כאן, אולם היום חוזרים לבקר במצדה, יודעים ומבינים אותה טוב יותר. חשוב לזכור – בתור מדריכים שצריכים להציג את הנושא, חשוב לדעת את הנתונים והאמת, אולם יש למצוא את הנוסחה לדעת כמה מתוך זה צריך לשווק. לא חייבים להדגיש את העובדה מי היו המורדים, אפשר לקרוא להם 'מורדים' ולספר את הפרטים הנוספים בעיקר למתעניינים. יש את כל ההצדקה להגיע למצדה, להמשיך ולבקר, בוודאי עם תיירים, אבל באוכלוסייה של המורדים מזהים היום אוכלוסייה מאוד מיוחדת וקיצונית. החלק הדרומי של מצדה פחות מתויר, שכן החלק הצפוני יותר אטרקטיבי מכל מיני סיבות. אחר הצהריים החלק הצפוני בדרך כלל פנוי יותר.

בריכת שחיה - בריכה שהייתה פתוחה, אין ספק שמדובר בבריכת שחיה ויש מדרגות שמאפשרות ירידה. יש שרידים דלים של טיח, היא לא הייתה מקורה (אי אפשר לקרות מפתחים כאלה בעת העתיקה), זה אומר שבימים החמים האידוי הוא אדיר ומעיד על כך שהייתה אספקה מסודרת של מים שאפשרו לא רק לשתיה אלא גם לפינוקים והנאות. זה הלוקסוס שהורדוס יצר כאן בתנאים המאוד קשים של המדבר הצחיח.

הביצור הדרומי - הקצה הדרומי של מצדה, למרגלותינו נחל מצדה שעשה שתי שבירות, מהאפיק של נחל מצדה שבירה אחת לדרום ובמפל הזה שבירה למזרח. הוא מקיף למעשה חלקים גדולים של מצדה, מבליט את ההורסט הזה. לאורך האפיק אפשר לראות את השביל הרץ ואפשר היה להגיע מאזור המבואה (שם מתחיל השביל הרץ), לטפס לאורך מערת המצור ולטפס איתו על הר אלעזר שנמצא מדרום והוא קצת יותר גבוה ממצדה ועליו נמצא המחנה השמיני. מימין למטה המחנה השביעי.

אפשר לראות את רמת המדבר, מצוק ההעתקים, ושרידיים של הדייק למעלה. הדייק יורד המדרון, בשלוחה, עובר את המחנה השביעי, עולה על המדרון הבא ונראה אף על האוכף. במצוק שעל הר אלעזר אין דייק, אבל במורדות מעל המבואה הוא ישנו, שכן המצוק משרת את המטרה. הר אלעזר הוא חלק ממצוק ההעתקים, השכבות בו נראות תואמות ולכן זה אינו הורסט.

רואים את המסלול התיירותי בנקיקי החוואר שיוצא ממגרש החנייה במבואת מצדה ומגיע עד לכביש 90. מסלול חווייתי ומומלץ ביותר ביום ובלילה.

בור מים - לפני שנתיים ניקו כאן בור מים שנחום שגיב סובר שהוא חשמונאי. כאמור אין ארכיטקטורה חשמונאית אבל יש בורות. יוסף בן מתתיהו מדבר על מים בתקופה שהמשפחה של הורדוס הייתה כאן. מקור המים של בור המים הזה הוא המשפך האדיר שמעליו. יורדים במקום כ-50 מ"מ גשם בשנה, חלק מהם הופכים לנגר, יום או יומיים שיטפונים מאפשרים לנצל את המים.

סמוך לבור המים - במקום, כאמור, התקיימה לאורה שהכנסייה שלה נמצאת לא רחוק. במקומות שונים בתוך מתקנים חרבים או שרידים שונים נאחזו נזירים שהתבודדו. הממצאים כאן מוכיחים שהיה כאן מתקן או תא התבודדות של נזיר בתקופה הביזנטית.

חומת הסוגרים של הורדוס - בתוך חומת הסוגרים שולבו שני מתקני קולומבריום נוספים שאינם בתוך מערה אלא במתקן אחר.

חומת הסוגרים שבנה הורדוס הייתה החומה היחידה שהקיפה את מצדה. חשוב להקיף את מצדה בחומה קודם כל כדי למנוע נפילה של האנשים לתהומות. כמו כן פרט למצוקים הטבעיים בונים עוד כמה מטרים של חומה, וכשרואים את זה מלמטה זה נותן תחושה שאין סיכוי לכבוש את המקום, אבל הרומאים הוכיחו שיש אפשרות.

מהתצפית רואים את המחנות הרביעי, החמישי, מעליו מימין המחנה השישי ובתוכו מחנה של חיל המצב. רואים את שביל הרץ מטפס על המצוק והדייק במקביל אליו.

בתוך החוואר אפשר לראות את נחל צאלים, עם שיחים ומצוקים (של כ-30 מ'), זהו הנחל הגדול באזור. כל המשפך שבאזור המחנה החמישי זהו נחל בן יאיר. צפונה רואים כתם ירוק בצורת פס, זהו עין גדי, כ-18 ק"מ צפונה.

סוגר המגילות - בחפירות של ידן בשנות ה-60, בתוך גיניקיה אדירה של אבני בליסטראות, אבני דרדור, בגדים וחפצים שונים, התגלו כאן מגילות אחדות. שלוש מגילות מקראיות של חלקי טקסטים מקראיים

מספרים בראשית, שמות ותהילים. כמו כן התגלה טקסט של מגילה חיצונית לספר יהושע, קטע של מה שמכונה 'שירות עולת השבת'.

'שירות עולת השבת' אלו הן ברכות שהיה נהוג לשאת בבתי כנסת במשך 13 שבתות רצופות. כאלה שהאמינו שהשנה היא בת 364 ימים, כולל אנשי קומראן (אבל כנראה שלא רק הם), היו להם 4 מחזורים של 13 שבתות שבהן היו מברכים את המלאכים שעבדו והיללו כך את האל שבמרומים.

9 טקסטים של 'שירות עולת השבת' התגלו בסככה, היא קומראן, טקסט אחד התגלה כאן. זה הוביל חוקרים להציע שזו עדות לכך שיהודים שהגיעו לכאן מקומראן, לאחר שהמקום נכבש על ידי אספסיאנוס במרד הגדול בשנת 68, הם אלו שהביאו לכאן את הטקסט הזה.

פרופ' חנן אשל ז"ל, חוקר דגול ומרשים שהסתלקותו לפני כ-3 שנים היא אבדה של ממש. פרופ' אשל אומר שזו לא הוכח מספיק ברורה ונחרצת מאחר והיו עוד קבוצות בעם היהודי שהשנה שלהם הייתה בת 364 ימים וגם הם יכלו לשאת את ברכת 'שירות עולת השבת', כך שזה יכול היה להגיע ממקום אחר ולא דווקא מקומראן. מקבלים את ההגדרה מורדים ומסכימים שהגיעו לכאן לא רק סיקריים, לא שוללים את האופציה שהגיעו לכאן איסיים מקומראן.

על טקסט נוסף שהתגלה כאן נכתב 'לרננה הר גריזים', מה שהוביל חוקרים אחדים להציע שהגיעו לכאן שומרונים, דבר הזוי. אם זוכרים את ההיסטוריה הרי שומרונים ויהודים מאז ימי שיבת ציון לא הסתדרו יחד. הם לא התקבלו לחיק היהודים מעולם למרות שהם רצו בכך, הם נדחו. הם רצו לקחת חלק בכל מיני עבודות ופעילויות בירושלים, בבניית המקדש, ולא נתנו להם. היו אירועים שקשורים בשפיכות דמים כשיהודים מהגליל רצו לחצות את השומרון. החיכוכים איתם היו רבים מכדי שאפשר יהיה לקבל את ההצעה שהם השתתפו כאן לצד היהודים במרד הגדול.

אולם בקומראן התגלתה ברכה דומה 'לרננה הר גריזים'. שם הצליחו להבין שבעצם מדובר בברכה שיהודים נשאו לזכר האירוע שבו יוחנן הורקנוס כבש את הר גריזים והרס את המקדש של השומרונים. המושג 'לרננה הר גריזים' דווקא מתכוון לשמחה בעקבות החורבן המקדש השומרוני על הר גריזים. אם כן, זו לא עדות לנוכחות של שומרונים אלא שמחה לאיד על המקדש השומרוני שהוחרב על יוחנן הורקנוס. אמנם זה לא מייצג נוכחות חשמונאית אלא את שמירת מסורת שצריך לשמוח על כיבוש המקדש וההרס שלו. זה יכול להיות דורות מאוחר יותר.

דבר נוסף שהתגלה כאן הוא תלוש משכורת של חייל רומאי בשם גאיוס מסיוס מהלגיון העשירי ומוצאו מבירות. אצל הרומאים היה נהוג לשלם שכר אחת לארבעה חודשים, בסך הכל שכר שני של כ-230 דינר. בכסף ששולם להם מדי 3 חודשים היה צריך להספיק לכל הצרכים שלהם. כשהם לקחו ציוד, אספקה וכיו"ב, מהאפסנאות של הלגיון, ניקו להם את התשלום. כך שתלוש השכר למעשה מבטא ניקויים. זהו תלוש השכר השמור ביותר בעולם של חייל רומאי כלשהו שנמצא בסוגר המגילות במצדה.

תלוש השכר מוצג במוזיאון ושם נאמר כך – ניקו לו 20 דינר על מזון שקנה לעצמו במשך אותם חודשים, 16 דינר על מספוא לסוס או שעורה לסוס, 7 דינר על ירכית (בגד מפשתן), ו-5 דינר על סנדלים מסומרות (סנדל סטנדרטי של חיילים רומאיים, מכירים את פריטי הלבוש שלהם).

בנוסף התגלו בסוגר המגילות עוד כמה תעודות של קניית תרופות או מתן תרופות שמבוססות על האפרסמון, האופובלזמון שאפשר להפיק מקליפת האפרסמון או מהשיחים עצמם, שכנראה הרתיחו או בישלו ובתהליך מסוים הפיקו תרופות נגד כאבים (כאב ראש אולי).

בית הכנסת - עדיין קשורים לחומת הסוגרים. כנראה שבימי הורדוס בחלל הזה, כ-50 ס"מ תחת רגלנו, יש עדות לקיומה של אורווה, בצורת שכבה של זבל פרדות או סוסים. האורווה כוסתה ויצאה משימוש. יותר מאוחר התקינו כאן את המושבים הנראים היום, אלו מלמדים שמדובר במבנה ציבורי.

לפני שנים הטיח המודרני לא היה קיים. הייתה שכבה של טיח פגומה בחלקים וראו בתוך מפלס המושבים חוליות וכותרות עמודים שפורקו מהעמודים של הורדוס, כלומר הספסלים האלה הם פוסט-הורדוס, מאוחרים לימי הורדוס. גם בבית המרחץ רואים שפריטים ארכיטקטוניים משולבים בספסלים. שילוב זה הקל בבנייה והיווה מילוי.

נשאלת השאלה מה אומר ההיגיון, כמה מאוחר לימי הורדוס? האם בימי ארכלאוס בנו ששלט אחריו, האם בתקופת הנציבים שמרכזם בקיסריה וקשה להניח שיש להם אינטרסים להקים כאן מבנה ציבורי? ההיגיון אומר שצריך לשייך את המבנה הציבורי הזה לתקופת המרד שהיו כאן 967 סיקריים ואולי אחרים נוספים, והם הצטרכו מבנה ציבורי לצרכים שלהם. הצרכים הם מגוונים – מפגשים של הקהילה, אספות, טקסים, וגם קריאה בתורה ולימוד מצוות.

בכתובת תאודוטוס כתוב במפורש שבית הכנסת נועד לשם קריאה בתורה לימוד מצוות, ובורות המים נועדו לאירוח נצרכים מהניכר. לא נזכר שם תפילה בציבור כי עוד לא הייתה תפילה עד ימיו של רבן גמליאל דיבנה, שנת 85 לספירה, אז הונהגה תפילה בציבור. רבן גמליאל ירש את ריב"ז.

כך או אחרת הסכימו שכאן היה כנראה בית כנסת ומה שמחזק את העובדה הם גילויים שנמצאו בתוך החדרון הקטן הסמוך. בחדרון הצמוד גילו גניזה, שקעים בקרקע ובהם טקסטים, חלק מספר דברים וחלק מספר יחזקאל, חזון העצמות היבשות. כלומר, אפשר להסתפק בעובדה שיש ספסלים, עמודים שהחזיקו גג ולסכם שמדובר במבנה ציבורי, מן הסתם בית כנסת. פה באופן די חריג גילו גם גניזה של טקסטים מקראיים שהתקלקלו, יצאו משימוש ולא לא זרקו ואתם אלא גנזו אותם.

כמו כן התגלה כאן חרס, אוסטרקון עליו הכתובת 'מעשר כהן', החרס מופיע במוזיאון. כלומר אין ויכוח בין החוקרים על כך שהמבנה הזה שימש כבית כנסת בזמן המרד. יכול להיות שהקימו אותו בשנת 66 והוא תפקד עד שנת 74. כך או אחרת הוא תפקד בזמן שבית המקדש השני היה קיים, עד שנת 70. הוא שייך לקבוצה קטנה של בתי כנסת שפעלו בזמן שבית המקדש השני היה קיים, יודעים על כך גם ממקורות היסטוריים וגם על פי הממצא הארכיאולוגי.

בתי הכנסת שכאלה מוצאים בגמלא, הרודיון, מגדל, קריית ספר, מודיעין (חרבת אום אל עומדן), יריחו (עפ"י הצעה של אהוד נצר), מצדה, עיר דוד על פי הכתובת (אולם אין ארכיטקטורה). חרבת עתרי מתוארכת על ידי חוקרים לבין המרידות ולא נכנסת לרשימה של בתי הכנסת שפעלו בזמן קיומו, יש בעיות מאוד קשות. כשבוחנים את כל הקבוצה שמתוארכת מבחינה ארכיאולוגית לזמן קיומו של בית המקדש השני רואים שבמקרים רבים יש מקווה קרוב ושלמבנים אין התייחסות סיסטמטית ואוריינטציה לירושלים, שכן לא מרגישים צורך – בית המקדש קיים. מחפשים מקום להתכנסות וצרכים שונים אבל לא מרגישים צורך לבנות את המבנה בזיקה לירושלים. בהרודיון זה בנוי במקום שהיה טריקליניום בימי הורדוס. בנוסף אין מקום קבוע לארון קודש, וכשרצו לקרוא בתורה וללמוד מצוות הכניסו, כך סבורים, את ארון הקודש מחדר סמוך, הניחו אותו במרכז והחזירו אחר כך. מקום קבוע לארון קודש מתחילים למצוא מאוחר יותר בבתי הכנסת הגליליים, מאות 3-4 ואילך. יש התעניינות בנושא בתי הכנסת, חשוב לזהות את הקבוצות והמאפיינים, הקבוצה הזו היא הראשונה על פי ממצא הארכיאולוגי. על פי המקורות הכתובים יש גם בנצרת, כפר נחום, דור, קיסריה, זה מרחיב את הרשימה.

בקיסריה מחוף האקוודוקט דרומה, מוצאים ממצאים קטנים רלוונטיים, שם התחילו מהומות המרד. יודעים שהיה בית כנסת, אין ויכוח לגבי המקורות, אבל יש קושי להראות את הארכיטקטורה של המבנה. בתוך אחד הקמרונות באמפיתאטרון שהתגלה לאחרונה מצאו שרידים לבית כנסת מהתקופה הביזנטית, פסיפסים וממצאים נוספים. יש כנראה עוד בית כנסת על פי תיאור היסטורי של מללס שמדבר על בית כנסת מתחת לאודיאון, תאטרון. לא יודעים להגיד אם זה תחת התאטרון בנמצא היום בשדות ים (בתוך אזור התעשייה) או במקום נוסף שלא נחפר, שכן קיסריה נחפרה עד היום רק באחוזים בודדים, כ-5%. תקופת ארכלאוס לא מתאימה, אולי היו יהודים מעטים כמשרתים או תפקיד אחר. שנות ה-20 של המאה ה-1 זה תקופת הנציבים, לא היה מי שזה יעסיק אותן, יש פה חיל מצב רומי קטן שלא היה זקוק לבית כנסת או מבנה ציבורי. ימי ארכלאוס גם לא מתאימים, בתקופת המרד זה רלוונטי. בחדרון הגניזה יושב היום סופר סתם ומעתיק טקסטים שונים.

דגם מצדה - כאמור, על מצדה ישנם דגמים רבים שמועילים להבנת המכלולים והאזורים, וכן מאפשרים לליקויי ראייה למשש ולהבין את המבנים השונים. זהו דגם של מערכת אספקת המים למילוי 12 הבורות על המדרון.

8 הבורות העליונים התבססו על נחל מצדה. כשהורדוס בנה כאן את אמת המים הוא התקין סכר על אפיק הנחל, היטה את המים אל האמה, ואפשר היה לחלק את המים בין הבורות. לכל בור יש שני פתחים. המים הועלו למצדה בשביל המים המתפתל, שביל אתגרי ומסוכן מאוד שנראה רק בחלקו. המשפך הגדול מנקז מים מנחל בן יאיר איתם מילאו את 4 הבורות התחתונים, ואת המים העלו משביל הנחש מהצד השני. כך סבורים שזה התנהל.

מקווה טהרה - המקווה היה מקורה כדי שלא תהיה התאדות, לא יתפתחו אצות ואפשר יהיה לטבול באינטימיות. רואים מדרגות מטווחות היורדות למקווה טהרה שמכיל 40 סאה לפחות של מים בלתי שאובים. רואים לא מעט בורות מים קטנים על מצדה, תקרתם של חלק מהן קרסה. בורות אלו הכילו בחלקם מי נגר ורוב מים נשאבו מלמטה.

חדר הגורלות - בחפירות של יגאל ידן בשנות ה-60 התגלו כאן 11 אוסטרקונים, יש מי שטוען שאפילו 12, שעליו כתובת מטושטשת. על 11 האוסטרקונים מזהים שמות שאפשר לקרוא ולזהות אותם – בן הנחתום, בניאיר, יואב, העמקי, ועוד.

אצל יוסף בן מתתיהו מוצאים תיאור של ההתאבדות הקולקטיבית שיש לה שני שלבים. תחילה כל אחד רוצח את משפחתו ולאחר מכן בחרו בגורל 10 אנשים במספרם כדי לשחוט את השאר. לאחר שהללו ביצעו את הכל ללא רתע הפעילו אותם חוקי גורל בינם לבין עצמם, כך שזה שיפול עליו את הגורל ישחוט את ה-9 והוא יהרוג את עצמו אחרי כולם.

יגאל ידן שמצא את האוסטרקונים האלה העלה השערה שמדובר בהגרלה המתוארת אצל יוסף בן מתתיהו. בתיאור שלו מדובר על 10, ואילו פה התגלו בין 11 ל-12 אוסטרקונים, זה לא בדיוק זהה, ועדיין יש נטייה לאמץ את האפשרות הזו. זה מדבר אלינו וזה עניין רגשי, כמו כן נוח לשווק את הסיפור הדרמטי של השלב השני של ההתאבדות.

צריך לזכור שיתכן שמדובר בתורנות שמירה או חלוקת מזון ואין ביטחון שמדובר בסיפור ההתאבדות בכלל. כל אחד והדרך שלו להציג את הנושא, מי שרוצה לרגש את השומעים לא יעלה בכלל אופציות אחרות. בסרט אהוד נצר מדבר על גילוי האוסטרקונים כדבר הקשור לסיפור ההתאבדות. אם להיות הגונים וישרים עם עצמנו, אין כאן הוכחה מובהקת, אבל אולי.

אגף המנהלה - האזור שאליו נכנסו זה אגף המנהלה באזור הקרוב לארמון הצפוני, הוא הארמון הפרטי של הורדוס, בשונה מהארמון המערבי.

כשיגאל ידן מצא את השטח הוא מצא גלי אבנים ואז התחילו לחפור. ברור שכל ערימה מייצגת משהו, ובאמת כשהתחילו לאסוף אבנים ולהרים אותן מצאו את יסודות הקירות, האבנים הנפולות הן החלק העליון שהתמוטט. וכך הצליחו לשחזר. כאן בכוונה השאירו נישא להמחיש איך נראה השטח לפני החפירה. אבנים מעל הקו השחור הן אבנים שהורמו, נאספו ובאמצעותן שחזרו את הקירות. באחד המכלולים ניחו ששימשו כמחסנים. באחד המחסנים הניחו קנקנים, את האמפורות הניחו שעונות אחת על השנייה. הבעיה הייתה אם אמפורה אחת נשברה והנוזל היקר ניגר הוא זרם אל תוך הפיטסיים שהיום שקועים בקרקע (כמו שאפשר לראות בקרקע). הפיטסיים הם קנקנים גדולים עשויים חרס, שהושקעו בקרקע בצורה קבוצה והגרביטציה אפשרה לכל נוזל לזרום, בדרך כלל שמן, כך הם שימשו כמעין בורות ניקוז. אם הנוזלים נאספו אפשר היה לשאוב אותם עם מצקת.

בית מרחץ - בית מרחץ משוכלל בנוי בשיטת ההיפוקאוסט. בסמוך אליו דגם נוסף של בית המרחץ, כשיש לחץ של קבוצות אפשר להסביר עד שמגיע תור הקבוצה להיכנס, שכן זה אחד האזורים המטוילים ביותר חוץ מבית הכנסת. החדרים האופייניים לבית מרחץ –

חצר הפלסטרה – חצר פנימית, מוקפת בסטילובט ענק, משוחזר, (המשטח שעליו ניצבים עמודים) ועליו עמודים, החלק המרכזי היה פתוח ומסביב היה קירוי. חצר הפלסטרה שימשה להתעמלות, התרענונות ואפשר היה לטבול בבריכה קטנה שהייתה בדרך כלל במרכז, במקרה הזה היא בפינה. רואים בריכה מדורגת דומה מאוד למקווה ויכולה לשמש ככזה אם יהיו בה לפחות 40 סאה של מים בלתי שאובים. כללית היא שייכת למרחץ וצמודה לפלסטרה.

בפֶּלְסְטֶרָה שרידים של פסיפס מימי הורדוס עם דגמים גיאומטריים, מתאים לימי בית שני. הרצפה מכוסה טיח ורואים פילסטרים, עמודים דבוקים (אומנות אחוזות). הפילסטרים היו מעוטרים טיח כך שיראו מונוליטים, לא ראו שהם עשויים חוליות. כמו כן ישנם שרידי פרסקו.

האפודיטריום, חדר ההלבשה. רצפת האפודיריום אופוס סְקֵטִילָה מימי הורדוס שנשדדה כנראה על ידי חיל המצב הרומי. בספסלים משוקעים פריטים ארכיטקטוניים מארמונו של הורדוס ששימשו למילוי, כמו בבית הכנסת, מתאים לבנייה בזמן המרד. המורדים גם התקינו את האמבטיה שבפינה, בנייה רשלנית בסגנון אחר. על הקירות שרידי פרסקו מקורי מימי הורדוס שעבר טיפול וחיזוק. מן הסתם היו כנראה ארונות עם מדפים מעץ שכנראה לא שרדו, עליהם אפשר היה להניח בגדים ולהחליף בגדים.

טפידריום, חדר הפושרים – בריכה עם מים רגילים שזוררים אליה נמוך, עמוק. **פריגידריום** (מימין).

קלדריום (משמאל) – (קלדו חם בלטינית) החדר החם, לב ליבו של המרחץ, תמיד יהיה הכי רחוק מהפריגידריום. החדר חומם בשיטת ההיפוקאוסט, חימום תת רצפתי. האוויר החם זרם מהתנור (שנמצא מאחורי הפרסקס השקוף למחצה), עבר בין עמודי החרס, חימם את הרצפה מלמטה, עלה דרך הלבנים החלולות הנקראות טיפול, התנקז דרך הארובות (בדרך כלל לא שורדות). כשהאוויר החם מתנקז נוצרת יניקה של עוד אוויר חם, וכל עוד התנור דולק (בדרך כלל עם קצת רוח) יש מחזוריות, שכן הוא נמצא נמוך. האוויר החם עולה, חלקו מחמם את הבוילר (דוד מברונזה או עופרת שישב על התנור) שהוא מקור אספקת מים לאמבטיה שיכלו לשבת בה 2-3 אנשים. שרידי האמבטיה נמצאים בנישה מדרום. המרחץ הזה שמור במצב טוב, מהטובים בארץ. התקרה משוחזרת, רואים את הקו השחור, היתרון של התקרה מעוגלת היא שאם יש התעבות של אדים, בעיקר מעל האמבטיה, אז הם מטפטים לצדדים ולא לאנשים על הראש. הפתח נועד לכניסה של אור והיה שם בדרך כלל לוח של זכוכית שמנע כניסה של גשם או כניסה של חום. בעבדת למשל התקרה אורגינאלית בצורת קמרון, בהרודיון כיפה.

מול הפתח המעוגל עמד אגן גדול מאבן קוורציט, אבן מלוטשת ומפוארת, ובו מים קרים. לפעמים שפכו מים קרים כדי לכווץ את הנקבוביות העור. לפעמים עשו את זה באמצעות כלי דמוי מחבת, פטרה, איתו שפכו מים על הגוף. במקום היה מן אמבט עגול שסולק ונפרץ מעבר כדי לאפשר מעבר של הקבוצות.

לפעמים בחדר חם יש יותר מאמבטיה אחת, אבל בדרך כלל האמבטיות בנישות. פה הייתה אמבטיה אחת. אנשים נהנו ללכת בחדר מחומם, יכלו לשבת ולרכל, מי שרצה טבל במים. בקלדריום בקיסריה יש יותר אמבטיות, בהרודיון שתי אמבטיות אחת מול השנייה.

במרחץ זה היו אדים בכמות קטנה ולכן התקרה מעוגלת. אדים יש לפעמים בחדרי הזעה מיוחדים ואז יש יותר מתנור אחד (בבית גוברין אולי מראים 2 תנורים קרובים ובמקום מסוים בקיסריה), שם מתפתחת טמפרטורה יותר גבוהה. טמפרטורת הרצפה מגיעה לכ-38 מעלות אז כבר צריך ללכת עם כפכפים. חשוב להבין שהטמפרטורה פה לא הגיעה ל-60-50 מעלות, זו לא סאונה, זה חום נסבל וסביר.

תצפית - מערכת המחנות והדייק בצד המזרחי עם כל 14 המגדלים (כל ערימת אבנים זה מגדל שאפשר לראות את יסודותיו המלבניים). רואים את השביל הרץ, שם מודרני שלא מופיע אצל יוספוס. ליד שביל הנחש רואים 3 מחנות הראשונים.

הלשון המפורסמת שהתמזגה עם יבשה ובזמנו חדרה לתוך ים המלח. הים נעלם ונחשפה רצועת יבשה שמתחברת ללשון. ברקע מתחילים לראות את הרי מואב. כללית אנחנו מול קראק, המבצר הצלבני האדיר, אזור פורה ועשיר. מפרץ נוסף מעבר ללשון הזו, שנקרא מזרעה, עם מעגן שהיה שם בעבר. צפונה יותר, לאורך חוף הים בצד המזרחי, מעגן נוסף בקלירוהי, שם היו מרחצאות מרפא והורדוס יצא לשם במגמה לטבול ולהירפא. הכניסו אותו לתוך מיכל עם שמן קצת חם, הוא התעלף, היו בטוחים שהוא הולך למות, הצליחו בקושי להשיב את רוחו, העלו אותו על ספינה ושלחו אותו ליריחו. הרופאים נבהלו שהריפוי בקלירוהי לא עוזר ואחרי פרק זמן כלשהו הוא מת ביריחו, משם יצאה תהלוכת הקבורה להרודיון.

הדרגה העליונה של הארמון הצפוני - דגם נוסף של המכלול של הפרטי של הורדוס, הארמון הצפוני הבנוי על שן סלע צרה בחלק הצפוני של ההורסט של מצדה. כדי לבנות פה ארמון היה צריך להקים קירות תמך אדירים מחשש פן תהיה התמוטטות לצד כלשהו. קירות התמך שרדו, לפחות בחלקם, ורואים את שלושת הדרגות של הארמון.

בחלק העליון בו אנו נמצאים היו חדרי המגורים ומרפסת מעוגלת המאפשרת צפייה אל הנוף. כל אחת משלוש הדרגות קצת שונה, הדבר האופייני לכל הקומות הם שפע של חלונות המשקיפים אל הנוף. הארמון הצפוני שונה לחלוטין מהארמון המערבי שהוא ארמון מופנם שהמוקד שלו היא החצר הפנימית. לעומת זאת בארמון הצפוני המוקד הוא הנוף שמקיף אותנו, סביבת ים המלח, הרי מואב, מדבר יהודה ועין גדי.

בדרגה העליונה מרפסת מעוגלת ממנה תצפית מרהיבה ושפע של חלונות לנוף, קיימת בוויולה מפורסמת על גדות הטיבר שנקראת וילה פרנזינה. הורדוס ינק וקיבל הרבה עצות ממיטבו וידידיו הרומאים, אולי בעקבות ביקורו של מרקוס אגרפה בשנת 15 לפנה"ס. בכל אופן היו קשרים שאפשרו לו לקבל מידע, הוא בעצמו ביקר ברומא.

טולוס הוא מבנה מעוגל עם עמודים בהיקף, מוכר לנו כמקדש אבל גם מבנים מקבילים עם עמודים בהיקף נחשבים להיות טולוס, או טולוי ברבים. למטה מבנה מלבני גם הוא מוקף עמודים ובולטת בטולוס תעלה

שהייתה מקורה בלוחות עץ, כך גם היה במרפסת. ההסבר המקובל הוא שכדי למנוע לחץ אופקי על קירות התמך יצרו או חפרו תעלה וכיסו אותה בלוחות. כלומר אם בונים כאן אין רכיבים אופקיים, והמשקל של המבנים לא יכול בשום צורה להעיק וללחוץ על קירות התמך, שכן החריצים מנטרלים את הרכיבים האופקיים האלה. הוא ידע שקירות התמך תלויים על בלימה ואם יהיה לחץ אופקי חזק הוא יכול להפיל אותם. מה שמעניין הוא שכבר בימי הורדוס זה היה מכוסה בלוחות עץ, כך מבינים את השקעים מסביב. קיר היקפי אחד בתור קיר תמך אדיר שצריך להבטיח את היציבות שלו, אחר כך מעבר לתעלה לצד שלנו המבנים עצמם שיש להם משקל, ואם יש משקל, לכאורה לפחות, יש גם רכיב אופקי.

הדרגה התחתונה בארמון הצפוני - לארמון הפרטי של הורדוס הגיעו רק הורדוס, משפחתו הקרובה ומקורבים אחרים שהורדוס לקח אותם ממש ביד. זה לא אומר שכאן הוא חי באופן קבוע, בוודאי לא בקיץ. היו לא הרבה ארמונות שהוא עבר ביניהם, בירושלים, בקיסריה, בהרודיון ובמצדה.

הדרגה התחתונה חשוב לראות את טכניקת הבנייה. הורדוס הצטיין ביכולת שלו לקחת אמצעים פשוטים ולהגיע לאפקטים מרהיבים. רואים חוליות-חוליות של אבן רכה מתצורת סמרה, עליהם למעלה כותרת קורינתית לא מפותחת, אלא פשוטה. היא בנויה מאבן שאי אפשר לבנות ממנה עלים בולטים במיוחד כי הם יהרסו. אולם ברגע שמצפים את החוליות בסטוקו, עושים חריצים מאורכים, מקבלים קנילורות והרושם הוא של מונוליט, של עמוד אחד. יש שרידים של סטוקו מקורי בדגם של חריצים שאפשר את השחזור למטה. העמודים העשויים אבן רכה מתצורת סמרה נראו כעמודים דבוקים, פילאסטרים, לקיר שהיה מפואר ומעוטר בפרסקאות. את הפרסקו כאן חיזקו והצליחו להחיות במידת מה את הצבעים המקוריים והוא בדגמים אופייניים לימי בית שני.

לפנינו שרידים של קיר תמך. גם תחת רגליו יש תעלה שנועדה לבודד לחץ מקיר תמך שהיה בכיוון. קירות התמך הוצבו בין דרגה לדרגה, שכן כל הפרויקט בנוי על שן סלע צרה. זו גדולתו של הורדוס, הוא לא יבא לארץ חומרים יקרים לצורך בנייה, אלא את הפוצלנה בנמל קיסריה שזה מקרה חריג, אלא השתמש בחומרים מקומיים ואמצעים פשוטים, אבל הצליח ליצור אפקטים מרהיבים – לוחות אבן, פילאסטרים וכיו"ב.

חושבים שחדרי השניה היו למעלה וכאן היה מעין חדר אורחים.

הדרגה התחתונה הייתה משופעת חלונות מסביב ואפשרה ליהנות מהנוף ב-360 מעלות. אפשר לראות קיר מפואר עם עמודים, מונוליטיים מפוארים שבנויים מאמצעים פשוטים. בית מרחץ קטן, שלא נפתח מעולם לקהל, ועל מדרגות הכניסה אליו מצאו שני שלדים של גבר ונערה, וצמה של אישה (המוצגת במוזיאון). אלה נחשבים להיות מורדים יהודיים, לפחות על דעת רוב החוקרים, והובאו לקבורה על ידי הרב גורן בטקס חגיגי על גבעת הקברים.

בחלק הפנימי רואים ציורים חדשים ומשוחזרים לגמרי (בני 3 מקסימום). אסור ולא מקובל בארכיאולוגיה לשחזר בצורה כזו על הקיר המקורי, ולמרות שזה עומד בניגוד למקובל, זה קרה משום שאת הקירות המקוריים העבירו לתצוגה במוזיאון. מקובל לפעמים לשחזר על קירות או לוחות מעץ (כמו בקיסריה) ולהדגיש מה משוחזר ומה לא. מאחור הפרסקו הוא מקורי, רואים שהוא סבל מהמלח, אבל הצליחו לשחזר ולחזק את הציורים המקוריים. השחזור נעשה על לוחות של חומר, יציקות בטון מודרניות לגמרי, שעליהן ציירו את הציורים על פי המקור.

כל הקירות היו מצופים ומחוזקים בקירות תמך זקופים אותם בנו באמצעות פיגומים כדי לבסס ולתמוך בשלש הדרגות של הארמון. זו ההעזה האדירה והבנייה המיוחדת של הורדוס. היו לו מהנדסים שהוא כנראה סמך עליהם והם עשו עבודה מוצלחת, אחרי 2000 שנים, עם כל הנזקים, אפשר לראות את העוצמה והפאר. **מקווה טהרה** - מקווה טהרה שהיה סגור ומקורה ויש בו לא רק בריכת טבילה עם מדרגות אלא גם אמבט לרחצה, תהליך שקדם לטבילה והוא קיים במספר קטן של מקוואות (ביריחו, בירושלים). כמו כן יש פה אוצר (אוצר זה מחסן, בדרך כלל של עצים ויכול להיות למטרות שונות, במקרה הזה כמיכל מים), ממצא מועט יחסית ביחס למאות המקוואות שהתגלו. האוצר זו בריכה לא מדורגת שגם היא הכילה לפחות 40 סאה של מים בלתי שאובים, זה מיכל תפעולי רזרבי. מתלבטים כמה זה 40 סאה, אבל כנראה שמדובר סביב 750-700 ליטר, למרות שיש האומרים פחות או יותר. אם המים במקווה איבדו מהשיעור, מהכמות שלהם, והמקווה למעשה נפסל, יכלו להוסיף מים שאובים או לרוקן אותו ולהוסיף מים שאובים בכל כמות, וברגע שיצרו השקה וחיבור בין האוצר למקווה המים באוצר הכשירו כל כמות של מים בלתי שאובים. הדרך ליצור את הקשר בין האוצר למקווה הוא נקב, חז"ל אומרים שתי אצבעות. אפשר לכאורה גם לשפוך מים שאובים דרך האוצר שהכיל 40 סאה של מים בלתי שאובים, זה נקרא זריעה, ואז המים זרמו דרך החור אל המקווה ונעשו טהורים, שכן המים בו הכשירו כל כמות שתישפך.

ירידה בסוללה - רוב הסוללה היא טבעית, הכיסוי הוא מלאכותי ואפשר לראות קורות או גזעי עץ תקועים שנועדו לחזק את השפך. הגזעים שרדו בזכות היושב, נבדקו גנטית בקרבון 14 ומדובר בעצים מקומיים – שיטה ואשל למשל, בני כ-2000 שנים. חלקם תקועים בצורה אופקית וחלקם בצורה אנכית. כלומר, כששפכו סלים של קירטון, סלע רך, אז העצים יצרו קונסטרוקציה שנתנה יציבות לשפך וצמצמה את כמות החומר שהיה צריך להביא לכאן. כנראה שמאמץ הבאת העצים הרבים היה שווה וכדאי. השביל מודרני והוא נמוך מהסוללה. את העצים אפשר לראות בגבהים שונים, גם גבוה.

את איל המצור גררו למעלה על ידי פרדות בחלקים, ולא בשלמותו. את המגדל שגובהו 30 מ' בנו למעלה, אי אפשר אחרת, תחת אש ועם יריעות עור גדולות שהגנו עליהם. מלאכת הקמת מערכת המצור, המחנות והסוללה, נעשתה על ידי 7000-8000 איש חרוצים שהתאמנו לעשות כל מלאכה.

האמה העליונה (אחרי גיא הארמון) - רוב שלוחת הסוללה היא סלע טבעי, מכאן אפשר לראות את הסלע הטבעי. בכל מיני חתכים שעשו זה ממשיך בשיפוע כסלע טבעי ורק מקצת, 10-15%, שפך מלאכותי. זה אומר שפרויקט שפיכת הסוללה זה מאמץ אפשרי, ועוד הסתייעו בגזעי העץ שצמצמו את כמות השפך וייצבו את המערכת. זה מסביר את העובדה שהכל בוצע בזמן קצר של שבועות ספורים.

על הקיר מאחור רואים טיח בהיר, לפעמים בגובה של יותר ממטר. זהו פן אחד של האמה, הפן המזרחי. חסר הקיר המערבי שאותו רואים בהמשך ולגלות עליו שרידים של טיח. כאן רואים גשרון שאפשר את העברת האמה מנחל מצדה, שם נתפסו המים, עברו ערוץ שנקרא גיא הארמון, זרמו בתוך אמה שגובהה כ-1.2-1 מ', ורוחבה כ-1.4 מ', ומילאו את שורת הבורות.

בתקופה הביזנטית, כשכל מצדה הייתה חרבה והאמה מנחל מצדה כבר לא תפקדה והייתה מכוסה, ניצלו אותם נזירים מתבודדים את המים מהמדרון הסמוך והובילו אותם באמה קטנה אל הבור הראשון. סבורים שהאמה שרואים היום היא אמה מהתקופה הביזנטית ולוחות הכיסוי שלה, שעזרה להם לתפוס כמויות של מים בחורף, שכן לא בכל יום חורפי יש נגר.

האמה מנחל מצדה הגיעה לכאן ואפשר לראות את אחד קירות התמך שלה מכוסה חלקית. כל המשפך האדיר של נחל בן יאיר נוקז בתעלה שעברה את הערוץ, שזכה לכינוי גיא הארמון, על גשרון שלא שרד, ומילאה את הבורות התחתונים. המערכת שאנו נמצאים בה כעת מילאה את שמונת הבורות העליונים, סך הכל 12 בורות. בתוך הבורות אפשר לראות את שרידי הטיח. בכל בור יש שני פתחים, אחד לכניסת המים ואחד ממנו ירד לשאוב ולנקות את הבור. כשיש שיטפון כל המים נאספים ועומד מישהו ופותח כניסה לבור אחד עד שמתמלא, סוגר את הכניסה, פותח בור נוסף וכן הלאה, ולאט לאט ממלאים 8 בורות במפלס זה. השביל שדרכו נכנסו היה מסביב וסוברים שעלו דרך שביל הנחש.

אם מסתכלים על השיפוע הרחוק רואים קיר בנוי שהולך לאורך המדרון, זה היסוד של שביל המים שמגיע עד לשער המים, עליו העלו את המים באמצעות חמורים ופרדות.

הסלע סדוק ומפורר ממש. כדי להוציא אבנים צריך להרחיב סדר על ידי תקיעת אזמל, טלטול ועקירת האבנים. הציבה למרות הכל, היא לא בלתי אפשרית ולא קשה במיוחד. אחר כך היה צריך למלא הרבה שכבות של טיח, לעיתים אפילו קצת דבש, וקיבלו חללים אדירים בנפח של 3500 קוב, לפעמים קצת יותר. עד לפני שנתיים-שלוש אפשר היה לרדת לבורות, מסיבות בלתי מובנות החליטו לסגור את אפשרות הכניסה וחבל.

גבעת הקברים - על המצוק מעל הבורות רואים ערימת אבנים, זהו ביצור קטן, מגדל שבנה הורדוס כדי לשמור על מערכת אספקת המים. זהו אלמנט נוסף שלא נחפר בכלל ומסוכן מאוד להגיע לשם, למרות שמצדה חפורה כמעט שלמות. בדגם של מערכת המים רואים מגדל שבנה הורדוס בשביל שמוביל מלמעלה אל המגדל וזהו. לא הייתה דרך עתיקה שיצאה ממצדה לכיוון מערב. מי שהגיע לאזור מצפון יכול היה אולי להיכנס דרך שבילי המים, אם כי השער המרכזי היה בשביל הנחש.

עוד אפשר לראות ברור את מפלסי הבורות – 8 הבורות העליונים ו-4 הבורות התחתונים. רואים גם את קיר התמך של שביל המים מעל הבור האחרון (עושה זיג זג ומושך כלפי מעלה), שהגיע אל שער המים. הגבעה שקיבלה את הכינוי גבעת הקברים זה סיפור מודרני של 1969. כשהחופרים הגיעו למצדה הם ראו שמישהו כרסם בגבעה ויצר משטח, רמפה. המשטח הזה קדום וההנחה היא שכאן העמידו כלי ארטילריה, בליסטראות, שיכלו לירות כחיפוי של שפיכת הסללה בטווח סביר. כמה וכמה כלי ארטילריה בכל מיני פינות, כולם מטווחים לאזור חומת הסוגרים למעלה, כדי שאפשר יהיה לשפוך את הסללה בביטחון יחסי. הטווח היעיל המפורסם, לפחות על פי גיא שטיבל שזה היה הדוקטורט שלו, מדבר על 400 מ'. כל שתי דקות בליסטרה, ואם יש 10-15 בליסטראות באזור, זה אומר שכמעט ברציפות עפות אבנים לאזור ההבקעה למעלה, מה שמונע מהנצורים להרים את הראש וכנראה מקשה על דרדור אבנים, חלקם נפגעו בוודאי.

1972 הוחלט שאתר מצדה, בה מערכת המצור הרומית השמורה ביותר בעולם, לצד ערכי טבע מיוחדים, נוף מדהים והיסטוריה מיוחדת, יהפוך להיות לאתר מורשת עולמי של אונסק"ו, הראשון בארץ. מאז הוכרזו עוד אתרים רבים. מעמד אתר מורשת עולמי של אונסק"ו זה לא אומר כסף אלא פרסום, יוקרה ותיירים. עושים מאמצים רבים להמשיך לקבל הכרה כזו, כעת עובדים על פרויקט 'ארץ אלף המערות' באזור בית גוברין. זהו תיק עב כרס שהולך ונבנה וצריך לעמוד בקריטריונים ודרישות שונים ורבים.

כשמטיילים של תנועות הנוער הגיעו למצדה בשנות ה-40 הם ראו את הבליסטראות האלה, בעיקר מוטלות באזור ההבקעה, ולקחו כל אחד מזכרת הביתה שזכתה לכינוי העממי 'רדיוליטי', שכן שמו אותה על הרדיו. היום זה ממצא ארכיאולוגי שאסור להרים. למרות שחלק לא מבוטל נלקח בתום לב על ידי המבקרים, כשהחופרים הגיעו עוד נשארו אבני בליסטראות שמוצגות היום במוזיאון בצורות שונות. החומה באזור ההבקעה לא שוקמה ותוקנה בכונה, כדי להמחיש. חשוב לזכור שהסוללה הייתה יותר גבוהה, הייתה רמפה, והמגדל היה גבוה מראש החומה.

איל המצור שקעקע את החומה על פי שחזור של פרופ' ישראל שצמן מהאוניברסיטה העברית - גובהו 60 אמה (30 מ'), היה צריך להביא אותו מירושלים (מקום מושבו של הלגיון העשירי) מפורק, להעלות אותו בחלקים ולהרכיב אותו תחת אש בראש הסוללה. החלק הגבוה של איל המצור יותר גבוה מראש החומה.

כנראה שהניחו את חלקיו על גלגלי עץ, סביר שהרכיבו אותו בכמה חלקים, שגם העלאתם והרכבתם הייתה כרוכה במאמץ אדיר. לא בדיוק יודעים איך בנו והרכיבו, אבל בטוח שאי אפשר להביא אותו בשלמותו מירושלים. מן הסתם הרכבתו נעשתה תחת אש, הם יכלו להגן על עצמם עם יריעות עור גדולות ששנענו על עמודים והגנו עליהם מפני קשתות, חצים, אבני דרדור אולי. סביר להניח שהיו רומאים לא מעטים ששילמו בחייהם.

במיצג האור קולי מדברים על יהודים שבנו את הסוללה של איל המצור. יוספוס מספר על תפקיד השבויים להביא אספקה. החיילים הרומאים היו מאומנים בכל עבודה ופעילות, אפילו בעלת אופי אזרחי (הציבה, בנייה וכיו"ב) ואין שום הוכחה שיהודים עסקו במלאכה הזו, אם כי זה מדבר אל הרגש מאוד, כשמתחילים להציג את המגנים בראש החומה שומעים את הקולות של אחיהם נאלצים לבנות את החומה. מדעית הדבר מוטל בספק רב.

גבעת הקברים – ביולי 1969 בטקס ממלכתי רב רושם הובאו כאן לקבורה 25 השלדים שנמצאו במערה במדרון הדרומי עם אותם שגילו ליד בית המרחץ, בדרגה התחתונה של הארמון הצפוני. על מצבתם נכתב 'מגני מצדה'. שנים לאחר מכן התברר שדווקא במערה הדרומית יש עצמות חזיר, ויש סיבה לפקפק ביהדותם של

אלו שנקברו שם. יתכן שמדובר ברומאים או בניזירים נוצרים. דוח אנתרופולוגי שנכתב על ידי האנתרופולוג ג'ו זיאס (עבד ברשות העתיקות והיום מורה דרך) מתווכח בטענה שנמצאו רק 9 גולגולות, ומערער על זיהוי 25 שלדים. כמות העבודה של אנתרופולוגים הצטמצמה מאוד משום שאסור לחפור היום בקברים.

הנצורים מנו 967 אנשים שמתוכם התחמקו מההתאבדות 7. כל השאר נקברו כאן בהנחה שמאמצים את הגרסה שהייתה התאבדות, ואין סיבה אמיתית לדחות אותה, למרות יש כאלה שמפקפקים. אין סיבה להניח שנמצא את הקברים, השלדים בוודאי טמונים תחת המפולות או בתוך מערה, אולי נשרפו בכלל, שכן הדבר הראשון שהרומאים עשו היה להיפטר מהגופות שעלולות היו לגורם למפגע רציני וסירחון נוראי.

ביקור קבוצות במצדה - אין סיבה להניח שקבוצה תשקיע יום שלם במצדה, אלא אם כן מדובר בקבוצה חריגה מתעניינת במיוחד. אלו שידריכו תיירים יגיעו לכל היותר לשעתיים וחצי, ואף פחות. בדרך כלל קבוצות מתרכזות בחלק הצפוני הכולל את בית הכנסת, בית המרחץ והארמון הצפוני. לא רבים יורדים לדרגה התחתונה. בין בית המרחץ, בית הכנסת והתצפית מהארמון הצפוני, שהם בסיס, אפשר להוסיף למשל את הארמון המערבי, את הכנסייה, ולעיתים גם את חומת הסוגרים. כל אחד בהתאם לזמנו ולנטיות המדריך, משקיע בדרך כלל בחלק הצפוני במידה רבה של צדק. יש שם אטרקציות צפופות וסיפורים היסטוריים חשובים. אנחנו הכרנו את מצדה על מאפיינים נוספים שבין אם נשתמש בהם בטווח הקרוב ובין אם לא, מבינים יותר טוב את מצדה. עם קבוצות תיירים לא מקובל לרדת בסוללה, עם תגלית אפשר לעשות את זה. חשוב לזכור שהירידה בסוללה היא קלה, ואפשר לעלות ברכבל ולרדת בה, שם מחכה האוטובוס. בתי ספר בדרך כלל משקיעים ורואים יותר. יש אפשרות לישון באזור ולעלות מוקדם מאוד בבוקר לראות את הזריחה, האתר מאפשר זאת.

תמליל סיור מספר 51 לגליל תחתון מערבי

מסלול: גני הפאהג'י, מוזיאון המחותרות, כפר יאסיף, שמורת עין אפק, אלוני אבא ובית לחם

נסיעה לגנים הבהאים בעכו

נמצאים בחבל ארץ מישור חוף כרמל, על החוף מול זיכרון יעקב. הכרמל הוא סוג של משולש בעל שלושה קודקודים – סטלה מאריס בחיפה זה ראש הכרמל, המוחרקה, הפינה המזרחית זה קרן הכרמל, הפינה הדרום מערבית היא חוטם הכרמל.

נוסעים בכביש עוקף עכו לכיוון צפון, לנהרייה. כביש עכו נהרייה הישן עובר בתוך עכו. גני רידואן מתחם מאוד יפה משמאל שהקימו הבהאים ועדיין אינו פתוח לציבור. למסורתם כאן התיישב הבהא אוללה, המקום נתן לו השראה וחלק מכתביו נכתבו כאן.

כביש 85 שהולך ימינה הוא שעובר בין גליל עליון לגליל תחתון, זוהי החשיבות של צומת הדרכים כאן. על השילוט לעכו מופיע סמל מרכז מורשת עולמית של אונסק"ו.

משמאל הגנים הבהאים. כשבנו את הכביש העוקף הבהאים הגישו בג"ץ משום שהכביש עושה רעש במקום הכי מקודש שלהם. הפתרון היה להקים קירות אקוסטיים כך שהרעש לא מפריע בתוך הגן.

עכו הקדומה, תל עכו, יושבת ליד עיינות הנעמן עד שההלניסטים לומדים להעביר מים ממקום למקום, ומחפשים מים באזור. מצפון לעכו, באזור קיבוץ כברי ומושב בן עמי של היום, יש מעיינות שופעים, עד היום קוראים להם עיינות כברי או עיינות שפע. משם מושכים מים לעכו בתקופה ההלניסטית. גם העות'מאניים לומדים את הפטנט ולמרות שמהאמה ההלניסטית לא נשאר דבר כמעט, המהנדסים של אחמד אל ג'זאר מעבירים אמת מים לעכו פחות או יותר על אותו תוואי של האמה ההלניסטית שהייתה כ-2000 שנים קודם לכן. מי שהמשיך ושידרג את האמה הוא בנו סולימאן בראשית המאה ה-19, סביב 1820.

חשוב להדגיש שקטעי האמות שרואים לאורך הכביש הם עות'מאניים ולא קדומים יותר, למרות שהיא מזכירה אמות מים עתיקות. הקטע היפה ביותר הוא ליד קיבוץ לוחמי הגטאות. יש שרידים הלניסטיים ליד שבי ציון ובמפעל טמבור, אבל הם זניחים ובקושי אפשר לראות משהו.

במקום שבו יש גבעה קטנה האמה עוקפת אותה או שנוקבים נקבה, ובמקום שהאמה עוברת מעל נחל בונים גשר ע"ג קשתות, זאת על מנת לשמור על שיפוע אחיד. אם כן מדובר באמה שהולכת פחות או יותר על מפלס הקרקע, רואים את זה יפה באזור רגבה, מעט מצפון. ברחבה של מוזיאון לוחמי הגטאות אפשר לראות קטע יפה מאוד של אמה שעוברת על גבי קשתות באזור שבו השטח נמוך.

אם רוצים אפשר לראות מהאוטובוס את הקטע של האמה, אם רוצים ויש זמן אפשר לרדת, לגעת באמה, ומהאמפי הסמוך לראות את האמה מלמעלה.

נכנסים לקיבוץ לוחמי הגטאות בו נמצא מוזיאון חשוב להנצחת השואה. קיבוץ לוחמי הגטאות הוקם על ידי אנטק צוקרמן ורעיו, פליטי מרד גטו ורשה. זהו המוזיאון המרכזי לנושא הנצחת השואה בצפון, בו חלק המכונה יד לילד, יש בו סמינרים ואפשר לבלות בו אפילו יום שלם. בערב יום הזיכרון לשואה הטקס המרכזי נערך ביד ושם, הטקס שמציין את סוף יום הזיכרון לשואה נערך במוזיאון לוחמי הגטאות. המוזיאון מעוצב בצורה מאוד יפה, הוא לא בתשלום, אך יש לתאם מראש. אם עושים פעילות כלשהי אז היא בתשלום.

אמנם זהו קטע האמה המרשים ביותר אך זהו לא הקטע המעניין יותר. הפרש הגבהים בין עיינות כברי לעכו הוא מאוד קטן. משום שאין משאבות יש צורך בשיפוע קבוע. מאחר וזה שטח מישורי אי אפשר ליצור שיפוע לאורך עשרות קילומטרים. כדי שהמים לא התעיפו יש שתי אפשרויות – האחת, וזה מה שעשו, האמה התחילה כאמה רחבה ולאט-לאט הצרו אותה, ככל שהאמה צרה יותר הלחץ גבוה והמים זורמים. גם זה לא הספיק וכאן המהנדסים של אל ג'זאר ואחר כך של בנו סולימאן עלו על פטנט בלתי רגיל שבערבית נקרא טלע. הם בונים 7 טלע לאורך האמה.

טלע - האמה מגיעה למקום כלשהו וכשהמים מתעייפים הם מגיעים לסכר, עולים כמה מטרים ויורדים שוב, וכן הלאה. שניים רואים עד היום בצורה יפה, אחד ליד הקבר של קפרלי (בכניסה למכללת גליל מערבי), ואחד נוסף בשכונות הצפוניות של עכו החדשה. ליד החפיר גם יש קטע קטן. ההמשך של האמה הזו נראה באכסניה בעכו ומתחת למסגד של אל ג'זאר, מה שהיה הכנסייה.

לא חוזרים בכביש המהיר אלא פונים ימינה, לכביש הישן עכו-נהרייה. יש שלט חום שמכוון לגן הבהאי ועליו סמל אתר מורשת עולמית של אונסק"ו. בעכו הקטנה יש שני אתרי מורשת עולמית של אונסק"ו – העיר העתיקה והגנים הבהאים (גם הגנים הבהאים בחיפה הוכרזו כאתר מורשת עולמית של אונסק"ו).

הגנים הבהאים בעכו

שעות פתיחה: 00:00-16:00 בכל ימות השבוע. בימים שלישי, רביעי וחמישי ניתן לבקר בגנים החיצוניים בלבד, ביתר הימים אפשר לבקר באחוזה הקבר. הגנים הבהאים סגורים למבקרים בחגים בהאים וביום כיפור. כמו כן, הגנים נסגרים לעיתים לקהל עקב מזג אוויר גשום. לבית הבהאי מותר רק לבהאים להיכנס.

מבקרים מוזמנים להביא עמם בקבוקי מים. שתיית משקאות אחרים, אכילת מזון, לעיסת מסטיקים, ועישון אסורה בשטח הגנים. המבקרים מתבקשים להגיע בלבוש המכסה את הכתפיים ומגיע עד הברכיים.

קבר הבהא אוללה בעכו הוא המקום המקודש ביותר לבהאים בעולם ונמצא במתחם שנקרא גני הפאהג'י (- הגן הפרסי).

פעם הכניסה הייתה ליד בוסתן הגליל, מהכבישים הסואניים והפיח, היום הכשירו כניסה חדשה למקום שאמור להשרות עלינו רוגע ושלווה. כל הקונספט של המקום הוא כביכול לעבור הכנה לקראת המקום המקודש ולא לרדת מהאוטובוס ישר אליו. לכן המבנה בו שהה הבהא אוללה נמצא רק בקצה השדרה הארוכה.

הבהא אוללה נכלא בכלא עכו, בו אפשר לראות את מקום כליאתו. ב-1868 הוא מוגלה לעכו, שוהה שם בכלא וכבר אחרי כמה שנים הוא נחשב אסיר מועדף ומבינים שהוא לא מזיק. נותנים לו לצאת מהכלא. בהתחלה הוא גר בבית שנקרא בית עבוד בעיר העתיקה, ליד הכנסייה.

בעכו בסוף המאה ה-19 (ראינו בתים מפוארים כמו המלון של אורי בורי בתוך העיר העתיקה) יש תופעה שאנשים עשירים קונים חלקות מחוץ לעיר ובונים בית אחוזה, ארמון, בערבית - קַסְרִי (קאסר אל יהוד זה מקום חציית היהודים את הירדן). גם מחוץ ליפו בין הפרדסים אנשים בנו בתים מאוד מפוארים, שרידים שלהם יש עד היום. קַסְרִים כאלה יש גם בירושלים, מה שהיום בית טיכו מקורו בית אחוזה, בית ארמון של אדם עשיר. דבר דומה קורה בעכו.

אחד מעשירי עכו קונה כאן שטח עצום, הוא בונה את ביתו ומסביב היו לו כרמי זיתים. לכל האחוזה זה אנו נמצאים קוראים אחוזת הַבְּאֶהְגִּי. אחרי שבהא אוללה היה בבית עבוד הוא התאכסן באחוזת הַבְּאֶהְגִּי, כאן הוא מבלה את שנותיו האחרונות, כותב את רוב כתביו, מכאן הוא מסתכל על הכרמל ואומר לבנו 'משם תצא הברורה הבהאית לכל העולם'. בנו, עבאס אפנדי (המכונה "עבדול בהא"), לימים יהפוך את חיפה למרכז העולמי של הבהאים.

ב-1892 הבהא אוללה נפטר כאן ועל יד בית האחוזה בונים את הבית שבתוכו אחוזת הקבר. לכאן כל הבהאים בעולם, לפחות פעם ביום, מתפללים ונושאים את עיניהם, זה כיוון התפילה של הבהאים (היום מדובר על קרוב ל-6 מיליון בהאים, דת שנוסדה לפני 100 שנים, סיפור הצלחה יפה).

תחילתה של הדת הבהאית באיראן בשנות ה-40, מופיע אדם עם מחשבות ורפורמות בשם מירזה עלי מוחמד, לימים יכונה הבאב. סביב הבאב יש רבבות אנשים, מתפתחת התנועה הבאבית שיוצאת מהאסלאם השיעי, הוא אומר ש-1850 יבוא המהדי, וכשה לא בא הוא טוען שהוא המהדי, אז הוא מוצא להורג. חשוב לזכור שהבהאים מספרים סיפור אחר, לפיו כל ייעודו של הבאב זה לבשר את בואו של זה שיבוא אחריו. ואכן, לאחר הוצאתו להורג הרבה באבים מוצאים להורג, אחד מגדולי תלמידיו, מירזה חוסיין עלי, שמכנה את עצמו – זוהר האל – בהא אוללה, וטוען שכל מה שדיבר הבאב דיבר אמר עליו, ויש לו התגלויות אלוהיות. הבהא לא הוצא להורג באיראן, הוא היה בן למשפחה מיוחסת, אך הוא בורח מאיראן לבגדד יחד עם קבוצת מאמינים. משם לאיסטנבול, מה שהם קראו קונסטנטינופול, לאדריאנופוליס וכן הלאה, לרחבי האימפריה העות'מאנית.

העות'מאנים לא אוהבים את הרעיונות שלו ורואים את השפעותיו כמזיקות, לכן הם זורקים אותו לכלא 'בסוף בעולם' – בעכו, במקרה לגמרי כביכול. כלומר אם עד עכשיו היה מדובר על פלג שיצא מהאסלאם השיעי, בעכו הבהא אוללה מייסד דת חדשה לגמרי.

העיקרון המרכזי של הדת הבהאית, שהיא דת מונותאיסטית, הוא רעיון האוניברסליות. הבהא אוללה אומר שאלוהים התגלה אליו, כפי שלאורך ההיסטוריה התגלה לכל מיני נביאים, ביניהם משה, ישוע, מוחמד, בודהה, זרתוסטרא, אולי בהמשך יתגלה למישהו אחר. הוא למעשה טוען שאין טעם ביהדות, נצרות, ואיסלאם, שכן כולם מאמינים באותו דבר. הרעיון הוא ליצור עולם אחד, אמונה אחת וכן הלאה. חשוב לזכור שזה קורה במחצית השנייה של המאה ה-19 עם כל רעיונות הקדמה שיש אז ומשתלב בהם.

באיזשהו שלב הוא מסתובב מחוץ לכלא, באזור גני רידואן, בבית עבוד בעיר העתיקה, בבית שנמצא מצפון לעכו (היום בפאתי קיבוץ עברון ליד הכפר הערבי מִזְרְעָה), ובסוף, רק בשנותיו האחרונות הוא בילה כאן. חשוב לדעת שיש כמה אתרים בהאים חשובים פה, אך זה החשוב מכולם.

הבית היפיפה הלבן זה אחוזת הַבְּאֶהְגִּי, מסביב כאמור היו כרמי זיתים, ולכן לבהאים מאוד חשוב להשאיר עצי זיתים, שכן כך נראה המקום כאשר שהה כאן הבהא אוללה, חלק מהעצים עתיקים.

1892 הבהא אוללה הולך לעולמו. לפני זה ביקר גם בכרמל עם בנו. הוא נקבר בסמוך לאחוזה ואז נבנה הבית שרואים בגנים, זה המקום המקודש ביותר לבהאים בעולם, קבר הבהא אוללה.

החל משנות ה-50 של המאה ה-20 המקום מאוד טופח, לפני כ-10 שנים עשו שדרוג וכניסה החדשה. כשעשו את הכביש העוקף עכו-נהרייה, בנו את הקירות האקוסטיים. אפשר לראות גם תלולית שהוקמה למנוע את חדירת הרעש. אפשר לעלות על התלולית ולראות את הגנים מלמעלה.

הבהאים אומרים שלכל בעלי החיים שיש פה (טווסים, עיטים וכן הלאה) אין שום משמעות תיאולוגית, הכל לשם אסתטיקה בלבד.

שער הכניסה לאחוזת הקבר - בראש השער מעין אליפסה ובה שלושה קווים מאונכים וקו אופקי, זו החתימה של הבהא אוללה. זה יכול להופיע גם הפוך כשלושה קווים אופקיים וקו מאונך. לסמל יש משמעות תיאולוגית – שלושת הקווים מסמלים את האנושות, הנביאים והאלוהות וביניהם מחבר הבהא אוללה. סמל נוסף שניתן לראות הוא מעין ציור של שמש (כמו שרואים בכניסה ועל הכובעים שלהם) – **הבהא אוללה** - הזוהר האלוהי, לכן רואים את סמל השמש.

נסיעה למוזיאון אסירי המחתרות

אנחנו בכביש הישן עכו-נהרייה. משמאל מתחם גדול שהיה מחנה צבאי והבהאים קנו את השטח לפני כמה שנים, והוא עתיד להפוך לחלק מאחוזת הבהאג'י. אפשר לראות את שער הכניסה הקודם לגנים וכרמי הזיתים.

מימין רואים את השיכונים של עכו החדשה, אחרי שעוברים את בוסתן הגליל. משמאל אפשר לראות את אחד הטלעים של אמת המים. בקצה מגרש החניה של מכללת גליל מערבי ישנו שטח מגודר עם דגל צרפת, שם נמצא קבר קפרי וקברים נוספים של חיילים טורקים. יש שילוט המכוון למקום. גימיק נחמד שמתאים יותר לתיירים ישראלים או תיירים צרפתים שמתעניינים בסיפור של נפוליאון. **הרחוב הראשי** של העיר החדשה, דרך הארבעה (ע"ש ארבעת עובדי חברת חשמל שנרצחו באירוע טראומטי ב-1948). בצד שמאל תחנת האוטובוסים המרכזית של עכו, מרחק של רבע שעה הליכה מהעיר העתיקה. המשכנו ישר במקום לפנות שמאלה לעיר העתיקה, עד שרואים את הים והטיילת. בצד ימין רואים אנדרטה שמנציחה את סיפור הפריצה לכלא עכו, הרעיון שלה שמישהו בא מלמטה ומישהו מלמעלה, כפי שבסיפור הפריצה חלק פרצו מבפנים וחלק מבחוץ.

לכלא אפשר להיכנס מהגן בעיר העתיקה או דרך הכניסה שדרכה נכנסו.

מוזיאון אסירי המחותרות

מעל המתחם ההוספיטלרי אל ג'זאר הקים את הקלעה, המצודה של עכו, שהופכת להיות לבית כלא מאוחר יותר בתקופה העות'מאנית, שם היה כלוא הבהא אוללה.

בתקופת המנדט הבריטי המקום הופך לכלא המרכזי, שם נכלאו אסירים ערבים, יהודים, היה שם גם גרדום שם היו מוציאים להורג. הרבה ערבים הוצאו שם להורג בזמן המרד הערבי הגדול. באתוס הציוני זה המקום היחיד בארץ שבו נתלו יהודים.

לאחר קום המדינה המקום הפך לבית חולים לחולי נפש, מזרע. ב-1977, עם עליית הליכוד לשלטון, אחד הדברים הראשונים שבגין עושה זה להכניס את האצ"ל והלח"י לקדמת התודעה, ומפנים משם את בית החולים.

לפני כמה שנים משרד הביטחון השקיע במקום הרבה מאוד כסף והופך אותו לאתר תיירותי. רואים משופץ ויפה, בהאי, שכן כשהבהא היה כלוא בכלא חלק מתלמידיו בנו פה בתים והמקום מקודש לבהאים עד היום ומשמש כמוקד עלייה לרגל. כלומר שגם בעכו העתיקה יש שני מתחמים בהאים- כלא עכו ובית עבוד.

הכיפה הכחולה שרואים היא השאזלייה בה ביקרנו בסיור בעכו.

כשעכו הייתה במצור בתקופתו של נפוליאון ואחר כך ב-1840, צריך לזכור שמפגיזים את העיר באותם ימים הפגיזים לא היו נפוצים, פשוט היו יורים כדורי ברזל. חלקם תותחי מצור שאמורים לקעקע את החומה וחלקם פגזים לא נפוצים. פגזים נפלו גם על עכו, פגעו בחומה של הקלעה ונתקעו בה, אפשר לראותם תקועים בחומה. משך האזר כשעה וחצי עם כל הסרטים. במידה ורוצים סיר מקוצר יותר יש אפשרות להזדריך לבד ולוותר על הסרטים, אם משך הסיר כחצי שעה. חשוב לא לוותר על חדר הגרדום וחדר ז'בוטינסקי. הביקור אינו כולל בכרטיס 'הכל כלול' של האתרים לפיתוח עכו העתיקה, שכן המוזיאון מופעל על ידי משרד הביטחון.

באחד האגפים היה כלוא ז'בוטינסקי ב-1920 ויש חדר תצוגה קטן על חייו ופועלו. מי שעוד היה כלוא כאן, כאמור, הוא הבהא אוללה, החדר סגור למבקרים ונפתח בתיאום מראש רק בעבור בהאים.

מאמר מאת יהושע כספי - בתי הסוהר בא"י בתקופת המנדט הבריטי

בית-הסוהר המרכזי בעכו שכן במצודה צלבנית שנבנתה במאה ה-12. עם הכיבוש התורכי הפך חלק מהמצודה לבית-סוהר. האנגלים קיבלו כירושה בית-סוהר זה על אסיריו ושומריו שברובם היו ערבים. במשך שנתיים נשאר בית-הסוהר בהנהלה ערבית, ורק בפברואר 1920 מונה פקיד בריטי בשם בריאנט למנהל בית-הסוהר והוחל בביצוע שיפוצים גדולים להתאמת בית-הסוהר למשטר החדש. שיפוצים אלו נמשכו עד 1923 ולעת סיומם היה בית-הסוהר בעכו מסוגל לקלוט 350 אסירים.

מבנה בית-הסוהר היה מלבני; בצדדיו הדרומי והמזרחי היו שני אגפים מאורכים עשויים תאים-תאים ומסדרונות ארוכים, בהם שמרו סוהרים. באגף השלישי, מצד מערב, היו השירותים ובאגף הרביעי, בכניסה למבצר מצד צפון-בית-החולים, אגף חולי-הנפש, המשרדים, חדר-המשמר והצינוק של הנדונים למוות. ארבעת האגפים היו בנויים סביב חצר מרוצפת בגודל 30 " 40 מטר, ששימשה רחבה לטיולים. ליד המגדל הראשי היה אולם גדול ששימש כבית-מלאכה לעשיית 'בורשים'. בתי-המלאכה האחרים - כמו לתעשיית סלים, נגריה ומסגריה - היו בחצר שמחוץ לקירות המבצר.

התאים לא היו מאווררים, חשוכים, ללא חשמל ואינסטלציה סניטארית. הם היו בגדלים שונים ויכלו להכיל 50-10 אסירים. בניית אגף-בית-החולים ובתי-המלאכה החלה בשנת 1932; העבודה נעשתה בדרך-כלל על-ידי האסירים עצמם ובאפריל 1933 נכנסו לשימוש. באותה שנה פינתה תחנת-המשטרה המקומית את הבניין בו שכנה, בסמוך לבית-הסוהר. המבנה נמסר לבית-הסוהר ושימש למגורי הסוהרים. בשנת 1934 נעשו עבודות שונות שמטרתן להגביר את כניסת האור והאוויר לתאים, כמו-כן הותקן חשמל בפרוזדורים ובאגפי החולים וחולי-הרוח. רק בשנת 1939 הוכנס חשמל לתאים.

עם השנים, על-ידי שיפוצים נוספים והרחבות, גדלה קיבולת בית-הסוהר: מ-480 אסיר בשנת 1930 ל-600 עד 660 אסיר בשנים 1935-1947. למרות כל השיפוצים, בעונת הגשמים היה הבניין ספוג טחב וי הגשמים חדרו בעד הסדקים. הרצפות והקירות היו רטובים. השינה על הרצפה (כי הרי לא נהגו להתקין מיטות) גרמה למחלות רבות, ביניהן לשגרון. בכל תא היה כד גדול מבוטון למי-שתיה, חבית-פח גדולה למי-רחצה ו'קארדלי' לעשיית הצרכים.

בעכו היו שלושה סוגי אסירים: פליליים, פוליטיים ועולים בלתי-ליגאליים. בין האסירים הפוליטיים הראשונים שנידונו והועברו לרצות את עונשם בבית-הסוהר בעכו, היה ז'בוטינסקי, אשר ב-19 באפריל 1920 נידון ל-15 שנות מאסר וכעבור כשבוע הועבר לבית-הסוהר בעכו יחד עם אנשי 'הגנה' נוספים מירושלים שנידונו לתקופות-מעצר שונות. בשנת 1935 היו בקרב 500 האסירים 20 יהודים בלבד - קומוניסטים או עולים לא חוקיים; שיעור האסירים הפליליים בין היהודים היה נמוך מאוד.

האגף לחולי-נפש - בבית-הסוהר עכו הוקם בתחילת שנות השלושים אגף מיוחד לאסירים חולי-נפש. אגף זה היה בעצם אולם קטן, מקומר ואפל, סביבו תאי-ברזל שבהם הוחזקו חולי-הנפש. בכל תא הייתה צפיפות וזוהמה. בקצה האולם היה צינוק בו הוחזקו חולים משתוללים. בחולים טיפלו אסירים. חולי-הנפש לבשו תלבושת כחולה עם פסים אדומים סביב השרוולים והמכנסיים. הם לא הועסקו בעבודות אחרות. בין השנים 1933-1939 שהו בבית-החולים במוצע יומי 20-30 אסירים חולי-נפש. בין השנים 1940-1947 - ממוצע יומי של 50-80 אסירים. הגדלת המספר התאפשרה עקב הרחבת האגף ב-1942. במשך שנים רבות הייתה מחשבה לבטל קיומו של בית-חולים זה ולהעביר את חולי-הנפש לבתי-חולים ממשלתיים מתאימים, אולם עקב התנגדות משרד-הבריאות לא בוצעה העברה זו.

בית-החולים - לבית-הסוהר בעכו היה בית-חולים ובו רופא ואחיות וכן אסירים-חובשים. בית-חולים זה לא נועד בעצם לתת טיפול, אלא לצאת ידי חובה. כל בוקר צלצל הפעמון פעמיים, וסוהר עבר על-פני התאים לקרוא לאסירים החולים לצאת למסדר-חולים. לפני פתח המרפאה היו עורכים חיפוש בבגדי האסירים

ומכניסים אותם לחובש, שגם הוא היה אסיר. תנאי הכרחי לקבלה היה חוס גבוה. בית-החולים היה מורכב מאולם ארוך, ומשני צדדיו מיטות-ברזל ערוכות בשורות. ליד האולם היו שני חדרי-בידוד עבור חולי שחפת ומחלות-מין. בלילה לא היה רופא בבית-החולים, וגם ניתוחים לא בוצעו בו. במקרים חמורים יותר הועברו החולים לבית-החולים הממשלתי בחיפה. המזון היה קצת יותר טוב מזה שבבית-הסוהר. לבעלי חוס גבוה ניתן תה וחלב, ולאחרים - לחם ומרק וכן מנת-בשר זעומה. אולם מנות אלו לא הספיקו, והחולים גם לא יכלו, כמו יתר האסירים, לקבל מנות מבחוץ. לכן בחרו רוב האסירים החולים לחזור מהר לתאיהם. האסירים החולים לבשו 'קיישיז' (גלימה ערבית) לבן וארוך, מעיל כחול וכובע לבן.

חובת עבודה - על-פי סעיף בפקודת בתי-הסוהר, 1946, חייבת הייתה הנהלת בית-הסוהר להעסיק אסירים שנידונו למאסר עם עבודה. הנהלת בית-הסוהר יכלה להטיל עבודות קלות גם על אסירים שנידונו למאסר ללא עבודה. תקנה אחרת קבעה, שאין להעסיק בעבודות עצורים המחכים לביור דין, למעט האפשרות לדרוש מהם לסדר את חדריהם ולנקותם. על-פי בקשתם של עצורים אלו, ניתן היה להעסיקם-בעבודות אחרות. התקנות אסרו על העסקתם של אסירים כמשרתים אישיים של הסוהרים. אולם קביעה זו לא בוצעה הלכה למעשה, כי הרי לא היה קצין בבתי-הסוהר שאסירים לא שירתו אותו. בבתי-הסוהר המרכזיים בירושלים ובעכו העסיקו את האסירים בבתי-המלאכה במלאכות שונות - נגרות, סנדלרות, אריגה, חייטות, נפחות, פחחות, קליעת סלים. רוב העבודות בוצעו עבור משרדים ממשלתיים, ובעיקר עבור משטרת המנדט. באישור המפקח על בתי-הסוהר ניתן היה גם לקבל הזמנות מיזמים פרטיים.

תעשיית הסלים - אחת המלאכות הבזויות והקשות ביותר בבית-הסוהר בעכו הייתה קליעת הסלים (זינביל) עבור מחלקת העבודות הציבוריות (הסלים שימשו להעברת חפץ ועפר). על גג המצודה בעכו, באולם גדול, ששימש בלילה לכליאת אסירים ערבים, היה בית-מלאכה לייצור סלים. למלאכה זו נשלחו בעיקר ערבים, לרוב כאלו חדשים או שנידונו לתקופות-מאסר קצרות, אך גם יהודים 'טעמו' מלאכה זו. בממוצע יומי הועסקו בכלא עכו בייצור סלים כ-80 אסירים. האסיר היה יושב על שק, ביישיבה תורכית, וקולע את הסלים מעשב מיוחד, יבש ודוקרני. על כל אסיר הייתה מוטלת מכסה יומית של 3 סלים. החדשים לא הצליחו בדרך-כלל לסיים מלאכה זו בשעות העבודה, לכן היו חייבים לבוא אחר-הצהריים לעבודה נוספת. מי שלא מילא את מכסתו, היה נשפט וצפוי לצינוק; מי שהתנהג יפה, הועבר תוך תקופה קצרה למלאכה אחרת.

עונשים מקובלים - בפקודת בתי-הסוהר הוקדש פרק שלם לנושא המשמעת. פקודה זו מפרטת 41 עבירות-משמעת שונות וכן מסמיכה את המפקח הכללי, המפקח על בתי-הסוהר ומנהל בית-הסוהר לברר האשמות משמעתיות של כל אסיר ולהעניש את האשמים בעונשים כדלקמן: הפקעת הקיצוץ מתקופת המאסר עד ל-28 יום; כליאה בתא בודד (צינוק) עד 14 יום, עם אפשרות להטיל עונשי מזון (בדרך-כלל מים ולחם בלבד); מתן מנות-מזון מקוצצות במשך 14 יום; צירוף כל אחד מהעונשים הנ"ל; מלקות, במקרה של ביצוע עבירה חמורה חוזרת, אלימות כלפי אסיר או סוהר או התנהגות מרדנית. מותר היה לפסוק עד 24 מלקות בשוט או בשבט שאושר על-ידי הנציב העליון. לאסיר שלא מלאו לו 16 שנה היה העונש המרבי 12 מלקות בשבט קל (לרוב קנה גמיש). פסק של עד 12 מלקות היה טעון אישור של מושל המחוז; יותר מ-12 מלקות - אישורו של הנציב העליון. עונשי-מלקות לא נפסקו לנשים, לאסירים שנידונו למוות ולאסירים מבני ארבעים וחמש שנה ומעלה. עונשי המלקות בוצעו בחצר, בנוכחותו של רופא בית-הסוהר, מנהל בית-הסוהר וכל האסירים.

ספרי הזיכרונות של אסירים מתארים אף את אופן ביצוע עונש המלקות. בעכו, למשל, באמצע החצר של בית-הסוהר היה משטח-אבן גדול צבוע אדום ועליו טבעות-ברזל; על משטח זה עמדה חצובה מעץ. את עונש המלקות היו מבצעים בשעת הטיול. כל האסירים היו חייבים לחזות בביצוע העונש כאשר הם יושבים על האדמה מסביב. ליד החצובה הונח דלי ובו מי-מלח, במים היו משרים רצועת-עור ארוכה, מחוברת לידית קצרה. בגמר ההכנות היה מופיע מנהל בית-הסוהר, סגנו, רופא וחובש. האסיר הנענש היה מובא על-ידי סוהרים בריטים ונקשר אל החצובה. היו מלקים על הגב מעל המותניים, ועל חזהו של המולקה היו מגנים על-ידי מעין אוכף עשוי עור. הסוהר המלקה היה מצליף בשוט, פעם באוויר ובשנייה על גבו של האסיר. השוט היה חוצה את האוויר בשריקה והיה נלפת סביב גופו של האסיר. הרצועה הייתה משאירה בגבו של האסיר פס כהה. המנהל היה מונה והרופא היה משגיח. ברגע שראה כי האסיר הולך לאבד את הכרתו, היה מצווה הרופא לחדול ובודק את ליבו של האסיר. רק כאשר נשקפה סכנה לחייו של המולקה, היה הרופא מורה להפסיק את ההלקאה. באם הפסיקו, לא היו מוותרים על שאר העונש; כעבור כמה שבועות, כאשר האסיר שב לאיתנו, היו מחדשים את ההלקאה. בגמר ההלקאה היה החובש מושך את גבו של הפצוע במשחת-שמן ומעבירים את האסיר לבית-התולים. את האסירים הצעירים היו מלקים על עכוזם, והעונש בוצע על-ידי המנהל או סגנו בקנה ארוך וגמיש.

בכל בתי-הסוהר היו מספר תאי-צינוק, שמוקמו בדרך-כלל בקצוות בתי-הסוהר. בירושלים היו מצויים תאי-צינוק במרתף, מתחת לפני הקרקע. תאי-הצינוק היה בגודל מזרון בלבד, אפל בכל שעות היום וקר בכל ימות השנה. הנענשים בשיבה בצינוק נכבלו בידם בשרשרת לסורגי דלת התא. למרצים עונשם בצינוק לא ניתנו מזון ושמיכות, לכן נאלצו לשבת בכל שעות היממה על-גבי הרצפה הקרה. מסיבה זו בחרו האסירים לבלות את מרבית זמנם בעמידה; להתהלך לא ניתן כי, כאמור, התא היה צר. רק לפנות ערב היו מכניסים לתא 'בורשי' ושמיכה, ובבוקר נוטלים אותם.

תנאי המאסר - כידוע, בתקופת המנדט היה קיים עונש מוות, בו נענש בדרך-כלל מי שנמצא אשם במקרי רצח חמורים, מרידה או התנגדות מזוינת לשלטון. הנידונים למוות הוחזקו בבתי הכלא בירושלים ועכו, באגפים נפרדים שנשמרו שמירה צמודה, 24 שעות ביממה, בדרך-כלל על ידי שוטרים בריטיים. הנידונים למוות לבשו מדי אסירים אדומים, קיבלו ארוחותיהם (אוכל משופר) בתאם ואת צרכיהם עשו ב'קרדלי' התא. הם היו רשאים לקבל 30 סיגריות ליום, כמות עצומה בהשוואה למה שקיבלו אסירים אחרים. מותר היה להכניס להם ספרים ועיתונים. הם הוצאו לטיול של חצי-שעה בחצר, כבולים בידיהם ורגליהם, כאשר שאר האסירים היו סגורים בתאיהם. בצורה דומה הובלו למקלחת כמה פעם כשבוע. לאחר שעונש המוות אושר על-ידי הנציב העליון, לא הוצא הנידון יותר לטיול היומי. האסיר היה רשאי לקבל ביקורים של קרוביו, כהן-הדת שלו וכן של עורך-דינו. מפקד בית-הסוהר והרופא היו חייבים לבקר את הנידונים למוות בתאיהם מידי יום.

חדר-הגרדום - בקרבת מקום לאגף הנידונים למוות היה חדר-הגרדום, סגור מעיני יתר האסירים, בתקרתו וו שאליו קשרו את חבל התליה. מתחת לחבל, על רצפת החדר, הייתה דלת בעלת שתי כנפיים הנפתחת כלפי מטה. על כל אחת מהדלתות הייתה מצוירת כף-רגל לסימון מקום העמדתו של הנידון לתליה. מתחת לדלת היה תא שמאפשר, כאשר הופעל המנגנון המכני, פתיחת הדלת כלפי פנים ויצירת חלל שעומקו כגובה אדם. על-פי תקנה מתקנות בתי-הסוהר, 1925, היה חייב מנהל בית-הסוהר לבדוק אישית יום לפני ביצוע גזר-דין המוות את פעולת הגרדום, תקינות הדלת ומצב חבל התליה (לצורך זה, נהגו לתלות שק-חול שמשקלו כמשקל הנידון למוות). לפני הובלתו של הנידון למוות אל חדר-הגרדום, היו חובשים על ראשו שק שחור, קשור סביב צווארו. למוותניו חגרו חגורה רחבה ובה, משני עבריה, טבעות שבהן היו קושרים את ידי הנידון. בעת ההוצאה להורג היו נוכחים מנהל בית-הסוהר, הרופא, נציג הממונה על המחוז, עצי שוטרים או פקידי בית-המשפט שהיו צריכים לזהות את האסיר לפני הוצאתו להורג, וכן כהן-דת, לפי בקשת האסיר. התליה בוצעה בדרך-כלל בחשאי, לזוהות את האסיר הבוקר המוקדמות, כאשר יתר האסירים ישנו, לכל המאוחר עד 8:00 בבוקר. לאחר ביצוע התליה בדק הרופא, אם יצאה כבר שמתו של הנידון. הגופה נשארה תלויה שעה אחת ואחר-כך נמסרה לקרובים לקבורה. אם לא רצו הקרובים בגופה, נקברה על-ידי השלטונות.

אחרי התליה מסר הרופא למנהל בית-הסוהר תעודה המאשרת את דבר מותו של האסיר. העתק מתעודה זו הודבק על אחד הקירות החיצוניים בכניסה לבית-הסוהר למשך 24 שעות. היקף ההוצאות להורג על-פי הדינים והחשבונות של שירות בתי-הסוהר בתקופת המנדט לשנים 1930-1945 מתברר שמדי שנה הוצאו להורג 2-8 נידונים למוות. יוצאות מן-הכלל הן השנים 1939 (תקופת המאורעות) בה בוצעו 55 פסקי-דין-מוות, בשנת 1943 - 10 מקרים וב-1944 - 14 מקרים. רוב פסקי-הדין הוצאו אל הפועל נגד עבריינים פליליים (בדרך-כלל ערבים). בשנת 1939 רובם היו פורעים ערבים שנידונו באשמת רצח ופגיעות בחיילים ושוטרים בריטים. **גזר-דין המוות הראשון** של יהודי בוצע ב-29 ביוני 1938, כאשר שלמה בן-יוסף, איש המחנת, אשר הואשם בירי על אוטובוס בכביש ראש-פינה-צפת, הוצא להורג. יתר העליות לגרדום של אנשי מחתרת יהודים - דב גרונר, מרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר, אליעזר קשאני, אבשלום חביבי, יעקב וייס ומאיר נקר - בוצעו בחודשים אפריל-יולי 1947.

העליות לגרדום של היהודים בוצעו בכלא עכו, שם הרגישו האנגלים בטוחים יותר ורחוקים מריכוזי אוכלוסייה יהודית. שני נידונים למוות נוספים, משה ברזני ומאיר פיינשטיין, שלחו יד בנפשם על-ידי פיצוץ רימון שהוברח לתא הנידונים למוות בירושלים ב-21 באפריל 1947, כדי שפסק-דין המוות שנגזר עליהם לא יוצא לפועל.

המצב בשלהי המנדט הבריטי - מסיום מלחמת-העולם השנייה ועד הכרזת עצרת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות, ערבית ויהודית, תקופה שארכה למעלה מ-30 חודש, התחולל המאבק החריף על גורלה של הארץ בין התנועה הציונית והיישוב העברי לבין השלטון הבריטי. המאורעות הפוליטיים מעשי האיבה בין היהודים לערבים ותגובות השלטון הבריטי יצרו מתח רב בקרב האסירים משני הלאומים. בתקופה זו, יותר מאשר בעבר, רבו ההתנכלויות של אסירים ערבים לאסירים יהודים, כשעשי בודדים או לעתים אף כמהומות חמורות, בהן היו מעורבים עשרות אסירים משני הצדדים. המצב חייב התארגנותם של האסירים היהודים אשר היו מיעוט בקרב אוכלוסיית בתי-הסוהר, התארגנות שכללה התבצרות, הכנת נשק קר וכדומה. שלטונות בתי-הסוהר נהגו בשנים האחרונות של המנדט להחזיק את האסירים היהודים בתאים נפרדים ולעתים גם באגפים מרוחקים מהאגפים שבהם שכנו האסירים הערבים. בקטטות שפרצו מזמן לזמן נפגעו אסירים משני המחנות.

ב-**30 בנובמבר 1947**, למחרת ההחלטה על חלוקת ארץ-ישראל, פרצו מהומות בבית-הסוהר בעכו. האסירים הערבים התקיפו את האסירים היהודים, וכעבור יומיים, עקב דרישת האסירים היהודים ושבת-רעב, הועברו כל האסירים היהודים לבית-הסוהר בירושלים. בדצמבר 1947 חולק בית-הסוהר בירושלים לשני אגפים נפרדים, ליהודים ולערבים. האסירים היהודים מנו כ-100 איש. באגף היהודי שירתו קצינים ושוטרים יהודים. כאשר נוצרה ההפרדה בין היהודים לערבים בכלא ירושלים פנתה הסוכנות היהודית, באמצעות נעמן סתוי (קצין הקישור של הסוכנות היהודית עם המימשל הבריטי) ועוזרו אזרח מור, לציבור היהודי להתגייס לשירות בתי-הסוהר. כך התגייסו כ-30 יהודים, ביניהם חברי המחותרות 'ההגנה', 'אצ"ל ולח"י'. הם שירתו גם את הכתר הבריטי וגם את ארגוני המחותרת. עם ההכרזה על החלוקה, גברו בבית-הסוהר לנשים החששות אצל האסירות היהודיות גם ממעשי פגיעה מצד האוכלוסייה הערבית בבית-לחם והאסירות הערביות. האסירות היהודיות הכריזו על שביתת-רעב ודרשו משלטונות בית-הסוהר להעבירן לאזור יהודי. ואמנם במשך חודש שרר בבית-הסוהר מתח רב ואירעו התנגשויות אחדות בין אסירות ערביות ליהודיות. בלחץ השביתה, האירועים הפוליטיים והמתח בבית-הסוהר, ב-28 בדצמבר 1947 הועברו 35 האסירות היהודיות למחנה בעתלית. ב-8 בפברואר 1948 החליטו האנגלים להעביר אף את עצורי לטרון למחנה בעתלית.

העברת 400 העצורים נמשכה 4 ימים. מאוחר יותר הועברו לעתלית גם אסירי בית-הסוהר בירושלים, סביב שבעים כחודשיים לפני סיום המנדט כל האסירים והעצורים היהודים היו מרוכזים במחנה עתלית. סביב למחנה שמרו חיילים ושוטרים אנגלים ובתוכו - סוהרים ונוטרים יהודים. בחודשים מארס-מאי שוחררו רוב האסירים - כ-900 - מהם 120 אסירים פליליים. מספר אסירים פליליים שפוטים לתקופות ארוכות הועברו על-ידי הבריטים מספר ימים לפני תום המנדט לידי השוטרים היהודים ששירתו בתחנת המשטרה בפתח-תקוה, ושם הוחזקו עד הקמת שירות בתי-הסוהר הישראלי.

סוף המאמר

ציטוט מהאינטרנט - המוזיאון כמסלול הליכה

שנת 1920 נכלאו 19 אסירים יהודים - אנשי האצ"ל בראשות ז'בוטינסקי שהגנו על הרובע היהודי בירושלים בעת מאורעות תרפ"א. בשנה זו קיבלו הבריטים את המנדט על א"י מחבר הלאומים והחל הממשל האזרחי על הארץ. במסגרת ניסיונותיהם לרצות את הערבים (ותחת המטרייה של פוליטיקה רחבה יותר) הוצאו כמה "ספרים לבנים" שבהם הוגבלה העלייה היהודית לא"י והוגבלה רכישת אדמות מערבים. ספרים לבנים אלה

העלו התנגדות של היהודים לשלטון הבריטי, אבל גם הערבים פורעים (פרעות 1929 והמרד הערבי 1936 – 1939). פרעות אלה מולידים את ראשית ארגוני ההגנה המחתרתיים היהודיים.

ארגון "ההגנה" – היה הכוח הצבאי שהיה כפוף למוסדות האומיים בא"י, שבעקרון נקטו מדיניות של הבלגה = שימוש בנשק רק להגנה עצמית. האצ"ל (ארגון צבאי לאומי) לא נשמע להוראות ההבלגה עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה, אז מניחים אנשי את נשקם ומצטרפים אל ה"הגנה" לסיוע לבריטים. קבוצה באצ"ל מתנגדת למהלך זה, פורשת, ומקימה את הלח"י (לוחמי חרות ישראל) – הארגון הלוחמני ביותר.

עם תום מלחמת העולם השנייה ומשלא שונתה מדיניותה הקשוחה של ממשלת המנדט (בעיקר באשר לכניסת פליטי השואה מאירופה) החלה "תנועת המרי" המאורגנת בחסות ההנהגה הלאומית. היתה זו פעילות אקטיבית מחומשת; שחרור עצירים ממחנה המעפילים בעתלית, ליל הרכבות (פיצוץ מסילות ברזל), ליל הגשרים (פיצוץ גשרים), פיצוץ 4 תחנות משטרה ועוד. שיאה הטראגי של הפעילות החבלנית הזו היה פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים. פעולת הנגד הבריטית הייתה "השבת השחורה". וכך, בשנת 1946 היה הכלא מלא באסירים יהודיים, לוחמי כל המחתרות.

חדר קליטת האסיר, שבו קיבלו את המדים: רובם בחום. נידונים למוות ואלה שברחו: אדום. המיוחסים נותרו בבגדיהם. כן קיבלו מזרון סמרטוטים = בורש. היה איסור על לבישת תחתונים, פיג'מות, הכנסת ספרים וסיגריות. החדר הבא: חדר הספר. האסיר הובל לחדרו דרך החצר.

חדר בית המשפט – אסירי המחתרות נשפט בפני דין צבאיים. הסרט יציג מהלך של 3 משפטים, אחד מכל מחתרת. נראה את היחס השונה לכל מחתרת, וכן איך יחס הנשפטים משקף את מדיניות המחתרת אליה הם משתייכים.

ההגנה – משפט מאוקטובר 1945. האנשים "מודים באשמה". מקבלים 7 שנות מאסר עם יחס מיוחד. **אצ"ל** – 31 איש נלכדו במהלך הנסיגה בפעולת "ליל הגשרים" (6/1946). במשפט הם חובשים כיפות וקוראים במקלה פרק מתהילים. להכרזת בית המשפט הם עונים שהם אינם מכירים בסמכותו של בית המשפט לשפוט אותם. אחד מהם מתחיל לנאום בקול גדול ומפריע להתנהלות המשפט. מקבלים 15 שנות מאסר. בתגובה: שרים ביחד את "התקווה".

לח"י – אנשים נתפשו בעקבות ההתקפה על בתי המלאכה של הרכבת בחיפה. הם תובעים זכויות של שבוי מלחמה. צועקים, מפריעים, שרים את המנון לח"י. השופטים יוצאים בשאט נפש מהאולם. 4 הבחורות נשפטו למאסר עולם. הבחורים נשפטו להוצאה להורג.

בבית המלאכה של בית הכלא – האסירים שנידונו לעבודה הועסקו בעבודות שונות: הם קלעו סלים: עבודה קשה שהיתה כרוכה בריכוך הענפים ששימשו לקליעה. ארגו את ה"בורשים" = מזרונים הסמרטוטים, וכאן הנול ששימש לאריגה. וגם שולחן נגריה.

בשיחת הכלואים ביניהם עולה תמונת האידיאולוגיה של כל אחת מהמחתרות. הם מתעמתים על היחס "המיוחד" שמקבלים אנשי ההגנה, ואף תוהים האם היו הם שהלשינו לבריטים על אנשי הלח"י? ... הכלואים מתכננים בריחה, אבל יודעים ש"הבעיה שאת המבנה הזה לא בנו הבריטים"...

חצר הכלא – המבנה בנוי מסביב לחצר עצומה. הבריטים חילקו את תפקודי הכלא כך: בצד המזרחי נכלאו יהודים, בדרומי – ערבים, המערבי – מטבח, מאפיה וכיו"ב, צפוני – מנהלה. הבריטים הרסו את האגף המערבי ובנו מודרני במקומו. כן הוסיפו קומה לאגף הצפוני – ושם היה בית החולים של בית הכלא. המגדל הצפון-מערבי מכונה "מגדל ז'בוטינסקי" כי שם נכלא זאב ז'בוטינסקי בתרפ"א.

ביקורים – למבקרים הוקצבו 10 דקות בדיוק. הם הועלו על גג המבנה וצעקו אל האסירים שעמדו בחצר הפתוחה.

הפירה ארכיאולוגית ב"אולמות האבירים", בעקבותיהן נחפרה גם מחצית חצר הכלא לעומק, מה שמאפשר חשיפת קשתות הכניסה לאולמות האבירים. החצי האחר של החצר שוחזר כחצר בית הסוהר עבור המוזיאון.

תא מס' 28 – נמצא באגף המזרחי. חדר קטן שבו שהו 30 – 40 אסירי המחתרות, בצפיפות איומה, וכאן הם ישבו כל היום (רק מי שנדון לעבודה יצא לעבוד).

בראשית שנת 1947 ישבו בחדר הזה 30 בחורים מהאצ"ל שנתפסו ב"ליל הרכבות". הם מתכננים בריחה דרך פיר שיחפרו בעמוד יסוד של החדר, וזאת על מנת לחמוק מהבדיקה היומית, שבה נדרשו לפנות את החדר מכל החפצים / מזרונים.

תא מס' 27 – הדרכה: כבר בראשית תקופת המנדט ידעו שהמבנה העות'מאני העליון ממוקם מעל למבנה צלבני עצום (אולמות האבירים). גם האסירים ידעו את זה. הם ביקשו להגיע למפלס הצלבני ודרכו לצאת אל העיר. החפירה לאורך העמוד בוצעה בלילות בכלים מאולתרים. את החול שחפרו פינו לשירותים. דרך הפיר בעמוד הם הצליחו לרדת לחללים של אולמות האבירים, אבל לא ידעו לאן להמשיך. נמצאו 2 תעלות שהם חפרו למטה ושדרכן ניסו לברוח, אך הניסיונות לא צלחו, הם הפסיקו את העבודות ולא ברחו.

העקרונות והאידיאולוגיה המכוונת את המחתרות השונות:

לח"י – לוחמי חרות ישראל, הונהגו על ידי יאיר שטרן שהבריטים רצחו בדירת המסתור. הבריטים כינו את אנשי לח"י – Stern Gang. בתקופה שהוכרזה "תנועת המרי" (סוף שנת 1945) יצאו אנשי הלח"י לפעולת הרס סדנאות הרכבת בחיפה (שלא במסגרת תנועת המרי, וללא אישור). המבצע השתבש: רבים נהרגו ואחרים נתפשו. סיסמתם: "משורה ישחרר רק המוות". סימלם:

אצ"ל – ארגון צבאי לאומי. נקראו "הפורשים", כי פרשו מההגנה לנוכח מדיניות "ההבלגה" של ההגנה. במלחמת העולם השנייה הכריז מפקד האצ"ל – דוד רזיאל – על עזרה לבריטים, ועם סיומה החזיר מנחם בגין את פקודת המלחמה במנדט הבריטי בא"י. האצ"ל השתתפו ב"תנועת המרי" ובפעולות "ליל הגשרים" (יוני 1946) השתתפו בפיצוץ גשר אשדוד. הפעולה הצלחה אך הלוחמים נתפשו לאחריה.

ההגנה – התנועה הוקמה בשנת 1920 כארגון רשמי של הישוב היהודי בא"י, המונהג ע"י המוסדות הלאומיים (על יסודות הארגון החשאי "השומר"). במקרה בית הערבה נתפסו אנשי הפלמ"ח מתאמנים בנשק "ללא כל הצדקה הגיונית". הדמות המספרת על ההגנה הוא גדעון פלאי (שכונה גיוני). גיוני נהרג בקרבות לפריצת הדרך

לירושלים. צריך לזכור שההגנה זה הצבא של המדינה שבדרך שנתון למוסדות הלאומיים, ובעיית להגדירה כמחתרת. לכן ארגון האצ"ל נקרא 'הפורשים' שכן הם לא נתונים למרות של המוסדות הלאומיים.

תכנון הבריחה מבחוף - חומרי נפץ שהוכנסו עם משלוחי המזון מהמשפחות לאסירים ולא נתפסו למרות שנבדקו. באמצעותם תכננו פיצוץ גדול שיאפשר פריצת הקירות. הפיצוץ בוצע – 4.5.1947 – ו-41 אנשי אצ"ל ולח"י ברחו דרך הפריצה בקיר. אנשי ההגנה לא הצטרפו לבורחים.

בעקבות הפורצים: עוברים דרך השער הראשון שנפרץ, ומקדמים אל השער השני. הולכים לאורך המסדרון וכאן 2 החלונות שדרכם קפצו הבורחים אל הגשר שעבר נעל לרחוב, ומשם לרחוב אל חבריהם שהמתינו ופינו אותם אל רכבי המילוט.

בעת הבריחה החוצה ארעה תקלה: הבריטים ירו בצרורות. חלק מהבורחים נפצעו, חלקם ברחו לתעלות לצד הדרך, וחלקם נתפשו. 9 נהרגו ו-5 מכוח התקיפה החיצוני נתפשו. 3 מהם הוצאו להורג – חביב, נקר ווייס.

חדר הגרזום - הבריטים בנו את מתקן התליה / הגרזום. המתקן המוצג בפנינו הוא המתקן המקורי. בתק' המנדט היו רשויות הכלא מחליפות את החבל בין כל נידון שהוצא להורג, על מנת להבטיח שהמתקן יפעל ולא "יתקע" בגלל חבל לקוי (כי הוצאה להורג שמשבתשת – הנידון יוצא לחופשי). ההוצאות לפועל נעשו בשעות הלילה.

כל המוצאים להורג בכלא עכו הבריטי מכונים "הרוגי מלכות".

סוף ציטוט

הזרכת עמיתים - עכו בתש"ח

שבת ה-16.05.48 יום לאחר הכרזת המדינה, ישבה על הגבעה הזו הצופה לעבר העיר עכו שבמערב, יחידת לוחמים מותשת מגדוד 22 והמתונה בתוך שוחות המשך לחימה. תשישותם נבעה ממבצע בזק לשחרור יישובי הגליל המערבי מטבעת החנק הערבית. המבצע הנקרא מבצע בן עמי, ע"ש בן עמי פוכטר מג"ד 21 שנפל בשיירת יחיעם, פתח את הדרך לאספקה ליישובים אילון, צובה, חניתה ונהרייה ויצר מחסום מפלישת כוחות ערביים מצפון.

מפקד המבצע, משה כרמל מח"ט כרמלי, אדם בעל וותק בטחוני עשיר וארוך שנים שבמהלכן אף ישב שנתיים בכלא עכו, עמד באותן שעות במפקדתו בעין המפרץ והתלבט באם להמשיך בתנופת הקרב ולכבוש את עכו למרות שלא הייתה כלולה במסגרת המבצע אותו סיים בהצלחה זה עתה.

עכו באותה עת הייתה עיר זנוחה ומוזנחת, עשירי העיר וכל מי שהיה בידו האמצעים ברח ללבנון, בעיר נשארו אלפי פליטים שהגיעו במהלך החודשים האחרונים כתוצאה מכיבוש חיפה וכפריים ערביים במרחב, מערכת הרפואית קרסה ומאות אנשים התגלגלו ברחובות כתוצאה ממחלת הטיפוס שהשתוללה בעיר, באין הנהגה צבאית ועירונית מצב הערבים היה בכי רע.

מאחורי הדחף לצאת ולכבוש את עכו היה הזיכרון על ארבעה עובדי חברת החשמל שנרצחו ברחובות עכו עת באו לתקן מתקן חשמלי והאסון הנוראי שקרה לשיירת יחיעם עת נטבחו 46 מנוסעי השיירה ע"י מאות פורעים ערביים והרצון העז ליצור מרחב אסטרטגי בטוח מחיפה לצפון.

ההחלטה התקבלה ע"י משה כרמל והפקודות ירדו לשטח. בחצות הליל החלה היחידה שישבה על הגבעה להמטיר פגזים לעבר העיר, במקביל יצאו משטח הכינוס שלוש פלוגות, האחת ירדה דרומה והתמקמה בדרום העיר ושימשה ככוח עתודה ורתק ואילו שתי פלוגות שהיוו את הכוח הפורץ החלו להתקדם תוך כדי קרב יריות מצפון העיר. התקדמות הכוחות הייתה איטית היות ובשטח בנוי מכל פינה ובית צפוי לצוץ כלי נשק. **עם אור ראשון** הגיעו ראשוני הלוחמים אל מול בניין המשטרה המבוצר ונתקלו באש תופת מעמדה המצויה בראש המבנה אך בעזרת פגז פיאט הושמדה העמדה ולוחמים פרצו לבניין ולהפתעתם מצאהו נטוש. בעת הזאת הוכרזה הפוגה שנוצלה ע"י מפקדת החטיבה לשלוח באמצעות שבויים נוסח של כתב כניעה המבטיח לתושבי עכו באם יניחו את נשקם, לא יעונה להם רע. בשעות אחה"צ החלו לפתע הערבים שבתוך העיר העתיקה להמטיר אש לעבר הכוחות היהודיים שהשיבו במכת אש מסיבית מהמרגמות שהיו לכוחות בדרום ועל הגבעה ומספינה שהגיעה לסיוע.

בחצות הליל נפתחו שערי העיר העתיקה ומתוכם הגיחו נציגי הנהגת העיר עם דגלים לבנים ומסרו כתב הכניעה.

עכו שוחררה תוך 22 שעות וכל הצפון המערבי היה בשליטה מלאה של הכוחות הישראליים.

סוף הזרכת עמיתים.

נסיעה לכפר יאסיף

ההינטרלנד (עורף חקלאי של ישוב גדול) של עכו בתקופה הצלבנית היה באזור שמורת עין אפק של היום. עכו היהודית, מאות שנים אחורה, בברייתא דתחומין עכו היא ספק ארץ ישראל המקודשת, ולכן יהודי עכו שמגיעים לכאן מהמאה ה-18 לא נקברים בה אלא בכפר יאסיף.

יצאנו מתחומי עכו למרות שמוניציפאלית אזור התעשייה של עכו נמצא מימין. לפנינו נפרס עמק שעד לפני כמה שנים כונה עמק זבולון, שכן כתוב בבראשית מט' יג': "זבולון, לחוף ימים יִשְׁכֵן; וְהוּא לְחוֹף אֲנָת, וְיִרְכָּתוּ עַל-צִידוֹ." היום יודעים שזבולון לא יושב במקום. למעשה מדובר בעמק שהשם הנכון יותר הוא עמק עכו, אזור יחסית פורה שחלק ממנו היה ביצתי.

מימין רואים רכסי הגליל התחתון שמורכבים מבחינה טופוגרפית מרכסים ובקעות. הבקעות יחסית פוריות, יש בהן מים ועוברת דרך ראשית, לכן רוב היישוב בצפון לאורך ההיסטוריה יהיה בגליל התחתון. לעומת זאת הגליל העליון זה רכס מאוד גבוה, אזור מאוד קשה למגורים, ולכן לאורך ההיסטוריה כמעט ולא מוצאים התלישות בגליל העליון למעלה. יושבים שם אנשים רק כשאין ברירה – דרוזים, יהודים בתקופות מסוימות וכיו"ב. מבחינה גיאוגרפית היסטורית אפשר להגיד את אותו הדבר גם על הכרמל.

אם על ההרים למעלה לא גרים, אז גרים בשולי ההרים. אזור המקבץ של הכפרים הערבים היום הוא אזור מקבץ של יישובים לאורך כל ההיסטוריה. הכפרים הערביים שרואים בצד הדרך ובעבר היו כפרים מאוד קטנים, היום הם כפרי ענק, למשל ג'דידה-מכר. הכפרים למעלה יהיו בדרך כלל או מצפה של יהודים משנות ה-80 או דרוזים, למשל ירכא, יאנוח. הכפרים הערביים הפלאחים יהיו בשוליים.

כביש 85, כביש עכו-כרמיאל, או מה שקראו פעם כביש עכו-צפת, זו למעשה הדרך המפרידה בין גליל עליון לגליל תחתון. זוהי הדרך הראשית ומהירה באזור שאפשר להתחבר אליה מכמה מקומות. מצד ימין רואים את הרכסים הנמוכים של הגליל התחתון שהבקעה האחרונה בה היא בקעת בית הכרם על שום כרמי הזיתים בה. לכן יש בהמשך כפר ערבי שנקרא מגד הכרמים, או בערבית מגיד אל כורום. כשבונים פה עיר גדולה אז קוראים לה כרמיאל. זהו שטח נחלת שבט אשר שעליו נאמר בין היתר שהוא יטובל בשמן רגליו, כלומר שמן הזית הוא כל כך יקר אבל לשבט אשר יש כל כך הרבה שמן שהוא אפילו מרשה לעצמו לטבול את רגליו בשמן. עד היום אזור תעשיית שמן הזית הגדול ביותר במדינת ישראל הוא בבקעת בית הכרם.

בדרך כלל משתמשים במילה כרם לכרמי ענבים, אך זו משמשת גם לכרמי זיתים. עצי פרי אחרים זה מטע, עצי הדר זה פרדס.

מצומת יאסיף מתחברים לכביש 70 שבא מכיוון וואדי מילח, צומת יגור, צומת סומך, צומת אחיהוד, ממשיכים צפונה, עוברים את ג'דיידה-מכר (כפר מוסלמי בו גרים גם חלק מפלטי עכו) וממשיכים לכיוון כפר יאסיף. הדרך שבה אנו נוסעים היא דרך ראשית מאז ומתמיד שעוברת בשולי ההרים, לא בבקעה ובעמק עם הביצות והנחלים, דרך יחסית נוחה אם כי בשעות העומס (בבוקר לכיוון דרום ובערב לכיוון צפון) היא עמוסה מאוד.

בית הקברות היהודי בכפר יאסיף

הזרכת עמיתים - בית הקברות היהודי

המקום בו אנו עומדים נראה כמו שטח עזוב, שעוד מעט יגיעו אליו דחפורים ויחלו לחפור כדי להתחיל בניה במקום. אך לא! זהו בית עלמין עתיק, שכל הנראה, קבור בו אחד מענקי הרוח של העם היהודי. אדם שבדורו לא זכה להערכה לה הוא ראוי, אך לאחר מותו הפך נערצת על כל הזרמים ביהדות... בית העלמין הזה נמצא בלב כפר יאסיף שהוא כפר ערבי מובהק, הרכב האוכלוסייה כאן כ- 48% מוסלמים, מספר דומה של נוצרים וכ- 5% דרוזים. במקום זה יש 5 כנסיות 2 מסגדים ו"מאקס אל ח'אדר" המקודש לדרוזים.

אז מה עושה פה בית עלמין יהודי?

נעיין במקורות, בספר יהושע פרק יט' פסוקים כד' עד לא', מתוארים גבולות נחלת שבט אשר. מוזכרים שם למעלה מעשרים ערים וכפרים הנמצאים בתחום נחלת שבט אשר. בפסוק כט' מצוין מקום בשם "ח'סה". להלן הציטוט:

כד ויצא הגורל החמישי, למטה בני אשר למשפחותם. כה ויהי, ויבולס--חלקת וחלי, ויבטן ואכשף. כו ואלמלך ועמעד, ומשאל; ופגע בכרמל הימה, וישיחור לבנת. כז ושב מזרח השמש, בית דגן, ופגע בזבלון ויבגי יפתח-אל צפונה בית העמק, וינעאל; ויצא אל-פבול, משמאל. כח ויעברו ורחב, וימון וקנה, עד, צידון רבה. כט ושב הגבול הרמה, ועד-עיר מבצר-צר; ושב הגבול חסה, ויהיו (והיו) תצאתיו הימה מהבל אכזיבה. ל ועמה ואפק, ורחב: ערים עשרים ושתים, ויחצריהן. לא זאת, נחלת מטה בני אשר-- למשפחתם: הערים האלה, ויחצריהן.

העיר "ח'סה" שמוזכרת בספר יהושע בתחום נחלת שבט אשר, היא ככל הנראה כפר יאסיף. בתרגום ה- 70 במקום "ח'סה" נכתב "י-סף" וזה היה שמו המאוחר של הישוב. עפ"י המסורת היהודית נקרא המקום "כפר יוסף", ע"ש יוסף בן מתייתו שהיה מושל הגליל במרד הגדול. יוספוס פלביוס קרא לכפר "כפר עכו" ודיווח על ביצורו, כך גם נזכר המקום בתלמוד. בספרות הרבנית מופיע שם הכפר בגירסאות שונות: יאסיף, יסוף, כפר ישיב, כפר יציב. מה שאומר שבמקום גרו יהודים מדורי דורות, אז מובן מאילו שבמקום יהיה בית עלמין לקבורת אנשי הישוב.

החל מהמאה ה- 16 החלו גם יהודי עכו לקבור את מתייהם בבית הקברות בכפר יאסיף. בית הקברות היה בשימוש עפ"י גרסה אחת, עד אמצע המאה ה- 19, עפ"י גרסה שנייה, עד מלחמה"ע הראשונה, ועפ"י גרסה שלישית, עד 1929. דיווח בעיתון "מוריה" מ- 16 באפריל 1912, שטח בית הקברות הורחב, בתרומתו של בנימין דה רוטשילד.

באמצע המאה ה- 18 גר בעכו במשך 3 שנים אדם בשם ר' משה חיים לוצאטו הידוע בכינויו הרמח"ל. **הרמח"ל** - רבי משה חיים לוצאטו (1707 – 1746), נולד ב-1707 בעיר פאדובה שבאיטליה למשפחת סוחרים יהודית עשירה. היה מענקי הרוח ביהדות במאה ה- 18. מסופר עליו שבגיל 14 ידע את כל הש"ס ואת כתבי האר"י על בורין. הוא למד קבלה וכתב ספרים מחזות ושירים רבים. בהיותו בן 20 הוא חווה התגלות של "מגיד" שגילה לו סודות קבליים רבים. כתיבתו ועיסוקו בקבלה עוררו עליו את זעמם של רבני התקופה, שחשדו בו במעשי "שבתאות" ומשיחיות שקר ואילצו אותו לגנוז את ספריו ולהפסיק לעסוק בקבלה. הוא נאלץ לעזוב את איטליה ועבר להתגורר תקופה מסוימת באמסטרדם, שם חזר לכתובה ועיסוק בקבלה, לכן הוחרם ע"י רבנים רבים. בשנת 1743, בהיותו בן 36, עלה לארץ ישראל עם אשתו ובנו והתיישב בעכו, הקים בית כנסת שנקרא על שמו וכתב ספר תורה. הרמח"ל, אשתו ובנו נפטרו ב- 16 במאי 1746 במגיפה שפקדה את עכו. לאחר מותו זכה הרמח"ל להכרה ולהוקרה רבה בקרב כל פלגי היהדות. הגאון רבי אליהו, המכונה הגר"א, בן דורו של הרמח"ל העריך את שיטתו הקבלית של הרמח"ל ולמד אותה בשקיקה. אגדה מספרת, שהגר"א לבש בגדי חג כאשר הובא אליו ספרו של הרמח"ל "אדיר במרום". בדורות הבאים רבים הושפעו ממנו, ביניהם משנתו של הרב קוק שהושפעה ממנו רבות.

קיימת מסורת שהרמח"ל קבור בטבריה ליד קברו של רבי עקיבא. במתחם אחד עומדות 2 מצבות, אחת של רבי עקיבא ולצידה של הרמח"ל. אבל מעדויות של נוסעים, תיירים שביקרו בארץ ישראל, הוא ומשפחתו, כתושבי עכו, נקברו בבית הקברות העתיק בכפר יאסיף.

רוב המצבות בבית הקברות חסרות וברוב אלה ששרדו קשה לקרוא את הכתובת. בית הקברות העתיק היהודי מגודר כיום ומשרד הדתות שומר על המקום.

לסיכום, בכפר יאסיף הייתה רציפות יישובית יהודית מימי התנחלות השבטים עד המאה ה- 6. אח"כ יש פער של מידע עד ראשית המאה ה- 16, אם כי במפת יישובים מהתקופה הצלבנית צוין שכפר יאסיף היה כפר יהודי. יהודי כפר יאסיף שרדו את התקופה הרומית והביזאנטית. אין מידע על התקופה הערבית-מוסלמית,

אבל אם יהודים חיו בכפר בתקופה הצלבנית, נראה שהם שרדו גם את הכיבוש הערבי. במאה ה-16 הצטרפו יהודים ממגורשי ספרד. הכפר נעזב לתקופות קצרות בעת בצורת קשה באמצע המאה ה-18 ומגיפה בתחילת המאה ה-19, ונעזב סופית באמצע המאה ה-19. חבל שהמקום החשוב הזה נראה כל כך מוזנח ועזוב, היה ראוי שתשומת לב רבה יותר תינתן בשמירת המקום, טיפוחו וכיבודו כפי שראוי לו.

סוף הדרכת עמיתים.

נסיעה לשמורת עין אפק

קבוצות ישראליות מאוד מתרגשות מהסיפור והביקור בבית הקברות, אין הרבה מקומות כאלה במרחב – בליבו של כפר לא יהודי יש בית קברות יהודי, למרות הבעיות והפגיעה בו. כפר יאסיף ידוע גם בכנאפה שלו, 'מתוקי אל ואליד', בסוף הרחוב הראשי מימין. חזרנו לכביש הראשי, כביש 70, המתחיל בצומת זיכרון יעקב-פארדיס, עובר כאן וממשיך צפונה עד שלומי. חוזרים לצומת יאסיף ובצומת אחיהוד ממשיכים דרומה לכיוון צומת סומך, צומת אפק, ומגיעים לאתר מדרום.

כביש 70 לא ממשיך באופן רציף, נוסעים קטע קצר מזרחה בכביש 85, מגיעים לצומת אחיהוד, שם פונים ימינה להמשכו של כביש 70. צומת אחיהוד ע"ש מושב אחיהוד שלפני כ-10 שנים התגלה באחת הרפתות חיזור וכל העיתונות סערה. שלחו את זה למעבדות בארה"ב והתברר שמדובר בבובת גומי. בסמוך אפשר לראות את עבודות הרכבת בין עכו לכרמיאל.

נמצאים בשולי התחתון, וכמו היום שהיישובים היו בשולי ההרים, כך גם בימי קדם. תל יסעור, יישוב מהתקופה הכתענית, תקופת הברונזה, דרך התקופה הישראלית ועד התקופה הפרסית. כלומר שגם בימי קדם באזור של צומת הדרכים ובשולי ההרים היו יישובים, כמובן החקלאות הייתה למטה. **מימין תל כיסן** בערבית או תל קשיון בעברית, הוא תל חשוב יותר, בולט בצורת טרפז בתוך עמק עכו השטוח יחסית. בחפירות בתל התברר שחוץ ממצאים מהתקופות הקדומות, גם בתקופה הביזנטית היה יישוב למרגלות התל, ובשכבות הגבוהות יותר מצאו תגלית מאוד חשובה – חותם הרמב"ן, 1267 לספירה. **משמאל כביש העולה ליישובי גוש שגב** – צורית, גילון וכיו"ב. בימי קדם לכל האדמות משמאל קראו אדמות כאבול, שהיו אדמות לא כל כך טובות, והן מוזכרות בתנ"ך בהקשר ששלמה המלך בונה את בית המקדש בירושלים הוא עושה עסקה עם חירם מלך צור – שטחים תמורת בית המקדש. חירם מלך צור שולח את ארזי הלבנון ובגאים להקים את בית המקדש בירושלים, בתמורה שלמה מעניק לו את אדמות כאבול. חירם לא מרוצה שכן אדמות כאבול אינן טובות. השם המקראי נשאר עד עצם היום הזה והיום יושב בו כפר ערבי בשם כאבול.

טמרה – ידועים במלפפונים שלהם, חיאר בערבית. כמו כן מגדלים במקום דלועים קטנים ועגולים. בעונת המלפפונים צדי הכביש מלאים סוחרים ועל כן זכה הכביש לכינוי 'כביש המלפפונים' בפי הצפוניים. טמרה הוכרזה כעיר. רואים יפה שהיישוב נמצא בשולי ההרים. לכן, כשבאים היהודים בשנות ה-60 עם תוכנית יהוד הגליל, תוכנית סו"ס, הם בונים למעלה. ב-1964 מוקם רק יישוב אחד, עצמון, אחר כך הוקמה יודפת. אז ירדה התוכנית למגירות, בעקבות מלחמת ששת הימים וכן הלאה, ובשנות ה-80 אריאל שרון שהיה שר החקלאות מוציא את התוכנית מחדש, ובונים את כל המצפים שהם סיפור הצלחה בלתי רגיל ואלו מבוקשים ביותר.

מצפה אביב – יישוב יוצא דופן עם גגות שטוחים. יישוב יהודי שבתקנון שלו כתוב שהגגות יהיו שטוחים בלי רעפים. בשנים האחרונות היהודים בונים כמו הערבים, והערבים בונים כמו יהודים גם בכפרים הערביים אפשר לראות גגות רעפים.

שפרעם – עיר ואם בישראל. לשפרעם יש פרק מאוד חשוב בהיסטוריה של עם ישראל בארץ ישראל, כי לאחר מרד בר כוכבא הסנהדרין עוברת לגליל התחתון. המקום הראשון של הסנהדרין הוא אושא, משם לשפרעם, לבית שערים, ציפורי וטבריה. שפרעם ממשיכה להתקיים אחר כך ככפר מאוד גדול. במאה ה-18, יש אומרים כבר מהמאות 15-16, יהודים יושבים בשפרעם בשכונה יהודית קטנה שהתקיימה עד 1929. חשוב לזכור שבהרבה מקומות שהיו יהודים בלב יישוב ערבי, בעקבות מאורעות תרפ"ט היהודים עזבו. היום שפרעם היא עיר ענקית שחיים בה מוסלמים, נוצרים ודרוזים. בית הכנסת עדיין נמצא בעיר שמשפחה ערבית שומרת על המפתחות ואפשר לבקר בו.

שפרעם הייתה עיר בתקופת המשנה והתלמוד, לאחר מרד בר כוכבא הגליל משגשג. היא השגשוג הדמוגרפי והגיאוגרפי בארץ ישראל הוא בתקופה הביזנטית \ תקופת התלמוד. 640 לספירה הכיבוש המוסלמי, המשפחה הראשונה ששולטת היא בית אומיה. תחת בית אומיה שהמרכז שלהם בדמשק, למרות שיש מלחמה, היישובים פחות או יותר נשארים על כנם. באמצע המאה ה-8 שני אירועים משמעותיים מאוד – רעידת האדמה ב-749 (רעש שביעית), ושנה לאחר מכן השלטון עובר לבית עבאס שמרכזם בבגדד וארץ ישראל מעניינת אותם כקליפת השום.

הדרכים שנסללו בארץ בתקופה הרומית נשמרות בתקופה הביזנטית. בתקופה המוסלמית הדרכים מתחילות להיעזב. כשאין דרכים, לאחר ההרס הגדול של רעידת האדמה, ואין מי שישקם את היישובים לאחר רעידת האדמה – כי שלטון מרכזי אין – ארץ ישראל בכלל והגליל בפרט נכנסים לימי הביניים. רוב היהודים עוזבים את ארץ ישראל וכאן זה המרכז היהודי החשוב ביותר בארץ ישראל בתקופה הביזנטית, מבעיות פרנסה. סיבה נוספת – בתקופת בתלמוד היהודים יושבים ולומדים תורה, זו המהפכה הגדולה של התנאים והאמוראים. ביישובים חקלאיים אין להם מה לעשות, ולכן הרבה יהודים מתנצרים. כשבא האסלאם יש הרבה יהודים שמתאסלמים. יהודים שלא רוצים להתנצר או להתאסלם הולכים לערים הגדולות (במאה ה-6--8) – בגדד, בבל, מתחילה תקופת הגאונים. תחת שלטון עבאס ליהודים יש עדנה, וכשהם בונים את העיר הגדולה בגדד הם מזמינים יהודים לשבת שם, כי הם רוצים אנשים יודעי ספר. אז יש ירידה אדירה והמרכז היהודי החשוב עובר לבגדד.

היישובים בגליל לאט-לאט נעלמים ויורדים מגדולתם שפרעם נבנית מחדש בעת החדשה בימיו של

חוזרים חזרה לכביש 4, עמק עכו. בצד ימין רואים תל נישא וגבוה ששומר על סביבותיו, זהו תל אפק הנמצא על דרך ראשית, באזור פורה יחסית, ולמרגלות התל יש הרבה מאוד מים – מעיינות אפק או עין אפק. **בתל מצאו שרידים** החל מהתקופה הניאוליתית דרך הברונזה וכן הלאה. התל הוא די משעמם, עשו שם כבר כמה משלחות חפירות ארכיאולוגיות ואין שם משהו מאוד מרשים. למרגלות התל, מה שהיה מעיינות, הוסדר כשמורת טבע חביבה – עין אפק. לשמורה אפשר להגיע גם מכיוון עכו. בית הקברות החדש של עכו - גם היום יהודי עכו קוברים מחוץ לעכו, בבית הקברות הישן כבר אין מקום. חוצים את כביש עוקף קריות.

השיא של עכו בתקופה הצלבנית, בממלכה השנייה עכו היא הממלכה הצלבנית, יש בה הוספיטלרים טמפלרים, גינואזים ועוד, והם צריכים גם לאכול. בכל האזור של עמק עכו היו שדות החיטה, זה העורף החקלאי של עכו, ההינטרלנד. הצלבנים מקימים ליד שדות החיטה טחנות קמח ובשמורה אפשר לראות טחנת קמח מאוד מרשימה מהתקופה הצלבנית, שהמשיכה לתפקד גם בתקופה העות'מאנית, וכל האזור הזה נקרא כורדני בפי הצלבנים (לא רחוק מפה היה בסיס שנקרא כורדני). במאה ה-20 מגיעים היהודים ורוכשים את האדמות, היה פה ניסיון התיישבות תחילה על חוף הים, ביישוב שנקרא קיבוץ ים, ולאחר מכן הוקם קיבוץ אפק שנמצא לא רחוק. כל האזור הפך לשמורת טבע חביבה שמתאימה בעיקר לתיירים ישראלים. בעבר חלק מהאזור היה ביצתי, מי התהום היו גבוהים. הביצות יובשו והושארו כמה בריכות מבחינה אקולוגית יש כאן כמה דברים מאוד חשובים. היום שואבים את המים, ולפני כמה שנים שהיו שנות בצורת שהבריכות התייבשו והיה אסון אקולוגי, אז חברת מקורות התחייבה מול רשות שמורות הטבע שישבו חלק מהמים.

בשבתות עומד שומר בכניסה לשמורה ובאמצע שבוע נכנסים וניגשים להסדיר את התשלום במשרד. למרות הדמיון בשם, אין קשר לתל אפק שליד ראש העין, מקורות הירקון.

שמורת עין אפק

האזור שופע מעיינות. רואים שרידים של טחנת קמח החל מהתקופה הצלבנית, שוב בתקופה העות'מאנית. בתקופת המרד הערבי, בשנות ה-30, אנשי ההגנה מקימים עמדה ואפשר לראות מבנה בטון שנוסף לטחנה (היום יש שם תצוגה קטנה) ממנה שמרו על כל השטחים מהכפרים הערביים שמזרח. **באזור יש מי תהום גבוהים**, חלק מים זורמים חלק ביצות. אחד הדברים שעושים הגופים המתיישבים באים לפה הם מיישבים חלק גדול מהביצות, המים מנוקזים לכמה בריכות ומה שנוצר זה שמורת טבע מקסימה שיש בה כל מיני סוגים של בעלי חיים וצמחים רבים. כמו כן הסדירו שבילים בין הצמחים והמים על גבי גשרים.

בחוק המים שחוקק בשנים הראשונות של המדינה נקבע שמים הם לשימוש ביתי, חקלאי ותעשייתי, אך שכחו את הטבע. רק לפני כמה שנים עשו תיקון בחוק המים, שחברת מקורות חייבת לספק מים לפי הנחיות של רשות הטבע והגנים למקומות שרוצים לשמר את הטבע. לפני תיקון החוק מי התהום כאן נשאבו ובשנות ה-90 הייתה כאן קטסטרופה, כל המים יבשו וראו כבר את הסוף של השמורה, אז כדרך חירום התחילו להזרים מים לשמורה. מכל הבריכות הגדולות שהיו פעם לא נשאר הרבה, הכוונה היא בתקווה שיהיו שנים ברוכות בגשם, אז אולי יחזירו עוד חלק מהבריכות, וסך הכל רוב המינים שהיו פה השתמרו.

טחנת קמח צלבנית – במבנה תצוגה קטנה וסרט שמספר על השמורה (מתאים בעיקר לילדים קטנים, עד גיל 6). למעלה יש תצפית על השמורה והאזור.

טחנת קמח העובדת על בסיס מים, גלגל כפות מלמטה. בחדר הסרט היו אבני הרחיים וטחנו קמח. צריך לזכור שכאן טוחנים קמח בתקופה הצלבנית לעכו, זה האסס של עכו.

אם מסתכלים לכיוון מערב רואים את גוש הקריות ואחריהן את עכו. אנחנו בעמק הפורה, ורואים צמחייה רבה של אשלים וקנים, מה שמעיד על מי תהום גבוהים. מעבר לזה, כאז גם היום, הרבה מאוד שדות. לכן, בימי קדם, לא כדאי לשבת באזור הזה, שכן יש כאן ביצות, אדמה כבדה וכן הלאה, זהו האזור החקלאי והתיישבות היא בשולי ההרים.

בתצפית משמאל לימין רואים כפר קטן שקוראים לו שעב, אחר כך כאבול, טמרה, שפרעם – כאילו על קו אחד בשוליים – יישובים בימי קדם, כפרים ערביים קטנים שהיום עם כל תהליכי האורבניזציה הפכו להיות לסדר גודל של ערים. עוד ימינה רואים בניינים גבוהים בבנייה זה קריית אתא והאזור של תל אושא (רואים שרידים של היישוב שישב שם עד 48, אין שריד או מבנה שאפשר לשייכו לתקופת המשנה התלמוד).

בחלק הקרוב רואים את שפע המעיינות במקום. האזור הזה ספציפית בחלקו הופך להיות ביצתי, וכשמסדירים את השמורה אז הדבר הראשון שעושים הוא תוחמים את כל מי התהום הגבוהים למקבץ מאוד יפה של בריכות ושביל שעובר ביניהם.

אפשר לבלות פה חצי-שעה או חצי יום עם דגש בוטני זואולוגי.

באמצע שנות ה-90 כל האזור יבש לחלוטין ונשארו רק שתי בריכות ששמרו עליהם מאוד שלא יתייבשו גם הן, שם ריכזו את כל בעלי החיים. היום יש יותר שפע מים ופחות שואבים (לא מפה, אלא בהמשך), אז החזירו מים לבריכה הגדולה. כל הזמן יש אנשים של רשות שמורות הטבע שעושים ניסויים, מעקבים וכן הלאה. אפשר לראות את בריכות הדגים של כפר מסריק והקיבוצים באזור, שמשמשים בתוחמים לגרש את הציפורים, יכול להיות לפעמים גם סירנות.

ירוקת החמור – הפרח, אחרי שעובר האבקה, הוא הופך לפרי. כשהפרי בשל הוא מתנפח ומספיקה נגיעה כדי לגרום לו להתפוצץ – הוא יורק את הזרעים ומכאן שמו.

קנה – הצמח שרואים הכי הרבה במקום, צמחיית מים. חשוב לא לקרוא לו קנה סוף, שכן מדובר בשני צמחים נפרדים.

אגדת הקנה המצוי, מדוע הרוח לוחשת בין הקנים : יום אחד החליט המלך היווני מידס לערוך תחרות נגינה יוקרתית בין האלים. ראשון, עולה לבמה זאוס מלך האלים מלווה ברקדניות בנות אלים, תזמורת מפוארת ותפאורה מהממת. הקהל מתלהב עד מאוד ומחא כפיים. שני אחריו, עלה אפולו אל השמיים, שמנגן על עוגב

בן 10 קומות אשר מפיך צלילים אלוהיים. הקהל משולהב. אחרון עולה פאן, אל הרועים, והצלילים הבוקעים מחלילו ערבים ונעימים. הפעם הקהל ממש באקסטזה... כאשר הגיע עת ההכרזה על האל המנצח החליט המלך מידס להתחנף לזאוס מלך האלים והכריז עליו כמנצח בתחרות. זאוס שהיה מלך הגון והתרגז על המלך מידס שלא בחר באל פאן כמנצח. כעונש על השיפוט הלקוי של המלך מידס, החליט זאוס כי מעתה יצמחו למלך מידס אוזני חמור ושערות על האוזניים. מידס חסר האונים זימן אליו כל ספרי הממלכה וגם סתם כאלו שידעו להחזיק מספריים. התנאי שהעמיד מידס היה כי אין לצחוק בזמן התספורת במקום הלא שגרתי. מי שיצחק יענש. אבל אף ספר לא הצליח להחזיק את הצחוק בבטן וכך כולם עד האחרון נענשו. רק בסוף היום, הגיע ספר עני שהצליח להתאפק ולא לצחוק כל זמן התספורת... עם תום העבודה רץ הספר לערוך הנחל הקרוב, התחבא בין שיחי הקנה וצחק וצחק וצחק: למלך מידס ססססססססססס יששששששששש שששששששששעך באוזניים!!! ומאז ועד היום, נשמע בין הקנים קולו של הספר העני... סססס... סססס... סססס... אפשר לראות קטע של אמה לשדות המקומיים, רוב השרידים צלבניים.

נסיעה לאלוני אבא

נסענו בכביש 79 שמוביל מצומת הקריון לכיוון נצרת, עוזבים אותו וחוזרים לחלק הדרומי של כביש 70 לכיוון מחלף סומך ומשם למושבות הטמפלרים בגליל – בית לחם הגלילית ואלוני אבא. סומך שכן רבי יהודה בן בבא, שעל פי המסורת במערה סמוכה הסמיך רבנים בהיחבא.

קריית אתא הלכה וגדלה, ואפשר לראות את השכונות החדשות שלה. משמאל יער חביב של קק"ל שבהמשכו תל אושא, עליו אפשר לראות את משוכות הצבר. כאן היה כפר ערבי בשם אושא עד 1948 ששימר את השם. היום יש לא רחוק מכאן קיבוץ בשם אושא, אבל הוא בהמשך.

הכביש יורד למטה לאפיקו של נחל ציפורי שמתחיל איפשהו בהרי נצרת ונשפך בסופו של דבר באזור הקריות לאזור הקישון. לאורך הנחל יש מסלול יפה שאפשר לעשות, קטע משביל ישראל, שרידים של טחנות קמח, מעיינות. בעיינות ציפורי יושב הצבא הצלבני מדי שנה עד לקרב קרני חיטין.

באזור הזה יש גם תפרוסת של יישובים בדואים – הכפר חוואלד משמאל. למעלה היישוב הרדוף, יישוב של אנתרופוסופיים, שכן כשמקימים את היישובים בגליל חלקם רוחניים וזהו יישוב שפועל לפי התפישה האנתרופוסופית ויש בו בית ספר אנתרופוסופי.

אנתרופוסופיה – תפישה שהחיל רודולף שטיינר של התחברות אל הטבע, ששיטת הלימוד בה מבוססת על שימוש בחושים השונים, שהמורים מלווים את התלמידים מגן הילדים ועד יב. היום יש הרבה בתי ספר כאלה בארץ, זה התחיל בהרדוף. בהרדוף יש גם חקלאות ומוצרים אורגניים.

משמאל בית הקברות של חיפה והקריות – תל רגב, בתי הקברות כבר מלאים והקבורה היום היא כאן. באזור יש גם כפר ערבי בשם איבטין שאפשר לראותו משמאל – באיבטין היו גידולי ומחשני טבק של משפחה ערבית בשם משפחת קרמאן שעד היום צאצאיהם גרים במקום, והיום להם שדות טבק אדירים בכרמל, עד שזה הוכרז כגן לאומי, למעשה עד 1948. עד שנות ה-70 היו עוד שטחים שלהם. כלא דמון בכרמל היה מחסן הטבק של המשפחה.

בשנות ה-20, בזמן העלייה השלישית מגיעה למקום קבוצה של יהודים מכמה חסידויות בפולין ומקימים כאן את כפר חסידים, שהיום הוא יישוב מעורב של חסידים וחילונים. לימים, מעל כפר חסידים הייתה מעברה שהפכה ליישוב, רכסים, שרוב האוכלוסייה בה היא דתית עד כדי חרדית. בצומת חסידים פונים שמאלה ועולים לחבל הארץ המכונה גם 'גבעות אלונים שפרעם'.

הגליל התחתון מחולק לשלושה חלקים – הגליל התחתון המזרחי שהמסלע שם הוא בזלתי, הגליל התחתון המרכזי מורכב מרכסים ובקעות מסלע גיר, והגליל המערבי שחלקו המערבי שחלקו הגדול מורכב מסלע קירטון. על הקירטון אי אפשר לגדל הרבה גידולים, הגידול היחיד שאפשר היה לגדל בו בימי קדם היה חיטה ממנה עושים לחם, ולכן כבר בתקופת המקרא שומעים על יישוב בשם בית לחם שנחלת שבט זבולון, לימים תיקרא בית לחם הגלילית.

גבעות אלונים שפרעם – גבעות קירטוניות, שכאמור אי אפשר לגדל עליהן הרבה גידולים מלבד חיטה. לכן, לעומת הגליל התחתון המרכזי שלאורך ההיסטוריה יש בו התיישבות, כאן לאורך ההיסטוריה אין התיישבות. זה המערב הפרוע של הגליל התחתון.

פה לא היו יישובי קבע שישבו בהם פלאחים, אלא בדואים שזה היה אזור הנדודים שלהם. כמה וכמה שבטים וחמולות בדואיות הסתובב באזור, ובעשרות השנים האחרונות הבדואים עברו ליישובי קבע, כשכל חמולה הפכה ליישוב – למשל בכביש למטה זרזיר, כעביה, טבאש וכן הלאה. כאן זה הריכוז הכי גדול של הבדואים בצפון, ויש הבדל מהותי בינם לבין הבדואים של הדרום. הבדואים של הצפון עברו תהליך הרבה יותר מואץ של ישראליות, הם עובדים בחוץ וכבר מזמן לא רועי צאן. בשנים האחרונות יש כאן מסעדות, צימרים, בתי אירוח וכן הלאה. בצד שמאל היישוב הבדואי המסודר ביותר בארץ שנקרא בסמת טבעון ולא רחוק ממנו היישוב טבעון, שמוזכרת כבר בתנ"ך, במשנה, בתלמוד.

הצומח הטבעי השכיח באזור הוא עצי אלון, לכן כל האזור נקרא גבעות אלונים. אלו אלונים תבור, לא האלון המצוי שרואים בצורה שכיחה בכרמל והגליל. אלון התבור בתקופת השלכת משירים את עליו, מה שמאפשר לקרני השמש לחדור פנימה ויוצר באזור את אחד מאתרי הפריחה היפים ביותר בארץ. מומלץ מאוד להגיע לכאן בחודשים פברואר מרץ, אז הכל מלא מרבדי כלניות, רקפות וכן הלאה.

אולם כאמור, מבחינת התיישבות, לאורך ההיסטוריה כמעט לא היה כאן דבר וחצי דבר. מי שמנצל את זה בראשית המאה ה-20 הם הטמפלרים שהם הראשונים שסוללים דרך בין חיפה לנצרת ובראשית המאה ה-20 קונים אדמות, ועל הגבעות הם מקימים להם שני יישובים – ולדהיים (אלוני אבא) ובית לחם (בית לחם הגלילית).

חלק גדול מהגליל, כמו בשרון, היה מחופה יערות אלונים שנכרתו בזמן מלחמת העולם הראשונה. אז הטורקים חיבו כל יישוב להביא מכסה של עצים לטובת הסקת הקטרים וכן הלאה. כשבאים הטורקים

העות'מאניים לטמפלרים ומבקשים מהם לכרות את העצים שכל כך אוהבים את היער ויש ביניהם יחסים טובים, הם מקבלים פטור, ובזכותם נשאר החורש הטבעי במקום.

אלוני אבא

אלוני אבא ע"ש אבא ברדיציב שהיה אחד מצנחני היישוב היהודי בארץ ישראל. עד לפני חמש שנים אלוני אבא היה אחד היישובים הנידחים, היום יש הרחבה של שכונות חדשות, על בסיס המושבה ולדהיים. באלוני אבא יש כמה סוגי מבנים וזה יישוב מאוד מעניין מבחינה הזאת – רואים את ה'בנה ביתך' החדש, שטחים שהופשרו בשנים האחרונות, בשנות ה-50 שהקימו את היישוב על שרידי היישוב הטמפלרי זה היה מושב עובדים שיתופי, אז בנו בתי סוכנות כדי שלכולם יהיו אותם בתים, חלק מהם נשאר עד היום. ליד הבתים החדשים, צמודי הקרקע הגדולים והמרשימים, רואים בתי סוכנות של שנות ה-50. בנוסף אפשר לראות בתי אבן טמפלרים.

בשנים האחרונות האזור של אלוני אבא ובית לחם הגלילית הפך להיט לישראלים, בעיקר בחודשי פברואר מרץ, אז סוגרים בשבת את הכניסה ליישוב מרוב אנשים שמגיעים למקום. בשנים האחרונות גם מאוד התפתח נושא התיירות, הצימרים, חנויות, חוות תבלינים שאפשר לקבל הרצאות על צמחי מרפא עם קבוצות וכן הלאה.

המושבה הראשונה של הטמפלרים הייתה בחיפה, ובין היתר מכל הדברים שעשו, הם היו חלוצים בהרבה מאוד תחומים, בין היתר הם חלוצי התחבורה הציבורית בצפון. הם סוללים דרך בין חיפה לנצרת ומתחילים שם את קו העגלות הראשון בארץ ישראל לטובת עולי רגל וכן הלאה.

הטמפלרים באו לפה כדי להקים פה את עם האל, להכשיר את הקרקע להגעתו השנייה של ישוע, לא פחות ולא יותר. הם באו לפה להביא את המשיח, אבל אחרי שנים הוא לא הגיע. כשקמה אגודת הטמפלרים כבר בגרמניה הם טענו שעוד מעט המשיח, מה שאומר שלא צריך יותר את הכנסייה, כי המקדש האמיתי נמצא אצל כל אחד בלב, מכאן גם שם – טמפל-מקדש. שם הם יצאו מחיק הכנסייה, והם מתכנסים בבית עם, בית מרכזי (בחיפה הוא קיים עד היום), ואין להם כנסיות.

אחרי שמשיח לא בא אחרי כמה שנים היה פיצול, חלק מהם נשאר אידאולוגית בתפישה הטמפלרית וחלק חזרו לחיק הכנסייה הפייטיסטית, שזה פלג של הפרוטסטנטים. הם המשיכו לחיות יחד.

לימים, בתחילת המאה ה-20, כשקונים כאן אדמות, שהרי הם רצו להקים פה מושבות כי בחיפה המקום צר מלהכיל, כבר יש דור שני, ומשק ממשך הוא רק לבן אחד, אז צריך לשאר, והם מקימים שתי מושבות. אחת הקימו לפלג הטמפלרי והיא בית לחם, הבנויה על בסיס של רחוב כפר, דאך-שטראסה, כמו המושבה בחיפה ובאמצע בית העם. את אלוני אבא בנו בצורת קרוויץ לפלג הכנסייתי, לכאורה מדובר בדבר והיפוכו – מושבה טמפלרית עם כנסייה. גם ביפו יש כנסייה טמפלרית, כנסיית עמנואל היא כנסייה לותרנית שנבנתה עבור הפלג הפורש. לכנסייה מגדל פעמונים שמעליו יש שבשבת בצורת תרנגול.

לבית לחם קראו כך משום שלאורך כל השנים קראו לו בית לחם, כבר מתקופת התנ"ך המקומיים שמרו את השם. הטמפלרים בכלל התלהבו שקוראים לזה בית לחם, שכן לא ממנה נמצאת נצרת, שם כנראה נולד ישוע. וולדהיים פירושו נווה יער.

עם עליית הנאצים לשלטון חלק מהטמפלרים מצטרף למפלגה הנאצית. בשנה-שנתיים האחרונות רצה מצגת שמראה כנס של תנועת הנוער ההיטלראית שהייתה ביער אלונים ב-1935, וקשה להאמין שזה מצולם בישראל – בני נוער עם מדים נאצים מצדיעים וכן הלאה. ב-1939 פורצת מלחמת העולם השנייה ובשלב הראשון הבריטים מרכזים את כל הטמפלרים הגרמנים כאן. המקום גודר סביב והטמפלרים הוחזקו כשבויי מלחמה. כל הטמפלרים של הדרום רוכזו בשרונה, איפה שהיום הקריה בתל אביב. במהלך 1941-1942, כשרומל מתקרב לפה, יש חשש גדול מהגיס החמישי שנמצא כאן, תופסים אותם ומגרשים אותם מהארץ, רובם לאוסטרליה, מקצתם לגרמניה.

חשוב לזכור שרוב החוקרים מדברים על אולי חמישית או רבע מהטמפלרים שהיו חברים או תומכים במפלגה הנאצית, רובם לא היו נאצים. אולם המיעוט משפיע על הכלל והם נתפשים בנאצים, זה לא ממש מדויק וחשוב לזכור זאת.

כל עלילת הספר פונטנלה של מאיר שלו מתרחשת כאן עם תיאורים יפייפים, היום הוא גר במקום. מאיר שלו מתאר את היישוב הכפרי הטמפלרי שיש פה לעומת היישובים של בני העלייה השלישית למטה, הוא מראה את האנשים הקשים בעמק עולים לפה ורואים חקלאים מסוג אחר. לאנשי ההתיישבות היהודית שבאים לפה היה הרבה מה ללמוד מהטמפלרים – זנים חדשים בחקלאות, הרפת המודרנית הראשונה בארץ ישראל הייתה פה, הפרה שחור-לבן הובאה לראשונה לארץ על ידי הטמפלרים. במוזיאון ראשית ההתיישבות ביפעת אפשר לראות את המחרשה המודרנית הראשונה, הטרקטור הראשון – מהטמפלרים. זאת אומרת שהייתה להם השפעה מאוד גדולה.

הטמפלרים היו כאן לסירוגין, גם כשגירשו אותם, חלק מהמשפחות הטמפלריות נשאר פה, בעיקר הזקנים שבהם. הרוב גורשו אבל עד 1948, עוד היו פה גרמנים. אלוני אבא נמצא בדיוק על הגבול בין המדינה הערבית והמדינה היהודית על פי תוכנית החלוקה, והטמפלרים בתחילה חשבו שהם יהיו בתחומי המדינה הערבית. כשהם הבינו שהם בתחומי המדינה היהודית, והם כבר יודעים מה עמם עשה לעם היהודי באירופה, הם מבינים שאין להם מה לחפש פה והאחרונים שבהם הולכים. את הקצת שעוד נשאר גורשו על ידי כוחות צה"ל.

בשנים הראשונות של המדינה המקום שימש כחות הכשרה להתיישבויות באזור, ומהר מאוד הוקמו שני יישובים. על בסיס מה שהיה בית לחם הטמפלרית מוקמת בית לחם הגלילית, וכאן, ע"ב ולדהיים, מוקם מושב עובדים שיתופי בשם אלוני אבא.

חלק גדול ממקימי אלוני אבא היו ניצולי שואה. הם באו לפה ואמרו שני דברים – קודם כל מדובר ביישוב שיתופי, ואם כך אז יש צורך לבנות בתי סוכנות, שכן לא יתכן שאחד יגור בבית סוכנות ואחר בבית אבן טמפלרי. דבר נוסף, באופן אידאולוגי עקרוני הם לא היו מוכנים לגור בבתים של גרמנים. זאת אומרת קרה

דבר הזוי, היו פה בתי אבן מדהימים ואנשים גרו בתי סוכנות של שנות ה-50. רק משפחה אחת גרה בבית טמפלרי, היום לאחת מבנות המשפחה, חנה, יש בו גלריה.

בשנות ה-80 היה המשבר הגדול של הקיבוצים והמושבים שרבים מהם קרסו מבחינה כלכלית, היישוב הזה קרס לגמרי ועבר הפרטה. בבית לחם הגלילית, שלא הייתה מושב שיתופי כבר לפני כ-20 שנים התחילו לפתח את התחום התיירותי. באלוני אבא רק ב-20 השנים האחרונות בגלל החובות וההפרטה, הפשירו שטחים לבנייה, שיפצו בתים, ביניהם טמפלרים, וזה הולך יותר ויותר לכיוון התיירות.

כל החלל הפנימי של הכנסייה שונה לחלוטין וזו נהפכה למעין אולם ספורט-מתני"ס. כל הבתים הטמפלרים שייכים היום למדינה, במקרה הזה זה שייך ליישוב. יש תוכנית להפוך את המקום למעין מוזיאון, מרכז מבקרים שיספר את הסיפור, אבל מחכים לתרומות. היום יש ניסיונות לגייס תרומות מגרמניה. בחיפה למשל בית העם הטמפלרי שופץ בכספי תרומות מגרמניה.

נוצרים כמעט לא באים לפה, היחידים שבאים לפה זה צאצאים של הטמפלרים שמגיעים הנה לטיוולי שורשים. קובי פליישמן, מורה דרך שחי בבית לחם הגלילית, הפך את ביתו למעין מרכז מבקרים. הוא יצר קשר עם המשפחה הטמפלרית שגרה בבית שלו והם הגיעו למקום. בין היתר הוא מצא צעיף עם צלב קרס. **כשהגרמנים באים לארץ**, רבים נוטים לומר שהם בנו פה בתים כמו בגרמניה, אך זה לא מדויק. בגרמניה הבנייה הייתה בעץ, בארץ הם מהר מאוד לומדים את הבנייה המקומית ובונים מאבן. בגרמניה הבתים הטמפלרים הם בני שתי קומות מעל פני הקרקע ועוד קומה מתחת לפני הקרקע, שכן באותם לא היו מקררים וקומה זו שימשה לאחסון מזון, מים וכן הלאה.

בגרמניה הקומה הראשונה שימשה לאחסון בעלי חיים, גרם מדרגות חיצוני הוביל לקומה השנייה, שם חיו האנשים. בשביל לחסוך מקום ולשם חימום היו שמים את בעלי החיים למטה. כשהגרמנים באים לארץ הם מבינים שבאקלים של ארץ ישראל אם ישימו את בעלי החיים בקיץ יהיה חם מדי, ולכן לא עושים זאת יותר. בית המגורים הוא למגורים בלבד ולידו או מאחוריו בונים בית משק (רואים את זה יפה בבית לחם הגלילית). אחד הבתים באלוני אבא (שמולו עמדנו) הוא הבית היחיד בכל מושבות הטמפלרים בארץ ישראל שנבנה במתכונת הגרמנית, בנייה אחודה, דהיינו הקומה הראשונה שימשה למגורי בעלי חיים. אפשר לשים לב לחלונות. עד לפני כמה שנים היה גרם מדרגות חיצוני שהוביל לקומה השנייה, שם חיו האנשים. הבית היה נטוש הרבה שנים, ולפני כמה שנים הוא שופץ ושימש כמשרד אדריכלים ואז אפשר היה להיכנס פנימה ולראות את השקתות וטבעות הברזל. היום יש מישהו שרוצה לקנות את הבית, אולם השימור הוא מחמיר ויש להשקיע הון בשביל לשמר את הבית.

בהמשך הרחוב נמצא הבית בו גר מאיר שלו. אפשר לעשות סיבוב גדול ולראות את גבעות האלונים, אנחנו קיצרנו.

מחנה צבאי בריטי, מבנה קסרקטין - כשפורצת מלחמת העולם השנייה זה שימש תחילה למגורי החיילים, ואחר כך סוגרים את הטמפלרים פה. מבני הלבנים, שהיו במצב של כמעט התמוטטות ושופצו בשנים האחרונות כדי לשמש כמשרדים, מתני"ס וכן הלאה. זה מקום טוב לספר על שיתוף הפעולה של הטמפלרים עם הנאצים, שסגרו אותם, שגירו אותם וכן הלאה. בפולטנה יש תיאור מאוד יפה על הגירוש של הטמפלרים ואחר כך באים כל היישובים מהעמק לגזוז את הפרות שלהם, ואלו לא נענות כי הן מבינות רק קריאות בגרמנית

נסיעה וביקור בבית לחם הגלילית

לסיכום - הטמפלרים באים בסוף שנות ה-60 תחילת שנות ה-70 של המאה ה-19 ובונים ארבע מושבות אם - חיפה, שרונה, יפו וירושלים (1869-1873). בתחילת המאה ה-20, אחרי ביקור הקיסר וילהלם השני ואשתו אוגוסטה ויקטוריה, שהיא פטרונית של הטמפלרים (מתלהבת מהסיפור ונותנת להם הרבה כסף). אז הם קונים אדמות וב-1906 מקימים שלוש מושבות בת, שתיים בגליל - בית לחם וולדהיים, ואחת על הדרך בין יפו לירושלים, וילהלם, על שמו של הקיסר, היום בני עטרות. אחר כך הם נאצים, מגרשים אותם, והפאזה האחרונה היא של יישובים יהודיים. סך הכל הם מקימים 7 יישובים ועוד כמה מושבות בת קטנות. ביציאה מאלוני אבא שוב רואים את המראה היפה של גבעות האלונים עם אלוני התבור. בגלל סלע הקירטון אין נוף דרמטי ואכן מישהו נתן להן שם אירוטי - גבעות חמוקיים. לפני למעלה הרי נצרת, שהם חלק מגליל תחתון מרכזי. בעונת הפריחה הכל מרבדים של פרחים ויש מסלולים יפה וקצרים בתוך היער. כמו כן, כמו לפני הרבה שנים, גם היום זורעים פה חיטה.

במקום של בית לחם הגלילית היה יישוב לאורך כל ההיסטוריה כמעט - ימי בית ראשון, ימי בית שני, תקופת המשנה והתלמוד נמצאו שרידים של יישוב יהודי שהיה פה, בתקופה הביזנטית הנוצרים מקדשים את המקום וקושרים אותו לבית לחם, מקום הולדתו של ישוע, והתגלו שרידים של כנסייה - "כנסיית המולד". במקום הזה נמצאו הרבה שרידים של בתי בד, מתקנים חקלאיים וכן הלאה. היום בתוך היישוב כמעט בכל חצר רואים חפץ ארכיאולוגי כזה או אחר, באחד הבתים מימין לכניסה רואים אבן שכב של בית בד. לעומת אלוני אבא שהיה יישוב מוזנח, בית לחם הגלילית מאוד מאוד מפותח ואפשר לראות את השדרה היפה שנטעו הטמפלרים. כל הבתים שרואים זה מהשנים שלאחר קום המדינה. יישוב שיש בו ספא, לינה כפרית, מסעדות וכן הלאה, הלך מאוד לכיוון התיירותי ב-20-10 השנים האחרונות. בחודש פברואר סוגרים את הכביש מרוב אנשים שמגיעים בסופי השבוע. גם היישוב היהודי שהוקם לאחר קודם המדינה, בית לחם הגלילית כמו אלוני אבא, על בסיס המושבה הטמפלרית שהייתה פה.

נכנסים לרחוב הראשי של המושבה ומתחילים לראות את בתי האבן של הטמפלרים, בעיקר מצד שמאל. כאן רואים גם יפה בית מגורים לידו בית משק. היום רוב בתי המשק הפכו או לבתי מגורים או לצימרים. אפשר לטייל ברגל ואפשר באוטובוס, יש מגרש חנייה מצד ימין לאוטובוסים. בהמשך, כאמור, מרכז המבקרים שמופעל על ידי קובי פליישמן. ביישוב יש אנדרטה להנצחת בני משפחות האנשים שגרים פה שנספו בשואה.

אלוני אבא הייתה מושבה קטנה על קרוייץ, רחוב הצטלבות. בית לחם הגלילית היא על ציר אחד - דרך שטראסה, ובאמצע בית העם שאפשר לראותו משמאל. בית העם היום משמש את המועצה, לידו שלט של

המועצה לשימור אתרים שבכמה מילים מספר שכאן היה יישוב מאז ומתמיד. אפשר לראות את מגדל המים של הטמפלרים ממנו הובילו מים לבתים. על ראש המגדל היה פעמון שבו קראו לתפילות, לפני 3 שנים נגנב על ידי גנב מתכות.

לטמפלרים בבית לחם הגלילית ובוולדהיים הייתה רפת. בשנות ה-30 יותר מ-50% מתצרוכת החלב של חיפה הגיעה מפה – רפת ברמה שלא הייתה. כדי שיהודי חיפה יוכלו לשתות את החלב של הגויים, החזיקו פה מחזיק כשרות שגר במושבה.

בשנות ה-50 כשבאו לפה המתיישבים הם גרו בבתי טמפלרים. יום אחד עשו הגרלה, כי בנו בתי סוכנות, וכולם רצו להגרלה לקבל בתי סוכנות חדשים. היו כמה מסכנים שלא הספיקו להגיע להגרלה והם נשארו בבתי הטמפלרים. חשוב להבין, בשנות ה-50 אנשים לא רצו את בתי הטמפלרים אלא בתי סוכנות חדשים. היום ברור שמי שנשאר בבתי הטמפלרים עשה את עסקת חייו.

נווה הגר - בית טמפלרי שבית המשק הוא בחזית ובית המגורים הוא מאחור. בבית גרה משפחה יהודית, בורשטיין, שאב המשפחה עד לפני כמה שנים עוד הלך עם מגפיים ועדר פרות ביער, מושבניק אמיתי. לפני יותר מ-20 שנים אחת בנות המשפחה, הגר, אמרה לאביה שכדאי לפתח את בית המשק הריק ובית המגורים הטמפלרים לעסק תיירותי כלשהו - צימרים, מסעדה או כל דבר אחר, שכן המשפחה גרה בבית סמוך. האב לא התלהב מהרעיון וסירב. חלפו השנים, הגר התחתנה. בגיל 24 לא רחוק מצומת אלונים הגר נהרגה בתאונת דרכים. אביה ובעלה החליטו להנציח את זכרה על ידי הגשמת החלום שלה. את בית המגורים הם הפכו לצימרים, את בית המשק הפכו למסעדה. היום קוראים לזה נווה הגר. סיפור עצוב, אבל הכל נעשה בשיתוף פעולה עם המועצה לשימור אתרים – פינת חמד יפיפייה.

חוות דרך התבלינים - בין המשפחות שבאו לכאן אחרי קום המדינה, באה לכאן משפחה ממוצא פולני, משפחת ציטרשפילר. אבי המשפחה הקים פה חוות תבלינים. בן המשפחה אומר שהתבלין היחיד שהיה במטבח הפולני היה סוכר. האבא לאט לאט לומד לגדל תבלינים שונים והקים חוות תבלינים. הבן היום מוכר כתבלינאי – אבי ציטרשפילר – מומחה לצמחי מרפא וכן הלאה. הוא פיתח את עסק האב והתחילו לבוא לפה קבוצות. הוא יצא מהיישוב והקים מקום שנקרא 'חוות דרך התבלינים', להבדיל מחוות התבלינים שבגלבע. נכנסים אליה בדרך עפר, אפשר גם עם אוטובוסים. בחווה חנות תבלינים מאוד צבעונית ומגוונת שתיירים באים אליה במיוחד וגם ישראלים. עם קבוצה כדאי לתאם מראש ואז גם מקבלים הרצאה קצרה על צמחי מרפא וצמחי תבלין.

חוזרים בדרך שבה באנו, חולפים על פני אלוני אבא ומימין ישנה רחבת עפר עם סמל של רשות שמורות הטבע, משם יש מסלול מעגלי של כשעה שנכנס לתוך היער. בעונת הפריחה חשוב לא להגיע בשבת ☺, מומלץ מאוד באמצע שבוע.

תמליל סיור מספר 52 לבית שאן

מסלול: בית אלפא, כוכב הירדן, המצודה הצלבנית, גן לאומי בית שאן והיפודרום

נסיעה לבית אלפא

הדרכת עמיתים - אמה לזארוס

פסל החירות בארה"ב הוא פסל של אישה לבושה טוגה רומאית. הפסל ניצב על כן מסיבי ועליו חקוקות מילות השיר: הקולוסוס החדש. השיר נכתב ע"י משוררת יהודייה אמריקאית בשם אמה לזארוס, בשנת 1883. היא נפגשה עם יהודים שהגיעו לארה"ב אחרי הפוגרומים ברוסיה, ובעקבות כך כתבה את השיר: "הבי לי את בניך היגעים, העניים, ערב רב של המונים כמהים לנשום כנבי חורין, את פליטת חופיך האומללה, שילחי אותם אלי, חסרי הבית וסחופי הסער, את לפידי אשא לצד שער הזהב".

מבשרי הציונות היו בעיקר רבנים דתיים ומשכילים חילוניים, אך כולם היו גברים. אמה לזארוס הייתה גם היא אחת ממבשרות הציונות. יהודיה אמריקאית שלא היו לה קשרים עם הקהילה היהודית, אך כשהיא נתקלה ביהודים שהגיעו מרוסיה אחרי הפוגרומים, היא החלה להתקרב אליהם ולתמוך ביהודים. היא זאת שהקימה את הארגון הציוני בארה"ב, ותמכה בהקמת בית לאומי ליהודים. היא לא הספיקה הרבה כי נפטרה צעירה, ב-1887, בגיל 38. 25 שנים אחרי מותה החליטה הפדרציה היהודית בארה"ב לתרום כדי להנציח אותה בהקמת שכונה בארץ.

השכונה שהוקמה על שמה – שכונת נחליאל בחדרה: נחליאל=ראשי תבות של: נחלת אמה לזארוס. השכונה הוקמה ב-1912 ע"י יהודים מתימן, לאחר ששמואל יבנאלי עשה נפשות בתימן והעלה תימנים רבים לארץ. יהודי תימן היו ידועים בזה שפעלו במסגרת האצ"ל, והיו מזוהים עם האצ"ל, עד כדי כך שבן גוריון קרא לאצ"ל "ארגון של תימנים". אחת הפעולות הראשונות של תנועת המרי העברי יצאה מהשכונה הזו – פיגוע ברכבת הכסף ליד פרדס חנה. שם לקחו מהבריטים כ-25,000 ליש"ט שהיו מיועדים למשכורות לעובדי הרכבת. אחד הרחובות המרכזיים בשכונה נקרא על שם - רחוב האצ"ל. רחוב שושנה בשכונה נקרא ע"ש אחת הפעילות החשובות באצ"ל – שהקימה אח"כ את הועד למען החייל בחדרה, עסקה בהתנדבות ותמכה בחטיבת גולני, ובעקבותיה עיריית חדרה אימצה את החטיבה באופן קבוע. בשכונה אפשר לאכול אוכל תימני אותנטי.

סוף הדרכת עמיתים.

גן לאומי בית אלפא

הגעה: מכביש ואדי ערה/כביש הסרגל (65) פונים ימינה בצומת הסרגל לכביש 675, ממשיכים עד הסוף ופונים ימינה בצומת נבות לכביש 71, בצומת השיטה ימינה לכביש 669, וימינה לתוך קבוץ חפציבה.

בחצר בית הכנסת, ליד הדגם: בית הכנסת נמצא בשטח קבוץ חפציבה, צמוד לגדר של קבוץ בית אלפא. **הגילוי** - בית הכנסת התגלה בסוף 1928, כשחברי קבוץ חפציבה הצעיר חפרו תעלה כדי להכשיר חלקת קרקע להשקיה עם מי המעיין, שנבע למרגלות הגלבע. תוך כדי החפירה גילו פסיפס גדול ודיווחו למחלקת העתיקות. ב-1929 חפר כאן אליעזר ליפא סוקניק (אביו של יגאל ידין) ומצא רצפת פסיפס מפוארת שבמרכזה גלגל מזלות וסמלים יהודיים ואין ספק שזה היה בית כנסת.

תיארוך - שפוך הפסיפס מתוארך על פי כתובת לימי הקיסר יוסטינוס הראשון(זה שלפני יוסטיניאנוס)- ברבע ה-1 של המאה ה-6 לספירה(517-528). המבנה חרב ברעידת אדמה בסוף מאה 6, כמה עשרות שנים אחרי השיפוץ. הפסיפס מרשים, חשוב ומעניין.

מקור השם בית אלפא – מקורו כנראה ביהודי בשם אילפא שהיה ידידו מנוער של רבי יוחנן בר-נפחא, ראש מוסדות ההנהגה בטבריה במאה 3 לספירה. יתכן שכאן היו לאילפא שטחים או נחלה, ושם המקום השתמר גם בתקופה המוסלמית ונקרא בית אילפא.

צורת המבנה – מזכירה כנסייה: חצר(אטריום), שורת עמודים, שלושה פתחים, מסדרון רוחבי צר("נארתיקס"), אולם בזיליקלי עם עיטורים, אפסיס, מדרגות לקומה שנייה(יציע שאולי היה עזרת נשים או תוספת מקום למתפללים), היה גג רעפים דו שיפועי. כנראה לקחו אדריכל שהשתמש בתכנית אדריכלית מוכנה של כנסייה. ההבדל מכנסייה: כיוון התפילה לצד דרום- לירושלים, ולא למזרח כמו בכנסייה. העיטורים הם יהודיים מובהקים וטיפוסיים.

בתוך בית הכנסת: המבנה כנראה הועתק מתכנון קיים של כנסייה בזיליקלית, גודלו 14X28 מטר. גניזה – בור במרכז האפסיס, שבו נמצאו 36 מטבעות. שם היו גונזים גם טקסטים קדושים שהתבלו. **נארתיקס** – כאן לא היה לו שימוש כמו בכנסייה, ושימש רק כמבואה/פרוזדור עם ספסלים לאורך הקירות. מדרגות לקומה שנייה – בפתח שרואים מצד ימין(הצד המערבי).

איכות ביצוע הפסיפס – איכות הביצוע נמדדת בכמות האבנים ליחידת שטח (כמו פיקסלים). ככל שיש יותר אבנים לשטח – זה נחשב יותר איכותי. גם מספר הגוונים משמש קריטריון לאיכות. אלה אבנים צבעוניות שהאומנים לקחו מהטבע, ויותר צבעים פירושו יותר עושר ויבוא של אבנים מחו"ל.

הגישה הנטורליסטית - האומנים צריכים להניח את האבנים הקטנות בצורה שקרובה למציאות. אפשר לקחת אבנים קטנות במגוון צבעים ולצייר ציור מדויק, עם מימד של הצללה ועומק שיראה כמו טבעי. **כאן האיכות נמוכה** - אי אפשר להתפעל מיצירת פאר שהם עשו. יש פסיפסים אחרים- למשל בחמת טבריה יש פסיפס יותר מפואר ומדויק, ע"י אמנים מקצועיים מאנטיוכיה (כיום נעשה העתק שלו גם במכללה האקדמית באשקלון). כאן זו יצירת אומנות כפרית נאיבית ופשוטה, אמנם השתמשו באבנים ב-22 גוונים שונים, אך האמנים המקומיים התקשו בבניית פרספקטיבה מדויקת וחלק מהדמויות מצוירות בפרופורציות מעוותות, ונוצרו דמויות מגוחכות, פנים שטוחות, עיניים גדולות פקוחות. גם בעלי החיים מצוירים בצורה נאיבית.

ההסבר האפשרי הוא שהאומנים הם מקומיים, פרובינציאלים ולא השתוו לאומנים מקצועיים מאנטיוכיה כמו ששכרו בטבריה. הם עשו כמיטב יכולתם וזה מה שיצא. (אנטיוכיה הייתה בצפון סוריה, בירת סוריה בתקופה הלניסטית ורומית, מרכז תרבותי חשוב. כיום זה בעיר אנטקיה - בדרום מזרח טורקיה, נמצאו בה הרבה פסיפסים יפים.)

באומנות הביזנטית במאה 6 - החל זרם שניסה לטשטש את הגישה הנטורליסטית ולהתעלם ממנה, ולהדגיש דווקא את הפנים הגדולים עם עיניים פקוחות המהוות "חלונות לנפש". זו גישה כנסייתית, וייתכן שזו הייתה תפיסה אידאולוגית מסוימת. לא ברור אם האומנים כאן נהגו לפי תפיסה זו, אך גם זה אפשרי.

הכתובות על הפסיפס – אחת בארמית ואחת ביוונית.

הכתובות בארמית: "הפסיפס הזה נקבע בשנת מלכותו של יוסיטנוס המלך בדמי מכירה של מאה סאין של חיטה" – כלומר - כדי לממן את שיפוץ רצפת הפסיפס נעשה מאמץ קולקטיבי ובני הכפר מכרו ביחד מאה סאין של חיטה (לא ידוע בדיוק מהו הנפח של סאה).

הכתובות ביוונית: "האומנים שביצעו את הפסיפס הזה הם מריאנוס וחניאנו בנו". שמות אלה מוכרים כאומנים יהודיים מבית שאן, ושמום הוטבע גם על רצפת בית כנסת שומרונים בתל איצטבה, שצמוד לבית שאן מצד צפון. **מבנה הפסיפס** – בשתי הסיטראות בצדדים - ציורים גיאומטריים פשוטים, ובאלום התווך פסיפס צבעוני מחולק לשלושה חלקים. שטיחים של רצפת פסיפס מתאפיינים בסידור קבוע: קרוב לבמה הסמלים היהודיים. במרכז – גלגל המזלות. בחלק הרחוק מהבמה (הצפוני) – סיפורים מקראיים או סיפורי הצלה, וכתובות הקדשה.

תאור מפורט של הפסיפס:

בחלק הצפוני (רחוק מהבמה) - עקידת יצחק - מתוארים אברהם, יצחק, האייל, ויד יוצאת מהשמיים עם הכתובת: "אל תשלח", המאכלת והמזבח.

במרכז - גלגל המזלות – במרכזו הליוס אל השמש היווני, רוכב במרכבה רתומה ל-4 סוסים על רקע שמיים זרועי כוכבים. מסביבו 12 המזלות. ליד כל מזל שמו בעברית (לעתים משושבת). ב-4 הפינות מצוירות נשים המתארות את 4 עונות השנה. הן אינן מתאימות למזלות שמואל, וכנראה הועתקו מפסיפס המתאר מציאות מחוץ לארץ.

בחלק הדרומי, ליד הבמה – ארון קודש ומשני צדדיו מנורות 7 הקנים ולמרגלותיו 2 אריות פעורי פה. לצידיו חפצי קודש מבית המקדש: שופר, לולב, אתרוג ומחאתה.

גלגל מזלות – בתי כנסת מהתקופה הביזנטית שבהם נמצאו גלגלי מזלות: חמת גדר, חמת טבריה, בית אלפא, ציפורי, עוספייה (לא פתוח לקהל), נערן, סוסיא – כולם מאה 4 עד מאה 7. צריך לזכור את הרשימה הזו!! (בעין גדי יש גלגל בלי ציורים, רק עם רשימת החודשים והמזלות, וזה קצת שונה. כנראה שהקהילה בעין גדי הייתה שמרנית והקפידה יותר על הדיבר השני). הפסיפס בחמת גדר מתוארך למאה רביעית לספירה, יותר מוקדם מזה שכאן. פרישת המקומות מראה שזו תופעה ארצית, ולא רק אזור מסוים בארץ.

חדירה של עיטורים כאלה לבתי הכנסת מלמדת על פשרה מרחיקת לכת עם הדיבר השני: שמות כ': ג לא- תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל, וְכָל-תְּמוּנָה, אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמֶּעַל, וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת-וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם, מִתַּחַת לָאָרֶץ. ד לא-תִּשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם, וְלֹא תִעֲבָדֵם: כנ"ל נאמר גם בספר דברים. החל במאה ה-3 לספירה השתנה היחס לדיבר השני. גם על ארונות קבורה/סרקופגים וגם בבתי כנסת רואים עיטורים פגאניים, מיתולוגיים, שכוללים דמויות ודיוקנאות. שימוש בעיטורים כאלה מלמד על פשרה עם החלק הראשון של הדיבר, אך לא עם החלק השני. ראו חשיבות בעיטור בית הכנסת בצורה כזו, זה הפך לאופנה והוסיף נוי וזן לבית הכנסת, אך אין שום ביטוי לעבודה זרה. היו קישוטים של דמויות אך לא עבדו אותם.

(רבי יהודה הנשיא חי בתפר בין מאה 2 למאה 3. הוא מייצג תקופה של מתינות ופתיחות לתרבות הרומית. הוילה של דיוניסוס בציפורי מתוארכת לתחילת מאה 3 וחרבה כנראה ב-363, ואי אפשר להוכיח שזה ביתו של רבי יהודה הנשיא, למרות שיש סברה כזו. כנראה זו וילה רומית מפוארת של פקיד רומי שישב בציפורי, כי עלילות דיוניסוס שמתוארות שם בפסיפסים – מבטאות בקיאות רבה בתולדות חייו של דיוניסוס, וזה מראה על מישוהו שהתרבות הזו קרובה אליו מאוד.)

משמעות המזלות – היחס לגרמי השמיים היה דבר נפוץ. האמונה שלגרמי השמיים יש השפעה על גורל האדם היה נחלתם של כל בני העת העתיקה בלי יוצר מהכלל. אנשים לא ידעו להסביר את תופעות הטבע, מה גורם ליום להתארך ולהתקצר, את חילופי העונות וזוג האוויר. לכן האמינו שלקבוצות כוכבים בשמיים יש משמעות ישירה על גורלם. **זודיאק** - קבוצות כוכבים משסודרים בצורות של חיות קטנות. לאנשים הייתה נטייה לזהות בהם את הסיבה לתופעות ואירועים שונים, גם אצל נוכרים וגם אצל היהודים. גם אצל חז"ל יש ביטוי לכך: "אמר רבי סימון, **אין לך כלעשב ועשב** מלמטה **שאין לו מזל** ברקיע, ומכה אותו ואומר לו גדל..." (מדרש בראשית רבה פרשה י פיסקא ו).

בימי בית שני יהודים נמנעו לתת ביטוי איקונוגרפי ליחס הזה, לא ציירו אותם כי הקפידו על הדיבר השני. החל מימיו של רבי, בתחילת מאה 3 לספירה, החלו תמורות ביחס הזה והתחילו לצייר אותם. זה לא היה לרוחם של החכמים. שומעים על חכמים מפורסמים כמו בימי ר' יוחנן בר-נפחא מטבריה (מאה 3) – "החלו לצייר על גבי הכתלים ולא מיחה בעדם". בימי ר' אבון (מאה 4) "החלו לצייר על פסיפסים ולא מיחה בעדם". התופעה החלה מלמטה, יוזמה מקומית מהעם הפשוט שהעתיק זאת מהנוכרים מסביבם, וזה הפך לאופנה מקובלת.

קבוצות בתי הכנסת – בתי הכנסת של הגליל הם מושג מקובל ואופייני: מבנה בזיליקלי, שתי קומות, פונה דרומה. כיום לא מתייחסים דווקא למושג בתי כנסת של העמקים, ויש חילוקי דעות בעניין. חלקם דמויי כנסייה, חלקם עם רצפות פסיפס, כמו בית אלפא וחמת טבריה. יש גם ברחוב, במעוז חיים – עוד בתי כנסת נידחים שלא מגיעים אליהם. גלגלי מזלות – זו קבוצה מיוחדת וחשובה של בתי כנסת, שיש לה גם קצת חפיפה עם בתי הכנסת בעמקים.

הסרט - ראינו סרט של 13 דקות על תהליך בניית הפסיפס ותיאור הפסיפס.

נסיעה לכוכב הירדן

הדרך הראשית יורדת מגובה של 100 מ' מתחת לפני הים לכיוון הרור- ככר הירדן, הבקעה שבה מתחת הירדן ובמרכזה הזור-גאון הירדן. הירדן מתחת כאן במפלס של כ-250 מ' מתחת לפני הים. כל האזור הוא מורד מתון שמאפשר קיומה של דרך ראשית לכניסה לארץ מכיוון סוריה. למי שחצה את הירדן ליד בית שאן או באזור גשר הירמוך, זה היה המשך טבעי של הדרך לפני הארץ, במקביל לכביש 71 המודרני. מכאן עברו הצבאות הכובשים בעת העתיקה שבאו מצפון, ולכן בית שאן נמצאת במיקום אסטרטגי וחשוב ממדרגה ראשונה, על הדרך הזו.

רמת יששכר – רמה בזלתית מצפון לעמק בית שאן, לא נוחה למעבר, מלבד הפתח של נחל תבור בחלק הצפוני שלה. מקור הבזלת הוא מקילוחים של הרי געש מקומיים באזור הזה ולא מהגולן שנמצא צפונה יותר. **הרי הגלעד** – ממזרח לירדן, זה הרכס הצפוני בעבר הירדן, שמדרומו הרי מואב (מדרום ים המלח עד ואדי חיסבאן) והרי אדום (מים סוף צפונה עד ים המלח). הנוף והמשקעים בגלעד דומים להרי הגליל. **רכבת העמק** – רואים את התוואי של המסילה הישנה עם הגשרים והגישורונים, מתחילת המאה ה-20, שהוביל מדמשק דרך דרעא בסוריה, משם לחמת גדר, לצמח, בית שאן וחיפה. בריכות דגים נטושות של קבוץ חמדיה- נוצרה תחרות קשה בין מגדלי הדגים, חלקם הורידו מחירים, וחמדיה לא עמדו בתחרות וסגרו את המידגה. ענף הדייג עדיין קיים ומשגשג בקיבוצי האזור: כפר רופין, מעוז חיים, נווה איתן, גשר.

האקלים – טמפ' גבוהות מאוד כל השנה, והגידולים המתאימים כאן הם סובטרופיים: מנגו, בננות, פרי הדר, חממות של ירקות בעיקר במושבים ירדנה ובית יוסף.

הנוף בצד הירדני – דומה מאוד לצד הישראלי. כל השטחים מעובדים בצורה אינטנסיבית. בעיקר חקלאות של ירקות, וקצת עצי פרי. מקור המים הירדני: תעלת הרור הירדנית שמתחילה בנהר הירמוך ומזרימה מים דרומה במקביל לירדן, יותר מ-100 ק"מ עד ים המלח. הקמתה נמשכה כ-15 שנים משנות ה-80 עד שנות ה-90. התעלה משמשת להשקיית שדות של עשרות כפרים, ובהם גם כ-200,000 פלסטינאים שיושבו כאן ביוזמת המלך חוסיין. הם מספקים ירקות לכל ממלכת ירדן, גם למדינות המפרץ ובשנת שמיטה גם לישראל, לאחר בדיקה של רבנים שנוסעים לשם להשגיח על הגידול.

ימת סדום חדרה לכאן לפני 5.5 מיליון שנים מהים התיכון דרך עמק זבולון ועמק יזרעאל והגיעה עד הכינרת ודרומה עד אחרי ים המלח. במשך השנים התרומם קמר באזור עפולה/תל יזרעאל ועצר את זרימת מי הים התיכון. ימת סדום החלה להתאדות, ובתהליך ההתאיבות השקיעה בקרקעיתה את המינרל ארגוניט (גיר), גבס ומלח. קבוץ גשר מפיק כיום גבס באזור הזה.

נחל תבור – ואדי אל-בירה. מהווה דרך עתיקה אל הר תבור, עמק יזרעאל ופנים הארץ. במורדות הנחל יש מחשופי גיר לבנים, בניגוד לבזלת שעל הרמה. הגיר שימש גם כאבני בנין למצודה הצלבנית.

רמת צבאים – אחד השמות של האזור, כי היו כאן הרבה צבאים עד לפני 20 שנה. הם היו חיה מוגנת ולכן התרבו מאוד וגרמו נזקים לחקלאות. הוחלט להעביר חלק מהצבאים לגולן, אך שם יש גם יריבים טבעיים כמו זאבים, שטורפים אותם. עד היום רואים כאן צבאים מתרוצצים בשטח.

שיטה מלבינה – יש כאן ריכוז גדול של העצים המיוחדים האלה, כמו בתל שימרון-ליד נהלל ובעמק האלה. שהגזע שלו לבן בהיר, זן שחדר מאפריקה הטרופית, דרך בקע ים המלח, בתקופות לחות, כשהיו כאן הרבה משקעים, וכיום נשארו שרידים של חורשות כאלה.

אחוזה שושנה – מדרום לכוכב הירדן, חווה של מאיר הר-ציון, ע"ש אחותו שנרצחה במדבר יהודה בשנות ה-60. מאיר הר-ציון הוא אחת הדמויות ההירוואית של יחידה 101. הוא קיבל אישור להקים כאן חווה לגידול בקר, שמופעלת עד היום ע"י בנו. זו אולי חוות הבודדים הראשונה בארץ.

גן לאומי כוכב הירדן

הגעה: מכביש 71 פונים שמאלה (צפונה) בצומת שאן לכביש 90. אחרי 11 ק"מ, בצומת כוכב הירדן פונים שמאלה לכביש 717, עולים בכביש הצר לפי השילוט לגן הלאומי.

יש באתר: קמפינג לקבוצות (הקמת אוהלים), גן פסלים של תומרקין.

שמות נוספים: כאוכב אל-הווא=כוכב הרוחות, קוקט (חינני), בלוואר (יפה נוף).

המצודה נמצאת בגובה 312 מעל פני הים, מצודה קונצנטרית שהוקמה ע"י הצלבנים, שנקראה בפייה בלוואר, או קוקט, כי יש מכאן תצפית נוף יפה. בחורף יש כאן רוחות קרות ומקפאות, ולכן "כוכב הרוחות". הירדן זורם בגובה כ-250 מ' מתחת לפני הים, כלומר הפרש גובה של כ-560 מ' מהמצודה.

מיקום אסטרטגי - המבצר במקום חשוב ואסטרטגי, שולט על הדרך מצפון לדרום (כביש 90) ועל דרך הרוחב שעוברת בנחל תבור.

היסטוריה של המקום – מהממלכה הצלבנית הראשונה. משפחת ולוס, משפחת אצילים מטבריה, הקימה כאן חווה בשנת 1140. בשנת 1168 המסדר ההוספיטלרי קנה מהם את החווה והקים כאן מבצר קונצנטרי – מבצר בתוך מבצר. המבצר בגודל 12 דונם, קטן יחסית, אך מצב ההשתמרות שלו עד היום מאוד מרשים. משנת 1180 צלאח א-דין האיובי החל לנהל מסעות צבאיים ולתקוף את המבצרים הצלבניים בגליל. המבצר החסון הזה עמד בהתקפות במשך כמה שנים, ולא הצליחו לפגוע בו. ב-1187, ב-4 ביולי, התחולל קרב קרני חיטין, ובו הוכרעו הצלבנים והממלכה התמוטטה וקרסה. בכל זאת – מבצר בלוואר לא נכבש ולא נכנע למרות שהממלכה קרסה.

הכיבוש - המבצר עמד במצור האיובי עוד שנה וחצי, עד 5.1.1189, ואז הכוחות של צלאח א-דין הצליחו לחפור מתחת למגדל החיצוני, שחרג מגבול החומה בצד מזרח(הבאשורה-בערבית/ ברביקאן בצרפתית). המגדל התמוטט וההוספיטלרים הנצורים נכנעו ועזבו. בהסכם הכניעה נתנו להם אפשרות לעזוב את המקום בלי פגע, וכולם עזבו לצור שבלבנון. זה מלמד על כוחם ורוחם של הצלבנים שהיו כאן והחזיקו מעמד זמן ארוך לבדם.

הרס המבצר - נפגע פעם אחת בכיבוש האיובי ב-1189, ויש גם סימני הרס יותר מאוחר ב-1218, בימיו של שליט דמשק אל מאלכ אל מועט'ים עיסא, צאצא ממשפחתו של צלאח א-דין. הוא החליט לפגוע ולהרוס כל מבצר צלבני נטוש, תקף והרס גם את קיסריה, כשאבירי קיסריה היו עסוקים במסע למצרים, הרס גם את חומות ירושלים. כאן הוא הרס חלקים מהמבצר הנטוש כדי למנוע מהצלבנים לחזור למקום בנוי. ההרס נראה בכמה מקומות במבצר, אך לפי החפירה של מאיר בן-דב משנות ה-80, ההרס היה בעיקר בקומה השנייה של מגדל העוז(הדונז'ון), הביצור הפנימי המרכזי. בקומה השנייה נמצאו שרידי כנסייה שנפגעה ע"י מסע ההרס של אל-מועט'ים עיסא.

המבצר עמד בחורבנו עד המאה ה-18. אז התיישבו כאן בדואים באזור המבצר ולקחו חלק מאבני המבצר לבניית בתיהם. הבדואים סולקו מהאזור ע"י צה"ל(חטיבת גולני) בתחילת מלחמת השחרור במאי 1948, כדי למנוע חזירה של כוחות עירקים מכאן.

כוכב (כוכבא) – כפר יהודי מתקופת התלמוד, מאה 4-3 לספירה, התגלה במרחק 700 מטר מכאן לכיוון דרום מזרח, קצת מתחת לחוות שושנה. התגלו שם שרידי יישוב יהודי ליד מעיין. אותו מעיין כנראה שימש גם את המבצר הצלבני.

סגנון אקלקטי - הצלבנים השתמשו בבנייה שלהם בסוגי אבן שונים, ליקטו מכל הבא ליד ושדדו אבנים גם מהריסות הכפר היהודי הזה, חלקן אבנים מסותתות עם עיטורים יהודיים. הם לקחו גם אבני גיר מנחל תבור, וגם אבני בזלת מהחפיר שנחפר מסביב למבצר.

קסטרום = מבצר מהשורש קסטור=לחתוך, כמו בערבית קאסר-מבצר. מקור המילה כי המבצר "חתוך" מכל עבריו.

פנסיון לנשרים פגועים היה כאן עד לפני שנתיים. לאחר שאוכלוסית הנשרים בגמלא התדלדלה בגלל הרעלות, לקחו את הנשרים הפגועים מכאן והעבירו אותם לגמלא כדי שישמשו גרעין רבייה.

חפיר (מס' 2 במפה) – ברוחב של 20 מטר ועומק 10 מטר מקיף את המבצר משלושה צדדים, ומזרח היה מדרון תלול. החפיר היה יבש, כמו רוב המבצרים הצלבניים בארץ. אולי רק בבית שאן וטבריה היה חפיר רטוב. חפירת החפיר שימשה כמקור לאבנים לבניית המבצר, והוא נועד למנוע מהאויב קירוב של כלי מצור אל החומה והחלקלקה (הקיר המשופע).

החומה והמגדלים – חומה בצורת ריבוע, ובכל צלע שלו היו 3 מגדלים: בכל פינה ובאמצע כל צלע, ס"ה 8 מגדלים. המגדל באמצע הצלע המזרחית הוא הבאשורה, מעל המדרון.

מרפסת תצפית לצד מזרח - זו אחת התצפיות היפות והמומלצות באזור, בעיקר אח"צ כשהשמש בגב. **ערוץ הירדן** הצר מתפתל במרכז העמק, בשדות של קבוץ נווה-אור, בין בריכות הדגים. הירדן הוא צר ומפותל מאוד, אך כשיש גשמים חזקים הוא עולה על גדותיו ומציף, ויודע גם לשנות לפעמים את התוואי שלו, בתוך הסחף הרב.

קבוץ גשר משמאל, ומתחתינו מפעל הגבס של הקבוץ. ליד גשר עובר הירמוך, והגשרים ההיסטוריים שלידו. רואים את שרידי הסכר ומפעל החשמל בנהריים ואת שכונת תל אור שרוטנברג בנה.

ליד קבוץ נווה-אור שממולנו יש גן קטן עם עצי פרי. להגעה- לפני שער הקבוץ פונים שמאלה לאורך תוואי המסילה ורואים גם חפיר שנועד להוריד את גובה המסילה לגובה הגשר על נחל תבור. תוואי רכבת העמק היה מקביל לכביש 90. תחנת הרכבת בגשר הייתה בגובה 247 מטר מתחת לים, הנמוכה בעולם. היא נהרסה בקרבות מלחמת השחרור.

שליטה בדרכים – דרך אורך עברה מהכינרת דרומה לבית שאן והמשיכה דרומה, כמו כביש 90 כיום. דרכי רוחב כאן היו מעטות, כי אי אפשר לחצות את הירדן ואת הרמה בכל מקום. המעברים היו: ליד בית שאן ועל גשר נהריים דרך נחל תבור. לכן המבצר כאן הוא מקום חשוב ואסטרטגי.

הירמוך – מנקז כמויות אדירות של מים בחורף, ומהווה את המקור לתעלת הרור הירדנית. בזכותה כל השטחים הירדנים שממולנו מעובדים וירוקים. לפני כן כל האזור הזה בירדן היה צחיח ולא מיושב. הם למדו מאתנו גם טכניקות גידול שונות- חממות, טפטוף ועוד. ואדי אל-ערב בצד הירדני בפתחה מולנו- הירדנים בנו סכר ואוספים שם מי שיטפונות.

היישוב כוכב – היה מימין באזור שיחי הצבר. אחוזת שושנה קצת מעליו מימין.

כניסה למבצר מהפינה הדרום מזרחית:

גשר הכניסה - מאיר בן-דב, הארכיאולוג שעבד כאן בשימור ושיחזור בשנות ה-60, חושב שהיה גם כאן גשר ששימש את הכניסה העיקרית למבצר. הדרך כאן מפותלת מאוד ועוברת באזור מוגן היטב ע"י חרכי ירי. רואים יסודות של מגדל פינתי שהיה גבוה בהרבה מהיום. מעל הקיר המשופע היה קיר זקוף עם חרכי ירי. כיום אנו עולים במדרגות, אך אפשר לראות בציור את השחזור של הגשר.

שער הכניסה הראשי – בנוי בחלקו מאבני גיר רכות. רואים ברצפה את הפותה – שקעים שהחזיקו את צירי הדלתות של השער, וכאלה היו גם למעלה. היו שתי דלתות גדולות עשויות עץ ומצופות מתכת או פח, כמו שתי כנפיים שנפתחו לצדדים. הסגירה באמצעות קורת בריח שרואים את השקעים שלה משני הצדדים.

סיתות שוליים – לא כל מסגרת באבני בנין זה קשור להורדוס. זיז (בוס)= החלק הבולט במרכז האבן. אצל הורדוס היה אופייני זיז חלק, כשהשוליים קצת יותר נמוכים ב-1 ס"מ, וגם זה לא רק הוא עשה אלא גם אחרים. סיתות שוליים היה נפוץ גם לפני הורדוס וגם אחריו. בירושלים רואים בהחלט אבנים של הורדוס שחלקן נלקחו לשימוש משני – בשער שכם, בכניסיית אלכסנדר נייבסקי ועוד. אבל לא בכל מקום זה קשור אליו, כי הוא לא היה בכל מקום. הזיז באבנים כאן הוא בולט, גס ולא מעובד ולא אחיד. הסיתות הזה הוא לא בסגנון הרודיאני, והמקום גם לא קשור בכלל להורדוס.

באשורה / ברביקאן - מגדל ענק של כמה קומות, קמרונות על קמרונות, באמצע החומה המזרחית. שימש לתצפית לכיוון הגזרה המזרחית, כי זה האזור הרגיש. בצד המערבי של המבצר הכניסה מישורית, אך שם בנו את החפיר עם מגדלי תצפית. כאן אין חפיר ולכן בנו מגדל תצפית גבוה וחזק. המגדל עמד בהתקפות של האיובים כמה שנים, וכאמור – אחרי מצור רצוף של שנה וחצי מאוגוסט 1187 – האיובים חפרו מנהרה מתחת

לבאשורה ומוטטו אותה. הצלבנים הנצורים נבהלו והתייאשו ולכן נכנעו, בינואר 1189. זה היה סוף ממלכת הצלבנים הראשונה.

שער פנימי מזרחי - זה השער המרכזי למבצר. הדרך לשער מתפתלת, ומי שמנסה להגיע לשער הזה, השער האמיתי - חייב לעבור דרך שטחי אש, מלאים בחרכי ירי. האבנים בחלק העליון הן בצורה קונית, עם סיתות קשה יותר, ולכן לקחו אבן גיר רכה (נארי) מנחל תבור לצורך בניית הקמרון. את החלק התחתון של השער בנו מאבני בזלת. משני הצדדים יש חרכי ירי. בית השער נשאר שלם וכמעט לא נהרס.

משיקולי - מרפסת קטנה מעל פתח השער, כדי ליצוק דרכה שמן רותח על האויב שמתקרב לשער. מרפסת כאלה יש גם בחומות ירושלים וגם בקיסריה. לעתים השליכו מהמרפסת גם רשת ברזל כדי לתפוס את האויב. בצד הפנימי של השער - משני הצדדים רואים את הפותות, למעלה ולמטה. בתוכן עמדו צירי שתי הדלתות, שנסגרו אל אבן הסף. הנעילה בעזרת קורת בריח אדירה, רואים את החורים שבהם הושחלה.

קמרונות המבצר החיצוני - אחרי הכניסה למבצר נכנסים לתוך מסדרון עם קמרון אדיר, שמעליו היה גג אופקי ושטוח, שמעליו עמדו השומרים. כיום רואים רק את קצה הקמרון והגג לא נשאר. הקמרון הזה היה עשוי אבן, והקיף את כל הביצור החיצוני, לאורך כל החומה.

בור מים - נפח הבור כ-650 קוב. הבור מקורה ובקיר הדרומי ליד התקרה רואים את מקום כניסת המים, מי נגר שנאספו מהגגות והחצרות והובלו בצינורות ותעלות עד הנה. הקירות מכוסים בכמה שכבות טיח מסיביות, כולל תיקוני טיח, עד מפלס די גבוה. המדרגות הבנויות כנראה נבנו מאוחר יותר ויצרו פתח נוסף, שניטרל את החלק העליון של הבור. בתקרה רואים את הפתח שדרכו שאבו את המים בדליים.

בעתות שלום היו משתמשים בעיקר במי המעיין הסמוך. בשעת מצור השתמשו רק בבור הזה, שנשמר לשעת חירום. במבצר חיו מעט אבירים ועוד חיילים, עוזרים ומשרתים. ס"ה כמה מאות בודדות של אנשים חיו כאן.

בית מרחץ ונפחיה - מבנה עגול, עם לבנים של חרס, ומניחים שכאן היה תנור, כבשן של נפחיה. כאן יצרו כלי עבודה ופרסות מברזל, כלי נשק, חרבות, כידונים וחצים. בחדר הסמוך רואים אמבטיה וכנראה שימש לבית מרחץ וניצל את אותו תנור לחימום מים (צמוד גם לבור המים). ההוראות היו שצריך להתרחץ לפחות פעם בשנה... למרות שידוע שהם לא הרבו להתרחץ. בכל מקרה לא היה כאן עמודונים של היפוקאוסט כמו בבית מרחץ רומי.

החצר הפנימית - חצר פתוחה ולא מקורה, על כל השטח בין הביצור החיצוני לביצור הפנימי. בחצר אחסנו כלי עבודה, חומרי בעירה לבישול ולחימום, גידלו גינות נוי וירקות.

המבצר הפנימי/מגדל העוז/דונז'ון - המבצר הפנימי הוא מבצר בפני עצמו, בגודל 40X40 מטר, עם חומה גבוהה, מגדלים ושערים מוגנים עם חרכי ירי. בין כל שני מגדלים חיצוניים יש מגדל פנימי יותר גבוה, כך שהוא משמש גם לתצפית החוצה, אך נועד בעיקר לשלוט על החצר, שהיא שטח הריגה למי שהצליח לפרוץ את הביצור החיצוני.

תעלה בתחתית הפתח המזרחי הפנימי - רואים תעלה שיוצאת מהחצר המרכזית שבתוך מגדל העוז, ומנקזת את המים ומזרימה אותם לבור הגדול. הם אספו כל טיפת מים שזרמה בתוך המבצר.

מטבח - בתוך הביצור הפנימי בצד המזרחי - חדר עם 3 תנורי ענק. לבעירה השתמשו בגזעי עצים ובשלו את האוכל.

חדר האוכל - אולם גדול ליד המטבח (יש סברה אחרת שהוא היה בצד הדרומי). בתמונת השחזור רואים את הארוחה ליד השולחן: מפקד המבצר היחיד שיושב על כסא בראש השולחן (מכאן המושג יושב ראש-CHAIRMAN) וכל השאר יושבים על ספסלים. היו אוכלים ללא סכ"ם כי עוד לא היה מקובל. דווקא המוסלמים החלו את המנהג של הסכ"ם. מפיות לניגוב הן הכלבים שהסתובבו בחדר.

הבנייה הייתה עם קמרונות שהיו מטויחים מבפנים, ויש מקומות שרואים את הטיח, שרובו התפורר עם השנים. אנשים שישבו בתוך החדר לא ראו שהקיר בנוי בתערובת של אבני בזלת, גיר קשה וגיר רך. מעל הקמרונות הייתה מילוי של שברי אבנים וטיח ותקרת אבן ישרה וכבדה.

פתחים מרובעים בתקרה - שימשו לארובת עשן, לפתח אוורור של הסירחון, פתח לאור, וגם קשר לשומרים שעמדו למעלה- העלו להם מזון למעלה וכדו'. בקמרונות מהתקופה הרומית, למשל בבית המרחץ בבית גוברין, רואים בתקרה פריצה שיוצרת פתח מרובע. הרומאים לא בנו את הפתחים, אך הצלבנים ששילבו את בית המרחץ בתוך מבצר - פרצו פתח מרובע כזה.

תווי סתתים - חריתות על האבנים בצורת חץ או צלב. כל סתת סימן את האבנים שסיתת, ולפי הסימנים על ערימת האבנים - ידעו כמה לשלם לו בסוף היום.

שקעים בקירות - כנראה לקורות עץ ארוכות, מקיר לקיר, שעליהן תלו כלים עם מזון, מוצרי חלב וכדו'. אלה לא היו קורות לקירי או גג, כי לזה היו צריכים להיות חורים צפופים יותר.

החצר המרכזית בדונז'ון :

כנסייה - גרם מדרגות מוביל לקומה שנייה, שם רואים אבני גיר לבנות שמסותתות בצורה יפה ואסתטית. האבנים כנראה מהגלבוע, גיר יותר קשה ואיכותי מזה של נחל תבור. הסיתות יותר עדין עם סירוק אלכסוני שאופייני לצלבנים, הבנייה יותר מפוארת ומאיר בן דב חושב שכאן הייתה כנסייה. היא נהרסה ע"י האיובים-אל-מאלכ אל-מועטיס עיסא ב-1218. כאן למעלה גר גם מפקד המבצר ואולי עוד מקורבים.

בור מים קטן - במרכז הדונז'ון, בנפח של 100 קוב. רואים את החוליה המוגבהת שכיסתה והגנה על פי הבור, ומנעה מאנשים ליפול פנימה. יש ביטוי תלמודי: "אין הבור מתמלא מחולייתו", כלומר - לא מילאו את הבור דרך הפתח הזה, אלא רק הוציאו ממנו מים בדליים. יש תעלות משני הצדדים שאוספות מים מהחצר והגגות ומזרימות אותם לבור בתחתית החוליה. במים האלה השתמשו לבישול, לכביסה, לרחצה. רואים מן אמבטיה קטנה ליד הבור, אולי שימשה לכביסה.

"דבש"-DEBESH- מילוי של אבנים קטנות וטיח כלשהו, שהיה בתוך הקירות העבים. הקיר לא בנוי בכל העובי מאבנים גדולות, אלא רק מבחוץ, ועליהן יש טיח. בתוך הקיר היה מילוי של אבנים קטנות.

מגדל פינה פנימי - דרום מזרחי - אחד מארבעת מגדלי הפינה, כולם דומים זה לזה, גודל 4X4. יש כאן אבן עם סוואסטיקה/ניאנדר - עיטור ממוצא הודי, בצורה דומה לצלב קרס, ששימש במבנים שונים, באבנים מסותתות, גם אצל יהודים וגם בפסיפסים שונים. זו רמת סיתות גבוהה, ראינו כאלה גם בגולן (גמלא), ואין ספק שהאבן הזו נלקחה מהכפר היהודי הסמוך כוכב, שהיה כבר נטוש בימי הצלבנים.

סמל מנורה - מצאו כאן עוד שתי אבנים שנלקחו מאותו אתר, שאם מצמידים אותן - רואים את סמל המנורה עם כתובת הקדשה: "נתנו את המשקוף הזה מישל הרחמן ומעמלם...אמן אמן סלה". האבנים הן מהוות סמל יהודי מובהק, שנלקחו מהמאה 3-4 לספירה. הן נמצאות כיום במוזיאון ישראל.

עלה גפן - אבן עם עיטור צמחי של ענפים ועלי גפן - עוד אבן שמקורה בכפר כוכב, ביציאה מהדונ'ון.

חיזוק אבני פינה - היה כאן שימוש נרחב בברזל בחיזוק הפינות. מוט ברזל מכופף שקצותיו הוחדרו לשני צידי הפינה, והוצמד עם יציקות עופרת לשתי אבני הפינה.

קו השחזור - מסומן קו שמעליו זה שחזור שעשה מאיר בן דב. לא רואים אותו בהרבה מקומות, כלומר - רוב מה שרואים הוא הבנייה המקורית ששרדה.

פוטרינה - פתח גיחה בחומה, כמו בקיסריה. כאן יש כמה פוטרינות בחלק מהמגדלים. יש מדרגות מתוך המגדל שיורדות אל החפיר ואל בסיס החומה. זה פתח סתרים שאיפשר לכוחות הצלבנים לצאת החוצה לצורך פעולות מודיעין בלי לפתוח את השער המרכזי. זה דבר נפוץ בביצורים של ימי הביניים ולא רק צלבניים. גם בקלעת נמרוד יש מנהרת סתרים כזו. לא הספקנו להיכנס, אך עם קבוצות אפשר וכדאי לרדת בפוטרינה אחת ולעלות בשנייה.

גשר מעל החפיר - בצד המערבי. זו אחת משיטות ההגנה שמקורן כנראה בצרפת. זה גשר "מתפרק", בנוי משני חלקים, נשען על עמוד שעמד באמצע החפיר. חלק חיצוני מאבן, נשען באופן קבוע על עמוד (או עמודים) והחלק הפנימי עשוי עץ והוא הורם באמצעות שרשראות וגלגילות בשעת חירום, או נשרף בכונה כדי למנוע כניסת האויב. ברומניה יש גשר כזה שמתפקד עד היום. כיום נבנה במקומו גשר ממתכת למבקרים.

טבעות ברזל - טבעת קשירה בכניסה לגשר, מחוזקת ביציקה לתוך האבן. כשהרימו את הגשר קשרו אותו אל הטבעות בשני הצדדים.

שפני סלע - מתרוצצים ומשתזפים בין האבנים בחפיר.

שיחה בין סלאח א דין (בערבית) ובין מפקד המבצר (בצרפתית):

כיצד נכנע המבצר? הפעלה בהשראת דיאלוג של אוריאל פינרמן בסוף הסיור מארגנים שניים. האחד רץ אל מעבר לגשר המערבי ועומד מול החפיר. על החומה ממול עומד "צלבני". הקבוצה צופה על גבי הגשר. והמדריך מכריז - "לא תאמינו, אבל בידינו גם הקלטה של דיאלוג שהתקיים בין סלאח א דין לנציג הצלבנים בבלואר. הסכיתו ושימעו!" -

על החומה צלבני (במבטא צרפתי).

מעבר לחפיר : סלאח-א-דין (במבטא ערבי)

סלאח : אני סלאח "איני עמאדי" א-דין, המנצח הגדול של קרב קרני חיטין, המצביא שכולם ניגפים ממנו, האיום והנורא.

צלבני : באמת? מה תיאומחח???? ואני נכדו של ריימון מסנט גייל. שנעשה איזו עיסקה מון-שריי?

סלאח : לא, לא, ולא !!!

(1) לא למשא ומתן (2) לא לשלום (3) לא לציוח.

ואם לא תיכנע, נעשה לך אינ-טי-פאאאא---דדדההה!

צלבני : מוסייה סלאח, למה להיות אנטי של הפאדה? אי אפשר לשבת ביחד על איזה באגט טוב? או קרואסון חם? אתה לא מכיר את סיפור דוד וגוליית? זה סיפור כזה ע-צוף.... על נושא כזה כ-אוף.....

סלאח : זה לא אנטי ולא פאדה ולא בטיח זה אינטיפאאאדדדההה!

צלבני : אולי תסתפק אדון סלאח בכמה "דניירים" ונסגור עניין? אולי אתה רוצה גם כמה כותרות מרפק?!, הנה שמתי לך כמה ליד השביל..

סלאח : יא ראיס מון-שריי, מה זה קשור אינעל דינקום?

צלבני : מוסייה א-דין-דין, ולקרא למעין ליד המבצר "עין הידיד" זה קשור?? איפה פה הידידות מון שריי?? אולי בכל זאת קצת קממבר עם יין טוב???

סלאח : שברת אותי יא פרנסאווי ראיס מון-שריי, תתחפף לי וצא מפה, אתה וכל חיילך!

צלבני : זו ידידות!! מרסי בוקו מסיי א-דין-דין, אובוואר!!! להתראות במלחמת העולם הראשונה.

נסיעה לבית שאן:

הדרכת עמיתים - כתובת רחוב

עשרות רבות של בתי כנסת עתיקים התגלו עד היום ברחבי הארץ והם בדגמים שונים ומתקופות שונות. בחלק מהם נחשפה רצפת פסיפס וגם כאן קיים מיגוון גדול. בחלק מהרצפות מופיע גלגל מזלות (בית אלפא, חמת טבריה ועוד), בחלקן כתובת הקדשה למממן בית הכנסת בסגנון "זכור לטוב...". לעיתים קיימים עיטורים ומוטיבים יהודיים אופייניים - מנורת 7 קנים, שופר, 4 מינים, וכד', וכן נמצאו פסיפסים עם סיפור מקראי כדוגמת סיפור העקדה (ציפורי, בית אלפא) או פסיפסים עם מסר חריג ומיוחד כדוגמת "סוד הקריה" בבית הכנסת בעין גדי.

שונה וחריג מכל הפסיפסים שנחשפו עד היום הוא זה שהתגלה בבית הכנסת של "רחוב" שבעמק בית שאן. פסיפס זה שהתגלה באקראי במהלך עבודות חקלאיות שבוצעו בשדה של קיבוץ עין הנציב בשנת 1973.

בחפירות שנעשו במקום ע"י הארכיאולוגית פאני ויטו התגלו שרידי בית כנסת שתוארך למאה השלישית וגודלו 18X24 מ'. באולם המבוא של בית הכנסת התגלתה רצפת פסיפס ייחודית שתוארכה למאה רביעית או חמישית וככל הנראה היא הוספה במהלך שיפוץ מאוחרים שנעשו בבית הכנסת.

מה כ"כ מיוחד ברצפה זו ובמה היא כ"כ חריגה? מסתבר שרצפה זו חריגה ב 2 מובנים. הראשון - בהיבט "הטכני". הרצפה מכילה כתובת שהיא הארוכה ביותר שנתגלתה אי פעם בישראל. יש בה 29 שורות ובהן 365

מלים שכתובות בכתב צפוף וקטן וקצת קשה לקריאה. היא ערוכה בצורת מלבן, גודלה 4.30 X 2.75 מ' ואין בה שום דבר נוסף כגון עיטורים גיאומטריים או ציורים או כתובת הקדשה כלשהי. מבחינת האיכות והאסתטיקה הכתובת לא "יפה". השורות לא ישרות, הכתב לא קבוע בגודלו (בשליש העליון ובשליש התחתון הכתב גדול יחסית בעוד שבשליש האמצעי הוא קטן מאד וצפוף מאד. אין כמעט רווחים בין המילים, אין רווחים בין הנשאים השונים, השורה האחרונה מסתיימת באמצע ולא בסוף השורה, ויש בה אפילו כמה טעויות כתיב (לדוגמה "מאסרין" במקום מעשרין). הכתובת נתגלתה בשלמותה פרט לכמה אותיות בודדות שחסרות במרכזה ושניתנות להשלמה מתוך ההקשר. ההיבט החריג השני הוא התוכן של הכתובת. כל תוכנה של הכתובת עוסק בסוגיה הלכתית הקשורה למצוות התלויות בארץ והוא יפורט להלן.

הכתובת עוסקת ב 2 נושאים הקשורים זה בזה. הראשון – הלכות מעשרות ושמיטה הנוגעות לאזורים שונים בא"י ובעיקר לאזורים בהם היו ערים מעורבות של יהודים ונכרים, וזאת תוך כדי פירוט רב של שמות ישובים באותם אזורים וכן פירוט של ירקות ופירות שגודלו באותם אזורים. האזור עליו מושם דגש ובו פותחת הכתובת הוא אזור בית שאן, האזור בו שכן הישוב בו נמצאה הכתובת. הנושא השני הוא פירוט של תחומי א"י שהחזיקו בהם עולי בבל ובמלים אחרות גבולות הארץ לצורך החיוב במצוות שמיטה ומעשרות. הפירוט הזה מופיע באמצע הנושא הראשון (שורות 13 – 18) ולמעשה קוטע אותו באמצע.

ניתוח מדויק של הכתובת נותן את המבנה הבא שלה:

שורות 1 – 5 – רשימת פירות האסורין בבית שאן בשנה השביעית.

שורות 5 – 9 – גבולות העיר בית שאן הפטורה מחובת שמיטה ומעשר.

שורות 10 – 11 – העיירות שנאסרו מחמת הספק בתחום נווה.

שורות 11 – 13 – העיירות האסורות בתחום צור.

שורות 13 – 18 – תחומי א"י שהחזיקו בהם עולי בבל.

שורות 18 – 22 – הפירות האסורין בפניאס בשנה השביעית.

שורות 22 – 25 – הפירות שמהן מפרישים מעשר ספק בקיסרין.

שורות 25 – 26 – הגבולות המצומצמים של קיסריה "המותרת".

שורות 26 – 29 – העיירות הפטורות מן המצוות בתחום סבסטי.

ראוי לציין כי כמעט כל הקטעים שמופיעים בכתובת מוכרים ממקורות קודמים כגון ברייתא דתחומין, תוספתא שביעית ומסכת דמאי, פרט לקטעים הראשון והשני שעוסקים בבית שאן העיר ובישובים הסמוכים לה, וכן הקטע האחרון שעוסק בתחום סבסטי, אשר לא הופיעו במקורות הקדומים יותר.

נשאלת השאלה: מה עושה כאן כתובת זו? מדוע בישוב קטן ולא מרכזי מוצאים כתובת כל כך "מושקעת"? מסתבר שזו שאלה קשה וקשה לענות עליה תשובה ברורה. אבל כדי לנסות לענות עליה צריך להבין את הרקע לנושאים בהם עוסקת הכתובת וצריך להתעמק מעט בהבנת המושג "גבולות ארץ ישראל" בזמן הקדום. אנו מכירים 3 גבולות שהיתה התייחסות אליהם במהלך הדורות. הגבול הראשון שמוזכר בתורה הוא "גבולות ההבטחה" שניתנו לאבות. אלו הגבולות המורחבים ביותר בסגנון "מנהר מצרים עד נהר פרת" שפירושו פחות או יותר ממצרים ועד עירק, זהו גבול כללי ביותר ללא פירוט ובאופן מעשי עם ישראל מעולם לא התפרס בתחום הזה. מאוחר יותר נקבע "גבול עולי מצרים" – אלו גבולות הארץ שנקבעו לפי כיבושי יהושע בן-נון והבאים אחריו בתקופת ההתנחלות. הגבול השלישי הוא "גבול עולי בבל" של ימי שיבת ציון בתקופת עזרא ונחמיה ותחילת תקופת החשמונאים. חז"ל קבעו את הגבול הזה (גבול עולי בבל) כקובע לעניין קיום מצוות התלויות בארץ, לאמר מי שיושב בתוך הארץ הזו חייב במצוות הללו, ומי שיושב מחוץ לגבולות אלו – אינו חייב בהן. במציאות, נוצר במהלך הזמן מצב שבו היו אזורים ספר מעורבים וכן ערים מעורבות כדוגמת בית שאן, קיסריה, סוסיתא, צור, נווה ועוד. החיים של היהודים במקומות הללו היו קשים שכן הם היו צריכים לשלם מס כפול, הן לנוכרים שליטי העיר והן לפי המתחייב מהמצוות התלויות בארץ. בא רבי יהודה הנשיא בתחילת המאה השלישית ועשה מעשה (שבזווית הראיה של ימינו הוא מעשה נועז ביותר מבחינה הלכתית) ופטר את יהודי הערים הללו ממצוות התלויות בארץ.

חשוב לציין שמעמדה ההלכתי של בית שאן היה עוד יותר גבולי ולא ברור. בתקופת כיבוש הארץ ע"י יהושע בן-נון לא נכבשה העיר ע"י בני ישראל, כפי שמוזכר בשופטים א' ו"א ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה" והיא נכבשה רק בימי דוד המלך, וגם בתקופה בה אנו עוסקים, בית שאן היא נוכרית ברובה ואפילו משמשת כעיר המרכזית בערי הדקפוליס. יתכן כי מצב מיוחד זה יצר אצל תושבי הישוב בו אנו עוסקים רצון וצורך להבין במדויק את מצבם ואת הגדרתם ההלכתית המדויקת. יתכן כי הנושא העסיק אותם מאד ויתכן כי פנו לסמכות הלכתית כלשהי ולאחר שקיבלו את התשובה יצרו את רצפת הפסיפס הזו "וקיבעו" בתוכה את התשובה בצורה המורחבת ביותר, דהיינו התייחסות לא רק למצבם שלהם, אלא לכל א"י ולכל המקומות שנמצאו במצב דומה לשלהם.

וקוריוז בעניין הזה. הכתובת מתחילה במלה "שלום" ולקראת סוף שורה 27 (2 שורות לפני הסוף) מופיעה שוב המלה "שלום" ולכאורה היינו מצפים שכאן תסתיים הכתובת. והנה, בהמשך מופיעה רשימת העיירות שבתחום סבסטי, ונראה כאילו האמן כותב הכתובת חשב שסיים אותה וכתב "שלום" ואז פנו אליו והזכירו לו שיש עוד אזור (אזור סבסטי) שצריך להכניס ולא הוכנס או שנשכח משום מה ...

לסיכום, כפי שאמרנו, הכתובת לא יפה ולא מרשימה מבחינה אסתטית ואפשר להגיד שהיא כתובה "בשחור לבן" וכמעט אין בה צבע. אבל חשיבותה העצומה היא בתכנים שלה מהם ניתן ללמוד המון על גבולות הארץ, על הפירות והירקות שגידלו בארץ (כ 30 מינים מוזכרים כאן) ועל הישובים השונים שהיו אז בארץ. לא פחות מ-90 ישובים מוזכרים בכתובת, חלקם מוכרים יותר, חלקם פחות, וחלקם לא מוכרים כלל ונעשו אין ספור מחקרים ונסיונות לזהותם. אבל הדבר העיקרי אותו ניתן אולי ללמוד מהכתובת הוא רצונם העז של התושבים להקפיד על קיום ההלכה כפי שנקבעה ולפרסם זאת ברבים.

הכתובת נמצאת היום במוזיאון ישראל, אבל קיבוץ עין הנצי"ב לא יצא מהסיפור בלא כלום. אנשי הקיבוץ, בהדרת אנשי מקצוע, שיחזרו ויצרו העתק מדויק של הכתובת והניחו אותו בכניסה לבית הכנסת של הקיבוץ וכך יכול כל העובר שם לחזות בה ולהתפעל ממנה.

המצודה הצלבנית בבית שאן

ליד כיכר העצמאות בעיר העתיקה, על כביש 90. בתקופת כיבוש הארץ ע"י הצלבנים ב-1099, אחרי נפילת ירושלים, נזכר בכתובים טנקרד הנורמאני, האביר שכבש את אזור הגליל. השליט הצלבני הראשון היה גוטפריד מביוון שנקרא "מגן הקבר הקדוש". המלך הצלבני הראשון- באלדווין ה-1, ששלט אחריו, עשה עם טנקרד הסדר שהוא יהפוך למושל אנטיוכיה ובאלדווין יקבל את הגליל כחלק מהממלכה הצלבנית. באלדווין הפקיד אבירים שונים לשלוט על אזור הגליל: איג דה-בוטין, גראמון (שמות שלא חשוב לזכור).

סניוריית הגליל - הוקמה כאן כמרכז אזורי אדמיניסטרטיבי, בית משפט האזורי וכדו'. השטח של הסניוריה היה עצום – עד יזרעאל, עין ג'אלות(מעין חרוד) וברדלה במערב. המבצר כאן היה במרכז הסניוריה ושמר על קשר עין גם עם בלוואר (כוכב הירדן) וגם עם המצודה בהר תבור. החוקרים סבורים שרוב המצודות הצלבניות שמרו על קשר עין זו עם זו, כל אחת באזור שלה.

מבנה המצודה – חומה עם חפיר, עם אבני בזלת גדולות בחלק התחתון. בחפיר רואים עמוד שהיה משענת לגשר מעל החפיר, גשר שהוביל לפתח המצודה, ואולי היה מתרומם בשעת חירום. שיטת ההגנה הזו הגיעה כנראה מצרפת.

חפיר רטוב – הארכיאולוג ג'ון זליגמן שחפר כאן מצא טיח על קירות החפיר, ולכן החליט שכאן היה חפיר רטוב ומלא מים, וזה סביר, כי רואים את הטיח בבירור בצד האחורי. זה נחשב החפיר היחיד בארץ שהיה מלא במים בימי הצלבנים. המים הגיעו מאחת מאמות המים של מערכת האמות לבית שאן. היו כאן מקורות מים זורמים כבר בתקופה הרומית. מערכת משוכללת של שתי אמות מים הובילו לעיר, עם קסטלום (נקודת חלוקה). האמה החלה מנחל הקיבוצים, ונשארה ללא שימוש מאז שהעיר הרומית נחרסה. יש סברה שגם בטבריה היה חפיר מלא מים, אך זה לא ודאי. כל שאר החפירים בארץ היו יבשים, וזה אופייני למזרח הקדום, בניגוד לחפירים באירופה שהיו רטובים.

במבצרים בקיסריה ולאורך החוף לא השתמשו במי הים לחפיר, כי החפיר צריך להיות חפור יותר נמוך מפני הים, זה יותר מסובך ולא עשו זאת.

שרידי מושבים – בקיר האחורי, בצד השני, רואים בחומה שורת אבנים בולטות, שהן שרידי מושבים מהאמפייתאטרון הרומי, ששולבו כאן בשימוש משני. באבנים רואים חלק וחלק בולט שכיסחו אותן קצת, והוא מוצב הפוך בתוך הקיר. יש עוד אבנים כאן שהן בשימוש משני. לאחר קרב קרני חיטין ב-1187 -המצודה ננטשה ובעצם נעלמה. על השרידים שלה בנו העותומנים בית ספר, ולידו סראייה שלאחרונה הפכו אותה למרכז מסחרי (הבנין הסמוך).

קרוניות פתוחות עם טרקטור – החליטו שהאוטובוסים של התיירים יורידו כאן את הקבוצות, ומכאן הקרוניות יובילו אותן אל הגן הלאומי ובחזרה. מחיר הקרונות כלול בכרטיס, ויש קרוניות כל הזמן. האוטובוס חונה כאן ומחכה לקבוצה. המדריכים והתיירים לא כ"כ אוהבים את השיטה הזו, אך הערייה חתמה חוזה עם משקיעים שהקימו את המרכז המסחרי בסראייה, והיא מחויבת להביא לכאן את המבקרים בגן הלאומי.

גן לאומי בית שאן

לילות שאן - מיצג אורקולי בחושך, בערב, בתוך הגן הלאומי – מיצג מדהים ומומלץ, חוויה יוצאת מהכלל, בשעות נעימות וקרירות בקיץ, כשהאתר סגור לביקור רגיל. צריך להזמין כרטיס מראש, מחיר לא זול אך כדאי.

הכניסה לתל בית שאן –מכביש 90 פונים בצומת שאן מערבה לכביש 71 (לכיוון עפולה), ופונים בכיכר דרומה לכיוון בית שאן, בכביש 7078(רח' שאול המלך). עצרנו לפני העיר, ליד הכניסה לנחל חרוד. נכנסנו דרך תוואי קדום של נחל חרוד, עלינו לתל בית שאן, ומשם ירדנו אל העיר הרומית-ביזנטית.

כניסה אחורית לגן הלאומי דרך השער המערבי, של נחל חרוד – השער סגור, אך אפשר להתקשר ולהודיע שאנו מחכים ליד השער, והם באים לפתוח. את התשלום עושים אח"כ בקופה הרגילה. כניסה ראשית לגן הלאומי – מכביש 71 פונים לבית שאן, כביש 7078. להמשיך ברחוב שאול המלך ולפנות לפי השילוט. האוטובוס מוריד את הקבוצה ליד השער, ולא יכול להישאר בחנייה, אלא נוסע לחנות ליד הסראייה. בסוף הסיור נוסעים עם הקרוניות הפתוחות אל האוטובוס שמחכה ליד הסראייה (ללא תוספת תשלום).

גם אם באים ישירות מכביש 90 – פונים לרחוב שאול המלך, למרכז העיר, וממשיכים לפי השילוט. **גשר נחל חרוד** – הגשר הוא טורקי, נבנה בשנת 1887 ע"י עבדול חמיד השני, שקרא לו ג'יסר אל חאן (גשר החאן). לפניו בנו כאן הרומאים גשר במאה ה-1 לספירה, ואפשר לראות שרידים שלו. הגשר המודרני נבנה בצמוד להם. יש מפלים שוצפים וזרימה חזקה כל השנה, בייחוד בחורף. המים הם מי נביעות ממעינות, בתוספת מים מבריכות הדגים וכן פסולת תעשייתית, ולכן אסור לשתות, אך זו פינת חמד שכדאי להכיר. **גשר רומי מעל הנחל** – לאורך הנחל רואים חלק מהקמרונות ששמכו את הגשר, שנבנה במאה ראשונה. הדרך הגיעה לכאן מקיסריה דרך לגיו (מגידו), היתה דרך מרוצפת ומסודרת.

טחנת קמח טורקית - לאורך הנחל היו טחנות קמח שניצלו את המים, ורואים שרידים שלהן. המים הופלו בארובה, בפיר עגול, אל צינור שהיכה בגלגל כפות שסובב את אבן הרכב שטחנה את החיטה. מקור המים אולי מנחל חרוד ואולי מנחל עמל שיצא מאזור נחל הקיבוצים (אסי) ונשפך לנחל חרוד, כי הוא במפלס קצת יותר גבוה מנחל חרוד.

שער מונומנטלי רומאי – נבנה במאה שנייה לספירה (ימי הדריאנוס או אחריו). רואים שרידי ריצוף, את אבני הסף וקשת מרכזית של שער, כמו השערים שהיו בירושלים, עם שלוש קשתות, כמו שער שכם. זה שער בדרך אל העיר ולא בכניסה ממש. זה כמו בירושלים – שער שהיה מצפון לשער שכם, ליד סנט אטיין, שהקביל את פני הבאים לעיר. גם בגרש שבירדן יש שער על הדרך לעיר. בבית שאן לא היתה חומה בתקופה הרומית,

והשער לא היה חלק מחומה. ברוב הערים בארץ לא היו חומות בתקופה הרומית, כי הם הרגישו מספיק בטוחים.

בתקופה הביזנטית נבנתה חומה סביב העיר, שעברה על תל איצטבה (מצפון לנו), חצתה את נחל חרוד, והקיפה שטח של כ-1500 דונם, עיר של עד כ-40,000 נפש לפי ההשערות.

שער הגת - נקרא פילי דזיריי. בכתובת רחוב מוזכרים 6 שערים שהיו לבית שאן, ו-4 מתוכם נזכרים בשמותיהם. ע"י השערים האלה מוגדר תחום העיר לצורך שמירת המצוות התלויות בארץ. כשעוברים את השער הזה נמצאים בתחום בית שאן, ולא חייבים במצוות. מחוץ לשער – זה תחום היישוב היהודי שבו חייבים להקפיד בכל המצוות התלויות בארץ. שער נוסף שמוזכר שם הוא פילי דסחוטה (שער המצפה).

רקע היסטורי על בית שאן (ישבנו בחורשה לרגלי התל):

תל בית שאן – בערבית תל אל-חוצן (תל המבצר), גודלו הוא רק 28 דונם, מזוהה עם בית שאן הקדומה. גובהו 113 מטר מתחת לפני הים, ועמק חרוד שמתחתיו גובהה כ-150 מ' מתחת לים.

מקור המים העיקרי – נחל חרוד. התל בעל חשיבות אסטרטגית ושולט על דרכים חשובות ונוחות מעבר על הירדן. למקום היה פוטנציאל כלכלי אדיר (בהמשך).

בתל התגלו 23 שכבות יישוב, החל בתקופה הניאוליתית קרמית (כ-5000 לפנה"ס, לפני הכלכוליתית). איזורים קדומים: בית שאן נזכרת כנראה בכתבי המארות (ברוזה תיכונה), וגם נזכרת אצל תחותמס ה-3 בתיאור מסע העונשין שלו (1468 לפנה"ס, ברוזה מאוחרת). למצרים היו אינטרסים רבים בכנען ושלטה בכנען בתקופות שונות. התגלה על התל ארמון מושל/קרית שלטון מצרית מהמאות 12-14 לפנה"ס.

בתקופת ההתנחלות (מאה 12 לפנה"ס) – בספר שופטים א, כז ולא-הוריש מנשה, את-בית-שאן ואת-בנותיה... נפילת שאול ובניו בגלבעו מתוארת בספר שמואל א', ל"א, ח ויהי, מן-הנה, ויבאו פלשתים, לפשט את-החלקים; וימצאו את-שאול ואת-שקלת פניו, נפלים בהר הגלבע. ט ויכרתו, את-ראשו, ויפשטו, את-כליו; וישלחו בארץ-פלשתים סביב, לבשר בית עצביהם – ואת-העם. י וישמו, את-כליו, בית, עשתרות; ואת-גויתו, תקעו, בחומת, בית שן. יא וישמעו אליו, ישבי גלעד, את אשר-עשו פלשתים, לשאול. יב ויקומו כל-איש חילו, וילכו כל-הלילה, ויכחו את-גוית שאול ואת גוית בניו, מחומת בית שן; ויבאו יבשה, וישקפו אתם שם. יג ויכחו, את-עצמתיהם, ויכפרו תחת-האש, בבישה; ויצמו, שבעת ימים.

אנשי יבש גלעד היו חייבים חוב לשאול שעזר להם, ולכן הורידו את הגופות המסריחות, שרפו וקברו אותן ביבש גלעד, בעבר הירדן. תמיד גדלנו על התיאור הפשטני הזה שבבית שאן ישבו הפלישתים, אולי היו חיל מצב בחסות המצרים. רעמסס ה-3 (במאה ה-12) מתאר בכתובת בלוקסור- מדינת האבו, שהוא הכניע את הפלישתים והם משתחוים וקוראים בשמו, והוא הושיב אותם במצודות. ייתכן שהכוונה למצודות במצרים ואולי גם כאן.

בעקבות החפירות בתל בשנות ה-30 (אוניבר' פנסילבניה), ובחפירות של עמיחי מזר בשנות ה-80, לא גילו כאן אפילו חרס פלישתי אחד. מצאו אנתרופואידים – ארונות קבורה מוארכים דמויי אדם, כמו במצרים. פעם היתה סברה שיש עליהם תסרוקת פלישתית, אך מכיוון שלא מצאו חרסים פלישתיים, האנתרופואידים האלה מיוחסים למצרים. כיום יש הסכמה שפלישתים לא ישבו בבית שאן, אך ייתכן שישבו כאן קבוצה אחרת של גויי הים, ועורך התנ"ך קרא להם בהכללה פלישתים.

לפי התנ"ך – בית שאן נכללת בתחומי ממלכת ישראל כבר מימי דוד ושלמה המלך. היא נכבשה כנראה בימי דוד, 1000 לפנה"ס, כחלק מהכיבושים הרבים שלו. ממלכת שלמה מחולקת ל-12 נציבויות, ובית שאן מוזכרת וכלולה בנציבות החמישית. היא נשארה בממלכת ישראל עד הכיבוש של תגלת פלאסר האשורי (734 לפנה"ס), כשכבש את הגליל והגלעד.

תקופה פריטית – אין הרבה עדויות.

אלכסנדר מוקדון – בכיבוש הארץ ב-332 לפנה"ס – הביא איתו פרשים לוחמים שנקראו סקיתים, משערים שהובאו מדרום רוסיה, וחלק מהם התיישבו כאן, ומכאן שם העיר – סקיתופוליס, בימי תלמי השני-פילדלפוס. השם סקיתופוליס נשאר שם העיר עד סוף התקופה הביזנטית, למרות שאצל היהודים נשאר גם השם בית שאן. בתקופה ההלניסטית החלו לרדת מהתל צפונה, לכיוון תל איצטבה. נמצאו שם חרסים, אמפורות, ידיות עם כתובות מהמאה 2-3 לפנה"ס.

יוחנן הורקנוס – מהשליטים החשמונאים המאוחרים (104-134 לפנה"ס), בסוף תקופתו הוא כבש חלקים מהגליל ואת בית שאן, ומאז החלה כאן גם התיישבות יהודית.

אלכסנדר ינאי (הבן שלו) כבש שטחים גדולים בעבר הירדן והגדיל את המדינה החשמונאית למימדים אדירים.

פומפיוס, המצביא הרומאי, כבש את כל האיזור בשנת 63 לפנה"ס, וראה זאת בחומרה שאלכסנדר ינאי לא חידש את הברית עם רומא, אלא יצר קשר עם אויבי רומא במזרח. לכן הוא ניתק מתחומי המדינה החשמונאית את כל האיזורים שהיה בהם רוב נוכרי ושלא גוירו: צפון הגלעד וחלק מהגולן, אזור החוף, ואת סקיתופוליס. נשארו רק יהודה, הגליל, אדומיאה ועבר הירדן שהיו עם רוב יהודי מוצק. פומפיוס החליט להקים כאן עיר רומית מתוכננת למרגלות התל מצד דרום. העיר החלה להתפתח וגדלה בתקופה הרומית, והגיעה לשיא התפתחותה בתקופה הביזנטית.

דקאפוליס – התארגנות עצמאית של 10 ערים שסבלו מהעריצות של החשמונאים, ושל אלכסנדר ינאי. רובן בעבר הירדן: פילדלפיה, גרש, סוסיתא, דיון, פחל ועוד. רק סקיתופוליס ביניהן היא ממערב לירדן, והיא היתה הכי גדולה ומפוארת מבין ערי הדקאפוליס (למרות שלא נחשבה לבירה שלהן).

במרד הגדול – היתה כאן קהילה יהודית שנטבחה בעורמה ע"י הנוכרים שישבו לבוא לחורשה מסוימת בטענה ששם יהיו בטוחים, אך חיסלו שם את כל הקהילה היהודית.

מרד בר כוכבא – מאה 2 לספירה – לא היה בגליל אלא בעיקר לאזור יהודה. המרד הסתיים במפלה נוראית והיישוב ביהודה נכחד כמעט לגמרי. בגליל החלה התאוששות מסוימת (דור אושא), ואז חזרו יהודים לגור בסקיתופוליס כמיעוט קטן.

העיר נחשבה עיר מעורבת – רובה נוכרית עם מיעוט יהודי. לדוגמה- ערים מעורבות נוספות באותה תקופה: קיסריה, אשקלון, בית גוברין, כפר צמח במחוז סוסיתא. בימי ר' יהודה הנשיא (200 לספירה) הוא שם לב שיהודים בערים מעורבות נקלעים למצוקה כלכלית ועוזבים את הארץ. הם לא עומדים בנטל המס שדרשו

מהם בעיר, וגם המצוות התלויות בארץ גרמו להם עומס כלכלי. לכן הוא פטר אותם מהמצוות התלויות בארץ, כדי לעזור להם להישאר בארץ.

בתקופה הביזנטית – האימפריה התנצרה. על התל נבנתה כנסייה גדולה ועגולה (חד מרכזית) במקום המקדש לזאוס. המשלחת של פנסיבלניה גילתה אותה ופירקה אותה בלי לפרסם את הפרטים. בשנת 409 השלטון הביזנטי החליט לחלק את הארץ ל-3 חלקים (מסיבות מנהליות): פלשתינה פרימה- בירתה קיסריה, פלשתינה סקונדה – בירתה סקיתופוליס, פלשתינה טרטיה – בירתה חלוצה.

סקיתופוליס היתה עיר מרכזית וחשובה בכל התקופות האלה, עד שהפכה גם לעיר הבירה של פלשתינה סקונדה – שכללה את הגליל וקצת מעבר הירדן.

הכיבוש הערבי – 638 – המוסלמים חוזרים לקרוא לעיר "ביסאן", והיא יורדת מגדולתה, כי טבריה הופכת לבירת האזור. העיר הצטמקה ליישוב כפרי זניח ולא מרכזי.

בשנת 749 – בסוף השלטון האומאי – רעידת אדמה אדירה ב-18.1.749 החריבה את בית שאן. לא היה מי שישקם את ההריסות, ועל ההריסות נבנו בתים בתקופה העבאסית. על עמודים שוכבים שנפלו על הרחוב נבנו קירות של בתים עבאסיים, אך העיר נשארה כפר קטן ולא חשוב, עד המאה ה-20.

בתקופה הצלבנית נבנתה מצודה (שראינו בצהריים), אך הכפר נשאר קטן ולא מרכזי.

בעלייה על התל:

שער ימי ביניים (צלבני?) – רואים שרידי עמודים ואת החורים של הבריח, ושרידי חומה. יש כאן פריטים רומים בשימוש משני. השער הוביל לתוך העיר, יתכן בתקופה הצלבנית, כשהיתה כאן חווה חקלאית בתקופה מקבילה למצודה הצלבנית שראינו.

קריית השלטון המצרית (בראש התל) – ארמון המושל המצרי במאות 12-14 לפנה"ס (ימי רעמסס השלישי). נבנה על יסודות של אבני בזלת אך הבנייה רובה היתה באבני בוץ. יש שחזור של חלק מהקירות, שנעשה לפי לבני בוץ מקוריות שנמצאו כאן. הטיח בשחזור הוא מודרני אך על בסיס של בוץ. צריך לחדש את הטיח כל כמה שנים כדי שהלבנים לא תפגענה בגשם. התגלו כאן בסיסי עמודים ענקיים, אסטלות ופסלים מדהימים של השלטון המצרי, שמוצגים כיום במוזיאון רוקפלר. מה שרואים כאן אלה העתקים של אנתרופואידים (ארננות קבורה דמויי אדם).

יתכן שיש מתחתיו עוד שרידים עתיקים יותר שלא חפרו. את שרידי המקדש הרומי והכנסייה הביזנטית שהיו על התל – גילחו וסילקו, כדי להגיע לתקופת הברזל, לבית שאן המקראית. רואים כותרת קורינתית מרשימה, שהיתה כאן כנראה במקדש זאוס הקראיוס (זאוס של המקומות הגבוהים) בתקופה ההלניסטית-הרומית.

מרפסת תצפית לכיוון צפון מזרח:

צפון: נחל חרוד ועליו עוד גשר רומי קטוע עם 3 קשתות. על הגשר עברה דרך לכיוון צפון מזרח, למרגלות תל איצטבה – התל הגדול מצפון שנמשך עד אזור התעשייה. נמצאו עליו שרידי כנסיות, בית כנסת שומרוני. הדרך עוברת בין תל איצטבה לתל חמאם – התל הנמוך יותר ממזרח. פילי דסחוטה (שער המצפה) – שער עם פתח יחיד שהיה על הדרך הזו, בכיוון צפון מזרח. השער היה חלק מחומה ארוכה מהתקופה הביזנטית, שעברה על תל איצטבה, והקיפה את כל העיר בשטח של 1500 דונם. עד אז העיר לא היתה מבוצרת בחומה. רמת יששכר שמשתפלת במתינות ומגיעה לפסגה שעליה מבצר כוכב הירדן. קבוץ חמדיה קרוב אלינו מצפון, ואזור תעשייה של בית שאן.

מזרח: מפעלים אזוריים, קבוץ נווה איתן קרוב אלינו ומאחוריו קבוץ מעוז חיים. מאחוריו נהר הירדן וגשר שייח חוסיין, שדרכו נכנסים לירדן כיום. קבוץ כפר רופין קצת יותר דרומה (ימינה). הרי הגלעד הגבוהים ברקע, בהם יורד שלג כל שנה. כמות משקעים בגלעד גבוהה כמו בגליל, וגם הצמחייה דומה לגליל, למרות שכרת חלק גדול מהצומח הטבעי.

מרפסת תצפית דרומה – אל העיר הרומית:

יש יתרון להיכנס כמו שנכנסנו מנחל חרוד, כי כך מגלים את העיר בהדרגה, קודם התל העתיק ואז רואים את כל העיר הביזנטית מלמעלה במלוא הדרה, וכולם אומרים: "וואו". ברוב המקרים שמגיעים עם תיירים אין מספיק זמן לזה, ונכנסים בכניסה הראשית לסיור של שעה-שעתיים. אולי עם קבוצה ישראלית שמתעניינת – אפשר לעשות זאת.

תיאור כללי של העיר הרומית-ביזנטית:

הרחובות: רחוב פלאדיוס- בכיוון צפון דרום, אך זה לא ממש קארדו. הרחוב הצולב הוא מתפתל ולא ציר ישר: הקטע המזרחי נקרא רחוב סילבאנוס, באמצע רחוב המונומנטים, וקטע צפון מערבי נקרא רחוב הגיא (ממשיך לכיוון נחל חרוד וחוצה את הנחל על הגשר הקטוע). אין כאן מערך ברור של רחובות צולבים, בגלל תנאי השטח, אין מפגש ברור של קארדו ודקומנוס ואין טטרפילון ולכן קוראים לכל רחוב בשם אחר.

המבנים – תיאטרון שהיה עם 2-3 קביות. סיגמה- מערך חנויות בצורת חצי עיגול מהמאה ה-6. בית המרחץ המערבי. רחוב המונומנטים- מדרגות למקדש ומונומנטים שונים כמו נימפיאום (מזרקה) שהיו בגובה של 12 מטר. היתה אמת מים שהגיעה למזרקה, עם מים זורמים כל הזמן. שורת עמודים אדירה- 18 עמודים עם כותרות יוניות מעל בריכת השתקפות גדולה, בקדמת בית המרחץ המזרחי.

פולחן – מסורות מהתקופה ההלניסטית מציינות את ניסה, האומנת של דיוניסוס, שנקברה כאן. יש מטבעות רומיים עם השם ניסה-סקיתופוליס. הפולחן העיקרי של בית שאן הוא פולחן דיוניסוס. היה גם מקדש לזאוס, וגם פולחן של האלה טיכה. המקדש הגדול שהיה במרכז (נשארו רק מדרגות רחבות גדולות עם עמודים שנפלו) אולי היה לניסה ואולי לדיוניסוס.

כל מה שרואים כאן זה רק מרכז העיר (דאון-טאון). כל אזורי המגורים היו כנראה מסביב, מתחת לעיר החדשה של היום, ולא נחפרו עדיין.

חקלאות ומסחר – האקלים הוא חם מאוד ויש כאן שפע של מים, וזה צירוף אידיאלי לחקלאות. לכן גידלו בעיקר תמרים, פשתן, וגם זיתים, גפנים, תבואות, ירקות. היו תקופות שגידלו גם אפרסמון, כמו ביריחו וים המלח. יש עדויות כתובות על גידול התמרים והפשתן. העיר היתה שער כניסה ויציאה מהארץ, ולכן זה אזור

סחר מרכזי, והעיר שגשגה במשך תקופות ארוכות, בעיקר הרומית-ביזנטית. יש מקורות שקוראים לה "פתחו של גן עדן", למרות שבקיץ זה יותר דומה לגיהנום...

סיור בתוך העיר:

רחוב הגיא – רחוב מרכזי, המשיך דרך שורת עצי התמרים והגיע עד שער המצפה (פילי דסחוטא). הריצוף הוא ביזנטי, והיו עמודים משני הצדדים, היו מדרכות עם חנויות. רואים רק את בסיסי העמודים. לא חפרו את כל הרחוב, אך שתלו את עצי התמרים בדיוק במיקום של העמודים שהיו כאן, כדי להמחיש את צורת הרחוב. כל הרחוב התכסה בסחף עם השנים, ומתחת לעצים קבורים כל העמודים שנפלו. בחפירות מצאו בחלק מהמקומות שכבת סחף של 5 מטרים, כשעמודים בודדים נשארו עומדים ובצבצו מעל הסחף.

בקטע החפור – רואים את השלבים השונים של העיר: בתקופה הערבית הקדומה החלו לבנות לתוך הרחוב וצמצמו אותו לסמטה צרה. בשנת 749 רעידת אדמה הרסה את העיר, העמודים נפלו על המבנים האומאיים ולא ישרו על הריצוף של הרחוב. בדר"כ עמודים נופלים לאותו כיוון, מקבילים זה לזה, אך כאן העמודים היו תפוסים בגב צד אחד, ולכן נפלו לכיוון הרחוב משני הצדדים, וקברו את המבנים האומאיים. אחרי הרעידה - העבאסים החלו לבנות על העמודים השוכבים, ואלה המבנים שרואים היום בשכבה העליונה.

רחוב המונומנטים:

המונומנט – מבנה גדול עם מדרגות, לא ברור מה הוא היה בדיוק, אך היה מבנה גבוה של 12-14 מטר. מי שעבר ברחוב ראה בניינים אדירי מימדים מעליו, שנתנו הרגשת עוצמה. עדיין לא חפרו את רוב העיר, ואם יחפרו יותר – אולי יגלו עוד יותר את הפאר והעוצמה של העיר הזו.

המקדש – אולי לכבוד ניסה. רואים את בסיסי העמודים הענקיים, מדרגות רחבות, ומלפנים מתקן שעליו עמד פסל כלשהו. כתובת אזניים עם הקדשה למרקוס אורליוס – הקיסר שכנראה בנה את המקדש. יש גם שני מזבחות. בנוסף, גילו גרם מדרגות אדיר שהוביל למקדש זאוס שעל ראש התל. מקדש גדול לדיוניסוס היה כנראה מול התל, מול הפרופילון, אך לא נחשף עדיין.

רואים עמודים שנפלו מהמקדש והמזרקה- מבנה העמודים: מעל העמוד כותרת, מעליה ארכיטראב, מעליו פריז, מעליו גמלון. ברעידת האדמה העמודים נפלו לרחוב, החלקים נפלו והתפזרו באותו סדר. רואים עיטורי ביצים ורמחים.

נימפיאום – מזרקה, היה מבנה גבוה עם גומחות לפסלים וקישוטים. אמת המים הגיעה אליו וממנה נשפכו מים מגובה מסוים, באופן קבוע. זה היה גם אלמנט קישוטי וגם מקור מים לאנשי העיר, שבאו למלא כאן את הכדים שלהם.

שלדים – מתחת לאחד העמודים נמצא שלד של אדם שלא הספיק לברוח... ס"ה מצאו רק כ-20 שלדים. באחת החנויות מצאו שקית כסף ליד שלד, כשהמטבע המאוחר ביותר הוא משנת 749, ולפי זה תיארכו את הרס העיר. רעידת האדמה הזו ידועה מכמה מקורות, ומכונה במקורותינו "רעש שביעית", כי היתה בשנת שמיטה. **סיגמה** – רחבת חנויות בצורת חצי עיגול (בצורת האות היוונית סיגמה, בכתב ולא בדפוס):

ברחוב פלאדיוס – רחוב ביזנטי מרכזי ממאה 4 לספירה. במאה 6 הוחלט ליצור רחבה מעוגלת עם חנויות כדי לפתח את המסחר, דבר אופייני לתקופה הביזנטית. חלק מהכתובות כאן עסקו בנערות ששיעשעו גברים. לכן מניחים שהיה כאן גם בית בושת, עם המקצוע העתיק בעולם... וחלק מהחנויות היו כנראה של "נערות ליווי" כאלה.

כתובת פלאדיוס – הוא תרם את הכסף לשפץ את הרחוב והמדרכה, ולכן הרחוב קרוי על שמו.

פסיפס טיכה – בתוך אחת החנויות בסיגמה. טיכה היא אלת המזל, הפטרונית של העיר. אישה עומדת עם כתר בצורת חומות העיר ומחזיקה בידה קרן שפע. זו אלה שהיתה פופולרית בעיקר בתקופה הרומית, אז למה היא מופיעה בתקופה הביזנטית, תקופה נוצרית שבה התרחקו מעבודת האלים הפגאנית? כי היא היתה אלה שמושגת מאוד בתרבות המקומית בתור אלת העיר, ולכן המשיכה להופיע גם בתקופה נוצרית. לאחר החפירות הפסיפס נעלם פתאום, והיום רואים העתק שנעשה לפי צילום של המקור. לאחר כמה שנים מישהו הציע למכירה את הפסיפס. קבעו איתו פגישה בתיאום עם המשטרה, והוא הביא את הפסיפס מפורק לחתיכות בתוך תרמיל. הבחור הגנב היה כנראה גם מסומם, והוכנס לכלא. עץ שרואים - היה בסרט "ישו כוכב עליון".

שרידי תיאטרון רומי – נתגלה על המדרון של התל, מתחת לשכבות העפר, שהיה מול התיאטרון הקיים. לא

רואים כלום כי האמריקאים שחפרו בתל - כיסו אותו בעפר שהוציאו מראש התל. **תבליט דיוניסוס** – על כותרת קורינתית – תוצרת הארץ, עשויה מגיר מקומי. תבליט של ראש ובשיער יש אשכולות ענבים, מיוחס לדיוניסוס, אל היין והפריין, שהוא הפטרון של בית שאן. דיוניסוס (שם אחר: בכחוס) נולד לאל זאוס מתוך הירך שלו. אימו היתה סמלי, בת תמותה שהרתה לזאוס, אך נשרפה במזימה של הרה (אשת זאוס). לפני שנפחה את נשמתה, זאוס הוציא מתוך כרסה את העובר שטרם נולד, וטמן אותו בירכו. דיוניסוס נולד מתוך רגלו של זאוס, וחי ללא אם, ולכן היו לו מטפלות/אומנות, וניסה היא האומנת הידועה ביותר. לפי מסורת הלניסטית ניסה נקברה כאן, והעיר נקראה גם ניסה-סקיתופוליס.

מערכת הניקוז ברחוב – כל כמה מטרים יש פס של אבנים מהמרכז לצדדים, ובקצה יש פתח שאוסף את מי הגשם. המים שזרמו בצדדים נאספו אל התעלות שמתחת לטור העמודים, ומתנקזים לתעלה מרכזית מתחת למרכז הרחוב. היתה מערכת מרכזית שהובילה את כל מי הניקוז, מי האמות ומי הלטריות – אל נחל חרוד.

בית המרחץ המערבי:

פרופיליאה – עמודים שמתכנסים מהרחוב למעבר צר, לכניסה מונומנטלית לתוך בית המרחץ. הם הובילו מרחוב פלדיוס אל תוך בית המרחץ. ביחיד: פרופילון.

הדרכת עמיתים - בית המרחץ

זה נחשב בית המרחץ הקדום בארץ מהתקופה ההלניסטית, נבנה כבר במאה 4 לפני הספירה. ברחבה הגדולה בחוף (פלסטרה) היו מלתחות, חדרי הלבשה (אפודיטריום) ובריכות שחייה. בהתחלה היו עושים פעילות גופנית. אח"כ האנשים היו מורחים את עצמם בשמן ומחכים שהשמן ייספג. בתוך בית המרחץ היו חדרי הרחצה: חדר חם (קלדריום), חדר פושר (טיפידריום), חדר קר (פריגיידריום). בסוף היו מגרדים את השמן

מהגוף בעזרת מכשיר מיוחד (סטריגליס). תמורת מחיר מסוים אפשר היה לקבל גם מסאז', טיפול קוסמטי, תספורת וגילוח. המים הגיעו מאמת מים גבוהה מנחל הקיבוצים או מנחל חרוד. הריצפה היתה עשויה שיש, והיתה מחוממת בשיטת היפוקאוסט: אויר חם שחומם עם תנורים והוזרם מתחת לריצפה ומאחורי הקירות. בחדר החם היתה אמבטיה קטנה עם מים חמים לרחצה.

סיור בתוך בית המרחץ

בית המרחץ הזה הוא בגודל עצום, והוא עבר שינוי. עם בניית הסיגמה הקטינו אותו והזיזו חלק מהחדרים החמים.

קלדריום – לא לגמרי מושלם. רואים כאן עמודונים מחרס שתמכו את הרצפה מלמטה, ודרכם הוזרם האויר החם. אבל לא רואים את הטובולי – לבנים חלולות של ניקוז האויר החם (לא שרדו?), ויתכן שזה הוסב לחדר פושר- טפידריום. בחדר חם נוסף רואים את מקום התנור ושתי אמבטיות, שהיו בנישות צדדיות. ס"ה היו לפחות שלושה תנורים. רואים אמבטיה מונחת על עמודונים ולידה יש גם טובולי.

מרחץ הבישוף - יש אמבטיה שהיא תא רחצה פרטי, עם ציור של צלב.

בתצוגה - כלים שונים מברונזה: סטריגליס שמגרד את השמן, פינצטה לתלישת שערות, פחית לשמן, כפית לניקוי ציפורניים ולניקוי אזניים. פטרה (PATERA) – כלי למים קרים שאותם יצקו על העור כדי לפתוח את הנקבובות.

פריג'ידריום – בכל צד של המבנה יש שני חדרים קרים עם תקרה: בריכות של מים רגילים (שלא חוממו). ייתכן שרוב הזמן בילו דווקא כאן, כי זה אזור חם מאוד ואנשים רצו להתרענן. חדרי טיפולים – למסאז' וקוסמטיקה.

לטרינות – שירותי בית המרחץ. רצפת פסיפס גס מהתקופה הביזנטית. לפעמים נמאס להם לתקן את הפסיפסים, והניחו על הפסיפס רצפת שיש במפלס גבוה יותר, במקום לתקן.

סוף הדרכת עמיתים.

בריכת השתקפות – רחוב סילבאנוס - רואים מפלס של רחוב רומי מהמאה ה-2. היו בו בסטות, חנויות קטנות. לצידו בריכת השתקפות אדירה, בה השתקפה שורת העמודים הענקיים (18 עמודים), עם כותרות יוניות. משני הצדדים יש גרמי מדרגות שהובילו לבית המרחץ המזרחי. הבריכה והעמודים היו מעין רחבת כניסה מפוארת לבית המרחץ. הבריכה תפקדה עד תחילת התקופה הביזנטית, אך אז היא נסתמה במאה 4 ויצאה משימוש. בתקופה הביזנטית גם הרימו את מפלס הרחוב, שתמו את השקעים כך שהעלייה נעשתה יותר מתונה. בתקופה הערבית הקדומה בנו כאן חנויות בין העמודים, מעל הבריכה הסתומה. בנו קירות ברווחים בין העמודים, שאותם רואים כיום.

בכתובת שנמצאה ברחוב מוזכר סילבאנוס, עורך דין שומרני, שנהרג באחת המרידות של השומרונים, ובגלל הכתובת הארכיאולוגים קראו לרחוב הזה רחוב סילבאנוס.

הרחוב שהתמוטט - מול "הבריכה" - הרחוב הוא בעלייה, ובתקופה הביזנטית הוא הורס ונסתמו השקעים שבו. בתקופה הערבית בנו כאן מערך חנויות, ובנו קירוי של גג רעפים משופע מקירות החנויות לכיוון מרכז הרחוב, שנתמך עם עמודים וקשתות קטנות יותר. רואים את הקשתות והעמודים האלה שהתמוטטו ונפלו כמו שהן על הרחוב. בגלל שאין עיטורי צלבים על העמודים – חושבים שזו בנייה מאוחרת יותר, מהתקופה הערבית הקדומה. עמודי השיש – או מיובאים או יותר סביר שנלקחו לשימוש משני מכנסיות שהיו כאן. רואים את כל שורת העמודים והקשתות שוכבת ופרושה על הרחוב, עדות להתמוטטות ברעידת האדמה. **ציורי שחזור** – של העיר כולה בתקופה הרומית, כולל בריכת ההשתקפות במאות 2-4, והמקדש לזאוס על התל. תמונת העיר במאות 7-8, עם הרחוב האומאי והחנויות, וכנסייה עגולה שנשארה על התל.

בית המרחץ המזרחי: קצת קשה לזהות אותו, כי הוא עבר שינויים במהלך התקופות. רואים בקעים של אמת מים מקורה שהובילה מים לבית המרחץ, ותעלות/צינורות מים שהובילו מים לאתרים אחרים בעיר.

מתחם המקדשים - מניחים שהיו כאן כמה מקדשים/ אלמנטים פולחניים- אולי לדיוניסוס-אל היין, ואולי לסקלפיוס – אל הרפואה. רואים את המדרגות שכנראה הובילו למקדש. רואים שמתוך התעלה/השוקת יוצאים צינורות ברונזה מתוך פיות של אריות מגולפים באבן. רואים שחזור אמנותי של אתרי הפולחן.

לטרינה – שירותים ציבוריים גדולים, צמוד לבית המרחץ, עם 57 מושבים. בסך הכל ישבו והרימו את שולי הגלימה, לא חשפו הרבה, ועשו מה שצריך. אז לא חיפשו את האינטימיות, ושמחו לשבת בחברותא, כתף ליד כתף. זה היה בילוי, חלק מהתרבות. השירותים כאן שייכים לבית המרחץ, ולכן מניחים שכאן היתה הפרדה בין נשים לגברים, בימים שונים או בשעות שונות, כמו שהיה נהוג בבית המרחץ. בשירותים שהיו במרכז העיר יתכן ששימשו לנשים וגברים יחד.

תעלת הניקוז שטפה את התוצרת אל מערכת הביוב שזרמה לנחל חרוד. את הניגוב עשו עם ספוגים, כנראה ספוג אישי שהביאו מהבית. בלטרינה קיבלו מקלות מיוחדים, נעצו את המקל בספוג, ואחרי הניגוב שטפו את הספוגים. תעלה נוספת היתה לשטיפת הידיים אחרי הניגוב, במים זורמים שזרמו כל הזמן.

השירותים בנויים בצורת חצר פריסטילית – מקורה בגג לאורך הקירות והמושבים, ובמרכז חצר פתוחה, בה יכלו להסתובב ולהשתתף בחווייה המשותפת...

התיאטרון – כיום רואים שתי קביות (יציעים), ורואים שורת אומנות בהיקף של התיאטרון מבחוץ, שיתכן שתמכו והחזיקו קמרונות של קביה שלישית שהתמוטטה, בדיוק כמו שראינו בקיסריה. בשחזורים של בית שאן מציינים שלוש קביות. התיאטרון הוא רומי, עם אורקסטרה=רחבה לתזמורת. סקנה-פרונס – קיר גבוה מאחורי הבמה, שגובהו כגובה הקביה העליונה, קיר מפואר עם גומחות לפסלים, עם תפאורה וקישוטים. וומיטוריום = מסדרון הכניסה ליציעים.

שורות המושבים=פולפיטום, בחצי עגול, 180 מעלות. המושבים בחלקם מקוריים וחלקם משוחזרים. על הדיאזומה (מעבר היקפי) היתה עוד שורת מושבים עם משענות אבן, אלה יציעי המכובדים, שנכנסו במעבר מיוחד (אדיטוס מקסימוס). המושבים נבנו מאבן גיר, והתשתית עשויה בזלת. המושבים נשדדו ברובם בתקופה הערבית הקדומה, ורובם נשרפו בכבשנים לייצור סיד. גם חלקי שיש נלקחו לכבשנים, כי ממנו מיוצר הסיד הטוב ביותר.

ההופעות הרומיות היו מימוס ופנטומימה, שהן הופעות קלילות ועממיות (טרגדיה וקומדיה היו בעיקר אצל היוונים).

תאים גדולים ביצע – כנראה היו מיכלים גדולים מברונזה ששימשו לאקוסטיקה או להגברה. לא מצאו שרידים שלהם אך ויטרוביוס מתאר דודים כאלה בספרו. אפשרויות אחרות- אלה היו חנויות למכירת מזון, או תאים לבילוי עם זונות(?).

השחזור שנעשה הוא חלקי בלבד, ושחזרו רק חלק מקצה הסקנה-פרנס. הארכיאולוגים חוששים שלא נדע לזהות מה מקורי ומה משוחזר, וגם אין מספיק תקציב לשחזר הכל.

דגם העיר ליד הכניסה הראשית - הדגם מסכם את כל מה שראינו בעיר, והוא תערובת בין התקופה הרומית לביזנטית: החומה ביזנטית, המקדשים הם רומיים, אך כללית הוא מתאר את העיר בשיא התפתחותה.

הדגם הוא הדבר הראשון שרואים עם הקבוצה כשנכנסים מהשער הראשי, וחוזרים אליו כדבר האחרון לפני היציאה, כדי לסכם את הביקור. ביקור עם תיירים כאן הוא בדרי"כ עד שעה וחצי, ואין מספיק זמן לעשות את העלייה לתל העתיק.

נכנסנו בגשר על נחל חרוד, על התל ראינו את ארמון המושל המצרי, תצפית על העיר מלמעלה. רחוב פאלאדיוס, רחוב סילוואנוס עם בריכת ההשתקפות. רחוב המונומנטים: המקדש, הנימפיאום, המונומנט. רחוב הגיא שמוביל אל הגשר הקטוע ואל שער המצפה (פיליי דסחוטא) שמוביל לדרך אל סוריה או לעבר הירדן (כביש 90). החומה שיורדת מתל איצטבה, עולה על הגשר הקטוע, וממשיכה להקיף את כל העיר ואת 40,000 התושבים. בית המרחץ המערבי, בית המרחץ המזרחי עם הלטרינה. תיאטרון קטן נוסף שהיה על מורדות התל. בדגם רואים איצטדיון אך זו טעות, כי לא התגלה כזה בחפירות. מקדש דיוניסוס משוחזר בדגם, למרות שלא נחפר ולא הוכח, נמצאו רק שולי המתחם המקודש (טמנוס). מקדש זאוס על התל, שאליו הוביל פרופילון עם גרם מדרגות.

אמפיתיאטרון/ היפודרום

הגעה: יוצאים מהגן הלאומי, שמאלה (מזרחה)ברחוב שאול המלך, ממשיכים כ-300 מטר. שרידים של אמפיתיאטרון, שנבנה בתוך היפודרום שהיה לפניו, כמו שנעשה בקיסריה על החוף, וכמו בשכם. ההיפודרום הענק הוקם בתקופה הרומית, כנראה במאה שנייה, והגיע למרחק של כ-200 מטר מכאן, לכיוון הסראייה. הקיר העגול שיוצר אמפיתיאטרון הוא מאוחר יותר, בסגנון בנייה אחר, כנראה בסוף מאה שלישית. גודל האמפי הוא כ-40X80 מטר. חלק מהמושבים נשדדו מכאן, כיסחו להם את החלק הבולט, ושילבו אותם בקיר של המצודה הצלבנית.

לא מצאו כאן תעלה תת קרקעית לבעלי חיים כמו שמצאו בקיסריה. ייתכן ששמרו את החיות בחדרים בתוך הקמרונות. לא מצאו כאן ספינה במרכז ההיפודרום. תאי ההזנקה היו בקצה הרחוק, שלא נחפר עדיין, אך יש הסכמה כללית שזה היה היפודרום שהוסב לאמפיתיאטרון.

תמליל סיור מספר 53 לתל ערד ובאר שבע

מסלול: תל ערד, תל שבע, אנדרטת הנגב ובאר שבע

נסיעה לתל ערד

מכביש 40 פנינו בצומת ראם (מסמיה) שמאלה לכביש 3, וימינה לכביש 6 דרום, במחלף שורק. **נסיעה בכביש 3**: בית חלקיה, יד בנימין – מושבים משמאל לכביש. יש שכונת הרחבה גדולה ביד בנימין. גני טל – יישוב חדש של מפוני גוש קטיף, שעברו לכאן כקבוצה.

נסיעה בכביש 6 דרומה: ממחלף שורק דרומה – נסיעה בכביש אגרה, אך ללא תשלום אגרה **קבוץ רבדים** – מימין לכביש 6, כולל שכונת הרחבה גדולה. זה אחד מ-4 היישובים שהיו בגוש עציון ועברו לכאן אחרי 48.

תל מקנה (חירבת מוקאנה) – שמזוהה עם העיר עקרון הפלישתית, אחת מ-5 סרני פלישתים. התל נמצא על גבעה קטנה ולא בולטת, ממזרח לכביש 6, על נחל תמנה, זה הקצה המערבי של עמק שורק. חבר קבוץ רבדים זיהה שיש שם אתר עתיק, ורק אז החלו לחפור. החפירות – הארכיאולוגית טרודה דותן חפרה כאן (בעלה משה דותן חפר בתל אשדוד ותל מור), גילתה עיר של 200 דונם מהתקופה הכנענית הקדומה. בעיר הזו מצאו סוללות וחלקלקות מאוד ברורות. בתקופה כנענית מאוחרת העיר הצטמצמה ל-40 דונם בלבד. במרכז העיר היה אקרופוליס (העיר העליונה). בתקופת הפלישתים שוב התרחב היישוב ל-200 דונם, ורואים שם ממצאים ברורים של התרבות הפלישתית. מצאו כאן בתי בד שייצרו 3000 ליטר שמן בשנה, אין לזה מקבילה בשום מקום בכל המזרח הקדום. גויי הים הגיעו לאזור סביב 1200 לפנה"ס. (בקידוח במרכז הכינרת הוציאו גוש אדמה גדול ולפיו הגיעו למסקנות על תקופות יובש בארץ, ולכן נוטים לאחר את הגעתם לסוף מאה 12 לפנה"ס). 5 סרני פלישתים היו הערים הגדולות של הפלישתים: גת ועקרון בשפלה, ועזה, אשקלון ואשדוד על החוף. היו עוד יישובים פלישתים יותר קטנים, למשל: יבנה (התגלה שם אוסף כלים פלישתיים היפה ביותר בארץ, חלקו מוצג במוזיאון ישראל וחלקו במוזיאון ארץ ישראל).

תל צפית – מזוהה עם העיר גת הפלישתית, תל גבוה משמאל (ממזרח) לכביש 6, על נחל האלה. כולל גם את הגבעה הגבוהה וגם הכתף שלידו ומסביבה. זו הגבעה האחרונה של השפלה הנמוכה שמתחברת כאן עם מישור החוף. שטח העיר היה 500 דונם, וזו העיר השנייה בגודלה בארץ בעת העתיקה (הכי גדולה היתה חצור-800 דונם, השלישית אחריהם היא בגודל 250 דונם). אהרון מאיר (אוני בר-אילן) חפר וחופר כאן שנים רבות. מה שייחודי לעיר גת: לאחרונה התגלה מזבח באורך אמה ורוחב אמה ואמתיים קומתו, עם שני קרנות מזבח, בדיק לפי התיאור המקראי. מסביב לעיר מצאו חפיר שחצוב בסלע, שלדעת החופר חצבו אותו הארמים במצור על העיר גת. כלומר – זה חפיר התקפי, ולא חפיר הגנתי. זה דבר די הזוי ויש רק עדות אחת בכתובים על חפיר כזה במקום אחר.

בלאנש גארד – יישוב צלבני שהיה על הגבעה הזו. כיום יש שם יישוב ערבי של משת"פים בדואים ואחרים, יישוב שרואים רק מכאן, ליד כביש 6.

מחלף קרית גת – בזמן בנייתו גילו לידו בית קברות כלכוליתי, אך לא גלוסקמאות כמו שמכירים במקומות אחרים, אלא קערות אבן ענקיות וקערות חרס ענקיות ובתוכן הרבה מנחות של ציפורים ועוד בעלי חיים. **תל עירני** – בהתחלה חשבו שגת נמצאת כאן, צמוד לקרית גת מצפון, על כביש 35 ליד נחל לכיש, במקום שהיה עיראק אל מנשייה. אך בחפירות לא מצאו שם שום חרס פלישתי, אלא רק עיר כנענית קדומה, וחרטות של המלך נערמר מהשושלת המצרית הראשונה. בערבית נקרא המקום: קבר שייח אל אחמד אל-עוריני, ומכאן עיברות השם לעירני... בגלל הזיהוי המוטעה קראו לעיר קרית גת, ולמפעל הטקסטיל – פולגת, ולמפעל הסוכר – סוגת.

מושב לכיש – ממזרח לכביש 6, ליד תל לכיש.

תל חסי – נמצא ממערב לכביש 40, כ-10 ק"מ דרומה מקרית גת (לא רואים מכאן). התל הארכיאולוגי הראשון שנחפר בצורה מדעית, ע"י פלינדרס פיטרי, שגילה שם את עקרון השכבות בתילים ארכיאולוגיים. הוא קבור בבית הקברות הפרוטסטנטי בירושלים.

כביש 6 עובר באיזור הזה ממש בתפר בין השפלה הנמוכה (סלע קירטון) ממזרח לו, לבין מישור החוף הדרומי / מישור חוף פלשת / מישור חוף יהודה – ממערב לכביש. הכביש מגיע כיום עד מחלף מאחז, קצת צפונה מצומת בית קמה, ומשם מתמזגים וממשיכים דרומה בכביש 40. כיום בונים את המשך כביש 6 דרומה עד צומת הנגב, ליד עיר הבה"דים שהולכת ומוקמת, כדי שהתחבורה לבסיס הגדול תזרום בקלות.

שדות חקלאיים גדולים – זה איזור חקלאי גדול שהוא עדיין מצפון לקו 200 מ"מ גשם (נקרא גם קו הבצורת), ואפשר לגדל בו גידולי בעל (פלחה) ללא השקיה. לכן יש כאן הרבה מעברים חקלאיים מעל או מתחת לכביש 6.

נסיעה בכביש 40: קו רכבת רוחבי ראשון מסוגו בארץ נפתח לאחרונה מבאר שבע לאשקלון, דרך נתיבות. מסלול רוחב נוסף שנבנה עכשיו הוא מחיפה דרך עפולה לבית שאן (רכבת העמק), והשלישי יהיה מעכו לכרמיאל. גשר הרכבת – מעל נחל אדוריים, של מסילת הרכבת לבאר שבע, בין תחנת קרית גת לתחנת להבים. המסילה דרומה הוכפלה לאחרונה, כדי לשפר ולקצר את הנסיעה מתל אביב לבאר שבע.

שמורת פארה / תל נגילה (תל נגילה) – גבעה עם עץ בודד מימין לכביש. נגילה=כרובלת בערבית. התל נמצא בתוך שמורת פורה, 12 דונם. גם זה שם ערבי שעברו מפורו לפארה. כדאי לבוא לכאן בעונת הפריחה, היום זה שיא היובש, לפני החורף. בשמורה רואים גם קטע של מסילת הברזל הטורקית, שהמשיכה עד ניצנה ומדבר סיני במלחמת העולם ה-1. השמורה היא על יובל של נחל שקמה. נחל שיקמה הוא הגבול של מישור חוף יהודה, ודרומה ממנו נכנסים לנגב.

קבוץ בית קמה – עם מפעל תרופות שנקרא קמהדע – שילוב של קמה+מדע. המפעל מתמחה בפיתוח, ייצור ושיווק של תרופות באמצעות טכנולוגיה לטיהור והפרדת חלבונים.

הרי חברון – ממזרח רואים את הדום הרי חברון, המורדות המערביים של הרי חברון.

קבוץ דביר/צומת דבירה – ע"ש הישוב דביר שכבש עתניאל בן קנז. בתמורה לכיבוש קיבל את עכסה בת כלב (אחינינתו) לאישה. יהושע ט"ו: יג ולקבל בן-יפנה, נתן חלק בתוך בני-הגדה, אל-פי יהנה, ליהושע – את-קרית ארבע אבי הענק, היא חברון. יד וירש משם פלב, את-שלושה בני הענק – את-ששי ואת-תלמי, ילדי הענק. טו ויעל משם, אל-ישבי דבר; וְשֵׁם-דָּבִר לְפָנָיו, קרית-ספר. טז ויאמר פלב, אֲשֶׁר-יָכַח אֶת-קְרִית-סֵפֶר וְלָכְדָהּ – וְנָתַתִּי לוֹ אֶת-עַקְסָה בְּתִי, לְאִשָּׁה. יז וילכדה עתניאל בן-קנז, אחי-קלב; וַיִּתֶּן-לוֹ אֶת-עַקְסָה בְּתוֹ, לְאִשָּׁה. יח וַיְהִי בְּבוֹאָהּ, וַתְּסִיתֶהוּ לְשָׂאוֹל מֵאֶת-אָבִיהָ שָׂדָה, וַתְּצַנַח, מֵעַל הַחֲמוֹר; וַיֹּאמֶר-לָהּ קַלְבַּי, מַה-לָּךְ. יט וַתֹּאמֶר תְּנֶה-לִּי בְרָכָה, כִּי אָרַץ הַנֶּגֶב נִתְּנָה לִי, וְנִתְּנָה לִי, גְּלַת מַיִם; וַיִּתֶּן-לָהּ, אֶת גְּלַת עֲלִיּוֹת, וְאֶת, גְּלַת תַּחְתִּיּוֹת. כלומר – נתן לה מעינות מים באזור.

ליד דהריה בהר חברון יש כפר ראבוד וחירבת ראבוד (חילוף אותיות של דביר), כ-15 ק"מ מזרחה מכאן. בסקר ארכיאולוגי הסתבר שיש שם אתר מקראי, שמתאים לשם דביר, וזה יותר מתאים לנחלת שבט יהודה, ולא כאן.

דיה שחורה - עוף דורס, גוף שחור משובץ עם לבן, בתעופה שלה הזנב נראה כמו מזלג וכך קל לזהות. רואים כאן להקות של דיות חגות מעל מזבלות גדולות באזור. הן צדות עכברים וחיות קטנות אחרות סביב מזבלות, וכך הן הצליחו להתרבות מאוד. לכן נחל הבשור, ליד גשר החבלים, יש מזבלה בשם "אתר דיה".

צומת להבים – פקק נוראי קבוע בבוקר לכיוון דרום, ואחרי צפון. בבוקר אפשר לעקוף את הפקק אם פונים בצומת דבירה שמאלה ואחרי קבוץ להב פונים לכביש 358 וממנו לכביש 31 לצומת שוקת.

כביש 31 לכיוון ערד – פונים שמאלה (מזרחה) בצומת להבים, כביש 31 בתהליך עבודות הרחבה לדו מסלולי. בינתים זה כביש מפותל ומסוכן, עם הרבה תאונות.

רהט – העיר הבדואית הראשונה והגדולה בארץ. החלה בריכוז בדואי שהלך וגדל, בשנת 1984 הפך למועצה מקומית, וב-1994 הפך לעיר, כיום כ-55,000 תושבים. כיום יש כמה בעיות בעיר: צפיפות אוכלוסיה גבוהה מאוד על שטח מצומצם, אבטלה גדולה וחוסר תעסוקה. רהט כל הזמן אחרונה בתחתית הרשימה של היישובים מבחינה רמה סוציאקונומית. המצב גורם מצד אחד לחזרה לדת והקצנה, ומצד שני לפשיעה רבה שמקרינה החוצה לאזור. ב-2010 הוקם כאן מרכז לתמיכה בתעסוקה של משרד העבודה – השתלמויות לנשים וכו'.

שבע עיירות בדואיות שהוקמו ע"י המדינה: רהט, חורה, לקייה, תל שבע, שגב שלום, כסייפה, ערעהר בנגב(ערוער). ס"ה גרים בהן כ-100,000 נפש, כמחצית מהבדואים בנגב. השאר בפזורה- בכפרים לא מוכרים.

להבים – יישוב קהילתי שיצא מתוך באר שבע, כמו עומר ומיתר, שמאפשרים לגור באיכות חיים גבוהה ועדיין להשתמש בשירותי העיר באר שבע. כיום כ-6000 תושבים, ונבנתה גם תחנת רכבת שנקראה בהתחלה להבים.

תושבי רהט מחו על השם, כי הם יותר גדולים, ולכן הוחלף שם התחנה ל"להבים-רהט", וכולם מרוצים... **שמונת יער להב** – מצפון לכביש 31, וגבעות להב שמדרום לכביש, זה עדיין חלק מהשפלה הגבוהה, גם גיאולוגית וגם גיאומורפולוגית.

מרכז ג'ו אלון בקבוץ להב – מוזיאון לתרבות הבדואית, ובו גם אוהל בדואי, לבוש מסורתי, כלי בית ותיאור מעגל החיים הבדואים. אגף מיוחד מתאר את הבדואים במדבר סיני. אגף אחר נקרא "דרומה" – על ידיעת הארץ - השפלה הדרומית- התיישבות ומערות קבורה מהאיזור, וכן תצפית על הנוף מזרחה.

ג'ו אלון – נולד בשם יוסף פאלצ'יק ב-1929 בארץ, אך משפחתו חזרה לצ'כיה והוא גדל שם. ב-1939 הועבר למשפחה אומנת באנגליה (משלוח הילדים), הוריו נספו בשואה, והוא עלה לארץ ב-1949. שירת כטייס בחיל האוויר, היה מפקד טייסת, והקים את בסיס חיל האוויר בחצרים. אח"כ היה נספח צבאי של צה"ל בארה"ב ונרצח שם (יתכן ע"י ארגון פלשתינאי). על שמו גם יער להב, גם המוזיאון בלהב, וגם הכביש מבאר שבע לחצרים – דרך ג'ו אלון.

תל חליף – בתוך יער להב, מזוהה כעיר צקלג, שקיבל דוד מידי אכיש מלך גת. הזיהוי ע"י אליעזר אורן- אוני בן גוריון.

תל שריע – מזוהה עם גרר המקראית, מערבה מכביש 40, על נחל גרר, בין רהט לנתיבות. **דרום הר חברון** – הגבעות וההרים שמצפון לכביש 31.

אשכולות – ישוב קהילתי 5 ק"מ מזרחית ללהב, בגובה 600 מטר, על מורדות הר חברון, שייך למועצה אזורית דרום הר חברון והוא מעבר לקו הירוק. בהסכם עם ירדן בסוף מלחמת העצמאות נעשו חילופי שטחים, ישראל קיבלה את אדמת ערה, ומסרה לירדן שטחים בדרום הר חברון, באזור הזה, שהיה בשליטת ירדן עד 1967.

לקייה (לג'ייה) – ישוב בדואי מדרום לכביש, כ-10,000 תושבים, ביניהם ח"כ טאלב א-סענה, שגר בבית מפואר. יש עוד 5000 בפזורה שמסביב, בפחונים ואוהלים. 2 פרויקטים יפים בישוב: האריגה בנגב – מרכז הכשרה לנשים בעיקר למקצועות האריגה והריקמה, רקמת המדבר – קבוצת נשים שלקחו יוזמה ובנו מפעל לרקמה ואריגה, שמנציח את המסורת והמלאכות הבדואיות. לקייה עדיין באזור השפלה!

צומת שוקת – כללית זה הגבול שמדרום לה זה כבר הנגב. אבל במפה גיאולוגית רואים "אצבע של השפלה" – גבעות להב וגבעות גורל, שמגיעות עד אנדרטת חטיבת הנגב. האזור המישורי הוא הנגב, אזור הגבעות שייך עדיין לשפלה.

בקעת באר שבע/בקעת ערד – כל האזור שבין באר שבע לערד, אך יש לה שלוחות ואצבעות שבוטלות לתוך השפלה. כך גם אצבעות של גבעות השפלה – נכנסות לתוך בקעת באר שבע. כביש 31 הוא בחלק הצפוני של בקעת ב"ש-ערד.

חורה – מצפון לכביש, ישוב בדואי שהוקם ב-1989, כיום כ-17,000 תושבים, ועוד פחונים בפזורה מסביב. גם כאן יש בעיות אבטלה ופשיעה. הוקם כאן מתנ"ס שבו יש הרבה פעילויות לנוער ולמבוגרים.

א-סייד – יישוב בת של חורה, מדרום לכביש. רואים המון כלוך לאורך הכביש באזור.

הפזורה הבדואית – רוב היישובים הבדואים הלא מוכרים נמצאים באזור הזה, בין כביש 31 (ב"ש-ערד) לכביש 25 (ב"ש-דימונה). כמעט 100,000 נפש גרים בכפרים כאלה. רואים הרבה מסגדים – מבנים עם רמקולים שפזורים לאורך הכביש. בבאר שבע יש "עירייה" – מן מוסד מרכזי של כל היישובים הלא מוכרים.

המדינה רוצה שכל הבדואים יעברו ליישובים מוכרים ומסודרים, אך בינתיים זה לא מצליח, והמצב לא מעודד.

רכס עירא – שלוחה מצפון לדרום שחוצה את הכביש, מפריד בין בקעת באר שבע לבקעת ערד, בחלק הצפוני שלהן. הכביש עולה על הרכס ויורד מצד שני, לבקעת ערד.

בסיס נבטים – בסיס גדול של חיל האוויר, מדרום לכביש 31, בתוך תחומו נמצאים תל מלחתה ותל מוש – שרידי ישובים מהתקופה המקראית.

דריג'את – ישוב של פלאחים מצפון לכביש, כ-1000 נפש (שביל ישראל עובר בו), השם בגלל צורת השטח של מדרגות בדרום הר חברון. הפלאחים שומרים על זהות נפרדת, ולא מתחתנים עם הבדואים. הישוב החל במגורים במערות חצובות, והתושבים החלו לבנות בתי קבע מאבן ולעבור אליהם. ב-2004 הוכרו כ"ישוב מוכר עצמאי". היישוב הפך למרכז תיירותי מיוחד, עם מרכז אירוח ולינה, כולל ביקור במערות המגורים מהמאה ה-19.

חירבת קרייתין – משני צדי הכביש, עם שרידי כנסייה ביזנטית. יתכן שהשם משמר את הישוב קריות (יהודה איש קריות) אך יש דעות אחרות, והשם קריות מופיע בעוד מקומות.

פארק ערד – בכניסה לעיר ערד. אזור שבו יצרו לימנים בעזרת סכרים מוגבהים לאיגום מים, שתלו כמה מיני עצים, משמש גם כאזור מוצל לעדרים הבדואים, וגם לחיילי צה"ל והמטיילים באזור.

ערד המודרנית – עיר שהוקמה ב-1962 במסגרת הגל השני של ערי הפיתוח בנגב, העיר המזרחית ביותר בנגב, על רמה גבוהה של 600 מטר, לפני הירידות התלולות של מדבר יהודה. בגלל הגובה האוויר נקי ויבש, ועוזר למחלות אסטמה ובעיות נשימה. גם עמוס עוז הגיע לגור כאן מאותה סיבה, והעיר התפתחה יפה. מרכז דוד-חאן ומרכז קניות בכניסה לעיר. יש בעיר אזור תעשייה, בתי מלון, רובע אומנים וגן פסלים מעץ. כיום כ-23,000 תושבים.

כניסת הבדואים - בשנים האחרונות החלו בדואים מהסביבה לקנות דירות ובתים בעיר. התוצאה היא אמנם שילוב של הבדואים בעיר, אך מצד שני החלה עזיבה של יהודים את העיר. זה גרם לירידת מחירי הדירות בעיר, וזה מצב בעייתי.

פנייה שמאלה (צפונה) לכביש 80 בצומת תל ערד, ואחרי 2 ק"מ הכניסה לגן הלאומי תל ערד.

גן לאומי תל ערד

הקדמה: אפשרויות להגדרת המדבר, הגדרה אקלימית - פחות מ-200 מ"מ גשם. **הגדרה צבאית** – בעבר זה היה עומק אסטרטגי, שמגן על המדינות. לדוגמה - נפוליאון כתב על המדבר: "מכל המכשולים המחפים על גבולותיהם של אימפריות, המדבר הוא ללא ספק הקשה ביותר". כאשר נפוליון חצה את המדבריות בצפון אפריקה וסיני – הוא הרגיש את הקשיים.

הגדרה לפי הצד האנושי - למשל - החוקר הבריטי דה-גריי כתב: "בצייה זו, בלב המדבר, מרגיש עובר האורח את מלוא הסיפוק מהיותו אדם. כאן הוא משוחרר מסבך החיים, כאן אין לו מתחרים ובדממת השממה נעשים עצביו רגועים, וכל רכושו חסר ערך." יש כאלה שחיים במדבר, ויש שבאים רק לטעום ממנו: יש אנשים שבאים למדבר לעשות סדנת שתיקה/התבודדות ליום-יומיים, אבל מיד כשמסיימים הם חוזרים בשמחה לחיי העיר, לאוכל, לרעש המוזיקה והמכוניות וכו'.

בקעות ערד ובאר שבע מפרידות בין שני אזורים גיאוגרפים שונים מאוד: הר חברון מצפון, הנגב מדרום. הן שימשו תמיד אזור חיבור ומעבר בין שני אזורים מסלע, בין שני אזורים גובה, בין שני אזורים אקלים. (גובה הרי חברון 1023 מ' בשיא). הבקעה הזו שימשה תמיד אזור מעבר ודרך חשובה לאנשים, גם מצפון לדרום וגם ממערב למזרח - לכיוון ים המלח ועבר הירדן.

גבולות בקעת ערד: במזרח הרכס של העיר ערד, בצפון הרי חברון, במערב רכס עירא. **תל ערד כולל 2 חלקים שונים**: העיר הגדולה מהתקופה הכנענית הקדומה, ותל המצודות – ובו בעיקר מצודה ישראלית. בין שתי התקופות יש פער יישובי של מאות שנים שבהן לא היה כאן כלום.

מאז שנת 2650 לפנה"ס – לא היתה כאן שום התיישבות עד ימינו. המצודה הישראלית היתה בעיקר צבאית ומנהלית ולא ממש מקום יישוב.

שינוי אקלים - ההנחה היא שהסיבה היתה שינוי אקלימי משמעותי: באלף השלישי לפנה"ס היו כאן משקעים שיכלו לקיים חיים, ואח"כ בעקבות שינויים (אולי לא גדולים מאוד) – היתה עלית טמפרטורה ופחות גשם וכנראה ירד מתחת ל-200 מ"מ, שלא מאפשר גידולים ולא מאפשר חיים במקום. כיום הממוצע כאן 170 מ"מ, ובערד החדשה רק 140 מ"מ, ובקצה המזרחי של העיר – פחות מזה.

לדוגמה: אדם ששוחה במים עד גובה הצוואר – הוא מצליח גם לעמוד או ללכת בהם, אך אם המים קצת יותר עמוקים ומכסים את הפה והאף – הוא כבר במצב של טביעה. זה הבדל קטן בין חיים למוות. עוד דוגמה: קריסת העולם החיתי והאגאי היתה כנראה בגלל שינוי אקלימי, התייבשות לפרק זמן של כמה שנים, ואז אם מים - החקלאות מתמוטטת – כל המערך העירוני קורס, ומתחילה נדידה של האנשים למקומות אחרים. לא היו אז רזרבות בבנקים, לא היו מקפויים למזון וכו'.

כשיוורדים משקעים על אדמת לס – הציפוי של הקרקע נאטם, ומתחיל נגר עילי, והתוצאה היא שטפונות. כאן זו בקעה, המים מתנקזים למקום הנמוך, וכך אוגרים מים. החקלאות מוגבלת רק לתקופה של גשם. גם כיום רואים את ההבדל של מצפון לבי"ש – מעל 200 מ"מ מאפשר חקלאות, מדרום לבי"ש פחות מ-200 מ"מ – כבר לא מאפשר חקלאות.

בתקופה הכלכוליתית – היה כאן יישוב קטן פרוז ללא חומה. לאורך בקעת בי"ש יש עוד יישובים כלכוליתיים – תל באר שבע ועוד. התגלה כאן שריד של יישוב כזה, באלף ה-5 וה-4 לפנה"ס.

בתקופה הכנענית (הברונזה) הקדומה, שהחלה בערך ב-3500 לפנה"ס, החלה תקופת העיור בארץ-קמו יישובים עם חומה בהרבה מקומות בארץ: במגידו, בעי, באפק, בירמות (רמת בית שמש), ועוד. בערים אלה היו מרכזים עירוניים, מקדשים וכו'. במגידו מצאו שרידים של אתר פולחן מתקופה ז'ולוחות בזלת מלבניים ועגולים). כאן קמה עיר כנענית גדולה של 100 דונם, בגובה של כ-550 מטר מעל פני הים.

החופרים – כל החפירות עד היום נעשו רק בחלק קטן, החלק הדרומי של העיר, וכל החלק הצפוני לא נחפר עדיין, מלבד המצודות.

יוחנן אהרוני חפר בעיקר במצודה הישראלית.

רות עמירן חפרה בעיר הכנענית התחתונה בשנים 1962-1966 וב-1971-1980. היא הוציאה ספר על תוצאות החפירה בערד, עבדה במוזיאון ישראל, הקדישה את חייה לעיר ולתקופה זו וזכתה בפרס ישראל על מפעל זה. (גם בעלה דוד עמירן קיבל פרס ישראל, בלי קשר לכאן). היא ערכה גם תערוכה של הממצאים מערד. במותה היא הורישה את כמעט את כל כספה למחקר ולמורשת ערד, והשאירה רק מעט לילדיה. יהודה גוברין, שגר באזור, חפר כאן בשנים האחרונות וחלק מהמסקנות שלו שונות מאלה של עמירן. **הייחוד של תל ערד** – האתר הוא כמעט חד-שכבתי. העיר התקיימה כמה מאות שנים, בערך מ-3200 עד 2650 לפנה"ס. אמנם יש גם קצת שרידי ישוב כלכלי וישוב כנעני קטן שהיה לפני העיר הגדולה, אך רוב הממצאים הם של העיר הגדולה. בחפירה היה צריך רק לגרד כמה ס"מ מלמעלה וכל השרידים נחשפו. למשל במגידו – כדי להגיע לעיר הכנענית הקדומה – צריך להסיר 28 שכבות של ישובים מעליה, ולכן לא עשו זאת בכל שטח החפירה שם, אלא רק באזור הפולחן. בתל המצודות לא חפרו מתחת למצודה הישראלית, ויתכן שמתחתיה יש המשך של העיר הכנענית – האקרופוליס/העיר העליונה.

מאפייני עיר כנענית: 1. חומה. 2. שערים. 3. תכנון עיר עם רחובות ואזורים. 4. הפרדה בין אזור מגורים לאזור ציבורי ולאזור פולחן. כמעט אין ערבוב בין הרובעים השונים. אמנם זה מתחם עירוני, אך הוא מבוסס על החקלאות.

למה החלו לבנות חומות? מתקופה מסוימת החלו לייצר עודפי מזון, יותר מהצרכים השוטפים. היה צורך לשמור את עודפי התבואה והמזון, הבתים הפכו ליותר עשירים, וצריך לשמור מפני שודדים. בתקופה זו החלו לקום ערים וחומות בכל המזרח הקדום, וכאן המיקום המיוחד עוד יותר גרם לזה. ערד יושבת על גבול של שני מדבריות – הנגב מדרום ומדבר יהודה ממזרח. תמיד היתה מלחמה בין המזרע והישימון, מלחמה לחיים ולמוות. כאן זה מיקום קריטי, יש יותר סכנה של אויבים, נוודים ושודדים, ולכן צריך לבנות חומות, מגדלים ושערים.

סיור בעיר הכנענית :

החומה המזרחית – קו החומה מקיף בצורת מניפה את כל הגבעות הגבוהות מסביב לעיר, וכנראה גם את תל המצודות, ס"ה כ-100 דונם. זו חומה מלאה, גובה החומה הגיע עד 2-3 מטר, וגם רוחבה כ-2.5 מטר. הצד הפנימי והחיצוני בנוי מאבני גויל קצת מהוקצעות, והמילוי ביניהן הוא אדמה עם אבנים קטנות. חלק מהחומה שוחזר עם אבנים שנפלו ליד החומה. החומה נועדה לעצור את הנוודים והשודדים, ועובייה מותאם לכל הנשק של אותה תקופה: רמחים וחניתות, ולא איל-מצור (איל-מצור מופיע לראשונה רק בציור קבר במצרים מהמאה ה-20 לפנה"ס, הרבה אחרי העיר בערד). חומת ירושלים שנבנתה במאה ה-16 היא הדקה ביותר בכל האימפריה העות'מנית, כי בזמנה כמעט אף אחד לא איים עליה, ונועדה כנראה בעיקר לפלישות של נוודים מהמדבר.

שער מזרחי בחומה – כנראה היה במקום הנמוך בחומה, קרוב לבור המים, אך לא נמצא עדיין. **המגדלים בחומה** - רואים מגדל עגול ומגדל מרובע. ס"ה נמצאו 11 מגדלים. למגדל חצי עגול יש יתרון כי אין לו זוויות ואין לו נקודות מתות, ואפשר לשלוט ממנו יותר טוב על השטח.

בור מים - בנקודה הכי נמוכה בעיר, שלתוכה חצבו בור עגול בעומק 16 מטר, עד הסלע הטבעי, ששימש מאגר מים. בנו את העיר והחומה בצורה הזו, כי זו בקעה קטנה שמנקזת למרכז הרבה מים מהגבעות שמסביב, מי נגר עילי. אולי בשנים גשומות מאוד הבור הגיע גם למי תהום, אך כללית זה בור ולא באר והגיעו לכאן מעט מאוד מי תהום. יש כאן מעט גשם והבקעה לא רוויה במים (בתל שבע יש באר, כן היו שם מי תהום, ליד נחל באר שבע). בשלט ובברושר כתוב שזו באר, אך זה לא מדויק.

השליש התחתון הוא חציבה לתוך הסלע. השליש האמצעי מצופה באבני צור מקומיות. החלק העליון מצופה באבני גיר בהירות, כנראה מהתקופה הרומית. אין מדרגות שיורדות לתחתית הבור, וברור שהעלו מים מהבור עם דליים. רות עמירן מניחה שזה מפעל המים הכנעני של העיר, שניקז את כל הבקעה שמסביב. זה אחד ממפעלי המים הקדומים ביותר שנמצאו בארץ.

שמירה על הבור - בור מים זה מקום חשוב בכל ישוב. אם אין מים אין חקלאות, אין אוכל ואין חיים במקום. לכן היה חשוב לשמור עליו, ואחד המבנים לידו היה כנראה ביתו של נציב המים של העיר. זה מבנה עצמאי, גדול ומבוצר, מחולק לחדרים.

בתקופה הישראלית היתה רק מצודה בחלק העליון של העיר, מצאו שם מאגר מים קטן ששימש גם את יושבי המצודה וגם את צורכי הפולחן שהיה שם. אבל מניחים שהם השתמשו שוב גם במאגר הזה, אחרי שניקו אותו מכל החומר שסתם אותו במשך 1600 שנה. בימי שלום השתמשו בבור הזה שהיה מחוץ למצודה, ובימי מלחמה השתמשו רק במאגר הקטן שלמעלה.

בתקופה הרומית- בחפירה בבור מצאו כאן גם כלים מהתקופה הרומית. לכן מניחים שהיה בשימוש גם בתקופה שהיתה למעלה מצודה רומית, ואז הוסיפו למעלה את אבני הדיפון הבהירות. זה היה כנראה השימוש האחרון של בור המים.

שוקת – בריכת מים קטנה ליד הבור. יתכן שהעלו מים מהבור ומילאו אותה כדי להשקות את העדרים. **תיארוך** של מפעל מים הוא בעייתי בכל מקום, כי לפעמים הוא שימש בכמה תקופות, כלים מכל התקופות נופלים, נסחפים מסביב ומצטברים בקרקעית, ללא סדר כלשהו כמו בתל רגיל. אי אפשר לדעת אם הכלים בקרקעית הם מזמן השימוש בבור, או שנסחפו כלים מהמדרונות, מתקופות שונות.

שינויים וחיידים בחפירות - למשל - בתל גזר מפעל המים שהגיע למי תהום – בעבר חשבו שהוא מברונזה תיכונה ועכשיו בחפירות חושבים שזה ברונזה מאוחרת. גם בתל לכיש-לאחרונה יצא ספר של דוד אוסישקין עם עדכון על כל החפירות. גורפינקל החליט לעבור מחורבת כייפא כדי לחפור בלכיש כמה שנים. מפעל המים בעיר דוד נפתח עכשיו למבקרים אחרי השיפוצים – גם הבריכה הכנענית תיכונה, וגם הביצור הכנעני, יחידי מסוגו והכי גדול בארץ, וכדאי ללכת לראות.

"הארמון" - בית גדול עם מדרגות, שונה מכל בנייני המגורים האחרים. אמנם לא נמצאו אלמנטים שמתאימים לארמון, ולא בטוח שהשליט ישב בו, אך בדו"ח החפירה רות עמירן מכנה אותו ארמון.

אזור חקלאי – כשעולים על הגבעה רואים ממזרח את הבקעה שמוחוץ לעיר, את שטחי החקלאות המשגשגים גם כיום. אותם שטחים שימשו לחקלאות גם בתקופת הברונזה, כשהיו כאן יותר מ-200 מ"מ גשם. **רובע בתי המגורים** – עלינו על הגבעה בדרום העיר. רואים ממש את הרחוב לאורך החומה, וזה דבר נדיר שאפשר לראות רק באתר חד שכבתי כזה. מהרחוב נכנסנו לחצר של בית מגורים. בחצר יש מבנה קטן בצד שמאל(מטבח), חדר מגורים מרכזי בצד שני, חצר פתוחה למלאכות הבית המלוכלכות- עם טבון לאפייה ובישול וכו'. כל פתחי הבתים בעיר הם לכיוון צפון מזרח, כי זה מתחשב בכיוון הרוח שהיא בעיקר מכיוון מערב, ומביאה אבק וחול. (כמו שבכל נמל בארץ - פתח הנמל היה מצפון, כי מדרום מגיעים חולות נודדים). **"הבית הערדי"** – הגדרה של רות עמירן שהוגדרה בערד. זו יחידה שכוללת את כל המכלול הזה: חצר פתוחה עם פתח למזרח, חדר מגורים גדול וחדר צדדי קטן (מטבח), כמו ששוחזר כאן. גם בתל ירמות ובעי מצאנו משהו קצת דומה לזה, מתקופה מקבילה. **מאפייני חדר המגורים המרכזי בבית ערדי** (המשוחזר) – המאפיינים הקבועים: חדר רוחבי, כלומר- הכניסה מהחצר נמצאת בקיר האורך. (אם הכניסה בקיר הקצר – נכנסים לחדר "ארוך" ואז קוראים לו חדר אורכי).

הכניסה לבית - ירידה במדרגה אחת ממפלס החצר (בחדר המשוחזר לא רואים זאת). יש ספסלי אבן מסביב, לאורך הקירות.

אבן גדולה שעומדת בקרקע – רות עמירן טענה שזה בסיס לעמוד שתומך את קורות העץ של הגג. יהודה גוברין טוען לאחרונה שזה אלמנט של פולחן ביתי, כי האבן מופיעה בכל הבתים שהוא חפר, ועומדת תמיד בשני שליש של החדר, ואף פעם לא במרכז. תמיכה לגג אמורה להיות באמצע החדר. (בחפירות בתל מוצא מצאנו כלי פולחן בתוך בתים, ולא רק במרכזי פולחן).

תיארוך - רות עמירן ניסתה לבדוק ממתני העיר שבחלק התחתון. היא נתנה גרעין אחד לבדיקת פחמן 14, והתוצאה היתה בהפרש של 500 שנה ממה שהיא שיערה. מכיוון שזו היתה בדיקה יחידה, היא הניחה שזו בדיקה שגויה, והמשיכה לפי התיאוריה שלה... (למשל בכיפא עשו 10 בדיקות והממוצע היה די אחיד). למרות זאת רות עמירן נחשבת ארכיאולוגית מומחית ברמה גבוהה לנושא הקרמיקה והתיארוך, ולא לחינם קיבלה פרס ישראל.

כלים - בבדיקה כימית של הכלים שנמצאו בערד, גילו שהרכב החומרים יכול להגיע רק מדרום סיני, כלומר היה מסחר של העיר עם סביבותיה ועם סיני. בדרום סיני נמצאו יישובי ברונזה קדומה עם כלים שהגיעו מערד. קנקנים מהתקופה מעוטרים ע"י משיכות צבע, ונמצאו דומים גם באבידוס במצרים, אך אין כלים מיוחדים לערד או שמוגדרים ככלים ערדים.

בעיר דוד – אילת מזר מסרה 4 דגימות של פחמן 14, ופרסמה רק תוצאה אחת, את זו שהתאימה לה, ולא דיווחה על התוצאות האחרות... את זה אמר המומחה שערך בעצמו את הבדיקות.

הלימס הרומי בנגב הוגדר ע"י פרופ' גיחון, לפי נתונים שהעתיק מאטלס כלשהו. ישראל שצמן כתב מאמר ארוך בקתדרה, שבו הוא מנפץ את כל התיאוריה הזו, כי גיחון ערבב מצודות הלניסטיות קדומות, הלניסטיות מאוחרות ורומיות, שם את כולן על קו אחד והגדיר אותן לימס, אך בעצם הן לא היו קיימות בו זמנית על הקו הזה. לכן צריך לבדוק כל טענה במחקר ולראות על מה היא מסתמכת.

שער מערבי – זה רק פתח פשוט בחומה, אין כאן בית שער או תאי שער כמו בתקופות מאוחרות יותר. בתל ירמות (רמת בית שמש) יש 2 קירות של החומה שמקבילים זה לזה, והכניסה היא בין שני הקירות, על כבש של אבנים.

המתחם הפולחני – המקדשים – נמצאו שני מתחמי פולחן זה ליד זה: במרכז כל מתחם יש מקדש - מבנה מלבני שמחולק ע"י קירות, לידו מזבח - מבנה בנוי מערימות אבנים, ואגן ניקוז הדם- בור חפור בקרקע ומדופן באבנים גדולות. מקדש אחד הוא גדול יותר, שצורתו כמו חדר רוחבי, שבו עומדת אבן פולחנית גדולה. לפי זה יהודה גוברין הסיק מסקנה על תפקיד האבן הזו גם בבתים הפרטיים- שזו אבן פולחן ולא תמיכה לגג. במתחם הזה נמצאו כלי פולחן ששונים מכלי בית רגילים, למשל מקטרים וקובעות. כמו כן נמצאו שרידים של עצמות בעלי חיים. לכן ברור שאלה מתחמים פולחניים.

סיכום ערד בתקופה הכנענית הקדומה: זו תקופה שלראשונה הוקמה עיר גדולה עם חומות, עם רחובות ותכנון עירוני, אזורים מגורים, אזור המים, ואזור פולחני. סביר להניח שעל הגבעות באזור הצפוני המשוכו אזורים המגורים. העיר נעזבה סביב 2650 לפנה"ס, אפשרות אחת: כנראה בגלל תקופה שחונה עם מעט גשם. אפשרות אחרת לסיבת הנטישה היא: שהצבא המצרי התחזק ושלט יותר ויותר על הארץ, השתלט על ערי המדינה, על מרכזי המסחר והכלכלה (כולל נחושת) ועל הדרכים הראשיות. לפני המצרים – לערד היה תפקיד חשוב גם בשליטה על דרכי המסחר ועל העברת הנחושת. כשהמצרים התחזקו והשתלטו יותר בצורה ישירה על הנעשה בארץ – לא היתה משמעות לעיר ולתושביה מבחינה מסחרית, ולכן ננטשה כבר כ-500 שנה לפני סיום תקופת הברונזה הקדומה (שהיה ב-2200 לפנה"ס). ערים אחרות בברונזה הקדומה חרבו במסע של הרס מצרי. ערד עברה עזיבה ונטישה, והמקום קפא על שמריו מאז.

תל המצודות

הספור התנ"כי (ישבנו בכניסה למצודה):

בני ישראל הלכו במדבר 40 שנה והגיעו לקדש ברנע. משם משה שלח את 12 מרגלים: במדבר י"ג א וַיִּדְבֹּר יְהוָה, אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר. ב שְׁלַח-לָךְ אַנְשִׁים, וַיִּתְּרוּ אֶת-אֶרֶץ כְּנָעַן, אֲשֶׁר-אֲנִי נֹתֵן, לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל: אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד לְמִטָּה אֲבֹתָיו, תִּשְׁלַחוּ-- כָּל, נָשִׂיא בָהֶם.

אמנם את רוב התחנות במדבר לא יודעים לזהות, אך גם בקדש ברנע, שכיום מוזהה בעין קודיראת בסיני, אין שום שריד ארכיאולוגי לבני ישראל, או לעם גדול שהגיע לשם.

משה נותן למרגלים הוראות: במדבר י"ג וַיִּשְׁלַח אֹתָם מֹשֶׁה, לְתוֹר אֶת-אֶרֶץ כְּנָעַן; וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם, עֲלוּ זֶה בְּנֵבֶה, וְעִלִּיתֶם, אֶת-הָהָר. יח וַיֹּרְאוּ אֶת-הָאָרֶץ, מֵה-הוּא; וְאֶת-הָעָם, הַיֹּשֵׁב עֲלֶיהָ--הַחִזֵּק הוּא הַרְפָּה, הַמְעַט הוּא אִם-רָב. יט וַיְמַה הָאָרֶץ, אֲשֶׁר-הוּא יֹשֵׁב בָּהּ--הַטּוֹבָה הוּא, אִם-רָעָה; וַיְמַה הָעָרִים, אֲשֶׁר-הוּא יֹשֵׁב בָּהֶן--הַבְּמִנִּים, אִם בְּמִבְצָרִים. כ וַיְמַה הָאָרֶץ הַשְּׂמֵנָה הוּא אִם-רְדָּה, הַיֵּשׁ-בָּהּ עֵץ אִם-אֵין, וְהַתְּחִזְקָתָם, וְהַתְּחִזְקָתָם מִפְּרֵי הָאָרֶץ;

המרגלים חוזרים עם דעות חלוקות: שניים אמרו שהארץ טובה (יהושע בן נון וכלב בן יפונה) ועשרה אמרו שהארץ רעה ומסוכנת. משה שמע את הדעות והחליט בכל זאת לעלות לארץ כנען. לפי התנ"ך- העיר הראשונה שבה הם נתקלים זו ערד, ונכשלים במלחמה אתה:

במדבר כא: א וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מִלֶּדְ-עֵרָד, יֹשֵׁב הַנֶּגֶב, כִּי בָא יִשְׂרָאֵל, דֶּרֶךְ הַאֲתָרִים; וַיִּלְחֶם, בְּיִשְׂרָאֵל, וַיִּשְׁבַּח מִמֶּנּוּ, שָׁבִי. ב וַיִּדַּר יִשְׂרָאֵל נָדָר לַיהוָה, וַיֹּאמֶר: אִם-נָתַן תְּנוּן אֶת-הָעָם הַזֶּה, בְּדִי-וְהִתְרַמְתִּי, אֶת-עַרְיָהֶם. ג וַיִּשְׁמַע יְהוָה בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל, וַיִּתֵּן אֶת-הַכְּנַעֲנִי, וַיַּחֲרֶם אֹתָהֶם, וְאֶת-עַרְיָהֶם; וַיִּקְרָא שֵׁם-הַמְּקוֹם, חֶרְמָה.

ממצאים ארכיאולוגיים: נמצאו בערד מצודות מהתקופה הישראלית אבל אין כאן שום שרידי ישוב מהברונזה המאוחרת, סוף מאה 13 או ראשית מאה 12, בזמן שבני ישראל נכנסו לארץ.

אז השאלה היא עברו בני ישראל ונתקלו בערד? או שהספור המקראי הוא אגדה ללא אחיזה במציאות, כמו עוד ספורים אחרים בתנ"ך, כי התנ"ך הוא לא ספר הסטוריה. אפשרות אחרת שהספור נכון, אך ערד אמורה להיות בכלל במקום אחר, אך בכל החפירות שנעשו בכל התילים בבקעת באר שבע-ערד לא מצאו שום ישוב מהתקופה הכנענית המאוחרת, או ישוב שמתאים לספור המקראי הזה על ערד.

יתכן שצריך לחפש את ההסבר בפסוקים הבאים בפרק כ"א: בגלל שבני ישראל לא הצליחו לכבוש את ערד, הם החרים את העיר ערד וקראו לה חרמה, וחרמה מזוהה במקום אחר. בכל מקרה אין לספור המקראי הזה כסוי ארכיאולוגי בשטח.

המשך הספור המקראי: בני ישראל חזרו לקדש ברנע ועשו סבוב מסביב לכל ארץ אדום, הלכו בעבר הירדן וביקשו מסיחון מלך חשבון לעבור בגבולם, אך לא נתנו להם, והם נלחמו באמורי: במדבר כ"א כא וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל מַלְאָכִים, אֶל-סִיחֹן מֶלֶךְ-הָאֱמֹרִי לֵאמֹר. כב אַעֲבֹרָה בְּאַרְצְךָ, לֹא נִטָּה בְּשָׂדֶה וּבְכָרִם--לֹא נִשְׁתַּח, מִי בָּאָר: בְּדֶרֶךְ הַמִּלְחָה נֵלֶךְ, עַד אֲשֶׁר-נַעֲבֹר בְּבִקְעָה. כג וְלֹא-נִתֵּן סִיחֹן אֶת-יִשְׂרָאֵל, עֹבֵר בְּנִגְבּוֹ, וַיִּאֲסֹף סִיחֹן אֶת-כָּל-עַמּוּ וַיִּצְאָ לַקְרָאת יִשְׂרָאֵל הַמִּדְבָּרָה, וַיָּבֵא יְהִצָּה; וַיִּלְחֶם, בְּיִשְׂרָאֵל. כד וַיִּכְהוּ יִשְׂרָאֵל, לְפִי-חֶרֶב; וַיִּירֶשׁ אֶת-אַרְצוֹ מֵאֲרָנֹן, עַד-נֶבֶק עַד-בְּנֵי עַמּוֹן--כִּי עָז, גְּבוּל בְּנֵי עַמּוֹן. כה וַיִּקַּח, יִשְׂרָאֵל, אֶת כָּל-הָעָרִים, הָאֵלֶּה; וַיִּשְׁבַּח יִשְׂרָאֵל בְּכָל-עַרְי הָאֱמֹרִי, בְּחִשְׁבוֹן וּבְכָל-בְּנֵי-הָאֱמֹרִי. כו כִּי חִשְׁבוּן--עִיר סִיחֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי, הוּא; וְהוּא נִלְחַם, בְּמֶלֶךְ מוֹאָב הָרְאשׁוֹן, וַיִּקַּח אֶת-כָּל-אַרְצוֹ מִיָּדוֹ, עַד-אֲרָנֹן.

המקומות בעבר הירדן מוכרים ומזוהים גם כיום בשמות דומים – נחל ארנון, חשבון, דיבון, אך כאן באזור ערד – אין התאמה לספור המקראי.

למה משה לקח את בני ישראל לסבוב כזה גדול של כ-400 ק"מ - חזרה לקדש ברנע ולעבר הירדן? למה לא ירדו מערד ישר לכיוון ים המלח ועברו מסדום לעבר הירדן? אין תשובה ברורה לזה.

יש דעה נוספת שמציעה שכבוש הארץ ע"י בני ישראל היה בכלל בתקופה הכנענית הקדומה. אז הייתה קיימת העיר ערד, שאותה כבשו. גם בחירת א-תל, ליד דיר דיבואן(מזוהה כעל) מצאו עיר כנענית קדומה שנהרסה, וגם זה יכול להתאים לכבוש הארץ.

ספר מומלץ- "מקרא וארכיאולוגיה" שכתב אדם חרדי אנונימי, בהוצאת "בני רחל", והוא מתאר גישה מרתקת ושוונה על כיבוש הארץ.

המצודות הישראליות בנגב - בתקופת הברזל 1 – ראשית ההתנחלות בארץ, מוקמות כ-45 מצודות בנגב, באזור שמסיני ומערב הנגב ועד ערד, שהיא המצודה המזרחית ביותר בנגב. מצודות ישראליות נוספות מוכרות ליד ירוחם, ליד שדה בוקר (חורבת חלוקים) ועוד, אך ערד היא המצודה הגדולה מכולן בתקופה זו, בקצה הדרום מזרחי של הנגב.

מי בנה את המצודות בנגב? ברור שזה מפעל ממלכתי מאורגן, עם תכנון משותף, שנעשה בערך בין השנים 930-1030 לפנה"ס. יש 3 דעות/תיאוריות לכך: שאול המלך, דוד המלך, שלמה המלך.

מי הרס את המצודות בנגב? גם לכך יש כמה דעות: 1. העמלקים, שבטי המדבר. 2. שישק מלך מצרים (במסע הכבוש בערך בשנת 930, בו הרס ערים רבות ביהודה. המסע מתואר על קירות מקדש בכרנק שבמצרים, עם שמות הערים שכבש שישנק. ירושלים שילמה לו מסים ולכן לא נהרסה).

בתוך המצודה: (עומדים בתצפית במרכז המצודה, על שרידי מגדל הלניסטי)

סדרה של שש מצודות ישראליות נמצאו כאן זו מעל זו. הראשונה- תחילת מאה 10 לפנה"ס, שניה- מאה 9, שלישית מאה 8(עוזיהו?), רביעית סוף מאה 8 (חזקיהו?), חמישית תחילת מאה 6, הששית היא ממש לפני תקופת החורבן ונחרבה בכבוש הבבלי(586). כלומר - ערד נשארה על כנה זמן רב יותר מכל המצודות הישראליות האחרות בנגב.

בתקופה הפרסית ערד המשיכה להתקיים ונבנתה עוד מצודה. הכתובות בארמית הם כנראה מתקופה זו. (גם ספר דניאל מתקופה זו והוא כתוב ארמית). יתכן שישבו כאן יהודים גם אז, כחלק מפחווות יהד.

בתקופה ההלניסטית נבנתה כאן שוב מצודה חדשה.

מצודה רומית היא האחרונה שנמצאה כאן, כלים וחרסים שנמצאו בבור המים הגדול הם חלק מהממצא. **החפירות במצודה** - מה שרואים, בחפירות הסירו את רוב החלק הרומי, ההלניסטי והפרסי, כדי לחשוף את המצודות הישראליות, ובשטח רואים את שתי המצודות האחרונות של בית ראשון (החמישית והששית). כל המצודה נחפרה ע"י יוחנן אהרוני, שחפר הרבה אתרים מקראיים בבקעת ב"ש-ערד. יצא ספר לסיכום החפירות: "תולדות ערד" של יוחנן אהרוני. בפניה הדרומית ליד החומה הוא מצא 90 אוסטרקונים עם כתב עברי קדום, עוד כמות כזו של אוסטרקונים בארמית, ועוד כמה חרסים ביוונית. זה הממצא האפיגרפי (הכתוב) הגדול ביותר שנמצא מהתקופה הישראלית.

מכתבי ערד - מהכתובות של הכתב העברי מקבלים תיעוד של השלב האחרון של המצודה, לקראת הכיבוש הבבלי, לדוגמה: מכתב מס' 1

אֶל אֶלְשָׁב, ו עַת: נָתַן לַפְתִּיּוֹם יְיָן בְּנֵת 1 (היין) 3, וְכַתֵּב שֵׁם הַיָּם. וַיַּעֲוֹד הַקָּמַח הָרֵאשׁוֹן ת רַבֵּב 1 קָמַח לַעֲשֵׂת לְהֵם לְ חָם. מִיַּיִן הָאֲגִנֹת תִּתֵּן

הכתובת הידועה ביותר: מכתב מס' 24

מַעֲרָד ... וּמְקִינָה (...). ה. וּשְׁלַחְתֶּם אֹתָם רָמַת נְגֹב בְּיָד מְלִכְהוּ בֶן קַרְבָּאוֹר וְהַב קִידִם עַל יַד אֶלְיָשָׁע בֶּן יִרְמִיָּה הוּ בְרַמַת נְגֹב, פֶּן יִקְרָה אֶת הַ עִיר דָּבָר. וְדָבַר הַמֶּלֶךְ אֹתָם בְּנִבְשָׁם. הִנֵּה שְׁלַחְתִּי לְהַעֲיִד בְּכֶם הַיָּם: הָאֲשָׁם אֶת אֶלְיָשָׁע, פֶּן תֵּבֵא אֲדָם שָׁמָּה!

זו תכתובת בין מפקד ערד לבין יישובי הבת שמסביב. הסכנה והסבל של ערד, לפי המכתבים, היה פחות מהבבלים אלא יותר מהאדומים שבאזור, העמלקים ושבטי המדבר, שערכו פשיטות בכל פעם שהשלטון המרכזי נחלש. הם היו החשש והאיום המרכזי על ערד, יותר מהבבלים.

הבבלים עשו 3 מסעות ליהודה: 603 לפנה"ס (החרבת החוף וערי הפלישתים: עזה אשקלון ואשדוד), 597 - גלות יהויכין, (יש כתובת בבליית שמתארת איך נבוכדנאצר היגלה מירושלים את המלך יהויכין ומשפחתו, את העשירים והחלילים ואת החרש והמסגר), 586-587 - שהוא החורבן הכללי, ואז שלח גם זרוע צבאית לכיוון הנגב כדי לסגור את יהודה מפני הטרדות מהדרום.

הכתובות אינן שלמות, חלקן מחוק, והן מוצגות כיום במוזיאון ישראל.

מבנה המצודה - בדר"כ אם הרכס מאורך - המצודה מוארכת, ואם הרכס רבוע - המצודה ריבועית, כמו כאן. למצודה יש חומת סוגרים, הסוגרים שימשו כחדרים שצמודים לחומה. השער היה עם שני מגדלים משני צידיו.

אזור הפולחן המקדש: מתחם שמבנהו מזכיר את בית המקדש בירושלים, עם אולם, היכל ודביר. הכניסה ממזרח וכיוון הפולחן מתקדם למערב, כמו בבית המקדש.

החלק הראשון - נקרא אולם, בתוכו יש מזבח ריבועי.

המזבח - המידות הן 5 אמות אורכו, 5 אמות רוחבו ו-5 אמות גובהו - בדיוק לפי הכתוב במקרא. מאחורי המזבח היה כנראה גרם מדרגות, אך כאן לא התגלה גרם מדרגות כמו שיש במגידו. המדרגות אמורות להיות בנויות כך, שהכהן עומד עליהן ואז המזבח מגיע לו עד המותניים והוא יכול לטפל בזבח. על המזבח למעלה מונחת אבן שטוחה ומשוקעת בחלקה העליון, שעליה שחטו את הקרבנות.

החלק השני - נקרא היכל. (המקור במילה שומרית - היגל). מאגר מים גדול גילו ליד ההיכל, ולכן חלק מההיכל הרוס מהחפירות. המאגר אסף מי נגר עילי בשיטפונות, שימש את תושבי המצודה וגם את חיי הפולחן, וממנו יצאה תעלה לניקוז מים שמקורה באבנים - שיוצאת החוצה מהצד המערבי של המצודה הישראלית. (גם מתחת להר הבית יש בורות מים גדולים, שאי אפשר כיום לראות, ואמת המים התחתונה כנראה מילאה אותם, לשימושי הפולחן ושיטיפת הים).

חלק שלישי - דביר/קודש הקודשים - חדר קטן לכוהנים, עם שני מזבחות קטנים, ומולם שתי אבנים מלבניות שניצבות במאונך, שאולי מייצגות את שמור וזכור, ואולי מייצגות את יכין ובעז - עמודי המקדש. יש פרשנות שאלהי ישראל ואשרתו.

אלוהים ואשרתו - אלה לא דברי כפירה, כי המקום הוא בקצה ממלכת יהודה, רחוק מבית המקדש, והיו גם השפעות זרות. בכונתילת עגירוד שבמזרח סיני התגלתה מצודה מקבילה - המצודה הדרום מערבית של הנגב הישראלי. באוסטרקונים שנמצאו בה מוזכר השם המפורש של אלוהים (יהוה), ומוזכר כמה פעמים: אלוהים ואשרתו. מוזכר שם גם "השם אלינו" כלומר אלים ברבים, ולא "השם אלוהינו". אמנם ירושלים עם בית המקדש היו מרכז הפולחן, אך בקצה הממלכה היו מקדשים נוספים לאלוהי ישראל, ששימשו את התושבים בקצוות הממלכה. גם בשפלה, בצפון מערב יהודה - נמצאו כתובות שמדברות על אלוהים ואשרתו. גם בירושלים, ברובע ההרודיאני, מצאו שרידי מבנים מבית ראשון ובהם 25 צלמיות פריזן. גם בחפירות בתל מוצא ליד ירושלים מצאו צלמיות ודמויות של בעלי חיים במתחמים מקודשים. בתקופה הזו היו גם דברים כאלה במקביל לעבודת אלוהי ישראל, כלומר - מצאו הרבה ממצאים שלא תמיד מתאימים בדיוק לכתוב במקרא.

גן לאומי תל באר שבע / תל שבע

הגעה: מצומת שוקת דרומה לכביש 60 לכיוון באר שבע, אחרי היישוב עומר פונים שמאלה בצומת תל שבע, ונוסעים לפי השילוט.

אזכורים של באר שבע בתנ"ך:

ימי אברהם, בספור הגר וישמעאל: בראשית כ"א יד וישפס אברהם בבקר ויטח-לחם ויחמת מים ויפתו אל-הגר שם על-שכמה, ואת-הגלד--וישלקה; ויתלך ויתתע, במדבר באר שבע.. מכאן ברור שבאר שבע היא מדבר. בראשית כ"א כב ויהי, בעת ההוא, ויאמר אבימלך ופילכל שר-צבאו, אל-אברהם לאמר: אלהים עמך, בכל אשר-אתה עשה. כג ועתה, השבעה לי באלהים הנה, אם-תשקר לי, וליניני ולנקדי; פחסד אשר-עשיתי עמך, תעשה עמדי, ועם-הארץ, אשר-גרתה פה. כד ויאמר, אברהם, אנכי, אשבע. כה והזכח אברהם, את-אבימלך, על-אדות באר המים, אשר גזלו עבדי אבימלך. לו ויאמר אבימלך--לא ידעתי, מי עשה את-הדבר הזה; וגם-אתה לא-הגדת לי, וגם אנכי לא שמעתי--בלתי היום. כז ויטח אברהם צאן ויבקר, ויתנו לאבימלך; ויבחרו שניהם, ברית. כח ויצב אברהם, את-שבע כבשת הצאן--לבדהו. כט ויאמר אבימלך, אל-אברהם: מה הנה, שבע כבשת האלה, על-רבקה; ל ויאמר--כי את-שבע כבשת, תקח מנידי; בעבור תהיה-לי לעדה, כי תפירתי את-הבאר הזאת. לא על-פן, קרא למקום ההוא--באר שבע: כי שם נשבעו, שניהם. לב ויבחרו ברית, בבאר שבע; ויטח אבימלך, ופילכל שר-צבאו, וישבו, אל-ארץ פלשתים. לו ויטע אשל, בבאר שבע; ויקרא-שם--קשם יהוה, אל עולם. לד ויגר אברהם בארץ פלשתים, מים רבים.

אחרי ספור עקדת יצחק: בראשית כ"ב יט וישב אברהם אל-נערו, ויקמו וילכו יחדו אל-באר שבע; וישב אברהם, בבאר שבע.

ימי יצחק: בראשית כ"ו א ויהי רעב, בארץ, מלבד הרעב הראשון, אשר היה בימי אברהם; וילך יצחק אל-אבימלך מלך-פלשתים, גררה. ב ויגרא אליו יהוה, ויאמר אל-תרד מצרומה: שכן בארץ, אשר אמר אליך. ג גור בארץ הזאת, ויהיה עמך ואבך; כי-לך ולך רעה, ואתן את-כל-הארצות האל, והתברכו בזרעך, כל גוי הארץ. ה עקב, אשר-שמע אברהם בקלי; וישמר, משמרתי, מצותי, ונתתי לזרעך, את-כל-הארצות האל; והתברכו בזרעך, כל גוי הארץ. ו וישב יצחק, בגר. ז וישאלו אנשי המקום, לאשתו, ויאמר, אחתי היא: כי גרא, לאמר אשתי, פן-יהרגני אנשי המקום על-רבקה; כי-טובת מראה הוא. ח ויהי, כי ארכו-לו שם הימים, וישקף אבימלך מלך פלשתים, בעד החלון; ויגרא, והנה יצחק מצחק, את, רבקה אשתו. ט ויקרא אבימלך ליצחק, ויאמר אף הנה אשתך הוא, ואיך אמרת, אחתי היא; ויאמר אליו, יצחק, כי אמרתי, פן-אמות עליה. י ויאמר אבימלך, מה-זאת עשית לנו; כמעט שכב אחד העם, את-אשתך, והבאת עלינו, אשם. יא ויצו אבימלך, את-כל-העם לאמר: הנגע פאיש הזה, ובאשתו--מות יומת. יב ויזרע יצחק בארץ הזאת, וימצא בשנה ההוא מאה שיערים; ויברכהו, יהוה. יג ויגדל, האיש; וילך הלוד וגדל, עד כי-גשד מאד. יד ויהי-לו מקנה צאן ומקנה בקר, ויעבדה רבקה; וינקאו אתו, פלשתים. טו וכל-הבארות, אשר חפרו עבדי אביו, בימי, אברהם אביו--סתמום פלשתים, וימלאום עפר. טז ויאמר אבימלך, אל-יצחק: לך, מעמנו, כי-עצמת ממנו, מאד. יז וילך משם, יצחק; ויחן בנחל-גרר, וישב שם. יח וישב יצחק ויחפר את-בארות המים, אשר חפרו בימי אברהם אביו, ויסתמום פלשתים, אחרי מות אברהם; ויקרא להן, שמות, פשמות, אשר-קרא להן אביו. יט ויחפרו עבדי-יצחק, בנחל; וימצאו-שם--באר, מים חיים. כ ויריבו רעי גרר, עם-רעי יצחק לאמר--לנו המים; ויקרא שם-הבאר עשק, כי התעשקו עמו. כא ויחפרו באר אחרת, ויריבו גם-עליה; ויקרא שמה, שטנה. כב ויעתק משם, ויחפר באר אחרת, ולא רבו, עליה;

ויקרא שמה, רחבות, ויאמר כי-עתה הרחב יהנה לנו, ופרינו בארץ. כג ויעל משם, באר שבע. כד ויקרא אליו יהנה, בלילה ההוא, ויאמר, אנכי אלהי אברהם אביך; אל-תירא, כי-אתך אנכי, וברכתיה והרביתי את-ורעך, בעבור אברהם עבדי. כה ויבן שם מזבח, ויקרא בשם יהנה, ויט-שם, אהלו; ויכרו-שם עבדי-יצחק, באר. כו ואבימלך, הלך אליו מגרר; ואחזת, מרהו, ופיל, שר-צבאו. כז ויאמר אלכם יצחק, מדוע אתם אלי; ואתם שונאתם אתי, ותשקוני מאתכם. כח ויאמר, ראו ראינו כי-הנה יהנה עמך, ונאמר תהי נא אלה בינותינו, בינינו ובינך; ונקרתה ברית, עמך. כט אם-תעשה עמנו רעה, פאשר לא נגענך, וכאשר עשינו עמך רק-טוב, ונשלחך בשלום; אתה עתה, ברוד יהנה. ל ויעש להם משתה, ויאכלו וישתו. לא וישכמו בבקר, וישבעו איש לאחיו; וישלחם יצחק, וילכו מאתו בשלום. לב ויהי ביום ההוא, ויבאו עבדי יצחק, ויגדו לו, על-אדות הבאר אשר חפרו; ויאמרו לו, מצאנו מים. לג ויקרא אתה, שבעה; על-כן שם-העיר באר שבע, עד היום הזה.

הסברים: הביטוי "ארץ פלישתים" לא היה יכול להיות בימי אברהם כי עוד לא היו פלישתים בארץ. אך ההוכחות נכתב/נערך/גובש כבר היה אזור שנקרא ארץ פלישתים, ולכן מתייחסים לשם הזה. זו גם אחת ההוכחות שכתבת ספר בראשית לא הייתה בזמן האירועים אלא מאות שנים מאוחר יותר.

גרר – עיר שמזוהה בתל-הדורייה(תל הדור) בנחל גרר, בין נתיבות לאופקים. בתאור הגבולות של נחלות השבטים, בנחלת שמעון: בספר יהושע י"ט א ויצא הגורל השני, לשמעון--למטה בגי-שמעון, למשפחותם; ויהי, נחלתם, בתוך, נחלת בגי-יהודה. ב ויהי להם, בנחלתם--באר-שבע ושבע, ומולדה. כאן יש הבחנה בין שתי ערים: בין שבע לבאר שבע.

באתר הקטן הזה אמנם כתוב תל באר שבע, אך הזיהוי המקובל כיום הוא שזה המרכז המנהלי "שבע", ולא העיר באר שבע.

בספור פילגש בגבעה, שופטים כ' א ויצאו, קל בגי ישראל, ותקהל העדה פאיש אהד למדן ועד-באר שבע, וארץ הגלעד--אל-יהנה, המצפה. זה הביטוי הכי ידוע, שמראה את טווח ההתיישבות הישראלית, שקו באר שבע –ערד היה הקו הדרומי שלה. ספר עמוס ה' ד כי כה אמר יהנה, לבית ישראל: דרשוני, וחי. ה ואל-תדרשו, בית-אל, והגלגל לא תבאו, ובאר שבע לא תעברו:

מתי תקופת האבות? סיפורי אברהם ויצחק קשורים בעיקר בנושא המים והבארות, כנראה בתקופה הכנענית התיכונה. ההווי המקראי מוצא את ביטויו גם במזרח הקדום, באיגרות שונות מהתקופה הזו: מגילת שנהת ממצרים, כתבי חמורבי. בהנחה המקובלת שתקופת האבות הייתה הכנענית התיכונה, יש בעיה, כי אין שום עדות ארכיאולוגית למיקומם של האבות בנגב. אי אפשר להוכיח איהם הם הסתובבו, כי לא מוצאים את הערים המוזכרות בבראשית בתקופה הכנענית התיכונה. יש פער בין הכתוב המקראי לממצאים בשטח. אם רוצים להלביש את סיפורי האבות על רקע אזורי, צריך לשאול מה יש בשטח. באזור באר שבע והנגב יש עדויות רק משתי תקופות: כלקוליתית, וימי בית ראשון (מאה 11-10). לפי סיפורי התורה על העדרים וכו', זה מתאים רק לתקופה הכלקוליתית. יש דעה שאומרת שהתקופה הכלקוליתית היא הרקע לסיפורי האבות. לאורך נחל באר שבע התגלו אתרים כלקוליתיים על גדות הנחל, בתוך אדמת הלס. נמצאו שלושה שלבי התיישבות בתקופה זו: 1. יישובים תת קרקעיים של חדרים ומסדרונות, בהם התגלו כלי נחושת, כלי שנהב, וקערות בזלת, כולם כלים מיובאים מתרבות לא מקומית. 2. יישובים שמחצית הבית בתוך הקרקע ומחצית בסככה מעל הקרקע. 3. הבתים נבנו מעל הקרקע.

יתכן ששלבם 2 ו-3 מתאימים כרקע לתקופת האבות, אך זה בפער של כ-2000 שנה מהדעה המקובלת של הברונזה התיכונה.

בכל מקרה אין שום ממצא ארכיאולוגי של סיפורי האבות, כמו שאין שום ממצא של נדודי ישראל במדבר והכניסה לארץ.

החפירה – תל שבע זה אתר קטן של 11 דונם, שכמעט כולו נחפר, וזה דבר די חריג בארץ. נחפר בעיקר ע"י יוחנן אהרוני וגם ע"י צביקה צוק. במרכז התל נמצאו גם מצודה רומית, בית מרחץ, ומבנה הלניסטי, שרובם הוסרו בחפירות כדי לחשוף את העיר המקראית בשלמותה. היישוב בנוי במזלג/ מפגש הנחלים, בין נחל חברון הקטן לנחל באר שבע הגדול.

חלקלקות - במדרון רואים סוגי קרקע שונים – חום, אדמדם, ועל זה ציפוי של אבנים. הביצור של תל שבע נעשה ע"י שכבות אדמה אחדות, שנשפכו מסביב כסוללות עפר, והידקו אותן מלמעלה ע"י שכבת חלוקי נחל שנאספו מסביב, וכך הפכו אותן מסוללות לחלקלקות. אמנם זה דומה לביצורי יישובים מהברונזה התיכונה, אך היישוב כאן נבנה כולו בימי בית ראשון- תקופת הברזל.

תעלה בנויה של מפעל המים(16 במפה) - אנחנו לרגלי נחל חברון, שמתחבר לנחל באר שבע וממשיך מערבה. שיטת האגירה של מפעל המים: בנו סכר על נחל חברון הקטן (נחל באר שבע גדול ורחב מדי וקשה לבנות בו סכר), הסכר יצר אגם קטן וגובה המים עלה. משם הזרימו את המים לכאן בתעלות, אל בורות המים הגדולים. **באר מים** – נחשפה ע"י יוחנן אהרוני. במקום הזה חפרו באר לעומק והגיעו עד מפלס המים של נחל באר שבע. למה הבאר מחוץ לחומת העיר? הלא כך היא נתונה לשוד וביזה של נוודים. התשובה – היו כאן שני מפעלי מים: אחד הוא אגירת מים בבורות בתוך העיר ואחד זה הבאר שמחוץ לעיר. כשבאים נוודים – לא רצו להכניס אותם לעיר כדי שלא ישתלטו על העיר, ולכן נתנו להם להתארח מחוץ לשער ולהשתמש במים, בלי להיכנס לעיר. כאן עשו איתם משא ומתן או מסחר. זה מתאים לספור אבימלך והמריבות על מקורות המים מספר בראשית, ומתאים גם לאיגרת שנהת (ממצרים, מאה 20 לפנה"ס).

זה קצת דומה לנמל קיסריה ההרודיאני – חלק פנימי שימש נמל הבית של העיר, והחלק החיצוני זה נמל לספינות מאגן הים התיכון שעברו באזור, כדי שלא יתערבבו כולם יחד.

שער העיר החיצוני/הקדמי – בנוי מתשתית של אבני צור וגיר מקומיות, ומעליהן שחזור של לבני בוץ, שנעשה על פי כמה לבנים שנמצאו כאן. רואים את קו השחזור. מהשער החיצוני נכנסים לרחבה שסוגרת ומסתירה את השער הראשי.

השער הראשי – שער אופייני עם שלוש אומנות מכל צד, ס"ה 4 תאים, ששימשו חדרי משמר. זה דומה לשער של כפיא. רואים ספסל אבן מטויח בחדרי השער, ששימש את השופטים שישבו בשער. (כמו בתל ד).

בנין המחסנים ממש צמוד לשער מימין. רואים קירות ושרות עמודים. זה דומה למה שנמצא במגידו ושם חשבו שאלה אורות שלמה, אך כאן מצאו קנקנים עם שרידי גרעינים. הבהמה עם קנקני התבואה נכנסה מהשדה למחסן שקרוב לשער, כך שלא תחרבן ותלכלך בכל העיר(...). קשרו אותה ליד השקתות והאבוסים

הקטנים, ובזמן שפורקים את הסחורה מעל גבה היא אוכלת ושותה מעט. הממצא כאן הוכיח די בוודאות שאלה מחסנים ולא אורות.

חומת סוגרים – הסוגרים שימשו חדרים ובתים צמודים לחומה, לאורך כל היקפה. **רחוב היקפי/רדיאלי** – הולך לאורך כל החומה מסביב לעיר מעבר לבתים/הסוגרים, וממנו נכנסו לבתים. עוד רחוב היקפי סגר מעגל פנימי יותר. רחובות נוספים חתכו את העיר מצד לצד, וקישרו בין המעגל החיצוני למעגל הפנימי. יש כאן תכנון עירוני מדויק, וזה המקום הכי יפה בארץ שאפשר לראות זאת. **בית המושל** – מבנה ציבורי גדול ששונה משאר הבתים, שכנראה שימש כארמון המושל, קרוב לכניסה לעיר. הוא כולל שני אולמות מרוצפים גדולים וכן יחידת מגורים ומחסן. נמצאו 75 בתים פרטיים שכולם בהיקף החיצוני, ולפי חישוב של 25 תושבים לדונם מגיעים לכ- 300 נפש שישבו בעיר. **בית המרתפים** – הבית נמצא באזור המרכזי של העיר, ולא בין בתי המגורים, ואלה כנראה עוד מחסנים. נמצאו בהם הרבה כלי חרס, ושאריות תבואה.

המזבח – בחפירה בתוך מרתפי המחסנים נמצאו אבנים גדולות ומסותתות של מזבח, וביניהן 4 פינות – קרנות המזבח. יתכן שהמזבח במקורו עמד במקדש שהיה כאן, לפני שנעשתה רפורמה דתית, אחת מהשתיים: רפורמה דתית בימי חזקיהו (705-701 לפנה"ס) – כתוב עליו שהסיר את הבמות והפולחן הרע, גם במות שהיו לאלוהי ישראל מחוץ לירושלים, כדי לרכז את כל הפולחן רק בירושלים. רפורמה נוספת היתה בימי יאשיהו (609-615 לפנה"ס), 100 שנה אחרי חזקיהו. גם הוא הסיר את הבמות וכו'. המזבח נהרס כנראה באחת הרפורמות האלה. המזבח המקורי מוצג כיום במוזיאון ישראל, והעתק מדויק שלו נבנה כאן בכניסה לאתר (1).

בתי מגורים לפעמים יש גם בתים עם 3 מרחבים או 5 מרחבים. **בורות חפורים** – יתכן שאלה "בורות התנחלות" כמו בעזבת צרטה, ששימשו כאסמים פשוטים בראשית ההתנחלות. כאן הבורות מתוארכים דווקא לתקופה הפרסית, של שיבת ציון.

מפעל המים – זה מפעל המים השלם, היפה והמרגש ביותר בארץ. אהרונאי כבר זיהה את השקע בקרקע וחשב שזה מפעל מים, אך לא הספיק לחפור אותו, וזאת הרצוג חפר אותו. מפעל המים הגדול נמצא כמעט בשלמותו, היה צורך רק לפנות את הסחף ולשחזר מעט מאוד.

היישוב מאוד קטן וזה לא הגיוני לבנות מפעל כזה גדול עבורו, של 700 קוב. מסתבר שהעיר הזו היתה מרכז שלטון אזורי, מרכז מחסנים אזורי (כמו מחסני המלך).

הכניסה הראשית למאגר היא פיר עמוק של 20 מ' בצורת קונוס, רחב למעלה וצר למטה, מדופן באבני גיר וצור מקומיות. מדרגות שיורדות לאורך הקיר, עם מעקה מוגבה לאורך הירידה, שמגיעות לפתח המקורי של המאגר, עם אבני משקוף מקוריות.

בורות המים חצובים בתוך סלע קירטון רך, מתחת לשכבת הלס. זה מכלול שבנוי מ-5 חללים שמחוברים ביניהם, ס"ה 700 קוב מים. לא בנו חלל אחד גדול כי הקירטון רך וזה עלול לקרוס. הקירות מצופים בטיח עבה, כי הסלע לא כולו אטום לגמרי למים, ורואים ממש את סימני האצבעות שמרחו את הטיח המקורי. חלק מהטיח הוא משוחזר. תעלת ההזנה (שראינו בכניסה לאתר) הגיעה והובילה את מי השטפונות לכאן. פתח היציאה – מכאן החלו לחצוב את מפעל המים, וכנראה זה היה סגור בדלת או פשפש כלשהו, כדי למנוע חדירה לעיר דרך התעלה. כיום הוא משמש פתח היציאה למבקרים, לכיוון תעלת ההזנה.

תל שבע/ תל באר שבע - סיכום :

"באר אברהם" – אין ממצאים מתקופת האבות-אברהם ויצחק. אמנם יש המכנים את הבאר בכניסה – באר אברהם. אך לפי התנ"ך העיר עדיין לא היתה קיימת בימי אברהם, וגם לפי הממצאים אין כאן שום יישוב לפני תקופת המלוכה. לא הגיוני לחפור סתם באר בודדת דווקא כאן, אלא נמוך יותר ליד הנחל, שם לא צריך לחפור עמוק כל כך. לכן סביר להניח שהבאר שליד השער קשורה לנוודים שמגיעים לעיר. עיר מינהל - זה יישוב קטן עם חגורה קטנה של בתים, ורוב השטח הוא ציבורי – מרכז של מחסנים, מרכז פולחן ציבורי. מעט האנשים שגרו כאן - עבדו במרכז המינהלי הזה, ומאגר המים נבנה עבורם, ממי נחל חברון. סביר להניח שהיישוב הזה נקרא "שבע". העיר באר שבע המקורית היא נמוך יותר ליד נחל באר שבע, בסמוך לשוק הבדואי של באר שבע כיום. נמצאו שם שרידים של יישוב גדול מתקופת המלוכה הישראלית, אך אי אפשר לבקר בו כיום, זה אזור של מזבלה ומסוממים וכו', ואולי ראש העיר דנילוביץ' ידאג לשפץ ולנקות את המקום ולהכשירו לביקורים.

שבע ובאר שבע (יהושע י"ט,א) - כמו שיש אשדוד ואשדוד ים, יש יבנה ויבנה ים. באר שבע היתה העיר המרכזית, ו"שבע" היא עיר המינהל האזורית. האתר הזה נקרא אמנם "גן לאומי באר שבע", אך צריך לדעת להבדיל ביניהם.

יישוב ביזנטי – שרידיו נמצאו מתחת לתחנה המרכזית של היום, ובתוך התחנה רואים כמה שרידים מתחת לרצפת זכוכית.

התקופה המוסלמית הקדומה - בחפירות האחרונות מסתבר, שבחדירה הערבית המוסלמית, בסוף התקופה הביזנטית, הערבים של בית אומאיייה בנו באזור הרבה אתרים. הנגב לא היה כל כך ריק כמו שחשבו בעבר. ליד אילת גילו את הפוגארות מהתקופה הזו, ויש עוד הרבה אתרים, לא בכלום אפשר לבקר כיום. היו גם תקופות עם פער יישובי. הפער הגדול היה בין הברונזה הקדומה לתקופה הישראלית, גם בערד וגם בבאר שבע.

נסיעה לאנדרטת חטיבת הנגב

מצומת תל שבע שמאלה בכביש 60 לכיוון באר שבע, עוברים מתחת לגשר מחלף חטיבת הנגב ומיד אחריו פונים ברמזור ימינה לרח' בני"צ כרמל, לכיוון שכונת רמות. בפנייה הראשונה ימינה לאנדרטה, לפי השילוט.

אנדרטת חטיבת הנגב

הצפייה - מולנו ממזרח עיירות הבדואים המוכרות: תל שבע, מימין שגב שלום, וכן עוד כפרים בדואים לא מוכרים, שמהווים פצצת זמן מתקתקת, שצריך לטפל בה. כרגע לא נראה פתרון באופק. עומר – ישוב

קהילתי(גגות אדומים בתוך העצים), מעמד סוציאקונומי מהגבוהים בארץ, צמוד לתל שבע הבדואי, עם גדר שמפרידה ביניהם. זה הקצה של כביש 60, הוא דרך האבות, שמגיע משכס דרך ירושלים, בית לחם, חברון ועד באר שבע. לפי ספר בראשית - יצחק וישמעאל נולדו כאן בבאר שבע. תל באר שבע שהיינו בו - צמוד לקצה הימני של הישוב תל שבע. מתחת לתל- המפגש בין נחל חברון ונחל באר שבע. נחל באר שבע זורם בתוך בקעת באר שבע, אך אנחנו עומדים על גבעה שהיא קצה הרכס של גבעות להב, אחת האצבעות שנשלחות מהשפלה הגבוהה לתוך בקעת באר שבע.

שני סיפורים מלחמתיים קשורים לאזור זה:

כבוש באר שבע במלח"ע ה-1 – 30.10.1917, ע"י הבריטים – קרב מפורסם, שנחשב התקפת הסוסים הגדולה האחרונה בהיסטוריה. הסוס היה ה"טנק" של האדם במשך כ-3000 שנים. זה היה כלי הנשק החשוב של ימי הביניים, עד תחילת המאה ה-20.

כל האזור ההגנה של נחל באר שבע שרואים מכאן – היה יעד מבוצר גדול של הטורקים: תעלות חצובות בקרקע שהגנו על העיר הקטנה באר שבע (כיום - העיר העתיקה).

הבריטים ניסו לכבוש את ארץ ישראל כבר ב-1915. הם יצאו ממצרים, חצו את תעלת סואץ, עברו דרך סיני והחלו לתקוף את הטורקים בעזה. הצבא הטורקי כאן היה מנוהל ע"י גרמנים. קרס פון קרסנשטיין – המפקד הגרמני של הכוחות הטורקים עשה כאן עבודה טובה. במרץ ואפריל 1917 הבריטים תקפו את עזה בשני קרבות אדירים, וספגו מפלות קשות. הבריטים המאוכזבים החליטו להחליף את מפקד הכוח, ארציבלד מארי, ובמקומו מונה הגנרל אדמונד אלנבי.

אלנבי למד מהתבוסות האלה, והחליט לעלות על הארץ בתרגיל הטעייה מתוחכם. קולונל מיינרצהאגן היה קצין המודיעין של אלנבי, ועשה כל מיני פעולות הטעייה כדי לשכנע את הגרמנים, שגם ההתקפה השלישית על הארץ תהיה שוב בעזה. למשל- הבריטים שידרו בקשר ידיעות כוזבות, הוא הפיל בכוונה בשטח טורקי תיק עם מסמכים, שבהם מתוארת התכנית להתקיף שוב את עזה, והטורקים/גרמנים האמינו לזה והתארגנו להגנה על עזה. בינתיים הבריטים חצו בחשיכה את הנגב מזרחה דרך נחל הבשור וחולות חלוצה, אגפו את באר שבע דרך ביר עסלוגי והסתערו על העיר ב-31.10.1917. הפרשים דילגו על כל התעלות כאן ושטפו את מתחם ההגנה הטורקי, וכבשו את באר שבע.

הכוח היה בעיקר אנז"ק (אוסטרליה ניו-זילנד קורפוס), והיו גם הרבה אבידות. מאות ההרוגים מהקרב הזה ומקרבות נוספים, קבורים בבית הקברות הבריטי בבאר שבע, בעיר העתיקה. כל המערכה התנהלה כאן לרגלי הגבעה הזו. בשנת 2007 עשו כאן שחזור של הקרב הזה (90 שנה לקרב), עם פרשים מאוסטרליה. אנדרטה גדולה לקרב הזה יש בקנברה באוסטרליה (סיוור מודרך בסוף הקורס...)

כבוש באר שבע והנגב ע"י חטיבת הנגב: מיד אחרי החלטת החלוקה לשתי מדינות ב-29.11.1947 - החלה מלחמת העצמאות. בן גוריון החליט לחלק את כוחות המגן בצורה חדשה: חטיבת פלמ"ח-נגב נבנתה מכמה גדודים של הפלמ"ח, כמו שהוקמה בצפון חטיבת יפתח, ובמרכז חטיבת הראל. חטיבת הנגב היתה אחראית על הנגב, עד הכביש מאשקלון לפלוגיה(קרית גת כיום). זה היה הגבול בינה לבין חטיבת גבעתי שישבה מצפון לכביש. המשימה העיקרית של החטיבה היתה בהתחלה שמירה על צינורות המים בנגב.

היישובים שכבר היו אז בנגב: שלושת המצפים מ-1943-רביבים, גבולות ובית אשל, וכן-11 הנקודות שעלו במוצאי יום כפור 1946. צינור המים הוביל מקידוחים שהיו בניר-עם, אל כל שאר היישובים. הצינור נבנה מכ-250 ק"מ צינורות של כבוי אש, ששימשו בלונדון לכבוי השריפות בבליץ הגרמני במלחמת העולם ה-2.

הבדואים התנכלו לצינור ופגעו בו בכל מקום. גם כששידור להם ברזים מסודרים על הצינור, הם המשיכו לשבור ולהרוס את הצינור.

במהלך המלחמה החטיבה קיבלה משימות נוספות: הם ניהלו את ההגנה על יד מרדכי – בהתקפה המסיבית הראשונה של המצרים. ביד מרדכי הצליחה החטיבה לעצור את המצרים לשישה ימים. אחר כך היו קרבות גם בכפר דרום, נגבה ועוד.

כוח מצרי נוסף עלה לכיוון באר שבע, ומכאן המשיכו המצרים דרך הציר של "כביש 60" והגיעו דרך חברון צפונה עד לרמת רחל, בפאתי ירושלים.

במבצע יואב (נקרא בהתחלה מבצע משה)- באוקטובר 1948- הצליחו כוחות צה"ל לפרוץ את הכוח המצרי בעיראק סואידן, לכתר את המצרים ב"כיס פלוגיה", וחטיבת הנגב ניצלה את התנופה כדי לכבוש במהירות את באר שבע. החטיבה ניהלה בדצמבר 1948 גם את מבצע חורב, לכבוש הנגב מבאר שבע ועד ניצנה (עוגיה אל חפיר), והחטיבה השתתפה כמובן גם ב"קרב" האחרון של מלחמת העצמאות – מבצע עובדה וכיבוש אילת, מרץ 1949. חטיבת הנגב ספגה אבידות רבות במהלך כל הקרבות.

האנדרטה - בשנות ה-60 הוחלט להקים את האנדרטה לחללי החטיבה. הרעיון היה גם להנציח את החללים וגם לספר את ספור החטיבה במלחמת השחרור. האמן/הפסל דני קראוון בנה אותה במשך כמה שנים, והיא נתנכה ב-1968. המוטיב של בטון חשוף מופיע אצל קראוון בעוד פסלים. כאן הוא ניסה ליצור פסל סביבתי, שהאלמנטים שלו מייצגים את החטיבה ואת הספור של היישובים הנצורים מול האויב המצרי.

האלמנטים הסימבוליים: מגדל מים מנוקב (כמו המגדלים בנגבה, יד מרדכי, דגניה, ששימשו גם כתצפיות וספגו אש מהאויב), אמת מים/צינור המים שהיה חשוב כל כך, באר מים- מסמלת את באר אברהם או את הקידוח בנירעם, 3 עצי שיטה/צאלה מדבריים, אוהל פלמ"ח אופייני, נחש בטון קטוע שמסמל את הצבא המצרי ש"חתכנו אותו" במלחמה, "משלט" עם תעלות קשר צבאיות, בונקר וחדרי תחמושת, כיפת זיכרון שבה האור חודר מחורים קטנים- כמו כוכבים "מנצנצים" (כוכבי השמיים לרוב- בהבטחה של אלוהים לאברהם).

בכיכר האנדרטה חקוקות מפות של קרבות החטיבה, ומפה של 25 יישובי הנגב וקו המים העובר ביניהם. על קירות האוהל רשומים יומני המבצעים מהקרבות בתש"ח. בתוך הכיפה יש רשימה של כל חללי החטיבה.

נסיעה לעיר העתיקה בבאר שבע

אדמת הלס – זו הקללה של האזור וגם הברכה שלו. הלס מגיע בתור אבק, שעולה ומתעופף למעלה במדבר סהרה, עף אלינו בעזרת הרוח, וכשהוא נפגש עם האוויר הלח של הארץ – הוא שוקע למטה. עובי הלס בנגב בין 5 מטר עד 30 מטר. הממוצע הוא עובי שכבה של 10-15 מטר. מתחת לשכבת הלס יש קרקע גסה ששקעה במשך מיליוני שנים, מהסחף והגרופת של הנהרות הגדולים שזרמו כאן לים התיכון. הסחף הזה הורבד כאן ומשמש שכבה נושאת מים. יש קרקעות דקות גרגר שמהוות אקוויקלוד. לכן יש באזור מי תהום שאפשר לשאוב ולנצל.

קרקע הלס נאטמת במגע עם הגשם, ויוצרת משטח גלישה וזרימה של המים, וגורמת לשיטפונות. אך כאשר מעבדים את הקרקע הזו היא אדמה מצוינת לגידולים חקלאיים.

נוסעים בדרך חברון(כביש 60), עוברים ליד כמה קניונים פתוחים/מתחמי קניות: ביג, ONE PLASA, השדרה השביעית. שלושתם צמודים זה לזה ותמיד מלאים. מתאים גם להפסקת צהריים של קבוצות, עם מקומות ישיבה והרבה אפשרויות קנייה.

באר שבע עברה שינוי דרמטי לטובה ב-10 שנים האחרונות, קפיצת מדרגה רצינית. כיום יש מעל 200,000 תושבים, והיא במגמת גידול והתפתחות. הרבה כסף ממקורות שונים מושקע בעיר בשנים האחרונות, בפרויקטים גדולים, באתרי תיירות, למשל

פארק נחל באר שבע – פרויקט אדיר של שיקום הנחל וסביבותיו, שתילת צמחיה, שבילי הליכה ואופניים, כולל תיאטרון פתוח הכי גדול בארץ שנחנך לאחרונה (12,000 מקומות).

הליכה ברחובות עיר העתיקה - באר שבע

הגעה: מדרך חברון ימינה לדרך אילת, אחרי התחנה המרכזית וקניון הנגב פונים שמאלה לרחוב הרצל, וימינה ברח' העצמאות. אפשר לעשות את כל המסלול הזה בהליכה, שורת אתרים שרובם ברחוב העצמאות, במרחק לא גדול.

השוק הרגיל של באר שבע, והשוק הבדואי שנפתח בימי שני וחמישי. זה המיקום של באר שבע מתקופת הברזל, למרות שלא עשו כאן הפירה משמעותית.

בית עלמין מוסלמי גדול – מגודר ודי מוזנח, מול התחנה המרכזית של ב"ש.

כבוש באר שבע ע"י אלנבי – כשהבריטים הגיעו ממצרים לארץ ישראל, המוסלמים המקומיים מאוד התרגשו וחיכו לבואם, כי ראו באלנבי משיח. לפי המסורת - מי שיביא את מי הנילוס לארץ ישראל ייחשב שהביא את ימות המשיח. אלנבי משך צינור מים מהנילוס כדי לספק מים לכוחות הבריטים, והם קראו לו אל-נביא (הנביא). תוך שבוע כבשו את באר שבע, אחרי עוד שבוע כבשו את עזה, וב-9.12.17 כבשו את ירושלים ללא קרב. הם נתקעו והתעכבו על קו העוגיות (מהירקון עד בקעת הירדן) עוד כ-9 חודשים. בגלל אירועים אחרים באירופה לקחו את רוב כוחותיו של אלנבי מהארץ, והוא נאלץ לחכות כמעט שנה, ורק בסוף 1918 יצא לקרב הגדול מול הטורקים – קרב מגידו. על שם הניצחון הזה הוא נקרא "לורד אוף ארמג'דון". משם הדרך לדמשק כבר היתה פתוחה בפניו.

העיר העתיקה – באר שבע הוקמה ע"י הטורקים כבר ב-1880 כתחנת משטרה, כי הטורקים לא יכלו לסבול את מעללי הבדואים במרחב הזה. הם ניסו להשתלט עליהם בכוח ולא הצליחו, עד שהחליטו להפוך את באר שבע לעיר ב-1900. בין 1900-1910 החלו לבנות את בתי "העיר העתיקה", שחלקם קיימים עד היום.

ב-1906 הגיעו לכאן שני יהודים ממשפ' גורדון והקימו טחנת קמח. עוד כמה משפחות של יהודים הגיעו במשך השנים, אך כולם ברחו מהעיר ב-1936 בזמן המרד הערבי, ועד 1948 לא היו יהודים בעיר.

ב-1948 חיו בעיר כ-5000 ערבים, אותם כבשו 2 גדודי חיילים מצריים בחודש מאי 48. כולם ברחו/גורשו מהעיר עם הפגזתה וכיבושה באוקטובר 48, במבצע יואב.

כיום רוב הבתים שוקמו בצורה יפה, כולל בית המושל, המסגד, בית ספר לילדי השייחים ועוד. יש הרבה בתי קפה ומסעדות בבתים העתיקים. רח' קק"ל הוא מדרחוב.

בית המושל הטורקי – הפך גם לבית המושל הבריטי, אח"כ היה בית העירייה הראשון, כיום הפך למוזיאון הנגב לאומנות – רח' העצמאות 60.

גן אלנבי – רח' העצמאות (ממול בית המושל), עם פסל של אלנבי.

המסגד הגדול מ-1906 – (רח' העצמאות) מסגד יפה, שהיה ויכוח קשה מה לעשות איתו. התנועה האיסלאמית דורשת לקבל אותו, אך כרגע יש בו מוזיאון לתולדות באר שבע.

בית הספר של ילדי השייחים – בנין משופץ וכיום הוא חלק ממוזיאון המדע של ב"ש, מוזיאון חדש בהשקעה של עשרות מיליוני ₪. מוזיאון יפה, מעניין ומומלץ. מימון המוזיאון והמתחם היה בעיקר מקרן רש"י, ונקרא ע"ש קרסו. המוזיאון צמוד לבית יציב – אכסנייה ומכללה למקצועות שונים, כולל האוניברסיטה הפתוחה וגם קורס מורי דרך.

בית הקברות הבריטי – 1230 מצבות של חללים בריטיים מהקרב על באר שבע ועוד קרבות ב-1917. זה בית הקברות הבריטי הגדול בארץ, מבחינת מספר הקברים. בתחילת המלחמה חשבו להביא את כל הגופות חזרה לאנגליה לקבורה. כשמספר המתים הגיע למאות אלפים ומיליונים, הם החלו לקבור אותם במקומות שנפלו בהם.

תחנת הרכבת הטורקית – שד' דוד טוביהו. רואים את בית המנהל. ראש העיר דנילוביץ' קנה בלונדון קטר קיטור מקורי (במיליון ₪) וכמה קרונות-קרן לינה, קרון משא, ושיקמו את כל מתחם התחנה בצורה יפה.

אפשר גם לשי: "בתחנה בבאר שבע עמד קטר, ומספרו 14-400-70..."

מגדל המים – מול התחנה, מגדל שדאג לאספקת מים לקטרי הרכבת.

אנדרטה לחיילים הטורקים – שד' דוד טוביהו. בנויה בצורת אובליסק. הוקמה ב-2002 ומנציחה את 300 החיילים הטורקים שנהרגו בקרב על באר שבע, ומזכירה גם את אטא-טורק, אבי הטורקים הנערץ בטורקיה, ששינה את העם הטורקי מקצה לקצה.

אתרים נוספים באזור:

באר אברהם – אתר חדש, אטרקציה תיירותית חדשה (דרך חברון פינת קרן קיימת). לפי המסורת זו הבאר של אברהם, על גדות נחל באר שבע. סביבה בנו מבנה שמספר את נדודי אברהם במיצג אורקולי, ואת הקשר בין אברהם אבינו לשלוש הדתות. יש שם מסלול יהודי, נוצרי, מוסלמי בשפות שונות.
בית אשל – המצפה שננטש ב-48, ליד נחל באר שבע. ניתן לתאם סיור במקום עם קקי"ל.
גרנד קניון – הקניון הגדול בארץ, נפתח לאחרונה בשד' דוד טוביהו פינת יגאל ידן.
מוזיאון חיל האוויר בחצרים – 5 דקות מבאר שבע. לא נהיה בקורס, כדאי ללכת לבד...

נסיעה לתל אביב

נסענו דרך שד' טוביהו, כביש 25 לכיוון מערב, דרך משמר הנגב לצומת בית קמה.

הדרכת עמיתים - הגמל

סבתא רבה שלי עשתה 3 מסעות גדולים בחייה מעיראק לארץ ישראל. במסע השלישי והאחרון היא ומשפחתה עלו לארץ בעזרת מכוניות, בשנות ה-20. בביקור השני, שקדם לכך, הם באו על גבי ספינות. בביקור הראשון הם גם באו על גבי ספינה, אבל מסוג אחר – "ספינת המדבר" היא הגמל. הגמל מוצא באמריקה הצפונית, לפני 40 מיליון שנה, כשגודלו היה כגודל של ארנבת. בשלב מסוים אבות אבותיו התפצלו: חלק עברו לדרום אמריקה, ושם נשארו באזור הרי האנדים. כיום רואים שם אלפקות ולמות שהתפתחו מהם. חלק שני נדד צפונה לאלסקה, ובאחת התקופות של הקרחונים, מעבר ברינג היה מעבר יבשתי והגמל עבר לכיוון אסיה. שם הוא נשאר בערבות מונגוליה וממנו התפתח הגמל הדו-דבשתי. הגמל המשיך לנדוד מערבה עד המדבריות, שם התפתח גמל חד דבשתי, שאותו מוצאים היום בצפון אפריקה, במזרח התיכון ובאסיה, וגם באוסטרליה וארה"ב – לשם הגיע ע"י האדם המודרני.
גמל חד דבשתי אומץ ע"י האדם סביב 2000 לפני הספירה ויש אומרים שבלוף הרביעי לפנה"ס. אזכורים על הגמל יש גם בתנ"ך: לאברהם אבינו היה צאן ומקנה ועבדים ושפחות וגמלים. אחד הסיפורים המפורסמים הוא הפגישה הראשונה של יצחק ורבקה – בראשית כ"ד סג ויצא יצחק לשיח בשדה, לפנות ערב; וישא עיניו וירא, והנה גמלים באים. **סד** וישא רבקה את-עיניה, ותרא את-יצחק; ותפל, מעל הגמל.

ביהדות הגמל אינו חיה כשרה למאכל, לפי ספר דברים י"ד ז אף את-זה לא תאכלו, מפעלי הנגה, ומפריסי הפרסה, השועה: את-הגמל ואת-הארנבת ואת-השפן כי-מעלה גרה המה, ופרסה לא הפריסו-טמאים הם, לקם.
הגמל חי במדבר, באזור קשה למחיה, עם קרינת שמש חזקה, טמפרטורות גבוהות מאוד ביום (עד 50 מעלות, חום בלתי נסבל) וטמפי נמוכות מאוד בלילה, בנוסף יש מחסור במים, מיעוט צמחיה וצל. הגמל מתמודד עם כל אלה בעזרת התאמה פיזיולוגית והתנהגותית לחיים במדבר: צבע העור הוא חום בהיר וכך משתלב בסביבה בקלות. צוואר ורגליים ארוכות מהווים רדיאטורים כדי לפלוט את החום. הדבשת היא מאגר שומן עם שני תפקידים: אחד הוא לבודד חום, ע"י מיעוט כלי דם שמונעים מהחום לעבור לגוף. השני- היא משמשת מקור אנרגיה כשאין לגמל מזון ושתייה במשך זמן רב. על רגלי הגמל, בפרסות ובמרפקים, יש יבלות קשות, שמהוות מבודד מהחום כשהוא כורע ברך או בהליכה. התמודדות עם חוסר מים – הוא מסוגל לא לשתות במשך 10-14 ימים. הוא יכול לאבד שליש ממשקל גופו ועדיין זה לא פוגע בו. כשהוא מגיע למים- הוא מסוגל לשתות 100 ליטר בבת אחת. טמפי הגוף שלו מיוחדת: הוא היונק היחיד שיש לו מנעד של 6 מעלות בגוף, בלי שזה יגרום לו נזק. הטמפי שלו היא בדר"כ 39 מעלות, אך הוא מסוגל לשנות טמפי בין 36-42 מעלות בלי גרימת נזק. רק בחום גוף של 41 מעלות הוא מתחיל להזיע, כלומר- יש לו הזעה מופחתת. השתן שלו מאוד מרוכז והגללים שלו יבשים מאוד וניתן להשתמש בהם מיידית לבעירה.
התאמה התנהגותית – הגמל מעדיף להיות פעיל בבוקר ואחה"צ, ובצהריים כשחם מאוד הוא מעדיף לכרוע ולנוח כדי למנוע הזעה ואיבוד נוזלים.

הערך של הגמל במסורת הערבית – הבדואי הוא ידו של הגמל. הם חיים ביחד ונעזרים זה בזה. הגמל הוא בהמת משא ובהמת רכיבה, הבדואי משתמש בעור הגמל לרצועות של אוהלים, משתמש בגידים שלו לחוטים, משתמש בגלליו לבעירה, חלב הנאקה הוא דל שומן ומשמש למוצרי חלב וגבינות, ונחשב בריא ועוזר בריפוי מחלות מסוימות. מעבר לכך, שמו של הגמל בערבית הוא ג'מאל, ויש הסוברים ששמו בעצם הוא חיבור בין שתי מילים בערבית: ג'יבל=הר, וג'ימל=יפה, כלומר, הר יפה. יש לגמל מאות שמות בערבית, הוא נכנס לשירה ולפולקלור, ומהווה חלק בלתי נפרד מהתרבות הערבית.
התסרוקת האופנתית ביותר בדובאי כיום היא "דבשת הגמל", ונשות דובאי מבקשות זאת במיוחד במספרה-תסרוקת נפוחה שמסתתרת מתחת לכיסוי הראש.

בכל מדינות ערב יש מרוצי גמלים. גמל מרוצים טוב יכול לעלות מאות אלפי דולרים. סיפור בדואי קטן: היה חמור שעבד קשה אצל הבדואית, שלקחה אותו כל יום לשדה והעמיסה עליו עצים והוא היה צריך לסחוב אותם למאהל. יום אחד ראה גמל שעובד קשה כמוהו, מעמיסים עליו והוא סוחב לשניהם נמאס לעבוד כל כך קשה והם החליטו לברוח. הם ברחו במהירות מהמאהל והתחבאו בוואדי סמוך, מצאו שם מעין ובוסתן והחליטו להישאר שם. הם נהנו מהחיים, שתו מים ואכלו פירות. אחרי 3 ימים החמור נעמד, הרים ראש והתחיל לנעור בקול גדול. הגמל אמר לו: מה אתה עושה? ישמעו אותנו ויבואו לקחת אותנו בחזרה. החמור אמר: טוב לי, אני נהנה, אז אני שר. והוא המשיך לנעור בקול גדול. שמע הבדואי את הנעירות מרחוק, בא לשם ואסף את הגמל והחמור בחזרה. הגמל אמר לו: אתה רואה, בגללך תפסו אותנו, אך החמור לא הגיב. תוך שנייה החמור נשכב על הרצפה ועשה עצמו חולה. הבדואי לקח את החמור והעמיס אותו על גב הגמל. הגמל היה מבואס, והחליט לרוץ. הוא רץ והחל לנענע את הדבשת מצד לצד. החמור אמר לו: מה אתה עושה? אני כמעט נופל. הגמל ענה לו: כשם שאתה אוהב לשיר – אני אוהב לרקוד... והחמור עף מהדבשת, נפל ומת...

הגמל נקרא ספינת המדבר, כי כשהוא הולך הוא מזיז שתי רגליים ימניות ואז שתי רגליים שמאליות. כך הוא מתנדנד כמו ספינה בים החולות.

סוף הדרכת עמיתים

תמליל סיור מספר 54 לקמפוס גליל עליון

מסלול : תל יודפת, תל חצור, מצד עתרת, משמר הירדן וראש פינה

תל יודפת

לפי הכניסה ליישוב יודפת פונים שמאלה בכביש יחסית חדש ומגיע על התל. היישוב יודפת נמצא על רכס יוטבת.

מסוף אוגוסט לתוך ספטמבר התל מלא חצבים ואף ידוע כאחד מהמקומות לראות פריחת חצבים. אפשר לראות את עלי החצבים שהם גדולים ורחבים. כמו כן אפשר לראות עיריות רבות.

החצב הוא אייקון תרבותי, סמל לצדק, ליושר, למשפט, שכן מאוד קשה להוציא בצל של חצב מהקרקע. שורשיו מאוד עמוקים והוא גדול מאוד. בעבר היו משתמשים בו לסימון חלקות. במדרשים יהושע בן נון מסמן את נחלות השבטים בחצבים, כי אי אפשר להיזיז אותם והם מהווים כאבן גבול שתקועה באדמה. יש סיפור במיתולוגיה המצרית על מריבה גדולה בין האלים, אז הם חילקו את מצריים למצריים העליונה ומצריים התחתונה, ואחד מהם מתישהו ניסה לגנוב את הגבול, אבל החצבים שממשיכים לצאת בדיוק על קו הגבול מספרים את האמת.

נמצאים למרגלות תל יודפת שהולכים להשקיע בו, לא ברמה של לפתוח מרכז מבקרים ואתר מוסדר, אלא לשדרג את המקום מבחינת שלטים ושבילים. לא רוצים למסד את המקום עם מגרשי חניה, שירותים, מסעדות וכיו"ב. מושב יודפת מאוד לא אוהב את זה ואוהב את זה.

אנחנו בגליל התחתון מרכזי בצד המערבי של רכס יוטבת, הוא הרכס השלישי ברכסי הגליל התחתון המרכזי. מאחורינו רכס שגור. הרכסים של הגליל התחתון לא היו מיושבים היסטורית חוץ מרכס נצרת, על הר תרען, רכס יוטבת, על רכס שגור, כמון, חזון, לא היו יישובים למעלה, ההרים היו ריקים.

ברכס הזה יש יוצא מן הכלל כי הר עצמון הוא מעין נקע של הרכס, מעין בליטה החוצה בחוט השדרה של הרכס. זהו יוצא מן הכלל שמדגיש את הכלל. כך נוצרה בימות הר בינו לבין הציר המרכזי של הרכס, על המרחב הזה בתקופה העתיקה התיישבו שני יישובים - יודפת וכאוכב (עיריה יהודית בשם כוכבא שהיום זה הכפר כאוכב). על השטח המתון אפשר היה לעשות חקלאות, יש נביעות מים קטנות בנחל אבליים, ואפשר היה להתקיים פה.

הרכס ככלל לא היה רכס מיושב עד ימינו, עד מושב יודפת ואחר כך תכנית המצפים של 1980.

באזור גידלו זיתים, ואפשר לראות שעד היום מגדלים, תבואות, גפנים וכיו"ב. זו הייתה עיר חקלאית, מקום קטן (לא ציפורי, מזכיר יותר את גמלא בגודל, לא בדרך הראשית, באגף).

עם פינוץ המרד הגדול יוסף בן מתתיהו מתמנה להיות מפקד הגליל והגולן, כתוב מפקד הגליל אבל הוא מבצר גם את גמלא, סגנה וסיליקיה בגולן. הוא מבצר סדרה של 19 ערים ועיירות, 10 מהן בגליל התחתון, מה שמעיד על חשיבות האזור, ביניהן יודפת, באר שבע הגלילית, צלמון ועוד. 3 בגולן, ו-5 בגליל העליון – מירון, סלע עכברא, ימנית (מה שמאמינים שזו חורבת יבנית באזור הר כנען), עיר בשם עכו, כפר עכו, שעד היום לא יודעים איפה נמצאת, כנראה במישור חוף עכו. בדרך כלל יש את הזיהויים, אבל למשל חוף מגמלא לא בטוחים לגבי זיהוי 2 הערים האחרות.

לכפר יאסיף אין אזכור במקורות הקדומים אבל יוסף בן מתתיהו מזכיר שם כפר בשם יוסף, אז אומרים שאולי זה הזיהוי המתאים, אולם אין חפירות ואין כל כך שרידים.

יוסף בן מתתיהו מתארגן ומתבצר. הרומאים התארגנו בעכו, לשם מגיע אספסיאנוס, לנמל הגדול של ארץ ישראל. טיטוס עולה ממצריים עם עוד שני לגיונות, אספסיאנוס עם הלגיון השלישי וכוחות עזר. הערכת החוקרים היא שמדובר על כוחות של כ-60 אלף חיילים שמגיעים לארץ ישראל לדכא את המרידה שהרומאים לוקחים ברצינות רבה.

הם יושבים בעכו וצריכים להחליט איך אסטרטגיה עליהם לטפל במרד. אינטואיטיבית הם אומרים שירושלים זה לב העניין, יש להגיע ולפצח אותה וכל העסק מתפרק. במחשבה שנייה קצת פחות אמוציונלית, הם מבינים שאם יתחילו בירושלים יגיעו מכל קצוות הארץ להגן עליה, ולכן עליהם להתחיל עם הפריפריה, ואחרי שייסו עם הגליל, הגולן, עמק הירדן, השרון וכל האזורים האחרים, כשיעלו לירושלים כבר לא תהיה עזרה שיכולה להגיע.

בנוסף זוהי לוחמה פסיכולוגית, ירושלים כבר תדע שזה הסוף, הארץ נכבשה ונשחטה, נשארה רק ירושלים שתהיה נואשת, לא תלחם טוב וכך יהיה קל יותר לכבוש אותה. בדיעבד האסטרטגיה הזו עבדה נכון לטובת הרומאים.

הרומאים יודעים שיוסף בן מתתיהו גייס צבא בגליל אך לא יודעים מה כוחו של צבא, האם הוא מקצועי? צבא של פלאחים? צבא מקצועי? הם מצוידים? אספסיאנוס מחליט לשחק חתול ועכבר, הוא שולח איזשהו מ"פ בשם פלקידוס (פלצידוס, C בלטינית יכולה להיקרא ק או צ). הוא עושה התכתשות עם יוסף בן מתתיהו שנגמרת בלי כלום, אספסיאנוס שולח גדוד, כוח קצת יותר גדול, הקצת דם קטנה, שני הרוגים פה, שלושה פה, עדין לא רציני.

לאספסיאנוס נמאס, הוא לוקח את כל הצבא הגדול מעכו וכן לילה הם עוברים מול ציפורי שנמצאת בצד השני של בקעת בית נטופה שנמצאת מעבר לרכס, פחות מ-10 ק"מ מכאן בקו אווירי. הוא נעמד מול ציפורי והוא בעצם על הדרך הראשית (צומת המוביל, על הכביש הראשי לגולן), הכביש הראשי של הגליל התחתון). השתלטות עליו, חצייתו, כיבוש ציפורי והתקדמות לטבריה, זה בעצם השתלטות על כל השטח, למעשה עד היום.

הקרב האחרון הגדול שהיה פה היה ב-1948, מבצע דקל, גבעות סגירה החליפו ידיים 9 פעמים בין היהודים לערבים, אין מקום נוסף כזה במלחמת העצמאות, מה שמעיד על חשיבות המרחב והשליטה בגבעות סגירה,

כלומר על צומת גולני. מבצע חירם בגליל העליון אחרי זה היה כבר כאסוף ביצים עזובות, זה היה פועל יוצא של העניין. הקרב הגדול הוא על הגליל התחתון מאז ומעולם, זה השטח החשוב באמת חשוב. **במסע של הרומאים** הם הולכים ביודפת, הם עוברים ליפיע בהרי נצרת, הולכים לטבריה, למגדל, לגמלא, אך לא עולים לגליל העליון כי אין להם מה לחפש שם. מתישהו אספסיאנוס שולח את טיטוס עם 5000 פרשים לגוש חלב, לסגור שם את העניין. חשוב לזכור שזו לעומת 60 אלף חיילים בגליל התחתון שהוא השטח החשוב ואותו צריך לכבוש.

יוסף בן מתתיהו יודע מה שיודע אספסיאנוס, זה השטח החשוב. כשנוסעים מצומת המוביל לצומת גולני עוברים ליד עוזייר, רומת היב, אזור התעשייה ציפורה, הכביש עולה על אוכף ועובר מבקעת בית נטופה לבקעת תרען. על האוכף הקטן בין הר תרען לרכס נצרת עומד יוסף בן מתתיהו ומנסה לחסום את הכניסה של הרומאים ללב הגליל.

הוא מתאר את זה בספרו- עמדתי שם עם הצבא שלי (לא ברור כמה היום לו) השמש עלתה בגבינו (5 בבוקר), הרומאים כמה ק"מ במערב. קרני השמש נשברו על המגנים, הכידונים והקסדות של הרומאים והכל נצנץ לנו בעיניים. זה היה מחזה מבעית, מפחיד. הסתכלתי אחורה לקבל קצת עידוד מהצבא שלי, ולא היה שם אף אחד.

זאת אומרת, היהודים שרואים את הצבא הרומי העצום והמפחיד נמוגים בין הסלעים. בקרב הזה שלא היה הוכרע גורל המרד. היהודים מגלים שהם לא מסוגלים להתעמת עם הרומאים בשדה הפתוח, כל מה שנשאר להם לעשות זה להתבצר במבצרים, והרומאים עוברים בין המבצרים וכובשים אותם אחד אחד. אמנם זה לקח הרבה זמן, הרבה זמן הוקז, זה לא בדיוק מה שתכננו, אבל אי אפשר לנצח את המרד מתוך המבצרים, שכן כך לא שולטים על הארץ, הדרכים, הצמתים, המקומות המרכזיים. זה עוד מתקדם רק בכיוון אחד. **בעקבות האירוע** המפחיד יוסף בורח לטבריה ושוהה שם. הוא כותב ביושר שהבין שהשאיף את החזית ללא מפקד וחוזר ומתייצב ליודפת, שהיא פחות או יותר בחזית לכיוון מערב, כלפי הרומאים בציפורי. אספסיאנוס שומע שאלוף פיקוד צפון נמצא ביודפת, הוא שולח את טיטוס עם 1000 פרשים לסגור את העיר מכל הכיוונים, ללכוד את יודפת ואת מפקד המרד בצפון. זה יהיה ניצחון מורלי וטקטי מאוד חשוב. טיטוס אכן הגיע, יסגור את העיר מכל הכיוונים ועכשיו אספסיאנוס צריך להגיע לכאן, זה לא פשוט, יש דרך נחל יודפת שהוא מאוד צר ולחוצ, ואספסיאנוס העדיף לא להתעסק עם הגבעות האלה, שכן עליו גם להגיע עם כל מכוונות המלחמה הגדולות שלא יכולות לעבור בנקיק.

לכן הם מושכים מזרחה. מהאוכף של עראבה, בדרך להררית, עולים הרומאים ובאים מזרחה לכיוון יודפת. אחד התיעודים הראשונים של סלילת דרך על ידי הרומאים היא בקרב על יודפת, כשאספסיאנוס צריך להעביר את מכוונות המלחמה שלו והרומאים במשך 4 ימים סוללים ומפנים להם דרך רחבה שיהיה אפשר להתקדם בה ביעילות.

"ואספסינוס גמר לעלות על יודפת להשחיתה, בשמעו כי נמלטו לתוכה רבים מאויביו ובדעתו כי המקום הוא משגב חזק לפני הגליל. הוא שלח לפניו חיל רגלים ורוכבים לישר את הדרך העולה שמה, כי הייתה דרך מלאה אבנים וקשה היה ללכת ברגל ורוכבי הסוסים לא יכלו לעבור בה כלל. מקץ ארבעה ימים כלו האנשים את עבודתם ובקעו מסלה רחבה למעבר אנשי-הצבא. וביום החמישי, בעשרים ואחד לחדש ארטמיסיוס (אייר) (שנת ג'א תתכ"ז - 67 למניין הנהוג), מהר יוסף לבוא מטבריה אל יודפת ולחזק את לב היהודים אשר נפל עליהם. (מתוך תולדות מלחמת היהודים באתר מט"ח הציטוטים המובאים מעט שונים ממה שהקריא המדריך בסיוור, שכן הינם מהתרגום הישן יותר, לתשומת ליבכם!)."

זוהי עדות מאחת הדרכים הראשונות לצורך מלחמה שהרומאים מבצעים עבודת סלילה ב-67 לספירה. לפני כמה שנים נמצאה אבן מיל ליד עפולה מ-69 לספירה. אלה הדברים הראשונים ששומעים על דרכים רומאיות בארץ ישראל, בדרך כלל זה קורה במאות 2-3 לספירה.

הרומאים הולכים על הר השעבי, הדרך לא ידועה היום, ומתייצבים על ההר שנמצא עליו היום המושב, ממנו הם מתארגנים למלחמה.

כשיוספוס מבצר את העיר יש שכונות שיושבות על המדרון ועליו להחליט החלטה אסטרטגית. אם מקיפים את כל העיר חומה עליה לרדת למטה להתסובב חזרה ואז הרומאים שיושבים על המדרון הם מעל החומה. אז הוא מוותר על המדרון ושם את החומה בראש הגבעה, כך הם מתייצבים אחד מול השני.

יש פה נשק ויש קרב, במצדה למשל לא שומעים על תיאור קרב מהצד היהודי כלפי הרומאים. יש קרב לא רק בתוך העיר, היהודים יוצאים מהחומות, יורדים למטה ונלחמים עם הרומאים בחוף ימים על ימים. על מצדה אפשר לשאול כל מיני דברים על מה באמת קרה, הסיפור פה הוא פשוט, התיאור מאוד ברור, יוספוס היה פה בעצמו והוא נותן תיאור מאוד מפורט של 47 ימי לחימה, יום ולילה עש שהעיר נופלת.

כל הפרופיל הימני שרואים זו סוללה שבנו הרומאים, כמו במצדה, כדי להגיע עם איל הנוגע אל החומה ולפצח אותה, כך שהמדרון הוא בעצם מלאכותי. אם באים עם קבוצה ואין זמן לטיול ארוך, אפשר לעלות בשביל המסומן כחול ולהגיע ישר לחומה, היא מכובדת ויפה, שם אפשר לספר את הסיפור. יש אפשרות לעשות טיול ארוך יותר במסלול שחור, ולראות יותר דברים.

תל יודפת – **תצפית לכיוון נחל יודפת** : נחל יודפת מגיע מהר עצמון, קולט יובלים ויוצא לבקעת בית נטופה. אפשר לראות שהנחל די צר ולכן הרומאים לא רצו מבקעת בית נטופה, איפה שחנו, להיכנס דרכו, אלא העדיפו ללכת רחוק על בטוח ולהיכנס מסביב.

דבר נוסף, יוסף נותן תיאורים גיאוגרפיים ואומר 'תהומות אין-חקר', במצדה אמנם זה מתאים יותר, אך למרות שזה לא תהום זה מאוד תלול וגבוה, וסביר שהרומאים לא רצו לרוץ בעלייה כשעומדים קשתים על החומה ומחכים להם, אלא ילכו לצד הצפוני, משם יותר נוח להיכנס, שכן משלושה כיוונים יודפת נראית כך. הגבעה נמשכת עוד הלאה, והחומה מקיפה את כולה סביב-סביב. החומה נבנתה מאוד מהר ואפשר לראות שבהרבה מקומות היא לא בנויה טובה, אך אפשר להתרשם מגודל האבנים ולבין שמדובר בחומה.

על המדרון המזרחי אפשר לראות קיר נוסף. מוטי אביעם חפר בתל כ-8 עונות חפירה בשנות ה-90 וחשף בחלק הזה שכונת מגורים יחסית אמידה, שכן באחד הבתים הם מוצאים סטוקו ופרסקאות באותם גוונים שמוצאים גם במצדה- אדום, ירוק, לבן. במקום הייתה עיר יהודית, אומנות יהודית, זה מה שאמורים לצפות ולמצוא אבל כשחופרים בעיר גלילית קטנה ולא ראשית, למצוא פה פרסקאות היה מפתיע ומשמח, ומעיד על

יכולת, בית עשירים. אם יפתחו פה את האתר לרמה יותר גבוה אז יחשפו את הדברים שנמצאו, שכן חלק מהדברים הוצאו לשימור וחלק נקברו חזרה.

מכלול הבתים : עברנו את קו החומה ויושבים בשרידי בתים בתוך העיר. כשחופרים אתר ורוצים להיות בטוחים שמדובר באתר יהודי מחפשים בית כנסת, מקוואות או כלי אבן שכידוע נשארו טהורים ואפיינו אוכלוסייה יהודית (כמו שמוצאים ברובע ההרודיאני בירושלים וכך הלאה). באזור בתי המגורים נמצאו שני מקוואות. בסמוך לאחד מהם אפשר לזהות אוצר. המים במקווה צריכים להיות מים חיים, אם אין מים זמינים (כמו במצדה למשל), אז לוקחים מאגר מים קטן שלו מחליפים את המים וממנו מוהלים את מי המקווה, זה סימבולית מטהר, ממחזר ומרענן את מים המקווה. שני המקוואות שייכים לשני בתים שונים. אפשר לראות שפתחו משבצת די קטנה וכבר מצאו שני מקוואות, לכן מבינים שאם היו חופרים את המשך המדרון כנראה היו מוצאים מקוואות נוספים.

זיהוי המקווה, כלומר שיש יהודים, זה מתאים לסיפור ההיסטורי, לעובדה שהגליל בכלל נראה כגליל יהודי. גם זיהוי האתר כידפת הוא מסוף המאה ה-19. בראש הגבעה למעלה עומדים על סלע האם, ולכאורה לא ברור איפה שכבות התל והעיר. הזיהוי בא אצל גירין למשל מהשם, שכן הייתה פה חורבה בדואית שקיימת עד היום בשם ג'פת. מעבר לכך, התיאור של יוסף בן מתתיהו את יודפת כמוקפת הרים סביב, תהומות אין-חקר, מצפון אפשר לתקוף אותה, המרחק שלה מציפורי וכן הלאה, האינדיקציות בסופו של דבר שולחות את החוקרים לגבעה הזו.

מוטי אביעם תוך שבוע-שבועיים מצא את החומה, אבני בליסטראות, ראשי חיצים וכן הלאה. הזיהוי התברר כנכון וכל עונת חפירה נוספת רק חיזקה את העניין, כולל הסוללה הרומאית, החומה החזקה כנגד הצד ההוא, כל הפירוט אצל יוסף בן מתתיהו מתאמת מהממצא של החפירות שהתגלו כאן. צריך לציין שיש דברים שלא התגלו. אחד הנדבכים החשובים בחפירה היה מציאת הבתים והמקוואות שנתנו אינדיקציה לאופייה של אוכלוסייה שישבה במקום.

כל המערות המוסתרות הן בורות מים, לעיר היו עשרות בורות מים, שכן לא היה לה מעיין קרוב. עיינות אבליים הן בכל זאת די עמוק בנחל אבליים, והגישה אליהם די בעייתית, ולכן הם אגרו מים. יוסף בן מתתיהו ו-40 הלוחמים המפורסמים של סוף הסיפור מסתתרים מן הסתם באחד מבורות המים היבשים, שם האפיזודה האחרונה.

מבחינת כמות האנשים יש בעיה עם יוסף בן מתתיהו. בגמלא יוסף בן מתתיהו מדבר על 9000 איש שהיו בעיר, 4000 נהרגו במלחמה, 5000 קפצו אל מותם, ברחו והתאבדו, זה נשמע ראלי. פה הוא מדבר על 40 אלף הרוגים ו-1200 שבויים, מספר בעייתי, שכן הוא מוגזם ביחס לגודל המקום.

לגיון מוערך בכ-6000-5000 לוחמים ועוד אותו מספר של אנשי אדמיניסטרציה, כלומר כ-12-10 אלף איש. שלושה לגיונות כ-35 אלף איש, ומדובר על כוחות עזר נוספים לשלושת הלגיונות האלה. יוספוס מונה את הלגיונות שבאו ולא את מספר החיילים. ההיסטוריונים בימינו, כיוון שהכירו את גודל הצבא והמבנה שלו עשו את כל החשבונות, גדודי הפרשים, הקשתים, הרגלים וכן הלאה, והגיעו לכ-60-50 אלף איש.

ארבעה קרבות היו בצפון, לא מקבלים תיאור איך מירון, באר שבע הגלילית, צלמון (וואדי סלאמה), מערות הארבל או אתרים אחרים נכבשו. יודעים שהם בוצרו אך לא יודעים איך נכבשו, אם בכלל הרומאים באמת הלכו לשם לכבוש. ארבעת הקרבות המתוארים – יודפת זה הקרב הגדול הראשון, יפיע שהייתה עיר גדולה עם חומות כפולות אפילו, בהרי נצרת (שם נהרגו 6000 איש), אחרי כן במגדל יש שתי אפיזודות – קרב אחד ביבשה ואחר כך קרב בים, הכנרת האדימה וכן הלאה. הם יורדים לטבריה וזו מחליטה בסופו של דבר לא להילחם.

אחרי כן קרב בגמלא, אחרי גמלא הרומאים הולכים למרחצאות של קיסריה ובית שאן, אספסיאנוס נזכר בגוש חלב אז הוא שולח לשם את טיטוס. אין שם קרב, שכן יוחנן עוזב עם 6000 איש לירושלים. טיטוס רודף אחריהם, הורג מחציתם בדרך, מחציתם מגיעים לירושלים וסופם רע, כמו גם סופו של יוחנן. אבל לא היה קרב בגוש חלב.

הנסיבות המקלות למרד הגדול זה שהוא ספונטני, הוא התפרצות של מצב לחץ שהלך וגבר ומתישהו זה פשוט התפוצץ ואיבדו שליטה. למרד בר כוכבא היו שנים של הכנות, מודיעין, גיוס צבא, מחילות המסתור, ולכן במקרה הזה אפשר לשאול מה בדיוק חשבו.

החומה עוברת בסמוך לקו הבתים, רחוב עובר בין החומה לבין הבתים. יוצאים מהחומה לעץ שנוח מאוד לשבת עם קבוצות ולספר את סיפור יודפת.

בית הבד - בבית בד בדרך כלל מחפשים שני מכלולים, מכלול הריסוק, הפריכה – אבן הבסיס נמצאת והאבן המרסקת לא, ומכלול הסחיטה, המכבש. אפשר לראות את אבני המשקולת. בקיר יש שקע בו הייתה תקועה קורת בית הבד הקשורה בחבלים למשקולות. כשמלפפים את החבלים הם לוקחים את הקורה למטה. אפשר לראות בור איגום מטויה בו נארגו הנוזלים - המים והשמן (שניהם נמצאים בתוך הזית, לא הוסיפו מים בצורה מלאכותית). המים שקעו, השמן צף ואפשר היה להוציא את השמן החוצה.

החפירות הולכות ומתקדמות. בגליל המערבי בחורבות קטנות למדי, למשל כ-200 מ' מחניון של המסלול לנחל שרד-בצת נמצאת חורבת דנילה, רומית-ביזאנטית, בגודל 10-5 דונם, כלומר חיו שם כ-100 איש ושם 3 בתי בד ענקיים. מכך מבינים שמדובר בבית בד למטרט יצוא. כשעובדים בכמויות גדולות צוואר הבקבוק זה המכבש או האגן, שכן צריך לחכות שהשמן יצוף ואפשר יהיה להוציא אותו כדי להמשיך לעבוד עם האמבטיה ולמלא לתוכה עוד מים ושמן. שם רואים שבצד הסלע חצובה אמבטיה ענקית ואת כל מה שמוציאים מעבירים לשם, שם לאט-לאט תיווצר הפרדה ובינתיים יהיה אפשר להמשיך לעבוד.

תפוקת בית הבד משתנה ממקום למקום. פעם קראו לאגן, האמבטיה הגדולה – ים. ים מעצם שמו זה דבר שקשור בנוזלים, אך זה לא קשור בנוזלים אלא בזיתים מתרסקים שאותה העבירו הלאה. בכל מקרה יש שני מכלולים – פריכה-ריסוק, וסחיטה. יש מקומות שבהם רואים גם את הים, אמבטיה גדולה חצובה בסלע אליה העבירו את כל הנוזלים כדי שאלה יופרדו בעצמם ובינתיים יהיה אפשר להמשיך לעבוד.

להימצאות בית הבד בתוך מערה יש כמה סיבות – קודם כל הייתה מערה, אז השתמשו בה. יכול להיות שיש קשר לעונות השנה. מכירים בתי בד במערות בעוד כמה מקומות, במרשה למשל. סיבה נוספת אפשרית היא

הסתרת סחורה, תפוקה. משלמים מס לרשויות לפי כמות השמן שהופק. אם מסתירים חלק מבתי הבד בעיר, אז אפשר להסתיר את גודל התפוקה, אז משלמים פחות מס. רוב בתי הבד הם לא בתוך מערות כך שאם היה קשר לטמפרטורה אז כנראה זה היה מצוי הרבה יותר.

חשוב לזכור שמוצאים לא פעם מערות מסתור בגליל ולא כולן שייכות למלחמה ומרידות, גם אלה השייכות למאה ה-2 לספירה, בעיקר יודעים שמרד בר כוכבא כנראה לא היה בגליל.

אלה שרוצים להראות שמרד בר כוכבא היה בכל הארץ אומרים על כל חור קטן שהיווה מערת מסתור במרד. אבי יונה למשל כתב שיש שמות של 62 כפרים בגליל לפני מרד בר כוכבא, ומתוכם 58 שמות חוזרים אחרי מרד בר כוכבא. 4 שמות נעלמו. כלומר ש-90% מהשטח ישב בשקט ולא עשה כלום, לא נפגעו והכפרים המשיכו להתקיים. ביהודה הכל נמחק. ההערכה שכנראה הגליל לא השתתף במרד בר כוכבא, ובכל זאת מוצאים מערות מסתור גם מהמאה ה-2 לספירה.

כלומר שמעברות מסתור לא היו רק לימי מלחמה אלא גם לימי שלום. אם אוכלוסייה לא רוצה לשלם מיסים והיא בורחת למצוקי סלע ברמת אדמית, המצוק של מערת קשת, וכיו"ב. בכל מצוק גדול בגליל יש מערות ומוצאים שם שרידים של אדם. הן כנראה שימשו פליטים, אנשים שלא רצו לשלם מיסים, להחביא סחורות וכיו"ב.

לבית בד יש בעיה של ריח ולכן היה מקובל למקמו בצד או בשולי העיר. זה נכון שיש מפגע אקולוגי שהעדיפו להוציא החוצה אם אפשר היה, אבל בתי בד מוכרים גם בתוך העיר. למשל חירבת אירבין, רמת אדמית, ליד ערב אל ערמאשה. יורדים מראש הגבעה שזו העיר אל כנסייה ביזנטית. בירידה מראש העיר לבין הכנסייה יש אזור תעשייתי עם 5-6 מכלולים של בתי בד בתוך החומות. כך גם בחורבת שמע ליד מירון, שם מוצאים את בית הבד צמוד לבית הכנסת. שם זה בקצה העיר, ממש מעבר מגיעים למערות קבורה, ובית הקברות הוא באמת מחוץ לעיר.

חשוב להבין שהימצאות בית בד מעידה על הימצאות יישוב. גת לעומת זאת מעידה על הימצאות הכרם. הגתות לא היו בתוך העיר אלא ליד הכרם, שכן העברת הענבים לעיר היה בעייתית והם נפגעו, נפצעו, התחילו לתסוס, נמהלו בשדרית המרירה והמיץ נפגע. לכן במקום שבוצרים דורכים. בשביל פסגת המירון יש גת, לא היה שם יישוב.

סתונית – השם הליטיני הוא *Colechicum*, קולכיס הייתה ממלכה במיתולוגיה היוונית בחוף הדרומי מזרחי של הים השחור, מזרח טורקיה לכיוון הצ'רקסים, גיאורגיה של היום. במיתולוגיה היא מופיעה בסיפור של יאסון והאגרונואוטים בחיפוש אחר גיזת הזהב שהוא מפליג דרך מיצרי הבוספורוס והים השחור, מגיע לממלכת קולכיס שם נמצאת מדיאה ביתו של המלך והיא מתאהבת ביאסון ועוזרת לו למצוא את גיזת הזהב. לאחר מכן היא בורחת יחד איתו. יש להם שני ילדים. אבל הוא לוקח לו עלמה צעירה והיא כל כך כועסת שהיא רוצחת את שני הילדים שלה, וכשהוא בא לסגור איתה חשבון היא עולה בכרכרה השמימה. מדיאה, מכשפה כביכול, הייתה רוקחת עלים בין השאר, ומהפקעת של הסתונית, מכאן השם קולכיס לסתונית. החומר היום נקרא קולכיצין והיום משמש ברפואה כנגד חלוקה של תאים, משמש לדלקות פרקים וכן הלאה. סתונית הארץ צריכות מעט גשם כדי לצאת, כמה מ"מ בודדים, כיוון שהבצלים הם מאוד עמוקים בקרקע ויכולים להגיע לכ-30-20 ס"מ מתחת לפני הקרקע. אם היא צריכה להוציא את הגבעולן שעליו יוצא הפרי שהוא די רך וענוג, והאדמה לא נרטבה בכלל ונורא קשה, זה לא יוצא. לכן האדמה צריכה לקבל כמה מ"מ של גשם, להתבצבץ קצת ולהתרכך, כדי שהפרי יצליחו לצאת.

אפשרות טיול – אחרי שעושים טיול ביודפת, אפשר לרדת בסימון כחול על הגדר אל הוואדי, מגיע למפגש הוואדיות, שם פונה ימינה בוואדי ומטפס איתו עד שמגיע לדרך גיפים, לוקח ימינה ושמאלה ועולה לפסגה של הר עצמון, ממש מעל כפר מנדא, מעל בקעת בית נטופה, אחד מהנופים היפים של הגליל התחתון. הר עצמון הוא שמורת טבע, מדרון ירוק עם הרבה חורש ים תיכוני וברושים. המדרון של הר עצמון הוא אחד היפים בגליל, 5-6 מיני סחלבים, צבעונים בחלק הגבוה, דדרר כחול (פרח מאוד יפה) – פברואר-מרץ חגיגה של פריחה.

בור מים – מערה גדולה ועמוקה שהיא בור מים. כשיש בורות מים הם כמובן סגורים. הפתח הוא מלאכותי, היה סגור ומתישהו זה התמוטט. היה פתח מלמעלה שאפשר היה להוציא דרכו את המים. הבור מולא מי נגר, אם לא היה מספיק מי נגר אפשר היה ללכת למעינות הרחוקים. הסלע רך וקל היה לחצוב בו. ליד הבור ישנו בור שיקוע.

חומה חשמונאית - בתקופה החשמונאית מתישהו על השתלטות החשמונאים על ארץ ישראל, מעבר לאזור מודיעין, שפלה והמרכז. יהודה הולך אל הגלעד, מקבלים מכתבים מקהילות יהודיות שבצרות שם והולכים לשחרר אותם, שמעון הולך למישור לנוכח עכו, אל המרחבים האלה. הם אז לא מספיק חזקים כדי להשתלט על השטח ולשבת בו, אז הם מפנים מהם את היהודים ולוקחים אותם למרכז. אולם הדור הבא של החשמונאים ואלכסנדר ינאי משתלט על הגליל. ככל הנראה החומה שלפנינו היא חומתו של אלכסנדר ינאי שזו עדיין התקופה ההלניסטית, שולט בין 76-102 לפנה"ס, ממש רגע לפני שהרומאים מגיעים. בהמשך, כשניגשים לבצר את העיר 150 שנים מאוחר יותר, והתחושה היא שהחומה הזו היא קצת נסוגה מדי ויש לבנות חומה ממש על המתלול, אז יוסף בונה את החומה הסמוכה, שהיא חומת המרד מאסיבית וחזקה הרבה יותר.

חומת המרד – החומה התגלתה בעונת החפירה האחרונה והיא המאסיבית ביותר מבחינת גודל האבנים (עם סיתות שוליים), רוחבה וגובהה, אל מול הסוללה המלאכותית שהרומאים שפכו כדי להגיע אל העיר. תוך כדי החפירות בשנות ה-90 חפרו 1.5-1 מ' עמוק יותר וגם שם נמצאה החומה, אחרי כן סגרו את כדי שבחורף מלחץ האדמה והמים היא לא תתמוטט.

היהודים מבינים שאם הרומאים מגיעים עם האיל הנוגח אל החומה העסק נגמר, לא היה דבר בעולם העתיק שהיה מסוגל לעמוד כנגד האיל הנוגח. זה העניין של זמן עד שמשוהו בחומה היה מתחיל לזוז בחומה, להתקעקע, ועד שזו תיפרץ. לכן, המאמצים המאוד גדולים שלהם היו למנוע מהרומאים את שפיכת הסוללה שנועדה לקרב את האיל הנוגח אל קו החומה ומגדלי לחימה.

בימים הראשונים של הלחימה היהודים יוצאים מהחומה ויורדים לשטח למטה ונלחמים שם ברומאים. בסופו של דבר הרומאים מקצועיים יותר, חזקים ורבים יותר, ואחרי כמה ימים היהודים ידחו אל תוך החומות וכבר לא יצאו החוצה.

הרומאים שופכים את הסוללה כשהם מוגנים על ידי מנהרות עצים שכאלה שמונעות מהיהודים מלפגוע בהם. היהודים מדי פעם מנסים לשרוף את הקונסטרוקציות שהיו בדרך כלל בנויות עץ, הם מצליחים בזה פעם פעמיים, אבל התהליך ממשיך להתקדם. היהודים כל הזמן בקרב השהייה, הם מצליחים לחבל במעשה הרומאי, אבל אלו מצליחים להתגבר ולהמשיך הלאה.

יוסף בן מתתיהו מפרט את שיטות הלחימה שהוא מפעיל כדי לעצור את הרומאים. ומסתבר, לפחות כך עולה מהתיאור, שהוא היה מפקד מאוד אמיץ ויצירתי בשיטות שהוא מוצא. בשלב מסוים היהודים מגביהים את החומה. הרומאים יורים חיצים (קשתים וקטפולטות) שלא מאפשרים אף להרים את הראש מעל החומה. אז יוסף נותן הוראה לשחוט פרים, להביא אליו את עורותיהם, אותם מותחים על כלונסאות ומושחים אותם בשמן, כך שהחיצים הרומאים מחליקים בשמן וניתזים הצידה. מאחורי העורות המתוחים הם ממשיכים להרים את החומה.

אז מפצצים את זה עם אבני בליסטראות וכל העסק מתקעקע. יש תיאורים מאוד ציוריים וקשים מה קורה לאיש בתוך העיר שבראשו פגעה אבן בליסטרה, מה קורה לאישה הרה שנפגעת, מה קורה לעובר וכיו"ב. בהמשך הרומאים מתקרבים, מרימים מגדלים ומנסים לחדור על גשרים לתוך החומה. היהודים לא מצליחים לשרוף את הגשרים אבל יוסף נותן הוראה לחמם שמן ואומר בהומור שחור ששמן יש לו תכונה שהוא רותח מהר ומתקרר לאט - "יען אשר תכונת השמן להתחמם על-נקלה ולהתקרר רק מעט מעט מפני דשנו", את השמן הוא שופך על הרומאים ואלו מתגלגלים במכאוביהם "השמן הקודח הזה להט את הרומאים והפיץ את מערכתיהם, ובמכאובים נוראים התגלגלו מעל החומה, כי על-נקלה חדר השמן דרך הנשק הסוכך עליהם והשתפך על-פני כל גופם מקדקדם ועד פעמי רגליהם ואכל את בשרם כאש להבה".

לאחר מכן הוא נותן הוראה לבשל משהו ממשפחת הקטניות, הוא שופך את זה על הגשרים והמעברים. לאחר הבישול זה הפך להיות דבק, אז הרומאים הלכו ונדבקו להם הנעליים. "היהודים מצאו תחבולה חדשה, ושפכו קש יוני מבשל על רגליהם רצפת הגשרים, להכשיל את הרומאים, והם מעדו וצנחו למטה. ולא יכלו עוד אנשי-הצבא לעמוד על רגליהם ברצותם לפנות לאחור או לעלות על האויב; אלה נפלו אחורנית על הגשר ונרמסו ברגלי אחיהם ורבים נפלו על מכסה הסוללה ובמפתלים היו למטרה לחצי היהודים."

ליהודים היה חסר אוכל ומים, יוסף במסגרת לוחמה פסיכולוגית אף נותן הוראה לתלות את הכביסה מטפטפת מים כך שיחשבו שאין חוסר. בסופו של דבר זה גם יצר נזק, כי הם בזבזו מים שאין להם רק כדי שיחשבו שיש להם.

בשיא העניין, כשהרומאים כבר עם האיל הנוגח מגיעים ומתחילים לנגח בעיר - " ובאותו מעמד עשה איש אחד מן היהודים ושמו אלעזר בן שמי, וסבא שבגליל היה מקום הולדתו (שעב), דבר-גבורה לשם ולזכר עולם, כי הרים אבן גדולה מאד והשליך אותה בכוח גדול מראש החומה על מכונת הרעש, עד אשר התיז את ראש האיל, ואחרי זאת קפץ לתוך מחנה השונאים ולקח משם את ראש האיל ובמנוחה גדולה נשא אותו על החומה, וכל האויבים שמו אותו למטרה לחציהם והוא נתן את בשרו למכים, כי לא היה מכסה מגן, וחמשה חצים נחתו בו. אך אלעזר לא שם לב לדבר הזה, עד אשר עלה על ראש החומה. וכל האנשים ראו עין בעין את מעשה גבורתו. ואז קרס מעצמת מכאובי פצעיו ונפל למטה עם ראש האיל. ואחריו הפליאו לעשות גבורה שני האחים נטורא ופילפוס, אנשי כפר רומא, גם הם ילידי הגליל, כי קפצו אל תוך הלגיון העשירי והתנפלו בעצם-יד ובורעו נטויה על הרומאים, עד אשר נתקו את שורותיהם, ובכל מקום אשר פנו שמה הפיצו את כל האויבים מפניהם".

מסתבר שליהודים היו פה ושם גם לוחמים שהיו שכירי חרב בצבאות אחרים והיו מקצועיים, שני האחים האלה למשל. בין התיאורים מעשי אומץ והקרבה שהסתיימו בחלקם לא טוב, לפחות במקרה של אלעזר.

בסופו של דבר הרומאים יצליחו לפרוץ העירה, ישטפו את העיר. שלא כמו בגמלא שהמומנטום מתהפך והיהודים מצליחים לזרוק את הרומאים החוצה, פה זה לא קורה. הרומאים עוברים את כל העיר ולמחרת הם יעברו כל בורות המים היבשים וישחטו את כל מי שימצאו.

האפיזודה האחרונה היא על יוסף בן מתתיהו ו-40 לוחמים נוספים שנשארו בבור מים חרב. הם כולם רוצים להתאבד יחד איתו, הלא זה כבוד גדול לסיים כך את הלחימה. ליוסף היו תוכניות אחרות והוא מנסה לשכנע אותם, הם לא משתכנעים. בסופו של דבר הוא כביכול מוותר להם ומה שמבינים מהסיפור זה שהוא עושה הגרלה - 20 מול 20, שורה אחת הורגת את השנייה, אחר כך 10 ו-10, 5 ו-5. בסוף הוא נשאר עם עוד לוחם אחד. הוא לא כותב שהוא תחמן את זה ולא כותב שלא, הוא רק מציין את זה כעובדה. את האחד הוא הצליח לשכנע שאם שניהם ימותו זה לא ישנה הרבה את גורל המערכה, ולכן כדאי שיצאו החוצה.

חשוב להבין שהיה ברור מה הרומאים עושים למפקדים של אויבים שנלחמו כל כך טוב, אבל הוא מוכן להמר על כך. בינתיים קורא לו מחוץ לבור המים אחד ממפקדי הצבא הרומאי, ניקנור, שהוא הכיר אותו מרומא ואומר לו שאספסיאנוס רוצה לראות מי מפקד שנלחם נגדו באומץ והצלחה ורוצה לדבר איתו. הוא יוצא החוצה ונלקח לאספסיאנוס, תוך כדי השיחה הוא אומר לאספסיאנוס שהוא חלם חלום ובו הקיסר נוטה למות ושהוא יהיה הקיסר הבא. אספסיאנוס לא הורג אותו, שכן הוא הביא לו בשורה טובה.

יוסף מהמר הקיסר אכן נטה למות והיו 3 מועמדים להחליף אותו, אספסיאנוס היה אחד מהם והיה לו רזומה מאוד מוצלח ומפואר. ביחס של אחד לשלוש, זה טוב מכלום, ובסופו של דבר זה אכן קורה כך ויוסף מרוויח את חייב.

בסטטוס שלו הוא עבד של אספסיאנוס שהוא מהשושלת הפלביאנית, ולכן קיבל את השם השושלתי פלביוס. כך יוסף בן מתתיהו הופך להיות יוספוס פלביוס. בהמשך כידוע הוא יכתוב ספרי היסטוריה שכולנו מלקקים עליהם עד עצם היום הזה, תוך כדי שצועקים 'בוגד, בוגד'.

יוסף בדרך כלל שמתאר מרחקים, קרבות, אירועים, בניינים, ערים וכיו"ב הוא מאוד מדויק. חפירות בדרך כלל מאמתות אחד לאחד את התיאורים שלו, אלא אם כן טעה בהבנה של משהו (כמו שמצדה שם הוא מדבר על ארמונות שיש והסתבר שזה היה סטוקו והוא חשב שזה שיש). הייתה לו אגינדה ודעות, ובעניין הזה ההיסטוריונים אוכלים אותו כך או אחרת. הוא עצמו מציג את עצמו לפעמים בצורה שיש בה כפילות. למשל פעם אחת הוא מפקד המרד בגליל, הולך נגד הרומאים ומבצר את הערים, ופעם שנייה בטבריה שהרומאים

עומדים לעשות טבח גדול הוא יוצא ומדבר לפני אספסיאנוס ומפקדי הצבאות, מרגיע, מפשר ומתווך שלא תהיה שחיטה. אז לא ברור איזה מן יוסף הוא, יוסף החזק האמיץ, האקטיבי, או יוסף הגלותי? כלומר שלא הכל ברור בדמותו של יוסף, התיאורים שלו בדרך כלל מאוד אמינות, אבל הפרשנויות להתנהגותו ותיאוריו אפשר לקבל יותר או פחות.

מול השלט בכניסה לתל – במהלך החפירה מצא מוטי אביעם באחד הבתים חרס שגודלו כחצי מגודל התמונה על הלוח, המציג את החרס משני צדיו. על צד אחד רואים מאוזוליאום, או בעברית נפש (מזכיר את יד אבשלום) – עמוד עם מדרגות, ענפי דקל שהוא סמל חיים. רוב הארכיאולוגים תמימי דעים שזהו מאוזוליאום שהוא סמל למוות. על צדו השני של החרס רואים סרטן, כך לפי רוב הארכיאולוגים, שהוא המזל החודשי של חודש תמוז. יודפת חרבה בא' תמוז, ראש חודש תמוז. ספקולטיבית מוטי אביעם מציע שיושב מישהו שלא משתתף בלחימה, בביתו, לילה אחד לפני כיבוש יודפת, ומתאר את הסוף – מוות מצד אחד ואת התאריך מצד שני.

נסיעה לתל חצור

יוצאים לכביש יודפת הררית, יורדים וחוצים את עראבה, נחל צלמון, וואדי סלאמה, עד לראמה, ומשם ימינה על כביש 85 בצומת כדרים, צומת עמיעד, ולתל חצור.

עולים על כביש תופר חלק גדול מרכס יודפת על קו גובה גבוה יחסית, בערך 400 מ'. אי אפשר להעביר כביש כזה בכל רכס בגליל התחתון (למשל הר תורען הוא נורא קצר). הרכס מצפון לנו הוא רכס שגור, בין הר כמון להר חזון יש תהום של כ-400 מ' של נחל לצלמון. רכס יודפת הוא מיוחד בכך שהוא שומר של קו גובה רצוף לאורך ק"מ רבים, וכך מאפשר מצומת יודפת כביש של 14 ק"מ עד להררית ששומר על הגובה שלו, חוץ מאוכף שירודים אליו וממנו עוקפים את הרכס לעראבה והלאה.

אוהל יעל - אתר תיירותי קטן וחביב. הייתה פה פעם מסעדת מנדלה, מסעדת הרים אסיאתית, לכל מנה הוסיפו שם ממרכז אסיה. המקום שייך לאישה בשם יעל דה מאיו מהררית, מכאן השם. בניה היום מפעילים את המקום לטובת אירועים שונים, יש אפשרות ללינה, קייטרינג וכיו"ב.

משמאל עדיין גליל תחתון, תחתינו מתחילים לראות את בקעת סכנין, העיר סכנין מציצה. מזרחה ממנה רואים חלקים נוספים של הבקעה, עראבה, ומעבר לה עוד יישוב צפוף עם צריח בולט – דיר חנא. שלושת היישובים של בקעת סכנין, כ-50 אלף איש. עראבה ודיר חנא עדיין מוגדרים ככפרים, ואילו סכנין מוגדרת כבר כעיר. מעבר לבקעת סכנין רואים את רכס שגור, הר כמון, הר חזון, על הר חזון יושב היישוב מע'אר על המדרון, יישוב גדול המונה כ-20 אלף איש. זה הרכס הרביעי, ומעבר לו בקעת בית הכרם, ובאופק רואים את הגליל העליון. בצד הימני רואים את גוש הרי מירון ומימין לו האזור של הר כנען וצפת. רואים יפה את הפרשי הגובה בין הגליל העליון לרכסים של הגליל התחתון.

כשמטיילים רק בגליל התחתון אין יותר מדי חניונים לעצור ולאכול בהם, ובכל זאת יש על הרכס חניון אחד כזה וכדאי לזכור אותו – החניון של הר אחים, ע"ש האחים נטירא ופיליפוס שני אחים ילידי הכפר רומא שבבקעת טופה שהצטיינו מאוד בקרב כנגד הרומאים במצור על יודפת.

הרומאים יעלו לאוכף מימין, מהוואדי שעולה. מימין למטה כקילומטר, למרגלות המדרון, חורבה קטנה בשם חורבת מסלח או חורבת מסלחית, שם גדל דאהר אל עומר במאה ה-18, יצא כילד, כנער, ולימים ישתלט על כל הגליל, יתכתש עם הסולטאן. היום המקום הוא שטח פרטי ומשפחה בדואית חיה שם. פעם הייתה שם מסעדה עד האינתיפאדה השנייה של אישה בשם אנמיק (אנה), הולנדית, שקשרה את גורלה עם בן זוג ישראלי שיום אחד עזב אותה למונגוליה והיא נשארה שם עם שלוש בנות. אנמיק הייתה מבשלת נהדר ותפריט המסעדה היה מה שיש בסירים. באינתיפאדה השנייה כל האזור היה חס מאוד, אנשים הפסיקו להגיע והמקום נסגר.

עראבה מופיעה בסיפור של יודפת כשאספסיאנוס עובר בה בדרכו ליודפת. המקום נקרא ערב או ביוונית גברה, והוא טובח במקום 700 איש, שכן חשש ממארב, והמשיך ליודפת. על עראבה סופר שהיא הייתה מקום מושבו של יוחנן בן זכאי בירושלים 18 שנים, כתוב 'ולא הניחו לפניו הגליליים אלא שתי קושיות', כלומר לא שאלו שאלות, שכן היום אנשים פשוטים. הוא כנראה השתעמם פה מאוד, עבר לירושלים.

כשמסתובבים עם מטיילים ממרכז הארץ הכפרים זו תמיד סקרנות גדולה, מה קורה? איך אנשים חיים? איך הם מתארגנים? כמה הם בכפר? כמה בעיר? יש הרבה מאוד דברים שאפשר להדריך עליהם תוך כדי נסיעה וכמובן לרדת ולהסתובב בחלק מהכפרים שיש בהם נקודות עניין. הכפרים נמצאים עכשיו בפיתוח חזק ומואץ וכבר פחות בהתרחבות. בשנות ה-80-70 הייתה הרבה התרחבות והיום הם פחות או יותר הגיעו לכל אדמות הכפר שהיו להם להתרחבות, והיום יותר מזהים את הצמיחה לגובה, קמים פה בתים של 4-6 קומות. בכפר יאסיף היום עומד בניין בן 10 קומות. רואים את השינוי החזק בנוף הכפר ובבתים. זה נובע כמובן גם מאורחות החיים. הכפרים כבר די הרבה שנים לא חקלאיים, ועשו את המעבר מאורח חיים כפרי לעירוני, לפחות מבחינת משלח היד. הרבה דרוזים משרתים בכוחות הביטחון. כל בקעת סכנין היא מוסלמית-נוצרית, כ-85-90% מוסלמים, כ-10-15% נוצרים, הם לא משרתים בכוחות הביטחון, יש פה ושם מתנדבים. הם יוצאים ללמוד במכללות, באוניברסיטאות, נכנסים למקצועות אקדמאים, צווארון כחול, הרבה עובדי מפעלים, נהגים, מקצועות הבנייה השונים, מוסכים. אבל יש גם מורים, מהנדסים, עורכי דין, סוכני ביטוח וכיו"ב. אפשר לקרוא את השלטים של בתי העסק וללמוד עליהם, אפשר לראות שכבר לא מדובר בכפר אלא כבר בעיירת פיתוח לכל דבר ועניין. אפשר לשים לב שהשלטים הם בעברית ובערבית, למרות שזה לא פונה לקליינטים יהודים כל כך. אפשר להבין את זה על משקל זה שבמקומות רבים יש שלטים באנגלית, כל אחד משדר את עצמו למה שהוא חושב שזה משהו יותר גבוה ומוצלח – בעברית לאנגלית, ובערבית לעברית. המגרשים והנדל"ן נהיה מאוד יקר, הביקוש מאוד גבוה והמחירים מאוד גבוהים. אב שיש לו ארבעה בנים והוא צריך לכל אחד מהם לארגן בית לא יכול לקנות 4 מגרשים, כל אחד 100-200 אלף דולר, ולכן בונים בניינים של 4-5 קומות, כל בן בקומה אחרת, ההורים בדרך כלל למטה. חשוב לציין שמדובר בשינוי פסיכולוגי גדול, שכן החיים בקומות שונים מבתי קרקע. עדיין בכפרים האלה על הסקאלה שבין מסורת לקדמה, על הרחוב הראשי משרדי מהנדסים, מתכננים, מחשבים וכו', ואילו בסמטאות האחוריות בכפר עדיין מגדלים

תרנגולות ועיזים בחצר, זה מה שהיום כל כך מרתק בכפרים היום, שכן זוהי נקודת זמן כזאת שאפשר למצוא את שני הדברים, ומתישהו התרנגולות והעיזים כנראה ייעלמו משם. יוצאים דרך הכניסה הראשית של העיירה אל כביש בקעת סכנין (805), הוא מתחיל בצומת יבור על כביש 70, קצת לפי צומת אחיהוד, ומסתיים ליד עילבון. נוסעים עליו כ-300 מ' ופונים שמאלה בכיכר שבמרכזה פסל. כ-200 מ' לאחר הפנייה מצד ימינה מסעדה בשם קנזמה שהאוכל בה סטנדרטי, אבל אפשר להגיע אליה עם אוטובוס בלי התראה מראש. מסעדה זריזה וטובה.

נוסעים על כביש של כ-10 ק"מ שמחבר את בקעת סכנין עם בקעת בית כרם דרך השבר הגיאולוגי הגדול שבין הר כמון להר חזון, שבתוכו עובר נחל צלמון בקטע מאוד יפה שאפשר גם ללכת ברגל, טיול של כ-שעה, כ-1.5 ק"מ לא קשה, יש מים גם בקיץ (לא תמיד נקי). אפשר להתחיל את המסלול משני הכיוונים. לאורך המסלול קטע נדיר ומיוחד של חורש של עצי אולמוס שעיר, עץ מאוד נדיר בארץ ישראל, שהקבוצה הכי יפה שלו נמצאת בנחל צלמון. שילוט מסמן את הכניסה לנחל.

בנחל צלמון בוטניקה מעניינת, רואים בו בחודש מאי מישויה פעמונית (פרח לבן גבוה דמוי פעמון). מישויה הוא בוטנאי צרפתי שאסף את הפרח בישראל במאה ה-18.

משמאל היה פעם שטח אש 9 שהיה שטח אש מנדטורי של הבריטים שהפקיעו אדמות של סכנין ועראבה לטובת כוחותיהם. מדינת ישראל, כמו בהרבה דברים אחרים, אימצה את התקנות המנדטוריות והמשיכה להפעיל את המקום כשטחי אש של צה"ל. מתישהו בשנות ה-70 הפסיקו להתאמן פה, והכפריים לפי הכתוב בחוק דרשו את השטח אם לא מתאמנים בו. בימיו של עזר ויצמן בממשלת בגין שהחזירו את הקרקעות האלה לכפריים.

מעלה צביה – או צביה, יישוב עם גגות אפורים. עלה בתוכנית המצפים וקשור לזרם רוחני שנקרא 'אימן' שמגיע מאנגליה. יש בתוכנית המצפים בגוש שגב כמה יישובים שיש להם אפיונים רוחניים, תרבותיים, אידיאולוגיים כאלה ואחרים. הררית עם המדיטיציה, מעלה צביה עם האימן, יודפת שהתחיל עוד לפני משגב בכ-20 שנים עלה עם תזה רוחנית וגורו בשם שכטר, מורה מהבית ספר הריאלי בחיפה, שהרבה תיכוניסטים התמקדו בו כדמות שידעה לאתגר אותם ולשאול שאלות מסקרנות על עצמם והקיום שלהם. בימים שבהם, בשנות ה-50, כל העם היה מאוד ציוני, מחויב וקהילתי, שכטר הלך בדיוק לצד השני של הסקאלה והיה מעורר בהם את האינדיבידואלי, הפרטי, הזהות האישית, התחושות וכך הלאה. כך התקבצו סביבו קבוצה של מאמינים נלהבים ובסופו של דבר יצאו להקים את היישוב יודפת. חלקם עדיין שם. השכבה הבוגרת של יודפת היום היא כבר בת 70 פלוס, ועם הזמן התפתחו ביודפת כל מיני רוחניים אחרים כולל חוזרים בתשובה. קהילה מאוד מגוונת של מחפשי דרך. הגוף העיקרי היום עוסק שם בגורדייף, 'הדרך הרביעית', הם עושים סדנאות ומדי פעם הם נוסעים לחו"ל לסדנאות משותפות.

סלאמה – כפר בדואי שיושב בשולי בקעת סכנין, רחוק מעראבה, סכנין ודיר חנא, ולא בכדי (בדואים זה בדואים והכפריים הם כפריים). סלאמה הכר בשנות ה-70 על ידי מדינת ישראל במטרה לרכז את כל הבדואים של ערב אל-סואעד, השבט הגדול היושב בו. בין ערב אל סואעד לערב אל הייב יש תחרות מי השבט הכי גדול בגליל, כל אחד אומר שהוא הכי גדול אבל שניהם גדולים. הרבה מאנשי השבט ירדו אל הכפר אך רבים מהם גם נשארו על הגבעות סביב.

עבודות עץ גדולות. קבלני עצים שלוקחים מכרזים של כריתת עצים ודילולי יערות קק"ל ומוכרים אותם כעצים כהסקה או בונים משטחים שמעמיסים עליהם סחורות. משמאל משפחות נוצריות, משמאל כפר בדואי קטן בשם ראס אל עין שקיבל הכרה ממש לפני כמה שנים. חיים פה בערך 200 איש אבל יש להם מנהיג קהילתי אמיתי שעושה קורסים לילדים והנוער של מנהיגות סביבתית – הם מנקים את נחל צלמון, הכפר שלהם נקי מאוד. למשל כשהם מתכננים את הבתים ואם יש עץ חרוב גדול וזקן אז הם מתכננים את הבית כך שלא תהיה פגיעה בעץ. אמנם לא מתאים לציפיות מכפר בדואי, אבל יש הפתעות.

יצאנו מנחל צלמון, משמאל הר כמון, מימין הר חזון, יוצאים לכיוון בקעת בית כרם, הכפר ראמה. הרכס שאותו חצינו בנחל צלמון נקרא הרכס השגור, כי הוא מפורק. כלומר יש לו כמה פסגות גבוהות וביניהם נחלים שמנקזים את בקעת בית כרם לבקעת סכנין. כל ההידרולוגיה של בקעת בית כרם הולכת דרומה לבקעת סכנין בגלל השברים הגדולים שיש ברכס.

יש באזור 5 יישובים – ראמה, מעיאר, סכנין, דיר חנא, עראבה – שמיצרים 40% משמן הזית שמיוצר בארץ ישראל, כל אחד מהם הוא מעצמה של שמן זית. בראמה זה סיפור שנמשך הרבה מאוד זמן. יש תיעוד לפחות בתקופה העות'מאנית, במאות השנים האחרונות, על ראמה ככפר של זיתים. יהודים שהולכים מעכו לצפת אומרים שעברו את יערות הזיתים של ראמה.

משמאל בקעת בית כרם, שנחשבת עדיין גליל תחתון. ברגע שיוצאים ממנה למעלה נכנסים למדרונות הגליל העליון. הר הארי 1050 מ' גובה, אנחנו ב-350 מ', כלומר כ-700 מ' הפרשי גבהים. לפנינו הכפר סאג'ור, אחרי זה נחף והאזור של מגידל כרום, גם כרמיאל משמאל. עולים על כביש 85 לכיוון לצומת עמיעד. אם עולים להר עצמון ויורדים משם במדרון המערבי לנחל ועיינות אבליים, ומתחילים ללכת לכיוון כאוכב, עוברים מטע של זיתים גדול מאוד. בגליל בכלל יש זיתים בני מאות שנים.

מורן – יישוב קטן שנחשב לקיבוץ שהיום הוא גם יישוב קהילתי. יש פה גם אגודה חקלאית וגם ועד מקומי שמנהל את שאר היישוב בענייני חינוך וכך הלאה, יש דברים משותפים ויש מופרטים.

צומת חנניה – בסלנג הוא ידוע כצומת שבע, צומת חשוב במרחב. ע"ש הכפר חנניה שהיה פה ונאמר עליהם 'כלי כפר חנניה אין דרכם להישבר'. אם היינו פונים שמאלה היינו מגיעים לצפת, מירון והגליל העליון. כפר חנניה היישוב על המדרון משמאל, המדרון הימני הוא חלקו בית קברות ואפשר לראות כמה קברי צדיקים במקום - רבי חנניה בן עקשיא, זכריה בן הקצב, התנא רבי אליעזר בן יעקב, התנא ר' חלפתא ועוד. בדרך כלל אפשר לבקש בקברי צדיקים הכל, יש כאלה שנהוג לבקש בהם משהו מסוים - רחל על עקריות, יונתן בן עוזיאל על שידוכים, חוני המעגל על גשם, רבי יוסי הגלילי על משוגעים וכיו"ב.

לרבי חנניה בן עקשיא לא היו ילדים והוא נקבר כאן יחד עם תלמידיו. בגלל שלא היה מי שיגיד עליו קדיש אז נתנו עליו את האמרה שלפני קדיש יתום או קדיש אחרי לימוד אומרים את הפס' "רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות, שנאמר": ה' חפץ למען צדקו, יגדיל תורה ויגדיר", אז אומרים קדיש.

ההמשך של בקעת בית כרם על אותו קו שבר באזור הזה נקראת בקעת חנניה. מימין מטע ענק של 400 דונם של רימונים. כל הרימונים האלה אמורים ללכת לטובת יקב רימון בדלתון שבו עושים שיכר רימונים. נחל צלמון מגיע משמאל, ואפשר לטייל בו באזור העליון של מפלי פרוד.

צומת כדרים – השם המדויק הוא צומת נחל עמוד תחתון, או צומת נחל עמוד. כשבחדשות מדברים על פקקי תנועה אומרים נחל עמוד מתכוונים לצומת זה.

את הכביש בין צומת כדרים לצומת חנניה פתחו בשנת 82, במלחמת לבנון. עד אז מי שהיה מגיע מכיוון כרמיאל ורצה לנסוע לראש פינה היה עולה למירון, צפת ויורד מצד שני. כביש 65 יצא מצומת גולני צפונה, עבר דרך עילבון, בתוך מעיאר ויצא פה לצומת אבא חלפתא. היום עובדים על הכפלת כביש גולני, כדרים, עמיעד, 27 ק"מ. כל הצמתים הקטנים בדרך ימוחלפו ולא יהיו רמזורים.

הכביש בקטע הזה יורד לקראת שני הנחלים הגדולים באזור – נחל עמוד שמגיע משמאל (ועובר מתחת לכביש) ונחל עכברה (מימין רואים גשר ענק שעובדים עליו). בזמנו כשסללו את הכביש שפכו סוללה ונוסעים על סוללה ולא גשר. התוכנית היא לבנות גשר לפנות את הסוללות של נחל עמוד ונחל עכברה. פה מתחיל המסלול של נחל עמוד תחתון שיועד מכאן עד לכביש חוקוק, כ-3 שעות הליכה עם קבוצה, 6-7 ק"מ. נחל עכברה מתחבר בקטע זה לנחל עמוד ושניהם ממשיכים יחד לכיוון גינוסר.

'מקום יפה לקפה', הוא באמת מקום יפה לקפה אולם לא מתאים לאוטובוסים.

באזור הזה קשה לשים את האצבע על הגבול בין הגליל העליון לתחתון. המדרון של הר כנען נראה משמאל, הוא יורד בירידה אינסופית עד לכנרת, וקשה ובעייתי לשים את האצבע על החלק במדרון שעד אליו זה הר כנען של גליל עליון וממנו זה גליל תחתון.

משמאל בשדות של קיבוץ עמיעד חאן ממלוכי יפה בשם גיב יוסף, הגישה אליו היא דרך הקיבוץ, נכנסים פונים שמאלה על הגדר ויוצאים לשדות, נוסעים עם האוטובוס, הולכים כ-200-300 מ' ומגיעים. היום הקיפו את החאן בגדר בשל סכנת התמוטטות, ועכשיו אי אפשר להיכנס.

גיב יוסף זה גוב יוסף. כל המסורות של יעקב אבינו שמשוטטות בהר כנען ובסביבותיו זה סיפור שנמשך מימי הביניים ואולי לפני עד ימינו, לא ברור מתי זה מתחיל ויכול להיות שיש לזה שורשים עתיקים עוד לפני ימי הצלבנים, למרות שנהגים להפיל על הצלבנים את יצירת המסורות על יעקב אבינו. מזה גם נגזר גשר בנות יעקב, מערת שם ועבר בצפת ששם כביכול ישב יעקב ולמד תורה, וכך הלאה. כזכור, גוב יוסף צריך להיות בעמק דותן, לא כאן.

אנחנו ברמת כורזים, בזלתית. הבזלת של רמת כורזים יכולה להיות גולנית והיא גם מקומית, כלומר יש לפחות תל געשי אחד שמכירים. חלק מהבזלת ברמת כורזים לא בהכרח זרמו לכאן מהצדדים. אפשר לשים לב שאנחנו עולים, אם היינו באים מכרי דשא אז היינו בעלייה עוד הרבה יותר ארוכה, ממינוס 200 מ', והשיא של רמת כורזים באזור פילון הוא פלוס 400 מ' – עלייה של 600 מ' בהחלט מצדיקה את השם רמת כורזים. זהו מפתן, סף גבוה, בין הכנרת לבין אגן החולה. אחרי שמגיעים לשיא הגובה מתחילים לרדת שוב קילומטרים ארוכים מ-400 מ' פלוס אל אגן החולה, אזור האגמון, בגבהים של בערך 70 מ' פלוס. ראש פינה משמאל, החלק הרחוק והגבוה של ראש פינה הוא ראשית המושבה, כל השאר זה הרחבות הרבה יותר מאוחרות.

השלמה לסיור ברמת הגולן תותחי נברון – בשורה התחתונה כל המקום בתאופיק למעלה בדרום רמת הגולן, טעות. לא היה ולא נברא. כשהמושג תותחי נברון בטרמינולוגיה הצה"לית מתייחס לתותחים שהיו קשיחים במקום, מאסיביים ולא זזו. בסיני היו בשני מקומות תותחי נברון שהישראלים שמו כנגד המצרים וירו בהם – באזור הצפוני באזור בלוזה ודרומה יותר. הדרום רמת הגולן היו תותחי שלל רוסיים מתנייעים, קלים, נגררים, 130 מ"מ, שישבו בתאופיק. שני המבנים השחורים שרואים שם היו המגורים של המחלקה ולא של התותחים, למרות שנהגו לספר שהתותחים היו יורדים מתוך המבנים כדי שלא יראו מאיפה יורים. ערך סער דיבר עם בן שושן, המג"ד של האגד הארטילרי שישב שם שטען שהתותחים שם היו פרוסים בחוף. הירי היה לכיוון הירדנים, לכיוון אירביד.

ההרחבה של כביש 90 ממערב לתל חצור, אם רוצים להיכנס לתל יורדים מכביש 90 ימינה לכיוון כביש 90 הישן, למרגלות התל ולאחר מכן דרך איילת השחר.

משמאל נחל חצור הקטן, לאורך הכביש ובהמשך עובר תחתיו. מימין רואים כתמים ירוקים הרבה יותר והרדופים יופיעו מה שמעיד על מים זורמים על פני השטח, אקוויפר גבוה. במרץ על המדרון מימין פריחה של אירוס הדור, מהפרחים היפים יותר בארץ. תל חצור משמאל ומהנדסי המים של ממלכת ישראל עולים על העניין שיש אקוויפר גבוה בנחל, ומבצעים ממש מעל את מפעל המים של חצור שמתחבר לאקוויפר של נחל חצור ונשען עליו, בלי לצאת החוצה, ומקבלים את המים בתוך העיר. הכביש עולה על התל עצמו ועולים לעיר העליונה.

התל הוא כל כך גדול שנכנסים עם האוטובוס פנימה, שכן ריכוז החפירות נמצא בחלק הרחוק של התל, בחצי הראשון אין כלום. מימין יש ארכיאולוגיה שיש בה עניין גם כן, מאה 8 לפנה"ס, תקופה ישראלית, הביצורים של ירבעם השני לקראת בוא האשורים, תגלת פלאסר 732 לפנה"ס. בדרך כלל מדלגים על זה וממשיכים הלאה.

תל חצור

האתר של תל חצור מאוד מעניין בגלל הממצאים שבו, הדברים שייחודיים לו, בעיקר העניין של הגודל, וכמובן בגלל הקשרים היסטוריים שקשורים גם למקרא ולאתוס הישראלי. התל הוא הגדול ביותר בארץ, למעלה מ-800 דונם גודלו, ואין שום תל אחר שמתקרב לגודלו, התילים הבאים אחריו יהיו בסדר גודל של כ-200-300 דונם, כלומר כשליש ממנו. זה לא תל יחידי במזרח התיכון בגודל הזה (אבלה, אללח, מארי), יש

תילים ענק בסוריה לכיוון עיראק. חצור שייכת למשפחה של הערים הגדולות של המזרח התיכון מהאלף השני לפנה"ס, אבל בארץ ישראל היא דוגמה יחידה.

האזכורים ההיסטוריים – שומעים על תל חצור בשני אזכורים. האחד כתבי המאות במצריים, כתבי קללות, ובארכיון מארי, עיר על הברך של מארי, שם נמצאו מספר תעודות שמזכירות את חצור, משלחת שמגיעה מחצור לבקר שם ועל משלוחי בדיל שמארי משווקת בין השאר גם לחצור, מאה 18-19 לפנה"ס.

שומעים על חצור ברשימות הכיבושים של התחותמסים והאמנחותפים הפרעונים המצריים של המאה ה-16 לפנה"ס שעוברים כאן. באמצע המאה ה-14 לפנה"ס מוזכרת בארכיון אל-עמרנה, יש הרבה מלכים שכנים שמתלוננים על האימפריאליזם של חצור, שהיא מתפשטת ודוחפת. שכניה ממערב זו העיר צור, ממזרח עשורת בגלעד, וחצור מתכתשת איתן על שליטה במרחב. יש גם מכתבים ששליט חצור שולח לפרעה מלך מצריים ולמרות שבדרך כלל הנוסח היה של כניעה, השפלה והתרפסות מול מלך מצריים, השליט של חצור כותב 'מלך חצור למלך מצריים', כמעט כאילו הם שווים. זה בהחלט שם את חצור כיישוב שאינו זהה או שווה לשאר היישובים האחרים בסביבה שלו, אלא גדול וחזק יותר. זה גם מתאים לתיאור המקראי של חצור, הלא היא ראש כל הממלכות האלה.

לקראת הקרב עם יהושע, ספר יהושע יא', חצור מוזכרת כמנהיגת הערים במרחב והיא זו שתוליד ותנהיג את המלחמה הכנענית של צפון הארץ נגד צבאו של יהושע - "כי-חצור לפני-היא, ראש כל-הממלכות האלה" (יהושע יא', י). התיאור המקראי נותן שני אזכורים של מלחמות במקום – האחד ביהושע יא' עם הקרב שמסתיים בחורבנה של חצור ושריפתה – "רק כל-הערים, העמדות על-תלם--לא שרףם, ושרףם: זולתי את-חצור לבדה, שרף יהושע" (יהושע יא', יג). כלומר רק את חצור שרף באש, את שאר הערים הרג, שחט. את חצור, ראש הנחש, שרפו.

מעשה פלא, כמה פרקים מאוחר יותר, חצור מתעוררת לחיים, וסיסרא שר צבאו של יבין נלחם בברק בן אבינועם בתחילת פרק שופטים. מסתבר שחצור לא חוסלה. אחד ההסברים לכך הוא שאולי התהפכה הכרונולוגיה של המלחמות, ובעצם הקרב בשופטים היה קרב ראשון, והקרב בו היא חרבה היה המאוחר יותר. אפשר לנסות לפרש את זה בכל מיני דרכים, כך או כך יש שני אזכורים לשני קרבות שחצור מעורבת בהם.

בהמשך המקרא, בספר מלכים, שומעים ששלמה שנכנס לפעולות בנייה, חוץ ממפעלי הבנייה בירושלים (בית המקדש, ארמון, עופל, חומות וכו') הוא גם בונה שלוש ערים – חצור, מגידו וגזר. כך מוזכרת הקמתה של חצור בתקופה הישראלית, שלמה המלך. "וזה דבר-המש-אשר-העלה המלך שלמה, לבנות את-בית יהוה ואת-ביתו ואת-המזבחות, ואת, חומות ירושלים; ואת-חצור ואת-מגידו, ואת-גזר" (מלכים א, ט טו).

האזכור האחרון של חצור הוא סופה על ידי תגלת פלאסר שמגיע מהצפון - מלכים ב' טו, כט: " בימי פקח מלך-ישראל, בא תגלת פלאסר מלך אשור, ויבס את-חצור ויבס את-גזר ויבס את-מגידו ואת-הגלעד ואת-הגלילה, כל ארץ נפתלי; ויבס את-חצור. הוא מגיע על ציר הבקע, ציר השבר הסורי אפריקאי, וכותש את כל מה שיש בדרך. חצור נפלה ב-732 לפנה"ס, ולמעשה בזו חרבה העיר שהתחילה כ-2000 שנים מוקדם יותר, ב-2700 לפנה"ס, כיישוב קטן בתקופת הברונזה הקדומה.

לאחר מכן תהיה כאן מצודה אשורית ואחרי זה מצודה פרסית, אבל זה לא יישוב אלא מצודות משמר, מצודות דרכים, אולי מקומות שישבו בהם גובי מיסים, אבל זו לא עיר. אפשר להגיד שהעיר חרבה במאה ה-8 לפנה"ס לא קמה יותר, עד ימינו.

תולדות החפירה – פורטר האמריקאי הוא הראשון שב-1875 מזהה את תל וקצי' או תל אל קדח (היו שני שמות ערביים לתל הזה) כחצור, מבחינת הגודל, המיקום וכך הלאה. ב-1928 פרופ' ג'ון גרסטנג האנגלי מטעם רשות העתיקות המנדטורית הבריטית חופר בחלק העליון הגבוה, מזהה כאן שרידי יישוב. כמו כן הוא מזהה גם את כל השדה הגדול מעבר לחפיר כקשור לתל, וקורא לו camp, מלשון מחנה, מכלאות, אולי החזיקו בעלי חיים. כלומר הוא מזהה קשר בין העיר למעלה לחלק התחתון, אבל לא מזהה אותו כחלק מהעיר עצמה.

בשנות ה-50 החפירות המפורסמות של ידן וחבריו, 1955-1958. אמנם מייחסים את החפירה ליגאל ידן אולם הייתה פה כל הנבחרת הלאומית של הארכיאולוגיה של אז – יוחנן אהרוני שאמנם היה בר פלוגתא גדול של ידן אבל חפר איתו כאן, משה וטרודה דותן, קלייר אפשטיין, דונייבסקי וכו'. ידן הוא ראש המשלחת האחראי. הם חופרים גם כאן וגם למטה בשדה, שם אפשר לראות כמה משבצות חפירה שפתחו כבר אז.

במסגרת החפירות הם מוצאים שרידי עיר מהברונזה הקדומה עד המאה ה-8 לפנה"ס, אותה סקאלה הנ"ל, ובסוף המצודה שממשיכה באשורית והפרסי. למטה, בכל מקום שהם פותחים משבצת חפירה, הם מוצאים כ-4 שכבות עיר על כל מרכיביה - בתים, רחובות, מקדשים, לא מכלאות ולא מחנות. המסקנה שלהם היא שכל השטח היה עיר.

באלף ה-3 לפנה"ס, בתקופת הברונזה הקדומה, הכל למעלה. לא יודעים מה היה גודלו של היישוב של הברונזה הקדומה, שכן הרוב לא נחפר. אבל יושב כאן יישוב כאן, לא גדול ומרכזי. הברונזה התיכונה התחיל עם היישוב למעלה, אבל במאה ה-18 לפנה"ס, כמו גם בתל דן, אשקלון, תל שרוחן נחל הבשור וכיו"ב – הקמת ערי ענק מוקפות סוללות עפר עצומות במרחבי ארץ ישראל, סוריה, עבר הירדן וכן הלאה. העיר הזו תשב על החלק העליון – להלן העיר העליונה, וגם בחלק התחתון – להלן העיר התחתונה. כלומר מהמאה ה-18 לפנה"ס כל המתחם של ה-840-820 דונם הוא עיר (העיר העליונה כ-140-120 דונם, העיר התחתונה הוא כ-700 דונם).

העיר הזו תתקיים בשארית הברונזה התיכונה, כל הברונזה המאוחרת, ותיחרב בשליש האחרון של המאה ה-13 לפנה"ס, ידן מתארך את זה ל-1230 לפנה"ס וזה מקובל היום על החוקרים. יש כ-500 שנים, 1250-1750, יש עיר עצומה שיושבת על כל השטח הגדול הזה. מסוף המאה ה-13 לפנה"ס העיר חרבה. לאחר מכן יש פה פער יישובי, קצת מוזר – מישהו חרוב, מישהו כבש, מצפים למצוא שרידים שלו.

אם זה שהחריב מגיע מתרבות אחרת ולא תרבות עירונית, אלא תרבות נוודית, הוא לא יודע לעשות עם מה שכבש – המקדשים, הארמונות והמבנים, שכן זה לא חלק מהתרבות שלו. רואים את זה במונגוליה כשהם מנסים למשוך נוודים מהערבות להקים את עיר הבירה אולך בטור והם גרים מסביב לעיר במחנות אוהלים עצומים ולא רוצים להיכנס לעיר, או בדרום שבונים כפרים לבדואים והם שמים אוהלים בחצר. מזהים באתרים האלה פער יישובי, כלומר עשרות ומאות שנים שלא קורה כלום והמקומות עומדים ריקים. כשיקרה

משהו זה יהיה במאה ה-11 לפנה"ס על ידי אוכלוסייה ישראלית, כ-150-100 שנים מאוחר יותר לחורבן, תקופת השופטים, משהו כפרי, קטן, ולא עיר ענק. במאה ה-10 לפנה"ס תקום פה עיר. **יגאל ידן** חפר פה בין 1955-1958, לאחר מכן בשנות ה-60 עוד שתי עונות חפירה קצרות 1968-1969. אחרי זה 20 שנים לא חפרו פה. מה-1990 חופר פה פרופ' אמנון בן תור מהאוניברסיטה העברית בירושלים. אמנון בן תור מזהה פה את העיר של המאה ה-10 שפותחת את חצור הישראלית כעיר חשובה, הוא רואה בשערים שערי שלמה השייכים לעיר של המאה ה-10 לפנה"ס, הוא מוצא רצפות שהוא רואה כרצפות בתים של המאה ה-10 לפנה"ס. מעליה מאה 8-9 לפנה"ס. כלומר מתקיימת פה עיר כ-200 שנה, עד שהיא חרבה ב-732 לפנה"ס. קרוב ל-23 שנה חופר פה אמנון בן תור ברציפות, בשנים האחרונות הצטרפה אליו דר' שרון צוקרמן הארכיאולוגית, שיש לה תוספות מעניינות ואיכותיות של הניסיונות להבין מה קורה כאן.

שתי שאלות חשובות וחמות בארכיאולוגיה המקראית של ארץ ישראל, חצור בהחלט בתוכן – מי כבש את הארץ? או מי החריב את חצור? – אופציה אחת, לפי התיאור המקראי – יהושע וצבא ישראלי ב-1230 לפנה"ס. אפשרות נוספת, אם זה לא יהושע ולא שבטי ישראל, היא גויי הים שמגיעים מעבר לים בזמן שהשבטים הישראלים חודרים. מכירים את התכתובת של אוגרית עם מלך החיתים, אוגרית שולחת התרעות חירום על הגעת גויי הים שנפסקות בבת אחת ומהפסקתן מבינים שאוגרית נפלה, ואחרי זה גם הממלכה החיתית נופלת. בהמשך גויי הים ישטפו את החוף הסורי-לבנוני-ארצישראלי ביבשה ובים במקביל, מן הסתם האתרים שהם פוגשים בדרך נפגעים וחרבו על ידם. הם ירדו על למצריים וילחמו שם ברעמסס ה-3, 1186 לפנה"ס, קרב שמתואר במצריים, והוא יהדוף אותם לכיוון רצועת עזה והם יתיישבו איפה שיתיישבו. אמנון בן תור כותב במאמר על חורבן חצור מלפני כמה שנים שזהות המחריבים אינה ידועה. לאחרונה בניתוח מחודש שלו לעניין הוא כותב שחצור חרבה בידי שבטים נוודים, חצי נוודים, שבהמשך יכול להיות שהפכו להיות ישראלים. אמנם המקרא אומר שזה נעשה בידי יהושע וצבא ישראלי. אמנון בן תור אומר משהו מאוד ערטילאי ולא ברור שמשאיר סימני שאלה לגבי זהותם של מחריבי חצור.

שאלה נוספת המכונה בפי הארכיאולוגים 'המאה ה-10 הנעלמה'. התיאור המקראי מספר של כיבושי דוד, ולאחר מכן המפעלים הגדולים של שלמה. מדוד לא מצליחים למצוא הרבה כי הוא כבש, אז לא היה לו הרבה זמן לבנות, אבל מימי שלמה מסופר במקרא על בנייה, ולמרות זאת לאחר 100 שנות ארכיאולוגיה הממצא המקראי שקשור לדוד ולשלמה, ימי הממלכה המאוחדת, מאה 10 לפנה"ס הוא דל, בעיקר בצפון הארץ. מוצאים הרבה יותר מאה 8-9 לפנה"ס מאשר מאה 10 לפנה"ס, הרבה יותר מלכי ישראל, למשל אחאב, משלמה – כך גם בתל יוקנעם, תל זירעאל, תל מגידו, תל כינורות, תל דן וכיו"ב. השאלה איפה דוד ושלמה, בעיקר שלמה, היא שאלה לגיטימית. על התשובות אפשר להתווכח, ויכול להיות שלא חפרו מספיק ועוד ימצאו. את השאלה הזו פינקלשטיין וחבריו הפכו לספקולציות מאוד רחוקות. פינקלשטיין יכול לזהות את השערים בחצור כשערי אחאב ולא כשערי שלמה, שמבחינתו לא קיים כאן. אמנון בן תור שחופר כאן מזהה כאן את שערי שלמה מהמאה ה-10 לפנה"ס, ומעליה הוא מזהה את העיר של אחאב מהמאה ה-9 לפנה"ס. אבל גם לשיטתו של אמנון בן תור העיר של שלמה יושבת על בין שליש לחצי מהתל הגדול. החומה של אחאב יוצאת מפינת החומה של שלמה, רצה ומקיפה את כל התל. כלומר, גם מי שמוזה את שלמה מודה שבעצם יש פה יותר אחאב משלמה שיושב על שטח קטן.

בהמשך רואים שמפעל המים, בניין המחסנים, המצודה בקצה מיוחסים לאחאב. כלומר יש הרבה נוכחות של המאה ה-9 לפנה"ס, של אחאב או מלכי ישראל, והרבה פחות מאה 10 לפנה"ס. זה בעיקר בולט כשמדברים על מפעל המים הגדול והמושקע שמבוצע על ידי אחאב ולא על ידי שלמה, ואם הוא אכן ביצע, אז זה לא נמצא.

שער שלמה - בחלק מהמקומות רואים את פס השחזור, משני הצדדים. לפי הממצא התחתון ידעו פחות או יותר איך לשחזר את השאר, הבינו שיש שני מגדלים שהגנו על הכניסה אל תוך השער. השערים הנקראים שערי שלמה זהים לשער שמוצאים במגידו ובגזר. אם להסתמך על הפסי' בספר מלכים אז מזהים את שלושתם כשערים ישראלים, של שלמה. בזמנו, כשרק מגלים את השערים, מוצאים ששער ישראלי הוא שער של 3 תאים, לימים מגלים ששער ישראלי יכול להכיל 4 תאים, 2 מכל צד (בעיר דן למשל יש שער של מלכי ישראל שלא בנוי כמו שער מהסוג הזה אלא עם 4 תאים, 2 מכל צד) גם הפרופורציות שלהם שונות לחלוטין. לא היה סטנדרטיזציה, בדיוק כמו שבבתי כנסת עתיקים כל הזמן מחפשים דמיון וכל הזמן מופתעים מהשוני.

אפשר לראות שני מגדלים בחזית ומאחורי כל מגדל שלושה חדרים או תאים, ביניהם מעבר הכניסה. חומת הסוגרים קשורה לשערים ויוצאת מהם לשני הצדדים. בתאים לא לגמרי בטוחים מה עשו, ברור שהיו בהם חיילי משמר – למשל בשער של בית ציידא מצאו גם סחורות חקלאיות בחפירות - חיטה, זרעים, חרצני זיתים. יכול להיות שחלק מהתאים, לפחות שניים שלושה שמשו גם כחללי אחסון, אולי הנכנסים השאירו דברים למשמר, אולי היו צריכים לשלם מס בכניסה.

באחד התאים רואים אבני בזלת מסותתות יפה וסף כניסה לאנשהו, כנראה למקדש כנעני, מאה 15 לפנה"ס שממנו נכנסו. רואים אבן עומדת יפה שבהחלט מעידה על משהו פולחני. מעבר למעבר העץ רואים את קיר הקצה של המקדש. בהיבט גלובלי אוניברסלי חצור הכנענית או הברונזאית היא הרבה יותר מרשימה, מעניינת וחשובה מחצור הישראלית, ומוצאים עיר עם ציוויליזציה וממצאים בלתי רגילים של תקופת הברונזה.

אחד הדברים שעולה חזק בתל דן וגם בתל חצור הוא שבמעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל, מהכנעני לישראלי, נפילת דרמטית ברמת התרבות החומרית והטכנולוגית. אפשר לראות אבן בזלת קשה מאוד מסותת ברמה מקצועית מאוד במאה ה-15 לפנה"ס, לעומת השער שנבנה 500 שנים מאוחר יותר. השער בנוי על המקדש כ-500 שנים מאוחר יותר.

כשחפרו בשנות ה-50 פתחו את כל השטח, מצאו שרידים של המקדש הכנעני שהיה כאן, ולאחר מכן סתמו והחזירו את המצב שלמה שרואים היום. העניין הזה עולה לא רק במבנים או בממצאים שנמצאים בשטח, כל הממצאים הקטנים שנלקחו למוזיאונים או למחסנים של רשות העתיקות, חפצים קטנים, מחטי ברזל, כלי עצם, כלי שן, אגרטלים, דברים מצוירים מכורים, דברים יפייים מתקופת הברונזה המאוחרת, כשעוברים לשלב הישראלי, אם אלה נוודים או חצי נוודים שהגיעו לכאן מתאפיינים בתרבות חומרית הרבה יותר גסה,

מאוד פונקציונלית, כדים ופיטאסים גדולים לאגירה של תבואות וכך הלאה, זה היה הצורך שלהם וזה מה שהם עושים. את כל הדברים העדינים והדקים ייקח עוד הרבה זמן עד שהישראלים ילמדו לייצר. **אם גויי הים** החריבו הם החריבו והמשיכו הלאה, לא התיישבו. מי שהתיישב פה היה ישראלי. לשאלה על מי החריב שרון צוקרמן שחפרה למטה נותנת אופציה שלישית. למעלה מזהים שכבת חורבן בארמון הכנעני האדמיניסטרטיבי שנחשף לפני כשנה עם כדים ענקיים. שרון צוקרמן אומרת שבעיר המגורים התחתונה אין שכבת חורבן, אין חורבן של הבתים, ובחלקם רואים שהאנשים עזבו את הבתים בשלמותם. על כן היא טוענת שכבר לפני 1230 לפנה"ס העיר בירידה, כנראה מסיבות פנימיות או עניינים מרחביים שלא קשורים לכובשים ונכבשים. במאה ה-13 אכן יודעים שא"י בצרות. היא טוענת שיכול להיות שהייתה תסיסה פנימית בה העניינים של העיר התחתונה עלו על העיר העליונה ושרפו את המקדשים, וזה עניין כנעני פנימי.

אמנם נוטים לזלזל בעניין האקלימי אבל היום ברור, ויש ספר יפה שנכתב 'והרעב כבד בארץ' שכתבו אריה ש. איסר ומתניה זהר מאוני' בן גוריון, והם בונים את כל תרחיש ההתפתחות ההיסטורית של המזרח התיכון וארץ ישראל בהתאם לעניינים האקלימיים. פתאום נגמרת הברונזה הקדומה ויש 200 שנה שמונה הברונזה הביניימית שבעצם אין פה שום דבר, הם רואים בזה משבר ואחרי זה מגיעים גלי הגירה, שיכולים להגיע בעקבות זה שנורא קר, רוסים וטורקיה קפואות ואין מה לאכול שם, אז הם נודדים לאיפה שיש מה לאכול, וכשפה לא נוח אז הם ילכו למקום אחר. העניין האקלימי משחק תפקיד מאוד חשוב. זה עולה מקרקעית הכנרת שם הם מזהים שבמאה ה-13 שבמרחב מתמוטט ונכנסים אליו גורמים חדשים, כיוון שהיא הייתה מאוד בעייתית אקלימית, מבחינת חקלאות וגידולים.

ארמון מלכי חצור הכנענית – (חצר הארמון) : תחתינו קירות מאסיביים שהם לא בית מגורים אלא מבנה ציבורי ממלכתי גדול. אלה הארמונות של מלכי חצור של המאה 16-17 לפנה"ס, סוף ברונזה תיכונה. בצמוד לקיר הארמונות, שנמשך גם תחתינו ומוסתר בשלב סגירת החפירה, מימין רחוק רואים את חצר המצבות עם אבני האסטלות העומדות, זו חצר פולחנית שמן הסתם קשורה אל הארמונות, היא גם מאותן מאות. איפה שרואים אבנים עומדות זה פולחני, לא סתם מעמידים אבנים, הן מדברות עם השמיים. אפשר לראות אגן עגול שמעבר לו מצאו חפצי פולחן קטנים שמעידים על כך שהתבצע שם פולחן כלשהו, ולא במקרה ליד הארמונות. בצד השני ארמונות מאוחרים ב-200 שנים. כלומר יש ארמונות וחצר פולחנית עם במה גדולה. הארמון הזה כמבנה יחיד הוא גדול מתקופת הברונזה שיש בארץ. החצר הפולחנית היא גם ענקית והיו לה בסיסים ענקיים. לצד המדרגות אפשר לראות בסיסי עמודי עץ ענקיים. עמודים מאבן לא מצאו אז חשבו שאולי היו גזעי ארזים או משהו אחר. אפשר כמעט לשאול את השאלה האם זה ארמון עם חצר פולחנית שיש לה ארמון או חצר פולחנית שיש לה ארמון. זאת אומרת שלא ברור מה פה יותר מרכזי.

היום רואים את הארמון כארמון טקסי, פולחני. זאת בהפרדה מהארמון שגילו לפני שנה, בבור שלידו ישבנו קודם, והיום קוראים לו הארמון האדמיניסטרטיבי, משם ניהלו את העיר. שכן שם מצאו 13 כדים ענקיים, בכל אחד 500 ליטר נפת, מלאים בגרעיני חיטה מפוחמים שנשרפו. הארמון המנהלי והארמון הפולחני, הארמונות של חצור, כל אלה יחד מעידים על עיר חזקה, מפוארת, חצור בשיאה היא חצור של הברונזה המאוחרת – מאות 13-14 לפנה"ס.

ארמון מלכי חצור הכנענית – (בכניסה לארמון) : זה הארמון האחרון של יבין רגע לפני שורפים אותו ב-1230 לפנה"ס, הארמון האחרון של חצור. הארמון המנהלי והארמון הפולחני שייכים למאה ה-13 לפנה"ס, מה שרואים למטה שייך למאות 16-17 לפנה"ס. עוד לא נמצא פה ארמון ישראלי, לא מצאו את הארמון של אחאב. כשחפרו את הארמון של יבין לא מצאו שום דבר ישראלי, כאילו הישראלים שמגיעים לכאן מתייחסים לארמון והבמה כמקום מקולל ולכן לא בנו ולא השתמשו בזה, עד 732 שתגלת פלאסר יחריב את חצור הישראלית.

באנציקלופדיה לחפירות ישנה תמונה מהשער, המגדלים ושלושה תאים בכל כיוון. בסמוך היה מבנה עמודים שעמד כ-50 מ' מהשער - מבנה העמודים הוא מבנה מחסנים מאה 9 לפנה"ס, אין ויכוח על זה שמדובר על אחאב. היה ברור שתחתיו קורים דברים מאוד מעניינים אז הם קילפו את כל מבנה המחסנים והעבירו אותו הצידה. ההזזות נעשות על מנת שאפשר יהיה להמשיך לחפור ולהגיע לחלקים המעניינים. כשחפרו פה יגאל ידן ואנשיו, עוד לפני אמנון בן-תור, הברונזה מאוד עניינה אותם, כך שהיו מוכנים להוציא את המבנים של אחאב ולחפור את הברונזה, שהיה ברור שהיא מרתקת. ברור לכל הארכיאולוגים שמגיעים לכאן ובכלל בארכיאולוגיה העולמית שחצור היא סיפור ענק של תקופת הברונזה. התקופה הישראלית פה היא פחות מרשימה למרות הסנטימנט הישראלי.

הארמון בנוי כך שהנדבך התחתון עשוי אבני בזלת מסותתות ומעליו בנייה בבוץ. בתל דן גילו בתוך השער שהוא סויד – כבשו אבן גיר, שרפו אותה, קיבלו סיד וסיידו, כדי להגן מרטיבות. יכול להיות שעשו את זה גם פה. בעת השחזור תמיד יש דילמה מה לשחזר, שכן לא יוכלו לראות את הממצא המקורי. לכן חלק משוחזר וחלק אותנטי. בחלק מהמקומות הוסיפו את היסוד, שלד העץ הבנוי מחגורות עץ, שכן טוענים שכך היה בתקופה העתיקה, את זה יודעים על פי פס חסר שנמצא בקטעים מסוימים. הפס החסר הוא כנראה קורת עץ שהייתה ונרקבה. דבר מאוד דומה רואים בבית ציידא בפארק הירדן סמוך לכנרת. קירות עצים שהיו משולבות במבנה.

הבקע עובר פה מאות רעידות אדמה בשנה בדרגות 2-3. מבנים בלי יסודות רציניים ובלי שלד בתקופה העתיקה נטו ליפול מהזעזועים האלה בקלות. השלד נותן חוסן וגמישות, שכן הוא סופג את הזעזועים ומאפשר למבנה לשרוד.

בתוך הארמון – הארמון כאמור טקסי ופולחני, יכול להיות שכאן המלך קיבל אורחים דיפלומטיים ואחרים. החצר מקדימה עם המסדרון שמוביל לחדר הכס, בו ישב המלך במשרד בשעות העבודה שלו. חדריים קטנים בצדדים לשימושים נוספים, אולי מזון, החזקת סחורות יקרות כאלה ואחרות. למשל ברור שהארמון נשרף באש ומוצאים שכבות שריפה בהרבה מקומות. יש מקומות שהשריפה הייתה כל כך חזקה כך שלבני הבוץ הותכו, ואי אפשר לזהות את מבנה השורות אלא רואים גוש מותך חסר צורה שעבר רפורמציה.

כמו כן אפשר לראות בחלקים מסוימים שהטמפרטורות הגבוהות הביאו להתפוצצות אבני הבזלת. זה לא קורה בכל מקום, ולכן ההנחה שיכול להיות שאחסנו פה שמנים שהתלקחו ויצרו חום מאוד גבוה שגם הבזלת לא עמדה בו. חלק משוחזר וחלק אותנטי, אפשר לראות את קו השחזור ממנו אפשר ללמוד על המבנה. מאוד יכול להיות שהקירות היו מסוידים מבפנים גם כדי להגן עליהם מפני גשמים. היום מגנים על המבנה עם גג, אבל במהלך החורף והרוחות ככל הנראה יש פגיעה של מזג האוויר.

עם קבוצות אפשר לדבר על התרבות והדת הכנענית, על מה ולמה היה הקונפליקט בין הישראלים לכנענים? הישראלים שמגיעים עם ארון הברית על גבם מהמדבר והאל העברי, קיומו הוא מאוד אחיד, נצחי, הוא לא נולד ולא ימות אף פעם, זה אל יחיד. כנגדם הפנתיאון הכנעני שמורכב מעשרות אלים בראשם האל הזקן אל שהוא אביהם של כל אותם אלים חשובים שנמצאים תחתיו. בנו החשוב והדומיננטי שלו הוא בעל, אל הסער הגשמים וכך הלאה. לבעל יש אח בשם מות מלשון מוות, שמש, ירח, דגן וכיו"ב, וכמו כן יש דמויות נשיות – ענת, אשתורת.

באפוסים של אוגריט שהתגלו מסופר על מות שהורג את בעל אחיו, שהם רבים ביניהם על הבכורה והשלטון. ענת, אחותי של בעל יוצאת למלחמה והורגת את כל אויביו של בעל. היא מתוארת באפוסים כמבוססת עד ברכיה בדם אויביה וכשהיא גומרת לטפל באויביה ובאויביו של אחיה בעל היא בטקס כזה או אחר מחיה את בעל מחדש. המיתוס הכנעני הוא מיתוס של מחזוריות, גלגלי. כל אביב בעל נולד וחוגגים את לידתו בשמחה גדולה, וכל סתיו בעל מת ובוכים את מותו, ובאמת בתוך הפולחן הכנעני יש הרבה מאוד בכי. לעומת הקיום של האל העברי שהוא מאוד אחיד, הקיום של בעל הכנעני הוא מחזורי, ובהתאם לזה הפולחן מתחלף. הפולחנים הם מאוד שונים, אם כי גם היה ביניהם דברים משותפים. בני ישראל מאוד נמשכו לעניין והנביאים לא מספיקים לדת עליהם שהם עובדים לאל בעל ולאשרה, זה היה פולחן שהיה קל להתחבר אליו. הכנענים גם לא אכלו חזיר, הפלשתים אכלו חזיר. הקרבת הקורבנות של הכנענים גם היא הייתה דומה להקרבת הקורבנות של הישראלים. היה קל לישראל להתחבר לדבר ולהיות מושפעים ממנו.

אם מסתכלים על הארמון מהכיוון השני אפשר לראות בתוך מבנה הפלסטיק לבני בוץ מותכות, לא רואים מבנה אלא גוש שאיבד את צורת הלבנים. יכול להיות שחום שהספיק להתידך את לבני הבוץ לא הספיק להתידך את הבזלת, בנני מספרים על כדי שמן שגרמו לטמפרטורות הגבוהות.

מפעל המים – מפעל המים הוא ישראלי, לכולם ברור שהוא מהמאה ה-9 לפנה"ס וקשור כנראה במלך אחאב. בדרך כלל אומרים שהמאה ה-9 לפנה"ס זה אחאב, שכן הוא היה מלך ישראל החזק והעשיר באותה מאה והוא גם שלט למעלה מ-20 שנה אז היה לו גם זמן. למרות שיכול להיות שחלק מהדברים נעשו אולי על ידי מלך אחר במאה ה-9 לפנה"ס, אולם כשרואים משהו גדול ומושקע, שמן הסתם היה גם יקר לביצוע, מקשרים את זה לאחאב שהיה גם מלך מאוד מוצלח.

מעבר למפעל המים נמצא נחל חצור, כשידין מגיע לכאן ורואה את השקע בקרקע ונחל חצור, הוא מעריך שמדובר במפעל המים, התחילו לחפור ואכן כך התגלה.

מפעל המים בנוי מפיר בעומק של כ-30 מ' שיריד אנכית, ובקיר הימני שלו בחלק התחתון יש נקבה שחצובה בתוך הסלע ואורכה כ-25 מ', והיא יורדת הלאה. בסופו של דבר מפלס המים למטה, החלק התחתון של הנקבה הוא בעומק 46 מ' תחתיו.

כל גרם המדרגות הוא כמובן מודרני אבל רואים מימין בצמוד לדופן את גרם המדרגות העתיק המקורי. בתחילת החפירות השתמשו במדרגות שרואים בחלק הימני שהוא יציב ויורד ב-90, החלק השמאלי הפנימי הוא יותר מעוגל – כך נראה המקורי. כשיורדים למטה, בתוך הנקבה הולכים על גרם המדרגות ברוחב של כ-4.5-5 מ', מאוד רחב. בצד יש לו תעלת ניקוז שלוקחת מי גשמים זורמים, ההערכה שהיה בנוי כך שהיה רחב כל כך או כי העלו פנימה בהמות (חמורים ופרדות) או כדי שתנועה תהיה יותר יעילה לבני אדם שעלו וירדו במקביל משני הצדדים. המפתח כל כך גדול אולי בגלל שכשהם עשו קטן יותר הוא התמוטט כל הזמן פנימה, שכן החומר הוא מאוד פריך.

לפני המעבר יש שער קטן ומדרגות חדשות מעץ, מאחור יש מבנה קטן המכונה 'ביתו של שוער המים', כלומר זה מאוד ברור שיש מעבר די צר, ואפילו רואים שהוא היה חסום, שכן יש מן צירים, ולא כל אחד יכול היה לרדת למפעל המים הממלכתי של העיר. לכן לא כל כך ברור לאיזה מטרת, באיזו תדירות ואת מי שימש המאגר - האם היה לשעת חירום, לצורכי הארמון והממלכה, או שאולי היה פתוח לכל אנשי העיר שכל אחד יכול היה לרדת אליו. המאגר הגיע לאקוויפר ולכן כל הזמן היה מלא ואספקת המים הייתה סדירה, ירדו למקום כזה שגם אם ירד חצי מ' הם היו בקו המים. כרגע המפעל סגור בשל סכנה בטיחותית.

בקצה הדרומי מערבי של התל – רואים יפה את היחסים בין העיר העליונה לתחתונה, החפיר ביניהן הוא מלאכותי, כמו גם החפיר החיצוני הגדול שמקיף את העיר סביב סביב מבחוץ. את החומר שהוציאו משם ערמו לגבעה מלאכותית. בצד הדרומית מערבית שמו את הגבעה הכי גבוהה, כנראה שחששו מהכיוון הזה מבחינה אסטרטגית וזה נראה יותר מועד לסכנה. אפשר לראות כמה משפצות חפירה, לוקוסים, שנפתחו באזור.

מצודה ישראלית – ב-1230 לפנה"ס העיר חרבה. במאה ה-12 לפנה"ס לא מזהים פה שום דבר. במאה ה-11 לפנה"ס מתחילים למצוא פה את הסימנים של חצור הישראלית והשאירו משבצת שאפשר לראות בה את החצר הקטנה עם האבן העומדת. הן בגלל האבן הזו והן בגלל שנמצאו פה כל מיני כלים קטנים שמעידים על פולחן, רואים במתחם הקטן הזה מתחם פולחני של המאה ה-11 לפנה"ס, של תקופת השופטים. עוד אין מקדש בירושלים, 'איש הישר בעיניו יעשה' – כלומר שבכל מקום מתנהל פולחן כפי שהמקום רצה לבצע אותו. בסך הכל רואים שהמתחם קטן למדי, האבנים אבני גוויל פראיות לא מסותתות. זה מה שמקבלים מהחפירה של הכפר הישראלי של חצור במאה ה-11 לפנה"ס.

מה שייחד את הישראלים היה החרסים והכלים המאפיינים שנמצאו במקום. כמו כן מוצאים במקום בורות התנחלות, כלומר בורות שמזוהים בכל היישובים בשלב הראשון של ההתנחלות הישראלית. אפשר לראות כאלה בעזבת צרטא, תל דן וכיו"ב. בתל דן למשל חפרו הישראלים בורות בתוך בית כנעני מכובד לאחסון חיטה ושעורה. נוצר דיסוננס בין הירושה ובין השימוש הפשוט – אפשר להקביל את זה לתנור הקטן של המטבח הקטן של המורדים על רצפת הפסיפס בארמון המערבי של הורדוס במצדה.

המבנה הגדול, המצודה הישראלית של חצור, אחאב, מאה 9 לפנה"ס. בצד השמאלי הרחוק היה גרם מדרגות ובחלק הקרוב היה מעבר הכניסה, שם אבנים מסותתות יפה, ובאמצע הקיר הסיתות לא אסטטי ומרשים. אחד הדברים שנמצא ונלקח מכאן הן כותרות פרטו-איאליות או תימורה, שהן ישראליות ומוכרות גם בארמון ברמת רחל ובעיר דוד. יש שאומרים שהן פיניקיות, אמנם זה לא סותר- בדור רואים שבנוי בסגנון של ראשים ופתינים, זה פיניקי. זאת אומרת שלמדנו את זה מהם או שהם בנו את זה בהזמנה. הפיניקים בנו את המקדש בירושלים, הם בונים לאחאב את הנמל בדור שהוא נמל ישראלי של אחאב מלך ישראל אבל הפיניקים בונים אותו, הם בנו לשלמה את איילות ועציון גבר. הישראלים לא המציאו אלמנטים חדשים שארכיטקטורה, הם לומדים משכניהם או מעסיקים אותם.

המגדל הקטן בפנינה הרחוקה יותר, עם מדרגות שעולות אליו מימין הוא מהמאה ה-8 לפנה"ס, 100 שנים לאחר ימי אחאב, ימיו של ירבעם בן יואש, ירבעם השני (ירבעם שפילג את הממלכה במאה ה-10 לפנה"ס הוא ירבעם בן נבט) שעושה מאמצים, ובין היתר בתל דן הוא מוסיף שער שלישי גבוה יותר במטרה לחזק את השערים, פה הוא מוסיף את המגדל, עשה חיזוק לביצורים בקצה הצפוני של התל, כל זה באמצע המאה ה-8 לפנה"ס כשהאשורים כבר בסביבה והוא מנסה לחזק, אמנם זה לא עזר הרבה.

בית פרטי ומבנה ציבורי - בניין המחסנים שקולף מעל הארמון הכנעני, הובא ונבנה כפי שעמד. העמודים נועדו לתמוך את הגג. בבניין הוחזקו סחורות, מן הסתם חקלאיות.

זה אחד המקומות שבהם אפשר להדגים בהם את חוסנו, חוזקו וגדולתו של המלך אחאב. אמנם המקרא לא אוהב אותו ומתארו כרשע, אבל אפילו המקרא לא מצליח להסתיר את גדולתו כמלך מאוד חזק. אחאב הוא המלך היחיד שמצליח להתמודד נגד מלך אשור בשדה הקרב ולא להפסיד, את זה המקרא לא מספר כדי לא לציירו כמלך מוצלח.

על קרב קרקר שהתרחש ב-853 לפנה"ס 500-550 ק"מ צפונה מכאן לא שומעים במקרא מילה, אבל הוא מוזכר במקדשים אשוריים ומקבלים את הכתובת מנינווה שם מסופר על מלך אשור שיוצא למלחמה וברית המלכים שנלחמת נגדו, מוזכר אחאב הישראלי במקום השני. מלך ארם מביא 20 אלף חיילים ואחאב רק 10 אלף, אבל מלך ארם הביא 1200 מרכבות ואחאב הביא 2000 מרכבות. רק שלושה מלכים כלל הביאו מרכבות, כל ה-9 האחרים לא הביאו כלום, ולמעשה אחאב הביא יותר מרכבות מאשר כל 11 המלכים האחרים יחד. **צריך להבין שלאחאב** לא היו סיוע כלכלי חיצוני ומספר זה של מרכבות מעיד על יכולת כלכלית רבה, שכן יש לבנות את המרכבות, לבנות ערי רכב, לכל מרכבה 3 סוסים (2 דוהרים אחד ספייר), לסוסים צריך אורוות, צריך אימונים צבאיים ברמות שונות, כל זה דורש הון ענק.

כדי להגיע ליכולת כלכלית כזו צריך להיות מלך מאוד מוצלח, להילחם, להשתלט על דרך המלך ולגבות בה מיסים משיירות, לשלוט על מואב ולגבות שם מיסים, להתחנן עם איזבל בת מלך צידוני נישואים פוליטיים, לחתן את עליה עם מלך ירושלים כך שיהיה ציר פוליטי ירושלים-שומרון-צור, להקים נמל בצור ולסחור עם הימים. אחאב עושה את כל הדברים האלה, ויותר מזה הוא מלך מאוד פרגמטי ופרקטי, הוא מעורב בעניינים הקטנים ביותר בממלכה. בסיפור שאליהו שם עליו קלה ושלוש שנים אין אוכל וכך הלאה, תופס אחאב את עובדיהו אשר על הבית (לצורך העניין מנכ"ל משרד רוה"מ), ואומר לו שאין חציר לבהמות, שולח אותו לחפש בגבעות והולך לחפש בגבעות אחרות. המלך בעצמו הולך לחפש מספוא לבהמות. הוא לא מלך שמעורב במשתאות חשק ונשפי זימה, זה לא הטיפוס. גם הנישואים עם איזבל הם פוליטיים, הוא בונה לה מקדש לבעל, הוא בעצמו מעולם לא עבד את הבעל וגם במקרא לא מאשימים אותו בעבודת הבעל, כתוב שהוא הביא את פולחן הבעל לארץ. אחאב נאמן לאלוהי ישראל, כל פעם שהוא מקבל נבואה לא טובה הוא אבל ושוכב במיטה. הוא גם אף פעם לא פוגע בנביאי אלוהי ישראל, למרות שאליהו למשל אומר לו דברים איומים ונוראים.

אחרי זה הוא ויהושפט מלך ירושלים הולכים למלחמה, אומר לו יהושפט שיביא נביא שיתן את ברכת הדרך, מביאים מאות נביאים שמנבאים להם הצלחה, יהושפט מבין שזה מסחרה ומבקש נביא אמיתי. אחאב אומר שיש נביא שתמיד מבשר רעות, ובכל זאת מביא אותו - מיכיהו בן ימלה, שאומר לו דברים איומים ונוראים. אחאב, במקום להרוג אותו, מקטר אבל שם אותו במעצר והולך למלחמה.

בדברי הימים אסא אסר להקריב קורבן ונכנס לעימות עם כהן ה', אסא מאוד התרגז ועשה טבח קטן בעם בירושלים, מלך טוב יהודאי. את אחאב לא נתפוס עושה טבח קטן בשום דבר. אפילו את נבות הישראלי הוא לא הורג, אשתו מתחמנת את זה.

מהתלמוד מוציאים את אחאב טוב וכתבים שבימיו הייתה אחדות בעם, ממלכת ישראל הלכה אחריו ובקרבות שלו הוא בראש העם והם הולכים אחריו. חכמי התלמוד ראו בזה משהו מאוד חיובי. כשחכמי התלמוד כותבים אותו אחרי חורבן ירושלים, איפה שלא הייתה אחדות בעם, ידעו להעריך מה שווה אחדות. בקרב הראשון הוא מנצח את הארמים באפק והם תופסים את הכריזמה שלו עד כדי כך שלקראת הקרב השני ברמות הגלעד הם מתכוונים לפגוע במלך באופן אישי. אז הם פוגעים בו אישית, נתקעים בו החיצים, הוא עומד שותת דם ויודע שאם הוא מתפנה הכל נגמר, אז הוא עומד וגוסס על המרכבה עד שמתמוטט ומת, אז כל אחד הולך לביתו ומתפרק כל הסיפור.

חומת הסוגרים של שלמה יוצאת משערי שלמה, ממשיכה ופונה בשלב מסוים שמאלה. מימין נדבקת לה חומה קטנה יותר, היא חומת אחאב, שנוספת מאוחר יותר ומגדילה את שטח העיר.

תצפית אל המעבר מהעיר התחתונה לעליונה - הרבה זמן תהו איך נראה הקשר והמעבר בין העיר העליונה והתחתונה. באחת החפירות מצאו למטה שני שער, שני לוחות בזלת כבדים גדולים שעומדים ניצבים.

כשנכנסים דרכם לכיוון העיר העליונה רואים רחוב מרוצף בזלת ושמאלה עולות מדרגות שעוברות לרחוב חלוקים - זה המעבר מעיר העליונה לתחתונה ולהיפך.

כשנכנסים ברחוב הבזלת, האבן הקרובה ביותר היא שטוחה, גדולה ומוגבהת יותר, היא מרוסקת. זוהי במת שער ולא במקרה היא מרוסקת, שכן מי שכבש את המקום לא אהב אותה וריסק אותה. גם בתל דן אפשר לראות במת שער, שונה, וקצת מחוץ לעיר. מדובר בסוג של פולחן שעשו בשערי העיר וברכה לפני הכניסה והיציאה.

בחלק הכי גבוה רואים עמודים בולטים עם כותרות שנחשפו לאחרונה, שם מצאו את אותם 13 כדים 500 ליטר כל אחד מלאים בחיטה מפוחמת. אפשר להגיד שמדובר בסתם מחסן, אבל עמודי הכותרת נראים מאוד מכובדים ויפים, ולכן קוראים לזה הארמון המנהלי, האדמיניסטרטיבי, שנמצא בתוך שכבת שריפה שתוארכה לסוף המאה ה-13 לפנה"ס (שכבת החורבן של יהושע או של גויי הים, 1230 לפנה"ס, סוף תקופת הברונזה, סוף הכנענית).

בחודשים האחרון נמצא כאן שבר של ספינקס. כפות רגליים קדמיות וכתובת המזכירה מלך פרעון מצרי בשם מקרינס שמוכר מהאלף ה-3 לפנה"ס. אף אחד לא חושב שהספינקס הזה הגיע לפה באלף ה-3 לפנה"ס שכן אז לא היה פה כלום אלא יישוב קטן ולא מרשים, אז כנראה זה הגיע 2000 שנה יותר מאוחר, כאשר ארץ ישראל תחת השפעה מצרית. המצרים מאוד התרגשו מהעניין, שכן זו פעם יחידה שמוצאים אזכור או ממצא שקשור בפרעון הזה מחוץ לגבולות מצריים.

נסיעה למצד עתרת

מוזיאון איילת השחר הוא מוזיאון בן חדר אחד המוקדש לממצאים מאוד יפים מהחפירות של ידן בשנות ה-50 בתל חצור. לחפירות של 25 השנים האחרונות צריך עוד כמה וחללים נוספים, שכן יש המון ממצאים ומתבקש שיהיה פה מוזיאון גדול ומכובד ביום מן הימים. למרות שזה בעייתי, שכן מוזיאון זה מתקן הפסדי ולכן אף אחד לא רוצה כל כך להיכנס לזה, אלא אם כן יש תומכים תורמים. בדרך כלל שבאים לעמק החולה יש כל כך הרבה אטרקציות אז לא נכנסים לתל חצור, ואם כן אז לביקור של כשעה, ולא נכנסים למוזיאון. הכניסה למוזיאון בתיאום מראש מול הגן הלאומי תל חצור. יש לאחרונה עמותה של מתנדבים מוותיקי עמק החולה שלקחו על עצמם בהתנדבות להכניס קבוצות מתעניינות למוזיאון ולהדריך בו. ממצאים של תל דן אפשר למצוא בבית אושיסקין וגם שם אפשר להתרשם מהאיכות הגבוהה של התרבות החומרית בתקופת הברונזה המאוחרת והירידה שבמעבר לתקופה הישראלית.

משמאל אפשר לראות את התל והחפיר המקיף אותו סביב סביב. עד שלא סללו את כביש 90 החדש אי אפשר היה לראות את הקצה המערבי של תל חצור, כיוון שזה לא חלק מהפארק הארכיאולוגי ולכן לא מגיעים אליו בסוירים. המקומות שבהם ביקרנו בתל הם המקומות אליהם מורשים המבקרים באתר להגיע. יוצאים לכיוון צומת מחניים ויורדים לכיוון גשר בנות יעקב למצד עתרת.

ב-1951 הייתה בחצור הגלילית מעברה, היה פה כפר ערבי בשם פירעים, אז למעברה קראו בשם 'פאר עם' והביאו לכאן את העולים של-51 שישבו כאן. ב-1953 הקימו את עיירת הפיתוח. חצור היא עיירת פיתוח לא גדולה המונה כ-11 אלף איש, יושבת צמוד לראש פינה. הייתה מחשבה בזמנו על איחוד רשויות וזה לא הסתייע. ראש פינה היא מועצה מקומית קטנה, הרבה חקלאים, מושבה, חצור הגלילית היא עיירת פיתוח – יש הבדלים משמעותיים.

אזור התעשייה צח"ר (צפת, חצור, ראש פינה) קצת מזרחה מעבר לכביש 90. הם גם הקימו עמותת תיירות שאמורה לקדם תיירות בצפת, חצור וראש פינה ולשווק אותן יחד בסוג של עסקת חבילה.

ירדנו מכביש 90 לכביש 91, הכביש הולך בעצם. ממש במרחב הזה ישבה מושבה נוספת – מחניים, שהייתה מושבה קצרת ימים, ויש ספר שנקרא 'מחניים מושבה קצרת ימים', התקיימה כ-3 שנים מ-1898-1902, מרגע עלייתה לקרקע היא הייתה בחובות וכל הזמן לוותה כספים כדי לנסות איכשהו לגלגל את עצמה קדימה, למשוך ולשרוד. בסופו של דבר כל העסק קרס ואנשים עזבו. למרות שהם היו פה רק 4-3 שנים נבנתה שורת בתים כמו שמכירים במושבות – בתי אבן עם חלונות ודלתות עץ וגגות אדומים שלא שרד ממנה כלום.

מחניים ניסתה לקום, מעבר לפעם הראשונה, עוד שלוש פעמים עד 1948. קמה ונפלה. ב-1949 הקימו את קיבוץ מחניים שנמצא שם עד היום. מושבה שהקיבוץ הוא הגלגול החמישי שלה. יש פה מהכל – יש מושבות שהוקמו כמו ראש פינה בגלגול הראשון ולא כל כך הצליח ואחרי 4 שנים זה כבר הצליח, יסוד המעלה מרגע שהוקמה לא נעזבה אף פעם, משמר הירדן נכבשה וחרבה, אחרי זה לא כל כך נתנו לה לקום, ומחניים שלא החזיקה מעמד.

עם קבוצות נכנסים לעיתים לחורבת ירדה, כניסה של כ-2 ק"מ עם הכביש בסופו מגיעים למבנה עות'מאני של חווה מהמאה ה-19 שיושב על משהו עתיק יותר, יש שם חרסים רומים, ביזנטיים, ערבים, היה שם יישוב לאורך 2000 שנה בא והולך. מה שרואים שם היום הוא מבנה עות'מאני של חווה עם אריסים וכך הלאה. אבל הסיפור החשוב של ירדה הוא של 1948, עד אליה הגיעו הסורים שנעצרו בירדה והיא החליפה פעמיים שלוש ידיים בין גולני וכרמלי ולבין הסורים שלחצו קדימה כדי להגיע לכביש 90, להגיע לשדה התעופה המנדטורי של מחניים שכבר היה קיים, לראש פינה, ולחתוך את עמק החולה שיו בו כ-20 יישובים. אולם זה לא צלח בידם. הם עברו את הירדן והגיעו עד ירדה שזו חדירה מאוד משמעותית, אך שם נעצרו. באזור ירדה חתמו חלק מהסכמי שביתת הנשק, על כביש 91 בסמוך לירדה. מירדה יש תצפית נהדרת לכיוון אגן החולה, אזור הביצה לשעבר, יסוד המעלה, חולתה, איילת השחר וכיו"ב.

יורדים עם רמת כורזים מזרחה, אפשר לשים לב מדי פעם שאנו בשטח בזלתי לפי סלעי בזלת בצדדים. משמאל אפשר לראות שרמת כורזים אכן גבוהה מעמק החולה, וזה בדיוק הסיפור – המפתח, הסכר שרמת כורזים יוצרת, פקק שסוגר את ניקוז המים של העמק (זה לא הפקק של ייבוש החולה, אלא פקק גדול וטבעי). בשלב הראשון, כשהמים עולים ומציפים את העמק, עד שהם יצליחו לעבור מעל הסף של רמת כורזים, הם יגיעו לגובה של 200 מ' מעל פני הים. הביצה שייבשו אותה הייתה בגובה של 63 מ' מעל פני הים. 200 מ' מעל פני הים זה עד קריית שמונה ועד דן ודפנה – כלומר כל עמק החולה כפי שהוא מוכר היום היה מוצף כולו, לא רק אזור הביצה והאגמון. אז המים הצליחו לעבור את רמת כורזים בנקודה הכי נמוכה שלה, בנקודה שבה נמצא הירדן היום, ומתחילים לחתוך את התעלה שנקראה לימים הירדן ההררי.

משמאל האנדרטה של משמר הירדן. יורדים למטה למצד עתרת. משמאל, מעבר לירדן, רואים את החאן הממלוכי (קיר שחור עם חלונות) וגם העות'מאני. החאן הממלוכי הוא מהמאה ה-15, בן גילו של החאן בבית קשת (ח'אן אלתוג'ר), של החאן בקונטרה, כמה חאנים שהוקמו סביב 1440 כשהממלוכים כבר בצרות ובירידה הם מנסים לאושש את העניינים. לידו עומד בית המכס של ימי המנדט, במעבר מהצרפתים לבריטים

דברים ששלחו מדמשק לארץ ישראל המערבית, לעכו, נבדקו באזור הירדן. פעם על ידי הצרפתים ופעם על ידי הבריטים.

שלט מפנה ימינה לירדן ההררי בסיבוב החזק בכביש, נוסעים כ-100 מ' בציר הירדן ההררי. במקום היה בית קברות לחללי אויב והוא פונה מכאן.

מצד עתרת

נקרא גם שסטלה, המבצר הקטן. המבנה הזה נחפר בשנות ה-90 וחקרו אותו מתחומי מחקר שונים, כמובן ארכיאולוגי-היסטורי, אבל גם התחום הזה היו פה אנשי מטבעות, הייתה פה הדס מוטר שהיא זואוארכיאולוגית או ארכיאולוגית (תחום מחקר מאוד מעניין שיש בו 10-12 כאלה בארץ), כלומר חקר אתר ארכיאולוגי על סמך עצמות בעלי חיים שנמצאים בו. מעל הגם וגם עיקר המימון לחפירה הזו הגיע מכיוון הגיאולוגיה, שכן במבנה הזה בצורה נדירה טקטוניקת הלוחות של מאות השנים האחרונות מופיעה בו על פני השטח בצורת העיוות שהיא גורמת למבנה. אין הרבה מקומות שבהם אפשר לראות על מבנה היסטורי את נדידת היבשות, לכן בהקשר הזה הייתה פה סקרנות מאוד גדולה של גיאולוגים מכל קצוות תבל.

שני הגיאולוגים שהובילו את המחקר פה היו פרופ' אמוץ עגנון ופרופ' שמוליק מרקו. בתחום ההיסטורי-ארכיאולוגי מי שהוביל את המחקר היה פרופ' רוני אלנבלום שבא מתחום של גיאוגרפיה היסטוריה אבל מתמחה בימי הביניים ומצודות הצלבנים.

הבקע פעיל למעשה כל הזמן. גיאולוגים בתחומים מסוימים יכולים להגיד שבמקום מסוים עובר הקו השבר הסורי-אפריקאי כשעומדים על רצועה שרוחבה 15-30 מ', (אחד הסיפורים המפורסמים היה כשהייתה רעידת אדמה בנואיבה, בדרגה 6.4, שם נהרגו כמה אנשים ומספר בתי מלון באילת נפגעו, את אחד מהם, גני שולמית' היה צריך פשוט להוריד לגמרי. כשבנו אותו הגיאולוגים אמרו הגיאולוגים שהם בנו על קו השבר והזהירו. אז הם שמו עוד כסף בביטוח ובנו בכל זאת), במצד עתרת אפשר להראות את זה הרבה יותר ברור – לשם המחשה אפשר לראות שהקיר בצדו המזרחי נדחף צפונה ונוצר מפתח מהחלק המערבי יותר. הגישה לקיר מגודרת ולא כדאי לאפשר לחברי הקבוצה לחצות את הגדר, שכן המבנה לא לגמרי יציב. אפשר לראות את הסימנים לתזוזה כבר בצדי הקיר, אפילו ברמה של 2 ס"מ, לאט לאט זה מצטבר עד לכ-30-40 ס"מ. בחלק הפנימי אפשר לראות את התזוזה טוב יותר. מדברים על תזוזה של 2 מ' ב-800 שנה, שכן המבנה בסוף המאה ה-12, של החלק המזרחי לעומת החלק המערבי, כלומר ס"מ 4-4 שנים, או 2.5 מ"מ בשנה, בממוצע. חשוב להבין שגם החלק המערבי זו צפונה – אפריקה עולה על אירופה וים התיכון הולך ונסגר, אבל החלק המזרחי נע מהר יותר מהחלק המערבי. אחד הרעיונות הוא שמדובר בשתי קפיצות גדולות, אחת של חצי מ', ואחת של מטר וחצי.

בתרשים אפשר לראות שהגולן זו צפון, העיוות של החרמון שנגרם כתוצאה מהשינוי בקו השבר שם והגליל – כשהגיאולוגים מסמנים את החצים הם מבטאים את התנועה היחסית של החלקים השונים. זאת אומרת שאם עומדים בגליל ומסתכלים על הגולן רואים שהוא זו צפונה, ואם עומדים ברמת הגולן ומסתכלים על הגליל רואים שהוא זו כביכול דרומה, אם כי חשוב להבהיר ששני החלקים זזים צפונה, אבל התנועה היא יחסית.

הקיר הצפוני – כשמוצאים בקיר של מבנה שלושה אלמנטים יחד אפשר לזהות שהוא צלבני – סיתות השוליים, הסירוק ותווי הסתתים. כלומר שמדובר בקיר צלבני, אפשר לשים לב שהוא היה גבוה הרבה יותר, יפה ומסותת. בצד הפנימי רואים טוב יותר את הקיר המסותת הגבוה, כלומר חומות מאוד גבוהות ורחבות שהיו כאן.

המבצר הזה מאוד מתועד גם בכרוניקות הנוצריות וגם במוסלמיות, ויש הרבה תיאור ואת הממצא הארכיאולוגי שתואם את התיאור בדרך כלל. מסופר שהיו לו חומות מאוד גבוהות ועבות, והאבנים השחורות שרואים זה בעצם הדבש, המילוי שבין החומות. מאוחר יותר, כשקילפו את אבני החומה היפות לשימוש משני, נשאר המילוי הפחות יפה.

תיאור הבנייה כותב וילהלם מצור (יוספוס פלביוס של התקופה הצלבנית) "במקום המרוחק עשרה מילין מבניאס יסודות עמוקים נחפרו בגבעה נמוכה, תוך שישה חודשים הוקמה מצודה רבועה עשויה אבנים חזקות ובעלות חומות גבוהות ועבות להפליא".

היסטוריון מוסלמי כותב: "עובי החומות גדול מעשר אמות, מספר האבנים עשרים אלף וכל את מהן דבוקה היטב לרעותה. החומה בנויה אבנים מסותתות כל אחת שבע אמות אורכה". הוא קצת הגזים, שכן יש פה אבנים קטנות יותר, אבל בהחלט התיאורים תואמים את מה שרואים.

המקום כאמור נחפר בשנות ה-90, לפני כן הוא היה קבור ודי מהר התקבל הקיר היפה שלפנינו. החומה לא חפורה מכל צדיה, ולמעשה רוב המקום אינו חפור. המחצבה מן הסתם ברמת כורזים, האבנים הן אבני גיר. העבודה נעשתה במהירות, ולכן לא רוצים לבנות בבזלת שהיא מצד אחד הרבה יותר חזקה אך לוקח הרבה יותר זמן לסתת אותה. חפיר המבצר, תעלה עמוקה שמקיפה את המבצר משלושה כיוונים, מהכיוון הרביעי נמצא הירדן.

הקיר הדרומי - דרך הפתח אפשר לראות בקיר הדרומי מחרב קטן שפונה דרומה, כנראה מסגד ניצחון שנבנה על ידי צלאח א-דין אחרי הכיבוש של המקום.

החומה מבפנים הרבה יותר גבוהה ומגיעה עד למעלה, באזור הזה רואים את העיוותים שהדחיפה צפונה יוצרת לקיר, סדק גדול בצד אחד וסדקים נוספים לצדיו, אבנים שנשברו לפעמים באמצע, עוד סמני סתתים על האבנים. דבר נוסף, זהו הקטע היחיד באתר שאין בו חומה – ההערכה שדרך החלק הזה פרצו המוסלמים שכבשו את המבצר לאחר שמוטטו ושרפו את החומה.

מבט למטה על הירדן שזורם כל השנה, אפשר לראות את משטחי ההצפה המזרחיים שהוא מציף שהוא מתמלא בחצי מטר – מטר יותר, הוא יודע להיות שיטפוני. האקליפטוס הרחוק למעלה יודע לעמוד במים לא פעם בחורף, שכן המים יכולים להגיע עד אליו. בעבר זה היה הגבול ואפשר לראות את שדות המוקשים הסורים מהצד השני של הירדן, השלטים הצהובים מסמנים אותם. גשר בנות יעקב היה סוג של נקודת מגע או

חיכוך, לטוב ולרע, שאפשרה מעבר של אנשי או"ם, חילופי שבויים, חילופי גופות וכיו"ב. מהצד הישראלי היה מחנה של המשטרה הצבאית, היה שטח מפורז, מהצד הסורי הייתה כמובן נוכחות סורית. אפשר לשים לב לכביש, הדרך ההיסטורית העתיקה, שעולה מהמים למעלה לכיוון קונטרה ולאחר מכן לכיוון דמשק. היו דרכים נוספות שהלכו לדמשק וזו אינה הדרך היחידה או החשובה ביותר, היו תקופות שהדרך בכלל לא הלכה מכאן. בתקופה הממלוכית למשל בהתחלה הדרך עולה מנהריים, מגיסר אל - מגימע, מהחאן. אחרי זה הדרך עוברת צמח לתאופיק, יותר מאוחר הדרך עוברת לכאן. זאת אומרת שהדרך ידעה לנדוד ממקום למקום, לא תמיד היא הייתה פה.

בימי הביניים המעבר פה הוא במים עצמם, אצל הצלבנים זה לא נקרא גשר אל מעבר, נאדום יעקב – מעבר יעקב, בערך קילומטר צפונה מכאן.

בצפת היה מנזר נשים שנקרא סנט ג'ק, מנזר יעקב הקדוש. עם הזמן הנזירות קיבלו את השם בנות יעקב, והיו להן נכסים שמהם הן קיבלו רווחים לטובת המנזר. אחד הנכסים היה גביית מיסים שמעבר הואדום. עם הזמן המעבר מקבל את שמו של המנזר או של בנות המנזר – גשר בנות יעקב, שהוא שם נוצרי שמשמש עד היום. ההיגיון הגיאוגרפי של מעבר הדרך דווקא כאן הוא משום שביצות החולה מצפון, הנקיק של הירדן ההררי שהולך ומתעמק מדרום, אז בין הביצות לבין הקניון, באזור הכי פחות גרוע (לא שלא הייתה עלייה וירידה) מעבירים את התיב.

בתקופה הצלבנית אפשר היה לחצות במים הרדודים ברגל. הממלוכים יקימו גשר ומהתקופה הממלוכית והעות'מאנית, עד ימינו, המעבר הוא גשר. במסורת המוסלמית נקרא המקום "מחדת אל-אחזן" – מעבר הדמעות \ הצער, שם שנגזר מהאמונה כי במקום זה נודע ליעקב על מכירת בנו האהוב יוסף. למעלה רואים את מורתפע-א-דרג 'את, המוצב הסורי שהפך היום לאתר תיירותי שנקרא מצפה גדות, עליו נכתב השיר 'בתי את בוכה או צוחקת' שכתב יובב כץ לחוה אלברשטיין. את האנדרטה שם עיצב עזרא אוריון, איש הדרום שהיה פה בפלס"ר של חטיבה 3, החטיבה המרחבת שכבשה את הגזרה הזו. זה נראה מלא עוז וגבורה להסתער מגשר בנות יעקב על הציר כנגד המוצב, אבל הם לא כבשו אותו מהגשר אלא עלו מאזור הדרדרה ומוצבי הגילבינה מצפון והגיעו באיגוף, כמו שצריך לעשות, וכבשו את המוצב בלי אבדות רבות. הכיבוש שחרר את גדות שילדיה חיו 19 שנים במקלט, ולכן האנדרטה, שצורתה משולש בטון אפור, מעוצבת ככניסה למקלט.

למרות העוינות והאויבות בין צלאח א-דין לבין הצלבנים בצורה מוזרה מתקיימים הסכמים גינטלמניים בין שני הצדדים. בדרך כלל, כמו במקרה הזה, מי שלא שמרו על ההסכמים היו הצלבנים. צלאח א-דין היה איש של כבוד ואם הסכים על משהו הוא עמד בו, בדרך כלל.

דוגמא להסכם כזה הוא מעבר חופשי של שיירות מדמשק לעכו - אף אחד לא עוצר אותן בדרך, כולם חיו איתן, גבו מהן מיסים, קנו ומכרו מהן. למרות שהם היו אויבים הסכם נוסף היה שלא פוגעים בצליינים ועולי רגל מוסלמים שהולכים למכה. קרב קרני חטיין התפתח מרנו דשטיון שטובח בשיירה שהולכת ליד מכה ופוגע גם באחותו של צלאח א-דין שהייתה בשיירה. הצלבנים שברו הסכם, למלך לא היה הסבר מספיק טוב למה קרה שם, ומזה התפתח הקרב.

הסכם שלישי נוסף היה שאף אחד לא תופס את מעברות הירדן והם חופשיים למעבר לכולם, כמובן לא לצורכי מלחמה, אלא לשיירות ואזרחים. צלאח א-דין יושב על רמת עבר הירדן ועל המרחב הסורי בקו הגבוה יותר, הצלבנים יושבים בכאוכב אל הווא, בטבריה למטה, צפת, בופור, הונין, מרגליות, על הגליל העליון המזרחי למעלה. אף אחד לא יורד לתפוס את מעברות הירדן.

ב-1178, 9 שנים לפני קרב קרני חטיין, בסוף ימיה של הממלכה הראשונה, הצלבנים הולכים ונחלשים, אולם הם לא כל כך מזהים את זה. צלאח א-דין מצליח לייצר פה חזית שתופסת את המרחב הסורי עם עבר הירדן, עם הג'זירה (צפון ערב הסעודית) ועד מצריים, ובשלב מסוים המלך בולדווין הרביעי, בולדווין המצורע (סיפור בעייתי שכן כיוון שהיה מצורע לא התחתן, לא היו לו ילדים ולמעשה לא היו לו יורשים, עוד חולייה חלשה בסיפור הצלבני) נלחץ על ידי הטמפלרים לבנות פה את המבצר שבאים ואומרים לו שהם חייבים לתפוס את המקום שכן זו תהווה נקודת פריצה לכיוון המרחב הסורי ודמשק. הם מצליחים לשכנע אותו בטענה שמדובר במגננה ואם לא יעשה את זה בעצמו, יעשה את זה צלאח א-דין ובמהירות יגיע לצפת, לעכו ולים, אך למעשה היו להם תוכניות אופרטיביות והם רצו לתקוף.

בסופו של דבר כשבולדווין נלחץ הוא מתחיל לבנות פה את המבצר באוקטובר 1178 ומסיימים לבנות תוך חצי שנה באפריל 1178. תוך כדי הבנייה צלאח א-דין שולח לו מסרים שהבנייה מהווה שבירת הסכמים לא מקובלת והוא מציע לו 60 אלף דינר, סכום כסף גדול מאוד, כדי שיפסיק את הבנייה. בולדווין מתעלם מהעניין וממשיך בבנייה. צלאח א-דין שולח מסר נוסף ומציע 100 אלף דינר, בולדווין מתעלם גם מזה, וצלאח א-דין מחליט להרוס את המבצר, שכן לא מוכן להשלים עם קיומו.

נשאלת השאלה למה צלאח א-דין לא הרס את המבצר תוך כדי הבנייה, אולם חשוב להבין איך עובדים צלאח א-דין וצבאו. הצבא היה מורכב בחלקו הגדול מאיכרים שהיו כפופים לעונות החקלאיות, באפריל-מאי קצרו ואז התפנו עד ספטמבר למלחמות. אפשר לשים לב שלמשל קרב קרני חטיין זה ב-2 ביולי. זאת אומרת שצלאח א-דין הוא בשיא כוחו דווקא בקיץ, כשלצלבנים קשה כי מאוד חם, אז הוא יכול לעבוד. הבנייה כאמור מתחילה באוקטובר שרוב אנשי צבאו של צלאח א-דין עזבו לשדותיהם בעיראק, והוא נמצא פה עם כוח קטן יחסית, לכן הוא מנסה לנהל משא ומתן, למשוך זמן ולנסות להגיע להסכמים בלי אלימות. בסופו של דבר זה לא קורה ובאפריל המבצר עומד.

המבצר הזה אף פעם לא הושלם. קו החומות שלו סביב הושלם, כל השטח הפנימי לא בנוי, חוץ ממבנה אחד בפניה הדרומית מזרחית שעמד ונמצא בחפירות כשגגו התמוטט וקרס, וקבר תחתיו כמה לוחמים צלבניים וכמה בעלי חיים שנחקרו על ידי הדס מוטרו (כמה סוסים מתים, פרדות, חמור אחד).

אצל חובבי התקופה הצלבנית השאלה אם הצלבנים השתמשו בסוסים ערביים קלים או בסוסים האירופאים הגדולים והכבדים היא אובססיה. אין על זה תשובות ברורות. במחקר פה מזהים שמדובר בסוסים גדולים יותר, לא כמו הסוסים האירופאים, אבל הרבה יותר גדולים מהסוסים הערביים שהשתמשו בהם הערבים

במרחב. גם על הפרדות אפשר היה לזהות שהיו קשורות לעבודה קשה, מה שמתחבר לבניית המבצר, שכן גילו להם עצמות מעוותות ודחוסות (מח העצם, החומר הפנימי היה דחוס מאוד). אפשר לראות איך המחקר השולי כביכול של עצמות בעלי חיים במקום יכול להאיר על הסיפור הכללי.

צלחה א-דין מקבל את צבאו לתוך הקיץ, מגיע ושם מצור על המקום המכיל כ-1500 צלבנים (לוחמים, נושאי כלים, משרתים וכיו"ב). הקרב נמשך מספר שבועות, היה מצור, וכנראה שבסופו הם פורצים את הפינה בה לא ניתן לראות את קו החומה, חופרים תחת היסודות, ממוטטים את החומה וכשהם חודרים הם מעלים את המקום באש.

את סופו של המקום מתאר עמאד אל-דין אל-אספהאני, מזכירו של צלאח א-דין כתב: "ביום ה' 29 באוגוסט 1179 התחמם הקרב, נפרץ גוב האריות, הזדעזע העולם והפורענות הלבנה את השערות. ואנו צופים אל החומות וממתנינים ארוכות, והתגנבו ללב האימה והחששות. אז בגבור היום כלתה הסבלנות וחלפה האיתנות - התמוטטה החומה. כשהגיעו אליו (מפקד המבצר) הלהבות הוא השליך את עצמו לתהום הלוהטת מבלי שחשש מחום האש, ומשם עבר לאש אחרת" (אש הגהנום – שכן כותב את מוסלמי שזה מה שייחל למפקד הצלבני).

בהמשך נהרגו כאן 700-800 ממגני המקום, האחרים נשבו. את הגוויות של ההרוגים זרקו לבור מים גדול וסתמו אותו. בהרבה אתרים יש דבר שהארכיאולוגים מחפשים באופן אובססיבי (בתל חצור זה הארכיון שאמור להיות כמו של מארי ואבלה, אז חצור תהפוך לשם ענק, שכן זה עשרות אלפי תעודות שמעידות על כל תחומי החיים), פה מחפשים את בור המים בו אמורים למצוא אלפי עצמות של המגנים הנוצרים.

באופוריה של הניצחון המוסלמים שוגים בגדול, זריקת הגופות לבור המים מביאה לכך שתוך 4 ימים מתפתחות פה מגיפות ובהן מתים הרבה מוסלמים כולל מפקדים בכירים בצבא של צלאח א-דין, והניצחון המתוק מתחלף במרירות קשה. מסיבה זו הם הסתלקו מכאן מאוד מהר מבלי להשאיר פה אנשים, שכן המקום הפך לנגוע, ואולי בגלל זה הם גם לא השתמשו בו מאוחר יותר לצורכיהם והמקום הפך למקולל. יותר מאוחר יבנה פה מסגד אבל הם לא מיישבים את המסגד מיד לאחר מכן.

הרכס בצד המערבי של מצד עתרת מלא שקתות וחורי קשירה של הסוסים של צלאח א-דין. ברוב המקרים החור והשוקת נמצאים אחת ליד השנייה.

השטח ברובו לא חפור והחופרים מעריכים שהמבנים במקום לא הושלמו, מלבד החומות והמבנה בפינה הדרום מזרחית שעמד עם קמרונות וכך הלאה, התמוטט בלחימה וקבר תחתיו בעלי חיים ולוחמים. בין השלדים הם מצאו עצמות לוחם עם שריון שחף היה תקוע בדיוק בחיבור שבין שריון הגוף לשריון הזרוע. בנוסף נמצא סוס עם חץ בתחת.

על השער היחיד והמקורי של המבצר (דרכו יצאנו) רואים את העיוות והתזווה בצורה שלמה ומלאה. אם מסתכלים מערבה על קיר החומה רואים שהיא מקבלת תפנית כ-5-4 מ', פתאום עושה מעין בננה ומתיישרת שוב. זאת אומרת שאם לוקחים את הקווים הישרים בשני הצדדים, אפשר לגלות את פער הנדידה של החלק המזרחי של המבצר. אפשר לראות את ציר הדלתות והנעילה שברחה עם הנדידה צפונה.

בדרך כלל מצד עתרת משתלב מאוד יפה עם מסלול הליכה שבו יורדים מזרחה מהתל ויש שביל הליכה לאורך הירדן ההררי, בחלק גדול מהמקרים רואים שם אנשים עושים רפטינג ועם סירות, כולם מסיימים את הפרק של הירדן העליון בבריכה הגדולה כ-200 מ' משם. אפשר ללכת עד לבריכה הגדולה ולהתרחץ בה, ואפשר לעסוק בתכנים של טבע, נהר הירדן, המוביל הארצי בפורמט הראשון שלו של מרץ 1951 (שכן יש שם שרידים של תחילת הרעיון של תעלת הטית המים של ישראל של מי הירדן לכיוון מאגר בית נטופה), גשר בנות יעקב, תחנת החשמל ההידרואלקטרית של כפר הנשיא ועוד.

נסיעה למשמר הירדן

הירדן באזור הזה מתפתל בצורה חריפה, פיתול שהוא גם טבעי וגם מלאכותי, כלומר במקור היה פה פיתול אבל עוד הוסיפו לו סכר בתוך המים. הסכר היום מוביל את המים לאגם כפר הנשיא, פרויקט ההידרואלקטרי מלפני כ-20 שנה כפר הנשיא במסגרתו תעלה שמובילה מים לאגם, ממנו הם נופלים חזרה לירדן ומפעילים טורבינה בדרך. היה הרבה רעש על העניין אבל הפרויקט בוצע ועובד.

בעבר נסעו על ציר הירדן ההררי עם אוטובוסים עד הכנרת, כלומר עד לכרכום, ומשם עולים על כביש הכנרת. היום הדרך לא טובה בחלקה ולא נכנסים אליה עם אוטובוסים.

באזור גשר בנות יעקב יש מקבץ של אתרים. יש אפשרות לרדת למטה ולעשות מסלולון קצר של 200-300 מ' לאורך גדת הנחל, יש שם טחנת קמח עות'מאנית הרוסה והפיתול של הנהר. בחורף מאוד מומלץ לראות את הזרימה השיטפנית היפה של הירדן באזור הזה. בחלק הנמוך יותר של הפיתול הכפול יש אשדות שנוצרים כשיש זרימה חזקה.

משמר הירדן קמה ב-1890 כמושבה ובית הקברות שלה נמצא במדרון משמאל, יש שם סלע גדול שהוא מעין אנדרטה לאנשי משמר הירדן. קברו כאן מ-1890 ועד 1948, אז זה כבר היה בתוך השטח המפורז וכבר לא הייתה מושבה. הכניסה עם אוטובוס לא אפשרית שכן אין לו מקום להסתובב, לכן בדרך כלל מצביעים על זה וממשיכים הלאה. עם מכוניות פרטיות או רכבים קטנים יותר אפשר להיכנס. בנוסף יש אפשרות להוריד את הקבוצה מהאוטובוס בקצה המושבה משמר הירדן וללכת ברגל כ-400 מ'. עם זאת לרוב קבוצות לא מגיעות למקום.

משמר הירדן הישנה

בתי המושבה משמר הירדן הגיעו פחות או יותר עד לנקודה בה ישבנו. המושבה הייתה בנויה משתי שורות בתים, כ-12 בתים בכל שורה, כך שבשיא גודלה עמדה המושבה על כ-24 משפחות, היו להם עוד פועלים, אנשי בית"ר, אנשי אצ"ל שבאו בשנות ה-30. בין שורות הבתים עבר הכביש הראשי של המושבה, שהוא היום כביש 91, ירד לגשר בנות יעקב והלך לדמשק.

ראשיתה של המושבה משמר-הירדן בשנת 1884, אז הגיע היהודי מרדכי לובובסקי ממזרח אירופה ורכש כ- 2400 דונם של אדמות, בתיווך של משפחת עבו מצפת שהייתה משפחת נדל"ניסטים שהייתה מעורבת בהרבה רכישות באזור, ביניהן יסוד המעלה. לובובסקי רוצה להקים חווה שנקראה "שושנת הירדן", חווה משפחתית. **שנה לאחר מכן** הוא מזעיק לפה את בנו, אריה לובובסקי, שנמצא בארה"ב ומגיע לכאן ב-1885, זוהי העלייה הראשונה של יהודים מארה"ב המתועדת בעידן החדש. שניהם יושבים ביסוד המעלה שהוקמה גם היא ב-1884 כמה ק"מ צפונה מכאן, באים לעבוד פה ומנסים לייצר חווה חקלאית.

באותם ימים מדברים כבר על הרכבת שתתחבר לרכבת החיג'אזית. כך למשל שומאכר ואוליפנט שעברו באום אל קנטיר חיפוש מקום אפשרי לתוואי הרכבת שתתחבר לחיג'אזית. הם מחפשים בנחל סמך, בסוף יודעים שזה הגיע לירמוך, אבל אחד הרעיונות היה שאם פה עוברת הדרך העיקרית שהולכת מארץ ישראל המערבית לדמשק, אז פה גם תעבור הרכבת, ואם פה תעבור הרכבת, המפגש של דרך העגלות עם מסילת הברזל, אז מן הסתם יהיו פה שירותי דרכים שונים.

לובובסקי הוא יזם שמוזהה את הפוטנציאל ומחליט להקים פה חווה שעם הזמן תיתן גם שירותי דרכים. בנוסף יש לו זיכיון על דיג בחולה במסגרת זה שיש לו פה חווה, וכך אישור לגבות מיסים ממי שעוברים במעבר, אז יש לו הכנסה. כ-6 שנים הוא מנסה להרים פה את הפרויקט החקלאי שלו ולא מצליח, אין להם פה מים או באר, ולכן עליהם לרדת מדי יום לירדן כדי להביא מים, גם בשביל השטחים החקלאיים. בסופו של דבר הוא מוותר וב-1890 הוא בשל להעביר את הקרקע לבא בתור.

מי שנכנס לעניין הזה הוא משה דוד שוב שהוא למעשה זה שמקים את ראש פינה ומנהיג את הרומנים שיקימו את ראש פינה. למשה דוד שוב קרתה אותה טרגדיה שקרתה לכל ראש פינה, תוך שנה הם פושטים את הרגל וצריכים להעביר את כל הנכסים לידי הברון רוטשילד שמתחיל לנהל אותם, זה אומר שהם יושבים על ספסל הפקידות ומבקשים ממנו טובות.

למשה דוד שוב, המנהיג, יהודי גאה, לא התאימה הפוזה הזו, והוא חיפש אפיק יציאה. הוא פונה ללובובסקי שמוכן למכור את האדמות ומציע לו לקנות את האדמה, להביא משפחות עם כסף, לפדות את הקרקע ולשלם עבורה ב-10-8 תשלומים. לובובסקי מסכים, הוא משאיר לעצמו 10% מהאדמה, מעביר לידיהם את הקרקעות והם מגיעים להתיישב במקום. תוך שנה העסק קורס. חשוב לזכור שמדובר על אנשי העלייה הראשונה שהיו חולמים גדולים, אך כגובה החלומות כך היה עומק ההתרסקות, כאן ובהרבה מקומות אחרים.

באותו זמן, 1890-91, מגיעה לארץ ישראל עלייה מאוד גדולה לאחר עוד גל פרעות ברוסיה. מהגל הזה יקומו מושבות הגל השני של העלייה הראשונה, גדרה - 1890, רחובות - 1890. משה דוד שוב הולך ליפו, לשם מגיעים העולים, ומחפש כמה משפחות שיש להם כסף כדי לשווק להם את המושבה 'המשגשגת'. הם מתפתים להצעותיו ומגיעים, הוא לוקח מהם כסף בו הוא סוגר חובות, קונה זרעים ומתחיל לבנות בתים. לבתים שבנה הוא מכניס את האנשים שהגיעו ב-1890 ולא את אלו שנתנו את הכסף והגיעו ב-1891. אותם אלו שהגיעו ב-1891 ונתנו את הכסף מוחים בטענה שהם אלו שנתנו את הכסף, אולם האחרים טוענים שהם ותיקים יותר ולכן מגיע להם דיור קודם.

כך העניינים נמשכים, כשהם לא מצליחים באמת להתרומם עד 1896. יחד עם רוטשילד יש עוד גוף בפועל באירופה לטובת יהודי ושמיו יק"א שמופעל על ידי הברון הירש. הברון הירש מאוד רוצה ועוזר ליהודים, אולם הוא לא ציוני - הוא מיישב יהודים באוסטרליה, קנדה, ארגנטינה, אירופה וכיו"ב. ב-1896 הוא נפטר ומחליפו פוזלים לכיוון ארץ ישראל, קודם כל לכיוון מקומות שבהם לא טיפל הברון רוטשילד מסיבות כאלה או אחרות - למשל נס ציונה, הרטוב (באזור בית-שמש, שהייתה המושבה הספרדית היחידה בארץ ישראל), במשמר הירדן.

כשבאו אנשי משמר הירדן לבית הפקידות בראש פינה וביקשו את עזרת הברון אמרו להם אנשי הפקידות שמשנה דוד שוב אומר שהוא יכול להקים מושבה בארץ ישראל לבד, בלי עזרת הברון, שהוא יפתור את הבעיות. יק"א נכנסים לטיפול גם במשמר הירדן ושולחים לכאן את יוסף נייגו שהיה איש חקלאות, איש מקווה ישראל, כדי שיעשה סקר וייתן דוח מצב על המקום - מה יש, מה אין, איזה אדמות, מים וכיו"ב. נייגו עושה את הסקר וב-1897 הם שולחים לפה את הפקיד, שזהו תפקידו הראשון ולימים שמו יתפרסם - קלווריסקי, זה המקום הראשון שבו הוא מטפל בארץ ישראל.

קלווריסקי הוא איש מוכשר, עושה עבודה טובה, מארגן את המושבה, מרחיב שטחים, מבצע נטיעות, מביא אגרונומים, חופר באר והמושבה יוצאת לדרך. מ-1897 המושבה הזו, אחרי 6-7 שנים של פלאות, מתחילה להתארגן ולהתרום. זאת על רקע סוף המאה ה-19, עדיין הכל על כרעי תרנגולת אבל יש איזושהי יציבות. **השנים האחרונות** של העידן העות'מאני הן שנים מאוד קשות, השלטון העות'מאני מנוול ומושחת, על כל דברים צריך בקשיש ושוחד. גם קלווריסקי מעורב בתוך המערכת הלא מוצלחת הזו שלא לטובתו, כי זו הדרך היחידה להתנהל מול הפקידות העות'מאנית.

בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה מגיעים לכאן הבריטים, והם מגיעים לכאן וכבר סדר עולם חדש. בשנות ה-20 מסדרים להם משאבה על הירדן, מזרימים לכאן מים בצינור - זה כבר עולם אחר. כבר תבור למשל הוקם ב-1901, בתקופת המנדט הבריטים מצליחים לסדר איזושהי משאבה שמספיקה לתת רק מי שתייה לבתים, כי הם עוד לא ממש מוצאים מים, אך בעיות המים בו נפתרו רק ב-1956, כך שמושבה חקלאית חיה מ-1901 עד 1956 בלי מים.

משמר הירדן קמה ב-1890 וסידרו פה משאבה רק ב-1923, זאת אומרת שיותר מ-30 שנים הם סוחבים מים מהירדן, עם באר דלוחה, עד שבתקופת המנדט נפרץ צוואר הבקבוק הזה והמושבה יכולה להתפתח. מאורעות 1929 עוברים עליהם ללא פגע, זאת לעומת יסוד המעלה למשל שנפגעה קשה ב-29, בעיקר נבזזה. אנשי יסוד המעלה באו לתחנת המשטרה במשמר הירדן לבקש את עזרת השוטרים הבריטים, ובזמן שהם באו לבקש עזרה פרעו להם במושבה, הם חזרו ומצאו בתים הרוסים. למשמר הירדן היה מזל שהייתה בסמוך משטרה בריטית ולידה הערבים לא פגעו במקום.

במרד הערבי הגדול בשנות ה-30 קורים פה שני דברים משמעותיים - גם בראש פינה וגם במשמר הירדן מתחילים להיכנס אנשי בית"ר, ויותר מאוחר אנשי אצ"ל, והמושבות מתחילות להיצבע באיזושהו צבע ימני.

אז היה למחנאות הפוליטית משקל מאוד מאוד חזק ומשמעותי, ומשמר הירדן בהקשר הזה שילמה מחיר מאוד יקר בהמשך. בנוסף במרד הערבי נרצחים בני משפחת גרובסקי, חיים גרובסקי ובנו מנחם, במכון המים הקטן שהיה על הירדן ב-1938.

בזמן מלחמת העולם השנייה הפריפריה החקלאית בארץ ישראל הייתה בתנופה ושגשוג לעומת כל מה שקורה באירופה. הבריטים מקימים פה מחנות צבא עם מאות אלפי חיילים שצריכים לאכול. הבריטים הם קניין מאוד גדול של התוצרת החקלאית של קיבוצים, כפרים ומושבות בארץ ישראל שמגדלים.

משמר הירדן במלחמת העצמאות - ב-1948 הניסיון הגדול של הסורים מעבר לירדן הוא בגזרת הדגניות. הם יורדים מהגולן, עוברים דרך מסדה ושער הגולן שניטשו, עוד אחת מהשערוריות כביכול של 1948. צמח היה ישוב ערבי עדיין. למעשה הטנקים הסורים (אמנם קטנים ומצויקמקים, אבל בכל זאת משוריינים) נכנסים באמצע חודש מאי, אחרי הצהרת העצמאות, עד חצר הדגניות ונבלמים שם ממש בקו אחרון. חלק מהבלימה הייתה הופעה של הנפוליאוניזציקים, המרגמות הקלות שהגיעו מרכס פורייה ממש בדקה ה-90 והתחילו להפגיז את הסורים שהחליטו לקפל ולזוז אחורה.

שבועיים שלושה לאחר מכן, בימים הראשונים של חודש יוני, הסורים מבצעים את המאמץ השני שלהם בגזרת גשר בנות יעקב, יחזרו מהכנרת וחליטו לפרוץ מכאן לכיוון ראש פינה, זאת במקביל למאמץ כניסה של הלבנונים מאזור מלכיה למטה. הם יתחברו ללבנונים וכך ינתקו את עמק החולה.

איתרע מזלה של משמר הירדן שהיא הייתה יישוב ראשון בדרך שיושב ממש על ציר התנועה שהולך מגשר בנות יעקב לכיוון ראש פינה, והסורים עולים עליה בכוח של חטיבה עם גדוד טנקים וארטילריה. מטוסי חיל אוויר סורים חגים בשמיים ומפציצים את ראש פינה ואיילת השחר. מטוס סורי אחד התרסק בתוך קיבוץ איילת השחר, וגם עליו יש אנקדוטה משעשעת עד כמה שאפשר לומר (תובא בהמשך).

ב-5.6 הסורים תקפו, גשר בנות יעקב פוצץ ונבנה גשר אלטרנטיבי קצת מדרום לו שעליו הועברו הטנקים הסורים ועלו המושבה מכיוון דרום ומכיוון צפון. במושבה נמצאת מחלקת חי"ש ואזרחיה הגברים וחלק מהנשים, שכן חלקן סירבו להתפנות, ואילו הילדים פונו טרם לכן. חשוב להבין שבסך הכל יש פחות ממאה רובים שמגנים על המושבה, כמה תתי מקלעים ושני מקלעים, ואיתם על המושבה לעצור כוח חטיבה סורית ממוכנת עם טנקים, ארטילריה ורגלים. המתקפה נהדפה.

בחודש מאי עדיין ישב באזור כוח של הפלמ"ח שבתחילת מאי כבש את צפת (ב-9.5, מבצע יפתח, הפלמ"ח משחרר את הגליל המזרחי). לאחר מכן הפלמ"ח מועבר מכאן למרכז, למבצע דני בלוד ורמלה, ואחרי זה לנגב בתחילת חודש יוני הפלמ"ח כבר לא באזור, זהו פספוס שכן מדובר בכוח מקצועי, מאומן ובעל ניסיון קרב.

מאחורי משמר הירדן, באזור ראש פינה, נמצאת חטיבת עודד, שלעומת הפלמ"ח הייתה חטיבה צעירה שזה עתה קמה המורכבת מכוח אדם לא בהכרח מקצועי או מנוסה, וכן לא בהכרח צעיר, דבר משמעותי, שכן לחטיבה גויסו בין היתר לוחמים בני 35, חלקם נשואים ועם ילדים ולפיכך פחות 'מתאבדים' בקרבות, כך שזה נראה כבר קצת אחרת.

חטיבה עודד היא האחראית על הגזרה ואמורה לעזור לאנשי המושבה בעת הצורך. אנשי המושבה, שבראשם אלעזר סגל, שולחים מפעם לפעם שליחים לחטיבת עודד לבקשת עזרה, אולם אלו נענים 'כשתצטרכו נגיע'. אלעזר סגל, יהודי ציוני מוסדי, המאמין במוסדות שמעליו, נאמן עד כדי נאיביות, שכן בכל פעם שחוזר משם אומר שהעזרה כבר תגיע, ברגע שיצטרכו. אנשי המושבה, לעומתו, טוענים שמפקירים אותם, אולם הוא ממשיך להאמין. 48 שעות לפני הכיבוש הוא מגיע בפעם האחרונה לחטיבת עודד, אך אלו לא דוחים אותו באמירות כאלה ואחרות, אז הוא מבין שאלו לא יגיעו לעזרת המושבה, חוזר ואומר 'מכרו אותנו'. פעם אחת מגיעה למושבה פלוגה מוקטנת, 2 מחלקות, ובראשה המ"פ. הם מגיעים למקום אחר הצהריים, בזמן הפוגה, בין הירי בבוקר והתחדשותו בלילה. למרות שאנשי המושבה טוענים שמדובר בהפוגה, אנשי חטיבת עודד לא מבינים איפה המלחמה, מסתובבים והולכים לדרכם.

לאורי יפה, מח"ט חטיבת עודד, ביקר את משמר הירדן וטען שאם היו מאורגנים כקהילה נורמלית (קיבוץ), שכן הוא עצמו היה קיבוצניק, הדברים היו נראים אחרת. למעשה העובדה שמדובר היה במושבה בעלת צבע ימני, ואילו בחטיבת עודד היו בעיקר סוציאליסטים או כאלו שבאו מההתיישבות העובדת וכך הלאה, הייתה בעוכריהם והם לא קיבלו את העזרה כפי שהתבקש.

משלוח נשק של האצ"ל עמד להגיע לכאן בסוף חודש אפריל ונעצר במחסום של הפלמ"ח ליד גינוסר. הנשק הוחרם ואנשיו נעצרו. אולם שוחררו כעבור מספר ימים והגיעו למשמר הירדן, אולם הנשק לא הוחזר להם מעולם.

דוגמאות אלו ממחישות את ההתנהגות המנוכרת והמתנכלת אליה זכו אנשי המושבה. יותר מאוחר אף אמר אחד הגנרלים הגדולים של 48 ארבע מילים "הם לא היו משלנו". אמירה.

ב-10.6 נכבשה המושבה בהסתערות של הסורים מכל הכיוונים, כשהאפיזודה האחרונה היא בבונקר תחת האדמה. הבונקר לא נועד לשמש ככזה, אלא כמחסן תת קרקעי לכלים או לסחורות שלא רצו שיתקלקלו, שכן היה קריר בשל היותו תחת האדמה, ולכל הבתים היו מרתפים מעין זה.

תוך כדי הלחימה אחד המרתפים החל לשמש כתאג"ד, מרפאה לפינוי פצועים. כשהסורים מתקרבים אלעזר סגל עלה במדרגות מנופף בדגל לבן ומנסה לבצע פנייה מסודרת, אך הוא נורה, נפצע ומתגלגל פנימה. הוא קם, יוצא שוב, נורה בשנית ונהרג. הסורים מבינים שפה כבר לא נלחמים, מתקרבים לכאן בזהירות ולוקחים אותם בשבי.

כ-30 מאנשי המושבה נופלים בשבי ומובלים לסוריה. בסוריה הם מובלים ברחובות העיר בעוד שהקהל הסורי הדמשקאי הרב יורק עליהם וצועק 'אתם הראשונים', בכוונה שהם היישוב הראשון שכבשו בארץ ישראל ואחרי יבואו עוד רבים, אולם בדיעבד היה זה היישוב הראשון והאחרון.

אנשי המושבה ישבו בשבי כ-10 חודשים. בהתחלה נחקרו ובמסגרת כך גם חטפו מכות. אולם אחרי מספר ימים החקירות נגמרו והתיאורים מהשבי לאחר מכן הם סבירים, כלומר שלא פגעו בהם יותר, האכילו אותם, ואף ישנן תמונות מהשבי בהן הם נראים בפנים מלאות ואף מחייכים למצלמה. השבויים מוחזרים לישראל בהסכמי שביתת הנשק ביולי 1949, שהסורים הם האחרונים לחתום עליהם.

אולם גם ההמשך הוא רע. ראשית מדובר כעת בשטח מפורז – הסורים כבשו את השטח ממשמר הירדן ועד ירדה ומסרבים להחזירו לישראל. האו"ם יוזם הצעת פשרה לפיה השטח יוגדר כשטח (DMZ demilitarized zone), כלומר שטח מפורז, בלי ריבונות. מסיבה זו אינם יכולים להקים את המושבה מחדש עם חזרתם. הסוכנות לוחצת עליהם למכור את האדמות ובזול, וכך הם עושים.

אנשי משמר הירדן היו שבורים ולא היה בכוחם להתארגן שוב פעם כקהילה ולהקים יישוב במקום אחר בארץ ישראל למשל, לכן הם מתפזרים לכל עבר - כמה משפחות בנתניה, כמה בהרצליה, כמה במקומות אחרים.

את האדמות שמכרו לסוכנות זו נותנת לטובת הקמת קיבוץ גדות בתוך השטח המפורז. נשאלת השאלה אם אפשר היה להקים את קיבוץ גדות בשטח המפורז למה אי אפשר היה להקים את משמר הירדן מחדש בשטח המפורז? אולם קיבוץ גדות הוא של המוסדות, ומשמר הירדן 'הם לא משלנו'.

היחס המנוכר לאנשי משמר הירדן נמשך עוד ובמסגרת כך לא קיבלו את אות הקוממיות על שום שהלכו בשבי. זאת למרות שרבים אחרים שהלכו בשבי כדוגמת אנשי הרובע היהודי בירושלים ורבים אחרים קיבלו את האות.

רבקה גרבובסקי, אשתו של חיים גרבובסקי, הייתה מאותם נשים שסירבו להתפנות ומאוחר יותר נפלה בשבי בו ישבה 10 חודשים. היא איבדה בעל ובן ב-1938 במכון מים למטה ובשעות הלחימה האחרונות ביום בו נפלה משמר הירדן איבדה את בנה השני, כרמי גרבובסקי, שנלחם בעוז, הרג סורים רבים ונפל במהלך הלחימה. צריך היה גסות רוח רבה, עזות מצח וחוצפה רבה לא להעניק לאישה הזו אות הקוממיות, אבל אז הייתה הרבה חוצפה במסדרונות הפוליטיים, והמחנאות הפוליטית הייתה מאוד חריפה.

בשנות ה-70 הקרן הקיימת שתלה במקום את שורות הברושים שרואים, ומתחילה רהביליטציה למקום. ב-1977 חילופי שלטון בישראל, בגין עולה לשלטון, וב-1981 האצ"ל, הלח"י, ניל"י וכל אלה שהיו עד אז מחוץ לקונצנזוס מקבלים את החיבוק הממסדי, ההכרה והניחומים או את הסטטוס המגיע, ביניהם גם משמר הירדן.

ב-1998, 50 שנה למדינת ישראל, נערך במקום טקס ממלכתי, מוסדי, ביטחוני, שאורגן על ידי אנשי צה"ל. אנשי משמר הירדן שעדיין חיים, שנולדו כאן ועדיין חיים במדינת ישראל, מגיעים לכאן מדי שנה ביום הזיכרון לחללי צה"ל לציין את יום הזיכרון שלהם. הם הולכים לבית הקברות, מסתובבים במקום ומספרים את סיפורי על בית הרוקח, גן המשחקים, הנדנדות וכיו"ב. כך יישוב הרפאים הזה קם לתחייה ואפשר להבין שאנשי המקום נולדו, גדלו, התאהבו, התחתנו והולידו ילדים במקום, שכן בכל זאת המושבה הזאת התקיימה כמעט 60 שנה, מ-1890 עד 1948.

מושב משמר הירדן הוקם בתחילת שנות ה-50 בשם בני צפת, אין לו שום קשר דם או קשר אחר אל המושבה משמר הירדן. כשנתיים לאחר הקמתו שונה שמו למשמר הירדן לכבודה וזיכרונה של המושבה שנפלה.

גלעד לזכר מגני משמר הירדן - האנדרטה, אובליסק קטום, נבנתה באבניו של אחד מבתי המושבה. שני השמות הראשונים המופיעים על האנדרטה הם אליעזר סגל שנהרג בכניעה וכרמי גרבובסקי בנה של רבקה גרבובסקי ממשמר הירדן, האחרים הם אנשים שבאו לעזור. וודגיווד היה יהודי בריטי פילנתרופ שנתן כספים והארגון ע"ש שלח אנשים לארץ ישראל. אחד השמות המוכרים מהארגון הוא דב גרונר, עולה הגרדום שנתפס בהתקפה על משטרת רמת גן. בין היתר היו הרוגים מהאנשים שבאו כתגבורת אצ"ל ועוד תגבורות מכפר גלעדי, חולתה וראש פינה. לא מוצאים כאן מאנשי חטיבת עודד, שכן לא הגיעו לעזור פה.

מימין לגלעד אפשר לראות את הבית האחרון, המערבי ביותר בשורת הבתים במושבה, ואפשר ללמוד על גודלו מהמשבצת על הקרקע. במקביל, כאמור הייתה שורת בתים נוספת מצדו השני של הכביש, שם ישבה מאוחר יותר המשטרה הצבאית שהשתמשה בין היתר מבנים מאבני הבתים, אז כל העסק נעלם.

במקום עומדים להקים מרכז מורשת משמר הירדן, זה יהיה משרדים של המועצה לשימור אתרים, אבל הם גם לקחו על עצמם לדאוג לעניין ופיתוח האתר.

נסיעה לראש פינה

אנקדוטה על ירדה – הקרבות בירדה, שבסופו של דבר נשארה ישראלית, היו מאוד קשים ובמסגרתם נהרגו למעלה מ-80 איש, לסורים נהרגו שם כמה מאות.

על הנבעה הקטנה שכבו גופות המתים, גוססים ופצועים. באחת הפעמים נופפו לסורים עם איזשהו סמרטוט – בוא גבר. שני אנשים נשלחים לסורים במטרה להסכים על הפוגה של מספר שעות במהלכה שני הצדדים יפנו את הגופות, וכן הגוססים והפצועים שאולי את חלקם עוד אפשר להציל, אחרי זה אפשר יהיה להמשיך בלחימה. דבר שהיה מקובל.

הסורים מתייעצים ביניהם ומוכנים להפוגה, אלא שבתמורה הם מבקשים לקבל את טייסי המטוס שנפל בשטח ישראל. אנשי ירדה שלא שמעו על כך דבר מבררים אחורה ומסתבר שאכן, מטוס התרסק בקיבוץ איילת השחר, שם טוענים שהמטוס עלה בלהבות בהתרסקות ולא נשאר ממנו דבר.

טייסים זה האריסטוקרטיה של דמשק, של חלב, והסורים היו חייבים תשובה למשפחות. הסורים מתייעצים שוב ומבקשים לראות במו עיניהם את המטוס השרוף. שני קצינים סורים מועלים לגיפי ונלקחים לאיילת השחר, כל זה באמצע המלחמה, הזוי לגמרי. כשמגיעים לשג בכניסה לאיילת השחר חבר הקיבוץ ששומר שם מסרב לתת לשני הקצינים הסורים להיכנס לקיבוץ בטענה שהמנוולים האלה הרסו חצי משק, ומסלק אותם מהמקום. במבוכה גדולה צריך היה להסביר לשני הקצינים הסורים שזה לא נותן להם להיכנס. אצלם במקרה כזה היו פשוט יורים בו.

כמובן שלא ירו בו, והחזירו אותם חזרה. כל צד חזר למקומו והקרבות נמשכו. גם כשהיה כביכול פתאום קמפוז מוזר של הבנה, דיאלוג, משהו הומני, בתוך טירוף המערכות הכללי, הדבר לא צלח והקרבות המשיכו. כאמור, ירדה היה קו העצירה של הסורים, והם לא עברו אותה. על הכביש הזה נחתמו מול ירדה חלק מהסכמי שביתת הנשק.

יודים לכביש 90 הישן, המנדטורי. הכביש החדש, העוקף, הוא מהשנים האחרונות. בראש פינה היו מוסדות הכניסה לארץ של הבריטים וכאן ישבו המשטרה ובית המכס. כל דרכי הכניסה לתחומי המנדט הבריטי, בגשר

בנות יעקב, במטולה או במקומות אחרים, הולכו לכאן, ולכן כאן התבצעו הבדיקות הבריטיות. מימין אפשר לראות את תחנת המשטרה המנדטורית, היא עד היום משטרת ראש פינה, ומשמאל מבנים מאותה עת שהיו משמשים כמסעדות, גלריות, משרדים וכך הלאה. ממשיכים מעלה בראש פינה. אפשר לעלות גם מימין אולם בשלב כלשהו נאסרת הכניסה לאוטובוסים. ראש פינה שהוקמה כקילומטר למעלה הולכת ומתפתחת לאורך השנים לכיוון כביש 90. כשנוסעים מכביש 90 ועולים חזרה לראש פינה הוותיקה בעצם נוסעים אחורה בזמן, עד שנגיע אל המקורות והשורשים. בשלב מסוים מתחילים לראות מצדי הכביש את בתי האבן הישנים של לפני 100 שנה ויותר. ראש פינה היום מועצה מקומית המונה כ-2500 תושבים, חלקם עוד עוסקים בחקלאות ובעלי אדמות, אך רבים מהם הגיעו לכאן הרבה יותר מאוחר, הם חיים כעירוניים ועוסקים במקצועות עירוניים. ענף התיירות מאוד התפתח ופורח, ישנם מלונות בוטיק קטנים, סינמטק שמביא סרטים ייחודים ומשובחים (מימין), מסעדות וגלריות. ממשיכים ישר, יורדים בפיתול ועוברים לרחוב מרוצף אבן שזורק אותנו אחורה בזמן. רחובות האבן נסללו על ידי מפוני אצבע הגליל של 1920, כלומר אנשי תל חי וכפר גלעדי שחלקם נשאר כאן, וקיבלו עבודות שיעסיקו אותם.

ראש פינה

מהחנייה של בית הקברות – על המדרון היה בית הקברות של ראש פינה מאז ומעולם. הם קברו לא מעט אנשים ובעיקר הרבה ילדים, בשנים הראשונות היו פה מחזות קורעי לב. מחלונות בית הכנסת, שפונה דרומה, ראו את בית הקברות והדבר הזה כל הזמן היה חלק מהווייה שלהם, הם כל הזמן חיו בעצם כנגד בית הקברות, הסתכלו וראו אותו.

תחתנו נחל ראש פינה, הוואדי הקטן. סיפור משעשע שעל משה דוד שוב (קצת מקדים את המאוחר כי ההתחלה היא עוד לפני דוד שוב) - משה דוד שוב נשלח על ידי הרומנים בעיירה מוינשט לקנות אדמות באזור יפו, שכן פרמטרים, חברה מעשיים שחשבו שביפו יש נמל, כך שיש תנועה, אנשים באים והולכים, זה הגיוני. כשהגיע ליפו לא התלהב ממה שראה, הלך הלאה ובסוף של דבר הגיע לפה - ראה את החרמון, ראה מים זורמים, הזכיר לו את רומניה, וקנה פה את האדמות. כחזר למוינשט והראה להם במפה איפה קנה את האדמות רצו להרוג אותו. אז הוא אמר להם יש שם נהר.

רומנים שומעים נהר הם חושבים דנובה, ולכן שלחו אנשים ללמוד נגרות ספינות. הם דמיינו שיהיה להם צי דיג והם ישוטו פה על הנהר. כשהגיעו הנה וראו את נחל ראש פינה רצו להרוג אותו שוב, ובכלל רצו להרוג אותו עוד כמה פעמים לאורך הדרך. הוא הצליח לשגע אותם כמה וכמה פעמים.

אמנם זה בצד הפחות מוצלח שלו, אולם בצד המוצלח צריך לזכור שכשמשעה דוד שוב מגיע לכאן, רוכש אדמות ועושה את הפרויקט הזה הוא רק בן 27 – לוקח עשרות משפחות על גבו, לוקח את כספם, קונה אדמות על דעתו איפה שבא לו, גורר את כולם לסוף העולם ולמקום פה מושבה. צריך הרבה חזון, חוצפה, אומץ, צריך מהכל, ואולי גם הרבה טיפשות זה חלק מהעניין. אולם כך או כך, הוא מקים את ראש פינה שקיימת עד היום. בראש פינה ישנם עוד צאצאים מאותה קבוצה של משפחות ואפשר למצוא משמות המשפחה של המשפחות הראשונות, אולם רבים מהילדים עזבו את המקום.

מצפה נמרוד – (בחושך) : ע"ש נמרוד שגב שנהרג במלחמת לבנון השנייה ב-2006, חייל שריון. בחור מאוד מוכשר, איש מחשבים מצד אחד, מוזיקאי מצד אחר. חזי אביו שהקים פה את הפינה הזאת מעיד שעץ התאנה בה הייתה הפינה האהובה ביותר על נמרוד בה נהג לשבת עם הגיטרה לבד או עם חברים. אביו חזי הקים וממשיך להקים את המקום, שכל הזמן מתחדש ומשתדרג, בעשר אצבעות. הוא מצליח לגייס כספים, שיתוף פעולה של המועצה המקומית שנתנה לו את המדרון להקמת המצפה, מצליח להביא לפה סקרטוריסט, שם בנאי אבן, משקפת, תאורת ערב, ולאט לאט הפינה הלכה והתרוומה. בסלע שמות אנשי צוות הטנק של נמרוד. חזי הוא מורה דרך, שעשה קורס לפני כמה שנים ומדריך במקום. לא פעם כשמגיעות קבוצות הוא מצטרף להדרכה, הוא יודע לדבר ויודע גם לעמוד בזמן שנותנים לו. מחזיק מפתחות של בית הכנסת, של המערה שבה נתפס שלמה בר יוסף וכך הלאה, כך שאפשר להיעזר בו, כמובן בלי תשלום.

תחתינו ראש פינה, משמאל חצור הגלילית. מעבר לראש פינה רואים אורות לבנים חזקים זה אזור התעשייה צ.ח.ר, פס האורות הרחוק יותר זה טובא זנגרייה, הכפר הערבי בדואי. משמאל לטובא זנגרייה כפר הנשיא. רחוק משמאל, במדרונות של הגולן רואים את קצרין (ביום לא רואים את קצרין). כאמירה כללית כל מה שרואים תחתינו זה רמת כורזים. כל היישובים שמנינו חוץ מקצרין יושבים על רמת כורזים – חצור הגלילית, ראש פינה בחלק התחתון, כפר הנשיא, טובא זנגרייה, משמר הירדן, צח"ר. רמה לא קטנה ודי מאוכלסת.

על המושבות אפשר לדבר בלי סוף, אולם כשמדריכים מושבה של העלייה הראשונה, בכל מקום שהוא, ישנם ארבעה ראשי פרקים שחשוב לכסות. כמובן שאפשר להמשיך ולפתח על הגידולים, חקלאות, כלכלה ויחסים עם מושבות אחרות. אבל בגדול אלה ארבעת ראשי הפרקים העיקריים.

אנשי העלייה הראשונה – מאפיינים, מי היו עולי העלייה הראשונה, בעיקר בהשוואה לאנשי העליות השנייה והשלישית שהיו מאוד שונים מהם. מאחר שלימים אנשי העליות השנייה והשלישית הם שכתבו את ההיסטוריוגרפיה של התנועה הציונית והעם בישראל, הם נטו להעלים או מאוד להקטין את העלייה הראשונה.

המושבה הספציפית שנמצאים בה – הסיפור הספציפי של המושבה, איך הוקמה, מי הדמות הדומיננטית וכן הלאה.

בתים מספרים – לעמוד מול בית כלשהו ולספר על משפחה או דמות, הפיקנטרייה. **בית הפקידות –** יחסים של הפקידות והמושבה, המאפיינים והבעייתיות, למה יש בעייתיות אם כולם יהודים וכולם באו לטובת העניין. מה התקלקל בתוך העניין הזה.

העלייה הראשונה – 1882-1903. מאופיינת בכך שמדובר על יהדות אורתודוקסית, שומרת מצוות, לפחות ברובה המכריע. לא כולם שמרו מצוות והיו חרדים באותה מידה, היו יותר והיו פחות. לפתח תקווה היה גוון חרדי, מאוד אדוק, למושבות האחרות פחות. בכל המושבות לימים ידעו לכתוב שהיו גם אנשים 'חופשיים', עוד לא אמרו חילונים, הכוונה לכאלה שלא שמרו מצוות. אנשים בתוך ביתם יכלו לעשות מה שהם רצו, בציבור כולם התנהגו לפי הכלל.

שלא כמו אנשי העליות השנייה והשלישית, שהיו עולים צעירים, חלקם חברה בני 18, אנשי העלייה הראשונה היו משפחות שהגיעו עם ילדים. הם לא היו סוציאליסטים אלא הם היו זעיר בורגנים - היה להם בית במזרח אירופה או בכל מקום אחר, חנות קטנה או עסק קטן, אחד היה סנדלר, חייט, ואחד משהו אחר. כדי לעלות ארצה הם מכרו את העסק והבית שלהם ואת הכסף שאספו נתנו למשה דוד שוב, או דמות אחרת במקום אחר, כדי שזה ירכוש בעבורם. מהכסף שנשאר קנו כרטיס עלייה ארצה, סידרו לעצמם מגורים, קנו זרעים, בהמה ומחרשה, כמה משפחות יחד, והתחילו לעבוד בציפייה שזה יספיק.

מושבה בכלל התאפיינה בכך שבדרך כלל היו אלה אדמות פרטיות של האנשים, למרות שלאחר מכן ישנן מושבות שהוקמו על ידי הברון - למשל מטולה, שם הברון הוא שרכש את האדמות, או בנימינה. בגל הראשון מדובר ברכישה פרטית בכסף הפרטי, באדמות פרטיות ויוזמה אישית. הברון לא שלח אותם, הם באו לפה על דעתם, בכוחם ובכספם. ובחזונם.

לראש פינה יש שתיים וחצי התחלות. לפני ראש פינה ישב במקום, במאה ה-19, כפר ערבי בשם גיעוני (חשוב להדגיש שאום גיוני זה לא כאן. אום גיוני זה דגניה). שנמצא מעבר לכביש, כפר לא גדול מאוד השתרע על כל המדרון, עד המקום שהוא מתחיל להיות תלול, ואפשר לראות חלק משרידיו בהם שרידי בתים, עצי בוסתן וכיו"ב.

הבית השחור או הבית האמריקאי הוא הבית העומד היחיד של גיעוני, הוא הבית הכי גבוה בראש פינה. הבית נבנה על ידי אחד הערבים שירד לאמריקה, התעשר, חזר בשנות ה-30 ובנה את הבית. הוא הבית היחיד שנשאר לעמוד אחרי 1948, ומהווה את שורת הבתים האחרונה של גיעוני.

ב-1840, עוד לפני ההתחלה של ראש פינה, במהומות דמים בדמשק פורעים דמשקאים נכנסים לרובע היהודי. כמה צעירים יהודים חסונים עומדים בכניסה לרובע ומנסים להגן על חיים ורכוש יהודי. אחד מהם, שמו סידאס, תופס שוטר סורי ומפיל אותו מסוסו לאדמה, חזק מדי, עד כדי כך שהסורי מת. סידאס מבין שעליו לברוח, שכן את זה כבר אי אפשר לתקן, הוא מסתלק מדמשק, מגיע לכאן ויושב בגיעוני. סידאס הוא היהודי ראשון שיושב בגיעוני, לכן אומרים חצי התחלה.

לימים יהיה לו עדר עיזים וכבשים, הוא יעבור לצפת ויפתח מחלבה. המושג גבינה צפתית היום הוא מוכר מאוד, ואומרים מחלבות צפתיות כולם אומרים המאירי, או קדוש שיושבים ברובע, אולם בתקופת המנדט היו בצפת 13 מחלבות, ואיגוד גבנים שהיו משווקים גבינות בכל הארץ.

בתקופת המנדט אסור היה להחזיק רפתות בתוך העיר, כי יש כבר חוקי עזר, אז לכל מחלבה יש חוזה מול כפר ערבי בסביבה – אחד עם סאסא, גייש או בית ג'אן, שכל החלב של הפרות המגודלות בו מגיע למחלבה. על חלק מהגבנים מספרים שחיו יותר בכפר הערבי עם הפרות והשגיהו עליהן ממה שהיו בצפת. כל זה, טוענים, התחיל עם אותו סידאס שהתחיל בגיעוני, עבר לצפת ופתח מחלבה באמצע המאה ה-19, מה שלימים זה התפתח לסיפור גדול. באותה עת סיפור הגבינות וצפת היה ענק, שלתוך ימי המדינה לאט לאט הלך והצטמק. סידאס בא והלך, לא הייתה לו משפחה ולכן לא היה לזה המשך.

אליעזר רוקח הוא נכדו של ישראל ב"ק, מחירבת גירמק בהר מירון, משפחה של אנשים פעילים ועסקנים. לרוקח יש מריבה גדולה עם הקהילות החרדיות, בירושלים בצפת, בשל התנגדותו לעניין של כספי החלוקה. רוקח רצה לראות יהודים פרודוקטיביים. היה לו ארגון, אגודה להתיישבות בארץ ישראל שלה קרוב ל-1000 חברים. ב-1878 יורדים לכאן מצפת אליעזר רוקח ו-17 אברכים מאותה אגודה. הם רוכשים פה מהאדמות של גיעוני, שמצדם מכרו את האדמות הכי גרועות, למטה במישור – אדמות מלאות טרשים וסלעים, שכן אלו לא הבינו הרבה בעניין וקנו בשמחה.

הם לא בנו בתים אלא שכרו חדרים בתוך הכפר הערבי גיעוני, באסמים והלולים, חיו עם התרנגולות והכבשים. טוענים שהם בנו בית אחד, אך הבית הזה לא מוכר היום. לאחר כשנתיים בהן הם יושבים פה, מנסים להיות חקלאיים, הם מבינים כבר את ההזיה שבעניין, והעסק קורס.

רוקח רואה שכל העסק יורד לטמיון הוא מחליט לנסוע לרוסיה לגייס כספים. הצפתיים שרוקח הוא אויב מאוד גדול שלהם מפיצים שמועות ברוסיה שרוקח חבר במחתרת רוסית אנטי צארית. רוקח מבין שהוא שרוף ברוסיה, לא יכול לנסוע לשם, אז הוא נוסע לרומניה.

ברומניה הוא מגיע לכל מיני קהילות, בהן קהילת מוינשט שם הוא מדבר עם היהודים. קהילות של חובבי ציון מתארגנות, כולם שומעים את רוקח ומתפעלים, בתוך הקהל יושב משה דוד שוב שבעקבות הסיפור הזה יאסוף את הקהילה, יאסוף כספים מהקהילה, ייסע לארץ ישראל, יחפש פה אדמות, ויקנה את האדמות של רוקח, של גיעוני ועוד קצת אדמות נוספות.

כשהוא מגיע לכאן ב-1881 לרכוש אדמות הוא רואה את שני היהודים האחרונים של גיעוני, של רוקח, הולכים אחרי הערבים שחורשים בשדה עם מחרשת מסמר כזאת, הולכים ומרימים גרעין של חיטה פה ושם, דלות רבה, הולכים אחרי המחרשה ואוספים גרעינים כדי לטחון מזה קמח ולהכין פיתה. למרות שזה מה שרואה, הוא רוכש את האדמות, חוזר לרומניה, מארגן את הקהילה שלו והם יעלו לארץ ישראל.

למרות שמדברים על המושבה כמושבה רומנית, חשוב לזכור שהיו כאן שני שליש רומנים ושליש רוסים, כלומר מגיעות לפה כ-75-70 משפחות, כ-54-50 משפחות של רומנים ועוד כ-25 רוסים. הם יקימו את הבתים הראשונים של ראש פינה, והם גם יתנו את השם, תהילים קי"ח, כ"ב": אבן מאסו הבונים, הייתה לראש פינה". כלומר ממצב שאין כלום, או של קיר שהמוטט, אנחנו נקים אותו מחדש ונתיישב כאן, וראש פינה יוצאת לדרך.

הבית האמריקאי – בית אחד של גיעוני. היום מוחזק עמותת מפנה שעובדת עם ילדים אוטיסטים בכל מיני מקומות בארץ. יש להם טכניקה שנקראת 'פיצוח' של יצירת קשר, לפיה ככל שמוהים את זה כשהתינוק יותר

צעיר אז סיכויי ההצלחה יותר גדולים. לפני זמן לא רב, שנתיים שלוש, הגיע לכפר נכדו של הערבי בעל הבית וביקש לראותו, הכניסו ואירחו אותו, ישבו ודיברו איתו, אמר תודה שלום והלך. **רחוב הראשונים** עוברים ברחוב הנדיב שראוי לקרוא לו רחוב הראשונים, שכן בו התיישבו הרומנים והרוסים הראשונים של משה דוד שוב שבנו בתיהם שעדיין ניתן לראותם, צמוד לגיעוני הערבית. כזכור, מהאברכים של רוקח אין מה לראות. שכן גרו בשכירות בתוך גיעוני הערבית. אנשיו של רוקח הם חזרו לצפת. קראו למקום גיא אוני אבל הוא לא שרד.

גיעוני הערבית וראש פינה היהודית היו צמודות אחת לשנייה, דבר שהיה טוב גם לביטחון, שכן למטה היו בדואים ואחרים ולא היה מאוד בטוח. כמו כן זה מה שאישר להם השלטון העות'מאני. כך שבעצם זו יחידה כמעט אחת של כפר ערבי שבמקום שבו הוא נגמר מתחילה המושבה היהודית.

הראשונים עולים באוקטובר 1882, הם מחכים לגשמים הראשונים שקצת ירככו את האדמה ובדצמבר הם יחורשו את החריש הראשון, התרגשות מאוד גדולה. דוד שוב כמובן כותב על זה שהם הולכים בשדה וכל אחד נושא נאום או דרשה המשובצת בפסוקים מהמקרא, שכן היו יהודים אורתודוקסים שומרי מצוות ושדיברו טקסט מקראי של תפילה. גם שמות המושבות - יסוד המעלה, ראש פינה, פתח תקווה, הם שמות המובאים מציטוט מהמקורות.

בערב החריש הראשון נערכה גם החתונה הראשונה, אליה הכין כל אחד את המטעמים שלו, אחד הביא הרינג מצפת, דגים מהקפר, אחד הביא קטניות חימצה (חומוס), והם פותחים שולחן באמצע הרחוב, במפגש הרחובות.

אחד הפועלים הערבים שעבדו איתם בבניית הבתים ראה שלאחת המשפחות הרוסיות היה פיסטול (סוג של רובה) והציע לו לירות כמה יריות באוויר כמו שעושים הערבים בחתונות. רוצה הגורל וכתוצאה מהירייה נהרג ערבי אחר. היהודים עוד לא מבינים כמה זה רע, שכן המנהג הערבי במצב כזה הוא נקמה.

מי שמבין את גודל הצרה זה השייח של גיעוני, שכנס שידע מה הולך לקרות. משפחת הערבי שנהרג הייתה משפחה חשובה מצפת שמיד נשלחו אליה רצים להודיע על המקרה כדי שהמשפחה תבוא ותנקום. השייח של גיעוני שולח רצים משלו למשטרה העות'מאנית שתשלח שוטרים טורקים עות'מאניים להשתלט על הבלגאן שהולך להתפתח. כך עד שמגיעים הנוקמים, המשפחה של ההרוג, גם מגיעים כבר השוטרים. בינתיים אוסף השייח של גיעוני את כל הקהילה היהודית לחצר, סוגר את השער ושומר עליהם עד שתגיע המשטרה העות'מאנית.

ב-1882 עוד אין קונפליקט יהודי-ערבי-לאומי-פוליטי כזה או אחר, הימים הם ימים אחרים והשייח של גיעוני בהחלט במעשהו משקף זמנים ורוח אחרת. לא הייתה לו שום בעיה להגן על הקהילה היהודית.

ההמשך הוא שהיהודים היו צריכים לשלם כופר גבוה מאוד וזו אחת הסיבות שהם פושטים את הרגל, בנוסף לכך שתכננו נכון. הם מתכננים להתפרנס על חקלאות, אולם לוקחות 3-4 שנים עד שמטע שניטע מתחיל להעלות פרנסה. כאמור, היה להם הון קטן מהבתים והעסקים שמכרו, אולם זה היה צריך לשמש לכרטיס, לאדמות, לכלים, לבניית בתים, למחייה וכיו"ב. הכסף הלך ונגמר, ופתאום היו להם כל מיני הוצאות מהסוג הזה שלא היו צפויות. כל אחד היה צריך להוציא מכיסו ולהשתתף בכופר, ותוך 8-10 חודשים נגמר כספם והם נגמרים. בשלב הזה, באוקטובר 1883, כשנה לאחר שהגיעו, נוצר קשר עם נציגים של הברון, הם מעבירים את עצמם, נכסים, חוזים, שטרי בעלות הקרקע וכיו"ב לידי אנשיו של הברון רוטשילד. מצדו הוא מבטיח להם שלכל אחד הוא יבנה בית, ייתן בהמות ואכן כך עשה.

הבתים שבנה עבורם לא נראו כמו בתי הרכבת למעלה, אלא כאלה הסמוכים לבית הפקידות. הבית הראשון שמבקשים ממנו לבנות הוא בית הכנסת.

בית הכנסת הוא גדול ורחב ידיים. בפנים ניתן לראות את הפרקטיות, הפרגמטיות. טכניקת נגרות הספינות שלמדו עזרה להם בבניית הגג הקעור, כמו ספינה הפוכה. בנוסף התקרה מצוירת. דלת הצד מובילה לעזרת הנשים, כיוון התפילה דרומה לירושלים, שם מוצב ארון הקודש. בית הכנסת הוא אשכנזי, עומד אורגינאלי למדי (ריהוט, ריצוף), עם שינויים מינוריים קטנים.

בתים מספרים :

בית וילקומיץ' – שמחה וילקומיץ' היה מורה ולאחר מכן המנהל של בית הספר של ראש פינה כ-16 שנה. הוא נפטר וקבור בראש פינה. לפניו היה מנהל אחר, יצחק אפשטיין. אפשטיין היה יהודי שעבד במשתלות הברון בזיכרון ולא למד חינוך, התחיל במטולה לשלוש שנים, ולאחר מכן עבר לכאן, בשנות ה-90 של המאה ה-19. השניים ניהלו את המרחב החינוכי כ-20 שנה, מסוף המאה ה-19 עד 1915, השפיעו השפעה גדולה הן על ראש פינה והן על החינוך בארץ ישראל בכלל.

אפשטיין דיבר עברית נהדרת בהיגוי ספרדי ועל שומעיו התקנאו בדרך שבה דיבר עברית. כשהקימו בצפת בית ספר לבנות הוזמן אפשטיין ללמד את הבנות (בנים זה היה מוגזם שהוא ילמד אבל את הבנות זה בסדר). הוא יושב בצפת, 1891, הולך ומתפרסם במרחב ולאחר מכן מוזמן למטולה, שם ניהל בין השנים 1969-99.

אפשטיין ממציא שם קונספט שנקרא 'עברית בעברית'. צריך לציין שהוא לא היחיד שהלך על עברית בעברית, גם דוד ילין בירושלים וגרוזובסקי בראשון לציון השתמשו באותה שיטה. אולם השניים האלה היו אנשי חינוך שלקחו את המודל של 'צרפתית בצרפתית' או 'איטלקית באיטלקית' ותרגמו אותו לעברית. אפשטיין, מכיוון שלא למד והיה איש חינוך, לא שמע בכלל על הקונספט הזה, ומבחינתו הוא ממש המציא את הגלגל. בהקשר הזה הוא היה סוג של יציר פרא, שהמציא יצירה מאוד אורגינאלית.

לפי הרעיון של אפשטיין יש ללמד עברית בלי לפתוח מילון לועזי, שכן התרגום תמיד יקבל ניחוח של השפה ממנה תורגם, ולכן יש להסביר מילה מסוימת תוך שימוש במילים אחרות מאותה שפה. לימוד בשיטה הזו כולל הפעלת הילדים, עשיית פעולות בידיים ובגוף, קופצים, רצים, מריחים, נושמים ולכל פעולה נותנים שם. במסגרת זה גם מוציאים את הילדים לטיול, פה ממציאים את הטיול השנתי לצורך העניין. מעלים אותם להרים, מראים להם עננים, שלג, עצים, מפלים, נחלים, ולכל דבר קוראים בשמו, כך מעשירים את אוצר המילים של הילדים ומנחילים להם עברית בעברית.

יתר על כן, אפשטיין גם כתב חוברת שנקראה 'עברית בעברית'. בכינוס המורים הראשון, הקמת הסתדרות המורים בזיכרון ב-1903, כל המורים בארץ ישראל שהיו אז כמה עשרות אנשים, כולם רצו את החוברת של אפשטיין שהפכה לרב מכר רציני באותה תקופה, שכן התוותה דרך גוישה ללימוד על רקע מאבק מאוד גדול באותה תקופה סביב השאלה אם מלמדים בעברית בבתי הספר או בפולנית \ רוסית \ אידיש או שפות אחרות. אז בכל מקום נהגו לפי מנהג המקום.

ראש פינה התעקשה על העברית, כמו גם ראשון לציון, בית ספר חביב ומקומות נוספים. אך היו מקומות שלא התעקשו על כך. אם כן, בהחלט יצאה מכאן בשורה גדולה בעניין החינוך. יש אפשרות להקריא קטעים יפים בנושא של תלמידה מראש פינה שמספרת על הטיול השנתי שהם עשו, בשפה עשירה, קולחת, יפה ופויטית, שכן זה לא שגמגמו פה עברית אלא דיברו עברית מאוד יפה של לפני 100 שנה.

מלון אלתר שוורץ - הבית של ר' אלתר שוורץ שהיה מהראשונים של ג'עוני, החבריה האברכים של רוקח שמאוחר יותר חלקם חזרו למקום והצטרפו לראש פינה. ר' אלתר שוורץ, שהיה מוסמך לרבנות, יושב בראש פינה ובשלב מסוים לכהן בתור רב הקהילה האשכנזית בעיר אלכסנדריה שבמצרים. מכיוון שעבר למצרים העביר אדמתו ליהודי אחר שבניתיים התחיל לעבד אותה. כעבור זמן מה החליט לחזור לראש פינה, כי לא קסמה לו עבודתו במצרים. כשחזר ראה שאותו יהודי כבר נטע מטעים מניבים וכבר אין לו לב לדרוש ממנו את האדמה חזרה, לכן מחליט להניח לאותו אדם להמשיך בחקלאות ולפנות בעצמו לתחום אחר.

אלתר פונה לשני כיוונים – באחד הוא נהיה המביא והמוציא של קהילת ראש פינה, שתפקידו בין היתר היה לשלוח ולקבל דואר מצפת, לשלם מיסים, להיות איש הקשר עם הרשויות שם וכיו"ב. עם עגלתו היה פעמיים שלוש בשבוע נוסע בנחל ראש פינה, שם בתקופה העות'מאנית עברה דרך שעלתה עד צפת.

אלתר מזהה את העובדה שאין בדרך מלון למרות שיש תנועה של צעירים מהתנועה הציונית, קצינים עות'מאניים, תיירות אירופאית ואמריקאית, אנשים שהולכים בדרך מטבריה (שנמצאת כ-30 ק"מ מכאן, יום הליכה אחד) לדמשק ועוד. לכן הכיוון השני אליו פונה הוא הקמת מלון בוטיק קטן וראשון בגליל. במלון היו 5 חדרים למעלה, לובי, חדר אוכל ופינת ישיבה למטה. במלון, שהתנהל במקום שנים רבות, התארח לימים טרומפלדור ומנהיגים ציוניים יהודים אחרים שעברו באזור.

ר' אלתר שוורץ התאלמן פעמיים והיה נשוי בשלישית, היו לו הרבה ילדים, בעיקר בנות. בסוף שנות ה-90 מגיע לכאן יהודי בשם ראובן פייקוביץ', שמסתובב כאן ומחפש עבודה ללא הצלחה עד שמתייחס ומחליט ללכת לצפת ולהמשיך למקומות אחרים בארץ ישראל. לפייקוביץ' שעלה לארץ במטרה להישאר בה אין נחלה ואינו איכר פועל.

רוצה המקרה ובדרכו לצפת חולף על פניהם של ר' אלתר שוורץ ואחת מבנותיו שחוזרים מצפת בכרכרה. עיניו של פייקוביץ' ועיניה של הבת נפגשות ונוצר שם קליק מאוד רציני. הכרכרה עוברת, פייקוביץ' נשאר תקוע במקום איזה 30 שניות, חושב, גמר לחשוב, מסתובב וחוזר לראש פינה. עכשיו הוא כבר מוכרח למצוא עבודה, שכן הוא מעוניין בעלמה רבת חסד. הוא מוצא עבודה כנגר, שבין היתר עובד כנגר של מחניים במסגרת בניית 12 הבתים שם.

באחד הימים דופק פייקוביץ' בדלתו של ר' אלתר שוורץ ואומר שבא לבקש את ידה של בתו. ר' אלתר שוורץ מספר שהוא 'מוודד את היהודי מלמעלה למטה, יחף ברגליים ויחף בראש', (לא שמר מצוות, לא הייתה לו כיפה על הראש), ואני רוצה כבר לגלגל אותו מכל המדרגות'. אולם אשתו מציעה לקרוא לנערה ולשאול אותה. הנערה מגיעה ועושה כן גדול עם העיניים, הוא מוכנס פנימה, מקבל עבודה, ואחרי מספר חודשים השניים נישאים.

לימים יעברו פייקוביץ' ואשתו לכפר תבור, וילדם השישי יקרא יגאל, לימים יגאל אלון. יגאל אלון, אם כן, הוא נכדו של ר' אלתר שוורץ מראשוני אנשי גיא אוני, מהאנשים של רוקח. ב-1948 ישתמש אלון במבנה כאחת ממפקדותיו בגליל.

אל תוך ימי המדינה ראש פינה הולכת ונבנית מטה, לכיוון כביש 90. הבתים למעלה, שלא נבנו עם ברזל ובטון לאט-לאט הולכים ומתפרקים בין היתר כתוצאה מקצת תנודות ורעידות אדמה, ועם הזמן גם הולכים ונעזבים. בשנות ה-50 וה-60 המושבה ראש פינה, מושבת הראשונים, הולכת ונעזבת, שכן אז לא התפעלו מבתי האבן. במהלך שנות ה-60 כל מיני שוטים ששותים ומעשנים כל מיני דברים מתחילים להתיישב בבתים ובנחל ראש פינה.

סביב שנות ה-70, בעוד שיגאל אלון הוא שר חינוך, הוקמה בראש פינה עמותה מאנשי המקום שמאוד דאגה להידרדרות הבתים והחליטה לשקם את מושבת הראשונים. אנשי העמותה פונים ליגאל אלון בבקשת סיוע ליוזמת שיקום מושבת הראשונים של ראש פינה, שכן בית סבו הוא אחד המבנים המיועדים לשיקום. אלון שהיה איש הגון נחרד חרדה גדולה מבקשתם וחשש שעזרתו תתפרש כלא ישרה. מצד שני, ראה אלון ביוזמה חשובה ומבורכת ולכן החליט לעזור להם, בתנאי שהבית האחרון שיטפלו בו במושבה כולה יהיה הבית של ר' אלתר שוורץ.

מאז אכן שוקמו בתים רבים, חלקם לפני הרבה שנים וחלקם בשנים האחרונות הולכים ומשתקמים, וביתו של ר' אלתר שוורץ עוד נאחז בפיגומים. למרות שיגאל אלון כבר מת ב-1980, לפני יותר מ-30 שנים, עדיין חייבים לו את החוב הזה ומשפצים פה בתים אחרים קודם.

נכון להיום הבתים הישנים של ראש פינה הם אולי הנדל"ן הכי יקר היום בגליל, הבתים מאוד מבוקשים והמחירים גבוהים מאוד, חלקם משמשים כבתי נופש וקייט. אמנם עדיין יש בתים נטושים או הרוסים, חלקם עומדים כרכוש פרטי של אנשים שלא מוצאים עדיין לנכון לשקם אותם, או מסיבות תקציב או שלא החליטו אם הם מוכרים או לא מוכרים.

בית מר - עומדים לפני שני בתי פקידות, באחד ניהלו את ענייני המושבה, ענייני הפקידות, ובשני התגוררו כמה משפחות של הפקידים, שכן הפקיד האחראי עצמו והיו האגרונום, הגן וכיו"ב. לימים הבית השני הפך, לפחות בחלקו, להיות מעבדתו של פרופ' מר שעסק בשנות ה-30 בחקר יתוש האנופולס ולטיפול בענייני

המלריה, נושא שניגשו אליו משני כיוונים - מצד אחד ריסוס שנעשה על ידי הבריטים ב-DDT, ומצד אחר התרופתי, נטילת או הכנת תרופות אחרות כנגד המלריה.

בנושא הריסוס צריך לציין שהייתה קדחת בכל מקום שבו היו מים זורמים על פני השטח בארץ ישראל ויתושים יכלו לקנן - במישור החוף של הגליל המערבי, ביצות כבארה, ביצות הירקון וביצות פולג, עמק החולה, בקעת הירדן, ים המלח, עין פשחה, חצבה, עין יהב. אפילו במפעלי ים המלח הייתה קדחת. הטיפול מגיע לכל המקומות והבריטים ריססו גם שם.

בשנות ה-50 הולכים לייבש את החולה וצועקים 'מלריה מלריה', אולם כבר לא הייתה מלריה החל משנות ה-30. בסרט המוצג בחיזיון האורקולי במרכז המבקרים נראה שצוחקים על פרופ' מר שרצה לבדוק את התרופה שהייתה לו, ומשום שלא היו לא פציינטים חולים, הוא הדביק את עצמו ואשתו, ויש שטוענים שאפילו את החמור. יש ויכוח האם הדביק את החמור אבל עליו ועל אשתו אין ויכוח. למרות שכבר לא הייתה מלריה בשנות ה-50 המשיך מר במחקר.

בית הפקידות – סיפור הפקידות הוא סיפור מוזר, מסובך ועם הרבה כאבי לב ובטן, זאת למרות שרוטשילד מקים את המנגנון במטרה לעזור למושבות לעבור את התקופה הקשה, לעמוד על הרגליים, להתארגן ויום אחד להיות עצמאיות.

אליהו שייד, הפקיד הראשי, היה אחראי על כל הפקידים ודיווח לרוטשילד שבפריז על המתרחש. אולם רוטשילד עצמו בדרך כלל לא הכיר את כל הפקידים אישית, ואם הכיר אז זה היה לצורך מינוים הוא לא באמת ידע מי הם, מה הם. צריך לומר לטובת רוטשילד שהוא לא היה בארץ, הגיע מדי פעם לביקורים, אבל לא היה פה להשגיח באמת על המנגנון, כל אחד עבר כמו שמצא לנכון. חשוב להבין שכולם היו יהודים טובים, צרפתיים בדרך כלל, שטיפלו ביהודים אחרים, ובוזה בעצם נעוץ שורש הרע או שורש הבעיה.

חשוב להבין שבמאה ה-19 יש סיפור מאוד גדול באירופה בין יהודי המזרח ויהודי המערב. יהודי המזרח כונו 'אוסטיוודן' (בגרמנית, Ostjuden) - יהודי פולין, יהודי גליציה, אוקראינה, רומניה, ביילורוסיה וכיו"ב. יהודי המערב התנשאו מעל אחיהם היהודים המזרחיים התנשאות אינסופית. הם ראו בהם פרימיטיביים, פשוטים, גסים, לא משכילים, ועוד שראו עצמם כאריסטוקרטיה, נישאים מעל.

הדוגמא הטובה לכך היא הרצל עצמו, יהודי של מרכז אירופה, בודפסט וילנה, משכיל, מלומד, מחזאי, עיתונאי לימים, וכך הלאה, והוא כשהוא מתחיל להרים את העניין הציוני הוא כל הזמן הולך ליהודי מערב אירופה, ולא למזרח אירופה. הוא הולך לבריסל, לונדון, פריז, אמסטרדם, אבל לא מצליח. כל היהדות הטובה והמשכילה הזו לא מתגייסת לרעיון הציוני כמו שציפה. בשלב כלשהו מקס נורדאו וולפסון, עוזריו, מציעים לו ללכת למזרח אירופה, שם שמעו עליו היהודים ומחכים לבואו. הרצל לא כל כך רואה את הפוטנציאל, הוא לא רואה מה יעשה איתם ולא מאמין שאיתם יבנה מדינה.

עוברת תקופה, המצב לא משתנה ועוזריו מציעים לו שוב לנסוע למזרח אירופה. הרצל משתכנע ונוסע, בכל תחנה שמגיע אליה על הרציף עומדים ומוחאים לו כפיים סוערות, נרגשות. עם זאת, כשהוא חוזר ונורדאו וולפסון שואלים איך היה הוא אומר 'חזרתי ברגשות מעורבים' (זאת אומרת אני מזהה את האנרגיה, את הדינמיות וכן הלאה, אבל לא מהאנשים הנכונים). בסופו של דבר הפרץ הגדול מגיע דווקא משם והם אלו שעשו פה את המעשה.

בין שני הבתים נמצאים גני הברון שהוקמו על ידי הגנן של הברון, וכחלק מאותה התנשאות, הכניסה אליהם הייתה אסורה לאנשי המושבה והותרה רק לאריסטוקרטיה, למשפחות הפקידות.

בשורה התחתונה רוטשילד והפקידות הצילו את המושבות, ואם לא היו המושבות היו מתרסקות, אולם המחיר הכבד היה שבירת רוחם של האנשים. הגיעו לכאן אנשים מרצונם, עצמאיים, גאים, בעלי חזון, עם כספם, הם לא ביקשו טובות מאף אחד, זו הייתה עשייה פרטית שלהם, אלו היו אדמות שלהם. הפקידות שברה את רוחם והפכה אותם למשועבדים, תלותיים וקבצנים. זו הסיבה שספסלים לפני בית הפקידות נקראו בכל מושבה ספסלי הדמעות, כי ישבו פה אנשים ובכו, כשהם מבקשים עזרה.

סיפור שקרה בראשון לציון (אבל אפשר לספר אותו בכל מקום) - ב-1883 נכנסת ראשון לציון לחסות הברון. ב-1901 מגיע לראשון לציון אחד העם, כעיתונאי שהייתה לו ביקורת חריפה על העלייה הראשונה והמושבות. הפקיד ששומע שאחד העם עומד להגיע מזמין אותו לשיחה. בכניסה למבנה הפקידות, בדרכו לשיחה, רואה אחד העם יהודים יושבים על הספסל ומחכים. הוא מחליף איתם כמה מילים ונכנס פנימה. הפקיד יושב ואחד העם מוציא נייר, מתחיל לראיין אותו כל העשייה במקום, התוכניות להמשך, הביצועים, ההישגים וכן הלאה. עובר הזמן, כוס תה ראשונה, כוס תה שנייה, ושלישת, ובשלב כלשהו אחד העם אומר לפקיד שלמרות שהקפיץ אותו בתור יש אנשים מחכים לו בחוץ. הפקיד מרגיע אותו שאין מה לדאוג והכל בסדר. הם ממשיכים לדבר עד שאחד העם עוצר את השיחה ויוצא אל האנשים, ניגש ושואל כמה זמן הם מחכים. '18 שנים' הם עונים לו, מאז שיש בית פקידות (שכן הסיפור קרה ב-1901).

אם כן, מערכת היחסים הייתה מאוד בעייתית, קשה, ומעולם לא חדלה להיות כזאת.

הספר 'ארץ ציון וירושלים' שלמה שבא ודן בן אמוץ - מביא ומרכז מתוך עיתונות התקופה, שכן היו אז כמאה עיתונים וימיים \ שבועיים \ חודשיים וכיו"ב, לפי נושאים - נשים, חינוך, בריאות. הספר מלקט פיקנטריה וקטעים יפים שנכתבו, למשל קטע יפה על הטיוול השנתי. קטע מתוך הספר, המובא מתוך העיתון חבצלת - כ"ט כסלו תרנ"ה 1897, המושבה קיימת כבר 15-16 הכותרת בעיתון 'עכבר הוליד פרשת אהבים בין פקיד הברון ואשת איש'. כותרת המשנה - הבעל המרומה נסע לפאריז להתלונן - נעשה ניסיון התנקשות בחייו.

נסיעה לשניר

נוסעים בכביש עוקף את קריית שמונה (העיר מצד שמאל). צומת המצודות ליד קניון נחמיה בקריית שמונה וכביש המצודות (כביש 99) ע"ש מצודות אושיסקין (בדן, בדפנה).

תמליל סיור מספר 55 לקמפוס גליל עליון

מסלול: בניאס, תל פאח'ר, חורבת עומרית, אנדרטת המסוקים וכפר גלעדי

נסיעה לבניאס

ממשיכים במרחב של מורדות הגולן, שולי עמק החולה הצפון מזרחיים, ומה שאפשר לכנות בשם כללי 'ארץ פלגי מים'. כמובן שבחלק מהשמות יש מרכיב גיאוגרפי מובהק. 'ארץ פלגי מים' זה מושג קצת לירי, לא כל כך גיאוגרפי במובן שלו, למרות שהוא בהחלט מתאר את המרחב שאין כדוגמתו בשום מקום אחר בארץ, בכך שנחלים בקנה מידה גדול למדי נובעים ובוקעים כאן ממעינות גדולים, זורמים במרחב ומחלקים אותו. החוויה העיקרית למי שמטייל במרחב של בניאס, דן, חצבאני, היא בעיקר קשורה בנופי מים. מבין הפלגים כולם נתמקד בנחל חרמון הידוע יותר בשמו בניאס. המעיין והנחל מספקים כרבע מזרימת המים של הירדן. **צומת הטנק**, עוברים בגשרון מעל ערוצו של נחל שיאון, אחד הנחלים היורדים מהחרמון לעמק החולה. פנייה שמאלה מובילה אל הכפר ע'ג'ר. הכפר ע'ג'ר הוא כפר ייחודי בתחומה של מדינת ישראל, במירכאות כפולות שכן אי אפשר לבקר בו בהוראת צה"ל מאז שנת 2000 ונסיגת צה"ל מדרום לבנון. כבר לפני כן מעמדו היה שונה למדי ומוזר.

הכפר ע'ג'ר יושב באגף המזרחי של עמק עיון הגדול, הוא מאוכלס על ידי בני העדה העלוואית. הכפר מבחינה טריטוריאלית, מבחינת הגבולות כפי שהם נקבעו ברחבה, נמצא בטריטוריה לבנונית. כאשר נעשתה החלוקה בשנות ה-40 בין סוריה ובין לבנון, הכפר ע'ג'ר שהיה אז קטנטן, נפל בתוך השטח הלבנוני. אלא שבמהלכים שקדמו למלחמת ששת הימים, כאשר הסורים מתכננים ומתחילים לבצע את תוכנית ההטיה, מנסים להטות את מקורות הירדן הנמצאים בתחומי המדינות הערביות. הסורים מחזיקים את הבניאס, הלבנונים מחזיקים את מעיינות החצבאני, והסורים פונים ללבנונים ומבקשים מהם להשתתף בתוכנית ההטיה. כלומר להטות שניים מתוך שלושה ממקורות הירדן מנתיבם הטבעי לתוך שטחה של סוריה ולבנון, ובעצם למנוע הגעתם של המים לישראל.

הלבנונים אינם מעוניינים להיכנס לעימות מהסוג הזה עם ישראל ולכן הסורים מספחים לשטחם אזורים מסוימים מתוך תחומיה של לבנון, ובכללם גם הכפר ע'ג'ר, שבסמוך לו נמצאים עיינות אל-וואני, המעינות הראשיים של החצבאני.

כך עובר הכפר, מבלי ידיעתו של המודיעין הישראלי, מידיים לבנוניות לשליטה סורית. כאשר פורצת מלחמת ששת הימים, וב-9.6.1967 מגיעה גם למרחב הזה, וצה"ל עולה בלחימת בזק וכובש את מרחב רמת הגולן והחרמון, צה"ל לא נכנס לכפר שכן לפי המפות הצה"ליות הוא נמצא בתחומי לבנון, ומלחמה עם לבנון לא הייתה.

אחרי יומיים שלושה מתום הקרבות שהסתיימו ב-10.6, ומופיעה משלחת של נכבדים עלוואים שיוצאים עם דגל לבן ופוגשים כאן קציני צה"ל זוטרים שעומדים בצומת הטנק, ומבקשים מהם להיכנס ולקחת את הכפר ע'ג'ר. הדבר מתגלגל ומגיע לדרגים הבכירים יותר, אז מסתבר שהמודיעין הישראלי במקרה הזה לא ידע את העובדות וחשב שהכפר עדיין לבנוני בזמן שהצבא הסורי ישב שם.

כאשר הצבא הסורי נסוג מכל הגזרה הוא הוא נסוג גם מן הכפר ע'ג'ר וזה נשאר בעצם תלוי באוויר, הלבנונים כבר אינם, הסורים זה עתה נמלטו, צה"ל בגלל כשל מודיעיני לא ידע ולא נכנס, ובסופו של דבר מתקבלת החלטה להיכנס ולקחת את הכפר. כך הוא הופך להיות בעצם לטריטוריה ישראלית מאז 1967. מאחר והוא טריטוריה לבנונית בכל מה שנוגע למערך הגבולות, אז מדינת ישראל השאירה אותו במעין מעמד מיוחד, כך למשל הוא יושב מחוץ לגדר המערכת וישב שם דרך קבע חייל צה"ל, עד שנת 2000, שהיה צורך לעבור דרכו, דרך מסוים, כדי להיכנס לכפר.

ב-1981 כאשר מדינת ישראל הציעה לתושבי רמת הגולן לקבל תעודות זהות ישראלית, אנשי ע'ג'ר בלי שום התלבטות וסייג קיבלו תעודות זהות ישראליות, בשונה מהדרוזים של צפון רמת הגולן שעשו לא מעט רעש תקשורתי סביב הנושא, הדליקו מדורות ושרפו את תעודות הזהות הישראליות. אנשי הכפר כמובן גם השתלבו מיד גם בתוך המרחב הישראלי, אם זה יציאה ללימודים, עבודה וכן הלאה.

בנסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000 התברר שחלק מהכפר גדל בצורה כזאת במהלך אותם 18 שנים בהם צה"ל שהה בלבנון, בין 1982-2000, שהוא בעצם חדר לתוך טריטוריה שהיא ללא ספק טריטוריה לבנונית. גם לפי מלחמת ששת הימים. כלומר שהכפר היה במקום שבו הסורים שלטו, אבל הטריטוריה הלבנונית מאוד קרובה.

לכן, מאחר שהוראתו של אהוד ברק הייתה לסגת מתחומי לבנון ולהשתדל מאוד לחזור לגבול שנקבע בין המנדט הבריטי למנדט הצרפתי בשנות ה-20, אז צה"ל נסג מחלק מן הכפר והמשיך לאחוז בחלק אחר של הכפר. כך בין 2000-2006 הכפר נחלק בין אזור שנשלט על ידי החיזבאללה לאזור שנשלט על ידי כוחותינו. **בשנת 2006**, כאשר צה"ל נכנס שוב ללבנון, במסגרת המבצע לאחר נפילתם של גולדווסר ורגב, מלחמת לבנון השנייה, אז הכפר ע'ג'ר שוב נתפס על ידי כוחותינו והיום נשלט כולו על ידי צה"ל, גם החלק שנמצא בשטח הלבנוני, היום בתוך שטחינו ושליטתנו. אולם כמטיילים אין אפשרות להיכנס לכפר.

שמורת טבע בניאס

מיקום האתר במרחב הגיאופוליטי או במרחב הגיאוגרפי היסטורי. אי אפשר להבין את המרחב, לא של בניאס ולא של דן, מבלי להבין את התרשים הסכמתי בתמונה.

בתרשים רואים שני רכסים מאוד גדולים, האחד מערבי לנו, הר הלבנון שיש לו שני חלקים – הצפוני והדרומי יותר המוכר גם כגיבל ברוך. מזרחה לו, מתנשא רכס אדיר נוסף, הר מול הלבנון. החלק הגבוה ביותר, הקרוב ביותר אלינו, של הר מול הלבנון הוא רכס החרמון. גם במקרה של הר הלבנון וגם במקרה של הר מול הלבנון, הרכס נחצה ונחלק לשניים – חלק צפוני, איזושהו פסק בציפותו של הרכס, וחלק דרומי. **גיבל ברוך** זה החלק הדרומי של הר הלבנון והחרמון הוא חלקו הדרומי של הר מול הלבנון. בחוף הלבנון, בירות, צור וצידון. באמצע בין שני הרכסים האדירים נמצאת הבקעה, או בקעת הלבנון, במרכזה נמצאת העיירה בעל בק.

אפשר לראות לבקעת הלבנון יש ציר אורכי וציר רוחבי בגלל הפסק שקיים בשני הרכסים. הציר האורכי זה הציר שעליו הולך נהר הליטני, במרכז בקעת הלבנון, במקביל לחוף הים ושני הרכסים. ואילו בציר הרוחבי (מזרח מערב), זה הציר שמנצל את הפסק ועובר בתוך הרכסים עצמם מבירות לכיוון דמשק. כאן גם עובר כביש חשוב ביותר שנקרא כביש בירות-דמשק שחדשות לבקרים שומעים עליו, כי זה הנתב העיקרי שבו אפשר להעביר סחורות כאלה ואחרות מאיראן לסוריה, ובסופו של דבר ללבנון. לכן צה"ל וחיל האוויר מפקחים עליו פיקוח הדוק ביותר. קו הרכבת החיגיזאית מבירות לדמשק מקביל לקו הכביש והולך בנתיב של הבקעה.

אם רוצים להגיע מחוף הים הלבנוני לדמשק בפנים הארץ, שכן דמשק היא עיר מפתח במרחב, כל תנועה לכיוון מסופוטמיה, אסיה הקטנה וכן הלאה, חייבת לעבור ליד דמשק, וגם מזרחה לדמשק משתרע מדבר גדול שלא מאפשר הרבה משחק. כך שצריך לנוע ברצועה די מוגבלת. בעצם הדרך הנוחה ביותר לנוע לכיוון דמשק מחוף הים היא לעלות על כביש בירות-דמשק, יהא שמו הקדום ההיסטורי אשר יהיה, ולהגיע דרך בקעת הלבנון.

היה ורוצים לצאת מצור וצידון ולנוע לכיוון דמשק בנתיב אחר, או שהוא מאיזושהי סיבה חסום, ויודעים שמלחמות היסטוריות היו על הציר הזה כבר מקדמת דנא. מי שהרחיב את בית המקדש בירושלים ב-586 לפנה"ס היה נבוזראדן, אחד משרי הצבא הבכירים שלו. נבוכאדנאצר, המלך הבבלי, לא בא בעצמו והחריב את המקדש כי באותה עת הוא עסוק במלחמה שהייתה באזור של בעל בק. לכן הוא שלח את נבוזראדן לנהל את המערכה הקטנה יחסית על אותה עיר נידחת בהרי יהודה, ירושלים, בזמן שהוא ניהל את המערכה העיקרית במרחב של לבנון. צריך להבין שהמרחב הוא בעל חשיבות אסטרטגית גדולה. במידה ואי אפשר לעבור או שרוצים להגיע מאזורים דרומיים יותר ולעלות לדמשק, ולא לנוע לאורך חוף הים הלבנוני, בעצם יש דרך אחת בלבד שבה אפשר לעשות זאת. אפשר לצאת מאזור צור וצידון, לנוע לאורך הליטני, לנחות באזור של עמק עיון, מארג' עיון, ומכאן להגיע לדמשק – אז אפשר לנוע או לאורך הליטני לכיוון ולעלות שוב על כביש בירות-דמשק, או לחילופין להתחיל לנוע דרומה ולנסות להגיע לדמשק במעין מעקף דרומי.

אולם בדרך נמצא החרמון, 2814 מ' בשיאו, רכס גבוה וקשה מאוד למעבר. המצוקים של החרמון מהווים קיר בלתי עביר שהדרך היחידה היא לנוע למרגלותיו. לכן, בנקודה הזו עוברת דרך חשובה. לא נעים קצת דרומה משום ששם נמצא עמק החולה ששטחו 117 אלף דונם, שביצות עונתיות, ביצות קבועות, אגם וכן הלאה, מונעים את התנועה והמעבר טיפה דרומה לכאן. כלומר יש מעבר הכרחי בין האזור של עמק החולה וביצותיו לבין מורדות החרמון, וכאן עוברת הדרך שתעלה מכאן בצורה די נוחה לכיוון קונטרה.

במבט מאקרו על המרחב של רמת הגולן והחרמון, אפשר לראות יפה שמעט דרומה לנו בגולן האזור הוא גבוה יותר, טיפה צפונה לנו בחרמון האזור הוא גבוה הרבה יותר, אבל באמצע, בין החרמון להר אודס, הר ורדה והר כרמים, שנמצאים בצפון רמת הגולן, בדיוק במקום שבו גם נחל סער מנצל ומתחתר, יש אוכף טופוגרפי. כאן הסלעים של החרמון למעשה, שפוגשים את סלעי הבזלת של הגולן הם במקרה הזה סלעים רכים, קירטוניים ואפילו חוואריים במקומות מסוימים והם יוצרים כאן נוף מאוד נוח. כשעולים מכאן בכביש לכיוון לעין קינייא מגיעים למשטחים, פלטו ועוד פלטו, מעין מערכת של מדרגות שמטפסות ועולות לכיוון היאחזות נמרוד, מסעדה, משם הדרך קונטרה הדרך היא פשוטה, נוחה ומישורית, ומקונטרה יש ציר שהולך עד דמשק כ-50 ק"מ, ציר שצה"ל קרא לו במלחמת יום הכיפורים 'ציר אמריקה' – מה שהולך לכיוון מזרעה בית גיאן, לכיוון חאן ארנבה ובסופו של דבר מגיע לדמשק. כלומר יש כאן דרך הכרחית שעוברת למרגלות החרמון ממש בנקודה הזו.

מאחר שבארץ ישראל תמיד מחפשים את ארבעת הפרמטרים שבינם יקומו יישובים ברי קיימא, יישוב שיוסיף ויבנה למרות שאחת לזמן הוא גם ייהרס –

מים – אדם לא יכול להתקיים בלא מים אפילו מספר ימים.

מזון – עוד מספר ימים, אבל תוך שבוע אדם חייב לאכול.

אסטרטגיה – שליטה על המרחב המידי, כדי שאם משהו יבוא לתקוף אותך ברמה המיידית תוכל להתגונן, צריך להיות קצת מוגבה מהסביבה או להיות מוקף שאיזושהו מערכות מים שקצת מגינות כמו במקרה של בית שאן.

דרכים - דבר חשוב מאוד בתולדותיה של ארץ ישראל שהיא בראש ובראשונה היא נתיב מעבר בין הציוויליזציות של הצפון לציוויליזציות של הדרום ובה ייחודה, בזה כוחה, ובה חולשתה במידה רבה. העובדה לא מוצאים כאן אף ארכיון שלם ראוי לשמו, היא בדיוק מסיבה זו. שרפו עוד ועוד שדברים לא נותרו. העובדה שהתילים כאן הם הכי מרובי שכבות בעולם (30-25 שכבות), לא במצריים, מסופוטמיה או כל מקום אחר, מעיד על כך שארץ ישראל היא מאוד חשובה מצד אחד ומאוד חרבה מצד שני.

אם כן, התוואי הזה מוכר מאז ומתמיד. אין שם מיוחד לדרך הזו אבל אפשר לקרוא לה דרך דמשק, אחת הדרכים ההולכות לדמשק. למעשה מדובר באחד הסעיפים של דרך הים הקדומה, שמגיע לכאן. כזכור לדרך הים היה סעיף מערבי שהלך כל הזמן לאורך חוף הים, הוא לא היה המרכזי והחשוב ביותר, היה עליו להתגבר על נחלי השרון וביצות באזורים מסוימים, הוא טיפס על סולם צור ובסופו של דבר הוא הגיע לצור. אבל גם אלכסנדר מוקדון מתואר כמי שמגיע אל ראש הסולם וצופה אל ארץ ישראל, גם אברהם אבינו באגדה

ובמדרש מתואר כמי שעומד על רכס סולמה של צור, מסתכל ואומר 'הלואי יהיה חלקי בארץ הזאת'. האנגלים החליטו להתחכם וב-1942 עברו דרך הרכס ולא מעליו כפי שאנשים בדרך כלל עשו. כשמתקרבים לרכס, אם הולכים מערבה, סך הכל התנועה שם היא לא כל כך קשה. כך באותו מעבר גבול שקיים היום בין ישראל ללבנון למעשה לא מטפסים הרבה ממישור החוף – עולים לכיוון אתר ראש הנקרה עלייה של כמה עשרות מ', אמנם צריך ללכת מאוד קרוב לחוף הים, אבל זה היה הנושא ההיסטורי. אחר כך כשעוברים לחוף הלבנון החוף שם הוא מאוד מאוד צר ובעייתי לתנועה, בטח במצבים של מלחמה. יש מקומות שבהם הלבנון ממש נושק לים והתמונה של ראש הנקרה חוזרת על עצמה פעם אחר פעם במישור חוף הלבנון, מה שהפך גם את יושבי חוף הלבנון ליורדי ים כל כך טובים, שכן בעורפם היה הר מאוד תלול וחריף שאי אפשר היה להשתמש או לגדל בו את מוצרי היסוד של העולם העתיק – דגן, יצהר ותירוש. אבל הים היה פתוח לפנייהם ולכס הפיניקים הופכים ליורדי ים כל כך מיומנים, הצורים והצידונים בלשון המקרא.

דן היא העיר הקדומה, המקראית (ליש, הצורית, הצידונית) במרחב הזה, ובבניאס מאוחר יותר היא זו שמחליפה את דן. תנועה של עיר במרחק של מאות מטרים או ק"מ בודדים זה דרך שמוכר בעולם העתיק. שליטים נהגו הרבה פעמים, בקרבת מקום לעיר קיימת, לייסד עיר חדשה משלהם, קודם כל כדי להאדיר את שםם ותמיד היו גם סיבות פרקטיות לכך.

בתקופות מסוימות רואים שמישור החוף מיושב, אם הוא מיושב אז גם מטפלים בביצות. יודעים שכבר בתקופת הברונזה טיפלו בביצות. החציבה במפער של נחל פולג היא ברונזאית, אחר כך היא המשיכה גם בתקופה הרומית וגם בתקופה הביזנטית. גם בהרצליה יש חציבה ברכס הכורכר של מעבר למים, וכך גם בזיכרון. כך שיש כבר מתקופות קדומות מאבק בין האדם וצרכיו לבין הביצות ואיתני הטבע במרחב הזה של מישור החוף.

יודעים שמישור החוף בזמן שהיה בארץ שלטון מרכזי וחזק היה ארץ נושבת לכל דבר ועניין, לא רק זה הוא היה הארץ הנושבת בה' הידיעה. בתקופות שבהן המצב בארץ ישראל הדרדר והשלטון בארץ לא היה מספיק חזק אז ההר באופן יחסי נשאר יציב, אם כי לא מפותח מדי, שכן בהר אין ביצות והוא גם ביצור טבעי שיכול לעמוד בפני מתקפות של נוודים שבדרך כלל מופיעים עם הביצות בתקופות של הזנחה. ואילו מישור החוף הופך להיות לארץ של שממות.

מכירים את העניין הזה מהתקופה העות'מאנית, שכן בטרמינולוגיה הציונית כשהחלוצים מגיעים הם נפגשים עם מאות שנים של הזנחה של מישור החוף, מאז סוף התקופה הצלבנית שהממלוכים משמימים את ערי החוף ולמעשה הן לא חוזרות לגדולתן, אם כי יש איזושהי התחדשות במישור החוף בימיו של דאהר אל עומר במאה ה-18.

אבל בסך הכל צריך להסתכל למשל על מערך היישובים שנמצאים לאורך מישור חוף הגליל, ורואים שלאורך ציר 70 (הכביש הפנימי יותר), יש הרבה מאוד יישובים צפופים, עצי הזית עתיקים וכן הלאה. אבל גם במישור החוף, על ציר החוף, בהחלט מוצאים שרידים של יישובים מרשימים ביותר, כנסיות, יישובים ביזנטיים וכן הלאה. אלה מעידים על כך שתקופות שבהן יש שלטון מרכזי וחזק הוא גם היה מסוגל לבצע פרויקטים הנדסיים של ריכוז הביצות שזה לא דבר כל כך מסובך. למעשה גם החלוצים בעצם ניקזו את הביצות בעמק יזרעאל ובמישור החוף באמצעים הפשוטים ביותר שעמדו לרשותם של אנשים מאז ומתמיד – ידיים, דליים, מעדרים ולא הפעילו כלים כבדים, פיצוצים וכיו"ב. הם אפילו קברו צינורות חרס באזור של ביצות כבארה וביצות תמסח, וצינורות חרס עמדו גם לרשותם של הקדמונים.

אם כך זה המיקום של בניאס בהקשר הגיאוגרפי או הגיאופוליטי של המרחב כולו, ומכאן אפשר להבין מהי חשיבותו של האתר.

לאורך הכניסה לאתר ממוקמים מספר מתקני תפילה שהוקמו על ידי רשות הטבע והגנים במיוחד לצליינים. יש במקום שרידים של כנסייה, קתדרלה, ביזנטית גדולה מאוד שכנראה הוקדשה לפטרוס (שרידים של העיר בתקופה הביזנטית שהייתה עיר עצומה). אמנם המזבחות פונים לכיוון ההפוך ממה שהיינו מצפים, לכיוון מערב. אבל הם בעצם פונים לכיוון מעיינות הבניאס, מקומה של העיר בניאס. ויודעים שכנסיות פונות בדרך כלל מזרחה, אלא אם כן יש להם סיבה מספיק טובה לפנות למקום אחר. המקום בו יושב הקהל נראה כמו אפסיס אבל הוא בעצם ספסל הישבה לקהל, מולם יעמוד הפטרוס או הכומר וישא את דרשתו. לפעמים עורכים במקום טקס מיסה.

משום שבניאס יש הרבה מאוד צליינות נוצרית שמגיעה, זאת בשל בכורת פטרוס. אותו אירוע שבו ישוע ותלמידיו מגיעים לקיסריה של פיליפוס, קיסריה פיליפי כפי שנקראה, וכאן ישוע שואל תלמידיו מה אומרים על בן האדם, עלי, הוא מכנה את עצמו בכינוי 'בן האדם' ולא בכדי. אז התלמידים עונים לו תשובות שונות ופטרוס פותח את פיו ואומר 'אתה המשיח בן אלוהים חיים'. אז עונה לו ישוע ואומר 'אשריך שמעון בן יונה כי לא לבדך ידעת את הדבר, כי אם אבי שבשמיים הוא גילה את אוזניך, אתה פטרוס, אתה הסלע ועליו אבנה קהילתי ושערי שאלו לא יוכלו לה. בהזדמנות זו הוא מעניק לו את מפתחות השמיים.

לצליין הקתולי זהו פנטסטי, הוא בא לכאן ומזדהה עם פטרוס שנחשב לראשון האפיפיורים. יש לומר שלא רק קהל קתולי מגיע לכאן אלא גם קהל פרוטסטנטי. בכל זאת מדובר באירוע חשוב שמוזכר בברית החדשה. מה שידגישו כאן הפרוטסטנטים זה את משיחותו של האדון, ואילו הקתולים את בכורתו וגדולתו של פטרוס. כאן בעצם מתגלה לעיני תלמידיו ישוע לראשונה, או כמעט לראשונה בדמות משיח בן אלוהים חיים. חשוב לזכור שאחרי הדברים הללו עולה ישוע עם תלמידיו (יוחנן, יעקב ושמעון) להר גבוה אחד ושם הוא משתנה לעיניהם ובגדיו ופניו מלבינים כשלג כאשר שום כובסת לא תוכל לכבס, והוא מתגלה לעיניהם כאשר הוא משוחח עם שתי דמויות – אליהו הנביא ומשה. זו הטרנספיגורציה.

חלק מהפרוטסטנטים לא יסתפקו באמירה שכאן ישוע התגלה בפני תלמידיו לראשונה וכאן נאמר לו לראשונה במפורש אתה המשיח בן האלוהים, אלא יאמרו - אולי אפילו ההר הגבוה שמתנשא מעל הוא ההר המתאים לעלות ולקבל בו את מעמד הטרנספיגורציה ולא הר תבור. שכן נאמר שההר היה עזוב ונטוש והתבור בתקופת בית שני היה מיושב לחלוטין. בנוסף החרמון מתאים גם לדימוי של שלג שמופיע בתיאור, וכן גם מבחינת הקונטקסט הסיפורי הם בעצם נמצאים בקיסריה פיליפי, כאן אומר פטרוס את מה שאומר וישוע

עונה לו, ומכאן, אחר הדברים האלה הם עולים להר גבוה. להמשיך מכאן לתבור זה עניין של מסע רציני, כאן רק מדלגים למעלה, לאחת הפסגות של החרמון (אולי אפילו לא לפסגתו הגבוהה ביותר), הר דב או שלוחת שיאון שם האזור עזוב ונטוש ומתאים מאוד למפגש כזה.

צריך לזכור שלא רחוק מכאן נמצא אתר ברית בין הבתרים, האתר בו לפי המסורת אברהם קיבל בו את אותה הבטחה בברית בין הבתרים וביתר את אותם בעלי חיים. בערבית מכונה האתר מקאם א-תיר (מקום הציפור, שכן את הציפור לא ביתר). אם כך אברהם אבינו מופיע במרחב הזה בברית בין הבתרים והוא פרה-פיגורה של ישוע. כלומר מבחינה זו השנוא של ברית בין הבתרים - הברית לאברהם שבסופו של דבר באה לידי מימוש גם בברית החדשה המאוחרת, גם זה מתחבר למרחב של החרמון.

החרמון לא הופך להיות לאתר המזוהה עם הטרנספיגורציה, שכן זו לו הדרך הראשית, ובטח לא הדרך הצליינית הראשית. התבור לעומת זאת ממוקם בין נצרת לבין טבחה. זאת אומרת שאין צליין שיגיע לארץ ישראל, ינחת באחד נמלי הארץ, ויעלה לנצרת וירד לטבחה, ולא יעבור בסביבה של הר תבור. הר תבור הוא גם גבוה, יפה, נישא, מרשים מאוד בצורתו ואף מוזכר בתנ"ך מספר פעמים - "חִי-אֵנִי, נֶאֱמַר-הַמֶּלֶךְ ה' צְבָאוֹת, שְׁמוֹ: כִּי קָתְבוּר פְּהָרִים, וַיִּכְרַמְלָם בְּיָם יְבֹא" (ירמיהו, מ"ו, י"ח), "צָפוֹן וַיִּמֵּן, אֶתְהָ בְרָאֶתָם; תְּבוּר וְחֶרְמוֹן, בְּשָׂקֶךָ יִרְגְּנוּ" (תהילים פ"ט, י"ג).

למעשה התבור הוא יותר ישים ופרקטי, הוא קרוב ונגיש יותר. נוסף על כך חודשים אחדים בשנה אי אפשר לעלות בחרמון, וגם באותם חודשים שבהם בחרמון נוח, קשה מאוד לטפס לשם, וזה לא מוביל לשום מקום. לכן, מסיבות פרקטיות כנראה, כבר בתקופה הביזנטית התבור נקבע כמקום הטרנספיגורציה ולא החרמון. עם זאת יש קבוצות של צליינים, בעיקר אוונגליים קיצוניים שאוהבים ללכת עם המילה הכתובה בצורה המושלמת, שיבקשו לעלות לחרמון.

האירוע הבא זה כבר העלייה לירושלים, כך ששלב הטרנספיגורציה והאירוע בקיסריה פיליפי הוא קו פרשת מים בתולדות חייו של ישוע כמשיח או כמבשר. עד עכשיו היינו בפרק הבשורה - בו הוא מבלה שלוש שנים בגליל, מראה את כוחו, מרפא את מי שזקוק למרפא, מאכיל את ההמונים, אוסף לו את התלמידים שאחר כך יהפכו להיות השליחים, בשלב הזה הוא משתנה - הטבע האנושי שלו מפנה את מקומו לטבע האלוהי שפורץ מתוכו באותו מעמד של טרנספיגורציה, וזה מכין אותו לשבוע האחרון בחייו שהתרחש כל כולו בירושלים. **חשוב לזכור** שמקום קדוש הוא קודם כל מקום שבני אדם רוצים שהוא יהיה מקום קדוש, ברגע שבני האדם הפכו אותו לקדוש וסך מסוים של דמעות, תחינות, בקשות ותפילות נאמרו ונשפכו במקום מסוים, זה בסופו של דבר מה שמקדש אותו. למקום קדוש יש כוח חיות משלו, ולכן מאחר שהר תבור מקודש לפחות 1500 שנים כמקום הטרנספיגורציה, זה לא מעניין את המאמין אם זה קרה פה או לא, טיעונים שונים כאלה ואחרים. מבחינתו הוא עולה להר תבור ובאמונה שלמה מאמין שזה המקום בו התרחשה הטרנספיגורציה. יותר מזה, אם הוא מאמין בעל הלך מחשבה קצת יותר פילוסופי, זה גם לא כל כך משנה לו איפה התרחש האירוע, אלא מהותו של האירוע, שכן איתו בא להזדהות ולא עם העניין הגיאוגרפי. כמו שאמרו חז"ל: " אין עושים נפשות לצדיקים; דבריהם הם זיכרונם".

מקאם אל חאדר - המוסלמים והדרוזים היום מחזיקים כאן למעלה אתר, אחד מכמה אתרים, המזוהה עם אליהו הנביא המכונה בערבית אל חאדר (בפי הערבים הנוצרים מכונה מר אליאס) שפירושו הירוק, שבעצם הכוונה היא למי שחי חיי נצח, שכן הצבע הירוק בכלל ובאסלאם בפרט מצייני חיי נצח. כך למשל עץ שהשיר את עליו נראה כאילו מת, ואילו כשבאביב הוא שב ומעלה עלים ירוקים, זה אומר שכוח החיות נמצא בו ורק באופן מושלם נראה כמת. משום שתרבות האסלאם הגיעה ממרחב מדברי הצבע הירוק הוא בעל חשיבות גדולה, שכן ירוק במדבר זה היה סימן לחיים, לנאת מדבר, למים.

אליהו הנביא מאחר ומעולם לא מת אלא עלה בסערה השמימה מזוהה באינספור אתרים - בכרמל, בגליל, מעל דיר אל אסד יש מערה שנקראת אל חאדר, ובמקומות נוספים. גם כאן, אליהו שהיה איש שהסתתר, חי בחגווי הסלע, חי חיים מאוד סגפניים ונזיריים, וכל הזמן היה בבריחה מפני אחאב ואיזבל, כל מקום שהוא מקום של מערות, מים, סבכים וכן הלאה, מתאים להיות מקומו של אליהו. לכן המבנה שנמצא למעלה, מבנה עם הכיפה הלבנה, זהו מקאם אל חאדר של הבניאס. הוא היה מקודש למי שעבר בדרך לאורך השנים, היו כאן מרונים שחיו עד 1967, עלוואים, מוסלמים סונים, דרוזים וכיו"ב. בשנים האחרונות הדרוזים הם אלה ששולטים במקום הזה, כמו גם באתר נביא יודה, יהודה הנביא, גם הוא באחרונה שחזקתו של הווקף הדרוזי, אבל בעבר היה מקאם מוסלמי לכל דבר ועניין.

חשוב לזכור שהדרוזים לא נחשבו מעולם במרחב שלנו עדה דתית נפרדת ומוכרת על ידי אף שלטון שהיה כאן מאז נוסדה הדת הדרוזית במאה ה-11. הראשונים שהכירו בדרוזים, והמקום היחיד בעולם שבו מכירים בדרוזים כעדה דתית נפרדת, עם ווקף ובית דין שרעי משלה, זה מדינת ישראל. עד היום, לא בלבנון ולא בסוריה, אין לדרוזים מעמד מהסוג הזה. במדינת ישראל, מאחר שהעדה הזו זכתה למעמד מיוחד, יחד עם זה קיבלה לידיה הרבה מאוד אתרים ממדינת ישראל, שרובם הגדול עמדו נטושים מסיבות היסטוריות של 1948 ו-1967. היום אפשר לומר שהם מחזיקים בידיהם אתרים קדושים כמו שלא היו בידיהם מעולם, כולל האתר הקדוש ביותר שלהם, נבי שועייב שעד 1948 היה בכלל הקדש מוסלמי ו אחרי 1948 הם קיבלו אותו ממדינת ישראל.

הצריח הוא של הכפר בניאס שהיה כאן עד 1967, עיירה קטנה שנקראה בניאס והיו בה עלוואים, סונים, מרונים ועדות שונות, היא ביטאה את כל הקשת האנושית העדתית שנמצאת בסוריה ובלבנון. בעלייה לכיוון תל פאחר יש כנסייה חדשה יחסית, מהתקופה הסורית, של האוכלוסייה המרונית שחיה כאן. המסגד כאן הוא מסגד סוני לכל דבר ועניין והוא שירת אוכלוסייה מוסלמית סונית שחיה כאן. בחפירות רואים מה שנותר מאותו כפר שהיה כאן עד 1967 ונמחק על ידי צה"ל.

עץ מִיש צפוני - עץ בודד שנמצא על המדרון מעל הקמרון, המוכר בארץ ישראל גם במרחב הזה ועד הרי יהודה. מכירים את מערת המיש במה שהיה פעם שולי זיכרון יעקב והיום כבר בתוך שכונת מגורים. המיש הוא מין שמגיע מצפון. הדרך הטובה היא בכך שהעלה שלו הוא א-סימטרי, רואים שמשני השדרה הצורות שונות. יש בוטנאים שטוענים שזה מערכת ההגנה, שכן בדרך כלל עלה א-סימטרי מעיד על כך שמישהו כבר

כרסם את העלה. בדרך כלל כשציפורים רואות עלה שיש א-סימטריה הן יורדות לחפש את התולעת שגרמה לאותה א-סימטריה.

הערבים התייחסו גם כן לדמות העיזית כמשהו שיש בו אלמנט שטני. בכלל כשראו תיש אף פעם לא ידעו אם זה תיש אמיתי או שמא מסתתר בו איזה שטן. הדמות של השטן בדמות תיש מקורן ומזוקן היא דמות שמתחברת גם לפאן, המפחיד שגורם לפאניקה, ויש קשר בין התרבויות השונות. לכן ערבי שעבר במרחבים הפתוחים ויכול היה להיתקל בתיש ולא לדעת אם מדובר בשטן או בתיש, היה נוקט באמצעי זהירות. הערבי היה לוקח בכיסו חרוז מאבן או מעץ, ענף קטן של מיש, שאולי נבחר בגלל החרוזה, וכשראה מולו תיש שחור מתקרב ולא היה לו ברור אם מדובר בתיש רגיל או בשטן, היה שולף בידו אחת את החרוז בידו השנייה את ענף המיש, מביט בעיניו של אותו תיש ואומר לו "יֵא תֵיֵס, יֵא תֵיֵס, מֵא תְשׁוּף אֶלְחָרְאָה וְעֵד אֶל מֵיֵס?" היינו: "תיש, הו תיש, האינך רואה את החרוז ואת ענף המיש?". אם זה היה השטן הוא הבין מיד שחשפו אותו והיה מסתלק, שכן האויב הגדול שלו הוא האור והחשיפה. אם זה היה תיש לא היה לו אכפת והוא היה ממשיך ללחץ עשב והאיש היה יודע שמולו אין סכנה.

הסיפור כאן מתחיל במערה שאמנם היום היא יבשה לחלוטין ואין לה טוהר והדר, אבל זוכרים אותה מלאה מים, גם בחורפים טובים כדוגמת החורף הגדול של 92-1991 שמהמערה הזו בקע המעיין ומימיו התחילו כאן ונשפכו אל הערוץ. גם שנים קודם לכן כשהמערה הזו הייתה מקור המים העיקרי של הבניאס.

בשנים האחרונות, גם בגלל ירידת רמת המשקעים וגם בגלל רעידת אדמה שכנראה שינתה משהו במערכת ההידרולוגית וגם את סתמה את המערה על ידי גושים גדולים שנפלו, המערה כבר איננו מקום שממנו נובעים מים, והמעייין עבר לנבוע במדרגה קצת נמוכה יותר.

המעייין כנראה בתקופות הקלאסיות (ההלניסטית, הרומית ומאוחר יותר) היה מעייין עמוק מאוד ויוסף בן מתתיהו מעיד על פיליפוס שעורך כאן ניסוי בכך שהוא לוקח חבל ארוך מאוד קשור באבן ומשלשל אותה אל תוך המעיין ואיננו מגיע למלוא עומקו. המעיין הזה, כמו הדרן והחצבאני, הוא מעייין קרסטי, ומעיינות קרסטיים הרבה פעמים מחוברים למערכות שהן כמעט אינסופיות מבחינת הטווח התת קרקעי שלהן, ויכולות להגיע עד כמה עשרות קילומטרים. מן הסתם יש והיה בוודאי קשר הידרולוגי בין המערכות והבולענים שנמצאים על החרמון לבין המעיין הזה.

יוסף בן מתתיהו מתאר ניסוי נוסף שעורך פיליפוס, בנו של הורדוס. אם כי כמובן שלא הייתה היכרות בין השניים, שכן יוסף בן מתתיהו פעל בתקופה מאוחרת יותר לפיליפוס. אבל כל הסיפורים על בית הורדוס הגדול ובניו התגלגלו והגיעו לידי יוסף בן מתתיהו מפי ניקולאוס איש דמשק שהיה היסטוריון החצר של בית המלוכה ההרודיאני. ספריו של ניקולאוס לא נשארו בידינו, אבל הד לכתביו הגיע דרך יוסף בן מתתיהו.

יוסף בן מתתיהו מתאר שפיליפוס בניסיון להתחקות אחר מקור המים של הבניאס עורך ניסוי בו הוא זורה מוץ על מי הבריכה המכונה פיילה (הקערה), היא ברכת רם בפינו היום, וכעבור שעות אחדות המוץ מופיע במעיין הבניאס. כך שפיליפוס לכאורה מוכיח קשר הידרולוגי בין ברכת רם לבין מעייין הבניאס.

במשך שנים נעשו ניסיונות דומים באמצעים מודרניים על ידי כל מיני איזוטופים שהוכנסו למים ואחר כך נלקחו מכאן דגימות שלא העלו קשר הידרולוגי ישיר. אבל דווקא בשנים האחרונות אנשי מים מדברים על כך שהקשר הוא אמנם לא ישיר אבל יש קשר עקיף - למשל בין ברכת רם לבין מעייין שנקרא עין פית במעלה הגולן (כפר סורי נטוש שנקרא עין פית ובמרכזו מעייין) מוצאים קשר הידרולוגי, ומוצאים קשר הידרולוגי בין עין פית למספר מעיינות נוספים שנמצאים בצפון הגולן ודרום החרמון לבין מעייין הבניאס. כך שקשרים עקיפים בין ברכת רם לבין המים שנובעים כאן כנראה ישנם.

המקום מהווה מוקד משיכה כנראה כבר בתקופות קדומות מאוד, ולא יודעים היסטורית מתי התחיל כאן הפולחן, יתכן שויטראנים מהצבא של אלכסנדר מוקדון מתיישבים כאן, ואכן כך מקובל לחשוב, ומקימים כאן עיירה קטנה שסביבה מתפתח הפולחן של האל פאן.

יודעים על בניאס רק משנת 200 לפנה"ס, אז היסטוריונים יוונים מציינים קיומו של קרב שהיה כאן בין הסלווקים לבין התלמים, שהסתיים בניצחונם של הסלווקים שהופכים מכאן ואילך לבעלי הבית של הארץ עם ההשתלשלות המאוחרת יותר שתביא גם את המרד החשמונאי וכן הלאה. בשנת 200 לפנה"ס בניאס מזוכרת לראשונה בשמה, בשם פניאס ולא בהגייה הערבית בניאס, כמקום שמשמש גם כפולחן לאל פאן וגם סביבו נערך הקרב הגדול בין הסלווקים והתלמים, דבר לא מפתיע, שכן מדובר במקום שראוי לקרב שכזה. חשוב לזכור שמקורם של התלמים הוא באלכסנדריה מצריים, והסלווקים מאנטיוכיה, ארץ ישראל היא שוב נקודת המפגש בין הכוחות והפעם הקרב נערך באזור הזה.

מכאן ואילך שומעים פעם אחר פעם על בניאס או פניאס שתלך ותהפוך לעיר הראשה במרחב הזה. היא הולכת ומתפתחת גם בתקופה ההלניסטית, אבל תגיע לשיאה בתקופה הרומית, ששוב תהיה זו ידו של הורדוס הגדול שתפתח מאוד את המקום. הורדוס קיבל אותו מידי אוגוסטוס כמתנה, ייסד כאן עיר ובתוכה מקדש, כפי שכותב יוסף בן מתתיהו, שנקרא אוגוסטיאון ונבנה כנראה יש מאין ולא על בסיס מבנה קודם. החוקרים שביצעו כאן את החפירות הארכיאולוגיות, וסיליוס צפרייס ואחרים, זיהו בנישות (בגומחות), מספר עמודים וממצאים ארכיאולוגיים אחרים, ביקשו לזהות כאן את האוגוסטיאון (כך מופיע גם בעלון האתר), מבנה שלא שרד ממנו הרבה ונמצא על פתחה של המערה.

מי שמפתח את היישוב עוד יותר יהיה בנו אחריו, הורדוס פיליפוס, שקיבל בירושה שהתחלקה לשלוש את הנחלות הצפוניות. הוא גם יהפוך את העיר פניאס לבירתו וישנה את שמה לקיסריה פיליפי, העיר של הקיסר, העיר של פיליפוס, להבדילה מקיסריה הימית וקיסריות אחרות כנראה היו במרחב.

מכאן מתחילה העיר לצבור עוצמה עירונית במרחב, והיא תישאר עיר חשובה במהלך כל התקופה הרומית. שקט ושלווה גם בתקופת המרד הגדול, המקום נמצא בתחומו של הורדוס פיליפוס, יהודים אם ישנם כאן הם בעלי נטיות לקבל את מרותו של השלטון. אפילו יודעים שאסירים יהודים כנראה הובאו לכאן בעקבות הקרבות והמפללות של היהודים במרחבי הגליל, ואפילו חלקם כנראה הוצאו כאן להורג בכל מיני מיתות משונות. כלומר מדובר כאן במרכז הלניסטי-רומי, בעיר פוליס נאמנה לחלוטין לשלטון הרומי, ומבחינה זו העיר בניאס היא לאורך כל התקופה הרומית נשארת עיר חשובה.

אחרי סיום ימיהם של בניו הישירים של הורדוס מי שימשך ויפתח את העיר הוא נינו של הורדוס, אגריפס השני. אגריפס הראשון ששלט בשנות ה-40 של המאה ה-1 לספירה לא מתעסק כל כך עם בניאס, אבל בנו, אגריפס השני מפתח מאוד את המרחב כולו, גם את טבריה, בניאס וכן הלאה.

העיר מתפתחת עוד יותר ומגיעה לשיאה מבחינה אורבאנית בתקופה הביזאנטית, שכן היא תקופת השיא בתולדותיה של ארץ ישראל – גם מבחינת אוכלוסין וגם מבחינת המתארים העירוניים שמתפתחים ומגיעים לשיאם. בתקופה הערבית הקדומה העיר הולכת ויורדת יחסית מגדולתה, אם כי נשאר כאן יישוב לאורך כל התקופה. בסופו של דבר, לאחר האירועים של ימי הביניים, כשהצלבנים כובשים או מקבלים לפרק זמן קצר את בניאס, ואחר כך האזור נתפס שוב על ידי האיובים שליטי דמשק, למעשה היישוב הזה לא יחזור להיות יישוב גדול וחשוב, אלא יהפוך להיות יותר ויותר לכפר, וככזה הוא יישאר במהלך התקופה הממלוכית ואחר כך גם בתקופה העות'מאנית, ולמעשה עד 1967 יש כאן כפר.

לסיכום – כנראה האתר כאן במהלך התקופה ההלניסטית כאתר פולחן הלניסטי לאל פאן, הולך ומתפתח ליישוב עירוני בתקופה הרומית, בעיקר בימיו של הורדוס הגדול, ואחרי הורדוס פיליפוס, ואחרי נינו אגריפס השני, העיר תגיע לשיאה בתקופה הביזאנטית, תרד מגדולתה במידה רבה בתקופה הערבית הקדומה, ולאחר מכן חילופים, צלבנים, מוסלמים וכן הלאה. אבל מהתקופה ממלוכית היישוב הופך ליישוב כפרי, כך עד 1967.

קומפלקס המקדשים – כנראה שהאתר הפולחני הקדום ביותר הוא המעיין עצמו שנבע מתוך המערה והוא היה המקדש. מתאר יוסף בן מתתיהו ואחרים פולחן שבו הביאו קורבנות והיו מטילים אותם לתוך מי המעיין. כנראה שהיה כאן תהליך של סירקולציה של המים, שאיבה או יניקה, כי ידוע שחלק מהקורבנות היו נשאבים למטה ונעלמים לתוך המעיין, אלה הקורבנות שנחשבים כקורבנות שהתקבלו. קורבנות אחרים, שהיו צפים על פני המים, נחשבו כקורבנות שלא עלו יפה ולא התקבלו, ואדם היה צריך לפשפש ובמעשיו ולראות למה האלים אינם שועים לקורבנותיו.

המערה בתקופה ההלניסטית כנראה גם כן שייכת לקומפלקס של פאן והנימפות. אמנם ניכר על המערה שהיא נחצבה בידי אדם, אבל גם ניכר בה שחציבת האדם נעשתה במתכוון לתת תחושה שמדובר במערה טבעית. מכירים גם במקומות אחרים שבהם נעשה פולחן לאל פאן שפעמים רבות הפולחן היה במערה שלפעמים נחצבה על ידי בני אדם אבל מתוך מטרה לתת לה נופך טבעי, שכן האל פאן היה אל של מרחבי הפרא, של המרחב הפתוח, מערות, חורשים, מרעה וכן הלאה, ואי אפשר היה להכיל אותו בתוך בית או מבנה מסודר. לכן לעיתים רבות המקדשים של פאן, גם בארצות הים האגאי ומקומות אחרים, נועדו לתת למאמינים תחושה שמדובר במתאר טבעי. מעל אפשר לראות נישה שבתוכה היה פסל האל פאן או פסל של אחת הנימפות וגם כתובת הקדשה ביוונית שמזכירה את האל פאן.

בנוסף לקומפלקס של המערה, של המקדש הקטן לאל פאן, של מה שהורדוס הגדול בונה כאן לכבודו של אוגוסטוס וקורא לו אוגוסטיאון בפתח המערה, שכנראה היה פתוח בחלק האחורי שלו כדי שיוכל לתקשר עם המערה שהיא מרכז הפולחן והקדושה, בהמשך יש שרידים של מקדש שכנראה היה מקדשו של זאוס. יודעים שכמעט בכל קומפלקס של מקדשים, בכל מקום קדוש, לא שכחו את מי שהוא ראש פנתיאון האלים, ולכן תמיד מוצאים גם מקדש לזאוס. זה נכון כמעט בכל עיר קלאסית, מוצאים מקדש המוקדש לאל הפטרון של כל עיר, אבל בסמוך לו יש מקדש נוסף שמוקדש לראש פנתיאון האלים – האל זאוס.

בהמשך היה מתחם שהוקדש לאלה בשם נמיסיס, ובסמוך לה קומפלקס שלם ששייך לסיפור העיזים - מקדש העיזים ורחבת העיזים המרקדות. ליד העמוד הקורינתי היפה והרחבה שנותרה וניכרים בה שרידי רעידות אדמה (חללים קרסטיים בתת הקרקע שכל הרחבה קרסה לאחד מהם), אפשר לראות שבתוך המבנה שבנוי אבני גזית בשיטה של ראשים ופתינים, יש מעין נישות קרובות לרצפה שקצת דומות ללוקרים של חדרי הלבשה או בתי מרחץ, ושם נמצאו שרידים של עצמות עיזים במספרים יחסית גדולים, ומשערים שאכן היה כאן קורבן של עיזים וכאלה שאומנו לשם כמיסטריות (כוהנות שמשרתות במקדשים) או מוקדי פולחן בתוך המקדש. ואכן נמצא מטבע קטן שעליו נראות שלוש עיזים מרקדות, וממנו יוצאים להשערה שיתכן שגם כאן אולפו עיזים לרקוד. במקרה הזה כנראה העיזים שימשו ככוהנות הדת של המקדש המסוים הזה, וזה מתחבר יפה לתמונה של האל פאן שכן אלו היוו חלק משמעותי בפולחנו.

מעבר לאלון הגדול התגלו שרידים של מבנה גדול ומונומנטלי, כנראה ארמון, שממנו לא שרד דבר. אבל כשחפרו וגילו את שרידיו של הארמון גילו קטע של קירוי, חיפוי של קיר, שנעשה בשיטה שנקראת אופוס רטיקולטום (אופוס - מעשה רשת, מרשתת). אופוס סקטילה זה אבנים ששילבו אותן זו בזו, שמו אותן אחת ליד השנייה, לפעמים בצבעים וצורות שונות. אופוס רטיקולטום זה אבנים דמויות יתד, שנראית כמו פירמידה מחודדת, שאותן היו נועצים לתוך תשתית של רצפה או קיר בעוד הטיח היה טרי. כך היה נוצר ריצוף או קירוי של אבנים המונחות אחת ליד השנייה. בדרך כלל לא מוצאים את האבנים עצמן, שכן אלו נלקחו או נפלו, אלא את הנגיב, החור דמוי הקונוס שנותר בתוך התשתית של הטיח שב ריצפו או קירו בצורה הזו.

יודעים שאופוס רטיקולטום הייתה שיטה מקובלת ברומא במאה ה-1 לפנה"ס ובראשית המאה ה-1 לספירה. היא לא שיטה ששרדה הרבה זמן, כך שאפשר לומר שהיא די תוחמת תקופה היסטורית קצרה ומסוימת. יודעים שהורדוס הגדול היה היחיד שבנה בשיטה הזו בארץ ישראל. מאחר שהורדוס היה חסיד גדול של האופנה האחרונה של רומא, כל דבר שהיה שם ואפשר היה להביאו היה מובא ומשומש. מכאן גם כאן וגם בארמון ביריחו ובמקומות מסוימים נוספים, מוצאים את האופוס רטיקולטום הזו והוא מעיד על נוכחות הרודיאנית. לא הורדוס הגדול, אלא בנו הורדוס פיליפוס, הצפוני יותר, הוא ששלט כאן והפך את העיר לבירתו ובעלת חשיבות רבה.

בני אדם מראשית ימי האנושות, ואי אפשר לשים את היד מתי בדיוק זה קרה, פיתחו את מה שאפשר לכנות אמונות דתיות. האמונות הדתיות הראשונות שבני האדם האמינו בהן היו שייכות לסט של אמונות המכונות אמונות אנימיסטיות. אנימה – נפש, אנימציה – הנפשה. אנימיסטיות זה אומר שנותנים נפש לדברים, זו הייתה הצורה הבסיסית ביותר של האמונות. אפשר ללמוד זאת משבטים פרימיטיביים שנותרו ביונגלים של בדרום אמריקה ועדיין אוחזים בסוג כזה של אמונות - לעץ, לאבן, למים שנובעים במעיין יש נפש, והאדם

כיצור אנושי חי בסביבה שכל כולה חיה ומונפשת ועליו לנוע בסביבה תוך הרמוניה עם כל אותם כוחות טבע ומרכיבים שנמצאים בה.

פעמים רבות שלקטים וציידים מודרניים יוצאים לצוד הם עורכים תפילה שבה הם מבקשים מאלוהי העצים, האדמה ואלוהיות החיות למיניהם, לתת להם רשות לצוד ולהשתמש בבשרם של אותם חיות. כי למעשה החיה שייכת לנפש כללית של היער או הגינגל, הדג שייך לנפש הכללית של הנהר. מזה אחר כך, בתהליך של הפשטה, התפתחו הישויות האליליות כפי שהן מוכרות היום. כלומר לוקחים את האמונה האנימיסטית שנותנת לכל דבר ודבר נפש משלו ויוצרים סוג של הפשטה יחסית שאומרים שלכל האדמה והמסלע יש אלה אחת שנקרא גיאה, לכל עצי היער והעדרים יש אל אחד שנקרא פאן, וכן הלאה, ומעל כל אלה יש אל אחד שהוא אחראי על הרעמים והברקים אבל הוא גם אחראי על כל הסיפור. מדובר בתהליך הפשטה ביחס לאמונות הבסיסיות האנימיסטיות, האנימיזם הוא הדבר הראשון שקיים.

למשל, מספר המדרך, כשביקר בשבט שזה עתה התגלה על ידי מיסיונרים אמריקאים בגינגל בדרום אמריקה וכנכנס לנחלתו של אותו שבט ראה אדם עומד עם גרזן וכורת עץ אבוקדו גדול ומניב. כשניסה לברר מדוע יעשה דבר כזה הבין שבנו של האיש נפטר זה עתה והאיש מאמין שהרוח הרעה שהרגה את בנו שוכנת בתוך העץ.

אחר כך, כשלב מאוחר יותר, יש את ההפשטה היתרה בה לוקחים את כל כוחות הטבע, איתני הטבע, ומכניסים אותו תחת כנפיו של אל אחד שנמצא בכל מקום ולא נמצא בשום מקום, ואין לו צלם, דמות או צורה. זה עניין שמביא את האמונה לנקודת הפשטה הרבה יותר גבוהה. יחד עם זאת צריך לומר שברגע שנוצר המונותיאזם נוצר גם נתק מסוים בין האדם לבין אלוהיו. שכן כשצייד או לקט קדמון נע במרחב והנחל, העץ והקרקע דיברו אליו הוא היה חלק אורגני והרגיש מאוד נוח בתוך הסביבה, וככל שמפשיטים אל האלוהיות התרחק מהמרחב, וכאשר אלוהים לחלוטין לא זמין ונגיש נוצר אמנם משהו שהוא באופן יחסי מאוד מופשט וגבוה מבחינה פילוסופית, אבל גם נלקחה מהאדם מהאינטימיות של הקשר עם האל. זה מקור כוחם של המקומות הקדושים שלא נס ליחס מאז ומעולם. תמיד נותרו מקומות קדושים סביב נחל, מערה יוצאת דופן, בולען קרסטי, סלע גדול או סביב דמותו של אדם כזה או אחר שבחיינו נודע בצדיקותו וכן הלאה, ומקום קברו הפך להיות מוקד לעלייה לרגל.

אחד צריך את המקום הקדוש כי הוא צריך סוג של קונקרטיזציה, בעיקר כשצר לו. כשאדם נמצא במצב רוח זחוח הוא יכול להיות מאוד פילוסופי ולהאמין בדברים הכי גבוהים שיש, כשנופלת על האדם צרה צרורה, אז הוא צריך דבר להיאחז בו בידיו, ואז הרבה פעמים האל המופשט שנמצא אי שם ולא נמצא בשום מקום, לא מספק את הסחורה. לכן אנשים, לאורך כל ההיסטוריה, מצד אחד הולכים לכיוון של הפשטה ומצד שני הולכים לכיוון של קונקרטיזציה וזה תהליך שחוזר על עצמו כל הזמן בלי הפסק.

האמונה ההלניסטית שהיא אמונה פגאנית היא בהחלט אמונה שיוצאת מתוך התפישות האנימיסטיות ורואים את זה מאוד יפה. גם אחר כך, באמונות הנוצרית המאוחרת, הביזנטית וימי ביניים, פעמים רבות כשטובלים את ישוע בנהר הירדן רואים בתוך מי הנהר שישב מן יצור אנושי, הוא אל הנהר. במקרה הזה הנצרות כבר יודעת שאין אל נהר אלא אל עליון ושישוע הוא בנו, אבל בכל זאת בדימוי האנושי, ובמקרה הזה החזותי האומנותי, כשמציירים את הנהר מציירים את אותה דמות כי היא הייתה כל כך מושרשת בתפישתם ובאמונתם של האנשים. הנהר מבוטא על ידי דמות שאמנם כבר לא מאמינים בה אבל בכל זאת משאירים אותה בסביבה והיא ממשיכה לשרת. זה נכון לגבי מקומות קדושים מאז ועד עצם היום הזה. גם לגבי אנשים שמגדירים את עצמם כדתיים וגם כחילונים.

מקדש זאוס שרואים חלק מקווי המתאר שלו, כולל עמוד עם כותרת קורינתית, ואזור חצר נמיסיס, חצר פתוחה ומעליה מקדש העיזים המרקדות אליו מוביל גרם מדרגות, שם רואים את אותן נישות, גומחות, בהן נמצאו העצמות.

שריזים של הורדוס ותקופתו – אחת מהן זה הטיח המכור או סטוקו, זו שיטה שהורדוס השתמש בה הרבה מאוד במאה ה-1 לפנה"ס וייתכן מאוד שגם בנו אחריו, במקרה הזה פיליפוס, השתמש באותה שיטה. יודעים שעד המאה ה-2 לספירה אין הגעה של אבנים יקרות לבניין לארץ ישראל, רק אז מתחילים להגיע אלמנטים שעשויים משיש וגרניט. זה לא אומר שקודם לכן לא היה בשום פנים ואופן ובשום מקום אלמנט קטן עשוי שיש. הורדוס הגדול, שהיה יבואן וצרכן גדול של חומרים ומיטב הטכנולוגיות של תקופתו, לא עסק בייבוא אבנים יקרות לבניין. אולם הוא יצר חלופה מאוד יפה – הסטוקו או הטיח המכור אותם עשו ברסק של שיש מיובא שאותו חיברו עם כל מיני חומרי מליטה מאוד מעודנים, עם חרסיות וסיד שרוף, ואז היה נוצר מעין גבס שאיתו היו יוצרים על גבי אבנים יציקות ובעוד החומר רך וטרי היו גם חותכים אותו ואחר כך גם ממרקים אותו ברמה כזו שהוא היה ממש מקבל צורה של שיש. העלה הקורינתית, עלה אקנטוס, שרואים הוא דוגמא יפה מאוד למה שאפשר לעשות בטיח מכור – הסרה של חומר בעודו רך ואחר כך הפיכת החומר למשהו מאוד יפה ואיכותי, עד כדי כך שמי שלא היה מספיק חד עין יכול היה לטעות ולחשוב שמדובר בשיש. האבן בכוונה הושארה גסה כדי שהיא תתפוס את הטיח וניתן לראות את השכבה הדקה של הטיח. במקומות מסוימים היו מעבים את שכבת הטיח ויוצרים אלמנטים.

עבודה בשיטה זו מוצאים בכל מקום שהורדוס בנה בו – הרודיון, מצדה, יריחו, בניאס ומקומות נוספים. מדובר בטכנולוגיה שהובאה מרומא, בפומפיי ומקומות רבים נוספים עבדו בה. הורדוס בעניין הזה כמעט ולא המציא דבר אלא לקח את המיטב של תקופתו, הוא גם לא מצא לנכון להמציא, שכן בסך הכל רצה להיות יותר רומי מהרומאים, לכן עבד בשיטות של הרומאים וניסה לעשות אותם במיטב ולהתחרות עם מה שישנו ברומא.

נקודת תחילת המסלול – נלך לאורך הערוץ של נחל חרמון, הבניאס, ונגיע למערכת של שני גשרים, האחד מודרני מבוטן שנבנה על ידי מדינת ישראל ובסמוך לו גשר קמרוני קדום, עם הרבה מאוד טרורטין (נטף נחלים) עליו, מה שמעיד על כך שהרבה מאוד שנים עוברים מים תחתיו, חלקם משפריצים וחלק מהגיר מתגבש מחדש והופך לכסות רצינית מאוד של טרורטין, זהו גשר הרודיאני. נבנה כנראה על ידי הורדוס הגדול, אבל לא נטעה הרבה אם נאמר שמדובר בהורדוס פיליפוס.

עד לפני כמה שנים מכוניות ואפילו טנקים עברו על הגשר ההרודיאני, גם במלחמת ששת הימים. הגשרים נמצאים דרום-מערבית ואילו מעיין הבניאס נמצא צפון-מזרחית. זאת אומרת שהמעין נמצא ממזרח ומצפון לגשר, לדרך שעוברת כאן, במיצר למרגלות החרמון. כאשר באים לסיימה של מלחמת העולם הראשונה והאנגלים והצרפתים יושבים על המדוכה במשך שלוש שנים, 1921-1923, כדי לקבוע את מערך הגבול המדויק ביניהם, שכן היו הסכמי סייקס-פיקו והסדר דובין ב-1919, אבל בסופו של דבר פולה הצרפתי וניקומב הבריטי הם אלה שיושבים וקובעים איפה בדיוק יעבור הגבול.

כשעוסקים באזורי הגליל המערבי אין שם עניינים הרי גורל, לכן הגבול הולך ימינה ושמאלה בהתאם לכפרים, לקרקעות, לדרכים שהולכות בין הכפרים, ליום השוק, וכך כפרים נשארים משני צדי הגבול שחלקם צרפתים וחלקם בריטים.

באזור הזה, בפינה הזו מתנקזים שני נושאים מאוד משמעותיים ואסטרטגיים –

מים – כאן נמצאים מקורות הירדן – הדן, החצבאני והבניאס.

דרך ראשית בינלאומית השנייה. יש כאן דרך אחת שעוברת בין בירות לדמשק, אבל דרך נוספת עוברת כאן לכיוון קונטרה בואך דמשק.

מאחר שמדובר במרחב הסורי בסך הכל בשתי דרכים נוחות שבהם אפשר לנוע ממישור החוף לכיוון דמשק, הצרפתים אינם רוצים לוותר על אחת מתוך שתי הדרכים, הם רוצים שלפחות שתי הדרכים הללו יהיו ברשותם. האנגלים לעומת זאת מבינים היטב מה חשיבותם של מקורות מים עיליים בארץ ישראל, שיש כאן אנומליה – הם מבינים שרוב האדמות נמצאות בדרום ורוב המים, העיליים לפחות, נמצאים בצפון. לכן האנגלים מבחינת התפישה האסטרטגית שלהם רוצים מקסימום שליטה במקורות המים.

אז באיזון שבין הצרכים הצרפתים לאנגלים נוצר מערך השליטה או אי השליטה במקורות הירדן. הדן שמעיינותיו נמצאים מעט מדרום לדרך שהולכת מצור וצידון לכיוון קונטרה, נשאר בשטח המנדט הבריטי. ואילו החצבאני שהמעיינות הראשיים שלו נמצאים בוואני, מעט צפונה לדרך, נשאר בידיים צרפתיות. גם מעיין הבניאס שנמצא במרחק של כמה עשרות מי' מצפון נשאר גם הוא בשליטה צרפתית.

מאחר שהבריטים מאבדים כאן שניים מתוך שלושה מקורות הירדן, אם כי יש לומר שהדן לבדו סופק יותר מים מהחצבאני והבניאס גם יחד (הבניאס נותן סך הכל רבע מאספקת המים של הירדן, כ-125 מיליון קוב בשנה, הדן כמעט כפול מזה), אז הבריטים מתעקשים לשלוט בכל המים שיוצרים מכאן לכיוון דרום. זאת אומרת שהבניאס והחצבאני נשארים בידיים צרפתיות, אבל כל הירדן מכאן והלאה, בשתי גדותיו, נשאר בשליטה בריטית, גם באזור גשר בנות יעקב כשמטפסים לכיוון רמת הגולן מוצאים שני בתי מכס, העליון הצרפתי והתחתון הבריטי, שניהם ממזרח לירדן. זאת אומרת שהבריטים יושבים ממזרח לירדן. החולה נשארת כולה בידיים בריטיות, והכנרת כולה נשארת בידיים בריטיות עד כדי כך שהגבול נקבע 10 מי' ממזרח לקו המים.

כלומר משאירים את רמת הגולן בידיים צרפתיות בגלל, בין היתר, האמיר פעור ששלט בחלקים גדולים של רמת הגולן וכששאלו אותו הוא אמר שהוא רוצה להיות במנדט הצרפתי, מתוך הערכה לכוחם של הבריטים וחולשתם היחסית של הצרפתים, הוא העדיף שליטים קצת פחות דומיננטיים. ואילו הכנרת נשארת כולה בשליטה בריטית. הבריטים אמנם מפסידים שליטה בשני מקורות של הירדן, אבל מעבר לכך כל שאר הערוץ, כולל אגני המים לאורכו יישארו בשליטתם.

לא חשבו מעולם שמישהו יעלה על דעתו להטות בבוא היום את אותם מקורות הירדן. כשהבריטים והצרפתים ב-23-1921, ראשית 1924, קובעים ביניהם את ההסדרים מדובר בשתי מעצמות ידידותיות שזה עתה יצאו מנצחות ממלחמת העולם הראשונה יחד. לכן הם גם קובעים את הגבול מתוך שיקולים שהם לעיתים אסטרטגיים כמו מים ודרך, אבל לא במובן הצבאי. מה שאחר כך ישאיר להם ולנו צרות צרורות לאורך שנים. כל הסיפור של רצועות הביטחון לאורך גבול הלבנון הוא תולדה של קו גבול שאיננו בר חסימה והגנה, והבריטים כבר הבינו את זה ב-1938 כשהם יצרו רצועת ביטחון בתוך שטחם על ידי גדר, כביש הצפון ומצודות המשטרה, ומדינת ישראל הבינה את זה כשיצרה את רצועת הביטחון לתוך שטחה של לבנון, שכן לא יכולה הייתה ליצור בתוך השטח שלה ולוותר על טריטוריה. הבריטים מצדם לא יכלו לקחת רצועה צרפתית ולכן הם יצרו את רצועת הביטחון בתוך שטחם שלהם.

כך שלנקודה הזו ולגשר שנעבור תחתיו יש להם חשיבות רבה מאוד מבחינת קביעת מערך הגבולות שבין המנדט הצרפתי לבריטי. כאמור, מתחת לנקודה הזו הירדן הוא כולו בשליטה בריטית.

כאשר מגיעים למצב של מאבק מחרף והולך בין ישראל לסוריה בשנות ה-60, לקראת ההתפוצצות של הדברים שתגיע ביוני 1967, הסורים מבחינתם רוצים לפגוע בישראל על ידי הטיה של 2 מתוך 3 מקורות הירדן. הם תופסים את הבניאס ומנסים לתפוס גם את החצבאני, ומנסים להטות אותם כך שלא יגיעו אל ערוצו של הירדן. המטרה להוביל את מי הבניאס בקו גבוה ובגרביטציה במורדות המזרחיים של רמת הגולן, בלי להשתמש בשאיבה או אמצעי מהסוג הזה, לכיוון דרום רמת הגולן, שם הגובה הוא 350-400 מ', פחות אותו יותר כמו כאן.

הסורים לא הספיקו ולא עשו. אולם עצם הסיפוח של הכפר עיג'ר עם עיינות אל וואני שנמצאים לידו היה חלק מאותה כוונה לתפוס, לשאוב, להעלות, לעהביר ולא לאפשר לשני המקורות האלה לתחומה של ארץ ישראל. התוכנית בפועל, ותוואי ההטיה הסורי הוא לגבי הבניאס. אבל הסיפוח של עיג'ר זה סיפוח שקשור לסיפוח המלחמה על המים. ישראל לא רק שלא ידעה על הסיפוח, אלא גם לא ידעה שהמעיינות הראשיים של החצבאני נמצאים בעיג'ר, המחשבה הייתה שהם בחאצ'ביא.

כשעומדים מעל הערוץ, הנקיק, בעיג'ר רואים שהחצבאני עד האזור של וואני מגיע כשהוא זורם על מי מנוחות ומשם מתחילה זרימה חזקה מאוד. עוזי פז, שהיה אז איש רשות שמורות הטבע, היה מהראשונים שנכנסו והופתעו לגלות את הזרימה האיתנה שמתחילה מעיינות אל וואני. אז בנוסף לזה שגילו שהכפר עיג'ר סופח לסוריה ולא ידעו, גם גילו שעיינות אל וואני הם הספק החשוב של החצבאני.

החצבאני נקרא נחל שניר, כאחד משמותיו של החרמון שהיו לו הרבה שמות ועמים שונים שישבו סביבו קראו לו בשמות שונים- שְׁרִיזוֹן, שיאון, חרמון, טור תלגא, גיבל א-שייח בערבית ושמות נוספים.

הסורים מתחילים את תוכניות ההטיה שלהם בשנות ה-60 שכן אז מדינת ישראל מתחילה לקדם ומביאה בסופו של דבר ב-1964 לכדי גמר את המוביל הארצי שלה, את תוכניות ההטיה שלה. זה מתחיל עוד בניסיון להטות את מי הירדן ההררי בשנות ה-50, אבל אז זה עובר לתוכנית אלטרנטיבית שלוקחת את המים ושואבת אותם מהכנרת. כאן המוטיבציה הגדולה.

יצחק רבין, בהרצאה לסיבות והנסיבות לפרוץ מלחמת ששת הימים, הציג תיאוריה מאוד מוצקה מבחינתו שהסיבות בשלהן הגיעו להידרדרות בסופו של דבר שהסתיימה במלחמת ששת הימים זה הנושא של המוביל הארצי. ברגע שמדינות ערב הבינו שמדינת ישראל רצינית בכוונותיה לתפוס מים בצפון ולהוביל אותם במוביל ארצי לכיוון הנגב, הבינו מדינות ערב שמדינת ישראל היא עניין בר קיימא ולא בר חלוף, שכן חשבו כל הזמן שייקח כמה שנים והיא תתנדף ותתפורר מעצמה. המוביל הארצי, לטענתו, גרם למדינות ערב לתובנה עמוקה שמדינת ישראל היא כנראה דבר שנועד להישאר אם היא מסוגלת לבצע פרויקט כזה ולהשקות מרחבים גדולים של הנגב. אז הם נכנסים למוטיבציה אקטיבית גם כדי למנוע מים ממדינת ישראל ובסופו של דבר למנוע שיט במצרי טיראן, וכל אותה השתלשלות אירועים תגיע לשיאה בפרוץ המלחמה ב-5.6.67, ובגזרת רמת הגולן ב-9.6.67.

פרויקט המוביל הארצי הראשון, בירדן הררי, אמור היה לנוע כמה מאות מ', ליפול במפל גדול של כמה עשרות מ' וליצור חשמל הידרואלקטרי (כמו שכפר הנשיא לימים עשה) ובעזרתו להעלות את המים לכיוון דרום. בכל מקרה יש לעבור בסופו של דבר את הבקע, לא בהכרח להגיע לכנרת, שכן ברגע שהמים הם במינס 200 מ' צריך להשקיע הרבה יותר אנרגיה. הרעיון היה לתפוס את המים בגובה פלוס 80 מ' או 100 מ' (גשר בנות יעקב), ולא לתת למים לרדת עוד 280-300 מ' למטה, לנצל את הסיפור להפקת חשמל שבאמצעותו אפשר יהיה להנסיק את המים, הנסקה שבכל מקרה נדרשת, לכיוון תוואי המוביל הארצי ובקעת בית נטופה, שאותה חשבו להפוך אז למאגר תפעולי של המוביל הארצי. בהעדר כנרת כחלק מהמערכת של המוביל הארצי חייבים ליצור אלטרנטיבה, שכן אי אפשר ליצור פרויקט כל כך גדול של הובלת מים בלי שיש לו מאגר של כמה מיליוני קו"ב שיוכל לאפשר למשל לעצור בנקודה מסוימת את הזרמת המים בקטע מסוים על מנת לנקות ולשפץ אותו וכן הלאה.

בסופו של דבר ירדו מזה מכל מיני סיבות, גם כי הגיעו למסקנה שזה לא ריאלי לבצע אטימה של בקעה כל כך רחבת ידיים, וגם כי הסורים לחצו לחץ מדיני וצבאי. בסופו של דבר מדינת ישראל מגיעה למסקנות פנימיות שטוב יותר יהיה להפעיל את המערכת הזאת מאתר ספיר.

החפ הנחלים \ חפ ארצישראלי (דג) - נמצא משני צדי קו פרשת המים, ומעבר לאגן הבקע הסורי אפריקני גם בנחלי ירדן. זה אומר שמדובר בדג קדמון, דג קדום מבחינה אבולוציונית, שכן הוא נמצא הנחלים משני צדי קו פרשת המים. הוא מזכיר את הפורל, ואכן מבחינת הצורה שניהם דגי נחלים, יכולים ואוהבים לחיות במים זורמים, לא בהכרח במים צוננים (הם נמצאים גם בעין קלט, בנחל כזיב, נחל בצת ומקומות אחרים). החפ יודע לזנק 1.5-1.7 מ' במעלה מפל. בגלל שהוא חי בנחלי ארץ ישראל ובגלל שבחלקם יש מקטעים שמתייבשים במהלך השנה, הוא פיתח יכולת לדלג במעלה הזרם ולהגיע למקומות שבהם נותרו מים או בריכות קטנות, ולעבור את מספר החודשים שבהם אין מים בחלקים ומקטעים מסוימים של הנחל. לפעמים הם מצטופפים מאוד בתוך בריכה משארית שנותרת ומחכים לחורף הבא שימלא את הנחל במים.

הגשר הישראלי (המודרני) והגשר הרומי (ההרודיאני) – כאן למעשה הגשרים עוברים מעל ערוץ של נחל קטן, נחל גובתה, שהוא אחד מערוצי הבניאס ומתחבר אליו בנקודה הזו (הוא נחל משני בריח לבניאס, נשפך אליו ומסיים כאן את דרכו). נחל גובתה נשפך קצת מדרום לתוך ערוצו של הבניאס, נחל גובתה מזרים מים כל ימות השנה, בכמויות קטנות. נחל גובתה ונחל שיאון הם הנחלים שמחלקים את החרמון לשלוש השלוחות הגדולות שלו. נחל גובתה נמצא בין כתף חרמון לבין שלוחת שריון, ונחל שיאון נמצא בין שלוחת שריון לבין שלוחת שיאון. נחל גובתה מתחיל בחרמון למעלה, יורד מכיוון קלעת נמרוד, עובר ליד נווה אטי"ב. אחד הערוצים המטוילים של נחל גובתה, שגם בו מאוד יפה לטייל, הוא נחל חזורי שנשפך לגובתה.

תחנה הידרואלקטרית סורית – מבנה די מודרני שאליו מוביל צינור לחץ, צינור מים, שיוורד מגובה של 13-14 מ'. המים נתפסו למעלה, הוזרמו, הופלו והפעילו טורבינה, שחלקה עוד ישנו במקום. התחנה הייתה חלק ממערך העיירה בניאס, אבל שימשה בעיקר את הצבא והמחנות הסורים, שכן מי שהביא לרמת הגולן וסביבותיה את הטכנולוגיה הגבוהה יחסית בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים היה הצבא הסורי, ואילו לאזרחים תושבי המרחב, שהיו פריפריה שבפריפריה, לא היו יכולות להוביל את חייהם לכיוונים של מודרנה. **טחנת הקמח** – זהו המתקן השני הפועל באזור בכוח המים, טחנת קמח יפה ומשוכללת שיש בה מספר טחנות טחינה, ואפשר לראות כמה אבן רכב ושכב ששימשו לטחינת הקמח. בטחנה הזו יש את כל המכניזם ואפשר להפעילה כעת חיה, ברגע שמסבים ידית הילוכים היא חוזרת לפעול לכך דבר ועניין, באחרונה לא כל כך מפעילים אותה, אבל עד לפני זמן לא ארוך הדרוזי שיושב כאן או מישהו אחר הפעיל ואפילו טחן כאן קמח ואפשר היה לראות את התהליך כולו.

המתקנים של הפקת חשמל מצד אחד או יצירת קמח מן הצד השני עובדים על אותו עיקרון – מפילים את המים מנקודה גבוהה לנקודה נמוכה, המים שנופלים מקבלים אנרגיה שיוודעת להניע גלגל, במקרה הזה גלגלי כפות, הגלגל בתנועתו מעביר תנועה מעגלית לתנועה מעגלית אחרת דרך ציר, וזו מניעה את אבן הרכב שהיא אבן ניידת, על גבי אבן השכב שהיא אבן נייחת, וכך בין שתי האבנים הללו נשחק הקמח.

בכל טחנת קמח חייבות להיות אם כך שתי קומות. הקומה התחתונה היא קומת המנוע – במקרה הזה המנוע הוא גלגל הכפות, והקומה העליונה היא הקומה שבה טוחנים את הקמח. חייבת להיות הפרדה מוחלטת בין שתי הקומות, שכן קמח ומים לא אוהבים זה את זה עד שמחליטים לאפות מהם. לכן, מה בנו מבנה בין שתי קומות כשבקומה העליונה נעשתה הטחינה ובקומה התחתונה היה גלגל הכפות שהונע על ידי המים, מגלגל הכפות עלה ציר שעבר דרך חור מאוד מדויק ברצפת הקומה העליונה, עבר דרך אבן השכב גם כן בתוך חור מאוד מדויק (היה מעט מאוד רווח בין הציר לאבן). מספיק רווח כדי שיוכל לנוע בחופשיות, אבל מאוד

מצומצם כדי שלא ייפול קמח טחון או גרעיני חיטה למטה), והתחבר לבאבן הרכב העליונה בחור גדול יחסית, אז בעזרת איזשהם שגמים הציר הזה התחבר.

לתוך החור הזה למעשה נשפכה החיטה או התבואה שאותה רצו לטחון, אז התבואה נכנסה אל בין שתי האבנים שבתנועתן טחנו, הצנטריפוגה היא זו שזרקה את הקמח המוכן אל התעלה שנמצאה מסביב, אספו למן בור איסוף ומשם העמיסו לתוך שקים. בעזרת הטיה של הקלאץ' או המצמד אפשר להפסיק את הפעולה, אז עוצרים את סיבובו של הגלגל.

בדרך כלל השתמשו באבני בזלת, היא האבן הטובה ביותר לטחינה, בעיקר אבן בזלת נקבובית. אמנם יש אבני בזלת שהן מאוד מונוליטיות, לא אווריריות, אבל חיפשו דווקא את הבזלות היותר נקבוביות שהיא זו שבעצם יצרה שחיקה אפקטיבית יותר.

טחנות קמח פעלו כל ימות השנה, זה היה מתקן שמי שהחזיק כדוגמתו היה אדם שפרנסתו הייתה מצויה בשפע ובאופן קבוע. הסיבה לכך היא שאי אפשר לטחון חיטה ולהשתמש בה כקמח לאורך זמן, שכן קמח יכול להחזיק מעמד שבועיים לכל היותר. חייבים לשמור אותה כגרעיני חיטה או תבואה, אותם אפשר לשמר לאורך זמן, בעיקר אם מערבבים אותם עם רמץ או אפר של מדורות, שנחשב לחומר משמר שמונע מכל מיני רימות ותולעים להיכנס לתוך גרעיני החיטה. אחר כך מעבירים את גרעיני החיטה והתבואה באיזושהי נפה או כברה (המכשיר בו היו משתמשים), אז הרמץ היה עף והיו מקבלים לחם עם טעם לוואי קל.

חשוב לזכור שאת החיטה קצרו בפרק זמן מאוד קצר, כשבועיים סביב שבועות, וצריך כל השנה לאכול לחם. לכן גם הפתגם הערבי אומר 'יום א-טחון א-יום' – יום שבאים לטחנת הקמח הוא מהבוקר עד הערב, שכן הם תמיד היו עסוקות. כשרוצים לומר על אדם שזמנו בידו, יוצא לדרך שאורכה לא ידוע, משתמשים בפתגם.

הטחנה היא עות'מאנית אך פעלה עד 1967 כטחנה פעילה שסיפקה קמח לאנשי בניאס הערבים שישבו במקום. אחרי 1967 המקום הופך לאט-לאט למקום תיירותי, הוא מתוחזק יפה, המערכת כולה ישנה ועובדת, אבל לא משמשת יותר. קיומן של טחנות קמח מהסוג הזה מעיד גם על היעדר טכנולוגיה מתקדמת, שכן כשיש מנוע ואפשר למקם טחנת קמח במרכז הכפר, סמוך לבתיים של האנשים, ולא במקום נידח רק בגלל שיש בו מים זורמים, אפשר להקל מאוד את חייהם של האנשים ולהזיל מאוד את הסיפור. אולם כאמור, לרמת הגולן הטכנולוגיה לא ממש הגיעה, למרות שרואים תחנה הידרואלקטרית בסמוך.

בסמוך לאפשר לראות שימוש באותו מתקן לבית בד. אפשר לראות מסחטה שעובדת על עיקרון הבורג, אם כי הבורג חסר והמתקן עומד רק עם המעטפת שלו ולא רואים את חלקו הפנימי. בדרך כלל שבנו מבנה כזה אז כבר נתנו שירות היקפי. הרבה פעמים כשכבר הביאו והפעילו מנוע גדול שהעובד על שריפת דלקים, אז בעזרת מערכת של רצועות הוא הפעיל גם טחנה של שומשום להפקת טחינה, טחנת קמח, בית בד ודברים נוספים. בורגול זה עניין של עובי הטחינה, ברגע שיוצרים רווח יותר גדול בין האבנים מקבלים גיריש, בורגול ומוצרים נוספים, ברגע שהרווח הוא מינימאלי מקבלים קמח. אחר כך את הבורגול מעבירים תהליך נוסף. במרכזו של לוד למשל, באחד האזורים המוזנחים ביותר שלה, יש מבנה גדול תעשייתי שרואים איך בעזרת מנוע אחד ומערכת של רצועות הפעילו 4-5 מתקנים – שם אפשר היה לטחון כל מה שעולה על הדעת. בכפר גיוליס, על גבול גליל תחתון ועליון יש מתקן שכזה, בנצרת ובמקומות נוספים.

אמת המים - המים הובלו באמה בעלת שיפוע מתון, כתוצאה מכך הלך ונוצר פער גבהים בין ערוץ הנחל לאמה, וכשהגיע לגובה של כ-10-12 מ' אפשר היה להפיל אותם ולהפעיל תחנת ארובה. חלק מהזמן לא עבדו והיו פותחים סוג של סכר קטן ומזרימים את המים הלאה לתחנות נוספות שהפעילו בהמשך, אחת מהן, בעלת שתי ארובות, אפשר לראות בהמשך ההליכה לכיוון ארמון אגריפס השני.

ארמון אגריפס השני – העיר מתפתחת מתקופתו של הורדוס, עולה ופורחת בתקופתו של פיליפוס ויודעת עוד שלב של פריחה בימיו של אגריפס השני, נינו של הורדוס, הוא גם זה שאחראי על מבנה הארמון המרשים. יש בארמון שני שלבים בנייה שרואים, האחד הם האבנים המונוליטיות הגדולות והמסותתות היטב, בעיקר מה שנותר מהארמון זה הקונטור (קווי המתאר), האולמות התת קרקעיים, שכן כל מה שהיה על הקרקעית נהרס בנסיבות כאלה ואחרונות, והאבנים האדומות השרופות שהן חלק מהיפוקאוסט של בית מרחץ ביוזנטי שהיה על חורבותיו של הארמון הרומי ששיקרה הבנייה בו היא של אגריפס השני. יכול להיות שגם פיליפוס בנה כאן את ארמונו ואחר כך אגריפס על גביו הגדיל, הרחיב ובנה ארמון מפואר יותר שהוא זה שהאיר את שרידיו. בתקופה הביזנטית על חורבותיו של הארמון קמה פונקציה אחרת והמקום הופך לבית מרחץ מאוד גדול שהשתרע כמעט על כל מרחב הארמון.

הקמרון המושלם שרואים נמצא בעצם בתת הקרקע, אלה המרתפים וקומות היסוד של הארמון שהתנשא מעל. נמצאים לפני אחד הפתחים של הארמון, שנפתח לכמה כיוונים, וזהו השער הדרומי מערבי שלו. למעשה הרחבה המרוצפת שרואים היא הרחבה הנמצאת לפני השער בתרשים. ואפשר לראות את קווי המתאר של שני הקמרונות, האפסיסים. עם זאת המפלס שמתחת לארמון הוא המקום שבו נותרו המבנים השלמים ביותר. הארמון נהרס בנסיבות שונות, בעיקר ברעידות אדמה שפקדו את ארץ ישראל מפעם לפעם – יודעים שהיו רעידות אדמה גדולות במאה ה-4 ובמאה ה-7. את יתרת חלקיו של הארמון לקחו ערביי בניאס לימים ובנו איתם בבנייה משנית את בתיים, כך שכל מה שהיה מעל הקרקע למעשה לא נותר בשלמותו, ורק האגפים התת קרקעיים הם אלה שנחפרו.

הקמרון נמצא מעל המבואה, הכניסה או השער שנכנס לארמון מכיוון דרום מערב. היסודות הן בעצם ולא בכדי תמונת ראי של מה שנמצא מעל הקרקע.

נוכל לראות שבארמונו של אגריפס השני הייתה מערכת של מיזוג אוויר שפעלה על עיקרון המים. הוזרם לכאן ערוץ קטן, מלאכותי, מהבניאס שמימיו קרירים למדי, הוא זרם תחת לארמון, בתוך אגף המרתפים שנמצאים מתחת לאגף המגורים, ולמעשה קיים שתי פונקציות – אחת לצנן את הארמון, שכן המים הצוננים העלו צינה לתוך הארמון ובנוסף המים שימשו למערכת של לטרינות (שירותים).

זו אחת הסיבות שחכמים אומרים 'איזהו עשיר כל שיש לו בית הכיסא סמוך לשלחנו', שכן כדי שיהיה לך בית כיסא סמוך לשלחנך צריך מערכת מים זורמים מתחת לבית, וזה דבר שעולה הרבה כסף.

קמרון תת קרקעי - כשרואים אפסיס מיד הקונוטציה של כנסייה, אולם אפסיס פירושו בליטה, משהו שבולט מתוך מבנה. מזה גם באה המילה אבסס לפצע המוגלתי שבולט מהגוף בצורה עגולה. בכנסיות לקחו מבנה של בזיליקה שגם הוא בהוראתו אינו כנסייה, בזיליקה באה מהמילה היוונית בזילאוס שפירושה מלך, מזה גם השם בזיליקום כי את עריסתו של הנסיך היו עוטפים בצמחי תבלין וריח שביניהם היה הבזיליקום. הבזיליקה מאחר שהיא בשימוש אזרחי בתקופות הקלאסיות ולא משמשת כמקדש, אחר כך גם יהודים וגם נוצרים מאמצים דווקא את המבנה הזה והופכים אותו למבנה הקדושה שלהם, דווקא כי אין לו קונוטציה פגאנית אלילית.

אם כן, צריך לזכור שלמושגים הרבה פעמים יש הוראה כללית שלומדים להשתמש בה בעיקר למטרה ספציפית. במקרה הזה האפסיס אינו שייך לנצרות, שכן מדובר על תקופה שהיא קודם להיות הנצרות. נמצאים באחד הקמרונוות, קמרון חביתי מושלם. האדריכלים אפילו במרתף, באגף התת קרקעי, השקיעו למשל במפגש שבין גרם המדרגות העולה לחדרי המגורים לבין המסדרון הארוכי, ויצרו קשתות מצולעות שכל כולן תוצאה של סיתות אבן, אין כאן שום דבר פונקציונלי בקווים האלה, אלא אסתטי בלבד.

אפשר לראות את אבן הראשה בדמות צלב, בלי קונוטציה נוצרית, אבן פונקציונלית שנועדה לתפוס ולהוות אבן ראשה לקמרון רוחבי שפוגש קמרון ארוכי. האבן המוצלבת יוצרת אבן ראשה גם לציר הרחב וגם לציר האורך.

אפשר לראות את אחת התעלות שאליהן הוזרמו מים גם באמצעות אמות שתפסו את המים בנקודה קצת יותר גבוהה והזרימו אותם לכאן, אל מערכת מלאכותית של תעלות שנמצאו מתחת לארמון. כל התעלה הייתה מחופה בלוחות אבן שחלקם נלקחו מכאן. אפשר לחוש את הצינה שהמים מספקים וגם את הפונקציה של הוצאת הלכלוך מהלטריות. בחורף אפשר לראות זרימה משמעותית וכך גם כשהאמה הייתה מתוחזקת והוזרמו אליה מים בצורה מסודרת.

מבט לארמון אגריפס השני – עומדים מול האגף הצפוני מזרחי של הארמון. מעבר לאפסיס שרואים למטה, ויודעים שלא מדובר בהקשר הכנסייתי, הייתה למעשה ליבתו של הארמון, אזור של קתדרלה פחות או יותר במקום שבו נמצא המבנה הקטן באמצע עם העמוד והכותרת. מבנה הרבה יותר גדול ומפואר ממנו עמד, בדמות בזיליקה גדולה, וזה היה ליבו של הארמון, שם היו כנראה מגוריו של אגריפס השני.

באגף שנמצא צפון מערבה (מעבר לכביש), שם היה מן גן גדול ויפה בתוך חצר פריסטילית מוקפת סטווי עמודים, ובמרכזה כנראה הייתה פיסקינה. חלק מהדברים נמצאו בחפירות הארכיאולוגיות של וסיליוס צפיריסי שחפר כאן בעשורים האחרונים. החצר הזו קצת מזכירה את חצרו של הורדוס בקיסריה, בארמון השוניתי, ומזכירה בכלל ארמונות מהתקופה הקלאסית, הרומית. כלומר שהיה כאן מתחם מבוצר, מוקף בחומה מכל כעבריו, במקומות מסוימים החומה הייתה יחסית דקה במקומות אחרים היא הייתה רחבה. כולו בנוי אבני גזית, במרכזו, מבחינה פונקציונלית, עמד אגף המגורים המלכותי בדמות בזיליקה, וטיפה מערבה לו היה גן יפה עם עצי פרי, כפי שיוסף בן מתתיהו מתאר בכתביו את ארמונו של אגריפס.

ברקע אפשר לראות את אזור המקדשים, המערה הגדולה, לידה המקדש לזאוס, מקדש העיזים המרקדות וכן הלאה. כמו כן אפשר לראות גג רעפים שמייצג את ארמונו של הורדוס הגדול שכנראה ממשיך ומשמש גם בתקופה מאוחרת יותר. ברגע שארמונו של אגריפס השני נמצא כאן, מצפים למצוא כאן גם דברים שקשורים לארמונו של הורדוס. האוגוסטיאון לא מופיע בתרשים, אולי בגלל שהוא מסתיר את המערה ואולי בגלל שקיים וויכוח באחרונה באשר למיקומו של האוגוסטיאון.

בכל מקום ומקום ניתן לראות את שרידיו של בית המרחץ הביזנטי, הלבנים האדומות הצרופות באש. כמו כן רואים כניסה לאגף מחסנים שרואים בתרשים בדמות הקמרונוות, מעבים מאוד את החומה מכיוון מזרח, אבל גם יוצרים מערכת שלמה של קמרונוות ומחסנים לאגירה של תבואות ועושר רב שהמלכים לבית הורדוס וצאצאיו אהבו מאוד לאגור. מערכת כזו מוכרת גם בקיסריה, בסמוך לנמל סבסטוס (המדשאה היום) שם נמצאים מחסנים זהים לחלוטין שאותם בנה הורדוס והשתמש בהם גם כפודיום שעליו העמיד את אותו אוגוסטיאון, המקדש לזאוס של קיסריה.

יודעים שגם אחותו של אגריפס, ברניקי, אגרה תבואות ושמן בבית שערים. כאשר יוסף בן מתתיהו מתכוון למרד הגדול, לפי כתביו, הוא פושט עם אנשיו מערי הגליל המתבצרות על מחסני הנסיכה ברניקי בבית שערים ולוקח משם את חומרי המזון שהיו אגורים שם לצורך מילוי מחסני הערים המתכוננות למרד הגדול.

בבית המקדש אותם קמרונוות, רק ששם הם בקנה מידה הרבה יותר גדול ותופסים רחבה בקנה מידה הרבה יותר גדול. חלקם שישמשו כבורות מים, שכן לא כל כך היה מה לאחסן כי את הדברים עולי הרגל הביאו בעצמם (בהמות שהקריבו לקורבן). בבית המקדש היה צורך רב במים שכן היה בית מטבחים אחד גדול, גם להשקות את הצליינים הרבים וגם לשטוף את דם הקורבנות.

למעלה רואים יפה את קלעת נמרוד, מצודת צובייבה, שיודעים היום בעקבות חפירות וחקירות שהייתה לחלוטין מוסלמית – איובית-ממלוכית, נבנתה לראשונה בסביבות 1230, שופצה והוגדלה מאוד בתקופה הממלוכית ב-1275, והיא איננה קשורה לבנייה הצלבנית ובוודאי לא לבנייה הקדומה הקלאסית שמוצאים כאן, אלא לתקופה שנוצר סכסוך עמוק בין צאצאיו של צלאח א-דין, בין אלה שיושבים במצריים לאלה שיושבים בדמשק, וכתוצאה מכך ומהחשש של שליטי דמשק מפני התקפה משותפת של האיובים של מצריים והצלבנים על דמשק, בונים את המצודה שאמורה להגן על מבואות דמשק.

פרופסור פראוור המנוח, שהיה גדול חוקרי הצלבנים בעולם, טעה לחשוב שמדובר במקורות הקדומים על מצודת בניאס היא המצודה שיושבת למעלה. במדריך ישראל הישן בערך על צובייבה כתוב שתושבי בניאס לא יכלו לשבת לבטח בעירם אלמלא שלטו באותה מצודה המתנשאת על ההר שמעל עירם. לא כך הוא. אין מדובר במצודה ימי ביניימית או בבנייה צלבנית, הצלבנים קיבלו את המקום לפרק זמן קצר ביותר, בין 1129-1132, מהאיסמעילים שקיבלו את המקום מידי שליטי דמשק ובשלב מסוים היה סכסוך בין האיסמעילים לבין שליטי דמשק והם מסרו לפרק זמן קצר את המקום לידי הצלבנים, ובשנת 1132 הצלבנים מגורשים מכאן. אחר כך היו עוד קרבות של הצלבנים באזור, בלוודין ה-3 ואחרים, אבל הצלבנים מעולם לא נאחזו כאן אחיזה של ממש. בניאס הייתה מבחינתם גבול הממלכה שלהם. לכן אל מול בניאס הם הציבו מערך שלם של מצודות

– הבפור, מצודת הונין, שטו-נף המצודה החדשה וכן הלאה. אלה היו מערך של מצודות צלבניות שניצבו אל מול בניאס שהייתה על פי רוב מאחו מוסלמי. מדובר על הכל במסגרת הממלכה הצלבנית הראשונה, בממלכה הצלבנית השנייה הצלבנים יושבים בעיקר במישור החוף ולא מגיעים לפני הארץ. **הבהרה לגבי שושלת בית הורדוס** - הורדוס אנטיפס, הורדוס פיליפוס וארכילאוס הם שלושה הבנים של הורדוס הגדול, ביניהם הוא מחלק את הממלכה. ארכילאוס מקבל את אזור יהודה וירושלים ובסך הכל שולט תקופה מאוד קצרה, אחי' מסולק ומתחילה תקופת שלטונם הישיר של הרומאים על אזור יהודה משנת 6 לספירה. לעומת זאת, פיליפוס ואנטיפס שולטים בצפון הארץ במשך שנים רבות, תחת שלטונם של הרומאים אמנם. פיליפוס הולך לעולמו רק מתישהו בשנות ה-90, הוא מאריך מאוד ימים ושולט על המרחבים גדולים מאוד של הבשן, הטראכון, בניאס היא בירתו. גם האזור של גשר אריק של ימינו, טבחא, כפר נחום, זה הגבול שבין שני ההורדוסים. ממערב לגבול שולט הורדוס אנטיפס וממזרח לירדן ולכנרת זה עדיין תחום של הורדוס פיליפוס.

הוא מקבל מהרומאים נחלות גדולות מאוד שהיו שייכות קודם לכן ליטורים, איזודורוס ואחרים מהיטורים הם אלו שהחזיקו את המרחב והרומאים כמי שיש להם יחסים טובים וקרובים לבית הורדוס לוקחים חלק מהנחלות היטוריות של העם ממוצא ערבי ששלט במרחב ונותנים אותם להורדוס פיליפוס. רוב תושבים ממלכתו היו פגאניים הלניים, שקיבלו על עצמם את התרבות ההלניסטית והרומית, וכך גם הוא עצמו באורח חייו ובהתנהגותו, ובסופו של דבר כנראה בערוב ימיו הוא בכלל עוזב את יהדותו באופן מלא. הוא למעשה שולט בממלכה שיש בה אמנם יהודים שחיים אולם הם מהווים מיעוט ולא פונקציה של ממש מבחינתו. הוא שליט לחלוטין תחת חסותה של רומא ששולט באוכלוסייה בעלת גוון הלניסטי רומי.

בסופו של דבר המלוכה עוברת לאגריפס הראשון, שלא האריך ימים, שמוריש אותו לבנו אגריפס השני והוא שולט בכל המרחב של צפון הארץ גם כן, לא בירושלים, יחד עם אחותו ברניקי. הוא גם אותו מלך קליינט של הרומאים שבתקופתו יפרוץ המרד הגדול נגד רומא. כזכור הוא מגיע לירושלים ומנסה לשכנע את היהודים לחזור מהמרד, 7 חודשים הוא צר על גמלא וזו שגבה בפניו והוא לא הצליח לכבוש אותה.

תוך כדי כך יש גם את ההתערורות של הנצרות בארץ ישראל. יוסף בן מתתיהו למשל מתאר איך אגריפס השני ואחותו ברניקי באים לבקר את פאולוס ביושבו בכלא בקיסריה, ויש מפגש ושיחה ביניהם. הנצרות טוענת שהם כמעט עמדו להיות משוכנעים ולהתנצר בעקבות שיחתם עם פאולוס לפני שנשלח להיצלב ברומא. מה שחשוב זה שהם צאצאים ישירים לבית הורדוס, שזרם בעורקיהם גם דם מבית חשמונאי.

בית כנסת בארמון אגריפס השני - רואים שמדובר במבנה לקטני ולא נבנה מלכתחילה באבנים שסותו בעבורו, אלא ליקט אבנים מהחורבות והמפולת, זה מבנה שיש המזהים אותו כבית כנסת למרות שהשלט מזהה אותו ככזה. קשה לדעת האם מדובר בבית כנסת, שכן גם אם היו מקימים כאן מסגד הוא היה נראה פחות או יותר באותה צורה – אפילו כיוון התפילה שבה לידי ביטוי בגומחה הוא אותו כיוון תפילה, יהודי ומוסלמי בבניאס יתפללו שניהם לכיוון דרום.

מאחר שמופיע למשל בגניזה הקהירית אזכור של קהילות יהודיות בבניאס ולמעשה יותר מאשר קהילה אחת, יש כאן גם קהילה רבנית וגם קהילה קראית, במאה ה-11, אז מעלים השערה שמוצאים מבנה כזה, דמוי בזיליקה שפונה לכיוון כללי ירושלים שמדובר בבית כנסת.

אם זה בית כנסת לא יכולים לדעת האם מדובר בבית כנסת קראי או רבני, אולי היו מצפים שבית כנסת קראי יהיה תת קרקעי משום הפרשנות לימממעמקים קראית, אבל לא בטוח שכל הקראים בנו בכל מקום ומקום את בתי הכנסת שלהם בתת הקרקע.

המבנה הלקטני משתמש בעמודי גרניט, בכל מיני כותרות ישנות, שברי אבנים וכן הלאה, הוא מבנה שמוזהה להיות בית כנסת ימי ביניים שקם פחות או יותר, בלי שום קשר, על מקומה של אותה בזיליקה שהייתה כאן בתקופה הרומית ושימשה כביתו של שליט בניאס הורדוס פיליפוס ואחר כך אגריפס השני.

הבזיליקה לקחה והשתמשה בעמודים כדי לתמוך בתקרה אבל העמודים לא מסודרים בצורה הגיונית, הם בעיקר נועדו לאפשר להציב גג על גבי במבנה. למבנה אין יסודות קלאסיים, הוא מבנה בעל עמודים וחתך אורכי אז אפשר להגיד שהוא בזיליקאי. העמוד מוצב באמצע כיוון התפילה משום שכנראה שהטכנולוגיה שעמדה לרשותם הייתה דלה ועלובה, כמו כן לא בטוח שהעמוד ממוקם באתרו.

הקארדו של העיר הרומית ביזאנטית בניאס - אפשר לראות מולנו קיר מאוחר ימי ביניים ובסיסי עמודים שנמצאים למטה והם חלק מהקרדו של העיר הרומית ביזנטית בניאס שמתחיל באזור המעינות, אזור המקדשים, הולך מכאן דרומה ומגיע בסופו של דבר לשער. בהליכה חזרה לפיצול השבילים אפשר לראות שבמקום שבו כתוב 'לחפירות בניאס' יש גם שלט שמפנה לשער בניאס שמייצג את התקופה הרומית והביזנטית, ואפשר להיכנס ללכת אליו. מכאן לשער מדובר על סדר גודל של כ-400-500 מ' מכאן עד השער. עוד רואים כאן חתך של התפתחות היישוב מימי הביניים ועד התקופה הסורית. בית הליוואן עם הקשתות היפות שנמצא למעלה הוא בית המוכתר של בניאס הסורית. תחתיו אפשר לראות שרידים של בנייה עות'מאנית ותחתיו אבנים גדולות ששייכות לביצור הביניים שהוא ברובו הגדול ביצור מוסלמי כאן. אמנם הייתה תקופה קצרה שהצלבנים יושבים, אבל עיקר הביצור הוא של התקופה המוסלמית. למעשה רואים מגדל מבוצר מהתקופה האיובית, אולי מהתקופה הממלוכית, מעליו בנייה עות'מאנית ומעליו בנייה מאוחרת סורית – בית המוכתר.

אפילו במקרה הזה, של מה שנמצא מעל פני הקרקע, אפשר לראות שני שלבים - בית הליוואן שמייצג יותר את המאה ה-19 ראשית המאה ה-20, עם שלוש הקשתות היפות, והבית שנבנה כנראה שנים אחדות לפני מלחמת ששת הימים. חלק גדול ממה שרואים כאן הוסר במהלך החפירות הארכיאולוגיות, מפלס הקרקע הוא מפלס המדרגה העליונה שעליה נמצאים העצים. סביר שמפלס הקרקע לפני החפירות הארכיאולוגיות היה עוד 4-5 מ' למעלה, כיסה חלק מיסודותיו של המבנה והעמיד אותו קצת יותר קרוב לפני הקרקע ממה שנראה כרגע. מדובר בגבעה מתרוממת והכניסה למבנים הייתה מן הצד השני, המזרחי, ממקום שבהם הם משיקים למפלס הקרקע.

מכאן אפשר לראות את המצוק שתחתיו נמצאים המעינות ואזור המקדשים, הצריח של המסגד המוסלמי של העיירה בניאס. קצת מעליו רואים את הכניסה המרונית השייכת לאוכלוסייה המרונית שהייתה כאן גם היא עד 1967. החפירות שעיקרן מתמקד בתקופה הרומית ביזנטית עם הארמון של אגריפס השני.

טחנות קמח 'טחנות א-ג'דידה' - אפשר לראות את הטחנה שהופעלו בה שתי ארובות בו זמנית. המים הגיעו פחות יותר בתוואי הדרך שלצידה אפשר לראות אמת מים, נכנסו ונפלו דרך הארובות, והפעילו לפחות שתי טחנות או שני מתקני טחינה בתוך הטחנה שכנראה נבנתה באופן יחסית לאחרות במועד מאוחר, ולכן גם זכתה לכינוי 'טחנות א-ג'דידה' - הטחנה החדשה.

יש בארץ לא הרבה טחנות קמח עם שני ראשים, יש אחד עם צינור צר ואחד עם צינור יותר רחב. כאשר יש ספיקת מים נמוכה, כדי לקבל את אותו כוח, מזרימים את המים לעמוד הצר, וכשהספיקה גדולה נותנים למים לזרום לעמוד הרחב.

יש טחנות שמופעלות בו זמנית ומפעילות כמה גלגלי רכב על גבי כמה אבני שכב, זה קיים גם פה וגם בטחנה הקודמת. יכול להיות שיש עניין של ספיקות, אבל יכול להיות שבמקרה הזה מופעלים שני מתקנים או אפילו יותר - זה יכול לרדת לשני צינורות שכל אחד מתפצל לעוד 4-5 צינורות. נחל תנינים, נחל הירקון ובירדן ההררי מוצאים טחנות מגלש. בכל מקרה, תמיד המים נתפסים בנקודה גבוהה בנחל, מובלים בגרביטציה בשיפוע הרבה יותר מתון משיפועו של הנחל, וכתוצאה מכך שהאמה הולכת בשיפוע של למשל 1% והנחל של 6-7% הולך ונוצר פער גבהים בין האמה לבין ערוץ הנחל. בכל פעם שפער הגבהים בין האמה לערוץ הנחל מגיע לגובה מוחלט של 10-12 מ' אפשר להפיל את המים ולהפעיל טחנה.

אפשר לראות את ההבדל הדרמטי ומרשים בין הסביבה המידית של הנחל הזורם לבין הסביבה שנמצאת במרחק של 10-15 מ' מן הנחל. כשעולים קצת מעל הנחל מגיעים לאזור שהוא סמי-יובשני, שכן האזור של מרדות רמת הגולן לא מקבל כמויות גדולות של משקעים, למרות שלמעלה בחרמון כמות המשקעים מתקרבת ל-2000 מ"מ (שלג, ברד וגשם), כאן נמצאים באזור שהוא די מנוגב, די יבש. לכן אם רואים שיח של סידריה, שיזף או כינר (כולם שמות לאותו שיח) הוא מאפיין מאוד אזורים אירונו-טוראניים, כלומר סמי-יובשניים. כמו כן רואים כאן אשחרים, אלונים תבור לצד אלונים מצויים, אלה כולם מעידים על כך שבאזור הזה כ-400-500 מ"מ גשם זה המקסימום.

לעומת זאת, למטה, בסמוך לערוצו של הנחל יש כל השנה כמויות יפות מאוד של מים, ולכן מתפתחת חברה או תצורה של צומח שנקראת 'הידרופילית' - אוהבת מים. הבולט והמרשים ביותר שבין ההידרופיליים בארץ זה הדולב המזרחי, שהוא גם הגדול בעצי ארצנו בטבע הארצישראלי. לידו אפשר לראות ערבות נחל (עץ עם עלים בהירים יחסית), שיחים של פטל, שיחי אברהם, הרדופים ועוד.

תאנים שהן בדרך כלל פליטי תרבות אבל תמיד ימצאו בסביבות של מים. תאנה ככל שיש לה יותר מים והיא יושבת על מים זורמים תיתן פחות פירות, ופירותיה לא יבכירו. נחל יבניאל נקרא בפי הערבים וואדי פיגיאז - בערבית שם ששמור לתאנה לא בשלה, פג. תאנה בשלה נקראת תינא, תאנה. זה אומר שהתאנים שם אף פעם לא מבשילות, שכן הן יושבות על מים רבים. תאנה מצד אחד אוהבת מים ותתפתח יפה בסביבה של מים, אבל כדי שהיא תחנוט את פניה ויתקבלו פרחים שאפשר לאכול אותם (הפרי של התאנה הוא פרח ולא פרי), אז היא צריכה מידה מסוימת של יובש.

השביל התלוי - נחנך לפני כ-4-5 שנים. עד אז הקטע הקניוני היפה של מעוק הבזלת לא היה זמין למטיילים והאמיצים היו מתקרבים עד קצה המצוק, אחד היה תופס לשני את הרגליים והיו מציצים. לפני כמה שנים, גם מתוך תחושה ששמורת הבניאס הזדקנה במובן שאנשים הגיעו פעם, פעמיים, והפסיקו לבקר במקום, רשות הטבע והגנים החליטה לחדש ולעשות אתרקה נוספת שתביא עוד גל של מבקרים, או למעשה תחזיר לכאן את כל עם ישראל. אז לקחו את המקטע הזה, פנו לבחור מיוחדת שהוא רתך מומחה ואיש של קונסטרוקציות מהמדרגה הראשונה, ולאחר שבוצעה כאן תוכנית של אדריכל נוף שעובד עם רשות הטבע והגנים, הוא ביצע את העבודה.

תוך כדי ביצוע העבודה הייתה פנייה לבג"צ של החברה להגנת הטבע בתביעה לעצור את העבודה משום שיש פגיעה בערך טבע וכן הלאה. היה עיכוב של כמה חודשים טובים שנושא נדון בבית המשפט, אבל בסופו של דבר בית המשפט קבע שאין סיבה להפסיק את העבודה וזו הושלמה. בסך הכל אפשר לראות שהשביל בוצע בצורה מאוד יפה, מעודנת ומשתלבת.

הבג"צ יצא בעיקר כנגד הצורה הטכנית של בניית השביל. הם תקעו עמודים וכלונסאות באופן שזה כיער ופגע בכל הערך של הטיול בנחל, באופן כזה שבסופו של דבר הייתה פשרה טכנית, פירקו חלק גדול של העבודה ועשו יתדות באופן כזה שהפגיעה היא מינימלית, עם זה החברה להגנת הטבע יכולה הייתה לחיות. חשוב לזכור שלמרות שהתגובה הראשונה היא בדרך כלל לכעוס, שיש ערך חשוב למציאת הפשרות והפגיעה המינימלית בערכי הטבע (כך למשל בתחנה ההידרואלקטרית בירדן ההררי, בכביש שעולה למתלול צורים). לפעמים יש התנגדות כמעט אוטומטית לכל מיני דברים שהפגיעה שלהם בערכי הטבע היא לא גדולה מדי, ואילו מצד הציבור זה יכול להנגיש את המקומות לאנשים שלא היו מגיעים אליהם אחרת.

הטנק הסורי שנפל לתוך ערוץ הבניאס ב-1967 במהלך הקרבות נמצא עוד במורד הבניאס, מתוך לתחומי השמורה הסגורה בגדר. אם ממשיכים הלאה יש שער שדרכו יוצאים ואפשר ללכת לאורך ערוץ הבניאס במסלול מאוד יפה עד שאר יישוב ואפילו מעבר.

נסיעה לתל פאחר' (מצפה גולני)

נוסעים לכיוון מעיינות הבניאס, ומשם קצרה הדרך על ציר הנפט (Trans-Arabian Pipeline) לתל פאחר', אותו מוצב סורי שהתקיים במקום עד 1967 ונכבש בקרב קשה על ידי חטיבת גולני. בסמוך לבניאס, באזור המכונה רמת בניאס, נכנסים לציר הנפט. ציר הנפט חוצה את רמת הגולן מדרומה ועד צפונה, נכנס לתוך רמת הגולן דרך מה שנקרא פתחת רפיד, שם חוצה את ערוצו העליון של הרוקד, לפני שהוא נעשה קניוני. זו גם הפתחה הדרומית בכלל של רמת הגולן, שיושבת בין התילים הגעשיים של רמת הגולן מצפון לבין הערוץ הקניוני של הרוקד מדרום. פתחה זו היא אחת משתיים שדרכן ניתן לנוע מזרחה ומערבה בתוך רמת הגולן. משם הציר הולך פחות או יותר באופן ישר, עוקב אחר תוואי הקרקע.

אפשר לראות שהדרך הזו הולכת עם הטופוגרפיה. כביש כזה מעיד על כך שמי שסלל אותו היו אנשים שעבדו בכלים ידניים – מקושים, מעדרים וכן הלאה, ולא בכלים מכאניים כבדים כמו היום. היום כשמשתמשים בכלים מכאניים כבדים לפריצת כבישים בדרך כלל מבטלים את הטופוגרפיה ויוצרים כביש חצוב בטופוגרפיה ועד כמה שניתן מפולס.

הסורים היו לוקחים את האנשים לעבודות עונתיות. כשהייתה מסתיימת עונה חקלאית היו מגייסים את האנשים, ללא תשלום, לעבודות עבור הצבא הסורי, בין היתר גם סלילת דרכים. הטאפליין הזה זו בכלל חברה אמריקאית שמובילה נפט מאזור ערב הסעודית לנמלי לבנון, והיא מתחילה להזרים את הנפט כבר בשנות ה-50 בתוך שטחי הרמה הסורית. הנפט עובר דרך כמה וכמה מדינות, מערב הסעודית, לעבר הירדן המזרחי, לתחומי הגולן הסורי ולאחר מכן לתחומי לבנון. כל מדינה קטפה את התמלוגים שלה בהתאם לקו צינור הנפט שעבר בשטחה.

מאחר שמדובר בעניין בינלאומי וחברה שהמעורבות שלה בפוליטיקה המזרח-תיכונית הייתה לחלוטין שולית ומצומצמת, הזרמת הנפט לא פסקה גם אחרי 1967, וכשישראל כובשת \ משחררת את רמת הגולן היא הופכת להיות חלק מאזור השליטה הישראלית. החברה הזו ממשיכה להזרים נפט ומדינת ישראל היא זו שקוטפת את התמלוגים על קו צינור הנפט שעובר עכשיו בשטחה. רק אחרי 1973, אחרי המלחמה משביתים את הקו הזה מסיבות כלכליות ולא מסיבות שקשורות ליחסים בין מדינות.

סוטים מציר הנפט מעט מערבה ויורדים אל מצפה גולני, כך נקרא המקום באופן פורמאלי, אבל ידוע ומוכר בכינויו תל פאח'ר. האזור כולו מלא מיקוש ויש להתייחס לשילוט במלוא הרצינות, מעבר לגדרות יש חשש כבד מאוד למיקוש, וכבר היו אסונות ברמת הגולן. חשוב לחזור ולהזכיר, רמת הגולן זה מקום שלא משחקים בו עם נושא הגדרות, אין לחצות גדרות גם אם בקטע שחוצים לא רואים את המשולשים האדומים ושלטי האזהרה הצהובים.

הזורים זרעו לפני מלחמת ששת הימים כ-300 אלף מוקשים ברמת הגולן, כמות עצומה של מיקוש, בין שלושה הקווים שלהם. כאשר ישראל עלתה לרמת הגולן התקבלה החלטה לא לפנות מיד את כל המוקשים, גם בשל העלות הכספית הכבדה מאוד וגם בשל הסיכון בחיי אדם, ולכן מפנים את המוקשים ברמת הגולן בהתאם לצרכים האזרחיים או הצבאיים – אם אזור מסוים אמור להפוך להיות מטע \ יישוב \ מחנה צבא אז נכנסים כוחות הנדסה ועושים שם פינוי שיטתי. לאחרונה התקבלה החלטה שנובעת מאמנות בינלאומיות, שמדינות רבות עושות מאמץ גדול בכיוון הזה, כן לפנות את רמת הגולן. דבר שיבוצע, מן הסתם, על ידי חברות אזרחיות, ולא על ידי הצבא. בתקווה שניקוי העולם בכלל ממוקשים יתקדם יפה.

תל פאח'ר

תצפית – מולנו, קרוב, מעבר לקבוצת העצים הגדולה והצפופה, ישנה גבעה שהולכת ומתרוממת ובראשה מספר עצי אקליפטוס גדולים, זהו תל עזיאת. משמאל יורדים למעין אוכף טופוגרפי ומטפים לעוד גבעונת עגלגלה שנקראת גבעת האם, היא יושבת פחות או יותר באזור של כפר סולד, האם היא גם הנרייטה סולד, לכן היא נקראת גבעת האם. ימינה לתל עזיאת רואים את האזור של קיבוץ דן עם בריכות הדגים שלו, מעבר לו, קצת מערבה, רואים יפה את הבתים של קיבוץ דפנה. כלומר שהגבעה הזו, תל עזיאת, חולשת בצורה כמעט מושלמת על כל הפינה של ארץ פלגי מים וגם היישובים שנמצאים למרגלותיה. שאר יישוב למשל יושב ממש למרגלותיו של תל עזיאת ואי אפשר לראות את בתי היישוב מכאן משום שהם נמצאים בצלו של התל. בשירו של יובב כץ 'בתי את בוכה או צוחקת' הוא כותב "ההר שהיה כמפלצת", אין הרבה מקומות לאורך הגזרה הסורית של עד 1967 שמזוהים על ההר שהיה כמפלצת כמו תל עזיאת. זה נכון גם לגבי מורתפע, המקום שבהשראת המבט ממנו על בתי קיבוץ גדות כתב יובב כץ את השיר, ודדו, אלוף פיקוד הצפון אז, עלה וכתב 'מכאן אתם נראים גדולים שבעתיים'. אבל בוודאי שתל עזיאת, בתפישת ובציבוריות הישראלית, בוודאי בקרב מי שחי ועמד על דעתו לפני 1967, זוכר את השם הזה היטב.

תל פאח'ר, לעומת זאת, שנמצא בקו פנימי יותר ולא ממש יושב מעל היישובים וצופה אליהם, זהו שם שאיש לא הכיר. אחרי מלחמת ששת הימים כולם הכירו את השם תל פאח'ר, ומי שלא זכה לעמוד על דעתו לפני מלחמת ששת הימים, אפילו לא כל כך זוכר את המושג תל עזיאת, לפחות פחות מתל פאח'ר שהופך להיות לשם היותר מוכר בציבוריות הישראלית, בגלל הקרבה שהיה כאן.

במפה שאותה הציגו לפני חיילים צה"ל שהגיעו לשטח (ביטחון שוטף) בגזרה הסורים רואים פחות או יותר את הסיפורים בגזרה המוזרה הזו – שיש בה קו גבול, אזורים מפורזים, שאליהם אסור להיכנס עם מדי צה"ל, וכל מיני קווים והסדרים כאלה ואחרים שהחיילים הגיעו לכאן ל-30-28 יום היו צריכים להכיר ולהבין את משמעותן. המפה היא מפה צה"לית לשם הסברת נושא הביטחון השוטף בגזרה הסורית, עד 1967. במפה הזו רואים יפה את המוצבים הסורים. לפי ריכוזיהם של המוצבים הסורים במפה אפשר לראות מהן הגזרות היותר חמות לאורך הגבול של ישראל וסוריה עד 1967. דבר נוסף שאפשר לראות הוא שתל פאח'ר לא מופיע ברשימת המוצבים הסורים, תל עזיאת בוודאי שכן, שכן תל פאח'ר לא נתפש כמשהו שעומד בפני עצמו או כמשהו שיש לכנות אותו בשם ולהתייחס אליו בצורה כזאת או אחרת.

למרגלותינו, רואים ציר די מצויקמק (לא זה שמטפס לתל) שממשיך והולך למרגלות רמת הגולן, במפנה המערבי של רמת הגולן, זהו תוואי ההטיה הסורי. הסורים עד 1967 מנסים בכל דרך העומדת לרשותם לפרוץ תוואי הטיה, ודרך העפר הזו שהולכת בציר צפון דרום, היא חלק מתוואי ההטיה הסורי. הדרך הולכת וקצת מסתבכת, חלקה עוקף את גבעת הבזלת הסמוכה ונראית שוב בהמשך עם גשרון קטן שמשמש למעבר של כלי רכב. תוואי ההטיה הלך בקו גובה, במתינות רבה עם נטייה כלפי דרום, מבניאס שנמצאת קצת מצפון, למרגלות רמת הגולן, במפנה המערבי, לכיוון דרום רמת הגולן. אפשר לראות שהוא הולך, מתעקל וממשיך בקו גובה למרגלות רמת הגולן, הוא לא עולה ומטפס שכן המים לא יכולים לעלות. תוואי ההטיה עבר מאוד קרוב לגבול בנקודות האלה.

מאחר שצה"ל בכל מקום שבו הוא יכול היה לפגוע בכלים הסורים ובתוואי ההטיה עשה זאת, אז הסורים לא הספיקו להגיע להישגים מאוד גדולים, ורק במקומות מסוימים שהיו נסתרים מהעין הישראלית כבר יצקו למשל תעלות בטון. בערוץ נחל סמך ששם האזור היה יחסית מוגן והעין הישראלית לא יכולה הייתה לראות

אותו באופן ישיר, בוודאי ובוודאי לא לפגוע באופן ישיר בכלים ובתוואי, שם הם כבר ממש יצקו תעלות בטון וכן הלאה.

הכוונה של הסורים הייתה לבצע את פרויקט ההטיה לאורכה של רמת הגולן, מכאן ועד לאזור של אל-חמה פחות או יותר, למעשה עד כפר שנקרא מוחייבה, משולש הגבולות ישראל-ירדן-סוריה, שם גם התגלתה מנהרה גדולה שלתוכה הוכנסו מנועים גדולים שהסורים הביאו כנראה בעזרתם של הסובייטים ושם הייתה גם כוונה לקחת את יתרת המים, להנסיק אותם ולהשקות גם אזורים בדרום רמת הגולן שהיו מעל תוואי ההטיה.

הייתה גם כוונה של הסורים, בסופו של דבר, ביתרות המים, במקום לשפוך אותם לירמוך שיגיעו לירדן התחתון, לתפוס לפחות חלק מהמים בעזרת משאבות ולהעלות אותם לדרום רמת הגולן. זאת אומרת שהסורים התכוונו מאוד ברצינות לעשות את מה שעשו.

הסורים קודם כל סללו את דרך תוואי ההטיה שהולכת לאורך כל רמת הגולן. את הדרך הזו, שפרצו אותה בעזרת בולדוזרים כוחות הצבא הסורי, מוצאים מכאן ועד דרום רמת הגולן ופוגשים מקטעים שלה חדשות לבקרים במהלך הטיולים באזור.

במפה גזרת רמת הגולן ורואים שני צבעים, האחד הקו הירוק - המובלעת של אל-חמה, חמת גדר, והגבול עושה מעין פרסה, עולה צפונה, מגיע למצפה נוקייב ופוגש את חופי הכנרת, משם וצפונה, עד גשר אריק כל החוף המזרחי של הכנרת הוא בשליטה סורית. הסורים יושבים על קו המים, לא סתם אמר אסד הזקן 'אני טבלתי ושכשכתי את רגלי בכנרת'. מנוקייב דרומה יש רצועת חוף לא מבוטלת שבה יושבים עין גב, האון, מעגן וכן הלאה.

מצפון הכנרת הקו הירוק הולך ומלווה את ערוץ הירדן ממזרחו, עולה ומגיע בסופו של דבר לבניאס, פונה לכיוון מערב והופך לגבול של ארץ ישראל עם לבנון. משולש הגבולות בין ישראל, ירדן וסוריה באזור הכפר מוחייבה, כשהירמוך שהוא הגבול. הגבול של לבנון סוריה וישראל באזור של מורדות החרמון.

מעבר לקו הירוק, שהוא תולדה של הסכמים והסדרים שנחתמו בין ישראל, סוריה, ירדן ולבנון לאחר סיום קרבות מלחמת הקוממיות. אז נחתמו הסכמי שביתת הנשק והם אלה שיצרו את הקו הירוק בכל הגזרות - בין ישראל למצרים, לירדן, לסוריה וללבנון. הקו נקרא כך משום שצבעו במפה הוא ירוק.

היה ניסיון להתאים את הקו הירוק לקו שבין המנדט הצרפתי למנדט הבריטי, לא בכל המקרים זה עמד אחד לאחד אל מול הגבול שנקבע בין הצרפתים לבין הבריטים, אבל הייתה כוונה והסורים מבחינה זו גילו גמישות מסוימת. ההסכם איתם היה האחרון שנחתם בקיץ 1949, אבל בסופו של דבר הם היו מוכנים לקבל ברמה עקרונית את החזרה לגבולות שהיו בין המנדטים, חוץ ממקומות מסוימים כמו למשל בכנרת, שם הגבול מאוד קרוב לקו המים, כולל נגיעה בקו המים, ואילו הגבול בין המנדטים השאיר רצועת חוף שהייתה אמורה להיות בשליטה ישראלית. האזור הזה הוא אחד האזורים שבו היו תקריות לא מעטות בין דיגים ישראלים לסורים, שבהם גם התערב הצבא הסורי ואז גם צה"ל.

מלבד הקו הזה רואים קו שחור שהולך ומלווה את קו המים של הכנרת, עולה במקביל לקו הירוק יוצר מובלעת קטנה, ממשיך ויוצר מובלעת נוספת עמוקה מאוד, ואחת נוספת באזור הקיבוצים דן, דפנה ומושב שאר יישוב. זה הקו של הסכמי הפירוז.

כאשר נחתמו בשנת 1949 הסכמי שביתת הנשק בינו לבין הסורים, הסורים גילו נכונות להשיג את הצבא שלהם חזרה לקו הירוק, אבל בתנאי שאותם אזורים בהם שלט צבאם בתום מלחמת הקוממיות, שהרי הצבא הסורי היה בין הצבאות הפולשים לתחומיה של ארץ ומדינת ישראל, צה"ל לא הצליח לעקור אותו והצבא הסורי נסוג בהסדר ובהסכם, הוא התנה את נסיגתו בכך שהאזורים האלה יהפכו לאזורים מפורזים שבהם לא יוכנס נשק וצבא.

הבעייתיות היא בפרשנות המושג מפורז בעיני הסורים היא מאוד רחבה - מבחינתם אזור מפורז הוא אזור שאסור לשנות בו שום דבר מסדרי בראשית. ואילו ישראל קיבלה את הפרשנות המצמצמת שאמרה שבאזורים המפורזים אסור להכניס צבא, משטרה ומשמר הגבול (חיל שקם למטרה הזו) כן. מעבר לכך הקמת יישובים בוודאי ובוודאי. שינוי סדרי בראשית של ייבוש אגם, הטיית הירדן, הקמת קיבוצים, עיבוד השטחים מותרים. סביב העניין הזה נוצרו רוב רובם של תקריות הגבול בין ישראל לסוריה במהלך אותם 18 שנים שבין 49 ל-67.

ישראל חרשה את השדות והסורים ירו, הם ירו ישראל הגיבה בעוצמה רבה, ישראל הגיבה והם העלו מיגים וכך הלאה. צריך לומר שאין צד שלגמרי מחזיק באופן נוקשה וברור באמת המוחלטת. ההסכמים ורוחם היו איפשרו בין הדברים. הייתה גם אי כוונה מבחינת רוח ההסכם לשנות סדרי בראשית ומדינת ישראל לא התכוונה לכבד את העניין, ולהיפך, צפצפה על זה בצפצוף אחד ארוך. פעמים רבות נעשו מעשים מהצד הישראלי, כשהיה לישראל אינטרסים, לחמם את הגזרה במתכוון. כשידעו שהסורים צופים ומעצבן אותם שפותחים תלם פה ושם, רתמו מחרשה לטנק וחרשו את הטנק, הסורים הגיבו וישראל הגיבה שבעתים.

בגדול נוצרו 3 אזורים מפורזים, 3 מובלעות מפורזות:

המפורזת הדרומית באזור של תל קציר

המפורזת האמצעית או המרכזית באזור של גשר בנות יעקב

המפורזת הצפונית באזור שמול דן ודפנה

אפשר לראות במפה שמול המפורזות הצפיפות של המוצבים הסורים היא הגדולה ביותר, שם היו הכי הרבה תקריות ושם הסורים שמו את מיטב המאמץ והכוחות שלהם.

ב-1967 אין החלטה מדינית לתקוף את הסורים. הסורים היו חלק ממערך של מדינות ערב שיצרו ביניהם הסכמים והסדרים להגנה וכן הלאה. ממשלת ישראל, לוי אשכול, לא מתכוון מלכתחילה לתקוף בגזרה הסורית, ובכלל לא הייתה לו כוונה עד ימים ספורים לפני המלחמה לפתוח במלחמה כוללת.

אבא אבן, שר החוץ, עשה את דרכו פעם אחר פעם לאירופה וארה"ב בניסיון למנוע מלחמה. צריך לזכור שהקאזוס בלי שבעקבותיו פרצה מלחמת ששת הימים היה סגירת מיצרי טיראן והכנסת הצבא המצרי לתוך חצי האי סיני. בגזרה הסורית לא קרה שוב דבר שובר שוויון. 19-18 שנים היה כאן מאבק, יריות, חילופי

מהלומות מצד לצד וכו'. הסורים לא עשו מבחינה זו שום דבר ממה שעשו קודם. כמובן לא מדברים על תוכנית ההטיה הסורית שברמה האסטרטגית נתפשה מבחינת מדינת ישראל כאיום, אבל כך גם המוביל הארצי מבחינת הסורים כעשייה שהיא הפרה בוטה של רוח ההסכם.

גם בגזרה הירדנית למעשה לא הייתה שום עשייה מיוחדת של הירדנים עד פרוץ המלחמה שחיבה פתיחה של מערכה כנגד הירדנים. היו צליפות והיו לעיתים יחסים כאלה ואחרים במהלך אותם 19 שנים, אבל בסך הכל לא היה שינוי דרמטי.

ב-5,6, אחרי שמשוה דיין נכנס ומקבל את משרת שר הביטחון, מדינת ישראל מחליטה לצאת למלחמה כנגד מצריים. אלוף פיקוד הדרום וכוחות פיקוד הדרום מקבלים הנחיה להיכנס לתוך סיני ולמעשה לכבוש את סיני מידי המצרים. ברגע הזה הצבא הירדני, ששר לפיקודו של המטכ"ל המצרי, פתח גם הוא בהרעשה לאורך כל הגזרה באזור ירושלים ובמקומות אחרים. כוחות ירדנים נכנסו לארמון הנציב בירושלים וזו הייתה סיבה לתת הנחיה גם לאלוף פיקוד מרכז, עוזי נרקיס, לצאת ולכבוש את מה הנמצא בגזרתו.

אפשר לומר שמלחמת ששת הימים יכולה הייתה להסתיים לאחר ארבעה ימים, משום שב-9.6 גם בגזרה המצרית וגם בגזרה הירדנית הסתיימה הלחימה כאשר צה"ל ניצב על הירדן, ירושלים וכל אזור יהודה ושומרון בידינו, ובסיני צה"ל ניצב על מימי תעלת סואץ, וכמובן רצועת עזה וכל חצי האי סיני בידינו. אבל, הסורים במהלך הלחימה תמכו בעמיתיהם הירדנים והמצרים בהפגזות כמיטב יכולתם, צליפות והטרדות. צה"ל מבחינתו לא מוציא את חיל האוויר הסורי מכלל תקיפת חיילות האוויר של מדינות ערב בגזרות הסמוכות, וחלק ממבצע מוקד היה גם תקיפת חיל האוויר הסורי. כאן ברור לגמרי שיש רגע של הכרעה האם מדינת ישראל פותחת גזרה נוספת, למעשה לאחר שהקרבות בשתי הגזרות האחרות כבר שכחו.

השיקולים הם גם מדיניים – כלומר בקרב שרי ממשלת ישראל כאלה שאומרים שזוהי הזדמנות טובה להוריד מעל גבינו את האימה הסורית, גם צבאיים – למעשה כל המטכ"ל בלי יוצא מן הכלל, מהמטכ"ל יצחק רבין ועד אלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר, כולם לוחצים לחץ כבד לפתוח במערכה גם נגד הסורים ולהסיר את האיום הסורי מעלינו, וגם ברמה של השטח – היישובים עולים לפתחו של לוי אשכול שהיה יו"ר ועד יישובי קו העימות עם הסורים, מאיימים ואומרים לו שיינטשו את היישובים. לוי אשכול לא היה האחד שאפשר היה לומר לו שיינטשו את היישובים והדבר יחלוף, הוא היה איש התיישבות מנעוריו, איש דגניה ב', שנושא ההתיישבות היה לשד עצמותיו.

כל מערך הלחצים הזה, מצד אחד חלק משרי ממשלת ישראל הניציים יותר, שאגב משה דיין לא היה אחד מהם, לחץ של היישובים ולחץ הצבא, כל אלה בסופו של דבר פועלים את פעולתם. בסופו של דבר מי שמחליט לפתוח גזרה נוספת הוא משה דיין, שר הביטחון, מבלי להתייעץ במקרה הזה עם לוי אשכול, הוא נותן את ההנחיה לאלוף פיקוד הצפון, דדו, לעלות ולבצע בגזרתו.

לימים נודע שהחלטתו של משה דיין, בין היתר, נבעה מידיעה מודיעינית שהגיעה לידינו. בשלב מסוים של המלחמה, כנראה ב-8.6, מיורט על ידי קצין מודיעין זוטרי שלנו מברק שנשלח מהמטכ"ל המצרי למטכ"ל הסורי שלשונו פחות או יותר 'אנחנו הפסדנו את המערכה, אתם לבדכם, יהא אללה בעזרתכם'. אותו קצין זוטרי לא העריך שמדובר בידיעה מודיעינית כל כך חשובה ולקח כמה שעות עד שהיא התגלגלה למעלה, ובסופו של דבר היה מי שדאג להעביר אותה לשר הביטחון.

כל הצטברות מסכת הלחצים, יחד עם אותה ידיעה שהצבא המצרי מודיע חד משמעית שהוא גמור ואין לו יותר יכולת לחימה, אלה העילה להנחיה שניתנת לדדו לצאת ולכבוש את רמת הגולן.

הלחימה מתחילה ב-9.6 ומסתיימת ב-10.6. צריך לומר שברוב גזרות הלחימה ברמת הגולן שאורכה כ-80 ק"מ הלחימה הייתה יחסית מהירה וקלה שהתבססה על כוחות שריון וכוחות חרמש שעלו, פינו את הצירים ונעו מזרחה. תוך כדי כך הם מוטטו את הקו הסורי הראשון והסורים מבחינה זו הסתמכו על הדוקטרינה הסובייטית שיצרה שלושה קווי מגננה.

הקו הראשון זה קו המוצבים הזה, הקו השני במרכז רמת הגולן הולך פחות או יותר באזור של וואסט – נפח, והקו השלישי, הקו הפנימי, זה קו קונטרה, שם היו גם מוצבות היחידות היותר מובחרות של הצבא הסורי, אותו משמר נשיאותי ויחידות שתפקידן היה במקרה הגרוע ביותר להגן על דמשק.

הקו הראשון מתמוטט, הקו השני של נפח-וואסט מתמוטט, הצבא הסורי נערך למגננה באזור של קו קונטרה, ובשלב הזה הממשלה הסורית מחליטה משיקולים מדיניים שקונטרה נפלה בידי צה"ל. השיקול המדיני היה בעצם ליצור מצב שבו ברית המועצות, הפטרונית של סוריה, תפעיל לחץ בינלאומי על ישראל ואפילו תאיים בהתערבות במלחמה, כפי שהיא אכן עשתה. הדבר הזה יעורר את חששם של האמריקאים מהתקלחות של מלחמה עולמית, והם ילחצו על ישראל לעצור בשלב הזה.

מסתבר שכשהצבא הסורי בקונטרה שמע ברדיו דמשק שקונטרה נפלה לידי כוחותינו זה הוביל לשבירתו של הצבא הסורי ובריחה המונית של חיילים סורים לכיוון מזרח. אז קונטרה נפלה לידי כוחותינו. אכן בשלב הזה בא האולטימטום הסובייטי שהיה מלווה גם באולטימטום אמריקאי והלחימה נעצרה בקו קונטרה.

עוד אפילו היה כיבוש של החרמון. הסיפור אומר שקצינים בכירים של צה"ל יושבים לאחר הקרבות בקונטרה. מוטי הוד, מפקד חיל האוויר, אומר לחבריו הקצינים שתמיד חלם להיות למעלה בחרמון, כך הם מקבלים החלטה, עולים וכובשים את החרמון ללא קרב, שכן הסורים כבר לא היו שם. מוטי הוד מאשר שכך היו הדברים.

בכל הגזרות הדרומיות לנו הלחימה בסך הכל התנהלה במהירות רבה מאוד, הכוחות עלו והכוחות הסורים קרסו והתמוטטו. בגזרה הצפונית, בין היתר בגלל קרבתם של המוצבים הסורים ליישובים למטה, המשימה הוטלה על חטיבת גולני שאמורה הייתה לעלות ולכבוש את תל עזזיאת, את מוצבי הבת של תל עזזיאת –

שאיחד מהם הוא תל פאח'ר (שכאמור, אפילו לא מופיע במפות), בורג' באביל, קלעה, זעורה וכו"ב.

חטיבת גולני שאמורה הייתה לעלות, לכבוש את תל עזזיאת, להמשיך ולאגף בתוך הוואדי, לטפס לכיוון קלעה וזעורה ולחבור לכוחות שהיו אמורים כבר היו להיות בתוך תחומי רמת הגולן, כוחות סיירת גולני ואחרים.

תל עזזיאת נכבש בקלות יחסית. לא נמצאו שם כוחות סורים גדולים, היה נפגע אחד לכוחותינו, והמוצב שהיה מפלצת נוראית נפל בקלות. גדוד ברק של חטיבת גולני עם המג"ד, מוסא קליין, עושה את דרכו למטה

על הציר שהוא בעצם ציר ההטיה הסורי בכוונה להמשיך מכאן, להגיע למקום שבו המדרון קצת פחות חריף, ליצור איגוף עמוק ולעלות לכיוון קלעה וזעורה, ולחבור שם לכוחות שלנו שכבר היו אמורים להיות על ציר הנפט ובאזור הפנימי של רמת הגולן. ואכן הוא נע למטה כשאיננו מודע שהמוצב האנונימי, תל פאח'ר הפך להיות למוצב שיש בו כמעט שתי פלוגות. הפלוגות האלה היו גם הכוח האורגינאלי שאייש את המוצב, אבל גם כנראה לוחמים סורים שהיו אמורים לאייש את תל עזזיאית ובשלב מסוים נמלטו משם ותגברו כאן את הכוחות. הסורים שישבו כאן היו מצוידים במקלעים כבדים, בזוקות, וכיו"ב – נשק שיכול בהחלט לאיים על מי שעובר למטה.

כאשר מוסא קליין ואנשיו, רובם הגדול בזחל"מים פתוחים מלמעלה, נעים על הציר הם מתחילים לספוג אש כבדה מאוד מכיוון המוצב, שנוחתת עליהם ומתחילה לגרום לנפגעים, פצצות מרגמה שנורות לשטח וכן הלאה.

חשוב לזכור שלחי"רניק יש שתי תרגולות בסיסיות – אחת, אם מבצעים תקיפה על משהו שאינו מאיים באופן ישיר בירי אפקטיבי, תמיד עושים איגוף. משאירים קבוצה שיורה ויוצרת רתק לכיוון מקור האש, אז הכוח התוף יוצא ועושה מן בננה במטרה לתקוף את הכוח של האויב מעורפו. זו התרגולת הטובה ביותר. אבל יש מצבים שבהם לוחם חי"ר נתקל מטוח מאוד אפקטיבי, האויב נמצא קרוב, אז יש הנחיה שהיא מנוגדת לכל אינסטינקט והיגיון אנושי, הנחיה שצריך בשבילה בחורים בני 18-19 שהלחיטו והכניסו להם לראש כל מיני התנהגויות לא אנושיות – קדימה הסתער. למרות שהאינסטינקט האנושי הוא לברוח ברגע שיוורים עליך או לשכב על הרצפה, אבל לא, כאן האינסטינקט הוא קדימה הסתער. בזה תלויים גם חייו של החי"רניק, שכן בסופו של דבר מסתבר שלמרות שזה מנוגד לאינסטינקטים זו ההתנהגות שיכולה להציל אותו. כי הדרך היחידה להתגבר על האויב שנמצא בסמוך היא להסתער עליו, להמם אותו במכת אש ולנסות ליפול עליו פיזית ולחסל אותו.

מוסא קליין עם היותו מג"ד הוא בסופו של דבר מתורגל בתרגולות החי"ר. הוא נע מכאן כשמטרתו לבצע איגוף עמוק, אבל ברגע שהוא מגיע לכאן ומתחיל לחטוף אש אפקטיבית ההנחיה שיוצאת מפיו היא 'לשמאל קדימה הסתער', עלו על המוצב. הוא מעריך או לא מעריך, לא ידעו זאת לעולם, שכן שמו מופיע בין שמות החללים שנפלו במקום. הוא מורה לאנשיו להסתער על המדרון התלול אל מול מוצב דו פלוגתי שנמצא כאן שבנוי משני תל מוצבים, הצפוני והדרומי, עם כוח אש של ממש, תעלות, בונקרים וכיו"ב.

החבר'ה מתחילים להסתער על הגדרות, כשכאן מתחילה לחימת גבורה, עלילית, של לוחמי גולני במצב הבלתי אפשרי הזה. ידוע במיוחד דוד שירזי שזוכה בצל"ש על גילוי אומץ ונחישות בשעת קרב. המושג לשכב על הגדר בא לידי ביטוי מאוד ברור כאן, שכן הוא ממש שוכב על הגדר ומאפשר לחבריו לעבור על גבו כשהוא על התיל. לאחר מכן הוא קופץ לתוך התעלה ומתחיל לנוע בתוך התעלות יחד עם חבריו ולירות.

צריך לזכור שבלחימה בתוך תעלות רק חייל אחד הוא תמיד אפקטיבי, זה שנע בקדמת הכוח, הוא היחיד שיכול לייצר אש. כאשר הוא נופל מי שהיה אחריו עובר מעליו והופך להיות המוביל. דוד שירזי כמה וכמה פעמים לוקח ומחליף כלי נשק ובסופו של דבר חוטף גם הוא כדור ונופל הרג, כשהוא מגלה אומץ עילאי ועל כך הוא מצוין לשבח.

גם מוסא קליין ולוחמים נוספים זוכים כאן לצל"שים על גילוי האומץ והנחישות בשעת קרב. כידוע, חלק גדול מהצל"שים מקבלים את הצל"ש לאחר מותם, כך גם במקרה הזה. בסופו של דבר זה מסתיים כאן 35-36 הרוגים של חטיבת גולני, כולל כוחות שמגיעים מלמעלה.

בסופו של דבר רק בערבו של יום כוחות של סירת גולני שכבר היו למעלה וכבר כבשו את קלעה וזעורה, יורדים על ציר הנפט ומצטרפים לכוח הלוחם כאן של גודד ברק מלמעלה, אז בעצם מגיעה הלחימה לסופה, כאשר רוב החיילים הסורים נמצאים כאן הרוגים בסופו של אותו קרב. גם הם נלחמו כאן מלחמת גבורה מבחינתם ומלחמה מאוד נחושה ובסופו של דבר נהרגו כמעט עד האחרון שבהם. לא היו הרבה שבויים ומעשי בריחה גם מצדם של הסורים.

הקרב הזה שהיה אמור להיות קרב ריצה, כחלק בכלל מהריצה הגדולה של כיבוש רמת הגולן. למרות שנפלו כאן 180 לוחמים במלחמת ששת הימים בכיבושה של רמת הגולן מתוך כ-600 לוחמים של צה"ל בכל הגזרות, המצרית, הירדנית והסורית. אפשר להבין את הפרופורציה של המוצב הקטן הזה שבו נפלו 32 ישירות על המוצב עצמו, בזמן שלכל רמת הגולן כולה - 80 ק"מ אורך, 25 ק"מ רוחב, נפלו בסך הכל בכל הקרבות 130 לוחמים נוספים.

הקרב בתל פאח'ר הופך לה' קרב בגזרה הצפונית במלחמת ששת הימים. אפשר לומר שבכל מלחמה יש את מספר הקרבות שהם ה' קרבות המפוארים ביותר. במלחמת הקוממיות – קרב סן סימון הוא מן דוגמא של קרב מכריע, הקרב בקסטל, קרבות משמר העמק ורמת יוחנן שהם קרבות מכריעים ביותר. במלחמת ששת הימים אפשר לומר שהקרב כאן היה אכזרי וקשה שייזכר לעד, הקרב בגבעת התחמושת בירושלים היה קרב כזה שעל שטח יותר קטן מהשטח הזה נפלו 36 לוחמים של חטיבת הצנחנים, וכמובן מלחמת יום הכיפורים שהיו לה גם כן את ה' קרבות שלה. הרבה פעמים כמסתכלים ובוחנים את הקרבות האלו, רואים שיש ביניהם מכה משותף - משהו במערכות השתבש. בעיקר ברמה הטקטית, החשיבתית, הפיקודית, ניווט, הכרת כוחות האויב, וכיו"ב. לפעמים השיבוש חל במקום גבוה בפיקוד ולפעמים בנקודה יותר נמוכה. כאן החלטה לעלות איך שעלו על תל פאח'ר הייתה החלטה ברמה של מג"ד. הוא הגיע למקום שהיה קצת קרוב מדי, המודיעין לא עבד מספיק טוב לגבי הכוחות הסורים שהיו כאן ובסופו של דבר זה הסתיים כך.

בגבעת התחמושת זה היה עניין של אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, שחשש נורא שהר הצופים ייפול לידיים ירדניות. במידה רבה החשש הזה נבע מהיותו לוחם פלמ"ח בחטיבת הראל שעמד וראה מנגד את שיירת הרופאים והאחיות עולה בלהבות בדרכה אל ההר 19 שנים קודם לכן. אפשר לתת עוד ועוד דוגמאות. במלחמת יום כיפור המפולת הייתה רב מערכתית - גם ברמה המדינית, הצבאית, גם ברמה של מוכנות היחידות מבחינת תחמושת, מערכים בשטח וכן הלאה.

אתר אינטרנט חדש של אדם בשם שלמה מן, הנקרא נעמוש ע"ש מוצב סורי שנמצא למטה בסמוך. הוא התגייס להנציה ולרכז בבלוג שחזורים של קרבות ממלחמת ששת הימים. הפרויקט הראשון היה שחזור של

הקרב בתל פאחיר. לפני שבוע הגיעו לכאן 7 מלוחמי תל פאחיר כולל מ"פ שנלחם על הגבעה הדרומית, אהרון ורדי, שלימים היה קצין אג"א ראשי. הוא המ"פ היחיד שנשאר בחיים בקרב. שני מ"מים שעלו על הגבעה ועוד 3 חיילים, אחד מהם שקיבל את אחד העיטורים, הם צילמו את האתר ועשו את השחזור. יש אפשרות להירדם לאתר לקבל עדכונים למייל על פרסומים חדשים.

מעבר לזה מדובר בקרב שהתמונה בו לא לגמרי ברורה, השאלה הכי גדולה זה למה הגדוד בא בדרך שהוא בא. השאלה היא למה המג"ד החליט לשנות את כיוון ההגעה, האם כי לא מצא את הדרך (כמו שחלק טוען), האם זה בגלל שניסו לעלות ולא הצליחו, או סיבות אחרות. אי אפשר לדעת, שכן, האמור, המג"ד נהרג במקום. עיקר התיאורים מדברים על אש כבדה שהם ספגו כאן ועל החלטה להסתער כדי לנסות ולנטרל את מקורות הירי.

חניך - זה לא לגמרי מדויק שבגלל שבאו מכאן למעלה אז הקרב כל כך הסתבך ונהרגו כל כך הרבה אנשים. עובדה למשל שבגלל הראשון של האנשים שעלו מלמטה והגיעו לכאן לא נפגע אף חייל. כל ההרוגים היו כאן בתוך התעלות. זאת אומרת שהטנקים שבאו עם הכוח וירו, והייתה הפצצה של חיל האוויר והפגזה, הצליחו להשביט את קו העמדות שהיה חשוף אליהם. כשנכנסו לתוך המוצב היו פה חיילים סורים והייתה לחימה קשה. זה לא בהכרח שאם לא היו באים מכאן היו פחות הרוגים, שכן לפחות מחצית מההרוגים היו על הציר למטה, בתוך זחל"מים פתוחים שחטפו אש של טנקים וארטילריה, ובכלל לא הגיעו למוצב. אחר כך, כשהגיעו למוצב היה פה קרב מאוד קשה, בעיקר על הגבעה הזו, בגבעה הסמוכה זה היה די בקלות וכמעט שלא היו שם נפגעים.

שני הכוחות עלו מגבעת האם, הייתה טעות בניווט של חטיבת השריון שבמקום לפנות ולעלות מכאן פנתה לכיוון קלעה. בעקבות זה, במקום שכשיעלו על המוצב כבר יהיו טנקים למעלה, עלו על המוצב עוד לפני שהגיעו הטנקים ולכן הסתבכו הדברים.

נסיעה לחורבת עומרית

משמאל הכניסה למפל הבניאס וקיבוץ שניר. רמת בניאס, כאמור, עד 1967 היא בשליטה סורית. קיבוץ שניר עולה אחרי מלחמת ששת הימים לתוך שטחה של רמת הגולן הסורית. נשאלת השאלה איך מוצאים ברמת הגולן נוכחות מאסיבית למדי של התנועה הקיבוצית, שכן בדרך כלל נהוג היה להתייחס לתנועה הקיבוצית כחלק ממחנה השמאל הישראלי, שלכאורה העדיף להשתמש בהישגי מלחמת ששת הימים לשם השגת הסדר מדיני, שטחים תמורת שלום, ולא להפוך אותם למרחב התיישבותי, ובוודאי ובוודאי לא לספח אותם. קודם כל זה לא נכון לגבי כל התנועה הקיבוץ. צריך לזכור שלפחות תנועת הקיבוץ המאוחד, מבחינת הדעות הפוליטיות מדיניות שלה, הייתה תנועה ניצית למדי. חוג עין ורד שהוא חוג של ארץ ישראל השלמה, יצא מתוך התנועה הקיבוצית. יצחק טבנקין עוד משנות ה-30 דגל ברעיון ארץ ישראל השלמה. כשרואים את רעיונותיהם של אנשי הקיבוץ המאוחד בקולמוס החלוקה שחזר והתחדש ב-1937 ואחר כך ב-1946, רואים שהקיבוץ המאוחד נוקט בעמדות שהן מאוד ניציות, לפעמים הרבה יותר ניציות ובוטות שאלה של מחנה התנועה הרוויזיוניסטית.

רואים ברמת הגולן גם נוכחות של הקיבוץ הארצי, של השומר הצעיר, שלא ספק היה חלק ממחנה השמאל. כאן צריך לומר שההתייחסות לרמת הגולן, ובמידה מסוימת גם לבקעת הירדן, הייתה התייחסות שונה, גם מבחינת מחנה השמאל, מאשר זו של יהודה, שומרון וחבל עזה. בעיקר מה שדחף את העניין הזה היה העניין של נוכחות אוכלוסייה אזרחית כבושה או אי נוכחותה של אוכלוסייה שכזאת.

רמת הגולן בתום קרבות מלחמת ששת הימים בגדול עמדה ריקה מתושביה. נותרו כאן הדרוזים בכפריהם ופה ושם אוכלוסיות ערביות קטנות בשטחי רמת הגולן, ואלה ביום-יומיים שלאחר הלחימה נדחקו מזרחה אל מעבר לקווים הסורים. כך שרמת הגולן, בסופו של דבר, בתום מלחמת ששת הימים, הייתה ריקה מתושביה הערבים. זו הייתה טריטוריה ללא אוכלוסייה.

צריך לומר שעד מלחמת ששת הימים חיו ברמת הגולן למעלה מ-100 אלף, יש אומרים 120 אלף, תושבים סורים מכפרים שונים, רובם הגדול ממוצא בדואי, מיעוטם ממגוון גדול של אוכלוסיות – מנוצרים, דרך צ'רקסיים ואוכלוסיות נוספות.

דבר נוסף, רמת הגולן באופן מיוחד נתפשה כמוקד לתוקפנות כלפי מדינת ישראל, ובכלל זה ובאופן מיוחד, כלפי ההתיישבות העובדת, היא זו שישבה בספר אל מול רמת הגולן הסורית באותם שנים שבין 1967-1949. מכאן הייתה איזושהי נכונות גם בתנועה הקיבוצית וגם בתנועות המיישבות האחרות לעלות לרמת הגולן ולקבע את עובדת שחרורה או כיבושה של רמת הגולן באופן התיישבותי, כפי שהתנועה הציונית לעשות מאז ראשית ימיה. במקרה הזה זו לא הייתה נחלתם של החוגים הימניים \ חובשי כיפות, אלא מן קונצנזוס שכלל בתוכו את כל המחנות בציבוריות הישראלית. זה אחד הדברים שמייחדים את רמת הגולן מאז 1967 – הקונצנזוס הרחב למדי לגבי היותה של רמת הגולן נכס אסטרטגי שיש להחזיק בו לאורך שנים, ואולי אפילו לעד.

זה נכון לומר שאנשי התנועות הקיבוציות שהתיישבו ברמת הגולן חזרו והצהירו שאם בסופו של דבר נעמוד בפני הסכם מדיני עם הסורים שמשמעותו שלום, הם לא יהיו מכשול לשלום. הם יקומו מרצונם, יפנו את יישוביהם ובתייהם. זה ברמה ההצהרתית, אולם ברמה הפרקטית רואים שהיישובים קמו והיו, הוסיפו ומוסיפים להתקיים עד היום.

שאר יישוב קם בשתי פאזות, פעם אחת בשנות ה-30 ופעם אחת מאוחר יותר כמושב עולים. שאר יישוב בגלגולו הראשון, בשנות ה-30, היה חלק ממצודות אוסישקין, מאותה התיישבות באזור של ארץ פלגי מים שמי שדחף אותה היה יו"ר הקרן הקיימת בשנות ה-30, מנחם אוסישקין. צריך לזכור שגם דפנה, דן, שאר יישוב, אמיר וכן הלאה, היו חלק מיישובי חומה ומגדל. הם עלו לקרקע במסגרת התיישבות שנות ה-30, קרי התיישבות חומה ומגדל. השם מצודות אוסישקין הוא שם פרטי לשם המשפחה הכללי – יישובי חומה ומגדל. עברנו את הכניסה המערבית המשולטת לשאר יישוב, ומיד אחריה יש שלט לנבי הודא, נבי יהודה. על פי מסורת מוסלמית זהו מקום קברו של יהודה בן יעקב, לא פחות ולא יותר. לא ברור מה הוא עושה באזור הזה, הלא מן הסתם היה צריך להיקבר במקום כלשהו באזור בית לחם, חברון.

נבי יהודה הוא אתר שלא מגיעים אליו בדרך כלל. הדרוזים בכלל לא משתגעים, בלשון המעטה, למבקרים באתריהם. בשנים האחרונות הם מוכיחים זאת חזר והוכח בכל אתר שמגיעים, עם הקפדה מאוד יתרה על מכנסיים קצרים, אורך השרוול ודברים אחרים. אפשר לתאם כאן עם שייח' אל מקאם, האיש האחראי. אך בסך הכל שלא מזמין קהל להיכנס אליו באופן שגורתי, כמו נבי סבלאן או נבי שועיב, שם הדרוזים כבר התרגלו לכך שהמטיילים באים ופוקדים את המקום.

חורבת עומרית

ההגעה לחורבת עומרית מחייבת הליכה קצרה מנקודת הירידה מהאוטובוס. מערבית לנו רואים יפה את שאר יישוב, ממש תחתנו. בהמשך רואים יפה את קריית שמונה ורכס נפתלי שמתרומם מעליה. בכיוון דרום רואים את גבעת האם, מעל כפר סאלד שמסתתר בצילה. בכיוון צפון רואים את תל עזזיאת. בגבנו האזור של קלעה וזעורה, האזור של צפון רמת הגולן.

נמצאים במקום שנקרא חירבת עמרה בערבית וזכה לכינוי חורבת עומרית. עמרה בערבית הכוונה למבנה גדול, זה עניין של בנייה. ואכן, כבר הערבים, הסורים, שהסתובבו כאן ראו את השרידים של המבנה, האבנים הגדולות, הכותרות המרשימות שחלקן היו זרוקות על פני השטח וקראו למקום 'חורבת הבניין הגדול' במשמעות המילולית. בעברית שונה השם לחורבת עומרית על פי הפונטיקה ולא על פי המשמעות, דבר שעושים אותו פעמים רבות.

המקום הזה הוא מעין בבושקה של מקדשים – מקדש בתוך מקדש, בתוך מקדש. זה מעניין נוכח מה שאמרנו בבניאס שלקדושה יש כוח השתמרות וכוח משמר. מקום שדבקה פה פעם אחת אצטלה של קדושה מסיבה כזו או אחרת, הקדושה איננה נוטה להתנדף, אלא בני אדם בנטייתם ממשיכים ומקדשים את המקום פעם אחר פעם.

החפירות הארכיאולוגיות נערכו כאן החל משנת 1999 בעיקר של קולג' מקאליסטר, שהוא גם זה שתומך כספית בחפירות וגם שולח למקום את הסטודנטים שלו, יחד עם רשות העתיקות והמועצה האזורית במקום. נערכות חפירות במקום עונה אחרי עונה ולאט לאט הולך ונחשף קומפלקס שלם של מקדשים שכולם ממוקדים ומרוכזים בנקודה אחת.

אם מסתכלים סביב אפשר לראות שאנו נמצאים על תל, שלפחות כיוון מערב ודרום יש בו גם אלמנט מלאכותי, זאת אומרת שזו גבעה שהוסדרה ונוצר כאן מן פודיום שבראשו אפשר יהיה להניח את המקדשים הללו. בכיוונים האחרים לא מדובר במשהו מלאכותי אלא בהמשכה של רמת הגולן שגולשת לכיוון עמק החולה. על הפודיום, שהוא ברובו הגדול טבעי אבל יש לו גם חלקים שטופלו בידי אדם, מוצאים את הקומפלקס המרוכז של המקדשים.

קבר החייל האלמוני - מבנה קטן שרואים חתיכה ממנו עם סטוקו מאוד יפה ולבן שמכסה את הכרכובים והעיטורים השונים של המבנה. בצדו השני של קיר אפשר לראות את המשכו של המבנה הקטן, הבימה הפולחנית, ורואים בפירוש שהקיר חותך בצורה די גסה את הבימה הזו. החלק מעבר לקיר מכוסה בגגון שמגן עליו, יש שם אפילו חלקי פרסקאות שהגוונים נועדו להגן עליהם. בעצם מדובר הבימה יפה, מעוטרת היטב, עשויה מאבן גיר פשוטה שהובאה לכאן ועליה עיטור יפה של סטוקו שיוצר אשליה של שיש (כיום לא, אבל כאשר היה בוהק, לבן וממורק הוא בוודאי נראה כמו שיש).

אל המבנה הזה ניגש גרם מדרגות. בעליל אפשר לראות שגרם המדרגות מאוחר לבימה. אם מסתכלים על הכרכוב אפשר לראות שיש לו המשך שגרם המדרגות בא ומכסה אותו. מן הסתם אם היו בונים את הבימה יחד גם גרם המדרגות יחד, היו מוותרים על בנייתו של הכרכוב במקטע הזה, והמדרגה הייתה ניגשת ישירות אל הבימה.

התיארוך, לפי חרסים שהתגלו כאן, מוביל למאה ה-2 לפנה"ס, תקופת המלחמות בין הסלווקים לבין התלמים, תקופה שקודמת במקצת לעלייתה של ממלכת החשמונאים. כדאי לזכור שהממלכה החשמונאית מתחילה את דרכה אמנם במרידה הגדולה יהודה המכבי ואחיו באזור יהודה ושומרון, אבל לוקח לה הרבה מאוד שנים עד שהיא ממש הופכת להיות לממלכה, 37 שנים מרגע שמרד החשמונאים מתחיל ועד שבשנת 140 לפנה"ס מדברים על ניקוי ירושלים מהחקרא. אחר כך המלכים החשמונאים הבאים, יהודה אריסטובולוס ואחר כך אלכסנדר ינאי, הם אלה שיחילו את המלוכה החשמונאית גם על אזורים נרחבים ויגיעו גם למרחבים האלה. כך שהאזור הזה לא במהרה חדל להיות אזור הלניסטי. ממלכת היטורים שהייתה כפופה לממלכות ההלניסטיות ממשיכה לשחק במרחב הזה. בכל אופן, מדובר במבנה מהתקופה ההלניסטית, מהמאה ה-2 לפנה"ס.

מאחר שיש כאן מבנה מורס, מוגבה, מן פודיום, בימה, שנראה לפחות שבשלב הראשון לא היה גרם מדרגות שניגש אליה והוא בא רק בשלב יותר מאוחר, משערים שמדובר שאיזשהו מונומנט, שלא אמורים היו להיכנס אליו, כי עובדה שגרם המדרגות בתחילה לא נבנה יחד איתו. מן מבנה מורס מעל סביבתו שעליו כנראה היה מוצב איזשהו פסל, אורנה גדולה או משהו אחר. ההשערה המקובלת באשר לבימה הזו שמדובר באיזשהו מבנה קבורה, מאוזוליאום, שחלקים ממנו חסרים, אבל לפחות את הפודיום, הבימה שלו, אפשר לראות. מאחר שידועים שבאזור הזה, לפחות בשנת 200 לפנה"ס, נערך הקרב הגדול בין הסלווקים לבין התלמים, מעלים השערה שמדובר כאן באיזשהו מבנה קבורה, אולי של אחד הקצינים הסלווקים, הלא הם אלה שהופכים להיות אחר כך בעלי הבית של הארץ, שנפל כאן במערכה ולכבודו נבנה כאן מאוזוליאום במרחב הזה. לכן כשמסתכלים על הקונטקסט הכללי סביב לא מוצאים כאן קונטקסט יישובי, זאת אומרת שמבנה לא נמצא בתוך מרחב יישובי. מדובר כאן בטמנוס, מרחב מקודש, מנותק מיישוב. היישוב הקרוב בתקופה ההיא הוא בניאס ההולכת ומתפתחת, תחילה מאזור של מקדשים ופולחן, ואחר כך הופכת להיות ליישוב של ממש.

משערים שתחילה היה כאן קבר, נקרא לו בלשונו קבר החייל האלמוני, כמובן שהולכים לאחד החיילים ההלניסטיים.

בימה פולחנית - בשלב שני, עדיין במאה ה-2 לפנה"ס, הפונקציה של הקבר מאיזושהי סיבה נעלמת, והבימה הופכת לפולחנית. בשלב שהבימה הופכת לפולחנית שעליה אולי מנסכים נסך או מקריבים קורבן, בני האדם כבר צריכים לעלות ולטפס אליה, אז גם נוסף אליה גרם המדרגות שרואים.

מתחם הרודיאני - בשלב הבא, זה קורה כבר בשלהי המאה ה-1 לפנה"ס או בראשית המאה ה-1 לספירה, כל המערכת הזו מבוטלת לחלוטין וסביבה נבנים קירות התמך הגדולים, שרואים אחד מהם. על גבי הבימה הפולחנית שבוטלה, ואפשר לראות באיזו גסות הקיר חותך אותה, מוקם כאן שוב מתחם מקודש. מתחם שבנוי אבני גזית גדולות בשיטת ראשים ופתינים, בהרבה מקומות הוא מעוטר בעיטורי סטוקו יפים, מוקף בשורה של עמודים וגרם מדרגות גדול ורחב מוביל אליו. זה כבר, אפשר לומר, מתחם הרודיאני.

אומרים מתחם הרודיאני למרות שלא נמצאה כתובת שמוזהה את הורדוס כבונה המבנה, אבל התקופה מתאימה לימיו של הורדוס, ויודעים שבשלהי המאה ה-1 לפנה"ס הורדוס הגדול מקבל את המרחב הזה על חשבון נחלותיהם של היטוריים מהשלטון הרומי. הורדוס עושה דברם של הרומאים, הוא אמנם תומך באנטוניוס ואחר כך הופך להיות חביבו של אוגוסטוס, ואלה מעניקים לו נחלות מנחלות שונות, ובין היתר נותנים לו גם את המרחב הזה על חשבון המלוכה היטורית, והוא בונה כאן מבנה.

מאחר שהחפירה כאן היא חדשה, מאחר שלא מכירים את ההיסטוריה של הגבעה הזו, אפשר לומר לפי הממצא מן הסתם יש כאן איזושהי בנייה הרודיאנית או משהו שקשור לימיו של הורדוס. אומרים זאת במידה רבה של וודאות אך אי אפשר לומר זאת באופן גורף, אי אפשר לומר אם יש כאן ממצא שזהו מבנה הרודיאני.

יש המעוניינים להעלות השערה, מדובר בחלק מהפרופסורים של מקאליסטר ואחרים שבאים לכאן, וגם מוטי אביעם, שאומרים אולי, אם מדובר כאן במבנה לבן, גדול ומפואר מאוד, שמתאים לימיו של הורדוס ונמצא בסמיכות רבה מאוד לבניאס, יכול להיות שזה האוגוסטיאון. אין צורך ללכת לבניאס ולחפש באזור המעינות שרידים דלים מאוד של מבנה שכמעט ולא נותר ממנו דבר, אפילו באילוסטרציה של האתר אין את האוגוסטיאון, אם מוצאים כאן מבנה הרודיאני גדול ומשמעותי שנמצא בארץ הבניאס, בקרבת מקום לבניאס.

יוסף בן מתתיהו כותב, ומסתמך על היסטוריונים שקדמו לו, על כך שבסביבות הבניאס, או בסביבת מעיין הבניאס, הורדוס בונה מקדש גדול, מבנה לבן וגדול, לכבודו של מטיבו אוגוסטוס. כשהורדוס הגדול מקבל את מהקיסרות הרומית על חשבון ממלכת היטורים, הוא גומל לקיסר אוגוסטוס בכך שהוא בונה אוגוסטיאון גם כאן (אחר כך הבנים שלו בונים ועושים למען שליטים אחרים. למשל בנו בונה את טבריה לכבודו של טיבריוס). אומרים חוקרים, בצדק מסוים, שיש כאן בהחלט קייס, שכן בסביבות מעיין הבניאס יכול להיות ממש צמוד למעיין עצמו אבל זה יכול להיות גם בטווח של 2-3 ק"מ, וזה עדיין עונה להגדרה בקרבת הבניאס. דיברנו על האוגוסטיאון בהקשר של הבניאס ממש, של המעיין, ואמרנו שהאוגוסטיאון אולי ישב שם ואפילו חסם את הכניסה למערה, הסתיר אותה, ומתוכו היה קיר אחד פתוח שהצביע לעבר המערה. כאן מעלים השערה שהמבנה ההרודיאני הזה יכול להיות מתאים לאותו אוגוסטיאון שנבנה כאן. מבטלים את אותו פודיום קדום ובונים סביבו מתחם גדול, והוא משמש אולי כאותו אוגוסטיאון.

בשלב הבא, במאה ה-1 לספירה, אז אפשר אולי לייחס זאת או להורדוס פיליפוס, או אפילו לאגריפס השני, הולך ומתפתח סביב המקדש טמנוס גדול יותר. בשלב הזה כל ראשה של הגבעה מוקף בטורים של עמודים, זאת אומרת שהמקדש הופך להיות למקדש פרסטיילי, אפשר לראות את שרידי העמודים הגדולים מאוד שגם הם עשויים אבן פשוטה ומעוטרים בסטוקו. כל המרחב מתרחב מאוד והופך להיות לטמנוס הרבה יותר גדול. זאת אומרת שיש כאן שלושה וחצי שלבים :

פודיום מורם, יפה, קטן וצנוע, ששימש כנראה כמונומנט שלא רואים בשלב הראשון שניגש אליו גרם המדרגות. **כנראה ששימוש השתנה** ואז בני אדם צריכים לעלות אליו כדי להקריב קורבן ולנסך נסך, אז מצטרף אליו גרם המדרגות.

הכול נקבר תחת מבנה מאוד גדול שרואים את קירות התמך החיצוניים שלו. אל המבנה הזה עולה גרם המדרגות, ועליו מוקם מבנה מקדשי גדול שרואים את שרידיו, כולל הכותרות ושרידי העמודים.

כל הטמנוס מסביב מתרחב מאוד, כולל הרחבה המרוצפת אבני בזלת ופרסטייל של עמודים שמקיפים בסטווים סביב סביב את המבנה.

מבחינת האירועים ההיסטוריים, לסיכום, יש בהחלט הלימה או חפיפה בין האירועים ההיסטוריים שהמתרחשים במרחב לבין השלבים השונים בהתפתחותו של המבנה. מצד אחד הכיבוש ההלניסטי של המרחב שאולי מביא לכאן מבנה קבורה, אחר כך מבנה הקבורה הזה יהפוך, עוד התקופה ההלניסטית, למבנה פולחני. לאחר מכן הורדוס משתלט על המרחב ובונה כאן יתכן את האוגוסטיאון, בשלב השלישי יורשו של הורדוס, אם זה פיליפוס ואם זה אגריפס השני, מרחיבים את המקדש והופכים אותו למקדש של ממש.

חשוב לזכור שגם פיליפוס וגם אגריפס השני פועלים כאן אמנם שמלכים ממוצא יהודי, אבל בחסות רומא ובקרב אוכלוסייה שהיא פגאנית. בית הורדוס בכלל היה ידוע כמי שתמיד פנה אל שתי האוכלוסיות שזרעות פתוחות ובמידה של שוויון. הורדוס הגדול עצמו נותן לנו את הגישה הזאת בכך שמצד אחד הוא בונה את הקומפלקס האדיר של בית המקדש בירושלים עבור היהודים, ומצד שני הוא מקים, למשל, שלושה אוגוסטיאונים – בסבסטיה, בקיסריה הימית ובקיסריה פיליפי באזור הבניאס, הוא בונה מקדשים וכן הלאה, כל זה עבור האוכלוסייה הפגאנית. בנו פיליפוס הוא בכלל שליט של מרחב פגאני, ובסופו של דבר בסוף ימיו, הוא עצמו כבר הופך להיות לחלוטין פגאני ונוטש לגמרי את ערכיו ומקורותיה היהודים.

מתחת לגגונים מסתתרות למשל אבנים שיודעים בוודאות שהיו קבורות בתוך המבנה, אבל הן מכילות פרסקאות למשל. הסיבה לכך שהן מכילות פרסקאות היא העובדה שמדובר כאן בבנייה משנית – לקחו אבן שקודם לכן הייתה בחיצוניותו של מבנה, וקברו אותה פנימה בבנייה משנית, לכן מוצאים אותה בחפירה הארכיאולוגית במקום שאיננו פונקציונלי, שניכר לעין.

לא בהכרח יש קשר כלשהו בין הקבר למקדש, מקום שמקבל מעמד של קדושה נשאר כזה. עצם העובדה שקוברים את הקבר בתוך המבנה החדש, והמקדש היה למעלה, החפירה הארכיאולוגית היא שהוציאה

וחשפה אותו, מעידה על שני דברים – קודם כל שחשיבותו הישירה אבדה, אבל שקדושתו של המקום לא פגה. דוגמא ממקום אחר – המקדש הישראלי בערד – רואים שגם כאשר יאשיהו או חזקיהו מבטל את פיזור הפולחן ומרכז אותו לירושלים, אותו מקדש בערד, שהיה מקדש לכל דבר ועניין, עם קודש קודשים, בימה פולחנית, פודיום, לפי החוקים והכללים של בניית מזבח ומקדש, לא הורסים אותו אלא קוברים אותו. מכסים ומשאירים אותו למטה בשלמותו. זה אומר שכרגע קדושתו של המקום בוטלה, במקרה הזה בצו מלכותי, אבל כבני אדם שחיים במקום ויודעים שמצוותם של היושבים בירושלים חזקה עליהם, בכל זאת אין להם לב לקחת את הדבר שהיה בעל חשיבות וקדושה, לפרק ולזרוק אותו. לכן הם קוברים וחותרים אותו. דומה קצת לתפישה של גניזה. אפשר לראות את העמודים שהתגלגלו מהגבעה למטה ורוכזו.

נסיעה לאנדרטת אסון המסוקים

נכנסים בדרך עפר המובילה לכיוון האנדרטה. יש לומר מילה מקדימה לעצם הבחירה בביקור באתר כזה במהלך טיול. הסוגיה של אתרי הנצחה ומיקומם במרחב היא סוגיה לא פשוטה. ארץ ישראל היא למודת סבל, קרבות וחללים בכל מקום ומקום, וכמעט כל נקודה שבה עוברים ומגיעים היא גם נקודה שקשורה בנושאי מורשת קרב וזכרם של חללים שנפלו במערכות ישראל. זה באמת נושא שמתלבטים בו רבות, גם גופים שעוסקים בעיצוב הנוף, גופים שעוסקים בהנצחה, וגם מדריכים צריכים להתלבט בסוגיית המימון שנותנים בסיוורים לנושא הזה של הנצחת החללים. כמוכן שמבחינתן של המשפחות שיקריהן נפלו בקרב כזה או אחר האתרים האלה הם אתרי חובה והם חייבים להיות בשטח, הם הזיכרון, עד כמה שניתן, החי מהבנים שנפלו ואינם.

יודעים שלפחות בתפישתה של מדינת ישראל ומערכת הביטחון של הנצחת החייל אומרת שאנחנו מנציחים את חללי צה"ל בהתאם ליחידותיהם. כלומר שלכל יחידה ויחידה מיחידות צה"ל יש את אתר ההנצחה הממלכתי שלה שמתחזק על ידי משרד הביטחון, ושם מונצחים כל חללי צה"ל שנפלו במערכות ישראל השונות ושייכים לאותה יחידה.

באשר לחללים שנפלו במסגרת אירוע, וכאן מדברים על אירוע קטסטרופלי נורא, אירוע שכלל בתוכו לוחמים מיחידות שונות, אז יש יותר יוזמה של המשפחות, שבסופו של דבר, במידה כזו או אחרת, יש לומר די שולית, משרד הביטחון החרה החזיק אחריהם, אחרי ציבור משפחות החללים, תורמים פרטיים וגורמים אחרים שנתנו ממרצם, כספם והידע שלהם, והשתתף במידה כזו או אחרת באתר, בצורה מינורית למדי. זו שאלה שגם כמדריכים, כאנשי חינוך שמובילים קבוצות בשטח, צריכים לשאול איזה מינון נותנים לעניין, שכן בסך הכל נושא הביקור באנדרטאות יש בו מידה של דכדוך הנפש, ומטרתו של טיול היא התרוממות נפש במידה רבה. אלה סוגיות שלא צריך להתייחס אליהם כלאחר יד, צריך לחשוב עליהם, כמו על כל דבר בתכנון יום ההדרכה ומטרותיו. עם זאת האתר הזה הוא אתר שאין כמעט קבוצה שמגיעה למרחב הזה ולא פוקדת אותו.

אנדרטת אסון המסוקים

סיפור אישי - לפני לא מעט שנים לוועדת קבלה של קורס מורי דרך בחיפה נכנס איש גדול, שמן וגבוה, עם פנים של תינוק. עבר ראיון די מגומגם שבסופו הוחלט לא לקבל אותו. איכשהו כשהראיון הסתיים וניר יצא להודיע לו על החלטת הוועדה, קול פנימי אמר לו להתחקות אחר הסיפור. התחילה שיחה מחוץ לחדר הוועדה בה אמר לו האיש שבא לכאן במטרה להציל את חייו. הוא סיפר שבנו נפל באסון המסוקים, שמו ארז, ולמעשה מאז שהוא נפל איבד את המשמעות בחייו, וחשב שאולי ללמוד הוראת דרך ולעסוק במקצוע הזה יכול להשיב לו קצת מתחוות החיים. ניר חזר לוועדה, ניהל דיון נוסף עם חברי הוועדה, יצא ואמר לו שבמגבלות שלו, בהן לא בטוח שיסיים את המשימה ויהיה מורי דרך, מוכנים לקבל אותו לקורס. בסופו של דבר האיש הזה סיים את הקורס, איש מיוחד במינו. כעבור שנתיים, בלא מעט קשיים, הוא גם עבר את בחינות הגמר והפך להיות למורה דרך, והוא מדריך היום קבוצות מפולין, שכן הוא דובר פולנית. הוא מוביל קבוצות בהצלחה רבה, קבוצות רבות מפולניה מבקשות את הדרכתו. זהו מאיר שטרק, אביו של ארז שכתב את המילים הקשות של השיר - "וקולו של אבי מהדהד לי בראש כבר שנים, אם יקרה לך משהו אין לי טעם לחיים, אין לי טעם למחר, אין לי טעם לחיים, אין לי טעם למחר. אם אתם עומדים כאן מעלי כנראה שלא עמדתי בהבטחתי, מצטער, בחיי, מילות השיר של ארז שממש מנבא כאן, לכאורה, את מותו.

הסיפור הזה הוא אחד מיני רבים. יש כאן 73 שמות, עולמות, משפחות ומעגלים אינסופיים של חברים ואנשים, ודרכי ההנצחה הן רבות – הן יכולות להיות לימודים בקורס מורי דרך (כמו הסיפור של אביו של ארז שטרק שלמד בקורס שריכז ניר קינן), מקטעים של שביל ישראל שכל אחד מהם נקרא לזכרו של אחד מאותם 73, והמשפחות והחברים צועדים בשביל ישראל לזכרם של הנופלים, אנדרטאות פרטיות ואנדרטה שאחד האבות הדרוזים הקים על כביש המריבה בין חורפיש ובין בית ג'אן, והאנדרטה הזו שהיא אנדרטה ספונטנית שנוצרה כאן עוד לפני שהיה כאן את הבנוי הגדול של האנדרטה דמות המסוק. המשפחות עצמן הצניחו את הנופלים, יקיריהן, ממש במקום הזה שבו שכבו גוויות הלוחמים, על ידי האבנים שעליהן כתבו בכתב יד את שמותיהם של הנופלים.

כל סיפור כאן הוא סיפור אנושי מרתק. יש כאן בחור בשם אלחנדרו שאמו מספרת סיפור מיסטי ומרתק על הקשר העמוק שהיה לה עם בנה, שהיה בנה היחיד והיא הייתה אמו היחידה, אמא חד הורית. היא מספרת שלא היה רגע נתון ולא היה מקום שאליו הוא הגיע, צעד שהוא עשה, שהוא לא דיווח לה טלפונית, ממש ברמה של 10 פעמים ביום, זה היה סוג הקשר ביניהם. היא מספרת שכאשר היא שמעה בכלי התקשורת שהיה אסון בדרך ללבנון, והדברים התגלגלו והגיעו עוד לפני שנודע בדיוק מה קרה, ובנה לא התקשר להודיע לה שהכל בסדר איתו, היא ידעה שהוא בין המתים.

היא מספרת שגם זמן מה אחר כך היא חלמה חלום ובו מופיע בנה, מדבר איתה ונותן לה מספר טלפון. היא קמה בבוקר למחרת ובידיים רועדות היא מחייגת לאותו מספר טלפון, ומן הצד השני עונה אישה צעירה יחסית ומתפתחת ביניהן שיחה. אמו של אלה אומרת לה שהיא לא יודעת למה היא מתקשרת, ומספרת את

הסיפור. דממה גדולה מאוד בצד השני של הקו. אחרי כמה דקות האישה אומרת לה שגם חברו, שעמדו להינשא, נהרג בתאונת מסוק ב-1983 בנגב במסגרת אימון של צה"ל. יכול להיות שהבן שלך נתן לך מספר טלפון להתקשר אלי כי זו דרישת שלום שהוא הגיע והתקבל בצורה הראויה. אלו הסיפורים שנרקמים אחד בשני, בשלישי, הכל איכשהו בתוך המעגל המאוד ישראלי מתקשר ומתחבר.

המדריך מציע שכשבאים לא כמורי דרך, אלא כבני אדם, ומתבוננים בנושא של מורשת קרב, בסיפוריהם של נופלים, תמיד לזכור שמדובר בדמויות אנושיות, להיכנס ולראות מי האנשים – מאיפה באו, מה היו האהבות שלהם, הכישרונות שלהם, במה עסקו, מי היו המשפחות שלהם, ולא לכלול את הדברים בסיפור ערטילאי שעוסק במהלכים, אסטרטגיה וטקטיקה, כי בסופו של דבר המלחמה היא אנשים שעושים את אותה.

לרשותנו אתר האינטרנט החשוב של משרד הביטחון – אתר יזכור – בו כל אחד מהנופלים במערכות ישראל זוכה להתייחסות ולסיפור האישי. אפשר להשתמש בו כאשר הולכים לספר סיפור של מורשת קרב – לברור 2-3 שמות מהאנשים שלחמו באותו קרב ולספר את סיפור הקרב דרך סיפורם האישי של האנשים.

מהאתר הזה שנוצר באופן ספונטני לגמרי על ידי המשפחות, צועדים לאורך הנתיב של האתר המוסדר. האתר הזה הוא אתר שמרשים מאוד לבוא אליו גם באור יום וגם בחשיכה, התאורה מיועדת גם לביקור בחשיכה. היה המון מיסטיקה סביב סיפור האסון. באותו שבוע שבו קרה האסון קראו את פרשת יתרו, בהפטרה של פרשת יתרו מופיעים הפסוקים הבאים, ישעיהו פרק ז' פס' ג': " וַיֹּאמֶר יְהוָה, אֶל-יִשְׂרָאֵל, יְשָׁעִיחוּ, צִא-נָא לְקִרְאֵת אֶחָיו, אֶתְּהָ וּשְׂאֵר יְשׁוּבֵי בְּנֵי: אֶל-קָצֵה, תַעֲלֶת הַבְּרָכָה הָעֲלִינָה--אֶל-מִסְלַת, שְׂדֵה כּוֹבֵס", אז בפס' ד' נאמר: " וַאֲמַרְתָּ אֵלָיו הַשְּׁמֵר וְהַשְּׁקֵט אֶל-תִּירָא, וְלִבְבְּךָ אֶל-יְרֵךְ, מִשְׁנֵי זַנְבוֹת הָאוֹדִים הַעֲשִׂינִים, הָאֶלֶּה--בְּחָרִי-אֶף רָצִין וְאָרֶם, וּבֶן-רַמְלָהּוּ. "

עיצוב האנדרטה - תעלה שבתוכה זורמים מים, שבסופו של דבר המים זורמים, נעלמים ונבלעים בתוך בור איסוף, כמו נחל שנאסף בסופו של דבר ונעלם בבטן האדמה. הקול של המים הזורמים הוא כקול של מסוק שמרחף בשמיים באישון לילה, וככל שעולים לכיוון מרכזת של האנדרטה אפשר לשמוע שהקול הולך ונחלש, מהנקודה שבה המים נבלעים בשאון לתוך הבור, הקול הולך ונעלם, עד שבסופו של דבר, במרכז האנדרטה, שם הערוץ המלאכותי חופה בלוחות זכוכית כי שישתדרר שקט מוחלט, ומגיעים בסופו של דבר אל בריכת השמות, שמבחינת הצורה של מעוצבת כרוטור הקדמי של המסוק, שם גם נמצאים שמותיהם של החללים.

בריכת השמות – עצם העובדה שהמסוקים טסים כאן ב-1997 היא בעצם שגרת החיים של צה"ל באותם ימים בלבנון, ברצועת הביטחון. מדובר על שהות שאותה רצועת ביטחון שנמשכה בסופו של דבר 18 שנים, מאז 1982 והסתיימה בשנת 2000. ככל שהשהות הזו הלכה והעמיקה כך גם הבוץ הלבנוני הלך והעמיק. אם בתחילת הדברים האויב העיקרי היה ארגוני הטרור הפלסטינאיים שמוגרו למדי במהלך מבצע שלום הגליל, הרי שבמהלך אותם שנים לישראל אויב קשה מאוד, שעד היום הוא אויב מר – החיזבאללה. הכניסה והיציאה מלבנון הפכו להיות מסויטות לחלוטין, גם השהות שם הייתה לא פשוטה, וכללה מתקפות על המוצבים שלנו, גם בטלויזיה הישראלית הראו כיצד אנשי החיזבאללה עלו על מוצב כרכום ומוצבים אחרים ומניפים את דגלם.

אולם מטעני צד על הדרכים הפכו לנשק יום הדין. ככל שצה"ל ביצר את כלי הרכב שלו וניסה לפתח אמצעים להתגבר על אותם מטעני צד, אמצעי פשוט יחסית, הפך את חייו של צה"ל למסויטים בכל מה שקשור לתנועה בדרכים.

אז ניתנה הנחיה שעד כמה שאפשר הכניסה לתוך לבנון והיציאה ממנה תעשה בצורה מוסקת, על ידי מסוקים. המטרה של הטיסה במסוקים פנימה נועדה, פשוטו כמשמעו, לחסוך בחיי אדם, למנוע פגיעה בשיירות הפגיעות למדי. זה הקונטקסט שבו מתרחש אותו אסון.

כאשר מתקרבים לגבול, ומבחינת המסוקים מדובר בדקות של ספורות של טיסה נוספת עד שהם עוברים את גבול ישראל, נכנסים לנוהל של טיסה קרבית, שכן חיזבאללה שאותם ימים כבר מצטייד בנשק מתוחכם יחסית שיכול לפגוע במסוקים. לכן מכבים את האורות, טסים באופן יחסי נמוך, התנאים האלה של הטיסה בלילה, בלילה שהיה קשה גם מבחינת תנאי מזג האוויר, הקרבה היחסית לקרקע, המבנה המוכנס יחסית, הטיסה ללא אורות, כל אלה בסופו של דבר מביאים לאותה טעות אנוש, כנראה, ואין להסביר זאת אחרת, שגורמת להתרסקות המסוקים הללו ונפילתם של 73 בחורים.

מה שרואים כאן זה אותה התייחסות כל כך אופיינית להנצחה שבה אנו מנציחים את הנופלים שלו – שוויון החללים בשעת מותם. למרות שבחיהם היו בדרגות שונות, שמותיהם מופיעים בתוך הבריכה בצורה מעגלית, כלומר שאין ראשון ואין אחרון. כמו כן רואים שהם מופיעים בשמותיהם בלבד, ללא דורות או ציון אחר שקשור לתפקידם הצבאי. כמו כן סביב מוצבות 73 אבנים שאם מסתכלים עליהן ברמת המאקרו הן נקראות דומות לחלוטין זו לזו, עד שמתקרבים אליהן ורואים שמדובר באבן שלכל אחת יש את האישיות שלה, הצורה הייחודית שלה, אף אחת מהן איננה ממוספרת, איננה בעלת שם. לחלק מהמשפחות שבאות לכאן יש אבן אחת שאותה הן אימצו, שהיא מבחינתם פינת הזיכרון האינטימית שלהם בתוך אתר ההנצחה הזה, אבל אין כאן שום שיוך של אחת האבנים.

מבחינה זו אפשר לומר שהאבנים הללו מייצגות את אותם אנשים צעירים שכשמתכלים עליהם כחיילים צועדים בסך, עולים למסוק, או מבצעים איזושהי פעילות צבאית עם המדים ועם התחפושת הצבאית, הם נראים אחידים לגמרי, שכן זו מטרתו וזה ייעודו של צבא – להאחיד את האנשים בתוכו. אולם שמקלפים קצת את הקליפה החיצונית הכלל כדומה, רואים שבעצם כל אחד מהם הוא אישיות העומדת בפני עצמה. בבריכה אפשר לראות את שמותיהם של תום כיתאין מנווה שלום, ותומר קידר מקיבוץ נגבה, על שמם אנדרטת תום ותומר ליד קיבוץ נגבה.

נסיעה לכפר גלעדי

הסליק בכפר גלעדי, אטרקציה מעניינת וחוויה נחמדה. הסיפור של כפר גלעדי בכלל, בקונטקסט ובשילוב של תל חי (המכילה מצד שמאל והכניסה לאתר חצר תל חי). כפר גלעדי עצמה הוקמה ב-1916 על ידי חברים מארגון השומר. הם קראו ליישוב שלהם כפר בר גיורא, ע"ש אותו ארגון שהם בעצמם הקימו ב-1907. לימים הם הקימו את ארגון השומר. כמה שנים מאוחר יותר, כשנהרג חברם השומר, ישראל גלעדי, הם החליטו לשנות את שמו של היישוב, על שם חברים, לכפר גלעדי.

היישוב הזה עבר היסטוריה מאוד מעניינת, הוא בנקודת ספר, סוף הארץ, אזור לא פשוט להתקיים בו, שעבר בין היתר גם את אירועי תל חי.

כפר גלעדי

הדרכה מקומית

לפני כ-100 שנה קבוצה נחושה של אנשים צעירים בראשות אלכסנדר זייד וישראל גלעדי עושים פניהם להתיישב בגליל, ובעצם המעשה הזה סוחבים איתם קבוצה שלמה של אנשים שחלמו חלום קטן לכאורה, אבל עשו מעשה ענק שבזכותם אצבע הגליל בחזקת מדינת ישראל.

אנשים נחושים שעושים מעשה למרות הבידוד, שסביבם בריטים, צרפתים, ערבים ובדואים וכל מיני אנשים שנכנסים ומנסים ליצור אינטריגות ומריבות פנימיות, ובכל זאת אינם מסכימים להתפנות ולעזוב, למרות שיותר קל לעזוב ולחזור אחרי הסערה. אולם האמונה שעליהם הוטלה משימה הובילה אותם לנעשה ונשמע. אף אחד לא הורה אותם או שלח אותם, זו הייתה האמונה והרצון שלהם.

השנה היא 1918, קיילה וישראל גלעדי עם שלושה ילדים קטנים – הדסה, נחמן ודוגל. ישראל הוא מנהיג הקבוצה ונקרא לוועידת השומר בכנרת כאשר דוגל הקטן חולה מאוד. לוקחת אותה קיילה לקבל טיפול רפואי בצפת, בדרך דוגל נפטר. מסובבים הרוכבים עצמם לכיוון ראש פינה, לבית הקברות על צלע ההר בראש פינה, טומנים את דוגל, ועוד לא מסתיימת הקבורה כשמנגד קרבים הבחורים ומבשרים שישראל חולה מאוד. דוהרת קיילה לטבריה, מגיעה למיטת חוליו, וישראל נפטר. באותו יום, 2.11.1918, קוברת קיילה את בנה הקטן ואת בעלה, אבי ילדיה, מנהיג הקבוצה.

החברים והתכנסים בראש פינה אצל הפקיד היקר והטוב חיים מרגליות קלוורסקי, ראשה שעון על כתפו הרחבה והתכנסים שואלים הכיצד? לאן ממשיכים? מעומק יגונה מפצירה בהם קיילה שיחזרו למקום וימשיכו לשאת את חזונו של ישראל, להקים יישובים בגליל העליון. לוקחים נשימה עמוקה, חוזרים אל המקום ומסבים את שם המקום מכפר ב"ג, בר גיורא, הארגון שקדם לשומר, לכפר גלעדי. על שמו ולזכרו של ישראל מנהיג הקבוצה ומייסדה.

בית הראשונים שימש כחדר האוכל (בו מוקרן הסרט) של היישוב, הוא הבית הראשון שנבנה ב-1918 ושימש כחדר האוכל של היישוב עד שנות ה-50. החלק הדרומי של המבנה היה בעיקר לפרות וכבשים, ולמעלה שכנו הילדים.

חצר הראשונים - בית הראשונים סגר את חצר הראשונים מכיוון מערב. הרפת סגרה את החצר מכיוון מזרח. האורווה שעדיין פעילה, עם כל מתחם המחסנים והמכבסה שהיו ב-22 והם גם היום משמשים לאותו ייעוד, יצרו חצר כפרית גדולה, שלמעט חצר כנרת ואולי בן שמן, היא הגדולה בתקופת העלייה השנייה.

שלוש רגליים איתנות נשאו את אותם אנשים – התיישבות, ביטחון ועלייה. מבחינת העלייה מדובר בעלייה בלתי לגאלית – כל אותם אנשים שבבדידות המזערת הזו חיים, בלי סניטציה ורפואה, אין חינוך ותרבות, אין לבוש ואין אוכל, נושאים על כתפיהם גם את נושא העלייה הבלתי לגאלית דרך המזרח, דרך גבול לבנון היום וסוריה. זה התחיל פה בשנת 1921 כשהם יושבים בלבנון ופוגשים יהודים שכל מה שהם רוצים זה להגיע לארץ ישראל, לירושלים, מה שנקרא "עליית ירושלים". כך מתחילה תנועה גדולה של העלייה הבלתי לגאלית דרך היבשה. מי שמשמש כציר מרכזי והנושאים המרכזיים של אותו מעשה זה אותו קומץ של אנשי השומר שיושבים פה ולימים מצטרפים אליהם, הקבוצה שהגיעה מהארצות הבלטיות ואחרים, ב-44 חוליה של הפלמ"ח נכנסת הנה ויושבת בבית הראשונים. משם יוצאים חוליה קטנה של 6 איש, ביניהם חיים חפר, ושם הוא מתחיל לפזם ולשרבט – 'בין גבולות ובין הרים' זה לא רק מילים של שיר, זאת המציאות היומיומית פה. ב-1921 בלילות חשוכים מביאים את העולים אל הרפת, בקומה השנייה מלינים, מאכילים ומלבישים אותם. כשבשלים התנאים מעבירים אותם למרכז ארץ ישראל. מעט מאוד עדויות וכתובים יש על הסיפור, מי שכתב על ארגון ואנשי השומר היו הם עצמם. היום יש כבר מחקרים יותר רחבים בנושא, אולם בשנות ה-40-30 כתבו את הדברים אחרת, ובשנות ה-60-50 נכתבו הדברים על ידי אחרים שלא היו ידידיהם.

הם ראו את כפר גלעדי שנקודת היישוב שלהם וקלטו לתוכם גם את האלמנט והיתומים ונתנו להם בית. את נושא הטיפול באלמנות ויתומים רואים גם היום בצה"ל ויש בזה עיסוק עד היום.

בן גוריון, למרות שהייתה לו יריבות מאוד גדולה עם אנשי השומר, הוא לא התקבל לארגון השומר למרות שהוא רצה והיה במועמדות, הלכו לבדוק וראו שבמקום לשמור הוא קורא ספר, את העלבון שנצרב אצלו הוא סוחב איתו עד מותו.

אולם שפותחים את מוזיאון השומר בכפר גלעדי, שאבן הפינה שלו הונחה באמצע שנות ה-60, בא בן גוריון ואמר – "לצה"ל הרבה אבות, אבל רק סבא אחד – השומר". כאן יש איזושהי חזרה והכרה בנתינה והעשייה שלהם. חלק העיקרים שהיום צה"ל עומד עליהם זה אותם עיקרים שהם האמינו בהם. הדיבר הראשון של אנשי השומר היה קודם כל היה אדם, דבר מאוד מרכזי. הדבר השני היה שהחלק הכי חשוב בנשק הוא הנצרה טוהר הנשק.

הסליק – יושבים במחסן החקלאי הישן בכפר גלעדי, יודעים לתארך אותו לשנת 4-23 על פי אבני הבזלת, שכן אחרי כן לא בנו בכפר גלעדי באבן בזלת. כך שכל מבנה בולתי על הגבעה נבנה בין 24-1920. המחסן החקלאי של היישוב זה המקום הכי חשוב, המקום המרכזי של היישוב, שכן כל מה שצריך היה במקום הזה – טוריה, חרמש, מגל, מספרי הגז שבאמצעותן היו גוזזים את צמר הכבשים בו היו משתמשים לצרכים המקומיים, שכן בכל דבר שאפשר היה לעשות בו שימוש פנימי ומקומי עשו, שכן מילת המפתח ביישוב הייתה אין.

המסור של אפרתי – היישוב תל חי היה יישוב שנה וחצי עד הקרב ב-1920.3.1, לאחר מכן שהקימו את היישוב הקימו אותו 500 מ' גבוה יותר על הגבעה, כבר לא חזרו לחצר כי הייתה שרופה ונטושה. בשנת 1923 נכנסת לשם עוד קבוצת צעירים מתל צור שהתחנכו על יוסף טרומפלדור, יהודה אפרתי הוא חלק ממנה. לא עובר זמן רב ומתנהג דיון לאחד את שני היישובים – כפר גלעדי ותל חי.

פיק"א נכנס כמוסד המיישב בנעלי יק"א שנכנסה בנעלי הברון, ואומר שאין טעם בשני יישובים סמוכים זה לזה וכושלים ולא מעביר תקציב אלמלא יתאחדו ליישוב אחד. בכפר גלעדי מחליטים להתאחד בתל חי המיעוט, בראשות אלכסנדר זייד, מתנגד לאיחוד, אולם הרוב קובע ומתאחדים.

לימים עוזבים את תל חי, היא נטושה ומשמשת כחצר האחורית של כפר גלעדי. יהודה אפרתי מחליט שהוא לא יכול לראות שיישוב יהודי עומד עזוב. הוא יהודי אלמן עם ילדה קטן בת 4, וכל יום אחרי שהוא משכיב אותה לישון הוא יורד לתל חי, ישן שם, שומר על החצר, במשך 10 שנים, שלא יגידו שנטשו יישוב. לאחר מכן נכנסות לשם הכשרות הנוער של כפר גלעדי, וב-1948 זה עובר לצה"ל ואחר כך למוזיאון ומרכז חינוכי. לכן אם היום אומרים שתל חי זה סמל לאי נטישת יישובים, כולם מסתמכים על אותו יהודה אפרתי שיתאחד עם קבוצת אנשים מתל חי עם כפר גלעדי ליישוב אחד בשנת 1926.

השנה 1930, אנשים במצוקה, 40 איש בלבד יושבים בחצר ומחכים שמישהו יבוא לעזור באחזקת המקום. הם שומעים שלטבריה הגיעו בוגרי תנועה הנוער נצ"ח, נוער צופי חלוצי מלטביה. הם ממהרים לקרוא להם להשלים את כפר גלעדי ומוכנים לתת להם את האחריות לכל בעלי החיים ובכלל, רק שיבואו. אחרי ניסיונות ארוכים לשכנע אותם להגיע ואחרי כמה אסונות שפוקדים אותם שם (ששני חברי הקבוצה טובעים בכנרת, שלוש נשים נשרפות בצהרי היום), לבסוף הם משתכנעים ומגיעים לכפר גלעדי.

ואכן, בין 5-1932 מגיעים לכפר גלעדי כ-100 צעירות וצעירות ומקבלים את האחריות לפרות, לסוסים ולכל המשק. אבל המפתיע ביותר זה שהם מקבלים את האחריות לביטחון, מהשומר – שלב ליבו של הארגון הוא שמירה והגנה.

1936 המרד הערבי, איש לא יודע מה יקרה בארץ ישראל. מפקדת ההגנה נותנת הוראה בכל היישוב להסתיר את הנשק וכך עושים גם בכפר גלעדי. מי שאחראי בכפר גלעדי הוא אברשה שמוקלר, אחד מאותם צעירים שזה עתה הגיעו. הוא מחפש איפה לבנות את המחסן, לוקח מספר חברים ויחד איתם מחפש איפה להקים את מחסן המרכזי של כפר גלעדי.

בצהרי היום הוא נכנס למסחן החקלאי. מי שאחראי על המחסן הוא שימליה. אברשה פונה אליו ואומר לו שהולכים לעשות במחסן משהו 'שלא מדברים על זה' – סיסמת המקום. אברשה לא מחכה, סוגר את המחסן ובמשך קרוב לשנה, בעיקר בלילות חופרים, יוצקים ומקימים את מחסן הנשק. כדי לסגור המחסן מזמין אברשה את המהנדס הראשי של ההגנה. בדרך הוא נוסע עם יצחק נבו, המהנדס, מתל אביב לכפר גלעדי ובדרכו הוא מחליט שאת יצחקי המהנדס הוא לא מביא למחסן הזה, שכן שאל יותר מדי שאלות. הוא מביא אותו לקדמת כפר גלעדי, מראה לו מה שמראה, יצחקיה נוסע לתכנן את מה שמתכנן, ועל בסיס התוכנית הם בונים. 1938 הנשק בפנים.

1948 הוקמה מדינת ישראל, ובכפר גלעדי יש חיים מעל פני האדמה וחיים מתחת לפני האדמה. בני המקום יודעים להצביע על 23 סליקים ברחבי החצר, משערים שיש עוד שימצאו בהמשך. מדינת ישראל הצעירה מתחילה את דרכה, בכפר גלעדי 'לא מדברים על זה'. 1956 מבצע קדש, חוזרים בני התשחורת של כפר גלעדי מהמלחמה עם קצת נשק. באים לאחראי על מחסן הנשק הגאלי, לימים אחראי על כל המחסנים הבלתי לגאליים ושמחים לבשר לו שהביאו נשק. אולם הוא חסר אוניס, פונה לאברשה, שמזמן יושב בקיבוץ הגושרים, אולם זה מורה לו למסור את הנשק. אולם הוא מחליט לא למסור.

בשנת 1996 שנות ה-80 לקיבוץ כפר גלעדי, התקבלה החלטה שהגיע הזמן לספר, שכן בזכות אותה חבורה צעירה שבגופה חתמה את קו הגבול הצפוני של מדינת ישראל, שהיו המסד לכל פרץ ההתיישבות באזור, יצאו להקים יישובים רבים, אצבע הגליל בחזקת מדינת ישראל.

יצחק נבו, שהיה איש הפטנטים של ההגנה ובין היתר תכנן את המנגנון במקום, היה חבר קיבוץ גבת, לימים קיבוץ יפעת. הוא תכנן למעלה מ-300 מנגנונים עשה בימי שירותו בהגנה, אף אחד לא כזב. הראשון שייצר היה במקום הזה. 8 שנים אחרי כן הוא תכנן בגבעת הקיבוצים את המנגנון.

הסליק הוצנע תחת מגרסה גדולה. הם בונים אבן של קרוב ל-2 טון, מציבים אותה על פני הסליק, עליה הציבו מגרסה לטחינת שעורים וחרובים לבעלי החיים בחצר. המגרסה בעיקר עשתה הרבה לכלוך ורעש, היא הייתה מחוברת ב-4 ברגים, 3 מהם חסרי תפקיד, והרביעי שהסרתו מאפשרת את פתיחת הסליק באמצעות מפתח תם לכאורה. המפתח המקורי נעשה על ידי אברשה במו ידיו במסגרייה הסמוכה. כשפתחו את המקום למבקרים, הועבר לכאן המפתח המקורי. הסליק היום עומד באותו מצב בו היה ב-1938 (למעט התאורה). הרובים עם הנוקרים, כל הפחים מלאים תחמושת. כשהפלמ"חניקים באו הנה כבר היו כאן סוגי נשק רבים. הסטן היה הנשק הראשון שייצרו בארץ ישראל וכגומרים לייצר אותו חותמים עליו את האותיות TNT- אם הבריטים תופסים אז לא נורא ואם כוחותינו אז הם יודעים שזה ראשי תיבות של תת מקלע תוצרת תע"ש. הרובה האנגלי אנפילד נחשב לטוב בין הטובים אבל יום אחד קצה נפשמ לירות כדור-כדור ופיתחו מטול שהתלבש על הרובה, יצרו מד זווית מתאים, ובאמצעות תחמיש רימונים, שיוצרו בעיקר ברמת הכובש או בשילר, יצרו מטול רימונים. עבדו מאוד קשה בתע"ש, אבל לעולם לא איבדו את ההומור, שכן הם מטביעים על המתקן את האותיות USA- אם הבריטים תופסים לא נורא ואם כוחותינו הם יודעים שזה ראשי תיבות של 'אונזערע שטיקל ארבה' חתיכת עבודה שלנו. כשהפלמ"חניקים ורביץ באים היו להם אקדחים, החיילים באו עם מקלות, פה כבר היו מקלעים – הוצ'קס, לואיס דאן, ברן, שטור, מאזור, מרגמות, מכל טוב. בכפר גלעדי ידעו שאם יש קצת כסף הוא נחוץ לאוכל לילדים ונשק.

נסיעה לשניר

כל הזמן בארץ מתגלים סליקים נוספים. לפני שנתיים- שלוש אחד הסליקים היחסית גדולים היה בעין השופט. סוף סוף האחראי על הסליק שכבר היה בן 94 הסכים לגלות את מיקומו. הוא סיפר שבשנות ה-80-90 פנה אליו מי שהיה אחד אנשי הביטחון החשובים של הקיבוץ, שמעון אבידן, והציע לו להגלות על הסליק. אולם הוא ענה שהוא לא חושב שעדיין מוכנים לכך. שמעון אבידן נפטר ולקח עוד 10-12 שנים עד שגילו על הסליק, באו והוציאו את הנשקים. הייתה אכזבה גדולה, שכן הסליק נזל ולא החזיק את הקרקע מסביב, התמוטט והנשקים נפגעו. זאת משום שבנו על הסליק את אולם הספורט של הקיבוץ. עד היום יש אנשים שלוקחים לקבר את המידע הזה.

תמליל סיור מספר 56 לאצבע הגליל

מסלול: שמורת תל דן, אגם החולה, אגמון החולה והמוזיאון בקיבוץ דן

שמורת טבע תל דן

הקדמה בכניסה: המיוחד בתל דן - משלב גם טבע ומים, וגם ארכיאולוגיה. עשינו את המסלול המשולב, שכולל גם את המעיינות וגם את העתיקות **ארץ ירדן וחרמונים** (תהלים מ"ב, 7) - זה השם התנ"כי לאזור הזה - אזור באורך 40 ק"מ שמלא במים. רשות שמורות הטבע קוראת לאזור- ארץ פלגי מים. מורי דרך נוהגים לקרוא לו אצבע הגליל, אך זו כבר מזמן לא אצבע - כי מאז 1967 נוספו לאזור החרמון והגולן. **"הציפורן של האצבע"** - מ-1917 עד 1920 היה קצה "האצבע" שייך למנדט הצרפתי, כולל היישובים מטולה, כפר גלעדי, תל-חי. מ-1920 השטח עבר רשמית למנדט הבריטי. בין 1923-1926 נקבע הגבול וסומן במדויק ע"י שני הגוויים: הסכם פולה-ניוקומב. מאז היתה לגבולות האזור צורה של אצבע שכולטת מתוך הגליל של מדינת ישראל. במיפוי הבינלאומי - הגבול שנקבע ב-1923 בין הצרפתים לבריטים נגע בקצה של תל דן. מעיינות הדן נשארו בא"י הבריטית, ומעיינות חצבני ובניאס היו בצד הצרפתי/הסורי. לבנון הוקמה כמדינה נפרדת ע"י הצרפתים רק ב-1926.

גבולות האזור: בצפון מרכס שיאון (הר דב) ועד מטולה ומשגב עם. בדרום - ראש פינה, גשר בנות יעקב וקוניטרה. במערב רכס רמים ובמזרח הגבול הסורי בגולן. **השם גליל** בכלל לא מתאים לאזור הזה. הגליל העליון כולל את רכס רמים, גוש הרי מירון ורכס פקיעין. המועצה האזורית כאן קראה לעצמה "גליל עליון", אך האזור הזה שייך בעצם לבקע ים המלח (זה לא מדויק לקרוא לו השבר הסורי אפריקאי כמו שלימדו אותנו בביה"ס. זה רק חלק מהשבר הגדול. השבר הסורי אפריקאי, שמתחיל מהימות של אפריקה, דרך ים סוף, מתפצל בדרום סיני לצד אחד למפרץ סואץ וחופי ישראל, ולצד שני למפרץ אילת, הערבה, ים המלח, בקעת הירדן, הכנרת, עמק החולה ועמק עיון). **מקורות המים באזור** - כוללים גם את שמורת החולה והאגמון, גם מסביב - החרמון וצפון הגולן שופע נחלים ומעיינות, וגם באזור קרית שמונה יש מעין- עין זהב (ממנו נביעות ממלאים את הבקבוקים), ולאורך כל האזור המערבי יש מעיינות שיוצאים מהרי נפתלי, כמו עין תאו, כמו עינות עינן (הוא לבדו שופע 5000 קוב בשעה ומשמש ליישובי ההר- עד סאסא, ברעם, ראש פינה וצפת).

החרמון - יש לו השפעה גדולה על האזור - גובהו 2814 מ' והוא מקור מים עיקרי. נחל סער הוא הגבול בין הבין הגולן הבזלתי. החרמון הוא גוש סדימנטרי (סלעי משקע) שבנוי מ-3 שלוחות: כתף חרמון ממזרח (עליה רכבל עליון ותחתון), שלוחת שריון המרכזית והכי גבוהה, בין נחל נמרוד (גובתה) לנחל שיאון, וממערב שלוחת שיאון הנמוכה (הר דב- 1529 מ') בין נחל שיאון לחצבני. שמות השלוחות מהתנ"ך, שם יש להר 4 שמות: חרמון, שיאון, שריון ושניר: דברים ג', "ט צידנים יקראו לקרמון, שריון; והקמרי, יקראו לו שניר. דברים ד', מח מערער אשר על-שפת נחל ארנו, ועד-הר שיאון-הוא הקרמון."

שניר - לא נשארה שלוחה לשם שניר... אז קראו לנחל חצבני בשם שניר. לדעת יוסי זו שגיאה, כי החצבני נקרא על שם המעין הגדול: עין אל-חצבני, ליד העיירה חצבייה בלבנון, שם הייתה בעבר קהילה יהודית. כשהברון רוטשילד רצה לבנות מפעל משי בראש פינה בסוף מאה 19 - הביא מומחים למשי מחצבייה.

מקורות הירדן הם: בניאס חצבני ודן: נחל בניאס יוצא משלוחת כתף חרמון המזרחית. שלוחת שיאון(הר דב) הנמוכה מקבלת הכי פחות שלג.

נחל דן יוצא משלוחת שריון הגבוהה. היא מקבלת כמות עצומה של משקעים ובעיקר שלגים כל שנה. השלוחה שופעת 265 מיליון מ"ק מים בשנה בממוצע, וכל המים האלה זורמים בנחל דן. נחל דן הוא הנחל השופע הגדול ביותר במדינת ישראל!

גשם ושלג - גשם שיוורד מיד ניגר וזורם במדרונות אל בסיסי הניקוז הנמוכים ביותר. שלג רובץ על ההר זמן ממושך, מטטף לאט אל תוך הסדקים ומרחיב אותם, מחלחל פנימה ויוצא החוצה בתור מעיינות.

כמות המים - האזור כולו מספק כ-700 מיליון קוב מים בשנה, ונחל דן לבדו הוא יותר משליש מהכמות הזו. בעבר זה היה חלק מאוד משמעותי מכל צריכת המים בארץ, כשבמדינה היו 3-4 מיליון תושבים. בשנה האחרונה השתמשנו בארץ ב-1.8 מיליארד מ"ק, כלומר האזור מספק כשליש מכמות המים במדינה. כיום החשיבות של נחל דן למדינה כבר קטנה יותר. אפשר להקים עוד ועוד מפעלי התפלה, ואז אפשר יהיה לשחרר יותר מים שיזרמו לירדן הדרומי וליים המלח. השנה כבר פתחו חלקית את סכר דגניה ומזרימים מים מהכינרת דרומה, בקצב של 25,000 קוב ביממה.

מחיר המים - המים מהכינרת עולים יותר כסף מאשר מים מותפלים: צריך לשאוב אותם מגובה מינוס 210 לגובה של מעל אפס, ולשנע אותם בצינורות לכל אורך המוביל, וזה עולה יותר מאשר להתפיל מים ליד חדרה או אשקלון. מפעל ההתפלה מוכר את המים למדינה ב-1.75 ש"ח (חצי דולר), אך האזור משלם כ-10 ש"ח, תלוי באיזה תאגיד... התכנית היתה להקים 9 תאגידי מים, ובסוף הקימו 64 תאגידי מים, לכל אחד יש צוות עובדים, מנהלים, פקחים, כלי רכב, ובסוף האזור צריך לשלם יותר. אם יתייעלו בזה אפשר יהיה להוזיל את מחיר המים לאזור.

כבר אין בעיית מים - צריך לשנות את האווירה ומצב הרוח של האזרחים במדינה. כבר לא צריך להודיע כל יום בתקשורת אם הכנרת עלתה או ירדה בשני ס"מ, כי אין לזה היום שום משמעות על משק המים. כבר אין בעיה של מים במדינה, ואפשר להשיג עוד מים זולים יחסית - ע"י מתקני התפלה. כבר אי אפשר לספר כאן, ש"בלי המים האלה המדינה לא תסתדר", כמו שסיפרו מדריכים בעבר.

בתחילת המאה ה-20 זה היה קריטי יותר: כשאוישסקין היה נשיא קק"ל היה לו ויכוח גדול עם הרצל איפה תהיה מדינת היהודים. הרצל הציע שהיא תהיה באוגנדה, כי פחד להגיע לארץ ישראל, ושכנע בכך גם את הציונים הדתיים. אוישיסקין עמד על רגליו האחוריות והתעקש: מדינת היהודים תהיה רק בארץ ישראל.

לבסוף קיבלו את דעתו של אושישקין, והוא דאג לכך שדבר ראשון יגאלו וירכשו את "ארץ ירדן וחרמונים", כדי שיהיו מקורות מים למדינת היהודים.

ייצור חשמל במערכות הידרואלקטריות - יש תחנה ליד מעין ברוך שמספקת חשמל. גם קבוץ הגושרים הקים מפעל הידרואלקטרי עצמאי. לפי החוק חייבים למכור את החשמל לחברת חשמל. קבוץ כפר הנשיא הקים ליד גשר בנות יעקב מערכת לייצור חשמל עם כל הזרימה של הירדן ההררי, אך זה גורם גם בעיות לטבע, כי הם שואבים את כל מי הירדן למפעל, ומשחררים אותם אחרי 2 ק"מ, ביציאה מהמפעל. זה גורם פגיעה לצמחים ובעלי חיים, וזה משנה את כל הפאונה והפלורה של אותו קטע בירדן. אנשי שמירת הטבע ניסו להילחם בזה, אך לא הצליחו והתחנה הזו עדיין עובדת.

סיור בשמורה - צמחים ובעלי חיים :

תל דן הוא אחד המקומות המעניינים של ארץ ירדן וחרמונים, כי יש כאן אוכלוסיות של בעלי חיים וצמחים מאזורי תפוצה שונים. זו נקודת מפגש של חי וצומח מ-4 אזורים תפוצה: אירופה, אסיה, אפריקה וים תיכוניים. לתיירים מחוייל זה אולי לא כל כך מעניין, אך כדאי לציין את העושר הגדול שיש כאן. יש כאן אקלים גם לצמחים ובע"ח צפוניים, אירופיים.

בשמורת דן יש 850 מינים של צמחים, מתוכם 37 מיני מטפסים, שנתפסים על עצי היער הגבוהים קיסוסית, פטל וכדו'. יש מטפסים שזוחלים למטה, כמו שערות שולמית שהיא קוסמופוליטית, בכל מקום. מתוכם 70 מינים של צמחים מופיעים בארץ רק בשמורת תל דן.

שרכיית הביצות - מין של שרץ שגדל בארץ רק בדרן, כי טמפי' המים היא 15 מעלות. גדל גם בלבנון, באזור קר יותר, וביוון. אך דרומה מכאן כבר חם מדי והוא לא צומח שם. בחצבני יש 17 מעלות והוא לא צומח שם. טמפי' הבניאס היא 16 מעלות וגם שם הוא לא צומח. שרכיה אשונה - צמח כמו מניפה עם נוצות גדולות.

כריך דן - ממשפחת הגומא, צומח בארץ רק בפלגים של דן.

גומא פפירוס - צומח באפריקה ובדלתה של הנילוס, רואים אותו גם בחולה. אלה הפרטים הצפוניים ביותר שלו. בעמק החולה הוא נובל בחורף בגלל הקור, ומתחדש באביב. גם בביצות חדרה היה גומא כזה, יש גומא גם בבטיחה, אך שם מספיק חם בחורף והוא לא מתייבש בחורף.

עב-קנה שכיה - שונה מהקנה הרגיל. ממנו עושים בוסים, במבוקים.

שיזף מצוי - עץ סודני שהגיע דרך הבקע עד לכאן, צריך חום ולחות. בחצבה יש שיזף גדול על בור מים. ליד גונן יש ממש סוואנה של שיזף. צפונה מתל דן אין אף שיזף, כי קר לו מדי.

אלון מצוי - צמח של החורש הים תיכוני.

אלה ארץ ישראלית - עלה עם שפיץ (העלה דוקר ואומרים אי כשנוגעים בו...).

אלה אטלנטית - עלה מעוגל בקצה.

מילה סורית - עץ שהגרים קוראים לו אשה בגרמנית, אשטריי באנגלית, פרקסינוס בלטינית. ממשפחת

הזיתיים. הפרי נראה כמו כנף. עלים משוננים, גזע יפה.

ער אציל - שיח ים תיכוני, ממשפחת האבוקדו. הוא והאבוקדו הם היחידים במשפחה. משמש כתבלין בבישול ונקרא בפי העם: "עלי דפנה", אך דפנה זה צמח אירופי אחר, שלא צומח בכלל בארץ.

אשחר רחב עלים - עץ ים תיכוני.

שריפה גדולה היתה כאן ב-2010 וחלק מהצמחים נשרפו. חלק מהעצים הצליחו להתאושש וצומחים מחדש.

חתולי ביצות - מוצאם באסיה. רואים לפעמים בשמורת החולה.

סלמנדרה - בקיץ חם והן מתחפרות מתחת לאבנים ולשלוליות ומחכות לחורף. בגשמים הראשונים הן עולות למעלה וזו תקופת הייחום שלהן. הזכר "מאלץ" את הנקבה להזדווג, הם הולכים בשבילים מיוחדים, הזכר מפזר פרמונים עם ריח מיוחד, הנקבות מגיעות לפי הריח כדי לחפש אותו, ואז הוא מוציא תיק עם תאי זרע, תופס את הנקבה במלתעות שלו ומצמיד אותה לתיק הזה עד שזה חודר אליה פנימה ומתחיל להתפתח.

נוצרות שם ביצים/ראשונים שבוקעות בתוך הבטן שלה, והן משריצות אותן רק במקום עם מים. סלמנדרות נמצאות גם בבניאס ובקלעת נמרוד, אך בשמורת החולה כבר אין, כי שם חם ויבש מדי. כאן בבקע ים המלח זה הקצה הדרומי של גבול התפוצה שלהן. במערב הגליל הן מצליחות לרדת יותר דרומה, עד הכרמל.

צטיה - צפור חומה ממשפחת הקיכליים שמקנת כאן, שרה ומציצת בקול מיוחד. מטילה ביצים בצבע בורדו בתוך הסבך.

צומת של מסלול קצר לנכים וגמלאים - הוכשר עם שביל ישר בנוי מעץ. מכאן יש התפצלות לשביל רגיל עם אבנים וסלעים, עד מעיינות הדרן. נכים וגמלאים יכולים להסתובב כאן ולחזור לכניסה.

מוצא הבולען - זה אחד המקומות הייחודיים בתל דן. כל עיר עתיקה היתה חייבת לדאוג למים לצרכים שוטפים וגם לשעת מצור: במגידו יש מפעל מים שבו מכניסים מעין חיצוני לתוך העיר. בחצור יש מפעל שבו קדחו עד לגובה מי התהום של אותם ימים. בתל באר שבע יש מפעל לאיסוף מי שיטפונות.

בדן זה המקום היחיד בארץ שבו היה עודף מים בתוך העיר. למעלה יש חלוקה לשתי קבוצות של מעיינות: עינות הדרן ועינות לשם. בתוך העיר היו מעיינות של 5000 קוב לשעה, ואין עוד מקום כזה בארץ. את המעיינות העליונים היה צריך לנקז אל מחוץ לעיר, מחוץ לחומה. העיר העליונה נמצאת יותר למעלה, וכאן יש סוללות וחלקלקות שהיו חומת העיר. לא ברור אם המים זורמים למטה באופן טבעי דרך הסוללות או שיש צינור בנוי בידי אדם מתחת לחומה, שמוציא את עודפי המים מהעיר. בבדיקות שעשו - אם שמים צבע אדום פלורוסנטי בבולען שלמעלה - הצבע יוצא כאן במוצא הבולען. צביקה צוק אמור לחפור כאן בתוך המים ולחפש את הצינור.

עין דן/ראש המעיינות - עין דן הוא המעיין העליון, הכי גבוה שכאן. יש עוד עשרות מעיינות קטנים, שנובעים ומצטרפים יחד לזרימה בנחל דן.

איכות וכמות המים - איכות טובה מאוד, 15 מעלות. השפיעה לא קבועה כל השנה, והיא נעה בין 7-12 קוב לשנייה. הממוצע הוא 10 קוב לשנייה = 36,000 קוב לשעה, ס"ה 240 מליון קוב בשנה. זה המעיין הגדול ביותר במזרח התיכון!!!

היווצרות המעינות - בבדיקות גיאו-חשמליות (פיזרו כבלים ושלחו תהודה לקרקע, והיא מוחזרת בגלים) הסתבר שתל דן הוא מן הורסט שעלה ונדחס כלפי מעלה. בקע ים המלח עולה מדרום לצפון עד לנקודה הזו. מכאן השבר הגיאולוגי סוטה ב-45 מעלות לכיוון בקעת הלבנון ונקרא שבר רשאיה (ע"ש העיירה רשאיה אל-פוחר). גם נחל שיאון, נחל גובתה ונחל סער הם שברים, ובשלב מסוים של תזוזת השבר נוצר לחץ דחיסה. הצד המזרחי של השבר זו 105 ק"מ צפונה יותר מהצד המערבי. גוש הרי הלבנון תקוע כמו יתד, ולא נתן לחרמון להתקדם צפונה, ולכן החרמון התרומם לגובה בצורת אנטי קלינה, שהיא שבורה וסדוקה מאוד. בתוך החרמון נוצרה מערכת קרסטית ענפה ומלאה סדקים, ומתחת לשלוחות החרמון נוצרו מעינות גדולים שיוצאים כאן, על קו השבר. בצד המזרחי של החרמון רואים תופעות דומות של הקצה השני של השבר. **צומת לזן העתיקה** (שמאלה) - רוב המדריכים חוצים מכאן, אחרי עין דן שמאלה, ישירות לחלק של הפולחן וארכיאולוגיה, ומדלגים על עין לשם, פו הדב, גן העדן ומצפור האלה, בגלל חוסר זמן. אנחנו פנינו ימינה למסלול הארוך יותר.

הבולען/ המעיין הנעלם - המים ממעינות לשם מגיעים הנה, וכאן המים נבלעים באדמה ויוצאים יותר למטה ב"מוצא הבולען", מעבר לסוללה והחלקקה. כאמור - לא ברור אם זו מנהרה טבעית או מלאכותית. מכאן "עברנו" את החומה ואנחנו כבר בתחומי העיר העתיקה, מעבר לסוללות. בתוך העיר הצפופה לא היו כנראה הרבה עצים כמו שרואים היום.

עץ פו הדב - עץ מילה סורית גדול עם חור באמצע, כמו בספור פו הדב. מתאים לסיור עם ילדים. **גן עדן** - רחבה של עצים גבוהים מוקפים בפלגי מים, אווירת גן עדן.

עינות לשם/מעיינות התל - זו קבוצת מעיינות שהיו ממש בתוך העיר. האישה יצאה מפתח הבית עם הכד שלה ומילאה מים שזרמו מהמעין. כאן לא היה צריך להכניס מים לתוך העיר, כמו מעין הגיחון בירושלים. השביל כאן מלא אבנים וקצת קשה להליכה לקשישים.

ליש/לשם - העיר נקראת ליש בספר שופטים ובמכתבי אל-עמרנה, אך ביהושע י"ט נקראת לשם, לפי רש"י זה ע"ש האבן באפוד של הכהן הגדול, שמשויכת לשבט דן, וזה היה התרוץ לכבוש את העיר במאה 12 לפנה"ס. שבט דן עלה לכאן אחרי שהפלישתים עשו להם צרות, והם חיפשו מקום להתישב בו.

משקעים לבנים בתוך המים - אבן חול נובית. בחפירות כאן הגיעו לשכבה של אבן חול מהקריטיקון התחתון, כמו במחצבה שמתחת למנרה (גם בבקעת תמנע יש אבן חול כזו). מלמטה יש כל הזמן עלייה של חול כזה, שמתערבב עם טרורטין (נטף נחלים) שמקורו בגיר. גם בגולן מוצאים אבן חול כזו בנחל נמרוד ליד מסעדה. חלק מהנביעות של הירדן ומקורותיו עולות מתוך השברים והסדקים ומעלות איתן מתוך הקרקע את אבן החול הזו ושוטפות אותה החוצה.

בתחילת היווצרות השבר היו כאן בורות בעומק 5 ק"מ והכל התמלא במשך השנים בטאלוס, סחף וסלעים שנפלו מהצדדים. רק אחרי כן החלו פריצות וולקניות והגיעה גם בזלת לכאן.

האלה השרופה - עץ אלה אטלנטית ענקי ועתיק שהיה כאן. היו צריכים 9 מבוגרים לתת ידיים כדי להקיף אותו. הוא נתן צל על דונם שלם-1000 מ"ר. בעצים זקנים הליבה שלהם מתפוררת ונוצר חלל פנימי. גם בעצי זית ואלונים עתיקים יש תופעה כזו. כאן העץ נשרף בגלל רשלנות של מטיילים, שעשו בתוכו מדורה כדי להכין קפה, לפני כ-50 שנה. הגזע היבש נדלק מבפנים, במשך כמה ימים ניסו לכבות אותו ללא הצלחה, והוא נשרף כולו.

אמנם בשלט כתוב שהאלה היתה בת 2000 שנה, אך זה לא מדויק. לפי הערכות עץ רחב עלים לא עובר את גיל 500-600 שנים, ולמרות שיש סיפורים על עצים יותר עתיקים, אלה רק אגדות. פרופ' יהודה פליקס ז"ל עסק בנדדרכרונולוגיה- תיארוך עצים ע"י קידוח ברקמת העץ ובדיקה לפי הטבעות, ולא מצא בארץ עץ יותר עתיק מ-600 שנה.

מצפור האלה - לפני 1947 - הפלמ"ח היה מעביר מסוריה שיירות של עולים בלתי ליגליים דרך המקום הזה. המלווים הסורים היו מגיעים עד כאן, ומפה היו מעבירים את העולים לידי הפלמ"חניקים. מכאן היו מפזרים את העולים בכל קיבוצי האזור- דן, דפנה, כפר גלעדי.

סוף מסלול ה"טבע" - זה סוף החלק של הטבע, ומכאן מתחיל החלק הארכיאולוגי של השמורה.

בגלל הרוח היתה סכנה של נפילת אקליפטוסים, וחלק מהשביל נסגר. מאז שנפל עץ אקליפטוס והרג אדם בפארק הירדן - רשות שמורות הטבע לא לוקחת סיכונים, לכן חותכים עצים גדולים וסוגרים שבילים "מסוכנים".

רקע היסטורי לתל דן (ישבנו במצפור האלה) :

העיר ליש/לשם/דן מוזכרת במקורות שונים. המקור הכי קדום הוא במאה 19 לפנה"ס - תעודות ממארי (עיר על שפת נהר פרת בין סוריה לעירק), ומתל אל-עמרנה. השם ליש כתוב באחד מהמקדשים באבו סימבל, בכתב הירוגליפי. ליש מופיעה בכל מיני פפירוסים, חלקם נמצאים כיום בסנט פטרסבורג (לנינגרד).

דן בתנ"ך - מופיעה בפרשת לך-לך. אברהם ולוט הגיעו מחרן לארץ כנען, התעשרו והיה להם צאן ומקנה רב. היה ריב בין רועי אברהם לרועי לוט, והם החליטו לחלק את הארץ. אזור סדום היה אז כנראה פורה מאוד,

ולוט התיישב שם. בראשית י"ג: ח וַיֵּאמֶר אַבְרָם אֶל-לוֹט, אֵל-נָא תְּחִי מְרִיבָה בֵּינִי וּבֵינֶךָ, וּבֵין רָעִי, וּבֵין רָעִיד: כִּי-אֲנֹשִׁים אַחִים, אֲנַחְנוּ. ט הָלֹא כָל-הָאָרֶץ לְפָנֶיךָ, הִפְדָּה נָא מֵעַלִי: אִם-הִשְׁמַאל וְאִימְנָה, וְאִם-הַיְמִין וְאִשְׁמֹאֵלָה. י וַיִּשְׂא-לוֹט אֶת-עַיְנָיו, וַיֵּרָא אֶת-כָּל-כְּפַר הַיַּרְדֵּן, כִּי כָלָה, מִשְׁקָהּ--לִפְנֵי שַׁחַת יְהוָה, אֶת-סְדוֹם וְאֶת-עֲמֹרָה, כְּגֹן-יְהוָה כְּאָרֶץ מִצְרַיִם, בְּאֶבֶה צֶעַר. יא וַיִּבְחַר-לוֹ לוֹט, אֶת-כָּל-כְּפַר הַיַּרְדֵּן, וַיֵּסַע לוֹט, מִקְדָּשׁ; וַיִּפְרְדֵי, אִישׁ מֵעַל אַחֵיו. יב אַבְרָם, יָשֵׁב בְּאֶרֶץ-כְּנָעַן; וְלוֹט, יָשֵׁב בְּעָרֵי הַכְּפָר, וַיֵּאָהֵל, עַד-סְדוֹם.

4 מלכי הצפון החליטו להילחם על אזור סדום עם 5 המלכים שבו. בראשית י"ד: א וַיְהִי, בַּיּוֹם אֲמַרְפֶּל מֶלֶךְ-שֹׁעֲרַי, אַרְיֹז, מֶלֶךְ-אֶלְקָשׁ; וַיִּפְרְדְּעֵם מֶלֶךְ-עֵילָם, וַתִּדְעַל מֶלֶךְ גּוֹיִם. ב עָשׂוּ מִלְחָמָה, אֶת-בְּרַע מֶלֶךְ סְדוֹם, וְאֶת-בְּרַשָׁע, מֶלֶךְ עֲמֹרָה; שְׁנַאֲב מֶלֶךְ אֲדָמָה, וְשִׁמְאֵר מֶלֶךְ צָבִיִּים, וּמֶלֶךְ בְּלַעַל, הֵיא-צֶעַר. ג כָּל-אֵלֶּה, חֲבָרִי, אֶל-עֲמֶק, הַשְּׂדֵיִם: הוּא, גַּם הַמֶּלֶח.

פליט מסדום הגיע לאברהם להודיע לו שהתקיפו את לוט ואנשיו, אברהם ואנשיו רדפו אחרי מלכי הצפון

והגיעו עד דן. בראשית י"ד יג וַיָּבֵא, הַפְּלִיט, וַיְגַד, לְאַבְרָם הָעֵבֶרִי; וְהוּא שָׁכַן בְּאֵלֵי מְרָא הָאֲמָרִי, אַחִי אֲשֶׁפֶל וְאָחִי עֵגֶר, וְהֵם, בְּעֵלֵי בְרִית-אַבְרָם. יד וַיִּשְׁמַע אַבְרָם, כִּי נִשְׁבָּה אַחֵיו; וַיִּרְקַ אֶת-חֲנִיכָיו וְלִידֵי בֵיתוֹ, שְׁמֹנֶה עָשָׂר וְשֵׁשׁ מֵאוֹת, וַיִּרְדֹּף, עַד-דָּן. טו וַיַּחְלֶק עֵלֵיהֶם לֵילָה הוּא וְעֶבְדָּיו, וַיִּפְּס; וַיִּרְדֹּפֶם, עַד-חֹבְבָה, אֲשֶׁר מִשְׁמָאל, לְדַמְשֶׁק.

הפרק הבא - ברית בין הבתרים – בראשית ט"ו. לפי המסורת היהודית והערבית הייתה בהר בתרים (גיבל רוס-1296 מ'), ההר הדרומי ברכס הר דב. יש שם במה יטורית ומעליה בנו גם מסגד שנבנה במאה 17. המקום נקרא מקאם איברהים אל-חליל (מקום אברהם האהוב).

בספור אברהם יש בעיה של בקרת המקרא. איך אברהם ביקר בעיר "דן" בערך במאה 18 לפנה"ס, עוד לפני שהוליד את יצחק שהוליד את יעקב שהוליד את דן, לפני שבט דן עלה לעיר ליש ושינה את שמה לדן – מאות שנים אחרי אברהם אבינו. זו כנראה פיסקה שנכתבה בתקופה שהעיר דן כבר הייתה קיימת, והסופר רצה להקל על בני ישראל לזהות את העיר. השם ליש כבר לא היה מוכר לאנשים באותה תקופה.

בספר יהושע י"ט – מוזכר שבט דן כבש את לשם ושינה שמה לדן, ע"ש דן אביהם. מזו נוצא גביל-גני-דן, מהם; ויצלו גני-דן ויצלמו עם-לשם ויצלמו אותה ויצו אותה לפי-חבר, וירשו אותה וישבו בה, ויקראו ללשם דן, פשם דן אביהם.

בספר שופטים י"ח – הספור המפורט על בני שבט דן ששבו את לשם. לפי הגורל של הנחלות האזור שלהם הוא בארץ פלישתים, אך הם לא הסתדרו עם הפלישתים וחיפשו נחלה אחרת. לקחו 5 אנשים מהשבט לרגל

בארץ ולמצוא מקום: **א** בְּיָמֵינוּ הָיָה, אִין מְלֶכֶד בְּיִשְׂרָאֵל; וּבְיָמֵינוּ הָיָה, שְׁבֵט הַדְּנִי מְבַקֵּשׁ לֹא נַחֲלָה לְשִׁבְתָּ--כִּי לֹא-נִפְלָה לוֹ עַד- הַיּוֹם הַזֶּה הַהוּא בְּתוֹךְ-שְׁבֵטֵי יִשְׂרָאֵל, בְּנַחֲלָה. **ב** וַיִּשְׁלַחוּ בְנֵי-דָן מִמִּשְׁפַּחְתָּם חֲמִשָּׁה אַנְשִׁים מִקְצוֹתֵם אַנְשִׁים בְּנֵי-חִיל מִצְרָעָה וּמֵאֲשֵׁתָאֵל, לְרַגֵּל אֶת-הָאָרֶץ וְיַחְקְרָהּ, וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם, לְכֹן חֲקְרוּ אֶת-הָאָרֶץ; וַיָּבֵאוּ הֵר-אֶפְרָיִם עַד-בֵּית מִיכָה, וַיִּלְנוּ שָׁם. **ג** הַמָּוָה, עִם-בֵּית מִיכָה, וְהַמָּוָה הַפְּרִי, אֶת-קוֹל הַמְּעַר הַלְוִי; וַיִּסְוֵרוּ שָׁם, וַיֹּאמְרוּ לוֹ מִי-הַבִּיאָדְךָ הַלֵּם, וּמֵה-אֵתָהּ עֵשָׂה בְּזָה, וּמֵה-לָדְךָ פֹה. **ד** וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם--בְּזָה וְכָזָה, עֵשָׂה לִי מִיכָה; וַיִּשְׁכְּרֵנוּ, וְאָהִי-לוֹ לְכַהֵן. **ה** וַיֹּאמְרוּ לוֹ, שְׂאֵל-נָא בַאלֵהִים; וְנִדְעָה--הַתְּצַלַח דְרָכְנוּ, אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ הַלְכִים עֲלֵיָה. **ו** וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם, הַכְּהֵן, לְכֹן לְשָׁלוֹם; לְכֹן וְהָוָה, דְרָכְכֶם אֲשֶׁר תִּלְכוּ-בָהּ. **ז** וַיִּלְכוּ חֲמִשַּׁת הָאֲנָשִׁים, וַיָּבֵאוּ לֵישָׁה; וַיִּקְרְאוּ וַיִּמְאָשְׁתָּאֵל, אֲשֶׁר-בְּקָרְבָהּ יוֹשְׁבַת-לְבָטֹחַ מִשְׁפַּט צְדָנִים שְׁקֵט וּבֵטֵחַ, וְאִין-מְכַלִּים דְּבָר בְּאָרֶץ יוֹרֵשׁ עֶצֶר, וּרְחוֹקִים הַמָּוָה מִצְדָנִים, וְדָבָר אִין-לָהֶם עִם-אֲדָם. **ח** וַיָּבֵאוּ, אֶל-אֲחֵיהֶם, צָרָעָה, וְאֲשֵׁתָאֵל; וַיֹּאמְרוּ לָהֶם אֲחֵיהֶם, מָה אַתֶּם. **ט** וַיֹּאמְרוּ, קוּמוּ וְנַעֲלָה עֲלֵיָהֶם, כִּי רָאִינוּ אֶת-הָאָרֶץ, וְהִנֵּה טוֹבָה מְאֹד; וְאַתֶּם מַחְשִׁים--אֶל-תַּעֲצֵלוּ, לְלַכֵּת לְבָא לְרִשְׁתָּ אֶת-הָאָרֶץ. **י** כִּבְאֲכֶם תָּבֵאוּ אֶל-עַם בְּיָמֵינוּ, וְהָאָרֶץ רַחֲבַת יָדַים--כִּי-נִתְּנָה לָהֶם, בְּיָדְכֶם: מִקוֹם אֲשֶׁר אִין-שָׁם מִחְסוֹר, כֹּל-דְּבָר אֲשֶׁר יִצְרָךְ בְּאָרֶץ. **יא** וַיִּסְעוּ מִשָּׁם מִמִּשְׁפַּחַת הַדְּנִי, מִצְרָעָה וּמֵאֲשֵׁתָאֵל, שְׁשֵׁ-מֵאוֹת אִישׁ, חֲגוֹר כְּלֵי מַלְחָמָה. **יב** וַיַּעֲלוּ, וַיַּחֲנוּ בְּקִרְיַת יַעֲרִים--בֵּיהַמִּדְבָּר; עַל-כֵּן קָרָאוּ לְמָקוֹם הַהוּא מְחִנֵּה-דָן, עַד הַיּוֹם הַזֶּה--הַמָּוָה, אַחֲרֵי קְרִיַת יַעֲרִים. **יג** וַיַּעֲבְרוּ מִשָּׁם, הֵר-אֶפְרָיִם; וַיָּבֵאוּ, עַד-בֵּית מִיכָה. **יד** וַיַּעֲנוּ חֲמִשַּׁת הָאֲנָשִׁים, הַהַלְכִים לְרַגֵּל אֶת-הָאָרֶץ לֵישׁ, וַיֹּאמְרוּ אֶל-אֲחֵיהֶם, הַיַּדְעֵתֶם כִּי יֵשׁ בְּבִתָּיִם הָאֵלֶּה אֲפוֹד וַתְּרַפִּים וּפְסָל וּמִסְכָּה; וְעַתָּה, דַּעַי מֵה-תַּעֲשׂוּ. **טו** וַיִּסְוֵרוּ שְׂמֹה, וַיָּבֵאוּ אֶל-בֵּית-הַמְּעַר הַלְוִי בֵית מִיכָה; וַיִּשְׁאַלוּ-לוֹ, לְשָׁלוֹם. **טז** וַיִּשֶׁשׁ-מֵאוֹת אִישׁ, חֲגוֹרִים כְּלֵי מַלְחָמָתָם, נְצָבִים, פְּתַח הַשְּׁעָר--אֲשֶׁר, מְבַנֵּי-דָן. **יז** וַיַּעֲלוּ חֲמִשַּׁת הָאֲנָשִׁים, הַהַלְכִים לְרַגֵּל אֶת-הָאָרֶץ--בָּאוּ שְׂמֹה, לְקַחוּ אֶת-הַפְּסָל וְאֶת-הַתְּרַפִּים וְאֶת-הַתְּרַפִּים וְאֶת-הַמִּסְכָּה; וְהַפְּתַח הַשְּׁעָר, וַיִּשֶׁשׁ-מֵאוֹת אִישׁ, חֲגוֹרִים כְּלֵי מַלְחָמָה. **יח** וְאֵלֶּה, בָּאוּ בֵּית מִיכָה, וַיִּקְחוּ אֶת-פְּסָל הָאֲפוֹד, וְאֶת-הַתְּרַפִּים וְאֶת-הַמִּסְכָּה; וַיֹּאמְרוּ אֲלֵיהֶם הַכְּהֵן, מָה אַתֶּם עֹשִׂים. **יט** וַיֹּאמְרוּ לוֹ הַכְּרֵשׁ שִׁים-יָדְךָ עַל-פִּידְךָ, וְלֹדַעְמָנוּ, וְהִזְהֵר-לָנוּ, לֵאמֹר וּלְכֹתָן: הַטוֹב הַיּוֹתָדַךְ כְּהֵן, לְבֵית אִישׁ אֶחָד, אוֹ הַיּוֹתָדַךְ כְּהֵן, לְשִׁבְט וּלְמִשְׁפַּחַת בְּיִשְׂרָאֵל. **כ** וַיִּבֶט, לֵב הַכְּהֵן, וַיִּקַּח אֶת-הָאֲפוֹד, וְאֶת-הַתְּרַפִּים וְאֶת-הַפְּסָל; וַיָּבֵא, בְּקָרְבָהּ הָעָם. **כא** וַיִּפְנוּ, וַיִּלְכוּ; וַיִּשְׁיִמוּ אֶת-הַטֹּף וְאֶת-הַמִּקְנָה, וְאֶת-הַכְּבֹדָה--לְפָנֵיהֶם. **כב** הַמָּוָה הִרְחִיקוּ, מִבֵּית מִיכָה; וְהָאֲנָשִׁים, אֲשֶׁר-בְּבִתָּיִם אֲשֶׁר עִם-בֵּית מִיכָה, נִזְעָקוּ, וַיִּדְבְּקוּ אֶת-בְּנֵי-דָן. **כג** וַיִּקְרְאוּ, אֶל-בְּנֵי-דָן, וַיִּסְבּוּ, פְּנֵיהֶם; וַיֹּאמְרוּ לְמִיכָה, מֵה-לָדְךָ כִּי נִזְעָקְתָּ. **כד** וַיֹּאמְרוּ אֶת-אֵלֵיהֶם אֲשֶׁר-עָשִׂיתִי לְקַחְתֶּם וְאֶת-הַכְּהֵן, וְתִלְכוּ-וּ מֵה-לִי עוֹד; וּמֵה-זֶה תֹאמְרוּ אֵלַי, מֵה-לָדְךָ. **כה** וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו בְּנֵי-דָן, אֶל-תִּשְׁמַע קוֹלְךָ עִמָּנוּ--כִּי-נִפְגַּעוּ בְכֶם, אַנְשִׁים מְרִי נָפֵט, וְאֲסַפְתָּה נִפְשָׁךְ, וְנִפְשׁ בֵּיתְךָ. **כו** וַיִּלְכוּ בְנֵי-דָן, לְדְרָכָם; וַיִּרְאוּ מִיכָה, כִּי-חֲזָקִים הַמָּוָה מִמָּוָה, וַיִּפְּנוּ, וַיָּבֵאוּ אֶל-בֵּיתוֹ. **כז** וְהַמָּוָה לָקַח אֶת אֲשֶׁר-עָשָׂה מִיכָה, וְאֶת-הַכְּהֵן אֲשֶׁר הִזְהִיר לוֹ, וַיָּבֵאוּ עַל-לִישׁ עַל-עַם שְׁקֵט וּבֵטֵחַ, וַיִּכְנוּ אוֹתָם לְפִי-חֶרֶב; וְאֶת-הַעִיר, שָׂרְפּוּ בָּאֵשׁ. **כח** וְאִין מִצִּיל כִּי רְחוֹקָה-הָיָה מִצִּידוֹ, וְדָבָר אִין-לָהֶם עִם-אֲדָם, וְהָיָה, בְּעֶמְקָם אֲשֶׁר לְבֵית-רְחוֹב; וַיָּבֵנוּ אֶת-הַעִיר, וַיִּשְׁבּוּ בָהּ. **כט** וַיִּקְרְאוּ שָׁם-הַעִיר, דָּן, שָׁם דָּן אֲבֵיהֶם, אֲשֶׁר יוֹלַד לְיִשְׂרָאֵל; וְאוֹלָם לִישׁ שָׁם-הַעִיר, לְרֵאשִׁינָה. **ל** וַיִּקְיִמוּ לָהֶם בְּנֵי-דָן, אֶת-הַפְּסָל; וַיְהוֹנְתוּ בְּן-גֶרְשָׁם בֶּן-מִישָׁה הוּא וּבְנָיו, הַיּוֹ כְּהֵנִים לְשִׁבְט הַדְּנִי, עַד-יּוֹם, גְּלוֹת הָאָרֶץ. **לא** וַיִּשְׁיִמוּ לָהֶם, אֶת-פְּסָל מִיכָה אֲשֶׁר עָשָׂה, כֹּל-יְמֵי הַיּוֹת בֵּית-הָאֱלֹהִים, בְּשֵׁלָה

מִיקָנִים – גם לפי הממצאים – תושבי ליש באותו זמן היו מיקנים, כמו אלה שישבו בצידון, עוד אחד מגויי הים. בערך ב-1700 לפנה"ס, אחרי התפוצצות האי טרה (סנטורני) יצר צונאמי ענקי, כל ערי החוף בכרתים נהרסו, וכל התרבות המינואית נהרסה. המיקנים ישבו במפרץ מיקנה ביוון (בין חצי האי פלופונסוס ליבשת), הם הסתתרו שם וניצלו מהצונאמי, ואז יצאו והשתלטו תוך 50 שנה על כל אזור התרבות המינואית, על כל נמלי הים התיכון, וגם על ערי הנמל בארץ, כולל צידון. בצידון היה נמל גדול שהמיקנים ישבו בו, ומשם יצאו והשתלטו גם על ליש, כדי לשלוט על המעיינות ועל הדרך הראשית לדמשק.

המיקנים בליש "ישבו לבטח", אך לא היה להם שום קשר עם העמים שישבו כאן, ושבט דן הצליח לכבוש מהם את העיר. בדרך לליש הם עברו בבית אל ולקחו איתם את מיכה, הנכד של משה. הוא בנה להם בליש את המקדש הראשון עם תרפים וצלמים.

מלכים א', פרק י"א - ירבעם בן נבט מונה ע"י שלמה המלך להיות אחראי על המסים של שבטי בית יוסף. שלמה בנה פרויקטים גדולים – בית המילוא (פילוס הר הבית), בית המקדש, ארמון המלך, ביצור חומת ירושלים וביצור הערים חצור, מגידו וגזר. לכן הוא הטיל הרבה מסים על העם. אחיה השילוני ניבא לירבעם שימלוך על עשרת השבטים, וירבעם ניסה למרוד בשלמה. שלמה רצה להרגו וירבעם ברח למצרים.

מלכים א', פרק י"ב: ירבעם בן נבט חזר ממצרים אחרי מות שלמה, כשרחבעם בן שלמה עלה לשלטון. ירבעם הציע לרחבעם להתאחד ולהיות שוב עם גדול שמרכוז בירושלים, ולהקל את עול המיסים. רחבעם הלך להתייעץ עם הזקנים, שאמרו לו להסכים להצעה. הוא הלך להתייעץ עם הצעירים (הילדים שגדלו איתו), והם אמרו לו לא להתפשר ולקחת יותר מסים. הוא חזר לירבעם ואמר: יד וידבר אליהם, פצעתם הזקנים לאמר, אָבִי הַכְּבִיד אֶת-עַלְכֶם, וְאִנִּי אֲסִיף עַל-עַלְכֶם; אָבִי, יִסֵּר אֶתְכֶם בְּשׁוֹטִים, וְאִנִּי, אֲנִי אֶתְכֶם בְּעַקְרָבִים.

ירבעם בן נבט הפך למלך של כל שבטי ישראל הצפוניים, ובנה שני בתי במות – אחד בבית אל ואחד בדן. **סיפורי התנ"ך** בתל דן מתארים לממצאים בשטח – ממש פרק אחרי פרק.

בחפירות נמצאו הרבה שרידי יישובים מכל התקופות, מהתקופה הניאוליתית, כלכוליתית, ברונזה קדומה, ברונזה תיכונה, ברונזה מאוחרת, תקופת הברזל, הלניסטית ורומית. נמצאה סוללה כנענית מברונזה תיכונה 2-א (מאה 18-20 לפנה"ס), סוללה שהקיפה את כל התל, שאותה נראה בשטח. נמצא גם אתר קבורה מברונזה תיכונה ובו פריפות- סיכות בטחון שבהן סגרו את התכריכים.

גודל התל 250 דונם, ומתוכו חפרו רק 7 דונם, למרות שאברהם בירן חפר כ-36 שנה, ומת גיל 100. בחפירות חפרו רק באזורים שלא פוגעים בטבע. גם לנינים שלנו עוד יהיה מה לחפור...

המתחם הפולחני – המקדש והבמות ששרדו כאן הם משלוש תקופות, ממאה 10-9 לפנה"ס. הם נבנו זה על זה, וקצת קשה להבחין ביניהם. כל מקדש מורכב ממקום השחיטה, מזבח ובמה:

המקדש הראשון (התחתון) הוא מימי ירבעם בן נבט (מאה 10), שבנה כאן מקדש חליפי לירושלים. ממנו נשארה היום רק במת השחיטה, וחלק מהריצוף. ירבעם בן נבט בנה בצורה פשוטה – אבן ליד אבן. אז בנו כמקדש בירושלים – שלושה טורי אבן ועליהן קורות ארזים. כיום העצים המקוריים כבר נרקבו ומשחזרים צרפתיים שעבדו כאן עשו סיתות שוליים, שלא שייך לתקופה.

המקדש השני שמעליו הוא מתקופת אחאב (מאה 9), הבנאי הגדול. אחאב כבר המציא את שיטת הבנייה של ראשים ופתינים- סידור אבנים של: אחת לאורך ואחת לרוחב. בסבסטיה זה המקום הראשון בארץ שאחאב בנה בשיטה זו, ומאז בונים כך עד היום. רואים את הקיר של אחאב שנבנה בצורה זו, שהקיף את כל הבמה. רואים את הריצוף המקורי שלו, שעליו עמדו הכוהנים, התפללו ועשו את כל הפולחן. הבמה של אחאב היתה גדולה יותר. רואים את המזבח של הדביר/קודש הקודשים, שאליו היה נכנס רק הכהן הגדול ביום כפור. היו קושרים לו חבל לרגליים, שאם יקרה לו משהו – יוכלו למשוך אותו החוצה. כל העם היה עומד בחצר למטה, על משטח מהודק מחוץ למתחם של הבמה.

המקדש השלישי העליון, הגדול יותר, הוא מתקופת ירבעם בן יואש(ירבעם השני- מאה 8, מלך בשנים 789-748). הוא בנה את המדרגות הגדולות והרחבות שרואים היום (שבתוכן צמח עץ גדול). בתקופתו ממלכת ישראל היתה בשיאה וכבשה גם את דמשק וחלק מלבנון. מלכים ב', יד, כח; וּגְבוּרָתוֹ אֶשֶׁר-וְלָקֶם, וְאֶשֶׁר הֵשִׁיב אֶת-דָּמְשֶׁק וְאֶת-חֶמֶת לַיהוּדָה, בְּיִשְׂרָאֵל:

רואים אגן/בריכה קטנה, ואבן פולחן גדולה. מתחת לקורות העץ האבן נמשכה לצד שני. מאחורי האבן היה כד, וגם בצד השני היה כד כזה. בתוך הכד נמצאו פסילים מצריים של האלים איזיס או זיריס.

הרבה אבנים עם חורים מפולשים- אבנים שנאספו מנחל שיאון, שהאירוזה עשתה בהם חורים טבעיים. לפי חוקי התנ"ך אסור שיהיו במזבח אבנים ש"ירד עליהם ברזל". הקרבנות – אסור שיהיה בהם מתוס, כלומר שום פצע. היו עוקדים את הבהמות אל האבנים האלה ואז שוחטים אותן. הדם היה ניגר לאגן ולכדים שכאן. גם בתיאור עבודת בית המקדש מתואר שהכוהנים היו מזים דם על המזבח.

מצאו שכבה שלמה של עצמות של בעלי חיים כשרים – מעלי גרה, מפריסי פרסה ושוסעי שסע. אייל אדום זה אחד המינים שמצאו כאן. לא מצאו עצמות של חיות לא כשרות.

לשכות הכוהנים – נמצאו חדרים קטנים ליד חומת המתחם. בהם מצאו מזבח קטן לעבודה "פרטית".

כלי המקדש - ירבעם בן נבט העתיק את כל הכלים של בית המקדש בירושלים:

כיוור הנחשת - מצאו קערה ענקית מעוטרת כדוגמת הכיוור בירושלים.

מחנות - זה המקום היחידי בעולם שמצאו מחנות ברזל מקוריות מימי בית ראשון. הן שמורות בהיכל הספר, כי אנרגיית האור מפוררת אותן. המוזיאון הכין העתיקים שלהן, שנמצאות בבית אוסישקין. אלה המחנות שמופיעות כקישוט בפסיפסים של בתי כנסת מהתקופה הביזנטית.

כדי אפר – נמצאו כדים גדולים עם אפר הקרבנות, שהיו קוברים אותם.

למזבח לא אמורות להיות מדרגות, לפי חוקי התורה: שמות כ', כב וְלֹא-תַעֲלֶה בְמַעֲלֹת, עַל-מִזְבְּחִי: אֶשֶׁר-לֹא-תַגְּלָה עֲרֹנְךָ, עָלָיו. הכוונה היא- פן תתגלה ערוותם של הכוהנים, שהלכו עדיין בלי תחתונים מתחת לגלימה... לכן בהתחלה היה כבש אלכסוני, שעולה מהצד לבמת המזבח, ולא מדרגות, כדי שלא יציצו להם מלמטה... רק ירבעם השני בנה כאן מדרגות במקום כבש.

קרנות המזבח – מצאו אבן אחת בגודל כ-60 ס"מ של קרנות המזבח, דומה לתל באר שבע. כדי להבדיל בין המזבח המקורי לבין השחזור עשו את השחזור בברזל, בגודל אחר מהמקורי.

עמודים - בקדמת המתחם מצאו בסיסים של שני עמודים – כמו יכון ובועז שהיו בבית המקדש.

מקדש הלניסטי מצאו על פני השטח, מעל כל המקדשים הישראליים. מתחתיו לא מצאו שום עצמות לא כשרות, אך בשכבה ההלניסטית היו הרבה עצמות של חזירי בר. מצאו שלט מהמאה 5 לפנה"ס שעליו כתוב ביוונית: "לאל אשר בדת זויילוס עשה נדרי". זה אחד המקומות היחידים בארץ שמצאו את שם העיר באתרה, וזה מהווה זיהוי ודאי לעיר. כמו שמצאו כתובת בגזר, בלכיש ועוד. (בניאס עוד לא היתה קיימת עדיין, ונבנתה רק ע"י הייטורים במאה 4 לפנה"ס).

מבנה החומה הכנענית - כאן רואים חלק מהסוללות. גרעין החומה של ברונזה תיכונה 2-א בניו מקיר אדיר שרוחבו למעלה 6.5 מטר ולמטה עוד יותר רחב. קיר הגרעין בנוי מאבני לקט, ועליו היו סוללות עפר אלכסוניות (חלקלקות) – אחת החוצה ואחת פנימה. על ראש הסוללה היה בנוי קיר אנכי גבוה של לבני בוץ, בגובה כמה מטרים, שחסם את הכניסה לעיר. רוב לבני הבוץ התפוררו בגשמים במשך 4000 שנה, ולא שרדו.

מצפור המוצב - תצפית מהמקדש לצד צפון
 כאן עבר הגבול עם סוריה עד 1967, וכאן היו מוצבי הגבול ודרך הפטרולים (100 מטר מכאן).

תעלת ההטייה הסורית - מצפון רואים פס בהיר שהוא התוואי של תעלת ההטייה של בניאס וחצבני, שהסורים החלו לבנות בשנים 67-64, כתגובה למפעל המוביל הארצי. לכן היו הרבה תקריות אש הדדיות עד 67, ורואים שלד של טנק סורי שנשאר בשטח.

כפר רג'אר – כפר עלאווי, כיום חציו בישראל וחציו בלבנון. הם בקשו להסתפח לישראל אחרי 67.

אל חיאם – עיירה גדולה בדרום לבנון, על הרכס שמעל רג'אר. שם ישבה המפקדה של הנוצרים, עם בית סוהר גדול שנבנה עוד בימי הצרפתים. כיום יושבים שם החיזבאללה ושולטים על כל האזור.

השער הישראלי - יש דרך שעוברת ממתחם הפולחן עד לכאן, לשער הישראלי העליון של העיר. זה אחד המקומות החשובים בתל דן. יש כאן שרידים מכל התקופות, זה מעל זה.

בור קבורה מברונזה מאוחרת (סביב 1200 לפנה"ס)- בקצה הרחוק. מצאו שם 480 כלים, בהם כלי שנהב, כלי זהב, כפתורים ועגילים מזהב, כלי קרמיקה מיוחדים, אחד מהם מיקני- אגרטל המרכבה כמו שמצאו במיקנה ביוון. נמצאו בו עצמות של 40 אנשים שונים. חלק מהכלים במוזיאון ישראל וחלק בבית אוסישקין וחלק בהיברו-יוניון –קולגי בירושלים.

בורות ההתנחלות – נמצאו 11 בורות ששימשו כאסמי תבואה, אופייניים להתנחלות, כשהגיע לכאן שבת דן ועוד לא ידעו לבנות בתים. הכלים שנמצאו שם הם ממאה 13, סביב 1230 לפנה"ס. הבורות נבנו בתוך שרידי המבנים של ברונזה מאוחרת.

שער ישראלי עליון – זה שער פנימי, נוסף לשער החיצוני שלמטה. היו בו 4 חדרי משמר ובשער ישבו גם השופטים. ליד השער נמצאו 26 כורי התכת ברונזה. נמצא גם ריצוף מהתקופה הישראלית. באחד החדרים מצאו מזבח קטן. מצאו כותרת פרוטו איולית (מופיעה על מטבע 5 ש"ח) בשימוש משני בתוך הקירות. שער זה נבנה אחרי שהשער הכנעני כבר נהרס או נסתם, ושיטת הבנייה השתנתה – הישראלים בנו שער מאבנים עם זוויות בכניסה.

גלעין הסוללה של ברונזה תיכונה – קיר אבנים שממנו ירדו שתי חלקלקות לשני הצדדים. זה הבסיס של החומה הכנענית. גובה הגלעין והסוללה 24 מטר, ומעליו נבנתה חומה אנכית של לבני בוץ. זה בנוי בצורה דומה לחומה הכנענית באשקלון, אך שם לא רואים את גלעין הסוללה. בחפירות כאן עשו חתך בסוללה עם בולדוזר, עד שהגיעו לקיר הפנימי, אך הוא ממשיך גם למטה לתוך האדמה, כי לא חשפו את כולו. אברהם בירן החל לחפור כאן ב-1966, בזמן שהיו הפגזות הדדיות עם הסורים, ולא ידע אם יוכל להמשיך לחפור. לכן נכסו עם טרקטור כדי לחשוף במהירות את גלעין החומה.

חומה ישראלית – בשיטת קדמות ונסוגות, גדולה יותר ומקיפה מבחוץ את כל העיר הכנענית והחומה שלה. חלק מהחומה בנוי מאבני גיר מנחל שיאון, וחלק מאבני בזלת מהאזור. העיר הכנענית היתה כ-230 דונם, והעיר הישראלית כ-250 דונם (ירושלים אז היתה 50 דונם בלבד).

הדרך לשער החיצוני – מכאן יורדים בדרך מרוצפת אבנים (דרך מלפני כ-3000 שנה), למטה- לשער החיצוני. רואים את הדרך של אחאב, שנבנתה מעל הדרך הקודמת, שבנה כאן ירבעם בן נבט. רואים כאן את שתי הדרכים זו ליד זו, עם הפרש גובה של חצי מטר ביניהן.

ישראל פינקלשטיין טוען שאי אפשר להסתמך על התנ"ך כתיאור היסטורי, אך בתל דן אפשר לראות את כל הסיפורים מהתנ"ך, עם כל השלבים.

השער הישראלי (התחתון) – זה השער החיצוני של העיר, ממנו מובילה דרך למעלה, אל השער הפנימי. זה שער שאחאב בנה מאבני גוויל מסותתות, כדי לבצר כאן את העיר, שעל הדרך הראשית לדמשק. השער של אחאב קטן יותר מזה של ירבעם בן נבט, ובזווית שונה.

אחאב נלחם בארמים וניצח אותם במעבר אפק (אפיק, נחל מיצר ברמת הגולן). מלכים א', כ' כג וְעַבְדֵי מֶלֶךְ-אֲרָם אָמְרוּ אֵלָיו, אֱלֹהֵי הָעַרְמִים שֶׁנִּלְקַחוּ מֵאֲבֵינוּ עִמָּנוּ; וְאֹלֶם, נִלְחַם אֲתָם בְּפִישׁוּר--אִם-לֹא נִחַזְק, מִהֶם. בַּעֲקֻבּוֹת הַנִּיצָחוֹן אַחֲבָב קִיבַל בַּחֲזָרָה הָרַים שֶׁנִּלְקַחוּ מֵאֲבֵינוּ עִמָּנוּ, וְכֵן "חֻצוֹת" (שווקים) בְּדַמְשֶׁק: מַלְכִים א', כ', לג: וַיֵּצֵא אֵלָיו בֶּן-הַדָּד, וַיַּעֲלֶהוּ עַל-הַמִּקְרָב. לֹד וַיֹּאמֶר אֵלָיו הָעַרְמִים אֲשֶׁר-לָקַח-אֲבִי מֵאֵת אֲבִיךָ אֲשִׁיב, וְחֻצוֹת תְּשִׁים לָךְ בְּדַמְשֶׁק כַּאֲשֶׁר-שָׂא אֲבִי בְּשִׁמְרוֹן, וַאֲנִי, בְּבְרִית אֲשַׁלְּחֶךָ; וַיִּקְרַת-לוֹ בְּרִית, וַיִּשְׁלַחְהוּ: אַחֲבָב הַתַּחֲתָן גַּם עִם אִיזַבֵּל, בַּת מֶלֶךְ צִדּוֹן, כְּדִי לְשַׁמֵּר עַל קִשְׁרֵים עִם הַשְּׂכֵנִים הַצִּדּוֹנִים.

רחבת השער - לירבעם בן נבט הייתה רחבה ענקית. אחאב קיצר את הרחבה כי זו לא הייתה הבירה שלו, אלא שומרון (סבסטיה). בימי אחאב דן הייתה עיר מסחר חשובה, קרובה לדמשק.

אפיריון – רחבה קטנה ובה מעין בסיס אבן מדורג, שמסביבו כדורי אבן מסותתים ומעוצבים שבהם תקעו את המוטות שנשארו כנראה אפיריון. למי נועד מקום זה? למלך? לשופט? לפסל אל? על הקיר יש תרשים המנסה לשחזר כיצד נראה אפיריון זה. נמצאה כותרת, כרכוב שהחזיק את האפיריון, על הריצוף של ירבעם בן נבט. **מצבות בזלת ובמות שערים** – שמשו לפולחן הבעל והאשרה. בספר מלכים ב' – יאשיהו מלך יהודה אסף את כל הכהנים וציווה עליהם לנתץ את המצבות ואת האשרות ואת במות השערים. זה המקום היחיד בארץ שאפשר לראות זאת.

קערת בזלת שנמצאה עם חומר שמנוני – היתה קערה מלאה שמן שעמדה ליד השער. מי שהגיע ממרחקים לכאן – היה מדליק נר שמן והיה מברך "שהחינו". באחד החדרים נמצאו כאן 3000 פכיות חרס קטנות ריקות, מיועדות למכירת שמן לפולחן לאלה שיוצאים מהעיר, להדלקת נר להצלחה בדרך.

עץ גדול ברחבה – הארכיאולוגים קוראים לזה "אשפה אורגנית" ובירן רצה לעקור אותו. יוסי לב ארי שכנע אותו להשאיר אותו כדי שיתן צל עבור המטיילים, ולכן עשו לו "עציץ" מסביב.

השער הישראלי הקדום ביותר - של ירבעם בן נבט, זה היה השער הגדול ביותר (שרידיים קרוב לכביש). פותה של ציר הדלת – שקע שרואים משני צידי השער החיצוני, צמוד לשרידי מגדל שמירה, אבן סף של השער, ואבן עצר של השער. נמצאו גם שני המיסבים של צירי השער, בתוך ערימת אפר, כנראה מימי בעשא, אז נשרפה העיר ע"י הארמים:

בימי אסא מלך יהודה ובעשא מלך ישראל (סביב 900 לפנה"ס) היו ביניהם מלחמות ומאבקים: אסא אסף את אוצרות בית ה' ושלח אותם לבן הדד מלך ארם, כדי לכרות איתו ברית, וכדי שיפר את הברית שלו עם בעשא מלך ישראל ויילחם בו. בן הדד עלה על ממלכת ישראל, כבש את אזור הרי נפתלי ובקעת כנרות, שרף ערים רבות ובהן דן, עיון וכו'. מלכים א', ט"ו יח וַיִּקַּח אֲסָא אֶת-כָּל-הַכֶּסֶף וְהַזָּהָב הַנּוֹתָרִים בְּאוֹצְרוֹת בֵּית-יְהוָה, וְאֶת-אוֹצְרוֹת בֵּית מֶלֶךְ (המלך), וַיִּשְׁלַחם הַמֶּלֶךְ אֲסָא, אֶל-בֶּן-הַדָּד בֶּן-טַרְמֹן בֶּן-חֲזִיזִין מֶלֶךְ אֲרָם, הַיֹּשֵׁב בְּדַמְשֶׁק, לֵאמֹר: יֵט בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֶךָ, בֵּין אֲבִי וּבֵין אֲבִיךָ; הִנֵּה שְׁלַחְתִּי לָךְ שֹׁחַד, כֶּסֶף וְזָהָב--לָךְ הַפְרָה אֶת-בְּרִיתְךָ אֶת-בְּעֵשָׂא מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל, וַיַּעֲלֶה מֵעֵלֶי. כִּי וַיִּשְׁמַע בֶּן-הַדָּד אֶל-הַמֶּלֶךְ אֲסָא, וַיִּשְׁלַח אֶת-שָׂרֵי הַחַיִּלִּים אֲשֶׁר-לוֹ עַל-עַרְי יִשְׂרָאֵל, וַיִּדְּ אֶת-עֵיּוֹן וְאֶת-דָּן, וְאֶת אֲבֵל בֵּית-מַעֲכָה; וְאֶת, כָּל-כְּנָרוֹת, עַל, כָּל-אֲרָץ נִפְתָּלִי.

כתובת בית דוד – הממצא החשוב שנמצא כאן (פירוט בסוף הקובץ- במוזיאון בית אוסישקין)

השער הכנעני - שער אברהם – שער שלוש הקשתות:

אברהם שנים מצא כאן את השער בשנת 1982. הוא ראה בליטה בתצלום אוויר, והתעקש שיש כאן משהו. במשך 3 ימים חפשו כאן ומצאו רק לבני בוץ, וממש בסוף החפירה ירדו יותר למטה ומצאו את הקשת של השער. זו הקשת השלמה והראשונה שנמצאה מהתקופה הכנענית. באשקלון גילו את השער הכנעני רק אח"כ, בעקבות הגילוי כאן, ואז מצאו שרידי שערים דומים גם בחצור ובמגידו. בזכות חשיפת השער כאן – הם ידעו להיזהר בחפירה באשקלון וללא להרוס את שרידי השער. כיום הקשת באשקלון היא ברובה שחזור. כאן זה שער מקורי!

שער שלוש קשתות – רוחב (עומק) השער הכנעני הוא כ-10 מטר. קשת פנימית – נמצאה 5 מטר אחרי הקשת החיצונית, עם אבני הראשה, ואחרי עוד 5 מטר יש עוד קשת. ס"ה שלוש קשתות מסוגננות, ומשני הצדדים שני חדרי משמר שהיו מלאים עם בוץ מהודק. ממנה ירד הרחוב למטה, מהסוללה אל תוך העיר. היתה עלייה

אל השער גם מבחוץ וגם מבפנים. השער עמד בראש הסוללה הכנענית, ועלו אליו במדרגות ממפלס השדה שמחוץ לחומה. המפלס הכנעני היה נמוך בהרבה מהמפלס שאנו עומדים עליו. כנראה כבר בתקופה הכנענית השער החל להיטק ולתפורר, ולכן סתמו אותו ופתחו שער למעלה, ליד השער הישראלי העליון. מעליו בנו הישראלים את השער שלהם, בתוך הסוללה של החומה. המדרגות מימין הן קיר התמך שנבנה כדי לשמור על הסוללה שלא תתפורר ותישטף בגשם. הביאו בד לבד מיוחד מאוסטרליה שמכסה את כל הקירות ומגן עליהם, והכל מקורה בסככה גדולה. פסל של ונוס מהתקופה הרומית נמצא כאן מחוץ לשער, כיום בבית אוסישקין. **אתר מורשת עולמית** - הציעו את השער הכנעני לאתר מורשת של אונסקו, אך הסורים מתנגדים כי טוענים שזה שטח שלהם, למרות שגם לפי גבולות המנדט זה בשטח ישראלי.

שמורת החולה

הדרכת עמיתים - אגם החולה

אסון אקולוגי כמעט בלתי הפיך קרה כאן באגם החולה. האגם היה בשטח 60 קמ"ר (60,000 דונם), מתוכם כ-14 קמ"ר אגם, ו-45 קמ"ר של ביצות, חלקן קבוע וחלקן עונתי. היום, אחרי הייבוש, נשאר ממנו בערך 3 קמ"ר.

האגם נוצר בתוך השבר הסורי-אפריקאי, בעמק שבין הרי נפתלי ורמת הגולן, בגלל התרוממות של רמת כורזים לפני מאות אלפי שנים, וגם בגלל התפרצות געשית בגולן וקילוח בזלת, שזרם וירד וחסם את העמק. ליד גשר בנות יעקב נוצר פקק של בזלת, שחסם את אפיק הירדן וכל המים הצטברו מאחוריו ויצרו אגם גדול. במשך אלפי השנים הירדן הצליח לחדור ולפלס לו ערוץ בתוך הבזלת – זה הירדן ההררי, אך לא כל המים הצליחו לעבור בו, והאגם החולה נשאר כמו שהוא, עד המאה ה-20.

האגם מוזכר במכתבי אל-עמרנה בשם סומכי (סמך בערבית=דגים). בתנ"ך האגם נקרא מי-מרום. יוסף בן מתתיהו הזכיר את האגם בספריו.

קרב אגם החולה התרחש כאן בין הצלבני באלדווין השלישי לבין הסלגיוקי נור א-דין, שניצח בקרב. זו הייתה נקודת מעבר חשובה גם מצפון לדרום וגם ממערב למזרח, וישבו כאן אנשים ויישובים בכל התקופות, לחוף האגם של מים מתוקים.

מערכת אקולוגית שלמה נוצרה סביב האגם : דגים, דו-חיים, ציפורים, צמחיה רבה ומגוונת. בקרקעית הביצות נוצרה רקבובית, שהיא אדמת הכבול. האזור הוא נתיב נדידה מרכזי של ציפורים. פעמיים בשנה היו עוברות כאן 500 מיליון ציפורים, נחות ואוכלות כאן, בדרך לאפריקה או בחזרה לאירופה. **הביצות והמים** העומדים הביאו יתושים, ביניהם יתושת האנופלס שגורמת למחלת המלריה. אנשים וילדים רבים מתו מהמחלה הזו לאורך השנים.

ב-1951 הוחלט לייבש את האגם. אחת הסיבות לייבוש החולה היתה סילוק והדברת המלריה. **קק"ל** יצאה למבצע הגדול שארך 7 שנים עד 1958. חפרו תעלות ניקוז ממזרח וממערב לאגם, הסירו את כל הסבך של צמחי הגומא והקנים, ובאזור הפקק עשו פיצוץ גדול של הסלעים בעזרת חומר נפץ, ופתחו את הזרימה לכיוון הכנרת.

תוצאות הייבוש - האגם והביצות החלו לזרום לכנרת, ומשכו איתם סחף ולכלוך רב. הכנרת – שהייתה המקור העיקרי למים מתוקים של המדינה, הלכה והזדמנה. כל בעלי החיים והצמחייה שהיו סביב האגם נכחדו ונעלמו, ביניהם מינים שזה היה בית הגידול היחיד שלהם. אדמות הכבול הפוריות שהיו בביצה החלו לשמש לחקלאות, אך עם השנים הכבול התייבש, הצטמק ושקע. בחלק מהמקומות האדמה התמלאה בורות והפכה קשה מדי לחקלאות. בקיץ היה הכבול הופך לאבק שמתעופף באזור ויוצר סופות אבק. החומר האורגני שבתוך הכבול, בשילוב חום הקיץ, יצרו שריפות תת קרקעיות ענקיות, שבערו שבועות ולא הצליחו לכבות אותן. עכברי שדה התרבו באזור וגרמו נזק לגידולים.

פרויקט הייבוש, שבוצע בהצלחה רבה, הפך לאסון אקולוגי גדול.

בזמן פרויקט הייבוש - חובבי הטבע שניסו להתנגד ולמנוע את הייבוש, הצליחו להביא להחלטה לשמר חלק מהאגם/הביצה, וכך הושארו 3 קמ"ר של אגם, בקצה הדרומי של האגם המקורי, שהוכרז ב-1964 כשמורת הטבע הראשונה בארץ – היא שמורת החולה. זה היה גם זרז להקמת החברה להגנת הטבע.

שיקום הקטנת הנזקים – בשנות ה-70 ערכו שיקום גדול לשמורה והחזירו אליה חלק מהצמחים והחיות שנעלמו. נחפרו עוד תעלות בשטחי החקלאות, ובעזרתן מרטיבים באופן מסודר וקבוע את הכבול, למניעת אבק ושריפות. חלק קטן משטחי הכבול, שכבר לא התאימו לחקלאות, הוצפו מחדש וכך הוקם אגמון החולה – שהוא פארק של קק"ל על שטח של כ-5 קמ"ר, מתוכם 1 קמ"ר של אגם.

הציפורים הנוודות חזרו לפקוד את השמורה והאגמון, וב-2011 אפילו נמצא כאן שוב העגולשון שחור-גחון – סוג של צפרדע שחשבו שנכחד מהעולם.

המסקנה - צריך לדעת להתחשב בטבע, ולקחת אותו בחשבון בכל פרויקט, ולמצוא את הפשרה בין הטבע לבין צרכי הפיתוח של האדם.

סוף הדרכת עמיתים.

תוספת על פרויקט הייבוש - פרופ' חיים גבירצמן (אתר של מט"ח)

ייבוש ביצות החולה היה המפעל הגדול ביותר שיזמה ממשלת ישראל לאחר הקמת המדינה. המפעל היה המשך ישיר לעשייה הציונית, שהביאה את החלוצים לארץ ישראל, במטרה לייבש את הביצות ולהפריח את השממה, והמפעל נתפס כמהפכה בסדרי בראשית. במבט לאחור, פיתוח שטחי החקלאות נחשב אז כמו שפיתוח תעשיית ההיי-טק נחשב כיום.

בנוסף לכך, קק"ל שתפקידה היה לרכוש ולגאול את אדמות הארץ, נותרה אחרי הקמת המדינה "בלתי תפקיד", כי כל האדמות הפכו לאדמות מדינה. לקראת יובל ה-50 של קק"ל ב-1951, היא חיפשה פרויקט גדול שיחזיר לה את חשיבותה ויצדיק את המשך פעילותה, ולכן נרתמה בהתלהבות למבצע. התמיכה הציבורית הושגה גם בזכות הסיסמאות של ייבוש הביצות והדברת המלריה.

מטרות הייבוש הרשמיות היו :

- (א) לפתח אדמה חקלאית שתהיה מקור פרנסה למתיישבים ;
 (ב) להגדיל את פוטנציאל המים באמצעות הפחתת איבוד המים בהתאדות מהאגם ומהביצות ;
 (ג) לייבש את הביצות שקיננו בהן היתושים הגורמים להתפרצות הקדחת ;
 (ד) לנצל את הכבול כדשן חקלאי וכמקור אנרגיה ;
 (ה) לסלק את המכשול התחבורתי .

בדיעבד התברר ששתי הסיבות הראשונות בלבד היו מוצדקות : 90% מהשטחים שיובשו משמשים עד היום לחקלאות ומפרנסים את יישובי האזור. מצד שני - המלריה כבר הודברה קודם לכן ע"י ריסוס היתושים, בשנות ה-40 ע"י פרופסור מר. הכבול התברר כלא מתאים לייצור דשן או אנרגיה. כבישים ודרכים ראשיות לא נסללו בשטח שיובש, והם המשיכו להיות כמו קודם, מצדי האגם. סוף ציטוט.
תצפית מהמצפור ליד הכניסה : השמורה של 3,500 דונם (3.5 קמ"ר) מייצגת 3 סביבות-חיים שונות שהיו כאן ב-60,000 דונם :

שטח האגם שהיה שטח פתוח של 14,000 דונם.
נחלים זורמים שהגיעו לעמק וחצו את העמק – שני הנחלים העיקריים הגיעו מצפון : הירדן במערב והת'ורה (תעלה בערבית) במזרח.
 שטח של ביצות של כ-45,000 דונם.

בשמורה השאירו אגם קטן בקצה הדרומי של האגם המקורי, ולידו הוסיפו שטח ביצה ושלוליות סמליות, הוסיפו תעלות עם גשרים שמייצגות את נוף הנחלים. זו מן מיניאטורה, שנותנת מבט כללי על מה שהיה כאן. נוצרים שינויים במהלך השנים וקרו כאן דברים שלא חלמו עליהם בהתחלה. שטח הביצה המקורי היה מלא בגומא פפירוס, שצומח בעיקר בכבול. אך כיום צמח הקנה מתפשט כאן באלימות, ומדכא ודוחק את הפפירוס, כי בשמורה אין כבול. יש נדידה של שקנאים וברווזים שירודים כאן, והשמורה מהווה מן עיר מקלט לבעלי חיים שונים. יש כאן מקומות מסתור שונים, ויש בשמורה שפע של מינים, יותר מינים של חיות וצמחים מאשר באגמון.

האגמון הוא שטח פתוח לגמרי, והוא שטח צעיר מ-1994. שם הקנה עדיין לא השתלט על האזור. אמנם עוברים שם 100,000 עגורים בשנה, אך ס"ה יש בו מינים בודדים.

סיוור בשמורה :

שביל הביצה – עובר בשטח הביצה. חלק מהביצה יותר עמוק וחלק פחות. ג'מוסים (תאו) רואים מרחוק רובצים במים. צבי ביצות – זוחלים בעלי דם קר ומתחרדנים בשמש כדי להתחמם.

שביל המסתור – נועד להסתיר את האנשים, כך הציפורים לא רואות אותנו אך אנחנו יכולים לראות אותן.
צמחי מים : אלף עלה משובל, קרנן טבול(שקוע בתוך המים), נופר, איריס ענף – פורח בצהוב. קנה מצוי (עם "מברשות") סוף מצוי (עם "נקניקיות") גומא פפירוס.

ציפורים : כוכית (צפור שפעם נקראה סנונית), סיקסק. צפורי סבך רבות מסתרות בסבך.

עופות מים : משפחת השקנאיים : שקנאי, קורמורן, קורמורן גמדי- כל 4 האצבעות מחוברות בקרום שחיה. לכן הם צוללים מצוין, אך בגלל זה יש להם כושר ציפה חלש. אין להם בלוטת שומן בזנב. כשהם יוצאים מהמים הם ספוגי מים ולא יכולים לעוף. לכן הם עומדים פרושי כנפיים על עמודים או חוטים, ומייבשים אותן ברוח. הם לא נושמים במים אך יש להם ריאות גדולות וחזקות.

קורמורנים יכולים לצלול עד 30 מטר עומק. בסין יש מקומות שמאלפים אותם לצורכי דיג. הם אוכלים חצי ק"ג דגים ביום, אך שמים להם טבעת במקור, ולכן הם מביאים את הדגים לדיג, והוא בתמורה חותך להם קצת דגים לרצועות דקות.

ברווזים הם הידרופובים : יש להם בלוטת שומן בזנב, הם סוחטים אותה ומשמנים את השערות והנוצות, וכל טיפת מים מחליקה עליהם ונופלת. הם לא יכולים לצלול לעומק.

אגמית – שחורה עם מקור לבן

ברכיות – זכרים עם ראש ירוק ומקור לבן, נקבות אפורות כי הן דוגרות וצריכות הסוואה. הזכרים לוחמים על הטריטוריה ולכן צבעוניים. זה נקרא בעלי דו פרצופיות זוויתית – כשהזכר והנקבה שונים.
שרשיר-סוג של ברוז.

עגורים – בלטינית נקרא גרוס, באנגלית קריין (שם אונומטופאי) שומעים את הגרגור שלהם מרחוק.

לבנית גדולה – גובה 1.6 מטר, מקור צהוב וגדול ובעונת הדגירה הופך לשחור.
 לבנית קטנה -

אנפית בקר – לבנה.

דגים : שפמנון – מגיע עד 70 ק"ג.

נוטריה – "עשב רע", מין פולש כמעט ללא אויב טבעי, ולכן מתרבה. הביא אותם עולה חדש מארגנטינה שרצה לגדל אותם לפרוות, אך הפרווה גדלה יפה בהרי האנדים, וכאן בחום הגדול הפרווה לא צומחת טוב, ואז שחררו אותם לטבע. הן עושות נזקים עצומים.

מיצג עופוריה – במרכז המבקרים, סדרת סרטוני מולטי מדיה בכמה חדרים, במשך כ-20 דקות, ולבסוף חידון טריוויה ממוחשב. צריך לתאם את שעת ההקרנה מראש, או בכניסה לשמורה.

אגמון החולה

גודל האגמון עצמו 1 קמ"ר בלבד (1000 דונם), מתוך 60 קמ"ר שהיו במקור. ביהדות אומרים "בטל בשישים" כלומר משהו זניח.

כניסה עם קבוצה כדאי לתאם מראש בטלפון או במייל. אפשר לבחור בין האפשרויות : אפשר לתאם הדרכה מקומית לקבוצה. אפשר לנסוע בעגלת מסתור רתומה לטרקטור והתקרב ללהקות העגורים, והעופות לא מפחדים להתקרב כי הם רגילים לטרקטור שמחלק להם אוכל. יש אופניים מסוגים שונים – חד-מושבי, דו-מושבי, משפחתי או קבוצתי עד 16 מושבים. קלאב-קאר – רכב חשמלי קטן ל-2-6 אנשים.
 במבואה יש סרט קצר (7 דקות) על האגמון והציפורים. קצת סתמי, אך אפשרי לצפות, בזמן שהמדריך מסדר את ענייני האוצר.

עגורים - השדות מלאים בעגורים, שמנצלים את שעות האור ומלקטים בוטנים בשדה. הם עפים ומתרחקים מאנשים לטווח בטחון קריטי, שבו הם מרגישים בטוחים. העגור מכין עצמו לנדידה לאפריקה, ולכן צריך לאכול אוכל מלא אנרגיה- עם שומן וחלבון, כמו בוטנים. הבוטנים מצמיאים ולכן הם עפים כמה פעמים ביום למקור מים כדי לשנות. חלקם נשארים כאן כל החורף, בערך 30,000 נשארים מתוך 100,000 שעוברים כאן, והשאר עפים לאזור אתיופיה.

העגורים החלו להגיע לכאן בשנה שהחלו להציף את האגמון, מאוקטובר 1994, ומאז הם מבקרים כאן בקביעות, כי ראו שיש כאן שפע של מזון. הם למדו שיש כאן בשדות שועלים, תנים וחתולים וחזירים שטורפים אותם. אחרי 3 שנים שהיו טורפים אותם הם הבינו שבחושך עדיף לעמוד בתוך המים. שם יותר בטוח כי החתולים והתנים לא נכנסים למים. לכן ברגע שמחשיך הם כולם עוברים לעמוד במים הרדודים. העגורים מגיעים לכאן כל שנה מאוקטובר עד ינואר-פברואר. השיא הוא בינואר.

משפחת עגורים - רואים שניים עם צבע לבן על הפנים, ואחד עם ראש חום - זה הצעיר. לזכר יש כיפה אדומה על המצח וזנב יותר נפוח. הם מסתובבים כמשפחות משפחות. בשנה הראשונה אחרי הקינון הם כבר לוקחים איתם את הצעירים לדרך ומלמדים אותם איפה לחנות, איפה כדאי לאסוף מזון. בכל הטלה יש 2-3 ביצים. כשהם עוזבים את האזור וחוזרים לאזור רוסיה (בין מוסקבה להרי אורל) - הצעירים הולכים לאזור אחד והבוגרים לאזור אחר. הם מגיעים לבגרות מינית בגיל 3-5, ולקראת ההזדווגות הם עושים משחקי חיזור: הזכר מבלית את הזנב, לוקח את הכנפיים לאחור. שטחי הקינון הם בשוליים של הרי אורל, אזור רטוב ולח. העגורים טסים בלהקה בצורת ראש חץ. הראשון עושה הכי הרבה תנועות בכנפיים, ויוצר מערבולת מאחורי הכנף, שעליה רוכב השני בטור. השלישי רוכב על המערבולת של שניהם. האחרונים כמעט לא מניעים את הכנפיים. כל 22 שניות הם מתחלפים בתפקידים. כל הזמן יש תחלופה בין הראשונים לאחרונים. הם עפים כל החיים בדיוק לפי חוקי הפיזיקה ואווירודינמיקה, בלי ללמוד פיזיקה. זה דומה לשובר אלכסוני שעושה סירה במים, ועליו יכולים לטוט ברווזים וכו'. באוויר זה דבר דומה אך לא רואים אותו.

פרויקט העגורים - העגורים אהבים לאכול לא רק בוטנים אלא גם חיטה ותבואות אחרות, וגרמו נזק לשדות. היה צורך לממן ולהכין מזון מיוחד, כדי שלא יחסלו את כל השדות החקלאיים. בשטח הזה מחלקים להם במיוחד 6 טון תירס כל יום, וזה די יקר- כמיליון וחצי ₪ לשנה. כל מי שקונה כרטיס לאגמון מממן 5 ₪ עבור פרויקט העגורים.

נברנים - מכרסמים ממשפחת האוגרים, הם החיה הכי פוריה בטבע. נברנה מגיעה לבגרות מינית בגיל חודש. ההריון אורך 16 ימים, ו-14 ימים אחרי המלטה היא כבר יכולה להיכנס להריון חדש. כשהן צעירות - הן ממליטות 6-8 גורים בהמלטה. ככל שהן גדלות הרחם גדל, ומגיל שנה הן ממליטות עד 16 גורים בהמלטה. כך קצב הריבוי שלהם הוא מדהים, ויש כאן מיליוני נברנים בשדות. בכל המדרונות של התעלות וגם בשדות יש קינון של נברנים. גם כשניסו להשמיד אותם אי אפשר להשמיד את כולם. בעבר הרעילו אותם עם זרחנים אורגניים, אך זה חומר מסרטן וגורם נזק גם לאחרים. כיום כבר לא משתמשים בזרחן. הנברנים הם אוכלי ירק בלבד, והם לא נכנסים למלכודות רגילות. בשדות אספסת הם משמידים עיגול של כמה מטרים מסביב למאורה שלהם.

אוכלי הנברנים - כל חורף מגיעות לכאן 15,000 דיות. כל אחת צדה ואוכלת 10-15 נברנים ביום. תנשמת אוכלת בלילה אחד כ-8 נברנים, ואם יש לה גורים היא צדה עד 15 בלילה. מצאו זאת לפי הצנפות (גוש של העור והעצמות שנשארים) שהיא פולטת ליד הקן אחרי האכילה. גם אנפה אפורה אוכלת 10-15 נברנים ביום. היא עומדת ליד הקנים שלהם ואורבת להם. עשו כאן מחקר יסודי על הנברנים, ולאחר ספירה של כל העופות שאוכלים נברנים - הגיעו לחישוב שביממה אחת בחורף אוכלים 500,000 נברנים רק בעמק החולה!! ובכל זאת יש עוד מיליוני נברנים שפושטים על השדות.

האזור מושך אליו בעיקר את העופות הנוודים. העופות הדורסים יודעים לאכול נברנים: הדיות, הזרונים, העייטים והבזים. גם אנפיות הבקר למדו לאכול נברנים, שהשטח מלא בהם.

זרון - עוף דורס עם כיפה לבנה. כאן הם נראים אחרת מאלה של אירופה, שם רק לנקבות יש כיפה לבנה, וכאן גם לזכרים. יש כאן כמה סוגי זרונים: זרון כחול, זרון שדות, זרון הפס וזרון החולה, שגם דוגר פה.

החנקן - לאחר יבוש השטח חשבו שגידול חציר יצליח כאן. אדמות הכבול מכילות הרבה חנקן, וזה גרם לצימוח גבוה של החציר. הבעיה שחנקן רעיל לפרות, וכשהפרות בעמיר וכפר בלום אכלו מהחציר - הן מתו מהרעלת חנקן. לכן עברו לגידול של אספסת ברוב השטח. אבל אספסת בדר"כ מחדשים כל 4 שנים - והסתבר שכאן זה לא היה מספיק רווחי ולכן עברו לגידול אחר. החנקן שבכבול גורם לצמיחה וגטטיבית גדולה. תירס צמח לגובה 3 מטר אבל נתן רק שני קלחים בגבעול. כתונה צמחה לגובה מטר וחצי, אבל עם מעט פרחים. החנקן היה דומיננטי מדי והצמחים לא קיבלו את החומרים האחרים הדרושים להם. כך החליפו באזור הרבה גידולים, אך אף גידול לא ממש הצליח.

קו-נוע - מתקן השקייה אוטומטי, שנוסע בעצמו ומשקה עם מתזים את כל השדה.

תצפית מול האגם - העופות שרואים במים: תמירון (שחור-לבן), מגלן (כהה), לימוזה (אפור עם מקור ארוך), חופמו, סדרת חופמאים שונים, אנפות, ברווזים, מרית (חזה לבן ומקור רחב), שקנאי (שק מתחת למקור), כפן (לבן עם מקור בצורת כף), סייפן (מקור מתעגל למעלה). לפעמים רואים גם פלמינגו.

עמידה במים - לכל עופות המים יש מנגנון מיוחד בגלליים שאין לאדם. לציפורי המים אין בשר בגלליים, אין שם רקמות רכות שצורכות חמצן. יש להם שסתום אל-חוזר מיוחד, והמוח שלהם גורם לכך שלא תהיה זרימת דם לכיוון הרגליים, כך שהם יכולים לעמוד במים כל הלילה.

אם אדם יעמוד כל הלילה במים הקרים, מערכת הדם יורדת לכפות הרגליים וחוזרת ללב, וכל הגוף יתקרר במהלך הלילה. המוח ייתן פקודה לכלי הדם להתכווץ, ולאט לאט הגוף יכחיל מחוסר דם, ואפשר "למות מקור". כך גם היונקים האחרים - תנים, חתולים, חזירים וכו', ולכן הם לא נכנסים למים.

נסיעה מסביב לאגמון: יש כמה נקודות תצפית מסודרות בהן אפשר לעצור בדרך. יש מבנים לתצפית ממש בתוך המים. אפשר לשכור משקפות בכניסה. רצוי להביא מגדיר ציפורים ובקלות רבה אפשר לזהות די הרבה עופות, בייחוד הגדולים והנפוצים.

תיירות של צפרות – התפתחה מאוד בשנים האחרונות. יש ביקוש למדריכים שמתמחים בנושא זה. יש אנשים שבאים לארץ רק כדי לראות ציפורים מסוימות בעונה מסוימת.
רכס הרי נפתלי, מצוק רמים – ממערב לנו. הר שינאן – הנקודה הגבוהה על הרכס – 902 מ', מעל קרית שמונה.
רואים את הסהר בהיוולדו, ומולו כוכב נוגה, לקראת חשיכה. אפשר לזהות כוכבים לפי האפליקציה – googlesky. כשנוגה היה כמעט בין זרועות הירח, ב-29.5.1453 התרחש כיבוש קונסטנטינופול בידי מהמט הכובש מידי הביזנטים, ומאז הסהר והכוכב הוא סמל עותומני ומוסלמי. (בתמלול סיור 1 – גליל תחתון מרכזי).

מוזיאון בית אוסישקין

במוזיאון בקיבוץ דן שני אגפים: טבע וארכיאולוגיה. יוסי לב ארי הקים ומנהל את המוזיאון. המוזיאון הנו קצהו הצפוני שלשביל ישראל. המוזיאון שייך לחברה להגנת הטבע ומופעל בשיתוף המועצה האזורית גליל עליון וקיבוץ דן. בשל צורתו הייחודית הכריזה המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות על בית אוסישקין כמבנה לשימור.

אגף הטבע של ארץ ירדן וחרמונים – צמחים ובעלי חיים. התצוגה בחלקה מודרנית וחלקה ישנה. בתצוגה מודרנית צריך לתת חלון מיוחד לכל סביבת חיים בצורה תלת מימדית.

תלת מימדי - 7 חלונות כאלה של סביבות חיים: ביצת החולה, החרמון, סוואנה (מדונות הגולן), אזור טרשים (נחל ראש פינה), יער אלונים תבור (חורשת טל, האכסניה בשניר), יער אלון מצוי (אלוני הבשן), אזור בזלת (אלמגור-כורזים).

דו מימדי - חלונות של בעלי חיים לפי סדרות ומשפחות: עופות, חרקים, פרפרים, זוחלים וכו'. פוחלצים – אין אף חיה שהרגו אותה במיוחד לתצוגה, אלא רק פגרים שנמצאו בשטח. לכן אין אף פוחלץ של עגור, כי גם אם הם מתים משהו טורף אותם ולא נשאר פגר, לכן יש רק תמונה גדולה שלהם. אין מספיק מקום להציג את כל המינים, לכן אין כאן גימוס, וחזיר בר יש רק גור קטן.

תוצאות הייבוש - יש אוספים מלפני הייבוש שכוללים גם מינים אנדמיים שנכחדו לגמרי או מינים שכבר לא רואים באזור. זרחן אורגני - אחרי הייבוש התרבו מאוד הנברנים, שגרמו נזקים לחקלאות. החקלאים החלו לפזר גרעיני רעל עשויים מזרחן אורגני. בהתחלה פיזרו רק במאורות שלהם, וכשזה לא הספיק החלו לפזר רעל בשטח ממוסוסים. הרעל זרם עם סחף אל התעלות אל הירדן ולכינרת, וזה בוודאי גרם להרבה מקרי סרטן בארץ. זה גרם לצמיחת אצות בכנרת והמים היו מסריחים. האגמון נבנה גם כדי שינטרל את הזרימה החופשית לכנרת, ויהווה מסנן למים עם כל החנקות והפוספטים. כיום מטפלים גם בכינרת בתוספת דגי אמנון, שאוכלים את האצות.

דוגמאות למינים שנכחדו בייבוש החולה:

עגולשון – מין אנדמי, התגלה לראשונה ב-1940 וקיים רק בביצות החולה. בזמן הייבוש (1951-1958) הוא נעלם ולא ראו אותו מאז וחשבו שנכחד, עד 2011, כשאחד הפקחים זיהה אותו שוב בשמורה, והשנה ראו כבר 12 פרטים שלו.

כינרת חולתי – תת מין של דג אמנון, שהיה בחולה ונכחד לגמרי. בכנרת יש מין אחר: לבנון החולה.

בן נון הגליל – דג שהיה רק בחולה, עם בינים קטנים כמו שפמנון, ונכחד בייבוש.

פשפש עקרי גדול – מין שהיה במי החולה ועקיצתו חזקה מאוד, וגם הוא נכחד.

פרפרים – יש באזור מינים צפוניים ומינים דרומיים, וכולם נפגשים כאן מכל הכיוונים.

נימפית הפנדורה – תפוצתו מסקנדינביה דרומה, החרמון הוא המקום הדרומי בעולם שהוא נמצא.

דנאית הדבורה (דנאית תפוח סדום) - מאביקה את כל משפחת האסקלפיים במדבר(משפחה של צמחים רעילים בתוך ההדרופיים). הדנאית נודדת ממדבריות אפריקה וכאן באזור יש כמה מינים שלה.

לבנין משויש - מין אפריקאי של פרפר שמגיע צפונה עד החרמון.

משפ' השקנאיים – שקנאים, קורמורנים, נחשון החולה שהיה באזור עד הייבוש והפסיק להגיע מאז.

החרמון - אחרי מלחמת ששת הימים ב-1967 הגיעו לחרמון וזה הגדיל מאוד את מגוון המינים המוכרים באזור, צמחים שצומחים רק בגבהים מעל 1400 מטר, שלא היה קודם בארץ. צמחיה כרקוצית, עץ אדר, עצים ורדניים שונים (כמו תפוחים, אגסים ודובדבנים שצריכים הרבה קור בחורף כדי להתעורר), שלושה מיני נחשים חדשים – כרכן חלק, כרכן הקרינים, צפע החרמון. מיני לטאות – שממית החרמון – מין חדש למדע (באוניברסיטאות בדמשק וביריות לא חקרו זוחלים ולא פירסמו על הנושאים האלה). לכן הקדישו כאן כמה חלונות לחי והצומח של אזור החרמון.

בולי טבע מהעולם – חלון תצוגה חדש, כי כיום ילדים לא יודעים מה זה בול ומה זה מכתב, וזו כבר תופעה היסטורית...

אגף הארכיאולוגיה - כולל ממצאים שנמצאו באזור, חלקם רפליקות (העתקים), מסודרים בחלונות תצוגה לפי תקופות. מומלץ לבוא לכאן עם קבוצות אחרי שגומרים סיור בתל דן, למרות שלא הרבה באים לכאן.

בכניסה - תעודה ממארי – מאה 19 לפנה"ס - עם השם דן, וחרפושית של תחותמס ה-3 ממאה 15 לפנה"ס. דילגנו על החלונות של התקופות ניאוליתית, כלכליתית, ברונזה קדומה.

ברונזה תיכונה בתל דן – חתך של החומה הכנענית: חלקלקה עם קיר של לבני בוץ, עם אומנות כל 1.20 מ'. שער 3 הקשתות. [מכתבי המארות (קללות) – נמצאו במצרים, על צלמית חרס בדמות אדם, חלק עם ידיים כפותות מאחורי הגב. הכתובות הן קללות שכתבו הוהנים במצרים לערים שמרדו או לא שילמו מיסים. את הכתובות ניפצו לרסיסים.]

התרבות המינואית: במת פולחן, כלי מנחה מינואי- כלי עם דופן דקה של חצי מ"מ – מראה על תרבות עשירה, כי הייצור מצריך לסתן את החומר, ללוש טוב וליצור קרם איכותי שממנו מכינים את הכלי, עם חומר גלזורה מתכתי שמרוח מבחוץ. יש כלים כאלה במוזיאון המינואי בהרקליון (כרתים). אצל המינואים לא היו בכלל חומות ולא כלי נשק, אלא רק מסחר ימי ועצמה כלכלית. אחרי המינואים (התפוצצות סנטוריני=טרה בערך בשנת 1700) השתלטו המיקנים על כל ערי הנמל בכרתים, יוון והים התיכון.

ברונזה מאוחרת: כלים מיקנים – נמצאו 480 כלים/מנחות בקבר המיקני הגדול. נקברו בו 40 איש בין מאות 15-12 לפנה"ס. ביניהם "אגרטה המרכבה" כמו כלים שנמצאו במיקנה. המקורי במוזיאון ישראל וזו רפליקה. יש כלים מיוחדים עם צבעי אדמה, כמו ביוון. תכשיטים מזהב-עגילים, חגורות וכו'. קערת חלב קפריסאית. קופסת תמרוקים עם ברבורים משנהב, שנמצאה עם שאריות פודרה. פריפות עשויות ברונזה (סיכות בטחון) שאיתם סגרו את התכריכים, שנמצאו בקברים. בסוף התקופה הזו היה הכיבוש הישראלי-יהושע י"ט.

תקופה ישראלית – בורות התנחלות ובהם נמצאו כלי חרס. בבדיקה גיאולוגית נמצא שבתוך החרס יש פורה-מניפורה ששייך לקירטון של אזור בית שמש, צרעה ואשתאול. זה מתאים לסיפורי התנ"ך על נדידת שבט דן מהשפלה לכאן, וההשתלטות על המיקנים שישבו כאן, סביב 1200 לפנה"ס, סוף מאה 13/תחילת מאה 12. הכלים הגדולים-פיטס שפת צווארון שאופייניים להתנחלות בכל הארץ, ונמצאו גם בבורות כאן. על אחד הכלים כתוב בעברית: "לעמדי" – שם של כוהן. צלמיות של אליים מצריים – איזיס ואוזיריס, העתקים של מחותות ברזל שנמצאו במקדש, כלים לאפר.

פכית קטנות לשמן (בחדר ליד השער הישראלי נמצאו 3000 כאלה שעוד לא השתמשו). זה פולחן שקשור כנראה ל"במות שערים" שמוזכרות במלכים ב', כ"ג, כשיאשיהו מנתץ את הבמות. נמצאו במות כאלה גם בגיבע בשומרון (גבע בנימין), אך רק כאן יש דוגמה כזו שאפשר לראות.

כתובת בית דוד – אחד הממצאים הכי חשוב בארכיאולוגיה הכתובה בארץ. בהתחלה מצאו במקרה אבן גדולה, ויותר מאוחר אבן בינונית וקטנה, כולן הפוכות בתוך הריצוף, עם הכתב למטה. הכתב הוא כתב עברי קדום, כמו בלוח גזר.

הכתובת נכתבה כנראה ע"י חזאל מלך ארם, מהתקופה שאחרי אחאב, מאה 9, שנת 842 לפנה"ס. מוזכר בה בן-החד הארמי, שהיה שם של שושלת מלכים בארם (הדד=אל הסערה). חזאל לא היה במקור משושלת המלוכה הארמית, אלא היה שר צבא ארמי. במלכים ב' פרק ט' מסופר שהנביא אלישע ניבא שכן-החד ימות וחזאל ימלוך במקומו. חזאל אכן עלה לשלטון למשך 40 שנה ומימן את יהוא, שהרג את יהורם בן אחאב מלך ישראל ואת אחזיה מלך יהודה (בן עתליה בת עמרי), ויהוא הפך מלך ישראל. בכתובת מוזכר שהמלך הרג 70 מלכים, וביניהם "מלך בית דוד", וזו הכתובת היחידה שנמצאה שמזכירה את בית דוד. זה סותר את הטענות של פינקלשטיין ואסכולת ת"א על כך שלא היה דוד ולא שושלת בית דוד. ממלכת ישראל היתה אמנם גדולה וחזקה, של 10 שבטים, ויהודה רק של שבט אחד עיקרי, בתוספת שמעון ובנימין.

ברור שהכתובת נותצה בכוונה ונקברה הפוך בתוך המרצפות העליונות, בריצוף שליד השער. ניתוח הכתובת נעשה כנראה בתקופה מאוחרת יותר, כשישראל התחזקו וניצחו את ארם, אולי ע"י המלך יואש בן יהואחז בן יהוא (שנת 800). הכתובת המקורית נמצאת במוזיאון ישראל וכאן יש העתק.

ציטוט מהאתר של מט"ח: זו אחת התגליות החשובות ביותר בארכיאולוגיה של א"י, שהתגלתה בין אבני הריצוף של רחבת השער. בשנת 1993 מצא אחד החופרים שבר אבן בזלת ועליה חקוקה כתובת בארמית. בעונת החפירה שלאחר מכן חיפשו החופרים שברים נוספים של אותה כתובת מנותצת, ואכן, הם מצאו שני שברים נוספים, שאיפשרו את פענוחה. (ציור הכתובת נמצא בתוך מבנה השער משמאל, והעתקה נמצא בבית אוסישקין. את המצבה המקורית אפשר לראות במוזיאון ישראל). עם גילוי הכתובת קראו החוקרים את הטקסט, שכרגיל בכתובות עתיקות, מילות המפתח שלו, כאילו להכעיס, חסרות. היה ברור מיד שמדובר בכתובת ניצחון שהציב מלך ארמי לזכר מלחמה שבמהלכה כבש את דן. מאוחר יותר, כשהישראלים חזרו וכבשו את העיר, הם ניתצו את הכתובת המביכה והשתמשו באבניה לריצוף רחבת השער. הכתובת, בשלב זה הייתה מתסכלת מאוד. היא ציינה מלך ארמי ואביו (ללא שם), את האל הדד ואת מלך ישראל (ללא שם). אך גולת הכותרת הייתה הביטוי "בית דוד".

אזכור הביטוי "בית דוד" חשוב ביותר, משום שזוהי הפעם הראשונה שמשמך חוץ מקראי משתמש בכינוי "בית דוד" לשושלת שמלכה ביהודה. הייתה כאן מעין תשובה מוחצת לכל אותם חוקרים המכחישים את קיומו של בית דוד וטוענים שחלק גדול מהסיפורים ההיסטוריים במקרא אינם אלא מיתולוגיה ואין להם כל אחיזה במציאות.

מתוך טקסט לא שלם זה ניסו החוקרים לשחזר, על סמך נתונים מן המקרא, אירוע שבו משתתפים מלכי ארם, ישראל ויהודה. כשנמצאו שני שברי כתובת נוספים, היה אפשר לפענח את הטקסט בצורה ברורה הרבה יותר.

הכתובת, בתרגום לעברית, מספרת על מלך ארם "הומלך על ידי הדד", כלומר, לא היה היורש החוקי. ייתכן כי הכוונה היא לחזאל המוזכר במלכים ב. המלך נלחם מלחמות רבות, הרג 70 מלכים בעלי אלפי רכב וסוסים, הרס את עריהם והפך את ארצותיהם לשממה. משפט המחץ של הכתובת אומר: "הרגתי את יהורם בן אחאב מלך ישראל והרגתי את אחזיהו בן יהורם מלך בית דוד". וכאן טמונה ההפתעה הגדולה. המקרא מספר בפירוט רב את נסיבות מרד יהוא ואת הריגת יהורם ואחזיה בידי יהוא, לא בידי חזאל מלך ארם (מל"ב, ט, 14-25). אז מי באמת הרג אותם? יתכן שיהוא פעל בשירות מלך ארם.

תרגום של יוסף נווה, לפי שורות:

[...][1 וגזר]

(2) אבני עלה [עליו בה] לחמו בא[פק];

(3) וישכב אבי, הלך אל [אבותי]. ויבוא מלך

(4) ישראל קודם בארץ אבי. [ו]ימלך הדד [א]ותי;

(5) אני. וילך הדד לפני [א]צא משבעת [מחוזות];

(6) ממלכתי ואהרוג, מלכ[ים] שב[עים] אוסרי א[לפי]

(7) ר[כב] ואלפי סוסים. [הרגתי את יהורם בן [אחאב]

(8) מלך ישראל והרגתי את אחזיהו בן [יהורם מלך]

(9) בית-דוד. ואשים [את עריהם חורבות ואהפוך]

(10) את ארצם ל[שממה]. ...

תקופה הלניסטית – העיר עדיין נקראה "דן". נמצאה הכתובת ביוונית: "... לאל אשר בן נדר זואילוס נדר...". השם דן נשמר עד מאה 5 לפנה"ס. במאה 4 הוקמה בניאס ותפסה את מקומה של דן באזור.

תקופה רומית – לפי יוספוס פלביוס- במאה 1 לפנה"ס "קיבל הורדוס מאת אוגוסטוס את בניאס ואת חולתה וכל הארץ סביב". ליד השער הכנעני נמצא פסל רומי של ונוס, עשוי משיש קרארה. כאן זה הפסל המקורי.

יגאל ידין טען במאמר ("יודן למה יגור אוניות"), שאולי האנשים שישבו בדרך הם במקור משבט הדנו, שמוזכר כאחד מגויי הים בכתובת מצרית של רעמסס, ושהם היו במקור יוונים ולא יהודים, והתחברו עם הישראלים. ידין התחרט על הרעיון הזה מאוחר יותר. בכל מקרה כשהם הגיעו לכאן הם היו בוודאי עם תרבות ישראלית.

תמליל סיור מספר 57 לאצבע הגליל

מסלול: כפר גלעדי, חצר תל חי, מצפה דדו, מצודת כ"ח, תל קדש ואחוזת דוברובין

נסיעה לכפר גלעדי

עץ האלון בצומת חורשת טל – נחשב לאחד משלושת העצים הגדולים בארץ. **אלה אטלנטית** בבקעת קדש – עוד אחד מהעצים הגדולים בארץ. **האמיר פאעור** – שלט על שטחים רבים באזור רמת הגולן עד תחילת מאה 20. בדיונים על קביעת הגבול בין בריטניה לצרפת האמיר פאעור דרש שליטה על כל השטחים שלו. הבריטים העבירו אותם לשליטה צרפתית בתמורה לשטחים אחרים שקיבלו הבריטים: אזור מוסול בעירק (חבל כורדי), ושטח של הבהאים בדרום מזרח הכינרת (מעין גב דרומה), שעבר אח"כ למדינת ישראל. בית הארחה של קבוץ הגושרים היה אחת האחוזות של פאעור, ואחווה נוספת היתה לו בצפון רמת הגולן. על שמו צומת האמיר(צומת ווסט) ברמת הגולן.

אורך מדינת ישראל – כשנוסעים על כביש 90 זה המקום לשאול זאת את המטיילים. חלק מהתיירים חושבים שהאורך של ישראל הוא אלפי ק"מ. האמת היא שהכביש בין מטולה לאילת (עד טאבה) הוא 478 ק"מ. זה נותן פרופורציות על הגודל האמיתי של המדינה, לעומת כמה ששומעים על ישראל בתקשורת. כששאלו את חיים ויצמן מה דעתו על הפרוטוקולים של זקני ציון, הוא ענה: אוסף כזה גדול של שטויות לא קראתי בחיי, אך אל תספרו זאת לגויים, שימשיכו לחשוב שיש לנו את הכוח הגדול שמייחסים לנו, כי זה טוב לאינטרסים שלנו.

שאלה נוספת למטיילים: כמה חללים נהרגו בקרב תל-חי, שעל שמם קריית שמונה. התשובה- 6 חללים, והיו עוד 2 הרוגים לפני כן, שה"כ 8 הרוגים בתל-חי. זו שאלה שמעוררת את סקרנות המטיילים לקראת הביקור באתר.

כפר גלעדי ותל חי קשורים לעיצוב הגבול הצפוני של הארץ. לפעמים יש סתירות קטנות בין הנרטיב שמספרים בכפר גלעדי לבין הנרטיב שמספרים בתל-חי. בין שני היישובים היו חילוקי דעות, עד שהתאחדו בשנות ה-20 לקבוץ אחד – כפר גלעדי. אחר כך הם שוב נפרדו לשני יישובים, לא כל כך בשמחה ואהבה, חלק הקימו את המושב באר טוביה בשנות ה-30, וחלק התפזרו בארץ.

מוזיאון בית השומר - כפר גלעדי

הדרכה מקומית

במוזיאון יש תצוגה חדשה מלפני 5 שנים, עוצבה ע"י אורי אברהמסון. התצוגה מעוצבת בצורת מסע בזמן- מעבר בין חדרים שונים וסרטונים קצרים (כמו מוזיאון הפלמ"ח, מוזיאון אסירי המחתרות בעכו). המוזיאון מתאר את ההתיישבות באזור, עיצוב הגבולות באזור, את ארגון השומר, חדר של מניה וישראל שוחט, יש גם תצפית מרהיבה על כל האזור.

העלייה השנייה החלה בדצמבר 1903 – אנשים צעירים ללא משפחות, שהגיעו לארץ ממניעים ציוניים. רובם הגיעו מרוסיה ופולין, בעקבות פרעות בקייסינב והומלגומל – בביילורוסיה). כבר אז לא רצו את היהודים, לא ברוסיה ולא באירופה. העלייה השנייה די קטנה, רק כ-30,000 יהודים הגיעו לארץ, אך יותר ממיליון יהודים ברחו מרוסיה לארה"ב באותה תקופה.

בארץ היה אז שלטון טורקי, 600,000 ערבים ו-50,000 יהודים. היהודים ישבו ב-4 ערי הקודש וב-30 מושבות יהודיות. עבודת האדמה היתה כולה ע"י פועלים ערבים, והערבים גם שודדים תבואות ובקר של היהודים שאצלים עבדו.

סרטון מקורי מ-1913 – הקמת המושבות הראשונות – פתח תקוה (אם המושבות) וראש פינה. עיתונאים מאירופה באו לצלם בארץ כדי לשווק את היישוב הציוני בארץ. הסרטון הוא חלק מסרט היסטורי ארוך של יעקב גרוס.

100 שנה הן יחסית מעט זמן מבחינה היסטורית. כמה מהר התקדמנו ב-100 שנה, התקדמות טכנולוגית וכו'. **ארגון בר גיורא** - ב-1907 התקבצה קבוצה של 12 אנשים בביתו של יצחק בן-צבי ביפו. הם החליטו להקים את ארגון בר גיורא - ארגון ראשון מסוגו בארץ – ארגון הגנה יהודי חשאי/בלתי ליגלי. הטורקים לא אפשרו להקים ארגון רשמי כזה. מקימי הארגון הבולטים – ישראל שוחט המנהיג הבלתי מעורער, יצחק בן צבי, אלכסנדר זייד, ישראל גלעדי, מנדל פורטוגלי, יחזקאל חנקין. השם בר גיורא – על שם שמעון בר גיורא - אחד ממנהיגי המרד הגדול ברומאים. במשך 1800 שנים, מאז ימי הרומאים, היהודים לא אחזו בנשק בצורה מאורגנת.

בסגירה היתה מושבה/חוה חקלאית בראשות האגרונום אליהו קראוזה, המנהל מטעם יק"א. מניה וילבושביץ (שוחט) הציעה שיקימו קולקטיב ויצטרפו לסגירה. הם היו אנשים צעירים ללא יכולת כלכלית, ולכן החיים המשותפים בקולקטיב היו יותר פשוטים.

הם ניסו להיכנס לשמירה במושבות באזור, אך יהודי המושבות סירבו. הם הבינו שאם יתנו להם לשמור במקום הערבים, הערבים ינקמו בהם.

אנשי בר גיורא הגיעו בלילה לשער החווה בסגירה וראו שהוא סגור. הם הבינו שהשומר הצ'רקסי נעלם בזמן השמירה. הם גנבו את הפרדה של מנהל החווה והלכו לישון. בבוקר העירו את מנהל החווה, קראוזה, ואמרו לו, שאם הוא רוצה את הפרדה בחזרה – שיתן להם לשמור על החווה. כך הצליחו להיכנס לשמירה בסגירה. אחרי שהצליחו שם, נתנו להם לשמור גם במושבה מסחה (כפר תבור). תוך שנתיים הם כבשו את השמירה ברוב מושבות הגליל התחתון. התנאי שלהם להיכנס לשמירה במושבה – שהעבודה במושבה תהפוך להיות עבודה עברית.

מרד הטורקים הצעירים ב-1909, גרם להתעררות והיחלשות השלטון הטורקי ומצב הביטחון בארץ. אנשי בר גיורא החליטו להגדיל את הארגון, והקימו את ארגון השומר. עד אז היו בבר גיורא רק 12 חברים, ומתוכם בן צבי ויחזקאל חנקין היו אנשי מנהלה ולא שומרים.

ארגון השומר – הוקם ב-1909, במטרה ליצור שמירה עברית ועבודה עברית. אנשי בר גיורא היו הגרעין המרכזי של השומר. בהתחלה נתנו לכל מי שרצה להצטרף, המצטרפים עברו אימונים של שנה וחצי, ואז יכלו להתקבל רשמית לארגון. בשיאו הגיע השומר ל-120 חברים.

ארגון השומר חרת על דגלו ללמוד את השפה הערבית, את אורח חייהם ומנהגיהם של הערבים, כדי לדעת לחיות איתם בדו-קיום. הערבים היו הרוב בארץ, אך לא נחשבו כאויב. האוכלוסייה הערבית כיבדה את השומרים, כי הם התנהגו לפי הקודים התרבותיים שלהם.

קודם כל היה אדם – זה הקוד הראשון להתנהגות בארגון. בתרבות הערבית היתה נקמת דם, וכדי להימנע מזה העדיפו להשתמש קודם כל באלות ולהרתיע, לפני שמתמשים בנשק.

יחזקאל ניסנוב – אחד הנרצחים הראשונים בזמן השמירה. אימו הקווקזית דרשה נקמת דם, כדי שהאימהות של הרוצחים יבכו על קברי בניהם. ארגון השומר כינסו אסיפה והחליטו לא לנקום, כי אם יתחילו לנקום – זה יהיה כדור שלג שלא נגמר.

הפסלים בחדר, של מקימי "השומר" – יצירות של בתיה לישנסקי, כלת פרס ישראל, נחשבת הפסלת של העלייה השנייה (אחותה של רחל ינאית בן צבי).

סרטונים לפי מכתבים מקוריים של השומרים לבני משפחותיהם. הסרטון שראינו מלקט קטעים מכמה מכתבים ו"מחבר" אותם למכתב אחד.

העברית – זו אמנם עברית של עולים חדשים, אך היא שפה גבוהה, העברית של יהודים שבאו מאירופה, רובם אחרי לימודים בחדר. בעלייה הראשונה הגיעו יהודים דתיים עם משפחות שלמות. הצעירים בעלייה השנייה הגיעו במקור ממשפחות דתיות, אך לא רצו להיראות כמותם. הם הסירו מעליהם את כל הסממנים הגלותיים, והפכו ליהודים חילוניים.

מערה – דגם של מערת ההשבעה בסגירה, שם השביעו על נשק ותנ"ך, כמו בצה"ל כיום. חוקי השמירה נרשמו כבר ב-1910 והם הבסיס לחוקי צה"ל של היום.

בן גוריון אמר: יש הרבה אבות לצה"ל, אך רק סבא אחד: "השומר". בן גוריון ניסה להתקבל ל"שומר" אך לא התקבל, כי נתפסו אותו בזמן השמירה קורא ספר מתחת לעץ במרחביה. אמרו לו שהוא ימשיך להתעסק בענייני הרוח והם יעסקו בביטחון. בהמשך היוצרות קצת התהפכו... ובן גוריון ניהל את הצבא ומשרד הביטחון.

דמות היהודי החדש – אנשי השומר בתמונות נראים כמו ערבים – כדי להיראות כמו תושבי הסביבה, כדי לחקות את הערבים, כדי להוכיח שהם עם חזק ולוחם כמו הערבים, כדי להיות עם נודד וחופשי כמו הבדואים. הם שילבו בין חולצה רוסית לבין עקאל וכפייה. ערבים כינו אותם בהתחלה וולאד אל-מות = ילדי המוות, כלומר פחדנים.

העבודה של ארגון השומר היא של חברת שמירה קבלנית. הם קיבלו תשלום עבור השמירה, ולרוב זה היה יותר יקר מהשמירה הערבית. למושבות היה כדאי להעסיק אותם, כי כך היו פחות גניבות מאשר עם שומרים ערבים.

קבוצת כיבוש – יהושע חנקין, גואל האדמות של קק"ל, שרכש גם את אדמות עמק יזרעאל, נתן ב-1909 לאנשי השומר את השמירה על האדמות, ונתן להם תפקיד נוסף: קבוצת כיבוש. המטרה היתה להתיישב על הקרקע, הקבוצה היתה מכינה מקומות פרנסה, בונה בתי מגורים, ואחרי שנה שנתיים עוברת להקים את היישוב הבא. כך הוקמו – דגניה, מרחביה, כרכור, וגם תל עדשים – כפר שומרים ראשון שהוקם ב-1913 והפך להיות הבסיס של אנשי השומר.

הקמת כפר גלעדי – אנשי השומר הקימו את הקבוץ ב-1916, כי הם לא רצו לשבת בטבורה של הארץ, בעמק יזרעאל, אלא רצו להתיישב באזור ספר. בחירת המיקום היתה בגלל שליטה אסטרטגית, וליד מקורות מים. הגבעה נקראה "רואה ואינה נראית". מטולה היתה אז הישוב היחידי באזור, והם רצו לחזק ולתגבר את מטולה. סיבה נוספת כבר אז היתה כדי לקבוע את גבול המדינה היהודית בעתיד. שם הקבוץ היה בהתחלה כפר בר-גיורא, ולאחר שישראל גלעדי נפטר ב-1918, שינו את השם על שמו – כפר גלעדי. קיילה גלעדי, אשתו של ישראל גלעדי, איבדה בן ובעל באותו יום.

שלושה יישובים – חוץ מכפר גלעדי, אנשי השומר הקימו עוד שני יישובים באזור: חמארה (ליד מעין ברוך של היום) שנעזבה ב-1920, ותל-חי שהיתה קיימת כמחסן בהמות של מטולה כבר מ-1907, אך ננטש. תל-חי התאחדה עם כפר גלעדי ב-1926, לאחר שהוחלט שלתל-חי אין זכות קיום כישוב עצמאי.

החיים היו קשים, וגם החוק לא היה מאוד מסודר באותה תקופה. היתה תמותת תינוקות רבה, היתה בדידות קשה של היישובים היהודיים במשך 20 שנה, עד תקופת חומה ומגדל, אז הוקמו דן, דפנה, ועוד יישובים. כפר גלעדי ביקשו עזרה מיישובי המרכז, אך אנשי המרכז אמרו להם שעדיף לעזוב את היישובים המרוחקים. רבים מאנשי העלייה השנייה התייאשו ועזבו את הארץ, ואנשי כפר גלעדי נחשבו "משוגעים", כי עשו מאמצים עילאיים כדי להישאר כאן.

מכתב הנשים – ב-1918 כתבו עטרה שטורמן, דבורה דרכלר ויהודית... (!!!) מכתב ידוע, שבו דרשו שיתנו להן אחריות שווה כמו לגברים. זה היה סוף מלחמת העולם הראשונה, אחרי שאנשי ניל"י הלשינו(?) - נתפסו רבים מאנשי השומר וגורשו לטורקיה. בארץ לא נשארה הנהגה יהודית, ורחל ינאית לקחה על עצמה את הנהגת הארגון, גייסה עוד אנשים לארגון השומר, וביניהם גם נשים. בארגון רשומות 25 נשים, ביניהן כל הנשים של 12 אנשי בר-גיורא, מייסדי השומר. חלק מהנשים עשו גם תפקידי גברים.

ציפורה זייד, אשתו של אלכסנדר זייד, רצתה לצאת לשמירה בסגירה ולא נתנו לה. היא התחפשה לגבר וקראה לעצמה גבריאלי, ויצאה לשמירה, ושמרה לא פחות טוב מהגברים. אחרי השמירה הלכה לישון בבית אחותה קיילה גלעדי, ואז החלו השמועות שקיילה בוגדת בישראל עם גבריאלי. ציפורה נאלצה לחשוף את עצמה.

מניה שוחט – ממנהיגות הארגון, עשתה המון למען הישוב הציוני, דאגה לעלייה, היתה גזברית, ניהלה בית יתומים עם ישראל שוחט, והבריחה נשק מביירות, מדמשק ומאירופה. כשהיתה ברוסיה כמעט נתפסה בזמן הברחת נשק, והיא נאלצה להרוג את הרוסי שגילה אותה, ושלחה את הגופה בחבילה למקום לא ידוע ברומניה.

עלייה בלתי ליגלית - משנות ה-20 הבריטים שלטו באזור, והחלו להגביל את העלייה הרשמית לארץ. דרך הגבעה הזו של כפר גלעדי עברו 8000 עולים בלתי ליגלים מלבנון, סוריה, עירק ופרס, בעזרת אנשי כפר גלעדי והשכנים הלבנונים. זה היה עוד נטל כלכלי אדיר על הישוב, שבקושי שרד. היו תקופות שמספר העולים בישוב הכפיל את מספר התושבים הקבועים. היה צורך לדאוג לעולים לאוכל, ביגוד, לינה, עד שאפשר היה לפנות אותם לישובים אחרים. במקרים רבים לא ידעו אם הבחורים יחזרו הביתה מהפעילות החשאית שלהם (ליווי העולים).

יחסי שכנות - אז היו 24 יישובים ערבים על רכס רמים ועוד יישובים בתחומי לבנון של היום. אז לא היה גבול מסומן, זו היתה סוריה הגדולה תחת שלטון צרפתי. הם הקימו ועדה ליצירת קשרים עם השכנים הערבים, לצורכי מסחר, קניית מזון, כלי נשק, טבק ועוד. היה יותר קל ללכת לרופא ערבי בכפרי האזור מאשר ללכת לרופא יהודי בראש פינה או צפת – מסע של 3-4 ימים על סוס.

לדוגמה - בשנת 1937 ברחו לכאן חמולה שלמה מלבנון והתיישבה בחצר של כפר גלעדי (ביוזמת נחום הורוביץ), בגלל סכסוך עם חמולה אחרת בלבנון. הם ישבו כאן עם אוהלים, גמלים וכו', ורק אחרי כמה חודשים נחום הורוביץ הצליח ליצור סולחה בין החמולות והם חזרו ללבנון. הערבים המוסלמים באזור לא כי"כ השתתפו במרד הערבי, ושמרו על יחסים טובים עם היהודים.

בשנת 1973 – כבר היה גבול עיין עם לבנון. טייס מכפר גלעדי (אמנון ארד) נפל עם מטוסו בשבי בדרום לבנון, בידי ארגון אמאל. הוא אושפז בבית החולים בביירות, וברגע שאמר להם שהוא מכפר גלעדי – לקחו אותו לסיבוב כבוד בביירות, הראו לו את העיר. הוא לא עבר עינויים, ושוחרר לאחר תקופה קצרה.

בשנת 1989 – הגיע בחור לבנוני לכפר גלעדי ורצה להיפגש עם נחום הורוביץ, שנפטר באותה שנה בגיל 97. הבחור נפגש עם אורי בנו של נחום, וסיפר שאבא שלו אמר לו שאם יהיו לו בעיות בכפר – שיבוא לנחום והוא יעזור לו. הוא אמר שבגלל סכסוכים בכפר רוצים להרוג אותו שם. אורי יצר קשר עם שלטונות המדינה ואישרו ללבנוני להישאר בארץ.

נחום היה חבר טוב של עזר וייצמן, ואמר לו: אם הייתם מדברים עם האנשים הנכונים, כבר מזמן אפשר היה לעשות שלום. ישראל יצרה קשר וברית דווקא עם הנוצרים, והמוסלמים באזור הקצינו רק אחרי מלחמת לבנון – אחרי 1982.

חדר הזיכרון עם שמות החברים בארגון: זה החדר היחיד שבו מונצחים כל אנשי השומר, וכן ממשיכי דרכם (כמו יצחק שדה איש ההגנה). מטרת החדר היא להנציח ולפאר את כל הארגון ולא חברים בודדים.

קשרי משפחה – כמעט כל אנשי השומר היו קשורים ביניהם בקשרי משפחה, אחים, בני זוג, גיסים, בני דודים וכו'. הרבה מהם התקבלו לארגון בזכות פרוטקציה משפחתית. ארגון השומר היה אמנם קטן ואליטיסטי, אך הם היו פורצי דרך ויצרו מהפכה רצינית בדעות ובעשייה שלהם.

מצבה של צבי בקר, השומר הראשון שנפטר ב-1918. כשהקימו את המוזיאון בשנות ה-50, הביאו את רוב אנשי השומר לכאן, לקבורה מחודשת בבית הקברות של כפר גלעדי.

ארגון ההגנה – הוקם ב-1920 כארגון המרכזי של היישוב, ואז ארגון השומר התפרק והצטרף אל "ההגנה". היה ברור ש-120 חברים לא יכולים לתת מענה לשמירת כל היישובים הרבים שהוקמו. השומר הכין את הקרקע והתשתית ל"הגנה", שהיה ארגון גדול ורחב יותר.

סמל צה"ל כיום מורכב מסמלי כל הארגונים הקודמים – בר גיורא, השומר וההגנה.

סרטון סיום על הקבוץ החשאי – פעילות אנשי השומר אחרי פירוק הארגון: הם לא הסתדרו עם ההנהגה הפוליטית של אחדות העבודה. הם הקימו את הקבוץ החשאי - ארגון מחתרת בתוך קבוץ כפר גלעדי, בנו מחסני נשק סודיים (סליקים) בתוך הקבוץ, כשלא כל חברי הקבוץ ידעו עליהם. הם רכשו נשק זול באירופה, בנו מפעל תת קרקעי שייצר נשק ותחמושת, הכשירו מפקדים ועוד. בפרעות 1929 חברו אנשי השומר לאנשי ההגנה והשתמשו בנשק כדי לעזור ליהודי חיפה. מאז הם הצטרפו סופית להגנה ואנשי השומר הפסיקו לתפקד כארגון עצמאי/חשאי. התשתית הזאת של השומר היתה בסיס שעזר להקים גם את התעשייה הצבאית אחרי קום המדינה.

תצפית לעמק החולה: המוזיאון בנוי בצורת מגדל על ראש הגבעה שממנה רואים את כל האזור. רואים את הקירבה לכפר עדייסה שבלבנון, והקירבה למטולה. רואים עץ בודד ליד מעין ברוך – שם היתה חמארה – ישוב שהוקם ב-1919 בשטח חשוף, לכן ישבו בו רק רווקים. ב-1920 הוא נעזב ולא חזרו אליו. חצר תל-חי קרוב מתחתינו, גם הוא הוקם ע"י אנשי השומר. צריך לזכור שבשנות ה-20 היו סביב הגבעה הקטנה הזו 24 יישובים ערבים, שלא עשו חיים קלים ליישובים היהודיים.

אנדרטת האריה השואג

ציטוט מויקיפדיה: אתר קבורתם של לוחמי תל חי היה במקום עלייה לרגל מאז שלהי 1920, אך המקום היה עלוב ומוזנח, עובדה שטרדה את מנוחתם של המבקרים הרבים בו ובכללם ראשי היישוב. הרעיון להצבת הפסל היה של הפסל אברהם מלניקוב, שהעלה אותו עוד בשנת 1925, כחמש שנים לאחר נפילת לוחמי תל חי, עת ביקר במחצבת "גבעת החוצבים" בין כפר גלעדי למטולה. הביצוע נדחה מחוסר מימון, עד שהמימון הושג במאמץ משותף של ההסתדרות הכללית, הוועד הלאומי וסר אלפרד מונד (לורד מלצ'ט). מלצ'ט ביקש גם לבדוק הצעות של אמנים נוספים, שלאחר בחינתן השתכנע לקבל את הצעתו של מלניקוב ולהשלים את הנדרש למימונה.

העבודות החלו בשנת 1928. האנדרטה הועמדה בסוף שנת 1933, ונחנכה ב-22 בפברואר 1934. בפיסול המצבה סייעו יהודה קופילביץ ויצחק שדה, וסתתים בוגרי בית הספר לאמנות "בצלאל".

המצבה המסיבית משמשת ככך הנושא את פסל האריה, היא עשויה מקונגלומרט כפר גלעדי (תלכיד מחלוקי אבן גיר קשים מתקופת האאוקן). בחזיתה לוח אבן שעליו חקוקה הסיסמה "טוב למות בעד ארצנו", ומתחתיה שמוניהם של שמונת החברים שנהרגו. האריה מפוסל בסגנון פיגורטיבי עתיק בהשראת תבליטים אשוריים. פניו של הפסל פונות למזרח וראשו מורם בשאגה. האופן בו שואג האריה, כשראשו כלפי מעלה, אינו מסמל כוח או ניצחון אלא מביע כאב (בדומה ליללת חתול בעת צרה). סגנונו של הפסל הפך אותו לאבן דרך של האמנות ה"כנענית", והוא היה מראשוני אנדרטאות ההנצחה בארץ ישראל. עם הקמתה נצפתה האנדרטה למרחקים בכל האזור, שרובו היה מאוכלס כפרים ערביים וביניהם שני יישובים יהודיים בלבד. היא הייתה מיד לסמל לאומי, נקודת ציון בנוף הגלילי, ואתר עלייה לרגל לאנשי היישוב ותנועות הנוער. כיום היא מוסתרת חלקית על ידי עצים השתולים סביבה ובולטת פחות.

בית הקברות בכפר גלעדי

בית הקברות כולל:

פסל האריה השואג עם קבר האחים של הנופלים בתל-חי (6 שנהרגו בקרב ועוד 2 שנהרגו קודם).
חלקת הקברים של ארגון השומר – הפנתיאון של אנשי השומר. רובם הגדול קבור כאן, ומי שלא קבור כאן מצוין שמו על מצבה – כמו אלכסנדר זייד.
בית קברות רגיל של קבוץ כפר גלעדי.

אנדרטה ל-12 חיילי המילואים, שנהרגו כאן מרקטה שנחתה במלחמת לבנון השנייה. במהלך המלחמה הגיעה לכאן פלוגת מילואים של חטיבת הצנחנים, שגויסו בצו 8, ובזמן ההתארגנות עשו כאן מנוחת צהריים. זה היה יום חם, 6 באוגוסט 2006, ולכן הם ישבו ליד החומה של בית הקברות, שם היה צל. החיילים פרשו כאן מזרונים ושכבו לנוח עד שהמפקדים יתנו להם הוראות להמשך. קטיושה אקראית נחתה כאן במגרש החנייה והרגה 12 לוחמים. אמנם היו שמועות שזה היה ירי מכוון ושחיזבאללה ידעו על הכוח שהתארגן כאן. אחרי הקטיושה הגיעו לכאן הרבה צוותי תקשורת ובטלוויזיה הראו בדיוק את המיקום של נפילת הקטיושה. אם זה היה ירי מכוון אז היו ממשיכים לירות לאותו מקום ולפגוע בכוחות הרבים שהיו כאן, אך זה לא קרה, ולכן זה כנראה היה מקרי.

האנדרטאות – בעצם יש 14 אנדרטות שונות: יש 2 אנדרטות גדולות לכולם ואנדרטות קטנות לכל אחד מהנופלים במקום שבו נהרג. חלק מתהליך ההפרטה שעובר על החברה הישראלית התרחש גם כאן בהפרטת השכול. בקרב תל-חי ב-1920 היה ברור שקוברים את כולם בקבר אחים אחד. היום כל משפחה רוצה את הקבר והמצבה שלה, עם אנדרטה פרטית שלה עם כיתוב מיוחד שלה. הזיכרון הוא פחות קולקטיבי. משרד הביטחון הקים כאן אנדרטה רשמית, והחטיבה הקימה אנדרטה נפרדת, ובנוסף כל משפחה הקימה אנדרטה קטנה לחלל שלה.

מסלול - אפשר לתכנן מסלול שמתחיל בבית השומר, עובר דרך בית הקברות, דרך חצר תל-חי, שביל הפצועים הדרך שבה העלו את אנשי תל-חי הפצועים אל כפר גלעדי, כולל טרומפלדור, שמת בדרך.

חצר תל-חי

הגעה: נוסעים מקרית שמונה צפונה בכביש 90. כ-2 ק"מ אחרי צומת מצודות (צומת גיבור), פונים שמאלה ומיד שוב שמאלה ונכנסים לתוך הקמפוס המערבי (הישן) של מכללת תל-חי.
הדרכה מקומית – תצוגה חדשה של חללים עם מולטימדיה, החלה ב-2008, בעברית ואנגלית. האוטובוס לא יכול לחנות בחנייה שליד הכניסה. הוא מוריד אותנו וצריך לצאת לחנייה בחוף. צריך לקרוא לו כשמסיימים את הסיור.

הדרכה מקומית

תל-חי מתקשרת אצלנו בעיקר עם טרומפלדור ועם מיתוס הקרב ב-1920 שבו הוא נהרג, אך יש הרבה מעבר לזה, גם לפני וגם אחרי טרומפלדור.
אנחנו נמצאים בצפון עמק החולה, במדרגה מוגבהת מעל העמק. 4 יישובים היו באזור ב-1920: מטולה, כפר גלעדי, תל-חי וחמארה.

חמארה – ישוב קטן שכבר לא קיים. היו בו 12 חברי: 8 גברים ו-4 בחורות, עלו לקרקע ב-1919 והחזיקו מעמד רק כמה חודשים עד שנטשו את המקום בגלל הקשיים. 2 שריפי העץ נשרפו, וחמארה ירדה מהמפה. היא הייתה בשטח של מטעי האבוקדו של מעין ברוך, רואים שם שני אקליפטוסים גדולים שניטעו לזכר אנשי חמארה, ומסביבם מעגל של אבני בזלת. כיום יש שם כמה קרוואנים של התאילנדים שעובדים במטע, וממשיכים את היישוב חמארה...

מטולה – זו התחלת ההתיישבות בצפון עמק החולה. הברון רוטשילד קנה את אדמות אומתוללה ב-1893 מאפנדי לבנוני בשם ג'אבור ביי, והקים את המושבה מטולה ב-1896, עם 59 משפחות שהתקבלו אחרי ועדת קבלה. היועצים אמרו לו שכל משפחה צריכה כ-200 דונם כדי להתקיים. לא היו מספיק אדמות במטולה, ולא היה ממי לקנות עוד אדמות באזור, ולכן קנו גם את אדמות טלחה.

טלחה (1907) - הברון התפטר וקנה כאן את אדמות טלחה, אדמות שהיו במרחק 8 ק"מ ממטולה. היה קשה להגיע לכאן ממטולה, לקח כשעתיים-שלוש לכל כיוון עם עגלות וחמורים, אם אין בוך. היו 6 איכרים ממטולה, שקיבלו כאן את האדמות, והם ביקשו מהברון לבנות להם כאן חצר חקלאית שיוכלו להישאר בה במשך השבוע ולא לחזור כל יום למטולה. הפקיד של הברון בראש פינה היה חיים מרגליות-קלוורסקי (על שמו מושב מרגליות), והוא מצא כסף ובנה את החצר החקלאית הזו – חצר טלחה, ב-1907, כעזרה ל-6 איכרי מטולה.

ב-1912 אחרי כמה שנים, חלק מאיכרי מטולה לא הסתדרו ועזבו את המושבה. הבתים והחלקות שלהם היו פנויים, ואז 6 האיכרים שהיו בטלחה ביקשו לחזור למטולה ולקבל את החלקות הפנויות. איכרי טלחה נטשו את האדמות ואת חצר טלחה וחזרו למטולה.

ב-1917 הצבא הטורקי הפך את החצר לתחנת אספקה צבאית.

ב-1919 בסוף מלחמת העולם ה-1 השתנו כאן סדרי עולם. הטורקים עזבו אחרי 400 שנה, והמזה"ת חולק בין הצרפתים לבריטים. הסכם ראשון לחלוקה היה הסכם סייקס-פיקו, שקבע את הגבול בין עכו לכינרת, אך לא יושם בשטח כלל. ב-1919 נקבע הקו יותר צפונה לפי הצעת דוביל(הקו האדום). לפי זה נשארו 4 היישובים היהודים שבאזור בשליטה צרפתית, ס"ה כ-260 יהודים. היהודים שרצו להגיע לראש פינה, מרחק 20 ק"מ, היו צריכים לעבור דרך הרבה כפרים ערבים: חלסה, ג'חולה, טובא-זנגריה, ג'עוני, ועוד.

המצב הביטחוני החל להתערער כי הצרפתים היו עסוקים בדמשק, וכאן זה היה אזור ספר מרוחק, בלי צבא ומשטרה, והפך ל"מערב פרוע". הגיעו לכאן בדואים מהחורן ומהגליל והחלו שודדים את כל מי שגר כאן – גם ערבים וגם יהודים, לא בגלל יהדותם, אלא בגלל הרכוש – התבואה בשדה, צאן, בקר, עגלות, אספקה, כלים, נשק וכו'.

תל-חי - ב-1918 הגיעה קבוצה של צעירים לחצר הנטושה והקימה כאן את קבוץ תל-חי. הם התיישבו כאן עוד כשהיה כאן קצין טורקי עם תחנת האספקה. כל שיירות הטורקים שעזבו את הארץ עברו כאן להצטייד באספקה, עד שכולן עזבו, כולל הקצין הטורקי, ואז החצר עברה לגמרי לידיים יהודיות. הצעירים היו בני 18-19 שכל רצונם היה לעשות ציונות – לעלות לארץ, להקים התיישבות ולעבוד את האדמה. הגיעו הנה הרבה קבוצות של צעירים, אך רבים מהם לא הצליחו. המקום הזה רחוק מבודד וקר, מצב בטחוני לא קל. חלק מהצעירים מתיימרים ונוטשים.

חדר האוכל – הוא לב ליבו של הקבוץ. נפגשו כאן לפחות פעמיים ביום – לארוחות בוקר וערב. ארוחת צהריים כל אחד אכל במקום העבודה שלו, בשדה או במעיין או בדרך. סידור העבודה נעשה גם הוא בחדר אוכל. החדר די חשוך ומדמה את המצב שהיה אז. הדליקו מעט עששיות נפט, אך לא היה מספיק נפט כי שיירות האספקה לפעמים נשדדו בדרך. רק כאן יכלו לקרוא ספר או לכתוב מכתב. בארוחת הערב אחת הנשים חילקה פירה לצלחות עם לחם וזיתים, וזו היתה הארוחה העיקרית. היו גם תקופות רעב קשות כי האספקה לא הגיעה, ואכלו רק לחם וזיתים. היו מלקטים עשבים בשדה ומכינים קציצות חובזה או מרקים שונים.

שיירות אספקה של עגלות עם שקי קטניות, חיטה, שמיכות, נפט ונשק. הדרך מראש פינה עברה בין הרי נפתלי לביצת החולה – מעבר צר שהיה מקום קלאסי למארבי שודדים, כי אין לאן לברוח משם. בשלב מסוים הפסיקו את שיירות העגלות שנסעו בדרך, ועברו לשיירה רגלית: הצעירים שהגיעו לכאן העמיסו על גבם את האספקה באיילת השחר, טיפסו על רכס רמים והגיעו לכאן דרך ההרים מלמעלה, כדי לא לעבור ליד הבדואים שבדרך.

הדרכים - הדרך מתל אביב לכאן ארכה 3 ימים: דליג'אנס מיפו לחיפה, רכבת העמק מחיפה עד צמח, סירת משוטים מצמח לטבריה, חמור מטבריה עד ראש פינה, וברגל מראש פינה לכאן. הדרך מכאן לאזור שניר לקחה יום שלם, כי היה צריך לעבור נחלים רבים- נחל עיון, החצבני, 3 יובלים של נחל דן, הבניאס, ולא היו גשרים כמו היום.

נשק – הוחזק כאן בעיקר נגד השודדים הבדואים. היחסים עם השכנים הערבים היו די תקינים. הנושא הלאומני עוד לא החל אז, ואין שום תיעוד על היתקלויות על רקע לאומני. אולי היו סכסוכי שכנים רגילים, על המים במעינות וכדו'.

שניאור שפושניק, אחד הצעירים מתל-חי שלח מכתב למשפחתו: "הנסיעה ברכבת ובעגלה לא היתה כ"כ נעימה, אך רושם הטבע היפה שבגליל כיפר על כל זה. עכשיו אני בטלחה שליך מטולה, מקום גבוה לא רחוק מהחרמון. בכל מקום כאן יש מעיינות מים ואדמה טובה לזריעה...אני נמצא כאן רק יום אחד, אך כבר חרשת בשדה והרגשתי שאני חורש את אדמתי, ומכאן שיהיה טוב. לעת עתה נדמה שהכל מסודר מלבד הבית בפתח תקוה..."

שניאור עזב את ביתו בפתח תקוה למרות שהוריו לא הסכימו לכך. הוא עלה לכאן עם עוד 3 חברים ובכך הכפילו את הקבוץ מ-4 ל-8 אנשים. הוא הספיק להיות כאן רק 4 חודשים, בדצמבר 1919 הוא היה ההרוג הראשון של תל-חי בידי פורעים בדואים.

סרטון בחדר הבנים (2 דקות) - לשם הוכנס טרומפלדור הפצוע, עם 3 עדויות על רגעיו האחרונים של טרומפלדור. הרופא ד"ר גרי שמע אותו אומר: "אין דבר, כדאי למות בשביל ארץ ישראל".

יוסף טרומפלדור – נולד ברוסיה ב-1980, התגייס לצבא הרוסי ב-1902. הוא היה הקצין היהודי המעוטר ביותר בצבא הרוסי. במלחמת רוסיה יפן ב-1904 התפוצץ לידו פגז ויד אחת שלו נפגעה ונאלצו לקטוע אותה. הוא התעקש לחזור לקרב אחרי 3 חודשים. כל החטיבה שלו נפלה בשבי היפני. מחנה השבויים היפני אורגן לפי דתות, וטרומפלדור הצטרף למחנה של 500 יהודים והפך להיות המנהיג שלהם. הקים שם בית ספר ובית כנסת שבהם למדו תנ"ך. טרומפלדור הטיף ועודד אותם לעלות לארץ ולהקים יישובים. הוא עסק בהקמת ארגון "החלוץ" – שמטרתו להעלות צעירים לארץ. המושג חלוצים עוד לא היה מקובל אז. הוא הגיע לארץ כדי להכין את הגעתם לארץ של אנשי החלוץ. הוא עלה לארץ ב-1912, לחוות מגדל ליד הכנרת. הסתכסך שם עם כולם, עבר לדגניה ועזב גם שם. רצה להקים יחד עם ז'בוטינסקי גדוד יהודי לוחם בצבא הבריטי במלחמת העולם ה-1. הבריטים הסכימו להקים את גדוד נהגי הפרדות, גדוד לוגיסטי ולא לוחם. לכן ז'בוטינסקי פרש מהרעיון וטרומפלדור הקים לבדו את הגדוד.

ב-1919 פגש את ישראל שוחט (מכפר גלעדי) ביפו, והוא ביקש ממנו לבוא לגליל העליון ולעזור למתיישבים. טרומפלדור הגיע לתל-חי בדצמבר 1919 והחל לארגן את מערך ההגנה במקום. הוא התאהב בנוף הגליל, והתאהב גם בצעירים שהיו כאן. הוא מצא כאן חברה הכי ציונים שפגש, כאלה שהציונות בכל רמ"ח איבריהם. לכן הוא נשאר כאן עד מרץ 1920. טרומפלדור בעצם היה פציפיסט ונגד מלחמות, ותמיד ניסה להגיע להסכמות ופשרות.

קרב י"א באדר, 1.3.1920 – האירוע המפורסם של תל-חי, שבו נפצע ומת יוסף טרומפלדור: מטולה וחמארה היו אז נטושות בעקבות התקפות ערביות, בכפר גלעדי נשארו 25 איש ובתל-חי 35 איש, ס"ה 60 איש שבקושי שורדים. יעקב טוקר-השומר על המגדל ראה 300-200 ערבים עולים לכאן מחלסה (קריית שמונה), חלקם על סוסים, חלקם עם נשק. השומר ירה ירייה אחת באוויר וזה היה סימן מוסכם לעלות

לעמדות הגנה. טרומפלדור היה באותו זמן בכפר גלעדי, אוכל ארוחת בוקר. הוא חזר לכאן במהירות, ופגש כאן את כאמל חוסיין.

כאמל חוסיין – צעיר בן 19 – המוכתר הבדואי החדש של חלסה, שהפך למוכתר לאחר שאביו המוכתר נהרג ע"י ערבי אחר, בגלל סכסוך קרקעות למרעה. כאמל כבר ערך כאן שני ביקורים לפני כן, שבהם הציע להם לפרוש עליהם את חסותו. הציע להם לאחסן ולשמור אצלו את הציוד החשוב כדי למנוע גניבות, ולהניף כאן את הדגל של אבא שלו כדי להפחיד את הצרפתים. אנשי תל-חי סירבו לשתי ההצעות, וכאמל הבין שאם הם לא איתו – הם נגדו. לכן היתה שמועה שהערבים רוצים לפרוק את היהודים באזור מכל הנשק. כאמל חוסיין בא הנה באותו יום כדי לחפש קצינים צרפתים, כדי לסלק אותם מהאזור. מאות האנשים שאיתו נועדו לאיים על הצרפתים, ולהדגיש את כוחו ומנהיגותו. טרומפלדור נתן לחוסיין להיכנס ולחפש בחצר. הוא עלה לחדר העלייה וראה שם 5 אנשים בעמדות הגנה ובהם 2 נשים: דבורה דרכלר ושרה ציזיק. שרה הגיעה רק יום קודם לשם. דבורה עמדה מולו והחזיקה בידה אקדח שלוף. (דבורה דרכלר - אישה חזקה שעלתה לארץ בגיל 17 לתל עדש. נתנו לה לעשות כביסה ועבודות מטבח, אך היא התנגדה ועשתה שבתה איטלקית עם עוד 2 בנות. היא דרשה להשתתף בישיבות העבודה וההגנה, ושיתיחסו אליה כשווה בין שווים.)

כאמל חוסיין ראה מולו אישה עם אקדח, והוא לא רגיל לזה. הוא ביקש ממנה פעמיים להוריד את הנשק והיא סירבה, ואז הוא הושיט יד כדי לקחת בכוח את האקדח. דבורה צעקה לטרומפלדור: "הם לוקחים לי את האקדוח", ואז טרומפלדור נתן פקודת אש, וכך החל הקרב.

סרטון שחזור על קרב תל-חי (10 דקות) - מוקרן באורווה.

תוצאות הקרב - 6 נהרגו בקרב: 4 נהרגו מרימון בחדר העלייה(דבורה דרכלר, שרה ציזיק, בנימין מונטר, זאב שרף), יעקב טוקר השומר במגדל, ויוסף טרומפלדור. שניאור שפושניק ואהרון שר נהרגו כמה שבועות קודם, ס"ה 8 הרוגים על הגנת תל-חי. השאר התפנו לכפר גלעדי ושרפו את החצר מאחוריהם, כדי שלא תיפול בידי הערבים. כל קירות העץ נשרפו ונשארו רק קירות אבן. אחרי כמה חודשים בנו למעלה את תל-חי עילית – 4 מבנים ששייכים היום למכללה.

היוצרות הסמל הלאומי - קרב תל-חי היה טרגדיה גדולה באותו יום, זו היתה טעות טקטית וביזיון גדול, אך הוא הפך למיתוס וסמל לאומי גדול, בגלל הראשוניות של ההגנה והלחימה על המקום. עד אז – בכל התקפה על יישוב יהודי – היהודים בורחים ונוטשים. זה המקום הראשון שיהודים נלחמו עליו בנשק, למרות שלבסוף לא הצליחו להגן עליו ולשמור עליו. כיום ברור לנו שיש מדינה ויש צבא שמגן עליה. אך זה לא היה ברור מאז לפני 90 שנה. אלה הראשונים שעשו את הצעד האמיץ הזה – נלחמו והיו מוכנים למות למען הגנת הארץ.

יוסף חיים ברנר כתב מאוחר יותר מאמר על קרב תל-חי ושינה קצת את המשפט שאמר טרומפלדור: "טוב למות בעד ארצנו" – וזה המשפט שנצרב בתודעה הלאומית.

ההספד "זיכור" נכתב ע"י ברל כצנלסון 11 ימים אחרי הקרב:

יזכור עם ישראל את הנשמות הטהורות של בניו ובנותיו, הנאמנים והאמיצים, אנשי העבודה והשלום, אשר הלכו מאחרי המחרשה ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל אדמת ישראל.

יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו-העלומים וחמדת-הגבורה וקדושת-הרצון ומסירות-הנפש אשר נספו במערכה הכבדה. אל ישקוט ואל ינחם ואל יפוג האבל עד בוא יום בו ישוב ישראל וגאל אדמתו השדודה.

זה אותו יזכור שקוראים עד היום, בכל יום זיכרון לחללי מערכות ישראל, וחשוב לדעת שהוא נכתב במקורו לזכר מגיני תל-חי.

זאב ז'בוטינסקי כתב את "שיר אסירי עכו" באותה שנה 1920: (השיר נכתב בזמן מאסרם של זאב ז'בוטינסקי, מפקד ההגנה בירושלים, ועימו 19 צעירים שנחלצו להגן על יהודי ירושלים מפני המון ערבים שהוסתו בחגיגות נבי מוסה והחלו פורעים במשכנות היהודים בירושלים.

מני דן עד באר שבע, מגלעד לים, אין גם שעל אדמתנו לא כפר בדם.
דם עברי ריו לשבע, ניר ונהר ונגיא, אך מדור דור, לא נשפך טהור, מדם חרשי תל חי.
בין אילות ומתולה, נסתר בקבר שומם, דם שומר גבול ארצנו, גבור גדם.
אנו שבי – אך לבנו, אגלי תל-חי בצפון, לנו, לנו, פלך לנו, קתר החרמון

שלושה ענקי רוח: ברל כצנלסון, יוסף חיים ברנר וזאב ז'בוטינסקי – לקחו את הרוגי תל-חי והעלו אותם לדרגה של קדושים, וכך החל להיבנות המיתוס על תל-חי.

ההנצחה - פסל האריה השואג – נבנה 14 שנה אח"כ, ב-1934, ע"י אברהם מלניקוב. אריה הוא סמל העוצמה והכוח והגבורה. האריה עומד על במה שהיא שני קברי אחים – אחד לנשים ואחד לגברים. השמות רשומים על המצבה לפי סדר א-ב. אין התייחסות למי היה המפקד או מי יותר חשוב, כי כולם שווים במוותם. עלייה לרגל החלה כבר ביום השנה לקרב – יא באדר תרפ"א. במשך 14 שנה עלו לרגל לתל-חי, ומהשנה ה-15 ועד היום עולים לאנדרטת האריה השואג ומקיימים טקס זיכרון לידה.

הרבה רחובות בארץ קרויים ע"ש תל-חי וטרומפלדור. קבוץ תל-יוסף נקרא על שמו. העיר קרית שמונה נקראת ע"ש שמונת הרוגי תל-חי.

גדוד העבודה - מעריציו ותלמידיו של טרומפלדור קראו על שמו את "גדוד העבודה וההגנה ע"ש יוסף טרומפלדור". זה לא גדוד לוחם ולא שומר ומגן, אלא גדוד פועלים סוציאליסטי, שסלל את הדרך בין צמח לטבריה, והקים פרויקטים רבים בארץ. אחת המשימות הראשונות של הגדוד הייתה להקים פלוגות, שיעבדו במקומות שונים בארץ. אחת הפלוגות נשלחה לעזור לכפר גלעדי כדי להשיב אותו בחזרה לקרקע. לכן כפר גלעדי הפך להיות פלוגה בגדוד.

מבצע גידם - העלייה לביריה הייתה ב"א באדר 1946. הייתה גם אניית מעפילים שנקראה בשם תל-חי. הוקם ב-1953 ואז שחזרו ובנו מחדש את החדרים כפי שהיו ב-1920. חלקים מקוריים שנשארו בחצר - הרפת והאורווה, חדר העלייה והמחסן מתחתיו, הקיר הדרומי והשער. חלקים משוחזרים – כל שורת החדרים והקשתות. החדרים המקוריים פורקו ונהרסו ב-1926, כשתל-חי וכפר גלעדי התאחדו לקבוץ אחד. החצר נשארה אז רק לשימוש חקלאי.

תנועת ביתר אמנם משתמשת בראשי התבות: ברית יוסף תרומפלדור, אך תל-חי הוא קונצנזוס לאומי, רוב תנועות הנוער מגיעות לכאן, מימין ומשמאל. גם תומכי ז'בוטינסקי וגם תומכי ברל כצנלסון. **דעיכת המיתוס** - החברה הישראלית הלכה והתפתחה, ולצערנו יש הרבה מלחמות והרבה הרוגים. לכל יישוב ולכל יחידה צבאית יש מורשת וזיכרון משלה. סיפור תל-חי היה בתחילת התהוותה של התנועה הציונית, וראשיה חיפשו סיפור שהוא סמל, שאפשר להזדהות איתו, וזה סיפור מדהים בתמהיל שלו: צעירים חלוצים, שתי בחורות, גיבור נערץ על כולם. אז זה היה הסיפור האידיאלי שמתאים להפוך למיתוס של החברה הציונית, למשך הרבה שנים.

סמל המועצה האיזורית - היה בעבר האריה השואג, לאחרונה החליפו אותו לעגור שמסמל את הטבע, ועדיין יש ויכוח גדול על כך. יגאל אלון אמר: "עם שאינו זוכר את עברו - ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפלי". יש מבוגרים שאומרים: די לחיות על החרב, צריך לחיות את החיים ולא את המתים. צריך לשווק את הגליל העליון כמקום חי ולא רק על הזיכרונות של פעם.

הגיוס לצבא - כיום יש כאלה שאומרים בשאלה: טוב למות בעד ארצנו? יש 25% שלא מתגייסים לצבא מסיבות שונות, ויש אמהות שאומרות: שהבן של השכן ימות בעד ארצנו והבן שלי יחיה בעד ארצנו...יש כאלה ששואלים: מה יצא לי מהצבא? יש כאלה שמחפשים בצבא רק קרש קפיצה לאזרחות. **"שביל הפצועים"** - מוביל מתל-חי לכפר גלעדי, לידו פסל של משה.

סוף הדרכה מקומית

סיכום ותוספות על שני המוזיאונים: כשעוסקים בתקופה הרומית אין ויכוח אמיתי על מה שהיה, מלבד חילוקי דעות קטנים באקדמיה. כשמתקרבים בזמן ההיסטורי אל ימינו - נתקלים בשני דברים שמתנגשים זה בזה: אחד - ההיסטוריה עצמה: ויכוח על מה בדיוק היה. השני - זיכרון הנרטיב: מה אני מספר שהיה, ובוה כל אחד מספר את נקודת המבט שלו. כאמל חוסיין יספר על הקרב בצורה אחת, אנשי ביתר יספרו אחרת, ואנשי ההגנה יספרו אחרת. זה זיכרון שהוא לא מחקר מדעי. גם אנחנו בתור מדריכים לוקחים את הנתונים שלמדנו ומסדרים אותם בצורה סיפורית, שתהיה יותר מעניינת ומושכת. שתי הגישות צריכות להתקיים במקביל, וזה לא תמיד פשוט.

בכל אתר שעוסק בעת החדשה - במוזיאון השומר בכפר גלעדי ובחצר תל-חי או במוזיאון ראשון לציון, האתר בא לספר את הנרטיב המקומי, בדרך שבה הוא רוצה להציג את הדברים. המדריכים המקומיים לא תמיד מקצועיים מספיק, ואנחנו כמדריכים צריכים לדעת זאת וצריכים להבין שהנרטיב של כפר גלעדי ושל תל-חי הם שני נרטיבים שונים, שלפעמים שי סתירות ביניהם.

תוספת רקע היסטורי לתקופה: ארגון בר גיורא היה קטן אליטיסטי ומפלגתי (פועלי ציון), והם לקחו על עצמם את נושא השמירה גם כערך לאומי וגם כמקור פרנסה.

ארגון השומר - המשך של בר גיורא, ומטרתו היתה לקבל חוזה שמירה במושבות כל פעם לשנה אחת. היו מקומות שלא רצו לחדש את החוזה אחרי שנה. הם שמרו רק במקום ששילמו להם. אם יש להם חוזה שמירה בראשון לציון ויש התקפה על רחובות - הם לא מתערבים, כי שם יש שומרים אחרים. והשומר היו מועמדים לארגון שלא התקבלו. למשל יוסף ליזנסקי עבר שנת ניסיון ולא קיבלו אותו לארגון השומר, כי היה אנטי-תזה לאנשי השומר בהרבה מובנים. ליזנסקי הלך והקים ארגון שמירה מתחרה. היו גם ארגוני "המגן", "הנוטר", והשומר לא היה יחיד ולא ייחודי.

יש בעיה בספור תל-חי - הגיעה לכאן קבוצת חלוצים ובנתה קבוץ ליד כפר גלעדי, אך איפה היו אנשי כפר גלעדי שחלחל הקרב בתל-חי? במסמכים ההיסטוריים נכתב במפורש, שבזמן הקרב הם שמעו יריות והתייעצו אם ללכת לעזור, אך הם המשיכו לאכול ארוחת צהריים והמשיכו בחיים נורמליים. התפיסה היתה אז שכל יישוב דואג לעצמו. גם אנשי השומר הבינו אחרי הקרב, שהשיטה שפעלו בה כבר לא מתאימה. הבינו שצריך להקים ארגון שדואג לכולם ונותן גיבוי ממקום למקום. קרב תל-חי היה נקודת מפנה בגישה הבסיסית של השומר, ולכן הסכימו ב-1920 לפרק את הארגון והצטרפו ל"הגנה" - ארגון מרחבי ולא פוליטי, שדואג לכולם, ולא בנוי כמקור פרנסה לעובדי.

ניל"י והשומר - המדריכה בבית השומר אמרה שאנשי השומר פחדו שאנשי ניל"י יסגירו אותם לטורקים, שניל"י הלשינו על השומר, ולכן גירשו את ישראל שוחט מהארץ.

אבל יש כאן בעיה כרונולוגית: כששוחט גורש מהארץ ניל"י בכלל עוד לא היתה קיימת. הוא גורש כי השלטונות ידעו ששוחט הוא פעיל פוליטי, מנהיג תנועת השומר, והגלו גם פעילים אחרים. הוא גם היה נתין רוסי והגלו עוד אזרחי רוסיה מהארץ. כשניל"י הוקמה - אחד החברים בה היה יוסף ליזנסקי, שהודח מהשומר והקים ארגון מתחרה. באוקטובר 1917 תפסו את שרה אהרונסון וחקרו אותה על אנשי ניל"י ועל השומר. אף אחד לא עמד בעינויים של הטורקים, ואנשי השומר החלו לחשוש מה יקרה להם ובעיקר למסמכים שלהם.

מסמכי השומר - ארגון השומר הוקם ע"י יוצאי רוסיה, עם מסורת של חשאיות והסתרה, כמו בארגון המהפכות ברוסיה (1905), ותרבות שמתעדת כל דבר: פנקסים, מסמכים, חוזים. זה מה שאמור לקבוע את ההיסטוריה, והיה להם חשש שזה ייעלם.

אנשי השומר שרפו את המסמכים הפחות חשובים, ואת השאר ארזו במוזוודה ונתנו אותה ליוסף נחמני כדי שיחביא אותה עד יעבור זעם. נחמני חיזר באותו זמן אחרי הבת של שמעון גולדמן בפוריה, לקח את המוזוודה לפוריה והחביא אותה שם - קבר אותה מתחת לבית של גולדמן, וסימן את המקום עם להב של מחרשה. הלהב נגנב משם, ועד היום מחפשים את המסמכים של השומר. כלומר - אין כיום שום מסמך מסודר של השומר, ונשארו בעיקר זיכרונות, שהם בעייתיים מבחינה היסטורית.

יוסף ליזנסקי ומטבעות הזהב - בפתח תקוה חששו מהטורקים, כי קיבלו דרך מחתרת ניל"י מהבריטים הרבה כסף שנשלח מיהודי ארה"ב, בצורת מטבעות זהב. בשוק החלו להסתובב מטבעות זהב, וחששו שהטורקים ימצאו את מטמון הזהב. אנשי השומר הציעו להם לקחת את הזהב ולהבריח אותו צפונה מעבר לקווי הטורקים. אנשי פ"ת הסכימו והעמיסו את ארגז הזהב על עגלה, ואנשי השומר יצאו איתו צפונה. בדרך הגיעו לפלוגת הכיבוש של השומר בכרכור (ליד עין שמר). הם עשו שם הפסקה ללילה. לפתע הגיע יוסף

לישנסקי מזכרון יעקב, שאותו הם לא סבלו. לישנסקי בא ועשה מעשה בדואי: תפס בחגורה של אחד מהם ואמר: אני תחת חסותכם, בבקשה תצילו אותי. לא היתה להם ברירה והם נאלצו להציל אותו. הוא רצה להגיע איתם לכפר גלעדי, ליד מטולה, כי במטולה היו לו קרובי משפחה. הביאו את לישנסקי לכפר גלעדי והכניסו אותו לאחד החדרים. היתה החלטה קודמת של ועד השומר שהוא מסכן את היהודים בארץ ולכן צריך להוציא אותו להורג. שני חברים לקחו אותו ליד מפל התנור, הוציאו אקדח וירו בו. הודיעו לטורקים שגופתו בתנור, וקיוו שכן יינצל כל היישוב. הטורקים חיפשו אך לא מצאו את הגופה. הוא כנראה לא נהרג והצליח לברוח בחזרה דרומה. הוא הגיע ליסוד המעלה לאחד הבתים (זה מצוין בשלטים ביסוד המעלה). הוא המשיך דרומה והגיע כמעט לקוויים של הבריטים. ליד נבי רובין הטורקים תפסו אותו, העבירו אותו לכלא בדמשק והוציאו אותו להורג. מטבעות הזהב של פיית הגיעו לידי אנשי השומר. היה להם גם כסף ששדדו והחרימו מאנשים שונים. הם השקיעו את הכסף בקניית הנשק וייצור הנשק הסודי שלהם.

ארגון השומר נסגר ב-1920 והצטרף להגנה. המשיך רק הקבוץ החשאי שהיה אפיזודה קטנה. **המחקר על ארגון השומר** כיום מתחיל לאסוף עדויות כתובות של מכתבים של אנשי השומר, של המעסיקים של השומר, מה כתבו עליהם. יש מכתב שמתאר אותם כחבורה של בנדיטים, ללא דין ולא דיין, והמעשים שלהם מסכנים את המושבות עד כדי סכנת חיים. אמנם השומר זה מיתוס לאומי אך יש לו עוד צדדים שצריך להכיר אותם.

ארגון הרועה – הוקם ב-1912 לפני השומר, למדו מהבדואים איך מגדלים צאן. אריה אברהמסון היה אחד מהם. בשנות ה-30 הוא ניסה להקים מחדש את ארגון הרועה. הוא קבור בגדעונה, ליד נחמה אברונין. **אגודת השומרים** – בשנות ה-30 הגיעו לארץ עולים חדשים שאמרו: מה שהשומר עשה צריך לעשות גם כיום, והקימו ארגון שמירה יהודי חדש בשם "אגודת השומרים". הם גייסו את אלכסנדר זייד כחבר כבוד כדי להתחבר למסורת השומר. ייסדו את האגודה בשייך אברק, ובנו שם בית מגורים לשומרים שגרו בו בין העבודות, ולידו גם בית הקברות של אגודת השומרים, ליד צומת השומרים (טבעון), מול המקום שבו נהרג אלכסנדר זייד. זה בית קברות מיוחד מאוד. אגודת השומרים קיימת עד היום בגרסה אחרת (השומרים בקניונים...). **ארגון השומר החדש** – הוקם ב-2007 על בסיס מתנדבים צעירים ששומרים על שטחים חקלאיים ורכוש חקלאי, בעיקר בנגב ובגליל.

מצפור דדו - על הר צפייה

הרקע לקביעת הגבול באזור: במהלך מלחמת העולם ה-1 נחתם בין 4 המעצמות: איטליה, רוסיה, בריטניה וצרפת, שחילק את כל שטחי האימפריה העות'מאנית ל-4 חלקים, לפי האינטרסים של כל מעצמה. הסכם סייקס-פיקו הוא חלק מההסכם הזה- שנחתם בין בריטניה לצרפת ב-1916. בהתחלה ארץ ישראל נועדה להיות של כולם, והאינטרס הבריטי היחיד בארץ היה מפרץ חיפה. לכן עבר קו הגבול ממפרץ חיפה עד הכינרת. ההסכם הזה בעצם לא מומש מעולם.

ארץ ישראל וסוריה נכבשו בעצם רק ע"י הבריטים. בכוח הבריטי היה רק חיל משלוח צרפתי קטנטן. לצד הבריטים לחם כוח של פייסל בנו של המלך ממכה, ולכן הבריטים בחרו אותו להיות מלך סוריה רבתי. **1919 – הסכם דובייל**: הצרפתים דרשו לקיים את ההסכם בין המעצמות, שלפיו סוריה ולבנון מיועדות להם, כי יש להם אינטרס היסטורי בנוצרים בלבנון. הם דרשו לחלק את האזור בין הבריטים לצרפתים. הבריטים הסכימו לסגת אחורה לפי הסכם דובייל, ואמרו לצרפתים שהם צריכים לכבוש את סוריה ולבנון מידי של פייסל. אז החל המאבק על השליטה בסוריה רבתי, והיה לצרפתים עימות עם אנשי פייסל. היישובים היהודים הקטנים נכלאו פה בתווך בין כוחות גדולים וחזקים מהם (זה הרקע של קרב תל-חי), למשך כמה שנים. **הסכם פולה ניוקומב, ב-1923**, בו נקבע ומסומן קו הגבול הסופי בין המנדט הבריטי לצרפתי. בהסכם זה קרעו את מטולה מרוב אדמותיה החקלאיות שנשארו בלבנון. עד היום עיקר הפרנסה שלה היא מתיירות. **המרד הערבי – 39-36** – כמעט לא הורגש כאן באזור. המרד הופנה בעיקר נגד הבריטים, וכאן לא היתה נוכחות בריטית משמעותית. כשהבריטים בנו את גדר הצפון וכביש הצפון והמצודות לאורכו – זה נעשה בקו מראש הנקרה עד נבי יושע ומשם ירדו מזרחה לעמק והמשיכו דרומה. האזור הזה נשאר מצפון לגדר!! הבריטים לא ממש התייחסו לאזור, וכמעט לא היתה כאן שליטה בריטית. אזור שהוא NO-MAN-LAND. הבריטים התעניינו רק בשליטה במקורות המים, ולא התעניינו ביישובים היהודיים. גם ההנהגה היהודית הבינה את חשיבות המים, ולכן דאגו לקנות כאן אדמות ולהתיישב כאן. זה גם חלק מא"י ההיסטורית. **עלייה בלתי ליגלית** – בגלל שהגבול עם לבנון לא היה מסודר במשך הרבה שנים, זה היה המסלול הנוח לכניסה רגלית של עולים – כ-10,000 יהודים התגנבו וחצו בלילות את הגבול ונכנסו לארץ, בעזרת מבריחים סורים, שהביאו אותם עד הגבול. זה קרה לכל אורך הגבול הלבנוני – דן, כפר גלעדי ועוד. משנות ה-40 קיבלו אותם אנשי הפלמ"ח ופיזרו אותם בארץ.

ב-1940 הנציב הצרפתי בסוריה ולבנון הודיע על תמיכה בשלטון וישי (שלטון גרמני בצרפת הכבושה), והבריטים החלו לחשוש מפלישה צרפתית-גרמנית מכיוון סוריה לארץ. אז הבריטים החלו לבנות ביצורים באזור.

ב-1942 הבריטים נכנסו מכיוון עירק וכבשו את סוריה ולבנון, ואז הקימו כאן את שדה התעופה בבקעת עיון. בכך הקטינו את סכנת הפלישה הגרמנית מכיוון רוסיה.

תצפית לאזור מטולה :

בקעת עיון מצפון למטולה, מתנקזת ע"י נחל עיון שעובר ליד מטולה, נשפך במפל התנור וזורם לעמק החולה. הבקעה עתירת מעיינות, שרובם מנוצלים בקיץ לשתייה ובחורף יש עודף מים שזורמים בנחל. הכביש בבקעת עיון, שצמוד לגבול(בצד הלבנוני), עובר ממזרח למערב ומגיע עד צור.

יישובי דרום לבנון : ממזרח לבקעת עיון – העיירה אל-חיאם, ממערב לבקעה – העיירות קליעה ומרגי-עיון. ממזרח למטולה הכפר רג'אר ומעליו מורדות החרמון (הר דב=כתף שיאון). בצד צפון מערב רואים את מבצר הבפור, שיושב מעל ברך הליטני(אם יש ראות טובה).

פתח-לנד : בשנות ה-70 התרכזו על המורדות המערביים של הר-דב ארגוני המחבלים הפלשתינאים, אחרי שגורשו מירדן בספטמבר 1970. מכאן הם יצאו לפעולות טרור בישראל: פיגוע בכפר יובל ב-1975, במשגב עם, באביבים ועוד. בתחית ההר-כפר שובא וחוות שבעא – שעליהן היתה מחלוקת אם הן שייכות לסוריה או ללבנון, ואם ישראל יכולה להמשיך לשלוט בהן או לא.

הרקע להקמת מטולה : הרבה מיעוטים היו באזור הזה: ג'אבור ביי – מוסלמי לבנוני שהיה בעל האדמות באזור, והחכיר אותן לדרוזים באמצע מאה 19 בעקבות עימותים בין העדות בלבנון. כפר אומטולה(מטולה) היה כפר דרוזי, כפר רג'ר שמעבר לרכס הוא עלאווי, כפר אבל (אבל בית מעבה המקראי) בחלקו היה נוצרים מרונים וחלקו שיעים, כפר הונין היה מתועלי(שיעי).

ב-1893, כאשר הדרוזים לא שילמו לו מסים – ג'אבור מכר את השטח לאוסיביצקי, הפקיד של הברון רוטשילד. המתישבים הראשונים כאן היו מסתערבים – יהודים שחיו הרבה דורות בארץ ודיברו ערבית. **הקמת מטולה** - ב-1896 הדרוזים ברחו מכאן, בעקבות סכסוכים בלבנון, ואז התיישבו כאן 59 משפחות של פועלים ותיקים מהמושבות בארץ, עם נסיון של 5 או 10 שנים במושבות. בניגוד למושבות האחרות, רוטשילד לא הסכים לתת תקציב למושבה, ודרש מהם להתפרנס באופן עצמאי. כאן לא היתה פקידות של הברון כמו בשאר המושבות. פקיד הברון באזור היה אהרון אהרונסון. הברון נתן להם רק שטחי אדמה שרובם בבקעת עיון(כ-4,000 דונם) וקצת בטלחה (תל-ח) ואת טחנת הקמח בנחל עיון כדי להתפרנס.

נסיעה במטולה

השם מטולה – פעם כתבו מתולה. אולי מקור השם הוא תל גבוה. בערבית: אומטולה או או מטולה? לימים חשבו שהמקור הוא מטל, טללים, ושינו את השם למטולה. בהתחלה רצו לקרוא למושבה "עם סגולה", אך הרעיון לא התקבל.

(גם טרומפלדור אפשר לכתוב גם באות ת', כי זה לא שם עברי. גם טורקיה=תורכיה). **הפרנסה במטולה** היום היא מחקלאות ובעיקר מתיירות. בתי מלון, פנסיונים ואכסנויות קמו כאן כבר בשנות ה-20. כיום יש בעיקר צימרים ליד כל בית. הנוף והאקלים מושך הרבה מטיילים. המטעים הם בעיקר ורדניים תפוחים, דובדבנים, שזיפים וכו'.

הגדר הטובה – מעבר הגבול ליד שער פטמה. בעבר זה היה אתר תיירות, והיו באים לראות איך הפועלים הלבנונים נכנסים מכאן לעבוד בישראל.

המצודות הבריטיות – נבנו בזמן המרד הערבי 39-36, לאורך גבול הצפון. צריך להפריד בין לבין בנייני המשטרה.

בנייני המשטרה הבריטית - בשנים 1940-1943 הקימו הבריטים יותר מ-50 תחנות משטרה, אחרי סיום המרד הערבי. הרעיון היה של צירלס טיגארט-קצין משטרה מכלכותה בהודו, שהובא לכאן כדי לעזור בתכנון השליטה הבריטית. התכנון נעשה ע"י מע"צ. המשטרה במטולה הפכה לבסיס צבאי, עד היום.

חניון נחל עיון – התחלת המסלול של נחל עיון, מסלול קצר ויפה. לידו אנדרטה לזכר "אסון הספארי" - פיגוע ב-1985, שבו מכונית תופת התפוצצה ליד משאית ספארי, ליד מרג' עיון, 14 חיילים נהרגו.

הרחוב הראשי - המושבה נבנתה כרחוב מרכזי אחד עם בתים משני הצדדים. רוב הבתים כיום משוחזרים ולא מקוריים. הרבה בתי מלון – למשל מלון הארזים. בית האוכל של משפחת לישנסקי (המשפחה של יוסף לישנסקי). משפחת פיין, שאליה שייך מוטי הוד.

בתי הראשונים – חד קומתיים, מאופיינים בבנייה של קשתות. כשהתושבים התלוננו שהקשתות מזכירות בנייה ערבית מקומית, הוסיפו להם את גגות הרעפים האדומים. הבתים היו של 2-3 חדרים.

חקורה – חצר אחורית מאחורי הבתים. הכניסה הראשית היא לתוך הבית שבחזית, וממנו יוצאים אחורה לחצר שירות שבנויה מכמה חדרים – מחסן, מטבח, שירותים, רפת ולול. היא סגורה בחומה וממנה יצאו לשטחים החקלאיים. החצרות היו דבוקות זו לזו ויצרו מן חומה סביב בתי המושבה.

בית הספר ובית המורים - שניהם משוחזרים. המורים הראשונים במטולה עברו אח"כ לראש פינה, כמו וילקומביץ' ואפשטיין. הם הכניסו לכאן את הדיבור העברי הגלילי, עם ב' דגושה כמו בלבנון.

עמדות שמירה מבטון – נבנו בפניות המושבה מ-1929 ואילך, כהגנה על היישוב לאחר שהחלה התסיסה הערבית.

מרכז קנדה – מרכז ספורט עם החלקה על הקרח, בריכה מחוממת וספא, בתרומת יהודי קנדה.

נסיעה למצודת כ"ח

רואים את הניקבה של מפל התנור ביציאה ממטולה מצד שמאל. תנורה בערבית=שמלת האישה.

תל אבל-בית-מעכה – תל מקראי שנחפר, שמו נזכר בתנ"ך. בשנות ה-20 ישב כאן כפר נוצרי-מרוני בשם אבל. המרונים תמכו בצרפתים ולכן היה להם סכסוך עם המוסלמים באזור. כשהמוסלמים התקיפו את אבל וחזרו לחלסה, ירו בדרך כדי להפגין את כוחם. מהירות האלה נהרג שניאור שפושניק - ההרוג הראשון של תל-חי. **מתועלים** – עדה שיעית על שם עלי, חתנו של מוחמד. הם ישבו בג'בל אל-אמל ב"לבנון" בתקופה העותומנית.

אחרי קביעת הגבול בין בריטניה לצרפת ב-1923, נשארו 7 כפרים מתועלים בתוך השטח הבריטי. בהסכם דוביל הם נחשבו חלק מלבנון. כשעשו מרשם אוכלוסין ב-1921 תושבי הכפרים האלה קיבלו אזרחות לבנונית.

7 הכפרים: אבל, הונין(מרגליות), נבי יושע, קאדיס(תל קדש), מלכיה, סלאחה(אביבים), טרביחה(שומרה). מבחינת החיזבאללה – גם אם ישראל תיסוג מחוות שבעא, עדיין היא מחזיקה בשטח לבנוני – השטח של 7 הכפרים המתועלים האלה, ונסראללה רוצה את השטח הזה בחזרה.

מכביש 90 פונים בצומת תל-חי לכביש 9977, ועולים למעלה עד צומת מרגליות. שמאלה בכביש 886.

רכס רמים – באורך של כ-15 ק"מ, גובה כ-900 מטר מעל פני הים, חלק מהרי נפתלי. הנקודה הגבוהה-הר שינאן ליד מנרה-902 מ'. קיבוץ משגב עם בקצה הצפוני שלו- בגובה 830 מ'. הגבול עם לבנון עובר על הרכס.

מצוק רמים - מצוק גבוה של 80 מטר, לאורך שך 1.5 ק"מ, במורדות המערביים של קרית שמונה. הוא בולט בנוף ורואים אותו בבירור. זו תופעה גיאולוגית מעניינת של מצוק שחושף את תקופת הקריטיקון, בעיקר אבן חול ושכבות שמכילות בצר של ברזל. ניסו לחצוב כאן ברזל כחומר גלם, אך הכמויות לא היו כלכליות. יש שביל גיאולוגי שמטפס במעלה המצוק, שאפשר לעלות או לרדת בו.

מחצבות כפר גלעדי - אחד ממקורות הפרנסה העיקריים של כפר גלעדי היה המחצבה. אחד ממנהלי המחצבה היה יצחק טבנקין, ולכן גם הוא מופיע בקיר ההנצחה בבית השומר.

הפסל אברהם מלניקוב הגיע למחצבה ושם עלה לו הרעיון להקים את האנדרטה לזכר הרוגי תל-חי. עד אז הוא פיסל רק פסל גדול אחד בארץ - פסל אלנבי בגן אלנבי, בעיר העתיקה בבאר שבע. אחרי בניית האריה השואג הוא ירד מהארץ ללונדון. רוב פסליו נהרסו במלחמת העולם השנייה והוא חזר לארץ בשנות הששים באחרית ימיו, ולא נשארו הרבה פסלים שלו.

מבצר הונין - ליד מושב מרגליות, ממזרח לכביש 886. מבצר צלבני שהיה שייך למשפחת דה-טורון, שישבה בכפר תבנין בלבנון. היו להם כמה מבצרים באזור. המבצר הזה עבר מיד ליד כמה פעמים. הם מכרו אותו למסדר ההוספיטלרי ואז קראו לו המבצר החדש - בצרפתית "שטו-נף" (בסלנג ישראלי אומרים: שטו נפט...). זה היה על הציר מרכזי מצור לדמשק, דרך תבנין, בופור, הונין ובניאס. כיום לא בטיחותי להיכנס למבצר, אך אפשר לראות שם מגדל, בור מים ועוד.

כפר הונין - כפר מתועלי שישב למרגלות המבצר. הכפר לא ממש נכבש ע"י צה"ל ב-48, חלק מהתושבים ברחו ללבנון, חלק נשארו ואליהם הצטרפו ערביי חאלסה. בקיץ 1948 באו תושבי הונין למדינה וביקשו להסתפח אליה, אך המדינה לא הסכימה ואז גירשו אותם ללבנון והרסו את בתי הכפר. עד הקמת החיזבאללה השיעים היו מיעוט מדוכא ועני. שם נוסף לחיזבאללה - המדוכאים עלי אדמות.

רואים את כפר ראגיר, את קרית שמונה, את השטח של ימת החולה לשעבר, את רמת הגולן מרחוק, את קו התיילים בגולן, את הפיתחה של נחל עורבים ומתחתיה קבוץ גונן, משמאלו קבוץ להבות הבשן.

מושב מרגליות - ע"ש חיים מרגליות קלווריסקי מחברת יק"א. המושב התפרסם כשיוסי שריד בא לגור פה לכמה שנים.

קבוץ רמים (מנרה) - בגובה 888 מ'. עלה ב-1943 וחבריו התעקשו לקרוא לו בשם הערבי של המקום - מנארה. אל-מנארה=המשואה, המגדלור. בשנות ה-70 קיבלו אישור סופי מועדת השמות להיקרא מנרה.

"צוק מנרה" - אתר תיירות בשותפות של קבוץ מנרה וקרית שמונה. רכבל מטפס על גבי צוק מנרה עד לקיבוץ - הפרש גובה של 750 מטר. רכבל מנרה הוא הארוך ביותר בישראל. מנצלים את המצוק גם לפעילות סנפלינג, אומגה, ועוד. אפשר להגיע לרכבל גם מלמטה וגם מלמעלה, ויש תחנות בדרך.

"הכורסה של הגליל העליון - הרכס הזה הוא המשענת של הכורסה, ו"המושב" של הכורסה הוא גוש הרי מירון ורמת תבנין.

המצפים בגליל - עוד יישובים שהוקמו בגליל עם מנרה ב-1943: מצפה רמות נפתלי, מצפה חוקוק, מצפה ביריה. בדר"כ מכירים את 3 המצפים בנגב (רביבים, גבולות ובית אשל), אך באותה שנה הוקמו גם המצפים בגליל, ממש עם אותו תכנון של מבנים, על אדמות קק"ל, באותה שיטה.

פריחה - בחורף יש כאן פריחה יפה של כל מיני סחלבים, ופריחה של לוע הארי. אחרותם החורש - עלים כמו של רותם, פריחה צהובה ויפה.

סדקי יפתח - נוצרו בזמן היווצרות הבקע מסלעי גיר ודולומיט, יש מסלול הליכה יפה שיוצד מכאן עד צומת גומא.

קבוץ יפתח - מימין(ממערב) לכביש. הוקם ע"י יוצאי טיבת יפתח של הפלמ"ח, אך כיום כבר אין בו אפילו פלמחניק אחד. בשנות ה-50 היה מאבק פוליטי בין מפ"ם (שהיו בעד רוסיה) לבין מפא"י (שהיתה בעד ארה"ב). זה גרם לפילוג הקשה בתנועה הקיבוצית. רוב בוגרי הפלמ"ח היו תומכי מפ"ם. העימות הקשה ביותר היה בעין חרוד, שהתפלג לשני קיבוצים - איחוד ומאוחד.

ציטוט מויקיפדיה - יפתח היה אחד הקיבוצים שנפגעו בצורה הקשה ביותר מן הפילוג בקיבוץ המאוחד בשנים 1952-1953. בפברואר 1953 החליט הקיבוץ לעזוב את הקיבוץ המאוחד ולהצטרף לאיחוד הקיבוצים והקבוצות. לאחר ערעור התקיים במאי 1953 משאל חברים שהכריע ברוב של שלושה קולות על מעבר הקיבוץ לאיחוד הקבוצות והקיבוצים. אנשי הקיבוץ המאוחד ערערו על זכות ההצבעה של כ-7 חברים שלא היו בעלי אזרחות ישראלית, אולם בינתיים החל איחוד הקיבוצים והקבוצות להזרים לקיבוץ הכשרות של אנשיה. בתגובה הזרימו גם אנשי הקיבוץ המאוחד הכשרות שלהם. בשלב זה זרמו למקום מאות אנשים כתגבורות של שני הצדדים ואנשי האיחוד הזמינו את המשטרה להוציא את כל הזרים מהקיבוץ. ב-31 במאי 1953 הובא כוח של כ-1000 שוטרים אשר הוציא מהקיבוץ את כל הזרים. בתחילת יוני הוסכם על דעת שני הצדדים להעביר את הנושא להכרעת ועדה של ההסתדרות בתמישה חברים, בהם חיים גבתי ואברהם הרצפלד, וזו הכריעה סופית שהקיבוץ ישתייך לאיחוד. בעקבות זאת, בקשו חברי הקיבוץ המאוחד ביפתח להקים יישוב חדש בהרי נפתלי, אולם הם לבסוף עברו לקיבוץ גדות. את הקיבוץ עצב כמחצית מחבריו ונותרו 45 חברים בלבד.

מצודת כ"ח - נבי יושע

נמצאת ליד צומת ישע(כבישים 886/899). רמות נפתלי נמצאת על הרכס מדרום, ממערב- בקעת קדש ומאחוריה קבוץ מלכיה. הכפר נבי יושע (המתועלי) היה מדרום, קצת מתחת למצודה.

נבי יושע - מבנה עם כיפה מדרום מזרח לצומת, קברו של יהושע בן נון לפי המסורת השיעית, שמסביבו נבנה הכפר נבי יושע. בימי המנדט היה הסכם בין הבריטים לצרפתים שאיפשר לשיעים מדרום לבנון לעלות לרגל לכאן, לקבר הנביא ביום הזכרון שלו (זיארה).

מחסום טנקים - גדר אבן בריטית בעיקול מצפון לצומת, כמו שיש בעלייה מחמת גדר לרמת הגולן. במלחמת העולם השנייה היה חשש בריטי, שצבא צרפתי-גרמני יפלוש מסוריה ולבנון אל ארץ ישראל, בדרך לכיבוש תעלת סואץ, שהיה האינטרס הבריטי החשוב באזור. לכן בנו ביצורים כאלה בירידות מסוריה ולבנון אל עמק החולה ועמק הירדן.

רקע - המרד הערבי והתגוננות הבריטים : היו כמה סיבות למרד, ואחת העיקריות בהן: ההשקעה של הבריטים בתשתיות תחבורה היתה בעיקר ברכבות ולא בדרכים. הרכבות נסעו במישור ולא בהרים. במישור

גרו היהודים, והערבים שגרו בהרי יהודה שומרון והגליל – לא קיבלו תשתיות ולא ראו נוכחות שלטוניות. המשמעות מבחינתם היתה – השלטון משקיע ביהודים והוא פרו-יהודי, כלומר- הוא נגד הערבים. המרד פרץ רשמית באפריל 1936, החל כשביתה כללית שהופנתה בעיקר כנגד השלטון הבריטי. אחרי חצי שנה מונתה ועדת פיל- ועדת חקירה על סיבות המרד – ומסקנותיה פורסמו ב-1937. אז החלו לחדור לארץ גם חוליות מלבנון, עשו מה שרצו והפיגועים צברו תאוצה. בין השאר הרגו את אנדרוס- סגן מושל הגליל בנצרת. הבריטים התלבטו איך להתמודד עם המרד, והביאו לארץ יועץ לטרור- צירלס טיגארט, שהיה מפקד משטרת כלכותה בהודו, והצליח שם מאוד.

טיגארט הציע כמה דרכי פעולה: לבנות תשתית של דרכים שתגיע גם ליישובים הערבים. לכן סללו ב-1937 את כביש ואדי ערה, כביש ואדי מילך, כביש זכרון-חיפה, וכביש הצפון מראש הנקרה עד לכאן. לאורך הכבישים הוקמו בשלב ראשון תחנות משטרה בכל כפר ערבי- צריפים מעץ עם גגות פח, ומסביב גדר אבן. טיגארט טען שזה לא יעצור את הערבים ולא יפגין נוכחות שלטונית, צריך לשנות גישה, ולבנות כמה מרכיבים: **גדר הצפון** - לאורך כביש הצפון סללו את גדר הצפון משער הגולן לאורך הכינרת, מטבחה עד מטולה, דרך נבי יושע ועד ראש הנקרה. הגדר הוקמה ע"י אנשי סולל בונה, שהקימו פלוגת גודרים גדולה לצורך כך (הר גודרים ליד סאסא- נקרא על שמם). הגדר לא נועדה לחסום חדירות, ובפועל לא עצרה שום מסתנן, אלא מהווה מכשול מסוים במרדף אחרי המסתננים, לאחר שמזהים חדירות.

בלוקהאוס - ליד הנחלים ובנתיבי הבריחה הצפויים – הוקמו מבנים/עמדות קטנות בשם "בלוק האוס", שבהן ישבו חיילי צבא או משטרה, שיתפסו את המסתננים. הבלוק האוס מאוישים רק בשעות היום, ובלילה החיילים מתרכזים במוצבים גדולים/מצודות. (פילבוקס הוקמו רק בזמן מלחמת העולם).

המצודות - לאורך כביש הצפון הוקמו 5 מוצבים גדולים: באסה (מושב יערה), תרביחה (מושב שומרה), סאסא, צלאחה (אביבים), נבי יושע. שתי מצודות נוספות הוקמו על הכביש העורפי – במגידל כרום ובפראדייה (מושב שפר). ס"ה 7 מצודות. הבנייה ארכה כ-3 חודשים, עם צריח מבטון או צריח מתכת.

טיגארט חזר לאנגליה, המרד בצפון נעצר אך המשיך לפעול באזור המרכז. אלפי חיילים מהצבא הבריטי הובאו לארץ והצליחו לחסל את המרד כמעט לגמרי ב-1939. אז החזירו את טיגארט לארץ כדי לפשר ולתווך בין הצבא והמשטרה שלא דיברו זה עם זה. אז ביקשו ממנו גם ייעוץ איך להחזיר את השלטון לידי המשטרה, כי הצבא הוחזר לאירופה לקראת המלחמה.

משטרות טיגארט – ב-1939 הוא הציע לבנות ברחבי הארץ תחנות משטרה, שהשוטרים יגורו בתוכן. עד אז השוטרים גרו ביישובים בסביבה, יהודים או ערבים, והמסקנה היתה להפריד את השוטרים מהאוכלוסייה. במשך 4 שנים הוקמו 55 תחנות משטרה, שמוכרות עד היום כמעט בכל צומת. גם אותן תכננה ובנתה מע"צ(מחלקת עבודות ציבוריות) של סולל בונה. לכן זה לא מדויק לקרוא להן משטרות טיגארט – הוא לא תכנן ולא בנה אותן.

המשטרה במושב מעונה (ליד מעלות) עברה שימור נהדר לאחרונה, ביזמת מפקד המשטרה במקום, ובייעוץ של שי רוזן. בנו שם מוזיאון יפה עם מוצגים ותמונות על המשטרה הבריטית. לאחר שהמפקד החליף תפקיד הגיע מפקד חדש שהוריד את התצוגה.

פירוק הגדר - ב-1942 היו גם הקרבות במדבר המערבי בצפון אפריקה. באל-עלמיין היו חסרות גדרות, ואז הבריטים פירקו את כל גדר הצפון ושלחו אותה למדבר המערבי. לכן כאן אין לה שום זכר כיום.

צומת ישע - ב-1943 הקימו את מנרה ורמות נפתלי, ואז נוצרה הצומת הזו: צפונה למנרה ודרומה לרמות נפתלי. התחנה הזו הפכה לנקודה אסטרטגית על הצומת, שמקשרת בין יישובי העמק הערבי ליישובי הרכס היהודים. מי שהחזיק בה שלט מלמעלה על כל העמק ועל הכביש הראשי טבריה-חאלסה. לכן היתה כאן ב-48 מלחמה נחרשה, עם שלושה קרבות, עד שהיא נכבשה.

עזיבת הבריטים - באפריל 1948 הבריטים החלו להתקפל מהארץ. מפקד הדביזיה ה-6 החליט לצמצם את הנוכחות הבריטית בגליל והכוחות עברו לחיפה. המבנים הבריטים שנעזבו- חולקו בין יהודים לערבים. במקום עם רוב יהודי המבנה עבר ליהודים (כמו בטבריה), ובמקום עם רוב ערבי המבנה עבר לערבים (כמו בצפת). משטרת נבי-יושע הועברה לידי הערבים שבכפר הסמוך.

הדרכת עמיתים - מצודת כ"ח בתש"ח

מצודת כ"ח (ידועה גם כמצודת נבי יושע) ממוקמת במקום אסטרטגי בגליל העליון המזרחי השולט על צומת דרכים חשוב ברכס רמים - רמות נפתלי (צפון-דרום), על הציר היורד מאזור מלכיה וקדש (מערב-מזרח) לעמק החולה ועל התנועה בכביש ראש פינה - קריית שמונה.

המצודה, היא חלק מקו הגנה שכלל גם 5 מצודות על שם הקצין הבריטי צ'ארלס טיגרט, בגבול הצפון, למניעת פעילות עוינת נגד הבריטים מלבנון, שנבנתה ע"י סולל בונה בתחילת 1939.

לקראת סיום המנדט הבריטי בא"י במאי 1948, פונתה המצודה והועברה לידי הערבים כחלק ממדיניות הבריטית המצדדת בהעברת השליטה בשטחים המפונים, לידי מי שאוכלוסייתו גדולה יותר באזור.

פינוי המצודה: ב 15 **לאפריל** בשעות הבוקר, חודש לפני סיום המנדט הבריטי, כאשר המתרחות ופעולות האיבה בין הערבים והיהודים בשיאן (אחרי החלטת החלוקה מכ"ט בנובמבר) הועברה המצודה לידי חמושים ערביים, מצב שהישוב היהודי לא יכול היה לקבל ובפועל המשמעות היא ניתוק היישובים רמות נפתלי ומנרה ושליטה באש על התנועה בכביש ראש פינה – קריית שמונה (חלסה).

ניסיונות כיבוש המצודה: הפיקוד בתל חי קיבל החלטה להשתלט על המצודה כבר באותו הלילה אלא שבפועל נדרשו לשם כך 3 התקפות במשך חודש, אשר גבו 28 הרוגים ומכאן שם המצודה – מצודת כ"ח. בקבר האחים הסמוך למצודה טמונים 19 מתוך 22 חללי הקרב השני בלבד.

15.4.48 - ניסיון ראשון: כוח פלוגתי של החי"ש יוצא מחולתה (בעמק החולה) עם חושך, במספר אוטובוסים וכלים משוריינים ועולה במעלה הדרך המתפתלת לכיוון המצודה. באחד העיקולים הסמוכים למצודה, יורד אחד מהרכבים לתעלה בשולי הדרך ונתקע ללא יכולת תמרון, מה שמעורר חשד אצל הערבים במצודה, הפותחים באש לעבר הכוח שמתחתם. כאשר ניתנת הפקודה ללוחמים ברכבים המשוריינים לצאת ולנסות להסתער לעבר המצודה, רגלית (בניגוד לתכנית המקורית להגיע עם הרכבים עד לשער המצודה), נפגעים מספר

לוחמים והכוח נסוג. בניתוח שלאחר הקרב, התברר שהמידע שהיה אצל מתכנני הפעולה לפני היציאה דיבר על כ 10 אוזני נשק ערבים במצודה בלבד. בפועל, כבר בשעות הצהרנים, לאחר צאת הבריטים, נצפו ע"י תצפיתן מגד' אלון שישב ברמות נפתלי, מספר רכבים ובהם כ 80-70 ערבים ממושים נכנסים למצודה, מידע שלא הגיע לכוח בחולתה.

נפגעים: בפעולה זו נהרגים 4 - נהג אחד הרכבים ו-3 לוחמים וכן מספר פצועים.

20.4.48 - ניסיון שני: לאור הכישלון הראשון, תוכננה התקפה פלוגתית נוספת ע"י הפלמ"ח, בשני כוחות: **כוח פורץ** שיגיע למצודה מצפון בתנועה רגלית שקטה ונסתרת מנחל קדש ("שביל הפלמ"ח") בפיקוד דודו, שתפקידו להניח מטעני חבלה בקיר הצפוני של המצודה ולפרוץ פנימה דרך הפתח שיפער בעקבות הפיצוץ. **כוח הטעיה ורתק** בפיקוד פילון שיגיע רגלית מ"וואדי אין סוף" לבתי הכפר הנטוש נבי יושע מדרום למצודה, שתפקידו לפתוח באש על המצודה ולגרום לכוח הערבי המגן לחשוב שההתקפה באה מדרום ובכך לאפשר לכוח הפריצה של דודו להתקדם בשקט עד לקיר המצודה הצפוני ולפרוץ דרכו בהפתעה.

ההסתבכות: עיכובים בתנועה הרגלית ועיבוי הגדרות ("יתלתליות") ע"י הערבים סביב מבנה המצודה, גדרות אותן צריך לעבור הכוח הפורץ של דודו, מעקב את הכוח ויש חשש מכניסה לאור יום. לכן, בניגוד לתכנית המקורית מפעיל דודו מטען נפץ ("בונגלור") שתפקידו לפרוץ מעבר בגדרות ולאפשר לכוח החבלנים הממתין מאחור, להגיע לקיר המצודה ולפעור בו פתח מעבר לחוליות הפורצים. הפעלת הבונגלור חושפת את הכוח של דודו בפני הערבים במצודה וניסיון הנחת מטען החבלה בקיר הופך להיות תחת אש. מאש מקלעים וזריקת רימונים על הלוחמים הנמצאים בצמוד לקיר המצודה, נהרגים ו/או נפצעים רבים כבגיא הריגה.

ניסיון אלתור להצמיד את מטען החבלה תחת אש, צמוד לקיר לא צולח, לאחר שדרגש הגבהה עליו אמורים היו החבלנים להניח את המטען כלל לא הובא עם הכוח. במהלך ניסיון זה נהרג גם דודו. כאשר השמש זורחת נחשפים הכוחות משני צידי המצודה הנמצאים בשטחים נחותים, לאש הערבים במצודה וניתנת פקודת נסיגה שבמהלכה מתבצעים מעשי הגבורה של אחוות לוחמים ורעות תחת אש.

הנסיגה: לאחר מותו של דודו ובהעדר שדרת פיקוד בצד הצפוני, החלה נסיגה לא מסודרת וקריאה לכל מי שיכול לתמוך בחבר פצוע. מפקדי הפעולה, המ"פ איציק הוכמן והסמג"ד משה קלמן (החפ"ק) התמקמו מדרום, באזור הצומת הסמוכה למצודה, ולא יכלו לעזור. גם כוח הטעיה בפיקוד פילון החל לסגת תחת אש לכיוון רמות נפתלי וספג גם הוא הרוגים ופצועים. בשעות הצהרנים, כאשר ראשוני הלוחמים מגיעים כבודדים או בוגות לנקודת היציאה בג'חולה (בעמק, ליד צומת כ"ח), מתבהרת התמונה וגודל האסון.

כוחות חילוץ: המפקדה בתל חי מוציאה חוליות סיור רגליות לאיתור נפגעים הנסוגים במורדות המזרחיים היורדים מאזור הקרב לכיוון כביש ראש פינה – קריית שמונה. גם מטוס מטייסת הגליל מסייע מהאוויר בניסיונות אלה. אחת החוליות, בפיקוד עמה ספקטור, מוצאת בשעות הערב את גופתו של פילון, מפקד כוח הטעיה, בין שרידי הכפר נבי יושע, כשפצע קלוע בראשו.

נפגעים: בפעולה נהרגים 22 לוחמים. 19 גופות נותרו מוטלות בשטח כחודש ומובאות לקבר אחים כאן. **בכוח דודו** - 17 הרוגים, 11 מהם בצמוד לקיר כולל דודו. 12 מההרוגים חברי הכשרת הצופים בקיבוץ דפנה. בכוח פילון - 5 הרוגים כולל פילון.

מעשי גבורה תחת אש:

יזהר ערמוני (19) – גיבור ישראל (אחד מ-12 שהוענקו בתש"ח) מקלען בכוח הפורץ של דודו.

דודו צ'רקסקי (23) – מנהיג ומפקד כוח הפריצה. ביקש להפעיל את המטען שעל גופו כדי לפרוץ פתח בקיר.

פילון פרידמן (19) – מפקד כוח הטעיה. נשאר עם שניים מלוחמיו הפצועים בכפר נבי יושע וכשראה את

הכוחות הערבים מתקרבים לעברם, וכדי להימנע מפילצה בשבי, ירה בשניים והתאבד.

15-17.5.48 – ניסיון שלישי והשתלטות: במסגרת "מבצע יפתח" להשתלטות על המרחב וכחודש מאז הפעולה הכושלת, תוקף כוח פלמ"ח רגלית מכיוון דרום (הכפר נבי יושע) בסיוע תותחי 20 מ"מ את המצודה.

עפ"י התכנית חוליות פריצה בפיקוד עמה ספקטור עם מטעני חבלה לפריצת פתח בקיר הדרומי התקדמו בחסות ההפגזה אך גם הפעם עיבוי הגדרות ע"י הכוח הערבי סביב מבנה המצודה לא אפשר התקדמות חוליות הפריצה והגעה לקיר. הכוח נאלץ להשתמש במטעני חבלה שהיו מיועדים לפיצוץ הקיר, לפתיחת המעבר בגדרות, פעולה שלא השאירה בידיו מטעני חומר נפץ נוספים לשם כך. עם עלות השחר ובניגוד לפעם הקודמת, הוחלט להסיג מעט את חוליות הפריצה מהמצודה, להימנע מנפגעים ולשמור במהלך היום על קשר עין ואש על הגדרות, כך שהערבים במצודה לא יוכלו לסגור את הפריצה שהושגה בלילה. הנסיגה וההמתנה להמשך הפעולה בלילה הבא, אפשרה לחלק מהלוחמים להתרענן ברמות נפתלי הסמוכה ובעיקר להגעת תחמושת ומטעני נפץ נוספים.

בלילה הבא התחדשה ההפגזה על המצודה ואף בוצעו שני יעפי הפצצה מהאוויר שפגעו בחצר הפנימית של המצודה, פעולות להם הייתה כנראה השפעה מוראלית שלילית על המגנים הערבים ונצפו רכבים רבים, חלקם של הצבא הלבנוני הנכנסים ויוצאים ממנה. כדי להימנע מנפגעים לפשר התנועה הערה אל המצודה, הוחלט להמתין לאור הבוקר אז נצפה שער הכניסה למצודה כשהוא פתוח. לאחר בדיקת חבלן את אזור השער ונטרול חבית עם 40 ק"ג חומר נפץ שאמורה היתה לפגוע בלוחמי הפלמ"ח, נכנסו כוחותינו לתוך המצודה.

ניסיון ההשתלטות השלישי הצליח תוך הפעלת אש אך מבלי שנדרש קרב.

נפגעים: לאחר ההשתלטות על המצודה, נהרגו שני לוחמים בשנתם מפגז שנורה מאזור מלכיה על המצודה.

עובדות פחות ידועות על הקרבות בנבי יושע:

1. שרידי 6 גופות חללי הקרב השני, נמצאו כעבור מספר שנים בבונקר מצפון למצודה והועברו לקבר האחים.
2. **בלוח הזיכרון** באתר רשומים 29 שמות חללים ולא 28 (כ"ח) - מספר ההרוגים הידוע. השם אלקבץ - חייל פלמ"ח, שנהרג ליד מנרה באירוע קודם, צורף כדי להשלים ל 28. לאחרונה אותר החלל החסר מהקרב הראשון ושמו התווסף ללוח הזיכרון כשם ה-29. בתמונה קודמת של לוח הזיכרון ניתן להבחין בפונט שונה בו חרוט השם הראשון - עמירם אנקלביץ.

3. השיר "דודו" המזוהה כ"כ עם איש הפלמ"ח ומפקד כוח הפריצה בקרב השני, לא נכתב על דודו צ'רקסקי.

לדברי המשורר חיים חפר השיר נכתב כסמל ללוחם פלמ"ח. מה גם שהשיר נכתב כחצי שנה לפני מות דודו.
סוף הדרכת עמיתים.

הערות : בהדרכה באתר הזה - מציע להתמקד בתיאור הקרב השני, ולהגיד רק מילה על הקרב הראשון והשלישי. כדאי להשמיע את השיר "דודו", למרות שנכתב עוד כשדודו היה בחיים, ולא בדיוק עליו. יש עוד שירים שנכתבו על אנשים בחייהם.
גבעת כ"ח ליד בני עטרות במישור החוף – עוד אנדרטה לזכר חללי קרב נבי יושע, אך שם רשומים 35 חללים, למרות שהשם מצודת כ"ח מציין 28 הרוגים.
קרבנות מלכיה – ספור פחות ידוע שכדאי להכיר ולספר גם עליו: סדרה של ארבעה קרבות, שניים מהם עתירי נפגעים ישראליים, שהתרחשו במהלך מלחמת העצמאות. הכפר הערבי מלכיה העביר ידיים חמש פעמים בין הכוחות היהודים והערבים במהלך הקרבות. ב-2009 נחנכה בגבעת הקרב במלכיה אנדרטה משותפת לנופלי הגדוד הראשון של הפלמ"ח וחסטיבת עודד.

גן לאומי תל קדש

הגעה: מצומת ישע מערבה בכביש 899 (לכיוון סאסא), מרחק כ-2 ק"מ.
רוב תל קדש הוא בצד שני של הכביש, תל גדול ובולט בשטח, אך אין משהו מרשים לראות שם. כביש הצפון (899) נסלל על התל וחוצה את התל לשני חלקים.

קדש במקורות: קדש היתה אחת מערי המקלט. ספר יהושע כ"א לב וממשה נפתלי את-עיר מקלט הרצח, את-קדש בגליל ואת-מגדל ואת-חמת דאר ואת-מגדל, ואת-קרית, ואת-מגדל: ערים, שלש.
תגלת פלאסר השלישי כבש את העיר בשנת 733 לפנה"ס (מלכים ב טו כט): "בימי פקח מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויפח את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה". יוסף בן מתתיהו (IBM) כתב על תקופת המרד הגדול: "קדש היא כפר חזק לצורים, ואיבת עולם בין יושביה לבין הגליליים. ומספר יושבי הכפר הוא גדול, ומעוז המקום מעל למשגב בהיווצרותם על היהודים."
גודל התל כ-100 דונם – די גדול בגליל, יושב על בקעה חקלאית טובה עתירת מים, עם נוף יפה. לפי זה בעיר ישבה אוכלוסיה צורית. הם עבדו לאל בעל שמיין. כשהגיעה לכאן הקרן הבריטית (PEF) הם ציירו את הסרקופגים ומאוזוליאום שנשאר בנוי בכניסה, וזיהו בו את המקדש לבעל שמיין.
כאן נמצאים שרידי הכפר הערבי קדיס, כפר מתועלי שהשתרע על כל המרחב עד 48, בשולי בקעת קדש, ליד עין קדיס. השם משמר כנראה את שם העיר המקראית. אנו מכירים כמה ערים נוספות בשם זה, כמו קדש ליד טבריה (ליד פוריה). לכן כאן קוראים לה קדש נפתלי.

הסרקופגים - ברק בן אבינועם מקורו בקדש ליד טבריה, אך בימי הביניים זיהו את מקום קברו כאן בתל קדיס. יש כאן סרקופג כפול, ולפי המסורת קבורה לידו דבורה הנביאה... הקבר הנוסף מיוחס ליעל אשת חבר הקיני... לנו ברור שאלה סרקופגים רומיים, אך יש יהודים חרדים שבאים להדליק כאן נרות זכרון... קבורה בסרקופגים (ביוונית: אוכל בשר) מקובלת בימי הרומאים/בית שני בעיקר בקרב גויים אך גם אצל יהודים. הכניסה גופה שלמה, נתנו לבשר להיאכל, אחרי שנה ליקטו את העצמות ואספו אותן בגלוסקמה לקבורה במערת קבורה. לעיתים השאירו את הגופה בתוך הסרקופג, והניחו אותו בתוך מבנה קבורה מפואר, במקום במערה. בגליל נמצאו הרבה סרקופגים שנחצבו באבן, עם סיתותים יפים.
בסרקופגים כאן רואים מכסים המדמים גגות רעפים, ויש הרבה מקרים של סרקופגים זוגיים כמו כאן. בתבליטים על הסרקופגים היו דמויות של אנשים אך ריטשו אותם (איקונוקלאזם). המכסה מעוצב עם פינות בצורת קרנות המזבח.

בחפירות באתר בשנים האחרונות גילו מרכז גדול מהתקופה הפרסית-הלניסטית עם מאות בולות (חותמת חרס למכתבים), שמעידות על ארכיון גדול שהיה כאן. התגלה מטבע זהב הלניסטי שמשקלו מעל 24 גרם (גדול פי 7 ממטבע זהב רגיל שהתגלה בארץ), ועליו תבליט של בחורה וכתובת: אהבה את אחיה.
המקדש ההלניסטי/רומי - זה אחד המבנים הגדולים והמפוארים בארץ ששרדו מהתקופה הרומית בגליל.

הוא תפקד כנראה מהתקופה ההלניסטית עד מאה 4 לספירה.
קיר הכניסה עומד כמעט שלם, למרות רעידות אדמה שהחריבו את רוב הבנין. המקדש לאל בעל שמיין - שימש את האוכלוסייה הצורית שהיתה כאן, גם כשהשלטון היה רומי. בתקופה הלניסטית ורומית הפולחן הקודם המשך, והאל בעל שמיין הפך להליוס- אל השמש. המקבילה היהודית של הליוס זה אליהו הנביא (אליאס), וגם מרכבת האש של אליהו היא סיפור דומה להליוס.

הכניסה הראשית למקדש חסומה, ובצידיה שני פתחי משנה. אדם רגיל לא היה נכנס לתוך המקדש. בצדדים יש חורים שבהם היתה סבכה/רשת שמנעה כניסה לתוך המקדש. בגומחה בפינה השמאלית יש חריטה של אדם לבוש טוגה. עולה רגל שהיה מביא קרבנות היה שם אותם אולי בתעלה שבגומחה. יתכן גם שהתעלה היא לניקוז של דם הקרבנות. הכהן הגדול היה עומד בצד הפנימי וקורא נבואה, כמו אורקל.

רעש האדמה במאה 4 לספירה הרס את רוב המבנה. במקור היה קיר כפול. המשקוף שנפל לארץ היה מונח למעלה. האתר הזה לא נחפר ולא נחקר עדיין. לא שחזרו כאן כלום ומה שרואים נמצא כמו שהוא. הרבה דברים כאן עדיין לא ידועים ומותר להגיד למטיילים: אני לא יודע.

כיום מעט מאוד מטיילים מגיעים לתל קדש, אך אם יגיעו יותר קבוצות – יהיה גם יותר פיתוח ושיקום של האתר, ואולי בסוף גם יגבו כסף בכניסה...

נסיעה לאחוזת דוברובין

ממשיכים בכביש 899 מזרחה, עוברים את צומת ישע, יורדים למטה עד צומת כ"ח, ימינה בכביש 90, שמאלה ליסוד המעלה.

חניון האלה – בצד דרום של כביש 899, 1 ק"מ מערבה מצומת ישע. חניון קק"ל לקמפינג, עם שולחנות. אלה אטלנטית גדולה, אחת משלושת העצים הגדולים בארץ: אלון גדול בקבוץ יפתח, אלון בחורשת טל, ואלה אטלנטית כאן בבקעת קדש.

שימושי האלה האטלנטית: ענפי האלה משמשים למוטות הארוכים בבתי בד, בעיקר ברמת הגולן.

העץ מכיל הרבה טאנין, ולכן משמש לעיבוד עורות. משמשת כנה(גזע) שעליה מרכיבים ייחורים של אלה אמיתית=אלת הבוטנה=פיסטוק. כמו שהחושש הוא גזע חזק שעליו מרכיבים את רוב פרות ההדר.

עפץ אלמוג -עפצים אדומים על עץ האלה. כנימות מסוימות נוהגות להטיל ביצים על אלה אטלנטית, מפרישות חומרים לתוך הענף, וכך צומח העפץ בצורת כדור אדום, בדרך כלל זה עונתי. יש עפצים שונים בצמחים שונים- על ענפים, על גבעולים, על פירות. כל עפץ מתנהג אחרת. יש כאלה עם מחזור חיים שבו בשלב ראשון הנקבה מטילה ביצים, הזחלים בוקעים ומתגלגלים לתוך האדמה, ויוצרים דור שני על השורשים. בשלב הבא נוצרים זכרים ונקבות שיוצרות דור חדש של עפצים. קשה מאוד להגדיר עפצים, ולכן מייחסים אותם תמיד לצמח שעליו הוא חי. הרבה עפצים הם על אלות ואלונים.

ג'חולה – כפר שהיה ליד צומת כ"ח. מעיין יפה נמצא שם, ממזרח לכביש 90.

צומת כ"ח – מרכז קניות קטן ליד צומת כ"ח, מקום נחמד להפסקת בוקר, עם שולחנות.

תל מוטילה – בתוך מושב אלמגור, מעל הכינרת, ליד כורזים. לא נספיק להגיע. תל שמוקף גדר מכל הכיוונים וצריך לתאם עם בעל הצרכנייה מהמושב שיפתח לנו. הצרכנייה בנויה במקום, ליד האנדרטה.

קרב תל מוטילה התחולל במשך חמישה ימים, החל מ-2 במאי 1951, בין הצבא הסורי ובין צה"ל. באותה תקופה פעלה ישראל ליבוש אגם החולה, פעולה שעוררה את התנגדות הסורים ובמקביל ניטשו תקריות בין שני הצבאות על השליטה בשטחים המפורזים. בקרב נהרגו 41 חיילי צה"ל וכ-70 נפצעו, ולמרות שבסופו הושגה המטרה של פינוי הסורים מהאזור המפורז, הוא נחשב אחד מכישלונות צה"ל.

אחוזה דוברובין

הזרכת עמיתים - משפחת דוברובין

המקום נקרא "אחוזה דוברובין" ע"ש משפחת דוברובין שהקימה אותו שאת סיפורה אספר פה. ב-1831, במחוז אסטרחאן, על גדות הוולגה ברוסיה, נולד אנדריי קארליץ דוברובין אבי המשפחה. הוא נולד למשפחת איכרים רוסית-נוצרית-פרבוסלבית עניה. בנעוריו היה רועה צאן עבור בעלי האחוזה בסביבתו. כנער הוא התיידד עם איכר קשיש שלימד אותו קרוא וכתוב, דבר שהיה מאוד לא מקובל אז שאדם עני ילמד לקרוא ולכתוב. הספר היחידי שמצא בסביבתו היה תנ"ך, בו החל להתעמק ונשבה בקסמו.

אנדריי שהיה איש חרוץ מאוד החל לחכור אדמות לעבד אותן עד שנהפך לבעל אחוזה בכפר הולדתו. בנסיעותיו לעיר המחוז צאריצין (וולגורד) התודע לקהילה היהודית ונשבה קסמיה. וכך נהייה סובוטניק (נוצרים שומרי שבת) ושינה את שמו ליואב. ברוסיה באותה תקופה היו באזור אסטרחאן כמה כפרים של סובוטניקים.

יואב נישא בגיל 20 לבת משפחת גרישין שהיו דור שישי של גרים. לזוג נולדו 3 בנות, אך אשתו מתה בצעירותה. לפני מותה השביעה אותו אשתו, שלאחר מותה יישא את רחל אחותה הצעירה. כדי שתדאג לבנות. יואב חוזר למשפחת גרישין ונישא לרחל. בהמשך יולדו לבני הזוג רחל ויואב דוברובין עוד 8 ילדים (4 בנים ו-4 בנות). (תמונה 1)

בסביבות שנת 1900 מגיעים למזרח אירופה מאיר דיזנגוף והד"ר הילל יפה שבאו לעשות נפשות לרעיון הציוני. הם מספרים שלכל הרצאה שלהם מגיע אדם מבוגר (יואב למעלה מ-60) ששואל ומתעניין, בעיקר בחקלאות בארץ. בין השניים ליואב נקשרים קשרים חזקים והם משכנעים את יואב לעלות עם בני משפחתו לארץ. בלחצם ובלחץ משפחת גרישין, היהודית, יואב ומשפחתו עוברים גיור ונימולים.

בשנת 1903 הגיעה המשפחה במלואה, 13 איש, לארץ ישראל. כאשר יואב עצמו בן 72. יחד עימה הביאה ספר תורה שנמצא עד היום בבית הכנסת במושב יסוד המעלה. תחילה גרו בחדרה, ולאחר מכן במושבה בית-גן שהייתה סמוכה ליבניאל שם מתו בתם הצעירה ושניים מנכדיהם.

אל יואב מגיע חיים מרגליות קלווריסקי, (אחוזה דגיאני, למי שקרא) נציג יק"א בגליל פנה למשפחת דוברובין והציע להם לבוא להתיישב בעמק החולה ולקבל את אדמה בצפון המושבה יסוד המעלה. יסוד המעלה מוצאת חן בעיני יואב בשל העובדה שמתיישביה היו שומרי מצוותו שהיא מזכירה לו את הנוף ממנו הוא בא ברוסיה. אבל את ההצעה של קלווריסקי לקבל את האדמה, יואב, בהגיון של איכר רוסי לא הבין. איך יכול אדם לעבד קרקע שלא שייכת לו על פי שטר כתוב וחתום כחוק. יואב קונה בכסף מלא 650 דונם ביסודקה, היא יסוד המעלה.

וכך בשנת 1909 מגיעה לכאן, למקום בו אנו נמצאים, משפחת דוברובין. יואב עם ארבעת בניו מקימים משק חקלאי. יואב נסע לרוסיה והביא את מיטב הכלים החקלאיים שהיו באותה תקופה (לא בטוח שהכלים המוצגים בחצר אלו אותם כלים). בחצר האחוזה הייתה באר יבשה. בני דוברובין העמיקו אותה עד שהגיעו למים והפכו אותה לבאר אנטיליה. בה העלו מים בעזרת שרשרת דליים. את האנטיליה הפעילו ג'מוס או שור. (תמונה 2).

בזכות הידע הרב שהיה להם בחקלאות, ובייחוד הידע על מחזור זרעים בחקלאות, המשק שגשג. המשפחה זכתה במספר פרסים על גידולים חקלאיים מצטיינים. בשנת 1922 נערכה במושבה ראש פינה תערוכה חקלאית, בה התקיימה תחרות מי הוא החקלאי בגליל בעל השור הכבד ביותר. התקינו משקל גדול והגיעו 26 משתתפים, יואב דוברובין היה מספר 14 ברשימה. כאשר השור שלו עלה על המשקל נקרעו הקפיצים, המשקל התפרק ודוברובין קיבל מדליה על גידול השור הכבד ביותר בגליל. בשנת 1927 ערך הנציב העליון, לורד פלומר תערוכה חקלאית בעכו. ובה תחרות למי יש את הגידולים הכי גדולים. יואב העמיס על עגלה 3 שקים ונסע 3 ימים. כשהגיע ופתח את השקים, התפלאו כולם, איך הצליחו בייצי היונה לשרוד את הדרך מבלי להישבר. מתברר שאלו גרגירי חימצה (חומס). ועל כך זכה בתעודת הוקרה מהנציב על היותו "מגדל גרגירי החימצה הכי גדולים בארץ ישראל". (תמונה 3).

יתרון נוסף שהיה לבני המשפחה היה גודלם, השודדים הערבים לא העזו להתעסק איתם ולגנוב מהם. אבל השנים הטובות הסתיימו, מחלת המלריה, שהופצה על ידי יתושי אנופלס מאגם החולה והביצות הסמוכות, החלו להכות במשפחה: ראשון מת ממלריה הבן יעקב (בגיל 25), לאחריו אברהם הבן השני ושלושה נכדים. יואב עצמו חלה והבריא כמה פעמים. אבל שמר על עוז רוחו ואמונתו.

רק לאחר שאנשי יסוד המעלה הפצירו בו לעזוב את בית האחוזה ולהציל את נכדיו שנתרו- הסכים יואב דוברובין לנטוש את בית האחוזה ולעבור לראש-פינה, המושבה השכנה. יואב, אשתו רחל, בן הזקונים אפרים, אשתו אסתר ו- 2 ילדיו (רות ויעקב), עזבו במוצ"ש ובעודם מתנהלים בעגלה, כשחפציהם מאחור, עברו ליד בית הכנסת של יסוד המעלה שהיה באותה עת מלא במתפללים. מתיישבי יסוד המעלה יצאו אליו ויואב נתבקש לרדת מהעגלה, להיכנס לבית הכנסת ולעמוד על הבמה. יואב עמד מול דלתות ארון הקודש הפתוחות. כשנשאל ע"י אחד האנשים: "יואב, אמור נא לקהל את האמת, כאן בבית-הכנסת אל מול ספרי התורה: אתה לא מתחרט שהתגיירת, עזבת את אסטרך, ועלית להיות איכר יהודי בארץ ישראל? אחר כך בניית את בית האחוזה בגליל וקברת את יקיריך, והלילה, מוצאי שבת, עם פרד, עגלה וקצת חפצים, אתה עוזב את נחלתך, ועובר לראש-פינה?". יואב דוברובין לא השיב. הוא קם על רגליו. רחש לא נשמע. וכך כתב (באותיות קיריליות): "אחי האיכרים, אנשי יסודקה (=יסוד המעלה), נחמה יש לי בעולם הזה, שאלה הקטנים, הנכדים שלי יעקב ורות, יידעו לקרוא את התנ"ך בעברית. ואתם הרי יודעים שלא באתי לארץ הקודש להרבות בנכסים וממון, כי אם מתוך אהבת הבורא". וכך-כשדממה ושקט שררו מסביב, פסע יואב דוברובין החוצה, עלה על העגלה ובנסייעתו לראש-פינה.

באחוזה ביסוד המעלה נשאר יצחק, הבן הבכור והעריירי. בראש פינה הקים יואב משק חדש. אך שרשרת האסונות המשיכה לפגוע בו. בן הזקונים, אפרים, שחרש בכרם הזיתים עם השור, נעקץ על-ידי זבוב ונפטר. יואב בן ה-95 קבר גם את בנו הצעיר. האלמנה אסתר הייתה בהריון. כעבור שלושה חודשים ירדה להשקות את הכבשים במעיין, כרעה ללדת ונפטרה. יואב ואשתו רחל טיפלו בשני הנכדים, לאחר חמש שנים נפטרה רחל. יואב בן המאה המשיך לחיות בגליל וטיפל במסירות בשני הנכדים. ב-1935 נפטר יואב בגיל 104. יצחק דוברובין הבן הבכור היה האחרון מבני המשפחה שהיה באחוזה. הוא החזיק את החווה 40 שנה, עד שזקנתו הכריעה אותו. לפני שעבר לגור בבית-אבות, אחרי שאף אחד מבני המשפחה לא רצה להמשיך את דרכו, מסר יצחק לקק"ל את נחלת המשפחה הנמצאת בין המושבה יסוד המעלה ובין שמורת החולה. יצחק נפטר בגיל 92 בבית האבות בגדרה ונקבר ביסוד המעלה. אחוזת דוברובין שוחזרה וכיום- היא משמשת כגן אירועים ומוזיאון לתולדות ההתיישבות ביסוד המעלה ובעמק החולה.

אני רוצה לשתף אתכם במחשבות שהעלה בי הסיפור המדהים הזה. לחיי יואב ומשפחתו, שהושפעו רבות מאהבת התנ"ך, יש דמיון לכמה סיפורים מהתנ"ך: נישואיו לשתי אחיות, אחת מהן שמה רחל – מזכיר לי את סיפור יעקב ונשותיו. התעקשותו לקנות בכסף מלא את האדמות וסירובו לקבל אותן מיק"א במתנה – מזכיר לי את סיפורו של אברהם אבינו בפרשת חיי שרה (פרק כ"ג) שמבקש לקנות בכסף מלא את מערת המכפלה מעפרון בן צוחר החתי, עפרון מסרב ורוצה לתת לו את המערה והשדה בו היא נמצאת במתנה. אברהם מסרב וקונה אותה במחיר מלא. והדמיון הבולט והמצמרר ביותר הינו כמובן לאיוב - רק שבתנ"ך זה נגמר טוב יותר. אבל, כדאי לסיים באווירה טובה יותר. בני המשפחה עדיין חיים איתנו ואחת מהן אפילו הונצחה בשיר "רקפת" של לוי קיפניס. "מְסַלֵּעַ וְגִבֵּעַ יוֹרְדֵת בַּת שֶׁבַע, רִקְפֵת חַן עַל הַחֹזֶה... צְפוּר מְצַפְצֶפֶת וְרוּחַ לוֹטְפֶת וְסוּף קֶבֶר לְזֶמֶר הָהָה!". השיר נכתב בעקבות ביקור לוי קיפניס במטולה בחורף 1921. הוא יצא לטיול במפל התנור שבנחל עיון, אותו הדריכה נערה בת 17 בשם בת-שבע, שהיתה בת למשפחת דוברובין מיסוד המעלה. בת שבע אורני, ששימשה השראה לשיר, נפטרה בשנת 1997, בת 92.

סוף הדרכת עמיתים.

נסיעה ביסוד המעלה

ב-1872 רכשו את האדמות 3 יהודים מצפת: יעקב-חי עבו והאחים שלמה ושאל מזרחי, והקימו חווה שנקראה "קולוניה מי-מרום" (מי מרום זה השם התנכ"י לחולה). הם חשבו שיוכלו להתפרנס מדייג באגם, אך לא כ"כ הצליחו. חלק מהאדמות נמכרו לקבוצת יהודים מאירופה שעלו לארץ והקימו את המושבה יסוד המעלה.

המושבה הוקמה ב-1883 ליד ימת החולה. בקבוצה הראשונה היו 7 משפחות של חובבי ציון מרוסיה, 2 האחים מזרחי הצטרפו, ומשפחת לובובסקי- משפחה יהודית מאמריקה שניסתה קודם להקים את משמר הירדן.

המתיישבים הראשונים גילו כאן כתובת בארמית: "יזכר לטאב מאן דמיטבת", שפירושה: ייזכר לטוב כל המתיישב כאן. זה היה מן אישור ששכנע אותם להתיישב במקום. אבן זו בסופו של דבר התגלגלה כנראה עד למוזיאון בפריז.

בהתחלה זו הייתה מושבה נידחת והברון רוטשילד לא התלהב לקחת חסות עליה. ב-1887 השתכנע לקחת אותה תחת חסותו, ושלח לכאן מדריך חקלאי- נסים בכור אלחדיף, התלמיד הראשון במקוה ישראל. הוא הקים כאן מפעל לגידול ורדים לתעשיית הבשמים.

משפחות נוספות שהגיעו לכאן - משפחת ברזאני מכורדיסטן, משפ' אייזנברג (של אורי שגיא).

הבתים הראשונים עדיין עומדים ומשוחזרים יפה, חלקם נבנו בלבני בוץ. סיפורי המשפחות רשומים על שלטים בצד הדרך.

גן ציבורי קטן - ליד שפת אגם החולה, בסוף הכביש. מאחוריו התגלו שרידים של בית כנסת יהודי עם אבני בזלת. בקצה הכביש יש גם בית מלון קטן.

תמליל סיור מספר 58 לטבריה והסביבה

מסלול: כורזים, קבר רבי עקיבא, חמת טבריה, פארק ארכיאולוגי והעיר טבריה

נסיעה לכורזים

הדרכת חניכים

תחנת הכוח : אפר פחם הוא תוצר לוואי של שרפת הפחם באתרי תחנות הכוח. מדי שנה מייצרות תחנות הכוח מאות אלפי טונות של אפר פחם. מהנדס הולנדי פנה לדוד דהן והציע לו פטנט שעולה 7 מיליון דולר שיאפשר להפוך את אפר הפחם שהצטבר לאגרנט (חומר להכנת חצץ) במקום לזרוק את האפר הפחם. דוד דהן פנה אז לשר התשתיות רוני מילוא והציע לו לייצר אגרנט. חברת החשמל טענה שתפקידה לא לייצר פחם אלא חשמל והסתפקו בזה. זה לא יצא בפועל והיום משתמשים באפר הפחם להזלת הבטון על ידי ערבוב האגרנט.

אפר הפחם זו מכה גדולה. הדבר הראשון שעשו עם האפר שנשאר זה לזרוק לים. לאחר מכן הבינו שזה יהיוס נוראי והחלו למכור ולתת חלק למפעל נשר שערבב חלק ממנו בתוך המלט. כשבונים מחלפים חלק גדול מהרמפות בנויות מפחם בכמויות אדירות, כחומר תשתיתי שקל להשתמש בו לכבישים ובניית מחלפים. **הדבר הנוסף** שמשתמשים בו היום זה מילוי מחצבות ישנות, שופכים כמויות אדירות של פחם למחצבה. כשממלאים את הפצע האדיר בנוף שופכים קצת אדמה, שותלים עצים, והכל ממולא. ועדיין, יש כמויות אדירות של שארית פחם שלא יודעים מה לעשות איתן. חברת החשמל לא תגיד שהיא זורקת לים, אבל כנראה שזה הולך למקום כלשהו ולא יודעים איפה זה.

בניית המסוע עלתה כ-100 מיליון דולר אבל מאוד דאגו שיצטרכו לבנות מסוע כל כמה שנים, שכן המים יגרמו לקורוזיה משום שמסוע עשוי באופן בסיסי ממתכת. מצאו שאם מזרימים חשמל לתוך המסוע עצמו באופן קבוע אין קורוזיה. המסוע מחושמל. באופן הזה נמנעה הקורוזיה והתפוררותו, כך נשמרים שני המסועים (מסוע נוסף נבנה מאוחר יותר, באורך דומה, לפחות 1-1.5 ק"מ באשקלון, תחנת רוטנברג).

הארגונים הירוקים לא כל כך מרפים מחברת החשמל, גם הם מבינים שלטובתם כדאי לשמור על הסביבה. חברת החשמל כל הזמן מנסה לשכנע את הציבור שהם נקיים, אפשר לראות את זה בפרסומות הטלוויזיה הרבות שלהם. הם השקיעו כסף רב בחוות חפציבה, בניקיון נחל חדרה ופרויקט אדיר של המון כסף של שיקום. זה מתחבר לעניין שהם לא מההרים לשפוך, הם כבר מבינים את התפקיד שלהם. אבל בנושא הפחם עדיין יש סימן שאלה גדול, זאת למרות כל הדברים הנפלאים שאפשר לעשות עם כמויות הפחם האדירות שנשארו, היום משתמשים בכ-10%.

סוף הדרכת חניכים

מחלף גולני החדש נחנך באוגוסט 2013. חשוב לשים לב שמי שרוצה לנסוע צפונה צריך לרדת בכביש ימינה, שכן כביש 77 ממשיך ישר על הגשר לכיוון טבריה, כך שאם רוצים לעבור לכביש 65 צריך לקחת את הנתבי הימני. אם נוסעים לעפולה, כלומר 65 דרום, ממשיכים עוד יותר ימינה. 65 צפון עושה מעין סיבוב. חשוב לשים לב שאין יותר כניסה למקדונלדס מכביש 65, מי שרוצה להיכנס צריך להמשיך הלאה בכביש 77, לרדת לכביש שירות, לעבור מתחת לכביש 77 ולהיכנס למתחם של מקדונלדס, מוזיאון גולני, תחנת הדלק והחניה. אותו הדבר ביציאה, יש מעגל תנועה שדרכו יוצאים ומתחברים לכביש 77, גם מזרח וגם מערב.

חוצים את רכס תורען, משמאל מגדל התצפית של תורען, חוצים את הגליל התחתון. מערת נטיפים חדשה נתגלתה תוך כדי הפיצוצים והעבודות של המחלף בקדרים. הכביש כל יום נסגר לכחצי שעה, שכן עושים עבודות מאוד מאסיביות בכביש של מחלף קדרים לכיוון צומת עמיד. מערכת הכבישים הזאת היא חלק ממה שתורם לקירוב הפריפריה למרכז. יש היום לא מעט אנשים שגרים באזור ועובדים בכל מיני מקומות, אפילו עד תל אביב. שכן כשיש מערכת כבישים טובה אז ברדיוס של 30-45 דק' נסיעה אפשר להגיע כמעט לכל פינה ברחבי הגליל. פעם כדי להגיע מתל אביב ועד צומת גולני היה צריך לנסוע דרך וואדי ערה, עפולה, כל הרמזורי וכן הלאה, נסיעה שלקחה כשעתיים וחצי. התקצרות המרחקים משנה לא מעט בחי היום של תושבי האזור, וכן בחייהם של המטיילים. כמו בכל דבר יש יתרונות וחסרונות, מחירים שצריך לשלם – לפעמים בפגיעה בטבע.

מימין מצוק הארבל, בקעת הארבל, השטחים החקלאיים של חורבת עמודים, היישוב נקרא כפר נימרה. הר נימרה אחרינו, עליו התרחש הקרב בין צלאח א-דין לבין הצלבנים ב-1187. הקרב נקרא קרב קרני חיטין מכיוון שטקס הכניעה התרחש בראש קרני חיטין, אבל הקרב עצמו התרחש על הפלטה השטוחה העליונה שבין הר קרני חיטין להר נימרה, ברמה שנמצאת מדרום מערב לקרני חיטין, שם הייתה זירת הקרב העיקרית. כשריימונד מטריפולי בין שאר הדברים שהוא עושה, הוא בורח מהרמה ויורד לכיוון המעיין של נבי שועייב, אותו מעיין גדול שנמצא במורדות, בבקעת ארבל.

על הגבעה מימין, ליד עץ דקל בודד, יש בית כנסת שהולך ונחפר, בית הכנסת של חוקוק. כאן התגלתה אחת מרצפות הפסיפס היפות והמרשימות. גיודי מגנס ודוד עמית ז"ל חפרו כאן. זה בית כנסת שיעלה לכותרות בשנים הקרובות בהרחבה רבה וכדאי להכירו. יש כמה וכמה בתי כנסת שהולכים ונחפרים עכשיו – בית הכנסת בוואדי חמאם שדי סיימו אותו אבל עוד ממשיכים בחפירה, בית הכנסת בחקוק ששני הדברים הכי מעניינים ויפים ברצפת הפסיפס זה דמות של אדם מאוד גדול שסוחב על כתפיו שערים של עיר, וליד סצנה שבה מופיעים שועלים שהזנבות שלהם קשורים יחד ובין כל שני זנבות יש לפיד. שמשון הגיבור. גם בוואדי חמאם ההצעה של עוזי ליבנר בזמנו הייתה שבפסיפס מופיע שמשון. על כך יש פה עכשיו סדרה שלמה של מחקרים ומאמרים שעוסקים בקשר של שמשון לאזור. הדברים עוד לא ברורים אבל יש דעות והצעות שונות. **פרויקט הרחבת כביש 65, 85** – מחלף קדרים, פיצוצים מכל הכיוונים, כל יום מפוצצים, מזיזים הרים. המערה מימין מעבר לרכס. היא כנראה לא היחידה שתתגלה, שכן מדובר באזור של קארסט וכל פיצוץ מגלה

את אותם חללים תת קרקעיים שנמצאים בבטן האדמה. מערות נטיפים זו תופעה שהיא בהחלט לא נדירה מאוד באזור קרסטיים כאלה. לפנינו המצוק של עכברה. אנו בקו הגבול שבין גליל תחתון לגליל העליון. **מבט על הכנרת**, מעבר לה רמת הגולן. מושב כחל נמצא מימין ומשמאל לו, במורד לכיוון הכנרת, אתר נוסף של בית כנסת שהולך ונחפר בשנים האחרונות, חורבת כור, זוהה כבר בעבר. בסדנת בתי הכנסת המפורסמת של צבי אילת, בעקבותיה הוא הוציא את הספר המפורסם 'בתי כנסת קדומים בארץ ישראל', כבר מופיע שרטוט ראשוני, שכן נעשתה שם חפירות קטנה. הכניסה הטובה ביותר היא מכיוון כרי דשא, כשמגיעים מכיוון אתר ספיר יש דרך שעולה כמעט עד האתר.

בצומת עמיעד פונים ימינה לכיוון ורד הגליל וכורזים. ישר לפנינו רמת כורזים. בהמשך פונים שמאלה לכיוון מזרח. אפשר לראות יפה מצד שמאל את סלעי הבזלת, אותה בזלת כיסוי שמכסה את השטח והגיעה מרמת הגולן טרם היות הבקע. על הבזלת הזו צומח עשבוני חד שנתי יוצא מן הכלל, אותה בזלת כמו דרום רמת הגולן, בזלת טובה לחקלאות, קרקע עמוקה. זו אחת הסיבות שכבר בעת העתיקה רמת כורזים שימשה לגידולי תבואות, כמו דרום רמת הגולן, עד כדי כך שהמקורות התלמודיים במסכת מנחות מספרים על זה שמכורזים היום מביאים תבואה, חיטים, לבית המקדש.

לבית המקדש היו מביאים גידולים חקלאיים רק מהמקומות המשובחים ביותר בארץ. לכן המקורות התלמודיים מונים ומציינים שמות של מקומות שמהם הביאו. למשל שמן מביאים רק מהגליל, זו כנראה אחת הסיבות מדוע חנוכה נמשך 8 ימים. אחד ההסברים שניתנים לאורך ההיסטוריה לכך שחנוכה נמשך 8 ימים זה שכדי להביא שמן למנורה בבית המקדש צריך להביאו מהגליל, ולכן לוקח 4 ימים הלך ו-4 ימים חזור.

משמאל חוות הרכיבה ורד הגליל. מימין דומוס גלילאָה (לטינית Domus Galilaeae) – הבית הגלילי. זה המקום שבו האפיפיור נשא את דרשתו בשנת 2000, אל מול הכנרת. לאחר נאומו של האפיפיור, כאשר חזר חזרה, הוותיקן ביקש ממדינת ישראל לקבל את השטח כדי להקים עליו את המרכז והאכסניה. מדינת ישראל העניקה את השטח לוותיקן וזה בנה עליו את הבית הגלילי מתרומות של מאמינים נוצרים מכל רחבי העולם, כל מאמין התבקש לתת דולר אחד. ברור שאם האפיפיור אומר לתת דולר אחד אז מיליונים ומאות מיליונים של קתולים שמים דולר אחד בלי שום בעיה. תוך פחות מחצי שנה נאספו למעלה מ-500 מיליון דולר על מנת לבנות את המבנה, וזה נבנה במהירות, בצורה לא כל כך מוכרת בתנאים של מדינת ישראל. לפנינו היישוב הקדום כורזים, העיירה כורזים של ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד. בחורבה השתמר שם העיירה 'חירבת כראזה'. בסמוך לחורבה ישנו מעיין, וכמובן שהמעין מצד אחד והשטח החקלאי שאפשר חיים בנוחות בתוך המקום, הביאו להקמת האתר במקום. האתר נחפר בעיקר בשנות ה-60 על ידי זאב יבין, כתב על זה עבודת דוקטורט – 'העיירות הבינוניות הארץ ישראל'. באתר יש כמה וכמה חלקים, חלק אחד שלא נחפר בכלל והוא החלק הקדום יותר, של המאה ה-1 לספירה, הוא נמצא על הגבעה משמאל לכביש. מהאתר עצמו אפשר לראות את שרידי החורבות וגלי האבנים של החורבה של המאה ה-1 לספירה. נעשה שם סקר קטן ולא משמעותי כל כך. האתר המרשים יותר, שנחפר ונבדק, הוא האתר של התקופה המאוחרת יותר, מאה 4 עד מאות 7-8 לספירה.

גן לאומי כורזים

כורזים זה גן לאומי של רשות הטבע והגנים על כל המשתמע מכך.

מדובר ביישוב יהודי שהוקם בשלהי ימי הבית השני, כנראה בסוף המאה ה-1 לפנה"ס. בוודאי היה קיים כאן במהלך המאה ה-1 לספירה. שכן אחד הדברים המרכזיים ששומעים לגבי המקום מופיע בברית החדשה כאשר ישו עובר לאורך הכנרת ומזכיר את המקום. העובדה שהמקום מוזכר כבר בברית החדשה זה חלק מהסיפור החשוב של המקום בהיבט התיירותי הנוצרי, החדש והמודרני.

אי שם בסוף המאה ה-1, תחילת מאה 2 לספירה היישוב חרב וחדל להתקיים, הסיבה לא בדיוק ברורה – האם זה בעקבות המרד הגדול או בעקבות נטישה כלכלית כזאת או אחרת. מדובר בעדות נסיבתית לוגית – כיוון האזור הזה נפגע באופן כללי במהלך המרד, ופה יש יישוב שחדל להתקיים, אז יכול להיות שזה קשור דבר. לכן כאשר למשל עובר כאן אוסביוס, תלמידיו של אוסביוס, הכותב בעקבות זאת את אונומסטיקון, כשהוא מזכיר את כורזים הוא כותב עליה והיום היא יישוב חרב. כלומר שבסוף מאה 3 לספירה היא לא קיימת.

היא מוקמת מחדש במאה ה-4 לספירה על ידי יהודים שמגיעים לכאן ולכן הממצא הוא של יישוב יהודי, ורואים את זה, כולל מבנה של בית כנסת גדול ומפואר שמצביע על כך שהיישוב היה יהודי. המקום ממשיך להתקיים עד שנת 749 לספירה, אז הוא נפגע ברעידת האדמה הקשה שהורסת בין היתר את בית שאן, פוגעת קשות בסוסיא, בטבריה ולאורך כל הבקע. גם המקום הזה ניטש ולא חוזרים להתיישב בו.

מדובר ביישוב יהודי מאז ומתמיד, בימי הבית השני ובתקופה הרומית ביזנטית. רק מאוחר יותר הוא מוקם כיישוב מוסלמי.

בסוף המאה ה-13 לספירה, בתקופה הממלוכית, חוזרת לכאן התיישבות דלה. מכיוון שהמקום די קרוב לדרכים הראשיות, זו של צומת עמיעד, חאן גייב יוסוף, טראק אל בריד, הדרך הראשית שעוברת, ולכן יש כאן התיישבות שקמה מחדש.

בין המאה ה-13 למאה ה-17 יש כאן פרק של פרשייה של התיישבות שנמצאת כאן. במאה ה-17 המקום שוב ניטש מחדש. ולמעט בדואים, שבטי בדואים וקצת רועים שמסתובבים כאן עד למאה ה-20 לא מכירים פה פרשיות התיישבות נוספות.

המקום הופך להיות נקודה שאליה מגיעים ומתכנסים אליה בגלל הקבר המוסלמי מעבר לגדר, שמסורת מוסלמית על שייח שקבור כאן, ולכן המקום שימש כנקודת כינוס לשבטי הבדואים שהגיעו לכאן כדי להתפלל, לנדוד נדרים, לבקש בקשות ולעשות כינוסים שבטיים כאלה ואחרים במקום. כאמור, באותן תקופות שבהן כורזים הייתה אתר מוסלמי היא נקראה חרבת כראזה, המשמר את השם והצליל הקדום של היישוב המוכר. לא יודעים מאיזה שנה קבר השייח, כנראה משלב כלשהו בתקופה הממלוכית. לא יודעים אפילו של מי הקבר, אין שם, מדובר במקום שהתקדש ושימש כנקודת כינוס לשבטים.

צריך לזכור שחלק ממדיניות רשמית של אומות ועמים לאורך ההיסטוריה, כדי לבטא בעלות, שייכות וקשר, זה קברים ואתרים חשובים, והממלוקים התמחו בזה – כך בנבי רובין, סידיני עלי, הפעילות של בייברס לאורך מישור החוף כדי לקבוע בעלות ולמנוע חדירה של נוצרים וצלבנים שיחזרו לאורך החוף.

המקום הופך למאוד חשוב מבחינת הנוצרים דווקא בגלל ההיסטוריה שלו כפי שסופרה עד כאן. שכן תושבי כורזים היו בין היישובים היהודיים שלא קיבלו את ישו. מכירים שבאזור ובמרחב הזה יש לא מעט קהילות ואנשים שכאשר הוא מסתובב הם הולכים אחריו. יש כמה קהילות שמוזכרות בשמן המפורש שלא קיבלו אותו, כורזים היא אחד האתרים האלה. לכן ישו מקלל את המקום.

כאשר ישו חוזר חזרה מצור וצידון, הוא פוגש בבניאס את תלמידיו, הם ממשיכים לנוע דרומה, הם מגיעים לכאן וישו מקלל את המקום - מתי יאי' – "21 אוי לך כורזין! אוי לך בית צינדה! כי אלו נעשו בצור וצידון הפלאות שנעשו בתוכך, הרי מכבד היו חזרות בתשובה בשק ואפר 22. בָּרַם אוֹמַר אֲנִי לָךְ, קַל יוֹתֵר יֵהִיָּה בְּיוֹם הַדִּין לְצוֹר וְלְצִידוֹן מֵאֲשֶׁר לָךְ..... " .

עכשיו גם אפשר להבין למה אוסביוס באונומסטיקון דואג להדגיש שהיישוב הוא חרב ונטוש, שכן מבחינתם של הנוצרים, בתיאולוגיה הנוצרית של התקופה הביזנטית, דווקא חורבנו של היישוב והעובדה שלא היה קיים במאות ה-2-3 לספירה, מצביעה על זה שקללתו של ישו התקיימה והתגשמה. סיפור דומה למה שקורא במורד הר הזיתים לכיוון הר הבית – כאשר הוא אומר על בית המקדש שלא יישאר ממנו שום דבר, לתיאולוגיה הנוצרית של התקופה הביזנטית יש אינטרס מכוון להשאיר את הר הבית חרב ונטוש, כי מבחינתם זו התגשמות הנבואה שאותה מנבא ישו.

לכן זה מצחיק שיש פה בית כנסת, יישוב יהודי גדול, מפואר, מרשים ויפה מהמאה ה-4 ועד למאה ה-8 לספירה, ושכשבודקים את הסטטיסטיקות של מי מגיע לכאן, מגיעים לכאן בעיקר תיירים נוצרים שבאים לראות את התגשמות קללתו של ישו שמוזכרת בברית החדשה. מבחינתם המקום הוא חלק בתוך התיאולוגיה של נכונות הברית החדשה, לכן הם דווקא באים לכאן וקוראים את אותם פסוקים של הקללה.

המקום מוזכר במקורות התלמודיים כמקום שממנו הביאו מנחות לבית המקדש. הוא מוכר בשמו ומכירים את ההיסטוריה שלו. משנות ה-60, כאשר נעשתה כאן החפירה המשמעותית הסתבר גם מה היקפו וגודלו של היישוב.

מעלינו בחלק העליון, אפשר לראות את שרידי הבתים של יישוב של המאה ה-1 לספירה. מכיוון שמדובר באבני בולת, בבולדרים, בערימות של אבנים, כאשר בנו את היישוב מחדש במאה ה-4 לספירה הם זזו 150-300 מ' מזרחה, והמשך המורד כלפי מטה הם בנו את הבתים והכפר החדש. לכן יש בעצם שתי שכונות נפרדות, שארכיאולוגיות יודעים לזהות אותן. האתר המרשים, היפה והגדול יותר הוא זה בו אנו נמצאים. המעיין נמצא קצת הלאה בהמשך, הוא קטן והיום כמעט לא רואים ממנו שום דבר. 150-200 מ' מזרחה מכאן **רמת כורזים** והיישוב הזה עולה שוב בהקשר הסיפור של אלמגור והקרבות של תל מוטילה. חטיבת גולני, 1951, ניסיון של הסורים לכבוש חלק בתוך רמת כורזים. יש שם אתר הנצחה גדול ויפה עם אנדרטה ותצפית מרשימה לכיוון שפך הירדן. הסיפור של הקרב שם בעצם מתחיל פה. לכן בהקשר של רמת כורזים כדאי וחשוב להזכיר את המכלול כולו.

עולי הרגל לבית המקדש לא מביאים איתם מנחה אלא קונים אותה בירושלים. יש שני דברים נפרדים - אחד מאיזה מקומות בארץ מביאים לשווקים המיוחדים בירושלים שמהם קונים את הדברים לבית המקדש. עולי הרגל היהודים מגיעים, ולא משנה מהיכן, עם כסף וקונים בשווקים בירושלים את אותו דבר מסוים שהוא צריך בשביל בית המקדש. בכורזים הייתה חיטה ותבואה מאוד משובחת. בזלת הכיסוי, גם בדרום רמת הגולן, היא מאוד טובה לעשבוניים חד שנתיים, גידולי תבואות.

בית מגורים : אפשר לראות את חלונות הכורזים, החלונות שנמצאים באמצע הבית (כמו שראינו בקצרי). ב-1961 זאב יבין, לימים פרופסור, שעבד על הדוקטורט שלו ועשה פה את החפירה, זיהה בפעם הראשונה את המבנה המיוחד של שני חללים בתוך הבית הפרטי, שורת החלונות שעוברת באמצע, לכן הדביקו את הכינוי חלונות כורזים, שכן זה היה המקום בו התגלו לראשונה. זה השם בו משתמשים גם ברחבי האימפריה הרומית, זה המונח הארכיאולוגי שמשמשים לשורת החלונות שנמצאת במרכז הבית. הקשת שהחזיקה את הגג.

כאן אפשר לראות נקודה מעניינת - בעיית הבעיות של העולם הקדום זה הנושא של קירוי וגג. בקצרי דיברנו על המרישים והלווחים. את זה אפשר לעשות באזור שיש בו עצים, אולם באזור הזה אין עצים. לכן באזורים דלי עצים צריך להשתמש בשיטה אחרת – קורות אבן.

משום שאי אפשר להניח קורת אבן מקיר לקיר, שכן היא תהיה ארוכה מדי, ולכן המשקל שלה יגרום לזה שהיא תישבר ותקרוס באמצע. לכן, כדי שאפשר יהיה להניח את קורות האבן, יש צורך ליצור שורה של קשתות שתקטין את המפתח, אז קורת האבן ששמים היא מהקיר החיצוני ועד לקשת, מהקשת ועד לחלונות הכורזים, מחלונות הכורזים עד לקיר הבא. הקורות האלה הן קצרות ויותר וכך הן יכולות להחזיק את המשקל של הבית והאבן. על גבי קורות האבן הניחו את הבוץ ויעגלו את הגג. בערי הנבטים בנגב (עבדת, שבט, ממשות וכיו"ב) מוצאים פתרון דומה, כך גם באזורים שונים בחורן. בשכן זה הפתרון ההנדסי לאזורים דלי עצים. שכן גם אם יש עצים צריך עצים עם גזע חזק וארוך, מספיק חזק וקשית. העצים בארץ ישראל הם לא עצים טובים כדי לשמש כקורות. גם גזעי עצי האלון הם מעוקלים ומעוקמים. זו אחת הסיבות גם ברמת התבונה וההבנה, למה שלמה המלך שרוצה לבנות את בית המקדש הוא מביא ארזים מלבנון. יש מקומות שבהם השתמרו קורות האבן בגג עצמו. החלונות נמצאים בחלק התחתון והם נועדו כדי ליצור זרימת אוויר בתוך המבנה. ישנם שני פתחים, הדבר המאפשר זרימת אוויר ויש בתוך המבנה כל הזמן תחושה של נעימות יחסית למה שנמצא בחוץ.

מקווה : נמצאים ליד מקווה ורואים את המדרגות שיורדות אליו, והוא אף מלא מים. זה דבר מדהים מכיוון שצריך לזכור שמערכת ההזנה לא קיימת מזה 1300-1200 שנים ואנו נמצאים בהתחלת החורף. אלא גשמים עוד משנה שעברה. זה חלק מההבנה איך בורות ומקוואות כאלה מתמלאים.

אין ספק שמדובר במקווה ציבורי, הוא גדול ונמצא בקונטקסט ובסמוך לבית הכנסת. אפשר לראות את קורות האבן שמקרות את המבנה באופן מאוד יפה וברור. המקווה הוא מקורי, הכל היה מכוסה ורואים את מפלס פני השטח וגובה החפירה.

זיהויו כמקווה ולא כמאגר מים נובע הן מהמיקום והקונטקסט שלו, והן מכך שלמאגר מים פרטי במרתף של בית למשל אין מדרגות שיורדות לתוכו, שכן כל מה שצריך לעשות זה לשלשל דלי והעלות אותו למעלה. חשוב להדגיש שגם מדרגות אחד זה תמיד המצב הרגיל במקווה. המקוואות בירושלים, שאליהם מגיעים מאות ואלפי אנשים וטובלים בו זמנית, שכן כולם עולים יחד לרגל להר הבית, אז עשו את הפטנט שאחד עולה ואחד יורד, אבל זה רק בירושלים בימי הבית השני, אין כמעט דוגמאות כאלה בכלל לאורך ההיסטוריה במקומות אחרים.

בית הצר : רואים את החצר המרכזית שהיא הרחבה שבה נעשו הפעולות הכלליות, הציבוריות, וחדרים של החמולות והמשפחות השונות שחיו סביב החצר. במושגים ההלכתיים זה הסוגיות של שיתופי מבואות, שיתופי חצרות, עירוב חצרות וכל הדברים שקשורים לסוגיות הלכתיות כאלה ואחרות. זו אחת הדוגמאות הקלאסיות לראות את הדברים. אפשר לראות שזה לא מבנה יחיד אלא מבנה, אינסולה שלמה. אפשר לראות את חלונות הכרוזים בכל בית ובית, שכן זה הסגנון הארכיטקטוני שמוצאים בכל האזורים האלה, וראינו גם ברמת הגולן. אפשר לראות דוגמא וללכת במעבר בין הבתים.

אפשר לראות בכל פינה את קורות האבן שמכסות על מה שהיה למטה, במקרים מסוימים הקורות שרואים היו למעשה הרצפה. רואים כניסות לבתים, את אבן הסף, המזוזות. כמו כן אפשר לראות שבדלת שהייתה במקום הייתה דלת בעלת כנף אחת בלבד, שכן רואים ציר אחד.

מאגר מים מתחת לאחד הבתים : במרתפי הבתים יש מחסנים ומאגרי מים. גם כאן רואים את קורות האבן שעוברות ועליהם שמו את הרצפה, יישרו, פילסו ועיגלו את זה במעגלה, ועל זה עמד המבנה כולו שאנו עומדים בתוכו, אולם המבנה קרס ולא נשארו ממנו רק הנדבכים התחתונים.

בית הכנסת : רואים את גרם המדרגות שעולה לכיוון המבנה המרכזי והגדול ביישוב, כמובן שביישוב יהודי מדברים על בית כנסת. בית הכנסת חרב, כל מה שרואים הורס על ידי הארכיאולוגים מאבנים שהיו במקום וחלקן משוחזרות, כולל הגמלון שנפל ותוך כדי הנפילה נשבר והתרסק לחלוטין, רואים אותו מפורר לחתיכות. הארכיאולוגים אספו את כל הפאזל והחלקים והרכיבו אותם מחדש.

מחוף לבית הכנסת – הרחבה שלפני בית הכנסת מכונה בתקופת המשנה והתלמוד 'רחובה של עיר'. אין הכוונה לרחוב של עיר אלא לרחבה של העיר. לכן למשל כאשר ישנו מצב שבו לא יורד גשם אומרת ההלכה שמכריזים של תענית ובה מוציאה את התביה 'לרחובה של עיר'. מוציאים את ארון הקודש עם ספר התורה לרחבה ושם עושים טקס שלם של תענית ציבור. אין הרבה דוגמאות כאלה לרחבה של העיר.

דבר שני מעניין זו העובדה שבכל בתי הכנסת בגליל התגלה שהם היו בנויים שתי קומות. אחת המחלוקות שקיימת במחקר, ולכן על השלט מוצגות שתי הצעות, האם הקומה השנייה הייתה רק **קומת חלונות** – כלומר קירות שבהם היו חלונות עם פתחים שנועדו להכנסת אור ואוויר, או האם הקומה שהשנייה הייתה קומת גלריה שלמה ששימשה כמרפסת שאפשר היה ללכת עליה ולהסתכל לתוך בית הכנסת עצמו. ברוב המקומות אין הכרעה חד משמעית. יש מקומות שבהם כן. באום אל קנטיר רואים קומת גלריה, בבית אלפא גם מדברים על קומת גלריה. בכל אופן לא בדיוק יודעים ולכן במקרה הזה מביאים את שתי הדוגמאות.

האורך של בית הכנסת הוא 23 מ', הרוחב שלו כ-17 מ', מה שאומר שגודל האולם הוא כמעט 400 מטרים רבועים, שגם במושגים של היום זה אולם גדול.

בית הכנסת שייך לטיפוס הגלילי, שמאופיין בחזית החיצונית המפוארת הפונה לכיוון ירושלים, במקרה הזה לדרום, לכן המדרגות עולות לחזית המפוארת והגדולה. לחזית שלושה פתחים, פתח גדול מרכזי ושני פתחים צדדיים קטנים.

בתוך בית הכנסת – מה שרואים זה לא ספוליה מהסיבה הפשוטה שבית הכנסת הזה נבנה במאה ה-4 לספירה. כשמדברים על ספוליה מדברים על סוף מאה 5, מאה 6 לספירה, אז כנראה שהייתה הקפדה יותר מחמירה מצד השלטונות על איסור הקמתם של בתי כנסת חדשים, ולכן אחד התרגילים שעשו, כנראה, באותם הימים כדי להתגבר על המכשול הזה, היה לקחת מבנים עתיקים ולהשתמש באבני הבניין הקיימות של המבנה הקדום יותר כספוליה, לשים אותן במקום החדש ולבנות איתן מבנה חדש.

אפשר לראות את צורת האות ח' של העמודים, הסטילובטים, העמודים שנמצאים עליהם, הכותרות שנמצאות למעלה, ארכיטרב, אפריז וקומה שנייה שנמצאת בחלק העליון. בתי כנסת של תקופת המשנה והתלמוד היו מבנים של כ-15-12 מ' גובה. מה שרואים פה זו הקומה הראשונה, על גבי זה ניצבת קומה שנייה שהגובה שלה הוא אותו הדבר, ועל זה קונסטרוקציית עץ שמחזיקה את גג הרעפים.

כמה דברים ייחודיים לבית הכנסת הזה – אחת הבעיות של בתי הכנסת מהטיפוס הגלילי היא שאם החזית החיצונית פונה לכיוון ירושלים כשנכנסים לתוך בית הכנסת צריך להסתובב ב-180 מעלות כדי לעמוד ולהתפלל לכיוון ירושלים. כך גם בברעם, כפר נחום, נבוריא וגם כרוזים. זה כמובן יוצר בעיה עם הנושא של בחירת המיקום לארון הקודש, שכן אם הוא הדבר החשוב והמשמעותי אז הוא צריך להיות במרכז הקיר. באום אל קנטיר הזיזו את הפתח, והוא לא נמצא במרכז, כי במאה ה-6 לספירה כאשר נבנה בית הכנסת באום אל קנטיר הדבר החשוב והמשמעותי יותר היה ארון הקודש, ההיכלית.

בכרוזים יש דוגמא אחרת. מדובר על תקופה יותר קדומה ולכן משמרים את הסגנון הקדום – פתח מרכזי גדול ושניים צדדיים קטנים. אבל שמים את ארון הקודש בין הפתח הגדול לבין אחד הפתחים הצדדיים.

דבר נוסף, בכל קהילה כזו יש בדרך כלל אנשים מכובדים – רב קהילה, עשירי קהילה וכיו"ב. היום יש מושג שנקרא כותל המזרח, 'המזרח'. כאן אמנם זה בדרום אבל בצורה דומה. זה מה שנקרא קתדרא דמשה, כאן יושב הרב, עשיר קהילה, האיש המכובד. כמובן מי שתרים את הכסף רוצה שכולם ידעו על כך ולכן יש גם כתובת של הזכור לטוב ושמו של מי שתרים את הכסף לטובת הכיסא. המקור נמצא במוזיאון ישראל, זוהי רפליקה. זה דבר ייחודי לכרוזים, נכון להיום אין תגליות נוספות כאלה במקומות אחרים ברחבי הארץ.

מכירים את זה מעולם המקורות התלמודיים, גם הכינוי קתדרא דמשה הוא כינוי שמופיע מהמקורות ההיסטוריים הכתובים וכאן הוא נמצא בארכיאולוגיה. מסביב רואים את עיטורי בית הכנסת. אחד העיטורים המעניינים הוא עיטור של מדוזה, אחת משלושת הגורגונות, זו שכשהיו מסתכלים עליה היו נהפכים לאבן, שערה הוא שיער נחשים. אין להם שום בעיה לשרטט, לפסל, לצייר, לשים בתוך בית הכנסת שלהם גם דמויות כאלה. בתוך האומנות יש ציורים של ארבעת המנים, מנורה, מחטה, ארונות קודש, ויש ציורים של הליוס, מדוזה וגלגל המזלות, כי זו אומנות וזה מה שקיים באותם הימים. כמו כן רואים את הקשת שכנראה עמדה על אחד החלונות בקומה השנייה. הכותרת עם האוזניים הלולייניות. זה מה שנקרא במוזיאון ברמת הגולן כותרת יונית גולנית. זה חלק מהטיפוס הרגיונלי ומתייחסים אליו בעיקר ברמת הגולן. אפשר לראות את 4 האוזניים בקצוות. **המבנה הוא בזיליקלי.** הדבר המרכזי החשוב זה שני טורי העמודים האנכיים, שכן אלה נועדו להקטין את המפתח כדי לאפשר קירוי בקורות עץ. אז אפשר לבנות למעלה קונסטרוקציית עץ שתחזיק גג רעפים, זו התמונה המוכרת בבתי הכנסת בדרך כלל. בגליל, כאלמנט קישוטי נוסף, הוסיפו את טור העמודים האופקי היוצר את צורת ח' העמודים. ברמת הגולן, לעומת זאת, יש רק שני טורים עמודים – כך בקצרין, באום אל קנטיר, עין נשוט וכיו"ב. צורת ח' העמודים מאפיינת את הטיפוס הגלילי ולכן מוצאים אותה בכפר נחום, בברעם, בנבוריא וכיו"ב.

אזור תעשייה : מבנה שדרכו אפשר להבין את נושא הבנייה באבן. המפתח מאוד רחב ולכן מה שעושים כדי להקטין את המרחב זה הקשתות שמאפשרות להניח את קורות האבן. קורות האבן שרואים במקום הן האורך המקסימלי של קורת אבן שאפשר לשים, קורה גדולה יותר תישבר באמצע ותיפול.

המבנה הזה השתמר כמעט למלוא גובהו, כמעט הכל מקורי ואפשר לראות את קו השחזור. מדובר באזור תעשייה ולא אזור מגורים. מכיוון שהוא לא אזור מגורים אין בו חלונות כורזים, שכן אנשים לא חיים בו, אלא כדי לעבוד וצריך את החלל. ברובע המגורים רואים חלונות כורזים בכל אחד מהבתים.

בית הבד - בית הבד הוא חלק מאזור התעשייה, אז ברור שימצאו מתקני תעשייה של אותם הימים. אפשר לראות את מתקן הפריכה, ים, ממל, שמות שונות. בית הבד רחוק, מחוץ ליישוב, ולכן גם בתוך אזור התעשייה הוא נמצא בקצה הרחוק של היישוב, שכן הוא מפגע של ריח, רעש וכיו"ב.

נקודה נוספת שאפשר לראות כאן היא שאחרי מתקן הפריכה יש מתקן סחיטה, ומתקן הסחיטה עבר כמה וכמה התפתחויות ופאזות. השלב הראשון שלו זוהי קורת בית בד (כמו בקצרין למשל). בשלב כלשהו במאה ה-4 לספירה עוברים לשיטת הבורג. לכן זה חלק מהיכולת לתארך את בית הבד דווקא לתקופות המאוחרות יותר, מאה 4 לספירה והלאה.

סיכום : על הגבעה למעלה היישוב של המאה ה-1 לספירה, הוא לא נחפר אך נסקר באופן חלקי, היה נטוש במאה ה-3-2 לספירה. אוסביוס פוגש אותו כיישוב חרב ונטוש. במאה ה-4 לספירה מקימים אותו כמה מאות מ' בסמוך, על הפלטה עליה אנו נמצאים. כאן יש כמה וכמה מבנים, אינסולות, המקווה, חלונות כורזים, בית הכנסת, מקווה, אזור התעשייה.

אין פה שום דבר נוצרי, רק יהודי. מבחינתם עצם העובדה שהיישוב חרב זה ההוכחה להתגשמות נבואתו של ישו - למרות שיהודים ניסו לבנות יישוב הם לא הצליחו. זה חלק מהטענות והטיעונים התיאולוגיים לטובת העניין.

המעבר מקורת הבד לבורג הוא בין המאה ה-2 ל-4 לספירה. צריך להבין ששינויים כאלה לא נעשים ברגע אחד, אלא מדובר בתהליך ארוך של תפוצת הטכנולוגיה החדשה מפה לאוזן. עד למאה ה-1 לספירה (בגמלא, מרשה) משתמשים בקורת בית בד, מהמאה ה-4 לספירה והלאה משתמשים רק בבורג. בין לבין מוצאים דברים משתנים.

נסיעה לציון קבר ר' עקיבא וקבר הרמח"ל

גיאוגרפית יורדים מרמת כורזים במורדות לעבר אגן הכנרת, מבערך גובה פלוס 100-50 מ' מעל פני הים, עד לגובה פני הים של הכנרת, כמינוס 212 מ' מתחת לפני הים. כדאי לפקוח עיניים לתוך השטח, שכן פעמים רבות אפשר לראות צבאים, תנים, שפני סלע וכיו"ב, דבר שבדרך כלל מאוד מרגש את הקבוצות.

נכנסים לאזור הפעילות המרכזי של ישו, אזור הטבחה, כפר נחום, בית ציידא. הכביש הראשי שפונה שמאלה והולך לאורך הכנרת. משמאל ואחורה אפשר לראות את הר האושר, המקום שעל פי המסורת הנוצרית ישו נשא את 'דרשת ההר' (The Sermon On the Mount), שם הוקמה לימים הכנסייה שנקראת כנסיית הר האושר, שכן הדרשה של ישו פותחת במילה 'אשרי...'

בצד שמאל אפשר לראות את **תל כנרת** (תל אל-עורימה בשמו הערבי), זהו ההר שלתוכו חצוב אתר ספיר והוא תל ארכיאולוגי שיושב על גבעה טבעית. התל הזה נחפר בשנים האחרונות על ידי משלחת של פנסינורים גרמניים. מלמעלה יש נקודת תצפית יפה לכיוון הכנרת והמרחב, יפה בעיקר בשעות השקיעה. יש דרך עפר שנכנסת לכיוון התל.

משמאל אתר ספיר של המוביל הארצי. במרחב הפתוח משמאל יש ארמון של בית אומיה, חורבת מינים, חירבת מניה שמוסותרת על ידי רשתות, נמצאת מאחורה לכיוון הכניסה לאכסניה של כרי דשא. אתר שנחפר חלקית והתגלה בו ארמון, מחרב של המסגד הגדול, בית מרחץ, עיטורים וכיו"ב. אחד משלושה ארמונות אומאיים שנבנו בארץ ישראל – האחד בירושלים (במרכז דוידסון), השני כאן בחורבת מינים והשלישי בחרבת אל מפג'ר בארמון הישאים שביריחו.

מימין המוצא של נחל עמוד שנשפך לכנרת ליד קיבוץ גינוסר, קצת קדימה המוצא של נחל צלמון שמגיע מגוש הרי מירון וגם הוא נשפך כאן אל הכנרת, לא רחוק מנחל עמוד. מקדימה אפשר לראות מצוק הארבל והר ניתאי ומעליהם ביניהם את קרני חיסין, מאוד בולט וברור. משמאל קיבוץ גינוסר, בית יגאל אלון, הסירה המפורסמת.

מימין יש עין נוו, מעיין נחמד ויפה עם שולחנות פיקניק, צל ומקום לשבת לאכול. בעיקר בעונת הקיץ זה מקום שאפשר לעצור בו, צמוד לכביש הראשי וקל להגיע אליו גם עם אוטובוס וגם עם רכב פרטי. נמצא

למרגלות המושבה מגדל שנמצאת מימין. המושבה מגדל נושאת כמובן את השם של היישוב היהודי שהיה כאן בימי הבית השני שנקרא בשם מגדל נוניא, מגדל הדגים, לכן שמו ביוונית טריכאי (שפירושו דגים, קשור לסיפור של גמלא, מעבר לים כנרת מול טריכאי).

בצד שמאל הולך ונבנה בית מלון ומרכז מסחרי גדול שנמצא בחסות ובעלות הכנסייה הנוצרית, הפירות של הפרנציסקנים נעשות כאן כבר הרבה שנים. בתוך העבודות לבניית המרכז נתגלו שרדיו של בית כנסת מימי הבית השני. זהו בית הכנסת האחרון, נכון להיום, שנחשף ויודעים לזהות אותו כמבנה בית כנסת. זוהי מְגֵדָא, מגדל, מכאן הגיעה הגברת מרים שקיבלה את הכינוי מרים המגדלית, מרי מגדלן. בבית הכנסת של מגדל חופרת עדנה גורני.

משמאל חלק מהחפירות הקודמות של הפרנציסקנים במסגרתן התגלה בית מרחץ ושרידים כאלה ואחרים. בית המרחץ זוהה תחילה על ידי הפרנציסקנים כמבנה בית כנסת, ולכן בפרסומים משנות ה-70 עוד מופיע בית הכנסת של מגדל, אולם לימים הסתבר שלא מדובר בבית כנסת.

מימין אפשר לראות סרקופגים מפוזרים על הדרך, חלק מבית הקברות של מגדל של ימי הבית השני, תקופת המשנה והתלמוד, אותה מגדל, מְגֵדָא, מגדל נוניא, טריכאי, שכאמור חלק ממנה הולך ונחפר עכשיו על שפת הכנרת. מגדל הזו השתתפה במרד הגדול.

משמאל יש שורה של נביעות ומעיינות לאורך שפת הכנרת, מקום שנקרא 'גן אפרת', היה שייך בחלקו לכנסייה היוונית אורתודוקסית. מימין בקעת רקת, בקעה קטנה, מאוד פורייה, זה המוצא של נחל רקת שמנקז את בקעת ארבל. לידה, הגבעה מימין ולמעלה, זהו תל רקת. אחת מחמש ערי שבט נפתלי שהיו לאורך שפת הכנרת, מוזכר בספר יהושע פרק י"ט לה " וְעָרֵי, מְבַצָּר--הַצְּדִים צָר, וְחַמַּת רַקֶּת וְכַנְרֶת . "

התל הזה הוקם כאן בגלל הבקעה החקלאית והמעיינות מצד שמאל, לכן זה היה יישוב גדול ופורח שהיה במקום. את בקעת רקת בשנת 1833 רכש רב ישראל משקלוב, מתלמידי הגאון מוילנה שעלה לצפת באותם הימים ונטע כאן את פרדס האתרוגים הראשון שניטע בארץ ישראל. במפות העות'מאניות של סוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20, המקום הזה נקרא ומכונה בשם בוסתן אל יהוד - בקעת רקת. גם בבקעת ארבל בשנת 1874 רב חיים אליעזר וקס קונה אדמה, נוטע של 13 אלף עצי אתרוגים, דבר שמופיע בעיתון החבצלת.

הכניסה החדשה לעיר טבריה חוסכת את הכניסה לאורך חוף הכנרת. פעם היו נוסעים לאורך שפת הכנרת, עוברים ליד הלידו, ליד מסעדת הפגודה ומסעדת הדקס ונכנסים לתוך טבריה מתחת לכנסייה הסקוטית, המלון הסקוטי. עם זאת אפשר לנסוע גם בכביש המקביל למטה, יש פנייה שמאלה לאזור המלונות, המסעדות והלידו. הכביש החדש נסלל קצת יותר גבוה. גם היציאה לכיוון צפון היא באותו כביש. מימין בית החייל, קצת אחריה לשכת הגיוס.

מימין שכונה שנקראה גיב אלבאן, יש כאן שרידי בתים של כל מיני אנשים חשובים ומכובדים, כניסות יפות ומפוארות, בתי בזלת. במבנה משמאל עשו תרגיל במסגרת הנושא של שימור אתרים - את הבית החדש והמודרני בנו על בית הבזלת כדי לא להרוס אותו. על חלק מגגות הבתים לאורך הכביש אפשר לראות עמדות ממלחמת העצמאות, קוביות בטון עם חרכי ירי. משמאל שכונת מיימוניה שבמרכזה מבנה המתכת - קבר הרמב"ם.

מימין מבנה שעליו סמל של חברת החשמל, זו אחת מתחנות הכוח הראשונות שנבנו בארץ ישראל. ב-1921 מגיע לארץ ישראל מהנדס נהרות רוסי שיש לו חלום להקים תחנת כוח הידרואלקטרית בארץ ישראל, שמו פנחס רוטנברג. הוא מקים ומייסד בעצם את חברת החשמל הארצישראלית. לפני שהבריטים נותנים לו זיכיון של נהררים והירדן ביקשו ממנו להוכיח שהוא אכן יודע לייצר חשמל. הוא מקים תחילה תחנת כוח בתל אביב, אולם זו עיר גדולה ומבקשים שיקים בעיר יותר קטנה, אז הוא מקים בחיפה, אז מבקשים ממנו להקים בפריפריה, אז הוא מקים את התחנה השלישית בטבריה ב-1926. אחרי שהוא מקים את שלוש התחנות הוא מקבל סופית את הזיכיון והאישור, לכן ב-9-1928 הוא מתחיל את התחנה שלו בנהררים, אז מגיע השיטפון הגדול ב-1931 וכן הלאה.

מימין מרכז תרבות גדול שנקרא יד שטרית, ע"ש בכור שטרית בן העיר טבריה שהיה במועצת המדינה הזמנית, מחותמי מגילת העצמאות, שר המשטרה בממשלת ישראל הראשונה. במרכז יש אודיטוריום, תאטרון, ספרייה עירונית וכיו"ב.

עד מלחמת העצמאות, בתקופת המנדט הבריטי, העיר טבריה הגיעה פחות או יותר עד לאזור הזה, כל השכונות למעלה הן מהתקופה שלאחר מלחמת העצמאות. זו הסיבה שבגללה כאשר הבריטים מחליטים, כתגובה למרד הערבי, להקים את מצודות הטגארט, מקימים את תחנת המשטרה שאפשר לראות מימין והיא כבר בעצם מעל העיר טבריה. תחנת המשטרה הזו הוקמה בנקודה הגבוהה, מעל העיר טבריה, כדי לשלוט ולפקח על העיר המעורבת שהייתה במקום. עד ל-1948. 17.4 העיר טבריה הייתה מעורבת שגרו בה יהודים ושאינם יהודים גם יחד. כשהבריטים מחליטים להקים את תחנת המטרה אז הם בוחרים להקים אותה על הדרך הראשית היוצאת לכיוון נצרת, מעל העיר הבנויה. כל השכונות שרואים מימין וקדימה ששפוכות על ההר, הן בעצם שכונות שנבנו כחלק מהבנייה המאסיבית בתחילת שנות ה-50 כדי לקלוט את גלי העלייה הגדולים שהגיעו למדינת ישראל הצעירה שזה עתה הוקמה. רואים את הבנייה הרוויה, השיכונים של שנות ה-50. חלק מהבתים הם חלק מהמעברה שהייתה בטבריה (במקום של הכדורגל, האולפנית ואיפה שהיה המקום שבו הגרעין של כפר גלעדי ישב וכו').

כמו בצפת, גם כאן, בסיוור עירוני בדרך כלל כדאי להתחיל בנקודת תצפית כדאי להבין את המרחב, הרקע והדברים הכליים ברמת המאקרו, ואז לרדת לרמת המיקרו. עולים לנקודת תצפית ברחבה שנקראת קבר רבי עקיבא והרמח"ל. הכביש שעולה ימינה הוא חדש יחסית ועולה ישירות ליער שוויץ, כך שאפשר לחבר את הסיוור בעיר טבריה לדרך הנוף שעוברת למעלה ביער שוויץ. ציון רבי עקיבא וקבר הרמח"ל

העיר טבריה לא הייתה קיימת בתקופה המקרא. בתקופת המקרא לאורך חוף הכנרת היו חמש ערים של שבט נפתלי (יהושע פרק י"ט לה' - " וְעָרֵי, מְבַצָּר--הַצְּדִים צָר, וְחַמַּת רַקֶּת וְכַנְרֶת "). צר וצידים באזור בית ירח, קצת יותר דרומה. חמת, רקת וכנרת יודעים לזהות אותן - תל כנרת - תל כנרת, אתר ספיר, תל רקת - עברנו

בדרך, וחמת – רואים את ההר שיורד לכיוון הים, מעבר לו יש לשון יבשה שנכנסת לתוך הים, זה המקום של חמת. שכן, האזור שבו אנו נמצאים, האזור של טבריה, הוא אזור בלתי מתאים להתיישבות בעליל. הוא לא טוב מבחינת חקלאות, נתון לשיטפונות, גלישות קרקע וסחיפה במורד (ויש כמה אירועים כאלה בתולדות העיר). לכן בחמת, שיש מעניינות, קרקע חקלאית טובה, יש עיר כבר בתקופת המקרא. ברקת, שנמצאת מעבר לשלוחה בצד השני, יש בקעה חקלאית טובה, מעיינות שנמצאים על שפת הכנרת, אזור של התיישבות. אולם אם אנשים חיים בכל מיני מקומות, בסופו של דבר הם גם הולכים לעולמם. בעיקר בימי קדם לא רוצים לבזבז אדמה חקלאית, ולכן אם יש אנשים שחיים בחמת ואנשים שחיים ברקת, הם יקברו באזור הלא טוב שבאמצע – באזור שלא מתאים לחקלאות והתיישבות. לכן אחת הבעיות המרכזיות שתלווה את העיר טבריה לאורך כל תולדותיה, עד עצם היום הזה, היא סוגיות של קברים, קבורה, מתים, בתי קברות ודברים שונים הקשורים לעניין.

כשיבוא בשנת 18 הורדוס אנטיפס, הבן של הורדוס הגדול, ויחליט שהוא רוצה להקים עיר גדולה וחשובה לכבודו של הקיסר, כמו אביו, הוא יקרא לעיר טבריה על שמו של הקיסר טיבריוס, הוא יקים אותה במקום שבו הוא לא יבזבז לעצמו ולנתיניו אדמה חקלאית, שכן זה מקור למיסים וכסף. לכן הוא יבנה את העיר החדשה שלו בגיפה שבאמצע. לכן דווקא באזור שהוא לא חקלאי ומיושב, בשנת 18 לספירה יקים כאן הורדוס אנטיפס את העיר שלו.

הנקודה המרכזית, בה הקרדו, התאטרו, הדברים הכי גדולים וחשובים, נמצאים בחלק השטוח על שפת הכנרת. דרומה רואים הר שיורד לכיוון הים, הר המכונה היום הר בריניקי, זה המעבר הכי צר בין ההר לבין הים. הורדוס אנטיפס מקים את העיר כתעמולה פוליטית וכדי להראות כמה הוא נאמן לרומאים, לכן את המרכז הוא ממקם באותו מקום, שכן זה מה שנקרא בשפה המודרנית מעבר הכרחי - כל מי שעובר על החוף חייב להתנקז למעבר הצר שבין ההר לים, לכן שם תהיה הנקודה המרכזית שלו, צמוד לים למטה, בין ההר לבין הים.

זה יתחיל את תולדותיה של העיר טבריה, שכן דרומה העיר טבריה לא יכולה להתפשט מכיוון שיש את העיר חמת. טבריה יכולה להתפשט רק צפונה, לכן היא כמו שרוך ארוך תלך ותבנה לאורך שפת הכנרת עד אזור המלונות. המלון הימני ביותר, היום נקרא לאונרדו פלאזה (בעבר שרתון פלאזה), מצד שמאל שלו מבנה לבן מלון, לאונרדו קלאב (בעבר נהר הירדן, אך כך גולדן טוליה). משם שמאלה רואים שני מבנים מרובעים, מבנה משדכים, המשביר לצרכן ברחוב הראשי של טבריה. מעבר לזה מבנה ההולך בניצב לים, זהו מלון קיסר. ממלון קיסר שמאלה רואים מתחילה עלייה של השלוחה כלפי מעלה. לכן בתקופה הרומית העיר טבריה מסתיימת במלון קיסר, שם נמצאת החומה שלה, קצה גבול העיר. העיר הרומית היא פס צר וארוך לאורך מישור החוף של הכנרת.

בתקופה הביזנטית העיר הולכת וגדלה יותר ויותר, לכן בתקופה הביזנטית העיר צריכה להתפשט ולהתרחב. דרומה היא לא יכולה בגלל חמת, צפונה היא לא יכולה בגלל רקת. לכן היא תתחיל לטפס קצת מערבה לכיוון המורדות עליהם אנו נמצאים. בשלב מסוים בתקופה הביזנטית אפילו תבנה כנסייה בראשו של הר בריניקי, היא חלק מהעיר טבריה.

העיר טבריה בתקופה הרומית ביזנטית – תרשים - כל מה שיש בתרשים מבוסס על חפירות ארכיאולוגיות שחלקן פתוחות לקהל, חלקן אמורות ועתידות להיפתח למבקרים. אפשר לראות את השער הדרומי, שני מגדלים עגולים, קרדו שהולך לאורך 800 מ' אורך, ארוך מאוד, תאטרו, אזור שבו בית מרחץ גדול, הארמון של הורדוס אנטיפס, המקום בו ישבה הסנהדרין - בית מושב הסנהדרין וכן הלאה. החלק המרכזי של העיר בין ההר לים. העיר הרומית היא רק על שפת הכנרת, העיר הביזנטית עולה גם מערבה. בשלב מסוים חמת טבריה תהפוך לשכונה של העיר טבריה, לכן רואים שהיא מתכנסת לתוך העיר טבריה. החומה היום לא קיימת.

טבריה יודעת שורה שלמה של רעידות אדמה, המפורסמת ב-363, ב-749, ב-1033, וכיו"ב. כאשר תגיע רעידת האדמה הגדולה של 749, בית שאן תיחרב לחלוטין ולכן המוסלמים יעבירו את עיר הבירה של ג'ונד אל אורדון לטבריה. טבריה תמונה ותוכתר כעיר הבירה של מחוז הירדן, מה שהיה בתקופה הביזנטית פלשתינה סקונדה, בתקופה המוסלמית הקדומה זה נקרא ג'ונד אל אורדון. ב-1033 העיר נפגעת קשה ברעידת האדמה והיא חרבה.

דבר מעניין הוא שככל שיש יותר בתים בנויים, מבני ציבור, הבתים בנויים יותר לגובה, תוצאה רעידת האדמה יותר דרמטית, יותר גלי אבנים, יותר הרס. לכן כאשר הצלבנים יגיעו לטבריה, הם לא יתיישבו בחלק הדרומי, שם יש יותר מדי גלי אבנים והריסות, לכן הם יתיישבו רק בקצה הצפוני.

לכן בתקופה הצלבנית, הגבול הצפוני של העיר הוא מלון קיסר, הגבול הדרומי שלה זה מלון לאונרדו פלאזה. רק אזור המלונות. משרתון פלאזה ימינה רואים על שפת הכנרת מבנה לבן, גדול ובוולט – זהו מלון גלי כנרת, הוא מחוץ לעיר הצלבנית, העיר העות'מאנית, אך בתוך העיר הרומית ביזנטית. לכן בחצר של מלון גלי כנרת נחשף חלק מההיפודרום של טבריה, המוזכר על ידי יוסף בן מתתיהו אליו מובאים אנשי מגדל שנלקחו בשבי אחרי הקרב במגדל, שם טובחים בהם.

גלי כנרת הוא המבנה הלבן, הימני הבודד, זה היה המלון הכי מפואר בטבריה במשך תקופת המנדט הבריטי ותחילת מדינת ישראל, לכן בן גוריון נהג להתארח בו, בחדר קבוע. לכן בקומה השלישית עד היום בכניסה לחדר שבו בן גוריון נהג להתארח יש לוח מתכת ובו כתוב שזה החדר בו נהג להתארח בן גוריון. העיר הופכת להיות עיר קטנה ומאוד לא חשובה ומשמעותית בתקופה הצלבנית. חוץ מהעובדה שבגלל זה מתרחש הסיפור של קרב קרני חיטין.

בתקופה הצלבנית הצלבנים מקימים עיר במרכזה מצודה, שם תתקע אשתו של ריימונד מטריפולי. כשהם נמצאים בציפורי ונאספים לקרב הם מנהלים דיון מטה האם ללכת לשחרר אותה, כי המוסלמים צרו על טבריה באותו זמן וריימונד מטריפולי כמובן אומר לא ללכת. שכן הוא הכיר את השטח והבין שללכת מציפורי לטבריה זו התאבדות. האבירים הצלבניים האחרים בשם הכבוד רצו להציל את האישה הכלואה במצודה שהמוסלמים צרים עליה, כך הם נעים לכיוון קרב קרני חיטין שמתחיל בגלל הסיפור שמתרחש כאן.

כאשר קרב קרני חיטין מסתיים והאיובים בהתחלה והממלוכים בשלב מאוחר משתלטים על ארץ ישראל, טבריה היא כלום, כפר דייגים קטן ומנומנם שנשאר כאן. אין לה שום חשיבות, היא לא על דרך ראשית ולא שום דבר. לכן מבחינתם של הממלוכים לא שווה לטרוח בשבילה. גם כשהעות'מאניים יגיעו לכאן מדובר בכפר דייגים מנומנם שנמצא על שפת הכנרת.

אחד השינויים הדרמטיים מתרחש במאה ה-16 כאשר מקובלי צפת מגיעים אליה, וצפת הופכת לעיר הרוח, הקבלה והמקובלים. באותו זמן יש גברת אחת, עשירה עד מאוד, חנה מנדס נשיא, ששמה הפרוטוגוי הוא דונה גרציה, שאומרת שזו ההזדמנות להקים מדינה יהודית, ריבונית עצמאית ברחבי הגליל. היא פונה אל הסולטאן העות'מאני ואומרת לו שהיא רוצה לרכוש כפרים ושטח ברבי הגליל ולהקים מדינה ריבונית עצמאית. היא שולחת את החתן שלה, בן יוסף נשיא, לעשות בדיקת היתכנות. היא קונה ומקבלת פירמאן מהסולטאן העות'מאני על 30 כפרים בטבריה וסביבתה הקרובה כדי להקים מדינה יהודית ברחבי הגליל. אלא ששום דבר מזה לא קרה, לא הצליח. היא הלכה לעולמה, התוכנית קרסה. אולם דונה גרציה נכנסת כדמות חשובה ומשמעותית עד מאוד בתולדות העיר טבריה, עד כדי כך שלימים הוקם מוזיאון ובית מלון על שמה.

טבריה משמשת כמושא למקום שבו אנשים רוצים להגיע, שכן בנדודי הסנהדרין טבריה היא התחנה האחרונה. בתלמוד מופיע שהסנהדרין נדדה מאושא לשפרעם, לבית שערים, ציפורי, לטבריה, ומשם עתידים להיגאל. כלומר הגאולה אמורה להתחיל בטבריה ולכן יש הרבה מאוד דברים שמתקשרים לטבריה, יש אוסף שלם של מדרשי גאולה.

בארבל מספרים מדרש מפורסם – רבי חייא הגדול ורבי שמעון בן חלפתא היו מהלכים בבקעת ארבל השכם בבוקר וראו קרן אור ראשונה של שחר שבקע אורה, אמר רבי חייא הגדול לרבי שמעון בן חלפתא החשוב: כך היא גאולתם של ישראל, בתחילה קמעא קמעא, ככל שהיא [הזריחה וכמוה הגאולה] מתקדמת היא מתקדמת מהר יותר.

דונה גרציה מנסה לעשות את זה אבל לא ממש מצליחה. המקום נשאר כיישוב ומנומנם, עם יהודים שמגיעים אליו מפעם לפעם. למשל בשנת 1627 מגיע לכאן השלי"ה הקדוש (רבי ישעיה הלוי הורוויץ), היה הרב הראשי של פראג שעולה לארץ ישראל, מגיע לחברון, לירושלים, לטבריה ב-1627, מתמנה להיות הרב הראשי של טבריה, נפטר בסופו של דבר בטבריה ונקבר במתחם קבר הרמב"ם.

גורלה של טבריה נחתם בשנת 1680 ברעידת אדמה גדולה איומה ונוראית שהייתה כאן, טבריה חדלה מלהתקיים. גם אותו כפר דייגים מנומנם שהיה לפני כן, לא קיים יותר.

במאה ה-18 דאהר אל עומר קם ומחליט להקים מדינה ריבונית עצמאית משלו ברחבי הגליל. הוא רוצה לחזק את המדינה שלו ולשם כך הוא צריך גורמי אוכלוסייה שיהיו נאמנים לו, ורק לו. מכיוון שהקמת המדינה שלו כרוכה במרד קטן נגד הוואלי של צידון, הוא מבין שתושבים מוסלמים לא כדאי לו להביא לכאן, ולכן הוא עושה תרגיל מבריק מבחינתו והוא פונה אל יהודים ברחבי העולם ומזמין אותם להתיישב במדינה שלו בגליל. אחת הדמויות המפורסמות ביותר שאליהם הוא פונה ויגיע לגליל הוא רבי חיים אבולעפיה. הוא מגיע לגליל, מקים את היישוב מחדש בשפרעם, וכשהוא מגיע לטבריה ב-1740 הוא מחליט להקים את העיר טבריה מחדש ולכן הוא נחשב כמחדש היישוב היהודי בטבריה.

כהעת אגב, סביב אותה פרשייה של דאהר אל עומר מגיעות לפחות עוד 2 דמויות חשובות ומשמעותיות. האחת הרמח"ל, רבי משה חיים לוצאטו, שמגיע בשנת 1742, ובאותו שנה מגיע איתו גם ר' חיים בן עטר, אור החיים הקדוש, שמגיע לארץ ישראל ומתיישב בסופו של דבר לירושלים.

כאשר רבי חיים אבולעפיה מגיע לטבריה הוא מוצא עיר נטושה לחלוטין, שוממה, אין בה שום דבר, ולכן יש לו את הפריבילגיה לבחור את המקום שבו הוא רוצה להקים את השכונה, הבתים, בית הכנסת והמקום שלום, שכן אין שום דבר בשטח. רבי חיים אבולעפיה מאתר נקודה מסוימת ושם בונה את בית הכנסת שלו ומתחיל להקים את השכונה היהודית.

היהודים שמגיעים מגיעים מאירופה, חלקם הגדול מגיע עם כסף, כך המקום הופך גם למרכז מסחרי וכלכלי. אז המוסלמים בסביבה רוצים גם לגור בעיר והם מקימים שכונה שהיא בטבעת סביב הרובע היהודי. אז הנוצרים גם הם רוצים לעבור לגיר שצמחה ופרחה, ומקימים טבעת נוספת סביב הרובע המוסלמי. בנו של דאהר אל עומר יגיע ויבקש להגן על התושבים ויבנה חומה מסביב לכולם.

רבי חיים אבולעפיה מתיישב ממש על החוף – בין מלון נהר הירדן לשעבר לבין הטיילת, מרכז אזור המלונות. המוסלמים מתיישבים בטבעת סביבו, הנוצרים מתיישבים בטבעת סביבה. לכן כשהולכים בעיר העות'מאנית עוברים דרך המלון הסקוטי, מגיעים למסגד הגדול, מסגד דאהר אל עומר, גימעה אל עומר, הולכים לכיוון בית כנסת עץ חיים, בית כנסת של חסידי קרלין, ואז יוצאים לגימעה אל באחר, מסגד חיים, שהוא עוד פעם ברובע המוסלמי, וממשיכים למוסקוביה, והכנסייה היוונית אורתודוקסית שבפינה.

דאהר אל עומר, או בנו, לא יכול להקים מרכז שלטון באזור הבנוי, לכן עליו לזוז הצידה ולבנות את הסראייה, בית המשפט, בית הסוהר, מקום המשטר והממשל וכיו"ב. לכן שהוא יבנה את החומה היא לא תהיה בקו ישר לכיוון חיים כמו בתקופות הרומית והביזנטית, אלא עליו לכלול את אזור השלטון שלו, ולכן החומה עושה בדרך הולכת מזרחה, שוברת ב-90 מעלות הולכת צפונה, בפינה יש מצודה של 4 מגדלים, שהיא הביצור החזק ביותר של העיר, שכן זו נקודת החולשה והתורפה של העיר, ובהמשך החומה הולכת לכיוון חיים.

זו תמונת המצב עד שנת 1910, כמעט עד מלחמת העולם הראשונה – העיר טבריה מוקפת חומה ואין יציאה מהחומות בעיר טבריה. תהליך היציאה מהחומות בארץ ישראל מתחיל באמצע המאה ה-19 בירושלים, ביפו, ממשך לחיפה, וכן הלאה, לטבריה הוא מגיע אחרון, ורק בסוף 1910 תחילת 1911 יוקמו המבנים הראשונים מחוץ לחומות העיר העות'מאנית.

הראשונים שיוצאים מהחומות היהודים, בגלל שיש להם כבר אוריינטציה אירופאית והטמפלרים נמצאים פה באמצע המאה ה-19, אז הם מתחילים את התהליך במידה רבה, אבל יש קבוצות נוספות שעושות את זה, גם בירושלים וגם במקומות אחרים.

לסיכום – שנת 18 לספירה הורדוס אנטיפס בונה את העיר, מתחיל אותה בדרום, באזור של הר ברניקי. בתקופה הרומית מתפשטת העיר צפונה, מגיעה עד למלון קיסר וזו מן שרוך ארוך על שפת הכנרת בלבד. בתקופה הביזנטית היא מתחילה לעלות מערבה לכיוון המדרונות. בתקופה המוסלמית הקדומה עדיין העיר בחלק התחתון, ברעידת האדמה של 749 כל מה שהיה על ההר קרס והתמוטט, למטה נשארו מספיק מבנים עומדים, ושם המוסלמים מחדשים את העיר. 1033 רעידת האדמה שמחסלת את העיר לגמרי, ולכן כשהצלבנים יבאו הם יבנו את העיר רק באזור המלוונות בחלק הצפוני, הכל זו צפונה. ממלכים, עות'מאניים, כולם רק בחלק הצפוני. אלא שמה שעושים העות'מאניים, רבי חיים אבולעפיה, מוסלמים, נוצרים, בונים חומה. לכן רואים שממלון קיסר (המלון השמאלי בגוש המלוונות), אם הולכים שמאלה מתחילים לראות התחלה של עלייה, יש קבוצת עצים גדולה, אז יש מבנה לבן גדול ובולט – זה המלון הסקוטי, ממנו שמאלה רואים חומה עם מגדלים עגולים שפונים לכיווננו – זה אותו קטע שבנה דאהר אל עומר ו צ'ולייבי בנן, הברך שהולכת צפונה, שם הסראייה. בקצה השמאלי אפשר לראות את מצודת ארבעה המגדלים ומעבר לזה יש רחוב שהולך לכיוון הים, היום נקרא תגיר. זה המקום שבו היה החפיר של החומה העות'מאנית שעליו נסלל כביש מאוחר יותר, ממנו שמאלה, בית עם גג רעפים אדום, זה חלק מתהליך היציאה מהחומות – 1924-5. אורך רצועת החוף במקום הכי רחב הוא כמה מאות מטרים, צריך לזכור שטבריה היא עיר קטנטונת. הממצאים הארכיאולוגיים של מעגנות ונמלים על שפת הכנרת מגלים שהכנרת הייתה פחות או יותר כמו היום. **לאורך ההיסטוריה** בעיקר ביישובים יהודיים בתי הקברות תמיד נמצאים מחוץ לעיר, לכן בתי הקברות והממצא הארכיאולוגי של מערות קבורה כאלה ואחרות יכולות לתת תמונת ראי עד איפה היה גבול העיר הבנוי. לכן מעניין לראות שבדרום מוצאים את קבר רבי מאיר בעל הנס, אחר כך את הקבר של רבי ירמיה ורב כהנא, אחר כך על המורדות מוצאים שורה שלמה של מערות קבורה, כולל זו שאנו נמצאים בה עכשיו – היא מערת רבי עקיבא והרמח"ל. ולמטה, תחתינו, רואים מגרש חניה, משמאלו מבנה עם משולשים על הגג, ממנו שמאלה רואים בית בנוי בזלת עם חלונות לבנים – זהו הבית הקרוי 'בית עלומות', בית שנבנה על ידי אפנדי מוסלמי בשנות ה-30, נקנה על ידי המוסדות הלאומיים, שם היה הקיבוץ השומר הצעיר בטבריה, משם יצא גרעין עלומות. ממנו שמאלה רואים מבנה מתכת בולט – זה מתחם קברו של הרמב"ם, היושב בתוך בית קברות יהודי מתקופת המשנה והתלמוד ובו קברים נוספים רבים ואחרים. מערות הקבורה הן במעין קשת, עוטרים את העיר טבריה סביב סביב, ונותנות פחות או יותר את קו הגבול של האזור הבנוי.

קבר הרמב"ם הוא אחד הקברים היחידים בארץ שבו אפשר להגיד בוודאות מלאה שזה קברו של הרמב"ם.

ציון קבר רבי עקיבא וקבר הרמח"ל

נמצאים בתוך המתחם הקרוי ציון קבר רבי עקיבא, יש שתי כיפות מאוחרות ומודרניות שנבנו בשנות ה-80 על ידי הועד להצלת קברי קדמונים. אפשר לראות הכיפה השמאלית בנויה מעל מערת קבורה. כלומר שלו היינו מוחקים את הסממנים החיצוניים ומסתכלים נטו ארכיאולוגית, יש פה מערת קבורה יהודית מהמאה ה-2 לספירה, מערת כוכים עם סרקופגים בתוכה, של יהודים שחיו בעיר טבריה. לא יודעים מי נקבר כאן. המסורת היהודית המאוחרת יותר, סביב המאה ה-11, מביאה לכאן את דמותו של רבי עקיבא ולכן המקום נקרא ציון קבר רבי עקיבא. רבי עקיבא כנראה לא נקבר כאן, שכן הוצא להורג בהיפודרום בקיסריה, והמקורות בתלמוד הירושלמי אומרים שתלמידיו באו ולקחו אותו במסע לילי וקברו אותו וטרפילון של קיסריה. שזה דבר מדהים בפני עצמו. אנחנו מכירים מושג שנקרא טרפילון, וזה טריפילון – 3 עמודים.

אם נוסעים בכביש 2 או כביש 4 ומסתכלים לכיוון חוטם הכרמל רואים 3 עמודי סלע שבוטלים מעל המחצבה של בנימינה. מעל שלושת העמודים נמצאת רמת הנדיב, שם מצאו קבר שייח שנקרא מנצור אל עקב. לכן יהודה זיו זיהה את המקום שם והציע שזהו מקום קבורתו של ר' עקיבא, השומר של עקב, השומר של עקיבא. זה מתאים גם מבחינת מרחק שעות ההליכה מקיסריה, גם לטרפילון של קיסריה, גם לשימור השם. לכן יש צורך לעשות הפרדה בין קבר ובין ציון. אחד הדברים שקורים בעם ישראל זה שמקימים אנדרטאות. הרבה ממה שאנו קוראים היום קברי צדיקים אלה הם אנדרטאות ולא הקברים המקוריים של אותם אנשים, אלא ציונים. האר"י הקדוש הקפיד עד מאוד לקרוא להם בשם ציון ולא קבר.

לידו קבר הרמח"ל, רבי משה חיים לוצאטו, במקרה הזה קבר ולא ציון. הרמח"ל נולד בפאדובה שבאיטליה, בהיותו בן 36 נאלץ לעזוב את איטליה, שכן עסק בעולם המיסטיקה והקבלה, נחשב בשבתאות ולכן מגורש, שורפים את ספריו, הוא נאלץ לעבור לאמסטרדם ולכל מיני מקומות, וכשדאהר אל עומר פונה ומזמין רבנים יהודיים לבוא הוא מגיע לארץ ישראל, מגיע לעכו ומתיישב בה. בגלל גדולתו וחשיבותו מקימים בית מדרש גדול שנמצא בעכו, ליד המקום שנקרא היום בית כנסת הרמח"ל. אולם בית הכנסת הקרוי בית הכנסת הרמח"ל לא היה קיים בתקופה של הרמח"ל.

בית הכנסת באותם הימים היה גדול, מרשים ויפה, הופקע על ידי דאהר אל עומר ובניו כדי להפוך אותו למסגד. מול ביתו של חיים פרחי המסגד הגדול שעומד שם זה המקום שהיה בית הכנסת הקרוי בשם בית כנסת אחאב, 12 חלונות גדולים ומפורסמים.

בגלל שהרמח"ל היה דמות כל כך גדולה חשובה ומשמעותית, הרבה אנשים בארץ ישראל עוברים לעכו כדי ללמוד אצלו בבית המדרש. בין האנשים שעוברים ללמוד אצלו בבית המדרש עובר גם הרב הראשי של צפת באותם הימים, רבי משה מלכי.

בשנת 1746 פורצת מגפה בעכו ובמהלכה מתים רבים מתושביה היהודים של עכו, ביניהם רבי משה מלכי וכ-3 חודשים לאחר מכן גם הרמח"ל. באותם הימים יהודי עכו אינם רוצים להיקבר בה, שכן היא מחוץ לארץ, והם רוצים להיקבר בארץ ישראל.

לכן ליהודי עכו יש שני בתי קברות, אחד בכפר יאסיף ואחד ברחוב העצמאות בחיפה בו נמצא קברו של האמורא רב אבדימי דמן חיפה, בית הקברות העתיק של חיפה שם קבורים לא מעט מבין תושביה היהודים של עכו. בתי קברות כאלה בדרך כלל מסודרים חלקות-חלקות ולפי תאריכים.

במרכז בית הקברות בכפר יאסיף ישנה חלקת נפטרי מגפת הדבר של שנת 1746. במרכז החלקה הזו ישנם שני קברים שהם יותר גדולים ובוולטים מאשר האחרים. ההנחה היא שכנראה מדובר בקברים של האנשים החשובים והמשמעותיים באותה בתקופה, שהרי אחרת לו בונים עבורם קברים גדולים שכאלה. כדי להוסיף לעניין על קבר אחד ישנה מצבה שעליה כתוב שזה קברו של רבי משה מלכי. על הקבר שליד לא כתוב כלום. עד עכשיו אלה העובדות.

באים ומציעים האנשים היום - אם שתי הדמויות החשובות והגדולות בקהילת יהודי עכו זה הרמח"ל ורבי משה מלכי, אם שניהם נפטרו באותה מגפת דבר של 1746, אם מצאו בכפר יאסיף את חלקת נפטרי מגפת הדבר של 1746 ובמרכז שני קברים גדולים, חשובים ומשמעותיים, אז כנראה שהם של שתי הדמויות האלה. אם על אחד כתוב שזה של רבי משה מלכי, אז ההיגיון מאפשר להציע שאולי הקבר לידו זה קברו של הרמח"ל. אולם אין שום אפשרות לדעת ולא כתוב בשום מקום שהרמח"ל נקבר בכפר יאסיף. אלא שפה מתווספת עובדה נוספת מעניינת והיא אבולעפיה הוא שולח שד"רים לרחבי העולם היהודי כדי שיאספו טבריה. בין שאר הדברים שעושה רבי חיים אבולעפיה עצמו נפטר כבר שנתיים קודם, אבל מפעל השד"רות שהוא מייסד ממשיך והיהודים ממשיכים מטעם רבני טבריה לצאת לקהילות ישראל השונות כדי לאסוף כסף עבור קהילת יהודי טבריה.

כדי שכשאים כזה מגיע לקהילה ידעו התורמים שהוא אכן אותנטי ואמין, היו מציינים אותו במכתב שד"רות. במכתב שד"רות כזה בדרך כלל יש גם את כל התעמולה האפשרית המסבירה למה כדאי לתת כסף לאותה קהילה ממנה מגיעים השד"רים, שכן מגיעים שד"רים מקהילות שונות ברחבי הארץ וכל אחת רוצה שיתרמו עבורה. מכתב השד"רות של טבריה מסביר מדוע כדאי לתרום בעבורה, בין ההסברים הטוענים כי מדובר בעיר חשובה שבה ישבה הסנהדרין וכן הלאה, וכן יש רשימה של אנשים שנקברו בעיר. השם האחרון ברשימה, שכן המכתב הוא משנת 1747, שנה לאחר פטירתו של הרמח"ל, זה רבי משה חיים לוצאטו שנקבר אצל רבי עקיבא בטבריה הסמוכה לעכו.

זה מביא לחלק מהדעות להימצאות קברו בכפר יאסיף. אולם ככל שהמחקר הולך ומתקדם מסתבר שאין שום מקום שמדבר על קברו של הרמח"ל בכפר יאסיף, ומצד שני משנת 1747 כל המקורות שנמצאים בדינו מצביעים על זה הרמח"ל נקבר 'אצל רבי עקיבא'.

אז נשאלת השאלה מה זאת אומרת סמוכה לעכו. אחד ההסברים הוא שצריך לזכור שהמכתב נכתב עבור יהודי אירופה, בעיקר יהודי מזרח אירופה. במציאות היהודית שם כבר שנמצא 200 ק"מ מורשה נחשב לידה. כלומר, באירופה העיר הגדולה והמוכרת היא עכו, בטבריה חודש היישוב כמה שנים קודם לכן. לכן כדי לתת נקודת עוגן, לחבר את טבריה לתודעה של יהודי אירופה, אומרים טבריה הסמוכה לעכו. צריך לומר ביושר שאין תיעוד של הלוויה של הרמח"ל, אבל מ-1747 והלאה כל המקורות, ללא יוצא מן הכלל, שיש בידינו אומרים שהוא נקבר בטבריה.

לא רק זאת, אלא שמקובלי המאה ה-18 כשכותבים ומספרים על הרמח"ל, שכן היה עסק רבות בקבלה, מסבירים דבר מאוד מעניין לשאלה מדוע טרחו להביא אותו לקבורה דווקא אצל רבי עקיבא. צריך לזכור שהרמח"ל נפטר בגיל 40. כותבים מקובלי המאה ה-18 שהרמח"ל היה משורש נשמתו של רבי עקיבא שהתגלגל חזרה לעולם כדי להשלים את 40 השנים הראשונות בחייו של רבי עקיבא, בהם לא למד, שכן רבי עקיבא ב-40 השנים הראשונות לחייו היה רועה צאן ורק אחר כך התחיל ללמוד. 40 שנים היה בור ועם הארץ, 40 שנים למד ו-40 שנים לימד – כך מופיע בהיסטוריוגרפיה היהודית.

לסיכום – לגבי ציון רבי עקיבא, בוודאות מוחלטת זה וודאי לא קברו של רבי עקיבא. לעומת זאת לגבי קברו של הרמח"ל, בוודאות כמעט מלאה זה מקום קברו. שכן, כאמור, משנה אחרי פטירתו של הרמח"ל כל המקורות שנמצאים בידינו שמים אותו במקום הזה. יחד עם זאת עולות שאלות שונות – למה גררו אותו עד כאן? האם זה לא היה רחוק מדי? למה לא קברו אותו בכפר יאסיף? אולי בכל זאת הקבר בכפר יאסיף, ליד קברו של רבי משה מלכי הוא קברו של הרמח"ל? כל השאלות הן לגיטימיות, ולכן ישנם אנשים שעדיין ממשיכים להסביר ולהציע שהרמח"ל קבור בכפר יאסיף, למרות המקורות הכתובים. אפשר להיכנס פנימה ולראות שגם מערת הקבורה קרס בשלב כלשהו בהיסטוריה, לכן פינו את גל האבנים שקרס ובנו את הכיפה מעליה. הכיפה השנייה היא ברחבה בכניסה למערה, היא מחוץ למערה ולא מערת קבורה, שכן במאה ה-18 כבר לא קוברים במערת קבורה אלא בקברי שדה באדמה.

סיור רכוב ברחבי העיר טבריה

רבי עקיבא, תנא בן המאה ה-2, גדול חכמי ארץ ישראל, מוביל את מרד בר כוכבא, דמות חשובה על מאוד. היישוב שנמצא על יד קיסריה נקרא בשם אור עקיבא. שכן עקיבא, על פי המקורות התלמודיים, זה סופי האותיות של הפסוק בספר תהלים צ"ז, 'יא' – "אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה". אולם שמחה מסתיים באות ה'. פה צריך לדעת שיש הבדל בין הכתיב הארצישראלי לכתוב הבללי. בכתוב הארצישראלי תמיד כותבים בה' בסוף, בכתוב הבללי, בארמית, תמיד כותבים בא' בסוף. לכן כורסא, פתקא, טבלא ואפילו טבריא בתלמוד תמיד כתוב עם א' בסוף.

נקודה נוספת מעניינת – רבי עקיבא על פי המסורת הוצא להורג בטי' בתשרי בשעות אחר הצהריים. ט' תשרי זה ערב יום הכיפורים. לכן עד היום בערב יום הכיפורים, תפילת כל נדרי נפתח בפסוק אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה, בגלל רבי עקיבא והוצאות להורג בתאריך זה.

כיכר היט' - עד שנת 1910-1911 כל העיר טבריה נמצאת אך ורק בתוך החומות, אז מתחיל תהליך היציאה מהחומות שמלחמת העולם הראשונה קוטעת אותן. מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה קמה אגודת צעירים בטבריה שמחליטה שהיא רוצה להקים שכונה יהודית חדשה ומודרנית בעיר טבריה. בשנת 1919 המודל המידי שעומד מול העיניים היא תל אביב, לכן האגודה נקראת 'אגודת אחוזות בית', שקונה את האדמה והולכת לבנות שכונה. בין 1920-22 נבנית כאן שכונה הנקראת 'שכונת קריית שמואל', על שמו של הנציב הבריטי העליון הרברט סמואל.

השכונה הזו כאמור היא שכונה יהודית חדשה ומודרנית. לכן אפשר להסתכל ולראות רחוב כמעט זהה לשדרות רוטשילד בתל אביב. בראש השכונה בצד ימין בית הכנסת, בצד שמאל בית ספר, ובתי השכונה נבנים לאורך השדרה, בתי באוהאוס טיפוסיים. בלילה שבין ה-2 ל-3 באוקטובר 1938 פורצת כנופיית פורעים ערביים לתוך השכונה, יש תקלה גדולה, תכנון לא נכון, בעיה בהבנה של המידע שמקבלים, והפורעים הערביים עוברים מבית לבית, מתחילים בבית הכנסת, הורגים את השמש שמחזיק את ספרי התורה, שורפים את ספרי התורה.

בצד שמאל האנדרטה החדשה, שכן השנה ציינו 75 שנים לטבת, שלט חדש שהוצב באוקטובר 2013. הכיכר נקראת כיכר הטי' ע"ש 19 האנשים שנטבחו באותו לילה, הורים על ילדיהם, המכונה **ליל הסכינים הגדולות**, שכן אלו נשחטו בסכינים ובגרזנים, וגופותיהם חוללו עד כדי כך שלמחרת כאשר ביקשו להביאם לקבורה לא ניתן היה לזהות אותם, שכן הן שרופות, מחוללות ומרותשות לחלוטין. לכן בבית הקברות בטבריה ישנו קבר אחים בו נקברו כל 19 הנטבחים באותו לילה בשכונת קריית שמואל בליל הסכינים בגדולות. חודש אוקטובר 1938 בכלל היה חודש חם באזור הזה. הרבה אירועי דמים, כמה וכמה רציחות וכן הלאה. נכנסים אל הרחוב המזרחי של שכונת קריית שמואל. היום זו שכונה לא מי יודע מה.

כשפונים שמאלה רואים מימין את מלון אליזבת שנבנה על ידי אפרים פיינגולד, אפרים זהב פרווים, ב-1929 30, בית מלון גדול ויפה. רואים את הסגנון האקלקטי התל אביבי, שני גרמי מדרגות נכנסים פנימה. מכיוון שמלון שימש את שועי האדמיניסטרציה הבריטית הביאו לכאן גם את הדבר המרשים ובלט ביותר באותם הימים – בית הקולנוע, שנבנה בצמוד למלון. בית הקולנוע הראשון של העיר טבריה. כאן מנחם גולן, בין העיר טבריה, עשה את הסטאז' שלו בקולנוע, לכאן היה מתגנב כדי לראות סרטים. בתוך בית הקולנוע הזה יש עדיין את הכיסאות והספלים המקוריים, חדר המסריט וכו'.

במבנה היה נטוש הרבה שנים. המועצה לשימור אתרים לא כל כך רצתה לקחת את זה. לפני שנתיים ראש העיר עשה פה סוף סוף פעולה, יזם לקח את זה תחת חסותו וזה נמצא כעת בתכנון לשימור, לכן זה מגודר וסגור לכניסה.

אלה רק דוגמאות ממה שיש לראות ולשמע בעיר טבריה, שכן יש המון סיפורים – תחנת החשמל של רוטנברג, שכונת קריית שמואל, מלון אליזבת שלימים הפך למלון גינוסר, בית חולים שוויצר שנמצא לא רחוק, תחנת המשטרה וכן הלאה. סיפורים בתיים, שכונות ומשפחות.

אחד הדברים שקרו בטבריה בשנים האחרונות זה שהגיע ראש עיר חדש שכיהן 2 קדנציות, פרש והתחלף בבחירות האחרונות, זוהר עובד. בשונה מראשי העיר הקודמים לו היה אדם פשוט, לא אקדמאי, קבלן בניין סוחר דגים. דווקא בגלל הרקע שלו הביא אותו לחשיבה כלכלית ואסטרטגית לטובת העיר, והוא עשה הרבה דברים שראשי העיר הקודמים לו לא עשו. יוסי בן דוד החל לכהן כראש עיריית טבריה בבחירות האחרונות, בתקווה שימשיך בפעילות הפיתוח.

רחוב ברנר זה רחוב שהמקומיים קוראים לו רחוב המילוט, שכן הוא עוקף את כל מרכז העיר ומגיע ישר דרומה, כך חוסך לא מעט פקקים. נוסעים על קו גובה שהוא בין ציון קבר רבי עקיבא וקבר הרמח"ל שנמצאים מעל, לבין העיר שנמצאת מתחת. רואים את שכונות המגורים שהוקמו בשנות ה-50 ברובם הגדול. יש לא מעט אנשים שקונים לעצמם דירות קיט בטבריה.

משמאל אפשר לראות את קבר הרמב"ם ובית עלומות שעומד היום נטוש, יש תוכניות מה לעשות איתו, אולי יקימו שם מוזיאון עירוני, שכן בטבריה נכון להיום אין מוזיאון עירוני. מימין קברו של רבי חייא, מחבר התוספתא, מתלמידיו של רבי יהודה הנשיא, בין אלה שמעבירים את הסנהדרין לטבריה.

מוזיאון דונה גרציה

פרק א' בסיפור - סוף המאה ה-14, תחילת המאה ה-15, בספרד חיים יהודים שמקפידים על שמירת תורה ומצוות. בשלב מסוים המלכים הקתוליים מחליטים שהם אינם רוצים שיהודים יגורו במדינתם והם מגרשים אותם. צריך לזכור שהסיפור של אנוסים לא מתרחש בעיקר בספרד, אלא דווקא בעיקר בפורטוגל. שכן בספרד ניתנה להם תמיד האופציה – הספרדים רצו שיגורו במדינה שלהם רק נוצרים, לכן אם היהודים רצו לשמור על יהדותם יכלו לקום ולעזוב. אם מסתכלים היטב על כתב הגירוש לא התרחש גירוש ספרד. לכן מבין מאות אלפי היהודים שחיו בספרד יש מאות אלפים שמתנצרים, וכמה מאות אלפים שבחרים לשמר את יהדותם ועוזבים את ספרד.

הסיפור היותר מדהים ומעניין מתרחש דווקא בפורטוגל, שכן מספרד רבים מהיהודים עוברים לפורטוגל. 4 שנים לאחר גירוש ספרד, 1496, הבן של מלך פורטוגל הולך להתחתן עם הבת של פרדיננד ואיזבלה והיא רוצה מתנה לחתונה – הוריה דאגו שלא יהיו יהודים בספרד, תדאג שלא יהיו יהודים בפורטוגל. הוא מבין שהיהודים זה עמוד השדרה הכלכלי והם חשובים, אז הוא מחליט לעשות תרגיל מבריק מבחינתו. הוא מוציא צו שאומר לכל היהודים שהוא עומד להחזיר אותם לספרד, לכן כולם מתבקשים להתכנס בכיכר הראשית בליסבון כדי שיוכל להעלות אותם על אוניות ולהחזירם לביתם בספרד. היהודים כמובן שמחים עד מאוד, מגיעים לכיכר ביום המיועד, אז מה שעושה המלך זה להעמיד מסביב לכל הכיכר את הכמרים שלו, משפריצים עליהם מים ומעכשיו הם נוצרים. כך הוא פתר את הבעיה – אין יותר יהודים אצלו במדינה. אלא שבפורטוגל היהודים לא רצו להתנצר ולכן רבים מהם המשיכו לקיים חיים יהודיים במחתרת. לכן סיפור האנוסים הוא הרבה יותר משמעותי ודרמטי בפורטוגל מאשר בספרד, שכן בספרד ניתנה להם האופציה, למרות שגם שם היו אנוסים.

בין הדמויות שם חנה מנדס נשיא, המכונה דונה גרציה. היא מתחנת עם בנקאי ממשפחת אנוסים. בסופו של דבר הוא נפטר והיא נשארת אישה מאוד עשירה ואלמנה. אז מלשינים עליה שהיא אנוסה ובעצם היא יהודייה במחתרת, היא נאצלת לעזוב את פורטוגל. כשהיא עוזבת את פורטוגל היא חוזרת להיות יהודייה בגלוי, וכך כשהיא מגיעה לאמסטרדם, אחר כך לאיטליה, ואחר כך לקושטא, היא כבר מגיעה עם גאווה יהודית מלאה, המון כסף, רעיון ורצון לתרום לטובת העם היהודי. לכן היא עוסקת בפדיון שבויים, כתיבת ספרי תורה, עידוד תלמידי חכמים, תרומה לקהילות יהודיות וכן הלאה.

היא למשל זאת שמציבה את חרם אנקונה. באנקונה באיטליה יושבים יהודים בחסות האפיפיור שמטיל עליהם כל מיני מיסים כבדים, היא שולחת לאפיפיור מכתב שאומר שאם הוא לא מבטל את המיסים היא לא שולחת יותר את האניות שלה לנמלים שנמצאים תחת חסותו. האפיפיור מתקפל. כלומר שיש לה כוח ומעמד. **כאשר במאה ה-16** לספירה צפת הופכת להיות עיר המקובלים, היא מחליטה שאם אין קמח אין תורה, יש צורך להקים גם דברים שקשורים לעולם החומר ולא רק לעולם הרוח, ולכן היא מקבלת פירמאן על 30 כפרים כדי להקים מדינה יהודית עצמאית בגליל. בסופו של דבר היא הולכת לעולמה לפני שהצליחה, ולכן לא נעשה בטבריה בסופו של דבר שום דבר.

פרק ב' בסיפור – בתחילת שנות ה-90 יזם טברייני מקומי מחליט שהגיע הזמן לבנות בטבריה קניון. הוא בונה מבנה קניון יפה, גדול, מסודר, רחבה פנימית גדולה, חנויות סביב, אלא שהוא לא לוקח בחשבון פרט שולי קטן וזה שהקניון נבנה בכניסה לשוק. וטברייני ממוצע, אם יש לו ברירה ללכת לקנות בשוק או לקנות בחנויות מותגים בקניון, הוא הולך לשוק. בשורה התחתונה הקניון הזה הופך להיות פיל לבן תקוע במרכז העיר טבריה בלי שהוא מצליח להתרומם.

היזם שבונה אותו מחליט לנצל אותו והופך אותו לבניין משרדים. בין שאר הדברים שמועברים אליו, מועברת אליו סוכנות הנסיעות של אותו יזם – אמסלם טורס, שם סוכנות הנסיעות הזו קיימת, היא גדולה, חשובה ומשמעותית, עושה טיולים בארץ ובחו"ל.

בעיקר בטיולים בחו"ל לפעמים קורות תקלות, הטיול לא כל כך מצליח כמו שרוצים, וכשהתיירים חוזרים לארץ הם מבקשים פיצוי על מה שקרה.

פרק ג' בסיפור – צביקה סחייק, בחור טברייני שעבר לקיבוץ גינוסר, חלם כל חייו לעשות M.A ודוקטורט על הגברת דונה גרציה. כיוון שהוא היה בן למשפחה טבריינית ותיקה הוא החליט שהוא חייב עוד בימי חייו משהו שיהפוך את דונה גרציה חשובה ומשמעותית בטבריה ברמת התיירות, אולי מוזיאון או מכוון מחקר. צביקה סחייק יום אחד יוצא לטיול לחו"ל עם אמסלם טורס, והטיול מתחרבש. כשהוא חוזר חזרה לארץ הוא מרים טלפון לאדון אמסלם ומבקש לשבת כדי לראות איזה פיצוי יוכל לקבל. הוא מגיע אליו למשרד, אל אותו קניון שם נמצאת סוכנות הנסיעות, ומתחילים לדבר. צביקה סחייק הוא אדם מרשים, כריזמטי. תוך כדי שהשיחה ביניהם הם מתחילים להתגלגל עם תולדות המשפחות ומתחברים. צביקה סחייק מספר לאדון אמסלם שיש לו חלום בתור טברייני ותיק להקים משהו לכבודה של דונה גרציה, אבל אין לו כסף ותורמים. אדון אמסלם מסתכל עליו ואומר לו 'יש לך', ונותן לו את הבניין.

לזכותו של אמסלם יאמר שהוא הבין ברגע אחד את הפוטנציאל שבדבר – מצד אחד יש לו מבנה גדול ואין לו מה לעשות איתו, ומצד שני יש רעיון מבריק, ואם יחברו את המנוע שידחוף את הפרויקט זה מה שיקדם את הדבר הזה. כך בטבריה מוקם מוזיאון דונה גרציה.

המוזיאון הזה הוא בעצם מלון בוטיק שכל התפאורה בו היא מהמאה ה-16, כשנכנסים פנימה מלבישים את התיירים בבגדים מהמאה ה-16 ועושים תמונה קבוצתית. 26 חדרים, כך שמתאים לאוטובוס אחד. יש שם מסעדה טובה מאוד, כך שאפשר לעשות ארוחות על הדרך. ויש כמובן את המוזיאון עם הדרכה מקומית, שעל הקירות יש את כל הדמויות של דונה גרציה מהתחנות בימי חייה וכל הדברים שקשורים למה שעשתה בכלל בחייה, ובעיר טבריה בפרט.

עם קבוצות אפשר לבוא רק לבקר במוזיאון, אפשר לעשות ביקור במוזיאון וארוחה כשרה, ואפשר להגיע בית מלון. את המבנה אפשר לראות מצד שמאל – הוא לא נראה מבחוץ כמו מלון, אין לו חנייה מסודרת ותנאים אינדאליים לבית מלון, שכן הוקם מלכתחילה כקניון במרכז העיר. היום המלון והמוזיאון מצליחים מאוד.

סוף הסיפור ☺

עד שנת 1910 העיר טבריה היא רק בתוך החומות. 1911 מחליטה חברת פיק"א שהגיע הזמן לבנות בתים עבור היהודים מחוץ לחומות העיר טבריה, והיא בונה 3 בתים מחוץ לחומות העיר – בית עם חקורה, חצר, משטח וחלקת אדמה. הם פונים ליהודי טבריה ומציעים להם לצאת לבתים האלה ולקבלם במתנה. יהודי טבריה לא מוכנים לצאת מחוץ לחומות, ועומדים שלושה בתים נטושים שאף אחד לא מוכן לעבור לגור בהם.

באותו זמן, 1911, מגיעה חבורה של מוסקובים ליבנאל, עולים ממדינות חבר העמים (כמו שהיום קוראים לכולם רוסים, אז קראו לכל מי שהגיע ממזרח אירופה מוסקובים). המוסקובים שומעים בפיק"א מחלקת בטבריה בתים בחינם. הם קופצים על ההצעה ו-3 משפחות נכנסות לגור בשלושת הבתים הראשונים האלה בטבריה. מימין רואים את שלושת הבתים הראשונים שנבנו מחוץ לעיר טבריה, רחוב השילוח 13, 15 ו-17. שני בתים כבר עברו שיפוצים אז לא כל כך מכירים אותם, הבית האחרון נשאר כפי שהיה.

משמאל רואים את מבנה הבזלת, שם הייתה חומת העיר טבריה, רחוב הגליל, שנבנה על החפיר העיר טבריה. גם כאן אפשר לראות על גגות הבתים את קוביות הבטון, עמדות ממלחמת העצמאות. שכונת שלושת הבתים, אחר כך שכונה אחווה, שיכון א', ב' ג' וד' – שכן מתחיל תהליך היציאה מהחומות הולכות ומקומות עוד ועוד שכונות.

נוסעים להפסקת צהריים במרכז העיר, עוברים דרך החומה הדרומית של העיר העות'מאנית \ הצלבנית, כל העיר טבריה מקצה לקצה בתקופה הצלבנית והעות'מאנית היא כ-300 מ', שהיא בחלק הצפוני של העיר הרומית ביזנטית.

נסיעה לחמת טבריה

חוזרים דרומה לאורך החפיר של החומה, נכנסים לרחוב הגליל ואפשר לראות חלק מהפיתוח שקורה היום בטבריה, רואים הקמה של מבנים, מגרש חנייה תת קרקעי. רואים את הקטע של רחוב הגליל שעשו לו מתיחת פנים, הפכו אותו למעין קרדו – הרחוב האמצעי, משני הצדדים עם פרזולים למיניהם וחנויות סודר יפה. רוב התושבים של טבריה הם דתיים \ מסורתיים והרבה מהדברים אכן סגורים בשבת.

משמאל עוברים את גלי כנרת, מימין בית הקברות העתיק של טבריה, תלמידי הבעל שם טוב קבורים בו, רבי חיים אבולעפיה ורבים אחרים. בית הקברות בטבריה שווה סיור. יש כאן לא מעט דמויות ואישים שאפשר

וכדאי לעסוק בהם. בית הקברות מהתקופה העות'מאנית, לכן הוא בנוי מחוץ לחומה העות'מאנית, אבל הוא בנוי בתוך העיר הרומית.

מימין מבנה הארמון של הורדוס אנטיפס, מקום מושב הסנהדרין – המבנה עם גג האסבסט, ימינה בית המרחץ הגדול, קרדו, השרידים של האדריאנון, מקדש שהתחיל להיבנות כאן על ידי אדריאנוס ובנייתו הופסקה, ועוד.

ימין רואים את החמאם שהיה כאן בסוף התקופה העות'מאנית ותקפת המנדט הבריטי, עם הזכויות בגגו של המבנה, היום משמש בעיקר לרחצה נפרדת של נשים וגברים במרחצאות החמים. בצד שמאל חמי טבריה הצעירה, ובצד ימין חמי טבריה החדשה. הכיפה מימין וקדימה של חמאם הסולטאן סולימאן, והאתר של חמת טבריה.

חמת טבריה

נמצאים למרגלות של מיני תל, גבעה שהיא אתר ארכיאולוגי. זהו לא תל ארכיאולוגי קלאסי, אבל יש הרבדה של שכבות, לכן ההתגבחות היא לא רק טופוגרפית אלא גם ארכיאולוגית, אולם לא רואים על פני השטח כמעט שום דבר כי לא נעשתה חפירה מי יודע מה מסודרת.

נמצאים במקומה של העיר חמת שהייתה כאן כבר מתקופת המקרא ומוזכרת בנחלת שבט נפתלי על שפת הכנרת. העיר נקראת חמת על שם המעינות החמים, התרמו-מינרליים, שנמצאים במקום. נמצאים באזור שעל פני מרחב לא גדול יש קרוב ל-60 מעיינות בהרכב מינרולוגי וטמפרטורות שונות (חלקם רגילה, חלקם חמה, חלק עם גופרית וחלק פחות). כך למשל בחמת טבריה יש כמה וכמה בריכות, כל אחת בצבעו וטמפרטורה אחרת, כי מימיה של כל אחת מגיעים ממעיין אחר שנמצא כאן.

שפע הנביעות הביא לכך שכבר בעת העתיקה, בתקופת המקרא היה כאן יישוב גדול, חשוב ומשמעותי שנקרא על שם המעינות החמים האלה. היישוב ממשיך להתקיים גם במהלך ימי הבית השני והתקופה הרומית ביזנטית, אלא שבשלב מסוים בתקופה הרומית ביזנטית הוא הופך לשכונת היוקרה של העיר טבריה, לכאן יגיע הנשיא, בית הנשיא, מוסד הנשיאות, האריסטוקרטיה הטבריינית. לכן העיר חמת של תקופת המקרא תקבל תוספת קלה ותיקרא חמת טבריה, שכן היא חמת של העיר טבריה. זה גם מבדיל אותה מחמת גדר ומקומות אחרים שנקראים חמת.

בחמת טבריה נבנה בית מרחץ רומי שרואים את שרידיו ובמשך כמה מאות שנים המקום מתפקד כבית מרחץ, מקום עיקרי ומרכזי שאליו באו כדי לרחוץ ולשהות.

המקום ממשיך להתקיים עד המאה ה-8 לספירה, 749 רעידת האדמה הגדולה, האימה והנוראית מחריבה גם את המקום הזה, ולכן המקום די צולל אל תהום הנשייה ומפסיק לתפקד כבית מרחץ. מפעם לפעם שועים הבלחות בתקופות מסוימות בהן יש משהו שקשור בעיקר לפעולת הרחיצה במקום. אבל יישוב לא מוקם כאן יותר לעולם, עד עצם היום הזה.

ככל שהזמן עובר שני הזמן, האבק, הרוח וכן הלאה, מכסים את המקום שנעלם מעל במת ההיסטוריה, אנשים יודעים שהיה פה דבר שנקרא חמת, יודעים שיש כאן מעיינות חמים. בתקופה העות'מאנית מקימים את החמאם ומשתמשים במי המעינות, אבל כאמור לא נבנה כאן יישוב. עד כדי כך שגדי להגיע מטבריה לחמת שטו בסירה, כי לא הייתה דרך.

המצב מתחיל להשתנות בתחילת מאה ה-20 כאשר הסולטאן עבדול חמיד השני סולל את מסילת הברזל, את אותה רכבת שהולכת מאיסטנבול למכה ומדינה - הרכבת החיג'אזית, שסעיף שלה יורד מדרעה דרך אפיקו של הירמוך לכיוון עמק זרעאל, והרכבת נקראת בשם רכבת העמק. מה שמביא לכך שהתחנה של צמח הופכת לתחנה מאוד חשובה ומשמעותית.

אם מישוה רוצה לנסוע בשנת 1901 מטבריה לחיפה למשל, הדרך הכי טובה לעשות זאת היא לשוט בסירה מטבריה לצמח, בצמח לעלות על הרכבת וברכבת לנסוע לחיפה. זו הדרך הכי טובה ונוחה. כך מעבירים סחורה, תוצרת, גידולים ואנשים.

הדבר הזה הולך ומתעצם החל מ-1910-1909, שכן בעקבות הקמת המושבה כנרת, חצר כנרת ואחר כך קיבוץ דגניה וכן הלאה, עיר המחוז שלהם היא טבריה ואז מתחיל להתפתח מעין שביל חמורים שהולך מתרחב ובסופו של דבר גם מקום לכרכרות ודיליזינסים, והדרך תהפוך להיות יותר ויותר חשובה ומשמעותית.

בשנת 1921, שנה לאחר מותו של יוסף טרומפלדור בתל חי, בני העלייה השלישית מחליטים להקים את גדוד העבודה והשמירה ע"ש יוסף טרומפלדור. אותם אנשים חיים בסוג של קומונה וצריכים להתפרנס ממשוהו. לכן הם מחפשים עבודות יזומות מהשלטון כדי שיוכלו לעבוד יחד ולפרנס את הקבוצה כקבוצה. הפרויקט הראשון שאנשי גדוד העבודה מקבלים הוא סלילת הכביש מטבריה לצמח.

לסלול באותם הימים זה לא לשפוך זפת כמו היום, אלא לפלס את פני השטח, להביא את האבנים מהמחצבה ולבנות כביש סולינג (היום מכונה רחוב הולנדי). על יצחק שדה סופר שהוא עבד במחצבה, שכן היה חבר בגדוד העבודה. הם מגיעים עם הטוריות, המקושים, זמר על שפתותיהם, כלי עבודה, הולכים כדי לסלול את הכביש. מכים באדמה וכשנותנים מכה באדמה היא פותחת את פיה ויוצאות אבני פסיפס. הם לא מבינים בזה כלום, עוד אין מחלקת העתיקות המנדטורית, אין מחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, שכן אלו הוקמו ב-1925, לכן הדבר היחיד שהם יודעים ומסוגלים לעשות היא לפנות לארכיאולוג יהודי מאוניברסיטת אוקספורד שקוראים נחום שלושיץ שהתמחה בכתובות פיניקיות, עבד קצת במרחב המזרח התיכון ומביאים אותו לכאן לעשות את האחת החפירות הארכיאולוגיות הראשונות בארץ ישראל.

הוא מגיע, עושים חפירה ארכיאולוגית וזו מגלה שמדובר בשרידי בית כנסת. כמוכן שהשמחה מאוד גדולה, יש כתובות, שרטוטים, עיטורים, וכן הלאה. בית הכנסת הזה נמצא היום מתחת לבית מלון שהיה פעם גני חמת, לימים הפך להולידיי אין והיום מלון רימונים. נמצא מתחת לדשא של בית המלון. שכן מכיוון שמדובר בתקופת המנדט הבריטי, באותם הימים אסור לעשות חפירה ארכיאולוגית שתישאר על פני השטח, שכן אסור לפגוע בפני הקרקע. לכן עושים חפירה, מצלמים, מתעדים, רושמים ומכסים. אז כשפונה יום יהודי לבריטים ואומר שהוא רוצה לבנות בית מלון, הם נותנים לו חלקת שטח ועליה הוא מקים את בית המלון.

הדבר הזה נתן את הפתח וההבנה זה לא רק מקום שבו היה בית מרחץ ויש בו מעיינות חמים, אלא מקום שהייתה בו התיישבות, נוכחות אדם, משהו מאוד מרשים. לכן אחרי שקמה המדינה, במסגרת תוכניות המתאר הארציות, הכריזו על המקום כגן לאומי, ובתחילת שנות ה-60 החליטו לשלוח את פרופסור משה דותן לעשות פה חפירה ארכיאולוגית מסודרת יותר.

פרופ' דותן אכן מצא שמדובר בשרידי יישוב יהודי, הוא מוצא 4 מבני בתי כנסת שבנויים אחד על גבי השני מתקופות שונות. באחד מהם התגלתה רצפת פסיפס מהיפות ביותר שהתגלו עד היום בארץ. זה בדבר המרכזי שיש פה ביום. זהו גן לאומי שמעטים האנשים שמגיעים אליו, אולם זה אחד האתרים היפים והמיוחדים.

במסגרת הפיתוח של הגן הלאומי עשו כאן בריכות שכשוך, יש תעלות שאפשר לראות, ארובות שחלקן נועדו לשחרור הלחץ של האדים. בריכות השכשוך והתעלות נחמדות מאוד כשמגיעים עם תיירים, בעיקר עם ילדים, במקום להיכנס לחמי טבריה.

חשוב לזכור שאנו נמצאים לאורכו של בקע ים המלח \ השבר הסורי אפריקאי, לכן לאורכו יש שפע של תופעות ושקשורות למעיינות תרמו-מינרליים. מתחיל מאזור הערב, לאורך חופי ים המלח (עין בוקק, עין גדל), ממשיך לאורך הבקעה (חמאם אל מליח), הלאה צפונה (חמת גדר), ממשיך לחמי טבריה. בדיוק מולנו בחוף המזרחי יש את חוף גופרה, ששמו מעיד על הגופרית והמעיינות שהיו שם, הלאה צפונה הולך עד לגיזר של שמיר. המים הזורמים באתר זה פעילות של רשות הטבע והגנים, הם לא זרמו כאן עד לפני כמה שנים, עכשיו יש משאבות מיוחדות ששואבות ומזרימות מים לתעלות.

הרחוב הראשי – נמצאים לאורך הרחוב הראשי שנכנס לתוך חמת טבריה, אפשר לראות מימין את החומה והמגדל, את בית השער שהוא חלק מהכניסה הדרומית לחמת טבריה, שהייתה השכונה הדרומית של העיר טבריה. ובין שכונת חמת טבריה לבין העיר טבריה היה מרחק של כמה מאות מטרים שבהם היה רווח ולא היו בתים.

לכן אחת השאלות המעניינות שמופיעה גם במקורות התלמודיים היא האם מותר ללכת בשבת מטבריה לחמת או להיפך, כי זה לא יישוב אחד. התשובה בסופו של דבר היא כן, שכן המרחק הוא רק כמה מאות מטרים, פחות מקילומטר. אולם עצם זה שהשאלה עולה זה מעיד על כך שלא היה יישוב אחד, מרחב אורבאני רציף אחד, והיה מרחב פתוח בין שני האתרים האלה.

היה מעבר בין חמת לטבריה, היה שטח פתוח, אולם לא הייתה דרך. אם רצו לרכב על חמור או לנסוע כרכרה אז הרבה יותר פשוט לעשות את זה בשיט.

בחמת אין מקוואות, שכן יש פה את המקווה הכי טוב בעולם – הכנרת. צריך להבין שבתורה לא כתוב שצריך לבנות מקווה, אלא שצריך לטבול טבילה לשם טהרה במים טבעיים. לכן מעיין, נהר, ים וכן הלאה, זה אידיאלי. אולם הראש היהודי ממציא פטנטים. במקום שבו אין מעיין, ים או נהר, אז בונים מבנה ואוספים מי גשם שגם הם מים טבעיים. אז אפשר עם או בלי אוצר, עם או בלי שפורפרת הזנה וכן הלאה. זה מתחיל כבר מהחשמונאים, בתקופה ההלניסטית - פרצה טהרה בישראל, מאה 3 לפנה"ס, אז מתחילה הקמת המקוואות. זה כנראה גם חלק מהראקציה של העם היהודי כלפי התרבות ההלניסטית מסביב, שכן זו מדברת ומאדירה את הנושא של רחצה לשם תענוג. העם היהודי בא ואומר שגם לנו יש רחצה משלנו ואנחנו יודעים לבנות מבנים כאלה.

זה הרחוב הראשי של חמת טבריה ולכן זה לא מפליא שבסמוך לשער, ליד הרחוב הראשי, מוצאים את מבנה הציבור הגדול, המרשים והיפה שנבנה במקום. המבנה הראשון נבנה במאה ה-2 לספירה שהוא נמצא קבור מתחת לכל האחרים ולכן לא רואים ממנו שום דבר. אולם יודעים על קיומו בגלל חפירות בדיקה שנעשו לתוך הרצפה.

על המבנה הזה במאה ה-3 לספירה נבנה מבנה נוסף, שלו הייתה רצפת פסיפס לבנה פשוטה עם קצת דגמים גיאומטריים, ובאופן כללי הקיר הדרומי של המבנה השני היה פחות או יותר כמעקה העץ שיש היום. שמאלה ממנו רואים את המקום שבו עמד ארון הקודש. בחלק השמאלי, הצפוני, רואים את הקיר. בעצם כל מבנה בית הכנסת של המאה ה-2 לספירה היה תחת גג העץ. בית הכנסת הזה נפגע ברעידת האדמה של שנת 306 לספירה, אבל הוא לא נהרס (ב-363 הייתה רעידה נוספת, שכן כל 100 שנים בערך יש שתי רעידות אדמה גדולות, לפעמים הפערים ביניהם קצרים מאוד, כמו למשל במאה ה-18 - שאחת הייתה ב-1751 ואחת-1759, ולפעמים הרעידות הן רחוקות מאוד כמו במאה ה-20 שהייתה אחת ב-1927 ואחת ב-1996. שכן רעידות האדמה האלה הם הצטברות הלחץ של תנועת הלוחות).

מכיוון שהוא לא נהרס ונחרב בני הקהילה משפצים אותו, משתמשים באותו קווי מתאר וקירות. השינוי הדרמטי המשמעותי שעושים בין המבנה השני והשלישי הוא שמחליפים את רצפת הפסיפס מרצפת פשוטה לבנה פשוטה עם דגמים גיאומטריים פשוטים לרצפת פסיפס מאוד מפוארת ומרשימה.

לאחר כ-150 שנים, אי שם בסוף המאה ה-5 לספירה רעידת אדמה נוספת פוגעת בבית הכנסת השלישי. אז מחליטים לשפץ אותו שוב מחדש. אלא שהפעם, בסוף מאה 5 תחילת מאה 6 לספירה הקהילה היא כבר הרבה יותר גדולה, בית הכנסת הקודם כבר לא מספיק ולכן יש לעשות שינוי דרמטי.

מכיוון שאי אפשר לבוא עם שופלים וליישר את השטח לגמרי, מה שעושים זה לוקחים את קירות המבנה, את כל ההריסות, מפילים את כל הקירות, מפלסים את השטח ואז בונים מבנה חדש. מה שאומר שרצפת המבנה המאוחר יותר תהיה כ-1.5-1 מ' מעל רצפת בית הכנסת שהיה לפניו.

נמצא למטה, בחלק העליון יותר רואים את דק העץ, זה מפלס הרצפה של בית הכנסת של המאה ה-6 לספירה. מימין רואים את האפסיס של ארון הקודש - הכפילו את בית הכנסת בגודל שלו בציר צפון דרום. בית הכנסת הקטן שהיה רק מתחת לגג והיה יחסית מבנה קטן ומצומצם הופך להיות מבנה הרבה יותר גדול ומרשים. אותו דבר קורה בציר מזרח מערב - בית הכנסת היה רק מתחת לגג, הרחיבו אותו גם מזרחה וגם מערבה, הקיר תחתנו הוא קיר בית הכנסת. לא רק שהרחיבו את בית הכנסת אלא שהוסיפו לו חדר ספת, אולם האירועים, אולם הבר מצוות. אולם נספח לבית הכנסת שהכניסה אליו היא מתוך בית הכנסת.

במאה ה-6 בית כנסת הרבה יותר גדול, והמבנה נפגע ונחרב ברעידת האדמה של 749, על גביו התקופה המוסלמית הקדומה נבנו כמה מבנים. שחלקם, מכיוון שלא ידעו כבר שיש משהו מתחת, שכן זה נבנה 80-50

שנים מאוחר יותר, לאחד מקירות המבנים שהם בנו חפרו תעלת היסוד וזו פגעה ברצפת הפסיפס, כך יודעים ולזהות את הקיר הזה.

כשהגיע משה דותן והארכיאולוגים הכל היה מכוסה, לא ראו שום דבר על פני השטח והם התחילו לחפור מלמעלה כלפי מטה. כמובן שהדבר הראשון שנתקלים בו הם הבתים העלובים מהתקופה המוסלמית הקדומה ומפרקים אותם. ממשכים לחפור ואז מגיעים לרצפת הפסיפס של בית הכנסת מהמאה ה-6 לספירה, פסיפס לבן, פשוט, לא מפואר יותר מדי. נחמד ויפה אבל לא מרשים במיוחד.

משה דותן בראייה של ארכיאולוג אמיתי אומר שיודעים שמבנים כאלה הרבה פעמים נבנו אחד על גבי השני בתקופות שונות ומציע לחפור לבדוק מה יש למטה. עושים חפירת בדיקה דרך הרצפה של בית הכנסת של המאה ה-6 ומגלים שתחתיה יש רצפת פסיפס נוספת של בית כנסת קדום יותר, לא רק זה אלא שפתאום מסתבר שרצפת הפסיפס של בית הכנסת הקדום יותר היא הרבה יותר יפה, מרשימה, מעניינת מאשר זו הפשוטה של השלב המאוחר יותר.

אז מחליטים לעשות תרגיל של שילוב ארכיאולוגיה ותיירות. מצד אחד, במבט הארכיאולוגי רוצים להשאיר כמה שיותר שכבות כדי שאנשים יוכלו לראות ולזהות את בתי הכנסת השונים. ואילו, מצד שני, במבט התיירותי, רוצים להראות את הרצפה היפה ביותר שיש. לכן מה שעשו זה תרגיל - פירקו את החלק המרכזי של הרצפה, חשפו את רצפת הפסיפס היפה והמרשימה של שלב 2, או 3, השאירו אותו חשוף על פני השטח, והשאירו את מפלס בית הכנסת של המאה ה-6 לספירה בחלקים האחרים. ובחדר בפניה ריכזו חלק מהממצאים הארכיאולוגיים שנאספו מבית הכנסת של המאה ה-6 לספירה. כך שלמעשה מה שרואים מולנו זה בגדול מאה 6 ומאה 4 עם חתיכה קטנה של רצפת הפסיפס של בית הכנסת מהמאה ה-3 לספירה.

לגבי השחתת הפסיפס – לא צריך להאמין לכל שאומרים בתקשורת. למרות שאמרו שהפסיפס הושחת על ידי דתיים, למעשה ריססו בספריי שחור את הפסיפס, לא יודעים מה הייתה הסיבה, אולם ניקו את זה ויום למחרת כבר לא ראו שום דבר מההשחתה. זו הזדמנות טובה להתריע ולהרתיע, לגייס כספים ותקציבים. **מול הפסיפס** – תרשים של בית הכנסת השלישי, בית הכנסת מהמאה ה-4 לספירה, בית הכנסת עם רצפת הפסיפס המפוארת עד מאוד. אפשר לראות באופן ברור, יפה ובולט שהמבנה הוא לא מבנה סימטרי. בדרך כלל מבני בזיליקה של בתי כנסת הם מבנים סימטריים שיש בו שני טורי עמודים. במקרה הזה יש טור עמודים אחד בצד אחד, שני טורי עמודים בצד השני – כלומר, סטרה אחת בצד אחד, שתי סטרואות בצד השני. שתי הסטרואות מאוד שונות אחת מהשנייה, מה שאומר שהן כנראה היו לתפקוד ושימוש שונה. בציוור על רצפת הפסיפס יש 2 מנורות שבעת קנים, מדרגות שעולות לכיוון ארון הקודש, היכלית. הנחת העבודה של הארכיאולוגים היה שמה שנמצא על רצפת הפסיפס זה מה שעמד אל מול עיני המתפללים. עד התגלית באום אל קנטיר זו הייתה בגדר הנחת עבודה, כשמצאו את זה באום אל קנטיר הסתבר שאכן כך זה נראה ועמד מול העיניים.

הסטרה הנוספת שימשה אולי כעזרת נשים. דיון גדול במחקר מה בדיוק עשו נשים אם הן באו לבית הכנסת, האם הייתה או לא עזרת נשים. הסטרה הנוספת כאן היא עדות לאותם ארכיאולוגים שסבורים שיש באו וישבו באותו מפלס בסטרה נוספת. הפרדה בין נשים לגברים מוזכרת כבר בימי בית ראשון, השאלה מתי, איפה, באיזה אירועים וכו'.

רצפת הפסיפס אפשר לראות שריד מרצפת הפסיפס הקדומה יותר, קטע שהושאר חשוף על ידי הארכיאולוגים, של המאה ה-3 לספירה עם דגם גיאומטרי פשוט. על גבי הרצפה הזו, שנפגעה ב-306 לספירה שמו והניחו את רצפת הפסיפס שרואים היום.

ארון הקודש עמד בחזית לכיוון ירושלים, לכיוון דרום. לבית הכנסת בחלק המרכזי היו שלושה ספינים, שלושה פנלים.

בפנל העליון מנורות שבעת קנים שליד כל אחת ארבעת המינים, שופר ומחתה, סמלים שקשורים לבית המקדש. נקודה יפה ומעניינת היא רגלי המנורה שלא נראו כפי שהם נראים בשער טיטוס או בסמל המדינה של היום, בכל המקורות תמיד מופיע שהיו למנורה 3 רגליים שצורתן כף רגל אריה.

באמצע ארון הקודש, הפרוכת המגוללת והקונכייה שנמצאת למעלה. אבל כמו שראינו גם בציפורי, אפשר לראות את הקשר בין עולם האומנות לעולם האמונות והדעות. ישנו פסוק בתורה שאומר – 'אל מול פני המנורה יאירו שבעת נרות'. אומר המדרש שכל הנרות האירו אל מול הקנה המרכזי, ואכן אפשר לראות שלהבות הנרות פונות לכיוון המרכז, אל הקנה המרכזי. ממשיך המדרש ואומר שהקנה המרכזי פונה לכיוון קודש הקודשים, וגם כאן זה המקום שבו נמצאת התורה ביית הכנסת, המקום הקדוש ביותר, לכן אפשר שלהבות הקנים המרכזיים פונים למרכז.

בפנל המרכזי אפשר לראות את גלגל המזלות, שונה מזה של ציפורי. אפשר לראות שיש כאן רק את שם המזל ולא את שם החודש, כמו בציפורי. במרכז גלגל המזלות נמצא הליוס שמחזיק בידו את העולם עגול (לא פלטה, זה חלק מעולם האמונות והדעות שלהם, אין ספק שבתחומים מסוימים היה להם ידע רב ונרחב), ובארבע הפינות נמצאות ארבע נשים שמייצגות את עונות השנה.

בפנל התחתון אפשר לראות שני אריות וכתובת הקדשה במרכז שכתובה ביוונית ואומרת שמי שתרים את הכסף לבית הכנסת הוא סוורוס מבית הנשיא, חניך הנשיאים המזהירים – מישוהו שהיה מאומץ, עבד או היה בבית הנשיא.

לאט-לאט בונים דבר מעניין - אם אותו סוורוס הוא מבית הנשיא והוא תורם כסף דווקא לבית הכנסת הזה, ניתן לומר שהוא כנראה מתפלל בבית הכנסת הזה. אם הוא מאומץ וחניך בבית הנשיא אפשר להציע או לומר שכנראה גם הנשיא בכבודו ובעצמו התפלל בבית הכנסת הזה, שוב נושא האריסטוקרטיה של טבריה, עם השכונה של חמת טבריה. הדבר בא לידי ביטוי גם בכתב ביוונית, שכן מדובר בשפה של האריסטוקרטיה. הדבר הזה מעלה כפליים את השאלה לגבי העניין של אומנות הדמות, שכן אם הנשיא התפלל כאן, כלומר הרב הראשי של אותם הימים, זה שוב מצביע על כך שהדבר מותר (גם בציפורי וגם בבית שערים). שכן כל זמן שהדבר מיועד לקישוט בלבד ואין לו כל קשר לעבודה זרה או לפולחן, אין איתו שום בעיה, ולכן אפשר לראות את זה בתוך בית הכנסת, גם באותו מקום שבו ככל הנראה התפלל הנשיא.

אפשר לראות את התעלה של הקיר המאוחר מהתקופה המוסלמית הקדומה שהתעלם לחלוטין, לא ידע על קיומו של המבנה למטה וחתך את הפסיפס. מה שעשו כאן הארכיאולוגים זה השלימו בעין את הציור שהיה כדי שאפשר יהיה לראות איך זה היה נראה.

חדר הספח – הכניסה היא מתוך בית הכנסת. אפשר לראות שלדלתות היו שתי כנפיים – שכן אפשר לראות שני צירים ומקום לבריה באמצע. אולם האירועים הזה היה מקורה בחלקו, זאת ניתן לראות על פי הקשתות שנמצאות רק בחלקו של המבנה ומעידות על כך שחלקו היה מקורה וחלקו לא היה מקורה. בטבריה יכול להיות מאוד חם או קר, אז גם בימות החמה וגם בימות הגשמים, מי שרוצה יכול להיות בחלק המקורה ומי שרוצה בחלק הפתוח.

האפסיס - אפשר לראות את גודלו של בית הכנסת של המאה ה-6 לספירה יחסית לבית הכנסת הקודם, הוא הרבה יותר גדול. מפלס הרצפה יותר גבוה, שכאמור, הפילו את הקירות, קברו את הכל, פילסו את השטח והרימו אותו.

מכיוון שבאותם הימים בונים על פי תקן מסוים, כשבונים אפסיס כל כך גדול למבנה ציבורי כל כך גדול, משני צדיו צריכים להיות שני חדרים - הדיאקוניקון והפרוטסיס, אולם מדובר בבית כנסת ולא בכנסייה. אז יש חדרים כאלה אבל לא קוראים להם בשמות האלה. לתוך החדר ריכזו הארכיאולוגים את הממצאים שנמצאו בבית הכנסת של המאה ה-3 לספירה. אפשר לראות פסיפס הרבה יותר מגושם ופשוט מאשר רצפת הפסיפס המפוארת שראינו. אפשר לראות את עמודוני הסורג שהפרידו בין האולם לבין האפסיס, קטעי עמודים מקישוטי בית הכנסת והדברים השונים.

הנביעה הדרומית ביותר מבין הנביעות של אזור חמת טבריה. הנביעה הזו היא בין החמות ביותר, הטמפרטורה שלה היא 47 מעלות. מכיוון שהיא הדרומית ביותר ונמצאת בקצה, והיא חמה מספיק, לכן כאן בנו הרומאים בתקופה הרומית את בית המרחץ הגדול. הקשתות שרואים הן שרידים של בית מרחץ גדול שעמד במקום. לכן צריך לזכור שבבית המרחץ בטבריה לא צריך היפוקאוסט, והעמודים שרואים לא קשורים להיפוקאוסט אלא עמודים שנאספו והונחו כאן כדי שאפשר יהיה לשבת ולשים את הרגליים במים החמים. **אחד הדיונים ההלכתיים** המעניינים שעולים כאן, שכן יודעים שחכמי ישראל מטבריה היו באים לרחוץ בבית המרחץ הזה, הוא האם מותר לרחוץ במים האלה בשבת או לא, שהרי המים נובעים מבטן האדמה ויוצאים חמים, כלומר שהם התחממו בשבת. האם זה מה שנקרא חימום מחמת החמה, כלומר חימום טבעי שמתחמם כתוצאה מהטבע ולכן הוא מותר ואין שום בעיה, או שמא מדובר בחימום מחמת האור, מחמת האש שמדליקים מתחת, ואז הדבר יהיה אסור. המסקנה בסופו של דבר היא שהדבר הוא טבעי, הוא חלק מהטבע, לכן אין איתו שום בעיה ואפשר לרחוץ במי חמי טבריה בשבת. יש לא מעט סוגיות סביב כן או לא חמת טבריה, חכמים בחמת טבריה וכיו"ב.

בכניסה לאתר ישנו מבנה שנקרא בשם חמאם סולטאן סולימאן, שכן לאורך ההיסטוריה היו צריכים להסביר לעצמם איך יכול להיות שהמים האלה חמים, לכן החמאם נקרא חמאם סולטאן סולימאן, שכן לא מדובר בסולימאן המפואר אלא המלך שלמה. שכן המסורת המוסלמית מספרת שאנשים רצו שיהיו להם מים חמים פנו לשלמה המלך וביקשו שידאג לעניין. לקח שלמה חבורה של שדים, אמר להם לשבת בבטן האדמה תחת המעיין, לחמם את המים כל הזמן ולדאוג שמים חמים יהיו זמינים בכל עת. מכיוון ששלמה המלך ידע שהם עושים את זה רק כי הם פוחדים ממנו פחד מוות, הוא חירש את השדים האלה כדי שהם לא ישמעו על יום מותו, שכן ידע שביום מותו הם יפסיקו לעשות את זה. מכיוון שהשדים האלה לא שמעו עד עצם היום הזה ששלמה המלך הלך לעולמו הם ממשיכים לחמם את המעינות, לכן המים בהם חמים. גם בתלמוד כשמנסים לפצח ולהבין למה המים חמים, אז אומרים חכמי ישראל שבטבריה חם והמים בה חמים בשל עוברם סמוך לפתחו של גיהנום.

העיר טבריה בתקופה הרומית ביזנטית לא קיבלה את המים שלה מהכנרת, שכן בעיר רומית ביזנטית צריך מים זורמים למזרקות, לטרינות, בתי מרחץ וכו'. אם משתמשים במי הכנרת יש צורך לשאוב אותם והם לא זורמים. לכן יש לתפוס מים במעיין שנמצא בנקודה טופוגרפית יותר גבוהה, ולהזרים אותם בגרביטציה אל תוך העיר. אכן מקור המים של העיר טבריה הוא מנחל יבניאל, משם יש אמת מים שהולכת 14 ק"מ ומגיעה לטבריה. בכניסה לירדנית יש חוליות אבן של אותה אמת מים, ואפשר לעשות סיור לאורך אמת המים, שכן יש כל מיני קטעים בהם היא השתמרה.

זה מביא אותנו לנקודה נוספת – מכיוון שהכנרת לא שימשה למי שתייה, כל מי המעינות של חמת טבריה זרמו לכנרת. זה ממש לא הטריד והפריע שכל הגופרית, המינרלים, הגיפיה וכו' מגיעים לכנרת, כי הם ממילא לא השתמשו בה. אבל במדינת ישראל המודרנית, כאשר הכנרת בשלב מסוים הופכת למאגר מי השתייה הגדול ביותר במספק את המוביל הארצי, ממש לא רוצים שהמים האלה יגיעו לתוכה, שכן יפגעו באיכות המים בה. לכן כחלק מהפעילות של המוביל הארצי נבנה מה שנקרא המוביל המלוח – אותה תעלה שתופסת את המים מהצפון מערבי של הכנרת לאורך הצד המערבי של הכנרת, לוודא שאף טיפת מים לא ראויה לא תיכנס לתוך הכנרת. המוביל המלוח לא תופס רק את מי המעינות המלוחים של עין שבע, טבחה, אלא הוא תופס בדרך מי ביוב, את המים של המעינות המינרליים מפה, וכל מה שלא רוצים שייכנס לתוך הכנרת. המוביל המלוח קבור באדמה בסמוך לנביעה (לכיוון הכביש). פעם חלקים ממנו היו חשופים ופתוחים על פני השטח, היו הוא קבור, לפחות מתחת מטעה בטון וברוב המקומות גם תחת לאדמה, כדי שאנשים לא ייכנסו, שכן קרו כל מיני אסונות שאנשים נפלו ושתו וכיו"ב. לכן כשיוצאים החוצה רואים דבר מעניין – כל השלטים מהשביל ימינה הם שלטים של מדינה ישראל, מקורות, שכן כל מה שקורה מהשביל מזרחה זה חלק מהמוביל המלוח וזה באחריותם. כל השלטים מהשביל שמאלה הם של חברת המים המקומית, חברת מי חמת, חברת המים של טבריה. שכן יש הפרדה מאוד ברורה בין שני הדברים, דבר שלפעמים עולה כשאלה של המטיילים.

ציון קבר רבי מאיר בעל הנס (מתוך מתחם חמת גדר)

אחד מאתרי התיירות המרכזיים של טבריה. מעלינו ממבנה עם שתי כיפות זהו ציון קברו של רבי מאיר בעל הנס, תנא בן המאה ה-2 לספירה, מתלמידיו של רבי עקיבא, מאותם חמישה תלמידים שנשמכו על רבי יהודה בן בבא בצומת הסומך. עד כדי כך הוא היה אדם ותלמיד חכם גדול שכשרבי יהודה הנשיא כותב, עורך ומעלה

את המשנה על הכתב הוא מצטט רבנים שונים, וכל משנה שלא כתוב מי אמר אותה זה רבי מאיר. כך שרוב החומר במשנה, כ-70%-60 משמשנה זה פרי עבודתו, הוראתו, בית מדרשו של רבי מאיר. דמות באמת חשובה, מרכזית ומשמעותית של אותם הימים.

לא רק זאת, הוא בכלל הפך לדמות עד מאוד גם בגלל אשתו ברוריה, בתו של רבי חנינא בן תרדיון, שגם היא הייתה ידועה בחוכמתה, לימודה, הדברים שעשתה. בספר האגדה של ביאליק אפשר לראות המון סיפורים אודותיה.

דרך הכרת דמותו של רבי מאיר אפשר להבין את גדולתו ויחסו לאנשים וכיו"ב. רבי מאיר היה דרשן יוצא מן הכלל שכל ערב שבת הוא היה נוהג להעביר דרשה אחרי תפילת ערבית של שבת בבית הכנסת של חמת, כך מופיע במקורות, שכן הוא גר ופעל בחמת. זה כנראה לא היה בית הכנסת הזה, שכן בית הכנסת הזה הוא בעיקר במאות 3-4, יש לו איזה פאזה של מאה 2, אולי. אולם יודעים מתוך המקורות שבטבריה ובחמת טבריה היו 13 בתי כנסת סך הכל, התגלו עד היום 4 מתוכם.

כל ערב שבת הוא היה דורש דרשות יוצאות מן הכלל שרבים היו באים לשמוע אותו, גברים ונשים. באותם הימים, שידעו שהולכים לשמוע את הדרשה של רבי מאיר, בנרות החרס היו שמים הרבה שמן לפני כניסת השבת כדי שישארו עד שעה מאוחרת דולקים.

באחת הפעמים דרשתו של רבי מאיר נמשכה מעבר לרגיל, ולאחד הזוגות שחזר הביתה הנר כבה, נגמר השמן ולא היה אור. התעצבן הבעל על אשתו, סילק אותה מביתו עד שהיא לא הולכת ויורקת בפניו של רבי מאיר. היא כמובן לא מעזה לעשות את זה ולא יכולה לחזור הביתה.

נודע הדבר לרבי מאיר ואמר לתלמידיו תלכו ותפיצו שמועה שיש לי דלקת בעין, שכן התרופה לדלקת עיניים היא רוק. שומעות את זה חברותיה של אותה אישה ואומרות לה שזו ההזדמנות שלה ללכת לירוק בעינו, ולחזור הביתה לבעלה.

אותה אישה הולכת לרבי מאיר. הוא שואל אותה אם היא יודעת ללחוש בעין. היא לא יודעת. הוא מבקש ממנה לירוק לו בעין, וכך היא עושה. אז הוא אומר לה שתירק טוב, ושוב. אז פונה אליה רבי מאיר ואומר לה עכשיו חזרי עכשיו לבעלך ותאמרי לו – אתה ביקשת ממני לירוק בפניו של רבי מאיר פעם אחת ואני ירקתי בפניו שלוש פעמים.

נגמר הסיפור הזה, נכנסים תלמידיו של רבי מאיר ומופתעים מכך שהסכים שהאישה תירק בפניו. אומר להם רבי מאיר שבשביל שלום בית, שבביל להשכין שלום בין איש לאשתו, אני מוכן לוותר על הכבוד שלי, זה לא הדבר הכי חשוב.

זהו סיפור אחד מיני רבים על דמותו של רבי מאיר. בספר האגדה אפשר למצוא סיפורים רבים על דמותו של רבי מאיר, על מה היה, איך, כמה ומה עשה.

סיפור נוסף להסביר למה קוראים לו רבי מאיר בעל הנס. לברוריה הייתה אחות צעירה רווקה יפיפייה שיום אחד קרה לה מה שקרה להרבה בחורות צעירות יהודיות באותה תקופה, תפסו אותה חיילים רומאים ולקחו אותה ל"קובה של זונות" לשימושם שם החיילים הרומאים. מושיבים אותה בבית סוהר כדי שהחיילים יוכלו לבוא להשתמש בה. כל האנשים ששומעים על הדבר מיד רצים לרבי מאיר ומפצירים בו שיעשה משהו כדי להציל אותה. אומר רבי מאיר אם נעשה בה מעשה לא אוכל לעשות שום דבר, אם לא נעשה בה מעשה אולי יש סיכוי שאצליח לעשות משהו.

התחפש רבי מאיר לחייל רומאי, הלך לאותו בית סוהר, הלך לשומר וביקש לפגוש את הבחורה היהודייה החדשה. השומר מציע לו אחרת שכן לא נותנת לאף אחד להתקרב אליו, אבל הוא מתעקש שכן מבין שלא נעשה בה מעשה. שולף ארנק מלא זהובים מכיסו האחד ונותן לשומר כדי שייתן לו לקחת אותה. השומר מסרב, בטענה שכשיגלו שהגברת חסרה יתחילו לשאול שאלות ואז לא יהיה לו מה לעשות. מוציא רבי מאיר ארנק מלא זהובים מכיסו השני ונותן לשומר, שבשביל כל מי שישאל שאלות מיותרות. השומר לא מתרצה, בטענה שאולי לא יתרצו וירצו להענישו בכל זאת. אומר לו רבי מאיר במצב כזה תרים את העיניים למעלה ותאמר "אלהא דמאיר ענני" (אלוהיו של מאיר תעזור לי) ותינצל. השומר מפקפק ברעיון, ורבי מאיר מציע לו לראות שזה אכן עובד.

במקום היו כלבים שומרים, ששומרים על האסירים ומסוגלים לאכול בני אדם. לוקח אבן וזורק עליהם, הם מתעצבנים ובאים להסתער עליו, הוא עובר ביניהם ואומר "אלהא דמאיר ענני", כל הכלבים מתיישיבים ונרעים. השומר מאמין שזה עובד ומשחרר את אחותה של ברוריה.

למחרת בבוקר עושים ספירת מלאי ומגלים שהיא חסרה. השומר נותן שוחד לאנשים שונים עד שנגמר כל הכסף. ממשיכים לשאול שאלות, מבררים ומסתבר שהשומר שחרר את אותה אסירה כנגד השוחד שקיבל מאותו אדם שבא לשחרר אותה. כמובן שהדבר בלתי נסלח ובלתי נתפש באימפריה הרומית. לכן מביאים אותו למשפט וגוזרים עליו גזר דין מוות בתלייה הכיכר העיר, כך שכולם יראו מה קורה למי שמעז לעשות דברים שכאלה לרומאים.

מצביים גרדום בכיכר העיר ומולכים את אותו שומר לעברו. השומר המסכן בדרכו חוזר ומתפלל "אלהא דמאיר ענני", מגיע לגרדום, מחיאות כפיים, כולם מחכים למותו. מעלים אותו לגרדום, שמים את עניבת החנק, שואלים אותו אם יש לו בקשה אחרונה, והוא רק חוזר ומתפלל "אלהא דמאיר ענני". התליין מגיע, נותן בעיטה בכיסא, הוא נופל והחבל נקרע.

כמובן שאם החבל נקרע לא תולים אותו פעם שנייה. שואלים אותו מה הייתה אותה מנטרה שחזר ואמר כל דרכו. הוא מספר את כל הסיפור. למחרת בבוקר בפינת כל רחוב מוצגת דמותו של רבי מאיר כמבוקש על ידי הרומאים.

על שם אותו סיפור נקרא רבי מאיר 'בעל הנס'. דמותו של רבי מאיר קשורה רבות למרחב בכלל ולעיר טבריה בפרט.

לגבי המקום – עד שנת 1867 לא היה כאן מבנה. קבר רבי מאיר בעל הנס היה שדה פתוח שמרכזו ניצבו שתי חוליות עמוד, אחת על גבי השנייה, כדי לציין את העובדה שרבי מאיר נקבר בעמידה. קברו אותו בעמידה כי הוא נשבע שהוא לא ישב עד שיבוא המשיח, כדי לקיים את רצונו.

ב-1867 החליטו חכמי טבריה שהגיע הזמן לבנות מבנה מעל קברו של רבי מאיר בעל הנס. בטבריה של אותם הימים שתי קהילות, האחת אשכנזית והשנייה ספרדית. הקהילה הספרדית הייתה קהילה מאוד מאוד עשירה והקהילה האשכנזית הייתה קהילה מאוד מאוד ענייה.

באים חכמי הספרדים לחכמי האשכנזים ואומרים להם שהגיע הזמן לבנות מבנה מכובד וראוי מעל קברו של רבי מאיר בעל הנס. האשכנזים מסכימים אבל אין להם מחצית הסכום לתת לבניית המבנה. לכן מה שעשו פה זה המקום היחיד בעולם שבו חילקו את המגרש לשניים, הספרדים בנו אז ולאשכנזים הניחו לבנות כשהיה להם כסף.

ב-1867 בונים הספרדים את המבנה הראשון שלהם בצד המזרחי, האשכנזים בונים רק ב-1910, רק אז יש להם כסף. למבנה יש שתי כיפות, אחת צבועה בכחול היא נמוכה ורחבה יותר, כיפה מאחורה היא לבנה, שפיצית וצרה יותר. שכן לא מדובר בשתי כיפות על אותו מבנה אלא שני מבנים נפרדים שיש להם קיר משותף אחד. זה המקום היחיד בעולם שבו בקברי צדיקים הקבר לא נמצא במרכז המבנה אלא בקיר המפריד בין שתי המתחמים.

מכיוון שהספרדים היו מאוד עשירים ולאחר מכן קיבלה את המקום משפחת ספרא שגם לה היה הרבה כסף, כל עבודות הפיתוח שנעשו אי פעם בקבר נעשו רק בצד הספרדי. לכן מגרשי החנייה, המדרגות, השבילים והשילוט, הכל בצד הספרדי, גם היום. למעשה אם לא יודעים שיש צד אשכנזי בחיים לא מגיעים אליו, שכן על מנת להגיע אליו יש לצאת מהצד הספרדי, להקיף את המתחם ולהגיע אליו מסביב, שכן זה שני מתחמים נפרדים לחלוטין.

מתחם הקבר האשכנזי אחראי לאחד הגרפיטי הכי מפורסמים, ידועים וחשובים בארץ – נח.. נחמ.. נחמן מאומן.

רבי ישראל אודסר היה בחור ישיבה צעיר ב-1927 בישיבה האשכנזית 'אור תורה' שהייתה בצד האשכנזי של קבר רבי מאיר בעל הנס. הוא מצא פתק בכתב ידו של רבי נחמן בידיד האומר –

" מאוד היה קשה לי לרדת אליך, תלמידי היקר, להגיד לך כי נהנתי, מאוד מעבודתך, ועליך אמרתי, מיין פייערל וועט טליען ביז משיח וועט קומען [1]חזק ואמץ בעבודתך, נח נחמן מאומן, ובה אגלה לך סוד והוא: מלא וגדיש מקו לקו (פצפצה) [2] ובחזק עבודה תבינהו וסמן, יז בתמוז יאמרו שאינך מתענה" מיידש: האש שלי תוקד עד ביאת המשיח

המילה פצפצה מופיעה באותיות כתיב ולא באותיות דפוס. פצפצה הוא אחד משמותיו של המלאך מטטרון. 60 שנה החזיק את זה בבטן אותו בחור, לא גילה לאף אחד. בסוף שנות ה-80 עבר לגור בירושלים, פרסם את הדבר. לכן עד לפני שנות ה-80 הגרפיטי הזה לא היה מוכר בכלל בארץ, יום בהיר אחד זה התפרץ, צץ והופיע בכל פינה ובכל מקום. הפתק מיוחס לכתב ידו של רבי נחמן שהיה בטבריה בשנת 1799. רבי נחמן מגיע לארץ ישראל למסע של 8 חודשים. הוא נמצא בעכו למשל בזמן המצור של נפוליאון, תלמידו שהלך איתו השאיר יומן מסע מסודר איפה היו ובאיזה תאריך. היומן מרשים ומעניין עד מאוד.

פארק ארכיאולוגי טבריה

העיר טבריה מאז התקופה הצלבנית נבנית בחלקה הצפוני של העיר הרומית, וכאשר יוצאים מהחומה היא הולכת ומתרחבת עוד יותר צפונה, מה שאומר שכל השטח מדרום נשאר ריק מבתים ובנייה. לכן, החל משנות ה-50 כל פעם שמנסים לעשות מפעל ציבורי למען העיר עושים את זה בחלק הדרומי – מזבלה, מכון טיהור שפכים וכן הלאה. אולם אנו נמצאה בעיצומה ובתוכה של העיר הרומית, ולכן כל מפעל בנייה שעושים פה וכל טרקטור שמגיע לכאן, מיד מעלה ממצאים. כך כבר בסוף שנות ה-60, תחילת שנות ה-70, מתחילים חפירות ארכיאולוגיות.

בין שאר הדברים שנתגלו כאן כבר בשנת 1971 מתגלה ונחשף בית השער. אלא שמכיוון שבאותם ימים אין יותר מדי כסף לארכיאולוגיה, מדינת ישראל הצעירה לא יודעת מה לעשות עם הדברים, ולכן כדי לשמור ולהגן על הדברים מחליטים לקבור אותם חזרה.

דבר נוסף שהתגלה באותם ימים זו חתיכת קיר מעוגלת של 8 מ', שפרופ' יזהר הירשפלד שגילו אותו טען שמדובר בתיאטרון של העיר טבריה. שנים על גבי שנים היו מצביעים על חתיכת הקיר וטוענים שזה התיאטרון. אלא שהקשת שהתגלתה כיסתה את האורכסטרה וזו הפכה לערמת עפר ענקית, כל מה שראו היה רק החלק החיצוני של הקיר החיצוני של התיאטרון.

בשנת 2006 קרו שני דברים - התרחשה מלחמת לבנון השנייה ויזהר הירשפלד נפטר. שני הדברים האלו התחברו בצורה מאוד מעניינת שכן חיזבאללה במסגרת המלחמה ירה על כל מיני מקומות בישראל, בין שאר הדברים שקרו בעקבות המלחמה זה שממשלת ישראל, דרך קרן ביטוח בינלאומי, סיוע של האמריקאים וכולי, קיבלה כסף לטובת המקומות שהופגזו במלחמת לבנון השנייה.

מכיוון שהעיר טבריה ספגה מספר מטחים, כולל ירי אל תוך הכנרת, אמנם לא היו ממש נפגעים, גם היא קיבלה כסף. מכיוון שבאותה שנה הירשפלד נפטר החליטו בין שאר הדברים שזו הזדמנות להקים במקום פארק ארכיאולוגי לכבודו של יזהר הירשפלד שעשה פה את החפירות והמחקר.

אז הגיע ראש העיר כדי לבדוק מה יש בממצאים הארכיאולוגיים, והראו לו את חתיכת הקיר שהירשפלד זיהה כתאטרון. ראש העיר זיהה את הפוטנציאל בתיאטרון שכזה בטבריה לטובת הופעות שונות, למרות שעוד לא חפרו שום דבר. רשות העתיקות לא הייתה מוכנה לתת את שטח התיאטרון, שכן לא נעשתה בו חפירה. אולם בסופו של דבר שוחרר לו חלק מהשטח עליו הוקם הפארק הקרוי פארק ברקו ע"ש עוזר ברקוביץ שנפטר גם הוא בשנת 2006, פארק אתגרי עם טרמפולינה, אומגה מההר למטה, פארק חבלים וכן הלאה.

הפארק כמובן נבנה בחלקו על עולם הארכיאולוגיה, ולכן קרו שני דברים – האחד באו ואמרו שידועים על חלק מהדברים שיש ולכן לא צריך לעשות חפירה מחדש, אז את התיאטרון רצו לחפור. התחילו לארגן חפירה לתאטרון.

השער הדרומי של העיר טבריה - אפשר לראות את עוצמת השערים, שני מגדלים עגולים. השער נבנה על ידי הורדוס אנטטיפס במאה ה-1 לספירה וזה היה השער הראשי, כנראה לא היחיד, שדרכו נכנסו לעיר טבריה – טיטוס, יוסף בן מתתיהו, רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבא, רבי שמעון בר יוחאי וכיו"ב.

השער היה שער שני מגדלים עגולים, סגנון הלניסטי שאומץ בחלקו על ידי בית הורדוס, לכן למשל בכניסה לסוסיטא יש מגדל עגול כזה, בכניסה לסבסטיה, וגם בטבריה. משה הרטל עבד פה בחלק מגילוח השטח אחרי חשיפת הדברים, כלומר שמצאו את הדברים, כיסו אותם בחול ואחר כך רק פינו את החול. מהשער יצא קרדו באורך 800 מ' שהולך צפונה.

דבר מרתק ברמת ההבנה, התובנה והחיבורים – אמרנו שהיה רווח בין טבריה לבין חמת. אחת השאלות היא מדוע, למה לא בנו ברצף? אפשר לראות את הגאונות של ההנדסה הרומית. במקום הזה יש ערוץ שיוורד, בעיקר בחורף הוא שוטף, קוצף ויש פה שיטפונות, יש מעיינות שנמצאים למעלה ואפשר לראות את הסימנים של המים שיוורדים לכל אורך הדרך אל הכנרת. אם העיר הייתה בנויה הלאה בהמשך אז המים והשיטפון היו עוברים בתוך העיר, פוגעים ביסודות המבנים. לכן הרומאים בנויים את העיר מצפון עד לנקודה הזו. בנקודה הזו הם בנויים תעלת ניקוז שתנקז את כל המים ותזרים אותם אל הכנרת, לכן כאן נגמרת העיר טבריה, כאן נמצא שער העיר עם המגדלים העגולים ויש רווח של כמה מאות מ' עד לאזור של מלון רימונים, שם מתחילה חמת טבריה, היא שכונה של טבריה השייכת לאותה רשות מקומית אבל היא עיר נפרדת ואחרת. דבר נוסף מעניין שאפשר לראות זה שהכניסה לשער הייתה על גבי קמרון שדרך נכנסת לתוכו, והוא תפקד במשך למעלה מ-1000 שנים. למרות שהוא החזיק למעלה מ-1000 שנים, כל פעם שהגיע שיטפון הוא היה פוגע בו. כל פעם שזה נהרס משיטפון או רעידת אדמה, צריך היה לחזק ולהגביה אותו. לכן רואים את הפרשי הגובה בין הכביש הסלול, בין הריצוף שנמצא על הגשר, על הקמרון, לבין הריצוף שנמצא בין שני המגדלים – הפרש של כמה מטרים. דרך השער הזה נכנסו גם בתקופה המוסלמית הקדומה ואפשר לראות גרפיטי מאותם ימים.

ארמון הורדוס אנטיפס - עיר רומית לכל דבר, קרדו של 800 מ' על שפת הים, כמו אגם באירופה. טבריה הייתה אחד המקומות שהיו להם יופי משלהם. חלק גדול מהדברים לא פתוח למבקרים. לאורך החוף יש טיילת ובהמשך יש היפודרום – גם בקיסריה יש היפודרום, טיילת וארמון השונית, ממש כמו פה. הורדוס אנטיפס לקח את תוכניות של המהנדס של אביו, הביא אותן לפה והפך את הכיוון (שם זה דרום צפון, פה צפון דרום), שכן הארמון שנבנה פה למשל בנוי בדומה, למצדה וארמון השונית, מדרגות. דבר שרואים בהרבה מקומות.

מתחת לארמון של הורדוס אנטיפס התגלה למשל מאגר מים בנוי עם טיח על הקירות, עם אפר מהזוהב. יש סולם שיוורד אליו. הפורום, בחלק המרכזי, הוא שוק מקורה עם עמודים. מכיוון שזה היה חשוך היה צורך להאיר את זה, את זה עשו עם כלילה – עיגול מתכת, בדרך כלל מנחושת, בעליו שמים נרות חרס, את זה קושרים עם שרשרת, אותה מעבירים מעל קונסטרוקציית העץ של הגג. כשלארכיאולוגים יש מזל והם מוצאים את השרשרת עם הכלילה, אפשר לעשות חישובים של גובה המבנה. פה התגלתה שרשרת כזו – 9.70 מ' שרשרת עם כלילה.

ליד זה מבנה של אדריאנון, של בית המרחץ הגדול וכן הלאה. כל הדברים האלה קורים בשלב מאוחר, אחרי המאה ה-1 לספירה, כי הם קשורים לאירוע שהתרחש ליד השער שקשור לדמותו של רבי שמעון בר יוחאי. **מספר התלמוד** על שלושה חכמים שיושבים בבית המדרש ומנהלים דיון – רבי יהודה, רבי יוסי ורבי שמעון. פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהן של אומה זו! בנו שווקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות... רבי יוסי שתק. ואילו רבי שמעון הגיב בחריפות: כל מה שתקנו, לא תקנו אלא לצורך עצמן. בנו שווקים, כדי להושיב בהם פרוצות; בנו מרחצאות, כדי לעדן עצמם; בנו גשרים, כדי לגבות עליהם מכס. משמעו זאת הרומאים, גזרו - רבי יהודה שעילה ושיבח את המלכות, יתעלה; רבי יוסי ששתק, יגלה; ואילו רבי שמעון שגינה, יוצא להורג. הוא נאלץ לברוח, בורח ובסופו של דבר הוא מתחבא במערה שבה נמצא 12 שנים, אז הוא יוצא, חוזר חזרה למעשה לעוד שנה, וכן הלאה.

אולם כשהוא יושב שאותה מערה אין לו אוסף של בגדים, יש לו סט בגדים אחד בלבד, לכן מספר התלמוד שכשישב במערה פשט את בגדיו, מכסה את עצמו בעפר המערה וכך הוא יושב ולומד תורה. כאשר מגיע זמן התפילה הם יוצאים מהחול ולובשים את הבגדים ומתפללים. כשהוא יוצא מהמערה כל העור שלו סדוק לגמרי. כשאנשים רואים אותו, ביניהם פנחס בין יאיר, הוא מתחיל לבכות ומציע לו ללכת להירפא. בעיות עור הולכים לרפא בחמת טבריה.

כך מגיע רבי שמעון בר יוחאי אל העיר טבריה כדי להירפא אחרי מרד בר כוכבא ואחרי שהוא יוצא מהמערה. כשהוא נמצא פה, לכמה חודשים, בסופו של דבר נרפא עורו והכל מסתדר. אז הוא פונה לאנשי העיר טבריה ומציע להם להחזיר טובה, שואל אם יש משהו שיוכל לעשות עבורם. בסופו של דבר הם מצייגים לו בעיה של טומאה, רבי שמעון בר יוחאי נכנס לעובי הקורה והבין שיש פה בעיה יותר משמעותית מאשר דרך אחת שבה הכהונים לא יכולים ללכת, כי כאמור, טבריה נבנתה על גבי בית קברות וקברים.

רבי שמעון בר יוחאי מחליט ללכת למהלך קרדינאלי של טיהור העיר טבריה, הוא עושה את זה באזור השער, כך מופיע במקורות. הסיפור מתחיל בזה שהוא קוצף תורמוסים, לכך שני הסברים – האחד ניסי, פלאי, מיסטי, האומר שבכל מקום שבו הוא קצף תורמוסים צפו הגופות שהיו בקרקע ויצאו החוצה, כך אפשר היה לאסוף את הגופות והעצמות, להביא אותן לקבורה, ובוה בעצם לפתור את בעייתתה של טבריה, שכן מרגע זה והלאה אין יותר עצמות, גופות וקברים בעיר טבריה. ואם כך, למה עד היום הבעיה הזו ממשיכה?

ישנו גם הסבר רצינאלי שמופיע במקורות והכתובים למה שרבי שמעון בר יוחאי עשה. לפי הסבר זה הוא שתל תורמוסים בכל מיני פינות ומקומות. תורמוס חי על חנקן וכאשר הוא חי במקום שיש רקב אורגאני באדמה, הצימוח שלו יותר גבוה ויותר מהיר. לכן כשזורעים ושותלים את התורמוסים בכל פינה ומקום, אפשר לזהות איפה הם חיים על רקב אורגאני, או במילים אחרות על קברים ובית קברות, ואיפה אין. לכן מה שעשה רבי שמעון בר יוחאי זה לא לאסוף את הגופות ולהוציא אותן, אלא הוא סימן ומיפה איפה הגופות נמצאות, אך לא הוציא אותן מהמקום. שכן הבעיה הגדולה הייתה שמימיו של הורדוס אנטיפס לא ידעו איפה הקברים האלה נמצאים, ידעו באופן כללי שטבריה בנויה על בית קברות אבל לא ידעו בדיוק איפה.

על רקע זה גם אפשר להבין מדוע הבעיה ההלכתית ממשיכה עד היום. שכן בתקופתו, כאשר הוא מיפה, ידעו איפה נמצאים הקברים והכל היה בסדר ותקין. אולם בשלב כלשהו המיפוי הלך לאיבוד והיום אין שמץ של

מושג איפה הוא נמצא. לכן היום הבעיה הזו עדיין קיימת בטבריה – יש כוהנים שיקפידו לא ללכת בכבישים מסוימים בעיר טבריה.

דרך לתיאטרון אפשר לראות קטע של אמת ברניקי, קיר תמך, ויש קטע שלם שאפשר ללכת לאורכה. **התיאטרון** – נמצאים באמבולטוריום, הולכים בפרוזדור המעגלי ההיקפי של הקוויאה החיצונית של התיאטרון. רואים את הקיר המעוגל, מעלינו בעצם היו עוד מושבים של התיאטרון. זוהי הקוויאה השלישית. **הסקנה פרונס** לא מול הכנרת. צריך לזכור שבכל התיאטראות תמיד הסקנה פרונס פונה דרומה, קיסריה זה היוצא דופן היחיד כמעט שפונה צפונה, כי צד צפון הוא צד שאין בו שמש ולכן שיושבים במושבים אף פעם אין שמש בעיניים. כבר השחקנים בעולם הרומי למדו שהם צריכים להיות עם הפנים לשמש ולא הצופים. בקיסריה יש כל מיני הצעות טובות למה זה אחרת, אולם לא באמת יודעים מה הסיבה. צריך לזכור שבענווה צריך לשים לפעמים יותר סימני שאלה מסימני קריאה.

בשנים 2006-2008 מה שרואים כאן נראה לגמרי אחרת – קוצים, סלעים, ערימות של אבנים, זבל וכו'. הדבר היחיד שהיה זה הקיר החיצוני שהיה חשוף 8 מ' שיזהר הירשפלד זיהה אותו כתיאטרון. הגיעו לכאן הארכיאולוגים והתחילו לחפור. התחילו לפרק למעלה, מצאו כמה בתים, חושות, מהתקופה המוסלמית הקדומה, צילמו, תיעדו, רשמו, פירקו והתחילו לרדת למטה. ירדו וחפרו עוד ועוד אך לא מצאו שום דבר. הם לא הבינו איך יכול להיות שהם חופרים בתוך מבנה שיש לו קיר כל כך גדול ומרשים, יורדים וחופרים ולא מוצאים שום דבר. אז מישהו מהם הציע שאולי הם חופרים בתוך המרכז של התיאטרון ולכן אין סיכוי שימצאו שום דבר עד שיגיעו לרצפה.

אז הביאו בוב קאט, מחפרון קטן, שמו אותו פה ותוך 3 שבועות הגיעו לרצפה וחשפו אותה. מהרצפה התחילו לחשוף לצדדים, והתיאטרון הזה נחפר והגיע למצבו הנוכחי תוך פחות משנה עבודה, דבר מאוד יוצא דופן ונדיר בעולם הארכיאולוגיה.

התיאטרון בנוי מסלע גיר וסלע בזלת כדי לשלב ביניהם. רואים את המדרגות שעולות לכיסא הכבוד, ליציע הכבוד. אפשר לראות יפה שהבסיס והיסודות בנויים מאבני בזלת. אפשר לראות גם את הגל שנוצר במושבים כתוצאה מרעידת האדמה. יש כמה קירות שחטפו רעידות אדמה כמה וכמה פעמים – ב-306, ב-749, ב-1033. הארכיאולוג שחפר פה אמר שהוא יודע היום להגיד למהנדס העיר טבריה איפה לא כדאי לו לבנות, כי יש פה קירות שחטפו מכה אחרי מכה באותו מקום. אפשר לראות בסקנה פרונס את הנישות לפסלים.

בציפורי אמרנו שאולי הייתה נאומכיא, משחקי מים. כדי להוכיח שהיו משחקי מים צריכים להוכיח אטימה של האורכסטרה, צינור מים שמגיע ישירות ומערכת ניקוז שמפנה ומובילה את המים החוצה, בתיאטרון הזה יש את כל שלושת הדברים האלה. אפשר לראות שקצה הריצוף של האורכסטרה לא מגיע עד לשורת המושבים, בין שורת המושבים לקצה האורכסטרה יש אבנים נפולות שאם מרימים אותן נוצרת גדר, ואם מסתכלים היטב אפשר לראות שיש סביב סביב חריצים באדמה, חורים בקרקע ובריצוף, שכן כל זה שימש כגדר שאטמה לחלוטין את האורכסטרה.

בנוסף בקצה האורכסטרה רואים את הפרוזדור שהולך הלאה, רואים שם מעין מכסה, רשת, שזו תעלת ניקוז לאורכסטרה. הדבר האחרון והמדמה הוא שרואים את אמת ברניקי, אמת המים שמגיעה מנחל יבניאל, אפשר ללכת לאורכה 14 ק"מ, ויש כאן מערכת של צינורות חרס שנחפשה ויורדת מהאמה ישירות לאורכסטרה.

התיאטרון הזה הוא כנראה התיאטרון הגדול ביותר, או השני בגודלו בארץ, מחלוקת בין החוקרים אם זה גדול יותר או זה בבית שאן. בתיאטרון בטבריה היו בו כ-8000 מקומות ישיבה (יותר גדול מקיסריה, לא של היום כמוכונ, שכן זה שחזור). יש תוכניות לשחזר את התיאטרון גם כאן, זה ילך ויגיע, אולם יש לעשות עבודות הכשרה, לפתוח את המקום לקהל וכו'.

אם פעם, כששחררו לראש העיר את השטח של פארק ברקו, הארכיאולוגים, דיברו על סדר גודל של 50-30 שנים עד שיוכלו להופיע פה (וזה מופיע בכתובים, במכתבים וכן הלאה), שכן זה היה לפני תחילת החפירה, ברור היום שזה ייקח הרבה פחות. חשפו כבר את התיאטרון המרשים והיפה.

נסיעה למרכז טבריה

באזור החפירות הארכיאולוגיות אפשר להסתובב כמה שעות, החפירות ממשיכות מפעם לפעם. התגלית האחרונה מדבר על זה שאולי, יכול להיות, שמצאו את המסגד הגדול של טבריה שאותו מזכיר מוקדסי בתקופה המוסלמית הקדומה.

בתוך מכון טיהור השפכים משמאל התגלה בית המדרש הגדול של רבי יוחנן, המקום שבו כנראה נחתם התלמוד הירושלמי. גילו אותו כי בנו את מכון הביוב, אחרת לא היו מוצאים אותו. כשמצאו את זה לא ידעו במה מדובר, בנו את המתקן, ואז בחצרו מצאו אתר ארכיאולוגי. זה נמצא מעבר לשער בצד ימין, מתחת לעץ. מבנה של בית מדרש עם מקווה לידו, כתובת וכן הלאה.

משמאל רואים את בית הקברות של העיר טבריה, הוא יחסית חדש, מהמאה ה-18. בית קברות של בעיר העות'מאנית, של רבי חיים אבולעפיה וחידוש היישוב היהודי, מאותם הימים והלאה. אחד הדברים הכי מרתקים ומעניינים לגבי בית הקברות הזה, היא העובדה שהוא בנוי בעצם בתוך העיר הרומית. לכן זה בית הקברות היחיד בעולם כמעט שבו המצבות הן פריטים ארכיטקטוניים של מבנים מהתקופה הרומית, שכן מצאו חלקי עמודים, כותרות וכו' והשתמשו בהן למצבות מדהימות. לכן אפשר לעשות מחקר ארכיאולוגי שלם על הפריטים הארכיטקטוניים שמשמשים כמצבות וחלקי קברים של בית הקברות. העיר הרומית הייתה עיר מאוד גדולה והיו בה כמה עשרות אלפי תושבים.

מימין רואים את מלון גלי כנרת ובחצר האחורית שלו, ממש על שפת הכנרת, התגלו שרידי ההיפודרום. בצד משמאל קברים של תלמידי הבעל שם טוב, קברו של רבי ישראל משקלוב מחבר "פאת השולחן".

משמאל, על קיר המשביר לצרכן רואים את ציור הקיר של בית הספר הפריזאי לאומנות שמסתובב ברחבי העולם ומצייר ציורי קיר שכאלה. בציור הקיר הזה יש את ברניקי, דונה גרציה ודברים שונים שקשורים לתולדות העיר טבריה. חלק מעבודות הסיום של תלמידי בית הספר הוא להסתובב ברחבי העולם, למצוא קירות שכאלה, לקבל אישורים ולצייר עליהם ציורים שמצריכים אותם לעשות מחקר היסטורי על אותו

מקום, שכן הם צריכים לצייר דמויות ואירועים מאותו המקום. לכן מוצאים את זה בכל מיני מקומות ברחבי העולם (גם ברחוב אגריפס בירושלים). מימין אפשר לראות את שפיץ המסגד, ג'מעא אל עומרי.

סיוור וגלי בטבריה

עוזבים את תקופת המשנה והתלמוד ועוברים אל המאה ה-18, מכאן מתחילים לחצות את העיר טבריה העות'מאנית.

מצודת העיר - דאהר אל עומר, שייח' בדואי משבט זידאן, יש לו אנשים ופרשים, סוסים, נשק, יש לו מיליציה מקומית משלו. הוא משמש כגובה המיסים עבור הוואלי של צידון.

ביום בהיר אחד הוא מבין שיש לו את הנשק והאנשים, הוא עושה את העבודה, ומחליט שעדיף לו לשים את הכסף בכיסו הפרטי והוא מקים מדינה ריבונית עצמאית משלו ברחבי הגליל. מכיוון שמעצם הפעולה הזו הוא מורד בוואלי של צידון, הוא סוגר דיל עם הסולטאן העות'מאני כדי להעביר לו את המיסים, שכן אחרת גם הסולטאן העות'מאני יחשוב שהוא מורד בו, ובוזה הוא לא מעוניין. הוא מזמין אל המדינה שלו את היהודים, רבי חיים אבולעפיה שמגיע לטבריה בשנת 1740, מתיישב על החוף, סביבו טבעת של מוסלמים, סביבם טבעת של נוצרים. אז מגיע צ'ולייבי, בנו של דאהר אל עומר, וסוגר את הכל בחומה, תוך שהוא יוסיף את החלק עם הסראיה שנמצאת מאחור.

דאהר אל עומר היה אבא יוצא מן הכלל. יום אחד הוא אוסף את ארבעה הבנים שהיו לו ואומר להם שכדי להחליט מי יהיה השליט שירש אותו לאחר מותו הוא מחלק את המדינה לארבעה חלקים, כל אחד יקבל חלק אחד, מי שיראה שהוא שולט הכי טוב בחלק שלו יהיה השליט שישלוט אחריו. כל אחד מהבנים מקבל חלק אחד ומנסה להוכיח את עצמו. אחד הדברים המרכזיים שבהם שליט נמדד זה במפעלי הבנייה שלו. לכן כל אחד מהבנים עסוק בבנייה. לכן בתקופתו של דאהר אל עומר מוצאים הרבה מאוד מפעלי בנייה ברחבי הגליל – החומות של עכו, החומות של חיפה, מבצר בשפרעם, מבצר ומצודה בדיר חנא, חומה בטבריה, המצודה בציפורי וכן הלאה. כל אלה שייכים לפרק זמן מאוד קצר ומצומצם ונבנים על ידיו הבנים של דאהר אל עומר.

הבן שבונה את חומות טבריה הוא צ'ולייבי, לכן שחלק מהמקומות כתוב חומת דאהר אל עומר ובחלק כתוב צ'ולייבי. זו אם כן חומה שנבנתה בשנים 1745-1755, במאה ה-18, בתקופה העות'מאנית.

אולם על שלט המבנה כתוב – 'הארמון הצלבני'. אלא שפה הסיפור הוא כזה- הייתה גברת בשם רבקה שרצתה לעשות גלריה דווקא במקום זה. כשהיא הלכה לשלטונות המס היא אמרה שלגלריה שלה קוראים 'הארמון הצלבני'. ואפשר לשים לב שכתוב בשלב 'הארמון הצלבני', גלריה לאומנות רבקה'. זה הגלריה של רבקה, זה לא שהארמון הוא צלבני. אולם השלט מטעה ואנשים מגיעים ומשוכנעים שהמצודה העות'מאנית הזו היא ארמון צלבני. הגלריה לא קיימת כבר שנים רבות.

כשמתחיל תהליך היציאה מהחומות הוא מתחיל בחלק הדרומי בשכונת שלושת הבתים ואחרי זה שכונת אחוה, אחר כך הוא מגיע גם לחלק הצפוני. אז נוצרת סיטואציה מעניינת – לאזור אחד יוצאים היהודים, לאזור אחד יוצאים המוסלמים, מעבר לחומה זה הסראיה ונמצאים כאן מוסלמים, מה שאומר שהאזור הזה הוא קו תפר בין שכונות יהודיות לשכונות לא יהודיות, לכן כאן יש סדרה של צליפות, סדרה של פשיטות הדדיות ואירועים בין היהודים לאלה שאינם יהודים. לכן על גגות הבתים אפשר לראות קוביות בטון עם חרכי ירי שנמצאות על גגות הבתים, שכן זה קו העמדות שהיה כאן ב-1948. עד ל-1948.17.4. העיר טבריה הייתה העיר מעורבת, כמו בכל עיר אחרת בארץ ישראל שבה היו אירועי דמים בין אוכלוסייה יהודית ללא יהודית, גם בטבריה זה קורה.

רחוב תג'ר - עד שנת 1910 זו החומה, זה הקצה של העיר טבריה, כאן עבר חפיר שעליו נסלל אחר כך הכביש. מכיוון שלכאן הגיע הכביש הראשי לטבריה דרך נצרת וירד במורד הדרך בפינה הזו נבנתה המצודה הגדולה, מצודה של ארבעה מגדלים עגולים – שניים מכל צד.

בשנת 1900 בטבריה מגיעה אגודה חדשה שמקימה בית ספר בתוך העיר העתיקה, היא אגודת אליאנס, אגודת כ"י"ח (כל ישראל חברים). כ"י"ח מתחילים במהלך שנות ה-60 של המאה ה-19, הבית הספר הראשון שלהם הוא מקווה ישראל שהוקם ב-1870 על ידי קרל נטר. הם מחליטים להקים בית ספר בתוך העיר טבריה כדי ללמד את הילדים מקצועות ודברים כאלה ואחרים. חלק מהאידיאולוגיה של אליאנס היה נפש בריאה בגוף בריא, לכן היה צריך לעשות גם שיעורי ספורט, יציאה לחיק הטבע וטיולים, לכן המקום בתוך העיר העתיקה לא מתאים להם, שכן זה קטן, צפוף, חסר היגיינה וכו'. לכן הם מחליטים לרכוש מגרש מחוץ לעיר טבריה ועליו לבנות את בית הספר הגדול שלהם. אלא שבינתיים מגיעה מלחמת העולם הראשונה והעסק קצת נתקע. לכן מה שרואים היום זהו בית ספר אליאנס שהוקם בשנת 1925, מעל השער אפשר לראות מגן דוד וכתוב שם שנת תרפ"ה – שנת הקמתו של מבנה בית הספר שכלל בתוכו מבנה בנוי של שתי קומות. הקומה הראשונה הייתה כיתות הלימודים, הקומה השנייה הייתה מבנה המגורים של המנהל ושל המורים, ובחזית חצר גדולה שבה אפשר היה לעשות את כל פעילויות הספורט והדברים האחרים, כפי שאגודת אליאנס נהגה לעשות. מכיוון שהמנהל המיתולוגי של בית הספר היה אדון תג'ר, על שמו קרוי הרחוב.

פונים לכיוון רחוב דונה גרציה - מנזר פרנציסקני – בשלט הצהוב כתוב 'אואזיס סאן פרנציסקו', כלומר שמדובר במנזר פרנציסקני של נזירות איטלקיות. יש כ-4 נזירות שמחזיקות את המבנה והמתחם. זה שייך גם לתהליך היציאה מהחומות, שכן מדובר לא רק ביהודים. המבנה הוא מ-1926, הוא עבר שיפוץ וצביעה. בטבריה עד היום אפשר לראות עד היום נזירים ונזירות, אמנם לא בכמות גדולה.

צליינים נוצרים קתולים שמגיעים לכאן ורוצים להתאכסן יכולים לעשות זאת במבנה המנזר, אולם זה לא פתוח לקהל לרחב, בשונה מהכנסייה הסקוטית שהפכה את זה לבית מלון שפתוח לכל מי שרוצה.

קיר המצודה המזרחי – את המצודה הזו בנה דאהר אל עומר, וכמו גם בציפורי ובמקומות אחרים הוא לא פראיר ולכן הוא שולח את הפועלים שלו לאסוף אבנים בכל פינה וכל מקום כדי לשבץ בקיר. בקיר הזה יש כל מיני אבנים, עמודים, וכולי, ואפילו שרידים ופריטים מבית כנסת יהודי. על אחת האבנים אפשר לראות

שלושה קנים ימניים של מנורה שוכבת, אבן שבורה. הדבר המרתק הוא שעל אבן אחרת אפשר לראות את החצי השני של אותה מנורה.

עומדים על קו החומה – פה היה השער הראשי של העיר טבריה שנכנס פנימה. אם מסתכלים מעבר לקיר רואים את החומה ממשיכה הלאה עד הים. הדבר המעניין הוא שאפשר לראות שמצודת ארבעה המגדלים בעצם בולטת החוצה מקו החומה ולא חלק ממנה, כאילו תופסת חיזונית, עוד ביצור נוסף. כל המצודה, כולה, היא מחוץ לחומה.

מימין מסעדה סינית טובה כשרה למהדרין.

מילואימניק טברייני שבמלחמת יום הכיפורים שירת על הכביש הראשי לקהיר. הוא ישב בין שתי האבנים – 192-193, אסף את שתי האבנים ולקח אותן כמזכרת לביתו ושתל אותן בכניסה לביתו אפשר לראות אותן באחד הבתים מצד ימין.

מבנה הסראייה – רואים את החצר. המקום ששימש כתחנת משטרה, כבית מעצר, כבית משפט, כמקום הוצאה להורג של מי שהיה צריך לתלות והאשימו אותו. מכיוון שהקיימקם (מושל העיר) של טבריה צריך שיהיה לו כוח שיטור, ולשם כך הוא צריך ניידות, לשם כך הוא צריך מגרש חנייה, אז אפשר לראות שמגרש החנייה הוא למעשה ארווה – יש שקתות ואבוסים, על הקיר יש את המקום שתלו את האוכפים. יש כאן מקום ל-25 סוסים. הקיר שרואים היום הוא קיר מאוחר מאוד שעיריית טבריה בנתה כשהפכו את המקום למחסן של העירייה. אין ספק שזה כוח גדול, רציני ומרשים, שכן טבריה הייתה עיר המחוז, עיר המנהל המרכזית.

המתחם הסקוטי – סוף המאה ה-19, שנות ה-70 של המאה ה-19, חדירה של המעצמות לארץ ישראל בשל רצונם ליצור מוקדי השפעה. התקופה היא תחת שלטון האסלאם ולכן אי אפשר לעשות את זה בצורה גורפת, בעיקר לא מיסיונריות, לכן הדרך היחידה שבאמצעותה אפשר לעשות מיסיונריות היא באמצעות מוסדות חסד, צדקה ורווחה.

בשנות ה-70 של המאה ה-19 מגיע לטבריה רופא צעיר מהכנסייה של סקוטלנד, דוקטור דיוויד טוראנס והוא מקים מרפאה קטנה שהרעיון הוא שדרך רפואת הגוף הוא יוכל להגיע גם לרפואת הנפש, לרפא את האנשים וליצור עניין מיסיונרי עד מאוד. הקליניקה שלו הופכת די מהר למקום מאוד מרכזי וחשוב, ובסופו של דבר התוצאה היא שד"ר דיוויד טוראנס הופך לדמות חשובה ומרכזית עד מאוד. לא רק זה אלא שמקימים כאן בית חולים שלם, בית החולים הסקוטי, שכולל בתוכו את המבנה של החולים, את הבית של המנהל, מבנה של חדר האוכל וכנסייה, מקום תפילה. אבל לא רק זה, רואים מבנה בזלת עם שתי כיפות לבנות – זה שירותים ציבוריים, אחריהם מבנה בזלת עם חלונות לבנים, זו הכנסייה הסקוטית שהיא גם חלק מהמתחם הסקוטי שנרכש של ידם. בקו ישר מכאן לכיוון הים עדיין ממשיכה החלקה הסקוטית ויש בית קברות סקוטי שבו קבור בין היתר ד"ר דיוויד טוראנס.

בית החולים הזה הופך לחשוב ומשמעותי עד מאוד, כולם מגיעים אליו כדי להתרפא בו. עד כדי כך שכשמגיעים הבריטים ועושים מסדר לכבודם, הרב הראשי של טבריה עולה כדי לברך את הבריטים הוא אומר שהוא רוצה לברך אותם על זה שהגיעו לטבריה, העיר החשובה..... העיר טבריה התברכה בשלושה דברים – במימיה המתוקים של הכנרת, בקברי הצדיקים שנמצאים בתוכה ובדוקטור טוראנס.

בית החולים הזה ממשיך לתפקד עד שנות ה-70. בשלב מסוים, ב-1925 מקימים בית חולים שנקרא בית חולים שוויצ'ר, בשלב מסוים מקימים את בית החולים פורייה, לאט-לאט מתחילים להוציא מכאן את הדברים. הפאזה האחרונה של בית החולים הזה זו מחלקת יולדות, ועד שנות ה-70 כמעט ילדים שנולדו בטבריה, בעמק הירדן והסביבה נולדו בבית החולים הסקוטי שהיה כאן.

במהלך שנות ה-70 הכל מועבר לבית החולים פורייה שהופך לבית החולים של טבריה, והמקום הזה חדל מלתפקד כמבנה של בית חולים. כמובן שהכנסייה הסקוטית עכשיו צריכה לעשות משהו עם המבנה והשטח שעומד לרשותם. אז הם מחליטים להפוך את המקום להוסטל, מקום לאירוח לצליינים, תרמילאים נוצרים, חברה צעירים שמגיעים למסע צליינות בארץ ישראל, במחירים זולים וטובים. כך בעצם הדבר ממשיך עד שנת 1995.

ב-1995 מדינת ישראל מגלה להפתעתה שעוד 5 שנים תהיה שנת 2000 ובה יבואו 2 מיליון נוצרים לפחות וצריך למצוא להם פתרונות. לכן כולם רצים לבנות בתי מלון, צימרים וכן הלאה. גם הסקוטים אומרים לעצמם שיש להם אכסניית נוער, יש מתחם, וכדאי להפוך את המקום לבית מלון. הם מגישים את כל התוכניות ומקבלים את כל האישורים הדרושים, כמו כולם באותם הימים. ב-1997 הם מתחילים לבנות את המלון. מביאים טרקטור, נותנים מכה באדמה והדבר הראשון שהם מגלים זה בית קברות יהודי מתקופת המשנה והתלמוד. כמובן שמיד רשות העתיקות מצד אחד, אתרא קדישא מצד שני, מביאים לעצירת העבודות ונגמר הסיפור. אז קורה הדבר הכי מרתק והכי מדהים – באים הסקוטים לאתרא קדישא, לעדה החרדית בירושלים, אומרים שהם יודעים שאפשר לבנות מעל קברים ומעל מערות קבורה ומבקשים שיגידו להם מה צריך לעשות. אומרים להם שזה מסובך, אולם הם מתעקשים עוד ועוד. בית המלון הזה, לכשנבנה בסופו של דבר, למרות שהוא לא כשר ושייך לכנסייה הוא בית המלון היחיד בעולם שבנוי על פי הדרישות המחמירות ביותר של ההלכה של איך בונים מעל בית קברות יהודי.

מדובר בבית מלון משובח, 5 כוכבים, אחד המלונות הטובים שיש היום בטבריה ובצפון הארץ בכלל. אומרים שהאוכל שלו נהדר, אולם אינו כשר. לפני שבנו את המלון אפשר היה להיכנס לסיורים בתוך מתחם הכנסייה הסקוטית ובית החולים באופן חופשי, היום בשבת בבוקר לפרק זמן של שעה פותחים את השער ונותנים לאנשים להיכנס, והדבר מצריך תיאומים מיוחדים. בדרך כלל, עם רוב הקבוצות, כבר אי אפשר להיכנס לבקר במתחם הסקוטי.

מלון גרוסמן \ מלון טיבריאס - בית המלון המודרני הראשון שנבנה בעיר טבריה – בשנת 1896 שוויצ'רי בשם ריכרד גרוסמן מגיע מהמושבה הגרמנית בחיפה לטבריה ומחליט שמגיע לה לזכות בבית מלון מודרני, הוא רוכש את המגרש ומקים את בית המלון, שכמו שאפשר לראות הוא מאוד יפה ונקרא בשם מלון גרוסמן \ מלון טיבריאס.

מכיוון שהוא היה בית המלון המשמעותי והמודרני כאן התארחו כל שועי הארץ שהגיעו למקום, למשל גוטליב שומאכר, מכאן הוא מזהה את החומה שעל הר ברניקי.

מעצם היותו המלון המודרני הראשון בעיר טבריה, הדבר הכי בולט שיש בו זה שיש בו מים זורמים מהברזים ושירותים. לכן לחנוכת המלון מזמינים את כל מכובדי האזור, את הרבנים, האימאמים, השייחים, הכמרים וכיו"ב. כאשר מסתיים טקס החנוכה של המלון, כולם חוזרים הביתה, חוזר אחד השייחים לאוהל שלו, פונה לאשתו ואומר לה שמהיום והלאה היא לא צריכה ללכת יותר לבאר לשאוב מים, שכן הביא איתו את הפלא החדש והמודרני – ברז.

בית המלון הזה המשיך לתפקד כבית המלון החשוב, המשמעותי והעיקרי, ומקבל חשיבות רבה אף יותר בתקופת המנדט הבריטי. 'השמש לעולם אינה שוקעת באימפריה הבריטית', והם מחליטים שיש לחבר את כל קצוות האימפריה הבריטית על ידי קו תעופה. לכן ב-1926 מחליטים להקים חברת תעופה שתקרא בשם אימפריאל אירוויס ותהפוך לימים ל-BOAC, ולאחר מכן בריטיש איירוויס. לחברה הזו היו קווי תעופה בכל רחבי האימפריה, כולל קו תעופה שהלך מלונדון לבומבי. צריך לזכור שבאותם ימים לא היו מנועי סילון, המטוסים הם מטוסי בוכנה קטנים שלא יכולים לטוס למרחקים גדולים ולכן הקו יצא מלונדון היו טסים לפריז, משם לברנדיזי שבאיטליה, משם היו עולים הידרופלן, מטוס עם מגלשיים, אז היו נוחתים בשדה התעופה הבינלאומי של טבריה, בכנרת. אז היו באים ללילה במלון טיבריאס, למחרת בבוקר היום עולים על דיליזינס, נוסעים לבנות של קיבוץ מעגן ליד צמח, שם היה שדה תעופה, ומשם עולים על מטוס לבגדד, משם לקראצ'י ומשם לבומבי.

המטוס לבגדד לא יכול להיות הידרופלן, הוא צריך להיות מטוס רגיל על גלגלים, שכן בבגדד אין לו משטח נחיתה על מים, אז באיטליה הוא יכול להמריא מהים, בטבריה לנחות בכנרת, ולא יכול להמשיך הלאה. במעגן היה שדה תעופה רגיל שם עלו על מטוס דו מנועי וטסו לבגדד.

שדה התעופה פעל מדי יום שלישי בשעה 13:00 בצהריים היה נוחת מטוס. מכיוון שהיה וחת ב-13:00 בצהריים זו הייתה אטרקציה גדולה בעיר, כולם היו רצים אל הכנרת כדי לראות את המטוס, לכן עד היום הזה ביום שלישי ב-13:00 בצהריים סוגרים את כל החנויות – כך זה התחיל, ב-1931 מהמטוס שנחת. ראו את זה אחר כך בתקופת המנדט הבריטי כי טוב ואימצו את זה כתקנה עירונית גם במקומות אחרים. במערכון של הגשש החיזור זה האווירון דוד שירד עם הצינור לצנטרוס של הפיילה.

אלא שהמטוס הזה שנחת היה גם צריך להמריא ולחזור חזרה. כדי להמריא עליו להסתובב לצד השני. הוא יכול להסתובב לשני הכיוונים, לכיוון אחד הוא עומד עם הפנים לרוח ולכיוון השני הוא עם הזנב לרוח. לכן ההנחיה הייתה שצריך להסתובב ולהפנות את האף לרוח, ולא את הזנב, שכן המטוסים היו מאוד קלים ואם יקבלו מכת רוח חזקה מדי זנב הם עלולים להיעמד עם האף. לכן עליו להיות נגד הרוח.

יום אחד הגיע לכאן טייס שלא שמע את ההוראות או שהוא החליט שהוא לא מקשיב להן, הסתובב הפוך, קיבל מכת רוח בזנה ונעמד על האף. הוא לא תבע אבל חברת הביטוח בלונדון שמעה על הדבר ואמרה ששדה התעופה בטבריה הוא יקר, אז הם העלו את הפרמיות של פוליסות הביטוח, החברה כמעט עמדה בפני פשיטת רגל, אך בסופו של דבר הצליחו לשכנע אותם וויתרו להם. אולם 8 חודשים אחר כך זה קרה פעם נוספת ואז חברת הביטוח לא הייתה מוכנה יותר לבטח. לפרק זמן מסוים העסק פה נסגר, קו התעופה עבר לעזה ולים המלח.

המבנה הזה ב-1948 הוא המבנה החשוב ביותר בעיר טבריה, שכן הוא יושב מעל הצומת שהיא השיבר המרכזי לכל התנועה היהודית לצפון הארץ. אם מישהו גר בנהרייה ורוצה לנסוע לצפת הוא עושה נוסע מנהרייה לחיפה, משם לעפולה, משם לטבריה ומטבריה דרך הצומת הזה צפונה לכיוון ראש פינה ולצפת. שכן הגליל הוא ערבי ואין שום יהודי נמצא באמצע. אם רוצים להגיע מתל אביב למטולה עוברים דרך טבריה, מחיפה לראש פינה- כל התנועה צפונה עוברת דרך כאן. לכן הבניין הזה כה חשוב.

הערבים מבינים את זה, משתלטים על המבנה ועליו נערך במשך יום וחצי קרב של חטיבת גולני כדי לכבוש אותו. 16-17.4.1948 מתרחש כאן קרב, ולכן הרחוב שנמצא מתחת נקרא בשם רחוב גדוד ברק, ע"ש אותו גדוד של חטיבת גולני שנלחם כאן. כאשר בליל ה-17.4.1948, יום שבת, מצליחים בסופו של דבר לכבוש את המבנה ולהשתלט עליו, הערבים מבינים שזה נגמר הסיפור, אין טעם להמשיך ולנסות, ולכן בבוקר ה-18.4. הם פונים לבריטים ומבקשים שיפנו אותם פינוי מסודר. ערביי טבריה ב-18.4 מפונים פינוי מסודר על ידי הבריטים. הבריטים עוד נמצאים בטבריה ועוזבים אותה רק ב-28.4.1948, עשרה ימים יותר מאוחר. חלקם מפונים לנצרת, חלקם לשטחי יהודה ושומרון, רובם הגדול לעבר הירדן דרך צמח לכיוון דרעה ועבר הירדן, זה חלק ממחנות הפליטים שיש בירדן – תושבים שיצאו מטבריה, משפחת טבארי ומשפחות נוספות.

טבריה הייתה בעצם העיר המעורבת הראשונה שהופכת להיות עיר בשליטה של הכוחות העבריים, 18.4.1948. יש 4 ערים שזה קורה להן עוד לפני הכרזת המדינה – טבריה 18.4, חיפה 22.4, יפו 29.4, צפת 10.5.

לימים הפך המלון לאכסניית נוער שנקראה בשם אכסניית מיוחס, לפני שנתיים יזם פרטי לקח אותו ועומד להפוך למלון בוטיק, כרגע זה תקוע על עניין משפטי פוטר- אפשר לראות שמעל הבולת יש תוספת לבנה של בלוקים שנוספה בשנות ה-50. מכיוון שהמועצה לשימור אתרים נכנסה והתערבה אז אמרו ליזם שאסור לו לשנות שום דבר במבנה. היזם רצה להוריד את החלק הלבן, שכן מבחינתו הכוונה לשמר את המבנה המקורי האורגינאלי של 1896. באה עיריית טבריה ועצרה אותו משינוי כל חלקי המבנה, כרגע זה נמצא בדיון משפטי.

אנדרטה לזכרו של זאכי אלחדיף – כל מי ששומע את השם מיד בטוח שמדובר בשם ערבי, ולא כך. זאכי יצחק אלחדיף 1890-1938 היה ראש העיר היהודי הראשון בעיר מעורבת. הערים בארץ ישראל היו ערים מעורבות לכן במועצת העיר תמיד היו יהודים וערבים, ברוב המקומות ערבי היה ראש העיר ויהודי סגן ראש העיר. בטבריה, מכיוון שבשלב מסוים הדמוגרפיה הייתה כזאת שהיהודים היו רוב, אמנם לא מאוד משמעותי ודומיננטי אבל רוב, אז ראש העיר מתמנה להיות יהודי. מ-1928-1938 זכאי אלחדיף הוא ראש העיר היהודי הראשון בעיר מעורבת.

ב-1938.10.27 יורד לו זאכי אלחדיף במורד הרחוב הראשי, משער העיר אל הרחוב הזה, עם דמי הפיקדונות מבניין העירייה, מה שהיה הכסף שאספו באותו יום בעירייה, כדי לבוא אל בנק אַפִּיק (The Anglo –

(Palestine Co) היום בנק לאומי, המבנה שנמצא מאחור. יורד במורד המדרגות כדי להפקיד את דמי הפדיון היומיים בבנק. כשהוא מגיע למקום הזה, וצריך לזכור שמדובר ברחוב הראשי שמשני צדיו יש באסטות, חנויות וכל מיני דברים אחרים. מאחת הבאסטות שנמצאות בסביבה יוצא צעיר ערבי וכאשר הוא עובר יורה בו בגב שלושה כדורים, זאכי אלחדיף נרצח, רצח פוליטי.

כזכור, באותו חודש התרחש גם הטבח בשכונת קריית שמואל, כיכר הי"ט, בין ה-10.3-2. זה קורה 3 שבועות יותר מאוחר. האבן שמקום הושמה כדי להנציח את זכרו של זאכי אלחדיף. את הרחוב הראשי שנכנס לתוך העיר קראו בשמו של זאכי אלחדיף.

מרכז הרובע המוסלמי – עברנו דרך הפרנציסקנים שזה כבר חלק מהתהליך היציאה מן החומות, דרך הסקוטים, שזו הטבעת הנוצרית שבתוך החומות, עכשיו אנחנו בתוך לב הרובע המוסלמי. **המסגד שלפנינו הוא המסגד הגדול, ג'מעא אל עומריה**, ג'מעא אל כביר – המסגד שבנה דאהר אל עומר בשנת 1742. המסגד הזה הוא גדול, מרשים, מעל הכניסה שלו יש כתובת מדגימה שאומרת שמי שבנה את המסגד הזה הוא דאהר אל עומר שנת 1742... ומי שתרגם את הכסף לבניית המסגד אלה היהודים. ב-1740 מגיע רבי חיים אבולעפיה לטבריה. כאות הוקרה של הזכויות שדאהר אל עומר נותן ליהודים, הם משתתפים בהקמת המסגד, נותנים כסף, והוא המסגד הגדול ששימש ותפקד עד ה-17.4.1948, אז הוא חדל מלתפקד ונסגר. בשנת 2000 היו ניסיונות לחדש את העניין, היו כל מיני אירועים סביב המסגד, אבל הוא עומד באתרו, בלי לגעת בו, מאז אפריל 1948.

נקודה חשובה – אנשים מסתכלים ואומרים שיש אבלק. זה לא אבלק. אבלק זו שיטה וטכניקה ממלוכית. פה מדובר על מסגד עות'מאני ולא קשור לממלוכים, לכן זה לא אבלק. יחד עם זאת, גם אחרים, חוץ מאשר הממלוכים, השתמשו בטכניקה הזו של אבנים שונות בצבעים שונים (רואים את זה בתיאטרון בטבריה למשל). זה אולי דמוי אבלק, אבל לא אבלק.

כדאי להזכיר שבארץ ישראל נבנו שני מבנים במתכונת של מסגד טורקי. הטענה היא שדאהר אל עומר כהתרסה לשלטון הטורקי החליט לבנות לו איה סופיה קטנה, והמתכונת של המבנה הזה בעצם מזכירה את המסגדים שנולדו כהעתק לאיה סופיה – הסולימאנייה, המסגד הכחול באיסטנבול. אפשר לראות שהמבנה הוא מלבני עם כיפה ענקית, יש עוד אחד כזה בארץ – בעכו. אבל זה הראשון – 1742, המסגד של אל ג'יזאר הוא מאוחר יותר.

הרובע היהודי – עברנו את קיר היהודי ואנו בתוך הרובע היהודי. לכן האזור הזה ב-1948 היה במצור והדרך היחידה להגיע אליו הייתה באמצעות סירות מהים, בשלב מסוים גם זה לא יתאפשר, ואז היו מגיעים הפלמ"חניקים מעין גב בסירות על קבר רבי מאיר בעל הנס, שם היו נכנסים אל תוך המים, שמים את הארגזים בתוך המים וגוררים אותם בשחייה. בן גוריון היה אחד מאלה שעשו את שעשו את זה.

אחת הנקודות המעניינות זה שרואים שעברנו דרך האזור של הנוצרים והמוסלמים, רואים אזורים די בנויים בבתים. האזור הזה די ריק ונטוש מבתים. יש לזה כמה סיבות. הסיבה הראשונה מתחילה באירוע שקשור וקרה ב-14.5.1934, 8:00 בבוקר נפתחו ארובות השמיים ותוך פחות משעה ירדו למעלה מ-100 מ"מ גשם. כל האזור של ההרים למעלה הוא אזור של שיטפונות וסחף, יש גלישות קרקע וכולי. באותו יום יש בטבריה 22 הרוגים, 250 פצועים, בתים מוצפים, בתים קורסים, מכוניות טובעות וכולי.

השלטון הבריטי די נחרד מהעניין והחליט שחייבים לעשות משהו כדי לפתור את העניין. הוא מחליט לפתוח נתיבים למים. אז מביאים שופל, מגיעים לכאן, לוקחים את כל השברים ודוחפים אותם לתוך הים. הטיילת שאנו הולכים עליה היום לא הייתה קיימת. הטיילת היא למעשה פרי עבודתם של הבריטים שדחפו את כל השברים של הרובע היהודי וכל מה שקרס אל תוך הים, הרבידו, השקיעו, פילסו וקשו טיילת יפה. במקביל פתחו את הנתיבים, כמו הרחוב הזה שהיה הרחוב הראשי אל תוך הרובע היהודי. לכן למשל במלחמת העצמאות היה בכניסה בוטקה, פיקוח ושמירה, היו נכנסים ויורים על המכוניות והיה בלגן גדול.

את הרובע היהודי באופן כללי התחיל רבי חיים אבולעפיה שבנה את המבנה בחלק הקרוב לים, לכן שם הייתה השכונה הספרדית. החלק הרחוק יותר מהים זו השכונה האשכנזית. חסידים הגיעו לכאן ב-1777-1765, דיברנו בצפת על שתי עליות החסידים. לכאן מגיע גם הרבי מבויאן ב-1836 ומקים את מבנה בית הכנסת של חסידי בויאן. ההילולה של רבי שמעון בר יוחאי במירון נפתחת בשני טקסים – האחד התהלכה של ספר התורה של משפחת אבו, והשני טקס ההדלקה של הרבי מבויאן.

בית כנסת עץ חיים – לפנינו בית הכנסת, בית המדרש עץ חיים של רבי חיים אבולעפיה, אפשר לראות את השלט. רבי חיים אבולעפיה מייסד את העיר טבריה, הוא נולד בשנת 1660 בחברון, עבר לאיזמיר שבטורקיה ומשם הוזמן על ידי דאהר אל עומר כדי לבוא לכאן. הוא בונה את בית הכנסת דווקא כאן מכיוון שבתלמוד כתוב שמול החלון המרכזי של בית הכנסת הגדול של טבריה היה מקומה של בארה של מרים.

בארה של מרים זה באר מיסטית שהלכה עם בני ישראל במדבר, היא השקתה אותם במים. כששבטי בני ישראל הגיעו לארץ ישראל, אומר המדרש, הבאר הזו נגנזה בכנרת. כשעולים אל ההר שמעל טבריה ומסתכלים אל הים ורואים בו כמעין כברה קטנה, זה מקומה של בארה של מרים. במאה ה-16 עוד כנראה ידעו אפילו איפה המקום הזה נמצא, שכן רבי חיים ויטאל מספר שהאר"י הקדוש נתן לו לשתות מים ממי בארה של מרים.

מגיע חיים אבולעפיה ועושה תרגיל הפוך – הוא אומר שאם מול החלון המרכזי הגדול של בית הכנסת היה בארה של מרים, מה צריך לעשות זה למצוא את מקום בארה של מרים ומול זה לבנות את בית הכנסת הגדול. כך הוא מסתובב לו על החוף, עולה על ההר שמעל טבריה, מאתר את המקום שהוא מזהה כמקומה של בארה של מרים, ומול זה בונה את בית הכנסת שלו – בית כנסת עץ חיים של רבי חיים אבולעפיה.

רבי חיים אבולעפיה עושה הרבה דברים טובים, אבל אחד הדברים הכי חשובים שהוא עושה זו המצאה חדשה, גאונית בתולדות העם היהודי. הוא ממציא את קופת רבי מאיר בעל הנס. צדקה זה דבר שעם ישראל מחלק כבר מזה אלפי שנים. אבל צדקה נותנים בדרך כלל לעני שבא לביתך, שגר לידך, שנמצא בקהילתך. הרעיון של רבי חיים אבולעפיה זה לפזר קופות בכל פינה ובכל מקום, בהן ישימו כסף בכל מקום בעולם, וישלחו שליחים, שד"רים (שלוחי דרבנן) כדי לאסוף את הכסף ולהביאו.

זה עובד עד כדי כך שיום אחד מגיע שד"ר מהעיר ירושלים לעיר פז שבמרוקו ורואה שקופת רבי מאיר בעל הנס מלאה בהוגן. הוא אומר שבא מירושלים, עיר הקודש, מבקש לקחת את הכסף שבקופה, ונותנים לו. שלושה חודשים לאחר מכן מגיע השד"ר של טבריה ורואה שהקופה כמעט ריקה. הוא ניגש לגבאי ושואל אותו מה קרה, שכן שנה קודם לכן הקופה הייתה מלאה. אומר לו הגבאי שהשד"ר של ירושלים הגיע לפני שלושה חודשים ולקח את כל הכסף. חזר חזרה לארץ ישראל ותבעו חכמי טבריה את חכמי ירושלים לדין תורה על הכסף שלקחו, פסק הדין אמר שהם צריכים להחזיר את הכסף לטבריה כי מה ששמים בקופת רבי מאיר בעל הנס זה רק ליהודי טבריה.

מי שאימץ את הרעיון הזה בעוד יותר גדול הייתה הקרן הקיימת לישראל בקופות הכחולות. זו המצאתו של רבי חיים אבולעפיה שמתחילה כאן, בטבריה. כך אפשר להבין למה הקהילה הספרדית הייתה כל כך עשירה לעומת הקהילה האשכנזית שהתפרנסה מכספי החלוקה. שכן, ב-1740 כשרבי חיים אבולעפיה ממציא את ההמצאה הזו, אין אשכנזים בטבריה, אלו מגיעים רק ב-1765, וכשהם מגיעים אז הספרדים לא נותנים להם שקל אחד ממה שיש בקופה ושולחים אותם להשיג את כספם בעצמם.

בית הכנסת הזה נפגע קשות ונהרס לחלוטין ברעידת האדמה של ה-1.1.1837, כ"ד טבת תקצ"ז. אז כמוכן נוצרת בעיה ליהודים הספרדים בטבריה – אין להם בית כנסת. קם אחד מחכמי הקהילה הספרדית, רבי שמואל קונורטי, שכונה בשם בית כנסת הסניור, ואמר שלא יכול להיות שלא יהיה בית כנסת לספרדים. הוא לקח את ביתו הפרטי שלו ונתן ממנו אגף שלם לבית כנסת של הקהילה הספרדית. אפשר לראות את המבנה הכיפה הלבנה, זה בית הכנסת, שנקרא בית כנסת הסניור – זה אגף פרטי שלם בביתו של שמואל קונורטי. **משה ויהודית מונטפיורי** ב-1839, כשהם מברקים בטבריה הם באים לבקר בבית כנסת הסניור ויהודית כותבת את זה ביומנה. בבית הכנסת הזה היא מתארת שהיא רואה 6000 ספרי יודאיקה, שנמצאים שם עד היום. משפחה לקחה את זה תחת חסותה, הקימו עמותה, עכשיו משפצים את המקום ועומדים את המקום לקהל הרחב.

לימים, כמה עשרות שנים מאוחר יותר, מחדשים את בית כנסת רבי חיים אבולעפיה, בית כנסת עץ חיים. לפני כעשור עבר שיפוץ נוסף, דרמטי ויסודי.

לפני כעשור, כשבאו לעשות שיפוץ נוסף, רצו להרחיב את בית הכנסת והגישו את כל התוכניות המתאימות. מזרחתה אי אפשר להרחיב אותו, כי שם הטיילת, לכן באופן טבעי רצו להרחיב אותו מערבה. קיבלו את כל האישורים. אז הגיע טרקטור כדי לחפור את היסודות, נתן מכה באדמה וגילה את שרידי המבצר הצלבני של טבריה.

במרכז העיר הצלבנית נמצאת מצודה, מגדל העוז של העיר. במקום הזה התגלה השער, שמה שמעניין ומיוחד בו זה שלפניו נמצא חפיר (היום אפשר לחצות אותו ולהיכנס דרך שער המצודה), מעליו גשר עץ שהורס בעת הצורך. יש כאן עדיין את המקום של סבכת הברזל שירדה וחסמה את השער, ואת החרוץ שלה.

הדבר המעניין לגבי המצודה הצלבנית, מגדל העוז, זה שכנראה זה היה אחד המקומות, אם לא היחיד, שבו החפיר היה מלא מים. ברוב המקומות שבהם בנו צלבנים החפירים היו יבשים. יש דעה שבבית שאן גם היה חפיר מלא. פה אפשר לומר די בוודאות שהיה. החפיר הזה הולך עד הכנרת.

גם בשער, כמו במקומות אחרים, אפשר לראות דבר מאוד מעניין, שכן גם הצלבנים, כמו דאהר אל עומר ואחרים, משתמשים בספוליה. כמו גם בציפורי – מפינות המבנה שמים סרקופגים, ממלאים אותם באבנים וכך זה יוצר חיזוק נוסף למבנה.

בית רבי מנחם מנדל מוויטבסק - במזרח אירופה היו נוסעים מאות קילומטרים כדי לראות בית כזה, אבל רבי מנחם מנדל מוויטבסק הוא גדול התלמידים של הבעל שם טוב ואחריו של המגיד ממזריטש. הוא היה אמור להיות הרבי של כל החסידים במזרח אירופה, אך הוא מחליט לעלות לארץ ישראל ב-1777 וכתוצאה מכך נוצרת למשל תנועת חב"ד – שכן החסידים בחו"ל שולחים לו מכתב 'איך השארת אותנו כצאן בלי רועה? מה נעשה בלעדיך? אז הוא שולח להם מכתב חזרה ומפנה אותם לרבי שניאור זלמן מלאדי, הוא יהיה המנהיג שלכם. הבית הזה נבנה בשנת 1786 וכאן גר רבי מנחם מנדל מוויטבסק. גם הבית הזה נפגע ברעידת האדמה של 1.1.1837, נרכש מחדש ושופץ על ידי רבי אהרן הגדול מקרלין ב-1869, לכן הוא הבית של חסידי קרלין. בתוך בית הכנסת הזה, למעלה, יש ארון קדוש עשוי עבודת יד, עץ זית, גילוף, מאוד דומה ומזכיר את זה של האר"י האשכנזי בצפת.

החומה הדרומית של המצודה הצלבנית – נכנסנו דרך השער הצפוני, עברנו קטע של 80-70 מ' והגענו לחומה הדרומית של המצודה הצלבנית, מגדל העוז, שנמצאת המרכז העיר. הנקודה המעניינת היא שיש כאן מערכת קמרונות תת קרקעית שאחת מהקירות היה פתוח לכנרת, עד שנת 1934 היו מים שנכנסו פנימה, כי לא הייתה טיילת, שכן כאמור היא נוצרה של ידי הבריטים שדחפו את כל השברים אל תוך המים.

כאמור העיר הייתה בנויה בטבעות – שכונה יהודית, מוסלמית ונוצרית, לכן אפשר לראות את הצריח של המסגד מאחור. שכן אנו נכנסים לחלק המוסלמי. המסגד הזה נקרא ג'מעא אל באחר, מסגד הים. גלי הים לחכו את הקיר שלו ואז אפשר היה להגיע עם הסירות התת קרקעי של הקמרונות הצלבניים. מה שהיה קמרונות תת קרקעיים בתקופה הצלבנית, בתקופה העות'מאנית משמש בתור מרינה, כי דייגים מוסלמים היו בים, שומעים את המואזין שקורא לתפילה, באים עם הסירות, נכנסים לכאן, חונים את הסירה, יורדים לתפילה, מתפללים וחוזרים לים. הצלבנים השתמשו בזה כמערכת מילוט \ ביוב, כל מיני דברים שתחת המבנה רצו להזרים אל תוך הים.

הטיילת – לאורך הטיילת יש לא מעט דברים שאפשר לעשות. בקצה הצפוני של הטיילת יש דרך, רחוב, שעולה כלפי מעלה, לכיוון המתחם הסקוטי, ושם עשו מן מוזיאון פתוח – ריכזו שם כל מיני פריטים ארכיטקטוניים, יש שם תמונות וציורים על הקירות. אחד השברים שעשו שם זה שהקדישו את זה לניקוד העברי – המבוסס על הניקוד הטברני, והדבר משולב בכביש, בקירות וכו'. הלאה לידו יש כמה מלונות בוטיק ששווה להכירם אותם – לכל אחד ציורים בכניסה וכן הלאה. קרוב יותר אלינו יש כנסייה קתולית פרנציסקנית, שמה שחשוב ומיוחד בה זה שחיילי צבא פולין המשוחררת, החופשית, ב-1942 ביקרו במקום והשאירו כאן אנדרטה גדולה

ויפה הכתובה בפולנית – המבנה, הצורה, הכתובות, השמות של הערים בפולין וכיו"ב. הכנסייה בנויה על שרידי כנסייה צלבנית.

לא כל כך רואים, אבל כאן נמצא המגדל שהוא הפינה הדרום מזרחית של העיר טבריה. התחלנו בפינה הצפון מערבית, במצודת ארבעה המגדלים, חצינו את כל העיר העות'מאנית וזה סופה. המגדל כאן הוא מגדל נטוי, הגלים של הכנרת מכים בו מלמטה והוא ככל הנראה ייפול תוך 20-40 שנים.

בנוסף וחשוב – המדיד – פסל סביבתי שצורתו של הכנרת. יש מזרקה שעובדת בעיקר בקיץ. הדבר המיוחד והחשוב זה שבכל רגע נתון מוצג עליו את מפלס הכנרת בזמן אמת.

המיצג 'טיבריום' – מיצג מדהים של אור, קול, מזרקות, לייזרים, הולוגרמות וכולי. מכיוון שעד לפני שנתיים מפלס הכנרת היה נמוך בכ-3 מ', בנו את המיצג מטר וחצי יותר נמוך, בשל כך, בשנה האחרונה, שהייתה שנה ברוכה ומפלס הכנרת עלה, הכל הוצף, נהרס ולא עובד כבר כמעט שנה שלמה. מתקנים, משפצים ומגביהים את זה, התוכנית היא לקראת פסח הקרוב להפעיל את זה מחדש. עובד 364 ימים בשנה, למעט יום הכיפורים, 3 פעמים כל ערב, בכל שעה עגולה למשך של כ-20 דק'. כל פעם מופע אחר – כלומר שאפשר היה להגיע למופע אחד, ללכת לשעה, לחזור למופע של שעה אחרי ולראות מופע אחרי. המיצג פתוח ללא תשלום.

המוסקוביה – לפנינו המוסקוביה, אכסניה לצליינים רוסים שנבנתה בסוף המאה ה-19, לכן זה שמה, שייך לכנסייה הפרבוסלבית, הרוסית. המקום לפני כ-3 שנים שופץ, שוקם, עבר למלון בוטיק יפיפה. הוא קשור לתופעה הצליינות הרוסית המאה ה-19 שהיא בכלל תופעה מדהימה, שכן ההיקפים שלה הם חסרי כל פרופורציה, והעדויות עליה אפסיות כמעט לחלוטין. רוב הרוסים שהגיעו לארץ במאה ה-19 היו אנאלפביתים, הם לא ידעו לכתוב, לא השאירו יומנים, אבל הגיעו בהמוניהם. הם אספו פרוטה לפרוטה כדי לעשות את מסע חייהם, להגיע לארץ הקודש ולבקר במקומות האלה.

כדי להבין את עוצמת הסיפור של הצליינות הרוסים – ב-1812 מגיעים לארץ שני קציני צבא בריטיים במשימת ביון, ריגול ומיפוי. הם מגיעים לירושלים במסגרת המשימה, כשהם מגיעים לשם מספרים להם שעומדת לצאת שיירה לקאסר' אל יהוד. הם מתלהבים ומחליטים להצטרף לשיירה. הם מספרים של השיירה ואומרים שהיו שניהם, שני אנגלים, 3 אמריקאים, 2 צרפתים, 1 סקוטי ו-5000 רוסים. מהאירופאים האלה יש 7 ספרים, כי כל אחד כתב יומן מסע כדי לספר לחבריה מה הוא ראה ועשה, מה-5000 רוסים האלה אין מילה אחת כתובה. אבל על רקע זה אפשר להבין את הסיפור של הקמת מגרש הרוסים בירושלים, הקמת המוסקוביות, האכסניות לצליינים וכולי.

אחד הסיפורים העצובים של העיר טבריה הוא של המבנה שהיום הוא כנסייה יוונית אורתודוקסית, יש את סמל הטאפוס בכניסה, למעלה את מגדל הפעמונים, צלבים וכן הלאה. זהו המקום שנקרא בפי תושבי טבריה בשם 'כיפות השל"ה' (רבי ישעיה הלוי הורוויץ), שעלה ב-1621 לארץ ישראל, הגיע ב-1627 לטבריה ונפטר כאן בסופו של דבר בשנת 1630. כמו הרבה רבנים אחרים הוא נקרא על שם הספר שהוא חיבר שנקרא 'שני לוחות הברית' – השל"ה, לכן הוא נקרא השל"ה הקדוש.

זהו ביטוי לעוצמתו של האיש, שכן יש 5 אנשים בלבד לאורך ההיסטוריה היהודית שקיבלו את הכינוי והתואר 'הקדוש', שקיבלו את בהסכמה גורפת של כלל עם ישראל וכך הם נקראים – במאה ה-2 לספירה, יהודה הנשיא. רבינו הקדוש, 2 במאה ה-16 לספירה, האר"י והאלשיך הקדוש, 1 במאה ה-17 השל"ה הקדוש, 1- במאה ה-18 אור החיים הקדוש.

השל"ה הקדוש מגיע לכאן בשנת 1627, ומספרים שבמקום הזה נהג האר"י הקדוש להתפלל יחד עם תלמידיו. אמר השל"ה הקדוש שבמקום שבו התפלל האר"י הקדוש יחד עם תלמידיו ראוי לבנות בית כנסת, ובנה בית כנסת גדול ומפואר שהתבסס עם הקמרונות הצלבניים שהיו קודם לכן, חלק מהחומה שהייתה, השתמש בחלק מהחדרים ובנה מבנה עם כיפות וכו'. לכן המקום נקרא בפי תושבי טבריה 'כיפות השל"ה'.

המקום נפגע ברעידת האדמה של 1680, וכשרבי חיים אבולעפיה חוזר בשנת 1740 לחדש את היישוב היהודי בטבריה הוא מקים את השכונה היהודית במקום אחר, והמקום הזה נשאר בשוליים. כשמקומות הטבעות הטבעת המוסלמית והנוצרית, המקום נשאר חלק מהטבעת הנוצרית וזה רחוק מהתחום היהודי. ברעידת האדמה של 1837 זה חוטף מכה נוספת ולכן המקום די הרוס עד המאה ה-19.

בשנות ה-70 של המאה ה-19 מגיעים לטבריה נזירים יוונים אורתודוקסים שאומרים לעצמם שאם יש עליהם להקים כנסייה או מנזר, הם יכולים להשתמש בבניין הנטוש. כדי שלא יהיו להם בעיות הם גם נותנים קצת בקשיש למושל העיר, ומתחילים לבנות את המבנה שלהם.

היהודים רואים שהמקום שבו התפלל האר"י הקדוש והשל"ה הקדוש הופך למבנה נוצרי, ולא מוכנים שתקום במקום כנסייה. הם רצים לוואלי של דמשק כדי לתבוע את היוונים אורתודוקסים למשפט על זה שלקחו את השטח ששייך להם לכאורה.

הוואלי של דמשק מזמן את היוונים אורתודוקסים ויש משפט, כל צד מביא את העדויות, העובדות וטענותיו השונות. בסופו של דבר הוואלי של דמשק מחליט שהמבנה שייך ליהודים. שמחים היהודים שמחה גדולה. אז פונים היוונים אורתודוקסים אל הוואלי של דמשק, לא מתווכחים עם פסיקתו, אולם מבקשים החזר כספי של השיפוץ שעשו בבניין החרב שמצאו. הוואלי של דמשק מסכים לבקשתם וקובע שהיהודים צריכים לשלם 4000 גרוש ליוונים אורתודוקסים דמי בניית המבנה.

ליהודים אין את הכסף. רצים היהודים האשכנזים לאחיהם הספרדים בטבריה ומבקשים מהם את הכסף. אולם הספרדים לא מסכימים, שכן לא רצו האשכנזים להשתתף איתם במבנה רבי מאיר בעל הנס. בגלל 4000 גרוש המבנה הזה נשאר בידיהם של היוונים אורתודוקסים, וכך הוא עד היום. זו רק דוגמא אחת מיני רבות לסיפורי בתים בטבריה, המלאה הן בסיפורי משפחות וכן הלאה.

תמליל סיור מספר 59 לרמלה לוד

מסלול: מרכז הקראים, המסגד הגדול, כנסיית יוסף הרמתי, בריכת הקשתות והמוזיאון

מרכז היהדות הקראית בישראל

הגעה: מכביש 1 פונים במחלף לוד לכביש 40 דרומה. עוברים את כל הפניות ללוד, עוברים את מחלף רמלוד (הפנייה לכביש 44) ופונים ימינה ברמזור הבא לרמלה מרכז – לרח' יוסף קלאוזנר 16. האם הקראים הם יהודים? התשובה- כן! אין מחלוקת על יהדותם, יש מחלוקת על ההלכה שלהם. ההלכה הקראית – האם הקראים שונים דרמטית מהיהדות – התשובה- לא! כשבדקים את ההלכה הקראית מול ההלכה הרבנית – הדמיון עולה על ההבדל. הקראים מקבלים את כל התנ"ך כמו ביהדות, מתפללים לכיוון ירושלים וכו'. יש לא מעט הבדלים מהיהדות הרבנית, ביניהם 2 הבדלים עיקריים:

היחס לתורה שבע"פ – הקראים אינם מקבלים אותה כדבר תורה. גם ביהדות יש דאורייתא ודרבנן, אך מבחינת הקראים המשנה והתלמוד הם בגדר דרבנן: דברי אבותינו המה. יש דברים שעולים בקנה אחד עם הכתוב בתורה ואותם הם מקבלים. דברים שאינם מתאימים לתורה הם לא מקבלים אותם. הם לא דוחים את המשנה והתלמוד באופן מוחלט, אך מקבלים חלק מזה בצורה סלקטיבית.

סמכותו של הרב – ביהדות, לפי רבן גמליאל: "חייב אדם ללכת אחרי רבו, אפילו יאמר לך על שמאל ימין ועל ימין שמאל". בתלמוד יש סיפורים מה קורה כשלא מציינים לסמכות הרבנית. למשל- ספור "תנורו של עכנאי", בו הסמכות הרבנית עולה אפילו על האמת ההלכתית. ענן בן דוד, מייסד הזרם הקראי, אומר: חפישו באוריתא שפיר = חפשו היטב בתורה, ואל תישענו על הרבנים. גם הגדול בחכמים יכול לטעות. אפשר להתייעץ עם מומחים, אך לא לסמוך עליהם בצורה עיוורת. אצל הקראים הרב הוא יועץ מקצועי, בעל ידע רחב, אבל לא מישהו שצריך לציית לו אוטומטית. כללית אין אצל הקראים דחייה מוחלטת של מצוות הרבנים ומקבלים חלק מהן.

מקורות הקראים – הקראים הופיעו בשטח במאה ה-8 לספירה, אך הם בוודאי החלו קודם לכן, וזה לא בא לידי ביטוי. אחרי חורבן הבית השני החלה דיקטטורה הלכתית של רבן גמליאל וממשיכו. ייתכן שהקראים מקורם בתפיסה הצדוקית. לא מכירים ספרים של הצדוקים, כי יריביהם הפרושים מחקו אותם מהזיכרון. אם היה מישהו שחשב אחרת – הסמכות הרבנית דאגה להשתיק אותו ולמחוק אותו.

ענן בן דוד נמנה על משפחת הנשיאים, ראשי הגולה לבית דוד, בבגדד במאה 8. הוא היה דמות מספיק כריזמטית וחזקה כדי לקום ולאמר את דבריו בקול רם. סביב מנהיגותו החלה להתארגן קבוצה שחשבה אחרת.

שומרונים – יש הנוטים לבלבל בין קראים לשומרונים, ואין שום קשר ביניהם. השומרונים מאמינים רק בחמישה חומשי תורה עם שינויים קלים, ולא בנביאים ובכתובים והמשנה והתלמוד. ההבדל בתורה אצלם: הדיבר הראשון בעשרת הדיברות ביהדות – אנכי ה' אלוהיך. אצל השומרונים: אנכי ה' אלוהיך לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני. כלומר, מה שאצלנו הם 2 דיברות, אצלם זה דיבר אחד, ויש להם דיבר עשירי נוסף: מתפללים רק במקום אחד והוא הר גריזים.

הדרכה מקומית

היהודים הקראים הם ממשיכי דרכם של בני ישראל, שקיבלו את התורה במעמד הר סיני. הם ממשיכים לקיים את כל המסורות והמנהגים שהיו נהוגים בעם ישראל. לפי התפיסה הקראית – עם ישראל קיבל במעמד הר סיני שתי תורות: אחת בכתב ואחת בע"פ. עם ישראל היה מאוחד סביב אותה תורה כתובה עד חורבן בית ראשון. אחרי החורבן והגלויות עם ישראל הושפע מהתרבויות השונות שבגלות ונגרם פילוג בעם לשני זרמים: התפיסה הקראית והתפיסה הרבנית.

תקופת הפריחה הקראית היתה במאה ה-8 בבבל, בימי ענן בן דוד – בין עירק לאיראן. החכמים הקראים הטיפו לעלות לארץ ישראל וליישב אותה כדי להחיש את הגאולה. חלק מהקראים עלו לארץ והתיישבו ב-3 מקומות: רמלה, חברון, וירושלים. ברמלה הקימו 2 בתי כנסת, בירושלים נמצא בית הכנסת הקראי העתיק ביותר – ברובע היהודי. בחברון נשאר רק בית העלמין העתיק.

במאה 11 חרבה הקהילה הקראית בירושלים ורמלה, עם הכיבוש הצלבני. המרכז הקראי נדד מהארץ לאזור ביזנטיון- באיסטנבול. במאה 12 הקהילה עברה מאיסטנבול לאזור אוקראינה וליטא. ב-1948 עם הקמת המדינה – עלו רוב בני הקהילה ממצרים לארץ.

יסודות היהדות הקראית – מתבססת על הכתוב, כלומר על התנ"ך כולו. הקראים מפרשים את התורה בדרך הפשט, וזה הדבר החשוב. היהדות הרבנית מתבססת בעיקר על הדרש.

שיטת ההיקש – הסקת מידע מתוך הכתוב לפי מידע במקום אחר. המסורת והמנהגים שעוברים מאב לבן שיש להם סימוכין בתנ"ך, אך לא ברור בדיוק איך לבצע אותם. דוגמה – לא נאמר בתורה איך לבצע את ברית המילה, מלבד זה שצריך לעשות ברית מילה ביום השמיני. דרך הביצוע היא העתקה משתלשלת: השיטה עוברת מאב לבן – וכל דור מעביר הלאה לדורות הבאים.

דוגמאות להיקש:

שעטנז: זו מילה שתומה ולא ידוע מה פירושה. בספר ויקרא י"ט אֶת-הַקֹּתִי, תִּשְׁמְרוּ--בְּקִמְתָּךְ לֹא-תִרְבֵּעַ בְּלֵאִים, שָׂדֶךְ לֹא-תִזְרַע בְּלֵאִים; וּבְגָד בְּלֵאִים שֶׁעָטָנָז, לֹא יַעֲלֶה עָלֶיךָ. מה זה שעטנז? התורה מפרשת את המילה במקום אחר. לפי ספר דברים כ"ב יא לא תלָבַשׁ שְׁעִטָּנָז, צָמָר וּפְשָׁתִים יַחְדָּו.

טוטפות: שמות י"ג טו וְהָיָה לְאוֹת עַל-דִּקְחָה, וּלְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינַיִךְ: דְּבָרִים ו' ח וּקְשָׁרְתָם לְאוֹת, עַל-דִּקְחָה; וְהָיוּ לְטוֹטְפֹת, בֵּין עֵינַיִךְ-- הַיְהוּדוֹת הַרְבֵּנִית מִפְרֶשֶׁת שְׁטוֹטְפוֹת הַן תְּפִלְיִן. ביהדות הקראית מפרשים טוטפות לפי שיטת ההיקש.

בספר שמות י"ג ט וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל-דִּקְחָה, וּלְזָכְרוֹן בֵּין עֵינַיִךְ, ולפי ההקבלה טוטפות=זכרון. **גוי של שבת** – ביהדות הרבנית המושג הוא שיהודי יכול לשלם לגוי כסף לפני כניסת השבת, כדי שיבצע עבורו עבודה בשבת, או שירמוז לו ברמז במהלך השבת כדי שיבצע פעולה כלשהי. ביהדות הקראית לא קיים המושג

הזה, בגלל הפסוק בספר שמות כ' : ז זכור את-יום השבת, לקדשו. ח ששית ומים תעבד, וְעֲשִׂיתָ כָּל-מְלָאכָתְךָ. ט יום, השביעי-שבת, לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ : לא-תַעֲשֶׂה כָל-מְלָאכָה אֲתָה וּבִנְךָ וּבִתְךָ, עֲבָדְךָ וְאִמְתְךָ וּבְהֵמָתְךָ, וְגֵרְךָ, אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ. התורה מפרטת עד רמת הבהמה, ולפי זה מובן שגם העבד/הגוי צריך לשבות. לחימום בשבת משתמשים בתנור עם אבני שמוט, ששומרות על החום בבית גם אחרי שמכבים את האש.

חג החנוכה – אצל הקראים לא מציינים אותו כחג דתי. חנוכה הופיע לראשונה בספרים חיצוניים לתנ"ך – מכבים א', ב', שמספרים על מאורע היסטורי שקרה – ניצחון המכבים על היוונים וחנוכת המקדש. בתקופה הבאה בית המקדש נחרב והגישה הקראית אומרת שלא יכולים לשמוח על מקדש שאין לנו, שנהרס, ולכן לא חוגגים אותו. בברכות של הדלקת נרות אומרים : ברוך אתה ה' שציוונו להדליק... למרות שזה ציווי דרבנן ולא ציווי דאורייתא. יש קראים שמדליקים חנוכיה אף בלי לברך ומדליקים כמה נרות שרוצים. הקראים לא מברכים ברכה שאין לה אסמכתא שכתובה בתורה. ביהדות הרבנית יש עוד מקרים של מצוות דרבנן, שלא כתובות בתורה, והקראים לא מקבלים אותן.

לוח השנה לפי ההלכה היהודית - מושפע משני גורמים - הירח והשמש. ראיית מולד הירח=ראש חודש. כך היו מקדשים את ראשי החודשים בכל עם ישראל. החגים היהודיים הם חגים חקלאיים, ולכן הם נקבעים לפי השמש ולא הירח, וצריך ליצור איזון בין לוח השמש ולוח הירח- וזה שנה מעוברת : בחודש אדר, החודש האחרון, בודקים את רמת הבשלת השעורה בשדות, ולפי זה מחליטים אם מוסיפים חודש אדר ב' או לא באותה שנה. יש במשנה הוראות ברורות איך לבדוק, יש אנשים שמוסמכים לבדוק ומוגדרים 3 מקומות בארץ שבהם בודקים.

כך זה היה ביהדות עד שנת 350 לספירה, תקופת הלל השני. הלל קבע לוח שנה מחזורי בן 19 שנים שבו יש 7 שנים מעוברות (גוח אדזט= השנים : 3,6,8,11,14,17,19), וקבע כמה כללים לחגים : לא אדו ראש (ראש השנה לא יחול בימים א,ד,ו), לא בדו פסח (פסח לא יחול בימים ב,ד,ו).

אצל הקראים ממשיכים לחגוג את החגים "במועד" לפי השיטה הישנה, שלפני הלל השני. לוח השנה הירחי קובע את ראשי החודשים, ולוח השנה השמשי קובע את החגים. בודקים מתי ראש חודש לפי הירח, ולפי זה סופרים את הימים לחג המתאים. לפי מצב השעורה קובעים שנים מעוברות.

אין כאן הבדל עקרוני בין השיטות הרבנית והקראית. בשניהם יש שנים מעוברות, רק השיטה שונה : הקראים ממשיכים בשיטה הקדומה, ואצל הרבנים יש לוח מקובע. כך יכול להיות שהחגים הקראים נחגגים לפעמים בהבדל של יום או יומיים בלוח הקראי לעומת הלוח הרבני.

חג שבועות הוא היחיד בתנ"ך שאין לו תאריך ספציפי, אלא סופרים את הימים לפי נוסחה : ויקרא כ"ג טו וספרתם לכם, מִמִּחְרַת הַשַּׁבָּת, מִיּוֹם הַבֵּיאוֹתָם, אֶת-עֹמֶר הַתְּנוּפָה : שֶׁבַע שָׁבֻעוֹת, תְּמִימֹת תִּהְיֶינָה. טז עד מִמִּחְרַת הַשַּׁבָּת הַשְּׁבִיעִית, תִּסְפְּרוּ חֲמִשִּׁים יוֹם ; וְהִקְרַבְתֶּם מִנְחָה תְּדֻשָּׁה, לַיהוָה. לכאורה זו נוסחה פשוטה. הפרשנות הקראית היא פשוטו כמשמעו – להתחיל לספור מיום ראשון שאחרי פסח 50 יום. לכן אצל הקראים חג שבועות תמיד יחול ביום ראשון. ביהדות הרבנית הספירה היא ממחרת חג הפסח עצמו, וכך תמיד שבועות יחול באותו תאריך עברי- ו' בסיון, אך לא באותו יום בשבוע.

לא תבשל גדי בחלב אימו – מופיע 3 פעמים בתורה, מתוכם פעמיים מוזכר בהקשר של עלייה לרגל לירושלים ולא בהקשר של מאכלות אסורים. הקראים מפרשים זאת לפי הפשט : לא לבשל את הגדי בחלב של אמה שלו, הקראים מתייחסים לזה כאל דבר אכזרי ולכן זה אסור. אצל הקראים אין איסור לאכול בשר וחלב יחד. לפי הרבנים – פיתחו והוסיפו הלכות על התורה, ובהן גם ההפרדה בין חלב ובשר.

ימי צום על חורבן ביהמ"ק – הצומות שמוזכרים בתנ"ך מקובלים גם על הקראים : עשרה בטבת, י"ז בתמוז ותשעה באב. שריפת בית המקדש מתוארת בספר מלכים (7 באב) ובספר ירמיהו(10 באב), ולכן הקראים צמים פעמיים, בשני הימים האלה. ההסבר הוא שהשריפה החלה ב-7 לחודש והסתיימה ב-10 בחודש. ביהדות הרבנית צמים ב-9 באב על חורבן בית שני.

תפילין – הקראים לא מניחים תפילין, ואין להם בכלל תפילין. כאמור, טוטפות מפרשים כזיכרון, מן מטאפורה, שהקראים מפרשים שהתורה צריכה להיות בתודעה כל הזמן ולבוא לידי ביטוי במעשי האדם, כמו מטאפורות אחרות בתנ"ך (למשל- נפשו קשורה בנפשו).

מזוזות – לפי ספר דברים ו' ט וְכָתַבְתֶּם עַל-מְזוֹזוֹת בֵּיתְךָ, וּבְשַׁעְרֶיךָ. מתייחסים לזה כמו מטאפורה – לכתוב את כל התורה על המזוזה, כדי שתופיע לנגד עיניך. הקראים שמים מן סמל על המזוזה, בצורת לוחות הברית, שמייצג את כל התורה ואת עשרת הדיברות, ומסמן שזה בית יהודי.

ציצית – אצל הקראים הציציות בצבע כחול ולבן. הצבע הכחול מופק מכל מקור טבעי או סינתטי כלשהו. ביהדות הרבנית הציצית רק בצבע לבן, כי הצבע הכחול מוגדר לפי ההלכה רק לחילזון מסוים (ארגמון) שמפיק את הצבע הזה, ולכן לא משתמשים בכחול.

כיפה – לא חובשים באופן רגיל, רק בזמן תפילה בבית הכנסת שמים כסוי ראש- גם גברים וגם נשים. רק רב או שוחט הולך עם כיפה באופן קבוע.

בית הכנסת הקראי הוא בלי שולחנות וכסאות. התפילה מתבצעת ללא נעליים, כפי שנאמר למשה וגם ליהושע. שמות ג' של-נְעֻלֶיךָ, מְעַל רַגְלֶיךָ--כִּי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲתָה עוֹמֵד עָלָיו, אֲדָמָת-קֹדֶשׁ הוּא. מתפללים 2 תפילות ביום – בוקר וערב, כנגד שני הקרבנות בבית המקדש. יש עזרת נשים בנפרד, כמו אצל הרבנים, בעיקר בגלל ההשתחוות על הרצפה בזמן התפילה, כדי למנוע מבוכה בין גברים לנשים.

מבנה התפילה והתנועות אצל הקראים : עמידה, השתחווייה, כריעה, בריכה, קידה, נפילה אפיים, נשיאת עיניים, נשיאת ידיים ופרישת כפיים. כל התנועות האלה מוזכרות בתנ"ך במקומות שונים, ולפי הקראים כך היו מתפללים בבית המקדש.

טהרה – בית הכנסת מהווה "מקדש מעט", וצריך להימצא במצב של טהרה כדי להיכנס אליו. בתקופת התנ"ך היו מיטהרים ע"י אפר פרה אדומה ורחצה במים חיים. כיום הקראים רק רוחצים במים חיים, כלומר הטהרה נעשית פשוט ע"י מקלחת. יש טומאות של יום ושל 7 ימים. לקראים אין מקווה, כי לא כתוב בתנ"ך שטבלו במים אלא רק רחצו במים.

מעמד האישה אצל הקראים שווה למעמד הגבר. דוגמה: הרמב"ם אמר שאישה פסולה לעדות, כי נאמר "על פי שניים עדים" – לשון זכר. אצל הקראים עדות אישה שווה לעדות הגבר. קול באישה ערווה – לא קיים אצל הקראים. נשים שרות גם בבית הכנסת. היו תקופות שהיו גם נשים רבניות ומוהלות. הברכה הרבנית "ברוך שלא עשני אישה" – הקראים מברכים "ברוך הבורא בצלם אנוש" – גם נשים וגם גברים. מצוות שהזמן גרמן – למשל מצוות סוכה ניתנה לגברים, אצל הקראים גם נשים שותפות בזה.

נישואין – הטקס הקראי קצת שונה, גם האשה חותמת על הכתובה יחד עם הגבר. הכתובה היא הסכם בין שניהם. הכתובה הקראית בשפה העברית ואין משפטים בארמית. בגירושין – זכויות האישה שוות לגבר. אין מצב כזה של אישה עגונה. אם הגבר לא ממלא את חובותיו – בית הדין הקראי יכול לתת לה גט גם ללא הסכמת הגבר.

העדה הקראית – כ-40,000 בארץ ועוד 10,000 בתפוצות. רוב הקהילה באשדוד ורמלה, ועוד 8 קהילות קטנות בארץ. הקראים שותפים בכל מה שקורה במדינה. משה מרזוק הקראי היה מרגל יהודי שנתפס במצרים במסגרת "עסק הביש" ב-1955. הקראים עלו במאה 8 לירושלים כדי להחיש את הגאולה, בזמן שהחכמים הרבנים אמרו לא לעלות לארץ עד שתגיע הגאולה.

סוף הדרכה מקומית

כמות הקראים – השאלה איך מגדירים קראים. רוב הקראים אינם מקיימים מצוות. אם הם לא דתיים ולא מקיימים את ההלכה הקראית – אין שום הבדל בינם לבין יהודים חילוניים. מקיימי הלכה קראית יש בערך 7000-6000, והשאר חילוניים.

נישואים מעורבים בין יהודים קראים לרבנים – קיימים במציאות בארץ, כי אין בתי ספר קראים, אין יחידות צבאיות קראיות, וקראים מעורבים לחלוטין בארץ, נפגשים ומתאהבים. שני הממסדים – גם הקראים וגם הרבנים לא אוהבים את הנישואים המעורבים, אך המציאות כפתה זאת. מאז 1969 הרב הראשי יצחק נסים קבע פסק הלכה שמתיר זאת, בתנאי שהצד הקראי "יודה בדברי חברים" – כלומר יקבל את ההלכה הרבנית. זו היתה רק הכרזה, וכיום קיימים מאות רבות של זוגות מעורבים. אם מתחתנים לפי הרבנים – הצד השני צריך לקבל את ההלכה הרבנית. אם מתחתנים לפי הקראים – הזוג צריך לקבל את ההלכה הקראית. יש זוגות שחוגגים פעמים ליל סדר – פעם אצל המשפחה הקראית ופעם אצל היהודית רבנית.

מעמד העדה הקראית במדינה היה בעייתי עד לאחרונה. כל עדה דתית מוגדרת לפי החוק הבריטי מ-1922, שכל קבוצה היתה צריכה להצהיר על כך. אז היו מעט מאוד קראים – כ-50 איש בלבד – ולא היה מי שיכריז עליהם, והם לא נרשמו כעדה דתית נפרדת, אלא כחלק מהיהודים. זה אומר שהסמכות הדתית שלהם היתה הרבנות הראשית. היו אירועים קשים לאורך השנים, וניסיונות חקיקה שנבלמו ע"י המפלגות הדתיות בכנסת. לאחרונה יצאה הוראה של בג"צ, שכדי לערוך דיון של זוג בבית דין רבני צריך הסכמה של שני הצדדים, כך שכיום יכולים לדון גם בבית דין קראי.

הקראים ממצרים שתפו תמיד פעולה עם היהדות – והם המקור לרוב העדה שנמצאת בארץ. הקהילה הקראית בטורקיה – קהילה חשובה עם קשרים מחודשים לישראל וליהדות. אצל קראי מזרח אירופה (ליטא) חל תהליך של התנתקות וניכור מהיהדות במאה 19, עד כדי פיצוץ, עד כדי כך שוועדת הגזע של אס.אס הכריזה עליהם כלא יהודים, וכך הם לא נספו בשואה. עד היום יש מתח עם הקראים בליטא, שמרוכזים בעיר טרוקי. בית הכנסת בטרוקי הוא אתר תיירות מוגדר של הקראים, ושם לא נותנים לישראלים להיכנס... כיום אין שום קשר עם העדה הקראית בליטא. הם רואים עצמם כלאום נפרד, עם שפה מיוחדת שהיא ניב טרוקי.

בית הכנסת הקראי ע"ש ענן בן דוד הנשיא – נכנסים רק לכניסה ולמסדרון ולא לאולם התפילה.

הסיידור הקראי – כתוב כולו בעברית, עם שני סוגי פסוקים: פסוקי תנ"ך או פיוטים של פייטנים קראים. שונה לחלוטין מהסיידור שאנו מכירים. תפילת שבת בבוקר מ-6:30 עד 10:00

טלית קראית – 7 חוטים לבנים וחוט אחד תכלת, כשהצבע יכול להיות מכל מקור שהוא, אך אסור לייצר מהארגמן, שהוא בעל חיים טמא.

בר מצוה – בארץ אומץ המנהג היהודי ע"י הקראים. ילדים בני 13 עולים לתורה, קוראים פרשה והפטרה, ולומדים הלכות ומצוות, אך אין הנחת תפילין.

המסגד הגדול - מסגד אל עומרי

הגעה – ממשיכים ברח' קלאוזנר צפונה, פונים ברמזור שמאלה לרח' הרצל, ברמזור השלישי שמאלה לרח' שלמה המלך. פתיחה בימים א-ה 10-8 ובשבת. יש לתאם מראש. טלפון: 08-9225081.
ברמלה היחס במסגדים ובכנסיות מאוד ליברלי ואפשר לבקר בחופשיות. זה אחד משלושה מסגדים פעילים בעיר העתיקה. יש עוד מסגדים בעיר החדשה. למסגד הזה יש ספור מיוחד, ואפשר להשתמש בו גם כדי להסביר כללית ובקיצור מה שלמדנו בכיתה: על מסגד ועל אסלאם, 5 עיקרי האסלאם (עדות, תפילה, צום, צדקה, וחאג'), הדמיון בין יהדות ואסלאם, תפקודי המסגד, הבדל בין מסגד לגיעמה (מסגד ציבורי ליום שש), הבדל בין מחראב לאפסיס. המסגד הזה הוא כמובן גיעמה.

מחראב בחצר – זה אומר שפעם התפללו גם כאן. במסגד הקדום היה חלק קטור וחלק מקורה. התפילה בעבר היתה גם באזור המקורה וגם באזור הקטור, ולכן יש כאן מחראב. כיום רואים שאין בחוץ שטיחים, וזה אומר שלא מתפללים בחוץ, ולכן לא צריך לחלוץ נעליים בכניסה לחצר. יש 6 כתובות עתיקות במסגד. 2 מהן מעל הכניסות למסגד:

הכתובת הראשונה (של בייברס): "בשם אלוהים הרחמן והרחום. יבקר במסגדי אללה רק המאמין באללה וביום האחרון, יאמר את התפילה ויתן את הצדקה ואיננו מאמין כי אם באללה לבדו. (זה פסוק 18 מסורה 9, שתמיד מופיע בכתובת ליד מסגד). כאשר רצה האל היודע הכל וידע מראש את העתיד להתרחש, גילה את ידי עבדו הדל הנכבד הזקוק לרחמי אדוני – סולטן האסלאם והמוסלמים, שליט הערבים והעגמים, יד ימינו של אמיר המאמינים (החליף) אל מאלכ א-דאהר... בייברס. הוא יצא ממצרים בראש צבאו עטור הנצחון בחודש רביע אל-עוואל וחנה על יפו בחודש ראג'ב, וכבשה בעזרת האל בשעה השלישית של היום, אחר כך ציווה

לעשות את הכיפה מעל הצריח של הגיעמה המבורך הזה ואת השער הזה. המלאכה נעשתה בידי העבד הצמא לרחמי אדוניו חליל אבן שאווער, בשנה 666 להיג'רה (1268)."

מתעוררות השאלות – אם כיבוש יפו מוזכר בכתובת – למה הכתובת ברמלה? התשובה – בייברס הרס את כל ערי הנמל, כולל יפו. כאן זה המקום הכי קרוב כדי להתפאר בניצחון שלו ביפו.

לפי הכתובת אפשר להבין שנעשה שינוי חשוב במבנה הזה, ושבייברס אחראי לשינוי. לאחר מחקר הסתבר שהכתובת במקור בכלל לא מכאן, אלא הועברה לכאן מהמסגד הלבן, רק במאה ה-20.

הכתובת השנייה – מאוחרת ב-30 שנה (1298) והיא כן באתרה המקורי. היא מדברת על "שיפוץ הגיעמה המבורך הזה". אז מהו השיפוץ שנעשה? את זה נראה בפנים, אחרי שנחלוץ נעליים.

כניסה למסגד – אין איסור להכניס נעליים למסגד. יש איסור עקרוני להכניס את טומאת הרחוב למסגד, ולכן חולצים נעליים, וגם מקל הליכה משאירים בחוץ, כי הוא נגע ברחוב. אם יש נכה שלא יכול לחלוץ נעליים – אפשר לעטוף את הנעליים בשקיות ניילון, וכך יש חציצה בין הסוליות לרצפה.

בתוך המסגד הגדול : המסגד הזה קצת מוזר. לעומת המסגד הגדול בעכו – עם חלל ריבועי גדול ובלי עמודים, כאן תכנית הבנין היא בזיליקה – עם שתי שורות עמודים, עם כותרות צלבניות ובצד מזרח יש אפסיס גדול ולא מחראב. זה מאוד לא אופייני למסגדים, למרות שגם מסגד אל-אקצא הוא בזיליקה.

המסגד הזה לא נבנה כמסגד במקורו, אלא נבנה ככנסייה צלבנית. זו הכנסייה הצלבנית הגדולה ביותר בארץ ישראל שנותרה בתכניתה המקורית. רוב החוקרים חושבים שזו הייתה כנסייה פרוכיאליט – כנסיית קהילה. שמעון גת טוען שזו קתדרלה – כלומר כנסייה שיושב בה איש כנסייה בכיר – בישוף ומעלה, כי אין בארץ שום כנסייה פרוכיאליט בגודל כזה, אלא רק כנסייה קתדרלית.

הבישופים ישבו בדר"כ בבירת מחוז, אך הכלל הזה לא נכון בארץ הקודש. בישוף יושב במקום עם היסטוריה קדושה. עד היום יושבים בירושלים "הבישוף של בניאס" (קיסריה פיליפ), והבישוף של קיסריה.

מסורת השמות : רמלה=רמה. בית אומאיה ישבו ברמלה החל מהמאה ה-8. רמלה=עיר החולות. הצלבנים הגיעו לכאן במאה 11 ולפי צליל השם הם זיהו ברמלה שתי ערים תנכיות : רמתיים צופים, ורמה. יש גם דמיון בין שני השמות וגם הנביא שמואל מחבר בין שני השמות : שמואל נולד ברמתיים צופים ונקבר "ברמה עירו". יש דמות עוד יותר חשובה : יוסף הרמתי (שנתן את חלקת הקבר שלו לקבר ישוע) לכן הצלבנים החליטו ששני השמות זו אותה עיר. זו כבר סיבה שתיבנה כאן כנסייה כל כך גדולה.

בקוראן בסורה 23 פסוק 50 (סורת הנביאים) כתוב : "לבן מרים ולא ימו נתנו אות וניתן להם מקלט במקום גבוה אשר בו ביטחון ומעין." הקוראן לא מזהה מקומות, אך הפרשנים אומרים - מקום גבוה הוא רמלה שבפלשתיין. קצת בעיה לקרוא לרמלה מקום גבוה, אך אפשר לתרגם את המילה "מקום גבוה" לעברית בתור "רמה", ואז זה מתחבר לכאן. זה הסבר מקצועי ומעמיק שלא מתאים לכל קבוצת תיירים.

המסורת מתארת את המשפחה הקדושה, שברחה מבית לחם והסתתרה במערה, ליד עץ חרוב ומעייין. זו המסורת של הקטיסמה ליד רמת רחל ומר אליאס בדרום ירושלים. היא לא כתובה בברית החדשה אלא יותר מאוחרת, והיא התגלגלה גם לקוראן. מסורת הקטיסמה מתאימה לקירבה לבית לחם. כשיצאה ההוראה להרוג את התינוקות, המשפחה ברח מבית לחם. זה מתאים לפסוק בירמיהו ל"א יד כה אָמַר יְהוָה, קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים--רָחֵל, מְבַכָּה עַל-בְּנֵיהָ; מֵאֲנָה לְהַנְחִים עַל-בְּנֵיהָ, כִּי אֵינְנָה. המסורת הביזנטית מזהה את רמה בקטיסמה, ובקוראן המסורת נדה לרמלה כי זו נחשבה ה"רמה".

ברמלה יש בית כנסת שמואל הנביא, כי כנראה גם היהודים קישרו את רמלה לרמה. הקוראן והמוסלמים אימצו כנראה מסורות נוצריות ויהודיות שזיהו את רמה ברמלה.

ארכיאולוגים מזהים את רמתיים-צופים ברנתיס, צפונה ממודיעין. את רמה מזהים בכפר א-רם ליד ירושלים. אבל המסורות התפתחו במשך השנים למקומות אחרים. האונומסטיקון אומר שרמתיים צופים נמצאת 8 מילין מלוד, ואכן רנתיס מתאימה לתיאור הזה. בימי הביניים חשבו שרמלה היא רמתיים, בגלל שהיא קרובה ללוד.

כיבוש רמלה ע"י הצלבנים : רמלה זו העיר הראשונה שהצלבנים כבשו בארץ. עוד לפני שהגיעו לארץ היה שלב, שהם החליטו לצעוד ישר לירושלים, ולהשאיר את היישובים המוסלמים שבדרך לשלב ב'. הם באו מצפון, דילגו על צור, עכו, חיפה וקיסריה. אחרי שעברו את קיסריה, הם התרחקו מקו החוף בגלל הביצות, עברו דרך מעבר אפק, וכבשו קודם כל את רמלה, עוד לפני שכבשו את יפו.

כבוש רמלה היה בכלל בלי כוונה, כי כשהם הגיעו אליה העיר היתה ריקה. המשמר הפאטימי ברח מהעיר ואחרי ברחו כל התושבים. הצלבנים נכנסו לעיר, נחו פה 4 ימים, ומכאן יצאו לכיוון ירושלים, אחרי שהשאירו כאן משמר קטן ובישוף!

מתי הכנסייה נבנתה? ברוב הספרים כתוב שנבנתה ב-1150 ככנסיית יוחנן הקדוש, זה אולי נכון, אך אין שום אסמכתא ושום איזכור לכך, וזה תאריך שרירותי שמישהו החליט עליו. זה נכון שלפי הסגנון היא מתאימה למבנים הצלבנים של המחצית הראשונה של מאה 12 - סגנון רומנסקי. ניהול המדינה הצלבנית היה הכי מוצלח בימי המלכה מליסנדה, ולכן אפשר לייחס את בניית הכנסייה למפעלי הבנייה שלה. מליסנדה בנתה 3 כנסיות בירושלים : קבר מרים, סנטה אנה, שפוף כנסית הקבר. לכן אפשר להניח שגם כאן היא בנתה, אך אין ראיות לכך. גם שם הכנסייה די שרירותי, וזה נקבע רק ע"י נזיר פרנסיסקני במאה 16, הוא זיהה אותה ככנסיית יוחנן הקדוש, והיו לו עוד זיהויים מוזרים.

למי הכנסייה הוקדשה במקור? בתעודות צלבניות מופיעה כנסיית יוסף הקדוש ברמלה, וזה מאוד מפתה לקבוע שזו הכנסייה המדוברת. אמנם אין כאן שום כתובת שמוכיחה זאת, אך זה בסבירות גבוהה, בגלל שהצלבנים זיהו את רמלה עם "רמה" – עירו של יוסף הרמתי, סביר שהכנסייה הראשית בעיר הוקדשה לו. לארכיאולוגים יש נטייה לחבר עדויות כתובות עם מקומות, ולא תמיד זה מבוסס (כמו שקוראים לחוברת כייפא בשם שעריים בגלל שיש בה שני שערים).

מבנה הכנסייה – סגנון רומנסקי. אך כאן הקשתות מחודדות, ובדר"כ רומנסקי זה עם קשתות מעוגלות. הקשת המחודדת עדיפה בבנייה, כי המשקל יורד ומתחלק לאורך קווי העמודים. קשת מעוגלת מורידה את כל המשקל על החתך של האומנות, ובנקודת המגע של האומנה עם הקרקע יש לחצים אופקיים. גם הפרסים וגם

המוסלמים גילו את הפטנט הזה. הקשת המחודדת כאן זהה כמעט במדויק לקשת עבאסית בארכיטקטורה המוסלמית. בארץ אפשר לראות מבנה עבאסי שלם רק בבריכת הקשתות ברמלה. **היווצרות הסגנון הגותי** - יש דעה שהצלבנים הביאו את הפטנט של הקשת המחודדת מכאן לאירופה, ואז החלו שם לבנות קשתות מחודדות. באירופה גילו שהקשתות האלה מאפשרות למשוך את הקשת לגובה, להוסיף לה צלעות בתקרה שנפגשות במרכז, וכך אפשר להרים את המבנה לגובה עצום, לבנות קירות יותר דקים, ולבנות חלונות ענקיים במקום החלונות הקטנים של הרומנסק. (יש בדיחה שהפולנים המציאו את האסלה והאמריקאים רק שיפרו אותה והמציאו את החור...). המסקנה היא שמקור הסגנון הגותי הוא ברמלה... והיה חוקר צרפתי שכבר כתב זאת בתחילת המאה ה-20.

היסטוריה צלבנית של רמלה – לאחר שהעיר "נכבשה" ללא קרב ב-1099, היו עליה הרבה קרבות במאה ה-12. מדי פעם המוסלמים השתלטו עליה לזמן קצר והיא חזרה לצלבנים. ב-1187 צלאח א-דין השתלט על רוב הארץ ללא קרב, וגם על רמלה. ב-1191 הגיע מסע הצלב ה-3 של ריצ'רד לב הארי. הוא הביס את צלאח א-דין בארסוף והתקרב לרמלה. צלאח א-דין פינה את רמלה, ושוב העיר נפלה לידי הצלבנים ללא קרב. ריצ'רד לב הארי הרס את המצודה שלה (מיקומה לא ברור עד היום). מכאן ריצ'רד ניסה פעמיים להגיע לירושלים, ולא הצליח. שני הניסיונות כשלו. בספטמבר 1192 הוא חתם הסכם עם צלאח א-דין על הסכם יפו הראשון – חלוקה של הארץ בין הצלבנים לאיובים, כשרוב הארץ נשאר אצל המוסלמים, והצלבנים קיבלו רק רצועה צרה לאורך החוף. רמלה נשארה בגבול – בתור קונדומיניום = שלטון משותף. זה לא החזיק מעמד, וב-1204 העיר חזרה לשלטון צלבני.

בייברס הממלוכי כבש את רמלה ב-1266 ללא מאמץ גדול. תמיד טענו שבייברס הוא זה שהפך את הכנסייה הזו למסגד, לפי הכתובת שבכניסה, עד שהתברר שהכתובת הועברה לכאן ממקום אחר. לא ברור מתי בדיוק זה קרה, אך ברור שבסוף מאה 13 זה כבר היה מסגד.

מיסגוד הבניין – במאה ה-13 הוסיפו מחראב בצד דרום, לא היו צריכים לשבור את הקיר כדי לבנות אותו. אצל הצלבנים זה היה שער צדדי, מילאו את הפתח בלבנים וסתמו אותו. מבחוץ עדיין אפשר לראות שזה היה שער. המחראב הזה קצת נמוך מהרגיל. המינבאר שלידו (במת הדרשן ביום ששי) גם נמוך מהרגיל כי הולבש על המבנה התימני. התמונה שלידו - קבר הנביא במדינה.

רשימת התפילות (לוח אלקטרוני) - בלוח ליד המחראב כתובה רשימת התפילות והשעות שלהן. מוסלמי צריך להתפלל לפחות 5 תפילות ואפשר גם יותר. התאריך בשלט הוא תאריך מילאדי ולא היגרי. מילאדי=התאריך הלועזי. גם המוסלמים משתמשים בלוח הכללי ביומיום. רשומות השעות של כל אחת מ-5 התפילות: אל-פאג'ר = שחר, השורוק=הזריחה, תפילה ראשונה מתפללים בין אור ראשון לזריחה. ד'והור=צהריים, כשהשמש בזניט. אל-אסאר=תפילת מנחה, כשאורך הצל שווה לאורך הגוף. אל-מע'ריב=בין הערביים, אחרי שהשמש שקעה ויש עדיין אור. אל-עשא=לילה, לא נותר שביב אור בעולם.

מרפסת ממול המחראב, ובה יש פינת תפילה לנשים. מרפסת הנשים מופרדת מטעמי צניעות. **פּרטי הבנייה הצלבנית**: תווי סתתים על חלק מהאבנים – משערים שכל אחד מהבנאים סימן את האבנים שלו, אך זה לא מסביר למה לא כולן מסומנות.

קשתות מצולעות בתקרה – חלק מהקשתות שטוחות – כי הן שופצו ע"י המוסלמים. הקשתות הצלבניות המקוריות בולטות יותר, בצורת צינור/צלע שבולטת מהמשטח.

בניית הקשתות - קשתות צלבניות לא יוצאות מקצה העמוד אלא קצת יותר גבוה, מתוך כרית אבן. הבנייה היתה בעזרת פיגומים, ועליהם בונים קשת בחצי הגובה, שנשענת על כריות אבן (כמו אפריז).

אפסיסים - אחד גדול במרכז למזבח ושניים קטנים משני צידיו – אחד לבגדי הכהן ואחד לאחסון הלחם והיין. מעל האפסיס יש עמודי מרפק אופייניים לצלבנים.

סבכות עץ היו בחלונות, עשויות מעץ ארז עתיק, ואת רובן זרקו לפח בשיפוץ האחרון "כי היו ישנות". במקרה נשארה סבכה אחרונה מקורית בפינה הצפונית-מערבית.

גובה הכנסייה - הכנסייה הצלבנית המקורית הייתה כנראה גבוהה יותר, לפי המחקר הארכיאולוגי. הכנסייה/מסגד עברו הרבה שיפוצים, האחרון ב-2003. בכל שיפוץ שנעשה נבנתה רצפה חדשה מעל הקודמת, וכך הרצפה התרוממה קצת יותר בכל שיפוץ, והחלל הפנימי נראה נמוך יותר. מתחת לרצפה יש רצפת אבן שנבנתה ע"י המוסלמים.

הצפיית מחוץ למסגד (ממול): אכסניית ברסלבסקי – (רואים אנטנה גבוהה, אין שום שלט) כעיר מעבר היו ברמלה אכסניות, בדרך מיפו לירושלים. בסוף מאה 19 קמה כאן אכסניה יהודית, שמ-1905 ניהלה אותה משפחת ברסלבסקי. כאן התכנסה ועידת היסוד של מפלגת פועלי ציון בא"י, ב-1906. כאן נכתב המצע הסוציאליסטי הראשון בארץ, ידוע בשם: "פלטפורמת רמלה". מארגני הועידה היו יצחק שימשלביץ ודוד גרין – שהם יצחק בן צבי ודוד בן גוריון. ב-1919 התאחדה המפלגה עם פועלים "בלתי מפלגתיים" ומאז נקראו אחדות העבודה. ב-1930 הם חברו למפלגת הפועל הצעיר, ולא יחודו קראו מפא"י. מפא"י התפלגה כמה פעמים, אך רוב הפורשים חזרו אליה ב-1969 ואז הוקמה מפלגת העבודה. בעצם ראשיתה ההיסטורית של מפלגת העבודה היתה כאן ברמלה.

שוק יום ד' – פתוח רק ביום ד', מול המסגד, כהרחבה לשוק הקבוע של רמלה.

הליכה לכנסיית יוסף נקדימון

ארוחת בוקר – שוק מקורה לאורך רחוב ז'בוטינסקי. בעבר זה היה חלק מדרך דמשק-קהיר, הדרך הבינלאומית, שאפשר לקרוא לה גם דרך היים.

גם הצד הקולינרי חשוב בסיור, וצריך לשלב אותו בתכנית. כאן כל האוכל כשר: סנדויצ'ים תוניסאים, קפה טעים, בורקס טורקי הטוב בארץ, עיראן (משקה יוגורט חמצמץ).

משפט מפורסם של היינריך היינה: "עת גברתי על היצר – היה נעים להיזכר, אך עת גבר עלי היצר היה נעים הרבה יותר"...

צמחים בין אבני הקיר – השיכרון הזהוב – העלים מכילים חומר נרקוטי, פרחים צהובים. לוע ארי סיציליאני פליט תרבות שהגיע כנראה עם הצלבנים לארץ מסיציליה, שם הוא צומח על מצוקים, פרח לבן.

קיאזן משרבייה – רואים כדים עם תחתיות שבורות. קיאזן=צינוריות או כדים שמשמשים לבנייה, למשל בבניית כיפה ממלאים צינוריות חלולות, שמקטניות משקל וגם מבודדות. משרבייה- סורג המאפשר מעבר אויר, בדר"כ סבכות מעץ או חרס. בשלב ראשון היו בונים את הקיאזן מכדים שבורים, ומאוחר יותר החלו לייצר צינוריות חרס מיוחדות לכך. אנשים נהגו לישון על הגג כי בבית היה חם בקיף. כאן המטרה היתה גם לאוורור וגם ליצור מעקה לגג, שימנע נפילה. לפני השינה היו מרטיבים את הצינוריות וכך נכנס אויר קריר. **טיילת התיירות** - זה חלק מרח' עדס שאפיק - סמטה צרה ולא משכנת - זו היתה דרך ראשית בא"י - בין יפו לירושלים. רוחב הסמטה הספיק למעבר של שתי בהמות עם שקים עליהן. כאן נבנו כל מבני הדת הראשיים של העיר עד מאה 19. רוב הכנסיות והמסגדים היו גם אכסניות. מי שיצא מיפו היה מגיע לכאן ונח לילה אחד, ולמחרת יוצא לירושלים. גם המסגד הגדול בנוי על הציר הזה.

שאפיק עדס היה יהודי עיראקי מבצרה, שנאשם בריגול למען ישראל וניתלה בפתח ביתו ב-1948. אח"כ התברר שהיה בכלל אנטי ציוני, אך היה עשיר.

כנסייה ארמנית ע"ש יעקב הקדוש – הפטרון של הכנסייה הארמנית בארץ הקודש (יעקב בן זבדי, יעקב הגדול, אחיו של יוחנן האוונגליסט), נקרא גם סנטיגו דה-קמפוסטלה. יש כאן מנזר ארמני מהמאה ה-17 ואולי קודם, עם אכסניה וכנסיה. השכונה הארמנית של רמלה היתה ליד הכנסיה, עד שנת 2000. הכמרים הנוצרים משתפים פעולה עם מדריכי תיירים ואפשר לתאם ביקורים, דרך מוזיאון רמלה. ראש העיר הורה להרוס את השכונה הארמנית כי המבנים היו "ישנים", ובנו עליה מגרש חנייה... זאת תפיסתו של ראש העיר- יואל לביא- לגבי שימור המורשת כאן... בכנס שימור שהיה ברמלה הוא אמר שצריך להביא דחפורים וצריך להרוס את כל העיר העתיקה. אחרי 1948 רוב העיר הערבית העתיקה נהרסה.

כנסייה ומנזר יווני אורתודוקסי - כתובת התבליט מעל הכנסייה – "זה מנזר גיאורגיוס הקדוש ברמלה". גיאורגיוס זה השם הנכון, ולא סנט ג'ורג'. (עוד כנסיה על שמו נראה בלוד). סמל של אחוות הנזירים "טאפוס פילאכס" (שומרי הקבר) – סמל שבו שילוב של האותיות היווניות טאו+פי. זו קבוצה ספציפית של הכנסייה היוונית אורתודוקסית, הוקמה בשעתה כדי לדאוג לנוכחות אורתודוקסית במקומות הקדושים וכדי לטפל בקהילות האורתודוקסיות בטרסה סנטה (ארץ הקודש). בגלל שהפטריארך היווני נבחר תמיד מבין חוגי האחוה הזו, זה הסמל של הפטריארכיה היוונית בירושלים. יש כאן מכלול גדול שבו היתה כנסיה מהמאה ה-12, אך רוב מה שרואים זה מהמאה ה-19. היום אין לנו זמן להיכנס.

הפטריארכיה היוונית היא בעלת רכוש עצום בארץ, וגם כל המתחם הגדול הזה שלה. הכנסייה מרח' קהילת דטרויט.

חמאם רדואן – בנין עם כיפה גדולה. זה היה בית מרחץ שתופעל בידי משפחת אל-ואזיר, משפחה רמלאית מפורסמת. חליל אל-ואזיר הוא אבו-ג'יהאד, המחבל הידוע, מהמשפחה הזו. כיום החמאם די מוזנח ולא מטופל.

רח' המסדר הפרנסיסקני :

המסגד הקטן – מהמאה ה-14, הצריח מקורי מאז. זה מסגד ע"ש חודיפה אל-ימאני, שנזכר במקורות מוסלמים כאחד ממכרי הנביא, ממכה או מדינה. הוא לא היה מעולם ברמלה, אך המסגד נקרא על שמו. **ניהאד דביט** – אמן מיוחד, פסל שמפסל בחוטי ברזל, גר בסמטה הזו ליד הכנסייה. אפשר לבקר אותו בקבוצות קטנות ולראות את העבודות שלו.

כנסיה אנגליקנית אפיסקופלית – ברח' הרצל (הרחוב הראשי). נבנתה ב-1913, אחרי שהעותומנים סללו כביש חדש מיפו לירושלים בשנות ה-60 של מאה 19. אז הוא היה מחוץ לעיר וכיום זהו רח' הרצל- הרחוב הראשי במרכז העיר. זו הכנסיה הכי חדשה לכן הוקמה על הציר החדש, לעומת 3 הכנסיות האחרות שבנויות על הציר העתיק יותר (ארמנית, יוונית, פרנסיסקנית).

כנסיה לטינית-פרנסיסקנית - כנסית יוסף הרמת

הכנסיה מרח' ביאליק, פינת רח' המסדר הפרנסיסקני, חייבים לתאם מראש, הכנסיה בתשלום 3 ש"ח לאדם. פתוח בימים ב'ו', 8:00-11:30. אפשר לבקר רק בכנסייה, בעתיד אולי גם באכסניה. כשמגיעים מרח' המסדר הפרנסיסקני רואים שחלקה הימני יחסית חדש(1902). הפינה השמאלית שלה נשארה מהמאה ה-15, שהיא אגף אחד מאכסניה לטינית גדולה(קתולית), שתפקדה כאן במשך מאות שנים, ורואים בו קיאזן עתיק. החדר הטוב ביותר באכסניה הוא בפינה השמאלית, והאורח הכי מפורסם שגר בחדר הזה הוא נפוליון, שהגיע לכאן ב-1799.1.3 ולן לילה באכסניה, לפני שכבש את יפו. השכם בבוקר החל המואזין לצעוק לתפילה, ונפוליון - הקורסיקאי העצבני – ירה בו והרג אותו. אחרי שנפוליון עזב את הארץ – המוסלמים הרימו ראש ובתור נקמה שרפו כאן את הכנסייה הלטינית ואת הכנסייה האורתודוקסית. **הסמלים בשער הכניסה** – צלב ירושלים, של קוסטודיה דה-טרסה סנטה, שנמצא רק בארץ. לא קיים במבנים פרנסיסקנים באירופה. בעבר זה היה הדגל הצלבני. סמל הצלב עם כפות הידיים. על השער הכתובת בלטינית: "יוסף הקדוש חניך האדון איש המועצה" – זו הכנסייה ע"ש יוסף הרמתי.

בחצר הכנסייה הפרנסיסקנית : כדאי להסביר את הרוב בחוץ, כי בפנים יש תהודה שמתאימה למקהלה ולא למדריך. חשוב להסביר כאן מי הם הפרנסיסקנים: קוסטודיה דה טרה סנטה הם המסדר שממונה על ארץ הקודש ושכנותיה (ירדן, סוריה וקפריסין). הסמל של צלב ירושלים מסמל את כל ארץ הקודש ולא רק את העיר ירושלים. המסדר לקח על עצמו 3 תפקידים: ייצוג הקתולים במקומות הקדושים, אירוח עולי רגל והטיפול בהם, והקמת רשת חינוכית "טרה-סנטה". כדי להיכנס לארץ הם נעזרו באנשי ונציה ששחרו עם הממלוכים בארץ. הפרנסיסקנים איימו בסנקציות על המסחר, וכך הממלוכים, בראשות מוחמד אל קלאון, נתנו להם להיכנס לארץ.

רשת טרה סנטה - כיום יש 8 בתי ספר בארץ: רמלה, חיפה, עכו, נצרת, בית לחם, ירושלים ועוד. אלה בתי ספר מעולים ברמה גבוהה ורוב התלמידים מוסלמים. כיום עובדים לפי תכנית משרד החינוך ואחוזי הבגרות גבוהים מאוד.

האכסניה הראשונה שלהם הוקמה בהר ציון ב-1333, במאה 16 המוסלמים זרקו אותם משם והם הקימו בעיר העתיקה את קזה-נובה=בית חדש.

כאן הוקמה אכסניה במאה 15, וכנראה בהתחלה היתה כאן רק אכסניה, וכל שנה בסוף עונת עולי הרגל היא נסגרה ונשארה ריקה. במאה 16 התפתחה מסורת, שבמקום הזה היה ביתו של יוסף הרמתי, כי רמלה זוהתה כרמה. מאז המקום התקדש, ונבנתה כאן כנסייה חשובה, הנוכחית נבנתה ב-1902.

יוסף הרמתי - תלמידו של ישוע שנזכר בכל 4 האוונגליונים. הוא פנה לנציב הרומי פונטיוס פילטוס וביקש להוריד את ישוע המת מהצלב ולקבור אותו לפני כניסת השבת. בגירסה של יוחנן יש אדם נוסף בשם נקדימון שעוזר לו: יוחנן י"ט 38 וְאַחַר כֵּן יוֹסֵף הַרְמָתִי וְהוּא תִלְמִיד יְשׁוּעַ בְּסֵתֶר מִפְּנֵי הַיְהוּדִים וַיִּשְׁאַל מֵאֵת פִּילְטוֹס אֲשֶׁר יִתְּנֵהוּ לְשֵׂאת אֶת־גּוֹפֶת יְשׁוּעַ וַיִּנָּח לוֹ פִּילְטוֹס וַיָּבֵא וַיִּשָּׂא אֶת־גּוֹפֶת יְשׁוּעַ: 39 וַיָּבֵא גַם נִקְדִּימוֹן אֲשֶׁר כָּאֵלְפִנִּים בְּלִילָה אֶל־יְשׁוּעַ וַיָּבֵא תֵּעָרְבֶת מֵרֶ-וְאֶהְלֹת כְּמֵאָה לִּיקָרִין: 40 וַיִּקְחוּ אֶת־גּוֹפֶת יְשׁוּעַ וַיַּחְתְּלוּהָ בְּתַכְרִיכִין עִם־הַבְּשָׂמִים כְּמִנְהַג הַיְהוּדִים לְקַבֵּר אֶת־מֵתֵיהֶם: 41 וּבְמִקּוֹם אֲשֶׁר נָצַלְב הָיָה גֵן וּבְגֵן קָבֵר חָדָשׁ אֲשֶׁר לֹא־הָיָה בּוֹ מֵת עַד־הַנֵּחַ: 42 שֵׁם שְׁמוֹ אֶת־יְשׁוּעַ כִּי־עָרַב שְׁפֶת הָיָה לַיְהוּדִים וְהַקָּבֵר קְרוֹב: **דלתות העץ בכניסה** – הסמלים של צלב, סולם וצבת- מסמלים את יוסף הרמתי, שעלה על הסולם והוציא את המסמרים מגופו של ישוע הצלב. דלתות העץ הן תרומת העיר מדריד, כי בית המלוכה הספרדי רצה להיות פעיל בפעילות הקתולית, ומדריד תרמה כמה אלמנטים לכניסה זו.

בתוך הכניסה הפרנסיסקנית - יתרון בסיוור ברמלה – אפשר לעשות סיוור כנסיות, עם חתך של כל סוגי הנצרות, אורתודוכסים, קתולים, ארמנים, אנגליקנים-פרוטסטנטים, והכל ברדיוס של פחות מ-1 ק"מ. לא רק ליהודים, גם למטיילים נוצרים זה מעניין לראות סוגים אחרים של כנסיות, מלבד מה שהם מכירים מהבית. ברוב הסרטים מופיעות כנסיות קתוליות, וזה הדימוי הכללי.

זיהוי כניסה קתולית:

צורת הישיבה – על ספסלים מיוחדים עם פס עץ(הדום) לרגליים, ומשענות לידיים, כי במהלך הטקס הקתולי כורעים ברך על ההדום ומשעינים ידיים על המסעד הזה.

14 תמונות של תחנות ויה דולורוזה – רק אצל הקתולים. מי שהולך לאורך קיר התמונות כאילו הלך בויה דולורוזה, כי רוב הנוצרים לא מגיעים לעולם לוויה דולורוזה האמתית בירושלים.

פסלים – רואים רק אצל הקתולים.

תא וידוי – פטנט קתולי בלבד, בדרי"כ עשוי מעץ, קרוב לכניסה.

מזבח ראשי גלוי ומזבחות צדדיים – רק אצל קתולים רואים אותם (אצל אורתודוכסים המזבח מוסתר). מהו המזבח הקטן שצמוד לאפסיס? – ועידת הוותיקן (הלטרנית) השנייה החליטה על רפורמות ב-1965: שחרור היהודים מאחריות לרצח ישוע, מתן אפשרות להתפלל בשפת המקום ולא רק לטינית, וגם זה שהכמרים מתפללים עם פנים לקהל ולא עם גב לקהל כמו שהיה עד אז. המזבחות הישנים היו צמודים לאפסיס, ולכן בנו מזבח חדש במרכז, שהכומר עומד מאחוריו עם פנים לקהל. את המזבח הישן אסור להוריד, וכך בכל כניסה שנבנתה לפני 1965 יש שני מזבחות.

הפסלים משני הצדדים – יוסף הרמתי ונקדימון. נקדימון עם קופסת הבשמים בידיו(לפי ספר יוחנן). מה שמשותף לשני הפסלים – סמל בית המלוכה הספרדי, כי שניהם נתרמו ע"י מלך ספרד.

ויטראז'ים בחלונות- באפסיס שני ויטראז'ים גדולים שמספרים את הסיפור הראשי של הכניסה: מימין- סיפור הצליבה, משמאל – ההורדה מהצלב.

ציור שמן מקורי של טיצ'יאן- בין שני הויטראז'ים- אחד מגדולי ציירי הרנסנס איטלקי, נולד בונציה ב-1450 ומת בגיל 93, חי יותר זמן מכל אמני הרנסנס, והשאיר מאות ציורים. האוסף הגדול בעולם של ציוריו נמצא בפראדו של מדריד. הציור מתאר את ההורדה מהצלב, נתרם ע"י מדריד, והוא בוודאי שווה מיליונים. יש אנשים שרוצים לבוא לכאן רק בשביל לראות ציור מקורי כזה.

אקוסטיקה נהדרת – בזכותה עושים כאן קונצרטים מיוחדים של שירת מקהלות. הדגמה של שמעון- קורל קצר של מנדלסון לפסוק מתהילים ק"ל: "ממעמקים קראתך יה, אדוני שמע בקולי".

הליכה ברחוב עדס שפיק

שורה של עצי פיקוס – הסוג הוא פיקוס, ויש כמה מינים זה ליד זה: פיקוס השדרה – עץ גבוה מאחור עם עלים קטנים, פיקוס הגומי=פיקוס אלסטיקה, פיקוס כינורי – העלים בצורת כינור, פיקוס התאנה, יש גם פיקוס בנימיני, וגם שקמה היא מין של פיקוס – פיקוס השקמה.

ההגדרה של הסוג פיקוס היא הצורה מיוחדת של הפרי: הפרי בנוי מקליפות שבתוכן פגות- אצבעות קטנות שצומחות פנימה. לכן נאמר: "התאנה חנטה פגיה." כל פגה היא פרי נפרד מבחינה בוטנית, אל הפרי המסחרי שאנחנו מכירים הוא קליפה שבתוכה פגות. תאנה ביוונית: פיגה, באידיש-פיג, באנגלית-פיג, בלטינית-פיגו.

מתחם המסגד הלבן והמגדל המרובע

שרידי המסגד הלבן מעבר לגדר.

חלקו הצפוני של המבנה הוא מערכת קשתות עם פתח רחב במיוחד. לפי המחראב בקיר הקיצוני אפשר להבין שזה מסגד. בחוברת קדמוניות 135 יש מאמר של מרים רוזן-אילון על בנייה איסלאמית, ושם כתוב שחלק מהבניין מהמאה ה-8, וחלק ממאות 11-12.

הבניין שרואים היום הוא מהמאה ה-12 והלאה. סביר שאם יחפרו מתחתיו ימצאו שרידים מהמאה ה-8. המסגד היה גם החלק הבנוי וגם החצר הקטורה הגדולה, ולכן יש כאן קשתות, שביניהן היו מתפללים במסגד הקדום. לפי הכתובים- המסגד היה לב-ליבה של רמלה.

הקמת רמלה - הוקמה ע"י בית אומאיה בערך 70 שנה אחרי גמר כיבוש הארץ, בספרים כתוב סביב שנת 716. היא בוודאות נוסדה בימי אל-וואליד- החליף הבנאי, שמת ב-715. בניית העיר מיוחסת לסולימן, אחיו של אל-וואליד, שהיה מושל ג'ונד פלשתין, ואח"כ הפך לחליף. רמלה במאה 8 הייתה עיר רבועה עם תכנית

אורתוגונלית, קרדו-דקומנית, עם רחוב ראשי רחב וישר מצפון לדרום, עם שווקים משני צדדיו, ועוד רחוב צולב ממערב למזרח. האדריכלים והבנאים היו ביוזנטים, כי המוסלמים בהתחלה לא ידעו לבנות, ולכן נבנתה כמו עיר רומאית-ביזנטית.

שטח העיר היה גדול מאוד - בגודל מיל"Xמיל (לפי מוקאדסי-גיאוגרף מוסלמי במאה 10). מיל רומי הוא 1471 מ', ולפי זה השטח היה 2200 דונם, ואכן העיר מכונה במקורות "מדינה עידימה" = עיר עצומה. בחפירות – אמנם הממצאים הבנויים בשטח מהעיר המקורית הם דלים מאוד, אך הם מתאימים לעיר עוד יותר גדולה. לפי החפירות זה מתאים למיל עבאסי=2200 מטר, כך ששטח העיר יותר מ-5000 דונם.

מיקום מרכז העיר - המסגד עמד ליד הצומת המרכזי של קרדו ודקומנו, כלומר במרכז העיר. זה ממש לא מתאים למיקום מרכז העיר העתיקה שמכירים כיום, ולא למיקום הכנסייה הצלבנית שראינו. ההסבר: שני רעשי אדמה אדירים היו בארץ במאה 11: 1033, 1068. לפי הכתובים ב-1068 המוקד היה רמלה והרעש הרס את כל בתי העיר, כולל המסגד, חוץ משני בתים. רמלה יושבת על קו שבר קטן, והחול כאן משמש מסייע ומגביר את הרעידה.

זיהוי המסגד הזה – מוקאדסי כתב(במאה 10) שהמסגד של רמלה הוא היפה ביותר בכל עולם האיסלם והוא המכונה "הלבן". הוא כתב שהיו בו עמודים עגולים ויפים שהוחרמו מהנוצרים בלוד. מה שרואים כאן לא מתאים לתיאור הזה (אין עמודים עגולים), סגנון הבנייה שרואים כאן הוא אחיד לגמרי ולכן אי אפשר לומר, שהוא נבנה בתקופות שונות. כמו כן ברור שהמסגד שמוקדסי תאר נהרס ברעידת האדמה. לאחר הרס העיר – במקום לבנות על ההריסות – בנו את העיר בשטח שעל-יד. 4 שנים אחרי חורבן רמלה הגיעו לכאן הטורקמנים(שקשורים לסלגיוקים), והם אלה שהקימו את העיר מחדש.

בניית העיר החדשה במאה 11 נעשתה כנראה בחלקה עם האבנים המקוריות של העיר ההרוסה מהמאה ה-8. כל הממצאים הקטנים של מטבעות וכו' הם מהמאה ה-11.

מוג'יר א-דין – הסטוריון מוסלמי שנולד ברמלה ופעל בירושלים במאה 15. כתב ספר חשוב בשם: "הטוב והיפה בתולדות ירושלים וחברון", מתאר את כל הארץ, ויש כמה עמודים על רמלה, שמסתמכים על מקור קדום יותר שלא מוכר לנו. הוא כתב שסביבת המסגד של רמלה חרבה, לא נותר מהעיר לא שלישי ולא רבע, וסביב המסגד יש בית קברות. זה מתאים לבית הקברות שראינו היום בדרך. הוא הוקם על השטח הנטוש של העיר ההרוסה ממאה 8.

יש 3 מאגרי מים תת קרקעיים בתוך שטח המסגד הלבן, רואים את פתחי השאיבה במרכז הרחבה המרוצפת, עם מדרגות שיורדות פנימה. לפחות 2 מהם מהתקופה האומאית, מרים איילון טוענת שהם עבאסים. בכל מקרה הם מהמאה ה-8. הנפח הכללי של המאגרים הוא 6400 קוב, והם קיבלו מים מאמה שהובילה מתל גזר.

לסיכום: המסגד הלבן של מאה 8 – לא רואים כלום ממנו בשטח. הוא נהרס ברעש אדמה, ובנו כאן את "המסגד הלבן" מחדש במאה 11 או 12, ואלה שרידי המסגד שרואים בשטח. התוואי של המסגד מהמאה 12 יושב במדויק על התוואי של המסגד מהמאה ה-8.

קבר נבי צאלח – הבניין הקטן ממערב למגדל. הנביא נבי צאלח מוזכר 7 פעמים בקוראן, נאמר עליו שנשלח אל שבט של עובדי אלילים כדי לומר להם להאמין באללה ולא באלילים. הם לעגו לו ולכן התפלל לאללה וביקש שיעשה נס, כדי להוכיח להם שדבריו אמת. אללה עשה נס ומן הסלע יצאה נאקה, אך הרשעים הרגו אותה. נבי צאלח קילל אותם, והאדמה פצתה את פיה ובלעה אותם חיים. (כמו הסיפור בתורה על קורח ועדתו שהאדמה בלעה אותם. הבדיחה אומרת שאז קורח אמר לאשתו שהיא קודם, ובכך המציא את הביטוי (...LADIES FIRST).

לפי מסורת ממלוכית כאן קבור נבי צאלח. עוד מסורות על מקום קברו יש בעכו, ליד רמאללה, ליד סנטה קתרנה, ועוד כמה. (זה מתאים לביטוי מנוחותיו עדן... או באנגלית: HE REST IN PEACES...). עד 1987 הייתה נערכת כאן זיארה גדולה – עלייה לרגל בכל אביב. מאז 88 זה פסק, עם פרוץ האינתיפאדה, אך זה עדיין מקום מוקדש ובימי ששי באים מוסלמים להתפלל כאן, או לבקש בקשה מהקדוש. יתכן שכל בית הקברות הגדול שמסביב נוצר בגלל המסורת הזו, ואנשים רצו להיקבר ליד הקדוש, כמו שנאמר אצלנו: זיע"א- זכרו יגן עלינו אמן.

כתובת בערבית על קיר המרפסת של הקבר – כתובה בתחביר איום ונורא: "ציווה לשקם את הג'עמה המבורך הזה היאזו בן עבדאללה מן החילקה (ומ"הסיררת") של האמיר עלי מדין קייסה. המלאכה נעשתה בידי... (חסר השם)ירחם אללה על מי שירחם עליו, שנת 588". כלומר- השנה היא 1190, ימי צלאח א-דין. השם הנזכר הוא אחד מהאמירים הבכירים של צלאח א-דין. כלומר- קצינים של צלאח א-דין מעורבים בפרויקט השיקום.

מסגד רמלה היה מקום מאוד מפואר. צלאח א-דין רצה להראות לעולם איזה מוסלמי טוב הוא, כיוון שלא בקלות הכירו בו, לאחר שחיסל שושלת לגיטימית שהייתה לפניו. השיקום של המבנה נעשה כיוון שהוא מוכר וחשוב, גם הוא נמצא מחוץ לעיר באותה תקופה.

המזרחן ליאון אריה מאייר טוען, שלא יכול להיות שהכתובת קשורה למסגד הקטן, כי כתוב בה ג'עמה. נוסע ממרוקו במאה 14 מספר: ביקרנו ברמלה ונכנסנו בשערי המסגד המכונה הלבן, ושם שתי כתובות. והוא מצטט את הכתובת הזו, כלומר היא היתה כאן, בשער המסגד הלבן במאה 14.

הכתובת של בייברס שראינו בכניסה למסגד הגדול – כנראה הובאה מכאן, מהמסגד הלבן. כאן זה המסגד שבייברס שיפץ. במאה 19 מצאו כאן את כתובת בייברס שבורה בשטח המסגד, ובמאה ה-20 העבירו אותה למסגד הגדול כדי לשמר אותה. עד לסוף מאה 13 כאן היה המסגד הראשי של רמלה, למרות שהעיר עצמה היתה יותר מזרחה. רק אז החרומו מהנוצרים את הכנסייה הצלבנית והפכו אותה למסגד הראשי.

לסיכום: היו שני מסגדים גדולים (ג'עמה) ברמלה: המסגד הלבן שכאן- עד מאה 13, והמסגד הגדול (הכנסייה הצלבנית)- מאה 13 עד היום.

המגדל המרובע

זה המבנה הכי מפורסם ברמלה. הוא נבנה במאה 14, לא קשור למסגד, למרות שמיקומו כנראה מעל הצריח של המסגד ממאה ה-8.

הכתובת בפתח – "בשם אללה הרחמן ציווה לבנות את הצריח הזה הסולטן הגדול.... אל מאלכ אל נאסר א-דין מוחמד בן הסולטן הגדול... קלאון". בקיצור – בן קלאון, שהיה הסולטן הבנאי הגדול, גם בירושלים, בצפת ורמלה. הבנייה הסתיימה בשנת 716 להג'ירה, כלומר שנת 1318.

מטרת המגדל, לפי רוב החוקרים, היא צריח/מינרט של מסגד דתי. הוא דומה גם למגדלים במרוקו ובספרד. שמעון מסתייג בגלל כמה סיבות, למרות שהוא בדעת מיעוט: לדעתו זה מגדל תצפית!
מבנה המגדל: המגדל בנוי מ-4 קומות עם תא לחימה בכל קומה. גובהו 30 מטר ויש לו 111 מדרגות. חלק מהחלונות מעוצבים כחרכי ירי. עובי הקירות גדול מאוד. קשת מקדימה מעל הפתח – יוצרת מרווח "שפוף חמתך" – דרכו שופכים שמן רותח על מבקרים לא רצויים.
אם זה רק לשימוש דתי לא צריך בנייה כזו. יתכן שהוא שימש גם למואזין, אך זו לא המטרה העיקרית. המטרה העיקרית היא צבאית, כי זוהי הנקודה הגבוהה ביותר בכל מרחב רמלה-לוד. גובה האזור כ-90 מ' מעל פני הים. בתוספת של 30 מטר של המגדל – הוא מתאים לתצפית נפלאה לאזור ולמרחקים.
מוג'יר א-דין אמר עליו שהוא אחד מפלאי עולם, ומסתבר שהוא לא היחיד שחשב כך. המנדט הבריטי טבע את המגדל על שטרות של 5,10,50,100 לירות מנדטוריות.
התכנית היא להקים מולו, ברחוב דני מס, עוד 6 מגדלי מגורים של 15 קומות ועוד מגדל חנייה של 5 קומות, במקום מבנה מנדטורי שנהרס, כדי שהוא לא יישאר לבד...
אחד מהסיפורים הרבים שיש על המגדל: באחת העליות לרגל לקבר נבי צלאת, פרצו מהומות בין צעירי רמלה וצעירי לוד. הרמלאים הרביצו לצעירי לוד, הלודאים חזרו הביתה והחליטו להתנקם. הם אמרו שתפארתה של רמלה היא המגדל, לכן נבוא וניקח את המגדל ללוד וזו תהיה הנקמה. הלכו לשאול את השייח החכם הזקן איך לעשות זאת. השייח הבין שיש לו ענין עם לודאים, והחליט להסתלבט עליהם. נתן להם חבלים ואמר להם: אלה חבלי קסם, בואו בלילה אפל, קישרו אותם למגדל והתחילו ללכת לכיוון לוד, והמגדל יבוא אחריכם. אבל אם תסבו ראשכם לאחור לפני שיגיע המגדל ללוד – יקפוץ המגדל מיד ויחזור למקומו. באו הצעירים בלילה, קשרו את החבלים והתחילו למשוך ללוד. הם התקדמו והתקדמו והתקדמו... הסתבר שהחבלים היו עשויים מגומי. עם אור ראשון הם ראו כבר את בתי לוד. ידעו שעוד מאמץ קטן והם מגיעים, ופתחו בשאגות שמחה: המגדל של רמלה מתקרב. לשמע הצעקות יצאו אנשי לוד, הביטו כה וכה, ולא ראו שום מגדל. שאלו את הצעירים: איפה המגדל? הסתובבו הצעירים ואמרו: הינה. וברגע שהסתובבו – המגדל קפץ וחזר למקומו ברמלה... וההוכחה שהסיפור אמיתי – עובדה שהוא אכן עומד פה...
עד היום, כשערבי רמלאי רואה ערבי מלוד, הוא אומר לו: משוך בחבל, משוך, כי רמלה מתקרבת ללוד...
תצפית מהמגדל – עלינו עצמאית בלי הסברים... רואים את כל רמלה מסביב, ובמרחקים רואים עד חוף הים ועד הרי יהודה.

נסיעה לבריכת הקשתות

מרחוב דני מס פונים לשדרות ויצמן, עוברים את הרמזור של רחוב הרצל וממשיכים ישר ברחוב ההגנה. בדרך עוברים את המתנ"ס, היכל התרבות של רמלה- בכיכר הבנים (דני מס פינת ויצמן). מסעדה בוכרית אותנטית – שיפודי פרגנה – במרכז מסחרי ברח' ויצמן. יש ברמלה 6 מסעדות בוכריות. בית משפט השלום – מבנה לבן.
בית העירייה – יושב בוילה מנדטורית יפהפייה. רח' ויצמן פינת הרצל. מאחוריו הספרייה העירונית עם חלונות ורוקים.

בריכת הקשתות

פתוח: ימים א' עד ה' 08:00-15:30 ימי ו' וערבי חג 08:00-14:00 ימי שבת וחגים 08:00-16:00.

אפשר לשוט בסירות משוטים בתוך הבריכה.

היה מאגר המים העיקרי של רמלה, שנבנה בתקופה העבאסית (750-940).

זה המבנה העבאסי השלם היחיד והחשוב בארץ.

רמלה החליפה את לוד כעיר הראשית באזור. כשבנו את רמלה, לא היה הבדל מבחינת התנאים של לוד ורמלה: לוד היתה צומת דרכים מרכזי בארץ, ועם בניית רמלה הזיזו קצת את הצומת. לוד ישבה על מרחב חקלאי עשיר- 41 גידולים חקלאיים שונים (בכל מערב אירופה היו אז 12 גידולים). אך בנושא המים היה ללוד יתרון: היא נמוכה מרמלה בכ-40 מטר, כלומר אופק מי התהום קרוב יותר לקרקע. בלוד חפרו 15-10 מטר והגיעו למים. ברמלה היה קשה לחפור בארות עמוקות כל כך. האוכלוסייה בעיר מנתה כ-50,000 תושבים, עם תעשיות שונות שצרכו הרבה מים.

סולימן, שבנה את רמלה, בנה אמת מים שהובילה מים מתל גזר עד לרמלה(את האמה אפשר לראות על כביש 6), וברמלה חילק אותם בצינור לכמה מאגרים. סולימן בנה כמה מאגרים בינוניים, בהם המאגרים שראינו מתחת למסגד הלבן, וגם את המאגר הזה.

המאגר כאן לא חצוב אלא בנוי מתחת לאדמה. חפרו בור באדמה ובנו בו קונסטרוקציה של קירות ותקרה. בתקרה יש שורות של אשנים מרובעים, כך יותר קל להכניס הרבה אנשים לשאוב בו זמנית. בבור מים רגיל יכול רק אחד לשאוב כל פעם. זה גם מגן על המים מאידוי ושומר על ניקיונם. הביזנטים כבר הבינו את הפוטנט הזה ובנו בורות כאלה באיסטנבול, וגם מתחת לרובע היהודי הם בנו את מאגר הניאה. גם כאן רואים שהידע של בניית רמלה הוא רומי-ביזנטי.

הארכיטקטורה – גודלה 20X21 מטר, שלושה טורי עמודים שבכל אחד 5 עמודים, ועליהם קשתות עבאסיות, עם מיפתח דומה לקשתות של הכנסייה הצלבנית. יש טוענים שדגם הקשת הצלבנית המחודדת הועתק מכאן, וממנה החל הסגנון הגותי באירופה. (אין ויכוח במחקר שהסגנון הגותי מקורו במוסלמים. יש ויכוח אם זה הועתק מספרד או מרמלה).

מקור המים – במקור המים הגיעו מתל גזר. בשנות ה-30 של המאה ה-20 המנדט הבריטי הפך אותה לניקוז מי גשמים, ומהם היא מתמלאת גם כיום. עומק המים פחות ממטר אחד.

הכתובת על קיר המאגר, כתובה בכתב חיג'אזי שכבר נעלם מן העולם: בנה את המקום דינאר, סוכן אמיר המאמינים, בשנת 172 להיג'רה, כלומר 789 לספירה – ימי בית עבאס, עם החליף הארון אל ראשיד. **שמות הבריכה** - הבריכה נקראת בערבית – בירכת אל-ענאזייה (בריכת העיזים). הנוצרים במאה 19 קוראים לה "בריכת הלנה הקדושה", ע"ש אימו של קונסטנטינוס. שמה המודרני הוא בריכת הקשתות. ברעידת

האדמה ב-1927 פינת המבנה התמוטטה והבריטים סגרו את הפינה הזו. כיום היא קצת יותר קטנה מהבריכה המקורית. הבריכה הופיעה בסצנה מהסרט חסמבה ונערי ההפקר.

מוזיאון רמלה - בית יד לבנים

פתוח: בימים א' עד ה' בשעות 10:00-16:00, ימי ו' וערב חג 10:00-13:00.

הדרכה מקומית

מפת התיירות של רמלה – מתארת את המסלול המומלץ של אתרי התיירות ברמלה, עם הסברים. יש גם אפליקציה לסמארטפון של סיור ברמלה עם המסלול. אתר התיירות באינטרנט- goramla.com כולל גם מאמרים על רמלה.

כרטיס טעימות – לשוק של רמלה, כולל 6 טעימות שונות בשוק. הזמנות דרך המוזיאון. תמיד כדאי לתאם מראש את הביקור במוזיאון לקבוצה, וגם את הביקור באתרים האחרים בעיר אפשר לתאם כאן. בקרוב יסודרו שלטי הכוונה לכל האתרים. בחפירת הצלה האחרונה מצאו מזרקה נדירה בת 1000 שנה, עם צינור עופרת וכל הצנרת המקורית מהתקופה הטולונית, מזרקה יחידה בארץ ואולי יחידה בעולם. היא נמצאה בכניסה לרמלה מצפון, ותוצג בקרוב לקהל ליד בריכת הקשתות.

סף הדרכה מקומית

המבנה של המוזיאון היה בית העיריה בימי המנדט, מ-1922 עד 1948. אחרי 48 הבנין שימש לכל מיני חרכים, ננטש לגמרי ב-1980, אז בזזו מה שאפשר, ושברו את השאר. המוזיאון הוקם כאן בשנת 2000, ונחנך תוך שנה – ב-2001. שמעון היה שותף בצוות ההקמה וחבר בהנהלה הציבורית שלו.

חדר 1 (הכניסה): רמלה בימי הביניים, בתקופת השיא שלה.

חדר 2: עם מטמון זהב שנמצא ברמלה של 3000 מטבעות.

חדר 3: ערבוב של תקופה עותומנית, מנדטורית, מלחמת העצמאות.

חדר 4: שחזור של אוהל מעברה(בדון) של עולים חדשים ברמלה (שהיתה אחת המעברות הגדולות).

חדר 5: רמלה בעתיד, עם תכניות הפיתוח מ-2001, שחלקן כבר בוצעו.

חדר 6: יד לבנים, חדר הנצחה לכל חללי רמלה, עם ספרי הנצחה ומצגות על כל אחד.

החצר – משמשת לטקסי זכרון ביום הזכרון לשואה ולחללי צה"ל.

חדר 1- ימי הביניים: לוח כרונולוגי של תקופות, יש בו כמה שגיאות הגהה בערבית ובאנגלית. ציור של דיוויד רוברטס, הצייר הסקוטי, של מראה העיר במאה ה-19(זו סריקה דיגיטלית של הציור המקורי).

חלונות תצוגה בחדר 1:

א. **חיי הכלכלה בעיר**- עיר משגשגת עם כל ענפי התעסוקה בימי הביניים, עם מרכז חקלאי גדול, תעשיית שמן זית משובח (בעיקר שמן מוקאדסי מזית בשם אנפאק, מוזכר במשנה כשמן אנפיקנון, שמן מרוכז שמפיקים מזיתי בוסר, שנחשב גם כתרופה חשובה, היה מיוצא למרחקים מהודו עד ספרד), תעשיית סבון- תוצר לואי של שמן זית, תעשיית לחם חיטה, תאנים, ממתקי חרובים (קובאייט- עשוי מדבש חרובים מבושל), בתי יוצר לקרמיקה. רואים כלי חרס שמייצגים חיי יומיום בעיר.

קונכיית ארגמן - לתעשיית צבעים (אם מבשלים אותו קצת נותן צבע ארגמן, וכשמבשלים יותר נותן צבע תכלת). כתוב שסולימן בן עבד אל-מאלכ, מייסד העיר, בנה בה את "בית הצבעים". סולימן העביר את תעשיית הצביעה מלוד לרמלה. במשנה מוזכרת לוז(לוד) של צבעים ותכלת, במדרש תנחומא כתוב: כגון מערות בדרום שצובעות הארגמן (דרום=כינוי ללוד בתלמוד). מקור לטיני במאה ה-3 מזכיר 3 ערים שבהן מייצרים ארגמן, וביניהן לידא (לוד). כלומר, בלוד היתה תעשיית צביעת אריגים, זו תעשייה כדאית מאוד, וברוב התקופות זה היה מונופול יהודי. מזה אפשר להזיק שכבר מראשית קיומה של רמלה היו בה יהודים.

עוד 3 חלונות שמתארים את רמלה כעיר מעורבת מראשיתה:

ב. **האסלאם ברמלה**- חלון מעוצב בצורת מחראב, עם העתק פסיפס של מחראב- שנמצא בבית פרטי ליד המסגד הלבן, היחיד בעולם שהיה מונח על הרצפה והראה את כיוון התפילה. המקור במוזיאון ישראל. שתי מצבות קבר, עם כתב ערבי קופי ממאות 11-9(כתב זוויתי ולא עגול כמו כתב נאסרי כיום). זו זוהתה בכלל ככתובת נוצרית. כלומר- גם הנוצרים ברמלה דיברו אז ערבית. מהתקופה המוסלמית הקדומה מצאו שפע חרסים ומטבעות, אך כמעט אין אדריכלות.

ג. **נצרות ברמלה** – כנסייה עם גג ופעמון וכלים שונים, רובם בכלל ביזנטים, לפני הקמת רמלה. הם נמצאו בכפרים בסביבת לוד-רמלה. החלק העליון בחלון הוא צלבני, רוב הממצאים לא מרמלה. מהתקופה הצלבנית מצאו מבנים ואדריכלות, אך כמעט אין ממצא קטן, כי צריך לחפור באזורים בנויים.

ד. **יהדות ברמלה** – בדר"כ ממצאים יהודים הם סמלי מנורה, שופר וכו'. (אי אפשר להציג שאין עצמות חזיר...) ברמלה הכל נהרס, ומצאו רק כמה נרות שמן עם סמל מנורה. המוצגים כאן הם צילומים מהגניזה הקהירית, שם מצאו 70 תעודות מרמלה, רובם בערבית יהודית וחלק בעברית. המקור שלהן הוא באוסף שכטר בקמברידג'. התעודות שמוצגות כאן הן בעברית: 1. אשה שבעלה נסע לעסקים במצרים ונעלם ולא חזר. דייני רמלה שלחו מכתב בשם האשה לרבני פוסטאט בקהיר וביקשו בשמה שאלוהים יתן לה גט. 2. אחרי חורבן בגלל פשיטת הבדואים ב-1024, יהודי רמלה מבקשים עזרה מאחיהם במצרים.

תעודה שומרנית, מזוזה שומרנית חרותה על האבן עם פסוקים מהתורה. צלמית פריון שנמצאה בהקשר מוסלמי, ממאה 8. זו עבודת אלילים, כלומר- אמונה עממית חזקה יותר מדת רשמית.

חדר 2 - מטמון מטבעות זהב: זה המטמון המוסלמי הגדול ביותר שהתגלה בארץ, 376 מטבעות זהב.(בחניון גבעתי בירושלים מצאו מטמון ביזנטי עם אלפי מטבעות זהב).

הגילוי- ב-1964 פועלים חפרו יסודות לבית ליד המסגד הלבן. מצאו כד חתום בשעווה, וכשפתחו מצאו בפנים 376 מטבעות זהב. הם ניסו למכור אותו לסוחר עתיקות והוא הודיע למשטרה ועצרו אותם והחרימו את המטמון. המטמון הועבר לתצוגה במוזיאון ישראל, ואח"כ עבר למרתפים שלהם. מוזיאון רמלה הצליח לקבל

אותו לתצוגה. רשות העתיקות השאילה את האוסף הזה לרמלה, ובשלב כלשהו לקחה אותו חזרה בגלל בעיות בטחון/פוליטיקה. לירון הצליח לקבלו בחזרה, ועל זה נעשתה כתבה בטלוויזיה של איתי ורד. הכתבה מופיעה ביוטיוב בשם: החזרת המטמון לרמלה.

רואים כאן את רוב המטבעות, לא כל המטמון, ביניהם מטילי זהב חתוכים ("בצע כסף" – לבצוע את הכסף). יש בו 18 סוגי מטבעות, כולם בערך של 1 דינר, טווח הזמן שלהם הוא כ-200 שנה. רק 4 מטבעות מקורם ברמלה, ועל המפה מסומנים מקומות טביעתם, החל מסמרקנד, טורקיה ועד אלג'יריה.

מרכז סחר עולמי – זה מראה את המסחר הבינלאומי שהיה ברמלה, של מוצרי חקלאות ותעשייה. אנשים מכל רחבי האימפריה המוסלמית באו הנה למסחר והחליפו כאן את הכסף שלהם לכסף מקומי. ההשערה היא שזה רכושו של חלפן כספים, ולא ברור למה הטמין אותו. חלפנות היתה מקצוע יהודי בדר"כ. היו ברמלה גם בנקאים, שקיבלו והעבירו כספים מארץ לארץ. בנקאות החלה אצל המוסלמים, ומהם הגיעה לאיטליה. סחר טרנזיט – הסחורה שנקנית במקום אחד מיועדת למקום אחר.

ברמלה פעלה מטבעה ראשית מהקמת העיר ועד חורבנה ב-1068. בחלונות רואים דוגמאות של המטבעות שנטבעו כאן, שהיו מאוד נפוצים בארץ, ורק עליהם מוטבע: ג'ונד פלשתי. היו מטבעות נחושת, כסף וזהב. היו מיטבעות קטנות גם בירושלים, בלוד, באשקלון.

מוצגים כאן עוד 2 מטמונים קטנים – מטמון מהתקופה העבאסית, ומטמון נחושת מהתקופה הממלוכית. עוד מטמון זהב פאטימי, שאולי יגיע לכאן, נמצא ליד מושב מצליח, בסלילת כביש 431. הוא מופיע בסרטון באינטרנט בשם "מטמון רמלה".

חדר 3: עותומנים, מנדט בריטי ומלחמת העצמאות ואחריה. זה ערבוב שנוצר בגלל שפינו חדר מיוחד למטמון הזהב, עם מצלמות אבטחה וכו'.

בתצוגה – ציורים ומפות עתיקות של רמלה מהתקופה הממלוכית והלאה, מקטרת חרס עותומניות, אריחי קרמיקה, שחזור תחנת הרכבת של רמלה מ-1892, עם רבת שנבנתה בארה"ב במיוחד למוזיאון. צילום של הדרך יפו-ירושלים, עם המסגד הקטן (חודיפה אל ימאני).

מלחמת השחרור – 2 מפות שקשורות להתקפות האצ"ל על רמלה. הם ניסו לכבוש את רמלה במאי 48 כמה פעמים, וכל ההתקפות כשלו. האצ"ל היה ארגון די גרוע לפני כניסתו לצה"ל. אצ"ל קם כארגון גרילה ולא היה ערוך ומאומן למחמה, בלי יכולת ניהול טקטית. נהרגו כ-50 אנשי אצ"ל ברמלה, שרובם נשאר בשטח עד סוף המלחמה, חלקם נקברו בהתחלה כאלמונים בנחלת יצחק. לבסוף כולם נמצאו ואין נעדרים מהקרבות האלה. יש אנדרטה לחללי האצ"ל ברח' הרצל, בכניסה הצפונית לרמלה.

רמלה לא נכבשה במלחמה, אלא נכנעה! הכניעה התרחשה במועדון של קבוץ נען, וכתב הכניעה המקורי בארכיון של נען, וכאן יש צילום שלו, עם חתימות נכבדי רמלה. לפי הסכם הכניעה תושבי רמלה יכלו להישאר בעיר, אך אחרי 3 ימים הם החלו להתפנות מרצונם... של חיילי צה"ל. הפינוי של רמלה ולוד הוא ספור בפני עצמו.

בשאר החדרים עברנו עצמאית במהירות-חדר 4: אוהל מעברה, 5: רמלה בעתיד, 6: חדר הנצחה.

נסיעה ללוד

הגעה: מהמוזיאון ממשיכים ברח' הרצל דרומה, ברמזור שני שמאלה לרח' תל-חי, וממשיכים ישר ועוברים לשד' ירושלים בלוד. שתי הערים צמודות זו לזו והמעבר הוא ברמזור אחד.

אתרים נוספים ברמלה שלא ביקרנו – יכולים למלא עוד יום שלם: כנסייה יוונית אורתודוקסית, כנסייה ארמנית, חאן עתיק, מפעל מלט "נשר" עם מרכז מבקרים יפה (כשעתיים הדרכה מקומית ללא תשלום), בתי כנסת מעניינים: קהילה הודית עם 3 בתי כנסת יפים. אמת המים שהובילה מתל גזר. מוזיאון תעבורה.

בית הקברות הצבאי הבריטי – ממוקם על הדרך מרמלה ללוד. בית הקברות הצבאי הגדול בארץ. בבית קברות זה טמונים חיילים בריטים אשר נפלו בישראל. בית הקברות מסודר ומטופח עם מדשאות ירוקות. כתובת: אזור תעשייה א' ליד לוד, רח' דוכיפת פינת התקווה. הכניסה חופשית. טלפון: 08-9221220.

מרכז טבג'ה – מרכז לשימור מורשתם של יוצאי קהילת יהדות אתיופיה. הוקם בשנת 1998 בעזרת תרומתה של משפחת רייכר. המרכז קרוי על שמו של קצין משמר הגבול פקד יוסי טבג'ה שנהרג על ידי שוטר פלסטינאי. כתובת: רחוב וילנא. יש לתאם מראש. טלפון: 08-9201962.

אורתודוקסים פרבוסלבים – תמיד רוצים לבקר בכנסייה האורתודוקסית בלוד. זה אחד האתרים הכי מרכזיים ומקודשים בארץ, ומתאים גם לאנגליקים וגם לישראלים.

העיר רמלה כיום – כ-70,000 תושבים, מהם כ-50,000 יהודים, כ-13,000 מוסלמים, כ-4000 נוצרים. שמתחלקים ל-4 עדות שונות: 2500 יוונים אורתודוקסים, 1000 קתולים, 100 אנגליקנים, כמה מאות ארמנים. המוסלמים מתחלקים לוותיקי רמלה וחלק עברו מערים אחרות ב-48 או קצת אחרי: ממגידל(אשקלון) ועוד, מכפרים ליד גדרה (כיום בשכונת ג'ואריש).

בתי הכלא – נוה תרצה (כלא נשים), כלא איילון, כלא מעשיהו (לא להגיד כלא רמלה כי הרמלאים נעלבים...). כולם ברצף משמאל לכביש 434 (רח' תל-חי).

איך אומרים נכון את השם רמלה? RAMLA בערבית ספרותית, RAMLE בערבית מדוברת. יש טענה שטותית שאת רמלה בנו מחומר שהוצא ממערות בית גוברין. זה הבל ורעות רוח! במערות הפעמון כרו קירטון, ואין שום הגיון להביא קירטון מבית גוברין, כאשר 3 ק"מ ליד רמלה יש מפעל שכורה מספיק קירטון. לא ידוע מה עשו עם החומר מהמערות, אך בוודאי לא לקחו אותו לרמלה. אולי הוא נלקח לאשקלון כי היא יותר קרובה.

לוד: בעיר לוד יש בעיות קשות ביותר, היו 3 ועדות קרואות ב-20 השנים האחרונות. ראש עיר אחד יושב בכלא. יאיר רביבו ראש העיר החדש, וצריך "לנקות את האורוות". השקיעו בלוד סכומי עתק, והכל נבלע בלי שום שינוי לטובה.

אורוות אוגיאס (או: רפתות אוגיאס) – ספור מהמיתולוגיה היוונית, על אורוות עם סוסים פראיים שכל הזמן חירבנו ויצרו כמויות זבל שאף בן אנוש יכול היה לפנות. על הגיבור הירקלס(בלטינית הרקולס), הוטלו 12

מטלות וביניהן לנקות את האורות. כשהירקלס הגיע לשם הוא היטה 2 נהרות שלמים ששטפו את האורות. מאז זה מושג שמתאר לכלוך וטינופת שאי אפשר לנקות.

באר השלום- בערבית ביר זיבאק (באר הכספית)- בשד' ירושלים משמאל לכביש. לפי מסורת מוסלמית כאן יילחם ישוע בדז'אל – כלומר אנטי כריסטוס. מסורת נוצרית אומרת שהקרב האחרון בין ישוע המהדי לבין דז'אל יהיה כאן.

סביל ממלכי – ברח' הרצל פינת החלוץ מצד ימין.

מרכז לוד הקדומה- פארק השלום- כאן יש מסגד אחד (אל-עומרי), שתי כנסיות (סנט ג'ורג'-אורתודוקסית, וכן קתולית) ושני בתי כנסת (שערי שמיים). מגיעים לכאן כ-50,000 מבקרים בשנה, אך האזור די מוזנח.

כנסיית גיאורגיוס הקדוש (בפי האנגלים : כנסיית סנט ג'ורג')
פתוח : א, ב, ג, ד, ה, שבת 10:00-17:00

הגעה : משד' ירושלים ממשיכים ישר, דרך רח' הנשיא, רח' הרצל, ימינה ברח' החלוץ, ימינה ברח' מחנות קפריסין, עד "פארק השלום".

זה אתר מאוד מקודש לנוצרים, האתר הכי חשוב בלוד. חג גיאורגיוס הקדוש נחוג כאן בלוד בכל שנה ב-16.11.

על שער הכניסה : הסמלים אלפא ואומגה – "אני הראשית ואני האחרית."

כריסטוגרמה – הסמל שקונסטנטינוס הורה לחייליו לצייר על מגיניהם לפני הקרב הגדול על הגשר המילווין. ייזוס כריסטוס : כריסטוס ביוונית זה שמן, כלומר כריסטוס= משוח בשמן. NIKA= ניצחון.

סמל הטאפוס פילאכס (האותיות טאו+פי), סמל הקבר הקדוש.

בתבליט מעל הדלת כתוב : זהו גיאורגיוס הקדוש.

בתוך הכנסייה : ההבדל היחיד בדוקטרינה בין האורתודוקסים לקתולים :

השילוש הקדוש האורתודוקסי הוא משולש שבו הקדקדק למעלה הוא האב, וממנו יוצאים הבן ורוח הקודש.

השילוש הקדוש הקתולי הוא משולש הפוך : האב והבן במעמד שווה ומשניהם נובעת רוח הקודש.

שאר ההבדלים הם במנהגים של שתי העדות, וזה בא לידי ביטוי גם בכנסייה.

מאפייני כנסייה אורתודוקסית:

קיר האיקונוסטאזיס- מפריד בין הכומר למתפללים, מסתיר את המזבח, עם דלת במרכז. מצד ימין תמונה של "ישוע שליט הכל", מצד שמאל הבתולה הקדושה מחזיקה את ישוע התינוק, ותמיד על ידה משמאל- הדמות שלה מוקדשת הכנסייה – כאן זה גיאורגיוס.

הישיבה- בדר"כ אין כסאות/ספסלים. הטקס האורתודוקסי נערך בעמידה, ונשענים על משענות לידיים. כאן התפשרו והוסיפו ספסלים, עם משענות מיוחדות לידיים.

ט'רונוס- ביוונית זה כס מלכות, אך בכנסייה זה כסא מיוחד עבור הפטריארך, שמגיע לכאן לפחות פעם בשנה. כסא מיוחד כזה יש בכל כנסייה אורתודוקסית.

נברשת גדולה עם הרבה מנורות – בגלל שבאוונגליון של יוחנן פרקים ז-ח ישוע אומר : "אני אור העולם". לכן האור הוא מסממנו של ישוע. ישוע נקרא בלטינית גם "לוקס-מונדי" = אור העולם.

אין פסלים בכלל בכנסייה אורתודוקסית. יש איקונוס, ציורי קיר, אך אין פיסול.

מבנה הכנסייה - כאן נראית במבנה רוחב לא סימטרי, וזה לא סטנדרטי, בדר"כ זה מבנה אורך סימטרי, שמייצג את הסימטריה האלוהית. הקיר והאומנה לא מאותה תקופה, ונראים כאילו הודבקו זה על זה. שתי הקשתות לא נבנו באותו זמן.

ההסבר למבנה - מלחמת גיאורגיוס בדרקון מסמלת בעיניים נוצריות את המלחמה בין טוב ורע, בין חיים ומוות. נצחונם מסמל את ניצחון הנצרות על אויביה. לכן גיאורגיוס הפך לקדוש מרכזי. זו הסיבה שגם כל מי שהגיע ללוד ורצה לפגוע בנוצרים - בחר להרוס את הכנסייה הזו.

הרס הכנסייה- במקור היתה כאן כנסייה ביזנטית, שנבנתה בימי קונסטנטינוס (מאה 4). היא נהרסה בפלישה הפרסית ב-614. נהרסה שוב בידי החליף אל-חאכם ביאמר אללה ב-1009. נהרסה שוב בידי קציניו של צלאח

א-דין ב-1187. נהרסה בפעם רביעית ואחרונה בידי הסולטן בייברס. הוא הרס אותה ובנה מסגד על רוב שיטחה. כדי להראות לעולם איך נראה נצחון על הנצרות הוא השאיר קשת אחת ואת האפסיס, והם נשארו עד היום.

המקום חזר לידי הפטריארכיה היוונית ב-1859, ואז החלו לבנות מחדש את הכנסייה, אך אי אפשר היה לשחזר את הכנסייה הצלבנית, כי על רוב שיטחה יושב מסגד. לכן שיחזרו חלקית את מה שאפשר, וכך רואים היום קטע מהסיטרה הצפונית, קטע מאולם התווך, אין סיטרה דרומית כי היא "בתוך המסגד". לכן קיבלנו מבנה לא סימטרי כזה.

הקריפטא - במרתף הכנסייה : לפי המסורת זה קברו של הראש של גיאורגיוס, לאחר שערפו את ראשו. בכל העולם חגיגות גיאורגיוס הקדוש הן 23.4 – יום המוות שלו, בלוד חוגגים ב-16.11 (או 2.11 לפי הלוח היוליאני) – חוגגים את החזרת הראש ללוד. זה אירוע מיוחד ומרהיב עין.

הצליין שעולה למקום קדוש רוצה לקחת את הקדושה הביתה, כדי שתגן עליו. שמן ומים סופחים אליהם קדושה. כמו אבן המשחה בכנסיית הקבר – שופכים עליה מים ומרטיבים את התכריכים. כאן עושים זאת עם שמן - מוזגים שמן על הקבר, אוספים את השמן בכוסות קטנות או בקבוקים קטנים ולוקחים הביתה.

הדרכת עמיתים - גאורגיוס הקדוש

כנסייה זאת בה אנו נמצאים כעת נקראת ע"ש "גאורגיוס הקדוש" או כפי שהוא נקרא בערבית "מאר ג'ריאסי". הכנסייה היא יוונית אורתודוקסית ומהווה בית תפילה לתושבי לוד הנוצרים.

גאורגיוס הקדוש הוא דמות, שרבות הגרסאות אודות חייו ומוותו. הקשר שלו לעיר לוד הוא מכך, שעל פי דעה אחת הוא יליד המקום, או על פי דעה אחרת הוא בן לאב שהיה קצין מקפדוקיה ולאם ילידת לוד, שאביו נהרג באחת המלחמות ואימו חזרה יחד איתו לעיר לוד לאחר מות אביו וכאן הוא גדל. כך או כך בשנות העשרים המוקדמות לחייו, הלך בעקבות אביו והיה לקצין בצבאו של הקיסר דיוקליטיאנוס. יש האומרים שהיה ביחידת המשמר האישי של הקיסר.

כאשר הקיסר דיוקליטיאנוס מוציא צו המורה על דיכוי הנוצרים, ג'ורג' מסרב לבצע את הפקודה, ואף מצהיר שהוא בעצמו נוצרי. הקיסר מעמיד אותו למשפט והוא נדון למיתה בעינויים. גם על תהליך מותו יש מספר גרסאות: האחת אומרת שהוא הוכנס לתוך חבית עם הראש למטה וכל הליגיון עבר על פני החבית וירק לתוכה עד שהוא טבע ומת. גרסה אחרת אומרת שהוא עבר עינויים קשים ובסופם ראשו נערף והוצב על חומת ניקומדיאה. תהליך ההוצאה להורג גרם לזעזוע בקרב רבים, שהתפעלו מעמידתו בעינויים, והם התנצרו, ביניהם אלכסנדרה הקיסרית של ניקומדיאה וכהן הדת שלה. לאחר מותו, עצמותיו הועברו לעיר לוד והוא נקבר בה. גאורגיוס התקדש בקרב הנוצרים ונחשב למרטיר הנוצרי הראשון ומעל קברו הוקמה כנסייה.

החל מהמאה השישית החלו להירקם סיפורי גבורה סביב שמו של גאורגיוס ושמו נקשר עם גיבור מקומי שהציל נערה שעמדה להיטרף ע"י דרקון, הוא הרג את הדרקון והציל את הנערה. הסיפור שסופר הוא על תושבי ביירות שהגיע אליהם דרקון והחל לטרוף את בני המקום. הלך המלך למגדת עתידות ושאל אותה איך אפשר להסיר את רוע הגזרה? אמרה להם מגדת העתידות, רק אם יקריבו את ביתו של המלך לדרקון, רוע הגזרה יוסר מעל העיר.

בצר לו, הקריב המלך את ביתו לדרקון וכשבא הדרקון לטרוף את בת המלך, הופיע לפתע גאורגיוס כשהוא רכוב סוס אבירים עם חנית ארוכה בידו ותקע את החנית לתוך פי הדרקון והרג אותו. כמובן שמחה גדולה פרצה בעיר, עת נשא גאורגיוס את בת המלך לאישה.

סיפור זה כמובן הוא גילגולו של סיפורה של אנדרומדה מהמיתולוגיה היוונית. להלן הסיפור:

כסיפואה אישתו של כפיאוס מלך אתיופיה התפארה מאוד ביופיה של ביתה אנדרומדה והכריזה שאין יפה ממנה בעולם. שמעו זאת הנראידות, בנות הים היפות, נפגעו מאוד מכך שמישהו מתיימר להתחרות ביופיהן. הלכו הנראידות להתלונן אצל אביהן ניראוס שכעס מאוד על כך ופנה לאל הים פוסידון להתלונן על כך. פוסידון שלח את הדרקון, שהחל לטרוף את בנות העיר. כדי להסיר את קללת הדרקון היה צריך להקריב את אנדרומדה לדרקון. קשרו את אנדרומדה לסלע ביפו והקריבו אותה לדרקון. כאשר הדרקון הגיע לסלע ורצה לטרוף את אנדרומדה, הגיע לפתע פרסאוס שחזר בדיוק לאחר שהרג את מדוזה, הגרונה שכל מי שהיה מביט בה היה הופך לאבן. הוא נלחם בדרקון והרג אותו עם קילשון, שחרר את אנדרומדה, התחתן אתה ועד היום שניהם מסתובבים בשמים בין כסיפואה לכפאוס.

במאה השמינית האנגלים מאמצים את גאורגיוס וקוראים לו "ג'ורג' הקדוש" והוא הופך להיות פטרונם. בסוף המאה ה-15 כאשר הנרי השביעי רוצה לתת לפאונד הבריטי ערך ממשי, הוא מייצר מטבעות זהב 23 קאראט כ-95 אחוז טוהר בערך של חצי אונקיה 15.5 גרם ועליו דיוקנו של המלך. המטבע נקרא הסוברין האנגלי שמשמעותו הריבון, על צד אחד דיוקן המלך ועל הצד השני סמלי הממלכה.

בתחילת המאה ה-19, עם התפתחות התעשייה, הומצאה מכונת הטבעת מטבעות חדשנית. המלך ג'ורג' ה-3 מנצל את הטכנולוגיה ומחליט להוציא מטבע סוברין עליו דיוקן שלו עצמו וכאשר הם מתלבטים מה לטבוע בצד השני, הם נזכרים בסיפורי הגבורה של הקדושים ושמים את דמותו של ג'ורג' קוטל הדרקון. כמה עשרות שנים לאחר מכן המלך ג'ורג' החמישי, גם הוא מוציא מטבע סוברין כזה עליו דיוקן שלו עצמו ובצד השני דמותו של ג'ורג' קוטל הדרקון.

סיפור נוסף הקשור למקום זה והשם ג'ורג', הוא סיפורו של אדם בשם ג'ורג' שנולד כאן בלוד בשנת 1925 ובשנת 1948 הוא נמלט יחד עם משפחתו לביירות. בביירות הוא למד רפואה והתמחה ברפואת ילדים. הוא עבר לירדן וטיפל בילדים פלסטינים במחנות הפליטים בירדן. שמו המלא של האיש הוא ג'ורג' חבש. כשהחליט שטיפל במספיק ילדים, החליט להקים ארגון טרור שנקרא: "החזית העממית לשחרור פלסטין". זה היה ארגון טרור רצחני שאחראי לפיגועים רבים. בין יתר פעולותיו היו חטיפת מטוס אל על לאלג'יריה ב-1968 והטבח בנמל התעופה בן גוריון.

באוגוסט 1973 הגיעה ידיעה על הימצאותו של ג'ורג' חבש במטוס שטס מבירות לבגדאד. ח"א יירט את המטוס, הנחית אותו ברמת דוד ובחיפוש במטוס הוא לא נמצא. הסתבר בדיעבד, שברגע האחרון הוא שינה את תכניתו ולא התייצב לטיסה. כמובן שהמטוס והנוסעים הורשו להמשיך, לא בלי שהפרשה הסבה לישראל נזק תדמיתי על יירוט מטוס נוסעים. ג'ורג' חבש מת בשנת 2008 בירדן, לאחר מחלה קשה. בהלווייתו השתתפו מספר חכ"ם ערביים, דבר שגרם לזעם רב עליהם.

אסיים בקשר אישי שלי לעיר זו, בין השנים 1973 ל-1984 במשך 11 שנים עבדתי במפעל של התע"א בעיר לוד. המפעל עסק בייצור של מערכות שרתים הידראוליים וכני נסע.

סוף הדרכת עמיתים.

נסיעה לגשר לוד

בית בד - מבנה הרוס ליד החנייה. אחד ממאה שהיו כאן, נותרו 5 בתי בד אך כולם סגורים למבקרים.

החאן הטוב - "החאן המשובח" - חאן מהתקופה העות'מאנית שלושה רבעים מהבנין שרדו, נמצאו בו גם שרידים ממלוכיים. כיום זה פרויקט קהילתי שיקומי: שילוב של ארכיאולוגיה ופעילות קהילתית, ולכן הוא סגור למבקרים, אולי בעתיד נוכל להיכנס.

החאן הממלוכי : היה חלק מדרך הדואר הממלוכית-טאריק אל באריד. הוא שימש לקשירת סוסים והאבטתם. עד היום רואים שם את ווי הקשירה של הסוסים, את האבוסים, ואת המתקן למנורת שמן שהאירה את אזור הכניסה לחאן.

החאן בנוי כמבנה מרובע בעל שתי קומות. קומה תחתונה שימשה למגורים לסוחרים ששחרו באזור. בכוונה הוא נבנה במרכז העיר, ליד הכנסייה, המסגד הממלוכי והשוק. השוק היה פעיל יומיים בשבוע ושירת את כל הסביבה. יום אחד למוצרי מזון, ויום אחד לממכר בהמות, שהובאו מארצות אגן הים התיכון. הממלוכים בנו גם את גשר גינדאס.

החאן העות'מאני הוקם ליד החאן הממלוכי, בתקופה שבאזור לוד גידלו הרבה מטעים ופרדסים. החקלאים באו למכור כאן את התוצרת שלהם. היתה כאן גם נפחיה להכנת פרסות סוסים.

גשר לוד - גשר גינדאס

על כביש 434, ביציאה הצפונית מלוד. מקובל לראות בו חלק מדרך הדואר הממלוכית. הגשר עובר מעל נחל זיתן, ערוץ של נחל איילון. **סמל בייברס** - הכתובת עם סמל ה"חתולים" של בייברס. אלה אריות!! יש להם רעמה על הראש וכפתור בזנב. אלה לא ברדלסים כמו שחוקר כלשהו טען לפני 30 שנה (זרק מלומד אבן לבאר, ומאה חכמים לא יעלוה...), כמדריכים צריך לדעת שהשם בייברס = אריה בטורקית קיפצ'אקית. הכתובת – רשום שמי שבנה אותו הוא מושל העיר לוד בימי בייברס - עלא א-דין אסוואק, בשנת 672, כלומר 1274. ליד שמו רשום השליט האחראי: כאן מופיע גם שמו של בייברס וגם שם בנו של בייברס: אל מאלכ א-סעיד, שהחליף את בייברס אחרי מותו ב-1277, והודח אחרי שנתיים. שניהם חתומים כאן יחד על הכתובת. יש כתובת זהה גם בצד השני של הגשר.

צלבים בצד השני - רוני אלנבלום טען לפני 30 שנה שזה גשר צלבני על דרך לוד ירושלים, ובייברס רק בא והדביק עליו את הכתובת שלו. הוא מתבסס על זה שיש בצד שני כמה צלבים גדולים חקוקים על האבנים. העובדה היא שאין בכלל גשרים צלבניים בארץ, וגשרים ממלוכיים יש הרבה. בייברס אף פעם לא לקח על עצמו כשרה שהוא לא עשה בעצמו. עניין הצלבים נפתר כבר ע"י צ'רלס קלרמון-גנו במאה 19: מי שבנה את הגשר כנראה הרס את הכנסייה הצלבנית, ולקח את האבנים לבניית הגשר שלו. זה מסביר למה יש סתירות חלק לחלק מאבני הגשר. אחרת- מי יסתת סתירות חלק לאבני גשר שלא רואים אותן בכלל? יש כאן הרבה שימוש משני של אבנים מכמה מקורות.

מפצלי זרם - ב-1991 היה כאן שטפון אדיר והמים עברו את גובה הכביש. גשר של מעצ שנבנה מעל מחלף רמלוד – נסחף והגיע עד הים. גשר גינדאס לא זז מילימטר, בגלל 4 מפצלי הזרם שבנויים בכיוון הזרימה. זה פטנט מוסלמי מוכר, קיים בעוד גשרים ממלוכיים וגם לפניהם. למה מעצ לא אימצה את הרעיון? **פסולת של המפעלים** - המפעלים מאזור תעשייה א' בלוד יכולים להעביר את הפסולת לאתר פסולת מסודר, אך זה עולה כסף. אפשר גם לזרוק את הפסולת והשפכים לנחל, בלי תשלום... זה מה שקורה כאן, וכל הפסולת סותמת את הנחל, ובקיץ יש כאן שמורת טבע לגידול יתושים...

לסיכום: זה גשר ממלוכי באיכות בלתי רגילה, שגם מובילי טנקים כבר עברו עליו. למרות שכל הרשויות מזניחות אותו, הוא עומד כבר 750 שנה, וכנראה יעמוד עוד 750 שנה. גשרים ממלוכיים נוספים יש ביבנה ("הגשר הקופץ"), גשר על הירדן ליד קבוץ גשר, היו ואינם עוד - גשר דמיה וגשר בנות יעקב.

סיכום היום:

רמלה ולוד מבחינת המטייל הישראלי וגם התייר הזר – הם אתרים מוחמצים לחלוטין. רובם מגיעים לרמלה רק לבריכת הקשתות. מי שמגיע ללוד – בעיקר תיירים רק לכנסייה. היום הזה לימד אותנו שבשתי הערים האלה יש פוטנציאל אדיר שלא ממוצה עדיין, רמלה יותר מלוד. ברמלה יש אפשרות לכל סוג של טיול: אפשר לעשות טיול חווייתי של עלייה למגדל ובריכת הקשתות, לתיירים ולמטייל ישראלי המתעניין – אפשר לראות במרחק קצר גם מסגד וגם כמה סוגי כנסיות, אתרים היסטוריים וארכיאולוגיים, שוק צבעוני ופעיל, וגם היצע מרשים של מסעדות. כמעט כמו בירושלים. ברמלה זו דוגמה הכי טובה בארץ ליחסי יהודים – ערבים. אפשר לראות כאן איך האנשים חיים ביחד. בניגוד לדימוי הקיים – שתי הערים האלה מרתקות, ועם קצת הכרת החומר והשטח אפשר לעשות כאן דברים נפלאים. שמעון מאוד מעורב כאן בניסיונות להעלות את רמלה על מפת התיירות, ומקווה שנציע זאת לקבוצות מטיילים.

תמליל סיור מספר 60 למרשה ובית גוברין

מסלול: מרשה, בית גוברין וחירבת מדרס

נסיעה למרשה

מרשה הוא אחד האתרים היחידים ההלניסטיים שיש בארץ. ניכנס לגן לאומי בית גוברין ונטייל במרשה, תל מרשה. האזור נקרא 'ארץ אלף המערות' (לכן יש להישאר על השבילים המסומנים), יותר מ-5000 מערות חצובות בידי אדם נמצאו באזור. גודלו של פארק לאומי בית גוברין הוא 5000 דונם, פארק ענק שכמעט כולו לא נחפר.

אפשר לראות בצדי הדרך את עצי הזית, החרוב, גם כך היה לפני 2300 שנים. מה שמדהים במרשה זה שזה אתר שמחבר בין תקופת בית ראשון לבין תקופת בית שני. פנינו שמאלה מהבוטקה של השומר לכיוון מערת הפעמון. מערת הפעמון מבחינת האזור מתוארכת לתקופה המאוחרת ביותר, עם זאת נתחיל בה, הן משום שבדרך כלל אם לא מתחילים בה לא מגיעים אליה בסוף מקוצר זמן, בנוסף המקום נותן תמונה כללית על כל האזור. כמו כן, אם מגיעים מוקדם בבוקר והשערים סגורים, הגישה למערת הפעמון פתוחה, שכן בין היתר מובילה לבא"פ לכיש (בסיס אימונים).

גן לאומי בית גוברין - מרשה

מערת הפעמון - הבנת הגיאולוגיה והמסלע באזור מסוים עוזרת לנו להבין מדוע אנשים מתיישבים במקומות מסוימים, איך התפתחה צורת היישוב וצורת החיים. הנושא הגיאולוגי כאן הוא קריטי כאן להבנה מה אנחנו הולכים לראות. נמצאים באזור השפלה. במפה גיאולוגית רואים כתם כתום של אזור השפלה המעיד על סלע קירטון מתקופת האיאווקן. סלע הקירטון הוא סלע משקע ימי, כלומר שנוצר מדגים. הרבה מהסלעים נוצרו מכך הדגים מתו בסיבה טובה, שקעו לתחתית הים והתחילו להרביד סוגי סלעים.

הסוג קרטון הורבד מדגי פלנקטון, ומה שנוצר אחרי כמה מיליוני שנה זה סלע מאוד רך. בשפלה הסלע הקירטוני הרך מאוד יצר מעליו שכבת נארי, שהיא שכבה קשה יותר מהקירטון תחתיו. נושא הנארי נחקר הרבה מאוד. על מנת שייוצר נארי צריך טמפרטורות מסוימות, פה יש טמפרטורות גבוהות, וצריך כמות משקעים מסוימת, פה יש 400-300 מ"מ בשנה, זאת אומרת שזה על גבול המדבר, שם יש כ-200 מ"מ בשנה. יש משוואה שמחברת בין הטמפרטורה לבין כמות המשקעים כאן ויוצרת את שכבת הנארי מעל הקירטון. זו למעשה המסת גירנית שמקשה את סוג הקרטון.

תמיד יהיה קרטון מתחת לנארי, אבל לא תמיד יש נארי מעל קירטון, אין דבר כזה נארי מעל סוגים אחרים של סלעים. נארי יהיה רק מעל קירטון ורק באזור השפלה. יש הרבה קירטון בארץ מתקופות שונות, אולם מה שמייחד את האזור הזה זו שכבה של 3-1.5 מ' של נארי. כלומר שכבה קשה עבה שאם חודרים אותה מגיעים לקרטון הפריך והרך שמאוד נוח וקל לחציבה. כך הגיאולוגיה הזו עוזרת להבין את הסיפור של המקום. **קרטון** הוא לא משהו שמאפשר יצירה של מעיינות (לא כמו שראינו בסטף שיש אקוויפר ואקוויקלוד שהמים מחלחלים, נעצרים ואז יש מעיין שכבה). ואם אין מעיינות זה אומר שאין התיישבות רבה באזור, שכן התיישבות נובעת מיצירת מעיינות במקומות מסוימים. מי שרצה לגור פה היה צריך לעבוד קשה כדי להביא לפה מים. לכן היישובים פה הם דלילים, אין פה התיישבות עבה, ולמעשה די זהה למה שיש באזור היום. עם זאת, למרות שלא היו פה מעיינות ומקורות מים קרובים הם ידעו איך לנצל את הגשם והייתה להם טכנולוגיה של אגירת מי נגר עילי. כשהגיעו לכאן בתקופות קדומות יותר (תקופת הברזל, תקופת הטרורס-הלניסטית והטרורס רומית), לפני אמות המים והאקוודוקטים המפוארים, היו צריכים לדעת איך להתמודד עם בעיית המים, לכן אין פה יישובים ענקיים אלא יישובים קטנים. חוץ ממרשה שהייתה עיר ענקית שבה כבר ידעו לנצל ולהתבסס על הטכנולוגיה של המים יותר טוב.

בתקופה הרומית הם ידעו איך להגיע למעיין באזור דרום הר חברון ולמשוך את המים בעזרת אמה לבית גוברין. במרשה אין בארות אלא בארות, אולם באזור אפשר למצוא בארות. בארות מגיעים למי תהום, בורות אוספים מי נגר עילי.

עניין נוסף גיאולוגי שמכתיב את היווצרות הנוף האנושי זה יצירת נחלים. באזור הזה יש נחלים שהתחתרו לאורך השנים הגיאולוגיות, מיליוני שנים – יש את נחל לכיש, נחל גוברין וכיו"ב. לאורך הנחלים התפתחו דרכים, שכן נורא נוח ליצור דרכים שהטבע כבר יצר בהן את התוואי. ואם יש דרכים אז מאוד נוח שתהיה פה התיישבות. אם מסמנים את הנחלים והדרכים אפשר לראות אחד לאחד איפה יש יישובים – תל לכיש, תל עזקה ותילים מקראיים עתיקים נוספים שמכירים באזור.

דבר נוסף מיוחד באזור זה שהוא אזור חיץ בין הים לבין ההר. בין אנשי הים – הפלישתים, גויי הים, לבין אנשי ההר. לא פלא שלא רחוק מכאן, באזור של תל עזקה וצומת האלה, מתקיים הקרב של דוד וגוליית, הסיפור של שמשון ודלילה. זאת אומרת הסיפורים של אנשי ההר היהודאים לעומת אנשי הים. עד היום יש הבדלים עצומים בין אנשי ההר הירושלמים לאנשי הים – התל אביבים. גם אז האזור הזה היה אזור חיכוך, אזור בין תרבויות שונות.

האזור הזה הוא אזור חיכוך בין שתי תרבויות ספציפיות בתקופה המקראית, והן בתקופה הבבלית והפרסית. למעשה אפשר להגיד על כל האזורים בארץ שהם אזורי חיכוך, ובכלל ארץ ישראל היא אזור חיכוך בין מסופוטמיה לבין מצריים. הייחודי באזור הזה שהוא אזור חיכוך בין גויי הים לבין יהודה.

במרשה זה הסיפור, העיר הקוסמופוליטית, המקום בו יש מפגש תרבויות אדיר, וכשיש מפגש תרבויות יש חיכוך ונוצרים דברים חדשים, אז נוצרות תרבויות חדשות. גולת הכותרת בסיפור במרשה זו העיר הקוסמופוליטית, ואפשר לראות את זה בהרבה מקומות.

מדובר באתר הלניסטי היחידי בארץ ושניכרת בו חדירת ההלניזם לארץ. הלניזם זה מרשה. האתר חי ונשם בתקופה של החשמונאים ואולי הם שמעו על החשמונאים המשוגעים שמרדו נגד היוונים.

המערות הללו, מערות הפעמון הן דווקא המערות המאוחרות ביותר מבחינה כרונולוגית. כשהגיעו לכאן תחילה הלכו על פני השטח, חדרו בחציבה פיר דרך שכבת הנארי, והשתמשו במערה כדי לחצוב אבנים, שכן קל מאוד לחצוב. אמנם האבנים לא היו כל כך טובות לבנייה, זה גם היתרון וגם החיסרון בחציבה בקירטון - קל לחצוב אבל האבנים גם רכות.

לאחר שחדרו את הנארי התחילו לחצוב בצורה של שורות. כל שורה נחתכה כאבני לבנים, וככל שהעמיקו היו צריכים לגלות כדי לרדת ולעלות. צורת הפעמון הייתה מושלמת כי היא החזיקה מעמד, הנארי למעלה היה מחזיק מעמד ומבנה הפעמון היה כדי להמשיך ולחצוב. ביציאה אפשר לראות עמודי תווך שנועדו להחזיק את מערת הפעמון וידעו לא לפגוע בהם.

מערות הפעמון הספציפיות האלה מתוארכות עד התקופה המוסלמית הקדומה, עד למאה 8 לספירה. החציבה במערות נפסקה במאה ה-8. אפשר לראות כתובת בערבית שבה כתוב 'אללה' - אלוהים. נחום שגיב הוא אחד מהארכיאלוגים של המקום והטענה שלו אומר שהכתב הערבי הקדום הוא לא מעוגל, הוא חובר, והוא דווקא ביוזנטי. כלומר שביזנטיים נוצרים כתבו את המילה שכן עברו איזושהי תופעה שקוראים לה שיערוב - הוא לא התאסלמו אך הם התחילו לכתוב ולדבר את השפה. מבחינת אללה זה אלוהים, הם פשוט דיברו בערבית. יודעים שהביזנטיים ישבו פה בעת חדירת המוסלמים לארץ, וכשיש שפה מדוברת חדשה שהשליט מנחיל אז אנשים מתחילים לאמץ ולהשתמש בה. אם כן הכתובת הזו נכתבה כנראה בידי ביזנטיים נוצרים בתקופה המוסלמית, זה עוזר לתארוך המקום למאה ה-8 לספירה, שכן סגנון הכתב הוא שמתארך את הכתובת. נחום שגיב טוען שתושבי המקום היו עד אז ביזנטיים, כשהמוסלמים מגיעים הם מקימים את בית ג'יברין במקום של בית גוברין היום. אז מבחינת שינוי האוכלוסייה, האוכלוסייה כאן עדיין הייתה ביזנטית. נשאלה השאלה איך יכול להיות שכתוב 'אללה', אז הגיעו למסקנה שזה כנראה ביזנטיים שעברו שיערוב, תופעה שהייתה ידועה כאן.

אפשר לראות צלב שהוא גרפיטי של הפועלים שהיו פה בתקופה המוסלמית, עוד משהו שמראה שמדובר בביזנטיים.

לאורך כל קירות המערה אפשר לראות קו אופקי גיאולוגי שנוצר בתקופת זמן גיאולוגי כלשהי עקב שינוי כלשהו במשקע הימי. עם זאת לא יודעים להסביר מה בדיוק יצר את ההבדל בין החלקים.

מה שנחמד בקירטון ומה שמקשה על החוקרים להבין את המערות אחר כך, זה שהקירטון כל כך רך שכל הזמן משנים את הפונקציות של המערות. במערה הזו ספציפית יש קצת עדות למחילות מסתור. אמנם במרשה לא ממש מצאו מחילות מסתור בצורה מובהקת, אבל יש הרבה מערות וסביר להניח שהיו פה, אבל לא מוצאים שום תיעוד מהתקופה של מרד כוכבא, חוץ מזכר קטן שנשא. שינויי הפונקציות מקשה להבין את הכרונולוגיה של השינויים.

על הקירות אפשר לראות סימני החציבה שנעשתה באמצעות פטיש ואיזמל. בקירטון מאוד נדיר שיש תופעת קארסט, לכן בדרך כלל מערות בקירטון הן מערות חצובות בידי אדם, שכן קל מאוד לחצוב בו.

נסיעה לחניון א'

גבולות השפלה - נחל ירקון (אזור ראש העין) מצפון, נחל שקמה מדרום, רכסי הכורכר ממערב והרי יהודה ממזרח. במפה רואים בכתום את הקירטון, אפשר לראות את גבולות השפלה באזור הכתום, שכן זה קל לראות את השפלה כאזור קירטוני איאוקני. אבל השפלה היא גדולה יותר.

נכנסים לגן הלאומי בית גוברין, קוראים לו כך אולם אפשר לחלקו לשניים - האזור של מרשה, שבתוכו אנו נמצאים, ובית גוברין שזה האזור של האמפיתאטרון למטה.

מבחינה לוגיסטית כשנכנסים עם קבוצות, משלמים בכניסה, נכנסים ויש שלוש חניות שאפשר לעצור בהן. בחניון א' יש שירותים, ממנו נצא ונלך לעבר חניון ג', המוכרת לנהגים כחניון עם הקיוסק. יש חניון ביניים - חניון ב'.

המערה הפולנית - האזור של מרשה מוזכר כבר בתקופת המקרא, אם רוצים לדעת אם יש מקום שמוזכר במקרא הולכים ליהושע טו'. מרשה מוזכרת במקרא, מקום שיש לו נגיעה למקרא ואפשר לראות בספר יהושע שכתוב את המילה מראשה, אולי מלשון ראש, אולי מלשון משהו שאפשר לראות ראשון מרחוק.

יהושע טו: "זאת נחלת מטה בני-יהודה למשפחתם. כא ויהיו הערים מקצה למטה בני-יהודה אל-גבול אדום בגבול קבצאל ועד יגור. כב וקינה ודימונה ועדעדה. כג וקדש וחצור ויתנן. כד זיף וטלם ובעלות. כה וחצור חדתה וקריית חצרון היא חצור. כו אָמֶם וישמע ומולדה. כז וחצר גדה וחשמון ובית פלט. כח וחצר שועל ובאר שבע ובזיותיה. כט בעלה ועיים ועצם. ל ואלתולד וכסיל וחרמה. לא וצקלג ומדמנה וסנסנה. לבולבאות ושלחים ועין ורמון פל-ערים עשרים ותשע וחצריהן. {ס} לג בשפלה אשתאול וצריה ואשנה. לד וזנוח ועין גנים תפוח והענים. לה ירמיות ועדלם שוכה ועזקה. לו וישערים ועדיתים והגדרה והגדרתים ערים ארבע-עשרה וחצריהן. {ס} לז צנו וחדשה ומגדל-גד. לח ודלעו והמצפה ויקתאל. לט לכיש ובצקת ועגלון. מ וכבון ולחמס וכתליש. מא וגדרות בית-דגון ונעמה ומקדה ערים שש-עשרה וחצריהן. {ס} מב לבנה ועתר ועשו. מג ויפתח ואשנה ונציב. מד וקעילה ואכזיב ומראשה ערים תשע וחצריהן. {ס} מה עקרון ובנתיה וחצריה. מו מעקרון ונימה פל אשר-על-יד אשדוד וחצריהן. {ס} מז אשדוד בנותיה וחצריה עזה בנותיה וחצריה עד-נחל מצרים והים הגבול (הגדול) וגבול. {ס} מח ובקר שמיר ויתיר ושוכה."

עולה השאלה מדוע בחרו דווקא במקום הזה, כשמסתכלים סביב אפשר לראות שזה מקום שאפשר לראות את הים, את הר חברון וכיו"ב. זה מקום אסטרטגי שממוקם טוב.

המקום מוזכר בדברי הימים כאחת הערים שהמלך רחבעם ביצר לקראת מסע שישק. את תחתית חלק מהביצורים אפשר לראות ועל גביהם בנו.

דברי הימים ב י"א: "וישב רחבעם בירושלם ויבן ערים למצור ביהודה. ויבן את-בית-לחם ואת-עייטם ואת-תקוע. ז ואת-בית-צור ואת-שוכו ואת-עדלם. ח ואת-גת ואת-מרשה ואת-זיף. ט ואת-אדורים ואת-לכיש ואת-עזקה. י ואת-צריה ואת-אילון ואת-חברון אשר ביהודה ובבנג'מן ערי מצרות. יא ויחזק את-המצודות ויבן בהם גידיים ואצרות מאכל ושמון וזון."

תיירים מאוד מתרגשים מקריאת מקורות באתר. מרשה אולי זה לא הדוגמא המובהקת לקריאת מקורות תנ"כיים באתר, שכן האתר יותר פוסט תנ"כי ומחבר בין בית ראשון לבית שני. בתקופת התנ"ך יש פה איזשהו יישוב יהודי.

בבל, באו וכבשו ב-586 לפנה"ס, בית המקדש הראשון נחרב, יש וואקום, אין תושבים, כולם מוגלים לבבל. הואקום הזה היה גורם משיכה מאוד גדול לתרבות ועם מסוים שבא ולקח את המקום - האדומים. מרשה ידועה בתור עיר אדומית. יש אומרים שאולי מדובר בעיר הולדתו של הורדוס.

גם עשיו היה אדומי, סיפור תנ"כי - מעבר לגבול בירדן נמצאת אדום. ההתיישבות הגדולה בסוף תקופה בבליית, תחילת התקופה הפרסית, האדומים מנצלים את הואקום שנוצר, מגיעים ומתחילים להתיישב כאן. האדומים הם פגאניים שמאמינים באל קוס. באתר נמצא ממצא ארכיאולוגי אדומי רב. לאחר מכן מגיעים למרשה בתקופה הפרסית הצידונים. הצידונים הם גויי ים שמגיעים לכאן בעידוד הפרסים, כנראה בגלל שהצידונים עזרו לפרסים באחד הקרבות שלהם, ואלו רוצים לעשות להם טובה ולאפשר להם להתיישב במקום.

פתאום יש אדומים, צידונים, יהודים שגרים כאן, ומתחילה להיווצר תמונה של מספר תרבויות שחיות בעיר אחת. כשהצידונים מגיעים לכאן מתחילה לחדור התרבות ההלניסטית, אלכסנדר מוקדון, 333 לפנה"ס, מתחיל לכבוש את העולם ומביא איתו תרבות הלניסטית, אחרת לגמרי, מאוד מתקדמת. דמוקרטיה, פילוסופיה, תאטרון, כל אלה מתחילים לחדור לאט-לאט, אנשים מאוד רוצים לחקות תרבות חזקה ושלטון חזק.

לעיר מרשה התרבות ההלניסטית חודרת דרך קבוצות של צידונים שכבר מושפעים מההלניזם ומגיעים לכאן. זו עיר שרואים בה המון השפעות הלניסטיות באסתטיקה, בחשיבה על הפרטים, שכן ההלניזם אומר לשים את האדם במרכז, לתת לאדם מקום, דאגה לאינדיבידואל - בתי מרחץ, תאטרונאות, להגדיל את הראש, השכל. כל תענוגות הגוף, הנפש והשכל מתחילות בתקופה ההלניסטית.

היהודים נמשכו מאוד לתרבות הזו ורצו להיות חלק ממנה. יש שאומרים שמרד החשמונאים וההתנגדות לחדירה ההלניסטית הם אלו שהחיו מחדש את היהדות, ואילו לא אלה לא ברור מה היה קורה ליהדות אם כולם היו הופכים להיות הלניסטים. כלומר שהייתה פה מהפכה יהודית מאוד גדולה ויש חוקרים שאומרים שדווקא היא שימרה את היהדות.

מרשה היא עיר הלניסטית ענקית בעלת כ-15 אלף תושבים. האדומים והצידונים מגיעים לכאן ומבינים את הנצירה והמערות. כדי לבנות את בתייהם הם צריכים לחצוב, חודרים את שכבת הנארי הקשה, מגיעים לשכבת החצובה ומתחילים לחצוב. אפשר לראות שרוב המערות באתר הן בצורה של פעמון, שכן זו דרך החציבה האידיאלית על מנת שהמערה תישאר יציבה.

לאחר שבנו את בתייהם הבינו שיש להם חללים תחת האדמה כדי להקים אזור תעשייה. אזורי תעשייה שבדרך כלל ממוקמים מחוץ לעיר, אולם להם היו חללים תת קרקעיים. היתרונות באזור תעשייה תת קרקעי : **מיזוג טבעי** – אזור השפלה הוא מאוד חם ואילו במערות נעים.

האזור נוח לחציבה ואפשר לשנות את פונקציות המערות בקלות רבה – היו במקום כמה סוגי תעשייה – קולומבריום (גידול יונים), בתי בד (שמן זית), ממגורות (מחסנים), בורות מים. כל אחד מסוגי העסקים הללו יכול היה להשתנות ממערה למערה, שכן הקירטון הוא מאוד נוח לחציבה.

מערות באות בצורה של מערכות, מעטים המקרים שתמצא מערה בודדת. בדרך כלל כל מערכת מכילה כ-17 מערות. נמצאו כאן כ-169 מערכות של מערות. כלומר סך הכל כ-2800 מערות, אולם יודעים שקיימות יותר, אולם מאוד קשה לחפור אתר כזה בצורה מלאה, במיוחד שכבר גילו את הדברים העיקריים. מערכת מערות זה מכלול של מספר מערות שבנויות יחד ואפשר להיכנס ממערה אחת לשנייה באופן תת קרקעי מבלי לעלות מעל פני הקרקע.

כרגע חופר כאן עמוס קלונו, מסוף שנות ה-70, תחילת שנות ה-80, נחום שגיב ואיאן שטרן, הוא מנהל את החפירות הארכיאולוגיות " dig for a day ", מיזם החפירות לקהל הרחב.

האדומים והצידונים חיים כאן, מרשה היא עיר קוסמופוליטית עם השפעות יווניות מאוד גדולות, כלומר מספר תרבויות חיות במקום אחד. מדובר גם על התקופה החשמונאית, מגיע השליט החשמונאי יוחנן הורקנוס שמגיייר את האדומים ב-112 לפנה"ס, מאה 2 לפנה"ס, מאותה תקופה ממצא המטבעות האחרון באתר, כלומר שאחרי יוחנן הורקנוס המקום התאדה. יש אומרים שתושבי המקום האדומים, הצידונים והמתנגדים לגיור הרסו את המקום, מילאו את החללים והלכו. נשאר כאן איזשהו יישוב קטן, אבל תפארתה של מרשה התחילה בתקופה ההלניסטית והסתטימה בה. יש שאומרים שבגלל שהשלטון החשמונאי היה חזק היה שווה להתגיייר, כדי להיות חלק מהעם היהודי, כלומר כעניין עסקי.

אין במקום ממצאים פיזיים אחרי 112 לפנה"ס שמעידים על העושר שהיה פה, למרות שהייתה התיישבות. יוספוס אמנם מציין שהמקום חוסל בשנת 40 לפנה"ס על ידי הפרתים, אך אין לכך עדות בשטח. אם כן יש שני סופים אפשריים – 112 לפנה"ס (לפי המטבע האחרון שנמצא) או 40 לפנה"ס (לפי תיאור יוספוס).

מרשה התחילה כעיר קטנה על תל שגודלו 24 דונם. אבל לא היה מספיק מקום אז התחילה תופעת הירידה מהתילים, העיר התפזרה והשתרעה על פני 320 דונם שחבקו את התל מסביב. את תופעת הירידה מהתילים אפשר לראות במרשה, בית שאן, תל עכו ועוד. תופעת הירידה מהתילים קשורה גם לטכנולוגיית הבאת המים, אולם גם הצורך הוליד את הטכנולוגיה – אי אפשר לגור רק למעלה, ולכן יש להביא מים, זה ביצה ותרנגולת. אחרי שהמקום חוסל יודעים שהיישוב בית גוברין, העיר הרומית, היה כבר שהתקיים תוך כדי לצד מרשה, אבל עלה לגדולתו אחרי שמרשה ירדה מגדולתה.

שמה של המערה הפולנית קשור לצבא הפולני שנקרא צבא אנדרס. אנדרס היה מפקד פרשים פולני שנכנס לכלא במה שהיה אז ברית המועצות. כשהנאצים חדרו לפולין ואחר כך לברית המועצות במסגרת מלחמת העולם השנייה, אז ברית המועצות ופולין חברו בהסכם נגד הנאצים.

הרוסים הוציאו את אנדרס מהכלא ברוסיה, שחררו עוד המון אסירים פולנים ממאסרם בתחום רוסיה, ויצרו צבא ענק של כ-100 אלף אנשים שנקרא צבא אנדרס. צבא אנדרס התאמן בפרס, שהייתה תחת שליטה בריטית באותה תקופה. כדי לעבור מפרס לאחור האימונים לכיוון איטליה, לחזית, הם עברו דרך ישראל. **יהודים פולנים** רבים שוחררו מהגולאגים על מנת להצטרף לצבא, כי זו הייתה הדרך להשתחרר. כשעברו בארץ הרבה מהם ברחו מצבא אנדרס כדי להישאר בארץ. מנחם בגין היה חייל בצבא אנדרס שביקשו ממנו

לערוך מצבא אנדרס כדי להיות מפקד האצ"ל, תחילת שנות ה-40, אולם הוא לא הסכים לערוך ורצה לסיים את השירות שלו, רק אחרי זה חזר והפך למפקד האצ"ל.

במערה הפולנית הם עשו גרפיטי שבו חרוטות המילים פולסקה, ורשה, וסמל היחידה, 13.2.1942.

עמוד התווך באמצע הוא כנראה פונקציונאלי, כנראה שלמערה היה שימוש אחר והיה עמוד תווך שחתכו באמצע כדי ליצור קולומבריום, כנראה מדובר בבור מים שהפך לקולומבריום.

קולומבריום - קולומבה ביוונית פירושו יונה. הקולומבריום נועד לגידול יונים. גידול יונים עולה בקנה אחד עם הבעייתיות שהסלע קירטון והנארי יוצר מבחינה חקלאית. על פני סלעים מסוימים נוצרת אדמה מסוימת, על פני קירטון נוצרת אדמה שנקראת רנדזינה. אדמת רנדזינה היא לא הכי טובה לחקלאות אבל אפשרית, היא מאוד מעטה במינרלים. במרשה נמצאו עשרות קולומבריומים, כלומר אלפי נישות שבכל אחת גודלה יונה.

הפונקציות לגידול יונים:

שלשלת – שימשה לדישון האדמה. ברנדזינה היו חסרים מינרלים שהיו בלשלת. בלשלת של יונים יש סוג של מינרלים מסוימים. כנראה שעשו ניסוי ותהייה וגילו שלשלת היונים יעילה.

בשר – יונה זו מנה. בהמה גדולה מצריכה שחיטה ואכילתה באותו היום, שכן אין קירור באותה תקופה.

פולחן – יודעים שהאדומים שהיו מקריבים יונים, גם ביהדות מקריבים יונים. גם בברית החדשה מוזכר פולחן של יונים. זו הייתה דרך ראשית בין אשקלון לירושלים, אז עברו כאן אנשים, לנים לילה וממשיכים לדרכם למחרת בבוקר למקום המיוחל. אמנם אין עדויות לכך שיהודים עברו כאן וקנו יונים בדרכם לבית המקדש, אבל אפשר לדמיין שעולי רגל יהודים בשלושת הרגלים שעוברים האזור קונים כאן כמה יונים וממשיכים לבית המקדש בירושלים. צריך לזכור שמדובר על התקופה הפרסית, הצהרת כורש, יש בית מקדש בירושלים בזמן שהמקום היה קיים.

כמו כן יותר קל לביית יונים וזה מאוד פרקטי.

החופרים הראשונים שמגיעים למקום הם בליס ומקאליסטר ב-1900. מקאליסטר חשב שהנישות שימשו לאפר של בני אדם, הייתה סברה כזו לתקופה מאוד קצרה, אבל בהחלט היה כאן גידול יונים שגם הלם את הצורך של האזור מבחינת שלושת הסיבות המוזכרות למעלה.

הסיבה שהקירות גבוהים היא למנוע מחיות טרף לטרוף את היונים. על מנת להביא לכאן כמות כל כך גדולה של יונים צריך שני דברים פשוטים – איזשהו פתח עם אור, גרעינים לאוכל ומים. יש שטוענים שיונים הם מונוגמיים, שחיים בזוגיות טובה, וזה מה שהשאיר אותם באותו מקום – מכאן הביטוי 'זוג יונים'.

המערה הזו בנויה בצורת צלב על מנת למקסם את כמות היונים, לכן קוראים לה גם מערת הצלב, אולם הצורה היא פונקציונלית בלבד וללא כל משמעות נוצרית. למרות שהמקום הוא רק פונקציונלי אפשר לראות שהמקום מעוטר, חצוב יפה, מזכיר קצת את הסיתות ההרודיאני. בכל המערות אפשר לראות את האסתטיקה.

מערת בית הבד - נמצאים באחד מתוך 27 בתי בד שנמצאו במרשה. בספרות כתוב 22 בתי בד, אבל בחפירות כל הזמן מוצאים עוד ועוד. ביחס לכמות התושבים שהייתה כאן באותה תקופה, 15 אלף תושבים, 27 בתי בד זו כמות אדירה, כלומר שהייתה כאן תעשיית ייצוא של שמן זית למצריים.

בית תלמי, מצריים, שלטו באזור עד קרב בניאס ב-198 לפנה"ס, בו הסלווקים השתלטו על האזור. ענף ייצוא שמן הזית העיקרי מפה היה למצריים, שכן במצריים אי אפשר לגדל עצי זית, שכן האקלים שם לא מתאים. יודעים שהמפעל האדיר של בתי הבד וייצור שמן הזית נערך לפחות עד 198 לפנה"ס, שכן לצפון אין כל כך צורך לייצא שמן זית מהאזור הזה, שכן יש שם.

בתי הבד היו פעילים במיוחד מהמאה ה-4 לפנה"ס ועד 198 לפנה"ס. אז בתי הבד מחליפים פונקציות. פה רואים בית בד הלניסטי קלאסי. עונת המסיק היא סביב נובמבר, למרות שבאזור השפלה מקדימים קצת משום שמזג האוויר הוא קצת חם יותר. תקופת שמן הזית היא בת חודשיים-שלושה, כך שהמפעלים לא עבדו כל השנה, אלא מספר חודשים בשנה שכולם נרתמו לעבודה. הזיתים מובאים למפרכות ונמעכים.

כאן יש מפרכה מאוד מיוחדת והלניסטית בתפישת שלה. העדשה היא עדשה בצורה מסוימת שלא מפצחת את הגרעינים, כמו שקורה ברוב המפרכות. יש 17 מ"מ בין הים לממל, העדשה, וכך הגרעינים לא מתפצחים ואין את המרירות שלהם. זאת אומרת שהיה כאן שמן משובח, עם עדשה מיוחדת, ועם כל הגיונים היוונים ההלניסטיים. ברוב בתי הבד כותשים את הגרעינים, שמים את הכלב עקלים וממשיכים, פה לא מעכו לגמרי את הגלעין, מה שנתן טעם הרבה יותר מיוחד ופחות מר לשמן הזית.

אפשר להביא לקבוצות שמן זית טוב ולעשות טעימת סוגים שונים של שמן זית.

זמן זית משמש לא רק לאוכל אלא גם למאור, לסבונים, קוסמטיקה, לגוף, פולחן וכיו"ב. כמות הייצוא של שמן הזית פה היא כ-8-9 טון בשנה. היום תצרוכת שמן הזית בארץ היא כ-10-9 אלף טון!

היו לוקחים את הזיתים המעוכים ושמים אותם בעקלים (משוחזרים), סלסלות. שמים את הבד, הקורה (Olive Press). מאחור רואים נישה שהבד נכנס לתוכה, שכן אם היו מנסים למשוך עם המשקולות את הבד הוא היה עף, הנישה מאפשרת שהבד באופן הדרגתי ימעך את מה שיש בעקלים. מה שנשפך נשפך לתוך חור ומתחת היו מים, שכן שמן צף על פני מים. היו גם טכניקות שהיו שמים סוג של אפר כדי להשקיע את כל מה שלא רצו, ושמן הזית שהופרד היה שמן זית משובח טהור.

אפשר לראות נישה שבה היו שמים פסלון פולחן לברכה, אולי האל קוס או אלים אחרים אדומיים. בסמוך לבית הבד הזה יש מה שנראה כניסיון ליצירת בית בד שלא צלח. זאת אומרת שיש כאן שני בד שבסופו של דבר אחד עבד ואחד לא, אולם החוקרים לא ממש יודעים מדוע. אולי התחילו לחצוב, הכיוון לא היה טוב או השתבש, ושינו את הפונקציות, שכן כאמור הקירטון מאוד נוח לחציבה.

אפשר לצאת דרך בור מים סמוך, אפשר לראות את מערכת הניקוז בצדי המדרגות, שכן היה נורא קל לחצוב את הצינורות ולהכניס מים. אפשר לראות לפעמים את חרכים של החבל שהיו משלשלים ומעלים באמצעותו את המים.

בית מגורים - (הווילה) מאחורי הווילה. יש אפשרות להיכנס פנימה לראות עוד מערכת. אולם למעלה לא רואים שום שרידים למבנים שכיסו את כל האזור של מרשה, 320 דונם שהיה עיר שלמה, מוקפת חומה. אפשר לראות שמתחת לבתים היו מערכות מערות.

זהו שחזור של מבנן, אינסולה, שתחתיה מערכת של מערות. למעלה יש בית מגורים, ומתחת יש בור מים, קולמבריום ודברים אחרים, שמתחילים לחזור על עצמם. ככל שנכנסים יותר לגן הלאומי רוב המערות מתחילות להיות דומות לעצמם.

בתוך הווילה מצאו מטמון של מטבעות מהתקופה של יוחנן הורקנוס המתוארכים 112 לפנה"ס. אחד הדברים שתמיד מרגש למצוא זה משהו עם כיתוב עליו. אנשים התחילו לכתוב בתקופה מאוד מוקדמת וברגע שיש כיתוב הוא מספר סיפור.

אחד הדברים המרגשים שנמצאו היה במערכת 84 (נמצאת בחפירה מתחת לרשת ממול) – שם חפרו ומצאו את כתובה הכתובה על חרס, למרות שבדרך כלל כתובות היו כתובות על פפירוס. בכתובה כתוב –

בחודש סיון שנת 136 (בימי סילב) קוס המלך
קוסרס בן קוסיד, הוא מרצונו החופשי, [...] אמר
לקוסיד בן קוסיהב: ישנה (אישה) ארסנה [שמה
בתולה. עתה מבקש אני ממך ש...]
אשתי, תתן לי כמנהג הבנות
בנים זכרים אשר יהיו לי ממנה
ובעלי ביתי ויורשי מן]
קוסיד שמע לאשר [קוסרס אמר ונתן לו את ארסנה
בתו (לאישה. כאשר נתן לו]... נתן קוסיד לארסנה
בתו רכוש: לבוש וכלי] (אשר) שווים שלוש מאות זוזים כסף.
נשאה וכנסה לבית קוסרס זה, בעלה, לפני....
חתם"

בחודש סיון שנת 136 בימי קוסרס הוא אדומי, רואים לפי השמות. כלומר זהו שטר נישואין בין קורסה לארסנה, בוא אפשר לראות שהם מיטיבים עם האישה. אמנם זה לא יהודי אבל זה דומה. שטרי הכתובות, שטר נישואין בין שני אנשים היה מאוד דומה גם לבבלים ויהודיים.

כלומר שמדובר על אוכלוסייה אז יש חלוקה של רעיונות, אופנות ששזורות במרחב וראים את זה בצורה מובהקת בכתובה שנמצאה כאן. הכתובה הזו נמצאה על כתובה חרס, זאת אומרת שכנראה מדובר בטיוטה, שכן אם קוסרס וארסנה יכולים היו להרשות לעצמם 300 זוזים זה אומר שהם יכולים היו להרשות לעצמם כתובה על פפירוס, משהו יפה שאפשר למסור. חשוב לציין שהכתובה היא חלקית ואין את כל הפרטים.

נושא הגיור ביהדות הוא מרתק בפני עצמו. לנוצרים יש מיסיון ומאוד מעוניינים שיצטרפו אליהם עוד אנשים, היום היהודים לא כל כך מעוניינים שיצטרפו ומאוד מקשים על אנשים להתגייר.

יש סיפור שהוא אנומליה בהיסטוריה שיש גיור כפוי של יוחנן הורקנוס. זה מקום טוב לדבר על יהדות, זהות יהודית, זהות אתנית, בין תרבותית. בכלל מרשה זה מקום מצויץ להציף את השאלה של זהות, שכן לפי הכתובה רואים שיש איזושהי תקשורת בין תרבותית, רואים ששטרי הנישואין בין אם דומים או לא, זה ניתן לוויכוח.

בנוסף יוסף בן מתתיהו אומר על גיור האדומים, בן מתתיהו קדמוניות י"ג 257:

"הורקנוס כבש גם את אדורים ואת מרישה ערי אדום (המקום הזה שאותה תקופה נקרא אידומיאה) והכריע את כל האדומים והרשה להם להישאר בארץ אם יימולו ויאותרו לקבל את חוקי היהודים. והללו קיבלו על עצמם מאהבת ארץ אבותם גם את המילה וגם להשוות את שאר הליכות חייהם לאלה של היהודים. ומאותו זמן ואילך היו הללו יהודים."

זאת אומרת שהוא מכתוב להם תנאי – הם יכולים להישאר אם יהיו יהודים.

מצד אחד יודעים לא ממש לסמוך על יוספוס בכל מה שהוא אומר, שכן הוא מצייר תמונה אידיאלית של קבלת היהדות ומילה. אולם המצב לא היה שחור ולבן כמו שיוספוס מתאר.

סטראבון, גיאוגרפיקה, טז, 2, 34

"האדומים הם נבטים שגלו מארצם בגלל מרד ונתחברו אל היהודים והשתתפו עמם באותם החוקים עצמם. האדומים הם נבטים – משפט מעניין. לכאורה זה הגיוני, שכן הנבטים בפטרה, הסלע האדום, אדומים – יש סיפור שמתקשר. כלומר שיש עוד מישהו שאומר שהיה פה גיור, לא ברור מדבריו האם מדובר בגיור כפוי או רצוני. רוב הסברות אומרות שכן היה גיור כפוי.

מפטרה הנבטים איכשהו גירשו את האדומים. האדומים אולי הגיעו לכאן בגלל מניעי משיכה, שכן בכל הגירה יש מניעי משיכה ומניעי דחיפה. מניעי המשיכה שהיו כאן זה הוואקום אחרי גלות בבל, אבל אולי היה כאן גם מניע דחיפה. לפעמים הגבול המדיני בין ישראל לירדן גורם לתחושה של ריחוק, אולם כשרואים את כל האתרים בירדן זה מחבר המון סיפורים.

זהו פתח לדיון מאוד פורה עם הקבוצות על גיור היום, כמה קשה להתגייר, הן עם יהודים רפורמיים וקונסרבטיביים שמאוד חורה להם שהגיור האורתודוכסי ואי קבלת הגיורים הרפורמיים. יש דבר כזה שנקרא 'גיור פיצה' – נוסעים לעשות גיור באירופה או ארה"ב, מתגיירים שם ובארץ הוא מתקבל. מרשה יכולה להעלות את הדיונים האלה. דווקא האתר שבו נמצאה הכתובה יכול להיות מאוד מעניין.

בור מים - "סמינרים ארכיאולוגיים"

"סמינרים ארכיאולוגיים", Dig for a Day, זה מיזם שהתחיל באמצע שנות ה-80. בכל האזור של מרשה יש יותר מ-5000 מערות שכולן מלאות לפני החפירה בהן. אנחנו עכשיו נמצאים כנראה בבור מים, לפי סימני החבלים, ויש עוד כ-3-4 מ' מתחת, אפשר לראות עד לאן הגיע המילוי. בתחילה נכנסים למערות בזחילה ומתחילים לרוקן אותן. מה שטוב במערות האלה זה שהן חד שכבתיות, כלומר שאין סטריטיגרפיה כמו שיש בשאר האתרים הארכיאולוגיים שדורשת זהירות וידע של הארכיאולוגים על מנת לא לפגוע בשכבות השונות.

העובדה שיש כאן שכבה אחת מחזקת את הסברה שכשהאדומים עזבו כאן אחרי הניסיון לגיור כפוי הם מילאו את המערות. אנחנו עומדים על מילוי מלאכותי של המערות באתר חד שכבתי, כלומר שכל אחד יכול לחפור כאן. החפירה במקום נעשתה על ידי בקלה בליס ומקאליסטר, עמוס קלונו, נחום שגיב, וכבר חפרו את כל הדברים העיקריים.

ברני אלפרט, יזם אמריקאי, ארכיאולוג מאוניברסיטת שיקגו, שכל פעם שהיה הולך למקומות היו באים אליו תיירים ומבקשים לחפור. אז הוא הגיע למקום וראה שיש המון מערות חד שכבתיות, והציע להביא לפה תיירים שיחפרו, יגעו בארכיאולוגיה וההיסטוריה באתר הליניסטי מדהים. לאחר שחברו לרשות העתיקות ועמוס קלונו התחילו לפתח את המיזם שבמסגרתו תיירים משלמים כסף כדי להיכנס לגן הלאומי, לבוא לחפירות. רוב הכסף הולך לביטוח, שכן יקר מאוד לבטח עסק כזה. התיירים מגיעים לכאן עם מדריך מקומי, שומעים את ההיסטוריה ומתחילים לחפור.

אפשר לראות דליים מלאים בדברים שנמצאו בימים האחרונים, בעיקר חרסים רבים. למעשה בחפירה הארכיאולוגית חופרים בזבל של האנשים, כלומר שהחרסים האלה לא שווים, שכן מדובר בכלי האוכל, דברים שהתושבים לא לקחו איתם. מדי פעם מוצאים פנינה - מטבע, צלמית וכו' (המדריכה מצאה כאן עם קבוצה פסלון של האלה אתנה חלולה מבפנים ואפשר היה לראות את החורים מהם יצאו המים).

דבר מעניין שהתחילו למצוא פה זה האיבר הזכרי של הפסלים שהוא נימול. אנחנו יודעים שהמקום הזה היה קוסמופוליטי. פתאום רואים שהאדומים היו מלים, שכן אפשר לראות את זה בפסלים. כמו כן נמצאו כאן כלים שאינם מקבלים טומאה, כלים עם חורים קטנים בפנים דווקא בצד האדומי. מבחינת הממצאים יש בחלק מאזורים מיעוט עצמות חזיר מה שמעיד שאולי האדומים, לפי הטענה של איאן שטרן, היו מאוד קרובים יותר לתרבות היהודית מאשר לפגאנית - מילה, טומאה וטרהה וכולי. זו הסברה החדשה שעולה בנושא, ואיאן שטרן כתב מאמר בנושא ב-bar biblical archaeology review. דר' איאן שטרן הוא כרגע הארכיאולוג הראשי של המקום, התחיל לעבוד כאן, הוציא דוקטורט על המקום ועכשיו הוא מנהל האתר.

קבוצות מארה"ב, מקנדה, מאוסטרליה וכו' מכירות את המיזם, שכן זה אחד האתרים שאפשר לחוות ולהרגיש את האתר, לגעת בארכיאולוגיה. אם זה קבוצות יהודיות אפשר לחבר את זה לתקופה ההלניסטית, לתקופת החשמונאים. כמו כן הארכיאולוגיה נמצאת במקום, יש פה מספיק מה למצוא ולא טומנים דבר. החפירה היא מאוד מקצועית, מי שעובד כאן יודע איפה נמצאו החרסים השונים, כל המערות ממוספרות. הדליים עולים למעלה, שמים אותם בארגזים, שברגע שהם מתמלאים שולחים אותם למחסן של רשות העתיקות שנמצא בכניסה לקיבוץ בית גוברין. יושבות שם שתי נשים רוסיות שממיינות וכותבות את כל אחד מהחרסים כדי לבדוק אם יש משהו שהוא שווה ערך (בין היתר נמצאה כאן כתובת הליודורוס). אחרי שהחרסים עוברים את הסינון כל מה שלא שווה חוזר לפה ויש כאן ערימה שממנה התיירים יכולים לקחת חרס כמזכרת. בשביל התיירים זה מאוד מרגש למשל לקחת חלק של חרס מהתקופה החשמונאית ולשים ליד החנוכיה. אמנם החשמונאים לא היו פה, אבל התקופה כוללת את התקופה החשמונאית.

למעשה מדובר במיזם שמשרת ומרצה את כולם - התיירים משלמים כדי לעשות את החפירות, הארכיאולוגים מרוצים, רשות העתיקות לא צריכים להשקיע כסף ועבודה, סמינרים ארכיאולוגיים מרוויחים מהפעלת המקום, התיירים מרוצים כי הם חלק מהחפירה וחווים חוויה מדהימה. זו חוויה מיוחדת גם לילדים. האטרקציה פה היא גם לחפור וגם לבקר במערות חפורות, וגם ליחול במערות מסתור.

מערכת המבונן - מערכת אחת גדולה שנותנת מכלול של הדברים שאפשר למצוא במרשה, מערה חפורה קומפלט. אפשר להגיע עם תיירים ולהראות להם רק את החלק הזה, שלו שלוש כניסות. הכניסה האחרונה היא רק לבית הבד שבסוף. רואים שבעבר, בתקופה האדומית, המערות היו סגורות. יש פתחים שנפתחו בכוח שאנשים עשו בתקופות מאוחרות יותר כדי לעבור ממקום למקום.

מזרח - מבנה עם אפסיס. כנסיית סנט אנה, שנבנתה לזכרה של אנה, אימה של מרים, שבתקופה המוסלמית נקראה סַנְדִּיקְהָ, בעקבות כך קראו לתל מרשה תל סנדחנה ב-1900 כשבליס ומקאליסטר הגיעו לחפור כאן. הכנסייה נבנתה בתקופה הביזנטית על ידי צליינים ביזנטיים וחודשה בתקופה הצלבנית בהיקף קטן יותר.

בחלל הראשון בתוך המכלול - ספר של עמוס קלונו על מרשה, ספר מקסים שנכתב בשנות ה-80, אם כי יש חידושים שלא נכנסו בו. זהו המקור המצומצם והטוב ביותר.

בצמוד לקיר ישנו פיר ציר שדרכו אפשר לטפס מעלה.

חפירות הארכאולוגיות במסגרת סמינרים ארכיאולוגיים, לחפור ליום, כמה תיירים מצאו חלק מאיוושהי אסטלה, כתובת - כתובת הליודורוס, כתובת מאוד חשובה שנמצאה פה בשנים האחרונות ומתוארכת ל-178 לפנה"ס. הסיפור הוא שמצאו כמה חתיכות של אסטלה, מצבה, עם כתובת מאוד גדולה שכתובה בשפה היוונית. באתר יש הרבה שוד עתיקות, התושבים מהכפרים הקרובים מגיעים לכאן ויודעים שיש דברים שווי ערך. בדרך כלל מוצאים חרסים חסרי ערך, אבל גם נפל לידיהם חלק מהאסטלה.

פילנתרופ יהודי אמריקאי מאוד גדול בשם מייקל שטיינהארט שהוא גם אחד התורמים הגדולים של פרויקט תגלית, הלך, רכש חזרה מאותם אנשים בשוק העתיקות את אותו חלק והחזיר את זה למוזיאון ישראל.

הכתובת היא בת 32 שורות והיא למעשה מכתבו של המלך סלאוקוס הרביעי, אחיו של אנטיוכוס הרביעי, הממוען להליודורוס, "הממונה על העניינים", הוא מודיע על מינוי אולימפיודורוס, חבר ילדות של המלך, כ"אחראי על המקדשים" במחוז החדש "קוילה-סוריה ופויניקיה". למעשה הכתובת מלמדת על התערבות יתר במקדשים, ב-178 לפנה"ס. מרד החשמונאים מתוארך ל-167 לפנה"ס, כמה שנים קודם לכן. כדאי לציין שהליודורוס מוזכר גם בספר המכבים.

בעצם היוונים הם כבר לא השליטים האמיתיים במרחב באותה תקופה, רומא מתחילה להתרומם. רומא מתחילה להתקרב, ומגיעה רק ב-63 לפנה"ס, אבל כבר לפני כן היא מתחילה לכבוש את אזורים אחרים. היא אומרת ליוונים לשמור על המקומות אבל שהם חייבים מס של 50 אלף כיכרות זהב. סכום מטורף. על מנת שהיוונים יעמדו במס הזה, שיא שהגיע במיוחד בתקופה של אנטיוכוס אפיפנס, אנטיוכוס הרביעי, מקור הכלכלי של המס היה מקדשים, לא רק המקדש שלנו, שכן המקדש היה הכספת של המדינה בו היו כל

האוצרות, לכן הם הולכים ושודדים מקדשים. המקדש שלנו נשדד במסגרת חוב שהיו צריכים לשלם לרומאים, וחשוב להבין את הקונטקסט המרחבי בהקשר הזה. התערבות היתר במקדשים של היוונים, כמו שמספרת הכתובת, באה לשיא בתקופה של חנוכה. היו פה הרבה בעיות לפני כן, הסיפור של שדירת וחילול המקדש היה השיא שפוצץ את העניינים והמרד. **חשוב להבין** שהכתובת היא כללית שמדברת על כל המקדשים באופן כללי, כלומר שזו מדיניות יוונית להתערב במקדשים בארץ שבה הם שולטים. באזור הזה היה אתר המקדש בירושלים, אולם היו מקדשים נוספים. בכלל בכל המזרח היו מקדשים בעלי חפצי ערך כאלה ואחרים. בית המקדש נשדד בשנת 167 לפנה"ס פחות או יותר. תקופת השלטון החשמונאי מתחילה ב-165 לפנה"ס. טיהור בית המקדש ב-164 לפנה"ס. חג החנוכה הוא למעשה חנוכת המקדש מחדש. בתוך המכלול אפשר לראות אמבטיה ו אולי מקווה. אפשר לראות את האסתטיקה וההשקעה בפרטים. בסוף המכלול ישנו בית בד גדול ויפה.

בכניסה למערה הצידונית :

הממצאות מתודיות על מסלולים באזור – במבחן מרשה יכולה להיות אתר בינוני או גדול. במרשה יש כמה תתי אתרים, שכל אחד מהם מקבל התייחסות נפרדת. אם מרשה זה אתר על הדרך בשפלה לפרוטסטנטים למשל, אז האתר הוא לא מקראי, למרות שהוא מוזכר במקרא. חשוב לדעת לשייך את האתר. "סמינרים ארכיאולוגיים" יכול להיכנס כאטרקציה במבחן, אולם יש למלא תכנים בהתאם. אופציה אחת היא הארוכה, זו שאנחנו עשינו. הגענו לחניון א' והלכנו לחניון ג', אפשר ללכת עד חניון ב' – ליד הווילה. אם רוצים לעשות את האופציה הקצרה ביותר מגיעים לחניון ג' והולכים למערכת המבוך ולמערה הצידונית. אפשר להיות פה 3 שעות.

המערה הצידונית – מערת אפולופאנס

מערת הקבורה הצידונית שייכת לקהילה הצידונית שראשה היה אדם בשם אפולופאנס בן ססמאיוס. כתובת ביוונית שנמצאה בתוך המערה מדברת על אפולופאנס בן ססמאיוס, ובה כתוב: "אפולופאנס בן ססמאיוס ראש הקהילה הצידונית במריסה, אוהב את עמו ועושה טוב מכל אדם, שלט במשך 33 שנים, ונפטר בגיל 74". **מהכתובת למדים על** השם של מרשה, זיהוי של המקום. בהרבה מקומות בארץ אפשר לנחש שזהו המקום, השם הערבי של המקום הרבה פעמים משמר את השם הקדום. אמנם יש כמה מקומות בארץ שהשם מופיע כתוב במקום – בגור, בלכיש ובמרשה.

כמו כן למדים מהכתובת שהמערה צידונית, כלומר שישבה כאן קהילה צידונית. זו הייתה הקבורה שלהם שהיא קבורה מאוד מפוארת. רוב העם היה נקבר באדמה. הקבורה המפוארת שרואים היום היא של השכבה העליונה, האריסטוקרטים, זהו חלון לתוך התפארת. למעשה בדרך כלל לומדים את ההיסטוריה של העשירים, החזקים, המנצחים, וכיו"ב.

המערה הזו נמצאה לראשונה ב-1902 על ידי טי-טירש ופיטרס שהגיעו לכאן, צילמו, תיעדו וציירו אותה. מאוחר יותר המערה עברה השחתה, גם מצד הכפר הערבי שעשה כאן איקונוקלזם (איקונו פרצוף, קלזם – השחתה), ובשנות ה-80 הגיעו קבוצה של חרדים והשחיתו את המערה לגמרי. כך שלא נותר במערה דבר. כמה מה שרואים כאן היום זה שחזור משנת 1993 שנשען על התמונות שצילמו טירש ופיטרס ב-1902, כך שהוא מדויק. אפשר לראות שהמערה מחופה בשכבה של פיברגלס ועליה מצוירים הצוירים.

קבורת בית ראשון פוגשים בכמה מקומות בירושלים – כתף הינום, מנזר סנט אטיין ובמקומות נוספים. זוהי קבורה במאספות. כלומר שיש מבואה שם היו מתעסקים עם המת, האדם היה מת, מונח במיטה שרואים את סימני הראש בחציבה בסלע. שוד קברים מאוד מושך בכל התקופות כי קוברים את האנשים עם צידה לדרך – עם תכשיטים, קמעות וחפצים יקרי ערך. כך למשל בכתף הינום שם נמצאה ברכת הכוהנים שהייתה חלק מקמע שמישהו ענד על צווארו. האמונה הייתה שהנשמה הולכת לעולם הבא ויש לצייד אותה לדרך. אחרי שהבשר, העור והגידיים היו מתכלים היו אוספים את העצמות ושמים אותן במאספה – ויאסף אל אבותיו זה משהו באופן מילולי נעשה כשמדובר בקבורה של בית ראשון.

מגיעה ההשפעה הלניסטית ששינתה את התפישה בנוגע לקבורה, שכן אדם נמצא במרכז, מגיע לו מקום מכובד משלו, קבורה עצמאית יותר, וגם אמונה משיחית שהשתנתה לגבי תחיית המתים. לפי האמונה היהודית כשהמשיח יגיע תהיה תחיית המתים, ולכן תהיה בעייתיות כשכל העצמות נמצאות יחד במאספה. לכן יש צורך בקבורה אינדיבידואלית. בכלל בתפישה ההלניסטית האדם במרכז, לא עוד קבוצות של אנשים, וזה בא לידי ביטוי גם בקבורה.

כשהתפישות משתנות לאורך משתנה גם סוג הקבורה. כך הרבה מהשפעות הקבורה שלנו בישראל הוא מצריות, כולל הקבורה הזו. זה הגיוני שיש פה השפעה מצרית, שכן דובר על ייצוא שמן הזית למצריים, אז הרעיונות של הקבורה מתחלפים זה עם זה ומקבלים רעיונות מצריים בקבורה. ההלניסטים הגיעו למצריים כשהיא הייתה מצרית, אז אפשר להגיד שההשפעה היא הלניסטית. אבל ההלניזם התלמאי שונה מהסלווקי באנטיוכיה. בספרות כתוב השפעה מצרית.

הקבורה החדשה אומרת שיש קבורה ראשונית ומשנית – שמים את הגופה בתוך הכוך עם כל הציוד הנדרש לדרך, אחר כך מוציאים את העצמות ושמים אותן במאספה או גלוסקמה, או סרקופגים, אולם הם מאוחרים יותר ושייכים בדרך כלל לעשירים יותר, קבורה אחת ויחידה. היו כאלה שגם פתחו את הסרקופג. גם פה יש מחזור כלשהו, שכן צריך לפנות מקום למת הבא.

עמוס קלוניר כותב בספרו שבמערה הזו הייתה קבורה ראשונית ומשנית – קברו, סתמו את הקבר והיו מעבירים אחרי שנה את העצמות לחדרים אחרים. כלומר שהייתה קבורה ראשונית ומשנית. איאן שטרן שחופר עכשיו באתר טוען שזו קבורה ראשונית וזהו.

מרשה זה המקום הראשוני, תל מרשה, מרשה במקרא, מרשה בתקופה ההלניסטית זה כאן. באמצע המאה ה-1 שומעים על בית גוברין, שזה כפר מעורב של יהודים ונוכרים שגדל לצד מרשה, כלומר שמרשה נפלה ובית גוברין עלתה. בגדול, מרשה זהו אתר מקראי-הלניסטי, בית גוברין אתר רומי-ביזנטי-מוסלמי.

העיטורים - רשות הטבע והגנים השאירה במקום עזרי הדרכה על עיטורי המערה, גם באנגלית. לפי הסדר - אריה מיתולוגי, קרקל, דרבן, קרנף, זאב, פרא, בהמות, היפופוטם, קרוקודיל, דג (אפשר לשים לב לפרופורציות בין הדג לבין שאר בעלי החיים, כלומר שהאמן לא ממש הכיר את בעלי החיים השונים), פיל מלחמה, קרנף נוסף, ראם, גריפון (יצור מהמיתולוגיה היוונית), חזיר בר, גמל, נמר, עץ, סצנת ציד, קרוז וכיו"ב.

בול שיצא בישראל נושא את עיטור הנשר שנמצא במרשה. זוהי הכתובת הכי מרגשת שנמצאה באתר - במשקוף מעל לקרברוס, שומר השאול (אפשר לראותו בהארי פוטר), מופיעה כתובת רומנטית ביוונית, מזוג שנפגש כאן, או שאולי הגבר מת והאישה מרגיעה אותו: "לא נותר עוד דבר שאוכל לעשות למענך או דבר שיענג אותך. שוכבת אני עם אחר אך אותך אני אוהבת, היקר לי מכל. בשם אפרודיטי, אני שמחה על דבר אחד, שמעילך מונח לי למשכון. אבל אני בורחת, ומותירה לך מרחב דרוך. עשה ככל שתחפוץ. אל תכה בקיר זה, זה רק עושה רעש. תנועות נסמן זה לזו. יהי זה האות ביננו."

מערת הקבורה, אם כן, היא פלטפורמה לעיסוק בנושאים רבים - ההלניזם והשפעותיו, האמונה והתפישה שהייתה לאנשים לגבי המוות, שאפשר לדבר ולספר לאנשים המתים דברים. מנהגי מוות של היום, פולחן המתים בתקופה המודרנית וכיו"ב.

נסיעה לאמפיאטרון

יוצאים ממרשה ופונים ימינה. פנייה שמאלה מובילה לבא"פ לכיש, מחנה אימונים, נושא שגם הוא מעניין מאוד תיירים, לדבר על מילואים שבישראל הכוח הראשי של צה"ל טמון בו. **אמפיאטרון בית גוברין** - הו אמפיאטרון היחיד שנבנה כאמפיאטרון בשנת 200 לספירה, אז היה פה שלטון מרד, אחרי מרד בר כוכבא, יש פה הרבה חיילים רומיים שצרכים שעשועים ובידור -

What have the romans ever done to us - קטע מהסרט מונטי פיטון.

Are You Not Entertained - קטע מהסרט גלדיאטור

יש כמה וכמה מקורות של חז"ל על אמפיאטרונות בתלמוד הירושלמי, שנכתב בארץ ונחתם בטבריה בשנת 400. התלמוד הוא מקור יהודי אולם הוא נותן תמונה על הארץ כל עוד אפשר לשזור אותה עם מקורות אחרים. התלמוד הבבלי נכתב רחוק מכאן, נחתם מאוחר יותר, המציאות שהוא משקף לא בהכרח נוגעת בדופק הארצישראלי. אם כן יש הבדל בין שני התלמודים, למרות שיהודים אנחנו הולכים לפי התלמוד הבבלי אפשר ללמוד מהתלמוד הירושלמי.

בתלמוד הירושלמי יש דיון הלכתי האם מותר או אסור ליהודים לצפות במופע תיאטרון, באמפיאטרון.

ירושלמי, עבודה זרה פ"א מ ע"א - "העולה לתיאטרון - אסור משום 'עבודה זרה', דברי רבי מאיר. וחקמים אומרים: בשעה שיהו מזבלין - אסור משום 'עבודה זרה', ואם לאו - אסור משום 'מושב לציים בלבד'. העולה לתיאטרון וצווח, אם לצורך הרבים - מותר. ואם מתחשב הוא - אסור. ה"ש ב'אצטדיון הרי זה שופך דמים. רבי נתן מתיר מפני שגני דברים: משום שצווח ומציל את הנפשות ומעיד על האשה שתנשא." "

העולה לתיאטרון אסור משום עבודה זרה כך אמר רבי מאיר. אולם יש האומרים שמי שבא לתיאטרון יכול להכריע אם אדם יחיה או ימות, ולכן מדובר על פיקוח נפש וכן צריך לבוא. אולם עצם הנוכחות במקום מסוים משקפת הסכמה עם הדבר, אמירה של תמיכה. סיבה נוספת לחיוב היא שאם יש יהודי שנהרג באמפיאטרון, אשתו עגונה, וכדי להתיר את העגונה יש להעיד שבעלה נרצח. כלומר יש דיון הלכתי סביב הנושא, מתוך האמפיאטרון ללמוד על דינים, ערכים יהודיים ולהגיד שגם לעצם הנוכחות יש בה אמירה.

תלמוד בבלי מסכת שבת דף לגב: "פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהן של אומה זו, תקנו שווקים, תקנו גשרים,

תקנו מרחצאות. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן, תקנו שווקין להושיב בהן זונות, מרחצאות לעדן בהן עצמן, גשרים ליטול מהן מכס. הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם ונשמעו למלכות. אמרו: יהודה שעילה יתעלה, יוסי ששתק גילה לציפורי, שמעון שגניה ייהרג."

הקטע התלמודי עם קטע הסרט ממונטי פיטון זו הדרכה מודרנית. אייפדים עזר מצוין אבל לקבוצה גדולה במקום לא חשוך זה מאוד קשה.

רבי שמעון בר יוחאי היה תלמיד של ר' עקיבא, שהיה המנהיג הרוחני של תקופת מרד בר כוכבא. כלומר שזה אחרי מרד בר כוכבא, אחרי גזרות השמד של הרומאים. מאוד מעניין להבין את הקונטקסט של האנשים המצוינים בתלמוד, שכן התלמוד זה למעשה פרוטוקול בין האמוראים שמדברים על מה שהיה כתוב במשנה. הרבה פעמים מעניין להבין מי האנשים כדי למקם אותם ומה הייתה המציאות בתקופתם.

התבורה של המונטי פיטון חקרו את התלמוד והברית החדשה, גם בבריאן כוכב עליון יש המון דיוקים היסטוריים. לקחת סרטים כדוגמא להדרכות זה מצוין כי רוב התיירים ראו את הסרטים, ואפשר להציג אותם גם בערב לפני ההגעה לאתר. לא כדאי להראות את בריאן כוכב עליון לקבוצה של נוצרים, זה יכול לפגוע בהן, לקבוצות של יהודים אפשר. הייתה תקופה שהוותיקן והאפיפיור אסרו לראות את הסרט.

בית גוברין - עד עכשיו היינו בתל מרשה שזה אתר מקראי, הלניסטי שהתחיל על התל עצמו, הייתה ירידה מהתילים. גולת הכותרת של מרשה היא התקופה ההלניסטית, עלייה וירידה פחות או יותר בתקופה ההלניסטית. בד בבד צומח כאן כפר בשם בית גוברין, בית גייברין, עיר בני החורין, עיר החופש, כפר מעורב - יהודי נוכרי שמתחילים לשמוע עליו. מרשה ירדה מגדולתה בית גוברין מתחילה לצמוח.

שומעים כאן על כמה תקופות. ב-68 לספירה נכבשה בית גוברין במסגרת המרד הגדול. כלומר שזה יישוב שהתחדש אחרי המרד הגדול והיה פה יישוב יהודי ונוכרי. אבל ספטימוס סוורוס הוא הגדול שבא וחיידש את בית גוברין, שינה את שמו לאליותרופוליס, עיר בני החורין, זה פחות או יותר בשנת 200 לספירה, עיר פוליס רומית מרכזית שיושבת על מערך דרכים בין אשקלון לירושלים.

בתקופה הרומית משכו לכאן מחברון וגודד אמות מים, עיר עם מתקנים על כל ההיבטים הרומיים. מה

שמויחד פה זה אמפיאטרון הזה הוא הראשון שנמצא בארץ שנבנה ככזה מלכתחילה (בימים אלו מגלים אחד כזה נוסף בקיסריה), לצורך גלדיאטורים, השחיטה מול אנשים, לצורך השעשועים הרומיים. בקיסריה ובמקומות אחרים יש אמפיאטרונות שהתחילו כהיפודרום.

אפשר לדבר על הארנה, על החול. רואים שגובה הקירות גבוה כדי שחיות הטרף לא יקפצו, כדי שהזוועות לא יגיעו לקהל. זה אמפיאטרון קטן, בהתחלה היו אמפיאטרונות כפריים שהיו ברחבי האימפריה הרומית. יש

פה מקום ל-3500 מושבים, רוב המושבים נעלמו שכן נלקחו לשימוש משני. כשהצלבנים מגיעים לכאן במקום לחצוב אבנים חדשות הם לוקחים מכאן אבנים ובונים מהן.

בתקופה הביזנטית יש פה מהפך. המקום איננו עוד משרת כמקום של גלדיאטורים, ב-363 יש פה רעידת אדמה שלא מאוד משפיעה על המבנים אבל מהווה קו שבר מילולית ומעשית. המקום הזה נהפך לשוק, משתמשים בחלל אבל לא למופעים בידור. כנסייה ובית מרחץ ביזנטיים נבנים כאן.

בתקופה המוסלמית יש מקום שמתחילים לקרוא לו בית ג'יברין. אחרי המוסלמים הצלבנים מגיעים לכאן. 1136 פולק ד'אנז'ו בונה כאן מבצר גדול שהוא תגובה למעוז הפאטימי האחרון באשקלון, שכן הצלבנים לא הצליחו לכבוש את אשקלון והקיפו אותה במצודות, זו אחת המצודות שהקימו כדי להגן בפני אשקלון, שכן המקום הזה נבנה בקונטקסט שבין אשקלון לירושלים, בין עיר נמל לעיר בירה, דרך מאוד חשובה. את המצודה בבית גוברין שבנה פולק ד'אנז'ו הוא מסר אותה להוספיטלרים, זה המבצר הראשון שבו שלטו המוסדר ההוספיטלרי.

לסיכום הרצף ההיסטורי- בתקופה הרומית אמפיתאטרון, בתקופה הביזנטית מוחלף המקום למקום שוק, בונים כנסייה על כל היבטיה ובית מרחץ (מאחור בהמשך). העיר המשיכה להיות עיר גדולה, לאט לאט ירדה מגדולתה כי זה כבר לא היווה מפגש דרכים גדול כפי שהיה בתקופה הרומית. עד התקופה הצלבנית זה היה מקום מבחינה אסטרטגית וגיאוגרפית חשוב, אחר כך פחות. בתקופה הצלבנית פולק ד'אנז'ו ב-1136 בונה פה מבצר על מנת לערוך מערכת ביצורים מול האויב הפאטימי באשקלון.

אחרי הצלבנים הגיעו האויבים, הממלוכים, המקום הופך לבית ג'יברין. בתקופה העות'מאנית יש פה כפר ערבי בשם בית ג'יברין שב-1948 במסגרת מבצע יואב נכבש על ידי אנשי הפלמ"ח והפך לקיבוץ של אנשי הפלמ"ח ב-1949, קיבוץ של התק"ם. לפני 10 שנים הוא עוד לא עבר הפרטה וזה מאוד ריגש תיירים שמתעניינים בצורת החיים הקיבוצית, אולם היום מדובר בקיבוץ קטן יחסית שעבר הפרטה. כרטיס הכניסה למקום כלול במחיר הכרטיס למרשה.

נסיעה לחרבת מדרס

הדרכת עמיתים - חפירות 'הצלה'

יש שני סוגי חפירות ארכיאולוגיות בישראל:

חפירות לצורך מחקר בהן היוזמה והמימון באים מהאקדמיה בארץ או בחו"ל. חפירות אלה באות לבדוק טענה מחקרית של המבקש, בד"כ ארכיאולוג איש סגל הפקולטה לארכיאולוגיה.

חפירות הצלה הן אלה המתבצעות על רקע יוזמת נדל"ן והן ממומנות ע"י היום. מהי חפירת הצלה? חשיפת פני הקרקע לוודא שאין בה שרידים היסטוריים שבנייה עכשווית תקבור אותם לתמיד. בישראל מסומנים כ-50,000 אתרים שרשות העתיקות סימנה אותם במפה כאזורי עתיקות. מבנה ארכיאולוגי מוגדר ככזה שמתוארך לפני שנת 1700 לספירה.

עפ"י חוק הארכיאולוגיה (מ-1978), כל יום נדל"ן חייב בעת הגשת בקשה לבניה לוועדת תכנון ובניה, להציג אישור של רשות העתיקות המאפשר לו לבנות ללא צורך בחפירת הצלה. ללא אישור זה לא ניתן על פי חוק להתחיל בפעולות הבניה.

בישראל נערכות במשך השנה כ-30 חפירות מחקר וכ-300 חפירות הצלה. חפירות המחקר נמשכות בד"כ מספר "עונות" – מספר שבועות בזמן פגרת הקיץ בכל עונה ואילו חפירות הצלה נערכות במשך כל השנה ויכולות להמשך מספר שבועות עד סיום התייעוד. שתי חפירות הצלה ידועות נמשכות מזה מספר שנים: בעיר דוד (תחת מגרש גבעתי) במימון תורם של עמותת אלעד ובמגדלא שליד הכנרת במימון גופים נוצריים ממכסיקו המקימים במקום מיזם תיירות לצליינות נוצרית.

המדינה לא מתקצבת חפירות ארכיאולוגיות, למעט שתיים הידועות לי – מצדה ועכו, שניהם הוכרוזו כאתרי מורשת עולמית.

במידה ואמנם נחשפים ממצאים בחפירת הצלה, הם מתועדים ע"י ארכיאולוגים של רשות העתיקות וחלקם אף מועבר למחסני רשות העתיקות לפני שהאתר נקבר מחדש ומועבר להמשך ביצוע עבודות היום. רשות העתיקות היא הגוף הממשלתי שתפקידו לפקח ולאכוף את חוק הארכיאולוגיה. עבודות החפירה מבוצעות רק ע"י מי שהוסמך לכך – המכונים לארכיאולוגיה בפקולטות לארכיאולוגיה באוניברסיטאות.

סוף הדרכת עמיתים

באשתאול יש חפירת הצלה ומצאו שם קרמיקה ניאוליתית, לפי כ-5000 שנים, תחילת הביות. נכנסנו לפארק עדולם, פארק בגודל של 50 אלף דונם, פארק ענק. עדולם נזכרת בתנ"ך כמה פעמים - דוד המלך ברח למערת עדולם מאכיש מלך גת, והסיפור המופלא על יהודה ותמר. הריגוש של חיבור סיפור תנכ"י לשטח הוא מאוד נחמד לתיירים.

בפארק עדולם יש כמה אתרים. בין התקופה ההלניסטית ועד לתקופת מרד בר כוכבא האזור שימש כעורף חקלאי. גם היום רואים כרמים ליין, ומוצאים הרבה גתות – ממצאים מלפני 2000 שנים מעידים שגם אז האזור היה דומה. מדובר על האזור של עמק האלה, אזור החיץ, מקום שאין בו עושר עירוני אלא אזור כפרי – גם אז וגם היום. היום יש פה הרבה יישובים ומושבים משנות ה-50 שהגיעו ליישב אותם כורדים \ מרוקאים \ בולגרים. במושב צפיריים שעוברים למרגלותיו יש מספר אפשרויות תיירותיות של אירוח ביתי, מבשלות בירה, יקב, מקום בשם קקדו שמציג אומנות ישראלית, מתאים גם לתיירים מחו"ל וגם לתיירות פנים. עם קבוצות אפשר לתאם לסדנת יצירה.

בכניסה לפארק עדולם פונים ימינה לחרבת מדרס, שילוט מוביל עד האתר. המקום אינסופי מבחינת האופציות. הכניסה לפארק עדולם היא בחינם, הבעיה היא שמגיעים לכאן הרבה טיולים שנתיים – לכן הכלל בחרבת מדרס הוא שאם הזחילה פנויה מיד נכנסים אליה, אחר כך אפשר להסביר.

יש במקום 3 אתרים מרכזיים – חרבת מדרס, חרבת עתרי וחורבת בורגין שהיא בסוף וכמעט לא מגיעים אליה.

בחברת מדרס יש זחילה במערות מסתור (באנגלית, בסלנג – spelunking). חשוב להצטייד בפנסים. בזחילה היא מאוד צרה, אין כניסה אנשים קלסטרופוביים. לקבוצות אומרים שיש מעברים צרים מאוד. **מדובר על יישוב** כפרי יהודי שהתקיים כאן מאמצע המאה ה-1 לפנה"ס, התקופה ההלניסטית פחות או יותר. כלומר שהיהודים שגרו כאן פחות או יותר חופפים את האתרים במרשה. יש פה אזור כפרי, טרנד כפרי, דומה למה שיש היום. היישוב היה העורף החקלאי, כמו גם חברת עתרי. גולת הכותרת של המקום זה שמדובר בכפר יהודי, זאת יודעים לפי מספר הוכחות.

אחד החסרונות במרד מר כוכבא זה שאין יוספוס, אין היסטוריון שסוקר את התקופה בצורה יסודית. אולם יש ממרד בר כוכבא כמה מקורות היסטוריים שהם לא בהכרח כאלה היסטוריים והם קסיוס דיו, היסטוריון רומי, סופר שכתב על המרד כ-70 אחריו, כלומר שלא חי בזמן המרד. נשמע בחור רציני, מכיר את מנהגי היהודים, יודע להבדיל בין יום כיפור לשבת, לא מגמתי בעד או נגד היהודים אלא פשוט מדבר עליהם. הכתבים שלו נעלמו ויש העתק של מה שקסיוס דיו כתב משני נזירים מהמאה ה-11. כלומר שגם מה שנשאר מקסיוס דיו שהוא אחד המקורות שאפשר לחשוב שהוא אמין ביותר זה לא העותק המקורי אלא העתק. **בנוסף יש את אוסביוס** שהיה אנטישמי בלשון המעטה ואי אפשר להתייחס לדברים שלו ממש ברצינות. יש את חז"ל, התלמוד הירושלמי, התלמוד הבבלי ומדרשים מאוחרים יותר – מדרש רבה, איכה רבה, שמתייחסים לכמה דברים במרד ומתייחסים להלכות יהודיות בתקופה קשה כמו מרד. זה המקורות ההיסטוריים שאפשר לדלות.

עם זאת יש כמה ממצאים – מטבעות שמנציחות את שמעון הנשיא, שנה ראשונה, שנייה, שלישית ורביעית, לטביעת מטבע חשיבות גדולה. בנוסף יש את מערכות המסותר שנמצאו בסוף ה-70 תחילת שנות ה-80, גילוי מדהים. ברגע ששוזרים את כל המקורות הללו יחד אפשר ליצור תמונה של מרד בר כוכבא.

מרד בר כוכבא זה סיפור שמתפספס בעולם התיירות ויותר מדברים על המרד הגדול שבו נחרב המקדש וכן הלאה. איכשהו בגלל שבדרך כלל מדריכים מקומות שבהם קרה הסיפור, כמו למשל בחברת מדרס שיוצעים שחלק מהלוחמים ממרד בר כוכבא לחמו כאן, לא תמיד מגיעים לכאן. המרד הגדול היה מרד קטן לעומת מרד בר כוכבא, גם מבחינת איך שפרץ, גם מבחינת ההשלכות והתוצאות שלו. הדלק שהניע את מרד בר כוכבא הוא לרוב משיחי. בית המקדש השני נחרב בשנת 70 לספירה. היה נוהג רומי בכל העולם שגם אם הם הרסו בית מקדש במסגרת מלחמה הם מקימים מחדש בתי מקדש. כעבור 70 שנים העולם היהודי משתנה, בית המקדש שהיה הלב ואבי העורקים של העם היהודי איננו. היו חושבים שבלי הלב אין גוף, אולם היהדות משתנה, מעמד הכהנים יורד, שכן זה המעמד ששידך בין העם לבין אלוהיו באמצעות המקדש, ופתאום עולה מעמד חדש, מעמד החכמים.

רבי יוחנן בן זכאי מתחיל לחשוב על יהדות אחרת, יהדות יותר אינטלקטואלית, יותר בעלת תפילות – לא מקריבים קורבנות אבל מתפללים שלוש פעמים ביום כנגד שלושת הקורבנות שהיו במקדש. מתפתחת יהדות אחרת ביבנה, דור יבנה.

ב-130-129 לספירה מגיע אדריאנוס. רוב החוקרים אומרים שאחת הסיבות הגדולות לפרוץ מרד בר כוכבא הייתה איליה קפיטולינה בירושלים, במקום המקדש יש עכשיו מקדש ליופיטר, זה היה מכת מוות מבחינת היהודים, שהבינו שאולי לא יבנה יותר מקדש ואין לה מה להפסיד, לכן החליטו להתאגד ולמרוד. הדבר המדהים במרד בר כוכבא זה שלא מדובר בהתפרצות ספונטנית חסרת הנהגה כפי שהיה במרד הגדול, שהעם היהודי שנה והרג אחד את השני, לא הייתה אחידות יהודית, יוספוס במרד הגדול דיבר על ארבעת האסכולות – האיסיים, הסיקריים, הצדוקים והפרושים, הייתה קואליציה ואופוזיציה. זה מה שהתפשל במרד הגדול. מרד בר כוכבא היה מרד מאורגן שתכננו אותו שנים לפני שהוא פרץ, מרד עם הנהגה, עם יד שמכוונת את הכל ואפשר לראות את זה גם בשטח, גם במקורות וגם דרך קסיוס דיו. מסיבה זו שווה לדבר על המרד, שכן הוא מרא העל מישו שתפס את הנהגה בשתי ידיים, הן הנהגה פיזית והן רוחנית – בר כוכבא. **באגרות שנמצאו** בוואדי מורבעת וגם בהרודיון שהן בעצם קבלות, הוראות עבודה, התכתבויות בין האנשים במקומות שונים, בר כוכבא מכונה שמעון בן כוסיבא. הסיבה שקוראים לו בר כוכבא זה כי יש דרשה מספר בראשית על יעקב דרך כוכב מיעקב – דריכה כמו דריכה של קשת. זה המדרש שנותנים על בר כוכבא. מי שנתן את המדרש הזה הוא רבי עקיבא שהיה מיינסטרים לדעת כולם, הוא המנהיג הרוחני שעובד לצד המרד, זאת אומרת שמדובר במרד שכולם היו בעדו. נורא קל להעביר ביקורת על מרד בדיעבד, כאן הביקורת בתלמוד הבבלי על בן כוזיבא, שהכזיב, שכן תוצאות המרד לא היו משהו.

נחזור לתחילת המרד, קסיוס דיו – "הם לא העזו לצאת כנגד הרומאים במערכה גלויה בשדה הקרב, אלא שתפסו את העמדות בעלות היתרון במדינה, וביצרום במחילות ובחומות, כדי שיהיו בידיהם מקומות מקלט בשעת הצורך, וגם כדי שיוכלו להתאגד בהסתר מתחת לאדמה. במחילות תת-קרקעיות אלה נקבו, במרחקים שונים, פירים על פני האדמה, כדי שיחדור בעדם האוויר והאור. בתחילה לא נתנו הרומאים את לבם לכל הנעשה, אולם משהפכה כל יהודה כמרקחה [...] שיגר הדרייניוס נגדם את טובי מצביאיו" (דיו קסיוס, ההיסטוריה של רומא, מתורגם מתוך: ידין תשל"א 257)

זאת אומרת שיטת הלחימה שהם בחרו לעשות זו לוחמת גרילה – מתחבאים, תוקפים וחוזרים להתחבא (זאת גם הייתה שיטת הלחימה של המכבים נגד היוונים). האופנה לבניית בתים לפני מרד בר כוכבא הייתה לבנות חללים תת-קרקעיים כפי שראינו במרשה, שהיא קדומה לתקופת המרד. בתקופת המרד חיברו מחילות קיימים, זו הסיבה שמערות הזחילה זוחלים בין חללים. מחילות אלה הן באופן מובהק ללחימה, שכן לא היו בונים מחילות שכאלה למטרה אחרת. האסטרטגיה מאחורי המחילות היא שהן כל כך קטנות וצרות, יש זוויות של 90 מעלות, כך שהלוחמים הרומיים לא יכולים לעבור דרכן עם השריון שלהם. למרות שביצירת המחילות הללו הקשו על עצמם, הם התאמנו איך לנוע במהירות בתוך המחילות.

היהודים הצליחו לחסל כאן לגיון רומאי שלם. יש תיעוד של הלגיון ה-22 במצריים, לפני המרד ומפסיקים להזכיר אותו אחריו. ההיסטוריה נכתבת על ידי המנצחים, אולם במרד הזה לא היו מנצחים, הרומאים לא

הודו בכך וליהודים לא הייתה דרך לתעד. הסברה היא שהם הצליחו למחוק לגיון שלם, עובדה שהם היו חייבים להביא את המצביא הרומי הגדול ביותר, מושל בריטניה, כדי לבוא לדכא את המרד. יהודה רעדה. **דבר נוסף**, יש פה לגיונות רומאיים שהיו פה לפני מרד בר כוכבא, שכן העם היהודי הרבה להתקומם ולמרוד. ברגע שיש פה לגיונות אז יש פה מפעלים לייצור תחמושת. מי שהיו העבדים השחורים שלהם היו היהודים. היהודים, על פי קסיוס דיו, הם פגמו בנשקים בכוונה כך שהרומאים יעיפו את הנשקים בביקורת, אז הם היו באים לאסוף אותם ובגלל שעבדו במפעל ידעו איך לתקן אותם.

אם כן יש מערכות מסתור מתוכננות היטב, יש הוראה לפגום בכלי נשק, יש מטבעות, אגרות, מנהיג, יד מכוונת מרד מאוד מסודר. בגלל זה הוא היה לתקופה קצרה הצלחה מאוד גדולה. למרד היו כמה מטרות – התקווה הגדולה שבית המקדש יקום, שכן החרבתו הייתה מכה מאוד קשה, במיוחד עם בניית איליה קפיטולינה. יש סברה שאולי בגלל שאדריאנוס היה פילוהלניסטי – שכל כך אהב את ההלניזם, שראה בברית מילה סוג של סירוס, יש אומרים שגם הוא אסר על ברית המילה, אולם לא יודעים אם זו הייתה סיבה למרד או תוצאה למרד, החוקרים נחלקים לחצי בעניין הזה, עניין של פסיק לכאן או לכאן במקורות.

בשורה התחתונה יהודה גועשת, מרד בר כוכבא בין השנים 135-132 לספירה, תוצאות המרד קשות ביותר. רוב המרד התרחש באזור יהודה, פחות בגליל. הרומאים בסופו של דבר הבינו את העניין, שכן הרומאים אמנם איטיים אבל בסופו של דבר הם יפעילו את גלגלי המלחמה, יגיעו וינצחו. אין טעם להתעסק עם הרומאים. הם מגיעים, שורפים את המערות, יש פה מוות נוראי בארץ ישראל, מדברים על מספרים של 580 אלף מתים, בין חצי לשלושת רבעי מהאוכלוסייה, מכה מאוד קשה. בעיקר גזרות השמד של אחר כך – אסור להסמיך רבנים, אסור ללמוד תורה ברבים, איסור מילה, איסור נטילת לולב, מס על כל יהודי באימפריה.

באותה תקופה מכרו כל כך הרבה יהודים לעבדות שמחיר של עבד יהודי באותה תקופה היה כל כך זול. אולם היהדות ממשיכה להתקיים, עוברת לגליל. המרד נגמר ב-135 עם תוצאות מחרידות לעם היהודי, זה המרד המזוין האחרון עד מרד גטו ורשה. אחרי המרד יש את גזרות השמד. המשנה נחתמת בשנת 200 לספירה! היצירה היהודית שיש היום. מאוד מעניין להבין את הקונטקסט. רבי יהודה הנשיא היה חביב על הרומאים באותה תקופה, זאת אומרת שהנהגה השתנתה, הדברים השתפרו וכן הלאה. הקורפוס היהודי הענק שמסדר את ההלכות בצורה מסוימת נחתם אחרי המרד. נקודה למחשבה. העם היהודי כמעט נכחד במרד, הוא עבר לגליל, יהודה כבר לא קיימת מבחינת היהודים. מעניין שלאחר מכה כל כך קשה נחתמה המשנה, בקונטקסט שכזה, אולי ממשברים גדולים כאלה אפשר ליצור משהו אחר.

הברית החדשה גם פחות או יותר נכתבת בין שנת 70 ל-100 ופחות או יותר מנהלת שיח עקיף עם היהודים שכותבים את המשנה. הרבה פעמים מגדירים משהו לפי מה שהוא לא, פה יש שני כתבים שנוצרים – ברית חדשה ומשנה. העולם עובר למשהו של כתיבה ולמידה, לימוד האנשים, התורה שבעל פה הופכת לנקראת ונלמדת.

קולומבריום – בחרבת מדרס יש קולומבריום, לא נכנסו.

מערת קבורה יהודית מדהימה עם אבן גולל. היה חשוב לשים אבן גולל בגלל שוד הקברים שהיה נעשה באזור. בפנים רואים קברי כוכים, גלוסקמה וסרקופג. גלוסקמה זה דבר שמאוד מאפיין את היהודים, ליקוט העצמות גם הוא. בחז"ל מדברים על יום ליקוט העצמות – איך צריך לנהוג ביום זה, שכן קוברים את המת ואחר כך יש את נוהגי האבל, אבל אחרי כשנה, כשבאים ללקט את העצמות, האם חלים חוקי האבלות בזמן ליקוט העצמות כן או לא. נושא ליקוט העצמות זה תוספת שסוחבים מהקבורה במאספות. חשוב לציין שזהו מבנה אריסטוקרטי, האדם הפשוט באותם הימים היה נקבר באדמה. גלוסקמאות מתוארכות למאה ה-1 לפנה"ס, (במבחינה אהבים לשאול ממתן קבורה בגלוסקמאות ונותנים שמות של שליטים בתקופות שונות, לכן למרות שהורדוס לא בהכרח קשור לקבורה בגלוסקמאות הוא יהיה התשובה הנכונה).

מבנה ציבורי מלבני גדול אבל אינו בהכרח מדובר בבית כנסת, למרות שכך אומרת בשלט. יש רשימה של בתי כנסת ברורים מימי בית המקדש השני (גמלא, מצדה, הרודיון, אום אל עומדאן, וכן הלאה), זה לא אחד מבתי הכנסת האלה.

הפירמידה – זוהי נפש, מתחת קבורים, מעל נמצאת הנפש, כך קוראים למקום שמציין את מקום הקבר. בירושלים יש את יד אבשלום, קבר בני חזיר, קבר בת פרעה וכן הלאה. בירושלמי, מסכת שקלים, כתוב 'אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהם הם זיכרונם'. צדיקים לא צריכים משהו מפואר, מה שעשו ודיברו בחייהם זה מספיק.

חרבת עתרי

כפר יהודי באופן מובהק, נמצאו בו 4 מקוואות, 3 מערכות מסתור ועוד כ-3 מערכות קבורה. התחיל בתקופה הפרסית ונגמר בתקופת מרד בר כוכבא. תקופת המרד הגדול היישוב ננטש ויושב מחדש לאחריו. גולת הכותרת של חורבת עתרי זה יישוב שהתקיים בין המרידות, בין המרד הגדול לבין מרד בר כוכבא, תקופת מאוד מעניינת בשפלת יהודה.

הכפר היהודי הזה עסק בגידול גפן ואפשר לראות גת, יש מבנה שיש האומרים שייתכן שמדובר בבית כנסת, שכן מדובר במבנה כינוס ציבורי ביישוב יהודי. מה שמיוחד בו זה שהוא שימש בתקופה של בין המרידות. שם המקום על פי חרס שהתגלה ועליו כתוב 'עתרי', לצד דברים שמספר יוספוס על כפר עתרא, אולי מדובר על אותו מקום.

מתחת לבית הכנסת יש גם מחילות מסתור שהכניסה דרך מבנה הציבור והיציאה מאחד המבנים הסמוכים. כלומר שהכפר עתרי נלחם במרד בר כוכבא. העדות הכי נחרצת ללחימה היא גופות עם סימני שריפה וראש כרות של אחד מהם שנמצאו בתוך אחד המקוואות. דווקא מקווה שהוא סממן הטהרה לעם היהודי נהפך בעת צרה לבית קברות, דבר מאוד חזק. המקום הזה לא נגמר טוב, הוא נגמר במרד בר כוכבא וחדל להתקיים אז. הסיבוב שאפשר לעשות פה מבחינה יהודית הוא מאוד מעניין – מקווה (משמעות המקווה, כללי המקווה, טהרה ביהדות, הקשר בין מקווה לבין טבילה בנצרות ושטיפת רגליים וידיים באסלאם, והקשרים שונים נוספים).

נסיעה לתל אביב

הסיפור על יהודה ותמר – בראשית ל"ח (מתוך תנ"ך לבגרות \ עמוס אוזר) - ליהודה נולדים שלושה בנים: ער, אונן ושלה. לאחר זמן מתחתן ער, בכורו של יהודה, עם תמר. הוא חוטא ל-ה' ומת. (התפיסה המקראית כאן היא שאין האדם מת ללא סיבה) על-פי חוק הייבום על תמר לקיים יחסים עם אונן, בנו השני של יהודה. אונן יודע כי הבן שייוולד לא יהיה בנו "החוקי", אלא ייקרא על שם אחיו המת. על כן הוא משתמש בשיטת המשגל הנסוג, ושוֹפֵך את זרעו ארצה (מכאן הפועל: לאונן!). מובן שהתנהגותו של אונן אינה מוצאת חן בעיני ה', והוא ממית גם אותו.

יהודה, ששכל כבר שני בנים, משוכנע כי האשם הוא בכלתו. הוא מפחד שגם שלה, בנו השלישי ימות, כמו שני אחיו לפניו. על כן הוא שולח את תמר לבית אביה, בהבטחה שיקרא לה כאשר שלה יתבגר, ויוכל לקיים את מצוות הייבום. יהודה אינו מקיים את הבטחתו לתמר, והיא נשאר למעשה עגונה, ללא יכולת להינשא מחדש.

בינתיים, מתה אשתו של יהודה. לאחר תום האבל יורד יהודה לבקר את רועי צאנו הנמצאים בשטח. תמר, ששומעת כי יהודה עומד לעבור בסביבה, מתחפשת לזונה. יהודה, שהיה שרוי בלא אישה זמן רב, מתפתה ומבקש לקיים יחסים עם תמר, אותה כמובן הוא לא מזהה ככלתו (פס' 15). מכיוון שאיננו נושא עמו כסף, מבטיח יהודה לתמר כי ישלם לה בגדי עזים תמורת יחסי המין. הוא משאיר בידה עירבון משולש: את חותמו, מקלו ופתילו. אלה הם שלושה חפצים אישיים ביותר, שאי אפשר לטעות בזיהות בעליהם.

לאחר שלושה חדשים, נודע ליהודה כי תמר הרה. המסקנה האפשרית היחידה היא כי תמר נאפה עם גבר לא ידוע, על-כן פוסק יהודה כי כלתו תוצא להורג, כדין נואפת. תמר מצגיגה בפני יהודה את החפצים שהשאיר בידה כעירבון. יהודה מבין כי הוא האחראי להריונה של תמר, וכמובן שהוא מבטל את פסק דינו. תמר יולדת תאומים את פרץ וזרח. גם בלידה זו חוזר המוטיב של "גניבת הבכורה". זרח, העומד להיוולד ראשון, מוציא את ידו. המיילדת קושרת שרוך אדום על ידו, כדי לסמנו כבכור, אך הוא משיב את ידו פנימה, ואחיו פורץ ונולד לפניו, ועל כן הוא נקרא פרץ.

בסופה של מגילת רות: בפרק ד' 18 ואילך מופיעה שושלת היוחסין של דוד המלך: "ואלה תולדות פרץ. פרץ הוליד את חצרון.....ושלמון הוליד את בעז, ובעז הוליד את עובד, ועובד הוליד את ישי, וישי הוליד את דוד".

מסתבר שהסיפור על יהודה ותמר בא להשחיר את פרצופו של דוד וביתו. דוד זה, שכולם סוגדים לו, ומשפחתו מולכת ביהודה מזה מאות שנים, הוא צאצא של יחסים אסורים בתוך המשפחה (גילוי עריות). ויותר מכך, יהודה חטא בכך שנשא אישה כנענית. בנו הראשון מת בחטא. בנו השני חטא אף הוא, ולבסוף אבי אבותיו של דוד, פרץ, "גנב" את הבכורה החוקית מאחיו, זרח.

גם שילובו של הסיפור בתוך סיפורי יוסף, הבאים לפאר את אבי הממלכה הצפונית, בא להראות את הניגוד המשווע: בעוד יוסף עסוק בהצלתו של עם ישראל, עסוק יהודה ב"עניינים" שונים לגמרי. תיאור "עמידת הגבורה" של יוסף בפני הפיתוי של אשת פוטיפר צובר משנה חשיבות נוכח אי עמידתו של יהודה בפיתוי: הוא מקיים יחסים אסורים עם כלתו.

לסיכום, זהו, ללא ספק, סיפור ממקור צפוני שמטרתו ללעוג ולפגוע בבית דוד. זמן חיבורו אינו ידוע, אך ברור שנכתב אחרי הפילוג בין מלכת יהודה וממלכת ישראל, מאות רבות של שנים אחרי תקופת האבות. יהודה פישל בשני דברים, הוא לא חיתן את תמר עם שלה והוא שכב עם זונה, משכב שהוליד את מלך ישראל. כל הסיפור הזה מתרחש במקום שנקרא עדולם. זה סיפור שבא להראות שהדמויות בתנ"ך הן לא מושלמות, הן טעו, כולם אנושיים. יש מקורות קדושים אחרים שכולם שם מושלמים ואין טעויות, זה ההבדל הגדול בין כתבי הקודש שלנו לכתבי קודש אחרים.

ביד בן צבי עושים הכשרות שונות למדריכים שהן תוספת לקורס, עושים הכשרות למורי דרך שיעבדו עם תגלית (מלבד קורס מורי דרך מיוחד למדריכי תגלית). יש תוכנית בת 3 שבועות לתלמידים שזה עתה מסיימים קורס מורי דרך, ההכשרה פרוסה על פני 3 חודשים (חמישה ימים בכל חודש) ומלמדת איך לעבוד עם יהדות התפוצות, איך לעבוד עם חינוך יהודי בלתי פורמלי, איך לנהל דיון באתר, איך להחיות את הטקסט בשטח – תיירות חינוכית יהודית. בסדנא הזו, שנקראת 'הסמינר', מנסים ללמד מורי דרך שלא קיבלו את הכלים האלה בקורס. באתר של יד בן צבי אפשר לקבל פרטים. חשוב לדעת שתגלית לא מקבלים מדריכים שלא עברו את ההכשרה המועברת ביד בן צבי. יש גם הכשרה קצרה יותר למורי דרך ותיקים מנוסים בת 5 ימים. חובה שפה שנייה.

בנוסף יד בן צבי מריצה התמחויות. משרד התיירות מאוד מעודד תיירות נישה, התעמקות בנושא. התמחות בנצרות בת 3 שבועות (עם יסכה הרני), התמחות ביהדות (הרב בני לאו) והתמחות באסלאם (בר אשר).

תמליל סיור מספר 61 לעבדת וממשיית

מסלול: עבדת וממשיית

נסיעה לעבדת

פארק נחל באר שבע – פארק חדש שנבנה לאחרונה, הושקעו בו יותר מ-100 מליון ₪, נעשה תכנון סביבתי, טיוב הקרקע, נטיעת עצים, בניית תיאטרון פתוח למופעים (הגדול בארץ-12,000 מקומות), בניית אגם מלאכותי. זה יהפוך לחלק ממערך הבילוי והנופש בבאר שבע.

פיתוח באר שבע – עיר שמשקיעים בה לאחרונה סכומי עתק, יותר ממיליארד ₪, באתרי תיירות שונים: פארק קרסו למדע- המתקדם ביותר בארץ, עם 13 תערוכות אינטראקטיביות, בהשקעה של 150 מליון ₪, באר אברהם – אתר שנפתח מחדש אחרי השקעה של 20 מיליון ₪, מתחם הקטר שהושקעו בו 20 מליון ₪, קרית טרנר- מתחם של אצטדיוני ספורט חדשים בהשקעה של 90 מליון ₪, נבנים מתחמי בידור ותיירות נוספים, כמו עולם הילד- 250 מליון ₪. הכסף מגיע מאיגום משאבים מתוחכם שמבצע ראש העיר ב"ש- רוביק דנילוביץ', עם הרבה תרומות מהעולם ותוספת של משרדי ממשלה שונים, משרד לפיתוח הנגב והגליל, מפעל הפיס, קק"ל ועוד.

הפזורה הבדואית – מדרום לבאר שבע יושבים שבט עזאזמה ושבט עטייה, החלק הדרומי של הפזורה. אלה כפרים בלתי מוכרים באזור רמת בקע, רמת חובב. גם אלה יוצאים נגד תכנית פראוור – תכנית ממשלתית להסדרת היישובים הבדואים. הבעייה בקיצור: יש 180,000 בדואים בנגב, מתוכם 110,000 ביישובים מוכרים ו-70,000 ביישובים בלתי מוכרים. ביישוב מוכר יש קרקע עם פרצלציה ושירותי מים, חשמל וביוב.

תכנית פראוור – הצעה מאוד נדיבה שתוכננה ע"י ועדה בראשות השופט גולדברג. מתוך הבלתי מוכרים- 50,000 אמורים להיכנס להסדרה – ע"י הקמת עוד יישובים מוכרים, עם תשתיות, שהמדינה תבנה בכ-5 מיליארד ₪. אך גם ההצעה הנדיבה הזו לא הופכת כל אוהל שקיים בשטח ליישוב מוסדר. 20,000 לא יקבלו בדיוק את מה שרצו, והם יצטרכו להתכנס לתוך היישובים המוכרים. הובלת תשתיות לכל מאהל או כפרון קטן – תעלה כ-20 מיליארד ₪. המגזר הבדואי לא יכול לשלם כלום מההשקעה הזו, חלקם הגדול מובטל, ללא משאבים כספיים. הכל אמור לצאת מתקציב המדינה. המחלוקת העיקרית היא למי שייכת הקרקע – להם או למדינה. הבדואים טוענים שכל הקרקע שייכת להם מקדמת דנא, אך אין להם שום תיעוד על כך, כי לא היה נהוג תיעוד כזה בנגב בתקופה העותומנית. המדינה טוענת שמי שאין לו ניירות: קושאן או פירמאן, לא מחוייבים לתת לו את הקרקע שהוא טוען לבעלות עליה. כיום בארץ כל אחד אמור לקנות את הקרקע שלו או לשלם שכירות או חכירה, והבדואים לא שילמו ולא משלמים כלום.

עיר הבה"דים – קרית ההדרכה בצומת הנגב – אמורה להתחיל להתאכלס ב-2014. יהיו כאן 6 בסיסי הדרכה שיעברו מבסיס צריפין (מתוך 8 שיש שם כיום, 2 בהדים יעברו למקום אחר). מאות רבות של אנשי קבע יעברו לנגב, עם המשפחות והילדים, ישתמשו במרכזי הקניות ובבתי הספר באזור. עד כאן יש כביש דו מסלולי מרשים שנבנה בכספי משרד הביטחון. עצי הדקלים זו פינת ביקורי המשפחות שכבר נבנתה. משקיעים 19 מיליארד ₪ בפרויקט הזה, מ-2007 עד 2017. הכספים ממכירת הקרקעות שיתפנו יועברו לרמלה, לוד, באר יעקב ולמועצה האזורית שם.

בית ספר למודיעין (בה"ד 15, 8200) אמור לעבור מצומת גלילות לצומת שוקת שליד באר שבע. הבסיס ייקרא לקיט ע"ש העיירה הבדואית לקייה. גם חיל האוויר עובר לנגב, הבסיס בנתבי"ג נסגר-בח"א 27- עבר לנבטים ונקרא בח"א 28, ויחידות שדה דב יורדות לנבטים בנגב, שהפך לבסיס הגדול בארץ.

לכל זה תהיה השפעה לאומית, ובן גוריון היה מחייך מאוזן לאוזן, כי בכך חזונו מתחיל להתגשם וקורם עור וגידים, דווקא תודות לצה"ל.

השירותים המוניציפליים של הבסיסים ניתנים ע"י המועצות האזוריות שבהן יושבים הבסיסים – פינני אשפה, גנרת מים וביוב, הסעות לתלמידים. לכן המועצות מקבלות את כספי הארנונה מהבסיסים, ומאוד רוצות שצה"ל ישב בשטחיהן.

נחל בוקר – כביש 40 עולה ויורד, וחוצה את הקמרים: רכס בוקר-ירוחם, רכס חלוקים, ואת נחל בוקר שחוצה את הקמר וזורם ביניהם. הקמרים= אנטי קלינה, העמקים/קערים ביניהם=סינקלינה. זה משפיע מאוד על טיב הקרקע, על קיום מעיינות, על מתווה הדרכים.

דרך היין – פרויקט משולב שהוקם ע"י מועצה אזורית רמת נגב לפני כ-15 שנה, בשיתוף כמה גורמים יחד: קק"ל, רשות הטבע והגנים, אגף תכנון במשרד הביטחון. הוקמו 28 חוות בודדים לאורך הצירים הראשיים בנגב: כביש 40, והכבישים המשניים שיוצאים ממנו: 222, 211, 204. בנחל בוקר הוקמו 2 חוות בודדים: חוות נחל בוקר וחוות זית במדבר (עם טיפים- אוהלים לבנים כמו ויגוואמים אינדיאנים).

מצפור חגי – סככה מצד ימין, בשיא של קמר חלוקים. ע"ש חגי אבריאל, מנהיג הקבוצה שהקימה את שדה בוקר ב-1952. המצפה שופץ ע"י בנו של חגי ונחנך מחדש בשנת 2013.

העיר האבודה – מסתתרת בערוץ מאחורי מצפה חגי, מול הכניסה לשדה בוקר. אתר כפרי עתיק עם שרידי בתים. האמת שזו לא עיר אלא כפר, ולא אבודה כי אין בעיה לראות אותה. השם ניתן לה כי זה אתר שלא נחקר כמעט בכלל, עד שיהודה נבו- מורה ממדרשת בן גוריון לקח את תלמידיו לכאן והם חפרו כאן. הם גילו יישוב מרתק מראשית התקופה המוסלמית, יישוב פגאני שהתאסלם במאה 7. הם נשארו פגאנים בכל התקופה הביזנטית ולא התנצרו. כשהגיעו המוסלמים הם היו יותר מוכרים ומובנים לתרבות שלהם, ולכן התאסלמו. יש כאן שרידי מסגד מאמצע המאה 7, אחד מהקדומים בעולם, ואם יבואו לכאן מוסלמים הם מאוד יתרגשו. נשארו רק נדבכים בודדים, אך יש מחראב, ועשרות כתובות בערבית, של אתר פולחן. זה נדיר מאוד בעולם למצוא מסגד מהתקופה הזו. המבנים השתמרו, אך אין הרבה ממצאים קטנים כי זה יישוב כפרי. זה אתר חריג ומיוחד, בדר"כ באים לכאן בהשתלמות של מורי דרך, עכשיו אין זמן. המסלול מסומן בירוק, יוצא ממצפה חגי עד חניון הרועה, יש פרטים גם באינטרנט.

חניון הרועה – ע"ש ברברה פרופר, הרועה משדה בוקר. יש 4 אתרים ע"ש ברברה: נחל הרועה, חורבת הרועה, סכר הרועה, חניון הרועה. ברברה- נולדה בגרמניה ב-1930, בגיל 4 הוריה מסרו אותה לאימוץ בארץ ישראל, בגלל חוקי הגזע הנאצים. היא אומצה בירושלים ע"י ד"ר עמנואל פרופר ואשתו יוהנה. עמנואל היה רופא קרדיולוג ומנהל בית החולים משגב לדך. כשברברה התגייסה לצה"ל שירתה תחת פיקודו של חגי אבראל בחיל המודיעין. היא אחת מ-13 הצעירים, 2 בחורות ו-11 בחורים, כולם בוגרי צבא, שהקימו את גרעין ההתיישבות הראשון של שדה בוקר, בחודש מאי 1952.

ברברה פרופר נרצחה ביריות 4 חודשים אחרי שעלו לקרקע, ע"י בדואי משבט אל-עזאזמה, כחלק מסכסוך שהיה על רעיית הצאן בין צה"ל, הבדואים ומתיישבי שדה בוקר. נרצחה בספטמבר 1952 כשיצאה למרעה לבדה עם העדר. נתן אלטרמן כתב אז בטור השביעי שיר אלמותי: הנערה משדה בוקר. **עבדת וממשית** הן שתי ערים, שמייצגות מארג של יישובים נבטים קדומים בנגב, למרות שלא כולם רק של הנבטים. הערים התקיימו בתקופות ההלניסטית- רומית-ביזנטית- ועד המוסלמית הקדומה. **דרך המסחר הקדומה** - הסיפור שלה הוא הצגת תיאורו מושלמת: דרמה, טרגדיה, קומדיה, סיפור גדול עם גיבורים, אירועים ועלילה מתפתחת, בחלק יש סוף טוב וחלק לא. אלה אירועים שהתרחשו לאורך 1000 שנה - מאה 4 לפנה"ס עד מאה 7 לספירה. צריך לדעת לספר את הסיפורים בצורה דרמטית ומעניינת, ולא רק את הסיפור ההיסטורי.

גן לאומי עבדת

ישיבה במרכז המבקרים - במרכז המבקרים יש מוזיאון קטן ושני סרטים אפשריים על הנבטים. מתאים בעיקר לנצל אותו ביום חורפי מאוד או שרבי מאוד. מרכז המבקרים הוא ללא תשלום, ואפשר לראות את הסרט ללא תשלום.

נושא הנבטים הוא מתנה למורי דרך: הוא יכול למלא בקלות יום שלם ויפהפה במגוון רחב של מקומות באזור, אם יש את כל הרבדים של הידע ומכירים את הסיפור הגדול של הנבטים. הספור מתקשר גם לחשמונאים, להורדוס, להלניסטים, לרומאים ולביזנטים. זה ספור טוב עם התחלה, גוף וסוף. כיום נכנסים לכאן רק 35,000 איש בשנה, ויש כאן עוד הרבה פוטנציאל.

בספור הזה נפגיש ונצליב שני צירים: ציר היסטורי (מתי ולמה זה קרה) וציר גיאוגרפי (היכן זה קרה). **ציר היסטורי:**

דרכי המור והלבונה - התופעה ההיסטורית היא רחבה מאוד, והנבטים הם אחד הסימפטומים שלה. תופעה של גידול בוטני שגדל רק באזור מסוים בעולם, אך הגידול הזה היה נדרש דווקא בחלק אחר של העולם. נוצר מצב של יצרן/ספק בנקודה אחת וצרכן/לקוח בנקודה שנייה, וביניהם יש יחסי מסחר וכלכלה, עם דרכי הובלה ארוכות.

מור ולבונה – (בערבית: מיר, לובאן. באנגלית: מאר, פראנקינסון) אלה מיני עצים ממשפחות פריסריה ובסווליה. זה גידול בוטני אנדמי וייחודי, שגדל רק בדרום חצי האי ערב, בעומן, תימן וחצר מוות, ובשוליים של אתיופיה. גדלים באדמה חולית, בדיונות שהן בלייה של גרניט או אבן חול, בגובה של 800-1200 מ' מעל פני הים, רק במפנה אוקייני- ברכסים שפונים לכיוון האוקיינוס. רק שם יש מספיק לחות וגשם שמספיק לגידול. בהרים לכיוון המדבר היה יבש מדי לגידול כזה. בתמונות על הקיר רואים את עצי המור והלבונה. בתצוגה יש גושי שרף לדוגמה.

השרף - התוצר שלו הוא לא העלים או הפרי אלא השרף (באנגלית: רזין). השרף שלהם- החומר שניגר מהעץ כשפוצעים את הגזע- זה היה המוצר יקר הערך. ההפקה היתה ע"י פציעת העץ, כמו מייפל, כמו עץ הגומי. השרף שנוזל מהעץ נקרב באוויר, ונופל בגושים קטנים למטה וכך אוספים אותו ומשווקים אותו בצורת גושים. את השרף אספו והובילו בדרך ארוכה מלאה תלאות, עד נמלי מזרח הים התיכון: אנטיוכיה שבטורקיה, טרטוס, ביירות, צור, צידון, עכו, דור, יפו, אל עריש, אלכסנדריה ובעיקר עזה. כל אלה היו נמלי היצוא של מור ולבונה. המור והלבונה היו המוצרים העיקריים שהובלו בדרך זו, למרות שהשיירות הובילו גם בשמים, תבלינים, מלח ועוד.

השימוש במור ולבונה – לפולחן במקדשים. גם במשכן ובבית המקדש היו 11 מיני קטורת ובישום לקרבנות, ואלה היו חלק מהמינים המוזכרים בספר שמות. אך בית המקדש שלנו היה רק אחד, ולא צרך הרבה מור ולבונה. היה גם שימוש משני בקבורה, אך עיקר השימוש היה במקדשים הפגאניים.

תאי אפיטל באף- תאים שקולטים חומרים כימיים, ממיינים ומתרגמים אותם לריח ספציפי. אף האדם הוא "מפגר" מבחינה טכנולוגית. אנחנו יכולים להריח באופן כללי ריח טוב, של שיער חפוף אחרי מקלחת, או ריח מסריח של זיעה באוטובוס. כלב או חתול יכולים לעבור בתוך קבוצת אנשים ולהרכיב פרופיל ריח אישי לכל אחד ולזהות אותו אחרי חודש. האדם לא יכול לעשות זאת, כי בכל סמ"ר באף יש לנו כ-500 תאי אפיטל בלבד. לחתול יש אלפי תאים כאלה, לכלב עשרות אלפים, ולזאב יש כמיליון תאים. ההשוואה היא כמו סמארטפון מתקדם ויכולות העיבוד שלו, לעומת טלפון נייד ישן, עם מעבדים "מפגרים". זה דור אחר של טלפונים ומעבדים. כך גם אף של כלב/זאב לעומת אף האדם.

כשאף האדם נחשף לריח חזק, אין לו יכולת למיין ולהפריד את פרופילי הריח, כמו אף של כלב שיכול להפריד ולזכור כל חלק בנפרד. כלב יכול לזהות אישה מבייצת לפי ריח האסטרוגן. נמר מזהה איזה נמרה מבייצת רק לפי ריח, ולא מבזבז זמן על כל האחרות.

דתות קרבניות - בכל המקדשים הפגאניים באגן הים התיכון, היו עשרות מקדשים, בכל עיר וכפר, שבהם הקריבו קרבנות בשר כמה פעמים ביום, כדי לפייס את האלים. התיווך בין הכהן לעם נועד בעצם לאפשר לכהן לאכול, בטענה שהאל זקוק לקרבנות האלה. כמויות הבשר שנשרפו כל יום היו עצומות, אך השמירה על היגיינה היתה אפסית: אין אלכוהול, אין מקררים, אין מים וסבון לניקוי והיגיינה. באזור הים התיכון יש שמש חזקה במשך 9 חודשים בשנה, והסירחון של פגרי הקורבנות והאיברים הפנימיים והדם – היה בלתי נסבל. זה כמו בתי מטבחים, והריח נורא.

קטורת - כדי שאדם יוכל להריח ריח חריף ומסריח כזה, חייבים לכסות אותו בריח נעים כלשהו. כדי לאפשר עבודה בתחום המקדש התפתחה שיטת הקטורת: לקחו את שרף המור והלבונה ושרפו אותם, השריפה

מעצימה את הריח הנעים שלהם פי עשרים ויותר. כך האדם מריח את הריח הנעים, החזק ביותר, ולא את ריח הבשר. זה היה הפתרון לבעיית הקרבנות הפגאניים בעת העתיקה.

הבדל בין בושם לקטורת – בושם (ביוונית באלזאמוס) הוא חומר נוזלי, שהופק בתהליך מתוחכם מצמח האפרסמון, ושימש למריחה על גוף האדם. קטורת של מור ולבונה – חומר מוצק ששימש להסוואת ריח הקרבנות. מור הגלעד- קומיפורה גילאדניס, הוא מין אחר של מור, שממנו הפיקו בושם, גדל באזור ים המלח, ולפי המחקרים הוא כנראה צמח האפרסמון.

כלכלה ייחודית – מור ולבונה הפכו למוצר נדרש בכל מקום ובכל זמן. שרף של מור ולבונה הפך למוצר מועדף, כל המקדשים רצו אותו, והחל יבוא דרמטי של השרף. כשמדובר בנוהג דתי – הכסף פחות משמעותי. בפולחן היו מוכנים להשקיע הרבה מאמץ והרבה כסף, גם אם לא היה להם הרבה כסף. יהודי דתי שאין לו הרבה כסף – יוותר על אוכל אך לא יוותר על יין והדלקת נרות שבת, כי זה חלק מהפולחן. כאן התפתחה כלכלה ייחודית, שהמוטיבציה שלה היא דתית, זו לא סתם סחורה, והכסף לסווג הכלכלה הזו הוא בלתי מוגבל.

המעבר לנצרות – בכנסיות הביזנטיות ביוון וברומא – לא הצליחו להפריד בדמיון הפגאני של הפולחן- בין הריח ובין ההגעה למקדש. אנשים היו רגילים שהמקדש מחובר עם ריח הקטורת. עם המעבר לכנסיות, שבהן בעצם ישוע הוא הקרבן, הוא כבר נתן את גופו כקרבן, ולא שורפים בהן שום קרבן. אבל בכנסיות המשיכו לשרוף מור ולבונה, כי הסוגד הפשוט רגיל להיכנס ולהריח את המור והלבונה, זו היתה התנייה קלאסית של טקס פולחן דתי.

ציר גיאוגרפי :

מור ולבונה הם צמח אנדמי, שגדל במקום ובנישה מיוחדת. מי שיודע לעבור את המדבר, אנשים שיודעים להוביל שיירות במדבר ולפתור את בעיית המים בדרך, הם הפכו לסוחרים שמובילים את המור והלבונה. לנבטים הייתה יכולת התמצאות במדבר, יכולת ללכת ולמצוא מים במדבר, וידעו להוביל גמלים.

הגמל הוא בעל חיים עם VFM הכי גבוה (value for money) = יחס עלות-תועלת הכי גבוה. סוס יכול לסחוב 80 ק"ג אבל צריך לאכול ולשתות כל הזמן, אחרת ימות. חמור סוחב 60-70 ק"ג ויכול ללכת זמן רב, אך חייב לשתות ולאכול פעם ביומיים אחרת ימות. סוס וחמור צריכים לסחוב עליהם גם את המים והאוכל שלהם, ולכן הם לא יכולים לחצות מדבר, כי לא נשאר עליהם מקום לסחורה, לרוכב, ולאוכל ומים לרוכבים. הגמל יכול לשתות פעם ב-10 ימים, לא צריך לסחוב לו אוכל כי הוא אוכל כל צמח במדבר. אוכל וזולל אפילו קוצי שיטה של 4 ס"מ, קוצים שעושים פנצ'ר לקומנדקר.

יכולת הסחיבה של גמל – 240 ק"ג לנקבה ו-340 ק"ג לזכר, וכך הם הולכים 30-40 ק"מ ביום. משקל הגמל – נקבה 500 ק"ג, זכר 700 ק"ג. נקבה יותר שקטה מהזכר וקל יותר לעבוד איתה. אפשר להעמיס עליו 100 ק"ג מזון ומים לרוכבים, ועוד 200 ק"ג סחורה, וזה כבר עסק כלכלי טוב. לא צריך בכלל לסחוב אוכל ומים לגמל. הוא אוכל מה שמוצא בדרך, כשהוא מגיע למקור מים – הוא שותה 120 ליטר ב-10 דקות.

גודל השיירות – הגישה המקובלת: עשרות בודדות של גמלים. יש אסכולות שמדברות גם על מאות או אלפי גמלים. ברור שלא היתה זכות קיום לשיירה של גמלים בודדים, כי צריך לקחת מאות ק"ג של סחורה יקרה, שמספיקה למשכורות של שנה שלמה למובילים. אם מת גמל בדרך – חייבים להעביר את 200 הק"ג שעליו לגמלים אחרים. חייבים לקחת גמלים נוספים בתור חלקי חילוף. המצמצמים מדברים על שיירות של 30-40 גמלים, וכך בהחלט אפשר לעבור מאות ק"מ במדבר. בשנת 1997 עשו שחזור של שיירה כזו מגבול סעודיה דרך ירדן וישראל עד עזה, במשך 7 ימים, עם 15 גמלים.

גודל השיירות בצפון אפריקה כיום – מאות גמלים שהולכים זה אחר זה, וייתכן שגם הנבטים עשו כך. מקור מוסלמי ממאה 11 לספירה מספר על שיירה בדארב אל-חאגי (דרך עולי הרגל), מדמשק עד מכה – שיירה של 10,000 גמלים. זה אומר אורך של 100 ק"מ מקצה לקצה של השיירה. כנראה יצאו בדירוג וגם הגיעו בדירוג של כמה ימים.

הדרך – הצרכנים של השרף היו במצרים, בחופי הים האגאי ובחופי הים התיכון- כרתים, מלטה ורומא. אורך הדרך היה כ-1800 ק"מ ביבשה, מדרום ערב עד עזה, ועוד אלפי ק"מ של משלוח ימי באוניות לאירופה. זו אחת מדרכי המסחר הקדומות בעולם, שהניבה גם תרבות חומרית מפוארת וסיפור גדול, שנשאר כאן בארץ. הארץ שלנו היתה רק תחנת מעבר בדרך המסחר הארוכה הזו.

להשוואה – כמו האשלג מים המלח שמובל כיום מהארץ לכל העולם, ע"י נהגי משאיות, רכבות ואניות, כדי לדשן את שטחי החקלאות, כדי שיהיה מספיק אוכל בעולם. כמו הפלפלים מהערבה שמיוצאים לאנגליה. מחיר המוצר הסופי כולל את הדלק למשאיות או דס"ל למטוסים והאניות שמובילות אותו. בארץ מוכרים פלפל אחד בשקל או שניים, ובאנגליה מוכרים פלפל אחד בפאונד וחצי (בערך פי 5). אישה שרוצה לקנות שרשרת יהלומים בניו-יורק, לא הולכת למכרות היהלומים באפריקה, אלא קונה אותם מסוחרים שמייבאים אותם מהמכרות אל הצרכנים.

המחיר – הנבטים הכירו וידעו לעבוד עם הגמלים וכך הצליחו להוביל סחורה יקרה, יחסית במשקל מצומצם. זו סחורה שבמחיר גבוה מאוד לכל ק"ג, ואחרי הובלה ארוכה כזו – המחיר עלה לרמות גבוהות מאוד. מחיר השרף צריך היה לכלול את עלות ההובלה של הגמלים, את האוכל והמים של הגמלים והאנשים שמובילים אותם, את המיסים שצריך לשלם בדרך, את השמירה וההגנה משודדים. הנכונות הדתית של העמים בצפון לשלם על זה כסף היתה גבוהה מאוד, וכך העסק הצליח.

הובלה יבשתית – השיירות הלכו בין 60-80 יום בדרך הזו, כ-1800 ק"מ. מי שיצא למסע של שיירה כזו ידע שיאבד אנשים בדרך. במקרה של שלשולים, דיזנטריה, חום – אין דרך לפתור את הבעיה, ואנשים מתו בדרך כל הזמן. אך התמורה הכלכלית היתה כל כך גבוהה, ולכן היתה נכונות גם לאבד אנשים בדרך.

הובלה ימית – המשך ההובלה בים התיכון, מעזה לאירופה, מבוססת על רוח בריזה דרום מערבית, ולקחה שבועיים-שלושה. מקדש באירופה שהזמין סחורה – מקבל אותה רק אחרי 3 חודשים. היו גם מקדשים במצרים. רוב אוכלוסיית מצרים חיה מפוסטאט וצפונה, בכל הדלתה של הנילוס.

חלופת הובלה ימית דרך ים סוף – יש אלטרנטיבה ימית להוביל דרך באב אל מנדאב (שער הדמעות)- המעבר הצר בין דרום ים סוף לאוקיינוס ההודי, בפינת חצי האי ערב. אם שטים באניה משם דרך ים סוף ומפרץ אילת (או מפרץ סואץ), ומשם ההובלה היבשתית היא קצרה מאוד – מאילת לעזה – 5 ימים.

הבעיות בהובלה בים סוף – בעיית הפיראטים היתה הבעיה הקטנה. הבעיה העיקרית היא הרוח - 90% מהזמן יש שם רוחות צפוניות חזקות, נגד כיוון השיט. בגלל רכסי ההרים משני צידי הים האדום נוצר מסדרון רוחות. כלי השיט צריך "לגלסס" – לשוט בזיגזג לכיוון המטרה, ולהתאים את השיט עד לזווית החדה ביותר שהספינה יכולה להתקדם נגד כיוון הרוח. מפרש מרובע – קיים כבר מימי ברונזה קדומה, שטים כשהרוח מאחור ודוחפת את האנייה. מפרש משולש הוא המצאה גאונית, ועובד על כוחות פיזיקליים אחרים – צינור ונטורי ומקבילית הכוחות. מפרש משולש יכול להניע סירה בזווית חדה מסוימת, בהתאם לאופי המפרש. התנועה היא גם כשהרוח נגד כיוון הנסיעה, תנועה אלכסונית עד 45 מעלות, אך יש גם הסחה לאחור כל הזמן. במחקרים מצאו שאפשר לעבור כך את המרחק של ים סוף, אך זה לוקח 6 חודשים!! כשיש חלופות של 3 חודשים או 6 חודשים – מובן שבחרו בהובלה יבשתית, יותר קצרה וחוסכת כסף. היו גם הובלות בים סוף, אך זה היה פחות כלכלי.

מסלול תיירותי - החלק האחרון בדרך היבשתית – מפטרה שבירדן עד עזה – זה הקטע בארץ ישראל, חוצה את הנגב, רק באורך של כ-120 ק"מ, קטע שלקח 4 ימי הליכה. בארץ הפכו אותה למסלול תיירותי, והמדינות האחרות (סעודיה, תימן, עומן, ירדן) בהתחלה לא הבינו את הפוטנציאל התיירותי, כמו שעשו בעולם בדרך המשי, דרך האינקה, דרך העבדים וכו'. כיום יש כבר מסלולים כאלה גם בעוד ארצות, בעיקר בירדן.

טיול תימטי – טיול עם נושא, תנועה תיירותית לאורך דרך יוצרת לתייר חווייה, עם אתרים בדרך, כפי שחוו אותה הסוחרים הקדומים. יש לזה כוח תיירותי עצום.

ציר פטרה-עזה – היה הציר המרכזי שעבר כאן בעבדת ובחלוצה (בין רביבים לצאלים), אך היו גם צירים מקבילים. ציר נותני השירותים בדרך קובע איפה יעברו רוב השיירות. בדרך צריך בתי יין, בתי זונות, ושיירות דרך אחרים לסוחרים. ציר נוסף התפתח במקביל יותר צפונה, ועליו יושבת ממשית.

שבטה וניצנה - שני הצירים לא מגיעים לשבטה, לא לניצנה ולא לרחובות בנגב. קוראים גם להן עיירות נבאטיות, אך זה לא מדויק. שבטה וניצנה לא ערים נבטיות קלאסיות, לא הוקמו ע"י נבטים ולא בתקופה הנבטית. הן מאוחרות יותר והוקמו ע"י הרומאים, והיו בהן בין השאר גם תושבים נבטיים. הן נמצאות באזור של חולות שונרה, חולות עגור, והן שימשו רק עורף חקלאי תומך, בשלב מאוחר יותר.

תחנות הדרכים לחנייה בדרך – להצטיידות של השיירה במים ואוכל, שיירות גדולות קיבלו שירותים רק מתחנות גדולות בדרך, ולא במצדיות הקטנות בנגב. המצדיות- עין סהרונים, מצד נקרות, מואה – הן תחנות שמירה בלבד. הדבר החשוב לסוחרים היה שיוכל לקבל כסף ולחזור איתו בשלום. הבטחון היה הדבר החשוב בדרך. אם אין בטחון אין מסחר, לכן לאורך הדרך היה ציר שמירה משמעותי עם מצדיות.

פרופ' אברהם נגב – חקר את דרכי הנבטים בשנות ה-60-50, וכתב ספר "אדוני המדבר", וחוברת תקציר שנכתבה לפי ספרו- "ערי הנבטים בנגב". מדריכים ותיקים רבים מתבססים עליהם, אך כיום חלקם לא מדויק ולא רלוונטי. תלמידיו המשיכו לחקור בשנות ה-90-80 ושינו חלק מהתפיסות שהיו מקובלות בעבר בקשר לנבטים. כשאברהם נגב חקר את הנבטים – הוא עשה אידיאליזציה של הנושא. הוא לקח 6 יישובים גדולים בנגב: עבדת, ממשית, חלוצה, רחובות בנגב, שבטה וניצנה. הוא הכליל את כולם וקרא להם: ערי הנבטים בנגב. המחקר המודרני יודע להפריד אותן: לא כולן נבטיות, יש עוד אתרים נבטיים אחרים, וגם מה שנמצא – ברובו בכלל ביזנטי, והשלב הנבטי שלהן הוא רק הבסיס מלמטה, שרובו נהרס.

הספר הכי מעודכן כיום – "הנבטים בנגב" של רנטה רוזנטל-הגינבוטום, יצא ב-2004 בהוצאת מוזיאון הכת באוניברסיטת חיפה. מתאר את הכתב הנבטי, את האלים שלהם, הממלכה, הפער בין האתוס לממצאים וכו'. היו לאחרונה עוד חפירות מעודכנות, שלא מרוכזות בספר כלשהו.

הנבטים - רקע היסטורי :

מי הם הנבטים – הגיבורים שעלו על בימת ההיסטוריה, הופיעו במשך 1000 שנה, ואז נעלמו והתאדו לגמרי, במאה 7 לספירה. ממלכה נבטית התקיימה רק 270 שנה, היא תופעה יחסית מאוחרת, והיא רק חלק מההיסטוריה הנבטית של 1000 שנה.

אזכורים כתובים על הנבטים : הנבטים – מישוהו קרא להם בשם הזה, ומאז מכירים אותם בשם הזה, אך הם היו קיימים גם לפני כן.

הירודוטוס – "אבי ההיסטוריה", כתב בשנת 444 לפנה"ס, בתקופת המלחמות הגדולות בין הפרסים ליוונים. הוא הבין שהעולם היווני מאוד עשיר רוחנית וראוי לכתוב עליו. הוא היווני הראשון שכותב היסטוריה וכתב ספר בשם "היסטוריה" – 9 כרכים. יש בו פרק מדהים שבו הוא מתאר שיירות גמלים מגיעות לנמל עזה ופורקות מור ולבונה. הוא קרא להם "שבטים ערבים" כי לא הכיר את שמם, וזה כנראה התיאור הכתוב הראשון של הנבטים.

הירונימוס מקרדיה – היסטוריון יווני שאצלו הופיע העם הנבטי לראשונה בשם, במסמכים ב-312 לפנה"ס: "שבטים ערביים שנקראים נבאטו". הירונימוס היה שותף בצבא הכיבוש של אלכסנדר מוקדון, עד ראייה למסע הגדול של הכיבוש המקדוני, והגיע גם לארץ. הוא כתב הרבה, וזה תיעוד נדיר של הארץ מתקופה זו. ספרו נעלם עם הזמן ולא שרד עד היום, אך אחרים העתיקו ממנו.

דיאודורוס הסיקילי – היסטוריון מסיציליה שחי במאה 1 לספירה, שכתב קטעים שערך והעתיק מספריו של הירונימוס מקרדיה, וכתב והעתיק מפיו גם על הנבטים את הקטע ה"נ".

פליניוס הזקן – כתב על הפולחן הנבטי, על השלטון והמבנה ההיררכי של הממלכה הנבטית.

דיו קסיוס – כתב עליהם במאה 2 לספירה.

יוסף בן מתתיהו – כתב לא מעט על הנבטים, במקביל לבית חשמונאי ובית הורדוס, הזכיר את ההתנגשויות שלהם עם הנבטים.

הגדרה של מתי התחילו הנבטים: היסטוריון זהיר יגיד שזה רק מהירונימוס, 312 לפנה"ס. עד אז הם אולי הוזכרו במקורות, אך בשמות אחרים, לכן אפשר לומר שכבר בימי הירודוטוס הם היו קיימים (מאה 5 לפנה"ס).

העתקה ספרותית: הירונימוס מקרדיה מתאר נוודים מושלמים: "מולדתם של אלה היא המדבר, שאין בו נהרות, והמעיינות העשויים לספק מים לצבאות עוינים הם מעטים. מנהג בידם של הנבטים שלא לזרוע זרע, לא לשתול עצי פרי, אין בהם שותים יין ואף לא יבנו בית, ואם ימצא אחד מהם העושה כדברים האלה, אחת דתו למות."

ספר ירמיהו ל"ה ה' וְאֶתְּן לִפְנֵי בְּנֵי בֵּית-הָרְקָבִים, גְּבַעִים מְלֵאִים יַיִן--וְנִכְסוּת; וְאָמַר אֲלֵיהֶם, שְׁתוּ-יַיִן. וַיֹּאמְרוּ, לֹא נִשְׁתֶּה-יַיִן: כִּי יוֹנְדֵב בֶּן-רְקַב אֲבִינִי, צָוָה עָלֵינוּ לֵאמֹר, לֹא תִשְׁתוּ-יַיִן אִתְּם וּבְנֵיכֶם, עַד-עוֹלָם. וְזִבְיָת לֹא-תִבְנוּ, וְזָרַע לֹא-תִזְרְעוּ וְכָרֶם לֹא-תִטְעוּ, וְלֹא יִהְיֶה, לְכֶם: כִּי בְּאֲהָלֵים תִּשְׁבּוּ, כָּל-יְמֵיכֶם, לְמַעַן תַּחֲיוּ יָמֵים רַבִּים עַל-פְּנֵי הָאֲדָמָה, אֲשֶׁר אִתְּם גְּרִים שָׁם. ח וְנִשְׁמַע, בְּקוֹל יְהוֹנָדָב בֶּן-רְקַב אֲבִינִי, לָלֵךְ, אֲשֶׁר צִוָּנוּ: לְבַלְתִּי שְׁתוּת-יַיִן, כָּל-יְמֵינוּ--אֲנַחְנוּ נִשְׁיֵנוּ, בְּגִינֵנוּ וּבְנֵיתֵינוּ. ט וּלְבַלְתִּי בְנוֹת בְּתִים, לְשִׁבְתֵנוּ; וְכָרֶם וְשִׁדָּה וְזָרַע, לֹא יִהְיֶה-לָנוּ. י וְנִשְׁבַּב, בְּאֲהָלֵים; וְנִשְׁמַע וְנַעֲשֶׂה, כְּכָל אֲשֶׁר-צִוָּנוּ יוֹנְדָב אֲבִינִי. ירמיהו מתאר עם בשם "רכבים" אך ההתנהגות שלהם זהה לחלוטין לנבטים.

ברור שהירונימוס גנב את הקטע של ירמיהו, שחי וכתב בתחילת מאה 6 לפנה"ס, 280 שנה לפני הירונימוס. **שינויים בתרבות הנבטים** - האתוס המייסד של העם הנבטי - גאה במורשתו הנוודית, והעלה על הכתב את המורשת הזו: בלי רכוש, בלי בתים, בלי כרמים ובלו שתיית יין. אך הארכיאולוגיה זועקת ההיפך מכל כיוון: בתים מפוארים מאבנים מסותתות, שותים יין בלי חשבון, סוחרים שמעריצים כסף. יש הבדל בין האתוס המייסד לבין המציאות שהיתה בתקופה מאוחרת יותר. שינויים דרמטיים עברו על עם הנבטים מאז היווסדו ועד סופו, והתרבות שלהם השתנתה מאוד במשך 1000 שנים. בסוף תקופת המסחר במור ולבונה, הנבטים החלו לנצל את הידע באיסוף מים במדבר, ועברו לחקלאות.

כמו שדוד המלך - רועה צאן אדמוני שיודע לנגן בכינור ולקלוע בקלע במאה 10 לפנה"ס, היה נכנס לשכונת מאה שערים ורואה בית מדרש עם חרדים דוברי יידיש בלבוש מהמאה ה-18 באירופה - היה מגורש משם כי אין לו שום קשר אליהם. מי מהם מייצג יותר את התרבות היהודית? הוא או הם?
אלכסנדר מוקדון כבש את הארץ ב-332 לפנה"ס, אך שלטונו התפרק עם מותו בגיל 32, ו-3 גנרלים תפסו את מקומו והניחו את היסודות למלחמת הדיאדוכים. אנטיגונוס ברומא - לא קשור כרגע. אלניו קשורים פתולמיאס במצרים וסלווקוס בדמשק. זירת הקרבות ביניהם כמעט תמיד היתה באמצע - בארץ ישראל. סדרת קרבות עזים קבעו את יחסי הכוחות ביניהם בתחילת מאה 2 לפנה"ס: קרב רפיח, קרב בניאס, וזה גרם להתשת כוחות החדדים. שני הצדדים הקיזו זה את דמו של זה, ונוצר מן שוויון כוחות ביניהם, חולשה זמנית של שני הצדדים..

שתי ממלכות חדשות נולדו לתוך הריק הזה: הנבטים והיהודים קמו וצמחו כמדינות באותו זמן, על אותו רקע של ואקום היסטורי - אצלנו זה נקרא המלחמה בהתייוונות של החשמונאים, מתתיהו החשמונאי הרים את נס המרד ב-167 ובניו הקימו מדינה חשמונאית שהחזיקה מעמד כ-80 שנה. היהודים נלחמו על הייחוד שלהם ולכן שרדו עד היום.

ממלכת הנבטים הוקמה בפטרה ב-169 לפנה"ס, עם המלך חרתת הראשון. ממלך ששלט על שבט קטן, לאט לאט הגדיל את תחום שלטונו, הביא את הכתב לממלכה, ובנה היררכיה שלטונית ששינתה מקצה לקצה את האתוס הנבטי. לא די עוד בעם של נוודים שאין להם רכוש ושטחי אדמה. הם החלו לצבור רכוש ולפתח חקלאות, אך קיבלו את ההתייוונות באהבה, לא התעקשו על זהות לאומית, נטמעו לתוך התרבות היוונית המפותחת, ולכן הם לא נשארו. כיום אין אף נבטי בשום מקום במזרח"ת, אך יש הרבה יהודים...
אדומים ונבטים - אום אל-ביארה היא מצודה אדומית אדירה בעיר פטרה, שהתגלתה רק לפני כ-35 שנה. שם התגלו שרידים אדומיים, וגילו קירבה גדולה בין אדומים לנבטים. ייתכן שהמי שהתני"ך כינה אדומים הם חלק מאבות הנבטים. אלה עדיין שני עמים נפרדים, שחיו זה אחר זה באותו מרחב, ואולי יש קשר דם ביניהם. השטח של אדומיאה הוא חלק משטח ממלכת הנבטים.

פתיאון האלים הנבטי - החל במאה 4 לפנה"ס באל אחד בשם דושארה, שאין לו דמות וצורה, אסור היה לפסל ולצייר אותו, דומה מאוד לתרבות היהודית. כשהם נחשפו לתרבות הלניסטית- הם קיבלו אלה נוספת - אלילאת (הרה ביחד עם אתנה). בהמשך נוספה האלה אלעוזה, או אלמונת- אלת הירח. בהמשך הוסיפו אלתי והגיעו ל-13 אלים ואלות בסוף התקופה הרומית.

עבדת היתה עיר גדולה ופרוזה, ללא חומה, 120 דונם. זו קודם כל תחנת דרכים, מקום לאספקת שירותים, ובנוסף גם מגורים. זו העיר הקדומה ביותר מבין ערי הנבטים בנגב, יש ממצאים ממאה 4 לפנה"ס, של תחנת דרכים בראש הגבעה, למרות שברור שאז עדיין לא קראו לה עבדת. (ממשית היא רק 40 דונם, מוקפת חומה, וכולה מגורים מפוארים ומעט מסחר. שונה מאוד מעבדת.)
המלך עבדת השלישי (על שמו העיר) שלט בין 39 לפנה"ס עד 9 לפנה"ס (מקביל להורדוס). הורדוס הבין שצריך לשתף פעולה עם הנבטים, והשיא את ביתו לבנו של עבדת - חרתת הרביעי. חרתת שלט עד שנת 4 לספירה, וביתו של חרתת נישאה לבנו של הורדוס- הורדוס אנטיפס, והם הולידו את טיגראנס הרביעי, שהרומאים הפכו אותו למלך ארמניה.

מהפכת הכתב - הנבטים הפכו למובילי הסחר בשיירות, ואז היו חייבים ללמוד לכתוב. לפני כן הם היו שבט קטן, ולא הייתה להם בעיית תקשורת, כי כולם חיו באותו מקום, ולא היו צריכים את הכתב. כשהשלטון חורג מהתחום הקטן וצריך לשלוח הודעות והוראות למרחק של מאות או אלפי ק"מ - צריך הוראות בכתב, שיוליכו אותם למרחקים. לכן הנבטים אימצו את הכתב ברגע שהקימו את הממלכה הנבטית.

הכניבוש הרומי - פומפיוס והרומאים כבשו את הארץ בשנת 63 לספירה. האזור שלנו נמצא 2000 ק"מ מרומא, ופומפיוס כבש את כולו במשך 3 שנים. בין ירושלים ופטרה מפרידים רק עוד 200 ק"מ. טריאנוס כבש את פטרה רק ב-106 לספירה. למה לקח לרומאים כ"כ הרבה זמן לכבוש את הנבטים? איך הנבטים המשיכו להתקיים כמדינה עצמאית במשך 170 שנה נוספות?

הרומאים ניסו 5 פעמים לכבוש אותם, אך הם לא הצליחו להילחם במדבר, שלא היה מוכר להם. עד אז נלחמו וכבשו באזורים שהם רגילים, והטכנולוגיה שלהם ניצחה את הכל. במדבר הטכנולוגיה לא עזרה להם.

הרומאים היו אירופאים שהגיעו עם "חליפות ונעלי עור", לא התרגלו לאקלים ולא יכלו למצוא מים, ואיבדו יחידות שלמות במלחמה במדבר. הנבטים נהנו מההיכרות שלהם במדבר, וכך נהנו מחסינות במשך 170 שנה. רק כשהרומאים החלו לבנות אמות מים לאורך המדבר ובנו דרכים חדשות – ויה נובה טריאנה – אז הצליחו לנצח את פטרה. אז החלו להעביר את הדרכים צפונה כדי שיוכלו לשלוט עליהן.

נסיעה לעתיקות עבדת :

מבנה האתר- יש 3 דרגות גובה ו-3 מגרשי חנייה :

חנייה א'- במפלס הכניסה – בית מרחץ רומי יפה ומפואר (1), ולידו באר רומית עמוקה של 64 מטר, אחת העמוקות בארץ. הבאר שלמה ומדופנת למשעי עד למטה.

חנייה ג' - מפלס אמצעי – מגרש חנייה שממנו מגיעים לעיר המערות של עבדת, נמצאו יותר מ-440 מערות, שימשו למגורים וחלק לקבורה, מימי בית שני, חלקן התמוטטו וחלקן השתמרו להפליא.

חנייה ב'- מפלס עליון – עיר גדולה של 120 דונם, כוללת מבנים פרטיים מפוארים כמו הווילה הרומית (3) שבנויה בסגנון פטרו – חצר מרכזית עם בור מים וסביבה חומת סוגרים.

מגדל תצפית רומי - תצפית יפה (ורוח קרה) לאזור, והסבר בחדר בתוך המגדל

תצפית לצד מזרח- גם השטח המזרחי הוא שרידי מבנים נבטים, חאנים עתיקים, בית יוצר לקרמיקה, זה כלול בתוך 120 דונם של העיר.

צד מערב – תחנת הדלק ומרכז המבקרים, מולנו הר ערקוב – רכס גדול שמלא בציורי סלע וחווה חקלאיות עתיקות. מרחוק על קו האופק רואים את שכונת המשפחות של בסיס רמון של חיל האוויר(גוש ירוק של עצים).

צד דרום – חווה חקלאית של פרופ' אבן ארי מהאוניברסיטה העברית. לידה שורות עצי פרי, ניסיון של אבן ארי בשנות ה-70, כדי להוכיח שהנבטים יכלו לגדל עצי פרי באותה כמות גשם שיש כאן כיום.

איסוף מים - הנבטים פעלו כסוחרים, עם 2 יתרונות בולטים – ידע בניווט במדבר וידע למצוא ולייצר מים במדבר. הידע ההידרולוגי הזה שימש אותם בהמשך גם לחקלאות. מסביב לעבדת נמצאו 30,000 דונם מעובדים, שהיו העורף החקלאי של העיר.

החוקרים הראשונים - הנרי אדוארד פאלמר, פרופ' מקיימברידג' לשפות ערביות, הגיע לכאן במינוי עקיף של PEF ב-1869, בין הראשונים שעשה סקר בעבדת וממשיח. אחריו הגיע החוקר הצ'כי אלואיס מוסיל ב-1894, שלמד ערבית, התאסלם למראית עין, הסתובב כאן ופרסם ספר על האזור ב-1904. אחריו הגיעו סר לנארד ריצ'רד וולי ולורנס איש ערב (תומס אדוארדס לורנס) ב-1914, ושרטטו את המפה הראשונה של עבדת.

אסכולת הדטרמיניזם הגיאוגרפי - במשך שנים רבות כתבו הנוסעים כאן על עיר בלב המדבר, גם אנשי PEF, אנשי DPV (הקרן הגמנית), חוקרים אמריקאים- אולברייט ועוד, כולם כתבו כהשערה, שאם רואים שרידי יישוב מפותח ופורח בלב המדבר היבש – אז בוודאי פעם היה כאן יותר גשום ולח, שהאקלים היה אחר. אסכולה זו קברה את המחקר המודרני במשך הרבה שנים וטענה שאין טעם לחפש הסבר אחר.

במחקרים המודרניים כולם פוסלים את האפשרות, שבאלפי השנים האחרונות היה אקלים שונה. ייתכן שהיה הבדל אקלימי לפני עשרות אלפי שנים, אך לא ב-5000 שנה אחרונות. היום אומרים שכל הפער העצום מוסבר רק בטכנולוגיה ומוטיבציה לגור באזור.

מיכאל אבן ארי – בוטנאי וארכיאולוג, הציג תזה מהפכנית גם לאברהם נגב ולארכיאולוגים אחרים :

באמצעות תיעול, סיכור ואיסוף נגר עילי הנבטים עשו את כל החקלאות בנגב, עם כמות גשמים כמו היום. הוא הוכיח שאת כל מיני העצים שמצאו בחפירות – אפשר לגדל כאן בשיטה זו. בשנים 1968-1974 הוא ותלמידיו חיו ועבדו בחווה שליד עבדת, וגידלו חקלאות: תאנים, תמרים, חרובים, רימונים, זיתים, שקדים חיטה ושעורה. הם עשו את הבדיקה גם בממשית ושטבה והוכיחו שכולם יכולים לגדול כאן, בלי שום צורך בטפטפות או ממטרות, אלא רק ע"י איסוף מים.

בניית הטראסות - טראסה ירושלמית יושבת על השלוחות והמדונות, כי בערוצים עם 600 מ"מ בשנה הכל ייסחף. במדבר לוקחים ערוץ בשיפוע מתון ובונים עליו שורה של טראסות, זו אחר זו. המים זורמים לטראסה העליונה, וממנה גולשים לטראסה הבאה וכו'. הטראסה בנויה מאבנים השתולות בחציין בקרקע. הטראסה עוצרת את זרימת המים ומאטה אותה, יוצרת חלחול טוב יותר, ומגבירה את כמות הסחף שיוצר אדמה טובה לזריעה.

הנוסחה המתמטית שמצא אבן ארי : כדי להשקות דונם אחד של טראסה בתוך ערוץ – צריך לנקז מים משטח של 25 דונם. זו כמות מספיקה לגידול עצי פרי ותבואה. כל אלה צמחים שגדלים כרגיל באקלים ים תיכוני, עם 400-500 מ"מ גשם בשנה. כאן יורדים 80 מ"מ בשנה, ויחס הזהב הוא 25:1. כל דונם עצים צריך 25 דונם של פאזה תורמת, כי יש גם פחת של מים בדרך, התאדות, חלחול וספיחה, ומה שנשאר זה פי 5. כך קיבלו מ-80 מ"מ כמות של 400 מ"מ. אם גידלו כאן 30,000 דונם הם אספו מים משטח של 750,000 דונם!!

העצים מקבלים את המים בחורף, ואיתם מצליחים לעבור את כל הקיץ, כמו העצים ב-1000 לימנים ברחבי הנגב, שלא משקים אותם בכלל. העץ לא צומח ומתפתח הרבה במהלך הקיץ, אך הוא שורד ונשאר חי. כשהחוקרים הלכו בשטח ועשו סקר ארכיאולוגי, ראו את שרידי הטראסות והסוללות בכל מקום באזור, גובהן בקושי 20 ס"מ, אך הן עשו את העבודה. בכך הפריכו את הרעיון של פליאו-אקלים=אקלים קדום, הרעיון שהיה כאן אקלים שונה. במהלך המחקר צריך היה לדאוג גם לכל המאביקים והמפרים הטבעיים, זבובים, דבורים וחיפושיות שנכחדו במהלך מאות השנים שלא היו כאן יישובים.

המגדל עצמו - זה מגדל תצפית ולא מגדל שמירה, כי אין חומה ושערי כניסה לעיר. זה מגדל רומי, למרות שקוראים למקום עיר נבטית. בעלייה אליו במדרגות רואים קורות עץ רומיות מקוריות. המגדל זה היה הדבר היחיד שבלט בשטח עד לפני 120 שנה, בתחילת החפירות. המגדל השתמר לגובה 2 קומות, חלק מהקירות והקשתות התמוטטו ושוחזרו ע"י רשות הטבע והגנים.

כתובת ביוונית מעל פתח הכניסה למגדל, טבולה אנסטרה (טבלת אזניים) בה רשום מי שבנה את המגדל: תודות לזאוס עובודה, ברכות לבונה המגדל הזה אירינאיוס אשר הקים אותו בשנת 188 לדיקציה, בעזרתו של הבנאי זאילוס מפטרה. זאוס עובודה הוא אל ייחודי משולב בין הלניזם לנבטים, שמו מורכב מזאוס+עבדת

(סינקריטיזם=ערבוב אלוהיות). הביאו לכאן בנאי מקצועי מפטרה ומה שהוא בנה עומד עד היום. הדיקציה היא השנה שבה סיים את שלטונו בית קיסרות אחד והחלה שושלת קיסרות חדשה. זה נחשב מאורע קוסמי אדיר, בחסות האלים, ולכן צריך להתחיל ספירה מחדש. כאן הדיקציה מדברת על עליית טריאנוס לשלטון, והוא הראשון שהכריע את הנבטים ב-106 לספירה. המגדל הוקם בגלל סדר מסחרי חדש שקרה בשנה הזו – היא שנת 294 לספירה, ימי דיוקליטיאנוס (שלט 306-284). הוא הקים את לימס ערביקה – מפעל אדיר של מצודות בגבול המדבר. הוא הקיסר היחיד שיצא לפנייה ביוזמתו, והלך לגדל כרוב וכרובית בגינה, לפי בקשתו. כל 54 הקיסרים לפניו נרצחו ולא זכו להזדקן.

חדרי השמירה במגדל – ישבו בו חיילים רומיים מעבדת. בקצה העיר היה הקסרקטין – מחנה צבאי(7), מצודה אדירה של צבא רומי, שישבה על מחנה צבאי נבטי, שנחפרה ב-20 שנה אחרונות. האימפריה הרומית סיפקה שירותי שמירה ובטחון לדרכים, כדי להבטיח את המיסים לאימפריה. בעבדת ישבו ס"ה 2000 חיילים!! ישבו כאן 4 קוהורטות = רבע לגיון, בעיר נידחת יחסית לאימפריה, עמוק בתוך המדבר. זה מראה על עוצמתה וחשיבותה של עבדת. נדרשה גם לוגיסטיקה של הובלת אוכל וציוד לכל החיילים.

הגת: בעבדת היו לפחות 4 גתות גדולות. גת דרכו לפחות שני סוגי יין שגידלו באזור. הכורמים הביאו סלים עם אשכולות מהשדות. בקצה היו תאים עם סלסלות שבהן שמו את הבציר, וכל אחד חיכה לתורו כדי לבצור את הענבים. את היין דרכו על משטח הדריכה ברגלים יחפות, כדי לא לשבור את הגרעינים שעלולים לגרום מרירות ליין. היו תעלות תת קרקעיות שהזרימו את היין לכדים ולחביות. היו משטחים לייבוש של פרות יבשים – תאנים ועוד. בחלק המזרחי היו שתי חביות גדולות חביות תנודאיות(?), שאליהן הזרימו חלק מהיין. חביות אלה היו ייחודיות רק לגת הזו, ושימשו לטעימה של הלקוחות שבאו לקנות את היין.

אקרופוליס - חצר המצודות: המצודה מוקפת בחומת סוגרים ובמרכזה בור מים גדול, שאסף מי נגר ואליו מובילה תעלה.

החצר מחולקת לשתי חצרות גדולות: חצר המצודות של מחנה צבאי שנועדה לאפשר התכנסות של המוני תושבי העיר בזמן חירום כמו התקפת ביזה. זו אינה מצודת מלחמה, אלא רק התכנסות בעת צרה, בזמן שהצבא מטפל בפולשים.

חצר הכנסיות – מתחם שליחו מקדשים וכנסיות:

הכנסייה הדרומית - כנסיית תיאודורוס הקדוש (11) – כנסייה בזיליקלית גדולה ומרשימה עם שני טורי עמודים, שבתוכה יש קבר של תיאודורוס – מרטיר קדוש מהמאה 6-7. הנוצרים נהגו לקבור בתוך הכנסייה (מה שלא יעלה על הדעת בבית כנסת של יהודים). זה מקום נהדר להסברים לקבוצות נוצריות, זה מרגש אותם מאוד, כי זו כנסייה מלפני 1500 שנה. על הרצפה כתובות נוספות עם שמות של מכובדים שנקברו בכנסייה. החדרים שמשביב מראה כנראה שהיא היתה חלק ממנזר.

הכנסייה הצפונית – כנסייה קטנה, קדומה יותר, הקתדרלה של העיר, שנבנתה מעל מקדש נבטי, ובה כותרות נבטיות מקוריות.

בפטיסטריום - אגן טבילה (13) גדול בצורת צלב, בכניסה המערבית לכנסייה. שימש להטבלת מבוגרים, ולידו אגן קטן לטבילת תינוקות. רובו משוחזר כיום, כי בפעולת נדליוס נוראית שהיתה כאן ב-2009 הרסו אותו ע"י בובקט (טרקטור כף קטן) שעבד באזור. האתר הושחת בידי שני בדואים, שזעמו על הריסת מבנים לא חוקיים באזור. נופצו מאות פריטים ארכאולוגיים עתיקים, קירות נצבעו בצבע, ונגרם נזק כבד לאתר. בשיקום האתר מחדש הושקעו כ-9 מיליון שקלים.

את ההדרכה בכנסיות צריך להתאים לקתולים, לאורתודוכסים, פרוטסטנטים ואוונגלים. כל העדות ייכנסו לכאן, כי אין איקונוס. כל עדה רואה בהן דברים אחרים, כי הכנסייה כבר לא פעילה, אלא רק מוזיאון של כנסייה: האורתודוכסים יגידו שזו כנסייה מקורית שלהם בלי איקונוס, הקתולים יגידו שזו מורשת והיסטוריה נוצרית של 1500 שנה, פרוטסטנטים יגידו שזו המורשת שלהם, וגם האוונגלים ישמחו לכנסייה כזו.

מרפסת תצפית מדהימה – ליד הכנסייה הצפונית, בקצה צפון מערבי, ממוקמת על שרידי המקדש הנבטי. צופה אל בית המרחץ, שטחי החקלאות ומרחבי הנגב. ממנה יש שביל שיועד לעיר המערות.

עיר המערות – מכלול של מערות מגורים: מקור הנבטים בדרום ערב. עם קדום שחי במערות חצובות, באזור של אבן חול. הם לא ידעו לבנות אך ידעו לחצוב מערות. בשביל זה לא צריך מהנדסים ושרטטים. זה היה פשוט מאוד וכל אחד חצב לו בית בתוך סלעי אבן חול. כשמטיילים בדרום ערב אפשר לראות את המערות שלהם.

הם עזבו את דרום ערב והתיישבו בצפון ערב, בנאת המדבר עתירת המעינות- מאדעי-סאלח (MADA'IN SALEH), 300 ק"מ מדרום לפטרה. היא איפשרה מגורים של אלפי אנשים ביחד בלב המדבר, שיכלו גם לגדל חקלאות. גם שם חצבו מערות באבן חול, ולימים הם החלו לפשוט על שיירות המסחר הגדולות של מור ולבונה, כלומר – הם היו שודדים, לא ידעו לכתוב ואין להם היסטוריה כתובה בשלב הזה. כשהם הבינו את הפוטנציאל של השיירות – הם השתלטו על האזור שבו ישבו, בהתחלה גבו מיסים מהשיירות, ולאט לאט החליפו את מובילי השיירות הקטנות והעצימו את העסק של השיירות (עשו מן אקזיט לחברה הקטנה הכושלת והפכו אותה לחברה גדולה). השיירות של הנבטים הפכו למערך משומן היטב, ששלט על אלפי גמלים ודרכים רבות ומגוונות.

המסחר במור ולבונה ידוע לנו הרבה לפני הנבטים. חציפסות, אשתו של תחותמס השלישי, מלכת מצרים במאה 14 לפנה"ס, מצוירת ומתוארת בכתב במקדש באבו-באקר כשהיא מקבלת שיירה של מור ולבונה שהגיעה אליה.

חומיימה - בין מאה 5 עד מאה 3 לפנה"ס הנבטים יצאו צפונה מנאת המדבר שבסעודיה, והתיישבו בחומיימה – הבירה הזמנית שלהם בדרום ירדן, כ-60 ק"מ מדרום לפטרה, על רכס של אבן חול אדומה, דומה לפטרה, אך פחות מתקדמת ממנה.

פטרה – הפכה לעיר הבירה רק כאשר הוקמה הממלכה הנבטית. אין בה שום היסטוריה קדומה יותר. בכל המקומות האלה לא היתה אז בנייה נבטית, אלא רק חציבת מערות בסלע. הבנייה שרואים כיום בפטרה היא מאוחרת יותר, רק עם כניסת ההלניסטים לאזור. הנבטים גדלו בעולם של מערות בלבד.

הנקרופוליס בפטרה, עיר הקברים, הוא בעיקר ממאה 1 לפנה"ס עד מאה 2 לספירה. אפילו הנציב הרומי סקסטיוס פלורוס ביקש להיקבר בפטרה, כי הוא שירת שם במאה 2 לספירה. לאחר שהממלכה הנבטית נכבשה ע"י הרומאים וחדלה להתקיים, הפסיקו גם לקבור שם.

העיר הקדומה של עבדת החלה את דרכה כתחנת דרכים הקדומה ביותר בדרך השיירות בנגב – כבר במאה 4 לפנה"ס. (שבטה וניצנה החלו במאה 1 לפנה"ס, ממשית-מאה 2 לספירה). שרידי המגורים מהתקופה הזו הם במערות במצוק הצפוני והמערבי. כשהנבטים הגיעו לכאן הם עדיין לא ידעו לבנות בתים, אלא רק לחצוב מערות. בעבדת נמצאו יותר מ-440 מערות שנחצבו לתוך ההר.

מערות המגורים נבנו במכלולים גדולים עם ממגורות, חדרי איסוס למזון, עם מתקני תליית מזון. זו היתה העיר הקדומה ביותר בעבדת.

וויס תליתית מזון מהתקרה - המאיים הגדול על האוכל הוא קוצן זהוב – מכרסם קטן וחביב, אבל יש הרבה כאלה והם יכולים לטפס גם על קירות, אבל לא על התקרה, ולא יכול לרדת בחבלים. לכן הנבטים תלו סלים עם מגשים על וויס מהתקרה, ובהם שמרו את המזון – פיתות, בשר משומר, עטוף בתוך בד. בכל המערות נמצאו אזניים חצובות בסלע שמאפשרות תליית מזון.

בתקופה הרומית – הגיעו לכאן אנשים שמבינים בבנייה, והחלו לבנות בתי אבן. הווילות הגדולות נבנו ליד המערות, והמערות הפכו למחסני המזון של הבתים המפוארים. בחזית כל מערה יש קיר בנוי עם יציאה אל הבית. הטמפ' במערה היא די קבועה כל השנה – 16-18, לחות יחסית גבוהה, ולכן אפשר לשמר מזון לתקופה ארוכה.

מערה מאחורי וילה ביזנטית – בפינות התקרה רואים עיטורים של ראשי שוורים ואשכול ענבים עם טבעות קשירה. חלק מהטבעות בתקרה בצורת צלבים, שהיו מן רוזטה נבטית, עוד לפני הנצרות. המערה הייתה בעבר מקדש נבטי. בהמשך היא הפכה לחדרי איסוס של תבואה, אחסון כדי שמן זית וכדי יין, מחסנים של הוילה הביזנטית שלפני המערה. רואים שרידי צבע אדום של הפרסקות והציורים שקישטו את הקירות בתקופה הביזנטית.

שירותים ומשתנה בקצה הווילה – חדר ששימש כשירותים, עם תעלות ניקוז שממלאות כדים מחוץ לבית. רוב המערות היו במקור מערות מגורים אצל הנבטים. המחסנים זאת פאזת השימוש האחרונה שלהן, בתקופה הביזנטית. חלק מהמערות הפכו להיות קפלות ביתיות.

העיר המשיכה להיבנות גם למרגלות התל, הכל היה בנוי, כולל חאן גדול. בית המרחץ שמור ומשוחזר, הוא נבנה למטה בגלל הצורך במים, ולמטה חפרו את הבאר של 64 מטר לתוך אגן הניקוז הגדול של נחל צין.

לפי ויקיפדיה: בשנת 630 פקדה רעידת אדמה את העיר והיא ננטשה. שמה נשתמר בתעתיק הערבי "חירבת עבדה".

נסיעה לממשית

צפונה בכביש 40, בצומת חלוקים ממשיכים ישר לכיוון דימונה בכביש 204, כ-28 ק"מ עד צומת דימונה, ימינה בכביש 25, עוברים את דימונה וממשיכים עוד כ-5 ק"מ עד הכניסה לממשית.

נחל צין – אם יש כמה שעות של גשם באזור הר אריכא ומצפה רמון - הוא מתחיל לזרום, ויש סיכוי לראות שיטפון בעין עבדת.

הדרכת עמיתים - חוות הבוודים בנגב / פרויקט דרך היין

אנחנו נמצאים בשטח המועצה האזורית רמת נגב. זו המועצה האזורית הגדולה ביותר בארץ מבחינת השטח. שיטחה 4,300 קמ"ר, שהם 20% מתוך כל מדינת ישראל (22,000 קמ"ר). המועצה כוללת את כל הנגב המרכזי, מגבול סיני במערב וכמעט עד הערבה במזרח, בצפון מצומת הנגב וירוחם ועד נחל פארן בדרום. רוב השטח לא מיושב, וכיום גרים בה כ-6000 יהודים ב-14 יישובים וכ-6000 בדואים בכפרים לא מוכרים. רוב שטח המועצה (75%) הוא שטחי אש, בסיסי צבא ושמורות טבע.

במועצה יש כיום 14 יישובים- קיבוצים, מושבים ויישובים קהילתיים. ב-10 שנים האחרונות המועצה הכפילה את אוכלוסייתה, ונמצאת בתנופת גידול ופיתוח. אך עד לפני כ-30 שנה היו בה כ-2000 תושבים בלבד, והמועצה החזיקה בו זמנית בשני שיאים: בעלת השטח הכי גדול בארץ, ומספר התושבים הכי קטן בארץ... רמת נגב היפשה דרכים מקוריות להגדיל את האוכלוסייה, לפתח את התיירות ולמשוך אנשים לאזור. כך נולד במועצה הרעיון של חוות דרך היין:

דרך היין – תכנית להקמת 30 חוות חקלאיות לאורך הכביש הראשי, כביש 40, בין משאבי שדה למצפה רמון, ולאורך כבישים משניים שיוצאים ממנו – לכיוון רביבים, לכיוון ניצנה ולכיוון ירוחם. החוות אמורות להתפרנס מחקלאות ומתיירות, ובכך להוסיף צורת התיישבות חדשה באזור, וליצור אטרקציות תיירותיות. השם דרך היין נבחר על משקל דרך הבשמים הנבטית שבחלקה מקבילה וחופפת לדרך העתיקה. גם הנבטים גידלו כרמים וייצרו יין בחוות חקלאיות באזור, וחלק מהחוות החדשות הוקמו ממש ליד שרידי חוות נבטיות עתיקות. סיבה נוספת, לא רשמית, היתה הרצון למנוע מבדואים לתפוס ולהשתלט על קרקעות מדינה בצורה בלתי חוקית, כפי שקרה בכמה מקומות בשטח המועצה.

התוכנית נבנתה ע"י המועצה האזורית, בשיתוף כל מוסדות הממשלה: משרד החקלאות(בראשות רפאל איתן), משרד הבטחון, משרד התשתיות (בראשות אריאל שרון), קק"ל, הסוכנות היהודית. רשות שמורות הטבע עזרה לבחור את הנקודות שבהן יוקמו החוות כדי שישתלבו בנוף ויגרמו לפגיעה מינימלית בטבע, ולכן כולן נבנו לאורך הכבישים ובצמוד אליהם. מינהל מקרקעי ישראל יזם החלטה מיוחדת ב-1990 שאיפשרה את בניית החוות בפרויקט.

בחירת המשפחות נעשתה בתהליך מיון קפדני, שבדק את היכולת הכלכלית של המשפחה לבנות את החווה ולהתפרנס ממנה. כל משפחה נדרשה להכין תכנית עסקית, הם קיבלו תשתיות מוכנות מהמוסדות (הכשרת שטח, מים, חשמל) אך את כל הבנייה עשו בעצמם, ובמימון שלהם.

25 חוות הוקמו עד היום, בכל חווה משפחה אחת או שתיים. שמות החוות - חלק מהשמות הם ע"ש המשפחה שגרה בחווה (חוות קורנמל, חוות רוטה, חוות שחפים, חוות טנא), חלק לפי מיקום החווה (חוות נחל בוקר,

חוות נחל חווארים, כרמי עבדת), וחלק שמות מליציים ומקוריים (חוות עוף החול, מעיין הנעורים, מתנת המדבר...).

רוב החוות עוסקות בחקלאות: גידול כרמים ליין, גידול זיתים, כבשים ועזים לייצור גבינות (נחל הרועה, חוות נאות, קורנמל), רפת לחלב (טנא, השחפים). חלק עוסקות בגידולים מיוחדים (חוות אורליה- גידול אראגן לשמן, עוף החול – גידול ציפורי נוי). לכל חווה יש שטח חקלאי של 10-20 דונם.

כמהצית מהחוות עוסקות בתיירות: מסעדות, חנויות למכירת התוצרת העצמית, צימרים מיוחדים ומשודרגים, או אוהלי אירוח מיוחדים.

פרויקט החוות והצימרים שלהן הפכו לאטרקציה תיירותית מוצלחת והחלו למשוך הרבה מבקרים לאזור. הן מהוות תוספת של אתרי בילוי ונופש לטיולי משפחות בנגב, והפרויקט שינה את התדמית של האזור, שנחשב עד אז לאזור טיול בעיקר של מיטיבי לכת. לתושבי האזור זה נותן הרגשה טובה, שהנגב מתאכלס בעוד ועוד אנשים, ומתחיל להתפתח.

המגורים בחווה נראים משהו מיוחד ואקזוטי, לחיות במקום יפה ומבודד, אך אחזקת החווה היא כלל לא פשוטה. לא קל להתפרנס מחקלאות, יש הרבה הוצאות, וצריך גם להתמודד עם החיים לבד, ללא שכנים. אין שכנים כדי לבקש מהם חלב או סוכר כשנגמר, לילדי המשפחה אין חברים בשכונה לשחק איתם. אי אפשר לנסוע לסופשבוע כי אין מי שישמור על החווה. בחלק גדול מהחוות אחד מבני הזוג עובד כשכיר באזור כדי להתפרנס, בנוסף לעבודה בחווה. כל משפחה עושה מאמצים גדולים כדי לשרוד בחווה כזו.

התנגדויות – הפרויקט החל למשוך אש ולקבל התנגדויות שונות. החברה להגנת הטבע הגישה בג"צ וטענה שהחוות פוגעות בנוף, קוטעות בתי גידול של בעלי חיים וכו', אך הבג"צ נדחה בשנת 1999.

בג"צ נוסף הוגש ב-2006 ע"י עמותות וארגוני זכויות אדם שתומכים בבדואים, כמו עמותת במקום ומרכז עדאללה, בטענה שרק ליהודים נותנים אדמות מדינה ואישורי בנייה, ולבדואים לא נותנים להתיישב בחוות ובשטחים כרצונם, ולא נותנים להם להקים בתים. ב-2010 גם הבג"צ הזה נדחה. (צריך לציין שיש בפרויקט גם חווה אחת של בדואים- חוות שליבי, שמגדלים עיזים ליד משאבי שדה).

שיא האבסורד - פרקליטות המדינה הוציאה לחוות צווי פינוי בשם מינהל מקרקעי ישראל, בטענה שהחוות ניתנו ללא מכרז, ובתהליך הבנייה שלהן לא הקפידו על כל חוקי התכנון והבנייה. החוות עמדו בפני מצב אבסורדי בלתי אפשרי: מצד אחד מוסדות המדינה הרשמיים הם אלה שיומו, עודדו והקימו את החוות, ומצד שני המדינה תובעת אותם ודורשת לפנות אותם.

לבסוף נחלצו כמה חברי כנסת לטובת החוות, וביזמת ישראל חסון מ"קדימה" נחקק חוק ב-2010 שמסדיר את "הכשרת החוות" והחוקיות שלהן. עדיין לא ברור אם המאבק הזה נגמר, וייתכן שיצוצו עוד התנגדויות לפרויקט החוות. אז האם יושבי החוות הם חלוצים מפרחי השממה או גנבי קרקעות שמנצלים את המדינה? כל אחד יכול להתייחס לנושא לפי הבנתו והשקפתו.

הפרויקט בסך הכל נראה מוצלח, הוא הגדיל את מספר המבקרים והמטיילים בנגב, ואולי תרם גם במשהו להעלאת הביקוש למגורים באזור, ולהכפלת האוכלוסייה ברמת הנגב בשנים האחרונות. חזונו של בן גוריון הולך ומתממש, ואולי "הנגב עוד יהיה פורח".

סוף הדרכת עמיתים.

בקעת ממשית – בדואים משבט אל-הוואשלה, חלק ממטה לאם, שהתיישב כאן בראשית המאה ה-19 בכל המרחב בין דימונה לערד ובאר שבע. הם היו האויב הגדול של ערביי דרום הר חברון, כי היו פושטים על הכפרים בהר חברון. במסמכים של האימפריה העותמנית אפשר למצוא עדויות למלחמה בין כפר יטא ולאם במאה ה-19. עד היום הם יושבים כאן בכפרים בלתי מוכרים.

לימס פלטינה של דיוקליטיאנוס – הקו עובר מדרום ים המלח מערבה עד עזה, בצפון בקעת באר שבע, קו ביצורים שהוקם סביב שנת 300 לספירה. הלימס הצליח מאוד בגלל מדיניות הסובסידיות – חיילים שהשתחררו מהצבא התיישבו לאורכו וקיבלו קרקע בחינם ופטור ממיסים ל-10 שנים. הם נקראו לימטאני=חייל מתיישב, (שילוב של נחלאי ומג"בניק...). גם חקלאי וגם לוחם וגם מגן על הגבול בשרות מילואים. במקרה של התקפה – החיילים על הקו התאגדו ביחד לפלוגות וחזרו להילחם ולהגן על האזור. זו היתה מדיניות מבריקה שהצליחה, ואז החלו להקים גם יישובים במרחק 30 ק"מ מדרום ללימס, כי היה מספיק ביטחון באזור. לאט לאט באו עוד ועוד יזמים והתיישבו מדרום, והלימס הפך בלתי רלוונטי, הוא כבר לא היה הגבול. לכן החלו להקים מצודות חדשות בגבול החדש: מצד ירקעם, מצד צפיר, מצד תמר וכו'. אלה תולדות מאחרות יותר של ההצלחה הכלכלית של הלימס המקורי.

גן לאומי ממשית

האפשרויות בגן - יש חניון קמפינג מסודר, עם אוהלים מסודרים ומיטות, עם מקלחות חמות. זה אחד מ-24 חניוני קמפינג שיש בגנים לאומיים.

יש תצפית יפהפיה מגג הכיתה שבראש הגבעה – על כל האתר והאזור, אם יש מזג אויר טוב.

האוטובוס יכול להיכנס לתוך האתר, במקרה של גמלאים או מתקשים – אפשר לקבל אישור מיוחד להיכנס. **העיר ממשית** קטנה יותר מעבדת, אך הגן מרוכז יותר ומשופץ יותר. היא נמצאת על הכביש הראשי לים המלח, לערבה ולאלית. ממשית היא אתר מקסים ומושקע, מאוד נוחה לביקור כי הכל מרוכז בשטח קטן, והיא מאוד מעניינת, מרתקת ועשירה בתוכן, יש הרבה מה לראות:

זו עיר רומית/ביזנטית - יש בעיר שתי כנסיות עם פסיפס יפה, מבנה מפואר של שוק, בתים פרטיים מפוארים, יש מערכת מים ציבורית עם אמת מים, בריכה ובית מרחץ רומי. רחובות מרשימים, מגדל תצפית רומי דו קומתי, זהה לזה שבעבדת, עם חדרי משמר, אורוות וטחנת קמח עשויה אבני בזלת.

הנבטים התעשרו עושר רב בגלל היותם היד האחרונה בהובלה (כמו כיום- הסוחר האחרון שמוכר ללקוח מרוויח הכי הרבה), הם עשו הון רב, וממשית היא התוצאה לכך. כאן באו לגור כל עשירי הנבטים.

ישבנו בכיתה הלימוד:

המשטרה - הכיתה נמצאת בראש הגבעה, בתוך משטרה שהייתה כאן, שנבנתה בתוך שרידי המקדש הפגאני הקדום. הבריטים בנו את הבניין ב-1937 בעקבות המרד הערבי, עבור משטרת רוכבי הגמלים, שנוסדה כבר ב-

1927, כדי להשתלט על הבדואים, שהיו גורם עוין ששיתף פעולה עם הערבים. הבריטים חפרו בארות המים לטובת הבדואים כדי לספק להם מים וגם לשלוט בהם ולקבל מודיעין תוך כדי כך. המבנה הזה נבנה מאבנים של המקדש הנבטי והכנסייה הנוצרית שהיתה כאן במאה 6-5. הבריטים גילחו את השרידים שהיו כאן, ובנו את בנין המשטרה. כיום היא משוחזרת ואפשר לראות ממנה את כל הגן.

מפת מידבא – מסוף מאה 6 לפירה – היא מפה ממוזרחת, כלומר המזרח למעלה. בדרום המפה (צד ימין שלה) רואים עצי תמרים מדרום לים המלח – זו העיר צוער, שמוזכרת גם אצל הנוסע אנטונינוס מפלסנטיה (באיטליה) בימי יוסטיניאנוס במאה 6 לספירה.

במפה רואים את ויה איילה – הדרך לאילת, שמגיעה גם לעין רדיאן (כיום יוטבתה), הדרך העוברת מדרום לצוער. במפה מצויים גם 3 קמרים בנגב: חצרה, חתירה, וחלוקים. זה מדהים שכרטוגרף במאה 6 כבר מכיר אותם. הוא לא הכיר את קמר מחמל, כי הוא מחוץ ל"ארץ הנושבת" (ביטוי שמופיע 11 פעם בתנ"ך). באר שבע מוזכרת 34 פעמים, מתוכן 11 בגלל חשיבותה כבירת המחוז הדרומי, בירת הנגב. את באר שבע לא רואים במפת מידבא כי היא בקטע השבור של הפסיפס.

במפה מופיעות גם הערים עובדת וסביטה=שבטה, וגם רסידיון- מצודה עתיקה עוד מימי החשמונאים בדרום הר חברון, וגם תמרה – כיום חצבה/עיר אבות- היא תמר המקראית. מואה – מצודה ליד תמרה (אולי צופר כיום?)- היתה תחנה נבטית בדרך.

ממפסיס – (MAMPSIS) זה השם שכתוב במפת מידבא, בין קמר חצרה לקמר חתירה. זה השם הרומי והביזנטי של העיר ממשית. החל מהתקופה הערבית קראו לה כורנוב, וכך קראו לה הבדואים עד ימינו, עד 1945.

השם כורנוב= משקה שעשוי חלב נאקות בשילוב עם סילאן. זה היה אחד החומרים האנרגטיים הזמינים ביותר לאנשי השיירות, כדי שיקבלו את כמות הקלוריות הדרושות בשביל ללכת 40-30 ק"מ ביום. היה מעט מאוד בשר, מזון משומר, כמעט אין סוכרים, חלבונים ושומנים, ועמילן מקמח שעורה במקרה הטוב. לא היו פרות מיובשים. לפעמים הגיעו לכפרים עם כבשים ועיזים ושתו קצת חלב. חלב נאקות מכיל חלבונים משובחים, דל לקטוז ודל סוכר. תמרים יש בכל נאת מדבר ואפשר לקחת אותם בשיירה בכל צורה, מבשלים אותם במדורה ומקבלים סילאן מרוכז, שאותו מוהלים עם חלב נאקות. זה היה משקה שגם מעורר חשק, והיו רק גברים בשיירה, הנקבות היחידות היו הנאקות... אז נוצרו קצת לחצים...

השם ממשית – ועדת השמות בחרה אותו אבל אין לשם הזה שום מקור היסטורי כאן. השם הכי דומה הוא ממשית – שהופיע על קנקני "למלך" מהמאה ה-8 לפנה"ס (זיף, חברון, סוכה וממשית). הועדה לקחה את השם ממשית, הוסיפה לו "יי", וקיבלה שם שהצליל שלו דומה ל"ממפסיס". אין "ממשית" היסטורית בשום מקום.

מפת פויטינגר – מפה רומית מתחילת מאה 4 לספירה, מחולקת ל-6 גיליונות, שאחד מהם כולל את ארץ ישראל. במפה זו מתוארים הירדן, כינרת, ים המלח, וגם דרך שעוברת דרך בקעת באר שבע, דרך ממפסיס ועד עדיאנס (עין רדיאן). דרך נוספת עוברת בפטרה.

התצפית מהגג לאזור:

הר רותם - ממזרח לעיר. סכר קטן בגובה עשרות ס"מ נבנה עליו, ואסף את כל המים שירדו על הר רותם, ממנו יורדות אמות מים רדודות אל העיר, שמתנקזות לתעלה אחת, שעוברת מתחת לחומה ונכנסת לעיר, אל בריכה ציבורית גדולה שליד בית המרחץ.

הר צייד – מדרום לעיר, סוגר אותה מדרום, גובה 658 מטר.

נחל ממשית - מדרום לעיר, נחל עמוק עם מצוק תלול, בין העיר לבין הר צייד. שני סכרים גדולים נחל אספו את המים – 10,000 קוב, שנועדו לאספקת מים לשיירות שמחוץ לעיר.

הר אפעה – מצד מערב.

דימונה – בכיוון צפון מערב, נמצאת על שולי רכס ירוחם.

בקעת ממשית - לכודה בין כמה רצועות הרריות מסודרות. זו בקעה חקלאית גדולה – מסביב לממשית, שמהווה את העורף החקלאי של העיר.

ממשית קמה במאה 2 לספירה. היא כמו כפר שמריהו, שכונה קטנה של עשירים מהעשירון העליון, מעט מאוד אנשים מפונקים, עם בתי פאר, חנויות מפוארות ובית מרחץ.

ממשית נמצאת בדרום בקעת באר שבע - הלימס שהציב דיוקליטיאנוס עבר בקו של בקעת באר שבע. הוא לא הגיע לעבדת אלא עשרות ק"מ צפונה. ממשית קמה במאה 2 לספירה, אחרי שהרומאים כבשו את הממלכה הנבטית. אז החלה הסטה חלקית של דרך המור והלבונה למסלול שעבר דרך ממשית. חלק מהשיירות עברו כאן כי המובילים שלהן קיבלו עמלות טובות יותר בממשית. (כמו חלק ממורי דרך כיום, שלפי זה מחליטים באיזה מסלול לבחור...).

מקורות המים – בממשית אי אפשר לחפור ולהגיע למי תהום. כאן היו חייבים להתבסס על מי נגר עילי, ולהוביל את המים אל העיר.

סיור בעיר:

כנסייה מזרחית – כנסיית הקדושים המעונים. זו הכנסייה הגדולה, ממוקמת בקצה של מצוק תלול שנופל לנחל ממשית. עמודי אבן, בפטיסטריומים (תאי טבילה) יפים, נאוס- אולם תווך גדול וסיטראות משני צידי העמודים, 3 אפסיסים יפים. דיאקוניקונים- שורת חדרי הלבשה לכמרים בצד דרום של הכנסייה.

הכנסייה הוקמה על המקדש הנבטי שהיה כאן. הרסו את המקדש הפגאני ובנו כנסייה. זו תופעה נפוצה בהתפשטות הנצרות – כנסיות קמו ליד מקדשים או שהרסו את המקדש ובנו במקומו כנסייה.

בית נבטו - הבית הגדול ביותר בעיר, ליד השוק. בית ענק של 1600 מ"ר עם מאפיינים נבטיים, שמכיל חדרים אמבטיה, אורוות, קומה שנייה, חצר פטיו גדולה וכו'. התגלה בו מטמון של 10,800 מטבעות כסף מהשנים 75-222 לספירה.

השוק - רחוב ביזנטי עם חנויות מצדדיו. בימינו מתקיים כאן שוק נבטי בחול המועד של פסח וסוכות, עם דוכנים ופעילויות, מומלץ.

בית המרחץ – עם כל החדרים: אפודיטריום, קלדריום, פריזיידריום, טפידריום, בשיטת היפוקאוסט ועמודונים.

מאגר מים ציבורי - בריכת מים ציבורית גדולה ומטווחת, מדופנת אבן, צמודה לבית המרחץ, בגודל 3X10X18 מטר. המים הגיעו מאמות המים, שירדו מהר רותם. היה צורך לאסוף הרבה מאוד מים כדי שיספיקו לבית מרחץ, אך עיר רומית חייבת לכלול בית מרחץ ולכן עשו זאת.

כנסייה מערבית – כנסיית נילוס הקדוש – ע"ש תורם גדול בשם זה. נילוס הוא גם דמות מופת של נזיר מהמאה 5 לספירה, שכתב ספר על בנו שנחטף ע"י הערבים הסרצנים. עותק מהספר נמצא בכמה מקומות – בצורת מגילת קלף.

הכנסייה צמודה לחומה ומשתלבת במן חומת סוגרים. היא על קצה המצוק, ולכן לא צריך חומת הגנה גדולה. זו הכנסייה הקטנה יותר מהשתיים, אך היא הוותיקה יותר, הראשונה שנבנתה. עם התפתחות העיר הכנסייה לא הספיקה ולכן בנו עוד אחת. הסיבה העיקרית-תושבים עשירים עם יכולת כלכלית, ולכן בנו עוד מבני ציבור ומבני דת, גם בלי קשר והלימה לגודל האוכלוסייה.

האטריום (חצר הכניסה)-מבנה פריסטילי עם בור מים מוקף בעמודים, רואים נרתקס, אפסיס יפה שהשתמר היטב עם כרכוב מצרי, טריגליפים ומטופות. רצפת פסיפס עם עיטורים גיאומטריים, ציפורים וטווסים ושתי כתובות הקדשה: "אלוהים, הושע את עבדך נילוס אוהב ישו, אשר ייסד את הבניין הזה ושמור על בני ביתו." **המגדל** - מבנה רבוע שהיה במקור בן 3 קומות, כיום יש 2 קומות. מעל המגדל יש תצפית יפה לעיר ולאזור. עצי שיטים מקוריים משולבים בבנייה באומנה המרכזית, עצים שנכרתו במאה 3 לספירה.

טחנת קמח- ליד המגדל, בנויה מאבני בזלת. אבני בזלת יותר עמידות מאבני גיר. הביאו אותן מאזור מואב בעבר הירדן. זו היתה אוכלוסייה עשירה שיכלה להרשות לעצמה להביא אותן לכאן.

הסכרים – היו שני סכרים בנחל ממשית. יש תצפית לסכרים ויש שביל הליכה עד אליהם. רואים סכר רומי-נבטי מקורי יפהפה בתוך הנחל.

בית האמידים – "הארמון", בית גדול ומפואר בגודל 600 מ"ר, היחיד שנחפר כולו, היה כולו של משפחה אחת בלבד.

החומה – כל העיר מוקפת חומה קטנה ודקה ברוחב 90-60 ס"מ, אורך כ-900 מטר, זו לא חומת הגנה נגד התקפה צבאית. זו מעין גדר אבן גבוהה, שתפקידה לומר לאנשי השיירות: אתם בחוץ ואנחנו בפנים. מי שרוצה לקבל שירותים בתוך העיר צריך לשלם. זה כמו הגדרות של הווילות בהרצליה פיתוח.

בית השער - מפואר, דו תאי, עם שני חדרי משמר, ודלתות עץ אדירות שהיו בו. רואים את קו השחזור שלו, השתמר לגובה די גדול. עומדים על הריצוף הביזנטי המקורי ממאה 5 לספירה.

המשלחת של אברהם נגב- הראשונה שחפרה כאן בשנים 1954-1958. בחפירות נמצאו גחלים של דלתות השער השרוף עם חבקי מתכת ומסמרים, מהשריפה של העיר בכיבוש הערבי במאה 7 לספירה.

האנים – שני מתחמים מחוץ לחומות בצד צפון (ליד הכניסה לאתר), הגדול הוא ריבוע גדול של 42X42 מטר. הם שימשו כאכסניה לשיירות. אנשי השיירות לא נכנסו ללון בעיר, אלא נשארו בחאן מחוץ לחומה. השיירות קיבלו את רוב השירותים מחוץ לחומה. בתוך העיר יש שיירותים של בית מרחץ, מסאז', חנויות, אך הכל בתשלום. השומרים על החומות עשו סינון קפדני ולא כל אחד נכנס פנימה.

המשך ההיסטוריה הנבטית:

ממלכת הנבטים - הנבטים הקימו ממלכה על פי צורך מסחרי, כלכלי וארגוני, כדי להתמודד עם ההיררכיה, המרחקים וההצלחה המסחרית. הנבטים מנו בשיאם כ-10,000 נפש, לפי פליניוס הזקן, לכן הם אינם אימפריה, אלא רק ממלכה נקודתית, שקמה סביב כוחה ועושרה.

שטח הממלכה - בשיא הממלכה היא השתרעה על שטח גדול-מדרום רמת הגולן, דרך כל עבר הירדן המזרחי (רמות מואב ואדום - שטחי גד, ראובן וחצי המנשה), מרכז הנגב ועד סיני, דרומה מאילת. נמצאו שרידי יישובים שלהם בדרום רמת הגולן, בירדן, בנגב וגם בסיני מצאו ציורי סלע, קרמיקה נבטית, אתרי חנייה נבטים. ממערב להם היתה היריבה שלהם- ממלכת החשמונאים ואח"כ ממלכת הורדוס. הם קיימו שיתופי פעולה ובריתות פוליטיות עם החשמונאים ולבסוף גם קשרי נישואים עם משפחת הורדוס.

הכיבוש הרומאי - ממלכת הנבטים נכבשה ע"י הרומאים, והם המשיכו לקיים את מערך המסחר הנבטי.

הנצרות הפכה מדת נרדפת לדת מותרת ב-313. ב-324 לספירה – קונסטנטינוס קיבל החלטה הרת גורל, ששינתה את האימפריה הרומית, והפך אותה לנוצרית. ועידת ניקיאה שמה לרומאים בפרצוף קביעה חדשה, ובבת אחת הפכה את הנצרות לדת מועדפת ורצויה.

התנצרות הצבא - זה גרם להתנצרות מהירה באמצעות ראש חץ של הצבא. פקיד/קצין בשלטון הרומי שרצה להתקדם בדרגות – הבין שהוא צריך לעזוב את האלים: יופיטר, הרה ואפרודיטה, ולעבור לאמונה באל אחד בלתי נראה ובישוע. כל פקיד או קצין שרצה להתקדם – היה חייב להתנצר. שלוחיה של האימפריה בנגב היו החיילים והקצינים בצבא הרומי, שישב כאן. מהיום למחר הודיעו לחיילים לסגור את המקדשים ולהפכם לכנסיות, או לבנות כנסייה חדשה. הערים הנבטו-רומיות עם המקדשים הפכו במהירות לערים נבטו-ביזנטיות עם כנסיות.

הכנסיות - המקדש הרומי היה סגור ומרוחק מהציבור, אי אפשר להיכנס אליו אלא רק לבקש ולשאול את הכוהנים. הכנסייה פתוחה לקהל, מזמינה את כולם פנימה, מחבקת ועוטפת את האנשים, אוהבת ונעימה לאנשים, מחלקים מים חיים בבור המים שבכניסה, מחלקים בפנים יין ולחם. כל הלך במדבר שהגיע לעיר כזו – הלך מיד לכנסייה וקיבל מים בחינם. לכנסייה היה כוח שיווקי עצום לאדם הפשוט. צריך להסביר את זה למטיילים שלנו ולרגש אותם בסיפור הזה.

פלישה ערבית קדומה- זו פלישה ערבית בשנת 500 לספירה, לפני המוסלמים ולפני הפרסים, באמצע התקופה הביזנטית, בזמן של התרופפות הביטחון, בשנות בצורת. זו אחת הסיבות שהעבירו את הלימס יותר דרומה. נמצאה שכבת הרס מהפלישה הזו, והיא שוקמה אח"כ. גם בממשית וגם בעבדת התגלו כתובות בערבית מהפלישה הערבית הקדומה.

גילוי אובאר - ב-1992 בסוף מלחמת המפרץ הראשונה, כוחות ג'יהאד קיצוניים ברחו מעיראק, והגיעו לתימן, שם התרכזו הרבה כוחות קיצוניים. בארה"ב לא היו נתונים או מחקר על תימן, והחלו לשלוח לוויינים לריגול בתימן. הלוויינים גילו בצילומים שרידי מבנה של עיר בחולות, כולה מכוסה חול, עם רשת דרכים אדירה שמובילה אליה. ארכיאולוגים מאוניברסיטת UCLA בקליפורניה ראו את הצילומים וכמעט התעלפו. **הארכיאולוגים** ידעו על מיתוס עתיק על העיר אובאר (UVAR)-עיר אגדית בחולות, אך עד אז אף אחד לא ראה אותה. זו היתה עיר הראשה של המסחר במור ולבונה בצפון תימן. לשם היו קוטפי המור ולבונה מביאים את הסחורה ומוכרים אותה לסוחרים שבאו מצפון, שנקראו שבאים (מארץ שבא). משם החלו הסוחרים את מסעות ההובלה צפונה. כתובת ברונזה מהמאה ה-6 לפנה"ס, נמצאה בסעודיה, מזכירה את יחסי המסחר בין ממלכת שבא לבין ממלכת יהודה. משם הדרך המשיכה לממלכת כתאבאן, דרכה העבירו את הסחורה מאות ק"מ עד מדאעין-סאלח, ומשם העבירו את הסחורה לנבטים כמעט לא נותנים לחוקרים להיכנס). (ממלכת כתאבאן- לא יודעים הרבה עליהם כי בסעודיה כמעט לא נותנים לחוקרים להיכנס).

הנבטים לא כתבו כלום, ורק ההיסטוריונים היוונים והרומאים כתבו עליהם, כפי שהזכרנו בבוקר. מבחינת ההיסטוריונים - הנבטים הם אלה שהביאו את המור והלבונה לעולם המערבי. לכן הם ייחסו לנבטים גם את הגידול ואת ההובלה בכל הדרך מתימן עד עזה, וזאת היתה טעות. הנבטים היו רק החוליה האחרונה בשרשרת ההובלה.

תחנות הדרכים - פליניוס הזקן מספר על 64 תחנות בדרכי המור והלבונה עד נמל עזה, לאורך 1800 ק"מ. היסטוריונים ומדריכים זריזים אנסו את המציאות ואמרו, שלפי החשבון כל 30 ק"מ היתה תחנה, בה הגמלים הגיעו לנוח, השיירה הצטיידה במים ומזון והמשיכה הלאה. אבל זו שטות גמורה!! הגמלים יכלו ללכת ברצף במשך כמה ימים. המעיין הגדול לפני ארץ ישראל היה בפטרה (ואדי מוסה), ומשם הגיעו תוך 5 ימים ברצף עד עזה. ממשית ועבדת אולי מכרו מים לחלק מהשיירות, אך במחיר גבוה מאוד. זה היה כמו קיוסקים, גזלנים על הדרך, אך זה לא היה צורך אמיתי והכרחי בשביל השיירות. צריך לדעת להסביר נכון, שלא כל תחנת דרכים על דרך הבשמים היתה עיר או תחנה חשובה. ברובן אלה היו תחנות משמר ואבטחה בלבד, שנועדו לכמה עשרות חיילים שפיטרלו ושמרו באזור. כמויות המים שלהן לא יכלו לכלכל שיירות גדולות!

סופם של הנבטים :

בתקופה הביזנטית האימפריה המשיכה להתנהל בניהול של ביזנטיון במקום רומא. העולם הלך והתנצר, ולמרות שעוד היו קצת מקדשים פגאניים, שצרכו את המור והלבונה לפולחן, מספר המקדשים הלך וירד. גם הכנסיות רכשו מור ולבונה, אך הכמויות קטנות בצורה משמעותית מהמקדשים, והשוק האדיר של הנבטים הצטמצם מאוד. בעקבות שינויים דתיים וגיאוגרפיים המוצר שלהם כבר לא היה נחוץ ומבוקש, והם נשארו מובטלים. הנבטים היו צריכים לכבות את האור על דרכי המור והלבונה, והם נאלצו לחפש כלכלה חלופית. אפשר להשוות זאת לחברה עסקית בימינו- המכירות ירדו, וצריך לפטר עובדים, והעובדים מחפשים תעסוקה חדשה. למשל- במלחמת המפרץ ב-1991 כל התיירות מחו"ל נעצרה לגמרי, ו-4000 מורי דרך נשארו מובטלים. אז החלו הכשרות של הסבה להייטק ומחשבים, והרבה מורי דרך עברו לתחום זה.

עוד דוגמה - ייצור פרוות של בעלי חיים - פתאום החלה אופנה שלא רוצים להרוג חיות בשביל פרוות, החלו לייצר פרוות סינתטיות, ויצרני הפרוות הטבעיות נשארו בלי עבודה.

משבר כלכלי - הסבר נוסף לירידת כוחם של הנבטים הוא משברים כלכליים באימפריה הרומית. למשל- נירון קיסר שרף את כל מלאי המור והלבונה שהיה ברומא לשנה שלמה. אחריו נוצר משבר כלכלי ולא היה כסף לקנות ולחדש את המלאים, וכל מערך המסחר של השיירות נחלש ודעך, כולל המסחר של הבשמים והתבלינים.

תעסיקות חלופיות - הנבטים ידעו רק לחפור בארות, להוביל גמלים, לאסוף מים, והכירו את המדבר. למזלם כאן היתה סובסידיה של השלטון, ורצון לתמוך בתופעה חדשה במרחב: הנצרות הביאה איתה את תופעת הנזירות והצליינות לכל אזור יהודה. האזור החל להתמלא בצליינים שנעו בדרכים. הצליינים הלכו לפי האונומסטיקון של אויזביוס, שזיהה את כל המקומות והאירועים בתנ"ך. גם המסע של הלנה במאה 4, אימו של קונסטנטינוס, התפרסם בכל האימפריה, ומשך צליינים לארץ. החל ביקוש למדריכים ומורי דרך, וחלק מהנבטים עברו למקצוע זה.

חקלאות- חלק מהנבטים עברו לחקלאות, כי מספר הנפשות בארץ הלך וגדל, ובתקופה הביזנטית הגיע לשיא של כל הזמנים (עד הציונות של המאה ה-20), והיה צורך ביותר מזון. עם התחזקות הנצרות היה גם ביקוש גדול ליינ מארץ הקודש, ולכן החלו לגדל כרמי ענבים ולהקים גתות לייצור יין.

גידול סוסי מרוץ - הסוס הערבי הגזעי לצורך מירוצים. במאה 5-6 החלו לגדל אותם גם בממשית, ולכן יש כאן הרבה אורוות. גזע טהור הוא רק כזה שבמשך 10 דורות אחורה הזדווגו רק בתוך הגזע. כיום יש רק עשרות כאלה בעולם.

כך ירד המסך על עם שלם, שחזותו וזהותו האתנית היתה קשורה לזהות המסחרית שלו. לא היה להם שום גורם מאחד אחר. פנתיאון האלים הנבטים נטמעו כבר בתוך פנתיאון האלים היווני. הם נטמעו גם בתוך החברה הרומית ושימשו בה מובילי שיירות. הזהות הלאומית שלהם היתה חסרת משמעות מבחינתם. לא היתה להם שייכות טריטוריאלית ספציפית, כי הם החלו כנוודים בלי טריטוריה. הכיבוש הנוצרי היה כיבוש רוחני אוהב ולא כיבוש פיזי אלים. לכן העם הזה נטמע אל תוך ההיסטוריה.

עם הכיבוש המוסלמי במאה 7 לספירה - הכל נגמר עבורם, כי במסגדים לא השתמשו בכלל במור ולבונה. אחרוני הפגאנים שנשארו ולא התנצרו, עכשיו התאסלמו. המור והלבונה הפכו להיות מוצר שולי וזניח וחסר חשיבות, החל משנת 650-660 לספירה.

הערים הנבטיות היו נטושות בנגב במשך 1300 שנה, ונשארו רק בתור מיתוס. רק בסוף מאה 19 החלו לגלות אותן מחדש.

הסיפור הנבטי השלם הוא א-טריטוריאלי, ואפשר לספר אותו בכל אחת מהערים - עבדת, ממשית, שבטה, ניצנה, חלוצה, מואה וכו'.

תמליל סיוור מספר 62 יציאה נוצרית מהחומות

מסלול: רובע הארמנים, הפטריארכיה הלטינית, הנוטרדאם דה פראנס ומגרש הרוסים

נסיעה לירושלים

הדרכת עמיתים - אבו גוש

אם נסתכל שמאלה אולי נצליח לראות את 4 הצריחים המוזהבים והכפה המוזהבת של המסגד הצ'יני קווקזי באבו גוש. ואם לא, יש לי כאן תמונה שתעזור לכם לראות המסגד. ראש הממשלה הצ'יני קדירוב שפך כסף רב על המסגד שבנייתו הסתיימה השנה. וזאת למה? אולי בגלל שזכו בתחרות צלחת החומות הגדולה בעולם שהייתה באירופה וזה מצא חן בעיניו? לא, על פי המחקר שעשה ראש הממשלה הצ'יני מצא מתוך התייעוד ההיסטורי שרוב תושביו של כפר אבו גוש במקורם צ'יניים. קדירוב תכנן תכנית שלמה שבה ביקש להחזיר את כל גברי צ'יניה למולדתם. אפילו הבטיח לכל אחד מהגברים שיחזרו: בית ושתי נשים. יכולים גם אישה אחת אם יותר מדי. ודרכון רוסי.

ובכן, בואו רגע נפשפש בהיסטוריה ונראה על מה מדבר קדירוב הצ'יני שהרי בכלל חלק נוטים לחשוב שאנשי אבו גוש הם צ'רקסיים-נוצרים.

ב-1516 מגיע סלים הראשון הסולטן העות'מני עם הלוחמים מבני הקווקזי וכובש את א"י. החיילים הקווקזים על פי התייעוד היו מבני אינגושה: חבל ארץ שבין צ'יניה לגיאורגיה-אך קרובים יותר בשפתם ותרבותם לצ'יניים. החיילים האינגושים התלהבו מארצנו הקטנטונת והחליטו לא לחזור לארצם אלא להישאר והתיישבו בהתחלה בסמוך לצומת לטרון. עם הזמן קיבלו אינתיזם-זכות לגביית מס בכביש הראשי יפו-ירושלים (כביש 1 היום) על ידי סולטן סולימן כחיילי.

עברו להתיישב מצומת לטרון לקריית אל עניב, דהיינו קריית יערים, הזכורה לנו לטוב שכן שם עבר ארון הברית במסעו לכוון ירושלים. התיישבו סביב המנזר הבנדיקטיני (שעל שרידי הכנסייה הצלבנית). המקום היה מוצלח כי משם יכלו להשקיף על כביש יפו ירושלים וחלונות הכנסייה היו אשנבי ירי לעת צורך, אם מישהו לא משלם המיסים.

עם קבלת האינתיזם-הזכות לגבות מס מן העות'מניים, מעמדם של תושבי אבו עווש עלה, צברו כוח, מעמד וכסף. השתמשו בזה גם לרעה שכן לא בחלו בשוד עוברי הדרך, הצליינים, הסוחרים העשירים וכו'.

ב-1831 מגיעים המצרים לארץ ורואים את האנרכיה על הכביש הראשי לירושלים ומבטלים את זכות גביית המיסים. כתוצאה מכך תושבי אבו גוש יורדים ממעמדם, וכמובן משתתפים במרד הפלחים ב-1834 כנגד המצרים. מרד שנכשל כידוע.

לימים סיכם הקונסול הבריטי גיימס פיין (שנות ה-50 של המאה ה-19) את דברי ימי אבו-גוש במאמרים שכתב על הארץ ניתן למצוא במכון יד בן צבי כתב עת שנקרא: עתות סופה:

"ייקל לנו להבין את התרחשויותיה של התקופה אם נחזור אל קורותיהם האישיות של עוכרי השלוח האלה ... פירוש השם 'אבו גוש' הוא 'אב ההונאה' ... הכפר שמנהיג זה מחזיק בו כבירתו הוא קרית אל-ענב ... זו קריית יערים שבכתבי הקודש, ולדעתי אין כל ספק כי זה המקום שעל שמו נקרא הבוגד יהודה איש קריות ... הכפר שוכן על דרך המלך מיפו לירושלים, בריחוק שלוש שעות מזו האחרונה, במקום המשקיף למרחוק על תיירים ועולי רגל המתקרבים, שכן הדרך עוברת במטווחי רובה מן הבתים, וביניהם מצויה כנסייה נוצרית עזובה, שעודה עומדת על תלה, וחלונותיהם הקטנים יפים בהחלט לשמש אשנבי ירי. לכל הדעות הכפר בנוי יפה, ונעים הוא למראה ... דומה כאילו מצטיין המקום בשקט ושלנה ...

משך זמן רב קודם לתקופתנו מוצאים אנו את ראשם של אבו-גוש מוזכר לגנאי כלסטים מופקר וסחטן ... לאחר שהשתלט על הכפר קרית אל-ענב ניצל את ההזדמנות, נוכח תשיותו ואזלת ידו המופלגות של השלטון התורכי, לגבות 'יעופרי', או כופר, מן הנוסעים למקומות הקדושים ... העיופר שלו היה מכניס רווחים במיוחד שהרי עולי רגל וסוחרים מיפו מרבים לעבור בדרך ... המושלים התורכיים בעת ההיא לא יכלו, ואולי אף לא חפצו, להפסיק את המנהג המזרחי המובהק הזה, חרף ריטונייהם של אירופים; אך עם הפלישה המצרית הושם קץ לדבר מיד, וכוח צבאי שמר על חופש המעבר בדרך. עם שוב התורכים חזר אבו-גוש והרים ראש, אך השלטון החדש ... מינה אותו להלכה לכהונת 'נוטר הדרך' ... ובעבור זאת קבעו לו משכורת של ארבעים אלף פיאסטר בשנה, ופטור ממסים על שלושת הכפרים שבבעלותו.

כלומר, עם נסיגת המצרים (אברהם פחה) ב-1840, הדברים דיי חוזרים לקדמותם ויש מצב של תוהו ובוהו בא"י, אנשי אבו גוש חוזרים לסורם

בניסיון להשליט בה סדר, הביא אז השלטון העות'מאני לכאן מן הקווקזי לוחמים צ'רקסים-שבסופו של דבר גם הם התאהבו בארצנו הקטנטונת והתיישבו בגליל ובגולן

אגב, לגבי השם אבו גוש: על פי דעתו של ההיסטוריון עראף אל עראף (תק' המנדט), היה אגב ראש עיריית ב"ש ולאחר בשנות ה-50 ראש העיר י-ם המזרחית כמה חודשים) השם אבו גוש הוא שיבוש של השם אינגוש על ידי הערבים שישבו באזור. החלפת ג' ב-ע'. ולכן השם היה בתחילה אבו עווש. דעה אחרת אומרת שהיה שמה של המשפחה הראשונה שהתיישבה כאן, משפ' אבו עווש שלאחר שובש שמה לאבו גוש ורוב התושבים היום הם צאצאיה.

לאחר שהבנו את הרקע לטענותיו של קדירוב הצ'יני בואו נחזור להיסטוריה של סוף המאה ה-20 בצ'יניה וזאת כדי להבין טוב יותר את סיבת בניית המסגד:

בשנות ה-90 מתפרקת ברה"מ למדינות, ואז צ'יניה דורשת עצמאות וכאן מתחילה מלחמה עקובה מדם עם הרוסים במשך שנים רבות, צ'ינים רבים נהרגים, כמאות אלפים ורבים בורחים. רוסיה אינה מוותרת שכן צ'יניה עשירה ביותר בנפט. הדברים מתייצבים לפני כ-6 שנים, צ'יניה הופכת לרפובליקה בתוך רוסיה, מדינה מוסלמית, עשירה, פוטיין ממנה את הנשיא קדירוב להנהיג המדינה.

עם התייצבות המצב בצ'יניה מנסה קדירוב הנשיא להחזיר הגברים הביתה בהבטחות כפי שהזכרתי בהתחלה לקבלת בית, אישה – שתיים ודרכון רוסי. מה צריך יותר מזה? במסגרת מסע המחקר של קדירוב, לאן התפזרו הצ'ינים, מצא דרך מקורות שונים כי תושבי הכפר אבו ג'וש (עו'ש) הם ממקור צ'יני והגיעו לארץ לאחר הכיבוש העות'מני. ראש הממשלה הצ'יני יצר קשר איתם דרך נציג עולה חדש יהודי מצ'יניה לבשר את הבשורה ההיסטורית תוך הבטחה לסיוע כספי נדיב. באותו זמן תושבי הכפר אבו ג'וש תקועים עם התחלת בניית המסגד כי נגמר להם הכסף והצענו של קדירוב מגיעה בדיוק בזמן.

יוצאת משלחת מן הכפר אבו ג'וש לצ'יניה משלחת של מכובדים שמחזקים את טענתו של קדירוב שהם צאצאים צ'יניים שכן לבושים יותר כמו אירופאים בשונה מהבדואים שחיים בישראל, שגורים עוד מילים וביטויים בשפתם ממקורותיהם הצ'יניים, נשארו אמיצי לב כמו אבותיהם שהגיעו במאה ה-16 כחיילים שכן במלחמת העצמאות לא פחדו מהמופתי חוסייני ושיתפו פעולה עם הישראלים באזור אבו ג'וש לעזרה במלחמה, דרך אגב אנתנו התנהגנו לא יפה שכן תושבי אבו ג'וש היו עזרה גדולה ללומים היהודיים ולצה"ל בתקי' מלחמת השחרור אך הממשלה הוציאה צו גירוש נגדם ב-1948. התאגד "ועד למען גולי אבו ג'וש" מטעם עמוס קינן ואורי אבינרי וב-1950 החזירו את התושבים לכפרם.

אם כן, נוצרת כימיה טובה בין משלחת תושבי אבו ג'וש לבין הנשיא קדירוב והוא מחליט לתרום כ-2 מליון דולר להמשך בניית המסגד בכפרם.

בתמורה מבקש הנשיא לשלוח כל שנה 25-30 בחורים צעירים מהכפר לצ'יניה וגם להם מבטיח לקבל בית ואישה-שתיים ודרכון רוסי. הרעיון טרם התקבל בהתלהבות על ידי צעירי הכפר. ימים יגידו.

בינתיים הקשרים הטובים בין תושבי הכפר אבו ג'וש לצ'יניה ממשיכים, לא מזמן ביקרה משלחת צ'ינית בראשות שר החוץ, מסי' חברי פרלמנט ואישתו של הנשיא קדירוב.

החלו בחילופי תלמידים, היה הסיפור של 2 שחקנים צ'יניים שהובאו לבית"ר, ביוזמת גאיידמק אך לא הצליח הרעיון והם לא התקבלו בברכה בגלל היותם מוסלמים.

אז אם יוצא לכם להיכנס לכפר אבו ג'וש, כפר ידידותי מאד, עם חומוסיות נחמדות, נסו לבקר במסגד שכן אחד המפוארים בארץ, בסגנון שלא נראה כאן הרבה, ובכלל ספרו הסיפור המעניין על תושבי אבו ג'וש ומקורותיהם למי שיבקר עימכם, סיפור שהחל במאה ה-16 וסוגר מעגל במאה ה-21.

סוף הדרכת עמיתים.

חלק מהשליטים הממלוכים בשלב מסוים, עם עלייתו של ברקוק, מתחילה שושלת של שליטים צ'רקסיים. במקורות רבים דווקא אנשי אבו ג'וש מציינים שהם ממקור צ'רקסי, מאותם שליטים בתקופה הממלוכית ששלטו על הממלכה הממלוכית שהייתה שליטה גם במרחב הזה. היום כשמדברים על צ'רקסיה, או המקום שהצ'רקסים מציינים את מקום הולדתם, זה נמצא בחלק המערבי ביותר של הקווקז, קרוב מאוד לאוקראינה, מערבה מעל הים השחור. עיר הבירה שלהם היא מייקופ. הצ'רקסים רואים את עצמם באים לשם, ואם יש להם אספירציות למדינה חדשה זה יהיה מהנקודה הזו.

אלא שהמושג צ'רקסים שהוא כינוי ננאי, שפירושו עורפי הראשים, כלל בעבר את כל עמי הקווקז מהים הכספי ועד הים השחור. אם יש את רכס הקווקז לכל האורך, מהים הכספי לים השחור, אז זה מתחיל מדאגסטן במזרח, צ'יניה, אחרי זה אוסטיה, אינגושיה (אמנם זה לא בדיוק צ'יניה אבל זה אחד מעמי הקווקזים שכלל אותם). הם כולם תחת הכותרת צ'רקסים – כל מי ששירת בצבא הטורקי, שבא מהמרחב, גם הסולטנים. הם יכלו להיות דאגסטנים \ צ'יניים \ אינגושים \ אוסטיים \ קברדינו בלקריה \ אפחזיה \ צ'רקסיה, ולהיקרא צ'רקסיים. לכן לא אכפת להם אם מישהו רוצה לתת כסף ולהגיד שהם צ'יניים או אינגושים.

אחת העובדות היפות זה שהם לא השתתפו במלחמת העצמאות לצד הכוחות הערביים, כי הם הופלו לרעה והיו לעוף מוזר בעולם הערבי בארץ ישראל, הם לא היו ערבים מוסלמים רגילים שהשתתפו במלחמת העצמאות לצד הכוחות הערבים. כדאי לזכור שגם הכפרים הצ'רקסיים הצפוניים שהגיעו ב-1878 לארץ ישראל (ריחניה, כפר כמא) החליטו להיות לצד הכוח היהודי ולא להשתתף לצד הכוחות הערביים, והכפר הופצץ ונפגע על ידי הערבים.

הכפר הערבי אבו ג'וש התבסס סביב הכנסייה מסיבה מאוד פשוטה – זה מקום טוב, יש שם מים, יש שם מעיין נהדר. מכיוון שהם מייצגים את השליטים הם יכולים לעשות מה שהם רוצים, לכן הם מתיישבים במרחב שיש בו מים, שיש להם אפשרות לפתח נקודת יישוב, כך היישוב לאט-לאט גדל.

בעקבות כך שבמלחמת העצמאות, לפנייה, בטח ובטח בשלב הראשון של מלחמת העצמאות של תקופת השיירות לירושלים, הם מאוד עזרו לכוחות הישראליים, זו הייתה מן נקודת הפסקה שהשיירות לירושלים יכלו לעזור, לנוח, ולהיות מוגנים באבו ג'וש. בעקבות כך הם לא גורשו ועזבו את הכפרים שלהם.

ברמת הגולן לא גירשו אותם. לאחר מלחמת ששת הימים חלק גדול מהכפרים האלה ברח לתוך סוריה, אבל נשארו לא מעט (בעיקר זקנים), ולצה"ל הציע להם להישאר. בעקבות הקרבות הקשים חלק גדול מהכפרים נבהלו וברחו וחצו את הגבול לסוריה, אבל לא כולם. מאוחר יותר, כשהכל שכח, הייתה הצעה לחלק מהמבוגרים שנשארו להישאר, זה לקח 3 ימים שהם עשו את ההחלטה לחצות את הגבול לסוריה. הטענה שלהם הייתה שהפנסייה שלהם שם והם מעדיפים להיות שם. יכול להיות שזה לא מדויק.

באתר האינטרנט נעמוש יש ראיון עם מנו שקד שהייתה מפקד החטיבה שכבשה את מרכז הרמה בשנת הימים, הוא מונה יומיים אחר כך להיות מושל רמת הגולן, הוא מספר שהפקודה הראשונה שקיבל הייתה להעניף את כולם החוצה, למעט הדרוזים. הם עברו בכל הכפרים, שחלקם כבר ניטש, והודיעו למי שנשאר שיש לו 24 שעות לעזוב. יש מאמר בקתדרה-- של היישוב ברמת הגולן לפני ששת הימים, שהיו שם מעל 100 אלף איש, עם חלוקה של העדות, ואחרי המלחמה העיפו את כולם החוצה.

באבו ג'וש כנראה בשלבים הראשונים של מלחמת העצמאות לא הייתה הפליה, וגם אנשי אבו ג'וש אולצו לעזוב. אלא ששנה אחר כך, בשנות ה-50, הוקמה וועדה שהסדירה והחזירה אותם, הבינו שסך הכל הם היו

פרו-ישראל, בעצם לא פגעו בהם ואפשרו להם לחזור. כך גם אנשי עין רפא. ברמת הגולן כנראה שכן הייתה פקודה לגרש את כולם, גם הצירקסים.
נוסעים לאורך קו הגבול בין ישראל לירדן בין 9-1948 לבין 1967. נבנים לא מעט בניינים חדשים כחלק מהשכונות החדרות. הבתים מצד ימין היו כאן בין 1948-1967, בנויים כמו מבצר, עם חרכי ירי על גגות הבתים. מצד שמאל מעבר מנדלבאום, תחנת דלק מנדלבאום, לידה אפשר לראות את שרידי החומה השלישית, חומת אגריפס. אגריפס אולץ על ידי קלאודיוס להפסיק בשנת 44 את בניית החומה השלישית. היא עמדה לא גמורה עד 66-7, אז השלימו את החומה.

שער יפו

תוכנית היום - נתחיל בתצפית על העיר החדשה, נלך לרובע הארמנים, נדבר על הארמנים, נבקר בכנסיית המשיח ודרך הרובע הנוצרי שנחצה ונדבר על הצרפתים שהיו כאן והפטריארכיה הלטינית שהייתה כאן, נצא אל הנוטרדאם דה פראנס \ הנוטרדאם דה ג'רוזלם בשם הנוכחי. משם נעבור ל"נובה ירוסלימה", מגרש הרוסים, ירושלים החדשה. דרך נובה ירוסלימה נראה איטלקים, גרמנים, צרפתים ואתיופים. סיפור במקביל ליציאה האירופית הייתה כאן בנייה מדהימה של האתיופים. נלך לאורך רחוב שקראו לו בשם רחוב הקונסולים, הוא רחוב הנביאים, ולאורכו נגלה כמה פנינים אדריכליות ששזורות בו.

תצפית משער יפו לכיוון העיר החדשה - מאחורי תחנת האוטובוס אפשר לראות מן כדור מתחת, נירוסטה בוהקת, העולם הזה שיש לו המשך בהרבה כדורי ארץ מכל העולם, יושב למעשה על מפת בונטינג מהמאה ה-16, העין והתלתן שמסמל את היבשות, וירושלים כמרכז העולם.

מימין, צפונה, רואים שבין המבנים של מדרחוב ממילא רואים בית "ניאו-ממלוכי", רואים אבלק ופולר דה ליס, עיטור צמחי בחלק העליון, וגג רעפים. זהו הבית של מנהל חברת הנסיעות קוק שחי בירושלים, קלארק שמו, בית יפה שניצב ונבנה על ידי אמריקאי בתחילת המאה ה-20. לצדו אפשר לראות חזית עם קשת גדולה, שני מגדלונים בצדו, זהו המנזר הצרפתי סן ונסן דה פול, מתחם צרפתי שהוקם בסוף המאה ה-19 כחלק מהמכלול הצרפתי.

הלאה שמאלה, בתוך המתחם החדש של ממילא, רואים את גג הרעפים של בית שטרן-מרקס שבו התארס הרצל ב-1898, הבית המסופר. בית מאוד בולט, גג רעפים יחידי בין מסת אבן בוהקת שמלווה אותו סביב. הלאה יותר גוש ירוק – זהו אזור גן העצמאות, בית הקברות ממילא. אפשר לראות את הכיוון והקשר שבין בריכה עתיקה שנמצאת שם, בריכת ממילא, לבין בריכה שנמצאת 50 מ' מחומת העיר העתיקה, והיא בריכת המגדלים.

נתגלתה אמת מים חלקית בחפירות ממילא עם בניית הפרויקט שהכיוון שלה היה מבריכת ממילא לפה. ממת לא יודעים, קשה מאוד לתארך את זה, אבל ככל הנראה היה קשר בין בריכת ממילא לבין בריכת המגדלים. ממשיכים הלאה שמאלה ורואים תורן עם דגל צהוב לבן המתנופף מעל המכון האפיפיורי למקרא של מדינת הוותיקן. מנקודה זו אפשר לראות 4 דגלים של הוותיקן, כלומר שיש לוותיקן נוכחות משמעותית מאוד, זה חלק מהעיר והמציאות. כדאי לציין גודל מדינת הוותיקן (ברומא כחצי קילומטר) קטן מהשטחים והנכסים שיש להם בירושלים.

בית שמשון, מרכז אירועים של בית שמואל, המרכז ליהדות מתקדמת. ימק"א (Young Men's - YMCA Christian Association), מיוצג באמצעות המגדל הגבוה. מלון המלך דוד, שכונת עיר דוד (ממילא).
אפשר לראות כיפה לבנה וחצי כיפה, של כנסיית סנט אנדרוס. אם דיברנו על העניין של מרכז העולם, אז בתוך הכנסייה מישוה קבע לוח הנצחה לרוברט ברוס מלך סקוטלנד שציווה להטמין את ליבו באדמת הקודש של ירושלים ב-1327. אולם הלב לא הגיע אבל הבקשה עצמה היא מיוחדת במינה. הוא היה סוג של דוד המלך שלהם, מוזיקאי ונערץ בצורה בלתי רגילה בסקוטלנד. יש גם מלון ליד ויש את הכנסייה עצמה.
שמאלה יותר רואים את כנסיית הדורמציון שמציצה מעבר לחומה ובהר ציון, זוהי הנוכחות הגרמנית של 1910 שסוגרת את המעגל האירופי.

מפת וילסון - מפה החשובה שצייר וערך קפטן צ'ארלס וילסון, איש ה-PEF, זוהי מפה מדהימה בדיוק שנותנת המצב כפי שהמודדים שלו ראו אותה בשנות ה-60 של המאה ה-19. הדבר המפתיע בסיפור הוא כמות העצים שמקיפה את העיר העתיקה, הם מיפו כמעט כל עץ. חלק מהעצים היום כמובן לא קיימים, אבל חלקם נותרו. העיר שבתוך החומות שטחה קילומטר רבוע אחד.

כדי להבין את ההיגיון של העיר העתיקה צריך לזכור שיש לה במקור 4 שערים לארבע רוחות השמיים – יפו במערב, האריות במזרח, שכם בצפון וציון בדרום. לצד ארבעת השערים האלה שני שערים קטנים – שער האשפות ושער הפרחים, שהורחבו רק במאה ה-19 לכדי שערים לכל דבר, הם היו פשפשים, כניסות קטנות. במאה ה-19 נפרץ באב אל ג'דיד, השער החדש, בחומה הצפון מערבית של חומת העיר העתיקה.
שער הרחמים הוא שער סגור. אם מונים את השערים הסגורים אפשר למנות את השער היחיד, השער הכפול, השער המשולש ועוד אי אלו שערים שרואים את תבניתם. רוב השערים מקיפים את המתחם של הר הבית ובאיזשהו שלב, כאשר הבינו שהר הבית הוא נקודת תורפה מרכזית וחשובה, שלא רוצים שייכנסו אליה באופן ישיר, אטמו את כל השערים וכל מי שרוצה להיכנס להר הבית צריך להיכנס לעיר ואז להיכנס פנימה להר הבית. סוג של אבטחה כפולה.

יש וויכוח גדול מאוד ממתי שער הרחמים. רוב החוקרים טוענים שהוא אומאי דווקא ויש גם עבודת מאסטר גדולה שנעשתה עליו שקבעה שהוא אומאי. אלא יש מיעוט של חוקרים, כמו דן בהט למשל, שחושב שהוא ביזנטי, כי אין שום סיבה למוסלמים לבנות שם שער. הוא קושר את זה להרקליוס שהביא את הצלב ופתחו שם את השער, אבל זה 629. מיד אחרי זה, כמה שנים אחר כך, יבואו כבר ב-636 המוסלמים שסוגרים אותו גם מבחינה ביטחונית.

מבט מתחת לגשר – אפשר לראות קיר של חומה שהולך באלכסון. כל האזור הזה מתחת לכביש חפור ויש כאן כמה ממצאים מאוד מעניינים, ביניהם נתגלתה כאן אמה שקשה מאוד לתארך אותה. הקיר מתוארך לתקופה החשמונאית, אבל לא יודעים את הקונטקסט שלו בדיוק. כל המתחם כאן הוא ביזנטי בעיקרו, יש כאן את

הרחוב הביזנטי של ירושלים. אפשר לראות שהרחוב שנכנס לירושלים בתקופה הביזנטית הוא למטה, ויש ממש רחוב עם חנויות. בנוסף נמצאו שרידים של בית מרחץ מהתקופה הביזנטית. אחד השינויים הדרמטיים שידע האזור הזה במאה ה-19 זה סתימת החפיר שהיה כאן. בתמונה נדירה שמראה את האזור טרם סתימתו אפשר לראות את החפיר שהוא יחסית עמוק, את החומה הנמוכה שהייתה כאן, לא הייתה חומה בגובה הרגיל של החומה. כל זה ייסתם ב-1898 כדי שהקייזר וילהלם השני ייכנס רכוב במרכבתו פנימה אל תוך העיר.

"קברי המהנדסים" - האגדה מספרת שהסולטאן סולימאן אל קנוני, הוא סולימאן המפואר, חלם חלום נורא ובו איימו אריות לטרוף אותו חי. התעורר הסולטאן בבעתה רבה, אסף את יועציו ושאל מה לעשות כדי שהחלום הזה לא יישנה. אמרו לו יועציו ללכת ולעשות מעשה טוב למען העיר הקדושה. האגדה מספרת שהסולטאן הקיף את העיר בחומה ולזכר החלום של האריות שאיימו לטרוף אותו קבע "אריות" בשער האריות הוא השער המזרחי של ירושלים. קודם כל זה היה חלום, בנוסף האריות הם ברדלסים של בייברס. הסיפור ממשיך ואומר שאת התוכנית של החומה, לפחות את חלקה, עשה סינאן באשה (זה כבר עובדה היסטורית, כנראה חלק באזור שער שכס) אבל את רוב החומה לא יודעים מי תכננו. האגדה מספרת ששני המתכננים עשו עבודה כל כך טובה שהסולטאן חשש שימכרו מרכולתם לשליט אחר, ואי לכך הוציא אותם להורג, והקברים שלהם נמצאים כאן. זהו פולקלור מקומי, אגדה מקומית. כאן נמצאות שתי המצבות, שאין להן שום קשר. גרסה נוספת אומרת שמפני שהמהנדסים הותירו את קבר דוד מחוץ לחומה, סולטן סולימאן ציווה על הוצאתם להורג.

בשנת 1922 סר רונלד סטורס במסגרת הפעילות של החברה למען ירושלים, Pro-Jerusalem Society, ניקה את החומה מכל התוספות המאוחרות לכאורה מבחינתו. כך מגדל השעון שהיה מעל השער עצמו נהרס, כמו גם סביל יפיפה שעמד בחזית של שער יפו והבריטים בו לא רואים לא שייך לחומה הקדומה, ואי לכך ניקו אותו.

כנסיית סנט ג'יימס ברובע הארמני

ארמניה היא ארץ מאוד מעניינת ולא פשוטה. אם מחפשים קרמיקה ארמנית בארמניה היא לא קיימת. הקרמיקה הארמנית נולדה בטורקיה אצל הארמנים, אבל לא בארמניה הזו שהיא הרפובליקה היום. האמן היחיד שהצליח לדלות מכל ארמניה היה עושה ויוצר חצ'קרים. חצ'קר זה צלב אבן מסוגן שעשוי בתשומת לב ועבודה מדויקת שעבודה עליו דורשת. האבנים הן אבנים קשות ביותר למרות שנראות קלות למדי, מאוד אופייניות לארמניה. כך למשל חצי מירוואן, בירת ארמניה, בנויה בגוון האדמדם שרואים - בבתי הקברות, כיכרות העיר, הדבר הבולט ביותר בארמניה זה החצ'קר.

פירושו המילולי של חצ'קר בארמנית זה צלב אבן, בתפישתם צלב האבן אינו אלא עץ החיים. אפשר לראות שהצלב שהוא משהו של סוף, מוות, מקבל צביון משמעות של משהו חיובי עם עלים, פרחים ועיטורים. אלו מתנות של עולי רגל שתרמו לקהילה הארמנית לאורך זמן ארוך.

החצ'קרים הקדומים ביותר, ככל הנראה מהתקופה הצלבנית, אלה שלושת החצ'קרים שאפשר לראות בחזית של הקתדרלה של יעקב הקדוש - בארמנית סורפו הגוף, סנט ג'יימס, סן ז'אק. אלו שמותיו של יעקב הקדוש הוא יעקב בן זבדי, יעקב הגדול, השליח, שראשו הוסר מעליו, ועל פי תפישתם ואמונתם ראשו טמון במקום הזה.

בתקופה הביזנטית הייתה כאן קפלה, זה רמז לייחוד של הרובע הארמני - יש שלושה רבעים לדתות האחרות, ויש רובע ארמני. זו לאו דווקא הקבוצה החשובה והגדולה בקרב הנוצרים אבל יש להם רובע משלהם, מה שמוכיח על שורשיות וקדמות מאוד עתיקה. בתקופה הביזנטית הייתה להם כאן קפלה שהנציחה את המקום של הסרת ראשו וקברו של יעקב בן זבדי.

המבנה הזה ברובו הוא צלבני, כמו סנטה אנה ליד שער האריות, זהו מבנה שהוקם על ידי הארמנים. במאמר מוסגר - יש המון כנסיות רומנסקיות באירופה, בארמניה יש כנסיות שהן הפתעה מדהימה. רמת האומנות, האדריכלות והגילוף באבן שהגיעו אליה הארמנים בימי הביניים, שכן מדובר על כנסיות מהמאה ה-11-13, היא בלתי רגילה. הכנסייה הרומנסקית נהרסה ונבנתה, לכן קשה לאפיין את סגנון האדריכלות.

בתקופה הצלבנית נבנה המבנה הזה, האופייני לכנסייה הארמנית, שהוא מבנה מרכזי. כלומר מן חלל מרכזי בצורת צלב קצר זרועות. אם נכנסים פנימה בין 15:00-15:30, אלה השעות בהן הכנסייה פתוחה, אפשר להבחין בכותרות צלבניות באומנות, בלוח המזוהב שנמצא באזור האפסיס, ואפשר לראות בצד שמאל את הקפלה עם דלתות צדף וגילוף שיש ברצפה, של מקום הטמנתו של ראשו של יעקב בן זבדי. גם יעקב הקטן, אחיו של ישו, קבור תחת כיסאו של הפטריארך. יעקב הזבדי הוא הפטרון שלהם.

הארמנים מאות שנים ממשיכים לגור כאן. בשלב כלשהו במאה ה-16 מצבם קשה, קצת הלאה במאה ה-17 זה ממשיך להידרדר, ובמאה ה-18 מגיע לפת לחם כמעט. אז מחליט גרגוריוס, הפטריארך שלהם, לקחת שלשלת כבדה להניחה סביב צווארו, לנסוע לקהילות ארמניה באזור טורקיה וארמניה של היום, כך הוא אוסף תרומות למען הקהילה בירושלים. רוב רובו של הרובע הארמני היום, על החומה, הדלת, השיפוץ והבנייה של הקפלה בפנים זה פרי עבודתו של גרגוריוס נושא השלשלת שיצא למסעו במאה ה-18 וכך הציל למעשה את הרובע הארמני מפני התפוררות.

לפני כ-25 שנים באחד החדרים על הקיר הייתה מפת ענק של "ארמניה הגדולה". ארמניה הגדולה בתפישתם מקבילה לתקופה החשמונאית שלנו, כשטיגרנס הגדול הוא המלך המיתולוגי של הארמנים, הביא את ארמניה לארמניה הגדולה, למתחם הגדול ביותר שלה. היום כשהם חושבים עליה הם חושבים על ארמניה של טיגרנס הגדול במאה ה-1 לפנה"ס.

האזור האחרון והדרמטי ביותר ב-1896, מתחילות פרעות בארמנים כתוצאה מסכסוך פוליטי \ דתי שמגיע לשאי ב-1915. המספרים נעים בין מיליון למיליון וחצי של ארמנים שמוצאים את מותם בטרנספר, בגירוש הגדול, שנאלצו לעבור ממקום למקום. הנרי מורגנטאו, שנחשב מבחינת הארמנים לנציג הכי מהימן של הג'ינוסייד, השגריר האמריקאי היהודי שהיה באיסטנבול, כותב על אותו גירוש שהביא להריגתם ומותם של

הארמנים. חשוב להבין שמבחינת הארמנים על פניו זה נראה שהמציאות היום חזרה למשהו מאוד יסודי של פער ושנאה לטורקים, דבר שבוער בעצמותיהם.

התסכול שלהם נובע בין השאר מיחס העולם. צרפת בגלל שרל אזנבור עשתה צעדים ונסוגה בגלל הלחץ הטורקי. גם בישראל לפני 17-18 שנים, כששריד היה שר החינוך, הוכנה חוברת על הגינוסייד הארמני – לימוד לכיתות העליונות. החוברת נכתבה על ידי אנשי חינוך ואנשי אקדמיה, הכל הוגש לכדי ספר, וממשלת ישראל נסוגה מפני חשש מהטורקים. הספר מוכן אך לא פורסם מעולם ולא הגיע ללימוד בבתי הספר הישראלים.

בירוואן יש מוזיאון שואה דומה מאוד ליד ושם, העוסק ברצח העם הארמני. לאוניברסיטה הפתוחה יש קורס שלם שנקרא גינוסייד ואחת החוברות מוקדשת לרצח העם הארמני.

הרובע הארמני התחיל בתקופה הצלבנית והייתה להם עוצמה אדירה בתקופה הצלבנית. מליסנדה, מלכת ירושלים, היא חצי ארמנית, אביה בולדווין השני נישא לנסיכה ארמנית. ללא ספק הם קבעו לעצמם מעמד מאוד חשוב, מה שיצר לימים מקום נכבד. בכניסה יש כתובת ימי ביניימית שאומרת שאבוי ואוי למי שיפגע בכנסייה הארמנית, ליד הסביל הקטן והמוזרני.

הסיפור הייחודי היום של הרובע הארמני זה שהוא אלא פטריארכיה, כלומר זהו מנזר. הייחוד שלו זה שב-1915 הצטרפו לכאן כמה אלפים, כ-4000 שהגיעו מן הטבח הטורקי ונכנסו לתוך האכסניה והמבנים הגדולים של הפטריארכיה בניצולים. היום, 2013, ילדי ילדיהם של הניצולים הללו מתגוררים בחלקם ברובע הארמני. היום מעריכים את גודלו של הרובע הארמני בכ-700 תושבים סך הכל, זה הרובע הקטן ביותר. יש לא מעט ארמנים שנמצאים מחוץ לרובע הארמני, בסמיכות לרובע היהודי, ביפו, בחיפה, בבית לחם וכיו"ב.

לפני כשנה הפטריארך הארמני האחרון של ירושלים טורקום מנוגיאן נפטר, וניצב במרכז האולם גלוי פנים, עם גלימתו, כובע, מטה, הרבה קטורת בסביבה ואלפים פקדו את גופתו שהוצבה בתוך ארון שוכב עם פנים גלויות.

הארמנים כבר במאה ה-5 פיתחו כתב משלהם על ידי נזיר בשם מסרוב משדוץ (מסרוב הקדוש) וכל הספרים שהיו ידועים באותה תקופה תורגמו לארמנית, מיוונית, עברית וארמית. היום בירוואן יש מוזיאון ענק של כתבי יד ובו למעלה מ-12 אלף העתקים ששומרים במצב טוב והן הרבה כתבים שכתובים בעברית ונאספו מהאזור והסביבה שם.

הגיאורגים, הגרוזינים, מאוד גאים בזה שהם העם השני שהתנצר. העם הראשון שהתנצר הם הארמנים, בשנת 301 לספירה. כמו כן הארמנים תרמו תרומה חשובה מאוד לארכיטקטורה הרומנסקית, אלמנט אחד מובהק שרוב החוקרים מסכימים שהגיע מארמניה, זה אלמנט הכריות שיש בקשת. אמנם פה לא רואים את זה, אבל רואים את זה במקומות רבים, ביניהם כנסיית הקבר, סנטה אנה ועוד.

סנט יעקב, סנט ג'יימס, הראש שלו פה אבל הגוף שלו נמצא בסנטיאגו דה קומפוסטלה, בספרד, שמהווה אתר עלייה לרגל מאוד חשוב והיה מאוד חשוב ואולי העיקרי של הנוצרים בימי הביניים. יש דרכים לסנטיאגו דה קומפוסטלה שהובילו דרך צרפת. אחד הדברים היפים זה שסנטיאגו נותן את אחת השמות הכי פופולריים בעולם – דייוגו, שילוב של סנט וייאגו.

בית הספר הארמני לתיאולוגיה שתכנן אותו אבא אלחנני, אדריכל ישראלי, ואפשר לראות את סדרת החציקרים שמעטרת את החזית. הטקס של ה-24 באפריל (התאריך בו מקובל לציין את תחילת רצח העם הארמני) כל שנה נפתח במקום הזה בתפילה וכנס, מאכן, אחרי תפילה בכנסייה הולכים לבית הקברות הארמני שמחוץ לשער ציון.

מתחם כנסיית המשיח

כנסיים דרך בית הקפה, בחדר האוכל מתוחה לרוחב הקיר פנורמה מיוחדת במינה של ירושלים שצוירה בשנת 1879 על ידי מלקולם ווטסון. כל מה שרואים זה ירושלים כפי שנראתה במחצית השנייה של המאה ה-19 במבט מהר הזיתים. אפשר לראות את שער האריות, שער הרחמים, את נחל קדרון עם עצי הזית העתיקים של מדרונות הר הזיתים. רואים את האזור של קבר אבשלום ובני חזיר, וקרן העופל.

הצייר העביר פחות או יותר את הגבעות של מדבר יהודה מערבה, בכיוון הלא נכון. חשוב לציין שהצייר לא ביקר ובארץ, הציור נעשה תוך שימוש בציורים וחומרים שהיו לו באנגליה. הציור הזה נותן מבט של העיר לפני במגדלים האירופאיים. אפשר לראות שהמגדלים היחידים שרואים הם מינרטים שמסמנים את העיר בחלקים שונים שלה.

אפשר לראות את ים הכיפות של העיר העתיקה, ביניהן כיפת הסלע, מסגד אל אקצא, בית כנסת החורבה, בית כנסת תפארת ישראל. אפשר לראות את הגג של הכנסייה הארמנית שמופיע בצורה בולטת ואזור מגדל דוד כאשר כנסיית המשיח מובלטת יותר מאשר היא באמת, זה סוג של דיאלוג שבו הצייר צייר את המייצגים שלו, מי שהמזין את העבודה, בצורה יותר בולטת. רואים את הדגל הטורקי מתנופף מעל מגדל דוד. רואים את מכלול כנסיית הקבר והמבנה של הפטריארכיה הלטינית מאחור. מחוץ לחומה אפשר לראות את מגרש הרוסים, כולל כנסיית סן פול.

במבנה הארוך מימין הוא ככל הנראה שכונת הגיאורגים שהייתה מול שער שכם ואין לה זכר היום, הייתה כמעין רכבת ארוכה.

מדריך מקומי : הציור הזה הוזמן על ידי השליחים הראשונים שהיו בכנסייה. הם רצו לגייס כסף ולכן לקחו צילום פנורמי של העיר העתיקה בירושלים, לקחו את הצילום לצייר אנגלי באנגליה וביקשו ממנו לצייר את המקום. הצייר מעולם לא היה בארץ ולכן הצבעים ירוקים מאוד והרים מושלגים. את הציור מצא אחד מעובדי המקום במקרה לפני מספר שנים בעליית גג באנגליה לאחר שהיה מגולגל במשך שנים רבות.

כנסיית המשיח

הדרכה מקומית - כנסיית המשיח (באנגלית: Christ Church; קרויה גם "כנסיית עמנואל").

תלמידיו של ישוע היו יהודיים. כ-15 שנים לאחר מותו הגוי הראשון החל להגיע לאמונה. היהודים חשבו לעשות מה לעשות עם הגויים שהגיעו לאמונה. כ-500 שנים לאחר ימיו של ישוע הגויים הפכו לרוב והיהודים למיעוט, והגויים חשבו מה לעשות עם היהודים. תמיד היה מתח בין היהודים לנוצרים שהלך וגדל. 500 שנים

לאחר מכן התפתחה התיאוריה שבגלל שהיהודים דחו את המשיח, אלוהים דחה את היהודים ועכשיו הכנסייה מחליפה את היהודים, היא העם הנבחר. ליהודים מבחינתם אין שום חשיבות, אפשר לפגוע ולהרוג אותם, מה שהצדיק לימים רדיפות כאלה ואחרות.

בתחילת 1600 הומצא הדפוס, הספר הראשון שהודפס היה התנ"ך ולראשונה החלו לקרוא בו ולראות שאלוהים עשה ברית עם עם ישראל לנצח, הוא מעולם לא החליף את עם ישראל בכנסייה, כל הנבואות, ההבטחות והמשיח היא ביהודים, בעם ישראל, בארץ ישראל. כך אחרי אלפי שנים החלו מחדש לקבל חזון בשביל היהודים.

עד 1800 הרבה אנשים כבר רבים קראו את התנ"ך, הכירו את הנבואות והיה להם חזון בשביל היהודים. ב-1800 הייתה מלחמה באירופה, כולם בכולם – צרפת, בריטניה, גרמניה, רוסיה, ספרד, ואנשים חשבו שזו מלחמת גוג ומגוג, סוף העולם, המשיח חוזר אוטוטו. הם קראו את התנ"ך והבינו שהמשיח חוזר לארץ ישראל, ליהודים. הבעיה היא שהיהודים לא נמצאים בארצם, לכן רצו להגיע לארץ ישראל כדי לקבל את המשיח, וכן לעזור ולהביא את היהודים לארץ ישראל כדי שהמשיח יחזור. זו הייתה תפישת האנשים שהגיעו לכאן.

באירופה, לפני מלחמת העולם השנייה, היו כחצי מיליון יהודים שהאמינו בישוע או שהתנצרו. ארגון של יהודים שמאמינים בישוע ונוצרים חברו יחד והגיעו לכאן כדי להתחיל ולהפריח את הארץ, לבנות, לעזור לקהילה היהודית בארץ וכן הלאה.

הכנסייה הזו היא הכנסייה הפרוטסטנטית הראשונה במזרח התיכון, זה בית החולים הראשון בארץ, הבניין המודרני הראשון בארץ. הם היו צריכים להביא 1000 סתני אבן ממלטה כדי לבנות את המבנה, שכן לא ידעו לבנות כאן בצורה מודרנית. לקח להם 10 שנים לבנות את הכנסייה.

תוספת מתוך ירושלים וכל תיבותיה – "לאחר חפירת היסודות לכנסייה בשנת 1839, נתמסכה הבנייה עוד כעשר שנים, שכן העבודות הופסקו מעת לעת בשל קשיים שהערימו השלטונות, וכן בשל מחסור בכספים. השלטונות אף התנו את הקמת הכנסייה בכך שהיא תשמש את הקונסול האנגלי, שביתו הוקם אף הוא במתחם. אגב, אף לנציגות הממשלה הבריטית בעיר שמונה זכות ראשונים: הייתה זו הנציגות הקונסולרית המערבית הראשונה שקמה בירושלים. מועד הטקס של חנוכת הכנסייה, 21 בינואר 1849, נבחר בקפידה על ידי הבישוף סמואל גובאט, שכן ביום זה, שבע שנים קודם לכן, נכנס לעיר הבישוף הפרוטסטנטי הראשון בירושלים, הבישוף שלמה אלכסנדר, ואז החלה הפעילות המיסיונרית הרשמית בעיר."

אחרי בניית הכנסייה גילו שהרבה מהשליחים שהגיעו לכאן נפטרו, שכן באותה זו 4 מתוך 5 ילדים נפטרו בעיר העתיקה ממחלות, והגיל הממוצע הגיע ל-25. אי אפשר היה למצוא רופא בין קהיר לדמשק ולכן החליטו להביא לכאן את הרופא הראשון, אחר כך פתחו את בית החולים הראשון באזור. בית החולים של המיסיון האנגליקני נחנך בשנת 1844 בשולי הרובע היהודי, צמוד למתחם הפרוטסטנטי של כנסיית המשיח.

כמו כן הבניין מימין לכנסייה היה בית הספר הראשון לבנות בארץ, מהצד השני בית הספר לבנים. השליחים ביקשו לבנות כנסייה, העות'מאניים ראו באדמה אסלאמית קדושה והתנגדו לבניית הכנסייה. אז ביקשו לבנות חדר תפילה קטן לקונסול ומשפחתו, דבר שאושר בתנאי שיהיה צמוד לביתם. אז התחילו לבנות חדר תפילה קטן, לא הפסיקו ובנו את הכנסייה. הם ניצלו מרד בצבא העות'מאני ואת העובדה שמוחמד עלי ניסה להתחבב על המעצמות.

מיכאל סלומון אלכסנדר, היה רב יהודי, פולני, שהגיע לאמונה בישוע, נדחה על ידי קהילתו, הצטרף למיסיון האנגליקני והיה לבישוף הראשון של הכנסייה. הוא זה שעיצב את המקום. הייתה לו חזון שתהיה פה קהילה של יהודים שמאמינים בישוע. אפשר לראות בכנסייה שהכל בעברית, זה קצת נראה כמו בית כנסת. כמו כן אפשר לראות סממנים יהודיים – סמל המנורה מימין וצלב משמאל שמגיעים יחד לנץ, פס' מהברית החדשה שאומר לגויים לא להתגאות על היהודים כי השורש נושא אותם ולא הפוך. למעשה הגויים על פי הברית החדשה התחברו לשורש של היהודים.

כיום יש פה כמה קהילות שנפגשות – יהודים שמאמינים בישוע, נוצרים, ערבים וכן הלאה, דו קיום של יהודים, נוצרים וערבים. מה שמשותף לכולם זה האמונה בישוע.

יהודים משיחיים - יהודים שמאמינים בישוע. למשל תנועת חב"ד מאמינה שהרבי מלובביץ' הוא המשיח, אם כי רוב הזרמים לא מסכימים איתם. לפי 2000 שנה ישוע פעל, עשה ניסים, הקים מתים, פתח עיני עיוורים והמון אנשים האמינו שהוא המשיח. היו לו גם המון מתנגדים, ובאותה תקופה מי שהלך נגד הזרם המרכזי נידון למוות, זה מה שקרה לישוע ורבים מתלמידיו שנרדפו, ברחו מהארץ ונהרגו. היהודים המשיחיים הם יהודים על כל המשתמע מכך, אם כי לא פועלים על פי המצוות הרבניות, אלא על פי הכתוב בתורה (קצת דומה לקראים) ומאמינים בישוע הוא המשיח. מבחינת היהודים המשיחיים הברית החדשה ממשיכה את התורה ולא הרבנים. היחס שלהם קצת שונה, יותר אישי. ביום שבת יש במקום טקס יהודי משיחי, התפילה בעברית, מהלב. יש סידור תפילה אבל התפילה מבוססת על קשר אישי בין האדם לאלוהיו.

בדרך כלל העדיפות להתחתן בתוך הקהילה, בעיקר מבחינת נוחות. בירושלים יש כ-50 קהילות גדולות ומאות קהילות שנפגשות בבתים. בירושלים יש אלפי מאמינים, בארץ עשרות אלפים, בעולם מאות אלפים. ישנן מאות ואלפים של קהילות בארץ, אם כי רובן קטנות. יד השמונה זה יישוב שכולם בו יהודים מאמינים בישוע.

כל הפוקוס של הכנסייה והארגון זה היהודים, יש כנסיות כאלה במקומות שונים בעולם, באזורים שיש בהם יהודים. המטרה של המקום זה לספר ליהודים על המשיח שלהם ולעזור להם בכל דרך שאפשר. יש מיליוני נוצרים שבאים לפה, להתנדב בארץ, אוהבי ישראל. יש המון זרמים בנצרות – הקתולים עדיין 'התיאולוגיה החלופית' (לפיה הנוצרים החליפו את היהודים כבעלי הברית עם אלוהים), אבל לאט לאט העולם הנוצרי מתעורר ומבין שהיהודים הם השורש והמרכז. יש מאות מיליוני נוצרים בעולם שאוהבים את ישראל, שולחים כספים ופועלים רבות בפוליטיקה למען ישראל.

המקום הזה הוא בין כנסייה לבית כנסת. לפני כ-100 שנים יהודים שהיו מגיעים לאמונה בישוע הצטרפו לכנסיות, היום אין צורך להתנצר או להצטרף לכנסייה, זה יותר מקובל ומצטרפים לקהילות של יהודים שמאמינים. היהודים המשיחיים חוגגים את החגים היהודיים ולא את החגים הנוצריים. הברית החדשה בעיניהם זה ספר מאוד יהודי, כתבו אותו יהודים.

ליהודיים יש בעיה על השילוש הקדוש. בתנ"ך יש את אלוהים, יש נבואות רבות על ילד שייוולד ויהיה לאל (עמנואל, ישעיהו 7 ופי אחרים). האמונה של היהודיים המשיחים היא מאוד יהודית, אבל מאוד תנ"כית. הרבנים מפרשים את זה בצורה שונה. יש גם את רוח הקודש – רואים אותה פועלת בספר בראשית. מאמינים שאלוהים הוא אחד, בבראשית כתוב 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו', אלוהים מדבר ברבים, לכן מאמינים שיש לו הרבה ישויות אבל הוא אחד.

היהודים המשיחיים משתמשים בשם ישוע, שכן רואים בשם ישו שם גנאי שנתנו לו הרבנים ומשמעותו יימח שמו וזכרו בראשי תיבות.

הכנסייה מקום מאוד חלוצי, בית החולים הראשון, הכנסייה הפרוטסטנטית הראשונה, בית הספר הראשון. הכנסייה השפיעה על ירושלים השפעה עצומה, על ישראל. הרבה דברים שנבנו בירושלים נבנו כתגובה לכנסייה. לדוגמה המון יהודים באו לבית החולים ובית הספר, הרבה יהודים הגיעו לאמונה וזה יצר המון התנגדות. הקהילה היהודית מאוד כעסה, הרבנים עמדו בכניסה וטענו שעדיף למות מאשר לבוא לבית החולים של הנוצרים. הם שלחו מכתבים לקהילות בעולם. אנשים שעד אז לא רצו לתמוך בקהילה פה, כי האמינו שקודם המשיח צריך לחזור ורק אז היהודים צריכים לחזור לארץ, כמו אדמונד רוטשילד, שמענו שהנוצרים פה ויהודים מתנצרים, שינו את דעתם והתחילו לתמוך ביהודים. אז היהודים התחילו לבנות בתי חולים ובתי כנסת משלהם.

גם כנסיות אחרות ראו שהפרוטסטנטים פה, האנגליקניים, וכל אחד רצה כנסייה משלו – הרוסים, הצרפתים, האוסטריים, הבלגיים וכן הלאה. כך נבנו עוד ועוד כנסיות. כך המון דברים שקרו בירושלים היו כתגובה לכנסייה.

מוזיאון הדגמים של קונרד שיק : רוב הדגמים במוזיאון הם של קונרד שיק, שהיה חלק מהקהילה פה, נוצרי אדוק, אחד האנשים הבולטים במאה ה-19 בירושלים. הוא היה אחד המוחות הראשונים פה, ארכיאולוג וארכיטקט הראשון בירושלים. נוצרי, אוהב ישראל ששהה פה 40 שנה ועשה המון דברים.

דגם ירושלים בימי בית שני - דגם בן 150 שנה שנבנה על ידי תלמידו של קונרד שיק בהדרכתו. קונרד שיק לקח את העדויות מהתנ"ך, המשנה והגמרא, מתיאוריו של יוספוס והראיות הארכיאולוגיות בשטח, ובנה דגם של ירושלים בימי בית שני. הכנסייה נמצאת בתוך חצר הארמון של המלך הורדוס.

יש מתחת למתחם 11 בורות מים ומנהרות. במוזיאון אפשר לראות את אחד הבורות. יש מנהרה שמתחילה מבית הקפה והולכת להר הבית, היא מוזכרת בין היתר בתיאוריו של יוספוס. אי אפשר להיכנס למנהרה למרות שמצאו גם את פתח היציאה, אולם אי אפשר להגיד עד הר הבית, שכן קרסה ברובע היהודי. אפשר בדגם לראות מצודת אנטוניה (שם נשפט ישוע, פגש את פונטיס פילאטוס), הר הבית, הויה דולורוזה, שער הגן, כנסיית הקבר וכן הלאה. הרומאים בנו את מצודת אנטוניה כדי להשגיח על הר הבית. היהודים היו ידועים בשני דברים לפני חורבן בית המקדש השני הם היו לוחמים מאוד חזקו, מרדו ונלחמו בכולם, והיו מאוד טובים בחקלאות. כשהיהודים יצאו לגלות שני הדברים שהם לא יכולים היו לעשות היו לבנות צבא ולקבל אדמות, אז כולם התחילו במקצועות חופשיים – סוחרים, חלפנים וכן הלאה.

לפי המסורת היהודית נוח הביא את עצמותיו של אדם הראשון וקבר אותן בבית המקדש. לפי האמונה הנוצרית האורתודוכסית נוח הביא את עצמותיו של אדם הראשון וקבר אותן בכנסייה הקבר, וכשצלבו את ישוע עשו זאת מעל עצמותיו של אדם. כשדמו נשפך ונגע בעצמות המעגל נסגר האדם האחרון כיפר על חטאו של אדם ראשון.

לפי יוספוס יש אמפיאטרון בתוך ירושלים, אמנם לא מצאו לכך ראיות ארכיאולוגיות. כמו כן בדגם רואים את ארמונה של המלכה הלני, למרות שרק לפני 5 שנים מצאו ממצאים וממשיכים לחפור. אפשר לראות את הקדרון, שנקרא בתנ"ך עמק יהושפט, יש נבואות שאלוהים ישפוט את הגויים על שחילקו את ישראל ומה שעשו ליהודים. אפשר לראות את גיא בן הינום, ארמון החשמונאים.

דגם הר הבית - אחד הממצאים ההיסטוריים החשובים, דגם מאוד נדיר ומיוחד. מה שמיוחד בו זה שמאות שנים אף אחד לא יכול להיכנס לתוך הר הבית ולחקור. קונרד שיק שהיה גרמני אוסטרי, היה אחד המוחות היחידים במאה ה-19 וכולם כיבדו והשתמשו בידע שלו, הנוצרים, המוסלמים והיהודים. המוסלמים ככבוד נתנו לו את המפתח להר הבית, והוא אחד היחידים שיכולים היו להיכנס להר הבית ולחקור. הר הבית בנוי משכבות ותחתיו יש ממש עיר, מנהרות, בורות מים, קשתות וכן הלאה, קונרד שיק נכנס לכל פינה, חקר כל מקום ובנה את הדגם הזה שכל חלקיו נשלפים ומאפשרים לראות מה יש מתחת להר הבית. זו אחת העדויות היחידות כיום למה שיש מתחת להר הבית, לכן מגיעים חוקרים שונים לראות את הדגם בן 150 שנה. בווידאו אפשר לראות מה יש מתחת לחלקים הנשלפים. הדגם מראה איך נראה הר הבית לפני 1967, הכיפה אפורה, הכותל המערבי וכן הלאה.

המוסלמים בנו מסגד לאלפי אנשים, זה אחד המסגדים הכי גדול בעולם – אורוות שלמה. לפרופסורים לקח 5 שנים לקבל אישור כדי לקבל את האדמה שהוצאה משם כדי לחקור אותה. כל מה שקשור להר הבית מאוד רגיש. מסגד אל אקצא, כידוע, הייתה כנסייה ביזנטית בעבר.

דגם כנסיית הקבר – בכנסיית הקבר יש 6 עדות נוצריות – קופטים, סורים, קתולים, אורתודוכסים, אתיופים, ארמנים, ובעצם הם תמיד היו במלחמה ביניהם על הרכוש, המבנים. לסולטאן הטורקי לפני 150 שנה נמאס מזה שהנוצרים רבים ובאים אליו, לכן ביקש לבנות 4 דגמים ולשים כל זרם בצבע שלו. זה אחד הדגמים שבנה קונרד שיק – כל זרם בנצרות שצבע שלו, כך שאחת ולתמיד הם ידעו למי שייך כל דבר ויפסיקו לריב.

התמונות מימין לשמאל של הרחוב לפני 150, התמונה מקדימה של בית התעשייה, במקום שבו היום נמצאת המסעדה. הכנסייה היא למעשה חנות המזכרות הראשונה. היהודים שהיו פה במאה ה-19 רצו להתפרס ומצאו שהם יכולים לבנות כל מיני קופסאות ומזכרות מעץ זית ולמכור אותן לצליינים שהגיעו לארץ.

המוזיאון הוא למעשה מוזיאון מורשת בריטית, של הכנסייה, הוא פתוח כל יום מ-9:00 עד 17:00, 7 ימים בשבוע. הסיור במקום הוא חינם, המוזיאון עולה 5 ₪ וכולל הסבר על המודלים השונים. הכסף שגובים לכניסה היא על מנת לשפץ את הדגם של כנסיית הקבר.

מול כיכר עומר אבן אל חטאב - תמונה של המקום 1898 – אפשר לראות את המרפסות של מלון אמדורסקי, 'סנטרל הוטל אמדורסקי' כך כתוב, ואת בית הדואר האוסטרי, שהיום הוא מרכז אינפורמציה נוצרי המספק מידע על התהלוכות, הטקסים והתפילות הנוצריות. עגלת דואר אוסטריית הייתה אז הדואר הזרז ביותר באותם ימים, מה גם שיהודי ירושלים השתמשו בו לקבלת כספי החלוקה. בתמונה נוספת אפשר לראות את כניסתו של הקייזר הגרמני וילהלם השני לירושלים – אפשר לראות את המרכבה המלכותית.

הצילום נותן אפשרות להבין ולראות איך נראה האזור עם הכניסה למצודה והמבנה של הקישלה שבנה מוחמד עלי בתקופת השלטון המצרי, לימים הטורקים הוסיפו לו אנפים שונים והפכו אותו לבסיס צבאי, בית סוהר. התצלום הזה הופיע ב-YNET.

סוף הדרכה מקומית

הפטריארכיה הלטינית

השנה שמופיעה בשער המתכת היא-1874, אבל פטריארך לטיני הגיע לפני כן. והסיפור שבין הקוסטודיה של הפרנציסקנים לבין פטריארך לטיני שנשלח גרם ללא מעט מתחים באותם ימים, שכן הפרנציסקנים הרגישו את עצמם כנציגי העולם הקתולי.

נמצאים בתוך המתחם של הפטריארכיה הלטינית, הכנסייה כשנבנתה אחרי הקמתה של הפטריארכיה, בשנות ה-70 של המאה ה-19, משחזרת את הסגנון הגותי ואפשר לראות כאן ניאו-גותיקה. הדברים האופייניים לגותיקה והניאו גותיקה זה האומנות שהולכות ומהן יוצאות זרועות שיוצרים בסופו של דבר את הקמרונות הצולבים בראשם, חלונות תחרה כדוגמת זה שרואים בכנסייה, ויטראז' שהוא שימוש בחוטי עופרת כאשר ביניהם זכוכיות צבעוניות, וחלון גגול שנמצא בחלק האחורי של הכנסייה שיוצר צלב קצר הזרועות יחד עם סמליהם של ארבעת האוונגליסטים וישו גואל האנושות בדמותו של השה לעולה, או הטלה. **גותיקה** לקחה את הרומנסק שהיה קשת רומית וחיידה אותה, זה אחד האלמנטים הבולטים באומנות הגותית. אפשר לראות בכנסייה את החידוד שמופיע בחלונות, אבל הכל ניאו, כי זה במאה ה-19 ולא גותיקה אמיתית ימי ביניים כפי שניתן למצוא במקומות אחרים.

אפשר לראות את המזבח, והוויטרז'ים שבהם אפשר לראות את הלידה, הצליבה והקיימה מהמתים, שלושת הסצנות האלה מופיעות במקום קרוב יחסית לרוב האירועים שקרו במרחק סביר.

היום יושב כאן פטריארך לטיני מזה עשרות שנים שהוא ערבי שהגיע ממידבא בעבר הירדן והוא מנהל את הקהילה הלטינית שרובה דוברת ערבית, בניגוד לכנסייה היוונית הדוברת יוונית שמעט מאוד מבניה הם ערבים, למרות שהקהילה כולה כמעט בארץ היא ערבית, בעולם הלטיני יש ערביזציה של הכנסייה, כלומר אנשי הדת רמי המעלה הם בני הלאום הערבי, תופעה בין מעניינת בין האורתודוקסים לבין הלטינים.

היוונים, הקתולים והארמנים הם עדות קדומות שנמצאות בירושלים מאות רבות של שנים. העולם הפרוטסטנטי, שנולד באירופה במאה ה-16, הוא חדש יחסית. השתלבות העולם הפרוטסטנטי בתוך הכנסייה הקדומות הללו מתחילה בירושלים רק במאה ה-19.

במאה ה-19 דני בשם ג'ון ניקולייסון שנשלח על ידי הכנסייה האנגלית מקים למעשה את המעוז הפרוטסטנטי הראשון, ויוצר קהילה קטנה. בתקופת השלטון המצרי, מוחמד עלי נותן זכויות גם למי שלא היה להם בעבר זכויות כאלה, כלומר הוא משנה את הסטטוס קוו. בתקופתו נפתחות קונסוליות זרות, העולם הפרוטסטנטי דורס את דריסת הרגל הראשונה שלו, ולימים כדי לחזק את הצד הפרוטסטנטי נשלח לכאן הבישוף סמואל גובאט, גרמני רב מעללים שהתחיל את פעילותו באתיופיה. בירושלים ב-30 שנות עבודתו הוא יוצר אחיזה פרוטסטנטית איתנה.

חשוב לזכור שבירושלים בנו אנגלים, גרמנים, צרפתים, רוסים, וכיו"ב, למרבה ההפתעה רוב הפעילויות, רוב מה שאנחנו רואים, זה לא פעילות מאורגנת של הממשלה, של המלך, אלא פעילות אישית של יוזמה פרטית, שלימים תאומץ על ידי מדינת האם. אפשר לתת דוגמאות על קפוסטין הרוסי, אמדה דה פיילה הצרפתי, ג'ון ניקולייסון, כולם אנשים פרטיים שבאו, יזמו ומדינת האם לימים אימצה את הדבר, והפכה את זה לחלק מהנוכחות האירופאית באותם ימים.

בנוסף, במאה ה-19 כשיש את הכניסה וחדירה של מעצמות אירופה לירושלים, צומח מושג שנקרא 'מסע צלב לבן'. מסעי הצלב טבלו בנהרות של דם, שחיטות המוניות, רצח שקשה לתאר אותו היום, אולם במאה ה-19 אותם אירופאים נוצרים מגיעים עם סמל הצלבנים ברקע, אבל הסיפור שונה מהקצה אל הקצה. לא רק שלא נלחמים אלא עושים בדיוק ההיפך – בונים בתי חולים, מטפלים בחולים, מלמדים בבית ספר, שירותים בכל התנאים והמצבים לאוכלוסייה המקומית ניתנת על ידי גופים נוצריים- גם לאוכלוסייה המוסלמית, היהודים השתמשו אך במעט בגלל רגישות המסיונריות. בתי ספר, בתי יתומים ומוסדות בריאות היו וזכו להצלחה אדירה.

כך צריך להבין שהחדירה האירופית המאה ה-19 היא חדירה של חסד, לעומת חדירה מלחמתית של ימי מסעי הצלב, למרות שלא מעט מהם כינו את עצמם 'הצלבנים החדשים', כך גם ראה את עצמו הקייזר הגרמני וילהלם השני. יש תמונות, ציורים ופסיפסים שונים שלו לבוש בבגדי צלבן לכל דבר. אבל בפועל זה לא היה מלחמתי אלא בדרכים של נתינה ועשייה.

נחצה את הרובע הנוצרי ונצא דרך השער החדש אל הנוטרדאם.

רחוב השער החדש, באב אל ג'יד. נמצאים ליד בית הספר האחים, פרר. בכל אחת מאבני הראשה מופיע מספר שהמכלול של 4 החלונות מרכיבים את שנת הקמת המבנה 1895, וסמל המסדר האחים הצרפתי.

נוטרדאם דה פראנס

מתחם צרפתי במקורו, היום זה משהו אחר, שנקרא בשם גבירתנו של צרפת בשמו המקורי והראשון שלו נוטרדאם דה פראנס. היום בגלגול הנוכחי שלו, כשדגל הוותיקן מתנופף כאן, הוא נקרא בשם נוטרדאם דה ג'רוזלם, גבירתנו של ירושלים. כמובן הכוונה למרים.

ב-1535 חתם פרנסואה הראשון, מלך צרפת, עם סולימאן אל קאנוני את הסכם הקפיטולציות הגדול הראשון. צרפת הפכה למייצגת העולם הקתולי בארץ ישראל, וכזאת היא המשיכה עד המאה ה-19, עם העוצמה הגדולה הזו והמורכבות הכרוכה בכך.

העולם הקתולי מבחינת המוסלמים והשלטון הטורקי זה אויב, הם יורשי הצלבנים. כלומר שזה לגמרי לא פשוט, יש כאן עניין עם מטען היסטורי מאוד כבד. יחד עם זאת, בגלל לחצים פוליטיים והקשרים בינלאומיים צרפת מקבל מעמד איתן וגדול במשך מאות רבות של שנים כנציגת העולם הקתולי.

בשנות ה-80 של המאה ה-19 מתגורר בירושלים רוזן צרפתי בשם אמדה דה פיילה, אמן, שמאוד קרוב לעולם הצלבני. הוא גר בתוך העיר העתיקה ויוזמתו הייתה להקים בית חולים ואכסניה. כל הסיפור מתחיל שהקתולי מבית האצילים הזה רואה את מסות הבוגומולצי והבוגומולקי (ברוסית) - צליינים וצלייניות. עולי הרגל הרוסים הציפו את ירושלים. הצרפתי הקתולי נוסע לצרפת, מארגן שיירה של 1000 מעשירי ואצילי צרפת ועורך להם מסע עלייה לרגל הארץ ישראל. השיירה הזו נקראת שיירת האלף או שיירת התשובה. הוא לוקח אותם לאתרים בכנרת, בהר תבור, בבית לחם ובירושלים כמובן. הוא מגיע למקום הזה ומקים כאן מחנה אוהלים עצום שם משכן אותם.

כשאלה מנמנמים באוהל עובר הרוזן הצרפתי מאוהל לאוהל, פותח את יריעות הכניסה לאוהל ולוחש לאוזניהם של הצרפתים המנמנמים שהרוסים ישנים בתוך אכסניות מוקפות חומה, ואילו הם במחנה אוהלים מחוץ לחומה. מסע ההתעוררות של הרוזן הצרפתי הביא לו מספיק תרומות מעשירי צרפת אלו כדי לרכוש את חלקת הקרקע הזו ולהקים עליה לימים את אחת אכסניות הגדולות ביותר בארץ, שתקרא גבירתנו של צרפת. זהו הבניין הגדול לפנינו.

בצילום משנות ה-80 של המאה ה-19, התחלת העבודה של הנוטרדאם. לימים המבנה, לקראת השלמתו, בשנות ה-90 מקורה בגר רעפים, שאין לו זכר היום, וללא הפסל במרכז. הסיפור הירושלמי, בהסתייגות עובדתית, אומר שכשהצרפתים השלימו על המבנה, עלו על הגג הסתכלו צפונה וראו שכנסיית השילוש הקדוש הרוסית גבוהה בכמה סנטימטרים מהבניין הצרפתי שלהם. תוך זמן קצר הצרפתים לא נשארו חייבים והוסיפו את שני הצריחים במרכז, פסל המדונה עם הצלוב על כתפה במרכז וכך ניצחו הצרפתים את הרוסים. היום זה מעורר גיחוך, אבל מי שעוקב אחרי הבנייה האירופית בעיר, כמו גם במקומות אחרים, רואה שהתחרות בין מעצמות אירופה באה לידי ביטוי בגובה המגדלים שלהם.

בשנות ה-60 של המאה ה-19 ירושלים היא כיפתית, אפילו ב-1879 בצירוף של מלקולם ווטסון שמתאר את העיר עם צריחי המינרטים בלבד ואין מגדל אירופאי אחד. בשנות ה-80-90 מתחילים להצמיח האירופים מגדלי פעמונים לגובה וזה חלק מהתחרות של מעצמות אירופה.

מבחינת המבנה עצמו אפשר לראות ראשית את האבן הירושלמית שיש בה המון גוונים, בחזית מלבד לבן יש ורוד, אפור ודברים אחרים מאוד מגוונים. בפנינת אפשר לראות שהמגדלים המצולעים ממשכים גם בחזית, בבסיס שלהם למטה, באופן חלקי. הכניסה אינה אלא האפסיס של הכנסייה שנמצאת בפנים, זוהי גומחת התפילה מזרחה של הכנסייה הקתולית במקום. באבו גוש מלבד הכנסייה הצלבנית יש את כנסיית גבירתנו של ארון הברית, הפסל שם דומה דמיון רב לזה שפה, שכן שניהם נעשו על ידי אותו אדריכל, אטיין בובה. הצבת פסל כזה בתחילת המאה ה-20 זה מוכיח יותר מכל דבר אחר על עוצמתה של צרפת הקתולית-נוצרית בתוך מכלול ושלטון מוסלמי של אותם ימים.

בנוסף, צרפת בסוף המאה ה-19 אחרי המהפכה, מבחינת דתית הדת בצרפת היא ברצפה. אבל הצרפתים בירושלים, בארץ ישראל ובמקומות נוספים, בעיקר בארץ, מדברים בשפה אחרת. כלומר השפה הדתית, של בניינים דתיים מקבלים לפתע צביון אחר ולדת יש מקום ומעמד.

הבניין בכלל היה בחלקו הגדול כמובן בית מלון, בית הארחה, חדרי צליינים – היו כ-400 חדרים היום יש כ-150, כל זה היה בעבר חלק מבית הארחה ומנזר צרפתי של מסדר קתולי צרפתי בשם 'מסדר העלייה לשמיים' (אסומפסיון). הם ישבו כאן והאורחים ישבו סביב.

במלחמת העולם הראשונה הבניין הופקע על ידי הטורקים והפך למעון לקצינים טורקיים שבהחלט קיבלו תנאים משופרים. כשהבריטים בדצמבר 1917 באים לירושלים, הצרפתים מקבלים את זה חזרה וזה הופך למנזר צרפתי, כפי שהיה בעבר.

1948 מביאה את המקום, בגלל מיקומו, לקרבות חוזרים ונשנים על קו התפר עם הקרבה אל החומה. שלוש פעמים הבניין עבר מיד ליד עד שבסופו של דבר נשאר בידי ישראל, אחרי שגדנעים בני 16-17 השליכו בקבוקי תבערה על המשוריינים ירדים שנעצרו כאן.

ב-1948 הבניין נפגע קשות ובין 48 ל-67, מסת הבנייה העצומה הזו, שבקנה מידה של אותם ימים זה בניין ענק, כולל חלק ששייך למנזר ועמדות צה"ל הגג שצופות על העיר העתיקה, וכולל בעיקר עולים חדשים וסטודנטים ששילמו פרוטות למנזר הצרפתי כדי לחיות סמוך מאוד לגבול.

אחרי ששת הימים, מצבו של הבניין כל כך עגום ונורא עד שהמנזר הצרפתי לא מסוגל ויכול היה לשפץ אותו. בהסכם סודי חותם הסכם נציג של המסדר הצרפתי עם נציג של חברת הימנותא, חברת בת של קק"ל, על מכירת הבניין הזה לחברת הימנותא. הרעיון היה שקק"ל תעביר את הבניין לאוניברסיטה העברית ותהפוך אותו למעון סטודנטים בין הר הצופים, שזה עתה חזר לידנו, לבין גבעת רם. אך שמא העסקה הגיע לכס הקדוש ברומא והאפיפיור התנגד שנכס קתולי יעבור למישהו אחר.

אבא אבן, שר החוץ באותם ימים מעלה את הסוגיה בישיבת הממשלה וזמן קצר אחר כך ממשלת ישראל נסוגה מן ההסכם שהימנותא חתמה, ומעבירה באופן ישיר את הבניין לידי הוותיקן. בפציניים שמדינת ישראל קיבלה בעבור הנוטרדאם, הקימו את מעונות ה-1000 באוניברסיטה העברית. כפי הנראה השם מעונות ה-1000 אינו אלא גלגול של אותם 1000 צליינים קתולים הביא שאמדה דה פיילה, שכן אין שם 1000 חדרים או 1000 סטודנטים.

הבניין עצמו עבר שיפוץ יסודי. הלכנו בתוך ארקדת קשתות שהשתנתה לחלוטין, נוספו אגפים מן הצד, הבניין קצת מורחב ומתאוויר. בנוסף ישנו ריטמוס – בכיכר סן מרקו בוונציה הריטמוס של סנסובינו, אדריכל

רנסנסי שתכנן את הספרייה הגדולה של ונציה, שמהכיר רואים את אינסוף החלונות. הריטמוס, אותו אלמנט של חלון אחיד שחוזר ונותן את הקצב לבניין עצמו. ב-1953 עולה על הגג יצחק שלו וכותב מעמקי ליבו את המילים הבאות, מתייחס על המנזר כהר נבו, והמבט על העיר הלא מושגת לרגליו הסעירה וריגשה מאוד אנשים באותם שנים:

"גג מנזר נוטרדאם לי היה כנב
את הקודש אראה ואליו לא אבוא
נקודות מלבינות שם בהר הזיתים
מצבות הן, אחי, מתחתן המתים
שחמש בשנים לא נפקד זיכרונם
לא תפילה בביתם ולא זר במעונם
והכל כה קרוב... שלח ידך וקחם,
את שער יפו ואת שער שכם.
והכל כה רחוק כחלום העובר,
ירדת מהגג ואיננו יותר -
רק מין רטט כזה בשרשי אצבעות
רק חרוק בשנים ולחץ דמעות..."

הנזירה והשיניים התותבות גרסה א' – מתעוררת נזירה ממסדר האסומפסיון, מותחת את אבריה, פותחת את החלון המשקיף לכיוון העיר העתיקה, מפהקת פיהוק גדול ואיתו נושרות שיניה התותבות אל תוך שטח ההפקר בין ישראל לירדן. הסיפור הביזארי הזה לא היה מגיע לכדי פרסום אלמלא נציגנו בוועדת שביתת הנשק, שמעון לוינון, מרים טלפון בהול לצלם הירושלמי דוד רובינגר וקורא לו לבוא לצם את תמונת חייו. רובינגר כנס לשטח ההפקר ומתעד את האירוע ההזוי הזה בסדרת תמונות. על זה מספר עוזי נרקיס בספרו 'אחת ירושלים'.

תוספת מתוך אתר האינטרנט 'הכל על ירושלים' (תמונה זו פורסמה ב"לייף" והופצה בעולם כולו, אולם אם אתם חדי עין, אתם בוודאי שואלים את עצמכם, איך ייתכן שתראה אוחות בידה את שיניה התותבות, כשבפיה נראית בבירור מערכת שיניים יפה ושלמה: את הסוד גילה דוד רובינגר לפני שנים ספורות בראיון מיוחד שנערך עמו: "תרזה סירבה להצטלם", סיפר רובינגר, "לא עזרו כל השכנועים, היא רק רצתה את השיניים ושיעזבו אותה במנוחה. אני הרי נשלחתי לצלם נזירה עם שיניים תותבות, אז בצר לי ביקשתי מחברה של תרזה, נזירה אחרת, 'שתדגמן' למצלמה. השבעתי אותה שלא תחייך, אבל היא הייתה כל כך מרוצה מכל העניין, שלא התאפקה, ובכך הסגירה את הסוד הקטן שלי..."

לפני שנים אחדות נשאל רובינגר האם הסיפור של עוזי נרקיס הוא אכן כפי שהיה, אולם הוא זכר משהו אחר לגמרי. ראשית הוא אמר שזה לא היה בנוטרדאם אלא בסן לואי. חולה ישראלית שהייתה מאושפזת בבית החולים הצרפתי סן לואי איבדה את שיניה בשטח ההפקר לאחר שהשתעלה ויצאו עם השיניים והחזירו לה אותם בחזרה. זו כנראה הגרסה הנכונה.

ב-1889 לבקשת מעצמות אירופה, הרוסים והצרפתים, נפרץ השער החדש שכיננו 'באב עבדול חמיד' על שמו של הסולטאן באותם ימים. כשיצאנו מהרובע הנוצרי נשקנו לבית החולים הצרפתי, הנוטרדאם, ובסמוך נמצא המתחם הרוסי. כל המתחם הצרפתי רוסי הוא המשך ישיר של הרובע הנוצרי וכך אפשר לראות אותו באופן בולט ביותר. בניין האודיטוריום נחנך בשנת 2000 כאשר הגיע לכאן האפיפיור יוחנן השני, מאז ביקר בו בנדיקטוס, ואוטוטו יבקר כאן פרנציסקוס, בחודש מאי צפוי הביקור הרביעי של אפיפיור בירושלים.

הליכה למגרש הרוסים

בחצר בית החולים הצרפתי סן לואי אפשר לראות את אחד העצים העתיקים ביותר בירושלים שמתנוסס לגובה רב ונראה מת לפעמים, אבל הוא חי. העץ הזה הוא אלה אטלנטית שדוגמתה אפשר למצוא ממורדות הר הצופים ועד גן העצמאות. במפת וילסון פזורים אותם עצים ומסומנים על ידי הבריטים באמצע המאה ה-19, חלקם נותרו. יש מי שיטען שהעץ מהתקופה הצלבנית.

העץ הזה, לפני הקמת הבניינים, היה תחנת דרכים. יודעים שמזכירו של משה מונטיפיורי כותב ביומן שלו 'טרם הגיענו לשער יפו נחננו בצילה של האלה הגדולה', זו הייתה תחנה לפני הכניסה לעיר והירידה לעיר העתיקה.

בערבית אלה אומרים אל-בוטמה, ולכן הרבה מאוד שנים, עד היום, האזור ובית החולים קרוי בפי הערבים בשם אל בוטמה.

כיכר צה"ל – מתחת לבית ספר פרר נמצא מגדל טנקרד שקצותיו הצפוניים נמצאים מתחת לחומה הטורקית ואפשר לראותו. זה שאמדה דה פיילה, כך הוא כותב, בונה את סן לואי ואת נוטרדאם במקום הזה, זה בגלל הקרבה לשריד הצלבני הזה, שכן הוא רואה את עצמו כצלבן החדש ולכן בוחר במקום. סן לואי על שם המלך לואי ה-9 שהפך לקדוש בכנסייה הקתולית, היה גם ביפו ועוד כמה מקומות, נשבה על ידי המצרים במצורה. את הגותיקה הכי יפה בעולם אפשר לראות בפרזי שסן שאפל, הקפלה הפרטית שלו.

כל המתחם הזה היה צרפתי, בתקופת המנדט הבריטי קראו למקום בשם כיכר אלנבי, היום כיכר צה"ל. בשנות ה-30 מוסיפים את בניין העירייה החצי עגול עליו מופיע האותיות BB, שמשמעותה ברקליס בנק.

מגרש הרוסים

מימין הקונסוליה הרוסית, משמאל זה בית החולים הרוסים (רוסקה יבלניצה), הלאה יותר המבנים של מגרש הרוסים. בחזית הבניין של הקונסוליה הרוסית אפשר לראות את הכיתוב '2N', ניקולאי השני.

בניין העירייה המודרני נבנה בשנות ה-90 של המאה ה-20 ותוכנן על ידי אדריכל קנדי בשם ג'ק דיימונד. שותפים ישראלים שיפצו את המבנים ההיסטוריים כמו בניין הזואולוגיה, בית ברגהיים, בית ברקליס בנק וכיו"ב שהפכו את המתחם כולו לכיכר ספרא. אדמונד וליל ספרא תרמו בעבור העירייה את הכסף ועל שמם קרוי הכיכר.

האדריכל המודרני ניסה לשלב אלמנטים ירושלמיים בתוך אדריכלות מודרנית – שני עמודים בחזית – יכין ובוועז, סורג המתכת אינו אלא גלגול המושרבייה מהעיר העתיקה (אותן מרפסות עץ בולטות אל הרחוב), שילוב של אדום ולבן של האבלק הממלוכי וכיפה במרכז שזה אלמנט ירושלמי מאוד נפוץ, למרות שלא רואים אותה.

לצד שני הבניינים המודרניים עיריית ירושלים רתמה אליה את הקונסוליה הרוסית, את בית החולים הרוסי, את בניין הזואולוגיה שבו הרבה מאוד שנים היו מחלקות של האוניברסיטה לרפואה ותחומים נוספים, ובתים היסטוריים שבמזל נותרו על מקומם כי הם היו על סף הריסה שנים לפני כן. בשנות ה-90 המודעות לשימור הייתה מספיק גדולה כדי לשמר אותם לצד הבנייה החדשה.

הזרכת עמיתים - מגרש הרוסים

אנחנו נמצאים במגרש הרוסים במרכז העיר. כמה נקודות התמצאות במקום :

מדיום – דרך יפו הראשית, שם היה השער הדרומי

ממזרח – שבטי ישראל, היה השער המזרחי

מצפון-מערב - רח' הלני המלכה, שם היה השער הצפוני

את מגרש הרוסים הקיפה בעבר חומה שאת שרידיה אנו רואים עד היום.

אנחנו נמצאים בערך כ-300 מטר צפונית-מערבית לחומת העיר העתיקה. בשנות ה-60 של המאה ה-19, בעת ששלטו כאן העות'מאניים, בימי עבדול עזיז, ועם שיפור היחס כלפי הנוצרים, החלה עליית הצליינים לארץ, ובעיקר בחג הפסחא ובחג המולד הוצפה ירושלים במאות ולעתים אלפי צליינים. זה הצריך שירותי הלנה, הסעדה ודת. עליה רבה במיוחד נרשמה עם התחזקות הדת ברוסיה. בעקבות זאת, בקשה האימפריה העות'מאנית, בימי עבדול חאמיד השני, לחזק את קשריה עם הרוסים והם מוכרים להם כ-70 דונם בנקודה הכי סמוכה לעיר העתיקה. כל זה במימונו של הצאר הרוסי, אלכסנדר השני. הצאר הרוסי שילם בפועל על 5/6 הקרקע ואילו את החלק השישי קיבל במתנה מהעות'מאניים. זהו צעד יוצא דופן מבחינה אסטרטגית, שכן המקום קרוב לעיר העתיקה וממש צמוד לדרך יפו הראשית. למעשה, מגרש הרוסים הוא המתחם הראשון שיכירו העות'מאניים מחוץ לחומות.

הצאר הרוסי הקים כאן את החברה הארצישראלית-רוסית-פרובוסלבית-קיסרית והם אלה שיקימו מבנים אלו: אכסניית הנשים, אכסניית הגברים, בית החולים, בית היולדות, אכסניה למשלחת הדתית הרוסית הרוחנית (עד יום זה יש שלט ברוסית על המבנה) וכנסיית השילוש הקדוש. בשלב מאוחר יותר הם יבנו את מבנה חצר סרגיי המרשים ביופיו על שם בנו של הצאר הרוסי אשר ישמש את משפחת הצאר בעת הגעתם לירושלים. מבנה זה היה מחוץ לשער הצפוני של החומה. אכסניית ניקולאי, מבנה נוסף שיבנה מאוחר יותר, ע"ש האח של הצאר הרוסי.

יחסם של העות'מאניים היה כה מפליג שלראשונה מזה שנים צלצלו פעמוני כנסייה בירושלים. הרוסים גם השיגו אישור מיוחד שעל פיו שערי העיר יישארו פתוחים עבור הצליינים ששהו כאן בלילות, למרות שלאחרים לא ניתן אישור כזה.

בשל המרחק מהעיר העתיקה של המתחם, כונה המקום נובה ירוסלימה (ירושלים החדשה) והערבים קראו לה מוסקוביה.

לקראת סוף המאה ה-19, נחנך קו מסילת הרכבת יפו-ירושלים, מה שיקל משמעותית את הגעת הצליינים לארץ.

עם פרוץ מלח"ע ה-I, בשנת 1914, יגיע לשיא עליית הצליינים, 15,000 במספר. לקראת סוף מלח"ע ה-I, במהפכת הבולשביקים ברוסיה והפיכתה לבריה"מ, הצאר הרוסי ובני משפחתו הוצאו להורג ואז פסק כמעט לחלוטין זרם הצליינים לארץ הקודש. זו הייתה מכת מוות למגרש הרוסים שהפכה את המקום לשממה. **בשנת 1917**, הבריטים כובשים את הארץ וגנרל אלנבי עושה כאן מסדר צבאי אחרי כיבוש ירושלים. עקב מקומו החשוב של מגרש הרוסים, הבריטים הלאימו את הנכסים הרוסיים והפכו את המקום למרכז שלטון, חוק ומשפט, את אכסניית הנשים הם הפכו לבית הסוהר המרכזי בירושלים, את אכסניית הגברים הם הפכו לתחנת משטרה, את אכסניית ניקולאי הם הפכו למרכז הבולשת הבריטית ואת אכסניית המשלחת הדתית-רוסית הפכו בחלקו לבית המשפט וחלקו למשרד הבריאות. בית החולים נשאר על כנו, כנסיית השילוש הקדוש נשארה על קנה ואת חצר סרגיי הפכו למקום מושבם של עובדי המנהל הציבורי ומשם ניהלו את המדינה על פי הספר הלבן.

בעקבות ההסלמה ביחסים עם הבריטים, הוקמה מחתרת יהודית - כוח הגנה ואצ"ל, והם אלה שמפוצצים את מבנה הבולשת הבריטית ואת מלון המלך דוד בירושלים. בעקבות זאת, הבריטים מבצרים את מגרש הרוסים בגדרות תיל גבוהות ומחסומי משטרה והגדירו את המתחם – אזור בטחון. היהודים כינו אזורי בטחון אלה בשם בווינגראד ע"ש ארנסט בוין שהיה שר המושבות הבריטי. עם ההכרזה על קום המדינה, הבריטים עוזבים את ירושלים והמקום הזה נתפס על ידי כוח ההגנה ואצ"ל ללא קרב, במבצע קלשון.

מדינת ישראל ירשה מהבריטים את מוסדות שלטון החוק והמשפט ואנו רואים אותם עד עצם היום הזה, בית הסוהר המרכזי בירושלים, תחנת משטרה לב הבירה כל המבנה הגדול הזה, מבנה בית המשפט אשר שימש שנים רבות כבית המשפט העליון וכיום שוכן בו בית משפט השלום, לכוון השער הדרומי היה בית החולים והוא משמש את מחלקת הרישוי של עיריית ירושלים. כנסיית השילוש הקדוש נשארה על כנה. מספר שנים לאחר הקמת המדינה, לאחר שהרוסים הצביעו באו"ם בעד הקמת מדינת ישראל, נדרשה ישראל על ידי הרוסים להחזיר לה את המבנים השייכים לה ולחץ כבד הופעל עליה. לבסוף, נחתם הסכם שמדינת ישראל תשלם סך של 3.5 מיליון לירות, סכום עתק במונחים של אז. מדינת ישראל זה אך קמה ולא הצליחה לגייס את סכום הכסף הנדרש, אז הושגה פשרה לפיה ישראל תשלם כ-2 מיליון לירות במזומן והשאר ישולם בעסקת תפוזים. ישראל הייתה אז אחת מהיצואניות הגדולות בעולם של תפוזים. בעקבות זאת, הוזרמו טונות של תפוזים לבריה"מ עד גמר החוב.

מספר שנים לאחר עסקת התפוזים נדרשה מדינת ישראל לשלם שוב את שווי הנכסים, הפעם ל"כנסייה הלבנה". עד המהפכה הבולשוויקית נרדפו ראשי הכנסייה והם ברחו לחו"ל והקימו את ה"כנסייה הלבנה". הם טוענים כי הם היו רשמי הרוחניים של הצאר, ברובם כמרים, וטוענים כי לא יתכן שהקומוניסטים יעשו מעשה של "הרצחת וגם ירשת?". עניין זה עומד בבירור במשפט בינלאומי עד עצם היום הזה.

עם עלייתו לשלטון של פוטין, נשיא רוסיה, בקדנציה הראשונה שלו הוביל מהלך תקיף בנושא המבנים הרוסיים בירושלים. הוא אף ביקר כאן ונפגש עם ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, שהבטיח לו שמבנים אלה

יוחזרו להחזקת הרוסים. שנתיים לאחר מכן, כנסת ישראל העבירה חוק על החזרת המבנים לממשלת רוסיה. בניין חצר סרגיי הוחזר, ובנוגע למבנה בית משפט השלום עדיין מתקיים דיון.

מגרש הרוסים כיום הוא מקום מרכזי בחיי תושבי ירושלים בשל מיקומו במרכז העיר ומשום שבמתחם זה ממוקמים עיריית ירושלים, בית משפט השלום, תחנת משטרה ובית מעצר, ומהווה בטחון עצום לתושבי העיר. **סוף הדרכת עמיתים**

המסגרת הכללית של מגרש הרוסים נמצאת היום בין רחוב יפו מצד אחד לבין רחוב שבטי ישראל מן הצד השני, ביניהם בית החולים הרוסי שהפך למחלקת החנייה של עיריית ירושלים, הקונסוליה הרוסית שהפכה להיות הרליי – הרשות לפיתוח ירושלים, כלומר שני בניינים ששייכים לעירייה לכל דבר. בית המשפט העליון ישב בבניין הזה עד 1992 ואז נדד למקום יותר מתאים, מאז התקיים כאן בית משפט השלום. מן הצד השני נמצאת אכסניית הנשים שהיום היא מוזיאון אסירי המחנות. לצד הבניינים האלה אכסניית אליזבתה שזו אכסניית הגברים שהיום זה בית המעצר של משטרת ירושלים ואכסניית ניקולאי במורד הרחוב שהיום זה משרדים שונים, בית משפט לתעבורה וכולי. כל זה במושגים מנדטוריים וגם במושגים של המדינה בראשיתה, אלה בנייני שלטון לכל דבר. ואכן, גם הבריטים וגם מדינת ישראל הצעירה השתמשה במסה הגדולה של הבניינים לטובת הסיפור.

כנסיית השילוש הקדוש : בלב כל זה נמצאת על המקום הכי גבוה ובראש הגבעה כנסיית השילוש הקדוש.

נבנתה בשנות ה-70 של המאה ה-19, לא עם ראשיתו של 1860 אלא קצת אחרי, זה תהליך שלקח זמן. היא משלבת באדריכלות שלה אדריכלות קלאסית עם מוטיבים ביזנטיים. הגמלון, הכרכוב, האפריז והדנטילים (השיניות בבסיס הכיפה) הם קלאסיים. לצד כל זה, צומחות כיפות מעל המבנה ומעליהן ישנן לנטרנות.

לנטרנה מילולית זה פנס, לנטרנה באדריכלות זה מגדלון שתפקידו להחדיר אור פנימה אל תוך הבניין. הלנטרנות מוסיפות נופך בלתי רגיל למבנה הקלאסי ביזנטי, למרות שזה קצת הצטעצעות אבל בהחלט יפה.

בתוך הכנסייה אפשר לשים לב למבנה הבזיליקה, נאבה (ספינה) במרכז, שתי סיטראות בצדדים, האיקונוסטזיס, גבעת הגולגותא המשוחזרת בצד שמאל ודמיות מוכרות ממלכי התנ"ך, עד המלכים הביזנטיים, כל אלה מופיעים על קירות הכנסייה.

אצבעו של עוג מלך הבשן : כשבנו את המתחם הפרו ומצאו כאן מחצבה קדומה ובה החלו לחצוב עמוד אבל בשלב כלשהו של העבודה העמוד המיועד נסדק, ואי לכך החליטו החוצבים הקדומים שאין טעם להוציא אותו ויש להשאיר אותו באותו. בגלל גולו וצורתו הוא ידוע בשם 'אצבעו של עוג מלך הבשן'. התיארוך הוא כנראה לבית שני או התקופה הביזנטית. נאמץ את הגרסה של בית שני ולא רק בגלל התיאור של יוספוס ששלושה אנשים היו צריכים לחבק עמוד אחד בסטיו. היום נמצא בכניסה למשטרת ישראל.

בית סרגיי

בצד הצפוני ביותר של מגרש הרוסים, כאן אפשר לראות בוטקה, אחד משניים של השער הצפוני של מגרש הרוסים שאחד מהם נותר. השני שחסר נמצא בסמוך. מה שאומר שמה שרואים זה מחוץ למגרש הרוסים ההיסטורי הראשון. נוטים לומר את השנה 1860 לגבי מגרש הרוסים, שזה משתייך לעוד שני פרויקטים – משכנות שאננים ושנלר (בית היתומים הסורי). אלו שלושת הפרויקטים שהוקמו ב-1860 ויצרו למעשה את הכיוון מחוץ לחומה.

בסוף שנות ה-80, סרגיי אלכסנדרוביץ לבית רומנוב יחד עם רעייתו יליזבטה פיודורובנה מגיעים לירושלים. היא כדי לחנוך את כנסיית מריה מגדלנה בהר הזיתים, הוא כנשיאה של החברה הרוסית האורתודוקסית, לבדוק את מצב הצליינות בארץ. סרגיי ויליזבטה חוזרים. ב-1905, במהפכה שנכשלה, מתנקש מגיע קרוב לסרגיי, מטיל עליו פצצה וסרגיי מוצא את מותו בשלג הלבן של מוסקבה. רעייתו הולכת לכלאו של המתנקש, שואלת אותו מדוע עשה זאת, והוא אומר לה שזה שהיא הייתה לצדו מנע מהמהפכנים לפגוע בו, כך רק כשהתרחקה ממנו יכולים היו לפגוע בו. היא עוזבת הכל, מגיעה לירושלים והופכת לנזירה.

היא מקימה בעין כרם מבנה לזכר בעלה, הכנסייה הלא גמורה שהיום היא עומדת אחר כבוד עם כיפות זהב, בדרך לבית החולים הדסה, חלק מהמוסקוביה. כשפורצת המהפכה ברוסיה שומרים על יליזבטה פיודורובנה, אבל בסופו של דבר הקיצוניים שבמהפכנים מגיעים גם אליה, למרות היותה אהודה על בני העם הרוסי, שלא כמו שאר משפחת הצאר שנשנאה שנאת מוות. את גופתה של יליזבטה פיודורובנה השליכו למכרות המלח ביקטרינבורג. בניגוד למשפחת הצאר שלא חשבו עליהם, את גופתה השמורה במלח הבריחו לבייגיינג שבסין ומשם באו במשא ומתן עם שלטונות המנדט בירושלים, שכן בצוואתה כתבה הנסיכה הרוסייה שברצונה להיקבר בירושלים.

1920 השלטון הבריטי בארץ ישראל מקבל בקשה לקבורה של יליזבטה פיודורובנה. הבריטים על פי העיתונות של אותם ימים מסרבים בהתחלה, שכן חששו לתקרית דיפלומטית עם השלטון הסובייטי החדש, ולבסוף נעתרו עם טקס הקבורה יהיה ללא עיתונאים וצלמים. בטקס שקט לחלוטין מובאת גופתה של יליזבטה פיודורובנה לתחנת הרכבת בירושלים. מכאן נזירות רוסיות בקולות ליטורגיים מתקתקים מלוות את גופה למדרונות הר הזיתים, והנסיכה הרוסייה שהייתה צאצאית של המלכה ויקטוריה, והייתה בעלת מורשת גרמנית מהסה שבגרמניה, שנישאה לנסיך הרוסי, הובאה ב-1920 לקבורה בהר הזיתים, שם הייתה טמונה כמה שנים טובות.

בשלב כלשהו בשנות ה-60 החליטה הכנסייה הרוסית הלבנה שיליזבטה פיודורובנה היא לא סתם יליזבטה אלא סנטה יליזבטה, וכסנטה לא תישאר בהר הזיתים. ארונה הוצא מן הגינה, הועלה אל האפסיס המרכזי של כנסיית מריה מגדלנה, שם היא נמצאת עד היום הזה.

הנסיך פיליפ, בעלה של מלכת אנגליה ממוצא יווני, נעתר לבקשת אמו אליס שביקשה את פיליפ בצוואה שכשתמות יקבור אותה קרובת משפחתה יליזבטה פיודורובנה. לפני שנים אחדות הגיע הנסיך פיליפ לירושלים, קבר את אמו אליס במתחם של כנסיית מריה מגדלנה, כהשלים את הקבורה הלך לארכיונים, פשפש בעיתונים, והכריז שהוא הצאצא היחיד לסרגיי ויליזבטה פיודורובנה, וככזה הבניין ברחוב הלני המלכה 13 שייך לו. פיליפ טען לבעלות על הבניין. חלפו שנים והרגיעו אותו, שכן העסקים כאן הרבה יותר

סבוכים, ובית ספר בצלאל החליט להפוך ולדבר על הקמת הקמפוס של בצלאל במקום הזה. אמרו שאם מקימים את זה צריך כמובן לשלב את הבניינים ההיסטוריים ולפנות את המשרדים וכו'.
הדבר הזה הגיע לרוסים ופוטיין כנשיאה של החברה הרוסית האורתודוקסית לחץ, בסופו של דבר בית סרגיי שהיה משרד החקלאות, רשות שמורות הטבע, נציבות המים, החברה להגנת הטבע, כולם היו כאן עד לפני שנים בודדות, האחרונים פונו לפני כשנתיים. החברה להגנת הטבע נדדה אחרונה ועברה לבניין ליד הרכבת, לבניין של המדפיס הממשלתי לשעבר. אז הכריזו רוסים שהם הופכים את המבנה לאכסניה רוסית, כפי שהייתה בעבר, ושלוש שנים הבניין יהיה סגור לשימור ושיפוץ. עברו מאז שנה וחצי, בעוד שנה וחצי, שכן יש להניח שהם יעמדו בזמנים, יחנך הבניין שעובר מתיחת פנים בלתי רגילה – החלפת עבודות העץ, הפרסקו וכן הלאה.

על המגדל הפינתי מתנופף דגל החברה הרוסית האורתודוקסית, ובסמלה החקוק באבן אפשר לראות את הכי והרו, האותיות הראשונות של כריסטו, ואלפא ואומגא – אני הראשית ואני האחרית. ברוסית עתיקה בתוך המסגרת האדומה כתוב ברוסית – 'למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוטי'. כך הרוסים קבעו את הסמל בלב ירושלים.

הליכה לרחוב הנביאים

יודדים ברחוב הלני המלכה, פונים ברחוב שבטי ישראל ועולים במעלה רחוב הנביאים, שם רואים את הנוכחות האירופית למיניה וגם את הנוכחות האפריקאית, שכן האתיופים נוכחים ברחוב באופי לגמרי לא שולי.

רחוב הנביאים נקרא בכמה שמות – רחוב הקונסולים, בגלל ריבוי הקונסולים ובתי הקונסוליה, רחוב החצר האחורית, בהתייחס לרחוב יפו כרחוב הראשי, והשם הנוסף המוכר היה רחוב בתי החולים, שכן אם עוקבים אחרי רחוב הנביאים מקצה קצה מוצאים את בית החולים האיטלקי, את בית החולים לילדים של דוקטור סנדרצקי - מרינשטיפט, את בית החולים מאיר רוטשילד, את בית החולים ביקור חולים, מרפאת העיניים של דוקטור טיכו ובקצה אפילו את בית החולים האנגלי של המיסיון האנגלי שהיה קשור איכשהו לכנסיית המשיח באמצעות ה-CMJ שפעלה בשני המקומות.

עוזבים את מגרש הרוסים ההיסטורי. אפשר לשים לשרידיה של החומה שהקיפה את מגרש הרוסים ויוצאים אל המתחמים האחרים.

ירושלמים ותיקים קוראים לרחוב הלני המלכה 'רחוב מליסנדה', זה השם הבריטי המנדטורי של הרחוב, אותה מלכה צלבנית ידועה. לימים מליסנדה הוחלפה בהלני המלכה. ברחוב הלני המלכה 7 נמצאים אולפני הרדיו של קול ישראל, היום מבנים מנדטוריים בחלקם, צריפים מנדטוריים. חלקו האחר, הבסיסי והיסודי, אינו אלא ארמון של מלכה אתיופית בשם טאיטו. טאיטו בנתה ב-1903 את הבית הזה שעשוי כולו אבן לבנה, גרם מדרגות מסוגן בכניסה, סמל השמש המחייכת בראשה. טאיטו מלכת אתיופיה בנתה לה מעון בירושלים, במה שיקרא לימים רחוב מליסנדה ודברים אחרים.

אולפני הרדיו הבריטים שנקראו בשם קול ירושלים התחילו את דרכם בשנות ה-30 במלון פאלאס. מלון פאלאס הולך להפוך בחודשים הקרובים לוולדורף אסטוריה, אחד המלונות המפוארים בארץ, אולי המפואר בהם. המקום לא התאים והחליף בעלות, אז עברו אולפני הרדיו הבריטים אל רחוב הלני המלכה, אל ביתה של המלכה טאיטו האתיופית שבנתה אותו ב-1903.

סיפור הבית הזה היה שהנציג האתיופי בארץ, ממחר וולדא סמאעת, בנה וכשהוא השלים חלק הוא שם את השלט הגדול בכניסה 'אני ממחר וולדא סמאע בנית את הבית הזה'. המלכה רתחה, ביקשה להרוס את הבית שבנה, או את חלקו, כך הגלתה אותו ובנתה בית חדש באמצעים אחרים, וכבודה של טאיטו עומד וקיים עד היום הזה. לאורך הרחוב על שער הברזל מופיע בתבליט – טאיטו רגינה, המלכה טאיטו. זה חלק מהמבנה שבתה מלכת אתיופיה, ואת סמלה, השמש, אפשר לראות מבעד לסורג.

הלני המלכה הייתה מלכה של ממלכה קטנה בצפון עיראק של ימינו. שם הממלכה היה חדייב או חאדייב. באיזשהו שלב במאה ה-1 לספירה, סביב שנות ה-20-30, המלכה התגיירה יחד עם כל משפחתה והקימה בירושלים אחוזת קבר למענה ולמען בניה. המקום שנקרא קברי המלכים בדרך שכם, שזו אחוזת הקבר אולי מהמפוארים בארץ, אלה קבריהם של משפחת הלני המלכה. היום מצאו חלק מארמונה בעיר דוד, אז היום זה מקבל של צביון של גם ארמון וגם אתר קבורה, דבר בהחלט מרשים. היא בנתה את בתי המידות בעיר דוד.

כנסיית סנט פול - רואים אותה בציור בכנסיית המשיח מ-1879. הכנסייה הוקמה בשנת 1873, אפשר לראות את השנה כתובה על גבי התורן החלוד שלמעלה. זה מגדל הפעמונים של המבנה היפה, עם כותרות, גילופי פרחים, חלון עגול, אפריז וכן הלאה. כל זה יוצר כנסייה מאוד מרשימה, עד כדי כך משמעותית שהבריטים קראו לרחוב הזה רחוב סנט פול. בניגוד לכנסיית המשיח שהוקמה על ידי ה-Church's Ministry - CMJ Among the Jews – פעילות בקרב היהודים, הכנסייה הזו על פי השפה הערבית שמופיעה בחזית, הוקמה על ידי האגודה שנקראה CMS - church's ministry society - אפשר לראות את זה חקוק באבן עם צלב מלטה, הצלב קצר הזרועות. אפשר לראות את הסיפור כולו – שנה, מי ולמה, זה שמאוד עוזר כמדריכים.

בית מחניים - הבית ברחוב הנביאים פינת שבטי ישראל – בית עם גג רעפים, פילאסטרים בפינות, גמלון בחזית, כולל עיטור מחי במרכז, היה ביתו של גרמני בשם יוהאנס פרוטיגר שבנה בית פרטי מחוץ לחומות ב-1885, השנה כתובה בחזית. האיש הזה קשור בלא מעט דברים, בין השאר הקמת שכונות יהודיות כמו מחנה יהודה, סוכת שלום, בתי יוסף, נעשתה באמצעות הבנק שהוא הפעיל. בנוסף פרויקט הרכבת והבאתה, קשורה גם היא בדרך כזו אחרת בבנק שהוא ייסד בירושלים ונקרא בנק פרוטיגר.

הטרגדיה האישית שלו הייתה שבשלב כלשהו, בשנות ה-90 של המאה, כ-10 שנים לאחר שבנה את הבית, האיש החל לאבד קשר עם הסביבה ולאט לאט התברר שהוא פשוט מאבד גם את כל נכסיו. תוך זמן קצר הוא פשט את הרגל ובניין עבר לידי הנושה הראשי שלו, הפטריארך הלטיני, שהתגורר בבית. לימים, בסוף המאה ה-19, אגודת אחים לוונדונית הופכת את הבית והופכת אותו לבית ספר לבנות, יהודי כשר, בשם אוולניה דה-רוטשילד. כאן נוסד אוולניה דה-רוטשילד הראשון בירושלים.

לימים, אחרי שנאלצים לעזוב את הבית בגלל מספר סיבות, ביניהן מלחמת העולם הראשונה, מיס אנגי לנדאו עוזבת את הבית, והבניין מושכר על ידי התנועה הציונית שמשכנת כאן לא אחר מאשר מנחם אוסישקין. מנחם אוסישקין מתגורר בבית שנים אחדות, וסופר צעיר בשם שמואל יוסף צ'צ'קס כותב לאסתר יקירתו שכל מי ששומע ששכר חדר בביתו של אוסישקין אומר שעשה עסקה נאה, כך כותב הסופר לימים ש"י עגנון שהתגורר בבית הזה באחד החדרים.

ביולי 1927 רעידת אדמה בירושלים, ארמון הנציב באותה שנה זה אוגוסטה ויקטוריה בהר הזיתים, והנציב העליון מחפש לו מעון חלופי. הבית הזה הופך לארמון הנציב בירושלים עד 1933, אז מוקם ארמון הנציב ברכס בשם הזה, והבניין הזה הופך לימים, אחרי הקמת מדינת ישראל, ללשכת שר החינוך, עד עצם היום הזה.

בצמוד אפשר לראות שלט עכשווי, בסגנון מנדטורי, כלומר האנגלית למעלה. היום בשילוט הרגיל העברית למעלה, האנגלית למטה והערבית באמצע.

רחוב הנביאים

בית החולים האיטלקי : ניאו-גותיקה איטלקית של תחילת המאה ה-20. הגמלון הרומנסקי עם קצת יותר חידוד, אבל לא הרבה, הגמלון התחתון הוא רומנסקי לחלוטין, כלומר מחודד וחד מאוד, כולל הקשתות. החלון העגול אופייני לגותיקה והאוקטגון, 8 צלעות, שהוא מזכיר את האוקטגון של הבפטיסטריום הנודע בפירנצה. אפשר לראות כאן מבנה בעל אופי פלורנטיני – כלומר של פירנצה וסביבה. בכל העיירות הטוסקניות הבניין הציבורי המרכזי דומה שתי טיפות מים למה שרואים כאן – הקמפנילה האיטלקית המתנוססת, המבנה המרכזי, אגפים שונים, זה המבנה.

בסמוך נמצא האגף של בית החולים האיטלקי, רחוב הנביאים פינת שבטי ישראל, היום משרד החינוך. הקטע שמתחת לקשת ובתוך הקשת נקרא בשם טימפון, במרכז החלון או בטימפון אפשר לראות מרובעים עם שרידים של 4 מסמרים וברגים של מה שהוחזק בעבר ונקרא בשם פלאזוני – סמלי יוחסין, סמלי משפחה שנקבעו בצבעים שונים על טרקוטה והכל היה בעבר מעוטר, היום זה נכחד.

בחזית של הכנסייה האיטלקית, בצד ימין, ישנה מזוזה באורך של חצי מטר. במבנה והכנסייה נרכשו על ידי מדינת ישראל והכנסייה היום זה אולם רוטשילד, אולם כנסים של משרד החינוך, ואי לכך יש מזוזה מתחת לשרידי הצלוב שנמצאה בחזית והטימפון.

מקור ההשראה הוא הפאלאצו וקיו של בית המדיצ'י בפירנצה, שאפשר לראות את הדמיון ביניהם. הפאלאצו פובליקו בסיינה, גם הוא מאוד דומה. באדריכל היחיד בימי הביניים שיכולים להגיד את שמו הוא ארנולפו די קמביו. בדרך מלכים לוקחים להם את כל התהילה ולא יודעים את שםם של האדריכלים. במקרה של ארנולפו די קמביו הוא האיש שתכנן את הפאלאצו וקיו. האדריכל שתכנן את הבניין הזה הוא אנטוניו ברלוצ'י המוכר מהכנרת, הר האושר, הר תבור, טרה סנטה במרכז ירושלים, גת שמנים במורד הר הזיתים, כנסיית הביקור בעין כרם ועוד.

אפשר לראות כאן מבנה שנבנה בעשור הראשון של המאה ה-20 על ידי האיטלקים. הבניין שימש כבית חולים. שני האגפים בצדדים הם בית החולים, במרכז הוקמה הכנסייה למתפללים הקתולים, בני הקהילה האיטלקית בעיר. קמפנילה שהתנוססה לגובה 28 מ' (הקמפנילה בפירנצה מגיעה ל-98 מ', בירושלים כשליש). בכנס שימור שהשתתף בו מרסל דיבואה, אב צרפתי שהיה ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, טיפוס מאוד מעניין, אמר הצרפתי הפטריוט הזה אמר שמדובר ב'שמאלץ איטלקי אבל נחמד. מדובר בניאו-גותיקה, ולא גותיקה של ימי הביניים.

במהלך מלחמת העצמאות ירושלמי בשם דן בן דור שמשרד האדריכלים שלו היה במעלה הרחוב יצא לטיול של אחר הצהריים, חודש מרץ 1948, עם הכלב דני הענק שלו. כמו שהוא מגיע עם כלבו הענק והיפה מסתובב כאן מפקד הבסיס הבריטי, שכן בסוף תקופת המנדט זה היה בסיס חיל האוויר המלכותי הבריטי, הרויאל איירפורס, REF, שהחזיק את משרדיו במקום הזה. מפקד הבסיס רואה את הכלב הדני הענק, מתלהב ממנו מאוד, ודן בן דור אומר לו כדרך אגב – לצערי הכלב שלי לא ישרוד את הימים הקרובים כי יש מצור בירושלים, אין אוכל ובוודאי לא לכלבים.

דן בן דור שומע את הקצין הבריטי אומר לו שהוא ייתן הוראה לטבח לתת מנת אוכל קבועה לכלב. כך כל יום בתחילת מרץ יורד דן בן דור עם כלב הדני הענק והטבח הבריטי יוצא ופותח קופסת בולי ביף גדולה לתוך קערה גדולה. דן בן דור קצין בהגנה, הדבר הכי חשוב באותם ימים של מאי היה לדעת בדיוק מתי הבריטים עוזבים את הבסיסים שלהם.

ב-13 למאי שומע דן בן דור את הטבח הבריטי אומר לו שמחר זו הארוחה האחרונה, כי אנחנו עוזבים בחצות. זה בדיוק מה שהוא היה צריך לדעת, וכאשר הבריטים פינו את הבסיס בחזיתו כוחות ההגנה נכנסו מאחור והפכו את שני המבנים והגגות הללו לעמדות קדמיות לכיוון העיר העתיקה.

צילום מ-1948 מראה שתי חיילות עבריות עזות מבע, שומרות על בית החולים האיטלקי ובמבט לכיוון העיר העתיקה, על גג בית החולים האיטלקי. אנחנו מאוד קרובים לשער שכם, לחומה ולכיפות של כנסיית הקבר וכן הלאה. חשוב לזכור שכיוון שזה היה מבנה מאוד מאוד גבוה, אז נקודת התצפית למעלה הייתה אחת הנקודות החשובות שבין 1948 ל-1967.

בשנים שבהם יצאו שיירות הר הצופים ממעבר מנדלבאום אחת לשבועיים, להחליף את מחצית הצוות בהר, צפה באופן עקיב אחרי השיירה חייל צה"ל בין 67-48 על השיירה שעלתה להר הצופים, לא רחוק מכאן, במעבר מנדלבאום. היה חשש ופחד כל פעם מחדש שמהו עלול לקרות בדרך.

נמצאים מטרים ספורים משכונת מאה שערים, הבניין החדש של חסידות תולדות אהרון, אַהרֶ'לֵ'אָךְ, שבנו את המונומנט החדש שמזכיר קצת את כיכר ספרא. באותן השנים של שנות ה-70-80 התכוון הקבלן ליפשיץ להקים בית מלון לתיירות החרדית, ואין מקום מתאים יותר מאשר בסמיכות כזו למאה שערים. הסיפור קצת השתנה כאשר בממילא התחילו להרוס את הבניינים השונים שהיו, ובנייני משרד החינוך פונו משם, אז משרד החינוך חיפש לו מעונות חלופיים למה שהרס. הציעו לליפשיץ להשכיר להם את הבניין לעשרות שנים, בלי

הגבלה, וזה הסכים, שכן זה הרבה יותר משתלם להשכיר את זה באופן קבוע ואין צורך להתעסק עם השכרה חוזרת ונשנית. זה היום בניין לב רם.

שתי תמונות נוספות מהבניין הקודם –

מסדר בוקר של בנות אוולינה דה-רוטשילד, בנות מן האצולה הדתית הירושלמית של אותם ימים בשמלות אחידות. מי שניהלה אותן ביד רמה הייתה מייסדתו אני לנדאו שהייתה דמות מיתולוגית עד כדי כך שלבית הספר קראו בשם הבית ספר של מייסד לנדאו.

ארמון הנציב – הנציב העליון שגר בבית מחניים, הלורד צ'נסלור, יחד עם אשתו וילדו על הרקע של בית מחניים 1929, כינה את הארץ הזאת 'ארץ מתועבת' וזה היה כינויו.

ברחוב שבטי ישראל חיסלו המחותרות את וילקין, מי שהיה אחראי לתפיסתו של יאיר שטרן. אפשר לראות את שרידי הבלאזוני, הטרקוטה בשחור לבן. אפשר לראות שרידי נוספים של הבלאזוני גם על המגדל. למעלה, מלבד המעוינים והבטון המזוין, אפשר לראות את הלופה קפיטולה – בלטינית הזאבה שהניקה את רמוס ורומולוס, מייסדי רומא. אפשר לראות על דרגש האבן מימין ודרגש האבן משמאל את הזאבה הקפיטולנית, סמלה של רומא, מופיע במרומי המגדל.

הקונסוליה האתיופית : טאיטו היא מלכה אתיופית אחת שבנתה את ביתה ב-1903 (ברחוב הלני המלכה). מלכה אתיופית אחרת שהייתה שותפה לשלטון יחד היילה סלאסי תקופה מסוימת הייתה מלכה שבעברית היו קוראים לה 'כתר', השם באתיופית זאודיתו. זאודיתו בנתה ב-1928 מעון בירושלים כדי שתוכל לבוא ולהירגע מן התככים וכל מה שהיה בחצר האתיופית. אך הגברת הזו נפרדה מן העולם טרם זמנה, השלטון עבר אז להיילה סלאסי באופן מלא והבניין הפך להיות הקונסוליה האתיופית בירושלים.

ב-1936 האיטלקים כובשים את אתיופיה, מוסוליני כובש את אתיופיה והופך אותה למושבה איטלקית. האיטלקים טוענים לבעלות על הנכסים האתיופים, היה ויכוח מאוד גדול אם אתה כובש מושבה אז הרכוש שייך לך. בזמן מסוים ונתון האיטלקים היו בעלי הבית לזמן קצר, עד שזה הוסדר בערכאות באופן אחר. **בחזית הבניין** אפשר לראות את הכתר, סמלה של הקיסרית, שמה. אפשר לראות את האבנים היקרות המשובצות בה ובקומה העליונה את האריה, גור אריה יהודה, שבו כתוב בשפת הגעז (השפה האתיופית הספרותית דתית, לעומת האמהרית הטיגרית שזו שפת הדיבור) 'ניצח האריה משבט יהודה', השנה האתיופית 1920, השנה הגרגוריאנית 1928.

בגלגול הנוכחי שלו היום זה בתי דירות של משפחות אתיופיות, בחלקן, רובן הגדול נוצריות חלקן האחר לא, חלק אחר משרדים, וחלק אחר הקונסוליה האתיופית באחד האגפים המרוחקים במקום. בסמל הקונסוליה האתיופית אפשר לגלות מגן דוד שעם השנים הולך ונעלם, כבר בקושי אפשר לראות אותו. רואים את הסמיכות של בית זאודיתו ברחוב הנביאים למעונות החינוך של מאה שערים, שכן אנו נמצאים ממש בגב שכונת מאה שערים.

בית הפרופט – בית ספר אורט : בשער יפו דיברנו על פריצת החומה וסתימת החפיר.

הקייזר הגרמני במגוריו בירושלים יכול היה לגור בבית מלון אבל הוא ואנשי הארגון של המטה שלו העדיפו שהוא יגור באוהל. כדי להבין שאוהל זה לא אוהל סיירים, אלא אוהל מפואר במיוחד אפשר לקרוא מה מארק טווין כותב בימסע תענוגות בארץ הקודש על האוהלים שחברת הנסיעות קוק קבעה ופזרה בכל מיני מקומות והפאר הרב. אין ספק המתחם הסגור הזה יצר למעשה אפשרות של שליטה ונוחות שלא נפלה בשום דבר ממגורים במלון. במקום הזה היה מחנה הקיסר הגרמני ב-1898.

אם מסירים את בית החולים האיטלקי, את הקונסוליה האתיופית, מקבלים שמכאן אפשר לראות את העיר העתיקה כעל כף היד. אנחנו באותו קו גובה של אכסניית סרגיי שנמצאת מרחק של כ-60 מ' מכאן, זוהי הגבעה הגבוהה שנמצאת במקום, ממנה אפשר לצפות על העיר העתיקה.

1898 מגיע במקביל הרצל לירושלים. הוא לן במלון קאמיניץ בקצה רחוב הנביאים, לא רחוק מכאן. אבל משפחת שטרן מזמינה אותו לביתם, הבית בממילא. שיא הביקור מבחינתו היה למעשה לפגוש את הקייזר הגרמני. אחרי שהוא ראה את ההתיישבות והארץ, ואחרי שהוא הבין, כך סבר הרצל, הוא יכול היה לבוא אל הקייזר בהצעה ובניסיון שכנוע לצרף את הקייזר לתמיכה ברעיונות שלו. הרצל פנה לוולפסון, לנורדאו, לפמליה שלו בבית שטרן, הכין אותם מראש לביקור. יש המספרים על כל מיני הערות כמו למשל לא לאכול בצל ושם לפני הפגישה, כדי שלא יהיו דברים לא נעימים בתוך האוהל הצפוף.

הרצל כתב נאום סדור אבל שר החוץ הגרמני בילוב מצונזר ומקצר אותו, כחצי מן הנאום פחות או יותר יצא אל הפועל מתוך הנאום המקורי של הרצל. עם הנאום המצונזר הוא מגיע רכוב במרכבה באחד הימים של חודש אוקטובר 1898 אל המקום הזה, יורד ממרכבתו. חבורת נגנים טורקית, כך מתארים המקורות של אותם ימים, מנעימה את זמנם של מי ששהה כאן. הרצל נכנס למאהל הקיסרי יחד עם הפמליה, בילוב מקבל את פניו, בודק את הכתוב, אז הקייזר המגלומן העולמי עומד עמידה פרוסית איתנה ושומע את הרצל קורא מן הכתב את נאומו. הרצל אומר לקיסר פחות או יותר ברוח הדברים הללו – 'הוד מעלתך, אתה מכיר את עמינו היהודי, מוכה ונרדף בארצות אירופה וחי בתנאי מצוקה, אתה מכיר את הארץ הזו אחרי הביקור, שמשוועת לאנשים שירוממו היריבותיה. בוא נשדך את שני תנאי מצוקה אלה, של הארץ ושל העם, ונביא את העם היהודי לארץ ישראל.

הרצל היה בטוח שהוא מקבל מידי הקיסר את מגש על כסף את הבטחתו ותמיכתו הקיסרית לבית לאומי בארץ ישראל, והביקור הסתיים באכזבה איומה. הרצל יצא כאן מתוסכל כאשר הוא לא שמע ולו מילה אחד של תמיכה כלשהי ברעיון. צריך לחשוב על זה כך שהקיסר אורחו הישיר של הסולטאן הטורקי, מילה ולו חצי מילה הוא לא יכול היה להוציא לגבי איזושהי הבטחה בעניין הזה. הרצל לא קרא את המפה מספיק טוב כדי להבין את הדבר הזה.

כשיש לך תמיכה של מעצמת על כמו גרמניה באותם שנים יש סיכוי לקדם את העניינים. מעבר לכך, בסוף המאה ה-19 האיש החולה על הבוספורוס, האימפריה העות'מאנית בעצם שורדת בזכות המעצמות – פעם זו תהיה בריטניה שתתמוך, פעם גרמניה, כל פעם זה יתחלף. באותה עת היחסים בין הסולטאן, עבדול חמיד,

לגרמניה בכלל ולוילהלם בפרט, היו הדוקים וטובים מאוד. אפילו באמצע איסטנבול יש צ'סמה (סביל רהט) גדול שוילהלם נתן לו מתנה. הרצל בנה על הקשרים הייחודיים של לוילהלם על אוזנו של הסולטאן. **הסיפור** של הרצל בירושלים הוא ששוטר חרש יהודי, מנדל קרמר, עוקב אחרי הרצל על כל צעד ושעל שהוא עושה, רושם בפנקס כל מה שהוא עשה, את כל מי שפגש, והטורקים העסיקו שטינקר שיספר להם את הכל. בסופו של דבר, והרצל כותב את זה ביומנו, 'אני מרגיש איך טבעת החנק הטורקית הולכת ומתהדקת סביב צווארי, ואם אני לא אמלט מכאן הטורקים ישימוני בקלבוש'. זו הייתה תחושה שלו, ובצדק גמור. **בשלב כלשהו** הוא נמלט ליפו, תופס את הספינה הראשונה לאלכסנדריה ומשם חוזר לאירופה. זה היה ביקור די טעון מבחינתו, עם הרבה מאוד תקוות אבל בהחלט אכזבה מאוד קשה. בנוסף וילהלם השני נחשב ממחוללי מלחמת העולם הראשונה והטורקים יהיו לטובתו. ברברה טוכמן שהיא נכדה רבא של הנרי מורגנטאו, שגריר ארה"ב באיסטנבול ב-1915, היסטוריונית מדהימה, כתבה ספר שנקרא '1914', שם מבינים את כל הסיפור של וילהלם והטורקים. וילהלם היה כזה שראה את העולם דרך העיניים הלוחמניות שלו, וכל העולם נראה אויב של גרמניה, כך הוא הרגיש. אנחנו כאן מפארים ומהללים אותו בביקור, אבל כדאי לדעת שהוא היה איש קטן מאוד. התפישה הפוליטית צבאית שלו ומה שחולל זה נוקים אדירים במשך השנים. יש משפט בספר שלה שבו היא אומרת שהצאר הרוסי אמר על האנגלים ב-1914 משפט בלתי נשכח 'האנגלים הם יהודים'.

פנצר, העיתונאי הבריטי שהיה ביחסים טובים עם אטאטורק מספר שאוגוסטה ויקטוריה הייתה עוד יותר קטנה בעניין הזה. הוא מספר שהיא הייתה שואלת את הסריסים למה אבא שלך עשה לך את זה וכן הלאה. **לימים**, כמעט בכל מקום שהקיסר היה, הגרמנים ניצלו ומינפו את הביקור שלו לבנייה גרמנית מאסיבית מאין כמוה – בהר ציון קיבלו חלקת קרקע שיקימו עליה את הדורמציון, בהר הזיתים קיבלו או קנו חלקת קרקע שיקימו את אוגוסטה ויקטוריה, מצפון לשער שכם יקימו את אכסניית פאולוס, במקום שבו היה המאהל הקיסרי יקימו הגרמנים את בית הפרופקט הגרמני. בית הפרופקט זה בית הכמורה במרכאות, שכן אין כמורה לפרוטסטנטים, אבל אנשי הדת הפרוטסטנטים. הקתולים קיבלו את הדורמציון והפרוטסטנטים קיבלו את בית הפרופקט. לימים המקום יהיה ארמון המושל הצבאי הבריטי, לפני נציב העליון שהגיע ב-1920. לשנת 1910 קראו הגרמנים 'שנת החגיגות הגרמניות בירושלים'. 4 שנים לפני מלחמת העולם הראשונה הגרמנים הרגישו על הסוס בירושלים, הם זכו למלוא התהילה, מה שהיה מאוד טעון כמובן. **רחוב אתיופיה** : עד 1970 הרחוב נקרא 'רחוב התבשים', ב-1970 שינו אותו באופן רשמי לרחוב אתיופיה. ברחוב אתיופיה פינת הנביאים נמצא הבית שבנה קונרד שיק ונקרא בשם בית תבור. לפני כמה חודשים מנוף שהיה עסוק בבניית הבניין ממול נסע לאחור ולא ראה את החזית של הבית שכתוב עליה 'בית תבור', והפיל אותה באחת. כל זה קרס ובמשך כמה חודשים זו הייתה חורבה קטנה, לימים הדבר שוקם, הכתובת שופצה והוחזרה, ובית השער חזר כפי שהיה.

בית תבור הוא בית אקלקטי, שמשלב כמה וכמה סגנונות. קונרד שיק בנה את הבית בשנות ה-90 של המאה ה-19 כאחוזת בית פרטית. יש שאומרים שאת הכסף לבית, שקרא לו בית תבור, הוא זכה ממכירת מודל. שמות תנ"כיים נוספים לבתים יש בירושלים – בית תבור של שיק, בית מחניים של יוהאנס פרוטיגר, בית מתיאוס פרנק הטמפלרי במושבה הגרמנית שנקרא בית אבן העזר, אלו שמות של פרוטסטנטים שהיו מחוברים לתנ"ך וחיפשו שמות גיאוגרפים, בכך למעשה אפיינו את הבתים הללו בשמות. לכן בית תבור, על פי תהילים - "צפון וימין אתה בראתם, תבור וחרמון בשמך ירננו".

הבית הזה, בו התגורר קונרד שיק, ידע הרבה מאוד אירועים ודברים. הוא האיש שאחראי על תכנון בית הספר טליתא קומי, על בית המצורעים הנסן בטלביה, הוא גם האיש שיעשה סקר של אמות המים לירושלים ומיפוי של כמה וכמה דברים. האוטודידקט הזה לא נח לרגע, ובלילה האחרון שלו, כך אומרים, הוא ישב עם לונץ ופרס, שני חוקרים יהודיים מאוד ידועים, ודן איתם בענייני ארץ ישראל. על הסיפור של הדגמים ניתן לומר שהוא זכה לאישורים מיוחדים מהפחה הטורקי כדי לעלות את ההר ולבנות את הדגמים שלו. **בגינתו זית, רימון, גפן, חרוב, תמר**, כחלק משבעת המינים שנמצאים בתוך הגן היפה. מאז 1951 המקום הזה הפך להיות מכוון תיאולוגי שוודי, זה השימוש הנוכחי שלו היום. המנהל, יורן לרסן, בזמנו היו לו קשרים מעולים עם מוסדות יהודיים והיו רואים כאן רבנים עם כיפות שחורות מגיעים ונותנים הרצאות לסטודנטים משוודיה, מדנמרק וכו'. הוא ניסה לעשות גשר יהודי-נוצרי מאוד מוצלח, ואף הדליק משואה לפני כמה שנים על סיפור הקירוב בין יהודים ונוצרים. היום לבית יש אורינטציה מעט אחרת ושונה, לא כמו שהייתה בעבר. **על קונרד שיק** אפשר להגיד שבילילה האחרון שלו הוא ישן ולא קם. רעייתו פרדריקה דוברלר הזמינה ארון מן הרובע הנוצרי והאיש הזה היה גדול, תרתי משמע, והארון שהוזמן היה קטן מלהכיל את האיש. אז היא הזמינה ארון חדש. כשרצו לקחת את הארון הישן היא ביקשה לעזוב את הארון במקומו. 10 ימים לקח לפרדריקה דוברלר להצטרף לבעלה בארון שהותירה בביתה, את זה אפשר לראות בבית הקברות הפרוטסטנטי בסמיכות הזמנים של פטירתם של הזוג.

קונרד שיק היה גרמני ממיסיון עולי הרגל שהיה בבאזל בשוויץ. המיסיון הזה הוא חשוב להבנת המאה ה-19. המיסיון הפרוטסטנטי הוקם על ידי גרמני בשם שפיטלר התכוון להקים 12 תחנות בין ירושלים לבין אתיופיה, היא הנקודה הרחוקה ביותר שהגיעה אליה הנוצרית בעת העתיקה, מאה 4. הקימו תחנה ראשונה בירושלים, זו הייתה התחנה הראשונה והאחרונה, כי הם לא הבינו את הקשיים האלו בשנות ה-40 של המאה ה-19, וזה היה פשוט בלתי אפשרי לאדם אירופאי לחיות בארצות ובמקומות האלה, הן מבחינת התברואה, מבחינת המזון וכולי. זה היה ניסיון שלא צלח לכדי 12 תחנות בהמשך.

ברטה ספפורד, בתה של אנה ספפורד מייסדת המושבה האמריקאית בעיר, כתבה ספר בשם 'ירושלים שלנו' שם היא מספרת על שני נערים שיצאו באחד הימים ב-1880 ועזבו את הבית של המושבה וירדו אל הנקבה. שני הנערים הללו, אחד בשם יעקב ספפורד השני בשם סמסון, הכינו לעצמם מצוף עם מתקן תאורה בחזית, החלו לשוט על פני המים של נקבת חזקיהו והרגישו את סימני החציבה הקדומים מימין ומשמאל. סמסון שאיזשהו שלב נמלט כל עוד רוחו בו, יעקב ספפורד נותר לבד בתוך המים הצוננים ואיפשהו ממשיך הבחור שהיה כבן 16, מתפתל לאורך הפיתולים של הנקבה. כשראה את הפיתולים התכופים, כותבת ברטה ספפורד, הוא הבין

שזו כנראה נקודת המפגש שבין חוצבי המלך חזקיהו. כמו שהוא מגיע לקצה הנקבה הוא ממשש ביד שמאל שלו ומרגיש חציבה שכדוגמתה לא נתקל עד אותה שעה. הוא לא יודע מה זה, הוא יוצא החוצה לברכת השילוח ונשות הכפר סילוואן בטוחות שמי שיצא זה הגיין בכבודו ובעצמו, שכן מעולם לא יצא מישהו מן הנקבה. הוא בשן ועין עוזב את המקום, מתדפק על דלתו של קונרד שיק שהתגורר אז בעיר העתיקה ומספר לו את הסיפור. שיק שהיה חד מאוד בעניין הארכיאולוגיה והמחקר הירושלמי מבין שתלמידו כנראה גילה משהו מאוד חשוב, הוא לא ידע מה זה בדיוק, אז הוא יורד בעקבות התיאור של הנער מכיוון ברכת השילוח, נכנס כמה מטרים פנימה, מאיר על הכתובת החצובה בסלע וקורא אותה. הכתובת תוך זמן קצר נעקרת ממקומה על ידי סוחרי עתיקות זריזים, עד שהקונסול ונציגים בריטיים לוחצים על השלטון הטורקי להניח את ידם על הכתובת והיא מועברת בסופו של דבר למוזיאון הארכיאולוגי באיסטנבול. זה סיפור הכתוב ששיק היה מעורב בה על פי גרסתה של ברטה ספפורד.

אפשר לראות את עץ האורן הגדול והבית שהוא אחד מעשרה בתי הנשאיבים בשכונת החבשים. משפחת נשאיבי היא משפחת אצולה ירושלמית ערבית שהפער והשנאה בינם לבין החוסיינים הייתה גדולה יותר בין הפער שבין החוסיינים ליהודים. המשפחה הזו, שהייתה מקורבת מאוד לבריטים, בסוף המאה ה-19 בנו כאן 10 בתים. בית אחד פנימה לרחוב, בית אחד על שפת הרחוב לסירוגין. כל אחד לא הפריע לשני והבתים האלו שרוצפו בשיש קררה וצופו בתקרת עץ, העתק דוגמאות מטופקאפי, ארמון הסולטנים באיסטנבול, יצרו כאן למעשה את הארמונות הירושלמיים של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. התגוררו כאן רופאים ואנשים שונים. גם בן יהודה התגורר באחד בתי הרחוב של הנשאיבים כאשר שילם שכר דירה.

בית פייגנבאום - אחד הבתים בתקופת המנדט הבריטי ביתו של רופא יהודי בשם דוקטור אריה פייגנבאום, הוא הרבה פחות ידוע מדוקטור טיכו השכן שקיבל את כל הגדולה והערצה, אבל הוא היה רופא שירושלמים העריצו אותו, שכן עסק גם במחקר וגם בטיפול.

יעקב אורלנד כתב עליו, ובעיקר על בתו, בספא "סמטת החבשים" את המשפטים הבאים –

"עוד יש לומר כי ד"ר פייגנבאום מומחה לעיניים / גר בפנית הסמטא עם חצר גדורה בקומתיים / אין איש רואה בהיכנסו ובצאתו אל / מחוץ לחצרו. ודאי אחד מסודות המקצוע. / כנגד זה הכל רואים את חמדה, היא ביתו, שכלל איננה / מלייו נסתרים הו לא, ומי שתלה בה עיניו / אינו מורידן ממנה / והעסק המשפחתי משתלם מסתמא / כי כל המביט בה מהלך כסומא / ונזקק לעזרת הרופא אביה, / תלמוד לומר- יום-יום הוא מופיע / בקליניקה שם, לטיפול של-חובה / ומסתבר שעיניה-חולות-אהבה. / חמדה, אי אי חמדה, עם עורה צח כחלב / ושערה כנף-עורב ופיה אדם-השחלב / ומצחה המולך ועיניה - אלוהים בשמים: / איך הפך אביה להיות רופא עיניים? / מוטב אילו היה רופא לבבות / ואוסף לשבריהם, או שמא כבאי-להבות / לצבר את אפר הנעורים הנערם על סף ביתו / מן השריפה אשר שרפה בהם ביתו. / עד כאן עיניה. / ומה בדבר קולה הלוטף כקטיפה. / שהנה הוא אושת-סוף והנה הוא גלגל-סופה / ומה בדבר ה"יריש" המתרשרש אצלה גאה / ואיך היא מדגישה את ה"אלף" וה"הא" / ואיך מתקבצים בגרונה גליות ה"חית" וה"עין" / כרוסית שאבותיה מארם-נהריים. / לא בכדי בחרו בה להיות קרינית / חדשות-הרדיו ב"שעה העברית" / ובצדק אמר עליה, זכורני, / ידידי ה"די" אליעזר לוברני, / בבשתנו יחד ב"זיכל" (למען הדיוק "זיכל קפיריה") / כשחמדה קוראת חדשות, חוזרת העברית להיות / אימפריה.

אחד היתרונות של המקום הזה הוא קרבתו למרכז העיר אבל תחושת השקט והכפריות כאן, כאילו אנחנו בתקופה אחרת בזמן אחר, וזה נשמר, זה הקטע של רחוב אתיופיה, רחוב בני ברית והרחובות הסמוכים שיוצרים תחושה שהזמן עצר מלכת. ביתו של ד"ר פייגנבאום נרכש על ידי איירה רנרט בעלים של חברת המכונות "האמר", תורם גדול לישראל. את הבית הסמוך עם המרפסת הבולטת הוא קנה לבתו. אלה שני בתים לא קשורים למציאות, זה דבר מאוד עזוב לירושלמים לראות איך בתים מפוארים וגדולים מאוד נרכשים על ידי עשירים ורוב הזמן לא גרים בהם, זה הופך את העיר בחלקיה לעיר רפאים מסוימת, זו בעיה קיומית לעיר, העירייה זוכה למנת ארנונה מכובדת מאוד אבל נפגע כאן המרקם העירוני, האנושי וכולי.

בוריס שץ, ברוך שץ, יליד בולגריה הקים את בצלאל ב-1906 כבית ספר יהודי לאומנות. לא הרבה יודעים שהמעון הראשון של בצלאל התחיל באזור הזה. כולם מכירים ברחוב שמואל הנגיד את בית האמנים ובית הספר לאדריכלות היום, אבל בבית האתיופי בקצה הסמטה התחיל בצלאל במשך שנתיים. בצלאל היה כאן, בית ספר למל היסטורי היה בסמוך, ביתו של אליעזר בן יהודה היה מעבר לכביש, 'בית הספרים' (מה שהיום נקרא הספרייה הלאומית) היה בבית לא רחוק מכאן, וכל המכלול הזה יצר ריכוז של מוסדות השכלה וחינוך המרכזי ביותר בירושלים. עד כדי כך שגד פרומקין, שופט שכתב ספר 'דרך שופט בירושלים' והשופט היהודי היחיד בתקופת המנדט בבית המשפט העליון, כתב שהרובע הזה, או המתחם בו אנו נמצאים, אפשר לקרוא לו הרובע הלטיני של ירושלים. הרובע הלטיני בפרו זה הסורבו וסביבתו, הרובע הלטיני של ירושלים הוא התכוון לבצלאל והסטודנטים, לבית הספרים, למוסדות השכלה, בית ספר למל וכולי. כלומר מהרבה בחינות הדבר הזה רחש פעילות של השכלה, חינוך ותרבות. מבחינת האווירה לפחות, לא הרבה השתנה.

רואים את חומות האבן, הצמחייה המאוד וותיקה, תריסי הברזל – ממש כמו בעבר. הכל כאילו עצר מלכת. חלק גדול מהבתים הסמוכים הוקמו על ידי האתיופים, כ-15 בתים בנו קיסרי אתיופי ואצילי אתיופיה שרצו בית בירושלים. מבינים שלצד מעצמות אירופה מדינה נידחת לכאורה ונראית לא קשורה לסיפור, בונה כאן במסות דומות לכל מעצמה אירופית אחרת.

הכנסייה האתיופית

נמצאת כאן כמעט בהסתר אתיופית בת +80 שנחשבת כאחת ממנגנות הפסנתר המוכשרות בעולם, היא כבר לא מנגנת אבל עשו לכבודה ערב הצדעה שלם בימק"א, למוזיקאית האתיופית שמנגנת מוזיקה קלאסית כמו שאף אחד לא שומע. תופעה מאוד מעניינת. שוברים קצת מיתוסים על אתיופיה היום, זה עוד משהו קצת לא צפוי.

אחד הנזירים סיפר שהוא זוכר במה גדולה שניצבה כאן, עליה עומד במאי הוליוודי בשם אוטו פרמינגר וצועק לשחקן הצעיר פול ניומן לרוץ את החצר מקצה לקצה. פול ניומן כארי בן כנען בסרט אקסודוס קופץ מעל שער המנזר האתיופי, רץ את החצר כולה, דופק על דלתו של דוד עקיבא מהלח"י כדי לנסות לשדך בין ההגנה ללח"י, בסופו של דבר זה לא מסתייע וכל הסיפור של דב שמסתתר כאן בין הפרוכות של האתיופים.

אקסודוס זה סרט קולנועי, אולם יש אנשים שחיים היום בארץ ואומרים שאלמלא אקסודוס לא היו מגיעים לארץ. כלומר שהייתה לסרט הזה השפעה מאגית על חלק מהאנשים בתקופה מסוימת, זה דבר מעניין ולא דווקא שולי כפי שזה לכאורה נראה.

אנחנו נמצאים במכלול שנקרא בשם דברת-גנת שפירושו 'הר גן העדן'. לכנסייה יקראו האתיופים בשם כנדא-מהרת שפירושה 'ברית הרחמים', שזה אחד מהכינויים בשפה האתיופית למרים אם ישו. **המבנה שרואים** הוא רוטונדה מבחינה אדריכלית, אם כי הוא לא מנציח שום דבר, שכן רוטונדה בדרך קשורה בהנצחה (כנסיית הקבר כדוגמא). יש כאן מבנה שדומה למבנה הנצחה כי בפנים אפשר לראות את המקדס במרכז, מבנה מרובע, וכאשר עושים אתיופים את התהלוכות והטקסים שלהם, הם לפעמים סובבים סביב המקדש הזה. בפנים אפשר לראות את התופים שמשמשים את האתיופים לתפילות שלהם ואת עשרות המוטות המיוחדים שעליהם נשענים האתיופים בזמן התפילה הארוכה מאוד שלהם, שבדרך כלל נעשית בעמידה.

הנזירים האתיופים צמים מעל 250 יום בשנה. הצום האתיופי זה לא צום במובן המלא, אלא צום של לשתות מים ולאכול לחם כזית. זאת אומרת שלא אוכלים את הדברים האחרים שני שליש מהשנה לערך והמזון הוא סמלי ביותר. זה חלק מהתפילה והאמונה. בפנים אפשר לראות גם שיש מלבד ישו האתיופי, או בגרסה אתיופית, גרסאות של ישו בסגנון רוסי לגמרי, כי זה תלוי בציר שהביא איתו את גרסת עולמו, וחלק מהציורים אכן נעשו על ידי צייר רוסי לצד כל הציורים האתיופים.

כל מה שרואים מסביב זה אולם אירועים ושמוחות. כדי להבין את פער התרבויות – באחד הימים המדריך הגיע לכאן עם קבוצת צילום בשעות הערב, הנזיר אומר לו שיבוא מחר בשעה חמש, יש טקס שאסור להחמיץ. למחרת היום ברוך מגיע בחמש אחר הצהריים כדי לראות את הטקס והנזיר אומר לו שהכל היה בחמש לפנות בוקר. זה חלק מפעילות הלילה.

כנסייה לחצר הכנסייה אפשר לראות מעל השער את הסמל של גור אריה יהודה האתיופי, הנושא את הצלב ואת כתר המלוכה. לצד האריות נכתב בשפת הגעז "ניצח האריה משבט יהודה, מנליק השני מלך המלכים של אתיופיה 1889". מנליק השני, קיסר אתיופיה, היה בין השאר קשור בבניית הכנסייה. זה היה פחות או יותר בגובה חדר הכתיבה של אליעזר בן יהודה.

בית אליעזר בן יהודה : גלויה מקורית בצבעי ספייח משנות ה-20 בה רואים את אליעזר בן יהודה כותב את המילון הגדול שלו עם הספרים המקיפים אותו.

לאליעזר בן יהודה היו כמה גלגולים. הוא התגורר בסמטת הדגל בעיר העתיקה כעורך משנה של ישראל דב פרומקין עורך עיתון החבצלת. לימים הוא ישכור דירה ברחוב יפו, לימים הוא יגור בסוכת שלום, ואחר כך יגור ברחוב אתיופיה מס' 11, זה המקום בו מתגוררת המשפחה.

באזכור אחד מופיע הבית בפרוטרוט בתיאורו של איתמר בן אבי את חתונתו. איתמר בן אבי כתב ספר שנקרא 'עם שחר עצמאותנו', ספר שאזל מן השוק. איתמר בן אבי מספר בזיכרונותיו שכאן בפסח תרע"ד, 1914, נחגגה סוף סוף החתונה בין צאצאי משפחת בן יהודה ומשפחת אבו שדיד, חתונה שירושלים לא ראתה רבות כמוה. הוא מספר שעם השעה הרביעית נכנסים פנימה הקונסול הספרדי והקונסול הצרפתי עם הקוואסים, אלה מפנים את הדרך עם המוט עם הריקוע עופרת בבסיס, נכנסים פנימה. אחר כך מגיע המופתי הירושלמי, 1914, לחתונה של איתמר בן אבי, מגיע לכאן גם מאיר דיזינגוף התל-אביבי, ולצדם מגיעים כל גלריות המחנכים הירושלמית ממיס אני לנדאו מנהלת בית הספר אוולנה דה-רוטשילד ששם למדה לאה אבו שדיד, ועד דו ילין מכונו של הסמינר העברי בירושלים.

כל הגלריה הגדולה הזו נכנסת פנימה אל תוך חדר האירוח, שם נערכת החופה. ומתחת לחופה, כותב איתמר, 'ואני דק ורזה גן הייסורים של השנתיים האחרונות, לבוש שחורים אנגלים וחופש שפורפרת צרפתי', כלומר לבוש שחור- פראק ושפורפרת צרפתית – צילינדר (בתרגום). בן יהודה קרא לג'יקט יעקובית, ג'יק-ג'יקט, יעקב-יעקובית. זה לא התקבל כמובן אבל היה קיים.

החתונה נערכת כאן ואיתמר שומע, וכותב את זה בזיכרונותיו, את אמה לוחשת לאוזנה של רעייתו לעתיד 'לאה, עוד בידך להתחרט ולהגיד לא'. כאן בסופו של דבר נערכת החתונה, החופה מסתיימת והרב יעקב מאיר קורא את הכתובה שבה 'הבטחתי לכלתי כפליים וארבעתיים, אם רק אוכל'.

לימים, הנכד של איתמר ולאה, גיל חובב, ראיין את סבתו ובראיין ישראל : "באמת אף פעם לא הבנתי למה בחרת כזה חתן עני ומופגע אם יכולת להתחתן עם עשירי הדור". על כך עונה לו לאה : "אל תאמר מופגע, חצוף! אבל אני אסביר לך. באמת היה בנסיון (=בן ציון בפייה) עני מאוד, אבל מה היה יוצא לי מהעשירים: האחד, ולירו, היה קמצן כמו אינני יודעת מה. השני, שלוש, אמו הייתה אומרת לו מה יעשה בכל רגע וכאלה לא אוכל לסבול. השלישי נסע לקושטא ואיבד את כל כספו. בנסיון באמת היה עני, אבל לפחות היה ליבו רחב. פעם ישבתי עם אימי על המרפסת ופתאום שמענו רעש ברחוב. 'הגיע המשוגע' אמרה אמי. כך קראה לבנסיון. ובאמת למטה ראיתי את בנסיון עם כמה פועלים סוחבים חבילה גדולה, 'לא אוכל לסבול לראותך רוקמת בחושך' אמר לי בנסיון. 'הנה קניתי לך מכונית תפירה'. טוב, זה שהיה משוגע, ידעתי, אבל לא אוכל לשער כמה עלתה אז מכונית תפירה, ועוד של זינגר. מאות פרנקים, וזה מבנסיון, שפרלה אחותי הייתה נותנת לו איזה גרושים כדי לקנות לו נעליים.

אז באמת היה נדיב, בטח נדיב. על חשבונני נדיב. שש שנים אחרי נישואי עוד החזרנו לזינגר את התשלומים."

הריאיון נמשך ובסופו סיפרה לי לאה : "כן, היה נדיב בנסיון. לא תחשוב שהסביל אותי, גם אם אתלונן. היה יפה, היה כמו אש, נסיד יהודה קראו לו כולו. וכך עד שמת המסכן. גם בשנותי האחרונות.... בנסיון היה חולה מאוד, אף על פי ש.....בחדר המיטות היה.....בן פורת יוסף."

הדרכת עמיתים : אליעזר בן יהודה

אבי"י נולד ב-1858 בליטא כאליעזר פרלמן. גדל בית חרדי. התייתם מאביו בגיל 5. נשלח לחדר. בגיל 13 עבר לדודו ששלח אותו לשיבה. שם התקרב לת' ההשכלה. הדוד שהתנגד, גילה זאת וזרק אותו מהבית.

הגל בשלג עד שהגיע לבית כנסת, שם אימץ אותו נפתלי יונאס.

בגיל 17 התוודע לרעיון התחייה של עם ישראל בא"י והחליט להקדיש עצמו למטרה זו. שינה את שם המשפחה לבן יהודה ופרסם מאמר בנושא החייאת השפה : "שאלה נכבדה" נסע לפריז ללמוד רפואה, חלה בשחפת וחזר לבית יונאס.

בתו של יונאס התאהבה בו והוא הסכים לשאת אותה חיו בדלות איומה בעיר העתיקה. כתב בכתב עת חבצלת ואח"כ בעיתון הצבי והשקיע בכתיבת המילון. דבורה נדבקה ממנו בשחפת. בהריון עם בנם הבכור השביעי אותה שהילדים לא יצאו מהבית עד גיל 7 כדי לא להחשף לשפה זרה. ילדה עוד 5 ילדים, נפטרה מהשחפת. חמדה (ביילה) אחותה הגיעה, אז נפטרו 3 ילדים מדיפטריה, נישאה לאליעזר והיתה שותפה לעריכת העיתון איתו. ילדה לו 3 ילדים, מתוכם נפטרו שניים.

ב-1897 בקונגרס הציוני הראשון בבאזל קיבל תקציב למימון פועלו ובחלק מהכסף הזה שכר בית במבנה הנוכחי ברח' אתיופיה 5. ב-1919 פנה להרברט סמואל ושכנע אותו, שיכריז על השפה העברית כאחת מ-3 שפות רשמיות בארץ ונענה בחיוב.

אב"י עלה לארץ ב-1881 בתפר שבין הישוב הישן לחדש. הוא התגורר במעוז הישוב הישן והוא ומשפחתו היו חשובים להתנכלויות אין ספור מצד אנשי הישוב הישן, כולל עלילת שווא על רצון שלו למרוד בשלטון העותומני. אב"י התנגד לכספי החלוקה וגם רצה להחיות את שפת הקודש, דבר שנראה להם ככפירה. מצד שני, אנשי המושבות החדשות של הברון קבלו אותו באהבה גדולה ותמכו מאוד ברעיונותיו – עבודה עברית ושפה עברית משותפת לכולם.

הנשים בחייו (דבורה ואח"כ חמדה אחותה) היו עזר כנגדו במלוא מובן המילה, נהלו את ענייני הבית, פרנסו בעת הצורך, טפלו בילדים ותמכו בו בכל המובנים. ספק אם המפעל הזה היה מצליח ללא עזרתן ההכרחית.

סוף הדרכת עמיתים

ספריית בני ברית : 1892, 400 שנה לגירוש ספרד, מוקמת הספרייה הגדולה ביותר שהייתה אי פעם בירושלים ותיקרא בשם 'מדרש אברבנאל'. דון יצחק אברבנאל הוליך את מגורשי ספרד אל מחוץ לספרד בחלקם, על שמו נקראת הספרייה שהתחילה את דרכה בבית שכור ברחוב יפו. ראשיתה של הספרייה הייתה באוסף ספריו של דר' יוסף חזנוביץ (הלכנו עכשיו ברחוב חזנוביץ) שהיה רופא באודסה שאמר למטופליו שיטפל בהם ואת שכרו אקבל מהם כספר. כך הוא אסף אלפי ספרים, חלקם מיוחדים במינם, אלו אלפי הכרכים שהוא הביא, שימרו וקבצים הספרייה הגדולה בירושלים.

כל המשכילים בירושלים רצו להוריד את הספרייה הזו ליפו, שכן שם היה מרכז היישוב החדש ואין מקום מתאים יותר ממנו. אוסישקין, בן יהודה הירושלמים תמכו בזה שתישאר בירושלים, בסופו של דבר במאבק הזה נותרה הספרייה בירושלים.

ב-1902 מוקם הבית הזה מאבן אדמדמה שנקראת מיזי אחמר ובסיתות מעודן שנקרא בשם מוסמסם. המקום הופך לספרייה מרכזית של היישוב היהודי בארץ. ב-1930 נודדת הספרייה למעון קבע שלה, שהיה בהר הצופים, באוניברסיטה העברית ותיקרא מאז הספרייה הלאומית. אם כן, ראשיתה של הספרייה הלאומית באזור הזה. הגלגול הנוכחי שלה היום בגבעת רם ואוטוטו תעבור למעון חדש.

סאגה מורטת עצבים הייתה בעניין של הספרייה הלאומית החדשה. קרן רוטשילד תרמה להקמת הכנסת, להקמת בית המשפט העליון, ורוצה לתרום את הספרייה הלאומית של מדינת ישראל שהמיקום שלה במשולש הנטוע באורנים שבין הכנסת למוזיאון ישראל ומשרדי הממשלה. בתחרות לפני מספר חודשים זכה אדריכל צעיר ונמרץ שהעבודה שלו הייתה הכי יפה ורצינית, מכל האדריכלים המפורסמים הייתה שלו. בדקו ובדקו והתברר שהוא העתיק חלק מהעבודה מעבודות אחרות, ואוי לביזיון, והסיפור נדחה בזמן מסוים. היום יושבת במקום ישיבת עץ החיים.

בית כגן ובית הולמן האנט : אפשר לראות את השיכונים (במרכאות) החדשים שהולכים ונבנים במרכז העיר לאורך הרחוב הרב קוק ובפינת הרחובות הנביאים, פרויקטים חדשים של לב לבייב, במסגרת אפ"י – אפריקה ישראל, שמקימה כאן את מרכז העיר. בקרוב, יש להניח, גם יצוץ כאן גורד שחקים וכל העצים שרואים והאווירה הכמו כפרית הזו תיעלם מהנוף הירושלמי.

רואים את בית הספר הצרפתי שהיה מנזר בשם סנט ג'וזף, הצרפתים בנו ברחוב הנביאים את המבנה הזה ולידו הבית שהיה בן שתי קומות. הקומה העליונה הוסרה והקומה התחתונה הותרה כפי שהייתה, כרגע מתכננים תוספת בנייה בתקווה מתונה. היה כאן וויכוח מאוד גדול ותהליכי השימור נתקלו בהמון הפגנות של תושבים.

הבית הזה הוקם במאה ה-19 על ידי צייר אנגלי בשם הולמן האנט ששייך לאסכולה הפרה-רפאלית. הוא היה אדם דתי שהגיע לירושלים, בנה לו בית כאן וצייר את נופי ים המלח ומדבר יהודה. עד היום מי שעושה את דרכו לשכונת גילה, בצד שמאל של הדרך, ליד מנזר מר אליאס, יכול לראות ספסל אבן נהדר שאשתו אדית בנתה והקימה אחרי מותו, לזכרו של בעלה. יש שם ציטוטים מהתנ"ך והברית החדשה.

הולמן האנט התגורר בבית הזה. אחד הסיפורים מספר שהוא רצה לצייר את השעיר לעזאזל. כדי לעשות זאת קנה תיש בשוק הבהמות בירושלים שהיה בפינת החומה ליד בורגי לקלק, הפינה הצפון מזרחית של חומת העיר העתיקה. מורידים אותו לים המלח ושם מציירים אותו עד שנופח את נשמתו. את השלישי הוא הספיק לצייר באופן מלא, העלה אותו והוא חי בין אנשי אירופה שחיו כאן כחיית מחמד לכל דבר, כך יספרו בני הקונסולים.

לימים בבית הזה התגורר רופאת ילדים ילידת טשקנט, דר' הלנה כגן, רופאת ילדים נערצת שזכתה גם בפרס ישראל לימים. הגברת הזו במלחמת העולם הראשונה, לראשונה מתקבלת לעבודה. עד אז אמרו לה הטורקים על כך שרצתה לעבוד בבית החולים העירוני, שאין דבר כזה רופא אישה. במלחמת העולם הראשונה הם היו צריכים והם לקחו את הדוקטור, מה שקצת שינה את תפישתם בעניין הזה.

בצריף הזה, או בדומה לו, התגוררה בשנות ה-20 המשוררת רחל. רחל עזבה את כנרת, הגיעה לירושלים, התאהבה והייתה לה אכזבה נכזבת גם בעיר. אל מול חלונה צמח עץ אגס עליו כתבה את השיר 'עץ האגס':

תמליל סיור מספר 63 ליד ושם והר הרצל

מסלול : מוזיאון יד ושם והר הרצל

יד ושם

האתר הוא גדול וכולל כ-20 אלמנטים: המוזיאון היסטורי, שדרת חסידי אומות העולם, יד לילד, בקעת הקהילות, אוהל יזכור, אנדרטאות שונות, מוזיאון לאומנות השואה, ביתן תערוכות, בית כנסת, מרכז צפייה, מרכז למידה על השואה, ספרייה, ארכיון ועוד.

תכנון סיור לתיירים – לפחות שעה וחצי עד שתיים. חייבים לכלול את המוזיאון ההיסטורי, שדרת חסידי אומות העולם, ויד לילד. אם יש יותר זמן – אפשר להוסיף את בקעת הקהילות, הקרון, אוהל יזכור והאנדרטאות. כשבאים עם גמלאים אפשר לבוא גם לחצי יום. אנחנו יכולים להדריך רק תיירים ומבוגרים ישראלים.

קבוצות שאסור לנו להדריך: קבוצות חינוכיות-בתי ספר, חיילים, שוטרים, תגלית. רק מדריכי יד ושם יכולים להדריך אותן, ואפשר לעבור לשם כך קורס של יד ושם, שמתקיים פעם בשנה.
חובת תיאום – עם כל קבוצה מעל 5-6 אנשים - חייבים לתאם מראש, דרך אתר האינטרנט של יד ושם, ממלאים טופס מתאים ומקבלים תשובה עם השעה האפשרית, לפי עומס הקבוצות. עם המשפחה אפשר לבוא בלי תיאום מראש.

הדרכה במוזיאון – אם המדריך מסביר במוזיאון, רק עם מערכת שמע-מיקרופון ואזניות, במחיר 10 ש"ח לנפש. אם לא מדברים בפנים-הכניסה ללא תשלום. לפעמים הסוכנים מנצלים זאת, רוצים לחסוך 400 ש"ח ואומרים למדריך להיכנס בלי הדרכה, כי "השואה זה נושא שמדבר בעד עצמו וכל המוסיף גורע"... והמדריך יכול להכניס אותם וללכת לשתות קפה. האמת היא שעדיף הדרכה מסודרת, כי לא כל דבר אפשר להבין לבד. אפשר להזמין גם הדרכה מקומית של המוזיאון, בתשלום. יש גם הדרכה קולית אישית, בתשלום.
מרכז המבקרים – בנין הכניסה לכל האתר, שם מקבלים מכשירים עם אזניות. בקומה התחתונה של הבניין יש קפטריה חלבית, מסעדה בשרית ושירותים.

הכניסה למוזיאון ההיסטורי - (המוזיאון החדש נפתח ב-2004)

המוזיאון ארוך מאוד (כשעתיים וחצי), הגדול מסוגו בעולם, המוזיאון יכול להכיל יותר מ-2 מיליון מבקרים בשנה. רצוי לתדרך את הקבוצה ולהסביר שאי אפשר לראות הכל, ולא להתעכב ליד כל שלט וכל תמונה וכל סרט. אי אפשר גם לצאת באמצע, וחייבים לעבור את כל המסלול. יש בו הרבה מוצגים מלבד תמונות, ואפשר לספר את הסיפור של השואה דרך המוצגים. (במוזיאון הקודם היו רק תמונות, והיה בו מקום רק ל-350,000 מבקרים בשנה). כדאי לבוא שוב לבד ולעבור במוזיאון בקצב האישי שלנו, כדי לראות דברים נוספים.

1א - העולם היהודי שהיה - "נוף חיים" - מיצג וידאו של מיכל רובנר, אורכו 12 דקות, מתאר תמונות וקטעי סרטים שצולמו באירופה בשנות ה-30-20, רובם סרטי חובבים, שצילמו את המשפחה, את הכפר או השטייטל (העיירה), בלי לדעת שהם מנציחים עולם שבקרוב ייעלם. דרך תמונות אלה אפשר להתרשם שהיו חיים לפני השואה. להרבה תיירים שבאים לכאן אין שום מושג מה היה לפני השואה, וכאן אפשר לראות שהעולם היהודי היה מגוון ולא אחיד. היו יהודים פשוטים שגרו בעיירות יהודיות, היו יהודים שהשתלבו במערב אירופה והגיעו להישגים מקצועיים ואינטלקטואליים גבוהים, היו ששמרו על אורח חיים אורתודוכסי-חרדי, והיו כאלה שהשתלבו בתרבות המערבית, יוצרי מוזיקה קלאסית וכו'. היו כאלה שלמדו בחדר והיו כאלה שלמדו באוניברסיטה. היו ציונים והיו בונדיסטים שנלחמו על סוציאליזם יהודי במזרח אירופה. היה עולם יהודי תוסס ומגוון לפני השואה.

במוזיאון הישן היתה בכניסה תמונה של היטלר, כאילו עליית הנאצים לשלטון ב-1933 היא התחלת השואה. היום התפיסה שונה, ומראים את החיים היהודיים שהיו לפני השואה. אם רוצים להבין שמהו הלך לאבדון, צריך להבין מה הוא היה, שהיו חיים יהודיים לפני כן.

1ב - תצלומים מכיסי הנרצחים במחנה קלוגה

זה המוצג הראשון במוזיאון, הפתיח, המבוא שאמור להכיל בתוכו את הסיפור כולו. בפרוזדור המרכזי, לפני שנכנסים לאולמות התצוגה, מוצגות רק שתי תמונות שואה. כל שאר המסדרון ריק מתמונות, וזה לא במקרה. האירוע צולם בחודש ספטמבר 1944, לקראת סוף המלחמה, במחנה הריכוז קלוגה שבאסטוניה(הצפונית בארצות הבלטיות). חיילי הצבא האדום הסובייטי נכנסו למחנה ושחררו אותו, ומצאו ערימת גופות של אסירים יהודים ועליהם בולי עץ. הנאצים התכוונו לשרוף אותם ולא הספיקו, בגלל התקדמות מהירה של הרוסים. זה המחזה שהתגלה לעיניהם של המשחררים.

מה כל כך ייחודי באירוע הזה? הרוסים מצאו לא רק את הגופות אלא גם את הבגדים, ובתוך הכיסים היו תעודות, מסמכים, תמונות אישיות ומשפחתיות, כתובות חתונה. אלה הזיכרונות האחרונים של הנרצחים שהגיעו לשם, ברובם מוילנה שבליטא. הנאצים היו אוספים כל דבר מהנרצחים ושולחים לגרמניה – משפטים, תכשיטים, בגדים, נעליים, שיער נשים. רק דבר אחד לא עניין אותם – תמונות של יהודים. מיליוני תמונות עלו באש בשואה, ולכן זה אירוע חריג, שמצאו את המתים עם המסמכים והזיכרונות שלהם.

משמעות התמונות בכניסה - המוזיאון עוסק בהנצחה וזיכרון, ולכן רוצים להנציח ולזכור את האנשים, את הסיפורים האישיים ולא רק את תמונות הרצח. זה הקונספט של המוזיאון החדש: חשיבות החיים היא באותה מידה כמו חשיבות המוות. איך חיו בגטאות – זה חשוב לא פחות מאשר איך נספו בגטאות. איך ניסו להיאחז בחיים במחנות-חשוב כמו הסטטיסטיקה והמספרים של המתים. כאן יש מפגש בין החיים והזיכרונות, לבין המוות בצד שני. התפר בין החיים למוות הוא הציר המוביל במוזיאון.

המסדרון המרכזי – בנוי בצורת מערכת של שברים, ואין אפשרות לעבור אותו ישירות מקצה לקצה. כל שבר מסמל אירוע, ומכניס אותנו הצידה לאולם אחר. במסדרון אנחנו יורדים לעולם של תהומות, תהום מתחת

לתהום. השואה היא סיפור של שברים ומשברים, סיפור של תחתיות: כשהיהודים הגיעו לתחתית - חשבו שהמצב לא יכול להיות יותר גרוע, אך כל פעם התברר שיש תהום ותחתית עוד יותר נמוכה. אחרי ליל הבדולח היו הגטאות, אח"כ היו הטרנספורטים וההובלות בקרונות, אח"כ מחנות ריכוז, אח"כ צעדות המוות וכו'. **שבר ראשון** במסדרון - שריפת אלפי ספרים יהודיים בגרמניה הנאצית, שאינם מאושרים לפי האידאולוגיה החדשה ב-1933. תמונה של יוזף גבלס, שר התעמולה הנאצי, שנאם בחודש מאי 1933, ודוגמאות של ספרים שכמוהם נשרפו. כששרפו ספרים - נכסי צאן ברזל של התרבות, אז החלה ההידרדרות. היינריך היינה - פילוסוף יהודי גרמני במאה ה-19, אמר: "במקום שבו שורפים ספרים יבואו לבסוף לשרוף גם בני אדם." בברלין יש אנדרטה של מיכה אולמן ובה ספריה ללא ספרים, כי העלו אותם באש...

2 - גרמניה הנאצית 1933-1939 ורדיפת היהודים

המתכננים במוזיאון היו צריכים לא מעט תעוזה כדי לרמוז לרקע הנוצרי של האנטישמיות החדשה. האנטישמיות הנאצית לא צמחה בחלל ריק באירופה, אלא אחרי מאות רבות של שנים של אנטישמיות ושנאת ישראל מסורתית נוצרית.

סינגוגה ואקליזה - שני הפסלים שלמעלה, שנמצאים עד היום בחזית הקתדרלה בשטרסבורג-במזרח צרפת: סינגוגה - מייצגת היהדות, אקליזה - מייצגת הכנסייה הנוצרית. סינגוגה עם שרביט שבור, עיניים מכוסות בד (טחו עיניהם של היהודים מלראות את האמת). אקליזה זקופה עם כתר על הראש. השנאה בימי הביניים הייתה מבוססת על הדת: כל היהודים אשמים בצליבתו של ישו. בימי הביניים - אם היהודי מתנצר הוא גואל את נשמתו.

החל ממאה 18-19 מעמד הדת יורד, ומעמד החילון עולה, ותקופת הלאומיות מתחילה. השנאה ליהודים הפכה להיות על בסיס השתייכות לאומית. הדוגמה היא דרייפוס - היהודי הראשון שהתקבל למטכ"ל של צבא צרפת. לכאורה זו הגשמת האמנציפציה - היהודים משתלבים בחברה, אך עדיין רבים ראו בו יהודי ולא צרפתי.

הנאציזם הוא השלב הבא - אנטישמיות גזענית, פסיאודו-מדעית, ספרו של היטלר: מין קאמף. **יוזראוס** (יהודים החוצה) - משחק קופסה של ילדים - אחד המוצגים בויטרינה שבפינה. בלוח המשחק יש עיר מוקפת חומה ובתוך העיר עיגולים, שהם עסקים של יהודים. מטרת המשחק להגיע לעסקים אלה ואז הוא מקבל דמות גרוטסקית של יהודי. כשהוא אוסף 6 יהודים המטרה היא להוציא אותם מהעיר דרך השערים, ולמטה רשום לאן הם אמורים ללכת: עופו לפלשתינה. כך חייבו ילדים גרמנים לשנאת יהודים, אך מהמשחק אפשר גם ללמוד היסטוריה: המדיניות הנאצית בשנות ה-30 היתה הגירה, גירוש, שהיהודים יעזבו וישאירו גרמניה נקייה מיהודים. בשנות ה-40 זה הפך למשהו אחר, כידוע.

שלטים תלויים למעלה - צולמו ע"י תייר הולנדי בשכונת גרמניה. על אחד השלטים רשום: יודנאכטונג... פלשתינה (יהודים זהירות, הדרך לפלשתינה אינה עוברת כאן) - כלומר - לכו לפלשתינה אך אל תעברו מהשכונה הזו.

דגם של רחוב - היה טרור ברחובות נגד יהודים.

דכאו - מחנה ריכוז ראשון שהוקם בגרמניה במרץ 1933, שלא נועד ליהודים. היה מיועד למתנגדי המשטר, קומוניסטים, סוציאליסטים והיו ביניהם גם יהודים, שהגיעו לשם. באותה תקופה המטרה היתה שהיהודים יעזבו את גרמניה, והדברים התפתחו בהמשך. לכן אי אפשר להגיד, שמיד עם עלייתם לשלטון החלו להכניס את היהודים למחנות, כי זה לא היה כך.

בית לדוגמה של משפחה יהודית - מי היו יהודי גרמניה? רואים בורגנות יהודית מבוססת, רמה סוציאקונומית גבוהה: שטיחי קיר, ריהוט מכובד, פסנתר, ציורי אומנות. אמנם לא כולם היו כאלה, אך רבים מאוד הצליחו והרגישו טוב בגרמניה. במדפי הספרים - גתה, שילר, הנאורות וההשכלה הגרמנית, וגם תלמוד בבלי וחננוכיה. בהחלט אפשר לקרוא להם "גרמנים בני דת משה" - גרמנים מבחינת הלאום, אך בני הדת היהודית.

חוק הפקידות - זה החוק הראשון של הנאצים נגד יהודי גרמניה, שלפיו פיטרו את כל היהודים בעלי התפקידים הממשלתיים במדינה. שולחן עבודה של רופא יהודי - פרופ' הרמן זונדק, שהיה מנהל בית חולים ברלין, והנאצים פיטרו אותו במרץ 1933. זונדק עלה לארץ ועבד בבי"ח ביקור חולים בירושלים. בהמשך הוא אמר משפט משמעותי: "רק לאחר שעזבתי את גרמניה הבנתי שעד 1933 היהודים חיו בגן עדן של שוטים".

הטרגדיה של יהודי גרמניה שונה מהטרגדיה של כל היהודים האחרים. עבור כל השאר מחוץ לגרמניה - האיום בא מבחוץ, כשהנאצים פלשו למדינות שלהם. עבור יהודי גרמניה האיום בא מבפנים, והם לא יכלו להבין ולהאמין שזה קורה להם, מלחמה של גרמנים נגד גרמנים אחרים. כאן אפשר לחוש את הדילמות של יהודי גרמניה. מתוך הבית היהודים ראו את הטרור משתולל ברחובות, את מצעדי הנאצים, את ליל הבדולח, את בית הכנסת עולה בלהבות. מה הם אמורים לעשות? להישאר או לעזוב? אולי היטלר רק עושה פרובוקציה כדי לחזק את מעמדו הפוליטי? הלא ידוע שכל אדם קיצוני שמגיע לשלטון הוא מתמתן, ואולי לא?...

פינה מיוחדת של שנת 1938 - שנת ההכרעה אצל יהודי גרמניה, הלחץ על היהודים התגבר, ליל הבדולח. בשנה זו גם התבצע ה"אנשלוס" - סיפוח אוסטריה לגרמניה. גירושים ראשונים של יהודי פולין שגרו בגרמניה - חזרה לפולין. גם מי שרצה לעזוב - לא היה לו לאן, כי שערי העולם נעלו יותר ויותר ב-1938, כפי שהתברר בוועידת אוויאן, בצרפת ב-1938, על בעיית הפליטים מגרמניה.

ציור של פליקס נוסבאום - "הפליטי", צויר ב-1939, ומבטא את ההרגשה של היהודים. יהודי מיואש עם מקל נדודים, וגלובוס גדול לידו, כאילו הוא שואל: אם לעזוב - אז לאן?

בדיחה מאותה תקופה - יהודי אוסטרי רצה לעזוב את המדינה, ניגש לסוכנות נסיעות וביקש כרטיס. שואל אותו הפקיד - לאן אתה רוצה? אמר היהודי: לא חשבתי לאן, אולי תביא לי גלובוס ואחפש. הביאו לו גלובוס, והיהודי סובב וסובב אותו, ולבסוף החזיר אותו לפקיד ואמר: לא מצאתי שום דבר מעניין, אולי יש לך משהו אחר להציע?...

תמונות של יהודים מצליחים בגרמניה: אלברט איינשטיין, זיגמונד פרויד, הסופר סטפן צוויג, הפילוסוף תיאודור אדורנו, מרטין בובר, הסופרת נלי זקס, המלחין ארנולד שנברג ועוד... ובתמונות הם לא נראים יהודים, אלא כמו גרמנים. כאן נשאלת השאלה: איך קרה שדווקא במדינה, שהיהודים השתלבו בה כל כך

טוב לכאורה, תרמו לכלכלה ולתרבות ולמדע, קיבלו פרסי נובל, אחרי ששוויון הזכויות ליהודים הצליח, דווקא שם פרצה האנטישמיות הקשה והרדיקלית ביותר?
חוקי נירנברג - ביטול האזרחות של יהודי גרמניה, שם גזלו מהם את האמנציפציה, את שוויון הזכויות.
סרטון של נאום היטלר - "נאום הנבואה" בינואר 1939, 6 שנים אחרי עלייתו לשלטון: "אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית, באירופה ומחוצה לה, לדרדר את העמים פעם נוספת למלחמת עולם, אזי לא תהיה התוצאה בולשביזציה של העולם למען ניצחון היהדות, אלא השמדתו של הגזע היהודי באירופה." כאן המקום לדון אם הכל היה מכוון מראש או לא, כי כאן בוודאי יש רמזים ראשוניים למה שעוד יקרה.
השבר השני במסדרון - הפלישה לפולין, 1 בספטמבר 1939. בה התבטא הצורך הנאצי להתפשט מזרחה, ומרגע זה החלה מלחמת העולם ה-2 באופן רשמי.

3 - פרוץ מלחמת העולם ה-2

חלוקת פולין - כאן חשוב להבין מהי פולין במלחמה: הגרמנים פלשו לפולין ממערב, ואחרי שבועיים הרוסים פלשו לפולין ממזרח והשתלטו על חלקה המזרחי. זה היה לפי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שנחתם במוסקבה באוגוסט 1939. זה היה חוזה אי-התקפה בין גרמניה לברית המועצות. הרוסים בעצם מכרו את פולין. הגרמנים עדכנו את הרוסים שהם עומדים לפלוש לפולין, אך אין להם כוונה להמשיך לרוסיה. היטלר ניסה בכך להרדים את סטלין.
חשוב להדגיש שב-1939 הגרמנים והרוסים פלשו וכבשו את פולין. הגרמנים חילקו את השטח הכבוש שלהם בפולין לשני חלקים: המערבי סופח לגרמניה והפך לחלק אינטגרלי של הרייך. שם העיר לודג' שונה לליצמנשטאט, העיירה אושווינצ'ים הפכה לעיר גרמנית בשם אושוויץ, עוד לפני שהקימו שם מחנה ריכוז, שהוא בעצם מחנה ריכוז נוסף בתוך גרמניה, שנועד למתנגדי השלטון.
גנרלגוברנאמן (שלטון כללי)- האזור המרכזי של פולין, שלא סופח לגרמניה. הרעיון היה לגרש את כל הפולנים מגרמניה לאזור זה, והם יהפכו לעם של עבדים. באזור המערבי המסופח היו מיליוני פולנים. התכנית לא בוצעה, ובפועל רק חלק קטן מהפולנים המסופחים גורשו לשם.
המטרה הסופית - זו התכנית בעניין היהודי באותו זמן: לגרש את כל היהודי הרייך אל אזור הזבל הזה - גנרלגוברנאמן. תמונה שמשקפת את המפגש בין יהודי פולין והנאצים - חיילי הוורמאכט מתעללים ביהודי חרדי, גוזזים לו זקן ופאות, ולועגים לו. זו פעם ראשונה שהנאצים פגשו יהודים שתאמו למראה שהתעמולה הנאצית הציגה אותם. החרדים בפולין היו שליש מהיהודים - כמיליון נפש מתוך 3 מיליון, ולכן הם הראשונים שסבלו מהנאצים. בגרמניה לא ראו יהודים כאלה, והנאצים טענו שצריך להיזהר גם מיהודי גרמניה, כי הם רק השילו מעליהם את המראה היהודי, אך יהודי תמיד נשאר יהודי...
טלאי צהוב - החלו לסמן את היהודים בסימונים שונים, בוורשה היה גם שרוול לבן עם מגן דוד כחול. כל מושל החליט בעצמו איך לסמן את היהודים המקומיים.
השתלטות על הרכוש היהודי - גם הציבורי וגם הפרטי, החלה בעיקר בפולין, אך המשיכה בכל מקום.
שבר שלישי - המעבר לגטו: עגלה מעץ, מתחתיה אבני רחוב אדומות מוורשה.

4 - הקמת הגטאות - החלו להתפתח בהדרגה בפולין, ולא בבת אחת. לא היתה פקודה מלמעלה, כל גטו הוקם לפי החלטת המושל המקומי בכל עיר, וכל היהודים מהאזור נדחסו לתוכו. הגטו הראשון הוקם בדצמבר 39, גטו לודג' במאי 1940, גטו ורשה הוקם רק בנובמבר 1940, יותר משנה לאחר הפלישה. גטו קרקוב הוקם במרץ 1941. גטאות הוקמו רק במזרח אירופה. לא היו גטאות במערב אירופה.
יהדות הולנד - מזוהה עם אנה פרנק- הילדה היהודייה הכי מפורסמת בעולם. יש אנשים שחושבים שבהולנד היתה רק ילדה יהודייה אחת שנרצחה, אך חוץ מזה ההולנדים היו טובים והצילו את שאר היהודים. כאן רואים גם קטע מהיומן ואת הבית שבו הסתתרה, אך 80% מיהודי הולנד נספו בשואה. בהולנד היתה מפלגה נאצית הולנדית קיצונית.
יהדות צרפת - לכאורה במצב דומה, גם היא במערב אירופה, ונכבשה כמו הולנד ב-1940. אך בצרפת של משטר וישי עם המרשל פטן, ששיתף פעולה עם הנאצים, נספו "רק" 25% מתוך 350,000 יהודים, וזה דורש הסבר: הנושא מורכב, לכל מקום יש את הסיפור שלו, ובכל ארץ קרה דבר אחר, תלוי גם בגיאוגרפיה. אחד ההסברים להבדל: הולנד מדינה קטנה ושטוחה ולחוצה בין הרייך לבין הים, אין לאן לברוח ולהתחבא. יהודי שניצל בהולנד - רק אם היה הולנדי שהסתיר אותו. צרפת גדולה מאוד, עד 1942 היה אזור חופשי בדרום, אפשר היה לברוח לשוויץ או לספרד, היו יערות להסתתר. מי שעצר את יהודי צרפת ומסר אותם לנאצים היו שוטרים צרפתים, אך הם לא היו נאצים בעצמם, ולפעמים נתנו להם לברוח.
יהדות צפון אפריקה - חצי מיליון יהודים במרוקו, אלג'יריה ותוניסיה, תחת שליטת צרפת, לוב בשליטת איטליה. אמנם אין מה להשוות לאירופה, אך גורלם היה אמור להיות זהה, לפי פרוטוקול ועידת ואנה-ינואר 1942, שם נרשמו כמויות היהודים המיועדות להשמדה. בצרפת נרשם 860,000, כלומר זה כולל את יהודי צפון אפריקה.

גטו לודג' (ליצמנשטאט) -תמונה של גשר מעץ שחיבר בין שני חלקי הגטו, והרחוב למטה נשאר שטח ארי-גרמני. היו בו 180,000 יהודים, אך בגטו לא היתה חומה, אלא רק גדרות תיל. זה גטו "זמני" שהוקם בשטח שסופח לגרמניה. הכוונה היתה לרכז את היהודים לתוך אחת השכונות ואז לגרש את כולם יחד לגנרלגוברנאמן, לפח הזבל. זו היתה התכנית ב-1940, ולא היו עדיין מחנות השמדה.
הגטו ה"זמני" הזה, הפך להיות אחרון הגטאות שנשארו בפולין. כל הגטאות חוסלו ב-1943, אך גטו לודג' נשאר גם בקיץ 1944 עם 70,000 יהודים. הגטו הפך להיות פרודוקטיבי, סדנאות עבודה, עיר של מפעלי טקסטיל, "מנציסטר של פולין". הנס ביבוב היה הממונה על הגטו, והוא הפך אותו לגטו יצרני. ליהודים היה עדיף להישאר בעבודה בגטו.
ראש היוזנרטה בלודג' (יו"ר המועצה) - מרדכי-חיים רומקובסקי. יש ניצולים שיגידו עליו "ימח שמו וזכרו", כי בספטמבר 1942 היתה אקציית הילדים. הנאצים דרשו לקבל את כל הילדים מתחת גיל 10, ואז כבר היה ברור מה יעשו איתם. רומקובסקי היה אחראי על המשטרה היהודית בגטו והיה צריך לשלוח את השוטרים

לחטוף את הילדים ולמסור אותם. הוא פנה לתושבי הגטו בנאום: "תנו לי את הילדים שלכם, כדי להציל את המבוגרים צריך להקריב את הקרבן הזה." היו גם יהודים שתמכו בו ואמרו שאין ברירה. אף אחד לא היה רוצה לעמוד במקומו ולקבל החלטות כאלה. סופו- באוגוסט 1944 גורש בטרנספורט האחרון לאושוויץ ונספה בתאי הגזים.

השוואה היא ספור של דילמות בלתי אפשריות. איך ומה שלא יעשו היהודים – זה לא ייגמר בטוב.

ראשי יודנראט אחרים – חשוב להדגיש שלא כולם פעלו באותה צורה, ואסור שהדימוי יהיה שכולם היו משתפי פעולה. היו כאלה והיו כאלה והיו כאלה: למשל אדם צירניאקוב בגטו ורשה- לא הסכים לשתף פעולה עם הנאצים, וכשדרשו ממנו לארגן את הטרנספורטים להשמדה – הוא התאבד בבליעת ציאניד.

גטו ורשה – הגטו הגדול מכולם והנחקר מכולם (בגנרלגוברנאמן). רואים שחזור של רחוב "אוליצה-לזינו" בגטו, מסילות של הרכבת הקלה (טראם), פנסי רחוב וכו'. אפשר להסביר כאן בשני כיוונים: כיוון הסבר אחד- כאן אפשר לדבר על המכות שנפלו על הגטו, עם סרטון על הרעב, הצפיפות והדיכאון, כדי להסביר לתיירים שלא מכירים את הנושא.

כיוון הסבר אחר – החיים שהמשיכו בגטו, איך נאחזו בחיים: חיי תרבות עשירים, קונצרטים, הצגות תיאטרון בידיש, בתי מדרש, וכל זה ליד גופות של מזי רעב שמתו ברחובות. האנשים הבינו שלא משנה לאן ילכו- הם ייתקלו בחומה, ואם אי אפשר לצאת פיזית, אז לפחות לצאת מבחינה רוחנית. הרב יצחק ניסנבוים אמר בגטו: "זאת לא שעה של קידוש השם אלא שעה של קידוש החיים. תעשו הכל כדי להיאחז בחיים, ותלכו גם לתיאטרון." הוא הבין שבלי זה כולם ייגמרו תוך כמה שבועות.

בית המשפט המחוזי של ורשה שהיה בגבול הגטו, צד אחד פנה לתוך הגטו וצד שני החוצה. יהודי יכול היה להיכנס לבית המשפט מצד אחד, ופולני נוצרי נכנס מצד שני. תיאורטית- יהודים יכלו לצאת מצד שני כמו פולנים, והיו מקרים כאלה של בריחה, למרות שהיו שוטרים ששמרו בכניסה.

כניסה ברחוב לזינו – כי לפני המלחמה גרו כאן גם נוצרים. היא היתה פעילה גם בתוך הגטו, כי היו 2000 יהודים שעברו לנצרות, או כאלה שאחד ההורים או הסבים היו נוצרים. לפי חוקי הגזע – אם יש להם שלושה סבים יהודים הם נחשבו יהודים. אם יש שני סבים יהודים- הם מישלינג, כמו יהודים מדרגה ראשונה. היו כאלה עם טלאי של מגן דוד על היד ושרשרת עם צלב על הצוואר, וגורלם היה כמו כל היהודים.

עימנואל רינגלבלום - היסטוריון יהודי בגטו, שחשב על המחקר העתידי. הוא אסף אנשים שתיעדו ואספו חומר בגטו, והסתירו בתוך ארכיון מחתרתי בשם קוד "ארכיון עונג שבת". הם הסתירו את כל המסמכים בתוך 10 קופסאות מתכת ו-2 כדי חלב, בשלושה מקומות מתחת לגטו. רינגלבלום נספה בשואה, אך היו כאלה שידעו על הארכיון. אחרי המלחמה מצאו את כל הארכיון והוציאו מאות של מסמכים ויומנים. רוב החומר נמצא כיום במכון היהודי ההיסטורי בוורשה, ברשות הפולנים והקהילה היהודית הקטנה בוורשה, וכאן יש רק כמה העתקים. חלק מהחומר הגיע כנראה למוזיאון לוחמי הגטאות. זו רק קופסת מתכת, אך זה פריט חשוב ומשמעותי שכדאי להבליט, כי תוך כדי השואה כבר היו אנשים שתיעדו והנציחו את השואה.

גטו טרזינשטאט – בעיירה טרזין, 60 ק"מ צפונית לפראג, שם הצטופפו כל יהודי פראג, בוהמיה ומורביה, ס"ה 150 קהילות.

רואים סרט דוקומנטרי- צפיפות לא גדולה, הרבה פנאי, הילדים משחקים, בתי קפה ומסעדות, פארק ירוק, כביכול אוטונומיה יהודית, נראה קצת מוזר. זה סרט תעמולה נאצי, שצולם באמת בגטו ב-1944, אבל ה"שחקנים" נאלצו לבצע את התפקיד תחת איומים, ורובם נשלחו בטרנספורט לאושוויץ ונספו לבסוף. הסרט נועד להציג לעולם את "האוטונומיה היהודית", אם מישהו ישאל שאלות.

רואים מקביל ציורים של ציירים בגטו שמתארים את האמת, את הרעב והמצוקה במציאות.

משחק מונופול בגטו טרזין – ששימש את הילדים היהודים. תמונה של פטר גינץ- ילד מהגטו שנספה באושוויץ, שצייר נוף ירח, והציור הזה היה בין 10 חפצים סמליים, שאילן רמון לקח אתו לטיסה בחבל.

הפסקת שירותים (אחרי שעה במוזיאון)- זה המקום היחיד באמצע המוזיאון, וחשוב שהמדריך יכבה את המיקרופון כשהוא הולך לשירותים...

המדריך צריך הרבה גמישות ויכולת תמרון כדי להסתדר בצפיפות שבין כל הקבוצות הרבות במוזיאון.

השבר הבא - מבצע ברברוסה - שבר השברים של מלחמת העולם ה-2 בכלל ותולדות הפתרון הסופי בפרט. הפלישה הנאצית לברית המועצות ביוני 1941 היא נקודת המפנה במלחמה, זו מלחמה אידיאולוגית על כל הקופה. מבחינתו של היטלר - האויב העיקרי הוא הבולשביים והקומוניזם, וגם היהדות מזוהה איתם, כי הרעיון הקומוניסטי הוא רעיון יהודי מבחינתו.

5 - התחלת הפתרון הסופי - המדיניות הנאצית עד אז היתה של הגירה וגירוש, אח"כ ריכוז היהודים לגטאות, ומכאן מתחיל הפתרון הסופי, בקיץ 1941, בשלב ראשון רק בברית המועצות.

רואים מפה של התקדמות הכוחות הנאציים ב-4 ראשים למוסקבה, לאוקראינה, לדרום רוסיה. **איינזצגרופן** – קבוצות הרצח - יחידות מיוחדות שנעו אחרי הכוחות הלוחמים, אספו את היהודים וירו בהם לתוך בורות שהם חפרו. רואים סרטון נדיר, כי היתה הוראה שאסור לצלם, וזה צולם במקרה ע"י חייל מחיל הים הגרמני, שבמקרה הזדמן לסביבה. השיטה היתה לרכז את היהודים המקומיים, מוציאים אותם ליער ויורים בהם בתוך שוחות ובורות. זה היה רצח בכדורים ולא בגז, ובוצע רק ביהדות ברית המועצות.

באבי-יאר ופונאר – שני המקומות שהפכו לסמל של שיטת הרצח של ירי בבורות. ס"ה היו מאות רבות של אתרים כאלה, ובהם נרצחו כמיליון וחצי יהודים, כלומר רבע מכלל הנספים בשואה.

באבי-יאר- תמונה צבעונית גדולה של גיא ההריגה של יהודי קייב, בו נרצחו עשרות אלפי יהודים. רק ביום הכיפורים 1941 רצחו שם 33,771 יהודים תוך יומיים (יודעים מספר מדויק כי מישהו ספר אותם).

פונאר – 10 ק"מ ליד וילנה בליטא. שם נרצחו לפחות 70,000 מיהודי וילנה ע"י הנאצים ועוזריהם הליטאים. גם קומוניסטים נרצחו שם. רואים שחזור של בור, עם אבנים מהבורות.

הקושי להבין מה קורה - ילדה בת 8 שהצליחה לצאת מהבור בפונאר, וחזרה לגטו וילנה, וסיפרה שכל מי שהגיע לפונאר חוסל ונהרג. היהודים בגטו לא ממש האמינו לה, וגם מי שהאמין אז – לא היה ברור שזה יהיה הגורל של כולם. חשבו שאם הנאצים הקימו גטו אז התכוונו שיהודים יישארו שם, ואולי רצו רק לדלל את

האוכלוסייה. אז היה קשה מאוד להבין, שזו התחלת הפתרון הסופי בהחלט. היום לנו זה ברור וידוע, אך אז זה בכלל לא היה ברור. אז היה קושי גדול לפצח את משמעות האירועים, לאן זה מוביל. בגטו ורשה שמעו בדצמבר 1941 שיש רצח שיטתי של יהודי ברית המועצות – והם אמרו: זה בגלל שהם מזהים עם הקומוניסטים, אך לנו זה לא יקרה. רק עכשיו בנו לנו גטו, כנראה כדי שלא נפריע להם. **האג' אמין אל-חסייני** - עמד בראש המועצה האיסלאמית העליונה בירושלים, עד שברח מהבריטים ב-1941, והסתובב בברלין כאורח כבוד של היטלר. הוא חיכה לרגע שרומל יכבוש את הארץ ואז הוא יחזור לארץ כדי לסייע ל"איינזצקומנדו-מצרים" - יחידת אס.אס. מיוחדת שהוקמה ע"י אייכמן וחיכתה באתונה. התכנית היתה לכבוש את הארץ ב-1942, ואז חסייני יחזור ויעזור להם לבצע את הפתרון הסופי ביהודי פלשתינה. **ראשי יחידות האינזצגרופן** - האנשים מאחורי הרציחות בירי – כאן יש תמונות גם של הרוצחים ולא רק הנרצחים. אפשר להיכנס לתוך ה"קופסה" של כל אחד וללמוד מי הם היו. לדוגמה: ד"ר פרנץ שטלקר-ד"ר למשפטים, ראש היחידה בליטא, לטביה ואסטוניה. מבחינתו מה שהוא עשה זה "משפטי" מאוד, ואין שום סתירה בין תוארו לתפקידו. ארנסט פילברשטיין – מפקד אינזצגרופן C- אחראי על הרציחות באוקראינה – במקצועו היה כומר פרוטסטנטי. לחלקם היו שמות דומים ליהודים, כמו למשל אלפרד רוזנברג, שהיה האידיאולוג של הרעיון הנאצי.

ועידת ואנזה - ריינהרד היידריך - האדריכל של השואה, בעל מראה ארי גבוה ובלונדיני. הוא המפקד של אייכמן, והוא זה שכנס את הישיבה של ועידת ואנזה, בינואר 1942. שם לא החליטו על הפתרון הסופי. היטלר הוא זה שהחליט עוד קודם על הפתרון הסופי, במהלך שנת 1941, אך אין עדויות כתובות לכך. היידריך ישב בראש הוועדה, אך רוב האנשים האחרים שהשתתפו לא מוכרים ולא מפורסמים. חלק היו במדי אס.אס. וחלק לבושים באזרחי. הישיבה התקיימה בוילה בואנזה, נמשכה רק שעה וחצי, מטרת הוועדה היתה פגישת עבודה בין האס.אס. לבין הרשויות האזרחיות - בעיקר מנכ"לים של משרדי הממשלה. האס.אס. מכיוון שהחלו לבצע את הפתרון הסופי, ביקשו בישיבה את התיאום ושיתוף הפעולה של המנכ"לים. מזכיר הוועדה היה אייכמן, שרשם את הפרוטוקול.

העמוד הידוע ביותר בפרוטוקול מוצג כאן: המיפוי של מדינות אירופה וכמויות היהודים המיועדים להשמדה בכל מדינה. קבוצה A היא לביצוע מיידי: הרייך הישן, גרמניה, אוסטריה, גנרלגוברנמן(בפולין) עם 2 מיליון יהודים. אסטוניה – "יודן-פראיינקייה(נקייה מיהודים)מופיעה בלי מספר כי שם גמרו את הפתרון הסופי. צרפת – 860,000 יהודים, כולל צפון אפריקה. קבוצה B בשלב מאוחר יותר, אחרי שייכבשו – אנגליה, אירלנד, איטליה, פורטוגל, שווייץ וכו'. ס"ה של התכנית הוא השמדת 11 מיליון יהודים. אפילו 200 יהודי אלבניה רשומים, כי עד שגם הם לא יושמדו – הפתרון הסופי לא ייגמר, והעם היהודי עלול לקום לתחייה מחדש. **השבר הבא** – התחלת הגירוש למחנות ההשמדה. רואים מסילה סמלית עם מעצור מאושוויץ.

6 - הגירושים למחנות ההשמדה

גטו קרקוב – עם 20,000 יהודים. אקציה - רואים תמונה של הגירוש לתחנת הרכבת, ומשם למתקן ההשמדה בלז'ץ. כל תמונה היא סיפור שלם: האקציה היתה בקיץ 1942, ביום שרב של 35 מעלות, רואים שחלק לבושים במכנסיים קצרים, אך הרוב עם מעילים עבים. ההסבר - אמרו להם שלוקחים אותם למחנה עבודה במזרח, ובעוד כמה חודשים יגיע החורף הקפוא, ולכן סחבו גם את המעילים. הם לא ידעו לאן באמת לוקחים אותם. ספר על האקציה הזו נכתב ע"י בעל בית מרקחת פולני בתוך הגטו, והוא כתב גם את התאריך המדויק. **יהודי גטו ורשה** נשלחו לטרבלינקה באותה צורה. אחת התמונות הידועות של אומשלגפלאץ - כיכר השילוחים. לשם ריכזו את יהודי הגטו והעלו אותם לקרונות, בדרך לטרבלינקה. יאנוש קורצ'אק - יהודי פולני (שמו המקורי הנריק גולדשמידט), בעל בית יתומים בגטו ורשה, שנסע עם הילדים בטרנספורט. (המשך ההסבר באנדרטה בחוץ).

מתקני ההשמדה – זה אחד החדרים החשובים במוזיאון, אך אין כמעט תמונות, רק כמה דגמים וכביכול אין מה לראות. הנאצים עשו הכל כדי לא להשאיר שום ראיות, מסמכים או תמונות, כדי שלא ידעו מה קרה. זו הטוטאליות של השואה. יותר נכון להגיד **מתקני השמדה** כי אלה לא היו מחנות שגרו בהם. **טרבלינקה** – משילת ברזל, קטר שמכניס רכבת עם 20 קרונות, בכל אחד מצטופפים כ-100 יהודים. בבת אחת ירדו כ-2000 יהודים לרציף. שמעו נאום של קצין אס.אס. "הגעתם לתחנת מעבר, כולם יעברו רחצה וחיתוין", הפרידו בין גברים לנשים. גברים לצריף אחד, שם מתפשטים, ובמקביל הנשים מתפשטות בצריף שני, גוזזים את השיער שלהן, וכולם צועדים במן מסדרון של 150 מטר - "הימלשטראסה" - הדרך אל השמיים. משם נכנסו כולם יחד לתוך הצריף הגדול ובו הוכנס גז ממנוע. תוך 40-30 דקות כולם מתו, אז פתחו את הדלתות, וקברו את הגופות בקברי אחים ענקיים. כאן לא היה קרמטוריום. כאן נספו 870,000 יהודים, ורק 70 ניצולים. **סוביבור** - מתקן דומה, בו נספו 250,000 והיו 58 ניצולים.

בלז'ץ – נספו 500,000, רק ניצול אחד.

שלושת המתקנים האלה נועדו להשמדת כל יהודי הגנרלגוברנמן.

חלמנו – מחנה ראשון שהוקם להשמדה, במשאיות עם צינור גז מהמנוע. נספו 320,000 ורק 3 ניצולים. על המשאית העמיסו ודחסו את היהודים, הכניסו צינור מהאקזוזט לתוך ארגז המשאית האטום, והמשאית נסעה הלוך וחזור כ-4 ק"מ עד שכולם נחנקו, ואז קברו אותם. המתקן נועד להשמדת יהודי לודג' והסביבה, האזור שסופח לגרמניה.

בהדרכת תיירים אפשר להגיד באופן כללי שכל המתקנים האלה נועדו להשמדת יהודי פולין.

חלוקת הנספים לפי איזורים באופן כללי:

יהודי בריה"מ בבורות הירי, יהודי פולין ב-4 מתקני ההשמדה, ושאר יהודי אירופה באושוויץ-בירקנאו.

סלקציה – בכל 4 המתקנים האלה לא היתה שום סלקציה. כל מי שירד מהטרנספורט הלך לתאי הגזים.

סלקציה היתה מיון בין אלה שילכו לעבודה לבין אלה שילכו לתאי הגזים. אי אפשר לדבר על חיי האסירים בטרבלינקה, כי זה לא מחנה ריכוז שחיו בו אנשים, מלבד האנשים שטיפעלו אותו. היו 1000 אסירים יהודים שעבדו במתקן, שירתו את הגרמנים, קברו את הגופות וכו'. הם היחידים שהיה להם סיכוי לברוח משם

ולהינצל, וכל הניצולים הם רק מאלה שנבחרו במקרה לעבוד במתקני ההשמדה. במחנות ריכוז עם עבודה היו לעומת זה עשרות אלפי אסירים.

שרידי המתקנים – בטרבלינקה הנאצים הספיקו להרוס את כל המתקן ולחרוש את כל השטח, ולא נשאר שום זכר. קברי האחים – בשלב מסוים הימלר נתן פקודה לפתוח את כל הבורות ולשרוף את כל הגופות שהיו שם. לאחר השואה היו פולנים שחפרו בבורות וחיפשו רכוש יהודי, אך לא היה מה למצוא.

שמעון סרבניק – אחד מניצולי מחלמנו מספר בסרט על האירועים. הוא לא ברח משם, אלא נשאר במתקן עד היום האחרון של המתקן – בינואר 1945. הנאצים ירו באחרונים שנשארו במתקן. הם ירו בו והוא רק נפצע, והם חשבו שהוא מת. אז הגיעו הרוסים וכך הוא ניצל, במקרה. במשפט אייכמן עדותו היתה אחת הקשות ביותר. בסרט "שואה" של קלווד לנצמן – שמעון הוא הראיון הראשון: הזמיר מחלמנו. הוא סיפר שהאסירים הסתובבו עם שרשראות ברזל כבדות על הרגליים, ולכן לא יכלו לברוח. הוא גר בנס ציונה ונפטר לפני כמה שנים.

סרטים עם עדויות של ניצולים – מוקרנים בחדר עם ספסלים.

המחנות בגטו

אבא קובנר - היהודי הראשון שכתב ופרסם את הכרוז המפורסם ב-1.1.1942. בגטו וילנה, גם בעברית וגם ביידיש: "הכוונה של היטלר היא להשמיד את כל היהודים עד האחרון שבהם, ויהודי ליטא הם הראשונים. המסקנה היא: אל נלך כצאן לטבח, בואו נקים מחתרת ונלחם". קובנר היה בן 23, ראש הקן של השומר הצעיר בוילנה, והוא הבין מה שהמבוגרים לא הבינו, עוד לפני ועידת ואנזה, ולפני הקמת מתקני ההשמדה. גם עבורו זה לקח חודשים רבים להבין מה קורה ומהי התכנית של הנאצים. ההסבר: כשיש אירוע חדש בהיסטוריה – הצעירים מבינים יותר טוב מהמבוגרים, ששבויים בתוך קונספציות, שמסיקים מסקנות מהזיכרון ומהניסיון הקודם שלהם. המבוגרים פירשו את מלחמת העולם ה-2 לפי מלחמת העולם ה-1. אבא קובנר נולד ב-1918, אחרי סוף המלחמה ה-1.

הקמת מחתרות – בגטו וילנה, בגטו ורשה, בקרקוב ועוד. השיא של המרידות הוא מרד גטו ורשה. **מרד גטו ורשה** – התמונה המפורסמת של ילד מרים ידיים מול חיילים גרמנים, בזמן דיכוי המרד. לפי כל המחקרים – לא ידוע מיהו הילד הזה, למרות שיש כמה אנשים שחושבים שזיהו את עצמם עם הילד הזה. מי מפחד ממי בתמונה הזו? לכאורה היהודים מפחדים מהגרמנים, אבל בעצם החיילים הנאצים פחדו שהמורדים יזרקו עליהם רימון או בקבוק מולוטוב, ולכן דרשו מכולם לצאת עם ידיים למעלה.

למורדים כמעט לא היה נשק, ורוב המרד התבטא בכך שהם התחבאו והסתתרו בבונקרים, ולא התייצבו לנסיעה לפי הוראות הנאצים. המרד נמשך כמעט חודש, החל ב-19.4.43 ונגמר ב-16.5.43. כל הלחימה בנשק היתה כמה ימים בודדים, כי אח"כ הנאצים הביאו כוחות צבאיים מתוגברים וכבר אי אפשר היה להילחם נגדם, וכולם הסתתרו במרתפים ובונקרים. הם ידעו שהנאצים יחסלו אותם, וכל מטרותם היתה להרגיש שהם הצליחו קצת להילחם ולעכב בחודש שלם את ההשמדה. הם הצליחו להרוג 15 נאצים, אך זה שהנאצים השקיעו חודש שלם בפינוי הגטו במקום יומיים, זו הצלחת המרד מבחינת המורדים. לכן נכון לומר שכל 50,000 יהודי הגטו מרדו, ולא רק אנילביץ עם 750 לוחמים בנשק.

מפקדי המרד - אי"ל-ארגון יהודי לוחם. השמות המוכרים בין מפקדי אי"ל הם מרדכי אנילביץ', אנטק צוקרמן, ציביה לובטקין, מארק אדלמן. חלקם נשארו בחיים והקימו את קבוץ לוחמי הגטאות. מי שלא מוכר הוא פבל פרנקל – שעמד בראש מחתרת נוספת שהיתה בגטו: אצ"י- ארגון צבאי יהודי, של הרויזיוניסטים, מתנועת בית"ר ואצ"ל. הם נלחמו בכיכר מורנובסקה, ושם היה המקום הקשה ביותר לדיכוי המרד. הם לא מוכרים בגלל שתי סיבות: מהם לא שרד כמעט אף אחד, לא נשאר מי שיספר, ובנוסף – מי שכתב את ההיסטוריה היו מפלגות הפועלים, תנועות השומר הצעיר, דרור, הבונים, מהצד השני של המפה הפוליטית. משה ארנס כתב ספר: "דגלים מעל הגטו", ובו הוא מנסה לאזן את התמונה.

אושוויץ-בירקנאו : כאמור – יהודי בריה"מ הושמדו בבורות ביערות, יהודי פולין ב-4 מתקני ההשמדה, ושאר יהודי אירופה, מהולנד, איטליה, צרפת, יוון, וכיו"נ נשלחו להשמדה באושוויץ-בירקנאו. רואים תמונה גדולה וצבעונית של מחנה בירקנאו = אושוויץ 2, מסילת ברזל עוברת דרך שער הכניסה.

סלקציה - תמונות של טרנספורט מהונגריה בחודש מאי 1944. תמונה של הסלקציה – כזו תמונה לא יכלו לצלם במתקני ההשמדה האחרים, כי בהם לא היתה סלקציה. באושוויץ-בירקנאו היתה סלקציה: כל אחד שהגיע התייצב בפני הגרמני, שהחליט בהרף עין – שמאל או ימין, לינקף/רכף, מי ילך ישירות לתאי הגזים ומי קודם כל לעבודה ואח"כ לתאי הגזים. ברגע אחד הגורלות נחרצו לאחד המסלולים.

המסלול לתאי הגזים - נשים, ילדים ואנשים זקנים הוכנסו לאולם תת קרקעי ארוך של עשרות מטרים, שם התפשטו כולם, נשים לחוד וגברים לחוד. אחריו דחפו את כולם יחד לאולם תת קרקעי אחר, ובו תא הגז. הכניסו אליו עד 2000 נפש בבת אחת, וסגרו את הדלתות. בתקרה היו "טושים" – ראשי מקלחות, אך זה היה סתם קישוט ומהם לא יצא שום דבר. שני גרמנים היו עולים על גג האולם, היו פותחים פתח בתקרה וזורקים פנימה גבישים של ציקלון-בי. הגז היה משתחרר מהגבישים ומתפשט בחדר. תוך 10 דקות אף אחד לא נשאר בחיים. אז פתחו את הדלתות, אנשי הזונדר-קומנדו(אסירים יהודים) העלו את הגופות לקומת קרקע, עקרו את שיני הזהב, גזזו את שיער הנשים (לייצור מברשות, שטיחים), והכניסו אותן לתנורים – הקרמטוריום, ואז היו מאווררים את האולם. באושוויץ-בירקנאו היו 5 קרמטוריומים, (אחד באושוויץ ו-4 בבירקנאו) ובהם נרצחו 1,100,000 יהודים ועוד 100,000 לא יהודים.

קצב הרצח: הרצח בגז לקח רק 10 דקות, אך כל פינוי הגופות ושריפתם לקח עוד 12 שעות. בכל יממה היו רק שני מחזורים של 2000 איש, כלומר 4000 איש ביממה נרצחו בכל קרמטוריום.

תאי הגזים הם "יצירה אנושית", שאנשים תכננו - היו מהנדסים שתכננו את גודל האולם, את הפתחים, את הקרמטוריום וכיו"נ. המודל של המתקן כאן הוא העתק מהמודל במוזיאון באושוויץ, שנבנה ע"י פולנים.

אלבום תמונות – ספור מיוחד: אלה תמונות שרואים בכל ספר על השואה, אך מאין הגיעו? אישה בשם לילי יעקב גורשה במאי 1944 מהונגריה לאושוויץ ואח"כ התגלגלה ממקום למקום והשתחררה ב-1945, בסוף המלחמה, במחנה דורה-מיטלבוים בגרמניה. היא באפיסת כוחות, הוכנסה לצריף של גרמני שעזב את

המקום, ובארון שלו היא מצאה את האלבום הזה. שם היא ראתה תמונות של זליג ושרוליק – שני האחים שלה. היא דפדפה באלבום וראתה את כל בני הקהילה שלה ביום הגעתם לאושוויץ, שנה קודם לכן. היא מצאה גם תמונה של עצמה כשהגיעה לבירקנאו.

זו היתה פעם יחידה בתולדות אושוויץ שהגרמנים צילמו 200 תמונות – "סיפורו של טרנספורט", ולילי מצאה אותו כעבור שנה, מאות ק"מ מאושוויץ. המזל הוא שהיא זיהתה במה מדובר ולכן שמרה את האלבום ולא זרקה אותו. זה בכלל לא מובן מאלי שיש תמונות מהשואה, כי הנאצים בדרי"כ לא צילמו. למה הגרמנים צילמו דווקא את האלבום הזה? זה לא צולם סתם, אלא רק למטרות תעמולה, שאם ישאלו שאלות בעולם (כבר ידעו בעולם על אושוויץ מאפריל 1944). באלבום הזה אין שום דבר בעייתי – לא הרוגים, לא אפר ולא קרבנות. בתמונות רואים באיזו "אדיבות ונימוס" הגרמני מקבל את היהודי שהגיע, ומפנה אותו למקום העבודה המתאים. התמונות אמתיות ולא מבוימות, אבל צילמו רק מה שהתאים להם לתעמולה. רואים למשל פיקניק באושוויץ... תמונות שצולמו 50 מטר מהקרקמטוריום, שבו אימהות מחלקות כריכים לילדים, למרות שהאימהות אולי כבר הבינו מה מצפה להם.

תמונות שצולמו ע"י האסירים במחנה – יש רק 3 תמונות קטנות, שהוצגו בפינה, ובהן שריפת גופות תחת כיפת השמיים (אולי בגלל תקלה בתנורים), נשים ערומות צועדות לכיוון הקרקמטוריום. האסיר הזה הצליח להשיג מצלמה וצילם במהירות ובלי לכוון, כי צילום נחשב פעולה של מרד ומחותרת. תמונות כאלה הנאצים לא צילמו בעצמם...

האבסורד הוא שבמוזיאון על השואה – רוב הצלמים הם הנאצים, כי זה מה שנשאר ברוב המקרים, ולכן זויות הצילום היא מסוימת מאוד.

השבר הבא – העלמת הראיות: תחתית של משאית – ממחנה מיידנק. לפעמים היו מניחים גופות על תחתית כזו ושרפים אותן, כדי שלא יישאר תיעוד לזוועות. הנאצים עסקו בהכחשת שואה תוך כדי השואה. הסיוט הקשה ביותר של אסיר במחנה ריכוז – שהוא משתחרר, חוזר הביתה, מספר מה קרה, ולא מאמינים לו... זה חלק מהשבר – שהעולם לא ידע. למרות שהאמת היא שהעולם כן ידע.

7 - שתיקת העולם והאדישות בעולם

תמונה של האפיפיור פיוס ה-12 בתקופת השואה. זו דמות מאוד פרובלמטית, כי הוא ידע בדיוק מה קורה, ובכל זאת שתק ולא הזעיק את העולם. יש נאום מפורסם שלו מ-1942 בליל כריסטמס, והוא לא הזכיר באף מילה את הרשע, הרצח, ולא הזכיר את היהודים. השלט הנוכחי כאן מנוסח בצורה עדינה יותר ממה שהיה קודם, כי מצאו תעודות, שהוא אישר לכמורה נמוכה לפתוח מנזרים ברומא, בזמן גירוש היהודים, ולהציל יהודים. היוזמה לא היתה שלו אך הוא כנראה איפשר להציל יהודים. בוותיקן לא אוהבים לשמוע על זה כי הם רוצים להפוך אותו לקדוש... צילום אויר של אושוויץ בירקנאו, רואים את אושוויץ הקטן ובירקנאו שגודלו פי כמה מהמחנה המקורי. צולם בקיץ 1944, ואפשר היה גם להפציץ אותו, אך לא עשו זאת. למה המטוסים של בעלות הברית עברו מלמעלה ולא הפציצו את אושוויץ או את מסילת הרכבת? זה היה יכול להאט את קצב ההשמדה, גם אם לא היה מפסיק אותה. התשובה היא – שהפציצו אך ורק מטרות צבאיות, והשאר לא עניין אותם. **הפריטיזנים והמתחזרות** – דילגנו על החדר הזה.

חסידי אומות העולם – תעודה ומדליה שקיבל כל אחד מהם ועליה כתוב: "כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא" כך זה כתוב במקור בתלמוד, ולא כתוב "נפש אחת מישראל". (המשך הנושא בשדרה). **השבר הבא** – הלחימה הקשה של בעלות הברית בנאצים – בחזית המזרחית ברוסיה, בפלישה לנורמנדי, בצפון אפריקה. השבר הוא שני עורוד חודש עבר, ועוד שנה, והנאצים לא נשברו כל כך מהר, ובינתיים עוד ועוד טרנספורטים נשלחו להשמדה.

8 - חיי האסירים במחנות הריכוז

מסלול מחנות הריכוז והעבודה – השלט בכניסה לאושוויץ 1 – "העבודה משחררת". מספר על היד הוטבע רק במחנה אושוויץ.

אלי ויזל – חתן פרס נובל לשלום. הספר שלו "הלילה" הוא אחד הראשונים שנכתבו על השואה. בתמונה הוא מצולם במחנה בוכנוואלד.

קצטניק – שמו האמיתי יחיאל דינור, סופר בשנות ה-40, העיד במשפט אייכמן – העדות קצרה ביותר. מיד בתחילת עדותו הוא התעלף ונפל, וכל מי שחי אז זוכר זאת. כשבאים עם גמלאים הם עדיין זוכרים את משפט אייכמן. האותיות Z, K בגרמנית אומרים TSET, KA. ראשי תבות של קונצנטריון-לאגר (מחנה ריכוז), ומשמעות הכינוי קא-צטניק הוא אסיר במחנה ריכוז.

שבר נוסף תיאורטי – היציאה לצעדות המוות: ברגע האחרון, כשהרוסים כמעט שחררו את המחנות והנה זה נגמר – אז לקחו את אסירי המחנות לצעדה רגלית של מאות ק"מ, למחנות אחרים בגרמניה. תמונה חדשה שמראה את החורף בגרמניה, כדי שנבין שזה בכלל פלא, שיש כאלה שהצליחו לשרוד את הצעדות האלה. **סוף המלחמה** – מאי 1945 – מצעדי ניצחון צבאיים בכיכר האדומה ובבירות אירופה, פיצוץ הרייכסטאג, הניצחון על גרמניה הנאצית באירופה, אך אצל היהודים זה מהול בהרבה עצב. בהרבה מקרים התברר שהניצול הוא השריד האחרון ממשפחתו או מהקהילה, ומה עושים עכשיו? אין לאן ללכת.

ניצולי השואה – אלה התמונות הקשות במוזיאון, שבגללן אסור לילדים מתחת לגיל 10 להיכנס למוזיאון. מוזלמן – אסירים שנתרו רק עם עור ועצמות בלי בשר, שהיו מתים תוך כמה ימים לולא השחרור. תמונות של קברי אחים, גאיות ההריגה. כאן אלה תמונות שצילמו המשחררים – האמריקאים והרוסים והבריטים. גם כאן חשוב להבין מי צילם, וזה חלק מהסיפור במוזיאון.

הרב לאו – תמונה מוגדלת ממחנה בוכנוואלד בגרמניה – טקס תפילה עם רב צבאי אמריקאי בשם שכטר. בשורה הראשונה מופיע ילד בן 8 בשם לולק – זהו הרב לאו (כיום יו"ר מועצת יד ושם). אחיו הגדול נפתלי לביא מופיע גם הוא בתמונה, הוא זה ששמר עליו. הרב לאו כתב ספר: "אל תשלח ידך אל הנער", והוא מתאר את המפגש שלו עם הרב שכטר שהגיע למחנה. שכטר חיבק אותו ושאל אותו בן כמה הוא. הרב לאו ענה: לא

משנה בן כמה אני, ממילא אני מבוגר ממך בשנים. שכטר שאל: למה אתה אומר זאת? לולק ענה: ראיתי אותך מסתובב בין המראות כאן במחנה ובוכה. אני כבר לא בוכה מזה...

השבר האחרון – הבנת מימדי האסון

מספרי היהודים לפני ואחרי השואה בכל מדינה. תמונה משפחתית עם סימון מספר הניצולים מהמשפחה. אך כאן זה לא מסתיים. כאן עושים את הקשר בין השואה לתקומה, בחדר האחרון:

9 - חזרה לחיים והתקומה – 1945-1948

המאבק במחנות העקורים בגרמניה למען עלייה לארץ. המאבק מול אומות העולם ובמיוחד מול הבריטים, אוניות המעפילים.

הכרזת המדינה ע"י בן גוריון – זו התמונה שסוגרת את התערוכה. זו האמירה המשמעותית במוזיאון: משואה לתקומה. ברקע מקהלת תלמידים ששרים את התקווה, בנוסח המקורי של השיר בחו"ל:

"עוד לא אבדה תקוותנו / התקווה הנושנה / לשוב לארץ אבותינו / לעיר ציון שבה דוד חנה."

זה סרט שצולם בשנות ה-30 בעיר מונקאץ' בצ'כוסלובקיה (כיום אוקראינה), לפני השואה. הסרט בא לומר ולהדגיש, שרוב הילדים ששרים בסרט הזה, לא זכו להגיע ליום המיוחל, כי רובם נספו בשואה.

10 - היכל השמות - ארכיון של שמות היהודים שנספו בשואה.

זה החדר הייצוגי של המוזיאון. לכאן מביאים כל אישיות חשובה כדי להצטלם.

אחד מיעדי יד ושם הוא לתעד כמה שיותר שמות של יהודים שנספו. עד היום הגיעו ליותר מ-4,200,000 שמות. אי אפשר יהיה להגיע ל-6 מיליון, כי יש רבים שאין להם שום תיעוד.

הקונוס העליון – בגובה 10 מטר, ועליו 600 דפי עדות, שמייצגים את הנספים והם מוצגים בלוחות על הקירות. בכל לוח יש 8 תמונות ודפי עדות, ובהם מיוצגים בחלוקה קבועה: חרדי, חילוני, גבר, אישה, ילד, מבוגר וכו'.

הקונוס התחתון – השתקפות של הקונוס העליון, לזכר אלה ששמו לא נשאר, שאף פעם לא יזכירו אותם בטקסים. הוא חצוב בסלע של הרי ירושלים, מעין קבר ענק ליהודי השואה.

מדפי הקלסרים מסביב- ארכיון של כל דפי העד שהגיעו ליד ושם. יש עדיין מדפים ריקים שמחכים שימלאו אותם.

מידע באינטרנט – הכל נמצא באתר של יד ושם, אך גם כאן יש חדרי מחשבים ואפשר לחפש בהם.

אדריכל המוזיאון – משה ספדי (כותבים: ספדיה). אפשר לדבר עליו בהתחלה, אך עדיף בסוף, אחרי שראינו את המבנה.

המבנה נבנה לאורך ולא לגובה, כדי לא לפגוע בצורה של ההר. הוא בנוי בצורת מנסרה ארוכה, כמו סכין שחותך את ההר, כמו סכין שחותך בבשר החי של העם היהודי. רואים זאת היטב מלמעלה, מהר הרצל. הגוון השולט הוא האפור – כמו האפר של הנרצחים. אור טבעי מאיר מלמעלה, כמו האור היחיד שהאיר את התקופה החשוכה הזו. יש אור בקצה המנהרה, ואחרי השואה אפשר להיות גם אופטימיים בקשר לאופי האדם, כי היו אלפי חסידי אומות העולם שהסתכנו כדי להציל את האחר.

בתוך המוזיאון ירדנו לעולם של תחתיות, והיציאה ממנו היא בעלייה, וגם זאת אמירה.

11 - "מיתר"

עבודת וידאו של אורי צייג, מייצג את הרוח האנושית בשואה (לא נכנסנו).

במסדרון רואים משפטים וציטוטים שונים – חומר למחשבה.

12 - מרפסת

משקיפה אל שדרת חסידי אומות העולם והרי ירושלים. קירות המסדרון נפתחים לצדדים, ואחרי כמה שעות של תמונות בשחור-לבן, רואים את העצים הירוקים והחיים הצבעוניים. הנוף מספר את תקומת העם בארצו: רואים את בית זית, מעלה החמישה, הר אדר, מבשרת ציון, מוצא, הקסטל, כביש ירושלים-תל אביב. זה מסכם את הרעיון של המוזיאון: משואה לתקומה.

שאר החלקים במפלס התחתון:

14- ככר התקווה

15- מוזיאון לאומנות השואה

16- בית כנסת

17- ביתן לתערוכות

18- מרכז צפייה ומאגר מידע

19 – מרכז למידה אינטראקטיבי

20- מדרגות למפלס עליון- אוהל יזכור ויד לילד.

שדרת חסידי אומות העולם

חסידי אומות העולם נקבע לפי קריטריונים ברורים, וזה לכאורה מאוד פשוט. זה אחד הסעיפים בחוק יד ושם שנחקק בכנסת ב-1953: הקמת יד ושם ו"הנצחת הלא-יהודים שחירפו את נפשם בכפם בהצלת יהודים".

החלו לאסוף עדויות, ובשנת 1962 חנכו את השדרה הזו, שמקיפה את כל ההר. במהלך השנים הוכרו ע"י הוועדה של יד ושם, עד היום כ-25,000 חסידי אומות העולם, כל הזמן יש נוספים והמספר מתעדכן כל הזמן, על פי עדויות מסודרות.

הקריטריונים לחסיד אומות העולם:

אדם לא יהודי.

עשה מעשה הצלה בפועל, גם אם זה הסתיים ברע והיהודים נתפסו וחוסלו בגלל הלשנה.

המעשה לא נעשה תמורת בצע כסף.

האדם הסתכן במעשה זה.

בעבר נטעו עץ לכל חסיד אומות העולם, וניטעו כ-2000 עצים. אם החסיד היה מגיע לארץ הוא נטע את העץ בעצמו, אך כיום כבר אין כאן מקום לנטוע, ורק מוסיפים את השם לרשימה, על לוחות זיכרון בגן חסידי אומות העולם.

סוגי העצים בשדרה - עץ חרוב, מסמל את המשכיות הדורות, נותן פרי רק אחרי 70 שנה, כמו הספור על חוני המעגל שאמר: "כפי שאני באתי לעולם ומצאתי עצי פרי נטועים, כך גם אני נוטע עבור הבנים שלי והדורות הבאים". עץ זית - מסמל את השלום. עצי אורן הסלע - אין הסבר או תירוץ הגיוני... איתור השמות - בכניסה במרכז המבקרים אפשר לקבל עזרה ממוחשבת ולמצוא את המיקום. לפעמים מגיע תייר לא יהודי, ויודע ששבתא שלו רשומה כאן, וכך אפשר למצוא איפה זה. **ראול ולנברג** - העץ הראשון בחסידי אומות העולם. הוא היה דיפלומט שבדי שהגיע לבודפשט ב-1944, והציל עשרות אלפי יהודים. הוא סידר להם תעודות חסות שבדיות, וכך הציל אותם מהנאצים. הוא נעלם בכלא הסובייטי ב-1947 ולא הגיע לכאן, ולכן נטעו עבורו את העץ.

אוסקר שינדלר - הכי מפורסם, כי הרבה אנשים ראו את הסרט ורוצים לראות את העץ על שמו. העץ שלו נמצא כמה מטרים מהכניסה. הוא הציל את 1,100 היהודים שעבדו במפעל שלו, שהיה תת-מחנה ריכוז של מחנה פלאשוב, ליד קרקוב. לפני שהם היו אמורים להישלח לאושוויץ- הוא קנה אותם, הקים מפעל חדש ליד העיר שלו בחבל הסודטים בצ'כיה והעביר אותם לשם. יש עוד 100 שהוא הציל חוץ מ"רשימת שינדלר", וסי"ה הציל 1,200 יהודים.

שינדלר נקבר לפי בקשתו בבית העלמין הקתולי על הר ציון, ועל המצבה שלו כתוב שהציל 1,200 יהודים. מצד שני הוא היה גם חבר במפלגה הנאצית, אמנם לא היה איש אס.אס. ולא הרג אף אחד, אך היה איש עסקים שהרוויח כסף - מזה שהוא השתלט על מפעל של היהודים, ניצל אותם וכך עשה כסף והתעשר. כלומר - הוא הגיע לפולין כדי לעשות כסף מיהודים, אך לבסוף הוא נקשר רגשית ליהודים, הסתכן וקנה את היהודים מכסף שהרוויח על חשבון היהודים. כדי להציל אותם הוא היה צריך להיראות כמי שמאמין באס.אס. הוא השקיע את כל הכסף שהרוויח - בהצלת היהודים, ובסוף המלחמה הוא נשאר עני מרוד, ונכשל בכל מה שעשה. לכן זה היה מאוד פרובלמטי, וב-1962 הועדה לא הסכימה להכיר בו כחסיד אומות העולם (זו הועדה בראשות משה לנדאו).

שינדלר המשיך לבוא לארץ בכל שנה, עד שנת 1974, תמיד היה זקוק לכסף, ובא לבקש כאן עזרה כספית. הוא היה אדם בעייתי, וידוע שגם בגד באשתו המון פעמים. סטיבן שפילברג בא לצלם את סוף הסרט "רשימת שינדלר" ליד הקבר שלו בהר ציון: זוגות זוגות של ניצולים עברו ליד המצבה והניחו עליה אבנים. אז הגיעה לצילומים גם אמילי- אלמנתו של שינדלר, שנשארה בארגנטינה, וסיימה את חייה בודדה וערירית מאוד. אז החליטו ביד ושם, שלאמילי מגיע לקבל תואר חסיד אומות העולם כי גם היא עזרה קצת בהצלה.

נוצר פרדוקס, שאוסקר שעשה את כל העבודה לא הוכר, ואשתו כן. רק בשנת 1993 החזירו את הנושא לדיון נוסף בוועדה, ואז הכירו רשמית באוסקר שינדלר כחסיד. משה בייסקי, שעמד בראש הועדה באותו זמן, הוא בעצמו מניצולי שינדלר, וזה היה אמנם ניגוד אינטרסים, אך השורה התחתונה היא זו שקבעה. כיום אפשר לראות בשינדלר אחד מגדולי חסידי אומות העולם, אך צריך לזכור שהיה פולמוס שלם סביב ההכרה בו. חסידי אומות העולם זה נושא חובה כשמדריכים כאן תיירים. בתוך המוזיאון הם מרגישים קצת מותקפים - למה לא עזרו, למה לא הפציצו את אושוויץ. הסיפורים כאן מאזנים קצת את התמונה מבחינתם, וחשוב לבחור ספור אחד או שניים ולספר אותם בשדרה הזו.

התבונה היא שלא כל בקשה מתקבלת אוטומטית, יש מקרים גבוליים כמו אלה. קוריוז - באחד הספורים ראו שהשלט של שינדלר נעלם ממקומו, ובמקומו שמו שלט עם שם אחר. את השלט של שינדלר העבירו לעץ אחר, קרוב למדרכה הראשית. הסתבר שהגנן החליף בין השלטים, כי כל התיירים רוצים להניח אבנים ליד העץ של שינדלר, וכולם דרכו על הגינה סביבו וקלקלו אותה, לכן הוא העביר את השלט ליד המדרכה... אך לבסוף השלטים הוחלפו בחזרה...

הדרכת עמיתים : אוסקר שינדלר

אוסקר שינדלר - דמות שנויה במחלוקת. התוודעתי לראשונה לאוסקר שינדלר בעת סיור שערכתי בשדרת חסידי אומות העולם שביד ושם. בעת הסיור ראיתי אנשים רבים נעמדים ליד עץ, ולאחר התעניינותי הבנת שמדובר בעץ שניטע על שמו. מיהו אוסקר שינדלר?

אוסקר שינדלר, יליד צוויטאו, השייכת כיום לצ'כיה, בן למשפחה ממעמד הביניים. בגיל 31 הצטרף למפלגה הנאצית והמשיך לעבוד עבור הנאצים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה עבר להתגורר בפולין ולחפש אחר הזדמנויות עסקיות. הוא השתלט על מפעל שהוחרם ממשפחה יהודית מקראקוב והיסב אותו למפעל לייצור כלי בית. בנוסף, השתלט על מפעלים אחרים, גם הם בבעלות משפחות יהודיות. במהלך ההשתלטות על הרכוש היהודי, שינדלר השפיל אותם.

אוסקר שינדלר השתייך למפלגה הנאצית, נאצי בדעותיו, אשר גזל רכוש יהודי, השפיל אותם והתעשר על גבם. הייתכן כי ייטעו עץ בשדרת חסידי אומות העולם על שם אדם שכזה? ברגע שהשתלט על המפעלים, מכוון שראה ביהודים כוח עבודה זול, החליט להעסיק אותם. בשנת 1943, שליח "וועדת העזרה וההצלה בבודפשט", יהודי בשם סלצאסקי שכנע את אוסקר שינדלר למסור עדות בנושא ההשמדה בפני וועדת ההצלה. תוך סיכון עצמי מגיע אוסקר שינדלר לבודפשט להעיד אודות ההשמדה באושוויץ.

מה היה האינטרס של אוסקר שינדלר להציל יהודים? ניתן להבין או לעלות סברה כי שינדלר, אדם ערמומי ובעל כושר ראיית הנולד, הבין בשלב מסוים כי מצבו של הצבא הגרמני נואש וכי עליו לבנות לעצמו אליבי של דמות חיובית ואצילה של מציל יהודים. הוא הסתכן עד כדי מעצר, אך, גם זה היה מחושב אצלו מול התמוטטות צבא גרמניה.

מספר שנים לאחר קום המדינה, הגיע אוסקר שינדלר לארץ לראשונה. בהמשך, יבקר עוד מספר פעמים. בקורו הראשון זכה להתעניינות רבה, בגלל שאותה תקופה התקיים משפט אייכמן, פושע נאצי שהועמד לדין על פשעי מלחמה במדינת ישראל.

הבקשה להכיר באוסקר שינדלר כחסיד אומות העולם הוגשה על ידי הניצולים עצמם מקראקוב וברלין, שבטקס יום השואה יישב שינדלר בתא הכבוד ויקבל אות חסיד אומות העולם. בסופו של דבר, על אף הכמות הגדולה של הניצולים שהיו מוכנים להעיד על מעשי ההצלה, החליטה הוועדה של חסידי אומות העולם שביד ושם, לא להעניק את התואר לאוסקר שינדלר בשל התנגדותם של שני יהודים – יוליוס ויינר ונתן וולצר.

ארבעת התנאים העיקריים להכרת מציל כחסיד אומות העולם הם: מעשה הצלה מובהק (גם כאחד מהעוזרים בו).

הצלה שנעשתה תוך סיכון עצמי.

המציל לא דרש ולא קיבל תמורה כתנאי להצלה.

הבקשה נתמכת בעדויות של ניצולים או חומר ארכיוני אמין.

יש לזכור שבשנים הראשונות לפעילות של הוועדה היו מעניקים תואר חסיד אומות העולם בשלוש דרגות: בדרגה ראשונה העניקו תעודה בלבד

בדרגה שניה ניתנה אפשרות לנטוע על שמו בשדרת חסידי אומות העולם ביד ושם רק בדרגה השלישית והמלאה היה חסיד אומות העולם מקבל גם מדליה.

הסיבה שבסופו של דבר נטע שינדלר עץ חרוב בשדרה, היא שכללים אלה עוד לא נקבעו באותם ימים. כעבור שנים הוענקה לשינדלר תעודה, אך, מעולם לא זכה לקבלת מדליה ולהכרה מלאה בחייו כחסיד אומות העולם. בשנת 1974 נפטר אוסקר שינדלר בגרמניה וכעבור שבועיים נקבר בבית הקברות הלטיני בהר ציון שבירושלים.

באותה תקופה שימש השופט משה בייסקי כיושב ראש הוועדה לחסידי אומות העולם, והוא עצמו היה מרשימת "יהודי שינדלר". הוא החליט שלא לעלות מחדש את הדיון בנושא שינדלר, על מנת שלא ישמע שהוא מנצל לקידום את העניין האישי. השנים חלפו והמדהים הוא שעד לראשית שנות התשעים, רבים מניצולי רשימת שינדלר לא הבינו שאוסקר שינדלר לא הוכר כחסיד אומות העולם, שכן, הימצאותו של עץ על שמו בשדרת חסידי אומות העולם נתפשה כהכרה מלאה בפועלו האישי.

בשנת 1993 הגיעה לארץ אשתו של אוסקר שינדלר – אמילי, כשהיא בת 85, לרגל צילומי הסרט "רשימת שינדלר". הוועדה לחסידי אומות העולם החליטה לנצל את הגעתה ולהעניק לה תואר חסידת אומות העולם על מעשיה הטובים כלפי היהודים. ההחלטה יצרה מצב פרדוקסלי שלגברת שינדלר תוענק הכרה מלאה, אך לא לבעלה. לאחר דיון מחודש, הוחלט ללא התנגדות, להעניק לאוסקר שינדלר את התואר המלא. כך נסגר המעגל וכ-19 שנים לאחר מותו קיבל אוסקר שינדלר את אות חסידי אומות העולם.

לסיכום – שלושה עשורים לאחר נראה כי יש מקום להיזכר בדבריו האחרונים של השופט בייסקי אשר נשא הספד ביום הלוויה לאוסקר שינדלר:

"הכבוד האחרון שאותו חולקים אנו לשינדלר האיש, נערך על פי טקס הדת שאליה הוא השתייך. אולם בעניין אחד מבקש אני לנהוג על פי מנהג ישראל – מקובל אצלנו לאחר צידוק הדין לבקש סליחה ומחילה מנפטר על הפגיעות שפגעו בו בני סביבתו. ואני רואה חובה לבקש סליחה ומחילה מאוסקר שינדלר בשם כל הניצולים אשר בישראל ובפזורות הגולה, לא רק על הפגיעות אשר פגעו בו ביועדיו ושלא ביועדיו, אלא שלא עשינו די למענו, כפי שמחויבים היינו כלפי מציל ומיטיב מסוגו – והרבה פחות מכפי שהיה ראוי שיעשה לו. ברוך יהיה זכרו".

סוף הדרכת עמיתים

רחבת הטקסים - ברחבה זו מתקיימים הטקסים הרשמיים בפתיחת יום השואה בכל שנה. אנדרטת מרד גטו ורשה - נתן רפפורט

זה העתק של האנדרטה המקורית מוורשה, שהוקמה ב-19.4.1948, 5 שנים לפרוץ מרד גטו ורשה, כשהכל מסביב היה חרב והרוס. רפפורט הקים גם את מגילת האש ביער הקדושים, והאנדרטאות בנגבה ויד מרדכי. כאן רואים שני חלקים לאנדרטה זה לצד זה, אך בוורשה הם שני צדדים של אותה אנדרטה (פנים וגב). עוד הבדל קטן מוורשה – האישה המורדת משמאל היא חשופת חזה בוורשה, וכאן היא מכוסה...

בצד ימין באנדרטה רואים יהודים צועדים מהגטו אל האומשלגפלאץ, מחזיקים ספר תורה. ביניהם רואים קסדות של הגרמנים. בצד שמאל רואים את המורדים בגטו ורשה. (רואים שיש אלפי אנשים באתר, אך רוב האתר ריק, כי רובם נכנסים בעיקר למוזיאון).

אנדרטת הקרון - קרון רכבת גרמני ששימש להובלת יהודים למחנות ההשמדה וניתן ליד ושם על ידי ממשלת פולין.

בקעת הקהילות – אתר שמתאים בעיקר ליהודים, מבוגרים וגמלאים, ופחות לתיירים. הבקעה חצובה בסלע, מן מבוך בצורת מפת אירופה, מתאים לפי הכיוונים במפה, למרות שקשה להרגיש בזה המבוך נותן את התחושה עד כמה היהודים התגלגלו מגלות לגלות.

שמות הקהילות – על קירות המבוך חקוקים שמות של 5000 קהילות – ערים ראשיות וערי מחוז גדולות באירופה, ולידן שמות עיירות מאותו אזור. לא רשומים שמות של מדינות כי הגבולות השתנו הרבה פעמים. איתור שם קהילה – יש בכניסה לבקעה משרד ובו אפשר לאתר בצורה ממוחשבת את שם הקהילה ומיקומה בבקעה. יש תיירים מבוגרים שמאוד מתרגשים משם הקהילה שלהם או של סבא שלהם. אפשר גם להפעיל וויזו אבל אז עלולים להגיע למקום אחר לגמרי...

רעיון הבקעה מזכיר את המוטיב של חזון העצמות היבשות, יחזקאל ל"ז, א-יד: ... וַיִּנְיְהִי בְּתוֹךְ הַבְּקָעָה; וְהָיָא, מְלָאָה עֲצֻמוֹת... וְהַעֲבִירֵנִי עֲלֵיהֶם, סְבִיב סְבִיב; וְהָיָה רְבוֹת מְאֹד עַל-פְּנֵי הַבְּקָעָה, וְהָיָה יְבֻשׁוֹת מְאֹד... וְהִנְבֵּאתִי, כְּאִשֶׁר צָנְנִי; וְתָבוֹא בְּהֶם הַרוּחַ וַיִּחְיֶי, וַיַּעֲמְדוּ עַל-רַגְלֵיהֶם--חֵיל, גְּדוֹל מְאֹד-מְאֹד. וַיֹּאמֶר, אֱלִי, בְּן-אֲדָם, הַעֲצֻמוֹת הָאֵלֶּה כָּל-בַּיִת יִשְׂרָאֵל הֵמָּה...

הבקעה נמצאת במקום הנמוך ביותר ביד ושם, ויש לפעמים צעדות של בני נוער שצועדים מכאן אל הר הרצל: מהמקום הנמוך ביותר בהר למקום הגבוה ביותר בהר, המחשה של המעבר "משואה לתקומה".
אוהל יזכור - כאן מתקיימים טקסים רשמיים עם כל אורח רשמי של המדינה, שמגיע ליד ושם. קבוצה פרטית שרוצה לארגן טקס – עורכת אותו בדר"כ בבקעת הקהילות. אנחנו ערכנו טקס מכובד ומרגש, כל הכבוד למארגן יוסי דותן, האחראי על האוהל.

שם האתר יד ושם, לקוח מספר ישעיהו נ"ו, הַנְּתִי לָהֶם בְּיָמֵי יְבָחוּמַתִּי, יָד וְשֵׁם--טוֹב, מְנַיִם וּמְבֹנֹת: שֵׁם עוֹלָם אֶתֶן-לוֹ, אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת. הפסוק רשום על קיר הרחבה, מול אוהל יזכור.
משמעות השם: יד- אנדרטה, זיכרון. שם – כאן יש חשיבות לשמות ולא רק למספרים.
האוהל הוא אחד המבנים הראשונים שנבנו באתר, וגם בבניית המוזיאון החדש הקפידו שהאוהל יישאר הכי גבוה באתר.

מבנה האוהל - בנוי מאבני גוויל – אבנים לא מסותתות, בדומה להוראות מהתנ"ך לבניית המזבח בבית המקדש – אבנים טבעיות שלא עלה עליהם כלי ברזל. באוהל דולקת אש התמיד, ועל הרצפה כתובים שמות של אתרים מהשואה – מבחר אתרים מכל הסוגים: מתקני השמדה, גאיות הריגה, מחנות ריכוז ומחנות מעבר. זה כדי שכל אחד מהניצולים או מהמשפחות יוכל להתחבר ולמצוא משהו שקשור אליו.

הזרכת עמיתים - צבי שפיגל ותאומי מנגלה

יהודית וקובי ריכטר הם זוג ישראלים שבשנות ה-80 חי ועוסק בפעילות אקדמית בברוקלין שבארצות הברית. באחד הימים, עורך קובי קניות בסופר ושערו של המגאזין לייף מושך את תשומת ליבו. על שער המגאזין פורסמה כתבה העוסקת בלוויין ישראלי, ומתוך סקרנות פתח קובי את העיתון והחל לדפדף בו. בעת חיפוש אחר המאמר נדהם לגלות את תמונתם של חמו ואחותו התאומה, צבי ומגדה שפיגל, ותחתיה מאמר קצר באופן טבעי, קנה קובי את העיתון ומיהר הביתה להראות אותו ליהודית אשתו. יהודית, אז בשנות ה-30 לחייה, לא ידעה שום דבר על עברו של אביה מלבד כך שהוא ניצול אושוויץ. היא לא ידעה שנחקר שנה קודם לכן במשטרת ישראל, היא לא ידעה שהתראיין למגאזין לייף, היא לא ידעה כלום.
קובי ויהודית, יחד, כ-40 שנים מתום מלחמת העולם השנייה, התוודעו לראשונה לסיפורו המרגש של אביה מעל דפי העיתון..

צבי שפיגל ואחותו התאומה מגדה נולדו בכורים ב-5 בינואר 1915 בבודפשט שבהונגריה. הם גדלו בעיירה מונקץ' הענייה, אך מצבה הכלכלי של משפחתו היה יחסית טוב. ביתו של צבי היה כדבריו "מודרני אך יחד עם זאת נשמרה בו המסורת היהודית".

בגיל 20 גויס לצבא הצ'כוסלובקי- הונגרי וסיים בית ספר לקצינים, אולם לא קיבל דרגה משום שהיה יהודי. עם פרוץ המלחמה הועבר בין מספר מחנות עבודה ועונשין עד שבראש השנה 1943 הוחזר לגטו מונקץ' שם שהה עם משפחתו עד מאי 1944.

פעולות ההשמדה במחנה בירקנאו – אושוויץ 2, החלו כבר במרץ 1942, אולם קצב ההשמדה הוגבר בצורה משמעותית עם הבאתם של יהודי הונגריה וגטו לודג'.

באחד המשלוחים במאי 1944 הגיע לבירקנאו צבי, מלווה באימו, אחותו התאומה מגדה ובנה בן ה-7. המובאים במשלוח הועמדו בטורים –גברים ונערים בצד אחד ונשים וילדים בצד שני. רופאי הס"ס ביצעו את הסלקציה על-פי מראה – לעבודת כפייה או למוות.

'שמעתי שמישהו צועק "תאומים תאומים" אז הרמתי את היד ואמרתי שגם אני תאום', סיפר שפיגל, שלא כל כך הבין במה מדובר, אבל ראה שאלו מופרדים מהיתר.

כשניגש אליו קצין אס.אס ושאל איפה התאום שלו, הצביע שפיגל על טור הנשים. אחותו מגדה הופרדה מאימם ובנה ושניהם נלקחו באמבולנס אל מחנה בית החולים שבמקום, שם הופרדו - הוא לצריף הבנים והיא לצריף הבנות.

כשהגיע עם תאומים נוספים לצריף 14 נאמר להם שדמות חשובה עומדת להגיע למקום. כשהגיע הקצין למקום נמתח שפיגל בדם ונשאל אם היה חייל בעבר. שפיגל השיב בחיוב, הקצין מינה אותו לאחראי על התאומים, והוסיף "אם יקרה להם משהו, אתה תמות".

אותו קצין היה יוזף מנגלה, שמונה חודשים ספורים קודם לכן לרופא הראשי במחנה בירקנאו. דר' מנגלה היה דר' לאנתרופולוגיה ודר' לרפואה שהגיע למחנה לאחר שהוצע לו לערוך ניסויים בבני אדם במטרה לבדוק האם מנגלה ניתן להשפיע גנטית על היווצרות תאומים וכך 'לייצר' יותר ארים, והאם אפשר להשפיע על המראה החיצוני.

בצריף 14 שהו בין היתר כ-80 תאומים ושישה גמדים עליהם היה אחראי שפיגל. בפועל הייתה קבוצה של כ-30-35 ילדים צעירים בני 14-9 לגביהם נאלץ שפיגל לקבל החלטה: האם לסגור אותם בצריף כל היום או לעשות איתם משהו, שכן לא עבדו במחנה וחיכו כל היום לניסויים שנעשו בהם בתכיפות של פעם בשבוע-שבועיים.

תחת משטר נוקשה המבוסס על ענישה ועינויים, מחליט שפיגל ליצור מסגרת עבור אותם ילדים. תחילה הוא מכריח אותם ללמוד את שמותיהם אחד של השני. הוא מלמד אותם את חוקי המחנה הנוקשים, היסטוריה, גיאוגרפיה ושירה. הוא מספק להם כדורגל עשוי סמרטוטים וקלפי משחק. בלילות הוא משכיב אותם לישון, מנחם אותם בבכיים ומבטיח שיום אחד ייקח אותם הביתה, אם כי בתוך תוכו, לא באמת מאמין לכך. שפיגל מצליח ללמד את הילדים מהי סולידריות, כל זאת בסביבה עוינת ונוקשה בה כל אחד מנסה להסתדר ולדאוג לעצמו.

במהלך התקופה שפיגל נאלץ להתמודד עם דילמות רבות בהן צריך להחליט בין סיכונו האישי לבין דאגתו לתאומים.

באחד המקרים מגיע לצריף דר' טילו שהיה מתחרו של מנגלה במחנה. הוא מציב בפני הילדים מקל ומבקש מהם לעבור תחתיו תוך שהוא מציין כי אלו שיעברו מבלי לגעת בו, באים איתו. הילדים עוברים תחת המקל תוך ניסיון עז להגביה עצמם עד כמה שאפשר, אולם רבים מהם עוברים הרבה מתחתיו ונלקחים עם דר' טילו. שפיגל, שמבין את השלכות הדבר מחליט לסכן את חייו ורק שלא ישלחו את הילדים להשמדה. הוא רץ בכל

כוחו לעבר צריף השומרים ודורש לדבר על דר' מנגלה בטלפון. השומרים המופתעים לא מבינים מיהו האסיר החצוף שמגיע אליהם, אך לאחר שכנועים רבים נענים לבקשתו. שפיגל מספר למנגלה את שעשה דר' טילו והם מוחזרים לצריף. כך למעשה מציל שפיגל את חייהם.

במקרה אחר מגיעים לצריף זוג תאומים. שפיגל, שאחראי בין היתר על הרישום, כותב את שמם ושואל את האחד מה תאריך הלידה שלו. הילד עונה ושפיגל מלא אוטומטית את אותו תאריך הלידה גם לילד השני, אולם זה מוחה וטוען שזה אינו תאריך הלידה שלו. יתר הילדים רואים את המתרחש ועכשו על שפיגל להחליט מה לעשות – שכן אם יגלה שאינם תאומים ישלחו להשמדה, ואם לא יגלה מסכן את חייו ואת חיי התאומים האחרים בצריף, ששותפים גם הם לסוד. בצעד אמיץ מחליט שפיגל לרשום את השניים כתאומים. הוא מבהיר להם וליתר הילדים שמעתה ואילך התאריך שנקבע על ידיו הוא תאריך לידתם ושאינו מוכן לשמוע אחרת, מאף אחד.

לקראת עזיבת הגרמנים את המחנה בינואר 1945 ניתנת האפשרות לתאומים כמו לשאר אנשי מחנה בית החולים לבחור האם להצטרף לצעדות מערבה או להישאר במחנה. שפיגל כשאר התאומים המבוגרים מבקש לברוח משום שהמקום, שכן היו שמועות שכל מי שישאר יירצח. התאומים הצעירים, מחשש שלא יוכלו לעמוד במעמסת המסע, בוחרים להישאר. ברגע האחרון בהוראת קצין גרמני שפיגל נשאר מאחור עם התאומים הצעירים.

יומיים לפני שחרור המחנה ב-27 בינואר 1945, מוצעדים שפיגל והתאומים עם 700 אסירים נוספים מברקנאו למחנה הראשי באושוויץ.

עם השחרור ומחשש שהגרמנים יחזרו מחליט שפיגל לברוח כמה שיותר מהר. הוא פוגש חבר צ'כי והם מחליטים לעזוב למחרת. התאומים הצעירים שומעים ששפיגל עומד לעזוב, ניגשים אליו ואומרים "שפיגל באצ'י (דוד שפיגל) אתה הבטחת שתיקח אותנו הביתה". שפיגל מבין שאינו יכול לעזוב אותם, משחרר את החבר לדרכו ויוצא למסע הביתה עם התאומים.

המסע אורך חמישה שבועות. שפיגל מוביל קבוצה של מעל ל-30 תאומים, רובם ילידי פולין החרבה והקפואה. מסביב בקושי ישנה תחבורה, הדרכים משותקות, אין כמעט אוכל ומים וחלק גדול מהאוכלוסייה עוין. הם הולכים ברגל, עולים על משאיות ורכבות ומנסים להתקדם. בדרך מצטרפים אליהם ניצולים נוספים, חלקם מבוגרים, שתולים גם הם תקווה במנהיג הקבוצה, שפיגל. בשיאה השיירה מונה מעל 150 ניצולים. הקבוצה חוצה את הגבול הפולני עם צ'כסלובקיה ובגבול עם הונגריה שפיגל מחליט לפצל את הקבוצה. הוא ממנה לכל תת קבוצה תאום מבוגר, יחסית, שיהיה אחראי להוביל את הילדים הצעירים יותר לביתם. הוא מבקש מכולם לשלוח לו מכתבים עם הגעתם הביתה וממשיך לעבר ביתו במונקאץ' עם קבוצה של עוד 12 תאומים. כמו הילדים גם שפיגל מוצא עולם יהודי חרב. רוב מכריע של התאומים אכן שולחים לו מכתבים עם הגעתם הביתה, חלק מהם אף שומרים עמו על קשר עד 46'.

בצ'כוסלובקיה נישא צבי שפיגל לרחל ולזוג נולדת בת, יהודית.

ב-18 לאוקטובר 1949, לאחר מסע ארוך ברכבת מבודפשט לרומניה ומשם בספינה על פני הים התיכון, שרובה היה מלא בניצולי שואה נוספים, מגיעים הזוג שפיגל והבת לנמל חיפה. התעקשותו של שפיגל לעלות באופן חוקי למדינה, היא זו שגרמה לעלייתם רק בשלב זה. מגדה, אחותו התאומה, הבריחה עצמה ארצה כבר בתקופת המנדט.

מנמל חיפה הועברה המשפחה למעברה בבאר יעקב, שם שוכנו באוהלים באופן זמני. זו הייתה גם הפעם הראשונה שהתעמתו בני הזוג עם כור ההיתוך של החברה הישראלית. כך למשל מתאר שפיגל את הפתעתו מהתורים לאוטובוס – "הייתי בהלם מהעובדה שכל פעם אחרים עקפו אותי בתור והיו דוחפים אחד את השני בצד, כאילו לא היו להם נימוסים."

הוא היה נואש לעזוב את המעברה ולהתחיל את חייו החדשים במקום אחר. שפיגל, שהיה רואה חשבון טרם המלחמה, פנה למשרדים שונים והציע את שירותיו ללא תשלום, ולו רק על מנת שישכרו את שירותיו. לבסוף נשכרו שירותיו במשרד גדול לראיית חשבון בבעלות יהודי גרמני. כמו במקרים קודמים, זכה שפיגל להערכה במהירות רבה ומונה להתמודד עם חשבון זוהר במיוחד - אחד התיאטראות הגדולים בישראל – הקאמרי. לאחר תשעה חודשים בבאר יעקב רכשו צבי ורחל בית ברחוב ביצרון בתל אביב, שמרבית תושביו היה ניצולי שואה. בשנת 1951 גויס על ידי תאטרון הקאמרי לראש מחלקת הכספים. עם השיפור המשמעותי במצבה הכלכלי של המשפחה הרחיבו את דירתם. שנה לאחר מכן נולד לזוג בנם השני, ישראל.

צבי נהנה מאוד מהעבודה בקאמרי שגם סיפקה לו גאוה רבה. אולם הוא לא רק אהב לעבוד שם אלא גם פיתח אהבה אמיתית לתיאטרון והשתתף באופן קבוע בהצגות השונות. הוא מעולם לא סיפר את סיפורו לאף אחד מבני המשפחה וביקש להשאיר מאחור את מה שקרה.

בשנת 1981, עם התחדשות העניין במנגלה והמאמצים למציאתו, הקדיש מגזין לייף האמריקאי חלק גדול מגיליון יוני לסיפורו של הרופא הנאצי. כחלק מהפרויקט ראינו תאומים ניצולים במקומות שונים בעולם. משטרת ישראל, שחקרה את שפיגל כשנה לפני, הפנתה אליו את כתב המגזין. הריאיון נערך בביתו של שפיגל יחד עם מגדה, אחותו התאומה. אולם לא ברור מה היה התהליך שהוביל להסכמתו להתראיין - זו הייתה החלטה ספונטנית או שהוא חשב על זה מעוד מועד? בריאיון עצמו שפיגל, שהיה אז בן 66 ובשנת פרישתו הראשונה, חשף את העובדה שהוא 'אבי התאומים בברקנאו' ושהוא מכיר את מנגלה באופן אישי. חוץ מזה לא היה שום אזכור על פעילותו במחנה.

על אף מאמצים בינלאומיים לאתר את מנגלה, מעולם לא נתפס, וחי במסווה במשך 35 שנים. לאחר תפיסת אדולף אייכמן היה מנגלה לפושע המלחמה הנאצי המבוקש ביותר, אך הצליח לכלכל צעדיו באופן שלא התגלה, על אף ש"המוסד" היה קרוב לתפוס מספר פעמים.

מתוסכלים מחוסר יכולתן של המשטלות השונות לתפוס את מנגלה ולהביאו לדין, ביקשו הניצולים להקליט את עדויותיהם, בשעה שעודם מסוגלים, ועם ציון 40 שנים לשחרור המחנות, נערך ב-1985 ביד ושם, באולם זה, משפט דמה לדר' מנגלה תחת הכותרת 'אני מאשים'.

במהלך המשפט נשמעו עדויות רבות, בעיקר של תאומים עליהם ערך מנגלה את ניסויו. במהלך העדות של צבי שפיגל, סיפר שהיה אחראי על התאומים ואף כונה "אבי התאומים". אחד מחברי הפאנל שאל האם מישוה מהתאומים להם היה אחראי שפיגל נוכח באולם, ובתגובה נעמדו עשרות מהם, ועל אף שאין זה מקובל בבתי המשפט, החלו במחאות כפיים סוערות.

יהודית כאמור נחשפה לסיפור לראשונה ב-1981 כחלק מכתבה בעיתון לייף. לפני כחודש, כמעט 70 שנים לאחר שחרור המחנה וכ-20 שנים לאחר מות אביה, ביקשה יהודית, יחד עם קובי ויתר בני משפחתה, לבקר לראשונה במקום בו פעל אביה. בשל השתייכותה בעבר לתנועת הצופים ולצד תרומות נרחבות למסעות הצופים לפולין, החליטה יהודית להצטרף למשלחת הצופים לפולין שבה לקחתי חלק. את יהודית ובני משפחתה הודריך יואב הלר, שבשנים האחרונות כתב אודותיו של צבי שפיגל דוקטורט. בעיני צבי שפיגל הוא דוגמא לאדם פשוט, שלא ראה עצמו כמחנך, לא לפני ולא אחרי המלחמה, אך עם זאת דאג לעשרות רבות של ילדים, נתן להם להרגיש ולו לרגע – בני אדם, והציל רבים מהם. סיפורו של שפיגל מלמד על קבלת החלטות ועמידה בפני דילמות, אך יותר מכל מלמד על אמונה באדם.

סוף הדרכת עמיתים

יד לילד - אנדרטה שמיועדת להנציח מיליון וחצי ילדים שנספו בשואה. זה היה אתגר גדול להחליט איך מנציחים אותם. משה ספדי תכנן את המקום השוך עם נרות- מזכיר נרות נשמה ומתאים לזיכרון. בפנים יש רק 5 נרות, עם משחק של המון מראות – כך יש השתקפות עד אין סוף. הרעיון הוא שאי אפשר לספור מספרים כאלה של מיליון וחצי. העין מנסה להתמודד עם המספרים האינסופיים, האוזן שומעת עוד שם ועוד שם, וכך מתחברים אישית לנספים בשמותיהם, וזה מאוד מרגש.

האמת היא שבהקלטה יש רק מדגם של כמה מאות שמות, וכל יום חוזרים על אותם שמות. יש מדריכים שמספרים שמשמיעים שם את כל מיליון וחצי השמות, וזה לוקח 3 שנים לקרוא את כל הרשימה... משפחת שפיגל תרמו את הכסף להקמת האנדרטה. הם ההורים של עוזיאל שפיגל שנספה באושוויץ, והם דווקא נשארו בחיים ורצו להנציח אותו. אך אי אפשר לקרוא למקום יד עוזיאל, כי ביד ושם אין הנצחה אישית. בכניסה למנהרה מופיעה תמונתו של עוזיאל שפיגל.

כדאי לספר במקום כזה סיפור אישי כלשהו של ילד, סיפור משפחתי כלשהו או לחפש באינטרנט.

כיכר יאנוש קורצ'אק - אנדרטה שנמצאת מאחורי יד לילד. זה אחד השמות הכי מפורסמים שנספו בשואה וכולם מכירים (ארבעת השמות הכי מפורסמים: אנה פראנק, חנה סנש, מרדכי אנילביץ', יאנוש קורצ'אק). **יאנוש קורצ'אק** היה פדגוג ידוע, יהודי פולני, שהתקרב לרעיון הציוני בשנות ה-30. ביקר פעמיים בארץ בקבוצת עין חרוד, ושקל לעלות לארץ אך היה קרוב לגיל 60. בפולין היה מומחה ידוע שכתב ספרים, הוזמן להרצאות, והיתה לו תכנית רדיו. היו לו שני בתי יתומים: אחד לילדים יהודים ואחד לפולנים. הוא הבין שלא מוצלח לערוב את היהודים עם הפולנים.

בעיצוב האנדרטה רואים שהוא ממש בגובה הילדים, מחבק אותם עם יד גדולה ואוהבת. הוא מצא עצמו בתוך גטו ורשה עם הילדים של בית היתומים. בתנאים הקשים בגטו היה קשה לתת לילדים האלה את ההגנה הדרושה.

סופו של קורצ'אק - הספור שמספרים הוא (אין עדויות או הוכחות): כשלקחו את היתומים מהגטו לאומשלגפלאץ ומשם לטרנספורט לטרבלינקה, הגיע נאצי ואמר לקורצ'אק הגדול והידוע, שהוא לא חייב לנסוע איתם. תשובתו של קורצ'אק היתה שדווקא עכשיו הילדים צריכים אותו יותר מאשר בכל רגע אחר. הוא עלה איתם לקרון, ונספה איתם בטרבלינקה. זה ספור על גבול האגדה, שמתאים לדמותו של קורצ'אק. אין ספק שבאמת היתה לו אפשרות להסתתר אצל פולנים שהכיר, אך הוא התעקש להישאר עם הילדים. בעצם אגדת מותו מאפילה על אגדת חייו, וצריך לזכור שהחיים לא פחות חשובים מאשר המוות. חשוב לדבר על האנשים ועל חייהם, ולא רק על הרצח והמוות. באנדרטה חסרה דמותה של גברת סטפה- סטפניה וילצ'ינסקה - יד ימינו בבית היתומים, כבר מההתחלה ב-1912 ועד הסוף בטרבלינקה ב-1942. היא זו שהביאה אותו לבית היתומים, היא ניהלה את הבית ביומיום, בזמן שהוא היה עסוק בעניינים רבים בחוץ. היא זו שהוציאה לפועל את הרעיונות שלו. חבל ששוכחים אותה, כי אין קורצ'אק ללא סטפה. גם היא כמוהו, החליטה לא להתחתן ולהקדיש את חייה למען הילדים בבית היתומים. אין ספק שהיא אהבה אותו, אך לא היו ביניהם יחסים רומנטיים. האנדרטה מאוד מרגשת את המבקרים, ושמים כאן אבנים קטנות, למרות שאף אחד לא קבור כאן.

עלייה להר הרצל

השביל המחבר – עלינו רגלית בשביל המחבר בין יד ושם להר הרצל. זה שביל חדש משנת 2003, שנפרץ ע"י חניכי תנועות הנוער. עד אז לא היה חיבור ישיר בין שני האתרים הסמוכים כל כך, והיה צריך לנסוע מסביב. החיבור הוא לא רק פונקציונלי אלא גם חיבור רעיוני: מי שיצא מהשואה עולה לארץ ישראל כדי להקים מדינה. לכן זה גם השם הרשמי שלו: "השביל המחבר".

לאורך השביל יש שלטים שמתארים את האירועים בין 1945 ועד הכרזת המדינה ב-1948. לכן המסלול הנכון יותר - להתחיל ביד ושם ואז לעלות למעלה, לפי הסדר ההיסטורי.

אנדרטת הנצר האחרון - כאן נקברו ניצולי שואה שכל משפחתם נספתה בשואה, הם עלו לארץ כאוד מוצל מאש ונהרגו בקרבות מלחמת העצמאות, לפני שהספיקו להקים משפחה בישראל, ואין להם שום צאצא אחריהם. כאן קבורים 147 חללים שעונים על ההגדרה הזו.

הפסל הוא מיכה אולמן, חתן פרס ישראל לאומנות. הרעיון הוא של בית שהתפרק. "הבית שהיה שם ואיננו, הבית שיכלו להקים פה, ולא יקום". מצד אחד רואים צורת בית עם גג שנפל, ומצד שני דלת הבית שנפלה לצד שני, מסמל את שער הכניסה לארץ. כל 147 השמות רשומים לפי סדר א,ב.

זו אנדרטה מאוד פופולרית, ויש כאן טקסים שונים, חיילים וקצינים באים הנה. לפני שבאים הנה אפשר לחפש באינטרנט "נצר אחרון" ולספר סיפור אחד אישי על אחד החללים.

הר הרצל

זה אתר לאומי והוא כולל כמה חלקים :
מוזיאון הרצל (2) – חזיון אורקולי על חיי הרצל (מעבר בין סרטונים, כמו מוזיאון הפלמ"ח).
רחבת הטקסים הרשמיים (3)
חלקת ההסתדרות הציונית העולמית- קבר הרצל(4), קברי משפחת הרצל וממשיכי דרכו של הרצל(6), וקבר ז'בוטינסקי ומשפחתו (7).
חלקת גדולי האומה של מדינת ישראל (5)- נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת.
בית העלמין הצבאי - של משרד הבטחון.
אנדרטה לספינות מעפילים (8), אנדרטה לנפגעי פעולות האיבה (9).
סדר הביקור בהר לא חשוב, ואפשר להתאים לפי מה שרוצים. חשוב לספר ליד כל קבר מיהו האדם בכמה מילים. כשבאים עם גמלאים שכבר יודעים ומכירים, אפשר לדבר גם על ההנצחה שמסביב, מאחורי הקלעים, שאת זה לא כולם מכירים.

קבר זאב ז'בוטינסקי - לידו קבורים גם יוענה אשתו, והבן ערי ואשתו.
זה לא מובן מאליו שז'בוטינסקי קבור כאן. הוא ביקש בצוואתו "שיקברו אותו במקום שהמוות ימצא אותו, ושיעלו את עצמותיו לארץ לפי פקודתה של ממשלת ישראל כי תקום". הוא נפטר ב-1940 בזמן ביקור במחנה בית"ר בארה"ב, ושם קברו אותו בהתחלה.

הפוליטיקה בהנצחה - המדינה קמה ב-1948 אך בן גוריון לא הסכים לחתום על צו ממשלתי, להעביר את עצמותיו של האויב האידאולוגי הגדול שלו. המשפחה פנתה, בגין פנה, אך מבחינת בן גוריון אין על מה לדבר. הוא הבין שאם יעלו את עצמותיו לארץ, זה אומר שהמדינה נותנת לגיטימציה לצד הזה של המפה הפוליטית, ואז קברו יהפוך גם לתחנת הדרכה למטיילים... ולכן לא הסכים. בן גוריון רצה לכתוב בעצמו גם את ההיסטוריה בשטח: מה יסופר ומה לא יסופר. רק ב-1964, בתקופת לוי אשכול, הסכימה הממשלה להעלות את עצמות ז'בוטינסקי לכאן, מול קבר הרצל.

צריך להבין שאתר של הנצחה הוא לא לגמרי תמים, ויש הרבה פוליטיקה מאחוריו. הספור של ההנצחה הוא לא רק הספור של המונצחים אלא גם הספור של המנציחים. ספר לי על ההנצחה ואומר לך מי אתה, מהי החברה ומהי המדינה.

עקרונית רק האישים נקברים בהר ולא בני משפחתם, חוץ מהמקרה היחיד של משפחת הרצל. זה שאיפשרו גם למשפחת ז'בוטינסקי להיקבר כאן, זה כאילו משווה את מעמדו לזה של הרצל, ויש בזה הרבה משמעות. ז'בוטינסקי הקים את ההסתדרות הציונית החדשה/הרוזיוניסטית, ולכן הוכנס לחלקה של ההסתדרות הציונית, ולא לחלקת גדולי האומה.

ז'בוטינסקי היה מנהיג יהודי שחש את הסכנה של השואה. אמנם הוא לא צפה את מימדי השואה, אך הוא כתב ש"לבה מתקרבת", ולכן זה סמלי שהוא קבור מול (מעל) יד ושם.

קבר הרצל

תיאודור הרצל - 1860-1904

הזרכת עמיתים - הרצל

הרצל נולד בבודפשט ליעקב וזנט הרצל ולאחותו בת השנה פאולין, הוריו קראו לו בשם החיבה דורי אביו סוחר ואימו עקרת בית שגידלה את שני הילדים
הוריו היו רחוקים מהיהדות ושני דודיו מצד אביו אפילו התנצרו
בגיל 18 מתה אחותו פאולין ממחלת הטיפוס והמשפחה עברה לוינה
הרצל תואר ע"י חבריו כמספר סיפורים על גבול הפנטזיה עוד מימי ביה"ס היסודי
בוינה לומד משפטים ובגיל 24 הוא כבר די"ר למשפטים אבל מנסה את כוחו יותר בתחום הכתיבה
שולח מחזאות להרבה תאטראות אבל עדיין לא מצליח.
העיתון "פרסה" בוינה מתחיל להעסיק את הרצל כעיתונאי במדור התרבות
כתבותיו מתחילים לעניין ואז מתחיל גם השלב של המחזאות להתפתח.
הרצל מתחתן עם גוליט בגיל 29 ונולדים להם 3 ילדים
השלב הבא שישפיע על הרצל הוא המעבר לפריז לבקשת העיתון
פרשת דרייפוס משפיעה עליו כשהוא נוכח כעיתונאי בטקס הורדת הדרגות
והוא יכתוב שנים א"י"ח כשמשפט זה הפך אותו לציוני
הרצל מתחיל לחפש פתרון לבעית היהודים, הרבה מאד רעיונות, חלקם הזויים
במסגרת זו נפגש עם הברון הירש מבעלי יק"א שעזרה בעיקר ליהודי מזרח ארופה אמריקה וארגנטינה
הברון הירש לא משתף פעולה עם הרצל
הרצל מבין שהמפתח הוא הסולטן התורכי עבדול חמיד השני, והנסיון הוא לא פחות מאשר לקנות את ארץ ישראל מידי התורכים

29 לאוגוסט 1897 מכנס הרצל את קונגרס הציוני הראשון בבזל שנמשך 3 ימים ובו הוקם " הועד הפועל הציוני "

בקונגרס השני 1898 הרצל ינסה לפגוש את ווילהאם השני קיסר גרמניה כדי שזה יתווך בנו לבין הסולטן על קניית א"י

הפגישה הראשונה מתקיימת באיסטנבול והשנייה בא"י, 26 לאוקטובר 1898 הרצל בא"י יפגוש את הקיסר פעם במקווה ישראל ופעם נוספת ב"ים, האכזבה תהייה גדולה הרצל חוזר שבור לוינה אחרי 10 ימים בא"י ולא ישוב לכאן יותר בעקבות מסע זה יכתוב את "אלטנויילנד"

במסע נוסף למזרח ארופה הוא מבין שמכאן היהודים יגשימו את חלמו בפגישתו האחרונה עם צמברליין שר המושבות 1903 הרצל יציע להעביר את יהודי מזרח ארופה באופן זמני לאוגנדה - תוכנית אוגנדה

3 ליוני 1904 הרצל נפטר ממחלה, 3 שנים אח"כ אשתו הנס בנו התאבד, ביתו פאולין מתה ממחלה, ביתו טרודי נספתה בשואה ובנה היחיד התאבד עצמותיו של הרצל והוריו הועלו ב-1949 ונקברו בהר הרצל ילדיו ונכדו הועלו ב-2006 ונקברו בהר הרצל אשתו גולייט בקשה להישרף והאפר שלה לא נמצא.

סוף הדרכת עמיתים

קבר הרצל: קבר הרצל הוא בפסגת ההר. הרצל נקבר ב-1904 בווינה, אך ביקש שהעם היהודי יעביר את עצמותיו לארץ. הבאת עצמותיו לארץ ב-1949, אחרי הקמת המדינה, היתה מן מסע ניצחון – מהחווה של החוון אל הגשמת החוון. לבן גוריון היה חשוב לחזק את המעמד של ירושלים כעיר בירה, ולכן התעקש שהרצל ייקבר בה. ההר הזה נבחר בגלל שהוא הר גבוה במערב ירושלים, שממנו רואים את כל העיר (מזרח העיר היה בידי הירדנים), ואת מדינת ישראל בהתגשמותה. רק אחרי שקברו את הרצל קראו לו הר הרצל! מכאן רואים את גבעת ר"ים (ריכוז מפקדים במלחמת העצמאות) – מרכז השלטון בישראל – הכנסת, הממשלה, בית המשפט, האוניברסיטה, המוזיאון. כיום רואים קצת פחות כי העצים צמחו והם מסתירים קצת את החוון... האם זה אומר משהו עלינו?...

השם הפרטי - על הקבר רשומות רק 4 אותיות: "הרצל". לא רשום בכלל השם הפרטי. בסוף המאה ה-19 אנשי היישוב הישן שמעו על הרצל, וחשבו שהוא מתבולל ויש לו רק שם לועזי- תיאודור. הם לא ידעו שיש לו גם שם עברי- בנימין-זאב. אנשי העיתונות בארץ החליטו אז לתת לו שם עברי, וקראו לו מתתיהו, בלי ידיעתו. זה תרגום עברי של השם תיאודור – מתנת האל. תיאודור=אלוהים, דור (ביוונית)=דורות=מתנה. על אותו משקל אפשר היה לקרוא לו גם נתניה, נתניהו וכו'... הרצל עצמו כנראה לא ידע על השם שנתנו לו, הוא ראה את עצמו יותר כמו "משה" חדש, שהולך להוציא את היהודים מהגולה.

רחבת הטקסים - כאן מתקיים כל שנה טקס הדלקת המשואות, במעבר בין יום הזיכרון ליום העצמאות. חלק מהרחבה היא טריבונוט לאורחים. כאן קרה האסון של נפילת גשר התאורה ב-2012, במהלך החזרות לקראת טקס הדלקת המשואות, ובו נהרגה סגן משנה הילה בצלאל.

חלקת ראשי ההסתדרות הציונית ומשפחת הרצל - זו חלקה צדדית ולא כ"כ ידועה. יש בה שני חלקים: ממשכיבו של הרצל - ראשי התנועה הציונית העולמית.

בני משפחת הרצל – קברי ההורים שלו- יעקב וזינטה, שלט לזכר יוליה אשתו (אין קבר כי הבן שלהם שכח את כד האפר שלה ברכבת והכד נעלם...)- היא הייתה חולה ב"היסטריה" והיו לה הרבה בעיות, ולכן רק לאחרונה הוסיפו את השלט. פאולינה אחותו, שנפטרה בגיל צעיר. שלושת ילדיו: פאולינה הרצל - שנפטרה ממנת יתר, הנס הרצל – שהתאבד כשבאו לקבור את האחות הגדולה, טרודה הרצל שנפטרה בגטו טרוזינשטאט. הנכד היחיד שהיה להרצל – סטפן, שקפץ אל מותו בארה"ב ב-1946.

איך זה שקוברים כאן אנשים שהתאבדו? לפעמים רבנים מתירים לקבור בתוך בית הקברות בתירוץ שהיתה לו בעיה נפשית, ואולי הוא התחרט על ההתאבדות...

חלקת גדולי האומה - רק כאן זו חלקת גדולי האומה (גדולי המדינה), ועד עכשיו היינו בחלקת ההסתדרות הציונית.

יש 4 שלבים בתולדות ההר:

שלב א. 1949, קברו את הרצל בפסגת ההר.

שלב ב. הקמת בית העלמין הצבאי בנובמבר 1949.

שלב ג. אליעזר קפלן - שר האוצר הראשון נפטר ונקבר כאן בחלקה, ב-1952.

שלב ד. יד ושם הוקם ב-1953, למרגלות הר הרצל, כדי לבטא "משואה לתקומה".

לאחר שהוחלט על הקמת חלקת גדולי האומה ב-1952, היה צריך להחליט מי זה גדול אומה שזכאי להיקבר כאן. האם הרבנים הראשיים? האם זוכי פרס נובל? אולי זוכי פרס ישראל? זו שאלה מעניינת...

פנתיאון לאומי קיים גם בארצות אחרות, למשל בצרפת: כבר 200 שנה קוברים שם את גדולי האומה, אך זה לא לפי התפקיד. לא כל ראש ממשלה נכנס לשם, ולא רק פוליטיקאים אלא גם גדולי החברה. שם קבורים מדענים כמו פייר ומרי קירי- זוכי פרס נובל, סופרים כמו ויקטור הוגו, אמיל זולא. שם יש ועדה של אנשי הגות שמחליטה להעביר את עצמות האיש אל הפנתיאון, רק שנים אחרי מותו, אחרי שיש פרספקטיבה היסטורית לגביו, למשל אמיל זולא הועבר לשם 100 שנה אחרי מותו. מי שקבור שם לא יודע שהוא שם...ורבים חושבים שהם שם ובעצם הם לא...אפילו נפוליון לא קבור שם.

בארץ היה ברור שזה לא יעבוד כך, ולכן הוחלט על 3 תפקידים בלבד, עם בני/בנות זוגן: נשיאי המדינה, ראשי ממשלה ומ"מ נשיא המדינה=יו"ר הכנסת. יש 2 חריגים מהכלל הזה: אליעזר קפלן שנקבר כאן ראשון ורק אז החלו לדון מי ייקבר כאן. השני הוא טדי קולק – שקיבל כבוד כראש העיר המיתולוגי של ירושלים. יש גם ועדת חריגים ואפשר לבקש בקשות מיוחדות...

יש אנשים שיגידו שדווקא בית הקברות בטרומפלדור הוא גדולי האומה, כי כאן זה בעיקר הצד הפוליטי. שמות הנשיאים וראשי ממשלה די מוכרים, כך שאם רואים שם לא מוכר – כנראה זה היה יו"ר הכנסת... לא כל בעלי התפקידים קבורים כאן:

הנשיאים: וייצמן - קבור ברחובות, בן צבי - בהר המנוחות בגבעת שאול (הוא רצה להיקבר עם פשוטי העם), זלמן שז"ר – כאן, אפרים קציר – ברחובות, יצחק נבון – ייבדל לחיים ארוכים, אך אשתו אופירה קבורה כאן. חיים הרצוג – כאן, עזר וייצמן- באור עקיבא ליד בנו שנהרג בתאונה, משה קצב – איבד את כל הזכויות שלו ולא ייקבר כאן. (גם אם יערער ויזוכה ויקבל את הזכויות בחזרה – לא כדאי לו להיקבר כאן כי הוא יהפוך לתחנת הדרכה למטיילים, וכולם יספרו את הסיפור שלו...). שמעון פרס – אולי בעתיד ייקבר ליד סוניה אשתו, בבן שמן?

ראשי ממשלה – בן גוריון, שהקים את החלקה הזו, קבור בשדה בוקר. לכן כל מי שעובר באזור- מדבר על בן גוריון ועל הנגב, וזה מה שהוא רצה. אם הוא היה קבור כאן, לא היו מדברים כאן על הנגב. המקום שבו אדם קבור – משפיע על מה ידברו ליד הקבר ומה לא.

משה שרת- קבור בטרומפלדור, לוי אשכול- כאן, גולדה מאיר- כאן, יצחק רבין – כאן, מנחם בגין- בהר הזיתים, ליד ברזאני ופיינשטיין- לוחמים מאצ"ל ולח"י, כדי לתת לגיטימציה לשני הארגונים. מאז ימי בגין- הארגונים האלה קיבלו הכרה, והאנדרטאות שלהם קיבלו מימון מהמדינה. כך נוצר מצב שמי שבא לראות את קברו של בגין- מדבר על אצ"ל ולח"י. יצחק שמיר – כאן, אריאל שרון ואשתו – בחוות שיקמים. השאר עוד בחיים.

רואים שרוב האישים החשובים לא נמצאים כאן, כך שהחלקה הזו היא לא באמת של גדולי האומה, ויש קצת פרדוקס בנושא הזה.

חלקת הצנחנים – החלקה הוקמה ב-1950. עיצוב הקברים הוא בצורת מצנח, וגם בצורת האות "וי", (ויקטורי=ניצחון) כמו שצירציל היה מסמן באצבעותיו.

אלה צנחני היישוב שצנחו במסגרת הצבא הבריטי באירופה ב-1944. היו 32 צנחנים מהארץ, מתוכם 7 נהרגו ולא חזרו. רק 3 מתוכם קבורים פה, בקברים הגדולים, ול-4 האחרים יש רק מצבות.

אלה שקבורים כאן: חנה סנש, חביבה רייק, רפאל רייס. אלה שלא קבורים כאן: אנציו סירני, אבא ברדיצ'ב, פרץ גולדשטיין, צבי בן יעקב – שנשלחו למחנות ריכוז והשמדה ונספו שם.

הם יצאו במסגרת הצבא הבריטי, וכל חייל בריטי שנופל בקרב נקבר במקום נפילתו. לכן יש בתי עלמין בריטים בארץ ועוד אלפים כאלה במקומות רבים אחרים, ואסור להחזיר אותם לבריטניה.

חנה סנש נהרגה בהונגריה ע"י הונגרים, קברו אותה בבודפשט, ויהודים ידעו איפה היא וב-1950 העבירו אותה לארץ, לפני שהבריטים ידעו על כך. אם היו מגלים- היו קוברים אותה בבית עלמין בריטי בהונגריה. סנש נהרגה מיד אחרי שצנחה ועברה את הגבול, ולא הספיקה לעשות כלום, אבל היא כתבה שירים, ולכן זוכרים אותה...

חביבה רייק נהרגה בסלובקיה, הספיקה להקים מחתרת בהרי סלובקיה ופעלה רבות, וכעבור כמה חודשים נתפסה והוצאה להורג. אבל היא לא כתבה שירים, ולכן פחות מוכרת...

יש בארץ שמות יישובים שמנציחים ארבעה מהצנחנים שנהרגו: יד חנה, להבות חביבה, אלוני אבא, נצר סירני. אין יישוב לזכר קורצ'אק או לזכר אנה פרנק. המוטיב של ההנצחה בשנות ה-50-40 היה רק הגבורה והלחימה – כך גם קבוץ יד מרדכי, קבוץ לוחמי הגטאות.

לסיום – שרנו את השיר של חנה סנש: אלי אלי שלא ייגמר לעולם...

בית העלמין הצבאי - היה סגור בגלל שלג ועצים שנפלו, ולכן לא נכנסנו.

כאן קבורים חללי צה"ל ממלחמות ישראל, זה גם בית העלמין הצבאי של ירושלים, וגם בית העלמין הצבאי הממלכתי של מדינת ישראל. גם חייל שנהרג והוא לא תושב ירושלים יכול להיקבר כאן אם המשפחה מבקשת.

יש כאן הנצחה של פרשיות נוספות של עמידה על הנפש בעם היהודי בעידן החדש, ולא רק מלחמות ישראל: כך גם חלקת הצנחנים בצבא הבריטי שראינו, חלקה של ארגון ניל"י- אבשלום פיינברג ועוד, אנדרטה לזכר החיילים היהודים שנפלו בצבא פולין, אנדרטה לזכר החיילים היהודים שנפלו בצבא האדום, אנדרטה של כ"ג יורדי הסירה, ועוד.

לכן המקום הזה מאוד מעניין מבחינה הדרכתית, ואפשר לעשות כאן סיור של שעה או שתיים.

תמליל סיור מספר 64 לירושלים בעת החדשה

מסלול: כיכר אלנבי, ביה"ח הדסה ובה"ק הבריטי, ימק"א והשכונות

נסיעה לירושלים

הדרכת עמיתים - היישוב מוצא

ב-1891 עולה אריה לייב לארץ עם הוריו, מתיישב בפתח תקווה ומתמחה בחקלאות. לאחר שהתחתן, ב-1896, עובר למושבה מטולה ומקים במקום משק חקלאי. ב-1901 הוא נאלץ לעזוב את מטולה עם אשתו ו-2 ילדיו הבכורים לאחר שהרג ערבי בעת שכנופיה ערבית התקיפה את המושבה. הוא בורח לפתח תקווה ומשם מגיע ב-1904 למושבה מוצא שם רכש חלקת אדמה. הוא נחשב למומחה חקלאי ובעל משק מצליח. במשק נולדו לו עוד 6 ילדים, וסה"כ המשפחה מנתה זוג הורים ו-8 ילדים.

ב-23.8.1929 בעת מאורעות תרפ"ט החלו פורעים ערבים מהכפר הערבי קולונייה הסמוך, לתקוף את בתי מוצא. תחילה ניסו הפורעים לתקוף את ביתם של משפחת ברוזה אבל אלה הבריחו אותם ביריות אקדח. הפורעים שינו כיוון והחלו לתקוף את ביתו של אריה לייב. באותה העת בבית היו ההורים, 6 מילדיהם, ועוד שני אורחים.

בראש התוקפים הערבים עמד רועה הצאן שעבד במשק. הפורעים חדרו לבית, רצחו את 2 האורחים, את ההורים ו-3 מהילדים. הבן הגדול, חיים, קרא לאחיו הקטנים - חנה ומרדכי, לקפוץ יחד איתו מהחלון בקומה השנייה וכך עשו, כאשר לפני זה האח הגדול חיים לוקח את הרובה של אביו ויורה באחד הערבים. הילדים המשיכו במנוסתם דרך האורווה ושם עלו על סוס ודהרו איתו עד לבית משפחת ברוזה שם שהו עד שלאחר כ-3 שעות הגיעו משורינינים בריטים מירושלים והעבירו את כל תושבי מוצא לירושלים. בתי המשק במוצא נשרפו וגופות הנרצחים חוללו.

אותו ילד מרדכי שקפץ מהחלון והיה בין שלושת הילדים שניצלו, גדל מאוחר יותר אצל קרובי משפחה, למד בטכניון, התגייס לפלוגות הלילה המיוחדות של ווינגייט ולאחר מכן במלחמת העולם השנייה התגייס לצבא הבריטי, עבר קורס קצינים ואף שירת בבריגדה היהודית איתה נלחם באיטליה. לאחר שובו לארץ מונה למפקד בהגנה ובמלחמת השחרור שירת כמפקד טיבת כרמלי, שאיתה שחרר במבצע חירם את הגליל. בשנת 1952 מונה אותו הילד מרדכי מקלף כרמטכ"ל השלישי של מדינת ישראל והוא בן 32 בלבד. את תפקיד הרמטכ"ל מילא לפי בקשתו שנה בלבד ולאחר מזאת משנת 1955, מילא מספר תפקידים אזרחיים כמנכ"ל חברת חשמל, מנכ"ל מפעלי ים המלח ומנכ"ל כימיקלים בישראל. בשנת 1978 נפטר מרדכי מקלף ונקבר בלוויה צבאית בבית העלמין בקריית שאול.

סוף הדרכת עמיתים.

כיכר אלנבי

חודש דצמבר 1917 חונה הדיביזיה הבריטית במבואות ירושלים במקום שנקרא עמק הארזים. עמק הארזים על שם הברושים שגדלים בו (ארז הרצל) כלומר בטעות קראו לברוש בשם ארז. שם מתכנסת הדיביזיה. **סיפור שמספרים** הוא שבאחד הבקרים התעוררו שני טבחים בריטיים וחיפשו באזור הקרוב אליהם ביצים לארוחת הבוקר למפקדם ולא מצאו. הם הגיעו לליפתא תחתית ולא מצאו, עלו לליפתא עילית ובמקום למצוא ביצים מצאו את ראש עיריית ירושלים עם הפמליה לצדו, דגל לבן בידם. סלים אל חוסייני, ראש העיר, מכריז בפני שני הטבחים המופתעים שהעיר הקדושה נכנעה בפניהם.

הסיפור ממשיך ואומר ששני הטבחים הללו הלכו למפקד הישיר שלהם ואמרו לו שהעיר הקדושה נכנעה בפניהם. הוא אומר שהוא צריך לקבל את טקס הכניעה וכך מכנסים את ראש העיר וצלמי המושבה האמריקאית, שהיו צלמי האירוע, ובשנית נכנעה העיר בפני המפקד הישיר. זה הלך למפקד הדיביזיה, אירי חם מזג, שאמר 'לא יקום ולא יהיה, את כניעתה של העיר רק אני אקבל'. מוציאים את ראש העיר והצלמים ובשלישית נכנעת העיר בפני הצבא הבריטי.

הקולונל האירי הולך לילורד אוף מגידו, הוא גנרל אלנבי, הוא השורר בפי הכינוי של הבריטים, ואומר לו שהעיר הקדושה נכנעה בפניו. אלנבי אומר שחלום של דורות אף אחד לא יקבל מלבדו. מספרים שאלנבי ממתין שלושה ימים, ממיטת חוליו מודיע ראש עיריית ירושלים אל חוסייני שאף אחד לא יקים אותו, אפילו לא אל-נבי, זה היה כינויו בפי הערבים.

בסופו של דבר, בתום שלושה ימים, אלנבי מבין שהכניעה לא תהיה כפי שהוא רצה. הוא מגיע לשער יפו, יורד מסוסו, נכנס למדרגות הפנימיות של המצודה, שם בפני שלוש שורות של יהודים (הקהילה הגדולה ביותר), מוסלמים ונוצרים, נואם בפניהם על כיבושה של ירושלים על ידי השלטון החדש, השלטון הנאור שבו יהיו זכויות לכל המיעוטים ולא יהיה פער בין אחד לשני.

טקס הכניעה הראשון בפני החיילים הבריטים שחיפשו אולי ביצים לארוחת הבוקר למפקדם זו התמונה הידועה – כך נכנעה ירושלים בפני נציגי הצבא הבריטי ותועדה על ידי צלמי המושבה האמריקאית, שידעו שהבריטים בסביבה וחיכו לדבר הזה. חודש דצמבר 1917.

האירוע הזה קרה כאן. לכן על המצבה שרואים במקום אפשר לדמיין חיילים צלבנים עם כיסוי ראש. אולי אבל אלנבי לא אחת הגדיר את עצמו, כמו גם הבריטים, כצלבנים החדשים. דרך הקשר הנוצרי לירושלים ולארץ ישראל מבינים את הדבר הזה.

מסביב, בבסיס המצבה, לצד אבן הטובה, האבן הגולמית הגסה, ולצד האבן החלקה והמסותתת, כתובת ובה נכתבו המילים הבאות: "קרוב למקום זה נמסרה העיר הקדושה לידי חיילי הדיויזיה ה-60 הולנדונית ביום 9 לדצמבר 1917. הוקמה בידי ידידיהם של הקצינים והחיילים שנפלו בכיבוש ירושלים", זו מצבה שהניחו הבריטים כמובן מאוחר יותר לאירוע. למעלה אפשר לראות חלק שמזכיר סרקופג או מקדש כלשהו. זוהי

מצבת אלנבי בכיכר אלנבי. כיכר אלנבי בתקופת המנדט היא הכיכר שנקראת היום כיכר צה"ל. לימים מדינת ישראל תיקרא לכיכר הזו בשם כיכר אלנבי. בסיור הקודם הזכרנו את מלון אמדורסקי. הווילה של ירחמיאל אמדורסקי נמצאת בסמוך, לצד הדקלים, ברחוב הצבי 4. אותו אמדורסקי בנה את ביתו בשנות ה-20 כחלק משכונת רוממה שנבנתה בחל מ-1922. היא נוסדה קצת לפני וב-1922 כבר עמדו כאן הבתים, על פי הפסוק בתהילים קי"ח: "יָמִין ה' רֹמְמָהּ, יָמִין ה' עֲשֵׂה קֵיל". רוממה, המקום הגבוה ביותר בירושלים החדשה, 830 מ' מעל פני הים. אם מסתכלים סביב רואים את הדבר הנישא ששמו רוממה, ולכן הכינוי של השכונה היהודית הקטנה הזאת, החל משנות ה-20, עם כיכר אלנבי במרכז, ולימים התחנה המרכזית. סביב הכיכר אפשר לראות מספר בתי רוממה משנות ה-20 ובתי ליפתא עילית.

נסיעה להר הצופים

חוצים את רחוב מלכי ישראל, לצד הרחוב הזה רואים מימין ומשמאל את בתי המורים של שנלר. שנלר היה מוסד יתומים סורי שהוקם ב-1860 והוא התפשט על שטח עצום מבחינת ירושלים של אותם ימים. הבתים עם גגות הרעפים הם בתי המורים שבנו כאן. שמות של ערים גרמניות מופיעות בחזית הבתים, כמו מינכן שמופיעה בבית הפינת.

בצד שמאל הבניין המונומנטלי המדהים אינו אלא הטלוויזיה הישראלית שהוקם איפשהו בשנות ה-60 כבניין לתעשיית ההלומים בירושלים שלא כל כך צלחה. לימים הטלוויזיה הישראלית עברה אליו.

מימין אפשר לראות את הבורות והתחלת הבנייה הגדולה מסביב לשנלר. מאחור אפשר לראות את המגדל של שנלר. בכל האזור הזה הולכת להבנות שכונת מגורים חדשה, מרום ירושלים, חרדית כמובן. אנחנו נמצאים בלב ליבו של האזור החרדי.

שנלר יחד עם משכנות שאננים ומגרש הרוסים, הוא אחד משלושת הפרויקטים הגדולים, הראשונים, מחוץ לחומת העיר העתיקה. לימים הבריטים יפקיעו חלק מהבניינים הגרמניים שנבנו באיכות מאוד גבוהה שנבנה במאה ה-19 ובמאה ה-20, ויהפכו אותם לבנייני ממשל בריטיים ובסיסי צבא. שנלר הופך לבסיס צבאי בשלב כלשהו, אוגוסטה ויקטוריה הופך לארמון הנציב, בית הפרובסט הגרמני ברחוב הנביאים הופך למעון השליט הבריטי הצבאי ומורשת גרמנית אדריכלית שימשה את הבריטים בשלטונם בירושלים ובארץ ישראל.

בצד שמאל בית הקברות סנהדריה, כאן קבור הרב עובדיה יוסף. בבית הקברות סנהדריה יש עוד כמה וכמה נקברים חשובים כדוגמת פרופסור גרשום שולם, חוקר הקבלה, המשורר יהודה עמיחי וכיו"ב. בית הקברות סנהדריה היה בשולי העיר במושגים של עד 1967, מדובר על ממש קצה העיר. הרחוב שחוצים נקרא רחוב שמואל הנביא שמוליך אל קבר שמואל הנביא במסורת המקומית, נבי סמואל.

השכונה הראשונה שנבנתה אחרי מלחמת ששת הימים בירושלים היא שכונת רמות אשכול משמאל, מה שאומר שאנו נמצאים מעבר לקו הירוק של עד 1967. בצד ימין נמצאת גבעת התחמושת.

בית החולים הדסה

הבניין המנדטורי של בית החולים הדסה. מה שרואים זה בניין משנות ה-30, כלומר בן יותר מ-80 שנים, שתוכנן על ידי גדול האדריכלים היהודיים, אריך מנדלסון, מי שתכנן את מצפה איינשטיין, את בתי הכלבו של משפחת שוקן, ברחביה כמה מבנים. בשנות ה-30 הוא מתבקש לתכנן את בית החולים הדסה.

מנדלסון היה קפדן מאוד והיה בסגנון הבינלאומי כולו ורק הוא. אבל הדבר היחיד ששיבש את דעתו זה שעמד כאן וצפה על הגבעות הקירטוניות של מדבר יהודה, ואמר שאינו יכול להתעלם מהנוף המקיף את המקום. לצד הקווים הישרים והחלונות המלבניים הארוכים, הוסיף מנדלסון מה שממש לא אופייני לו – 3 כיפות שהן הד לגבעות של מדבר יהודה.

מנדלסון הקפדן אמר דבר נוסף – האבן הירושלמית היא אבן שלאורך כל ההיסטוריה שלה הייתה חלק מרכזי בבנייה. מנדלסון אומר שהאבן הירושלמית בתקופת המנדט אלא רק ציפוי, ממש כמו עכשיו. כלומר הבנייה היא בניית בטון והאבן היא ציפוי בלבד. מנדלסון מוסיף ואומר שכדי שיבחנו בזה שהאבן היא רק ציפוי הוא מניח אותה בצורה אנכית ולא בצורה אופקית. היו כמה אדריכלים מאוחרים יותר שאימצו את התפישה של מנדלסון. אפשר לראות את הנחת האבנים בצורה אנכית, שהיא חריגה בנוף של הבנייה הירושלמית לדורותיה. התוספת המודרנית היא של רכטר.

בית הקברות הבריטי

פסל עץ החיים עם דמויות מקראיות בין משה רבינו מחזיק את לוחות הברית לבין שמשון הגיבור, משהו מאוד מיכאלאנג'לו, כולם שריריים שם. פסל מעניין. ז'אק ליפשיץ הוא פסל יהודי צרפתי שקבע את מיקום הפסל בביקורו בארץ בשנת 1971, בהיותו בן 80.

על הכניסה לבית הקברות כתוב בעברית, אנגלית וערבית, כפי שנהוג היה בתקופת המנדט הבריטי (בשלוש שפות): "חלקת השדה שעליה הוקם בית הקברות הלזה ניתנה במתנת עם מאת בני פלסטינה (א"י) להיות מקום מנוחת עולמים לחיילי ההסכמה שנפלו חללים במלחמת 1914 – 1918. יהי זכרם לברכה".

האימפריה הבריטית איבדה 1,104,890 חיילים שנפלו בשדות הקרב מלחמת העולם הראשונה. במחשבה הבריטית להביא את מספר החללים המפלצתי הזה לפתחה של בריטניה זה בלתי אפשרי, מבחינה מוראלית, שטח ומקום. אז הוחלט שהחיילים הבריטיים יקברו במקום ובאזור הקרבות שלהם. בארץ ישראל מכירים את בתי הקברות הבריטיים של חללי מלחמת העולם הראשונה בעזה, באר שבע, רמלה, חיפה וירושלים. היום משרד החוץ הבריטי, באמצעות הקונסוליות השונות, שומר למעשה על בתי הקברות בצורה מעוררת כבוד. החללים מונחים במסדר שורות אינסופי. התוכנית הזו של גן אנגלי, הרעיון היה של אנגלי בשם לואי טאנס שתכנן את בתי הקברות ואמר את המשפט הבא: "חשוב להבטיח את הערכים של מנחות נצח וכבוד, אבל אין צורך שבתי העלמין יהיו קודרים או אף עצובים למראה. צריך לעשות שימוש נאות בצמחים, בפרחים ובשיחים". בפנים אפשר להבין את התפישה של לואי טאנס.

יש כמה חלקים לבית הקברות. האחד מצבת החיילים האוסטרליים. הסרט או הסיפור גליפולי, סיפור עצום על מפקדים מטומטמים ששלחו חיילים אל מותם בצורה חסרת אחריות. המצבה לחיילים האוסטרליים היא חלק מהסיפור הזה. השער שבו בשלוש שפות ויחידות הצבא הבריטי מונחות בשער עצמו. הצלב של לואי טאנס יגיד שלא דווקא זהו צלב נוצרי, אלא מי שנפל בקרב נצלב במלחמה, כלומר מת במלחמה, זה הרעיון של הצלב על פי לואי טאנס, כי יש פה גם נקברים יהודיים. בהמשך נמצאת המצבה הגדולה שרודיאד קיפלינג, שבנו נהרג במלחמת העולם הראשונה, ניסח את הכתובת בבתי הקברות הבריטיים הללו, ושם אפשר לראות את המשפט "ששמים ינון לנצח". בהמשך, בקצה, קפלה.

בבית הקברות קבורים 2539 חללים.

יש שמות שמדליקים ניצוץ של חיך לפעמים, למרות שאנחנו בבית קברות. ברמלה קבור 'הארי פוטר', בירושלים קבור 'ויליאם שייקספיר', שהיה למעשה נהג. בהמשך אפשר לראות את המצבה והמזבח למעשה, אלה הקריבו את חייהם על המזבח, על מזבח האומה. "Their Name Liveth for Evermore" - "שם ינון לנצח". למעלה אפשר לראות את סנט ג'ורג' הורג הדרקון, ג'ורג' הוא פטרונה של אנגליה, וכל אנגלי שני נקרא בשם ג'ורג'. הקפלה מחופה בכיפה יפה שיש בה עמודים שתומכים אותה יפה. בפנים אפשר לראות כתובת וציטוט מספר מכבים ומופיע הפס' "ואנחנו בכל עת זוכרים אתכם בתפילות כראוי וכיאות לזכור אחים", שמופיע בחלק התחתון ביותר של הכתובת.

מסביב דבר חדש יחסית – שמות כתובים במצבות החדשות. עד לפני זמן לא רב אי אפשר היה לקרוא אף שם, הדבר עובר בימים אלו שיפוץ מאוד יסודי. כאן מופיעים 3366 חללים ברק אלוהים יודע את מקום קבורתם – כלומר החיילים האלמונים שלא מצאו את גופתם. אלה הרוגי האימפריה הבריטית בארץ ישראל, וכולם מונצחים בלוח החצי עגול שמקיף את הקפלה כולה.

חלקת החללים היהודיים - 22 חללים יהודים קבורים כאן. אפשר לראות ת.נ.צ.ב.ה, מה שמאפיין אותם, בתוך מגן דוד. אפשר לקרוא את השמות היהודיים על המצבות.

בכל שנה ב-11:00 בבוקר ב-11.11 מחצצים ואומרים את המשפט הבא – "הם לא יזקינו כמונו שנותרו להזקין הזמן לא יתיש אותם והשנים לא יחרצו את דינם. ברדת השמש ובזריחתה נזכור אותם". משפט מאוד חזק שנאמר מדי שנה בטקס המרכזי, שבמשך שנים היה בירושלים ומסיבות פוליטיות הבריטיים העבירו אותו לרמלה, והיום הטקס המרכזי לזכר החללים הבריטים נערך ברמלה. גם בירושלים יש טקס אחרי הטקס ברמלה.

בני משפחה כמעט ולא פוקדים את המקום, אולם מפעם לפעם יש שמגיעים כדי לפקוד את קברי אבות אביהם. חלק מהמשפחות החליטו לתת משפט אישי ולכן אפשר לראות על חלק מהמצבות משפטים למטה. משפט מאוד מעניין אמר ג'ורג' החמישי, מי שבזמנו ניתנה הצהרת בלפור ועל שמו יש רחובות בארץ, "שאלתי את עצמי הרבה פעמים האם יכולים להיות סנגורים טובים יותר לשלום על פני אדמות מאשר רבבות עדים אילמים אלה לאסון שמביאה המלחמה". על הרקע שכל המצבות מקיפות אותנו המשפטים האלה מקבלים משמעות נוספת.

קיר המייסדים

רעיון הקמת האוניברסיטה התחיל כבר המאה ה-19, 1897 מציגים את הרעיון בקונגרס הציוני ומעלים את הרעיון של הקמת מוסד גבוה ליהודים ביבנה ויהיה בארץ. פרופסורים בהמשך, כמו מרטין בובר, אלברט איינשטיין ודר' חיים ויצמן מצטרפים לתוך הקלחת של הקמת אוניברסיטה עברית בהר הצופים. ב-1918 מניחים את אבן הפינה, ב-1925 חונכים את האוניברסיטה ומתחילים ללמוד בה. חשוב לדעת שכשהתנועה הציונית מקימה את האוניברסיטה העברית הרעיון שעומד מאחורי הקמתה של האוניברסיטה העברית זה התחדשות הבית הלאומי בארץ ישראל, לא סביב הקורבנות ובית המקדש בהר הבית בירושלים, אלא סביב ההשכלה והחינוך המודרניים. כך צריך להבין את החשיבות העצומה של הקמת האוניברסיטה העברית ב-1925 כמשקל נגד לכמיהה והשאפה שתמיד הייתה ותמיד תהיה, אבל מקומה בעבר. כעת מדברים על משהו חדש, ששמו אוניברסיטה עברית.

הלכנו לאורך רחוב וינסטון צ'רצ'יל שהיה שר המושבות וב-1922 ביקר בירושלים והחליט על חלוקתה של ארץ ישראל למזרחית ומערבית. חבר הלאומית ב-1922 מכריז למעשה על המנדט שהבריטים מופקדים עליו ואחראים להקמתו של בית לאומי בארץ ישראל. השאיפה הייתה שהבריטים שקיבלו למעשה פיקודון יבצעו את הדבר.

בתמונה וינסטון צ'רצ'יל בירושלים יחד עם פמליה גדולה מסביב, כולל הרברט סמואל במרכז, המלך עבדאללה, לורנס איש ערב, בחזית ארמון הנציב שאינו אלא אוגוסטה ויקטוריה, מרחק של חצי קילומטר בקו אווירי מכאן.

האוניברסיטה העברית

כמה סיפור האוניברסיטה בירושלים לא היה מובן מאליו מוכיח המשפט הבא של דר' חיים ויצמן, נשיאה הראשון לימים של מדינת ישראל, ראש ועד הצירים, היה בין מכוני האוניברסיטה: "יכון הדבר שלאוניברסיטה העברית ולקבר ישו אין מקום כמעט בכפיפה אחת, אך הרי אין אנו יכולים לוותר על ירושלים. יש להסתכן! זוהי הסיסמה היחידה העשויה כעת לדעתי לעורר הד: 'האוניברסיטה הציונית על הר ציון הבית השלישי'". כך אומר ויצמן במשפט גורם צמרמורת. האיש הזה כציוני חילוני מגיע לירושלים של היישוב הישן, ירושלים חרדית, נוצרית, מוסלמית, והוא מבוטת. הוא יוצא מתוך הדבר הזה ואומר נכון שיש פה את קבר ישו אבל אנחנו למרות זאת נקים פה אוניברסיטה עברית, בירושלים. זה סיפור של מה שנקרא המאבק על ירושלים, שהתחיל באותם ימים.

מנחם שינקין, ראש חובבי ציון מאודסה, שולח מכתב לוויצמן וכותב כך: "המקום המתאים ביותר להקמת האוניברסיטה הוא הסקופוס, בשל קרבתו לירושלים, אבל בעיקר בגלל גובהו 'המאפשר לראות את כל ירושלים עם מקום המקדש כמו על כף היד.... האוניברסיטה שתיבנה שם תהיה נראית בכל מקום בירושלים.... לרוסים יש בהר הזיתים המגדל, לגרמנים הסנטוריום ולנו תהיה האוניברסיטה במקום היותר גבוה והנשקף על פני כל ירושלים."

המכתב הזה בעקבות ויכוח איפה לבנות את האוניברסיטה. תוכנית ראשונה הייתה בהר ציון, קרוב לחומות, ירדו מהר מאוד כי לא היו מספיק קרקעות שם. רעיון שני היה רכס ארמון הנציב, שלימים יבנה עליו ארמון הנציב, אבל הרעיון הזה ירד בגלל ריחוקו. המונט סקופוס נקבע בגלל הקרבה שלו לירושלים העתיקה והאיזון שבין החלק ההיסטורי לבין החדש כאן.

הצייר פיליכובסקי שאת ציורו רואים על הקיר, לא היה באירוע. הוא קיבל צילום של האירוע מאחד הצלמים הרבים שהיו כאן, ובציור אפשר לראות את המצלמות הגדולות על הצובות שתיעדו את האירוע מכל זווית אפשרית. כאן ב-1925. 1.4 מצליחים לכנס וויצמן ורופין בעיקר, שהיו המנועים שמאחורי הקמת האוניברסיטה, כ-5000 אורחים. הם היו בלחץ נורא, שכן יש לחשוב על הימים של שנות ה-20, על הדרך הצרה שמוליכה להר הצופים והסכנה הביטחונית. כל הדבר הזה ב-1925. 1.4, 5000 קרואים יושבים כאן, ביניהם השייחים ממדבר יהודה, גבירות אנגליות מלנכוליות עם טיפה דומעת בעין, ראשי הציונות ומנהיגות היישוב היהודית יושבת על הבמה כשהלורד בלפור נואם.

מדברים על 1925, כ-7 שנים אחרי הצהרת בלפור שהייתה מאוד מכוונת מבחינת היישוב היהודי הפכה את האיש לפיגורה נערצת ששנתה את פני ההיסטוריה מבחינה יהודית, מבחינה מסוימת. מאחורי הלורד בלפור נמצאים חיים נחמן ביאליק, הרב יעקב מאיר (הרב הספרדי), הרב קוק, דר' חיים וויצמן, מנחם אוסישקין ורבים אחרים.

לצד כל זה, כשקוראים את חבר הנאמנים הראשון של האוניברסיטה מוצאים שם את שמותיהם של דר' ליב מאגנס, שהיה נשיא האוניברסיטה, סר אלפרד מונד, גיימס דה רוטשילד הפטרוני היהודי הגדול, הארי סאקר על שמו גן סאקר בירושלים, פעיל ציוני אנגלי, נחום סוקולוב, ורבורג, אחד העם, אבל גם בנטוויץ' שהיה אנגלי יהודי והיה התובע הראשי בתקופת המנדט, מרטין בובר פילוסוף יהודי מאוד נחשב, פרופ' אלברט איינשטיין, זיגמונד פרויד ואחרים. כל אלה יצרו כאן מסת מוח יוצאת דופן. כלומר האוניברסיטה העברית בראשיתה ריכזה כוחות מעל ומעבר לכל דבר אחר שאפשר היה להשוות אותו.

נחצה את האוניברסיטה נגיע לאמפי שאינו אלא התאטרון שבו היו ב-1925 5000 הקרואים שהשתתפו בחנוכה האוניברסיטה.

שני הבניינים הראשונים של האוניברסיטה היו בניין רוזנבלום ובניין וולפסון. התוכנית של האוניברסיטה בראשיתה הייתה כפי שרואים בתמונה, אך זה לא יצא לפועל.

מה שרואים כאן זה כיפה ביזנטית עצומה, כמו האיה סופיה פחות או יותר. זו הייתה תוכנית בריטית להקמת אוניברסיטה. הבריטית רצו שהאוניברסיטה תהיה אוניברסיטה עברית ערבית. היהודים אמרו שזה מסובך מדי ויש צורך באוניברסיטה שלנו. לא יודעים על הקמת אוניברסיטה ערבית בתקופת המנדט, אבל יודעים על תוכניות כאלה. ליד בריכת ממילא היו תוכניות לערבים, ליישוב הערבי, למועצה המוסלמית העליונה, להקים אוניברסיטה ערבית במקביל, אך זה לא צלח. היום לומדים בה לא מעט ערבים.

בניין קרסו לארכיאולוגיה - הנושא הארכיאולוגי היסטורי בירושלים משך אליו מאז ומתמיד אנשים מכל העולם כדי לחקור אותו. היו כאן מכוני מחקר בריטיים, צרפתיים, אמריקאים, גרמנים, רוסיים, כל אלה חפרו בארץ במאה ה-19 ובמאה ה-20. כך מבינים שבשנות ה-20, כשקמה האוניברסיטה העברית, אחד מהדברים החשובים ביותר זה להקים בית נכות, מוזיאון, לעתיקות היהודים.

רואים את הכיתוב הנפלא מתקופת המנדט הבריטי. אנשים כמו ליפא סוקניק, זוטא ואחרים היו פעילים בחפירות ואיסוף החומרים הרבים שיש כאן. היום זה בניין קרסו לארכיאולוגיה.

מבנה התיאטרון - זהו האמפי שלא צייר פיליכובסקי. כלומר כשהוא צייר ב-1925 את הציור המדהים שלו היו כאן מדרגות סלע בלבד. לימים, יותר מאוחר, הוסיפו את ציפוי האבן, בנו את הבמה עם הכותרות הדוריות והמסגרת החצי עגולה, והנוף של מדבר יהודה נפרס כעל כף היד. בשעות אחר הצהריים עם האור הך שצובע את ההרים ולא היו היישובים, היו רכסים ריקים לחלוטין, וזהו המדבר החשוף של מדבר יהודה ב-1925.

סיפור - פרסביטריאנים, שזו קבוצה פרוטסטנטית (למשל הכנסייה של סקוטלנד היא כנסייה פרסביטריאנית), התכוננו לבואו של משיח בירושלים, הכינו לעצמם אוהל ענק, מאות מטרים של בד, טונות של קורות עץ, כדי לבנות את האוהל בו יקבלו את בוא המשיח לכשיבוא. אחד מן הפרסביטריאנים היה עורך דין אנגלי מליברפול שבנה בית קיץ בהר הצופים, לא רחוק מכאן, העונה לשם סר גריי היל.

סר גריי היל עורך דין אנגלי שבילה כמה חודשים כל חורף בירושלים, במקום אנגליה הקפואה בא לשולי מדבר יהודה, חקר את הבדואים, צפה על ירושלים וניהל חיי נופש עם רעייתו ומשפחתו כאן. את האוהל הגדול הזה אחסנו הפרסביטריאנים במרתף ביתו של סר גריי היל.

אחרי הקמת האוניברסיטה, 1925, פונים רופין וויצמן לאלמנת סר גריי היל ואומרים לה שהם רוצים לקנות את ביתם על מנת שישמש כבית הראשון של האוניברסיטה העברית. וויצמן ורופין קונים את הבית של סר גריי היל וזה אכן יהפך לבניין הראשון של האוניברסיטה. לימים יקומו לצדו הבניינים האחרים. אוהל המשיח שניצב כאן עבר למרכז העיר, במקום שבו התגורר פרסביטריאני אחר שהיה קונסול ארה"ב בירושלים. היום הקונסוליה האמריקאית ברחוב הנביאים זה הפלאפל התימני.

כשהקונסוליה גדלה וצוותה ממלא את החדרים, ואין יותר מקום, וגם במרתף שאחסן את האוהל אין יותר מקום, עובר הקונסול האמריקאי את הכביש, דופק על דלתו של דר' שוורץ, מנהל בית החולים רוטשילד, ושואל אותו אם יש לו מקום לאחסן את האוהל העצום.

דר' שוורץ יורד למרתף של בית החולים הדסה הראשון רחוב הנביאים, היום מכללת הדסה, רואה את החלל העצום במרתף ומסכים להעביר את האוהל, היום זה חדר האוכל של הסטודנטים של מכללת הדסה. אוהל המשיח נודד מן הקונסוליה האמריקאית בצד אחד של רחוב הנביאים אל המרתף של בית החולים רוטשילד בצד השני.

דר' שוורץ הלך לעולמו, החליף אותו דר' אמציסלבסקי, שכיננו היה ד'ר' ג'קוֹלָה. אותו דר' אמציסלבסקי שהיה הרופא של סולטאן זנויבר הגיע על ידי משפחת רוטשילד שהזמינה אותו לנהל את בית החולים רוטשילד ולהחליף את דוקטור שוורץ. דר' דרבלה היה איש רפואה מעולה אך איש מנהלה הרבה פחות. הוא מסיים את

השנה הראשונה שלו בפער גדול בתקציב ובאחד הימים, כך מספרים, יורד דר' דרבילה אל המרתף ורואה את מאות המטרים של הברד וטונות של קורות העץ ומתכנן איך יסיים את התקציב בשנה הקרובה כמו שצריך. כששאלו אותו מה יהיה כשמישיח יבוא, הוא אמר שכשהמשיח יבוא הוא יחזיר. תוך זמן קצר הסיקו את בית החולים בקורות העץ, גזרו מן הברד האיכותי סדינים וחלוקים לאחיות. אף אחד לא היה יודע מזה כי הפרסביטריאנים לגמרי שכחו מהאוהל הזה. אבל באחד הימים מתעוררת חולה יהודייה כשרה, פוקחת את עיניה ולפניה צלב פרסביטריאני מסוגן. כמו כן אחת האחיות בבית החולים שלובשת את החלוק מוצאת צלב פרסביטריאני נוסף. עם החבילה המפלילה הזו שולחים אותה למשפחת רוטשילד ודר' דרבילה עובר לתפקיד אחר.

זהו סיפור אוהל המשיח בירושלים שקשור גם בסר גריי היל ובווילה שלו שהייתה במקום הזה. בצילום מנובמבר 1950 אפשר לראות אריה בכלוב מוצא מהגן הזואולוגי בהר הצופים ומולך אל גן החיות התנ"כי ברחוב בר אילן, רחוב ירמיהו. במשך שנתיים אחרי המלחמה שנתיים טיפלו בו בתוך הכלוב החיילים והאנשים שהיו כאן (אלו שצרו עליהם, במרכאות, שכן זו הייתה מובלעת ישראלית), עד שעבר למקום יותר מתאים. אפשר לראות שהאריה מאוד צמא. כמו שהוא מגיע הוא זוכה למנת מים הגונה ובכך מצילים את חייו של האריה הזקן, תושב הר הצופים במשך שנים רבות.

יצחק רבין, אחרי מלחמת ששת הימים, בטקס בו הוענק לו ע"י האוניברסיטה העברית תואר דוקטור כבוד לפילוסופיה, נאם כאן את אחד הנאומים המכוננים של הימים ההם. 28.6.1967 רבין מול קהל נרגש אומר כאן את הדברים הבאים: "מוסכם ומקובל בעולם, שצה"ל שונה מצבאות רבים אחרים. אף על פי שמימתו הראשונה במעלה היא המשימה הצבאית והביטחונית, הוא נוטל על עצמו שורה ארוכה של משימות המכוונות לענייני שלום, לא לחורבן כי אם לבניין ולהאדרת כוחה התרבותי והמוסרי של האומה."

כדי לסגור את המעגל של אותו ציור של פיליכובסקי, האמפי בעת חנוכתו 1925 במקום שבו אנו נמצאים בצורה קצת אחרת. האמפי הוא למעשה תאטרון ולא אמפיתאטרון אבל את זה כבר אי אפשר להוציא, כלומר כשאומרים האמפי בהר הצופים זה כבר לא קשור לאמת היסטורית-ארכיאולוגית.

הגבעה הקרובה אלינו היא חורשת האורנים של אוגוסטה ויקטוריה, הסנטוריום הגרמני וכו'. **הגן הבוטני בהר הצופים** - ניקנור, איש אלכסנדריה, מאצילי יהודי מצריים, שולח שערים לבית המקדש בתקופת הבית השני. שני שערי הנחושת הללו מונחים על ספינה שבדרכה מאלכסנדריה לחוף יפו מטלטלת בין הגלים עד שבר החובל נאלץ להטיל את אחת הדלתות למים. הסערה ממשיכה וכשרב החובל טוען שהוא נאלץ להטיל גם את הדלת השנייה, ניקנור נשכב על הדלת ואומר שאף אחד לא יזרוק את הדלת השנייה. אחרי זמן, כך מספר הסיפור, שככה הסערה והדלת הזו הגיעה לנמלה של יפו ובדרך נס הדלת השנייה צפה ועלתה, ושתייה נלקחו לבית המקדש בירושלים. לזכר הנס הזה הן לא צופו בזהב ונשארו בנחושת בשערי בית המקדש השני.

ב-1902, כשעורכים כאן חפירה להרחבת הגינה של סר גריי היל, לפתע פתאום, במקום נטיעת עצים, מוצאים סדרת מערות. במערות הללו, החצובות בקירטון, בתוכן מוצאים 7 גלוסקמאות. גלוסקומיאון מילולית זה תיבה לפיות חלילים, כמו שסרקופג מילולית זה אוכל בשר. הבת של סר גריי היל, שהייתה ארכיאולוגית במקצועה, התבקשה לבוא במהרה ואיתרה אותן. לימים יבוא ויחקור את המערות הללו מקאליסטר, שמפסיק את העבודות בתל גזר בגלל מגפת הכולרה שפרצה בצוות שלו.

על אחת מן הגלוסקמאות הללו מופיעות המילים הבאות "העצמות של אלה של ניקנור (או: אנשי משפחת ניקנור) איש אלכסנדריה שעשה את הדלתות נקנר אלכסא. כך קרא משה שוובה את הכתובת הזו, יש ויכוח איך לקרוא את זה. זה לא חד משמעי שזו הגלוסקמה של ניקנור עושה הדלתות. אבל אפשר לומר בעדינות שזה קשור למשפחה של ניקנור עושה הדלתות, ויתכן שניקנור ואלכסא הם שני אנשים, צאצאיו של ניקנור עושה הדלתות. כך או כך הסיפור קושר אותנו לימים האחרים של תקופת הבית השני.

ב-1903 הבריטים בדקו, צילמו והעבירו אותה אחר כבוד לבריטיש מוזיאון, שם נמצאת הכתובת המקורית. העתק או צילום שלה אפשר לראות באתר.

אתר קבורה מן הסוג הזה מקבל תהילה אדירה. לשמוע סיפור קדום ולשייך אותו למשהו כתוב זה דבר שגורם להתרגשות עצומה באותם ימים. אין אדם כמו מנחם אוסישקין שלא יבין את הפוטנציאל הגלום בסיפור הזה. חיש מהר אומר אוסישקין בשנות ה-30 המוקדמות שהמערות הללו, מתקופת הבית השני, יהיו בעתיד הפנתיאון הלאומי של גדולי העם היהודי.

אוסישקין מזמן אליו את העיתונאי של הארץ ושולח אותו לפריז, הוא מתאר לו איך נראה הפנתיאון בפריז, ואוסישקין מדמיין לעצמו כאן פנתיאון פריזאי על הר הצופים, אבל התקציב והמציאות לא הגיעו לכדי זה. מה שכן, אוסישקין הביא לכאן את המורה שלו, ראש חובבי ציון, פינסקר שנטמן בתוך מערת ניקנור. **בתחילת שנות ה-40**, כשמנחם אוסישקין הולך לעולמו, והוא הכין לעצמו צוואה מפורטת לפרטים, עשו לו כאן לווייה ממלכתית עם מאות אלפי משתתפים, עם אפשרות לקבור את מנחם אוסישקין בתוך מערת ניקנור מתקופת הבית השני. כך בתוך המערה הזו טמונים הן פינסקר והן אוסישקין, ולצדם התגלו אותן גלוסקמאות עתיקות, שאחת מהן מזכירה בוודאות את ניקנור איש אלכסנדריה, אולי עצמותיו הן לא, אבל עצמות משפחתו בוודאי ובוודאי.

ב-1931 מוקם הגן הבוטני הזה על ידי פרופסור איג מהאוניברסיטה העברית שמייבא למעשה עצים, שיחים ופרחים מרחבי הארץ. כמובן שזה לא פשוט, שכן בין גליל עליון לבין מכתש רמון יש הבדל בקרקעות, אז גם מייבאים קרקעות מתאימות לעניין, נוטעים את הגן, ועם המון קשיים עומד הגן הבוטני הזה משנות ה-30 בדרך כזאת או אחרת.

תצפית מהר הצופים: בהר הצופים מלבד הקמפוס של האוניברסיטה העברית היום שמונה מעל 20 אלף סטודנטים, שטח של העיר העתיקה פחות או יותר כולל הגן מסביב. לרגלי האוניברסיטה יש שני בתי קברות מעניינים – האחד בית הקברות האמריקאי שבו אפשר לראות את בני המושבה האמריקאית-שוודית שהגיעו בסוף המאה ה-19, רכשו ממשפחת חוסייני את הווילה שלו בדרך שכס והקימו את מה שנקרא המיום מלון אמריקן-קולוני, מקום וסיפור יוצאי דופן. הם היו גם צלמים מאוד טובים והרבה מאלבומי ירושלים עד

מלחמת העצמאות וכולל, צולמו על לרסון וצלמים אחרים שהוציאו אלבומים באותם ימים. סלמה לגרלף השוודית, כלת פרס נובל, וכתבה את נילס הולגרסון, ביקרה בארץ את המושבה השוודית שלה בשנת 1900 וכתבה ספר שלם מאוד מעניין ודרמטי על הביקור במושבה, ספר שנקרא 'ירושלים'. תחתיו נמצא בית קברות חבוי, אחוזה משפחתית של משפחת בנטוויץ', שלה גם אחוזת לנגה, בית דניאל בזיכרון. משפחת בנטוויץ' זה משפחה שאחד מבניה, נורמן, היה התובע הכללי בממשלת המנדט ולימים איש האוניברסיטה העברית. הוא, הוריו ואחרים קבורים באחוזת הקבר לרגלנו. זהו המבט מהר הצופים על העיר העתיקה, העיר החדשה והעיר המזרחית. העיר הקדומה מוסתרת מעבר לחומה. יש כמה ירושלים – ירושלים העתיקה, ירושלים המערבית, ירושלים המזרחית, ירושלים הקדומה – כל אלה מושגים.

כשמתכלים על העיר העתיקה חשוב לזכור את העיקרון הבא, מה שהופך אותה מבחינת הצופים למשהו מושך עין ולב זה שלושה דברים – החומה שמקיפה אותה עם המגדלים והשיניים, ים הכיפות שנמצא בה כולל הכיפות המונומנטליות הגדולות וכולל הכיפות הפרטיות במאות, והמגדלים שהם מגדלי מואזין, מגדלי חומה ומגדלי פעמונים של כנסיות. שלושת המרכיבים האלה הם ירושלים מבחינת חזותית. המבט הזה על העיר מאפשר לראות את הר הבית בצורה מלאה ושלמה מקצה לקצה, כיפת הסלע המוזהבת, כיפת אל אקצא בקצה הדרומי. בית הקברות המוסלמי לרגלי החומה המזרחית ובית הקברות היהודי בהר הזיתים, לרגלי המדרון המערבי של הר הזיתים. אפשר לשים לב למפגש שבין בית הקברות המוסלמי לבית הקברות היהודי, ממש כמו משפך שמתנקז לנחל קידרון.

על נחל קידרון אומר הנביא זכריה שמכאן יתחיל הסיפור של אחרית הימים, הדברים יתקרבו ויזוזו וכן הלאה. הדבר הזה בקטע הזה נקרא שתקופת המקרא עמק יהושפט. כפי הצלבנים זה יקרא ג'ושפט וואלי, או בקיצור ג'וש וואלי. ג'וש וואלי בשיבוש לערבית הופך לוואדי ג'וז. אנחנו באנו אחר כך, שמענו את הערבים קוראים לזה וואדי ג'וז ואמרנו שיהיה נכון לתרגם את זה לנחל האגוזים, תרגום כמובן מוטעה ושגוי שמקורו בעמק יהושפט.

חשוב לזכור שבמערב יש את גיא בן הינום, ממערב לחומה. במזרח יש את נחל קידרון. שניהם בסופו של דבר נפגשים, מתחבקים והופכים לנחל אחד בקצה עיר דוד שיקרא בשם נחל קידרון ויזרים את מימיו לים המלח. **המגדלים שרואים** – המגדל של אוגוסטה ויקטוריה שעל הגבול בין הר הצופים להר הזיתים, כנסיית העלייה הרוסית שנמצאת היום עם פיגומים ותוך כדי שיקום, בצד ימין מגדל קטן של פטר נוסטר שנמצא בהר הזיתים. אלה מגדלי הר הזיתים הנצפים כאן. חשוב לזכור שיש גם להר הצופים מגדל, וסוגרים את המעגל עם שלושה מגדלים גבוהים ומגדל אחד קטן.

ממשיכים ומגיעים להר ציון שם רואים את כנסיית הדורמציון, הסילוואט של הר ציון שזה קונוס עם מגדלים גותיים ליד ומגדל הפעמונים שלה. ממשיכים הלאה וימינה ומגיעים לפירמידה מחודדת לצדה אנטנה – זה הכנסייה הלותרנית שחנך הקייזר ב-1898 ככנסיית הגואל בלב העיר העתיקה. ממשיכים הלאה וימינה ומגיעים לגוש מבונה עם שפיץ במרכזו, מגדל דוד. המגדל הרחב זה המגדל שבנה הורדוס, הצריח שרואים זה הצריח הטורקי בן ה-500 שנה. מגדל נוסף, הלאה וימינה, מגדל מחודד עם קצה שחור, של סן סלוטורה של הפרנציסקנים, הכי מחודד. הלאה וימינה ימק"א, מגדל עם כיפה, שזה מאוד נדיר יחסית. המגדלים האחרים הם מגדלים מודרניים.

הכיפות שרואים – ראשית הסניף של אוניברסיטת בריגהם יאנג שנמצא בשיפולי הר הצופים, בגבול עם הר הזיתים, ורואים חלק מהכיפות והקשתות של המרכז המורמוני, האוניברסיטה המורמונית. הלאה וימינה מגיעים להר הבית ורואים את מסגד אל אקצא וכיפת הסלע, כיפות מונומנטליות. הלאה וימינה רואים את הכיפה הלבנה והבהוקת של בית כנסת החורבה. משמאל לכיפה של הדורמציון. הלאה וימינה, מימין למגדל דוד, רואים את שתי הכיפות, הגדולה והקטנה, של כנסיית הקבר, הרוטונדה הגדולה, הקטנה הקתוליקון.

נסיעה לימק"א

מצד שמאל הכביש מוליך לקבר שמעון הצדיק ולשכונת שמעון הצדיק. בפנייה מצד שמאל שאפשר לראות את המסגד הנקרא בשם שייח' ג'ראח שנתן למעשה את השם לשכונה כולה. צמוד לשייח' ג'ראח ולמסגד צמוד בניין דו קומתי, זהו היום מלון אמריקן קולוני, מקום התיישבות האמריקאים בעיר, עם רכישתו של בית אל חוסייני, הווילה של חוסייני, שהייתה הבית הזה. האתר הזה הוא עתיר מלונות ומאות רבות של חדרים שלא מעט מהקבוצות מעדיפות ללון כאן, המחירים הם בהחלט סבירים.

בצד שמאל בית ועדת שבתת הנשק בין 1948 ל-1967, מטה האו"ם. בצד ימין בית הכנסת חוט של חסד, זהו הבניין שממנו היה יוצא מעבר מנדלבאום, אותה סככה ענקית שמכאן אפשר היה לעבור לשטח הירדני ומכאן יצאו השיירות מהר הצופים.

ימק"א

תנועת ימק"א (Young Men's Christian Association - YMCA) נוסדה ב-1884 בלונדון, הסניף היוקרתי והמיוחד ביותר שלה בעולם זה הסניף הירושלמי הזה שהחל להיבנות בשנת 1926. מה שרואים כאן זה פרי תכנונו של אדריכל אמריקאי בשם לומיס הרמון, שבאמתחתו תוכנית הבניין שנקרא בשם אמפיר סטייט בארה"ב, והוא התבקש על ידי ימק"א לתכנן את המבנה הזה. היה זה המבנה הגדול הראשון שהוקם בתקופת המנדט לאורך רחוב יוליאן, הוא רחוב דוד המלך. הבניין והחצר הגדולה נחנכו בשנת 1933 בנוכחותו של הגנרל אלנבי, שעמד בראש הצבא הבריטי, בעת כיבוש ירושלים בשנת 1917.

גובה המבנה הוא 50 מ', וכשמדמינים ואומרים שגובה בית המקדש השני שבנה הורדוס בירושלים הוא 50 מ' ורואים את הדבר הזה מבינים שזה המון.

התוכנית, ראשית אולם קונצרטים – הרוח של ימק"א, בריכת שחייה, הגוף של ימק"א, הצירוף הזה של גוף ורוח זה הרוח של ימק"א.

בחזית הבניין חרוטות הכתובות "ה' אלוקינו ה' אחד", בעברית בצד ימין. "אני הדרך" בארמית במרכז ובערבית בצד שמאל "אין אלוהים מבלעדי אלה". בחלק המרכזי של המבנה רואים את האישה השומרנית

שעזרה לישוע בדרכו לירושלים ואת השה שהוא סמלו של ישו כקורבן. הכותרות מסמלות את ארבעת כותבי האוונגליונים וגם את ארבע האחיות בחזון יחזקאל, שהן המקור לארבעת כותבי האוונגליונים. רואים את הנשר, האריה, השור והמלאך מופיעים כסמלים הללו.

בחדר הסעודה האחרונה אומר ישוע לתלמידיו 'הלחם שאתם אוכלים זהו בשרי, היין שאתם שותים זהו דמי', דם הברית החדשה. רואים את הכותרות, העמודים והקשתות, העשויים שריגי גפן, היין, העמודים והקשת למעלה עשויים תבליט ורקמה של חיטה המסמל לחם. לחם ויין מופיעים כאן בעמודים הללו.

למעלה רואים 5 מ' של תבליט שעשתה בתיה לישנסקי, אחותה של רחל ינאית. המלאך בחזון ישעיהו, 6 כנפיים – בשתיים יכסה רגליו, בשתיים יכסה פניו ובשתיים יעופף. בחלק העליון ביותר רואים את המרפסת שבה ניתן לראות פעמון הפוך וכותרות בצורה של פעמונים וענבלים, זוהי קומת הפעמונים של ימק"א. לא אחת יש פה קונצרטים לפעמונים – נגנים שבאים מבגליה ומהולנד ומנגנים בפעמונים בגדלים שונים.

בצד שמאל אפשר לראות כותרות עם בעלי חיים כמו טווס, תרנגול וכן הלאה, באגף המרוחק ביותר מופיעות כותרות שמסמלות את אחרית הימים, 'וגר זאב עם כבש', טורפים ונטרפים מוצגים בכותרות השמאליות ביותר. רוב האגף הימני מעוטר בעיטורים צמחיים למיניהם.

זהו ימק"א ירושלים, 1927 – 1933. בית מלון היום, בריכת שחייה, גן ילדים ערבי-יהודי-נוצרי, שחוגגים את כל החגים גם יחד, וכמובן אולם קונצרטים מאוד מיוחד עם אווירה מאוד מיוחדת שנמצא במקום הזה. מגרש ימק"א לשעבר, שהיה מגרש בית"ר, אינו אלא שכונה ירושלמית חדשה הנקראת בשם 'שכונת כתר דוד'.

שכונת רחביה **בניין הסוכנות היהודית**

נכנסים לשכונה שרצו לקרוא לה בשם 'תל אביב', לא קיבלו. הציעו את השם 'מקהלות', נדחה. 'שבט אחים', התווכחו. לבסוף, 1924, קוראים לשכונה הזו רחביה – 'כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ' (בראשית כ"ו, כ"ב), כך מוקמת שכונת רחביה, אחת משכונות הגנים של ירושלים. רחביה תוכננה על ידי ריכרד קאופמן, האדריכל הציוני הכי גדול, עמק זירעאל כולו שלו, נהלל. גם רחביה מאוד מאפיינת את ריכרד קאופמן כך נראתה תוכנית רחביה א', השכונה של המנהיגות הציונית שבדרך, של המדינה שבדרך. ריכרד קאופמן תכנן את השכונה בצורה של חצי גוף אדם: המותניים – אבן גבירול ואלחריזי, הטבור – רבינו משה בן נחמן, הכתפיים – שמואל נגיד במקור, והריצ'רץ' שחוצה אותו מקצה לקצה – שדרת יהודה הלוי. כולם חכמי ספרד וכך אכן החל מ-1924 השכונה הזו ורחובותיה הם על שם חכמי ספרד.

למרות שמקובל לחשוב שגרו בשכונה בעיקר אשכנזים, למרבה ההפתעה משפחות ולרו, קוקיא אלישר ועוד, שהם ס"ט (ספרדים טהורים), האצולה הספרדית, כולם התגוררו ובנו ברחביה.

השכונה נבנתה על אדמה שנקראה בשם 'גינג'ריה', אנשי השכונה הוותיקים יגידו שקוראים לשכונה גינג'ריה. מחוץ לחומה של העיר העתיקה, במחצית השנייה של המאה ה-19, היוונים אורתודוכסים עשו רכישת קרקעות שלא תאמן, הם קנו אדמות שהיום קוראים להם אבו-טור, גן הפעמון והסביבה, שנקרא בפייהם בשם ניקופוריה, אדמות של ממילא שלימים יקראו בפייהם בשם אנטיוכיה, והם קנו אדמות באזור הזה שיקראו בשם גינג'ריה. אז בין ניקופוריה, אנטיוכיה לגינג'ריה בעלי הקרקעות, שהם הפטריארכיה היוונית, ולא מנהל מקרקעי ישראל היום, עומדים בפניהם ומולם, ולא אחד יש בעיות.

את הבתים הראשונים בנו אנשי גדוד העבודה. צילום אוויר של רחביה לפני בנייתה – למעלה מנזר רטיסבון, למטה מנזר המצלבה, והשטח הריק שעליו תקום שכונת רחביה. אפשר לראות את המרחבים הריקים בצילום שצולם על ידי טייסים גרמנים במלחמת העולם הראשונה. מה שהפך את גינג'ריה לימים לרחביה א', רחביה ב', רחביה ג', עד רחוב עזה והקצה, ויצר בהחלט שכונה מאוד חשובה ומרכזית.

נמצאים בתוך חצר של בניין מן המרכזיים והחשובים ביותר של התנועה הציונית. זאת אומרת אם רוצים לחשוב על משהו דרמטי בתקופת המנדט, מקום המוסדות הלאומיים, זה המקום. הסוכנות היהודית – ראשה בן גוריון, קק"ל – ראשה מנחם אוסישקין הרבה מאוד זמן, קרן היסוד – ראשה אריה לייב יפה. אלה שלושת המוסדות הציוניים של התנועה הציונית בכל מה שקשור במדינה שבדרך.

1928 עושים תחרות אדריכלים, ואדריכל חיפאי בשם יוחנן רטנר, לימים אלוף בצה"ל, זוכה במכרז ומתכנן את הבניין הזה בסגנון הבינלאומי. מן פרסה ענקית, במושגים של אז, שחובקת חצר מרכזית, מרפסת ייצוגית, חלונות מרובעים ללא כחל וסרק, ללא עיטורים כלשהם. אבל יחד עם זאת אמר רטנר, כמו שמנדלסון הוסיף את הכיפות בהדסה, שאינו יכול להתעלם מן המצודה ומגדל דוד שמשקפים מכאן. לכך בנה את האגף בצד הימני שמשוהו שאמור להזכיר חלקלקה וחלונות שאמורים להזכיר חרכי ירי. זה הכי קרוב שהגיע אליו רטנר בתפישתו של השראת העיר העתיקה והמצודה על המבנה המודרני שלו.

חודש מרץ 1948 הבניין הזה מאכלס את ארגון ההגנה בקומה העליונה ואת המוסדות הלאומיים. נהג של הקונסוליה האמריקאית, דאוויד שמו, שהיה משתי"פ של ההגנה שסיפק לה מידע, ובאיזושהו שלב הפך לסוכן כפול לאחר שגויס על ידי הערבים, חונה על קאדילק שחורה בכניסה. הקאדילק השחורה מפריעה לנכנסים והבאים, ואי לכך השומרים משחררים את הבלם הידני, גוררים את המכונית על הקצה המרוחק ביותר ותוך דקות אחדות נשמע הפיצוץ של מכונית התופת שהוחדרה לבניין של המוסדות הלאומיים, 13 הרוגים מוצאים את מותם כאן, כולל המנהל קרן היסוד אריה לייב יפה. הסיפור נכתב בפרוטרוט בספר 'תשעה קבין' של יצחק לוי, ספר מאוד מעניין.

חזירת מכונית התופת לתוך המוסדות הלאומיים היא אחת מהטראומות של היישוב ויצרה תחושה של חוסר ביטחון ושמאבדים את היוזמה. בן גוריון הושפע מזה מהר מאוד, כך אומרים, להכריז על מבצע נחשון שהוא מהרבה בחינות לידתו של צה"ל הארגון.

בצילום נוסף אפשר לראות את רחביה בתחילת שנות ה-40 אפשר לראות את המוסדות הלאומיים והבניינים האחרים. העיר הלבנה של ירושלים. מהרבה בחינות רק הצילום הזה נותן את התחושה שרחביה היא חלק מהסגנון הבינלאומי, ממש כמו רחוב אחד העם, רוטשילד בתל אביב.

כ"ט בנובמבר 1947, אחרי ההצהרה באומות המאוחדות, עומד כאן בן גוריון עם כל מנהיגי היישוב וצופה באלפים הירושלמים שהגיעו לבניין, ובהתרגשות רבה בתום ההצבעה יוצאים מכאן בריקודים ומחולות בחוצות ירושלים. בספר 'סיפור על אהבה וחושך' של עמוס עוז מתוארות השמחות שאחרי ה-29.11.

רחוב קק"ל

בן גוריון אחרי 1948 התגורר בירושלים בבית ראש הממשלה. את הדרך שלו למשרד הוא עשה ברגל, הוא בדרך כלל היה לבוש מכנסי חאקי עד הבריכים, כובע טמבל בימים חמים, ושוטר ישראלי אחד שליווה אותו. מספרים שבאותם ימים השוטר הישראלי ליווה אותו עד שלב מסוים ואז בן גוריון היה אומר לו ללכת לעשות דברים יותר חשובים. בן גוריון היה הולך לבד, מגיע לפה ונכנס למשרד ראש הממשלה שהיה במקום הזה. לימים יוקם המשרד באזור הכנסת, מה שנקרא היום משרדי הממשלה. זה היה משרד ראש הממשלה הראשון של דוד בן גוריון.

כדאי לזכור גם שהכנסת, שהתחילה אמנם בתל אביב, המעון הראשון שלה בירושלים 8 שבועות היה כאן בבניין המוסדות הלאומיים. בתום 8 שבועות היא נדדה לבניין פרומין במעלה הרחוב, ורק ב-1964 נדדה למקום הכנסת הנוכחית היום.

בכל שכונת גנים היה מה שנקרא 'השדרה הירוקה', שאפשר להבחין בה. כלומר רחוב מרכזי שהיה הגינה למעשה, שחצה את השכונה. בקצה הצפוני ביותר של השכונה נמצא בניין הגימנסיה העברית. בבית ספר למל של חברת עזרה דיברו גרמנית, בבית ספר אוולנה לבנות דיברו אנגלית, ובבית ספר אליאנס של כ"ח דירו צרפתית. הגימנסיה העברית היה המוסד היחיד בעיר שדיברו בו עברית, המאבק על השפה כאן היה מאבק אמיתי, זה לא היה ברור לחלוטין שהעברית כאן תנצח, שכן השפות הזרות שלטו כאן כל התקופה של המאה ה-19, תחילת המאה ה-20 ואיפשהו מלחמת השפות שהבליחה בטכניון השפיעה גם על ירושלים והביאה את העברית למעמד יותר מרכזי.

בית אלישר (רחוב אלחריזי 24)

כאן אפשר לראות כמה בתים מגוונים של רחביה. אחד מהם הוא בית האבן שבמקורו הוא בן שתי קומות של משפחת אלישר. לפני כ-20 שנה אלישר הראה לברוך גיאן תמונה ואמר לו שבדצמבר 1917 ראש העיר אל חוסייני, שהכיר את משפחתו (שכן המשפחות הספרדיות היו מאוד מקורבות למשפחות של חוסייני, נשאיבי וכו'), אמר לו שיצטרף אליו לתמונה ולא יצטער על זה כל חייו. כך הילד שבתמונה הוא מנשה אלישר שראש העיר אל חוסייני גרר אותו מרחוב יפו, מבית המשפחה, אל כיכר אלנבי. כל בוקר גברת אלישר שהיא במקור קוקיא הייתה אומרת לגברת ולרו שהיא במקור קוקיא, שתי אחיות, בוקר טוב. בין אלישר לבין ולרו בנו כאן את בתי המידות האלה, בתי האבן, בשנות ה-30, ויצרו כאן מכלול של שכונת גנים. עד היום הזה התחושה היא באמת של גן, נכנסים ומוקפים בעצים גבוהים ושקט.

בית דב יוסף (רח' אלחריזי 22)

שכן של אלישר היה דר' ברנרד ג'וזף, דבר יוסף, שהיה עורך דין יליד קנדה שהגיע לכאן בשנות ה-20 ועשה חיל בצורה בלתי רגילה. בן גוריון מאוד העריך אותו ומינה אותו למושל האזרחי של ירושלים. עם הניסיון המוכח של חלוקת בורות המים והפקעת המאפיות, בשנות ה-50 מינה אותו כשר הקיצוב לתקופת הצנע שהיו אומרים עליה באותה ימים 'שאיין אישה עבריינה שלא הולכת לישון עם דב יוסף ולא קמה איתו בבוקר', הסיפור של הצנע ליווה את האנשים מאוד עמוק. דב יוסף, בלי קשר והרבה לפני הצנע, בנה את הבית הזה בסגנון הפואבלו אספניול. הבתים הלבנים של חבל אנדלוסיה בדרום ספרד. בנימין צייקין, אדריכל יהודי אנגלי תושב תלפיות, תכנן עבורו את בית המידות היפה הזה.

בית יצחק בן צבי

במקום הזה יצחק בן צבי, בוגר הצבא הבריטי, ורעייתו, רחל ינאית, מקבלים צריך מעודפי הצבא הבריטי. בחודש יולי 1927, עמרם בן צבי, כך הוא מספר, שכשהוא יושב בתוך בית הוא הרגיש איך האדמה נעה תחת רגליו והסתבא לקחה אותם והשליכה אותם מהצריף באחת (שכן האמא אף פעם לא הייתה בבית), הוא ואחיו עלי. הוא אומר ששום דבר רע לא קרה מרעידת האדמה הזאת, רק דבר טוב – כל שנה הייתה דליפת גשם דרך הרעפים בצריף, רעידת האדמה סידרה את הרעפים כל כך יפה שהדליפה פסקה. עלי נהרג בבית קשת, לרגלי הר תבור. והצריף שהיה של רחל ינאית ויצחק בן צבי נתרם על ידם לקיבוץ בית קשת כדי לעשות מקום להנצחתו, לאחרונה הוא שופץ לאחר שעמד המון שנים עזוב וזנוח. הצריף המקורי איננו כאן. על המקום שבו היה הצריף בנו צריף חדש. אחרי פטירתו של ויצמן, בנובמבר 1952, בן גוריון עושה כל מאמץ כדי שיצחק בן צבי הצנוע, הענו והמוכשר יהיה נשיאה השני של מדינת ישראל. בן גוריון זוכה בסופו של דבר ויצחק בן צבי ממונה להיות נשיאה השני של מדינת ישראל. מדינת ישראל מציעה ליצחק בן צבי את וילה שוקן שאריך מנדלסון תכנן בגבול שכונת טלביה. בן צבי נכנס לאולמות האינסופיים, המדרגות הלולייניות והבאז'ורים היורדים ומשתלשלים מהתקרה, ואומר 'אף אחד לא יכניס אותי לבית הזה'. לאיש שגר בצריף רוב חייו לא התאים לגור בבית מפואר, זה היה הדבר האחרון שהוא רצה. אז הציעה מדינת ישראל רעיון יפה – לקנות את בית ולרו מהמשפחה, שם יתגורר כנשיא, והצריף ישמש לאירוח וכמקום שבו עולים ומבקרים אנשים. לימים, אחרי שכן צבי הלך לעולמו ב-1963, הוקם מוסד שנקרא יד יצחק בן צבי, שלמעשה ממשיך את הרעיון של חקר תולדות קהילות ישראל במזרח וחקר ארץ ישראל. כשמטיילים בשכונת השומרונים בחולון זיכירו את בן צבי כפיגורה הכי נערצת עליהם, שכן הוא תמך בהם ועזר להם, ובכל מה שהיה קשור בעבר מאוד עניין אותו.

בית אוסישקין (רחוב רמב"ן 32)

רמב"ן פינת אוסישקין נמצא הבית המרובע הזה, עם הגושים והחלונות המלבניים והקטנים. במבואת הכניסה אפשר למצוא כתוב בעברית "מחניים". ממש כמו, רק בעברית, בית מחניים ברחוב הנביאים פינת שבטי

ישראל שאחד מגלגוליו היה ביתו של מנחם אוסישקין. כשהנציב העליון מפקיע את הבית והופך אותו לארמון הנציב, אוסישקין עובר לרחביה ומקים בה את ביתו, לו הוא קורא בשם 'בית מחניים'. אחת מתחנותיו של יעקב איבנו בספר בראשית היא מחניים. אנשים חיפשו מקומות גיאוגרפיים מקראיים – שיק קרא לביתו בית תבור (יתבור וחרמון בשמך ירננו בתהילים), מתיאוס פרנק הטמפלרי קרא לביתו בשם 'בית אבן העזר', מלחמת בני ישראל בפלישתים, ויוהאנס פרוטיגר המיסיונר הפרוטסטנטי קרא לביתו 'מחניים' על שם תחנתו של יעקב איבנו במסעו בספר בראשית. אלו היו שמות לקשור את האנשים אל המקורות הקדומים והמקרא.

אחד הסיפורים שבמלאת לו 60 שנה, יש מאחרים את התאריך הזה קצת, סללו את הכביש כאן ואז אמר אוסישקין שיהיה זה נאה שביום הולדתו יקראו לרחוב הסמוך לביתו רחוב מנחם אוסישקין. אז לצד רמב"ן, בן מימון, אלחריזי, אבן גבירול, שמואל הנגיד, יש רחוב מנחם אוסישקין, כי הוא ביקש. בשנותיו האחרונות, כך מספרים, כאשר הוא קצת הוריד מהילוך העבודה שלו, הוא נהג לקחת את הסולם הקטן שהיה בכניסה לביתו, עלה כמה מעלות בסולם, לקח מטלית לחה וניגב את האבק שדבק בלוח הקרמיקה שעליו היה כתוב רחוב מנחם אוסישקין. אולם הוא בנה 233 יישובים, והוא היה אחד מפעילי השפה העברית, אחד מפעילי התנועה הציוניים המגוונים ביותר, אקטיביסט שהתנגד לתוכנית אוגנדה של הרצל. אין ספק שמדובר בפיגורה על נוכחות מאוד מרשימה, רק עם שטיקים קטנים של בן אדם.

בית רופין רחוב רמב"ן 30

ארתור רופין בנה את הבניין ב-1924 וזה היה מגוריו כל חייו למעשה. הוא נפטר ב-1943, אלמנתו נפטרה ב-1980, 40 שנה חנה אלמנתו התגוררה בבית הזה. אחרי הפטירה ב-1980 בנו את הבניין הנוכחי ולא הותירו הרבה מהבניין ההיסטורי. הבית המקורי שלו, בן הקומה וחצי, הפך לבית בן 5 קומות שאין לו שום זכר לבניין ההיסטורי למעט שני חלונות בצד המזרחי של הבניין. ארתור רופין קבור בבית הקברות של דגניה א'.

בית ג'ייקובס (אוסישקין פינת בן מימון)

ב-22 ביולי 1946, בפיצוץ מלון המלך דוד, מוצאים את מותם 92 הרוגים, מתוכם 11 יהודים. אחד היהודים שנהרג היה יהודי בריטי, הפקיד היהודי הבכיר ביותר בממשלת המנדט העונה לשם יוליוס גייקובס שהיה מנהל התזמורת הקאמרית הארצישראלית, והוא נהג לעשות בחצר ביתו קונצרטים קאמריים שאלהם הוזמנו בן גוריון, גולדה מאיר וכל מנהיגי היישוב באותם ימים. אלמנתו, שהמשיכה להתגורר כאן פרק זמן קצר, לא יכלה לשאת את הזוועה של לגור בבית הזה, ועזבה אותו. זמן קצר אחרי הקמת המדינה, מדינת ישראל הצעירה חיפשה מעון לראש הממשלה. הציעו לבן גוריון ווילה בטלביה, ווילה ג'מאל, אבל הוא אמר שלא מתאים שראש הממשלה יגור בנכסי נפקדים. הציעו לו את ווילה גייקובס וזה הפך למעון ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל. כאן ישבו בן גוריון, משה שרת, לוי אשכול, גולדה מאיר. בתקופה של רבין, בעידן הראשון שלו, חיפשה מדינת ישראל בית מודרני רחב יותר, והוא ווילה אגיון.

עד לפני כ-7-8 שנים, זה היה הבית המבוקש ביותר על ידי ההומלסים של ירושלים. בסופו של דבר אחרי לחץ ציבורי, קרן לוי אשכול, שמרים אשכול אלמנתו הצעירה של אשכול מנהלת אותה עד היום הזה, הבית שופץ, תוקן, רצו לעשות ממנו ספרייה שעדיין לא קמה, אבל לפחות הבית עומד על תילו. אפשר לשים לב שיש רחוב רמב"ן ורחוב בן מימון ולא רמב"ם, כדי שלא יתבלבלו.

קבר יאסון (אלפסי 10)

בשנות ה-50 המאוחרות התחילו לחפור יסודות לבית. בכל מקום שבונים בית צריך לעשות קודם כל חפירה ארכיאולוגית. בחפירת ההצלה הזו צפו ועלו ממצאים מסעירים למדי. גילו מערת קברים ובה מצאו חרוטות פיה של ספינות ואפילו את השם יאסון חרוט בסלע. אז מצאו אבנים בגדלים וצורות שונות, שכאשר החליטו לשפץ ולשחזר הגיעו לצורה הזו. רואים את הקבר הפירמידאלי מתקופת בית שני, משוחזר. אף אחד לא ראה אותו כך, אלא אם בתקופת הבית השני. כל האבנים כאן הן חדשות לחלוטין, למעט האבנים השחוקות שרואים בחלקים שונים. האבנים לא מחוברות היטב וחלקן זזות ממקומות.

הקבר מתוארך למאה ה-1 לפנה"ס, תקופה חשמונאית הלניסטית. אפשר להבחין בצד שמאל בחרוטות שחורות שמזכירות מפרשים באיזשהו קו סכמתי מאוד של ספינה. רואים כותרת דורית משוחזרת וכרכובים מסוגגנים, כולל האבנים המקוריות שמופיעות בפינת הקבר עצמו. במושגים שלנו הקבר הזה נמצא הרחק מאוד מן העיר ההיסטורית. נזכיר את ויה אפיה אנטיקה ברומא שמוליכה אל העיר רומא מרחק מאוד גדול, ונבין שבעת העתיקה קברו גם לאורך דרכים חשובות ועיקריות. דרך עזה ההיסטורית העתיקה עברה לא רחוק מאתנו, והקבר הזה יכול להתאים למערך קברים שהיה במקום הזה.

דן פגיס כתב את השיר הבא –

"יסון, ימאי ערמומי, מאנשי סודו של ינאי המלך,
מעמיד פנים שנקבר הרחק מים, בקבר נאה, בעיר קודש.
חדר בחדר טמון הוא, מפואר בעמוד ובקשת, הוד ושלוש עולמים נחצבו לו באבן הגיר.
הקבר ריק. רק דמות של ספינה
התאבנה בקיר. למעלה נפלו ממלכות,
אנשים חדשים ירדו לשאול. אבל יסון חומק ללא הרף מתוך הקיר
ומבריא ברוח גדול כתמיד שחורות יקרות מאוד"

יסון היה גם כהן. יסון היה שם הלניסטי בתקופה ההלניסטית שיהודים אימצו אותו, ואחד מהם קנה את הכהונה הגדולה בכסף. כאן קבור יבון אחר, שלא כהן גדול. לפי הספינות והתיאורים שיש, משערים שהוא היה סוחר גדול, שכן בנה לעצמו קבר גדול ומפואר. אפשר להציב את הקבר הזה לצדם של יד אבשלום, קבר זכריה וקבר בני חזיר בנחל קידרון, וזהו קבר באותה רבה. מדובר עם שועי ירושלים של תקופת הבית השני.

אפשר לראות שרידי טיח על הקירות, זה לא יכול שהיה פה בור מים, אלא אם כן משהו כאן נהרס לחלוטין. אבל אם מדברים על קבר מפואר, אפשר למצוא קירות מטויחים עם ציורים ורישומים, כלומר שזה יכול להיות חלק ממערך הקבר המפואר.

וילה לאה (בן מימון 6)

מעבר לכיכר דניאל אוסטר, בית מאחורי העצים שנקרא בשם וילה לאה. הקים אותו אבקריוס, משפטן קופטי, תכננו את הבית דן ורפאל בן דור, אדריכלים ישראלים, אחד מהם איש ההגנה. ב-1934 מוקם הבית הזה. אבקריוס בן ה-60+ נושא לאישה את לאה טננבאום בת ה-20+, סתיו ואביב נפגשו כאן, הוא בנה את הארמון הזה לכבודה. אחרי שנים בודדות הצעירה ברחת עם קצין אנגלי צעיר וגבוה לאלכסנדריה הרחוקה, והותירה את הקופטי שבור הלב בתוך הטרקלין והחדרים הבודדים. הוא לא יכול היה לשאת את הבדידות ושכר לו דירה קטנה ברחוב יפו. את הבית הזה הוא משכיר. ב-1936 במשך כמה חודשים התגורר כאן היילה סלאסי, קיסר אתיופיה. בספר הכתובת של רחביה שפורסם ביולי 1936 נכתב תחת האות ח': "השם: חיילה-סלסיה. הכתובת: רחוב בן מימון 6. מקצוע או עבודה: מלך חבש".

טרה סנטה

מהצד השני אפשר לראות את המדוניה של מילאנו, המדונה למעלה, עומדת וצופה על כל ירושלים מעל בניין שתכנן אנטוניו ברלוצ'י, הבניין הזה ידוע בשם טרה סנטה, שאינו אלא סמינר תיאולוגי לפרחי כמורה של המסדר הפרנציסקני שהחל לפעול כאן החל מסוף שנות ה-20, 1928. אחרי הקמת המדינה, כשהר הצופים הפך למובלעת ישראלית בתוך שטח ירדן, והאוניברסיטה העברית כבר לא יכולה הייתה לפעול בתוך אולמות האוניברסיטה בהר הצופים, האוניברסיטה חיפשה מעונות חלופיים. מנזרים היו החלופה היותר מועדפת מהסיבה הפשוטה של עשרות חדרים בו זמנית, אולמות רחבים וכן הלאה. מנזר רטיסבון, ברחוב שמואל הנגיד היום, הפך לפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית אחרי הקמת המדינה. רובינשטיין הוא אחד הבוגרים של המקום. 'חורף ירושלמי, 1964, אני יורדת במדרגות של בניין טרה סנטה, והקירות עבים, ואני מחליקה, ומישהו בולם ועוצר את נפילתי, כך נפתח הספר 'מיכאל שלי' של עמוס עוז, שהפרק הראשון שלו זה ההיכרות בין חנה ומיכאל בחדר המדרגות של האוניברסיטה העברית, שהיה במשך הרבה מאוד שנים בניין מאוד מרכזי בירושלים.

לקראת שנת 2000 הוותיקן החל לכנוס אליו את הבניינים האבודים שלו, כך רטיסבון חזר לידי הוותיקן, כמו גם טרה סנטה. היום הבניינים בבעלות ישירה ובשימוש הוותיקן. יש כאן היום מנזר קטן, תחנת רדיו של הוותיקן וכנסייה קטנה שרוב רובן של המתפללות אינן אלא הפיליפיניות שמטפלות בזקני רחביה. זה גם מצב חדש יחסית שנוצר במציאות הזו.

ליד טרה סנטה ובחצר הזו מתפרס כאן רחוב סמולנסקיין שבהמשכו נמצאת וילה שוקן, אותה וילה שהוצעה ליצחק בן צבי לגור בה כנשיא המדינה והוא לא הסכים. בפנית רחוב בלפור פינת סמולנסקיין נמצאת וילה אגיון. אדוארד ולידייה אגיון, זוג יהודים ממצריים, וכידוע יהודי מצריים היו מעשירי העולם היהודי והאצולה היהודית, הם הגיעו לירושלים עם הרבה מאוד כסף, הוא פנה לריכרד קאופמן לתכנן עבורו את הבית, שהפך למעונם בתקופת המנדט כאשר הבריטים היו כאן. הבית הזה נמכר על ידי המשפחה, ובשנות ה-70 מדינת ישראל רכשה אותו ברכישה האחרונה שלה, והפכה אותו למעון ראש הממשלה.

בית ראש הממשלה

בתוכניות היום של מדינת ישראל הסיפור של מגורים בתוך עיר זה עסק מסובך להפליא ותמורת כמה מאות מיליונים (650 מיליון) מדינת ישראל רוצה לבצע את התוכנית של רם כרמי להקמת מעון ראש הממשלה בקריית הממשלה, לא רחוק מקראון פלאזה.

טלביה

כיכר ווינגייט - משלם המיסים הבריטי שילם אך מעט בעבור בנייה בריטית בארץ ובירושלים. אפשר למנות 3 פרויקטים כאלה - ארמון הנציב, הדואר המרכזי ובניין העירייה. כל השאר זה יוזמות פרטיות שלא קשורות בכיסו של האנגלי. מבינים שהבריטים שילמו בעיקר בעבור החזקת הצבא שלהם כאן. יחד עם זאת הם עזרו במה שנקרא תכנון עירוני.

רונלד סטורס ניהל חברה או אגודה שנקראה בשם 'פרו ג'רוזלם סוסייטי', שקבע באותם ימים גם התקנה של הבנייה באבן שהייתה חלק מהתפישה של ה'פרו ג'רוזלם סוסייטי'. אחת מהתוכניות העירוניות שהיו בזמנו הייתה למעשה כבישים שיצאו מכיכרות.

מה שרואים כאן זו אולי הכיכר הראשונה בארץ שהבריטים תכננו בצורה של כיכר בראש הגבעה עם כבישים לארבע רוחות השמיים - רח' ז'בוטינסקי לכיוון ימין משה, רח' הנשיא לכיוון קריית שמואל, רח' מרקוס לכיוון המושבה הגרמנית ורח' בלפור לכיוון רחביה. רחוב בלפור הוא רחוב מעבר מעורב של יהודים וערבים שבנו את בתיהם. כשמגיעים לכיכר סלמה, היום כיכר וינגייט, זוהי טלביה.

אפשר לשים לב שאנחנו באחד המקומות הגבוהים בעיר, זו הסיבה שבאמצע המאה ה-19 קונסול בריטניה, גיימס פין, שמאוד ידוע באותם ימים, בונה כאן את ווילת הקיט שלו, אין לה זכר היום. הווילה הזו משמשת אבן משיכה לכל הקונסולים הזרים, האירופאים, שחיפשו אוויר טוב בימי הקיץ החמים. כאן במשך שנים עמדה הווילה שלו, לרגליו היו הכרמים שבהם עבדו יהודים שהוא העסיק כחלק מהתפישה שלו, לימים הדבר הזה נהרס ופורק.

בשנות ה-20, במקביל לרכישת או חכירת הקרקע על ידי ארתור רופין וחברת הכשרת היישוב את אדמות רחביה, קונסטנטין סלמה, בעל מספר בתים שאפשר לראות היום, חקר מידי הכנסייה היוונית את אדמת טלביה ומכר או החכיר את האדמות החכרת משנה לעמיתיו האחרים. כך במקביל לרחביה היהודית צמחה

טלביה הערבית-נוצרית של משפחות קונסטנטיין סלמה, משפחות גילאט, משפחות בישראל, כל אלה משפחות של האצולה הערבית, עשירי הערבים באותם ימים, כמעט כולם נוצרים שהתגוררו במקום הזה. אנחנו נמצאים עכשיו במה שנקרא כיכר אורט וינגייט, שהתגורר בטלביה במועד רח'י חובבי ציון. השמות הקצרה, אך הממצה מאוד, שלו יצרה הרבה מאוד צבאיים חדשים באותה תקופה. אורד וינגייט התגורר בטלביה בבית שכור, בבית חלאק. במקום הזה נוצרה הכיכר הזו בתכנון בריטי. סלמה, שעשה את כל הונן בהספקת ירקות לצבא הבריטי, יצר כאן מציאות חדשה – וילות אדירות ממדים שמעטרות את שכונת טלביה, חלקן שלו ממש ואת חלק מהאדמות החכיר לאחרים.

וילה קונסטנטיין סלמה

זהו הבית הפרטי של סלמה עד 1948, אז פנו אליו חבריו היהודים, והיו לו רבים כאלה, כמו חביליו וולרו שהיו מידידיו של קונסטנטיין בלמה, והציעו לו שמכיוון שיש כאן אי שקט ללכת ולחזור בתום הקרבות. האיש ירד מצריימה ולא חזר יותר, המלחמה מנעה ממנו את הדבר. לימים הוא ינדוד לבירות ושם ימות בן 103 בשנות ה-80.

הבית הזה, בניגוד לרוב הבתים בטלביה, עבר לרשות אגודה יהודית שרכשה באופן ישיר מידי צאצאיו של סלמה תמורת פיצוי כספי של כמה מיליוני דולרים. בינתיים הדגל הבלגי מתנופף במרומי הבניין הזה, שתוכנן על ידי אדריכל צרפתי. הבלגים אומרים שהם דיירים מוגנים וזה המקום שלהם. כך שיש מצב משפטי של בעלות אמיתית על הנכס, יש בעלות שמי שטוען על חזקה של זמן, וזה המצב כרגע. הבלגים שכרו את הבית הזה ב-1948, כאשר סלמה עזב, מידי משפחתו, ומאז הקונסוליה הבלגית, או בית הקונסול הבלגי נמצא כאן. היום הוא חצי נטוש והקונסול גר במקום אחר.

וילה ג'ילאט

אחד הבתים הבולטים בנוף של העיר ושל טלביה זה וילה ג'ילאט. ג'ילאט, ערבי-נוצרי, היה קונסול כבוד של החוג בירושלים, בעל מחצבות. אומרים שהייתה לו מכונית קרייזלר עם שבעה מקומות. דמות של שנות ה-30 מעשירי ירושלים. את הבית הזה הוא השכיר לימים לקצינים בריטיים, ואחרי הקמת המדינה הבית הפך להיות נכסי נפקדים שחלק מילדי טהרן, ניצולי שואה בדרך לארץ שהיה ויכוח סביב אופן החינוך שלהם, התגוררו בבית הזה באותן שנים של הבריחה שלהם. אחרי הקמת המדינה הבית הזה הפך להיות מרכז לנשות אמיי"ת, גם מוסד חינוכי.

לפני שנים אחדות רכש אותו יהודי מהגולה שאת שמו הוא לא כותב באף מקום, אבל הוא כנראה בעל מאה ובעל דעה. הוא הסיר את כל תוספות הבנייה המאוחרות, היו כאן כמה וכמה צריפים, לוחות עץ וכן הלאה, ניקה את האבן בצורה הכי מושלמת שרק אפשר, החליף כל אבן פגומה. הקרמיקה נותרה מקורית, יכול להיות שגם לזה הוא יגיע בשיקום.

אפשר לראות את המוטיב של האבלק מופיע בפניות הבניין, הקונזולות המסוגגנות בבסיסי המרפסת שמעוטרות בקרמיקה כחלחלה מבית המלאכה של אוהנסיאן, בליאן וקרקשיאן, שהיו שלוש המשפחות שהבריטים הביאו בשנות ה-20 כדי להביא את אריחי כיפת הסלע. בסופו של דבר הבריטים לא החליפו את אריחי כיפת הסלע, אבל המשפחות נותרו בירושלים ובין היתר עשו את הקרמיקה בוילה ג'ילאט, במוזיאון רוקפלר, ארמון הנציב ומלון הר ציון והכנסייה הסקוטית. אלה עבודות הקרמיקה הטורקיזית שמקורה בחבל קוטיה בטורקיה. זה היה חבל עם איכלוס ארמני מאוד צפוף, הארמנים חיו באזור הזה ויצרו. מה שרואים היום זה בית לעילא ולעילא מבחינת השימור שלו. השינויות בחלק העליון מזכירות את השינויות של המסקיטה, המסגד הגדול, בקורדובה. זה אלמנט שאפשר למצוא גם באומנות המרוקאית שמאוד דומה לאדריכלות באנדלוסיה.

וילה ג'מאל

נבנה בשנת 1934. בחזית קשת פרסה יפה. בשער הכניסה האותיות A.J. אניס ג'מאל. הבית הוצע לבן גוריון כבית ראש הממשלה והוא סרב כדי שלא ישתמש בנכסי ערבים נפקדים. במקום היה "מועדון לעולה" מארצות הרווחה. מה שרואים כאן זה חדש לחלוטין, הבניין המקורי מאוד השתנה, אבל התוספות כאן מדהימות והאדריכלות מאוד מוקפדת.

גן השושנים

גן ציבורי שכולו תכנון בריטי, כלומר הבריטים תכננו את הגן שכונה 'גן השושנים'. אפשר לראות את השער ואת המנורה המנדטורית שלא השתנתה מאז שנות ה-40, כאשר הדבר נבנה. אפשר לראות את השער בצד השני, כאשר נוצר מן תאטרון חצי עגול של מדשאה גדולה, שיחי ורדים רבים בעבר, היום רואים פחות. זה מה שנקרא גן בריטי קטן שנמצא בירושלים המנדטורית וקיים עדיין בדיוק בתוכנית הבריטית שלו. דרך האוניברסיטה העברית, המשך בבתי הקברות, בתכנון העירוני, בהקמת השכונות, בהקמת הגנים – ירושלים של תקופת המנדט הבריטי ידעה בלי ספק תנופה ורמת ארגון אירופאית שמעולם לא ידעה בעבר. האוכלוסייה הכפילה את עצמה בתקופת המנדט ממלחמת העולם הראשונה ועד 1948. מספר היהודים ערב המלחמה הגיע ל-100 אלף תושבים, ו-65 אלף ערבים. סך הכל בארץ היישוב היהודי בארץ מנה כ-600 אלף תושבים יהודים, מתוך 1.8 מיליון תושבים.

השטח בירושלים גדל פי שלושה בתקופת המנדט – מ-7 קמ"ר ל-21 קמ"ר. כך למעשה אפשר לומר שבסך הכל 30 שנות שלטון בריטניה, ירושלים נכנסת אל העידן המודרני, פיתוח עירוני וכן הלאה, דבר שהוא מאוד בולט בנוף העיר עד היום.

הצפיית מרח' דובנוב - שני מבנים מנדטוריים שהוקמו בירושלים של תקופת המנדט – האחד, הדגל הסקוטי מתנופף מעל כנסיית סנט אדרוס הסקוטית שנחנכה ב-1929 על ידי גנרל אלנבי ונקראת על שמו של השליח אנדרו. האדריכלים הם יהודיים, דן בן דוד וזולטן הרמט, שעבדו במשרד אדריכלים בריטי ותכננו את הכנסייה הפרסביטריאנית הזו שהיא מקום מאוד יפה. הכנסייה הזו למעשה בתקופת המנדט הבריטי ובתוכה קרמיקה מבית המלאכה של הואניסיאן, כולל סביל או דמוי סביל שנמצא באחד הקירות, ותמונת השור על

הקיר המזרחי, אלנבי עומד שם בצורה מאוד יציבה על אחד הקירות. זהו אחד המבנים המנדטוריים, שכמו ימק"א, לא הרבה השתנה בו והאווירה נשארה כמו בימי האנגלים. גם ההוספיס הסקוטי שנמצא בסמוך משמר את האווירה המסוימת הזו.

מבנה נוסף שעבר מתיחת פנים מאוד רצינית היום, זה הבניין הלבן שנראה מימין ונבנה בסגנון הבינלאומי ובמשך שנים אנשים לא הבינו למה לא הורסים את הבניין הנורא הזה. זה היה בניין שחור מפיח בפינה של הרחובות נבון ודרך חברון, עד שאראל מרגלית, היום ח"כ, לקח את הבניין, השקיע בו הון, שיפץ אותו מן המסד ועד הטפחות ויצר פנינה אדריכלית אולטרה-מודרנית שתוכננה על ידי אחד האדריכלים הבולטים ביותר בתקופת המנדט, זה שתכנן גם את מוזיאון רוקפלר וארמון הנציב, ששמו אוסטין ברב הריסון, שהיה בכיר האדריכלים הבריטים בתקופה הזו. הוא גם תכנן בצורה מאוד יוצאת דופן לירושלים, את הבניין של המדפיס הממשלתי שיש לו קווים ישרים ומתאימים הרבה יותר לרחוב רוטשילד. אבל זה חלק מהתקופה והזמן ומדבר אחד עם השני.

המושבה הגרמנית

המושבה הטמפלרית בירושלים הוקמה ב-1873, היא לא המושבה הראשונה. היא הוקמה ביוזמתו של בעל הבית הראשון במושבה, ששמו מתיאוס פרנק, הטוחן, שרכש את האדמות מערביי בית צפאפא ומכר את האדמות לעמיתיו הטמפלרים. מתיאוס פרנק תכנן ובנה את הבית הראשון. לימים יבנו האחרים את הבתים לאורך רחוב עמק רפאים, בשני הצדדים, ולצד דרך בית לחם. כלומר שרוב המושבה בנויה בצורה של משולש בין רחוב עמק רפאים ולצדו, עד דרך בית לחם, ובכך נוצרה מושבה חקלאית לכל דבר החל מה-1873. גפנים, כרמים, יקבים, זיתים, זה מה שהיה במושבה ב-1880-1873, דור אחד. אחרי זה, בדור השני, חקלאי אחד נותר לרפואה, כל הטמפלרים הפכו ליזמים, מלונאים, עגלונים, יצרנים, אדריכלים, נגרים וכן הלאה. לא יאמן כמה הטמפלרים היו ופעלו בתכנונה, בנייתה ויוזמתה של ירושלים בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

הבתים שלהם נבנו בצורה של בתי כפר גרמנים מחבל וירטמברג שבגרמניה, רובם הגדול בנויים שתי קומות, עם מרתף יין, גג רעפים וקירות אבן מאסיביים.

בתמונה של רחוב עמק רפאים מ-1898 אפשר לראות את הקיסר הגרמני מבקר בירושלים, דגלי גרמניה פרוסים משני צדי רחוב עמק רפאים, והטמפלרים במיטב מחלצותיהם, מיטב כובעיהם.

חתונה טמפלרית צולמה לצד בית העם בה רואים זוג מתחתן עם 6 שושבינים ושושבינות, כלומר כולם התחפשו לחתן וכלה ומאוד קשה לאתר את החתן והכלה. הבן של מתיאוס פרנק והבת של משפחת שטרובה התחתנו כאן ב-11.10.1906 והלכו לאורך עמק רפאים עם כל הלבוש הסגוני.

צילום מ-1882 מראה את המושבה הגרמנית בראשיתה. רואים את הבתים הבודדים, השטחים הפתוחים.

אחד הבתים שרואים בתמונה הוא בית הספר, הליצאום, שהוא חלק מבית המלון הגדול שהולך להיבנות היום במרכז המושבה הגרמנית.

1873 בנה מתיאוס פרנק את הבית הראשון, אליו הצטרפו כריסטיאן אימברגר, אפינגר ורבים אחרים. חלקם בנו בתי כפר, חלקם בנו בהשראת האדריכלות המקומית.

בית אוגוסט לנדרהולט

לשכונה קוראים שכונת יהודה עמיחי, מקבץ חדש של בתים לצד בית מתיאוס פרנק, הבית הראשון של המושבה. מן הצד השני רואים את הליצאום, בגרמנית בית ספר, הישן והחדש, שני מבנים שביניהם בור ענק שאמור להיות בו חניון תת קרקעי וממנו יצמח בית המלון של חברת ישרוטל. מתחם המלונאות הזה תוך שנים אחדות יראה בנוף המקומי.

את הבית הזה בנה גרמני טמפלרי בשם לנדרהולט, וש"י עגנון בספרו 'תמול שלשום' כותב שאדון ריכרד וגנר, החזיק את בית המרוזח במושבה הגרמנית ואליו היו מגיעים אלה שגמרו את התפילה והשירה לצלילי הקונקורדיה בבית העם, ומגיעים לשתות את גלון הבירה בבית לנדרהולט. היום הבית נקרא בית הצברית, זהו מעון של משרד הרווחה לטיפול בנערות שלא טוב להן להיות בבית.

בית פאסט

רחוב כרמיה, דרך בית לחם לצדו, עמק רפאים בצד השני. אדולף כרמיה היה מנהל או מייסד אליאנס, הוא קבור בבית הקברות מונפרנס בפריז, פיגורה מאוד רצינית בצרפת, יהודי מן המעמד הגבוה. ברחוב כרמיה נבנו כמה וכמה בתים טמפלרים כדוגמת בית פאסט, שהיה מלונאי וכשבנו את הרכבת בירושלים המלונתית הקטנה שהייתה לו בבית שימשה למעשה את מהנדסי ומתכנני הרכבת שהיו צרפתים כולם.

בתמונה בספרו של דוד קרויאנקר אפשר לראות את האדון פאסט בביתו, צילום משפחתי ישן ומצוי. הבית הזה שימש גם כמלונת קטנה למשפחה.

מן הצד השני בית ביאנצלה, טמפלרי, מסגר במקצועו שעסק בעבודת מסגרות ובנה את הווילה היפה שרואים ששופצה היטב.

בית קיבלר - לצדנו בית שלא יודעים מי בנה אותו, חסר שם, אבל אהוד אולמרט לימים יהיה שותף ברכישתו והוא עכשיו השתחרר מן הנכס הזה, לפחות התיק הזה לא עליו.

את הכניסה לאחד הבתים רואים בסרט 'הערת שוליים' של סידר ככניסת הבית של הפרופסור. הוא מצא כך את שני הפנסים עם המבואה כמשהו מאוד פוטוגני.

בית גוטליב בוירלה

בפינת רחוב לוי ג'ורג' בית פינתי עם גמלון וקשתות, משהו קצת שונה. גוטליב בוירלה האיש שבנה את הבית הזה, הבן באופן מפתיע מאוד נקרא גם הוא גוטליב בוירלה, שהיה אדריכל שתכנן את מה שאנחנו מכירים כקולנוע סמדר היום. היו לקולנוע כמה גלגולים, הוא נקרא בשם קולנוע זיו וקולנוע אפרת. ב-1936 השכיר גוטליב בוירלה את בית הקולנוע לאיתן בלקינד ואז הוא מקבל מכתב מלודוויג בוכהלטר, ראש הסניף של המפלגה הנאצית בירושלים, שהיה מורה בבית הספר, והוא כותב את הדברים הבאים :

"בתדהמה נודע להנהגה המקומית של המפלגה הנצינול-סוציאליסטית על השכרת בית הקולנוע שלך ליהודים. אנו מפנים בהקשר זה את תשומת לבך לכך שמכירת רכוש גרמני בשטחי מושבות גרמניות טעונה כיום אישור של ארגון החוץ של המפלגה וזאת בכל מקרה שעניינו מכירה ללא-אריים בעלי נתינות גרמנית. העתק של מכתבנו זה נשלח במקביל לדואר זה, באמצעות מנהל המחוז, למנהיג המפלגה בפלסטין אל ארגון החוץ של המפלגה.

בקשר לכך מותר לציין ולהסב את תשומת לבך לתוצאות האפשריות של צעדיך עבורך ועבור בני משפחתך. בתקווה שאתה, כבן העם, מעמיד את האינטרסים של עמך מעבר לאלה שלך וזאת בהתאם לעקרונות של הפיהרר 'תועלת הכלל מעל תועלת הפרט'. אנו חותמים ב: הייל היטלר! לודוויג בוכהלטר, מנהל הסניף. בסוף מכתבו הוסיף בוכהלטר הערה: "נ.ב., אנו מבקשים להתייחס למכתב זה כאל סודי, ולדאוג לכך שלא יגיע לידיים יהודיות."

לימים זה התפרסם, לקח הרבה מאוד זמן עד שהגיעו לארכיון הזה, אבל הסיפור הזה מורה משהו על התחושה והיחס. כיוון שפה הם היו מיעוט כמעט שלא יכול היה לעשות דבר אפשר להבין את ההערה הזהירה שלא יגיע לידיים יהודיות.

עם הכניסה של הצבא הבריטי לאץ, הבריטים מקבלים את הטמפלרים כחלק בלתי נפרד מהאוכלוסייה המקומית. חיש מהר מבינים הבריטים שהטמפלרים שיתפו פעולה עם הטורקים, נגדם, במלחמה, ואז הם מגרשים אותם והמושבה הופכת למעשה למעון של קצינים בריטיים תקופה ארוכה. בתום שנתיים הם חוזרים אל הבתים שלהם, מקבלים אותם חזרה, אבל כשפורצת מלחמת העולם השנייה, הסיפור הזה חוזר. מייחסים לארתור רופין את ההשפעה המכרעת על שיבתם של הטמפלרים, שהוא תמך בהם וביקש מהבריטים שיחזירו אותם. קשה להגיד שזה בגללו, אבל הוא היה שותף.

בסופו של דבר, במסגרת הגירוש הכללי של נתיני אויב, מגורשים גם הטמפלרים של ירושלים. ב-1948 חלק מהבתים הן בשכונת קטמון והן במושבה הגרמנית, הופכים למעונם של פליטי הרובע היהודי והסביבה, מי שיכול היה. אחרים הצטרפו בשלב יותר מאוחר.

אפשר לשים לב לתוכנית ההיפודאמית של המושבה – רחובות אורך שנחצים על ידי רחובות רוחב, מאוד נדיר בירושלים, למעט שכונת הבורכים שהיא הדוגמא היחידה לשכונה שאפשר להגיד עליה שהיא בנויה בצורה היפודאמית, כלומר גריד רחובות. הבתים הפרטיים האלה שנותרו כמעט בעינם. השכונה הזו באופן כללי הוכרזה כשכונה לשימור ורוב הבתים אכן נשמרו במתכונת ההיסטורית שלהם.

תחנת החשמל של ירושלים - הבניין בן כמעט 100 שנה, 90 שנה, היום זה תחנת מיתוג, תחנה להספקת חשמל אוטומטית לחלוטין.

לסיים – הדור הראשון היה כולו חקלאי, בדור השני כבר אף אחד לא היה חקלאי. אבל דמויות כמו תיאודור זנדל, האדריכל שהיה שותף בתכנון בית הספר למל לשערי צדק למשל, היה תושב המושבה הגרמנית והסמל שלו בחזית הבית הוא אריה. כדאי לזכור אותו בהקשר של בנייה ותכנון עירוני.

כריסטיאן אימברגר, סיפור שמשקף משהו, ב-1950 שליחים של ממשלת ישראל הסתובבו במושבה הגרמנית וראו שאחד הטמפלרים נותר בביתו ולא הוצא, שכן כולם גורשו והוצאו מכאן. אבל כריסטיאן אימברגר נותר עד 1950 חבר במפלגה הנאצית, עם מספר במפלגה הנאצית, נותר שנתיים אחרי הקמת המדינה בתוך ביתו שהוא אחד מהבתים היפים בלב המושבה.

יחיאל מיכל פינס, ידידו של בן יהודה בין השאר, ראש אגודת מזכרת משה שפעלה גם להקמת שכונות וגם לדברים אחרים, כותב את אחד הדברים החשובים ביותר. הזכרנו את הנושא של רופין ששכנע ועזר לבריטים להחזיר את הטמפלרים לכאן. כבר לפני זה יחיאל מיכל פינס כותב בספרו שיהיה זה נבון שהתנועה הציונית תלמד מן הטמפלרים, אם יש משהו ללמוד בנושא של עבודה חקלאית, הפקת דברים מן הקרקע הקשה של ארץ ישראל, אלה הטמפלרים שבחריצות ידם השכילו להפוך שממה לגן עדן.

הסיפור הטמפלרי, אם כן, ראשיתו ברעיונות פנטסטיים, גאולה, סופו בחרפת הנאציזם. בין שני העולמות האלה הסיפור הטמפלרי נע והוא הסיפור הירושלמי של הטמפלרים, כמו גם בארץ כולה, אבל כאן זה מודגש במיוחד. ראש המפלגה הנאצית שיש כאן בירושלים וניהל את המפלגה הנאצית, סוגר למעשה את הגולל על הדבר הזה ששמו טמפלרים, שהתחיל בדרך מסוים והסתיים בחרפת הנאציזם.

מתחם הרכבת

חד הדברים המשמעותיים בירושלים בתקופה העות'מאנית היה המכלול של תחנת הרכבת. ב-1892 תרני"ג מגיעים 'מרכבות הברזל וסוסי האש' במופע של 70 ק"מ מיפו לירושלים. התוכניות נעשו על ידי מהנדסים צרפתים, הפועלים אלג'יריים ומצרים, את המסילה עושים לאורך נחל שורק בחלק האחרון כך שאפשר לספק "לקטר" קיטור.

כאן אליעזר בן יהודה, המאור הקטן, עומד ומצפה לבואם של מרכבות הברזל וסוסי האש. הוא מגיע ולמחרת בעיתון הוא כותב: "ניצחון האור על החושך, ניצחון הקדמה על האחור" ועוד סופרלטיבים לא יאמנו על הדבר שפייח את חצי העיר, אז הוא אומר שיש לתת לדבר הזה שם. הוא פותח תלמוד ורואה ששם לשיירת חמורים קוראים חמרת ולשיירת גמלים קוראים גמלת, לכן מציע אליעזר בן יהודה לקרוא לזה 'עגלת'. השם הזה לא צלצל מספיק טוב, ולימים דוד ילין יציע את הרעיון של שיירת רכב, היא רכבת, עד היום הזה. זוהי הרכבת לירושלים. המכלול הזה עמד בשימומו שנים רבות בשנים האחרונות. לפני כשנתיים החלו בשיקום מאוד אינטנסיבי זרזי, והתקבל כאן מרכז עם תערוכות מתחלפות, בתי קפה ומסעדות שחלקם פתוחים בשבת.

תמליל סיור מספר 65 - זרמים ביהדות

מסלול : נחלאות, מחנה יהודה, ביהכ"נ הגדול, ביהכ"נ הקונסרבטיבי והיברו יוניון

נושא הסיור : יהדות מסורתית, החסידות, החרדים, הציונות הדתית, קונסרבטיבים, רפורמים. **חשיבות היום הזה** – גם להסביר מהם הזרמים השונים ביהדות, וגם להכיר את קהל היעד של התיירים היהודים. רוב היהודים בעולם (90%) שייכים לתפיסות שלא מוכרות בארץ. צריך לדעת ולהבין את הלוקחות היהודים שלנו מחו"ל, ולדעת להסביר להם את משמעות הזרמים הקיימים בארץ, שהם לא מכירים.

המסלול כל היום ברגל: נחלאות, שוק מחנה יהודה, בית הכנסת הגדול, מרכז פיוקסברג ובית הכנסת הקונסרבטיבי "מורשת ישראל", מתחם "היברו יוניון קולג' " - המרכז ליהדות רפורמית. ירדנו מהאוטובוס ברחוב אגריפס, ליד שוק מחנה יהודה, נכנסנו לשכונת אוהל משה- לגן התות. **הקדמה** - הסיור שונה מהרגיל, הסיור יתמקד באנשים ותפיסות העולם השונות, על יהדות שונות, פרספקטיבות שונות על מהי יהדות, איך לחיות אותה ואיך לבטא אותה, להכיר את סוגי האנשים. כאן לא נענה רק על השאלות הרגילות: מי, מה, מתי, מדוע. לא רק אישים והיסטוריה, אלא איך חיים יהודים שונים.

תיירים/ יהודה עמיחי : "פעם ישבתי על מדרגות ליד שער במצודת דוד, את שני הסלים הכבדים שמת לידי. עמדה שם קבוצת תיירים סביב המדריך ושמשתי להם נקודת ציון. "אתם רואים את האיש הזה עם הסלים? קצת ימינה מראשו נמצאת קשת מן התקופה הרומית. קצת ימינה מראשו". אבל הוא זה, הוא זה! אמרתי בלבי: הגאולה תבוא רק אם יגידו להם: אתם רואים שם את הקשת מן התקופה הרומית? לא חשוב: אבל לידה, קצת שמאלה ולמטה ממנה, יושב אדם שקנה פרות וירקות לביתו."

יהדות מסורתית :

הציבור היהודי מסורתי - בין 25-38% מהציבור בישראל מגדיר עצמו כך. הסטטיסטיקה לגביו בסימן שאלה גדול – תלוי את מי שואלים ואיך שואלים.

נחלאות

שכונת אוהל משה

נחלאות היא קבוצה של 32 שכונות קטנות, שבין רח' אגריפס ועד רח' נרקיס. רק לאחת מהן קוראים "נחלת..." - היא נחלת אחים. רשמית נקראת כיום- לב העיר (ל"ב=32 שכונות). השכונות הראשונות בנחלאות הוקמו ב-1873- אבן ישראל, 1875- בית יעקב. הן לא הראשונות מחוץ לחומה, כי היו 5 שכונות לפניהן.

שכונה ספרדית שקמה ב-1982. בשער השכונה (רח' אגריפס) יש שלט עם שנת ההקמה. כאן היה גר יצחק נבון, ברחוב גלבוש 5, וכתב את בוסתן ספרדי על הווי השכונה הזו.

יוסי בנאי מתאר את ההווי השכונתי, וכתב עליה את השיר "אני וסימון ומואיז הקטן".

"כשאמא שלי היתה מלכה" – ספר של יוסי בנאי. הוא מתאר את הבית שלהם, בהתחלה ברחוב ארנון ואח"כ ברח' האגס 1: "בית מלא ילדים, שמחת עולם על ראשם. מיטה בתוך מיטה בתוך ריחות של שום וקינמון, של ספרי תפילה, ספרי קודש ישנים מצהיבים בארונות, של מנורות נפט, של חגים וזמנים לששון. " הקודש המהולל שתיאר יוסי בנאי, הקידוש ביום ששי, הכבוד האדיר למסורת אצל אותם אנשים ועדות מארצות האיסלאם – יש לו ייחוד. להגדרה "מסורתית" יש מאפיינים ברורים.

הגינה הזו היא חלק מחארת' אל-טאנק – שכונת הפחים, צריפים ישנים ופחונים עלובים. הדג נחש ושאנן סטריט כתבו עליה את השיר "גן התות":

בצר לי, שואף אויר יורד לפארק, אפשר לקרוא לו כך?

עם קיף של שיכורים. וגושים של סמארק... , עם זבל חי דומם וצומח שעולה על גדותיו

פסולת תותים וחתולים מזי רעב, מה שלא יהיה פה יותר קשה מלי

שני דתיים מהמרים על מה שאין להם בקלפים, מגיבניקית נטחנת עד דק בחום של יוני

אחד מבצלאל עם מצלמה נראה מלעוני... , הנה הדוס החטיאר שגר ממול

וקבוצה של תיירים מהארץ לא מחו"ל, קל לזהות לפי הפלאפונים

הביגוד, שפת הגוף, החיך האירוני, ולמי שבמקרה כמו עובר

נראים האנשים בין משונה לתמהוני, זה הגן הקרוב, גן התות

רק לבוא אליו, עולה לי בבריאות, אבל להישאר בתוך הבית, זה עולה לי בניון

לכן אמליץ עליו בחום לכל מחפש כיוון.

שכונת מזכרת משה

בית הכנסת חסד ורחמים - רח' הכרמל 12

זו שכונה אשכנזית במקור. בית הכנסת היה במקור פאב/בית מרוח. ב-1925 נכנס לכאן יצחק ארמוזה ונתן הצעה שאי אפשר לסרב לה וקנה את המקום. אז הקימו כאן בית כנסת ספרדי. השם חסד ורחמים הוא גם שם של מעשים. העדה כאן שלחה אוכל למשפחות נזקקות כל יום ששי, בהמשך הרחוב פתחו מרפאה "בית מרפא מזור" שבה הרופאים באו בהתנדבות. זו הרוח שמאחורי החומר - הערכים מכאן השפיעו על כל השכונה.

על פתח ביהכ"נ - עבודת קרמיקה שתרם נסים ארמוזה.

הפסוק על הכניסה לעזרת נשים (השמאלית): מספר משלי ל"א י אֶשֶׁת-חַיִל, מִי מִצָּא; וְרַחֵק מִפְּנֵינִים מִכָּרָה. זה השיר ששר איש לאשתו בערב שבת לפני הקידוש.

סמלים על החזית המרכזית – סמלי השבטים: כתר-יהודה, בית המקדש- לוי, וכו'.

הצמד זבולון ויששכר: זבולון-לחוף ימים ישכון, יששכר-חמור גרם רובץ בין המשפתיים. יששכר הוא איש יושב אוהלים, מתואר רובץ ולומד עם ספר תורה וקסת דיו. לפי המסורת כישרונו של זבולון היה במסחר, וכשרונו של יששכר היה בלימוד התורה. לכן היה הסכם בין שניהם: זבולון יעבוד ויפרנס את שניהם, ויששכר

ילמד תורה בשביל שניהם. זבולון יעבוד ויקבל שכר בעולם הבא, ויששכר ילמד ויקבל שכר בעולם הזה מזבולון. זה דגם של תפישת עולם אצל רבים בחברה היהודית-חרדית בישראל עד היום. זה הבסיס של הכולל ישיבות ללימוד תורה, שבהם אנשים רק לומדים, ואחרים עובדים ותורמים כסף ללימוד הזה.

בית הכנסת ישמח משה

ישיבת נתיבים לתורה - רחוב עיניים למשפט 16 (שכונת מזכרת משה)
כבר מתקופת המשנה בית הכנסת היה מקום הלימוד של חוק חינוך חובה לילדים, שקבע התנא יהושע בן גמלא. בתמונה רואים איך הילדים ישבו בחצר, ועל החלונות תלויות אותיות ה-א, ב. יעקב יהושע, הנכד של נפתלי פרוש מתאר: "כשנכנסנו אני וסבי לחיידר, הוריד מעלי המלמד את הטלית, נטל אותי בידי, הושיבני על ידו והתחיל ללמדני את האותיות. הוא אומר קמץ אלף או, ואני חוזר אחריו... באותה שעה נפלו על ראשי סוכריות. כששאלתי מי הוא אשר זרק את הסוכריות? השיב לי המלמד: המלאך אשר בשמים הממונה על התינוקות והאוהב אותם, הוא אשר שלח לך את הסוכריות למען תלמד תורה בחשק. גם שאר חברי הצטרפו אלי בקריאת האותיות, וכך הפך השיעור לשירה בציבור..."
זה היה החדר המסורתי של האשכנזים כאן, ודבר מעניין שעולה מזה הוא חדות הלימוד שהייתה בו. בחינוך הישראלי הרגיל כיום - לא תמיד יש חדות לימוד כזו...

שוק מחנה יהודה

על שם יהודה נבון, רב שחי בירושלים במאה 19.
סוחר בשוק הוא סוחר של כל החושים: ריח, טעם, מישוש.
השוק הערבי המרכזי בירושלים היה בשער שכם, כמו היום. הפלאחים מגיעים לשוק מכל הפריפריה - מדיר-יאסין, ליפתא, בית מזמיל, עין כרם. כשראו שצצו כאן שכונות יהודיות - החלו לעצור כאן בדרך לשוק המרכזי. זה החל כמגרש על הדרך ליפו. הערבים למדו קצת יידיש והיהודים למדו קצת ערבית כדי שיוכלו להתמקח זה עם זה. מכרו פירות, ירקות, בעלי מלאכה וכו', כל אחד הקים דוכן במקום שרצה.
השלטון הבריטי החל לדרוש לעשות סדר בשוק רק בשנת 1930. אז סוחרים יהודים לקחו הלוואה מבנק הלוואה וחיסכון, עם תנאי אחד: שהשוק ייקרא "שוק הלוואה וחיסכון". כך החלו לבנות את החנויות המסודרות. שדרת חנויות נוספת נבנתה באגף של ישיבת "עץ החיים" (שעברה לכאן מאזור החורבה ברובע היהודי).

השוק העיראקי - מן רחבה שהיא המועדון של סוחר השוק המבוססים, שם נפגשים ומשחקים שש-בש. **ניסים ארמוזה** - הנכד של יצחק ארמוזה, שפגשנו בשוק:

משפחת ארמוזה כבר 22 דורות בירושלים, ממגורשי ספרד לפני 500 שנה. היו הולכים יחפים בתור ילדים. גרו 10 נפשות ב-2 חדרים, והיו הכי מאושרים. הוא מכר ספרס, פיתות, תירס - כדי שיהיה להם מה לאכול. בא לאבא שלו וביקש שילינג כדי לנסוע לטיול ברכבת. אבא אמר: אם אתן לך, מה יעשו שאר האחים שלך? היו מחכים שיבוא אוטובוס מתל אביב עם מזוודות, היו מציעים לגברות לסחוב את המזוודה תמורת 2 מיל, וכך היה חוסך את השילינג.

היו שלושה בתי ספר: אליאנס-לימדו רק בצרפתית, כותאב-היו מרביצים על האצבעות, ולכן כולם היו בבית ספר דוד ילין. למדו בבית הספר, אבל לא עלו כיתות ולא קיבלו תעודות. בכיתה ד', בגיל 10- שאל את המורה למה לא מקבלים תעודה, ואז קיבל תעודה שהוא עולה לכיתה ב'. הוא בא בגאווה לאמא וסיפר לה שעלה לכיתה ב'. אמא שמחה ואמרה: לולול... הבן שלי יהיה עורך דין, יצאה החוצה וחילקה ריבות וסוכריות לשכנים.

בגיל 10 שאל את אמא איך מגיעים ילדים לעולם, ואמא אמרה שילדים באים מהמכונת תפירה. הוא יצא לחברים שלו וסיפר להם. ניסים החבר שלו אמר, שאמא שלו אמרה שילדים באים ממקל מיוחד שנקרא מדארו. הוא חזר לאמא ואמר לה שהיא שיקרה לו, והיא ענתה: אבא שלך מביא ילדים ממכונת תפירה ואבא שלו ממדארו... והוא האמין לה.

אחרי הצבא אמר לאבא שלו שהוא רוצה לעבוד בדואר, וכך היה. ביום ששי בערב אצל הספרדים-אוכלים אורז, שעועית, קצת בשר וסלט עגבניות. אחרי האוכל אמא שאלה אם קיבל משכורת, אמר לה שקיבל 50 לירות. אמא לקחה לו את כל המשכורת, כי הוא אוכל ושותה וישן ומכבס בבית, וצריך לעזור. כל מוצ"ש נתנו לו לירה אחת לבבזוים.

אחרי זמן פגש בחורה ויצא איתה במשך שבועיים. כשלווה אותה הביתה יצא אבא שלה ושאל מה הוא עושה איתה. ענה לו: זו חברה שלי. האבא אמר - אז תתחתן איתה. ניסים בא הביתה ואמר שהוא רוצה להתחתן. אז היא אמרה לו לפתוח את המגירה, שם מצא 1500 לירות שהיא חסכה לו כל השנים. הוא התחתן וקנה בית ב-500 לירות במושבה הגרמנית.

הוא עוזר לעניים, ואם יראה אישה אוספת אוכל מהרצפה, ייקח אותה ויעשה לה קניות בשוק. אבל דבר אחד הוא נשבע: לא ישאיר גרוש בסוף החיים שלו, ויבזבז את הכל...

מסעדות מפורסמות ומיוחדות:

עזרה - רח' מחנה יהודה 8, שוק העירקים, מסעדה שהיא מוסד עתיק, אוכל אותנטי מצוין.

מורדוך - ברחוב אגריפס 70, מסעדה כורדית.

אמא - ברח' שמואל ברוך 5 (המשך של רח' אגריפס).

מסעדת רחמו, רח' האשכול 5 - של משפחה מנחלאות, שגרה ברחוב שבזי. האישה יזמה מכירת ארוחות פועלים פשוטות בתקופת הצנע, כדי לפרנס את המשפחה. במטבח עשו חלון גבוה, כדי שהעניים יוכלו לבוא עם סיר ריק ולשים אותו בחלון, ימלאו להם את הסיר וישימו בחלון, כך שלא רואים למי נותנים. ממש מתן בסתר.

כיום הם ממשיכים ברשת מסעדות של שירות עצמי, שכל אחד לוקח במגש מה שרוצה. הבת של רחמו באה לאבא ואמרה: ההוא שילם רק על אורז אבל לקח אורז וקציצות. אמר לה רחמו: אם הוא שילם על זה- סימן שעל זה הוא יכול היה לשלם. הדאגה ואכפתיות לעני ולחלש - מושרשים מהבית.

בית משפ' בנאי - רחוב האגס 1

על הבית שלט משנת תרפ"ג – 1923, של אבי המשפחה מאיר-אליהו בנאי, ואשתו בכורה-מלכה. זה כפל משמעות כי כל סוחרי השוק ראו בה מלכה. כל הבתים היו של שתי קומות, למטה היתה הבסטטה ומלעלה גרה המשפחה. הרבה אומנים יצאו מהמשפחה: גברי, יוסי, אורנה, יובל, אביתר, אהוד. בתמונה רואים את המרפסת למעלה עם כל המשפחה.

שלטים תלויים עם מילות השיר "האגס 1" של אהוד בנאי:

רחוב האגס אחד, מעל לחנות הירקות, הבית ריק עכשיו וחשופים הם הקירות, אבל ספוגים הם, זכרונות של חג, ריחות של יסמין, וניגון ישן של סעודה מזמין. רחוב האגס אחד, ליד מורטות העופות, ספרי קודש ישנים, מצהיבים בארונות, ואין עצה ואין תבונה, כנגד הזמן, הולך לו הגדול, מגיע הקטן. אסדר לסעודתא, בצפרא דשבתא, ואזמין בה השתא, עתיקא קדישא. נהוריה ישרי בה, בקידושא רבא, ובחמרא טבא, דבה תחדי נפשא.

בית זבול - בית הכנסת ובית המדרש – היה עוד בסטה מני רבות של משפ' אמדדי, משפחה ידועה שהובילה את שיקום השכונות בנחלאות. זבולון אמדדי היה בעל בסטה, וכשפרש לפנסיה לא היה עסוק בשאלה כמה ירוויח אם ימכור את הבסטטה (והיא שווה הרבה), אלא שאל איך הוא יכול להחזיר משהו על כל מה שקיבל פה בחיים שלו. לכן הוא החליט להסב את הבסטטה שלו לבית כנסת/בית מדרש.

השם בית זבול גם על שם זבולון, וזה גם כינוי לבית הכנסת בספר מלכים, ובית כנסת הוא מקדש מעט.

סיור טעימות - מקובל לעשות סיורי טעימות בשוק, משולב עם סיור בנחלאות, יחד כ-3 שעות. סיור של פולקלור וחווים. אפשר לעשות סידור עם אחת המסעדות הידועות בשוק (אמא, מורדוך, עזורה) – תמורת כ-7 ש' לאדם נותנים לכל אחד: ממולא, עלה גפן, קובה, סיגרים וכו'.

עוזי-אלי (רחוב האגס 10) – משקאות מיוחדים מפירות, מיץ אתרוגים, רפואת צמחים, תמציות ומשקאות ריפוי לכל מטרה, וסיפורים של עוזי על הילדות בתימן, במחיר של כ-6 ש' לאדם.

מוסלין- (רח' האשכול 6) חנות הגלידה הכי טובה.

יש חנויות של גבינות מיוחדות מצרפת, וכו'. יש כאן את כל המגוון מהדוכנים של פעם ועד דוכנים חדשים ופלאצנים... הסיור מתוכנן לפי המחיר שמוכנים לשלם.

"שוק הלוואה וחיסכון" – השלט עם שם השוק, שנת תרצ"א, נמצא בפינת רחוב מחנה יהודה/רח' יפו.

ציאה מהשוק לרחוב יפו

יהודים מסורתיים

בהכללה: בני עדות המזרח, לא תמיד חובשים כיפה, הולכים לבית הכנסת בשבת, תרבות יותר סובלנית, עם פתיחות לבחירה אישית, כי היא התפתחה ללא איום על המסורת. המוסלמים מסביב היו מסורתיים מאוד, וכך גם היהודים, ולא היה שום איום שאנשים יעזבו את היהדות. לכן ניתן הרבה כבוד לבחירה אישית של האדם. הוא מכבד מאוד את הרב ואת המסורת, אבל מחליט בעצמו איך לנהוג, בהתאם לנסיבות חייו. האמונה מאוד חזקה, והמעשה נתון לבחירה אישית.

יהודי מסורתי בדרי"כ יקפיד פחות בגיל 20-30. אחרי הקמת משפחה יתחיל להקפיד יותר. אם אחד ההורים נפטר – יתחיל ללכת 3 פעמים ביום לבית הכנסת כדי לומר קדיש. הנכד שלו רואה את סבא כבר עם כיפה באופן קבוע, יותר לומד תורה ויותר בבית הכנסת, וכך גם הילד נכנס למחזור דינמי כזה. למסורתיים ברור שאלוהים נתן את התורה בהר סיני, וברור להם שראוי לעשות ולקיים את כל המצוות, אך יש מקום לגמישות, כי לא תמיד האדם במצב שנוח לו לקיים הכל. הסבתא אומרת: בגילי הוא כבר יסלח לי שאני נוסעת בשבת.

לפי הסקרים של מכון גודמן (שעוסק בזהות יהודית) – זה הציבור המאמין הגדול ביותר בישראל:

חרדים – 8%, דתיים לאומיים (כיפה סרוגה) – 12%, מסורתיים – 38%, חילונים – 42%.

לפי סקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה – חרדים ודתיים דומה, מסורתיים 25%, חילונים – 55%.

המסקנות – רוב הציבור בארץ הוא מאמין, רוב הציבור הוא ליברלי ומאמין בבחירה אישית, ביהדות שהיא לאו דווקא הילכתית. יהודי שמגיע מארה"ב או מאירופה מכיר בעיקר אורתודוקסי, רפורמי או קונסרבטיבי, ולא מכיר קהילה ספרדית – והוא יכול להתעניין מאוד בזרם הזה.

פרופ' מאיר בוזגלו מהאוניברסיטה העברית כתב ספר על תפיסת העולם הזו: "שפה לנאמנים".

חסידות גור

רחוב יוסף שוורץ 8 (יוצאים מרחוב מחנה יהודה, ימינה לרחוב יפו, ושמאלה ברחוב הראשון)

דגם של ישיבת גורה קלוואריה בפולין. פירוש השם בפולנית: גבעת הגולגולתא. זו עיר שנבנתה במאה 17 ע"י אציל מקומי, כדגם של ירושלים עם גבעת הגולגולתא. ר' יצחק מאיר אלטר (הרי"מ) הקים שם בתחילת מאה 19 את חסידות גור, וייסד שושלת של צדיקים/אדמו"רים שהנהיגו את החסידות.

הרא"ם – הוא אחד מצאצאי הרי"מ. בעלייה הרביעית, בשנים 1924-1928, ימי העלייה הפולנית, הרבי מגור – ר' אברהם מרדכי אלטר (רא"מ) – עודד ושלח מאות מחסידיו לארץ והגיע גם בעצמו לבקר לארץ. הם הקימו את מושב בני רא"ם, ליד צומת ראם (מסמיה). הרא"ם נשאר בפולין עם רוב החסידים, בגורה קלוואריה, והנאצים שפלו לפולין שלחו את רוב חסידיו גור למחנות ההשמדה. הרא"ם בעצמו היה בסכנה, אך חסידיו מהעולם הצליחו למלט אותו ולהביא אותו לארץ ישראל, במהלך מלחמת העולם ה-2. הוא הגיע לירושלים וישב כאן, בשכונת מחנה יהודה, בבית סמוך.

אחרי המלחמה המשיכה חסידות גור בשני מוקדים – כיום יש בארץ כ-6000 איש(?) ובארה"ב 6000.

במחלת העצמאות – היו יריות וצלילות משכונת שיח באדר לכאן, למחנה יהודה. פגזים הגיעו לכאן גם מנבי סמואל. היה מחסור ומצוקה בכל העיר. הרא"ם היה חולה וחלש, הוא אמר לתלמידיו: אני צריך לעלות למעלה. הם הבינו שהוא עייף ורוצה לעלות לחדרו בקומה שנייה. הוא נפטר ב-1948 ואי אפשר היה לקבור אותו אז בהר הזיתים. מכיוון שאסור להלין את המת וחייבים לקבור באותו יום, חפרו בור בחצר וקברו אותו כאן.

פנחס מנחם אלטר - בנו - המשיך אחריו בתפקיד הרבי מגור. כשהוא נפטר בשנות ה-90 הוא ביקש להיקבר כאן ליד אביו.

לכן בתוך חצר הצריף יש שני קברים: ר' אברהם מרדכי אלטר, ובנו פנחס מנחם אלטר. הקבר עם ערימה גדולה יותר של אבנים הוא של הרא"ם.

בשנת 2002 התגייסו החסידים כדי לשמר את מורשת החסידות, ובנו מעל הקבר את הדגם של בית המדרש מגורה קלואריה, שחבר ע"י הנאצים, ממנו יצא הרא"ם בפולין. המבנים הסמוכים גם הם של חסידות גור – ישיבת שפת-אמת ובית כנסת. חסידי גור יושבים כיום גם במאה שערים, בבני ברק, תל אביב, באשדוד, ועוד.

הקמת תנועת החסידות במאה 18 במזרח אירופה – היהודים תקועים מכמה בחינות: הסביבה קשה, פגורמים, איסורים כלכליים עליהם, במה מותר להם לעסוק ומה ללמוד. הם נדחקו לתוך קהילות קטנות, אך ההנהגה מנותקת מחברי הקהילה, הרב והפרנסים היו מנותקים מהעם הפשוט. המנהיג הרוחני של קהילה הוא מי שיוזע הרבה תורה, תלמוד והלכה. עד אז הערך העליון של היהדות היה לימוד התורה.

ר' ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט) הביא בשורה דתית וחברתית חדשה: הגדרה חדשה מיהו גדול בתורה, והאופן שבו יהודי יכול להתחבר לבורא עולם. לא חשוב כמה אתה יודע, אלא כמה אתה מתכוון בתוכך. הכוונה הפכה לערך העליון, וכל אחד יכול ללמוד תורה ולעשות את התהליך ברמה שלו, מי יותר ומי פחות. הצדיק/האדמו"ר הוא גם גדול בתורה וגם גדול בכוונה, והוא יכול לעשות את עבודת התינוק הנדרשת עם אלוהים. חילוף הערכים הזה נוצר כאשר הבעש"ט ערער על הסמכות של רב הקהילה, על הערך העליון של לימוד התורה. החסידים פוגעים בכך בהלכה במידה כלשהי, כי אם אומרים שהכוונה הכי חשובה – לפעמים המעשה נפגע. אדם יכול להגיע לדבקות (מושג קבלי ומיסטי), להגיע לרמה הרוחנית הגבוהה ביותר, להרגיש של למפגש עם הקב"ה – לא רק עם ידע בתורה כמו הרב, אלא עם כוונה חזקה, בלי ידע בכלל. העיקר הוא איך ניגשים לתפילה, עם כוונה אמיתית. אם רק אומרים את המילים ולא מתכוונים – זה לא שווה כלום.

הבעש"ט מתואר בתפילתו כמו פר מובל לשחיטה – רץ ומתפרנס. הוא עובר חוויה אחרת ומיוחדת. **ספור:** בבית הכנסת מתכנסים היהודים ביום הכיפורים כדי לשפוך תחינתם לבורא עולם, בתפילות העתיקות שבמחזור התפילה. בחוף ילד בן 6 שיוזע שכולם מדברים עם אבינו שבשמיים, והוא לא הצליח ללמוד לקרוא ולא יכול להתפלל, והוא מתבייש להיכנס פנימה. הוא עמד בפתח ואמר: אלוהים, אני לא יודע א', ב', ולכן אני אשרוק לך שריקה, והוא התחיל לשרוק בקול חזק, עם הרבה כוונה. התלמידים של הבעל שם טוב שמעו ורצו לצאת להשתיק אותו כדי שלא יפריע לתפילה. אמר להם הבעל שם טוב: אל תגעו בו ואל תפריעו לו, הוא לא מפריע לכם. כל התפילות שלכם היו תקועות ולא הצליחו להגיע לשער השמיים, באה השריקה של הילד והעלתה את כולן. מה שחשוב הוא הכוונה שלו, וכך הוא מתחבר לאלוהים יותר מכל המתפללים.

תלמידי הבעש"ט לדורותיהם החלו ללמד ולהפיץ את תורת החסידות הזאת. כך קמו רבנים כריזמטיים בתפיסה הזו, ולכל אחד היו חצר וחסידיים רבים, גם במרחקים גדולים ולא רק בעיר מושבם. כל יהודי יכול היה לבחור לאיזה קהילה להשתייך, ולא דווקא לקהילה שבעיר שלו. למשל- יכול להיות חסיד גור שיושב בלאדי. השייכות לקהילה היא כבר לא גיאוגרפית אלא לפי הרב שכל אחד בחר להשתייך אליו.

חב"ד - ר' שניאור זלמן מלאדי הקים את חסידות חב"ד בעיר לאדי. בתוך חסידות חב"ד יש מיעוט קטן שחושב שהרבי האחרון שלהם הוא המשיח, אך זה מיעוט שולי שבתוך חסידות אחת.

ר' נחמן מברסלב ייסד את חסידות ברסלב – זו לא החסידות הכי גדולה, אך עושים הרבה רעש... **המתנגדים/ליטאים** - הדור שישב אז בוויילנה, בראשות הגאון ר' אליהו (הגר"א), פחד שהחסידות תהיה עוד סוג של כת, כמו המשיחיות של שבתאי צבי במאה ה-17. לכן הוא הכריז על התנגדות לחסידות, הכריזו מלחמת חורמה בכל האמצעים נגד החסידות. כל אלה שהלכו אחרי הגר"א נקראים מתנגדים, או ליטאים, כי מרכזם היה בוויילנה, שנחשבה "ירושלים דליטא". חסיד שהיה נתפס - היו קושרים אותו לעמוד הקלון בפתח בית הכנסת, וכל מי שעבר היה יורק עליו.

גם ר' שניאור זלמן מלאדי היה תלמיד של הבעש"ט, שדאגו להלשין עליו לשלטונות, כמי שמפר את הסדר החברתי, והוא הושלך לכלא הרוסי של הצאר, כלא שהוא סכנת נפשות. הוא הוכנס לכלא הרוסי בגלל הגר"א ותלמידיו. כשהצליח לבסוף להשתחרר, הלך לוויילנה וישב מול הבית של הגר"א, והתחנן לאנשיו: תנו ל לפגוש את גדול התורה הזה ולדבר איתו, אם הוא ישמע אותי הוא יבין שאנחנו לא כת משיחית. הוא ישב 3 ימים בפתח ביתו של הגאון מוילנה, אך הגר"א סרב לראות את פניו של "עוכר ישראל הזה". עד היום חוגגים בחב"ד את יום השחרור של הרב מהכלא.

כל חרדי-אורתודוקסי מגדיר את עצמו גם כיום - אם הוא חרדי-חסיד או חרדי-מתנגד. לכן חרדי זה לא מילה נרדפת לחסיד. החסידים הם זרם מסוים בתוך החרדים.

חרדים ספרדים – הגיעו מצפון אפריקה, וחלקם התחנכו בחצרות של הליטאים, כמו של הרב ש"ך ולכן הם נקראים "מתנגדים". אם הם התחנכו אצל חסידות אחרת כלשהי, הם נחשבים חסידים.

בית הכנסת זהרי חמה - "שעון צל" - רחוב יפו 92

שמואל לוי בנה ב-1908 רב-קומות ראשון בירושלים- בית מלון עם 4 קומות, הכי גבוה באזור. בקומה העליונה ישב בית הכנסת ובית המדרש "זהרי-חמה", שבו התפללו כל יום. הוא הזמין את השען היהודי משה שפירא שיבנה לו "שעון צל" שניתלה על קיר הבנין בקומה העליונה. שעון צל – המוט מטיל צל על המספרים, והצל מראה את השעה. כל זה נועד להראות את זמני התפילות במשך היום. שפירא בנה גם שעון שמש בשכונת שערי חסד. בשעון שמש – קרן אור חודרת דרך חור ומראה את השעה.

שעון מודרני כיום מראה את השעה לפי השעה הבינלאומית, אך זו לא השעה היהודית ולא השעה המוסלמית. בבתי כנסת בארץ בנו שעון ארץ ישראל- שמחובר לטבע של הארץ. באירופה היה שעון של אירופה. שעות זמניות – מושג ביהדות שקשור לתפילות. אם צריך להתפלל עד השעה השלישית, או עד צהרי היום, הכוונה היא למצב השמש בצהריים, כמו שלוח השנה היהודי מותאם גם לשמש וגם לירח, כך גם השעות מתייחסות לטבע: שעות האור מזריחה עד שקיעה מחולקות ל-12 חלקים, וכל חלק נקרא שעה. שעה בחורף תהיה קצרה יותר משעה רגילה של ימינו, ובקיץ כשהיום ארוך – כל שעה תהיה יותר מ-60 דקות רגילות.

המוסלמים התלהבו מהשעון של משה שפירא ולכן הזמינו אותו לבנות שעון שמש בהר הבית, ליד כיפת הסלע, המקום החשוב ביותר בירושלים. גם למוסלמים שעון כזה מתאים לזמני התפילות, שנקבעות לפי מצב השמש ומשתנות בכל עונה. משה שפירא לא רצה לבנות שעון למוסלמים: כי ליהודי יש בעיה לעלות להר הבית (טומאה וטהרה), וגם כי כיהודי לא רצה לתרום לקדושה המוסלמית של הר הבית. הוא התלבט והתייעץ ובסוף בא לראשי הווקף ותקע להם מחיר אסטרונומי, והיה בטוח שלא יוכלו לשלם, והעיסקה תתבטל. אך המוסלמים אמרו שבשביל חארים אל-שריף- המקום הקדוש – כל מחיר מתאים. שפירא לא ידע מה לעשות... הוא לקח את רגליו וירד מהארץ, וחזר רק בזמן המנדט הבריטי.

ישיבת עץ חיים – רחוב יפו פינת רחוב עץ חיים

ישיבה ליטאית גדולה. כל החנויות ברחוב עץ חיים הם בעצם בתים שהישיבה השכירה לסוחרים. מויקיפדיה: בראשית המאה ה-20 רכשה הישיבה את המגרש הגדול ברחוב יפו בסמוך לשכונת מחנה יהודה. כדי לנצל את מיקומו של המגרש על הדרך הראשית לירושלים בנתה הישיבה, מכספי תרומות, מבנה חנויות על גבול המגרש ברחוב יפו. מאוחר יותר בנתה הישיבה מבנה חנויות נוסף הפונה לשוק מחנה יהודה. החנויות נבנו כמקור הכנסה לישיבה ונהרסו בשנת 2002 כדי לאפשר את מעבר הרכבת הקלה ברחוב יפו. מיום נוסף שנבנה כדי לממן את פעולות הישיבה הוא שכונת עץ חיים שבסמוך לגשר המיתרים.

מבנה הישיבה עצמה הושלם רק בשנת 1936 על פי תוכניות של האדריכל דב זוננפלד. המבנה בן שתי הקומות נבנה בצורה סימטרית ייצוגית מאבן אדמדמה. הבניין נכלל ברשימת המבנים לשימור של עיריית ירושלים מאז סוף שנות ה-80. בשנת 2008 נמכר המתחם (ששטחו 6.3 דונם) תמורת 15 מיליון דולר, לטובת הקמת מגדל בתכנון האדריכל האמריקאי איאן ביידר, המכירה הותנתה בשימור מסוים של המבנה ההיסטורי.

שכונות חרדיות בנחלאות – עברנו דרך שכונת מזכרת משה, רח' רבי אריה, רח' הנצי"ב, דרך בתי ברוידא, בתי ראנד, בתי מונקאטש, בתי מינסק, עד רח' בצלאל.

כאן גרים אנשים שבחורים לשים פחות דגש על רווחה חומרית ויותר דגש על הרוח. משפחה עם 8 ילדים גרים ב-3 חדרים, אוכלים רק אורז כל יום, ומרגישים שהכל בסדר. המושג חרדי נוצר במאה 19 במערב אירופה, בעיקר בהונגריה.

בית הכנסת הגדול/ ביהכ"נ ישורון

רח' המלך ג'ורג' 44 - הגעה: מנחלאות יצאנו שמאלה לרח' בצלאל עד סופו, ימינה לרח' שמואל הנגיד עד הסוף, ימינה ברח' המלך ג'ורג'.

בית הכנסת צמוד להיכל שלמה – משרדי הרבנות הראשית. היכל שלמה נחנך ב-1958. זה היה חלום של הרב קוק עוד משנות העשרים – שיהיה בית כנסת אחד גדול ורשמי בעיר הקודש. בית הכנסת הזה נחנך ב-1982, כבית הכנסת הרשמי של המדינה היהודית.

תכנון הבניין - האדריכל אלכסנדר פרידמן, תכנן מבנה די מפואר. הוא לא מנסה להיות קטן וצנוע, אלא לומר בלי להתבייש: אנחנו כאן! בחזית כתוב שהוא נבנה לזכר 6 מיליון יהודים שנרצחו בשואה. אמנם זה לא בית הכנסת הכי גדול בירושלים ולא בארץ. יש בו 1600 מקומות-1200 גברים וכ-400 נשים ביציע. יש בו הרבה דברים שאין בשום בית כנסת אחר.

שני מושבים מרכזיים שמורים לנשיא המדינה ולראש הממשלה, שני מקומות גם לרב הראשי האשכנזי והספרדי. הם מגיעים לכאן בתפילות הימים הנוראים.

המיקום המרכזי שלו הוא אחד הדברים המוצלחים בו. בניין הכנסת היה בבית פרומין ברחוב המלך ג'ורג' 24 עד 1966, ברחוב זה נמצאים גם המוסדות הלאומיים: הסוכנות היהודית, קרן קיימת, ההסתדרות הציונית. זה היה הלב של מוסדות המדינה לפני שפיתחו את גבעת רם.

על לוח ההנצחה המרכזי יש לוחית גדולה עם שמו של אלעד ריבל, מתנדב בן 16 שנהרג כשרץ להציל אנשים מאוטובוס בוער, בזמן אסון הכרמל לפני 3 שנים. הרב של ביהכ"נ התרגש מאוד מהמעשה, ובא להודיע למשפחה שינציחו את שמו בביהכ"נ. זו דוגמה לחיבור של ביהכ"נ גם למדינה ולחברה בארץ.

ויטראז'ים מסביב לאולם עוצבו ע"י האדריכל אלכסנדר פרידמן, כולם בנושא פסוקים מתהילים שמדברים על תפילה וכדו'. בעזרת נשים – ויטראז'ים ופסוקים על נשים, בעיקר ממשלי ל"א – אשת חייל...

הבימה במרכז ביהכ"נ – עליה קוראים בתורה, ועליה גם מתקיימות חופות מתחת לנברשת במשקל של 1600 ק"ג. זה מאוד מרגש לערוך כאן חופה, אך הבעיה שלפי ההלכה האשכנזית צריך לעשותה תחת כיפת השמיים, מתחת לטלית כלשהי. לכן בנו קטע גג שקוף מעל הבימה.

יש דוכן לחזן שמוביל את התפילה, ודוכן לדרשה. לידו מושבים למקהלה של ביהכ"נ, זמרי המקהלה הם מהטובים בעולם בתחום החזנות. למי שחובב את הסגנון – זו חוויה נפלאה בכל שבת בבוקר.

ארון הקודש - מעליו קרנות המזבח בצורת כנפיים של מלאכים, עשרת הדיברות, והפסוק הקבוע: שיוויתי ה' לנגדי תמיד, או: דע לפני מי אתה עומד. זו תזכורת למה באים הנה ולשם מה.

הויטראז' המרכזי – של האמנית רגינה היים משוויץ. אחת היצירות המדהימות בארץ. הוא מחולק ברוחב ל-5 חלקים, לציון חמישה חומשי תורה.

מלמטה למעלה הוא מחולק לצבעים שונים – למטה באדום, סגול עם להבות, קשת בענן, וכחול למעלה.

קומה תחתונה בצבע אדום – דם, אש, אדמה ושרשים. העולם יכול להיות רווי בדם ואש ותמרות עשן. בתוכו הפסוק: "אל תירא עבדי יעקב", אבל איך אפשר לחיות בעולם הזה בלי פחד?

הקומה השנייה – זו התשובה: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. התורה מיוצגת כאן – סנה בוער ואיננו אוכל, אותיות א,ב,ג...עד האות י' – עשרת הדיברות, והשם משה. אם התורה מיושמת בעולם – אין צורך לפחד, והעולם לא יהיה מקום של דם ואש.

קשת בענן – מייצגת את הברית בין האדם והאנושות בעולם לבין הקב"ה. זה הקו שמפריד בין העולם הזה לעולם האינסופי של האלוהים, העולם המטפיזי.

החלק העליון – ייצוגים שונים של המטפיזיקה. כמו שאלוהים מציג עצמו למשה בשמות פרק ג', בשני אופנים: "אהיה אשר אהיה", "אלוהי אברהם יצחק ויעקב". מעל זה יש כנפי מלאכים בצבע אדום ותיאור האלוהות: קדוש קדוש קדוש ה' צבאות – לפי ישעיהו ו', א: וְאַרְבָּעָה אֶת-אֲדֹנָי יֹשֵׁב עַל-כַּסֵּא רָם וְנֹשֵׂא; וְשׁוּלְיוֹ, מְלֵאִים אֶת-

ההיכל. ב שרפים עמדים ממעל לו, שש כנפים שש כנפים לאחד: בשפתים כספה כניו, ובשפתים כספה רגליו--ובשפתים עופף. ג וקרא זה אל זה ואמר, קדוש קדוש יהנה צבאות; מלא כל הארץ, קבדו.

כל זה משולב בתוך עולם הספירות, המודל בספר הזוהר של 10 ספירות, שמובילות בין האינסוף האלוקי עד לעולם החומר שבו אנו חיים. האות א' היא אחד הייצוגים לתיאור הזה, כי יש לה שתי רגליים יציבות על הקרקע ושני קדקדים בעולם שלמעלה.

למעלה – מעל הספירה העליונה – פסוק מתפילת דוד, דברי הימים א כ"ט: יא לך יהנה הגדלה והגבורה והתפארת, והנצח וההוד, כי-כל, בשמים ובארץ. זה גם תיאור של הקב"ה, זה גם קטע בתפילה ששרים כשמוציאים את ספר התורה מארון הקודש, וכל מילה בפסוק הזה הוא אחד השמות של 7 הספירות התחתונות. לכן זה אחד הפסוקים החשובים בזהר ובמיסטיקה היהודית, בתפיסת האלוהות.

תערוכת מזוזות הגדולה בארץ – בלובי הכניסה לבית הכנסת – נתרמה ע"י משפ' רוזנבאום. זו הזדמנות לדבר עם מטיילים על מהי מזוזה, מה יש בתוכה. ביניהן כמה מזוזות מיוחדות: מזוזה שבה האותיות ש.ד.י. (שומר דלתות ישראל) כתובות בכתב ברייל לעיוורים. מזוזה פשוטה שעשויה מעץ של הכסא של ר' נחמן מברסלב, וזה ספור שלם איך התגלגלה לכאן.

בית החבצלת

החרדים הליטאים - "ישיבת נצח ישראל" ברח' אבן עזרא 22 (פינת רח' רמב"ן) - שכונת רחביה. במקור המבנה נבנה ב-1924 עבור השופט גד פרומקין, בנו של ישראל דב פרומקין עורך עיתון "חבצלת", ועל שם העיתון נקרא הבית. זה אחד הבתים הראשונים בשכונת רחביה. משנות ה-60 המקום הפך לישיבה. שיחה עם רב מקומי - צאצא של החת"ם סופר – שייסד בתחילת מאה 19 את החרדיות – אולטרה-אורתודוקסיה.

חת"ם סופר (ר' משה סופר/שרייבר, חת"ם"מ"=חידושי תורת משה"- שם הספר שכתב) היה אז אחד מגדולי המנהיגים היהודיים בהונגריה במאה 18-19, בזמן שתנועת ההשכלה התפשטה באירופה (לפני 200 שנה). הוא הגדיר את אלה שנאמנים לתורה בלי פשרות, שמקיימים את המסורת ההילכתית – "חרדים לדבר השם", לפי הפסוק בישעיהו ס"ו, ה: שָׁמְעוּ דְבַר יְהוָה הַחֲרָדִים אֶל דְּבָרוֹ. הגדרת החרדיות ייחדה את היהדות האורתודוקסית מהזרמים החדשים שהחלו אז ביהדות.

חרדי – אדם שמאמין באלוהים, שהתגלה לאבות אבותינו ביציאת מצרים, במעמד הר סיני, ב-1000 שנים של ניסים במהלך ההתנחלות בארץ. מאמין בשתי תורות שניתנו בהר סיני – תורה שבכתב ותורה שבעל פה. אחד הדברים שהגנו ושמרו על יישום התורה היא ההלכה, התורה שבעל פה – שמסבירה את הפרדת בשר וחלב, את טהרת המשפחה, איך לבצע שמירת השבת וכו'. הנוצרים רצו לנכס לעצמם את התורה, אך הם רק מאמינים באלוהות, ולא אימצו את ההלכה היהודית.

החרדים מאמינים בחשיבות הגדולה של ארץ ישראל וההתיישבות בה כחלק מהתורה. ההתיישבות בארץ, ודאגה לרווחתם וביטחונם של יושביה- היא פרק חשוב בספר שנקרא יהדות, ולפרק קוראים ציונות. יש כאלה (חילונים?) שהוציאו רק את הציונות מתוך הספר הגדול של היהדות ואת שאר החלקים שלו זרקו לפח. בורא עולם מצפה שניישם את כל התורה לדורי דורות, לפי העקרונות שאינם ניתנים לשינוי. העקרונות נשארים קבועים, אך אופן היישום משתנה עם הזמן, עם התאמות למציאות שמסביב. זה שהגענו חזרה לארץ זה לא אומר שאפשר להפסיק לשמור שבת וכשרות.

החרדים ממשיכים שרשרת ארוכה של קיום מצוות ולימוד תורה. אם רוצים להמשיך ולשרוד על במת ההיסטוריה- בצורה פלאית כמו שקרה עד עכשיו – חייבים להיצמד להוראות היצרן, הוראות ההפעלה של מי שברא אותנו ומשגיח עלינו. המפתח לביטחון של עם ישראל והיכולת לנצח את האויבים - זה לא מספיק רק ליצור צבא חזק וכלכלה חזקה, אלא גם לשמור על הכוח הרוחני של היהדות.

גם בימי התנ"ך היה שבת לוי, שעסק רק בעבודת בית המקדש, בתפילות ועבודת אלוהים, ושמר על הכוח הרוחני ועל התקשורת עם בורא עולם, שהיא סוד הקיום שלנו כעם.

לעם היהודי יש היסטוריה שאף עם בעולם לא עבר, והוא שרד את כל האימפריות החזקות והכוחות האדירים שהיו בעבר: מצרים, אשור, בבל, יוון, רומי. כל האימפריות האלה נעלמו וקיימות היום רק במוזיאונים. העם שהיה מושא השנאה והמלחמות שלהן, העם הכי שונא ונרדף בהיסטוריה – הוא זה ששרד באופן לא מוסבר מבחינה היסטורית. העם שרד גם בלי מדינה ובלי צבא במשך יותר מ-2000 שנה, והסוד שלו הוא הגורם העליון, כמו רועה ששומר ומציל את הכבשה שלו בין כל הזאבים.

השואה גרמה לאנשים חרדים כעס גדול על אלוהים, גרמה להם לעשות חשבון עם הקב"ה, אבל הם מבינים שאנחנו לא כמו כל העמים. בכל מקום וזמן שונאים אותנו בגלל סיבות אחרות, פעם כי אנחנו עשירים ופעם כי אנחנו עניים, וזה הקו המוביל בכל ההיסטוריה. המסקנה היא שיש יד שמכוונת את הכל מלמעלה, ודואגת להזכיר לנו לפעמים שאנחנו לא כמו כולם.

חלוקת הזרמים והלבוש בעולם החרדי:

חסידות- פאות מסולסלות, חליפות ארוכות וכובעים עגולים גדולים.
ליטאים/מתנגדים – זקנים יותר קצוצים ומהוקצעים, לפעמים מגולחים, חליפות קצרות וכובעים קטנים, חוץ מרבנים שהם בעלי מגבעת עגולה גדולה.

חרדים ספרדים – רובם אימצו את הלבוש הליטאי, חוץ מאלה שהצטרפו לחצרות של חסידות ברסלב או חסידות בעלז, ולבושים כמוהם.

הגישה החרדית - כל היהודים הם משפחה אחת, וצריך ללמוד להסתדר איתם, כי אין משפחה אחרת. כל עם ישראל הם נשמה אחת, יחידה אחת שהתפצלה להרבה "ניצוצות", לפי תפיסת הקבלה. יש לכולנו אחריות וערבות הדדית. אפשר לראות את העם כגוף אחד עם הרבה ראשים. הגישות אל החיים שונות, צורות שונות של איך להיות אדם ולגור בארץ ישראל. זה אתגר רציני לעשות סינתזה בין כל הגישות השונות האלה, לקרב לבבות ולהצליח לחיות ביחד, כי לכל צד יש רגישויות משלו.

נושא השוויון בנטל- שאלה הכי כואבת ומפלגת את החברה, אך אין מספיק זמן לדבר עליו.

גידול פאות זו מצווה מהתורה, בספר ויקרא: "לא תקיף פאת ראשך". זו מצווה ששמרו עליה בכל הגלויות, ולא קשורה רק לחרדים. גם התימנים גידלו פאות בכל הדורות.

בית הכנסת הקונסרבטיבי

"מורשת ישראל" – כיכר צרפת, רח' גרשון אגרון 4

זה חלק ממרכז פיוקסברג- המרכז הקונסרבטיבי (המסורתי) בישראל – רח' גרשון אגרון 2
המרכז כולל אכסניה פעילה, וישיבה קונסרבטיבית, היחידה בעולם שהיא לא רק מוסד להכשרת רבנים אלא מוסד ללימוד תורה. זה המרכז בארץ של התנועה הקונסרבטיבית העולמית.
התנועה הקונסרבטיבית נקראים בעברית התנועה המסורתית, אך אין שום קשר ליהדות המסורתית שבאה מארצות האיסלאם.

רקע להתפתחות התנועה - 1517 מרתין לותר קרא תיגור על סמכות הכנסיה הקתולית ואמר: האדם יכול להתחבר בעצמו בלי מתווכים, והקים את הנצרות הפרוטסטנטית. במאה 17 רנה ד-קארט, פילוסוף צרפתי, אמר שמותר להטיל ספק בכל דבר: אני חושב משמע אני קיים (אם אני מטיל ספק זה אומר שיש "אני").
במאה 18 במערב אירופה – תקופת ההשכלה והנאורות, אחרי הרנסנס – זו תקופה של התנערות מחשכת ימי הביניים, השכל האנושי מונף על נס. גם היהודים, שיש להם שכל – מעמדם השתנה לחלוטין.

ד"ר משה מנדלסון – יהודי שומר מצוות בגרמניה במאה 18. בפרוסיה היתה תחרות במדעים ב-1863, בה הוא זכה במקום ראשון. עמנואל קאנט זכה במקום שני. הוא כתב פילוסופיה גרמנית ונחשב ברמה בינלאומית. הוא לא לבדו, והוא מייצג את יהודי התקופה.

ההתבוללות – שניים מילדיו נשארו יהודים אך השאר התבוללו. נכד אחד שלו נשאר יהודי אך השאר התבוללו. זה המפגש עם העולם הנוצרי, שתמיד שם חרב על צוואר העם היהודי ואמר לו לבחור. ברוב הדורות היהודים העדיפו לשמור על היהדות, אך במאה 18 הנצרות חיבקה אותם אליה באהבה – והרבה מאוד התבוללו לתוך הנצרות.

נפוליון כינס מחדש את ה"סנהדרין" ב-1798–70 יהודים חכמים, מנהיגי קהילות, ושאל אותם סדרה של 14 שאלות, וביניהן: האם אתם אומה בתוך אומה? הם ענו שהם צרפתים נאמנים והדרך שלהם היא הדת היהודית.

אמנציפציה בראשית מאה 19 – מתן שוויון זכויות ליהודים בכל מדינות אירופה, תיקנו את מצבם האזרחי (בגרמנית: ריפורם=רפורמה) וההתבוללות גברה. אלה שנשארו יהודים שאלו את עצמם האם צריך לתקן משהו בעצמם? בקלקול שחל בהם בכל השנים של ההשפלה.

החרדים – החת"ם סופר אמר אז: המודרנה מתקדמת ודוהרת כמו קטר מטורף, ומתנגשת עם המסורת הישנה, וכאן המסורת מפסידה. שמרנו על האוצר שלנו 3000 שנה, ונמשיך לשמור על האוצר הנצחי הזה – נישאר חרדים כמו שהיינו עד אז, ולא צריך את כל הקידמה הזו עם השינויים. לכן הלבוש החרדי נשאר עד היום כמו במאה 19, וכל זרם חרדי אימץ את הלבוש שהיה באזור שלו. לכן השפה נשארה יידיש ולא עברו לגרמנית. חת"ם סופר אמר: "חדש אסור מן התורה". לפי ישעיהו ס"ו: חרדים לדבר השם. לחרדים אסור לעשות התאמות מודרניות לתורה הנצחית, והם ממשיכים לשמור עליה. החרדים הוא אחת התגובות למודרנה. באותו זמן החלה גם הצינונות, כתגובה אחרת למצב הזה ולמפגש של המודרנה עם היהדות.

רב בית הכנסת הקונסרבטיבי: הקונסרבטיבים מאוד קרובים לדתיים אורתודוכסים. אין שום קשר ודמיון בין קונסרבטיבים לרפורמים.

כל מה שהקונסרבטיבים עושים מהבוקר עד הלילה זה כמו דתיים אורתודוכסים: מתפלל 3 פעמים, מניח תפילין, מברך על כל אוכל, האישה הולכת למקווה, הילדים לומדים בחינוך ממלכתי דתי, שומר שבת ולא נוסע בשבת, שומר כשרות. כלומר – הוא דתי!

הקונסרבטיבים החלו כיהודים שרצו להישאר בתוך המחנה של שומרי הלכה אבל גם להתייחס למודרניות באומץ. פירוש המילה באנגלית: לשמור או לשמר, המטרה היא לשמור על המסורת, הרגליים בתוך המסורת אבל הראש פתוח לראות מה קורה בעולם, ולא לפחד משינויים. מתייחסים בכוח ובאומץ לתפקיד היהודי בעולם.

האורתודוכסים טוענים שיש רק דרך אחת להיות יהודי כשר. מבחינתם גם התורה שבכתב וגם התורה שבע"פ (התלמוד) ניתנו למשה בהר סיני. מבחינתם הקב"ה ציווה עלינו, ולכן עלינו לבצע, וזהו.

הקונסרבטיבים מאמינים שמה שחשוב זה מה אתה עושה ואיך אתה מתנהג. יותר חשוב איך שומרים שבת ולא הסיבה שבגללה שומרים. רוצים להיות חלק מקהילה, ולכן הגיוני להקדיש יום אחד בשבוע למשפחה, לקהילה ולאלוהים. כך בונים עם בעל אופי חזק ומוסרי.

התפתחות ההלכה – אנחנו נותנים לאנשים לשאול, לחקור ולחפש משמעות גם במקום שתמיד היה טאבו. מותר לשאול מאין הגיעו מצוות התורה, כמו הויכוחים שיש בתלמוד בין החכמים. גם חז"ל שמרו על מגוון הדעות השונות, כדי ללמד אותנו שגם אלה וגם אלה הם דברי אלוהים חיים. כך התפתחה ההלכה בכל הדורות, ויש יותר מדרך אחת לקיים את היהדות. זה התהליך שבו היהודי מחפש את האמת, את הדרך הנכונה והמתאימה לדור הנוכחי.

המיקום של הקהילות השפיע על המסורת במהלך השנים, ולכן התפתחו מסורות שונות. בכל דור ודור היו התפתחויות במסורת וכך הגענו עד היום. לפי הקונסרבטיבים – התהליך של התפתחות המסורת ממשיך גם כיום. היהדות צריכה לשקף את האמת והמציאות של החיים כיום, צריך לדבר בשפה מודרנית ולא להקפיד את המסורת למה שהיה לפני 2000 שנה.

הקונסרבטיבים שומרי מצוות – לא נוסעים בשבת, לא מדליקים אש בשבת, אוכלים רק אוכל כשר.
הרבנות – הוא מעריך את החרדים אך לא את הרבנות. בגלל הקיצוניות – הרבנות דוחפת את היהודים החוצה מהיהדות, היא עושה מלחמה של חרדים נגד יהודים, והיא מוציאה שם רע לעם ישראל. הרבה אנשים אומרים: אם היהדות היא רק החרדים – אז אני לא רוצה אותה. כל האזרחים אשמים בזה, כי אנחנו לא דורשים מהממשלה להפסיק את התמיכה העיוורת ברבנות. או שיתנו תמיכה כספית לכולם או שלא יתנו לאף אחד מהזרמים.

ההבדל בין כיפה סרוגה לקונסרבטיבים – אולי חושבים דומה, אלא שאצלנו מוכנים להגיד בפומבי את הדברים: היהדות היא עץ חיים שצומח ומתפתח. הגזע הוא התורה והתלמוד, והענפים והעלים הם כל המסורות והמנהגים שצומחים בעם. אם תבוא סערה יש לענפים הרכים מספיק גמישות להתכופף ולעבור אותה. האנושיות שלנו משפיעה על המסורת שלנו. לפי האורתודוקסים- יש רק גזע קשה וזהו, והם חותכים את כל היופי והגיוון במנהגים. אם תבוא סערה הגזע יכול להישבר.

הרפורמים – מכבד אותם, כי זו עוד דרך, עוד נמל שיהודים יכולים לעגון בו במקום לעזוב את היהדות. ההבדל בין הקונסרבטיבים לרפורמים – יש מצוות בין אדם למקום (שבת, כשרות, תפילין) ומצוות בין אדם לחברו (צדקה, לא תשקר, לא תגנוב לא תרצח, וכו'). הרפורמים מקפידים על המצוות בין אדם לחברו, ובמצוות בין אדם למקום – נותנים ליהודי לבחור מה לקיים ומה לא. הקונסרבטיבים טוענים שהתורה כולה מחייבת את כולם, כמו האורתודוקסים, אך לא דורשים מהאנשים אמונה אחת קשיחה כלפי המסורת, ונותנים להלכה להמשיך להתפתח.

דוגמאות:

חמץ - זה חלק מההסבר להבדלים בין עדות המזרח ואשכנז. זה ההסבר שלחצי מהעם אסור לאכול אורז וקטניות בפסח(אשכנזים) ולחצי אחר מותר (לספרדים). בתורה כתוב: "לא תוסיף על מצוותי", כלומר אסור להוסיף מצוות על מה שכתוב בתורה. כתוב שאסור רק לאכול חמץ, וקטניות הן לא חמץ.

מעמד האישה – לפני 2000 שנה אישה הוגדרה לפי הגבר בחייה: האבא או הבעל או האח הגדול. האישה יצאה מהבית רק בליווי גבר מהמשפחה שישמור עליה. תפקיד האישה היה בצד אחד ותפקיד הגבר בצד אחר. כיום מעמד האישה מאוד שונה: נשים לומדות ומלמדות באוניברסיטאות, עוסקות בכל המקצועות, מנהלות חברות ומנהיגות מדינות.

הפרדה בין גברים ונשים לא היתה בימי התנ"ך ולא בימי התלמוד, אלא החלה רק אחרי חתימת הגמרא. עזרת נשים במקדש היתה אזור מעורב לנשים וגברים. גם במסורת התלמודית האישה מחויבת להתפלל כמו גבר, ואישה יכולה לעלות לתורה, אך לא עשו זאת מפני כבוד הציבור (לא רוצים להעליב את הגברים שנוכחים, כי אפשר להבין מזה שאין מספיק גברים שיודעים לקרוא בתורה). כיום זה לא מעליב גבר מודרני. לפי ההלכה לבנות אסור לגעת בתורה בגלל נידה (טומאת המחזור), אבל זו שטות, כי טומאת המת היא הכי חמורה בתורה, והגברים נחשפים למת באותה מידה כמו נשים (בבית חולים, בבית קברות), וכולם טמאים באותה מידה.

אצלנו - בנות מגיל 12 יכולות לעלות לתורה כמו בנים, ואין הפרדה או מחיצה בין גברים לנשים בבית הכנסת. יש גם חזניות נשים. אישה יכולה להיספר בתוך המניין.

חשמל - בתנ"ך ובתלמוד אין חוקים בנושא. יש פוסקים שטוענים שזה אסור כי זה מאיר כמו שאש מאירה. אך לפי הפיזיקה אין קשר בין אור חשמלי לבין אש. יש פוסקים חרדים גדולים שמוכנים להגיד שחשמל לא קשור לאיסורי השבת, אך הם לא מתירים זאת כדי שאנשים לא יטעו ויבשלו עם חשמל בשבת, וזה עלול לפגוע ברוח השבת. אצלנו משתמשים רק בשעון שבת, אבל אם שוכחים מנורה קטנה – מכבה אותה עם המרפק, כדי שיהיה הבדל מיום חול, וכך זוכרים שהיום שבת.

בשר וחלב – "לא תבשל גדי בחלב אימו" – זה כל מה שכתוב בתורה. התלמוד מסביר מה הכוונה תוך כדי ויכוחים איך צריך לקיים זאת. היו שטענו שאצל עוף אין חלב, ולכן מותר לאכול עוף עם חלב, אך לבסוף חז"ל החליטו על הפרדה מוחלטת בין חלב ובשר, כדי שלא תהיה טעות בלי כוונה.

התלמוד הוא עבודה של אנשים חכמים, וכמו שאז התלבטו והחליטו איך לבצע את המצוות – גם כיום יש לרבנים ולחכמים את החכמה לדון ולהחליט מה זה להיות יהודי כיום. אך האורתודוקסים לא מוכנים להגיד שההלכה ממשיכה להתפתח גם כיום.

גיור – לפי המסורת אין שום דרישה מהמתגייר להיות שומר מצוות מלא ב-100%. יש טקסים פולחניים קבועים: גבר צריך ברית מילה, אישה צריכה מקווה, צריך חינוך יהודי ובית דין יהודי. אצלנו לא מצפים שמתגייר ישמור שבת וכשרות בצורה מלאה כדי להיות יהודי, כי גם לא כל היהודים מתנהגים כך. בארץ אנחנו דורשים פחות מהמתגייר, כמו שאבותינו התחננו עם נשים נוכריות שעברו לחיות בתוך עם ישראל. בארץ יש חברה עם אגורה יהודית, ולכן מתגייר שחי בארץ לא צריך להקפיד על שמירה מוחלטת של כל המצוות. הוא צריך ללמוד ביזמתו על היהדות במשך חצי שנה.

בחול אנחנו דורשים ממתגייר יותר מאשר בארץ- דורשים לשמור שבת: לא לבשל, לא לנסוע, לא לגעת בכסף ולא לקנות, לא לכתוב, אבל מותר להשתמש בחשמל. דורשים ממנו לאכול כשר, אך מרשה לו לאכול אוכל צמחוני במסעדה ללא תעודת כשרות.

גודל התנועה בארץ – 60 קהילות קונסרבטיביות, כ-20 בתי כנסת, וכ-10,000 איש. יש בתי כנסת בתל אביב, באר שבע, אשקלון ועוד. ביישובים קטנים כל אחד יכול לבחור מיהו המנהיג הרוחני שלו.

התנועה בארה"ב – מתוך 5 מיליון יהודים- 10% חרדים, 20% קונסרבטיבים, 30% רפורמים, 40% לא מזדהים עם זרם מסוים (אבל אם יתקשו איתם אז כנראה יגידו שהם רפורמים).

ההתבוללות בחו"ל גדולה מאוד. שם האורתודוקסים מצליחים לשמור על היהדות יותר מהקונסרבטיבים והרפורמים. שם עדיף שיהודים יהיו חרדים, כדי לשמור על היהדות מול העולם הנוצרי הלא יהודי.

הרב זכריה פרנקל – מייסד היהדות הקונסרבטיבית כתב ב-1842 מאמר "אודות חירות לאומית", שמבשר את הציונות עוד לפני כל מבשרי הציונות. אף אחד מאיתנו לא שמע עליו, אלא רק על הרבנים החרדים, מבשרי הציונות שהיו אחריו. "רעיון העצמאות יש בו גדולה וכח חיים הראויים לתשומת לב של כל אדם אציל נפש, הרגיש לנשגב ולנעלה. השאיפה כי בפינה אחת על פני האדמה- וכמובן בארץ אבותינו אשר אליה אנו קשורים בזכרונות המקודשים ביותר- שוב תקום עממיות משוחררת וחופשית ושאונו שוב נזכה לכבוד... עלינו להכריז ולהודיע כי למרות אלפי שנים של סבל ובזו איננו מתייאשים מכוחנו ומרעיון של תחיה עצמאית מחודשת"

המרכז הרפורמי - היברו יוניון קולג' - מכון למדעי היהדות

הרפורמים בארץ – התנועה ליהדות מתקדמת.

היברו יוניון קולג' הוא מוסד שקם בסינסינטי במאה 19, כמוסד להכשרת רבנים רפורמים. כמוהו נבנו עוד מוסדות בכל ארה"ב.

נס גדול קרה כאן מבחינת תייר יהודי ממוצע: היהדות הרפורמית ביקשה מקום המדינה במשך שנים רבות לתת לה מקום בירושלים, וראשי העיר וראשי הממשלה דחו אותם כל הזמן. לבסוף נתנו להם ב-1963 חלקה שלא שווה כלום מול הצלפים הירדנים, שטח שאף אחד לא רצה, והחלו לבנות את הבניין. אחרי 4 שנים, אחרי 1967, זה הפך לאחד משטחי הנדל"ן הכי יקרים בארץ!

נלסון גליק – רב רפורמי, ד"ר לארכיאולוגיה ומאוד מחובר לארץ ישראל. חפר בגזר, תל דן, תמנע, ערוער. יש כאן מוזיאון קטן לממצאים שלו בארץ. הוא יזם את הקמת הבניין בירושלים. הקמפוס משמש כיום ללימודי רבנות רפורמית, בעיקר לאנגלוסקסים וגם לישראלים.

הבניין - זו פנינה ארכיטקטונית, אחת היצירות האדריכליות היפות בירושלים. האדריכל היינץ ראו תכנן את הבניין (תכנן גם את גבעת רם כמרכז השלטון). הוא בנה לפי הרקע של התקופה וגם הכניס רעיונות חדשים: ציפוי באבן נסורה, שורה רחבה ושורה דקה לסירוגין, כשתמיד מעל חלון יש שורה דקה. יש הרבה ציטוט של קשתות מהאזור. חלונות צרים שלא פונים לחומות בגלל כדורי הצלפים... האגף הראשון נחנך ב-1963 אך הקמפוס המשיך להתפתח במשך השנים. האדריכלית רות מלמד בנתה חלק שני.

משה ספדי (יד ושם, ככר ספרא, שדרות אלרוב, כפר דוד) תכנן את החלק האחרון, כולל את בית שמואל, אולם שמשון, פירמידה מזכוכית שרואים מחומות העיר העתיקה.

רקע היסטורי:

הרפורמים החלו באותה תקופה של הזרמים האחרים: החרדי, והקונסרבטיבי. במאה 19 כל יהודי ניצב בין שתי בחירות: אחת- המסורת של השטיטל(העירייה), החדר, תורת זקנים שמדברים יידיש, לא מבינים את התפילות בעברית. שנייה- "ערימה של חברה על הדשא"- ללכת לאוניברסיטה, למסעדות ולעולם הנאור. כך הרבה צעירים עזבו את היהדות בזה אחר זה - לאפשרות השנייה.

ד"ר אברהם גייגר רצה לתפוס אותם לפני שיעזבו לגמרי את היהדות. רצה להסביר להם שהיהדות היא זו שהביאה את העולם למקום המודרני: היא הביאה את המונותאיזם, את התפיסות ההומניות, את יום המנוחה השבועי. בגלל נסיבות הגלות היהודים התנוונו ונשארו תקועים מאחור. היהודים צריכים לתקן את היהדות כדי להמשיך להיות חוד החנית של הקידמה, של המודרניות האזרחית, אך להישאר יהודים.

הרעיון המרכזי: העקרונות היהודיים הם נצחיים, אך היישום שלהם יכול להשתנות לפי הנסיבות. העקרונות הם אלה שמקובלים על כל הזרמים- שקבלת התורה בהר סיני נועדה לשתי תכליות:

1. בין אדם לחברו- ליצור חברת מופת מוסרית, עם חוקי מוסר וערכות הדדית, שאין להם מקבילה בעולם הקדום, וכולם רלוונטיים באותה מידה עד היום- לא תשקר, לא תגנוב, לא תרצח, ואהבת לרעך כמוך וכו'. אפשר ליצור חברה שדואגת ליתום לגר ולאלמנה.

2. בין אדם למקום- אנחנו אמנם חלק ממשפחת היונקים- אוכלים, שותים ומקיימים יחסים, אבל האדם נברא גם בצלם אלוהים, ויש לו אפשרות להתעלות ולהגיע לדברים נשגבים ומטפיזיים. התורה נועדה לתת כלים לאדם כדי להתרומם רוחנית.

בימי התנ"ך התחברות האדם לאלוהים היתה ע"י קורבנות. הרמב"ם אמר שבבית המקדש השלישי לא יהיו קורבנות, כי האדם יעבור תהליך מספיק כדי להתחבר לאלוהות המופשטת בלי קורבנות.

הרעיון הרפורמי – הרפורמים אומרים שכל המצוות בין אדם לחברו תקפות וצריך לקיימן גם כיום.

בין אדם למקום- הם שואלים כמו הרמב"ם, אך בצורה רחבה יותר: האם כל המצוות שנועדו להפגיש בין אדם לאלוהי עדיין משרתות את אותו עיקרון גם כיום, או לא.

טמפל-הם הרפורמי לבית כנסת. ב-1818 נחנך "טמפל" ראשון בברלין, ואחריו קמו עוד בגרמניה, בריטניה, ארה"ב. לא צריך מקדש אי-שם בירושלים שמתגעגעים אליו. כמו שנאמר בספר שמות כ"ה: יעשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. עובדים את אלוהים בכל מקום שהוא.

המצע של הרפורמים נוסח ב-1885 בפיטסבורג. תיקון עולם- זו השליחות של הרפורמים. חברת מופת מטרתה להיות אור לגויים – העולם הוא ביתנו וכל אדם קדוש באשר הוא אדם.

"סעודת הטרייפה" – כנס רבנים בסינסינטי בסוף מאה 19, שבו הרפורמים הגישו אוכל לא כשר, כי הם טענו שזה לא מה שמקרב אותם או מרחיק אותם מאלוהים.

דוגמאות אצל הרפורמים

שפת התפילה- בכנס רבנים ב-1923 שאלו: האם התפילה בשפה מתה ולא מובנת- משרת את המטרה או לא.

למשל תפילה בארמית שאף אחד לא מבין כיום: חרדים יגידו שהכוח הוא שזו אותה תפילה שנמשכת כל הדורות, רפורמים יגידו שכל אחד צריך להתפלל ולדבר את מה שעל ליבו, בשפה שהוא מבין, כמו חנה בשילה, כמו יונה בבטן הדג.

מיקרופון(חשמל) בבית הכנסת – משרת את המטרה שכל הצבור ישמע את התפילה, ויקרב את האנשים אל החוויה הרוחנית. גם מוזיקה בתפילה- מרוממת רוח ותורמת להתחברות.

נסיעה בשבת- כל אחד מחליט לעצמו אם כן או לא. גם מי שנוסע לבית הכנסת בשבת, זה לא גורע מאמונתו כהוא זה. רק החילונים שנוסעים בשבת כועסים על רפורמי שנוסע עם כיפה בשבת...

כשרות – הרפורמים בוחרים אם לשמור או לא, ויש כאלה שייכנסו עם כיפה למסעדה ויאכלו חזיר.

הסידור הרפורמי – בהתחלה התקבל גם על ידי הקונסרבטיבים, אך אח"כ הקונסרבטיבים התעקשו לשמור על ההלכה כמו שהיתה, והם הלכו בכיוון אחר, של מחויבות להלכה.

התפילה הרפורמית: אלוהי אברהם ואלוהי שרה, אלוהי יצחק ורבקה(כולל את האמהות ולא רק האבות).

נישואי תערוכות – יש המון בארה"ב. הרפורמים בארה"ב מבינים את המציאות, שיהודי אמריקאי הוא קודם כל אמריקאי, ובהרבה מקרים פוגש בת זוג לא יהודייה, אך הזהות היהודית שלו עדיין חשובה לו. הקהילה מקבלת אותם אליה, מזמינים ומנסים להכניס את בת הזוג אל היהדות, כדי שגם הילדים יישארו מחוברים

ליהדות. הם ממליצים ומשכנעים את בת הזוג להתגייר, אך יש הרבה משפחות שנשארות חצי-חצי ואצלן יהיה עץ אשוח יחד עם חנוכייה. אצל אורתודוקסים וקונסרבטיבים לא מקבלים זוג כזה לקהילה והם "מחוץ לקהל", ואין שום סיכוי שהילדים יהיו יהודים.

יהדות בעולם ובארץ - יש שני מרכזים עולמיים של יהודים כיום: ישראל - 6 מיליון יהודים, ארה"ב - 5.3 מיליון יהודים. כל שאר הקהילות הרבה יותר קטנות: אחריהם יהודי צרפת - פחות מחצי מיליון. **הבעיה** ששני המרכזים האלה מתנשאים זה מעל זה. כל אחד חושב שהוא מבין יותר טוב מהשני. **בארץ** תפיסת העולם שונה ממה שיש בעולם. בישראל שואלים: כמה אתה יהודי: בהכללה- החרדי השחור נחשב "הכי יהודי", אחריו הכיפה סרוגה, אחריו המסורתי ובסוף החילוני. הנטייה הישראלית היא לומר: זה יותר יהודי וזה פחות.

בארה"ב - השאלה היא איזה יהודי אתה, יש כמה סוגים של קהילה יהודית, וכולם לגיטימיים: אורתודוקסי, רפורמי, קונסרבטיבי, ריקונסטרוקטיביסטי. השאלה הבאה היא כמה אתה מעורב ביהדות שלך. אפשר להיות שייך לקהילה מסוימת אך לא מקפיד על כל הכללים שלה. לכן לא נכון לקרוא לרפורמים חילוניים. רפורמי שאוכל פירות ים הוא יהודי מאוד דתי מבחינתו, לפי החוקים הרפורמיים, אך אצלנו אולי יגידו עליו שהוא לא מספיק יהודי.

כמו שבנצרות יש זרמים: קתולי, אורתודוקסי, פרוטסטנטי. באיסלאם יש סוני, שיעי, עלאווי. זו לא תחרות מי יותר נוצרי ומי פחות, אלה פשוט נוצרים אחרים. כך מתייחסים גם בעולם היהודי בחו"ל - יש כמה זרמים, וכולם יהודים. האורתודוקסים לא מכתיבים את הדרך לזרמים האחרים.

היחס לרפורמים בארץ - גם אז וגם היום כועסים עליהם בארץ, כי טוענים שהם עושים רק מה שנוח להם (הרב נוח...לא מבין ביהדות). הם באים לכותל ולא נותנים להם להתפלל בדרכם, למרות שזו הדרך של חלק גדול מיהודי העולם. צריך להבין שהם מאוד נעלבים מזה. הם אומרים: איך מדינת ישראל, המדינה שאנחנו כל כך אוהבים, מתייחסת אלינו כך?

הרב האמריקאי הרפורמי מתייחס אל הרבנות הראשית כאל קבוצה פרימיטיבית, עם קנאות חשוכה, עם אפליה עדתית, היחס לאישה וכו', ומקווים שהם ילמדו מהזרמים האחרים בעולם. בארץ היהודית יש חופש דת לכל הנוצרים והמוסלמים מכל הזרמים, אך דווקא ליהודים מסוימים לא נותנים להתפלל לפי דרכם.

עזרת ישראל - רחבת תפילה שנפתחה ליד קשת רובינזון, עם נקודת מגע לכותל המערבי, עבור היהדות הרפורמית. זו יוזמה ברוכה, שחשובה מאוד לרוב יהדות ארה

במערכת החינוך הישראלי כמעט לא לומדים על תפיסות העולם של חצי מהעם היהודי, של הרפורמים ושל הקונסרבטיבים.

תפקידנו כמדריכים צריך לדעת להסביר את ישראל על כל צדדיה, גם לתייר נוצרי וגם לתייר יהודי, שלא מכיר מספיק את הארץ. התדמית של ישראל היא יותר חרדית ממה שהיא באמת, ובגלל זה לפעמים לא רוצים להגיע לירושלים. צריך לדעת להציג לתייר אפשרויות ומסלולים שתואמים את תפיסת עולמם. יש יהודים שרוצים לבקר דווקא במכללת עלמא - מוסד לתרבות עברית של רות קלדרון, שמשלב בין דתיים לחילוניים. צריך לדעת גם לכבד את התיירים מהזרמים האחרים ולא להעליב אותם בהתייחסות שלנו. צריך לקבל גם את השונה, ולדעת שיש גם המון דברים דומים בין הזרמים, וכולם יהודים.

אתרים בארץ לתיירים רפורמים - אפשר לקחת גם לכאן, כל הנשמה ברחוב פייר קניג, בית דניאל ברמת אביב, בית תפילה ישראלי (לא רפורמי אך מתאים) בתל אביב - מכללת עלמא בחורף או בנמל ת"א בקיץ, קבוץ לוטן וקבוץ יהל בערבה.

הדרכת עמיתים - קדיש

תפילה בארמית בבליית. בקשה להתגדלות ולהתקדשות שם האל ובקשה לקירוב הגאולה וביאת המשיח. הקדיש מעלה את התפילה לדרגות קדושה שונות.

נאמר לאחר לימוד תורה שבעל פה ונכנס לתפילות הציבור בבתי הכנסת:

בסיום תפילת העמידה, לאחר סיום פרק בתפילה, אחרי פסוקי דזמרא, אחרי תפילת עלינו לשבח, לאחר לימוד תורה שבעל פה.

בימי הביניים בתפילות אבלים ובאזכרות למתים, במאות ה-12 וה-13 מנהג קדיש למת נפוץ מאוד.

סוגי הקדיש

חצי קדיש, קדיש לעילא - עיקר הקדיש ללא תוספות.

בין קטעים בתפילה כדי להבדיל ביניהם. לפני תפילת שמונה עשרה במנחה ובערבית, בין פסוקי דזמרא לקריאת שמע וברכותיה, ובין תפילת שמונה עשרה לאשרי וובא לציון. לאחר קריאת התורה כדי להבדיל בין קריאת התורה ובין קריאת המפטיר וכדי להבדיל בין קריאה בכל ספר תורה כקוראים במספר ספרי תורה. יהודי מרוקו בסיום התפילה.

חצי קדיש נאמר לרוב על ידי שליח הציבור. בסוף קריאת התורה נאמר ע"י העולה לתורה, יש המוסרים קדיש זה ליתום.

קדיש תתקבל - מכונה גם קדיש שלם (בעיקר בסידורים אשכנזיים). בקדיש זה אומרים את שורות 1-14 ו 24-29, והוא מכונה קדיש תתקבל בשל המילה הפותחת בקטע המיוחד אותו (שורה 14). בקדיש תתקבל נוספות על עיקר הקדיש שלוש בקשות:

לקבלת תפילות עם ישראל
לחיים טובים לעם ישראל
לשלום על ישראל

קדיש תתקבל נאמר פעם אחת בלבד בכל תפילה, לאחר תפילת העמידה, בגלל הבקשה לקבלת תפילות עם ישראל הכלולה בה. הוא נאמר גם לאחר אמירת סליחות כבקשה שיתקבלו הסליחות ברצון (אך הספרדים אומרים קדיש תענו ותעתרו). בתפילת מנחה ותפילת ערבית צמוד קדיש תתקבל לסוף תפילת שמונה עשרה, אולם בתפילת שחרית ובערבית של מוצאי שבת מצמידים לשמונה עשרה את הקדושה של ובה לציון והקדיש נאמר רק אחרי "ובא לציון". קדיש תתקבל נאמר על ידי שליח הציבור ויש המקפידים שיהיה זה שליח הציבור בזמן תפילת השמונה עשרה.

קדיש יהא שלמא

מכונה גם קדיש יתום בגלל המנהג לתת את הזכות לאומרו לאדם אבל או לאדם המציין את יום פטירתו של קרוב משפחה. קדיש יהא שלמא הוא כמו קדיש תתקבל, למעט הבקשה על קיבול התפילות (כלומר הוא מכיל את שורות 1-13 ו 29-24). הוא מכונה קדיש יהא שלמא בשל המילה הפותחת בקטע שנאמר בו (שורה 24). בקהילות האשכנזים היה נהוג שרק אדם אחד אומר את קדיש היתום, ובמקרה שמספר אנשים ביקשו לומר את הקדיש, היו מחלקים ביניהם את הקדישים בתורנות או בהגרלה. מנהג הספרדים, שהתפשט גם לרוב הקהילות האשכנזיות בארץ ישראל, הוא שמספר אנשים אומרים ביחד את הקדיש. ישנם בתי כנסת המבקשים מאומרי הקדיש להתקבץ ביחד במקום אחד כדי לומר את הקדיש זה ליד זה בקצב אחיד, אולם בבתי כנסת רבים אומרי הקדיש אומרים אותו כל אחד ממקומו בקצב משלו. קדיש יהא שלמא נאמר לאחר שיר של יום ובסוף התפילה, לאחר אמירת פרק תהילים או לאחר עלינו לשבח.

קדיש דרבנן

מכונה גם קדיש על ישראל בשל המילה הפותחת בקטע המיוחד אותו (שורה 15). קדיש דרבנן מכיל את השורות 1-13, ו 29-15 ובנוסף תימן גם חלק של הקדיש הגדול. קדיש זה נאמר בסיום לימוד תורה שבעל פה, וכולל שלוש בקשות לאחר עיקר הקדיש. במקום הבקשות המופיעות בקדיש תתקבל לקבלת התפילה, בקדיש דרבנן מופיעות בקשות לברכה עבור לומדי התורה, חכמי התורה וכל תלמידיהם. בדומה לקדיש יהא שלמא, גם קדיש זה נאמר בקהילות רבות על ידי אבילים.

קדיש הגדול

קדיש הגדול נאמר בסיום מסכת ועל ידי יתומים בעת קבורת הנפטר. תימנים נוהגים לומר קדיש הגדול בהרבה הזדמנויות אחרות, למשל לאחר לימוד תורה, במקום קדיש דרבנן.

קדיש תענו ותעתרו

קדיש תענו ותעתרו הוא קדיש מיוחד הנאמר בנוסף הספרדים והתימנים. קדיש זה נאמר לאחר הסליחות והוא מחליף את קדיש תתקבל בכל תפילות ראש השנה ויום הכיפורים (למעט תפילת ערבית של ראש השנה). בכמה קהילות הוא נאמר גם במקום קדיש תתקבל הנאמר לאחר ההושענות בהושענא רבא, אך ישנן קהילות שכלל אינן אומרות אותו בהושענא רבא.

קדיש זה הינו למעשה קדיש תתקבל מורחב הכולל הוספה של קטע הפותח במלים "תענו ותעתרו ברחמים מן השמים" לפני המלים "תתקבל צלותנא ובעותנא".

תוכן הקדיש והתפתחותו

"בְּרַב עָם - הַדְרַת מַלְךְ, וּבְאֶפְסָ לְאִם - מְחַתֵּת רְזוֹן" -

אמר רבי חמא בר חנינא: בא וראה שבתו וגדולתו של הקב"ה, שאף על פי שיש לפניו אלף אלפי אלפים ורבי רבבות תמות של מלאכי השרת שישרתוהו וישבוהו, אינו רוצה בשבחן של כולם, אלא בשבחן של ישראל, שנאמר "ברב עם הדרת מלך", ואין עם אלא ישראל, שנאמר (ישעיהו מג): "עם זו יצרתי לי, תהילתי יספרו", - בשביל שיגידו שבחי בעולם.

וכן הוא אומר (תהלים מז): "נדיבי עמים נאספו, עם אלהי אברהם, כי לאלהים מגני ארץ מאד נעלה". חז"ל אומרים כי כל העונה "אמן יהא שמה רבא מברך" בכל כוחו (במלוא הכוונה שלו) – קורעים לו גזר דינו (שבת קי"ט ע"ב). אחר כך נוסף הסיום: "לעילא מן כל ברכתא" וכו'.

שפת הקדיש

במקור התפילה נאמרה בעברית. מאוחר יותר נקבע שיש לומר את הקדיש בארמית בבבלי – שפת הגמרא. **ארמית התפילה בארמית**, מקורה בעממיותו של ה"קדיש", שנתקן לאמרו בשפה, שהייתה שפת העם בתקופת התלמוד - היא השפה הארמית, כמו תפילות אחרות שנשתמרו בשפת העם בשל היותן נחלת הכלל. על פי המסורת מלאכים המעלים את נוסח התפילה "לשמים" בודקים את קדושתו של המתפלל. אם המתפלל אינו מספיק הגון במעשיו ("טובל ושרץ בידו") אז המלאכים יחסמו את שערי התפילה, בפני אותו חוטא. כל זה אם המתפלל שח בכל שפה שאינה ארמית. המלאכים אינם מבינים "ארמית" ולכן אינם יכולים לחסום דברי תפילה וקדושה הנאמרים בשפה הארמית.

הלכות ומנהגי הקדיש

הקדיש נאמר רק כשיש לפחות מניין. האומר את הקדיש חייב לעמוד בעת אמירתו. ביחס לציבור המנהגים חלוקים: אצל האשכנזים נהוג לעמוד בדרך כלל ואילו בשאר העדות נהוג לשבת, אך אם היחיד עמד בעת תחילת אמירת הקדיש עליו להשאר לעמוד עד עניית "אמן יהא שמה רבא" ואז מותר לשבת.

הקשר בין הקדיש והאבל

אמירת קדיש בסמיכות לפטירה של אדם, מוסברת בכמה טעמים, שהעיקריים שבהם: א. הוא תפילה לזכות ולעילוי נשמת הנפטר.

ב. הגברת קידוש שמו של הבורא כנגד החידלון של המוות.

אמירת 'קדיש יתום' על הנפטר היא מנהג ואין לה מקור בתלמוד הבבלי או בתלמוד הירושלמי. כמו כן מנהג זה אינו מופיע בספר משנה תורה לרמב"ם.

קדיש הוא מעין צידוק הדין, ואמירת 'קדיש היתום' על המת לאחר המוות היא מעין צידוק הדין כלפי שמיים. כוונת המונח 'צידוק הדין' בהקשר זה היא שאומר הקדיש מעיד שהוא אינו רואה במות קרובו חוסר צדק בהנהגת ה' בעולם.

בשו"ת הריב"ש (סימן קט"ו) נאמר שהמנהג הוא לומר קדיש במשך כל שנים עשר החודשים שלאחר המוות. הסבר פשוט לאמירת קדיש דווקא במשך שנים עשר חודשים הוא דברי האמורא רב בתלמוד הבבלי במסכת ברכות (דף נח, עמוד ב) והם: "אין המת משתכח מהלב אלא לאחר שנים עשר חודש...". כלומר קדיש יתום נאמר כל עוד זיכרון המת חזק מאוד בתודעת היתום ואלו שנים עשר החודשים הראשונים לאחר המוות. כיום בין האשכנזים רווח מנהג שהבן אומר קדיש על הוריו במשך אחד עשר חודשים ולא יותר. אחד ההסברים לכך הוא שלפי המסורת באגדה ובמדרש תקופת שהותם של הרשעים בגיהנום היא שנים עשר חודשים. כדי שהנפטרים לא ייראו כרשעים הזקוקים להצלה כל אותם שנים עשר החודשים, אומרים קדיש רק במשך אחד עשר חודשים.

אצל היהודים מעדות המזרח, המנהג הוא שכאשר מגיע החודש האחד עשר לפטירה, מפסיקים למשך שבוע (כדי שלא יראה שהמנוח הוא בכלל הרשעים שנענשים בגיהנום שנים עשר חודש), ולאחר שבוע שוב ממשיכים עד סיום השנה (לפחות), מפני שהקדיש נועד גם להעלות את נפש הנפטר ואין מטרתו רק להציל מדין הגיהנום. בעקבות המנהג שהבן אומר קדיש על ההורים אחר מותם נולד בידיש כינוי שמכנים הורים את בנם: "דו ביסט מיין קדיש" (יידיש: "אתה הקדיש שלי").

יום הקדיש הכללי

יום עשרה בטבת נקבע על ידי הרבנות הראשית לישראל כיום הקדיש הכללי לזכר קורבנות השואה שמקום קבורתם ותאריך מותם לא נודע. ביום זה נוהגים להדליק נרות נשמה, לומר "קדיש" ותפילה לעילוי נשמות הנספים.

סוף הדרכת עמיתים

תמליל סיור מספר 66 לקומראן ומורבעת

מסלול: קומראן ומערת מורבעת

נסיעה לקומראן

הדרכת עמיתים - רחבעם זאבי

מי שפרק והרכיב מחדש להקת פיקוד המרכז אחראי במלא מובן המילה על הקמת הישוב, והשמירה על הכרך.

האיש הזה נולד ביוני 1926, בשכונת ימין משה בירושלים, להורים שלמה זאבי מחסידות גור שקם והלך אחרי יוסף טרומפלדור לגדוד העבודה, ולמינה זובק דור רביעי בירושלים שגם היא קמה והלכה להכשרה בדגניה לצדו של א. ד. גורדון.

בילדותו בירושלים רחבעם יגדל בצל אביו שמילא שליחויות מטעם ההגנה ולקח חלק בייסוד ההסתדרות ומפא"י. בביתו שכנו גם יחד מורשת חסידות גור, והשקפת עולם ציונית סוציאליסטית. רחבעם יפגוש באנשים מרתקים כגון – יצחק בן צבי, מרטין בובר, דוד בן גוריון, ח. נ. ביאליק, אוסישקין, ברל כצנלסון, וכמובן שהוא יפגוש גם את הרב קוק.

דמותו של אביו תלווה אותו לאורך כל חייו, למשל אביו אמר לו "שעל הארץ צריך לטייל יחפים, מכוון שדורכים על פסוקים מהתנ"ך".

בגיל שלוש לדבריו גויס להגנה בזמן שאביו היה בשליחות בגליל מטעם ההגנה, החלו הערבים פורעים בישוב היהודי, מטעם ההגנה נשלח פסח בר אדון להגן על השכונה, תחילה השיב באבנים אחר כך ברוגטקה וכאשר אזל מלאי האבנים ירה כדור אחד לעבר המתפרעים, תוך דקות הגיעו הבריטים, בלי היסוס החביאה מינה זאבי את האקדח מתחת לכרית של רחבעם. כשנכנס החייל הבריטי צבטה מינה את לחיו של רחבעם וזה פרץ בבכי שהרחיק את החייל הגינטלמן מהחדר.

רחבעם זאבי התחנך בבית חינוך של ההסתדרות ששילב לימודים אמנות ועבודת כפיים בשדות שבאזור. מאחר והיה יותר שובב מאשר תלמיד, עבר בכיתה ח' ללמוד בגימנסיה רחביה בירושלים, שם פגש את ד"ר נתן שלם, המורה לטבע וידיעת הארץ, שהיה ממייסדי "חוג המשוטטים" ומבכירי חוקרי ארץ ישראל. ד"ר נתן שלם השפיע עליו רבות ונטע בו אהבה למדבר יהודה, לישראל הקדומה ולטבע הקסום שלה. לימים כאשר זאבי יעלה בשיירות לירושלים הנצורה הוא יביא חבילה לאמו ולא ישכח להביא חבילה גם למורה הזקן.

בגיל חמש עשרה זאבי התגייס להגנה, המשימה להדביק מודעות וכרוזים ברחובות ירושלים, זאבי נתפס על ידי הבריטים ספג את חוויות המעצר של יום וחצי, קצת מכות. ובגיל שש עשרה התגייס באופן רשמי לסיירת של ההגנה לפלמ"ח שם הכיר את יצחק רבין, יגאל אלון ואחרים.

בתקופה ששהה בגבעת השלושה. באחד הלילות, רחבעם זאבי השובב גילח את שיער ראשו, עטף את גופו בסדין לבן חבש משקפיים עגולים ונכנס לחדר האוכל עם עז קשורה בחבל. (עזר רחבעם זאבי מחופש לגנדי) חברי הקיבוץ התגלגלו מצחוק ממש מהטמה גנדי, ומאז קוראים לו כולם בקצרה "גנדי"

במלחמת השחרור, שירת כמפקד מחלקה וכקצין מודיעין של חטיבת יפתח-פלמ"ח, השתתף בקרבות בעמק בית שאן ובמשמר העמק, בגליל העליון ובשפלת יהודה. בנגב הנצור, ברוחמה.

ברוחמה הכיר את יעל, מי שתהיה מאוחר יותר אשתו, פלמ"חניקית בפלוגת הקשר החטיבתית. בסוף שנת 50 נישאו, והקימו בית. חמישה ילדים: יפתח-פלמח, סיר בנימין, מצדה, צאלה, וערבה. כל שם מייצג אהבה אחרת, וכולם כאחד מייצגים את אהבת הארץ כולה.

בתם מלחמת השחרור גנדי נשאר בצה"ל תחילה כקמ"ן פקמ"ז,

1951 תל מוטילה, הסורים והישראלים בתחרות ביניהם מי יפר את הפסקת האש ומי ירוויח נקודות לקראת העימות הבא, הסורים חודרים לשטח וכובשים נקודה בראש הגבעה, בקרבות הקשים נהרגים במשך חמישה ימים 41 חיילים, הגבעה נכבשת, ומג"ד גדוד 13 של גולני רחבעם זאבי מקבל צ"ש על דבקתו במשימה.

בשנות החמישים, פיתח ביחד עם עמוס ירקוני את תורת הגששות, בעקבות התגברות ההסתננויות הרצחניות מרצועת עזה ומהר חברון. לימים כשעמוס ירקוני מפקד שקד נפטר ממחלה קשה נלחם רחבעם זאבי בממסד הדתי ומצליח להביאו לקבורה בבית העלמין הצבאי גבעת שאול שהרי עמוס ירקוני הוא עבד אל-מגיד ח'דר מהכפר הבדווי נאעורה.

גנדי עולה בסולם הדרגות ומשמש כראש ענף מבצעים במטכ"ל, את דרגות האלוף קיבל מראש הממשלה לוי אשכול ומהרמטכ"ל יצחק רבין.

במלחמת ששת הימים צעד בשערי ירושלים העתיקה לצדם של שר הביטחון דיין, הרמטכ"ל יצחק רבין ואלוף הפיקוד נרקיס. (עזר תמונה של הגנרלים בששת הימים)

בקיץ 1968 מונה רחבעם זאבי לתפקיד המשמעותי בחייו, אלוף פיקוד המרכז.

עם מינויו לאלוף פיקוד התמקד בסיכול הפעילויות של חוליות המחבלים באזור. במשך חמש שנות כהונתו כאלוף הפיקוד פיקד מהשטח על כ 130 מרדפים, תוך שהוא מסרב לשבת בחדרו שבפיקוד ומתעקש להיות בראש הכוחות בשטח.

אך הלחימה באזור לא הספיקה לו, הוא ראה בהקמת ישובים לאורך הגבול כיעד עיקרי ובלתי לחכות יותר מדי לאישורים ממשלתיים הקים כמו ידיו היאחזויות נח"ל, (עזר תמונה עם הבזני"ט) שהתאזרחו עם השנים ליישובי קבע. מחוללה, בקעות, חמרה, ארגמן משואה גיתית פצאל לגלל וייטב. דלתו תמיד היתה פתוחה לתושבים והוא תמיד דאג לביטחונם ומחסורם. גנדי נהג להיפרד מיושבי הבקעה ב "שלום ולהתברות". גנדי גם קבע את שמות ההתיישבות. כך מחוללה, על שם עירו של אליהו הנביא, וארגמן, על שם אלי"מ אריק רגב וסרן גד מנלה שנהרגו באחד המרדפים. מצפה שלם על שם מורהו האהוב.

לצד הביטחון דאג זאבי תמיד למורשת לכשהרכיב מחדש את להקת פיקוד המרכז דרש שחיילי הלהקה יעברו קורס צניחה במיוחד בשביל צילומי הקליפ "שירו של צנחן".

שבוע לפני מלחמת יום כיפור פרש גנדי מצה"ל, עם פרוץ המלחמה נענה לבקשת הרמטכ"ל דוד אלעזר "דדו" לחזור לשרות ופיקד על המטה בחזית המצרית.

עם שחררו לאחר שנה התמנה ליועץ ראש הממשלה חברו יצחק רבין לענייני טרור. **ב-1981** ביקש שלמה להט "ציפי" ראש עיריית תל אביב מרחבעם זאבי גנדי שיחיה וישקם את מוזיאון הארץ הרדוד בתל אביב. דבר ראשון גנדי, שינה את שמו ל"מוזיאון ארץ ישראל", הוא הביא תערוכות רבות ומוצגים רבים במו ידיה הקים מעל ל-90% מהמוצגים במוזיאון. לימים הופך המוזיאון למוקד עניין ומשיכה ארצי ובינלאומי. גנדי וחברו הקרוב חיים טופול, מביאים מלונדון את ספינתו של חוקר א"י רוב רוי ומציבים אותה במוזיאון.

אחת האהבות העיקריות של זאבי היא קריאת ספרים, לזאבי אוסף של ספרי תנ"ך עתיקים מרחבי העולם ובשפות שונות. בנוסף, עסק זאבי בעריכה וההדרה של סדרת ספרי נוסעים וחוקרים של ארץ ישראל. **בשנת 1988** הקים את תנועת מולדת שעל דגלה נחרט עד עצם היום הזה רעיון הטרנספר. בבחירות בשנה זו נכנס לכנסת עם 2 מנדטים. גנדי היה פרלמנטר חרוץ ועסוק מאד. הערכים והחברויות שראה בהם גנדי כערך עליון ליוו אותו כל חייו, בכנסת הוא נהג ללכת עם שרשרת ועליה דסקית מתכת הנושאת את שמות שמונת השבויים והנעדרים.

את שליחותו בכנסת ראה כחיבור שלושת היסודות: תורת ישראל, עם ישראל וארץ ישראל. הוא עשה זאת בצורה ישירה ואמתית, ללא גינונים ועם המון אהבת אדם. מאוחר יותר, כששמו הופיע ב"רשימות החיסול" של ארגוני טרור שונים, סירב לקבל מאבטח אישי קבוע באומרו "לא יתכן שהמתנחלת בקרית ארבע תהיה חשופה ואני אהיה מאובטח ומשורייני". כזה היה. לא מורם מעם, בגובה העיניים עם כולם, כאחד מן השורה. **שמעון פרס** נשאל האם גנדי גזען והוא ענה "גנדי היה מזועזע לשמוע זאת" עוד הוסיף פרס, "גנדי לא רק אהב את הארץ הוא היה מאוהב בה".

גנדי טען כי הוא לעולם לא עזב את הערכים שעליהם הוא גדל עוד בימי שירותו בהגנה ובפלמ"ח של הציונות האקטיבית: עליה, התיישבות, הגנה על המולדת, ושמוולדת אין מחלקים. מפלגת מולדת נכנסת לממשלת שרון בכנסת ה-15 וגנדי מונה לשר התיירות. **ב-15.10.2001** עם היציאה מחברון גנדי מגיש את התפטרותו ממשלת שרון.

יומיים אחר כך 17 באוקטובר 2001, שעה 06:50. השר רחבעם זאבי, עושה את דרכו מחדר האוכל במלון היאט לחדרו. את הדרך הוא עושה לבדו כמובן ללא מאבטחים. כשגנדי מגיע לפתח חדרו ממתנינים לו שלושה מתנקשים שנשלחו מטעם החזית העממית. תוך רגעים ספורים הם יורים בראשו שלושה כדורים מטווח קצר. כעבור דקות ספורות מוצאת אותו אשתו כאשר הוא מתבוסס בדמו. צוות רפואי מובהל למקום וגנדי מפונה לטיפול נמרץ בבית החולים הדסה עין כרם, שם, בשעה 10:00 בבוקר נקבע מותו. **את ארונו** נשאו ששה אלופים, והוא נטמן בהר הרצל בקבר צבאי.

זוהי תמצית מחייו של אלוף אוהביה של מדינת ישראל, האלוף מפיקוד המרכז, האגדה מהבקעה. (עזר השר האיש מן הבקעה)

סוף הדרכת עמיתים.

מתחילים לרדת מגובה כ-800 מ' לכיוון ים המלח, כמינוס 400 מ'.

מצד שמאל אפשר לראות את מחנה הפליטים שועפאט ואת גדר הביטחון או גדר ההפרדה, נושא שאפשר וחשוב לדבר עליו, שכן רואים אותו לאורך כל הדרך. תיירים מתעניינים בנושא. הרעיון החל עוד ב-1995 בממשלתו של יצחק רבין. רבין נרצח, הרעיון ירד, ועלה שוב בממשלתו של ברק. בסופו של דבר רק בשנת 2002, בממשלתו של אריאל שרון, כשפואד בן אליעזר היה שר הביטחון, החלו לבנות את הגדר הזו, כשהיו התלבטויות איפה בדיוק לבנות אותה – האם על הקו הירוק או לא. זה יצר הרבה מאוד בעיות משפטיות, בעיות מוסריות, פוליטיות ואחרות.

על הגבעה מצידה השני של הגדר אפשר לראות שעומדים אנשים שתפקידם לדווח ליתר מתי יש משמר הגבול, מתי לא, ומתי אפשר לקפוץ מעבר לגדר. מי שנוסע הרבה על הכביש יכול לראות אנשים קופצים מעבר לגדר ועוברים. כלומר זה יצר גם מצב שבו מחפשי עבודה עוברים את הגדר ורצים לתוך ירושלים לחפש עבודה. **מצד שמאל** הכפר א-זעיים, מחסום א-זעיים.

מצד ימין עברנו את האוניברסיטה העברית בהר הצופים, למעלה, שנבנתה ונחנכה ב-1925. ההרצאה המדעית הראשונה באוניברסיטה נעשתה על ידי איינשטיין. לטקס תנוכת האוניברסיטה הגיעו כל המי ומי של תקופת המנדט הבריטי – הלורד בלפור, חיים וויצמן, הרב קוק, ועוד רבים אחרים.

מצד ימין אפשר לראות את אבו-דיס, מזרח ירושלים, מעלה אדומים. כל תא השטח מצד שמאל הוא תא שטח מאוד אקטואלי, תוכנית 1E, או בשמה השונה – מבשרת אדומים, אמורה להיבנות כאן. כבר נעשה מעשה ונבנה כאן מחלף גדול שמוביל אל השכונה. כל תא השטח כבר תוכנן בתכנון מפורט כמבשרת אדומים, אבל בגלל סיבות פוליטיות לא בונים את השכונה. כבר לפני די הרבה שנים בנו את המחלף ותכננו את השכונה, אולם לאורך כל השנים החליטו לא לבנות בגלל לחץ אירופאי ואמריקאי. גם בימים אלה שר השיכון מנסה לדחוף לבנייתה של השכונה, אבל כרגע הלחצים שלו לא נושאים פרי.

עוברים תחת מערכת גשרים וכבישים, זה המחלף שאמור להוביל אל מבשרת אדומים. על הגשר יש שלט בשם השכונה. הכביש החוצה מעל הגשר, הוא הכביש המוביל למבשרת אדומים. משמאל רואים את הכביש הרחב מאוד שמוביל לשכונה.

השם מעלה אדומים, שם העיר שנמצאת מימין וקמה ב-1977. העיר הזו נקראת על שם תחנה בגבול הצפוני של שבת יהודה. ביהושע פרק ט"ו, מצוינים הגבולות הצפוני והדרומי של שבת יהודה. בתחנות שמציינות את הגבול הצפוני של שבת יהודה נזכרת תחנה שנקראת 'מעלה אדומים' אשר מנגב לנחל. הנחל היחידי הגדול הזורם כאן הוא ואדי קלט, נחל פרת, שנמצא מצפון לנו, ואנו נמצאים 'מנגב' לו. השם הוא מעלה אדומים ולא מעלה אדומים. הסיבה לשם אלו הסלעים האדומים שנחשפים בהמשך הדרך.

עוברים על פני כניסה נוספת למעלה אדומים, שכן יש כמה כניסות למקום. בתוך מעלה אדומים נמצא מנזר מרטייריוס שהיה תלמידו של אבטימיוס. המנזר השני בגודלו במדבר יהודה. מרטייריוס הפך אחר כך להיות בישוף ירושלים.

מימין מחנה צבאי ישי. חולפים על פני צומת מישור אדומים, אזור התעשייה של מעלה אדומים, הממוקם ממזרח. בתוך מישור אדומים יש שכונה קטנה שנקראת 'גבעת המייסדים' ראשוני מעלה אדומים וראשוני מצפה יריחו התיישבו על הגבעה מצד ימין (עם האנטנות למעלה), שם עדיין גרים אנשים, כך שמישור אדומים זה לא רק אזור תעשייה אלא יש בתוכו גם קצת תושבים.

כניסה פנימה מובילה אל מנזר אבטימיוס. אבטימיוס נחשב לאחד הנזירים החשובים והגדולים, קיבל אפילו את התואר 'אבטימיוס הגדול', העמיד דור חשוב מאוד של תלמידים שבהם מרטייריוס, סבאס, גרסימוס, אליאס ועוד רבים וטובים אחרים, שהקימו והפכו את מדבר יהודה לעיר של נזירים. למעלה מ-60 מנזרים, לאבטימיוס בהחלט יש חלק גדול. מנזר אבטימיוס נקרא גם האן אל אחמר, החאן האדום.

עברנו צומת שאם היינו פונים בה שמאלה, צפונה, היינו עולים לכיוון עלמון, מחסום חיזמה, פסגת זאב. אנחנו ממשיכים מזרחה, יורדים טופוגרפיה, מתחילים לראות את המאהלים והפחונים של אנשי שבט הג'אהלין שהתיישבו כאן לאורך הכביש, נדחקו בעקבות מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים, והפיכת אזור מחייתם לשטחי אש. הם התיישבו לאורך הכביש עוד בתקופה הירדנית, כשהכביש נראה אחרת לגמרי.

מצד שמאל רואים את הסלעים האדומים שנתנו את השם מישור אדומים, מעלה אדומים, כפר אדומים (בהמשך). רואים גם צבעים שחורים וגם צבעים אדומים. הסלע האדום חשוף ללא חציבה של הכביש. כלומר שגם בדרך העתיקה, שלא חצבה בכביש, עלו וראו את הסלע האדום, במילים אחרות, מעלה אדומים.

מצד שמאל נחשף היישוב כפר אדומים, כאן נכנס כביש שעולה צפונה ונקרא כביש אלון, מכאן הוא מתחיל, על שם יגאל אלון, תוכנית אלון. תוכנית אלון לא רצתה שנשלוט באוכלוסייה ערבית צפופה, ולכן יגאל אלון הציע לתת אוטונומיה ירדנית לתושבים שמרוכזים בעיקר בגב ההר. מצד שני חייבים לשלוט על בקעת הירדן. אומצה מדיניות התיישבותית על פי התוכנית הזו, למרות שהיא מעולם לא עברה אישור.

בצד שמאל למעלה מבצר צלבני שנקרא קסטל רוז' (קסטל – מבצר, רוז' – אדום). עברנו את אתר השומרני בטוב, היום מוזיאון פסיפסים. הסיפור על ישוע שמספר לאחד מתלמידיו משל על שירד מירושלים ליריחו, תקפו אותו שוודים, שכב בין חיים למוות בצד הדרך. עבר שם כהן לא טיפל בו, עבר שם לוי לא טיפל בו, רק כשהגיע שומרני חשב את פצעיו, טיפל בו, הביא אותו לבעל פונדק שלו אמר 'ברגע שאני אחזור אשלם את כל מה שתוציא על האישי'.

גן לאומי קומראן

אחרי הסרט נכנסים למוזיאון קטן שבו אפשר לראות כדים שנקראים כדים מטיפוס גלילי וכן העתק של מקווה שאפשר לראות באתר עצמו.

הערה מתודית – הקטע שעשינו בתוך החדר והסרט, שיש בו את תצוגת הכדים, המקווה, הקערות, שולחן הכתיבה וכיו"ב, כל זה מצוין לימים הקצים החמים שבהם קשה מאוד לסייר האתר שאינו מוצל. **1947 רועה בדואי** מסתובב עם העיזים שלו, מוחמד א-דיב, שלב כלשהו הוא נמצא על המצוק ממול וחסרה לו עז, והוא מתחיל לחפש אותה. הוא מגיע למערה שקיר אבנים חוסם את הכניסה אליה, זורק אבן לתוך המערה, שומע כד נשבר ונכנס לתוך המערה. במערה הוא רואה כדים כאלו שראינו, בתוכם הוא רואה כל מיני דברים מגולגלים. הוא לוקח את זה לאביו שמציע לו לקחת את זה לסוחר העתיקות בבית לחם, ששמו קנדו, אולי הוא ירצה לעשות עם זה משהו. יש כאלה שאומרים שרצה לעשות מזה סנדלים, שכן זה עשוי עור. **קנדו** רואה את מגילות העור ומיד מבין שיש פה משהו גדול, שכן רואה משהו כתוב. הוא מציע את המגילות למכירה לכל מיני אנשים שידע שעסקו בתחום. אחד האנשים היה אליעזר ליפא סוקניק, ארכיאולוג יהודי, חופר בית הכנסת בבית אלפא, אביו של יגאל ידן.

אליעזר ליפא סוקניק מתחיל להתעניין במגילות, הוא קורא, מעיין ומיד מבין שיש כאן משהו גדול. הוא מנסה לרכוש את המגילות, אך המחיר מאוד גבוה. חשוב לזכור שהמצב בין יהודים לערבים בסוף נובמבר 1947 הוא לא טוב, כך קורה שאליעזר ליפא סוקניק ממשכן את ביתו כדי לרכוש את המגילות ורוכש 3 מהמגילות. מי שרוכש את 4 המגילות האחרות, שכן היו 7 סך הכל שהתגלו במערה מעט צפונה מהאתר, היה ראש העדה האשורית בעיר העתיקה בירושלים. כיוון שמתחילה מלחמת העצמאות הוא טוען שהמקום לא בטוח ולא ברור איך המלחמה תגמר, האוצר בידי, ולכן ראש העדה האשורית מברית את המגילות לארה"ב. **מתוך מערה מספר 1**, המערה שגילו הבדואים ומכרו לאותו קנדו, נמצאו 7 מגילות, 3 בידי אליעזר ליפא סוקניק, 4 בידי ראש העדה האשורית נוצרית.

בהמשך, ב-1952, מת אליעזר ליפא סוקניק. בנו, יגאל ידן, משתחרר מצה"ל בתור רמטכ"ל ויוצא לארה"ב למסע הרצאות על המגילות שאביו קנה. הוא מגיע לשם ונושא הרצאה, בסופה ניגש אליו יהודי אמריקאי ושואל אותו שאלה מוזרה – "קראת את הוולסריט ג'ורנל היום?". יגאל ידן נענה בשלילה, וזה מראה לו את המודעה, בה כתוב שמוצעות למכירה ארבע מגילות של ים המלח.

יגאל ידן מבין מיד שיש פה משהו גדול ומבקש מאותו יהודי אמריקאי שיתעניין בתנאי הרכישה, שכן אז מדובר היה בשטח ירדן ואביו אם רמטכ"ל יהודי ישראלי יתעניין במגילות שנמצאות בירדן. לכן הוא מציע לעשות את זה בשקט ואותו יהודי אמריקאי מתעניין בתנאי הרכישה.

חשוב לדעת שמוזיאונים לא קנו את זה בגלל שמעמדן המשפטי של המגילות לא היה ברור, לא היה ברור למי הן שייכות. זה היה בשטח ירדן, ואם יקנו את המגילות הירדנים יכולים לדרוש שהם יחזירו את זה.

יגאל ידן זקוק ל-250 אלף דולר, שכמובן אין לו. הוא שולח למזכיר ראש הממשלה דוד בן גוריון, טדי קולק, בקשה לגייס כסף. קולק, לאחר התייעצות עם בן גוריון, מחזיר לו הודעה שאפשר לקנות את המגילות. מגייסים כסף. כך בסופו של דבר הבן של סוקניק רוכש את 4 המגילות שמגיעות לידי ישראל. עד כאן 7 המגילות שנמצאו במערה מס' 1.

אולם בשטח, השבט הבדואי של אותו מוחמד א-דיב, שבט התעמרה, מבין שיש כאן פוטנציאל עסקי מצוין. במקום לרעות עיזים וכבשים, יש כאן משהו שיכול להכניס יותר כסף. כך הם מתחילים לבדוק כל מערה וחור במצוק, מתחילים לגלות שלל רב בתוך המערות, ומציעים את זה למכירה לארכיאולוגים. אולם בתחילת שנות ה-50, כבר נגמרה המלחמה, וכבר יש כאן מדינה, ירדן, ולה ראש אגף עתיקות ששמו לנקסטר הרדינג. ירדן מחליטה לבוא ולחפור את החורבה שהבדואים קוראים לה 'חירבת קומראן' שנמצאת ליד המגילות, לרכוש חלק מהמגילות מהבדואים, להגיע ולסקור בעצמה את המערות שבה הבדואים מוצאים את המגילות.

הם ממנים איש בשם רולאן דה וו, כומר דומיניקני צרפתי שהיה גם ארכיאולוג. ב-1951 מגיעים רולאן דה וו ולנקסטר הרדינג אל חירבת קומראן ומתחילים לבדוק את המערות והאתר. בשלב מסוים הם מתחילים חפירה מסודרת, חופשים חלק מהמבנים, כשהם מנסים להגיע למה שהבדואים לא הגיעו. בינתיים הם רוכשים מהבדואים את מה שאלו מציעים למכירה.

בסופו של כל התהליך הזה מתגלות 930 מגילות כמות חומר אדירה בהיקפה. נאמר על המגילות האלה שזה הממצא הארכיאולוגי החשוב ביותר שנמצא אי פעם בתחומי ארץ ישראל, ועד היום זה נחשב כך. אם כן, מה הייתה חשיבות הממצא? מה היה במגילות?

ספרי מקרא - שלישי מחומר המגילות היה ספרי המקרא. כל ספרי המקרא פרט למגילת אסתר. למרות שבשנות ה-50 הכירו את התנ"ך, ההתרגשות הגדולה מאוד הייתה בכך שהנוסח הקדום ביותר של המקרא שהיה בידינו היה כתר ארם צובא מהמאה ה-10 לספירה. ספרי המקרא שנמצאו כאן היו ב-1000 קדומים יותר מהספרים שהכירו.

היקף החומר הגדול שנמצא (למשל זה לא שנמצא ספר תהילים אחד, אלא 36 ספרי תהילים, נמצאו למעלה מ-20 ספרי דברים) אפשר להשוות בין הספרים שיש בידינו לבין המגילות שנמצאו בקומראן, הם זה אותו נוסח, מה ההבדלים וכן הלאה. זו החשיבות הגדולה לחקר נוסח המקרא.

לא כל הספרים נמצאו בשלמותם, חלק מהספרים היו אכולים על ידי עש. נמצאה מגילה שנקראת 'מגילת ישעיהו השלמה', שנמצאה במערה מס' 1, אורכה כמעט 8 מ'. לא כולן נמצאו שלמות, אבל נמצאו הרבה עותקים של חלק מהספרים, כך שאפשר היה לעשות השלמות, למרות שלא כולם היו באותו נוסח, היו כמה נוסחים בממצאים של קומראן, היו נוסחים שדומים יותר לנוסח השומרוני, לתרגום השבעים, כמו כן היו נוסחים שהיו ייחודיים לקומראן.

בימי בית שני, בתקופה שכתבו את הדברים האלה, הסתובבו כל מיני נוסחים של ספרי התנ"ך. בשלב כלשהו בהיסטוריה החליטו על נוסח מסוים שהוא הנוסח שהתגלגל לידינו. הנוסח שהתגלגל אל הנוצרים, שהוא תרגום ה-70, הוא נוסח שונה לגמרי. פה התגלו נוסחים שלא ידעו על קיומם, וזה חלק מהחשיבות הגדולה של הממצא במקום, שזר כר רחב לחוקרים שחוקרים את התפתחות נוסח המקרא. למשל שאלות ששואלים בקריאת נוסח המסורה בנושא המונותאיזם – "נעשה אדם בצלמנו", למה לא אעשה, זה כאילו שיש רבים. בדקו מה כתוב הנוסח של קומראן. אפשר לבדוק בעיות אמוניות. למשל בנוסח המסורה רואים שמישהו קפץ שורה בהעתקה, בנוסח בקומראן ראו מה היה בשורה החסרה. זה שלא מצאו את אסתר זה לא אומר שיש כאן כוונת מכון, אלא בהחלט יכול להיות שהייתה מגילה קצרה מאוד שנאכלה, נהרסה או לחילופין טרם נמצאה.

כתבים כיתתיים - שלישי נוסף זה מה שנקרא כתבים כיתתיים. מוצאים כתבים שמתייחסים לכיתות מסוימות, למשל מגילת סרך היחד שנמצאה במערה מס' 1 ומדברת על התנהלותה של כיתה מסוימת. סרך זה תקנון. סרך ברית דמשק, פשרים, פשר חבקוק גם נמצא במערה מס' 1. ספר חבקוק, ספר מקראי, אבל על כל משפט יש את הפרשנות שלו.

חשיבותם של כתבים אלה היא אדירה, שכן זה זורק את הקורא אל ימי בית שני, אותם מכירים מיוספוס, מהמשנה ומקורות חז"ל, ופתאום מגילות שנכתבו במאות ה-2-1 לפנה"ס, מאה 1 לספירה, פתאום יש הצצה ישירה אל המאות הללו והמון חומר על מי שכתב את הספרים או הפשרים הללו.

נמצא מגוון רב מאוד - שירות עולות השבת, מגילת המקדש, מגילת הנחשת, מלחמת בני האור בבני החושך - אלו שמות של מגילות שנמצאו ב-11 מערות עם חומר מאוד מעניין שחלקו עד היום לא בדיוק מובן.

ספרים חיצוניים - השליש האחרון זה מה שנקרא ספרים חיצוניים. ספר היובלים, ספר בן סירא, ספר חיצוני לבראשית ועוד סדרה שלמה של ספרים שהיו מוכרים לנו, והממצא כאן גילה לנו אותם מהנוסחים הקדומים שלהם.

בשלב כלשהו מישחו היה צריך להחליט מה הקודקס שנקרא התנ"ך. אלה שהוחלט עליהם שלא ייכנסו נקראים הספרים החיצוניים. במערות שסביב אתר קומראן נמצאו כמות גדולה של ספרים חיצוניים, וכן גם כל מיני תפילות.

סיפורנו את הסיפור של 7 המגילות הראשונות שנמצאו במערה מס' 1 והגיעו אל יגאל ידין. אולם כאמור נמצאו 930 מגילות ופרסומן בעולם הביא לכך שאוניברסיטאות התחננו שיתנו לחוקרים להם לחקור את כמות החומר שרובו היה בירדן. עם עלייתו לשלטון של "הילד" המלך חוסיין, שכן בשנות ה-50 היה הילד, הוא אומר שמי שרוצה לחקור את המגילות שישלם כסף. כך חוקרים מגיעים אל המגילות ומשלמים כסף על מחקר המגילות. אולם החומר ברובו נמצא במוזיאון רוקפלר, בירושלים, בשטחה של ירדן.

ב-1967, כידוע, מוזיאון רוקפלר, על מגילותיו וממצאיו הארכיאולוגיים, נופל לידיה של מדינת ישראל. החומר עובר לאחר זמן למוזיאון ישראל ונבנה אפילו היכל שצורתו היא צורת המכסה של הכד הגלילי בו נמצאו המגילות, היכל הספר, והחלק מהמגילות מוצגות שם.

מגילת המקדש, חריג אחד קטן, אורכה למעלה מ-8 מ'. מגילת המקדש מדברת על בניית מקדש. המגילה הזו הייתה אצל סוחר העתיקות, קנדו, בבית לחם. עוד לפני המלחמה יגאל ידין מתעניין ברכישת המגילה, בעזרת בדואים. הוא אפילו משלם כסף ואותו קנדו, למרות ששילם, לא מעביר לידי את המגילה. כשפורצת מלחמת ששת הימים מיד יגאל ידין, בעזרת קצין מודיעין, מגיע אל אותו קנדו הביתה, מטלטלים אותו כנראה קצת, והוא מיד אומר איפה נמצאת המגילה. מרימים בלטה אצלו בבית ומגלים את המגילה, אולם מגלים שמה ש-

2000 שנה לא עשו למערה במדבר יהודה, מערה 11, עשו 19 השנים בבית לחם מתחת לבלטה. חלק גדול מהמגילה נהרס. מצליחים לשקם ולהבין חלק ממה שכתוב שם. גם המגילה הזו מגילה לידינו. **המגילה שלא נמצאת בידינו** היא מגילה שהייתה בתצוגה בדיוק ביוני 1967, שכן מוזיאונים משאילים מוצגים ממוזיאונים אחרים. מוזיאון משאיל מהירדנים לתצוגה את מגילת הנחושת, וכשנגמרת התצוגה עליהם להחזיר את המגילה למי שמהם הם לקחו. לכן מגילת הנחושת היום היא נמצאת ברבת עמון. **הרוב הגדול** של המגילות נכתב על קלף, על עורות. חלק קטן מהמגילות שנמצאו כאן נכתב על פפירוס, נייר שעושים מצמח הפפירוס. המגילה היחידה שנכתבה לא על עור ולא על נייר היא מגילת הנחושת, ומדובר בהשקעה אדירה, שכן מדובר בחומר מאוד יקר וריקוע עליו מאוד מסובך. מגילת הנחושת כולה כתובה בכתב סתרים, כתב חידתי, בצורה שכך וכך כיכרות זהב וכסף נמצאים במקום כזה וכזה. לאף אחד לא ידוע על איזה מקומות מדובר. אוצרות מיד מולדים טיפוסים כמו אינדיאנה ג'ונס.

במקרה של קומראן היו כל מיני חוקרים ותימהוניים מכל מיני מקומות בעולם, המפורסם ביניהם הוא וונדל ג'ונס שעל דמותו עשו את אינדיאנה ג'ונס. וונדל ג'ונס הגיע לחפירה של פסח בר אדון שחשב שהוא יודע מהי מערת העמודים ששם מוחבא חלק מהכסף המוכר במגילת הנחושת. פסח בר אדון חופר כאן את מערת העמודים מתוך כוונה למצוא את אחד האוצרות שמוזכרים במגילת הנחושת, אולם הוא לא מוצא. וונדל ג'ונס, שהיה יהודי משיחי שהאמין ב-7 מצוות בני נוח, מאוד מתלהב מהעניין, עבר לגור בישראל והסתובב כאן שנים ארוכות. וונדל ג'ונס, הוא חפר ומצא כל מיני דברים, אבל אוצרות הוא לא מצא. **בתוך המגילות**, נמצאו כ-500 כתבי יד שונים, כלומר שאת 930 המגילות הללו כתבו 500 אנשים שונים. לא כל המגילות נכתבו באותה שפה, יש קצת ביוונית, קצת בארמית וכל השאר בעברית. בעברית כתבו בכתב שאנו כותבים היום, כלומר הכתב האשורי, מלבד שם השם, שנכתב בכתב עברי קדום (כמו של כתובת השילוח, ברכת הכהנים בכתף הינום וכן הלאה).

חלק מהמגילות נמצאו חתוכות. יש לגבי זה אי בהירות. בתוך מערה מס' 4 נמצאו 15 אלף חלקים של מגילות חתוכות. העלו כל מיני סברות, אחת מהם היא שחייל רומי נכנס לתוך המערה ומתוך עצביו על היהודים, ב-68 בעת דיכוי המרד הגדול, עבר וחתך את המגילות עם חרבו, ורק כעבור 2000 שנים זה נמצא פה. אחרים אמרו שחתכו את זה הבדואים כדי שיוכלו למכור, לספסר, ולהעלות מחירים שכן יהיו חסרים חלקים. אף אחד לא יודע בדיוק למה המגילות היו חתוכות.

הירדנים לא הצליחו לשים את ידם על כל 930 המגילות (למשל מגילת המקדש הוחזקה על ידי קנדו במשך שנים). לפני כ-10 שנים פרופ' חנן אשל ז"ל, בעזרת רועי פורת, עוזר המחקר שלו, רכשו מבדואים מגילה של ספר ויקרא. כלומר עד היום חלקם עדיין מחזיקים בדברים שלא ברור אם מצאו אותם עכשיו או בעבר ושמרו אותם, שכן הבינו שהיום יכולים להכניס אותם לכלא, ולכן עושים את זה היום מאוד בזהירות. **את פרופ' חנן אשל**, שלא העביר את המגילה תוך 10 ימים, כמו שקובע החוק, אלא אחרי 15 יום שיסתכל על זה, פתחו לו תיק במשטרה וחקירות וכו'. זה הפוליטיקה של רשות העתיקות והאוניברסיטאות. **יש על קומראן** חומר ביבליוגרפי שיכול למלא ספרייה. בכל אחד מהספרים מגלים סיפורים שונים בפרטים לגבי כל מיני דברים (כמות המגלים, הסבר השם וכן הלאה). בספרו של יזהר הירשפלד למשל, נטען שזה שמה בגלל שזו החורבה האפורה. בספר של חנן אשל כתוב שהשם הוא זה מכיוון ש קמר בערבית זה ירח, ופה יש השתקפות של הירח על ים המלח, זה שני ירחים, ומכאן השם.

נחל קומראן הוא נחל שיוורדים אותו בגלישת צוקים, לאחר שעולים במעלה קומראן ויוורדים אל הנחל. במשך השנים היו לצערנו מספר אסונות. האחד לפני כ-20 שנה, שבמצוקי דרגות היה בית ספר לגלישה וטיפוס, שירדה קבוצה בגלישה, הגיע שיטפון ומישהי שהייתה עדיין רתומה לחבלים נהרגה על ידי השיטפון. לפני כ-6 שנים היה שיטפון בחודש מאי, מאוד מאוחר, כמה חברה מאוד מקצועיים וכמה מחבריהם ירדו בנחל. אז הגיעה הודעה שמזג האוויר משתנה. היה שבר ענן מקומי והתחיל גשם מאוד חזק, אחד הפקחים רץ למעלה וצעק להם שיצאו מהנחל. חלקם יצאו מהנחל, אולם חלקם המשיכו לגלוש, שכן היו עדיין רתומים. תוך כשעה שיטפון חזק מאוד שהגיע הרג ארבעה מהם. זה גם נגמר במשפט שרשות הטבע והגנים נתבעה על ידי המשפחות, ונפסק שרשות הטבע והגנים צריכה לשלם כ-4 מיליון למשפחות, משום שאפשרו להם להיכנס והתחזית לא הייתה מעודכנת.

רואים מקווה ואבנים מסודרות, זה אמת המים שאפשר ללכת לאורכה, תחת גשר העץ. תופעת הטבע שיכולה להיות גם קטלנית, השיטפונות, לא נסתרה מעיניהם של הקדמונים, כך גם במצדה ובמקומות אחרים. גם כאן, בנחל עצמו יש שריד של אמת המים, ובקטע מסוים ממש מנהרה חצובה בתוך הסלע, שמגיעה עד לנחל קומראן. כלומר באירועים שיטפוניים שהיו כאן במאות 1-2 לפנה"ס, הם כבר ידעו לנתב את המים לאמה שתביא את המים לכאן, תמלא את מקוואות הטהרה ותאפשר להם לחיות במקום בזכות המים שמגיעים משם.

במסגרת החפירות התגלתה סטרטיגרפיה, שכבתיות, של קצת חרסים מימי בית ראשון, מאה 6-7 לפנה"ס, מעט מאוד קרמיקה. היו כאלה שזיהו את זה עם אחת מערי המדבר שנוכרות בספר יהושע, היו כאלה שהציעו שזו העיר שנקראת 'עיר מלח', אחרים הציעו שזו העיר המוזכרת ביהושע פרק ט"ו ונקראת בשם סככה. השם סככה נזכר אחר כך גם במגילת הנחושת, לכן יש הסוברים שזוהי סככה. השם נחל סככה זה שם שניתן בגלל זה.

אם כן, יש קצת חרסים מסוף תקופת הברזל. הדבר הבא שמוצאים הוא מגדל מוקף בריבוע מהתקופה החשמונאית, מסוף המאה ה-2 לפנה"ס הולך למאה ה-1 לפנה"ס. המגדל זהו מגדל תצפית. אנחנו עכשיו עומדים מחוץ לקומראן החשמונאית, הצעת השחזור מופיעה בתמונה.

בתקופה ההרודיאנית, של הורדוס, המקום מוגדל ומורחב, ונבנה כל האגף שאנחנו בכניסה אליו. אז המקום נראה כבהצעת השחזור המופיעה בתמונה.

אם כן, הממצאים הארכיאולוגיים מעידים על כך שהמקום מתפקד שלב קצר בתקופת הברזל, במהלך המאות סוף ה-2 לפנה"ס, מאה 1 לפנה"ס, ראשונה לספירה, חורבן ב-68 לספירה. כלומר המקום מתפקד סביב ה-

200-150 שנה בצורה אינטנסיבית. זה שולח אותנו לתקופת החשמונאים, הורדוס, המאה ה-1 לספירה, המרד הגדול והתקופה שבה פעלו שני אנשים חשובים – ישוע ויוחנן המטביל.

רולאן דה וו ולנקסטר הרדינג מוצאים תקופה מסוימת שהחורבות שאנו רואים זה מהתקופה הזו.

כשאליעזר ליפא סוקניק רוכש את מגילת סרך היחד הוא קורא במגילה למשל את המשפט הבא " באלה יתהלכו בכול מגוריהם כול הנמצא איש את רעהו. וישמעו הקטן לגדול למלאכה ולממון, ויחד יואכלו ויחד יברכו ויחד יועצו"

אז הוא אומר, כמדומני כי זה מה שקראתי על האיסיים. כלומר הוא מכיר מהמקורות ההיסטוריים משהו שהוא מכיר רק ממגילה שקרא ממה שנמצא במערה מס' 1, הדמיון והשותפות מזכירות לו מאוד את מה שהוא מכיר מהמקורות ההיסטוריים שכותבים על האיסיים.

המקורות ההיסטוריים שכותבים על האיסיים זה שלושה – יוסף בן מתתיהו, פיליניוס ופילון. שניים כותבים ביוונית, אחד כותב בלטינית, אין כותבים שלהם בעברית, אם כי יוספוס היחיד שיכול היה לכתוב בעברית.

יוספוס כותב המון על האיסיים - " כי שלשה מיני חכמי הדת (פילוסופים) נמצאו בקרב היהודים. על האחד נמנים הפרושים, ועל השני - הצדוקים, ועל השלישי - אלה הנקובים בשם איסיים, והם נוהגים חסידות.

האיסיים הם יהודים מלידה, אולם הם עולים על יתר היהודים באהבתם איש את רעהו. הם מתנזרים מתענוגי הבשר, בראותם בהם רעה, ולמעלה טובה נחשב בעיניהם למשול ברוחם ולכבוש את יצרם. גם חיי הנישואים נמאסים בעיניהם, אולם הם אוספים אליהם בני אנשים זרים בעודם רכים בשנים ונוחים לשמוע בלמודים, ומקרבם אותם באהבת-אבות וחורתים על לוח-לבם את חוקיהם. אמנם אין הם רוצים בזה להעביר את נשואי האישה ואת נחלת-האלוהים הקשורה בהם, אולם הם גודרים עליהם מפריצות הנשים, בהאמינם כי אף אחת מן הנשים אינה שומרת את אמונתה לבעלה האחד.

הם מואסים בחיי עושר, ונפלא הוא שיתוף הרכוש אצלם, עד כי לא נמצא בקרבם איש מופלג בנכסים. כי חוק הוא להם, אשר כל הנלווה על חבורתם (שיטתם) יפקיר את רכושו לכל החבורה (המסדר), ולא נמצאה בהם חרפת העני, ולא גאות העשר, כי נכסי כל היחידים התערבו יחד ורכוש אחד לכולם, כאילו היו אחים מבטן...

"...ברך מיוחדת הם עובדים את אלוהים: לפני עלות השמש אינם מוציאים מפייהם דבר חול והם פונים אליו (אל השמש) בתפילות אשר קבלו מאבותיהם, כאלו הם מחלים את פניו לעלות. ואחרי הדבר (עלות השמש) הפקידים שולחים אותם איש איש אל המלאכה, אשר הוא יודע אותה (רגיל בה), והם עושים את מלאכתם בלי הרף עד חמש שעות ביום, ואחרי-זאת הם מתאספים אל מקום אחד וחוגרים אזור-בד ורוחצים את בשרם במים קרים ואחרי טהרתם הם פונים כולם למדור מיוחד, שמה אינם נותנים לבוא לאיש זר, אשר לא מחברתם, והם הולכים בטהרה כהולך למקום קדוש ובאים אל מקום הסעודה הזה. ובבואם שמה, הם יושבים במנוחה והאופה עובר עליהם ומניח לפני כל איש את לחמו בסדר והמבשל מגיש לכל אחד קערה עם תבשיל אחד. והכהן מתפלל לפני אכלם, וקודם התפילה אסור עליהם לטעום דבר.... "

יוסף ממשיד ומתאר אותם. מתיאורו עולה קבוצה של אנשים שחיים מאוד בצנעה, שלא מתחננים, שחיים בשיתוף מלא. יוספוס ממשיד בהרבה תיאורים נוספים על האיסיים ועל כללי ההתנהגות שלהם. רואה אליעזר ליפא סוקניק את קווי הדמיון בין מה שכותב יוספוס לבין מה שכותב במגילת סרך היחד וטוען שמדובר באיסיים.

פיליניוס כותב כך : "בצדו המערבי של ים המלח, מחוץ לתחום האדים המסוכנים מן החוף, מתגוררת העדה הבודדת של האיסיים, המופלאה מכל הכתות שבעולם, שכן אין בה נשים. אנשיה מותרים על תאוות מין ועל הכסף, ומסתופפים בצל הדקלים. מספרם אינו פוחת והולך, כי מדי יום ביומו מצטרפים אליהם אנשים רבים, לסגל לעצמם את מנהגייהם. וכך במשך אלפי דורות, ממשכה העדה את קיומה לנצח, אף על פי - לא יאומן כי יסופר - שאין תבריה נולדים בקרבה. עייפותם של אחרים מן החיים, היא, אפוא, יתרונם. מתחת מקום שבתם הייתה בעבר העיר עין גדי, שרק ירושלים עלתה עליה בפוריות אדמתה ובוסתני דקליה.... "

אז באים רולאן דה וו ואליעזר ליפא סוקניק אומרים את הדבר הבא - יש אתר שנמצא ממערב לים המלח, מסביב לאתר נמצאו מגילות, שאחת מהן היא מגילת סרך היחד, תקנון היחד, ואכן המקורות האלה מדברים על היותם ביחד, ועל הסעודות המשותפות, בינגו! האתר הזה הוא אתר איסיי! אז הם מתחילים את הזיהוי של המקום כמקום שקשור לאיסיים, או לפחות לאחת מהקבוצות האיסיים, שכן יוספוס מספר שהאיסיים חיו בכל מיני מקומות בארץ, בירושלים למשל. עם הגישה הזו הם באים ומנתחים את האתר.

הסיבה שמגילות שכאלו נמצאו רק באזור זה, למרות שחיו במקומות נוספים אחרים הוא מהסיבה שרק במדבר יהודה, בתנאים מאוד מיוחדים של יובש וחושך, הצליחו למצוא מגילות. הממצאים הכתובים במקומות אחרים בארץ הם חריטה או אוסטרקונים. מגילות מלבד מדבר יהודה, בארץ הנושבת שיש לחות וגשמים, לא נמצאו.

פילון כותב על האיסיים : "כי מספרם מגיע לארבעת אלפים ומעלה...והם קובעים את מושבם בכפרים ולא בערים, מהם עובדים את האדמה ומהם עוסקים במלאכות שונות המרבות שלום בעולם... האיסיים אינם צוברים כסף וזהב, אינם רוכשים אחוזות ארץ גדולות, ואינם חומדים הכנסות רבות, אלא שואפים לספק את צרכי חייהם ההכרחיים בלבד והם כמעט היחידים בעולם אשר אין להם רכוש וקניין...אין בהם אפילו עבד אחד, אלא כולם עוזרים איש לרעהו כבני חורין...ואשר לפילוסופיה מניחים אותה את תורת ההיגיון לאנשים הלהוטים אחרי הפטופוט, משום שאין בה צורך להשגת השלמות...לעומת זה לומדים הם בשקידה רבה את תורת המוסר, ובעניין זה יהיו להם לעיניים חוקי אבותיהם אשר יקטן כוח השכל האנושי מהשיגם, אם לא יערה עליו אלוהים רוח ממרום...שלשה הדברים אשר ישימו להם לקו ולמשקולת: אהבת אלוהים, אהבת המוסר ואהבת הרע...מעלותיהם הנוגעות לאהבת הרע הן: חבת הבריות, שוויון הזכויות, ועל כולן - שתוף החיים..."

הוא חוזר על דברים מאוד דומים למה שכתבו יוספוס ופיליניוס. כלומר שמשלושת המקורות ההיסטוריים למידים שמדובר בקבוצה שחיה מאוד בצנעה, חיה בחיי שיתוף, הם לא רוצים נשים, למרות שיוספוס מסתייג ואומר שחלק מקבוצת האיסיים כן מתחתן, אבל לא לצורך תענוגות המין אלא רק לצורך ריבוי, כדי שהאדם לא יעלם מהעולם.

יוספוס כותב : "ויש עוד כת שניה לאיסיים, ואנשיה אינם שונים במנהגייהם ובחוקותיהם מיתר אחיהם, ורק במשפטם על הנישואים נבדלו מהם, בחשבם כי האנשים, אשר אינם נושאים נשים, פורקים מעליהם חלק גדול מן החיים - את נחלת-אלהים. ועוד דבר גדול מזה: הן אם כל האנשים יחשבו זאת, יעבור זרע האדם מן העולם. אולם הם בודקים שלש שנים את הארוסות ואחרי הכירם על-פי שלש טהרות, כי הן יכולות ללדת בנים, הם נושאים אותן לנשים. והם אינם נגשים אל נשיהם בעת הריון, להראות, כי

לא למלא את תאוותם לקחו נשים, רק למען החיות זרע על האדמה. והנשים רוחצות את בשרן בסדין (בחלוק), בעוד אשר הגברים שמים עליהם אזור. אלה הליכות הכת הזאת."

כך סוקניק, דה וו וידין הגיעו למסקנה שפה ישבו האיסיים.

חוץ מקרימיקה נמצאו כאן גם מטבעות, חלקם הגדול בימיו של יוחנן הורקנוס, מאה 2 לפנה"ס. אפשר לשים לב לבור מים עגול ובסיסי עמודים.

חדר הסופרים - רולאן דה וו מסיר את האדמה מעל המקום. כשהוא מגיע לחדר הזה הוא מוצא בו כסתות דיו, מחסניות של דיו, שמשמשות לטבילה של קנה וכתובה, ובנוסף הוא מוצא כאן ספסלים.

מסביב מוצא מגילות רבות ובנוסף חופרים חדר שבו יש כסתות דיו ושולחנות, הוא מיד טוען שנמצא חדר הסופרים. כלומר כאן ישבו אותה קבוצה של איסיים שעסקה בכתובת המגילות שמאוחר יותר הם החביאו מסביב לאתר. כמו כן הוא מוצא גם נרות בחדר ליד, שעל פי טענתו שימשו לתאורה בזמן הכתיבה.

המגדל החשמונאי - לפי הארכיאולוגים המגדל התנשא גבוה הרבה יותר ממה שהוא מתנשא היום, כ-15 מ'. מהמגדל רואים שמדובר על אתר לא מאוד גדול. הממעיטים מדברים על כ-70-60 איש שחיו כאן, המגדלים מאוד מדוברים על כ-150 איש שחיו פה. חשוב לדעת שלא נמצאו בתי מגורים באתר. מכאן אפשר להבין את השלב החשמונאי. אנו נמצאים על המגדל, אם כי לא בקומתו העליונה. למגדל יש חלקקה. כאמור, בשלב ההרודיאני המקום עבר הרחבה מאוד גדולה. כל החלק מהצד הוא הרחבה הרודיאנית שהמשיכה אחרי הורדוס עוד כ-70 שנה.

רולאן דה וו חופר את האתר בשנות ה-50 ומתחיל למצוא כמות מאוד גדולה של מקוואות באתר מאוד קטן. כמובן זה משתלב לו עם המקורות ההיסטוריים שמדברים על האיסיים כמי שטובל כל פעם לפני האוכל. זו מבחינתו עוד הוכחה שישבו כאן איסיים.

הם חופרים את המבנה בצמוד למקווה, וליד המבנה המלבני הארוך, במבנה הבא, הם מוצאים כלי אוכל רבים מאוד מחרס. כלומר יש מבנה מלבני, מקווה וכלי חדר אוכל, במילים אחרות - המבנה המלבני המארוך הוא המקום שבו בסרך היחד, אצל יוספוס, פילון ופיליניוס, מתוארות הארוחות - זהו חדר האוכל שבו התקיימו הארוחות המשותפות. רולאן דה וו מזהה את המקווה בו טבלו לפני האוכל ואת חדר האוכל בו אכלו, הכל משתלב ומתאים.

סככת תצפית - עד עכשיו ראינו את המערות שנמצאות במצוק ממול, שם המערות הן קרסטיות. לעומת זאת כאן המערות הן כבר מערות בחומר שנקרא תצורת הלשון, חוואר הלשון. בחוואר הלשון או תצורת הלשון לא נוצרות מערות קרסטיות, כן חופרים בהן מערות שכן מדובר בחומר מאוד רך לחציבה. מערה מס' 4, שרואים את פתחה, היא מערה מיוחדת מבחינת הממצא שלה, נמצאה בה כמות חומר מאוד גדולה, אם כי חתוך לגמרי, כאמור הסברה אומרת שחייל רומי חתך את כל החומר. זו מערה שאפשר לראות גם מהכביש, מאוטובוס, כך שאפשר להראות אותה גם אם לא נכנסים לאתר ורק חולפים על פניו.

ליד המשטח שעברנו נמצאו 100 אלף חרצני תמרים. בחפירה עצמה נמצאה גם קופסה של תפילין (במערות ולא באתר עצמו), ובאתר עצמו נמצאו די הרבה דברים שקשורים לעבודות תעשייתיות וחקלאיות, נמצא אזור של בורסקאות, אבנים של נול לטווייה ותמרוקים של נשים.

נשאלת השאלה למה יש תמרוקי נשים ואבני נול (שכן טווייה ואריגה זו עבודה נשית מובהקת באותה תקופה), שכן גם יוספוס, גם פיליניוס וגם פילון מזכירים שלא אמורות להיות נשים, מלבד יוספוס.

בהליכה לבית הקברות - קמ"ט ארכיאולוגיה יהודה ושומרון לשעבר, איציק מגן, ביחד עם עוזרו יובל פלג, חפרו לפני כמה שנים את קטע הזה ועוד כמה קטעים ומצאו ריכוז מאוד גדול של כדים ובהם עצמות עיזים וכבשים. זה המקום בו נעשתה החפירה.

בית הקברות - על פני כל הגבעה אפשר לראות ערימות אבנים מסודרות. אם נעלה את זה על מפה אז אפשר לראות שממזרח לאתר קומראן נמצא בית הקברות, הפסים השחורים זה קברים.

על הגבעה המזרחית המלאה קברים נמצאו כ-1200 קברים, ונעשו עבודות שחפרו למעלה מ-50 קברים. כלומר שחפרו תחת ערימות האבנים, ירדו לעומק של כ-1.5 מ' וגילו בתחתית שלד.

כשניתחו את מין השלדים וגילם הסתבר שמתוך הקברים שחפרו יש כ-30% נשים, וכן שיש ילדים. זה כמובן העלה את השאלה איך זה מסתדר עם המקורות ההיסטוריים שמדברים על כך שלא אמורה להיות כאן כמות גדולה של נשים.

יש הפרשי גובה בין הצד שרחוק מאתנו לצד שקרוב אלינו של כחצי מטר, מייחסים את זה לרעידת אדמה שהייתה ב-31 לפנה"ס.

סיכום - דיברנו על כך שנמצאו במערות מסביב לאתר כ-930 מגילות, רובן קרועות ואכולות, חלקן אפילו שלמות, אולם לא נמצאה אף מגילה באתר עצמו. אחת המגילות היא מגילת סרך היחד שנמצאה במערה מס' 1, הראשונה שראה אליעזר ליפא סוקניק קרא בה וראה שמדובר על קבוצה שעושה דברים רבים יחד, דבר שמזכיר לו מאוד את מה שהוא מכיר מהמקורות שכותבים על האיסיים. לכן הוא הראשון שמעלה את האפשרות שמדובר במגילות איסיות.

רולאן דה וו מגיע לחפור את האתר ובמהלך עבודתו הוא מתחיל ללכת עם אותו רעיון, שבעצם מי שישב כאן היו האיסיים, הם אלו שכתבו את המגילות, את המגילות הם כתבו בחדר הסופרים, הם ערכו את הארוחות המשותפות בחדר האוכל. המקורות ההיסטוריים מתאימים את הממצאים הארכיאולוגיים, והוא ממשיך ויוצר את הקו שמדובר באתר איסיי, של אחת מהקבוצות האיסיים שעסקה כאן בחיים בצנע, בשיתוף, הקפידה מאוד על נושא הטבילה וכתבה מגילות.

עוד היום רוב החוקרים באקדמיה אומרים שהמגילות שנמצאו סמוך לאתר הן מגילות שכתבו האיסיים, חירבת קומראן היא חורבה שבה גרו האיסיים, בה הם כתבו את המגילות, החביאו אותן מסביב, אולי גרו במערות מסביב, וזה היה המרכז שלהם. זו עד היום התיאוריה הרווחת באקדמיה הישראלית ומחוצה לה.

לתיאוריה הזו קמו מסתייגים שבאו ושאלו כמה שאלות: האם חייב להיות קשר בין תושבי חורבת קומראן לבין המגילות עצמן? שכן המגילות לא נמצאו בחורבה. מי גר בחורבה כאן? האם היו אלה האיסיים?

המבקרים שסותרים את הרעיון שהוצג עד כה, מעלים אפשרויות שונות. בין התיאוריות השונות היה מי שהביא את הקול שמתנגד לקו המרכזי באקדמיה, פרופ' יזהר הירשפלד ז"ל. **הירשפלד** טען שהיקף החומר שנמצא במערות מסביב הוא כל כך גדול שלא יתכן שקבוצה כל כך קטנה שישבה כאן כתבה היקף כל כך גדול של חומר, שכן אין לה צורך בכל כך הרבה ספרים ונוסחים. לטענתו מציאת כסתות הדיו על ידי רולאן דה וו לא בהכרח מעידה על חדר סופרים וכתבת המגילות, אלא שימשו לכתבת האוסטרקונים שנמצאו במקום.

אם כך, אומרים הירשפלד ואחרים שהחומר הכל כך מגוון, שיש בו חומר פרושי, צדוקי ומגוון כל כך גדול, מתאים אולי לספריית בית המקדש, אולי מגוון שספריות שהיו, לספרייה מרכזית. לכן הוא אומר שבירושלים, שזה המקום שבו התרכזו צדוקים, פרושים ואיסיים היו מגוון גדול של מגילות, וכשהתחילו ללחוץ על ירושלים, בשנת 68, האנשים שידעו שהרומים (אספסיאנוס ובנו טיטוס) בדרך לירושלים והיה ברור שזה הולך לקראת נפילתה של ירושלים, ארזו את ספריית בית המקדש, הלכו בדרך הקצרה ביותר אל המקום שבו ידעו שדברים נשמרים טוב לאורך זמן, שכן ידעו שפה התנאים הטבעיים טובים לשימור החומר, שמו את זה בכדיים במערות, בתקווה שביום מן הימים אם אכן הרומים לא יצליחו לחרב את בית המקדש, הם יוכלו להחזיר את המגילות לבית המקדש.

מה שטוענים הירשפלד ואחרים זו טענה מאוד בסיסית לפיה לא יתכן שכמות כל כך גדולה של חומר כל כך מגוון, שנכתב לאורך תקופה כל כך ארוכה, נכתב על ידי קבוצה קטנה שישבה כאן, בעלי אותה דעה. ספריות מוכרות לנו ממקורות היסטוריים וממצאים בערים מרכזיות (למשל אלכסנדריה, באתונה, ובמקומות נוספים). כמו כן יודעים שקראו וכתוב היה דבר מאוד נדיר באותה תקופה והיו מעט מאוד אנשים שהיו סופרים והם תמיד היו בערים המרכזיות, במקדש. לכן אומרים שסביר יותר להניח שמדובר בספרייה שהגיעה מירושלים או כמה ספריות בסביבה, אולם אין משהו ידוע שהייתה ספרייה שביום מסוים העבירו אותה. **בהתחלה** מצאו את סרך היחד וזה מאוד התאים לאיסיים, אולם מצאו מגילות שמדברות על המחזור החודשי של האישה, על קיום יחסי מין, מחלות מין ודברים נוספים שמאוד לא מתאימים לאיסיים. לטענתם למרות הקרבה הפיזית אין קשר בין החומר הכתוב שנמצא במערות מסביב לבין האתר עצמו. **אם כן**, לגבי האתר מביאים המסתייגים תיאוריה אחרת. קודם כל האיסיים מתוארים כאנשים שחיו בצנעה מאוד גדולה, ואילו כחלק מחפירת האתר נמצאו עדויות ארכיאולוגיות לחיים בעושר בהן בסיסי העמודים מפוראים, כלי אבן מאוד יקרים ששימשו רק את האצולה, מטבעות, כלי זכוכית, כל זה לא מתאים לאיסיים, שאצלם לכאורה צריך לחפש דברים מאוד פשוטים.

הם גם מסבירים את ריבוי המקוואות - בשנות ה-50 כמות המקוואות באתר קומראן הייתה נראית מאוד חריגה. צריך לזכור שמצדה נחפרת רק בשנות ה-60, ארמונות החורף החשמונאיים ליד יריחו נחפרים רק בשנות ה-70 וירושלים בשנות ה-70. אולם אחרי שחשפו את כמות המקוואות בארמונות החשמונאיים ביריחו, שהיו לימים הארמונות של הורדוס, אחרי שחפרו את מצדה וראו את כמות המקוואות, כאן הכמות אינה חריגה ולא יכולה להעיד על כך שיש כאן מנהגי טבילה חריגים.

על פי הירשפלד צריך להסתכל על המקום במסגרת המכלול של כל האזור בימי בית שני. אם כן, בימי בית שני באזור מסביב יש מצודה חשמונאית שנבנתה על ידי יוחנן הורקנוס ונקראת על שמו - הורקניה. מצפון נמצאים ארמונות החשמונאים ביריחו. דרומה עין גדי. מזרחה ליביאס, הפראיה, אזור יהודי. בעין פשחה שרידים של ממצאים בדיוק מאותה תקופה של פה. גידלו אפרסמון ותמרים, וכאמור נמצאו 100 אלף חרצני תמרים.

אומר יזהר הירשפלד שצריך להסתכל על המקום הזה בהתחלה, בשלב החשמונאי, כמצודה צבאית חשמונאית שישבה על צומת הדרכים ירושלים-הורקניה-ים המלח, דרך שמגיעה מעין גדי, דרך שמגיעה מיריחו. על הגבעה ישבה מצודה שהגנה על צומת הדרכים ולכן יש מגדל וחלקלקה, הוא מנתח את הממצא הארכיאולוגי כמצודה צבאית.

בתקופה הרומית, בתקופה של הורדוס ולאחר מכן, כשמרחיבים ומגדילים את המקום, מדובר כאן על מעין חווה חקלאית של אציל יהודי שהתפרנס מצוין ממה שהתפרנסו כל האנשים שחיו בסביבה - תמרים, אפרסמון, מלח, אספלט. הירשפלד אומר שיש קשר ברור בין עין פשחה לאתר, יש דרך וקיר אבנים. כלומר שעין פשחה הייתה חלק מהחווה החקלאית פה. הוא טוען שהוא מוצא שם מתקן להפקת בושם האפרסמון. **כתבו כאן אוסטרקונים** אז יש כאן כסתות דיו, אכלו כאן אז יש כאן כלי אוכל, ואכלו בחדר אוכל כי זה מה שהיו עושים. המקוואות נמצאים כי יש כאן יהודים, הכמות אינה חריגה. אם כך, אומר הירשפלד שבתוך המחקר נכנסו לקונספציה שאומרת שהמקום הוא איסיי והלכו איתה, אך לא נמצא שום דבר כתוב, לא יודעים את שם המקום, לטענתו אונסים את הממצאים לתיאוריה הזו.

נוסף על כן בבית הקברות נמצאו נשים, בניגוד למה שאמור להיות על פי המקורות. כמובן שאחרים באים ואומרים שיוספוס בעצמו כותב שאמורות להיות נשים, ויש שטוענים שקברו כאן נשים בתקופות מאוחרות יותר, בדואים וביזנטים, מה שלא תמיד עמד במבחן פחמן 14.

בנוסף להירשפלד יש חוקרים באוניברסיטאות בחו"ל שאומרים אותו הדבר. כלומר יש כאן ויכוח לגבי ניתוח הממצאים הארכיאולוגיים שנמצאים כאן. יזהר הירשפלד אפילו מאשים את רולאן דה וו בהעלמת ממצאים ארכיאולוגיים שלא תואמים את ההצעה שלו. גם ניתוחים ארכיאולוגיים צריכים להבין בהקשר הזמן והאדם שאומר אותם, אומר יזהר הירשפלד.

כלומר שאם נזיר דומיניקני חופר אתר בקרבת המקום שיוחנן המטביל הטביל את ישוע, והמסמכים של המגילות שנמצאו סביב מזכירים מאוד את מה שמוכר בברית החדשה כנצרות הקדומה (הסעודות המשותפות), אז זה מתאים לנצרות הקדומה. לא סתם הסרט באתר הוא ממוקד מטרה לקהל מאוד מסוים, הקהל הנוצרי שמסתובב כאן.

מה שמספרים לנוצרים זה שפה הסתובב יוחנן המטביל, כאן נולדו הרעיונות של הנצרות הקדומה ומופיעים כאן הרבה מהדברים שלהם הטיפ ישוע - לא לממון, חלוקת הרכוש, היחד, כל אלה בהחלט מופיעים על האיסיים ובסרך היחד.

עוד אומר הירשפלד שבמגילות עצמן רואים חומר פרושי וצדוקי, ולכן בעייתי להגיד שכל החומר הוא איסיי. **הולכת עוד הרבה יותר** רחוק מי שהייתה ראש החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, פרופ' רחל אליאור, וטוענת שקשה להניח שחיה בקרבנו קבוצה כזו שנקראת איסיים, שלומדים עליה מהמקורות ההיסטוריים, כותבי היוונית והלטינית, שעושה משהו בניגוד לתורה (אוסרת נישואים עם נשים), שהיא כל כך שונה בהסתכלות שלה על המציאות, והיא לא מוזכרת ולו פעם אחת בכל מקורות חז"ל (המשנה, התלמוד, התוספתא, הברייתות מתעלמים כולם מהקבוצה הזו).

פרופ' רחל אליאור מגיעה למסקנה שלא הייתה קבוצה שנקראת איסיים, זו המצאה של יוסף בן מתתיהו שנמצא ברומא, רואה את הפיתגוראים, רואה מה קורה בספרטה, וכותב לרומים על קבוצה יהודית שדומה להם עם אותה פילוסופיה פציפיסטית.

במחקר חדש שיפורסם בקרוב על ידי הפרופ' רחל אליאור, ראש החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית ומהחוקרות הבכירות של המיסטיקה היהודית, היא טוענת שהאיסיים לא היו ולא נבראו. אליאור מבקרת בחריפות את העמדה השלטת בחקר מגילות קומראן, על פיה המגילות נכתבו על ידי האיסיים. לדבריה, "60 שנות מחקר התבדו בניסיון למצוא את האיסיים במגילות. אבל אלה לא היו קיימים, אלא הומצאו על ידי יוספוס. זאת היסטוריה של טעויות שהיא פשוט הבל ורעות רוח."

שאלת זהותם של כותבי מגילות ים המלח נתונה במחלוקת עזה בין החוקרים. רוב חוקרי המגילות סבורים שהן נכתבו על ידי האיסיים, או על ידי קבוצה דומה שחיה ליד ים המלח. קבוצה קטנה של חוקרים סבורה שהמגילות נכתבו בירושלים או במקום אחר, והובאו לים המלח בתקופה כלשהי.

אם כן המקום הזה הוא מרתק. הזכרנו את החפירה של איציק מגן ויובל פלג, שבאים ואומרים את אותו דבר רק מכיוון ארכיאולוגי, הם טוענים שהיעוד של המקום היה איסוף של חימר (חומר) טוב ליצירת כלים ובעצם שיטפונות שהיו מגיעים היו מביאים איתם את החרסית שהייתה שוקעת בבריכות, ומזה היו עושים כלים. זה מסביר את כמות המקוואות.

כשיובל פלג הציג את טענתו בכנס ארכיאולוגים בנושא, רוני רייך (שהדוקטורט והמומחיות שלו זה מקוואות) ירד עליו בצורה לא נעימה. שכן אם מדובר בבריכות לאיסוף חימר קשה להסביר את המדרגות, ההפרדה וכן הלאה. כמו כן הוא התייחס לחוואר מוצא, החוואר שנמצא במוצא, ורוני רייך טען שכל התיאוריה הזו לא נכונה.

חשוב לזכור המילה איסיים איננה מופיעה בעברית, זו מילה שכתובה ביוונית (פילון ויוספוס כתבו יוונית, פיליניוס כתב בלטינית). הלכו וחיפשו בתוך מקורות חז"ל מי יכולים להיות האיסיים, שכן אינם מוזכרים במקורות כותבי העברית (ישוע למשל מוזכר במקורות חז"ל ונקרא ישו). חשבו שאולי מדובר שקבוצה שנזכרת בשם הבייטוסים, אולי זה איסיים. יש כאלה שחושבים שחסידיים, שיבוש המילה החסידיים, זה איסיים.

בתוך המגילות עצמן יש מגוון מאוד גדול, יש מגילות צדוקיות ומוזכר בהן כהן הצדק הצדוקי, יש מגילות שמתייחסות ללוח השנה שהיה של 364 יום, חסר יום. שנת שמש היא 365 ימים, שנת ירח היא 354 ימים, במגילות מופיע לוח של 364 ימים, מספר שמתחלק ב-7. חודש, יום, שנה, קשורים בגרמי השמיים, ואילו שבוע זה המצאה של ספר בראשית שלא קשורה בגרמי השמיים, בסיבוב הירח סביב כדור הארץ או בסיבוב כדור הארץ סביב השם, או בזמן שכדור הארץ מסתובב סביב עצמו, יממה. 365 לא מתחלק ב-7. אז בעצם יכול להיות שבמגילה שמתייחסת ללוח השנה יש ויכוח על לוח השנה ועל פעילות במקדש. כלומר עוד אפשר לפתח המון את הוויכוח, שכן החומר הוא אדיר. החוקרים בעצמם מתנצחים על העניין, וצריך מאוד להזהר עם קביעות חד משמעיות בכל מה שקשור לארכיאולוגיה. לפעמים רמות הלכוכים שמגיעים בתוך הארכיאולוגים היא יותר גדולה מכל דבר אחר.

ראינו את האתר, שמענו את התיאוריה המרכזית ונתנו את הבעיות והדעות השונות.

נסיעה לוואדי מורבעאת

בזרחנו למצוקי דרגות, נחל דרגה. מצד שמאל אפשר לראות הרבה מאוד צמחייה שמעידה על הימצאותם של מי תהום, מעיינות שנובעים כאן. המעיינות נקראים עיינות צוקים בעברית ועין פשחה בערבית. שמורת טבע עיינות צוקים היא שמורת טבע עם כמות מאוד גדולה של מים, מדברים על כ-80 מיליון קו"ב בשנה. השמורה היא מאוד מיוחדת שהצמחייה בה מעידה על טיב המים. כשמסתכלים קצת יותר מקרוב רואים שהצמחייה היא של קנה, מלוח, ימלוח, מילחית, כולם צמחים חובבי מלח.

מצד ימין אפשר לראות את המצוק שבעבר ים המלח הגיע עד אליו, המשמעות היא שאי אפשר היה ללכת לאורך חופו של ים המלח, שכן הים הגיע עד אליו. מצד ימין רואים את הסלע אליו הגיע בשנת 1900

מקאליסטר, ראש קרן ה-PEF וסימן את גובה ים המלח, סלע ה-PEF. רואים שני קווים שחורים ובאמצע קו אדום. הכביש שעליו אנו נוסעים הוא כביש שנמצא מתחת לפני בים עד 1970, אז הים התחיל לסגת ואת הכביש בנו על סוללת עפר כדי שלא יהיה בתוך המים אלא לצדם.

הדרך הקדומה עלתה לאמצע המצוק והלכה מעלינו עד שעקפה את המצוק וירדה חזרה אל חוף הים. השביל המסומן הראשון בארץ, עוד לפני קום המדינה, היה השביל שעקף את המצוק.

עוברים ליד חורבה שנקראת חירבת מזין, שנמצאת משמאל, שנחפרה על ידי פסח בר אדון ועל ידי יזהר הירשפלד בתחילת שנות ה-2000. חרבת מזין הייתה מספנה, מקום שאליו העלו ספינות לצורך תיקונים. חוף מהמספנה נמצא גם מזח שמטרתו היה לפרוק סחורות. בנוסף נמצא במקום מטמון מטבעות שהסגיר את התקופה שבה הייתה בשימוש החורבה, ימיו של אלכסנדר ינאי, שמלך בין 103 לפנה"ס עד 76 לפנה"ס. הים הגיע עד למספנה, היו מגיעים עם הספינות בשיט על למבדוק ושם היו מושכים את זה כדי שאפשר יהיה לתקן ומיד להחזירן למים.

מצד ימין היאחזות אבנת, בתוכה יש בית ספר שנקרא יפתח, בית ספר לתלמידים שנפלטו ממסגרות החינוך הדתי. הנחל הבא שחוצים הוא נחל קידרון שמתחיל בהר הצופים, זורם ליד מעיין הגיחון, עיר דוד, יורד ומגיע עד ים המלח. בספר יחזקאל ישנו תיאור של מים שיוצאים מבית המקדש וזורמים אל ים המלח, אמנם לא

מוזכר שם השם נחל קידרון, אולם ברור לגמרי שמדובר בנחל קידרון. המים של בית המקדש שמגיעים אל ים המלח מתקנים את ים המלח עד כדי כך שיהיו דייגים בעין גדי. היום חלק מהנחל זורם עם מי ביוב. **משמאל** רואים את ים המלח, בצד הירדני רואים מדרון ירוק שנקרא קלירוהי, מים יפים ביוונית. שרידים של אתר ארכיאולוגי, מרחצאות של מים חמים. יוסף בן מתתיהו מספר שהורדוס בערוב ימיו מגיע בעצת רופאיו לקלירוהי כדי לרחוץ במים. יוספוס מספר שהורדוס מתעלף במים החמים, חוזר ליריחו וכעבור כמה ימים הוא מת והתהלוכה יוצאת לקבור אותו בהרודיון.

חוצים את נחל תמרים, נחל שגם אותו גולשים בסנפלינג ואפשר לטפס את מפליו. **ים המלח** נקרא בתנ"ך בכמה שמות. שם אחד זה ים הערבה, השני הוא הים הקדמוני (לא מלשון עתיק אלא מלשון קדם, מזרח, שכן הוא הים המזרחי). שם נוסף הוא "עֵמֶק הַשְּׂדִים הוא ים המלח", כך נאמר בספר בראשית. במקורות מאוחרים יותר מופיעים שמות נוספים כמו ים האספלט (כך קורא לו יוספוס). המקורות המוסלמים קוראים לו 'באחר לוט' (באחר-ים). רק בימי הביניים מתחילים לקרוא לו בשם ים המוות, שהוא שם שאיננו לגמרי מדויק, שכן יש מספר אצות, בקטריות, שחיות בתוך ים המלח. **אורכו** של ים המלח היה בעבר כ-80 ק"מ, היום אורכו 45 ק"מ. כידוע, מ-1977 כל חלקו הדרומי, האגן הדרומי התייבש, והים קטן כמעט בחצי. מליחותו של ים המלח הייתה בעבר 27%, כיום מליחותו 34%, כל הזמן מים יוצאים באידוי אבל לא נכנסים יותר בגלל סכר דגניה, הסכרים הירדניים, תעלת העיור, כך שהמים לא ממשיד להתמלא אלא רק יוצאים ממנו מים ומלחים שוקעים, לכן הוא נהיה גם יותר מלוח. רוחבו כ-16 ק"מ. עומקו 370 מ' בנקודה העמוקה ביותר, גובהו היום 428 מ' מתחת לפני הים. בעבר, כשמקאליסטר סימן את מפלס הים בסלע ה-PEF, גובהו היה מינוס 392 מ', כך שהוא ירד בעשרות מטרים מאז שנות ה-60, כשהחלו למנוע ממים להגיע אל ים המלח.

באמצע המאה ה-19 מגיעים לכאן שני חוקרים בריטיים, לאחד קוראים מור ולשני קוראים בק. לקראת השעה 16:00 הם מרתיחים מים כדי להכין תה. הם מודדים את טמפרטורת המים ומגלים דבר מאוד מעניין – המים רותחים בטמפרטורה גבוהה מ-100 מעלות. הם יודעים שבגובה פני הים המים רותחים בדיוק ב-100 מעלות, בהרים הגבוהים הם רותחים בפחות מ-100 מעלות, ולכן המשמעות היא שהם נמוכים יותר מגובה פני הים. המים רותחים ביותר מ-100 מעלות שכן הלחץ הברומטרי כאן גבוה יותר, הם הראשונים שמגלים שים המלח הוא נמוך מתחת לפני הים, מה שהיום נראה ברור לגמרי ולא היה ברור לגמרי לקדמונים. בזכותם מתחיל מרוץ לקביעת גובה ים המלח.

הראשון שקבע את הגובה המדויק של ים המלח, מינוס 392, היה קולונל אמריקאי שעמד בראש משלחת ונקרא ליניץ.

מגיעים אל המחסום הצבאי, פונים בו ימינה ומתחילים לטפס את מצוק ההעתקים כלפי מעלה. המחסום הצבאי כאן איננו יושב על הקו הירוק. הקו הירוק עבר קצת צפונית לעין גדי, אם כן אנו נמצאים צפונית לקו הירוק.

במצוקי דרגות קמה היאחזות הנחל מצפה שלם בשנות ה-70. הזכרנו את מצפה שלם כשדובר על רחבעם זאבי שבחר את השם על שם מורו, נתן שלם, שהיה גיאולוג והקים את חוג המשוטטים בירושלים ב-1933 שטיילו המון במדבר יהודה, הוא גם כתב ספר חשוב על מדבר יהודה ועל הבדואים במדבר יהודה. בשלב מסוים, כשהחליטו לאזרח את מצפה שלם, החליטו שלא רוצים להקים את היישוב למעלה אלא ליד כביש 90. ירדו למטה ואת המקום הזה הפכו לבית ספר לגלישה וטיפוס, טיולי מדבר. היום זה רק אתר אירוח שיש בו צימרים, אוהלים, אוהל בר מצוות וכן הלאה.

דרך העפר שנכנסים איתה הולכת אל נחל דרגה. הדרך נכנסת לא הרבה, בעבר נכנסה עד למסלול. כיוון שחדרך נפגעה משיטפונות אפשר להיכנס רק קטע קצר. בתחילת המסלול קטע מסוים על דרך עפר, ביציאה מהנחל צריך ללכת הליכה מנהלתית על דרך עפר כ-3 ק"מ. לאורך המסלול יש קטעים של ירידה תלולה מאוד, עלייה בסולמות, ידיות אחיזה, מסלול לא מאוד קל. משך המסלול כ-3 שעות.

מסלול הליכה משאש - מורבעאת

משלט הכניסה למסלול יורדים אל נחל המורבעאת, הולכים למערות מורבעאת, עולים במעלה נחל מורבעאת ומשאש עד הדרך וחוזרים בה חזרה לאוטובוס. יש בנחל אפשרויות לכל מיני מסלולים. המסלול האתגרי הוא החלק התחתון שיוצא מכאן עד לכביש, מה שנקרא הדרגיה, מסלול עם 14 מפלים קטנים, המצריך לחצות גבים בשחייה ולרדת בעזרת חבלים. אנחנו עושים את הקטע שנקרא מורבעאת – משאש.

לא יורדים עד הנחל עצמו אלא על שביל שמוביל למערות מורבעאת.

אסון שהתרחש כאן בנחל בתחילת שנות ה-70, אז יורדים קבוצה של מטיילים בקיבוץ חפץ חיים לטיול בדרגיה, אותו מסלול תחתון. הם יוצאים ב-5:00 בבוקר מחפץ חיים, המדריך בודק את מזג האוויר ומגלה שהוא בסדר גמור ואין שום בעיה לצאת לטיול. הוא שומע חדשות, שכן אז לא היו אתרי אינטרנט ולא היה דרך להתעדכן מלבד לשמוע חדשות. כשהם מגיעים היאחזות הנחל במצפה שלם המדריך פוגש את הקצין שלא אומר לו שיש בעיה כלשהי לרדת לנחל.

הוא הדרך קבוצה של גרעין נח"ל לקיבוץ חפץ חיים, חבריה בני 19. הם יורדים וממשיכים לתוך הנחל פנימה. בסביבות השעה 14:00 בצהריים הם שומעים רעש רציני, המדריך מיד מבין שמדובר בשיטפון וצועק לכולם לנסות לטפס כמה שיותר גבוה כדי להתחמק מהשיטפון, אולם מדובר בחלק בנחל שאין יותר מדי לאן לברוח. השיטפון מגיע, חלק מצליחים להיאחו בצדדים, וכשהם עושים ספירה הם מגלים ש-6 חסרים.

מישהו מהם מצליח לעלות למעלה ולהזעיק עזרה. מתחילים להגיע חיילים כדי לנסות לחלץ אותם, ונוצר מצב שבו המחלצים הופכים להיות מחולצים, שכן הביאו חיילים שלא הכירו את השטח ולא ידעו מה עליהם לעשות. בסופו של דבר גילו את 6 הגופות במורד הנחל.

מנהל בית ספר שדה באותה תקופה, אלי רז, מחליט להקים יחידה שתתמחה שחיפוש אחר אנשים שקרה להם משהו במדבר. הוא מקים את יחידת החילוץ הראשונה בארץ, יחידת חילוץ עין גדי, שתהפוך אחר כך להיות האמא של יחידות החילוץ, היום יש כבר כמעט בכל אזור יחידות חילוץ.

כמובן שהדבר הזה לא עבר ללא משפט למדריכים, שכן נהרגו 6 אנשים ויש משפחות. המדריך והמלווה החברתי של אותו גרעין נתבעו, והתחילו לבדוק מה היה בסדר ומה לא. בית משפט בדרגה הנמוכה ביותר זיכה, היה ערעור למחוזי בו הם יצאו אשמים. קוראים את הדברים ונהדמים מהניתוק של השופטים מהווי הטיוולים – למשל הם אומרים שהמדריך חשב יותר על כך שהרדיו לא יירטב ולכן לא לקח רדיו אל הנחל בזמן הטיוול, היה עליו לקחת רדיו ולהקשיב לחדשות גם בשעות הצהריים ולא רק בבוקר. כמובן שאין פה קליטה לרדיו.

בסופו של דבר יש ערעור לעליון ובעליון יש כמה שופטים, השופט איילון אומר דברים מאוד מרגשים: "עריכת טיוולים לשם הכרת הארץ, אתריה ההיסטוריים ונופיה היפים, ובחלקם הפראיים – כל מחנך יכיר בחשיבות המשימה. היא יוצרת קשרי אהבה ושייכות ויחס של כבוד לטבע ולסודותיו. כך נגדל דור המתמצא בארצו והמעורה בה. ואני מרהיב עוז בנפשי ומוסיף שדווקא הקושי הפיסי ודווקא הסיכון הכרוכים לעיתים בטיוולים אלה, מהווים אתגר לבני נוער, ובהתבגרותם יוצאים הם מהמסע חזקים ומרוממי רוח. סבורני שערך חינוכי ולאומי זה צריך לשמור עליו מכל משמר, וחלילה שיעלה מפסיקתנו כי שומר נפשו מוטב לו להימנע מעריכת טיוולים כאלה, שיש בהם סיכון כלשהו. ולא באתי לעודד קלות דעת או הרפתקנות חסרת רסן. אך עד שאדרוש מהמערערים לתת ל-17 חיילים צעירים וחסונים שבחסותם את הפקודה להפסיק את הטיוול ולחזור כלעומת שבאו - ולא, יתחייבו בנפשם - רצוני לתת דעתי גם על רגש התסכול והרושם החינוכי השלילי שעלולים להיווצר בלב המשתתפים מגישה הססנית מופרזת כזאת. הרי בשעה שלדעת המחמירים סביר ומן הדין היה ליתן את פקודת הנסיגה, עדיין לא ידעו מה תהיה התוצאה הקטלנית, והיא הייתה בגדר אפשרות רחוקה ונדירה. אכן, לא הייתי שולל מכל וכל שבנסיבות כפי שהיו קיימות במקרה דנן, היו המערערים יכולים להמשיך בתכנית המתוכננת, על אף מודעותם לסכנה הכרוכה בדבר. לאחר המעשה אפשר, אולי, לומר שטעו בשיקול דעתם. אך מכאן ועד להרשעתם בהתרשלות במילוי תפקידם הדרך רחוקה."

בסופו של דבר הם אומרים שהמדריכים נהגו בסבירות רבה מאוד, הם התעניינו במזג האוויר. הם אמורים היו לעשות יום לפני כן טיוול ודחו אותו בגלל שיטפונות. את הטיוול הם קיימו לאחר שביררו אם יש סיכוי לשיטפונות. בסופו של דבר מזכים את המדריך והמלווה החברתי מהמוות של אותם 6. ממשיכים בירידה תלולה ומגיעים לקטע שבו מטפסים אל המערות בידיות אחיזה.

מערות מורבעא

הזרכת עמיתים - מרד בר כוכבא ודמותו של מנהיג המרד

"אדוני הנשיא, יש לי את הכבוד להודיעך כי גילינו 15 מכתבים שנכתבו ע"י הנשיא האחרון של ישראל לפני 1800 שנה, ונחתמו על ידו – "שמעון בר כוסבא נשיא ישראל". במלים נרגשות אלו פנה הארכיאולוג יגאל ידין אל נשיא המדינה יצחק בן צבי בכנס של "החברה לחקירת א"י ועתיקותיה" שנערך בחודש מאי 1961, ותאר בפניו את התגלית המרעישת שנמצאה ב"מערת האגרות" שבנחל חבר, במדבר יהודה.

צריך לדייק ולומר שזו לא הייתה הפעם הראשונה שנתגלו מגילות של בר כוכבא. כבר ב-1951, 10 שנים קודם לגילוי המגילות בנחל חבר, התגלו לראשונה מגילות כאלו כאן, בנחל מורבעא שבצפון ים המלח, מגילות עליהן היה חתום מנהיג המרד בר כוכבא בשמו האמיתי "שמעון בר כוסבא", אולם זו הייתה הפעם הראשונה שמגילות כאלו נתגלו בתחומי מדינת ישראל.

מהו מרד בר כוכבא ואיך התנהל, מי היה מנהיג המרד הידוע בשם "בר כוכבא", איך פעל ומה היו תוצאות המרד? – על כך בשורות הבאות.

שנת 70 לספירה. מרד החורבן לקראת סיומו, ירושלים נחרבה ע"י הרומים, בית המקדש נשרף ונחרב. עוברות עוד 3 שנים ואחרוני המורדים מוצאים את מותם במצדה, תם מרד החורבן. אך החיים בא"י נמשכים ומתחיל שיקום איטי ביהודה ובגליל, ובמקביל מתחדשות התקוות לשיקום ירושלים והמקדש ולגאולת ישראל.

בשנת 130, כ 60 שנה לאחר מרד החורבן, ביקר הקיסר אדריאנוס בא"י ובעקבות ביקור התחזקה תקוותם של יהודי הארץ, אולם התקווה נכזבה במהרה. אדריאנוס הכריז על הקמתה מחדש של ירושלים כעיר אלילית בשם איליה קפיטולינה, ובנוסף, נאסרה על היהודים מצוות המילה. התסיסה בארץ התגברה ובשנת 132 פרץ בארץ מרד חדש ובראשו עמד שמעון בן כוסבא המוכר לנו כבר כוכבא.

המרד נמשך יותר מ 3 שנים, עד סוף שנת 135 או תחילת 136. בשונה ממרד החורבן עליו יש עדות היסטורית מפורטת ומדויקת של יוסף בן מתתיהו, הרי שלמרד זה יש מעט מאד מקורות היסטוריים וע"כ המידע עליו ועל מנהיגו לוקה מאד בחסר. מקורות המידע המעטים העומדים לרשותנו הם כתביו של ההיסטוריון הרומאי קסיוס דיו וכן איזכורים אקראיים במקורות התלמודיים שלנו, המגילות שנמצאו במדבר יהודה ומחילות המסתור הרבות שנמצאו בשפלת יהודה בשנים האחרונות. מכל אלו עולה תמונה שכלל הנראה בשנתיים הראשונות של המרד הוא נחל הצלחות גדולות והפגיעה בחילות הרומאים הייתה קשה עד מאד. המורדים הסתתרו במחילות המסתור שחפרו בשפלת יהודה לפני פרוץ המרד ומשם ביצעו פשיטות גרילה על חילות הרומאים ופגעו בהם פגיעה אנושה.

במהלך תקופה זו הטביע בר כוכבא מטבעות אשר על חלקו מופיע השם "שמעון" ובצד השני "לחרות ירושלים", ועל חלקו מופיע ציור חזית בית המקדש או מוטיבים דתיים שונים. כ"כ ניתן לראות כי במהלך התקופה הרבה בר כוכבא באגרותיו בשימוש בתואר "נשיא על ישראל"

במרכז: מתקן לנשיאת לולבים, ציור חזית בית המקדש וכתובת "שמעון", בהיקף: כתובת "לחרות ירושלים".

בשנה השלישית, הזעיק אדריאנוס לא"י את יוליוס סוורוס, המובחר שבמצביאי, וזה פתח בהשמדה שיטתית של מעוזי המורדים וכפריהם. התוצאות היו איומות. ההיסטוריון הרומאי קסיוס דיו כותב: "50 ממצודותיהם (של המורדים) ו 985 מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. 580,000 איש נהרגו בקרבות ואילו את מספר המתים מרעב ומגפה לא ניתן היה לברר. ברם, גם רומאים רבים נפלו במלחמה הזו, לכן לא השתמש אדריאנוס בכותבו לסנאט בפתיחה המקובלת אצל הקיסרים – אם לכם ולבניכם שלום, טוב הדבר, שכן גם לקיסר ולצבאותיו שלום". במהלך דיכוי המרד חרבה העיר ביתר שעמדה במרכז המרד, ושם ככל הנראה, מצא בר כוכבא את מותו. אחרוני המורדים ברחו למערות מדבר יהודה אולם הרומאים רדפו אחריהם עד

לכאן, הטילו עליהם מצור ובסופו של דבר כאן הם מצאו את מותם. גם אם המספרים בהם נוקב קסיוס דיו הם מוגזמים, החורבן ביהודה היה עצום עד כדי שמעתה ואילך המרכז היהודי עבר לגליל ולא חזר לאיזור יהודה וירושלים עד קום המדינה בדורנו אנו.

דמותו של בר כוכבא כפי שמשקפת מהאיגרות וממדרשי חז"ל מעניינת ורבגונית. לצערנו, לא נשתמר מגילות אשר מופיע בהן תיאור של קרבות שערכו לוחמי בר כוכבא עם הרומאים וקשה ללמוד על בר כוכבא כמפקד בקרב, אולם בחלק מהאיגרות שנשלחו למפקדי המשנה שלו מתגלה דמות של מפקד תקיף וסמכותי מאד אשר לעתים אף מאיים על מפקדי המשנה שלו באיומים שונים ע"מ לקבל את מבוקשו. דוגמא לכך באיגרת הבאה:

תרגום האיגרת (בדילוגים):

"משמעון בן כוסבא ליגע בן גלגלה ולאנשי הכרך שלום. מעיד אני עלי תשמים... כל אדם שאני נותן תכבליים ברגלכם כמה שעסתי (= עשיתם) לבן עפול..."

איגרת אחרת בה ניתן לראות את קשיחותו ותקיפותו של בר כוכבא הוא כותב לאנשי עין גדי: "בפקודה לאנשי עין גדי: וכל איש תקועי אשר ימצא אצלכם – הבתים אשר ישתכנו בתוכם – ישרפו".

במדרשי חז"ל מסופר על מבחני הכושר הקשים שערך בר כוכבא ללוחמיו: "...היה שם בביתו בן כוזבא, והיה לו 200,000 מטיפי אצבע (חיילים קטועי אצבע להוכחת אומץ לבם). אמרו לו חכמים: עד אימתי אתה עושה את ישראל בעלי מומין. אמר להם: וכי היאך אפשר לבדוק? אמרו לו: כל מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מן הלבנון לא יהיה נכתב בחיילות שלך. היו לו 200,000 כד 200,000 כד". ממדרש זה ניתן ללמוד על דרישותיו הגבוהות מאד של בר כוכבא מלוחמיו, אולם בנוסף ניתן ללמוד גם על עוצמתו וגודלו של צבא המורדים (גם אם המספרים מוגזמים מאד) וגם על צייתנותו לדברי חז"ל.

עפ"י כמה איגרות ניתן לראות בבירור שבר כוכבא הקפיד על מילוי מצוות ככל הניתן, וכן מתקבלת דמות אדם שבקי מאד בנעשה ומעורב עד הפרטים הקטנים. דוגמא לכך היא האיגרת המכונה "איגרת ארבעת המינים" מספרת על דרישתו מלוחמיו להתארגן להכנת 4 המינים לקראת חג הסוכות:

תרגום האיגרת: "שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערבה... שלחתי לך שני חמורים, כדי שתשלח עמם שני אנשים אצל יונתן בן בעיה ואצל מסבלה, כדי שיעמיסו, וישלחו למחנה אצלך לולבים ואתרוגים. ואתה שלח אחרים מאצלך ויביאו לך הדסים וערבות והתקן אותם ושלח אותם למחנה מפני שהצבא רב, היה שלום".

עם זאת, באחד ממדרשי התלמוד מופיע משפט אשר חז"ל שמים בפיו של בר כוכבא כאילו מתריס ואומר כלפי השמיים (כלפי הקב"ה): לא תסעוד ולא תכסוף. משמעות המשפט: אתה הקב"ה אל תעזור לי ואל תפריע לי. אני, בר כוכבא, אסתדר בכוחות עצמי במלחמתי נגד הרומאים. ברור שמשפט זה לא מעיד על אמונה רבה אצל בר כוכבא.

ניתן לתמצת את ההתלבטות של חז"ל ביחסם לבר כוכבא במחלוקת המפורסמת הבאה: "ר' עקיבא כשהיה רואה את בר כוכבא היה אומר: דרך כוכב מיעקב - זה מלך המשיח. אמר לו ר' יוחנן בר תורתא: עקיבא, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד (המשיח) לא בא". סביר להניח שמחלוקת זו בין 2 התנאים משקפת את ההתלבטות העמוקה בחז"ל איך להתייחס למרד בר כוכבא בכלל ולאיש עצמו בפרט. ר' עקיבא רואה אותו כמשיח, ולהבנתו המרד אותו הוא מנהיג הוא המעשה הנכון והוא יביא לגאולת עם ישראל. לעומתו ר' יוחנן כמייצג השוללים את המרד משתמש בביטוי חריף מאד (יעלו עשבים בלחיך) כנגד ר' עקיבא וכנגד המרד אותו הוא מעודד. כהערת אגב ניתן לומר כי, ככל הנראה, מדרש זה הוא הבסיס לחוסר ההבנה באשר לשמו המדוייק של מנהיג המרד, כאשר המצדדים במרד ובעומד בראשו כינוהו "בר כוכבא" בעוד המתנגדים לו כינוהו "בר כוזיבא". רק גילוי המגילות בנחל מורבעת ובנחל חבר הביא לפתרון תעלומה זו.

כפי שנאמר לעיל, תוצאות המרד היו טרגיות והביאו לחורבן טוטלי ביהודה. העיר ביתר שעמדה במרכז המרד חרבה ובה מצא בר כוכבא את מותו. סיפור מותו מובא במדרש וגם בו מופיע מימד חריג ומיוחד. "באו והביאו ראשו של בן כוזיבא אצל אדריאנוס. אמר להם: מי הרג את זה? אמר לו כותי אחד: אני הרגתי. אמר לו: הראני את גוויתו. נמצא נחש כרוך על צווארו. אמר (אדריאנוס): אלמלא אלוהים שהרגו מי יכול היה להורגו?" המדרש מעצים את דמותו של בר כוכבא עד כדי כך שאפילו לתפיסת הקיסר הרומאי עצמו אין בן אנוש "שיכול עליו" ורק אלוהים יכול היה להביא לקיצו בדרך זו.

עם תחילת הציונות "ויצירתם" של מיתוסים חדשים שבה ועלתה והועצמה דמותו של בר כוכבא. כשלו המרד ותוצאותיו הועלמו במידה רבה, ואף "הוקדשו" לו חג והוא ליג בעומר בו נקבעו סממנים לאומיים ובו חגגו את "נצחון בר כוכבא על הרומאים". בשנים האחרונות, עם התפתחות המידע על המרד ותוצאותיו, עומעם מאד זוהרו של חג זה ושל מנהיג המרד כפי שקרה גם למיתוסים אחרים כדוגמת מצדה ותל חי. ומי יודע, אולי היה נכון להשאירו כמות שהיה, שהרי עם בתקומתו דווקא אולי צריך מיתוסים מעין אלו?

סוף הדרכת עמיתים

1951 דה וו חופר בקומראן. פתאום מגיעים אליו בדואים ומציעים לו לקנות מגילות. הוא רגיל שהם מציעים למכור לו מגילות, רק הפעם הוא מסתכל על המגילות ומיד רואה שמדובר במשהו שונה מהמגילות שהם מנסים למכור לו כל הזמן. הוא שואל מאיפה המגילות והבדואים טוענים שהן מקומראן, הוא מתעקש שהן לא משם, עד שלבסוף הם אומרים לו שזה לא בדיוק בקומראן אלא 18 ק"מ דרומית לקומראן. הוא לוחץ עליהם, גם בעזרת כסף, בסופו של דבר הם מובילים אותו לכאן. כשהוא מגיע לכאן עשרות בדואים יוצאים מתוך המערות האלה, הוא מוצא את הכלים שלהם, המדורה שלהם עוד דולקת, והם בורחים. הוא קונה מהם חלק מהחומר, מתחיל לחפור את המערות ומגלה עוד חומר. הוא מוצא דברים מהתקופה הכלקוליתית, הוא מוצא חרפושית מצרית מתקופת הברונזה התיכונה 2, ורואה שלאורך כל התקופות אנשים השתמשו במערה הזו.

כמובן הדבר המרגש ביותר היה אגרות בר כוכבא. על המרד הגדול יודעים בזכותו של יוסף בן מתתיהו, על מרד החשמונאים יודעים בזכותו של יוסף בן מתתיהו וספר מכבים, יש מקורות היסטוריים שקוראים על המרד. במקרה של מרד בר כוכבא יש מעט מאוד מקורות והם סותרים אחד את השני בכל מיני שאלות. על פי המקורות ההיסטוריים למשל לא ידעו איך קראו לבר כוכבא, האם קראו לו בר כוזיבא, כמו שחז"ל קוראים

לו, או אם קראו לו בר כוכבא כפי שמצטטים מקורות נוצרים מקורות יהודיים. כמו כן לא ידעו מדוע פרץ המרד, האם בגלל שאדריאנוס הבטיח לבנות את בית המקדש והשומרונים אמרו לא, והוא לא בנה. האם זה בגלל שהוא החליט לאסור ברית מילה. בחז"ל יש סיבות נוספות. כלומר שלא ידעו לענות על שאלות בסיס כמו היקף המרד, שם מנהיג המרד, סיבת פריצתו וכן הלאה. לכן חשיבותו הגדולה של הממצא הארכיאולוגי. הפעם הראשונה שנמצא שמו של בר כוכבא בצורה מדויקת היו המכתבים שנמצאו כאן. בר כוכיבא, נמצא גם השם ביוונית ולכן אפשר לדעת, שכן בעברית בלי ניקוד קשה לקרוא את השם בצורה הנכונה.

עשר שנים אחרי החפירות כאן, ב-1961, מבצע מדבר יהודה, מבצע ארכיאולוגי. מחלקים את מדבר יהודה למחנות. יוחנן אהרוני נחל צאלים, פסח בר אדון נחל משמר, יגאל ידן נחל חבר, ושוב נכנס יגאל ידן למערת האיגרות ושם מוצא ממצאים נוספים, גם בצד הישראלי, לא רק בצד הירדני-מכתבים משמעון בר כוכבא לאנשי עין גדי.

מהממצאים למדים על שמו האמיתי של אותה דמות שדובר עליה וכן הרבה מאוד אינפורמציה אחרת, למשל שהיה שומר מצוות ודאג לנושא של לולבים, אתרוגים. נמצא על ידי יגאל ידן בנחל חבר ארכיון של אישה בשם בבתא שממנה לומדים המון על עין גדי, צוהר ומקומות נוספים.

הדבר הפיקנטי שנמצא כאן במערה זה שטר גירושין שהגיע ממזדה לכאן. יוחנן מתיר לאשתו 'הרי את מותרת לכל איש', בזמן המרד היה להם זמן לעסוק בענייני גירושין.

הצמחייה בנחל - לאורך כל ההליכה יש צמחייה, רואים מלוח ורכפתן מדברי, אבל מאוד בולטים החצבים שגדלים עם העלים הירוקים הבשרניים בצד. בספטמבר בכל מקום שבו יש עלים ירוקים עולה עמוד תפוחית של חצב. החצב מנצל את זה שזו עונה שאין לו מתחרים על המאבקים, שכן אף אחד לא פורח בעונה, אז מצד אחד זה יתרון. מצד שני יש בזה חיסרון, שכן האידיוי מאוד גדול וזה מאוד בעייתי.

החצב מתמודד עם זה על ידי כך שהוא מוציא רק עמוד תפוחית ולא מוציא עלים. את העונה היבשה הקשה של מאי-יוני-יולי-אוגוסט, הוא מעביר מתחת לפני הקרקע. בסוף אוגוסט תחילת ספטמבר הוא מעלה עמוד תפוחית שקמל אחרי שהוא מייצר זרעים. כשמתחילים הגשמים, הטמפרטורה והאידיוי יורדים, הוא מוציא את העלים הגדולים שבנויים בצורה כזו שהם מנקזים את הגשם שיורד לכיוון הבצל, כך הם מגדילים את כמות המים שמגיעים בסופו של דבר אל הבצל. כך הוא מצליח לשרוד ולעבור את התקופה הקשה כבצל שקיבל הרבה מאוד מים.

לחצבים יש רעל שמעט מאוד בעלי חיים פיתחו עמידות נגדו. הבצלים של החצב הם מאוד גדולים ויכולים להוות מקור מזון מעולה לכל מיני בעלי חיים שאוכלים גיאופיטים – למשל דורבנים. הדורבנים לא נוגעים בבצלים של החצב כי הוא מאוד רעיל. יש שבלולים וזחלים שפיתחו עמידות וכן אוכלים את העלים של החצב, לכן לפעמים רואים שחלק מהעלים אכילים. גם צבאים, לא כן שכן כאן חיים יעלים, מסוגלים לאכול את העלים של החצב.

אפשר לראות את ההבדל בין כמות הצמחים במפנה הצפוני לבין המפנה הדרומי. זה שפונה אל השמש מקבל יותר קרינה, זה שלא פונה אל השמש משק המים שלו טוב יותר כי האידיוי בו קטן יותר ורואים את זה בצורה בולטת.

גיאולוגיה - החבורה שבתוכה אנו נמצאים נקראת חבורת יהודה, הגיל שלה הוא קנומן טורון, כלומר 90-120 מיליון שנה. יש כאן כל מיני תצורות, יש כאן דולומיט גיר וגם סלעים רכים יותר. אפשר לראות שהגיר יוצר מצוק והדולומיט יוצר מצוק גבוה, אבל הסלעים הרכים – הקירטון והחרסיות, יוצרים מעין מדרונות. אפשר לראות נפילה של בולדרים למרכז הנחל. הבולדרים נפלו מהצדדים למרכז הנחל שכן הנחל התחתך בתוך השכבה הרכה של החוואר, חרסית, קירטון, ויצר מן מגרעת עד שזו גרמה לנפילת הבולדרים למרכז הנחל. עם השיטפונות הם נשחקים עוד ועוד, ואפשר לראות שהזוויות של הבולדרים שעומדים הרבה זמן מתחילות להתקוות ולהתעגל מהמים. חשוב לזכור שזה לא רק בגלל המים אלא בעיקר בגלל המים עם האבנים שיוצרים יחד שיוף של הבולדרים.

תמלול סיור מספר 67 לירושלים הבירה

מסלול: בית משפט עליון, נחלאות, שרשרת הדורות ומנהרות הכותל

בית המשפט העליון

הדרכה מקומית.

נמצאים במשכן של בית המשפט שקיים משנת 1992. בית המשפט העליון עבר לפה לאחר שבמשך הרבה מאוד שנים הוא נמצא במגרש הרוסים בירושלים, המעבר לפה זה חלק ממה שנקרא הקמת קריית הממשלה, או קריית בן גוריון.

בשנות ה-50, כשהחליטו והתחילו להקים את קריית בן גוריון, אז בנו פה את משרדי הממשלה, אחר כך בנו פה את משכן הכנסת, בנק ישראל, ובית המשפט העליון עבר לפה בשנת 1992, עכשיו משרד מבקר המדינה עובר לפה. מדברים פה על ריכוז של מוסדות ורשויות השלטון.

בית המשפט העליון נפתח במקור בשנת 1948, 4 חודשים אחרי הכרזת העצמאות. מדינת ישראל ירשה בראשית הדרך את המשפט המנדטורי, כך גם את המשפט המהותי – המשפט האנגלי, וגם את המבנים ששימשו את השופטים הבריטיים (במגרש הרוסים).

כמו כן ירשה מדינת ישראל את מבנה המערכת השיפוטית הבריטית, של המנדט (כך גם את הגלימות). בתקופת המנדט היו שלוש ערכאות שניתנו להם שמות בעברית :

Magistrates Court – תורגם לבית משפט השלום.

District Court – תורגם לבית משפט מחוזי.

Supreme Court – תורגם לבית המשפט העליון.

כך שבעצם המבנה השיפוטי היום דומה לזה שהיה בתקופת המנדט, כולל בית המשפט העליון שיש לו שני תפקידים שכבר בתקופת המנדט בית המשפט העליון ישב גם כערעור וגם כבג"צ.

איך ומתי מגיעים לבית המשפט העליון ?

ברחבי המדינה יש 31 בתי משפט השלום ב-31 ערים, מאילת דרך דימונה, קריית גת, ועד לבית שאן, עפולה, קצרין, קריית שמונה. בתי משפט אלה הם העמוסים ביותר, רוב התיקים במדינה מתנהלים בבתי משפט השלום.

מעל אותם 31 בתי משפט השלום יש 6 בתי משפט מחוזיים בשלוש הערים הגדולות במדינה – ירושלים, תל אביב וחיפה. כמו כן המדינה מחולקת ל-3 אזורים – דרום נמצא בבאר שבע, מרכז בעיר לוד, צפון בעיר נצרת. אל בתי המשפט המחוזיים מגיעים פחות תיקים.

מעל המחוזיים יש בית משפט עליון אחד בירושלים, שאליו מגיעים עוד פחות תיקים, מטבע הדברים.

רוב התיקים מגיעים לבתי משפט השלום שכן זה דן בהמוני עניינים ויש לו הרבה מאוד סמכות. היום בית משפט השלום דן במשפט אזרחי – דיני ממונות, חוזים, מקרקעין, נזיקין (כל מה שקשור לכסף), היום זה קרוב לכמעט 3 מיליון ₪. כשלאדם הממוצע יש תביעה אזרחית הוא לא תובע על עשרות או מאות מיליונים, אלא בסכומים קטנים יותר. לכן רוב האנשים בדיני ממונות הולכים לבית משפט השלום.

כנ"ל לגבי התחום הפלילי, בית המשפט השלום דן בעבירות שהעונש הוא עד 7 שנות מאסר. גם כאן, רוב האנשים שנאשמים לא הולכים למאסר עולם לכלא, אלא למספר שנות מאסר יחסית מצומצם. רוב העבירות הן עד 7 שנות מאסר. אז רוב האנשים נשפטים בבית משפט השלום.

בבית משפט השלום יש גם כמה התמחויות – בתוך בית משפט השלום יש בית משפט לתעבורה, בית משפט למשפחה, בית משפט לתביעות קטנות, בית משפט לעניינים מקומיים, בית משפט לנוער וכן הלאה. לכן בית משפט השלום דן בהמוני עניינים והוא העמוס ביותר.

מעל אותם 31 בתי משפט השלום יש 6 בתי משפט מחוזיים. המחוזיים דנים בכל מה שמעל סמכותו של בית משפט השלום – שהיינו תביעות אזרחיות בסכומי כסף מאוד גדולים, מעל 3 מיליון ₪, ובתחום הפלילי פשיעה מאוד חמורה שהעונש הוא מעל 7 שנות מאסר עד מאסר עולם.

בתי משפט המחוזיים דנים גם בבית משפט לערעור על פסקי דין של בתי משפט השלום. העיקרון הוא שלכל אדם יש זכות לערער פעם אחת. כלומר שאם המשפט התחיל בשלום יש זכות לערער למחוזי, והמחוזי חייב לשמוע אותו, זה נקרא 'ערעור בזכות'. אחר כך, אם רוצים לערער על המחוזי לעליון, אם לא מרוצים מהערעור במחוזי, אז אין זכות לערער לעליון וצריך לבקש רשות משופט עליון. בדרך כלל שופט עליון לא נותן את הרשות לערער שוב, לפעמים אדם מקבל רשות לערער שוב, זה נקרא 'ערעור ברשות'.

אולם רוב הערעורים שבית המשפט העליון שומע אינם ערעורים ברשות אלא ערעורים בזכות. 80% מהתיקים שמגיעים לעליון זה ערעורים למיניהם שמגיעים מהמחוזי, רובם בזכות. כלומר שתיקים קשים שהתחילו במחוזי כערכאה ראשונה, בערכאה דיונית, כי מדובר בפשע חמור או בסכום כסף גדול, ממשיכים כערעור בזכות לעליון.

לכן בית המשפט העליון דן בשנה בערך בכ-10,000 תיקים, לעומת בתי משפט עליונים אחרים (ארה"ב, אירופה, קנדה) שדנים בסדר גודל של כ-100 תיקים בשנה. הפער הזה הוא כי בישראל נשארו על המודל מתקופת המנדט – שלוש ערכאות בלבד. זה היה טוב לתקופת המנדט, היום יש כ-8 מיליון אזרחים, כ-60 אלף עורכי דין, ולכן כל תיק שמתחיל במחוזי היום מגיע ישר לעליון כערעור בזכות. אז יש פה איזושהי אנומליה. היו כל מיני הצעות לעשות רפורמה, אבל יש צורך בחקיקה ותקצוב של משרד האוצר.

בתי הדין לעבודה זה מחוץ לבתי המשפט שדיברנו עליהם, זה כמו בתי הדין הדתיים (רבני, שרעי, דרוזי, כנסייתי וכן הלאה) או הצבאיים, שהם מחוץ לבתי המשפט. אולם בסוף אפשר להגיש, בדרך כלל, עתירה לבג"צ נגד בית דין מסוים ארצי. היום למשל מתנהל תיק מעניין של עניין של בית דין כנסייתי רומי שיש בו סכסוך שמגיע לעליון כבג"צ, כלומר בג"צ נגד בית הדין הכנסייתי של העדה הרומית. כמו כן יכול להיות בג"צ נגד החלטה של בית הדין הרבני הגדול, בסוגיות של סמכות של בית הדין הדתי או של חוקיות. לפעמים אדם

יכול להגיע לבית המשפט העליון עם עתירה נגד בית הדין הארצי לעבודה למשל. השופטים לא חייבים לשמוע עתירה, השופט מחליט אם לשמוע או לא עתירה שמגיעה. רק בערעור ראשון יש זכות. **רוב בתי הדין הדתיים** הם רבניים. מעל זה יש בית דין רבני גדול, לערעור, שזה בבית פרומין בירושלים, מעל זה יש עתירה לבג"צ על בית הדין הרבני הגדול. בבית דין לעבודה אותו הדבר – אזורי, ארצי, מעל זה בג"צ. כאמור, רוב התיקים שמגיעים לעליון הם ערעורים בזכות על המחוזי, שהעליון חייב לשמוע. בנוסף לכ-8000 תיקים שהם ערעורים על המחוזי, יש בעליון בשנה בערך כ-2000 תיקים שמגיעים ישירות לעליון, אלו כאשר בית המשפט העליון יושב כבג"צ – בית משפט גבוה לצדק, אז הוא יושב כערכאה ראשונה בעניינים שהם בין האדם, האזרח, לבין הרשות השלטונית. עניינים מנהליים או חוקתיים.

דוגמא לכך היא שמורה דרך יפנה לבית המשפט העליון נגד משרד התיירות על זה שעבר את המבחנים וזה לא רוצה לתת לו תעודה, אז יפנה מורה הדרך לבג"צ נגד משרד התיירות. רוב העתירות זה אנשים שפונים נגד משרד הפנים בכל מה שקשור למעמד בארץ – אנשים שרוצים לגור פה, לקבל אזרחות, חוק השבות וכן הלאה. למשל אדם שמגיע מחו"ל שיש לו סבא יהודי, מבקש להתאזרח לפי חוק השבות ומשרד הפנים לא מוכן להעניק לו אזרחות, לכן אף על פי שהוא לא ישראלי ואולי גם לא יהודי (מספיק סבאסבתא), הוא יכול להגיש עתירה לבג"צ נגד משרד הפנים. למשל בעניין של ביטחון – תושב פלסטיני שגר בשטחים, באיו"ש, רוצה לנסוע לעזה לראות את המשפחה שלו, למכה, או לחו"ל, והמפקד הצבאי לא מאפשר לו לצאת מגבולות הגדה. אותו פלסטיני פונה לבג"צ. למשל אדם רוצה לרשום את בנו לבית ספר והמנהל לא רוצה לקבל אותו על רקע עדתי, האב יפנה לבג"צ נגד משרד החינוך. אם כן בג"צ פתוח לכל אחד שיש לו טענות נגד רשות שלטונית.

הרשות השלטונית יכולה להיות משרד ממשלתי, ביטחו לאומי, העירייה, המשטרה, הצבא וכן הלאה. רוב הבג"צים זה אנשים פשוטים שפונים ישירות לעליון נגד הממשלה, זה נקרא משפט מנהלי. חלק מהבג"צים מופנים לא נגד הממשלה אלא נגד הכנסת, לכן בית המשפט העליון יושב כבג"צ גם כבית משפט חוקתי. כלומר כאשר יש לאדם טענות נגד חוקים של הכנסת. אתמול למשל ישבו 9 שופטים בהרכב מורחב בסוגיה של התיק שכבר הרבה שנים נמשכת בנוגע לחוק של דחיית שירות לבחורי ישיבה. במקרה הזה יש חוק של הכנסת שבוטל על ידי בג"צ, כי אזרחים וארגונים כאלה ואחרים טענו שהחוק לא שוויוני. הדיון התקיים משום שמצד אחד החוק הזה בוטל ומצד שני הכנסת עדיין לא חוקקה חוק חדש, מצד שלישי הממשלה ממשיכה לתמוך במוסדות ישיבה, למרות שנקבע שהחוק הזה פסול, ובמדינה ממשיכה לפעול כאילו שהחוק לא בוטל. החוק אומר שצריך לגייס כל אדם בגיל 18, בעצם המדינה מתנהגת בצורה לא חוקית.

למשל חוק המסתננים – לא מזמן נפסל חוק של הכנסת בנוגע למעצר מנהלי עד 3 שנים של מבקשי מקלט. הכנסת הייתה צריכה להציע חוק אלטרנטיבי, במקום 3 שנים הציעו חוק חדש שאפשר לעצור את האנשים עד שנה לכל היותר. למשל חוק פינני פיצוי – מפוני גוש קטיף, אחרי שהכנסת קבעה פיצויים, פנו לבג"צ נגד הכנסת בטענה שחוק הפיצויים לא משקף את הנזק שלהם, ולכן בג"צ קבע שצריך לקבוע פיצויים גבוהים יותר.

למשל החוק שבוטל בנוגע להפרטת בית סוהר – הכנסת הציעה להפוך את בתי הסוהר לעסקים פרטיים. פעילי זכויות אדם פנו לבג"צ בטענה שבית סוהר לא צריך להיות עסק פרטי של בעל הון מסוים אלא של המדינה, של הממשלה. אז חוק הפרטת בתי הכלא בוטל על ידי בג"צ. **לכן בג"צ** יושב לפעמים כבית משפט חוקתי כאשר יש חוק שסותר דבר שמעל החוק. מעל החוק חוק יסוד – חוקה. זה מה שנקרא פירמידת הנורמות. יש בישראל 11 חוקי יסוד, שהם בעצם הפרקים של החוקה שעוד לא הושלמה. כאשר ישנו חוק שסותר חוק יסוד, שהוא מעל החוק, אז אנשים יכולים לפנות לבג"צ שיקיים ביקורת שיפוטית על החוק, לעומת חוק היסוד.

חוקי היסוד מגדירים את העקרונות הבסיסיים של המדינה. דוגמא לחוק יסוד הוא 'חוק יסוד הכנסת' הקובע שבישראל יש כנסת, מה סמכויותיה, איך מחוקקים חוקים וכן הלאה, למשל 'חוק יסוד השפיטה' שאומר שצריך שופטים בישראל, 'חוק יסוד נשיא המדינה', 'חוק יסוד מבקר המדינה' – אלו חוקים המגדירים את מבנה המשטר הדמוקרטי – המשילות והמשטר. בראשית שנות ה-90, בנוסף לכל חוקי היסוד האלה, שיותר מגדירים את המבנה השלטונית, נחקקו על ידי הכנסת (היושבת גם כבית מחוקקים וגם כרשות מכוננת – מי שקובעת את החוקה) שני חוקי יסוד שהם יותר מהותיים מבחינת הערכים בחברתיים – 'חוק יסוד כבוד האדם' – כבוד האדם וחירותו, ו'חוק יסוד חופש העיסוק'. חסרים עוד חוקי יסוד, לכן עוד אין חוקה במדינת ישראל. אין חוק יסוד חופש הביטוי, חוק יסוד השוויון, חוק יסוד זכויות חברתיות וכן הלאה. עם זאת מעמד חוקי היסוד הוא מעמד חוקתי.

חוק השבות אינו חוק יסוד, אבל הוא אחד חוקי המדינה הראשונים. **בראשית שנות ה-50** היה חבר כנסת בשם הררי שהציע לכנסת לכוון חוקי יסוד. בשנות ה-90, בעקבות תיק שהגיע לעליון 'בנק מזרחי' נקבע שבית המשפט יכול לקיים ביקורת חוקתית על חוק. אותו דבר בארה"ב היה בית משפט עליון לפני 200 שנה שקבע דבר דומה. ברוב המדינות בית המשפט העליון הוא גם בית משפט לחוקה.

בצרפת למשל, שזה המודל האירופי, בית המשפט העליון שמחולק ל-3 – יש בית משפט עליון מנהלי שמקיים ביקורת על הממשלה, יש בית משפט לערעורים אזרחיים ופוליטיים, ויש בית משפט לחוקה. אנחנו לא המודל הקונטיננטלי אלא האנגלי – שכל הדברים הם בית משפט עליון אחד, כך זה גם בארה"ב.

בארה"ב יש חבר מושבעים, אולם בישראל אין משום שתחת שלטון מנדטורי הבריטיים העדיפו שכל ההחלטות תהיינה בידי השליטים הבריטיים בלי לתת פתחון פה לתושבים המקומיים, היהודים והערבים. משום שמדינת ישראל ירשה את שיטת המנדט אין חבר מושבעים. העובדה שאין מושבעים די הולמת את המשפט העברי, שבו אין דבר כזה של מושבעים אזרחיים. השופטים במשפט העברי הם זקני העם, כלומר אנשים חכמים, נבונים וידועים. כלומר שיש להם יכולת. לא כל אזרח יכול להיות שופט על פי המשפט העברי. **אם המשפט הראשון** בעליון אין זכות אוטומטית להרחיב את ההרכב, אלא אפשר לבקש דיון נוסף. זה רשות ולא זכות. יש פעמים שתיק בעליון עובר לערכאה של שיפוט מורחב. דיון נוסף זה כאשר כבר היה דיון בבית משפט עליון ואחד הצדדים לא מרוצה מההחלטה, אז מבקשים מנשיא בית המשפט העליון בקשה לדיון נוסף

עם יותר שופטים. הדוגמא האחרונה הייתה המקרה המאוד דרמטי וקשה של תינוק המריבה. כדאי לומר שאם שואלים שופטים אלו משפטים הם הכי קשים, רובם אומרים שאלו ענייני משפחה.

בבית המשפט העליון יש 15 שופטים ורובם שופטים מקצועיים, כלומר רובם באים מהשלוש ומתקדמים עם השנים לעליון. יש מעט שופטים בעליון שלא באים מבית המשפט המחוזי, אלא משירות המדינה (כמו למשל לשעבר הנשיאה בייניש שהייתה פרקליטת מדינה, מי שבנה את הבית הזה בשנות ה-80 היה שמגר שהיה יועץ משפטי לממשלה, היום מכהנת מתוך 15 השופטים פרופסורית אחת, פרופ' דפנה ברק ארז, שעד לפני שנתיים הייתה ראש הפקולטה למשפטים בתל אביב והגיעה מהאקדמיה).

היום יש 4 שופטות. אפשר לומר שהמגמה ב-20 השנים האחרונות זה שמעבר לבחירה של המועמדים הראויים ביותר לבית המשפט העליון מתוך כל השופטים במחוזי וכל המשפטיים באקדמיה או בשירות המדינה, יש רצון לתת עד כמה שאפשר שיקוף וביטוי לרבגוניות שיש בחברה. לכן לדוגמא לפני כ-20 שנה הייתה אישה אחת, שופטת אחת. היום יש 4 שופטות. לפני כמה שנים היו 6 שופטות. פעם היה שופט דתי אחד, היום יש 3 שופטים דתיים. פעם לא היה שופט ערבי, היום יש שופט ערבי אחד.

עם הזמן, יש יותר ויותר שופטים מהמגזר הערבי שמכהנים היום בבתי המשפט. מאוד יתכן שבגלל שיש יותר שופטים שנכנסו למערכת, עורכי דין שהפכו לשופטים והתקדמו עם השנים מהשלוש למחוזי, מאוד יכול להיות שבעתיד יהיה עוד שופט ערבי.

השופט צריך להיות משפטן שראוי לבית משפט עליון קודם כל. לא יבחרו אדם לבית משפט עליון בגלל שהוא אתיופי או רוסי. הקריטריון הראשוני הוא קודם כל כישורים. אחר כך, אם יש כמה מועמדים שכולם ראויים, אז טוב שיהיה ביטוי לפלורליזם בחברה.

היום בבית המשפט העליון יש 15 שופטים. בעבר מקסימום השופטים שישבו יחד היו 13 שופטים, בסוגיות חוקתיות. בגלל שמדובר בביקורת על הכנסת, כובד המשקל מצריך כמה שיותר שופטים. בדרך כלל 11 שופטים.

ההרכב המינימאלי הוא 3 שופטים. אולם לפני שיושבים 3 שופטים לפעמים יש מה שנקרא 'דן יחיד', שזה קדם משפט. דן יחיד בוחן כל מיני שאלות לפני שזה מגיע ל-3 שופטים. לפעמים יש מקרים שדן יחיד יכול להביא לפתרון הבעיה, למשל בתחום האזרחי דן יחיד יכול להפנות את הצדדים לגישור או לפשרה, וזה חוסך את ההליכה לערכאה של 3 שופטים. במשפט פלילי דן יחיד דן בשאלות של חלופת מעצר, הארכת מעצר, דברים שקשורים במשפט אבל הם לא המשפט המרכזי אלא שאלות נלוות. רשם יכול להיות דן יחיד.

לסיכום – יש בית משפט עליון אחד, יש לו שני תפקידים. רוב העבודה בבית המשפט העליון נעשית במסגרת תפקידו כבית משפט לערעורים על המחוזי, בעיקר בתחום האזרחי והפלילי. התפקיד השני של בית המשפט העליון, ששומעים עליו יותר בתקשורת, זה כבג"צ.

האגרה להגשת עתירה היא בסדר גודל של כ-1700 ₪, אולם אם אדם לא יכול לשלם את הסכום המבוקש אז הוא לא משלם. עליו לפנות למזכירות, להוכיח שאין לו אמצעים, ואם אכן אינו יכול לשלם הוא לא משלם. שכן בבג"צ הדגש הוא על עיקרון הצדק בין האדם לבין המדינה, הרשות. זה שהמדינה צריכה לכבד את זכויות האדם זה לא קשור ליכולותיו הכלכליות.

מבחינת מספר התיקים הגדול, חשוב לציין שלפעמים יש דן יחיד, חלק מה-10,000 מגיעים לדן יחיד. חלק מהם זה בג"צים שמגיעים לשופט תורן וזה לא מגיע ל-3 שופטים כי השופט דוחה את העתירה. צריך גם לומר שבבית המשפט העליון השופטים נמצאים כל יום, להבדיל מבתי משפט עליונים ברוב המדינות בעולם שם השופטים בוחרים לעצמם כמה תיקים עקרוניים שהם רוצים לדון בהם והם לא עובדים כל יום. כאן בית המשפט העליון עובד באופן שוטף, בגלל שיש רק 3 ערכאות. מה שמאוד היה רצוי זה שתהיה ערכאה נוספת בין המחוזי לעליון, ערכאת ערעור על המחוזי. זו הצעה שהרשות השופטת הציעה כבר לפני 15 שנה והזה נתקע בכנסת שעדיין לא העבירה את זה לחקיקה. מדובר בשאלה של סדרי עדיפויות של הכנסת ושל משרד האוצר, מבחינת תקצוב.

לרשות השופטת יש עצמאות מהותית, במשפט, היא יכולה להחליט אפילו שנשיא המדינה או ראש הממשלה יישלח לכלא, אבל אין לה עצמאות תקציבית.

כל השופטים במדינה מכהנים עד גיל 70 לכל היותר, זה גיל הפרישה גם לשופט בשלום וגם לנשיא בית המשפט העליון. נשיא בית המשפט העליון הנוכחי, כבוד השופט אשר גרוניס, אמור לפרוש בעוד כשנה וחצי. מי שתחליף אותו הבאה אחריו בותק, כבוד השופטת מרים נאור. אין אורך קדנציה מוגדר, מהרגע שמקבלים את המינוי לשיפוט השופטים נשארים במערכת וממשיכים עד גיל הפנסיה, אלא אם כן יש יוצאים מן הכלל. גיל הפרישה החרגי נקבע בכנסת. גם למשל לחברי כנסת, למבקר המדינה או לנשיא המדינה אין הגבלת גיל.

בחירת שופטים, שזה דבר חשוב באמת, נעשה על ידי ועדה לבחירת שופטים בה יושבים 9 אנשים, חלקם באים מהעולם הפוליטי באופן מובהק וחלקם בתחום המשפטים. מבין ה-9 שממנים את השופטים בצד הפוליטי יש 2 נציגים של הכנסת שנשלחים על ידיה (בדרך כלל אחד מהקואליציה ואחד מהאופוזיציה), לצדם שני שרים בממשלה שנשלחת על ידיה – שר המשפטים שהוא ראש הוועדה ושר נוסף. לצדם ה-5 האחרים באים מהעולם המשפטי – יש בוועדה 3 שופטים מבית משפט עליון, מתוכם גם נשיא בית המשפט העליון, הם מייצגים את השופטים בישראל. יש בישראל כ-700 שופטים בסך הכל. לצדם יש 2 עורכי דין שנשלחים על ידי לשכת עורכי הדין. יתרון קל למשפטנים. זה גם מה שמאפשר מינוי שופטים, באופן מהותי, באופן יותר ענייני ומקצועי ופחות מתוך שיקולים פוליטיים. היו הצעות כלשהם לשנות את הוועדה לבחירת שופטים – לקצץ במספר המשפטנים ולהוסיף פוליטיקאים או להוסיף פרופסור שראש הממשלה יבחר, בינתיים זה לא השתנה.

אדריכלות המבנה – חשיבות המקום קודם כל מבחינה פונקציונלית, הפקיד של בית המשפט העליון במדינת ישראל, אבל גם המשכן הוא מאוד ייחודי. הבניין הזה תוכנן על ידי שני הארכיטקטים כרמי, אח ואחות, רם כרמי ז"ל (שנפטר לפני כשנה) ואחותו עדה כרמי מלמד. שניהם נבחרו בשנת 1986 מתוך 180 ארכיטקטים, שניהם חתני פרס ישראל. אביהם היה בעצמו אדריכל, דב כרמי, הוא הראשון שקיבל פרס ישראל במדינה בתחום האדריכלות.

הם תכננו בניין שהאדריכלות שואבת ומצטטת מתוך המקורות הבנייה המקומית, הירושלמית, תוך פרשנות של פסוקים מהמקורות התנכ"יים, מטאפורות שמדברות על משפט וצדק.

מול הציור בכניסה לבניין בית המשפט העליון – הציור מתאר את האנשים שהיו שותפים בוועדה שהקימה את בית המשפט העליון בשנות ה-80. ראש הוועדה היה נשיא בית המשפט העליון דאז, מאיר שמגר, היושב באמצע ומאחוריו שני האדריכלים שנבחרו, האחים כרמי. כמו כן רואים את טדי קולק מצד ימין, רבין, פרס והרצוג מצד שמאל. ליד טדי קולק יושב הלורד רוטשילד.

צריך לומר שגם בית המשפט העליון וגם הכנסת, שני המבנים, נתרמו על ידי יד הנדיב, קרן רוטשילד. בשנות ה-50, גיימס דה רוטשילד, הבן של הנדיב הידוע אדמונד, מחליט לעזור למדינה הצעירה, לתרום ולעזור להקמת שני בניינים – פרלמנט ובית משפט עליון.

בשנות ה-50 התקבלה תרומה לבניין הכנסת, בניין שנחנך בשנת 66 ונבנה בתרומת גיימס דה רוטשילד. אשתו, דורותי דה רוטשילד, לימים, בשנות ה-80, המשיכה את המסורת והעמדה של בעלה, ונתנה תרומה בשנות ה-80 להקים את הבניין של בית המשפט העליון. יד הנדיב בימים אלו עומדת מאחורי בניית הספרייה הלאומית שיוצאת מהאוניברסיטה ועוברת לבניין חדש שמיקומו בין מוזיאון ישראל לכנסת.

דורותי דה רוטשילד היא זו שיזמה את הבניין, אבל לימים, עד שהקימו את הבניין היא הלכה לעולמה והיא לא זכתה לראותו עומד. מי שרואים בתמונה זה הדודן, האחין שלה.

באדריכלות מודגש הקשר למקורות, לתרבות. האדריכלים ניסו לתרגם פסוקים, מספר תהילים בעיקר, ולתת להם ביטוי בארכיטקטורה. למשל פס' בתהילים פה, יב' "אָמַת, מְאָרְץ תִּצְמַח; וְצִדְקָה, מְשֻׁמֵּם נִשְׁקָף." כלומר האמת מתארת קודם כל את העובדות, משהו יותר וודאי ומבוסס, לכן יש לה רגליים. לעומת הצדק שמתאר את הדבר הטוב שאנחנו שואפים אליו, מהר ראוי ורצוי. הצדק זה המטרה והתכלית של תהליך המשפט. המשפט קודם כל מבוסס על האמת והעובדות, אבל הוא צריך לעשות צדק. לכן יש פה שני מישורים אמת מארץ וצדק משמיים.

גרם המדרגות בנוי בצורה פירמידאלית שמעלה אותנו מהארץ לשמיים. כבר בכניסה יש את מגמת העלייה לעבר האור שבא מהשמיים ומסמל את הצדק. בכל הבנייה רואים שהכל מכוון לאור שבא מן השמיים.

כאמור יש גם שאיבה מהבנייה הירושלמית, ולכן רואים שהאבן זו אבן גיר ירושלמית, הקיר מזכיר את חומות ירושלים. למעלה רואים את הנוף של ירושלים. הסיפור הראשון של ירושלים בתנ"ך זה הסיפור של מלך ירושלים הראשון, מלכי צדק מלך שלם, כהן לאל עליון, וכשהנביאים מדברים על כיצד צריכה להיות ירושלים, הם אומרים "... אֶחָר־כֵּן, יִקְרָא לָךְ עִיר הַצֶּדֶק--קְרִיָה, נְאֻמְנָה. כִּי צִיּוֹן, בְּמִשְׁפַּט תִּפְדָּה; וְשִׁבְיָה, בְּצִדְקָה." כלומר הכינוי של ירושלים בפי הנביאים, כשהם מדברים עליה כפי שהיא צריכה להיות, זה 'עיר הצדק'. זה ירושלים מאוד קשורה לאידאל הצדק מבחינת תפישת המקרא.

ממורד המדרגות רואים רק את השמיים והאור שנסקפים מהחלון, סמל לצדק.

מול החלון - דרך החלון מקבלים שני דברים עיקריים – האחד זה נוף ירושלים. כל חלון זה קשר ירושלים, נוף ירושלמי. מחלון אחד מסתכלים לכיוון מזרח ורואים את מרכז העיר, השכונה הוותיקה נחלאת שבמרכזה שוק מחנה יהודה. למטה רואים את גן סאקר. לפני כחצי שנה נחנך במקום גן המכונה 'גן הפלמ"ח', מבנה עגול שהוא אנדרטה לזכר חטיבת הפלמ"ח הראל. מי שעיצב את האנדרטה הוא דני קרוון. יש אנדרטה נוספת, עמוד יזכור, של מלחמת העצמאות, שפעם הייתה בכניסה לעיר ליד התחנה המרכזית. היות ובונים שם עכשיו את תחנת הרכבת המהירה העבירו את האנדרטה לפה.

במשך הבניין לא רואים קישוטים, פסלים וציורים, אלא חלונות שנותנים קודם כל נוף של ירושלים, תמונות נוף של ירושלים. החלונות גם יחד מכניסים אור לתוך הבית. האור באדריכלות הוא ביטוי לצדק – רצון שהמקום יהיה כמה שיותר פתוח, שקוף, להוציא את הצדק לאור, לראות ברור ולהבין, אור כתבונה ותקווה. לכן גם בתוך אולמות המשפט האור בעיקר אור טבעי.

מאחור רואים את גרם המדרגות שמוביל אל המשרדים של השופטים. בבית המשפט העליון רוב עבודת השופטים נעשית בלשכות, שכן כאמור, 80% מהתיקים שמגיעים לעליון זה ערעורים. זאת אומרת שהשופטים צריכים ללמוד את התיקים שמגיעים מבתי המשפט המחוזיים. הלימוד והניתוח של התיקים נעשה בלשכה, זה רוב העבודה.

אחר כך, על סמך כל הניתוח של התיק שמגיע מהמחוז, יש דיון באולם שנמשך כחצי שעה בדרך כלל. באולם עצמו אין עדים, זה רק שאלות משפטיות שמבוססות על מה שהצדדים כבר הגישו בכתובים והשופטים למדו את התיק בלשכה. הדיון נועד להבהיר כמה נקודות. כל מה שפרקליטים אומרים שאולם המשפט מבוסס על מה שמסרו קודם כל בכתב.

מול הספרייה - בדרכינו לאולמות המשפט חולפים על פני הספרייה המשפטית הכוללת את כל החקיקה ופסיקה, כמו גם רבדים שונים של המשפט – המשפט העברי, דרך המשפט האנגלי, משפט אמריקאי, וכן הלאה. מה שיפה זה שהיא פתוחה לקהל. זה חלק מהרעיון שכל המשפט צריך להיות תהליך שהוא כמה שיותר שקוף וגלוי. לכן בדרך כלל המשפטים פתוחים לקהל – בדלתיים פתוחות. חוץ ממשפטים שדנים בשאלות ביטחוניות רגישות או בענייני ילדים.

כך למעשה לפני שרואים את המשפט הספרייה מאפשרת לראות לפי מה שופטים. גם הספרות והידע פתוחה לציבור, כחלק מרעיון השקיפות.

הספרייה בנויה בצורה מעגלית, מסביב לפירמידה מרובעת. פירמידה זה מבנה סמלי שמבטא שאיפה לערך עליון, באדריכלות מכירים את זה כנפש או כמבנה שקשור להנצחה, זיכרון או קדושה. הזכרנו את פירמידת הנורמות – חוקה, חוקים, תקנות. במסורת היהודית הפירמידה של הערכים יש את התורה, דרבנן, מנהגים וכן הלאה. מבנה הפירמידה מעלה אותנו מהארץ, הביטוי לאמת, הבסיס של המשפט, לעבר השמיים, האור, הצדק.

אפשר לראות שהפירמידה בנויה על גבי בסיס של ריבוע. בבנייה רואים בדרך כלל שעל הארץ יש ריבועים, קווים ישרים שמסמלים את הרעיון של המסגרת של החוק. המשפט בנוי קודם כל על מערכת של חוקים

כתובים, קבועים. כלומר שיש ללכת ישר לפי הוראות החוק. זה משוה הרבה יותר קבוע, חד משמעי ונוקשה במובן מסוים. לכן גם אומרים ' יקוב הדין את ההר', 'ישר משפטיך'.
לעומת זאת, כשמסתכלים בבניין לעבר מקור האור, האור בבניין בא בעיקר מהשמיים, ותמיד נכנס תמיד דרך עיגולים. כיוון שהאדריכלים מזכירים את מה שנאמר בתהילים פרק כ"ג – " יִנְחַנִּי בְּמַעְגְלֵי צַדִּיק, לְמַעַן שְׁמוֹ.", שאלוהים ידריך אותי במעגלי צדק. כשמדברים על הצדק מתארים אותו באופן סמלי כמעגל, שכן הוא מסמל את הצורה של האידיאל, של השלמות, שוויון, אחדות, הרמוניה, אינסוף, לכן המעגל מסמל את האידיאל של הצדק.

באדריכלות רואים על הארץ ריבועים, קווים ישרים, חוקים. בשפה העברית אפשר להגיד חוק-חוקים, דין-דינים, משפט-משפטים, לעומת זאת צדק זה אחד. הצדק הוא הערך העליון, שהוא התכלית של כל מערכת המשפט. הדימוי של הצדק זה המעגל שמסמל את הדבר המושלם. לעגל פינות לפעמים זה כאשר מדברים על הצדק כאיזון שתי צדדים בחשבון שתי מידות – מידת הדין ומידת הרחמים. במקורות אומרים שיש את האמת ויש את החסד. הצדק זה איזון הנכון בין אותם מידות וכך הוא נתפש במקורות.

מול מסכי לו"ז? הדיונים באולמות השונים - בבית המשפט העליון מכהנים 15 שופטים והם בדרך כלל יושבים בהרכב של 3 שופטים, זה ההרכב של תיק עיקרי שמגיע לעליון כערעור או כבג"צ. בשאלות חוקתיות, דיון נוסף, שאלות שנויות במחלוקת (כמו נשות הכותל, כביש בר אילן, כביש 443) אז יושבים יותר מ-3 שופטים באולם הגדול, אולם ג', שבו יכולים לשבת גם בהרכב מורחב. לפעמים, כאמור, יושב רק שופט אחד – דן יחיד. **במסכים** אפשר לראות את פירוט המשפטים המתקיימים – למשל באולם א', כבוד השופט נעם סולברג (שבעבר בא מהמחוזי בירושלים), בש"פ – קיצור של בקשות שונות פלילי. כל מיני בקשות שקשורות להליך פלילי שמתנהל במחוזי, אבל זה בקשות שיותר קשורות לפרוצדורה – הארכת מעצר, חלופת מעצר, עיקוב ביצוע גזר דין עד תום ההליכים וכן הלאה. זה לא התיק העיקרי אלא שאלות משניות- אז זה דן יחיד.

בהמשך רואים הרכב של 3 שופטים, הרכב עיקרי – כבוד השופטת אסתר חיות (שבעבר הייתה במחוזי בתל אביב), כבוד השופט עוזי פוגלמן (שבעבר היה במחוזי בתל אביב), וכבוד השופט יצחק עמית (שבעבר היה במחוזי בחיפה), כאמור רוב השופטים באים מהמחוזי. רע"א – קיצור של רשות ערעור אזרחי – כלומר שזה הגיע לעליון ברשות, כי זה התחיל בשלום, היה ערעור פעם אחת למחוזי בזכות ועכשיו זה הגיע לעליון ברשות. אזרחי כלומר שמדובר בדיני ממונות. חברת בתי המלון הערביים נגד עמידר.

רע"א – ערעור אזרחי – זאת אומרת שהתחיל במחוזי והערעור לעליון זה בזכות ולא ברשות.
רע"פ – רשות ערעור פלילי – הפלילי תמיד יש המדינה מצד אחד שמאשימה את הנאשם. בג"צ לעומת זאת זה אדם שבו ישירות לעליון. ערעור יכול לביות משני הכיוונים בזמנית.

רע"מ – ערעור עתירה מנהלית – ערעור בעליון על המחוזי במשפט מנהלי, כלומר בבג"צ קטן. פעם כל מה שהיה מנהלי, נגד המנהל, נגד הרשויות, הכל היה הולך לעליון. בגלל העומס בעליון החליטו לפני כ-15 שנה החליטו להוריד חלק מהבג"צ מהעליון למחוזי, וזה יושב היום כבג"צ קטן. קוראים לזה בית משפט מנהלי. אם לאדם יש טענות נגד רשות מקומית, שזה מנהלי, בנוגע לתכנון ובנייה, מכרזים, רישוי עסקים, ארנונה וכו', זה לא הולך ישר לעליון אלא למחוזי כבית משפט מנהלי ועל זה אפשר לערער לעליון. ערעור עתירה מנהלית זה הרבה פעמים קשור למעמד של עובדים זרים למשל.

אפשר לראות הרכב נוסף של 3 שופטים – כבוד השופטת מרים נאור (שבעבר הייתה במחוזי בירושלים), כבוד השופט אליקים רובינשטיין (שבין היתר היה היועץ המשפטי לממשלה), כבוד השופטת דפנה ברק ארז (שהגיעה מאוניברסיטת תל אביב). במשפט נוסף שופט כבוד השופט אורי שהם (שבעבר היה במחוזי תל אביב, בעבר גם היה פרקליט צבאי ראשי). רוב השופטים בבית המשפט העליון באים מהמחוזי אבל יש שני שופטים שחבריהם מהשקטור של עורכי הדין – כבוד השופט חנן מלצר וכבוד השופט יורם דנציגר.

מול אולמות המשפט – לפני שנכנסים לאולמות המשפט יש רחבה לקבלת הקהל. במקום הזה אנשים יכולים להצטלם לטלוויזיה, ראיונות, טלפונים וכן הלאה, זה מה שרואים בחדשות בדרך כלל. בתוך אולם המשפט רק עורכי הדין והשופטים מדברים, לא מצלמים ולא מקליטים.

מבחינת האדריכלות אם מסתכלים סביב אפשר לראות שהמרכיב המרכזי באדריכלות זה מרכיב האור, זה הדבר הכי בולט לעין בבית המשפט. מלמעלה יש תקרה כפולה, האור נכנס באופן טבעי, מסביב חלונות. האור כביטוי לשאיפה לצדק.

הכניסות למשפט בצורה של שערים – יש חומה ונכנסים לאולמות המשפט דרך השערים. זה מחבר אותנו עם המקורות שנאמר שהשופטים תמיד יושבים בשער העיר, בגלל חשיבות המשפט בחברה – דבר חיוני בחברה כדי שאנשים יפתרו בעיות בצורה תרבותית חשוב שיהיו חוקים ומשפטים. לכן השופטים יושבים במקום חשוב, בשער העיר, ולא במקום נידח – " שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֵּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ "

אולמות המשפט הם במבנה של בזיליקה. בזיליקה במקור זה ארמון המלך שתפקידו בין היתר היה לשפוט. מבנה הבזיליקה שימש את בית המשפט היהודי של לפני 2000 שנה, ונקרא סנהדרין, במשנה כתוב שהסנהדרין יושבת בתוך בזיליקה. בסנהדרין יושבים בחצי מעגל, בגורן. בבזיליקה של גומחה, חצי מעגל. בזיליקה זה מבנה שלטוני. בעת העתיקה היו שני מבנים – מבנה שלטוני ומבנה מקדש. המבנה השלטוני נקרא בזיליקה ולצד זה היה מקדש. השליט, המלך, היה יושב במבנה השלטוני והיה שופט (שלמה המלך, דוד המלך ועוד), אז לא הייתה הפרדת רשויות.

הבזיליקה היא מבנה שיותר מאוחר משמש גם במקום התכנסות לתפילה, אבל בשלב מאוחר יותר. באותה מידה שהבזיליקה משמשת כבית כנסת, מאוחר יותר היא משמשת גם ככנסייה ומסגד. אולם במקור במדובר במבנה שלטוני ולא מבנה פולחני.

לכן יש גם את השער המזכיר את שערי העיר, משפטי משפט, ויש גם את המבנה שמזכיר את הבזיליקה שמתקשרת לסנהדרין. כל האדריכלות, כאמור, קשורה לירושלים ואמורה להזכיר מבנים שונים בעיר.

אולם בית המשפט - כמדריכים, לפני שמכניסים את הקבוצה לאולם המשפט, כדאי להסתכל ולוודא שיש מספיק לשבת ואפשר להיכנס, זה לא מכוונת ומפריע לשופטים.

היינו באולם שבו ישבו 3 שופטים, ראש ההרכב תמיד יושב באמצע והוא השופט הוותיק ביותר, במקרה הזה השופט אסתר חיות שבעבר הייתה שופטת במחוזי בתל אביב. לצדה ישבו עוזי פוגלמן (מחוזי תל אביב) והשופט יצחק עמית (מחוזי חיפה). דובר בערעור בתחום המקרקעין.

הדיונים נמשכים זמן קצר, בדרך כלל כחצי שעה בממוצע. בתיק שהיה כנראה כבר צריך היה להסתיים ולכן כבר קראו לאסיר מהדיון הבא (לכן ראינו אסיר עם שני שוטרים). לעיתים אם רואים שהדיון מתמשך מוציאים את האסיר מהדיון הבא.

באולם א', להבדיל מהאולמות האחרים, אין תאים לאסירים והעצורים. באולמות האחרים יש שני תאים בשני הצדדים – תא אחד לשירות בתי הסוהר, לאסיר \ עצור, ובצד השני תא לעיתונאים וכתבים. **מתחת לדוכן השופטים** יש שני מושבים, בצד ימין יש את מי שכותב את הפרוטוקול, קלדן, בצד שמאל יש מתמחה למדו משפטים ועושים פה את ההתמחות, הסטאז'. לשופטים בלשכה יש צוות שמורכב מעורכי דין שהם עוזרים משפטיים ומתמחים, מנהלת לשכה וכן הלאה.

כאשר מדובר בהליך של ערעור יש שני עורכי דין, הערעור יכול לבוא משני הכיוונים. אם זה ערעור אזרחי למשל – אדם הגיש תביעה נגד בית חולים על רשלנות רפואית, אז האדם שלא טופל מערער לעליון ומבקש שבית החולים ישלם יותר פיצויים. מצד שני הערעור יכול לבוא גם מהצד שכנגד, ביוזמה של בית החולים שיבקש לשלם פחות. אם זה בתחום הפלילי – אדם סחר בסמים, הוא ישב בתא של האסיר, והסנגור יבקש מבית המשפט העליון לשנות את גזר הדין של המחוזי ולהקל בעונשו. מצד שני פרקליט המדינה, הקטגור, יערער לעליון ויבקש להחמיר בעונש. כלומר לא פעם הערעור הוא משני הצדדים.

זאת לעומת בג"צ ששם יש רק צד אחד שפונה לעליון, הצד של האזרח, של האדם. למשל אליס מילר, אותה בחרה צעירה שרצתה ללכת לקורס טיס, היא ישבה לצד העורך דין שייצג אותה, היא זו שעתרה ויוזמה. הצד השני זה רק הצד שמשלב, בבג"צ זה הפרקליטות שצריכה לתת תשובות, היא לא יוזמת.

אותם שופטים יושבים באולם, רוב התיקים שהם שומעים זה ערעורים אזרחיים או פליליים. חלק יותר קטן מהתיקים זה בג"צ, כאשר הם יושבים בבית משפט ראשון, ערכאה ראשונה. העותר בדרך כלל בא עם עורך דין שמדבר בשמו אבל זה לא חובה, 95% באים עם עורך דין. העותר לחילופין יכול להיות גם ארגון או עמותה – התנועה לאלימות השלטון \ אדם טבע ודין \ האגודה לזכויות האזרח וארגונים שונים שמייצגים לא אדם מסוים אלא את הציבור והחברה.

מבחינת המשנה אפשר לשים לב שהצורה היא צורת בזיליקה, עם גומחה, אפסיס. האור הוא אור טבעי, זה הדבר הכי חזק ומאפיין באדריכלות המבנה. מעל עורכי הדין והשופטים יש מעגל של אור, שכן אלו כאמור מסמלים את הצדק, הצדק הוא מעל כולם, מעל הכל.

בדרך כלל המשפטים נערכים בשעות היום, אבל לעיתים נדירות דיונים חייבים להתקיים בשעות החושך, אז יש תאורה מלאכותית. בשנות ה-90 למשל החליטו לגרש את מנהיגי החמאס ללבנון, אז היה אוטובוס עם 400 אנשי חמאס בדרך ללבנון והם הגישו עתירה נגד הגירוש. האוטובוס כבר הייתה בדרכו ללבנון אז היה צורך לשבת בשעות הלילה לדיון. אבל זה יוצא מן הכלל.

אולם ג' הוא האולם הגדול, בערך פי 4 מהאולם בו אנו נמצאים, הוא מאפשר להרכב שופטים גדול יותר לשבת. שם זה האולם היחיד שיש בו אולפן טלוויזיה שיכול לצלם את הדיונים, דבר נדיר ביותר שכן בדרך כלל לא מצלמים.

בבית המשפט העליון אין עדים, שכן עדים באים בשלבים המוקדמים יותר – בבית משפט השלום והמחוזי, ולכן אין דוכן עדים. בבית המשפט העליון לא בודקים ראיות ועובדות אלא שאלות משפטיות. אם זה בג"צ שבאים ישר לעליון הכל נמסר בכתובים, כך שגם בבג"צ אין עדים.

במדינת ישראל כל אחד רשאי לפנות לבית המשפט העליון, גם פליטים. במדינות אחרות בית המשפט העליון הרבה פחות נגיש. בישראל זה דוגמא לנגישות יוצאת דופן. מצד שני זה מדגיש את נושא הנגישות לצדק, שפתוח לכל אדם שנגרם לא עוול על ידי רשות שלטונית. העובדה שבישראל זה מגיע ישר לבית משפט עליון זה עובדה היסטורית מהתקופה של המנדט, שכן בתקופת הבריטיים בית המשפט העליון של הבריטיים, להבדיל מבתי המשפט האחרים של הבריטיים, תמיד היה מובטח שם רוב של שופטים אנגלים. היו 7 שופטים בבית המשפט העליון הבריטיים – 4 שופטים בריטיים, 2 ערבים ואחד יהודי. זאת בעוד שבבתי המשפט המחוזי והשלום הבריטיים היו גם שופטים מקומיים – יהודים וערבים שעבדו במנהל הבריטי.

לבריטים היה נוח שכל הטענות נגד שלטון הבריטי, כל מה שהיה נגד הרשות המנהלית, יגיע לבית המשפט העליון, שם תמיד היה מובטח רוב בריטי. מדינת ישראל ירשה את השיטה ולכן זה נשאר ככה, מלבד זה שכאמור לפני כ-15 הורידו חלק מהבג"צ למחוזי והיום הוא יושב כבג"צ קטן.

כל האינפורמציה על האדריכלות במקום יש מהאדריכלים עצמם. חלק מהאלמנטים הם אוניברסליים, הבזיליקה מתחילה כמבנה שלטוני רומי, אחר כך זה מתגלגל כמקום תפילה, גם בית כנסת, מסגד וכנסייה. הבנייה של הורדוס גם הושפעה מהבנייה הסובבת, הרומית. זה לא שיש בנייה מנותקת מהקונטקסט. החצר מזכירה חצר פנימית, כמו חאן או קלויסטר, חצר מתקופת בית שני. האדריכלות זה משהו שהוא אוניברסלי – פירמידה רואים גם בדרום אמריקה, גם במצרים וגם בעיראק.

מה שמאוד מאפיין מבחינת הבנייה זה האדריכלות המאוד נקייה, מאוד מינימליסטית, מבחינת הצורות והעיטורים. בדרך כלל רואים עיגולים למעלה, קימרון חביתי, שמתקשר עם מעגלי הצדק. חומרי הגלם הם מאוד פשוטים – אבן, עץ, טיח לבן. ככל הדבר הוא יותר נקי הוא יותר ממוקד, עיקרי.

מבחינה טכנית – בית המשפט העליון פתוח לקהל כל ימות השבוע, מראשון עד חמישי, מ-14:30-8:00, ואפשר להישאר עד 16:00. אם באים עם קבוצה של עד 10 אנשים, אפשר להגיע מתי שרוצים מבלי לתאם מראש. אם מגיעים עם קבוצה של יותר מ-10 אנשים יש צורך לתאם את הכניסה מראש.

בכל ימות השבוע בשעה 11:00 יש סיור בעברית, ובשעה 12:00 יש סיור באנגלית, אלו פתוחים לקהל הרחב. הסיור נמשך כשעה, ואינו כרוך בתשלום. עד 10 אנשים יכולים להצטרף לסיור מבלי להירשם. כדי לצרף קבוצה של יותר מ-10 אנשים לסיור זה יש צורך בתיאום מראש.

הגיעה עם קבוצה גדולה (40-50) מצריכה תיאום מראש בכל מקרה. אפשר לבקש הדרכה מקומית של המחלקה לקשרי חוץ, או להדריך לבד. ההדרכות המקומיות הן בחינם ויכולות להיות בעברית, אנגלית, צרפתית, ערבית, ועוד.

צפייה על מעבר הכנסת מהחלון - דרך החלון אפשר לראות את השביל שפונה מקו ישר דרומה עד לכנסת ומכונה 'מעבר הכנסת', הבנוי קצת כמו קרדו שבצדו יש עמודים. כל הבניין בנוי כמו ירושלים, ירושלים העתיקה בנויה על שני צירים - קרדו ודקומנוס, אז גם פה יש צפון דרום-קרדו ומזרח-מערב - דקומנוס. לכן הבניין מחולק ל-4 אגפים, כמו העיר העתיקה - אולמות המשפט, המזכירות והמשרדים, הספרייה ושירותי בתי הסוהר. ארבעת החלקים מתחברים מעלינו בחדר העגול, חדר הישיבות של השופטים.

החצר - החצר היא חצר הקשתות, סביבה רואים את חלונות המשרדים של לשכות השופטים. בקומה הראשונה נמצאת המזכירות על כל מדוריה - פלילי, אזרחי, בג"צ, רשמים, יומן בית משפט, קצין מבחן ושאר העובדים של בית המשפט. החצר באופן יותר ספציפי לקוחה מתוך הבנייה המקומית הירושלמית, מתוך מוזיאון רוקפלר שנבנה על ידי הבריטיים, האדריכל האריסון, הרבה מתוך ההשראה של אלהמברה בגרנדה שבספרד, הבנייה המוסלמית בספרד.

במרכז החצר רואים אמת מים שמורכבת גם היא מקו ישר ומעגל, ואפשר לראות את האלמנטים הבסיסיים של הארץ, האור, השמיים, הקו הישר והמעגל. זו שפת האדריכלות - שפה של סמלים.

המוזיאון - מוזיאון בית המשפט מתאר את ההיסטוריה של המשפט בישראל. קודם כל הרקע למשפט הישראלי, שקמה במדינה ירשה את המשפט המנדטורי שהיה בנוי בעיקר מהמורשת האנגלית. חדר אחד מתייחס למשפט המקובל, המשפט האנגלי, כולל הלבוש, הפאות וכן הלאה. יש קצת מהמשפט העות'מאני, הפסיקה של בתי הדין מתקופת הטורקים, והמשפט העברי. אלו שלושת המרכיבים של המשפט הישראלי עם קום המדינה, כשהמרכיב המרכזי זה המשפט האנגלי. על הבסיס הזה עם הקמת המדינה הגיעה החקיקה של הכנסת, חוקי היסוד של הכנסת והפסיקה התקדימית של בית המשפט העליון.

כשנכנסים פנימה יש היכל הפסיקה ואפשר לראות תקדימים של בית המשפט העליון, גם כבג"צ וגם כערעור. יש דגם של הבניין והרבה עמדות של מולטימדיה שבהן אפשר למצוא הרבה מאוד מידע על הרבה מאוד נושאים בעולם המשפט.

סוף הדרכה מקומית

מבואת הכניסה - לתיירים יש עניין רב בבית המשפט העליון, בעיקר בגלל ששמו של בית המשפט העליון, המבנה שלו, הולך לפניו בכל העולם ונחשב כפנינה ארכיטקטונית מאוד מעניינת - הקו והמעגל, הסמטה הירושלמית, נושא הרחוב. לפעמים תיירים מתעניינים גם בתחום המשפט ואז הם מאוד ירצו לבוא לראות איך מתנהלת מערכת המשפט הישראלית. בדרך כלל הסיור בבית המשפט העליון כ-45 דק' עד שעה. יכול להיות שבסיור בגבעת רם בכלל עוברים כאן, גם אם לא נכנסים פנימה, ואז מגיעה למבואה, לבית השער, דרך המעבר אל הכנסת שהוא גם חלק מהעניין.

אפשר לראות שיש כותל שרץ לכל האורך ויש פס של ראי על הרצפה, שאפשר היה לראות את השתקפות הכותל ברצפה וזה קשור לשורשים העמוקים שלנו בירושלים.

הפסיפס, עם אריות וברושים, הוא פסיפס מקורי שעבר שחזור שהתגלה בבית הכנסת בחמת גדר מהמאה ה-5-6 לספירה, תקופת התלמוד. אפשר לראות פסיפסים דומים בהרבה מקומות אחרים, עם כתובות התורמים וסמלים ידועים. הקשר בין הפסיפס לבית המשפט איננו קיים, הסיבה היחידה שהוא נמצא כאן זה שב-1992, כשבנו את בית המשפט, התקבלה החלטה שכל העיטורים יהיו מקומיים וארציים, דברים שמצאו בארכיאולוגיה. בדיקת אז התקבלה החלטה ברשות העתיקות להוציא את הפסיפס של חמת גדר מבית הכנסת ולהעביר אותו למוזיאון, זה קשור לעובדה שבית הכנסת נמצא בשטח צבאי וחבל שאי אפשר יהיה לראותו. אז הציעו להביא את הפסיפס לכאן, ברירה יפה ומאוד מתאימה לאופי המקום, אם כי אין שום קשר למשפט. על השלטים מתחת לפסיפס יש את כל הפרטים, מה כתוב בכתובת, הפרטים, התאריכים וכן הלאה.

אנחנו נמצאים בתוך בית שער, הכניסה לבית המשפט העליון היא מאוד מצומצמת, בעיקר מסיבות של הסדרי ביטחון. כמו כן יש תחושה כמו שנכנסים לעיר או למבצר, נכנסים לתוך בית השער והשומרים יכולים לערוך בדיקה, רק אז ב-90 מעלות, כמו שמכירים משערי ירושלים, נכנסים לתוך בית המשפט.

השער הוא מאוד משמעותי בהקשר של המשפט, שכן השופטים היהודים ישבו בשער, "אמת, ומשפט שלום, שפטו בשעריכם" (זכריה ח'). כך יש עוד הרבה מאוד פסוקים שקשורים לעובדה שהשופט ישב דווקא בשער. להבדיל מהשופט בעולם הרומי שישב בפורום, שזה בלב העיר, במרכז. המסר היהודי זה שלאדם יש לו עניין משפטי שהוא צריך לסגור מול אדם אחר, הוא לא צריך ללכת לתוך מרכז העיר ולחפש את השופט, אלא בכל אחד משערי העיר מחכה שופט רק כדי שיבואו אליו והצדק יעשה מהר ובצורה נוחה. לכן העיצוב של השער הוא בהתאם - עם המעגל, הקו הישר, המדרגות, פנסי הרחוב של הסמטה הירושלמית וכן הלאה. נצא מבית השער אל מעבר הכנסת שבנוי בצורה של קרדו. אפשר לשים לב לקו שנמצא על הרצפה ונמשך לאורך כל הדרך.

מעבר הכנסת

אנחנו נמצאים במה שנקרא הקרדו. המבוסס כמובן על הקרדו הירושלמי, הרעיון שיש את הכביש באמצע ושתי הסטראות משני הצדדים. גם פה רואים את הקו הישר ברץ לאורך כל העיר ומטפס על הקיר למעלה, וכן את המרפסות העגולות.

הקו הזה הוא מאוד משמעותי שכן הוא מחבר גיאוגרפית בגבעת רם בין בית המשפט העליון לבין הכנסת, לבין מה שאמור היה להיות משרדי הממשלה, החלק הצפוני של הגבעה. בפועל זה עוד לא קרה, אולם זה יקרה בעתיד. הקו הזה, שעובר דרך הקרדו, בא להראות את החיבור של שלוש הרשויות - הרשות השופטת, הרשות המחוקקת והרשות המבצעת - העקרונות של שלטון הדמוקרטיה.

יש דברים מאוד מיוחדים בבניין, גם החיבור הארכיטקטוני שמתכתב על הגיאוגרפיה וגם הסמלים. מעל כל פתח האבנים עומדות בפריסה של מעין כתר. כלומר במקום שהאבנים במשקוף העליון יונחו סתם אחת ליד

השנייה זה מרגיש שיש אלכסון מסוים שיוצר פריסה של כתר. זה העתק קלאסי של הבנייה המנדטורית בירושלים, מה שנקרא 'הכתר הבריטי', מה שבא להתכתב עם ההיסטוריה היותר מאוחרת של ירושלים. יש מישהי שלא כל כך מרוצה ממבנה בית המשפט העליון, אסתר זנדברג, שהיא מבקרת האדריכלות של הארץ, על כל המשתמע מכך. היא פרסמה באינטרנט את מה שקראה לו 'מילון הקלישאות האדריכליות הלא שלם'. תחת האות ב' נמצא בית המשפט העליון: "המפץ הגדול ביותר מאז בריאת העולם של פטפטת אדריכלית מנופחת, צונאמי של מטאפורות מופרכות ומיתוסים מומצאים, שספק אם האדריכלות הישראלית תתאושש ממנו אי פעם. הבניין הוא 'ירושלים בזעיר אנפין', 'שער' ו'מפתן', וחלוקתו לארבעה אנפים "חופפת לחלוקה לארבע של המחנה הצבאי הרומי". "קבר מרים הוא מקור ההשראה לקונצפציה של אולמות המשפט". ו'אגף החנייה דומה לחאן במדבר, שם מתכנסים הקרוואנים". נו באמת...."

בצדדים אפשר לראות פסיפסים מקוריים שהובאו בשלמותם מכל מיני מקומות, ואגן טבילה ביזנטי שהובא בשלמותו מירושלים. הרעיון היה ליצור מאוד מאוד יפה ומרשים, מלא הוד, אבל לא בומבסטי עם זהב, נחושת ויהלומים.

גן הוורדים

נמצאים על הציר שמחבר בין בית המשפט העליון לכנסת, בתוך מרחב מאוד גדול של פארק שנקרא גן הוורדים. כדאי לדעת שהשם המקורי של גן הוורדים היה גן הנשיא, למרות שהנשיא מעולם לא גר פה, לא הוא ולא לשנתו. זאת למרות שבתוכניות המקוריות במתחם הגדול של גבעת רם היו אמורים להיות גם מעונות, ושכתו של הנשיא, בסופו של דבר זה לא קרה, אולם כבר בשנות ה-50 נתנו את השם. **בתחילת הדרך** יש תיאורים של ירושלמים זועמים על זה שגן הנשיא הוא פארק אקסקלוסיבי שרק לחברי הכנסת, השרים ולבוסים הגדולים, מותר להיכנס ולהביא את חבריהם, שכן זה היה מדובר ושומר. **בשנות ה-60** התחילה ממש תסיסה והיו הפגנות נגד הדבר, שכן מדובר בשטח ציבורי. טענו שלא יכול להיות שמשרדי הממשלה כל כך מורמים מהעם, במיוחד שבאותם השנים הייתה במרכז העיר ומאוד נגישה. אז נפתח הגן אבל עדיין המשיכו לקרוא לו גן הנשיא.

רק ב-1980 נולד השם גן הוורדים ביוזמה של טדי קולק. 1980 נחקק בכנסת חוק יסוד ירושלים, הועבר חוק בכנסת האומר שירושלים היא בירתנו הנצחית, סלע קיומנו וכן הלאה, על כל ההיבטים הפוליטיים. יש שיגידו שזה מיותר, שכן ירושלים דה פקטו הייתה הבירה, והעובדה שבתוכנית החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 היא הייתה אמורה להיות בינלאומית זה נחמד, אבל המלחמה שינתה את התוצאות ובסופו של דבר הממשלה והכנסת, כולם ישבו כאן. בעקבות החוק הזה התחילה ביקורת בינלאומית מאוד רצינית, שלוש השגרירויות האחרונות שהיו בירושלים עזבו אז. טדי קולק היה אז ראש העיר והרגיש שירושלים מתמסמסת לו. הוא הלך, מצא ובדק שכל 4 שנים מתקיים בעולם פסטיבל הוורדים. יש בעולם אנשים שנורא אוהבים וורדים וכל 4 שנים מקיימים פסטיבל בינלאומי לוורדים, יש עיר מארחת, וזה עניין בינלאומי מאוד רציני. היו עוד 5 חודשים לקראת הפסטיבל וטדי קולק החליט שאם פוליטיקה לא תעבוד אולי וורדים יצליחו, והגיש מועמדות. ירושלים מוכנה לארח את פסטיבל הוורדים בגן הנשיא. לא יאמן, אבל זה הצליח. הייתה אז ביקורת פוליטית מאוד קשה על ישראל שמכריזה החלטות אנטי מתחשבות באחרים. היו פה המוני אנשים שהגיעו מכל העולם, שתלו פה 400 זנים שונים של וורדים, כל חלקה ממדינה אחרת. עד היום יש חלקת ישראל, חלקת יפן, חלקת הונגריה וכן הלאה. הגן הפך בין לילה למותג אחר לחלוטין. הגן הוא מאוד מעניין ויש עוד הרבה מה לקרוא עליו. אפשר לעשות פה פעילות עם קבוצה, יש אגם מאוד נחמד, יש תמונה של גולדה מאיר בו וכן הלאה.

השם גבעת רם – 1947, תחילת מלחמת העצמאות, הגדני"ע כבש את הכפר הערבי הענק שהיה פה שקראו לו שייח' באדר. זה היה אחד היעדים הראשונים לכיבוש בגלל גובהו, מי שיושב למעלה חולש על כל סביבותיו. אז הגדני"ע העמיד פה את המפקדה הראשית שלו, שנקרא ריכוז מפקדים, בראשית תיבות גבעת רם. זה היה שם זמני לגמרי שהפך עם הזמן לקבוע, למרות שניסו לשנות אותו לקרוא למקום 'קריית המשלה', 'קריית בן גוריון', 'קריית הלאום', אולם השם גבעת רם הוא זה שהושרש. נרד אל הכנסת, הכנסת איננה נמצאת ברום הגבעה ולא במרכז, אלא בשיפולי גבעת רם בחלק הדרומי שלה, בנקודה הרבה יותר נמוכה. אפשר לשבת בגן הוורדים על הדשא, מנקודת תצפית על הכנסת ולדבר עליה. בסמוך נמצא המנחת המפורסם של הכנסת. משטרת ירושלים מוציאה בכל בוקר מסוק ביטחון, מסוק סיור, בשעת בוקר מאוד מוקדמת, והוא יוצא מהמנחת וחוזר אליו. לעיתים נדירות מאוד המסוק מכל מיני סיבות יוצא בצהריים.

כנסת ישראל

הזרכת עמיתים - משכן הכנסת

"קהל רב צבא על הבניין המונומנטלי. אולם הבחירות היה מלא הדר: רחב ידיים, גבוה ומרוצף שיש. אור טבעי חדר לתוכו מבעד לתקרת זכוכית שקופה למחצה. הספסלים עדיין לא היו מאוכלסים, משום שהצירים הסתובבו לפני הישיבה בין האולמות, המסדרונות וחדרי הוועדות... כך תיאר הרצל את הפרלמנט של המדינה היהודית בירושלים בספרו אלטנוילנד ב-1902.

בוריס שץ, מייסד בית-הספר לאומנויות 'בצלאל', מיקם את הפרלמנט של המדינה היהודית דווקא על הר הזיתים כשכתב בספרו ירושלים הבנויה בשנת 1918 "הר הזיתים חדל להיות הר המתים... עתה הנהו הר החיים... הבית העגול הסמוך לו [להיכל השלום] זהו בית המורשון שלנו, בו יושבים הסנהדרין". תכניתו לשכונת תלפיות של האדריכל ריכרד קאופמן בשנות ה-20, שהייתה אמורה להיות שכונת גנים ירושלמית, כללה בניין מידות בלתי מזוהה. כשנשאל על ידי שלטונות המנדט לפרש העניין השיב שזה בית הפרלמנט שלנו. אך בעצת הבריטים שראו בדבר פנטזיה מגלומנית, שינה את זהות הבניין לגלריה לאומנות.

הרצל אמנם לא דייק בתיאורו את הבניין, שץ וקאופמן טעו במיקומו, ובכל זאת, זוהי דוגמא לשלושה בעלי חזון שראו בעיני רוחם את הקמת בניין הפרלמנט היהודי של מדינת ישראל בירושלים.
בט"ו בשבט תש"ט, 14 בפברואר 1949, התכנסה האספה המכוננת לשיבתה הראשונה בבניין הסוכנות היהודית בירושלים ויומיים לאחר מכן הוחלט כי בית-המחוקקים במדינת ישראל ייקרא "כנסת", על שם הכנסת הגדולה שהתכנסה בירושלים לאחר שיבת היהודים לארץ-ישראל מגלות בבל במאה החמישית לפני הספירה.

באותה שנה, השנה הראשונה לקיומה, נדדה הכנסת בין כמה בניינים בירושלים ובתל-אביב, ביניהם בית קרן קיימת בתל אביב, בניין הסוכנות בירושלים, קולנוע 'קסם' התל-אביבי ומלון "סן רמו" הסמוך (היום מגדל האופרה).

במרץ 1950 השתכנה בבית-פרומין במרכז ירושלים – במבנה שהוקם לשמש בנק והותאם לצורכי הפרלמנט הישראלי. ישיבת הכנסת בבית-פרומין היתה אמורה להיות קצרה, אך בגלל התמשכות שלבי קבלת ההחלטות, התכנון והבנייה של משכן הקבע של הכנסת, נשארה הכנסת בבניין קטן-המידות ברחוב המלך ג'ורג' יותר מ-16 שנים. גם כיום ישנם ירושלמים רבים הקוראים לבית פרומין – "הכנסת הישנה".
תוך זמן קצר הגיעו מנהיגי המדינה למסקנה שראוי לכנסת משכן מיוחד ומכובד יותר, אך הקופה הייתה ריקה. לפיכך החליטה הממשלה לחסוך בכל שנה חצי מיליון לירות מתקציב המדינה, לבניין המשכן.
ביולי 1956 הכריזה נשיאות הכנסת בשיתוף אגודת האדריכלים על תחרות פומבית בין אדריכלי המדינה לתכנון משכן הקבע של הכנסת. מכיוון שבשלב זה עדיין לא היה מקור למימון הבנייה, ומאחר שבקרב ציבור האדריכלים רווחה הדעה שהתחרות היא תחרות סרק, נמנעו רוב האדריכלים הידועים בארץ מלהגיש תכניות לתחרות.

רק תשעה ימים לפני פרסום תוצאות התחרות נודע שג'יימס דה-רוטשילד, שנפטר זמן קצר לפני כן, ציווה לכנסת בצוואתו סכום של 1.25 מיליון לירות שטרלינג, שישה מיליון לירות ישראליות, לבניית המשכן. בצוואתו כתב רוטשילד "יהי רצון ויהא בניין הכנסת בעיני כל העולם סמל לנצחיותה של מדינת ישראל. בטוח אני כי בעזרת ה' יהא הפרק החדש, אשר הוחל בו בחיי עמנו עם הקמת המדינה, מפואר וקיים לעד..."
תוצאות התחרות פורסמו ב-24 ביולי 1957; חבר השופטים הודיע שהוחלט פה אחד על הענקת הפרס הראשון לאדריכל יוסף קלרווין. השופטים נימקו את החלטתם בכך שהבניין של קלרווין 'מבטא יפה ומשרת את ייעודו המיוחד על ידי העמדתו על רמה בעלת ממדים לא מוגזמים... ועל ידי הופעה אצילה של גוף הבניין מכל הצדדים... השימוש ברמזים קלאסיים בקומפוזיציה הארכיטקטונית מעניק לבניין את הסגולה לעודד יראת כבוד לכל המתקרב אליו". כמחאה על מיעוט ההצעות ורמתן הדלה החליטו השופטים לא להעניק פרס שני בטענה שלא מצאו תכנית שהייתה ראויה בעיניהם לפרס זה.

אולם הבניין שנחנך בסופו של דבר היה שונה לחלוטין מהבניין שהציע קלרווין בתחרות, והיה למעשה פרי יצירתם של אדריכלים שונים שנשכרו במהלך תשע שנות התכנון והבנייה, לרבות האדריכל דב כרמי ובנו רם.
משכן הכנסת החדש בירושלים נחנך ביום י"ד באלול תשכ"ו, 30 באוגוסט 1966, בטקס ממלכתי מפואר ובאווירה חגיגית של התרוממות רוח. השתתפו בו ראשי המדינה, נכבדיה ונבחריה, ראשי 44 פרלמנטים ושליחי 47 קהילות יהודיות בתפוצות, הגב' ג'יימס דה-רוטשילד ובני משפחתה ואלפי אזרחים, נציגי יישובי ישראל, עריה וכפריה.

כ-6,000 מוזמנים מכל שדרות הציבור והאוכלוסייה נטלו חלק בטקס ועוד כ-5,000 מתושבי ירושלים חזו בטקס מעל הגבעות הירוקות בגן הנשיא מול משכן הכנסת. הסדר המופתי ששרר בעת הטקס ברחבת המשכן החדש, הקישוט הנאה של הרחבה ונופה של ירושלים שנשקף מסביב, העמיקו את הרגשת החג."

הטקס נפתח בתרועת חצוצרות והראשון שנשא דברים היה יושב ראש הכנסת דאז, קדיש לוז שפתח במילים: " כאן, על הגבעה מגבעות ירושלים הבירה, אנו חונכים את בית התמיד של הכנסת. במלאת ח"י שנים למדינת ישראל ניתן בית למוסד העליון, מקור כל סמכות, שלטון וחוק בישראל. התגשמו נבואות עתיקות."

בהמשך הגיש לוז מגילת כבוד חתומה בידי נשיא המדינה, ראש הממשלה ויושב ראש הכנסת לגברת ג'יימס דה רוטשילד, ובה דברי הוקרה והערכה למפעליה של משפחת רוטשילד. לאחר קבלת המגילה פתחה הגברת רוטשילד בדבריה:

"בעומדי פה היום, נפשי יודעת מאוד את הכבוד אשר נפל בחלקי לחנוך את הכנסת החדשה. תשע שנים ארך לבנות משכן זה לבית-הנבחרים של ישראל ולקיים בזה את חפצו האחרון של בעלי. לראות במו עיני את התממשות רצונו היום – זכות גדולה היא לי, ועל כך רוחש לבי תודה נאמנה."

" ככל תקופות קיומנו, עם שכלי היינו ושוחר חוק. גם היינו – הצטרכנו להיות – עם של אופטימיסטים. לא ייפלא איפוא שמייסדי מדינת ישראל בדורנו הקדימו ועיבדו תכניות לבניית משכן הכנסת זמן רב לפני שנראתה אפשרות מעשית לבנותו. אולם ראיית-הנולד שלהם הצדיקה את עצמה; התחרות על התכנית להקמת משכן הכנסת, כפי שהזכירנו כבוד יושב-ראש הכנסת, שלמה באותו שבוע ממש שפורסמה צוואת בעלי, אשר יצרה את האפשרות להתחיל בהקמת בניין זה. אולי יימצא מי שיראה בזימון מקרים זה אות מן השמים."

"אולם אל נא נשלה את נפשנו. לא על-פי סידור אולמיה תידון הכנסת הזאת, גם לא על-פי האבן שבה, גם לא על-פי ההתקנים והקישוטים המרובים שבה, אלא על-פי החוקים המוכרזים מבין כתליה. היא תתגלה כיאה לישראל רק מכוח חכמתם הקיבוצית של האישים שנקראו לכהן בה."

בדגם המקורי של קלרווין נראה בניין מלבני שלו 20 עמודים מלבניים ומאחור, 15 עמודים מכל צד ושתי חצרות פנימיות ממערב וממזרח לאולם המליאה שבמרכז הבניין. הכניסה לבניין היתה אמורה להיות מכיוון צפון.

המבנה הסופי הוא מבנה מרובע, עטוף ב-10 עמודים מכל צד, ללא חצרות פנימיות. אולם המליאה אינו במרכזו אלא בצדו המזרחי, וממערב לאולם המליאה יש אולם לקבלות פנים ולאירועים. אולם זה זכה לשם "טרקלין שאגאלי", עקב עיטורו ביצירות אמנות של האמן היהודי יליד רוסיה מרק שאגאל.

באחד משלבי התכנון הוחלט שהכניסה למשכן תהיה מדרום לבניין, עם גרם מדרגות מרשים שיעלה מכיוון כביש רופין אל השערים. אך חשש של המטכ"ל מהפגזה ירדנית מכיוון דרום לעבר הכניסה למשכן הביאה להעברת הכניסה לצדו הצפוני של הבניין.

בבניית המשכן נעשה שימוש נרחב בבטון גלוי מבפנים ומבחוץ, ואחד המהנדסים אף נשלח במיוחד לחוץ-לארץ כדי ללמוד את הטכניקה – שהייתה פופולרית בשנות ה-60 של המאה ה-20. כדי לעמוד בתקנות הבנייה של עיריית ירושלים, שולבה בקירות החיצוניים של הבניין אבן אדמדמה שהובאה מהגליל. אומנם כשנחפרו יסודות הבניין נמצאה במקום כמות גדולה של אבן "מיזי יהודי" אדמדמה, אך כריית האבן הייתה אטית ויקרה מדי, וההחלטה להשתמש בחומר נפץ לשם כך פגעה באבן ולא אפשרה את השימוש בה למטרות ציפוי. במהלך השנים נצבעו רוב קירות הבטון הגלוי בתוך הבניין, ורק באולם המליאה עדיין אפשר לראות את תקרת הבטון הגלוי המקורית.

פנים הבניין עוצב על-ידי אדריכלית הפנים דורה גד. גד עשתה שימוש רב בעץ לציפוי הקירות במליאה, בחלק גדול מהאזורים הציבוריים ובחדרי הוועדות. הצבעים שבהם נעשה שימוש היו כולם צבעים רכים. בכוונה לשמור על אווירה צנועה בבניין רוצפו רק חללים מעטים – ובהם טרקלין שאגאל – באבן מלוטשת, ורק בשנות ה-90 המאוחרות נוספו רצפות מאבן מלוטשת בחללים נוספים, ואזורים שהיו מרוצפים במרצפות רגילות או בלינוליאום כוסו בשטיחים או במשטחים דמויי פרקט.

חוץ משטיחי הקיר, פסיפסי הקיר והרצפה, שהזמין משאגאל יושב-ראש הכנסת הראשון יוסף שפרינצק עבור הטרקלין, הזמינה דורה גד – פחות או יותר על דעת עצמה – יצירות אמנות מאמנים לידי הארץ ועולים חדשים לעיטור מתחם הכנסת והמשכן עצמו. האמנים שיצירותיהם מצויות במשכן הם בין היתר את דן בן-שמואל, שרגא וייל, דוד פלומבו, חוה קאופמן, משה קסטל, דני קרוון, ראובן רובין ובוקי שוורץ.

לסיום, כמה עובדות מעניינות על הכנסת..... הידעת?

מספר הנשים המכהנות בכנסת ה-19, המכהנת היום, הוא הגדול ביותר אי-פעם – 27 נשים.

הכנסת שכהונתה הייתה הארוכה ביותר היא הכנסת השלישית – ארבע שנים וארבעה חודשים.

הכנסת שכהונתה הייתה הקצרה ביותר היא הכנסת הרביעית – שנה ותשעה חודשים.

חבר הכנסת הצעיר ביותר היה משה נסים, שנבחר לכנסת הרביעית בשנת 1959 כשהיה בן 24.

חבר הכנסת שכהונתו הייתה הקצרה ביותר הוא צבי אלדרוטי. הוא הושבע לתפקיד ב-16 במאי 1977, יום לפני הבחירות לכנסת התשיעית.

חבר הכנסת שכהונתו הייתה הארוכה ביותר הוא שמעון פרס. הוא כיהן ברציפות 48 שנים ב-14 כנסות, משנת

1959 (הכנסת הרביעית) ועד לבחירתו לנשיא המדינה בשנת 2007.

הנאום הארוך ביותר בכנסת היה נאומו של חבר הכנסת מיכאל איתן – הוא דיבר יותר מ-10 שעות.

סוף הדרכת עמיתים

הרבה מאוד מהמידע על הכנסת מופיע בקובץ מתוך קתדרה, חוברת 96, משכן הכנסת בגבעת רם – תכנון

ובנייה.

בתצלום אוויר של גבעת רם מדרום אפשר לראות את תפרוסת המבנים על הגבעה וסביבותיה. כמו כן אפשר

לראות את גן הוורדים, שזה החלק העיקרי של הגבעה. מאחור רואים את בית המשפט העליון והמבנים

שתוחמים את הגבעה ממערב – משרדי הממשלה בהם משרד האוצר, משרד ראש הממשלה, משרד החוץ,

משרד התיירות ומשרדים נוספים. אלה מבנים מאוד ישנים משנות ה-50, כאמור ישנה תוכנית כוללת להעתיק

את משרדי הממשלה להמשך הקרדו וליצור רצף. סביר להניח שזה לא יקרה, עכשיו מדובר על להוסיף ולא

להחליף, אבל לא ברור מה יהיה.

מה שמאוד בולט בתצלום ובסביבה, זה שהכנסת איננה נמצאת ברום הגבעה ולא במרכז, אלא בשיפולי גבעת

רם בחלק הדרומי שלה, בנקודה הרבה יותר נמוכה, וזה קשור לכמה עניינים. התוכנית המקורית הייתה

שהכנסת תהיה במרכז, בסופו של דבר מכמה סיבות הוחלט לבנות אותה בשוליים.

הסיבה הראשונה היא סיבת ביטחונית – הייתה תחושה כנראה מוצדקת שכלל שהמבנה יהיה יותר מרכזי

יהיה יותר קשה לאבטח אותו מכל עבריו ולשלוט עליו. כמו כן הייתה תפישה שאומרת שהכנסת היא מנותקת

מכל המרחב- יש פארק ואנשים, וצריך לתת לה את המתחם שלה, עם ההסדרים שלה. אבל הסיבה האמיתית

שהכנסת נדחקה לשוליים היא בהשפעתו של דוד בן גוריון שבדק ומצא שהכפר שיחי' באדר שכן על הגבעה

והגיע פחות או יותר על הכביש. דוד בן גוריון לא רצה שהכנסת תבנה על שטח כבוש מובהק. להוסיף על זה

את העובדה שהכפר הערבי שיחי' באדר קנה את חלק מקרקעותיו מהכנסייה היוונית האורתודוקסית,

שפשטה את הרגל, וכיול מאוד להיות שבנים האחרונות תהיה ריוויה ואולי הם יקנו מחדש את הקרקעות

האלה. בן גוריון לא רצה לסכן את מעמדה של הכנסת ולהשאיר אותה מחוץ לעניין הפוליטי והנדל"ני, וכך

היא נדחקה לשוליים.

כדאי לדעת שכשיוסף קלרווין זכה בתחרות הוא תכנן מבנה שונה. הכנסת הייתה אמורה לעמוד במקום שבו

אנו עומדים (באזור הגדר), ורחבת הטקסים הייתה צריכה להיות מדרום – עלייה מרשימה מדרום אל הגבעה.

בסופו של דבר נעשתה החלפה מסיבות ביטחוניות לחלוטין, שכן משכן הכנסת נחנך ב-1966, בדיוק שנה לפני

מלחמת ששת הימים, בעיצומם של ימי העיר המחולקת. במרחק של פחות מ-4 ק"מ מהגבעה, איפה שהיום

הר גילה, בבית ג'אלה, ישבו צלפים ירדניים והיה חשש מאוד גדול שבכל פעם שיהיה פה טקס דיפלומטי או

צבאי זו תהפוך להיות מטרה ניחת. לכן הפכו את המבנה ב-180 מעלות ושתלו עצים מאוד גבוהים, כדי ליצור

איזושהי הגנה. שנה אחר כך ממילא זה כבר היה לא כל כך רלוונטי.

השם כנסת – זה לא קשור לשם בית כנסת. חשוב לא לבלבל עם הסנהדרין. היו שני גופים חשובים בימי בית

שני בירושלים, האחד היה הכנסת הגדולה והשני היה הסנהדרין. ההבדל המשמעותי ביניהם הוא קודם כל

במהות – בעוד שהסנהדרין הייתה הרשות השופטת, הכנסת הגדולה הייתה הרשות המחוקקת. זו הייתה

כמובן חקיקה דתית, אלה שקבעו את ההלכות. אולם במידה מסוימת, כאשר חיפשו שם לבית הנבחרים

הישראלי, הלכו לאותו גוף חוק מחוקק שהיה אז. זו גם הסיבה, וזה ההבדל השני, שיש 120 חברי כנסת – כמו

הכנסת הגדולה, לעומת הסנהדרין שהיו בה 70 או 71.

פינת הנצחה – העבירו את שערי הכנסת המקוריים שהיו עשויים ברונזה הצידה. בעבר במקום הזכויות היו

שערי הכניסה עשויים ברונזה. יש הטוענים שזה מזכיר את הכניסה להר הרצל (לבית העלמין הצבאי) ויד ושם,

הסיבה לכך היא שכולם נעשו בידי אותו אמן, דוד פלומבו, שהיה עובד דואר בתפקידו הרשמי, וכמקצוע משני

אחר הצהריים היה לו בית מלאכה בבית אות המוצר, ליד מלון הר ציון, שכן גר בהר ציון. הוא עשה המון עבודות מעניינות.

הוא נהרג ב-1966, ממש אחרי שסיים לבנות את שערי הכנסת, במוצאי שבת הוא יצא על האופנוע שלו מהר ציון ועוד לא הורידו את השרשרת של חסימת כלי הרכב בשבת. הוא עלה במהירות מעל השרשרת, עף באוויר ונהרג. בתוך בניין הדואר במרכז העיר אפשר לראות אנדרטת הנצחה לזכרו שנראית מאוד דומה. אפשר לעשות במקום השוואה בין בתי פרלמנט שונים ברחבי העולם.

מנורת הכנסת - כדאי לדעת שהמנורה היא מתנה שקיבלה מדינת ישראל מהפרלמנט הבריטי בשנת 1956. זה מדעים שאחרי שהעפנו את הבריטים בבעיטה, בכל זאת מצאו הבריטים לנכון ב-1956 להעניק מתנה למדינת ישראל הצעירה ואיחולי הצלחה לדרך.

כדאי לתת את כל הקרדיט, לפחות הראשוני, לסר אדווין סמואל, לורד בבית הנבחרים הבריטי, בנו של הרברט סמואל הנציב העליון הבריטי הראשון בארץ ישראל שהיה יהודי. היוזמה להעניק מתנה למדינת ישראל נולדה כבר ב-1948 על ידי אדווין סמואל, ולצורך כך הוא פנה לאמן יהודי בשם בְּנוּ אֶלְקָן, יליד גרמניה, שהצליח לברוח משם ב-1933 ולעבור לגור באנגליה. בתמונה רואים את בנו אלקן בסטודיו שלו בלונדון עם המנורה מאחוריו.

הוא ביקש ממנו ליצור דווקא מנורה, מברונזה, שתהיה גדולה ומרשימה ותהיה מתנה ראוייה למדינת ישראל. לקח לו 8 שנים לעבוד על זה, וזה די מוזר שכן בנו אלקן היה אמן שידע לעבוד עם ברונזה ומנורות היו הקיף שלו. לקח לו 8 שנים משום שאת רוב הזמן השקיע לא בעבודה עצמה אלא בתכנונה.

במנורה יש כ-30 תבליטים שהם פרקים מההיסטוריה של עם ישראל לאורך השנים, חלקם זה ממש מושגים כמו למשל לוחות הברית או שמע ישראל, רובם הגדול זה ממש אירועים. בנו אלקן לא רק ישב ולמד את ההיסטוריה של עם ישראל כדי לקבל את התמונה הכוללת של ההיסטוריה כולה כדי לבחור מתוכה רק את האירועים החשובים ביותר, בנוסף הוא גם סידר את האירועים בצורה מאוד מעניינת, לא כרונולוגית.

במהלך 8 השנים של העבודה על המנורה, שמעה נפוץ, רבים שמעו על הדבר ולאט לאט הצטרפו עוד אנשים, עד שבסופו של דבר אדווין סמואל, שהיה חבר במפלגת הלייבור, הצליח לסחוף כמעט את כל חברי המפלגה, כי בסופו של דבר זה כבר תוכנן להיות מתנה של מפלגת הלייבור. ב-1956 מפלגת הלייבור הפכה להיות המפלגה ששלטון ובשורה התחתונה זו כבר הפכה להיות המתנה של הפרלמנט.

בטקס הענקת המנורה, שבו נכח גם ראש ממשלת אנגליה, נשא יוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת דאז, נאום מאוד מרגש, חלק ממנו מאוד משעשע: "בחיבה ובהוקרה אנו מקבלים את המנורה... הננו נרגשים לבחירה הנאה... אנו מקבלים את המנורה הזאת כמתנת בריטניה הציונית, אשר קמו בה בזמנים שונים אישי חזון אצילי רוח ורעיון, בני בריטניה אשר היו בין מבשרי תקומת ישראל ומעודדיה."

בהצבעת כ"ט בנובמבר באו"ם הבריטים אצו להגיד לא, אבל היו מאוד מנומסים ונמנעו. הם לא היו ציונים, הם לא היו חברים טובים שלנו, אבל זה יצא מאוד נחמד בהקשר הזה.

חשוב לזכור שכשהכנסת הגיעה לירושלים היא לא הגיעה לגבעת רם, והיא לא ישבה כאן ב-1956. אם כן, המנורה הגיעה לרחוב קינג ג'ורג' (פינת בן יהודה) לבית פרומין, שם ישבה הכנסת אז. ליד בית פרומין היה בור של קבלן בשם שיבר שנתקע ולא בנה שם אף פעם, קראו לזה בור שיבר, שם העמידו את המנורה. היום המקום נקרא בשם גן הסוס, שכן יש שם פסל של סוס, אולם בשמשך 10 שנים עמדה המנורה על הבמה, שעדיין קיימת אבל אין לה שימוש. עד היום ירושלמים וותיקים קוראים לה 'גן המנורה'.

10 שנים אחר כך בטקס גדול העבירו את המנורה למקומה הנוכחי, יחד עם חנוכת הכנסת ב-1966. את הערך על מנורת הכנסת בוויקיפדיה כתבה תמר הירדני, על בסיס חוברת ישנה בת 4 עמודים, עותק אחד בלבד, מתפוררת למגע יד אדם, שכתב בנו אלקן באנגלית, שמצאה בארכיון הכנסת. תמר הירדני גילתה שישנה חוקיות מרתקת, אולם זו לא הובאה בחוברת. כמו כן גילתה שבנו אלקן תכנן שהמנורה תהיה בתוך הכנסת, עד כדי כך ירד לפרטים שחלק מהדמויות מסתכלות למעלה והייתה צריכה להיות תאורה עילית.

אולם כשקיבלו את המנורה די מהר הוחלט שעם כל הכבוד לו ולפרלמנט הבריטי, זה לא יהיה בתוך הכנסת, לא בגלל בעיה של מקום, אלא בשל בעיות הלכתיות. קודם כל מבחינת הדיבר השני, נוסף על כך חלק מהדמויות אינן לבושות בצניעות, וכן הלכה שלא כל כך ידועה ומופיעה במסכת ראש השנה בתלמוד הבבלי דף כ"ד: "לא יעשה אדם בית (ב)תבנית (ה)היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מנורה כנגד מנורה; אבל עושה (מנורה) של חמשה ושל ששה ושל שמונה (קנים). ושל שבעה - לא יעשה, אפילו של שאר מיני מתכות."

כלומר אפילו אם אינה מזהב. מי שהיה מאוד מעורב בעניין היה הרב הראשי אז, הרב הרצוג, שפסק שאין שום בעיה להכניס את המנורה לכנסת, אבל החליטו לא להתעסק בנושא. אפילו שהיא נדדה החליטו להשאיר אותה בחוץ, במעבר בין בית פרומין למשכן הנוכחי. כנראה שזה רק עשה טוב למנורה, שכן העובדה שאפשר לגשת אליה מושכת אליה תיירים רבים, והיום אין כמעט קבוצת תיירים שלא מגיעה להצטלם ליד מנורת הכנסת.

אפשר להשתמש במנורה ולדבר על המנורה באופן כללי ובחירתה לסמל מדינת ישראל. המנורה היא הסמל הקדום ביותר, רואים אותה כשהולכים לבית שערים מוצאים תבליטים רבים של מנורות. מקום מצוין לדבר על ההבדלים בין המנורה למגן דוד.

בעיצומה של מלחמת העצמאות החליטו של דגל המדינה יהיה מגן דוד ושני פסים והסמל של המנורה יכלול מנורה ו-7 כוכבים.

התמונה מספר 'מדינת היהודים' של הרצל הוא מתאר איך יראה דגל מדינת היהודים, מגן דוד שיש לו בקצוות 6 כוכבים ועוד כוכב אחד למעלה. זה קשור לשבעת ימי השבוע שיש לו ימי עבודה ויום מנוחה, 7 שעות העבודה היומיות וכן הלאה. בכל אופן מדובר על מחווה להרצל.

החליטו על תחרות לעיצוב הסמל וכל מה שהיה צריך היה לשלוח סמל הכולל מנורה ושבעה כוכבים. בדרופבוקס אפשר לראות הצעות רבות שהוגשו כסמל למדינת ישראל. כמו כן מופיעים סמלים של רשויות וחברות הכוללות את סמל המדינה וכן קריקטורות בהן מופיע הסמל. (מורי דרך - מכון אבשלום/מורי דרך - ספורט/ספורט 67 - ירושלים הבריחה/גבעת רם/מנורת הכנסת).

בסופו של דבר סמל המדינה שנבחר היה פרי יצירתם של האחים גבריאל ומקסים שמיר. מצורפת התמונה של הצעתם. מנורה פחות יציבה ויותר פרימיטיבית. מה ששבה את לב הוועדה היו ענפי הזית. מדובר בביטוי לנבואה חשוב מאין כמוה של זכריה.

זכריה היה נביא שחזר עם עם ישראל מהגלות בבבל. כשהוא הגיע לארץ היו להם המון צרות – הם לא מצליחים לבנות את המקדש, כל העמים מפריעים להם לשקם את ירושלים, ואומר להם זכריה 'אל תדאגו, יהיה בסדר, אני רואה בחזונו מנורת זהב שמצדיה יש ענפי זית מהם נוטף שמן אל תוך הקנים מעצמו'. כמו שאמר להם, תחזיקו מעמד, אלוהים יהיה אתכם, הכוח שלו הוא שיעזור.

לא בחיל ולא בכוח, זכריה פרק ד' – וַיִּשָׁב הַמֶּלֶךְ הַדָּבָר בִּי וַיְעִירֵנִי פֶּאִישׁ אֲשֶׁר יְעוֹר מִשְׁנָתוֹ, וַיֹּאמֶר אֵלַי: מַה אַתָּה רֹאֵה? וַאֲמַר: רְאִיתִי וְהִנֵּה מְנוֹרַת זָהָב כְּלָה, וְגִלְגָּה עַל רֹאשָׁהּ, וְשִׁבְעָה נֶרְתִּיהָ עָלֶיהָ שִׁבְעָה, וְשִׁבְעָה מוֹצְקוֹת לְנֵרוֹת אֲשֶׁר עַל רֹאשָׁהּ, וְשֵׁנִים זֵיתִים עָלֶיהָ, אֶחָד מִימִין הַגִּלְגָּה וְאֶחָד עַל שְׂמאלָהּ. וַאֲנִי וְאֶמְרָאֵל הַמֶּלֶךְ הַדָּבָר בִּי לֵאמֹר: מָה אַתָּה אֹדְגִי? וַיַּעַן הַמֶּלֶךְ... לֹא בְחִיל וְלֹא בְכַח כִּי אִם בְּרוּחִי אֶמַר ה' צְבָאוֹת."

כדאי לזכור שהסמל נבחר בעיצומה של מלחמת העצמאות, כאילו העתק של מה שקרה לעם היהודי לפני 2000 שנה לבין מה שקורה היום. 'חזרנו לארצנו, הכל קשה, יש מלחמה, אבל אל תדאגו, לא בחיל ולא בכוח, נצליח ונדליק את אור המנורה'.

לסמל של האחים שמיר עשו קצת סובלימציה ועידון, שינו את המנורה ולקחו את המנורה שהמופיעה על שער הניצחון של טיטוס ברומא, שמסמל בעצם את אובדנו ומסמל כאן את בגאון בתור ניצחוננו. אפשר לראות שהכוכבים נעלמו, דבר שעצבן הרבה ממגישי ההצעות השונים ששקדו רבות על הכנסת הכוכבים. כמו כן הוסיפו את השם ישראל למטה.

סמל המנורה השתלב בסמלים רבים של רשויות בארץ – רשות השידור, רשות העתיקות, ההסתדרות, מנורה חברה לביטוח בע"מ, בית"ר ירושלים ועוד רבים אחרים. עוד אנקדוטה משעשעת- בשנות ה-80 יצא קומיקס ישראלי על הגיבור הישראלי, לכאורה התבקש שעל החזה שלו יהיה מגן דוד, טולם בגלל המנורה מגן הדוד הפך להיות סמל דתי ואילו המנורה הפכה לסמל הלאומי. כך נולד אוריאלון שעל החזה שלו מופיעה המנורה.

חוקיות המנורה : מנורת הכנסת מציגה תבליטים של כ-30 אירועים, ביטויים, דמויות ומושגים, אותם ראה אלקן כחשובים והמשמעותיים ביותר בתולדות עם ישראל. עקב צורתה הסימטרית של המנורה – קנה מרכזי, ושלושה קנים מכל צד – החליט אלקן להציב את התבליטים שלא בסדר כרונולוגי דווקא, אלא זה כנגד זה לפי סדר הקנים. באופן זה כל תבליט קשור בקשר ענייני של ניגודיות או השלמה עם התבליט בקנה הנגדי לו. בקנה המרכזי הציב אלקן את האירועים, הדמויות והמושגים שאותם ראה כחשובים והעיקריים ביותר בתולדות עם ישראל (מרד גטו ורשה, משה רבינו במלחמה מול עמלק, חזון העצמות היבשות ועוד).

בסיס צמד הקנים הפנימיים מכוסה בעיטור גאומטרי מסולסל. בסיס הקנים האמצעיים מעוטר בפרחים ובסמלי שבטי ישראל; ולרוחב הקנים החיצוניים משני צדי המנורה מופיע הפסוק: "לא בחיל ולא כְּכַח כִּי אִם בְּרוּחִי, אֶמַר ה' צְבָאוֹת" (זכריה ד, ו). מילים אלו לקוחות מנבואת זכריה, בה מופיעה מנורת זהב וענפי זית, ששימשו השראה לבחירת סמל מדינת ישראל.

אלקן בחר לצטט פסוק זה מתוך ההקשר הברור לסמל המנורה, אך ייתכן שהיה זה בשל המסר שבו, המציין כי כוחו של עם ישראל ושל אלוהיו אינו בחוזק הפיזי, אלא דווקא בחוסן הרוחני. זוהי אמירה רבת משמעות, במנורה המציגה סצנות מלחמה וקרבות עקובים מדם מחד, ומאידך דמויות, אירועים או מושגים המבטאים תרבות ורוחניות. הפסוק מלמד אולי כי לדידו של אלקן, גוברים האחרונים על הראשונים, וצביונו של העם היהודי הוא דווקא ברוחו.

אפשר לראות סימטריה של ניגודים – מצד אחד כולם יושבים על נהרות בבל ובוכים, מהצד השני נחמיה חוזר מבבל עם שבי ציון ובונה את המקדש. בקנה הקיצוני ביותר, איש עומד עם ידיים למעלה בדחי נורא – ירמיהו, נביא החורבן, ומהצד השני ישעיהו, פחות או יותר בן תקופתו, המתאר את ירושלים 'נמר עם גדי ירבע' וגר זאב עם כבש' – פחות או יותר אותה תקופה, אותו עניין, אבל שני ניגודים. מצד אחד ההעפלה ומצד השני המשיחיות – ההעפלה כאחרית הימים המעשית, האקטיבית, לעומת המשיחיות – נחכה לאלוהים שיציל אותנו. מצד אחד אברהם אבינו מקבל בלב שלם את המשימה הנוראה ללכת לעקוד את בנו, ומולו נמצא יעקב, נכדו, שרב עם המלאך ואומר שאלוהים לא יעצור אותו. מצד אחד חנינא בן תרדיון, אחד מעשרת הרוגי מלכות עומד מול איוב, בדיוק אותו סיפור. מצד אחד דוד המלך עומד מול בר כוכבא – זה שניצח מול זה שהפסיד. אם כן יש ניגודים מדהימים, מפתיע שבנו אלקן לא העלה על הכתב את החוקיות שבחר להציג. **בערך בוויקיפדיה** אפשר לראות את כל הניגודים מוצגים אחד מול השני.

נסיעה לנחלאות

פורום אינטרנטי בגוגל גרופ של מורי דרך ירושלמיים בן למעלה מ-400 חברים, שוקק חיים בו מועברים חומרים רבים, מעזרי הדרכה ועד עדכונים מהשטח. מוזמנים להצטרף לפורום עם קבלת רישיון מורי הדרך, חפשו בגוגל גרופס - ojerusalem.

נחלאות

שכונת אבן ישראל : נכנסו לשכונה מרחוב אגריפס דרך רחוב אלבוחר, דרך שער שהדלתות שלו כבר לא קיימות. אפשר לשים לב שבמפה נעשה מאמץ לא רק לשרטט את הרחובות אלא גם לסמן את שמות השכונות, כל כתב הוא שם של שכונה. אפילו ירושלמים וותיקים לא יודעים שנחלאות זו לא שכונה אחת אלא שך הכל 32 שכונות, חלקן כל כך קטנות שאפילו לא היה מקום במפה לסמן אותן – חצר עם ארבע דלתות שנחשבת שכונה בפני עצמה. זו הסיבה שכאשר התחילו בפרויקט השיקום של השכונות האלה, לפני 15 שנה, השם שנבחר לפרויקט היה 'לב העיר', הן משום שזוהי לב העיר והן משום שבגימטרייה לב זה 32. איכשהו האנשים שבנו את השכונות מאוד אהבו את משחקי הגימטרייה ואפשר להיתקל בהן רבות באזור. שכונת אבן ישראל שבה אנו נמצאים נקראה כך משתי סיבות. הסיבה הקשורה לגימטרייה היא משום שהמילה אבן בגימטרייה זה מספר הדירות שנבנו כאן – 53.

רקע היסטורי על נחלאות – במפה רואים שהנחלאות ממוקמות ברובן הגדול בין שני צירים מקבילים, האחד הוא רחוב בצלאל והשני הוא רחוב אגריפס, החוצים את המפה לרוחב. הרחוב שדרכו הגענו הוא רחוב אגריפס, בצלאל המקביל שלו, נמצא מעט יותר דרומה. יש כמה שכונות שנבנו מחוץ לגבולות הגזרה, חלק בין רחוב אגריפס לרחוב יפו, ואפילו מעבר לרחוב יפו, וחלק דווקא לכיוון דרום, לכיוון שכונת שערי חסד ורחביה. שכונת אבן ישראל היא דוגמה לשכונה יוצאת דופן, שכן היא נמצאת בין רחוב אגריפס לבין רחוב יפו. זה לא קרה בעקבות תכנון כלשהו, אלא באופן טבעי, מה שמחזיר אותנו לימי היציאה מהחומות. הנחלאות נכנסו בדיוק לתוך התנועה של היציאה מהחומות.

השכונה הראשונה מחוץ לחומות – משכונת שאננים – נבנתה בשנת 1860.

השכונה השנייה מחוץ לחומות – מחנה ישראל – נבנתה בשנת 1865 (כנראה). הבית הראשון במחנה ישראל מופיע במפת וילסון מ-1864-5. מניחים שהשכונה הוקמה וגדלה ב-1865-6.

השכונה השלישית מחוץ לחומות – נחלת שבעה - החלה להיבנות ב-1867, נחנכה ב-1869.

השכונה הרביעית מחוץ לחומות – בית דוד – נבנתה בשנת 1872.

השכונה החמישית מחוץ לחומות – מאה שערים – נבנתה בשנת 1874.

השכונה השישית מחוץ לחומות – אבן ישראל – נבנתה בשנת 1875.

אם כן, שכונת אבן ישראל היא השכונה הראשונה בנחלאות. מהשכונה הזו והלאה כבר לא סופרים יותר כרונולוגית את בניית השכונות. אחר כך כבר התחילו להיבנות שכונות רבות אחת תוך כדי השנייה, התחילו שכונה אחת ועד שסיימו אותה כבר נבנתה אחרת וקשה להגיד מי הייתה לפני מי.

1875, שנה לאחר בניית מאה שערים, אין פה שום דבר, זה מה שנקרא אז 'מדברה של ירושלים', שדות טרשים ריקים לחלוטין. מה שמיד מעלה את השאלה הגיאוגרפית מדוע בנו דווקא פה, שהלא בין כל שכונה לשכונה הולכים קצת והן בנויות כמניפה שפרוסה סביב העיר העתיקה פחות או יותר. התבקש לכאורה שברוח הקרבה, הפחדים והלחץ משודדים וכן הלאה, שיבנו את השכונה הנוספת באזור, ואילו אבן ישראל היא קפיצה ענקית.

חשוב לזכור שהיהודים לא היו היחידים שיצאו מחומות, לא היו היחידים שקנו קרקעות ולא היו היחידים שבנו שכונות. כאשר הגיעה שנת 1875 והוחלט להקים את השכונה השישית, פשוט טכנית כבר לא נשאר מקום פנוי, כל הקרקעות של מרכז העיר נקנו כבר על ידי הכנסייה היוונית האורתודוקסית וכל מה שנשאר זה כבר 'מעבר להרי החושך' שמושגים של אז. בחרו דווקא את האזור הזה משום שזה הכי קרוב לדרך הראשית, לדרך יפו. כלומר, אם כבר נאלצו להתרחק לעיר העתיקה, אז לפחות שישארו על המפה.

ברגע שנבנתה פה השכונה הזאת, וכבר כל המרחב שמקיף את העיר העתיקה כטבעת נקנה על ידי קונים אחרים, אז כנראה באופן טבעי כבר התחילו להיבנות שכונות נוספות במהירות. לכל אחת מהשכונות יש שם. אלא שברבות השנים לחלק גדול מהשכונות קראו נחלה X, בשלב כלשהו אנשים כבר לא ידעו להבחין בין השמות, אז אמרו שהם אומרים לנחלאות. כדאי לזכור שהמילה נחלאות היא ביטוי לא נכון, אם כבר נחלות. אבל ברגע שזה בא ככינוי עממי לשם השכונות זה כבר לא כל כך משנה איך אומרים את זה.

אם כן, אבן ישראל היא השכונה הראשונה בנחלאות. האיש שהקים את השכונה הזו והיה היוזם, מי שקנה את הקרקעות ואכלס את הבתים בכספים של תורמים היה היהודי רבי יוסף ריבלין (המוכר לנו מנחלת שבעה). כל שכונה שהוא הקים מתוך 16 השכונות שהקים בעצמו, בכל אחת הוא היה לוקח את הילדים, האישה, העז, והיה עובר לגור בשכונה. אז את כל הקרדיט נותנים לו.

מה שמעניין להגיד על שכונת אבן ישראל זה השם שלה. כבר אמרנו שהשם מבוסס על זה שהמילה אבן בגימטרייה זה 53, מניין הדירות שנבנו בחצר הזו.

רובן המוחלט של השכונות בנחלאות קיבלו שם שמורכב משני אלמנטים – האחד יהודי, יכול להיות ציטוט מהתנ"ך או משהו מהתפילה, והשני זה משהו שקשור לשכונה עצמה, וזה יכול להיות קשור במספר הדירות, שמי שבנה את השכונה, העדה שהתיישבה וכן הלאה. יש תמיד חיבור פיקנטי ויפה בין השניים. במקרה הזה אבן ישראל זה ציטוט מתוך פסוק בספר בראשית, הפרשה האחרונה, פרשת ויחי, למרות שמה, מספרת דווקא על מותו של יעקב אבינו. בפרשה יעקב שוכב על ערש דווי עם 12 ילדיו סביבו ומובאות מילותיו האחרונות להם, את רובם הוא מברך. כשהוא הגיע ליוסף, בנו כמעט הצעיר ביותר, שהיה בן מחמדו, זה שעשה לו כותנת פסים, הוא בירך אותו בברכה שלא מובנת לדוברי עברית ובטח לא לדוברי שפות אחרות. הברכה עצמה פרושה על שני פסוקים, מה שחשוב לעניין זה שהוא אומר לו – "מִיָּדִי אֶבְרָא יַעֲקֹב, מִשֵּׁם רֵעָה אֶבְרָא יִשְׂרָאֵל." (בראשית מט, כד).

כאשר הגיע לכאן רבי יוסף ריבלין וחיפש שם לשכונה הראשונה שהוא בנה כאן, הוא קרא לה אבן ישראל על שם הפסוק הזה, מלבד העובדה שיש כאן 53 דירות. המוטיבציה הדתית של האנשים שבנו את השכונות מחוץ לחומות מאוד משמעותית להבנת העניין והשמות. בעבר סיפרו שמדובר במשהו מאוד חלוצי, לאנשים היה צפוף בחומות, הם היו צריכים לצאת החוצה, שכן הדירה היה מאוד קשה והיו מחלות, אז באו יזמים והוציאו אותם, וזה נכון שזו הייתה המוטיבציה. אולם חשוב למאוד לציין, במיוחד שקוראים את הדברים שאותם אנשים כתבו, שזה בכלל לא היה העניין מבחינתם. הם תפשו את היציאה מהחומות כמעשה דתי משיחי.

רבי יוסף ריבלין היה איש קבלה, אביו ואביו היו תלמידים של הרבי משיקלוב, אלה שהגיעו עם תלמידי הגר"א לקראת בוא הגאולה, שכן שנת 1840 הייתה צריכה להיות שנת הגאולה. האנשים האלה הגיעו עם מוטיבציה משיחית והם ראו את היציאה מהחומות כמעשה משיחי לקראת בוא המשיח.

מושג מאוד משמעותי בתחום הקבלה הוא משיח בן יוסף. כולם מכירים את משיח בן דוד, לו כולם מחכים. בקבלה מסופר על משיח בן יוסף שהוא זה שיבוא לפני משיח בן דוד והוא זה שיכין את השטח והקרקע לקראת בואו של משיח בן דוד. משיח בן יוסף, דמות ארצית שנועדה להגדיל את גבול ירושלים, לשקם את מצבו ומעמדו של עם ישראל, להכין את העניינים.

בגלל שהאנשים כאן תפשו את נוכחותם כאן ומעשיהם כסוג פעילות מסגרת ההכנה הזו, אז היציאה מהחומות היא מעשה שהולך להביא את המשיח ויש לו משמעות דתית, המוטיבציה הייתה דתית. רבי יוסף

ריבלין, שהיה מקובל, קראו לו גם יוסף, בשמו הפרטי. זה לא שהוא ראה את עצמו כמשיח, אבל ראה את שליחותו הדתית בעולם להקים שכונות. לכן הוא הקים פה את השכונה הזו וקרא לה אבן ישראל, מפני שהפסוקים האלה בפרשת ויחי, ספר בראשית, הם מדברים בדיוק על זה. שם, על פי הפרשנים, הדרשנים והמקובלים, מילים אלה מבטאות את ההבטחה שנתן יעקב לבנו יוסף – 'אל תדאג אולם לא ממך יבוא משיח בן דוד, אבל ממך יבוא משיח בן יוסף'.

כשהם חיפשו את השם לשכונה החלוצית, מעבר להרי החושך, שהולכת לפתוח סאגה חדשה שיקראו לה לימים נחלאות, הוא חיפש שם שיבטא את העניין הזה. מילים שהחיים באותה תקופה הכירו והבינו את התכנים.

כשמדריכים בנחלאות ונפגשים בדמויות שבנו את השכונות, חשוב להבין מאיפה זה הגיע, לכן הם גם בנו חצרות פנימיות. אפשר להסביר שהם רצו להבטיח הגנה, שכן מדובר באנשים שיצאו מהחומות, אז יצרו חומה מהבתים הצמודים ונועלים את השער בלילה. אבל מסתבר שלגם לזה יש משמעות קבלית – כולם חונים יחד במקום אחד, הפתחים פונים אל תוך החצר ולא החוצה.

זה חשוב להיחשף לדברים שכתב רבי יוסף ריבלין שעוזרים מאוד להבין את העניין. ספר שמאוד יעזור להכיר את נחלאות בעניינים האלה ובכלל הוא ספר שנקרא 'נחלאות בלב העיר' שכתבה נירית שלו כליפא, הוצאת יד בן צבי. מה שמאוד טוב בספר זה שאפשר לצאת לטייל איתו, שכן הוא כולל 3-4 סיורים, מעבר למבוא מאוד מוצלח. עוד מומלץ, בעיקר מבחינת פיקנטריות וקטעי קריאה טובים, זו סדרת של ספרים שנקראים 'ילדות בירושלים הישנה', שכתב ילד שגדל בירושלים ולקראת זקנתו החליט להעלות את זיכרונותיו על הכתב, יעקב יהושע, אביו של א.ב. יהושע. הייתה לו משפחה נודדת – הם התחילו בעיר העתיקה, עברו לאבן ישראל, לנחלה אחרת ואז לטלביה, אז בששת הספרים שלו יש זיכרונות משלל מקומות ושכונות. הוא כותב שלשון מאוד יפה ונעימה.

התפישה אמרה שיש אינטרס משותף של כולם, בונים קומפלקס לכולם ומקסימום מריבים ומוסיפים לו קומות. האנשים שהקימו את השכונות היו הרבה פעמים עדות – הגיעה קהילה פרסית, יש להם את התרומות שלהם ואין להם עניין לגור עם אשכנזים או אחרים, והקימו שכונה משלהם. במקרה הזה מה שמאוד מעניין לראות, דווקא שכונת אבן ישראל הייתה שכונה מעורבת – חיו בה גם אשכנזים וגם ספרדים.

אפילו אישה אמריקאית אחד מאוד מפורסמת, רבקה לוי, שגרה 'בגורד השחקים של ירושלים' – 1888, עדיין עומד על תילו – (אפשר לראות אותו מאחור). בית פרטי בן 4 קומות, דבר שלא היה בשום מקום בארץ, אנשים באו מכל הארץ לראות את הפלא. גברת לוי זכתה לכך שהבית שלה עומד על הרחוב ממש, דרך יפו עוברת ממש מאחור.

אצל יעקב יהושע יש תיאורים נפלאים של השכונה הזו, דווקא משום שהייתה שכונה מעורבת, אז היו היה מאוד שמח ותוסס. יש סיפורים איך היו נפגשות הכובסות ומדברות ביניהן בבור המים בלאדינו וידיש. יש לו אפילו הערה צינית אחת, שהאשכנזיות למדו לבשל.

הוא מתאר בספרו איך היה פה כיף וכולם אהבו אחת את השני והיה נחמד, חוץ מחודש אחד בשנה, חודש אלול. הספרדים קמים כל חודש אלול באישון לילה לאמירת סליחות בבית הכנסת וגם בעשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים, סך הכל 40 ימים. האשכנזים, לעומת זאת, לא צריכים לקום כל החודש, אלא רק בשבוע שחל בו ראש השנה ועשרת ימי תשובה. בספרו הוא מתאר איך בארבע לפנות בוקר קם השמש של בית הכנסת הספרדי, שעדיין קיים, וצועק על המקל שלו 'סליחות סליחות'. לא פעם ולא פעמיים דפק על חלונות של אשכנזים. אז העירו אותם פעם אחת, פעמיים לא נורא, אבל בסוף חודש אלול זה היה נראה ככה – חצי מהשכונה ספרדים, ערוטי עיניים ועצבניים כי לא ישנו כבר חודש, החצי השני של השכונה זה אשכנזים שהעירו אותם על לו עול בכפם והיו מוכנים לרצוח אחד את השני, מזל שבסופו של דבר הגיע יום הכיפורים וכולם סלחו לכולם ☺.

יהושע מספר סיפור נהדר על השדכן, חכם קסטל, שרצה לשדך בחורה למשפחה מכובדת בשכונה. הוא לא ידע שהבחור והבחורה כבר מאוהבים וכבר החליטו להתחתן ממילא. הוא בא למשפחה ומשכנע את האמא שזו כלה נהדרת וכדאי לה. כולם עבדו עליו. נכנסת הבחורה, כולה צולעת, עושה את עצמה לא רואה, האמא של החתן מתחילה לצעוק עליו שזה מה שהביא. הוא מתנצל....

ברוח הסיפורים האלה, שוב, מומלצת סדרתו של יעקב יהושע.

נחצה את רחוב אגריפס ונלך לשכונת סוכת שלום. רחוב אגריפס קיבל את שמו מהבריטים, לפני כן קראו לרחוב, כך זה מופיע במפה הראשונה של הבריטיים, זה נקרא 'דרך בילה'.

דרך ביל"ה (אגריפס)

ההסבר לשם נמצא בתוך ספר יסוד בהבנת התפתחותה של ירושלים מוחץ לחומות במאה ה-19, בשם 'מוסד היסוד' (הוצאה ישנה) – ספר הפרוטוקול של הועד הכללי כנסת ישראל, ועד כללי של כל הכללות האשכנזיים. מי שניהל אותו במשך הרבה מאוד שנים היה רבי יוסף ריבלין שהיה יקה וכתב הכל – איך הם קנו את הקרקעות, למי הם שילמו, מה הם עשו, כמה אנשים גרו, מי היו האנשים, איך הם קראו למקומות, למה קראו להם כך וכן הלאה. למשל הסיפור של דרך בילה.

מסתבר שאת כל הקרקעות של נחלאות, כולן, קנו היהודים מידי הערבים תושבי הכפר ליפתא. ליפתא אמנם זה קצת רחוק מכאן, והייתה קטנה. אולם כאשר התחילה ההתעניינות של היציאה מהחומות והכפר ליפתא כבר היה קיים, בבת אחת פתאום כל השטח הריק והלא מאויש הפך להיות שלהם. אז כשהיה צריך לקנות את הקרקע היה צריך לשלם להם.

מספר רבי יוסף ריבלין את הסיפור הבא, מוסד היסוד, עמוד 226 :

"אחרי קניית הקרקעות של השכונות אבן ישראל ומשכונות ישראל (הסמוכות זו לזו), בשנת תרל"ה (1875), התחילו ראשי החברות לסלול דרך בין שתי השכונות. לאחד הפלחים הייתה שם חלקת אדמה קטנה, ובעד מחיר הגון השתוו אתו שלא יעכב את סלילת הדרך, וגם קיבל את מחיר החלקה בשלמות. בראות הפלאח שמתחילים לסלול את הדרך, הגיש קולבנה לפחה לעכב את העבודה. סגן הפחה הבין היטב שאין שום צדק בתלונת הפלאח, אך הוא היה מוכרח למנות ועדת ביקורת (קאשפייה) בעניין זה, ויעץ לראש החברות למהר ולעשות את צורת כל הדרך. ראש החברות הרי"ר גייס מספר רב של אנשים גם זקנים וילדים, וביניהם גם מראש

העדה, ויעבדו כולם לילה אחד במרץ רב וישלימו את צורת כל הדרך. הפלאח הודה אחר כך שאת התלונה הגיש בעוול. במשך זמן רב נקראה דרך זו בשם "דרך ביליה" – "בין לילה היה"....

שכונת סוכת שלום - נכנסנו לשכונת סוכת שלום דרך שער שכנפות דלתותיו כבר לא נמצאות. השכונה נמצאת בצד הדרומי של רחוב אגריפס, הוקמה בשנת 1882. שמה של השכונה, המופיע על הקיר, כאמור בדרך כלל מורכב משני אלמנטים – משהו יהודי ומשהו שקשור לשכונה. הביטוי סוכת שלום מופיע בתפילה לשלום המדינה "ופרוש עלינו סוכת שלומך", וכן בברכת המזון בנוסח הספרדי " הַרְחֵם הוּא יְפָרֵשׁ עָלֵינוּ סִכַּת שְׁלוֹמוֹ :". הביטוי סוכת שלום מופיע בכמה דרכים ובכמה מקורות בתפילות ובפיוטים כביטוי להגנה של אלוהים עלינו. זה הצד היהודי. האלמנט השני, הקשור לשכונה, זה קשור לשלום, האיש שהקים את השכונה.

סוכת שלום היא דוגמה ומופת לדבר נדיר בנחלאות, היא אחת השכונות הבודדות מתוך 32 השכונות שלא נבנתה כדי לעזור לעניים, לא כדי להרחיב את גבול ירושלים כדי שהמשיח יבוא, אלא למטרות עסקים בלבד. האיש שלום היה איש מאוד יקר ונחמד, אבל הוא רצה להתפרנס. יחד עם שני שותפים הם בנו את השכונה, שהיא מאוד גדולה וקצת קשה לראות מה נשאר ממנה, כדי למכור את הדירות ולהתפרנס. לאותו איש קרו שלום קונסטרום, שהיה נדבן לא קטן, אוהב ציון ואנשיה. במקרה הספציפי הזה זה באמת היה עניין כלכלי. שני השותפים שלו היו יוסף נבון, שקשור בעקיפין ליצחק נבון, זה שקיבל לראשונה את הזיכיון לרכבת והפסיד אותו לטובת חברת צרפתית, השותף השני היה יוהנס פרוטיגר, הבנקאי השוויצרי המטורף שגר בבית מחניים ופשט את הרגל. יוהנס פרוטיגר, בתור נוצרי שהגיע כמיסיונר ולא היה לו שום אינטרס דתי או לאומי, אלא פרנסה בלבד.

שכונת בתי גורל - השכונות שגובלות בסוכת שלום הן שכונת משכנות ישראל בצד אחד ושכונת בתי הגורל. שכונת בתי הגורל זו שכונה בת 2 שורות בתים צמודות גב אל גב לכל האורך.

בשנת 1882, ארבעה חודשים שהגיעו האניות הראשונות מרומניה של העלייה הראשונה הגיעה לפה עלייה גדולה של כמעט 900 איש הגיעו מתימן. 1882 שנה גורלית בתולדות עם ישראל, לפחות ברמת העליות הציוניות, השנה בה הייתה עליית התימנים הראשונה – 'אעלה בתמר'. גם בשם אעלה בתמר יש שני אלמנטים – מצד אחד זהו ציטוט מתוך שיר השירים, ביטוי פיזי שמישהו אומר שאומר שיטפס על עץ התמר. אלא שעלייה הזו נקראה בשם זה הן משום שבשנת תרמ"ב, בתמ"ר, 1882, עלו לארץ ישראל. התימנים תפשו את זה כסימן שעליהם לעלות לארץ ישראל. יש עוד על מיני סיבות שקשורות לפוליטיקה והעובדה שהטורקים כבשו את רמת תימן ואפשר היה לנוע בדרכים, גילויי אנטישמיות ועוד... שורה תחתונה, הגיעו התימנים לירושלים.

התימנים הגיעו להלם הגדול של ירושלים העות'מאנית-המסואבת-הענייה-המסכנה. נוספת על כך העובדה שפעם ראשונה ראו בירושלים יהודי תימני. נשאלה השאלה הקצת לא פוליטיקלי-קורקט – האם הם יהודים בכלל? מה זו הערבית? הבגדים? אחרי שהשתכנעו שהם יהודים, שהם יודעים להתפלל, משנה וגמרא, נשאלה השאלה – אשכנזים או ספרדים ?

המשמעות בהחלטה אם ה אשכנזים או ספרדים היא כלכלית, מי אחראי לפרנסתם? הגיעו 900 אנשים רעבים חסרי כל. די מהר הסתבר שזה לא יהיה אלה ולא יהיה אלה. הם גרו במערות קבורה בסילוואן. מי שהציל בסופו של דבר את המצב היו האמריקאים במושבה האמריקאית, שהיו הראשונים שעזרו להם (בדרופבוקס זיכרונות וקטעי עיתונות של תימנים שמתארים שדווקא אנשי המיסיון האמריקאי הם אלו שבסופו של דבר עזרו להם).

ב-1884, שנתיים אחרי שהגיעו התימנים, הסתובב בירושלים איש צעיר בשם מרדכי אדלר, שהיה בנו של הרב הראשי של אנגליה נתן אדלר, שבא לבקר בארץ ישראל. הוא היה המום לראות יהודים תימנים יוצאים מפתח המיסיון האמריקאי. כשהוא ניסה לברר מה קורה סיפרו לו על המצב הקשה שלהם – אין להם אוכל, אין להם בגדים, אנשים מתים. אנשים שעשו דרך מתימן מתים כמו זבובים ברחובות. הוא היה המום לחלוטין, חזר לאנגליה, הקים קרן להצלת התימנים, קרא לה בשם לא כל כך יפה 'עזרת נידחים', אבל בסופו של דבר האיש אסף הרבה מאוד כסף.

כבר בשנת 1885 בנו כאן את השכונה. לשכונה קראו בתי הגורל מהמילה הגרלה המקבילה. מאחר שיש פה סך הכל 14 דירות, וזה לא מספיק לכולם, אז עשו הגרלה ומי שעלה שמו בהגרלה יוכל לגור בדירות שנתיים בחינם. בזמן הזה הוא יתארגן, יאסוף כסף, יחסוך, ויפנה את הדירה לנגלה הבאה, מה שאגב לא קרה מעולם. בדרופבוקס קטע מעיתון הצבי, שנת 1885, שמתאר את ההגרלה ואיך נכנסו לדירות. בין היתר כתוב שהיו 14 דירות אבל גרו רק ב-13, שכן הדירה הנוספת שימשה כבית כנסת. בית הכנסת הזה קיים עד היום, הוא נקרא בית כנסת הגורל על שם שלום שבזי.

הבתים לא הספיקו, אפילו שעשו הגרלות. מה שנשאר זה סוכת שלום – השכונה שנבנתה לא כל ידי עדה, לא על ידי כולל, זה למטרות רווח. אז עזרת נידחים קנתה את כל דירות שכונת סוכת שלום, שיכנה בה את התימנים.

בתוך הדירות אפשר לראות שהקירות באלכסון, למטה צר ורחב למעלה. בקטע מעיתון הצבי בדרופבוקס מתוארים התנאים עליהם חתמו האנשים שבאו לגור במקום, בין היתר היה כתוב שחייבים לסייד את הבית פעמיים בשנה. כך קרה שלאט לאט הצטברה שכבה עבה יותר למטה.... ☺ סוכת שלום ובתי גורל יחד הפכו למעוז התימני של נחלאות. אצל יעקב יהושע יש המון סיפורים.

חשוב להגיד שלא כל מי שגר בסילוואן הגיע לפה. אלו שתי שכונות חלוציות ששימשו את התימנים, אולם במקביל ובהמשך נבנו עוד שכונות לתימנים באזור של מאה שערים, פאת צבי, שבט אחים, ועוד. כמו כן, הרבה מאוד תימנים במסגרת העלייה הראשונה של האשכנזים, שהייתה כמה חודשים מאוחר יותר, הם הצטרפו כנספחים.

סיפור מצחיק לסיום – באחד הבתים גר יהודי תימני, שהגיע עם כל החבריה שהתיישבו כאן. הוא היה בן מזל כי הוא קיבל בית בסוכת שלום. בני הדודים המסכנים שלו לא קיבלו בית אז נאלצו לעבור למרמורק ברחובות. הם שולחים לו מכתבים 'איזה כיף פה! יש פה ים! יש פה פרדסים!', והוא תקוע פה, פותח את החלון

רואה אבן ירושלמית בכל מקום. חשב שהם עובדים עליו, נסע למרמורק. הוא יורד מהדליז'אנס, בדיוק תקופת הקטיף של הפרדסים, פרדסי ענק מלאים תפוזים יפים. הוא לא האמין למראה עיניו, והאמת גם קצת התגרה, שכן מאוד אהב תפוזים. הוא לא התאפק, הניח את המזוודה, טיפס על אחד העצים, ישב מבסוט, ואכל מהתפוז. לצערו בדיוק עבר שם בעל הפרדס, רואה את החוצפן יושב למעלה ואוכל תפוזים. צועק לו מלמטה 'תגידי, ככה יפה לעשות? לא כתוב בתורה לא תגנוב?!'. אז היהודי התימני מסוכת שלום אומר 'איזה ארץ בבת חלב ודבש! יושב יהודי בארץ ישראל, אוכל מפירותיה ושומע דברי תורה.... מה עוד צריך בחיים?!'....

הדרכת עמיתים - אריה לוי : אנו נמצאים בנחלת משכנות ישראל שבשכונת נחלאות ואנו עומדים מול ביתו של מי שכונה הצדיק הירושלמי, הרב אריה לוי. הרח' כאן היום נקרא רח' הרב אריה לוי אך בעבר שם הרחוב היה : הר גריזים. השם שונה, מדוע? נבין בהמשך.

הרב אריה לוי הרי הוא לפניכם, איש עם זקן לבן, בגדים שחורים ועיניים טובות. איש נמוך קומה פיסית אך גבה קומה עד מאוד בעשיית המצוות. רייב אריה הוא חרדי, דתי, אוהב תורה אך יותר מכל אוהב את הבריות וכל דקה ודקה ביומו מנצל לעשיית מעשים טובים ועזרה לזולת. איש שלא בודק האם אתה חובש כפה או לא, כל מה שחשוב לו שיש לך מה לאכול ושאתה אינך במצוקה. כותרת ספרו של שלמה רז על אריה לוי היה : "איש צדיק היה"

לא ישן הרבה, לא אכל הרבה, אך עשה הרבה. עליו אמר הרב קוק : אם היו עוד שלשה צדיקים כמוהו, המשיח היה כבר כאן. רייב אריה לוי ראה עצמו שליח צדק, מי שכל ישותו והווייתו בעולם היא לעזור לנדכאים ולחלשים. אדם שלצער, סיפורי מעשיו הטובים לא הוכנסו למערכת החינוך החילונית אך כן למערכת החינוך הדתית וחבל שכך כי למרות מראהו החרדי רייב אריה לוי היה איש שעזר לכולם ללא איפה ואיפה, ללא הבדלים.

רייב אריה עלה מרוסיה מאורלא שלייד ביאליסטוק לירושלים עם משב רוחות המלחמה בין רוסיה ליפן, וב-1905 מגיע לכאן. עוזב את הוריו ואת ישיבת וולוז'ין המפורסמת שבה היה תלמיד עילוי, ועולה לארץ הקודש. בן 20 בהגיעו לכאן. מס' חודשים לאחר בואו נושא לאשה את בתו של הרב דוד שפירא, חנה, גר עמה כאן בדירת שני חדרים פצפונת עד סוף ימיו. כאן גידלו בדות ובצניעות 11 ילדים שמתוכם 4 מתו. לעתים בתק' קשות אף פת לחם לא עלתה על שולחנם וילדיו היו הולכים לישון רעבים. היו פורשים מזרונים על הרצפה, לעתים מצטרפים למשפחה אורחים נוספים שאין להם קורת גג ובפת לחםם הדלה אם הייתה היו מתחלקים עם כולם.

גם כשהציעו לו כל אוהביו להיטיב עמו בשנים שלאחר קום המדינה סירב לכך זה היה דבר טפל בחייו. מה שהעסיק אותו לפני שהלך לישון מאוחר בלילה היה : מה עשיתי היום כדי להקל סבלו של יהודי מדוכא בייסורים?! האם עשיתי די?

רייב אריה חי בירושלים של השנים 1905-1969 תקופות כלכליות קשות ליהודים שבא"י ובירושלים בפרט. בתק' העות'מנית, הבריטית ולאחר קום המדינה האוכלוסיה הירושלמית הייתה קשת יום, מזון דל אם בכלל היה על שולחן משפחות רבות בירושלים, אחת השכונות שסבלה במיוחד היא שכונת נחלאות. שכונה אליה הגיעו עולים מארצות ערב בעיקר, ללא שום תמיכה מוסדית או ארגון כלשהו. משפחתי הגיעה בשנת 1923 לשכונת נחלאות ומסיפורי אבי, קל היה להבין שהעוני הרב בשכונה ובירושלים בכלל היה ניכר בכל פינה ופינה של העיר. אנשים חיו בקושי על פת לחם, היה מחסור קשה, חיו מן היד אל הפה היו מוכנים לעבוד בכל עבודה שיש אך שיהיה להם אוכל לתת לילדיהם באותו יום. על רקע מצב כלכלי קשה זה של העיר ישנה דמות מופלאה ומיוחדת במינה בנוף הירושלמי משופעת באהבת האדם הרואה עצמו כשליח מצווה, זהו רייב אריה. רייב אריה היה מוסד בפני עצמו, היה ניגש לחנויות בשר, ירקות, מצרכים ומבקש עזרה עבור משפחות נזקקות, היה בעצמו לוקח המזונות ומביא למשפחות מרובות ילדים נזקקות לפת לחם, היה דואג להומלסים שלא חסרו בירושלים של אז, היה מעין אבא להם, מתבקם, מלטפם, (אף שהיו שיכורים מערק), מעודדם, מנסה לעזור. דמות מופלאה ומיוחדת במינה, אבא טוב ורחמן בנוף הירושלמי הקר וקשה היום.

רעייתו עזרה לו לאורך כל הדרך, דוגמא לזוגיות אמיתית. שעה שהיו מזכירים לו את מעשיו הטובים, היה ר' אריה שב ואומר : "מה אני לעומת מעשיה שלה". גם בתקופה שביקר בבית החולים למצורעים בטלביה וזה הווה תק' סיכון למשפחתו שהרי המחלה מדבקת, אשתו עזרה לו לאורך כל הדרך. הרב בנימין נכדו של רייב אריה מספר כי סבו, היה הולך לכותל להתפלל ופעם שמע אישה בוכה הוא מיד ניגש אליה. וכשהיא סיפרה לו שיש לה בן בבית המצורעים והיא לא ראתה אותו כל כך הרבה זמן, פחדה להדבק, עוד באותו היום הוא עשה דרכו לבית המצורעים בטלביה."

"בזמנו, להיכנס לבית המצורעים זה כמו להיכנס לגיהנום. היו שם הרבה ערבים ומעט יהודים, כולם חולים בצרעת. שאלתי אותו : לא פחדת? הוא אמר : 'שלוחי מצווה אינם ניזוקים'. אני זוכר שהוא חיפש את הבן של אותה אישה מהכותל. הוא שאל אם יש עוד יהודים כאן, האם הם מסתדרים, האם יש להם אוכל. אמרו לו שיש עוד יהודים אבל הערבים מכינים את האוכל ורק השאריות הולכות ליהודים. יחד עם אשתו שהייתה צדקת גדולה הם הכינו אוכל למצורעים וזה היה הקשר היחידי של אותם אנשים עם מישהו מבחוץ. צריך להבין, אנחנו מדברים על תקופה שלא הייתה מדינה, לא הייתה לשכת הסעד או משרד רווחה. סבא הפך בעצמו להיות מין מוסד, אומנם בלי רכב ובלי נהג, הוא תמיד היה הולך ברגל, אבל הוא היה כוח גדול וידע להזיז דברים." איכות האדם נמדדת בדברים הקטנים שאדם עושה, אדם ששומע אנחה מרחוק שבאה מלב כלשהו.

יומו של רייב לוי היה מלא וגדוש אל אף שבסוף היום לא היה מרוצה מהספקו בעשיית מצוות. היה קם ב-4:30, שעה מוקדמת מאוד, מפני ש... רצה להגיד בוקר טוב לאנשים שמנקים הרחובות ולחמם את ליבם, ואז היה הולך לבית הכנסת משם לשיעור בישיבת עץ חיים, תלמוד תורה אלפי תלמידים גדלו על ברכי הלכותיו הצנועות ודמותו המופלאה נחקה בהם. היה מציץ על הילדים בהפסקה : אם מישהו מהילדים היה מרביץ, היה מזכיר לו כלל גדול בתורה : "ואהבת לרעך כמוך".

אהבה ומצווה, זו הייתה דרך חייו, ילדים סיפרו שתמיד שאל לשלום.

היה מגיע לצהריים בזמן לאכול עם אשתו ולאחר לשחק עם ילדיו, את ילדיו חינך לאהבת הבריות ולעשיית מצוות, היה לוקח אותם עמו לעזור לזולת. ממשיך למצוותיו ובערב בא להשכיבם לישון ומשם ממשיך לחלק את המסרים למשפחות האסירים עד חצות.

מסירות אין קץ ואהבת האדם שצלם אלוקים טבוע בו?!" (הסופר דוד זריצקי).

מספר בן רבו של רבי אריה משיבת וולוז'ין: באתי מארץ רחוקה לארץ ישראל, ארץ הקודש. רבי אריה היה תלמיד של אבי רוציית לבקר אותו ולקבל ממנו קצת עזרה כדי להצליח להסתדר בארץ. אך אבוי, צרה גדולה נפלה עליי, חליתי בדרך במחלה קשה מאוד, מחלה מדבקת בשם "טיפוס". אף אחד לא הכיר אותי ולא רצה לטפל בי. האנשים פחדו להידבק במחלתי. ישנתי ברחוב על הספסל, משתעל וסובל מכאבים עזים.

בסוף משהו ריחם עליי והעלה אותי על העגלה שלו. הגעתי לבית של רבי אריה ודפקתי על הדלת. רבי אריה הכניס אותי במאור פנים לביתו אפילו שלא הכירני. כל כך חולה הייתי שמיד התעלפתי. רבי אריה ואשתו העירו אותי וטיפלו בי. רבי אריה ראה שאני חולה מאוד ומיהר לבית חולים לבקש שיסכימו לטפל בי. אחר כך הוא חזר עם תרופות בשבילי. הוא נתן לי לישון במיטה שלו וכל הלילה ישב ליד, האכיל אותי, השקה אותי ודאג לי. בבוקר לקח אותי רבי אריה לבית החולים, ביקר אותי ודאג לי עד שהבראתי.

פעם שאלתי אותו: "רבי אריה, איך לא פחדת להידבק במחלה?" והוא ענה: "ה' שומר על מי שמקיים מצוות. שליחי מצווה אינם ניזוקים".

כזה היה הרב אריה מטפל בנזקקים בלי לחשוב לרגע קט על עצמו, ראה עצמו כשליח מצווה. כל חייו עסק בגמילות חסדים ללא שיעור ומידה. את תכלית חייו ראה בעזרה לזולת, וידו הייתה תמיד פתוחה לכל מבקש עזרה או עצה. הכנסת האורחים שלו וטוב לבו היו לאגדה.

יותר מהכול העריך ר' אריה לזין את התואר "אבי האסירים". כונה אבי האסירים שכן דאג במסירות ובאהבה לכל אחד ואחת מאסירי המחותרות ובכלל אסירים ופושעים שישבו בכלא בתקופת שלפני קום המדינה. שמו של הרב יצא למרחוק בעיקר בזכות פעילותו למען לוחמי אצ"ל ולח"י, אסירים ואסירות שנכלאו או שנדונו למוות, בתקופת המנדט הבריטי - הוא ביקר בבתי הסוהר בשבתות ובימי חול, בימי החורף ובימי הקיץ, בימי שרב ובימי קרה - הוא התפלל אתם ולמענם. השמיע באוזניהם דברי נחמה ועידוד ונשא פרישות שלום לבני משפחותיהם.

עיניו הטובות של הרב הילכו קסם על כולם, ואסירי המחותרות - דתיים ולא דתיים - היו מתקבצים סביבו, מבקשים את קרבתו.

גם את האסירים הפליליים היהודיים לא הזניח הרב - גם עמם ישב, למענם התפלל והורה להם את דרך התורה.

התמיכה הנפשית הייתה החשובה מכולם בתקופה זו, והרב לזין תמך ועזר וסייע עד כמה שיכל לכל אחד ואחת מהם ולא באופן חד פעמי אלא כל הזמן כמו אבא טוב שוב ושוב לבקר את ילדיו ולא חושש משום דבר ומשום מצב. בכל תקופות השנה - בימי השלג והקור, בימי הקיץ הלוהטים, בימי שלום ובימי סכנה - הגיע ר' אריה להתפלל עם אסירי המחותרות. הוא אהב אותם כבנים ותמיד הייתה לו מילה טובה בשבילם.

על מעשיו אלו זכה הרב לכינוי "אב האסירים".

התקופה שבה היה הרב אריה לזין "אבי האסירים" תקופה לא קלה בהיסטוריה של עם ישראל בזמן שלטון המנדט הבריטי בארץ בין השנים 1920-1947, יש מלחמות בין יהודים וערבים ובין יהודים לבין עצמם ימי ההגנה, אצ"ל ולח"י, יהודים מכים יהודים, מלשינים על יהודים, מסגירים יהודים, יהודים הורגים יהודים, יהודים עולים לגרדום ומתים עם החלום, תקופה נוראה.

בהתחלה כשנתבקש על ידי הרב קוק להיות רבם של האסירים הכינו לו חוזה שבו נאמר שיקבל שכר על תפקידו כרב האסירים, אך הוא סירב בתוקף דפק על השולחן ואמר: אינני מסכים לעשות זאת אם אקבל פרוטה על כך". מדוע שאלוהו? אמר: "איך אוכל לקבל פרוטה כשכפירי אריות כאלה הקריבו עצמם למען מדינת ישראל". עוד שאלוהו, איך רואה את הדבר שכן האסירים ברובם הם טרוריסטים, האם יכול אתה לקבל זאת? תגובתו: מכיוון שכך הם נזקקים לי יותר מכולם שכן אין מי שיבקרים.

הרב לזין, נוהג במשך כעשרים וחמש שנה, כבר בתקופת המנדט הבריטי, ללכת רגלית בכל שבת לבקר את האסירים בבתי הכלא, לעודד את רוחם ולכתוב להם מכתבים. לזין מגיע לכולם-פושעים, גנבים, רוצחים, אסירים פוליטיים, אסירים ביטחוניים, בפרט נודעו ביקוריו אצל אסירי המחותרות ועולי הגרדום. כולם באו לבית הכנסת של הכלא בשבת בכדי להתפלל עמו וללחוץ את ידו. הם קראו לו: "אבא". גאולה כהן, אחת מאסירות המחותרת, אמרה פעם שיש הרבה צדיקים שעושים מעשים טובים, אבל רבי אריה עשה אותנו לטובים

גאולה כהן, אסירת לח"י, הייתה כלואה בבית הכלא לנשים בבית לחם מספרת שהרב אריה ביקר אותן בכלא:

"אני זוכרת איך נכנס לתא שבו חיכינו לו, חמש אסירות שפוטות. "הוא הכניס את החופש לתוך התא הקטן הזה". אמרה גאולה, "כל כך אהב אנשים, כל כך רצינו שיבוא אלינו הבנות. יום אחד הודיעו לנו שהוא מגיע, התכוננו, התקשטנו לכבודו כמו כלות לפני חתן. כיבסנו את הבגדים וגיהצנו, לכולם הייתה חרדת קודש לפני בואו, כולם רצו את לחיצת ידו או לפחות חינך ממנו". " הוא לא היה לוחץ את ידי הנשים אך היה לוחץ את יד ימינו עם שמאלו והיינו מרגישות איך לוחץ לנו את הנשמה". כולם זוכרים את שברירותו ונמיכות קומתו כשמדבר עם האנשים, לא שוכחים את כפות ידיו: "ידו הייתה עם זרמי חום ונתנה הרגשה שיש לך משענת".

ב-1944 עוצר גדול בירושלים בעקבות פיצוץ האצ"ל, מלון המלך דוד ביולי בעקבות השבת השחורה כשכמה ימים לפני היה פיצוץ 11 הגשרים על ידי תנועת המרי וכל זאת בעקבות הכבדת ההגבלות על העלייה על ידי הבריטים. אך אדם אחד הסתובב לו חופשי בזמן העוצר: רייב אריה לזין. וכשתפסו אותו הבריטים ושאלוהו לאן? ענה הרב: אני הולך לבקר את ילדי, לא מסתדרים בלעדיי! ילדיו היו אסירי המחותרות. אין עוצר, אין סייג, אין גבול, אין פחד כשאתה אוהב. היה מבריא הודעות מוצפנות, רושם במוחו הודעות.

היה מוסר כ-20 הודעות ביום ולא ב-SMS או בטלפון אלא עובר מכתובת לכתובת ומרגיע המשפחות ולא משנה אם בחום הקיץ או בקור הירושלמי המקפא. מכיוון שהסוהרים לא בדקו אותו היה מביא מסרים לאסירים ומהם החוצה.

"אנשים גם החזירו לו אהבה. כל אנשי האצ"ל והלח"י שישבו בכלא תמיד באו ושאלו מה אפשר לעשות בשביל הרב. כשהם השתחררו מהכלא, לפני שהיו מתקשרים לנשותיהם הם באו להגיד לרבי אריה שהנה הם חופשיים. פעם שאלתי את אחד מאנשי האצ"ל או הלח"י, מה היה כל כך מיוחד בו, הרי הרבה אנשים ביקרו בבית הסוהר. אז הוא אמר: נכון, היו הרבה אנשים שבאו לבקר אבל היו אנשים שבאו לבקר וכשהם עזבו זה היה סוף הביקור, אצל ר' אריה כשהוא עזב זה היה רק התחלת הביקור. הוא היה הולך למשפחות, מדבר איתם, מנחם אותם. היו הורים זקנים שהבנים שלהם ישבו בכלא ואף אחד לא דאג להם לפרנסה, ר' אריה היה דואג להם, האם אפשר להביא להם משהו, לסדר משהו. הביקור שלו התחיל כשהוא יצא מהכלא."

כאשר הבריטים פונים אל רייב אריה לווין כרבם של אסירי המחנות שיתוודו מאיר פיינשטיין ומשה בראזני-עולי הגרדום על חטאם כלפי הבריטים אמר הרב:

"וכי מה חטאו בניי ועל מה להתוודות? וכי יש צדיקים גדולים בעולם מאלה העולים לגרדום למען קידוש השם וישראל?" (מתוך הספר: איש צדיק היה/שלמה רז).

ברזני ופיינשטיין התאבדו בכלא בעזרת רימונים בתוך תפוזים, שנבנו בכלא על ידי אליעזר בן-עמי. המטרה המקורית הייתה להתפוצץ יחד עם תלייניהם, אולם התברר להם שהרב גולדמן מתכוון להיות נוכח בהוצאתם להורג. על כן (כדי לא לפגוע ברב), לאחר ביקור הרב, חבקו אחד את השני ופוצצו ביניהם את הרימונים, ב-21 באפריל 1947.

בשנים 1938 - 1947 נידונו למוות כ-39 אנשי מחתרות על ידי שלטון המנדט הבריטי. עונשם של 25 מהם הומתק על סמך נסיבות מקלות או שזכו לחנינה. חבורת "עולי הגרדום", אשר עונשם בוצע (או התאבדו לפני כן), מונה 12 איש: שלמה בן יוסף, דב גרונר, מרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר, אליעזר קשאני, משה ברזני, מאיר פיינשטיין, יעקב וייס, אבשלום חביב, מאיר נקר, אליהו חכים ואליהו בית-צורי.

את שמותיהם ניתן לראות בבית הכנסת אחדות ישראל ע"ש עולי הגרדום בבית היתומים הספרדי, בנחלאת, משמאל לארון הקודש. בבית כנסת זה שם התפלל הרב אריה לווין, החל מ-1946 להזכיר את שמות אלה שעלו לגרדום בכל תפילת יזכור. שכן, כאב בוכה על ילדיו היה, כל אסיר כבן בשבילו, אם תבקר בבית הכנסת תראה שם מבני זיכרון, הבימה, ארון הקודש, ופריטים רבים נוספים, מוקדשים כולם למאבק הציוני המתמשך על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, ומייחדים מקום של כבוד לעולי הגרדום בתקופת הבריטים.

הנשיא השלישי זלמן שז"ר אמר עליו: אחד מל"ו צדיקים בזכותם ממשיך האלוהים ומקיים האנושות עבור כלל האנושות.

שמחה רז בספרו "איש צדיק היה": "... כל מרצו ועתותיו קודש היו להיטיב עם הבריות... לעודד ולאמץ ידיים רפות...". הוא הוכיח שכשם שיש גאונים בלמדנות, כן אפשר להיות גאון במידות... רייב לווין היה גם גאון בלמדנות וגם גאון במידות. למד בישיבת תורת חיים אצל הגאונים: הרב ברלין הרב סלנט והרב קוק והוסמך על ידי-ב-1909 לרבנות. נפשו של רייב לווין במיוחד נקשרה בנפשו של הרב קוק אותו אהב מאד ובזמנים קשים שבהם הייתה מחאה נגד הרב קוק על היותו תומך בציונים היה הרב לווין לצדו.

במשך עשרות שנים כיהן כרב ומשגיח בתלמוד התורה ליד ישיבת עץ חיים בירושלים.

לדירה הקטנה של ר' אריה הגיעו גדולי האומה. מנחם בגין היה שם אורח קבוע, אדמו"רים ורבנים עלו לשוחח איתו ולקבל עצה וגם יעמך בית ישראל' שבאו לראות את הצדיק ולחזות בזיו פניו.

"מי לא הגיע לחדר הזקן? 'הבית ישראל', האדמו"ר מגור. אני זוכר את הסופר עגנון מגיע כמה פעמים. בגין היה מגיע כל שבוע וסבא היה נותן לו עצות. סירב לכל הצעה של אהביו שייטיבו את תנאי חייו.

שנה לפני פטירתו למוד צרות ומחלות מספר אריה לווין:

"בחלומי רואה מיטתי עולה כלפי מעלה ואני מתבקש לעלות למעלה אך מן השמים יורדים מאות פתקים מאסירים על מיטת חולי. בזכותם מיטתי התייצבה מחדש ונותרת בחיים" ואכן נותר בחיים עוד שנה שבה העביר בעשייה יום יומית על אף מחלותיו וכאביו.

בערב שבת הגדול בשנת תשכ"ט (1969) נפטר הרב אריה לווין בירושלים ונטמן בבית הקברות בסנהדרייה בסמוך לקברה של חנה אשתו. גם בצוואתו המשיך ר' אריה לדאוג לכלל ישראל:

"כל אלו שהייתי קשור אליהם בחיי, בפרט לאלו שהתקרבו אלי בקרבת אלוקים והרגשתי בצערם ובסבלם, לא אשכחם, אם תהיה לי איזו זכות אחר י"ב חודש לבקש רחמים לפני כיסא הכבוד..."

שמו של רחוב הר גריזים בשכונת "משכנות" הרחוב בו התגורר במשך שנים רבות, הוסב ונקרא ע"ש הרב אריה לווין.

הרב ביקש בצוואתו שלא להספידו - ואכן נתמלאה בקשתו - הרב לווין נפטר בערב שבת הגדול, היא השבת שלפני פסח, והן בשל קדושת השבת והן בשל חודש ניסן, שאין מספידים בו, נתמלאה בקשתו.

רחובות בערים אחרות נקראו על שמו, ב-2005 הנפיקה החברה הממשלתית למדליות ולמטבעות מדליה לזכרו, כמו כן יצא לאור בול הנושא את דיוקנו. ישיבת "בית אריה" על שמו.

סוף הדרכה עמיתים.

הסמטה נקראה על שמו של רבי אריב לווין, רבם של האסירים. לכאורה מדובר בסמטה מאוד קטנה לאיש מאוד גדול. אולם למעשה הסמטה הזו חוצה את השכונה התימנית שהוא כל כך התעקש לגור בה, שכן טען שלא יכול להיות שאחרי החזרה מהגלות לארץ ישראל ממשיכים לגור בנפרד אחד מהשני, הסמטה ממשיכה וחוצה את השכונה האשכנזית, ומגיעה עד הקצה של השכונה הספרדית. לא ברור אם זה היה בכוונה, אבל זה בטח מה שרבי אריה לווין רצה - האחדות של כולם ביחד.

שכונת מזכרת משה - בסיוור לא ביקרנו בכל 32 השכונות בנחלאת. טיפ שיעזור בניווט בנחלאת - לפעמים אי אפשר לדעת שיוצאים מנחלה אחת ונכנסים לאחרת. אולם אם רואים רחוב שיש בו מכוניות וברזלים, מיד יודעים שזה גבול בין שכונות, שכן המכוניות לא נכנסות לתוך השכונות.

יצאנו מהשכונה התימנית ונכנסנו לשכונת מזכרת משה, שכונה אשכנזית שנבנתה ב-1882, שנה עמוסה. הרוחב של השכונה לא גדול ואפשר לראות את קצותיה, אולם היא מאוד ארוכה. מזכרת משה על שם משה מונטיפיורי.

כדאי לדעת שיש בירושלים חמש שכונות שנקראות על שם משה – מזכרת משה, ימין משה, זיכרון משה, קריית משה, אוהל משה. על זה כתב ש"י עגנון בספרו המונומנטלי 'תמול שלשום' – "וכל מקום שם בירושלים קרוי משה, או אוהל משה או זיכרון משה או ימין משה או מזכרת משה. רוצה אתה להגיע לאחד מן המקומות הללו שוכח אתה אותה מילה שנטפלה למשה, ואתה הולך ממשה למשה ואין אתה מגיע למשה זה שרצית". התוכנית הייתה לבנות שכונה לאשכנזים, מזכרת משה, וחודשים ספורים אחר כך בנו את אוהל משה לספרדים. לאשכנזים היה בראש משהו מאוד אירופאי עם פיאצה יפה ושדרת עצי אקליפטוס. אפשר לראות מאחור את האקליפטוס האחד מתוך שניים שעוד רואים. בתמונה משנות ה-40 אפשר לראות את האקליפטוס, החצר בה משחקים הילדים.

אפשר לדבר רבות על שכונת מזכרת משה, בדרופבוקס קטעי עיתונות שונים, בהם על איך חגגו פה 100 למונטפיורי שחי עד כמעט 101 שנים.

'חסד ורחמים', בית כנסת ספרדי שנמצא בשכונה אשכנזית, מאוד מעניין לראות את הערבובים שהיו כאן. נעבור בין 7 השכונות, מתוך 32, שהן שכונות חרדיות.

שכונת אוהל משה - 'בית הכנסת הגדול אהל משה נוסד בשנת 'בנה ירושלים', ה' תרמ"ג ע"י השר סיר משה מונטיפיורי ז"ל. - " רואים את השלט המקורי משנת 1883, תרמ"ג, בית הכנסת המרכזי של אוהל משה נוסד בשנת 'בנה ירושלים' משחק מילים עם גימטרייה שסכום האותיות הוא 1883. המילה סר כתובה כמו סיר, כי האנגלית כתובה SIR, אם כי חשוב לזכור שמשה מונטיפיורי לא היה שר, הוא היה סר. במחזה בוסטון ספרדי שנכתב על ידי יצחק נבון שחי ברחוב הגלבווע 11, בתוך שכונת אוהל משה, יש הרבה סצנות על בית כנסת וסליחות, זה בית הכנסת. היום יש כ-5 בתי כנסת באוהל משה, אבל זה בית הכנסת המקורי והראשון.

מקום מצוין לספר בו את הסיפורים המפורסמים על התנור השכונתי, כי בדירה משמאל לשער יושבת בתוך התנור.

באחד הבתים יושב המתנ"ס, המנהל הקהילתי, 'לב העיר', כאן הוא יושב. סיפור מדהים איך הצליחו בשכונה אחת, כשגובלים בשכונות החרדיות, לעשות בחדר אחד שיעורי תורה ובחדר הסמוך ריקודי ג'אז. ספר נוסף שכדאי להכיר - מסיפורי אברהם סוראמלו \ יוסי בנאי. אברהם סוראמלו איש אמיתי, נהג מונית שגר בירושלים בנחלת שבעה. יוסי בנאי שגר בשוק, רחוב האגס 1, עשה עליו מחזה שזה בעצם סיפורים שסיפר אברהם סוראמלו.

הבית של ואלרו, בית מאוד יפה ומפואר שלכאורה לא מתאים לסביבתו. אהרון וולרו היה מיליונר בנקאי, עשיר כקורח וקמצן בהתאם. אפשר לראות את הגדר הגבוהה עליה מספר יוסי בנאי בספרו בשמו של סוראמלו –

"על ואלרו המיליונר לעומת זאת ידע סוראמלו לספר רק דברים טובים. הוא אלו הזה היה בן אדם מלא נשמה, היה אומר סוראמלו. והיה גם כן לארג. וואלה היה בן אדם לארג. היה נותן. לא היה מתקמצן. היה נותן. לא הרבה נכון. ולא לכל אחד, אבל היה נותן. מספרים שהיה לו לואלו מסביב לבית שלו גדר. גדר יפה, גדר גבוהה. מאבן ירושלמית. משהו... תוצרת חוץ. יום אחד יוצא ואלרו מהבית שלו ורואה שאיזה קבצן קרוע ובלוע עומד ומגרד את הגב שלו על הגדר, בא אצלו ואלרו ואומר לו: תגיד לי טוקמאק, אני בניתי גדר כזאת יפה כדי שיבוא אחד כמוך ויגרד לי את הגדר עם הגב שלו. זה בגלל שלא התרחצתי כמה חודשים, בכה הקבצן, אז הגב מגרד. בסדר, אומר לו ואלרו, הבנתי. נה. קח עשרה גרוש תלך לבית המרחץ, תתרחץ. תקנה חולצה חדשה, ותעזוב לי את הגדר. הקבצן לוקח הכסף, אומר מרסי, והולך. לא עובר יום, יוצא ואלרו מהבית שלו ורואה עכשיו שני קבצנים עומדים ומגרדים את הגב על הגדר. יאללה מפה, צועק עליהם ואלרו אם אתם לא רוצים משטרה. תיתן לנו, אמרו לו, עשרה גרוש לכל אחד מאיתנו כמו שנתת לקבצן מאתמול ונעזוב לך את הגדר. זה לא, ענה להם ואלרו, זה לא, ההוא היה לבדו המסכן, לא היה מי שיגרד לו את הגב, אתם שניים, אתם יכולים לגרד אחד לשני...."

על קצה אחד הגגות רואים קופסאות שמאפשרות לבז אדום שמגיע לירושלים לקנן, אפשר לראות קופסאות רבות שכאלה על הגגות.

נמצאים בכביש שעוברות בו מכוניות לכאורה, מה שאומר שאנו נמצאים בגבול בין שתי שכונות, שהן שתיים מתוך שבע השכונות החרדיות. השכונה שנמצאת בפנים היא שכונת בתי ברוידא. בדרופבוקס אפשר למצוא את צוואתו של יעקב יוסף ברוידא, מקים השכונה. בצד השני שכונת בתי ראנד, לזכרו ועל שמו של המקים רבי מנחם מנדל ראנד.

אפשר לראות מקווה כלים. כל כלי שלא נוצר על ידי יהודים חייבים לטבול אותו לפני שמשתמשים בו, אלא אם כן זה כלי תוצרת הארץ. יש מקווה נוסף של נשים שנמצא בצד השני. הרבה פעמים חושבים שכאן צולם הסרט אושפיזין, וזה גם מתקשר בשם לשולי רנד שמשחק בסרט. אולם למעשה יד סצנה אחת בלבד מאושפיזין שצולמה כאן אבל כל היתר צולם במקום אחר. הסוכות שרואים בסרט שמצולמות בחצר פנימית עם מדרגות עגולות – זה מה שרואים, מחנה שנלר, מחנה צבאי סגור שכבר מפונה והבניין הולך להיהרס.

נסיעה לשרשרת הדורות

בשכונות החרדיות אפשר לראות שלטים המבקשים לא להיכנס ללא לבוש צנוע, חשוב לדעת שהשלטים באים להגיד משהו אחר לגמרי – לא להיכנס. לא מזמן הייתה בעיה גדולה מאוד, אירוע שהיה בחדשות על פדופיליה מאוד של חרדים בתוך השכונות החרדיות, מאז הם בפאניקה וסגרו את השכונות שבעבר אפשר היה לבקר בהן. כרגע זה כך, אולם יכול להיות שבהמשך זה ישתנה. כך גם במאה שערים.

כל הסדרה של יד בן צבי של ירושלים וכל נתיבותיה, נחלאת, רחוב הנביאים, הם ספרים מצוינים. כמעט בכלום יש אי דיוקים, ובכל זאת, הם נפלאים – נותנים מסלולים, סיפורים וכן הלאה. מה שחשוב זה האווירה של המעבר בין שכונות, וזה מה שהתיירים רוצים למעשה. הביקור בנחלאת כמובן משתלב תמיד עם סיור וביקור בשוק מחנה יהודה.

כיכר צרפת, שמאלה יורדים לרחוב אגרון, ימינה רחוב רמב"ן, זהו קו פרשת המים של ירושלים שהוא גם קו פרשת המים הארצי. טיפה שיורדת לרחוב אגרון זורמת לים המלח, טיפה שיורדת לרחוב רמב"ן זורמת לים התיכון. זה נכון שגם הטיפה שיורדת ברמב"ן זורמת לים המלח, שכן אם היא מחלחלת היא זורמת לים המלח. אולם אם היא נשארת על פני השטח, כנגר עילי, היא תגיע לים התיכון.

מתחת לשער יפו אפשר לראות חפירות שבהם התגלו חלקים של בתי מרחץ ורחוב ביזאנטי. מתחת לירידה אפשר לראות חלק מאמת המים לירושלים, כנראה חשמונאית, אולם קשה לתארך אותה. בטוח מהתקופה הביזנטית אבל יכול להיות שהיא קדומה יותר.

מרכז שרשרת הדורות

מידע למבקר : 55 דקות מרגשות של חוויה בלתי נשכחת - מסע ייחודי בעקבות סוד קיומו של העם היהודי ; בשילוב אפקטים מיוחדים ובתצפית מרהיבה על הכותל המערבי.

מרכז שרשרת הדורות - מתוך ויקיפדיה

האתר הוקם ומנוהל על ידי הקרן למורשת הכותל המערבי.

במרכז שרשרת הדורות מיצג מיוחד הנמצא במנהרה העוברת במספר חללים תת-קרקעיים, ובהם יצירות מפוסלות בזכוכית, משחקי תאורה, עשן, קול, הולוגרמות ומוצגים ארכאולוגיים. במקום מוצגת שרשרת הדורות של עם ישראל. הפרויקט בנוי באתר ארכאולוגי מתחת לפני הקרקע במקום שנחשף לצד הכותל המערבי. המיצג בנוי משני פרקים המעוצבים כיצירה ייחודית שלובה של פיסול בקרני אור, עשן וזכוכית ומלווה בפסקול הכולל מוזיקה, קטעי קריינות וסיפור.

הפרק הראשון נקרא "שרשרת השמות" והוא מתחיל באברהם אבינו ומסתיים בקיר הנצחה לחללי צה"ל שנפלו בקרבות על ירושלים. המבקרים יוצאים למעין מסע בזמן על פני הדורות. המבקרים נעים בטור עורפי על פני גשר מתכת צר המוליך דרך שבעה חללים שכל אחד מהווה אזכור לפרק מרכזי בתולדות האומה. לצידי הגשר תשע יצירות זכוכית, פרי ידיו של אמן הזכוכית ג'רמי לנגפורד, המייצגות תקופה שמשכה קרוב ל-3,500 שנה. היצירות בנויות מעשרות אלפי שכבות זכוכית מפוסלת במשקל כולל של כ-90 טון זכוכית שנוצרו מתוך זכוכית גולמית במשקל 150 טון. עמוד הזכוכית הגבוה ביותר נישא לגובה תשעה מטרים ומשקלו כ-15 טון. על גבי היצירות חרוטים שמות של אנשים מהתקופות ההיסטוריות המתאימות לכל יצירה.

הפרק השני נקרא "היכל האור" והוא יצירה תיאטרלית של קרני אור בחלל חשוך כאשר הקהל יושב מסביב. דמות אדם, מוקרנת על גבי מסך בתוך אלומת אור ועשן ומספרת את סיפורו של רבי ישראל הלוי, על פי הסיפור המקורי של ד"ר משה עמירב שהיה צנחן שהשתתף בשחרור ירושלים במלחמת ששת הימים. הסיפור, שהופיע בספר שער האריות - הקרב על ירושלים בחווית לוחמי חטיבת הצנחנים, עבר עיבוד והתאמה. את החלל חוצה יריעת בד חצי שקופה. כל אחד מהמבקרים רואה במעומעם מולו את בני הקבוצה היושבים מעבר ליריעה.

המקום עוצב על ידי אליאב נחליאלי בשיתוף עם אמן הזכוכית ג'רמי לנגפורד. המיצג הופק על ידי אודי ארמוני. מרכז שרשרת הדורות הוקם על ידי הקרן למורשת הכותל המערבי בעזרת תורמים. המרכז נפתח לקהל בתחילת ינואר 2006 לאחר שבע שנות הקמה ו-18 שנים של הפירה ארכאולוגית. הקרן למורשת הכותל המערבי זכתה בפרס Thea, פרס של ארגון הגג הבינלאומי של יוצרי מוזיאונים ופארקים נושאים המאגד אלפי עובדי תעשיית הפארקים הנושאים בארצות הברית ובאירופה. הפרס הוענק עבור עיצוב, תכנון וביצוע מרכז שרשרת הדורות. טקס חלוקת הפרסים נערך בלוס אנג'לס בחודש מרץ 2008.

החדר האחרון המרכז שרשרת הדורות מסכם את הסיור. מה שיותר עוצמתי זה התחנה שאחרי החדר, תצפית יפה אל הכותל המערבי, מזווית אחרת.

מנהרות הכותל

הדרכה מקומית

נתחיל את הסיור עם ההתחלה של העולם. לפי המסורת היהודית העולם נברא לפני כמעט 6000 שנה, השנה העברית שנת התשע"ד, 5774 שנים לבריאת העולם. המסורת מספרת שהדבר הראשון שאלוהים מניח בעולם זה אבן, המכונה אבן שתייה, ממנה הושתת העולם. זו לא אבן שאפשר להזיז, אלא היא הפסגה, החלק הגבוה ביותר בהר המוכר והמזוהה עם ירושלים – הר המוריה, הר הבית.

בדגם שרואים במבואת הכניסה הוא דגם טופוגרפי של שטח הר הבית. במקום אבן השתייה, על פסגת הר המוריה, גם מתרחש אירוע מכוון בהיסטוריה שלנו – עקידת יצחק, לפני 4000 שנה. 1000 שנה אחרי עקידת יצחק מגיע לכאן דוד המלך שהופך את ירושלים לעיר בירה, מאוד רוצה להגיע להר הבית אבל דווקא מתחיל מהשלושה שמדרום להר הבית, גבעת שנקראת עד היום עיר דוד, שם נמצאת ירושלים בתקופת הבית הראשון. דוד מאוד רוצה לבנות את בית המקדש, אולם אומרים לו שמי שנלחם כל כך הרבה מלחמות לא יכול לבנות בית שהמהות שלו זה שלום, ולכן מי שיבנה את בית המקדש זה בנו, שמלכותו תהיה כמו שמו – שלמה, מלכות שלמה של שלום.

שלמה המלך בונה על פסגת הר המוריה את בית המקדש הראשון. הבית עומד על ההר קצת יותר מ-400 שנה, עד שמגיעים הבבלים, מחריבים את בית המקדש ושולחים את עם ישראל לגלות בבל, פחות או יותר אזור עיראק של היום. עם ישראל מתגעגע לירושלים, בוכה, מה שלימים החותן יאמר מתחת לחופה זו אותה שבועה שהם נשבעים – 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'. אחרי 70 שנה זה הופך להיות מציאות – הם חוזרים לירושלים ורוצים לבנות בית המקדש, אבל באים בלי כלום מהגלות ולכן הבית הוא בהתאם, קטן ופשוט, עד כדי כך כשעומדים שם אנשים שעוד זוכרים את הבית הראשון רואים את השני ובוכים, שכן אין מה להשוות ביניהם.

בשלהי תקופת הבית השני מגיע לכאן הורדוס ומשנה את המצב. הוא מגיע, מסתכל על בית המקדש ואומר שהוא קטן ופשוט, ומתכוון להרחיב אותו. הורדוס עושה את מה שהוא עושה במקומות שונים בארץ, קיסריה ומצדה למשל – משנה את הטבע. ההר קטן ולכן הוא הופך אותו לפלטה. דבר ראשון חלק מההר הוא חוצב, בחומר הגלם הזה הוא משתמש אחר כך כדי לבנות את הכתלים מסביב. בדרום הר הבית, בחלקים הנמוכים,

הוא בונה מערכת שלמה של קשתות וברגע שהכל פחות או יותר באותו גובה הוא יכול לבנות על גבי זה את הרחבה שעד היום נקראת 'רחבת הר הבית'. רחבת הר הבית מוקפת ארבעה קירות, ארבעה כתלים – הכותל הדרומי, הצפוני, המזרחי והכותל המערבי שאנו מכירים היום. במרכז בית המקדש השני המשופץ של הורדוס מיד אחר כך מגיעים הרומאים עם טיטוס, מחריבים בט' באב את בית המקדש, ועם ישראל יוצא לגלות בכל רחבי העולם. בזמן הזה, כשעם ישראל נמצא בגלות, ירושלים עוברת מיד ליד. 600 שנים בסך הכל אחרי חורבן הבית השני מגיעים לכאן המוסלמים ובונים סביב אבן השתייה את המבנה שהוא היום אולי הבולט ביותר – כיפת הסלע, על שם אותו סלע שנמצא בפנים, אותה אבן השתייה.

רק מאוחר יותר בנו בקצה הר הבית את מסגד אל אקצא, המסגד הקיצוני. המקום המקודש להם בהר הבית. עכשיו הם רוצים לגור כמה שיותר קרוב להר ויש להם את בעיית הטופוגרפיה. במקום למצוא את עצמם עולים ויורדים חמש פעמים ביום, שכן העיר נמוכה וההר גבוה, הם מגביהים את העיר. הם משתמשים באותה שיטה שהשתמש בה הורדוס – מערכת של הרבה מאוד קשתות. אחת הקשתות שהם בנו זו הקשת מעלינו, את שאר הקשתות רואים מעלינו במשך כל הסיור. מעל הקשתות האלה נמצאים הבתים של הרובע המוסלמי. זה קורה בתקופה הרומאית, מאה 13. כך הם מגביהים את העיר לגובה הר הבית. עד היום כשרוצים להגיע מהרובע המוסלמי להר הבית אין צורך לעלות, מספיק ללכת ברחוב המישורי ולהגיע לכניסה להר הבית. פועל יוצא של בניית הקשתות האלה, הם לא מתכוונים לזה כי מבחינתם אין לזה שום משמעות, הם מכסים כמעט את כל הכותל המערבי. 488 מ' אורך של כותל מערבי מקצה לקצה שרובו מכוסה על ידי הבתים. מה שמכירים היום כרחבת התפילה ועוד חלק במרכז דוידסון, זה החלק הפתוח של הכותל המערבי, אבל רוב רובו מכוסה על ידי הבתים.

רק ב-1967, אחרי מלחמת ששת הימים, מגיעים ומתחילים לחפור מתחת לבתים, הרבה בעזרת מפות ותרשימים של החוקר הבריטי, צ'ארלס וורן, שחפר כאן ב-1867 ומיפה את הכל. בעזרת המפות האלה אפשר היה פחות או יותר לדעת לאן להגיע, מה נמצא, ולסדר את המקום בצורתו הנוכחית.

הרבה פעמים שאנשים חוזרים ומגיעים לביקור במנהרות הכותל הם מצפים לראות שני דברים – את הכותל המערבי, וכן את הדגם הדינאמי של בית המקדש. חשוב לציין כי הדגם כבר לא קיים, הוא נלקח. במקומו עמיד להיות דגם עדכני וחדשני הרבה יותר. הדגם הייתה ההזדמנות לדבר על בית המקדש עצמו.

במסך אפשר לראות את בית המקדש השני – רואים את הבנייה ההרודיאנית של הכותל המערבי, האומנות הדבוקה שהיו בחלק העליון של הכותל המערבי. בנייה שאפשר לראות ולזהות שעוד שלושה מקומות בארץ, המפורסם שבהם הוא מערת המכפלה. כמו כן אפשר לראות את האבנים ההרודיאניות, וכן את הגשר הגדול שמחבר בין הר הבית לבין העיר העליונה, הרובע היהודי של היום. היום שום צריכים לרדת מהרובע היהודי כדי להגיע לכותל המערבי ולעלות.

בעבר היה גשר שיוסף בן מתתיהו מספר עליו שכשהיהודים מבינים שכלו כל הקיצים והרומאים כבר הורסים את בית המקדש, הם מתחילים ללכת על הגשר הזה ולברוח לכיוון העיר העליונה, ולהרוס תוך כדי את הגשר, כדי שייקח לרומאים זמן להגיע. התאריך המפורסם בהקשר של חורבן בית המקדש הוא תשעה באב. התאריך הפחות מפורסם אבל חשוב כשלעצמו זה ח' באלול, התאריך בו נחרבה העיר העליונה, התאריך שבו ירושלים נשרפה והחורבה באופן סופי, חודש ימים כמעט אחרי חורבן בית המקדש, זה הזמן שלקח לרומאים להגיע לעיר העליונה ולהכריע אותה ואת היהודים שחיים בתוכה.

הקשת שמסומנת מתחת לגשר היא הקשת המפורסמת – קשת וילסון, היא התקרה של עזרת הגברים המקורה של הרחבה. כמו כן רואים את קשת רובינסון, הנמצאת במרכז דוידסון. בצמוד לרחבת התפילה, בחלק של עזרת הנשים, שרידים של שער ברקלי.

על המסך אפשר לראות גם את חורבן בית המקדש, ומאוחר יותר באותו מקום כיפת הסלע, בערבית "קובת א-ס'ח'רה", הבנייה של הממלוכים שהולכת ומכסה את הכותל המערבי כמעט לכל אורכו. נשאר הכותל המערבי שעד 1948 מגיעים אליו ומתפללים בו, אבל לא הרחבה שמכירים מהיום אלא סמטה ברוחב של כ-3 מטרים, מאוד קטן וצר, לא רחבה מסודרת כמו שיש היום.

מיד אחרי 1967, כח' באייר, התאריך העברי של שחרור ירושלים, יום ירושלים, מפנים את רחבת התפילה. בוי בסיון, בתאריך של חג השבועות, מגיעים המוני יהודים אל הכותל בפעם הראשונה מזה 19 שנה. המתפללים כבר מגיעים לרחבה יותר גדולה ויותר מסודרת. זאת אומרת שבזמן מאוד קצר, בלי אישורים, ביוזמה של ראש העיר ושל המדינה כמובן, מורידים את הבתים של שכונת המוגרבים כדי להסדיר רחבה גדולה. זו הסיבה שברחבה בחוץ לא היו בתים כמו כאן, אז היו – פשוט הורידו אותם.

שכונת המוגרבים הייתה על כל האזור של רחבת התפילה. במקום שבו נמצא היום שער העץ הגדול היה במקום גשר שנקרא גשר המוגרבים שקרס לפני כמה שנים.

אנחנו מתחת לבתים של הרובע המוסלמי. הכניסה למנהרות הכותל המקורית הייתה בצמוד לרחבת עזרת הגברים, היום הכניסה הועברה, שכן גם שם יש חפירות. ירושלים כבר 3000 שנה בנויה כעוגת שכבות, תקופה על גבי תקופה. גם מתחת לרצפה שאנחנו הולכים עליה בתוך אזור החפירות, יש כל הזמן שכבות על גבי שכבות וקומות נוספות, לא לכולם נגיע היום.

במצגת אפשר לראות גם את הסטיו המלכותי. יש ויכוח אם הוא היה צמוד או בהמשך, בקצה הרחבה של הר הבית. יש כאלה שהוא היה דווקא במרכז, כפי שמוצג במקרה הזה. בית הכנסת שהגניזה מדברת עליו, המערה, שהיה אולי בשער יהודה שמוזכר שסלואת אל אבואב, באותה תפילת השערים שהתגלתה בגניזה. מדובר כנראה על שער וורן, שהחוקרים חושבים שכנראה אותו בית כנסת, המערה, שמוזכר בגניזה, היה דווקא שם. **שער וורן** הוא השער הקרוב ביותר לקודש הקודשים, הדביר. הכותל הקטן זהו הנקודה הקרובה ביותר לקודש הקודשים הפתוחה לשמיים. אחרי קודש הקודשים במנהרות הכותל יש מנהרה מאוד ארוכה וצרה, מעליה נמצא הכותל הקטן, בתוך הרובע המוסלמי.

הסיבה למחלוקת לגבי איפה היה הסטיו המלכותי היא גודל האמה, שזה מושג מקראי, משנאי. הגודל הסטנדרטי של אמה הוא כחצי מטר. גובהה של כיפת הסלע הוא כ-20 מ', גובהו של בית המקדש השני היה כ-100 אמה, כלומר כ-50 מ' גובה.

החדר הראשון - הולכים כל הזמן מתחת לקשתות שבנו המוסלמים כדי להרים את העיר לגובה הר הבית. הרבה פעמים אנשים בטוחים שאנחנו הולכים במקום שאולי חיו בו, הסתתרו בו, אולם למעשה לאורך השנים, עד שהפך המקום לאתר תיירותי, כמעט לא היה כאן שום דבר. במשך שנים על גבי שנים המקום התמלא באדמה, בביוב, בשפכים, הלך ונסתם כמעט עד התקרה. אף אחד לא נכנס לכאן עד מלחמת ששת הימים, אז התחילו להיכנס לכאן לראשונה ולהוציא את המילוי.

החפירה בתחילה הייתה מאוד קשה וסיזיפית, במובן הזה שעוד לא היו חדרים גדולים ולא היה מקום להכניס כלי חפירה, אז הכניסו חמורים עם שקי חול, מילאו, הוציאו והכניסו שוב. יש תמונות של החופרים הראשונים שנמצאים מאוד קרוב לקשת ותחתם הכל מלא באדמה. לאט לאט מעמיקים עוד ועוד, עוד רחוקים בחלקים מסוימים מהסלע ויש מתחת עוד הרבה מאוד שכבות. בנקודה מסוימת לאורך המסלול עד לפני שנה גובה המפלס שם היה מסוים, ובשנה האחרונה העמיקו את הגובה, אפילו במסלול הרגיל, הקלאסי. עם זאת עדיין לא מדובר ברצפה המקורית של בית שני.

אחת ההזדמנויות לראות את השכבות שנמצאות למעלה זה דרך הפיר תחתנו המאפשר לראות את הקומה שנמצאת תחתנו, גם דרך החלון וגם דרך המעקה. אנו מציצים על מבנה שנמצא הרבה כמותו באזור הזה ובאזור מרכז דוידסון, מבנה עשוי אבן עם מדרגות, סיתות טיח על גבי המדרגות, כל הסימנים מצביעים על כך שמדובר במקווה טהרה.

המקווה הזה הוא מאוד מיוחד. בפעם הראשונה שהחוקרים הוציאו את המילוי וחשפו יותר ויותר הם זיהו אותו כמקווה לא רגיל, מקווה קצת אחר. אם במקווה רגיל אז, כמו היום, יש מדרגות שמובילות לתוך בור או רחבה קטנה מלאה במים בה אדם נכנס לטבול, במקווה הזה יש שני גרמים של מדרגות שמגיעים משני הצדדים ונפגשים מאוד קרוב אחד לשני. באמצע כמעט ואין רחבה שמאפשרת לאדם להיכנס ולטבול. זה מה שמביא חלק מהחוקרים להגיד שזה לא מקווה של בני אדם אלא מקווה של כלים. יודעים שכלים, כמו בני אדם, היו מקבלים טומאה.

יש סוגים של טומאה, ביהדות טומאה זה כל דבר שמרחיק ממך את החיים – סוגים שונים של מחלות, אישה במחזור (היא בטומאה משום שהיא לא יכולה להביא חיים לעולם). הטומאה הקשה מכולם היא הטומאה שבה החיים נפסקו לגמרי, טומאת מת. אם טומאה זה מוות או משהו שמתקשר עם מוות, אז הדבר ההפוך לזה זה מה שמביא חיים לעולם וזה מים. מים שמגיעים בצורה שאין לה תיווך, לא שאובים, מגיעים ישירות מלמעלה או מי תהום, בהם האדם יכול להיכנס ולטבול.

גם כלים היו נוהגים להטביל כדי לטהר אותם מחדש. יש סוגים שונים של כלים שלא היו מקבלים טומאה, וכלים שאי אפשר היה לטהר אותם לעולם, הם היו אבודים. אולם היו כלים שאפשר היה להטביל ולטהר אותם, אלו כלי אבן. בחפירות שעשו ברובע היהודי, בפרבר ההרודיאני, בתוך הבתים מצאו הרבה מאוד כלים מסוג אחד – כלי אבן.

החוקרים מספרים שבאותם בתים של הרובע ההרודיאני כנראה גרו כוהנים, שכבת האצולה. רואים הרבה מאוד סממנים של עושר, פסיפס וכלים מאוד מפוארים. כלי אבן זה עניין של טעם, אפשר להתווכח עד כמה הוא מפואר ומרשים ביחד לכלי זכוכית שמצאו גם וכלי חרס. אבל הסיבה כנראה שמצאו שם כל כך הרבה כלי אבן היא בגלל ההקפדה של אותם אנשים על טומאה וטהרה. אנשים לא לקחו סיכון שיהיה משהו שיכניס להם טומאה לתוך הבית. טומאת מת זה דבר שאדם נוהר ממנו כמו מאש, לכן העדיפו להקפיד על ענייני טומאה וטהרה אפילו בדברים הכי פשוטים שמקיפים אותנו ביומיום, בכלים.

אחת הגישות אומרת, זה עדיין במחקר, שהמקווה שימש להטבלה של כלים. בסמוך לכאן, אפשר לראות את השלט, יש עזרת נשים. מעין מרפסת שצופה על קשת וילסון, על החלק המקורה של עזרת הגברים. הכניסה אליה היא דרך המנהרות ונשים שרוצות להתפלל נכנסות דרך המנהרות, לכן אפשר לראות הרבה נשים שבאות להתפלל.

מול נדבך רבא - זו הפעם הראשונה שאנו נמצאים מול הכותל המערבי מאז שנכנסנו למנהרות, מהרגע הזה וכמעט עד לסוף הסיור כל מה שרואים מצד ימין הוא הכותל המערבי. אם רוצים ללכת לרחבה בחוף יש ללכת דרומה, אז מגיעים לעזרת גברים, אחריה לעזרת נשים.

הממצא המדהים ביותר שנחשף כאן, המדובר ביותר, הוא האבן הגדולה ביותר בירושלים, הגדולה ביותר בארץ. זו האבן השלישית בגודלה בעולם מאז ועד היום. אורכה הוא כמעט 14 מ', גובהה היה 4 מ', רוחבה 4.5 מ' ומשקלה על פי חישוב משקל סגולי שנעשה הוא 570 טון. אותה אבן גדולה מכונה גם נדבך רבא.

נשאלת השאלה איך הביאו וסחבו אבן כזו לפני 2000 שנה, לקראת סוף הסיור מגיעים לאחת המחצבות לא רחוק מכאן, שם מוצג סרטון שמנסה לענות על השאלה של איך הביאו לכאן את האבן. למרות ההסבר המוכר שהביאו את האבן באמצעות החורים שבה, לא כך היה.

הסיפור של החורים הוא קצת אחר – אחרי חורבן הבית נמצאים כאן הרומאים והם בונים כאן בריכת מים מסיבות שונים, אבל הם נתקלים בבעיה פשוטה. כשבונים בריכה צריך למרוח על כל הקירות כדי שמים לא יצאו. כשהם מורחים טיח על הכותל הוא נופל, שכן הורדוס דאג שיעבדו מאוד קשה על סיתות האבנים שיהיו חלקות ויפות. הם לא מתייאשים כל כך מהר, לכן הם עושים חורים באבן, להם הכניסו מוטות, על המוטות הלבישו קיר ועליו מרחו טיח.

כשהחופרים מגיעים לכאן אחרי מלחמת ששת הימים הם מחפשים את הכותל וכל מה שהם רואים זה אותו קיר. הם מגלחים את הקיר ומגלים תחתיו את האבנים המקוריות של הכותל שעומדות כאן כבר 2000 שנה. **אחד הדברים** המעניינים שגילו החוקרים לגבי הנדבכים הגדולים של הר הבית, זה שהאבנים הן לא מלבניות בצורה מושלמת, אלא מעט טרפזיות. כלומר שכשקירבו את האבנים והניחו אותם כדי ליצור את הכותל המערבי, זה אפשר להזיז את האבן ולהצמיד אותה פאה אל פאה, אז נוצר קיר חלק, אבל מאוחר יש רווח. בכמה מקומות התפר היה שבור, וכשמתכלים מאחורי התפר רואים שרווח מתחיל להתרחב לאט לאט, כדי לאפשר להצמיד את האבנים בצורה קלה ונוחה יותר. כמו כן כל נדבך מורחק כ-2 ס"מ לתוך ההר, כדי לתת יציבות.

שער וורן - נמצאים ליד השער הצפוני ביותר בכותל המערבי, השער שנקרא שער וורן. בתקופה המוסלמית הקדומה יודעים שהיהודים עוד עולים להר הבית, המוסלמים נותנים להם לעלות להר הבית, לנקות, לתחזק ולשהות במקום הקדוש להם. אבל באחד המקורות מוצאים תיעוד לזה שהיהודים, כנראה בערב פסח, שותים יין בהר הבית, דבר שלא מוצא חן בעיני המוסלמים, שכן זה דבר שמנוגד להלכה שלהם. לכן הם מוציאים את היהודים מהר הבית ולא נותנים להם יותר דריסת רגל במקום, מגבילים עליהם את הכניסה. **היהודים** מחפשים מקום אחר להיות בו, להתקרב אליו. הם מוצאים את החלל של השער הזה. בגלל הקרבה שלו לקודש הקודשים הם בונים בתוך חלל השער הזה בית כנסת שבגלל צורתו הוא מקבל את השם 'בית כנסת המערה'.

בית הכנסת הזה הופך לחשוב מאוד לקהילה בירושלים והקהילה היהודית בכלל. במקורות שנמצאו בגניזה הקהירית קוראים תחלופת מכתבים בין אנשי הקהילה בירושלים לאנשים שנמצאים במצריים בבקשה לגייס כספים, כנראה בגלל שבית הכנסת ניזוק, ומבקשים שיעזרו להם לתחזק אותו. כך גם יודעים על קיומו של בית הכנסת.

בית הכנסת פועל כאן כמה שנים, עד שבמאה ה-11, בתקופה הצלבנית, מגיעים הצלבנים לירושלים, שוחטים את הקהילה היהודית, הורסים את בית הכנסת הזה, ולמעשה לימים הוא נסתם, הופך להיות בור מים, וכך נשאר עד היום.

לשער היה שם נוסף, כנראה, לא בוודאות, אבל קושרים את השם של שער יהודה עם השער הזה. תפילת השערים, סיבוב השערים, מסורת קדומה שעושים עד היום בראש חודש – מסובבים את שערי הר הבית ומתפללים ליד כל שער. בתפילה הקדומה הזו גם מוזכר שער יהודה, אותו קושרים עם המקום של השער הזה. **1967**, מלחמת ששת הימים, חיילים רבים נופלים ברחבי הארץ ובירושלים. לימים מחפשים תפקיד חדש באזור, רב לכותל המערבי. מסתובבת כאן דמות מאוד מיוחדת, אדם שנראה מאוד מיוחד, קצת אחר, מבקר יום בכותל, זהו הרב מאיר יהודה גץ. כשמבינים שמחפשים איש מיוחד לתפקיד של רב הכותל פונים אליו והוא משמש בתפקיד. אז הוא מחליט לבנות בית כנסת נוסף לזכר החיילים שנפלו על ירושלים ובתוכם בנו, אבנר, שנפל לא רחוק מכאן בסמטת המוות. זו הסיבה גם שהוא ואשתו הגיעו הנה יום יום, למרות שגרו בצפון בכרם בן זמרה, עלו לקבר ולאחר מכן הלכו לכותל המערבי.

מכל המקומות הוא בוחר לבנות את בית הכנסת דווקא כאן, מעלינו. התקרה מעלינו היא רצפתו של רצפתו של בית כנסת הרב גץ. בית הכנסת הזה הופך חשוב, הרב גץ בעודו מכהן כרב הכותל יושב בו, מול קודש הקודשים, מקבל אנשים שמגיעים להתפלל, והמקום מקבל גם את החשיבות שלו.

בהמשך, עדיין לאורך הכותל המערבי, עוברים בחדרון קטן, זהו המקום שנמצא במרחק של 97 מ' בסך הכל מאבן השתייה, בקו ישר להר הבית, לבין מקום קודש הקודשים. המקום ממנו במסורת היהודית התחיל העולם, מאפרו נברא האדם הראשון, עליו מתרחשת עקידת יצחק. זאת אומרת שלושת ההתחלות של העולם, האנושות והעם היהודי.

ברחבי העולם מתפללים היהודים לכיוון ישראל, ברחבי ישראל מתפללים לכיוון ירושלים, בירושלים מתפללים לכיוון העיר העתיקה, בעיר העתיקה מתפללים לכיוון הכותל, ואפילו בכותל יש אנשים שזוכרים שהם לא מתפללים אל האבנים בקו ישר אלא קצת שמאלה, מכוונים את עצמם אל קודש הקודשים. כלומר שזהו מקום שתפילות, חלומות ובקשות של אנשים ברחבי העולם במשך כל ההיסטוריה זורמות אליו. מקום שהפך למאוד מיוחד ויש הרבה מנהגים שנוצרו במקום – אנשים שבאים להתפלל כאן על החשובים להם, הצעות נישואים, כלות שמגיעות ביום חתונתן וכולי. כמו גן בתקופות יותר קשות יש תפילות, בהם עבור תושבי הדרום, עבור חיילים נעדרים, ובקשות כלליות אחרות.

בור מים - נמצאים בתוך אחד מבורות המים, למרות שכמעט לא היה שימוש במקום, השימוש היחיד שהיה זה שאנשים שחיו מעלינו השתמשו בחללים האלה באופן טבעי כבורות מים. אפשר לראות את סימני הטיח והפתחים. רואים עוד כמה כאלה בהמשך.

כשדיברנו על העמקה במפלס, אפילו היום, דובר על החדר הזה. עד לפני כשנה אפשר היה מעקה שאפשר להביט למטה על העומקים הנוספים, אז סתמו את האזור ועכשיו יש מפלס יותר אחיד. חפירות נוספות מתבצעות בתקופה הזו הן בעיקר לכיוון מערב, שכן הסטטוס קוו אומר שמעבר לכותל המערבי כבר אי אפשר לחפור, הוא הגבול המזרחי של החפירות.

מנהרת הכותל - הרבה אנשים שואלים מדוע זה כל כך צר, ולכך שתי תשובות. האחת היא שהחופרים רק רצו שתעבור מריצה ולכן חפרו ברוחב של מריצה. והנוספת, קצת יותר מורכבת, היא שזהו הרוחב של החיזוקים של המשקוף שהיה צורך להתקין במנהרה, ולכן יצרו את המנהרה בדיוק ברוחב שיתאים להתקנת החיזוקים.

בתוך המנהרה רואים שני פירים – בפיר הראשון רואים אבנים מקוריות הרודיאניות מסותתות של הכותל המערבי, ממש כמו שנמצאו על ידי החוקרים, אבל לא קבועות כמו שהיו מצפים אלא מנופצות על התקרה תחתינו. גובה הכותל עצמו היה 50 מ', הרומאים בזמן החורבן פשוט מפילים אבן אחרי אבן, שכבה אחרי שכבה, אפשר לראות את זה מאוד יפה במרכז דוידסון. בפיר השני רואים שהכותל ממשיך לא רק לאורך אלא גם לעומק.

הרחוב המרוצף - הכותל עדיין כאן אבל נראה קצת אחרת, חצוב בסלע. בנקודה מסוימת של המנהרה, יש גם שלט, התחיל לעלות לאט לאט הסלע הטבעי. הורדוס שהיה בנאי גדול מאוד שידע מה הוא עושה, בנה את הכותל בצמוד לסלע הטבעי. הסלע מתחיל מאוד נמוך בדרום והולך ועולה ככל שמצפינים. אם כן בדרום יהיה יותר כותל, כ-50 מ' במקסימום, ובצפון יהיה סלע. אנתנו עומדים על הנקודה הצפונית, על הסלע. עומדים על רצפה מקורית של רחוב שעבר כאן שבתקופת הבית השני, היושב על גבי הסלע.

כאן אפשר לראות ניסיון של הורדוס לעבוד בעיניים על האנשים – סלע שנראה כמו הכותל המערבי. סיתות בתוך הסלע כדי שיראה כמו המשך טבעי של הכותל המערבי. מסביב לזה אפשר לראות גוש גדול של סלע. לפי מספר סימנים, ככל הנראה העבודות הופסקו כנראה בגלל חורבן הבית, יש כל מיני גישות ודעות. הכל פסק ולא הושלם מעולם.

אנחנו נמצאים ברחוב הראשי של ירושלים בימי בית שני – "וול סטריט", בו התקיים מסחר. הרחוב היה תחת כיפת השמיים, הקירות מסביב לא היו, שכן הינם מהתקופה הממלוכית, כשבנו את הקמרונות. העמודים מקוריים, חלק משורת עמודים ארוכה, ביניהם מוקמו באסטות שונות. אנשים שהגיעו ממקומות שונים כדי לעלות לבית המקדש היו עוצרים כאן ומתארגנים – קונים אוכל, שתייה, קורבן, מחליפים כספים, עושים את כל העניינים הטכניים רגע לפני שהם עולים למקום הקדוש. חשוב לזכור שאז הכותל לא היה קדוש, שכן למעלה היה בית המקדש.

סימן נוסף לזה שהעבודות הפסיקו בעיצומן זה העמוד המורכב חוליות (מצד שמאל). על אחת החוליות יש שני ציפצציקים משני הצדדים, אבנים בולטות, שנועד לכוון חבלים על מנת להביא את החוליות למקום. מישהו פישל, לא הספיק או לא שילמו לו, והציפצציקים נשארו, שכן בעמוד הצמוד כבר אין אותו. היו אמורים לסתת אותו בסוף העבודה, להוריד אותו, אבל את זה לא עשו וכנראה לא יעשו לעולם.

דבר נוסף, יש כאן אבן שהיא למעשה מרצפת האחרונה של הרחוב. המרצפות שעליהן אנו עומדים הן מקוריות. פעם חשבו שהרחוב התחיל בדוידסון, היום יודעים שהוא מתחיל באזור עיר דוד, אבל יודעים בוודאות שכאן הוא נגמר. הכינו את הרחוב להמשך, ואפשר לראות מרצפת שעוד לא הספיקו להשתמש בה, היא שכבה כאן, הונחה על הקיר, ונשארה במשך 2000 שנה.

ככל הנראה היו מנקזים את הרחוב במערכות ניקוז, יש הטוענים שהצינור ההולך לאורך הכותל המערבי מהווה צינור ניקוז. תעלות ניקוז כאלה רואים במרכז דוידסון.

הרחוב היה צמוד לכותל לכל אורכו. בחלון השני בתוך המנהרה, שרואים בו את העומק, זו רצפת הרחוב, היא מודה לכותל המערבי. הרחוב כל הזמן היה בעלייה, למרות שקשה לכאורה להבין את הפער.

המחצבה - אפשר לראות ניסיון של התחלת חציבה בתוך הסלע כדי להביא מכאן אבנים למקומות נוספים. במקום מוצג סרטון שמתאר איך העבירו את האבנים שהצליחו לחצוב במקום.

ממשיכים ללכת לאורך הכותל המערבי עד שעולים במדרגות ופונים במאלה. ברגע שפונים שמאלה נפרדים מהכותל ונכנסים לתוך תעלת מים המכונה התעלה החשמונאית, המובילה אל בריכת הסטרותיון.

לא יודעים כמעט דבר על התעלה החשמונאית, מתי התחילה, לשם מה היו צריכים את כל הגובה, איפה הרצפה המקורית וכן הלאה. יודעים שבתקופה החשמונאית השתמשו בה ולכן היא קיבלה את שמה, יתכן ששימשה עוד קודם. כמו כן יודעים בוודאות שהובילה מים מבריכות שהיו באזור שער שכם, צפון העיר העתיקה, לכיוון הר הבית, שם היה צורך במים רבים לניקיונות, שטיפה, טבילה, וכן הלאה. לשם כך בנו בין השאר גם את התעלה הזו.

אנחנו בבריכה שנקראת בריכת הסטרותיון. עד לפני כארבע שנים אפשר היה לראות רק חצי מהבריכה, משם היו יוצאים לרובע המוסלמי, החצי השני היה סגור בחפירות. עכשיו אפשר לראות חלק נוסף של הבריכה, עס כי עדיין לא את כולה.

סטרותיון ביוונית זה ציפור, ציפור קטנה, זה מלמד על גודל הבריכה, שהיא יחסית קטנה לבריכות אחרות באזור. הבריכה הייתה במקור חלק מהחפיר של מצודת האנטוניה, שכן הורדוס ראה לנכון להגן על החלק הצפוני של הר הבית. תמיד החלק הצפוני היה נקודת תורפה של העיר וגם של האזור הזה, היה קצת יותר פתוח ונתון לפריצה, שכן אין הגנה טבעית.

מאוחר יותר, כשהחפיר יוצא מכלל שימוש, חלק ממנו הופך להיות בריכת מים פתוחה לשמיים. אחרי שבית המקדש נחרב הסיפור משתנה לגמרי. הקיסר אדריאנוס הקיסר מגיע לירושלים והופך אותה לאיליה קפיטולינה, העיר של אליוס אדריאנוס, העיר שלו, וליהודים אין כניסה אליה.

אדריאנוס עושה הרבה מאוד שינויים בעיר, אחד השינויים היותר קטנים ופחות מוכרים הוא עושה בבריכה הזו – הוא מחלק את הבריכה לשניים, בונה את הקיר, עדיין משאיר פתחים כדי שיהיה ממשק של מים בין שני החלקים. בנוסף הוא מקרה את שני החלקים ובמפלס שנוצר מעל הוא בונה כיכר המכונה 'הפורום'. כך אפשר להשתמש בשני המפלסים, הפורום והבריכה מתחת.

מתחת לעמוד הפלדה שמחזיק את המרפסת אפשר לראות התחלה של גרם מדרגות שדרכו עלו מהבריכה עד לפורום שנמצא היום בתוך השטח של הרובע המוסלמי.

ב-1867 מגיע לכאן וורן וחופר את דרכו בתוך המקום שמלא באדמה וביוב, זה היה האליבי שלו לשלטונות – שהוא בא לחקור את מערכת הביוב של ירושלים. הוא מתאר בצורה ציורית איך הוא שט על גבי דלתות שמשמשות לו כמו רפסודות. הוא מגיע לכאן ומקיפות אותו נזירות. מסתבר שבלי לשים לב הוא נכנס לשטח של מנזר האחיות ציון. הן לא מרוצות מהרעיון שהוא או אף אחד אחר יכנס למנזר, לכן הן סוגרות בקיר את הבריכה, שממשיכה מעבר לו. היום אפשר לראות אותה בתוך מנזר האחיות ציון.

חלק מהמים מגיעים ממי גשמים. בעבר היו תקופות שהגיעו מים מפיצוץ בצינור של מקורות באזור, נמשך הרבה מאוד זמן עד שהצליחו לתקן. מפלס המים משתנה לעיתים תכופות, שכן המים מגיעים ממקורות שונים.

כל החלק הצפוני של העיר נוקז במרחב של שער שכם והרובע המוסלמי לשני נחלים – לגיא, שם בריכת הסטרותיון והתעלה החשמונאית, שהן פחות או יותר על תוואי הגיא. חלק מהמים שהגיעו מהאזור זרמו גם לנחל קטן מזרחי יותר, נחל זיתא, שמתנקז לקידרון. המים שהתנקזו בנחל זיתא זרמו לאותן בריכות שמכירים במתחם של סנטה אנה, בריכות חיסדא.

על בית המקדש אפשר לדבר הרבה, אולם אחד הדברים החשובים והמרכזיים גם בשביל אדם לא דתי זה להבין כמה בית המקדש היה מרכז החיים בכל התחומים האפשריים – הדתי, הכלכלי, החברתי וכן הלאה.

תמליל סיוור מספר 68 להר זיתים והר ציון

מסלול: מסגד העלייה, כנסיות הר הזיתים והר ציון

נסיעה להר הזיתים

כיכר מיינרצהאגן – הצומת של שד' לוי אשכול, שד' חיים בר-לב ושד' האוניברסיטה, מיד אחרי גבעת התחמושת. על שם קצין המודיעין של אלנבי במלחמת העולם ה-1, שהיה לו תפקיד חשוב בקרב על כיבוש באר שבע. מצ"ב ציטוט מתמלול הסיוור בבאר שבע:

לאחר שתי תבוסות בעזה, אלנבי החליט לעלות על הארץ בתרגיל הטעייה מתוחכם. קולונל מיינרצהאגן היה קצין המודיעין של אלנבי, ועשה כל מיני פעולות הטעייה כדי לשכנע את הגרמנים, שגם ההתקפה השלישית על הארץ תהיה שוב בעזה. למשל- הבריטים שידרו בקשר ידיעות כוזבות, הוא הפיל בכוונה בשטח טורקי תיק עם מסמכים, שבהם מתוארת התכנית להתקיף שוב את עזה, והטורקים/גרמנים האמינו לזה והתארגנו להגנה על עזה. בינתיים הבריטים חצו בחשיכה את הנגב מזרחה דרך נחל הבשור וחולות חלוצה, אגפו את באר שבע דרך ביר עסלוגי והסתערו על העיר ב-31.10.1917. הפרשים דילגו על כל התעלות כאן ושטפו את מתחם ההגנה הטורקי, וכבשו את באר שבע.

הגעה להר הזיתים: משד' האוניברסיטה, ממשיכים ישר ברח' יצחק הנדיב, ימינה לרח' מרטין בובר, ממשיכים ישר לרח' רבעה אל-עדאווייה.

קמפוס האוניברסיטה העברית על הר הצופים מצד שמאל. נחל קדרון/ואדי ג'וז מצד ימין. **האוניברסיטה המורמונית** מצד ימין, שייכת לכנסייה פרוטסטנטית.

אוגוסטה ויקטוריה - בית חולים וכנסייה מצד שמאל, עם מגדל פעמונים מרובע. כנסייה גרמנית לותרנית שנבנתה בתחילת מאה 20, לאחר ביקור הקיסר הגרמני וילהלם השני, ע"ש אשת הקיסר. תצפית יפה מזרחה למדבר יהודה- ליד הכנסייה, מתאימה מאוד לתיירים שבאים מכיוון מרכז הארץ, בתור פתיחת הסיוור בהר הזיתים, כדי לתת את ההקשר הגיאוגרפי והכרת המדבר הקרוב כל כך.

א-טור – (בערבית "ההר") כפר מוסלמי על פסגת הר הזיתים. זה ההר החשוב ביותר ולכן קוראים לו ההר, בלי שם נוסף. לאורך הכפר המוסלמי יש מוסדות נוצרים שקמו החל מהמאה ה-19.

כנסיית וירי גלילי - בלטינית "אנשי הגליל" – מימין לכביש - כנסייה יוונית אורתודוקסית שקרויה ע"ש תלמידיו של ישוע שהיו מהגליל. המתחם הזה התפרסם בזכות פגישה היסטורית חשובה, שהתקיימה בו ב-1964, בין האפיפיור הקתולי פאולוס ה-6 לבין הפטריארך היווני אורתודוקסי של קונסטנטינופול. הפגישה הזו הייתה צעד הפיוס הראשון בין המזרח למערב מאז הסכיזמה הגדולה ב-1054.

מנזר וכנסייה העלייה הרוסית – עם מגדל גבוה ומחודד (בשיפוצים), מצד שמאל.

הכנסיות בהר הזיתים – הר הזיתים הוא ההר הכי קדוש לנצרות. רוב המקומות פתוחים כל יום, אך נסגרים להפסקת צהרים בין 12-14, ולכן צריך להספיק לעבור במהירות בין האתרים.

כללי התנהגות קבועים בכנסיות ואתרים נוצריים קדושים: לא להכניס נשק, לבוש צנוע- מכנסיים ארוכים עד מתחת לברך וכתפיים מכוסות (אפשר שרוול קצר), להוריד כובע נגד שמש לאות כבוד לאלוהים, אפשר להיכנס עם כיפה או מטפחת לנשים. בכנסיות המזרחיות מעודדים נשים לשים מטפחת ראש. חשוב להיות שקטים ומאופקים, לא לצחוק, לא לעשן, לא לדבר בטלפון, לא לגעת בחפצים ומוצגים, ולא לדבר במיקרופון בתוך המבנה. גם בחצר לא תמיד מותר להשתמש במיקרופון כי זה מפריע למתפללים, או לקבוצות אחרות.

מסגד העלייה/ קאפלת העלייה

האירוע והאתר הכי חשוב בהר הזיתים.

המקום נמצא בידי מוסלמים, מוגדר כווקף מוסלמי (הקדש), ומהווה חלק ממסגד גדול שצמוד לו, עם מינרט. ליד הכניסה יש פתח לאזור התפילה המוסלמי, והחצר היא אתר לביקור של נוצרים.

עלייה באנגלית – ASCENSION, הכוונה לעליית ישוע לשמיים, 40 יום אחרי תחייתו מחדש. ישוע הלך עם תלמידיו להר הזיתים, נפרד מהם ועלה השמימה. אחרי עלייתו היו מלאכים שדיברו עם התלמידים, ואמרו להם שישוע יחזור באותו אופן שבו עלה. לכן המסורת היא שמכאן תתחיל ההגעה השנייה של ישוע באחרית הימים, וזה מרגש מאוד את המאמינים.

בברית החדשה יש שני תיאורים של העלייה: לוקס כ"ד 50 ויוציאם אלמחוץ לעיר עד בית היני וישא את ידיו ויברכם: 51 ויהי בברכו אתם ויפרד מעליהם וינשא השמימה: 52 והם השתחוו לו וישוּבו לירושלם בשמחה גדולה: 53 ויהיו תמיד במקדש מהללים ומבשרים את האלהים אמן:

מעשי השליחים א' 1 במאמר הראשון כתבתי תאופילוס על כל אשר החל ישוע לעשות וללמד: 2 עד היום אשר לקח למרום אחרי צאתו ברוח הקדש את השליחים אשר בחר בהם: 3 ואשר גם התיצב להם באתות רבות אחרי עזותו ויבא אליהם ארבעים יום ויְדַבֵּר עִלְמִלְכוֹת הָאֱלֹהִים: 4 ובאֵלֵהֶם עִמָּהֶם צָנָה אֹתָם לְבַלְתִּי סוֹר מִירוּשָׁלַיִם וְלִהְיוֹתִי לְהַבְטִיחַ לָהֶם אֲשֶׁר שְׁמַעְתֶּם מִמֶּנִּי: 5 כי יוֹחֲנוּ הַטָּבִיל בַּמַּיִם וְאֹתָם תִּשְׁבְּלוּ בְרוּחַ הַקֹּדֶשׁ בְּקִרְוֵי אַחֲרֵי הַיָּמִים הָאֵלֶּה: 6 וְיֵהִי בְהִתְאַסְפָם יְחַדְּרוּ וְיִשְׁאָלְהוּ לְאִמּוֹר אֲדֹנָינוּ הַתְּשִׁיב בְּבֹא הַזֶּה אֶת-הַמַּלְכוּת לְיִשְׂרָאֵל: 7 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם לֹא לָכֵן לְדַעַת הַעֲתִים וְהַזְמִינִים אֲשֶׁר קִבַּע הָאֵב בְּשִׁלְטֹנוֹ שֶׁל: 8 אֲבָל תִּשְׁאוּ גְבוּרָה בְּבֹא עֲלֵיכֶם רוּחַ הַקֹּדֶשׁ וְהֵייתֶם עֲדֵי בִירוּשָׁלַיִם וְבַכֹּל יְהוּדָה וְיִבְשׁוּמֵרוֹן וְעַד קִצְיָה הָאֲרֶץ: 9 וְיֵהִי כְכֹלְתוֹ לְדַבֵּר זֹאת הַעֲלָה וְהִם רֹאִים וַיִּשְׂאֵהוּ עִן מִנְּדָ עֵינֵיהֶם: 10 וַיְבִיטוּ אַחֲרָיו הַשָּׁמַיִם בְּעֲלֹתוֹ וְהִנֵּה שָׁנִי אֲנָשִׁים לְבוּשֵׁי בָדִים נָצְבִים עֲלֵיהֶם: 11 וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי הַגִּלְגַּל מִהֵתְעַמְדוּ וַיְעִינְיָכֶם לְשָׁמַיִם זֶה יִשׁוּעַ אֲשֶׁר הוֹעֵלָה מֵעֲלֵיכֶם הַשָּׁמַיִם בּוֹא יְבֹא כְּאֲשֶׁר רֵאִיתֶם אֹתוֹ עֹלָה לְמָרוֹם: 12 וַיִּפְּנוּ וַיֵּלְכוּ וַיְרוּשְׁלִימָה מִרְהָקָר הִנְקִרָא הַר הַזֵּיתִים וְהוּא קְרוֹב לִירוּשָׁלַיִם כְּדָרְךְ תַּחֲסוּם שְׁבַת:

עדיף להקריא את הקטע שבמעשי השליחים כי הוא ספור יותר ארוך ומפורט.

סלע עם שקע גדול - בתוך המיבנה/כנסייה שבמרכז החצר. לפי המסורת זה המקום שממנו ישוע עזב את הארץ ועלה השמימה, והשקע נוצר מטביעת כף רגלו. זה האובייקט המקודש ביותר באתר הזה.

יחס הנוצרים לסלע - הנוצרים הקתולים והאורתודוקסים נוהגים לגעת בו, להדליק נרות לידו. גם פרוטסטנטים באים לכאן, אך לא יערכו טקסים לידו. זה אתר שמקובל על כל הנוצרים, ואין לו אלטרנטיבה. מנזר העלייה הרוסי אמנם מציין אותו אירוע, אך גם הרוסים מכירים במסורת של האתר הזה.

היסטוריה של המקום – ראשיתו בתקופה הביזנטית, כמו רוב האתרים הנוצריים. סביב שנת 384 הוקמה כאן כנסייה, שכמעט לא נשאר ממנה שריד כיום. החוקרים שיחזרו בקירוב את הצורה שלה לפי מעט שרידים שנמצאו בחפירות, לפי דיווחים של עולי רגל שמתארים אותה, וגם שרטוט אחד. זו הייתה כנסייה מרכזנית/הרכזית/קונצנטרית, מבנה עגול שבנוי סביב המוקד המקודש שבמרכזו, שאז היה פיסת חול עם טביעות רגליו של ישוע. אף אחד לא הצליח לטשטש את הסימנים בחול, ותמיד הם הופיעו מחדש. במרכז הכנסייה היה פתח לשמיים, וכך התחברו לספור העלייה לשמיים.

הכנסייה הביזנטית נהרסה במאה 11, כנראה ב-1009 ע"י החליף אל-חאכם-ביאמר-אללה, שהרס גם את כנסיית הקבר ועוד כנסיות.

הצלבנים בנו כאן מחדש כנסייה בתחילת מאה 12. במרכזו החצר נבנתה קאפלה-מבנה פולחן קטן, ואפשר לקרוא לה גם אדיקולה-היכלית. כמעט כל מה שרואים כיום הם שאריות מהתקופה הצלבנית: קשתות, עמודים וכיפה שהיתה עם פתח לשמיים במרכזה (כמו עין). זה היה מבנה אורירי, פתוח וקליל. במרכזו כבר לא היה חול אלא סלע עם טביעת רגל, וזה הסלע שקיים היום. (לנוצרים לא צריך להזכיר שהיה כאן חול בהתחלה). עד היום הנוצרים קוראים למקום "קאפלת העלייה", כדי לא לקרוא לו מסגד.

מסביב לאדיקולה נבנתה חצר מתומנת (אוקטגונית) ומבוצרת, כי המקום שימש גם כמבצר ששמר על הדרך לאתר הטבילה בירדן. החצר היתה פתוחה עם קירוי. רואים את הקירות ואת בסיסי העמודים שתמכו בקירוי.

צלאח א-דין האיובי הביס את הצלבנים ב-1187 וכבש את כל הארץ. הוא לא הרס את המקום כמו שהרס כנסיות אחרות, אלא הפך אותו לזוקף מוסלמי-מקום מוסלמי קדוש, כחלק ממסגד. הסיבה היא בזכות עיסא (השם המוסלמי של ישוע), שמוזכר בקוראן כאחד הנביאים וכקדוש לאיסלאם. המוסלמים מקבלים חלק מהסיפורים על ישוע, בקוראן מוזכרת גם אמו מרים, וגם ספור העלייה לשמיים של ישוע.

האיובים הוסיפו את הקירות החוסמים בין העמודים, הוסיפו כיפה חסומה שלא פתוחה לשמיים, והוסיפו בפנים מתארב לכיוון דרום. הם גם הזיזו את הסלע הקדוש מהמרכז הצידה לכיוון המחראב. המינרט שרואים היום הוא תוספת עותומנית מהמאה ה-16.

טבעות וקרסי ברזל שתקועים בקירות: המקום כלול בהסכם הסטטוס-קוו של המקומות הקדושים, שנחתם במאה 19 בין העותומנים לנוצרים. ההסכם קבע שכאן אין לנוצרים זכויות פולחן לאורך השנה. הם יכולים לבוא להתפלל ולהדליק נרות, אך לא לערוך טקסים דתיים. יש תאריך אחד בשנה – של חג העלייה לשמיים – בו מותר לנוצרים לערוך פולחן לכבוד החג. באותו יום, בכל שנה, המקום משתנה, על הקרסים תולים סככות צל וקישוטים שונים, והבליטות בקירות הופכות למזבחות מאולתרים עם פרוכת, וכל אחת מהעדות מקיימת את הטקס, עם בגדים מיוחדים, קטורת ותהלוכות דתיות.

תאריך חג העלייה לא קבוע כי הוא קשור לחג הפסחא, ומתקיים 40 יום אחרי הפסחא. הפסחא תמיד ביום ראשון, אך נקבע בכל שנה מחדש, וכך נקבעים כל שאר החגים הקשורים, זה תמיד ביום חמישי סביב חודש מאי. (החישוב שהמציאו הנוצרים דואג שפסחא תמיד יהיה סביב פסח היהודי, אך מחושב בצורה אחרת, שלא תלויה בלוח היהודי). אם תאריך החג הקתולי והאורתודוקסי לא מתלכדים – יש שני ימים בשנה שבהם מתקיים כאן החג עם כל הטקסים.

המקום קדוש גם לנוצרים וגם למוסלמים, ולכן יש שאלה נפוצה לגביו במבחנים בע"פ.

הליכה לכנסיית פאטר נוסטר

קבר פלאגיה – במורד רח' רבעה אל עדווייה. קבר ביזנטי שמעליו מבנה ממלוכי עם שער ודלת ירוקה. בדר"כ האתר סגור, שייך לזוקף המוסלמי, לאותו מתחם כמו מסגד העלייה. המפתחות אצל האחראי על מסגד העלייה, ואין מחיר רשמי וצריך לנהל מו"מ... לרוב זה כ-5 ש"ח לאדם. יש 3 מסורות על הקבר הזה:

לפי מסורת ביזנטית, פלאגיה היתה זונה יפהפיה שחיה באנטיוכיה בסוף מאה 4. יום אחד שמעה את דרשת הבישוף המקומי, הושפעה מדבריו והחליטה לחזור בתשובה. היא עזבה את הזנות ואת אנטיוכיה, והגיעה להר הזיתים, ששהיה אז מרכז נזירות גדול ומשגשג. פלאגיה התחפשה לגבר, קראה לעצמה פלאגיוס והתבודדה במערה. אנשים החלו להעריץ אותה עוד בחייה, בתור נזיר סגפן שצם ומתפלל. רק אחרי מותה-הנזירים השכנים הכינו אותה לקבורה ואז גילו שזו אישה. היא נקברה במערה שבה התבודדה, ואחרי מותה הפכה לקדושה והעריצו אותה עוד יותר, גם על זה שפרצה את גבולות המגדר.

מסורת מוסלמית ויהודית התפתחו בהמשך על אותו קבר. שתי המסורות מסכימות שיש שם אישה צדיקה, אך הזיהוי שונה. המוסלמים מזהים בה משוררת סופית-מיסטיקנית בשם רבעה אל עדאווייה, שכתבה שירי אהבה לאלוהים. המשוררת חיה בבצרה שבעירק במאה 8 והמסורת גילגלה את קיברה לכאן. זה גם שם הרחוב כיום, לכן יש מוסלמים שנכנסים לקבר הזה.

קבר חולדה - המסורת היהודית היא האחרונה שהתפתחה במקום, ולפיה חולדה הנביאה נקברה כאן. למטיילים אפשר לספר רק מסורת אחת, לפי מה שמתאים לקבוצה. אפשר לספר רק בחוף ולא להיכנס. צומת T בסוף הרחוב-ימינה מוביל לתצפית רחבעם. הכביש שמאלה מוביל לבית פאגי, על המדרון המזרחי של הר הזיתים – שם תלמידיו של ישוע מצאו את החמור שעליו רכב אל ירושלים. זה מקום קדוש לנוצרים אך הוא ממש במזרח ירושלים.

כנסיית פאטר נוסטר - כנסיית אבינו שבשמיים

השם בלטינית פירושו אבינו שלנו, אך זה שם של תפילה שמתחילה במילים אבינו שבשמיים. המקום נמצא בידי נזירות קתוליות מהמסדר הכרמליתי. המקום מתאים לכל הזרמים בנצרות.

תפילת פאטר נוסטר - תפילת האדון (ישוע)- LORD PRAYER - זו תפילה שישוע לימד בעצמו את תלמידיו, לפי המתואר בברית החדשה, והיא הפכה לתפילה החשובה והאוניברסלית ביותר בנצרות. כל הזרמים

אומרים אותה בהזדמנויות רבות, בטקסים שונים, והיא משותפת לכל הנוצרים, כי היא הגיעה ישירות מפיו של ישוע.

נוסח התפילה מופיע כאן ביותר מ-140 שפות על קירות החצר, ביניהן שפות אקזוטיות שאין להן כתב בכלל, והן כתובות באותיות לטיניות. כל קבוצה יכולה לחפש את השפה שלה, השפות הנפוצות יותר נמצאות בחלק הפנימי וליד היציאה.

הנוסח בעברית וארמית מופיע בלוח אבן שונה ובלוט מכולם, כי נוסף רק לאחרונה, וגם כי אלה שתי השפות שישוע דיבר בהן. לפעמים תיירים נוצרים רוצים לשמוע את התפילה בשפות אלה (בדור"כ פרוטסטנטים ולעיתים קתולים). אפשר להציע לראש הקבוצה שהמדריך יקרא להם את התפילה באחת השפות האלה.

נוסח התפילה מופיע בשני מקומות בברית החדשה, בשניהם ישוע מלמד את תלמידיו איך להתפלל, אך יש הבדלים קטנים בין הגרסאות:

מתי ו', 9-13 זה חלק מהדרשה על ההר- הדרשה הגדולה של ישוע בהר האושר, ליד כפר נחום שמצפון לכינרת: אבינו שבשמים, יתקדש שמך, תבוא מלכותך, ייעשה רצונך כבשמים כן בארץ. את לחם חוקנו תן לנו היום, וסלח לנו על חטאינו כפי שסולחים גם אנחנו לחוטאים לנו. ואל תביאנו לידי ניסיון, כי אם חלצנו מן הרע, (כי לך הממלכה והגבורה והתפארת לעולמי עולמים) אמן.

לוקס י"א, 4-1, כשישוע ותלמידיו יצאו מבית עניה, והיו כנראה כאן בהר הזיתים: אבינו, יתקדש שמך, תבוא מלכותך. את לחם חוקנו תן לנו יום-יום, ומחל נא על חטאתנו כי מוחלים גם אנחנו לכל החייב לנו. ואל תביאנו לידי ניסיון (כי אם-הצילנו מן-הרע).

כלומר – יש שני מקומות אפשריים שבהם אפשר להנציח את תפילת האדון- בהר הזיתים ובהר האושר. הגירסה המקובלת על הנוצרים היא דווקא הגירסה שנאמרה בכינרת, מספר מתי, למרות שההנצחה מתבצעת כאן בהר הזיתים.

הרצף ההיסטורי של האתר – די מאתגר, כי יש כמה שלבים שונים ושרידים מבלבלים. המקום החליף את שמותיו כמה פעמים וגם המסורות השתנו.

בתקופה הביזנטית- במאה 4 הלנה הגיעה לארץ וזיהתה את המקומות הקדושים ולפי המסורת מצאה גם שרידים קדושים. היא הקימה את 4 הכנסיות הראשונות בארץ: כנסיית המולד בבית לחם, כנסיית הקבר (לזכר המוות והתחייה), כנסיית אלאונה על הר הזיתים (לזכר העלייה לשמיים) וכנסיית אברהם באלוני ממרא (לזכר ביקור המלאכים אצל אברהם ושרה).

כנסיית אלאונה – Eleona ביוונית= של הזיתים, ע"ש "ההר של הזיתים". מיקום הכנסייה היה בדיוק כאן בחצר. לא ידועה שנה מדויקת, אך יודעים שזה כמה שנים אחרי 326. היא נבנתה בסגנון בזיליקה מעל מערת הלימוד- צורת מלבן עם חלוקה פנימית. הצעת השחזור היא לפי חפירות שנעשו כאן.

הכנסייה הנצחיה שני סיפורים יחד: הלימוד של ישוע את תלמידיו והעלייה לשמיים שלו. אבל אז עדיין לא קישרו לכאן את תפילת האדון, כי הביזנטים הנציחו אותה בהר האושר. מערת הלימוד הנצחיה אצלם את הלימוד של סודות היקום וסימנים מסתוריים לזיהוי אחרית הימים. זה מתואר במתי כ"ג.

הזאת אתר העלייה- בשנת 384, אחרי כמה עשרות שנים, בנו כנסייה חדשה במעלה ההר, שהנציחה את אירוע העלייה (במקום של מסגד העלייה שהיינו בו). הם פשוט לקחו את הסיפור והזיזו אותו למיקום אחר. הסיבות להזזה – כדי שאלאונה תנציח רק סיפור אחד ולא שניים, וגם כי הנצחת העלייה לשמיים לא מתאימה להיות בתוך מערה... המקום החדש נמצא יותר בראש ההר ויותר מתאים לעלייה לשמיים. הכנסייה הישנה נשארה רק להנצחת הלימוד במערה.

הרס כנסיית אלאונה – ע"י הפרסים בשנת 614, והמקום עמד חרב עד ימי הצלבנים.

תקופת הצלבנים- במאה 12 הוקמה כאן כנסייה צלבנית. הידע עליה מתבסס רק על טקסטים כי בחפירות לא מצאו שרידים. כנראה זה היה מבנה צנוע, רק סביב המערה. היא נחרבה ע"י צלאח א-דין והאיובים ב-1187, כי לא היה כאן משהו חשוב למוסלמים, והמקום היה הרוס במשך מאות שנים.

התרומה של הצלבנים למקום – הם קישרו לראשונה את תפילת האדון לאתר הזה במקום הר האושר. הצלבנים נתנו לו את השם הנוכחי- פאטר נוסטר.

מנזר כרמליתי - ב-1866 המקום נרכש ע"י אורלי דה-בוסי, אריסטוקרטית מצרפת, והיא הזמינה את הנזירות הכרמליות לבוא לכאן בתור עסקה: היא תקים להם מנזר, ואחרי מותה היא תיקבר בתוך המנזר. ב-1874 הוקם המנזר הכרמליתי והוא עומד ומתפקד עד היום, בחלק המזרחי העליון של האתר. רואים את הקלוויסטר (חצר סגורה) שהורידו לו קיר אחד, ולידו הכנסייה של המנזר, עם מגדל פעמונים מרובע. סגנון הבנייה הוא בין ניאו-רומנסקי לניאו-גותי.

ב-1920 החל פרויקט כנסיית "הלב הקדוש" (סאקרה-קאר) של ממשלת צרפת (בגלל שהשטח הוא רכוש צרפתי). זה היה אמור לסמל את השמחה והתקווה שלאחר סוף מלחמת העולם. הצרפתים חפרו כאן ומצאו את שרידי כנסיית אלאונה הביזנטית ורצו לשחזר אותה. הפרויקט נתקע בגלל חוסר כסף ובגלל בעיות דיפלומטיות בארץ, ומעולם לא הושלם. מה שרואים כיום זו לא חצר, אלא הקירות החיצוניים של הכנסייה הבזיליקלית הצרפתית, ללא גג. רואים 3 פתחים שמובילים לאולם מלבני, בצד המזרחי רואים מדרגות, במה, מזבח וכסא מאבן. הקריפטת התת קרקעית של הכנסייה היא בעצם המערה שנשארה כאן. הקירות של הצרפתים נבנו על אותו תוואי של הביזנטים, והלבנים התחתונות וחלקי הפסיפס הם ביזנטיים.

מערת הלימוד - המקום הקדוש באתר, מערה טבעית בתוך סלע האם, שנמצאת מתחת לבמה במרכז החצר, הבמה שעליה מזבח וכסא. לפי המסורת ישוע ישב בה כמה פעמים עם תלמידיו, ושם לימד אותם דברים שונים, וגם את תפילת האדון. זה קרה במהלך תקופת השליחות (3 שנים), באחד הביקורים המוקדמים שלו בירושלים, ולא בשבוע האחרון שבסופו נצלב.

בתוך מערת הלימוד יש פתח כניסה מצפון ופתח יציאה מדרום, כדי שהתנועה תזרום בצורה מסודרת. זו הייתה הקריפטת של הבזיליקה הביזנטית, והיתה אמורה להיות גם הקריפטת של הבזיליקה הצרפתית שלא הסתיימה.

בצד מערב רואים את החציבה בסלע האם, עם כוכי קבורה. זה היה מקום הקבורה של הבישופים של ירושלים, מנהיגי הכנסייה הבכירים, לפי טקסטים שנשארו מהתקופה. הם רצו להיקבר כאן כדי להתקרב לקדושה של ישוע. בצד מזרח רואים בנייה ביזנטית-אפסיסית תת קרקעי שהיה מתחת לבזיליקה. **חורים באבנים** – במהלך השנים אנשים שברו חתיכות מהמקום הקדוש ולקחו הביתה (רליקטים- שרידים קדושים). קירות בטון ותקרה מודרנית – שייכים לפרויקט הצרפתי מהמאה ה-20 ושיפוצים מהשנים האחרונות. **בקלויסטר** ובכנסייה הכרמליתית : פסל של אישה מתה – בתוך הכנסייה, על הסרקופג של אורלי דה-בוסי, שרכשה את המקום.

תצפית רחבעים מהר הזיתים

אפשר לעשות כאן תצפית נוצרית ארוכה ומסודרת, זו תצפית רוחנית שעושה קישור בין השטח לבין כתבי הקודש, גם תנ"ך וגם ברית חדשה. זו יכולה להיות אחד מהשיאים בארץ הקודש. פתאום הכל מתחבר, רואים את המרחקים בין המקומות. זו תצפית שעוקבת אחרי דרכו של ישוע בשבוע האחרון שלו, וגורמת לנוצרים להתרגש ולבכות, ולהיות מופתעים שכל האתרים כל-כך קרובים זה לזה. צריך להזהיר את המטיילים מכייסים וגנבים שמסתובבים כאן, ולפעמים גם גונבים מכוניות. דברי ערך רצוי להשאיר באוטובוס ולא להסתובב איתם. יש גם שירותים נקיים חינם במקום. **התצפית הרוחנית** של השבוע הקדוש (אנחנו עברנו רק על כותרות האירועים, לתיירים כדאי לפרט): **ישוע מגיע עם תלמידיו** לאזור ירושלים – להסביר מהי משמעות ירושלים ובית המקדש ליהודים אז. **יום א' של כפות התמרים** – ישוע ותלמידיו בהר הזיתים, הוא שולח אותם למצוא תמור והוא מתחיל לרכב עליו- בבית פאגי, בצד המזרחי של ההר, שלא רואים מכאן. **ישוע מתקדם** לכיוון ירושלים, ורואה את נוף העיר. אז הוא בוכה עליה ומנבא את חורבנה – כנסית דומינוס פלביט- בכי האדון, כנסייה קטנה שחורה-לבנה בצורת דמעה. אפשר להראות תמונה של שחזור ירושלים מימי בית שני, להראות מה ישוע ראה מכאן. **ישוע ממשיך לרכב**, מגיע לעיר ונכנס להר הבית משער שושן- הוא שער הרחמים בפי היהודים והמוסלמים. הנוצרים קוראים לו השער היפה או שער הזהב. הוא בולט במרכז החומה המזרחית של הר הבית, עם שתי קשתות חסומות. השער שרואים הוא מאוחר ולא מקורי מימי בית שני. **ישוע נכנס להר הבית** ויוצר מהומה, הופך את שולחנות הסוחרים והחלפנים, ואז נגמר יום א'. **ישוע הולך לישון בבית עניה** אצל חברים, אולי כי זה פחות מסוכן לו. זה יהיה בית המלון שלו כל השבוע, על המדרון המזרחי של הר הזיתים, כיום נקרא אלעזריה. **בימים** שני עד חמישי ישוע מגיע כל יום לירושלים, מלמד, נואם, מתווכח, וחוזר להר הזיתים. **יום חמישי** – הסעודה האחרונה של ישוע ותלמידיו לפני מותו, בחדר שבהר ציון, מבנה נמוך עם מינרט וכיפה אפורה, ליד כנסית דורמיציון.

אחרי הארוחה ישוע ותלמידיו הולכים לגת שמנים, מחוץ לעיר, ושם היתה שרשרת של אירועים: ישוע מתפלל, יהודה איש קריות הגיע ונתן לו את נשיקת הבגידה, וישוע נעצר ע"י אנשי הסנהדרין. כנסית גת שמנים עם גמלון משולש וכמה כיפות, נמצאת למרגלות המדרון המערבי, מעל נחל קדרון. **ישוע נתפס** ונלקח לבית כייפא הכהן הגדול, שם הוא עבר חקירה לילית. זה מונצח בכנסית סנט פטרוס אינגליקנטו על מורדות הר ציון. מבנה רחב בהיר עם כיפה אפורה בין עצים וירק, מדשאה מימינו. **במהלך הלילה** הוא הוחזק בתוך צינוק (זה רק לפי מסורת ולא כתוב בברית החדשה), מתחת לבית הכהן הגדול.

יום ששי בבוקר- היהודים מוסרים את ישוע למשפט אצל פונטיוס פילטוס הנציב הרומי. לפי המסורת זה התקיים במצודת האנטוניה, בפינה הצפון מערבית של הר הבית. כיום זה ביי"ס אל-עומריה-בית רחב עם הרבה חלונות, מימין למינרט מרובע.

ישוע נידון למוות, סוחב את הצלב על גבו לגבעת הגולגותא, שם נצלב ונקבר ושם היתה התחייה ביום ראשון בבוקר. כל הנוצרים חוץ מהפרוטסטנטים מנציחים אותה בכנסיית הקבר- עם שתי כיפות אפורות, ליד מגדל מרובע של כנסית הגואל הלוטרנית. הפרוטסטנטים – מנציחים בגן הקבר שמצפון לשער שכם, ליד הדואר, קשה לראות אותו מכאן, רואים גוש ירוק של עצים.

אפשר לסיים כאן את התצפית ואפשר גם להמשיך: העלייה לשמיים אחרי 40 יום – חוזרים להר הזיתים. מקומות נוספים מכתבי הקודש שאפשר לראות מכאן: עיר דוד בדרום, נבי סמואל בצפון, להראות כיוון לבית לחם וכו'.

צריך לצלם בראש ולהפנים את תמונת הפנורמה של העיר. כדאי לכתוב את שמות האתרים על תמונת הפנורמה וללמוד בעל פה את האתרים המרכזיים שחייבים להכיר: הר הבית וכיפת הסלע היא נקודת הציון המרכזית, שמאלה ממנה- מסגד אל אקצא עם כיפה שחורה, בית כנסת החורבה עם כיפה לבנה, מצד ימין שלה- כנסית הקבר, כנסית הגואל הלוטרנית, ככר ספרא-עיריית ירושלים עם בניינים גדולים, מגרש הרוסים. על קו הרקיע- מלון המלך דוד ומגדל ימקא. הדורמיציון בהר ציון, הר גילה ברקע מדרום והתחלת בית לחם, רכס ארמון הנציב/ג'בל מוכאבר. ימינה מכיפת הסלע - צריח בני ר'וואנה – מגדל מרובע בתוך הר הבית, ביי"ס אל-עומריה, בית החולים האיטלקי ומשרד החינוך, הכנסייה האתיופית עם כיפה שחורה, נבי סמואל/מונוז'ואה/הר השמחה, הר הצופים והאוניברסיטה העברית, מלון היאט, מוזיאון רוקפלר המתומן.

כנסיית דומינוס פלביט

פירוש השם בלטינית- האדון בכה, אפשר לקרוא לה "כנסיית בכי האדון". היא מנציחה את המקום שבו ישוע בכה על ירושלים וניבא את חורבנה ביום א' של הדקלים. הפניות לכתבי הקודש: לוקס י"ט [קינה על ירושלים]: 37 ויקרב אלמורד הר הזיתים ויחלו בלהמון התלמידים לשוב את-האליהם בשמחה ובקול גדול על פלהגבורות אשר ראו לאמר: 38 בידו המלך הגא פשם יהנה שלום בשמים וקבוד בפרומים: 39

וְאֵנְשִׁים מִן הַפְּרוּשִׁים אֲשֶׁר בְּתוֹךְ הַעַם אָמְרוּ אֵלָיו רַבִּי גֵרֵר בְּתַלְמִידָיו: **40** וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֲנִי אֹמֵר לָכֶם אִם-אֵלֶּה יִחְשׂוּ הָאֲבָנִים תִּזְעַקְנָה: **41** וְיִהְיֶה בְּאֲשֶׁר קָרַב וַיִּרְא אֶת-הַעִיר וַיִּבֶד עָלֶיהָ וַיֹּאמֶר: **42** לֹא יִדְעַתְּ גַּם-אֵת בְּעוֹד יוֹמָהּ הִזָּה אֶת-דָּרְךָ שְׁלוֹמְךָ וְעַתָּה נִסְתַּר מֵעֵינַי: **43** כִּי הִנֵּה גִמִּים בָּאִים עֲלֶיךָ וְשִׁפְכוּ אֵיבֶיךָ טוֹלְלָה סִבִּיבֶיךָ וְהִקְיִפוּךָ וַצָּרוּ עֲלֶיךָ מִכָּל-עֲבָרֶיךָ: **44** וְהָרְסוּ עַד-לְאָרְץ אוֹתָךְ וְאֶת-בְּנֵיךָ בְּקַרְבְּךָ וְלֹא יִשְׁאִירוּ בָּךְ אֶבֶן עַל-אֶבֶן עֹקֵב אֲשֶׁר-לֹא יְדַעַתְּ עַתְּ פִּקְדֹתַי:

מתי כ"ג [פסיפס התרנגולות שעל המזבח] 37 יְרוּשָׁלַיִם יְרוּשָׁלַיִם הִרְגַּתְּ אֶת-הַנְּבִיאִים וְהִסְקַלְתְּ אֶת הַשְּׁלוּחִים אֵלֶיהָ כַּמָּה פְּעָמִים חֲפָצִי לִקְבֹץ אֶת-בְּנֵיךָ פֶתַר-נִגְלַת הַמִּקְבָּצִת אֶת-אֶפְרַחִיהָ תַחַת כְּנָפֶיהָ וְלֹא אֲבִיטָהּ: **38** הִנֵּה בֵיתְךָ יַעֲזֹב לָכֶם שְׁמִים: **39** כִּי אֲנִי אֹמֵר לָכֶם מֵעַתָּה לֹא תֵרְאוּנִי עַד אֲשֶׁר תֵּאמְרוּ בְּרוּךְ הוֹי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: **מתי כ"ד**

כאן אין אובייקט פיזי שמתקשר לסיפור. הדבר החשוב כאן הוא הנוף של ירושלים, וזו תצפית יפה עם צל ולפעמים יותר טובה מתצפית רחבעם, אך היא בזווית קצת אחרת. נמצאת ברשות הפרנציסקנים, ומתאים לכל הזרמים הנוצריים.

סקירה ארכיאולוגית/היסטורית - הנזירים הפרנציסקנים ביצעו כאן חפירות אקדמיות מקצועיות בשנות ה-50, בתיאום עם שלטונות ירדן. הם מצאו שרידי מנזר ביזנטי מהמאה ה-7, והוא המשיך להתקיים ולא נהרס עיני הפרסים או המוסלמים. נמצאו כמה מתקנים חקלאיים- גת (מכוסה בגג מודרני להגנה), בור מים, ארוות ועוד. נמצאו שני חדרים שהוקדשו לתפילה ופולחן- קאפלה קטנה שמעליה נבנתה הכנסייה המודרנית, וחדר תפילה נוסף עם רצפת פסיפס, שרואים כיום בסמוך לכנסייה.

בימי הביזנטיים כנראה לא היה אתר קדוש, ולא היה הקישור בין הנקודה הזו לסיפור הבכי על ירושלים. רק במאות השנים האחרונות הפרנסיסקנים פיתחו את המסורת שכאן ישוע בכה על ירושלים.

הכנסייה המודרנית נבנתה ע"י האדריכל האיטלקי אנטוניו ברלוצי, שפעל ממלחמת העולם ה-1 עד שנות ה-50. הוא הרבה לשתף פעולה עם הפרנסיסקנים, תכנן גם את בית החולים האיטלקי, גת שמנים ועוד. הוא בחר בסגנון שונה בכל כנסיה שבנה, וכל מבנה הוא סיפור בפני עצמו. העיקרון הקבוע שלו בכנסיות באתרים קדושים- הוא רוצה שהמבנה ישקף את הסיפור, ומי שייכנס למבנה יזדהה ויתחבר לסיפור מכתבי הקודש. היתה לו יכולת נפלאה לחבר בין הרוח לבין החומר.

הכנסייה נחנכה ב-1955, וזה אחד המבנים האחרונים שברלוצי תכנן. צורת הכיפה היא כמו דמעה, לסמל את הבכי של ישוע. כשנכנסים פנימה רואים את השרידים הביזנטיים בחלק המזרחי של המבנה: אפסיס ובסיס המזבח מהמאה ה-7.

הכיוון מערבה - המזבח המודרני נבנה בקצה המערבי, מול החלון, ולא בצד המזרחי כמו בכל כנסייה. ברלוצי שבר בכך את הכללים הקבועים בכנסייה, במטרה שהמתפללים יעמדו מול החלון ונופי ירושלים היפים, ובכך יתחברו לסיפור הבכי על ירושלים. כך הם יראו שהנבואה של ישוע התגשמה- ובית המקדש הרוס וכבר לא קיים. זה הטריק שברלוצי עשה כאן כדי שהאנשים יסתכלו על הנוף בזמן התפילה.

זו אחת הכנסיות היחידות בארץ שפונות לכיוון מערב ולא למזרח, כמו סנט פטרוס ביפו, והבוחנים אוהבים לשאול זאת.

צלב מתכת במרכז החלון - כשעומדים בפנים בדיוק במרכז הכנסייה ומסתכלים דרך הצלב- הוא מתלכד עם כנסית הקבר, וזה גם תכנון של ברלוצי: הצלב שמתלכד עם מקום הצליבה.

מבנה עם גלוסקמאות ליד הכניסה - נמצאו כאן עשרות גלוסקמאות, ורק חלקן מוצגות כאן, היפות יותר נמצאות במוזיאון הפרנסיסקני בסנטה אנה, בוויי דולורוזה. זה היה בית קברות יהודי בימי בית שני, הגדול ביותר שהתגלה סביב ירושלים מימי בית שני. הפרנסיסקנים טוענים שכל הנקברים כאן היו יהודים-נוצרים, כי מצאו סימנים של צלבים על חלק מהגלוסקמאות, וכן שמות שנפוצים בברית החדשה. זו פרשנות ספקולטיבית והארכיאולוגים לא השתכנעו מזה. הפרנציסקנים רואים בו את בית הקברות הנוצרי הראשון ששימש את קהילת השליחים בירושלים.

כנסיית גת שמנים / כנסיית היגון / כנסיית כל העמים

המקום מתאים לכל הזרמים, נמצא ברשות הפרנציסקנים. הסברים רק בחוץ, בפנים לא מדברים.

הסיפור בכתבי הקודש: לוקס כ"ב **39** וַיֵּצֵא וַיִּלְךָ יְהוֹשֻׁעַ בַּיּוֹם הַהוּא אֶל-הָעִיר וַיִּלְכְּוּ אֹחֲרָיו גַּם-תַּלְמִידָיו: **40** וַיָּבֵא אֶל-הַמְּקוֹם וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם הַתְּפַלְלוּ שֵׁלָא תְּבֹאוּ לִידֵי נָסִיוֹן: **41** וְהוּא נִפְרָד מֵהֶם הִרְחִק כִּקְלַע אֶבֶן וַיִּכְרַע עַל-בְּרַכְיָו וַיִּתְפַּלֵּל לֵאמֹר: **42** אֲבִי אִם-תִּרְצֶה לְהַעֲבִיר מֵעָלַי אֶת-הַפּוֹס הַזֶּה אֲדָא אֲלֵיהִי כִרְצוֹנִי כִי אִם-כִּרְצוֹנֶךָ: **43** וַיִּרְא אֵלָיו מַלְאָךְ מִן-הַשָּׁמַיִם וַיִּחְזַקְהוּ: **44** וַחֲבַלִּימוֹת בָּאוּ עָלָיו וַיֹּסֶף לְהַתְּפַלֵּל בְּחֻזֶק וַתְּהִי זַעַתוֹ כְּנֹטְפֵי דָם יִרְדִים לְאָרֶץ: **45** וַיִּקַּם מֵהַתְּפַלֵּל וַיָּבֵא אֶל-הַתַּלְמִידִים וַיִּרְא וְהָנֵם יְשָׁנִים מִגּוֹן: **46** וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם לְמָה תִישָׁנוּ קוֹמוּ וְהַתְּפַלְלוּ שֵׁלָא תְּבֹאוּ לִידֵי נָסִיוֹן: **47** עוֹדְנִי מִדְּבַר הַנְּהַח תְּמוֹן עִם וְאֶחָד מִשָּׁנִים הַעֲשֶׂר הַנִּקְרָא יְהוּדָה הִלְךְ לְפָנֵיהֶם וַיִּקְרַב אֲלֵיהֶם לְנִשְׁקָלוֹ: **48** וַיֹּאמֶר אֵלָיו יִשׁוּעַ יְהוּדָה הַבְּנִשְׁקָה אֶתְּהָ מוֹסֵר אֶת-בְּרִיתְךָ אֵתְּךָ: **49** וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אִתּוֹ רָאוּ אֵת אֲשֶׁר יְהִיָה וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֲדִינְנוּ הַנֶּפֶח בְּחָרֵב: **50** וַיֵּץ אֶחָד מֵהֶם אֶת-עֵבֶד הַגָּדוֹל וַיִּקְצָץ אֶת-אָזְנוֹ הַיְמָנִית: **51** וַיַּעַן יִשׁוּעַ וַיֹּאמֶר רַב עַתָּה הֲרַפּוּ וַיִּגַע בְּאָזְנוֹ וַיִּרְפָּאֵהוּ: **52** וַיֹּאמֶר יִשׁוּעַ אֶל רַאשֵׁי הַכְּהֵנִים וְשָׂרֵי הַמִּקְדָּשׁ וְהַזִּקְנִים אֲשֶׁר בָּאוּ עָלָיו לֵאמֹר כָּצִאת עַל-פְּרִיץ יְצִאתְם עָלַי בְּחָרְבוֹת וּבְמַקְלוֹת: **53** וְאֲנִכִּי הֵייתִי עִמָּכֶם בְּמַקְדָּשׁ יוֹם יוֹם וְלֹא-שִׁלַּחְתֶּם יָדְכֶם בִּי וְאוּלַם זֹאת שְׁעַתְכֶם וְזֶה שְׁלִטוֹן הַחֲשָׁד: **שמות הכנסייה -** גת שמנים - ע"ש המקום ששימש להפקת שמן זית.

גם בארמית קראו למקום גת-שמנא. גת היא לא רק ליינ אלא גם לשמן זית. זה שם מתאים לאתר חקלאי שהיה כאן, ועד היום השתמרו כאן עצי זית עתיקים. חשוב להסביר את משמעות השם לצליינים שלא מבינים עברית, כי הם מכירים את השם בתור מילה אחת שמופיעה ביוונית בברית החדשה: GETSEMANI. כך זה עבר גם לאנגלית, רוסיית וכו'.

כנסיית היגון - AGONY – מנציחה את תפילת היגון העצובה של ישוע על ירושלים, בלילה של יום חמישי. **כנסיית כל העמים -** הכנסייה המודרנית נבנתה אחרי מלחמת העולם ה-1, בשנים 1919 – 1924, לאחר חפירות ארכיאולוגיות, בתכנון של האדריכל אנטוניו ברלוצי. היא נחנכה ב-1924 וזה אחד המבנים הראשונים שלו בארץ. 12 מדינות שונות תרמו כסף לבנייתה, כדי לבטא את השלום והאחוה בין העמים, ואווירת הפיוס לאחר המלחמה.

עיצוב הבניין - לבניין יש 12 כיפות, כדי להנציח גם את 12 תלמידי ישוע וגם את 12 המדינות התורמות. כל כיפה מוקדשת למדינה אחרת ובכל כיפה סמלים של אחת המדינות.

הטריק של ברלוצי לקשר את הבניין לסיפור: הוא רצה שמי שנכנס לבניין מרגיש כאילו הוא נמצא יחד עם ישוע באותו לילה, במטע זיתים תחת כיפת השמיים. כל התפאורה מתוכננת כך: הדלת מעוצבת כמו עץ, בפנים יש אפלולית עם פסיפסים של ענפים ושל כוכבים.

הקונפליקט של ישוע - כשהוא מתפלל כאן יש לו קונפליקט בין צידו האנושי לבין צידו האלוהי. כאדם הוא לא רוצה לסבול ולמות, אך כאלוהים הוא יודע את התכנית, שהוא צריך לסבול. לבסוף הצד האלוהי מנצח והתכנית האלוהית מתממשת עד הסוף המר שלה. לכן גם הבניין נבנה עם פיצול אישיות: החלק החיצוני והפנימי נותנים הרגשה שונה: החלק החיצוני של החזית הוא זוהר, צבעוני, בטוח בעצמו, מייצג את הצד האלוהי. בחלק הפנימי מקבלים הרגשה של אפילה, עצב, יגון ומועקה, כמו הצד האנושי שלו.

עיצוב החלונות - בתוך החלונות יש מילוי של אלבסטר סגול עם 8 גוונים שונים. (אבן בהט- סוג של גבס שקוף חלקית). למה צבע סגול? זה גם יוצר אפלולית, וגם מסמל יגון וייסורים באומנות הנוצרית. בחגים העצובים שמרים מפה סגולה על המזבח בכנסייה.

השרידיים הקדומים של כנסייה ביזנטית (שהפרסים הרסו ב-614) - בפנים אפשר לראות בריצפה קטעי פסיפס ביזנטיים קטנים מתחת לחלונות זכוכית. הכנסייה המודרנית נבנתה בדיוק מעל הכנסייה הביזנטית.

שרידי הכנסייה הצלבנית, שנבנתה קצת בסטייה, מחוץ למבנה הנוכחי, אפשר לראות מחוץ לבניין. הכנסייה הצלבנית נהרסה ע"י צלאח א-דין ב-1187.

הסמלים החשובים במקום:

סלע קדוש - הדבר הפיזי, הקדוש והחשוב שמתקשר לסיפור - סלע אם שבוטל מריצפת הכנסייה ליד המזבח. הלנה היא זו שזיהתה אותו, ולפי המסורת ישוע נשען עליו כאשר הוא התפלל וסבל כאן.

הגן / מטע הזיתים - הגן שמתואר בכתובים, עם עצים עתיקים, עבים וחלולים. בביקור צריך להקדיש זמן גם לגן הזה, לפני או אחרי הכנסייה, לראות את עצי הזית, לדבר קצת על תכונות עץ הזית. בגן נמצאים כמה מעצי הזית העתיקים ביותר בארץ, והנוצרים מאמינים שהעצים בני 2000 שנה, והיו עדים לסבלו של ישוע ולתלמידים הנרדמים. אי אפשר להבטיח להם שהעצים כ"כ עתיקים, כי זה לא סביר, ואולי מגיעים מקסימום לגיל של 1000 שנה. קשה לתארך במדויק כי הם חלולים, ולכן לא חייבים לציין זאת לתיירים. אפשר לדבר על התכונה של עץ הזית להצמיח נצרים, ולעשות משחק מילים עם נצרת ונוצרים. הנצרים הופכים לעצים בפני עצמם, ולכן אולי העצים כאן הם נצרים של אותם עצים.

אפשר להציע לנוצרים לעשות את תפילה אישית בגן או בכנסייה, ולהשאיר להם זמן לכך. זה המקום שבו ישוע בעצמו קיים תפילה אישית, והנוצרים רוצים ואוהבים לחקות את מעשיו.

הגן מגודר כדי שהעצים לא ייעלמו... אי אפשר לגעת ממש בעצים, ויש אנשים מתאכזבים מזה, במיוחד פרוטסטנטים. הגן המגודר ממשוך גם מעבר לכביש, מצד צפון, וגם ההמשך הזה שייך לפרנסיסקנים. אפשר לשלם "בקשיש" לאיש שבפתח האתר ואז הוא פותח את הגן הזה לתיירים, אפשר לגעת בעצים ולקיים טקסים. (בערך \$1 לאדם באוטובוס שלם, בקבוצה קטנה קצת יותר... זה לא מחיר רשמי, וצריך לדעת להתמקח).

חזית כנסיית היגון - רואים יותר טוב מהרחוב, מעבר לכביש.

ברלוצי תכנן את החזית, שמבטאת את צידו האלוהי של ישוע בקונפליקט הפנימי שהוא חווה כאן.

בראש הגמלון - שני איילים מברונזה עומדים לצידי הצלב. האיילים מייצגים את נשמות המאמינים הנוצרים, לפי ספר תהילים מ"ב, ב פָּאֵל, תַּעֲרַג עַל אֶפְיָקִי-יָמִים - כִּן נִפְשִׁי תַּעֲרַג אֶלְיָךְ אֱלֹהִים. כמו שאיילים רוצים להיות ליד מים - כך המאמינים רוצים להיות קרובים לאלוהים.

הפסיפס שממלא את הגמלון - ישוע מתפלל וסובל, והוא מתווך ומחבר בין האנושות/הדמויות שלידו, לבין האלוהים-האב שמעל ישוע, דמות עם זקן. בידי של האב שתי אותיות: אלפא ואומגה - הסמל של ישוע: הראשית והאחרית. מצידו של ישוע יש נציגים שונים מתוך האנושות שמתפללים אליו. בחלק הימני מתוארים אנשים פשוטים ועניים - דלת העם. בחלק השמאלי יש אנשי שם - מוזיקאים, מנהיגים ופילוסופים. ביניהם גם דמות של נער צעיר עם לוח, שעליו כתוב בלטינית: איגנורנציו = בורות, בערות, חוסר ידע. הכוונה היא שהאנושות נמצאת בבערות, בחושך, בלי האור של ישוע. ישוע מביא את האור לאנושות וכך היא פוקחת את עיניה, מקבלת את הידע והתקווה. זה מתאים גם לחושך שהיה בגת שמנים והספור הפסימי שהיה כאן: התלמידים נרדמים ומאכזבים את ישוע.

בתחתית הפסיפס - ציטוט בלטינית - גירסה מקוצרת של פסוק מ"האיגרת אל העבריים" פרק ה', 7 אֶשֶׁר בְּיָמֵי הַיּוֹתוֹ בְּפֶשֶׁר הַקְּרִיב תְּפִלוֹת וְתַחֲנוּנִים בְּצַעֲקָה גְדוֹלָה וּבְדַמְעוֹת לִפְנֵי מִיִּשְׁכָּוֹל לְהוֹשִׁיעוֹ מִמָּוֶת וְיַעֲזֶרְלוֹ מִפְּנֵי קָרְאָתוֹ: הַפְּסוּק רומז למה שקרה בגת שמנים: ישוע הקריב תפילות ותחינות, ולבסוף נעתר לרצון האלוהים.

ארבעת הפסלים - 4 האוונגליסטים שכל אחד מחזיק ספר ובו ציטוט על הספור בגת שמנים. קשה לזהות מיהו כל אחד, ורק לפי הציטוט עצמו אפשר לדעת. רק השמאלי הוא צעיר יותר, ללא זקן, ואפשר לדעת שהוא יוחנן - התלמיד הצעיר ביותר של ישוע.

שתי נקודות נוספות בנוף:

כנסיית מרייה מגדלנה - "כנסיית הבצלים" - מנזר של נזירות רוסיות-פרבוסלביות. זה לא נחשב אתר קדוש של עלייה לרגל, אלא רק מנזר פעיל עם כנסייה. רק קבוצות של רוסים אורתודוכסים נוהגות לבקר שם. המקום יפה, אך לא כלול בתכנית שלנו, ופתוח רק פעמיים בשבוע - בימי ג', ה' בבוקר בלבד.

כנסיית סטפנוס הקדוש - מבנה אבן שנחל קדרון ועליו דגל יוון. כנסייה יוונית אורתודוכסית שמנציחה את מקום הסקילה של סטפנוס - המרטיר הראשון לפי המסורת היוונית אורתודוכסית. לא כולם מבקרים שם, ואפשר רק להזכיר אותה כשעוברים שם.

האפיפיור שנחל קדרון/ואדי ג'וז - בשנת 2009 נערכה כאן מיסה חגיגית בהשתתפות האפיפיור בנדיקטוס ה-16, שפרש לאחרונה. אז הגיעו לכאן כ-8000 איש, בנו פה במה מפוארת עם קישוטים וכסאות. זה דבר שחשוב מאוד לקתולים וכדאי להזכיר זאת.

כנסיית קבר מרים בעמק יהושפט

המקום נמצא בתחתית המדרון המערבי של הר הזיתים, ממש מעל נחל קדרון, שנקרא גם עמק יהושפט. לכן יש כאן בעיות ניקוז וריח של ביוב... זה עדיין האזור שנקרא גת שמנים, וכולל שתי כנסיות סמוכות זו לזו באותו מתחם: קבר מרים ומערת הבגידה.

כנסיית קבר מרים נמצאת במשותף בידי היוונים-אורתודוקסים והארמנים, לפי הסכם הסטטוס-קוו. הם מתחלפים ביניהם בתורנות וכל יום עדה אחרת אחראית. מכיוון שיש 7 ימים בשבוע זה מתחלף כל שבוע והימים לא קבועים. לפי דוכן המזכרות הפתוח אפשר לדעת מי אחראי היום: בצד ימין(מזרח) היוונים, ובצד שמאל הארמנים. בצד אחד רואים את דגל יוון ובצד שני דגל ארמניה. כל חפץ שנמצא בפנים שייך לאחת העדות האלה, ואסור להם לגעת בחפצי העדה השנייה.

הארמנים יותר מדייקים בזמן הסגירה בצהריים, והיוונים פחות מדייקים ומושכים לפעמים עד שעה 13. לכן אפשר להציץ מלמעלה ולדעת מה צפוי בצהריים...הבדל נוסף- יש כומר ארמני קצת אנטישמי ודורש מיהודים להסיר את הכיפה.

כנסיית קבר מרים נבנתה לראשונה בתקופה הביזנטית, בסוף מאה 4. בתקופה הצלבנית הוסיפו לה חלק עליון עם חזית צלבנית. נכנסים דרך החלק הצלבני ויורדים במדרגות למטה אל החלק הביזנטי. בכנסיה די חשוך בפנים, ירידה בזהירות במדרגות, אך אפשר להסביר גם בפנים.

שער הכניסה – שלושה עמודים וכותרות בכל צד, שלוש קשתות נסוגות – אלמנטים צלבניים מובהקים. **גרום המדרגות העליון** – תוספת צלבנית ממאה 12 למבנה ביזנטי שהיה קיים. הקמרונות צלבניים, אך רואים קשת מחודדת ולידה קשת חביתית. זה הגבול בין המבנה המקורי לתוספת הצלבנית. התוספת הצלבנית נבנתה בעיקר בגלל השטפונות בנחל קדרון, שהציפו את הכנסיה והחדירו מים ובוץ לתוך הכנסיה. הגבהת הכניסה מונעת חלק מחדירת השטפונות, אך גם כיום קורות לפעמים הצפות.

שתי קאפלות מימין ומשמאל למדרגות – שימשו את הצלבנים במאה ה-12 לקבורה של נשים צלבניות: מלכות ואצילות. המפורסמת בהן היא המלכה מליסנדה, שנקברה בצד ימין ורואים את הקבר שלה מול גרום המדרגות. הקבר מכוסה בפרוכת, ומעליו יש כיפה צלבנית גבוהה ומפותחת. בצד שמאל יש קברים של אצילות ונסיכות פחות ידועות.

האורתודוקסים מנשקים ומתפללים על הקברים האלה, בגלל מסורת נוצרית שהתפתחה כאן אחרי הצלבנים, במאה 16, שלפיה נקברו כאן בקאפלה הוריה של מרים הבתולה- אנה ויואכים. לנוצרים אין שום ענין במליסנדה, היא חשובה רק למתעניינים ולא למאמינים, וזה גם לא מסתדר עם המסורות.

בקאפלה השמאלית – לפי המסורת נקבר בה יוסף הארוס של מרים, אמו של ישוע. המסורת מחברת לכאן את כל משפחתה של מרים ולא רק אותה עצמה.

הכנסייה הביזנטית נבנתה בצורת צלב, בחלק התחתון, הקדום יותר, בסוף מאה 4. אדיקולה (היכלית)- מבנה קדוש קטן בצורת קוביה ליד מרכז הכנסייה, שבו נקברה מרים בסוף חייה, למשך כמה ימים. הקבר ריק כי לפי המסורת גופה נאסף לשמיים. הקבר לא בדיוק במרכז הצלב אלא בתוך אחת הזרועות, לכיוון מזרח, לתוך הר הזיתים. האדיקולה מכוסה באיקונות, ובתוכה גוש סלע שהיה הקבר המקורי. יש לה כיפה עם פתח, כדי להזכיר את הסיפור שמרים נאספה לשמים, והקבר נשאר ריק. הרבה מנורות ונברשות תלויות מהתקרה. הצלבנים הוסיפו ציפוי של קישוטי שיש בתוך הקבר.

הבתולה של ירושלים - איקונה של מרים עם ישוע, מאחורי הקבר, בקצה הזרוע המזרחית של הצלב – קדושה מאוד לכל העולם הנוצרי אורתודוקסי (רוסים, יוונים, בולגרים וכו'). האיקונה "מסתכלת" על הקבר ונחשבת לאיקונה שיכולה לעשות ניסים.

סיכום הרקע ההיסטורי : בימי בית שני זה היה פשוט קבר חצוב בסלע, על מדרון ההר. הביזנטים חצבו מסביב לקבר ובודדו אותו, כך שהוא קיבל צורת קוביה מחוץ להר, ובנו סביבו את הכנסיה בצורת צלב, בתוך נחל קדרון.

הצלבנים הוסיפו את החלק העליון, שער הכניסה והקאפלות בשני הצדדים.

קדושה למוסלמים - בתקופה האיובית, ימי צלאח א-דין, הכנסיה לא נחרבה אלא התקדשה למוסלמים, כי מרים היא קדושה גם באיסלאם. היא מוזכרת בכמה סיפורים בקוראן, ויש גם פרק: סורת מרים. למרות שהמקום לא הפך למסגד, המוסלמים הוסיפו מחראב ליד האדיקולה, וגם בתוך האדיקולה יש גומחה קטנה בצד דרום. מוסלמים מגיעים לכאן עד היום, מורידים נעליים ונכנסים לביקור בכנסיה. הנוצרים מתייחסים אליהם כמו כל מבקר בכנסיה.

הסיפור המסורתי על מרים : הספור לא מופיע בברית החדשה, אלא זו מסורת חיצונית מאוחרת, שהתפתחה בתקופה הביזנטית. העותקים העתיקים ביותר נשארו מהמאה 5, בשפות שונות, אך המסורת היתה קודם, כי עובדה שכאן בנו את הכנסיה כבר במאה 4.

כשמרים הגיעה לסוף חייה, לא ברור באיזה גיל ובאיזו שנה, היא פגשה מלאך. המלאך בישר לה שבעוד כמה ימים יסתיימו חייה. בימים שנותרו התקבצו השליחים מרחבי העולם, הגיעו לביתה כמו בנס, על עננים קטנים, ונאספו סביב מיטתה. מרים לא מתה מוות טבעי אלא נפלה לתרדמה, נרדמה לנצח. זה מבטא את גודל ההערצה למרים, אימו של ישוע. אנשים לא יכלו לקבל שהיא מתה מוות רגיל.

האירוע הזה נקרא "תרדמת הבתולה", בלטינית Dormitio, והוא מונצח בהר ציון, בכנסיית דורמיציין, כי שם היה ביתה לפי המסורת. כשהיא נרדמה ישוע הופיע ליד מיטתה ואסף את נשמתה בידיו, לקח אותה איתו אל השמיים.

השליחים ערכו לה לווייה, ולקחו את הגוף שלה אל הקבר בנחל קדרון, אזור קבורה מקובל בתקופה זו. אך הגוף הזה לא יכול להישאר למאכל התולעים, כי הוא קדוש – הרי אלוהים היה בתוכה בזמן ההריון. לכן המסורת היא שהגוף נאסף לשמיים, ביום השלישי לתרדמתה/מותה (בהשראת הספור שקרה לישוע), ולכן הקבר נשאר ריק.

המשמעות היא שכנסיית דורמיציון וכנסיית קבר מרים אינן מתחרות זו בזו, כי כל אחת מציינת ארוע אחר ב"מותה" של מרים. הנוצרים מבקרים גם כאן וגם שם. הקתולים מעריצים את מרים יותר מהאורתודוקסים, בתיאולוגיה שהתפתחה, בפולחן וכו'.

רק הפרוטסטנטים לא באים- לא לקבר ולא לתרדמה, כי הם מאמינים רק בכתבי הקודש. הם לא מכירים בסיפור הזה, וזה נחשב ציזבאט בשבילים. בנוסף, הם ביטלו את פולחן הקדושים, והם לא מקבלים גם את הפולחן המוגזם של מרים, אלא רק את סיפוריה מכתבי הקודש.

המושגים בלועזית מפרידים בין עליית ישוע לשמיים ולקליחת/אסיפת מרים. ישוע עולה בעצמו עלייה אקטיבית- ASCENSION, ומרים נאספה/נלקחה בידי ישוע – ASSUMPTION. **ציון לקבר מוג'יר א-דין** – מבנה קטן עם כיפה מעל הכנסייה, לזכר שופט וסופר מוסלמי ממלוכי בירושלים במאה 15, שכתב ספר על ההיסטוריה של ירושלים וחברון, והרבה מידע מהתקופה הממלוכית מסתמך עליו. **מערת הבגידה / מערת התלמידים** - מסדרון ימינה/מזרחה מוביל אליה מהרחבה של כנסיית קבר מרים, אך סגרו לפני הזמן ולא נכנסנו.

אזור גת שמנים הוא האזור שאליו הגיעו ישוע ותלמידיו אחרי הסעודה האחרונה, וכאן קרו כמה אירועים: תפילת היגון, נשיקת הבגידה של יהודה איש קריות, והמעצר של ישוע.

במערת הבגידה מנציחים את המקום הראשון שישוע הגיע אליו עם 11 תלמידים (יהודה עזב במהלך הארוחה). ישוע רצה להתפלל, לקח איתו 3 תלמידים קרובים לו, וזו מהמערה מעט הצידה משאר התלמידים. את התפילה הזו שלו מנציחים לפי המסורת בכנסיית גת שמנים. לפי המסורת- אחרי התפילה הם חזרו למערה, ואז הגיע יהודה ונישק את ישוע והוא נתפס.

בימי בית שני השתמשו במערה שבתוך סלע האם כנראה כבית בד, ונמצאו שם שקעים לקורות, בור מים ועוד, שאפשר לראות בפנים.

בתקופה הביזנטית והצלבנית – המערה שימשה כקאפלה- מקום תפילה נוצרי, וגם מקום קבורה. נמצאו בה 40 קברים מתקופות אלה. רואים פסיפסים ביזנטיים על הרצפה. ציורים צלבניים (פרסקות) רואים על התקרה, ובהם מצוירים כוכבים צבעוניים, להמחיש את שעות הלילה של הסיפור.

המערה נמצאת בידי הפרנציסקנים. מתאימה לכל הזרמים הנוצרים. תיירים אוהבים ללכת גם למקום התפילה (גת שמנים) וגם למקום הבגידה כאן. זה אתר קטן ויש בו אורה חשוכה ו"מתאימה" לבגידה.

הספור בכתבי הקודש: לוקס כ"ב 47 עוֹדְנוּ מְדַבְּר וְהָנָה הַמּוֹן עִם וְאֶחָד מִשְׁנֵי הָעֶשֶׂר הַנִּקְרָא יְהוּדָה הַלֵּד לְפָנֵיהֶם וַיִּקְרַב אֵלָּי וַיִּשָׁקֵנִי וַיִּשָׁע יְהוּדָה הַבְּנִשְׁיָקָה אֶתָּה מִסֹּר אֶת־בְּרֵחֶיךָ: 49 וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אִתּוֹ רָאוּ אֶת אֲשֶׁר יְהִי וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֲדִינִי הִנֵּכָּה בְּחָרְב: 50 וַיֵּד אֶחָד מֵהֶם אֶת־עֶבֶד הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַיִּקְצֹץ אֶת־אָזְנוֹ הַיְמָנִית: 51 וַיֵּעַן וַיִּשָׁע וַיֹּאמֶר רַב עֲתָה הֲרָפוּ וַיִּנְעַע בְּאָזְנוֹ וַיִּרְפָּאֵהוּ: 52 וַיֹּאמֶר וַיִּשָׁע אֵל רֵאשִׁי הַכֹּהֲנִים וְשָׂרֵי הַמִּקְדָּשׁ וְהַזְּקֵנִים אֲשֶׁר בָּאוּ עֵלָיו לֵאמֹר קְצַאת עַל־פְּרִיץ יְצֵאתֶם עֲלֵי בְּחָרְבוֹת וּבְמִקְלוֹת: 53 וְאֲנִי הֵייתִי עִמָּכֶם בְּמִקְדָּשׁ יוֹם יוֹם וְלֹא־שָׁלַחְתֶּם יְדְכֶם בִּי וְאֹלָם זֹאת שְׁעַתְכֶם וְזֶה שְׁלוֹטוֹן הַחֹשֶׁד:

אתרי הר ציון

הגעה להר ציון ברגל מגת שמנים: אפשרות 1: דרך שער האריות והעיר העתיקה עד שער ציון. אפשרות 2: להקיף את החומה מדרום עד שער ציון - ביקור בדגש נוצרי.

הר ציון חשוב וקדוש לנצרות מכמה סיבות: כנסיית דורמיציון (תרדמת מרים), חדר הסעודה האחרונה, כנסיית סנט פטרוס אינגליקנטו(בית הכהן הגדול כייפא). עיקר הפרסום של הר ציון הוא לאו דווקא בגלל מעשי ישוע, אלא בגלל תהליך התפתחות הכנסייה. לפי מסורת נוצרית – תלמידי ישוע המשיכו לשהות גם לאחר מותו באותו מקום של הסעודה האחרונה, ושם החלה להתפתח הכנסייה. בהתחלה היתה קהילה קטנה ולאט לאט התפתחה והפכה לארגון ענק חובק עולם, שהתפצל לכמה ארגונים.

הר ציון נחשב מקום הולדתה של הכנסייה, והארוע המכונן הוא הפנטקוסט (=50) שקרה ביום ה-50 לאחר התחייה. בארוע זה השליחים קיבלו כוח מיוחד מרוח הקודש ואז החלו להפיץ את הבשורה של ישוע. מכאן יצאה הבשורה הנוצרית לכל העולם.

כנסיית הדורמיציון

נמצאת ברשות נזירים קתולים בנדיקטינים גרמניים (מחזיקים גם בכנסיית נס הלחם והדגים, בטבחה ליד הכינרת) המקום מתאים לכל הזרמים חוץ מפרוטסטנטים.

דורמיציון בלטינית = תרדמה. דורמיציון = של התרדמה. אין קשר בין השמות דורמיציון לבין הר ציון, זה מקרי בהחלט, למרות שהרבה ישראלים חושבים בטעות שזה קשור.

הכנסייה מנציחה את התרדמה בסוף חייה של מרים. מרים המשיכה לגור בירושלים אחרי מות ישוע. יוחנן גר כאן יחד אתה – התלמיד האהוב, שעמד עם מרים ליד הצלב, וישוע אמר לאימו להתייחס אליו כמו אל בנה. מרים ויוחנן גרו באותו בית, והוא דאג לה. בסוף חייה השליחים נאספו לבית זה כדי להיפרד ממנה, ולאחר תרדמתה- ישוע הגיע לאסוף את נשמתה מתוך הגוף. מכאן לקחו את הגוף שלה אל הקבר בנחל קדרון (כנסיית קבר מרים).

רקע היסטורי

בתקופה הביזנטית – כנסיית האגיה ציון – כנסיית ציון הקדושה- כנסייה מאוד גדולה וחשובה שנבנתה כאן, בימי תיאודוסיוס הראשון, סוף מאה 4, נקראה ע"ש הר ציון, וע"ש הפסוק התנ"כי: "כי מציון תצא תורה", שהנוצרים ניכסו אליהם. היא נקראה "אם הכנסיות כולן", האמא של כל הכנסיות בעולם, במובן הארגוני, כי מכאן התחיל מוסד הכנסייה.

זו היתה בזיליקה גדולה, והתגלו שרידים שלה בחפירות. כללה את כל השטח של הכנסייה כיום וגם את חדר הסעודה האחרונה. הכנסייה הביזנטית הנציחה בתוכה כמה מסורות: חדר הסעודה האחרונה, והפנטקוסט. בשלב מסוים בתקופה הביזנטית החלו לייחס למקום גם את תרדמת מרים. הבזיליקה הנציחה את התרדמה, וחדר הסעודה היה מן נספח שלה. הכנסייה הזו הוחרבה ע"י המוסלמים.

בתקופה הצלבנית – הוקמה כאן "כנסיית מרים הקדושה של הר ציון", כנסייה קטנה יותר מהביזנטית, וגם היא הנציחה בתוכה את 3 האירועים הנ"ל. הכנסייה הצלבנית הוחרבה ע"י האיובים ב-1219, ע"י אל-מאלכ אל-מועטיס עיסא, שהרס עוד כנסיות וגם את חומות ירושלים. מתוך הכנסייה הצלבנית נשאר חלק קטן שהשתמר עד ימינו – זה חדר הסעודה האחרונה. חלק זה לא נהרס בגלל המסורת של קבר דוד, שנמצא מתחת לחדר, וקדוש גם למוסלמים – נבי דאוד. ב-1898 הקיסר הגרמני וילהלם ה-2 מבקר בארץ, כדי לחנוך את כנסיית הגואל הלוטרנית, בעיר העתיקה. בביקור הוא מקבל במתנה מהסולטן עבד אל-חמיד ה-2 - שתי נחלות לבניית כנסיות גרמניות: את השטח כאן לקתולים, והשטח בהר הזיתים לבניית כנסיית אוגוסטה ויקטוריה- הלוטרנית.

במהלך בניית הכנסייה המודרנית כאן עשו חפירה ארכיאולוגית, ומצאו שרידים של הגיה ציון הביזנטית ושל כנסיית מרים הקדושה הצלבנית.

הכנסייה המודרנית - כנסיית דורמיציון נחנכה ב-1910 (יחד עם אוגוסטה ויקטוריה). כך יש כיום 3 כנסיות גרמניות מונומנטליות בירושלים, והפעמונים שלהן אמורים להיות מסונכרנים ומצלצלים יחד.

התכנון היה של ארכיטקט גרמני, בסגנון גרמני אך בשילוב סגנון מזרחי. כללית זה סגנון ניאו-רומנסקי, הוא ניסה לחקות רומנסק גרמני מהמאות 11-12. הוא שילב גם שיטת אבלק בצבעים שונים בחזית. מגדל הפעמונים נבנה בצורה שמזכירה מינרט מוסלמי, וגם מזכירה קסדה של חייל גרמני.

בתוך הכנסייה - המבנה עגול קונצנטרי/ הרכזי, כפי שמתאים למבנה הנצחה. מקום הנצחה הוא במרכז המבנה, בקריפטה/ במרתף – שם יש פסל של מרים בתרדמתה.

בקישוטים יש דומיננטיות גרמנית עם קדושים קתולים, אך גם אומנות ביזנטית ויוונית. פירוט עם הסברים של כל הציורים יש בקבצים שנשלחו.

ריצפת הפסיפס מודרנית, העיטורים בו בנויים בכמה מעגלים. זו תמונה קוסמית של העולם כולו לפי התפיסה הנוצרית:

במרכז – השילוש הקדוש בצורת 3 טבעות, ובתוך כל אחת כתוב ביוונית הגיוס=קדוש, ובסה"כ: קדוש, קדוש, קדוש... – לפי הפסוק בישעיהו וגם בחזון יוחנן. השילוש הקדוש עם האור האלוהי עובר מהמרכז לכל העולם. קרני האור מתפזרות בעולם דרך הנביאים והשליחים שבמעגלים הבאים.

במעגל השני - 4 הנביאים הגדולים בברית הישנה: ישעיהו ירמיהו יחזקאל ודניאל.

המעגל הבא – תרעשר- 12 הנביאים עם הספרים הקצרים יותר בברית הישנה.

המעגל הבא - סמלי 4 האוונגליסטים: אריה, נשר, שור ואדם, שכתבו את ספרי הבשורה.

המעגל הבא – 12 השליחים, תלמידי ישוע.

המעגל החיצוני – זודיאק, גלגל המזלות, כל חודשי השנה, שמייצגים את העולם כולו.

האפסיס המרכזי – פסיפס מודרני שנעשה בסגנון ביזנטי עתיק. בחלק העליון יש אותיות ומילים ביוונית. זה לא אופייני לכנסייה קתולית, אך זה נועד לשלב את המזרח, את האזור בו נמצאת הכנסייה. הדמויות למעלה: מרים ובידיה ישוע, בידו של ישוע יש ספר פתוח ובו כתוב ביוונית: אני אור העולם.

מתחת למרים רואים 8 נביאים מהברית הישנה שניבאו את בואו של ישוע, לפי הפרשנות הנוצרית. רשום פסוק מישעיהו ז' 14: הנה העלמה, הרה וילדת בן, וקראת שמו עמנו אל:

6 מזבחות מסביב – בכל אחד ציורים/פסלים בנושא אחר. אחד מהם בצד ימין הוא בנדיקטוס הקדוש, הפטרון של הכנסייה, שמחזיק לוח עם התקנון של המסדר הבנדיקטיני. הוא הקים את המסדר במאה ה-6 באיטליה, ונחשב המנהיג הראשון של הנזירות במערב.

פסלים של סצנת חג המולד ללא ישוע, שאותו מוסיפים רק בחג המולד עצמו. בדר"כ משאירים אותם בכנסייה בכל תקופת המולד, עד פדיון הבן ב-2.2 בכל שנה.

הקריפטה (המרתף)

האפסיס של הקריפטה פונה מזרחה ומקיף את המזבח. יש בו פסיפס מודרני שמתאר את הפנטקוסט – ירידת רוח הקודש של השליחים בצורת לשונות אש. יש גם יונה שמציינת את רוח הקודש. גם מרים מתוארת כאן, למרות שלא בטוח שהיא השתתפה בארוע הזה. זו הפינה של הכנסייה שהיא הכי קרובה לחדר הסעודה האחרונה, ולכן מקשרים אותו לכאן. חדר הסעודה עצמו לא בידי הנוצרים ולכן כאן יש מקום שמאפשר להנציח את האירוע.

פסל מרים בתרדמתה- במרכז הקריפטה. זה פסל מודרני שעשוי מחומרים יקרים: הפנים וכפות הידיים עשויים שנהב, והגוף עשוי מעץ הובנה (EBONY) -עץ קשה ויקר שממנו עושים גם את הקלידים השחורים בפסנתר.

הפסיפס בכיפה שמעל הפסל- במרכז ישוע בידיים פרושות, בא לקבל את נשמתה של מרים, ומסביבו 6 מדליונים עם נשים מהברית הישנה, שכל אחת מהן נחשבת פרה-פיגורציה למרים(רמז מוקדם למרים): חווה- עירומה עם פרי ונחש, מרים אחות משה - עם תוף, יעל אשת חבר הקיני – מחזיקה פטיש ומקבת, יהודית- מחזיקה ראש כרות(ספר יהודית – ספר חיצוני לתנ"ך), רות המואביה - עם אלומת שיבולים, אסתר המלכה- עם בגדי מלכות.

קפלה צדדית מול הפסל, ובה ציור קיר שמתאר את תרדמת מרים ואת ישוע אוסף את נשמתה. קפלות צדדיות נוספות מסביב - נתרמו ע"י מדינות קתוליות, שרצו להביע הערצה למרים: ברזיל, מכסיקו ועוד, יוצרות כאן אווירה בינלאומית.

חדר הסעודה האחרונה/ סנקולום

זוהי אינה כנסייה!! החדר נמצא ברשות מדינת ישראל, מתאים לכל הזרמים. השם סנקולום בלטינית= חדר אוכל. סנאקל באנגלית. מקום שבו אוכלים את ארוחת הערב. לפי מסורת מהתקופה הביזנטית כאן היה החדר. המבנה הקיים היום הוא לא מקורי מימי בית שני, אלא כנראה מתקופת הצלבנים.

בתקופה הצלבנית היתה כנסייה בזיליקלית, ובצמוד אליה היה החדר הזה, בקומה שנייה, לפי הספור בברית החדשה, שהתרחש ב"עלייה". רוב החדר הוא צלבני, אך יש גם תוספות אחרות: העמודים במרכז הם כנראה

עמודים מהכנסייה הביזנטית שהיתה כאן, והם בשימוש משני בחדר הצלבני. התקרה היא אולי צלבנית ואולי היא משיפוץ פרנסיסקני מאוחר יותר. הקשתות נראות מחודדות מדי יחסית לצלבנים.

ב-1333 התיישבו כאן הפרנציסקנים בהר ציון, החזיקו בסנאקולום, ובנו לידו מנזר. לבסוף העותומנים סילקו אותם אחרי 200 שנה, במאה 16, ב-1552, אחרי סדרה של מריבות על הבנין בין נוצרים, יהודים ומוסלמים. העותומנים גירשו את הנוצרים והיהודים מהבנין.

העותומנים הפכו את החדר למסגד. יש כתובת הקדשה על הקיר שבה הסולטן סולימן המפואר מכריז שהמקום יהפוך למסגד. הם בנו מחראב בצד דרום (כיום רואים מחראב חדש מהמאה ה-20). ויטראז'ים בחלונות בסגנון ערבסקות – נפגעו במלחמת השחרור ושופצו אחרי 1948. היה גרם מדרגות שמוביל למטה לקבר דוד, אך כיום הוא חסום.

מאז 1948 המבנה שייך למדינת ישראל, לא לנוצרים ולא למוסלמים. הוא הפסיק לשמש כמסגד או כנסייה, והוא מוגדר כחדר ריק, באחריות משרד הדתות. גם לנוצרים אסור לבצע כאן טקסים או מיסות, בגלל הרגישות של קבר דוד, שקדוש ליהודים ולמוסלמים. נוצרים יכולים לשיר, להתפלל אך לא לעשות טקס דתי רשמי עם בגדים, נרות, מזבח וכו'. הפרנסיסקנים עד היום רואים בחדר רכוש שלהם ועדיין מנסים לקבלו בחזרה מהמדינה.

החדר מנציח שני אירועים- את הסעודה האחרונה ואת הפנטקוסט:

הסעודה האחרונה - מתי כ"ו 26 ויהי באכלם וישח ישוע את הלהם ויברך ויפרס ויתן לתלמידים ויאמר קחו ואכלו זה הוא גופי: 27 וישח את הכוס ויברך ויתן להם ויאמר שתו ממנה כלכם: 28 כי זה הוא דמי דם הברית החדשה הנשפך בעד רבים לקליחת חטאים: 29 ואני אמר לכם לא אשתה מעתה מפרי הגפן הזה עד היום ההוא אשר אשתה אתו עמכם והוא נשפך במלכות אבי: 30 ויהי אחרי קראם את ההלל ויצאו אליהם היתים:

בסעודה זו ישוע ייצר טקס חדש עם הלחם והיין, וזה הפך לטקס המיסה הנוצרי- סעודת האדון, שבו משחזרים הנוצרים את הקרבן של ישוע.

הפנטקוסט - ירידת רוח הקודש על השליחים בצורת לשונות אש, 50 יום אחרי התחייה. זה נחשב ארוע מכונן – יום ההולדת של מוסד הכנסייה הנוצרית. שם הם קיבלו את הכוח להפיץ את הנצרות בעולם, בכל השפות.

מעשי השליחים ב' 1 וביום מלאת שבועת השבעות נאספו כלם לב אחד: 2 ויהי קול רעש מרהשמים פתאם כקול רוח סערה וימלא את פלהבית אשר הם ישבים בו: 3 ותראיהם אליהם לשונות מתפרדות כמראה אש ותנוח אחת אחת על כל אחד מהם: 4 וימלאו כלם רוח הקדש ויחלו לדבר בלשונות אחרות כאשר נתנם הרוח לספר: 5 ובירושלים שכנו יהודים יראי אלהים מבין פלוגי אשר תחת כל השמים: 6 ויהי בהיות קול הרעש ההוא ויקבצו עם רב ויהיו נבכים כי כל איש שמע אתם מדברים כשפת ארצו: 7 וישתוממו ויתמחו ויאמרו איש אל רעהו הנה המדברים האלה הלא כלם בני הגליל המה: 8 ואיך שמעים אנחנו אתם איש כשפת ארץ מולדתנו: 9 פרתיים ומדעים ועילמים וישבי ארם נהרם יהודה וקפודקיה פטוס ואסא: 10 פרוגיא ופמפוליא מצרים וחבל לוב אשר עליה קוריני והבאים מרומי יהודים וגרים: 11 פרתיים וערבים הנה אנחנו שמעים אתם מספרים בלשונותינו גדלות האלהים: 12 ויתמהו כלם ויפיהלו ויאמרו איש אל אחיו מה זאת:

פנטקוסטלים- יש נוצרים שנקראים כך – שטוענים שקבלת רוח הקודש לא הסתיימה אז, אלא יכולה להתרחש גם אצל כל מאמין בימינו. בפולחן שלהם הם מזמנים את רוח הקודש ע"י הרמת ידיים למעלה, ומקבלים אותה ואת ה"מתנות" שלה, מאמינים שיכולים לרפא בעזרתה וכו'.

שני קישוטים עם משמעות נוצרית:

פסל מודרני של עץ זית עשוי מברונזה. הוא מייצג כמה דברים: את ישוע המשיח, שמושחים בשמן זית. מזכיר את גת שמנים שבה ישוע התפלל וסבל. מזכיר יונה עם עלה זית מספר בראשית. ענפי העץ שצומחים למעלה מקבלים בקצה צורה של גביעי יין (שתו- זה דמי...). בצמוד לעץ צומחת חיטה (זה בשרי...). ואשכול ענבים לייצור יין. הנצרים של הנצרות החדשה צומחים מהשרשים, במקום הענפים הכרותים של עם ישראל והברית הישנה.

השקנאים בכותרת העמוד בפינה המערבית – עמוד השיש שייך לכיפה מוסלמית, אך הוא עמוד צלבני בשימוש משני, שהמוסלמים כיסו אותו בטיח. רק אחרי 1948 נחשפה הכותרת שהיתה מתחת לטיח. השקנאי באומנות הנוצרית הוא סמל לישוע: בעולם הרומי היתה אמונה שגויה, שבזמן סכנה השקנאי נותן לצאצאיו לאכול את בשרו כדי להציל אותם. בעצם השקנאי אוסף דגים בשק מתחת למקור שלו והצאצאים מכניסים את המקור רק לשק הזה. גם ישוע נתן לתלמידיו "לאכול מבשרו".

הכותרת אמנם קטנה מאוד, אך זה חשוב להראות לנוצרים את הסמל הזה, שמדבר אליהם מאוד.

עוד שני אתרים סמוכים, מדרום לשער ציון

מנזר אד-סנאקולום - מנזר פרנסיסקני שנבנה בשנות ה-30, הכי קרוב לחדר הסעודה האחרונה. בשער הכניסה מופיע סמל הקוסטודיה ובתוכו כתובת: "הר ציון הקדוש בירושלים". זו הנקודה הרגישה שלהם, כי זה מקום שהיה שייך להם והם גורשו ממנו.

כנסיית הגואל הארמנית- כנסייה שהחלו לבנות בשנות ה-70 ולא הושלמה. המקום עומד מעל שרידים ביזנטיים וצלבנים. הארמנים מנציחים כאן את בית כייפא וחקירת ישוע, מסורת שונה משאר העדות הנוצריות. המקום סגור וצריך לבקש אישור כניסה מהפטריוארכיה הארמנית.

כנסיית סנט פטרוס אינגליקנטו

נמצאת מחוץ לעיר העתיקה, במורד הר ציון. לידה נמצא הדגם של ירושלים הרומית ביזנטית (שראינו בסיון 31).

אפשר לרדת במעלית מהקפטריה עד מפלס הכניסה, מתאים לנכים, אך משם למטה יש רק מדרגות.

הבעלות: מסדר קתולי צרפתי של נזירים אסמפסיוניסטים (Assumptionists), שמחזיקים גם בכנסיית נוסטראס ליד השער החדש. זה מקום פופולרי ומתאים לכל הזרמים.

פירוש השם בלטינית: פטרוס הקדוש בקריאת התרגול (גלוס קנטוס=קריאת התרגול).

האירועים המונצחים כאן: כאן עמד בית הכהן הגדול כייפא. באותו לילה בין יום חמישי לששי, קרו כאן שני אירועים, בפנים ובחוץ, המתוארים בברית החדשה בכל 4 האוונגליונים, בגרסאות שונות.

הסיפור בפנים - ישוע הובא לחקירה בבית הכהן הגדול, מעין משפט לילי מאולתר עם עדי שקר, כדי לראות אם ניתן להאשים את ישוע במשיחיות, ולהשתיק את "עושה הצרות", שחולל מהומה במקדש והעביר ביקורת על השחיתות והצביעות של הכהנים. מרקוס י"ד, 53 ויוליכו את ישוע אלה הכהן הגדול ויקהלו אלו כל דאשי הפהנים והקנים והסופרים: 54 ופטרס הלך אחריו מרחוק עד לחצר הכהן הגדול פנימה וישב שם עם המשפחות ויתחמם נגד האור: 55 ויאשי הפהנים וכל הסנהדרין בקשו עדות על ישוע להמיתו ולא מצאו: 56 כי רבים ענו בו עדות שקר אבל לא היו דבריהם מקובלים: 57 ויקומו אנשים ויענו בו עדות שקר לאמר: 58 שמענו אתו אמר אני אהרס את ההיכל הזה מעשה ידי אדם ולשלישת ימים אבנה היכל אחר אשר איננו מעשה ידי אדם: 59 וגם בזאת לא היתה עדותם מקובלת: 60 ויקם הכהן הגדול ויעמד בתוף וישאל את ישוע לאמר האנך משיב דבר מהיזה אלה ענייך: 61 והוא התריש ולא השיב דבר ויוסף עוד הכהן הגדול לשאל אתו ויאמר אלו האתה הוא המשיח בן המבדק: 62 ויאמר ישוע אני הוא ואתם תראו את בן האדם יושב לימין הגבורה ובא עם ענני השמים: 63 ויקרע הכהן הגדול את בגדיו ויאמר מה לנו עוד לבקש עדים: 64 הנה שמעתי את הגדוף מה דעתכם ויחשיעו כלם כי יחייב מיתה הוא: 65 ויחלו מהם לרק בו ויחפזו את פניו ויכהו באגרף ויאמרו אליו הנבא והמשפחות אחריו במכות עלה לחי: הספור של חקירת ישוע וההתעללות בו- גורם לאי נוחות ליהודים, כי יש לו גוון אנטישמי קצת. כל מדריך צריך להחליט איך הוא מתמודד עם זה. בכל מקרה בדרכי ראש הקבוצה/ הרועה הרוחני הוא זה שקורא מהברית החדשה.

הסיפור בחוץ – פטרוס מתכחש לישוע 3 פעמים, ואחרי הפעם השלישית קרא התרנגול, ואז פטרוס התחרט על ההתכחשות. שם הכנסייה מנציח את האירוע הזה. ישוע ניבא את ההתכחשות הזאת כבר בסוף הסעודה האחרונה, או בחדר או בדרך לגת שמנים. מרקוס י"ד, 66 ויהי בקהות פטרוס בתחיתית החצר ותבא אמת משפחות הכהן הגדול: 67 ותרא את פטרוס כי מתחמם הוא ותבטבו ותאמר גם אתה היית עם הנצרי ישוע: 68 ויכחש ויאמר לא אדע ולא אבין מה את אמרת ויצא החוצה אלה האולם ויקרא התרנגול: 69 ותראהו השפחה ותאמר עוד אלה העמדים שם זה הוא אחד מהם ויכחש פעם שנית: 70 וימטט אחריו גם העמדים שם אמרו אלה פטרוס אמנם אתה אחד מהם כי אף גלילי אתה ולשונך כלשונם: 71 ויחל להחרים את נפשו ויהלשבע לאמר לא דעתי את האיש הזה אשר דברתם: 72 והתרנגול קרא פעם שנית ויזכר פטרוס את הדבר אשר אמר לו ישוע בטרם יקרא התרנגול פעמים תכחש בי שלש פעמים וישם על לבו ויבד:

שלבנים היסטוריים:

הכנסייה המודרנית נחנכה ב-1931, מבנה יפה ומיוחד בעל 3 מפלסים: הכניסה במפלס העליון וממנו יורדים למטה. ככל שירידים עמוק יותר, כך מתגברת עוצמת החוויה – יותר חשוך ויותר עצוב, ובסוף מגיעים לצינוק, והצליינים מתרגשים ובוכים שם יחד עם ישוע. האדריכל הוא צרפתי בשם בובה. הכנסייה שופצה בשנת 2000. **בית שני** - בחלק העמוק ביותר מצאו חדרים שזוהו כחדרים יהודיים מימי בית שני, ושם מצאו גם מקווה טהרה. אמנם זה לא מוכיח שום דבר לגבי בית הכהן הגדול, אך זה מעלה את הסבירות שגרו כאן כוהנים, כי הם הקפידו יותר על טהרה.

מהתקופה הביזנטית – יש שרידי כנסייה מהמאה ה-5, שגם היא היתה בנויה מעל אותו בור / צינוק. חלק מהפסיפסים מוצגים ליד שער הכניסה, בפנים מימין. הכנסייה נהרסה ע"י הפרסים ב-614 ושוקמה. אין כאן שום שלב צלבני. או שהכנסייה הביזנטית המשיכה להתקיים, או שהצלבנים לא הכירו את המקום. **שער הכניסה** – דלת ברונזה מודרנית שמתארת את ההקדמה לאירועים: כשישוע מנבא לפטרוס שהתרנגול יקרא אחרי שהוא יתכחש לו 3 פעמים. האמן מציג זאת בחדר הסעודה האחרונה, עם תרנגול על אדן החלון. על שולחן הסעודה רואים גביע יין.

בתוך הכנסייה

המפלס העליון הוא הצבעוני והמואר ביותר. האולם בנוי בצורת צלב. רוב הפסיפסים כאן עוסקים בנושא החטא והחזרה בתשובה, כי זה מתאים לסיפור על פטרוס: פטרוס נכשל/חטא בהתכחשות לישוע אך בסוף התחרט וחזר לישוע.

הפסיפס באפסיס מציג את החקירה של ישוע בפני כייפא. ישוע עומד קשור, וכייפא עומד מימין עם בגד טורקיז קרוע. לפי הסיפור כייפא קרע את בגדו אחרי ששמע את ישוע אומר: "אני הוא המשיח". הצלב מוחזק בידי מלאכים מעל ישוע, כי הצליבה הולכת ומתקרבת. אלוהים האב נראה בוכה בשמיים, כי הוא צריך להקריב את בנו.

בפסיפסים באזור המזבח אפשר לראות 3 נשים בצד ימין ו-3 גברים בצד שמאל, שלפי המסורת הקתולית היו אנשים חוטאים שחזרו בתשובה והפכו לקדושים. הגבר האמצעי הוא הגנב הטוב, שעומד בתנוחת צליבה. הוא חטא, אך כשהוא גסס על הצלב הוא התחרט, חזר בתשובה, והביע את אמונתו בישוע. האישה המרכזית היא מריה מגדלנה – לפי המסורת הקתולית היא היתה פרוצה, שחזרה בתשובה והפכה להיות תלמידה נאמנה של ישוע, ולכן היא קדושה. אין לזה ביסוס בכתבי הקודש. האישה הימנית – היא מרים המצרית – גם היא זונה בתקופה הביזנטית במאה 4, עבדה על ספינה, והתגלגלה במקרה לטיול בכנסיית הקבר. היא לא הצליחה להיכנס, כי כל פעם שהתקרבה לפתח היתה רוח שהעיפה אותה החוצה. אחרי כמה פעמים היא הבינה את הרמוז, עזבה את אורח חייה והפכה לנזירה מתבודדת במדבר יהודה. האישה השמאלית – פלאגיה (הספור ליד מסגד העלייה).

הפסיפס בזרוע השמאלית של האולם – פטרוס והחטא שלו – ההתכחשות שלו לישוע, וישוע נותן בו מבט שקט. לפטרוס אין הילה בשלב זה, כי הוא רחוק מאלוהים ואין לו קדושה. בחלק התחתון רואים את פטרוס אחרי שהתחרט וחזר אל ישוע, הגיע למעמד בכיר- נראה מבוגר עם בגדים מכובדים, מחזיק את המפתחות ויש לו הילה. הקתולים רואים בו (בדיעבד) את האפיפיור הראשון. **הפסיפס בתקרה** – מלאכים עם צלב. **מפלס הביניים** - ירידה במדרגות תלולות.

המפלס יותר חשוך עם פחות צבעים. כאן כבר רואים את סלע האם שחצבו בו, במדרון של הר ציון. שלוש האיקונוס כאן מתמקדות רק בפטרוס, ומראות משמאל לימין את 3 השלבים בתהליך של חזרה בתשובה, תהליך השיבה לאלוהים אחרי החטא:

שלב 1 הוא החטא – פטרוס אומר "אני לא מכיר אותי", מתכחש 3 פעמים ליד המדורה בחצר.

שלב 2 - פטרוס מתחרט על החטא, בוכה בכי מר כשהוא הבין מה הוא עשה.

שלב 3 - פטרוס שב לאלוהים, בארוע ההתגלות של ישוע בכנרת לפני תלמידיו, ושם ישוע שואל את פטרוס 3 פעמים "האם אתה אוהב אותי". אלה 3 פעמים כנגד 3 ההתכחויות, כדי לתקן את החטא. פטרוס מקבל מישוע את מטה הרועים, את תפקיד הרועה והמנהיג.

הספור נותן תקווה לכל מאמין, שגם אם חוטאים אפשר לחזור בתשובה ולעלות לגדולה. הקתולים מתייחסים לאיקונות רק כאל קישוט. הרוסים ואורתודוכסים מתייחסים לאיקונות כדבר קדוש, הם ישתחוו ויתפללו אליהן.

פתח עגול ברצפה, שממנו אפשר לראות את הצינוק, שבו הוחזק ישוע בלילה של החקירה, עד יום ששי בבוקר. בפתח זיהו צלבים חקוקים מהתקופה הביזנטית. זה אומר שכבר אז הייתה קדושה לחדר הזה.

מפלס תחתון – "חדרי חקירות וצינוק" - ירידה במדרגות

"חדרי החקירות" - חללים חצובים בסלע, שמתוארכים לימי בית שני, לפי חרסים ומשקולות שנמצאו. החדרים עברו שיפוץ וחלק מהטיח מודרני. לפי המסורת - כאן התקיימה החקירה הלילית של ישוע בפני כייפא ואנשיו. כאן יותר מתאים להקריא את הפסוקים הדרמטיים, שהם מתעללים בו והוא מודה...

חורים עגולים בסלע, קרוב לתקרה - לפי המסורת ישוע היה קשור בחבלים שהושחלו לחורים אלה. גם זה מעצים את הדרמה סביב הסבל של ישוע.

הארכיאולוגים הישראלים טוענים שהחדרים האלה היו אורווה לסוסים או בהמות, במרתף שמתחת לבית מגורים. החורים הרבים מיועדים לחבלים שבהם נקשרו הבהמות. זה מבנה מוכר של אורווה שדומה למקומות אחרים, כולל החורים. לא מכירים חללים כאלה עבור משפט או חקירה. המבנה זוהה כבית יהודי, ויש בו גם מקווה טהרה. לא ברור מי גר פה, אך בוודאות היו בעלי אמצעים, אם חצבו חדרים כאלה עבור בהמות. אין שום הוכחה שכאן היה בית הכהן הגדול. המקום הוא על צלע ההר, והאורווה היתה פתוחה בצד אחד לנוף.

מה אומרים לצליינים? חייבים לספר להם את המסורת הנוצרית, כי בשביל זה הם באו הנה. אפשר לשלב גם את העובדות, ולציין שמצאו כאן מאפיינים של בית יהודי ואורווה, אך אולי באותו לילה ערכו כאן באופן מיוחד חקירה באורווה. לא חייבים לספר את כל האמת... וחשוב לא לפגוע או להעליב את הצליינים.

הצינוק – זה המקום של שיא החוויה המרגשת ושיא הביקור בכנסייה, הרבה מאמינים בוכים כאן בבור. כאן נהוג לקרוא את מזמור תהילים פ"ח, שמתאים לאדם במצוקה, שקורא לאלוהים לעזור לו. הטקסט נמצא כאן בחוברת בכמה שפות, כל קבוצה יכולה למצוא את השפה שלה והמנהיג קורא.

יש קבוצות שרוצות להיות כאן בחושך, כדי להעצים את החוויה ולהרגיש כמו ישוע. המדריך יכול להציע זאת, ואז הוא נשאר למעלה ומכבה משם את האור בעזרת המתג. אז הם קוראים תהילים, או מתפללים או שותקים, כל קבוצה לפי סגנונה.

הארכיאולוגים מזהים כאן בור מים שהוא בעצם מקווה טהרה. יש מדרגות שיורדות לבור, וקיר שחוצה את המדרגות, כמו שרואים במקוואות אחרים. הבור עמוק מדי למקווה, אך ברור שהבור הועמק בשלב מאוחר. בימי בית שני היה מקווה רדוד ורגיל, וכאן יש מראה מובהק של מקווה. בתקופה מאוחרת יותר, לא ידוע מת, אולי בתקופה הרומית, הוא הפך לבור מים ולכן העמיקו אותו, ופתחו פתח בתקרה שממנו שאבו את המים. בתקופה הביזנטית הבור כבר שימש כקריפטא לכנסייה.

מה אומרים לצליינים? אפשר לומר שאולי לצורך המעצר של ישוע רוקנו את המקום ממים והפכו אותו לצינוק... אפשר לומר שבמקור היה מקווה ואח"כ בור מים, ואח"כ הפכו אותו לתא מעצר מאולתר.

הכלא שהרומאים כלאו בו את ישוע הוא באנטוניה, כיום בויה דלורוזה. זה לא אתר מתחרה בצינוק הזה, כי כאן הוא היה ביום חמישי בלילה, ושם זה כלא שישוע היה בו ביום ששי, בשלב מאוחר יותר.

מרפסת תצפית – לא עשינו בגלל החושך. היתה תצפית מפורטת בסיוור 31- ירושלים רומית ביזנטית. כללית - רואים מכאן את הר הזיתים, בראשו מנזר העלייה הרוסית עם המגדל בשיפוצים, ומסגד העלייה.

החצר האחורית של הכנסייה, מצד מזרח

חפירות נעשו כאן בסוף מאה 19, ע"י האסמפסיוניסטים בעלי המקום, לפני בניית הכנסייה המודרנית. הממצאים: בורות מים, מקוואות, חדרי אחסון ועוד חללים חצובים בסלע.

הממצא החשוב - גרם מדרגות רחב ומונומנטלי, כנראה דרך ציבורית שמובילה מהר ציון לכיוון נחל קדרון והר הזיתים. התיארוך הוא לתקופה הרומית, אך לא ברור אם רומית מוקדמת או מאוחרת.

הנזירים שגילו זאת טוענים שהוא מתקופתו של ישוע (רומית מוקדמת, לפני החורבן), ולפי זה והמסורות המקובלות – ההשערה היא שבאותו יום חמישי בלילה ישוע הלך על המדרגות האלה פעמיים: פעם אחת ירד מהסנקולום אל גת שמנים, ופעם שנייה - אחרי שנתפס ונעצר - נלקח בדרך זו מגת שמנים אל בית הכהן הגדול כייפא.

אמנם זה מתבסס על ספקולציות לגבי מיקום האתרים, אך לצליינים לא צריך להציב סימני שאלה. לפי המסורת – המדרגות האלה הן דבר דרמטי ונוגע ללב לכל נוצרי. הנוצרים יכולים לדמיין את ישוע יורד או עולה בהן, ואפשר לתת לצליינים זמן חופשי כאן, כדי להתייחד עם הזיכרון מהארוע הזה.

יש גדר שמגנה על המדרגות ואי אפשר לגעת בהן, כי אנשים החלו לקחת חתיכות מהמדרגות למזכרת, והן התחילו להיעלם...

רוב הארכיאולוגים ישראלים טוענים שהתיארוך הוא מתקופה רומית מאוחרת (אחרי שנת 70), וזה קצת הורס את הדרמה שישוע הלך עליהן, אך לא חייבים לבלבל את המטיילים עם עובדות... בכל מקרה תוואי הדרך של ישוע היה כנראה דומה, ומתחת למדרגות האלה היתה דרך יותר עתיקה.

תמליל סיור מספר 69 לוויה דולרוזה

מסלול: גן הקבר, כנסיית סנטה אנה והוויה דולרוזה

נסיעה לירושלים

בירושלים יש שפע אתרים קדושים לנצרות אבל אפשר לומר שהחשובים ביניהם מרוכזים בשלושה מקומות – בהר הזיתים, בהר ציון והחשוב ביותר (לא רק בירושלים אלא בארץ הקודש כולה) זה המקום שבו מנצחים את המוות והתחייה של ישוע.

בעצם כיום בירושלים יש מוקדים כאלה, שני אתרים מתחרים, שכל אחד מהם מתיימר להיות המקום שבו ישוע נצלב, נקבר וקם לתחייה. גן הקבר הוא האתר הפרוטסטנטי שמנצח את המוות והתחייה של ישוע, וכנסיית הקבר שהיא האתר הוותיק יותר שבו כל הזרמים מלבד הפרוטסטנטים מנצחים את אותם אירועים. כדאי לשים לב איך מרגישים בגן הקבר לעומת כנסיית הקבר, שני אתרים שמנצחים את אותם אירועים.

אפשר לראות כמה פנים שונות ומגוונות יש בנצרות, דבר שמתבטא גם בשני האתרים השונים האלה.

3 חוברות אריאל מומלצות לנושא הנצרות, האתרים הנוצריים באופן כללי ובפרט לנושא הסיור. החוברת הראשונה מומלצת עבור כל סיורי הנצרות, ו-2 חוברות שהן ספציפיות יותר לנושא הסיור:

מדריך לאתרים נוצריים בישראל (אריאל מס' 87-85). חוברת מעולה ומדויקת, מתאימה גם לעבודה עם מאמינים וגם עם סקרנים. אם קונים רק ספר אחד בנושא הנצרות עבור כל הקורס, מוטב שזה יהיה הספר הזה.

דרך הייסורים בירושלים (הוויה דולרוזה) – (אריאל מס' 9), זו ההעשרה והעמקה לנושא הספציפי הזה. **כנסיית הקבר בירושלים** – מומלצת בחום – (אריאל מס' 42) – חוברת מעולה, מדויקת ומפורטת. מומלצת לכל מורה דרך בארץ, שכן הרבה תיירים שאינם דווקא מאמינים נוצריים מתעניינים בכנסיית הקבר, שהיא אתר תיירותי חשוב. הרבה שנים אי אפשר היה להשיג את זה, לאחרונה הדפיסו אותה מחדש.

גן הקבר נמצא קרוב לעיר העתיקה אבל מחוץ לחומותיה, מצפון לשער שכם, בסמוך למנזר סנט אטיין. כמה הערות חשובות –

ההדרכה בגן הקבר היא הדרכה מקומית וכך נהוג. כאשר מגיעה קבוצה של מאמינים אל הגן מי שמדריך אותם בדרך כלל הוא אינו מורה הדרך הישראלי אלא מדריך מטעם הגן, בעיקר כדי שההדרכה לא תהיה משהו אינטלקטואלי עם סימני שאלה, אלא הדרכה של מאמין, מלהיבה ומחוברת לאמונה הנוצרית. מורה הדרך הישראלי צריך להכיר את בסיס החומר למרות שברוב המקרים לא ידריך באתר. גם במחנים, למרות שזו הדרכה מקומית, יש למלא את התכנים המתאימים.

בדרך שכם, לפני הפנייה לגן הקבר – מדרום שער שכם, מרחק הליכה של 2 דק'. הרבה מהקבוצות מגיעות לגן הקבר דווקא בסוף היום, אחרי העיר העתיקה, ברגל דרך שער שכם. בצפון של הרחוב, בהמשך החומה, נמצא מנזר סנט אטיין. ממזרח, בקצה סמטת קונרד שיק מסתתר גן הקבר.

הביקור באתר לא כרוך בתשלום, אולם אפשר לתת תרומה. חנות הספרים באתר היא אחת הדרכים המרכזיות שאמצעותה העמותה שמנהלת את האתר ממשיכה להתקיים ובזכותה מצליחים לספק את השירותים ללא גביית דמי כניסה או תשלומים אחרים. כמו כן מורי הדרך לא מקבלים עמלות על רכישות התיירים בחנות, ובכל זאת מבקשים בכל זאת לעודד את התיירים לקנות בה, מתוך הידיעה שכך המקום מתקיים. למורי הדרך יש הנחה של 15% ברכישות בחנות. חשוב לדעת ולקחת בחשבון שהרבה מהעובדים מבינים עברית.

גן הקבר

הדרכה מקומית

ציטוט מתוך חוברת האתר: "גן הקבר מטופח בקפידה כאתר קודש נוצרי שקט ושלם המשמש לפולחן ולהגות. רבים מאמינים כי ייתכן שגן הקבר הוא מיקומו ההיסטורי של גנו וקברו של יוסף איש רמתיים - כלומר שזהו אתר אפשרי למקום קבורתו של ישוע מנצרת. כמו כן, מהגן ניתן לצפות בגבעה דמוית גולגולת אשר ייתכן שלמרגלותיה נצלב ישוע. מאז 4981 הגן נמצא בבעלותה ותחת אחריותה של "אגודת גן הקבר (ירושלים)" – עמותה בריטית בלתי תלויה וללא מטרת רווח. קבוצות המגיעות לגן יכולות לערוך בו סיור. בדרך כלל הסיור ייערך על ידי מדריך מטעם גן הקבר הנושא תג זיהוי. בנוסף לכך, קבוצות מוזמנות לקיים אסיפות ולערוך בה את סעודת האדון (מיסה). הכניסה לגן הקבר וכל יתר השירותים שהגן מספק למבקרים הם ללא תשלום. הגן ממומן על ידי תרומותיהם ונדבותיהם של המבקרים בו, וניתן למצוא בו קופות לתרומות ליד היציאה ההכנות לסעודת האדון

במקרה שהקבוצה מעוניינת לערוך את סעודת האדון בגן הקבר, לפני הגעתכם לגן שאלו את הרועה/הכהן הדתי שיערוך את הטקס האם הוא רוצה שהתירוש יהיה בכוסות קטנות או בכוס אחת גדולה. אם הקבוצה רכשה כוסות מעץ זית למטרה זו, זכרו למסור את הכוסות לדלפק הקבלה מיד עם כניסתכם לגן. אנו תמיד מספקים ללא תשלום תירוש ללא אלכוהול ומצה עבור סעודת האדון. קבוצות אשר מעוניינות לשתות יין בסעודה או לאכול לחם מסוג אחר, תצטרכנה לרכוש את היין ואת הלחם בעצמן מבעוד מועד ולמסור אותם לדלפק הקבלה מיד עם כניסתן לגן. סגל הגן יכין את הסעודה עבור הקבוצה לפי בקשותיה וישאיר אותה באזור ששוריי מראש לקבוצה.

תוכן הסיור – מידע בסיסי והמלצות לגבי תוכן רוחני

גבעת הגולגולת³

בעמדם על הבמה אשר בקצה המרוחק של הגן, תמצאו את עצמכם משקיפים על תחנת אוטובוסים.

משמאלכם תראו מצוק תלול ומחוספס, ומימנכם, את חומתה הצפונית של העיר העתיקה. אזור זה הוא חלק ממחצבת אבנים עתיקה וניתן לראות את סימני החציבה במצוק. על פי מסורת של העדה היהודית

הספרדית בירושלים, מצוק זה שימש כ"בית סקילה" בימי בית שני, המקום בו הוצאו עבריינים להורג לאחר גזירת בית דין. החל מן המאה ה-48, צליינים נוצרים מסויימים החלו להאמין כי גבעה זו היא האתר שם נצלב המשיח.

לפחות מאז המאה הרביעית לספירה, המסורת הנוצרית ראתה באתר הקרוי "כנסיית הקבר הקדוש" את מקום צליבתו ותחייתו של המשיח. עם זאת, במאה ה-48 היו צליינים נוצרים אשר החלו להביע ספק לגבי נכונות מסורת זו. למיטב ידיעתנו, הצליין הראשון אשר הביע את הדעה כי המשיח נצלב בגבעת הגולגולת בה ניתן לצפות מגן הקבר, היה גרמני בשם אוטו תניוס אשר ביקר בירושלים

ב-4910. אולם רבים החזיקו בדעה זו בעקבותיו, והמפורסם שבהם הוא הגנרל הבריטי צ'ארלס גורדון, אשר כתב על תיאוריה זו באריכות ב-499. רק כשנה לפני מותו בקרב נגד צבא מורדים בסודן.

ישנם שלוש סיבות עיקריות התומכות בזיהוי גבעה זו עם מקום צליבתו של ישוע רבים מזהים בצלע המצוק חזות של גולגולת.

בנקודת התצפית תוכלו למצוא תצלום של הגבעה אשר צולם בסביבות 4994, ובו צורת הגולגולת נראית בברור. אתם מוזמנים להשתמש בתצלום כעזר חזותי כאשר אתם מדריכים את קבוצותיכם בגן. (על פי הברית החדשה, ישוע נצלב במקום הקרוי גולגולתא, מילה ארמית שמשמעותה גולגולת.

הגבעה ממוקמת קרוב לעיר העתיקה ובסמיכות לדרך דמשק, הדרך הראשית אשר יצאה משער שכס בימי בית שני וחיברה בין ירושלים לערים הצפוניות. הרומאים היו מוקיעים את הצלובים לצד דרכים הומים מאדם, "למען ייראו ויראו", על כן זהו אכן מיקום מתאים לצליבה. (ראוי לציין, כי אם זה הוא אכן מקום הצליבה של ישוע, סביר כי הצלב לא היה על ראש הגבעה אלא דווקא למרגלות הגבעה על צד הדרך ובגובה העיניים עם העוברים ושבים).

כפי שכבר הוזכר לעיל, על פי מסורת יהודית ירושלמית, איזור זה כבר שימש אתר הוצאה להורג בסקילה לפני ימי הכיבוש הרומי בארץ ישראל.

עם זאת, כמובן שאין אנו יכולים לטעון שזה הוא ללא ספק מקום צליבתו של ישוע, אולם לכל הפחות המקום משמש כעזר חזותי במסע הרוחני של הצליינים הרבים המבקרים בגן. החשיבות של המקום עבור הצליין, אינה בפרטים ההיסטוריים אלא במשמעות הרוחנית של אירוע הצליבה. צליבתו של המשיח מתוארת בברית החדשה בתור קורבן שה הפסח אשר מכפר על חטאי ישראל והעולם, ובתור האירוע המכונן של מלכות האלוהים. למשל "המשיח מת לכפרת חטאים, אחת ולתמיד, הצדיק בעד הרשעים, כדי לקרב אותנו אל האלוהים" (האגרת הראשונה לפטרוס ג' 49). עבור מאמין הנוצרי הצלב הפסיק להיות סמל למוות והפך להיות מקור לחיי עולם, שהרי על פי האמונה, המשיח קם מן המתים ביום השלישי.

גת היין ובור המים : בבשורה על פי יוחנן בברית החדשה מסופר כי "במקום שנצלב ישוע היה גן ובגן קבר חדש שעוד לא הונח בו איש" (יוחנן י"ט 41). על פי הברית החדשה, הגן היה שייך ליוסף איש רמתים, איש עשיר ותלמיד בסתר של ישוע, אשר קיבל רשות מיוחדת לקבור את גופתו של ישוע בקברו הקרוב כדי להימנע מחילול שבת. בגן הקבר ניתן למצוא גת ענבים קדומה, כנראה מן התקופה הרומית. זו עדות שבימי בית שני מקום זה היה גן חקלאי בבעלותו של אדם עשיר – אולי גנו של יוסף איש רמתים. כמו-כן ניתן לראות בגן בור מים אדיר מימדים שיכול להכיל קרוב למליון ליטרים אשר בתצורתו הנוכחית מתוארך לתקופה הצלבנית.

הקבר : קבר זה התגלה ב-4921 על ידי בעל האדמות היווני אשר שטח זה היה אז בבעלותו, בעת שניסה למצוא בורות מים. הכניסה לקבר נפגמה, כנראה כתוצאה מרעידת אדמה, ועל כן היא שופצה באמצעות אבנים מסותתות לאחר שהקבר התגלה. לא קיימת תמימות דעים בקרב הארכיאולוגים בנוגע לתיארוך המדויק של הקבר. פרופ' גבריאל ברקאי סבור שהקבר נחצב לראשונה בתקופת הברזל, אחרים ממשיכים להחזיק בתיאוריה הקודמת שמדובר בקבר מן התקופה ההלניסטית-רומית.

ראוי לציין שמאפיינים רבים המוזכרים בברית החדשה בקשר לקבר מצויים בקבר זה - כאמור, הקבר היה כנראה ממוקם בגן וקרוב אל אתר צליבה אפשרי.

הקבר חצוב בסלע והוא לא מערה טבעית (מתי כ"ז 24).

הקבר נחתם על ידי אבן גולל גדולה, כפי שאולי ניתן להסיק מהמסילה החצובה בסלע אשר בפתח המערה (מתי כ"ז 24). יש להעיר עם זאת שהתעלה בתצורתה הנוכחית משקפת שינויים בתקופה הצלבנית.

בתוך הקבר יש מקום עמידה למספר אבנים בחדר הקינה (לוקס כ"ד : 4, 44).

חדר הקבורה נמצא מימין לחדר הקינה (הסבר אפשרי לכתוב במרקוס ט"ז 1).

ניתן היה להשקיף אל מיטת הקבורה העיקרית מבחוץ (יוחנן כ' 1).

(תוכלו למצוא בתוך המסילה מחוץ לקבר תרשים של הקבר, בו אתם יכולים להסתייע בזמן ההדרכה).

בשנים מאוחרות יותר הקבר שימש כאתר פולחן לנוצרים בתקופה הביזנטית, וייתכן שגם בתקופה הצלבנית. ישנם סימנים המעידים על שרידים של קפלה ביזנטית ברחבת הקבר, לרבות שני צלבים – אחד חקוק בסלע מחוץ לקבר ואחד צבוע בתוך הקבר. כאמור לעיל, אין אנו יודעים אם זה הוא אכן המקום בו הונחה גופתו של ישוע, אולם אתר פולחן זה ממשך להעיד על האמונה בתחייתו של המשיח מן המתים. הצליין העומד בקבר שומע באוזני רוחו את הד קולו של המלאך "אני יודע כי את ישוע שנצלב אתן מחפשות. הוא אינו כאן, שהרי קם!" (מתי כ"ח

1-2). האמונה בתחייתו של המשיח מן המתים היא יסוד אמונתו של כל נוצרי כי ישוע הוא אדון, והיא גם הבסיס לתקוותו של המאמין – התקווה אלי תחיית גופו שלו, וחיידוש הבריאה כולה באחרית הימים.

סוף הדרכה מקומית

נסיעה לשער האריות

דגשים והבהרות לסיום הסיור בגן הקבר – המדריך מאוד נזהר והסתייג שלא להצהיר הצהרות ולהתחייב לאמת מוחלטת, אבל יש מדריכים אחרים בגן שלא נותנים רושם כזה אלא הרבה יותר משוכנע. הרבה מהתיירים שמבקרים בגן מרגישים ומשתכנעים שהם היו במקום האמיתי, לרבים מהם זה חשוב. לא כולם מחפשים רק משהו שיעזור להם לדמיין ולהתחבר לסיפור.

המדריך חזר והדגיש שהמקום לא קדוש בפני עצמו, וזה עיקרון פרוטסטנטי מאוד חשוב. אצל הפרוטסטנטים רק אלוהים קדוש, ובתוך זה ישוע כמובן, וכתבי הקודש, שהם דבר האלוהים. אבל אין קדושה לשום דבר אחר בעולם. ועדיין, כדאי לדעת, משרד הדתות ומדינת ישראל מכירים בגן הקבר כאתר קדוש ונותנים לו מעמד רשמי של אתר קדוש, כמו לאתרים רבים אחרים.

גן הקבר זה האתר היחיד בארץ שמוגדר רשמית, מבחינת המעמד המשפטי שלו, כאתר קדוש לנצרות והוא גם בשליטה פרוטסטנטית. פרוטסטנטים מבקרים שרבה אתרים קדושים נוספים, אבל הם לא מחזיקים בהם.

עניינים פרקטיים – חשוב לדעת שגן הקבר סגור בימי א', ובנוסף ביתר הימים יש הפסקת צהריים, מאז זמני עומס. במבחן מקציבים כחצי שעה עבור הסיור המודרך לקבוצה בגן הקבר, רוב הקבוצות הנוצריות שמגיעות למקום מעוניינות לערוך שם תפילה וטקס סעודת האדון (עם הלחם והיין). הטקס הזה יכול להיות באורך שונה מקבוצה לקבוצה, העולם הפרוטסטנטי הוא מאוד מגוון, אבל במוצע יש להקציב כשעה עבור הטקס. זה אומר שביקור כולל במבחני הסיום, וכך גם במציאות, הוא שעה וחצי.

נוסעים מצפון לשער שכס (שנמצא מימין), משמאל דרך שכס שמובילה לגן הקבר, מזרחה (ימינה) בסמטת קונרד שיק.

משמאל אפשר לראות את גולגולתא, סלע עם חורים ובית הקברות המוסלמי מעליו. נוסעים ממזרח לעיר העתיקה, מגיעים לא רחוק מאזור גת שמנים, נחל קידרון. מטפסים בעלייה תלולה וקצרה לכיוון שער האריות. ממזרח הר הצופים עם האוניברסיטה. אפשר לראות את הר הזיתים, האוניברסיטה המורמונית בהר הזיתים (המבנה עם הקשתות), הכנסיות של אזור גת שמנים, החלק התחתון של הר הזיתים.

אמנם העלייה לשער האריות קצרה אולם היא תלויה ולא קלה, במיוחד עבור בעלי מוגבלויות ומבוגרים, ולכן חשוב לקחת את זה בחשבון כמדריכים. הרבה פעמים בקבוצות הנוצריות יש אחוז גבוה יחסית של אנשים שהם מבוגרים או חולים, ומגיעים לארץ גם על רקע זה, במטרה למצוא תקווה ונחמה לחולשות והבעיות שלהם.

אם לא רוצים לטפס בעלייה כדי להגיע לשער האריות, ניתן להגיע לאזור גם בירידה. אפשר לעצור את האוטובוס בסמוך לפינה הצפון מזרחית של חומת ירושלים, אז יש שביל הליכה לאורך החומה שמוביל עד לשער האריות. חשוב לקחת בחשבון שבסוף השביל יש גרם מדרגות, לכן אם יש בקבוצה אנשים בכיסאות גלגלים יש לפתור את העניין. דרך נוספת להגיע לאזור בירידה היא מתוך העיר העתיקה. אפשר להיכנס לעיר העתיקה מכיוון צפון, משער הפרחים, שנקרא גם שער הורדוס, משם יש סמטה שמובילה לאזור סנטה אנה ותחילת הויה דולורוזה. גם שם יש מדרגות וחשוב לקחת זאת בחשבון.

ביקרנו בשבוע שעבר בהר הזיתים ובהר ציון, שמדרום לעיר העתיקה. חשוב לזכור שבמציאות, המסלול הקלאסי, האלגנטי, מה שרוב הקבוצות עושות, זה להמשיך מגת שמנים ישירות לשער האריות, מבחינת המרחק זה הדבר המתבקש. עושים את הסיור בתוך החומות, ובסוף היום אם יש זמן, יוצאים דרומה ומבקרים בהר ציון. מבחינת ההיגיון עדיף לבקר בהר הזיתים, בתוך החומות ואז בהר ציון – כך גם כדאי לבנות את המסלול במבחן.

שער האריות הוא אחד משני שערים שיש כיום בחומה המזרחית של ירושלים העתיקה. השער השני שנמצא במזרח החומה הוא שער הרחמים, שאפשר להגיע אליו שביל שעובר בתוך בית הקברות המוסלמי.

שער הרחמים, שהיום הוא חסום, הוא חשוב עבור הנוצרים, שכן הם מאמינים שדרכו ישוע נכנס להר הבית, ביום א' של הדקלים (Palm Sunday) כאשר הוא הגיע לבית המקדש וחולל שם מהומה. לא כל הקבוצות ירצו לעבור דרך בית הקברות המוסלמי כדי לראות מקרוב את שער הרחמים. בזמנים מתוחים מבחינה ביטחונית עלולים לזרוק אבנים מתוך שטח הר הבית.

חשוב לזכור שלשער הרחמים יש כינויים נוצריים. שער הרחמים זה כינוי יהודי ומוסלמי. הנוצרים קוראים לו השער היפה (Beautiful Gate), או שער הזהב (Golden Gate). לכן גם אם לא הולכים לראות אותו אפשר להצביע לכיוונו. אם כן, שער האריות הוא כיום השער היחיד במזרח החומה שהוא פתוח ואפשר להיכנס דרכו אל העיר.

לשער האריות יש כמה שמות – בערבית אחד השמות של השער הוא שער השבטים או בערבית באב אל אסבאט. הוא נקרא כך משום שקרוב מאוד לכאן, אם נכנסים בשער האריות ופונים דרומה (שמאלה) רואים שער לרחבת הר הבית שנקרא שער השבטים. אז שמו של השער בהר הבית נדד החוצה ונדבק גם לשער בחומת העיר שקרוב אליו.

שם ערבי נוסף עבור שער האריות הוא השם 'שער גבירתנו מרים', או בערבית באב סיתנא מרים. השער נקרא כך בערבית מפני שקרוב מאוד אליו, בתוך העיר העתיקה, מנציחים את מקום הולדתה של מרים, אם ישוע, לכן קוראים לו על שמה.

שם נוסף עבור שער האריות הוא בפי הנוצרים 'שער סטפנוס'. סטפנוס היה המרטיר הראשון, המאמין הראשון של ישוע שבמותו העיד על אמונתו בישוע. כיום בירושלים יש שני שערים שנקראים שער סטפנוס – שער שכם ושער האריות. זאת משום שישנן שני מסורות שונות, שראשיתן בתקופות שונות, על המקום שבו סטפנוס נסקל למוות. היום מסורות אלו מקובלות על זרמים שונים.

המסורת הקדומה יותר ראשיתה בתקופה הביזנטית והיא נמצאת מצפון לשער שכם. מי שכיום משמרים את אותה מסורת ביזנטית הם הקתולים שמחזיקים במנזר סנט אטיין. סנט אטיין זה סטפנוס הקדוש בצרפתית. אם כן, שער שכם נקרא בשער סטפנוס לפי המסורת הביזנטית, שהמשיכה אצל הקתולים וממקמת את הסקילה מחוץ לשער שכם.

מסורת יוונית אורתודוקסית מאוחרת יותר, שהתחילה במאה ה-12, ממקמת את הסקילה בנחל קידרון, דרום מזרחית לכאן. עומדת שם כנסייה יוונית אורתודוקסית, מבנה אבן, כנסיית סטפנוס הקדוש. לכן גם שער האריות נקרא שער סטפנוס.

השם האחרון, בואו אנו משתמשים - שער האריות. זהו שם לא מאוד וותיק. מי שהתחילו להשתמש בשם הזה היו היהודים של ירושלים החל באמצע המאה ה-19. הרעיון מגיע מהקישוטים והעיטורים של השער, שבשני צדיו אפשר לראות זוג של יצורים ממשפחת החתוליים. יהודי ירושלים זיהו אותם כאריות ולכן קראו כך לשער.

אפילו התפתחה אגדה נחמדה בקרב יהודי ירושלים שמספרת מדוע רואים כאן אריות. לפי האגדה הסולטאן העות'מאני סולימאן המפואר ששולט באימפריה, ובתוכה גם בירושלים, במאה ה-16, חלם חלום מפחיד. בתקופה שלירושלים אין חומות.

בחלומו ראה אריות שעומדים לטרוף אותו. החלום המפחיד חזר על עצמו כמה פעמים. לבסוף הוא הבין את הרמז, או הוא חשב שהבין - שאלוהים מאיים להעניש אותו אם הוא ישאיר את העיר הקדושה, ירושלים, פרוזה, ללא חומה.

לכן, בהשראת אותו סיוט הוא ציווה על אנשיו לבנות חומה לירושלים. כך, לפי הסיפור, נבנתה החומה הנוכחית העות'מאנית של ירושלים באמצע המאה ה-16. כדי להנציח את החלום שהביא לבניית החומה הוא ציווה שיקבעו אריות מצדי השער המזרחי, כדי להזכיר איך הכל קרה.

חייבים לקלקל קצת את הסיפור, מפני שיצורים כאלה או דומים להם מוכרים ממקומות אחרים ובקשר לתקופה אחרת. החוקרים מזהים את היצורים החתוליים האלה כסמלו של הסולטאן הממלוכי בייברס ושושלתו. מדובר בתקופה הקודמת לתקופה העות'מאנית, התקופה הממלוכית – סוף המאה ה-13.

החוקרים משערים שהאריות האלה הם בכלל ברדלסים או משהו בכיוון, ושהם במקור ממלוכים שנמצאים בשימוש משני בחומה העות'מאנית, ואין דרך לדעת באיזה בניין והיכן הם שולבו במקור.

במקור זה היה שער זווית, שער שבתוכו יש פנייה של זווית ישרה, כמו בשער ציון או שער יפו, אבל בתקופה המודרנית הפכו אותו לשער עם מעבר ישר כדי להקל על התנועה להיכנס לרובע המוסלמי. **אסור להזניח** את ההיסטוריה המודרנית הציונית - ביוני 1967, מלחמת ששת הימים, כוחות הצנחנים פרצו לעיר העתיקה, בפיקוד מוטה גור, דרך השער הזה, ומכאן המשיכו להר הבית שנמצא בסמוך. כך שלשער הזה יש מקום מיתולוגי בהיסטוריה המודרנית של מדינת ישראל. מעבר לכביש יש לוח זיכרון שמוקדש לזכרו של מוטה גור, מי שפיקד על אותו כוח.

ניכנס לרובע המוסלמי ונלך דרך קצרה אל כנסיית סנטה אנה הקתולית. נחלוף על כנסייה נוספת שהיא כנסיית סנטה אנה היוונית אורתודוקסית. מדובר באותו סיפור שמונצח בשתי כנסיות, שתייה נמצאות בצד ימין של הרחוב (צפון), שני אתרים שמתחרים זה בזה. אפשר לזהות את הכנסייה היוונית אורתודוקסית על פי סמל הטאפוס, כיתוב ביוונית וכיתוב שאומר - מקום הולדתה של הבתולה (Birthplace of the Virgin).

כנסיית סנטה אנה ובריכת בית חסדא

הדרכת עמיתים - הכנסייה

ממש כאן, במקום הזה בו אנו עומדים עכשיו, לפני יותר מ- 2000 שנה עמד בית יהודי, טיפוסי למאה 1 – לפנה"ס.

ראו.. אתם עומדים מול פאר היצירה האדריכלית של התקופה הצלבנית – כנסיית סנט אנה. יש בה הכול: הרומנסק המוקדם, מסורות בנייה מקומיות וכמובן, השפעה ביזנטית מובהקת, המבוטאת על ידי הכיפה וטרנספט.

על כנסייה הזו או יותר נכון על מיקומה והתפתחות האתר ניתן לדבר רבות. המקום פעיל כבר ממאה ה- 8 לפנה"ס ואמנם זה היה בור מים צנוע, אבל במהרה גילו את הפוטנציאל של האזור מבחינת אגירת מי גשם והחלו לבנות כאן בריכות. כבר במאה ה- 3 לפנה"ס נחפרו כאן.. באזור העתיקות שמול עיניכם.. "בריכות הצאן" הידועות – ששמשו לשיטפת הצאן שהובא כקורבן לבית המקדש.

חיבת לציין, שבריכות הללו מוזכרות בברית החדשה כ"בריכת בית חסדא" ונירא כשימשו לריפוי ע"פ הבשורה על-פי יוחנן, פרק 5, 2-3: "בירושלים, על-יד שער הצאן הייתה בריכה, שנקראה בית חסדא, וסביבה חמש אכסדראות עמודים. באכסדראות אלה שכבו הרבה חולים ועוורים ופסחים ויבשי אבר".

ואכן, ישנם ארכאולוגים, שטוענים ש"בריכות הצאן" או "בריכת בית חסדא" נבנו למטרות טהרה כמקווה טהרה, עם "אוצר".

השאלה היא למה ברית החדשה טורחת לתת גושפנקה טקסטואלית לממצאים ארכאולוגים? למה כתבים נוצריים מפנים תשומת לב כה רבה לבריכות טהרה יהודיות?

התשובה היא פשוטה: ישוע הנוצרי, משיח, בן האלוהים, אשר נולד למרים הבתולה כשבשמיים זרח כוכב בית לחם. אותו ישו הצלוב, שבמותו, תחייתו ועלייתו לשמיים גרם ללידתה של אחת הדתות החשובות, הגדולות והמשפיעות ביותר בעולם והיא נוצרות. אותו ישוע היה יהודי!

וככל יהודי טוב בעת חג הפסח, אחד הרגלים, עולה לירושלים בכדי להקריב קורבן בבית המקדש. כידוע, לפני שעולים לבית המקדש יש להיטהר וישוע היהודי הגלילי מופיע בשני מקוואות טהרה הידועות באותה עת "בריכת בית חסדא ובריכת השילוח" וכיוון שהוא משיח ואחד ממאפייני המשיח זה "עושה נסים" – ישוע מרפא את העיוור בבריכת השילוח ומקים מחוליו את הנכה בבית חסדא, בצורה ניסית כמובן, ע"פ

הבשורה על-פי יוחנן, פרק 5, 1-9: "אחרי כן היה חג ליהודים וישו עלה לירושלים. בירושלים, על-יד שער הצאן הייתה בריכה, שנקראה בית חסדא, וסביבה חמש אכסדראות עמודים. באכסדראות אלה שכבו הרבה חולים ועוורים ופסחים ויבשי אברים. היה שם איש אחד והוא בחליו שלושים ושמונה שנים. ישו ראה אותו שוכב וידע כי זמן רב הוא חולה. שאל אותו: "אתה רוצה להיות בריא?" השיב לו החולה: "אדוני, אין אתי איש שיטיל אותי לברכה בעת תנועת המים. עד שאני בא, אחר יורד לפני". אמר לו ישו: "קום, קח את משכבך והתהלך". מיד נפא, לקח את משכבו והתהלך".

הציטוט הזה מסביר הרבה מאוד...

למשל את העובדה, שאחרי נפילת בית מקדש השני ואחרי שנת – 136 כשירושלים בציווי הקיסר הרומי אדריאנוס הופכת לעיר פגאנית "אליה קפיטולינה", "בריכת בית חסדא" ממשיכה לתפקד כמרחצאות מרפא וארכיאולוגים מצאו במקום פסלון של אל הרפואה אסקולפיוס, שמוצג כהיבריד בעל גוף של נחש, הניצב בין 2 עמודי המקדש.

כמו כן, הקשר ההדוק של המקום לברית החדשה מסביר הקמתה של בזיליקה רחבת ידיים בתקופה הביזנטית, אשר הוקדשה למריה הבתולה, אמו של ישוע "כנסיית מרים הקדושה של הפרובטיקה". = בית חסדא, כ"נהוג" בכרוניקות ארץ הקודש כנסייה זו נהרסה פעמים רבות. לראשונה בכיבוש הפרסי, שוקמה ונהרסה סופית על ידי אל-חאכם באמר אללה בראשית המאה ה-11.

שלהי המאה ה-11 אדמת ארץ הקודש רועדת תחת פרסותיהם של סוסי הצלבנים. מעל בריכות הצאן בנות יותר מ- 1000 שנה, משתנות פני ההיסטוריה.. מתנהלים קרבות.. זועקים הפצועים.. דם נשפך ברחובות.. צלב זוהר עולה מעל הר הבית.. משתרע שקט שאחרי הסערה..

ובתוך השקט הזה נפגשות שלושת הנשים הידועות והמשפיעות בהיסטוריה הנוצרית ... אנה ומריה הקדושות והמלכה של ירושלים מליסנדה, שהחליטה עבור הקדושות לבנות כנסייה צלבנית מדהימה.

תוכנית הכנסייה היא בסיליקה עם אולם תווך ושתי סיטראות המסתיימות במזרח בשלוש אפסידות מקבילות. המבנה משלב סגנון בנייה רומנסקי מוקדם עם מסורות בנייה מקומיות נוצריות קדומות והשפעות ביזאנטיות. לדוגמה הכיפה מעל מקום ההצטלבות של אולם התווך עם הטרנספט. באגף הימני מדרגות המובילות לקריפטה מהתקופה הרומית שעל פי המסורת מהווה את מקום לידתה של מרים. היום לכנסיית סנט אנה מגיעים צליינים רבים, כדי לגעת במקום בו נולדה מריה הבתולה ועשה נסים ישוע הנוצרי.

סוף הדרכת עמיתים

שמו המלא של האתר בו אנו נמצאים הוא כנסיית סנטה אנה ובריכת בית חסדא, שם די ארוך עם שני חלקים. הכניסה למקום היא בתשלום של 8 ₪ לאדם, אפשר לשלם במזומן או בוואוצ'ר. האתר פתוח כל יום אבל נסגר להפסקת צהרים – 08:00-12:00 ו-14:00-17:00.

המקום זה נמצא ברשותם של נזירים קתוליים ממסדר האבות הלבנים. אם הם מכוונים אבות אפשר להבין שהם לא רק נזירים אלא גם כמרים, ולכן הם מכוונים בכינוי הכבוד 'אבי'. לבנים על שם הגלימות הלבנות שהם לובשים. זהו מסדר צרפתי במקורו שקם באמצע המאה ה-19, והייעוד שלו (שכן לכל מסדר יש מטרה וייעוד שבהם הם מתמקדים) הוא לעשות מיסיון קתולי באפריקה. הם פרושים בכל רחבי אפריקה ומנסים להמיר אנשים לאמונה הקתולית. זה המקום היחידי בארץ שבו הם יושבים ופעילים, והימצאותם כאן היא בעצם חריגה מהייעוד הרשמי שלהם.

מלחמת קרים הסתיימה ב-1856. בסוף המלחמה האימפריה העות'מאנית שניצחה את רוסיה בתמיכה של כמה מעצמות מערביות רצתה לפצות ולהודות למי שעזרו לה במלחמה. האימפריה העות'מאנית נתנה במתנה את הטריטוריה הזו, שבה כנסיית סנטה אנה ולימים גם התגלו בה השרידים הארכיאולוגיים, במתנה למדינת צרפת.

המקום הזה הוא שטח פרטי של מדינת צרפת מאז 1856 ולכן גם אפשר לראות דגל צרפת מתנוסס. צרפת מצידה הזמינה את האבות הלבנים, שהם נזירים צרפתים, שיגיעו ויתפעלו את המקום.

באתר מנציחים במקביל שתי מסורות ואירועים שונים, דבר שמתבטא גם בשמו הארוך של המקום. **סנטה אנה** – על שם אנה או חנה הקדושה, שהיא לפי המסורת אמה של מרים. הסיפור הראשון המונצח במקום הוא סיפור הולדת מרים לאנה ויואכים. מתחת לכנסייה יש קריפטה, חדר נסתר תת קרקעי, מערה, שבתוכה לפי המסורת נולדה מרים הבתולה. המקום נקרא על שם היולדת, ולא על שם מי שנולדה - אנה הקדושה. מנציחים כאן לא רק את הולדתה של מרים אלא גם את מקום מגורי המשפחה, לא רחוק מבית המקדש.

מקורו של הסיפור הוא לא בברית החדשה אלא בטקסט חיצוני ומאוחר יותר לעומת ספרי הבשורה שבברית החדשה. אותו טקסט חיצוני שנקרא הפרוטו אוונגליון של יעקב, שמשמעות השם זה האוונגליון הראשון, והוא מספר על משפחתה של מרים, הולדתה וגדילתה. הפרוטו-אוונגליון של יעקב הוא במקורו ביוונית, מצ"ב קישור של התרגום לאנגלית, אין עדיין תרגום בעברית (אם משהו מעוניין לתרגם... ©).

בריכות בית חסדא - הסיפור השני שמונצח כאן הוא סיפור ריפוי החולה ששכב ליד בריכות בית חסדא על ידי ישוע. הסיפור כתוב במפורש בכתבי הקודש בברית החדשה, בבשורה לפי יוחנן פרק ה', ולא רק במסורת חיצונית.

חשוב להדגיש שבטקסט ביוונית של הברית החדשה לא כתוב בית חסדא, כלומר שתי מילים נפרדות בארמית שמשמעותן בית החסד, אלא זה התחבר בברית החדשה למילה אחת - בפסדה (כמו שהר מגידו הפך לארמגדון וגת שמנים הפך לגתסמני). בפסדה (Bethesda) זהו שם מאוד מפורסם בעולם הנוצרי, יש הרבה בתי חולים, בתי תמחוי ומקומות שקשורים לחסד וריפוי שקרואים כך, אולם לרוב הנוצרים אין מושג מה המשמעות המקורית של הצלילים האלה. לכן כמורי דרך שיכולים לפרש מילים בארמית ובעברית כדאי וראוי להסביר את משמעות המילים.

בית החסד – שם מאוד מתאים לנס של ריפוי, במיוחד שמדובר על אדם שהיה חולה כל כך הרבה שנים. **בימי בית השני** השם הרווח היה בריכת הצאן. החל מהתקופה הביזנטית, כשהמקום הופך לנוצרי והסיפור הנוצרי בו הוא המודגש, אז השם בית חסדא, שהוא זה שמופיע בברית החדשה, משתלט. הוא מופיע לראשונה בברית החדשה ומשם הוא מתפשט, אבל הרי מדובר הטקסט שכתבו יהודים במקור, וחלק מהקוראים היו יהודים, אז המקור שלו הוא כנראה יהודי, זה גם מגיע מארמית.

חשוב לציין שהתגלו כאן הבריכות מימי ישוע, מימי בית שני, שמוזכרות בסיפור הנס. כך שזו לא מסורת שכאן זה התרחש, הזיהוי של המקום הוא וודאי, אפשר להאמין או לא להאמין שישוע חולל נס. אבל מבחינת זיהוי המקום יש פה מקרה, לא מאוד נפוץ, שבו המקום הוא וודאי ואפילו אפשר להראות את הממצאים מאותה תקופה.

הבריכות הוקמו על אפיק של נחל שהגיע מאזור המושבה האמריקאית, מצפון לעיר העתיקה, נחל בית זיתא. על שמו גם נקרא האזור בעיר בימי בית שני. סכרו את הנחל הזה ואגמו את המים שזרמו במקור באותו נחל. כמו כן עשו שימוש במי נגר מהאזור.

הגעת הזרמים השונים לאתר (יש מקרה די מורכב):

הקתולים – המקרה הקל ביותר. קבוצה קתולית שמגיעה לירושלים תבוא לאתר הזה ותתייחס לשני הסיפורים שהזכרנו. הם יתייחסו לסיפור על הולדת מרים כי הם מקבלים את המסורת ומקבלים בלגיטימיות של הפרוטו-אוונגליון של יעקב, למרות שהוא מחוץ לכתבי הקודש.

הם ידברו על הולדתה של מרים ויבקרו במערה, בקריפטה, שם מנציחים את האירוע. בנוסף הם יתייחסו לנס של ישוע שמתואר בברית החדשה וירצו לראות את השרידים הארכיאולוגיים שקשורים אליו.

הפרוטסטנטים – הפרוטסטנטים יתעלמו מהסיפור שלא לקוח מכתבי הקודש אלא ממסורת חיצונית, שכן מבחינתם מה שלא כתוב בכתבי הקודש לא קיים ולא לגיטימי. הם לא יתייחסו לסיפור על הוריה של מרים ועל הולדתה, אלא יתמקדו רק במה שיש בכתבי הקודש, כלומר סיפור הריפוי, וירצו לראות את שרידי הבריכות מימי בית שני.

אפשר להציע לקבוצה להיכנס לכנסיית סנטה אנה, כי בפנים יש אקוסטיקה נהדרת מאז התקופה הצלבנית, כדי להתפלל, לשיר בפנים וליהנות מהאפקט. אין צורך שהם ירדו לתוך המערה כדי לראות איפה מרים נולדה. **פרוטסטנטים** לא אוהבים ארכיאולוגיה של כל התקופות אלא ארכיאולוגיה שקשורה לכתבי הקודש, כלומר בית ראשון או בית שני, כך שמבנה רומנסקי או ממלוכי לא נוגע להם כשלעצמו. לציפורי לא בא היום אף אחד. בתקופה הצלבנית היו כמה מקומות שהתחרו זה בזה, שבמקביל הנציחו את אותו סיפור. הצלבנים הנציחו את הסיפור גם בירושלים וגם בציפורי, אבל כיום האתר היחיד שפעיל כאתר עלייה לרגל שאליו מגיעים מאמינים נוצרים הוא המקום הזה. בציפורי יש מנזר אבל זה לא אתר עלייה לרגל.

יתר על כן, אפשר לומר שהמסורת הירושלמית היא וותיקה ביותר לעומת המסורת בציפורי, שם המסורת היא צלבנית ובירושלים ראשיתה של המסורת בתקופה הביזנטית.

אורתודוקסים – המקרה המסובך ביותר – האורתודוקסים מנציחים ורואים את המקום שבו נולדה מרים הבתולה בכנסיית סנטה אנה היוונית אורתודוקסית, מה שיש שם זה מערה צנועה מתחת לכנסייה. אולם הם לא יסתפקו בזה, שכן הם ירצו לראות בריכות מימי בית שני שמוזכרות בסיפור הנס של ישוע, אז הם יכנסו לאתר הקתולי ויתעלמו מהסיפור על מרים, שכן בזה כבר טיפלו בכנסיית סנטה אנה היוונית אורתודוקסית, וכאן הם יעסקו רק בסיפור על הנס של ישוע ליד הבריכות. הרבה מהקבוצות האורתודוקסיות נוטות להיות חסכוניות יותר, זה לא בגלל זהותם של מי שלוקח את הכסף, שכן הרבה פעמים מדובר שאנשים שהם יותר קשיי יום ובכל זאת, מתוך האמונה החזקה, הם מגיעים.

סיפור הנס שביצע ישוע ליד הבריכות. חשוב להדגיש מבחינת מיקום הסיפור בחייו של ישוע, שעוד לא מדובר בשבוע הקדוש. הסיפור לא מתרחש בימיו האחרונים של ישוע בירושלים, שכבר מובילים אותו אל הצליבה, אלא באחד מבין המוקדים יותר עם התלמידים בירושלים, שכן הוא ביקר איתם כמה פעמים בירושלים. התיאור היחיד של הסיפור בברית החדשה מופיע בבשורה על לפי יוחנן פרק ה', פס' 18-1: "1 אַחֲרֵי כֵן הָיָה חֵג לְהִיָּדוּסִים וְיִשׁוּעַ עָלָה לִירוּשָׁלַיִם. 2. בִּירוּשָׁלַיִם, עַל-יַד שַׁעַר הַצֶּאֱזָא *הָיְתָה בְּרֵכָה, שְׁנֵי בְּרֵכָה וְסָבִיבָה חֲמִשׁ אֲכֻסְדָּרָאוֹת בְּעֵלוֹת עֲמוּדִים *** 3. בְּאֲכֻסְדָּרָאוֹת הָאֵלֶּה שָׁכְבוּ הַרְבֵּה חוֹלִים וְעוֹרִים וּפְסָחִים וַיְבֹשֵׁי אֲבָרִים,] בְּצַפְיָה לְתַנוּעַת הַמַּיִם 4, שְׁכָן מִלְאֵךְ יִהְיֶה יוֹרֵד לְעֵתִים מְזֻמְנוֹת אֶל הַבְּרֵכָה וּמְנִיעַ אֶת הַמַּיִם, וַיִּמְיָד שְׁיָרֵד רֵאשׁוֹן לְתוֹכָהּ לְאַחַר תְּנוּעַת הַמַּיִם נִרְפָּא מִכָּל מַחְלָה שֶׁהָיְתָה לוֹ *** 5.] הָיָה שֵׁם אִישׁ אֶחָד וְהוּא בְּחֵלְיוֹ שְׁלוֹשִׁים וְשָׁמוֹנֶה שָׁנִים *** 6. יִשׁוּעַ רָאָה אוֹתוֹ שׁוֹכֵב וַיִּדְעַ כִּי זָמַן רַב הוּא חוֹלֵה. שָׁאַל אוֹתוֹ: "אֵתָּה רוּצֵה לְהָיִת בְּרֵיָא 7?" הֵשִׁיב לוֹ הַחוֹלֵה: "אֲדוֹנָי, אֵיךְ אֵתִי אִישׁ שֶׁיִּטִּיל אוֹתִי לַבְּרֵכָה בְּעֵת תְּנוּעַת הַמַּיִם. עַד שְׁאַנִּי בָּא, אַחֲרַי יוֹרֵד לִפְנֵי 8 "אָמַר לוֹ יִשׁוּעַ: "קוּם, קַח אֶת מִשְׁכָּבְךָ וְהֵתְהֵלֵךְ 9 ". מִיָּד נִרְפָּא, לָקַח אֶת מִשְׁכָּבוֹ וְהֵתְהֵלֵךְ. אוֹתוֹ יוֹם הָיָה יוֹם שַׁבָּת 10. אָמְרוּ רֵאשֵׁי הַיְהוּדִים לְאִישׁ שְׁנֵי בְּרֵכָה: "שֶׁבַת הַיּוֹם; אֲסוּר לָךְ לְשָׂאת אֶת מִשְׁכָּבְךָ 11 ". הֵשִׁיב לָהֶם: "זֶה שֶׁרְפָּא אוֹתִי, הוּא אָמַר לִי, 'קַח אֶת מִשְׁכָּבְךָ וְהֵתְהֵלֵךְ 12 ". שֶׁאַלּוֹ אוֹתוֹ: "מִיֵּהוּ הָאִישׁ שֶׁאָמַר לָךְ 'קַח וְהֵתְהֵלֵךְ 13 "?! אֵלֶּה שֶׁהִנְרָפָא לֹא יָדַע מִיֵּהוּ, כִּי יִשׁוּעַ חָמַק בְּהָיִת הַמּוֹן רַב בְּמִקְוֵה 14. לְאַחַר כֵּן פָּגַשׁ אוֹתוֹ יִשׁוּעַ בְּבֵית הַמְּקֹדֵשׁ וְאָמַר לוֹ: "הִנֵּה נִרְפָּאת. אֵל תּוֹסִיף לְחַטָּא פֶּן תִּאָּנֵה לָךְ רָעָה גְדוֹלָה מְאֹדָה 15 ". הִלָּךְ הָאִישׁ וְסָפַר לְרֵאשֵׁי הַיְהוּדִים כִּי יִשׁוּעַ הוּא שֶׁרְפָּא אוֹתוֹ 16. לָכֵן הֵם רָדְפוּ אֶת יִשׁוּעַ, כִּי עָשָׂה זֹאת בְּשַׁבָּת 17. הֵשִׁיב לָהֶם יִשׁוּעַ: "אֲבִי פּוֹעֵל עַד עַתָּה וְגַם אֲנִי פּוֹעֵל 18 ". מִשּׁוֹם כֵּן עוֹד יוֹתֵר הִשְׁתַּדְּלוּ לְהַרְגוֹ אוֹתוֹ, כִּי לֹא רַק שֶׁהִפְרָ אֶת הַשַּׁבָּת אֲלָא גַם אָמַר שֶׁהָאֱלֹהִים הוּא אֲבִיו וְעָשָׂה עֲצֻמוֹ שׁוֹה לְאֱלֹהִים." *שְׂעֵר הַצֶּאֱזָא זֶה אֶחָד מֵהַשְּׂעָרִים שֶׁל הַר הַבֵּית.

**** בריכה** סטביה 5 אכסדראות בעלות עמודים – הצעת שחזור של הבריכה כפי שנראתה בימי בית שני, מתוך אטלס כרטא לתולדות ירושלים, מתבססת גם על חפירות ארכיאולוגיות שהאבות הלבנים עשו כאן, וגילו את שרידי הבריכה, אבל גם על הברית החדשה. למעשה לא מדובר בבריכה אחת אלא בשתי בריכות שביניהן סכר, קיר מפריד. יש בריכה צפונית ובריכה דרומית וסביבן חמש אכסדראות עם עמודים - ארבע צלעות מסביב ועוד צלע על גבי הקיר המפריד, הסכר.

בחפירות הארכיאולוגיות חשפו רק את הבריכות, לא מצאו את האכסדראות, הפורטיקו, עם העמודים. הקטע הזה בהצעת השחזור מתבסס על הברית החדשה. השם שהברית החדשה נותנת למקום הן בריכות בית חסדא, אבל השם המקובל יותר בימי בית שני היה בריכות הצאן. לימים השם שהתקבל בנצרות הוא בית חסדא והוא מדגיש את הקשר של המקום לריפוי וחסד.

******* כלומר שעוד לפני הנצרות, כבר בימי בית שני, יש כאן קשר לטהרה וריפוי.

******** ציון שנות חוליו של החולה בא להדגיש את גודל הנס שעומד להתרחש.

הסיפור ממשיך, כי אותו איש נתקל בביקורת של יהודים אחרים שרואים אותו נושא את המשכב, את האלונקה שלו בשבת, שזה דבר אסור. זה הסיפור שמתרחש כאן, היה או לא היה זה שאלה של אמונה, אבל את הבריכות מצאו.

לאחר ימי בית שני – הבריכות המשיכו להתקיים עד סוף ימי בית שני ובשנת 70 נחרבת ירושלים. המקום ממשיך לשמש כמקום של ריפוי. בתקופה הרומית המאוחרת, כלומר אחרי שנת 70 ולפני התקופה הביזנטית, הוקם כאן מקדש קטן לאל הרפואה היווני רומי – אסקלפיוס. התגלו כאן שרידים מעטים מאותו מקדש וגם כמה מתנות, מנחות, שאנשים נתנו לאותו אל כדי להתרפא. כך יודעים שהיה כאן מקדש פגאני. מעניין שהקישור לריפוי ממשיך גם כשמדובר בדת אחרת.

בתקופה הביזנטית המקום הופך לאתר נוצרי. זה לא קרה מיד אלא רק בנקודה מסוימת במהלך המאה ה-5, כנראה במחצית הראשונה. הרסו את המקדש הפגאני, שהיה ממזרח לבריכות, ועל המקום בו הוא עמד בנו כנסייה ביזנטית גדולה ומפוארת.

החלק המערבי של הכנסייה, שממנו נכנסים, נבנה בצורה מאוד מיוחדת מעל המים. היו יסודות שירדו אל תוך הבריכות כדי לתמוך ברצפת הכנסייה, רצפה שנתמכה גם על ידי הסכר, הקיר המפריד שבין שתי הבריכות. כך שהלכו על הסכר, מעל המים, ונכנסו לכנסייה. בקצה הכנסייה, בתוכה, עומדים על המקום בו היה במקור המקדש הפגאני, להראות את ניצחון הנצרות על האמונות הפגאניות.

הכנסייה הביזנטית מהמאה ה-5 הנציחה בתוכה את שני האירועים – גם הולדת מרים וגם נס הריפוי של ישוע. שם הכנסייה היה כנסיית מרים הקדושה של פרובטיקה (probatike). משמעות המילה פרובטיקה ביוונית זה 'של הצאן', כלומר כנסיית מרים הקדושה של הצאן, או בקיצור פרובטיקה, הצאן.

החוקרים משערים שהכנסייה הזו שרדה עד שנת 1009, אז החליף הפאטימי אל חאכם באמר אללה הרס את כנסיית הקבר, ובאותה הזדמנות נהרסו הרבה מבנים נוצרים נוספים.

במאה ה-12 מגיעים הצלבנים ובונים כאן שתי כנסיות, שכן היו מסודרים ואם יש שני סיפורים אז בנו כנסייה עבור כל אחד מהם. כלומר ששני הסיפורים הונצחו כאן גם קודם בתוך מבנה אחד, אבל מי שפיצל אותם לשני אתרים ומבנים שונים היו הצלבנים.

הצלבנים בנו כנסייה קטנה וצנועה ליד הבריכות, כדי להנציח את הנס שעשה ישוע, נס הריפוי. מימין רואים מעל החצר, הדבר הכי בולט וגבוה זה קיר שפונה לכיוונו עם חלון, זה האפסיס של הכנסייה הצלבנית שהנציחה את בריכות בית חסדא והנס. זו לא הייתה בזיליקה גדולה ומפוארת כמו פרובטיקה אלא מבנה קטן עם אולם אחד שהקריפטת שלו ירדה אל מעט המים שנשארו, שכן בתקופה הצלבנית הבריכות כבר נסתמו

ולא היו גדולות ועמוקות כפי שהיו קודם לכן. כנסייה נוספת, גדולה יותר, נבנתה ונקראה כנסיית סנטה אנה, שהוקדשה להולדתה של מרים.

היום מסתכלים על שתי הכנסיות, שנבנו באותה תקופה ואותן נסיבות, הן שונות מאוד מבחינת מצב ההשתמרות – מהכנסייה הקטנה נותר רק האפסיס ובכנסייה הגדולה עומד מבנה שלם שהשתמר לחלוטין. הסיבה קשורה לצלאח א-דין, שאחרי הכיבוש האיובי של ירושלים הכריז על כנסיית סנטה אנה כמדרסה מוסלמית, סמינר, מקום ללימודי דת האסלאם, וקרא לה על שמו – מדרסה צאלחיייה. בזכות זה המבנה שרד, כי היה לו שימוש מוסלמי. המבנה הנוסף נהרס, כי לא היה לו כל שימוש.

המדרסה פעלה כאן במשך כמה מאות שנים, עד המאה ה-18, ולאחר מכן הבניין עמד די נטוש, במהלך המאה ה-19 זה כבר שימש לבהמות ואין כאן לימודים, ולבסוף עבר לידי הצרפתים ב-1856.

חשוב לזכור שכנסיית סנטה אנה היא אחת הכנסיות הצלבניות היחידות בארץ שעומדות שלמות ואוטנטיות, ולא עוד שיפוצים ושינויים מאוחרים יותר. למרות שלפרק זמן מסוים המבנה היה מוזנח ונטוש הוא לא התמוטט אף פעם, קצת חיזקו אותו, אבל לא בנו מחדש את הגג. מה שחסר זה ציורי הקיר שהיו בפנים. יש 3 מבנים כאלה בארץ, צלבניים רומנסקיים שלמים שעדיין עומדים

כנסיית סנטה אנה

הכנסייה הצלבנית באבו גוש, שיש ביניהן הרבה דמיון

כנסייה נוספת, שבמקור היא צלבנית רומנסקית והיום מתפקדת כמסגד – המסגד הגדול ברמלה **כנסיית הקבר** היא מבנה צלבני אבל לא טהור – יש לפני ואחרי.

מול החפירות הארכיאולוגיות – רואים שלט מידע מצוין שמראה שרטוט עם השלבים ההיסטוריים ארכיאולוגיים השונים של האתר, והוא נוח מאוד להדרכה. נעבור על השרטוט מהתקופה המוקדמת עד המאוחרת ביותר :

הדבר הקדום ביותר שיש כאן הן שתי הבריכות בימי בית שני – בריכה דרומית, הקיר המפריד, ובריכה צפונית. זה מתאים להצעת השחזור. לא חשפו את כל הבריכות, שכן כל אחת היא בערך 50X50 מ' והעומק המקורי הוא לפחות 15 מ', אז לא רוקנו הכל מעפר. מה שחשפו לחלוטין ואפשר לראות זה החלק הצפוני של הבריכה הדרומית. יודעים מה היה גודל הבריכות לפי זיהוי הפינות, אבל לא רוקנו הכל, כך שאי אפשר לראות שתי בריכות ריקות לחלוטין.

השלב הבא בתקופה הרומית המאוחרת – המקדש הפגאני, מקדש אסקלפיוס, מסומן בצבעים ירוק וצהוב, נמצא ממזרח לבריכות. בחצר מאחור גילו בחפירות מערות תת קרקעיות. במקדשים של אסקלפיוס, שידועים גם ממקומות אחרים, היה נהוג להשתמש במים, חללים תת קרקעיים, מערות, שהחולים שכבו בהן במהלך הלילה ליד המים בתקווה להתרפא במהלכו. אז לא מצאו שרידי מבנה, שרידי מקדש, אלא חללים תת קרקעיים, בריכות מים, וכמה ספלוניס, מתנות ומנחות שאנשים הביאו. לכן אומרים שהיה כאן מקדש. **התקופה הבאה** היא התקופה הביזנטית המופיעה בצבע האדום – הכנסייה נבנתה מעל המים ומצד שני ישבה על שרידי המקדש. אפשר לראות באדום את האומנות, סדרה של קשתות שמחזיקות את רצפת הכנסייה. נכנסים מהסכר, מהקיר המפריד. מדובר בבזיליקה עם שלושה אולמות, שהאפסיסים שלה יושבים על האזור שבו היה המקדש הפגאני.

מאחור אפשר לראות את האפסיס הדרומי. השניים האחרים לא חצובים לעומק הסלע, אלא אפשר לראות רק את הבסיס שלהם, יש סימון על גבי הסלע. הסלע הוא לא בגובה אחיד, ולכן גם האפסיסים, הבנייה, מתחילים מנקודות שונות.

אפשר לראות גם בסיסי עמודים ועמודים ביזנטיים שנמצאו בחפירות והונחו במקומות שבהם הייתה ההפרדה בין האולם המרכזי, אולם התווך, לסטראות, האולמות הצדדיים. כדי להראות את המבנה של הבזיליקה.

התקופה הצלבנית מסומנת בכחול - אפשר לראות את ההבדל בגודל. אפשר לראות את הכנסייה הצלבנית הקטנה שנבנתה ליד הבריכות במאה ה-12 כדי להנציח את הנס, היא ישבה ממש על הסכר, כמעט לא התרחבה מעבר לקיר המפריד. רואים את האפסיס שלה בולט מזרחה מעל החצר. בפינה אפשר לראות את הפינה של כנסייה סנטה אנה, שהיא עדיין עומדת בריאה ושמורה מהמאה ה-12.

מבט על החפירות : הבריכה הדרומית שחפרו אותה לעומק, רואים את הקיר המפריד, בינה לבין הבריכה הצפונית. את הבריכה הצפונית לא רואים, שכן היא נמצאת מתחת לעצי הברוש ולא חשפו אותה. רואים את הסדרה של האומנות, התמיכה, שנבנתה בתקופה הביזנטית כדי להחזיק את הרצפה של הכנסייה פרובטיקה. רואים קשת אחת למרות שהיה מדובר בסדרה של קשתות.

מה שרואים בולט מעל פני השטח זו הכנסייה הצלבנית שיש לה שתי קומות. קומה בולטת ומתחתיה יש את הקריפטא, החדר התת קרקעי התחתון (עם קשת מחודדת קצת יותר נמוך). אם כן לכנסייה זו היו שני מפלסים.

בקצה אפשר לראות את שלושת האפסיסים של הכנסייה הביזנטית שהתחילה פה, נכנסו דרך הסכר, והלכו עד לקצה.

בתוך הכנסייה : מעל הכניסה הראשית יש כתובת הקדשה איובית שכתב צלאח א-דין בערבית ובה הוא כותב שהוא בנה את הבניין הזה לתפארת האלוהים, למרות יודעים שזה לא נכון. הוא מקדיש את הבניין לאלוהים וקורא לו על שמו – מדרסה צאלחיייה. רואים גם את דגל צרפת.

אפשר לזהות את המאפיינים הרומנסקיים, מה שמאפיין את הבנייה הצלבנית בארץ, קירות מאוד מאסיביים, חלונות צרים, קמרונות חביתיים, קשתות חוגרות וכן הלאה. ההבדל העיקרי בין מה שרואים היום לבין המצב המקורי זה שבמקור היו כאן ציורי קיר, זה מוזכר כאן בכתבים של מבקרים מתקופות קדומות יותר.

בצד השמאלי מאחור אפשר לראות פסל של אישה ומישהו צעיר וקטן לידה. אינסטינקטיבית נוטים לחשוב שמדובר במרים וישוע, כי זה הצמד הנפוץ ביותר. אבל צריך לזכור איפה אנו נמצאים ולהסתכל על הפסל, אפשר לראות שהאישה מאוד זקנה ומי שעומד לידה זה לא ילד אלא ילדה. כלומר שמה שרואים כאן זה פסל של אנה הקדושה ומרים, שלפי המסורת כאן הם גרו וכאן מרים נולדה.

יורדים אל הקריפטה במדרגות מימין, המערה שבה מנציחים את הולדתה של מרים. בדרך אפשר לראות את מזבח האבן שהוא תוספת מודרנית.

הציור בקריפטה - כמדריכים רצוי לדבר כמה שפחות בפנים. ירדנו אל תוך מערה בסלע האם. הקריפטה היא צלבנית אבל היא בנויה אל תוך סלע האם ואפשר לראות אותו בכמה מקומות. סלע האם זה דבר מאוד חשוב עבור הצליינים הנוצרים, ובכל מקום שאפשר להראות להם את סלע האם מנסים לעשות זאת. סלע האם זה הדבר שאמור להיות הכי קדום בכל מקום, שכן הוא היה כאן תמיד.

במערה הזו נולדה לפי המסורת מרים הבתולה מחנה או אנה, כאן מנציחים את מקום הולדתה. הציור שרואים הוא מודרני יחסית, וכשמסתכלים עליו רואים ציור של מולד, יולדת ותינוק, אבל אם מסתכלים היטב אפשר לגלות שהאירוע המוצג כאן הוא המולד של ישוע ממרים, ולא המולד של ממרים מחנה. הפרשנות לציור היא פרשנות סטנדרטית לציורי מולד באומנות המזרחית, באיקונות וציורי קיר רבים, חשוב לא להתבלבל.

רואים את ישוע פעמיים, שני התינוקות שרואים בציור הם ישוע בשני שלבים שונים, האחד כאשר המיילדות רוחצות אותו לאחר הלידה, והשני כאשר הוא מחותל ומונח באבוס. יש מדריכים שמספרים ששני התינוקות האלה הם ישוע ויוחנן, אולם זה לא נכון.

הסיבה שמראים כאן ציור כזה מפני שהדבר הכי חשוב שמרים עשתה בחייה זה ללדת את בן האלוהים, את ישוע המשיח. אז אם באים למקום שבו היא נולדה רוצים להזכיר את החשיבות שלה, המטרה שלה. זו הסיבה לכך ששמו כאן את הציור המבלבל לכאורה.

כשממשיכים ללכת בקריפטה לכיוון היציאה, יש כאן תנועה מעגלית, מגיעים בהמשך לאיקונה די קטנה שמראה את המולד של מרים מחנה. כך שלא ויתרו לחלוטין על הצגה חזותית של הסיפור. אבל הדבר הבולט והגדול בציורו כאן זה דווקא את הלידה של ישוע.

תחנת התכנסות לוייה דולרוזה

נמצאים ברובע המוסלמי, ממזרח שער האריות, מדרום הר הבית. כאן יש רחבה ציבורית שעיריית ירושלים הכינה אותה לקראת שנת 2000 כחלק משיפוצים שעשו בעיר העתיקה. הרחבה הזו אמורה לשמש קבוצות נוצריות שמתכנסות לפני היציאה לוייה דולרוזה. בפועל בדרך כלל קבוצות כי אין כל צל או מחסה בפני גשם. באחד הקירות שיבצו 14 לוחיות מתכת שמציגות את 14 התחנות של הוייה דולרוזה. חלקן לעיתים נעלמות ואז משלימים אותן. אם רוצים לתת מבוא ולדבר על התחנות אפשר להשתמש בהן כעזר הדרך.

וייה דולרוזה

מבוא: נמצאים בתיאטרון \ אודיאון ליד תחנה מס' 1. לידינו נמצא מבנה של שירותים ציבוריים, נקי יחסית אם כי בדרך כלל אין נייר, חשוב לזכור שכן ברובע המוסלמי בדרך כלל אין שירותים ציבוריים.

השם של הדרך – וייה דולרוזה זה מושג לטיני המורכב משתי מילים – וייה-דרך, דולרוזה זו מילה שמגיעה מהמילה דולור (מילה שהתגלגלה לשפות שהתפתחו מהשפה הלטינית), שפירושה כאב. דולרוזה מבחינה מילולית זה כואבת, מתייסרת, תיאור של מצב.

אם כן וייה דולרוזה זו הדרך הכואבת, שכואב לה, או הדרך המתייסרת. אולם בעברית זה נשמע מוזר ולכן מתרגמים את זה לדרך הייסורים, למרות שזו לא המשמעות המדויקת. באנגלית אפשר לקרוא לה וייה דולרוזה (Via Dolorosa) או לחילופין דרך הצלב (The Way of the Cross). לתחנות יקראו The Stations of the Cross.

כשאומרים את המילים וייה דולרוזה חשוב להקפיד להגות את זה נכון, רק עם O, בחולם- דולרוזה, שכן זה מגיע מהמילה דולור. יש הרבה מדריכים שקוראים לה וייה דלרוזה, הופכים את זה לדרך השושן או דרך הורד. הדרך הזו היא דרך של סבל וייסורים ולכן חשוב להקפיד על הגייה נכונה.

וייה דולרוזה היא פולחן קתולי שמשחזר את הייסורים של ישוע. זה פולחן שצמח ומקובל רק בנצרות הקתולית. בפולחן הזה הקתולים עוברים בין תחנות שכל אחת מהם מייצגת אירוע, שלב, בדרך ייסוריו של ישוע. הדרך הזו לוקחת את המאמינים הקתוליים מהמשפט של ישוע בפני פונטיוס פילאטוס ועד הקבר. **מדובר בעניין רוחני**. בעיקר בפולחן הזה הוא לא לשמוע הסברים או לחשוב על אריכאולוגיה והיסטוריה, אלא להתחבר, להתאחד ולהזדהות עם ישוע. הם ממש מתים וסובלים יחד איתו, אפשר לחשוב על זה כמעין מדיטציה. הם כל הדרך מתפללים ומתחברים עם ישוע.

התפתחות הוייה דולרוזה – אפשר לומר שהשורשים של הוייה דולרוזה מתחילים כבר בתקופה הביזנטית למרות שזה עדיין לא היה מה שאנחנו מכירים בסופו של דבר. בתקופה הביזנטית, כפי שאפשר ללמוד מתיאורים של צליינים, היה מקובל לעשות תהלוכות של מאמינים נוצרים בירושלים, אולם עדיין לא קראו לזה וייה דולרוזה ולא השתמשו בתחנות.

בדרך כלל המאמינים הנוצרים בתקופה הביזנטית היו עושים תהלוכה מגת שמנים אל כנסיית הקבר, אלה בדרך כלל היו נקודות ההתחלה והסוף, הנתב יכול היה מעט להשתנות, תלוי כמה רצו להאריך או לקצר את הדרך. העיקר היה להגיע לכנסיית הקבר, שכן זה היה שיא הסיפור והמקום החשוב ביותר.

עם הזמן התחילו הנוצרים במערב אירופה לעשות אצלם, בכפר, בעיר, תהלוכות כפי שהיה נהוג לעשות בירושלים. כלומר שזה היה מנהג מקומי אבל הוא עבר גם לאירופה. עשו תהלוכות באירופה כי לא כל אחד יכול היה להגיע לארץ הקודש תחת השלטון המוסלמי, הביקור לא היה קל וגם הדרך הייתה ארוכה, יקרה ומסוכנת. כך שמי שלא יכול היה לעשות את כל הדרך, להגיע לירושלים וללכת במקומות האמיתיים, התחיל לעשות את זה בצורה סמלית, מעין שחזור, במקום בו הוא חי באירופה. כך התחיל להתפתח הרעיון של התחנות.

בירושלים אין כל צורך בתחנה, שכן אפשר להראות את המקומות 'האמיתיים' שבהם התרחש הסיפור, למרות שלא תמיד אפשר להוכיח. לעומת זאת בכפר גרמניה או בעיירה בספרד אין כלום, ולכן צריך לפתח תחליף, ייצוג סמלי, ומתחילים לפתח תחנות. התחנות התפתחו כתחליף, כייצוג סמלי. בירושלים במקור לא דיברו ולא חשבו על רעיון כזה של תחנות.

באירופה, החל מימי הביניים, במיוחד החל מהמאה ה-13, המנהג הזה הפך להיות מאוד נפוץ, שכן זה היה הזמן שבו הנוצרים הקתוליים באירופה מאוד הדגישו את הסבל והאנושיות של ישוע. זה הזמן שגם הפרנציסקנים עלו ופרצו כתנועה מאוד חזקה. אז כחלק מההזדהות עם האנושיות והסבל מאוד התאים לעשות תהלוכה שבה משחזרים את כל הסיפור ומזדהים, לוקחים בזה חלק חוויתי. ההגעה למצב הנוכחי, בו מטיילים בירושלים ורואים תחנות, למרות שאין בזה צורך היא תוצאה של תהליך. אותו פולחן שהתחיל בארץ הקודש ועבר לאירופה, ושם קיבל צורה של תהלוכה בתחנות, הובא לכאן בחזרה בצורתו האירופאית על ידי עולי רגל קתוליים מאירופה. הגיעו לכאן אנשים שמילדות היו רגילים ללכת ולעבור בין תחנות, אולם כשבאו לירושלים התאכזבו לגלות שאין תחנות. יש להם כבר משהו מבנה שהם מורגלים בו. לכן התחילו לשאול את מורי הדרך המקומיים שהדריכו אותם בין המקומות השונים איפה התחנות. כך התחילו לזהות, למקם ולהלביש את התחנות שהתפתחו באירופה על השטח בירושלים. אם כן יש כאן פולחן שראשיתו בירושלים, המשך להתפתח באירופה ואז חוזר וכיום מיושם בירושלים לא בצורתו המקורית המקומית, אלא בצורה האירופאית.

מי שקידמו את הפולחן הזה בירושלים, זיהו תחנות וארגנו תהלוכות ביניהן היו בעיקר הנזירים הפרנציסקנים. אחד האידיאלים של פרנציסקוס היה ההזדהות על ישוע והסבל שלו (הסיפור על סטיגמטה, פרנציסקוס כל כך הזדהה שאפילו התחיל לדמם מאותם מקומות).

הויה דולורוזה זה דבר שמתלבש מצוין עם האתוס הפרנציסקני. הפרנציסקנים הם סוכן התרבות העיקרי שקידם ופיתח את הויה דולורוזה בירושלים, בין היתר כי הם גם שימשו כמדריכים במשך מאות שנים. עד היום הם המתחרים של מורי הדרך.

רשימת התחנות –

במקומות שונים באירופה היו מקובלות רשימות שונות. היו מקומות שבהם הסתפקו ב-7 תחנות, היו מקומות עם רשימה של אפילו 21 תחנות. לא מיד הייתה רשימה זהה ואחת בכל מקום באירופה. עם הזמן התגבשה רשימה סופית. בסופו של דבר התפתחה רשימה שמונה 14 תחנות.

1. ישוע נשפט לפני פונטיוס פילטוס
2. ישוע לוקח את הצלב
3. ישוע נופל בפעם הראשונה*
4. ישוע פוגש את אימו*
5. שמעון מקירניה עוזר לישוע לשאת את הצלב
6. ורוניקה מנגבת את פניו של ישוע*
7. ישוע נופל בפעם השנייה*
8. ישוע מדבר אל בנות ירושלים
9. ישוע נופל בפעם השלישית*
10. מסירים את בגדיו של ישוע
11. ממסמרים את ישוע אל הצלב
12. ישוע מת על הצלב
13. מורידים את ישוע מהצלב (לזרועות אימו)
14. מניחים את ישוע בקבר

+ (ישוע קם לתחייה)

התחנות המסומנות בכוכבית מבוססות על מסורת בלבד ולא על הברית החדשה. יש כאן ערבוב של אירועים מהברית החדשה ומסורות מאוחרות - למשל הנפילות של ישוע לאורך הדרך.

קבוצה קתולית שמגיעה לעשות את הויה דולורוזה ורוצה שמורה הדרך הישראלי יוביל אותה בדרך, לא רוצה לשמוע את התפתחות המנהג, שכן זה מכניס ספקות או יחסיות. הם רוצים את התוצאה המוגמרת. כל האבולוציה זה רקע היסטורי שכמדריכים צריך להכיר, ואפשר לספר אותה לקבוצות של סקרנים, למשל קבוצה של ישראלים, אבל עם קבוצה של מאמינים קתוליים זה יהיה מיותר.

הפרקטיקה של הדרך ומקומו של המדריך - הויה דולורוזה היא מעין מדיטציה, מסע תפילה, כל הזמן מתפללים וחושבים על ישוע. המעבר מהתחנה הראשונה ועד התחנה האחרונה נעשה בצורה רציפה ללא כל הפסקות עבור ארוחה, קניות, ביקור באתרים אחרים, הסברים וכן הלאה.

כל הרצף הזה, מתחילתו ועד סופו, מתוזמן ב-40 דק', שכן מגיעים לכל תחנה, אומרים כמה מילים וממשיכים. הם לא תמיד אפילו נכנסים לכל אחת מהכנסיות ומסתפקים בעמידה מחוץ לה. זה גם התזמון שיש להקציב לוי דולורוזה במבחני הסיום. חשוב לזכור לא לקטוע את הרצף. אם יש עוד אתר על אותו נתיב הוא ישתלב לפני או אחרי הויה דולורוזה.

כמו כן המדריך לא מסביר תוך כדי ההליכה בוי דולורוזה, שכן זה מפריע לחוויה הרוחנית. אפשר לתת כמה דברי מבוא לפני או אחרי. תוך כדי ההליכה תפקידו של המדריך מתמצה ומצטמצם לזיהוי המקומות בשטח.

הקתולים נוהגים ללכת בדרך כשהם נושאים עליהם צלב עץ, זה מעצים את החוויה הפיזית, ולרוב הם נוהגים להעביר אותה ביניהם תוך כדי ההליכה. מי שאחראי לארגן את צלב העץ עבור הקבוצה הם מורי הדרך הישראליים. יש לגשת מראש לכומר, שהוא המנהיג הדתי של הקבוצה, לשאול אותו אם הקבוצה תהיה מעוניינת להחזיק צלב עץ כאשר ילכו בוי דולורוזה. אם הוא אומר שכן יש צורך ליצור קשר עם צלם, שכן היום צלבי העץ מגיעים עם צלמים.

הצלם מביא איתו צלב עץ ובמהלך הדרך הצלם מצלם את הקבוצה כאשר הם סוחבים את הצלב, אחר כך הוא מפתח את התמונות ומוכר אותן לקבוצה, מזה הוא מתפרנס. הצלב לא עולה כסף, אבל התמונות נמכרות. אם הוא מוכר תמונות הוא גם נותן עמלה למדריך והנהג.

השיטה הזו היא ותיקה ורווחת, יש שיתוף פעולה של כל חלקי המערכת, ומי שירגיז את המערכת ימצא את עצמו מחוץ לה.

הערות פרקטיות לגבי האופן בו הקתולים עושים את הויה דולרוזה – הויה דולרוזה עלולה להיות דבר מאתגר ואפילו מאכזב עבור הקבוצות הקתוליות. יש רעש מסביב, אנשים מפריעים, לפעמים יש לכלוך, צפיפות, ויש שמוצאים את זה קשה להתעלות מעל כל ההפרעות ולהרגיש כאילו הם הולכים יחד עם ישוע אל גולגותא.

לכן קודם כל כדאי להכין אותם מראש לתנאי השטח האלו, שלא יחשבו שהם באים לאזור סטרילי שקט ונקי. אפילו אפשר להפוך את זה ליתרון - אפשר לומר שכל האתגרים וההפרעות דווקא מקרבים את החוויה לזו של ישוע, שכן הוא הלך באותם תנאים.

פתרון אחר לבעיית ההפרעות זה לעשות את הויה דולרוזה מחוץ לזמני העומס, כלומר לא בשעות הצהריים. ככל שעושים את זה יותר מוקדם בבוקר או יותר מאוחר בערב כך יהיו פחות הפרעות. חשוב להדגיש שהעיקר הוא לא להיכנס לכל אחת מהתחנות, מספיק לעמוד בחוץ. לכן כל מה שדרוש מבחינת הזמנים זה שכנסיית הקבר תהיה פתוחה, שכן בשטחה נמצאות 5 התחנות האחרונות. עם זאת כנסיית הקבר פתוחה לאורך רוב שעות היממה, במיוחד בקיץ. כך שיש קבוצות שעושות את הויה דולרוזה מוקדם בבוקר או בשעות הערב.

פרוספקט שנמכר ברחובות בעבור כ-5 ש' כולל את כל התחנות של הויה דולרוזה, נוח בעיקר עבור אוצר המילים בשפות השונות, שכן זה קיים במגוון שפות, או כדי לראות מה הנוצרים רואים כשהם הולכים בדרך. לאחרונה תרגמו את זה גם לעברית. חשוב להדגיש שאין להשתמש בזה כמקור מידע ללימודים. **הויה דולרוזה לשאר הזרמים** – חשוב להבין שהויה דולרוזה כמושג ופרקטיקה של 14 תחנות, בכלל המושג תחנה, הוא קתולי בלבד. זה לא אומר שהנוצרים האחרים, שאינם קתולים, אינם מעוניינים ללכת בדרכו האחרונה של ישוע ולהזדהות יחד איתו, זה רעיון אוניברסלי. רק אצל הקתולים זה התפתח לפרקטיקה המסוימת הזו.

האורתודוכסים ילכו את אותה דרך, הם יתחילו את הדרך באותו מקום, במצודת האנטוניה, אולם הם לא יגדירו את זה כתחנה הראשונה, שכן הם לא משתמשים ברעיון התחנות. הם ילכו את הדרך עד לכנסיית הקבר. בסופו של דבר הם יעשו את אותה דרך אבל לא ישתמשו במושג תחנות, לא יתייחסו לכל הרשימה הקתולית. אם ברשימה הקתולית יש אירועים שמופיעים גם בברית החדשה אז אפשר להתייחס אליהם, אבל יש מסורות שהקתולים פיתחו אז אפשר להתעלם מהן.

דבר נוסף, האורתודוכסים לא חייבים לעשות את זה ברצף, שכן זו לא מדיטציה בלתי פוסקת. לכן אפשר לשלב אתרים נוספים, ארוחה, קניות והסברים. הדמיון בין קתולים לאורתודוכסים יהיה בנתיב שהם יעברו, אבל החוויה תהיה שונה מאוד. גם התפקוד של המדריך יהיה שונה.

הפרוטסטנטים גם רוצים ללכת ולחשוב על ישוע אבל הם לא עושים את זה בדרך הקתולית. הם נוהגים להתחיל באותו מקום, במצודת האנטוניה, משם הם יתחילו ללכת בלי תחנות ובלי צלב עץ, אבל הנתב שלהם יוביל אותם לגן הקבר ולא לכנסיית הקבר. בתחנה שלוש בקרדו המשני, בקרדו המזרחי, הפרוטסטנטים עוזבים את יתר הקבוצות והולכים צפונה לשער שכם כדי לצאת משם. כך שלמעשה רוב הדרך היא שונה.

בשנים האחרונות, מאז שהנצרות התעוררה מחדש בברית המועצות לשעבר, בעיקר ברוסיה אבל גם באוקראינה ומקומות נוספים, רואים תופעה מאוד מוזרה ומעניינת. קבוצות רוסיות אורתודוכסיות, או אוקראיניות אורתודוכסיות, מגיעים לירושלים ומבקשים ללכת בויה דולרוזה כמו קתולים, עושים 14 תחנות עם צלב עץ.

לכאורה זה מנוגד לכל מה שנאמר, שכן הם אורתודוכסים ולא אמורים לעשות ויה דולרוזה, אבל בפועל היום זה מאוד אופנתי בקרב הרוסים האורתודוכסים. יכול להיות שזה על רקע בורות מסוימת אחרי הניתוק הארוך מהדת וחוסר מודעות למה שייך המנהג, כך שאימצו להם מנהג קתולי שבמקור לא היה קיים אצלם. (ועדיין, במבחנים, ויה דולרוזה היא רק לקתולים.)

פרוטסטנטים או אורתודוכסים גם יתזמנו אחרת את ההליכה, שכן זה תלוי לאן נכנסים ומה מספרים על האזורים בעיר, הדרך, הטופוגרפיה, התקופות השונות וכן הלאה.

נציין עבור כל אחת מהתחנות מי מחזיק בה, צריך לשנן למבחנים לגבי הבעלים של התחנות רק את בעלי התחנות בתוך כנסיית הקבר.

התחנה הראשונה: ישוע נשפט לפני פונטיוס פילטוס – עומדים בכניסה לתחנה הראשונה, בכניסה לבית ספר אל עומררייה. התחנה הזו מבוססת על הברית החדשה ולא על מסורת. בברית החדשה מתואר המשפט ואפילו בצורה מפורטת. התחנה ממוקמת דווקא כאן מפני שעל פי המסורת המשפט התקיים באנטוניה, כיום הבניין משמש כבית ספר אל עומררייה. בית הספר הזה בנוי על הסלע הבולט שעליו עמדה בימי בית שני מצודת האנטוניה, במיוחד מאז התקופה ההרודיאנית. כלומר שאנחנו בפינה הצפון מערבית של הר הבית. **מצודת האנטוניה** לא שרדה, לא נותרו חלקים בנויים אלא רק החציבות בסלע, אבל מיקומה ידוע. הבית ספר שוכן במבנה שהוקם בתקופה הממלוכית, מהמאה ה-14, אז נבנה כמדרסה, סמינר ללימודי דת מוסלמיים. לימים, במאה ה-20, המקום הפך להיות בית ספר יסודי, מוסלמי, לבנים. מסיבה זו קבוצות לא יכולות להיכנס פנימה לאורך כל שעות היום. אפשר להיכנס כאשר לא מתקיימים לימודים - אחר הצהריים ובימי שישי לאורך כל היום.

הדבר העיקרי המעניין שאפשר לראות בפנים זו חצר פנימית גדולה שסביבה נמצאות הכיתות של בית הספר. בחלק הדרומי של בית הספר שפונה להר הבית, יש חלון גדול ויפה שדרכו אפשר להציץ לתוך הר הבית. תצפית מאוד מעניינת ויפה לא רק לנוצרים, אלא גם ליהודים שלא רוצים מסיבות הלכתיות או סיבות אחרות להיכנס להר הבית עצמו אבל רוצים להסתכל מקרוב ומלמעלה.

היו שנים שבהם ביקשו בקשיש כדי להיכנס, היום מפקחים בצורה קפדנית שלא יילקח תשלום, אבל גם שלא יחרגו מהזמנים הרשמיים.

דבר נוסף, כאמור, הפרנציסקנים הם סוכני התרבות שמקדמים כבר שנים רבות את פולחן הויה דולרוזה בירושלים. אחד הדברים שהם עושים הוא לארגן תהלוכה בין התחנות מדי יום שישי אחר הצהריים.

התהלכה יוצאת מהחצר הפנימית של בית הספר והם עוברים במהירות על פני התחנות. הם כיוונו את זה לשעת מותו של ישוע, לפי הברית החדשה הוא מת בשעה 15:00 על הצלב, לכן הם יוצאים בשעון חורף בשעה 15:00 ובשעון קיץ בשעה 16:00.

כמדריכים שמביאים קבוצה קתולית ולא יכולים להתחיל בפנים, שכן לעיתים מגיעים בזמן הלימודים, זה לא נורא, שכן העיקר זה לא להיכנס לכל מקום אלא לעשות את הדרך והחוויה. רוב הקבוצות עושות את תחנה 1 בתוך החצר של תחנה 2, שנמצאת מעבר לרחוב. במתחם של תחנה 2 יש חצר גדולה ואפשר לעשות בצדה האחד את תחנה 1 ובצידה השני תחנה 2. אפשרות אחרת היא לעשות את תחנה 1 בתוך החצר של תחנה 2, לצאת לרחוב ושם לעשות את תחנה 2. אין מדע מדויק וזה תלוי ברצונו של הכומר, חשוב לשאול אותו מראש. **על הקיר** ישנה צלחת מתכת שעליה הספרה הרומית 1, בצד השני יש צלחת נוספת שעליה מופיעה הספרה 2, כך יהיה עד כנסיית הקבר. בתוך כנסיית הקבר, בגלל הסטטוס קוו וקדושת המקום לא שמו את הצלחות האלה. זה עוזר לזהות את התחנות. את הצלחות האלה שמו לקראת שנת 2000 כחלק מהשיפוץ. ברוב התחנות רואים גם ריצוף שונה, המדרכה נראית כחצי גורן.

הברית החדשה לא כותבת שהמקום שזו נערך המשפט של ישוע זה מצודת האנטוניה, זה מושג שלא מופיע. כתוב שזה היה בפרטוריום. פרטוריום זה מילה שמקורה בלטינית והיא מגיעה מהמילה פראטור שזה מפקד, כלומר שפרטוריום זה מפקדה. המקום בו יושב המפקד, זה יכול להיות במחנה צבאי או בעיר. בעברית תרגמו את זה בדרך כלל לבית הממשל.

לכן יש צורך לשאול איפה היה הפרטוריום של הנציב הרומי, פונטיוס פילאטוס, ששפט את ישוע. לפי המסורת הפרטוריום, המפקדה שלו, היה באנטוניה. וזה אפשרי, שכן זה היה מוקד כוח רומי בעיר. אבל כיום האופנה בקרב החוקרים המודרניים, היסטוריונים וארכיאולוגים, היא להציע אלטרנטיבה אחרת. הם טוענים שסביר להניח שהפרטוריום של פונטיוס פילאטוס לא הייתה באנטוניה אלא בארמון הורדוס שהיה במערב העיר, התגלו שרידים שלו בתוך מצודת דוד.

יש לנכח כמה סיבות – ארמון הורדוס מזכיר את בית הורדוס. אם הנציבים הרומיים מחליפים את בית הורדוס אז רוצים להראות את העברת הכוח מבית הורדוס אל הנציבים הרומיים, אז קודם כל מתוך ההמשכיות והעברת הכוח משלטון אחד לשלטון אחר.

סיבה נוספת זה הגודל, הרושם והפאר. האנטוניה אמנם הייתה גדולה, אולם ארמון הורדוס היה גדול, מרשים ומפואר הרבה יותר, וגם נוח יותר. אם כן סביר להניח שהנציב הרומי ילך לגור במקום הגדול והמרשים יותר. **מעבר לסיבות הללו**, שמתבססות יותר על דרך ההיגיון, יש גם כמה טקסטים היסטוריים של יוספוס ולפחות עוד כותב אחד, שמקשרים בין נציבים רומיים שונים (לאו דווקא פילאטוס) לבין ארמון הורדוס. מספרים ששם ישבו הנציבים, שם שפטו אנשים. כך שהיום האופנה בקרב החוקרים היא למקם את המשפט בארמון הורדוס.

על הויה דולורוזה זה אומר שצריכים כביכול לקחת את התחנה הראשונה ולהעביר אותה ממזרח העיר למערבה, זה משנה לחלוטין את כל המסלול. כרגע אף אחד לא עשה את זה, קודם כל כי האנטוניה היא אפשרית, זה עולה על הדעת, וכן המסורת היא חזקה בפני דעות החוקרים המודרניים. אם יש קבוצה פרוטסטנטית מאוד רציונליסטית ואוהבת מחקרים אפשר לספר להם על הגישה הזו, אבל אפילו הם, שנראים כביכול יותר ספקניים ושכלתניים, גם הם נוהגים לזהות את המשפט באנטוניה ומכאן הם הולכים לגן הקבר.

לפרוטסטנטים חשוב שהסיפור יופיע בכתבי הקודש, הזיהוי של הסיפור בשטח במקום מסוים יכול להיות מסורתי, הרי אם הם היו הולכים רק עם זיהוי וודאי הם היו נשארים כמעט בלי שום דבר.

כדאי לשים לב שאנחנו עומדים מעל היציאה ממנהרת הכותל.

התחנה השנייה : ישוע לוקח את הצלב

תחנה מס' 2, הנמצאת בסמוך לתחנה מס' 1, ממוקמת במנזר של נזירים פרנציסקנים, חלקם גרים כאן, יש להם כאן קולג' ללימודי מקרא וארכיאולוגיה. בפינה הצפון מזרחית של החצר יש מוזיאון ארכיאולוגי של הפרנציסקנים, כאן הם שומרים ממצאים שהם מצאו בחפירות - למשל הגלוסקמאות היפות שרואים בדומינוס פלביט. למנזר כולו קוראים מנזר ההלקאה (Flagellation). המנזר קם בשנות ה-20 של המאה ה-20, אתר די מודרני, בתוכו יש שרידים של כנסיות עתיקות יותר.

בתחנה מס' 2 ישוע לוקח את הצלב, זה התוכן. בברית החדשה מתואר שבסוף המשפט הוא לקח את הצלב והתחיל ללכת לגולגותא, זה חלק מהעונש, הסבל וההשפלה, שהוא בעצמו צריך לסחוב את הצלב כבר בדרך. הוא לקח את הצלב כשהוא עדיין היה במקום המשפט, לפי שהוא עזב את מקום המשפט ויצא לדרך. כך שמבחינת הסיפור עדיין נמצאים בפרטוריום. אם מזהים את הפרטוריום, המפקדה, באנטוניה, אז מבחינת הסיפור בתחנה 2 עדיין נמצאים באנטוניה. רק מפה והלאה יוצאים מהאנטוניה. אמנם זה מבלבל כי מבחינה ארכיאולוגית זהו כבר לא האנטוניה, אלא במקום שבו עומד בית ספר אל עומר. זהו המקום שבו היה החפיר שמצפון לאנטוניה.

אם כן, התוכן של התחנה צריך להיות בתוך האנטוניה, אבל מבחינה ארכיאולוגית המיקום לא נכון. הסיבה היא שלא תמיד ידעו מה היה הגודל המדויק של האנטוניה. כשהפרנציסקנים קבעו כאן את התחנה הם היו בטוחים שהאנטוניה הייתה הרבה יותר גדולה ממה שהייתה בפועל. רק בשנות ה-80 של המאה ה-20 היו ממצאים שהראו שהאנטוניה הייתה יותר מצומצמת, ואף אחד כבר לא יזיז בגלל זה את מיקום התחנה. אם זה לא מספיק כדי לבלבל, בשטח יש שתי קפלות, שתי כנסיות קטנות. לכל אחת מהכנסיות יש שם משלה. עבור תחנה שתיים אי אפשר לזכור רק את שם התחנה, שהוא שם אחיד בכל מקום בעולם שבו הקתולים עושים את הוי דולורוזה, שכן בכל כנסייה קתולית, כמעט תמיד, רואים את התחנות על הקירות.

בארץ, בתחנה 2 יש בשטח שתי כנסיות שונות : הראשונה היא קפלת ההלקאה (The Chapel of the Flagellation) - קפלה זו מנציחה את אחד האירועים שקורים תוך כדי המשפט אצל פונטיוס פילאטוס, לפני שישוע יצא לדרך עינו אותו במכות שוט. כאן על פי המסורת זה התרחש.

גם נוצרים אחרים שאינם קתוליים יכולים להגיע לכאן כדי לדבר על ההלקאה, פשוט לא יציגו את זה כתחנה. אבל ההלקאה עצמה לפי המסורת התרחשה כאן וזה אירוע מהברית החדשה.

הקפלה הזו תוכננה על ידי האדריכל אנטוניו ברלוצ'י (שתכנן בין היתר את דומינוס פלביט וכנסיית היגון) ונחנכה ב-1929. זה מבנה מודרני שבנה ברלוצ'י על גבי שרידים של קפלה צלבנית, ולכן ניסה לתת לה סגנון רומנסקי. למשל אפשר לזהות מעל הפתח קשת כריות, מוטיב צלבני שאפשר לראותו גם בכנסיית הקבר. עם זאת אפשר לראות גם מוטיב מודרני – כתר הקוצים של ישוע שהוא לא רעיון צלבני.

בחלק העליון של החזית רואים שורה של מדליונים שבכל אחד מהם רואים משהו שגרם סבל לישוע בשעות והימים האחרונים של חייו - (משמאל לימין):

פרגול (שוט, כלי עינויים).

קערה עם מים המייצגת את שטיפת ידיו של פונטיס פילטוס שפותר את עצמו מהאחריות והאשמה על מותו של ישוע.

כתר קוצים.

עמוד ההלקאה – עמוד שמצדיו פרגולים או שוטים. לפי המסורת הביזנטית, שמקובלת עד ימינו, ישוע היה קשור לעמוד בזמן ההלקאה וזה נחשב לעמוד מאוד קדוש. בכנסיית הקבר רואים חתיכה ששרדה מאותו עמוד על פי המסורת.

צלב עם הכיתוב INRI – הכתובת שהייתה מעל ראשו של ישוע בצליבה – ישוע מנצרת מלך היהודים.

תרנגול לצד שלושה כוכבים המסמל את 3 ההתכחושות של פטרוס – זה קרה בלילה ואז התרנגול קרא. סולם ושני מוטות – סולם שבו השתמשו כדי להגיע לישוע לצלב, ורואים קוביות משחק כי בברית החדשה כתוב שהחיילים הרומים הגרילו ביניהם מי יקבל את הכותונת של ישוע. בקצה של אחד המוטות חנית (זכר לדקירת ישו בצד גופו כדי לוודא שהוא מת) ובקצה האחר ספוג החומץ שניתן לישוע.

שוט – מודגש הסבל של ישוע.

פטיש עבור המסמרים, הצבט להוצאת מסמרי הצליבה וחנית כדי לוודא את מותו.

שלושה מסמרים – אחד לכל יד ומסמר לשתי הרגליים גם יחד. לפעמים אפשר לראות ארבעה, זה תלוי במסורת.

במרכז רואים מלאך מתפלל לישוע ומצדיו יש ציטוט בלטינית מהברית החדשה, שהוא קשור לסיפור שמנציחים כאן. אלא הם דבריו של ישוע לפונטיס פילאטוס תוך כדי המשפט: "כִּלְ אֶשֶׁר הוּא מִן הַאֲמֶת שׁוֹמֵעַ לְקוֹלִי." (יוחנן פרק יח', פס' 37). כל מי שקשור ושייד לאמת שומע לישוע.

בתוך קפלת ההלקאה – כדאי לציין שקפלה זה מושג שמתייחס לגודלו של המקום ומשמש כדי להתייחס למקום פולחן נוצרי קטן בגודלו. כדי שזה יהיה מקום פולחן צריך שיהיה מזבח. אולם יש כמה מקרים שונים שבהם יקראו למבנה קפלה – למשל כנסייה קטנה. בתוך כנסייה גדולה יש לפעמים קפלות פנימיות, למשל בדורמציון יש מזבחות בצדדים, לכל אחד מאותם חדרים קטנים שבהם יש מזבחות אפשר לקרוא קפלה. כך גם בכנסיית הקבר.

קפלה יכול להיות גם חדר בתוך מבנה גדול יותר שהוא בכלל לא כנסייה (למשל בית חולים, בית ספר, בית סוהר), שם יכולים להקצות חדר עם מזבח שהוא יהיה קפלה נוצרית.

הקפלה הזו כאמור נבנתה על גבי שרידים צלבניים אולם לא רואים אותם בעין. אפשר לראות שברלוצ'י ניסה לשמר משהו מהסגנון הצלבני, אפילו לכותרות העמודים שהן חדשות מודרניות יש סגנון דומה לכותרות מהתקופה הצלבנית שידועות בירושלים. כך גם הקשתות.

אפשר לראות הרבה צלבים קטנים על הקירות, אלו 14 תחנות של הויה דולורוזה, דבר המבטא כמה הויה דולורוזה חזקה שעולם הקתולי, שאפילו כאשר נמצאים בתוך התחנה המקורית כביכול, עדיין בפנים יש את כל 14 התחנות, כך שתיאורטית אפשר לקחת צלב עץ ולעבור ביניהן. בכל כנסייה קתולית מעצבים את התחנות קצת אחרת.

אזור המזבח, האזור המזרחי – רואים שלושה חלונות ויטרוז' שמקיפים את אזור המזבח והם קשורים לסיפור ההלקאה ובכלל לחלק הרחב יותר של המשפט בפני פונטיס פילאטוס.

בחלון השמאלי אפשר לראות את רחיצת הידיים של פונטיס פילאטוס, שרוחץ את ידיו מדמו של ישוע בצורה סמלית ומנער מעליו את האשמה, וזו עוברת ליהודים, שלפי הברית החדשה אפילו אמרו 'דמו עלינו ועל בנינו', עוד מעבירים את זה לבנים.

בחלון המרכזי רואים את האירוע של פי המסורת התרחש במקום בו עומדת הקפלה – ההלקאה של ישוע. רואים את ישוע קשור לעמוד וסביבו הרבה רצועות חומות מתנופפות באוויר, אלו הן רצועות השוט. שהרי הרומאים לא בהכרח היו משתמשים בשוט עם רצועה בודדת, יכלו להשתמש גם בשוט שיש לו רצועות רבות. ברקע רואים את האספסוף היהודי שצועקים 'צלב אותנו'.

בחלון הימני רואים אסיר שמתחרר לחופשי, זהו בר-אבא שלפי הברית החדשה היה אסיר יהודי. פונטיס פילאטוס נתן ליהודים לבחור את מי הם רוצים לשחרר עבור חג הפסח, כמעשה פופוליסטי לשמח את העם, האם הציבור רוצה בשחרורו של בר אבא או בשחרורו של ישוע מנצרת. כמובן שפונטיס פילאטוס רצה להציל את ישוע, חשב שיבחרו בו, אולם אבל הציבור בחר בבר אבא. לכן בחלון הימני רואים את בר אבא יוצא לחופשי במקומו של ישוע ומוצג בצורה לא מחמיאה, דמות די חייתית.

בכיפה שמעל המזבח אפשר לראות עבודת פסיפס מאוד יפה, ואפשר לזהות שם כתר קוצים אימתי ומזעזע, קוצים גדולי נוטפי דם, שוב – פורטים את הסבל של ישוע לפרטים הקטנים ביותר כדי להעצים את הרגש של המאמינים. יש כאן גם טוויסט יפה – אם מסתכלים בהיקף הכתר, בין הקוצים אפשר להבחין בפרחים עשויים זכוכית צבעונית שמכניסים צבע ואור לתוך המבנה. הרעיון ממשיך גם כלפי פנים, אפשר לראות שלכיוון מרכז הפסיפס הקוצים צומחים והופכים לעץ מבלבל עם פרחים עדינים.

יש כאן מסר תיאולוגי נוצרי שברלוצ'י, המתכנן, מנסה להעביר למאמינים. הוא רוצה לומר שמתוך הסבל, הקורבן והמוות יבואו דברים טובים - כפרה, תחייה, גאולה. הוא מזכיר שלסבל יש מטרה ותוצאה סופית חיובית.

כמו כן יש ארבעה ציורים, שניים בכל צד. אלה לא איקוונות, למרות שיש דמיון חלקי, גם כי זה לא הסגנון הביזנטי וגם כי אין פולחן. שתי הדמויות שנמצאות בחלק הפנימי, הקרוב למזבח, הן שתי דמויות שפוגשים ליד הצלב. בברית החדשה מסופר על איש ואישה שעמדו ליד הצלב וישוע דיבר אליהם – מרים אמו של ישוע ויוחנן, התלמיד האהוב. הוא מבקש מהם שידאגו זה לזה ויהיו אמה ובן. הופעתם פה היא כתזכורת לאן הולכים - כאן זה רק ההתחלה, המשפט וההלקאה, אבל בהמשך יפגשו את שניהם ליד הצלב.

מאחור משמאל רואים את פרנציסקוס, אפשר לראות את פצעי הסטיגמטה בידי וברגליו. הוא נמצא כאן משום שהוא בעל הבית, זה אתר פרנציסקני ואלו הרבה פעמים מכבדים ומבליטים את המייסד באתרים ששייכים להם.

מימין מאחור רואים את פאולוס, שאול. אפשר לזהות אותו הן על ידי כתובת שמו שמופיעה למטה, וכן על ידי זה שהוא נושא את סימני ההיכר שלו באומנות הנוצרית – האיגרות והחרב שבה ערפו את ראשו. מציגים כאן את פאולוס לא רק בגלל חשיבותו לנצרות. הוא מאוד חשוב ועדיין כמעט לא מוצאים אותו בצורה כל כך בולטת בכנסיות אחרות בארץ, זה די מיוחד שהוא עומד כל כך בולט. פאולוס נמצא כאן מפני שהברית החדשה מקשרת בינו לבין האנטוניה.

בספר מעשה השליחים כאשר מתואר כיצד הרומאים עצרו את פאולוס בבית המקדש, שכן הוא הסתבך שם במריבה, הוא מגיע לקיסריה ואחר כך מתגלגל לרומא. כל אותו סיפור מתחיל כשהם עוצרים אותו בירושלים. כתוב בספר מעשי השליחים במפורש שהם החזיקו אותו במצודת האנטוניה. לכן אם כאן מבחינת המסורת אנחנו עדיין נמצאים בתוך מצודת האנטוניה אז המקום הזה קשור גם לשאול, פאולוס, שהיה עציר בתוך מצודת האנטוניה.

הנר האדום שדולק נמצא ליד מיכל מיוחד עבור לחם הקודש שנקרא טברנקולום, ואם הוא דולק זה אומר שבפנים יש נוכחות של לחם קודש. תמיד תהיה דלת, אבל בכל מקום זה נראה קצת אחרת.

בתוך קפלת הצלב גם היא שייכת לפרנציסקנים ונמצאת בחלק המערבי של שטח המתחם שלהם. שמה המקובל הוא קפלת כפיית הצלב, כאשר כופים את הצלב על גבו של ישוע כדי שהוא יתחיל לסחוב אותו בדרך לגולגותא. באנגלית ושפות נוספות בדרך כלל לא משתמשים בשם הזה, אלא השם המקובל יותר באנגלית הוא *Condemnation, the chapel of the condemnation* - הרשעה.

כלומר שהשם המקובל, מלבד בעברית, בשפות האחרות, יהיה קפלת ההרשעה, מפני שכאן מנציחים את ההרשעה של ישוע על ידי פונטיוס פילאטוס. הדברים קצת מבלבלים – שכן דיברנו על המשפט בתחנה 1, והנה בתחנה 2 שוב מחזירים אותנו לשלב הזה בסיפור.

הקפלה הזו היא כנסייה מודרנית שנבנתה בתחילת המאה ה-20, אין לה קשר לברלוצ'י והיא נבנתה עוד לפני שהוא התחיל את פעילותו בארץ. את הכנסייה בנו על שרידים של כנסייה ביזנטית במאה ה-11. כנסייה ביזנטית במאה ה-11 כבר אין שלטון ביזנטי, אבל גם אחרי שהארץ כבר לא נשלטת על ידי שלטון נוצרי וביזנטי, יש ביזנטיים בשטח, נוצרים מקומיים שממשיכים לבנות מבנים וליצור את האומנות הביזנטית. כך שאפשר לדבר על אדריכלות ואומנות ביזנטית גם אחרי שהתקופה הביזנטית עצמה כבר הסתיימה.

במקרה הזה, להבדיל מהקפלה הקודמת, אפשר לראות קצת מהשרידים הקדומים – מתחת למזבחות הצדדיים, שם יש מעין חלונות שדרכם אפשר להציץ לשלב המוקדם של המבנה.

גם בכנסייה הזו רואים סביב את 14 התחנות של הויה דולורוזה. רואים כמה קישוטים ועיטורים אומנותיים – ממול רואים את כפיית הצלב. פונטיוס פילאטוס שלבש בצבעים כחול לבן (במקרה), רוחץ את ידיו מהאשמה במוותו של ישוע. ישוע מובל החוצה מהאנטוניה ומביאים אליו את הצלב כדי שייקח ויתחיל לסחוב אותו אל הגולגותא.

מעל המזבחות הצדדיים רואים את ישוע בייסוריו, משמאל הוא ללא בגדים. בזמן ההלקאה ישוע היה ככל הנראה ללא בגדים כדי שהגוף יפצע יותר. הוא מקבל מהחיילים הרומיים, כחלק מההשפלה, את כתר הקוצים. אפשר לראות אותו עם הכתר וגלימת הארגמן בפסל הימני – שכן ארגמן זה צבע של מלכות והם רוצים להשפיל אותו – 'אתה משיח? הנה לך כתר ובגדי מלכות'.

מימין רואים 3 דמויות שמתבוננות בזוועה שמתרחשת – האחת מבוגרת ושתיים צעירות יותר. הדמות האחורית מכוסה בבד כחול, זוהי מרים הבתולה, אמו של ישוע. הדמות הצעירה שמנסה לשמור ולהסתיר ממנה את הזוועה הוא יוחנן, התלמיד האהוב.

האישה שהשיער שלה גלוי וארוך והגדה נופל, זוהי מריה מגדלנה. היא נראית כך משום שאנו נמצאים בכנסייה קתולית, ואצל, בלבד, התפתחה מסורת שמריה מגדלנה הייתה במקור זונה שחזרה בתשובה בעקבות ההיכרות עם ישוע. אז כאן היא כבר לא זונה אלא אישה קדושה וצדיקה, אבל האומנות אוהבת להזכיר מה היא הייתה קודם ולכן נותנים רמזים כאלה.

אם מסתכלים עם הרצפה ממרכז המבנה ואחורה רואים ריצוף מונומנטלי עתיק, בחלקו יש חריצים למניעת החלקה. זה מזכיר רצפה דומה לזו שרואים מעבר לקיר מאחור. מעבר לקיר נמצא מנזר האחיות ציון, מנזר אקה הומו – הרצפה הזו היא שריד מהריצוף של הפורום האדריאני, שהוקם על ידי אדריאנוס באיליה קפיטולינה, שנת 135. הרצפה הזו קיבלה את השם ליטוסטרטוס.

זוהי רצפה מהמאה ה-2, לא מזמנו של ישוע. היום אפשר לראות אותה גם בקפלת כפיית הצלב וגם במנזר האחיות ציון.

המילה ליטוסטרטוס לקוחה מהבשורה לפי יוחנן, פרק יט', שם מתואר המשפט של ישוע וכתוב שהמקום שבו פונטיוס פילאטוס ישב לשפוט היה ליטוסטרטוס. זוהי מילה ביוונית שפירושה מקום מרוצף אבן. ליטוס – אבן, סטרטוס – מתפרס, משתרע, מרוצף.

כשהרצפה הזו התגלתה, בסוף המאה ה-19 וקצת אחרי לתוך המאה ה-20, החופרים חשבו שמצאו את המקום המרוצף אבן – ליטוסטרטוס, שמוזכר במשפטו של ישוע, לכן נתנו לרצפה שם שלקוח מהברית

החדשה. לימים התגלו ממצאים חדשים יותר שהראו שהרצפה אינה מימיו של ישוע אלא מאוחרת יותר בכמאה שנה. אם כן הרצפה הזו היא בוודאות לא הרצפה עליה ישב פונטיוס פילאטוס אל שמה נשאר. למרות שחלק מהחריטות שונות ממה שיש באקה הומו, אבל גם כאן על חלק מהמרצפות יש את אותן חריטות שאותן זיהו כמשחק המלך, אותו משחק שהחיילים הרומיים היו משחקים. עם הצליינים לא מדברים על תיארוך הרצפה, אם הם ישאלו נאמר להם שהיא מהמאה ה-2 מבלי להוסיף על זה. כשמבקרים באקה הומו מספרים את האמת, הם גם לא מנסים להסתיר את זה ויש שלטים. האחיות ציון רוצות לקוות שאולי במקור המרצפות האלה היו בתוך האנטוניה ולימים מחזרו אותן בשימוש משני בפורום, אבל גם הן כבר לא יכולות להתכחש לתיארוך.

מול היציאה מהקפלה יש מודל תלת ממדי של ירושלים בימי בית שני. המודל הוא בעייתי ולא מאוד מדויק, המודל המדויק והמדעי נמצא במוזיאון ישראל. בכל זאת, עבור קבוצה נוצרית ממוצעת המודל שיש בחצר של תחנה 2 הוא מצוין כדי לתת מושג כללי על השטח, המיקום של הר הבית והאנטוניה, כנסיית הקבר וכן הלאה. אפשר לנצל את המודל כדי לתת הדגמה, שכן אי אפשר לעשות את זה תוך כדי הויה דולורוזה – אז אפשר להראות את הדרך של הויה דולורוזה. אפשר לראות שם גם כמה מהחומות ולדבר על הרעיון שבימי בית שני היו כמה שלבים וחומות לעיר.

בדרך לתחנה 3 עוברים תחת קשת חשובה וידועה, קשת האקה הומו. קשת האקה הומו לא הייתה קיימת בימי ישוע אלא נבנתה כ-100 שנה אחר כך על ידי אדריאנוס, ועדיין השם שלה מגיע מהמסורת הנוצרית וזה ציטוט של דברי פונטיוס פילאטוס, הבשורה על פי יוחנן פרק יט'. פונטיוס פילאטוס מראה את ישוע ליהודים שרוצים שהוא יצלב אותו ואומר להם הנה האיש- אקה אומו בלטינית.

קראו לקשת הזו כך משום שעד סוף המאה ה-20 חשבו שהאנטוניה הייתה מאוד מאוד גדולה. המסורת הירושלמית אמרה שהאקה הומו, אותה קשת, היא השער של מצודת האנטוניה. לכן באותו שער, או מתחתיו, פונטיוס פילאטוס יכול להראות לאנשים שעומדים בחוף את ישוע ולומר אקה הומו, הנה האיש.

היום יודעים שהמסורת הזו אינה אפשרית מבחינה היסטורית, אבל המסורות חזקות והשם נשאר והמקום ידוע בעולם הנוצרי. חשוב להדגיש שלא מדובר בתחנה של הויה דולורוזה, לא חייבים להתייחס ולעצור, אבל אפשר להצביע ולומר תוך כדי הליכה לכומר הקתולי שזוהי קשת האקה הומו.

אקה הומו יכול לעניין כל קבוצה נוצרית שכן יש במקום שרידים של בריכת מים מימי בית שני, בריכת סטרותיון, ימי ישוע, ויש את משחק המלכים – אותו משחק שהחיילים הרומיים שיחקו, שגם אם המרצפות שעליהן מצאו את המשחק הן לא מימי ישוע, המשחק עדיין משקף את התרבות והרקע. אם קבוצה קתולית רוצה להיכנס לאקה הומו הם יצטרכו לעשות את זה לפני או אחרי הדרך ולא תוך כדי.

עוברים ליד כנסייה יוונית אורתודוקסית, כנסיית כלא ישוע. היוונים אורתודוקסים מנציחים כאן את הפרטורים, את המפקדה, המקום בו היה המשפט מול פונטיוס פילאטוס. בפנים יש מערות חצובות בסלע שבתוכן על פי המסורת היוונית אורתודוקסית ישוע ובר אבא הוחזקו במהלך המשפט. אפשר לראות שם חורים עגולים בסלע שבתוכם לפי המסורת היו הרגליים של ישוע. המקום הזה הוא לא תחרות למסורת על האנטוניה אלא זו הרחבה. לפי המסורת היוונית אורתודוקסית האנטוניה המשיכה אפילו עד לנקודה הזו, וכן היו תאי המאסר.

המקום הזה איננו תחנה של הויה דולורוזה ואיננו רלוונטי עבורה, אפשר לראות שקבוצות אורתודוקסיות נכנסות אליה.

התחנה השלישית: ישוע נופל בפעם הראשונה

עומדים בנקודה הזו בבת אחת מול שתיים מתחנות הויה דולורוזה – תחנה 3 ותחנה 4.

בתחנה השלישית ישוע נופל בפעם הראשונה. האירוע הזה אינו מוזכר בברית החדשה. מאוד הגיוני וסביר להניח שישוע, שנמצא אחרי התעללות שהתחילה כבר בלילה הקודם ואחרי ששחב את הצלב הכבד, ייפול במהלך הדרך, אולם הנפילות האלה משום מה לא מצוינות בברית החדשה. כך מדובר במסורת. לאורך הדרך יהיו נפילות נוספות, בסך הכל 3 פעמים – כדי להעצים ולהדגיש את את הסבל שהולך ומתגבר. כל שלוש הנפילות מבוססות על מסורת בלבד.

אי אפשר לדעת, וגם הפרנציסקנים שמיקמו את התחנות, לא יכולים לדעת איפה בדיוק ישוע נפל. הוא יכול ליפול תיאורטית בכל נקודה. אפשר לשים לב שיש היגיון טופוגרפי למיקום שהפרנציסקנים בחרו עבור תחנות הנפילות. הנפילות יהיו ממוקמות בסוף ירידה או בסוף עלייה. כאן בסוף ירידה, אז הגוף קצת פחות יציב. בהמשך יהיו נפילות שהתרחשו בסוף עלייה. כלומר שמנסים בכל זאת לתת כאן היגיון גופני או טופוגרפי לנפילות.

התחנה השלישית מצוינת על ידי מבנה בן קומה אחת עם קשתות מחודדות, קומת קרקע, שבולט מתוך מבנה גדול יותר. המבנה הזה היה שייך במקור לחמאם טורקי בתקופה העות'מאנית. החמאם הזה היה בכל השטח שנמצא ממול, גם במקום שבו נמצאת תחנה 4.

במאה ה-18 בית המרחץ הזה חדל לתפקד בגלל מחסור במים. במאה ה-19 מה שהיה פעם חמאם טורקי הפך להיות תחנות 3 ו-4 של הויה דולורוזה, הכניסה היא תחנה מס' 3 והחלק המרכזי הוא תחנה מס' 4.

שתי התחנות האלה שייכות לארמנים קתולים, סוג מיוחד של נוצרים. מדובר בקתולים מזרחיים, נוצרים מזרחיים שהתנתקו מכנסיית האם שלהם ועברו להיות קתולים. ביניהם גם האוניאטים. היו במקור ארמנים אורתודוקסים, מונופיזיטים, אבל מיעוט מתוכם החליט להתנתק ולחבור אל הכנסייה הקתולית. אם כן יש כאן מיקס אקזוטי מאוד מעניין בין מזרח ומערב.

בפנים אפשר לראות מצד אחד אומנות ארמנית, אלפבית של השפה הארמנית, המוזבז בתוך תחנה 4 הוא בסגנון ארמני (לא לטיני כמו שמקובל באירופה הלטינית), אבל בפנים יש להם תאי ווידוי, שזו השפעה שהם קיבלו מהלטינים, יש להם תחנות הויה דולורוזה (שבמקור אין כזה דבר אצל הארמנים המזרחיים). הם מתפללים בארמנית ועושים את זה לפי המנהג הארמני. לא הכריחו אותם להפוך להתפלל בסגנון הלטיני. כמו יוונים קתוליים, רק שאלה הגיעו מהכנסייה היוונית ואלו הגיעו מהכנסייה הארמנית, ואלו כנסיות שקיבלו

עצמאות תחת העולם הקתולי. הם מיעוט, בארץ הם יושבים רק כאן. בכנסיית הקבר אלה הארמנים האורתודוכסים שהם העולם ממנו הארמנים הקתולים התנתקו.

התחנה הרביעית: ישוע פוגש באימו המתייסרת

בתחנה הרביעית, כפי שרואים בתבליט שממול, ישוע פוגש את אמו. מפגש נוגע ללב זה אינו מתואר בברית החדשה. זו סצנה ידועה, נוצרים מכירים אותה מצוירים וסרטים, אבל למרבה ההפתעה אין תיאור של מפגש כזה לאורך הדרך בברית החדשה. מדובר במסורת בלבד. חשוב לזכור שהקתולים לא רוצים לחשוב מה מסורת ומה לא, מבחינתם הכל מכלול אחד ולא משנה מה מסורתי ומה מכתבי הקודש.

גם התחנה הזו, כאמור, שייכת לארמנים קתולים.

בתוך תחנה 4 יש אכן כנסייה אותה הארמנים קתולים בנו במחצית השנייה של המאה ה-19 – כנסיית גבירתנו של הייסורים. גבירתנו היא מרים. באנגלית יש לה שם אחר - Our Lady of the Spasm.

זה עווית פתאומית, כמו שמישהו סובל או מתעלף, הסיבה לכך היא משום שמאמינים שכאשר היא ראתה את בנה עובר ברחוב וסובל היא כל כך סבלה יחד איתו שהיא נתקפה במן עווית מרוב סבל. **כנסיית גבירתנו של הייסורים** בנויה מעל גבי כנסייה מהתקופה הצלבנית שלא ידוע מה היה שמה או מה היא הנציחה. בקריפטו רואים שרידים מהתקופה הצלבנית, מתחת למבנה. מתחת לשרידים הצלבניים האלה גילו בחפירות גם פסיפס ביזנטי. כך שלמעשה יש פסיפס ביזנטי שנמצא בקריפטו צלבנית ומעל זה, בקומת הקרקע, הכניסה, מבנה מודרני. בית מרחץ היה לאחר מכן מעל זה. את בית המרחץ לא רואים כאן, הכניסה הייתה דרך תחנה 3, בחנות שבתוכה רואים עדיין חלק ממבנה הרצפה של בית המרחץ. עם זאת הכנסייה עצמה הוא מבנה שלא התלבש על בית המרחץ אלא במקומו.

רצפת הפסיפס הביזנטית בקריפטו הצלבנית - באותה רצפת פסיפס גילו תיאור זוג סנדלים, כמו כפכפי אצבע. מכיוון שכאן יש מסורת שמנציחה את הפגישה בין ישוע לבין אמו, יש נוצרים שרוצים לפרש את הסנדלים האלה כקשורים לסיפור. יש השערה, למרות שאין לה הוכחות, שכבר בתקופה הביזנטית, אולי התחיל הקישור בין הנקודה הזו לבין מרים והייסורים שלה כשישוע נושא את הצלב. אם באמת התחילה המסורת כבר אז, ושוב – אין לזה הוכחות, אז אולי הסנדלים בפסיפס מייצגות את סנדליה של מרים שמרוב סבל כשראתה ישוע עובר היא השאירה חותם ועקבות ברצפה.

בקריפטו אכן אפשר לראות מעל אותם סנדלים פסל גדול ובולט שמציג את הפגישה בין ישוע ואמו מרים. **מצד שני** יש חוקרים שטוענים, ויש בזה היגיון, שאי אפשר להוכיח שאותה רצפת פסיפס הייתה שייכת במקור לכנסייה והייתה קשורה לסיפור ולמרים, שכן מדובר במסורת מאוחרת יותר. לכן יש ארכיאולוגים שטוענים שכנראה הייתה כאן רצפה של בית מרחץ, בלי קשר לתקופה העות'מאנית, משהו קדום יותר – ביזנטי. ואולי זה היה חדר ההלבשה ולכן הראו שם סנדלים, שכן זה המקום שבו מורידים ומחליפים את הבגדים. **הפסיפס** הזה הוא מפורסם, נהוג לספר עליו ולהראות אותו (אם זה לא חלק מרצף התפילה).

חשוב לדעת שבתוך הקריפטו מקפידים על דממה מוחלטת. בקריפטו של תחנה 4 יש משהו מאוד מעניין – הקתולים עושים פולחן ללחם הקודש אחרי שהוא מתקדש, שכן הם מאמינים שישוע נוכח פיזית בתוך הלחם. בתוך הקריפטו של תחנה 4 הציבו בשנים האחרונות יצירת אומנות מודרנית מאוד גדולה ומרשימה שנראית כמו עץ גדול, עשוי מזכוכיות. במרכזו של העץ משובץ לחם קודש עגול וגדול, מצייה שטוחה. הלחם הזה התקדש, עבר מיסה, והקתולים מאמינים שישוע נוכח ונמצא באותו לחם, ולכן הם יכולים לשבת שבמשך שעות ולהתפלל, כמו מדיטציה.

אם מחפשים בירושלים מקום מעניין להדגים לקהל ישראלי מהו הפולחן הקתולי ללחם הקודש, זו דוגמא מצוינת ומאוד מרשימה.

ברגע השיא של המיסה, לקראת סופה, הכומר משחזר את מילותיו של ישוע מסעודה האחרונה, הוא אומר 'קחו ואכלו זה גופי, קחו ושתו זה דמי'. מאמינים שברגעים האלה הכומר מזמן לשם את רוח הקודש וזו משנה את המהות של הלחם והיין שמפסיקים להיות לחם ויין והופכים להיות הגוף והדם של ישוע. **נכנסים לתחנה 3** ועוברים דרכה בחיבור תת קרקעי לקריפטו של תחנה 4, שם חייבים להיות בדממה. בקריפטו אפשר לראות את לחם הקודש – מצייה לבנה במרכז יצירת האומנות, ופסל של מרים וישוע נפגשים, שתחתיו הסנדלים ברצפה.

מעל הכניסה לתחנה מס' 3 יש ציור מאוד יפה – אפשר לראות את הרעיון של הויה דולורוזה, איך כל אדם באנושות אמור לקחת את הצלב שלו, הקושי שלו, וכולם הולכים בעקבות ישוע. הגענו מכיוון מזרח, משער האריות, ופנינו דרומה (שמאלה) ברחוב הגיא. אם היינו פונים ימינה, צפונה, שקרדו המזרחי (הקרדו המשני) מגיעים לשער שכם וגן הקבר. אם כן, זו הנקודה שבה הפרוטסטנטים מתפללים מנתיב הויה דולורוזה הקתולי, המשמש גם את האורתודוכסים. נמצאים ברובע המוסלמי אבל יש סביבנו נוכחות יהודית. בבית שמעל הרחוב מצפון אפשר לראות חנוכיה, זה בית שאריל שרון רכש ברובע המוסלמי כדי לחזק את האחיזה היהודית. מדרום אפשר לראות דגלי ישראל מאוד בולטים, זוהי ישיבת עטרת כוהנים. במרחב נמצא גם ההוספיס האוסטרי, שלמרות שאינו יהודי וישראלי.

בדרך לתחנה 5 חולפים ליד קפלה קטנה שהיום היא לא בשימוש אבל עד לפני כמה שנים היא הייתה המיקום הרשמי של תחנה מס' 4. במקום הנוכחי של תחנה מס' 4 עמדה הכנסייה הגדולה עם הקשר למרים, אבל המיקום הרשמי של התחנה, צלחת המתכת והריצוף המיוחד ברצפה לא היו כאן אלא בהמשך הרחוב דרומה שם הייתה קפלה ארמנית קתולית קטנה.

הוי דולורוזה, כמו שמבינים, זה דבר דינאמי מתפתח לאורך ההיסטורי, ואפילו בימינו קורה שתחנות משנות את המיקום שלהן. במקרה הזה מישהו עשה איקונוקלזיס (הרס דמויות) לתבליט האבן שהיה מעל הכניסה לאותו חדר קטן, הקפלה. הארמנים קתולים תיקנו את האבן והיא הושחתי שוב. כשהם הבינו שמדובר בתופעה חוזרת הם לבסוף פשוט ביטלו את מיקומה של התחנה באותו מקום והעתיקו אותו לכאן, כאן ממילא הייתה להם כנסייה גדולה שמוקדשת למרים וקשורה לנושא.

חשוב להכיר את הסיפור כדי שבמקרה שנתקלים בספרות בתיאור של התחנה הרביעית כקפלה קטנה זה לא יבלבל. רק ספרים שיצאו לאור ב-3-4 שנים האחרונות יציגו את התחנה ה-4 בכניסת גברתנו של הייסורים, מה שיצא קודם לכן עדיין מדבר על אותה קפלה, שיום היה חסרת שימוש ונמצאת בין החנויות.

התחנה החמישית: שמעון מקיריניה עוזר לישוע לשאת את הצלב

בתחנה מס' 5 שמעון מקיריניה עוזר לישוע לשאת את הצלב, דבר המבוסס על הברית החדשה. מתואר בברית החדשה שכאשר לישוע היה קשה לשאת את הצלב, שכן הוא עייף ואחרי עינויים, הרומאים תפסו עובר אורח, אדם יהודי בשם שמעון שעבר במקום ואילצו אותו לסחוב את הצלב עבור ישוע. כאן מנציחים את אותו אירוע.

קיריניה זה המקום שממנו הגיע אותו יהודי בשם שמעון, זה נמצא באזור לוב של ימינו, צפון אפריקה. יהודי מלוב, מקיריניה נמצא בירושלים, ככל הנראה משום שהסיפור מתרחש בזמן חגיגות חג הפסח והוא הגיע יחד עם משפחתו לעלות לרגל. זה מראה את רקע התקופה, ירושלים אז מלאה ביהודים מהתפוצות שהגיעו לכבוד חג הפסח.

למרות שבברית החדשה לא כתוב שמעון מקיריניה התנדב או רצה לעזור לישוע, בכל זאת הנוצרים נוהגים לראות אותו כדמות חיובית, כמי שחלק את הסבל יחד עם ישוע וריחם עליו. אפשר לומר שהוא מייצג את המאמינים שהולכים בויה דולורוזה, שכן הם סוחבים את הצלב יחד עם ישוע, כפי שמעון מקיריניה עשה. כלומר שמדובר בדמות חיובית ומודל להזדהות עבור מי שהולכים בויה דולורוזה.

מעל הצלחת רואים מי הם הבעלים של תחנה מס' 5 – הפרנציסקנים. כאמור הם אלה שפיתחו וקידמו את הדרך, אולם הם לא מחזיקים בכל אחת מהתחנות, יש שילוב של קבוצות נוצריות אחרות. מדובר בקפלה מאוד צנועה, בדרך כלל, רוב הזמן היא אפילו סגורה. בפנים אין כמעט מה לראות, חדר מאוד צנוע שהקישוט העיקרי שלו זה תבליט מתכת מודרני תלוי על הקיר ובו רואים את האירוע – שני אנשים סוחבים צלב ביחד, שמעון וישוע.

בנוסף אפשר לראות סלע עם שקע בתוכו, שמשופץ בקיר הקפלה. הקפלה עצמה היא מבנה מהתקופה העות'מאנית ולא מימי ישוע, אבל יש מסורת שמקשרת את הסלע שמשופץ בקיר לישוע עצמו. לפי המסורת, ישוע כאשר עבר כאן, גם אם המבנה לא היה קיים כאן הסלע מאמינים שהיה כאן, ישוע נשען לרגע על הסלע כדי להתאושש ולנוח, ובדרך נס היד שלו הותירה שקע בסלע. לכן מדובר בסלע מאוד קדוש. אפשר לראות מפעם לפעם קבוצות ואנשים פרטיים שמנסקים ונוגעים בסלע.

מצד שני לסיפור הזה יש אופי מאוד אגדי, והרבה קבוצות, אפילו קתוליות, לא יתחברו אליו. יש קבוצות שנוטות לכיוון היותר שכלתני ורציונליסטי. עד שמגיעים לתחנה הזו כדאי לראות מה הלך הרוח בקבוצה - האם הם משתגעים על מסורות וסלעים או שנוטים להסתכל על זה בחצי חיוך וספק. יש כאלה שמאוד יתלהבו ויש כאלה שיחייכו וימשיכו.

התחנה השישית: ורוניקה מנגבת את פניו של ישוע

עומדים מול תחנה מס' 6, בערך אמצע העלייה, למרות שבדרך כלל הפתח נשאר סגור, ואם בכלל אפשר להיכנס אז עושים את זה מפתח צדדי. בתחנה זו מדובר במסורת ולא באירוע מהברית החדשה. שוב מדובר באישה. פה וגם בהמשך לדמויות נשיות יש מקום בולט בדרך הייסורים, ומעניין לחשוב מה זה משרת אצל המאמינים הנוצרים.

בתחנה מס' 6 של הויה דולורוזה אישה בשם ורוניקה מנגבת את פניו של ישוע. זוהי מסורת שידועה ומקובלת מאז התקופה הביזנטית, לא מופיעה בברית החדשה. לפי המסורת ורוניקה הייתה מאמינה של ישוע, הכירה וידעה מיהו, וגרה כאן. כאן מנציחים את ביתה של ורוניקה.

באותו יום ישי מר ונורא, כאשר ישוע עבר במקום עם הצלב, ורוניקה ריחמה עליו ויצאה מביתה עם מטפחת, אותה מטפחת שלימים הפכה למאוד מפורסמת, ניגשה לישוע וניגבה את פניו. הפנים לא היו נקיות אלא מלאות זיעה, דם, יריקות או לכלוכים אחרים שהיו עליו. היא מנגבת את פניו, אבל הוא ממשך והיא לא הולכת איתו. אז היא מגלה שקרה נס – באותה מטפחת נותר דיוקן הפנים המדויק של ישוע.

כמובן שבהמשך התגלה שהמטפחת הזו מחוללת ניסים, היא יכולה לרפא, כי יש לה קשר בלתי אמצעי אל ישוע. בוותיקן שברומא, במרכז הכנסייה הקתולית בוותיקן טוענים עד היום שהם מחזיקים במטפחת. לעיתים נדירות, בהזדמנויות מיוחדות, עושים תהלוכה עם המטפחת.

מדריש שם שמנסה להסביר את השם ורוניקה ולקשרו לסיפור – הרבה מהמדריכים ומנהיגי הקבוצות אוהבים ומפיצים את הרעיון.

יש מדריש שם שאומר שהשם ורוניקה נוצר מחיבור בין שתי מילים – המילה ורה והמילה איקונה. אמנם זה לא יוצא בדיוק אבל יש לשחק קצת עם הצלילים. ורה זו מילה לטינית שמשמעותה אמיתית. איקונה זו מילה בשפה היוונית שמשמעותה דמות. אז ורה איקונה זה הדמות האמיתית, האיקונה או הדמות האמיתית של ישוע נותרה על המטפחת. זה ההסבר הפופולרי הנחמד למשמעות שמה של ורוניקה.

ההסבר הזה לא מדויק והוא בעייתי, בין היתר כי יש הצמדה של שתי מילים משפות שונות, שזה לא קורה הרבה. מעבר לכך יודעים מה המקור והמשמעות של השם ורוניקה. השם ורוניקה זה הצורה הלטינית של השם ברניקי. משמעות השם ביוונית זה נושאת הניצחון (בר-נושאת, ניקה-ניצחון). זו המשמעות האמיתית והנכונה של השם ורוניקה.

אם עוברים כאן עם קבוצה אורתודוקסית, שמבחינה עקרונית לא חייבים לעצור בכל תחנה, עדיין כדאי לעצור כאן ולספר את הסיפור, גם אם לא מציגים את זה כתחנה. גם האורתודוקסים מכירים את הסיפור ויש להם וריאציה מסוימת עליו. אבל עם קבוצה אורתודוקסית כדאי לשים את הדגש על האיקונות, שכן אצלם הן מאוד חשובות ובעלות חלק מרכזי בפולחן. אפשר להגיד שהסיפור על ורוניקה והמטפחת שלה זה למעשה הסיפור על האיקונה הראשונה בהיסטוריה, שנעשתה לא בידי אדם אלא ישירות מהמקור עצמו.

המבנה עצמו הוא מבנה עות'מאני, לא ידוע מתי בדיוק נבנה. אבל את הקפלה בחלק הפנימי שיפץ ברלוצ'י ב-1953, הוא לא בנה אלא רק שיפץ. זה מקום פחות ידוע שקשור לברלוצ'י. אין כאן משהו מאוד מרשים כמו ביתר הכנסיות של ברלוצ'י שמספרות את הסיפור, זהו מבנה מאוד פשוט וצנוע.

עמוד עתיק המשובץ בקיר המבנה ולא יודעים מאיזה תקופה העמוד ומתי שובץ בקיר. מופיעה עליו כתובת בלטינית שאומרת תחנה שישית, ורוניקה הצדיקה או האדוקה ניגבה את הלכלוך ו הזיעה מפניו של ישוע. יש לזה אפילו תרגום יותר מגעיל אולי אפילו מוגלע.

התחנה הזו נמצאת ברשות היוונים קתולים, המכונים גם מלכיתים. שוב אפשר לראות שבויה דולורוזה יש ייצוג לא רק לפרנציסקנים או לחלקים החזקים של העולם הקתולי, אלא גם לחלקים שוליים יותר של קתולים מזרחיים וקבוצות שוליים בעולם הקתולי.

התחנה השביעית: ישוע נופל בשנית (שער המשפט)

בתחנה השביעית ישוע נופל בפעם השנייה, בסוף העלייה. אפשר לראות שהריצוף הוא בצורת חצי גורן, וכן את הצלחת עם מספר התחנה. כמו כל הנפילות מדובר במסורת שלא מוזכרת בברית החדשה.

בעלי התחנה הם הפרנציסקנים. פעמים רבות התחנה הזו סגורה במהלך היום, כי יש תפילה או סתם כי האחראי לא רוצה לפתוח. לכן חשוב לא להיות מופתעים שהמקום סגור.

לתחנה הזו חשוב להוסיף דגש ארכיאולוגי, שלא קשור ולא מעניין את הנוצרים. בתוך התחנה, מימין לדלת, מצפון לדלת הכניסה, עומד עמוד מונומנטלי מאבן גיר על גבי בסיס מאוד גדול. העמוד הזה הוא עמוד מקורי אינסיטו, באתרו, שהיה שייך לקרדו הראשי של ירושלים הרומית ואחר כך גם ביזנטית שכן אנחנו בתוואי הקרדו הראשי, הקרדו המערבי, שהיה כמובן בעבר רחב יותר.

דבר נוסף, תוספת למסורת הנוצרית על המקום – החל מהמאה ה-13 התפתחה מסורת שמקובלת עד היום שזיהתה במקום הזה את שער המשפט. שער המשפט לא ידוע ממקורות היסטוריים מימי בית שני אבל הנוצרים במאה ה-13 פיתחו מסורת שבימי בית שני היה כאן שער בחומת בעיר וקראו לו שער המשפט מפני שדרכו היו מוציאים מהעיר את הנידונים למוות. על השער היו תולים גם את האשמה, כדי שידעו למה הם מוצאים להורג, ולכן מכאן יצא ישוע בדרכו לגולגותא.

מסורת כזו התפתחה כנראה כי אנשים שבאו לירושלים ידעו שישוע נצלב מחוץ לחומות, אז הייתה להם בעיה שהם בתוך החומות ומגיעים למקום הצליבה. אז כנראה שהיה צורך בסיפור בדרך שייתן להם את ההרגשה שהם יצאו מהעיר ומכאן והלאה הם כבר נמצאים מחוץ לעיר.

מבחינה ארכאולוגית המיקום כאן הוא די טוב. לא יודעים אם היה או לא היה פה שער, גם לא מכירים שער שנקרא שער המשפט מימי בית שני. אולם החוקרים בימינו סוברים שהתוואי של החומה שהשנייה של ירושלים בית שני עבר פחות או יותר במקביל לרחוב כאן. לא מצאו שרידים של החומה אבל מצאו חציבות בסלע. החומה השנייה היא הרודיאנית, נבנתה על ידי הורדוס הגדול.

גם אם מדובר במסורת בלבד ולא יכולים לדעת אם היה כאן שער, כן אפשר לומר שמפה והלאה, מבחינה ארכאולוגית, מערבה מכאן (וזה נכון גם לכנסיית הקבר), זה כבר מחוץ לחומות. כל התחנות הבאות, הן מבחינת הסיפור והן מבחינת הארכיאולוגיה, נמצאות מחוץ לתחום חומות של ימי ישוע.

תחנה 8 נמצא ברחוב חנקה שנמצא ימינה, לכיוון מערב. צריך לעלות כ-20 מדרגות כדי להגיע לתחנה ה-8. **התחנה השמינית:** ישוע מדבר אל בנות ירושלים

תחנה מס' 8 נמצאת ברחוב חנקה, בהמשכו נמצאת חומוסיית לינה. בתחנה מס' 8 ישוע מדבר אל בנות ירושלים. יש נשים שבוכות ומקוננות על ישוע כשהוא הולך עם הצלב ואז הוא פונה אליהן, לוקס כג, 27-31: "אחרי הלכו המון רב מן העם, וגם נשים שספדו וקוננו עליו. פנה אליהן ישוע ואמר: "בנות ירושלים, אל תבכינה עלי, אלא על עצמכן בכינה ועל ילדיכן, כי הנה ימים באים ויאמרו, 'אשרי העקרות, אשרי כל בטן שלא ילדה ואשרי השדים שלא הינקו'. אז יאמרו אל ההרים, 'נפלו עלינו, ואל הגבעות, 'כסונו'; שהרי אם ככה עושים בעץ הלח, מה יקרה ליבש?"

יש כאן נבואת זעם על זה שהולכת לפקוד צרה גדולה את האנשים, כנראה כי לא האמינו בישוע ולא קיבלו אותו כמשיח. אפשר לומר שאולי זה מרמז לחורבן שמתקרב לירושלים. כאן לפי המסורת היה המקום שבו ישוע פנה לאותן נשים פשוטות ירושלמיות שבכו עליו. הוא לא כל כך מנחם אותן, להיפך, הוא אומר דברים די מלחיצים – אל תבכו עלי, תבכו עליכן ועל הילדים שלכן.

במקרה הזה אין כנסייה ואפילו לא קפלה, אלא רק לוח אבן עגול שמשובץ בקיר הרחוב ולא ידוע מאיזה תקופה הוא, מי שיבץ אותו וכן הלאה, נמצא ברחוב מזה שנים רבות. על הלוח הזה יש צורת צלב, מצדו יש אותיות ביוונית.

מעל הצלב כתוב בראשי תיבות - יזוס כריסטוס, כשכל מילה מקוצרת על ידי האות הראשונה והאחרונה. ביוונית המשמעות היא ישוע המשיח. מכאן המילה כריסטוס, זה לא נוצרי אבל. מתחת לצלב כתוב ניקה - ניצחון. אם קוראים את הכל יחד זה אומר ישוע המשיח מנצח. ישוע המשיח ניצח את החטא והמוות, שכן הוא מכפר על החטאים וקם לתחייה.

במקרה של התחנה הזו לא יכולים לציין את הבעלים, שכן אין לה בעלים רשמיים, זה פשוט משובץ בקיר הרחוב.

טיפסנו לכאן, לתחנה 8, ועכשיו נעשה את אותה דרך החזרה לרחוב הראשי, לקרדו, רחוב בית הברד, כדי להגיע לתחנה מס' 9. זה נראה מוזר, אבל למעשה תחנה 9 דרום מערבית לפה, בקו אווירי מרחק מאוד קצר, אולם בין התחנות יש מנזר שאי אפשר לעבור דרכו ולכן יש עיקוף מאוד ארוך. יש קבוצות שלא יטרחו לטפס את הדרך לתחנה 8, במיוחד אם יש מגבלות תנועה.

לכן, אם יש בעיה להביא את הקבוצה למקום (כיסאות גלגלים או עומס גדול) אפשר לציין את תחנה מס' 8 ליד תחנה מס' 7 ולהמשיך, זה נתון לשיקול דעתו של הכומר, תלוי בתנאי השטח וביכולת של הקבוצה.

חוזרים לקרדו הראשי או הקרדו המערבי, רחוב בית הברד, הולכים ימינה, דרומה עד שרואים את המאפייה של זלטימו, גרם מדרגות מימין עולה אל הגג של כנסיית הקבר, שם תחנה מס' 9.

התחנה התשיעית: ישוע נופל בפעם השלישית

רואים את הכיפה הקטנה מבין שתי הכיפות של כנסיית הקבר. נמצאים עדיין מחוץ לשטח כנסיית הקבר אבל בקצה הסמטה הזו פונים שמאלה ונכנסים לשטח הגג של כנסיית הקבר.

תחנה 9, בסוף העלייה, ישוע נופל בפעם השלישית. כאמור, מדובר במסורת. מה שמציין רשמית את התחנה ואת מקום הנפילה השלישית (למרות שהצלחת קצת מרוחקת ממנו) הוא עמוד די נמוך, צהבהב-חום, שעליו יש גרפיטי ספריי של צלב והוא ממקומם בפינה השמאלית בקצה הסמטה.

נהוג לומר שתחנה מס' 9 שייכת לקופטים, כי אנו נמצאים בטריטוריה קופטית, אפשר לראות צלבים קופטים. זהו מתחם קופטי גדול שבו בין היתר בור הלנה- בור מים גדול, מבנה מגורים ומבנה דת. זה המרכז של הקהילה הקופטית בירושלים. אפשר לומר שמבחינה רשמית התחנה לא שייכת לקופטים כי הם לא מייחסים לה כל חשיבות, שכן התחנות זה עניין קטולי. במקרה הזה יש עמוד זרוק בפינה שהקתולים הפכו אותו לתחנה. אם בספרות רואים שלתחנה ה-9 אין בעלים רשמיים, זו אינה טעות. אפשר לשייך את זה לקופטים כי זה בשטח שלהם אבל אפשר גם לומר שזה סתם עמוד ברחוב ללא בעלים רשמיים.

באזור הזה נמצאים צלבי העץ של הקבוצות ההולכות בויה דולורוזה. הסכם הסטטוס קוו של המקומות הקדושים לנצרות הוא הסכם מהתקופה העות'מאנית, אמצע המאה ה-19, שהיו לו כמה נקודות והוא מסדיר את חלוקת הזכויות בכמה מקומות שהם מורכבים מבחינת נושא הזכויות (בסיוור בהר הזיתים הוזכר בהקשר למסגד העלייה וקבר מרים). גם כנסיית הקבר היה אתר שנכלל תחת הסטטוס קוו ומוגדר מה מותר ומה אסור לעשות כאן ולמי.

להסכם הסטטוס קוו היו כמה נקודות - הסולטאן העות'מאני הכריז על הסטטוס קוו ב-1852 ואחר כך מעצמות המערב חתמו ואשררו את זה אחרי מלחמת קרים בכמה חוזים ב-1856 ו-1878. הפעם האחרונה שאשררו הייתה ב-1878.

לפי הסכם הסטטוס קוו אסור להסתובב עם צלבי עץ בתוך שטח כנסיית הקבר, זה נכון גם לגבי שטח הגג. זה אומר שאם קבוצה מגיעה לכאן עם צלב עץ ומכאן נכנסת לשטח הגג כדי להמשיך ממנו אל יתר התחנות, היא חייבת להשאיר את הצלב פה. שכן אם לוקחים את צלב העץ אל תוך הגג מדובר בהפרת הסטטוס קוו וזו תסבוכת דיפלומטית שמאוד לא כדאי להיות אחראיים לה.

מי שאחראי על שמירת הסטטוס קוו הוא מורה הדרך הישראלי ולא הקבוצה (שלה אין שום דרך לדעת על זה) וגם לא הצלב. לכן חשוב לוודא שמשאירים כאן את הצלבים. אף אחד לא יגנוב את הצלבים, הצלב יבוא בהמשך ויאסוף את הצלבים שנשארו.

לתחנה 10 יש שתי דרכים להגיע. דרך אחת (מה שאנחנו עשינו) היא דרך קיצור, דרך שטח הגג של כנסיית הקבר וירידה למטה, לכניסה הראשית, דרך שתי קפלות שהיו בשימוש האתיופית. הרבה מהקבוצות עושות את הדרך הזו ואז צריך להשאיר כאן את הצלבים. אולם לא כל הקבוצות עוברות דרך הגג, בשעות הערב הוא סגור. לפעמים יש עומס ואנשים נתקעים בתוך הקפלות כשהם לא יכולים ללכת ויש פקק תנועה. בנוסף לאנשים בכיסאות גלגלים או בעיות תנועה אחרות קשה לעבור בתוך אותן קפלות עם מדרגות תלולות.

אם כן, מסיבות שונות, יש קבוצות שלא ישתמשו בקיצור הדרך אלא יחזרו לרחוב הראשי ומהשוק יגיעו אל החצר הראשית של כנסיית הקבר (דרך המוריסטאן וכנסיית אלכסנדר נייבסקי). אם חוזרים לרחוב הראשי לא צריכים להשאיר כאן את הצלב, שכן עדיין לא נמצאים בתוך שטח הסטטוס קוו של כנסיית הקבר, ואז הקבוצה מרוויחה עוד כמה דקות עם הצלב. במקרה הזה סוחבים את הצלב עד לכניסה הראשית לכנסיית הקבר ומשאירים אותו בצד, לפני שנכנסים לכנסיית הקבר עצמה.

גג כנסיית הקבר : בתוך כנסיית הקבר יש עכשיו קצת בלאגן, משום שלפי הסטטוס קוו בכל יום מותר לפרנציסקנים לעשות בשעה 16:00 בחורף ובשעה 17:00 בקיץ תהלוכה בתוך הכנסייה, גם באתרים שלא שייכים להם. הם עושים תהלוכה עם נרות ומתפללים, וזה עושה בלאגן כי בכל פעם צריך לפנות להם את הדרך והם סוגרים לעצמם חלקים שונים בכנסייה. אמנם זה לא זמן אידיאלי, מצד שני בזמנים אחרים יש יותר עומס ותהלוכות אחרות.

לאורך הסיוור בכנסייה יעשה שימוש בשרטוט המבנה הממוספר

כעת עומדים על הגג של מס' 24 בשרטוט, בחלק המזרחי. תחתינו, במס' 24, קפלה שנקראת קפלת הלנה על שם הקיסרית, והכיפה שרואים על הגג היא כיפתה. כשנמצאים בפנים, למטה, רואים את החלק הפנימי. מס' 24 ומס' 25 שרואים בשרטוט אלא המבנים התת קרקעיים, למעשה בשרטוט לא נתנו ייצוג לשטח הגג, אין ייצוג לכפר האתיופי.

השטח מסביב, שהוא חלק מהגג של כנסיית הקבר, אלה הם שרידים של מנזר צלבני מהתקופה הצלבנית שהיה על שטח הגג של כנסיית הקבר. המבנים של המנזר הקיפו את החצר שהייתה במרכזו, והכיפה הייתה במרכז החצר. הכיפה הזו היא משופצת אבל מקורה צלבני. המנזר לא שרד, לא קיים ולא פועל, אפשר לראות רק מעט מהתומכות של התקרה, אבל החצר עצמה עדיין עומדת כאן.

כיום יש על הגג כפר אתיופי שבו חיים בחדרים פשוטים נזירים ונזירות אתיופים, לחוד אבל באותו מקום. לשטח הזה של כנסיית הקבר קוראים בערבית דיר א-סולטאן, כלומר מנזר הסולטאן. זה הכינוי הנוכחי המקובל לחלק הזה של כנסיית הקבר. הם חיים כאן בתנאים מאוד קשים וצנועים. יש מחלוקת על הבעלות של השטח הזה, אם כי זה לא מקום טוב לדבר עליה שכן עלולים להרגיש מישהו. מי שמשמש בפועל בשטח זה האתיופים שחיים כאן, אבל הקופטים טוענים שהבעלות החוקית לפי הסטטוס קוו היא בידיהם. יש כאן פרשייה שלמה מאוד פיקנטית עם הרבה התנכלויות של אחד כנגד השני (נשלח מייל בנושא – לתשומת ליבכם).

מדינת ישראל היא זו שאמורה להכריע בסוגיה, שכן הריבון אמור לשמור על הסטטוס קוו, אבל מעדיפה שלא לעשות כלום בגלל הרגישות הדיפלומטית מול מצריים ואתיופיה. אין פה נוכחות קופטית אבל הבעלות החוקית, לפני שהאתיופים השתלטו, הייתה של הקופטים.

בדרום רואים את מגדל הפעמונים של כנסיית הגואל הלותרנית שנמצאת ליד המוריסטאן. ממערב רואים את הכיפה הקטנה של כנסיית הקבר, היא נמצאת מעל מס' 8 בשרטוט. מס' 10" (גרשיים) זה האפסיס בתוך הכנסייה, קיר עגול פונה מזרחה. זו בנייה צלבנית שעברה שיפוצים.

נרד בדרך קיצור, במדרגות תלולות, דרך שתי קפלות שמשמשות היום את האתיופים, אבל יש מריבה גם לגביהן, שכן במקור, מבחינה חוקית, הן היו שייכות לקופטים שאירחו במקום והרשו לאתיופים להשתמש בהן. אבל האתיופים החליפו מנעולים והשתלטו על המקום. כך שהיום הן אתיופיות אבל נמצאות במחלוקת, ואולי בעתיד גם יוחזרו לידי הקופטים.

הקפלה העליונה שהיא בגובה הגג נקראת קפלת ארבע החיות (Chapel of the four animals) – על שם הסמלים של האוונגליסטים. כדאי לשים לב שמפתן הכניסה לקפלה האתיאופית מאוד נמוך. ממנה יורדים לקפלה שנמצאת תחתיה, קפלת מיכאל, על שם המלאך. אז מגיעים לחצר הכניסה לכנסיית הקבר.
חזית כנסיית הקבר : כדאי לציין שאסור להשתמש כאן במיקרופון לפי הכללים, רק בקול טבעי או במשדר אלחוטי. חשוב לזכור את התהלוכה היומית של הפרנציסקנים, וכן שהרבה פעמים יש הפרעות או תהלוכות, גם דברים צפויים וגם דברים בלתי צפויים.

הביקור בכנסייה יהיה בדגש דתי במטרה להבין על כל אחד מחלקי הכנסייה איך קוראים לו ומה הוא מנציח, מהי המסורת הדתית על אותו אתר. מצי"ב רשימת תאריכים חשובים בתולדות כנסיית הקבר, אין צורך לשנן את כולם אך יש להכיר וזכור את שלבי ותאריכי המפתח של הבנייה, ההרס והשיפוצים העיקריים של המבנה.

תאריכים חשובים בתולדות כנסיית הקבר והתחייה

70 לספירה – חורבן בית המקדש השני והרס בירושלים

135 – בניית מקדש אפרודיטה ע"י הדריאנוס

326 – קונסטנטינוס והלנה - הרס מקדש אפרודיטה וגילוי הצלב האמיתי והקבר הקדוש

335 – חנוכת כנסיית הקבר והתחייה

614 – הפלישה הפרסית, פגיעה בעיטורים, "הצלב האמיתי" נלקח בשבי

628 – השבת "הצלב האמיתי" לכנסייה ע"י הקיסר הראקליוס

630 – שיקום ע"י מודסטוס, פטריארך ירושלים

638 – הכיבוש המוסלמי, כניעת ירושלים, כנסיית הקבר והתחייה נשארת בידי הנוצרים

1009 – השליט הפאטימי אל חאכם באמר אללה הורס את הכנסייה הביזנטית

1042 – 1048 – הקיסר קונסטנטיין מונומכוס משקם את מבנה הכנסייה

1099 – הצלבנים בשערי ירושלים, תוכנית לפאר את הכנסייה הצנועה

1149 – חנוכת כנסיית הקבר והתחייה בימי מליסנדה

1808 – שריפה גדולה בכנסיית הקבר והתחייה, תקרת הרוטונדה התמוטטה, שיקום

1927 – רעידת אדמה חזקה בירושלים, חזית הכנסייה ניזוקה

1959 – עבודות שיקום בהסכמת שלוש העדות הנוצריות העיקריות בכנסייה (יוונים אורתודוכסים, לטינים, ארמנים)

המבנה ברובו, כולל החזית, זה מבנה צלבני מהמאה ה-12, אולם הוא לא צלבני אותנטי כי הוא משלב לתוכו אלמנטים ואפילו חלקי מבנה שלמים מתקופות מוקדמות יותר, ויש בו גם תוספות מאוחרות. הסיבה לרוב השינויים אחרי התקופה הצלבנית קשורה לשריפה גדולה שהייתה בתוך כנסיית הקבר בתחילת המאה ה-19. אחרי אותה שריפה עשו שיפוצים נרחבים במבנה. זו הסיבה העיקרית להבדלים בין המבנה הצלבני למבנה הנוכחי. למשל המבנה הצלבני המקורי היה הרבה יותר מואר לעומת המבנה האפל שרואים היום.
בכל אחד מהאזורים נציין למי שייך האזור, כדאי להכיר את השרטוט הצבעוני הצבוע לפי 6 העדות השונות שיש להן זכויות בכנסיית הקבר לפי הסטטוס קוו. שש עדות נוצריות שמתחלקות במקום ויש להן זכויות רכוש, מה שייך למי, אבל גם זכויות פולחן. למשל הפרנציסקנים עושים פולחן, תהלוכה, גם במקומות שאין להם זכות רכוש בהם.

החצר שבחזית כנסיית הקבר נמצאת מדרום למבנה. לחצר הזו יש שם משלה והיא מכונה בלטינית פרוויס, PARVIS. זוהי מילה לטינית שמציינת חצר שנמצאת לפני כנסייה חשובה או קתדרלה. זו לא בדיוק אטריום, שכן היא לא מוקפת בקשתות. זו מילה שבאירופה היא נפוצה עבור הרבה חצרות, אבל בארץ הכוונה היא רק לחצר שבחזית כנסיית הקבר. גם החצר נמצאת תחת הסטטוס קוו. חשוב לזכור שאסור להיכנס עם צלב העץ אם הגיעו אותו עד לפה, ונהוג להשאירו בפינת החצר.

התחנה העשירית: בגדי ישוע מוסרים מעליו

מימין לכניסה לכנסיית הקבר, בראש המדרגות, בעצם בקומה השנייה, אפשר לראות חדר מוקף בחלונות עם סוגרים אדומים \ חומים, ומעליה יש כיפה אפורה. זוהי התחנה ה-10 של הויה דולורוזה, בתחנה זו מסירים את בגדיו של ישוע. האירוע הזה מתואר בברית החדשה, שכן צלבו אותו ללא בגדים.
החדר הזה, למעשה קפלה, שכן מדובר במקום פולחן קטן, שייך לפרנציסקנים. השם הרשמי של הקפלה הזו, מעבר להיותה תחנה מס' 10, הוא קפלת הפרנקים, ע"ש הצלבנים שרבים מהם היו ממקור פרנקי, צרפתי.
בתקופה הצלבנית החדר הזה שימש ככניסה ישירה מכאן למקום המנציח את גולגותא. אולם צלאח א-דין, כחלק מהצעדים שעשה כדי להשפיל את הנוצרים לאחר כיבוש ירושלים, חסם את הכניסה לגולגותא וכן את אחד הפתחים הראשיים. זאת על מנת לצמצם את כוחם וזכויותיהם של הנוצרים, אפילו במקום הזה.
צאלח א-דין הפך את זה לחדר סגור. כמו כן בין החדר לגולגותא לא היה קיר עם חלון קטן כמו שיש היום, אלא היה מעבר ישיר. בנו קיר בין החדר לבין גולגותא על ציר מערב מזרח ושמו זכוכיות. אולי זה השתנה מאז התקופה האיובית, אבל מאז כבר אי אפשר לעבור במקום.

לכן, מימי צלאח א-דין ועד ימינו, קפלת הפרנקים, היא תחנה מס' 10, לא פתוחה לציבור. הפרנציסקנים פותחים אותו רק למי שיש לו קשרים מיוחדים בהזדמנויות נדירות. אם כן את תחנה מס' 10 מקובל לעשות זה להיכנס פנימה, לטפס במדרגות מבפנים, ולעמוד בחלק של הכנסייה של מנציח את גולגותא ליד חלון קטן שמציץ החוצה אל קפלת הפרנקים, שם אפשר לומר את הציטוטים והמילים שמתאימים לתחנה מס' 10. אם נראה שלמעלה יהיה מאוד עמוס ולא נוח, ויכול להיות, אז אפשר גם להציע לקבוצה לעמוד כאן ולראות מבחוץ את התחנה, אולם זה פחות מקובל.

כדאי לדמיין שגולגותא, האזור הזה של הכנסייה, היא בעצם מבנה צלבני שבנוי סביב גוש עצום של סלע אם מסוג גיר, וזה מה שצריך להראות לצליינים. הצליינים הדרך כלל מדמיינים גבעה עם צלב, שטח פתוח והם באים לתוך מבנה רומנסקי של שתי קומות. לכן חשוב להסביר לה, שיוכלו לדמיין, שמקור היה כאן סלע בולט, ולימים בנו סביבו, בתקופה הצלבנית, קומת קרקע וקומה עליונה.

כשעומדים בקומה העליונה אפשר להסתכל על כיצד הסלע בולט מהרצפה. חשוב להסביר להם שכן מאוד קשה להם להאמין שלא מרמים אותם, שכן זה לא דומה למה שהם דמינו. על הכניסה לכנסיית הקבר מהתקופה הצלבנית, מתחת לפלטת העץ, מסתתר קבר של אביר צלבני שנקרא פיליפ דה אובני והוא מתוך צניעות ביקש להיקבר בכניסה לכנסיית הקבר כדי שכל מי שמגיע למקום ידרוך עליו, כדי להראות כמה הוא צנוע ושפל רוח. לא מאוד חשוב. רוב האנשים מתעלמים ממנו.

התחנה האחת-עשרה : המיסמור אל הצלב

נכנסים לתוך כנסיית הקבר ומיד פונים ימינה. לפי השרטוט אנו נמצאים באזור של המס' 4, האולם שבו אנו עומדים הוא לא האולם בו המס' 4 אלא האולם שמדרום (משמאל) לו ואין לו מספר. כמו כן, כאמור, אפשר להציץ אל תחנה 10, לקפלת הפרנקים דרך חלון בקיר הדרומי של גולגותא.

זה האזור של גולגותא בכנסיית הקבר הבנוי סביב סלע. הסלע הוא גדול אבל לא עד כדי כך שהוא ימלא את כל הרצפה מתחת, והוא נמצא בקצה המזרחי של האזור הזה, שם אפשר לראות דרך זכוכיות ברצפה את סלע האם שבוטל.

במקום ישנם כמה אולמות מלבניים שאפשר לעבור ביניהם דרך הקשתות. באולם הדרומי של גולגותא הוא התחנה ה-11 של הויה דולורוזה. בתחנה 11, כפי שאפשר לראות במה שמתואר בפסיפס המודרני שעל הקיר מעבר למזבח, ממסמרים את ישוע אל הצלב. האירוע הזה מתואר בברית החדשה.

בפסיפס רואים את ישוע לאחר שהאיש שנמצא ליד הצלב מסמר אותו, חיבר אותו במסמרים אל הצלב, ושתי הדמויות הנשיות שעומדות ליד הצלב – האישה העומדת רצינית זוהי מרים הבתולה, והאישה הצעירה והרגשית יותר, ליד הרגליים, זוהי מרים המגדלית. שתי נשים קרובות אל ישוע.

התחנה הזו, האולם הזה מתוך גולגותא, שייכת לפרנציסקנים, זוהי טריטוריה קתולית. כל הפסיפסים שרואים מסביב בתחנה מס' 11 הם פסיפסים מודרניים, למרות שהמבנה עצמו הוא צלבני, חוץ מפסיפס אחד – מן אליפסה ובתוכה דמותו של ישוע. זהו הפסיפס היחיד ששרד בכנסיית הקבר מהקישוטים המקוריים של המבנה הצלבני. כל יתר הפסיפסים זה שיפוץ של המאה ה-20.

התחנה השתיים-עשרה : ישוע מת על הצלב

תחנה מס' 12 ממוקמת באולם הבא, באולם שנמצא מעבר לקשתות, כלומר החלק המרכזי של גולגותא, מס' 4 בשונה מס'. בתחנה זו ישוע מת על הצלב ובה מנציחים את הנקודה המדויקת של מקום הצליבה והמוות.

התחנה והחלק המרכזי של גולגותא שייכת ליוונים אורתודוכסים – אפשר לראות הרבה מנורות שמן, איקוונות, שימוש באלפא-בית יווני. היוונים אורתודוכסים כמו כן לא יקראו לה תחנה, הם לא משתמשים במושג הזה, מבחינתם זהו מקום הצליבה. הקתולים קוראים לזה תחנה.

גולגותא זה כל האזור הזה בכנסייה, אבל הקטע החשוב זה הסלע שנמצא בקצה המזרחי של האולם המרכזי, של תחנה 12. יש שם סלע אם שאפשר לראות דרך זכוכיות ובו יש חריצים, סדקים, שנוצרו ככל הנראה בשל רעידות אדמה חוזרות ונשנות שהיו בירושלים.

לפי המסורת הנוצרית הסדקים בסלע נוצרו כאשר ישוע מת. כי בברית החדשה כתוב שכאשר ישוע מת הייתה רעידת אדמה והסלעים נבקעו. כך שחשוב להראות את הסלע לצליינים, להראות את הסדקים ולקשרם למוות של ישוע. אם הם לא יראו את הסלע הם עלולים לחשוב שרימו אותם, חשוב שהם יבינו שיש גוש סלע בגובה של כ-5 מ' שפה רואים רק את הקצה שלו בולט מבעד לרצפה.

בתחנה 12 ליד הסלע יש מזבח, מתחת אליו יש דיסק כסף, מעגל כסף ובתוכו חור. אנשים העומדים בחור כדי להתכופף מתחת למזבח ולגעת דרך דיסק הכסף בסלע. כולם רוצים לגעת בסלע דווקא שם כי לפי המסורת זה המקום המדויק שבו עמד הצלב של ישוע, כלומר זה המקום שבו ישוע מת וזה המקום הכי קדוש בעולם מלבד הקבר. לכן למאמינים הנוצרים שמגיעים לכאן מאוד חשוב לגעת בסלע, גם אם זה אומר שהם צריכים לחכות בתור.

מעבר למזבח יש שלוש איקוונות גדולות שמראות 3 דמויות. באמצע רואים את ישוע על הצלב, מעל כתובת – 'ישוע מנצרת מלך היהודים', מופיעה כאן בשלוש שפות (עברית, יוונית ולטינית). בנוסף יש שתי דמויות משני הצדדים – מצדו הימני של ישוע עומדת מרים הבתולה, ומצדו השמאלי של ישוע עומד יוחנן התלמיד האהוב. שניהם עמדו ליד הצלב וישוע דיבר אליהם. יוחנן מוצג כאן כדמות עדינה, בלי זקן, כי הוא צעיר. אבל בוודאות לא מדובר במריה מגדלנה אלא יוחנן התלמיד האהוב.

עקרונית אפשר להסכים שמסמרו את ישוע והעלו אותו על הצלב באותו מקום, אולם רצו לבודד את חלקי הסיפור ולכן האירועים מונצחים במקומות שונים, אך סמוכים זה לזה.

התחנה השלוש-עשרה : מרים אם ישוע ליד הצלב / ההורדה מהצלב

תחנה מס' 13, גם היא נמצאת באזור הזה של הכנסייה, מצוינת על ידי פסל שנמצא מאחורי זכוכית והמזבח שנמצא תחתיו, ולא על ידי אולם שלם.

תחנה זו שייכת לפרנציסקנים והיא ממוקמת בבסיס הקשת באמצע שבין תחנות 11 ו-12. הפרנציסקנים הם נציגי הקתולים בכנסיית הקבר.

בתחנה זו, אחרי שישוע מת על הצלב, מורידים אותו מהצלב לזרועותיה של אמו. ההורדה מהצלב מתוארת בברית החדשה, אך לא כתוב שדווקא אמו קיבלה אותו לזרועותיה, וזה עניין של מסורת. רואים פסל של מרים המתייסרת, עד כדי כך שיש חרב עוברת בליבה.

לסיכום – מעבר לחלון בחדר חיצוני ראינו את תחנה 10 שם מסירים את בגדיו של ישוע. בפנים 3 תחנות שונות – תחנה 11- המסמור לצלב, תחנה 12- ישוע מת על הצלב, ובדיוק ביניהן תחנה 13 - ישוע מורד מהצלב לזרועות אמו.

מבחינה פרקטית לא תמיד אפשר לזוז מתחנה לתחנה שכן לעיתים יש עומס רב. לעיתים הקבוצה תעמוד בטריטוריה הקתולית, כדי לא להפריע ולהרגיש את היוונים אורתודוכסים, ושם תעשה ברצף את התחנות השונות כאשר המדריך מצביע בכל פעם לעבר התחנה הרלוונטית. הדבר תלוי בתנאי השטח וכדאי גם לזכור שלפעמים היוונים לא כל כך אוהבים שקבוצה קתולית נכנסת אליהם לשטח ומתחילה לדקלם ולהתפלל, זה תלוי גם ברצונו של הנזיר שנמצא באותו זמן.

האולם הצפוני בגולגותא, שאין בו שום דבר מיוחד, גם הוא יווני אורתודוכסי כך שהם למעשה מחזיקים שני שליש מגולגותא.

אבן המשיחה - נמצאים מול הכניסה, במקום המסומן במס' 11 בשרטוט, יש אבן שאפשר לראות כמה היא קדושה, אפילו מבלי לדעת מה היא מציינת. המאמינים לא רק נוגעים ומנשקים אותה אלא גם מניחים עליה חפצים שקנו כדי שאלו יתקדשו ויספגו מהקדושה של האבן ויהפכו לקדושים בפני עצמם.

זוהי אבן המשיחה. כאן לפי המסורת, על גבי הסלע הזה, הכינו את גופתו של ישוע לקבורה. כפי שהיה נהוג בימי בית שני לפני הקבורה והתכריכים היו מושחים את הגוף המת בשמן. באנגלית היא נקראת The Stone of Unction.

אבן המשיחה היא גם אחת הנקודות הכי קדושות במתחם כולו עבור הנוצרים, אף אחד לא מתעלם ממנה, אולם לא מדובר בתחנה של הויה דולרוזה. יש שיטענו שמדובר בתחנה מס' 13, שלפה הורידו את ישוע מהצלב, אולם הפרנציסקנים הם הסמכות בירושלים לענייני ויה דולרוזה כי הם מקדמים את זה מזה כמה מאות שנים, הם זיהו את התחנות, מארגנים תהלוכות והם אלה שמיקמו את התחנה ה-13 למעלה, באותו פסל של מרים. מבחינתם אבן המשיחה איננה תחנה, אולם אינם מתעלמים ממנה, אלא הם עוצרים ונוגעים באבן בדרך בין תחנה 13 לתחנה 14, לקבר.

אבן המשיחה כמו גם הקבר שייכת במשותף לשלוש העדות הגדולות בכנסיית הקבר – קתולים (פרנציסקנים במקרה הזה), יוונים אורתודוכסים וארמנים. רכוש משותף.

מאחור רואים פסיפס על פני קיר שלם. זה פסיפס מודרני חדש יחסית, בן כ-20 שנה בסגנון של אומנות ביזנטית. יש לו שלושה שלבים, שלוש סצנות. הפסיפס הזה יכול לשמש כאמצעי הדרכה שכן הוא כולל את האירועים החשובים שמונצחים כאן וכל חלק שלו מכוון את האנשים אל האתר בכנסייה שמנציח את אותו אירוע, וכך יכול לעשות לאנשים סדר בראש.

בחלק הימני ביותר רואים את הצליבה, שלושת הצלבים שהיו בגולגותא ורואים כיצד איך אחרי המוות מורידים את ישוע המת מהצלב. לא במקרה החלק שמראה את הצליבה הוא קרוב ביותר אל גולגותא.

בחלק המרכזי רואים את המשיחה, ההכנה של ישוע לקבורה. זה בכוונה ממוקם בדיוק מול אבן המשיחה.

בחלק השמאלי רואים את ישוע מובל לקבר חצוב בסלע, מה שמכוון אל הקבר, וזה גם יכול לעזור לדמיון איך הדברים נראו במקור, שכן היום הקבר מאוד שונה מקבר יהודי חצוב בסלע.

אם כן אפשר להשתמש בפסיפס להתמצאות במרחב עבור הצליינים המבולבלים. צריך לזכור שעבור חלק מהאנשים הביקור כאן יכול להיות טראומטי ומאכזב, כי הם כל כך ציפו והתרגשו אבל מתחולל כאן בלאגן, לכן צריך לנסות ולעשות להם סדר בראש.

קפלת הנשים הקדושות - קפלה קטנה, אפילו לא חדר. מבנה קטן עומד על עמודים וקשתות ויש לו כיפה משולשת ומחודדת. המסומנת בשרטוט במס' 11' (גרש). היא נקראת קפלת הנשים הקדושות, שלפי המסורת היא עומדת במקום בו עמדו הנשים המאמינות של ישוע שמתוארות בברית החדשה כנשים שראו את הצליבה (ואכן אפשר לראות מפה את הצלבה לפי המיקום המסורתי) וכן אותן נשים ראו אחר כך גם את הקבורה (ואכן אפשר לראות מכאן גם את הקבר). כך החליטו איפה למקם את המסורת הזו של הנשים.

הברית החדשה, בספרי הבשורה השונים, מספרים על מריה מגדלנה ומרים אם ישוע ועוד כמה שקוראים להן מרים, יוחנה ועוד, ולוקס אומר שמדובר בסתם נשים שהלכו אחריו, וכפי שניתן להבין מהברית החדשה היו שם הרבה יותר משתיים. הקפלה הזו שייכת לארמנים, זה אזור ארמני בכנסייה ויש להם גם חדרים פנימיים. רואים גם פסיפס גדול של הצליבה בסגנון ארמני עתיק.

חשוב להבין שהסטטוס קוו לא אוסר לעשות שינויים, הוא אוסר לשנות דברים ללא הסכמה של כל העדות המעורבות. אבל זה יותר מורכב. יש דברים שהם נקודתיים – למשל אם הפרנציסקנים ירצו להחליף נורה אצלם, בתחנה מס' 11 ששייכת בלעדית להם, על זה הם לא צריכים להתייעץ. אם צריך לעשות שיפוץ בשירותים שזה אזור כללי אז צריך את ההסכמה של כולם. אם זה משהו בולט שמשליך על מה שרואים ממקומות אחרים זה צריך להיות בהסכמה, אולם יש דברים שהם עושים על דעת עצמם כל עוד זה משהו שהוא סגור אצלם ולא משפיע ומשליך החוצה.

התחנה הארבע-עשרה: הקבורה

זו הרוטונדה, מבנה עגול עם כיפה, החלק המערבי ביותר של כנסיית הקבר, מספרים 1 ו-2 בשרטוט. בתוך המבנה העגול מסביב לקברו של ישוע. ממול רואים את האדיקולה, היכלית או מקדש קטן, של קבר ישוע, בתוכה יש שני חדרים.

בתחנה ה-14 והאחרונה של הויה דולרוזה מניחים את ישוע המת בקבר. התחנה הזו ממוקמת בתוך האדיקולה. לא מחכים בתור עם הקבוצה הקתולית, לא רק כי זה לוקח זמן אלא גם כי בפנים אין מקום ליותר מ-3-4 אנשים. לכן קודם כל עומדים מחוץ לקבר, אומרים את המילים המתאימות לתחנה האחרונה ואז נכנסים לתור. לחוד האנשים נכנסים אחד אחד.

חשוב לזכור שזה לא סוף הסיפור של ישוע, יש לו המשך שמח, הוא מנצח את המוות. אף קבוצה קתולית לא תסיים את הויה דולרוזה עם האקורד העצוב והפסימי של הקבורה. הם תמיד יוסיפו בסוף עוד כמה מילים על מה שקרה ביום א' בבוקר – התחייה של ישוע. לכן בתחתית הרשימה של תחנות הויה דולרוזה מוצאים תוספת. נכון להיום אמנם זו לא נחשבת תחנה מס' 15, אם כי הפרנציסקנים חושבים על זה. עם זאת חשוב לזכור שלא גומרים עם הקבורה אלא עם התחייה.

התחייה מתרחשת במקום הקבר, שכן שם נמצאת הגופה.

בפנים יש שני חדרים, נכנסים דרך חדר הכניסה, החדר המזרחי (שדרכו גם יוצאים), ודרכו נכנסים לחלק המערבי יותר. חדר המבוא, חדר הכניסה, המסומן במס' 2 בשרטוט, נקרא קפלת המלאך. שם מנציחים את המלאך שהיה בקבר הריק שזה התגלה שאמר 'ישוע לא כאן שהרי הוא קם לתחייה'. בתוך קפלת המלאך יש שריד קדוש, רליקט, לוח אבן מוגן על ידי זכוכית, עומד על רגל (נראה כמו שולחן למרות שאינו כזה). זוהי פיסת סלע שלפי המסורת שייכת במקור לאבן הגולל שחתמה את פתח הקבר של ישוע. בתקופה הביזנטית עוד הייתה כאן אבן שלמה שעליה סיפרו שזו האבן המקורית שסגרה את הקבר, אבל הפרסים שברו אותה

לחתיכות. לכן מה שרואים כאן היום, לא בטוח שזה מה שראו בתקופה הביזנטית, זה פיסת סלע מרובעת שמאמינים לגביה שהיא חלק מאבן הגולל.

אז נכנסים לחדר הפנימי, ששם נמצא דרגש קבורה, ספסל קבורה, לפי המסורת זה המקום שבו נקבר ישוע, זה המקום הקדוש ביותר בעולם כולו. זה אמור להיות שיא הביקור בארץ הקודש, אם זאת לא כולם מצליחים לחוות את השיא הזה.

לפעמים הכניסה לקבר כרוכה בהמתנה בתור מאוד ארוך שיכול להימשך עד שעה וחצי. חשוב להיות ערוכים להמתנה בתור ובכל מקרה לא מדלגים על כניסה לקבר אם הקבוצה מעוניינת. כדאי לנסות לבוא שלא בזמני העומס, בתחילת או בסוף היום.

אפשר לראות שבצדה המערבי של אדיקולה יש בליטה עם קטיפה, מעין פרוכת, זוהי קפלה שצמודה לקבר מבחוץ, קוראים לזה ראש הקבר, אבל היא לא בקבר אלא מחוץ לקבר והאדיקולה. קפלה זו שייכת לקופטים, שהם אמנם קטנים אבל יש להם אחיזת מפתח בנקודה מאוד חשובה. זו קפלה קטנה עם מזבח שהיא מן גישה אחורית אל הקבר. אי אפשר להיכנס אל הקבר משם אבל אפשר להתכופף ולגעת בחלק האחורי של הקבר. יש קבוצות שאם אין להם זמן לעמוד בתור ובכל זאת רוצים לגעת בקבר, הם יתנו תמורה קטנה לנוזר הקופטי שיושב שאותה קפלה ולפחות יגעו מאחור בקברו של ישוע.

האדיקולה, כמו אבן המשיחה, שייכת בבעלות משותפת לשלוש העדות הגדולות – יוונים אורתודוקסים, ארמנים ופרנציסקנים קתולים. מי שמנהל את הכניסה והיציאה הם היוונים, אבל הם לא בעלי הבית היחידים.

החדר עצמו הוא אתר קבורה. מבחינת הפורמט של חדר מבוא וחדר פנימי יותר, שבתוכו ספסל קבורה, זה מתאים לסגנון של קברים יהודים מימי בית שני. זה מתאים יותר מגן הקבר למשל. כרגע זה לא נראה כמו קבר מימי בית שני, שכן יש כאן תהליך הדרגתי.

כשהקימו את הכנסייה הביזנטית, 335 לספירה, חצבו את הסלע וגילחו את כל מה שהיה מסביב לחדר כך שהתקבלה מעין קובייה, גוש של סלע אם. למעשה בודדו את המערה. אפשר לדמיין שהיה פה בעבר מצוק סלע שעשו בו פתח ואז גילחו את כל חלקיו חוץ מהמקום שבו היה הקבר. מסביב לאותה קובייה שנוצרה שמו ציפוי שיש ביזנטי (זה דומה למה שעשו בקבר מרים). עם השנים הציפוי התחלף כי נדרשו לשיפוצים. הציפוי שרואים עכשיו הוא מהשיפוצים שאחרי השריפה שהייתה כאן בתחילת המאה ה-19, זה הסגנון שהם בחרו אז.

עד כאן אפשר לספר לצליינים, שכן הם רוצים להבין איך נוצר המצב הנוכחי ממעין מערה שחצובה בסלע, זה לא נראה משכנע.

דבר נוסף, שלא כדאי לספר לצליינים – בכל מיני מקומות רואים שיש חורים באבנים, שכן אנשים לוקחים איתם שרידים קדושים, רליקטים, גם מכאן. התהליך התחיל כבר בתקופה הביזנטית, המשיך, וככל שניתן להבין במהלך התקופה הצלבנית כבר נעלם לחלוטין כל המילוי. הגוש שהיה בתוך הציפוי הלך ונעלם כי המונים לקחו לעצמם חתיכות ממנו.

כך שהיום בפנים כבר לא רואים את החדר המקורי שמבחוץ יש לו ציפוי אלא רואים גם ציפוי פנימי. כל מה שרואים בפנים הוא מאוחר מהשיפוצים שבתחילת המאה ה-19. אם היינו יכולים להסתכל מתחת לרצפה, שם עדיין יש את הסלע המקורי. אבל במקומות שאנשים יכולים להגיע ולקחת הכל נלקח ונעלם.

לא כדאי לספר את זה לצליינים שכן האנשים שנכנסים פנימה לא רוצים לחשוב על כך שאין מסביבם שום דבר פיזי שמחזיר אותם לקבר המקורי חוץ מהאוויר שבפנים. את יתר התהליך הם צריכים להבין.

קפלת קבר יוסף הרמתי - נמצאים במס' 13 בשרטוט, הקצה המערבי ביותר של כנסיית הקבר ובו קברי כוכים מימי בית שני המסומנים בשרטוט במס' 3.

הקפלה הזו נקראת קפלת קבר יוסף הרמתי, שכן לפי מסורת מאוחרת יחסית בקברי הכוכים שנמצאים בפנים נקברו יוסף הרמתי ונקדימון, שני התלמידים הסודיים של ישוע שהביאו אותו לקבורה בקבר של יוסף הרמתי, כאן מנציחים את הקברים שלהם.

כביכול יוסף הרמתי, לאחר שנתן את קברו החדש לישוע, רצה להיקבר בסמוך ובחר להיקבר כאן.

החדר הזה שייך לסורים, סיריאנים. היא נראית כל כך גרוע בגלל שהם לא יכולים לשפץ אותה אחרי השריפה כי יש כאן מחלוקת על הבעלות. גם הארמנים טוענים שהחדר הזה שייך להם ובגלל שיש מחלוקת על הבעלות הסיריאנים לא יכולים לעשות כאן מה שהם רוצים.

לא כל הקבוצות הנוצריות נכנסות לכאן, יכנסו לכאן בעיקר כדי להראות שיש בכנסיית הקבר קברים מימי בית שני. הבעיה היא שתיארוך לא מדויק ונותן חלון זמנים מאוד רחב, אבל ניתן להוכיח שלפחות בחלק מתקופת בית שני האזור הזה היה מחוץ לעיר ושימש לקבורה, אז זה מעלה את הסבירות שאכן יכלו לקבור כאן בין היתר את ישוע.

לפי הסגנון הקברים מתוארכים לבין שנת 200 לפנה"ס לשנת 40 לספירה. אין כאן חרסים או משהו אחר בימינו שיכול לתארך בצורה מדויקת, ואז זה לא פרמטר לזמן של ישוע עצמו. עדיין משתמשים בזה כהוכחה לאפשרות.

הקתוליקון - מול פתח הכניסה לקבר, אפשר להציץ לתוך קפלת המלאך שבתוכה אותו חלק מאבן הגולל. נמצאים בדיוק מרכז כנסיית הקבר, האולם המרכזי של כנסיית הקבר. החלק הזה נקרא קתוליקון. הוא לא שייך לקתולים ואין לו קשר ישירות דווקא אליהם. קתוליקון זו מילה יוונית שמשמעותה כללי, אוניברסלי, אז זה משמש כשם של זרם אבל יכול לשמש גם לדברים נוספים. זה החלק הכללי והמרכזי של המבנה ולכן הוא נקרא כך.

הוא שייך בכלל ליוונים אורתודוקסים ואפשר לראות בפנים איקונוסטזיס, מאוד לא קתולי למרות השם. מעל הקתוליקון נמצאת הכיפה הקטנה מבין שתי הכיפות של כנסיית הקבר. הכיפה הגדולה היא ברוטונדה, מעל הקבר. הכיפה הקטנה היא במרכז המתחם כולו, מעל הקתוליקון. מהגג אפשר לראות את הכיפה הקטנה של הקתוליקון וכן את האפסיס שלו, הפונה מזרחה.

בקתוליקון אין מסורות מאוד חשובות והרבה קבוצות גם מדלגות עליו, חוץ מדבר אחד. במרכז האולם יש מעין עמוד חום נמוך ועגול שמרכזו עיגול מתכת. היוונים אורתודוכסים מאמינים שהעמוד הקטן הזה הוא טבור העולם. ירושלים היא מרכז העולם, וזהו מרכזה. זוהי מסורת יוונית אורתודוכסית, וגם השטח שלהם, ולכן קתולים ידלגו על המקום.

זהו למעשה תחליף לרעיון היהודי שרואה את טבור העולם באבן השתייה. המסורת הזו נדדה אצל הנוצרים לכנסיית הקבר שהיא המקום הכי חשוב בשבילם. ביוונית טבור זה אומפלוס, אם כן זה זה האומפלוס שבקתוליקון.

זוהי מסורת הדרגתית. בתקופה הביזנטית האמינו שזה היה בגולגותא, כלומר שהמסורות של הר הבית נדדו דווקא לגולגותא והאמינו שגם עקידת יצחק הייתה שם. לימים זה עבר פתאום למקום הסמוך לגולגותא, כנראה כי גם לא הייתה שם שום מסורת משל עצמו.

קפלת מרים המגדלית - מס' 15 בשרטוט. זהו האזור הפרנציסקני-קתולי של כנסיית הקבר, דבר המתבטא בפסלים, אומנות מודרנית, תאי ווידוי קתוליים ועוגב. הקפלה נקראת קפלת מרים המגדלית, שייכת לפרנציסקנים, כאן מנציחים את ההתגלות של ישוע בפני מרים המגדלית כפי שמתואר בברית החדשה. האירוח מונצח דווקא כאן משום שכתוב בברית החדשה שההתגלות הייתה ליד הקבר. אפשר לראות מעל המזבח תיאור מודרני של ישוע מתגלה בפני מריה מגדלנה.

מעבר לדלת יש קפלה נוספת מס' 18 בשרטוט, גם היא שייכת לפרנציסקנים. הקפלה בפנים נקראת קפלת ההופעה, ההתגלות, באנגלית - the chapel of apparition. בתוך הקפלה הזו מנציחים את התגלות ישוע בפני מרים הבתולה. עם כל החשיבות של מרים הבתולה, בברית החדשה לא מסופר שישוע התגלה בפניה, אבל בגלל חשיבותה התפתחה מסורת כזו.

האטרקציה העיקרית בתוכה אותה קפלה נמצאת מימין לדלת (לכיוון מזרח) שם אפשר לראות עמוד קטן, הפרנציסקנים מספרים שהעמוד הזה הוא חלק מעמוד ההלקאה שישוע היה קשור אליו במהלך העינויים. אי אפשר להוכיח שזה אותו עמוד, אבל זו המסורת. יש אנשים שזה מאוד חשוב להם.

קשתות הבתול - נמצאים באזור של קשתות, שנמצאות קרוב לקפלת ההופעה שבה מנציחים את הופעת ישוע מפני מרים הבתולה, לכן האזור הזה נקרא קשתות הבתולה, ע"ש מרים שההופעה בפניה מונצחת לא רחוק מכאן. המקום שייך ליוונים אורתודוכסים.

מאחור יש פתח של קפלה יוונית אורתודוכסית, שנמצאת בימים אלו בשיפוצים. קפלה שנקראת קפלת כלא ישוע, מס' 20 בשרטוט. אפשר לחשוב על הכלא במקומות אחרים – אולי בית כייפא (בצינוק), בפרטוריום (במקום שבו ישוע ובר אבא הוחזקו אצל פונטיס פילאטוס).

כאן יש פתרון זמני שהפך להיות פתרון קבוע. במאה ה-11, לפני התקופה הצלבנית, היו תקופות שבהן השלטון המוסלמי לא הרשה לנוצרים לעשות פולחן נוצרי בכל מקום בעיר שבו הם רצו זאת. לכן כפתרון זמני הנוצרים הנציחו בכנסיית הקבר אירועים שהיו קשורים במקור למקומות אחרים לדוגמה הם הנציחו במקום שנקרא כלא ישוע את המעצר של ישוע אצל פונטיס פילאטוס בזמן המשפט. הם לא חשבו שזה באמת היה פה אבל לא הייתה להם ברירה כי לא נתנו להם לעשות פולחן באזור האנטוניה.

באו הצלבנים ותחתם הכל כבר היה מותר, אבל כבר הייתה מסורת שדווקא פה ישוע היה במעצר, והצלבנים שאהבו את זה בנו כאן קפלה צלבנית. כך אותו עניין זמני נתקע וממשיך עד היום.

לא כל קבוצה תרצה לשמוע שמסורת נדדה, וזה ונתקעה, זה לא נשמע טוב ומראה שהדברים לא נצחיים. לכן עם רוב הקבוצות מוטב לא לדבר על התהליך אלא פשוט לומר שלפי המסורת החיילים הרומיים שמו כאן את ישוע בכלא, במעצר, לפני שצלבו אותו. זה לא מתואר בברית החדשה אבל ממילא כל הדרך מוסיפים עוד ועוד סבל, אז מעכבים אותו עוד קצת לפני הצליבה. אם יש קבוצה יותר 'בוגרת' ורציונאלית אפשר להסביר להם שזה עניין זמני. אפשר גם לדלג.

הפרוזדור המזרחי – אמבולטוריום נכנסים למסדרון, פרוזדור היקפי, שהמקיף את האפסיס של האולם המרכזי – הקתוליקון. מס' 10" (גרשיים) בשרטוט. לפרוזדור הזה קוראים בלטינית אמבולטוריום. לאורך האמבולטוריום יש שלוש קפלות, לכל אחת מהן יש מזבח.

קפלת לונגיניוס - שייכת ליוונים אורתודוכסים. הקפלה הזו מנציחה את החייל הרומי שדקר את ישוע בחנית כדי לוודא שהוא מת. זה אולי נשמע מוזר שינציחו את החייל שדקר את גופו המת של ישוע, אבל בתקופה הביזנטית התפתחה מסורת שלמה סביב החייל הזה.

סיפרו שקוראים לו לונגיניוס, שם שלא מופיע בברית החדשה, ושהייתה לו מחלת עיניים קשה שגרמה לו להתעוור בהדרגה. כלומר כשהוא דקר את ישוע הוא היה עיוור כמעט לחלוטין. אבל אז קרה נס – מהפצע בצד גופו של ישוע פרצו דם ומים לפי הברית החדשה, והמסורת אומרת שהנוזלים האלה שטפו את עיניו החולות של לונגיניוס וריפאו אותו, שהוא פתאום חזר לראות ראייה תקינה לחלוטין. כמובן שבזכות הנס הזה הוא הפך להיות מאמין של ישוע.

לימים, כאשר האימפריה הרומית התחילה לרדוף את הנוצרים, הוא סירב להשתתף ברדיפות ולכן הרגו אותו. כלומר מהחייל שדקר את ישוע הוא הפך להיות מרטיר נוצרי, עד כדי כך התפתחה כאן המסורת. מעניין לספר שמשמעות המילה לונגה ביוונית זה חנית, אז לונגיניוס זה איש החנית, בעברית היו קוראים לו חניתאי או חניתוס.

קפלת חלוקת הבגדים – מרכז האמבולטוריום. בברית החדשה מסופר שהחיילים הרומיים חילקו ביניהם את בגדיו של ישוע, אז אפילו לאירוע הזה יש הנצחה בכנסיית הקבר. הקפלה שייכת לארמנית והמזבח בסגנון ארמני. בקפלה דולק נר תמיד לזכר קורבנות רצח העם הארמניים שנרצחו על ידי העות'מאניים.

קפלת הביזוי – שייכת ליוונים אורתודוכסים. החיילים הרומיים ביזו והשפילו את ישוע בפרטוריום, כחלק מהמשפט. הנצחת הביזוי במקום זה שוב פתרון זמני מהמאה ה-11, אז לא יכלו להנציח את זה באזור האנטוניה, ולכן זה הונצח כאן על ידי הצלבנים.

לצליינים הנוצרים יש לומר שהחיילים הרומיים לפי המסורת שוב התעללו בישוע והשפילו אותו לפני שהם צלבו אותו. הסיפור נפרט לפרטים הקטנים ביותר.

הדבר החשוב ביותר בקפלת הביזוי זה עמוד קטן שנמצא מתחת למזבח, עמוד הביזוי. עמוד קדוש שעל פי המסורת ישוע ישב עליו בזמן שמסביבו החיילים התעללו בו.

קפלת הלנה - חלק מהאזורים העמוקים והנמוכים ביותר בכנסיית בקבר.

קפלת הלנה, מעליה כיפה אותה אפשר לראות על הגג. הקפלה הזו שייכת לארמנים והיא מנציחה את הלנה, אמו של קונסטנטינוס. מהקפלה הזו יורדים לקפלה עמוקה עוד יותר, שם מנציחים את גילוי הצלב על ידי הלנה. הלנה לפי המסורת מצאה את הצלב האמיתי.

מימין למזבח המרכזי יש מעין חלון עם מנורה שמציץ למטה. לפי המסורת הלנה ישבה ליד אותו חלון והציצה למטה לתוך הבור כדי לראות איך הפועלים חופרים בנוץ, בתוך הבור, ומגלים את הצלב האמיתי. קפלת הלנה למעשה מובילה לסיפור שממשיך בחלק העמוק ביותר.

הפסיפס מראה כנסיות ארמניות חשובות ומסביב רואים את תיבת נוח עם זוגות בעלי חיים, כי תיבת נוח נחתה על הר אררט שנמצא בארמניה, לכן זה קשור לארמנים. הפסיפס מודרני, נעשה בשנות ה-70 של המאה ה-20 בסגנון עתיק.

קפלת מציאת הצלב - החלק הכי נמוך ועמוק בכנסיית הקבר.

הקפלה התחתונה נקראת קפלת מציאת הצלב, היא שייכת לפרנציסקנים. לפי המסורת שם הלנה אמו של קונסטנטינוס, לא בידה שלה אלא דרך העובדים שלה, מצאה את הצלב האמיתי של ישוע. לכן בתוך הקפלה יש פסל מודרני שמראה את הלנה, מלכה עם כתר, שמחזיקה את הצלב האמיתי.

הלנה לפי מסורת מהתקופה הביזנטית מצאה 3 צלבים ולא צלב אחד, אבל רק אחד מהם התגלה כצלב שעושה ניסים – מרפא, מקים מתים לחיים, כך ידעו לזהות מי מהם הוא הצלב האמיתי. מימין למזבח על הרצפה יש לוח שיש עם נרות שם מנציחים את הנקודה המדויקת שבה מצאו את הצלב האמיתי.

סלע הגולגותא - עוברים ליד סלע האם שמוגן בזכויות ועל יש צבע אדום, זה הבסיס של הסלע שרואים מבעד לרצפה באזור הגולגותא. זה הבסיס של גולגותא, של הסלע. יש מי שרוצים להאמין שהסימנים האדומים על הסלע נוצרו מדמו של ישוע שנוזל מלמעלה.

קפלת אדם הראשון - היינו במס' 4 בקומה השנייה בגולגותא, זוהי קומת הקרקע של מס' 4 בשרטוט. אנחנו בדיוק מתחת לתחנה 12, רואים את בסיס הסלע שמטפס למעלה וחודר דרך הרצפה של תחנה 12.

זו קפלת אדם הראשון (first adam). ישנם מספר הסברים למקור השם גולגותא – אולי היה דומה לגולגולת (כפר במראים בגן הקבר), ההסבר כאן קשור למסורת מהתקופה הביזנטית שלפיה גולגותא נקראה כך כי שם הייתה קבורה הגולגולת של אדם הראשון (אולי כל הגוף, אבל מודגשת הגולגולת).

לימים, לגמרי לא במקרה אלא על פי תכנון אלוהי, הרומאים מיקמו שם בלי לדעת את הצלב של ישוע. אז כאשר ישוע נצלב, בדיוק למעלה, הייתה רעידת אדמה, נוצרו סדקים בסלע ודמו של ישוע טפטף לאורך הסדקים עד שהוא נגע בגולגולת של אדם הראשון, אז נסגר מעגל.

אדם ביצע את החטא הקדמון, עכשיו דמו של הקורבן שכיפר על החטא הקדמון כיסה את הגולגולת של החוטא. כך הושגה הכפרה על החטא הקדמון.

כאן מנציחים את המקום שבו הייתה הגולגולת של אדם הראשון. חלון זכוכית מגן על הסלע ודרכו אפשר לראות את הסדק שיוצא מלמעלה ובתוכו לפי המסורת הייתה הגולגולת של אדם הראשון.

הקפלה הזו שייכת ליוונים אורתודוקסים. בפנים יש להם מעין חדר אוצרות עבור מלבושי הכמורה ויש להם גם שרידים קדושים – עצמות, גולגולות, וכן הלאה. הדבר הכי מלהיב שיש להם בפנים זה חתיכת עץ שהם מספרים שזו חתיכת עץ מהצלב האמיתי (חתיכת עץ קטנה, קצת יותר מקיסם).

עוד כמה תוספות.....

קברי המלכים הצלבנים – קברי הצלבנים ממילא היו במצב גרוע אבל בתחילת המאה ה-19 מי ששיפץ את הכנסייה אחרי השריפה היו היוונים אורתודוקסים ששנאו את הצלבנים הלטיניים והעלימו את הקברים. האורתודוקסים הם אלו שקיבלו מהעות'מאניים את הרשות לשפץ.

כיוון הכניסה - מי ששינה את כיוון הכניסה ממזרח לדרום הם המונומכוס בשיפוצים של 1048. הצלבנים המשיכו ושימרו, אבל כבר מה-1048 הכניסה הועברה לדרום. הצלבנים הם אלו שהפכו לראות את כנסיית הקבר למבנה אחד, אצל מונומכוס עדיין היה מדובר במתחם של כמה דברים.

תמליל סיור מספר 70 להר הכרמל

מסלול הסיור: הר הכרמל

נסיעה לכרמל

המסלול: גן לאומי נחל מערות, אנדרטת אסון הכרמל, שוויצריה הקטנה: מצפור הצוק + נחל כלה. דרך הדורות, חורשת הארבעים, דלית אל כרמל-בית אוליפנט מכביש 2 פונים במחלף זכרון יעקב ימינה, שמאלה בצומת פורידיס לכביש 4, אחרי כ-8 ק"מ פנייה ימינה לנחל מערות.

מישור חוף כרמל – בריכות דגים רבות, אפשר לעשות כאן סיורי צפרות בשבילים מסודרים, לא רק בזמן עונת הנדידה, כי יש כאן ציפורים כל השנה.

רואים מטעים של עצי שסק, מנגו, אבוקדו ובננות שנותנים פרות איכותיים גם ליצוא. הבננות כאן הן מתוקות יותר ממקומות אחרים, כי הקרקע מלוחה. הצמח מנסה להתגבר על המליחות ולכן מייצר יותר סוכרים, וכך הפרי מתוק יותר. הבננות מחוץ לבתי רשת מקבלות יותר רוח, קרינת שמש ורסס של מי מלח מהים, וזה מה שצורב את העלים במטעים החשופים, והם נראים חומים ויבשים יותר החקלאות בחוף הכרמל היא כמו בחממה טבעית, כי רכס הכרמל סוגר את האזור ממזרח, וכך הטמפרטורות יותר גבוהות, ולכן אפשר לגדל כאן בעיקר בננות ופרות קיץ טרופיים, וגם קצת ירקות. הבננות בבתי רשת, כי הרשת עוצרת בעיקר את הרוח, ולא את רסס מי הים. הבננה היא עשב מבחינה בוטנית, והרוח והקור מזיקים לו וצורבים את העלים. בננות שמקבלות רוח ישירה נותנות פרי ריק מתוכן (פתנוקרפי?). הרשת מונעת משב רוח ישיר ומאפשרת בננות מלאות. כפרים ערביים היו באזור עד 48: איכסין (כיום כרם מהר"ל), עין רזאלה (כיום עין איילה). כולם נעלמו מכאן במלחמה, ברחו או גורשו. במקומם הוקמו בעיקר מושבים וגם מעט קיבוצים.

רקע על הכרמל:

מבנה הכרמל – משולש עם 3 קדקדים: בדרום חוטם הכרמל (ליד רמת הנדיב), בצפון ראש הכרמל (סטלה מאריס), ובמזרח קרן הכרמל (מוחרקה).

חוטם הכרמל – נקרא "אף האיילה" אצל אוני, שר צבאו של סתי הראשון מלך מצרים, בערך 2300 לפנה"ס. הוא מתאר שרדף אחרי "שוכני החולות" והגיע עד "אף האיילה".

"הכרמל הגבוה", המתנשא לרום של כ-450-500 מטר וכולל את הפסגות רום כרמל (546 מ') הר אלון (516 מ') וקרן הכרמל (המוחרקה) (474 מ').

במרכז - "הכרמל התיכון", המתאפיין בשטח מחורף יותר, בפסגות בולטות מעל פני השטח ובנחלים מחורצים ופסגות היא הר שוקף (497 מ').

בדרום - "הכרמל הנמוך", שהוא מעין רמה נמוכה בגובה של כ-200 מטר מעל פני הים ומתאפיינת בבקעות ובשלוחות רחבות כדוגמת בקעת מהר"ל ושלוחת הנדיב.

חלק מהשומרון - העולים בעלייה הראשונה עלו לקרקע בזמרי (זכרון יעקב), וכתבו שהם עולים לשומרון. ייתכן שהשם זמרי משמר את השם שומרון, ואז האזור נחשב בעיניהם כחלק מהשומרון. גם בשנות ה-30 כשקמו הקיבוצים הראשונים ברמת מנשה, הם ראו את עצמם מתיישבים בשומרון. מכאן נולדו כמה טעויות, למשל המוסד החינוכי שנקרא הרי אפרים.

הכרמל בתנ"ך - מוזכר כ-43 פעמים בהקשרים שונים, למשל:

כסוג של תבואה, ויקרא כ"ג יד וְלַחֵם וְקִלְי וְכַרְמֶל לֹא תֵאכְלֶי, עַד-עֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה--עַד הַבְּיָאֵס, אֶת-קַרְבֶּן אֱלֹהֶיכֶם: חַז"ל קראו לו "כר מלא", בתור תבואה.

במשמעות של ארץ פוריה – ירמיהו ב' ז וְאֶבְיָא אֶתְכֶם אֶל-אֶרֶץ הַכַּרְמֶל, לֶאֱכֹל פִּרְיָהּ וְטוּבָהּ;

ברשימת המלכים שהיכה יהושע- יהושע י"ב: כב מְלָךְ קָדְשׁ אֶחָד, מְלָךְ-יְקִנְעַם לְפָרְמֶל אֶחָד.

בירמיהו מ"ו יח חַי-אֲנִי, נְאֻם-הַמֶּלֶךְ--יְהוָה צְבָאוֹת, שְׁמוֹ: כִּי כְתָבוּר בְּהָרִים, וְכַכְרֶמֶל בַּיָּם יְבוֹא.

גן לאומי נחל מערות

האתר הוכרז ב-2012 כאתר מורשת עולמי של אונסק"ו, בעל ערך בינלאומי לחקר התפתחות האדם. הסיבה הראשונה להכרזה היא שבמערת התנור התגלה רצף התיישבותי של כ-500,000 שנה של סוגי הומיניד (אדם קדמון). סיבה שנייה היא שהתגלו כאן קברים ושלדים של אדם ניאנדרטלי ושל אדם מודרני שחיו באזור באותו זמן! (במערת הנחל ומערת הגדי).

זה המקום היחידי בעולם שהתגלתה חפיפה כזו של קבורה מסודרת. זה קרה לפני כ-100,000 שנה, וזה מהווה שינוי תרבותי בתפיסה של המוות. כבר לא זורקים את הגופה בשדה אלא החלו לקבור בצורה מסודרת, יחד עם כלים, מנחות או מתנות לעולם הבא.

מסלולי הליכה בשמורה:

מסלול גיאולוגי (שחור) – מסלול מעגלי של שעה סביב הרכס, בו רואים את סוגי המסלע – גיר, דולומיט, ריף הרודיסטים.

מסלול בוטני (סגול) – מעגלי, שעתיים וחצי, רואים את סוגי הקרקע וסוגי הצמחים.

מסלול חורבת הגלון (אדום) - 5-שעות, מסתיים בעין הוד. עובר בשטח אש וצריך לתאם בפיקוד צפון.

מסלול מצפה עופר (ירוק-ואח"כ אדום) מסלול מעגלי של 5 שעות.

גיאולוגיה של הכרמל (ישבנו ליד הגבעה בכניסה לגן הלאומי)

במפה גיאולוגית הכרמל מסומן בירוק (סלעי גיר ודולומיט), עם כתמים קטנים של אדום (חומר געשי- טוף וסקוריה). יש לו קו גבול מובהק בדרום מזרח עם רמת מנשה, שהיא צהובה= סלעי קירטון.

סוף וסקוריה שכאן נוצרו בהרי געש תת ימיים, ולכן הם שונים מאלה שברמת הגולן, שם הייתה התפרצות געשית שהתקררה במגע עם האוויר. בכרמל החומר הוולקני נוצר בתוך מים, אחרת מהגולן. **ים תטיס** - הגיר והדולומיט כאן נוצרו כמשקעים בים התטיס – ים קדום ורדוד מאוד, שכיסה את כל המזרח התיכון, לפני כ-100 מליון שנה. הם נוצרו כמו בכל שדרת ההר המרכזית בארץ, שנוצרה בקרקעית ים תטיס. הכרמל הוא שלוחה שיוצאת מהשומרון ושוברת מערבה, ועשויה מאותו חומר של שדרת ההר. הכרמל הוא השוליים של ים תטיס, בקו החיבור שלו עם הים התיכון העמוק.

הקימוטים בכל הארץ - שדרת ההר החלה להתרומם בערך לפני 90-100 מליון שנה (קנומן-טורון). בתקופת הסנון (90-60 מליון שנה) הים הפך לים עמוק, ואז שקע בו קירטון, (קירטון נוצר בים עמוק), שהורבד מעל הרי הגיר, שכבר קיבלו קימוט. הקימוט נעצר לפני כ-30 מליון שנה. יודעים זאת לפי ההרבה ה"חדשה" של הקירטון בשפלה וברמת מנשה, שהיא אופקית לגמרי, ולא קיבלה הטייה מאז. זה קירטון אוקוני, מלפני 30 מליון שנה.

ההתרוממות של הכרמל החלה אחרי כל שדרת ההר, בסוף תקופת הסנון. אחרי הקימוט החלה בליה של רוח ומים, שיצרה נחלים וחרצה את ההר. הבלייה סחפה והסירה את רוב שכבות הקירטון, וכיום נשארו רק כתמים קטנים של קירטון בפסגות הכרמל. (כמו עוגת קצפת שמגרדים את הקצפת ממנה). שאריות קירטון אלה נראות כיום בצורת נוף של חמוקיים מעוגלים.

רודיסט - בשולי הים הרדוד, בחיבור עם הים העמוק, נוצר ריף אלמוגים, ובו היה נפוץ בעל חיים בשם רודיסט. זו קונכייה שנראית מבחוץ כמו שופר או קרן קטנה עם מכסה, ובפנים מן תולעת או רכיכה. אורכה בין 7-15 ס"מ.

מיליארדי רודיסטים התיישבו על הריף הזה, בגבול שבין הים הרדוד לים העמוק, בגבול בין ים תטיס לים התיכון. כיום אפשר לראות את העיגולים בסלע, או שקעים בצורת קונוס, אלה החורים שבהם הרודיסטים ישבו. כל הריף התאבן, וכל ההר שלידנו עשוי מאלמוגים ורודיסטים שהתאבנו, וכן מאובנים אחרים. **הריף** שואף להגיע לשמש כי הוא צריך פוטוסינתזה. לכן הרבה פעמים הוא יוצר מן לגונה בגבול הים העמוק. **הכרמל הוא התרוממות** של הריף וקרקעית הים הרדוד - מעל פני השטח. יש המשך של הריף הזה גם בחוף בדרום הארץ, אך שם הוא נשאר מתחת לקרקע (מצאו אותו בקידוחים שעשו בחלץ), ורק כאן הריף התרומם לגובה וניתן לראות אותו. החוף שנוצר מריף אלמוגים שהתרומם הוא בדרך כלל עם חולות לבנים, כמו באוקיינוס השקט. רוב החול בארץ הוא זהוב, כי מקורו בקוורץ של הגרניט באפריקה. **בכל הסלעים** מסביב רואים את החורים של הרודיסטים – חורים עגולים ופיס בצורת קונוס. חור שנראה "אכול" זו בליה טבעית של הסלע.

מערות האדם הקדמון - הגילוי - כשהבריטים החלו לבנות את נמל חיפה בשנות ה-20, הם חיפשו חומר למילוי המרחב של חוף הים, מה שהיום הוא רחוב העצמאות בחיפה. המילוי הוא חומר ואדי שהובא מנחלים באזור. בחלק מהמקומות ביצעו פיצוצים כדי לפורר חומר מהסלעים, וכך התגלתה כאן המערה הראשונה. **דורתי גארוז** - ארכיאולוגית אנגלית שחקרה אז בנחל נטוף (דרום מערב השומרון) את חי ההומו סאפינס. היא גילתה שם את התרבות הנטופית, והיא הגיעה לכאן בשנות ה-30, ומצאה כאן עולם ומלואו. כל הגילויים כאן נתונים לחילוקי דעות של החוקרים, ואין שום דבר חד משמעי. על כל משפט כאן צריך להגיד "כנראה" או "אולי", כי הוא מבוסס בחלק מהמקרים על מעט ממצאים פיזיים עקיפים שמצאו (כלים, עצמות בע"ח), והרבה על השערות והערכות. כמות הממצאים הפיזיים בכל העולם מהתקופות האלה – בקושי ממלאים סנדר אחד. יש כל מיני השערות למוצא האדם, לפי שלדים שונים שנמצאו.

הומיניד – שם כללי לכל המשפחה של אדם וקופי אדם. **"טומי"** - מדענים טוענים שגולגולת שנמצאה בצייד מלפני 6-7 מליון שנה – היא מסמלת את תחילתו של המעבר בין הקופים/ השימפנזים לבין הומינין/דמוי אדם. זה לפי השיניים, הלסת ועוד. היצור הזה נקרא "סאהאלאנתרופוס צ'אדנסיס" (אדם הסהרה שנתגלה בצייד), ונקרא בקיצור "טומי". **אוסטרלופיתקוס** - הסוגים הראשונים של האדם שהתגלו. אחד מהם: אוסטרלופיתקוס-פארנזיס, מלפני 3-3.5 מליון שנה. הממצא הוא השלד של הומיניד בשם "לוסי" (נקראת ע"ש השיר של החיפושיות שהיה אז להיט ברדיו). נמצא רק חצי שלד שלה, אך לפיו אפשר לשחזר את כל השלד. לפיו אפשר לדעת שהיא היתה נמוכה מאוד, עם מוח קטן של 500 גרם, אך כבר התרוממה והלכה על שתיים (עדיין לא זקוף). הבוהן ברגל שלה כבר לא מאחור כמו קוף, אלא עברה קדימה, ולכן איפשרה לה להתרומם. המהפכים האדירים בהתפתחות האדם היו בגודל המוח והאינטליגנציה - והחלו אז בשלבים האלה. הכל אמנם התחיל באפריקה, אך מצאו שרידים גם במקומות אחרים.

ההומו-אביליס (בעל היכולת) - זה השלב הבא, התפתחות היצור שבנה כלים, לפני 2.5 מליון שנה. **הומו ארקטוס** (האדם הזקוף) התפתח ממנו לפני כ-2 מליון שנה. עד לפני 10 שנים השריד הכי עתיק של הומו ארקטוס שנמצא היה בתל עובידיה, ליד שער הגולן, ליד הכינרת, מלפני 1.4 מליון שנה. לפני 10 שנים נמצא בדמאניסי שבגיאורגיה גולגולת של הומו ארקטוס מלפני 1.7 מליון שנה, והיא כיום העתיקה ביותר בעולם (הגרוזינים האלה חטפו לנו את השיא שלנו...). מתוך הומו ארקטוס התפתחו כמה ענפים: **הומו היילדרברגנסיס** – סוג של הומיניד שיצא מהומו ארקטוס, שחי לפני כ-600,000 שנה. האדם הניאנדרטלי - התפתח מתוך הומו ארקטוס באירופה, נקרא ע"ש עמק ניאנדר בגרמניה. **הומו סאפינס** – התפתח מתוך הומו ארקטוס באפריקה לפני כ-250,000 שנה, ונדד גם צפונה לאזורנו. **הומו סאפינס-סאפינס** – האדם כמונו - התפתח לפני כ-200,000 שנה, או פחות. **מערת הטבון/ מערת התנור** - עלייה ב-100 מדרגות (כל מדרגה מיליון שנה אחורה...) זו המערה הראשונה, הימנית בתמונה.

שם המערה הוא בגלל הארובה שיש לה, מן פתח מלמעלה. הארובה שימשה כנראה את האדם לציד של בעלי חיים. למעלה יצרו מן מלכודת עפיפון, הוא נכנס לתוכו ונפל דרך הארובה לתוך המערה, ישר לתוך הסיר... כמות העצמות הגדולה ביותר שנמצאה כאן היא של יחמור (חיה כשרה לפי התורה). היו גם סוגים שונים של

איילים, צבאים, חזירים ועוד. היו תקופות שהיו כאן גם אריות, נמרים, דובים, קרנפים, אך אלה נכחדו במשך השנים, בעיקר בגלל פעילות האדם.

בשנות ה-30 המערה הייתה מלאה כולה בעפר ואדמה עד הסימון "B". דורותי גארוד החלה לחפור כאן וירדה מהשכבה הצעירה שלמעלה עד השכבה התחתונה, הנמוכה והעתיקה ביותר.

השכבה התחתונה - התרבות האשליית(ע"ש האתר ASHEL בצרפת)- מלפני כ-500,000 שנה עד 400,000 שנה, עם ההומו ארקטוס- האדם הזקוף.

השכבה הבאה מעליה – תרבות אשלו-יברודית(ע"ש יברוד בסוריה) מלפני 400,000 עד 250,000 שנה.

השכבה העליונה כאן במערה היא התרבות המוסטרית של האדם הניאנדרטלי, מ-250,000 שנה עד 40,000 שנה. אז החל האדם להשתמש באש כדי לבשל, ובארץ מצאו את השרידים הקדומים בעולם לבישול. כאן התגלה בית הקברות העתיק ביותר בעולם של האדם הניאנדרטלי, מלפני 100,000.

במערת הגדי, 150 מטר מכאן (שבה אי אפשר לבקר כיום), התגלו 10 שלדים של הומו סאפיינס-סאפיינס = האדם המודרני, כמונו. זה המקום היחיד שהתגלו קברים גם של הומו ספיינס וגם של הניאנדרטלי, מלפני 100,000 שנה.

האדם הניאנדרטלי – נדד מאירופה דרומה, וזה המקום הדרומי ביותר שהתגלה מחוץ לאירופה. **הומו סאפיינס** – זה המקום הצפוני ביותר שהתגלה מחוץ לאפריקה.

זו התופעה המיוחדת ומעניינת - שכאן בכרמל חיו שני המינים שונים בתכונותיהם, באותו זמן, לפני כ-100,000 שנה, ואין תופעה כזו בשום מקום בעולם. לא ברור אם שניהם חיו בשלום זה עם זה? האם הם הזדווגו יחד? האם האדם המודרני הרג והכחיד את הניאנדרטלי? המחקר של DNA מוכיח שגם באדם החושב המודרני כיום יש גנים של ניאנדרטלי, כלומר – היתה הזדווגות בין שני הסוגים.

הניאנדרטלי היה יותר חזק מאיתנו, והמוח שלו היה גדול משלנו, אך בכל זאת הניאנדרטלי נכחד מהעולם לפני כ-30,000 שנה, ולא ברור למה. יש תיאוריות שונות על כך – למשל: היכולת הקולית / תיבת הקול שלנו יותר טובה ומפותחת, ויכולה לבטא יותר צלילים, כלומר תקשורת יותר טובה בין האנשים, שאפשרה לשרוד יותר טוב.

החיים המשכו במערות הכרמל גם בהמשך, עד ימינו. היו תקופות שהאוכלוסייה נדדה מכאן, אולי בגלל תקופות של קרח, או בתקופות המסת הקרחונים, כשמפלס הים עלה ב-20-10 מטר.

מערת הגמל – מערה קרסטית בצורת פעמון, עם בובות שמשחזרות את חיי האדם הקדמון. המערה נקראת כך בגלל המילה גיאמילה בערבית= יפה, המערה היפה. מייצגת שכבת חיים של הומו סאפיינס בין 100,000 שנה עד 40,000 שנה. כאן מדגימים איך האנשים חיו – בצורת ציידים-לקטים. הם צדו בע"ח ובישלו, ואספו פירות וגרעינים בשטח. הכלים מהתקופה – כלי אבן צור לקרצוף העור, כדי לנקות את הבשר מהעור ואז לעשות מהעור בגדים.

כלי צור – אבנים חדות לעיבוד עורות, שהלכו והשתפרו במשך השנים. הכלים הפכו לחדים יותר ויותר יעילים, גם הטכניקה של יצירת הכלים השתפרה.

מערת הנחל

המערה הארוכה ביותר בכרמל, באורך 90 מטר. אולם כניסה גדול ואחריו מסדרון צר וארוך עם מיצג. **התרבות הנטופית** - במערה מצאו שרידים של התרבות הנטופית- האדם החושב (הומו סאפיינס-סאפיינס) מלפני 15,000 שנה עד 10,000 שנה. אז עבר האדם מעבר דרמטי, מחיי נדודים של צייד-לקט לשלב של חקלאות ויישובי קבע. האנשים חיו בקבוצות קטנות של 20-25 אנשים. במערה נמצאו מכלאות של בעלי חיים- כלומר- החל ביות של בע"ח וצמחים. התרבות נקראת כך כי היא התגלתה לראשונה במערה בנחל נטוף, בשומרון. תרבות נטופית נמצאה גם בסוריה וגם באזור הפרת והחידקל, אך לא ברור בדיוק איפה התחילה. **התחלת החקלאות** - במזרח התיכון זה המקום הראשון בעולם שקרה השינוי הזה, כנראה כי במקומות אחרים לא צריך להתאמץ: הפירות נופלים ישר מהעץ אל הפה, יש הרבה מים וקל להשיג אוכל. במזה"ת האדם חי במדבר צחיח, קשה יותר למצוא מים ולהשיג מזון, ואז למד לגדל דגנים- חיטה ושעורה. כנראה הנשים גילו זאת, כי הן היו מלקטות גרעינים. אם נשפכה להן ערימת זרעים במקום מסוים, ואחרי כמה חדשים באו וראו ששם צמחה הרבה חיטה, כך הבינו את הקשר.

פנאי - גידול חקלאי יוצר מלאי של מזון לאורך זמן, ולפתע נוצר פנאי, כי יש מלאים של מזון ולא צריך לאסוף מזון כל היום. הפנאי שנוצר גרם להתחלת האומנות-הציור, הפיסול, השפה והכתב, וכך לכל ההתפתחות האנושית. אח"כ באו ההמצאות האנושיות הנוספות – כמו להעלות מים מהנחל כדי להשקות את הגידולים. (ביות של סוסים החל במונגוליה לפני כ-6000 שנה, והם הגיעו למזרח התיכון לפני כ-3500 שנה עם ההיקסוס/החיתים).

הקבורה - כאן נמצאו בתי קברות בפעם הראשונה, בגומות ליד הכניסה למערה, עם קבורה בתנוחה עוברית. השלדים נמצאים כיום במוזיאון של לונדון. כאן נמצאו גם צדפים שהובאו מים סוף, כלומר היה כבר קשר מסחרי עם אזורים אחרים.

צבעים – נמצאו שרידים של אוקרה – חומר צבעוני, שאולי שימש לצביעת הפנים או איפור. החומר נאסף בשטח כגושים צהובים, ואחרי חימום באש הוא הופך לאדום.

ראינו מיצג אורקולי על חיי היום-יום של האדם הקדמון – באורך של כ-12 דקות.

מערת הגדי – נמצאת כ-50 מטר מזרחית ממערת הנחל (לא נכנסנו). שם נמצא בית קברות הקדום בעולם של הומו סאפיינס, מלפני כ-100,000 שנה, מאותו זמן של הקבורה הניאנדרטלית בנחל תנור. **הצמחייה העיקרית בכרמל** – חורש ים תיכוני.

הקרקעות שהתפתחו על המסלע: על גיר התפתחה טרה-רוסה, ועל קירטון – רנדזינה.

פרחים אופייניים:

חלבוב מגובשש – שיח שפורח בצהוב. מקור השם- יש לו חלב בתוך הגבעולים, והפרחים הופכים לפירות בצורת גבשושיות מחוספסות.

כרמלית נאה - צמח נמוך עם פרח ורוד/סגול, ממשפחת המצליבים (4 עלי כותרת בצורת צלב). לעלי הכותרת שלו יש צורה של עצם.

עירית גדולה – צמח גבוה עם פרח לבן, ממשפחת השושניים. המאפיין של המשפחה: 6 עלי כותרת ו-6 אבקנים. במרכז עלי הכותרת יש קווים כהים, הבוטנאים רואים בהם את "אורות מסלולי הנחיתה" של החרקים, שעוזרים להם להגיע ישירות לפרס שלהם בתוך הפרח- האבקה או הצוף. בעלים יש חומר שגורם להשתנה ומשמש ברפואה לטיפול בבעיות השתנה. העירית שימשה בעבר גם להכנת דבק.

חצב מצוי – צמח שהוא גם ים תיכוני וגם מדברי. עכשיו רואים רק את העלים הירוקים. זה צמח סתווי, הפריחה היא באוגוסט ספטמבר – ולא בגלל שהוא מקדים את כולם, אלא הוא מאחר בפריחה. מחזור החיים שלו מתחיל בחורף – מצמיח עלים גדולים, ממלא את הבצל שלו ע"י הגשמים, ובסוף החורף העלים מתייבשים, אך הבצל ממשיך לחיות מתחת לאדמה. רק בסוף הקיץ, אחרי סיום הפריחה של כל האחרים, הוא מתחיל לפרוח עם עמוד הפריחה, כלומר- הפריחה היא סוף מחזור החיים שלו.

נסיעה לאנדרטת אסון השריפה בכרמל

הספור הוא בזמן המנדט הבריטי, באוגוסט 1938, במשמר העמק. 3 ילדים קטנים הלכו לבד ב-5 בבוקר והגיעו לשומר בשער הקבוץ. הוא לא הבין מאין הגיעו והחל לשאול אותם מי הם, ולבסוף הכניס אותם לקבוץ. אז החלו לחפש את ההורים שלהם, ולא מצאו אותם.

הבריטים הקימו באזור חיפה כמה מחנות כלא: כלא עתלית, כלא 6, כלא דמון וכלא יגור. בתי הכלא נועדו בעיקר לערבים שנעצרו במהלך המרד הערבי. באוגוסט 38 פרצה כנופיה של 200 ערבים לכלא, שהיה כאן ממזרח לכביש (ליד כלא 6), בראש הכנופיה עמד עבריין ידוע בשם אבו-דורה. הם פרצו לכלא ושחררו חלק מהערבים העצורים בו, ולקחו איתם כמה יהודיים כשבויים: את השוטר משה לזרוביץ ואשתו ברוריה, אח של אשתו שבמקרה היה שם, ואת שלושת ילדיהם. משה לזרוביץ היה שוטר יהודי שעבד במשטרה הבריטית. הסתבר שאבו-דורה הגיע עם ערבים מהישוב עין חוד. חלק מהערבים שם עבדו בכלא והם הכירו את מבנה הכלא מבפנים, ועזרו לו לפרוץ לכלא. אחרי הפריצה לכלא, עוד באותו לילה הם ירו והרגו את 3 המבוגרים השבויים, אך חסו על הילדים הקטנים, לקחו אותם לכפר סאלט-חרתייה ליד ג'נין. אחרי יומיים החליטו לשחרר את הילדים, בעצת חכמי דת מוסלמים. הם לקחו אותם לפנות בוקר על חמורים, והורידו אותם ליד משמר העמק, ושם השומר מצא אותם. במשך שנים לא ידעו איפה גופות ההרוגים- משה לזרוביץ, אשתו ואחיה.

שלמה בן אלקנה היה קצין משטרה בפנסיה, והוא התגייס למשימה למצוא אותם, אחרי 15 שנה. הוא היה זה שמצא גם את אבשלום פיינברג מניל"י ליד רפיח, מצא ואיתר את הרוגי אכזיב מליל הגשרים שנקברו בחיפה. הוא חקר גם את ספור כ"ג יורדי הסירה (כ"ד כולל הבריטי), ופיתח תיאוריה שהם נתפסו ע"י צוללת איטלקית ונלקחו להשמדה בגרמניה. בן אלקנה חקר ודיבר עם הרבה ערבים מעין חוד, עד שהגיע לפי החקירות לבאר מול עין הוד, ומצא את 3 הגופות בתוכה, והעבירו את העצמות לקבר אחים בראשל"צ.

נסיעה בכביש 721 מזרחה – כביש המתפתל בנחל אורן לכיוון בית אורן.

כאן השתוללה השריפה הגדולה בכרמל ב-2010, רואים הרבה עצים יבשים שנשרפו, ורואים גם את ההתאוששות של החורש והצמחייה. למרות שבאזור יש 700-600 מ"מ גשם בשנה - יש הבדל בין מפנה דרומי למפנה צפוני. המפנה הדרומי, שפונה לצד דרום הוא דליל ויבש יותר, בגלל הקרינה הישירה והחזקה של השמש, שמייבשת יותר את הצמחים.

החורש הים התיכוני הוא עיקר הנוף כאן, עם עצי חרוב, אלון מצוי ואלת המסטיק. על הרכס למעלה רואים יותר את עצי האורן- יערות הכרמל.

שמורת הכרמל כוללת 100,000 דונם שהוכרזו כשמורת טבע, וזו יחידה אקולוגית שהוכרזה גם ע"י אונסק"ו כשמורה ביוספרית – אזור שמשלב בצורה ייחודית גם את שימור החי והצומח וגם את חיי האדם. גם יערות רמת מנשה הוכרזו כשמורה ביוספרית כזו.

קבוץ בית אורן – הקבוץ הוקם ב-1939, ע"י יוצאי פולין, רומניה ורוסיה. לאחר משבר קשה ב-1987, זה הקבוץ הראשון בתנועה הקיבוצית שעבר "הפרטה" והפך לקבוץ מתחדש, ב-1995. כיום כ-400 נפש.

מחצבות קדומים - מחצבה עם כמה מערות קבורה מהתקופה הרומית.

אנדרטת אסון השריפה בכרמל

הזרכת עמיתים - האסון בכרמל

בסוף שנת 2010 התחולל כאן בהר הכרמל אחד מהאסונות האקולוגיים והאנושיים הגדולים שידעה המדינה. כמו כל אסון, הסיפור פה לא מתחיל בשריפה, אלא הרבה קודם. מעורבת פה פוליטיקה, כסף ושרשרת שלמה של ליקויים, שהאסון הוא התוצאה שלהם.

בשנת 2000 (עשר שנים לפני האירוע) שירות כיבוי והצלה ארצי מוציא מסמך שמתריע על כך שאין מספיק כבאיות, אין מספיק אנשים, הציוד מיושן ועוד שורה של ליקויים. המסמך הזה לא מקבל התייחסות רצינית מדי, התקשורת מדברת קצת על זה, אבל אין מענה אמיתי. מאז, במשך עשור, לא מפסיקים להתריע על אותם הדברים. ב-2006, במלחמת לבנון השנייה, שוב כוחות הכיבוי נדרשים למשימות רבות ושוב עולה העניין לכותרות. לא רק זה אלא שועדת וינוגרד, שתפקידה היה לחקור את הליקויים במלחמה גם היא מתריעה על ליקויים חמורים במערך הכיבוי, שנובעים בעיקר מחוסר תקציב.

בבוקר השריפה ה-2.12.2010 יש ישיבת הערכת מצב שגרית של כוחות הכיבוי, שבה יוצאת הוראה להעלות כוננות עקב חשש משריפות. במצב כוננות כזה מכינים מטוסי כיבוי, רק שמדינת ישראל הפריטה את תחום מטוסי הכיבוי ולשירותי הכיבוי אין מטוסים מסוג זה. מי שמפעיל את המטוסים הם חברות פרטיות, שלא קיבלו באותו בוקר שום הודעה על כוננות.

השריפה פורצת ליד עוספיה, בשעה 11:00 בבוקר, כתוצאה מרשלנות של אנשים, שכלל הנראה שאירו משהו דולק בשטח. באותו זמן בדיוק, עובר באזור מטוס קל עם מדריך טיסה, שרואה את התחלת השריפה ומיד מודיע. יחד איתו מקבלים גם טלפון מתושב עוספיה, שמדווח על אותו הדבר. בשעה 11:26, 26 דקות אחרי

שהתקבל הדייווח, כבר מגיע צוות כיבוי ראשון. לכאורה התגובה הייתה מהירה יחסית ואפשר היה אולי להשתלט מהר על השריפה. אבל העסק בכרמל הוא מאד מסובך מכמה סיבות: סתיו 2010 היה שחון מבחינת גשמים ובמשך חודשים לא ירדה כאן אף טיפה, מה שהפך את החורש ליבש ודליק במיוחד.

התוואי הגיאוגרפי של הכרמל לא מאפשר גישה לכל השטח עם הרכבים, אפשר לנוע רק בצירים מסוימים ואמצעי הכיבוי שנמצאים על הקרקע לא יכולים להגיע לכל נקודה. סוג הצמחייה: הכרמל מתאפיין בחורש צפוף יחסית ונקודות ממשק בין העצים עם שיחים, מטפסים, זרדים וכו'. בכרמל גם צומחים המון אורנים, והמחטים היבשות של האורן זה דבר דליק ביותר. בנוסף, על האורנים צומחים איצטרובלים. איצטרובל באש זה כמו רימון רסס, הוא מתחמם ומתפוצץ וחתכות ממנו עפות לכל כיוון.

באותו יום נושבת רוח מזרחית חזקה.

תחברו את כל אלו ותקבלו את התנאים הכי טובים להתפשטות של אש.

מהר מאד מבינים פה, שזו לא עוד שריפה רגילה ושחייבים פה הרבה כוחות ומטוסים. המטוסים הראשונים מגיעים לפה קרוב לשעה 13:00, שעתיים אחרי שהאש כבר משתוללת, מכיוון שהחברות הפרטיות לא קיבלו הודעה להיות בכוננות. בשעות אחר הצהריים כבר יש פה מאות כבאים מכל האזור, וכמעט 10 מטוסים שעושים גיחות. יורדת פקודה להביא לכאן כל כבאי, מתנדב שוטר שיש באזור. המפקדים בשטח מחליטים לפנות את היישובים שבסיכון. אפשר לראות מולנו את קבוץ בית אורן שנפגע קשה, מפנים את השכונות הדרומיות של חיפה, מפנים את האוניברסיטה, שתהפוך לחפ"ק של הכוחות, מפנים חלק מטירת הכרמל, את קיבוץ החותרים, כפר מגדים ועוד יישובים רבים בסביבה. סה"כ מפנים כ-17,000 איש.

כלא "דמון" נמצא בהמשך הכביש, ובו מוחזקים כ-500 אסירים, שרובם שוהים בלתי חוקיים וחלקם אסירים פליליים (כלא דמון יושב על שרידי ישוב ביזנטי. עשו חפירה בתוך הכלא ומצאו פסיפס מדהים, בורות מים, שברי עמודים וכו'). ההחלטה לפנות כלא שלם היא חסרת תקדים במדינת ישראל. ההחלטה איך ולמה לעשות זאת שנויה במחלוקת, והתפתח סביב זה דיון שלם בארץ. בסופו של דבר לוקחים אוטובוס עם 37 צוערים מקורס קצינים של השב"ס ומעלים אותם לכיוון הכלא, על כביש 721. בעיקול שבין מחצבות קדומים לבית אורן האוטובוס נכנס לתוך השריפה. מכיוון שזה כביש צר- אין לו איך להסתובב או לברוח, האש תופסת את האוטובוס, ו-37 הצוערים והנהג נהרגים. חלקם מתו מיד משאיפת כמות עשן גדולה, שממלאת את האוטובוס, וחלקם מהאש עצמה (תמונה של האוטובוס). יחד איתם נהרגים 3 שוטרים שהיו ברכב שליווה את האוטובוס, ביניהם מפקדת משטרת חיפה אהובה תומר (תמונה), שנפטרה כמה ימים לאחר מכן בבית החולים.

באותו ערב פונה ראש הממשלה למדינות העולם בבקשה לסיוע בין לאומי. הראשונים שמגיבים הם היוונים. (קצת סמלי שהאירוע מתרחש בחג החנוכה, שבו אנחנו מציינים את ניצחון המכבים על היוונים, וכאן הם הראשונים לבוא לעזור... זה מעניין איך ההיסטוריה משנה פניה). ככל שעוברות השעות מגיעים עוד ועוד מטוסים וצוותים מארצות שונות. סה"כ 20 מדינות שלחו סיוע. צריך להבין שלשלוט בכזאת כמות של כוחות מ-20 מדינות שונות זו משימה מאוד מורכבת. כל הנושא של כיבוי מהאוויר עובר לפיקוד חייל האוויר שקולט את המטוסים הזרים, מתזמן אותם, מתדלק אותם ומכוון אותם.

ביום השני חיל ההנדסה נכנס לתמונה, כשהמשימה שלהם היא לעשות, בעזרת דחפורים, חיתוך בשטח ופסי הפרדה נקיים ללא צמחייה, שבעצם יתחמו את האש. הדחפורים גם מפלסים כניסה בשטח לכבאיות. למשל- מלון יערות הכרמל לא נשרף, רק כי ברגע האחרון הגיעו הדחפורים ופשוט דחפו אחורה את העצים הדולקים ליד המלון. אחת הבעיות המרכזיות היא שמטוסי כיבוי לא נועדו לעבוד בלילה, אין להם אמצעים לזה ובכלל ההתמודדות של כלל הכוחות בלילה היא מאד בעייתית. לכן הרבה מההישגים שהצליחו לעשות במהלך היום לא הועילו אחרי הלילה. ביומיים הראשונים לא נרשמת הצלחה גדולה והאש ממשיכה להתפשט.

הקערה מתחילה להתהפך כשמגיע הצוות הרוסי, ששולח לפה כמות גדולה של מומחים, כבאים והכי חשוב- מטוס מיוחד שיכול לסחוב עד 40,000 ליטר מים, וכן יכול לעבוד גם בלילה! בנוסף לזה מדינת ישראל שוכרת מחברה אמריקאית את ה"סופר טנקר", שזה מטוס בואינג 747, שהוסב למטוס כיבוי ונחשב למטוס הכיבוי הגדול בעולם. אם אמרנו שהמטוס הרוסי יכול לקחת 40,000 ליטר אז הסופר טנקר יכול לשאת 94,000 ליטר. עלות השכירות ליום היא מליון וחצי דולר. חוץ ממים, מפזרים גם כמויות גדולות של חומר מעכב בעירה. ב-5 לחודש, אחרי כמעט 80 שעות, הכוחות מודיעים שהם השתלטו על השריפה.

חשוב לציין שמהלך השריפה רוב כוחות הכיבוי של מדינת ישראל מתרכזים כאן בכרמל ויש מי שמנצל את זה ובמקביל למה שקורה פה נספרו למעלה מ-20 נסיונות הצתה ברחבי הארץ: יער יתיר, יער בן שמן ואיזור ירושלים. לשמחתנו אף אחד מהנסיונות הללו לא התפתחו לשריפה אמיתית. חשוב גם לציין שבין 20 המדינות שנרתמו לעזור, גם הרשות הפלסטינאית שלחה כבאיות וכבאים.

אם נסכם את האסון האנושי בסיפור- יש כאן 44 הרוגים: 37 צוערי השב"ס באוטובוס, נהג האוטובוס, שלושה שוטרים שליוו אותם (אחת מהם אהובה תומר), ושלושה כבאים שנהרגו במילוי תפקידם (אחד מהם הוא אלעד ריבן מתנדב בתיכון בשירותי הכיבוי. על שמו קרויה היום תחנת הכיבוי בנשר).

מבחינת הנזק ברכוש, היישובים שנפגעו הכי קשה הם בית אורן, ששליש מהבתים ביישוב נשרפו, כפר הנוער ימין אורד ועין הוד. סה"כ נפגעו 250 בתים, מתוכם 74 נשרפו כליל. סה"כ נזק ברכוש מוערך בכ-150 מליון שקל. זה כמובן לא כולל את התפעול של האירוע כל הרכבים, אנשים, מטוסים ציוד וכו'. אלא נזק פרופר.

מובן שיש פה גם נזק אקולוגי אדיר. נשרפו 35,000 דונם של חורש, 5 מליון עצים, יש פה נזק לבעלי חיים שסביבת המגורים שלהם נפגעה. בעלי חיים רבים שברחו מהשריפה- ברחו פשוט לתוך היישובים, חיפה למשל- התמלאה חזירי בר. בשמורת החי-בר כרמל מחזיקים מינים, שנמצאים בסכנת הכחדה. העובדים בחי בר נלחמו לפנות כמה שיותר מבע"ח שנמצאים שם ולשמחנתו לא נגרם שם נזק רב. נזק אקולוגי נוסף הוא כמויות העשן הסמיך, שהיתמר פה במשך כמה ימים וגרם לזיהום אויר רציני.

אחרי שהשריפה נגמרה הגיע שלב ועדות החקירה למיניהן. נמתחה ביקורת חריפה על המוסדות האחראים. בטקס שנערך 30 יום אחרי השריפה בבית אורן, דרשו המשפחות להוציא מהאולם את שר הפנים אלי ישי והפריעו תוך כדי הנאום של ראש הממשלה.

העיטורים שהמדינה החליטה להעניק:

37 צוערי השב"ס- קיבלו עיטור מופת של שירות בתי הסוהר.

3 קציני המשטרה קיבלו עיטור הגבורה, שהוא העיטור הכי גבוה במשטרה.

3 הכבאים קיבלו עיטור הגבורה של שירותי הכיבוי וההצלה.

המדינה הכירה ביישובים שנפגעו כאזורים מוכי אסון ובהתאם הועברו להם תקציבים לשיקום. הוסקו

מסקנות והועברו תקציבים לרשויות הכיבוי. האם העבירו מספיק? לא יודע!

מבחנה אקולוגית יש כמה סברות לתוצאות השריפה. רוב הדעות הן, שככל הנראה הטבע חזק מאיתנו. הוא חזק באסונות והוא חזק גם בשיקום. המומחים מדברים על זה, שתוך זמן יחסית קצר, של כמה שנים, נתחיל לראות התאוששות. אחד הדברים שעושים עכשיו בקק"ל זה דילול של העצים החדשים שצמחו. זה מוסבר בכך שהשריפה אופה את הקרקע ואת הזרעים בתוכה ומזרזת את הנביטה. לדוגמה- במקום שעמד עץ אורן עכשיו צומחים חמישה. בעצם יש ריבוי אוכלוסין וזה מאד יקשה על ההתאוששות, ולכן עושים דילול.

האנדרטה שהוקמה לזכר ההרוגים: מיד לאחר האירוע הוקמה אנדרטה קטנה וזמנית, שהמון אנשים הגיעו אליה באופן ספונטני להביע הזדהות. היא עדיין נמצאת פה בצד.

האנדרטה הרשמית נחנכה בדצמבר 2011, כשנה לאחר האירוע. בטקס נכחו ראש הממשלה, שרים, נציגי

המשטרה, נציגי הכיבוי, נציגי השב"ס ומשפחות שכולות. האנדרטה תוכננה ע"י האדריכל נתנאל בן יצחק.

האנדרטה מורכבת מקיר שמות ההרוגים ובחלק השני קורת פלדה שמדמה להבה. אם מסתכלים בתוך העיגול שהקורה יוצרת, זהו המקום שבו אסון האוטובוס התרחש. האמן ניסה ליצור מראה משולב: מצד אחד תצפית למקום האסון ומצד שני, כשאתה מרים את העיניים אתה רואה נוף ואת הים וזה בעצם הסימן להתחדשות והעתיד הטוב יותר.

סוף הדרכת עמיתים

שוויצריה הקטנה

נסיעה - מכביש 721 פונים בצומת דמון שמאלה לכביש 672. בצומת הבאה ממשיכים שמאלה בכביש 672, ופנינו שמאלה לחניון הצוק.

כביש חיפה-אליקים- כביש 672 – זה כביש פרשת המים על הכרמל, שמוביל מחיפה אל דלית אל-כרמל ומשם לצומת אליקים בואדי מילך.

הנחלים שזורמים מהכרמל מערבה: נחל גלים, נחל אורן, נחל אלון, נחל מערות – זורמים ומתפתלים, נפתחים ומתרחבים כשהם מתקרבים לים.

הנחלים שזורמים צפון-מזרחה מגיעים לנחל קישון, שגם הוא זורם בסוף לים התיכון.

חניונים - כל האזור מלא בחניונים מסודרים של רשות הטבע והגנים וקק"ל. בדרך כלל כולם פתוחים לקהל ללא תשלום, אך בחנים יש פקחים והכניסה/החנייה עולה כסף.

פיין-קלאב (PINE CLUB = מועדון אורנים) – היה מתחם אירועים/מסעדה של משפחת קרמאן, משפחה ערבית מוסלמית משכם. הם הראשונים שהקימו באזור בתי חרושת לחלבה ולסיגריות. כל האזור הזה היה מטעים ומחסנים של טבק. המדינה הפקיעה מהם את רוב הקרקעות.

כלא דמון – נמצא על שרידי ישוב ביזנטי בשם זה. הכלא היה מוזנח מאוד ונסגר ב-2000 כי ועדת ביקורת הכריזה עליו כמקום לא ראוי למגורי אדם. אחרי 2-3 שנים נאלצו לפתוח אותו שוב בגלל האינתיפאדה השנייה, ועשו בו שיפוצים מינימליים. הכלא משמש בעיקר לשב"חים (שוהים בלתי חוקיים), עם 500 עצירים. כל פעם מכריזים שוב שיסגרו אותו, אך בינתיים זה לא קורה.

מסלולי הליכה – יש הרבה אפשרויות בכרמל, וצריך להתאים את המסלול לקבוצה – יש מסלולים לגמלאים עם הליכונים ועד מסלולים למיטיבי לכת. יש מסלולי פריחה, מסלולי אופניים וכו'.

מסלול הליכה - מסלול "לבן-כחול-לבן" מחניון הצוק לחניון נחל כלח. בדרך פונים בהתפצלות - למצפור הצוק- בשביל "לבן-שקוף-לבן", שמשמעותו שביל ללא מוצא, שמוביל לאטרקציה מיוחדת בנוף, וממנה חוזרים בחזרה לשביל, באותה דרך. ההליכה על סלעים ולא מתאימה לכל קבוצה.

מצפור הצוק - הנוף מדבר בעד עצמו, ואפשר גם לשתוק...

מימין רואים את אוניברסיטת חיפה עם המגדל. מוזיאון הכט- בקומת המרתף של הבנין, אחד המוזיאונים המקסימים בארץ, מציג ארכיאולוגיה של הארץ, ללא תשלום.

במורד הרכס שמאלה - שכונת דניה בחיפה, שגובלת ביערות הכרמל שמאלה- נחל גלים שמתחיל בצומת דמון, עובר בטירת הכרמל ונשפך לים.

שמאלה על הרכס- הקבוץ המתחדש בית אורן. הם קראו לאזור שוויצריה הקטנה, כי הוא נראה כמו שוויץ.

שוויצריה הקטנה – עובדי הקרן הקיימת קראו כך לאזור ע"ש יוסף וייץ, מנהל מח' הקרקע בקק"ל במשך עשרות שנים (1932-1964). הוא היה דמות מיתולוגית, שרכש הרבה קרקעות לפני קום המדינה, עזר בהקמת יישובים רבים ויזם את שתילת יערות האורנים בארץ. בנו הצעיר יחיעם וייץ נהרג בליל הגשרים ב-1946 בגשר א-זיב.

השריפה - המרחב הזה כמעט לא נפגע בשריפה של 2010, אך נפגע קשה ב"שריפה הגדולה" ב-1989, אז נשרפו כאן 5000 דונם (ב-2010 נשרפו 35,000 דונם), וזנק גדול מאוד נגרם לחורש, לצומח ולחי.

החורש הים תיכוני מאופיין בהתפתחות איטית מאוד. השלב הראשון שצומח אחרי שריפה הוא העשבונים, שלב שני הוא בתה- פרחים ושיחים נמוכים חד שנתיים, שלב שלישי- גריגה- שיחים רב שנתיים גדולים:

לוטם, אלת המסטיק, קידה שעירה. שלב רביעי – החורש: עצי אלון, אלה, קטלב, חרוב, אורן. השיא (קליימקס) הוא שלב חמישי- היער, שלא מגיע בארץ להתפתחות ולא קיים כאן.

האורנים בכרמל - אורן הסלע, אורן ירושלים. יש כאן גושים צפופים של אורנים, שחלקם הם טבעיים – כמו אורן ירושלים שהוא אורן מקומי. אורן הסלע- נקרא גם אורן הגלעין, אורן הצנובר, *pinus pinea*, בגלל

הצנוברים(פינינוס), שהם הזרעים שלו. הנוף שלו נראה בצורת כיפה עגולה. הנוף של אורן ירושלים מקבל צורת מסרק (כמו בחורשת המסרק).

הבריטים החלו לשתול כאן המוני אורנים בתקופת המנדט, וק"ל המשיכו. הביאו אורן ירושלים גם מיוון וטורקיה, אך הם לא התאימו לאזור וגרמו נזק. גם אורן קפריסאי הובא לארץ, והוא יותר עמיד למחלות, כמו טוואי התהלוכה וקימחון, שגורמים למוות של עצי אורן.

עץ האורן לא מאריך חיים, חי לרוב 80-100 שנה, ולעיתים רחוקות מגיע ל-150 שנה. (במוזיאון רוקפלר יש אורן בן 500 שנה, וזה חריג). האורן צומח מהר, ולכן שתלו הרבה יערות אורנים כדי שיצמחו מהר. האורן הוא פירופיט – אוהב אש ושריפה, ואפשר לקרוא לו עץ מתאבד. כשהוא נשרף- הוא נגמר לחלוטין כולל השורשים הרדודים, אבל הוא מבסוט מזה, כי הריבוי שלו מתעצם עם השריפה. החום של האש גורם לאצטרובלים להיפתח, ואז הזרעים/הצנוברים מתפזרים בשטח. כך יש סיכוי לצמיחת אלפי עצים חדשים בכל דונם.

"מדבר אורנים" – אחרי שריפה האורנים מתחילים לגדול בצפיפות ולהשתלט על כל השטח, ולא נותנים לצמחים אחרים להרים ראש. המחטים נושרות ויוצרות שכבת חיפוי/כיסוי לקרקע שלא נותן לאור לחדור ולא מאפשר לזרעים אחרים לנבוט(זה לא בגלל חומציות של המחטים). האורן עושה זאת כדי למנוע תחרות וגם כדי להתכונן לשריפה הבאה.

הפצת האש - המחטים היבשות נדלקות בקלות ומפיצות את האש. האצטרובלים מתפוצצים ועפים למרחק ויוצרים שריפות נוספות. הגזע שלו מלא בשרף דליק ואירוסולים (מהם מכינים טרפנטין ודלקים), וכשנדלקת אש היא מתפשטת במהירות, ע"י המוצקים, הנוזלים וגזים שנמצאים באורן. האש מגיעה ל-1000 מעלות, וכל הסיבה נאפית לגמרי. כשהאורן מרגיש שהוא הולך למות, הוא מצמיח המוני אצטרובלים, כדי להצמיח דורות חדשים.

האורן לא צריך את האדם כדי להידלק, וביום חם השריפה יכולה לפרוץ באופן טבעי במקומים שונים. (גם בעמק החולה יש בעירה טבעית בתוך אדמת הכבול). יש כאלה שיגידו שהשריפה היא חלק מההתהלך האקולוגי הטבעי, חלק ממחזור החיים, אך בארץ לא רואים זאת כך. אחרי השריפה ב-1989 היתה התלבטות- האם להתערב ולדלל את האורנים. לבסוף החליטו לא להתערב, ולכן כיום רואים כאן אזורים שבהם יש רק אורנים צפופים והחורש לא יכול להתפתח בכלל. השריפה ההיא גרמה זעזוע גדול בארץ, והרבה אנשים תרמו כספים למען היערות. אז השקיעו הרבה כסף במחקר היערות, קנו כבאיות חדשות למכבי אש, ופרצו כבישים ו"שבילי אש" שיאפשרו להשתלט על שריפות. למרות הכל זה לא הכין אותנו לשריפה הבאה, וגם כיום לא בטוח שאנו מוכנים.

האלון והאלה מעמיקים שורשים, וגם כשנוף העץ נשרף- הוא מתחיל לצמוח מחדש מהשורשים, מקודקודי צמיחה שיש בהם. לכן רואים צמיחה חדשה מתוך עצים שרופים, אך זה לוקח הרבה שנים, וצריך אור ואוויר. אם האורן צומח מהר, תוך שנה-שנתיים, הוא יוצר צל סביבו ומפריע לאחרים לצמוח. **מסלול הליכה** – נחל כלח: ירידה בשביל אדום, חזרה בפיצול בשביל ירוק. (השביל הכחול ממשך לצומת דמון).

זה מסלול טבעתי שמתאים גם לילדים וגם למבוגרים. המסלול יורד מהחנייה אל הנחל, ועולים חזרה באחד היובלים שלו. נחל כלח מתחיל מצומת דמון ומתחבר לנחל גלים שזורם לים.

רקפת מצויה – *Cyclamen persicum*. יש בארץ מקבצים גדולים של רקפות: גבעת הרקפות בגלעד, יער המלאכים ליד קרית גת, ועוד. ב-2007 היא נבחרה לפרח הלאומי של ישראל. הפרח בנוי הפוך, האבקנים בחלק התחתון, והחרקים צריכים להתאמץ מאוד כדי להגיע למעט אבקה. מעט חרקים מצליחים להגיע אליה, לכן היא מאריכה את שעות הביקור- פרחי הרקפת פורחים במשך 3 שבועות, והם פתוחים 24 שעות לביקורים (רוב הפרחים האחרים מחזיקים רק 2-3 ימים).

הרקפת נקראת בערבית סאבונת-א-רעי=סבון הרועים. הם מפיקים מהפקעת סבון שמשמש לניקוי כתמים. העלים בצורת לב ומשמישים גם להכנת ממולאים. הפקעת נראית כמו דסקית שטוחה, כשהיא נתפסת בסלע היא מתעוותת ומוצאת את מקומה בתוכו. הזרע מתעגל ומצמיח זנב עגול שחודר לאדמה כמו בורג. יש בארץ גם רקפת יוונית. גווי הרקפת הם החל מלבן ועד ורוד וסגול לילכי.

רקפת תרבותית - פיתוח של זן עם חיי מדף ארוכים, ואין לה הרבה ריח, לכן היא כ"כ מקובלת. מאתר טיולי: הרקפת היא צמח פקעת הנפוץ ביותר במזרח התיכון. בארץ אפשר למצוא אותה בגולן, בגליל, בשומרון וביהודה ובסדקי סלעים במדבר יהודה ובצפון הנגב.

לרקפת פקעת גדולה מאוד, שקוטרה עשוי להגיע עד 15 סמ. מכיוון שפקעת בגודל זה היא מחסן מזון רציני, ריכוזה בה הרקפת רעל המגן עליה מפני בעלי חיים. רעל זה מכונה ציקלמין, שם שנגזר מהשם המדעי של הרקפת. בעבר נהגו דייגים לנצל את פקעת הרקפת לדיג: הם כתשו אותה, ערבבו את הרסק בקמח ופיזרו אותו כפיתיון. דגים שאכלו מהפיתיון הסתממו, וכל שנותר לעשות היה לאסוף אותם מהמים.

כיום הרקפת המצויה היא צמח מוגן, ואין לפגוע בו בכל צורה שהיא. כל פרח נישא על עוקץ ארוך שקצהו העליון מכופף כלפי מטה. גם הפרח פונה למטה, אך כאשר הוא נפתח, מתקפלים עלי הכותרת הארוכים לאחור, תופעה המעניקה לו את מראהו המיוחד. יתכן שמטרת הפריחה ההפוכה היא למנוע הצטברות טל ומי גשם בפרח והגנה מרטיבות הפוגעת באבקה. פריחת הרקפת חלה בחודשים החורפיים הגשומים.

אגדה לילדים - מדוע מרכינה הרקפת את ראשה כלפי מטה? כאשר הפך שלמה למלך על ישראל, הזמין אצל האמנים והאומנים כתר לראשו. באו כולם והציגו בפניו כתרים מעשה מחשבת מזהב ומכסף. אך אף לא כתר אחד מצא חן בעיניו. לא היה יכול שלמה למלוך בלי כתר לראשו. בלב עצוב יצא אל השדות ואל ההרים. והנה הארץ כולה פורחת. זקפו הפרחים ראשיהם וקראו: אני האדום! אני אשמש דוגמה לכתר! אני הצהוב! אני מתאים לכתר! אני! אני! אני! - קראו הפרחים בגאווה. אך שלמה, שהיה מלך ענו, לא רצה שהפרחים

הגאוותנים ישמשו לו דוגמה לכתר המלך. שוב מילא הצער את לבו. לפתע אורו עיניו. מתחת לסלע הבחין ברקפת פורחת, ורודה וצנועה.

הרקפת היא דוגמה טובה! שמח המלך. הכתר שלי יהיה כפרח הרקפת! זה פרח יפיפה וצנוע. הכתר שלי, כמו פרח הרקפת, יזכיר לי כי עלי למלוך על עם ישראל, עמי, ולשפוט אותו בחכמה אך בצניעות. וכאשר הגיע זמנו של שלמה למות, הצטערו הרקפות צער רב והרכינו ראשיהן כלפי מטה, עד היום הזה.

כלנית מצויה - *Anemone coronaria*, מקור השם "אנמונה" הוא בנימפה אנמון, שפירוש שמה ביוונית הוא "בת הרוח" והיא הייתה נימפת רוחות הבוקר. הרוח המערבית זפיר התאהב באנמון, ובתגובה הרגה אותה אשתו הקנאית. זפיר זעק לעזרתה של אפרודיטה, אלת האהבה והיופי, והיא הפכה את אנמון לפרח אדום שמת בקיץ ומתחדש בכל חורף.

הכלנית הוא אחד הפרחים הפוריים בארץ. בדרום יש בחודש פברואר מרבדים ענקיים של כלניות, וסביבם מתקיים פסטיבל "דרום-אדום". מואדי ערה דרומה יש רק כלניות אדומות. מצפון לשם יש גם כלניות בצבעים נוספים: לבן, ורוד, סגול, כחול. זה כנראה קשור לסוגי קרקע שונים ושינויי אקלים בין האזורים. כלנית צעירה פורחת בהתחלה במצב נקבי, כולה אדומה, עם עמודי שחלה בשלים. לאחר שהיא גדלה, ברגע שהיא מפורית היא עוברת לשלב הזכרי, ומצמיחה טבעת לבנה מסביב לעמודי האבקנים. הניגוד בין אדום ללבן מושך יותר חרקים וחיפושיות שבאים להאביק אותה. המאביק העיקרי שלה הוא חיפושית אמפיקומה, שהאבקנים נדבקים אליה ומועברים לפרחים אחרים שעדיין במצב נקבי. התהליך הזה נועד למנוע הפרייה עצמית.

קטלב מצוי - עץ נפוץ באזור, אוהב סלע קירטון. בעל גזע אדום ומפותל. הוא לא מתאים לעיבוד לרהיטים. מקור השם: אחת האגדות מספרת כי רועה רב עם אביו. תוך כדי המריבה הניף הבן מטה על אביו והרגו. הענף הוכתם בדם והצמיח עץ שגזעו אדום וחלק. מכאן "קטלב" - קטל-אב.

צנור - גם לכאן מוביל שביל "שקוף" - דרך ללא מוצא. זה הצנור/צינור הגדול בכרמל (PIPE-STONE). רוב הצנורים נוצרו בסלע קשה- גיר או דולומיט. בדולומיט יש יותר מגנזיום ולפעמים יותר אפור, אך כללית קשה להבחין בין גיר לדולומיט. (גיר אפשר להמיס עם חומצה).

יש ויכוח במחקר איך נוצרו הצנורים. אפשר לייחס אותם לזרימה של נחל קדום, שבפיתולים שלו הוא התחתר והתפתל (מיאנדר=פיתול). זרם המים המתפתל אכל את גדת הנחל ויצר צורת צינור. אחת התיאוריות האחרות מייחסת אותם לקו חוף קדום, שגלי הים היכו בסלעים ויצרו את הצנורים. לכל הצנורים בכרמל יש נטייה מערבה, ורובם באותו קו גובה. הבעיה שחלק מהצנורים אלכסוניים כמו כאן, וזה לא מתאים לגמרי לתיאוריה.

שרנו את השיר: "ההר הירוק תמיד" - של יורם טהרלב, עם נגינת מפותית מרגשת של נועם. קראנו את השיר "הנשרים" של יורם טהרלב, שגדל בישוב נשר(מופיע בתמלול סיום 49 - עכו העתיקה). **הזרכת עמיתים** - **יחמור**: מס' שנים לפני המהפכה באיראן, מבקר אחיו של השאה, עבדול רזה, שמשמש כמנהל רשות שמורות הטבע באיראן, את עמיתו הישראלי אברהם יפה, שהתמנה במקום עוזי פז. עבדול רזה במקרה היה גם צייד ואספן פוחלצים. הוא מגיע לישראל כדי לצוד יעל שקרניו ארוכות וגדולות יותר מקרני היעל באוסף הפוחלצים של בן דודו. ואכן היעל אותר בחי בר יוטבתה. חיי היעל הוקרבו וקרניו נשלחו לאיך.

בתמורה הבטיח הנסיך לאברהם יפה 2 מכוניות מרצדס חדשות, אך לאברהם היו תוכניות אחרות. **עד סוף המאה ה-19**, הסתובבו יחמורים בארץ בחורשי הכרמל והגליל. בתחילת המאה ה-20 נראו אחרוני היחמורים באזור וחוקרי הטבע האמינו כי היחמור הפרסי נכחד מהעולם. ב-1956 התגלו מס' פרטים של יחמורים בצפ-מזרע איראן ע"י סטודנט גרמני. כדי להציל את החיה מכליה - פנו גורמי שמירת הטבע לברון הגרמני פון אופל, בעל מפעל המכוניות ואוהב טבע, וזה מימן משלחת שיצאה ללכוד את אחרוני היחמורים הפרסים. היחמורים נלכדו ו-2 זוגות והועברו לפארק אופל בגרמניה.

התגלית המרעושה הגיעה גם לאנשי המדור לשמירת הטבע (הגלגול הקודם של הרט"ג) והם החליטו כי חייבים להשיב את היחמור לארצנו, אבל איך משכנעים את השאה הפרסי לתרום אותם? קצת מזל וקצת תושייה עשו את העבודה.

אברהם יפה אמר לנסיך הפרסי: "לא תודה" על המרצדס, ובקש יחמורים מהעדר בגן החיות של השאה באיראן. עבדול רזה הבטיח לשלוח לישראל 2 זוגות. ב-2/78 מגיע יפה לאיראן כדי להביא את היחמורים המובטחים, אך יפה חש בליבו וחזר לארץ. הוא בקש מהנספח הצבאי יצחק שגב לדאוג להבאת היחמורים. בינתיים המצב באיראן מתדרדר, ההתנגדות האיסלמית באיראן צברה תאוצה ופרצו הפגנות אלימות נגד השאה. עבדול רזה ברח לחו"ל והשאה שהיה טרוד במצב הפנימי לא התייחס לבקשה הישראלית.

הנספח הצבאי שלח הודעה לארץ: בואו עכשיו, או שלעולם לא נצליח להוציא את היחמורים. למרות הסכנה נשלח לביצוע המשימה מייק ון גריוונברוק, בעל דרכון הולנדי וידע נרחב בע"ח. באיראן פנו מייק ושגב לוותרניר הראשי של רשות הטבע האיראנית, והלה הסכים לממש את הבטחת מסירת היחמורים בתמורה לווזיה וטיסה לארה"ב. לאחר קבלת האישורים נסעו יצחק שגב, וון גריוונברוק לשמורה בקרבת הים הכספי ויש לכדו 2 זוגות, לרוע המזל נפלטה מפייהם הודאה כי היחמורים מיועדים לישראל. היחמורים הוחרמו והוחזרו לשמורה וואן גריוונברוק גרש מאיך.

לפני חזרתו לטהרן חלף בשמורה וגנב 4 נקבות. בדרכים לטהרן הקימו המהפכנים מחסומים שחיפשו את אנשי השאה מקרב הצבא, גורמי הביטחון וישראלים. המשאית נעצרה מספר פעמים ע"י איסלמיסטים חמושים ורק בדרך נס לא פגעו בהם. בלילה לפני ההמראה הפקיד וואן גריוונברוק את היחמורות בגן החיות המלכותי ובתמורה התחייב לחלץ גם את האריה והטיגריס שהיו סמליו של השאה. באותו הלילה פרץ המון זועם לגן החיות המלכותי ושיסע למוות את האריה והטיגריס, ביחמורים לא נגעו.

איך מוציאים את היחמורים מאיראן? וואן גריוונברוק פנה לשגריר ההולנדי וביקש ממנו שיחתום על אישורים כי היחמורים מיועדים להולנד. אמר השגריר: מייק, אם זה למען חיות - אני חותם. אם לישראל - אני בטח חותם. כך מעלים את היחמורים על משאית, מקשטים אותה בכרזות של חומייני, ועם קצת בקשיש, קשרים אישיים והרבה נסים מגיעים לשדה התעופה. בטיסה האחרונה של אל על מטהרן מגיעות 4 נקבות ארצה ומועברות לכרמל. כבר בחודש הראשון לשהותם התרחשה ההמלטה הראשונה.

בגן החיות של פון אופל בגרמניה נותרו הזכרים בלבד, ושניים הועברו לישראל. במהלך הקרבות ביניהם נהרג אחד מהם, אך היחמורים המשיכו להתרבות. לאחר שאוכלוסיית היחמורים בכרמל מנתה מעל 200 פרטים, החליטו להשיבם לטבע. האתר שנבחר- נחל כזיב במערב הגליל, ואכן מסתבר שהשטח שם מתאים להם. **כיום** יש מעל 500 יחמורים בישראל, שמהווים מעל מחצית ממספרם בעולם, כך שישראל היא המקום בו כמות היחמורים הגדולה בעולם. ניסיון לשחררם בהרי י-ם נכשל, בגלל טרף של כלבים משוטטים ופגיעות של רכבת ישראל. היחמור חשב למערכת האקולוגית כאוכל עלים וכך מסייע להפחתת והתפשטות שריפות. **בחי-בר כרמל** הוקמה פינת היחמורים עם אנדרטה ע"ש שרון שגב (בנו של יצחק שגב, נספח צהל בטהרן שפעל להבאת היחמורים). בהיותו ילד באירן ראה איך מדכאים ההפגנות בירי אש חיה והעריך מאד את התייחסות ישראל כלפי המפגינים. שרון שגב נהרג בעת מילוי תפקידו ב-84. אחיו גלעד שגב הוא זמר ויוצר, כתב ב-2004 את השיר "עכשיו טוב" לזכר אחיו. בשריפה ב-89 התקבצו היחמורים מסביב לאנדרטה וכך ניצלו. יש אנשים שמתבלבלים בן צבי לאייל, לכן נעשה סדר: היחמור ממשפחת איילים, הצבי ממשפחת הפריים. לאייל הזכר יש קרניים מפוצלות, מסתעפות, נושרות בפברואר מרץ וצומחות מחדש לקראת עונת היחום, שמתרחשת בחודשי אוגוסט-אוקטובר. לצבי יש קרניים נבובות, המצופות בחומר קרני ומתחילות לצמוח מרגע לידתו, גם לזכר וגם לנקבה. סמל דואר ישראל הוא אייל ולא צבי, וכך גם סמל פיקוד צפון. **במערות אדם הקדמון** בכרמל נמצאו עצמות יחמורים. מקור השם יחמור מהמלה חמרה=אדם. היחמור הפרסי נקרא גם היחמור המקראי, והוא אחת החיות הכשרות למאכל. בספר מלכים א' ה' ג': "ויהי לחם שלמה ליום אחד כר סלת וששים כר קמח, עשרה בקר בריאים ועשרים בקר רעי, ומאה צאן, לבד מאיל וצבי ויחמור". סוף הדרכת עמיתים.

נסיעה למוזיאון דרך הדורות

חי-בר כרמל - הוקם ביוזמת אברהם יפה בשנות ה-70, כמו גם חי-בר יטבתה, לטובת השבת חיות התנ"ך לארץ. גם אייל הכרמל הובא לשם מהונגריה. כשהחלו לשחרר את האיילים לטבע, בהתחלה כל הפרטים נטרפו ע"י כלבים וזאבים. לאחרונה ניסו שוב לשחרר, ונראה שעכשיו זה יותר מוצלח. **שחורר האיילים והיחמורים** נעשה בהדרגה, בכמה תחנות: שלב הלידה והינקות נעשה בתוך החי-בר. בשלב שני גידרו שטח גדול בנחל כלח בתור אזור הסתגלות, שם שחררו אותם, אך הם היו עדיין בשליטה והאכלה של אנשי השמורה. שלב שלישי היה שחרור מלא לטבע. **בשריפה הגדולה** ב-1989 היתה תקלה חמורה עם בעלי החיים כאן. כשהחלה השריפה- החיות ברחו לכיוון הגדרות, ושם מצאו את רובם מתים- אך לא משריפה, אלא מהתקפת לב, מהפחד שלא יצליחו לברוח. אז הוחלט לבטל את הגדרות, לדלג על השלב השני בתהליך, ולשחרר ישירות לטבע. שערי ברזל החלודים עם חלקי הגדר שראינו (מס' 2,4 במפה) הם השריד למכלאה הזו שבוטלה.

דרך הדורות - גן ארכיאולוגי

הגעה: חזרנו לכביש הראשי של פרשת המים (672) ופנינו בו שמאלה לכיוון חיפה. פונים ימינה לכיוון חורשת הארבעים. **ראובן הכט** - אדם בעל השפעה ופעילות רבה בחיפה והאזור. יליד גרמניה, ממשפחה עשירה במיוחד. לאביו היה זיכיון למכירת תבואות לאורך נהר הריין, והם התעשרו מאוד מזה. בתחילת שנות ה-30 ראובן הודיע להוריו שהוא ציוני והחליט לעלות לארץ. אביו כעס עליו מאוד, ואמר לו שאם הוא עוזב הוא יפסיד את הירושה. ראובן לא ויתר, הוא אמר לאביו שבגרמניה אין עתיד ליהודים, ועלה לארץ. בארץ ראובן הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית של ז'בוטינסקי. ב-1939 אביו הצליח לברוח עם המשפחה לארה"ב, ברגע האחרון, בעור שיניו. הוא כתב לבנו ראובן שהוא צדק בתחזית שלו, והזמין אותו לקבל את חלקו בירושה, מיליונים רבים. ראובן הכט השקיע את הכסף בשנות ה-40 50 בעסקי מכירת תבואות. הוא הקים את ממגורות דגון בחיפה, ועד היום רוב האניות המובילות תבואה ודגנים לארץ הן בבעלותו. **הכט התעשר מאוד**, ובמשך השנים השקיע הרבה כסף בשימור ההיסטוריה של עם ישראל: הוא קנה ואסף הרבה פריטים ארכיאולוגיים, יודאיקה וכדו'. הוא היה חשוך ילדים, והקים את קרן הכט על שמו. הוא תרם את רוב האוסף הארכיאולוגי שלו להקמת מוזיאון הכט באוניברסיטת חיפה. הכניסה למוזיאון היא חינם, כולל הדרכה.

דרך הדורות היא מוזיאון פתוח/גן ארכיאולוגי, שכולל פריטי ארכיאולוגיה גדולים, שלא יכלו להיכנס למוזיאון הכט הבנוי. במהלך העברת מחנות צה"ל מסיני לנגב בשנות ה-80, נערכו חפירות הצלה בנגב, וממצאים ארכיאולוגיים שנמצאו שם נאספו ע"י ראובן הכט והובאו לכאן, למשל מרמת מטרד בנגב. **דוגמאות למוצגים:**

בית ארבעת המרחבים שהובא מהנגב והוקם כאן מחדש. אסמי תבואה מתקופת הברזל בנגב. "בודדה" - מתקן ביתי קטן להפקת שמן זית בכמויות קטנות, שלפעמים שימש גם לניסוי ובדיקה ראשונית של איכות הזיתים, לפני הכנה מסחרית בבית הבד. **בית בד** גדול מהעיר הביזנטית קסטרא בכרמל, שהועבר משם בגלל חפירת מנהרות הכרמל, וכולל 3 בדים עם מפרכה אחת. בשלב ראשון מרסקים את הזיתים במפרכה, בין שתי אבנים גדולות. את הזיתים המרוסקים מכניסים לתוך עקלים-סלי קש גדולים, מניחים אותם במתקן עגול(ממל) ולוחצים עליהם בעזרת קורת עץ גדולה=בד. הקורה תפוסה בתוך חור בקיר האבן, ועליה תלויות משקולות אבן כבדות. השמן שנשחט מהזיתים נוזל לתוך בור/אגן איסוף (ים). בקסטרא התגלו כ-15 בתי בד וגם כמה גתות. **הצפייה משמור הכרמל** - מעל הישוב נשר, תצפית לצפון מזרח יחידה של כיפת ברזל תופסת את התצפית בפינת הכרמל, אחת התצפיות היפות בארץ. אנדרטה לאסון התאומים- אמורה לקום כאן במימון אמריקאי. החלו כבר לסלול שבילים מסודרים.

התצפית - מצפון רואים את כל הקריות, המפעלים ובתי הזיקוק, עכו, נהריה, ראש הנקרה ורכס סולם צור. ממזרח-נשר, כפר חסידים, רכסים, רכס הרי נצרת, כל רכסי הגליל התחתון המרכזי, המדרגה של הגליל העליון, מעלות, שלומי. ביום יפה רואים גם את החרמון, למרות שמכאן הוא נראה מצד שמאל של גוש הרי מירון.

היווצרות הכרמל - לפני 100 מליון שנה נוצרו המשקעים בים תטיס. השכבות שנוצרו התרוממו ונשברו, נסדקו בכמה מקומות עם חריצים שנוצרו. נוצרו הורסט וגראבן, חלק התרומם וחלק שקע. הכרמל התרומם באלכסון והסתובב בזווית לעומת הסביבה ששקעה.

כאן אנחנו עומדים על השפיץ של הקטע שהתרומם, וכאן אפשר להבין את צורת הכרמל: המרחק מהשפיץ הזה של הכרמל לחוף הים בצד מערב הוא 10-12 ק"מ, ולאורך המדרון המתון זורמים הנחלים של הכרמל: נחל גלים, נחל אלון, נחל אורן. המרחק מהשפיץ לצד מזרח- לגוש של עמק זבולון ועמק יזרעאל- הוא פחות מ-1 ק"מ, והמדרון קצר ותלול מאוד.

יום הכרמל - גובה 546, זו הנקודה הגבוהה בכרמל, ליד עוספיה.

חורשת הארבעים

החורשה עם 40 עצים, מייצגת מסורת מוסלמית, על 40 אנשי הסחאבה של מוחמד, שפעם בשנה היו יושבים ביום ששי וקובעים את גורל האנשים. המושג הזה קיים בכמה מקומות נוספים בארץ ובמזרח התיכון. גם חורשת טל נקראת כך. המסורת הזו עברה גם לדרוזים והם משמרים אותה גם כאן. בכל יום ששי באים לכאן הרבה דרוזים ועורכים חאפלות, חוגגים עם מחצלות ושמיכות והרבה אוכל.

יש כאן עצי אלון מצוי ענקיים, בגודל שלא רואים במקומות אחרים. כיום כבר אין כאן בדיוק 40 עצים, אך המסורת נמשכת. החורשה הזו סבלה מכות רבות במשך השנים. השריפה של 1989 פגעה קשה באלונים, וחלק מהם נשרפו ונעלמו.

קלימקס? יש כאלה שטוענים שכך נראה יער אלונים טבעי, כשלא מפריעים להם לצמוח לגובה. במחקר כיום לא מקובל לומר זאת, כי כאן זה לא מצב טבעי, אלא בהשפעת האדם. כאן האדם שומר על העצים ומטפח אותם, דואג להם וגם משקה אותם. האנשים גם דורכים מסביב ומדכאים את כל שאר הצמחים המתחרים, ורק כך העצים מגיעים לגודל כזה. ללא התערבות האדם - האלון לא היה מגיע לשיא כזה.

יערון - מכרסם שעוזר לאלון להתרבות, כי הוא אוהב לאכול את הבלוטים שלו. הבלוטים נופלים מהעץ, אך אין להם שום סיכוי לנבוט ליד עץ האם, בגלל הצפיפות והתחרות. היערון תופס את הבלוט ובורח אתו למחילה שלו מתחת לאדמה. שם הוא מתחיל לכרסם, בעיקר את הקצה המתוק של הבלוט. כשהוא מגיע לחלק המר בבלוט, הוא מפסיק לכרסם, זורק ודוחף את הבלוט לתוך האדמה. כך הבלוט מוכן לנביטה כשתיגע רטיבות, בתנאים טובים יותר, רחוק מהעץ המקורי. כך האלונים מתרבים, בזכות יחסי הגומלין עם היערון.

חולדת העליות (חולדה מצויה) - חולדה שהתאקלמה היטב בארץ(ולא בגלל שעלתה בעלייה השלישית...), אוהבת לחיות גם בעליות הבתים וגם ביערות ובחורשות. יש לה שיניים חדות, אוהבת לאכול את האצטרובל של האורן. אוכלת אותו ביסודיות מסביב בצורה ספירלית, אוכלת את כל הזרעים שבו ומשאירה רק את החלק הפנימי. לפעמים רואים אצטרובל שנאכל רק חלקית, כנראה חולדה צעירה שלא למדה היטב את העבודה...

רימונית הלוטם - טפיל שנראה כמו רימון אדום, שנטפל לשיח הלוטם. רואים אותו מתחת לשיח.

נסיעה לדלית אל כרמל

חוזרים בכביש 672 דרומה, עוברים דרך עוספיה ונכנסים לדלית אל כרמל. הישובים הפרה היסטוריים בכרמל היו רק למרגלות הכרמל. הכרמל עשוי גיר, הוא ספוגי וסופג את המשקעים, אך המעיינות נובעים רק למרגלות הכרמל. רק בתקופה הביזנטית החלה התיישבות על הכרמל הגבוה, ישובים יהודים וגם נוצרים, גם כי לא היו מספיק מקומות פנויים להתיישבות.

האנשים התיישבו אז על הכרמל כי הם ברחו והלכו לגור במקומות גבוהים, שהשלטונות לא יגיע אליהם, ולא יצטרכו לשלם מיסים. אין מערכת מים על ההר שתאפשר מגורים להרבה אנשים. בכל ישוב היה מעין קטן מאוד, שלא הספיק להרבה.

חוסייפה - ישוב יהודי שהיה כאן בעוספיה בתקופה הביזנטית, התגלתה רצפת פסיפס של בית הכנסת, עם גלגל מזלות ועיטורים יהודיים אופייניים, וכתובת בעברית: "שלום על ישראל".

חורבת סומקה - ישוב יהודי נוסף שהיה דרומית לדלית אל כרמל. פרוש השם סומקה- אוג הבורסקאים, שמשמש לעיבוד עורות.

היהודים גרו כאן כמה מאות שנים, אך בתקופה המוסלמית הקדומה נטשו את הישובים. הכרמליתים- בתקופה הצלבנית הגיעו לכרמל נזירים, שהפכו אותו למקום קדוש בגלל חשיבות אליהו הנביא. הקימו כאן את המסדר הכרמליתי בנחל שית, שזורם ליד כבאביר בחיפה. שם יש מעין ושרידי מנזר מהמאה ה-13. הכרמליתים גורשו מכאן ע"י הממלוכים, וחזרו רק במאה 19.

הדרוזים הגיעו לכרמל במאה 18 והקימו באזור כ-17 כפרים. במאה ה-19, בתקופת מוחמד עלי, המוסלמים תקפו את הדרוזים וטבחו בהם קשות. מכל הישובים שרדו רק שניים: עוספיה ודלית אל כרמל.

ב-2003 החליטה הממשלה (שר הפנים אברהם פורז משינוי) לאחד את שני הישובים לעיר אחת- עיר הכרמל, למרות התנגדות התושבים, אך אחרי 5 שנים פירקו את האיחוד.

עוספיה - זהו הכפר הדרוזי השני בגודלו בישראל. מועצה מקומית, 11,000 תושבים. מהם כ-80% דרוזים, כ-15% נוצרים, כ-5% מוסלמים וכמה משפחות יהודיות וסטודנטים באוניברסיטת חיפה השוכרים דירות ביישוב. עספיא היא אחד היישובים המגוונים מבחינת אוכלוסייה בארץ.

ההתיישבות הדרוזית הנוכחית החלה בעספיא לפני 400 שנה בתקופתו של הנסיך הדרוזי הלבנוני פחיר אל-דין אל-מעני השני. הנסיך, שמרכזו היה בהר הלבנון, מרד באימפריה העותמאנית והקים נסיכות שמרכזה היה בהר הלבנון.

דלית אל כרמל - מועצה מקומית, 16,000 תושבים, 97% דרוזים. זהו הכפר הדרוזי הגדול בישראל. הדת הדרוזית יצאה מהאיסלאם במאה 11. החליף הפאטימי אל-חאכם ביאמר אללה נחשב להתגלות האלוהים בבן האדם, בגלל התנהגותו המוזרה. זו האמונה הראשית שלהם. הדרוזים לא נחשבים מוסלמים, והמוסלמים לא מקבלים אותם ורואים בהם כופרים, למרות שההסבר לגביהם לא לגמרי ברור. הדרוזים חיים כבר 1000 שנה בהסתר, רחוק מהעין, הם נרדפו בכל מקום, ולכן ברחו להרים, למקומות שהיה קשה לתפוס אותם: בהר הלבנון, בחרמון, בהר הדרוזים בחרן שבסוריה(גיבל דרוז), וגם בכרמל מהמאה ה-18. הם פיתחו את הדת שלהם בצורה חופשית, אך בהסתר.

יסודות האמונה הדרוזית: אלוהים התגלה באל-חאכם, נעילת השערים ב-1043 שסגרה את הדלתות בפני הצטרפות לדרוזים ובפני יציאה מהדת הדרוזית. הם קוראים לעצמם מואחידון (המייחדים את האל) או בני מערוף- אנשי הדעת, כי רק הם יודעים את הדרך הנכונה. דרוזי נחשב אצלם כינוי גנאי. בעקרון אין להם שאיפה למדינה דרוזית עצמאית, אך הם נאמנים לשלטון ולארץ שהם חיים בה.

בנימין מטודילה כתב במאה 12 על הדרוזים: "פגשתי את העם שנקרא דיריזיאן והם לוחמים טובים וחברים ליהודים". מיעוטים נרדפים לעיתים מוצאים ביניהם שפה משותפת. במאות 19-20 התברר שגם העליות היהודיות מצאו שפה משותפת עם הדרוזים. במלחמת העצמאות עוד היו התנגשויות בין צה"ל לבין יחידות דרוזיות, שהצטרפו בהתחלה לצד הערבי, אך במהלך המלחמה נכרתה ברית בין העדה הדרוזית בארץ לבין מדינת ישראל. הדרוזים ביקשו להחיל עליהם את חוק גיוס חובה, ובכל המלחמות הם שילמו מחיר כבד בהרוגים ופצועים. חלק מהדרוזים משרתים גם בקבע ובחרו במסלול הצבאי כדרך חיים.

גלגול נשמות - אחת האמונות החשובות לדרוזים, והנשמה היא העיקר אצלם, ולא הגוף הפיזי. הגוף מת ונעלם, אך הנשמה נשארת ומתגלגלת למישהו אחר. לכן הם פחות מתרגשים מהמוות הפיזי, כי זה מה שנגר מראש, והנשמה נשארת וממשיכה.

בית אוליפנט / בית יד לבנים הדרוזים

נאסר א-דין, אב שכול דרוזי, היה גם חבר כנסת, החליט להקים בשנות ה-80 בית יד לבנים מרכזי לדרוזים. הוא פנה לבגין וביקש לקבל את הבנין הזה, שחשוב גם ליהודים- בית אוליפנט. הבית היה אז בבעלות משפחה ערבית מהגליל, ומדינת ישראל קנתה אותו ושיפצה אותו עבור הדרוזים כדי להקים את יד לבנים.

נפש הומיה – ספר חדש של רם אורן, שמספר את הסיפור אחרי מחקר של 3 שנים שעשה בכל העולם, על 3 אישים: לורנס אוליפנט, אשתו אליס, ונפתלי הרץ אימבר.

אליס לה-סטריינג' היתה בת למשפחת אצולה בלונדון. כשהוריה שמעו שהיא רוצה להתחתן כשהיא בת 18 עם אוליפנט "הזקן" בן ה-36, הם התנגדו מאוד. אוליפנט ואליס התחתנו ב-1872 ורצו להתרחק מהדת הנוצרית וחפשו משהו חדש. אוליפנט <

הם הצטרפו לתומאס האריס, איש כריזמטי שהקים את כת "אחוות החיים החדשים" (brotherhood of the new life) כדי להתקבל לכת הם נתנו לו את כל כספם, אז הם הגיעו לחווה שלו בארה"ב, ושם הוא הפריד את אוליפנט מאשתו, שהיתה יפה מאוד. הוא עשה לה כל מיני מבחנים, קבר אותה בחול, העביר אותה בפרך.

אוליפנט הבין לבסוף שרימו אותו, הם תבעו את האריס ראש הכת, ועזבו את ארה"ב.

אוליפנט ואליס החליטו לעלות לארץ ישראל ב-1882, עם האידאולוגיה שצריך לעזור ליהודים בשיבתם לארץ, כי זו הדרך להביא את הגאולה והמשויה. אוליפנט הפך פרו-ציוני, עזר ותרם לגופים יהודיים שונים, לזיכרון יעקב, ועוד. הוא התנגד לפועלו של הברון רוטשילד, ונסע לאירופה כדי לגייס כסף עבור היהודים.

אליס התחתנה אתו לאחר שהיה חבר פרלמנט, ולאחר שבימי רווקותו הוא חלה בעגבת (סיפיליס). הוא מאוד רצה ילדים, אך אליס לא הסכימה לקיים אתו יחסים בגלל המחלה. באחת ההרצאות של אוליפנט באירופה – ישב גם נפתלי הרץ אימבר, שהתלהב מדברי אוליפנט, ובעיקר כנראה התלהב מאשתו אליס, מיופיה ומהריח שלה.

אוליפנט הציע לאימבר לבוא אתו לארץ ולהיות המזכיר שלו. אימבר התלהב מהרעיון, וגם מזה שיהיה ליד אליס, ועלה איתם לארץ. הם בנו בית בשדרות הכרמל 16 בחיפה(כיום שד' בן גוריון), אך בנו גם בית-קִיץ כאן בדלית אל כרמל. הבית בחיפה נקרא גם כיום בית אוליפנט.

הבית הזה נבנה במקור ע"י לורנס אוליפנט ב-1884, והם השתמשו גם באבנים משרידי ישוב ביזנטי שמצאו באזור. הם גילו בור מים והפכו אותו ליקב תת קרקעי.

אוליפנט נסע לאירופה לגייס עוד כסף, ולפי המחקר של רם אורן- אימבר התאהב באליס והיה ביניהם רומן. זו הייתה בת הזוג הראשונה של אימבר, ונמצאו שירי אהבה שהוא כתב לה:

אימבר ואליס לא הספיקו לממש את אהבתם. אוליפנט ואליס חלו בקדחת, ואליס מתה ב-1886. אוליפנט לא הצליח ללכת להלוויה שלה בגלל מחלתו, והיא נקברה בבית הקברות הטמפלרי בחיפה.

אוליפנט הספיק להתחתן שוב באירופה, אך חלה בדלקת ריאות ומת בלונדון ב-1888.

נפתלי הרץ אימבר חזר לאנגליה ואח"כ היגר לארה"ב ומת כשיכור ברחובות יוסטון בטקסס, ב-1909.

"התקווה" שהוא כתב - לא נכתבה במקור בארץ אלא באירופה. המוזיקה דומה לשיר צ'כי: סמטאנה, ויש לה שורשים של שיר צועני ברומניה, ואולי גם שורשים יהודיים. המילים המקוריות:

כָּל עוֹד בְּלֵב פְּנִימָה, נֶפֶשׁ יְהוּדֵי הַמִּיָּה,

וּלְפָאָתֵי מוֹזָרֵחַ קְדִימָה, עֵינֵינוּ לְצִיּוֹן צוֹפִיָּה –

עוֹד לֹא אָבְדָה תְּקוּוֹתֵנוּ, הַתְּקוּוֹה הַנּוֹשָׁנָה:

לְשׁוֹב לְאַרְץ אֲבוֹתֵינוּ, לְעִיר בְּהָ דוֹד חָנָה.

תמליל סיור מספר 71 לקו העירוני בירושלים

מסלול : סן סימון, ארמון הנציב, שכונת אבו תור, הר הצופים וגבעת התחמושת

נסיעה לירושלים

הקדמה – סן סימון לא בדיוק שייד לקו העירוני. הרעיון של הקרב על הדרך לירושלים והמערכה על העיר ירושלים הרי הן אלה שקבעו בסופו של דבר את התוצאה שבאה לידי ביטוי בקו העירוני. אבל לקו העירוני, שמשמעותו חלוקת העיר לשניים אחרי תקופה ארוכה של עיר נצורה, יש משמעות נוספת – המאבק על הדרך לירושלים לא בא לידי ביטוי רק על כביש 1. המאבק על ירושלים והמשמעות של ירושלים הנצורה זה לא רק העובדה שהדרך לירושלים הייתה מנותקת, אלא בתוך ירושלים היו שכונות מנותקות גם כן. 3 שכונות ערביות בלב ליבה של ירושלים כמו טלביה, בקעה וקטמון, הן שכונות שחצו בין שכונות יהודיות בדרום העיר – מקור חיים, תלפיות, ארנונה וקיבוץ רמת רחל.

ארבעת הריכוזים היהודיים האלה היו מנותקים בגין העובדה ששלושת השכונות הערביות חצו ולא נתנו גישה ישירה וקלה לדרום העיר. כך ששירותי השלוחים לעבור ולהגיד לרוממה ב-1948 התקבלו בסוכריות וקריאות הידד ושמחה על ידי תושבי ירושלים, זה עוד לא היה מובן מאליו שבוא ביום כשהגיעה השיירה לרוממה שחלק מהתגבורת, המזון, חומרי החבישה, התחמושת וכולי, יגיעו גם לשכונות הדרומיות. על כן בשלהי אפריל 1948 נולד הצורך, במסגרת מבצע יבואי ומאוחר יותר גם במסגרת מבצע קלשון, לתת מענה לנתיקות בתוך העיר ירושלים.

מבצע יבואי טיפל בעיקר ביעדים שהיו בידי הכוחות הלוחמים הערביים והיה כרוך בלחימה של ממש. מבצע קלשון, שבא בצמוד ומיד אחרי מבצע יבואי בשלהי אפריל ותחילת מאי 1948, היה כרוך פחות בלחימה של ממש, שכן נועד לתת מענה לאחיזה ותפיסת אתרים בתוך ירושלים שלפני כן היו בידי הבריטיים ולקראת הפינוי עמדו להתפנות, אז היה חשוב לרוץ ולתפוס אותם קודם (כמו האזור של מרכז ירושלים, מה שנקרא בווינגרד, אזור הבניין המפורסם גינרלי, הדואר, מגרש הרוסים ששם היה בית הכלא המנדטורי במרכז העיר, עד שכונת רחביה).

קטמון – משכונת קטמון המקורית הייתה זליגה של השם למטה, לכיוון שכונות חדשות שנבנו לצורך קליטת העלייה הגדולה אחרי קום המדינה – 1951-1949 נקלטו 750 אלף יהודים עולים חדשים על ידי 650 יהודים ותיקים בתום מלחמת העצמאות. היה צורך לשכן, לכלכל, למצוא עבודה ולחנך את אותם העולים החדשים, משימה שהמדינה התמודדה איתה בקושי לא קטן. אחת השיטות לאכלס את כל אותם האנשים הייתה המעברות ומחנות האוהלים, שיכון בהרבה מאוד שכונות ויישובים ערביים נטושים וכן להקים את אותם שיכונים.

הוקמו שם שיכונים צנועים מאוד, דירות של 45-40 מ"ר למשפחה. השכונות נקראו בסלנג קטמון, ואחר כך, מכיוון שהיו א', ב', ג'.... ט' – 9 שכונות כאלה, אז הן נקראו באופן כוללני הקטמונים. באופן רשמי מדינת ישראל נתנה להן את השם שכונות גונון, אולם השם הזה לא נמצא בשימוש עד היום.

מקור השם קטמון היו מיוונית. כאשר הוקם המנזר שם, בשלהי המאה ה-19, החלה להתהוות שם שכונה של נוצרים אורתודוקסיים שרצו לגור ליד המנזר. מונסטריס ביוונית פירושו מנזר, מילה שבנויה על בסיס המילה מונכוס שפירושה נזיר יחידאי (השלב הראשון של הנזירות במאה ה-3 במצריים על ידי נזירים בודדים), מכאן מונסטיר – החיים ביחידות. המילה ביוונית לחיים ליד המנזר היא קאטו מונאסטירי – ליד המנזר. זה הלך והתקצר לקטמון.

שריזים של מצודת דרכים ממלוכית - שלט לבן קטן שמציין כי מדובר באתר ארכיאולוגי ושני קירות עתיקים נמוכים מאוד (ממש בגובה הדשא). נמצאים על ציר מרכזי של תנועה לכיוון דרום – בהמשך רחוב עזה, כלומר שהולכים משם לעזה, בהמשך את רחוב בית לחם וחברון, הולכים דרומה. על מנת לשמור על הצירים גם הממלוכים בנו כאן מצודת דרכים.

מנזר המצלבה – מהמאה ה-12. מנזר שישב בו בין היתר אולי כותב האתוס הגאורגי שותא רוסת'וּלִי שכתב לפחות חלקים מעוטה עור הנמר כשהוא ישב כאן. הוא היה המאהב של המלכה תמר ולכן נאלץ לעזוב את גאורגיה והגיע הנה. היום המנזר הוא בידיים של יוונים אורתודוקסיים ואפשר לתאם ביקור במקום. השחיתו שם הרבה מאוד ציורי קיר. על פי המסורת הנוצרית מהעמק כאן לקחו את העץ לבניית הצלב הקדוש האמיתי. העץ הוא עץ אגדי שמורכב משלושה עצים שונים שחברו יחד לגזע אחד – אורן, ארז וברוש.

רסקו – נכנסים לשכונת רסקו, שיכון רסקו שנקרא כך בשנות ה-60 נתן לשכונה הזו את השם. אחר כך הלכה והתרחבה השכונה לאט-לאט, היא גובלת בשכונת קטמון המקורית. לידה גם שכונה נוספת, קריית שמואל, שכונה פחות מוכרת שנמצאת באזור (וענבר גרה בה, אז בואו לבקר ☺). עדיין ניתן לראות את בתי שיכון הקטנים שפעם נחשבו לבתי פאר.

בנייה באבן – בירושלים בנו רק באבן משום שרונלד סטורס מושל ירושלים הוא שקבע את ההנחיה הזו. איך מגיעים? נכנסנו מהמצלבה לרחוב טשרניחובסקי שבאמצע מחליף את שמו לשי"י עגנון. מגיעים לכיכר, מימין מרכז קניות קטן, ומיד אחריו אפשר לעצור את האוטובוס, שכן המנזר נמצא בגבעה הקטנה שמשמאל.

שכונת סן סימון

מתוך יונה ונער \ מאיר שלו - פרק ראשון - "זמן רב חלף, אבל כמה דברים הוא זוכר מהקרב הנורא שהיה כאן, "ולשכוח אותם", הכריז, "אני כבר לא אשכח". לא רק את העייפות ואת האימה, לא רק את הנצחון – "נצחון שהפתיע את שני הצדדים, " העיר – אלא גם את הפרטים הקטנים, את אלה שחשיבותם מתחוררת רק אחר-כך: האחד, שמדי פעם פגע קליע תועה, ואולי מכוון בפעמון של המנזר – "הנה, בפעמון הזה ממש" – והפעמון שב ויצלצל בצליל חד, מוזר למשמע, ששקע ושכך, אבל המשיך להמות בחושך שעה ארוכה. "והיונה?"

"צליל משונה. בהתחלה חד וגבוה, כאילו גם הפעמון מופתע, ואז הולך ונחלש, כואב אבל לא מת, עד הפגיעה הבאה. ואחד הפצועים שלנו אמר: 'פעמונים רגילים לקבל את המכות מבפנים, לא מבחוץ.'"

במסגרת מבצע יבואי היה ניסיון לכבוש עוד חלק בשכונת קטמון. עוד חלק, שכן כמה ימים לפני כן כוחות ההגנה פוצצו כמעט אגף שלם במלון סמירמיס שישב במורד הגבעה לכיוון צפון מזרח, מקום בו הייתה מפקדה של כוחות הנג'אדה, הכוחות הערביים הלוחמים בגזרת ירושלים. הדבר חולל זעקה בינלאומית לא קטנה, הרכוש היה בשותפות גם עם שגרירות ספרד ונפגעה שם גם אישיות ספרדית, כך שהדברים מבחינה פוליטית הלכו קצת נגד כוחותינו.

הניסיון הראשון - כהתקדמות והמשך כיבוש השכונה מחליטים ב-26.4.1948 לכבוש גם את היעד הערבי המבוצר ביותר בשכונה שהתמקם בתוך המנזר היווני, על הגבעה האסטרטגית הבולטת בהפרשי גבהים משמעותיים מאוד שחולשת על האזור (אם כי היום קצת קשה לראות זאת עם הבנייה החדשה). אפשר לראות את הבתים והשיכונים של שכונות גונן (הקטמונים), טלביה, ובעיקר לכיוון מערב, שם היו כוחותינו להם הייתה שליטה באזור הזה מכיוון מערב צוללים לכיוון עמק המצלבה, שנמצאת בפאתי שכונת רחביה - שם הייתה שליטה יהודית. כך שכל ההיערכות של כוחותינו הייתה ממערב וכל ההגעה הנה הייתה ממערב. הגבעה הייתה חשופה, אלו הם המבנים הראשונים. המבנה האחד הוא עם גג הרעפים, מיד מאחוריו בהמשך לרחוב הזה (או כפי שקראו לו בהמשך - הסמטה) - 3-כ' מ' מאחורי הברושים נמצאת הסמטה הראשית. הסמטה רצה בין המנזר לבין הבית שלו יש תוספת של עוד המשך. כך שזו סמטה צרה שמתהווה בין שני המבנים האלה לבין מבנה המנזר והיא משמעותית.

בעורף מצפון מזרח ישנם עוד מבנים הכי קרובים של שכונת קטמון, שהם בשליטה ערבית. בעצם מכאן והלאה לכיוון הזה השליטה היא ערבית. כך שפחות או יותר ממערב שליטה ישראלית וממזרח, צפון מזרח, שליטה ערבית. השכונה היהודית הקרובה ביותר מדרום היא מקור חיים שכונה קטנה מאוד שנמצאת ליד הארכיב, הארכיון הציוני. מיד אחריה באה שכונה תלפיות, הלאה ארנונה ורמת רחל. מצב מערב יש רק את בית צפאפא שגם אז היה כפר ערבי. כלומר שהאזור היה כשטח שולט היה מובלעת ערבית שניתקה את כל השכונות היהודיות הן. אם לוקחים אותה ובונים את אותו רצף ערבי מנתק, אז מיד אחריה יש את שכונת טלביה ואחריה בקעה. אז קטמון, טלביה ובקעה הן ממש חומת הפרדה בין שכונות יהודיות מצפון לשכונות יהודיות מדרום.

בתקופה של מבצע יבואי, אפריל 1948, היה עדיין שלטון בריטי והכוחות הערביים הלוחמים היו כוחות מקומיים. דווקא הלגיון הירדני באחת מגזרות הלוחמה שלו היה הצבא הערבי היחיד שהפר במובן מסוים, בעניין של יממה-יממה וחצי, את העיקרון הערבי שהוחלט כבר על ידי הליגה הערבית - שהפלישה של צבאות ערב לא תיערך כל זמן שהבריטים יושבים עדיין בארץ ישראל, קרי 15.5.1948, לכן תאריך הפלישה נקבע לאותו יום. יוצא הדופן היחיד היה הלגיון הירדני שנמצא בגזרת גוש עציון כמה ימים לפני שהצבא הבריטי עוזב (13-14). זה מתאפשר דווקא ללגיון הירדני משום שהצבא הירדני היה מונהג ואפילו פקדו עליו במקומות מסוימים, ביחידות מסוימות, מפקדים בריטיים (בגזרת לטרון, בגזרת גוש עציון ובגזרות נוספות - כך שהלגיון הירדני כבר ישב שם כנראה).

בגזרת ירושלים לעומת זאת האירוע הטראומטי והחשוב ביותר, נפילת הרובע, הוא בלילה שבין 28-1948.5.29, כלומר שהמערכה על סן סימון מתנהלת כחודש קודם לכן. ההקשר של המערכה על מנזר סן סימון הוא בדיוק זה - לנסות וליצור רצף בתוך שכונות ירושלים.

המפנה במלחמת העצמאות, סוף חודש מרץ, שבוע השיירות, מתרחש בכמה מישורים וכמה מובנים. אחד המפנים העיקריים הוא נקיטת שיטת לוחמה אחרת ועיקרון שבא לידי ביטוי במבצע הראשון, מבצע נחשון, זה המעבר משיטה של לוחמה דפנסיבית, מתגוננת (אפילו בשיטת השיירות נעים אבל מתגוננים ולא תוקפים את האויב) לניהול קרבות אופנסיביים, התקפיים.

הגישה הזו היא חלק מתוכנית ד' שהיא התוכנית שמחוללת את אותו מפנה ומטרתה המוצהרת היא להעמיד את כוחותינו ולהשתלט על שטחים שהוקצו למדינה היהודית בתוכנית החלוקה של כ"ט בנובמבר 1947. זו הייתה המגמה, אבל, בתוספת ליכולת (וניתנו הוראות בהתאם) לכבוש שטחים מעבר לכך על מנת למנוע יציאה התקפית של כוחות אלינו. כלומר, במידה ויהיה צורך לכבוש קצת מעבר לקווי החלוקה זה בסדר, במקומות שהמפקדים והמטה יחליטו שהחזקת השטחים היא חיונית שכן אחרת תבוא התקפת נגד של הערבים משם. זו המשמעות של יצירת הרצף והשליטה על קווי החלוקה, גם כדי לאפשר מניעה של מתקפת נגד מידית של הערבים.

יש שיגידו שאם תוכנית ד' הייתה להגיע לקווי החלוקה היא לגיטימית, שכן האו"ם נתן למדינת היהודית את אותם שטחים, ואילו ההשתלטות על השטחים הנוספים היא לא לגיטימית. הרציונל האסטרטגי הוא לשלוט על יותר שטחים כדי למנוע התארגנות ערבית להתקפה.

אם אכן תוכנית ד' היא הניסיון להביא את כוחותינו לקווי החלוקה של כ"ט בנובמבר 1947 למעשה כוחותינו היו צריכים לצאת מירושלים. אף אחד לא חלם שזה יעשה, גם המעצמות והירדנים לא ציפו לזה. יש לומר שגם הירדנים נהגו כך, גם הם היו כאן ולא תכננו לעזוב בשום מקום ובשום שלב. הקרב על ירושלים היה קרב בין שני הצדדים במסגרת של תפישה של 'תפוס כפי יכולתך', שכן ירושלים נועדה להיות בפיקוח בינלאומי, אבל יש שכונות יהודיות ויש שכונות ערביות - אלה חוצצות את אלה ומונעות רצף. זוהי הוורסיה הייחודית של התנהלות הקרבות מהצד שלנו בירושלים - היא לא על פי קווי חלוקה, לא על פי תוכנית ד' במקור, אלא להשתלט על כמה שיותר שטחים וליצור רצף שליטה יהודי בתוך ירושלים מעבר לשכונות.

הכישלון שיבוא מאוחר יותר, חודש אחרי המערכה על סן סימון, הוא הכישלון ביכולת שלנו להחזיק את הרובע היהודי בעיר העתיקה.

פרופ' מוטי גולני מאוני' חיפה, שהוא אחד מגדולי החוקרים של מלחמות ישראל בכלל ומלחמת העצמאות בפרט, כתב בסדרת האוניברסיטה המשודרת בשיתוף ג'י'צ' ספרון קטן שנקרא 'ציון בציונות', מה המשמעות של העיר ציון, ירושלים, לגבי התנועה הציונית. הוא טוען שמתוך הגישה של הציונות עצמה, ומתוך העובדה שהגישה הזו בציונות השתלבה גם עם הגישה של הבריטים ומעצמות העולם, קרי לראות בעיר העתיקה ריכוז

של מקומות קדושים שלא יהיו מיועדים לאף אחד. בן גוריון הבין שאף אחד לא ייתן למדינת ישראל שליטה בלעדית על המקומות הקדושים. מכיוון שהרובע היהודי והעיר העתיקה היו המוקד והלב של זה, משתמע מהניתוח בספר, התנועה הציונית הייתה די נינוחה מהעניין שאם הרובע היהודי ייפול, האסון לא גדול – שכן ממילא לא יתנו אותו לישראל והוא לא כלול בתוכניות. כאן הוא מכניס את הנופך האידיאולוגי של התפישה הציונית שירושלים בעיני הציונות היא מערב העיר. הר הצופים עם שתי הפונקציות העיקריות שנבנו שם זה ציון בציונות, הציוני החדש. האקדמי – האוניברסיטה העברית בירושלים 1925, והיכולת להיות עצמאי גם בתפישה והגישה המדעית – בית החולים הדסה הר הצופים 1938.

מערב העיר, כעם כל הפונקציות של מערב העיר, שמסמלות את הציוני החדש, היהודי החדש, ולא היהודי של היישוב הישן, זו משאת נפשה של התנועה, ולכן הדעה הייתה נוחה (אם מנסחים את זה בזהירות) בעניין הרובע. אבל בעניין שאר חלקי ירושלים המלחמה הייתה עד חורמה.

הגישה הזו עולה בכל הניתוחים של הבריטיים מהיום הראשון שהגיעו לכאן, זה מגובה במפות שהם שרטטו ב-1918, 1919 ו-1920, זה מגובה בהחלטות ונקט בהם רונלד סטורס. האידיאולוגיה הציונית חפפה במובן מסוים וחלקית את הגישה הבריטית ועלתה בקנה אחד איתה. זו הייתה הגישה אבל לא אמרו את זה בקול רם, ניסו להצניע את הגישה הזו אבל היא משתמעת בפירוש.

הרעיון של לעזוב (ממזרח לצפון) את בית הערבה, את נווה יעקב, את עטרות, להיאבק על גוש עציון, לעזוב את הרטוב, כל ההחלטות האלה נבעו אכן מהשאלה כמה משקיעים ויכולים להשקיע בשביל להחזיק מה. הביצוע היה באמצע מאי, עם עזיבת הבריטים, מה-15.5 והלאה, אבל ההחלטות והניתוחים התקבלו כבר קודם לכן, כבר במהלך אפריל.

המערכה על סן סימון כחלק ממבצע יבوسی הביאה לזעזוע בקרב המטה והפיקוד בגזרת ירושלים. במבצע יבوسی צורפו כוחות של הפלמ"ח, הראל, לכוחות של חטיבת עציוני, החטיבה הירושלמית. גם ברובע וגם בקסטל חלק מהאירועים הטראומטיים, אם לא העיקר, הנפילה והיכולת של הערבים לכבוש את הקסטל בפעם האחת, והיכולת של הערבים לכבוש את הרובע פעם אחת ול-19 שנה הייתה בגלל חוזר תיאום ובגלל תפישה שונה לחלוטין של מהותם של הכוחות ושל חלק הפלמ"ח בקרב. הפלמ"ח הבין שכשמו כן הוא – הוא כוח פורץ, כובש והולך לחופש. ברובע היהודי בירושלים יש אנשי הגנה שציטטו את מפקדי הפלמ"ח שאמרו שהם מתוכננים לצאת לחופש. יכל מלאכה משלו היא שלנו כתב עליהם נתן אלתרמן, אל כך תפשו את זה. הם ידעו שהמשימה שלהם היא מוגבלת או מאוד מוגדרת, העניין הוא שמי שהיה אחראי על שני הצדדים האלה, שהיה אמור לתפור את הדברים ולתת הנחיות ברורות, השאיר את השוליים די פרוצים ולא סגורים עד הסוף.

חטיבת הראל כשלה בחלק מהמבצעים במסגרת מבצע יבوسی בגלל חוסר תקשורת, וכאשר בהתקפה הראשונה על סן סימון זה קורה שוב: בליל ה-4.1948.26-27 כשכוחותינו קיבלו את הפקודה בפעם הראשונה להתקיף את סן סימון ולכבוש אותו, הם באים ממערב, בעיקר שתי הפלוגות של מרדכי בן פורת (לימים ח"כ) ושל אורי בן ארי (אורי בנר שמוכר גם מקרבות אחרים). בהיותם כבר בתוך ההתקפה ויש חילופי אש ולכוחות של בן פורת, שהיה בחוליות החוד, יש הרוג אחד, מתקבלת מהמפקד – יוס'לה טבנקין, פקודת נסיגה.

על פקודת הנסיגה הזו של תלי תילים של אפולוגטיקות וניסיונות להסביר – מי נתן את ההוראה, למה לסגת, מי היה האחראי, מי קרא את מפת הקרב וכו'. הספר הטוב ביותר על המערכה בתש"ח על ירושלים זה הספר תשעה קבין, ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות של יצחק לוי (שקראו לו לויצה והוא שינה את זה ללוי). יצחק לוי היה מפקד הש"י בגזרת ירושלים. חלק גדול של הספר הוא ציטוט תעודות ומסמכים במקור. גם הוא כותב שיש טענות שקיבלו את ההוראה כל או אחרת.

משבר בחבורת הפיקוד הבכירה ובכלל בניהול, מלחמת הגנרלים' ממלחמת יום כיפור נראית כבר כאן. בן גוריון מפטר את יצחק שדה, בעקבות הכישלון או אי הביצוע של ההתקפה הראשונה על סן סימון. יצחק שדה היה המפקד של מבצע יבوسی וככזה ניתנה לו גם האחריות על חטיבת עציוני, החטיבה הירושלמית של ההגנה שהייתה ת"פ של הפלמ"ח במבצע יבوسی. בן גוריון מחזיר אותו רק בסוף מלחמת העצמאות, לקראת ובשלבם של ניהול מבצע יואב, כאשר חטיבת גבעתי וחטיבת פלמ"ח נגב נכשלות לכבוש את 'המפלצת שעל הגבעה', מצודת עיראק סווידאן. אז כל המפקדים של צה"ל באים לבן גוריון ומשכנעים אותו שיפסיק להעניש את יצחק שדה, שכן צה"ל זקוק למפקד שכזה. אז בונים את החטיבה המשוריינת, חטיבה 8, ויצחק שדה יחד עם חטיבה 8 בניסיון ה-8 ב-9.11.1948 מצליחים לכבוש את עיראק סווידאן.

אומרים שכן גוריון קפץ על המציאה כמוצא שלל רב, שכן יש לו אחיזה מבצעית, יצחק שדה כשל, אבל הוא פוחד יותר מהדמויות המאוד עוצמתיות שעומדות בצמרת הפלמ"ח כי הן מדי שמאל בשבילו, מדי אחדות העבודה, מפ"ם, והוא מוצא הזדמנויות לסלק אותם מעמדות המפתח. בהקשר הזה כדאי להזכיר גם את יגאל אלון.

מי שממונה כמפקד עציוני, מפקד הגזרה כולה, הוא אחת הדמויות היותר שנויות במחלוקת במלחמת העצמאות (גם לוי יצחק מזכיר אותו באמירות זהירות אמנם, אבל מגדיר אותו כאדם לא מובן) – דוד שאלתיאל.

דוד שאלתיאל כחלק מהמוזרויות שלו היה חייל לוחם שלחם כשכיר חרב בלגיון הזרים שהרפובליקה הצרפתית הקימה. לגיון הזרים זה צבא מקצועי שהקימו הצרפתים מכל מיני לוחמים שאינם צרפתים של מדינות וחבלי עולם שהם כשבו (טוגו, חוף השנהב, אלג'יר, מרוקו וכן הלאה, וגם יהודים שהיו באזורים האלה יכולים היו להצטרף בשביל הרבה מאוד כסף). עד שבשלב מסוים באו צרפתים לפיקוד של לגיון הזרים ולמדינתם וביקשו להתגייס גם הם. אז גייסו גם צרפתים. עוד דבר מוזר – דוד שאלתיאל ביקש לעשות ניסוי עם אלוהים והאכל חזיר ביום כיפור בפיתה עם שמנת כדי לראות מה אלוהים יעשה לו.

על אף המוזרויות שלו מונה שאלתיאל למפקד גזרת ירושלים, שכן היה בוגר של אקדמיות או ידע את תורת הלחימה ממקורות זרים (שכן מאוחר יותר היה גם בצבא הבריטי). בעיני בן גוריון הקצינים שהיו משוחררי הצבא הבריטי ובאו מצבאות אחרים (אוסטריה, גרמניה) הוא בשבילו המועדפים ביותר, שכן הוא האמין שהם באים עם יכולת מקצועית נכונה אבל לצד זה, וכל מנתח היסטוריון מזכיר את זה – הם לא היו מהפלמ"ח. שתי הסיבות יחד גלומות גם בדוד שאלתיאל.

מכאן והלאה ממשיכה ההתקפה. בסופו של דבר ישנה מנוחה של יום-יומיים ובליל ה-28-29 מתוכננת ההתקפה השנייה באותה דרך. התוכנית לו שונתה אולם הנחוצות כנראה, הנחישות של המפקדים והכוחות בשטח, והמפקדים שהוראה לסגת לא הייתה במקומה, היו ההבדל. עם כל הידע הזה שוב אותם שני כוחות – כוח החלוץ של מרדכי בן פורת תוקף את המנזר, בעקבותיו הכוח של אורי בן ארי מגבה, עושה גם מעין חסימה מכיוון שכונת קטמון שמשם מרככים את האזור ויורים. והם מצליחים לכבוש את המנזר. אולם הכוח שנכנס למנזר ומשתלט עליו אינו כוח מאסיבי והם מיד זוכים למתקפת נגד.

הסמטה - הסמטה נוצרה על ידי שני מבנים, ומצד ימין על ידי המנזר. המבנה שמחבר את מבנה הרעפים שעומד ניצב לסמטה וזה שעומד מקביל לסמטה הוא מבנה מאוחר יותר שמדינת ישראל בנתה והוסיפה כשהיא הפכה חלק אחד של המנזר למוסד של משרד הרווחה לנכים.

החלק של מכלול המנזר שכולל את החצר ואת הכנסייה עצמה מדינת ישראל השאירה בידי הפטריארך היווני. היכולות לתאם ביקורים במנזר היא קשה מאוד ולא תמיד זה אפשרי.

קצה הסמטה – לגבעה קראו גבעת שהין. האזור שנכבש על ידי כוחותינו הוא האזור של המנזר שאיתו גם הצד המערבי של שני המבנים. המשך הגבעה ושיא הגובה ממשיך, כמו שנאמר על עוד מקומות בירושלים 'מצפון תפתח הרעה', ואכן מצפון ישבו עוד מבנים שבהם כוחות ערביים ובעיקר אחד הבתים, שכבר לא קיים, שתריסיו היו ירוקים ולכן קראו לו 'הבית עם התריסים הירוקים', אל חאדר. הבית עם התריסים הירוקים הפך להיות לאימת הלוחמים, שכן בעוד שכוחותינו מחזיקים בכוח קטן את המנזר בעיקר, ומנסים לשמור כל הזמן על ציר מערבי פנוי בשליטה כדי לתגבר את הכוח, נמשכת ההתקפה הערבית.

באחד השלבים, כאשר ההתקפה הערבית מסביב הייתה מאוד עוצמתית ניסו לארגן כוח קטן שייסוג מכאן על מנת לתגבר או לנסות לפתוח נתיב נסיגה, שכן הבינו שהעוצמה של המתקפה הערבית היא אדירה, הפכה הסמטה לסמטת המוות (אם כי הכינוי 'סמטת המוות' הוא כינוי ממלחמת ששת הימים ליד בין רוקפלר לחומה). היכולת של חיילינו להזעיק עזרה, לתת תגבורת או לסגת, הפכה להיות פונקציה מאוד כושלת בערכים מאוד נמוכים של מכות האש שהיו ניתכות מכיוון הבית עם התריסים הירוקים. עיקר הקורבנות נעשו כאן. כאשר במקביל הערבים נוקטים בעוד שתי פעולות – ירי מרחוק, ירי רתק ואפילו מרגמות, וצליפות של צלפים שהתמקמו כאן וכיוונו לנקודה מסוימת שהיה ברור שהיא נקודת מעבר.

הצליפות מכיוון הבית עם התריסים הירוקים נעשו גם על עמדות שכוחותינו ניסו לתפוס על הגג. במקביל, בחיפוי הירי והצליפות, הם גם ניסו להתקרב לכיוון הגדרות ולפלוש לתוכן. הכוחות הערביים היו מונהגים בפיקודו של אחד מהסגנים של עבד אל קאדר אל חוסייני, שבשלהי אפריל 48 כבר נהרג בקסטל. אחד הסגנים שלו, מפקד הכוחות כאן, נקרא איברהים אבו דאיה, הכונה לאבו-יד, כלומר שהוא היה קטוע יד. אבו-דאיה כלומר בעל היד האחת.

מהמקום הזה יצאו שני רמטכ"לים, ואם קוראים את מפת הגזרה של חטיבת הראל, שפיקד עליה יצחק רבין, אז 3 רמטכ"לים, למרות שיצחק רבין לא לחם כאן ממש אבל הוא עמד מאחורי הקלעים. הוא כן לקח חלק בקרבות חודש מאוחר יותר, כמעט אישית, כשהוא לקח את הפיקוד על ההתקפות נגד ברמת רחל. שני הרמטכ"לים היו רפאל איתן (רפול) ודוד אלעזר (דדו). ח"כ נוסף הוא מדרכי בן פורת. הפוליטרוק, קצין החינוך של חטיבת הראל, היה בני מרשק.

צריך להבין שהכוחות היו נצורים. תגבורת לא מצליחה להגיע לכאן. הנסיגה האחת כשלה. הניסיונות לתקוף את המקום בטווח אפס זוכים להצלחה, והכוח שנמצא נצור הולך ומאבד את כושר הלחימה שלו בין הרוגים לבין פצועים. סך הכל היו 18 הרוגים ועוד פי שלושה, בשלב האחרון של הלחימה, פצועים. בעצם אין כוח אש אפקטיבי.

צריך לציין את דוד אלעזר שהוא אחד מהלוחמים היותר נועזים שהיו כנראה בצה"ל בכלל וכאן הוא מוכיח את זה. עושה פעולות יחיד כמעט. באחת הפעמים לקח מישהו שיחפה עליו אבל בדרך כלל הוא היה עושה את זה לבד – היה יוצא קרוב מאוד לגדרות בהמתנה שהכוח הערבי יבצע התקפה, והיה תוקף את הכוח התוקף ברימונים וצרורות, וגרם פעמיים שלוש לכוח ערבי שניסה להתקרב לגדרות לקורבנות לא מעטים ולנסיגות, מה שמנע מהכוח הערבי לפלוש כנראה אל תחום המנזר.

כאן בעצם מתרחשת הדרמה לסיום - כאשר מבנים שבעצם התקווה הולכת ונמוגה, התקווה לקבל תגבורת ולהמשיך לנהל את הקרב בתנאים האלה, מתקבלת החלטה. ההחלטה היא למלכד את כל הפצועים, לתת לחלק מהם, אלו שיכולים להילחם, רימון שאת נצרתו הם ישלפו או רימון ללא נצרה, ובמצב העניינים הזה הבריאים ואלה שיכולים ללחום עושים ניסיון אחרון לפריצה טוטאלית של נסיגה לכיוון מערב, מי שיהרג ייהרג, מי שיפצע יפונה אם יתאפשר, ומי שישאר חי יישאר חי, כי ממילא הסיכוי אבוד. ההחלטה מתקבלת על ידי המפקדים במקום – דדו, רפול ומפקדי המחלקות והפלוגות – בן ארי, בן פורת.

פה צריך לומר שמתרחשת סצנה של סרט מתח אדיר. סצנות במפקדת הכוח שנמצא בחוץ, כאשר מנסים ליצור קשר הדדי של הנצורים עם מרכז הקשר של המפקדה בחוץ והמפקדה אליהם, והקשר לא עובד. הם מנסים להעביר שדר שזה מה שהולך להיות, שמבחינת המפקדה זה יכול להיות מקובל כי ככה נקטו אז, לא ליפול בשבי, שכן הנפילה בשבי היא הגרועה מכל. גם בשיירת נבי דניאל הייתה סיטואציה די דומה. אולם לא מצליחים להעביר את השדר. המפקדה מנסה להעביר תשדורת שמתחילים לראות סימני נסיגה מכל שכונת קטמון. שכן בינתיים כוחותינו מבחוץ, אלה שמנסים ליצור קשר עם המנזר, זאת שתקרא התגבורת שבסופו של דבר תגיע, יוצאת כבר לחץ בהפגזה, ירי והתקדמות איטית לכיוון הגזרה של הבית עם התריסים הירוקים ולכיוון עיקר המאמץ הערבי.

אבו דאיה מספר לסגנים שלו שהוא הולך לחברון להביא עזרה. אולם הוא ברח, קיים את המשפט הערבי שאומר 'הבריחה היא שני שליש מהגבורה'. הוא ברח ולא חוזר. הפקודים שלו מבנים כנראה את משמעות דבריו והם הולכים גם הם. האזרחים של שכונת קטמון הערבים יצרו את האפקט הרציני ביותר, כי על פי אנשי הש"י (שיצחק לוי היה מפקד הש"י) כותב את הספר תשעה קבין ומקבל את התשדורות של הסוכנים והתצפיות שלו) מתחילה להראות נהירה, נטישה ועזיבה של אזרחי השכונה קטמון הערביים. רואים אנשים לוקחים שק מטלטלים קטן, רדיו (שהיה הדבר היקר ביותר) ומתחילים לעזוב.

במפקדה מנסים להגיד לכוח במנזר להחזיק מעמד, שכן עוד כמה שעות זה ייגמר, ההתנגדות הולכת ומתרופפת. באותה עת שאלה מנסים להעביר את התשדורת אלה ממלכדים את הפצועים ועומדים לצאת. **אז כמעשה מופלא** מגיע קצין החינוך, הפוליטרוק, בני מרשק. הוא כנראה תופש את האטמוספירה והרוח אבל יודע שהוא גם אחראי על המורל ומבין מה המשמעות של נסיגה בפלמ"ח, גם בנסיבות אלה של נסיגת גבורה. הוא היה פה פוליטרוק, כמובן שהוא גם לחם, אבל תפקידו היה יותר לשבת בערבים ולדבר עם הפצועים, עם המפקדים ולעודד את רוח הקרב. אז הוא אומר את אותו משפט שנחרט ויזכר לעד – 'כשיורד גשם כולם נרטבים' – כמו שקשה לנו, לא פחות קשה להם. והוא כל כך קלע למצב, לניסיון שהמפקדה מנסה להעביר את אותו שדר. אז כמעשה ניסי גם התשדורת מצליחה לעבור. נותנים פקודת חיסול או פירוק המלכודים.

עד שמצליחים למלכד אחד הפצועים, ברגע שהוא שומע את ההחלטה והוא עם אינפוזיה (כמה שהיו אינפוזיות לתת לפצועים הראשונים, ברי המזל), רואים או שומעים מקצה אולם הפצועים השתוללות. ברגע שהוא שמע שהולכים לעשות את זה הוא הוציא את האינפוזיה וכל החבישות ואמר 'בגללי אף אחד לא ייהרג, אותי לא לוקחים מפה, כי בשביל לקחת אותי מפה לפחות 2-3 יאטו את קצב הנסיגה והם ייהרגו'. מנסים ברגע האחרון להחזיר לו את הכל בחזרה, ואז כאמור העסק מגיע לרגיעה, מגיעה תגבורת, חוברים אל הכוח, הנסיגה מהבית הירוק וכל הגזרה הצפונית, צפון-מזרחית היא טוטאלית. גם תושבי קטמון נוטשים את השכונה ובעצם בכך תם אחד מקרבות הגבורה המהותיים ביותר מסגרת מבצע יבوسی. סוף סוף ישנו טעם של הצלחה במהלך מבצע יבوسی.

כדאי לזכור שחלק ממבצע יבوسی מחוץ לגזרת ירושלים העיר, מול כוחות ערביים, היה ברכס נבי סמואל והר אדר, שם היה כישלון רציני. הסופר המהולל יורם קניוק ז"ל היה נער בן 17 מבין הלוחמים האלה. הוא טען ואמר מה שכולם ידעו, שהוא הלום קרב מתשי"ח שלא נרפא עד יום מותו. במקרה של הכישרון הספרותי האדיר שלו, זה כנראה השפיע לטובה, כי היצירות שלו, בעיקר בנושא הזה, היא מופלאה. הוא כתב את הספר 'תשי"ח', ואת הספר 'נבלות' שהפך להיות סדרה ששודרה בטלוויזיה ובתו בימיה.

האנדרטה – התעלה שלמרגלות האנדרטה היא תעלת הגנה שהייתה ביעד המבוצר של המנזר שהייתה בראשית הקרב בידיים ערביות ובמהלך הקרב, אחר כך, הפכה להיות קו הגנה שלנו שניטש. צמצמו טווח לתוך המנזר ואז השליטה הפכה להיות שוב ערבית עד שהתגבורת הגיעה.

יש במקום לוח שמנצח דווקא את שמו של רפאל איתן, הרמטכ"ל ה-11. ציינו אותו במיוחד כאן אולי גם בגלל המוות הטרגי שלו על שובר הגלים בנמל אשדוד שהוא היה מנהל הפרויקט. לא סתם שמו רק אותו כאן, שכן מכל הקרב שהאיש הזה ניהל בחייו, והוא ניהל לא מעט קרבות – גם כלוחם בצנחנים, מבצע סיני במתלה, בקרבות בששת הימים הוא נפצע קשה בראשו באזור עזה, במלחמת יום הכיפורים, במלחמת לבנון וכן הלאה. ומכל הקרבות בהם הוא לחם, כאשר הוא מונה להיות הרמטכ"ל ה-11 הוא מזמן לכאן את חבריו, את משפחתו, את מוקיריו, מכיריו ומעריכיו, ורבים היו כאלה, לאחד הטקסים היותר לבביים, רגשיים ומרגשים – לחבר את הענקת הדרגה הבכירה ביותר שלוחם בצה"ל יכול לזכות בה – רב אלוף, הרמטכ"ל (אמנם הוא לא קיבל את הדרגה כאן, שכן אותה מקבלים במטכ"ל) – כי הוא אומר שמכל הקרבות והמערכות שלו, זו הייתה המערכה הקשה ביותר ואולי המלמדת ביותר, המכוננת ביותר.

נסיעה לארמון הנציב

טיפול באתרי קרבות ובספורים שיש בהם אתרי קרבות תמיד ניתן למצות בשתי רמות וצריך לעשות זה. שני המרכיבים הם פרטי ונתוני הרקע לקרב או מלחמה כזו או אחרת, במקרה הזה במסגרת המערכה של ירושלים (ואת החלקים האלה רצוי לזכור גם לבחינה). הרובד השני של סיורים מסוג זה הרובד של מורשת הקרב, הסיפור הקטן, תחושות החיילים, ההתמודדות עם אתגרים אנושיים, הסיפור על רפול הפצוע שרצה להמשיך להילחם וכן הלאה. בסך סימון יש הרבה מאוד סיפורים קטנים, הם אלה שעושים את הסיור ברמה המתודית. **מה חשוב לזכור?** חלקה של שכונת קטמון במערכה על ירושלים כאחת מהשכונות החוצצות, מנזר סן סימון כגולת הכותרת של המאחז הערבי שם, המערכה הקשה שהייתה בשלב הראשון משותפת לעציוני ולהראל, שבעטיו של הכישלון הראשון הוחלף הפיקוד וניתן לדוד שאלתיאל, ויצחק שדה נשלח לביתו, את תוצאות הקרב, הדרמה שהתרחשה לא לפרטים הקטנים אלא במהות.

סימון הוא שמעון הצדיק, אותו שמעון שקיבל את ישוע בבית המקדש ואמר לו שזכה כנראה בגילו המופלג לראות משיח. הוא למעשה קיבל את עובדת היות הילד הזה משיח בן האלוהים, בכך הוא הופך להיות קדוש. הכנסייה האורתודוקסית זיהתה במנזר את מקומו.

חוצים את מסילת הברזל ההיסטורית הראשונה בארץ, יפו ירושלים. מכיוון שהתחנה ברחוב עמק רפאים, שהיא שמאלה מכאן, בוטלה, עשו כאן מעין טיילת גם שמאלה וגם ימינה. טיילת המסילה. גם התחנה זכתה לטיפול ונפתחה למבקרים, כמו גם ביפו (בשני קצוות המסילה). שתי תחנות הקצה לא מתפקדות היום במסגרת תחנות רכבת ישראל.

מחנה אלנבי - חצינו את רחוב בית לחם ואת רחוב חברון, נכנסים לשכונת ארמון הנציב. מצד שמאל יש שטח ריק עם שלט בטון וכל השטח של השלוחה עם המבנה מימין שהיה מחנה צבאי בריטי מיד עם כיבוש ירושלים בדצמבר 1917. אלנבי מקים כאן חלק מחיל המצב שלו ולכן למקום הזה קראו מחנה אלנבי. נבנו כאן אחר כך בתי בטון, מן קוטגיים בריטיים לקציני הקבע הבריטיים, אדריכלות בריטית של קוטגיים דו קומתיים עם אחים מבווערים בפנים. המחנה הזה החזיק מעמד גם עד אחרי 1967. לימים הבתים האלה נהרסו. **קוריזו קטן** – יש מגרש ריק אחד עדיין עם שלט בטון. המגרש הזה נרכש וסומן. שגרירות אמריקה ביקשה להשאיר אותו כמגרש ככה, לרשותה, כי ברבות הימים, עם בוא היום, תוקם שם שגרירות ארה"ב בירושלים. זה לא יקרה, וכל מועמד לנשיאות חש כנראה שזה ייתן לו עוד כמה קולות יהודיים, ועל כן הצהרות ישנן אבל מעשים טרם באו.

טיילת ארמון הנציב

לטיילת ארמון הנציב יש שלושה מקטעים, שלושתם נקראים על שם נדבנים יהודיים.

טיילת גולדמן היא המזרחית ביותר וגם הצעירה ביותר, היא נחנכה לפני מספר שנים והיא עוברת ממש מתחת לאורך ארמון הנציב. טיילת גולדמן פרושה מהאמה מזרחה לכיוון השכונה הערבית ג'בל מוכבר. אתר אמות המים של טיילת ארמון הנציב הוא בקצה טיילת גולדמן.

טיילת שרובר היא הקטע השני, ממגרש החנייה הידוע (איפה שעומד עד הגזלן) פחות או יותר עד השירותים, זו הטיילת הראשונה, הוותיקה ביותר, והיא נקראת על שם היהודי העשיר הדרום אמריקאי. הוא ואשתו תרמו לא מעט למען נופה של ירושלים. תרומה אחת זו, תרומה נוספת תיאטרון ירושלים, תרומה נוספת ליד הכנרת 'בית גבריאל שרובר' על שם בנם שנפטר ממחלה קשה. שרובר הלך לעולמו קודם, אשתו הלכה לעולמה לפני מספר שנים, כך שהתרומות המאוחרות יותר של המשפחה הן שלה ולא שלו. חשוב לזכור שקצה רחוב כ"ט בנובמבר, לא רחוק מבית החולים למצורעים הידוע הנסן הייתה להם וילה שקיימת מאז סוף שנות ה-50 תחילת שנות ה-60, שנקראה וילה שרובר. הווילה הזו היא אחד ממבני הארכיטקטורה היותר מודרניסטיים ופוקחי העיניים של הירושלמיים שהייתה בה גם בריכת שחייה, דבר חריג וייחודי בזמנו.

טיילת האז היא הקטע השלישי ע"ש נדבן נוסף והוא מאזור השירותים ועד הסוף. מהקטע המזרחי וגם מכאן ניתן לראות את חומת הביטחון (ולא חומת ההפרדה). כל מה שמעבר לחומת הביטחון (מטיילת גולדמן יש זווית טובה יותר לתצפית) רואים את אבו-דיס, שנחשבה במסגרת הסכמי אוסלו וכולי כאחת האפשרויות לירושלים הבירה הפלסטינאית. על הגבעה מיקמו את מבנה הממשלה שלהם עם האנטנה, מבנה אוניברסיטה ואקדמיה. הם די מעתיקים – האקדמיה היהודית הראשונה בירושלים היא בהר הצופים, והאקדמיה הפלסטינאית בירושלים היא בהמשכו של אותו רכס שיש לו שמות שונים – אבו-דיס, אל עזריה (פחות יותר האזור עם החורשה והאוכף לכיוון כנסיית העלייה לשמיים הרוסית אורתודוקסית, בצד הפלסטיני), הר הזיתים, הר הצופים, גבעת המבתר וכו'.

רכס הר הזיתים - הר הצופים, שזה אותו רכס מופיע בצורה מאוד ברורה מכל זווית ואפשר לנווט ולהתאפס על ידי שלושת המגדלים שעליו, שלפעמים מופיעים בסדר אחר מזוויות שונות. מארמון הנציב רואים את כנסיית העלייה לשמיים הרוסית אורתודוקסית (העיפרון, עכשיו בשיפוץ), מגדל הפעמונים של כנסיית אוגוסטה ויקטוריה שלשם קניית אדמותיה וחנוכת הגואל הגיע הקיסר וילהלם השני לארץ ישראל, ומגדל האוניברסיטה שנמצא בכיכר שקרויה על שמו של פרנק סינטרה. כיכר ספרא הידועה היא ליד העירייה והיא חדשה. פרנק סינטרה היה ידיד גדול של מדינת ישראל ולכן הכיכר של מגדל האוניברסיטה הבר הצופים קרויה על שמו.

המשך התצפית ברובד התחתון יותר – הגבול בין ירושלים הישראלית ואבו דיס, ירושלים הערבית-פלסטינאית, זה פחות או יותר קו חומת הבטון שבשלב מסוים נעלמת ורצה בין הבתים והשכונות. כל מה ששייך לירושלים הישראלית למטה זה המדרונות של סילוואן. לסילוואן, כפר השילוח, יש שני מקטעים. קטע של סילוואן נמצא ממש מתחת לבית הקברות של הר הזיתים ויורד במדרון שמסתיים משמאל, מכנסיית גת שמנים. היא נמצאת בערוץ נחל קידרון, עוד בקטע העליון שלו שנקרא נחל יהושפט. אז הוא נעלם, שכן הוא מחלק את סילוואן לחלק שממול, החלק המזרחי. החלק המערבי, שאי אפשר לראותו מכאן, הוא המשך הגבעה שמתחילה מעיר דוד. רואים את המדרון הירוק הריק שקרוב אלינו שיורד לנחל קידרון. קרוב יותר רואים את השלוחה הבנויה זו עיר דוד סילוואן שממערב לנחל קידרון.

השלוחה הבנויה הקרובה יותר אלינו היא אבו-תור. בין אבו-תור לעיר דוד יש את גיא בן הינום. בתוך הכביש שרואים ממול פחות יותר, שבתוך סילוואן זה טריפאון, הגיא, הוא נושק את הקיר המערבי של מתחם הר הבית, הכותל המערבי, המשך הרחוב ההרודיאני שיוצא משער האשפות.

בין ארמון הנציב לאבו-תור יש עוד נחל קטן שיוצר את העמק שלמרגלותינו, נחל אצל, נחל המוזכר במקרא. מהמדרון הריק מעליו נמצאת שכונת אבו-תור ועולה למעלה, זה החלק הערבי, רואים את הגבול בין חלקה הערבי וחלקה היהודי. השכונה היהודית נקראת גבעת חנניה, שמו של אחד הכוהנים מבית חנניה הכהן. המדרון הזה הוא הגדה הצפונית של נחל אצל. הגדה הדרומית היא הקרובה אלינו והיא בעצם המשכו של נחל השלום שנפרש למרגלותינו. נחל אצל הוא נחל קטן שמתווסף ופוגע בחיבור שלושת הנחלים של ירושלים – קידרון, גיא בן הינום והטריפאון באמצע שגם יוצרים את צורת האות ש' (שד"י, שלום...). לש' הזו מתחבר סעיף קטן, נחל אצל, וכולם יורדים לאזור מכללת אבנת, בשפך של נחל קידרון, וליים המלח, שכן זהו הצד המזרחי של קו פרשת המים הירושלמי והארצי.

הקו העירוני מתחיל בשטח ארמון הנציב. הר הצופים והמתחם ארמון הנציב הם פחות או יותר שני הקטבים של הקו העירוני, קו שנמתח לאורך 7 ק"מ ונולד ב-30.11.1948, בדיוק שנה מיום פרוץ מלחמת העצמאות (30.11.1947).

ב-30.11.1948 במבנה נטוש, בשכונת מוסררה שעד היום, למרות שהיא כבר לא חצויה, ריכוז האוכלוסייה בצד אחד שלה יותר ערבי בצד השני הוא יהודי, יושבים ונפגשים מפקד מחוז ירושלים, סגן אלוף אז משה דיין ולוטננט קולונל עבדאללה א-תל, מפקד מחוז ירושלים מטעם הצע"י (צבא ערבי ירדני). הם מוציאים מפות ומסמנים את קו העמדות הישראלי באדום אל מול הקו העמדות הירדניות בירוק.

הקווים סומנו בעפרונות ציינוגרף (עפרונות שעווה רכים) שכבר בשלב הסימון די נמעכו ונמרחו. כאשר הם סימנו את הקווים הם האמינו שהסימון הזה ילווה הסכם מאוד זמני וקצר של מה שקובעים מפקדים בשטח והזהר יעבור אל הפוליטיקאים שתוך זמן צר ישבו על המדוכה ויפתרו את הנושא, ולא כן היה.

התיקים האלה הלכו לאיזה אצטבה במשרד כזה או אחר לא ממוזג, כי עוד לא היו מזגנים, והשעווה הזו מהחום עוד הלכה ונמסה ותפסה מרחב שכשמתרגמים את קנה המידה של המפה 1:20,000 שהם השתמשו בה לשטח, יצא לעיתים 60-80 מ' רוחב בשטח. אם כך בשטח אפילו לא מדברים על קו עירוני אלא על שטח. לכן הוחלט לקרוא לשטח הזה 'השטח של אף אחד' - 'no man's land' באנגלית ובעברית שטח הפקר, שכן לא שייך לאף אחד.

חשוב להבדיל את ההגדרה של שטח הפקר משטח מפורז. שטח מפורז מסומן בתוך שטחה של מדינה זו או אחרת, אבל בהתאם להסכם בין שני הצדדים הוא שטח 'Demilitarized zone', שטח שאליו אין להכניס צבא.

השטח שנולד כקו מסיים מהר מאוד את הקריירה שלו, שכן המדוכה שישבו עליה עם ירדן תהיה ברודוס במהלך מרץ 1949. אם כן כל דצמבר, ינואר, פברואר וחלק ממרץ העסק הופך להיות שטח. שני המפקדים, ת-אל ודיין, התכוונו שזה יהיה קו. הקו הופך לשטח. ב-1949 קובעים שטח הפקר ולא קו הפקר. כשיושבים ברודוס אומרים שזה שטח הפקר ולכן מסמנים ומציבים עמדות הירדנים מצד אחד והישראלים מצד שני. אבל אז גם נדונו מעמדם של שני שטחי הקצה - הר הצופים וארמון הנציב.

מתחם ארמון הנציב נולד משלושה אלמנטים - ארמון הנציב, חוות הלימוד היהודית שבצמוד לה הערבים בנו בית ספר ערבי (שכן בכל הסכם ובנייה יש 'את שלנו ובדיוק אותו דבר את שלכם'). חוות הלימוד היהודית נבנתה בזמנו על ידי רחל ינאית בן צבי, כמו שמאוחר יותר בנתה בעוד מקומות בארץ. כל זה נכלל במתחם שבסופו של דבר מוצא את עצמו היום ובהסכם שביתת הנשק ב-1949 כמתחם ששייך לאו"ם.

ההיסטוריה שלו מתחילה קצת יותר מוקדם. ב-1920 הממשל הצבאי הבריטי על ארץ ישראל הופך להיות ממשל אזרחי מנדטורי של מושל בריטי על פי ועדת המנדטים בעיר האיטלקית סן-רמו. הבריטים שולחים בסוף 1920, 1921, את הנציב הבריטי הראשון הרברט סמואל, וצריכים לשכן אותו איפשהו, ומשכנים אותו באוגוסטה ויקטוריה.

הרברט סמואל יושב שם עד 1925, אז מסיים את תפקידו, ממלא את מקומו פלומר. ב-1927 כשפלומר סוגר כשנתיים לשליחות שלו מתרחשת רעידת אדמה אדירה בכל הארץ, גם בירושלים. המבנה של אוגוסטה ויקטוריה קצת ניזוק, צריך לתקן, זה מהווה סכנה. מורידים אותו למבנה בבית מאוד יפה ברחוב הנביאים - בית מחניים, שם הוא יושב.

ב-1928 הבריטים מקבלים החלטה שלא יתכן שנציב העליון, אישיות מס' 1 בארץ, ינדוד ממקום למקום. לכן הם מחליטים לבנות בית שיהיה בית מושל. הם מזהים את המקום וב-1928 מתחילים בבנייתו וב-1933 מסיימים, לאחר 5 שנים. ב-1933 יושב בארץ יושב מושל בריטי, נציב בריטי, שהוא אחד הכי ידידותיים לעם ישראל והוא ווקופ. מוקופ ועד קנינגהם יושב המושל במשכנו הקבוע, החל מ-1933. קנינגהם הנציב האחרון של 15.5.1948, נראה בתמונה מפורסמת מצדיע לדגל האנגלי, אז כולם אמרו בערבית מדוברת 'שילך ולא יחזור', שכן שני הצדדים מאוד שמחו מזה שהוא הלך.

יתר תולדות המקום - מתישהו בלי הכנה והודעה מוקדמת, הנציב הבריטי האחרון שעוזב ב-15.5.1948, מעביר בדרך לא מתואמת עם שני הצדדים את המבנה לצלב האדום. הצלב האדום עד סוף מלחמת העצמאות מתמקם שם ונותן טיפול ומענה לסבלותיהם של אנשים משני הצדדים בגין המלחמה.

סביב נובמבר-דצמבר 1948, כאשר הקרבות על ירושלים הסתיימו וקו סומן, שוב בלי אומר ודברים, הצלב האדום נוטש ביום בהיר אחד, בלי תיאום עם שני הצדדים ורואים שמתנופף על גג המבנה דגל האו"ם. משקיפי האו"ם קובעים את שם בסיסם ועם השנים המקום הופך לא רק לבסיס משקיפי או"ם במקום למטה האו"ם במזרח התיכון כולו. כל מה שקורה במזרח התיכון והאו"ם מעורב בו מדווח מכאן למחלקה המיועדת לכך בזינבה או בניו יורק, אלה הם שני מרכזי או"ם עולמיים שכל אחד מהם מטפל בתחום אחר.

חשוב לזכור שמבחינת נדל"ן-טאבו האדמה שייכת למדינת ישראל. מדינת ישראל החליטה, מכיוון שהאו"ם שם, למרות שכן גוריון חשב 'או"ם-שמום, לא חשוב מה אומרים הגויים חשוב מה עושים היהודים' הוחלט שהמבנה יישאר ברשותם וחזקתם. מדינת ישראל עד היום לא העלתה לא שאלה ולא תביעה בגין השטח.

אם כן מבינים שכשהסכם שביתת הנשק נחתם הכילו גם את שני בתי הספר הסמוכים לשם ומכאן עובר הקו. המעמד של אזור הר הצופים הוא לא כזה. מתחם ארמון הנציב הוא שטח של מדינת ישראל אבל הוא מנותק ממנה. כמו שאם יום מן הימים תקום מדינת פלסטין ויהיו לה שני חלקים - אחת ברצועה ואחת בגדה, אז כבר בהסכמי אוסלו קבעו שהם יתחברו בנתיב הבטוח, תרקומיא. בהסכמי 1949 ברודוס לא נקבע מעבר בטוח. היה ציר שעלה מאזור וואדי ג'וז להר הצופים והוא נקבע כציר שפעם בשבועיים תעלה בו שיירה ותחליף חצי מהכוח.

במקרה ההוא השטח של מדינת ישראל ומעמדו יהיה של שטח מפורז, שאסור להוביל אליו נשק ואסור לשנות בו שום דבר מאותו רגע שנחתם במסגרת הסכם רודוס מעמדו של הר הצופים והדרך עמו יתנהל הקשר. אפילו מספר האנשים שהיו במקום, בסביבות 100-120, הוא המספר שיישאר ולא יוסיפו עליו.

במקרה הזה מדובר בשטח בפיקוח מתגלגל אנגלי - צלב אדום - או"ם. מבחינת נדל"ן הוא שייך למדינת ישראל, אבל מי ששולט בפועל במקום ולא ייתן לאף ישראלי להיכנס אלא אם כן הוא יסכים, זה האו"ם. בית הספר הישראלי עבר לצד שלנו כולל גם הפלסטיןאי.

מיד אחרי 1967, או קצת אחר כך, בייחוד אחרי כמה תקוות להסדרים והסכמים בגזרת ירושלים נבנה הפארק הזה ופארק הטיילת, קראו לו פארק השלום כבשורה של ייחול לשלום ובנו כאן כמה מבנים שיש להם משמעות קשורה. אחד המבנים הוא מבנה אחד עגול שנראה כמו פיל בוקס ולידו מבנה מרובע עם גג רעפים, אלו מסמנים מעין מעבר מעידן של פילבוקס - מלחמה, מבנה ביטחון, לעידן של מבנה רעפים - שלום, מבנה לא ביטחון.

כמו כן המקום נבחר על ידי בני העדה האתייופית שפעם בשנה מגיעים לכאן ומנהלים את טקסי חג הסיגד, ששמו בא מהמילה לסגוד, שכן השפה האתייופית היא שפה שמית.

איפה עבר הקו הירוק? כל מרחב ארמון הנציב על פי הגדרות שלו הוא שטח או"ם. ממנו יוצא קו שהולך בקו גובה שמותיר את העמק בידיים ירדניות, אבל את כל הרכס (איפשהו באמצע העמק) מותיר בידיים יהודיות, כולל חצי שכונת גבעת חנניה. מישהו הציע די בצדק לראות את הקו שחותך שמאלה, לכיוון חומת העיר העתיקה, בקו בין דודי המים השחורים הערביים לדודי המים הלבנים של היהודים. זה נכון ברזולוציה וזווית מכאן. ביניהם הקו הולך לכיוון הר ציון ואחריו חומת העיר העתיקה. במקום שאין בתים אז שטח ההפקר פחות חשוב, אבל בתוך השכונה שמצד אחד יש ערבים ומצד שני יש יהודים יש צורך להגדיר את הקו.

שכונת אבו-תור

שמו של הר ארמון הנציב בערבית הוא ג'יבל מוכבר. לפי המסורת הערבית מוחמד הנביא הגיע וראה את ירושלים במלוא הודה ואמר את המילים 'אללה ואכבר', כלומר האדיר את שמו של אלוהים ומכאן שמו של הר.

מהזווית הזו רואים היטב את חומת הביטחון שהולכת בלופ גדול שמשאיר את האנטנה אצלנו, את רבי הקומות הכי מערביים של אבו דיס מעבר לחומה, רץ ועולה לכיוון החורשה והאוניברסיטה. רואים כיפה כחולה גדולה שמכניסה תאורה טבעית לאולם קונגרסים פלסטינאי יפה בלב ליבה של אוניברסיטת אבו-דיס. זה רץ עוד שמאלה כך שבצד המזרחי כל השכונה הערבית ישראלית של ירושלים שיורדת מארמון הנציב לכיוון הוואדי היא חלק מג'בל מוכבר, שכונת ג'בל מוכבר שם חיים ערבים ישראלים תושבי ירושלים.

אם לא רוצים להיכנס לאבו-תור הערבית יש לפנות בחץ השחור המסומן בסמוך למדרגות שמאלה. בהמשך הרחוב למטה רואים את קופת חולים כללית ולמטה דגל פלסטין, שכן גם פלסטינאים משתמשים בשירותיה של קופת חולים כללית כי הם תושבי ירושלים ונחשבים לתושבי ישראל.

מכאן הקו לא ממשיך ישר אלא עושה זיג זג שמתויר את ביתו של יהורם גאון עם התריסים הירוקים בצד ישראל. יורם קנה את השטח עליו בנה את הבית, לא ברור למי הייתה שייכת האדמה לפני כן, כנראה לערבי. הבית, כמוכן, נבנה לאחר 1967. יורם גאון גר בבית במשך זמן מאוד קצר כמעין עניין סמלי, על פי גישתו הידועה 'אני ירושלמי', והייתה לו גם תוכנית כזו או תקליט כזה. הוא באמת ירושלמי ברמ"ח אבריו אם כי כבר הרבה שנים לא גר באופן קבוע בירושלים. בליבו הוא ירושלמי ספרדי, מדבר לאדינו, ויש לו גם דיסקים בלאדינו.

אבו תור - פינת הגיחון - עשהאל : הנקודה שקל להתבלבל בה היא זו העולה מהמדרגות, שכן טבעי הדבר להמשיך במעלה הרחוב, אולם שם משני צדי הרחוב אלו הבתים של אבו תור הערבית. לכן עושים מעין זיג זג. חשוב לזכור שהזיג זג לא היה בקו הירוק אלא כך נמצא בשטח היום בגלל הבית של יורם גאון.

הרחוב המפריד בין אבו-תור הערבית לגבעת חנניה היהודית הוא מקביל לרחוב הזה, אחד מעל. אבו-תור, אבי השור, מפקד ואיש מוערך בצבאו של צאלח א-דין שקיבל כהוקרה את השטח הזה והשאיר את שמו עד היום כאן. הוא היה לוחם ענק במשקל ובמעשים, דוגמא דומה לזו בארץ רואים בכאוכב אבו אל היגיא. ריכוז גדול של משפחת אבו אל היגיא נמצא בעין חוד הערבית, ליד עין הוד.

במקום זה עובר הקו העירוני. במשך 19 שנים המקום מתנהל בדיוק כפי שהשם שלו חייב שיתנהל ככה – שטח של אף אחד. אף אחד לא נכנס לתוכו אלא אם כן קרה משהו מאוד חשוב.

הבית הפלסטינאי בפינה נבנה באדמתו של עשיר ערבי. כנראה משום שביקשו ממנו, משום שהשטח היה צר או מסיבה אחרת כלשהי, כך או אחרת נותר עומד אגף שלם מהבית הישן שהיה כאן ושימש כעמדה ירדנית שלצידה ערבי. אפשר לראות בטון יצוק המעיד על שימוש בעמדה ירדנית. ממול הייתה עמדה ישראלית ואפשר לראות בטון מחורר וחלון שנסגר כחרך ירי, שכן חיילים ישראלים איישו את הבית מצד אחד ומהצד השני המשפחה עוד גרה, ממש כמו שהיה בצד הערבי.

רחוב עשהאל נקרא על שמו של אחד מאחי יואב בן צרויה שאחרי שקמו נערי דוד ונערי שאול ושיחקו בפנינו בבריכת גבעון, קם עשהאל לרדוף אחרי, לא פחות ולא יותר, אבנר בן נר, שר צבאו של שאול שהיה איש קרבות מיומן. עשהאל אמנם היה קל רגליים. יש תיאור תנכ"י מקסים איך הוא רודף אחריו ואבנר חוזר אחריו ואומר לו – 'יתבייש לך, אתה רוצה לרוץ אחרי? אני תכף פונה ומכה אותך בחרב. רד מזה, תפסיק לרדוף אחרי'. עשהאל משוויץ, אך אבנר בן נר אכן פוגע והורג אותו, מה שעולה לו מאוחר יותר בחייו, שכן בני צרויה עושים לו אמבוש בחברון וסוגרים איתו חשבון דמים.

ויש לא מעט סיפורים על התנהלות האזור באותה תקופה. סיפורים אלה קיימים בספרו של עוזי נרקיס, אחת ירושלים, שהפרק הראשון שלו עוסק בעניין הקו העירוני. חברת אריאל הוציאה את הפרק הראשון כספרון נפרד. הספרון שכתב טרם מלחמת ששת הימים צורף כפרק ראשון לספר שנכתב לאחר המלחמה.

אחד הסיפורים הידועים מספר שאיפשהו בין הבתים האלה יום אחד בצד הישראלי שבו גרה דוברת ערבית (שכן וותיקי היישוב דיברו ערבית) שבאה בבוקר לשלוח את הילד לבית הספר וראתה שנגמר לה הלחם היא יצאה לאזור שטח ההפקר, שהוא יחסית צר באזור הזה, וצעקה 'גימילה, נגמר לי הלחם, אין לי לחם לשלוח את הילד לבית ספר'. תוך חצי דקה שתי פיתות עפות מצד אחד לצד השני.

הסיפור השני הוא סיפור בית השימוש – בימים האלה בתי השימוש היו של בורות ספיגה והוצבו בחצר. הכל נספג וחלחל למי התהום, יש יישובים בארץ שעד היום זה המצב. המשפחות היו בחורף ובקיץ צריכים לצאת מחוץ לבית, ללכת 7-8 מ' ולהגיע לבית השימוש. לכן בעל הבית רצה להצמיד את בית השימוש עם חדרון נוסף צמוד לבית. הוא מקבל אישור מהעירייה וממי שצריך ותוך כמה שעות מגיעות תלונות לאו"ם שבונים בשטח ההפקר, למרות שזה לא היה בשטח ההפקר אלא בצד הישראלי, אבל קרוב מדי ומספיק קרוב בשביל לסכן את מעמדו של שטח ההפקר. באו פקחי או"ם, נשלחו מכתבים ממשרד החוץ וכולי. עוזי נרקיס כותב בספרו 'פרשת בית השימוש של המשפחה מילאה אצטבה שלמה של קלסרים וחלופי מכתבים במפקדת האו"ם בארמון הנציב'. בסוף בית השימוש נבנה, הוכח מעל לכל ספק שכל כולו היה בשטח הישראלי ושלא הייתה שום סיבה לקריזה ופאניקה, אבל זו הייתה סיבה טובה לעשות.

אפשר לאפיין את הבתים מהצד האחד של הרחוב לעומת הבתים מהצד השני, כקוריוז. יש הרבה מאוד נהגים של קונסולים של חלק גדול מהמדינות שגרים בשכונה הזו, ואחרי הצהריים הם חוזרים מהעבודה ואפשר לראות לימוזינות ורכבים גדולים ומפוארים.

על גג ברחוב עין רוגל - עומדים מעל גיא בן הינום. בדרך דומה של קווי גובה מעל נחל אצל גם בקטע הזה אפשר להבין את מהלכו של הקו העירוני. הוא יצא בערך מכאן, ירד אל הוואדי והלך באמצעו. כל הגדה השמאלית של הוואדי בצידה של מדינת ישראל. מכאן הוא מטפס על הר ציון על הגדה הרחוקה כשהוא משאיר את כל הכביש (שלא היה שם עד 1964) בשטח מדינת ישראל. אם נוסעים על הכביש ומפנים מבט לכיוון הדופן רואים קטעים שונים את אמת המים החשמונאית. זה בעצם המורדות הדרומיים של הר ציון.

על הר ציון כפי שהוא נראה מכאן, מצד שמאל בית גובאט – הבית של הבישוף הפרוטסטנטי הראשון, לידו בית ספר לפרחי כמורה אורתודוקסיים, בית הקברות הנוצרי על הר ציון שם גם קבור חסיד אומות עולם אוסקר שינדלר, הקומפלקס של קבר דוד (כולל הכיפה האפורה למעלה שמעל קבר דוד ובצמוד לחדר הסעודה האחרונה המסגד שרואים את הכיפה והמגדל שלו), ומיד משמאל האולם המרכזי ומגדל הפעמונים של הכנסייה הגרמנית קתולית בנדקטינית דורמציון. על הגדה השמאלית כמה מבנים שהיום הפונקציה שלהם

הם מלון הר ציון, בית ישן עם גגות אדומים שמשמש את הסינמטק הישראלי על כל מרכביו (אולמות, מסעדה, בית קפה וכולי).

באחד החדרים הצפוניים של מלון הר ציון (הקומפלקס מצד שמאל) שהוא בבעלות פרטית היום, יצא לאורך כל 19 השנים כבל שחיבר את הצד שלנו עם עמדות ישראליות שהיו בהר ציון, כולל שקים ועמדות ישראליות שהיו על המרפסת של מגדל הפעמונים של כנסיית הדורמציון והמרפסת של הכנסייה מימין. למרגלותיהם ישבו גם חיילים אל מול חומת ירושלים. במעבר הצד ליד בית הקברות הארמני עבר שטח ההפקר שהותיר את כל חומת ירושלים בידיים ערביות וכל הר ציון בידיים ישראליות.

הכבל הזה חיבר את אותו חדר עם העמדות הישראליות. בלילה היו מותחים אותו ומעבירים עליו בגלגלת קרון קטן שבאמצעותו אפשר היה להעביר מידע, מכתבים, הנחיות שלא רצו להעביר בקשר, חומר כתוב, אספקה חיונית, תרופות וכולי. פעם אחת כאשר בעמדה בהר ציון לא היה דוקטור והיה חולה שהיה זקוק להתערבות רפואית קריטית דחופה, הורידו אותו בתוך הקרון לטיפול בבית חולים. זה היה המקרה היחיד שהעבירו אדם בקרון.

במשך היום היו מורידים את הכבל כדי שהירדנים מהעמדה שלהם בחומה לא יוכלו לראות אותו, שכן מעמדו של הר ציון היה מעמד של שטח מפורז ואסור להעביר אליו נשק. לכן במשך היום הכבל היה משוחרר לקרקע, במשך הלילה היו מותחים ומעבירים מה שצריך, ולקראת בוקר היו מורידים אותו שוב.

פיליפ פטי אמן הליכה על חבל צרפתי היה הולך על כבלים מעל תהומות בכל העולם. ב-1987 החליט שהוא עובר לבשר את בשורת השלום משני הצדדים על הכבל. משום שנהג ללכת על הכבל שלו הוא פרס את הכבל שלו במקביל לכבל ההיסטורי פחות או יותר והלך מצד לצד.

אם כן, הקו עובר למטה ועולה למעלה כאשר הוא מותיר את אזור המדרון ושיא הגבעה בידיים ישראליות, כולל הכביש. ב-1964 כאשר הגיע לראשונה האפיפיור, פאולוס השישי, הוא הגיע לארץ הקודש ולא למדינת ישראל – כך הצהיר הוותיקן (רק האפיפיור הפולני הגיע למדינת ישראל, ביקר ביד ושם וכולי). פאולוס השישי רצה לעלות להר ציון. מדינת ישראל סללה בשבילו במיוחד את הכביש הזה, שנקרא כביש השלום.

הקו כאמור עבר למעלה, באמצע הרכס בערך, כאשר למטה המדרון חצו בידיים ירדניות. למרות שהירדנים ידעו שהכביש נסלל עבור האפיפיור, ואולי בגלל זאת, הם יתלוננו לאו"ם שמהלך הכשרת השטח לאספלט התגלגלו רגבי אדמה למטה. בדרך כלל הירדנים היו מתלוננים אם היו גונבים להם אדמה, פה הם התלוננו שרגבי אדמה ישראלים התגלגלו ממרום השטח אליהם. האו"ם הרגיע את הירדנים והנושא התקבל בסופו של דבר, כך שהאפיפיור עלה מכאן וביקר בהר ציון, אחר כך הוא עבר לצד השני.

ממול רואים גם את חלק מהבתים של סילוואן ועיר דוד שנמצאים מעבר לגיא בן הינום, צריך לדמיין ששם עובר הטירופיאון, עמק עושי הגבינה או הגיא. הקו עובר כך שהוא מותיר את כל הר ציון בשטחה של מדינת ישראל. מול הר ציון נמצאות שכונות משכנות שאננים, ימין משה ובהמשך בית טאנוס ושכונת שמעא – כל זה ומעלה הוא ישראלי. כמו כן גיא בן הינום כולל בריכת הסולטאן עד קו החומה הוא בשטח ישראל. הכבל נחוץ על מנת לא להכעיס, למרות שיש חיבור יבשתי בין האזורים, שכן בפינת החומה הייתה עמדה ירדנית.

עד 1962 מדינת ישראל החליטה ועמדה על כך שהיא תממש את העובדה שכל עמק בריכת הנחשים, גיא בן הינום עליון, שייך למדינת ישראל. דרך הפטרולים עברה למרגלות החומה, שכן רק החומה היא ירדנית וכל שאר השטח שייך לישראל. ב-1962 עבר סיוור ישראלי והחייל התורן הירדני ירה והרג את סגן אבשלום סלע שהיה מפקד הסיוור. מאז מדינת ישראל ביטלה את הנסיעה של הסיוור לאורך דרך הפטרולים שמשכה אחר כך לכיוון איפה שנמצאים ביום בתי היוקרה של כפר דוד, מול שער יפו, שזה היה בשטח שלנו. היה שם שטח הפקר ברוחב של כ-40-50 מ' של בתים הרוסים של שכונת שמעא על גבול ממילא. אז הפטרול המשיך משמאל, ממערב, לשטח ההפקר, ירד ונטש את נתיב החומה, והותיר את השטח כחלק משטח ההפקר ולא השתמשו בו יותר, שכן זה עלה בחיי חיילים ואין טעם להוכיח שזה שלנו אם זה המחיר. לימים בנו שם את קירות המגן בשכונת ממילא.

לעם ישראל היה ניתן לעיתים, אם המצב אפשר, בדרך כלל, בשלושת הרגלים לעלות להר ציון. מעל קבר דוד, בגג של המגדל, ישנו חדר קטן שקוראים לו עד היום חדר הנשיא. הנשיא יצחק בן צבי חוקר ארץ ישראל היה עולה לשם מדי פעם ומסתכל על התצפית לכיוון שער ציון וקצת לכיוון הכותל, אם כי לא רואים אותו ממש, שם היה חש את הקרבה הגדולה ביותר לכותל ולהר הבית. לאזרחים נתנו מדי פעם לעלות לשם בחגים, כאשר המצב יתאפשר.

מלון הר ציון - במוזיאון ישנו חדרון קטן ואפשר לראות את העוגן ממתכת אליו היה מחובר הכבל עם גלגלת ומנואלה. מבחוץ על חלק מכבל שעוגן לקיר רואים את הקרונית עצמה. כמו כן יש תמונות ממהלך 19 השנים שמראות איך תפקד והופעל המקום.

אוריאל חפץ שהיה חבר האצ"ל היה המוח שהגה את הרעיון ועמד על כך שיישמו אותו, הוא היה מעורב גם בהקמתו של מתקן דומה בגבעה היחידה ברמת הגולן שבמשך 19 שנים הייתה בשטח מדינת ישראל – הר הסוסיטא. בסוסיטא ישנו רכבל שאיתו אפשר היה להוריד ולהעלות סחורות ואספקה לחיילים מבלי לעלות למעלה מקיבוץ עין גב, שכן זה היה מסוכן מפני שזה היה מתחת לאפס של הסורים. בשטח יש שרידים חלודים של אותו רכבל שנבנה גם שם.

ממול עוד אחד מהמבנים ההיסטוריים שהיו כאן שמשמש את בית אהרן המוצר, תערוכת קבע של אמנות שקשורה באריזות ולבלים. המבנים משני הצדדים (בית אהרן המוצר ומלון הר ציון) הם חלק של מבנה בית חולים לעיניים שהוקם כאן על ידי הממסד הפרוטסטנטי של ירושלים בתחילת המאה ה-20 – אופטלמיק הוספיטל. הייתה מנהרה תת קרקעית שחיברה את שני חלקי המבנה.

המשך הקו העירוני - הקו עבר למטה, מאמצע שכונת אבו-תור-גבעת חנניה ירד והשאיר את כל המדרון כולל הר ציון בידי ישראל. משאיר את שער ציון בידיים ערביות, אליו ניתן לצפות ממרומי חדר הנשיא, ומותיר את בית גובאט ובית פרחי הכמורה היוונים אורתודוקסיים בידיים ישראליות. מותיר את פינת החומה עד שער ציון, כולל למטה ואחרי בידיים ערביות, והולך לאורך החומה עד שער יפו, עולה משם עד מגדל טנקרד הצלבני, מול בניין עיריית ירושלים ונוטרדאם – זה שלנו, יורד לשער שכם, מושך קצת לרחוב הנביאים שחלקו

בידי ישראל אבל הבתים ליד שער שכס וכיכר שער שכס בידיים ערביות, והולך לכיוון מעבר מנדלבאום, שם המעבר היחיד. מותיר את הר הצופים כמובלעת ורץ אחר כך מערבה לכיוון רכס נבי סמואל ומותיר אותן בידיים ערביות. כביש ירושלים בידיים ישראליות. הקו עושה שבירה של 90 מעלות ליד מעבר מנדלבאום, עוד לפני המשטרה. כל הגבעה של שכונת גולדה וגבעת התחמושת בידיים ערביות. מותיר את שכונת מאה שערים ושמאל הנביא בידיים ישראליות וכל השאר בידיים ערביות, רץ לרכס נבי סמואל. הקו העירוני מסתיים שם. **התעלה תת קרקעית** - פינת דרך חברון וחיבתת ירושלים, בתחילת מעלות בני (המדרגות) ע"ש בני מרשק, הוא הפוליטרוק מסך סימון.

הצד השני וההשלמה למה שהשיגו כוחותינו על ידי הכבל מ-1948 עד 1967 זו התעלה - קיום קשר רצוף, מבצעי, אופרטיבי עם הר ציון מבלי להיחשף לירי, דוגמת החייל הירדני שרצח את אבשלום סלע ב-1962 בעודו מפקד על הכוח הישראלי המפטרל. אנדרטה לזכרו מוצבת בסמוך.

כדי שלא יקרו מקרים כאלה וכדי לא לעורר את השד מרבצו, ומתוך רצון לנהל קשר, נעו בתעלה מוסתרת שרצה מפה מתחת לכביש (הכביש הרס אותה) לאורך הקיר של בריכת הסולטאן עד לשכונת ימין משה, שם הייתה הערכות של כוחותינו ומשם צללו לתוך המנהרה ומצאו את עצמם בהר ציון עם כל מה שהיה צריך. במשך הלילה, כאמור, אפשר היה להעביר דברים גם עם הכבל אם היו דברים דחופים ומידיים.

מכאן הולכים במדרכה לאורך רחוב חטיבת ירושלים. לאורך המצוק הקטן רואים הרבה מאוד פתחים סגורים בבטונדות או בקירות בנויים, כל אלה הם מערות קבורה, רובן ככולן מתקופת ימי בית ראשון, מחוץ לתחום העיר ירושלים. מי שמומחה שתחום הזה הוא גבי ברקאי שמצא בכתף הינום את ברכת הכהנים על לוחית הכסף. למטה בנו בינתיים את מרכז מורשת בגין ולמעלה הכנסייה הסקוטית. הדגל הסקוטי הוא דגל שנקרא על הפטרון של סקוטלנד סנט אנדריאס, אנדריאס הקדוש, שהוא אחד מ-12 השליחים של ישוע.

מול הכניסה לפארק טדי - החומה בהיבט הקו העירוני - הקו רץ לשער יפו, מושך שמאלה למגדל טנקרד, ירידה למטה לשער שכס, מושך לשכונת מאה שערים, מעבר מנדלבאום, ויוצא החוצה לכיוון הרכס של נבי סמואל והר אדר.

רואים שכמו כאן, גם במקומות אחרים בחומת ירושלים, בונה סולימאן אל קנוני, סולימאן המפואר את החומה שלו על תשתית של סלע אם או על תשתית של חומה אחרת מתקופה האחרת, במקרה הזה חומה חשמונאית. רואים את סיתות השוליים, כל מה שרואים למטה במקור הוא חשמונאי. כמו כן ניתן לראות שלושה קברים. אם עולים לאורך השביל ופונים בפינת החומה שמאלה לשער ציון, בפינה יש שרידי בסיס של מגדל מהתקופה האיובית.

פארק טדי - מלכת היופי של ירושלים הוא ספרה הראשון של הסופרת שרית ישילוי, ספר מקסים. הסבתא רבתא בספר, מרקדה, מוצאה משכונת שמעא, מולה אנו עומדים. שכונת שמעא הייתה שכונה שגרו בה גם יהודים וגם ערבים, בין החומה לבין השכונה היהודית הראשונה משכונת שאננים, והשכונה היהודית ימין משה שקמה הרבה אחרי, בגיא בן הינום.

שכונת שמעא הייתה בעצם כמעט כולה בשטח ההפקר. הסיור של אבשלום סלע שעבר מעבר לקטע של השכונה הזו נסע למרגלות החומה אבל לא יכול היה להתקרב לפה. הוא ירד ועלה אחר כך לכיוון ממילא. שכונת שמעא נותרה כמעט נטושה, כאשר היה עוד בית אחד שנשק לשטח ההפקר בית טאנוס. בית טאנוס היה בית שכל כולו שייך לשכונת ממילא שהייתה יהודית, אבל הקירות המזרחיים שלו נשקו לשטח ההפקר. עוד סיפור מסיפורי הקו העירוני היה כשהיו באים אנשי חברת הגז לימים, שכן לאט-לאט התחברו תושבי ירושלים לגז (בסוף שנות ה-50 החלו להכניס גז לבתים) או אנשים של חברת החשמל או המים שהיו באים לבדוק את המונים, הם היו צריכים ללכת לקיר האחורי (שם היה בטיחותי לשים את בלוני הגז ושם שמו בדרך את שעוני המים והחשמל). כל החלפת בלון גז או כל חודש שבא פקיד עיריית ירושלים לקחת את מספרי המונים הייתה נגרמת תקרית בינלאומית - היה מיד רץ דיווח למטה האו"ם שעברו לכיוון שטח ההפקר. עם זאת המשיכו לגור בבית טאנוס אנשים.

שטח ההפקר רץ בין החומה לבין בית טאנוס. לימים, אחרי 1967, התחיל כאן תהליך שיקום אדיר של כל האזור הזה. חלק מהפארק ואפילו של הבתים של השכונה היוקרתית כבר דוד בנויים על שטח ההפקר, והוא בנוי בצפיפות כדי למצות כל פיסת קרקע.

חלקים של השכונה היו כאן ויותר למטה בעיקר. לימים, בין היתר, אחת היוזמות של טדי קולק (שהפארק קרוי על שמו) הייתה להתחיל לשקם את האזורים האלה ולהפוך אותם עם בשורה לעולם ולתרבות העולמית. במשכנות שאננים הוא יקים באמצעות קרן ירושלים את מרכז המוזיקה, אייזיק שטרן, בירנבוים, צוקרמן וכל המוזיקאים עם הגניוס הגאוני של מוזיקה יהודית מובאים לכאן פעם בשנה כדי לקיים כיתות לימוד על חשבון הקרן, כולל לינה ותנאים של קייטנה שלמה. ואילו בחלק מבתי שכונת שמעא החליטו להקים את חוצות היוצר, פסטיבל אומנים באוגוסט כל שנה.

בית טאנוס - בית טאנוס כבר איננו ולכן קוראים לו 'אתר בית טאנוס', השאירו קיר וכתובת ורואים את סימני הפגיעות של 19 ויותר שנות האיבה ותקופת המלחמה. סמל מאבק על ירושלים במלחמת העצמאות ובתקופת העיר החצויה. טאנוס היו משפחה עשירה מאוד של ערבים נוצרים שהיו להם רכוש ובתים בעוד מקומות בארץ. דר' נתנאל לורד, אחד מההיסטוריונים הראשונים שכתב ספר שלם על מלחמת העצמאות שהיה לימים מזכיר הכנסת, שפיקד על כוח צה"ל שהתבצר בבניין במלחמת השחרור, ביקש מראש העיר טדי קולק, למצוא דרך להנציח את הבניין כסמל למלחמת השחרור ולתקופת העיר החצויה.

מכאן עציוני החטיבה הירושלמית יוצאים לפרוץ אל העיר העתיקה ללא הצלחה. הפריצה לעיר העתיקה הצליחה בסופו של דבר משער ציון. הפעולה הראשונה משער יפו נכשלה ולכן אחר כך עברו לשער ציון, כאשר חלק מפעולת ההסחה נעשתה כאן אבל עיקר המאמץ משער ציון. מכיוון שהרובע נפל בסופו של דבר אחרי הפריצה, כי הפלמ"ח נסוג, ניסו ביולי 1948 להכין מטען קונוס על בין שער ציון לפינת החומה, רק שכחו עיקרון אחד, תקלה שקרתה גם במצודת כ"ח, שהמטען חייב להיות מעט גבוה וצמוד לקיר. הם הניחו אותו על האדמה ורוב אפקט הפיצוץ הלך לאדמה ולא לחומה. אלה הם כן שלושת הניסיונות - אחד שהצליח אבל הייתה נסיגה, ושניים שכשלו.

נסיעה להר הצופים

מצד ימין רואים את פינת החומה הצפון-מערבית, זה בעצם ההמשך של הקו העירוני שהותיר את בניין בית דיסקונט של היום, עיריית ירושלים ההיסטורית מצד שמאל, מתחם נוטרדאם בידינו. כל נתיב התחבורה הרכבת הקלה והאוטובוסים הוא שטח ההפקר. השער החדש וחומת ירושלים מצד ימין בידיים ירדניות. אנחנו נוסעים בשטח ההפקר שרובו, בקטע הזה, הפך להיות נתיבי התחבורה של הרכבת הקלה והכביש. **שכונת מוסררה** והרחבה של שער שכם. שכונת מוסררה הערבית נמצאת לאורך כל הקטע שנמצא מימין לנו. שכונת מוסררה היהודית נמצאת מצד שמאל. באחד הבתים שלא קיים יותר ישבו עבדאללה א-אל ומשה דיין לחתום את הסכם הקו העירוני.

לאורך שורת המבנים שרואים מצד ימין שלושת המבנים האחרונים הם מאוד דומים. למבנה האמצעי יש גג רעפים ולשני אלו מצדיו אין גג רעפים. שלושת המבנים נבנו על ידי והיו שייכים ליהודים. באחד מהם, זה של קופת החולים, יש את רצפת הציפורים הידועה והיפה, רצפת פסיפס ביזנטית מדהימה. רחוב הנביאים שבא מצד שמאל, בפניה שלו בית מחניים, בית החולים האיטלקי שתכנן אנטוניו ברלוצ'י. המשך בנייה של בתים יהודיים כמו השלושה מסביב, המשיכו גם הלאה על ידי יהודי בשם מנדלבאום כאשר הוא בונה כאן בתים שהם בתים לא יקרים מדי שיתאימו לכל נפש.

מכיוון שהקו העירוני הגיע עד כאן (ליד תחנת פז מנדלבאום יש קטע מהחומה השלישית, שמו של רחוב גם בשכונת מאה שערים), הבתים מתקשרים למלחמת ששת הימים וגבעת התחמושת, ולבתים יש מעין חרכי ירי. בית תורג'מן, על התפר (מוזיאון שמספר על חיים שיכולים להיות סבירים גם על התפר), משמאל פונה שמאלה רחוב שבטי ישראל. חומת בטון עברה פה וחתכה את רחוב שבטי ישראל. מצד ימין בית האו"ם - אין שום משמעות לדגל האו"ם על הבית הזה, שכן לא צריך אותו יותר, אבל האו"ם לא יוותר על המאוז הזה, ולכן הדגל מונף עד היום.

בין בית מנדלבאום מצד שמאל לבין בית האו"ם מצד ימין היה המכלול של מה שקראו שער מנדלבאום. קצת לפני בית מנדלבאום פנה הקו העירוני ב-90 מעלות מערבה, בפאתי שכונת מאה שערים, אחר כך ירד, כולל את כל שכונת סנהדריה בצד שלנו, השכונות הצפוניות של ירושלים, גן החיות התנכ"י שהיה שם אחרי שנלך, כולל את שנלך. שם יש וואדי קטן שמצטרף אחר כך לנחל שורק ומושך לכיוון רכס נבי סמואל והר אדר. **כל הצד הזה**, כולל בתי המלון המפוארים מימין (נוב הוטל, לאונרדו, עץ הזית וכן הלאה) היו בצד הירדני, כולל השכונה האמריקאית – אמריקן קולוני, שאפשר לראות את המלון שנושא את שם השכונה מימין, כולל ימק"א (שני מכלולים – אחד בירושלים המזרחית, מימין בהמשך הרחוב, אחד במערב ירושלים מול מלון המלך דוד).

פונים פנייה חדה שמאלה מעבר לכיכר ויורדים ברחוב דרך שכם במורד הרחוב לכיוון שכונת שיחי ג'ראח. הכביש שפונה ימינה פוגש את שער הפרחים. לכן כל השכונה מפה עד שם נקראת באב א-זהרה – בערבית פרח. **בשיחי ג'ראח** מצד ימין אנדרטה אחת של עוד גדוד מחטיבה 55, צנחנים, הגדוד הנוסף שלחם בגזרת ירושלים, גדוד 71. האנדרטה נושאת את שמותיהם של ע"ח, 78, ההרוגים בשיירת הדסה – 13.4.1948. הגדוד שלחם בגבעת התחמושת הוא גדוד 66. עוברים ברחוב שמעון הצדיק ושכונת הצדיק. יש פה הרבה רכוש יהודי שמומש אחרי 1967, כאשר הוא ניטש כבר ב-1948 בגלל הקו העירוני שעבר ותחם את כל האזור הזה בצד הערבי.

כאשר ב-13.4.1948 הושמדה שיירת הדסה, להוציא מספר בודד של ניצולים, אלה שהצליחו להעיד מאוחר יותר שתושבי המקום שהצטרפו לחגיגה צעקו צעקות קצובות של שתי מילים בערבית מלבד איטבח אל יהוד, הם צעקו דיר יאסין, כזכר לנקם על מה שעשו אנשי האצ"ל והלח"י ארבעה ימים לפני כן, ב-9.4.1948. מה שאז נודע בשם טבח דיר יאסין. מחקרים מאוחר יותר הוכיחו שטבח לא היה שם, לא הוציאו להורג אנשים, נשים וילדים. ירו ופוצצו בתים כי הייתה אש משני הצדדים על שני הצדדים. היו כאלה שפירשו את מעשה המלחמה כמעשה מלחמה וזאת מה שנעשה. בשיירת הדסה נהרגו 78 רופאים, אחיות, אנשי תחזוקה וגם כמה חולים שהעברתם לבית החולים נעשתה בחסות אותן שיירות שניסו לפרוץ את הדרך.

יש שני סיפורים מאוד חשובים על אזור מתחם נוטרדאם - יש תמונה מאוד מפורסמת שצילם צלם העיתונות הידוע דוד רובינגר (ילד 1924) שצילם עוד הרבה שנים אחר כך. בתמונה רואים את הנזירה מנוטרדאם שאיבדה את שיניה התותבות שנפלו אל שטח ההפקר בין נוטרדאם לחומה. היה צריך לערב קצינים מהצד הירדני והצד הישראלי וקציני או"ם שתיווכו ביניהם וירדו לשטח ההפקר על מנת למצוא את מערכת השיניים התותבות, ואכן מצאו, שכן מדובר בדבר מאוד יקר.

בצד שמאל בית הקברות הבריטי, כמו רבים אחרים בארץ – באר שבע, עזה, רמלה, חיפה. קודם יבוא הקמפוס האוניברסיטאי 1925 ואחר כך בית החולים ב-1938. אחד המבנים המקוריים של בית החולים הדסה הוא זה שרואים מצד שמאל, שם ניתן לראות את דגל ישראל, דגל אמריקה ודגלה של עמותת הדסה.

הר הצופים

אפשר לראות שהמבנה המקורי מ-1938 של בית החולים הדסה בנוי באבן לא ירושלים, שכן רואים את האבן המקורית, שלא לפי הנחיות הבנייה באבן ירושלמית של רונלד סטורס. המבנים המקוריים של האוניברסיטה, כולל מבנה הכיפה, לעומת זאת, כן בנויים מאבן ירושלמית ולא מהאבן המעובדת.

ב-1925 כן ממלאים את הצו של רונלד סטורס, ב-1938 לא, אם כי המשיכו לבנות בתים מאבן בירושלים גם אחר כך. כדי להקפיד שהסגנון לא ייפגע. הוא נפגע דווקא בשנה הזו, ואולי שנה לפני ושנה אחרי, בגלל המרד הערבי הגדול.

כל ענף האבן, חציבה וסיתות האבן, היה בידיים ערביות. כאשר הערבים פותחים את מאורעות תרצ"ו – תרצ"ט שבביתה גדולה הם משביתים את כל ענף האבן ואין אבן. במרכז רחביה, רואים מול בן צבי בית אחד או שניים (הבית של דב יוסף ובית נוסף) שהיו גם כן בנויים כך מאותה סיבה. (בסיוור בהר הצופים עם ברוך גיאן עלתה גרסה אחרת, כדאי לבדוק את הנושא...). אמנם צריך לעבד את האבנים אבל את העיבוד הזה

יכולים היו לעשות יהודים. לא היה צורך למקורות חציבה שלא היו בידי יהודים, שכן חצבו את האבן מחברון ובית לחם. אפשר היה לעבוד ולעבד אבן באזור ולא על ידי חוצבים מקצועיים שהיו ערבים.

האתוס של התנועה הציונית הלך וקבע לעצמו בין היתר את התפישה שירושלים לציונות זה פה ולא במקום אחר. על פי התפישה הזו ציווה אחד מהציונים הלא כל כך צנועים, מנחם אוסישקין, את קבורתו במקום הזה, מתוך הנחה שזה יהפוך למקום המרכזי שישקף גם את התנועה הציונית, המנהיגות הציונית וכו'.

מבנים כמובן שהוא נשאר בקרן זוית והוא לא בתוך גדולי האומה או שום מקום היסטורי אחר.

נסיעה לגבעת התחמושת

מצד ימין גן לאומי שמורת טבע המנוהל על ידי רשות שמורות הטבע. שמו של העמק המתורגם מהשם הערבי וואדי סוואן שפירושו צור. לכן המסלול והשביל המסומן נקרא עמק צורים, מלשון צור. המסלול הזה יפה מאוד, בין היתר, בסתיו שכן העמק מתמלא בפריחת סתונית ירושלים שזה פרח שונה מזה מסתונית היורה שהיא קטנה יותר. סתונית ירושלים זה פרח גדול יותר.

המסלול יורד ממש מלמעלה, די קרוב לכניסה לאוניברסיטה המורמונית ויש שילוט. הוא חלק משביל סובב ירושלים שמסומן בסימון כחול זהב (ירושלים של זהב). שביל ירושלים עושה טבעת ומסומן במפות. מה שעוד אטרקטיבי פה זה שבקצה המסלול, כמעט ביציאה, ישנו אוהל ענק שאליו מביאים טונות ומאות טונות של עפר מהר הבית, ומתנדבים בהנחיית ארכיאולוגים עוסקים בסינון הממצאים.

מצד ימין רואים את מלון האייט לשעבר, היום מלון דן פנורמה, המלון שבו נרצח שר התיירות רחבעם זאבי, גנדי. מצב שמאל ירידה לוואדי ג'וז. בין וואדי ג'וז לבין הרקס ממול שבו ראינו את האנדרטה של הע"ת, זה היה הנתב של השירות להר הצופים לפני חתימת שביתת הנשק וגם אחרי השירה הזו שבועית בהר הצופים. זה היה הנתב אחרי שער מנדלבאום. כל הקרקעות שבין וואדי ג'וז לבין השלוחה ההיא הן אדמות שייכות למשפחת חוסייני, המופתי עבד אל קאדר ואחרים עד היום. לא מזמן הלך לעולמו פייסל חוסייני שהיה מחזיק תיק ירושלים באוטונומיה הפלסטינית.

שני שמות סמוכים למקום שבו אנו נמצאים, ששמותיהם במן טעות או פרשנות על פרשנות שהובילו שגויה שהובילו לטעות – האחד הוא הגבעה הצרפתית. כאשר חיילות הבריטיים חנו בפאתי ירושלים ובתוך ירושלים, במחנה אלנבי וחיילות מצב בריטיים נוספים, על המפות הבריטיות ששורטטו המקומות האלה צוינו ובמפות הצבאיות אפילו הופיעו שמות המפקדים שבפיקודם היה כוח זה או אחר. באזור הזה חנה כוח בריטי שהמפקד עליו היה קולונל בשם פרנץ'. על המפה היה כתוב the colonel french hill. באנגלית כתבו – col. French hill. כשהמפות האלה, אחרי שהבריטים עזבו, עברו גם לצד הירדני ולצד הישראלי הן עברו תרגום והגבעה הפכה לגבעת הצרפתית. אף אחד לא שאל מי הם הצרפתים וכך נקרא המקום.

הטעות השנייה הייתה באזור הרקוב של משפחת חוסייני שנקרא באנגלית Jehoshaphat Valley. כשהבריטים עזבו המפות נפלו בידי הערבים ואלו קראו לו בקיצור וודי ג'וז. הטעות על גבי טעות הייתה כאשר ישראל הגיעה הנה ב-1967, ראתה וואדי ג'וז וקראה למקום רחוב נחל אגוז. אף אחד לא זכר שהפירוש של וואדי ג'וז הוא בגלל עמק יהושפט.

גבעת התחמושת

השיר ירושלים של זהב נכתב למעשה לפני מלחמת ששת הימים והוא לא בבחינת תוספת לפאתוס, האתוס והמיתוס של קרבות ירושלים בששת הימים, אלא זו נבואה שהקדימה את זמנה במובן מסוים. ' ואין פוקד את הר הבית ואין יורד אל ים המלח בדרך יריחו....', כל ההקדמה הזו כאילו הייתה הכנה למה שהולך לבוא. אז נוספת התוספת של הבית שאומר :

" חזרנו אל בורות המי לשוב ולכיכר
שופר קורא בהר הבית בעיר העתיקה.
ובמערות אשר בסלע אלפי שמשות זורחות
נשוב נרד אל ים המלח בדרך יריחו. "

הצנחנים ובראשם מאיר אריאל הוסיפו אחר כך בתים שונים לשיר –ירושלים של ברזל'.
הדבר העיקרי שעמד במוקדי המלחמה בצד הצפוני של הקו העירוני, זה היעד שעליו לא היה מודיעין, שלא היה בראש מאווי פיקוד מרכז בתוכניות הלחימה – זה גבעת התחמושת.

נקודת הכניסה לאתר : רואים תעלה, מימין לנו, היא רצה ומתחברת פחות או יותר לקיר, וממשיכה למעלה לנקודה הגבוהה ביותר של גבעת התחמושת, איפה שנמצא פחות או יותר מגדל המים, אזור הדגל ובנוקר התחמושת בעיצוב וארכיטקטורה בריטית צבאית. גם בחלק ממחנות צה"ל שראשיתם בשלב של המנדט הבריטי וצה"ל התמקם בהם נראו הרבה מבנים כאלה.

בשיא הגובה פחות או יותר התחברו שלושת התעלות ההיקפיות העיקריות שהגנו על היעד המבוצר שנקרא גבעת התחמושת. רואים את המרכזית שבהן. התעלה המרכזית היא פחות או יותר תעלה מספר 4. רואים את תעלה מספר 3 המזרחית ותעלה מס' 3 המערבית. את חלק מהתעלה המערבית רואים ממול, המרכזית היא קצרה יותר והמזרחית היא מעבר לקיר הבטון עליו ישנה כתובת התורמים (היא נמצאת כאילו מחוץ למתחם). ביחד הן מגנות ומתחברות בקטע הגבוה ביותר ויוצרות מעין מערכת תעלות שמחברות את האזור המרכזי.

התעלה המערבית – חטיבת המילואים של הצנחנים 55 הייתה מיועדת להצנחה בסיני ולכך התכוונו מפקד החטיבה מוטה גור ושלושת המג"דים שלו. הם מאוד שמחו וליבם היה מלא בגאוה לנוכח העובדה שעוד מעט הם יוכלו לענוד כנפי צניחה עם רקע אדום, שזה הכבוד העילאי ביותר לכל צנחן, דבר המעיד על השתתפות בצניחה קרבית, צניחה במהלך מלחמה. מה שהיה אך ורק ללוחמי 1956 ממצע סיני שצנחו ליד המתלה. לכך הם התכוונו כאשר המידע המודיעיני שהיה להם על כל יעד אחר במלחמת ששת הימים, לרבות ואולי בעיקר ירושלים, היה אפסי.

צריך לומר שגם למודיעין של פיקוד מרכז וגם למודיעין של החטיבה הירושלמית לא היה הרבה מידע ומודיעין על מה שקורה כאן.

כך כאשר מחליטים לפקוד על המח"ט מוטה גור להעלות את החטיבה שלו לירושלים, הדבר נעשה בהדרגה. נאמר לו בהתחלה שהוא יצטרך לעשות הגרלה בין שלושת הגדודים שלו. עולה בהגרלה גדוד 66 של יוסי יפה. עוד לא מסיים המח"ט לדווח לו שעלה בגורל לעלות לירושלים, עוד לא מסיים את המשפט וגומר את המשפט באומרו שכל החטיבה עולה לירושלים. בזה נגמר הסיפור.

הם מתחילים לנהל ביניהם דו שיח ספק הומוריסטי ספק מקברי, ואפילו זחוח במידה מסוימת – 'מה שולחים אותנו לירושלים? מי צריך את הכוחות הלוחמים הבכירים ביותר והקרביים ביותר של צה"ל לירושלים, שהרי את ירושלים אמרו שאפשר לכבוש עם כוחות הגדנ"ע והשק"ם'. כמוכן שהדבר הזה היה הזוי לחלוטין והוא עצמו נבע מחוסר ידעה של מה שהולך כאן.

כאשר עוזי נרקיס, אלוף הפיקוד, ובספרו פרק אדיר על גבעת התחמושת, מעביר את ההנחיה למוטה גור הוא אומר לו את המשפטים הבאים – 'המשימה העיקרית של החטיבה שלך היא לנוע לעבר הר הצופים ולחבור להר הצופים'. על מנת לבצע את המשימה וזה עלה בסרט כאפשרות הראשונה (לא השנייה שחטיבה 10 המשווריינת לקחה והיא מגיעה מכיוון תל אל פול), והיא שעולים משכונת שייח ג'ראח ותוקפים את היעד הראשון בשורת היעדים ישר לכיוון הר הצופים, זה בית הספר לשוטרים שנמצא בסמוך.

בפקודה בסרט עשו ייפוי של הדברים. נתנו בצורה סדורה – בית הספר לשוטרים, גבעת התחמושת והגבעה הצרפתית או המבתר. לא כך. על גבעת התחמושת ועל גבעת המבתר או הצרפתית לא נאמר בפקודה הזו כמעט כלום, כי לא ידעו שיש כוחות ולא ידעו הרבה על גבעת התחמושת. הפקודה ניתנה בדרך להר הצופים, 'איתו אתה הולך לחבור, כך בחשבון שעליך לכבוש את בית הספר לשוטרים'. זו הייתה ההנחיה.

מאוחר יותר רואים כמה זמן עוד לקח להחליט לגמור את הכיתור של רכס הר הזיתים, עד ה-7 לחודש, יומיים – יומיים וחצי של קרבות, משום שההפתעה הייתה שהירדנים הצליחו איכשהו להזרים בכל זאת כוח שריון שעלה והתעמת על חטיבת הראל. מה שחיל האוויר כמעט סיכל ביומיים הראשונים. כנראה טור שריון שהירדנים הצליחו להסוות ולהסתיר במעלה אדומים והוא עולה ומפתיע את הכוחות, אבל טיפלו גם בו, לא בלי קורבנות. כולל המשך האיגוף מרכס הר הזיתים ממזרח, שהוטל על סיירת הצנחנים ושהיא בגלל טעות בניווט הסתבכה בקרב מיותר על גשר נחל קידרון – במקום לעלות מוואדי סוואן, מתלול צורים, ולעלות מיד ללא שום קושי, הם הסתבכו מול גת שמנים ויש שם אנדרטה עד היום. היו להם זחל"מים.

ההנחיה על גבעת התחמושת לא ניתנה משום שההערכה הייתה, ומידע מודיעיני רציני ממש לא היה, שעיקר הכוח הירדני שישמר על הקו המערבי, לכן גם התעלה המערבית היא הכי מבוצרת, הייתה עיקר הכוח הירדני גם לפי הממצא אחר כך. אבל חשבו שעיקרו לא נמצא בתעלה המערבית או על גבעת התחמושת בכלל אלא בבית הספר לשוטרים.

לכן כשפלוגה א' של גדוד 66 מצליחה לכבוש את בית הספר לשוטרים, כמעט ללא קרב, הם לא ידעו שני דברים – אחד שרוב הכוח הירדני ששמר וחלש על בית הספר לשוטרים לא נפגע והוא נסוג לגבעת התחמושת. יכול להיות שזו הייתה תוכניות הקרב הירדנית – לנסות לבלום באיזושהי דרך, וכשרואים שהבלימה הולכת ונחלשת לבוא ולהתייצב כקו הגנה שני בגבעת התחמושת, שהוא היה 'יעד מבוצר בצורה בלתי אפשרית'. היו בסופו של דבר כאן למעלה משתי פלוגות וקצת למעלה כנראה מסייעות. מבחינת מספרית מדובר פחות או יותר על 100-120 חיילים בפלוגה.

כשאומרות מילות השיר 'עלינו על גבעת התחמושת בכוח של שתי פלוגות' זה לא מהשלב הראשון.

בשלב הראשון עולה פלוגה אחת והפלוגה הראשונה מצליחה לכבוש את בית הספר לשוטרים. מי שנפגע די קשה מפעולה הראשונה היו החבלנים, כי בירידה עם הבונגלור לגדרות קרו שני דברים – ידעו על שלוש גדרות והנה תוך כדי ניהול פתיחת הגדרות ופיצוץ מטעני החבלה שנקראים 'בונגלור' על מנת לרסק את גדרות התיל, הסתבר שהייתה גדר רביעית והיא הייתה הקשה ביותר. החבלנים החלו להיפגע. נפגע גם גיורא, אחד המי"מים האחראי על החבלנים.

כאשר המג"ד יוסי יפה רואה שבית הספר לשוטרים נכבש יחסית מהר הוא שואל את המי"פ של פלוגה א' אם הוא מוכן להמשיך בתנופת ההישג, שהרי זה אחד עקרונות הלחימה בשטח – כשכוח בתנופת הישג, גם אם לא תוכנן ההמשך אומרים לו שימשיך על גלי ההצלחה ולא יפסיק את תנופת הקרב. המי"פ אומר לו כן ותוך כדי הוא מקבל דיווח מהמי"מים שלו על כמות הנפגעים, הוא חוזר ליוסי יפה בקשר ואומר לו שבמחשבה שנייה אין לו מספיק כוח כדי לתקוף יעד מבוצר ברגע זה. יוסי יפה מכניס את הפלוגה הבאה.

רק אז נכנסים לשלב שני. פלוגה אחת יוצאת ושורב רק פלוגה אחת ממשיכה את הקרב מכאן, פלוגה ג'. כאשר המי"פ של פלוגה ג' מטיל על שלושת המי"מים שלו – דדי, דני ואלישיב, לאייש ולחדור מהתעלה המחברת את היעד הזה מבית ספר לשוטרים. כאשר כנראה בגלל גדרות וחסימת שדה הראייה המי"מ הראשון, אלישיב טועה. הוא היה אמור לקחת את התעלה המערבית ובגלל טעות בקריאת המפה במקום להמשיך ישר מסיבה כלשהי הוא פנה ימינה ורץ אל התעלה המרכזית.

כאשר נכנס המי"מ השני הוא פחות או יותר זיהה את הדברים ועשה את מה שהיה אמור לעשות – להיכנס לתעלה המרכזית. כלומר שהם נכנסו לאותה אחת. סמי"פ שידע שכזה עדיף שיהיה בתעלה המרכזית, שכן כך יוכל לחלוש על המערבית, המרכזית והמזרחית, כמעין מתאם כוחות, נכנס גם הוא לשם. המי"מ השלישי כאשר הגיע ראה כנראה את שרידי אחרוני החיילים עדיין רצים לתעלה המרכזית והבין שעליו לנוע הלאה מזרחה. הוא נע מזרחה ומכנס לתעלה המזרחית.

מה שקורה בשלב הראשון המלחמה הוא שמתוך שלושת התעלות אחת, החזקה, המבוצרת והקריטית ביותר, חפה מלוחמים, בתעלה המרכזית שתי מחלקות ובמזרחית מחלקה אחת. גם ככה בכל תעלה אם יש כוח יש רק חייל שמייצר כוח אש. אם כן, אם כל היעד המבוצר הזה, עם עשרות בונקרים שירים אש ללא הבחנה, יש למעשה שני חיילים ישראלים שירים ברגע נתון אחד, וזה בתוך התעלה. כי ביעד מבוצר המקום הכי מסוכן וזה שהכי פחות טוב לנוע עליו זה מחוץ לתעלה, שכן נקטלים מיד.

המושג 'משולש האש' נוצר על ידי קודקוד של כל שתי תעלות שפתוחות לקלוט את הכוח התוקף. זה שטח השמדה בעצם. מכניסים את הכוח התוקף לזוויות, לכיוון של קודקודים של משולש. משולש האש זה גיא הריגה.

היה ריכוך ארטילרי טנקי ומרגמות מאוד קצר, הוא התחיל מאוחר מאוד. כל ההתקפה התחיל ב-2: 00- לפנות בוקר. 8 הטנקים של החטיבה הירושלמית הגיעו די באיחור, ירו כמה פגזים, גם כוח הרגמים ירה כמה פגזים, הצנחנים בגלל חוסר תיאום (וצנחנים יודעים דבר אחד- יש יעד מבוצר עושים דבר אחד – רצים. מהירות היא שם המשחק) מדווחים פתאום שהריכוך פוגע בהם, כי הם כבר בפנים. כך שהריכוך לא הספיק לעשות כלום. אין חיפוי יותר. התלבטו האם להשאיר את זה בבוקר כאשר חיל האוויר יכול להוריד הפגזה ואז הצנחנים ייכנסו, אמרו הצנחנים שהם יודעים להילחם בלילה ולא ביום, וכן שלחו אותם להתקדם.

גבעת התחמושת \ יורם טהרלב

היה אז בוקר היום השני למלחמה בירושלים. האופק החוויר במזרח, היינו בעיצומו של הקרב על גבעת התחמושת. לחמנו שם מזה שלוש שעות.

התנהל קרב עקשני, קטלני, הירדנים נלחמו בעקשנות.

זה היה יעד מבוצר בצורה בלתי רגילה.

בשלב מסוים של הלחימה נשאר לידי ארבעה חיילים בלבד.

עלינו משם בכח של שתי פלוגות.

לא ידעתי היכן האחרים, כיוון שהקשר עם דודיק המ"פ ניתק עוד בתחילת הקרב.

באותו רגע חשבתי שכולם נהרגו.

בשתיים, שתיים ושלושים נכנסו דרך הטרשים

לשדה האש והמוקשים של גבעת התחמושת.

מול בונקרים מבוצרים ומרגמות מאה עשרים

מאה וכמה בחורים על גבעת התחמושת.

אחד הדברים שאפשר להגיד על השיר שאין ספק שלגבעת התחמושת ולקרב גבעת התחמושת מכל הקרבות של מלחמת ששת הימים, אולי מכל הקרבות של מערכות ישראל, השיר הזה תרם המון ליחסי הציבור של האתר. יורם טהרלב שכתב את המילים גם נתן לזה הסבר, הוא אמר שלדעתו מה שנתן עוצמה, אותנטיות וחיבור מדהים למהלכי הקרב הייתה העובדה שהוא צירף טקסטים אותנטיים של החיילים והלוחמים בשטח שאותם הוא ראיין. כך שיש בשיר קטעים של שירה ויש קטעים של דיבור תוך כדי מנגינה, אלה הם קטעי הקישור שנותנים נופך מאוד אותנטי לשיר.

אל המילים המופלאות של יורם טהרלב חיברו את המנגינה הקצבית המדהימה של יאיר רוזנבלום. הצירוף

הזה של המנגינה למילים היא שהשיגה את ההישג האדיר.

הליכה לאורך התעלה – התעלה נכנסת תוך כמה מטרים לגובה המרבי המקסימלי שלה. בכל אחת מהפניות

יש בונקר. על החיילים יש לנהל נוהל טיהור בונקר- שניים פונים ימינה, רימון, ירי לימין ירי לשמאל, טוהר!

ממשיכים ואז אחד יורה. חלק גדול מהחיילים, הנמוכים בייחוד, יכולים ללכת חלק מהתעלה זקופים. אבל

הגבוהים יותר צריכים לאט-לאט להוריד את הראש, שכן התעלה הולכת והופכת לתעלה רדודה, ולכן קוראים

למקום 'התעלה הרדודה'.

אפשר לראות שני בונקרים של צלפים ירדנים, הם לא צריכים הרבה כדי לפגוע, והם לא מפספסים. כל חייל

שמיגע לכאן עושה דבר אחד – מוריד את הראש ומתחיל ללכת על ארבע או לזחול, שכן אם הוא הולך זקוף אז

יורים בו. אם הוא זוחל אז הוא מאט והחייל הצלף הירדני יורה בו בקלות.

המשך מילות השיר :

באותו רגע נזרק רימון מבוץ. בנס לא נפגענו.

חששתי שהירדנים יזרקו רימונים נוספים.

מישהו היה צריך לעלות למעלה ולהשיג.

לא היה לי זמן לשאול מי מתנדב, שלחתי את איתן.

איתן לא היסס לרגע, עלה למעלה והתחיל להפעיל את המקלעון.

לפעמים היה עובר אותי והייתי צריך לצעוק לו שישאר בקו שלי.

ככה עברנו איזה שלושים מטר.

איתן היה מחפה מלמעלה ואנחנו טיהרנו את הבונקרים מבפנים,

עד שנפגע בראשו ונפל פנימה.

ירדנו אל התעלות אל הכוכים והמסילות

ואל המוות במחילות של גבעת התחמושת.

ואיש אי אנה לא שאל מי שהלך ראשון נפל

צריך היה הרבה מזל על גבעת התחמושת.

מי שנפל נסחב אחרו שלא יפריע לעבור

עד שנפל הבא בתור על גבעת התחמושת.

כאשר הם פה מתלבטים ונופלים חיילים בתעלות, סוחבים לאחור את זה שנפל כדי לאפשר לזה שיגיע אחריו

לעבור, עד שנפל הבא בתור. הנוהל הזה – אם אפשר לסחוב חייל שנפגע החוצה סוחבים, ואם לא דורכים עליו

וממשיכים להסתער, כי כולם יודעים וזוכרים שרק חייל אחד יורה. כאשר לאורך כל הדרך צריך לפצל כוחות,

לשלוח זוג חיילים לטהר בונקר ורק אחרי שהם צועקים 'טוהר' הכוח ממשיך.

החיילים והמפקדים שעוד לא נפגעו מזהים את המקום הגבוה, הנוח והשמור יחסית – צומת הפצועים.

מבינים שבצומת הזה אפשר לטפל בפצועים ומכאן שמו. מרכזים לכאן פצועים אבל באיזשהו שלב נזרק רימון

למקום. המפקד אומר 'זורקים רימונים מבוץ, יכולים להרוג את כולם, פחדתי שיזרקו רימונים נוספים.

הייתי צריך להוציא מישהו שיעלה כדי לטהר את מה שהולך מסביב כדי שלא ימשיכו לזרוק רימונים. לא היה

לי זמן לשאול מי מתנדב, שלחתי את איתן'.

אומרים חברה שהכירו את איתן נאווה שלא שלח המפקד, שכן הוא היחידי שהיה ליד המפקד.

איתן נאווה היה בחור שהוגדר כשש אלי קרב. הוא חיפש את התפקידים המיוחדים, את המקומות שבהם הוא

יוכל להפגין את אומץ ליבו הרב ואת יכולותיו הקרביות. המפקד רק הסתובב וראה את איתן על ידו, כצפוי,

אז הוא שלח אותו עם המקלעון. המקלעון היה של נשק FN עם טרנזיסטור, נשק מקולל עם המון מעצורים.

FN הוא רובה תקני בלגי של Fabrique Nationale d'Armes. דווקא הצנחנים שהסתובבו עם עוזי, והיו כאלה לא

מעט, יכולים היו להיות יעילים יותר, כי ממילא צריכים טווחים קצרים יותר, וזה טוב לתעלות. מקלעון ו-

FN קצת פחות.

איתן רץ בחוץ, הוא מטוהר ונותן מענה לפרק זמן קצר. הוא רץ כל כך מהר עד כדי כך שהמפקד אומר שהיה עליו להגיד לו מדי פעם שיאט את הקצב כי הייתה סכנה לפגיעה דו"צ (דו צדדית) של כוחותינו זה בזה. אבל זה לא לקח הרבה זמן, איתן נפגע, נפל אל תוך התעלה, והקרב המשיך.

בשלב כלשהו הוא פוקד על דדי (עובד) מ"פ להיכנס, מפקד הפלוגה הראשונה. הפלוגה השנייה הייתה בפיקודו של דודיק (דוד). לכן המפשט עלינו על הגבעה בכוח של שתי פלוגות הוא משפט נכון רק מאמצע הקרב ולא מתחילתו. בהתחלה זה הפלוגה הראשונה שמצליחה בבית ספר לשוטרים, שואל אותו המג"ד אם הוא ממשיך, אומר כן ואז התחרט. אז הוא זו הצידה, נכנסת פלוגה אחת שטועה. כאשר המג"ד שוב רואה שהקרב תקוע ולא ממשיכים אז הוא פוקד על הפלוגה השנייה, על דודיק המ"פ, להיכנס. הוא ורק הוא מאיישים את התעלה.

כך שכל הקטע של איתן נאווה, משולש הפצועים והטיהור הוא כבר של הפלוגה השנייה, של דודיק המ"פ. הם מכאן ממשיכים את התנועה בתעלה המערבית. שאר שלושת המחלקות ממשיכות את הפעולה בשתי התעלות המרכזית והמזרחית. לקראת השלב הזה נכנסת וחוזרת גם פלוגה א' שלחמה בבית ספר לשוטרים ומצטרפת, אולם זה ממש לקראת סוף הקרב.

הבונקר הגדול – כשהפלוגה השנייה מגיעה לבונקר הגדול גם המחלקות של הפלוגה הקודמת מגיעות לפה. הם לא מכירים ממש אחד את השני, כי זה כוח אחר. הם מגיעים משני צדי התעלה. הכוח הטרי יחסית מגיע מצד אחד, והכוח שהשתפשף בשתי התעלות האחרות מגיע מצפון. הם נפגשים בבונקר הגדול.

המשך מילות השיר

אולי היינו אריות אך מי שעוד רצה לחיות
אסור היה לו להיות על גבעת התחמושת.

החלטנו לנסות לפוצץ את הבונקר שלהם בבזוקה.
הבזוקה עשתה כמה שריטות לבטון.

החלטנו לנסות בחומר נפץ. חיכיתי מעליהם עד שחזר הבחור עם חומר הנפץ.
הוא היה זורק לי תבילות חבילות, ואני הייתי מניח את החבילות אחת בפתח הבונקר שלהם.
להם הייתה שיטה: קודם זרקו רימון, אחר כך ירו צרור, אחר כך נחו.
אז בין צרור לרימון, הייתי ניגש לפתח הבונקר שלהם ושם את חומר הנפץ.

הפעלתי את חומר הנפץ והתרחקתי כמה שיכולתי.
היו לי ארבעה מטר לתמרן, כי גם מאחורי היו לגיונרים.
אני לא יודע למה קיבלתי צלי"ש, בסך הכל רציתי להגיע הביתה בשלום.

בשבע, שבע ועשרים	אל בית הספר לשוטרים
אספו את כל הנשאים	מגבעת התחמושת.
עשן עלה מן הגבעה	השמש במזרח גבהה
חזרנו אל העיר שבעה	מגבעת התחמושת.
חזרנו אל העיר שבעה	עשן עלה מן הגבעה
השמש במזרח גבהה	על גבעת התחמושת.
על בונקרים מבוזרים	ועל אחינו הגברים
שנשארו שם בני עשרים	על גבעת התחמושת.

הוא עמד מעל הבונקר והשני עמד למטה, הוא זרק לו תבילות חבילות והוא הניח אותן בפתח הבונקר. הוא ניצל את הרף הזמן הקצר, כי להם הייתה שיטה – קודם זרקו רימון, אחר כך ירו צרור ואחר כך נחו. כאשר הם נחו הוא הגיח, הניח את חבילת חומר הנפץ, נסוג וחיכה לעוד רימון, לעוד צרור, ולעוד מנוחה כדי להניח את החבילה הבאה. הוא אומר שהיו לו בסך הכל 4 מ' לסגת, כי זה הבחור שהגיע מהכוח הוותיק.

הם לא קלטו דבר אחד שחוזר על עצמו בחלק מהבונקרים האלה. חלק מהבונקרים שהם כביכול טיהרו לא טוהרו, כי נוהל הטיהור של הצנחנים שלנו הוא כזה – ניגשים שניים, זורקים רימון, צרור אחד לימין, צרור אחד לשמאל, צועקים טוהר וממשיכים הלאה. בחלק גדול מהבונקרים, והם לא ראו, היה קיר ובקצהו פתח מאוד צר שהחיילים שלנו לא ראו אותו. בפתח הצר הזה נכנסו החיילים הירדנים לחדרון אחורי בבונקר שאף אחד לא ידע עליו. החיילים הירדנים יצאו לחדר הקדמי, זרקו רימון, ירו צרור, ואחר כך נחו – זה כשהם נכנסו לחדר הפנימי, כי הם ידעו שבכל הבונקרים, חוץ מהבונקר הזה, החיילים הישראלים נכנסו לטהר, אבל הם היו בפנים ואף אחד לא פגע בהם.

פה ניצלו את הרף העין בין צרור לרימון והמנוחה כדי להניח את חבילות חומר הנפץ. לכן הוא אומר שיה מצב שהיה עליו לסגת כדי שלא יזרקו ויירו עליו, אבל לא היה לו הרבה לאן. גם כי יש פיצוץ או רימון, אבל מאחור עלול היה בכל רגע נתון לקפוץ לגיונר, כי מסתבר שבשיטה הזו של הבונקרים הדו-חדריים, חלק מהבונקרים לא טוהרו ועוד הסתובבו פה ירדנים.

יעקב חיימוביץ הסתובב עם הכוח הכי מזרחי. המ"מ שלו היה יורם אלישיב שנהרג בהתחלה. יעקב מצא את עצמו ראשון בתעלה והלך את כולו כשהוא ראשון. אף אחד לא רצה להחליף אותו. כל אחד עם הסיבה שלו. כשהוא גמר את התחמושת יש נוהל שמחליפים, אולם נתנו לו עוד ועוד תחמושת, כך שהוא עשה קו של שעתיים-שלוש, כאשר ממול גם טנקים ירדנים. בשלב כלשהו הוא בא לפה ונכנס לבונקר הזה, כשלא ידע שיש פה קיר כפול, ונשרט מכדור בצוואר. הוא נפצע קל, אז הוא מבין מה קורה, וזו את הארבעה מטרים ורואה חייל מבוהל, דוד שלום, בא מכוח אחר לבד, כנראה ניתק מהכוח שלו. יקי אומר לו לעצור ולא להתקדם, כי יש בעיה. הוא היה טוראי במילואים ראשונים שלו, בן 21 מנחל מוצנח.

יום לפני זה, בלילה, הוא רואה שני חברי מהפלוגה רבים על שמירה. בדרך הוא רואה את שניהם הרוגים אחד ליד השני, ואז הבטיח לעצמו שהוא יותר לא רב.

אז הוא מגיע לפה ואומר לדוד שלום לחכות. אומר לסמל שלו, קנדל, שיתחיל להביא שקים עם חומרי נפץ. אז כל פעם יקי מתקדם ויורה צרור. רץ לפה זורק לדוד שלום את השקים, והוא מתחיל לערום אותם. בשלב כלשהו הוא אומר לו להפעיל אותם. מפעילים. זה בעצם האקט האחרון של הקרב בגבעת התחמושת.

שניהם מקבלים צלי"שים. יעקב חיימוביץ הוא דוד שלום אחרי המלחמה היה הלום קרב ועזב את הארץ. הוא הגיע לפה במקרה ולא באמת ידע מה קורה אתו. הוא עמד לעבור מול הבונקר ונעצר על ידי יקי שכמה דק'

קודם לכן נפצע מכדור. הם מארגנים חומרים נפץ מהחיילים מאחור. הוא זורק לו את זה על הגג, שהיה מקום בטוח. הוא עורם את כל חומרי הנפץ על הגג. כל הגג הוא שחזור חדש.

בחוף הסתובבו חיילים כאשר הם מבינים שהם כבר בתום הקרבות. דווקא אחד הקצינים הזוטרים של הפלוגה הראשונה, עופר פניגר, שהיה איש מיוחד במינו, חלילאי, צייר, כותב שירים ומכתבים, ליריקן מגבעת חיים, בחור מאוד רגיש, מסתובב לו כאן במה שהיה, ובדיעבד כתבו, בית הספר, גבעת התחמושת והגבעה הצרפתית או גבעת המבתר. שם היו עוד ירדנים. טנקים שהתעמתו אחר כך עם הטנקים של חטיבה 10, חטיבת הראל שהגיעו מתל אל פול. הם היו ממוקמים, כאן היה כוח ירדני שירה כל הזמן. הצנחנים כבר פירקו את החגורים והרגישו שהם ביצעו את המלאכה, בייחוד אחרי פיצוץ הבונקר הגדול הבינו שהעסק גמור. **אז פתאום** באחת ההפגזות, פגיעת מרגמה או צלף, עופר פניגר מקבל פגיעה ישירה ונהרג במקום. מבינים שעדיין יש דברים לחסל. בספר המורשת של מג"ב נאמר שיחידה שלהם הגיעה לפה בטעות ונתנה פייט חזרה. יודעים גם שחטיבת בסופו של דבר חיסלה את הכוח הירדני הזה, ואז באמת גם ירי מבחוץ הפסיק לאיים על החיילים והצנחנים סיימו את המלאכה.

במקום הזה קצבולו 15 חיילים צל"ש, שלא היה לזה אח ורע. מהם רופא אחד ושני חובשים :

עיטור הגבורה הוענק לטוראי איתן נאווה

עיטור העוז הוענק ללוחמים :

החובש רב"ט יגאל ארד

טוראי דוד שלום

טוראי יעקב חיימוביץ

עיטור המופת הוענק ללוחמים :

סרן ניר ניצן

סגן מפקד פלוגת השריון סרן רפי ישעיה

סגן צבי מגן

סגן יורם אלישיב

הרופא סגן ד"ר אורי פרנד

רב"ט ישראל צוריאל

רב"ט אברהם קטן

החובש טוראי אורי ליבוביץ

טוראי דידיה גוטל

טוראי נפתלי כהן

טוראי יהודה קנדל

סך הכל 120 ירדנים הגנו על הגבעה הזו. 36 הרוגים בבית לשוטרים וגבעת התחמושת. 15 צל"שים, מסי גבוה באופן חריג (בדומה לקרב בתל פאחר).

יהודה קנדל הוא בחור דתי מכפר פינס. לא מזמן הוא איבד את בתו באחד המאורעות, בפריצת מחבלים.

הגלעד – הוקמו כאן שני מערומי אבנים, אלו הנמצאים במקום הם לא המקוריים אבל מסמנים אותם. אחד לזכר 36 הרוגי חטיבת 55, גם הכוח של בית הספר לשוטרים וגם הכוח של לוחמי גבעת התחמושת, גדוד 66.

על יד זה היה מערום אבנים נוסף שאומרים שעליו הושארה כתובת שאומרת 'כאן לחמו באומץ והגבורה חיילי האויב'. עם כל מה שעבר על הצנחנים היה להם את גדולת הלוחם לתת כבוד ללוחמים הירדנים והם בנו להם גלעד. כמו כן היו כמה מפגשים בין החיילים.

מאחור יותר הוספו כאן שמות של לוחמי החטיבה שנפלו בקרבות ישראל האחרים – במלחמת ההתשה,

מלחמת יום הכיפורים, תעסוקה מבצעית, מלחמת של"ג. עוד הגדילו לעשות שהתחברו לשמות נופלים מקרב הבנים של לוחמי החטיבה שנפלו במלחמות אחרות.

נסיעה לתל אביב

בתקופת האופוריה בין 1967 ל-1973 גדול המלחינים היה יאיר רוזנבלום. אחד השירים שיאיר רוזנבלום הלחין נקרא 'זה השיר שלך', שיר שמדבר על תיכוניסטים ערב הגיוס וגיוסם. אחד הזוגות היו בתיכון, ערב בגיוס, אחרי שהם התגייסו אחד החברים שלו לקח אותה והתחתן איתה. אבל במלחמת ששת הימים הוא נהרג. אחרי המלחמה היא חזרה אל אותו בחור שהיה חבר שלה בתיכון והסתבר שהבחור שנהרג, שהיה בעלה, כתב לה שיר. לאחר שהיא חזרה לחבר הנעורים שלה הם הלחינו את השיר.

זה השיר שלך \ אבי קורן

זה השיר שלך שמתנגן ברקע

זה השיר שלך שמתנגן ברקע

זה השיר שלך מתי אותו כתבת

זה השיר לאישה שאותה אהבת

זה השיר שלך היא חזרה או הלכה

היא איתך לא איתך

אז תדע זה השיר של כולנו

זה השיר שלך אשר פתאום שובר לי את הלב

זה השיר שלך שכל כך מספר לי

זה השיר שלך בעבורו נשרפת

זה השיר לאישה שכל כך אהבת

זה השיר שלך היא חזרה או הלכה ...

זה השיר שלך שמתנגן ברקע

זה השיר שלך שמתנגן ברקע

ואני מצטרף אליו בקולי

ופתאום פתאום הוא גם השיר שלי

לא סיפרת הסתרת הוא פתאום מתגבר

ופתאום פתאום הוא אלי מתחבר

היא בוכה לא בוכה

אם חשבת לך שזה השיר שלך

הוא בוער בי עד קצה נשמתי

את עצמי עצמך את חיי ומותי

לא הנחת לא זנחת אחרון הצלילים

ופתאום פתאום הוא גם השיר שלי

בליבי הבוכה סודך הוא משאיר

וכמו נר התמיד הוא יבער ויאיר

סיכום - כמדריכים לא מן הנמנע שבתוך קהל המודרכים יהיה קרובים של מישהו שנפל בקרב. על קרב גבעת התחמושת יש לא מעט ביקורת בין היתר מהסוג של – מדוע לא חיכו לבוקר? מדוע לא נתנו לחיל האוויר לחסל את המלאכה? מדוע לא העלו גדוד טנקים?

אמנם זה חכמה לאחר מעשה. חוסר המודיעין וחוסר הפעולות המקדימות העלו את הרעיון בראשם של כמה אנשים שהעזו להתבטא ולכנות את קרב גבעת התחמושת כקרב מיותר. דברים כאלה נשמעו. כמדריכים שמנתחים את סיפור הקרב צריך מאוד להיזהר מאמירות מסוג זה.

אתרי הבשיבוזוקי – בשיבוזוקי (פירושו המשמר הראשי \ שומרי הראש) זה יחידת המשמר העות'מאנית, הטורקית, שקיבלה את המשימה לאבטח את דרך יפו – ירושלים. יודעים שהיא קידמה 17 תחנות משמר לאורך הדרך שהיום יש שרידים של 3 מהן. אחת היא בירושלים בתוך האתר של משטרת מחנה יהודה. הוסיפו שם מבנה נוסף מאוחר יותר, אבל הייתה שם תחנת משמר.

השנייה שניתן לראות אותה היא באזור שער הגיא, מול החאן מצד שמאל יש תחנת פז, מאחוריה יש מבנה – הוא תחנת המשמר.

יש משהו שאפשר למנות אותו כשייך לעניין הזה, כאחד מה-17 או נוסף להן, יש על זה דעות חלוקות, זה בתוך או בחצר מנזר השתקנים, בחלק הצפוני של המתחם. לא רחוק היה שם מאוחר יותר מלון של משפחת בטאט הירושלמית, מלון המכבים. ישנו קיר, משאר, ממבנה עות'מאני טורקי שמתוך שתי אבנים בו סותתו מעין טבעות אבן, אומרים שזה נועד לקשירת סוסים. אומרים שזה היה כנראה אורווה או חדר כזה או אחר של חיל המשמר שהחזיק שם סוסים. בגלל הקרבה לשער הגיא אולי זה בעורף התחנה של שער הגיא או בנוסף, לא יודעים בדיוק.

התחנה השלישית הקיימת בוודאות היום משמשת כמוסך. היא נמצאת בקומפלקס הגדול של מחלף המטאורולוגי, משמר השבעה. כשנוסעים דרומה אפשר לראות ממערב מעל שלט גדול 3-4 שיניות, זה קצה השיניות של גג המבנה.

תמליל סיור מספר 72 לאבו גוש ועין כרם

מסלול: כנסיות באבו גוש ובעין כרם, כנסיית יוחנן במדבר באבן ספיר ובית ג'מאל

נסיעה לאבו גוש

כל הכנסיות נמצאות כללית ליד כביש 1, ובכל מקום צריך לרדת קצת מהכביש הראשי. סדר הכנסיות בסיור לא היה אלגנטי כל כך, בגלל מגבלות של שעות פתיחה, והפסקת צהריים שיש ברובם. התחלנו באבו גוש, נסענו לעין כרם, לאבן ספיר וחזרנו לאבו גוש, ובסוף בית ג'מאל. כל האתרים ללא תשלום.

ספרים מומלצים: "אל גן נעול- סיורים במנזרי הארץ"- נירית שלו-כליפא. ספר שימושי ולא אקדמי, עם צילומים נהדרים של ברוך גיאן. הוא מציע מסלולי טיול במנזרים לפי אזורים ולפי זרמים נוצרים. אבו גוש – יואל בן-דב, בהוצאת יד יצחק בן צבי. אין הדפסות חדשות אלא רק בספריות או חנויות יד שניה. יש מידע מפורט ותמונות יפות על הכנסיות ותולדותיהן ועל הכפר וההיסטוריה שלו. עין כרם- חוברת אריאל מסי' 61: שכתב משה עמירב.

מנזר לטרון - "מנזר השתקנים" בפי העם, מדרום לכביש 1. לפי מסורת נוצרית מאוחרת המנזר עומד במקום שבו נולד וגדל הגנב הטוב, שנצלב עם ישו. בכל ספרי הבשורה מסופר שישוע נצלב עם עוד שני גנבים. בלוקאס יש גם הבלד בין הגנבים: אחד מהם מביע אמונה בישוע ומבקש מישוע שימחל לו על חטאיו, ממש חוזר בתשובה ברגע האחרון בחייו, ולכן נקרא הגנב הטוב. ישוע מביטח לו שעוד באותו יום הם ייפגשו בגן העדן. הגנב השני מזלזל בישוע, לועג לו, ולכן נקרא הגנב הרע. זה לא אתר מאוד קדוש או חשוב לנוצרים, לא חייבים לבקר, ומספיק לשלב אותו בהדרכת דרך.

בסיס המגדל שבמנזר היה שייך למצודה צלבנית שהיתה כאן, ושמרה על הדרך לירושלים. שם המצודה היה לה-טורון דה-שבאליה = מגדל הפרשים בצרפתית. השם הזה השתבש בערבית לטרון, גם כי המקום היה הומה שודדים וגנבים, שהציקו לצליינים הנוצרים. לטרוניוס=גנב בלטינית.

הנזירים בטרון הם תירפיסטים, הם שייכים למסדר הבנדיקטיני, אך הם זרם קפדני ומחמיר יותר, משכימים בשעה 00:30, ועובדים בשטחי החקלאות הגדולים שלהם, בכרמים ויקב.

אמאוס ניקופוליס – מצפון לכביש 1, זה מקום הרבה יותר חשוב לנוצרים. אמאוס מוזכר רק בבשורה לפי לוקאס, לשם הלכו שניים מתלמידיו של ישוע, ביום ראשון שלאחר הצליבה, והוא התגלה אליהם בדרך מירושלים, לאחר שקם לתחייה. הם מאוכזבים מישוע, כי הבינו שהוא כנראה לא המשיח. שמו של אחד מהם היה קליופס, והם הזמינו אותו לאכול איתם ארוחת ערב בבית קליופס באמאוס. רק כשבצע את הלחם במהלך הארוחה הם זיהו אותו כישוע, וברגע שזיהו אותו הוא נעלם, והם מיהרו לשוב לירושלים לספר לתלמידים על ההתגלות. לוקס כ"ד 13 – 35: 13 והנה שניים מהם היו הלכים בַּעֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה אֶל־כַּפֵּר אֶחָד הַרְחֵק מִירוּשָׁלַיִם כַּשְּׁשִׁים רִישׁ וַיִּשְׁמוּ עִמָּאוּס: 14 וְהֵם נִדְבְּרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ עַל־פְּלִתְהֵקְרוֹת הָאֵלֶּה: 15 וַיְהִי הֵם מִדְּבָרִים וּמִתְנַפְּחִים יַחַד וְהֵנָּה יִשְׁוּעַ עֹצְמוֹ נֹגֵשׁ וַיֵּלֶךְ אִתָּם: 16 וַעֲיִנֵיהֶם אֲחוּזוֹת וְלֹא יָכִירוּהוּ: 17 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם מֶה הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אַתֶּם נֹשְׂאִים וְנֹתְנִים בָּהֶם יַחַדוּ בְּדֶרֶךְ וַיַּעֲמֵדוּ וַיִּפְּנֵיהֶם זַעֲפִים: 18 וַיַּעַן אֶחָד מֵהֶם וַיִּשְׁמוּ קְלִיּוֹפֹס וַיֹּאמֶר אֵלָיו הַאֲתָה בְּדֶרֶךְ גָּר בִּירוּשָׁלַיִם וְלֹא יָדַעְתָּ אֶת־אִשְׁרֵי נַעֲשֶׂה בְּתוֹכָהּ בְּיָמֵים הָאֵלֶּה: 19 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם וְמָה הִיא וַיַּגִּידוּ אֵלָיו מַעֲשֵׂה יִשְׁוּעַ הַנְּצִירִי אֲשֶׁר הָיָה אִישׁ נָבִיא גָבוֹר בַּפֶּעַל וּבְאֵמָר לִפְנֵי הָאֱלֹהִים וְלִפְנֵי כָל־הָעָם: 20 וְכֹהֲנֵינוּ הַגְּדוֹלִים וְזִקְנֵינוּ הַסְּגִירָהוּ לְמִשְׁפַּט־מִנּוֹת וַיִּצְלְבֵהוּ: 21 וְאַנְחֵנוּ קוִינּוּ כִּי זֶה־הוּא הַעֲתִיד לְגַאֲלֵת אֶת־יִשְׂרָאֵל וְעַתָּה זֶה שִׁלְשֶׁת יָמִים הַיּוֹם מֵאֵז נַעֲשׂוּ אֵלָה: 22 אֵלָּא שְׁגַם־נִשְׁים מִקִּרְבֵּנוּ הַחֲרִידֵנוּ אֲשֶׁר־קָדְמוּ בְּבִקֹּר לְבֵא אֶל־הַסֶּקֶר: 23 וְלֹא מֵצָאוּ אֶת־גּוֹיָתוֹ וְתַבְּנִינָה וְתַגְדְּנָה כִּי רָאוּ גַם־מְרָאָה מְלֵאכִים הָאֲמֵרִים כִּי־הוּא חַי: 24 וַיִּלְכוּ אַנְשִׁים מִשְׁלָנוּ אֶל־הַסֶּקֶר וַיִּמְצְאוּ פֶּאֶשֶׁר אֲמָרוּ הַנְּשִׁים וְאוֹתוֹ לֹא רָאוּ: 25 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם הוּי חֲסִרִי דַעַת וְכַבְדִּי לֵב מִהֲאֵמֶן כָּל אֲשֶׁר־דְּבָרוּ הַנְּבִיאִים: 26 הֲלֹא עַל־הַמְּשִׁיחַ הַזֶּה לְסַבֵּל אֶת־כָּל־זֹאוֹת וְלַהֲפִסֵּ בְּכַבּוֹד: 27 וַיִּחַל מִמּוֹשֶׁה וּמִפְּלִתְהַנְּבִיאִים וַיְבַאֵר לָהֶם אֶת־כָּל־הַכְּתוּבִים הַנִּאֲמָרִים עָלָיו: 28 וַיִּקְרְבוּ אֶל־הַכֶּפֶר אֲשֶׁר־הֵם הֹלְכִים שָׁמָּה וַיִּשְׂם פָּנָיו וַיְהִי כִּהְלֵךְ לוֹ לְדֶרֶכּוֹ: 29 וַיִּפְּצֵרְבוּ לְאֹמֶר שְׁבָה אֲתָנוּ כִּי עֲתֵרְבָה הַגִּיעַ וְנִטָּה הַיּוֹם וַיָּבֵא הַבְּתִיחָה לְשֶׁבֶת אִתָּם: 30 וַיְהִי פֶּאֶשֶׁר הִסֵּב עִמָּהֶם וַיִּשָׁח אֶת־הַלֶּחֶם וַיִּבְרֶךְ וַיִּבְצַע וַיִּתֵּן לָהֶם: 31 וַתִּפְּקַחְנָה עֵינֵיהֶם וַיִּכִּירוּהוּ וְהוּא חָמַק עֵבֶר מַעֲיָנֵיהֶם: 32 וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ הֲלֹא בָעֵר הַזֶּה לִבְבָנוּ בְּקִרְבָנוּ בְּדָבָרוּ אֵלֵינוּ בְּדֶרֶךְ וַיִּפְתַּרְלָנוּ אֶת הַכְּתוּבִים: 33 וַיִּקְוֵמוּ בַּשָּׁעָה הַהִיא וַיִּשׁוּבוּ יְרוּשָׁלַיִם וַיִּמְצְאוּ אֶת־עֲשָׂתֵי הָעֵשֶׂר וְאֶת־אֲשֶׁר אִתָּם וְהֵם נִקְהָלִים יַחַד: 34 וַאֲמָרִים אִכּוּ קֶם הָאֲדוֹן מִרְהֻמַּתִּים וְנִרְאָה אֶל־שְׁמֵעוֹן: 35 וַיִּסְפְּרוּ גַם־הֵם אֶת אֲשֶׁר בְּדֶרֶךְ וְאֶת אֲשֶׁר הִפְּרִיחוּ בְּבִצִיעַת הַלֶּחֶם:

זיהוי אמאוס - יש 3 אתרים שונים שזוהו כאמאוס. יש אי ודאות לגבי המרחק של אמאוס מירושלים, ולכן התפתחו לאורך ההיסטוריה כמה מסורות לגבי מיקומו. שני כתבי יד העתיקים ביותר של הברית החדשה ששרדו הם ממאה 4, ימי קונסטנטינוס. אחד מהם הוא קודקס סיניטיקוס, נמצא בסנטה קתרינה בסיני. השני הוא קודקס ותיקאנוס, שמור בותיקן. יש כמה הבדלים קטנים בין כתבי היד, ולא ברור מי נכון יותר. בקודקס סיניטיקוס כתוב שהמרחק של אמאוס מירושלים הוא 160 סטאדיה (160 ריס 185X מטר=30 ק"מ). בקודקס ותיקאנוס כתוב שהמרחק הוא 60 ריס= 11 ק"מ.

בתקופה הביזנטית החליטו שאמאוס היא בניקופוליס ליד לטרון, לפי 30 ק"מ, ובנו שם כנסייה גדולה.

בתקופה הצלבנית החליטו שאמאוס היא במרחק 11 ק"מ, ולכן הנציחו אותה באבו גוש. יתכן שמצאו את טבלת האזניים של הלגיון ה-10(נמצאת בכנסייה) וקישרו זאת עם הספור של יוספוס פלביוס על אמאוס והלגיון ה-10, שבה שם מאגר מים.

בתקופה האיובית, הצלבנים כבר לא שלטו באבו גוש, לכן במאה 13 קבעו את המסורת לקוביבה (שטח B פלשתינאי), על הדרך הצפונית לירושלים. הם בנו שם כנסייה פרנסיסקנית שפעילה עד היום, ומנציחה את הספור של אמאוס. גם היא מתאימה למרחק הקצר יותר, של 11 ק"מ.

לקבוצה נוצרית צריך לבחור מקום אחד ולא לדבר על אפשרויות הזיהוי השונות. אורתודוקסים מתחברים יותר לביזנטים, ולכן ילכו לאמאוס-ניקופוליס ליד לטרון. עם זרמים אחרים אפשר ללכת לאבו גוש או לטרון, כי לקוביבה לא יכול להיכנס מורה דרך ישראל.

אבו גוש (אבו ע'וש): ראשיתו של הישוב עוד לפני בית ראשון, אך לאורך ההיסטוריה שינה את מיקומו ואת שמו.

קריית בעל – השם בתקופה הכנענית, על שם האל הכנעני, הישוב היה בראש הגבעה.

קריית יערים – מימי בית ראשון עד התקופה הביזנטית, הישוב המשיך בראש הגבעה ומדרונותיה. אליו הובא ארון הברית אחרי שהוחזר מהפלישתים (ספר שמואל).

קריית אל-ענב (קריית הענבים) – בתקופה המוסלמית המוקדמת – הישוב ירד לרגלי הגבעה ליד המעיין (כיום בקריפטה של הכנסייה). זה מקור השם של הקבוץ שהוקם ממול – קריית ענבים.

אבו גוש (אבי הרעש) – השם מהמאה ה-19, על שם החמולה העיקרית בכפר. הכפר הערבי של העת החדשה החל במאה 16-17, עם ראשית התקופה העות'ומנית. כיום כ-6000 תושבים, כולם מוסלמים. הכפר הוא פרו-ישראלי בדרך כלל, ואין כאן בעיות בטחונית.

המסגד החדש והגדול, עם 4 מינרטים, נבנה במימון ממשלת צ'יניה, שתרמו מיליוני ₪ להקמתו. גם הסגנון של המסגד הזה הוא כמו בצ'יניה. המסגד מנסה להתמודד בדומיננטיות של הכנסייה הבולטת בראש הגבעה, עם הפסל של מרים וישוע. לפי הספור המקובל בין תושבי הכפר – מוצאם הוא באדם צירקסי מהרי הקווקז, שהגיע לכאן בתקופה העות'ומנית. אין הוכחה ברורה לספור הזה, אך עד היום התושבים רואים עצמם כערבים ממוצא קווקזי, ולכן יצרו קשרים עם צ'יניה. בתוך הכפר אבו גוש יש 2 אתרים נוצרים חשובים:

הכנסייה הצלבנית ומנזר הבנדיקטינים

הכנסייה ממוקמת בלב הכפר, בצמוד למסגד העתיק. השם הרשמי שלה הוא כנסיית התחיה, אך השם מבלבל ולא מוצלח, כי התחיה התרחשה בקבר בירושלים ולא כאן, ולכן לא משתמשים בשם זה. כאן מנציחים את ההתגלות באמאוס, כי זה אחד המקומות שמוזהה כאמאוס, מהתקופה הצלבנית.

הדרכת מקומית של האח אוליבייה

(הוא לא נקרא "אב" כי לא עבר הסמכה לכמורה):

המנזר קטן, עם מקום ל-13 נזירים. כיום גרים בו רק 10 נזירים. הם נוצרים קתולים שחיים לפי תקנון המסדר הבנדיקטיני.

בנדיקטוס (בלטינית=ברוך, המבורך) נולד בשנת 480 ברומא ולמד שם. הוא התאכזב מהאווירה הפגאנית-אלילית שהיתה ברומא. הוא החליט לפרוש מהלימודים והלך להתבודד במערה בסוביאקו, כ-60 ק"מ מזרחה לרומא, כדי להקדיש את חייו לאלוהים. הוא חי במערה תקופה מסוימת, ואז עבר למונטה-קאסין בין רומא לנפולי, שם הוא כתב את התקנון (רגולה) של הנזירים.

התקנון הבנדיקטיני נכתב ע"י בנדיקטוס לפני כ-1500 שנה. הוא מיועד לחיים משותפים של הנזירים-קונוס-דיוס (קונוביוס), כמו בקומונה. גם לפניו היו תקנונים של נזירים, אך הם היו מיועדים לנזירים סגפנים (הרמיטים). התקנון של בנדיקטוס מתאים יותר לאנשים רגילים, מגדיר שעות שינה, ארוחות. הוא מגדיר את המנזר כבית מדרש לשירות האלוהים, מקום סגור שבו הנזיר עושה תשובה, ומתקן את החיים הרוחניים שלו. **החיים במנזר** – הסמלים שלהם מתארים את החיים במנזר: פאקס=שלום בלטינית. אורה לאבורה= תפילה ועבודה בלטינית. הנזירים חיים חי הגות ומתמקדים רק בתוך המנזר. הם לא מפיצים, לא מסיונרים, ולא מטפלים בקהילות נוצריות. לכן רוב המנזרים שלהם נמצאים במקומות מבודדים. כאן המנזר נמצא באמצע הכפר המוסלמי, אך הכפר התפתח מסביב למנזר רק בשנים האחרונות. גם אם היו במקום נידח – סדר היוס שלהם היה דומה.

הנזירים מתפללים כמה שעות כל יום בתפילות משותפות, בעיקר עם פרקי תהילים. בתקנון כתוב שצריך לשיר את כל 150 המזמורים בתהילים בכל שבוע. הנזירים לומדים תיאולוגיה וליטורגיקה בשעות מסוימות, וגם שותקים בשעות מסוימות.

העבודה – הם גם עובדים לפרנסתם כדי להתקיים ולא חיים מתרומות. המנזר הוא כמו משק אוטרקי. כאן קמים רק ב-30: 4... שטח המנזר קטן ואין חקלאות רבה, מלבד כמה עצי פרי. עוסקים בקרמיקה, במפעל קטן לקדרות. יש להם חנות שמוכרת לתיירים את התוצרת. יש נזירים שעוסקים גם בתחזוקת המנזר ובגנות, עובדים במכבסה ובגיהוץ ולא מעסיקים פועלים זרים.

אוליבייה הוא אחד הנזירים הוותיקים כאן. עבד הרבה שנים בצפוי גלזורה במפעל. כיום עובד גם בגנות ובהכנת ליקרים מלימונים (לימונצ'לו), מפסיפלורה ועוד.

עקרונית יש תורנות מטבח בין הנזירים, שמבשלים לכולם – שבוע-שבוע. זה לפי התקנון המקורי של בנדיקטוס, אך לא תמיד מקפידים על החוק הזה, כי יש כאלה שעדיף שלא יבשלו...

יש התלבטות איך להסתדר עם הטכנולוגיה החדשה. האם להשתמש באינטרנט או לא? יש לו יתרונות אך אפשר גם לבזבז עליו הרבה זמן. כל נזיר הוא בסך הכל בן אדם.

גברים ונשים – מאחורי הגדר גרות 12 נזירות, אך הן חיות במנזר נפרד לחלוטין. מנזר הגברים ומנזר הנשים מנוהלים בנפרד לגמרי, עם מטבח נפרד, אך כל יום יש 3 תפילות משותפות בכנסייה, של הנשים והגברים, וזה דבר מאוד לא רגיל במנזר. זו מסורת בת 500 שנה שהחלה ברומא במאה 15, ע"י הנזירה המייסדת: סנט פרנסיס מרומא. בצרפת יש עוד 2 מנזרים שמתנהלים כך. הנזיר מדבר אל הנזירה בלשון ריבוי, כדי לכבד אותה ולשמור על ריחוק.

השפה – לא כל הנזירים כאן צרפתים, אך כולם מדברים צרפתית. יש קשרים ומפגשים עם נזירים ממנזרים אחרים, ויש כנסים משותפים בירושלים. עם נזירים גרמנים יש פחות קשר בגלל השפה.

הלבוש – בנדיקטוס אמר שהצבע לא חשוב, ושילבשו בגדים פשוטים שמתאימים לאזור. המסורת הבנדיקטינית היא של גלימות שחורות (כמו הגרמנים בדורמיציון והנזירים בטבחה). כאן לובשים גלימות לבנות כי הם שייכים לפלג של המסדר, שנוצר בטוסקנה במאה 14, והרעיון הוא להקדיש את משפחת הנזירים למרים הקדושה. פעם היו גלימות צמר לבנות, היום מכותנה. הבגדים הם לא הכי חשובים, וכשיוצאים מהמנזר לובשים בגדי ב"י-גלימה בצבע קרם. כשנמצא בחו"ל לובש בגדים רגילים כדי לא להתבלט.

הספור האישי – אוליבייה נולד בדרום צרפת, להורים נוצרים חילונים, אנטי דתיים. הקשר הראשון שלו עם ישראל החל בגיל 13 כשראה בקולנוע את הסרט אקסודוס, 3 שעות של קיטש הוליוודי. הוא התפעל מאוד וזה פתח לו אופק חדש. בגיל 19 ביקר במנזר ונמשך לחיים הרוחניים האלה. שרת בצבא בחיל היס הצרפתי, ורצו שיחתום קבע, אך הוא החליט להיות נזיר. הוא נפרד מהחברה שלו, והצטרף למנזר בנורמנדי, ובגיל 22 היה

כבר נזיר צעיר. אבא שלו היה מזועזע מזה. דרך שירי תהילים שלמד - נוצר אצלו קשר עם ישראל, ארץ המקורות, וירושלים עיר הקודש. קהילת המנזר כאן הוקמה ע"י המנזר בנורמנדי, וכשהיה חסר כאן נזיר - שלחו אותו לכאן.

כל נזיר צריך לנדוד על קביעות במנזר מסוים, והוא כאן מגיל 27, מ-10 ביולי 1977. כשקרא בספר שהאוניה אקסודוס (יציאת אירופה) הפליגה מצרפת ב-10 ביולי 1947, הבין בזה סמליות שהוא הגיע לכאן, וזה מקומו. הוא בא לכאן עם הרבה מוטיבציה, ומרגיש מאושר שהגשים את חלומו. מאמין שירושלים היא עיר הפרדוקסים וגם עיר השילובים. אפשר לחיות ביחד עם כל הדתות בכבוד הדדי.

לפני כמה שנים הוא קבל אזרחות ישראלית והוא מתגאה על כך, כי כיום קשה מאוד לקבל אזרחות למי שלא יהודי. לפי החוק היה צריך לוותר על אזרחות צרפתית, אך שר הפנים ויתר לו על הדרישה הזו, והוא מחזיק 2 אזרחויות, זה מקרה ללא תקדים לאיש דת נוצרי. פרוש השם אוליבייה בצרפתית- עץ הזית. בערבית קוראים לו זיתון, או זיתוני...

ביקורים במנזר- גם תיירים נוצרים, ותלמידים מאבו גוש באים לכאן ללמוד על ההיסטוריה של המקום.

סוף הדרכת אוליבייה.

היסטוריה של הכנסייה : מאה 2- יוסף בן מתתיהו כתב (במלחמות היהודים ברומאים) שאספסיאנוס נתן את אדמות אמאוס לותיקי הלגיון העשירי, במרחק של 60 ריס מירושלים. בכתבי יד אחרים כתוב 30 ריס מירושלים (אולי במוצא?), אך ייתכן שהיה עוד מקום שנקרא אמאוס. אמאוס של המכבים נמצא ליד לטרון. **דרך רומית** עברה כאן, בין יפו לירושלים, וכאן נמצאה אבן מיל ה-9 של הדרך (מוצגת בגן ליד השער). הלגיון ה-10 התיישב כאן במאה 2, ובנה מאגר מים ומצודה כדי לשמור על מי המעיינות שנובעים כאן. החלק התחתון בקיר החיצוני הוא שריד למאגר המים הרומי, ויש בו אבן בשימוש משני, עם טבולה אנסטה- כתובת של הלגיון ה-10 פרטנזיס.

מאה 12 - הכנסייה הצלבנית נבנתה ב-1150 ע"י האבירים ההוספיטלרים, בגלל שזיהו כאן את אמאוס, לפי לוקאס כ"ד. הכנסייה נבנתה מעל המאגר, כשהמאגר הפך להיות הקריפטת שלה. הבניין בנוי עם קירות עבים מאוד בין 2.40 ל-3.80 מטר. המקום היה נטוש כ-700 שנה, הפך לאורוות וחאן מוסלמי, אך לא נהרס ונשאר שלם.

מאה 19 - ב-1873 העותומנים העניקו את הכנסייה לצרפת הקתולית, כפיצוי על זה שכנסית סנט ג'ורג' בלוד נמסרה לאורתודוקסים. צרפת קבלה בעלות על הכנסייה והאדמות סביבה, והחלה לשפץ את המקום.

יש 3 כנסיות צלבניות שנשארו שלמות עד היום בארץ: המסגד הגדול ברמלה, סנטה אנה בווייה דולורוזה, והכנסייה כאן באבו גוש. גם כנסית הקבר צלבנית בבסיסה, אך יש בה גם שאריות קודמות ותוספות מאוחרות.

בתוך הכנסייה הצלבנית : הבנייה בסגנון רומנסקי, אופייני לצלבנים במאה 12. בזיליקה עם עמודים עבים. בצד המזרחי נשארו ציורי קיר מקוריים מהמאה ה-12. הם היו מכוסים בטיח ואבנית עד שנת 2000, בגלל הלחות שחדרה וחלחלה לקירות במהלך מאות השנים שהיה נטוש. הציורים נחשפו בשנת 2000, רשות העתיקות התעקשו שלא לשחזר אותם כדי לשמור על האותנטיות.

הציורים בסגנון ביזנטי, כי האומנים היו כנראה אורתודוקסים. הכתובות בלטינית כי הצלבנים היו קתולים. באפסיס המרכזי היה פרסקו של תחיית האדון מהמתים (אנסתאזיס). המוסלמים ריטשו את הפנים של הדמויות, כי זה אסור באיסלאם.

האקוסטיקה בכנסייה מעולה, ושמענו כמה שירים: מזמור תהילים, אלוהים נתן לך במתנה, אדון עולם.

הנזיר אוליבייה שר יחד עם שוטר קהילתי ממבשרת ציון, בטקס הפרידה של אהרונשיקי מפכ"ל המשטרה, מול 700 איש. אוליבייה בגלימה לבנה, שוקי במדים כחולים, והם נקראו הדואט בכחול-לבן... שניהם גם מדרום צרפת...

הקריפטת : הכנסייה התחתית (הקריפטת) ובמרכזה בור מים עם מעין שנובע כל השנה. המים כיום מזוהמים ולא לשתייה, כי זורקים בפנים כסף למשאלות. הנזירים מתפללים 6 פעמים ביום: 3 תפילות בכנסייה למעלה יחד עם הנזירות, ועוד 3 תפילות כאן למטה, רק של הגברים. שרים גם פרקי תהילים בעברית.

אתרים בנדיקטינים בארץ, מחולקים לפי פדרציות לאומיות: בנדיקטינים צרפתיים - מנזר אבו גוש (גברים ונשים), מנזר נשים בהר הזיתים ליד פאטר נוסטר (מוכרות איקונות בסגנון מזרחי).

בנדיקטינים גרמנים - כנסית דורמיציון, כנסית נס הלחם והדגים בטבחה שבכינרת. מנזר לטרון- תירפיסטים ששייכים לבנדיקטינים אך קפדנים יותר.

כנסיית גבירתנו של ארון הברית ומנזר האחיות סנט ג'וזף

מנזר, כנסייה ובית הארחה שנמצא באבו גוש בראש הגבעה.

הדרכת עמיתים - מרי-ג'אן רומב

מרי-ג'אן רומב נולדה בשנת 1850 בצרפת. כבר בצעירותה הצטרפה למנזר ממסדר האחיות של סנט ג'וזף. מטרת המסדר הזה הינה להעניק סיוע רפואי וסעד לנזקקים בכל מקום שצריך. היא קיבלה את השם **האחות ג'וזפין**, ובהיותה בת 19, בשנת 1869, האחות ג'וזפין נשלחה לארץ הקודש.

האם הראשית של מסדר האחיות של סנט ג'וזף מגיעה לביקור בארץ בשנת 1901, ג'וזפין לוקחת אותה לראות את קריית יערים, מקום בו התאהבה עמוקות, אשר בפי המקומיים נקרא "ההר הקדוש". ג'וזפין ואם המסדר משתכנעות שזה המקום המתאים ביותר להקמת מנזר למסדר שלהם. אם המסדר מפקידה בידי ג'וזפין סכום של 5,000 פרנקים, על מנת לרכוש שטח להקמת המנזר.

ג'וזפין עוברת לגור בקרית יערים וכעבור שנתיים, בשנת 1903, מצליחה לרכוש חלק מהשטח תמורת 20,732 פרנקים....רגע.... 5,000 מול 23,732 ?? יש פה אי התאמה קטנה.... המסורת במקום מספרת שלג'וזפין נעשה נס... ומטבעות הזהב התרבו לסכום הדרוש ואפילו מעבר לכך...

כעבור כשנתיים, איכר מגלה קיר מעוגל וריצפת פסיפס של הכנסייה הביזנטית שעמדה במקום. מובן שג'וזפין רוכשת גם את השטח הזה, ואז מתחילים לעבוד. ההחלטה היא שבונים כאן מבנה למנזר, כנסייה ובית הארחה. הפטריארך של ירושלים מגיע אישית להנחת אבן הפינה ב-1911, והקומפלקס נבנה חלקית.

המנזר תחילה ואז... פורצת מלחמת העולם. התורכים מגרשים את כל הנתינים הצרפתים מהארץ ב-1914. הצרפתים מצליחים לשוב רק כעבור 5 שנים. ג'וזפין כל כך רוצה לבנות את הכנסייה, עד שהיא מנהיגה מיסה שבועית על שרידי הכנסייה הביזנטית.

הבניה מתחדשת וב-20 לאוגוסט 1924 הארכיבישוף של ירושלים חונך את הכנסייה שמקודשת ל: "גבירתנו של ארון הברית" בצרפתית: Notre Dame du Tabernacle – כאן נשאלת השאלה: למה ארון הברית? קצת תיאולוגיה נוצרית – מרים היא הרי תיאוטוקוס Theotokos נושאת האל ברחמה, כאן ההקבלה, כמו שארון הברית נשא את האל/את רוחו/את דבריו, כך מרים הכילה בתוכה את האל ודבריו, לכן כל קדושה שהייתה לארון הברית, עוברת כעת למרים.

זה בא לידי ביטוי גם בפסל שהוצב בראש המבנה בשנת 1931. הפסל מתאר את מרים עומדת על ארון הברית עם שני הכרובים, נושאת את ישוע בידיה. כשמביטים בפסל מלפנים רואים את ישוע כתינוק, נושא את לוחות הברית ומיכל המן שהיו בארון. כשמביטים בפסל מאחור רואים את ישוע יותר גדול ממרים.

בניית הקומפלקס כולו, כולל בית הארחה, מסתיימת בשנת 1935, האחות ג'וזפין לא זכתה לראות את סיום העבודות כי היא נפטרה בשנת 1927.

תחילה ג'וזפין נקברה בגן של המנזר אך לאחר מכן הועברה לתוך הכנסייה, מצד ימין של האפסיס. כעת הזמן להבין למה המקום הזה נקרא ההר הקדוש ומה אנו מוצאים כאן.

שמואל א' פרק ו' פסוק כ"א עד פרק ז' פסוק ב': **כא וישלחו, מלאכים, אל-יושבי קרית-יְעָרִים, לאמר: השבו פלשתים, את-אָרוֹן יְהוָה--רְדוּ, העלו אתו אֵלֵינוּ. א וַיָּבֹאוּ אַנְשֵׁי קְרִית יְעָרִים, וַיַּעֲלוּ אֶת-אָרוֹן יְהוָה, וַיָּבֹאוּ אֹתוֹ, אֶל-בֵּית אַבְיָנָדָב בְּגִבְעָה; וְאֶת-אֶלְעָזָר בְּנוֹ קִדְשֹׁי, לְשֹׁמֵר אֶת-אָרוֹן יְהוָה.**

כיון כמעט ואין ויכוח שכאן אכן קריית יערים, ויָרְבּוּ הַמְּיָמִים, וַיְהִי עֶשְׂרִים שָׁנָה; וַיָּנַחוּ כָל-בֵּית יִשְׂרָאֵל, אַחֲרֵי יְהוָה יְהוּדִים וְנוֹצְרִים כאחד.

סבורים שהשם של המקום הזה בערבית: **דיר אל אזר** משמר את שמו של אלעזר בן אבינדב שהיה הממונה על הארון בתקופת שהותו כאן.

במאה ה-5 נבנתה כאן כנסייה ביזנטית שחרבה עם הכיבוש הפרסי ב-614. (האפסיס והפסיפס שלה התגלו ב-1905). בכנסייה נבנתה מחדש במחצית המאה השביעית ונהרסה שוב במאה ה-11.

במאה ה-12, בשנת 1141 השטח הזה עובר לידי ההוספיטלרים שמקימים כנסייה כ-400 מטר מזרחית למקום הזה. זוהי הכנסייה הצלבנית שראינו במנזר הבנדיקטיני, שעומדת עד עצם היום הזה. הייתה בשימוש עד 1187 ואחר מכן שוב החל מהמאה ה-14, אז הוקם המנזר.

הכנסייה כיום, הינה מבנה בזיליקלי עם שלוש ספינות (Nave), ספינה מרכזית רחבה עם שתי שדרות עמודים עם כותרות קורינתיות עם קשתות ביניהם ושתי ספינות צרות (aisles) בצדדים. קומה שניה, עם חלונות לתאורה על הספינה המרכזית ועליה גג רעפים, וגגות רעפים משופעים על הספינות הצדדיות, ללא חלונות. הקירות הלבנים, מדגישים את תקרת העץ המרכזית המעוטרת בדמויות מלאכים סביב צלבים. ומוטיבים של צמחים שונים בתקרות הצדדיות.

כפי שהזכרנו קודם, מימין לאפסיס אנו מוצאים כמה קברים, ביניהם הקבר של ג'וזפין. משמאל לאפסיס ניתן לראות אבנים מהכנסייה הביזנטית המקורית. חלקים מהפסיפס הביזנטי נראים על רצפת הכנסייה.

לסיים, יש לנו כאן ליד הכנסייה, ציור שמן של דוד המלך מנגן בנבל. דוד המלך כאן על שום מה...? דוד רקד לפני ארון הברית כשהובילו אותו לכאן, ומיכל בת שאול צחקה ולגלה עליו בשל כך: שמואל ב' פרק ו': **ב וַיִּקַּם וַיֵּלֶךְ דָּוִד, וְכָל-הָעָם אַחֲרָיו, מִבְּעֵלְיָ, יְהוּדָה--לְהַעֲלוֹת מִשָּׁם, אֶת אָרוֹן הָאֱלֹהִים, אֲשֶׁר-נִקְרָא שֵׁם שָׁם יְהוָה צְבָאוֹת יֹשֵׁב הַכְּרִבִּים, עֲלָיו. ג וַיִּרְכְּבוּ אֶת-אָרוֹן הָאֱלֹהִים, אֶל-עֲגֹלָה חֲדָשָׁה, וַיִּשָּׂאֻהוּ, מִבֵּית אַבְיָנָדָב אֲשֶׁר בְּגִבְעָה; וַיֵּצֵא וַאֲחִיו, בְּנֵי אַבְיָנָדָב, נְהִיגִים, אֶת-הָעֲגֹלָה חֲדָשָׁה. ד וַיִּשָּׂאֻהוּ, מִבֵּית אַבְיָנָדָב אֲשֶׁר בְּגִבְעָה, עִם, אָרוֹן הָאֱלֹהִים; וַאֲחִיו, הֹלְךְ לִפְנֵי הָאָרוֹן. ה וַדָּוִד וְכָל-בֵּית יִשְׂרָאֵל, מְשַׁחֲקִים לִפְנֵי יְהוָה, בְּכֹל, וְצָעִי בְרוּשִׁים; וּבְכַנּוֹת וּבְנִבְלִים וּבַתְּפִים, וּבְמִנְעֻנְעִים וּבַצִּלְצִלִּים**

ט"ז ... ומיכל בת-שאול נשקפה בעד החלון, ותרא את-המלך דָּוִד מִפְּנֹי וּמִכַּרְכָּר לִפְנֵי יְהוָה, וַתִּבֹּז לוֹ, בְּלִבָּהּ .

סוף הדרכת עמיתים.

שם הכנסייה - ע"ש מרים, המדונה, שנשאה את האלוהים בתוכה, כמו שארון הברית נשא בתוכו את השכינה האלוהית ואת דבר האלוהים=לוחות הברית, ושכן תקופה מסוימת כאן בקרית יערים. ארון הברית הוא פרה-פיגורציה למרים בעיני הנוצרים.

המסורת הזו שכאן היתה קרית יערים- קיימת כבר מהתקופה הביזנטית, וגם חוקרים מודרניים מסכימים לזיהוי המקום. זה אחד האתרים הנוצריים היחידים שמציינים ארוע מהברית הישנה(התנ"ך) ולא מהברית החדשה – את החנייה הזמנית של ארון הברית בקרית יערים. בתקופה הביזנטית זה היה יותר מקובל להנציח ארועים מהברית הישנה, וחלק מהאתרים התבססו על מסורות יהודיות שהיו קיימות בארץ. רק במשך השנים נוצרו מסורות על הברית החדשה.

סיכום שלבים היסטוריים:

מאה 5 - הקמת כנסייה ביזנטית. שרידי פסיפסים ממנה קיימים עד היום.

מחצית ראשונה של מאה 7 - הכנסייה ניזוקה (בגלל פרסים או ערבים)

סוף מאה 7 - שיפוץ הכנסייה

1009 - הכנסייה נחרבת סופית, ע"י הח'ליף הפטימי אל-חאכם ביאמר-אללה

1924 - חנוכת הכנסייה הנוכחית.

מסדר האחיות סנט ג'וזף של ההופעה - מסדר של נזירות קתוליות, שהוקם במאה 19. הן עוסקות ברפואה וסעד, בחינוך ובצדקה. הן מפעילות בתי ספר ובתי חולים ברחבי הארץ, בצפון ובמרכז, בעיקר לערבים נוצרים. בתי הספר שלהם נחשבים ברמה גבוהה. בירושלים הן מפעילות את בית החולים הצרפתי סן-לואי, מחוץ לשער החדש, ויש להן עוד מרכזים רפואיים. כאן תוכנן במקור בית יתומים ובית חולים, אך כיום יש כאן רק אכסניה.

שם המסדר - "יוסף הקדוש של ההופעה"- מנציח את הופעת המלאך בחלום של יוסף, לאחר שהוא רצה לגרש את מרים בגלל ההריון. המלאך גילה לו שזה הריון מרוח הקודש ולכן עליו לשמור עליה ועל הילד.

בתוך הכנסייה : פסל של המלאך מיכאל – עם כנפיים, מלאך לוחם שמחזיק חרב ומכניע דרקון כחלק מהמלחמה ברוע, בחטא ובשטן.

קבר האחות ג'וזפינ - מימין לאפסיס המרכזי בכנסייה, יחד עם עוד קברי נזירות. מול הקבר שלה, על הקיר, יש חלון זכוכית ובו כותפות של האדמירל הצרפתי.

האדמירל הצרפתי דה-ארנגלייה, שפגש אותה בצרפת, לאחר שסולקה מהארץ ע"י העותומנים במלחמת העולם ה-1. היא התפרסמה בצרפת כנזירה צדיקה והאדמירל פגש אותה והתרשם מאוד ממנה, והחליט להפוך בעצמו לנזיר כרמליתי. הוא פרש מהצבא, אך במלחמת העולם ה-2 הוא התגייס שוב כדי לעזור לצבא צרפת נגד הגרמנים. אחרי המלחמה הגיע להיות מושל הודו-סין מטעם צרפת, ואח"כ פרש סופית מהצבא ותרם את הכותפות/ הדרגות שלו לכנסייה הזו, לזכר ג'וזפינ, כי היא שינתה את מהלך חייו.

ספור ארון הברית בספר שמואל א', פרקים ד, ה, ו- בני ישראל לקחו אותו לקרב אבן העזר, כדי שיעזור להם לנצח את הפלישתים. למרות זאת הם הפסידו בקרב, רבים נהרגו, ביניהם גם שני בניו של עלי הכהן הגדול, וארון האלוהים נלקח בשבי. הפלישתים העבירו את הארון בין עריהם כמו תפוח אדמה לוחט, כי בכל מקום הוא חולל צרות. כדי להיפטר ממנו- הם שמים אותו על עגלה שרתומה לשתי פרות, והפרות משכו אותו לבית שמש. אנשי בית שמש שמחו, אך גם שם עשה צרות, אלוהים מכה בהם והרבה נהרגו. אנשי בית שמש הזמינו את אנשי קרית יערים לקחת אותו אליהם. הארון עבר לקריית יערים וישב שם בבית אבינדב במשך 20 שנה. **שמואל ב' פרק ו' :** לאחר שדוד המלך כבר שלט בירושלים הוא החליט להעלות את הארון לירושלים. שוב מתרחשת דרמה, כי בדרך היה חשש שהארון ייפול, ואדם בשם עוזה ניסה לשלוח יד כדי לעצור את הארון, ואלוהים מכה בו והוא מת. דוד הבין שאולי עדיין לא הגיע הזמן להעלות את הארון. הוא העביר אותו לבית עובד אדום הגיתי לעוד 3 חודשים, ורק אז לקחו את הארון לירושלים, כשדוד מפזז לפני הארון. מיכל צחקה עליו, והספור מסתיים במילים שלמיכל לא היה בן, וזה מתפרש כמן עונש או נקמה מאלוהים, על זה שהיא צחקה לדוד. שמענו את השיר של הגששים : "למה צחקה מיכל..."

נסיעה לעין כרם

חזרה לכביש 1 לכיוון ירושלים, פנייה ימינה במחלף הראל לכביש 3965, לכיוון מעוז ציון, ממשיכים ישר ופונים בכיכר שמאלה לכביש 395, בצומת כרם פונים שמאלה לכביש 386, לתוך עין כרם. עוצרים במגרש (כיכר) עצירה לאוטובוסים במרכז עין כרם. מתחתיו יש מגרש חנייה תת קרקעי למכוניות- בחינם. משם ברגל **הר אורה** – גובה 840 מ', ההר שעל שיפולו נמצאת עין כרם.

הדסה עין כרם - בבית הכנסת של בית החולים - 12 ויטראזיים גדולים של מארק שאגאל, מייצגים את 12 הבנים של יעקב. זו חוויה יפה גם ליהודים וגם לנוצרים, רצוי לתאם מראש.

מנזר גורני (גורנינסקי)- הכנסייה הרוסית בעין כרם (לא נכלל בתכנית) עם בצלים מצופים זהב.

יש כניסות רבות למנזר, אך רק אחת פעילה היום – דרך מעונות הסטודנטים בתוך ביה"ח הדסה. נכנסים במחסום הראשי, ופונים ימינה. בכניסה עם תיירים לא משלמים חנייה.

זה מתחם גדול מאוד של הרוסים הפרבוסלבים (ברוסית=אורתודוכסים=האמונה הישרה). המתחם נראה כמו כפר רוסי פסטורלי, כולל בית מגורים לנזירות, בית הארחה לצליינים רוסיים, וכמה כנסיות.

השם גורני/ גורנינסקי=הררי ברוסית, ע"ש האזור ההררי של סיפורי יוחנן המטביל, לפי לוקס פרק 1. זה מנזר נשים עם 40-50 נזירות, ועובר כיום תהליך פריחה, אחרי התמוטטות בריה"מ והתעוררות דתית ברוסיה. במקור המקום לא הוקם כדי להתחרות באתרים אחרים בעין כרם, אך במשך הזמן התפתחה מסורת אלטרנטיבית שלהם על מערה בתוך המתחם, שבה כביכול נולד יוחנן המטביל. כיום רוב הקבוצות הרוסיות יוותרו על אתרי עין כרם ויבקרו רק במנזר גורני.

ב-1871 ארכימנדריט אנטונין קפוסטין קנה את החלקה אצל ערבי בשם חנא קרלא, כחלק מתנופה של הקמת אתרים רוסיים בארץ הקודש במחצית ה-2 של מאה 19. גם אז היתה התעוררות דתית ברוסיה, הרבה צליינים רוסיים הגיעו לארץ, ואז הוקמו גם מגרש הרוסים, כנסית העלייה הרוסית, מתחם רוסי בנצרת ועוד. הערבים קראו לו כנסיית המוסקוביה, כמו שקראו לעוד אתרים רוסיים בארץ.

ב-1883 - חנוכת הכנסייה על שם האיקונה קאזאנסקא - הבתולה של קאזאן.

ב-1910 מתחילים לבנות את "הכנסייה הגדולה על שם כל הקדושים של הארץ הרוסית". זו הכנסייה עם כיפות זהב, שהושלמה בשנים האחרונות. בהרבה ספרים היא מכונה הכנסייה הבלתי גמורה. החלו לבנות אותה בתחילת המאה ה-20, ואז פרצה מלחמת העולם והמהפכה ברוסיה, ולא היו תקציבים לסיימה. היא עמדה בלי גג עד לפני כמה שנים, עד שגייסו תרומות, סיימו לבנות וחנכו אותה.

רצח הנזירות - בשנת 1983 הנזירות חוו טראומה קשה: ישראל חדר למנזר בלילה ורצח בדקירות סכין שתי נזירות. הן היו אמא ובת, כי האמא הפכה לנזירה אחרי שילדה אותה. המשטרה תפסה את הרוצח עוד באותו לילה בעזרת כלב גישוש. הוא סיפר שהוא שייך לכת השטן, והרצח שלו הוא קרבן כחלק מעבודת השטן. הוא הוכנס לכלא אך לבסוף שוחרר על רקע אי שפיות. מאז הנזירות התנתקו והסתגרו בפני החברה הישראלית, ולא נתנו לישראלים להיכנס.

בשנים האחרונות יש הפשרה ביחס, ולאט לאט הנזירות מאפשרות לקבוצות ישראליות להיכנס. רצוי שיהיה בקבוצה דובר רוסית, למרות שחלקן מדברות אנגלית.

חגים: 24 ביוני לפי הלוח היוליאני (7 ביולי לפי הלוח הגריגוריאני) – יום הולדתו של יוחנן המטביל. בחג זה גם מנציחים גם את הוריו, זכריה ואלישבע.

בחג הבשורה - ב-25 באפריל לפי הלוח היוליאני (8 באפריל לפי הלוח הגריגוריאני) מביאים בתהלוכה חגיגית איקונה של הבשורה ממגרש הרוסים אל מנזר גורנינסקי. האיקונה נמצאת בכנסייה במשך 3 חודשים, עד יום הולדתו של יוחנן המטביל. במשך הזמן הזה, האיקונה האורחת היא האיגומניה של המנזר (אם המנזר).

עין כרם - הישוב העתיק - הישוב עין כרם לא מוזכר כלל בספור שבכתבי הקודש הנוצרים. לוקס מתאר כללית: אחת מערי יהודה, באזור ההר. השם עין כרם גם לא מופיע בתנ"ך, והשם הכי קרוב בתנ"ך הוא בית כרם – מקום שמוזכר כמה פעמים בתנ"ך (ירמיהו ו' 1, נחמיה ג' 14), וגם במשנה במסכת מידות ג', ד': האבנים

עבור המזבח בבית המקדש הובאו מבית כרם. גם במגילת הנחושת שנמצאה בקומראן, מגילת האצרות, כתוב שאחד האצרות מוסתר בבית כרם, והיו אנשים שניסו למצוא כאן את האוצר.

מאיזכורים אלה אפשר להבין שהמקום בקרבת ירושלים, אך אין ציון מקום מדויק. הרבה חוקרים סבורים שבית כרם הוא שמה הקדום של עין כרם, והכפר הערבי שינה את השם המקורי. יוחנן אהרוני טוען שבית כרם היתה בקבוץ רמת רחל של ימינו.

המסורת הנוצרית לגבי מקום הביקור התפתחה בהדרגה בתקופה הביזנטית, ורק לפני התקופה הצלבנית החלה המסורת שכאן גרה משפחתו של יוחנן המטביל. המקום מתאים לסיפור- הרים ומעין, אך יכלו לבחור גם מקום אחר באזור.

חוברת אריאל מס' 61: עין כרם, נכתבה ע"י משה עמירב, תושב עין כרם שחקר וכתב את כל תולדות המקום כתחביב, והוצאת אריאל הסכימו לפרסם. למרות שהיא מאוד מקיפה, צריך לזכור שזה לא מחקר מדעי, והיא מערבת בין עובדות מדעיות מבוססות לבין מסורות וסיפורים, וקשה לזהות מה מדעי ומה סיפור. שם כתוב למשל שהלנה ביקרה כאן במאה רביעית ובנתה כנסייה, אך אין לזה שום ביסוס מדעי. יש סיפורים נחמדים על העת החדשה, הכפר הערבי ועל העולים החדשים, והם יותר מהימנים ופיקנטיים, ומתאימים לקבוצה ישראלית ולא נוצרית.

הכפר הערבי עין כרם – במאה ה-16 התפתח כאן כפר מוסלמי בשם עין כרם, סביב המעיין. הפעילות של הנוצרים והכנסיות שהתפתחו כאן במאה 19 הוסיפה גם ערבים נוצרים לכפר, שרובם מבית לחם.

ביולי 1948, במלחמת השחרור, כוחות צה"ל הגיעו לכפר ומצאו אותו ריק ונטוש. חוץ מכמה נשים ערביות זקנות, כל האוכלוסיה הערבית עזבה לפני הגעת הכוחות הישראלים, כי פחדו שיעשו להם מה שקרה בדיר יאסין, שנמצא לא רחוק.

הכפר סופח לירושלים ב-48, והפך לשכונה המערבית ביותר של ירושלים, למרות שלאורך כל ההיסטוריה הוא היה כפר נפרד מירושלים, וגם במסורת הנוצרית הוא נשאר מקום נפרד מירושלים.

המדינה הושיבה כאן עולים חדשים מאירופה, מצפון אפריקה. חלק מהמשפחות וצאצאיהם גרים כאן עד היום. בהתחלה הם לא שמחו להגיע לכאן, אך כיום המקום נחשב יוקרתי ומבוקש מאוד.

כנסיית יוחנן בהרים

נמצאת ברשות הפרנציסקנים, מנציחה את מקום לידת יוחנן המטביל. האתר מתאים לכל הזרמים הנוצריים.

הזרכת עמיתים - יוחנן המטביל

הסיפור שלנו מתחיל כאן לפני כ-2014 שנים בכפר יהודי הקטן הזה, כפר שנקרא בימי בית ראשון ושני: בית כרם (היום שמו עין כרם, גלגול ערבי), כפר חקלאי: זיתים, גפנים. יש שרידי גתות, מקוואות. אני רוצה לספר לכם את סיפורו של יוחנן המטביל, דמות מרכזית בדת הנוצרית ואת הקשר שלו למקום בו אנו נמצאים, כנסיית יוחנן המטביל בהרים.

לפני 2014 שנים, בכפר יהודי פסטורלי זה, בית הכרם, נולד יוחנן המטביל. כאן היה ביתו עד שהיה לנער.

סיפור לידתו היה סיפור פלאי, כיאה לכל דמות פלאית וחשובה בדת כלשהי.

על פי הסיפור בלוקאס: זכריה ואלישבע, זוג ערירי (ללא ילדים) ובא בימים, זכריה משרת ככהן בבית המקדש (משפחת אביה) כל יום טובל במקווה הטהרה ליד ביתו ועולה על חמורו, בדרכו לבית המקדש בירושלים לשרת בקודש. אלישבע אשתו מדי פעם מצטרפת אליו לבית המקדש ומתפללת שנים רבות לכך שיהיה להם ילד. יום אחד מופיע המלאך גבריאל לזכריה בהיותו משרת בבית המקדש, ומודיע כי משאלתם תתגשם ויהיה להם בן ששמו ייקרא יוחנן, ועוד אומר המלאך: גדול יהיה לפני ה'. זהו סיפור פלאי שאופייני להיוולדם של נביאים, משיחים, גם בתורה וגם בברית החדשה. כמו חנה העקרה שילדה את שמואל (עלי הכהן שראה כיצד מתפללת ניבא לה), שרה ואברהם וסיפור המלאכים וכו'.

זכריה ששומע המלאך מפקפק בדבריו ושואל איך ייתכן? שהרי אני זקנתי ואשתי באה בימים? ועל כך שאיננו מאמין לשליח האלוהים הוא נענש, עונשו: אילמות. עונש האילמות יותר כשיאמין באמת למלאך. מתי זה קורה? בברית המילה (8 ימים לאחר הלידה) שואלים אנשי הכפר את אלישבע איך ייקרא לבן, כשברור להם שתגייד: על שם האב זכריה, כי כך נהוג היה כשנולד בן בכור. אך לא. היא אומרת: יוחנן. אנשי הכפר מתפלאים ואז הם שואלים את זכריה כיצד ייקרא הבן, וזכריה האילם רושם על לוח שבידו יוחנן (כך מזוהה באומנות).

עם חזרת אמונו של זכריה אילמותו מותרת והוא חוזר לדבר.

זכריה חוזר לדבר בתפילה בשם: הבנדיקטוס (המבורך), את התפילה אתם רואים כתובה כאן בשפות שונות בכל רחבת החצר. זוהי בעצם תפילת הודיה של האב זכריה לאלוהים, על הנס הגדול שאירע להם בהולדת בנם לעולם. אך התפילה כוללת הודיה על 2 דברים חשובים שקורים לא רק לו אלא לכלל העולם והאנושות והם:

הודיה על בואו של המשיח ישוע - עם הולדת יוחנן מרים הייתה בחודש השלישי (חצי שנה הפרש).

הודיה על הולדת בנו יוחנן - מי שיכין הדרך ויבשר על בואו של המשיח.

נקרא ביחד את תפילת הבנדיקטוס - המבורך:

אז נתמלא זכריה אֲבִיו רִיחַ הַקֹּדֶשׁ וַיִּנָּבֵא לֵאמֹר:

”בְּרַחֵם אֲדֹנָי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר פָּקַד אֶת עַמּוֹ וַיְפָדוּת שְׁלַח לוֹ

וְהַצְמִיחַ לָנוּ קֶרֶן יְשׁוּעָה בְּבֵית דָּוִד עֲבָדוֹ, כִּדְבַר אֲדֹנָי מֵעוֹלָם בְּיַד נְבִיאָיו הַקְּדוֹשִׁים

לְהוֹשִׁיעֵנו מִיַּד אוֹיֵב וּמִיַּד כָּל שׂוֹנְאָה, לְעֲשׂוֹת חֶסֶד עִם אֲבוֹתֵינוּ וְלִזְכֹּר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ

אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם אֲבִינוּ, לְהַצִּילֵנוּ מִיַּד אוֹיֵב, לְתַתֵּנוּ לְעֲבָדוֹ בְּאֵין מוֹרָא, בְּקִדְשָׁהּ וְצִדְקָה לְפָנָיו כָּל יְמֵינוּ.

וְהַדְבַר הַשֵּׁנִי עָלֵינוּ מוֹדֵה זְכַרְיָה הוּא: וְלֵךְ, הַגִּלְד, נְבִיאָה אֵל עֲלִיוֹן יִקְרָא, כִּי לְפָנָיו תִּלְךָ לְפָנֹת דָּרְךָ יְהוָה

לְהוֹדִיעַ יְשׁוּעָתָה יְהוָה לְעַמּוֹ, כִּי יִסְלַח לְחַטָּאתָם, כָּרֵב רַחֲמָיו עִמָּנוּ

וְדַרְךָ פּוֹכֵב מִשְׁמַיִם, פָּקַד יִפְקְדֵנוּ, לְהַאִיר לְיוֹשְׁבֵי חַשְׁדָּה וְצַלְמֹת וְלָשִׁים פְּעַמֵּינוּ לְדָרְךָ שְׁלוֹם.”

2 הבנים - ישוע ויוחנן- מגיעים בעצם בצורה פלאית לעולם, כיאה למי שיהוו בהמשך דמויות מרכזיות לעמים שלמים ולדורי דורות.

אם נעבור לבן החשוב ישוע, גם הוא הגיע לעולם בדרך פלאית שכן המלאך גבריאל מבקר את מרים אימו
בנצרת ומבשר לה: לוקאס א, 30: אל-תיראי מרים כי-מצאת חן לפני האלהים 31: והנך הרה וילדת בן וקראת את-שמו
ישוע 32: והוא גדול יהיה ובן-עליון יקרא ויהוה אלהים יתן-לו את-כסא דוד אביו:
ומרים גם היא מתפלאת ואומרת: "איך תהיה זאת, ואני אינני יודעת איש?" (כלומר בתולה). באותה נשימה
מספר המלאך גבריאל על אלישבע קרובתה שהיא עקרה וגם היא הרתה בן בזקנתה והיא בחודש השישי. וזאת
להראות כמה פלאיות ונסתרות הן דרכי האל.

מכאן שהפרש הגיל שבין יוחנן לישוע הוא חצי שנה, כשיוחנן הגדול.
מרים בשמחתה כי רבה ממחרת לקום ולבקר את אלישבע ותמהר ללכת ההרה אל עיר ביהודה. מן הפסוק
שכאן החלה המסורת לראות בעין כרם כעיר ביהודה אשר בהר שם גרו אלישבע וזכריה. מרים פוגשת את
אלישבע כאן בעין כרם, ליד המעיין, כדי לשמוח ביחד.

אם כן, יוחנן המטביל על פי המסורת, נולד כאן במערה, ועתידו מוכתב על ידי המלאך גבריאל כמכשיר דרכו
של המשיח ישוע, כמו כן בבנדיקטוס (הודיית זכריה). יוחנן אכן מיישם את ייעודו במהלך חייו, הוא מתייתם
מהוריו בהיותו נער, הופך לדמות תימהונית מתבודד, סגפן לבוש אדרת שיער גמלים חגורת עור למותניו
ותפריטו היומי כולל חגבים ודבש. חי במדבר כיאה לדמות מרכזית שצריכה לעבור התנסות (גם ישוע עובר
התנסות של 40 יום במדבר). ליד המושב אבן ספיר, צופה על הסוף, נמצאת כנסיית יוחנן במדבר.

יוחנן שתפקידו החשוב להכשיר את הקרקע לקראת בואו של משיח בן דוד-ישוע שיביא את הגאולה על
העולם, מטביל יהודים רבים בירדן, ההטבלה נעשית בקאסר אל יהוד, היכן שאליהו הנביא עולה בסערה
השמיימה. הוא רואה בטכס זה הזדככות וטיהור לא רק של הגוף כפי שראו אותו היהודים במקוואות הטהרה
אלא גם והכי חשוב של הנפש. טיהור הנפש מן החטאים והכנת העם לקראת בואו של המשיח ישוע. ישו נטבל
על ידי יוחנן בהיותו בן 30. **(תמונה)** יוחנן מנחיל לנצרות בעצם את טכס ההטבלה, הבפטיזם.

יוחנן המטביל מזוהה ע"י האוונגליונים עם אליהו הנביא, שהיה פרה-פיגורציה ליוחנן. כמו שאליהו הנביא
הוכיח את העם ואת מנהיגיו והכין הקרקע לקראת המשיח המבשר ומביא שלום על העולם, כך יוחנן מכשיר
הקרקע לפני בואו של המשיח ישוע, שהוא יביא הגאולה לעולם. המסתוריות שבה אליהו הנביא מת בעלייה
השמיימה מכשירה את הקרקע לפרשנות הנוצרית שיוחנן מגיע בדמותו של אליהו.

לוקאס 17: והוא ילך לפני ברוח אליהו ובגבורתו להשיב לב אבות על-בנים ואת הסוררים בתבונת הצדיקים להעמיד עם מוכן
ליהוה:

היסטוריה וממצאים: אם כן, חשיבותו של יוחנן לנצרות גדולה מאד ולא בכדי במאה ה-4 מגיעים לכאן
הביזנטים לחפש את ביתם של אלישבע וזכריה. בישוף מקומי מראה להם את המקדש הרומי כאן ואומר
שכאן היה ביתם של אלישבע וזכריה. הביזנטים הורסים את המקדש הרומי קוברים את פסלה של ונוס-
אפרודיטה עמוק באדמה ומקימה את הכנסייה הביזנטית לזכרו של יוחנן המטביל.

לכנסייה הביזנטית הגדולה 2 קפלות מרוצפות בפסיפס. קטע פסיפס עם כתובת ביוונית, "למרטירים של האל"
הלנה מקדישה את הכנסייה שבונה לקדושים הנוצריים שנרצחו על ידי הרומאים, נראית בתחתית רצפת
המבואה של הכנסייה. (גם יוחנן בעצם מרטיר). סברה אחרת, אולי לתינוקות שנרצחו על ידי הורדוס אך זה
פחות נראה, כי איך הספיקו להיות מרטירים. נראה שהמתחם הנוצרי המקודש במקום זה חרב בראשית ימי
הביניים, אולי בעקבות הפלישה הפרסית בשנת 614 לספירה, ואולי בכיבוש הערבי ב-640.

במלחמת העולם הראשונה חנתה בעין כרם יחידת תותחנים בריטית. התותחנים חנו בחצר הכנסייה ומשקלם
הכבד גרם לכך, שחלק מרצפת החצר קרס לתוך חלל תת קרקעי, שלא היה ידוע קודם לכן. בחלל התגלו
שרידי מקדש פגאני, עוד לפני שהנצרות תפסה את עמדתה כדת שלטת באימפריה הרומית. בתוך שרידים אלו,
נמצא גם פסל האלה היוונית ונוס או מקבילתה הרומית, אפרודיטה.

בבאר המים שמתחת לחצר ניתן לראות את שרידי הכנסייה הביזנטית ומקדש אפרודיטה (ונוס), [פסלה
המקורי של אפרודיטה הועבר ל"מוזיאון רוקפלר"].

הכנסייה הנוכחית היא כנסייה המורכבת בחלקה ממבנים ששרדו מהתקופה הצלבנית, בסביבות 1130 ימי
בולדווין השני (המלך השלישי בממלכה הצלבנית)- היה כאן מסדר ההוספיטלרים, עם תוספות שנבנו החל
מהמאה ה-17 על ידי הפרנסיסקנים, שרוכשים את שרידי הכנסייה, מוסיפים לכנסייה הצלבנית צריח ומגדל
פעמונים. במאה ה-19 חידוש ושיפוץ נרחב של בית המלוכה הספרדי כולל מגדל הפעמונים. יש יצירות אומנות
ספרדיות בתוך הכנסייה שאפשר לדבר עליהם באופן נרחב. רוב היצירות והפסלים מוקדשים ליוחנן ולאנשים
הקשורים בחייו.

המערה שבתוך הכנסייה, הקריפטא שאליהו יורדים באפסיס השמאלי, מציינת את בית הוריו של יוחנן המטביל
ובה על פי המסורת נולד יוחנן. על כן נבנית עליה הכנסייה. בתחתית הקריפטא עומד מזבח, ומתחתיו מציינת
דסקית את מקום הולדת יוחנן. המזבח נבנה במאה ה-19, וכן הציור שמעליו המתאר את ברית המילה
שלו. הצלבה ארכיאולוגית לסיפור: החוקרת תמר הירדני מטעם יד בן צבי זיהתה כאן ב-2004 בין יסודות
הכנסייה מקווה טהרה מתקן בית שני, ומתקנים חקלאיים, הוכחה לישוב יהודי באותה תקופה.

סופו של יוחנן: כשם שאליהו הנביא מטיף לאחאב מלך יהודה, ואיזבל: "הֲרַצְחֶתְּ וְגַם יִרְשָׁתְּ?!" גם יוחנן
מטיף מוסר לא רק לעם אלא גם למנהיג הורדוס אנטיפס (בנו של הורדוס הגדול) שנשא את גרושתו של אחיו
פיליפוס (אשה האסורה עליו על פי דין תורה) ואולי חששו של הורדוס אנטיפס שיסית העם נגדו, ואז השליך
את יוחנן לכלא במצודה במכוור בעבר הירדן (המידע מיוספוס). זמן מה לאחר מכן, במסיבת כלולותיו
להורודיה גרושת פיליפוס, ביקש מבתה שלומית לרקוד בפניהם והבטיח לה עד חצי המלכות בתמורה לריקוד.
הבת התייעצה עם אמה והורודיה אמרה לה לבקש את ראשו של יוחנן. כה ביקשה הנערה ובקשתה מולאה,
ראשו של יוחנן נכרת והובא אליה על טס-שנת 31 לספירה-זהו הזמן שישוע מתחיל פעילותו בגליל על פי מתי.
בקיר הדרומי, למשל, מעל דלת חדר תשמישי הקדושה, תלויה תמונה, המתארת את עריפת ראשו של יוחנן.

מקום קבורתו של יוחנן המטביל: בתוך הגן הלאומי סבסטיה ישנה כנסייה עם יסודות ביזאנטיים אשר
מסמלת את מקום קבורתו של יוחנן המטביל. יש מסורת המספרת שראשו קבור בדמשק, במסגד אל אקצא
יש את: פינת יוחנן.

בשעה 00:12 מצלצלים הפעמונים שמוקדשים ליוחנן, לאביו זכריה ולאִימו אלישבע וכן לביקור המלאך אצל אלישבע.

סיכום: אם כן, חשיבותה של כנסיית יוחנן המטביל בכך שעל פי המסורת שהחלה במאה ה-4 זיהו כאן את מקום הולדתו של יוחנן, המיקום בקריפטה. בנו כאן את הכנסייה הביזנטית שנהרסה לאחר מכן על ידי הפרסים או המוסלמים, הצלבנים בנו אותה מחדש ושיפצוה הפרנסיסקנים ולאחר בית המלוכה הספרדי. היום ישנם ממצאים ארכיאולוגיים מתק' בית שני, מקווה טהרה ליד בית זכריה שכן כוהנים שעובדים בבית המקדש מיטהרים כל הזמן, מעין הצלבה לכתובים. יוחנן דמות נוצרית קדומה חשובה בעולם הנצרות, הגיע לעולם באורח פלאי כיאה לדמות נביא המכשיר את הקרקע לקראת בואו של המשיח גואל העולם. הכשרת הקרקע נעשתה על ידי כריזמה אישית של הטפת מוסר (דוגמת הורדוס אנטיפס) והטבלת החוטאים להטהרות נפשית בעיקר ופיסית.

סוף הדרכת עמיתים.

שם הכנסייה - הכנסייה והקריפטה היא מבנה קודר ואפל, אך הוא המקום הכי חשוב בעין כרם – כי הוא נחשב מקום הולדתו של יוחנן המטביל. המוטיב ההררי מופיע ובולט כמה פעמים בספור בברית החדשה, ולכן זה שם הכנסייה. גם באנגלית קוראים לה YOHANAN BAHARIM, כדי להדגיש את הרקע היהודי והעברי של הסיפור. שם אחר באנגלית הוא "סנט ג'והן".

מוטיב התפילות - חוזר גם כאן וגם בכנסית הביקור וגם בפאטר נוסטר בהר הזיתים. כאן על קירות החצר מופיעה תפילת הבנדיקטוס ("ברוך") בעשרות שפות. רק בברית המילה, אחרי תפילת זכריה ומתן השם יוחנן המלאך החזיר לזכריה את הדיבור. כשבאים עם קבוצה נוצרית של משפחות – אפשר להציע לכל האבות לקרוא את התפילה הזו של זכריה. בכנסית הביקור אפשר להציע לאימהות לברך את המגניפיקט.

סיכום שלבים היסטוריים:

מאה 5 – 6: הקמת שתי קאפלות ביזנטיות, יש שרידי פסיפסים (יש ספרים שאומרים שהלנה בנתה אותה, אך אין הוכחה לזה, ויודעים רק על 4 כנסיות שהיא בנתה: אלאונה בהר הזיתים, כנסית הקבר, כנסית המולד בבית לחם, כנסית אברהם באלוני ממרא). המסורת שזה ביתו של יוחנן עדיין לא היתה קיימת אז (אך לא צריך לספר זאת לנוצרים). הביזנטים זיהו את ביתו דווקא בתוך העיר העתיקה.

מאה 12 - כנסייה צלבנית, אז זיהו את מקום הולדתו כאן. היא חרבה בהדרגה לאחר נטישת עין כרם.

1621 - הפרנציסקנים רוכשים את המקום ושרידי הכנסייה.

1857 הספרדים מתחילים להקים את הכנסייה הנוכחית, במימון בית המלוכה הספרדי. דומה בקווי המיתאר לכנסייה הצלבנית שעמדה במקום, אך אין שרידים צלבניים.

שרידי העתיקות בחצר:

מקווה טהרה – בפנינת החצר הריצוף שונה משאר החצר, בצורה מלבנית, לסימון השרידים הארכיאולוגיים שנמצאו למטה. כאן מצאו הבריטים בור מים שמתוארך לימי הורדוס. בשנת 2004 תמר הירדני זיהתה לפי תמונות, שזה מקווה טהרה הרודיני. זה מוכיח רק שחיו כאן יהודים, אך זה מגביר את אפשרות הזיהוי של בית זכריה ואלישבע, כי זכריה היה כהן, והכוהנים הקפידו על טהרה.

קאפלות ביזנטיות – מסומנות גם כן בריצוף שונה. מצאו תוואי של שני מבני קפלה צמודים. מעבר לסורגים רואים למטה חלק מרצפת הפסיפס. מתחת לגרם המדרגות המרכזי היתה הקפלה השנייה, ויש חלון הצצה לשם כשעולים במדרגות הכנסייה לכנסייה.

פסיפס עם כתובת ביוונית: "שלום למרטירים של אלוהים" (שרואים מתחת למדרגות). ייתכן שהכוונה למרטירים בתקופה הביזנטית, שנקברו בסמוך, קברים שרואים ליד הקריפטה. יש כאלה שמייחסים את הקברים למרטירים צעירים, שנהרגו על לא עוול בכפם, למשל התינוקות שנהרגו בידי חיילי הורדוס. קצת בעיה לקרוא להם מרטירים, כי הם היו תינוקות יהודים ולא נרצחו בגלל אמונתם הנוצרית. יש נוצרים שבכל זאת רואים בהם מרטירים, כי נרצחו בנסיבות עקיפות שקשורות לישוע, בכל אזור בית לחם. כשמספרים זאת לנוצרים זה מאוד נוגע ללב.

פסל של אפרודיטה – נמצא בחפירות ומוצג במוזיאון רוקפלר. העתק שלו רואים למטה, דרך הסורגים.

בתוך הכנסייה (בדר"כ אסור לדבר בפנים)

קרמיקה - כל המבנה מצופה מבפנים בקרמיקה ספרדית כחול-לבן, מיובאת מוולנסיה.

הפסלים סביב המזבח – באמצע מעל כולם זו מרים הבתולה, שהקתולים מעריצים יותר מכולם. משני צדיה שני פסלים של זקנים- זכריה ואלישבע. זכריה בבגדי כהן גדול, כי לפי מסורות מאוחרות הוא היה כהן גדול ולא סתם כהן. הפרוטסטנטים לא אוהבים את פולחן הקדושים וההערצה הזו למרים, במקום שמנציח ספור מהברית החדשה. לכן הם מגיעים ונכנסים ישר לקריפטה ומדלגים על המזבח המרכזי.

פסלי שיש אפורים בצדדים - פרנסיסקוס מייסד המסדר, בגלימת נזיר עם חבל למתניו (חי בתחילת מאה 13). קלרה הקדושה - מן מקבילה נשית לפרנסיסקוס, בת חסות שלו שהקימה את מסדר הקלריסיות העניות.

הקריפטה - מערה חצובה בסלע האם, שרואים מעל הראש. לא ידוע מתי נחפרה. לפי המסורת זה היה חלק מהבית של זכריה ואלישבע, וכאן נולד יוחנן המטביל. זה היה מקובל שמערה היא חלק מהבית, כי בקיץ יותר נעים כאן מאשר בבית, ויכולה לשמש גם כמקור לאיחוסון.

מזבח עשוי שיש - של הספרדים מהמאה ה-19. על הרצפה ציור של מעגל וקרני שמש. זה מסמן את הנקודה המדויקת שבה יוחנן נולד. (בבית לחם יש סימון של כוכב על הרצפה, לסימון הולדת ישוע). הכתובת בלטינית: "כאן נולד מבשר האדון" (פרה-קורסו=המבשר).

מסביב למזבח יש 5 תבליטים, יצירות אומנות עשויות שיש: השמאלי למטה - הולדתו של יוחנן, האמצעי - הביקור של מרים אצל אלישבע, הימני למטה - שלומית אוחות ראש כרות - סופו הטראגי של יוחנן המטביל. הימני מעל המזבח - הוא יוחנן מטיף לעם ישראל על גדות הירדן. השמאלי למעלה - הטבלת ישוע ע"י יוחנן - האירוע החשוב לנצרות.

הציור מעל המזבח - טקס ברית המילה של יוחנן. אפשר לזהות זאת לפי איש זקן שכותב על לוח - סימן ההיכר של זכריה האילם. זה סימן שהתינוק כאן הוא יוחנן ולא ישוע. האישה הצעירה בכחול-אדום היא האורחת- מרים שבבטנה ישוע. אלישבע הזקנה שוכבת במיטה מאחור, מתאוששת מהלידה.

מעין מרים בעין כרם

עדיף לבקר במעין לפני שעולים לכנסיית הביקור, ולא כמו שאנחנו עשינו. זה המעין היחיד בכפר. המעין הוא מעין נקבה, חצובה עמוק בסלע, כדי להגביר את זרימת המים. ארכיאולוגים תיארוכו אותה לימי בית שני. **המסורת** היא שמרים עצרה ליד המעין הזה כשהיתה בדרכה מנצרת לביקור אצל אלישבע. היא שתתה מהמים והמשיכה במעלה ההר עד בית הקיץ של זכריה ואלישבע, ונשארה אצלם 3 חודשים. לכן מי המעין קדושים לנוצרים, כי גם מרים שתתה מהם וגם משפחתו של יוחנן המטביל. **עולי רגל נוצרים** ירצו למלא מים מהמעין, ואפשר למלא ממנו, אך צריך להבהיר להם שלא ישתו, כי המים כיום מזוהמים ולא ראויים לשתיה, בגלל חלחול של מי ביוב מהכפר. במאה 19 הערבים המוסלמים בנו את מסגד הכפר מעל המעין. מול המסגד עומד ביתו של השייח, מנהיג הכפר. בית השייח שמול המסגד הפך למרכז המוסיקה של עין כרם, וכיום יש בו הופעות וקונצרטים. בשנים הראשונות של המדינה פעל כאן בית ספר חקלאי שהקימה רחל ינאית בן-צבי, והוא השתמש במבנה של המסגד ועוד בניינים לאורך רחוב המעין. אחרי כמה שנים הוא עבר לנחל שורק.

כנסיית הביקור בעין כרם

נמצאת ברשות הפרנציסקנים. הליכה דרך רחוב המעיין, ומהמעין עצמו יש עלייה תלולה ברחוב, עם הרבה מדרגות- אל הכנסייה. **לפי המסורת**, כאן היה המפגש בין מרים ואלישבע, כאשר מרים הגיעה מנצרת כדי לבקר את קרובת משפחתה, כששתיהן בהריון, אחרי ספור הבשורה למרים. איך זה שהבית הוא למטה (כנסיית יוחנן בהרים), והביקור היה כאן? אלה לא מסורות של זרמים שונים, כי שני האתרים בידי הפרנציסקנים. המסורות התפתחו כבר בתקופה הביזנטית, קודם ספור הביקור כאן למעלה, ולימים התפתח הרעיון שהמשפחה חיה במקום יותר נמוך. **הפרנציסקנים** מסבירים שהמסורת היא שכאן למעלה היה בית הקיץ של המשפחה- זכריה ואלישבע. למרות שלא מוזכר בשום מקום שהיה להם בית קיץ, יתכן שהם היו מספיק עשירים והיה להם בית נוסף. מסופר שאלישבע הסתתרה בתחילת ההיריון, כי זה נראה מוזר שאישה זקנה בהריון. לכן המסורת אומרת שהיא הסתתרה כאן, וכאן היה הביקור, ואז הלכו לבית הרשמי ושהו בו בהמשך הביקור. **רק אצל לוקס** מסופר על משפחתו של יוחנן, ולכן בעין כרם זה הספר היחיד שרלוונטי: לוקס א' 39 – 56: ותקם מרים בגימיהם והם ותמהו ללכת הנה אלעיר יהודה: 40 ותבא בית זכריה ותברך את אלישבע: 41 ויהי כשמע אלישבע את ברכת מרים וירקד היקד במעיה ותמלא אלישבע רוח הקדש: 42 ותקרא בקול גדול ותאמר ברוכה את ברוכה את ברוכה פרי בטןך: 43 ומהילי פיאם אדני באה אלי: 44 כי קול ברכתך בא באזני והנה רקד בשמחה הילד במעי: 45 ואשרי המאמינה כי המלא ימלא אשר דברלה מאת יהוה: 46 ותאמר מרים רוממה נפשי את יהוה: 47 ותגל רוחי באלהי ישעי: 48 אשר ראה בעיני אמתו כי הנה מעתה יאשרוני כל הדרות: 49 כי גדלות עשה לי שדי וקדוש שמו: 50 וחסדו לדור דורים על יראיו: 51 גבורות עשה בורעו פור גאים במזמות לבם: 52 הרס נדיבים מפסאותם וירם שפלים: 53 רעבים מלא טוב ועשירים שלח ריקם: 54 תמוך בישראל עבדו לזכר את דחמיו: 55 פאשר דבר אל אבותינו לאברהם ולזרעו עד עולם: 56 ותשב מרים עמה כשלישה חודשים ותשב לביתה: **הספור מתאר** שהקשר בין יוחנן המבשר לבין המשיח מתחיל עוד כששניהם בבטן, וכבר אז הוא מתפקד כמבשר, ורוקד בבטן אמו. לפי הספור - יוחנן נולד רק אחרי שמרים חזרה לנצרת. יש ציורים שמתארים את מרים מחזיקה את התינוק יוחנן כשנולד, כי המסורות קצת השתנו במהלך השנים. **אווה מריה** - דברי אלישבע למרים הפכו בימי הביניים לתפילה קתולית של בקשת תיווך: ברוכה את בנשים וברוך פרי בטןך. אפשר לספר שכאן נאמרה תפילה זו לראשונה- מתאים רק לקתולים. מגניפיקט- תפילה נוצרית מפורסמת, שמצטטת את דברי מרים במהלך הביקור, בה היא מודה לאלוהים: רוממה נפשי את ה'...

שם התפילה רשום על הרצפה ליד שער הכנסייה, ונוסח התפילה רשום על לוחות קרמיקה בחצר הכנסייה, בעשרות שפות שונות, וזה אחד האלמנטים החשובים בביקור בכנסייה, וחשוב להסביר זאת, לכל הזרמים.

אפשר להציע לאימהות בקבוצה לקרוא ולברך את הילדים. **תפילת חנה** - התפילה דומה מאוד לתפילת חנה אם שמואל, לאחר שהביאה אותו בגיל 3 לשרת בבית האלוהים. יש הרבה דמיון בין הסיפורים: שתיהן זכו להתעבר בדרך מיוחדת, וגם דמיון בנוסח התפילה. תפילת חנה נחשבת פרה-פיגורציה לתפילת מרים. אלוהים תכנן שזה יהיה רמז מוקדם. - שמואל א', ב' א: ותתפלל חנה, ותאמר, עלץ לבי ביהוה, רמה קרני ביהוה; רחב פי על-אויבי, כי שמחתי בישועתך. ב אין-קדוש ביהוה, כי אין בלתיך; ואין צור, פאלהינו. ג אל-תרכבו תדברו גבהה גבהה, יצא עתק מפיקם: כי אל דעות יהוה, ולא נולו נתכנו עללות. ד קשת גברים, חתים; ונכשלים, אזורי חיל. ה שבעים בלחם נשקרו, ורעבים חדלו, עד-עקרה לדה שבעה, ורבת בגים אמללה. ו יהוה, ממית ומחיה; מוריד שאול, ויעל. ז יהוה, מוריש ומעשיר; משפיל, אף-מרומם. ח מקים מעפר דל, מאשפת ירים אביון, להושיב עם-נדיבים, וכסא כבוד ונחלם: כי ליהוה מצקי ארץ, וישת עליהם תבל. ט ורגלי חסידו ישמר, וישעים בחשך ידמו: כי-לא בכח, וגבר-איש. י יהוה יחנה מריבו, עלו בשמים ירעם--יהוה, ידיו אפסי-ארץ; ויתן-עו למלכו, וירם קרן משיחו.

שלב היסטוריים:

בית שני - נמצאו שרידים של בור מים, שכיום מתחת לרצפת הקומה התחתונה, מתוארך לימי בית שני. מקור המים היה כנראה מעין שיצא מהסלע. נמצאו עוד סימנים לישוב מימי בית שני, אך אין הוכחה מי גר כאן. **תקופה ביזנטית** - בנו מבנה בעל אופי פולחני נוצרי, מעל הבור. לא ברור אם זו היתה קפלה או כנסייה, כי לא ידוע גודלו. מצאו רק קמרון שבנוי מעל בור המים, ופונה מזרחה, אולי כמו אפסיס. משערים שכבר אז הוצמדה למקום הזה המסורת על הביקור של מרים אצל אלישבע.

תקופה צלבנית - מאה 12- בנו מתחם של כנסייה גדולה בעלת שתי קומות מעל הקמרון הביזנטי, שהנציחה את הביקור. ליד הכנסייה בנו גם מנזר, מימין לכנסייה רואים שרידי קירות מסיביים עם טיח אדום משופץ, של המנזר.

ממאה 13 והלאה – הכנסייה לא הייתה בשימוש ונהרסה לאט לאט.

1679 - הפרנציסקנים רוכשים את המקום ומקבלים בעלות, אך לא שיפצו את ההריסות, כי בשלטון העותומני הזכויות שלהם היו די מוגבלות, עד המאה ה-19. הם ערכו כאן חפירות ארכיאולוגיות והם שמצאו את השרידים מהתקופות השונות.

1955- חנוכת הכנסייה הנוכחית ע"י הפרנציסקנים. נבנתה על שרידים קודמים, גם היא עם שתי קומות. על חזית הבנין יש פסיפס גדול שמציג את מרים בדרכה מנצרת לעין כרם. בחלק השמאלי של הפסיפס כתוב נצרת, ובצד ימין כתוב עין כרם. בפתח הכפר עומדת אלישבע ומקבלת את פניה. מרים מוצגת בין שיחי צבר. **צבר** - כמובן לא היו אז קקטוסים בארץ (הגיעו ממכסיקו רק במאה 16), אך זה ניסיון לשלב את מרים בנוף המקומי, כפי שהאמן הכיר בעת החדשה. יצא גם ספר בהוצאת יד יצחק בן צבי: "המדונה של שיח הצבר"- נורית כנען-קידר. הספר מציג את האומנות הנוצרית בכנסיות המודרניות בארץ הקודש.

בחצר - ליד השער יש 4 פסלי ברונזה, 2 גדולים ו-2 קטנים: הקטנות מעל השער- בעלי הבית זכריה ואלישבע. זכריה מתואר ככהן גדול, עם אפוד אבני החושן והמצנפת. 2 הדמויות הגדולות הן שתי הנשים ההרות. הבטן הגדולה של אלישבע, והיא מבוגרת וכפופה יותר. מרים צעירה וזקופה יותר.

הקומה העליונה - האדריכל: אנטוניו ברלוזי (תכנן 24 מבנים בארץ, ביניהם גת שמנים, דומינוס פלביט, וכנסייה בווייה דלורוזה). זו אחת הכנסיות המאוחרות ביותר שלו, מ-1955, הוא נפטר ב-1960. גם כאן מופיעה דמותו (כמו בגת שמנים) – קרח עם זקן צרפתי ופפיון, על אחד הציורים בקיר הימני, בין כל האנשים שמשתכלים על מרים, ליד אשה עם שמלה צהובה.

הנושא בכנסייה - ברלוזי ממציא סגנון חדש בכל אחד מהמבנים, אך העקרון הקבוע הוא שהמבנה יספר את הספור, חיבור החומר עם הרוח. הנושא הכללי בקומה העליונה הוא: מרים של המגניפיקט. **כל האולם** הוא סיפור הלל למרים, ומעל הציורים יש פסוקים בלטינית מתוך התפילה הזו. הרצפה היא פסיפס מודרני בסגנון ביזנטי – חגיגה של טבע, צמחים ובעלי חיים ופריון, כי הספור הוא על שתי נשים בהריון שנפגשות.

הציורים בקומה עליונה (פרוט מלא במצגת שאיילת שלחה)-

האפסיס הוא שריד מהכנסייה הצלבנית, עם אבנים שונות משאר המבנה. הציורים באפסיס- תאור של המדונה (גבירתיל) עומדת במדבר ומסביבה שיחי צבר, מעליה מלאכים ומתחתיה נזירים כורעים בך שמגישים לה את מבנה הכנסייה הזו. זו הדרך המקובלת להקדיש כנסייה לפטרון שלה.

הקיר הימני מחולק ל-5 פנלים, וכל אחד מציג כינוי/תפקיד של מרים לפי התיאולוגיה הקתולית, או אירוע היסטורי שקשור לתפקיד שלה:

מלבן שמאלי – ועידת אפסוס בשנת 431, שבה הבישופים הכריזו על מרים כיוולדת האלוהים.

מלבן שני- תפקידה כמדונה של הרחמים, מרחמת על המאמינים ונותנת להם עזרה, כולם חוסים תחת הגלימה שלה. בלטינית כתוב: התפללי למעננו.

מלבן אמצעי – תפקידה כמתווכת בחתונה בכפר קנה- מרים הבחינה שהיין נגמר ואמרה לישוע לעשות את הנס הראשון שלו.

מלבן רביעי – מרים עוזרת לנוצרים בקרב לפנטו ב-1571, קרב ימי בין העותומנים לקואליציית הליגה הקדושה, בו ניצחו הנוצרים "בעזרתה של מרים". נציגי האפיפיור מברכים את חרבו של המנהיג הנוצרי. **מלבן ימני** – ויכוח תיאולוגי על מרים באוניברסיטת סורבון שבפריס בתחילת מאה 14, בו דנו האם מרים נוצרה בבטן אימה כאשר בוצע החטא הקדמון, או שהיא נוצרה טהורה מהחטא הקדמון. לבסוף הוחלט שם שהיא טהורה מהחטא הקדמון- "התעברות ללא רבב".

על הקיר האחורי שמול המזבח – מרים מחזיקה את ישוע ועומדת על ירח עגול. לאורך החלונות יש מלאכים מנגנים ומתפללים יחד עם מרים.

על קירות האורך – בחלק העליון יש דמויות נשיות, שחלקן נשים מהתנ"ך – שרה, רחל, ועוד. הן מצטרפות למרים בתפילת מגניפיקט, שמהללת את אלוהים. מצוירות גם 14 התחנות של דרך הייסורים.

הדמויות ב-4 הפינות הן לא נשים מסוימות, אלא סמלים של תכונות טובות, שכל נוצרי צריך לשאוף אליהן: פרודנסיה=התבונה והחכמה, יוסטיציה= צדק, טמפרנציה= מתינות וכבוש היצר, פורטיטודו= גבורה.

הקומה התחתונה נקראת כאן גם קריפטא. הבנייה מודרנית, אך נבנתה כהמשך של הכנסייה הצלבנית. בחלק המזרחי נשאר הקמרון הביזנטי שמתחתיו בור המים, שלא רואים אותו, מתחת לרצפה. בתוך הקמרון רואים קשת צלבנית לבנה, שנבנתה בתוך הקמרון. רצפות הפסיפס והציורים כולם מודרניים, של המאה ה-20.

הקומה התחתונה מתוכננת כמו בית הקיץ של המשפחה: בפסיפס ברצפה יש דגם של מחצלת, ובתקרה יש ציור של פרגולה, סככה עם אשכולות גפן.

3 ציורי קיר גדולים: משמאל לכניסה – זכריה בבית המקדש, מקשיב למלאך שמבשר לו על הולדת יוחנן. מול הכניסה – הביקור עם שתי הנשים. מימין לכניסה – טבח התינוקות התמימים, החפים מפשע, בידי חיילי הורדוס באזור בית לחם. בציור זה רואים גם את אלישבע שמחביאה את יוחנן, והחיילים כמעט תפסו אותם. מתחת לציור יש סלע עם הרבה חורים, כי אנשים לקחו חתיכות ממנו (רליקטים- שרידים קדושים).

המסורת על החבאת אלישבע ויוחנן בתוך ההר/סלע- ברגע האחרון אלישבע צעקה לעזרה: הור החר, קבל את האם ואת בנה. אז קרה נס, הסלע נפתח ובלע והסתיר בתוכו את אלישבע ויוחנן, ומלאך שמר עליהם. הספור הזה לא מופיע בברית החדשה אלא בספר חיצוני- בפרוטאוונגליון של יעקב, כ"ב 3 – 7

הספור הזה מתאים לקתולים או אורתודוקסים, אך לא לפרוטסטנטים, שלא מאמינים בספרים החיצוניים. גם כל הקומה העליונה לא מתאימה לפרוטסטנטים, בגלל ההערצה למרים. הם נכנסים רק לקומה התחתונה ועושים תצפית לאזור, כי הם אוהבים תצפיות.

תצפית מהשער - חלקה גם תצפית רוחנית לנוצרים (מודגש בצהוב)

הבניין הסמוך לכנסייה (ליד השער)- חלק ממנזר גורני, המנזר הרוסי. הבנין שימש כבית הארחה לאורחים חשובים מרוסיה הצארית, אצילים רוסיים וכדו'. אחרי המהפכה ב-1917 המקום הפך לספרייה.

מימין - שכונת עין כרם וכנסיית יוחנן בהרים, מגדל עם שפיץ אפור. בקצה השמאלי של השכונה, על המדרון **מולנו** - טרסות חקלאיות שתוארכו לימי בית ראשון ושני – שיעניינו גם נוצרים.

מנזר האחיות ציון - בגבעה מולנו, מתחם מוקף בחומה. המנזר קם ב-1860 ופעל כבית יתומות. כיום אין יתומות והחדרים הפכו לבית הארחה שהנזירות מפעילות, מאוד פופולרי ליהודים. מנזר נוסף של המסדר נמצא ב"אקה-הומו" בווייה דולורוזה. המסדר הוקם ב-1843 ע"י האחים רטיסבון – יהודים מצרפת שהתנצרו. אלפונס רטיסבון קבור בבית הקברות של המנזר כאן בעין כרם.

נבי סמואל – באופק מאחורי האחיות ציון, לא רואים בגלל העצים. חשוב להזכיר את המקום לא רק בגלל הצלבנים שהיו שם, אלא גם בגלל הקשר לשמואל ותפילת חנה, שדומה למגניפיקט, ולכן זה מרגש את הנוצרים שאת שני האתרים רואים מאותו מקום, שיש קשר עין בין שני המקומות ושני הסיפורים.

למטה מולנו – נחל עין כרם, נחל אכזב שמימיו מגיעים גם ממעין עין כרם, נשפך לנחל שורק. צד צפון באופק – מבשרת ציון עם שני חלקים: מימין מבשרת ירושלים עם מגדל המים, משמאל מעוז ציון ולידה הקסטל- מבנה בודד עם דגל, בין שני החלקים עובר כביש מס' 1.

מולנו בתוך נחל שורק- מכלול חינוכי ובו ביה"ס החקלאי עין כרם, שבמקור היה בעין כרם ועבר לשם. ימינה - סכר אפור בנחל- מאגר בית זית. ימינה ממנו – מושב בית זית. מוצא עילית - מאחורי בית זית.

הבחנה כללית בין קפלה לאדיקולה:

קפלה - מבנה פולחן נוצרי קטן, יכול להיות חדר בתוך כנסייה, בתוך בית ספר, או מבנה עצמאי בתור כנסייה קטנה. בדרך"כ כוללת גם מזבח. בארץ יש הרבה קפלות.

אדיקולה - היכלית, מקדש קטן ומפואר, שכולל משהו קדוש בתוכו. אין הרבה כאלה בארץ, ויש רק 3 מקומות שנקראים אדיקולה: מסגד העלייה, קבר מרים, קבר ישוע.

מסגד העלייה בהר הזיתים הוא המקום היחיד בארץ שאפשר לקרוא לו גם קפלה וגם אדיקולה.

מנזר יוחנן במדבר –

הגעה למושב אבן ספיר: נמצא כ-3 ק"מ מערבית לעין כרם. יורדים מעין כרם ובכיכר צומת כרם ממשכיכם בכביש 386 ופונים שמאלה לאבן ספיר. נכנסים למושב, אחרי השער פונים מיד ימינה, ומתפתלים עם הרחוב הראשי כלפי מטה עד השוליים התחתונים של המושב, שם יש שילוט למנזר. הקטע האחרון רק ברגל.

המנזר שייך לפרנציסקנים, אך מתאים לכל הזרמים הנוצרים, ובעיקר לאורתודוקסים ולמזרחיים, כי יש בו מעין והם אוהבים לטבול במים. מתאים לביקור בצהריים, כי פתוח גם כשרוב האתרים האחרים סגורים.

אבן ספיר - המושב הוקם רק ב-1950, בצמוד למנזר שהיה קיים. שם המושב קשור ליהודי תימן, במקור זה היה מושב של יהודי תימן, הם עזבו אחרי כמה שנים ואז באו עולים כורדים ומארצות אחרות. אבן ספיר הוא שם של ספר שכתב יעקב ספיר הלוי – רב ארץ-ישראל שנסע לתימן במאה 19, ממבשרי הציונות בתימן. אחרי הביקור הוא כתב את הספר על יהדות תימן, חייהם ומנהגיהם.

המנזר הוקם ב-1922, המנזר הוא אתר קדוש לנצרות, אך לא נחשב אחד האתרים החשובים ביותר, אלא בשורה שניה או שלישית. לפי המסורת – במערה שכאן גדל יוחנן המטביל, כאן הוא שהה בילדותו ובנעוריו, לפי לוקס א' 80: וַיִּגְדַּל הַיֶּלֶד וַיְחַזֵּק בְּרוּחַ וַיְהִי בְּמִדְבָּרוֹת עֲדִיּוֹם הָרְאִתוֹ אֱלֹהֵי שָׁמַיִם:

לפי המסורת יוחנן חי כאן כמתבודד (מעין נזיר, עוד לפני תופעת הנזירות), ושתה מהמעייץ הזה. הנביעה של המעיין היא במפלס גבוה יותר, בכניסה למבנה שמעל המערה.

ברור שכאן זה לא ממש מדבר, וזה לא מדבר יהודה שבו פעל יוחנן כאדם בוגר. הכוונה היא שכשהוא היה ילד ונער- הוא התבודד במקום שיחסית קרוב לבית הוריו בעין כרם, והוא לא מנותק לחלוטין מהמשפחה שלו. זה לא מדבר מבחינה גיאוגרפית אלא שממה תרבותית, מקום לא מיושב, מחוץ לציויליזציה. אחרי התבגרותו הוא יצא למדבר האמיתי, מדבר יהודה, ושם פעל בציבור.

שלבים היסטוריים:

המסורת החלה בתקופה הצלבנית, במאה 12, נבנתה כנסייה(?) והמקום מופיע בדיווחים של צליינים מהתקופה.

1850 - הפטריארך הלטיני של ירושלים רוכש את המקום

1911 - הפרנציסקנים רוכשים את המקום מהפטריארך הלטיני, ומזהים את המקום גם לפי המרחק מעין כרם, שמתאים לדיווחים של צליינים, גם לפי מעט שרידים צלבניים שלא נחרפו עדיין, וגם לפי שם המעיין. המעיין נקרא בפי הערבים "עין אל חביס" = המעיין של ההרמיט (מתבודד, מתחבא), ואולי משמר את המסורת הצלבנית.

1922 - הקמת מנזר וכנסייה ע"י הפרנציסקנים, שתוכנן ע"י ברלוצי, אך בוצע בשטח ע"י מהנדס אחר.

בתוך המערה יש ציורים של אלישבע ויוחנן מסתתרים בסלע, הסיפור מהפרוטואוונגליון של יעקב. יש פרנציסקנים שמאמינים שכאן היה הסלע שנפתח והסתיר אותם בתוכו. גם בכנסית הביקור יש אותה מסורת, וצריך להחליט איפה מספרים לנוצרים את הסיפור.

בור טבילה קטן עם מים מהמעין- מתאים בעיקר למזרחיים ולאורתודוקסים. הפרנציסקנים מבקשים שמי שנכנס למים ייכנס בכותונת לבנה, שאפשר לקנות בכניסה, או להביא מהבית. יש סככה ליד המערה שבה אפשר להחליף בגדים.

סכסוך נדל"ן – אחרי 1948 הפרנציסקנים נטשו את המקום, למרות שהיה שייך להם רשמית. בשנות ה-70 התיישבו כאן ברשותם קבוצת נזירים מצרפת, שחכרה את המקום ל-25 שנה מהפרנציסקנים. הם פיתחו את המקום ועיצבו את הכנסייה הקטנה שמעל המערה. הם התחברו גם עם ישראלים מהאזור. הם היו קתולים אך התחברו יותר לסגנון הנצרות המזרחית, וחיו כנזירים קתולים יוונים. זו תופעה מיוחדת כי בדרך"כ יש יוונים מזרחיים כמו קתולים, ואין קתולים שחיים כמו יוונים.

בסוף תקופת חוזה החכירה, הפרנציסקנים לא הסכימו לחדשו, כי פחדו שזה יהפוך לדבר קבוע והם יאבדו את השליטה במקום, ודרשו מהם להתפנות. הצרפתים לא הסכימו לעזוב, ולכן פנו לרשות השופטת המקומית, שאמורה לפסוק בענייני נדל"ן. הם פנו לבית המשפט, והרבה ישראלים באו להעיד לטובת הצרפתים, אך ב-2001 בית המשפט החליט שהצרפתים צריכים לפנות את המקום ולהחזירו לפרנציסקנים.

המנזר היה סגור לכמה שנים, נפתח שוב לאחר שיפוצים ב-2008, וכיום צובר פופולריות אצל מטיילים. **בית קברות** קטן עם קבר אחד, ליד המערה – עם כיתוב בעברית, של "אבונה" (אבינו=כומר) אברהם שמואלוף. במקור היה יהודי בוכרי מירושלים העתיקה, במלחמת העולם השנייה לחם בצבא הבריטי והתקרב לנצרות. בסוף המלחמה נטבל לנצרות הקתולית ועבר הסמכה לכמורה, ומשפחתו התנכרה לו מאז. הוא כיהן ככומר של קהילות ערביות בגליל, והיתה שם מתיחות די גדולה. מת ב-1994 ונקבר כאן, למרות שלא חי כאן. **יוהאן וברברה** – זוג נזירים שהתחתנו, בעבר הוא גר במבדד נטופה ושם הכיר אותה, ומאז הם לא נזירים. גרים באבן ספיר, ומקבלים קבוצות לביקור בתשלום סמלי, ומספרים על חייהם בצורה מצחיקה ונחמדה. - טלפונים - 054-6809392 / 02-6417411 אפשר לדבר עם ברברה בעברית.

נסיעה לבית ג'ימאל

הגעה: מכביש 1 פונים במחלף שער הגיא לכביש 38, לכיוון בית שמש. נוסעים כ-10 ק"מ, עוברים את בית שמש, ואחרי עינות דקלים יש פנייה שמאלה (מזרחה) לבית ג'ימאל.

בית ג'ימאל

בבית ג'ימאל יש שני מנזרים צמודים זה לזה, בלי שום קשר ביניהם: מנזר גברים של הסאלזיאנים, ומנזר נשים של האחיות בית לחם. משמעות השם בית ג'ימאל בערבית= בית היופי. הכנסייה מקשרת את השם ג'ימאל לרבן גמליאל, ולכפר גמלא (פרוט בהמשך). **כנסיית סנט סטפנוס ומנזר האבות הסאלזיאנים**: דלפק ספרים - בכניסה לכנסייה. אם לוקחים יותר מספר אחד – צריך להשאיר תרומה.

מסדר האבות הסאלזיאנים – הם גם נשבעים לנזירות, וגם עוברים הסמכה לכמורה, ולכן נקראים אבות. נקראים על שם פרנסיס דה-סאל, תיאולוג צרפתי קתולי במאה 17, כי הם הושפעו מתורתו. המסדר הוקם סביב אמצע מאה 19 בצפון איטליה ע"י דון בוסקו. הוא הוכרז כקדוש לאחר מותו, פסיפס של דון בוסקו רואים באפסיס השמאלי בכנסייה.

מטרת המסדר היא חינוך. זה מסדר של מורים, שמפעילים בתי ספר מסוגים שונים ברחבי העולם. בארץ החלו לפעול בסוף מאה 19, יש להם בייס תיכון בנצרת, בייס חקלאי בקרמיזאן בירושלים. גם כאן היה בייס חקלאי ובית יתומים, שהוקם ב-1873. אך אחרי 1948 האוכלוסיה הערבית באזור התדלדלה, וביה"ס הפסיק לפעול. המנזר והכנסייה עדיין מתפקדים, אך הנזירים כאן בעצם לא ממלאים את ייעודם, וזה מקרה עצוב. הם מקיימים כאן מחנות קיץ לילדים ערבים נוצרים, בשבתות מקיימים קונצרטים שונים. ביה"ס החקלאי היה בבנין הגדול, עם הצריח הגבוה.

למנזר הגברים יש שטחי חקלאות גדולים, הם מגדלים כרמים ומייצרים יין, מייצרים דבש ועוד. **ספור סטפנוס הקדוש** (מצויר על קירות הכנסייה) - אחד המאמינים המוקדמים של ישוע. סטפנוס הוא אחד מ-7 אנשים שהוסמכו להיות דיאקונים - שמשים בקהילה היהודית-נוצרית בירושלים. סטפנוס הובא למשפט בסנהדרין ע"י יהודים בירושלים, בגלל דברי התוכחה שלו, כי חשבו שהוא דיבר נגד התורה והמקדש. במהלך המשפט סטפנוס נאם והעביר ביקורת קשה על העם היהודי, שהפסיק להאמין. האספסוף הזועם התנפל עליו בסוף הנאום, ועשו בו לינץ': בלי פסק דין לקחו אותו אל מחוץ לעיר וסקלו אותו למוות באבנים. הוא נחשב לפרוטו-מרטיר = המאמין הראשון שבמותו העיד על אמונתו. משערים שזה קרה כשנתיים אחרי הצליבה.

הספור בברית החדשה: מעשי השליחים פרקים ו' עד ח' פסוק 2

בתחילת פרק ח' מתוארת קבורתו של סטפנוס, ע"י יהודים מאמינים, אך לא מסופר איפה זה היה. **בשנת 415, בתקופה הביזנטית**, יש ספורים כתובים על הכומר לוסיאן שחי בכפר גמלא בשפלת יהודה. בחלומו הופיע לפניו רבן גמליאל הזקן (הנכד של הלל הזקן, וסבא של רבן גמליאל דיבנה) שהיה נשיא הסנהדרין בימי ישוע, בשנים 10-50 לספירה. רבן גמליאל אמר לו בחלום: אני גרתי בעבר בכפר גמלא, ועל שמי נקרא הכפר. ליד הבית שלי תמצא קבר, ובו גלוסקמאות של 4 אנשים: שלי-רבן גמליאל, של הרב שלי(חביבוס), של סטפנוס ושל נקדימון (מאמין נוסף של ישוע).

לוסיאן התעורר מהחלום אך לא האמין ולא עשה כלום. החלום חזר פעם שנייה ושלישית, ואז רבן גמליאל איים עליו שאם לא יחפש את הקבר הוא ייפגע. לוסיאן החל לחפש, ומצא ליד שער הכפר 4 גלוסקמאות, בדיוק לפי החלום. מאז החלה המסורת שזה המקום של קברו של סטפנוס.

ב-439 הבישוף של ירושלים העביר את שרידיו של סטפנוס לכנסייה שבנתה אבדוקיה, מצפון לשער שכם, במקום בו לפי המסורת התרחשה סקילתו (כיום: סנט אטיין). בגמלא נשאר קבר ריק, ומעליו הביזנטים בנו כנסייה להנצחת הקבר.

המסורת שרבן גמליאל הוא זה שקבר את סטפנוס, נוצרה כי גמליאל מוזכר בכמה הקשרים חיוביים בספר מעשי השליחים: היה מורה של פאולוס, ובמשפט של השליחים הוא שכנע את הסנהדרין לשחרר אותם. [מעשי השליחים פרק ה' 34 - 40]

גילוי האתר - הכנסייה מתחבאת בחצר האחורית של ביה"ס, וזה קצת מוזר. הסיבה היא שהאתר התגלה אחרי שביה"ס היה קיים ופעיל כמה עשרות שנים.

ב-1916 הילדים שחקו כאן בחצר ביה"ס ומצאו אבני פסיפס קטנות מפוזרות באדמה. המורים שמעו זאת והזמינו ארכיאולוגים לחפור. חשפו כאן שרידי בזיליקה קטנה ומפוארת עם פסיפסים, שתוארכה למאה 5 ומתחת לבזיליקה נמצאה מערת קבורה. בגלל שהכפר נקרא בית ג'ימאל, ועל אחד הפסיפסים שהתגלו היה צלב אדום, שמסמל מרטיר, לכן קישרו בין המקום הזה לספור הביזנטי על קבר סטפנוס: לדעתם ג'ימאל משמר את השם גמלא, שמשמר את השם רבן גמליאל.

1932 - בניית הכנסייה החדשה, שהיא שיחזור של הבזיליקה הביזנטית, על אותו תוואי ואותם עמודים. קירות האורך בכנסייה מכוסים בציורים על חי סטפנוס. הציורים נראים כמו פסיפסים, אך הם כולם ציורים עם חותמות צבע, שנותנות הרגשה של פסיפס. כאן מנציחים את קברו הזמני של סטפנוס, שבו היה קבור כמה מאות שנים. גם בירושלים יש כנסייה באותו שם (סנט אטיין), אך שם מנציחים את מקום סקילתו.

אמנם אין הוכחה שספור החלום של לוסיאן באמת קרה, ושה באמת נכון, אך זו המסורת הביזנטית שהתפתחה. גם כל ההקשר של המקום הזה לספור סטפנוס ולספור הביזנטי הוא לא מדעי. זו המסורת, ומגיעים לכאן עולי רגל מכל הזרמים. דווקא הפרנסיסקנים לא השתכנעו בקשר של המקום לספור.

תיאור חלק מהציורים על הקירות:

ספינה (תיבת נוח) שמסמלת את הכנסייה. רק מי שבתוכה יינצל ויגיע לגאולה, כמו בתיבת נוח. בתוכה רואים את סמלי האוונגליסטים מציצים בחלונות, ועל כל אחד מהם כתוב הפסוק הראשון בספר שלו. יש סימבוליקה שמייצגת דמויות ואירועים מהברית הישנה (התנ"ך) - הדג שבלע את יונה עם המספר 40 - כי ניבא על נינוה שתיהרס תוך 40 יום. אליהו הנביא עם המספר 40 - כי צם והתבודד 40 יום. נחש הנחושת מייצג את משה.

יש עבודת דוקטורט של נירית שלו כליפא - על הציורים בשתי כנסיות: סטפנוס הקדוש וסטלה מאריס, ששתיהן צוירו ע"י אותו אמן.

הקריפטא - בקומת המרתף, מנציחה את מקום הקבר הזמני של סטפנוס.

מנזר העלאת מרים האחיות בית לחם - אם רוצים לבקר בחנות, לא צריך לתאם מראש. אבל אם רוצים שהקבוצה תשוחח עם הנזירות, תצפה בסרט הוידאו, ותבקר בתוך המנזר והכנסייה, יש לתאם את הביקור. חלק מהנזירות דוברות עברית.

מסדר האחיות בית-לחם - מסדר חדש שהוקם בצרפת ב-1950, בעקבות הכרזת האפיפיור על ה-Assumption כדוגמה קתולית. מטרתן היא חיי תפילה והתבוננות רוחנית, כדי להתקרב אל אלוהים.

המסדר הוכר רשמית ע"י הוטיקן/הכנסייה הקתולית רק ב-1981.

ב-1988 הנזירות התיישבו כאן, על נחלתם של הסלזיאנים בבית גיימאל, ובנו מנזר בצמוד לגברים. הדרך שלהן היא חיי לאורה - בדר"כ זו קהילה של מתבודדים רוב ימי השבוע, ובסוף שבוע נפגשים כולם יחד. התבודדות היא תופעה נפוצה בעיקר בנצרות המזרחית ולא במערבית. הנזירות במערב היא בעיקר שיתופית-קונוביים.

לאורה - כאן זו דוגמה של נזירות קתוליות צרפתיות, שחזרו לצורה המזרחית הקדומה של חיי לאורה. יש להן תאים קטנים לאורך מסדרון בבניין הארוך. לכל אחת יש גינה קטנה שסגורה בקירות, כך שאפשר לצאת החוצה בלי לראות שכנות... רוב היום הן בחדר, אוכלות לומדות ומתפללות לבד בחדר, וגם עושות עבודות קרמיקה ואיקונות ברמה גבוהה. הן גם מייצרות דבש, שוקולד, וכל אחת עובדת לבד בחדר. את המוצרים הן מוכרות בחנות שלהן, וזה לא זול.

הנזירות נפגשות כל יום בבוקר לתפילה משותפת בכנסייה, אך לכל אחת יש שם תא משלה. כל יום ב-5 אחה"צ הן נפגשות בכנסייה ועורכות תפילה ומיסה משותפת, ומזמינות כומר מבחוץ לעשות את המיסה (נשים לא יכולות לערוך מיסה). הן שרות בצרפתית, ערבית ועברית, כדי להתחבר למרחב המקומי. (אם באים לפני 16:30 ומתידדים עם הנזירה התורנית בשער, אולי יתנו להיכנס לכנסייה ולצפות במיסה מהגלריה מלמעלה. זו חוויה מאוד מעניינת.)

ביום ראשון הנזירות מפסיקות להתבודד, יוצאות לטייל ומשוחחות ביניהן, ולכן סגור ביום א'. ביום שני הן עושות "יום התבהרות" - מחמירות ומתבודדות אחרי יום א', ולכן סגור ביום ב'.

תמליל סיור מספר 73 למכתש מצפה רמון

מסלול: מכתש רמון

נסיעה לחאן סהרונים

עוברים מכביש 3, כביש מסמיייה-נחשון, לתוך כביש 6 הדרומי, דרך רבין. חלקו משורק דרומה הוא חנימי ואין צורך לשלם אגרה. חברת דרך ארץ שמפעילה את הכביש, מטפלת ואחראית עליו, אולם את התשלום לטיפול בו היא מקבלת ישירות מהמדינה.

אפשר לראות את יד בנימין ואת הווילות שנבנו סביבה, עוטף יד בנימין, ווילות של מפוני חבל עזה וצפון שומרון. על הכביש שממשיך רואים את האקליפטוסים, היה כאן מחנה צבאי בריטי. דבר מאוד משונה שהבריטים עשו כשהם סללו את הכביש הוא חוצה את נחל שורק המתפתל 3 פעמים בקטע של 2-3 ק"מ ע"י 3 גשרים שעוברים מעל הכביש.

מצד ימין רואים את קיבוץ רבדים. התל הפלישתי שנמצא ליד רבדים (השלטים אליו מובילים דרך רבדים שכן יש לעבור תחת הכביש ולהגיע לתל שנמצא מצד שמאל). אפשר לראות משמאל התרוממות מאוד הדרגתית של הקרקע, זהו תל מקנה או מוקנה שמזוהה עם עקרון הפלישתית. פרופ' טרודה דותן היא החופרת של האתר. **משמאל אפשר** לראות את קיבוץ כפר מנחם ומיד אחריו דרומה אפשר לראות התרוממות של תל ותחנת חשמל, זהו תל צפית המזוהה כגת פלישתית. אפשר לשים לב למעבר בין מישור חוף יהודה לגבעות הקירטון של השפלה. תל גת, תל צפית, זו גבעה קרטונית. הגבול של כביש 6 פחות או יותר מפריד בין שפלת יהודה למישור חוף יהודה. לא סתם קראו לזה הצלבנים "בלנש גרד", המצודה הלבנה, שכן הקירטון הלבן נתן את שמה.

מימין רואים את המשחטה של משפחת אל-עזי, משפחה מאוד מעניינת שיש לה פה שני כפרים קטנים – אל עזי ואיסטיס (על הגבעה הרחוקה יותר). משפחת אל עזי היא משפחה מוסלמית גדולה ועשירה מאוד שמקורה בחברון. בתחילת המאה ה-20 היו לה אדמות בכל המרחב הזה, גם אדמות אזור מסמיייה, כולל אדמות בבית גוברין. כבר בשלבים הראשונים היו לה קשרים מאוד טובים עם קיבוץ כפר מנחם, ובכלל הם נטו להתרחק מהסכסוך הישראלי-ערבי, זה היה לצנינים בעיני הכוחות הערביים שבחלק המקומות דחקו אותם, גם בבית גוברין לקחו להם את הבתים. על הגבעה בבית גוברין יש בית שייחי גדול ויפה שלקחו להם אותו והפכו אותו למעין מפקדה של הכוחות הערביים ב-1948. מיד לאחר המלחמה העיפו אותם. אנשי כפר מנחם פעלו לטובתם והמדינה הבינה שהמשפחה הזו פרו-ישראלית ומגיעה להם התייחסות מתאימה, ואכן נתנו להם כאן חלק מהאדמות במרחב הזה.

עם סלילת כביש 6 לקחו להם חלק גדול מהאדמות והם תבעו את המדינה, שכן הפיצוי לפי חוקי כביש 6 היה נמוך יחסית. המדינה החליטה שכפר מנחם יהיה זה שיפצה אותם באדמות. כפר מנחם למרות היחסים הטובים התנגדו לרעיון. פתרון הבעיה מתנהל בימים אלו בבתי משפט וטרם ברור איך תפוצה המשפחה. **ממערב אפשר** לראות את ארובות רוטנברג, אשקלון, קריית גת. חוצים את אפיק האלה ונחל גוברין. אלו הם יובליו של נחל לכיש שבהמשך. נחל לכיש הוא נחל מנקז גדול של השפלה זורם ונשפך לים התיכון באשדוד. אפשר לראות את קו המגע בין שפלת יהודה למישור חוף יהודה.

מימין רואים את קריית גת, החממות של מושב שדה משה ומעליו גבעה שהיא תל עירני המוגבה, תל שזוהה עד שנות ה-50 תל גת, לכן קראו לעיר קריית גת. בשנות ה-50 כחלק מפרויקט של עבודה יזומה של תושבי קריית גת החדשים חפר כאן פרופ' יבין והגיע למסקנה שזוהי לא גת, משום שממצא העיקרי כאן הוא מהברונזה הקדומה. נתגלה כאן גם שמו של נערמר, אחד ממלכי מצרים.

מימין אפשר לראות את הקומפלקס האדיר שבנתה אינטל, מפעל אדיר שהחליף את הקונצרן של פולגת שעסק בטקסטיל והתמוטט בסופו של דבר.

נוסעים בתפר בין שפלת יהודה למישור חוף יהודה ובחיתוכי הכביש אפשר לראות את הקירטון הלבן שמרכיב את אותן גבעות שאנו נוסעים בשיפוליהן. כמה מושבים מדרום לקריית גת, אשכול מושבים שהוקם סביב אבן שמואל.

משמאל אפשר לראות את מושב לכיש ובתיו על הגבעה. אפשר להבין את גודל המרחב שבתחילת המאה ה-20 התלבטו כל החוקרים והארכיאולוגים הגדולים (כולל אולברייט ואחרים) איפה נמצאת לכיש המקראית. הם דווקא זיהו אותה בתילים שרואים חלק מהם מימין לכביש – כמו תל אום לקיס, תל חאסי, תל נגילה – אלו היו זיהויים ראשוניים של לכיש המקראית. זיהוי לכיש במקומה הנוכחי נעשה בשנות ה-30 עם הגילוי של גיימס לסלי סטארקי, הארכיאולוג שנרצח בדרכו למוזיאון רוקפלר. הוא גילה את מכתבי לכיש – "אל משואות לכיש נחנו שומרים, ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה".

חוצים את נחל אדוריים עוד יובל גדול שמתחבר לתוך נחל שקמה ובעצם מנקז חלקים של השפלה הדרומית לכיוון הים התיכון. באזור זה נגמר כביש 6 ומתחבר לכביש 40. ממזרח רואים את הרי יהודה וההתרוממות הדרמטית של השפלה הגבוהה ובחלק הרחוק יותר את השלוחה של הר חברון, של הרי יהודה.

משתלבים לתוך כביש 40, מצד שמאל גשר. כל המרחב מהגשר וצפונה הוא חורבת מאחז, אחד המתחמים שהתנהלו בו מהקרבות המרים של מלחמת העצמאות. כל האזור הזה היה מתחם שהמצרים התחפרו בו, חלק מכיס פלוגיה שהגיע עד לאזור הזה ופה נלחמו על המרחב שוב ושוב, כבשו ונכבשו. כוחות צה"ל הצעירים סבלו כאן מאוד.

שמורת פורה, מקום יפה לעשות בו טיול פריחות עם שבילי הליכה יפים. מלא מאוד בשבתות. מרחוק אפשר לראות תל עם עץ בודד עליו, תל נגילה, שמדרום לו תל חאסי. תל חאסי הוזכר בהקשר של הארכיאולוג פלינדר פיטרי, שם אפשר להגיד שהוא המציא את הארכיאולוגיה המודרנית כשהוא הבין את הסטרטיגרפיה, עיקרון השכבות.

הדרכת דרך - עמיתים

מעבר למישור חוף יהודה ושפלת יהודה, אם יורדים לרזולוציה קצת יותר מפורטת אפשר לאפיין עוד חלק. מישור החוף כשמו כן הוא, מישור שטוח. השטח הבא הוא לא מיד גבעות השפלה אלא שטח גלי. בכביש 6 רואים את זה מצוין שכן הוא עובר באזור מסוים, דרומה לשרון, בחיץ שבין השטח הגלי לשטח הגבעות של השפלה. מימין אפשר לראות את השטח הגלי ומשמאל אפשר כבר לראות את הגבעות, כך למשל גבעת הקירטון הגבוהה של תל צפית. מבחינה חקלאית כל האזור הזה הוא אסם התבואה של מדינת ישראל. שטחים גדולים, גליים, אדמה פורייה מאוד, אין יישוב צפוף, יש עדיין משקעים ברמה כזו שזה יכול לקיים חקלאות פלחה או גדיש (גידולי שדה) ללא השקיה. חשוב לזכור שככל שיוורדים דרומה אחוז הלס עולה. בלס יש גם ברזל. מי שמטייל באזורים הללו, אזורים הכלניות הגדולים של תל נגילה או דרומה לאזור לכיש, יכול גם לראות את החריצים שחורצים המים בגלל הרכב הקרקע העשירה בלס. צפונה יותר זה לא אפשרי ולכן אין בתרונות כאלה.

מצדי הכביש רואים צמחים צהובים, אלו בעיקר חרדלים. משמאל רואים את תל מלחה. התילים מתמלאים בצמחייה צהובה. הטענה היא שהצהוב משתלט דווקא על התל בצורה ברורה יותר בגלל החנקות והזרחות, אותו חומר אורגני שהשאיר האדם שחי בסביבה במשך השנים.

אפשר לראות בבירור את גבולות השפלה. חצינו את נחל שקמה, גבול השפלה לפי דעה אחת. עכשיו אנחנו בנגב הצפוני. אלא שמימין ומשמאל רואים את הירוק שמושקה על ידי המשקעים, חקלאות בעל שעדיין מתאפשרת במרחב הזה משום שקו 300 המ"מ גשם נמצא בבית קמה, ויש האומרים שהגבול הוא בבית קמה.

בצדי הכביש רואים את העיר הבדואית רהט, מיד אחריה רואים את השלט של נחל גרר. גם נחל גרר מציין אולי איזשהו גבול, גבול תנכ"י. לאורך כל הדרך אפשר להתבונן ולנסות לקבוע איפה גבול השפלה הגיאולוגי, שכן רואים את הגבעות הקרובות משמאל – גבעות להב-דביר, החלק הדרומי של השפלה. הגבעות האלה ממשיכות עד לתוך באר שבע. בהמשך חוצים את הגבעות הקירטוניות האלה בגבעות גורל, ליד אנדרטת הנגב שנמצאת מצפון לבאר שבע.

את חלק מהשטחים באזור מעבדים הקיבוצים בית השיטה, גבע – קצת מפתיע שקיבוצים ומושבים צפוניים אלה מעבדים כאן שטחים. נתנו להם אדמות בקום המדינה במרחב הזה ועד היום חלקם מעבדים כאן את האדמות. הם יורדים לכמה ימים ונשארים במרחב.

בשנים מסודר, כאשר הגשם מגיע בכמות והזמן הנכונים, הפריחה מתאפיינת קודם כל בצבן לבן (רותם, שקדייה – הראשונים שפורחים), אחר כך בצבע אדום (כלניות, נוריות ופרגים), וסוגר את הפריחה בטבע, לקראת הקיץ כשהכל יבש הוא הצבע הצהוב. במסחר בעולם הצבע הצהוב מאפיין את האביב. מדובר על העולם הנוצרי, הוא זה שגם קונה פרחים. הערבים בתרבותם לא יבזבוזו כסף על דבר שמתכלה כל כך מהר. במסחר העולמי יש ביקוש רב לצבע הצהוב, פרחים מסוג סולידגו, סולידסטר וכן הלאה. זה גם הצבע ששולט באירופה תקופה ארוכה באביב, שם האביב ארוך יותר. בשנים שחונות יותר, כמו זו למשל, יש בלאגן אחד גדול – כי כל הצמחים ממחרים להעמיד את הדור הבא ואז כולם פורחים ביחד.

מימין לצומת בית קמה אפשר לראות את אנדרטת יפתח המרכזית וחורשת יגאל אלון. לכאורה לא הגיוני שיבחרו באזור זה, שכן יפתח נוסד ופעל במלחמת העצמאות בגליל, מלכיה, מצודת כ"ח וכו'. לקראת סוף השנה יפתח הורדו לתגבר בנגב וזה היה אזור הפעילות שלהם. מכיוון שכאן הם ניהלו את הקרבות הקשים והעזים ביותר, וספגו את האבדות ביותר שלהם, במתחם של חורבת מאחז. חשוב לזכור שמדיבר באזור אדיר שמשתרע כאן על שטחים גדולים מאוד, עד רוחמה והמרחב של גבעות השפלה – בית גוברין. כל המרחב היה אזור של קרבות עקובים מדם שיפתח לקחו חלק בהם ולכן האנדרטה המרכזית שלהם נמצאת כאן, בדרום, בתוך חורשת האקליפטוסים שרואים מימין. באנדרטה עמוד בטון קטום בשיפוע.

בהר כרכום נמצאו ציורי סלע רבים שנחקרו על ידי עמנואל ענתי. גם באזור מצפור ליפא ובכל רמת עבדת מצאו המוני ציורי סלע שחרוטים על פתינה של סלעי גיר. בחור משדה בוקר בשם רזי יהל עשה פה מחקר מאוד יסודי ומצא למעלה מ-10,000 ציורי סלע בכל האזור של רמת עבדת ורמת מטרד לכיוון של בסיס רמון. אמנם המחקר הזה בהתחלתו וקשה מאוד לדעת מאיזו תקופה הציורים, יש פה ציורים גם מהתקופה המוסלמית וגם מהתקופה הנבטית, יכול להיות שגם לפני. ישנו מחקר שמתחיל עכשיו באוניברסיטת באר שבע על כל ציורי הסלע, מה שנקרא 'חרוטות סלע', שכן זה חרוט בסלע. הר כרכום הוא במקום מאוד קשה להגעה, לא קרוב לכביש ראשי, נמצא בשטח אש וחיביבים רכב 4X4, ואילו מה שמיוחד באזור הזה הוא שיש מקומות שאפשר לראות מצבורים עצומים של החרוטות הללו קרוב מאוד לכביש. במועצה האזורית הקימו מרכז שנקרא 'מרכז לחרוטות סלע' שהוא גם יעשה את המחקר וגם יתחיל להכשיר מסלולי טיול כדי לראות את הדברים האלה בהליכה קלה מהכביש הראשי.

משמאל רואים את עבדת. חוצים את נחל צין שלכל חלק שלו יש שם אחר (נעסוק בו ביום השני של הקמפוס). נכנסנו ליחידת נוף חדשה – הר הנגב. נמצאים במגמת טיפוס, פחות או יותר עד לשיא במצפה רמון, כמעט 1000 מ' מעל פני הים, לכן בדרך כלל קריר שם יותר, בייחוד בערב. חולפים על פני בה"ד 1, בית הספר לקצינים.

סוף הדרכת דרך - עמיתים

יורדים במעלה העצמאות שהוא המוטיבציה לבנייה של מצפה רמון, הוא ההמשך של כביש 40, השלב בו הכביש יורד את המצוק של מכתש רמון. כביש 40 מבוסס על מעלה עתיק שנקרא מעלה צדוק, ואיננו עוד, שכן נבלע תחת עבודות הכביש.

בעודנו יורדים אנו עוזבים מאחור את עולם סלע המשקע הימי של חבורת יהודה, הוא מה שבונה את הגבוהים של מכתש רמון, למעשה את המצוקים של כל המכתשים. חודרים לתוך עולם אבני החול של הקרטיקון.

הקרטיקון התחתון בתחילה, אחר כך לתוך היורה, ובסופו של דבר אפילו לטריאס. **חבורת יהודה** מהקרטיקון העליון, סלעי משקע ימי – הרבה דולומיטים, גיר, קצת חווארים וחרסיות. סלעים שהם בגודל בני 100-110 מיליון שנה.

ברגע שיורדים לתוך הקרטיקון התחתון, הקדום יותר, אנחנו בתוך אבני החול הצבעוניות. מדובר על סלעים שהם בני 120-130 מיליון שנה.

כשחוצים את הקווסטה האדומה נכנסים לתוך עולם סלעי החול של היורה. ביורה יש סלעי משקע ימי וגם סלעי משקע יבשתיים. בעין מאוד ברור לראות את סלעי המשקע ביבשתיים, בעיקר חולות וחרסיות עם מגוון הצבעים הגדול. אז מדובר על סלעים בני 150-180 מיליון שנה.

הכי עתיק שהמכתש הזה יודע לתת זה סלעים מהטריאס, 220 מיליון שנה. שזה גם כמעט הכי עתיק במה שנחשף במכתשים בכלל. במכתש רמון מבין שלושת המכתשים הגדולים נחשפים הסלעים העתיקים ביותר (ובהדרגה – במכתש הגדול קצת פחות, במכתש הקטן הכי פחות). כלומר שיש קשר בין הגודל לסלעים).

מצד שמאל רואים גבעה שחורה מאוד בולטת, יחסית רחוק בנוף צמוד למצוקים, גבעת געש שהיא כל מה שנשאר מהר געש שפעם התקיים פה. גם הר הגעש וגם רוב התופעות הגיאולוגיות שנפגוש היום לא קשורות לספור ההיווצרות של המכתש, הן במקרה פה והמכתש שחף אותן.

חוצים רכס חום יחסית, זוהי הקווסטה החומה. קווסטה מלשון מדף. כשחצינו אותה עברנו מהקרטיקון התחתון ליורה. זה אינדיקציה שקיימת במכתש רמון והיא לא דווקא קיימת במכתשים האחרים.

מימין המנסרה, אתר ביקורים מאוד פופולרי. חלק גדול מהקבוצות מטיילות במכתש בזה שהן נוסעות על כביש 40, עוצרות, נכנסות, יוצאות ונוסעות. זו המציאות התיירותית, וחבל.

מצד ימין אתר חולות צבעוניים, מלאכותי לחלוטין. מחצבה משוקמת למחצה שהביאו אליה ערימות של חול צבעוני כדי שהקבל לא יגרד חולות צבעוניים משאר המכתש. ממשיכים בנסיעה לאורך כביש 40. בערך אחרי 10 ק"מ פונים שמאלה בשלט חום לעבר חניון בארות.

חוצים את נחל רמון שהוא הנקז העיקרי של המכתש. את המכתש הקטן מנקז נחל אחד, את המכתש הגדול מנקז נחל אחד, את מכתש רמון מנקזים יותר מ-3 נחלים. יש 7 פתחים במצוקי המכתש, לא כולם פתחים החוצה, יש גם פתחים פנימה. זהו אחד ההבדלים העיקריים בין מכתש רמון למכתשים האחרים.

משני הצדדים, אבל בעיקר מצד שמאל, אפשר להתחיל לראות את פתחי הכניסה לפרויקטים של שיקום מחצבות. במכתש רמון מתנהל היום ממש, ועומד לקראת סיום, פרויקט אדיר של שיקום מחצבות. מחצבות שפעלו פה באינטנסיביות עד שנות ה-80, המשיכו לפעול עד 1994, ובעקבות חקיקת חוק 'ארץ המכתשים' ב-1994 הופסקה הפעילות שלהם באופן הדרגתי. ב-2005 נסתיימה סופית כל פעילות הכרייה לחלוטין. הציר הנקרא 'ציר צבעי הרמון' הוא ציר שעובר על שטח שפעם היה מופר, קרוע ושסוע ממחצבות שעשו להן שיקום. זו אמורה להיות כניסה חדשה לאזור התיירותי של המכתש, כשבעצם מנצלים את הקירות החשופים של המחצבות כדי לחשוף את הגיאולוגיה הכל כך ייחודית שיש פה.

מימין מחצבת גבס טריאסי גדולה מאוד, אחת הראשונות ששוקמו. הבור הגדול שאת קרקעיתו לא רואים מהכביש היה פעם אגם, כי מי תהום נקוו אליו, היום הוא משמש כחניון הלילה הגדול ביותר במכתש. חניון הלילה הזה עתיד לעבור פיתוח ויהיה חניון לילה מפותח עם שירותים שונים לקבוצות תיירים. היתרון שלו על פני חניון בארות זה שהוא קרוב לכביש, אז אפשר להגיע אליו בלילה, בלי בעיה של נסיעה בשמורת טבע בלילה והפרעה לבעלי החיים. הוא גם משמעותית גדול מחניון ביותר. גם חניון בארות יושב בשטח של מחצבה משוקמת.

מימין הר גוונים, שטופוגרפית וגיאוגרפית הוא בצד, קרוב לדופן. גיאולוגית הוא לב המכתש. כלומר אם מחפשים את הקמר, אז פה אפשר לראות את השכבות מחליפות נטייה – מנטייה מתונה לצד אחד לנטייה תלולה בצד השני. זה גם המקום שהשכבות העתיקות ביותר נחשפות, תמיד בלב הגיאולוגי.

ההגדרה גיאולוגית למכתש היא עמק אירוזיבי ברום (בשיא) אנטיקלינה א-סימטרית. אנחנו על ציר הכניסה העיקרי של מכתש רמון. 90% בערך מהמבקרים והמטיילים במכתש רמון נכנסים לשטח יחסית קטן מאוד משטחו של המכתש ומטיילים באזור אליו אנו נוסעים. המציאות התיירותית הזו, לדעתו של יואש לימון, אינה נכונה. יש הרבה מאוד מסלולים יפים לא פחות בנמצאים באזורים הרבה פחות מתיירים במכתש.

כדאי לשים לב להרים החומים עם הקליפה השחורה למעלה, אין צורך להתייחס למה שרואים אלא למה שכבר לא רואים. אחת התופעות הגיאולוגיות שנחשפות במכתש, שאינה קשורה להיווצרותו, היא מה שנקרא פטרייה גיאולוגית, שכן זו צורתה. זו אחת משורה שלמה של תופעות גיאולוגיות ששייכות לקבוצת המחדרים המגמתיים (דייק, סיל, סדן וכו'). סיל אינו דייק אופקי, אלא מחדר מגמתי שמגיע מלמטה כלפי מעלה, נתקל בשכבה שהוא מצליח לחדור ומתפשט לצדדים בין השכבות. בסטרטיגרפיה הוא נראה כמו שכבה.

חוצים נחל שנקרא נחל אפור, בשל צבעו. נחל אפור הוא כל מה שנשאר מאותה פטרייה גיאולוגית. כל החומר האפור הוא חומר מגמתי שהתבלה ממה שהיה פעם פטרייה גיאולוגית. פטרייה גיאולוגית היא סיל שהיה לו קצת יותר כוח. המשמעות שהוא נכנס, חדר לצדדים, לא הצליח לפרוץ אולם הצליח לנפח כלפי מעלה. כשהוא מתקרר ומתקשה נוצרת כיפה, תחתית יחסית ישרה, והשכבות שמעליו מכופפות. המשמעות של זה היא

שהשכבות האחרות, דרכן הוא חדר, מכופפות סביב נקודת החדירה מכל הכיוונים. אולם אחרי שמחדר הזה נחשף והתחילה בלייה של השכבות, גם החומר המגמתי עצמו התבלה ונעלם, גם השכבות שהיו מעליו התבלו ונעלמו, ומה שנשאר כשריד בשטח הן רק קצוות האזור עם שכבות מעט מכופפות. משום שרואים נטיית

שכבות שמכוונת למרכז כלשהו ושרידיים של החומר המגמתי האפור, מסיקים מתמונת ההווה על תמונת העבר. זהו נחל אפור והניקוז של אותה פטרייה גיאולוגית עתיקה. מדובר על מחדרים מגמתיים מהקרטיקון התחתון – אז הם חדרו לתוך סלעים עתיקים יותר.

מדי פעם משני הצדדים רואים מה שנראה כמו קוליס של אופניים או אופנוע. בשנים האחרונות יש לפחות בתוך המכתש שיפור כלשהו בתחום טיילות הגיפים והרכיבה. אנשים די ממושמעים בעניין הצמדות לשבילים המסומנים. הקוליסים שרואים זה מה שפראים משאירים מאחוריהם. פרא הוא בעל חיים עצלן או חסכן באנרגיה שנוהג ללכת איפה שהלכו חבריו, אז נוצר מן קוליס מאוד רצוף. הם הולכים הרבה פעמים בצדי

הדרכים, אבל גם לא.

משמאל רואים את המקור של ציר צבעי הרמון, אותו ציר כניסה חדש מתחבר חזרה לדרך שלנו. דבר שבעצם פותר כל מיני בעיות. בעונה הלחוצה של המכתש, בסביבות מרץ-אפריל, יחד עם טיולי בתי הספר, קבוצות מחו"ל וכו', אפשר למצוא כאן טורי אוטובוסים ארוכים שזוחלים, בייחוד שמגיעים אוטובוסים משני הכיוונים. הרעיון הוא לייצר כניסה מנתיב אחד ויציאה מהנתיב השני, על מנת לשחרר את הפקק. בנוסף המטרה היא לייצר עוד אטרקציות ונקודות עצירה. יש לא מעט מרפסות תצפית על בורות הכרייה הישנים שיאפשרו לקבוצות שונות לעצור ולדבר על הגיאולוגיה מבלי להידחף באותו מקום עם כל יתר הקבוצות. **עלינו על ציר הנפט**, קצא"א (קו צינור אילת-אשקלון) שחוצה את המכתש. החברה קצא"א מתחזקת היום 4 צינורות. אחת ל-5 שנים חופרים, חושפים את הצינור ומצפים אותו בחומרי הגנה מבלייה. מימין רואים מחנה עבודה שנכנסו לעבוד על הצינור במכתש. לפני כשנתיים וחצי באזור שדה בוקר טרקטור פצע את הצינור והיה זרנוק של כ-5 מ' דס"ל (דלק סילוני).

חניון בארות – עצירה לשירותים ☺ חידושים מהזמן האחרון – מאחור וימינה יוצאים שני מסלולים שסומנו בחודש וחצי האחרונים. שני המסלולים הללו באו לפתור בעיה – בשנה האחרונה יש פה תנופת סימוני שבילים שלא יצרה באמת שום דבר חדש אלא רק חיברה דברים שכבר היו קיימים ואפשרה לעשות מעגלים נוחים, מה שלא היה פה קודם. זה פחות רלוונטי לטיולי אוטובוס, שהיתרון שלהם הוא שהנהג מגיע לנקודת הסיום. אולם במידה ומגיעים במכוניות פרטיות או רכבי אשכול החידושים האלה מאוד עוזרים. מדובר על שני מסלולים שיוצאים מחניון בארות, אחד לחאן סהרונים והשני לצומת הסלע – קיצורי דרך מאוד נוחים ונעימים. המסלולים האלה עדיין לא מסומנים במפות, הם יסומנו בחידוש הבא של מפה מס' 17. אם ממשיכים ישר בדרך שנגישה רק לאוטובוסים בעלי מוטיבציה אפשר להגיע עד לתחילת המסלול של הר ארדון, מסלול למיטיבי לכת שמטפס מצד אחד על המצוק הזקוף והבולט, עולה על הר אדון בעלייה תלולה ויורד בצד השני. חשוב לציין שהר ארדון הוא לא הר, זו הטעיית הציבור.

עזבנו את ציר הנפט שמתקדם מטפס על המצוקים של המכתש. אפשר לראות את הצלקת הלבנה במצוקים הרצופים שהיא נקודת העלייה של ציר הנפט, במקום שבו הוא יוצא מהמכתש. הציר הזה לא מיועד לגיפים, הוא מסוכן וחסום בשלט אין כניסה. היו פה כמה תאונות מאוד לא נעימות, שכן מדובר בציר מאוד תלול שאינו מיועד לתחבורה אלא להעלאת צינור במצוק.

במקביל אליו מצד ימין רואים בקושי שביל דק יותר, אלכסוני, זהו מעלה מחמל רומי, הוא הגלגול המאוחר של המעלה הנבטי של דרך הבשמים. דרך הבשמים חוצה את מכתש רמון, מחאן סהרונים, דרך מרכז המכתש עד למצוק עליו מטפסת במעלה יפיה עם מצד מאוד יפה למעלה (מצד מחמל), וממשיכה מכאן לעבדת. הגלגול הנוכחי של המעלה הזה הוא רומי אבל הוא מבוסס על מעלה נבטי. הגמלים עולים בסרפטינות על דרך שסוללים עבורם (מסלקים את האבנים מהדרך). בצד הדרך, כ-20 מ' ממנה, אפשר לראות שטח מישורי מפולס, זו דרך הבשמים. זה הנתיב עצמו שבו הלכו מחאן סהרונים למצד מחמל.

חוצים את צומת הסלע. מסלול המסומן החדש מקצר את הדרך שנסענו. קיצור נחמד עבור הולכי רגל. פונים ימינה בצומת הסלע לכיוון חאן סהרונים, עין סהרונים, פרסת נקרות ואופציה להר סהרונים.

חאן סהרונים

נפתח באמירה בלתי מדעית בעליל שנותנת את אוירת המקום – חאן סהרונים, מייצג ברמה האינטואיטיבית או הרומנטית את השלב הראשון של התופעה הנבטית בנגב, שכן הוא מייצג את שלב הנוודות שלהם, את האימפריה המסחרית שלהם לפני ההתיישבות ביישובי קבע (בניין קבע אבל לא יישוב, המושג ערי הנבטים הוא מושג בעייתי). הרמה האינטואיטיבית או הרומנטית משום שמבחינת תיארוך המבנה הוא תואם דווקא את השלב המאוחר. כלומר הוא נותן את התמונה-הנוף מסביב, פונקציונליות המבנה, הקרבה שלו למקור מים טבעי, אבל הוא רק במקרה ממוקם כרונולוגית לא נכון.

זו אמירה לא מדעית שאפשר לנצל אותה מול התיירים. אם יש קבוצה שחשוב לה התיארוך של כל מבנה אז חייבים להודות שהוא מתוארך למאה ה-1 לספירה עם תפקוד לתוך המאה ה-3 לספירה, שזה כבר אחרי השלב שהנבטים מתחילים להתיישב. לעומת זאת, אם יש קבוצה שתיארוך ספציפי מעניין אותה פחות והאווירה יותר, אפשר לספר ולא לשקר, שמדובר על תחנת דרכים באמצע דרך הבשמים, במקום שאליו שיירות גמלים עמוסות סחורה מגיעות ממואה (התחנה הקודמת), בעצם מפטרה, והולכות דרך מעלה מחמל עד לעבדת, משם לעזה.

אפשר למצוא במקום חרסים דקים ועדינים מאוד ומייצגים את הפסגה של הקרמיקה הנבטית. אמנם לא רואים את הכלים בשלמותם אבל רק עובי הדפנות מייצג את השיא של הקרמיקה נבטית, שבשיאה הייתה עד כדי כך איכותית, טובה, קלה, חזקה ועדינה שהכלים האלה ככל הנראה נחשבו למוצר מותרות גם מחוץ למרחב הנבטי. ההוכחה לכך היא ברובע ההרודיאני בירושלים, שם מצאו בתוך כנראה בית כוהנים קרמיקה נבטית או חיקוי ממש מוצלח של קרמיקה נבטית. כך או כך זה אומר שהקרמיקה הזו הייתה מספיק יוקרתית בשביל שבבית של אמידים ירצו להשתמש בה או לחקות אותה. לכאורה אפשר לחשוב שהמוצר ששווק בה היה חשוב להם, אולם את הקרמיקה הזו מוצאים בעוד מקומות, והכלים שנמצאו באותו בית בירושלים הם לא כלי קיבול אלא כלי אוכל (קערות וצלחות).

נשאלת השאלה מה פתאום עם של נוודים מובהקים הוא דווקא זה שמייצר קרמיקה כל כך איכותית? אפשר להניח כשכעוסקים במסחר, וכל גרם פנוי על הגמל עדיף שישימש לסחורה רווחית, אז כל שאר הדברים שהגמל סוחב עדיף שיהיו כמה שיותר קלים ועמידים בפני טלטלות הדרך. זו תיאוריה ולא יודעים בוודאות שזו הסיבה. ייתכן שגם הקרמיקה עצמה הייתה מוצר בפני עצמו, וייתכן שמאוחר יותר זה הפך לזה.

המרחב – אנו נמצאים 34 ק"מ ממואה, שם יש חאן כמעט זהה למבנה הזה ומקור מים טבעי, ונמצאים 36 ק"מ מהעיר עבדת, התחנה הבאה בדרך. מדובר במרחק הליכה סביר של גמל ליום, ואכן רואים את התחנות מסודרות אחת אחרי השנייה פחות או יותר במרחקים האלה. בין התחנות של החנייה (מואה, חאן סהרונים, עבדת) יש נקודות אחרות שהייתה בהן נוכחות אנושית אבל הן לא תחנות חנייה – למשל קצרה, מצד מחמל,

בור נקרות (עליו יש וויכוח ולא ברור איך הוא משתלב בתמונה, שכן יש שם מבנה שלא ברור אם הוא חאן או לא. בכל מקרה אין בו חאן בתצורה הזו), שם היו מצודות או מצודות, שמירה על מעברים הכרחיים בדרך. **צריך לזכור** שהמטרה הסופית היא להגיע לעזה, לכן יש להזרים כמה שיותר סחורה בצורה היעילה ביותר, עם כמה שפחות פחת לאורך הדרך. בדרך הזו יש לא רק פגעי טבע, סכנות ונתיבים קשים צריך לפלס בהם דרכים אלא גם סכנות אנושיות, הרי לא כל השבטים הנוודים שמסתובבים פה רתומים לעולם הזה של המסחר. יש פה שבטים, שבתקופות יציבות יותר הם מתמקטים ובתקופות יציבות פחות הם מתרבים, שעוסקים בשוד. לא סתם המבנה מבוצר. שודדים באופן טבעי תופסים נקודות הכרחיות – ראש מעלה למשל. כדי לשמור על נקודות כאלה מעמידים מצודות או מצודות ששומרות על הדרך, דבר שרואים במקומות רבים.

חאן סהרוניס הוא מבנה שמידותיו הן 42X42 מ'. כל הקירות החיצוניים סגורים, אין בהם חלונות. המבנה איננו מבצר אבל הוא במובהק מבוצר. יש לו רק שער כניסה אחד. כל החדרים לאורך הקירות בצד אחד הם יחסית אחידים בגודלם ובעלי דלת אחת, כנראה מדובר במחסנים אך לא יודעים זאת בוודאות. כל המבנים בצד השני של החאן הם בעלי פונקציונאליות אחרת כלשהי. הפרשנות לממצא הזה הוא שחלק מהחדרים שימשו למחסני שמירה על סחורות השיירות שהגיעו בלילה ובחדרים האחרים (בייחוד אלו שהיו מאחורינו) מתאכסנים מכובדי השיירה – מוביל השיירה, השייח' המוביל וכן הלאה. שאר אנשי השיירות ישנים בתוך החצר לאורך הקירות, ייתכן שמתחת לאיזשהו גג. לא יודעים את זה על פי הממצא הארכיאולוגי אלא מחקר מבנים דומים שעדיין נמצאים באפריקה וזה התפקוד שלהם.

ככל הנראה הגמלים רועים בחוץ, כן או לא תחת השגחה. אבל אין פה לשיירות של עשרות ואפילו מאות גמלים. לא ברור אם זה מאות בשיירה אחת או מאות גמלים בעונה.

רודולף כהן הוא מי שחפר את המקום בשנות ה-80 (83-82), אז גם נעשה פה שחזור. המבנה הזה מוכר כבר מ-1932, לפחות לחוקרים מערביים, הראשון שנמצא ומתעד את האתר הוא פרנק שמסתובב באזור והבדואים לוקחים אותו למקום שהם קוראים לו 'קסר מאחלה' – מבצר המקום. השם הזה תורגם מאוחר יותר למוחילה, למחמל, ושמות עבריים שונים אחרים.

קסר מאחלה, מבצר המקום. היום קוראים לו חאן סהרוניס. פעם היה מקובל לקרוא לו מצד שער רמון או מצד מוחילה. מכל השמות מצד שער רמון הוא אולי הכי רלוונטי שכן יש לו אינדיקציה למיקום, שכן זה השער שבו נחל רמון יוצא מתוך המכתש. חאן סהרוניס הוא שם תיירותי לחלוטין שלא נותן שום אינדיקציה על השימוש, הפונקציונליות או המרחביות של המבנה, וקסר מאחלה זה שם בדואי מאוד נפוץ שפוגשים אותו בהרבה מקומות.

סהרוניס זה שם מודרני לחלוטין שנלקח מהר סהרוניס ועין סהרוניס ואימצו אותו למקום. יש שתי סיבות לשם הזה – האחת (שכנראה אינה נכונה) זה בגלל שיש כאן צמח סהרון משולשל. השנייה היא שלהר סהרוניס יש 3 'נגיסות' בצורת סהרון, 3 אוכפים לאורך הפסגה שנראים כמו סהרוניס. משם הר סהרוניס, עין סהרוניס שנמצא לידו וחאן סהרוניס.

לא מדובר במצד אלא בחאן, קראו לו פעם מצד מוחילה או מצד שער רמון, כי לא חפרו פה. ראו מבנה מבוצר וקראו לו מצד. אותו הדבר במצד ירוחם שהוא בעצם חווה חקלאית.

בתוך החאן אפשר לראות עוד בפניה מטבח גדול שזוהה בו תנור אפייה ושני אגנים שהתפקוד שלהם לא לגמרי ברור אבל ככל הנראה הוא משמש להכנה כלשהי של מזון.

עין סהרוניס נמצא מעבר לגבעה הסמוכה, שכן נקודות החנייה הנבטיות (מאוחר יותר הרומיות, שכן המבנה מתפקד גם בתקופה שהרומיים משתלטים על המרחב) תמיד מצויות ליד איזשהו מקור מים יציב – מעיין כמו במקרה הזה או באר בחלק מהמקומות האחרים.

מה שיש בעבדת מהמאה ה-3 לפנה"ס זה ספק חאן. יש מבנה אחד שזוהה כחאן אולי והוא מהמאה ה-3 לפנה"ס, וגם על זה יש וויכוחים אדירים. בעבדת לפני המאה ה-1 לפנה"ס יש מעט מאוד ממצאים שאפשר להצביע עליהם, למרות שכנראה היה שם משהו. דרך הבשמים משמשת גם לפני הגלגול הנבטי שלה, כי יש ממצאים הרבה יותר קדומים לאורך הדרך. תרבות נבטית זה דבר שלא יודעים לענות מתי הוא מתחיל, הסיבה לכך היא שאין 'יוספוס של הנבטים'. כל מה שידועים על הנבטים זה מהממצא הארכיאולוגי או מה שאנשים אחרים כותבים עליהם (החל מהמאה ה-3 לפנה"ס). הממצאים העתיקים ביותר הם דווקא לא מפטרה, מהאזור של מויאת עוואד (מואה), ומעבר הירדן, ממצאים קטנים מהמאה ה-3 לפנה"ס וקצת חרסים. בעייתי לומר שזו כבר התרבות הנבטית.

עין סהרוניס

בניגוד למה שמקובל לעיתים לחשוב עין סהרוניס איננו מקור המים היציב היחיד במכתש, יש עוד. בורות רעף שנמצאים טיפה יותר לכיוון הר גוונים, עין רזלן שנמצא במעלה דקלים מעבר לגבעה ועין ארדון הם שלושה מקורות מים נוספים במעגל לא מאוד רחוק מפה. הבעיה עם שלושת המקורות האלה היא שמדובר בנביעה מאקוויפר מאוד ספציפי שמקורו באותה שכבת גבס. כשאקוויפר נובע מתוך שכבת גבס יש לו נטייה להיות עשיר מאוד בגופרית (לא ברמה שזה מסריח כמו במקומות מסוימים, אבל יש אחוז גבוה של גופרית במים) מה שהופך את המים לספק רעילים. אם מישהו נמצא בסיטואציית הישרדות הוא ישתה איתם ויעבור את זה, אבל לא לאורך זמן. הבדואים באזור ידעו את זה שהשתמשו במים להשקיית עדרים אך לא שתו מהם. דרגת המליחות משתנה בהתאם לשיטפונות.

עין סהרוניס הוא מקור המים הגדול ביותר והיחיד שיש בו לאורך השנה מים מתוקים. אמנם קוראים לו עין סהרוניס אך לא מדובר באקוויפר ממש במובן הרגיל של המילה מעיין שכבה כמו שרגילים לראות. מדובר כאן בעצם על נביעה מהזרימה התת קרקעית של נחל רמון.

בכל אפיק נחל, לא רק באפיקו של נחל רמון, יש שכבה של חלוקים, חצץ וחול בעומק משתנה בין עומק של מ' לעומק של כמה מ', זה קשור לשיפועים, מקורות חומרי הבלייה שמוסעים בנחל ודברים אחרים. פוגשים את זה בכל נחל מדברי וגם בנחלים שאינם מדבריים, אלא אם הסלע עצמו חשוף.

זרימה בנגב היא כמעט תמיד שיטפונת. בשעת שיטפון המים זורמים על פני השכבה הזו. שיטפונות נמשכים פה לכל היותר כמה שעות. אחרי שחולפת הזרימה השיטפונת ממשיכה מתחת לאדמה, בתוך השכבה

החצצית, זרימה תת קרקעית שמחלחלת דרך החלוקים. הזרימה הזו איטית בהרבה והיא מופרעת על ידי החלוקים (כמו זרימה דרך ספוג).

כשמדובר על נחל שאורכו 50-45 ק"מ, אגן ניקוז יחסית מכובד של כל המכתש, מצטברים בתוך הספוג החצצני מים שממשיכים לזרום ולנוע לאורך ימים, שבועות ואפילו חודשים אחרי השיטפון האחרון. כלומר הזרימה השיטפונית עשירה בהרבה אבל היא נגמרת תוך כמה שעות, הזרימה התת קרקעית, שעומק של כמטר, ממשיכה חודשים אחרי זה. אז לא ממש מדובר באקוויפר, שכבה אוצרת, אקוויקלוד וכו', אלא באיזושהי זרימה.

בנקודה הזו ספציפית הגיאולוגיה של האזור גרמה לשכבות סלע להגיח באלכסון, בנטייה, והשכבה החצצית מכסה חלק מהסכרים האלה. הזרימה השיטפונית עוברת מעל הכל, אולם הזרימה התת קרקעית זורמת, נתקעת בסכר, נאלצת לדלג מעליו, יורדת חזרה ושוב מדלגת וכן הלאה. אנו יושבים על הסכרים הנטיים באלכסון ומכריחים את המים לדלג מעליהם והם מתקרבים מאוד ואפילו נחשפים מעל פני השטח. אם חופרים בעומק של כ-5 ס"מ מגיעים לחול רטוב, אם חופרים קצת יותר, כ-30 ס"מ, מגיעים למים ממש.

רגילים לחשוב במונחים של שחור ולבן – יש אקוויקלוד שהוא שכבה עוצרת מים ויש אקוויפר שהוא שכבה שמעבירה מים. גם אם יש שכבה שמעבירה את המים לאט היא לא מספיקה לתת להם לחלחל בקצב הנכון, הם מצטברים וגולשים מעל. זה ככל הנראה המצב פה.

בתקופות עשירות יותר, כלומר קרוב יותר לשיטפון האחרון, המים גבוהים וחשופים יותר על פני השטח, יותר שלוליות נקוות פה. בתקופות יבשות יותר, רחוק מהגשם האחרון, צריך לחפור קצת יותר בשביל להגיע למים, אבל הם עדיין פה.

עין סהרונים יציב לאורך השנה, הבעיה היא שבניגוד למעיינות שכבה רגילים הוא הרבה יותר מושפע משנות בצורת. שנתיים-שלוש שנות בצורת ברציפות והמים מתרחקים מאוד למטה. לנקודה כזו שבה יש מי תהום שנחשפים קרוב לפני השטח אבל לא ממש נובעים לערבים יש שם. אנחנו מכירים רק את המילה מעיין. בערבית של בדואים יש הרבה מאוד מושגים למקורות מים במדבר :

עין - מעיין במשמעות שלו בעברית, נביעה.
טמילה - החפירה מהסוג הזה
קטר - טפטוף ממש קטן. יש הרבה קטרים ברחבי הנגב, אולם הם הרבה פחות מוכרים. אי אפשר להשקות שם עדרים, אבל נווד בודד במדבר יכול לשרוד. למשל עין חוה, קטר פעי.

עין סהרונים היא מקור המים של חאן סהרונים. כאן אפשר גם למצוא את החיגור הטבעי של צומח במדבר. אפשר לראות סמר חד, צמח מים מדברים קלאסי. הוא מסוגל לחיות על מליחות יחסית גבוהה אבל הוא חייב מים קרובים מאוד. במקום שבו יש סמר חד גדל יש מים קרובים לפני השטח. בן נוסף לאותה משפחה פחות או יותר הוא הקנה שגם הוא אוהב מים. ההתמודדות שלו עם מליחות פחות טובה משל הסמר, אולם גם הוא יודע לשתות מים קצת מליחים. הימצאותו גם היא מעידה על מים קרובים לפני השטח. המעגל הבא מוצאים את האשלים, גם הם מאוד אוהבים ים אבל מסוגלים להעמיק שורשים קצת יותר. לכן בקעת באר שבע למשל היא 'ממלכת האשלים'.

בנקודה הזו התרחש גם הסיפור של השבת הפראים לטבע. הפרא שהוא ממשפחת הסוסיים, הוא פחות חמוד ויותר סוס, הראייה לזה היא היכולת שלו להזדווג עם סוסים ולהוציא צאצאים עקרים אמנם, לעומת זיווג עם חמורים שלא עובד. הפרא הוא סוס בר בעצם. היה פה מין מקומי – הפרא הסורי, שהיה נפוץ בכל המדבריות במרחב ונכחד מפה בשנות ה-20, ככל הנראה בגלל התפוצה הרחבה של כלי נשק בפלשתינה אחרי מלחמת העולם הראשונה. הבדואים צדו אותם, לא כל כך בשביל או בשביל ספורט, בעיקר כדי לסלק תחרות על מרעה. ככל שהפראים רועים פחות יש יותר עשב לעדרים.

בשנות ה-70 התחיל פרויקט של השבת הפראים לטבע. רשות הטבע והגנים יצרה קשר דווקא עם האיראנים, שכן הפרא הסורי נכחד ואיננו עוד, חיפשו את קרוב המשפחה הקרוב ביותר, הוא הפרא הפרסי שהוא קצת יותר גדול. באותם ימים עוד היו יחסים טובים עם האיראנים, ניגשו אליהם וקיבלו רשות. יש כל מיני סיפורים על איך השיגו את הרשות.

הובאו לפה 4 פרטים. האגדות האורבניות מספרות שנאלצו לעזוב את איראן בכזו בהילות, כי בדיוק הייתה המהפכה החומויניסטית... ולא ידעו אם הביאו זכרים נקבות. את אותו סיפור מספרים על היחמור ☺. הם הובאו לחי-בר ביטבתה, הם הורבעו שם במשך שני דורות ואז נעשה ניסיון ראשון לשחרר אותם כאן, במכתש רמון. שוחררו בהתחלה 4 פרטים במכתש מתוך היגיון שמדובר בעמק סגור מוקף מצוקים, הם יישארו בפנים ויהיה נוח לעקוב אחריהם. הפראים חשבו אחרת. שני פראים נפגעו בכביש 90 ממכוניות, עוד פרא נורה בלילה על ידי חיילים במוצב על כביש הגבול כי מישהו הלך שם והם לא ידעו במה מדובר. ועד היום לא יודעים מה קרה לפרא האחרון.

אז נעשה ניסיון שני וקצת יותר מסודר. נבנתה ממש כאן מכלאה גדולה שבתוכה הושמו הפראים. אחרי כמה שבועות שהם התרגלו לריחות, למראה, לא בדיוק ברור, פתחו להם את השער, אז הם כבר כן התרגלו לאזור ונשארו בו. היום יש למעלה מ-300 פרטים שמסתובבים במכתש, בגדול בשני מוקדים – אחד במערב המכתש ועל המצוקים של אזור בורות לוץ והסביבה והשני במרחב הזה.

היום הם לא תלויים רק במקורות מים טבעיים. יש 3 שקתות שרשות הטבע והגנים משאירה בהם ברז מטפטף והם ניזונים מהם. הפראים בדרך כלל מסתובבים בלהקה של זכר ונקבות וזכרים בודדים, או הזכרים שנעים בעדרי זכרים מלווין את העדר המרכזי. תמיד יש שני עדרים שמלוויינים אחד את השני.

בשנים האחרונות יש מי שטוען שבהיעדר טורף טבעי רציני, שכן הזאבים במכתש רמון לא באמת נותנים פייט לפראים היום, הפראים מתרבים ויש היום רעיית יתר. ייתכן שעם השנים הקולות האלה יישמעו יותר. בכל מקרה הפראים כבר הגיעו לבקעת צין ויש תצפיות שלהם שם. זה הרבה מחוץ לטריטוריה שבמקור יועדה לאוכלוסייה הזו. היום פתאום בסיטואציה שצריך לחשוב מה עושים איתם.

גללים של פראים - אפשר לדעת הרבה מאוד על בעל חיים לפי הגללים שלו – הוא אכל את מה שהוא הצליח למצוא, עשב וצמחים יבשים יחסית, שכן הוא מסוגל לעכל אותם. מדי פעם מוצאים בפנים גרעין של משהו

שנאכל על ידו. הסיבה שאפשר לגעת בגללים, גם מיד לאחר שיוצאים מבעל החיים, היא שהפרא מאוד חסכוני במים. הוא לא מבזבז נוזלים בגללים שלו. הגללים שלו יבשים לחלוטין מהרגע שהם יוצאים ולכן אין שום תמיסה או משהו מסריח בהם. בעצם מדובר בקש דחוס ואפשר לשרוף אותו, יש אנשים שעושים באמצעותם מדורה.

דבר נוסף שאפשר ללמוד באופן כללי מגללים זה גודל החור שממנו הם יצאו, וכך למעשה ללמוד על גודל בעל החיים. גללי הגמל למשל, שהוא בעל חיים גדול בהרבה, הם הרבה יותר קטנים. ככל שהגללים קטנים יותר ומרובים יותר יש יותר שטח פנים למצות מהם את המים לפני שמוציאים אותם החוצה. גללים של צבי למשל, שהוא בעל חיים שמסוגל להתקיים בלי שתייה בכלל, הם קטנטנים, חרוזים, שכן הוא צריך למצות את כל הנוזלים מהם לפני שהוא מוציא את זה החוצה. הצבי מקבל את כל הנוזלים שהוא צריך מהצמחייה שהוא אוכל.

מעלינו הר סהרונים, מסלול של 3 ק"מ לאורך הפסגה של הר סהרונים, מאוד לא מומלץ לבעלי פחד גבהים, מאוד מומלץ לכל היתר. מהפסגה שלו יש שתי אופציות – או לרדת לכאן ולסיים בחאן סהרונים או לרדת במסלול אלכסוני שמדלג על עין סהרונים וכנס ישר לתוך הפרסה. אנו ממשיכים במורד השביל הכחול נכנסים לתוך פרסת נקרות.

שער רמון

שער רמון הוא המקום שבו נחל רמון פורץ החוצה דרך האגף התלול של רכס מחמל, דרך השכבות הקשות יחסית של חבורת יהודה. למעשה יצאנו מהמכתש.

אנחנו מטיילים היום בפרסת נקרות, במקום שנחל רמון בוקע מתוך המכתש. נחל רמון עשה את כל העבודה ממעבר ערוך, בקצה המערבי, זורם מזרחה קצת דרומה, מתפתל כמה פעמים ויוצא מתוך המכתש. את כל עבודת הניקוז עד לפה נחל רמון עשה.

מגיעים למכתש כל מיני סוגים של גיאולוגים – סטודנטים לגיאולוגיה ואף פרופסורים שבאים ללמוד על כל מיני סלעים, בלי קשר לתופעה של המכתש, שכן המכתש הוא חלון גיאולוגי וחושף שכבות סלע עתיקות שאחרת היו צריכים לקדוח כדי להגיע אליהן.

הסטודנטים לגיאולוגיה יורדים מהאוטובוס ואחרי 20 דק' התיק שלהם מלא בדוגמיות סלע והם מותשים, שכן הם הולכים לחפש את כל הסלעים השונים שנחשפים במכתש. הפרופסורים לגיאולוגיה קצת יותר מנוסים, הם מגיעים עם כיסא נוח, מתיישבים בנקודת מפתח ומחכים שהאבנים יבואו אליהם – או על ידי הסטודנטים, או אם מחכים מספיק זמן אז הבלייה מביאה אותם. אפשר עוד יותר להתחכם ולבוא אחרי שהאבנים כבר באו, כמו שאנחנו עשינו. כל מה שנותר לעשות זה ללקט את כל אבני המכתש מצוואר הבקבוק של שער רמון.

האבן הכי נפוצה בעין היא הבזלת. בזלות דומות מאוד לבזלות של רמת הגולן, למעט הגיל. ברמת הגולן הבזלות העתיקות ביותר הן בנות מאות אלפי שנים. הבזלות של מכתש רמון הן בנות 120-100 מיליון שנה. יש גם משושים כמו בבריכת המשושים, אבל גם בהם יש הבדלי גילאים.

עם זאת הבזלת פה מטעה. הריכוז שלה במאסף החלוקים של נחל רמון גבוה יותר מהמצאותה בסלעי המכתש. משום שהבזלת היא קשה ודחוסה יחסית, היא מתבלה לאט יותר, היא מגיעה את כל הדרך ממערב המכתש ועד לפה בחתיכות שלמות יותר, כי היא שרדה את ההתגלגלות בנחל יותר טוב. שאר הסלעים מתפוררים ונשברים יותר מהר עד שהם מגיעים לפה הם כבר הרבה יותר קטנים, לכן הבזלת כל כך בולטת בנוף למרות שזה לא הריכוז האמיתי שלה בסלעי המכתש.

כל הסלעים הבלטים הבלטים הם הגירניים, סלעי המשקע הימי שבונים את המצוקים מסביב, גם בצד הצפוני וגם בצד הדרומי. למעשה האבנים נמצאות באתן. אלו אותם סלעי משקע ימי קשים של חבורת יהודה. הסלעים הרכים שביניהם התבלו ואינם. זה חלק מההסבר לזה שרואים כאן מדפי סלע בולטים החוצה אל מול שקעים שבולטים פנימה. השכבות הרכות פחות עמידות לבלייה ומתבלות לצדדים.

אבני הצור - רוב הצור שנמצא בתוך מכתש רמון הוא לא מהמכתש, זהו בלבול גיאולוגי. בתוך חבורת יהודה יש פה ושם עדשות צור, אבל זה לא מקור הצור העיקרי בארץ בכלל. יש צור בולט מאוד של משאש, צור משאש, שחור, נשען על הרכסים מבחוץ. צור משאש לא נמצא במכתש הגדול או במכתש הקטן. בתוך מכתש רמון אפשר למצוא צור משאש.

בניגוד למכתש הגדול ולמכתש הקטן שיש להם רק מוצא אחד קלאסי, יפה וסימטרי, במכתש רמון יש 7 מפערים בסך הכל, חלקם פנימה וחלקם החוצה. מפער ערוך הקצה המערבי של המכתש הוא חלון הצור הכי גדול שחשוף פנימה לתוך המכתש. משם נכנס צור פנימה ועושה את דרכו לכאן. הוא לא באמת שייך לפה.

אבן החול היא בלב המכתש. אם יוצאים החוצה דרך אבני הגיר לא אמורים למצוא יותר אבני חול. **חרסיות** – החרסיות שייכות לאותו עולם כמו אבני החול. ההבדל היחיד הוא בגודל הגרגר. הצבעים אמורים לספר את הסיפור של אותם מינרלים שנשפחים לסלעים האלה.

יש במכתש רמון מחשוף של סלע יחיד שנמצא רק בשני מקומות בארץ – **גרניט**. יש באילת ויש בנקודה אחת במכתש רמון, במקום שנקרא שן רמון. שן רמון היא מחשוף גרניטי, סדן גריניטי יחיד בצפון לאילת בכלל בארץ. כמו הבזלת, הגרניט קשה מאוד ומצויה במאסף החלוקים הרבה יותר ממה שהיא מצויה באמת במכתש, מאותה סיבה של הבזלת.

נחל רמון מביא לפה את כל החלוקים מכל רחבי המכתש, מספר את כל הסיפורים הגיאולוגיים עד לפה. הנחל שמתחבר אליו, מימין בהמשך, זהו נחל נקרות. נל נקרות מתחיל מחוץ למכתש, זורם במקביל לציר המכתש אבל מבחוץ, ובנקודה הזו הוא גונב את נחל רמון אליו, ואיתו את הקרדיט על כל העבודה. נחל נקרות בספרי ההיסטוריה, הטבע, והגיאולוגיה של האזור כתוב כנחל שמנקז את מכתש רמון, ולא כך בפועל.

שבר הרמון - מכתש רמון 7 מפערים. חשוב להבדיל בין הנחל שזורם דרך המפער לבין עצם הפתח:

מפער ערוך – נכנס פנימה

מפער עפיפון – יוצא החוצה

מפער שן רמון – יוצא החוצה

מפער גוונים – נכנס פנימה
מפער נקרות – נכנס פנימה
מפער קמאי – יוצא החוצה
מפער מעוק – יוצא החוצה

מדובר בתופעה שהיא שונה וייחודית למכתש רמון ואין אותה במכתשים האחרים. גם האמירה הזו לא מדויקת לגמרי. למכתש הקטן לא נכנס שום נחל, זה התשובה המתבקשת (אותה אמורים להגיד במבחן ולמודרכים) בפועל זה לא נכון. יש נחל אחד שבהיעדר שם טוב אחר נקרא לו 'נחל חצרה עליון', שמנקז את החלק המזרחי של מישור ימין לתוך המכתש הקטן. זו הסיבה שב-1994 וב-2004 היו צעקות אקולוגיות על הזיהום הרדיואקטיבי במכתש הקטן, שכן לא יכול להיות זיהום כזה אם מישור ימין לא מתנקז לשם בצורה כלשהי.

גודל המכתשים לא מספרים על גילם, זה היה מקובל פעם. פיקאר היה הראשון שהעלה את הרעיון הזה וזה לא נכון. המכתש הגדול הוא ככל הנראה העתיק מבין המכתשים. למכתש רמון יש 7 מפערים וכל כך הרבה פתחים מעבר לאותו פתח נחל אחד שמנקז את המכתשי הקלאסי, משום שהקיר הדרומי שלו מרוסק ושביר על ידי שבר פעיל שנקרא 'שבר הרמון'.

שבר הרמון עושה בלאגן לדופן הדרומית של מכתש רמון. מפה גיאולוגית היא עזר מצוין גם למי שלא מתכוון להתמקד בגיאולוגיה בהדרכות שלו, בייחוד בנגב שבו גם אפשר לראות את הגיאולוגיה, משום שגם מרחוק אנשים יכולים להבחין בצבעים.

הצבעים האומים הם מחדרים מגמתיים והצבעים הסגולים הכהים זה השכבות העתיקות ביותר. ככל שמתקדמים מהסגול, דרך הכחול, אל הירוק, עולים בגיל. הירוקים שבחוץ הם סלעי חבורת יהודה, אותם סלעי משקע ימי מהקרטיקון העליון.

אפשר לראות קו מרוסק שנמשך הרבה מעבר לגבולות המכתש, זה שבר הרמון הוא אחד משברי הרוחב של הנגב. שברי הרוחב של הנגב הם כנראה קדומים בהרבה לתקופת קיומו של הבקע, אולם הוא הפעיל אותם מחדש. הם שברים מקבילים, שברי טרנספורם אופקי, בנטייה מדרום מערב לצפון מזרח. הצפוני ביותר שאנחנו מכירים הוא שבר הצין, אחריו שבר סעד נפחא ואחריו שבר הרמון (אחריהם שבר עריף בתור ושבר תמד). במקרה על שבר הרמון גם יושב מכתש.

מכתש רמון יושב באגף הדרומי שלו על שבר פעיל. הפעיל הפעיל הזה מרסק את המצוקים הדרום מזרחיים של המכתש, ולכן יש להם כל כך הרבה פתחי כניסה ויציאה.

הקש ששבר את גב הרכס, שיצר את המכתש, הוא היווצרות בקע ים המלח ובסיס הסחיפה הנמוך שלו, לכן המכתשים לא יכולים להיות קדומים לפתיחת בקע ים המלח, שהוא בן 5 מיליון שנה (השברים קדומים בהרבה).

כיש שבר תנועה אופקי, או שבר טרנספורם, יש בו זיגים. כשיש תנועה לאחד הצדדים נוצר פער (למשל ים המלח והכנרת). כשהתנועה היא הפוכה משהו מתרומם, שכן תהיה התנגשות בין שני החלקים. אם נכנסים בזכוכית המגדלת לנקודת ההתנגשות – נקודת תפר עם שכבות שאחד נכנסת בשנייה. המשמעות היא שמישהו צריך להיכנע, אחד משני הצדדים יצטרך לוותר, מישהו יעלה על האחר. נראה את זה בהמשך הדרך – מקום שבו אחד מול השני, שכבות עתיקות מהטריאס (220 מיליון שנה) יושבות בדיוק ממול לשכבות מהקרטיקון העליון. הן באותו גובה כתוצאה מהשבר – הקרטיקון נשתל תחת לשכבות הטריאס, אז הטריאס של הצד שלו נשתל מתחת, לקח איתו את היורה והקרטיקון העליון, ונשאר רק עם הקרטיקון העליון. בגדול שני החלקים הן אותן שכבות ואותה צפיפות, אין הסבר ברור למה אחד ירדה ואחת עלתה.

הבליה לוקחת את כל מה שנמצא מעל ומסלקת אותו. אבל הסיבה להפרשי הגבהים בין השכבות, העובדה שנמצאים זה מול זה סלעים מגילאים שונים, לא קשורה לבליה אלא לעבודה של שבר. עמודת המסלע היא זהה בשני הצדדים – צד אחד עלה וצד אחד ירד, זו העבודה של השבר. מאוחר יותר בגלל ההתרוממות, הצד שעלה התבלה מהר יותר.

שבר פעיל יוצר פתיחות במצוק הדרומי וגם התרוממות ומקומות ששכבות לא מתאימות אחת לשנייה. נוסף על כן הוא לוקח את הנקז העיקרי של מכתש רמון, הוא נחל רמון, אבל פה כבר הנקרות. נחל נקרות זרם בקו פחות או יותר ישר. בפרסה הנחל הזה עושה כל הזמן שמאלה. פתאום כאן הוא משנה את כיוון הזרימה בגלל השבר. הנחל מתיישב על השבר, רוכב על אותה נקודת חולשה ומשנה את הכיוון שלו. למרות שהשיפוע האזורי היה צריך לזרוק אותו לכיוון אחד, הוא נתפס על ידי אותו אזור של השבר, רוכב על השבר קצת יותר מק"מ, ובהמשך הוא שובר חזרה לכיוון המקורי שלו (כי השיפוע האזורי שאיזשהו מקום כן מכריע). בכלל תפיסה של נחלים על ידי נקודות חולשה זה דרך שצריך להיות מוכר ומקובל, שכן הוא קורה המון.

למכתש רמון יש עוד דבר שמייחד אותו והוא צורת הלב האופיינית שלו. אורך המכתש 40 ק"מ, רוחב 11 ק"מ בנקודה הרחבה ביותר, עומק 300 מ' מהנקודה הגבוהה ביותר ועד לנקודת המוצא בנמוכה ביותר (במכתש גדול 350 מ', במכתש הקטן 400 מ'). הר רמון הוא בגובה 1038 מ'.

אם כן, הפרסה נוצרה מהתחרות של נחל באזור חולשה שנוצר על ידי שבר. הפרסה הזו גם תחזיר אותנו לתוך המכתש, בגלל תנועת הפרסה.

רוב הבליה מתרחשת באזור הזה סביב נקודות חולשה. כמו שהנחל ברמה הגדולה תפס פה נקודת חולשה משמעותית, גם הזרימה לאורך הסדקים תופסת נקודות חולשה וכשירד גשם היא נתפסת לנקודות החולשה ומרחיבה ומגדילה אותן.

החורים בקיר – בעולם גירני תופעות קרסטיות, תופעות של המסה של הגיר על ידי מים, הן מוכרות. החורים בקיר הן תוצאה של קארסט. כמות המים אמנם לא מספיקה ליצור מערות נטיפים, אבל מספיק שבביל לייצר את החורים. יש פה 5 מיליון שנה של סלעים גירניים חשופים. במהלך הזמן הזה היו כאן אקלימים כאלה ואחרים, אפילו באקלים הנוכחי יש המשך עבודה של קארסט בשטח הזה.

בפרסת נקרות באופן כללי יש המון צמחי מדבר בשטח יחסית קטן - רותם, צלף, אשל, פרעושיית (תה טעים), מלוח ועוד.

המעוק של פרסת נחל נקרות - המעוק הוא המקום בו הסלעים 'מעיקים', זה לא מקרי שזה קורה דווקא פה. ההבדל בין קניון למעוק הוא התלייה של הסלעים עד כדי מעל הפתח בשיפוע שלילי, כשהקירות מתחילים לסגור מלמעלה ככמעט מנהרה זה מעוק.

הנחל מתחתר כבר מתחת לסלעים. במקרה חוצים שכבה של גיר מאוד קשה של תצורת תמר. מדובר בשכבה גירנית קשה, יחסית בחלק העליון של עמודת המסלע של חבורת יהודה. המכתש הוא אנטיקלינה והסלעים של חבורת יהודה נטויים, אנחנו חצינו אותם שיצאנו מתוך המכתש ועכשיו נמצאים בחלק שלכאורה צריך להיות העליון.

נחל רמון מנקז את רוב המכתש, וכשסוף סוף מתיישב שבר ענן על המכתש המים האלה ימצאו את דרכם לכאן ברוב המקרים. המעוק של פרסת נקרות מתמלא בשעת שיטפונות כמעט במלואו. לא סתם הסלעים ממשיכים להיות מלוטשים, שכן כל כמה שנים יש שיטפון שמגיע לממדים האלה ומלטש את דפנות הסלע. זו הנקודה שהמצר זורם.

עוד דבר שקורה בנקודה הזו – אנחנו הלכנו עד עכשיו עם כיוון הזרימה של הנחל, מהמכתש החוצה, ובגדול ירדנו כל הדרך בשיפוע אחיד עד לכאן. מהנקודה הזו והלאה אנחנו עולים מעט על איזושהי ערימה של חלוקי נחל שנעצרת פה בגלל הפרסה והמצר. למים אין מספיק כוח, אפילו בשיטפונות גדולים, לדחוף החוצה ולרוקן מפה את החלוקים האלה, והצטבר שם ממש סכר, שהמים מדלגים מעליו או מחלחלים דרכו (כי הוא לא אטום). זו לא בריכה שמחזיקה הרבה זמן מעמד, כמה ימים, אבל אחרי שיטפון משמעותי נוצרת פה בריכה גדולה מאוד. בשיטפונות כמובן המקום הזה מסוכן מאוד שכן אין לאן לברוח, זו אחת הבעיות עם שיטפונות. **החורים בסלעים** מימין ומשמאל אינם טאפוני. בהגדרתו טאפוני נוצר בהיעדר מים. המים הם הגורם שמונע את הטאפוני, הם שוטפים את המלחים והאבק שיוצר טאפוני ולכן הוא לא ייתכן בגובה פני השיטפון, כי השיטפונות התכופים כל שנה ישטפו את האבק ולא ייווצר טאפוני. כל החורים והבלבליה שיש פה הם תוצאה של קארסט או בלייה מכאנית – כלומר חלוקי הנחל ממש קודחים בסלע, זו רוב הבלבליה שרואים בנחלים. גם כאן, בדומה למעוק של הקניון האדום, למעוק יש דגם של מעגלים, שכן אפשר לראות שהיו כאן קידוחים של החלוקים שמסתובבים וקודחים את הסלע, ובסופו של דבר הזרימה מחברת את אותם קידוחים ויוצרת את המעוק כמו שנראה.

המערה של פרסת נקרות - מערה שלא נוצרה בצורה הרגילה שרגילים לחשוב על מערות, היא רק במקרה הגג הזה. בעצם אנחנו יושבים בתוך השכבות של חבורת יהודה, ומגלים מבפנים את המבנה שלה. חבורת יהודה – סלעי משקע ימי מהקרטיקון העליון, אבל בניגוד לתדמית שיצאה להם, של סלעים קשים יחסית, אם מסתכלים עליהם קצת יותר לעומק מגלים שמדובר על מן וופל של שכבות קשות ורכות לסירוגין, זו גם הסיבה להידרולוגיה של חבורת יהודה, שיש בה ריבוי של מעיינות. ריבוי המעיינות הוא תוצאה של שכבות אקוויקלוד ואקוויפר לסירוגין, המחשופים של חבורת יהודה מייצרים את זה או את זה. הוכחה לריבוי המעיינות של חבורת יהודה רואים בהרי יהודה, באזור ירושלים – סטף, עין חנדק, עין קובי וכן הלאה. בנגב אותה גיאולוגיה בדיוק יוצרת את אותה הידרולוגיה בדיוק רק פחות מים, כי יש פחות משקעים. בחבורת יהודה בנגב יש ריבוי נקודות נביעה אבל הן כולם קטנות. עין ירקעם ועין חווה וקטר פני וכן הלאה.

סיפור על רועה בדואי - פעם, עד קום המדינה, היו בדואים בתוך המכתש, היום כבר אין. הם הכירו את המכתש ואהבו אותו בעיקר בחורף, בקיץ הוא נהיה קצת צחית. הם אהבו להשתמש בעין סהרונים שהוא מקור מים יציב. הם היו גרים בעיקר בחורף, בקיץ הם יצאו לכל מיני כיסים וכוכים, מדפי סלע, בדופן הצפונית של המכתש, מנצלים פחות שמש בגלל צל שהמצוק נותן. היו מספר משפחות בדואיות שהיו גרות פה.

יום אחד, אחד הילדים הצעירים של אחת המשפחות האלה, משפחת סדאן, שהיום סלמאן סדאן יושב בכפר אריכא, מסתובב במכתש עם העדר שלו. הוא הכיר את המערה ונכנס אליה לבלות את השעות החמות של היום. בעודו יושב פה, העיזים שלא אוהבות שמש מסתובבות באזור, הוא יושב נרדם, מתעורר, שותה, אוכל, פתאום הוא מתעורר מחצץ שנופל לו על הראש.

הוא פוקח את העיניים ורואה שאחד הגדיים הצעירים משך ותלש איזה שורש למטה וערער את התשתית של התקרה שהתמוטטה קלות. בעודו רק מתעורר עוד זעזוע קל והתקרה שוב מתמוטטת עליו. עכשיו ברור לו שכדאי שיעיף את העדר החוצה אחרת פרנסת המשפחה תפגע. הוא מוחא כפיים וצועק על העיזים שלא זזות. ברגע האחרון מנצנץ במוחו רעיון גאוני, הוא לוקח את חליל הרועים הקלאסי ותוקע אותו על הסלע הגדול. עד היום חליל הרועים מחזיק את התקרה.

המערה הזו בעצם מבוססת על שתי שכבות סלע קשות וביניהם שכבת סלע רכה שהתבלתה. גם השכבות הקשות מתבלות רק יותר לאט. היא נפתחה בתקופה שהנחל זרם בגובה הזה, מאז הנחל הספיק להתחתר ולרדת, אין כמעט שיטפונות שמגיעים לגובה הזה היום.

מאז שהיא נפתחה היו תקופות הצפה שהנחל כן הגיע לגובה הזה, יודעים את זה לפי סלעי המשקע החדשים שרואים במערה, המאוחזרים לנטייה ומאוחזרים להתבלות השכבה הרכה של חבורת יהודה. את השכבות שרואים אפשר להקביל לחוואר הלשון, שהוא לא חוואר אבל הוא תצורת הלשון ונמצא באזור ים המלח. הוא שייך לאקלים רטוב בהרבה. ימת הלשון בטוח לא מוקדמת לפתיחת בקע ים המלח, מדובר עד כ-60-20 אלף שנה. סלע המשקע היבשתי הזה, שכן מדובר על חרסיות של נחל ולא גיר, הובאו לפה פחות או יותר בהקבלה לימת הלשון, לתצורת הלשון שהיא תצורת אגמית. זה תיארוך אחד שיש לנו. מה גם שאפשר לראות שמאז שזה שקע לא הייתה פה טקטוניקה משמעותית, כי השכבות הן ישרות, אופקיות ורציפות. אם הייתה טקטוניקה משמעותית הן היו מקבלות נטייה לאחד משני הצדדים.

חשוב להדגיש שימת הלשון לא הגיעה לפה. זה הגיע על ידי איזושהו נחל עם זרימה מאוד איטית או אגם מים קטן, הוא לא ימת הלשון, אבל משויך לאותה תקופה, באותם תנאים אקלימיים ואותם גשמים שיצרו את ימת הלשון. זוהי לא תצורת הלשון. לצורך העניין זו תצורת הפרסה והיא מקבילה בתיארוך שלה לתצורת הלשון, היא נוצרה מאיזושהו גוף מים מתוק במהותו, לא מליח, שהתקיים פה במקביל לקיומה של ימת הלשון בבקע ים המלח, מושפע מאותו אקלים אזורי וחי כאן. בגלל המערה הוא נשמר, בשאר המקומות שהוא היה הוא נשטף.

כל החורים והמחילות שרואים שייכות למכרסמים וזוחלים. יש פה לא מעט נחשים שחיים בחורים והמטיילים לא מעניינים אותם. ובכל זאת, כדאי לא לשלוח את המטיילים לחטט בחורים. לנקודה הזו גיפים יכולים להגיע מהכיוון השני. הרבה פעמים טיולי גיפים מגיעים לנקודה הזו בגלל המנוחה שהמקום הזה נותן. אסור לישון פה בלילה. חניון הלילה הסמוך שהיה במפער נקרות בוטל, כלומר שאין לינה קרובה באזור. בחורף חשש לשיטפונות הופך את האזור למסוכן מאוד.

צומת שבילים - צומת שבילים וצומת גיאולוגי עם חשיבות מאוד גדולה. מבחינת שבילים מי שרוצה את הגרסה הכי קצרה האפשרית של המסלול של פרסת נקרות, לא משנה באיזה כיוון (הוורסיה הקצרה היא בכיוון ההפוך), דרך העפר שנקראת מעלה דקלים לוקחת בחזרה לחאן סהרונים. אפשר לרדת המעלה דקלים, לשבור ימינה, ולהיכנס לפרסה לסיים – סיבוב קצר של כ-3 ק"מ, נחמד וטוב רוב השנה, כי הקניון נותן צל. **גרסה שנייה** זה המסלול שאנחנו עושים היום – נכנסים דרך פרסת נקרות וממשיכים לנחל ארדון. גיפים יכולים לרדת או במעלה דקלים (הוא קצת קשה) או בנחל ארדון שהוא הרבה יותר קל, ולהתנקז לנחל נקרות מכאן עד הערבה. חלק מהדרך היא על דרך הבשמים, חלק מקבילה אליה.

יש פה סיפור מעניין על דרך הבשמים שאמורה להגיע לחאן סהרונים. דרך הבשמים לא הולכת בתוך הנחל, לפחות לא בקטע הזה. בצורה מאוד מעניינת דרך הבשמים מטפסת דווקא על השלוחה, עולה על המדרגה ומצויה מעל הקניון של נחל נקרות, עד בור נקרות, שם היא נופלת חזרה לנחל נקרות, ממשיכה קצת בנחל נקרות ואז עוזבת אותו שוב כשהיא מטפסת לקצרה.

היינו מצפים שדרך הבשמים תהיה בתוך הנחל, במקום שיש צל הקניון, במקום שיש צמחייה לגמלים, במקום שלעיתים אפשר למצוא גבי מים. חסר איזשהו הסבר. היום הנסיעה בנחל נקרות היא פשוטה מספיק אחידה כדי שגיפ יעבור שם, למרות שיש קצת בולדרים. ההסבר האסטרטגי תופס לנקודות הכרחיות אבל הוא לא דווקא תופס להליכה בנחלים כי דרך הבשמים הולכת לעיתים בנחל (למשל בדייקה של הבשור, בתוך הנחל הכי עמוק שאפשר).

האסטרטגיה אולי לא מספיקה כאן, יכול להיות שבאזור נחל הבשור היה בטוח וכאן לא. האסטרטגיה היא הסבר אחד אבל לא היחיד.

חן כץ, אחד החוקרים שמסתובבים כאן הרבה, טוען שלדעתו (זה לא מבוסס על איזשהו מחקר גיאולוגי) אחת הסיבות היא שפעם היה מפל בנחל נקרות ומאז הוא נסתם בחצץ. אם יש מפל בנחל נקרות זה מסתדר הרבה יותר טוב גיאולוגית כי במוצא של נחל חצרה מהמכתש הקטן יש מפל, במוצא של נחל חתירה מהמכתש הגדול יש מפל (של מעלה פלמ"ח), והמפל של נחל נקרות חסר בגיאולוגיה הזוהה הזו חסר. הסבר אחד זה שהשבר הרס אותו, הסבר שני זה שהוא קיים אבל נסתם בחצץ והוא ההסבר ללמה דרך הבשמים עולה למעלה.

זה המקום שבו נחל נקרות עוזב את השבר שתפס אותו וחוזר חזרה לכיוון הזרימה המקורי. הוא עלה עד לפה ומכאן מתחיל שוב לרדת. המפל קבור איפשהו בהמשך הדרך.

מהנקודה הזו אפשר לראות מצלעות מכתש, סלעים נטויים. בצד השני רואים סלע משונן רחוק, כרבולת חרירים, גם היא סלעים שממריאים בדיוק כמו שמצלעות דרומיות של מכתש אמורות להראות. בחלק הזה חסרות המצלעות, הן התבלו בגלל שבר הרמון, שיוצר פה את אותה עבודה שמסירה את המצלעות של המכתש. זה גם המקום שבו נחל נקרות, רגע לפני שמשנה את כיוונו, חוזר פנימה לתוך המכתש, ואז יוצא החוצה.

אם כן, נחל רמון יוצא מהמכתש, מתחבר לנחל נקרות שכבר ככה נמצא בחוץ, זורם בחוץ, חוזר עם הפרסה לרגע פנימה, ממש פה, ואז שובר ימינה ובורח לערבה. כדי שלא יהיו ספקות שחזרנו למכתש, הסלע שרואים הוא גבס טריאסי בן 220 מיליון שנה שנחשף רק במכתש רמון.

חייבים לעצור כאן עם קבוצה כי יש כמה אפשרויות להמשך המסלול – לעלות במעלה דקלים, להמשיך בנחל ארדון, לרדת להמשך נחל נקרות. קל מאוד במקום הזה לאבד אנשים אם נוצר פער גדול בין חברי הקבוצה, ויכול להיות מצב שאדם ימשיך לכיוון לא נכון. לכן כדאי לאסוף כאן את הקהל ולהמשיך יחד.

השתלמות מורי דרך אחת שעושים מתעסקת באתרים קדומים לאורך דרך הבשמים, אתרים פרה-נבטים, כי מסתבר שהנבטי הם לא הראשונים שהלכו בדרך. על הרכס ממול רואים טומולי קטן, ועל הגבעה הסמוכה רואים שיניות – אחד מהמצאים בקדומים שמוצאים מהברונזה הביניימית לאורך דרכים בנגב.

נקודת פיצול נוספת – מתפצל ימינה ומטפס בוואדי קטע שביל-ישראל שנקרא מזרח הרמון, רוב המטיילים עושים אותו ביומיים, מכאן ועד לערבה. אחד הקטעים היפים בשביל ישראל, בלי דרכים, בלי כבישים, בלי קווי מתח, כמעט לא רואים יישובים. ההר שרואים הוא כרבולת חרירים, ההתחלה של מזרח הרמון, חשוב לא לבלבל אותה עם הכרבולת של המכתש הגדול שהיא הקטע הכי קשה של שביל ישראל.

בשנים האחרונות השתנתה קצת מפת השבילים. כשהולכים בנחל רואים שביל כחול ששובר שמאלה, הוא מגיע על רמת סהרונים למגרש החנייה בו סיימנו את המסלול. הוא מאפשר לעשות מסלול מעגלי שפעם לא היה אפשרי על הרמה לתוך נחל ארדון, ועם נחל ארדון בחזרה. פעם לנחל ארדון היה צריך להיכנס ולצאת. זה מסלולים שלא מוסיפים נפח מסלולים אמיתי אלא רק יוצרים קישורים ונוחים יותר.

מול הדייק - נמצאים בתוך האפיק של נחל ארדון עצמו, למעשה מאז צומת השבילים. נחל ארדון גם הוא, קטע קצר מאוד, נלכד על ידי שבר הרמון-זורם לכיוון השני, נתפס על ידי שבר הרמון ולוקח ימינה, מגיע לאותה צומת שבילים ואז לוקח שמאלה עם נחל נקרות. כשמדובר על המסלול של נחל ארדון הקלאסי מדברים על הקטע הזה.

שלוש תופעות טעונות הסבר – מגוון הצבעים היפה, הדייק, השוני בין צדי אפיק הנחל.

השוני בין צדי אפיק הנחל - בצד אחד של אפיק הנחל יש שכבה מגוונת ובצד השני שלו יש משהו שלא דומה לא מבחינת המרקם ולא מבחינת הצבע (לא מדובר בשבר). בצד אחד רואים מדרון ובצד השני רואים מצוק זקוף יחסית עם מגוון שכבות. בצד אחד מדובר על סלעים מתקופת הטריאס, זה לא הגבס אלא טיפה מעליו, 200 מיליון שנה, בצד השני סלעים מהיורה, 180 מיליון שנה.

נחזור להגדרת המכתש – עמק אירוזיבי בראש אנטיקלינה א-סימטרית. אנחנו באנטיקלינה, כלומר קמר א-סימטרי, למרות שכאן הא-סימטריות פחות משחקת תפקיד. בעצם מה שרואים זה שכבות מהטריאס ועליהן

שכבות מהיורה. התחילה ההתרוממות של האנטיקלינה. נחל ארדון התחיל את ההתחזרות שלו ועם הזמן הלך ואכל הצידה, עד שבסופו של דבר היום אפיק הנחל הוא למטה, כל השכבות העליונות אינן, וככל שהזמן יעבור נחל ארדון ממשיך להתחזר על גבי השכבות הקשות של הטריאס ולתוך השכבות הרכות יותר של היורה. הגבס כן יודע לייצר אטימה שהיא די עמידה לבלייה של נחלים, לא תמיד. פה זה דולומיט.

לא מדובר בתופעה נדירה. בנחל ארדון ההבדל העיקרי הוא שיש הבדל צבע מאוד מהותי בין השכבות של היורה לבין השכבות של הטריאס או רואים את זה טוב. זה קורה במישור הרוחות שהוא מישור סחיפה, בדיוק כך, רואים את זה בקניון של נחל צין (כשמסתכלים מקבר בן גוריון לכיוון רמת עבדת, זה גם מצוק סחיפה). מצוק סחיפה על גבי השכבות של הטריאס אוכל את השכבות של היורה. על גבי הקשה אוכל את הרך.

מגוון הצבעים – העולם של השכבות של היורה מספר סיפור של ים שלא החליט מה קורה איתו, אם הוא מציף או לא, אם הוא נמצא או נסוג. הים הזה בתקופה של היורה מציף וחוזר, מציף וחוזר, כל פעם למיליונים ספורים של שנים. השכבות הקשות, המדפיים הקשים ביותר, הבלטים, הם דולומיטים מים רדוד (סלע משקע ימי ששוקע בים רדוד יחסית). השכבות שביניהם הן חרסיות, חווארים ואבני חול של שפת הים, המקום של הדלתא של הנהרות שזורמים לים הזה. אם כן, יש תקופות שהים מציף ומשקיע דולומיט, יש תקופות שהיה נסוג ואז הדלתא של הנהרות, האגמים או הלגונות, משקיעים חומרים אחרים. לסירוגין זה יוצר שכבות קשות ורכות.

מזהים לגלות שמעט מאוד מינרלים משחקים את המשחק כדי לצבוע את הצבעים האלה, יש פה בסך הכל 4 מינרלים עיקריים, או יסודות עיקריים, שמשחקים את משחק הצבעים – ברזל, מנגן, חמצן וגופרית. **הצבע האדום** וגם הצהובים נוצרים בעיקר על ידי ברזל מחומצן, תחמוצות ברזל שיוצרות את הגוון האדום. אם הריכוז שלהם גבוה הם מכהים את הסלע מאוד, עד כדי שחור, אם הריכוז נמוך יורדים לצהובים. הברזל המחוזר, ברזל עם גופרית, יוצר את הגוונים הירוקים במקרה הזה, אין פה כמעט נחושת. הסגול שרואים זה בעיקר מנגן מחומצן. ריכוזים שונים של אותם חומרים בהרכבים ותערובות שונות של אותם 4 יסודות יוצרים את כל מגוון הצבעים שרואים בחתך הסלע.

הברזל מתחמצן או מהחמצן באטמוספירה או שהוא מתחמצן כבר קודם, מחמצן אחר, כחלק מהתהליך ההיווצרות שלו. מגיעים לפה מינרלים שונים כי בכל אחת מהתקופות בהן הים נסוג נהרות הזרימו לכאן חומרים ממקורות אחרים ועוצמת זרימה שונה. אם עוצמת הזרימה של הנהרות מאוד חזקה הם יביאו חלוקים גדולים וייצרו את הקונגלומרט שאפשר לראות. אם לנהרות אין הרבה עוצמת או שמדובר בלגונות שכמעט ואין בהן זרימה, אז לא יגיעו לפה חלוקים, ישקעו פה רק גרגירים של חרסית ואז יתקבלו סלעים חרסיתיים, הדוגמא המובהקת זה החום שנמצא מעל אדן הקונגלומרט.

הדייק – השכבות קודמות לדייק, שכן זה חדר לתוכן. חשוב להבין שהדייק קדום בהרבה להיווצרות המכתש והוא תופעה תת קרקעית, הוא לא נחשף על פני הקרקע בתקופת ההיווצרות שלו, אולם יש חלון גיאולוגי בזכות המכתש שמאפשר לראות את הדייק.

היה פעם מוקד של לחץ מגמתי שהולך ונבנה, הולך ונבנה, יותר לחץ יותר הזנה של חומרים מגמתיים, והוא קבור מתחת לשכבות כבדות שלא מאפשרות לו לפרוץ כלפי מעלה. הלחץ נבנה ובסופו של דבר הוא משתחרר לא כלפי מעלה אלא לצדדים. אותו כיס של לחץ מגמתי שולח סדקים בכל הצדדים שסביבו ולתוכם הוא מזריק חומר מגמתי.

אם עד עכשיו דיברנו על תהליכים גיאולוגיים שלוקחים מיליוני שנים, מאות אלפי שנים, פה מדובר על קטטרופה – תהליך רגעי שלוקח שניות, דקות, שעות. כלומר סוג של התפרצות, אבל לא כלפי מעלה (כמו הר געש), אלא איזושהי רעידת אדמה, סידוק לצדדים והזרקה של החומר המגמתי לסדקים.

האורך של כל אחד מהסדקים האלה, במקרה שלנו, עשרות קילומטרים (יש מקומות שונים בעולם של מאות קילומטרים). כל זה קורה מתחת לאדמה, מתחת לשכבות כבדות וקשות שמונעות התפרצות של התא המגמתי כלפי מעלה.

בגלל שמדובר בסדקים דקים יחסית, ארוכים וגבוהים מאוד, שטח הפנים גדול מאוד אבל המסה של הסלע המותך שנמצא בתוכם היא מאוד קטנה. לכן ההתקררות של הדבר הזה, במונחים גיאולוגיים, היא מאוד קצרה – שבועות עד חודשים והוא מתקרר ומתמצק. לכן בעצם החומר הזה הוא לא גרניט. הרי לכאורה חומר מגמתי שמתקרר ומתמצק בבטן האדמה אמור לייצר גרניט. אבל ההתקררות מאוד מהירה, ואז אין לגבישים זמן להיווצר, לגדול ולצמוח, מה שיש בגרניט מאסיבית שלוקח לא עשרות, מאות ואלפי שנים להתקרר ולהתמצק. החומר הזה הוא סלע פלוטוני אבל אינו גרניט. למעשה נוצרים סדקים ממולאים בסלע מגמתי.

מאוחר יותר נפתח המכתש וחשף חלק מהדייקים. בתוך המכתש עוד התחזרו נחלים, והדייק שאנחנו רואים כחלק מהקיר עוד ממשיך הלאה למקום שבו הנחל אכל אותו. אם נמשיך עם הדייק הזה, נצא איתו מהמכתש ונלך איתו כ-30 ק"מ הלאה, נפגשו כיפה שלא נפרצה אבל יש בה כיפוף של השכבות, קצת דומה לאותה פטרייה גיאולוגית שהוזכרה לעיל, שתחתיה, עשרות מטרים מתחת לאדמה נמצא הכיס המגמתי. יודעים איפה למצוא אותה על ידי הצלבת כל קווי הדייקים החשופים על גבי מפה, הם מצביעים לכיוונה.

משהו מונע מאותו תא מגמתי להמשיך להתקדם. כיוון שחרור הלחץ הטבעי הוא מבטן האדמה החוצה, כלפי מעלה, זה היה מהיר והכי קצר. אם יש משהו שעוצר את זה אז המגמה מתחילה לחפש פתרונות אחרים, זה הוא הולך לצדדים. לכן סדק כלפי מעלה הוא מראש לא אפשרי, אחרת הוא היה מתפרץ.

זה גם מה שמבדיל בין דייק לסיל. להגיד על סיל שהוא דייק אופקי זה לא מדויק, כי דייק מתקדם אופקיים וסיל הוא התקדמות אנכית שנעצרה. בהרי אילת יש דייקים אלכסוניים יפים ולא רק דייקים זקופים, גם במכתש רמון. זה תלוי בכיוון הסדק שנתפתח מהמוקד.

למעלה יש מדף סלע אפור (מעל שכבה כתומה), זה סיל. הוא לא קשור לדייק ורק במקביל נמצא בסמוך. בהמשך, לקראת היציאה מנחל ארדון, דורכים על סיל.

יש מוקד, הוא שולח סדקים לצדדים. במקרה רוב הסדקים הם אנכיים, עדיין אין הסבר טוב למה זה קורה. אבל לא כולם אנכיים, חלקם נטויים ומתקדמים מהמוקד למקומות אחרים, חלקם כמעט אופקיים, יש גם אופקיים, אבל בכל המקרים מדובר בדייקים. סיל נוצר אחרת.

סיל הוא מקור הזה תחתון שמתקדם כלפי מעלה עד שהוא נעצר. כשהוא נעצר נגמר לו הכוח והוא הולך לצדדים. סיל מגיע מלמטה והולך לצדדים, דייק מגיע מהמוקד והולך רק הצידה. אם זה במקרה התקדמות אופקית הם עשויים להיראות אותו דבר אבל אופן ההיווצרות הוא אחר.

בפנים כדור הארץ נוצר תא מגמתי. התא המגמתי הזה לוחץ בלחץ שגובר לפעמים, תלוי כמה ההזנה לתוכו מתוך פנים כדור הארץ חזקה. בשלב מסוים, יכול להיות כתוצאה מרעידת אדמה גדולה, המרחב נסדק, או ובמקביל לחץ מאוד גדול שיש בתוך התא המגמתי. אם האזור נסדק החדירה היא מהאזור של התא המגמתי ויוצרת בסופו של דבר חדירות לתוך השכבות בכל הכיוונים. זאת אומרת מהתא המגמתי לצדדים.

חזרה על ההסבר - מקור לחץ מגמתי לא מצליח להשתחרר כלפי מעלה, הלחץ עולה ונבנה. בשלב מסוים, בהתפרצות רגעית לעומת תהליכים ממושכים, סדקים נפתחים לצדדים, לצדדים יחסית למוקד, כיוון ההתקדמות שלהם הוא מהמוקד לכל הצדדים. חלק מהסדקים האלה הם אנכיים בחתך שלהם, חלק מהם אלכסוניים בחתך וכיוון ההתקדמות שלהם. זה נדיר, אבל פה ושם יש סדקים אופקיים. לתוך הסדקים האלה, תוך כדי ההיווצרות שלהם, מוזרק חומר מגמתי מתוך התא המגמתי. הבריחה של החומר המגמתי לצדדים היא שחרור הלחץ שבנה את כל הבעיה. בגלל שטח הפנים הגדול והמסה הקטנה הם מתקררים מהר יחסית, ומתמצק סלע פלוטוני שמפר את השכבות. ברוב המקרים הוא מפר אותן אנכית, לפעמים אלכסונית. זה לא משנה את כיוון ההתקדמות שלהם אלא רק את הנטייה של הסדק (שהתחיל מהמוקד והלך הצידה).

ככל שמתרחקים מהמוקד הכוח והלחץ שעומד לרשות הדייק הוא קטן יותר, הוא מתקרר ומאבד לחץ. **סיל נוצר** מאותו צינור הזנה שמתקדם כלפי מעלה, נתקע בשכבה שהוא לא מסוגל לעבור ומחלחל או נדחף לכל הכיוונים מצינור ההזנה לצדדים, אופקי במקביל לשכבות. כדאי לציין שיש דייק חיובי ויש דייק שלילי.

על אחד הדייקים רואים שהליבה שלו מורכבת מחומר שחור, מעין קוביות שחורות, ושתי הדפנות שלו מורכבות מחומרים אחרים. לדייק יש תופעה שנקראת דפנות אפיה. לא ייתכן שחומר שנדחס בכאלה טמפרטורות לתוך סדק לא משפיע על הסלעים שתוכם הוא נכנס, הם לא אדישים לכניסה הזו. נכנס חומר מגמתי לתוך הסדק, הוא עצמו לוחט ומתקרר, הסלעים מסביב היו קרים ומתחממים. הוא יוצר איזושהי אפיה, מטמורפוזה של הסלעים שאליהם הוא נכנס. ברגע שהכל נחשף לבלייה מתחילה תחרות מי יותר עמיד לבלייה – הדייק, סלעי הסביבה או דפנות האפיה. התשובה היא לא מוחלטת, בכל מקרה זה נראה אחרת.

אם הדייק יותר עמיד לבלייה מסלעי הסביבה הם יתבלו מהר וישאר דייק זקוף, קיר בולט זקוף. אם הדייק פחות עמיד לבלייה מסלעי הסביבה הוא יתבלה מהר יותר, הם יישארו, אז יתקבל שקע אם זה מול קיר (אם זה על הקרקע אז תתקבל תעלה). אם דפנות האפיה הן הדבר הכי עמיד לבלייה מכל המשואה הזו, אז יישארו שני קירות מקבילים, הדייק שקוע והסלעים המקוריים שקועים. חשוב לזכור שהדייקים הם באורך של עשרות קילומטרים, והוא חוצה סלעים שונים. לכן את התחרות הזו צריך לעשות כל פעם מחדש. יש קטעים שבהם אותו דייק הוא חיובי ויש קטעים שאותו דייק הוא שלילי, כי הוא חוצה סלעים אחרים. **המסלול של נחל ארדון** יכול להישאר בתוך הנחל (כמו שעשינו). יש אופציה לעלות במסלול האדום אל מחוץ לנחל ארדון ולהעפיל לגבעת חרוט, הוא נראה מאוד מרשים אבל הוא קצר יחסית ואפר לטפס מאוד יפה בלי הרבה עבודה קשה. המסלול הזה מאפשר למי שרוצה להמשיך עד הר ארדון, המצוק הרחוק שרואים. חשוב לזכור שבר ארדון איננו הר.

מתחת לשיטה הסלילנית - יושבים תחת עץ שיטה סלילנית. יש כל מיני דרכים להבחין בין שלושת סוגי השיטים בנגב - הנגב, סלילנית וסוככנית (סוכך). ההבדל העיקרי הוא בעיקר באזורי הגידול. יש גם הבדלים בצורה של העץ. הצורה המובהקת ביותר של הסוככנית זה מספר גזעים יחסית דקים שיוצאים מבסיס משותף, בריבוי. המבנה שלה הוא קוני הפוך מאוד מובהק. היא בדרך כלל גם שטוחה, כמו סככה. היא חיה לרוב באזורים נמוכים וצחיחים ביותר. לא מוצאים שיטת סוכך בכלל במכתש רמון. במכתש רמון יש רק שיטה סלילנית. שיטת הנגב הקרובה ביותר נמצאת מחוץ לשדה בוקר בנחל עץ. גם שיטה סלילנית יודעת להגיע לגדלים מרשימים מאוד. גם התרמילים מעידים על השיטה הסלילנית. התרמילים של שיטת הנגב הם ישרים ולא מסולסלים.

כשמסתכלים על עץ שיטה מסתכלים למעשה על מערכת אקולוגית שלמה. בנוף של האזור הזה השיטה היא כמעט העץ היחיד שמייצר צל משמעותי ואפשר להצביע על שורה שלמה של אורגניזמים, בעלי חיים, חרקים וציפורים שחיים ועל העץ הזה ותלויים בו. מחרקים קטנים כמו למשל העשקוף, שהיא סוג של חיפושית שמשווה את עצמה על קוצי שיטה. אם היא תעלה על צמח אחר היא תראה לא במקום ויטרפו אותה.

הצופית שמעופפת סביב השיטה רק שיש עליה טפיל מאוד מסוים, טפיל צמחי בשם הרנוג השיטים שהפריחים שלו אדומים ומרשימים, הרבה יותר מהפריחים של השיטה, שהם מן פריחים פרוותיים קטנטנים צהובים. **הצבאים חיים מתחת לשיטים**, בצל, וניזונים בין השאר מהתרמילים של השיטה, זה אחד ממרכיבי המזון העיקריים שלהם. הם גם מסייעים בהפצה של העץ, באמצעות זה שהם מעכלים את החומר של התרמיל ומנקים את הזרעים עצמם. הזרעים יוצאים בגללים שלהם. אבל רק תהליך העיכול הזה חושף את הזרעים בצורה כזאת שהם יוכלו אחרי זה לנבוט.

אם כן, יש פה מערכת אקולוגית שלמה שחלק מהחוליות בה היום כבר חסרות – עוזניית הנגב למשל הייתה מקננת על שיטים, אולם אין היום עוד עוזניות, הם נכחדו מהאזור שלנו. אחד הדברים המעניינים זה כשמתחילים להוציא כל מיני חלקים מהמערכת האקולוגית היא מתחילה להתמוטט. למשל, העובדה רחוק מפה, בעיקר סביב האזור של מזרח הרמון רואים לא מעט שיטים שהרנוג השיטים, אותו טפיל צמחי, השתלט עליהם והרג אותם לגמרי.

לכאורה לא ברור איפה ההיגיון הבוטני מאחורי זה, שכן ההרנוג מת יחד עם הפונדקאי שלו. הסבר חלקי לזה זה שבהיעדר טורף להרנוג הוא משתלט, אבל כל עוד מסתובבים פה גמלים, או באפריקה גירפות (שזה המקור של כל הצמחים האלה) אז הם מעדיפים לאכול את העלים הגדולים, הבשרניים והמזינים של ההרנוג, לפני שהם מתעסקים עם העלים הקטנים והקוצים של השיטה. הם ישמרו על ההרנוג בשליטה ואז הוא לא יהרוג את העץ. העץ בכל זאת מרוויח מההרנוג – המאמצים שההרנוג משקיע במשיכת מאביקים היא הרבה יותר גדולה ויעילה, שכן הפרח שלו אדום ומרשים, זאת לעומת הפרחים של השיטה שהם מעין שערות קטנות ומאוד לא מרשימות. יתכן שזה מה שהשיטה מרוויחה מהמערכת יחסים הזו.

לשיטה יש שני סוגים של קוצים נגד שני הטורפים הבולטים שלה, חשוב לזכור שמדובר על עץ שמקורו באפריקה, הם גירפות ופילים. הגירפות והפילים אוכלים בצורה אחרת ולכן צריך קוצים שמעוצבים בצורה אחרת נגד כל אחד מהאויבים האלה. נגד הגירפות יש קוצים זקופים, וכשהן מנסות לנגוס הן מקבלות קוץ בתוך הפה וזה לא כל כך נעים. פיל לעומת זאת מושך עלים מהענף באמצעות החדק, מה שנשאר לו בחדק נכנס לפה. קוצים זקופים פשוט נשברים שהוא מושך אותם ככה. לעומת זאת, קוצים מעוקלים לא נעימים לפיל בחדק. זה לא מונע מהעץ להיטרף, זה רק הופך אותו לפחות אטרקטיבי, כך שאם יש משהו אחר לאכול יאכלו אותו.

כל זה היגיון בוטני. עולם שלם ומאוד משמעותי. השיטה מופיעה גם בתנ"ך! בפרשת תרומה ספר שמות הקדוש ברוך הוא דרך משה מעביר לעם ישראל רשימה של כל החומרים שזקוקים להם כדי להרים את אוהל מועד, פרויקט ציבורי לאומי, מקדש נייד למדבר. זה עתה הם קיבלו תורה ועכשיו הם הולכים לקראת הנדודים ועליהם להקים את אוהל מועד.

ברשימת החומרים מופיעים מספר רב של חומרים יקרים – "א ונדבך יהוה, אל-משפה לאמר. ב דבך אל-גני ישראל, יקחו-ל תרומה: מאת כל-איש אשר ידבנו לבו, תקחו את-תרומתי. ג וזאת, התרומה, אשר תקחו, מאתם: זבב וקוף, ונהשית. ד ותכלת וארגמן ותולעת שני, וישש ועזים. ה וערת אילים מאדמים וערת תחשים, ועצי שטים. ו שקן, למאר; בשמים לשמן המשחה, ולקטרת הסמים. ז אבני-שהם, ואבני מלאים, לאפד, ולחשן. ח ועשו לי, מקדש; ושכנתי, בתוכם." **חלק מהדברים** לפי המסורת הם לקחו ממצרים. הם אמורים להוריד את התכשיטים, בין אם המקוריים

שלהם או גנובים מהמצרים, מהאצבעות, מהאזניים, מהכיסים. אותם דברים ששימשו לעגל הזהב במקרה הזה יוצאים מהכיסים שלהם, זו התרומה. לא סתם לפרשה קוראים פרשת תרומה.

בתוך רשימת החומרים האלה יש חומר אחד יוצא דופן, עצי השיטים. נשאלת השאלה שאין עליה תשובה בתנ"ך – הקדוש ברוך הוא לא התבייש בכל החומרים – זהב, כסף, אבנים יקרות, עורות תחשים וכן הלאה, חומרים יקרים שקשה להשיג ויש להקריב בשבילם תרומה אמיתית. דווקא בעץ הוא מתקמצן? עצי שיטים זה קל מאוד להשיג, לצאת מהמחנה ולהביא.

אין הסבר בתנ"ך והתשובות הן פרשנויות בלבד. יש כמה תשובות אפשריות – זה העץ היחיד, אין עץ אחר. הסבר בוטני נוסף אומר שהשרף שיוצא מהשיטים הוא דוחה מזיקים טבעי. עץ שיטה הוא יחסית עמיד למזיקים יותר מהרבה עצים אחרים. יתכן שכבר אז יש מחשבה קדימה להביא עץ שהוא עמיד יותר מהעצים האחרים כי זה גם אותו עץ שמשמש גם לארוך ולא רק לבניית המשכן. יתכן ויש סיבות קצת יותר עמוקות. יתכן שהעץ מסמל משהו.... נקודה למחשבה.... (המשך ההסבר שניתן מאוחר יותר ביום)....

הסבר שלישי אומר שהעץ הזה מסמל משהו, מסמל את המדבר. אפילו כשבני ישראל נכנסים סוף סוף לארץ המובטחת הם מצווים לזכור. אנחנו בכל שבוע מחדש, בשבת, אומרים בתפילה 'מקרא קודש זכר ליציאת מצרים', ומזכירים את האירוע הזה. בכל שנה מחדש מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים. כלומר שיש איזושהי חשיבות לאירוע הזה עד כדי כך שצריך לזכור אותו.

יתכן שהפריט הקדוש ביותר, אפילו במקדש שלמה שנבנה מארזי לבנון והיה מקדש מפואר, ארון הקודש, הוא ארון מעצי שיטים שנועד להזכיר לנו מאין באנו. כשמשה עומד ונפרד מעם ישראל בנאום האחרון והארוך שלו, לפני שעם ישראל חוצה את הירדן הקדוש ביותר, אפילו במקדש שלמה שנבנה מארזי לבנון והיה מקדש מפואר, ארון הקודש, הוא ארון מעצי שיטים שנועד להזכיר לנו מאין בא, אחד הדברים שהוא אומר זה

(דברים ח') – ".... ובאתם וירשיתם את-הארץ, אשר-נשבע יהוה, לאבותיכם. ח.ב וזכרת את-פל-הדרך, אשר הוליקך יהוה אלהיך זה ארבעים שנה-במדבר: ח.ג פן-תאכל, ושבעת; ובתים טובים תבנה, ונשבת. ח.ד ויג ויקרד וצאנך ורצו, ונסף ונהב ורפה-לך; וכל אשר-לך, ורפה" **אפילו** אם נכנסתם אל הארץ וירשתם אותה, ובתים יפים תבנה, וישבת... הוא לא אומר, אבל מתכוון,

ודירבאלק –

" ח.יד ורם, לבגד; ושכחת את-יהוה אלהיך, המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים. ח.טו המוליקך במדבר הגדל והנורא, נחש שרף ועקרב, וצמאון, אשר אין-מים; "

בקיצור – תזכרו את המדבר, אל תשכחו את הנס הגדול שהיה לכם. יתכן שהארון נועד להזכיר.

הסבר נוסף לבחירת השיטים נשמע מפריציר פרוטסטנטי, שסיפר שלפני שהגיעו למכתש רמון היו בעין גדי וראו את בית הכנסת. סופר להם שבת כנסת בתקופה הביזנטית נבנו לאורך שנים רבות, הסיבה לכך היא כי כל הקהילה משתתפת. רוב אנשי הקהילה לא תורמים כסף אלא ימי עבודה, ויש כמות מוגבלת של ימי עבודה שכל איש חקלאי בתקופה הביזנטית יכול לתרום, אבל כולם תורמים. עשירי הקהילה הם אלה ששמים את הכסף לרצפת הפסיפס או לגג והם זוכים לתעד את עצמם.

אין מצווה לבנות בית כנסת, כי אין חובה לבנות בית כנסת, זה מנהג שהשתרש עם השנים מאז חורבן בית המקדש. אולם במשנה תורה לרמב"ם כן כתוב – "כופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית הכנסת ולקנות להם ספר תורה ונביאים." (משנה תורה לרמב"ם, הלכות סנהדרין, פרק כ"ד, ד'), פירושו של דבר שמהרגע שמחליטים אז כולם עושים, המטרה היא שלא יבוא אחד שיבוא בית כנסת בכסף ויגיד שזה שלו. בית כנסת הוא קהילתי ושל כולם, ולכן גם כולם שותפים לפרויקט.

לכן רוב האנשים בקהילה בונים ונותנים פיזית ימי עבודה ועוזרים לבנות את המבנה, ועשירי הקהילה הם אלה שתורמים מכסף בשביל להביא את המקצוענים, המיומנויות שאי אפשר שכולם יעשו (למשל פסיפס).

אפשר לקחת את אותו היגיון בדיוק ולחזור אחורה לאוהל מועד. כשבונים את אוהל מועד צריך שזה יהיה של כולם, כולם צריכים להיות שותפים לפרויקט. עשירי העם מורידים זהב מהאצבעות והעגילים ושמים תרומה לעניין. פחות עשירים יכולים לביא אולי עורות תחשים, שזה קצת יותר זול מזהב. העניים המרודים בעם, אלה שאין להם שום דבר, גם הם צריכים לתרום משהו – כאן נכנסת הפרשנות שיתכן שזו הסיבה שהוכנסו עצי שיטים לרשימה – להשאיר פתח גם לעניים ביותר לצאת אל מחוץ למחנה, לגדוע ענף של עץ שיטה ולתרום את תרומתם לאותו מקדש קדום. זוהי פרשנות טובה כמו האחרות.

הר ארדון - לגבי היווצרות המכתש יש תיאוריה עדכנית יותר ותיאוריה פחות עדכנית. התיאוריה הפחות עדכנית קשורה בסדקים והתמוטטות פנימה – יש להניח אותה ולהפסיק להשתמש בה, למרות שגם מרכז המבקרים עדיין מציג אותה, משום שהיא לא נכונה. יודעים היום מממצאים גיאולוגיים בשטח סביב המכתש, פחות בתוכו, שחסר משהו בתיאוריה הזו. יש שלב שלם של גידוע של איים שמגיחים מעל הים, שיש לו מממצאים בשטח סביב המכתש שהתיאוריה השנייה לא מסבירה. לכן אין שתי תיאוריה, יש תיאוריה אחת עדכנית (תובא בהמשך).

קביעת גודל וצורת המכתש – ההר מתרומם כאי מעל הים ומה שנחשף מעל הים נגדע. מידת הפתיחה של הגידוע הזה היא מה שקובע את גודל השטח של המכתש. מה שקובע את צורת המכתש זה צורתו של אותו אי שהגיאח מעל הים – אם האי עלה בצורה אובלית נפתח המכתש הגדול שזו צורתו, אם היה עלה כהר עגול יחסית אז נוצר המכתש הקטן שזו צורתו. אם האי עלה כצורת לב, נוצר בתוכו מכתש בצורת לב – כמו מכתש רמון כצורתו של אותו רכס שהתרומם מעל הים.

כל החלק שמעל פני הים עובר גידוע, עד שהוא כמעט בלבד אחד עם פני הים. המכתש יפתח במרכז, שכן כל החלק המרכזי ייחפר החוצה כמה שלבים אחרי. הר ארדון, איננו הר, הוא הדופן של המכתש. הר ארדון הוא למעשה קער בין שני תת קמרים. שתי השלוחות מצדיו היו פעם הקמר שהתפצל לשניים, ביניהן יש קער. לכל היותר הוא ראש וואדי. הרווח לא נוצר מהתחתרות אלא משני קמרים נפרדים, שמתאחדים אחר כך. גם היום בנגב יש כמה סדרות של קמרים שמתאחדות חלוקים ובוקר, שני קמרים נפרדים שמתאחדים לירוחם. בין חלוקים לבוקר יש קער.

נסיעה למנסרה

בצד הדרך אפשר לראות הרבה ערמות תלוליות של אבנים, כל רמת סהרונים מרוצפת בתלוליות אבנים אלו שנקראות טומולי. אלה לא נואמיס למרות שבחלק מהמפות מופיע המונח 'מבנים דמויי נואמיס'. נואמיס זה מבני קברים שתוארו בסיני בעיקר על ידי עוזי אבנר אבל לא רק, גם על ידי אבנר גורן. בסופו של דבר מדובר גם כאן על קברים אבל מתקופה אחרת.

הקברים באזור הזה, יחד עם מתחם מקודש שנחפר משמאל, באזור האדום, הם אתרים חד שכבתיים – אין פה תל וארכיאולוגיה מורכבת, במקרה הזה מהברונזה הביניימית, אותה תקופה עלומה שבה בארץ הנושבת יש נטישה התיישבותית כללית. אחרי שבברונזה הקדומה כבר המציאו את הערים וחיים בשיתוף פעולה ובהתמחויות בערים, פתאום יש נטישה התיישבותית בארץ הנושבת ואיזושהי אינפלציה של תרבויות נוודיות במרחב הזה, אבל גם של אתרים התיישבות. בהר ירוחם יש אתר התיישבות מאוד מרשים מהברונזה הביניימית, ליד עין זיק בבקעת צין יש אתר התיישבות הכי גדול שמכירים מהתקופה הזו איפשהו, ועוד מספר מקומות.

ברמת סהרונים במכתש רמון יש מספר רב של טומולי, קברים מהברונזה הביניימית. מי שמחפש שדות כאלה נוספים יכול למצוא אחד בהר רמון, בקצה המערבי של המכתש, על הר ירוחם בסמוך ליישוב, ובעוד הרבה מאוד אתרים. הבולט מאוד הוא בהר ערקוב. מדובר בתופעה מרחבית בנגב, קצת לתוך סיני וקצת לתוך ירדן, מהברונזה הביניימית שמשמשת לקבורה. מי שחפר כאן הוא סטיב רוזן שכתב מאמר באנגלית על הנושא. **הדמיון היחיד** בין דולמנים לטומולי זה שמדובר בערימות אבנים. בדולמנים זה 2-3 לוחות אבן גדולים שאחר כך נערמו עליהם אבנים, זה מבנה מאוד מסוים שקשור לגודל האבנים שאפשר למצוא בגולן ואי אפשר למצוא פה, אין לוחות אבן טבעיים כל כך גדולים שאפשר למצוא פה ולהרים.

המבנים שזוהו בסיני כנוואמיס הם מבנים עגולים, בנויים קירות מאבני שדה, הפתח שלהם בצד והם מקורים בשיטת קירוי של מעגלים שהולכים ונסגרים. בעיקרון יש חלל בפנים שאפשר להיכנס אליו אבל יש כניסה מובהקת מהצד. מדובר במבנים מאוד גדולים, 2-3 מ' גובה, 2-3 מ' גובה.

לטומולי אין כניסה. טומולי זה ארון קבורה מלוחות אבן שנבנה, סביבו נבנה מעגל אבנים זקופות ואת הרווח בין המלבן של הארון לבין מעגל האבנים ממלאים באבנים קטנות. את הנתמך מניחים באותו ארון קבורה בנוי, מכסים בכמה לוחות אבן, ואת כל הדבר הזה קוברים בערימה. מהרגע שסגרו את זה אין כניסה. כלומר שכל המהות והמחשבה סביב הדבר הזה היא שונה.

עם זאת יש לקחת בחשבון שגם בדולמנים, גם בטומולי וגם בנוואמיס, של המון השקעה עבור נקבר אחד. הטומולי תמיד נמצאים באיזושהי אוריינטציה לדרך, ושדות טומולי תמיד ימצאו ליד דרכים, יתכן שמדובר בפולחן נדודים – אבותינו ישמרו עלינו בדרך, אולם מדובר בתיאוריה.

הטומולי הם קבורה סופית. יש אתרים שבהם נעשה שימוש משני מאוחר בטומולי, ככל הנראה בעיקר בתקופה הנבטית – אם מישו נפטר תוך כדי המסע בשיירות שעוברות בדרך, במקום לסחוב אותו כל הדרך לעזה ובחזרה, משאירים אותו בקבר מהברונזה הביניימית (הבדל של כ-2000 שנה), וחוזרים לקחת אותו בדרך חזרה. יש שימוש משני אבל זה לא הייעוד של הקברים. יודעים זאת משום שמוצאים לפעמים בתוך טומולי שרידי עצמות שכן הצליחו לתארך. יותר מזה, חרסים ובעיקר שרידי בדים. מהעולם הנבטי עוד נשארו שרידי בדים ויש דוגמא מובהקת לשרידי בדים שפתאום בבלו את כל התיארוך וזו התיאוריה שהיום מקובלת.

אחד הדברים שנמצאו בקברים מאוד מעט בפטרה, זה סימני חריכה על העצמות. כלומר סימנים של חבל שהשתפשף על העצם הזו. פירושו של דבר שמישהו, אחרי שהנטמן נרקב והתפורר, לקח את עצמותיו, קשר אותן בחבל וזה התחכך בעצמות. לא יודעים, אבל מתרגמים את סימן החריכה הזה כאסופת עצמות

שנקשרה בצרור, נזרקה על הגמל ונלקחה חזרה לפטרה. במהלך המסע החבל שפסף את העצם. אולם זה ממצא יחידאי שקשה להצביע ממנו על תופעה.

חניון בארות – יש כמה אופציות לינה, האחת באוהלים אישיים במתחם מוגדר, השנייה היא לינה בסככות והשלישית היא לינה בתוך אוהל דמוי בדואי. בכל מקרה יש מקלחות, שירותים ופינוק שטיפה מאוד נוחות לכלים, כולל עמדות לגריל. בלינה היא בתשלום, אין פה שום חלק של החניון שהוא בחינם, אבל המחירים לא מאוד גבוהים. יש חניוני לילה נוספים, למשל החניון בו אכלנו ארוחת צהריים, הוא חניון לילה רמת סהרונים והוא החליף את החניון שהיה פעם במפער נקרות. שם אין שירותים כלשהם אבל הוא בחינם. צריך לזכור שמבחינת חוקים אסור לישון אלא בחניוני לילה מוכרזים, לאו דווקא מפותחים, בכל שמורות הטבע בארץ. מכתש רמון הוא כמובן שמורת טבע.

לפני שפונים שמאלה בשלט חום אל המנסרה, בצד שמאל אותו אתר חולות צבעוניים ובצד ימין נקודת תצפית על גבעה שיש עליה תחנת האכלה. זו תחנת האכלת שמשמשים בה הרבה פחות מזו שליד הר צרור. מדי פעם פקחים מגיעים לכאן ומשאירים כאן פגר של חמור \ פרה וכבש או משהו אחר שמת באחד המשקים או הקיבוצים. המטרה היא לייצר פה איזושהי הספקת מזון סדירה שתוסיף לאוכלי הנבלות של המרחב.

הבעיה עם תחנת האכלה פשוטה כמו זו היא שאי אפשר לשלוט מי הם בעלי החיים שאוכלים את הנבלה. יש פה מגוון שלם של בעלי חיים שאוכלים פגרים, מנשרים (שהם אלה שבדרך כלל מנסים לשמור עליהם) דרך צבועים, תנים, זאבים ועורבים. גם העורבים וגם התנים הם במקרה הזה מינים מתפרצים שלא באמת שייכים למרחב. הם נמצאים פה בגלל נוכחות מוגברת של בני אדם ואין שום רצון להאכיל דווקא אותם.

לכן בחודשים האחרונים מצטמצם השימוש בתחנות האכלה פשוטות, וממשיכים את השימוש בתחנת האכלה בהר צרור, שהיא תחנה האכלה מורכבת. תחנת האכלה מורכבת היא או שמגביהים את הפגר, שמים אותו על במה, ואז ההולכים על ארבע לא מגיעים אליו, אלא רק הציפורים, או שמייצרים כלובים מסוגים שונים שמאפשרים רק לציפורים מסוגים מסוימים להיכנס. עוד אופציה, עשו ניסויים כאלה לא ברור אם התמידו, זה לשים את הפגר בתוך שק רשת שרק לנשרים יכולת לקרוע אותו.

הדרכת עמיתים - המנסרה

נמצאים בריכוז אדיר של משושי אבן שהזכירו למישהו גזירי עץ בנגריה, ומכאן השם הפופולארי למקום – הנגריה. זו תופעה ייחודית בישראל – אלו לא משושי בזלת כמו שאנחנו מכירים מהגולן (וגם במקומות אחרים במכתש). האבן כאן היתה במקור אבן חול ועברה התמרה לסלע אחר הנקרא קוורציט. זו תופעה די נדירה גם בעולם, אף כי יש מספר דוגמאות ידועות, למשל מהסהרה (עזר). אחלק את ההסבר כאן לרכיבים הבאים:

אבן חול מהי?

התמרה מהי?

קוורציט מהו?

מנסרות למה?

אבן חול מהי?

חזרה על דברי מוטי זייק - סלע משקע יבשתי קלסטי (עשוי גרגירים) שמכיל הרבה קוורץ. משקף תקופה של סחיפה יבשתית, כלומר סלעי יסוד החשופים בפני השטח בלבייה של רוח ומים, כאשר רוב המינרלים שלהם מתבלים והופכים לחרסיות, פרט לקוורץ הקשה והעמיד. זה מוסע, מורבד ומתקשה אחר כך לסלע משקע קלסטי.

אבן חול היא בדרך כלל פריכה וצבעונית. הפריכות היא בשל הליכוד החלש יחסית של גרגירי הקוורץ שנדבקים זה לזה בדרך כלל ע"י תמיסות ברזליות (שעוטפות את גרגירי הקוורץ ונותנות את הצבע) או קלציטיות, חלשות יחסית. כאשר חודרות לתוך אבן החול תמיסות כבדות יותר, למשל ברזל או קוורץ נוזלי הסלע מתקשה. כך מקבלים אבני חול מבורזלות (הציפוי השחור שרואים על פני השכבה העליונה של אבן החול) או קוורציטיות (למשל "העצים המאובנים" במכתש הגדול, שאינם עצים כלל). אלו האחרונות נקראות לפעמים קוורציט סדימנטארי או אורתו-קוורציט. הן עדיין סלעי משקע שעברו מילוט ע"י תמיסה מלכדת! מה שנמצא כאן מסביבנו הוא משהו אחר שנקרא קוורציט/קוורצוליט. הוא קשה הרבה יותר, אינו מכיל, בדרך כלל, גרגירים מובדלים וצבעו אפור-שחור. זהו סלע מסוג אחר שאינו מסוג יותר כסלע משקע – זהו סלע מותמר שהתקבל מאבן החול בתהליך של התמרה.

אבני החול כאן במכתש צעירה מאבני החול שראינו במכתש תמנע. שם אבן החול היא פאליאוזואית (תצורת עמודי שלמה, תצורת תמנע) כאן היא מזוזואית מתקופת היורא, תצורת אנמר (עזר: חתך גאולוגי של המכתש). היא קצת קדומה מאבן החול שפגשנו בחולות הצבעוניים במכתש הגדול והקטן, שם היא מתקופת הקרטיקון התחתון – חבורת כורנוב, תצורת חתירה שבונה כאן את החלק התחתון של קיר המכתש.

התמרה מהי?

התמרה – מטמורפוזה (=שינוי צורה) - תהליך שבו סלע מסוג מסוים משתנה לסלע מסוג אחר. זה תהליך שקורה בתנאים בתנאים קיצוניים של לחץ וחום גבוהים, אחד או שניהם. לרוב הוא מתרחש בעומק רב מתחת לפני הקרקע, אך הוא יכול להתחולל גם כתוצאה ממגע עם גוף חם מאד קרוב לפני השטח. הסלעים המותמרים יכולים להיות סלעי יסוד, סלעי משקע (כמו כאן) או סלעים מטמורפיים שנוצרו בסיבוב התמרה קודם. ההרכב של סלעי המקור יכתוב את הסוג של הסלע המותמר הנוצר ממנו (למשל גנייס-גרייטי לעמת גנייס-דיריטי).

תהליכי ההתמרה מתרחשים במצב מוצק ועל כן הם איטיים. הסלע לא מותך אלא עובר למצב פלסטי. תהליכים אופייניים במצב זה: היערכות מרחבית חדשה מועדפת של המינרלים מרכיבי הסלע (למשל בהתאם לכוון הלחץ המופעל עליהם) – במקביל או בניצב, כמו בשיסט וגנייס, בהתאמה, גיבוש מינרלים חדשים (למשל חרסית שהופכת למיקה בהתמרה של סלע חרסיתי לצפחה) והתפתחות גבישים גדולים.

מבחינים בשלושה מרקמים אופייניים לסלעים המותמרים:

מרקם לוחי – סלעים מותמרים שמינרליהם לוחיים (נציץ וכלוריט, למשל). סלעים כאלה יותמרו לסלעים בעלי מישורי פצילות כמו הלווחה (slate) או הצפחה (Schist).

מרקם קווי-רצועתי (גנייס) מאפיין סלעים מותמרים שמינרליהם מנסרתיים (קוורץ). אלו סלעים שמינרליהם מסתדרים במקביל זה לזה, כמו קופסת גפרורים. מקבלים מראה מפוספס שנעדר פצילות.

מרקם גבישי-גרגרי – מתקבל מסלעים מותמרים שאין בהם היערכות מועדפת של המינרלים – הורנבלד, קוורציט, שיש. התמרה בסלעים אלה גורמת לגיבוש מחדש של המינרלים שבתוכו לגבישים גדולים יותר.

למים שבסביבת ההתמרה השפעה ניכרת על סוג הסלע המתקבל. מים אלה יכולים להיות ממקור חיצוני או פנימי – מים שנסחטים ממינרלים ממוימים בתהליך ההתמרה). המים מובילים מינרלים מסויימים לסביבת ההתגבשות ומסלקים אחרים ממנה. בנוכחותם הסלע נעשה פלסטי ומתעוות בקלות.

התמרת מגע/חום – התמרה המתרחשת בשוליו של גוף מגמטי חם (דייק, סיל). מתרחשת בחום גבוה ובלחץ נמוך ומכונה לכן גם "התמרת חום". סלעי הסביבה ששוליו גוף החדירה "נאפים" ונספגים במגמה חמה. להתמרת המגע השפעה ניכרת על סלעי מקור שנוצרו בטמפרטורות נמוכות, כמו אבני גיר וחרסית. השפעתה מזערית על סלעי מקור שנוצרו בטמפרטורות גבוהות, כמו גרניט.

אין בה לחץ כווני ולכן הסלע הנוצר הוא בעל פיזור גבישים אקראי. (בניגוד ללוויית של הצפחות או לסידור הקוי של הגנייס). נפוצה באזורים בעלי פעילות טקטונית – אזורי הפחתה ואשווי ביקוע יבשות שלאורכן חודרות מגמות אל סלעי הקרום.

החום השופע לאחר חדירת הגוש המגמטי אינו מתיך את סלעי סביבה, אלא גורם לגיבושם מחדש של המינרלים שבתוכם. תמיסות הנפלטות מהמגמה החודרת מגיבות עם סלעי הסביבה. לדוגמא, כאן במקרה של הקוורציט בעת חדירת הדייקים החול חומם והוספג בתמיסות של תחמוצות ברזל וצורן והפך לסלע קוורציט קשה.

טווח ההשפעה של התמרת המגע על סלע הסביבה, והרכב המינרלים הנוצר בעטיה, מותנים בגודל הגוף המגמטי החודר, בטמפרטורה שלו, בחום שהוא מפיק, בהרכב התמיסות הנפלטות ממנו ובהרכב הסלע הנחדר.

תחום ההשפעה הוא בדרך כלל צר – שולי החדירה של הגוף המגמטי – משום שסלע הוא מוליך חום גרוע, יחסית. ההשפעה נרחבת יותר כאשר מדובר בסלעי משקע, דוגמת אלה שלפנינו. השפעתה נרחבת יותר סביב גופים ממגמטיים גדולים כמו באתוליטים.

פעילות הידרו-תרמית סביב גוף החדירה ותנועה של נוזלים חמים מגוף החדירה אל סלע הסביבה משפיעה בדרך כלל על אזור נרחב. נגריית הקוורציט היא דוגמה מצוינת להתמרת מגע שלווה בפעילות הידרותרמית.

חיגור מינרולוגי – כאשר התמרת המגע נרחבת, נוצרים אזורי התמרה סביב גוף החדירה. באזור הגובל בגוף החדירה החם נוצרים מינרלים המתגבשים בטמפרטורות גבוהות, ובאזורים ההיקפיים הרחוקים יותר נוצרים מינרלים המתגבשים בטמפרטורות נמוכות יותר. (צירוף)

קוורציט מהו?

קוורציט – סלע מותמר הבנוי מגבישי קוורץ בגודל קטן-בינוני הפזורים בו באקראי. הוא נוצר בעיקר מהתמרת מגע של אבן חול קוורציט, אבל גם של צור (flint), חלמיש (Chert) ורדילריט, המתרחשת בדרך כלל סביב גוף חדירה של מגמה חמה. בהשפעת הצירוף של חום ולחץ עוברים הגרגרים של הקוורץ עיוות, והסורג הגבישי שלהם מתגבש מחדש. בתהליך ההתגבשות מחדש הם גדלים מעבר לממדים המקוריים של הגרגירים ויוצרים מבנה רשת צפוף. הנקבוביות שהיו באבן המקורית ומבנה סלע המשקע כמעט שנעלמים לחלוטין כתלות בדרגת ההתמרה. מאובנים שהיו בסלע המקורי ייעלמו בהתמרה. חומר אורגני שהיה בסלע המקורי יותמר לגרפיט.

מעל 90 אחוז ולפעמים אפילו 99 אחוזים של הקוורציט זה קוורץ! המרווחים שהפרידו בין גרגירי הקוורץ בסלע המקור מתמלאים בקוורץ משני (שמקורו בתמיסות ואדים מהגוף החודר) ובתחמוצות ברזל וצורן, הגורם להתלכדותם יחד. מסיבה זו הקוורציט הוא סלע קשה שאינו מתפורר או נשבר בקלות, אף שאפשר לפעמים להבחין בתוכו בגרגיריו. בעת ששברים סלע קוורציט נשברים הגבישים המקוריים עצמם (בעוד שכשברים אבן חול ניתקים המגעים בין הגבישים).

בהיותו עמיד בפני בלייה הוא מתבלט בדרך כלל ברכסי הרים, או כמו כאן, בשוליהם של דייקים שליליים שבהם החומר המגמטי עבר התמרה לקאולין רך.

הקוורציט דומה, בעיקרון, לכורכר, רק שבו החומר המלכד את גרגירי החול אינו קלציט אלא קוורץ, ומכן התכונות השונות של קושי רב יותר. לקוורציט תפוצה רחבה בעולם ברכסי הרים. חלקים מרכס האפלציים, לדוגמא בנויים קוורציט

בשל קשיותו שימש הקוורציט עוד בתקופת האבן תחליף סביר לצור. כלי אבן רבים מתקופה זו עשויים מקוורציט, הן קוורציט מותמר והן קוורציט סדימנטרי. היה שימוש בקוורציט גם בבניה של קברים – שני קברי מעבר מגליתיים בסקסוניה המתוארכים לתקופה הנאוליתית, סביב שנת 3,500 לפנה"ס בנויים מקוורציט.

במצרים העתיקה היה שימוש נרחב בקוורציט (מותמר וסדימנטרי), באדריכלות ובאומנות. דוגמאות לכך הן הסרקופגים של חתשפסות או תות ענח' אמון החצובים מגושי קוורציט גדולים או פסלי הענק של ממנון במקדש אמנחותפ השלישי בלוקסור (עזר).

למה מנסרות משושות? – עם התקררות הסלע המותמר הוא מתחיל להתכווץ ולהיסדק. הסידוק מתרחש בצורה של מנסרות עם חתך מצולע – משושה, מרובע, מחומש ואחרים. התהליך והמנגנון לא ממש ברורים מעבר לעיקרון הכללי העומד מאחוריהם, ויש בפיתוח מספר מודלים מתמטיים המסבירים את הפילוג השכיח של סוגי המצולעים. (למתעניינים – הפנייה באתר המחלקה לגאולוגיה ירושלים).

תופעת הסידוק למנסרות מצולעות מוכרת הרבה יותר בבזלת שמספקת לנו דוגמאות מרהיבות שלה במקומות רבים בעולם (עזר), ואצלנו בקניוני הגולן וגם במקומות אחדים כאן במכתש. הסידוק בבזלת מתרחש תמיד מפני הקילוח הבזלתי פנימה בניצב לגלעין החם שבלב קילוח הבזלת הנוזלית. ראשונה נסדקת

השכבה החיצונית המתקררת מהר יותר ולאט לאט מעמיקים הסדקים פנימה. כך מתמצקים בהדרגה שני משטחים של מנסרות הגדלות זו מול זו מפני השטח פנימה. התוצאה היא עמודוני בזלת מוצקת שלפעמים אפילו נפגשים זה עם זה.

מדוע הבזלת נסדקת בעמודונים משושים? התושב המקובלת היא שכך מושג חיסכון מכסימאלי באנרגיה הנחוצה לביצוע התכווצות אחידה ומושלמת, אליה "חותר הטבע".
נסביר את הרעיון תחילה במקרה הדו-מימדי – משטח בגודל נתון. רוצים לכסות את המשטח הזה ברצף של צורות דו-ממדיות שוות צורה ושטח כך ש: 1) כל המשטח ירוצף ללא חללים, 2) יושג מיזעור של היקף הצורה (צורות) לשטח אותו היא מכילה.

ידוע שהצורה הממוזערת את היחס היקף/שטח היא העיגול, אבל אי אפשר לרצף שטח נתון בעיגולים ללא חללים ביניהם. הקבוצה המועמדת הבאה היא קבוצת המצולעים המשוכללים (היינו שווי הצלעות והזוויות). מדוע? משום שניתן להוכיח מתימטית שהמצולע המשוכלל הוא בעל השטח הגדול ביותר מבין כל המצולעים שווי ההיקף בעלי אותו מספר צלעות. מבין קבוצת המצולעים המשוכללים רק שלושה מרצפים מישור ללא חללים: המשולשים, המרובעים והמשושים. מבין אלה היחס המבוקש מתמזער בקבוצת המצולעים המשושים.

באופן אקוויוולנטי ניתן להשליך את המקרה הדו-מימדי לתלת מימדי ולקבוע שהדרך היעילה ביותר (בקריטריונים הנ"ל) לחלק נפח מסויים לתת נפחים אחידים היא בחלוקתו למנסרות משושות שוות צלעות – פריזמות משושות. בחלוקה זו השטח הכולל של פני המנסרות הוא מינימאלי ולא נוצרים חללים. בנוסף חלוקה זו יציבה מאחר והסידור המרחבי של המנסרות פאה-לפאה מבטיח מישורי מגע גדולים בין המנסרות השונות (בניגוד לסידור מרחבי של כדורים שבו נקודות המגע הן בודדות).

העיקרון הזה מודגם באופן מדהים ע"י הדבורים הבונות את חלות הדבש שלהן בצורה של מנסרות אחידות צורה בחתך משושה בנפח אחיד ובמבנה דו-שכבתי שארוזו במרחב בצורה מיוחדת ומדהימה. שם ההסברים הם אבולוציוניים – הדבורים בחרו בשיטה שהיא: 1) יציבה לזעזועים – מבנה תלת מימדי ללא חורים, 2) בנויה מתת יחידות אחידות צורה ונפח (מקטין את זמן הלימוד של העבודה ע"י הפועלות), ו-3) ממזער את כמות הדונג שהפועלות צריכות לייצר (שטח הפנים של תאי הדבש) ביחס לנפח תא הדבש הרצוי.

אז מה זה קשור למשושי הבזלת או הקוורציט?

בבזלת ההסבר המקובל (מור, 1990) הוא שההתמצקות מתבצעת סביב גופים זרים כמו שברי סלעים או בועות גז המצויים בתוך המגמה המתמצקת והסידוק בצורת מנסרות מצולעות מביא למינימום את התנועה של חלקיקי המגמה אל גרעיני ההתמצקות.

ההסבר כאן הוא שסידוק ע"י מנסרות משוכללות מקטין למינימום את סך האנרגיה "מתבזבז" בהתכווצות הסלע (ממזער את היחס בין שטח הניתוק (=כמות הקשרים הניתקים) לנפח הגוף המתכווץ).

יש לזכור, עם זאת, שכאן התהליך לא ממש זהה מאחר ומקור החום כאן איננו פנימי לגוף המתכווץ כמו בבזלת אלא החום עבר בדיפוזיה, בעיקר הידרו-תרמית ואין טענה של התכווצות סביב מוקדי התמצקות.

סוף הדרכת עמיתים

במפעל פלדה גדול בשוודיה שיוצק יציקות ברזל התגלה דבר מאוד מעניין. הם מתיכים כמות אדירה של מתכת, לפעמים שיש איזושהי תקלה הם לוקחים חלק מהדברים הלוהטים ומשליכים את זה לאזור מוגדר. כעבור כמה שנים, כשהם באו לנקות ולהזיז את הפסולת התברר שכל הסלע מתחת לברזל החם הפך למשושים שכאלה, סלע אבן החול נאפתה והפכה להיות מה שראינו במנסרה.

נסיעה למרכז המבקרים במצפה רמון

אותה קוורציט שאנחנו מכירים ככלי פה במכתש רמון יש סיוור ספציפי, לא בנגרייה, אלא בגבעה שנמצאת מעט מאחור ופנימה לתוך המכתש, גם כן מקור של קוורציט. כשרות עמירן חופרת את העיר בערד, בחפירות נמצאו לוחות שחיקה, אבני שחיקה, מקוורציט ממכתש רמון. בסמוך למצפה רמון, מחוץ לשכונת המגורים של מכתש רמון והר גמל יש אתר התיישבות קטנטן מהברונזה הקדומה שמתאים בתיארוך שלו לעיר הקדומה בערד, ובתוך אתר התיישבות הזה נמצאו מספר אבני שחיקה בדיוק כאלה מקוורציט.

הפרשנות היא שתושבי מצפה רמון בברונזה הקדומה, נוודים למחצה שגרים במצפה רמון עונתי – בקיץ הם במצפה ובחורף הם יורדים לבקעת עובדה, כורים קוורציט מתוך המכתש ומוכרים אותה בכיכר בשוק בערד. מסתבר שלפני שהמציאו את הריחיים העגולות, שיטת הטחינה עם אבן עגולה, היו שמים על מגש אבן גרגרים וטוחנים עם אבן ביד. לעשות את זה עם אבן גיר זה לא כל כך בריא כי אז נכנסת אבקת גיר בקמח, ואילו קוורציט היא אידיאלית למטרה הזו. מסתבר ששם של מוצרי מכתש רמון יצא כבר אז.

ב-1949 מסתיים מבצע עובדה והנגב בריבונות ישראלית. הממשלה באותה תקופה מקבלת החלטה אסטרטגית להקים כביש שיחתוך את הנגב במרכז משני טעמים. האחד הדרך היחידה להגיע לאילת הייתה יחסית מאוד מסוכנת והיא דרך מעלה עקרבנים ואחרי זה נסיעה מאוד ארוכה לאורך הערבה, חשופים לגבול הדי עוין שהיה עם הירדנים באותה תקופה. טעם שני היה שכל מרחבי הנגב העצומים לא היו ידועים והיה צורך לפתוח ולהנגיש אותם, ולכן היה צריך להריץ כביש במרכז המדבר הגדול והנורא הזה שאפשר יהיה לגשת אליו.

כשמתכנני הכביש, היום 40 הדרומי, מתחילים לרדת מבאר שבע לכיוון דרום הם עושים זאת דרך ירוחם (לא דרך משאבי שדה כמו היום) ומשם לכיוון עבדת. חשוב לזכור שכבר ב-1946 הסטודנטים יורדים לעבדת בטנדרים, כלומר שזה היה אפשרי. סוללים את הכביש וממשיכים אותו דרומה. כשבוני ומתכנני הכביש עומדים על המצוק הם מבינים שייקח קצת זמן לרדת בו.

היו כמה אופציות. אפשר היה לעקוף ממערב, כמו שעשו במבצע עובדה, במבצע דרך המלך ובכמה סיפורים לפני. אפשר היה לרדת כמו אנשי קיבוץ רביבים שירדו להוציא מחצבים מתוך המכתש, שהכשירו עלו וירדו במעלה רמון. אפשר היה לנסות לבנות מעלה עקרבנים חדש, עם הסרפנטינות הנוראיות, וברגע האחרון הסייר של קיבוץ שדה בוקר מגלה שביל קטן מאוד, שהיום נקרא מעלה צדוק, שיורד אל תוך המכתש. על בסיס

מעלה צדוק פרצו את מעלה העצמאות. זו ההתחלה של מצפה רמון – מחנה עבודה לעובדים על כביש 40 במעלה עצמאות.

מהר מאוד גם התחילו סקרים גיאולוגיים בתוך המכתש, ידע שכבר נצבר בשנים לפני קום המדינה, התחיל מאוד מהר להיפתח ונפתחו מחצבות בתוך המכתש – מחצבת קאולין, מחצבות לחרסית ועוד אחרות. מצפה רמון הופכת לעיירת כורים.

קיבוץ שדה בוקר מפעיל פה בשנים הראשונות שירותי כבישה למחנה העובדים, שירותי מטבח, תחנת דלק מאוחר יותר. בשנים הראשונות של שדה בוקר מצפה רמון היא ענף כלכלי של הקיבוץ, עוד אין פה ממש יישוב. באחת משיבות הקיבוץ הראשונות יש דיון אם כלכלי, רווחי וכדאי להמשיך את הענף הכלכלי הזה. בהצבעה בקיבוץ הוחלט שזה לא רווחי והולכים לסגור את השירותים למקום.

אז אחד מחברי הקיבוץ מוחה ואומר שאם הקיבוץ מחליט לעזוב את העניין אז הוא עוזב את הקיבוץ, וכך עשה והקיבוץ במצפה רמון קואופרטיב עירוני, צורת התיישבות שלא הייתה קיימת לפניו, וככל הנראה גם לא חזרה אף פעם אחריו. במשך למעלה משנה הוא מסתובב ברחבי הארץ ומגייס מתיישבים למקום, רובם ילידי הארץ. הוא מביא לפה את המכונאי, האחות, המורה – הוא ממש בפינצטה מלקט נבחרת לבוא ליישוב אליטיסטי. הוא מקים במצפה רמון יישוב אליטיסטי שמתקיים לצד מחנה העובדים.

אחרי בערך שנה וחצי של קיום, כשהמצב פה נהיה קשה, פונים לממשלה ולרשויות בניסיון לקבל לכאן משאבים, אומרים להם שיישוב אליטיסטי זה נחמד, אבל אם הם רוצים לקבל סיוע מהשלטונות עליהם לקלוט עולים. ברגע שאמרו להם לקלוט עולים בעצם פותחים כאן מעברה. מצפה רמון, אגב, מעולם לא הייתה בהגדרה עיירת פיתוח, למרות שיש לה הרבה מאפיינים כאלה. אל המעברה מביאים עולים, הרבה מאוד מצפון אפריקה אבל גם קצת מרומניה, מהודו ועוד הרבה מקומות אחרים.

הרעיון היה לבסס את כלכלת היישוב על המינרלים ועל תעשיית המכרות שהלכה, גדלה ותפחה פה, ועל שירותי דרך לאורך כביש 40. זו תחילתה של מצפה רמון והקשר בינה לבין הדרך.

אם הולכים לברונוזה הקדומה מסתבר שיושבי מצפה רמון בברונוזה הקדומה גם הם מתבססים על דרך. לא לחינם הם מתיישבים למרגלות הר גמל, נקודת תצפית בולטת מאוד במצפה רמון שרואים אותה גם מתוך המכתש אבל גם מהמישורים שמאחוריו. לא סתם הערבים מכנים אותו 'ראסס סרביט', כלומר ראש השרביט, שכן רואים אותו גם מלמטה וגם מאחור. לשביל שיוורד ממנו קוראים 'נקב סרביט', כלומר השביל של השרביט.

על השביל הזה מתבססים אותם ברונוזאים קדומים שגרים במצפה רמון, יורדים לבקעת עובדה ועולים, יורדים לתוך המכתש ועולים עם לוחות קוורציט. בעצם גם הם, בברונוזה הקדומה, מתבססים על תעשיית המחצבים של מכתש רמון.

מרכז המבקרים מצפה רמון

במרכז המבקרים של מצפה רמון במשך שנים לא התעדכנה התצוגה. הוא היה פעם בערך חצי מהגודל שלו היום. כל המבואה החדשה היא תוספת, פעם היה רק המבנה המרובע. כמה שנים טובות אחרי שאילן רמון נהרג הוחלט בסופו של דבר לשפץ את התצוגה הקיימת, לעדכן אותה וגם להכניס פה לכחצי מהתצוגה בערך את ההזכרה לאילן רמון. זהו אתר הזכרה הממלכתי לאילן רמון ומרכז המבקרים מכתש רמון. בעצם המרכז מבצע שני תפקידים במקום אחד. יש לא מעט ביקורת על חיבור שני התפקידים האלה. לאתר יש כמה מגבלות שכדאי להכיר. הוא לא מסוגל להכיל יותר מ-40 אנשים במקביל (פעם 30 איש). כלומר שאם באים עם אוטובוס מלא זה בעיה, הפתרון היא לחלק את הקבוצה לשניים ולרדת בשתי קבוצות למרכז המבקרים ולחי רמון. בנוסף האתר יודע להכיל רק קבוצות ובמנות (כל רבע שעה יכולה להיכנס קבוצה). בודדים צריכים להצטרף לקבוצה. אם מגיעים עם יותר מאוטובוס אחד עדיף לתזמן את הקבוצות.

מתוך אתר רשות הטבע והגנים – מרכז המבקרים המחודש במצפה רמון, מציע מסע מרתק בחייו של האסטרונוט הישראלי הראשון, לצד היכרות עם פלאי הטבע באזור הייחודי. בין המייצגים במרכז: חליפת האסטרונוט של אילן, שרידים מהמעבורת, יומניו האישיים וסרטים שלו מהחלל לצד מייצגים בתחום הגיאולוגיה והטבע. מרכז המבקרים מכתש רמון נפתח בימים אלו למבקרים ומציע חווית ביקור מדהימה, המשלבת בין סיפור חייו של האסטרונוט הישראלי הראשון, לצד היכרות עם המכתש הגדול בעולם, המציג תופעות נוף וגיאולוגיה ייחודיות בקנה מידה עולמי. הקונספט הרעיוני שהנחה את מתכנני הפרויקט היה החיבור בין שמיים לארץ ובין אדמה לחלל. בין מכתש רמון – במלוא הדרו ועוצמתו, לבין סיפורו של אילן רמון – המעורר השראה בכולנו.

מרכז המבקרים מציע את סיפורו המרתק של אילן רמון, משירותו בחיל האוויר, דרך תקופת האימונים בנאסא ועד המשימה בחלל וסופה הטראגי, עת התרסקה מעבורת החלל קולומביה בשבת, 1 בפברואר 2003 בזמן שעשתה את דרכה חזרה לכדור הארץ לאחר 16 ימים בחלל. כל זאת לצד היכרות עם המכתש הגדול בעולם, המציג תופעות נוף וגיאולוגיה ייחודיות בקנה מידה עולמי. באופן טבעי ומתבקש מופיע בהנצחה, בתמונות ובסיפורים בנו של אילן רמון – סרן אסף רמון ז"ל. אסף, שבחר ללכת בדרכי אביו, סיים בהצטיינות מגמת קורס טיס בחיל האוויר ואף דיבר על שאיפותיו להיות אסטרונוט. הוא נהרג בתאונה כאשר מטוסו התרסק במהלך אימון טיס בהר חברון.

מרכז המבקרים בנוי על שפת מצוקו של מכתש רמון, בפאתי היישוב מצפה רמון. מיקומו זה הצופה אל נופיו מהווה למעשה את מבואת הכניסה אל המכתש. מכתש רמון הוא שמורת טבע פתוחה שבה עוברים מאות אלפי מבקרים בשנה. חלקם מטיילים, שוהים בו לילה או יותר וחלקם חולפים בדרכם לאילת ובחזרה. מאחר ולמכתש רמון אין שערי כניסה, אלא דרכים ושבילים רבים הפתוחים לקהל, משמש מרכז המבקרים כשער למכתש. הכוונה כאן היא לצייד את המבקר במידע על השטח ועל תופעת המכתש הייחודית, לעדכן את המטייל בכללי ההתנהגות הנדרשים בשמורת טבע ולהמליץ על שלל מסלולי הטיול ואפשרויות הביולוגיות במכתש ובסביבותיו.

הכניסה למרכז המבקרים המחודש עוברת דרך בניין מבואה חדש, שנבנה לאחרונה. מסלול הסיור מוביל את המבקר מבניין המבואה דרך מעבר החצוב בסלע מתחת לפני הקרקע. ההליכה בינות לקירות הסלע החשופים מעוררת את תחושת העוצמה הן של הסלע הטבעי והן של מעשה ידי האדם המשתלבים כאן זה בזה. מן המעבר החצוב המבקר נכנס אל חלל גבוה ומרשים וכאן הוא פוגש בסיפורם של אילן רמון ובנו אסף. שניהם - בתחנות המקבילות בחייהם, בחיל האוויר ובקורס הטיס. אילן – בהמשך דרכו כטייס שנבחר לייצג את ישראל בתכנית החלל של נאסא. בצילומים ובמילותיו של אילן מתוארות שנות האימונים בנאסא, ההכנות הארוכות לקראת המשימה בחלל, וחבריו לצוות – סה"כ שבעה במספר.

דגם גדול ומרשים של מעבורת החלל קולומביה המוצב כאן מחזק את אוירת ההכנה לטיסה אל החלל. המבקר עולה במעלית עגולה למלוא גובהה של החללית המוצבת כשחרטומה מעלה מוכנה לשיגור. היציאה מהמעלית - בקומה השנייה וברקע צלילי ההכנה של האסטרונאוטים בדרכם אל כן השיגור.

מכאן המבקר נכנס אל אולם הקרנה וצופה בסרט מרגש על רמון, תחנות בחייו, והתחנה האחרונה והדרמטית ביותר – המסע לחלל. קטעי סרטים וצילומים מקוריים מתארים את גודל החוויה ועוצמתה עד סופה הטרגי. עם סיום הסרט עולה המסך ומאחוריו, מבעד לקיר הזכוכית העגול, ניגלה לעינינו מכתש רמון במלוא תפארתו. ביציאה מן האולם, במסלול היורד מהקומה השנייה אל קומת הקרקע המבקר מתודע אל נפלאותיו של מכתש רמון. התופעות הגיאולוגיות הייחודיות במכתש רמון מוצגות באמצעות תערוכה, צילומים, ודגמים מכניים הניתנים להפעלה על ידי המבקרים. מייצג חווייתי הפועל באמצעות טכנולוגיה מתקדמת, ממחיש באופן ברור ומרהיב עין מהו מכתש, כיצד נוצר מכתש ומדוע תופעה זו היא ייחודית בעולם.

בתום מסלול התצוגה הגיאולוגית עובר המבקר לאודיטוריום ובו הוא צופה בסרט על הטבע במדבר. מכתש רמון, שהוא אזור מדברי וצחיח נראה חסר חיים ושומם. אך במבט מעמיק מתגלה בו עולם חי עשיר ומגוון. הסרט נותן הצצה מזווית אחרת אל עולם החי והצומח המופלא המתקיים באזור זה.

לאחר הביקור במרכז המבקרים, הנכם מוזמנים לבקר בחי רמון, לראות ולפגוש חלק מחיות הבר הנראות בסרט "בעקבות בעלי החיים" שמוצג באתר, וכך לייצר חוויה משלימה לכל מבקר ובעיקר למבקרים הצעירים. ולהשלמת החוויה הנכם מוזמנים ללון בחניון הלילה הייחודי- חניון בארות, חניון המסודר היחיד שמצא לבנו של מכתש רמון, עם נוף מדברי מהפנט בכל הכיוונים. בתקופה הזו הראות נקייה ומיוחדת ובלילות צפיית הכוכבים נפלאה וברורה מאוד. הלילה היא באוהלים בדואים סגורים עם מזרנים מרופדים ובמקום יש גם חדרים. בבוקר מתעוררים לשמש חורפית נעימה ומפה ניתן לקבל תדריך ומפה ולצאת לטייל באחד ממסלולי הטיול הרבים שבמכתש רמון."

סיכום : יש לא מעט וויכוחים והמריבות על דגם המכתש וההסברים על היווצרות המכתש. לגבי התיאוריות להיווצרות מכתש – יש תיאוריה אחת, היא העדכנית ביותר, היא תומכת בהרבה יותר תופעות גיאולוגיות ונתמכת על ידי יותר רמזים גיאולוגיים, סביב המכתש, בתוך המכתש ובכלל במרחב כולו. מה שחסר בדגם הזה בשביל להבין את סדר היווצרות זה שלב מאוד קריטי של גידוע שמשפיע על הגודל, הצורה, שימור השכבות שכן נשארו, יש הרבה מאוד מאפיינים שההסבר הזה לא נותן.

היווצרות המכתש – מתחילים מהקרטיקון התחתון, שכן הטריאס והיורה, יפים ככל שיהיו, לא רלוונטיים לסיפור היווצרות של המכתש, ההוכחה לכך היא שבמכתש הקטן והמכתש הגדול אין לא טריאס וכמעט לא יורה.

לפני 120 מיליון שנה בערך היה פה ים, היינו קרובים לים אבל לא תחתיו. אל הנקודה הזו זורמים נהרות מהרים גרניטיים או הרי אבן חול, זה פחות חשוב, ומביאים לכאן את תוצרי הבליה מאותם הרים ומשקיעים אותם כאן, קרוב לקו המים, לצורך העניין בדלתא של הנהרות האלה. מקבלים שכבה של בערך 300 מ' אבן חול מהתקופה הזו.

לפני 100-110 מיליון שנה מציף כאן ים, נמצאים מתחת למים לגמרי. הסלע שמתחיל להיווצר פה הוא סלע משקע ימי, קרטיקון עליון, חברות יהודה, בעיקר סלעים גירניים, פה ושם קצת דולומיט וחוארים. בגדול מדובר על שכבת סלעים שהיא יותר קשה מאבן החול שתחתיה.

לפני 70-90 מיליון שנה מתחיל תהליך של התרוממות של קרקעית הים, תהליך שנמשך בערך 20 מיליון שנה, שבמהלכו כל קמטי הקשת הסורית מתרוממים – 5 רכסי הנגב ושדרת ההר המרכזית. הרכסים האלה מציצים כאי מעל הים. השלב הזה הוא כל כך קריטי כי חלק מהרכס חשוף מעל המים ומתחיל לעבור תהליכי בלייה וחלק מהרכס עדיין מתחת לפני המים – לא רק שהוא מוגן מפני הבליה, גם מצטברות עליו שכבות סלע חדשות נוספות. שכבות אלה בגיאולוגיה של ארץ ישראל הן הר הצופים, קירטון מנוחה וצור משאש נולדים אז והם נולדים רק באגפי הרכזים, אף פעם לא למעלה.

התוצאה של כל תהליכי הבליה שעוברים היא גידוע של הרכס וחישיפה של אבני החול. מדלגים על ההצפה האיאוקנית.

לפני 30 מיליון שנה הים נסוג מפה פחות או יותר בפעם האחרונה ונכנסים לתקופה מאוד ארוכה שנקראת הפנפליין, מישור הגידוע, מישור העל, מערכת גדולה של נהרות שמשטחת את המרחב כולו – מירדן ועד הים הממונה היום תיכון, עם נטייה מאוד קלה ממזרח למערב. נהרות מאוד איטיים ולכן הם לא חורצים קניונים, אלא להיפך, הם משטחים את השטח כולו.

לפני 6-5 מיליון שנה בקע ים המלח, שמתחיל לעבוד כבר קודם, מתחיל קבל ביטוי בשטח. במקום שהשטח יהיה נטוי ממזרח למערב בנטייה קלה מאוד, פתאום בצד המזרחי של הנגב נפתח בור מאוד עמוק, וכל האזור מקבל הטיה הפוכה וחריפה לכיוון השני. ברגע שנוצרת ההטיה ההפוכה הזו לכיוון מזרח, והיא הרבה יותר תלולה, הבלייה מתחילה לעבוד. אבן החול מתבלה מהר יותר מסלעי הגיר בצדדים.

אז מקבלים מצוקים זקופים של גיר בצד אחד, בצד הצפוני, מצוקים נמוכים יותר של גיר בצד הדרומי או הדרום מזרחי, וחלק פנימי של אבן חול רכה בעיקר שנחשפת ומתבלה. במכתש רמון זה כולל בתוכו בליבה גם יורה וטריאס, אבל זה פחות חשוב.

מתעכבים על תהליך הגידוע של הקמרים כי הוא מכתיב את הצורה, הוא מכתיב את הגודל וכי מחוץ למכתש נשענים על הרכסים ששייכים לאותה תקופה שאי אפשר להתעלם מהם, והם יותר נפוצים מתופעת המכתשים. סלעי חבורת הר צופים מופיעים בכל הארץ, מכתשים יש רק בנגב. הם שייכים לאותו שלב של הצפה חלקית או הזדקרות של אותם רכסים מעל הים כאיים. לכן התיאוריה הזו מסבירה יותר תופעות בתיאוריה אחת.

נסיעה לשדה בוקר

לגבי העצים המאובנים מהמכתש הגדול, לאחר שנבדק על יואש לימון – אין עצים מאובנים במכתש הגדול. במקום שבו היינו וראינו עצים מאובנים, זה תיאוריה שהיא לא רלוונטית. רשות שמורות הטבע שינתה את השלט שם והמקום לא נקרא יותר בשם עצים מאובנים אלא אבן חול קוורציטית. לאחר שהלכו לבדוק אם יש איזשהו קשר בין העמודונים הבורזלים, אבן חול שנכנסה אליה חומצת ברזל, לבין מבנה של עץ על שורשיו, עורקיו, עליו, מרקמיו, לא מצאו שום דבר. לעומת זאת, התופעה של עמודים של אבן חול שתמיסות ברזליות או קוורציט נכנסות ומאבנות אותה והופכות אותה לעמודי קוורציט היא קיימת ומוכרת גם מסיני (יער העמודונים) ומקומות אחרים בעולם. נכון להיום אין עצים מאובנים במכתש הגדול. אלו עמודוני אבן חול קוורציטית.

תמליל סיור מספר 74 לשדה בוקר, ניצנה ושבתה

מסלול: קבר בן גוריון, עין עבדת, ערי הנבטים המאוחרות: ניצנה ושבתה

אחוזה קבר בן גוריון

הדרכת עמיתים - קבר בן גוריון

אנחנו רואים את השם בן גוריון על המצבה שמולנו, אבל למעשה, בן גוריון לא מת ב-1973, אלא כאלפיים שנה קודם. מי היה בן גוריון? אחד ממנהיגי היישוב היהודי בירושלים בימי המרד הגדול ברומאים, מרד שפרץ בירושלים בשנת 66 לספירה והוכרע שלוש שנים אח"כ, תוצאות המרד הן מכה קשה וכואבת לעם ישראל: הרומאים פורצים לירושלים, וטיטוס מצווה לשרוף את בית המקדש כדי לנתץ סופית את סמל המדינה היהודית.

למרות התבוסה והכישלון בראשותו של המנהיג הירושלמי יוסף בן גוריון בוחר דוד גרין לשנות את שמו לבן גוריון, למה? איזה רושם השאיר בן גוריון על הציוני הצעיר? הייתכן שדויד גרין אומר בליבו "אני מאמץ את השם הזה ולוקח על עצמי להשלים את המשימה החשובה, שהוביל יוסף בן גוריון והיא להחזיר את ירושלים לידיים יהודיות"? עוד נשוב לענין...

בן גוריון קבור לצידה של פולה אשתו כאן, בשדה בוקר, מול נופו המרהיב של נחל צין. בנחל צין חנו בני ישראל במסעם לארץ המובטחת. היינו מצפים שייקבר בחלקת גדולי האומה בהר הרצל בירושלים, אך האיש דוד בן גוריון האמין בנגב כנכס ציוני. חזונו היה ליישב בו 5 מיליון תושבים.

הוא אומר כי תקופתנו היא המשך טבעי לתקופת המקרא, ולאחר כיבוש באר שבע כותב ליגאל אלון שפיקד על היישוב "בדמכם חידשתם הקשר עם אברהם אבינו".

מכיוון שהאמין שיש לחיות את האמונה ולא רק להטיף לה, הוא מבקש להצטרף כחבר לקיבוץ שדה בוקר, ופונה לנשיא בבקשה לצאת לחופשה מפעילות פוליטית של "שנה או שנתיים או יותר".

על קברו של בן גוריון, שאותו עיצב הפסל עזרא אוריון, נחרטה, פרט לתאריכי הלידה והפטירה, רק שנת עלייתו לארץ. על המצבה אין מלל ואין תואר אף לא אחד מכול התפקידים הפורמליים הבכירים שמילא, בכך ביקש לייחד את חשיבות עלייתו לארץ ישראל.

הוא גדל בבית ציוני, ייסד את תנועת הנוער הציונית "עזרא", הוא עלה לישראל, ירד מהאונייה ביפו וצעד ברגל למושב פתח תקווה, עסק שם בחקלאות. הוא רצה להיות חקלאי יהודי: עבד ביקב שבראשון לציון והתיישב שנה בסג'רה ועוד: הוא עבר לירושלים וכתב בשבועון האחדות כאן חותם לראשונה על מאמריו כבן גוריון.

הוא יצא ללימודי משפטים באיסטנבול (כדי לייצג את העם היהודי מול השלטון העותמני), כשהגיע לחופשה מהלימודים גורש עקב פעילות ציונית למצרים. משם יצא עם בן צבי לארה"ב והקים את הגדודים העבריים, מתאהב ומספיק להתחתן עם פולה, מצטרף לאחד הגדודים ושב אתם ארצה. כאן - הוא הקים את מפלגת אחדות העבודה, היה המזכיר הכללי של הסתדרות העובדים בארץ ישראל... **בן גוריון שהתחיל כחקלאי** בפתח תקווה, עושה דרך ארוכה ונבחר לאחד התפקידים החשובים: יו"ר הסוכנות היהודית.

ברקע מתחוללת המלחמה האיומה ביותר שידעה האנושות, כשבמהלכה השואה. לבן גוריון ברור שהאסון הנורא שקורה לעם היהודי, זה העיתוי הנכון לגיוס דעת הקהל העולמית לשם הקמת מדינה. הוא עוזר לבריטים במלחמתם בנאצים, ובמקביל ולמורת רוחם מארגן את היישוב היהודי למדינה עצמאית. בתום המלחמה הוא נוסע אל המחנות בס נאספת שארית הפליטה. הוא פוגש את הניצולים ובדק האם יוכלו לקחת חלק במערכה נוספת, המערכה על המדינה שבדרך.

מסקנתו היא: "רובם יהודים יקרים, ציונים, עם נכונות לעבור מחדש את כל הצרות האלה". 29.11.47 - החלטת עצרת האום על חלוקת א"י לשתי מדינות, מתקבלת בשמחה רבה ביישוב, באותו ערב בן גוריון ספון בחדרו כותב ביומנו: "בערב רקדו המונים ברחובות, אך אני לא יכולתי. ידעתי שאנחנו עומדים בפני מלחמה שנאבד בה את מיטב בחורינו".

בן גוריון יודע שכול יום שעובר משחק לרעתנו אינו נח ופועל במלוא המרץ כדי להגיע ליום שישי המוכר טרם כניסת השבת ויוצא בהכרזה הזו: "אנו מכריזים בזאת על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, היא מדינת ישראל!".

דוד בן-גוריון תופס את הציונות כתנועה מהפכנית, אשר תיצור שינוי חברתי, כלכלי ותודעתי בחיי היהודים. איפה בן גוריון בחייו האישיים?

אני חושבת עליו אחת לשבוע, בערבי חמישי לרבע שעה בדיוק. למה? הסיבה היא יוחאי. יוחאי הוא המורה שלי ליוגה. יוחאי מבקש מאתנו כמעט בכל שיעור, ממש לקראת סופו, לתרגל עמידת ראש. שניהם מצאו שעמידת ראש מזרימה דם לראש, שומרת על הזיכרון והכי חשוב - מנצחת את הפחד והחרדה. אגב, זה כלל לא פשוט. מאסטרים מעידים כי כדי לעמוד על הראש נדרשים: איזון, שליטה בגוף ובנפש, נחישות, רצון רב ואמונה, ובן גוריון מצליח בכך ללא כל מאמץ ניכר.

זאת ועוד, הוא קורא ולומד על יוגה, בודהיזם וחכמת המזרח הרבה לפני שזה היה כל כך פופולארי. מספרים שלקח חופשה בת שבועיים מניהול המדינה לטובת שתיקה בבורמה.

למעשה, כשאני חושבת על כך - האיש שמר על איזון בחייו בשיקו בכל אספקט: הוא ניהל את המדינה בדעתנות - ושתק במנזרים טיבטים,

הוא דיבר עם עשרות אנשים ביום - ומצא זמן יומי לקריאה שקטה ולכתיבה.

הוא אהב לאכול - נשקל כל יום וצם אם ראה עליה במשקלו.

הוא חשב בלי הרף, התקשה להירדם ונזקק לכדורי שינה - אבל שמר על בריאותו בהליכות ארוכות. ומהירות.

מספרים שנהג לערוך ישיבות עבודה עם עמיתיו כשהיה צועד, וכשרצה "לסגור חשבון" עם מישהו היה מזמינו לשעת הצעידה ויוצא בצעד מהיר. "נשוחח בדרך", אמר. קצב ההליכה הקשה על האורח את הדיבור, עד שנטש ונכנס למכונית שנסעה לאט מאחור.

הוא קרא וכתב וחקר את התנ"ך. הוא צעד, התעמל, עשה יוגה ועמד על הראש. הוא היה אדם ציבורי, חיו דוועים לכל.

הוא היה אדם פרטי בעל ואב, רגיש ואוהב: "פוליה יקרה וגאולה שלי היפה והאהובה, אתמול קבלתי התמונות וכאילו מעיין חדש של אושר ושמחה נפתח לפניי. אני מסתכל בתמונה ועיני לא תשבע. מתעוררת בי קצת הרגשת קנאה בך אצלך יש אוצר חי זה... מה הייתי נותן למען הסתכל רגע אחד, לנגוע בילדתי היקרה, לנשום את נשימתה הרעננה..."

יש הטוענים כי דוד בן גוריון היה האיש הנכון, בזמן הנכון. אלתרמן כינה אותו "גדול הפתאים [סבל, הנושא משאות על כתפיו] אָשֶׁר לְדוֹר הַזֶּה", רבים רואים בו אדריכלה של מדינת ישראל. הוא נקרא "הזקן", הוא נחשב לאבי המדינה.

הוא קרא לעצמו בן גוריון, על שם אותו מנהיג שניסה – ולא הצליח במרד הגדול. דוד בן גוריון, מצליח בבניית בית לעם היהודי, אך כמו יוסף בן גוריון משאיר משימה שטרם הושלמה לבאים אחריו.

סוף הדרכת עמיתים

בחירת מקום הקבר : אחרי מותה של פולה, ב-1968, בן גוריון לקח את בנו ואת העוזר שלו, והם הלכו כאן בשדה צין. בן גוריון משך מהקיבוץ הרחק לכיוון המצוק. הלכו והלכו, והם ניסו למשוך אותו חזרה, יותר קרוב לקיבוץ ולכביש, כי זה מקום רחוק ולא נגיש. בן גוריון התעצבן ואמר לו: תגיד, אתה הולך להיקבר כאן או אני? הוא החליט לקבור כאן את פולה, כי ידע שגם הוא ייקבר כאן. הוא כתב שהוא לא ירד לנגב כדי לשמש דוגמה אישית לאחרים, אלא הוא בא לנגב בשבילו, אחרי שעבר שלבים אחרים בחייו, כדי לממש בעצמו את החזון שלו. ייתכן שהוא בכל זאת בחר את הנקודה הזו, כדי שאנשים יבואו לכאן ויראו את הנוף המדהים הזה של הנגב, שהוא שוכב מולו.

על הקברים שלו ושל פולה מופיעים 3 תאריכים, כולם באותו גודל ואותו פונט: הלידה, העלייה לארץ והפטירה. הוא רצה להדגיש בכך את האירוע החשוב בחייו – העלייה לארץ.

תצפית לנוף

מדרשת בן גוריון – ישוב קהילתי שמבוסס במקורו על תשלוּבּת של מוסדות חינוך והשכלה: בית ספר יסודי, פנימיה ובי"ס תיכון לחינוך סביבתי, בית ספר שדה, מכון למורשת בן גוריון, מכון לחקר המדבר של אוניברסיטת בן גוריון ועוד. סביב מוסדות החינוך והמחקר נבנו גם מגורים למורים ולעובדים.

חזונו של בן גוריון היה להקים אוקספורד בנגב, והוא הוקם בשם "תאגיד שדה בוקר" בשנת 1963. בהתחלה אנשים באו לגור כאן כי הם עבדו כאן, ובמשך השנים הוא הפך ליישוב מאוד אטרקטיבי, עם אחוז גבוה של אקדמאים, הרבה משפחות צעירות וסטודנטים, וכיום הוא הכי אטרקטיבי בנגב. הישוב הכפיל את גודלו פי 4 בשנים האחרונות, הפך רשמית ליישוב קהילתי, הוקמו שכונות חדשות, ומשפחות קונות מגרש ובונות עליו בית בעצמן. כיום יש בו כ-2000 תושבים, עם הרבה בעיות ניהול של המקום, ויכוחים בין התאגיד, שברשותו חלק מהמוסדות והבתים, לבין הוועד המקומי של התושבים ביישוב.

המועצה האזורית רמת נגב – שהיא האבא המוניציפלי של האזור – לאט לאט מצליחה לקחת יותר ויותר אחריות על הטיפול בתושבי המדרשה, והמצב הולך ומשתפר. בכל זאת התסבוכת כאן עדיין נמשכת, כי זה לא יישוב קהילתי במובן הרגיל שלו.

השם שדה בוקר – המקום הוקם בשם "מדרשת שדה בוקר", ואחרי מותו של בן גוריון שינו את שם הישוב למדרשת בן גוריון, על שמו. אבל התאגיד שמחזיק במוסדות החינוך והמחקר עדיין נקרא עד היום באופן רשמי תאגיד "מדרשת שדה בוקר". זה גורם בלבול בשמות של שני היישובים, וכשאומרים שדה בוקר תמיד צריך להסביר אם מתכוונים לקבוץ או למדרשה.

ותיקי הקבוץ מאוד כועסים כשקוראים למדרשה "שדה בוקר", כי שדה בוקר בעיניהם זה רק הקבוץ, שהוקם ראשון, והמדרשה "לקחו" להם את השם. העובדה היא ששדה בוקר הפך למושג ומותג בכל הארץ, שכל ילד מכיר אותו, ובעצם אפשר להתגאות בכך שכיום כל האזור נקרא "אגן שדה בוקר".

המשך התצפית :

לכיוון צפון מזרח – מתחת לבתי בי"ס שדה- הקליפה העליונה של הסלעים היא קונגלומרט(תלכיד נחלים) של נחל גדול שזרם כאן פעם. מתחתיו יש שכבות חוואר מתקופת הסנון. הר צרור- הר שולחן שטוח וכהה ועליו שני שבילים בהירים, שעשוי קליפה של צור משש מעל שכבת קירטון מנוחה, שנשענת על רכס חתירה. זה הקצה הדרומי של רכס חתירה, שנמשך מכאן לצפון מזרח, ובו המכתש הגדול.

לכיוון מזרח - מעלה צין – הירידה התלולה לתוך נחל צין. מצד צין נמצא על המצוק לפני הירידה. בקעת צין – ובה נחל צין שנפתח וזורם מכאן מזרחה. באופק רואים את רכס חצרה ובו המכתש הקטן. חוד עקב – השפיץ הכי גבוה בצד הדרומי של נחל צין, מעל עין עקב שמסתתר בקניון של נחל עקב. הנביעה בעין עקב גדולה מאוד, ומעליה דרומה יש עוד נביעה – עין עקב עליון.

לכיוון דרום מזרח – רמת עבדת – שטח עצום לאורך 40 ק"מ, עד מצפה רמון- סלע אאוקני (40 מליון שנה), גיר וקירטון, סלעי משקע ימי מההצפה האחרונה של ארץ ישראל. עומק שכבת הסלע כ-300 מטר, והיא לא עברה כמעט שום שינויים טקטוניים מאז שנוצרה, ולכן נשארה שטוחה.

לכיוון דרום- נחל דבשון, מעלה דבשון – שביל למיטיבי לכת, שמתחיל שם וממשיך על רמת דבשון לעין עקב, עולה לעין עקב עליון וממשיך לעיר עבדת, ס"ה 15 ק"מ יפהפיים, אבל לא מתאים בקיץ.

הקניון של עין עבדת, ומעליו כמה הרים צמודים ברמת מטרד: הר ערקוב, הר אלדד, שם אפשר לעשות מסלול יפה של ציורי סלע. ראש צין – שם התגלה אתר פליאוליתית פרה-הסטורי מהקדומים בארץ, של התרבות המוסטרית (40,000-250,000 שנה).

לכיוון דרום מערב – העמק של נחל חווארים, מעליו המתחם של שנטי במדבר, ומעליו רמת מטרד ובה נמצא מחנה רמון של חיל האוויר, שעבר מפתחת ימית עם פינוי סיני.

לכיוון מערב – מאחורי העצים של אחוזת הקבר – מדרון כהה של צור-משש, כמו של הר צרור. כאן הוא נשען על רכס חלוקים. נחל קרקש מסתתר מאחוריו. היווצרות נחל צין

שתי הגדות של נחל צין – צד אחד הוא המצוקים התלולים והרכים של רמת עבדת, ומצד שני רכסי הנגב הנטויים/משופעים עם התשתית הקשה. אורכו של נחל צין הוא כ-125 ק"מ, הנחל הפנים ישראלי הגדול בארץ. נחל פארן יותר ארוך, אך הוא מתחיל עמוק בתוך סיני. נחל ערבה- בבעלות "משותפת" עם ירדן. **השבירה בנחל צין** – הנחל מתחיל באזור מצפה רמון וזורם צפונה. כשהוא מגיע לכאן ונופל בקניון של עין עבדת, הוא שובר חזק מזרחה וזורם לכיוון הערבה. הברך הזו דורשת הסבר: יש כאן שבר פעיל שהוא שבר הצינור, שגרם לנחל - שפעם זרם מערבה- לפנות ולזרום מזרחה. הקונגלומרט שנמצא כאן הוא שריד של נחל צין הקדום שזרם צפונה, והיה בעצם מחובר לנחל הבשור הקדום, שזרם מכאן לצפון מערב וליים התיכון. מאז שהחל להיפתח בקע ים המלח, לפני כ-5 מיליון שנה, נוצר בסיס סחיפה נמוך (כמו במכתשים), ונוצר נחל חדש – נחל צין - שזרם מזרחה, לנחל הרועה ונחל הבשור שזורמים מערבה. **שביית נחלים** - במשך השנים הנחל התחתר לאחור לאורך שבר הצינור, וגנב אגני ניקוז של נחלים אחרים, והזיז את קו פרשת המים. הוא גנב את היובלים העליונים של נחל הבשור ולקח אותם איתו מזרחה. כיום נחל הבשור מתחיל רק ברמת ציפורים, באזור המדרשה, וזורם דרך מפער הרועה והדייקה של הבשור לכיוון צפון מערב. נחל צין גם כיום ממשיך להתחתר לאחור, והקניון שלו יגיע בעתיד הרחוק עד מצפה רמון, תוך כמה מיליוני שנה...

גן לאומי עין עבדת

מבואת מצוק הציניים - הכניסה לגן הלאומי ולאתרי בקעת צין – הקופה, החנות והמחסום העליון של השמורה. הירידה מכאן לעין עבדת – באוטובוס: יורדים בכביש המתפתל (הסרפנטינות), חוצים את ערוץ נחל צין וממשיכים עד המחסום התחתון, למגרש החנייה והשירותים(1), ושם מראים את הכרטיסים. יש גם שביל רגלי שמקצר את הדרך למטה, שביל תלול ומסוכן שנקרא "האייכמן", אבל הוא לא מומלץ.... אם עושים מסלולים אחרים שאינם בתשלום- עין עקב, חוד עקב, בקעת צין, טיולי גיפים - נכנסים מאותו מחסום, ללא תשלום, ויורדים למטה עד נחל צין, ושם פונים לתוך נחל צין. בשעת הסגירה של הגן הלאומי פותחים את המחסום העליון, אפשר להמשיך לרדת לבקעת צין, אך המחסום למטה סגור ואין כניסה לעין עבדת. גם לאיסוף של מטיילים מנחל חווארים יורדים מאותו כביש, ומחכים להם במקום שנחל צין חוצה את הכביש. רוב הנהגים כבר מכירים את הפרוצדורה. **ההנחיות בשמורה** מחמירות יותר מהרגיל: אסור לאכול בשמורה, אסור לעשן, אסור להשליך אשפה, אסור להיכנס לבריכה במפל, אסור לעשות צרכים, חשוב לשתות הרבה. צפייה בשטפונות: אפשר לרדת בכביש עד החיבור של נחל חווארים לנחל צין, ושם רואים את הזרימה בנחל צין (ללא מפל). אפשרות שנייה (מומלץ) – בכניסה העליונה לעין עבדת – המפל של עין מעריף. **מסלולי הליכה אפשריים:**

המסלול הקצר והפשוט: הליכה אופקית של רבע שעה עד המפל, וחזרה באותה דרך עד לחנייה. מסלול בינוני: עולים מהמפל במדרגות עד חורשת הצפצפות וחוזרים חזרה. ס"ה כשעה. **המסלול הארוך:** כולל עלייה בגרמי מדרגות צרות וחלקות וכמה סולמות, ס"ה כשעה וחצי עד החנייה העליונה. המסלול הוא חד סטרי כלפי מעלה ואסור לרדת בו למטה, כי המעברים צרים מאוד ומסוכנים בירידה. האוטובוס צריך לנסוע לכניסה העליונה ולחכות לנו שם. **שלושת המעיינות בשמורה:** עין מור – בכניסה לשמורה, עין עבדת – בריכה ומפל, עין מעריף – המפל העליון הגבוה. כל המעיינות קצת מליחים יותר ממעיינות רגילים, אך עדיין ראויים לשתיה. במפה גיאולוגית רואים את 4 רכסי הנגב הצפוניים, האלכסוניים, ממזרח למערב: חצרה, חתירה, חלוקים, בוקר-ירוחם. חלוקים ובוקר מתאחדים לרכס אחד מירוחם צפונה. הרכס הדרומי הוא רכס מחמל (עם מכתש רמון).

רמת עבדת - רואים במפה שטח גדול צהוב בין רכס מחמל לרכסי האחרים, שהוא רמת עבדת- 40 ק"מ של סלע משקע ימי- "חבורת עבדת" מתקופת האאוקן. היא נטויה במתונות מרכס מחמל עד לכאן, בשיפוע מתון מאוד. היא לא עברה הפרה טקטונית משמעותית, אבל רכס מחמל התרומם לידה, ולכן יצר הגבהה קטנה בצד הדרומי של רמת עבדת, ולכן המים זורמים משם צפונה לכאן.

עמודת המסלע ברמת עבדת בנויה מגיר וקירטון לסירוגין. הקירטון הזה סדוק ולא ממש מחזיק מים, אלא נותן להם לחלחל, כמו בגיר. עומק השכבות הוא כ-300 מטר של סלעים, בלי אף אקוויקלוד בכל רמת עבדת. כלומר – כמעט כל ה-300 מטר הם אקוויפר, עם אקוויקלוד שעוצר אותם רק בתחתית. **היווצרות המעיינות** - השטח הגדול של רמת עבדת קולט את הגשם שיורד, והמים מחלחלים לתוך ה"ספוג" הזה, ותמיד מגיעים לאותו קו- למצוק הסחיפה שחושף את הסלעים של רמת עבדת. בקו הזה של המצוק נמצאים כל המעיינות: גם עין מור, עין עבדת ועין מעריף שכאן בשמורה, וגם עין עקב, עין עקב עליון, עין זיק, עין שביב, עין שרב, עין אורחות. כל נקודות הנביעה האלה הן תוצאה של אותו דבר: אקוויפר עמוק וגדול, שחשוף בצידו, עם נטייה קלה לכיוון צפון, שיש לו נקודות יציאה רק בבקעת צין, בקצה הצפוני של רמת עבדת.

בתוך האקוויפר יש כמה תתי אקוויקלודים קטנים, ולכן המעיינות יוצאים בכמה מדרגות לאורך בקעת צין. **מסלול הליכה בנחל:**

עין מור – בערבית: עין מרה – נקרא כך בגלל המליחות של המים, שהיא יחסית יותר גבוהה ממי שתייה וגם יותר מהמעיינות האחרים בשמורה.

צמחיית מעין אופיינית כאן: עצי אשל, סוף- העלים נראים כמו סייף(חרבות) והפרי -"נקניקיה על שיפוד". **צפצפת הפרת** – עץ רחב עלים (כאן הוא חולה בפטריה כלשהי והעלים יבשים), עץ נשיר בחורף אך לא משיר את כל העלים. יש לו שני סוגי עלים: עלי חורף רחבים, עלי קיץ צרים ומחודדים, דומים לעלי אקליפטוס.

צפצפת הפרת נפוצה בבקעת הירדן וגם בצפון. בנגב מופיעה רק בעין עבדת ובעין זיק. העצים האלה הם סימן לאקלים קר ונעים יותר שהיה כאן בעבר. מאז שהאזור התייבש ונהיה שחון- העצים הולכים ונעלמים ממנו, ונשארים רק במקומות מיוחדים של מיקרו-אקלים, כמו ליד המעינות, בתוך הקניונים. כאן בתוך הקניון יש בעצם הרבה יותר מים מאשר בשטח הפתוח, ויותר צל שנוצר מקירות הקניון.

אלה אטלנטית גדולה – קיימת בארץ בריכוזים גדולים בצפון, בשומרון, בהר הנגב הגבוה (בורות לוף והר רמון), וכמה עצים בודדים באזור הזה – בעין עקב, וכאן בעין עבדת. הוא לא מאוד נפוץ באזור הזה. העץ הזה מבולבל, כי בפברואר כל הצמחים ירוקים והוא אמור לבלב ולפרוח, וכאן הוא נמצא בשלכת מוחלטת. באוגוסט – כל המדבר יבש וצהוב, והאלה האטלנטית מבלבת וירוקה. מקור העץ ברמות הגבוהות של איראן, באיזורים מושלגים, ושם היא בשלכת בחורף וצומחת בקיץ. כאן היא מתנהגת כמו באזורים הצפוניים, ולא שינתה את התנהגותה בהתאם לאזור. יש לה עפצים אדומים יפים.

אלת הבוטנה (פיסטוק) היא מאותה משפחה, ועושים הרכבה שלה על אלה אטלנטית, כי היא עץ יותר חזק ועמיד. בשדה בוקר ניסו לגדל פיסטוק במשך הרבה שנים, אך הגידול לא היה רווחי והפסיקו אותו.

סוגי הסלעים של עין עבדת – הקניון מתחת בתוך הסלעים של רמת עבדת, הקניון עשוי רובו קירטון וגיר לסירוגין, וקצת פסים שחורים של צור.

נטף נחלים (טרורטין)-מפולת סלעים חומה – נפלה לתוך הנחל ורואים את ההמשך שלה למעלה על קירות הקניון. הגושים היו מחוברים כמו גשר משני צידי הקניון, התבלו ונפלו. זה שריד של המפל העתיק של עין עבדת שפעם היה כאן. עם התחתרות הנחל המפל זז אחורה (דרומה). בתוך הטרורטין רואים מאובנים של עלים שנשארו בו.

תלכיד נחלים (קונגלומרט)- בחלק העליון של מצוק הקניון – שריד לנחל הבשור הקדום שזרם על הרמה והשקיע כאן סחף של אדמה ואבנים, לפני היווצרות הקניון.

סלע צור – מופיע כאן בצורת אופקים שחורים, עדשות או בועות ארוכות בתוך הסלע הלבן. מבחינת קושי-הצור קשה יותר מבולת. צור הוא סלע משקע ימי שנוצר בשתי צורות: 1. שקיעה בים של בעלי חיים עם שלד עשוי מצורן ולא סידן. יצורים אלה חיים בסביבת חיים מסוימת. 2. הצטרות – תהליך שהסלע עובר אחרי שהוא נוצר – הוא מחליף מינרלים, פולט סידן וקולט צורן, אך זו שיטה פחות נפוצה. כאן הצור נוצר לפי שיטה 1 – שקיעה של בעלי חיים, ששקעו בתוך הבועה של הקירטון ויצרו בו בועות.

הצור באזור הזה שימש לכלי עבודה מסוגים שונים. בהר כרכום יש ריכוז גדול של צור כזה, חשוף על פני השטח, וקל מאוד לאסוף שם צור ולייצר ממנו כלים. יש תיאוריה שמזה נובעת הקדושה של הר כרכום. **בארץ יש ארבעה סוגי צור** (לא צריך לזכור...): צור משש, עדשות צור גדולות של חבורת עבדת, עדשות צור קטנות של חבורת יהודה, וצור יבוא אאוגני בצורת חתרוסים(אאוגני=מלפני 20 מליון שנה).

המפל והמעין עין עבדת - המעין הגדול בשמורה, המתוק יותר מבין השלושה, עם בריכה (גב) גדולה. גם ברצף של שנים שחונות הבריכה תמיד מלאה לגמרי. זו מן קערה סגורה, כמעט אין כאן אידוי, ואם מוסיפים לה ליטר – הליטר הזה גולש החוצה. גם אם הנביעה נחלשת בשנה יבשה, הבריכה נשארת מלאה. כדי לבדוק את שפיעת המעין צריך לבדוק את טמפרטורת המים: ככל שהמעין שופע יותר יש יותר תחלופת מים, ואז המים קרים יותר. בשפיעה נמוכה המים נשארים יותר זמן בבריכה ומספיקים להתחמם. היו כאן 12 שנים רצופות של בצורת, וראו כאן התחממות הדרגתית של המים בבריכה. כלומר – האקוויפר של רמת עבדת הולך ומתדלדל, ולא ברור בדיוק מה קורה לו. אין קידוחים ושאבת מים מתוכו, והוא לא מושפע בידי האדם.

נשרים – סביב הקניונים של מצוק הסחיפה ברמת עבדת יש קינונים של נשרים. הנשרים מאוד חשובים למערכת האקולוגית, והנשר נחשב הסניטר הגדול בטבע. הוא חלק ממערכת שלמה של אוכלי פגרים, פגרים של כל בעלי החיים. הנשר לבדו לא יכול לתפקד במערכת כזו, והמערכת לא מתפקדת בלי הנשרים. המערכת היא פירמידה מסודרת וכוללת לפי סדר את: עזנייה, נשר, רחם, פרס, ובסוף הצבוע מגרש את כולם. הנשרים רגישים להפרעות והם נוטשים את הקן עם הגוזלים, אם מפריעים להם. לכן סגרו את השבילים לאורך המצוקים כדי שהמטיילים לא יפריעו. הנשרים חיים בזוג קבוע לכל החיים. אם אחד מבני הזוג נהרג או נעלם, אין לבן הזוג זיווג אחר ואין המשכיות. לכן זו אוכלוסייה פגיעה מאוד, והיא הידלדלה מאוד. בגולן היתה פגיעה גדולה בנשרים בגלל הרעלות משנה, כשהם אכלו פגרים מורעלים.

בארץ היו מאמצי שיקום רציניים במקביל גם בעין עבדת וגם בגמלא. הוקמו באזור תחנות האכלה (בהר צרור, במכתש רמון), חיל האוויר צמצם את הטיסות בבניהם שבהם הנשרים מסתובבים, כדי למנוע תאונות. בשנות ה-80 נפלו מטוסים בגלל התנגשויות עם נשרים ועופות אחרים. נשרים היו נהרגים גם מקווי מתח גבוה, והפתרון לזה הוא בניית נקודות ישיבה, שחברת חשמל סידרה להם על עמודי החשמל. לאחרונה יש כאן הרבה נשרים צעירים, ונראה שיש התייצבות בכמות הנשרים באזור רמת עבדת, יותר מאשר בגולן.

העזנייה כבר נעלמה ונכחדה מהמערכת הזו בארץ, וגם הפרס נכחד מארץ ישראל. העזנייה יותר גדולה מהנשר, מקננת על עצי שיטה והקינים שלה גדולים, עשויים מענפים חזקים ומחזיקים מעמד 30 שנה אחרי שהעזנייה עזבה. לעזנייה יש צוואר חזק ומקור חזק והיא פותחת את הפגרים ראשונה. כשהיא נעלמה אין מי שיחתוך ויפתח את הפגר. הנשרים היו צריכים למצוא פתרון איך לפתוח את הפגר, ואז הם החלו לאכול מפי הטבעת או מהגרון של הפגר. קשה מאוד להשיב בעלי חיים שנכחדו לטבע, וזה דורש מחקר מאוד מסובך. עלייה במדרגות הצרות והמשך עד חורשת הצפצפות שם ישבנו ושתקנו 5 דקות.

יעלים – יש עדרים גדולים ליד קבר בן גוריון, בתוך מצפה רמון, ולפעמים רואים גם כאן בנחל. לנקבה יש קרניים קצרות ומחודדות ויותר יעילות בתור נשק להגנה. הקרניים של הזכר גדולות וכבדות ומעוגלות לאחור, לפי עקרון ההכבדה. מטרתן לומר לנקבה: אני מצליח לשרוד ולנצח למרות המשקולת שעל ראשי, לכן אני זיווג מוצלח.

קרבות הזכרים הם מאוד אכזריים ומסוכנים והם עלולים להפיל ולהרוג זה את זה במדרונות התלולים. הקרבות מתנהלים בין כל הזכרים בעדר, ולאחר ש-2-3 זכרים ניצחו בקרבות, הם נלחמים נגד הזכר-אלפא, הזכר הראשי. הזכר שמנצח את כולם הוא זה שירביע את כל הנקבות בעדר. כל שאר הזכרים המתוסכלים

חוזרים לעדר הזכרים ומחכים לשנה הבאה. הזכר המנצח מוביל את כל העדר, מרביע את הנקבות, ודואג לשמירה והגנה לעדר.

סמליות היעל - בציורי הסלע בנגב, בסיני וירדן - הוא הציוור הכי נפוץ, ומופיע באלפי ציורים. הציוור הנפוץ הבא הוא בכמה דרגות פחות מהיעל. לפי תיארוך של ציורי סלע - יש ציורים אופייניים לתקופות מסוימות, אך היעל מופיע בכל התקופות של הציורים, והיעל מהווה כנראה סמל כלשהו. גם אצל רועים - הם ציירי יעלים ולא כבשים או עיזים. ברוב התקופות הוא לא שימש למאכל כחלק מהתפריט.

גנון של יעלים - בעין עבדת נצפתה לראשונה תופעה מיוחדת של גנון: לנקבה המניקה מאוד קשה להסתובב במרעה עם עופר צעיר שרודף אחריה כל הזמן ומנסה לינוק ממנה. לכן היא מניקה בבוקר, לוקחת אותו למדף סלע גבוה באחד המצוקים, ולשם מביאים את כל העופרים היונקים, משאירים אותם עם נקבה אחת או שתיים, וכל שאר הנקבות הולכות למרעה באופן חופשי. אחה"צ הן חוזרות, מניקות ולוקחות את העופרים הביתה. הן מתחלפות ביניהן וכל יום יש גנת אחרת.

עלייה בסולמות עד מערות הנזירים - מערות מגורים מהתקופה הביזנטית, והמשך למצד/מגדל מרובע - על ראש המצוק, ששימש כנראה את הנזירים הביזנטים. קטע המסלול הזה הוא חד סטרי, רק בעלייה, ואסור לרדת בו (גם בגלל בטיחות וגם בגלל צפיפות).

המעין הוא לא מקור המים העיקרי של עבדת. העיר עבדת התבססה בעיקר על אגירת מי שיטפונות, ומי המעיינות שימשו רק לשעת חירום. הנזירים שגרו כאן כנראה עסקו כאן בחקלאות. נקודות תצפית - אפשר להגיע עם רכב, לחנות בחניון העליון (14) ולגשת לתצפיות:

מצפור - מרפסת תצפית לקניון, לבריכות העליונות (11) ועין מעריף (12).

המפל הגדול (- גובה 60 מטר, תצפית יפה לנחל והמקום הכי מרשים בזמן שיטפון. השיטפון מגיע לכאן כ-8 שעות אחרי שירוד גשם במצפה רמון, ואפשר להספיק להגיע לכאן גם ממרכז הארץ. מסלולי טיול נוספים:

שביל מהעיר עבדת לעין עקב עליון - עובר באוכף משמאל לעבדת. העיר עבדת - תופסת חלק גדול של רמת עבדת, אך רק חלק קטן מהעיר נחפר.

מסלול צין עליון - קטע של הנחל לפני שהוא נופל לקניון. עובר למעלה על הרמה, מכאן ועד עבדת, מסלול נהדר של 3 ק"מ, אבל מתאים רק בחורף אחרי שיטפונות, כשכל הגבים מלאים מים.

נסיעה לצריף בן גוריון

לימן גדול ביציאה, ליד הכביש - מקום מתאים להפסקה לקבוצה עם סנדביצ'ים מהבית. הר מחיה (מצפור ליפא גל) - מעבר לכביש, אתר נחמד של ציורי סלע, מסלול הליכה קצרצר מהמצפור. **הר ערקוב** - מול העיר עבדת, קשור לנוודים ותרבויות מדבריות. מלא בציורי סלע, אתרי פולחן וטומולי - ערימות אבנים ששימשו לקבורה. זה אתר של ציורי סלע הרבה יותר נגיש מהר כרכום. בורות רמליה - סדרת בורות מים גדולים שנחפרו בקירטון, לרגלי הר ערקוב, מול עבדת. חוות בודדים:

חוות כרמי עבדת - משפ' יזרעאל, אחת הראשונות באזור, מגדלים כרם ועושים יין איכותי.

חוות נחל חווארים וחאן שיירות - אתר גדול ללינה בצימרים או אוהלים גדולים וגם לאירועים.

חוות אורליה - על הכביש למחנה רמון, 2 צימרים יפים ורומנטיים, מגדלים את צמח האראגן ומפיקים שמן אראגן לקוסמטיקה ("שמן מרוקאי"). אפשר לערוך שם סיור מודרך בהזמנה מראש.

שנטי במדבר - שלוחה של בית השנטי בתל אביב - נוער בסיכון ממשפחות הרוסות שגרים כאן מרצונם. נבנה כולו מתרומות, אפשר להזמין סיור מודרך דרך אתר האינטרנט: "שנטי במדבר".

נחל חווארים - מתחיל כאן ליד הכביש וזורם ומתחבר מזרחה לנחל צין. מסלול הליכה יפה בלילה של ירח מלא. נחל הבשור גם הוא מתחיל כאן וזורם צפונה. הכביש עובר על קו פרשת המים.

בור חווארים - בור נבטי גדול לאיסוף מים, ליד הכביש, נחפר בתוך קירטון.

נחל ציפורים ונחל לבן - זו היתה בעבר הדרך הראשית מעבדת לשבטה. כולה מלאה בחלקות חקלאיות

וטראסות מהתקופה הביזנטית, עם מערכות לאיסוף נגר ובורות מים. כיום הדרך הזו מתאימה רק לטיולי גיפים או אופניים. הכביש המודרני כיום עושה סיבוב גדול כדי להגיע לשבטה.

מצד מאגורה - אתר יוצא דופן ממערב לכביש, מול מדרשת בן גוריון. זה בור מים בסגנון נבטי: בור מרובע עם עמוד תמיכה מרכזי, אך חפור בתוך סלע גיר קשה. הנבטים וצאצאיהם חפרו את רוב בורות המים בסלע קירטון כי הוא יותר רך.

המצד בראש הגבעה, נחפר ע"י טלי גיני והיא זיהתה שם מטבעות חשמונאיים. התיאוריה שלה - זו שלוחה של הכיבוש החשמונאי של עזה ע"י אלכסנדר ינאי, כדי לתפוס את קצה דרך הבשמים ולהשתלט על רווחי המסחר הנבטי. יש לזה עדויות כתובות אך עד היום לא נמצאו עדויות ארכיאולוגיות, וזו אולי עדות ראשונה לכך.

רכס חלוקים - כולל מסלולי אופניים מסומנים ומשולטים (סינגלים). זה שטח שהוא לא שמורת טבע ולא שטח אש, ואפשר לבלות כאן יומיים שלמים בטיולי אופניים. גיאופן - מרכז להשכרת אופניים והדרכה בנושא טיולי אופניים, נמצא במדרשת בן גוריון.

מקור השם "רמון" - הערבים קראו למכתש ואדי ראמאן, על שם הרומאים, כי מצאו בו כתובות בלטינית, על אבני מיל. ועדת השמות תרגמה את השם למכתש רמון ולא מכתש רומא.

צריף בן גוריון

הדרכה מקומית

אסור לאכול בתוך האתר, לא להדריך על השבילים כי זה חוסם לאחרים. יש דפי פעילות לילדים ומשפחות-תשבצים, חידונים, חוברות פעילות וכדו'. יש מבנה שירותים גדול בכניסה לאתר ורצוי לנצל אותו בהתחלה... זו השכונה שבה גר דוד בן גוריון ב-20 השנים האחרונות בחייו, 1953-1973. הצריף היה פעם בתוך הקבוץ אך כיום הוא משמש מוזיאון, עם כניסה נפרדת מהקבוץ. האתר כולל גם את הצריף המקורי שלו וגם צריפים נוספים שמשמשים לתערוכות. כיום האתר בתהליך שיפוץ ותוך כמה חודשים האתר יכלול צריפים סמוכים

נוספים של קבוץ שדה בוקר, עם תערוכות חדשות. כרגע יש תערוכה היסטורית על חיי בן גוריון, ותערוכה צילומים על רמת הנגב כיום. יש שולחן חול, מפת תבליט של הנגב ומשחק חבלים וסרט אנימציה – בסככה בכניסה לאתר.

כשמדריכים כאן צריך להתייחס לאתר עצמו ולדבר על מה שרואים, ולא לדבר בתוך הצריף על דברים כלליים שקשורים לבן גוריון. בתערוכה של בן גוריון בנגב רצוי לדבר על הנגב. בתוך הצריף עצמו צריך לדבר על איך הבית שלו משקף את האישיות שלו.

משפטים של בן גוריון – רשומים על לוחות אבן לאורך השביל ממגרש החנייה עד הצריף. אסוציאציות לשם "בן גוריון" – הקמת המדינה, ניהול את המדינה בתחילתה, מנהיג, ראש ממשלה, שר בטחון, איש חזון וציונות, בסוף חייו הגשים חלום ישן- חלום ההתיישבות בנגב. יש גם ביקורת על בן גוריון – פרק את הפלמ"ח, שנא את יריבו- אצ"ל ולח"י. כדי לספר על דמות אמתית אפשר לדבר על כל צדדיו: גם על הדברים הטובים וגם על הרעים.

תולדות חייו בקיצור – כנער צעיר כבר היה מנהיג, היה מזכיר ההסתדרות הראשון, יו"ר הסוכנות היהודית, ובתוקף תפקידו הוא נלחם למען הקמת המדינה, ב-1948 הכריז על הקמת המדינה, ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון ב-5 השנים הראשונות למדינה, עסק בהקמת צה"ל, ניהול מלחמת העצמאות, קליטת עלייה, הקמת מערכת החינוך. ב-1953 החליט לפרוש ולבוא לגור בשדה בוקר. אחרי שנה וחודשיים, ב-1955, חזר לראשות הממשלה ל-8 שנים נוספות, במקביל להיותו חבר הקבוץ, בהן שמר על קשר עם הקבוץ. ב-1963 חזר לקבוץ וחי כאן עד מותו ב-1973, בגיל 87. אשתו פולה נפטרה 5 שנים לפניו ב-1968. בשנים האחרונות שלו- לאחר שפרש מהממשלה עקב פרשת לבון ("העסק ביש"), ועקב הלחץ של קנדי לסגור את הכור האטומי- הוא גר בקבוץ, והיה די מדוכא בסוף ימיו. בחצי השנה האחרונה לחייו מצבו הבריאותי הידרדר והוא חזר לבית בתל אביב כדי להיות קרוב לבית חולים.

סרטון אנימציה (בסככה) – מציג את הדמות של בן גוריון בצורה מסוימת. איש האנימציה עשה גם את הסרט "ואלס עם באשיר", הטקסטים הם מקוריים של בן גוריון ממקורות שונים, הדיבוב של טוביה צפיר שמחקה את בן גוריון. הפעלת הסרט – עצמאית ע"י המטיילים או המדריכים.

מהסרטון עולה דמות חיובית בלבד, ללא ביקורת או דברים שליליים. הסרט מבליט תכונות של מנהיגות, ממלכתיות, דוגמה אישית, תכונות שקשה לראות אצל המנהיגים שלנו כיום. בית הנגב – אחד הבתים הראשונים בקבוץ. בקרוב תיפתח בו תערוכה על קבוץ שדה בוקר והנגב. התערוכה הנוכחית- בצריף הראשון, שבו גרו השומרים של בן גוריון (הצריף המקורי נהרס וזה שחזור). הקיר הפנימי מתאר בתמונות את חייו, בלי קשר לנגב. הקיר החיצוני מתאר את הקשר שלו לנגב.

כבר לאחר המסע הראשון שלו לנגב, ב-1935, הוא החליט שהנגב חייב להיות חלק משטח המדינה. כבר אז הוא רצה לבוא לחיות בנגב. הוא לחם למען הנגב, וקרא לו "הנגב שלנו". ב-1940 ביקר שוב בנגב, ואז ביקש להקים מייזית 24 ישובים בנגב, אך 11 הנקודות הוקמו רק ב-1946. לקראת תכנית החלוקה ב-1947 הוא ביקש מהא"י: "תנו ליהודים את הנגב והאדמות הצחיחות האלה", ואכן הנגב תוכנן להיות חלק מהמדינה היהודית. מבצע עובדה במרץ 1949 השלים את כיבוש הנגב עד אילת.

משחק של התאמת פסוקים עם מנורות: חיבור בין פסוקים מהתנ"ך על הנגב לבין אמרות של בן גוריון על הנגב. תמונות של בן גוריון בעבודה בקבוץ. בין השאר הוא אמר: "לא כל המשוגעים הגיעו לשדה בוקר, אך מי שהגיע לכאן היה ודאי משוגע, כולל אני עצמי". היה איש רוח, עם רעיון "משוגע".

הילדים של בן גוריון: עמוס, גאולה ורננה (כולם כבר נפטרו). חייהם כילדים לא היו קלים, גאולה אמרה שהם היו הכי עניים בגימנסיה, וחיו כיתומים, כי לא היה לו זמן בשבילם. רננה אומרת קצת אחרת. הם לא הלכו לפוליטיקה כמוהו.

הצוואה שלו היתה: להשאיר את הבית הזה כפי שהיה, ולהפוך אותו למוזיאון פתוח לקהל. הבית בת"א הפך לספרייה, לפי בקשתו.

בתוך הבית/הצריף – (הצריף הוא מקורי ורק עבר שיפוץ ושימור) זה החלק החשוב בביקור. צריך לחשוב מה אפשר ללמוד על האיש לפי הבית שלו: האם הוא עשיר או עני, מהם סדרי העדיפויות שלו, איך הוא מקשט את הבית, מהן התמונות שהוא תלה בביתו ומה הקשר שלהן והמשמעות שלהן אליו. איזה ספרים הוא קורא, מה מונח על שולחן העבודה שלו.

תמונות של מנהיגים על קירות הסלון- אפלטון, מהטמה גנדי, אברהם לינקולן, פסל של משה רבנו – מנהיגים שלחמו למען החירות והחופש. גם בן גוריון ראה את עצמו כלוחם חירות למען עם ישראל. עד 1938 דגל במדיניות ההבלגה נגד הערבים, וניסה לא להיגרר למלחמה.

קישוטים בסלון: חנוכיה מנגנת את התקווה, תמונת אמנות קינטית עם 3 תמונות: סמל המדינה/יצחק בן צבי. גלובוס ענק כמעט בגובה של בן גוריון (בערך מטר וחצי).

חדרי שינה – הם ישנו בחדרי שינה נפרדים, כי בן גוריון קרא וכתב הרבה גם בלילה, ולא רצה להפריע לפולה לישון. פולה רצתה פרטיות, וגם בבית בת"א היו להם חדרים נפרדים.

פולה נולדה ברוסיה ועברה לארה"ב בגיל צעיר. בן גוריון ופולה נפגשו בארה"ב, לאחר שגורש מהארץ ע"י הטורקים. הוא התגייס לגדוד העברי כשהיא היתה בהריון, ולאחר הלידה פולה שלחה לו מכתב: ילדתי בת, ולמרות שהיא דומה לך, היא חמודה מאוד...

צריף הפעילויות (מאחור)- תערוכה של צילומים של רמת הנגב כיום, לאור החזון ומשפטים שאמר בן גוריון: מוסדות חינוך- כפר הנוער ניצנה, מכינת הנגב, תיכון סביבתי, ביי"ס בינלאומי ללימודי מדבר. מוסדות מחקר- מכון לחקר המדבר, מחקר לאנרגיה סולרית, מחקר חקלאי ברמת נגב לשימוש במים מליחים. מפעלי תעשייה באזור. בן גוריון הבין שהנגב הוא חצי ממדינת ישראל ולכן חשוב להתיישב בו.

בצריף כאן אפשר לקיים פעילויות לקבוצה סביב נושא: דמותו של בן גוריון בין יהודי לציוני. הקשר שלו לנגב. הקשר למנהיגות. הקניית ערכים של אהבת הארץ והמדינה.

הגר פלמ"ח - ביתה של מנהלת הצריף, ומנהל כפר הנוער ניצנה, שבעבר היה מנהל ביי"ס-שדה שדה-בוקר. המשפחה גרה במדרשת בן גוריון והילדים נדב והגר למדו בבי"ס הסביבתי. לאחר אחת מבחינות הבגרות הגר

יצאה לטיול עם חברה שלה בעין עקב וחוד עקב (תלמידי התיכון הסביבתי יוצאים לטיולים עצמאיים וזה מקובל). כשטיפסו על חוד עקב הם כמעט נכנסו לשעות החושך ולכן ניסו לקצר את הדרך בירידה מהשלוחה, בשביל לא מסומן. החברה מעדה והגר ניסתה לעזור לה, אך הגר נפלה והידרדרה במדרון של 70 מטר ונהרגה. **אנשי יחידת החילוץ** הר הנגב ניסו לחלץ אותה, אך הבעיה שלא היה איך להגיע אליה, כי לא היה לאן לקשור את החבל. הזמינו מסוק אנפה אך הוא לא הצליח להתקרב. המסוק הונחת על המשטח העליון וממנו קשרו חבלים כדי לרדת ולחלץ את גופתה של הגר.

הגר קבורה בבית הקברות של המדרשה (בין הקבוץ למדרשה). מעל הקבר של הגר יש סלע גדול ובתוכו חור. כשמסתכלים לתוך החור רואים את חוד עקב, המקום שבו היא נהרגה.

ניווט "בשביל הגר פלמ"ח" – מסע ניווט למשפחות שמתקיים לזכרה של הגר בכל שנה. אחיה היה טייס מסוקים וחבר בצוות חילוץ במדבר יהודה. באחד המקרים הוא חילץ שם נערה בשם הגר... המסקנה מהאירוע היא שאסור לקצר שבילים ולחתוך בשטח, וחשוב לזכור זאת.

סוף הדרכה מקומית

הדרכת עמיתים - הקמת שדה בוקר

מכל אלה שבאו לטקס העלייה לקרקע, ב-15.5.1952, אף אחד לא האמין שהישוב הזה באמת יחזיק מעמד. אנשי רביבים ומשאבי שדה, שעברו תלאות הקמה קשות, לא חשבו שיחזיקו פה מעמד יותר מ-3 חודשים. אברהם הרצפלד מהמרכז החקלאי טען שאין סיכוי במקום שומם ומרוחק כזה. משה דיין סגן הרמטכ"ל היה פסימי ואמר שזה קצה העולם. לוי אשכול, שהיה גזבר ומנהל מח' ההתיישבות בסוכנות, הצהיר שאם הם יחזיקו מעמד שנה שלמה- יצמחו לו שערות על כף היד, ואם יחזיקו שנתיים – הוא ייתן להם את כל התקציבים הדרושים.

היו לא מעט סיבות לחוסר האמונה הזה – הם היו 13 צעירים בוגרי צבא, חבורת אינדאליסטים נלהבים שרובם לא הכירו זה את זה, ללא שום רקע חקלאי או התיישבותי, בלי שום תקופת הכשרה, שעבר כל גרעין התיישבותי אחר, בלי שייכות לשום תנועה מיישבת, ללא שום מפלגה תומכת, בלי גב של תנועת נוער כלשהי. זה היה הישוב הדרומי ביותר בארץ, במרחק של 20 ק"מ מירוחם, שגם היא היתה אז מעברה נידחת של עולי רומניה, שהוקמה שנה לפני כן. המרחק למשאבי שדה ורביבים היה יותר משעה נסיעה בדרכים משובשות. **הרעיון עלה לראשונה** אצל ג'סי סלייד, חייל אמריקאי מטקסס, ששירת בצה"ל כמתנדב במלחמת העצמאות, במסגרת מח"ל. הוא שרת בפיקוד דרום, ובסיוורים בנגב הוא ראה מישורים ענקיים, שהתמלאו בעשב ירוק אחרי הגשמים. זה הזכיר לו את חוות הבקר הגדולה של משפחתו בטקסס, עם 2000 פרות, והוא חלם ש גם כאן אפשר להקים חווה כזו.

האיש שיזם ודחף את הקמת הישוב היה חגי אבריאלי, קצין מודיעין במחוז הנגב. בסיוורים עם ג'סי הוא התלהב מהרעיון של הקמת חוות בקר בנגב, והחל להלהיב עוד כמה חברים, ששירתו איתו ביחידת המודיעין והסיוור. כבר ב-1949 הם הגישו בקשה לסוכנות היהודית, להקים חוות קואופרטיבית לגידול צאן ובקר בהר הנגב, באזור המישור. לפי התכנית העסקית שלהם- החווה תוכל לספק רבע מתצרוכת הבשר של מדינת ישראל...

אף אחד במוסדות לא התייחס אליהם ברצינות, ולא אישרו להם. ג'סי סלייד התייאש וחזר לאמריקה, והחבורה החלה להתפרק. אך חגי אבריאלי, שהיה בעל חזון ודמיון, אדם כריזמטי מאוד, לא התייאש והמשיך לנדנד בכל המוסדות המיישבים, ורק אחרי שנתיים, ב-1951, הצליחו לקבל את האישור להקמת החווה, ואז אסף סביבו עוד חברים שהתלהבו מהרעיון והצטרפו לקבוצה.

המיקום- לא ברור למה נבחר המיקום הזה דוקא, אך כנראה חשבו שכאן יש כמה ואדיות שיוכלו לאסוף בהם מים, נחל חלוקים, נחל בוקר, וגם כי הכביש שנסלל מירוחם דרומה- הגיע רק עד כאן באותו זמן. **השם שהם בחרו לישוב** – שדה בוקר - לא קשור לחוות בוקרים, אלא לגיבל בקארה וואדי בקארה הסמוכים, שוועדת השמות תרגמה אותם במפות להר בוקר ונחל בוקר.

כך עלו לקרקע 13 צעירים, 11 בחורים ו-2 בחורות. כל אחד מרקע אחר, חלק ישראלים, חלק עולים חדשים: יהודית אלכסנדרוני ויורם מור היו ניצולים שואה מפולין שעלו אחרי המלחמה, אהרונצ'ו עלה מבולגריה, רפי בכרך עלה מגרמניה, וכו'. רק שניים מהם ממוצא חקלאות והבינו משהו בתחום זה. כל אחד שילם 100 לירות כמנייה באגודה, ועוד 20 לירות עבור מיטה ומזרון. ביום העלייה הקימו כאן שני אוהלים למגורים ולחדר אוכל, צריף פח למטבח, ושני תאי שירותים קטנים מעץ. מכיוון שלא היה שולחן אוכל, הם פירקו קיר אחד מהשירותים, הצמידו את שני השירותים יחד, והקיר הזה הונח על האדמה בתור שולחן, ומשני צדדיו חפרו תעלות להכנסת הרגליים.

השנה הראשונה הייתה קשה מאוד. אמנם אלה שנות ה-50, אך התנאים כאן היו קשים כמו בימי העלייה השנייה. חום נורא בקיץ, קור מקפיא בחורף, רוחות וסופות אבק, אבק שנכנס לכל חור וכיסה כל דבר, דרכים משובשות ואספקה שלא תמיד הגיעה. בחורף הראשון הדרך נחסמה משטיפונות, ומטוס פייפר הגיע וזרק להם שני שקים עם לחם, כדי שיהיה מה לאכול.

מקלחת לא הייתה במשך החודשים ראשונים. כל יומיים נסעו עם טרקטור למלא עוקב מים בבאר ירוחם, ומזה השתמשו גם לשתיה, לרחצה עם דליים, ולשטיפת כלים. את מי הביוב משטיפת הכלים הזרימו להשקיית כמה עצים ראשונים ששתלו ליד המטבח. אחרי כמה חודשים הקימו כמה צריפי עץ וגם בנו מקלחת, אך מים חמים לא היו בה... בט"ו בשבט נטעו שדרה של עצי נוי, אך בלילה יעקב עורב, שכינויו בודה, עקר אותם, כי טען שאי אפשר לבזבז מים יקרים על עצי נוי, כשאין מספיק מי שתייה. עקב כך הקבוצה החליטה לסלק אותה מהמשק.

העסוקה - המייסדים החליטו להתפרנס רק ממה שהנגב יכול להציע. הם עסקו בבניית סוללות וסכרים לאיגום מי שטפונות, בנחל הרועה ובנחל בוקר (הכוכב), וניסו לגדל עשב ומספוא בעזרת המים, אך השיטפון הראשון שהגיע פרץ והרס את הסכרים. חלקם עבדו בעבודות חוץ, במחצבת גבס ליד מכתש רמון, או בסלילת דרכים עם חיל ההנדסה. הם קיבלו 10 כבשים במתנה משבט אל עזאזמה שחי באזור, וזה היה הבסיס לעדר הראשון שאותו גידלו, עד שקיבלו כסף מהסוכנות לרכישת עדר כבשים גדול יותר.

היחסים עם הבדואים באזור היו לא פשוטים. הישוב הצעיר סבל בגלל סכסוכים בין הבדואים והצבא. הצבא סימן שטחי אש שאליהם אסור היה לבדואים להיכנס עם העדרים, ואם נכנסו היו מחרימים להם את העדר. הבדואים הגיבו באירועי אלימות נגד הצבא, וגם אנשי שדה בוקר נפגעו בשני מקרים טרגיים: **ברברה פרופר**, שהיתה עוד בשרות צבאי ביום ההקמה, הגיעה לכאן מיד עם שחרורה מהצבא, בחודש יולי 1952. היא עבדה כרועת צאן והיתה יוצאת עם העדר הקטן למרעה. ב-23 בספטמבר היא יצאה בבגדי חאקי עם העדר לנחל חלוקים, מול הכניסה לקבוץ, לפתע הגיעו שני בדואים וירו בה. החברים ששמעו את הירייה הגיעו בריצה, ולא מצאו את העדר. אחרי חיפושים רבים מצאו את ברברה שוכבת בין השיחים, ללא רוח חיים. שני הבדואים נתפסו, ובמשפט טענו שהם חשבו שזה היה חייל עם העדר שלהם, ורצו לקחת את העדר שהחרימו להם.

יוסף יאירי, שכינויו היה במבי, יצא בדצמבר 1952 להביא אספקה מבאר שבע, עם הרכב של הקבוץ. בדרך חזרה הרכב התקלקל ונתקע. במבי עצר משאית צבאית שעברה בדרך, העביר אליה את האספקה והתיישב ליד הנהג. בדרך מירוחם לשדה בוקר, היה מחוסם בכביש. המשאית נעצרה, ואז החלו יריות, ובמבי נפצע קשה. הם הצליחו להגיע לשדה בוקר, לקחו את האובה האחיות, ויצאו מיד בחזרה לבאר שבע, לבית החולים, אך בדרך הארוכה והמשובשת – במבי לא החזיק מעמד ונפטר.

איתן מינץ אהב לטייל ואהב הרפתקאות, וב-1953 יצא עם עוד 4 חברים שלו למסע מסוכן לפטרה, וכל החמישה נהרגו שם. אנדרטת ההולכים לפטרה בערבה – היא לזיכרם.

הישוב הצעיר של פחות מ-20 חברים, בנוסף לכל הקשיים האחרים, ספג גם 3 הרוגים תוך שנה אחת.

נקודת מפנה אחת הייתה יהושע ונחמה כהן, שהיו המשפחה הראשונה שהגיעה אחרי חצי שנה. הם היו שני אנשי לחי"י לשעבר, שהתלהבו מהרעיון של ישוב בלב הנגב. הם הגיעו עם ילד קטן- חמי בן השלוש, ואז היו צריכים לבנות להם צריף מיוחד למשפחה.

בן גוריון הגיע לכאן עם פולה אחרי שנה וחצי, בסוף 1953, וגרם למצב מוזר ביותר. ישוב זעיר שכולם בו בני 20-30, ואליהם מצטרף ראש ממשלה בן 67, שלא יכול לעבוד בשדות או בבנין. הדבר הכי מוזר היה שיהושע כהן מהלחי"י, הפך לחבר הכי טוב של בן גוריון ממפא"י, עד יום מותו.

בן גוריון הפעיל קשרים במוסדות כדי לתגבר את המשק הקטן, ונקודת המפנה היתה ב-1954, כשהגיע לכאן גרעין הצופים י"א, גרעין גדול שהחל להצעיד את המשק קדימה. ב-1955 שדה בוקר הוגדר רשמית כקבוץ, וב-1962 הצטרף לאיחוד הקבוצות והקיבוצים.

ללוי אשכול אמנם לא צמחו שערות על כף היד, אך הוא עמד בהתחייבות שלו, ולאחר שהתמנה לשר האוצר הקציב לקבוץ את התקציבים שהבטיח. שדה בוקר החזיק מעמד, וכיום הוא קבוץ חי, תוסס ומצליח, וכמו שבן גוריון אמר: וגם הנגב עוד יהיה פורח...

סוף הדרכת עמיתים

נסיעה לניצנה

הגעה- נסענו בכביש 40 צפונה, שמאלה בצומת חלוקים, שמאלה בצומת טללים לכביש 211, אחרי כ-30 ק"מ פנייה שמאלה לניצנה. כפר הנוער מיד מצד שמאל. לתל ניצנה ממשיכים בכביש עוד כ-2 ק"מ.

מצפור חגי – ליד צומת חלוקים, תצפית יפה על שדה בוקר והאזור, ע"ש חגי אבריאלי.

מצפה חגי, נקרא ע"ש חגי אבריאלי, המייסד והמנהיג של הישוב הצעיר. חגי היה איש חזון ופרויקטים, ואחרי 3 שנים עזב את הקבוץ והלך להקים את מצפה רמון. בהמשך- התחתן עם חברת משאבי שדה ועבר למשאבי שדה, היה גם ראש המועצה האזורית ונולדו לו 5 ילדים, חלקם חיים עד היום במשאבי שדה ומצפה רמון. חגי נפטר מסרטן ב-1977 והמצפה הזה הוקם לזכרו ב-1987. בשנה האחרונה הבן של חגי, חבר משאבי שדה, שיפץ ובנה מחדש את המצפה, שנקרא ע"ש אביו.

העיר האבודה - מסלול הליכה קצר על השלוחה, ממצפה חגי אל חניון הרועה. ה"עיר" היא ישוב ששמו האמיתי לא ידוע, מתוארך לסוף התקופה הביזנטית וראשית המוסלמית הקדומה. זה מצב מיוחד כי יש מעט מאוד ממצאים בנגב מהתקופה המוסלמית. באתר רואים שרידי מבנים חקלאיים, וכן שני מבני פולחן שהתקיימו ותפקדו באותו זמן: מקדש מצבות, שמשמר את התרבות הפולחנית המדברית שהיתה במשך אלפי שנים- אבנים ניצבות, כמו בבית הערדי, ומסגד פתוח קדום מתחילת התקופה הערבית.

מסגד נוסף מתקופה זו יש בחורבת שרב, ליד גבי חווה, ליד שביל ישראל. אי אפשר להגיע באוטובוס. **הקטע** של כביש 40 בין צומת חלוקים לצומת טללים – הוא כביש שנשלל רק ב-1973, עולה על רכס חלוקים, יורד לנחל בוקר ועולה על רכס בוקר, ולכן לא היה דרך מקובלת בעבר הרחוק. דרך הבשמים שעברה בסמוך- חותכת את רכס בוקר במיפער של נחל הבשור. המיפער/הדייקה של הבשור (דייקה בערבית: מפתח ברכס) מאפשר לשאת את התנועה שעברה לאורך הנחל.

נחל בוקר- הוא הקער שבין קמר חלוקים לקמר בוקר. שני הקמרים מתאחדים בהמשך לרכס אחד- רכס ירוחם. נחל בוקר מתחבר לנחל הבשור. פריחת חלמוניות- בחודש אוקטובר- ליד הסכר בנחל בוקר, ליד חוות זית במדבר.

צפלין לבן בשמיים בצד צפון (הסבר של דורון גהלי)- אורכו כ-72 מ', הגדול בארץ, יותר ממטוס ג'מבו, מלא בגז הליום שעוזר לו לרחף, בגובה כ-5 ק"מ. הכבל שמחזיק אותו לקרקע ומזין אותו - הוא יותר יקר מכל הציוד שבתוכו. הצפלין נמצא ליד הכור האטומי בדימונה ומשמש בעיקר לאבטחה ותצפיות, שומר על המרחב האווירי סביב הכור.

מחנה משאבים - ביי"ס להגנה אווירית, בצומת טללים.

ביר הדואג' – ישוב בדואי של שבת אל עזאזמה, שהתיישב בשנות ה-90 (בצורה בלתי חוקית) באזור שמצומת טללים ועד קבוץ רביבים. רשמית שייכים למועצה האזורית אבו-בסמה, של הפזורה הבדואית.

כביש טללים - ניצנה(211) – עובר בתוואי טבעי של דרך עתיקה, שהיתה כאן מאות שנים והובילה לצפון סיני. מוביל עד מעבר הגבול ניצנה, וכרגע הוא כביש ללא מוצא. כיום אי אפשר להמשיך ממנו הלאה, כי בגלל בעיה בטחונית אסור לנסוע על כביש 10, הכביש לאורך הגבול המערבי.

הכביש עובר במקביל לרכס בוקר, ומצד צפון של הכביש יש נוף של דיונות חוליות. גם הדרך העתיקה עברה בין הרכס לדיונות, כדי לא לטפס על הרכס ולא לשקוע בדיונות. רואים את הפתח ברכס בוקר, הכביש פוגש את הדייקה של הבשור מהצד השני שלה, נחל הבשור ממשיך צפונה ונשפך לים ליד עזה.

מסילת הרכבת הטורקית – סוללה נמוכה שנמשכת במקביל לכביש, שעליה נסללה המסילה הטורקית במלחמת העולם ה-1, בקצב מטורף, כשהגנרל פון-קרסנשטיין (גרמני שבא לעזור לטורקים באזור) החליט לפלוש למצרים. הטורקים לא התכוונו לכבוש את מצרים, זו היתה אמורה להיות רק פשיטה לתוך סיני כדי לאיים על תעלת סואץ, האינטרס הבריטי החשוב, ובכך למשוך כוחות בריטיים לכאן ולהסיט אותם מהחזית באירופה.

הטורקים התקדמו מכאן לסיני עם שיירות גמלים ועליהם ג'ריקנים ואספקה, כי לא היתה דרך אחרת. המהנדס האזרחי מייסנר הושאל לצבא, והוא החל לסלול את מסילת הרכבת משכם דרך באר שבע עד עוג'ה אל חפיר (ניצנה) וקצת אחריה. המסילה שימשה לרכבות אספקה לצבא הטורקי לכיוון סיני. מצד שני הבריטים בסיני עשו אותו דבר, וסללו מסילת רכבת בסיני לכיוון הנגב.

מו"פ רמת נגב – תחנת ניסיונות של המועצה האזורית, שבה מנסים גידולים חקלאיים במים מליחים.

אשלים – יישוב שהחל דרכו כמושב שיתופי ב-1979, אך התפרק והפך לאחרונה ליישוב קהילתי.

כפר עדיאל – כפר הסטודנטים הראשון של עמותת איילים, הוקם בצמוד לאשלים.

במבצע יואב, באוקטובר 1948, הצבא המצרי הוכה קשות, באר שבע נכבשה בידי צה"ל ויישובי הנגב שוחררו מהמצור של המצרים. אך הצבא המצרי לא גורש לגמרי מהנגב, ועדיין החזיק ברצועת עזה ובשטח מבאר שבע דרומה.

מבצע חורב – נדרשה עוד התקפה רצינית שתגרש את המצרים מהנגב. התכנית היתה לעשות איגוף לצבא המצרי מתוך סיני, ולתקוף את עזה והמצרים מאחור. האתגר הגדול היה שהצבא המצרי באזור הזה ישב ביעדים מבוצרים לאורך הדרך הראשית, וצה"ל לא רצה להתנגש בהם. מבצע חורב הוא סיפור של איגופים במדבר, שבוצע בדצמבר 48. (המשך פרוט המבצע באנדרטה בניצנה).

כפר הנוער ניצנה – חזון שהתממש של אריה לובה אליאב, שהקים כאן קריה חינוכית. הכפר כולל פנימייה לנערים עולים חדשים שעלו בלי הורים, מן ביי"ס שדה לטיולי שטח, אכסניה ללינה, שירותי הדרכה לסטודנטים ותלמידים, ותכניות מדעיות ומופיעות כאן. הכפר משמש גם כמרכז אזורי לאירועי תרבות של כל פתחת ניצנה. בכפר גרים אנשי חינוך ומשפחותיהם, שעוסקים בעלייה ובחינוך.

נתיב השלום – פסל סביבתי של דני קראוון (פיסל גם את אנדרטת חטיבת הנגב) – שורה ישרה של 100 עמודי בטון, העמודים פרושים מניצנה ועד הגבול, כשעל כל אחד כתובה המילה "שלום" בשפה אחרת. החזון של הפסל הוא שהשלום יפרוץ, והנתיב הזה ימשיך לתוך מצרים עם עמודים נוספים.

תל ניצנה (עוג'ה אל חפיר)

ניצנה לא נכללת ברשימת אתרי מורשת עולמית של ערי הנבטים, כי הרס העיר הנבטית כאן היה גדול מדי, גם מהטורקים והגרמנים וגם מחיילי צה"ל.

סקירה היסטורית – מזמננו אחרנית:

עוג'ה אל חפיר (בערבית: קערה של חפירות) – לאחר הקמת המדינה היה כאן אתר אימונים של צה"ל, בחורבות העיירה העותמנית.

חפירות ארכיאולוגיות נערכו בשנות ה-80 ע"י דן אורמן. לפניו חפר אברהם נגב בשנות ה-50 ולפניו המשלחת הבריטית של קולט(הבן של יצרן אקדחי קולט), חפרה לראשונה בניצנה ובשבתה בשנות ה-30. לאחר שנתיים של בצורת – בורות המים של שבתה לא התמלאו, ואנשי המשלחת נאלצו לחפש מקום אחר, ואז הבדואים הביאו אותם לכאן, כי בעוג'ה אל חפיר יש בארות עם מים כל השנה.

במרד הערבי 39-36, הבריטים השתמשו בעוג'ה אל חפיר כארץ גזירה. עצורים ערבים ממהומות המרד הובאו ונכלאו כאן, כשנגמר המקום בבתי הכלא האחרים.

במלחמת העולם ה-1 המקום הפך לנקודה חשובה – הנקודה האחרונה בתוך פלשתינה הטורקית, לפני החדירה לאזור הבריטי בסיני. עד לכאן פון קרסנשטיין ומייסנר משכו את הלוגיסטיקה שלהם בלי להיכנס ללחימה, לכן הקימו כאן בית חולים, מחנות צבא, מסילת ברזל(רואים את שרידי הסוללה בנחל ניצנה) ותחנת רכבת (מגדל המים עדיין עומד ליד העצים). בית החולים נבנה על השרידים העתיקים שנהרסו.

עיירת גבול – ב-1908 הטורקים החליטו לבנות כאן עיירה בשם עוג'ה אל חפיר, על הדרך העתיקה לסיני, ליד שרידים קדומים שהיו כאן. הם בנו עיירה באמצע המדבר, לאחר שב-1906 נקבע סימון הגבול עם האימפריה הבריטית. הגבול הזה היה רשמית קו גבול פנים אימפריאלי של הטורקים. גם סיני היה עדיין של העותמנים, אך הבריטים הכריחו אותם לסמן קו ולסגת עם כוחותיהם מעבר לקו הגבול. רוב הבתים של העיירה נהרסו בכוונה ע"י צה"ל בשנות ה-50, כי מסתננים מסיני חדרו והסתתרו בהם.

במשך מאות שנים – היה תל נטוש, עם כמה בארות ששימשו את הנוודים, החל מהתקופה המוסלמית.

בתקופה הביזנטית – בניצנה התפתחה עיר עם אקרופוליס: רובע של העשירים שגרים למעלה והעניים למטה. (בעבדת אין אקרופוליס- יש בניינים חשובים למעלה, אך העשירים חיים במדרון, ליד המערות). המבנה המרשים ביותר שנמצא הוא רחוב ראשי- גרם מדרגות רחבות שעולה למעלה (כיום משוחזר) אל העיר העליונה.

מצודה נבטית על הדרך העתיקה נבנתה כאן במאה 1 לספירה, אך זו לא דרך הבשמים. שבתה, ניצנה וממשיה הן ערי נבטים, אך לא על דרך בשמים, אלא על דרך מסחר אחרת, מסיני לבאר שבע. המצודה התפתחה ליישוב, וכשהרומים כבשו את הממלכה הנבטית היישוב כנראה ננטש. לא נמצאו חרסים מסוף מאה 1. המצודה הגדולה נהרסה ברובה ע"י בית החולים הטורקי שנבנה מעליה בראש הגבעה.

דרך הבשמים עברה רק בנתיב ברור והכי קצר, עם כמה דרכים מקבילות – מתמן דרך פטרה, דרך מואה, עבדת, חלוצה, דרך נחל הבשור עד נמל עזה (או רפיח או אל עריש). ניצנה ושבתה ישבו על דרך להעברת סחורות אחרות, מסיני לכיוון באר שבע (כמו הכביש המודרני). בממשיה עברה דרך להובלת מלח ואספלט מים המלח דרך נחל באר שבע, נחל הבשור עד נמל עזה.

מקורות המים של ניצנה – 3 בארות של מים מתוקים מסביב לתל. נחל ניצנה ונחל בארותיים נפגשים כאן, ובדומה לתל שבע- בנקודת המפגש נוצרים מי תהום גבוהים וקל יותר להגיע אליהם. גם בעזוז (בארותיים), 15 ק"מ דרומה, יש 2 בארות, ושם היתה התיישבות מתקופת הברונזה, הראשונה באזור.

הפפירוסים של ניצנה – התגלית החשובה ביותר, אחת החשובות בארכיאולוגיה של הארץ, התגלתה בשנות ה-30. מטמון של 195 ניירות כתובים- ארכיון של תכתובות שנמצא מתחת לריצפת הכנסייה, בתוך כדים ותיבות. האנשים שגרו כאן אגרו ואספו את המסמכים האלה, ולפי זה אפשר ללמוד הרבה על החיים כאן: לומדים מה גידלו כאן- גפנים, זיתים, תאנים, חרובים וגם חיטה ושעורה. לפי הפפירוסים- ישבה כאן יחידה צבאית: "התיאודוסיאנים הנאמנים ביותר". כנראה אלה לימיטאנים- אנשים שהשתחררו מהצבא וקיבלו חלקות אדמה קרוב לגבול, כדי שיהיו זמינים בשעת הצורך, כמו מילואימניקים.

השם ניצנה התגלה רק עם גילוי הפפירוסים, עד אז נקרא המקום עוג'ה אל חפיר.

תצפית מראש התל: בוסתן לאה (הסבר: עינת יעקב) – החורשה הגדולה, שנקראת ע"ש אחותו של לובה אליאב. השישונים של ניצנה אחראים עליו ומגדלים בו זיתים, גפנים וקצת נשירים. כל מי שעובר בדרך מוזמן לנוח בגן הזה, לאכול פירות, אבל לא לקחת הביתה. יש חקלאים שתורמו להם צנרת וציוד לטיפול בגן, ויש כאלה שמתנדבים לעזור ולטפל בו.

רואים אבן גבול עם מצרים. חמוקי ניצנה – שמורת טבע קטנה ויפה. ניצנית – ישוב גדול חדש שאמור לקום ליד השמורה ויש עליו ויכוחים עם "הירוקים". עזוז – הישוב הכי קטן, מבודד ורחוק במועצה האזורית. שרידי העיירה עוג'ה אל חפיר- לא נשאר הרבה מה לראות.

נחל ניצנה - לא זורם לים, הוא עובר את הגבול לסיני ונעלם בחולות. נחל לבן הוא יובל של נחל ניצנה. גם נחל ערבה דרומי לא מצליח להגיע לים סוף, כי הוא נעצר במליחות(סאבחות).

פלוגת הנוטעים – במלחמת העולם ה-1 הוקמה פלוגת נוטעים של בוגרי מקווה ישראל, שכך הצליחו להשתחרר מהגיוס לצבא העותמני. הם נטעו באזור את חורשת בארותיים (ליד עזוז), אקליפטוסים ואשלים ענקיים שהם כיום מהגדולים בארץ.

בית החולים הטורקי/גרמני – ממלחמת העולם ה-1, בראש הגבעה. בית החולים נבנה ברובו מאבנים שהיו על התל, וכך נהרסה רוב העיר הביזנטית והנבטית. בית החולים נהנה מאוויר המדבר ופצועי המלחמה שכבו כאן. רובם לא אהו פצועי קרבות אלא בעיקר חולים במגיפות, שהיו נפוצות במלחמה- דיזנטריה, חולירה, דלקת ריאות וכו'. בית החולים התמלא מהר מאוד למעלה בטייסיים וחייילים גרמנים, ומחוסר מקום אושפזו חלק מהחולים בעיר אוהלים לרגלי הגבעה. הרופאים והאחיות היו גרמנים ואוסטרים.

רעפי מרסיי - רעפים שפורקו ממקומות אחרים, שנשארו כעודף מאתרים אחרים, טמפלרים ועוד, ואיתם בנו את גג בית החולים. אפשר לראות כאן שברי רעפים ועליהם כתובת: רעפי מרסיי.

ספר מומלץ – "עם הטורקים לתעלת סואץ" – מאת קראס פון-קרסנשטיין. הגנרל הגרמני כתב את הספר בעיניים מפוכחות אחרי המלחמה, אחרי שהפסידו במלחמה.

ליד הבאר: הבריטים התנהגו עם הבדואים בשיטת המקל והגזר, כדי שיוכלו לשלוט בהם. הם שיפרו את בארות המים בנגב: בביר רחמה, בביר מלאגה, ביר מלחתה ועוד בארות רבות. בנו כיסוי בטון לבאר, כדי למנוע מחיות ליפול פנימה ולמנוע זיהום המים. מסביב לבאר הוקמו שקתות בטון להשקיית העדרים. במרכז המיכסה יש חריץ, שמאפשר לרועים לעמוד מעליו ולשאוב מים בדליים. החריץ מאפשר גם לבנות מתקן אנטייליה או משאבה. ברוב הבארות נשאר כיום רק החריץ, אך כאן נשארה גם מסגרת הברזל של המשאבה.

אנדרטה לחטיבה 8 – מנציחה את הקרבות והנופלים שהיו כאן במבצע חורב ב-1948.

מבצע חורב – דצמבר 1948- ממש בסוף המלחמה, כשהיה כבר לחץ בינלאומי לסיים את המלחמה. במבצע יואב (אוקטובר 48) צה"ל כבר פרץ את המצור על הנגב ויצר רצף עם יישובי הנגב, וגם כבש את באר שבע במבצע משה, אך רוב הנגב עדיין לא היה בשליטת ישראל.

שתי חטיבות התארגנו למבצע חורב, חטיבת הנגב וחטיבה 8 המשורינת של יצחק שדה. האתגר היה כיבוש מוצבי המצרים לאורך הכביש מבאר שבע לניצנה, ואז איגוף וכיתור של רצועת עזה מאל עריש. המבצע נקרא גם מבצע עין, בגלל 5 היעדים שלו: ביר עסלוג', עוג'ה אל חפיר, אבו עג'ילה, אל עריש, עזה.

חטיבת הנגב התקדמה לאורך הכביש. חטיבה 8 ניווטה דרך החולות אל חלוצה ורוחייבה(רחובות בנגב) והגיעה לעוג'ה אל חפיר באיגוף מכיוון נחל לבן. כלי הרכב נתקעו בבוץ, היו טעויות ניווט, היה קרב קשה של יחידת "הקומנדו הצרפתי" ליד אשלים. אך המבצע הצליח, צה"ל כבש את רוב היעדים, חדר לתוך סיני ופלט לתוך שדות תעופה בסיני. התכנית היתה לכתר את כל רצועת עזה ואת הכוחות המצריים ולהכריח אותם לסגת לסיני.

לבריטים היה הסכם עם המצרים שהם מחזיקים נוכחות בריטית במצרים, בגלל תעלת סואץ. כשצה"ל נכנס לתוך סיני- הבריטים והאמריקאים החלו להפעיל לחץ דיפלומטי ואיימו בתקיפה על צה"ל. הבריטים שלחו מטוסי תקיפה והתנהל קרב אווירי מול צה"ל, שבו הופלו 5 מטוסים בריטיים. האמריקאים הכריחו את בן גוריון לתת הוראת נסיגה לכוחות צה"ל, אל קו הגבול הבינלאומי, וזה מה שקרה, למרות שיגאל אלון ניסה להתנגד. הנסיגה בוצעה לפני שהספיקו לכתר את רפיח, וכתוצאה מזה חטיבות הראל וגולני נלחמו מול רפיח ולא הצליחו בקרב וספגו אבדות רבות.

יש הרבה אתרים של מורשת קרב בנגב, אתרי קרבות ממלחמת העצמאות, ואפשר לתכנן יום טיול שלם סביב אתרים אלה, למרות שהם רחוקים זה מזה.

אפשרויות תיירות בפיתחת ניצנה – אפשר לבנות יום תיירותי שלם באזור:

כפר הנוער ניצנה - אפשר לתאם ביקור, להזמין פעילויות בנושא מיחזור, חקלאות מדברית, אנרגית שמש ועוד.

מושב קדש ברנע (ניצני סיני) – ביקור בבית הדבש אצל אדי שמייצר דבש אקליפטוסים. ביקור ביקב קדש ברנע, היקב הפרטי הראשון בנגב. קסם המדבר- מפעל לריבות מיוחדות של משפ' צמח.

באר מילכה - ביקור בחוות התבלינים "שירת המדבר".

עזוז – צימרים מבודדים ונחמדים, בעיקר לזוגות.

חאן בארותיים (ליד עזוז) – מקום יפה וקסום ללינה באוהלים גדולים, עם מים זורמים, אך בלי חשמל ובלי קליטה לסלולרי. תאורה של עששיות בלבד, עם אוירה מדברית של שלוה ורוגע. הסיסמה שלהם: "רחוק מספיק בשביל להתקרב".

נסיעה לשבטה

חוזרים על כביש 40 מזרחה כ-15 ק"מ ופונים לשבטה, כביש כניסה כ-8 ק"מ. ביי"ס לתותחנים – בסיס צבאי שבו התותחנים עושים טירונות וגם לומדים לירות בתותחנים. **מושריפה** – גבעה גדולה, אחד המוצבים המצריים שנכבשו במבצע חורב, לאורך הדרך הראשית. חווה של פרופ' אבן ארי – חוות מחקר נוספת של החקלאות הנבטית, כמו זו שליד עבדת, עם בוסתן ועצי פרי. אבן ארי הוכיח באופן מעשי, שבעזרת תעלות הטייה ובורות מים אפשר לגדל עצי פרי באזור. **חוות שבטה** – חוות בודדים של משפ' אוח, בכניסה לאתר. הבית שלהם נבנה במקור ע"י משלחת החפירות של קולט בשנות ה-30. כיום המשפחה חוכרת את הבית מרשות שמורות הטבע ויש לה גם הסדר שמירה על החווה. מפעילים גם 4 צימרים מיוחדים ומסעדה (בהזמנה מראש). כיום הרשות כבר לא מחדשת חוזים של זכיינים פרטיים כאלה, ויתכן שיצטרכו לעזוב.

גן לאומי שבטה

הוכרז כאתר מורשת עולמי. הכניסה לגן ללא תשלום. **הגן הלאומי** מוקף כולו בשטחי אש פעילים של הצבא, יורים שם פגזים ולפעמים יש נפלים- פגזים שלא התפוצצו, והם זורקים בשטח. לכן אסור בהחלט לשוטט מחוץ לשטח הגן הלאומי, אלא רק בשבילים מסומנים, ובתיאום עם הצבא. הכניסה לגן עצמו היא ללא תיאום עם הצבא. זו עיר מסתורית - יחסית לערי המדבר האחרות היא מאוד מפוארת, אך היא לא יושבת על דרך הבשמים, ואין בה בכלל מקורות מים יציבים. אם אין מקור מים, למה בנו כאן את העיר? (תשובה בסוף). **לכל ערי המדבר** היו מקורות מים קבועים, בנוסף לבורות איסוף נגר: ליד עבדת קיים עין עבדת, ליד ניצנה יש בארות שנחל ניצנה, ליד ממשית נמצא עין ירקעם. בחלוצה ורחובות יש בארות על נחל הבשור. **גילוי המקום** – ע"י פאלמר ב-1870. המקום נקרא בערבית סוביטה, שמשמר את השם העתיק, ולא היתה בעיית זיהוי. מופיעה גם בתיאורים של נוסעים שונים. גם בפירוטים של ניצנה יש אזכורים שלה בשם שבטה. במלחמת העולם ה-1 הגרמנים הסתובבו כאן עם מודעות ארכיאולוגית, צילמו הרבה ועשו קצת עבודות שימור. התמונות הראשונות של שבטה הן מאז, מ-1914.

בית משלחת קולט – משלחת בריטית של קולט חפרה כאן בשנים 1934-1938, ומתוכן במשך שנתיים חפרו בניצנה ולא כאן, בגלל חוסר מים בשבטה. המשלחת של קולט בנתה כאן את בית האבן, שכיום משמש את משפ' אוח בחוות שבטה. **הקמת שבטה** – בימי המלך הנבטי חרתת הרביעי, סביב שנת 1 לספירה. לא נמצאו חרסים מוקדמים יותר, וזה יחסית מאוחר להקמת שאר ערי המדבר. **בריכת המים הכפולה** – המבנה הציבורי הגדול והחשוב ביותר שהתגלה. הבריכות היו פתוחות במרכז העיר, למרות החום הכבש והאידיי הרב שיש באזור. הנפח שלהן כ-2000 קוב. בריכה אחת חשופה והשנייה עדיין סתומה, נמצאת מעבר לשביל הראשי. משלחת קולט לא התעניינו במבנים, אלא בממצאים שאותם אפשר לקחת למוזיאון בלונדון. הם חשפו בריכה אחת וכשהחלו לחפור את השנייה- שפכו את פסולת החפירה לבריכה הראשונה, וכך היא נסתמה ונשארה כך עד היום. **בבריכות** התגלו הרבה מטבעות מכמה תקופות, עד המאה מאה 6-7, ואוסטרקון אחד חשוב משנת 600 בערך, שעליו כתוב: בשביל פלאביוס גארמוס, בנו של זכרכיוס. סיימת עבודה אחת מעבודות החובה בשביל הבריכה. נכתב ביום כ"ה לחודש דיוס ה-9. מזה אפשר ללמוד על אורח חי התושבים בשבטה – לאנשי העיר היו משימות ציבוריות שכל אחד היה חייב לבצע במשך מספר ימים בחודש או בשנה. בסוף העבודה קיבל "קבלה" על סיום העבודה. השערה- יתכן שהעשירים יכלו לפדות את העבודות שלהם בתשלום למישהו אחר. **ניקוז המים** – כל מטר בתוך העיר היה מנוקז. המים שזרמו על כל הגגות וכל הרחובות הופנו לתעלות ובורות. מתחת לכל בית היה לפחות בור אחד, ותעלות הובילו מים מכל העיר אל הבריכות הציבוריות. כל הרחובות היו מרוצפים כדי שהמים יתנקזו לתעלות, והרחובות נבנו במיוחד לפי נתיבי הניקוז הטבעיים, עוד לפני שנבנו כל הבתים.

בשבטה יש 3 כנסיות מרשימות: דרומית, מרכזית וצפונית. **הכנסייה הדרומית** – מפוארת מאוד, שמורה יחסית טוב. הרוב נמצא כפי שהוא ומעט מאוד שוחזר, כי שבטה לא סבלה מהרבה שוד אבנים. הכנסייה נבנתה בשני שלבים: בשלב ראשון נבנתה בתחילת התקופה הביזנטית, עם אפסיס אחד ואולם אחד בלבד. גילו זאת לפי רצפות שונות: במרכז יש רצפה תחתונה יותר, שמכסה רק את האולם המרכזי, כלומר היא היתה קודם. השלב השני: מבנה בזיליקלי עם עמודים וסיטראות, 3 אפסיסים, עם נרתקס ונאוה. לא רואים אטריום, כנראה כי היא נבנתה לתוך אזור שכבר היה בנוי, ולא היה מקום. זו היתה תרבות קיימת שאימצה את הנצרות. הם לקחו את האתר החשוב שהיה בעיר (מקדש?) ובנו בו כנסייה, שפונה מזרחה. הבנייה מאבן מסורתית מקומית, אבן קשה מחבורת יהודה. הכתרות בסגנון נבטי (איקסים) וגם רוזטות ביזנטיות. הגג היה כנראה קורות עץ ורעפים. התושבים הביאו לכאן במיוחד קורות עץ מספיק ארוכות לכיסוי הגג. הגומחות בתוך האפסיס הן עיטור אמנותי ולא לשימוש מיוחד. הקירות היו מצופים שיש. **בפטיסטריום בכניסה** - בצורת צלב, עשוי בלוק אחד גדול של אבן מסותתת, ולא מאבנים קטנות. יש שני אגני טבילה נפרדים, אחד להטבלת מבוגרים ואחד קטן לתינוקות. אגן טבילה למבוגרים הוא רק בכניסה של מתנצרים (קטחומנים), שעוסקת במיסיון וקולטת מאמינים חדשים. על גבול המדבר יש הרבה כנסיות כאלה. בקהילה נוצרית ותיקה יש רק אגן טבילה לתינוקות.

מסגד(7) – מבנה ציבורי צמוד לכנסייה, עם גומחה (מחראב) לכיוון דרום. זה אולם עם 4 עמודים במרכז, ולכן ברור שזה מבנה ציבורי. מדרגות הכניסה הן כותרות בשימוש משני, שנלקחו ממבנים אחרים. מתוארך לראשית התקופה המוסלמית בארץ.

הכיבוש המוסלמי בארץ לא היה מלווה בהרס וחורבן של התרבות הנוצרית הקיימת, בניגוד למה שהרבה אנשים חושבים. למוסלמים היה אינטרס שימשיכו לטפל בשדות וביבולים והאנשים ימשיכו לתפקד, ולשלם מיסים. המוסלמים היו כובשים, אך לא מאסלמים ולא מיישבים.

כשביט עבאס נלחמו נגד בית אומאייה – חלק מאלה שעזרו לעבאסים היו המתאסלמים החדשים (מעוואלים). אצל האומאיים- גם המתאסלמים החדשים שילמו גיזייה (מיסים), ולכן לא הייתה מוטיבציה רצינית להתאסלם, כי זה לא פטר אותם מהמיסים. היו מעטים כאלה שהתאסלמו מרצונם, כדי להתקרב לשלטון, אך ההתאסלמות היתה איטית והדרגתית. אצל העבאסים פטרו אותם ממיסים ולכן תמכו בהם.

כאן בשבטה יש שבו המסגד תפקד במקביל ובצמוד לכנסייה. רוב התושבים היו נוצרים, ולכן יש 3 כנסיות גדולות, ומסגד אחד קטן. כל זה התקיים תחת שלטון מוסלמי מרכזי.

בית המושל בית המפקד – בנין של שתי קומות בגובה 8 מטר, הבית הכי מרשים שרואים כיום. הבית נשאר כמו שהוא ולא עשו שום שימור או שחזור. המבנה מהתקופה הביזנטית, אך מייצג את שיא הבנייה הנבטית. שיטת הקירוי של קומה ראשונה - עם לוחות אבן שנתמכים בקשתות מקבילות. המרחק בין כל שתי קשתות הוא גודל לוח האבן הכי גדול שמצאו באזור. בעבר כל הבתים בשבטה נראו כך, עם קירות מטויחים בבזל ואולי גם מסויידים.

הנבטים לא אמורים לבנות בתים, לא זורעים זרע ולא שותים יין- לפי החוקים שלהם. אבל בזמן שעוד גרו באוהלים- הם בנו בורות מים, אמות מים, מצודות ועוד. הם בנו הרבה דברים ויש ארכיטקטורה נבטית, אך לא של בתי מגורים. השיא שלהם הגיע במבנים מיוחדים כמו בור נקרות, הבריכה הגדולה בממשית- עם אומנות, עמודים וקשתות. הארכיטקטורה הזו היתה כל כך טובה, עד שאומצה גם מחוץ למרחב הנגב הנבטי: בבור מים בחמת טבריה, בדיר-קרוח בגמלא, כמו בכורזים. לא ברור אם הנבטים החלו אותה והיא עברה לאזורים אחרים או להיפך.

הבנייה הזו דומה גם למבנים צלבניים – טוריס שבאירופה בנו עם 3 קומות, ובארץ רק של שתי קומות. זה בגלל שבאירופה התקרה היתה מקורות עץ, ובארץ אין מספיק עצים ולכן השתמשו באבן. בגלל המשקל בנו קשתות לכל רוחב המבנה, ומילאו מעליה דבש- שכבת אבנים ואדמה כדי ליישר את המשטח.

הגת הצפונית - המשלחת של קולט חשפה את המתקן הזה והם היו בטוחים שזה בית מרחץ של הנזירים: חשבו שהנזיר עומד בתוך הבור וחברו יוצק עליו מים לרחצה. המים מתנקזים דרך מרזב אל בור איסוף מעבר לקיר, ומנוצלים מחדש למטרה נוספת- רחצה או השקיה.

כיום ברור לנו שזוהי גת לדריכת ענבים ליין, כמו שראינו בעבדת. זו כנראה גת של המנזר שהיה בסמוך. זו גת פרטית של המנזר, ולא גת ציבורית כמו בעבדת. כל הענבים מכרמי המנזר הובאו לכאן.

פסיפסים לקישוט הגת – יש רק באזור מצפון לבאר שבע. בכל הגתות בנגב אין פסיפסים.

היין שייצרו כאן כנראה לא היה מיועד ליצוא, אלא לשתייה מקומית וכדי למהול את המים. המים בבורות עמדו כל השנה ולא כל כך טעימים, לכן מוהלים בהם קצת יין. כנראה בבוקר יותר מים ומעט יין, ובערב יותר יין ופחות מים. התיאוריות שהיין באזור היה מיועד ליצוא לא כל כך מוכחות ואין ממצאים מתאימים.

ההוכחות לגידול גפנים ע"י הנבטים וצאצאיהם הן: אבן ארי הצליח לגדל כאן גפנים וזה אפשרי. בפפירוסים של ניצנה מסופר על גפנים, זיתים ועצי פרי נוספים שגידלו כאן. שתי גתות נוספות התגלו בשבטה וכן בערים נוספות בנגב.

תולית אל-ענב – תופעה של ערימות אבנים מסודרות בשורות, ונמצאות מסביב לכל ערי הנבטים. הבדואים קראו להם כך, וזה כבר סימן ששימשו לענבים. יש כמה הסברים לשימוש שלהן:

1. בתוך הערימה גדלה הגפן, הטל הצטבר על האבנים והן שימשו גם להדלייה של הגפן.
2. סיקול וניקוי של המדרונות מאבנים, כדי להגביר את זרימת המים ואת ניקוז הסחף אל הטרסות והתעלות. כך מגיעים יותר מים ואדמת סחף לגפנים.

הכנסייה הצפונית – זו כנסייה של המנזר הסמוך. היא הכי גדולה ומרשימה בשבטה, כוללת מבנה בזיליקלי, אטריום, נרתקס ונאוה. יש חדרים ומשרדים בצדדים. באטריום (חצר חיצונית) יש חדרים בשתי קומות, ששימשו למגורי הנזירים, כמו קלויסטר. במרכז חצר המנזר יש עמוד, שלא שייך למבנה. לא ברור למה שימש העמוד, ייתכן שזה דומה לעמוד של המנזר בחאלב בסוריה – שם הנזיר שמעון חי על עמוד במשך 37 שנה (עמודא...). כאן אולי זו רק תזכורת לנזירים, למה שהם צריכים לשאוף – להיות כמו הנזיר ההוא בסוריה.

סיכום התעלומה של שבטה:

המיקום של שבטה הוא בעייתי ולא הגיוני גם למנזר: אקלים קשה מאוד, בלי מקור מים יציב, לא נמצאת על דרך המסחר הראשית, ובכל זאת יש בריכות מים פתוחות, שמבזוזות מים עם אידוי ומצמיחות ירוקת, ואנשי שבטה הצליחו לגדל פה גפנים וגידולים אחרים.

בפפירוסים של ניצנה מתואר חג של אחד הקדושים, שכנראה מתייחס לשבטה. שבטה נמצאת על הדרך בין באר שבע לסיני, ובפפירוסים של ניצנה התגלו חשבונות וקבלות של "מורה דרך":

פפירוס ניצנה 89: סך הכל שליש סולידי כולל שכר טרחתו של כותב שטר המכירה, שולם למלווה הסראצני שלקח אותנו אל ההר הקדוש שליש סולידי. הוחזרו לנו על ידי האב מרטירוס 270.5 סולידי. הלכנו לתפילות בהר הקדוש ונתנו מנחה בערך סולידוס אחד. הוצאות עבורכם כוללים קניית דגים ושקדים- סולידוס אחד. תרמנו בהר הקדוש בשם החבורה מעירכם 10 סולידי וכן בשם... 7 סולידי, 20 מודיי של חיטה שנישאו על גב הגמל ששכרנו מן הסראצנים ועל כך קיבל...חשבון קנייה וקבלות...בחודש דיוס נקנתה נאקה..... כמו כן נקנה גמל בשליש סולידי, אתון בשליש סולידי, ועבור הנסיעה לניצנה שליש סולידי...

פפירוס ניצנה 72: בשם אלוהים הגדול מאבו-ראשיד המושל, לגיורג' איש ניצנה תודות לאל, כאשר יבוא אליך אבו אל מרג'ירה הייה אדיב אליו וסדר עבורו איש מניצנה להיות לו מורה דרך, בדרכו להר הקדוש וכן דאג לו לתשלום.

האם ייתכן שעיר שלמה במדבר הצליחה להתקיים רק על תיירות? הצליחו להחזיק עיר מפוארת עם חקלאות, בלי מקור מים, שמבוססת רק על תנועת עולי הרגל אל ההר הקדוש? זה הסבר אפשרי.

נטישת שבטה – במהלך הכיבוש המוסלמי, למרות שלא היה אלים והרסני, החלה נטישה הדרגתית של ערי המדבר. אמנם תיירות נוצרית המשיכה גם בתקופה הערבית (למשל לפי השמות בפפירוס 72). ראינו ברחוב הראשי דלתות וחלונות אטומים באבנים. כשהמצב החל להיות קשה- האנשים אורזים לאיטם את החפצים, אוטמים בכוונה את בתיהם, סוגרים את הבית ועוברים למקום אחר, בתקווה שיחזרו לכאן בעתיד.

בתקופה הביזנטית השלטון ראה באזור הזה שטח ספר וגבול האימפריה. גרו כאן חלוצים אמתיים וצריך היה לשמור עליהם כדי שהספר יתפתח. האנשים כאן קיבלו פטור ממיסוי, מן אזור עדיפות לאומית.

כשהמוסלמים כבשו את האזור – הם עברו בו והמשיכו הלאה. מבחינתם זה לא הגבול אלא סתם חלק מהאימפריה, אזור לא חשוב במיוחד. הם לא הרגו אותם ולא הרסו יישובים, אך דרשו את המסים כמו בכל מקום. באקלים הקשה והתנאים הקשים – היה משתלם לחיות כאן בלי מסים, אך המסים למוסלמים שינו את המשוואה, ואז החלו לנטוש, משפחה אחרי משפחה, וקיוו לחזור כשישתפר המצב.

פפירוס ניצנה 75: הננו מבקשים להודיעך הוד אצילותך אהוב האל, שקיבלנו איגרת מאת הוד מעלתנו האדון שמואל, ובו הוא מזמין אותך ואותנו שנבוא יחד ונגיש בקשה למושל המכובד, כי יעניק לנו הקלה, כי המסים גורמים לנו קשיים רציניים ואיננו מסוגלים לשאת עול מיסוי אשר כזה. רשום נא לפניך כי מחר יום שני אנו נגיע לעזה. היננו 20 איש. אנא בוא גם אתה, כדי שנוכל להיות בעצה אחת ובדברים אחדים. לאחר שתקרא באיגרת זו שלח אותה לניצנה. כתבנו לשבטה. במזל טוב ובריאות טובה לך.

רק בשבטה רואים בתים שנאטמו. גם רחובות וחלוצה ננטשו בהדרגה ולא נחרבו, אך שתי הערים האלה סבלו קשות משוד אבנים לכיוון עזה, והן לא השתמרו כמו שבטה. בניצנה לא בוצעו חפירות מסודרות ולכן קשה לדעת לגביה. עבדת היא דוגמה יוצאת דופן, כי היא כנראה כן חרבה בכיבוש המוסלמי.

תמליל סיור מספר 75 לפולש המצרי בתש"ח

מסלול: יד מרדכי, מצודת יואב, נגבה, גבעת תום ותומר, נצינים וגשר עד הלום

נסיעה ליד מרדכי

מה שיוביל את הסיור לאורך כל היום הוא בעקבות הפולש המצרי בתש"ח, נעסוק במלחמת העצמאות והעמידה של הכוחות היהודים-ישראלים בתש"ח מול הפולש המצרי. 1884 היישוב היהודי הדרומי ביותר בארץ ישראל הוא גדרה. רק כ-4 שנים מאוחר יותר יקימו עוד יישוב יהודי שיקרא קסטינה, ליד צומת קריית מלאכי. הברון רוטשילד יקנה אדמות ויקימו את קסטינה, לימים תקרא באר טוביה. היישוב הדרומי בארץ ישראל הזה לא יוכל להחזיק מעמד ברצף מבעיות רבות. אמנם יש שם חייל טורקי שישמור עליהם ואיכשהו עם קצת בקשיש ודרכים עקלקלות הם יצליחו לשרוד שם מדי פעם, אולם היישוב יעלה וירד, יעלה וירד. עם מאורעות תרפ"ט נרצח הרופא במקום והיישוב יורד, ורק מאוחר יותר יחזרו שוב למושבים ישראלים ויקימו את מושב באר טוביה כמו שמכירים אותו היום.

נגבה תקום ב-1939 ותהיה היישוב הדרומי ביותר, לא ממש בנגב, אבל הפנים נגבה, דרומה. למרות שכבר הקימו ב-1913 חווה ברוחמה, לקרוא לזה יישוב דרומי זה בעייתי. החווה הזו תחזיק קצת יותר משנה, שכן הטורקים במלחמת העולם הראשונה באו והתעלקו עליה והם נסו על נפשם, עזבו את המקום ומאוחר יותר חזרו. עם זאת לא מדובר ביישוב של ממש אלא חווה חקלאית. לכן כשנגבה עולה על הקרקע עם הפנים דרומה ב-1939 מדובר ביישוב הדרומי ביותר בארץ ישראל.

1941-1943 יקומו סדרה של יישובים – גברעם, ניר עם, דורות. ב-1943 יקומו גם שלושת המצפים, או המצפות. 1946, במוצאי יום כיפור, יקומו 11 הנקודות בנגב, בלילה אחד, בשיטת חומה מגדל יקימו מתחת לאף של הבריטים בלי ששימו לב 11 יישובים. זה יהיה הלב של ההתיישבות בנגב עד מלחמת העצמאות, אלה היישובים שפחות או יותר נמצאים בסביבה במהלך המלחמה.

ב-1943 יקום גם קיבוץ ניצנים, על הגבעה שעליה אפשר לראות בניין לבן גדול, זהו הארמון של ניצנים הישנה. ניצנים החדשה נמצאת משמאל לכביש.

אנחנו במרחב פלשת, או יותר נכון לקרוא לזה מישור חוף יהודה. חוצים את נחל אבטח, אותו נחל קטן שמנקז את המישורים במרחב מאזור קריית מלאכי, שובר מעט צפונה לכיוון ניצנים. הנחלים המנקזים העיקריים של המרחב הזה הם נחל לכיש מצפון, או נחל סוכריר כמו שהוא נקרא עד 1948 על ידי הערבים. נחל סוכריר ע"ש ערב אל סוכריר, שבט בדואי שחי במרחב של אשדוד וכל המרחב הזה נקרא סוכריר. לא לגמרי יודעים את מקור השם, יש החושבים שזה קשור לגידול סוכר בתקופות ימי הביניים. מדרום הנחל המשמעותי הגדול הוא נחל שקמה, שיוצא קצת דרומית ליד מרדכי.

בין הבתים נמצאת העיירה מגידל, מגדל, זוהי העיר הערבית שהייתה כאן עד 1948 בשליטה מוסלמית ערבית. מגידל היה אחד היישובים הגדולים במרחב, לפי מפקד האוכלוסין של הבריטים בשנות ה-30 באזור היו כאן 11 אלף תושבים.

רואים את תחילת השפלה, גבעות השפלה מתרוממות. משמאל הפנייה לקריית גת, כביש 35, לכיוון פלוגיה – עיראק סוידאן, המצודה שאפשר לראות את האנטנה שלה, בית גוברין, תקרומיא, חברון, פחות או יותר בציר ממישור החוף – שפלה-הר-הרי חברון. זה בדיוק מה שעשו המצרים, אמנם הם עלו בכמה צירים, אבל הציר המרכזי החשוב ששימש את הכוח העיקרי, הם עלו ממצריים, מעזה, הגיעו עד למגידל. הגנרל שלהם, מוואווי, החליט לפנות שמאלה למגידל ולהקים את המפקדה הראשית שלו בארץ ישראל, כאן הוא פיצל את הכוחות שלו – כוח אחד הלך צפונה וכוח אחד חתך את הארץ מזרחה, לכיוון פלוגיה, בית גוברין, וניתק את הנגב מארץ ישראל. הכוח העיקרי המשיך הלאה צפונה, לכיוון תל אביב. יש החושבים שהמטרה הייתה לכבוש את תל אביב, יש שחושבים שלא.

האזור הזה הוא אמנם מישור החוף, קרקעת סחף, משום שאין כאן את הקירטון או הגיר הקשה. יש כאן קרקע מכל מיני סוגים שהתחברו יחד למה שאנו קוראים בכותרת קרקעות סחף. שכן על הגיר הגבוה יוצר קרקע שנקראת טרה-רוסה, על הקירטון בשפלה תיווצר רדזנינה, הנחלים יובילו את החומרים האלה אל מישור החוף, אבל לשם מגיע חומר חדש – חול, אבק ועוד כל מיני, שמתערבבים כאן לקרקעות של סחף. יצרו כאן קרקע יחסית פורייה לגידולים מסוימים לאורך ההיסטוריה.

אשקלון הייתה עיר ידועה בגידולים שלה, אם זו עיר היין שהתגלתה ליד צומת כפר סילבר, כמות גדולה מאוד של גתות תעשייתיות. אשקלון נתן גם את השם ל"סקליון", ו"לאשלות" – כלומר גידול וייצוא של בצל מהמרחב הזה.

נוסעים במרחב שהיה ערבי-מוסלמי עם המון כפרים ערביים קטנים או בינוניים – עברנו את חממה (הייתה צפונית לאשקלון, בינה לבין ניצנים), ג'ורה, הכפר הערבי הגדול איסדוד. היו לא מעט כפרים ערביים בצד המזרחי של הכביש, בכיוון בית דראס, ג'וליס וכן הלאה.

מפעל קרלסברג – מפעל בירה באשקלון שאפשר לתאם בו ביקור של קבוצות, ללא תשלום. נוסעים על דרך הים הקדומה או הדרך הבינלאומית, כנראה יושבים על הציר העתיק שחיבר את מסופוטמיה ומצריים בעת העתיקה. זה יהיה גם הכביש שהמצרים יעלו בו בתש"ח, 1948, עם הפנים צפונה.

רואים את קיבוץ גברעם מצד שמאל. קיבוץ גברעם חשוב בסיפור של פינוי הילדים קודם והפינוי הסופי של אנשי יד מרדכי. מימין רואים את הקיבוץ כרמיה היושבת על אדמות הירביה \ חירביה, כפר ערבי שהיה כאן עד 1948. 1244 קרב הירביה המפורסם – צלאח איוב המצרי נלחם באחיו איסמעיל מדמשק. הצלבנים מהמרים על דמשק, החוואריזמים באים לעזור למצריים. הצלבנים הימרו לא טוב, והם קוראים לקרב הזה חיטין השנייה, כאן הם ספגו את אחת המפלות הקשות ביותר שלהם בתקופה הצלבנית.

רואים את קיבוץ יד מרדכי מימין, משמאל תחנת הדלק של המרכז של יד מרדכי. תחנת עצירה יחסית פופולרית באזור. אחרי שפונים שמאלה לכיוון תחנת הדלק רואים מימין עמוד מרובע, אנדרטה לזכר הרוגי

האוטובוס באיסמעיליה ב-1990. אוטובוס תיירים באיסמעיליה במצריים הותקף ונהרגו 9 ישראלים, 17 נפצעו. מכיוון שכאן היה מקום הכינוס שלהם לפני שהם חצו לכיוון רפיח ומצריים, אז הציבו כאן את האנדרטה לזכר אותו אירוע.

יוצאים מתחנת הדלק לכיוון קיבוץ יד מרדכי. משמאל תוך כדי הסיבוב רואים צפלין ואת התחלתו של אזור בית חאנון, גם כאן היה קרב בתקופה הצלבנית, קרב בית חאנון. ממש מדרום היה גם היישוב הערבי דיר-סנד שהיה צמוד ליד מרדכי. מערכת היחסים של יד מרדכי עם כל היישובים הערביים כאן הייתה מצוינת עד 1948. בכניסה לקיבוץ היה בוטקה של הרופא שהיה מטפל בכל החולים הערביים שהיו מחכים בתור.

קיבוץ יד מרדכי

מצד שמאל מטע קצוף בצורה מרובעת לצורת יעילות. מימין מוזיאון הדבש והדבורה \ בית הדבש אתר תיירותי נחמד מאוד, בתשלום. מספרים את סיפור הדבורה והדבש, מקבלים דוגמאות דבש וכמובן שאפשר לקנות ממנו. גבעת מיכל המים מימין, מאחוריו פסל מרדכי אנילביץ'.

גבעת הקרב \ גבעת השחזור: הקלטה של בן גוריון מכריז על הקמת מדינת ישראל (כדאי להשמיע לתיירים, שכן הם אינם מכירים את בן גוריון וההכרזה). חוזרים לאותו יום שבו גוריון מכריז על הקמת המדינה היהודית. יש אומרים שאז התחילה מלחמת העצמאות, אבל יודעים שלא כך הדבר - מלחמת העצמאות מתחילה כבר ב-30.11.1947 עם החלטת החלוקה באו"ם. כבר יום למחרת יש 6 הרוגים בהתקפה על שני אוטובוסים ליד נחלים.

המלחמה החלה אבל זה לא תחילתו של הסכסוך היהודי ערבי. החוקרים קובעים נקודות בהיסטוריה של העת החדשה של התחלת הסכסוך. החוקרים אומרים שאפשר לראות את ההתחלה ב-1878, ג'עוני, ראש פינה, פתח תקווה, כבר מתחיל הסכסוך להראות על קרקעות ומים. כבר אז זה מתחיל לקבל אופי של ערבים נגד יהודים.

האסקלציה, השלב השני שיש קפיצת מדרגה, ב-2 בנובמבר 1917, הצהרת בלפור. לערבים יורד האסימון שיש כוונה להביא לפה יהודים והלקים עבורם בית. ההתנגדות שלהם עכשיו מקבלת ממד חדש. זה יבוא לידי ביטוי מיד ב-1920 עם מאורעות תר"פ-תרפ"א, מאורעות תרפ"ט בהמשך. זהו השלב השני בהתפתחות הסכסוך.

השלב השלישי הוא הכרזת החלוקה באו"ם, שהערבים דוחים מכל וכל ולא מוכנים לקבל אותה. צבאות ערב סוריה, לבנון, עיראק, ירדן ומצרים, 5 מדינות, פולשות למדינת ישראל ב-15-14 למאי 1948 ותוקפות את המדינה שזה עתה נולדה.

בכל זאת אומרים שהמלחמה פרצה כחצי שנה קודם, ב-30.11.1947, זה נכון. מתמודדים מול כוחות ערבים מקומיים, כנופיות וארגון מסודר יותר שנקרא צבא ההצלה. צבא ההצלה מורכב מכמה חלקים ומובל על ידי כל מיני מנהיגים - פאוזי אל קאוקג'י בצפון, עבד אל קאדר אל חוסייני בירושלים, חסן סלאמה באזור יפו רמלה. הצבא הזה פועל במרחבים של הצפון, ירושלים והמזרח.

למרחב הזה מגיע כוח חדש והוא הכוחות של האחים המוסלמים ממצריים שכבר מתחילים לערער את הציבות היחסית שהייתה כאן, כשהם תוקפים את היישובים וממררים את החיים לתושבים כאן. אם זה יהיה כפר דרום, נירים, בארות יצחק, והיישובים הדרומיים יותר. גם פה יתחילו להרגיש את זה, אם כי לא בצורה דרמטית כמו ביישובים הדרומיים יותר, משום שממש כאן ליד היה מחנה צבא בריטי, ולכן ההצקות היו מינוריות עד לפרוץ מלחמת העצמאות וכניסת הצבאות הסדירים של מדינת ערב.

השלב הבא באסקלציה של הסכסוך יהיה מלחמת יום הכיפורים, שכן מסכסוך מזרח-תיכוני מקומי זה הופך להיות סכסוך בינלאומי. במלחמת יום הכיפורים נלחמים נגד 10-9 מדינות. יהיו כאן כוחות ממרוקו, אלג'יריה, קובנים, רוסים ולא מעט כוחות, בנוסף כמובן לצבאות ערב.

אין מספיק פרספקטיבה של זמן לומר מהו השלב החמישי - יש כאלה שיגידו אוסלו, יש שיגדו מלחמת שלום הגליל, אולם כרגע זה עדיין לא ברור.

מנסים להבין את הנס המדהים - הניצחון של מדינת ישראל מלחמת העצמאות - דבר לא מובן מאליו. בן גוריון שואל את המטה שלו מה הסיכויים שלנו. הרמטכ"ל בפועל, מי שניהל בסופו של דבר את המלחמה, יגאל ידין, אמר 50:50, יש סיכוי אבל הוא לא גבוה. יגאל ידין היה למעשה הקמב"צ, קצין המבצעים של צה"ל בדרך, הוא החליף את יעקב דורי הרמטכ"ל הראשון של צה"ל שהיה חולה מאוד ונסע לטיפולם בחו"ל, לכן יגאל ידין החליף אותו בפועל.

צה"ל קם ב-11.6.1948 אולם זה תאריך רשמי שבו כולם נשבעים לצה"ל, אבל בגדול כבר בכוחות עובדים בשיתוף פעולה מסוים.

מפת המרחב - המפה מתארת את המרחב של מישור חוף יהודה, שנקרא גם מישור חוף דרומי וחוף פלשת. אפשר לראות את תל אביב למעלה ואת רפיח וחוץ יונס למטה. אפשר לראות את האזורים שבערך נשלטים על ידי היהודים, מסומנים בכחול. וכן אפשר לראות את התנועה של הצבא המצרי כבר ב-15.5, אז הוחלט לפלוש.

כבר בהתחלה הם עומדים בדילמה איך להתקדם. הם נתקלים בנירים, בכפר דרום, בכמה יישובים יהודיים על הציר, קרוב לציר התנועה שלהם. עכשיו הגנרל מוואוי צריך לעשות חושבים ולהחליט מה לעשות עם היישובים - האם להתנפל, לכבוש ולחסל אותם, או לחילופין לדלג עליהם ולהמשיך צפונה. היעד היה אולי תל אביב, אבל לא ברור. כאמור, הוא נוסע צפונה לכיוון תל אביב אבל בשלב הראשון הוא חותך את המדינה ומנתק את הנגב באזור פלוגיה, מגדל, בית גוברין.

הגנרל מוואוי, גנרל הכוחות המצריים, צריך להחליט. כוחות ההצלה שנמצאים פה כבר חודשים, מציקים מנסים לכבוש את היישובים ולא מצליחים לוחשים על אוזנו לעזוב את היהודים ולא לנסות לכבוש את היישובים.

שולח מוואוי מטוס תצפית ורואה שביישובים יש 40-50 איש, לא רואה אותם ברצינות ומחליט לכבוש כדי לא להשאיר בעורף יישובים שעלולים להפריע. הוא מתנפל גם על נירים, כפר דרום, בארות יצחק, וכל היישובים האלה, עם כוחות אדירים, לפי הדוקטרינה שהוא למד בבית הספר הצבאי הבריטי במצריים. חשוב

לזכור שהבריטים יושבים במצריים מהמאה ה-19 בעקבות תעלת סואץ, שכן הם שנו את התעלה, הם שולטים בה והיא חשובה להם שכן היא מהווה חיבור ליהלום שבכתר הבריטי שהוא הודו. לכן הבריטים נמצאים במצריים ומלמדים את דוקטרינת הלחימה את הצבא המצרי. כך הצבא המצרי, הקצונה, תהיה מחונכת ברמה של צבא בריטי.

מואווי למד קודם כל להפציץ, עם מטוסים, תותחים, להמטיר לפעמים אלפי פגזים. אחרי ריכוך להסתער עם טנקים. מסתכלים על שדה הקרב ורואים את נושאי הברן המשוריינים, התותחים בקו האקליפטוסים שממטירים אש על היישובים, על כפר דרום, נירים והיישובים האחרים. ריכוך ענק.

היישובים חוטפים פגזים, מתחבאים מתחת לאדמה בשוחות שהם חפרו. כשהם מתקרבים עם הכלים הם מצליחים להדוף את המצרים. המצרים משתגעים. הם כבר מכינים את החפלה של נכבדי עזה לבוא לאכול על היישובים היהודיים ולא מצליחים לכבוש את היישובים. סיפורי גבורה מדהימים. כפר דרום הוא סיפור מדהים (אריה יצחקי כתב ספר '222 ימים', סיפור כפר דרום, איך 40-50 איש, חצי דתיים וחצי פלמ"חניקים חילונים מצליחים לחיות מתחת לאדמה ולהדוף את המצרים באמצעות נשק קל – רובים מכל מיני סוגים, סטנים, מקלע ברן אחד או שניים, פיאט).

הגנרל משאיר כוחות לצור על המקום וממשיך הלאה על הכביש עד לאזור יד מרדכי (במפה מובלעת כחולה). חלק מהכוחות נוטשים את הכוח המרכזי, וכבר ב-17.5 פונים לכיוון באר שבע. כוח משתלט על המרחב של באר שבע, נתקל בבית אשל. קורה שם אותו הדבר - בית אשל מתחפרת, המצרים מתנפלים ולא מצליחים לכבוש את בית אשל, עוקפים את בית אשל ועולים על ההר לכיוון דהרייה, חברון ויגיעו עד רמת רחל.

הכוח הזה פחות מעסיק אותנו היום, למרות שהוא חלק מהצבא המצרי ויש לו חשיבות. נעסוק יותר בעיקר הכוח, המאמץ לרוץ על מישור החוף צפונה לתוך המדינה.

מה-15.5 הם מתכשפים על היישובים, מבינים שזה לא ילך להם. בכפר דרום יש להם בעיה של מזון, חוסר מזון, שכן התגבורת וההספקה לא מגיעה. הם חיים על חצי מציייה ביום וכוס מים. יש להם כ-50 תרנגולות אולם הם לא נוגעים בהם כדי לשמור על המורל. חצי מהם דתיים, אין שוחט. כל התרנגולות ייהרגו בהפצה אבל לא יאכלו אותן. אחרי כמה חודשים הם יעזבו את המקום בפקודה אבל הם לא יובסו בקרב, הם לא נופלים.

קיבוץ נירים גם סיפור הזוי. הקיבוץ הופצץ עד דק אבל הקיבוצניקים הדפו את המצרים. כשהם יוצאים בבוקר מהמחילות הם מגלים שאין קיבוץ, הוא הרוס לחלוטין. הדבר היחידי שעמד בקיבוץ היה שלט שהם תקעו שבועיים קודם ב-1.5, עליו כתוב 'לא הטנק ינצח אלא האדם'.

הם מגיעים ליד מרדכי מדרום. מדרום רואים רכס כורכר, חלק מאותו רכס של הקיבוץ, שכן הוא קטוע. יש את גבעת נתיב העשרה, אפשר לראות את היישוב מדרום, מיד אחריו מתחילה רצועת עזה. מימין לגבעה אפשר לראות את הבתים של עזה. מצד שמאל אפשר לראות את הבתים של בית חאנון. רכס הכורכר נקטע קצת עם שדות ואז יש את ההתרוממות הראשונה, החלק הדרומי של קיבוץ יד מרדכי. אחרי זה יש שוב קיטוע ועוד גבעה של גבעת המיכל והפסל של אנילביץ', ואחרי זה עוד שבירה ועוד גבעה. הקיבוץ נבנה על סדרה של גבעות.

מבחינה צבאית ממש לא הגיוני, משום שהוא נבנה באופן כזה שאי אפשר להגן עליו – אפשר ללכת מהצד ולחתוך את הקיבוץ. הקיבוץ בנוי בצורה הכי גרועה מבחינה צבאית, משום שכשהם באו הנה ב-1943 היה פה מחנה צבאי, לא הייתה מחשבה ביטחונית בכלל. אחר כך כשרואים את נגבה ומבינים איך כפר דרום ונירים היו בנויות, כיעד מבוצר עם תעלות, גדרות, בצורה כזו שהם יכולים להגן בצורה היקפית על המתחם שלהם. כאן אין אפשרות.

הגנרל מוואוי עומד למטה עם הצבא שלו וצריך להחליט מה הוא עושה עם יד מרדכי. האם הוא כובש אותה או עוקף אותה וממשיך הלאה. אולם יד מרדכי זו בעיה, הוא חושב, משום שהיא יושבת על הכביש, ולכן הוא חשש שהם יחתכו את ההספקה.

ההחלטה שלו לכבוש את יד מרדכי היא לא פחות מנס מבחינת מדינת ישראל, מבחינת הצבא הישראלי שרק נולד, מההיבט של יכולת להתמודד עם הצבא הסדיר המצרי שמצויד במטוסי הפצצה מטוסי קרב, בטנקים, בשריון מכל מיני סוגים (נושאי ברן וכל מיני כלים אחרים), תותחים, כלי נשק מכל סוג שהוא. לישראל אין בשלב הזה מטוסי הפצצה, מטוסי קרב, יש כמה פרימוסים, פייפרים שאפשר לזרוק מתוכם כל מיני דברים. אין שום דבר משמעותי.

אין באמת טנקים למרות שהצלחנו בשלב הזה כבר לגנוב שני טנקים מסוג קרמוול שהיו מיועדים להשמדה על ידי הבריטים. הבריטים היו מביאים מוביל, לוקחים אותם לכרמל, זורקים אותם מהכרמל, מרסקים אותם ומוציאים אותם משימוש. הייתה להם טעות אחת – המוביל היה יהודי והוא סטה מהדרך ואיכשהו הביא את הטנקים האלה. היו כאלה שגם נסעו על השרשראות. הטנקים האלה לא היו זמינים ולא השתמשו בהם בשלב הזה של המלחמה.

הפעם הראשונה שהשתמשו בטנקים הייתה רק במבצע דני או בניסיון הכושל לכבוש את עיראק אל מנשייה. מדינת ישראל תנסה לרכוש טנקים, אבל יהיו אמברגו מבחינת ארה"ב. כמעט קנו כמה טנקים אבל אמברגו לא אפשר להעביר אותם. יגיעו רק מאוד מאוחר, לקראת סוף 1948, תחילת 1949, כמה טנקים מארה"ב. אבל יקנו טנק צרפתי בשם הוצ'יקס.

ביד מרדכי יש כ-150 איש. כ-120 קיבוצניקים ועוד כ-30 פלמ"חניקים, הם צריכים להגן על היישוב שיש רק כ-70 נשקים. אין לכולם נשק, והגנרל מוואוי החליט שהוא כובש אותם. הוא עומד ומתבונן על היישוב יד מרדכי ושואל את עצמו איך לכבוש את הקיבוץ – מאיזה כיוון.

זהו גרף שצויר על ידי מאיר פעיל לאחר שהתבקש לכתוב ספר על מלחמת העצמאות. קודם כל הוא הוציא ספרון של האוניברסיטה המשודרת על מלחמת העצמאות, מזה הוא בנה את הספר, אחד הכרכים של ההיסטוריה של ארץ ישראל, על מלחמת העצמאות. ספר שעוסק בנושאים שמעבר לדברים הבסיסיים.

כשהוא הביא את הספר לעורכים הם אמרו לו שאת הגרף הם יוציאו. מאיר פעיל התנגד ואמר שבלי הגרף זהה אין ספר. לאחר שהתעקש הכניסו את הגרף החשוב, שכן הוא מתאר את המצב במדינה לאורך מלחמת העצמאות בצורה חדה ומובנת, לטוב ולרע.

אפשר לראות שעם ההכרזה באו"ם בכ"ט בנובמבר יש ירידה, אסון אחרי אסון. ישראל מותקפת בעיקר בדרכים. אסון השיירות (שיירת יחיעם -47 הרוגים, שיירת נבי דניאל – 14 הרוגים, שיירת חולדה 22\17 הרוגים, שיירת הדסה).

כשמגיעים לתחתית של התחתית בן גוריון עושה החלטה שיוצאים למבצע נחשון, משם רק עולים. זה לא רק מבצע נחשון אלא גם מבצע בן עמי (כיבוש עכו), מבצע יבوسی (קטמון), מבצע חמץ (יפו), מבצע יפתח (צפת), שחרור בית שאן, עולים ועולים. אז יש את האסון של גוש עציון שנופלת יום לפני הכרזת המדינה של בן גוריון. מפלה גדולה. אך עדיין זהו שיא הגרף – שכן יש הכרזת מדינה.

מהרגע הזה צבאות ערב פולשים ויש צלילה. יש רק כישלונות, אחד אחרי השני - כישלון לטרון, העיר העתיקה נופלת בירושלים, כישלון באשדוד, בגנין, נפילה של כל היישובים – משמר הירדן, מלכיה, יד מרדכי, ניצנים וכן הלאה.

אז ב-11.6 הפוגה ראשונה. הערבים מסכימים להפוגה. חייבים להבין שמדובר בנס בלתי נתפס. ההנהגה הצבאית די בברור אומרת שעוד יום יומיים באותו מצב והפרויקט הציוני לא ימשיך להחזיק מעמד. המזל הוא שמדובר במצב הדומה לשני מתאגרפים שנלחמים זה בזה ושניהם מותשים ומרגישים שהם לא מצליחים להחזיק מעמד ומחליטים על תיקו. אבל אחד לא מבין שאם הוא רק ייתן עוד מכה אחת השני ייפול. לכן הוא מסכים על הפסקה. זה מה שהיה עם המצרים, אם רק הייתה להם את ההבנה שישראל במצב כל כך קשה ואם הם לא היו מסכימים להפוגה היינו בצרה צרורה.

ההפוגה הראשונה מאפשרת לצה"ל שזה עתה נולד להתארגן, להביא חלק מהציוד שחכה עד שהבריטים יצאו, חלק מהציוד שנקנה על ידי הרכש של המדינה. ברגע הזה, אם מסתכלים על הגרף, אחרי ההפוגה, הוא רק עולה, עד הסוף. אין ירידות יותר.

בהפוגה יש את האירוע הטראומטי של אלטלנה, פצע שותת דם. בן גוריון אומר שיהיה צבא אחד, לא יהיו כמה ראשים. מבצע דני, מבצע דקל, עוד הפוגה, מבצע יואב, מבצע חירם. אחר כך יצאו לסדרה של מבצעים (לוט, אסף), ובסופו של דבר יצאו גם למבצע חורב. אחרי מבצע חורב, כשיוציאו את הצבא המצרי לגמרי מתחומי ארץ ישראל, ואפילו יחדרו לתוך סיני, בעצם יכריחו את המצרים לחתום על הפסקת אש ולדבר עם ישראל, שכן המצרים כל הזמן דוחים את זה, עד שבפברואר חותמים על הפסקת אש עם המצרים.

מבצע עובדה, מרץ 1949, כובשים הנגב ואום רשרש, אילת. זה אחרי החתימה עם מצריים. אז יחתמו עם הירדן. המלחמה עוד לא נגמרה באופן רשמי, למרות שאולי נגמרה אחרי מבצע חורב בהיבט הצבאי הרחב שלו. המלחמה תסתיים רק ביולי 1949 שתהיה חתימה גם עם הסורים.

כל הכוחות המצרים, למרות שהם מצליחים, כובשים ומשתלטים, ישראל מאבדת נקודות, שום דבר לא בקלות. על כל אבן שהם ילכו הם יקיזו את דמם. הם ידעו שיש מחיר במלחמה נגד ישראל. הם יצאו חבולים מאוד מהחלק הראשון. ובאמת, אנו מציגים את הנרטיב הארצישראלי היהודי של המצב שלנו, אבל מי שרוצה לספר את סיפור הנכבה יכול להפוך את הגרף ולהבין את האסון של הפלסטינאים.

האסון הזה מתחיל כאן, בהחלטה הדרמטית של הגנרל מוואוי להשתלט על ידי מרדכי. כאמור הוא שוקל איך להיכנס ליד מרדכי. הוא בוחר לכבוש את יד מרדכי מדרום. כשמסתכלים על שדה הקרב רואים שחזור, רואים את התותחים שהפגזו והורידו אלפי פגזים על יד מרדכי, שומעים את המטוסים שהפציצו את יד מרדכי, את כלי השריון שלאחר ריכוך אדיר, של שעות, התחיל הכוח המצרי להתקדם.

אנשי יד מרדכי נמצאים בתעלות. יש להם רק נשק קל. יש להם מה שנקרא פיאט. פיאט זה כמו בזוקה או טיל לאו גדול יותר. רואים את הפצצה, מטול אנטי טנק (ראשי תיבות של Projector, Infantry, Anti Tank), איתו יכלו לעצור טנק. היה כזה ביד מרדכי אבל הוא לא עבד, הוא היה מקולקל.

הפיאט זה כלי כל כך מסוכן ולא מדויק שבגלל זה היו חייבים להיות מאוד קרובים למטרה. אי אפשר לעמוד רחוק. אם מכניסים את הפצצה חייבים לירות אותה ואי אפשר לרוץ איתה בפנים, שכן זה עלול להתפוצץ. לכן היו חייבים לחכות עד שנמצאו במרחק של 40-50 מ' ואז לדרוך את זה עם הרגליים, ורק אז אפשר לירות את זה. וגם אז הסיכויים לפגוע הם קטנים מאוד.

סיפור מדהים של רון פלר שקיבל אות גיבור ישראל מלחמת העצמאות בכרתיה, ליד קריית גת. החברה שלו עמדו מול טנקים. הוא לקח את הפיאט, זחל וזחל עד שהגיע מרחק סביר לטנק, שם פצצה, דרך, ירה על שני הטנקים המצרים ופספס. ברגע שפספס התגלה וכולם צודדו עליו וירו. הוא לא התבלבל, דרך שוב את הכלי, ירה ופגע בטנק. ברגע שהמצרים ראו שהטנק שלהם בוער הם ברחו. חשוב לזכור שבכל מלחמת העצמאות בן גוריון החליט שיהיו 12 גיבורי ישראל. רון פלר הוא אחד מהם.

אנשי יד מרדכי יושבים בתוך בתעלות, עוטפים את כלי הנשק בשמיכות, כדי להגן עליהם מחול שעלול לגרום למעצורים, ומחכים. הם מסתכלים ורואים את הצבא המצרי מתקרב לגדרות שלהם. הם לא יורים ירייה אחת. המפקד שלהם (אחד מתוך שניים, אחד גרישה ואחד מוניו שהיה חייל מנוסה ששירת בצבא הבריטי) אומר להם שהבעיה הגדולה היא לא רק מחסור בנשק אלא מחסור בתחמושת, לכן אבוי לירות לפני מתן הוראה.

המצרים מתקדמים ואין אש. לא יורים. הוא מזהיר אותם. כשהמצרים על הגדרות נותנים הוראת אש. כל כדור פוגע. המצרים חוטפים מכת אש גדולה ומשאירים כ-100-150 איש בשטח. מבינים שזה לא ילך להם. לקיבוץ יש 5 הרוגים מההתקפה הראשונה ב-19.5, והמצרים נסוגים. מעריכים את היקף הכוח המצרי כגדוד, כ-1000 איש. סך הכל היו פה בין 3000-2000 חיילים מצריים שהתנפלו על גבעה שיש בה כ-150 איש.

מעטים מול רבים? שאלה שגם היא במרכז וויכוח גדול במחקר. אלון קדיש ומרדכי קידר כתבו ספר שנקרא 'מעטים מול רבים', האמנם?

עומדים כאן אלפים מול 150 איש והם נסוגים. הגנרל מוואוי די בשוק. למחרת הוא מחליט לכבוש את הנקודה ולשלוח לתוך המערכה כוח חדש. הוא שוב מתלבט מאיפה לכבוש את הקיבוץ. במזל רב הוא מחליט

שוב לתקוף את הגבעה מדרום, לא ברור למה. הוא מחליט לתקוף את הקיבוץ מהמקום היחיד שהקיבוץ יכול להגן על עצמו, שיש לו איזושהו יתרון טופוגרפי – הקיבוץ למעלה, המצרים למטה. הוא מחליט להתכתש פעם שנייה. שוב הפגזה מטורפת. בהפגזה שזו יהרגו עוד 16 מהלוחמים של יד מרדכי, אבל הצבא המצרי במשמעת אש. מאות נפגעים לכוח המצרי, מספרים על כמה מאות הרוגים.

בלילה הקיבוצניקים רצים למטה, לוקחים נשק ותחמושת, אוספים דברים וחוזרים. מספרים שבאחת הפעמים אחת מפרות המשק עלתה על הגבעה פצועה, גועה ובוכה, ואחד חברי המשק לא יכול היה לסבול את הבכי שלה, ירה בה כדור והרג אותה. מוניו צועק עליו שבזבו כדו, עד כדי כך הייתה פה בעיה של תחמושת.

המצרים די בשוק ממה שקרה. הם לא מבינים איך יכול להיות שהם לא מצליחים למרות שהם פועלי בדיוק 'לפי הספרי'. ב-22-21 יש רק הפגזות. ב-23.5 מחליט הגנרל מוואווי לכבוש את הנקודה ויהי מה. הוא שולח כוח כפול למערכה אבל שוב הוא מתלבט מאיפה לתקוף, ומחליט שוב לתקוף מדרום, מאותה נקודה. הזוי. שוב משמעת אש, שוב הוא מתקרב, שוב חוטף את המכה. אבל אז הקווים נופלים. כמה טנקים מצריים מצליחים לחדור למשק. המצב נהיה מאוד קשה (מאחור אפשר לראות טנק). הטנק מגיע מאוד קרוב והחבריה מהתעלות יורים עליו. הטנק מחסל כמה חברים. רואים שיקרה אסון עם הטנק. הפיאט לא עובד.

שמוליק קוילר, אחד הלוחמים, מחליט לקחת מטען, רץ, מטפס על הטנק, מפוצץ את עצמו על הטנק ועוצר את הטנק. המצרים רואים ומבינים שזה לא ילך להם ונסוגים. גרישה משווע לתגבורת, מגיעות כמה משאיות, אנשים, לא מספיק ציוד. גרישה מחליט ומודיע שהוא חייב לעזוב אם אין תגבורת. אומרים לו שלא יעזוב בשום מצב. הוא חושב פעמיים וב-23.5 מקפל את כולם ונסוג בחשכת לילה לכיוון גברעם, משם הם ייסוגו הלאה.

חשוב לזכור שב-18.5, יום לפני שמצרים מגיעים לכאן, יש כאן את מבצע תינוק. מפנים במשאיות את כל התינוקות והאימהות לגברעם ומשם בסופו של דבר לרוממה. זה אומר שאין פה נשים וילדים. כדאי לציין שהיו פה לוחמות, אפילו נהרגה אישה, אבל לא היו לה ילדים. אבל הם חשבו כל הזמן על הילדים, שכן היו זוגות, ואם שני ההורים נהרגים הילד יתום. משאית קטנה שהובילה את הילדים לגברעם מוצגת בקיבוץ.

הם החזיקו כאן כמעט 6 יממות. בסופם של אותם 6 ימים יש כאן 26 הרוגים. המצרים בבוקר מסתערים על הגבעה אבל אין פה כבר אף אחד.

בנסיעה שלהם לא היה מקום לכולם. שני חבריה סחבו פצוע והלכו ברגל עד גברעם, אבל הם טעו בדרך, ואין מושג מה קרה איתם עד היום. הם כנראה נתפסו על ידי המצרים, נרצחו ונקברו.

ניסו להבין מדוע מוואווי התעקש לתקוף את הקיבוץ מדרום. לפני הקרב הגיע לכאן יצחק דובנו, שהכינוי המחתרתי שלו היה יואב, היועץ הביטחוני של ההגנה. הוא היה זקן, בן כ-37-36 שהייתה לו סמכות, הבנה וידע. הוא אמר להם לפני הקרב מה לעשות – לשים מוקשים, לחפור שוחות וכן הלאה, אולם לא היה להם. לכן הם שמו שלטים – 'זהירות מוקשים'. יש האומרים שזה מאוד הרתיע את הגנרל מללכת לצדדים, לכן הוא החליט לתקוף מדרום. אחרת זה לא מובן מדוע המשיך והתעקש לתקוף את הקיבוץ דווקא מדרום, במקום היחיד שהקיבוץ יכול היה להגן על עצמו. סביר להניח שהקיבוץ היה נופל בלילה הראשון אם היה מותקף מכיוון אחר.

בעבר הייתה אפשרות לרדת לתוך שדה הקרב ולהסתכל מהצד השני, היום זה לא אפשרי מסיבה בטיחותית. אפשר ללכת מסביב ולהסתכל הצד השני, ליד כלי השריון.

הטנק המצרי – בתמונה רואים טנק שנקרא ויקרס סימן 6. זה הטנק שעמד כאן כשהמצרים השתמשו בו, תקף את יד מרדכי. זה הטנק שעמד כאן עד תחילת שנות ה-90.

עם הקמת מוזיאון השריון בלטרון הרימו טלפון לאחראי ביד מרדכי וביקש להשאיל את הטנק לתערוכה לשבועיים. אנשי הקיבוץ הסכימו להעבירו לשבועיים. הגיעה משאית לקחה את הויקרס ושמה אותו בלטרון. כעבור שבועיים מתקשר גרישה ללטרון ומבקש את הטנק חזרה. עובר הזמן, עוד חודש, חודשיים, הוא מתקשר שוב. הם אומרים שבטעות פספסו, ולמחרת הגיע טנק אחר. למחרת אכן מגיע הטנק, זה שרואים בקיבוץ היום.

מתקשר גרישה לחברו טאליק (ישראל טל) ואומר לו שהחזירו לו טנק לא נכון, מסוג ארצ'ר. הוא שומע טאליק צוחק בטלפון ואומר שזה לא טנק אלא תותח מתנייע. מתקשר שוב ללטרון וטוען שלא החזירו את הטנק הנכון. הם מזמינים אותו ללטרון לקחת מה שהוא רוצה. שלושה חברים מהקיבוץ הולכים ללטרון, לוקחים אותם לאכול טוב, יושבים מול אלופי משנה, תתי אלופים. גרישה שהיה המפקד היה בדרגה מאוד נמוכה, הוא אומר שישב עם בכירים. אחרי הארוחה לוקחים אותו לראות את הטנקים ומציאים לו לבחור בין שלושה קרמנים. אז הוא בחר שרמן ☺. עד לפני 3-4 שנים היה פה שרמן. השרמן זה טנק ענק, אין לו שום קשר למה שהתרחש כאן.

אנשי הקיבוץ מאוד כעסו. במיוחד ניסה לעשות משהו אחד מבני הקיבוץ, אילן מאירי, שהיה תינוק כשהמצרים פלשו לתוך יד מרדכי. הוא מספר סיפור הזוי, שאבא שלו בכלל לא היה במשק, אמא שלו הלכה ללדת, וכמעט שכחו אותו פה בפינוי, אבל איכשהו שישוה שם לב ולקחו גם אותו. אילן לקח את זה כפרויקט חיים. כדאי לתת לו קרדיט גדול גם על מה שקרה בגבעה, הכלים וכו'. הוא היה אחראי על הגבעה לא מזמן עד שהודח כתב מכתבים, ניסה, דיבר לליבם בבקשה לקבל חזרה את הטנק. אמרו לו שאין בעיה אבל שיראה הוכחה שזו הייתה רק השאלה ולא מתנה. הוא הבין שאין עם מי לדבר. כנראה שהיה למפקד לטרון רחמים והוא חיבר בינו לבין אספן בריטי של כלי מלחמה שרצה את השרמן של יד מרדכי.

אילן מסכים לתת לו את השרמן בתמורה לויקרס סימן 6. היום יש 4 טנקי ויקרס בעולם – 1 באוסטרליה במוזיאון, 1 ברוסיה במוזיאון, 1 באנגליה ו-1 בלטרון, הטנק שהיה כאן. אותו אספן בודק בכלי הטנקים, בכלי השריון שהמצרים הביאו לארץ ישראל. כמובן נשאלת השאלה מאיפה למצרים יש כל כך הרבה נשק, מטוסים וכו'. רוב הנשק הכבד של המצרים מגיע מהמדבר המערבי. הקרב האדיר שמתרחש באל-עלמיין במדבר המערבי במצריים - גרמניה, רומל ומונט גומרי מתנגשים. הגרמנים אמנם מובסים אבל נשארים אלפים של

כלים בשטח. חלק מהכלים שמישים לגמרי, חלק צריכים קצת שיקום, אבל יש להם סוגים שונים של כלים. ערב רב של כלים.

הוא מגלה שאחד הכלים האלה, טנק אמריקאי מסוג סטיוארט, שלחם באל-אלמיין, שהמצרים השתמשו גם בו, ויכול להיות שהיה גם כאן. אומר האספן הבריטי שיש לו טנק כזה, והם מחליפים. הסטיוארט זה מה שנמצא היום בקיבוץ, הוא גם יותר הגיוני בגודל למלחמת העצמאות, הוא דומה יותר לויקס בגודל ובצורה. כך מגיע הסטיוארט בשנים האחרונות ליד מרדכי.

את הויקס סימן 6 אפשר לראות עד היום ביד לשריון בלטרון.

הטנקים הצה"ליים – בקרבות בבית גוברין (יולי-אוגוסט) כשמנסים לתקוף את כיס פלוג'ה יש טנק מסוג קרמוול, טנק בריטי, וטנק שרמן שהוא אמנם הוא טיפה יותר קטן אבל עדיין גדול בהרבה מאלה שיש כאן. **קנו טנקים** שעמדו לזרוק אותם, לא כלים חדשים מהמפעל. הכל היה שאריות של מלחמת העולם השנייה שהצבא בהתחלה אפילו לא רצה לקנות אותם, עד שלא הבטיחו שאפשר יהיה לתקן אותם. הצליחו למבצע חורב, דצמבר 1948, להכין לקרב רק 2 טנקים. כלומר שזה היה מאוד מאוד מסובך. שני שרמנים השתתפו במבצע חורב.

טנק נוסף שקנו, הוצ'קיס, טנק צרפתי שהובא על ידי חטיבה 8, החטיבה המשורינת שהקים יצחק שדה, הוא טנק צרפתי די קטן וחלש. הבעיה הייתה שההוראות היו בצרפתית, ואף אחד לא ידע לקרוא צרפתית. התברר שיש לו כל מיני בעיות – המנוע מאוד מתחמם ויש לכבות אותו מדי פעם, אחרת הולך המנוע. קראו לו גם טנק 101 – משום שאחד היה נוהג ומאה היו דוחפים. בשלב מסוים די התייאשו מכך, בחלק מהמקרים שמו אותו על משאית והיו יורים ממשאית. שינו לו בכמה מקרים את התותח והתאימו תותח אחרת. עשו כל מיני דברים כדי שהוא בכל זאת יהיה שמיש.

בסופו של דבר, באחד הקרבות הראשונים, בעיראק אל מנשייה 5 הוצ'קיסים השתתפו בקרב. לא ידעו איך להפעיל אותם. 4 מתוך ה-5 הושארו בשטח לאחר שהתהפכו בתוך תעלות. לקח זמן עד שהשריון הישראלי, הטנקים, היו יעילים. היו כלים אחרים שבהם השתמשו במבצע דני, בכיבוש לוד, אותו הנמר הנוראי של גדוד 89 של משה דיין. שאלו את בן גוריון בתחילת המלחמה מה יעשו מול על הטנקים, בן גוריון מרגיע אותם – תעלו על הטנק, תפתחו את המכסה, תוציאו את מי שנמצא בפנים, תכנסו, תנהגו וזהו.

לסיכום - 6 יממות מחזיקים כאן אנשי הקיבוץ את הצבא המצרי. המקום נופל בסופו של דבר, המצרים מנצחים. עם זאת מה שקרה ביד מרדכי חשוב להצלחה במלחמת העצמאות ועיכוב המצרים היה מאוד חשוב לכמה שיותר זמן.

לפני שעלייה לגבעת המיכל ופסל מרדכי אנילביץ', מצד שמאל יש את הדגם של הרכב שלקח את הילדים במבצע תינוק והוציא אותם מכאן, וכן שימש לשימושים של הובלה, גם הוא הגיע בהסכם עם אותו אספן בריטי.

גבעת הבריכה ופסל מרדכי אנילביץ' - באותו לילה של ה-23.5, כשחברי הקיבוץ בדילמה והם מבינים שהם חייבים לנטוש את המקום, יש להם 23 הרוגים. הם לא יודעים מה לעשות עם הגופות. ממש כאן, מתחת לגבעת מיכל המים, היה מקלט ישן מצפון. הם הכניסו את הגופות וכיסו את המקום בתקווה שהמצרים לא ימצאו את הגופות. במזל גדול המצרים פתחו את הפתח, התחילו לזרוק זבל והפכו את הבור לבור אשפה. כך כשחזרו אנשי מרדכי בנובמבר, כעבור כחצי שנה, לאחר נסיגת המצרים, הגופות לא נפגעו, שכן יש תיאורים גם מול המצרים על השחתת גופות.

בשנתי יד מרדכי חזרו הם החליטו לקבור את ההרוגים שלהם בתוך הקיבוץ, זה היה דבר חריג. הם לקחו את גבעת הכורכר הבאה (עזבונו את גבעת הקרב, ירדנו, עלינו על גבעת מגדל המים, ירדנו) ועליה יש את בית העלמין של 1948. קברו שם את 23 ההרוגים שהיו כאן מתחת למדגל, במקלט. הוסיפו עוד 3 מצבות להרוגים שלא נמצאו שאיבדו את דרכם ונרצחו. זה בית עלמין של תש"ח.

לאחר מלחמת לבנון השנייה, 2006, ליד מרדכי היה הרוג, אור שחר ז"ל, הוריו ביקשו ממשרד הביטחון אישור מיוחד לקבור את בנם על הגבעה ליד סבו, שנהרג בכפר על הגנת יד מרדכי. משרד הביטחון הסכים. אחר כך משרד הביטחון הבין שעשה טעות גדולה ויצא בהודעה שזה יהיה הראשון והאחרון שיאשרו דבר כזה. כמובן שאחרי זה היה מבול של בקשות. שכן רוצים לשמור על בתי העלמין של 1948 נפרדים, אתר הנצחה להרוגי 1948, ההגנה על יד מרדכי.

בשנות ה-60 החליט הקיבוץ להקים מוזיאון זיכרון שיהיה קשור לשואה בדרך כזו או אחרת. היו כל מיני רעיונות להקמת המוזיאון של יד מרדכי, בסופו של דבר חברה אליהם דמות מאוד מעניינת – אבא קובנר. אבא קובנר פרטיזן שנלחם בנאצים במלחמת העולם השנייה, כשהגיע לארץ הפך להיות הפוליטרוק של חטיבת גבעתי. הפוליטרוק של חטיבת הפלמ"ח היה בני מרשק.

פוליטרוק הוא מושג שהגיע מהצבא האדום, הצבא הרוסי, מעין קצין חינוך (שונה מקציני החינוך היום) העוסק בהכנסת האידיאולוגיה, שמירה על מוטיבציה, הכנסת הרצון להילחם עד הסוף, וכן הלאה. אבא קובנר עשה את התפקיד הזה במסירות. יש ויכוח אם הוא עשה את זה טוב או לא טוב.

הוא מגיע הנה והוא יהיה זה שיתכנן את המוזיאון. המוזיאון יהיה מוזיאון שואה ייחודי בהיבט שבעצם יתחבר לרעיון של הפסל, נתן רפפורט, שדרש מהקיבוץ להקים כאן את המגדל כדי ליצור דו שיח עם מגדל המים. הרעיון של המוזיאון הוא מעבר משואה לתקומה. כל המוזיאון עוסק בהיבט של גטו ורשה, יש שם דגם של גטו ורשה, יש שם שחזור של הבונקר של גטו ורשה, ואת כל הסיפור של הגטו מהעניינים של מרדכי אנילביץ'. החלק העוסק בשואה במוזיאון עבר שדרוג, יש סרט שאפשר לראות על מרד גטו ורשה.

חלק שני של המוזיאון עוסק במלחמת העצמאות – יש דגם של שולחן גדול שעליו מופיע היישוב יד מרדכי של 1948, עם כל מערך הגדרות. שם קל מאוד להסביר את הטירוף של המצרים בבחירה לתקוף דווקא מדרום, כשרואים שאפשר מכל עבר לחסל את הקיבוץ בקלות רבה יותר. רואים את התנועה של הכוחות המצרים בצורה מובנת יותר. יש במוזיאון תמונות וכלי נשק מ-1948. כך שאפשר לספר גם שם את הסיפור מול הדגמים. יש שם גם דגמים של כפר דרום, נירים, ניצנים וכן הלאה, ואפשר לספר גם את סיפורם במקום. היום דורשים במוזיאון ביקור בהדרכה מקומית בלבד, זה לוקח כשעה וחצי-שעתיים.

קיבוץ מצפה ים על חוף הים בנתניה עלה לקרקע בשנת 1936 על ידי שני גרעיני הכשרה של "השומר הצעיר". חברי הקיבוץ שאפו לעבודת אדמה אולם עמדו לרשותם 16 דונם בלבד, ולכן עסקו בחקלאות ימית ובגידול דבורים ודבש, ענפים חקלאיים שלא זקוקים לשטחי אדמה. הקיבוץ סבל מעוני כה גדול עדי כדי כך שחבריו נאלצו לאכול בשר רק פעם בחודש ואפילו ביצים נחשבו למותרות וההקצבה הייתה חצי ביצה לאדם. בשנת 1943 הודיעו להם שיש אדמות בנגב והקיבוץ עלה לקרקע למקומו הנוכחי. הם התלבטו מה יהיה שמו החדש של הקיבוץ, שכן משהתרחקו מהים שמם הקודם כבר לא מתאים. הקיבוצים באזור נקראו ניר עם וגברעם ולהם הוצע השם "אדיר עם".

בעוד שחברי הקיבוץ מתלבטים האם לאמץ את השם שהוצע להם, פונה אליהם תנועת הקיבוץ הארצי בהצעה נוספת.....

שמו לבזור שבאותה עת מתחוללת באירופה מלחמת העולם השנייה, השמדת היהודים בשיאה ובגטו ורשה עומדים בפני אקציה נוספת. בין כותלי הגטו מתחילות להתקומם תנועות מרי יהודיות במטרה לנסות לפגוע בכוחות הגרמניים ולהתנגד לרוע הגזרה הצפויה להם. אחת הדמויות הבולטות בין מנהיגי המרד הינו מרדכי אנילביץ'.

מרדכי אנילביץ' הצטרף לתנועת השומר הצעיר כבר בהיותו בן 16, והיה בהמשך לאחד מראשיה. בינואר 1940 הפך מנהיג תנועתו במחלתו. הוא עסק בהדרכת בני נוער, הוצאת עיתונות מחתרתית, הפקת כינוסים וסמינרים. משהתרבו הסימנים לכוונת הגרמנים להשמיד את תושבי הגטו, החל לפעול לארגון התקוממות מזוינת, בניגוד לעמדת היודנרט. הוא התחיל בארגון הגנה

עצמית בגטו ורשה ועמד בראש "הארגון היהודי הלוחם" (איי"ל, ŻOB).

ב-18 בינואר 1943 בעת "אקציה" בגטו, פתח מרדכי עם לוחמים נוספים בהתנגדות מזוינת, נגד השומרים הגרמנים. הוא היה היחיד מקבוצתו שניצל. ההתקוממות נחלה הצלחה, והגרמנים נסוגו למשך שלושה חודשים. בזמן זה עסקו תושבי הגטו בהנהגת אנילביץ' וחבריו בראשות המרד בהתבצרות והתחמשות.

ב-19 באפריל 1943 פרץ מרד גטו ורשה. בימי הקרב הראשוניים פיקד מרדכי על הלוחמים ובתחילה זכו המורדים בהצלחה, אך משהחלו הגרמנים לשרוף בשיטתיות את שטח הגטו, עלה בידם להכניע את ההתקוממות.

ב-8 במאי נחשף הבונקר של הנהגת המרד ברחוב מילא 18, שבו נמצא אנילביץ'. המקום הוקף באנשי צבא גרמנים, וגזי הוזרם לתוכו. רוב הלוחמים בבונקר נהרגו, ביניהם אנילביץ'. רבים מהם בחרו ליטול את נפשם בידם, יש הטוענים כי אנילביץ' היה אחד מהם.

במכתבו האחרון ליצחק (אנטק) צוקרמן, חבר המטה ששהה בצד הארי, כתב מרדכי: "נפל דבר שהוא למעלה מחלומותינו הנועזים ביותר. הגרמנים ברחו פעמיים מן הגטו... לא אוכל לתאר לפניך את התנאים בהם חיים היהודים. רק יחיד סגולה יחזיקו מעמד, כל השאר ייספו, במוקדם או במאוחר. הגורל נחרץ... חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בגטו בכל גדולה ותפארתה".

באותה עת מתחילות להגיע ידיעות על מרד גטו ורשה, שהיה ההתקוממות הראשונה והגדולה ביותר של היהודים באירופה. הידיעות על המרד יצרו ביישוב ובעיקר בקרב חניכי תנועות הנוער, תחושה של זקיפת קומה.

הקיבוץ החדש ששמו טרם נבחר היה לראשון קיבוצי השומר הצעיר שהוקם לאחר פרוץ המרד, ותנועת הקיבוץ הארצי פנתה לחבריו בבקשה שיקראו לו על שם מרדכי אנילביץ', מפקד המרד וחבר התנועה. החברים שקלו בכובד ראש את הבקשה והתלבטו האם הם ראויים לשם זה.

בתום דיונים ארוכים החליטו חברי הקיבוץ לקבל על עצמם את השם: "היו בינינו שחשבו, שמא אין אנו ראויים לשאת את השם הגדול הזה, שמא יש בכך מן ההתנשאות. מאחר שנפלה ההכרעה ואימצנו לנו את השם "יד מרדכי", ידענו מה גודל האחריות שנטלנו על עצמנו במעשה זה... ידענו כי שם זה מחייב אותנו גם בחיי היום יום שלנו, ביצירה ובשמירה על ערכי יסוד וגם לעמידה במבחן ההגנה ממש בבוא המועד".

הנהגת היישוב ובן-גוריון בראשה, קשרו קשר ישיר בין הלחימה בגטו לבין העמידה על 'הזכות למולדת'. התפישה כי עצם קיומה של מדינת ישראל הוא בבחינת פיצוי וכפרה לרצח מיליונים מבני העם היהודי בגולה, מוצאה באותם הימים. בתהליך ניכוס המרד והלאמתו טושטשו חילוקי הדעות האידאולוגיים בין המורדים, הוקתה אכזבתם מן העולם בכלל ומן היישוב בפרט על ששכחו אותם ובעיקר הודחקה העובדה שהמרד הסתיים באורח טרגי – בהתאבדות קולקטיבית של אחרוני המורדים, וביניהם ככל הנראה מרדכי אנילביץ'.

סיפור המרד שולב כמרכיב בנרטיב הציוני, כפרק גאה של ניצחון על אף שהלחימה הייתה חסרת סיכוי.

במלחמת העצמאות התחולל ביד מרדכי אחד הקרבות הקשים, אשר במהלכו תקפו המצרים את הקיבוץ, המגנים לא הצליחו להדפם והיישוב נפל. לאחר מפלת המצרים בנובמבר 1948, שב והוקם הקיבוץ באותו המקום. עם חזרתם הופתעו חברי הקיבוץ לגלות שמגדל המים שעל הגבעה במרכז הקיבוץ עדיין עומד על תילו, והתחושה הייתה שהמגדל שמר על הקיבוץ בגלות. כאילו חיכה לבואם. באחד הלילות מספר חודשים לאחר המלחמה גשם חזק שטף את הקיבוץ, ורוחות חזקות נשבו ומגדל המים התמוטט, היה זה סימן עבור חברי הקיבוץ שמעתה עליהם להמשיך לשמור עליו.

מגדל המים ההרוס נותר במקומו על הגבעה. בשנת 1951 הגיע הפסל נתן רפפורט לקיבוץ ומצא את אותה גבעה עליה מגדל המים ההרוס כמקום המתאים ביותר להציב את פסלו של מרדכי אנילביץ'.

להנצחה המשותפת נודע תפקיד מרכזי בגיבוש ההיגיון של הכוח הישראלי, משמעותו והצדקתו: 'מאין בא העם הזה אל כוחו', שואל המשורר חיים גורי ועונה: '[...] הושמדו שם אלה אשר לא היתה להם ארץ ואשר איש לא רצה בחייהם. [...] רשמו לפניכם את הלקח הזה! כל העבר אינו אלא הווה וביניכם לבין כיליונכם רק החרב אשר בידכם. [...] גם אתם באים מן האפר, אתם שיש לכם ארץ תחת כפות רגליכם'.

הפסל הגדול עומד על תל אבנים ומתאר גבר צעיר וחסון, זקוף קומה, לבוש ונעול כקיבוצניק טיפוסי. הדמות ניצבת בפניסוק קל, פלג גופה העליון מופנה מעט לאחור וידה הימנית אוחזת ברימון. פניה מביטות בנחישות קדימה, חזה השרירי נחשף מבעד לחולצתה הפתוחה ומובלט על-ידי רצועה ששימשה כנראה לנשיאת נשק,

התלויה באלכסון על חזה. על לוח אבן לרגלי הפסל כתובים דבריו של אנילביץ': 'שאיפת חיי האחרונה נתמלאה, ההגנה העצמית היתה לעובדה... אשרי וטוב לי, שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגיטו. 23.4.1943.'

רפפורט קישר בשני אופנים בין מעשי הגבורה של ההתקוממות בגטו ורשה לבין חברי הקיבוץ שלחמו נגד הצבא המצרי:

א. בתארו את מרדכי אנילביץ', שהיה בחור צנום, כבחור חסון הלבוש בגדי קיבוצניק.
ב. בהעמידו את הפסל על רקע מגדל המים המפוצץ של הקיבוץ, זכר לקרבות מלחמת העצמאות.
דו-**שיח משמעותי** מתנהל בין מגדל המים לבין הפסל. הנטייה האלכסונית של מגדל המים המפוצץ, חשוף הברזלים, והנטייה המנוגדת של דמותו האיתנה, חשופת החזה והשרירית של מרדכי אנילביץ', יוצרות תחושה של דמות אדירת ממדים ובעלת עוצמה רבה. יתרה מזאת, המתואר באנדרטה מציג היפוך יוצרות מבחינה כרונולוגית. דמותו של אנילביץ' המייצג את השואה והתגברות מוצבת בקדמת האנדרטה, לפני מגדל המים המפוצץ שמייצג את לוחמי יד מרדכי. 'האמירה' המתקבלת כתוצאה מכך מצביעה על המשמעות והחשיבות שנודעה לחימת לוחמי מרד גטו ורשה עבור לוחמי יד מרדכי.
הדבר בוטא על-ידי גרשון גבעוני, חבר קיבוץ יד מרדכי, בעת גילוי המצבה:
"הדמות היצוקה בארד מדברת בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים. היא באה לבטא החלטה נחושה של עלם ההולך לקרב אחרון מתוך הכרה, כי זו הדרך ואחרת איננה. קווי הפנים הבולטים, המבט החריף, היד הקמוצה המחזיקה את הרימון היחידי וכל עצם העמידה של הצעיר מעוררים בך את הביטחון כי יכול יוכל לכל אויב."

ליצירת פסלו של אנילביץ' שאב רפפורט השראה מפסלו של מיכאלאנג'לו, דוד, משנת 1501-1504. הגוף השרירי, עמידת הפסיעה, הטיית הראש, תווי הפנים והשיער דומים. הבחירה לתאר את אנילביץ' כידודי לא הייתה סתמית. דוד הוא סמל תנ"כי בהיסטוריה היהודית לחלש וחסר סיכוי, שעמד נגד הגדול והחזק, וניצח אותו (שמואל א יז מט-נ).

'הגעתי למסקנה שהידימוי הטוב ביותר שיכולתי למצוא היה דוד', אמר רפפורט. כשם שדוד הנער התמודד נגד גלית הענק וניצח אותו, כך גם אנילביץ' התקומם בראש לוחמיו נגד הכובש הנאצי, וכך גם חברי קיבוץ יד מרדכי עמדו בגבורה נגד הפולש המצרי. בכך קשר רפפורט את כל האירועים הללו אל ההמשכיות הלאומית של עם ישראל, המלווה במאבק על קיומו ולחימה אמיצה, כמעט חסרת סיכוי, נגד הבאים להשמידו.
על אף שסיוס שני האירועים, מלחמת דוד בגלית ומרד גטו ורשה, אינו זהה, רפפורט עשה 'תיקון' לסיפור מרד גטו ורשה, בעצם ההשוואה ביניהם. האמירה האמנותית, המדגישה את ההרס של מגדל המים המפוצץ לעומת הדמות המושלמת של אנילביץ', מעצימה את הקרבות בגטו לעומת הלחימה ביד מרדכי. יתר על כן, העמדת דמותו לפני מגדל המים, חותרת להציגו כאילו הוא חלק מן הלוחמים הישראלים. ואכן, פסל זה נתפס בעליל כהנצחת לוחמי יד מרדכי והוא מופיע ככזה בספרות המחקר העוסקת בהנצחת הנופלים במערכות ישראל.

סוף הדרכת עמיתים

רפפורט עבר לגור בקיבוץ ב-1950 עם המשפחה. כששאלו אותו מי היה הדגם שלו הוא אומר שלא היה אדם אחד, הוא לקח את היד מדמות אחת, מאנשים שהוא פגש. אחרי זה היו המון אנשים שאמרו שהם היו הדוגמנים שלו. יכול להיות שדוד היה ההשראה שלו.

רפפורט הדגיש את זה שהפסל לא בעמידה נכונה כדי לזרוק, שכן לא התכוון לזרוק, להיפך, הוא בא לחיות, לא להילחם, להקים את המשפחה, כדי לנטוע ולגדל. אבל אם יצטרך יש לו נשק ביד.

בנובמבר 1949 כשאנשי הקיבוץ חזרו ליד מרדכי מגדל המים עמד, המצרים שמו עליו דגל. הם מספרים שכעבור כמה חודשים הם שמעו פיצוץ גדול ומגדל המים קרס. האמיר פארוק עבר בין היישובים הכבושים ועשה סרט, עבר גם במקום והצטלם ליד המגדל.

אנטק, יצחק צוקרמן היה חבר טוב של מרדכי אנילביץ', הם התכתבו גם בזמן שהוא היה בגטו. במשפט אייכמן, אנטק מצטט ממכתבו של מרדכי אנילביץ' כמה דברים. אחד הדברים שהוא אומר - "שלוש יצחק. אינני יודע על מה לכתוב לך. ותר נא הפעם על פרטים אישיים. אין פני אלא ביטוי אחד לציין את הרגשתי והרגשתי חברי. נפל דבר שהוא למעלה מחלומותינו הנועזים ביותר: הגרמנים ברחו מן הגיטו. פלוגה אחת שלנו החזיקה מעמד 40 דקה והשנייה - למעלה משש שעות. מוקש שהוטמן בשטח המברשתנים (בתי החרושת למברשות) התפוצץ. מצדנו לא נפל עד עתה אלא קרבן אחד בלבד: יחיאל, נפל כחייל-גבור על יד מכונת היריה....."

איני יודע מה אוסיף ואכתוב לך. מתאר אני לעצמי, ששאלה רודפת שאלה, אולם הפעם הסתפק נא בכך. היה שלום, יקירי. אולי עוד נתראה. העיקר: חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בכל גדולתה ותפארתה. מרדכי."

על לוח אבן לרגלי הפסל כתובים דבריו של אנילביץ': 'שאיפת חיי האחרונה נתמלאה, ההגנה העצמית הייתה לעובדה... אשרי וטוב לי, שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגיטו. 23.4.1943.'

נסיעה למצודת יואב

עוברים בצומת גבעתי, ע"ש חטיבת גבעתי. משמאל גבעת ארנון. 'משלטי הצומת', זה מושג, 'משלטי חוליקאת', כאוכבה, ברייר, על כל המשלטים האלה, גבעות הכורכר המעוגלות, על כל אחת מהן נערכו מהקרבות העקובים מדם של מלחמת העצמאות. משמאל רואים עמודי חשמל, אחד מהם כחול, זוהי גבעת תום ותומר. אפשר לדבר על גבעת תום ותומר מהכביש אם לא נכנסים עליה. אפשר לראות את בתי קיבוץ נגבה ומגדל המים. ליד הכביש רואים את משטרת עיראק סווידאן, כולה מחוררת.

משמאל הבתים של קריית גת, מעבר ליישוב כוכב, מרחב כיש פלוגיה. היישוב יד נתן משמאל, היה בכפר הערבי בית עפה של 1948.

היכרות עם אתר תיירותי שנמצא במקום - חמי יואב בקידוחים בשנות ה-50 וה-60 לחיפושי נפט במרחב, שבכמה מקומות כן נתגלו סימני נפט, אזור חלץ (כ-10 ק"מ דרומה). בקידוח במקום יצאו מים חמים, 38-39 מעלות, מים טיפה מליחים אבל עדיין טובים לחקלאות ואכן השתמשו בהם. בשלב מסוים הבריק רעיון, שכן אם יש מים עם מינרלים אפשר לעשות אתר תיירותי, וכך היה.

הקימו כאן מתחם שסובל מעליות וירידות באיכות שלו. לפעמים מאוד נעים ומטופח ולפעמים מאוד מוזנח, ולכן כדאי לברר לפני מה קורה (זה תלוי הנהלה), זה בעיה שמוכרת באתרי תיירות שונים ברחבי הארץ. יש במתחם חדרי אוכל. אפשר לבלות במתחם יום שלם אם רוצים. בסיוור בשרון ראינו שגם בגעש יש חמי געש, אתר תיירות דומה. כדאי לשלב לקבוצות אטרקציות במהלך היום.

האנדרטה של החייל המצרי – יש שני אתרים בארץ להנצחת החייל האלמוני המצרי. במתחם ליד חמי יואב והשני באשדוד, ליד עד הלום.

אנחנו במרחב שהמצרים חותכים מסדרון בין מגדל לעיראק סווידאן, המשטרה משמאל, לפלוגיה, היישוב הגדול בצומת פלוגות שהוא בעצם איזושהו תרגום לפלוגיה, ולמתחמים של עיראק אל מנשייה, בית גוברין עד חברון. אפשר לראות מימין את הבתים הגבוהים של קריית גת. הבתים הקרובים זה יד נתן.

היו פה כמה כפרים ערביים מאוד אכזריים ובעייתיים – כרתיה (קצת יותר קרוב לפלוגות), בית עפה, איבדיס, סדרה של כפרים במרחב שהיוו צרה גדולה במערכה במלחמת העצמאות. 'המפלצת על הגבעה' כך נקראה על ידי הלוחמים ב-1948 אותה משטרה שנקראת עיראק סווידאן. משטרות בסגנון בריטי, הטיגארט, שהוקמו ברחבי הארץ. עיראק סווידאן זה הסלע השחור.

מצודת יואב

הדרכת עמיתים - מצודת יואב

3 פעמים מנסים לכבוש את מצודת ישע עד שמצליחים, זה מראה על חשיבות האסטרטגית של המקום. את מצודת יואב מנסים 7 פעמים עד שבפעם ה-8 מצליחים.

החשיבות, אסטרטגית, אבל מדוע לא מצליחים 7 פעמים? מדוע כן מצליחים בפעם ה-8? המרד הערבי הגדול 1936-39 הבריטים בבעיה מול ההמון הערבי. צארלס טיגראט קצין בריטי מובא לא"י מכלכותא שבהודו כדי לייעץ איך להתגונן מול הערבים. טיגארט מציע את שיטת ההגנה של מצודות שמתחילות בצפון, 8 מצודות, והרעיון הזה נמשך גם אחרי המרד לכל א"י. המצודות הוקמו במקומות אסטרטגיים כדי שהבריטים יוכלו לשלוט מהם על הדרכים, ועל מרכזי אוכלוסייה ערבית בעיקר. **גם מצודת יואב** נבנתה על הדרך הראשית של מגדל-בית גוברין ממערב למזרח ומעל צומת גבעתי שהיתה על הדרך מצפון לדרום.

13.5.48 הבריטים עוזבים את המצודה ומעבירים אותה לערביי הישוב הסמוך עארק סוואידן לפי הכלל שמה שנמצא בשטח ערבי ניתן לערבים, ומייד משתלטים עליה הכוחות המצריים שהיו באזור.

כבר באותו שבוע תנסה חטיבת גבעתי לכבוש את המצודה וכך במשך כחצי שנה 7 פעמים ללא הצלחה. **במבצע יואב** שמתחיל ב-15.10.48 ומטרתו לכבוש את הנגב, מגיע גם יצחק שדה כמפקד חטיבה 8, הוא לא נדרש לכבוש את המצודה אבל העניין מטריד אותו ולכן הוא יושב מידי ערב על מפות האזור כדי לבדוק איך ניתן לכבוש את המצודה, כשעבר על הניסיונות הקודמים לכיבוש, הבין שאפשר ע"י שינויים קטנים, כמו זמן התקיפה, כיוון, שעה וכח אש מספיק חזק, כדי לכבוש את המצודה. עם ממצאים אלה הלך אל יגאל אלון שהיה מפקד הגיזרה וקיבל את אישורו.

הרעיון היה לשנות כיוון תקיפה מדרום מזרח, שם היה הכוחות המצרים בכפר ערק סוואידן לצפון מערב ובכך תחצוץ המצודה בין הכוחות המצריים לבין כוחותינו.

כמו כן אין סיבה, טוען יצחק שדה, לנסות להפתיע בלילה את המצרים, המצודה קטנה ובה 200 חיילים מוכנים. שעת התקיפה תהייה 14.00 השמש תהייה בעיניי המגינים ובגב התוקפים.

התקיפה תחל במכת אש חזקה מכל הכלים האפשריים כך במשך שעתיים, ולאחר מיכן יהיה נסיון הפריצה ע"י הנחת מטען בקיר המערבי ופתיחת פתח לכניסת כוחותינו.

התוכנית עבדה בדיוק כמו שתוכנן, מכת האש היתה חזקה, המצרים נכנסו להלם, ולאחר שנפתח הפתח בקיר, הכוחות פרצו פנימה אבל לא היה צורך להילחם, המצרים נכנעו ויצאו עם ידיים מורמות.

בכיבוש לא נהרג אף חייל, אבל נהרגו 6 חיילים ליד עארק מנשייה שהיו חלק מהמבצע ומטרתם היה לעצור כל ניסיון תגבורת מצרית מצד מזרח.

מצודת יואב ע"ש של יצחק דובנו שהיה המפקד הצבאי של נגבה ונהרג באחת ההפגזות המצרים על נגבה ב-48 מאי

היום משמשת המצודה כמוזיאון ומקום הטכסים הרשמי של חטיבת גבעתי.

סוף ההדרכה עמיתים

רק בניסיון השמיני הצליחו לכבוש את המפלצת על הגבעה, כך קראו לה לוחמי גבעתי – משטרת עיראק סווידאן. 45 לוחמים נהרגו כאן על המצודה ולא הצליחו לכבוש אותה. תקלות על גבי תקלות.

שני גיבורי ישראל נולדו באותם ניסיונות לכבוש את המצודה, 2 מתוך 12 גיבורי ישראל - סימן טוב גנה ובן ציון לייטנר.

ב-12.5 הבריטים עוזבים, נותנים את המקום לאחים המוסלמים, וכבר באותו יום היה ניסיון של גבעתי לכבוש את המצודה. הוא ייכשל כי זה יהיה פרטצ'. ינסו שוב במהלך חודשים יוני, יולי, אוגוסט וספטמבר.

בניסיון השישי, כשיגיעו למצודה, הם שמים לב שבכל פעם שהם מגיעים המצרים מצליחים להקיף את המצודה בעוד ועוד גדרות.

כדי לפרוץ את הגדרות הם משתמשים בבונגלור, מטען חבלה לפריצת גדרות תיל. ובאמת, בניסיון השישי, מצליחים הכוחות להניח בונגלורים, לחתוך את כל הגדרות תחת אש תופת. החבלנים מצליחים להגיע לדלת במצודה, פורצים אותה, נכנס פרץ חורשתי ועושה סימן 'אחרי'. הוא נכנס לתוך המבנה ומתחיל לטהר אותו.

מתחיל לטהר את הקומה הראשונה. בשלב מסוים הוא חוטף כדור ממקלע כבד אנטי אווירי, ויקרס, ונפצע. כשהוא רוצה לעלות לקומה השנייה הוא רואה שהוא נכנס לבד. הוא מנסה לצאת. יש לו קשיים, הוא נפגע גם מאש כוחותינו. הוא יוצא מהמצודה והיא לא נכבשת.

בשלב הבא, לפני שהוא נכנס, היה אירוע של בונקר שלא אפשר לכוחות החבלניים להיכנס לתוך המבנה. עמד בונקר וירה אש תופת. בן ציון לייטנר פרש על דעת עצמו, החליט לקום ולרוץ לתוך האש, לבונקר, הוא חיבר כמה רימונים יחד, השחיל לתוך הבונקר וחסל את האש. כשהוא עשה את זה הוא אפשר לכוחות החבלניים

לגשת לדלת שפרץ חורשתי פרץ דרכה. בן ציון לייטנר קיבל את אות הגבורה על המעשה שלו, הוא נפצע. פרץ חורשתי שטיהר את כל הקומה התחתונה לא קיבל את אות גיבור ישראל.

בניסיון השביעי מחליטים לעשות דבר אחר. מחליטים להביא זחל"מ עמוס בחומרי נפץ, לקרב אותו כמה שאפשר לקיר, לפוצץ אותו על הקיר כדי שזה יתמוטט ואפשר יהיה לחדור פנימה. יוסף עדוי, הנהג, שיצחק שדה היה קורא לו 'הגיבור של תימן', מספרים שכשהוא התחיל להתקרב למצודה עם הנגמ"ש כל האש הייתה ממוקדת בו. החבלן כל הזמן בכה שיש לו ילדים ואישה. בשלב מסוים הוא הוציא אותו מהאוטו ועלה שמעון דמת, תימני נוסף. שני התימנים האלה נוסעים למצודה, אש תופת. הוא מבין שהוא לא יכול ונעצר במרחק מהקיר, שכן מבין שאינו יכול להתקרב יותר. הוא מפעיל את המטען ובורח. מפגיעה דמתי עף באוויר ונופל בתעלה ליד הכביש, שכבר שוכבים שם חבריה. גם עדוי עף מהפיצוצים. שניהם מאבדים את ההכרה אבל למזלם יש מי שיטפל בהם והם שורדים את ההתקפה. הפיצוץ שרט קלות את הבטון אך לא פרץ את הקיר. אבל הוא עשה דבר אחר – הוא ניקה את כל הגדרות. אולם אז כבר היה אור וירדו מזה.

יצחק שדה, הוא זה שייצר ויצר את אותה חטיבה 8, חטיבת השריון הראשונה של צה"ל, דמות חשובה, מפקד הפלמ"ח, עשה והקים. כמובן הוא היה צריך להיות הרמטכ"ל, רגע לפני שצריך לקבוע מי יהיה הרמטכ"ל בן גוריון מזיז אותו הצידה ומחזיר את יעקב דורי מארה"ב, שהיה רמטכ"ל לפניו, ומחזיר אותו להיות רמטכ"ל. רוב הסיכויים שזה קרה מסיבות פולטיות כאלה ואחרות, יצחק שדה אמר כמה דברים שלא היו צריכים להיאמר ונדחק הצידה.

יצחק שדה יהפוך להיות מפקד חטיבה 8, החטיבה הממוכנת, השריון של צה"ל. הוא יהיה תחת התלמיד שלו מפקדו יהיה יגאל אלון, והוא יחליט לתקוף ביום. היה לו חייל בשם דן קסלר. דן קסלר נלחם במלחמת העולם השנייה ואמר לו שיש לו תחמושת של גז מדמיע והוא יכול בכינון ישיר להשחיל את הגז דרך החלונות. יצחק שדה הסכים לנסות.

צריך לזכור בה-9.11.1948 זה לא כל התאריכים שאחרים שלפני, שיש מטוסי הפצצה. פה המצרים הצליחו להפיל מטוס. מפצצים את זה עם מטוסים, תותחים וטנקים. יש פה ציוד כבד שזה עולם אחר לעומת מה שהיה. יצחק שדה מתקדם. קודם כל הוא קובע חסימה. הוא שולח קבוצה לחסימה לבית עפה לחסום כל כוח שיבוא לעזור מפלוגיה, שכס היה המרכז.

כמה פגזים משחילים את המצודה ותוך פרק קצר החיילים המצרים רצים החוצה, נכנעים מיד. הם מספרים שהגז הדהים אותם והם לא ידעו איך להתמודד איתו. בתוך המוזיאון יש תמונות של השבויים, אפשר לראות את העיניים שלהם נפוח מהגז.

המצודה נפלה כמעט ללא קרב, אף אחד לא נהרג או נפצע, הייתה פה כניעה כמעט מיידי. הצרה הייתה בחסימה. בחסימה הגיע כוח מצרי גדול, תקף אותם עם נשק אנטי-טנקי. הכלי המשוריין שסימן טוב גנה הפעיל נפגע, היו לו כמה הרוגים בתוך הכלי. הוא מזעיק עזרה ואומרים לו שאי אפשר לעזור לו כרגע, שיחזיק מעמד עד הבוקר. מדובר על שעות.

הוא מטפל בפצועים, הוא מטפל בעצמו, שכן הרגליים שלו נפגעו והוא לא יכול לזוז. הוא יורה באותו זמן על המצרים והוא מחזיק מעמד עד הבוקר שבו הוא מחולץ. על המעשים שלו באירוע הזה הוא מקבל את אות גיבור ישראל. סימן טוב גנה אחר כך בנה עסק של איסוף תחמושת ישנה מצה"ל ומתכות. כמה שנים לאחר מכן הוא לקח נפל שהתפוצץ והרג אותו.

יצחק שדה על המקום נתן את כל הקרדיט לחטיבת גבעתי וחטיבת נגב שהם היו הכוחות העיקריים שנלחמו, בעיקר גבעתי, ושילמו כאן מחיר כבד של דמים. סימן טוב גנה והחבריה שנפגעו הם מגדוד 89, מהחטיבה שלו, אבל המחיר שהם שילמו קטן היה אחר, לכן הוא נתן את הקרדיט להם. ההתקפות היו בלילה. משום שלא היה את האמצעים שהיו ליצחק שדה. יצחק שדה באמת כאן הביא את היכולות שלו. גם הרעיון שלו לשים את השמש בעיניים. הכל חבר יחד להצלחה.

יצחק שדה היה יועץ אישי של בן גוריון. לא משנה שהוא לא הקשיב לו. לפני המלחמה היו להנהגה כל מיני רעיונות איך צריך לפעול, צריך סבלנות ולא ישר להיות תוקפניים. יצחק שדה יצא בכמה הצהרות בעייתיות שבגדול הוא קורא תיגר על ההנהגה – שהוא לא יקשיב להם אם יגידו לו לעשות ככה או אחרת. הוא גם לא היה במפלגה הנכונה. בן גוריון אחר כך ידלל, ירחיק, את האנשים שהוא חושש מהם, שהם לא במפלגה שלו ויכולים להפריע לו להתחבר עם הדתיים או כוחות אחרים כדי ליצור ממשלה. המלחמה מתחילה ובשלב מסוים הוא ממנה אותו לפקד על אותה חטיבה ולהקים את המערך המשוריין של צה"ל. הוא יהיה האבא של החטיבה המשוריית הראשונה. יצחק שדה נולד ב-1890, כלומר שהיה בן 58 במלחמה, זקן במושגים של אז. **שמעון קוך אבידן** – היה מהראשונים בפלמ"ח, כבר בקורס המ"מים הראשון, קורס הקצינים הראשון. אחד מהמפקדים הבכירים בפלמ"ח, גם הוא היה סוג של זקן. הוא הקים את המחלקה הגרמנית בפלמ"ח במשמר העמק, יחידה שהתכוננה לבואם של הגרמנים אם לא יצליחו לעצור אותם לפני. לימים ימנה אותו בן גוריון ראשית כמפקד מבצע נחשון, ובשלב מאוחר יותר הוא ימנה אותו כמפקד חטיבת גבעתי. גם פה חשבו שדווקא יצחק שדה יהיה המפקד. אבל בסופו של דוד בן גוריון ימנה את גלוברמן שנהרג כעבור יום או יומיים, ובסופו של דבר מקבל את המינוי לחטיבה החדשה שמעון קוך אבידן, לימים אבידן.

שמעון אבידן, הכינוי המחתרתי שלו היה גבעתי, ולכן החטיבה נקראת גבעתי על שמו. שמעון אבידן היה אחראי על מרחב עצום. החטיבה שלו הייתה אחראית על אזור מתל אביב, מיפו, יזור, ועד אזור שער הגיא, ועד הכביש שלידינו. כולל מחולון של היום ועד אשקלון. כל המרחב שמצפון לכביש 35, כביש אשקלון – קריית גת או פלוגיה – בית גוברין – שטח עצום שהיה באחריותו.

נמצאים בסופו של דבר בקוץ שישב שישבן של חטיבת גבעתי במשך כל המלחמה והיה סוג של טראומה לחטיבה. בסופו של דבר זה רק סוג של צדק פואטי שהמפלצת הגבעה, מצודת עיראק סווידאן, תשנה את שמה למצודת יואב ע"ש יצחק דובנו היועץ של הפלמ"ח (יואב היה הכינוי המחתרתי שלו), שהיה איש הביטחון של נגבה ונהרג שם בהפצצה של מטוס. לכן המצודה נקראת על שמו – מצודת יואב. גם מבצע יואב ישונה על ידי יגאל אלון. בהתחלה הוא נקרא מבצע עשר המכות.

שמעון קוך אבידן היה מפקד החטיבה. אבל חטיבת גבעתי תקים כאן את המוזיאון שלה. 1985 מקימים מחדש את גבעתי, מיד אחרי מלחמת לבנון הראשונה, היא הופכת להיות חטיבה לוחמת עם מורשת קרב. הרמטכ"ל נותן להם את הכומתה הסגולה, זהו המוזיאון המרכזי של החטיבה. יש במקום סרט שאפשר לראות על החטיבה, יש צורך בתיאום. יש מוזיאון בעייתי, ארכאי מאוד. התמונות דהויות לגמרי, המצב של המוזיאון לא כל כך טוב, אבל זה מה יש. אנקדוטה - כשיצחק שדה מפגיז עם הפגזים, מצליח חבלן מגדוד 89 בשם יעקב גרנק, המכונה דב הבלונדיני, שנהרג בניצנה. דב הבלונדיני היה הלח"י וגם מפקד פלוגה בגדוד 89. אפשר לראות על הקיר כתם שחור, הוא הצמיד שם מטענים, הצליח לפרוץ את הפרצה. כשזה וההפצצה היו יחד, אז היה שינוי במצב. **בתוך המוזיאון** – רואים מפה של המרחב. אפשר לראות את תל אביב בנקודה אדומה גבוהה, ואת הנקודה האדומה הנמוכה ביותר, אלו משלטי חוליקאת. צריך לתת קרדיט גם לחטיבת הנגב, שלחמה במרחבים האלה, מדרום לקו הזה, ולפעמים הייתה מעורבת גם בניסיונות לכבוש את המפלצת על הגבעה. במרחב הזה – כפר אוריה, אזור לטרון, עמק האלה, בית גוברין, מרחב עצום שהכל תחת שליטתו. חטיבת גבעתי ספגה 680 הרוגים בתוך כ-2500 איש. גם על אנדרטאות בדרך אפשר לראות את הכיתוב הזה – 'ההולך בלכתך נגבה, הרכן ראשך, אתה דורך בעקבותינו'. זה כתובת שמופיעה בלא מעט מקומות.

נסיעה לנגבה

האתר הזה זה אחד משני אתרים היחידים שיש היום לחטיבות מלחמת העצמאות (12 חטיבות). אמנם הוא אתר מוזנח ולא חדש, אבל הוא עדיין מרכזי וגדול עם הרבה חומר. נוסף לו חטיבת גולני, בצומת גולני. יתר החטיבות האחרות לא מונצחות היום באתרי הנצחה חטיבתיים. הרעיון של משרד הביטחון היה בזמנו להקים אתר מרכזי שיהיה שיכלול את כל הסיפור, הרעיון הזה נפל. בעצם מדובר בכספים די פרטיים שיוצאי החטיבות מארגנים מכל מיני תורמים ובהשתתפות של משרד הביטחון. אבל לא מוצאים אתרים כאלה לחטיבות אחרות של מלחמת העצמאות. **תיקון** – שימו לב!! – בן ציון לייטנר מפוצץ את הבונקר בפריצה ה-6. אבל כבר מאוחר, האור עולה ולא מצליחים לכבוש את המצודה. בניסיון ה-7 עדוי ודמתי מפוצצים את הנגמ"ש רחוק מהקיר. הוא פותח את כל חמשת הגדרות, אז החבלנים מתקרבים לקיר, פותחים דלת, ופרץ חורשתי, לשעבר שיינוולד, פורץ לתוך הבית ומגלה שהוא לבד והכל נכשל. אם היו נכנסים איתו חיילים אולי היו מטהרים את המבנה וכובשים אותו. אפשר לראות את גבעת איבדיס, כל גבעה כזו היא חשובה מאוד, קרבות עזים נערכו על הגבעות. אפשר לראות את תל צפית, לידו את תחנת החשמל ואת קיבוץ כפר מנחם.

קיבוץ נגבה

"עני עירך קודמים" כנראה היה מן סוג של מוטו של נגבה, שכן נגבה באמת לא סבלה מחוסר תחמושת, היא לא סבלה מחוסר אמצעים למיגון. חלק גדול מחברי נגבה עבדו בתע"ש והביאו, השאילו לטווח בלתי מוגבל, כל מיני אמצעים. כשמשוויים את במצב של נגבה ליד מרדכי זה עולם אחר. לכל אחד היה נשק, הייתה תחמושת יחסית זמינה ובשפע, היו להם מרגמות וכלים קצת יותר כבדים, ברנים, תת מקלע, כמה פיאטים. את כל הקיבוץ הם הקיפו כיעד מבוצר כמו בספרים. איש הביטחון שלהם היה יצחק דובנו שכינויו המחתרתי היה יואב והוא ארגן אותם. עם כל האמצעים הנהדרים האלה, עדיין מדובר על קיבוץ במצב נחות בהרבה מהכוח שעומד לתקוף אותו.

כבר ב-2 ביוני המצרים מחליטים לחסל את הקיבוץ. שוב, הם עובדים לפי הספר, כמו שהם למדו באקדמיה הבריטית. הם מורידים על הקיבוץ כ-4000 פגזים – מטוסים מפציצים, תותחים מפגזים, טנקים יורים, כל הכלים יורים ומפילים על הקיבוץ כמות מדהימה של תחמושת. חברי נגבה מסתתרים בתוך התעלות, הקיבוץ נהרס טוטאלית. גם אלה שמסתתרים בתוך התעלות נפגעים מדי פעם. כבר בהתקפה הראשונה היו 19 הרוגים לנגבה. הם רואים את הטנקים מתקרבים. הם רואים את הסיוט הזה והם נלחמים פה בקושי רב, אבל יש להם מזל גדול. לגבעה ממול, באיבדיס, מגיעים יחידה של שועלי שמשון, יחידה בתוך גבעתי ששמעה על חיות הנגב. חיות הנגב הייתה קבוצה בתוך פלמ"ח נגב שהייתה מן יחידת סיור עם גיפים והיו לה כל מיני תפקידים. התפקיד הרשמי הראשון שלה היה לשמור על קו צינור המים בנגב. לימים, גם בגלל שהם לא התרחצו כל כך הרבה נתנו להם את הכינוי חיות הנגב. הייתה קנאה גדולה, החבר'ה פה גם רצו יחידה כזו, נסעו לת"א ועם צווים של המח"ט הם חיילו גיפים והביאו אותם למרחב. אבא קובנר היה זה שחיבר את השם לקבוצה וקרא לה שועלי שמשון, על אותו סיפור מקראי שתופס שמשון 300 שועלים, קושר את הזנבות שלהם, מבעיר, וכך שדות פלשת, שדות אשקלון נשרפים.

הם מסתובבים, עושים את התפקידים שלהם, מגיעים לחטיבה ושמעון אבידן אומר להם שבנגבה מותקפת, ושילכו לראות אם הם יכולים לעזור. הם עולים על הגבעה ומספרים שהם דבר ראשון מסדרים את הגיפים ואת המרגמות שהיו להם. עוד לפני שהם מבינים צולל עליהם מטוס ומוריד על הגבעה כמות תחמושת אדירה. הם אומרים שרק איפה שעמדו לא פגעו, היה נס ואף אחד לא נפגע. הם החלו לירות על הכלים של המצרים. **לימים יספרו שבויים**, קצינים מצריים שתקפו את נגבה, שזה שבר אותם - שבא כוח מבחוח לעזור, זו הייתה נקודת המפנה. ובאמת ברגע שנגבה הייתה במצוקה גדולה מאוד, והטנקים היו כבר על הגדרות, אז הם איכשהו הצילו אותם כשהם ראו כוח נוסף. זה דבר שיצלצל היום בעוד כמה מקרים. כך למעשה שועלי שמשון עזרו והצילו את נגבה מההתקפה הראשונה.

עדיין 19 הרוגים, לא מעט. הם לא יכולים כל כך לצאת ביום, אבל הם מחכים. חשוב לזכור שבמשך כל התקופה הם מותקפים על ידי המצרים, והנה ב-12.7 יחליטו המצרים שוב לחסל את נגבה. שוב יעשו את אותו דבר, עם תותחים, מטוסים, עם טנקים, הם ימטירו אש תופת. מעריכים את המספרים בסביבות 4000-5000 פגזים יורדים על היישוב הקטן הזה במשך כמה שעות. כמות בלתי נתפסת. אחר כך מתקדמים.

המגנים כאן מספרים שהם שמו לב שהרגלים היו מסתתרים אחרי השריון. הם עשו מאמץ לפגוע דרך השריון ברגלים ולפצוע אותם. אבל הטנקים בכל זאת פרוצו בשלב מסוים את הגדרות, זרקו עליהם בקבוקי מולוטוב, מטענים. בסופו של דבר טנק אחד נתקע, לא בדיוק ברור אם הוא פוצץ או שהייתה לו תקלה טכנית. אבל המגנים הצליחו איכשהו לעמוד בהתקפה הזו. כשהמצרים נסוגו בפעם השנייה זו כבר הייתה מנוסה, הם נסוגו באופן כזה שהם עשו כמה דברים חריגים.

ראשית הם השאירו טנקים בשטח, דבר שהם לא עשו בעבר. תמיד הם דאגו גם טנקים שנפגעו לגרור איתם, לצאת בצורה מסודרת. הפעם הם השאירו מאות פצועים בשטח, חוץ מההורגים שלהם. 24 שעות הם שמעו את הצעקות והבכיות ואף אחד לא בא לעזור להם, עד שזה הפסיק, כמובן.

ביללה אחרי שיואב, יצחק דובנו, נהרג, מונה במקומו קובה וילן, קיבוצניק. היו כאן כ-150 מגנים, 80 מהם קיבוצניקים של נגבה ועוד כ-70 היו פלמ"חניקים. היה כאן כוח משמעותי מצויד יחסית טוב. קובה וילן מספר כשהייתה דממה יצא אחד הלוחמים, רן אלדמע, הלך, הסתובב במשק ההרוס וראה קיר אחד באמצע המשק עומד. הקיר קצת מוכר לו והוא לא מאמין. צמוד לקיר עומד שלם הפסנתר של הקיבוץ.

הוא מתיישב על הפסנתר, אמצע הלילה, ומתחיל לנגן 'אל נא תאמר זוהי דרכי האחרונה.....'. הוא לא שם לב ש-150 עומדים סביבו ושרים. קובה וילן מספר שהוא היה מבוהל כי אין שומרים. כולם שרים. אנשים לא התייחסו אליו כשהוא ניסה לצעוק. בסוף איכשהו הוא הצליח את כולם להתחלק לשניים – חצי ישמרו וחצי ישירו ויתחלפו ביניהם. וכך היה עד הבוקר. זו מן מסורת של קיבוץ נגבה.

בסופו של דבר טנק אחד נשאר, מסוג לוקוסט. הטנק במקום זה הטנק המקורי, למרות שספרים מדברים על טנק איטלקי ולא לגמרי ברור מה התשובה המדויקת. בכמה מקומות נוספים יש את הטנק המקורי (כמו בדגניה). זה לא שלא היו ניסיונות נוספים של לטרון לקחת את זה, אבל אחרי ששמעו על יד מרדכי אלו כבר לא הסכימו. הנגבה היה ניסיון לקחת את הטנק אבל הוא נשאר.

השלמה של נושא המספרים – אלון קדיש כתב ספר 'מעטים מול רבים'. ספר נוסף הוצא על ידי משרד הביטחון לאחר מלחמת העצמאות שנקרא 'מלחמת הקוממיות', זהו ספר שכתב אותו נתנאל לורד, הוא ערך ואסף את הדברים, עוד לא היה באמת ניסיון בצה"ל לעשות את המחקרים ולאסוף את המידע כמו שצריך, גם מה שהיה צונזר מאוד. בסוף יצא ספר שכחמישית ממנו זה בן גוריון מדבר ומסביר, חצי מתנצל, על זה שלא כל הפרטים נמצאים או ידועים. במחקר ידעו שיש הרבה בעיות עם הספר הזה, המון טעויות עובדתיות, אבל הוא היחיד שהיה עד שנות -2000 אז יצא ספר 'מלחמת העצמאות ראייה מחודשת' שנערך על ידי אלון קדיש, מאמרים שמתייחסים למלחמת העצמאות והאירו כמה דברים חדשים על המלחמה. בחלק מהמקרים יש שבירת מיתוסים קטלנית. בנפרד הוא כתב שני כרכים על המלחמה, מה שהרבה יותר נותן תחושה שאפשר לדבר על זה בביטחון.

שי אבידן, הוא הבן של דן אבידן, והנכד של שמעון אבידן שנהרג ב-1994. בשנת 000 דני בנו נפטר. דני היה פצוע קשה, הוא היה קצין בתעלה ובתקופת מלחמת ההתשה הוא נפצע קשה ונפל בשבי המצרי, ובילה שם לא מעט זמן. כשהוא חזר הוא היה שבר כלי מסוים. כשדן אבידן נפטר שי נתן כמה ארגוי ספרים לנועם, ביניהם המון ספרים בנושאים צבאיים, כמובן כל הספרים שקשורים לחטיבת גבעתי, של הגדודים, הספר של מבצעי חטיבת גבעתי.

כל הספרים היו מלאים מכתבים של שמעון אבידן, של אנשים שהוא התכתב איתם אחרי המלחמה. היו תכתובות עם לוחמים, אנשים ששאלו אותו שאלות, אנשים שהתעניינו בדעות שלו וכו'.

כשמנסים להבין את שבירת המיתוס הגדולה של מעטים מול רבים, הוויכוח הוא שהספרות של שנות ה-50 וה-60 דיברו על כך שהכוח היהודי הלוחם מנה בין 20-25 אלף איש, מדובר על מאי 1948 עם תחילת המלחמה מול הצבאות הסדירים. כשיכול להיות שהיו עוד 10-20 אלף של כוחות תומכים, כמו מפקדה וכן הלאה.

כשמדברים על הכוחות המוסלמי הערבי של צבאות ערב מדברים של מספרים של 100-110 אלף של כוחות שתקפו את המדינה הצעירה.

האם זה מעטים מול רבים? ברור שכשמציגים את המספרים בצורה הזו אז ברור שיש הבדל במספרים. אלא שמחקרים חדשים, שערך אלון קדיש ואחרים, מצמצמים מאוד את המספרים. ההערכות שלהם שהמספרים של כל צבאות ערב שפלו היו בין 40-50 אלף איש, אז המספרים כבר יותר מאוזנים, זה הוויכוח.

האם זה משמעותי, לא ממש. משום שהכוח היהודי בשלב הזה היה מפורז על כל הארץ. בכל משק, בכל יישוב, היו כוחות שנשארו להגן על היישוב. לא היה עדיין ממש בשלב הראשוני כוחות סדירים או כוחות שמסודרים ביחידות בצורה הקלאסית שצבא צריך להיות מסודר. זה לקח זמן עד שזה הסתדר.

אם המצרים נכנסים ומתנפלים על יישובים שמונים כ-40-50 או 150 איש, ותוקפים אותם מאות או אלפים, אז ברור שיש מצב בקרבות הספציפיים האלה של מעטים מול רבים. זה זניח כשמביאים לידי ביטוי את הציווד. בשלב הראשון של המלחמה לא לכוח המגן היה שום נשק כבד, לא היה שום מטוסים לא היו אמצעים להילחם בצורה שווה והדברים הללו צריכים להילקח בחשבון. יש אפשרות שלא היו מעטים מול רבים והכוחות היו מאוזנים. המידע מגיע ממקורות שונים וזו המסקנה.

אם כך הדבר, אם ההערכות הגדולות היו שרק הכוח המצרי היה מעל 40 אלף איש, ואם הוא פחות אז בסדר. אבל גם אם הוא 10-15 אלף איש, איך יכול להיות שהמספרים של צבא של צבא סדיר שיוצא למלחמה כל כך נמוכים?

מצריים לדוגמה, מדינה ב-1948 עם 25 מיליון תושבים (היום בין 70-80 מיליון), היה גיוס חובה למשך 5 שנים. ללשכת הגיוס כל השנה הגיעו כרבע מיליון מועמדים. כבר ביום הראשון 50% היו נשלחים הביתה, מסיבות בעיקר בריאותיות. היו מחלות זוויעתיות (בלהרציה, גרענת, מחלות עיניים, תולעים וכן הלאה).

נשארו כ-120-130 אלף. תוך 3 ימים מבינים שהמצב קשה ועוד חצי מחזירים הביתה כי אין מה לעשות איתם, כי הם דפ"רים ברמה קשה. מי שהולך לצבא הם הפלאחים העניים ביותר, חסרי ההשכלה ביותר, שכן מי שיש לו השכלה משלם משהו ולא מתגייס. מי שמתגייס ויש לו השכלה מיועד לקצונה.

בסופו של יום מגייסים במחזור גיוס בין 50-60 אלף איש, כשכבר מיד, גם את הקבוצה הזו, מחלקים לכאלה שהם פחות דפ"רים וכאלה שבאמת חסרי השכלה. כאלה שהם בסדר מפנים למשטרה פנימית, להגנה על

השלטון. ה-30-25 אלף איש הם החיילים, אבק אדם, גם במובן של איך שמתייחסים אליהם. הקצינים המצרים הם אלוהים, הם לבושים בבגדי משי מסודרים.

לכל קצין יש שני משרתים, אחד אחראי על הבגדים וצחצוח הנעליים שלו ואחד אחראי לקפה ותה. הקצין מחזיק ביד אחת מקל, וביד השנייה מגלב, שוט, הם היו מכים את החיילים. עד היום יש את האלמנט הזה שנותנים מכה, אבל היום המצב כבר הרבה יותר טוב. אפשר להגיד שהמצב השתפר כבר לפני מלחמת יום הכיפורים.

מי שניתח את הצבא המצרי אומר שאמנם הם היו אנשים ברמה מאוד נמוכה וחסרי השכלה, אבל יש שאמרו שהצבא המצרי היה צבא ההגנה הטוב בעולם. איפה שהם היו צריכים ליזום ולתקוף ולכבוש הם נכשלו, אבל איפה שהם נאלצו להגן, ברוב המקרים הם הצליחו (למשל בעיראק סווידאן, כיש פלוגיה וכו'). אפשר להבין מכך את הכמות הנמוכה יחסית של חיילים שהגיעו לארץ ישראל.

המלחמה מתקדמת, המספרים משתנים. אם רוצים לדבר על שמעטים מול רבים מתבטל חיילים לדבר על סוף המלחמה, כשכבר מגיעים לתוך המדינה עולים רבים שמתגייסים תוך כדי, שמגיע ציוד רב, כלי נשק, מגיעים מטוסים, תותחים, טנקים, כלים משוריינים, נשק, אז המספרים מתחילים להשתנות. תוך כדי המלחמה המספרים עולים ל-60-50 אלף חיילים, בסוף המלחמה היו כבר סביב 100 אלף חיילים. זה כבר מספרים שאפשר לדבר לא על מעטים מול רבים.

לפני המלחמה היה כנס רמטכ"לים שבו נקבע כיצד תבצע המלחמה. נקבעו גם פרמטרים ואזורים שאליהם יכנסו הצבאות השונים. המזל של ישראל לא היה בהיבט המספרי כמו בהיבט של חוסר התיאום ביניהם. זה שהם תיאמו את הדברים זה היה דבר חשוב להצלחה שלהם. זה שהם התעלמו אחר כך מהתיאום זה סיפור שעבד מאוד לטובתנו, שכן הכוח המשמעותי היה אמור לחתוך את המדינה בצפון דווקא.

לירדנים הייתה משימה להיכנס לאזור הכנרת ולחתוך לכיוון חיפה, הסורים היו אמורים לבוא מצפון יותר ולחתוך לכיוון חיפה, ולקחת את כל צפון הארץ. זה היה המאמץ המרכזי שהוחלט בכנס הרמטכ"לים לפני המלחמה. עבדאללה מתעלם מזה ומרכז את המאמץ שלו באזור לטרון, באזור המרכז, ונוטש את האזור הצפוני. הסורים תוקפים בדגניה ובעצם אין בכלל התקפה בציר הצפוני. הלבנונים לא נכנסים בציר החוף. משה כרמלי נשאר מחוסר עבודה בשלב הראשון של המלחמה, כי אין כניסה של כוחות ערביים.

בסופו של יום הכוח העיקרי שאמור היה להיות מצפון הופך להיות משני. הבעיה העיקרית של מלחמת העצמאות הופכת להיות מה שהם חשבו שהתחלה שיהיה משני, וזה מצרים, שהיא הצרה הגדולה, שכן אם מצרים מצליחה להגיע לת"א המדינה גמורה. זה היה הפחד ממצריים.

ב-15.5 וב-19.5 וכל התקופה הזו יש חשש גדול כי אין אף אחד שיכול לעצור את מצריים בדרך שלהם לתל אביב. אם המצרים היו מחליטים שהם לא עוצרים על שום דבר ורצים לתל אביב הם היו מגיעים, לא היה שום דבר שיעצור אותם.

גם הכותרת של הכוח שישב בעד הלום הוא 'חטיבה מוגברת'. חשוב לזכור שכל הכוחות התפצלו, הכוח המצרי התפצל כמה פעמים. גם בשלב שכוח אחד ירד לבאר שבע ועלה עד דהרייה ורמת רחל, היה אחר כך פיצול של פיצול הנגב. מדברים על חטיבה מוגברת, אולי שתי חטיבות. 7000, 4000-5000 איש, זה עדיין לא עומד במספרים שדיברו עליהם.

המצרים חתכו לכיוון רמת רחל גם כי היו בעיות של יוקרה בין הירדנים למצרים. הרעיון היה במלקחיים לסגור על המדינה. זה היה מתואם ביניהם, אבל המצרים הגיעו מכיוון באר שבע חברון, היה ריב שהגיע לשליטים – איזה דגל יהיה גבוה יותר.

בית העלמין נגבה - בגדעונה, מעל המעיין יש כפר ערבי בשם נוריס, והם ירו על המחצבה והכביש, פיצצו ועשו נזקים והחליטו לעשות להם מארב שנכשל בצורה נוראית. שם נהרגו 7 כמו ברוזים במטוח. זה לא מופיע בשום מקום במורשת הקרב שלנו. אחד הילדים שנקרא על שם אחד ההרוגים בקיבוץ בית השיטה החליט לבדוק את הדבר. כל אלה שהתביישו, כולל המ"מ שהואשם שלא ידעו שום דבר, הוא אומר שעשו עליו חרם במשך כל השנים והדבר היחיד שהוא מצטער עליו זה שהוא טיפל בפצועים, היה עליו לרוץ ולהיהרג, לפי דבריו.

כל ההרוגים בנגבה נקברו בקברי אחים, לכן רואים אותם נמצאים במקומות שונים. כשאנשים נהרגו, בקרב הראשון 19, לא יכולים היו להרים את הראש מהתעלות ולכן קברו את האנשים בתוך התעלות. הם מספרים שקברו אותם מתחת לרגליים, זה היה נורא שכן אחרי כמה ימים הגופה מתנפחת ומסריחה, אולם לא הייתה להם ברירה. בסופם של הקרבות הם הבינו שהם לא יכולים לזהות את האנשים. הם רק ידעו את הקבוצות – מי נקבר בכל תעלה, ולכן קברו אותם יחד. זה מחולק פחות או יותר לפי ימים.

אפשר לשים לב למצבה של יצחק דובנו, היה בן 36 כנהרג. אפשר לראות מצבה של ילד בן 16 שנהרג בקרב. כמו כן אפשר לראות את המצבה של זאב וירובניק, סיפור גבורה מדהים. האיש הזה החליט על דעת עצמו שהוא עולה על מגדל המים ונותן מידע. המצרים יורים על מגדל המים כמו משוגעים ומתחננים אליו שירד מהמגדל. הוא נותן מידע מאוד חשוב, הוא מתאר את הכוחות ומסביר מה הם עושים, איפה הם נמצאים וכו'. אבל היה ברור שהוא עושה מעשה לא חכם. זאב וירובניק נורה ונשאר תלוי על חבל כמה ימים, שכן אי אפשר היה להוריד אותו. מנחם גלבגיסר, בן שרה ויעקב, נולד במשמר הירדן. שני אחים נולדו במשמר הירדן, אח שלו נהרג שבוע לפניו בקרב וילהלמה.

באתר יזכור אפשר להוציא את הסיפורים של האנשים ולספר את סיפורם.

הפסל של נתן רפפורט – אפשר לראות את הסגנון הקלאסי של שנות ה-50, אנחנו חזקים, אף אחד לא ישבור אותנו. מי שבא מהעולם הסובייטי מכיר את זה, זה מופיע עד היום בכל הכיכרות. הצורה הזו להביא ליד ביטוי את הניצחון היא מוכרת. אפשר לראות את החקלאי והחקלאית שהם גם עובדי אדמה וגם לוחמים. נראה שבשנות ה-90-80 יש שינוי בגישה לפיסול, הפסלים יותר אבסטרקטיים.

נסיעה לגבעת תום ותומר

הדרכת חניכים : משואות יצחק נמצא כ-2 ק"מ צפונה מהיציאה מנגבה. משואות יצחק זה מושב שיתופי דתי, נגבה זה הצד השני של המפה הפוליטית – השומר הצעיר. מדובר בשני יישובים קרובים אחד לשני שהשטחים

החקלאיים שלהם משיקים אחד בשני. לפני כ-12 שנים הייתה החלטה משותפת של שני המשקים לאחד את שטחי הגד"ש, גידולי השדה, של שני היישובים. לשני היישובים יש שטחים גדולים, זה מסתכם יחד בכ-20 אלף דונם. מזה 12 שנים היישובים עובדים יחד על בגד"ש, כל השטחים משני צדי הכביש וגם מטע הזיתים הגדול, הם משותפים. זה אומר שהעיבודים נעשים במשותף עם כלים חקלאיים משותפים, על ידי כלים גדולים שיכולים לעבד שטחים גדולים. העסק הזה עובד מצוין, וחיזק מאוד את הקשר בין שני היישובים. המשמעות של השיתוף, מכיוון שמשואות יצחק זה יישוב דתי שלא עובד בשבתות וחגים, נגבה קיבלו על עצמם ללכת לפי הכללים של משואות יצחק, כלומר שהם לא עובדים בשבתות וחגים. העסק הזה מרוויח מעולה, שיתוף פעולה יוצא מן הכלל. זו דוגמה לשיתוף פעולה בין חילונים ודתיים, בין שני זרמים שהשקפת העולם שלהם שונה.

סוף הדרכת חניכים

גבעת תום ותומר

גן שמוקדש לשני צעירים, חברים, תומר קידר מקיבוץ נגבה ותום כיתאין מהיישוב הקהילתי נווה שלום. הגן הוקם על ידי אמו ואביו, של תומר קידר לזכר שני החברים, יואב וחגית קידר שהם חברי קיבוץ נגבה. כדי ליצור את הגן הם היו צריכים הרבה מאוד עזרה. בסופו של דבר הם הצליחו לגייס כמה גופים שהצליח שיעזרו להם. הגוף הראשון שהסכים לעזור להם היא חברת חשמל שהחליטה להחליף את עמוד החשמל הרגיל ושמה כאן עמוד חשמל מיוחד יחסית, ייחודי. רפי פלד, מנכ"ל חברת חשמל, הוא האיש שזים, תרם ודחף ולכן הוא מקבל את התואר מפסל. על עמוד החשמל אפשר לראות 73 יונים, מייצגות את אותם 73 חיילים שנהרגו באסון המסוקים בפברואר 1997.

הרעיון הזה של הגן כבר היה ליואב, אבא של תומר, עוד לפני. את הגבעה הזו, שהייתה חלק ממחצבה ישנה, הוא החל לסדר ולארגן בצורה של גן מיוחד. כשבנו מת הוא הלך על הרעיון של להביא את ארץ ישראל לכאן. כלומר שהוא רוצה לחלק את הגן לאזורים שהם חבלי ארץ ישראל – הצמחים מהנגב, מהערבה, מהמדבר, מהחורש הים תיכוני, מהגליל העליון, הגליל התחתון, הגולן והחרמון. **התקציב** היה מאוד דליל. הוא קצת קיבל ממושרד הביטחון, אבל לא כמות משמעותית שתאפשר לו לממש את מה שחלם. גם הקיבוץ קצת עזר, יש תרומות. כל הקיץ מתקיימים במקום כל שבוע אירועים נחמדים של שירה בציבור, מגיע אמן ושר, אנשים שרים, יש כיבוד. באווירה הזו אנשים כל כך נהנים ומשאירים קצת כסף, כך שהמקום מצליח לקיים את עצמו. הם מבקשים כ-10 ש"ח לאדם. רעיון הגן התחיל כבר בשנות ה-80, זה היה מקום המפלט שלו. כשהילדים נהרגו זה הפך לגן זיכרון.

בהליכה יש כמה עצירות יזומות, אפשר לראות פינות עצירה נחמדות ולהסביר את המחשבה מאחוריהן. יואב קידר, האבא, חולה, הוא עבר אירוע מוחי לפני כשנתיים, בעבר הוא היה נוהג לפגוש את הקבוצות השונות, ולדבר איתן, כיום הוא לא מסוגל לעשות את זה. המקום הזה מופלא ויפה, פרויקט מקסים לזכרם של כל 73 הנפלים באסון המסוקים בכלל ושל תום ותומר בפרט.

אנחנו נמצאים בחבל ארץ שנקרא מישור חוף יהודה. אם מתבוננים על המרחב רואים שהוא גבעתי, מישורי, הרבה מאוד שדות. מלפנינו כשמסתכלים מזרחה רואים מישור, רואים ברקע גבעות ומאחוריהן התרוממות דרמטית של רכס הרים שהולך צפונה ודרומה. אפשר לראות יפה את כל הרי יהודה ואולי אפילו של התחלת השומרון.

כשמתבוננים למרחב הקרוב רואים את יד נתן, מצפון לו אנדרטה לקרב חשוב מאוד שהתנהל שם ביולי 1948 ויש שם כמה הרוגים, ביניהם הדמות האגדית במלחמת העצמאות בשם אריה קוצר. קשה להגיע עם אוטובוס כי מובילה אליה דרך עפר. מאחורי יד נתן אפשר לראות את קריית גת על בתיה הגבוהים. מיד אחרי קריית גת אפשר לראות גבעות, התרוממות של פני השטח. כביש 6 צמוד לצלע המזרחית של קריית גת, מיד אחרי זה רואים התרוממות של גבעות קטנות שהולכות צפונה.

אם הולכים צפונה מאוד רואים למרגלות את הרי יהודה, או הרי השומרון, רואים תחנת חשמל, זה כבר מנחם. מימין לה רואים גבעה חומה, זה תל צפית, תל ספי, גת הפלישתית או בלאנש גארד הצלבנית. מישור חוף יהודה מגיע עד תל צפית, שם זה מתחיל להתרומם. תל צפית הוא קירטוני, של השפלה הנמוכה. מתוך דבריו של יואב קידר –

"לאורחי הגן שלום, גבעת תום ותומר הוא גן זיכרון ציוני ובוטני וחינוכי ואקולוגי ל-73 נספי אסון המסוקים. הגן נטוע וזרוע צמחים ארץ ישראלים, מתוך כוונה למבקר תחושה של ארץ ישראל שהיא רעננה וצבעונית בחורף, חמה ריחנית ויובשנית בקיץ. הגן מוקדש לנערים שהתנדבו לזחול על קוצים, ללכת במסעות מפרכים, להתאמן בירי ביום ובלילה, ולהעמיד במבחן את כוחם הגופני וחוסנם הנפשי לקצה גבול היכולת, על מנת שלכם, לנו ולכל היהודים באשר הם תהיה מדינה יהודית עצמאית. את הצומח הזה הם הריחו, בצומח הזה הם נגעו, זה הצומח שלנו, של ארץ ישראל. אפשר שהוא אינו היפה או הגדול ביותר, אבל הוא שלנו, ולכן הוא יפה, ואותו יש לאהוב ואליו יש לחנך. אני מנסה ליצור גם טבעי, שבילי ההליכה צרים, ושיחים ועצים שולחים את ענפיהם גם אל תוך השבילים. הם תמימים ולא עלה בדעתם כלל שבאיזו דרך הם עלולים חס וחלילה להפריע לנו, אדוני הארץ. אז אנא, נהג בהם בזהירות, בעדינות ובחמלה, אל נא תפגע בענפיהם. הם בעלי הבית בגן. בברכה, יואב, אביו של תומר."

הוא פותח את הגן, דווקא כאן, במשפט הזה, שכתב יצחק שלו – "אלוהי הנושק לוחמים ועוצם עיניהם ההזויות, הידעת את פי הלוחם שנסקת בפעם הזאת?"

עצרנו לפי האבן עליה כתוב המשפט, משום שחיישן מפעיל מוזיקה שפועלת באופן אוטומטי. נעבור את המצבות, האבנים, שעליהן כתובים שמות כל הנספים.

רואים שיש כמה תחנות שאפשר לעצור עם הקבוצה, זה תלוי באופי הביקור באתר. אם הגבעה היא פרק ארוך אפשר לעצור בכל נקודה, בלי למהר. יש אפשרות לדבר על מגוון רחב מאוד של צמחים, פרחים, תבלינים למיניהם, וכן הלאה, וכמובן להתייחס לסיפורים במקום. אפשר להתייחס לסיפור של המשפחה, למשל יש תיאור של המפגש של הסבים שהגיעו לארץ. אפשר לחבר את הקבוצה לסיפור של ארץ ישראל, איך כל הסיפור הזה התחיל, איך המשפחות מגיעות מסוף העולם, מקצוות שונים של כדור הארץ, מתחתנים ומולידים ילדים. דרך הגן והמשפחה אפשר לעשות את זה. אפשר לקרוא את הפסי' הרלוונטיים מהתנ"ך – "וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים וְכָתְבוּ חֻבוֹתֶיךָ לְאֵתִים וְחֻנִּיתוֹתֶיךָ לְמַזְמְרוֹת לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גוֹי חֻרֵב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְמָה".

אפשר לשים לב שיש בגן אלון תולע, עץ שמוצאים בגליל הגבוה. יואב אומר שהוא לא עשה שום דבר מיוחד, לא הביא אדמה ותנאים מיוחדים, פשוט שם אותו בקרקע.

"אפרודיטה היא אלה יוונית, חתחור אלה מצרית, אשתורת אלה כנענית. העץ שלפניכם הוא אלה ארצישראלית. האמנם? אלה בגן? מה נחמד יהיה אם גם אפרודיטה תצטרף." יואב קידר.

באחת התחנות יש אפשרות להפעיל כמה סוגים של הקלטות – הקלטה שמדברת על מלחמת לבנון ואסון המסוקים, וגם לדבר על סיפור המשפחה. יש כמה שירים שאפשר ללחוץ עליהם. מה שטוב, והוא מאוד חשוב, יש מפסק ראשי. כשיואב עומד כאן ומדבר על החזון שלו, כל מחצבת הכורכר הגדולה תהפוך לגן, כל חלק הוא חלק אחר בארץ. אולי מישהו בקיבוץ ירים את הכפפה וישלים את הפרויקט.

בין הצמחים בגן אפשר לראות קטלבים, אלות, אשלים, תמרים, קידה וכן הלאה. הניסיון של יואב הוא לחבר את המבקרים למלח הארץ, הילדים שגדלו, הלכו ועשו בשבילנו. כל הזמן הוא מדבר על שמירת הארץ. במקום הושם משפט יפה מקהלת רבה "בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריד" (מדרש קהלת רבה ז, א).

בתחנה הבאה - פינת השלולית של מאיר עוזיאל, שהיה כותב סיפור שתמיד גיבוריו היו צפרדעים או ראשנים. ישראלים היו כותבים לו סיפורים והוא היה מפרסם אותם בתנאי שיועבר לשימוש במוטיב הביצה. אחותו של תומר, שחר קידר, כתבה על מה היא מרגישה. יום לפני שהוא נהרג היא עזבה לטיול לניוזילנד ונאלצה לחזור. היא כותבת על אהבתה הגדולה לאחיה.

תחנה אחרונה – תום ותומר, זוהי הגבעה שלהם, לזכרם. אפשר לראות את התמונות שלהם. תום כיתאין נולד בשובל ולימים משפחתו עברה לנווה שלום, שם הוא קבור. היישוב נווה שלום הוא של יהודים, מוסלמים ונוצרים, שחיים יחד בשיתוף פעולה מסוים, ניסיון להוכיח שאפשר לחיות יחד. תומר קידר הוא מקיבוץ נגבה. המשפט האחרון של האבן של תומר. "סבתא אמרה: למה חייל קרבי – עיוור צבעים וקצר רואי. מפקדו אמר: הוא יהיה הרמטכ"ל הבא. חבריו אמרו: הוא יהיה מזכ"ל האו"ם. המתקשרות אמרו: הוא מוצף אור ומוגן. ואמא, רצתה שיחיה".

נסיעה למתחם סילבר

עברנו את איבדיס, אפשר להיכנס בשביל עפר ולעלות לגבעה. יש שם יעד מבוצר, אנדרטה וכתובות. חשוב לזכור שכל גבעה פה זה סיפור. יש במרחב הזה עשרות אנדרטאות מאזור חוליקאת ודרומה, משלטי הצומת, גבעת ארנון. מימין יש אנדרטה לאחד הגדודים, גדוד 52 של גבעתי. בית דראס, גיוליס, כל המרחב הזה היה מרכז המפקדה של גבעתי.

נוסעים על כביש 3 שמחבר את לטרון עם מסמייה, צומת ראם, עם קריית מלאכי ואשקלון. משמאל רואים את העמוד הכחול של גבעת תום ותומר. אפשר לנסוע עם קבוצה על הכביש ולספר להם את סיפור הגבעה, גם במבחן כמובן זהו תוכן הדרכה מתבקש.

משמאל ברכיה והודיה. במושב הודיה חיה משפחת פריניאן, אותה משפחה שאומרים עליה שיש לה קשרים בעולם התחתון. במתחם סילבר מסעדת האוונים שייכת להם.

נסיעה לניצנים הישנה

עיר היין – בסיבוב, קצת לפני הבתים יש עצים בתוך הוואדי, מימין לכביש. שם נמצאת מה שאנו קוראים עיר היין. גילו שם 7-8 גתות ענקיות, מסריות, ללא ספק מדובר באזור תעשייה התקופה הביזנטית. בתוך מרכז ברנע התגלתה ב-2003 עיר הלניסטית מהמאה ה-2 לפנה"ס, כולה עשויה לבני בוץ. אי אפשר לראות אותה, שכן היא נהרסה. חשפו אותה, צילמו וכיסו אותה, אבל כנראה הולכים לבנות עליה בית, שכן אלו שטחים ששייכים לשרי אריסון. התנאי היה שהיא תקבל תנאים שטחים חלופיים, אבל לא מצאו או לא נתנו. כרגע העיר הזו בסכנה, דבר די מדויק בהתחשב בכך שאין לה אח ורע בארץ – עיר שלמה מלבנים. כל הקירות שוכבים, שכן זה עבר רעידת אדמה כלשהי.

מצפון לאשקלון, באזור הברושים, היה כפר ערבי בשם חממה. אנשי חממה נחשבים אנשי חלם של הערבים. השייח' שלהם נקרא סורבגי, נכיר אותו בהקשר של ניצנים.

כל הפרדסים שרואים משמאל נידונו להריסה, והם יהפכו שלמת בטון ומלט. מצפון לבית האריזה פריאור אפשר לראות את השכונות החדשות של חלק מהפיתוח של יישובים של יוצאי גוש קטיף שבונים כאן את הווילות שלהם.

גבעה 69 – נמצאת בין הברושים מימין, כקילומטר מזרחה. גבעה 69 נקראת כך בשל גובהה, 69 מ' מעל פני הים.

היישוב ניצן – מימין. יישוב ארעי, זמני, שהוקם ב-2005 עם פינוי גוש קטיף, חבל עזה וצפון שומרון. לתוך הקראווילות כאן העבירו את התושבים שתוך שנתיים-שלוש אמורים היו לפתור את הבעיה. עוד מעט עוברות 10 שנים. עכשיו מסתמן שזה מתחיל להתרוקן ולרבים מהם יש בתים במקומות אחרים, אולם זה לוקח המון זמן וזה מאוד לא פשוט.

בהמשך ניצן, היישוב הקבוע, סמי דתי. יישוב קהילתי דתי. זה כבר קודם, הוקם הרבה לפני, בשנות ה-80-90. אנחנו בניצנים הישנה. מימין רואים את המבנה הגדול של הארמון, כך מכונה הבית הגדול.

ניצנים הישנה

ליד הארמון: הבית שרואים כאן, הארמון, נבנה על ידי השייח' של חממה, כפר ערבי מצפון לאשקלון. השייח' של חממה, סורבגי, אומרים המקורות, בנה את הבית הזה כמתנת כלולות לבנו. מספרים שבחפלה הגדולה עמד הבן של סורבגי מול הכלה, וכשהרימו את ההינומה הוא נבהל והחל לרוץ, ועד היום לא מוצאים אותו. סורבגי בצערו מכר את הארמון לק"ל.

ב-1943 התיישבו בארמון וסביבתו קבוצה מהנוער הציוני שהקימו את קיבוץ ניצנים. בסביבה כאן הם עסקו בחקלאות והקיבוץ הקטן התפתח סביב המרחב הזה. ב-1947 מגיעה לכאן אניית מעפילים, שבתאי לוז'ינסקי,

או מה שנקרא 'שושנה', ודווקא כאן סיפור הצלחה משמעותית. הנחיתה היא פה, מול חוף ניצנים. אנשי ניצנים רצים לאנייה, מתערבבים, לוקחים את כל האנשים, דואגים שלא יהיו עליהם שום מסמכים. כשהבריטים באים מגלים שאי אפשר לדעת מי מקומי ומי לא, הם מחליטים בכל זאת לעצור קבוצה מסוימת ולשלוח אותם לקפריסין, אבל חלק מהם הם אנשי ניצנים. בכל זאת הדבר זכור לטובה. כשהם עומדים כאן ומתכוננים למלחמת העצמאות די ברור להם שבניצנים הולך להיות בלאגן, שכן בתוכנית החלוקה ניצנים מחוץ לקווי המדינה. כל המרחב של אשדוד דרומה הוא לא בתחומי המדינה היהודית ולא ידעו בדיוק מה יקרה עם זה. כדאי לזכור שבן גוריון קיבל את תוכנית החלוקה, עכשיו מחכים לראות מה יחליטו הערבים. אלו ימים של אי ידיעה.

בכל זאת, כשכבר מבינים שיש מלחמה, מחכים אנשי ניצנים, מבינים שהמצב קשה, ו ב-16.5 הם כבר מבינים שהצבא המצרי פלש (אז כבר נלחמים על כפר דרום ונירים, במרחב הדרומי הצבא המצרי כבר חותר פנימה). כבר שומעים על הקרבות ויודעים שיומם יגיע. הם מפנים מפה את התינוקות לבאר טוביה, אחר כך צפונה לכיוון גבעת ברנר.

ב-29.5 הם מתקרבים למפקדה שנמצאת בבית דראס, לא רחוק, 10-12 ק"מ מזרחה, שם הם מתארים מה שהם רואים מהארמון במשקפת. רואים את הכביש, הם סופרים מכוניות ואומרים בקשר כך: " המצרים נוסעים צפונה, הם לא עוצרים פה, ספרנו 1500 רכבים". במפקדה כתבו מי יודע מה קרה לאנשי ניצנים, הם משוגעים, אין עם מי לדבר. אבל כן הבינו שהרבה ציוד עובר צפונה. הדאגה גדולה, אבל זה לא הבעיה שלהם כרגע. הבעיה תהיה אחרי שהם יעצרו ויטפלו בניצנים בשלב הבא, בשלב שניצנים תיכבש על ידי הצבא המצרי. **מירה בן ארי** הייתה חברת קיבוץ ניצנים שהיה ממוקם סביב הארמון כאן, חדר האוכל קצת הלאה, גבעת המכלים של המים, וכל המרחב צפונה היה קיבוץ ניצנים הישנה. מירה בן ארי לא הייתה חייבת כי ב-16.5 מבצע תינוק, מפרקים, מוציאים את הילדים ושולחים אותם לבאר טוביה. אמנם האזור מוקף כפרים ערביים ועושים את זה בעדינות ובשקט, יש דאגות, אבל הילדים ואימהות מפונות. מירה שיש לה בן קטן, דני, בן שנתיים-שלוש, צריכה לעזוב איתו והיא לא מסכימה. היא אומרת שהיא הקשרית, היא מקצועית, צריך אותה כאן, והיא מחליטה להישאר. היא תהיה כאן במהלך קרב ניצנים.

הסיפור הזה של קיבוץ ניצנים, הוא פצע שותת דם עד היום הזה. בניצנים ישנם מבוגרים שהיו כאן ב-1948 והם עצבניים וכוועים על העוול הנורא שנגרם להם על ידי העם היהודי. זה לא רק הפיקוד של חטיבת גבעתי באותה תקופה אלא עם ישראלי כולו פגע בהם קשות, משום שגם בשנות ה-50 וה-60 התייחסו אליהם כאל סוג של פחדנים, בוגדים, שבגדו במטרה, שנכנעו ללא קרב והלכו לשבי המצרי בקלות. הסבל היה גדול מאוד לאנשי ניצנים במשך עשרות שנים, חלקם עד היום הזה.

לסיפור יש כמה שלבים – האם הם בגדו? האם הם הלכו לשבי ללא קרב? מה באמת קרה בקרב ניצנים? הפצע נפער, הכעס הגדול, נבע מהדף הקרבי. הדף הקרבי הוצא בדרך כלל על ידי הפוליטרוק של החטיבה שבעצם רצה לשכנע, להרים את המורל, ולדאוג לכך שהחיליים יהיו ממוקדי מטרה - לנצח בכל מחיר. את הדף הקרבי הזה כתב אבא קובנר, חשוב יותר, ומי שחתם עליו הוא גבעתי, שמעון אבידן, מפקד החטיבה. **אבא קובנר** נותן לדף הקרבי הזה את הכותרת – "כישלון", והדף הקרבי הזה המופץ בקרב כל חיילי החטיבה. העניין הוא לחנך ולהרים את המורל של האנשים כדי שיתפקדו ויתפעלו בצורה הטובה והיעילה ביותר. כך אומר הדף הקרבי לכולם, כמה ימים בלבד לאחר שניצנים נפלה ותושביה הלכו לשבי.

"כשלוני ניצנים נפלה, עדיין חסר הדוח המהימן. טרם הגיעו לידינו כל הפרטים הנותנים רשות לערוך סיכום קרבי. לא כל שכן לחרוץ משפט סופי. אי לכך לא האשמה אנו באים להעלות, אלא אמירת דברים שהשעה מחייבת מול אסונות העולמים להתרגש עלינו בימים הבאים, בשעה הקרובה. ואם גם היא הדבר נוקב ואכזרי הכרח הוא להגידו כבר עכשיו, נוכח סכנת הבאות: נפילת "ניצנים" - כשלונו הוא. כשלונו חמור. והכישלון לא נפילת הנקודה. לא הראשונים בנופלים "ניצנים": כי מעטים מול רבים עמדנו. כי דלים מול כבדי-ציוד היינו. כי אזרחים מתגוננים מול צבא פולשים נערכנו. כי נקודה בודדת ומבודדת עמדה מול בסיס של טור משוריין. ושמה לא האחרונה שתינגף, עד לא נבשיל בכוח ציודנו העולה וההולך, כדי הפעלת מלוא המחץ של הצבא העברי לקטול את האויב עד חרמה ולשחרר ישובים מבודדים מהתקפת טרור, ערים - מפחד פצצות, ואת אדמת ישראל כולה - מפולשים ואויב. כי תבוא שעת העדיפות המלאה, והיא קרובה לבוא, קרובה מאד. אולם עד-עת, עד אז, לא נחל מלהכות באויב - לבל יקדימונו להשמיד - ביד חזקה, בתבונה רבה, בכוח האי-ברייה, בכוח חירוף-הנפש, בכל העוז העילאי של איש המגן העברי: כמעטים מול פולשים רבים. כדלים מול אדירי האינטרוונציה (ההתערבות של צבאות הפולשים למדינת ישראל שהוכרזה, ובראשם הצבא המצרי). ולא יכלו לנו. אל חומת רוחו הבלתי נכנעת של איש המגן העברי נופצו עד עתה כל מזימותיו של האויב. אדמת מדינתנו הקמה בידינו היא. ויתרה מזו. ואם יש והאויב בנחשוליו גבר לזמן מה על ישוב קטן ונצור - הוא שילם במאות רבות של חללים. אל כל אבן בודדת שלנו הוא הקיז מדמו. והוא נאלץ לחשוב. ולחשב את מחיר "ניצחונותיו", וזה חשבוננו. ב"ניצנים" עלול היה האויב, לראשונה, ללמוד - דבר חמור ומפתיע - כי אפשר לו לשבור את חומת ההגנה של ישוב עברי תוך שעות ספורות, להכניעו, ולשבות את לוחמיו.

איך קרה הדבר שכך נפלה "ניצנים" - עדיין שתומה פרשה דרמטית זאת, אך סכנת המערכה פעורה לפנינו: הלוחמים בחזית הדרום, חיילי החטיבה, מגיני הישובים! שעת הכניעה של "ניצנים" - היא שעה של צער רב ושל חשבון נפש עמוק ונוקב - וחשבון נפש מלא אומר: בית - אין מגינים על-תנאי, הגנה - משמע: להכין את ההגנה. להכין: בכל כוחות הגוף והנפש. ואם יפקוד הגורל: טוב ליפול בחפירות הבית מלהיכנע לפולש רצחני. להיכנע - כל עוד חי הגוף והכדור האחרון נושם במחסנית - חרפה היא: לצאת אל שבי האויב - חרפה ומות!

זאת ועוד:

בעשרות קרבות, מבחנים ומבצעים, בדם חללים נועזים ויקרים קנינו את האמונה והביטחון הזה כי אנחנו יכולים לעמוד מעטים מול רבים. בנשק קל ביד נאמנה - מול ציוד כבד יד שכירים. בבקוב-מולוטוב ביד נועזה מול טנק עיוור. כל עוד לא התערער בנו ביטחון זה - ששורש אמונה בהכרת האדם העברי המגן על ביתו - לא יוכל לנו האויב. לא יוכל! וככל שנתמיד לעמוד בכל נקודה ונקודה, וככל שנקיז את דמו של המתקיף את עמדות המגן שלנו - כה תקצר הדרך, כה יקרב יום המחץ העברי הגדול.

רק ללחום, ללחום וללחום! בכל האמצעים, בכל התנאים, בלי תנאי, בלי חשבון - בכל כוחות הנפש - כי לנו הניצחון, וקרוב הוא. **הדף הקרבי** מראה את רוח הדברים. אין מידע. לא יודעים באמת מה היה כאן. ניצנים הייתה מנותקת, אבל הם נכנעו. לכן אפשר להסתכל על כל הסיפור של ניצנים בפרספקטיבה ולנסות להבין מה באמת קרה כאן.

הסיפור הוא כזה - המצרים שנעצרו בגשר עד הלום בשלב מסוים החליטו לחזור על עקבותיהם ולכבוש את קיבוץ ניצנים. ב-1948.6.6 הם תוקפים את היישוב אבל הם לא הולכים עם הראש בקיר כמו ביד מרדכי, אלא הם באים בצורה הנכונה, מהצד הצפוני המתון שהיה קשה מאוד להגן עליו.

ניצנים שנבנתה כאן לא הייתה לה שום דאגה ביטחונית משום שהם נמצאים בתוך בסיס צבאי בריטי, ולכן לא בונים את היישוב כיעד מבוצר, לא חושבים על הכיוון הזה בשלב ניצנים קמה ב-1943. לכן, כשיבוא היום והיא תותקף ע"י מטוסים, טנקים, תותחים, צבא סדיר מקצועי שיבוא ויתקוף את המקום, הקיבוץ יתקשה מאוד להגן על עצמו.

ההתקפה מתחילה כבר ב-1:00 בלילה, הרעשה כבדה מאוד. בבוקר יש קרב ענק מצפון, באזור שנקרא חדר האוכל וגבעת המכלים, מכלי המים של היישוב. זה ייקח עד אחרי הצהריים, אז גבעת המכלים תיפול והמגנים ייסוגו לתוך הארמון.

השעה 16:00 אחה"צ, של ה-7.6, המצב קשה מאוד, חלק גדול מהתחמושת כבר אזל. המפקד כאן, שמו אברהם שורצשטיין, קצין צעיר שקיבל כ-40 טירונים שרק התגייסו, ואמרו לו שילך לניצנים ויאמן אותם, זה מה שהוא עשה כאן במשך כמה חודשים. זאת אומרת שאפילו לא מדובר על חיילים מאומנים כמו שצריך שהגנו על היישוב הזה.

שורצשטיין מבין שמצב מאוד קשה, ומי שנמצא איתו בחדר מתחילים לדון על כניעה. אברהם שורצשטיין אומר שנגמרה התחמושת, כל כלי הנקר מלאים בחול, מעצורים, זה לא עובד, לא יכולים להמשיך, יש כבר כ-30 הרוגים מתוך 141 מגנים על ניצנים. הוא אומר שיש לו אחריות לאנשים. אין נשק ותחמושת להילחם.

אנשים מתווכחים איתו, אחד אפילו קם וצועק 'לא להיכנע', הוא עוד לא מסיים, חוטף כדור ונהרג. אברהם שורצשטיין מחליט שהוא מקדם את רעיון הכניעה. אחד החיילים מקבל על עצמו את הכניעה. לוקח גופייה לבנה, יוצא החוצה מהארמון, מנפנף, צועק, חוטף כדור ונהרג. שורצשטיין מבין שהוא צריך לקחת את זה בעצמו, צועק באנגלית שהם נכנעים, הוא שומע שקוראים לו לרדת ועכשיו הוא מחליט שהוא ייכנע.

מקום מותה של מירה בן ארי - אברהם שורצשטיין מחליט להיכנע, הוא נמצא בארמון. הוא מודה שהוא נכנע, לוקח את הגופייה הלבנה שלו, קושר אותה על הרובה, מנפנף וצועק למצרים שהם רוצים להיכנע. המצריים צועקים באנגלית שירדו למטה, הם יושבים במרחב שבו אנו יושבים. אברהם שורצשטיין מתחיל לרדת בירידה שרואים, אחד הקצינים המצריים שולף אקדח, יורה באברהם שורצשטיין, פוגע לו בכתף והוא נופל.

מירה בן ארי שרואה שהמפקד, שורצשטיין, נפל, היא רצה אליו, תומכת בו ומרימה אותו. מרימה עוזרת לו ויחד הם יורדים בירידה, היא מחזיקה אותו והם מתקדמים. הקצין המצרי לא מוותר, יורה ירייה נוספת, פוגע באברהם שורצשטיין והורג אותו. אברהם שורצשטיין נופל, מת. מירה בן ארי מוציאה את האקדח שלה, יורה בקצין במצרי כדור אחד והורגת אותו. הקצינים האחרים, שהופתעו לראות את הקצין נהרג, פתחו באש והרגו את מירה. מירה בן ארי מתה.

כשהיא שלחה את דני בנה הקטן במבצע תינוק היא קיפלה מכתב ושמה אותו בתוך המעיל שלו. מכתב שהיא כתבה לאליקים בעלה שלא היה בניצנים שלמרות שהוא חבר קיבוץ גם כן. אליקים בן ארי היה בסיירת, במקום שבו הסיכון הגבוה ביותר, היה נהג בשיירות לירושלים, איש המשאיות. אליקים קיבל את המכתב וקרא אותו :

"אני רק אכתוב כמה מילים, ואתה בטח תבין כי איני יכולה לכתוב. פשוט זה קצת קשה. יותר מקצת. כך עוד לא הרגשתי אף פעם, אבל אתגר. בזמננו צריך להתגבר על הכל. אולי בעבור יכולתו של עמנו לסבול ולא לוותר, בגלל עקשנותו להחזיק מעמד על אף העובדה כי מעטים אנו, הרי בכל זאת נשיג את כל אשר מגיע לנו אחרי אלפיים שנה. אין פרידה קשה מזו של אם מילדה, אך אני נפרדת מילדי למען גדל במקום בטוח, ולמען שיהיה אדם חופשי בארצו. תמסור לו בבואך אליו את כל אהבתי. תמסור לאבא ולאמא שלי הרבה נשיקות ובקש בשמי סליחה..."

האירוע של מירה כל כך זעזע את המצרים שמרגע זה יש כניעה מסודרת, לא הורגים ופוגעים. 105 מאנשי ניצנים, הפלמ"ח וחילי גבעתי הולכים לשבי. הם הולכים לשבי, ראשית מובילים אותם למגדל, שם משפילים אותם, ובסופו של דבר הם יגיעו לכלא במצריים.

בניצנים היו בתוך השוחות מסביב 33 הרוגים. 3 מאנשי ניצנים איכשהו הצליחו לברוח, הם עברו בכוחות המצרים דווקא לכיוון הים, מערבה, עשו איגוף והגיעו לבית דראס וניצלו. 33 נהרגו ו-105 הלכו לשבי, והיו עד פברואר והסכמי שביתת הנשק עם המצרים בשבי המצרי. הם חזרו לאתר כמעט לאחר שנה וגילו את כל השלדים ומה שנשאר בתוך התעלות. הם התארגנו וקברו בצורה מסודרת את חבריהם שנהרגו בקרב, בבית עלמין מאוד מעניין (נמצא מהצד השני של נווה דקלים, כל הבתים החדשים. אפשר לנסוע לשם בסביב).

כשהם שומעים את מה חושבים עליהם הם מזועזעים, הם נפגעים מאוד, ודורשים מיד ועדת חקירה. הם דורשים שיבדקו מה קרה ולא ישאירו אותם כך. יעקב דורי כבר ב-50-1949 מקים ועדה כזו, שמנקה את אנשי ניצנים. הבעיה היא שזה מסמך סודי שלא מתפרסם ואף אחד לא יודע עליו. וממשיכה לתוך שנות ה-50, 60, 70 וה-80 דעה בציבור שאנשי ניצנים בגדו, לא נלחמו והלכו לשבי.

יעקב דורי מנקה אותם, הוא אומר שיש לחימה עד הכדור האחרון, אבל זה לא משנה, דבר אחר קורה בציבור. אנשי ניצנים במשך כל התקופה הזו נמנעו מללכת לקצונה, עשו את השירות רק לפי חובתם, שמרו על פרופיל נמוך, הרגישו מושפלים ולא יצאו מגדרם יותר מדי.

חברי ניצנים החליטו שהם לא יכולים לסבול את הרעיון להקמת הקיבוץ במקום, והם עברו לצד השני של הכביש, המקום הנוכחי של הקיבוץ. בשנות ה-50, תחילת שנות ה-60, אחת מחברות הקיבוץ, נחמה טריף, עומדת בקריית מלאכי, כרסה בין שיניה, ומחכה להגיע לקיבוץ. עוצר לידה רכב צבאי, קצין, שואל לאן היא צריכה, היא אומרת לניצנים והיא עולה. תוך כדי הנסיעה הוא שואל אם היא מהקיבוץ, היא עונה בחיוב, הוא שואל אם היא הייתה בקרב, היא עונה בחיוב, הוא עוצר את האוטו בחריקת בלמים, פותח את הדלת ואומר לה יתרוצי לקיבוץ כמו שרצתם לשבי. לילה, חושך, הוא סורק אותה מהאוטו ונוסע. הדבר הזה יצר שבר גדול נוסף בקיבוץ, העלה את כל הכעסים על פני השטח. הקצין הזה הודח אמנם, אבל ההרס, הסבל הנוראי של הקיבוץ, היה גדול. נחמה טריף, אגב, הייתה אלמנתו של יעקב טריף, שהיה אחד מ-33 ההרוגים שנהרגו במקום. כשהוא נהרג אשתו הייתה בהריון וילדה בת שנקראה יעקבה טריף, ע"ש אביה, אחת הפסיכולוגיות הידועות בארץ. נחמה טריף לא הייתה בשבי, היא פונתה במבצע תינוק, שכן הייתה בהריון.

בשנות ה-80 מחליט המג"ד, יצחק פונדק, שהוא חייב לעשות משהו כדי לעזור לאנשי ניצנים. פונדק אומר שהסיפור בניצנים היה באחריותו והציק לו כל השנים, הוא מספר שהוא סובל במיוחד משום שלא היה

מספיק תקיף. הוא כותב כך: "הסיבה היא שלא הייתי מספיק תקיף אז, שבאתי למח"ט שמעון אבידן והודעתי לו שניצנים הולכת ליפול, עמדו במפקדת החטיבה ארבעה נפוליונצייקים (תותחי 62 מ"מ) וסוללת מרגמות 120 שבקלות אפשר היה לקדם ולירות אתם על המצרים שתקפו את הקיבוץ. זה לא נעשה. התחלתי לצעוק, הסבירו לי למה לא מפעילים את הנשק, ובמקום לשבור להם שם את הראש, שתקתי". על הרקע הזה במשך כל השנים יש תמיד בז שלא קידמו את כלי הנשק ולא עזרו לניצנים כי הם הנוער הציוני והם לא משלנו, דבר שמעון אבידן פסל מכל וכל ואמר שזה קשקוש, שזה לא היה בכלל שיקול. לא עזרו להם כי לא יכלו, הנשק שהיה במפקדה כבר היה בדרך החוצה לעזור ליישוב אחר שהיה במצב קשה יותר, לא היו אמצעים, לפי דבריו. הרעיון שהם נדפקו בגלל שהם 'לא משלנו', הוא רעיון שקיים במחקר ויש שעדיין מחזיקים בו. אנשי ניצנים יגידו שזה ברור. בקיבוץ ניצנים יש ארכיון מרתק שאפשר לקבל בו יותר פרטים בנושא. (פרטים על 'לא משלנו', אפשר למצוא בסיוור של משה חרמץ, בדרך לירושלים בתש"ח, שם נעשה סדר במפה הפוליטית שאותה תקופה).

אומר פונדק ב-1983 לשמעון אבידן, שהוא חבר קיבוץ עין השופט, ואומר לו שהגיע הזמן ללכת לאנשי ניצנים ולבקש סליחה. לא להאמין, שמעון אבידן מסכים. הם הולכים לאבא קובנר, אבל הוא לא מסכים בשום אופן לדבר איתם. שמעון אבידן מגיע לכאן ב-1983, הכל מוסרט ומשודר בטלוויזיה, ואומר להם – 'אנשי ניצנים, אם הייתי עומד מול אותה בעיה שוב, הייתי עושה אותו דבר' (הוא עצמו היה נוהג באותן אופן, כפי שנהג בזמנו). הם נשברו, הם חיכו כל כך שהוא יגיד סליחה ושהם היו בסדר, והם גירשו אותו מהקיבוץ. לא רצו לשמוע אותו יותר, שכן בדבריו אמר בעצם שהוא היה בסדר. ברגע שאמר את זה לא רצו לשמוע אותו יותר. אחרי כמה חודשים פונדק מגיע אל שמעון אבידן שוב ומבקש ממנו לעשות את זה שוב, הפעם כמו שצריך. שמעון אבידן מסכים. בדרך פונדק מספר שהוא מציע לשמעון אבידן שהוא ישתוק ורק פונדק ידבר. שמעון אבידן ביטל אותו. שמעון אבידן נכנס לחדר האוכל, למפגש, כל הקיבוץ עומד ומסתכל עליו. שמעון אבידן מתחיל לדבר ועוצרים אותו בטענה שאין טעם שידבר, כל מה שהם רוצים לדעת זו השורה התחתונה – 'לחמנו או לא לחמנו'.

כך אומר שמעון אבידן: "ברצוני לתקן ולפור את הרושם כאילו אנשי ניצנים הלכו לשבי ללא לחימה. אני חוזר, אם כן, אין הדבר כך. אנשי ניצנים וחילי גדוד 53 של גבעתי החזיקו מעמד, על אף מעט החימוש שהיה בידם, עד אשר השריון פרץ וכבש את החלק החיוני. יש גם כן לראות בהגנת ניצנים אחת מעלילות הגבורה של מלחמת העצמאות. החטיבה - לפי יוזמתי - הוציאה דף קרב, שלו נתנו את הכותרת 'נפילת ניצנים - כשלוף'. כאן שגיתי. הייתי חייב לכתוב 'נפילת ניצנים - כשלוף לחטיבת גבעתי'. נשאר לי אם כן רק לבקש סליחה על השגיאה המילולית. הדף אשר הוצא על ידי החטיבה וחתום על ידי מלמד שיש להילחם ללא תנאי ובכל תנאי ושאינו בקלות ללכת לשבי. הדף הזה היה דרוש לנו ותוכנו יציב ואמת עבורי גם כיום, בניינו לבני לב הארץ היה חלק ריק ואנו היינו החומה. מן ההכרח היה לחזק את רוח הלוחמים בכל דרך. מיעוט הידיעות שהיו לנו על הלחימה בניצנים, ולעומת זאת הצורך להגיב במהירות, גרמו עוול לניצנים ועל כך הסליחה."

רוב האנשים היו מאושרים, קיבלו סליחה, הסיפור שלהם הוכרז על ידי מי שכתב את הדף הקרבי כאחת מעלילות הגבורה של מלחמת העצמאות. אלא שיש אנשים שזה ישב להם עמוק מדי והם לא יכולים היו לקבל את דבריו.

פונדק, איש מאוד מעניין, כותב מכתב לאנשי ניצנים: "הנני מתקרב לגיל גבורות וחשבתי לעצמי כי אם לא הצלחתי בתש"ח לגונן כראוי על ניצנים הלוחמת על חייה מבודדת ונשכחת מלב כל, מן הראוי לפחות שבהגיע יומי אמצא לצדם של חיילי שנפלו בקרב האכזר. שלכם תמיד, י. פונדק". התגובה מהקיבוץ לא איחרה לבוא: "ליצחק היקר שלום רב. כבוד הוא לנו להשיב בחיוב לפנייתך המתנייחת למקום מנוחה אחרונה, יחד עם רעייתך, בבית העלמין של הקיבוץ". אשתו, מאשה, נפטרה והיא קבורה בניצנים. השנה ליצחק פונדק מלאו 100 שנים, על השער שנכנסו בו כתוב 'לזכר מאשה', חתומים תת אלוף יצחק פונדק. בן מאה סוף סוף תוקן העוול, שכן הבטיחו לו עוד בשנות ה-50 שהוא יקבל דרגת אלוף, רק בגיל 100, בני גנץ ובנו מעניקים לו את דרגת האלוף.

האם היה למירה בן ארי רומן עם מפקד הכוח? ראשית חשוב להגיד שמירה הייתה נשואה לאליקים, שלימים יקים חברת הובלות גדולה שתקרא 'בן ארי ובניו', יד עם דני בנס, חברה ידועה עד היום. בנוסף יש להם מחצבות. משפחה מאוד עשירה שגרה בנטעים. הייתה שמועה שלמירה בן ארי היה רומן עם אברהם שוורצשטיין, מפקד המקום. רכילות, זהו. היום אפילו אנשי ניצנים קצת נפלו לתוך הרכילות הזו. בשלב הראשון לא רצו לתעד ולהנציח את שמה. אבל בשלב מסוים הם גם הבינו שזו רכילות שלא הייתה לה אף הוכחה. לכן הסיפור הזה לא חשוב או ראוי. בספר של רם אורן 'המטרה תל אביב' מובאים עמודים רבים העוסקים בסיפור.

שם אנשי גבעתי העריצו את מירה. תמיד היו אומרים שמירה זה ראשי תיבות – משורה ישחרר רק המוות. היא הייתה דמות של לוחמת, הייתה קשרית שלמדה מורס. כל הקשר היה לקוי לחלוטין, המכשירים היו גרוטאות. כבר מהשלב הראשון היא העבירה מסר שהקיבוץ נתקף, ניסו לשאול אותה משהו אך המכשיר לא עבד. בשלב מסוים כל מה שהמפקדה שמעה הוא שהמצרים שתוך הבית והיא הורסת את מכשיר הקשר.

יד ללוחמת העבריה - מבין 33 ההרוגים נהרגו בקרב 3 נשים - מירה בן ארי, שולמית דורצין ודבורה אפשטיין (2 קשריות וחובשת). מסיבה זו ביקש פונדק מהפסלת, שושנה חפץ, לפסל פה פסל שייצג את הלוחמת העבריה שנמצא במקום. במשך שנים כאן עשו את ההשבעות בקורס קצינות. בצדי מעלה המדרגות אמירות ודמויות נשיות חזקות, מנהיגות.

כשנתחם חוזה השלום עם מצריים, 1979, התברר שיש סרט. מיד אחרי הקרב על ניצנים מגיע לכאן מלך מצריים פארוק לבוש במדי צבא ומסריטים. כשהגיע בפעם הראשונה לידי ישראל יושבים ילדי ניצנים, אחד מהם הוא דן חמיצר, שמזהה את אביו שוכב מת באחת השוחות. הם מזהים את האנשים, את הסיפור. ראו את התמונה שלו מצטלם על יד מרדכי ובמקומות נוספים מיד אחרי הקרבות. אביו של יעקב קרוך, שנהרג פה, עלה ארצה לאחר מות בנו, בנה את מלון הולילנד והיה בעליו. על שם יעקב הוא עשה אחר כך את הדגם של ירושלים בבית שני עם אבי יונה. הסיפור של ניצנים מונצח גם בבית הקברות, על השער מפוסלים כל מיני קטעים מהאנייה שבתאי לוז'ינסקי, שפינו אותה גם החבר'ה מניצנים. מילות השיר 'שושנה, שושנה', של שושנה דמארי נכתבו על האנייה הזו ששמה בקשר היה שושנה.

נסיעה לגשר עד הלום

סיפורם של מפוני חבל עזה וצפון שומרון הוא אחד הסיפורים שהעצובים של העשור האחרון. לאחר הפינוי ניסו לתת להם הכשרה מקצועית מכל מיני סוגים, אחת האפשרויות הייתה קורס מורי דרך, שאחוז גדול מהם עובד בתחום. הסיפור הזה הוא עצוב בלי שום קשר לדעה פוליטית. ההיבט הוא אנושי – איך טיפלו בהם וניסו לפתור את הבעיות. היו כאלה שניסו לעזור בכל מיני דרכים.

בכל הסיפור של ביצוע העברת הבתים מהבתים בעזה לבתי קבע המדינה נכשלה כישלון גדול, למרות שגם להם יש אחריות בדבר, והם הראשונים שיוודו בכך. המדינה בהתחלה הציעה מעט, והתחיל משא ומתן. בסופו של דבר רק מעטים, חכמים, הסכימו להתפשר על המעט. חכמים משום שהם דילגו על השלב הנוראי של החיים בקרוואילות. אבל חשוב לזכור שרוב המשפחות עברו מבתים של 200-300 אלף מטר מרובע לבתים של 40-45 מטר מרובע.

תוך פרק זמן קצר התברר שהלחץ הנפשי עליהם הוא עצום, שכן הגירושים, הבעיות הנפשיות, הבעיות עם הילדים וכו', הכל במאות אחוזים גבוה יותר מאשר באוכלוסייה. כל הסיטואציה של חיים בתוך סיר לחץ עשה נזק עצום. היה צריך למצוא דרך להגיע מהר לפשרות כדי לסגור את הפרק הזה. אם וכאשר יגיעו להחלטה לעשות הסכם עם הפלסטינאים ביהודה ושומרון, שם מדובר על כ-200 אלף איש, לא יוכלו לעשות את זה אם יתנהלו בדרך הזו. כרגע מסתמן שהמצב הנוכחי הולך להיפתר. ככל הנראה המדינה סגרה עם כולם על קרקעות ובתים מיועדים. ישנו תהליך של סגירת היישוב הזמני ניצן.

משמאל רואים את הדיונה הגדולה, המפורסמת, של אשדוד בתוך שמורת ניצנים. מעבר לפסי הרכבת רואים את מאגר או אגם רוברט, אגם עונתי שמוצף כאן בתקופת החורף, אז אפשר לראות כמויות גדולות של ציפורים באגם, חיים ודו חיים. הוא נקרא אגם רוברט בגלל דיוויד רוברט שב-1838 צייר אתרים רבים בארץ ישראל, אחד מהם הוא האגם העונתי הזה. בתמונה מופיע על גדות האגם למרגלות הדיונה הגדולה חאן גדול, שכנראה היה במקום, של איסדוד.

כשמסתכלים על הכפר הערבי איסדוד שהיה כאן עד אוקטובר 1948 (עם הנסיגה של המצרים גם תושבי הכפר הערבי בורחים למגדל ואחר כך לעזה) רואים את השרידים שלו משמאל – בית הספר לבנים ובית ספר לבנות. בין היתר ישנו מבנה עם כיפה לבנה של קבר שיח', קדוש מוסלמי בשם איברהים אל מטבולי מהצחאבה של מוחמד שהלך בארץ ומת במקום. תמיד יש שם חומרי בנייה, המוסלמים באים הנה ומדי פעם משפצים את המבנה. יש עליו מאבק, שכן המוסלמים מבקשים להפוך אותו לאתר קדוש, בינתיים לא כל כך נותנים להם. משמאל רואים את מבנה תחנת הרכבת של אשדוד שהופכת להיות המפקדה של מוחמד נגיב, מפקד הכוח הצבאי המצרי שנתקע באשדוד בסופו של דבר. כאן הייתה תחנה בריטית שבה הוקמה המפקדה. הפילבוקס, כל הסיפור של עד הלום, לא נמצא ליד תחנת הרכבת אלא ככמה מאות מטרים צפונית, על הגדר של נחל לכיש שאפשר לראותו.

גשר עד הלום

עורבים – אם שואלים חקלאים מה הם אומרים על העורב, הם יגידו שהוא מנוול, עושה נזקים ודברים רעים אחרים. העורב זה בעל חיים מדהים. מוח של עורב שוקל 5-7 גרם. משקל של עורב 1-0.75 ק"ג, עוף יחסית קטן. העוף הגדול ביותר, היען, שוקל כ-170-160 ק"ג וגודל המוח שלו 5-7 גרם. היום המחקר מוכיח שיש קורלציה בין היחס של גודל המוח לגודל הגוף מבחינת אינטליגנציה. אין ספק שהעורב הוא האינטליגנטי בעופות.

כשהסוציולוגיה הזואולוגית מנסה לנתח את האינטליגנציה וייחודיות שלו, השורה התחתונה תבוא לידי ביטוי במושג 'פנאי'. כלומר כל בעל חיים עוסק ב-4 פעולות הישרדותיות בסיסיות – אוכל ושתייה, שינה, רבייה והימנעות מטורפים. על ארבעת הדברים האלה הוא משקיע את רוב האנרגיה והזמן. רוב בעלי החיים כל חייהם עסוקים שארבעת הפעולות הישרדותיות הבסיסיות האלה.

בעל חיים שיש לו זמן לא לעסוק רק בארבע הפעולות הבסיסיות האלה הוא בעל חיים שמוגדר שיש לו פנאי, בהם הוא יכול לעסוק דברים אחרים. העורב הוא קלאסה של דברים אחרים. הוא יכול לקחת אוכל ולהחביא אותו לשעת הצורך. האורניתולוג, חוקר הציפורים הראשון, כנראה היה אליהו הנביא. הוא חי במדבר ושורד בזכות זה שהעורבים מביאים לו אוכל, מאכילים אותו. ואכן אפשר לראות עורבים מחביאים מזון. לעורבים יש פנאי, דבר שרואים מאוד יפה במיני עורבים גם במדבר. למשל בעין גדי יש שני מינים בולטים – עורב חום עורף ועורב קצר זנב. פעמים רבות אפשר להבחין בהם מעל השמורה בכמה קבוצות, 10-20 פרטים, משחקים. העורבים האחרים שרואים מתחילים לצעוק, כאילו מעודדים את השחקנים. בעין גדי יש תופעה מאוד מעניינת עם העורבים. היעל זו חיה שהולכת לישון בשעות הצהריים, זה הזמן לעורבים להציק להם. המושג 'החתמה' – אם לוקחים גוזל עורב ומטפלים בו, הופכים לאמא שלו והוא יהיה שומר נהדר. העורבים גם ידועים כנקמנים, שומרי טינה. הם אוהבים דברים נוצצים, נוהגים לגנוב טבעות וכו'.

גשר עד הלום – המצרים חוצים את הגבול, נכנסים לתחומי ארץ ישראל ב-15.5. כבר ברור, אפילו קודם, שזה הולך למלחמה. ב-12.5. שמעון אבידן, מח"ט גבעתי, אומר לשמעון מרגולין שיארגן קבוצה, ייקחו 300 ק"ג חומר נפץ, יגיעו לגשר ויפוצצו אותו (הגשר השני, אפשר לראות שהחלק המרכזי שלו משוקם). לגשר יש בסיס רומי, ועליו שרידים צלבניים, ממלוכים.

שמעון מרגולין מארגן קבוצה, שתי פרדות. מעמיסים 300 ק"ג חומר נפץ מסוג שדית, משהו שהתע"ש ייצר, לא מי יודע מה. שמעון מרגולין מבקש מהם לחלק את חומר הנפץ לשקים של 20 ק"ג. החיילים משתגעים ולא מבינים מה הטעם, שכן הפרדות סוחבות אותו. מרגולין מתעקש, החיילים די רטנו, העמיסו את כל השקים על הפרדות ומגן יבנה החלו לחצות לכיוון הגשר. בדרך שומעים רעש ממטרות שכנראה גרם לפרדה הראשונה לבעוט במי ששחב אותה, לזרוק את חומר הנפץ מהגב ולברוח. עכשיו כולם מסתכלים על שמעון מרגולין בחיך ומבינים מדוע דרש לחלק את חומר הנפץ לשקים קטנים. כל אחד לקח שק על הגב והחלו ללכת. לא עבר הרבה זמן עד שגם הפרדה השנייה הבינה שזה הרעיון הכי טוב שהיא ראתה היום, נתנה בעיטה למי שהוביל אותה וזרקה את חומר הנפץ.

החיילים סוחבים את חומרי הנפץ ומגיעים הנה מאוחר בלילה לגשר היחיד שהיה במקום, על נחל סוכריר, נחל לכיש. החבריה עושים את זה מאוד בשקט, מפני שבתוך הפילבוקס, המבנה העגול, יושבים שני נוטרים ערבים מהכפר איסדוד. עוד אין באמת מלחמה באזור הזה בעוצמות שיכירו בהמשך. בינתיים החיילים מצמידים את חומר הנפץ לגשר, מפעילים ופיצוץ אדיר מפריע לשקט בסביבה. החיילים מבקשים ללכת ושמעון מרגולין מתעקש לראות. כשהוא מסתכל הוא רואה שרוב חומר הנפץ נפל והפיצוץ אפילו לא דגדג את הגשר, לכן צריך לסדר את הכל מחדש. אולם הפעם יש בעיה חדשה – השומרים יורים בטירוף כי הם שמעו את הפיצוץ, ועכשיו הם עושים את כל הפעילות תחת אש.

כוח רתק מרתק את הפילבוקס. הפעם הם דואגים להצמיד את חומרי הנפץ כמו שצריך. מזל גדול היה למישהו מרעום, למרות שחשבו שאין להם. בפיצוץ השני כל החלק המרכזי של הגשר עף והגשר פוצץ. כשהם פיצצו את הגשר חשבו על זה שיפריעו לתנועה, אבל לא הבינו כמה לפיצוץ ב-12.5 יהיה חשיבות כאשר הצבא המצרי יעמוד ליד הגשר ב-29.5. חשוב לדעת שמדובר על מאי 1948, שנה גשומה במיוחד, נחל לכיש מלא מים (כמו כן מקורות לא שואבים מים) ואפשר לראות את סימוני המפלט.

כשהצבא המצרי עומד כאן, מוחמד נגיב מבין שאין גשר, אבל במקומו מביאים מהנדסים ובונים גשר חלופי. בשעה 15:00 הוא פורס את הצבא ובינתיים המהנדסים במשך כמה שעות בונים גשר. את ההזדמנות הזו, שהצבא המצרי עומד כאן, ליד הגשר, שמעון אבידן, מחיט גבעתי מנצל.

באותו יום יהיו לשמעון אבידן שני 'אסים בשרול'. באס הראשון הוא ישתמש די מיד – יהיו 5 נפוליאונצ'יקים, תותח נפוליאון (תותח 65 מ"מ שמופעל על ידי קבוצה של 5-6 חיילים), שיקרבו אותם לגשר ויפיצו את הצבא המצרי. חיילים להבין שמדובר במהפכה שלא הייתה כדוגמתה, זו הפעם הראשונה שהיהודים משתמשים בתותחים. התותחים האלה יעברו ממקום למקום (דגניה, גשר וכו'). בחלק מהמקורות רואים שהנפוליאונצ'יקים ירו 300 פגזים על ראש הגשר באיסדוד. בחלק מהמקורות שכתוב כמה עשרות פגזים. לפני מספר שנים נועם הדריד קבוצת גמלאים שאחד מחבריה היה חלק מהצוות, הוא טוען שמי שאומר 300 פגזים בכלל לא מבין מה היה המצב, שכן בכל המלחמה לא היו 300 פגזים. לטענתו לא ירו יותר מכמה עשרות פגזים, לפעמים ירו רק רתק אפקט, שכן התחושה שיש ליהודים תותחים הייתה מהפכה. **האס השני**, המזל הגדול של שמעון אבידן, הוא שממש לילה לפני נחת מטוס תובלה והוריד 4 מטרשמיטים, מטוס קרב גרמנים, בתל נוף (מצפון לגדרה). הוא רץ עם פתק חתום מידין לאהרון רמז, מפקד חיל האוויר אז, ומבקש לקבל את המטוסים. אהרון רמז אומר לו שעוד מרכיבים אותם, עוד לא נסעו בהם, בכלל לא יודעים אם זה טס ויורה. שמעון אבידן מתעקש בטענה שאם הם לא מתרוממים אין תל אביב. רמז מציע לשאול את הטייסים. בין הטייסים הולכים לעזר ויצמן ושואלים אותו אם הוא מוכן לטוס ככה. הוא אומר שאם אין ברירה יטוסו. שואלים את מודי אלון והוא עונה תשובה דומה. ארבעת הטייסים – עזר ויצמן, מודי אלון, לאונרד (אדל) כהן ולו לנארט (שני האחרונים מתנדבי חוף לארץ) היו הטייסים הראשונים במדינת ישראל שיצאו במטוסי קרב.

הרביעייה הזו מתרוממת מתל נוף, לא רחוק, מגיעה לכאן אחר הצהריים של ה-29.5, יורים פצצה, איזה צרור, והדברים לא עובדים. הכל נתקע, שום דבר לא פוגע, שכן לא עשו ניסויי כלים. המצרים יורים כמו משוגעים בנשק אנטי-אוויר (הויקס היה גם בעל יכולת אנטי אווירית) והם הצליחו לפגוע באדי כהן, שהתרסק ונהרג בחולות ממערב למקום. המטוס של מודי אלון נפגע קשה, וכשהוא נוחת בתל נוף הוא מתרסק על המסלול. הוא ייהרג כעבור כמה חודשים במקום אחר, סיפור הזוי גם כן. בעצם 50% מחיל האוויר הישראלי הלך בגיחה הראשונה שלו.

המסרשמיט הוא מטוס גרמני. כעבור כמה חודשים מודי אלון ועזר ויצמן יחליפו מטוסים. מספר עזר ויצמן שהמסרשמיט היה מטוס מאוד קשה להיגוי. כל מטוס היה שונה והיה צורך להתחבר לכל מטוס. מודי אלון התעקש להחליף ועזר ויצמן חשש מאוד מהעניין הזה משום שאמר שבמטוס אחד כדי לנסוע ישר צריך לעשות דבר אחד, ובמטוס אחר אחרת. בשלב מסוים מודי אלון התרסק ונהרג עם המטוס על עזר ויצמן. לא פגעו משהו, לא עשו משהו. אבל המצרים מתארים את השוק – קודם תותחים ואחר כך מטוסים יהודיים. הדבר הזה שינה את כל פני המערכה. בעצם מוחמד נגיב עושה החלטה שהוא מתחפר בגשר ולא ממשיך לכיוון צפונה. ב-2.6, כמה ימים אחרי, מחליט בן גוריון והנהגה, שאת המצרים כאן צריך לחסל ויוצאים ב-2.6 למבצע פלשת.

לטובת מבצע פלשת אוספים למעלה מ-1200-1000 לוחמים, גם של חטיבת גבעתי, כדי לחסל את הצבא המצרי בעד הלום, באסדוד. שלושה ימים הצבא המצרי עומד כאן, מדי פעם יורים, אבל בגדול הצבא המצרי מתחפר במתחם הזה והופך את המקום ליעד מבוצר.

ב-2.6 ב-1:00 בלילה יוצאת פקודה ליציאה למבצע פלשת. מתחילים לצאת כשהגדודים מחולקים בין גדודים שיבצעו חסימה מדרום, גדודים שיתקפו בחלק המערבי, כוח של צבי צור (לימים רמטכ"ל) שעושה איגוף שיבוא למצרים מכיוון מערב, אריה קוצר עם הפלוגה שלו אמור לבוא מול הפילבוקס. מתקדמים, כולם זוחלים לאט-לאט, הייתה שעת ש', כולם סוגרים על המצרים שאין להם מושג מה קורה, ובסביבות 1:00 בלילה מגיעה הודעת ביטול, שכן חתמו על הפסקת אש. כל הכוחות מסתובבים וחוזרים בשקט לבסיס. אז מתברר הבלאגן – אין שום הסכם, זו הייתה טעות, שמועה שעברה, ומבצע פלשת בטעות בוטל. אמרו לא נורא, נלך מחר.

ב-3.6 בלילה עושים אותו דבר. מתקרבים בזחילה, כל הגדודים מתארגנים וזוחלים, עומדים להתנפל על הכוח המצרי, אבל אז מתבררת התקלה – משום שהמצרים קמו בבוקר החלו לטייל ופתאום ראו את כל השרידיים של הלילה הקודם, סימנים של הצבא. הם מבינים מיד מה קרה ומה שעשוי לקרות. הפעם הם היו ערניים מאוד, לא הייתה שום הפתעה, הם היו מוכנים. במידה מסוימת בחלק מהמקומות הם שמו מארב לכוחות שלנו, והתחיל פה בלאגן גדול מאוד.

אחד הכוחות שספגו הרבה מאוד אבדות היה כוח של אריה קוצר שניסה להגיע למרחב הזה ונלכד באש תופת מאזור הפילבוקס, שהיה לידו מקלע ויקרס גדול שריסס אותו. אריה קוצר מבין שאין לו טעם להתקדם ומבקש אישור נסיגה ולא נותנים לו. הוא ממשיך להתקדם, שכן הרעיון היה לכוח של צבי צור שיסיים את כל

האיגוף, יבוא ויפתיע את המצרים ממערב. הדבר הזה לא קרה ובסופו של דבר שכל המבצע הוא בעיה אחת גדולה ונתנו הוראת נסיגה בסופו של דבר. מבצע פלשת – כישלון.

יש במבצע פלשת 50 הרוגים, כולל גם את אדי כהן, הטייס המתנדב שנהרג. על לוח הזיכרון במקום רואים את שמותיהם של 50 חללים.

כשמדברים על קרב אשדוד, מבצע פלשת, ורואים בו כישלון, צריך להסתכל במבט רחב יותר. במבט רחב יותר תישאל גם השאלה האם באמת המטרה של מוחמד נגיב והכוח המצרי היה באמת להגיע לתל אביב. אם קוראים את רם אורן אז התשובה היא כן. בכל זאת לא כל החוקרים מסכימים עם זה, לא כולם חושבים שלמצרים הייתה כוונה כזו.

בספר שכתב אחד הקצינים שהשתתפו במלחמת העצמאות, קמל איסמעיל א-שריף נכתב כך: "בהגיע החלוץ המצרי לאשדוד, ריכוז האויב כוחות גדולים באיזור רחובות, ופתח בהתקפה כבדה על הצבא המצרי. התקפה זו נהדפה, אך האויב (הציוני) הצליח להשיג מטרה אחת לפחות, והיא ריתוק הצבא לעמדותיו באשדוד."

לא תהיה זו הגזמה אם נאמר, כי ההתקפה היהודית על אשדוד היותה נקודת מפנה במאבק הישראלי מצרי, כי מרגע זה נאלצה המפקדה המצרית לשנות את תכניתיה: תחת אשר תמשיך ברדיפה אחרי הכנופיות הציוניות, החליטה המפקדה המצרית להסתפק בנייתוק הנגב מעל יתר המדינה."

הוא אמנם לא אומר תל אביב, אבל זה ברור שאם ממשיכים לרדוף מפה זה לתל אביב. מצד שני יש בעיה לוגיסטית לתת אספקה, לעמוד בדבר. מי שחוקר את הדברים מתקשה להגיד שהכוח יכול היה לכבוש את תל אביב. שוב, הדבר נשאר בסימן שאלה. אמנם זה נראה שאם יכלו להמשיך היו עושים זאת, אבל יש חוקרים שלא מוכנים לקבל את זה.

מה שכן, ניתוק הנגב מהמדינה הפך להיות המטרה בשלב הזה. בשלב הזה, שהמצרים מנותקים או ויתרו על ההליכה צפונה הם ילכו אחורה. ב-6-7, כמה ימים אחרי מבצע פלשת הם ילכו לטפל בניצנים. כוח של חטיבת גבעתי ממול ניצנים נמצא על גבעה 69, שנכבשת על ידי כוח של גדוד 54. אבל הכוח של גדוד 54 כבש וביקש להביא את גדוד 52 שיבוא לשבת במקום, שכן הם כוח מנוסה כובש (דבר שהיה מקובל במלחמת העצמאות – שיש כוח שכובש ויש כוח ששומר).

גדוד 52 שמר על הגבעה ואפילו היה ניסיון של הגדוד של גבעה 69 לצאת לכבוש שוב את ניצנים, אולם זה היה כישלון, אבל זה הדליק את המצרים שהחליטו לטפל ולתקוף את גבעה 69, שם התחולל קרב שהחטיבה לא כל כך תרצה לזכור אותו. שרשרת של תקלות וטעויות מובילות את החיילים לסגת בצורה של פאניקה, ובעצם הצבא המצרי מזנב בהם כך שכ-20 מהחיילים נהרגים. כנראה שזה נבע משרשרת של אי הבנות על פקודת הנסיגה, שלא הגיע לכולם. כנראה שהרץ שאמור היה לתת את הוראות הנסיגה נהרג בדרך והן לא הגיעו לכולם. אלה שפתאום הסתכלו וראו שיש חיילים נסוגים החלו לסגת אבל בצורה לא מסודרת ולא דרך האזור היחיד שלא היה ממוקש. כך קרה שהסתערו על הגדרות במקומות ממוקשים והתחילו בלאגן מטורף. התחילו לברוח מזרחה לכיוון המפקדה בבית דראס. מספרים ששמעו אבידן כמעט נתן הוראה שמי שייסוג יור בו. כל הפעילות המבצעית של הגדוד הזה בסופו של דבר בוטלה, הם נשלחו לאימונים מאוד קשים עד שהם יהיו חיילים אמיתיים.

לימים, במבצע יואב, באוקטובר, הגדוד הזה יכפר על הבושה שהייתה לו בגבעה 69, בתבוסה הנוראית הזו. הגדוד הזה במבצע יואב השתתף בקרבות על הצומת, באזור צומת גבעתי, מגבעת ארנון עד לאזור כאוכבה וחוליקאת, קצת יותר דרומה.

סדר האירועים בראשי פרקים (כדאי לחזור למפה בצורפה בתחילת הקובץ) –

המצרים עולים כבר ב-15.5, יום לאחר הכרזת המדינה ועזיבת הבריטים, מכיוון עזה ורפיח. כוח אחד מתפצל והולך לבאר שבע, לחברון עד רמת רחל. שאר הכוח עולה לכיוון יד מרדכי ונתקע עם כ-6 יממות. לאחר מכן יעלה לכיוון מגדל, המפקדה הגדולה, הראשית, של הגנרל מוואוי. כאן יתפצלו הכוחות – חלק ילכו מזרחה לכיוון פלוגיה, בית גוברין, ויחברו תרקומיא חברון, ובעצם יחתכו את המדינה וינתקו את הנגב מהמדינה. החלק השני ימשיך ויגיע ב-29.5 לאשדוד. כאן, בגשר סוכריר, הכוח הזה יתקע ולא ימשיך יותר צפונה. **באוקטובר** מה שקראו מבצע עשרת המכות, ולימים יוחלף למבצע יואב, בעצם יחליטו 'לחתך את הנחש המצרי' ויחליטו לתקוף את הציר הזה שיגאל אלון הבין כבר מהר את החולשה שלו, שהוא צר ואפשר לחתוך ולנתק אותו. כך הוא אומר, וזה בדיוק מה שעשו. קרבות מרים על הצומת, שמשלטים של חוליקאת וכאוכבה התיאורים של קרבות פנים אל פנים מזוויעים – שריטות, אצבעות בעיניים, נשיכות, דבר מזעזעים, אבל זה מה שקרה. בסופו של דבר השתלטו על המשלטים האלה.

היה ניסיון כושל לכבוש גם את עיראק אל מנשייה ליד קריית גת של היום, ליד התל. כישלון נוראי (ההוצ'קסים ש-4 נפלו לתעלות והלכו). אבל, ההצלחה הגדולה הייתה בעובדה שהנגב לא מנותק יותר, ובעצם נוצר כיס פלוגיה. כיס פלוגיה שחשב יגאל אלון שזה בדיים שלו, שהוא יכול לשלוט ויוכל לחסל אותם בבוא העת. הוא ניסה כמה פעמים. במסגרת מבצע חורב, שהתחיל כבר ב-22 בדצמבר 1948 ונמשך עד בערך ה-7 בינואר, ניסו שוב לכבוש את עיראק אל מנשייה ופלוגיה.

חלק מהניסיון הזה היה "מבצע חיסול". אלכסנדרוני, אחת החטיבות שהשתתפו במבצע חורב, אחת הפלוגות של בן ציון הלמן, הפלוגה הדתית, נקלעה למצב שהיה להם יותר מדי פצועים. הוא נקלע סגור בתוך הקרב וכולם נהרגו, 87 לוחמים נהרגו, אסון גדול בנר השני של חנוכה ולכן האנדרטה בצורת שני נרות.

מבצע חורב הוא המבצע הגדול של המלחמה. מבצע שנועד להרחיק את המצרים ואפילו להיכנס לתוך סיני, שכן הניסיון של מבצע חורב היה מבצע יע' – עוגיה, אבו עגלה, אל עריש ועזה, כל אתרים האלה אמורים היו להיכבש. הרעיון הוא לעבוד על הצבא המצרי באופן של לרתק אותו ולתת לו תחושה שהתקפה

הבסיסית, הראשית, היא על אזור רצועת עזה ואל עריש. החבריה של גולני (אז גדוד גדעון, לימים גדוד 13) לוקחים על עצמם את התרגיל ועושים להם תרגיל, נוצר בלאגן גדול וזה לא כל כך מצליח, והיו לגולני הרבה מאוד נפגעים. יש להם תקלה מבצעית לא פשוטה, אבל התרגיל הצליח. המצרים הבינו שצריך להעביר כוחות לרצועה וזה פתח לכוח המאגף אפשרות לכבוש את עוגיה אל חפיר, אל אל עריש, את ניצנה ואת כל המרחב, ואפילו לחדור לתוך סיני בחלק מהמקומות כשהיה ברור שהולך להיות בלאגן, משום שבשלב הזה הבריטים עמדו על רגליים אחוריות ואיימו שהם יכנסו למערכה.

בן גוריון נתן הוראה לסגת. יגאל אלון עזב את הכל, נסע וניסה לשכנע אותו לא לסגת, אבל האמריקאים והבריטים הבהירו חד משמעית שאם לא תהיה נסיגה הם יתערבו. כמובן בן גוריון לא רצה לקחת את הסיכון. מספרים ממש על מרד של קצינים שלא הסכימו לסגת, ויגאל אלון הלך ושכנע אותם בהבנה שאין ברירה, אז הייתה נסיגה לקו. זה היה אחרי שהמצרים כל הזמן סירבו לדבר אתנו על הפסקת אש. אחרי המבצע הזה כבר בפברואר הגיעו להסכמי שביתת נשק עם המצרים.

כבר באוקטובר, אחרי מבצע יואב, חלק מהכוחות של חטיבת הראל, גם הם משתתפים בכוחות, הם מגיעים לבית חאנון ומתחילים לסגור את הנסיגה לכוחות המצריים לאורך כל הציר. ברגע שהכוחות מבינים את זה הם נוטשים את גשר עד הלום וכל הכוח המצרי נסוג. בשלב מסוים, כשהכוח של הראל נמצא בבית חאנון, המצרים בפאניקה וכוחות ההנדסה שלהם מצליחים לסלול עם גזעים וענפים דרך על החוף, דרכה הם מצליחים לסגת לתוך מצרים מבלי להיקלע למצור על ידי הכוחות של חטי' הראל, שהיו חלק מהכוחות שפעלו באזור.

כאמור, מבצע חורב מסתיים ובעצם הקרב הגדול של מלחמת העצמאות מסתיים. עכשיו יישאר רק מבצע עובדה ב-10.3, שיכבשו את כל הנגב ואום רשרש, אפשר לומר שבגדול שזו הפעולה המלחמתית האחרונה. המבצע לכיבוש אילת היה מבצע ללא אלימות, ללא שפיכות דמים, לא היה באמת קרב, למרות שפה ושם גולני חטפו קצת יריות מנקודות בערבה כשהם עברו. אבל בגדול הקרב הסתיים כשאיילת והנגב בידינו, כשיחתמו לאחר מכן על הסכמי שביתת נשק עם ירדן, ורק ביולי יתחמו על הסכמי שביתת נשק עם סוריה ותיגמר המלחמה.

יעקב ארנון היה סגן מפקד הכוח בכיבוש המשלטים על הצומת במבצע יואב, כך הוא כותב: "אמא ואבא יקרים הערב אני יוצא לפעולה הגדולה אשר מטרתה להרחיק את הפולשים המצרים ממדינתנו. הפעולה היא רצינית למדי, כיוון שהאויב מצויד במיטב הנשק ומספר אנשיו רב עד מאוד. אנחנו מוכרחים להרחיק את האויב משטח מדינתנו, שהנגב הוא אחר משטחיה החיוניים – שטח מחייה למאות אלפי אנשים בעתיד הקרוב. אני יוצא הערב מתוך בטחון מוחלט שנחזור בניצחון. אני משוכנע, שנגיש שבקרב לעמנו את המדינה העברית השלמה. יחד עם זאת יודע אני, שהסיכון עבור בודדים בתוכנו הוא גדול. ככלות הכל, – מי יודע במי יבחר הגורל קרוב? אבל על אף שברור לי, שהסיכון האישי עבורי רב הוא, יוצא אני בהכרה מלאה. אסור בשום פנים ואופן לחשוב על עצמי. אני חושב רק על פתיחת הדרך לנגב, על שחרור שטח מדינתנו. אני יודע את הרגשתכם ברגע זה. הקרבתם את עצמכם תמיד עבורי. לא חסכתם עבורי עמל ודאגה. הייתי מפונק בבית, מפונק למדי. אולם חינכתם אותי תמיד להקרבה למען הציונות ועם ישראל – ועתה יוצא אני להגשים את המטרה. אני משוכנע שאחזור בשלום אליכם, אך אם יקרה משהו, סלחו לי על צאתי. אל תסלחו! אדרבה, היו גאים בכך, למען כולנו יהא זה. בתקוה ובביטחון לחזור עם הניצחון, שלכם, באהבה רבה בלי גבול, יעקב."

כמובן המכתב הזה יגיע להורים רק אם הוא ייהרג, ושם, על הגבעה הוא נהרג. על גבעת ארנון יש אנדרטה לזכרו, הגבעה נמצאת בפינה הצפונית מזרחית של הצומת, קרוב למצודת יואב. נס גדול היה פה. זה דבר מדהים הניצחון במלחמת העצמאות בכלל ומול הפולש המצרי בפרט. מדהים לראות שמדינת ישראל יצאה מזה עם ידה על העליונה.

משטח בטון לויקראס - נמצאים ליד משטח בטון, אחד מכמה, שהמצרים יצקו במרחב בבואם לעד הלום. אלו משטחים ששימשו לעגינה של סוג של נשק כבד, מקלע כבד, שנקרא ויקראס. ויקראס זהו נשק אנטי אווירי אבל באשדוד הוא שימש גם למרות אחרות. זה היה סוג של מקלע שירה בקצב אש גבוה מאוד, קליעים גדולים מאוד ועשה נזק רב. לתותח הזה יש מערכת קירור במים, אבל הקנה שלו להט כשירו בו עד שהוא הפך אדום. החיילים מספרים שכשהם רצו כוס תה הם היו יורים כמה יריות, שופכים מים על הקנה ומכינים עם העשבים תה חם. אולי ☺.

אנדרטת החייל המצרי - 1979 במסגרת המשא ומתן בין ישראל למצריים מתעוררת בעיה. כמובן במסגרת ההסכמים מדינת ישראל מסכימה להעביר את כל האנדרטאות מסיני לתחומי מדינת ישראל, כ-80 אנדרטאות. את רובן מעבירים לארץ, חלק גדול ליער באזור צומת נחשון, אבל יש שתי משפחות שלא מסכימות ודורשות להשאיר את האנדרטאות שלהם בסיני. אחת זו האנדרטה בנתיב העשרה, ע"ש העשרה שנהרגו בהתרסקות מסוק, והשנייה של משפחת ארז, שבנם עודד ארז נהרג בסיני (יעקב ארז היה עורך מעריב). האנדרטה לזכרו הוקמה בסיני והמשפחה החליטה שהיא לא מוכנה שהאנדרטה תזוז, והתעקשה על כך. בגין הרים טלפון לסאדאת ושיתף אותו בבעיה תוך שהוא מבקש להשאיר שתי אנדרטאות בסיני. סאדאת מסכים בתנאי שהם שם בישראל שתי אנדרטאות. כך בוחרים המצרים שני אתרים – האחד ליד חמי יואב והשני כאן.

שתי האנדרטאות מאוד דומות. מה שנקרא מחט קליאופטרה ('קליאופטרה נידל'), האובליסק, שמייצג את מצריים כבר אלפי שנים כמונומנטים שהפרעונים הציבו במקומות שונים עם כתובות, נבנה כאן כאנדרטה לחייל האלמוני המצרי בסגנון המצרי שעליו מופיעים מכל צד שמותיהם של 4 חיילים – סגן אלוף, סרן, רב"ט וטוראי, שהם מייצגים את כל החיילים שנלחמו ונהרגו במרחב של אשדוד והלאה. כך גם האנדרטה השנייה מייצגת את אותו רעיון. בכל צד זה כתוב בשפה אחרת – עברית, ערבית, אנגלית והירוגליפית. האנדרטה מאוד מטופחת. המצרים, במיוחד בתקופתו של השגריר מוחמד בסיוני, חגגו כאן מדי שנה את יום השנה לזכר החייל האלמוני, והיו כאן טקסים מאוד מרשימים. האתר נשמר ושמור די טוב, לפעמים הפנלים מתרופפים ומתקנים אותם.

האנדרטאות שנמצאות בסיני נמצאות תחת שמירה של חיילים מצריים. במשך כל השנים האנדרטאות לא נפגעו והיו במצב מצוין, אלא שמאז שיש את הבלאגן בסיני יש איומים לפגוע באנדרטאות אבל חיילים מצריים לא מאפשרים את זה, שכן יש עליהם שמירה כל הזמן.

תמליל סיור מספר 76 מהר לשפלה

מסלול : מערת הנטיפים, שביל שורק, חירבת חנות, שביל הקיסר ומצפה משואה

נסיעה מלטרון למערת הנטיפים

אנדרטה לחטיבת אלכסנדרוני – משמאל. חטיבת אלכסנדרוני לקחה חלק פעיל בקרב על לטרון. היו כאן מספר קרבות במסגרת המבצעים בן נון א', ב', מבצע יורם ועוד. המפורסם ביותר מבין אנשי חטיבת אלכסנדרוני שלקח חלק פעיל בקרב כאן אריאל שיינרמן, לימים אריאל שרון, שנפצע בקרב כאן. **נווה שלום** - משמאל. וואחת א-סלאם. יישוב מעורב, ערבים - יהודים. בתקופות מסוימות לערוב של ערבים ויהודים יש חלקים קשים, אם זה בכל המבצעים למיניהם, אם זה בן היישוב שנפל באסון המסוקים – תום כיתאין, ועוד.

דרך בורמה - משמאל, ליד מבנה המשאבות, רואים את ההתחלה של דרך ברומה. מכאן היה המעקף של לטרון שלא נכבש במסגרת מלחמת השחרור, וצריך היה בזמן מסוים למצוא דרך שתעקוף את לטרון כדי לשבור את המצור על ירושלים. מכאן, דרך מה שהיו פעם הכפרים בית ג'יז ובית סוסין, הצליחו למצוא מעקף שעלה עד לשואבה ועקף את לטרון, כך אפשר היה להעביר לירושלים אספקה. מצד ימין היישוב בקוע. **כביש הבטון** – הכביש היחיד בארץ הבנוי פלטות של בטון, הוא כביש הרבה יותר חזק אבל פחות נעים לנסיעה שכן יוצר תחושה של רעידות. כביש ניסיוני שנבנה בשנות ה-90, בנייתו הרבה יותר יקרה אבל תחזוקתו הרבה פחות יקרה, שכן לא צריך אחת לכמה שנים לגרד אותו ולשים אספלט חדש. הכביש הזה הוא חלק ממה שנקרא 'המעבר הבטון' בין רצועת עזה לבין השומרון. רצועת עזה הייתה חלק ממה שחשבו שיהיה המדינה הפלסטינאית במסגרת הסכמי אוסלו. היה צורך לקשר את מיליון וחצי הפלסטינאים שיושבים ברצועת עזה אל השומרון, וצריך היה כביש שתושבי עזה או תושבי רמאללה יוכלו לנסוע בין שני חלקי המדינה שלהם. המשמעות של זה הייתה חציית שטח ישראל. דיברו על הציר הזה שיהיה המעבר הבטון בין רצועת עזה לבין השומרון.

כביש הגבורה – בצומת נחשון עוברים את המעבר הבטון ועוברים לכביש הגבורה. הכביש הזה בין 1959 לבין 1967 וקצת אחרי, היה הכביש שדרכו היו נוסעים לירושלים, שכן לטרון הייתה שטח ירדני ואי אפשר לנסוע דרך כביש מספר 1, כמו שנוסעים היום.

בימים אלו יש כאן תשתיות מאוד רציניות שנעשות, קו המים החמישי לירושלים. מצד ימין רואים את האזור שחפרו וכיסו. אפשר לראות על פי נטיעת העצים, השיקום הנופי שעשו כאן, כדי לכסות על החפירות שעשו כאן לקו המים. מימין רואים את היישובים צלפון וג'יזו, בהמשך כפר אוריה. אפשר לראות שרוולי פלסטיק, בתוך כל אחד מהם ישנם עצים שניטעו לאורך כל הדרך. כאן הייתה עד לא מזמן חפירה מאוד מאסיבית שפגעה מאוד ביער. אלפי עצים נכרתו לצורך הנחת קו הצינור. מתחת לפני האדמה בעומק של 2 מ' יש צינור ברזל שמעלה מים לירושלים. אוכלוסיית ירושלים מאוד גדלה ונוצר הצורך להוסיף קו מים נוסף. **קיבוץ הראל** מצד שמאל. קיבוץ שקם בשנות ה-50 על ידי השומר הצעיר ובשלב מסוים הם קצת נטו יותר מדי אחרי משה שנה שהיה קומוניסט. בשומר הצעיר יערי וחזן לא כל כך אהבו את הנטייה שלהם, והשומר הצעיר פירק אותם בגלל שהם היו שמאלנים מדי. מאוחר יותר השומר הצעיר יישב את המקום והיום זה מה שנקרא קיבוץ מתחדש.

מצד ימין רואים את היישוב כפר אוריה. במרכזו יש חאן \ מצודה יפה שנבנה בתקופה העות'מאנית, אחד המבנים היותר יפים בשימור, שגם עם קבוצות יוצא לפעמים לבקר בו. אדמות כפר אוריה נקנו כבר בעלייה הראשונה ויושבו. זה המקום שאליו אנשי המושבה הרטוב פונו בזמן מלחמת העצמאות. **מצפה הראל** - פנייה שמאלה בדרך עפר אל מצפה הראל, שם יש אחד מהדגמים היפים של דרך בורמה. יש שם לוח ברזל עם הסבר מאוד טוב על דרך בורמה. מתחת למצפה הראל נעשות עכשיו פעולות תשתית מאוד אינטנסיביות, אפשר לראות חציבות לבנות. אלו לא פחות ולא יותר – קו צינור הגז לירדן. במסגרת חפירת והנחת קו צינור הגז לירדן נעשו הרבה מאוד חפירות הצלה והתגלה פסיפס עם צלבים וכן יישוב הלניסטי מעניין.

יער צרעה והר צרעה, מימין. רואים שלטים שמכוונים אל קבר שמשון וקבר בני דן. כתוב על שמשון בספר שופטים שנולד בצרעה. עם הזמן התחילו לשים כאן שלטים ונרות, והפכו על מיני קברים לקברי בני דן וקבר שמשון. אלו מסורות משנות ה-50. הסיפור ההזוי ביותר הוא הסיפור של סלע החורבן. **סלע החורבן** – מתקרבים לצומת שמשון. בשנות ה-50 מטייל זאב וילנאי עם קבוצה של מטיילים ונח ליד סלע כלשהו עם הקבוצה. בשלב כלשהו הקבוצה מבקשת שיספר להם סיפור. גם לזאב וילנאי, גדול המדריכים, אין סיפור בדיוק ולכן הוא ממציא סיפור. הוא מספר להם שהסלע בצלו הם חוסים הוא לא סתם סלע ויש לו סיפור. הוא מספר לקבוצה שלקראת המצור הבבלי התבקשו כל תושבי הארץ להביא סלעים לחיזוק החומה של ירושלים לקראת בואם של הבבלים. כל אחד הרים סלע של 20-30 ק"ג, החזקים 40 ק"ג, וסחבו את זה כדי לחזק את חומת לירושלים.

באזור צרעה חיו צאצאי שמשון הגיבור ואחד מנינים של הנינים של שמשון הגיבור הרים סלע של 500-600 ק"ג והתחיל ללכת לכיוון ירושלים. פתאום הוא ראה את השמיים אדומים ומבין שהבבלים חדרו לירושלים. מהעצב הוא קפא על מקומו, הסלע כיסה אותו, וזה הסלע בצלו הם חוסים, אומר זאב וילנאי לקבוצה בתחילת שנות ה-50.

כעבור שנתיים מגיע זאב וילנאי אל הסלע ופתאום בא אליו תימני ממושב אשתאול ואומר לו שמדובר במקום קדוש. שואל זאב וילנאי מה קדוש במקום, וזה מספר לו את הסיפור שהוא המציא שנתיים קודם. זאב וילנאי המום לגמרי מגיע לשם, אחרי שנה הוא רואה שלט של משרד הדתות מטעם מדינת ישראל 'הנך נמצא במקום קדוש, סלע החורבן'. כך לפעמים צומחים מקומות קדושים.

עוברים ליד מושב נחם. בין האקליפטוסים רואים מבנים, אחד מהם הוא מבנה של מוזיאון המושבה הרטוב ואזור התעשייה של המושבה הרטוב עם המפעל לשמן זעתר, קמח ועוד כל מיני דברים. המושבה הרטוב, בולגרים, בזכות הנדיב הלא ידוע וכן הלאה.

פונים שמאלה, בהמשך חוצים את נחל שורק. אם היינו ממשיכים ישר עוד כ-50 מ' היינו חוצים את נחל שורק. נחל שורק הוא הנחל הגדול ביותר בהרי יהודה, מתחיל ברמאללה, יורד עד לחוף פלמחים. מוזכר אפילו בשם נחל שורק בתנ"ך. חוצים את נחל שורק בזורם במי ביוב מטוהרים. הזכרנו את שמשון ועברנו את צומת שמשון, נאמר על שמשון 'ויאהב אישה בנחל שורק ושמה דלילה'. זה האזכור היחידי של נחל שורק כנחל שורק במקרא, אבל השם שורק או שורקה מוזכר עוד כמה וכמה פעמים בתנ"ך. בברכת יעקב לבנו יהודה בבראשית מט' נאמר: "אוסרי לגפן עירו ולשורקה בני אתוננו". בספר ישעיהו ה' נאמר: "כרם היה לידי, בקרן בן-שמן. ב. ויעזקה ויסקלהו, וייטעהו שורק".

עוברים את פסי הרכבת לירושלים. ספטמבר 1892 נחנכה הרכבת הראשונה במזרח התיכון בין יפו לבין ירושלים. מהפכה תחבורתית, רכבת ששברה את קו הכרכרות לירושלים. אנשי הכרכרות לקחו מאוד קשה את המהפכה התחבורתית הזו שבעצם הפכה אותם למיותרים. אולם מהר מאוד חזרו גם למרכבות. במקום לעשות את הדרך ביומיים, עם לילה באמצע, אפשר היה לעשות את זה ב-6 שעות ברכבת, זה מה שעושים האנשים שעולים לירושלים כולל ב-1898 תיאודור הרצל שעולה בעזרת הרכבת אל הפגישה המיוחלת עם וילהלם השני, מה שבסופו של דבר לא כל כך הצליח. מאוחר יותר זה הצליח במקווה ישראל.

הרכבת היום פועלת בצורה לא כל כך טובה, בלשון המעטה. הרכבת מבית שמש לירושלים ברכבת, ברוב ימות השבוע, די ריקה ועם מעט מאוד נוסעים, מה שהופך את העסק למאוד לא כלכלי ועולה למשלם המיסים הרבה מאוד כסף, שכן מסתבר שבגלל הסיבובים הקרונוט נפגעים ופעם בכמה זמן צריך להוריד את הקרונוט ולתקן אותם בגלל סדקים שנוצרים בהם.

עושים מעבר מאוד חשוב מהיחידה הגיאוגרפית שנקראת שפלת יהודה (אפשר לראות מצד ימין מושב מחסיה קרוב אלינו ובית שמש ברקע היושבת על שפלת יהודה) ומתחילים לטפס להרי יהודה. ההבדל הוא לא רק בגובה אלא גם במסלע. הרי יהודה בנויים מסלעים הרבה יותר עתיקים, ואילו השפלה יושבת על סלעים צעירים יותר.

בבית שמש הולכות להיות בחירות חוזרות. העיר מאוד גדלה ובשנים האחרונות ראש העיר היה מטעם ש"ס. בבחירות האחרונות היו טענות מאוד חריפות של זיופים, בית המשפט קבע שאכן היו זיופים וההפרש בין המועמד של ש"ס לבין המועמד הדתי לאומי היה הפרש מאוד קטן ולכן החליטו ללכת לבחירות חוזרות. (תוספת שלי – מאז הסיוור כבר היו בחירות חוזרות, משה אבוטבול, ראש העיר החרדי של בית שמש, ניצח בבחירות החוזרות לראשות העיר. בעוד אבוטבול קיבל 19,401 מהקולות (כ-51%), יריבו החילוני, אלי כהן, קיבל 18,643 מהקולות (כ-49%).)

הצמחייה בצדי הדרך - מה ששולט בעיקר בנוף אלה אורנים, גם משמאל וגם מימין. רוב מה שרואים בנוף אלה אורנים. מימין אפשר לראות גם לא מעט עצים עגולים, הם בעיקר אלונים. פה ושם אפשר לראות כתמים צהובים של הפריחה של הקידה השעירה.

פונים שמאלה אל מערת הנטיפים, רואים אנדרטה קצת חריגה, אנדרטה לזכר הרוגי הצ'לנג'ר, אותה מעבורת חלל אמריקאית (לא זו שלאילן רמון, אלא אחת שקדמה לה) שהתפוצצה. באופן מעניין בהרי יהודה יש מספר יערות ואנדרטאות לזכר אירועים שקשורים באמריקאים – אנדרטת הצ'לנג'ר, אנדרטת מגדלי התאומים, יער יהדות אמריקה ועוד.

משמאל רואים את הנוף והמעבר בין המתלול של הרי יהודה אל גבעות השפלה. בשפלה יש את מה שנקרא השפלה הגבוהה והשפלה הנמוכה. הר צרעה שרואים ממול הוא השפלה הגבוהה, מעבר לו מתחילה השפלה הנמוכה. מימין נחל שורק שפורץ כאן את המעבר מהרי יהודה אל השפלה. המסלע כאן הוא מסלע של גיר נוח מאוד לחציבה וזכות החציבה גילו כאן את מערת אבשלום, מערת הנטיפים.

מערת הנטיפים - מערת אבשלום

כיצד להגיע - לבאים מכביש 1 פונים במחלף שער הגיא דרומה לכביש 38. ברמזור שני לפנות שמאלה לכביש 3855. בכיכר השנייה לפנות שמאלה לכביש 3866 ולעלות במעלה ההר כ-5 ק"מ עד לפניה שמאלה למערת הנטיפים. במערה יש הדרכה מקומית של מדריכים של רשות הטבע והגנים, רק להם מותר להדריך בתוך המערה. מחניון יורדים בגלל אל המערה. חשוב לדעת שקיימת אפשרות להוריד בעלי מוגבלויות עד למערה עצמה מבלי שהם יצטרכו לרדת במדרגות. כשיוצאים מהמערה ונוסעים לכיוון נס הרים יש פנייה ימינה לדרך אין כניסה, יש צורך לתאם את זה מראש.

הדרכה מקומית

על התצפית מול הכניסה למערה – בדרך כלל יש ראות מאוד טובה ואפשר לראות עד אשדוד שנמצאת ממול במרחק של כ-40 ק"מ. רואים את החלק הישן של בית שמש. רמת בית שמש מגיעה ממש עד עמק האלה, שם התרחש הקרב של דוד וגוליית. הגבעות המיוערות שליד בית שמש הן המקום בו גדל שמשון הגיבור, יישוב בשם צרעה, היום קיבוץ צרעה שנמצא ממול (לפעמים מתערבב בתצפית עם מושב נחם). למטה נמצא מפעל הר-טוב שעורך פיצוצים מבוקרים, שעובד עכשיו על מחצבה חדשה שנפתחה דרומית מכאן. לא בטוח שפעם הבאה שימצאו מערת נטיפים ימהרו לדווח עליה, שכן זה נגס מהשטחים של המפעל. אזור התעשייה יושב על כביש 38, המבנים הגבוהים שייכים לקיבוץ צרעה.

בחודש מאי 1968 התחיל המפעל לעבוד ממש כאן, אפשר לראות את תחילת החציבה והנגיסה בה. הם גילו את מערת הנטיפים ממש במקרה. למזלנו הרב היה להם מספיק אכפת והם לא הרסו את המערה, פנו אל הרשויות והמקום הוכרז כשמורת טבע. מאז ההר מעל המערה, הר יעלה, גם הוא מהווה שמורת טבע. מעל המערה אפשר לראות את אבן הגיר, אנו נמצאים בשוליים של הרי יהודה בגובה של 400 מ'. זו אבן גיר אופייני וזה לא מיוחד דווקא למערת הנטיפים אבל אפשר לראות את הסדקים העמוקים שיש באבן הגיר. דרך הסדקים האלה מחלחלים מי גשם שבדרך הם סופחים אליהם פחמן דו חמצני שנמצא בשפע בטבע ונפלא מתהליכי נשימה של צמחים ותהליכי ריקבון בתוך האדמה והקרקע, וגם כנראה בתוך הסדקים עצמם. זה

הופך את המים לקצת יותר חומציים ומאפשר להם להמיס את סלע הגיר. זה חומר הבניין של כל הנטיפים והזקיפים שרואים בפנים בצורות יפות ומגוונות. המים מחדירים פנימה את סלע הגיר לתוך המערה, שם הוא מתגבש ומתעצב מחדש בהתאם לצורת הטפטוף, קצב הטפטוף, כמות המים וכו'. חשוב להבין שיש פה שרשרת של מערות, גם מערת שמשון וגם יותר דרומית יש די הרבה מערות. רק פה מוצאים את הנטיפים, כנראה בגלל שהמערה הייתה חסומה במשך מיליוני שנים וכל הלחות נשמרה בפנים. במערת שמשון אין נטיפים, וגם אם נטיפים אז מדובר באחד או שניים, ולא מדובר בתופעה שאפשר להתפעל ממנה. זה השוני המהותי בין המערה הזו ביחס למערות אחרות באזור. יש שרטוט מאוד יפה שמראה חתך המערה שהייתה חסומה ואת הנוסחה הכימית. אפשר לראות שכאשר המערה נוצרה היה לה פתח ובשלב כלשהו הפתח נסתם מדרדרת כנראה. זה מה שיצר את התנאים הייחודיים שאפשרו לנטיפים להתפתח דווקא כאן. בסרט יש הסבר על היווצרות המערות. מבדילים בין היווצרות החלל הגדול של המערה ושאר המערות באזור לבין הנטיפים עצמם, מדובר בתהליכים נפרדים.

באולם הסרט לפני הכניסה למערה – בתוך המערה יש חישה שמוודים פחמן דו חמצני ומדדים נוספים. כשהמחשב מסמן שהפחמן הדו חמצני גבוה מדי אז פותחים את דלת המערה. מחשש שהלחות תברח, שכן היא מאוד חשובה בתוך המערה, לכן עושים מסך רסס של מים כך שהלחות לא תברח אבל המערה תאווור והאוויר יתחלף. זה האווור היחיד שיש בתוך המערה.

הטמפרטורה בתוך המערה היא קבועה ועומדת על 22.5 מעלות בכל ימות השנה, הלחות מעט משתנה, בין 92-100% לחות. יש כמה כללי התנהלות בתוך המערה –

אסור לאכול בתוך המערה.
מותר לשתות רק מים.
מותר לצלם אבל בלי פלאש או בפנסים אישיים, אסור להשתמש בפנסים אישיים.
אסור לגעת הנטיפים והזקיפים (זה לא שהם כל כך שבירים, אבל לנוכח העובדה שמבקרים באתר כ-8 מיליון מבקרים מאז שהמערה נפתחה ב-1977 וזה נזק מצטבר של בקטריות ומעטה שומני שמפריע למים להיצמד והשאיר את הגיר בתוכם).

עם השנים התפתחו אצות על הנטיפים והזקיפים שמאוד קשה לנקות אותם. אחד לתקופה מנקים אותם עם כלור, אולם הוא לא בריא לא לאדם ולא לסביבה והנטיפים, שכן הוא מייבש אותם. כמו כן יש התפתחות של בקטריה שיש לה מושבה גדולה בתוך המערה. לכן לא משתמשים באור לכן או במינימום. התאורה בתוך המערה מותאמת כדי לגרום כמה שפחות נזק.

השביל חלק בגלל שיש טפטוף בלי פוסק, חשוב לשים לב לזה, שכן יש גם לא מעט מדרגות. למעשה ישראל לא עברה שום עידן קרח. מגיעים תיירים שהיו בהרבה מערות נטיפים בעולם. בדרך כלל אם מדובר באזור שעבר עידן קרח אז הפעילות במקום נפסקה באותו זמן. בישראל זה לא קרה והתפתחות הנטיפים והזקיפים מעולם לא נפסקה מאז שהיא התחילה, כנראה לפני 4-5 מיליון שנה.

מערת אבשלום היא מערה מאוד יפה, הנטיפים מרוכזים בשטח יחסית קטן, ואילו במערות אחרות צריך להעביר שעות רבות, לפעמים חצי יום, בתוך המערה, בחשיכה. רואים צורות רבות ומגוונות. יש אפקט של התפעלות כשנכנסים פנימה, גם אנשים שביקרו במערות רבות ברחבי העולם.

יש השפעה של כמות המשקעים השנתית שיורדת בחורף, אחרי שיורד גשם רואים בתוך המערה יותר טפטוף ומים, אולם יש מים שהצטברו בתוך הסדקים. נערך מחקר שהוכיח שלעיתים המים הצטברו בסדקים לפני כ-30 שנה. כנראה צריך כמות מינימאלית של גשם כדי שהמים החדשים ידחפו את המים הכלואים בסלע פנימה. גם בחודשים ארוכים בלי גשם רואים במערה טיפות, יכול להיות שבשנים שחונות במיוחד יד פחות מים, שכן למרות שיש מים כלואים אין מה שידחוף אותם. אפשר לשים לב שיש פחות מים משנים קדומות.

הסלעים מעל המערה בכניסה, בחלק הכי גבוה, כ-10 מ', בפנים המערה, בחלק הכי נמוך כ-60 מ'.
הסרט מוצג בשלוש שפות שמע – עברית, ערבית ואנגלית, יש שפות נוספות בכתוביות (ספרדית, רוסית, עברית, ערבית, אנגלית).

בכניסה למערה יש 'פינת ליטוף', זה המקום היחיד שבו מותר לגעת ולהרגיש את הנטיפים והזקיפים.
סיוור בתוך המערה – התאורה בתוך המערה היא בדרך כלל תאורת שביל בלבד ובאמצעות קופסאות תאורה ששולטות בתאורה בהתאם למערך ההדרכה במערה. התאורה החדשה הותקנה לפני כשנתיים. בשבתות ובחגים יש תאורה מלאה, כמו שהייתה בסיוור שלנו. התאורה היא תאורת לד, תאורה קרה, שהכניסו אותה למערה בהשקעה מאוד גדולה בגלל שהייתה בעיה של אצות. מאז שנפתחה במערה ב-1977 ועד לפני כ-3 שנים הייתה תאורת גינה פשוטה והאורות היו מכוונים סטטית, מה שאפשר לאצות להתפתח במקומות מסוימים בכמויות מאוד גדולות שפגעו במערה. התאורה מתחלפת והצבעים מתחלפים, זה חלק מהעניין שיהיה שינוי של אורכי גל, על מנת להקשות על הבקטריות והאצות.

בתוך המערה אפשר לראות סדקים מאוד גדולים וגם סדקים יותר קטנים. לאורך הסדקים חודרים המים ומטפטפים. הטיפות לא ממהרות ליפול, הן עומדות במקומן עד שעוד מים יבואו וידחפו אותן או עד שכוח הגרביטציה יכריע אותן. לאט-לאט מתחיל להיווצר קרום דק של גיר. עוד טיפה מוסיפה עוד שכבה ועוד קצת לאורך.

הסוג הראשון של הנטיפים שנוצר הוא המקרוני, מה שמאפיין את המקרוני זה שהוא מאוד דק, בקוטר של טיפה, והוא חלול (ממש כמו קשית). אין מקרוני שמגיעים מהתקרה ועד הרצפה, הם נעצרים בגובה לא מאוד ארוך, משום שהם נסתמים. הטיפות עומדות הרבה מאוד זמן, הגיר שבתוכן חוזר ומתגבש והם נסתמים. אז הם מהווים כעמוד שדרה לנטיפים יותר רחבים. מים ממשיכים לחלחל באותה נקודה ועכשיו הם יוצרים טבעות מסביב למקרוני והנטיפים מתרחבים, אלה נטיפי גזר. נטיפי מושלם הוא נטיפ עם שפיץ בקצה, שלא נפגע. מאז שנפתחה המערה לא רואים נזק שנגרם מעבר לנזק הראשוני שנגרם על ידי הפיצוץ ב-1968, לכן רואים נטיפים שנחתכו, עמודים שנשברו. המקרונים לא כל כך עדינים למרות שהם נראים כך, הם כנראה די עמידים. לסנטימטר של מקרוני יכול לקחת בין 50 ל-100 שנה.

הזקיפים נהנים מקצב גידול הרבה יותר מהיר, למרות שהם מקבלים בעצם את השאריות של הגיר שיש בתוך הטיפות. בזקיפים הטיפות נערמות, בעוד שמהנטיפים הטיפות זולגות למטה. על קרקעית המערה הגיר נערם ולכן גם מקבלים את הצורה שמזכירה ארמונות חול וגם קצב הגידול הוא הרבה יותר מהיר.

יש גם אלמוגנים שמכסים חלקים ניכרים מקרקעית של המערה. אלמוגנים נוצרים כאשר יש הרבה רסס של מים, בימים שיש משקעים רבים. המים זולגים מלמעלה, מתנפצים על הקרקעית והטיפות מתפזרות. יש כמובן גם עמודים מאוד מרשימים במערה. אפשר לראות יפה שכשיש נטיף חלק שמגיע מלמעלה וזקיף שגדל מלמטה, אם הם נפגשים הם יוצרים עמוד, גם הוא מהווה עמוד שדרה שמסביבו אחר כך הוא מתרחב ומתעבה שכבה אחר שכבה. כמובן שמדובר במאות אלפי שנים של בנייה. כשיש כמה עמודים סמוכים מקבלים את הקירות שמחלקים את המערה לחללים.

החלק שרוב המבקרים הכי נהנים ממנו זה זיהוי של דמויות שמגלים בסלע – האדם הקדמון, לווייתן עם סנפיר זנב שבור, בראש המצוק יש את מלך המערה, אריה מניטורי ששומר על המערה ומסתכל על הפתח, נשיקה של רודן, אמא שמחזיקה תינוק, חתן וכלה, עוגת קצפת עם דובדבן בקצה, ספינת אהבה, חומות העיר ירושלים ומגדל דוד, עכו ועוד.

סוף הדרכה מקומית

הקדמה לתא השטח הרי ירושלים והרי יהודה – מבחינת המבנים, מבחינת תא השטח, שבו אנו מטיילים צריך לחזור בהיסטוריה הגיאולוגית. לפני 90 מיליון שנה התחילה תקופה שכל מה שהיה תחת אוקיינוס התטיס ושקע בצורה אופקית, החל להתקמט. נוצרו קמרים וקערים שכיוונם צפון מזרח-דרום מערב.

האזור של דרום הר חברון נמצא על קמר חברון. ירושלים ותא השטח שנבקר בו היום נמצא בקער, אולם זה לא אומר שהוא נמוך היום, ירושלים נמצאת בקער. לפני 90 מיליון שנה, מתחת לפני הים מתחילה היווצרות של קמר רמאללה, בתקופת תחילת הסנון. אז מקבלים שבקערים נשאר הים, ובתוך הים, בקערים, שוקע סלע, קירטון בעיקר. אם מפנים את הגב אנחנו יושבים על גיר ודולומיט שהתקמטו ויצרו את הקמר, אנחנו באגף המערבי של הקמר, ומסתכלים על הר צרעה שהוא כבר מה ששקע בקער.

בסופו של כל התהליך התקבל הרי יהודה והשפלה (הר צרעה הוא קירטוני). שיא קמר רמאללה נמצא יותר מזרחית אלינו. מה שרואים מולנו זו השפלה, סלע אחר – קירטון, שקע בקער במים עמוקים. ראינו את בית שמש שיושבת על שיא הגובה בשפלה, והתחלנו לטפס במושב מחסיה, אנחנו עכשיו נמצאים באמצע העלייה. **נחל שורק** התחיל לזרום, פגש את הים שנסוג והתחיל ליצור ערוצי נחל. מהצד השני נחל כיסלון, באמצע נשאר הר צרעה. במקרה של בית שמש נחל שורק מצד אחד ונחל האלה מצד שני ובאמצע נשאר ההר של בית שמש.

חזרה - עד לפני 90 מיליון שנה כל האזור היה מכוסה בים שנקרא אוקיינוס התטיס. בגלל תנועת לוחות בכדור הארץ נוצר מצב של קימוט בתוך פני הים. הים נסוג, אבל בשולי הים המשיך להתקיים ים שבו שקעו משקעים. בשלב כלשהו הים נסוג עוד יותר, המשקעים ששקעו היו חשופים לכוחות הבלייה והנחלים שהתחילו לרדת התחילו להתחתר. הר צרעה הוא בין נחל שורק שהתחתר לנחלים שנמצאים מצפון שגם הם התחתרו. אז הוא לא סחף, להיפך, הוא מה ששקע בים, בקער.

קער ירושלים נוצר כשנוצרו קמר חברון וקמר רמאללה, הוא המבנה שביניהם. הרי יהודה הם קמר רמאללה וקמר חברון. מדבר יהודה זה האגף המזרחי של קמר חברון.

בתקופת הקנומן טורון שוקעת חבורת יהודה, 90-120 מיליון שנה. בתקופה שנקראת סנון חבורה של סלעים שנקראת חבורת הר הצופים, 55-90 מיליון שנה, קירטון וצור (פוגשים אותה גם בהר הנגב, במדבר יהודה ומקומות נוספים). בחבורת הר הצופים יש את תצורת מנוחה ומשאש. תקופת האיאוקן, 35-55 מיליון שנה, לחבורה הזו קוראים חבורת עבדת. כלומר הר צרעה הוא בתקופת האיאוקן, החבורה שמרכיבה אותו נקראת חבורת עבדת (שמה ניתן לה משום שהוגדרה בעבדת, בנגב).

תזוזת הלוחות ויצירת הקימוט הביאה את הסלעים הקשים להפוך להיות סלעים מאוד מאוד סדוקים. הדבר דומה למצב שלוקחים זכוכית וקמח, אם מפעילים לחץ או נותנים מכה עם פטיש, הזכוכית תהפוך להיות מלאה בסדקים ולעומת זאת הקמח אולי יזוז, אבל הוא לא יגיב יותר מדי.

מספרים את כל זה במערת הנטיפים מסיבה מאוד פשוטה – סלעי הגיר והדולומיט מאוד סדוקים. ברגע שיורד גשם דרך הסדקים מחלחלים המים שסופחים אליהם בעיקר CO₂. המים הופכים להיות חומצה פחמתית חלשה שמסוגלת להמיס גיר. התופעה הזו קיימת בגיר ודולומיט אבל לא קיימת בקירטון. בקירטון לא מוצאים חללי המסה קרסטיים כי זה סלע רך וסלע רך התופעה לא קיימת. לכן מערות נטיפים בפרט ומערות בכלל מוצאים אך ורק בגיר ודולומיט ולא מוצאים בקירטון.

התופעה של יצירת חללים בתוך סלע, כתוצאה מחומצה פחמתית חלשה, נקראת קארסט. זה מה שיצר את החללים במקום. באיזשהו שלב השתנו התנאים במערה והמים הרוויים בגיר החלו להשקיע גיר במקום להמיס גיר. כלומר, בשלב מסוים התמיסה שבהתחלה הייתה מים ו-CO₂ שהתקבל מצמחים ומהקרקע, שעד עכשיו המיטה ויצרה חללים, במקום להמיס התחילה לעשות את הפעולה ההפוכה מהמסה וזה השקעה.

בקצה של הסדק התמיסה היא הגיעה לחלל, לאורך הסדק היא התחילה לטפטף, להשקיע קלציט וליצור נטיף, ושכזה פגע למטה זה התחיל ליצור זקיף, בכל מיני וריאציות. אם זה זורם בתוך הנטיף זה יוצר מקרוני, אם זה חיכוני זה יוצר גזר, אם זה משפריץ לצדדים זה יוצר אלמוגים וכן הלאה.

פני השטח מלאים בסדקים ויש עצים. בשלב הראשון טיפות הגשם מחלחלות דרך הסדקים, באדמה הן אוספות CO₂ ומתחילות להרחיב את הסדקים. אולם הסדקים הם לא רק אנכיים אלא גם אופקיים. אז נוצרות זרימות שיוצרות חללים. כלומר שהמערה נוצרה כשהיו זרימות של מים והם היו פחות או יותר בגובה פני הים. באיזשהו שלב הייתה התרוממות, המשך התרוממות של הרי ירושלים, וגם כל המערה התרוממה עם כל מה שהתרומם. בחלל המערה התחילו להיווצר נטיפים וזקיפים בקצה של אותם סדקים.

המים יורדים בגשם בתור מים מזוקקים, H₂O. בדרך הם אוספים קצת מהאטמוספירה, אבל בטל בשישים. ברגע שהם מגיעים לאזור הצמחייה והאדמה הם אוספים כמות גדולה של CO₂. הם מתחילים לזרום לאורך

הסדקים כשהם עם CO₂ והם ממיסים בסדקים, וככל שהם ממיסים הם הופכים להיות יותר ויותר רוויים בקלציט.

כשהם מגיעים לכאן הם כל כך רוויים בקלציט, כיוון שחלק מהם מתאדה בגלל החלל אז כמות המים, ה-CO₂, קטן. בגלל שהם מגיעים לרוויה בקלציט מתחילה לשקוע קלציט, זה מה שיוצר את הנטיפים. החלל הוא חלל קארסטי קדום שבלעדיו לא היו נטיפים. זה לא התאדות אלא בריחה של CO₂. החומר מומס במים אחרי זה המים יצאו במעיין או שהם יישאבו על ידי מקורות. הם יגיעו אל הקומקום בבית, יצרו אבנית, והאבנית היא מה שהומס כאן. המים לא כלואים, הם ממשיכים לחלחל.

מי מתקני ההתפלה הם מים ללא אבנית, אבל טרקטורים עם כף שופכים אבנית לתוך המים המזוקקים, שכן אנחנו לא יכולים לשתות כמות גדולים של מים מזוקקים כי זה גורם לתאי הדם להתפוצץ בגלל הבדלי ריכוזי מליחות וחייבים שהמים יהיו עם מינרלים. גם אי אפשר להשקות עם מים מזוקקים. מי שתיה חייבים להכיל מינרלים, אולם הכמויות משתנות ממקום למקום.

נסיעה לשביל נוף שורק

על הר יעלה מעלינו יש חוות בודדים, אחת מתוך מספר חוות בודדים בהרי יהודה, למרות שבדרך כלל מזהים חוות בודדים עם הנגב. כמו בחוות הבודדים בנגב גם כאן יש חנות לממכר של גבינות, יש להם עדר עיזים, ואפשר להיכנס ולקנות מהם את מבחר המוצרים.

אפשר לשים לב לפריחה המאוד בולטת של הקידה השעירה בצהוב. מדי פעם אפשר לראות את הלוטס בוורוד או בלבן בפורח בצדדים. מצפון לנו, משמאל, כל הזמן מלווה אותנו **נחל שורק** שבקטע הזה של הרי יהודה הוא יוצר פיתולים אדירים, עושה כמעט 630 בחלק מהסיבובים שלו. המתניות שהוא יורד מהרי ירושלים אל השפלה, היא זו שגרמה בסוף התקופה העות'מאנית לבחור את התיב הזה כתיב המתאים לרכבת. כלומר התיב היה מאוד ארוך בגלל הפיתולים, אבל מאוד מתון, והרכבות (בטח אז) היו זקוקות לתיב כמה שיותר מתון.

מימין העיר בית שמש שנוכרת בתנ"ך כמה וכמה פעמים גם בספר שופטים, גם בספר יהושע.

מושב נס הרים – אחד ממושבי הגבול של שנות ה-50, בין 1949-1967 הגבול עבר כאן. רוב התושבים של המושבים כאן הגיעו מצפון אפריקה, במקרה של נס הרים מכורדיסטן. השם הוא שם מהתנ"ך בספר יחזקאל. התושבים כאן התפרנסו בעיקר מלולים ומטעים. היום מעטים מאוד מתפרנסים מלולים, ממטעים כבר לא מתפרנסים, יש קצת כרמים. למושב נס הרים יש הרחבה דתית-חילונית שהצטרפה אל היישוב לפני כ-10 שנים.

אפשר לראות מצד ימין את הסלע הרך של החוואר, סלע מאוד רך שהמשמש כאקוויקלוד, שכבה אטימה למים. חוואר הוא סלע משקע ימי העשוי מחרסית וגיר. מצד שמאל כל הזמן מלווה אותנו הערוץ המאוד עמוק של נחל שורק.

הליכה בשביל נוף שורק (נס הרים)

אפשר לראות במקום שני מינים של סחלבים, סחלב אנטולי ודבורנית שהיא גם מין של סחלב. לסחלבים יש כמה שיטות של שכנוע החרקים להאביק אותם, אין להם בדרך כלל פרסים והם עובדים בדרכי רמייה. הדבורנית מרמה כמובן את הדבורים, שכן היא נראית בדיוק כמו גב של הדבורה. הזכר רואה את הטוסיק של הנקבה, או לפחות חושב שהוא רואה, כשהוא מתיישב עליה, יורדים שני זיזים על הגב שלו ושמים עליו את האבקה. אין פרסים, אין צוף, אין אבקה לאכול, אבל הוא לא לומד.

נמצאים בשביל מונגש נכים, שביל קצר, 750 מ', נגמר בבית קפה יפה עם נוף יפה כשהראות טובה. תחתינו יש סדרה שלמה של מסלולי טיולים לקבוצות שאוהבות ללכת ברגל ולראות פריחה, אפשר לצאת מבר בהר (בית הקפה) לרדת לנחל קטלב, לעלות לקבר שייח' שנקרא דאר א-שייח, המסלול ממשיך עד למערת הנטיפים.

האזור הזה נקרא בספרות הרי ירושלים, הרי יהודה, פרוזדור ירושלים. מקור השם הוא שבט יהודה שישב כאן ולכן אלו הרי יהודה. אולם בספר יהושע פרק ט' כתוב שבט יהודה ישב גם הרבה יותר הרבה דרומה, באזור הר חברון, עד לבאר שבע. אז זה לא נכון לקרוא למקום הזה רק הרי יהודה. הרי ירושלים, ההרים של ירושלים.

פרוזדור ירושלים - זה בעצם שם גיאופוליטי, כלומר תוצאות מלחמת העצמאות, יצירת הקו הירוק, יצרה פרוזדור לירושלים. הרעיון של פרוזדור לירושלים לא נוצר רק במרץ 1949 ברודוס. הרעיון הזה נוצר לראשונה בפרוזדור כ-1937, ועידת פיל מגיעה לארץ בעקבות פרוץ המאורעות ונפגשת עם יהודים וערבים. הם פעם הראשונה מעלים את הרעיון של חלוקת שטח המנדט ל-3 מדינות.

מדינה יהודית

מדינה ערבית

שטח בריטי – מה שמסומן בפרוזדור. השטח הבריטי כולל את ירושלים ובית לחם (כנסיית הקבר וכנסיית המולד). כאן לראשונה נוצר הרעיון של חלוקה ופרוזדור.

תוכנית החלוקה נראתה קצת אחרת. בסופה של מלחמת העצמאות, שפרצה בעקבות ההצבעה באו"ם על תוכנית החלוקה, יצרה את מה שנקרא הקו הירוק. במרחק של חצי קילומטר דרומית אלינו, הכביש שירדים בו, זה היה הכביש שהיה על הגבול של הקו הירוק. לקו הירוק יש משמעות לא רק גיאופוליטית אלא גם משמעות בוטנית.

הפרוזדור לירושלים הפך להיות גם פרוזדור בוטני, שכן משנות ה-50 את הפרוזדור שבשטח מדינת ישראל נטעו עוד ועוד, ואילו בצד השני, הירדני, מדרום ומצפון, המשיכה רעייה של צאן ובקר, המשיכה כריתה, לכן היום, כ-40 שנה אחרי שבוטל הקו הירוק, עדיין רואי את הבוטניקה של הקו הירוק.

בגלל שבשטח הפרוזדור התחדש מתחת ומולנו החורש הטבעי, קמה רשות שמורות הטבע ב-1964 והחליטה לנסות ולהשיב לארץ מינים של בעלי חיים שהיו מוזכרים שבתנ"ך וחיו כאן. מה שעשו זה חיפשו איפה נמצאים בעלי חיים כמו פראים, ערודים, ראמים, יחמור, איילי כרמל וכו'.

קצת לפני נפילת השאה באיראן, הלכו מטעם רשות שמורות הטבע לאיראן במטרה להביא משם בעלי חיים. חלק מגרעין הרבייה של היחמורים נמצא בגן החיות התנכ"י בירושלים. במסגרת הניסיונות להשיב לטבע את היחמורים הוציאו מגן החיות גרעין רבייה. ממש תחתנו בתוך נחל שורק יש חוות אקלום ליחמורים שכולם ממושדרים. חוות האקלום מגודרת בשטח די גדול.

בשלב מסוים פתחו להם את הגדר של המכלאה, נתנו להם לצאת ולהיכנס כרצונם, כדי להכיר את תא השטח. בשלב מסוים, כשכולם היו בחוץ, סגרו את שער המכלאה ובעצם שחררו אותם לטבע, כשכל הזמן עוקבים אחריהם בעזרת המשדרים שנמצאים עליהם. די מהר שה-6 הראשונים ששחררו כאן מתו. חלקם נדרסו על ידי הרכבת, חלקם נטרפו על ידי כלבי בר או תנים שנמצאים כאן בהמוניהם. כל פעם משחררים עוד, גם לא מזמן שיחררו עוד. לא ברור אם הפעם זה יצליח, יתכן שכן. הבעיה העיקרית היא להקות של כלבי בר, הרכבת (שהם לא מפחדים ממנה בגלל שגן החיות התנכ"י צמוד לרכבת והם לא מתרגשים מהרעש שלה). בנחל שורק זורמים, בייב גולמי זורם לנחל, הם שותים מזה, ויכול להיות שגם זה גורם למותם.

האבקה - פריחת אלת המסטיק והאלונים עלובה למדי. לעומת זאת הרקפת, הסביונים, העירית, הסחלבים, השקדייה ועוד יש פריחה מאוד. הסיבה לשוני הגדול היא האבקה. לצמחים שמואבקים על ידי הרוח אין שום סיבה להשקיע בפרח גדול שדורש אנרגיה. את האבקה, שהם תאי הזרע הזכריים, אותם צמחים שולחים ברוח, בתקווה שחלק מהם יפלו על הצלקת ותבצע האבקה. אז הוא משקיע בכמויות מאוד גדולות של אבקה אבל לא משקיע אנרגיה ביצירת פרח.

הצמחים שמשקיעים מאוד בפרח, כמו הכלנית, הרקפת, הסביון והעירית, משקיעים הרבה מאוד אנרגיה בפרח, בפרסום, והם צריכים לתת תמורה. אם הם מספיק רמאים הם יכולים להשקיע רק בפרסום, בלי לתת תמורה. התמורה היא צוף או אבקה. הצוף נותן סוכרים, האבקה נותנת חלבונים. הפרח צריך שהחרק שנמשך אליו, שהשקיע כל כך הרבה בפרסומת כדי להביא אותו, ייקח בשבילו ויעביר את האבקה אל הצלקת, כדי שזה יגיע דרך עמוד העלי אל השחלה.

את האבקה יש להעביר לצלקת, אבל לא באותו פרח, כדי למנוע מה שנקרא האבקה עצמית. ההאבקה חייבת להיות מאבקנים של פרח אחד לצלקת של פרח אחר, ירדו לאורך הצלקת, יתאחדו עם הביצית בשחלה וייווצרו הזרעים.

פרחי הרקפת – אם נוגעים ברקפת אפשר מיד לראות אבקה צהובה שנופלת על האצבע. פרח הרקפת הוא הפוך, שכן מי שפורח בזמן החורף חייב לכסות על האבקה מהגשם, שכן הגשם גורם לריקבון של האבקה ולכן יש כל מיני פטנטים לצמחים השונים. יש כאלה שהפרח שלהם כלפי מעלה אבל הם נסגרים, יש כאלה כמו הרקפת שהאבקים מכוסים והגשם יורד מהצדדים.

למשל פרג, כלנית, נורית וצבעוני הם פרחי צלחת. חיפושיות בעלות כושר תעופה ירוד הן אלו שבאות ומבקרות, כי משטח הנחיתה הוא מאוד נוח. משטח הנחיתה ברקפת מאוד לא נוח, מאוד קשה להגיע אל האבקים. מי שמאביק בכל זאת את הרקפת היא חיפושית קטנה שנקראת תריפס, היא נכנסת פנימה ומבלה את הלילה, כהגנה מפני מזג האוויר. התברר שבניגוד למה שידעו שישנו פרפר שעדיין אין לו שם בעברית, כי הוא כל כך נדיר, הוא אחד מהמאביקים של הרקפת. זה בניגוד לכלל שאומרים – לפרפרים יש חדק והם אוכלים צוף, פרח שפרפר מאביק אותו הוא פרח עם צוף. מסתבר שלרקפת אין צוף והיא נותנת רק אבקה. הפרפר הזה הוא פרפר מאוד עתיק שמסוגל אך ורק לאכול אבקה, והוא אחד המאביקים של הרקפת. יש עוד דבורים יחידאיות שבעונה מסוימת עושות דבר שנקרא האבקות זמזום, הן באות ומנערות את הפרח כך שהאבקה נופלת עליהן. זה רק בעונה מסוימת לרקפות מסוימות.

לצורת הלב של עלי הרקפת יש דפוס. לכל רקפת יש דפוס. לכל הרקפת למריה. העלים בצורת הלב מעידים על הרחמנות שלה, הרקפת. במסורת הנוצרית משווים את הרקפת למריה. העלים בצורת הלב מעידים על הרחמנות שלה, העובדה שהיא מתכופפת מעידה על הצניעות שלה.

כולם יודעים את מילות הבית הראשון בשיר רקפת שנכתב על ידי לוי קיפניס, מעטים זוכרים את כל הבתים. בשנות ה-20 המוקדמות המשורר והסופר לוי קיפניס הגיע לנופש במטולה, הוא מסתובב בין הבתים של מטולה ולפתע שירה עולה מאחד הבתים. הוא נעמד ליד החלון, רואים ומזמינים אותו לתוך הבית. בהיכרות שינו לבין בני הבית הוא אומר להם שהוא בא לנחל עיון, אולם אינו יודע כל כך איך להגיע לשם. הוא מבלה אצלם את הערב וישן בביתם. הם אומרים לו שאם הוא מוכן לקום מספיק מוקדם אז בת שבע, הבת, מתחילה את החליבה ב-00:03 לפנות בוקר, מסיימת ב-00:05 באור ראשון, היא תיקח אותו לנחל עיון לראות את הזרימה והמפל.

הוא קם בבוקר ומתלווה לבת שבע, שהיא נערה בת 16. הוא הולך אחריה וכל כך מתלהב מהבקיאות שלה, ומזה שהיא הולכת וקוטפת (אז מותר היה לקטוף). מיד אחרי הביקור ואחרי שהוא רואה את בת שבע הוא כותב את מילות השיר רקפת.

מתחת לסלע צומחת לפלא , רקפת נחמדת מאוד , ושמש מזהרת נושקת, עוורת , עוורת לה כתר ורוד
רקפת, רקפת, ציפור מצפצפת , הציצי אך רגע אלי ! רקפת נהדרת בסלע נסתרת , נסתרת מנפש כל חי !
יצאה עם הרוח בת שבע לשוח , היה אז הבוקר בהיר : כל צמח, כל פרח אוספת בדרך , ופיה אך זמר ושיר
מסלע וגבע יורדת בת שבע , רקפת חן על החוזה .. ציפור מצפצפת ורוח לוטפת וסוף כבר לזמר הזה !

בית קפה בר בהר - אם לוקחים את החתך היום מהים התיכון אל הרי מואב אז רואים דבר כזה – מישור חוף, שפלה, עלייה גדולה להרי יהודה, ירידה גדולה למדבר יהודה, ים המלח, ועלייה להרי מואב. ההיסטוריה הגיאולוגית היא לא בדיוק כזו.

נחל שורק, הנחל שמלווה לאורך כל הדרך, הוא נחל שהתחתר לעומק לא פרופורציונלי לגודל אגן הניקוז שלו. הנחל הזה מתחיל פחות או יותר בצומת הגבעה הצרפתית ובכל זאת הוא התחתר כאן לעומק כל כך גדול שזה לא כל כך הגיוני עם אגן ניקוז כל כך קטן. יש נחלים נוספים שלא התחתרו לכזה עומק.

אחד ההסברים שהציעו לכך שדווקא נחל שורק התחתר לעומק כל כך גדול והנתיב שלו הוא כל כך מפותל הוא ההסבר הבא. אם היינו הולכים לתקופה שנוצרו הקמרים והקערים אז החתך מאוקיינוס היה נראה קמר רמאללה, קער ירושלים, קמר חברון. חשוב לזכור שבקערים שקע חומר, התמלא קירטון, ועכשיו כוחות

הבלייה עובדים גם על זה. כך נוצר מצב שלמרות שהמבנה הוא מבנה של קמר כוחות הבלייה עבדו, והגובה של הקמר והקער הם פחות או יותר שווים.

בסוף האיאוקן יש תקופה של שקט טקטוני, כלומר שאין המשך התרוממות של הקמרים. יש כוחות בלייה שכל הזמן גורמים לבלייה של הקמר. אין עדיין בקע ים המלח, שכן מדובר על לפני 10 מיליון שנה, בעוד שהבקע באזור של ים המלח מתחיל לפני 6 מיליון שנה. אז יש מעיראק, מערב הסעודית, נחלי ענק שזורמים אל הים התיכון.

מעבר הירדן זורמים נחלי ענק לכיוון הים התיכון, השאריות של אוקיינוס התטיס. אבל לפני 6 מיליון פתאום מתחיל בקע ים המלח. נחל שורק היה מאותם נחלי ענק שזרמו מעבר הירדן והוא נקטע פתאום על ידי הבקע. אבל השאריות של הנחל הקדמון הגדול נשארו ובאים לידי ביטוי בעומק של הנחל.

הצד המזרחי זו באופן יחסי. וואדי זקרא, בעברית נחל יבוק, הוא כנראה ההמשך של נחל שורק והוא נמצא 105 ק"מ. רואים שיש סדרה שלמה של שברים. בנגב מדברים על שברי הרוחב – עריף בתור, הפארן, התמד, צין, את ההמשך שלהם מוצאים בצד הירדני, 105 ק"מ צפונה. לא כל הגיאולוגים מסכימים לזה. **הנחל עושה פיתולים אדירים**. פיתולים מכירים בהרבה מאוד נחלים, במיוחד בכאלה שאנרגיית הזרימה שלהם היא מאוד מתונה. כשנחל זורם מאוד במתינות הוא מחפש את הדרך, וכל מחסום קטן גורם לו לתזוזה. בנחלי הענק הקדמנים אנרגיית הזרימה הייתה מאוד מתונה, זו הסיבה לפיתולים הכל כך גדולים של נחל שורק.

היווצרות המכתשים בניגוד לתיאוריה העתיקה, התיאוריה היום אומרת שפתחי המכתשים (נחל חתירה, נחל חצירה ונחל רמון) הם שרידים לאותם נחלים קדמנים שאת השאריות שלהם, שנקראות תצורת חצבה, מוצאים בפתחי הנחלים. אם כן רואים את השרידים של הנחלים הקדמנים האלה במכתשים.

נסיעה לעין קובי

מצד ימין מושב בר גיורא, ע"ש אחד ממנהיגי המרד הגדול, שמעון בר גיורא. המושב הוקם בשנות ה-50, ישב קרוב מאוד לקו הירוק. גם בו ישנה היום הרחבה של אנשים שהגיעו מבחוץ. היער מימין ומשמאל עבר בשלג טראומה רצינית, הרבה מאוד עצים נפלו, את רובם כבר הספיקו לפנות.

חוצים את שביל ישראל ומגיעים לצומת בו פונים שמאלה לכיוון מבוא ביתר, אם פונים ימינה נוסעים לכיוון מטע (מה שנעשה בדרך חזרה). יישוב קהילתי צור הדסה ממול ומימין. היישוב הוקם כיישוב שאמור היה לתת שירותים למושבים בסביבה, נקרא ע"ש ארגון הדסה של נשים אמריקאיות. מצד ימין רואים את היישוב הישן ומעבר לו היישוב החדש, ההרחבה הגדולה משנות ה-2000. מצד שמאל היישוב מבוא ביתר. גם כאן יש מספר מסלולי טיולים מאוד יפים, מעיינות (מדרום לנו עין מנהר, עין מסלע, עין יואל).

ברקע לכניסה לצור הדסה רואים את ביתר עילית, העיר החדרית. באמצע, בין צור הדסה לביתר עילית, רואים את הכפר וואדי פוכין. וואדי פוכין הוא מקרה ייחודי שהחזירו תושבים פלסטינאים שפוננו ויש בו הרבה מאוד מעיינות ומסלולי טיולים מאוד יפים, חקלאות הררית במיטבה.

מימין ישנה אנדרטה למבצע לולב, או פעולת חוסן. הפארק נקרא פארק מנחם בגין. מבצע לולב, פעולת חוסן – 1956 כנס ארכיאולוגים ברמת רחל, שהייתה אז ממש על הגבול. חייל ירדני פותח באש על הכנס הארכיאולוגי והורג 5 ארכיאולוגים. יום למחרת נרצחת אישה במושב עמינדב, לא רחוק מכאן, ומחליטים לצאת לפעולת תגמול בלילה של ה-25.9.1956. אריאל שרון מפקד חטיבת הצנחנים, מגי"ד 890 רפאל איתן, הם מחליטים לעלות עד תחנת המשטרה הירדנית בכפר חוסן שנמצא מעבר לשלוחה. בפעולה נהרגים למעלה מ-50 חיילים ושוטרים ירדנים. בנסיגה באחד הנגמ"שים שלנו מתפוצץ חומר נפץ שהיה עליו, נהרגים 5 חיילים. מלבדם נהרגו עוד 5 לכוחותינו. סה"כ 10 הרוגים, לירדנים למעלה מ-50.

עין קובי

נמצאים בכניסה לאחד מהמעיינות של הרי יהודה, במקרה הזה עין קובי. במעין הזה כמו הרבה מאוד מעיינות, בתי מעיין, ברחבי הרי ירושלים יש את כל המערכת של בית מעיין. כלומר שיש נביעה, חציבה אל הנביעה מתוך מטרה להגדיל את השפיעה של המעיין, במקרה הזה גם פירים כדי לספק חמצן ותאורה לחוצבים בנקבה. למטה יש בריכה קטנה שאפשר להיכנס אליה, ונקבה של מים שאפשר לחול בה ולצאת למטה. בסוף הנקבה יש בריכה.

הבריכה הזו אמורה הייתה לאסוף את מי המעיין, ומתחת לבריכה כל חקלאות השלחין. כלומר היו באים בבוקר, אחרי שכל הלילה המים נאספו בבריכה, פותחים פקק, שולחים את המים בתעלות ומסיימים כל פעם לחלקה אחרת את המים. מכאן השם חקלאות שלחין. מעל זה הייתה חקלאות הבעל.

עד 1948 היה כאן כפר שנקרא כאבו. ב-1948 במסגרת מבצע ההר הכפר הזה ננטש גורש. חשוב לדעת שמדובר בחבית חומר נפץ – מגיעים ומסתובבים הרבה בהרי יהודה, בשפלה ובמקומות נוספים בארץ. אצל רוב מדריכי הטיולים או שלא נזכר או נזכר במילה העניין שהיה פה כפר עד 1948. בשלטים של קק"ל בדרך כלל אין שום דבר.

ישנו ארגון שנקרא 'זוכרות' שלקח על עצמו להזכיר את מה שנקרא הנכבה הפלסטינית. הוא מסתובב ולא אחת קורה שבמסגרת הדרכה של טיול פתאום רואים את מה שמכונה 'קייטנות השיבה', גם כאן בעין קובי. כלומר שמגיעים חברה צעירים עם מבוגרים ומאוד מבוגרים, והזקנים אומרים לצעירים שזה היה ביתם, זה מעיין הכפר וכן הלאה.

בירדן לעיתים חווים את זה גם מכיוון אחר, כלומר שנערים ירדנים מציגים את עצמם כגרים בכפר ליד אבו גוש, שמו קריית ענבים, או מכפרים אחרים ברחבי הארץ. במילים אחרות נושא השיבה הוא משהו מאוד חזק בזיכרון הפלסטיני. חשוב לזכור שבשנת 2000 הסכם קמפ דייוויד נכשל בגלל שני נושאים – ירושלים והפליטים. נושא הפליטים והשיבה שלהם, הוא הנושא אולי הקשה ביותר במשא ומתן, שכן חלק מהפלסטינאים מדברים על שיבה לאותם כפרים שהיו בין היתר כאן, בתוך מדינת ישראל של לפני 1967.

מעבר לזה הכפר הזה יושב על שרידים של דברים קדומים יותר. המבנה שרואים הוא מבנה של מסגד. בצד השני של הדרך אפשר לראות שרידים של כנסייה, בעבר היה כאן גם פסיפס. כלומר בשל נוכחות המעיין באופן טבעי יש יישוב וחקלאות לאורך כל השנים.

מבוא ביתר – הסיבה לשמו של היישוב היא שמעבר לרכס הזה נמצא הכפר הערבי בתיר. הכפר הערבי בתיר משמר את השם של ביתר שנוכרת במקורות קדומים, במקורות חז"ל, והיא עלתה לגדולתה בעיקר בזכות סופו של מרד בר כוכבא.

במפה טופוגרפית רואים בתוך הכפר בתיר מקום שנקרא חירבת אל יהוד, זה מאוד מעניין שהערבים קוראים כך למקום שנמצא בתוכם, שם מזהים את ביתר של מרד בר כוכבא.

המקורות מספרים את הסיפור הבא – בסוף מרד בר כוכבא אדריאנוס הקיסר הגדול צר על ביתר במשך כמה שנים, התייאש מהמצור ורצה לסגת. הוא לא הצליח לפרוץ את המצור. רגע פני שהוא בא לסגת והתייאש בא אליו כותי ואמר לו שהוא יסגיר לו את העיר. עד אז סופר שאדריאנוס לא הצליח במשך 3 שנים לפרוץ לתוך העיר רבי אלעזר העמודאי ישב בתוך העיר התפלל, ובזכות תפילתו אלוהים לא נתן שיכנסו לתוך העיר. נכנס אותו כותי דרך איזושהי מחילת סתרים לתוך ביתר. בא אל אוזנו של רבי אלעזר העמודאי ולחש לו דבר לא ברור. ראה את זה בר כוכבא ושאל את רבי אלעזר היהודאי מה אמר לו אותו כותי. רבי אלעזר היהודאי טען שלא נאמר לו שום דבר. נתן לו בר כוכבא בעיטה והרג אותו. התפילה שהגנה על ביתה נפסקה והרומאים נכנסו. אז אומרים לאדריאנוס שבר כוכבא מת. הוא שואל מי הרג אותו. כותי אומר שהוא הרג אותו. אדריאנוס לא מאמין ומבקש לראות את גופתו. מביאים את גופתו של בר כוכבא ורואים נחש כרוך סביב צווארו. אדריאנוס אומר 'לולא רצה האלוהים להורגו לא יכול היה איש להורגו'. זה סיפור נפילת ביתר. מה שנקרא גדר הביטחון או גדר ההפרדה הושלמה ברוב השטח. יש עדיין קטעים שלא השלימו את גדר הביטחון. אחד הקטעים זה פה. היה תכנון להשלים את הגדר. הנחל שנמצא מעבר לשולחה נקרא נחל המעינות, נחל יפפה, גדר הביטחון אמורה לעבור צמוד לנחל. כדי לבנות אותה צריך לעשות פצע מאוד גדול, זה אמור להמשיך לוואדי פוקין ולהיפגש עם הגדר שנמצאת מדרום.

היה מאבק ארוך שנטלו בו חלק גם מתנחלים שמתנגדים לבנייה (בית ספר שדה כפר עציון שנמצא לא רחוק), תושבי בתיר. מאוד מעניין שמתנחלים ותושבי חוסן ובתיר לקחו חלק בעניין. בסופו של דבר בית משפט החליט שהולכים לבנות את הגדר ולא הסכים לקבל את הבקשה של לא לבנות את הגדר פה. רצו שיכריזו על זה אתר מורשת של חקלאות עתיקה והם פנו לאו"ם שיבקש ממדינת ישראל לו לבנות במקום את הגדר. חשוב לדעת ששם המקום הוא לא קובי אלא קוביי. למרות שהשם קובי השתרש. במקורות מוזכר כפר שהיה בסביבה בשם קוביי, הערבים שימרו את שם הכפר מתקופת המשנה והתלמוד שקראו לכפר אל כאבו שמוכר כאן עד 1948.

נסיעה לחרבת חנות

כל המדרון מימין מלא עצי אורן גבוהים יותר עם מחטים ארוכות יותר וגזעים ישרים יותר – אורן קנרי. משמאל האורן הרגיל שאנו רגילים לראות, עם ברושים. אומרים שהכל מכוסה אורנים, אולם חשוב לזכור שמדובר בכמה מינים של אורנים.

הגפנים בכ-10 השנים האחרונות הפך להיות הגידול המשמעותי ביותר בהרי ירושלים. אם בעבר אפשר היה לראות כאן זיפים, דובדבנים, תפוחים – נשירים במילים אחרות, אז את מקומם תפסו הכרמים. הגפנים כמעט כולם גפנים ליינ ולא למאכל. הגפן צורך כמויות מים הרבה יותר קטנות מאשר הנשירים. עם העלייה במחירי המים ועלות העבודה שעלתה, עברו לגידול של גפנים, זה הגידול העיקרי שרואים היום. הגידול נמצא בוואדי, איפה שיש יותר קרקע ויש גם יותר מים. הנשירים, ביניהם בגפן, זקוקים למכות קור, במיוחד גפני היין.

מימין מעיין שנקרא עין מטע, ניתן לראות אקליפטוסים ודקלים. ושרידים של מתחם צלבני עם מעיין שנקרא עין תנור.

חרבת חנות

אנחנו עומדים על מקום גבוה, גבעה גבוהה, אולי תל. מסתכלים עליה ורואים שהיא מורכבת בעיקר מאבנים קטנות. לא רואים חרסים, מה שמעמיד בסימן שאלה את ההנחה שמדובר בתל. רואים ליד הגבעה בריכת מים חצובה, ליד הצמחייה. אם כן יש כאן גבעה ללא חרסים, לא תל, יש בריכת מים שאולי חפרו אותה וזו השפוכת של הבריכה.

אנחנו נמצאים על הדרך בין אשקלון, בית גוברין, בית לחם וירושלים. כלומר שיש ציר שבהמשך הדרך נראה שיש מדרגות חצובות. יש סימנים של דרך, יש עיר גדולה שהייתה בקרבת מקום – בית גוברין, אחריה אשקלון. יש למעלה את ירושלים ובית לחם.

המקורות ההיסטוריים מזכירים כמה דברים שהיו על הציר הזה, למשל למטה נמצא עמק האלה, למעלה נמצאת בית לחם. מי שעושה את הדרך מבית לחם לעמק האלה הוא צבאו של שאול מגיע לעמק האלה ונערך מול פלישתים, מגיע מהגבעה, מצפון ירושלים, ודוד שנמצא בבית אביו, ישי, ויורד להביא אוכל לאחיו שנמצאים במערכה בעמק האלה, גם הוא עושה את הציר.

מקורות היסטוריים מהתקופה הביזנטית עוזרים להבין מה זו הגבעה הזו.

תיאודוסיוס כותב כך: "משער המגדל (שער יפו) 15 מילין למקום עד הר בוזנה, שפירושו בפי המקומיים מנורה. המקום בו נלחם דוד בגוליית. מבוזנה 15 מילין לאילאותרופוליס" (בית גוברין). זה מקור שלא שופך יותר מדי אור.

המקור הבא אנטוניוס המרטיר: "לאחר חזרה לירושלים יצאנו לדרך היורדת ומוליכה לעזה ולאשקלון. וכאשר עברו 20 מילין הגענו להר גלבע. היכן שדוד הרג את גוליית. כאן גם מתו שאול ויהונתן. מקום המנוחה של גוליית הינו כאן במרכז הדרך וישנה ערימה של עצים למראשותיו, וישנה גם ערימה גדולה של אבנים - גבעה מאבנים כאלה, כך שלא נותרו אבני חצץ כאלה במרחק 20 מילין, היות וכל אחד שעובר בדרך זאת לוקח 3 אבנים וזורקם על הקבר לאות גנאי. בגבעות אלה לא יורד מטר.".

אולי זה כבר נותן יותר מידע. כמובן שהוא מתבלבל, זה לא הגלבע, והוא נמצא בדרך בין ירושלים ואשקלון.

ויקטור גרן במאה ה-19, 1863: "בשעה חמש ועשרים דקות המשכנו מזרחה צפונה מזרחה ועלינו באפיקו של גיא מתפתל בחבל ארץ עקוב מאד שמשני צדיו עוטרם אותו הרים מכוסים כליל אלות מסטיק ועצי חרוב ננסיים. הגיא הזה קרוי ואדי אל חיאן או עקבת אל חיאן (עקבת בערבית זה מעלה). בשעה חמש וארבעים דקות נעשה המדרון תלול יותר, הסלע המהווה את קרקעית הגיא יושר במקום זה ומוצבו בו מדרגות לא גבוהות, כדי להקל את העלייה והירידה של הבהמות, מדרגות אלה כנראה עתיקות עד מאוד. לא הרחק משם, בהמשך הדרך ראיתי עוד מדרגות דומות לראשונות ומועצבות באותו אופן. הגיא מוצר והולך ככל שעולים בו. בשעה חמש חמישים ושמונה הגענו אל מרום המעלה, ראינו לפנינו חורבות בשם חרבת אל חיאן. קודם כל הבחנתי בסוללה עגולה שנראתה לי מלאכותית, גובהה 7 מ' והיקפה חמישים ושניים צעד. למטה יש בריכה חצובה בסלע שמידותיה 19 צעד ויורדים לתוכה על מדרגות קטנות, עכשיו היא סתומה למחצה ותאנה זקנה שהתיישבה עליה פורשת את נופה. על ידי המקווה הזה מונחים גלים של כעשרה בתי מגורים הרוסים. שני בנינים גדולים קצת יותר נבנו מאבנים גדולות כמעט לא מהוקצעות ואבנים קטנות יותר ממלאות את הרווחים בין פאותיהן. עובי הקירות היה 1 מ'. כלום אלה שרידי חיאן כפי שאומר שם החורבה הזאת! ייתכן. קבוצה של חרובים, אלת המסטיק ועשבים קוצנים מכסות ומקיפות את החורבות אלה שאמנם אינם שרידים מימי קדם אך ברור שגם לא בנות זמננו."

בקיצור, כנראה שהגבעה הזו מזוהה כקברו של גוליית, ואנשים שהיו עוברים כאן, על פי אותה מסורת, היו באים וזרקים אבנים על קברו של גוליית, כך נוצרה הגבעה הזו. לא נעשתה במקום חפירה ארכיאולוגית.

חרבת חנות - לבני די הרבה שנים, כשרצו להרחיב את הכביש, נעשו במקום חפירות הצלה ובדקו מה יש בחורבה הזו הנקראת בערבית חרבת חנות. חאן ערבית זה מקום חנייה. במהלך החפירות, לאחר שירדו מתחת לשכבות עות'מאניות, איוביות וממלוכיות, שזה המבנה שרואים, הגיעו לרצפת הפסיפס.

בקצה הפסיפס המזרחי נמצאה כתובת הקדשה ביוונית שבה נכתב: "בזמנו של החסיד ביותר האהוב הכומר וראש המנזר תיאודורוס, בוצעה כל המלאכה של הוספת הגומחה, הציוד והנחת הלוחות (אבנים) של קצה הכנסייה יחד עם הדיאקוניקון, מן היסודות. בחודש אפריל של האינדיקציה ה-12."

לגבי האינדיקציה ה-12 יש ויכוח במחקר מתי זה בדיוק במאה ה-6, אבל ברור לגמרי שמדובר במאה ה-6. כלומר שרצפת הפסיפס היא מהמאה ה-6. בניגוד למה שעושים בדרך כלל, במקרה הזה החליטה רשות העתיקות להשאיר את הפסיפס, שכמו שאפשר לראות יש בו עלי גפן, אשכולות ענבים, פציעות ותיקון שלהן, באיכות פחות טובה. הכל היה מכוסה בחול והיה כאן מטאטא קבוע, באים מנקים ובדרך כלל דואגים להחזיר את החול כדי לשמור על הפסיפס.

לפני כשנתיים-שלוש הגיעו לכאן מטיילים ופתאום ראו את הפסיפס מלא הריסות. עדיין אפשר לראות חלק מהכתובות המרוססות בספרי צבע. כתוב ש'...ו'...ק'...ה', מה שהיה כתוב, מה שהצביע על מי שעשה את זה, 'שוקה, אתה הבא בתור'. שוקה דורפמן, יהושע דורפמן, הוא איש רשות העתיקות, ברור שזה היה סוג של תג מחיר של חרדים שמנהלים מערכה נגד רשות העתיקות. פעם זה היה בבית החולים ברזילי באשקלון, בחפירות בכביש 6, ובכל מיני מקומות אחרים. כדי לפגוע ברשות העתיקות ולהלך עליהם אימים הם באו והשחיתו את האתר, פגעו בכתובת ולכן לא נשאר ממנה כלום. הצליחו קצת לשחזר את הפסיפס, ואפילו את הכתובות לא לגמרי מחקו.

לסיכום - יש דרך מרכזית שעולה לירושלים ולבית לחם, ובכיוון השני הולכת לכיוון בית גוברין, אשקלון ועזה. הנוסעים בדרך היו זקוקים למקום חנייה כדי להצטייד במים, אוכל, הגנה, והמקום הזה שימש כחאן דרכים שנתן בתקופה הביזנטית שירותי דת, ונתן בתקופות אחרות שירותי דת, אוכל ודלק לבהמות. הוא היה בשימוש לפי מה שיודעים כרגע, ממעט החפירות שנעשו כאן, בתקופה הביזנטית כנסייה, בתקופה האיובית והממלוכית חאן דרכים, וגם בתקופה העות'מאנית. רוב החרסים שמצאו כאן היו מהמאות ה-8-17 ואז הוא יצא מכלל שימוש. החאן נבנה על הכנסייה, כיסו את הפסיפס של הכנסייה ובנו את החאן.

שיכרון זהוב - צמח רעיל שיש בו חומרים אלקלואידים, ממשפחת הסולניים. היה ניסיון בעבר לעשות מזה משהו שגורם לשיכרון וסוג של סם, אבל זה צמח מסוכן מאוד שגורם למוות ביסורים.

הליכה בדרך הקיסר \ שביל הקיסר

החורש והיער - השאלה היא איך נראו פני הארץ אם היינו חוזרים במנהרת הזמן כ-4000 שנים אחורה, האם היינו רואים הרים קירחים? חורש ים תיכוני? יערות אורנים?

התנ"ך ומקורות בבלים, אשורים, מצרים, מספרים שהארץ הייתה מכוסה במה שהתנ"ך מכנה בשם יערות, אולם אנחנו חושבים שמדובר במה שאנחנו קוראים היום חורש ים תיכוני מפותח, בחלק מהמקומות מפותח יותר (אם זה בגליל העליון ששם יש הרבה יותר גשם), ובמקומות מסוימים פחות מפותח (כמו למשל כאן, שיורדים סביב 600 מ"מ ממוצע רב שנתית).

אם קופצים הרבה שנים קדימה וקוראים ספרות נוסעים שעברו בארץ ישראל במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 ותיארו איך נראית הארץ. הנוסע מארק טווין, עיתונאי אמריקאי אומר על ארץ ישראל את המשפט הלא מחמיא הבא: "מכל הארצות הנודעות בנופן המכוער, חושבני שזו ראויה לכתר האליפות. הגבעות קירחות ודהוהות וחזותן עלובה."

חיים נחמן ביאליק כותב לאשתו כך: "ההרים חשופים, הערומים מכל עץ ומכל סימן של ירק היו נראים בעיני כראש איש מוכה גזזת והם עוררו זוועה בלבי. עמדת משמים. הזאת הארץ, צבי לכל הארצות?" המשורר כותב הר טרשים קירח. באמצע המאה ה-19 התחילו לצלם, כל מי שלוקח תמונות של ארץ ישראל מסוף המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 רואה שהארץ קירחת כמעט לגמרי.

נשאלת השאלה איך הגענו ממצב שבו בתנ"ך הארץ הייתה מכוסה בחורשים למצב שבו בתחילת המאה ה-20 כמעט אין בכלל יערות, חורשים. הסיבה לכך היא סיבה מגוונת שכוללת כמה דברים.

חקלאות - שבטי יוסף באים ליהושע ואומרים לו שלא נשארה להם נחלה. אומר להם יהושע "עֲלֵה לְךָ הַיַּעֲרָה, וּבְרֵאתָ לְךָ שָׂם, בְּאֶרֶץ הַפְּרָזִי וְהִרְפְּאִים". החקלאות היא סיבה אחת לכך שפגעו ביער, וכל מקום שאפשר היה לעבד עיבדו, שכן ראו ביער אויב של החקלאות.

חימום - חימומו את הבית לא על גז, נפט או מזגן אלא על ידי אח עצים.

חומר בעירה לבישול - השתמשו בעצים.

בנייה - השתמשו בעצים לקירוי ובנייה

רעיית צאן ועיזים (בעיקר עיזים) שגרמה לכך שכל אלו או אלה שניסו להתחדש מיד דוכאו על ידי העיזים. מתיאורים נוספים מתארים את החורש שכן קיים כמאוד מדוכא על ידי העיזים.
ככה פוגשת הציונות את ההרים, קירחים לגמרי. כבר ב-1904 מוקמת 'קרן תרומת עצי זיתים' לזכרו של הרצל, והם נוטעים את היער הראשון, יער הרצל, שמאוחר יותר הטורקים כרתו אותו במלחמת העולם הראשונה. קרן קיימת, שקמה לא כדי לטעת עצים, אלא כדי לקנות ולהחזיק אדמות, מתחילה להשתתף גם בנטיעת עצים. בהמשך מגיעה מלחמת העולם הראשונה ונותנת את מכת המוות למעט החורשים שעוד נשארו בארץ. הרכבת הראשונה, והטורקים בונים עוד רכבות שמונעות על קיטור, על פחמים, שגם אותם צריכים לספק. בזמן המלחמה הטורקים זקוקים לכמויות מאוד גדולות של עץ לאדנים ופחמים, והם נותנים את מכת המוות לחורש בארץ.

בתקופת המנדט הבריטי, 1926, מחוקק חוק שנקרא 'פקודת היערות', מחליטים להגן ולטעת, מתחילים לנסות ולחדש את הנטיעה. גם הבריטים נוטעים וגם קק"ל נותנת עבודה לעולים בנטיעות. חשוב להבין שהיו כמה סיבות לנטיעה - עוד בתקופה הטורקית החוק אמר שאם קנו שטח ולא עיבדו אותו, איבדו אותו אחרי 3 שנים. לכן חייבים היו להראות איזושהי פעילות על הקרקע. במקום שאי אפשר היה לעשות חקלאות אבל זה היה שטח שלנו אז דאגו לטעת.

באיזשהו שלב גם בתפישה של האירופאים, שהובילו את זה והכירו את מה שקורה באירופה, ראו בזה משהו חקלאי – גידול יער חקלאי. כלומר לתעשיית העץ מגדלים עצים, כשמגיעים למה שנקרא סוף מחזור של היער, שהקורות מגיעות לשיא הגודל, כורתים ונוטעים יער חדש. את מה שכורתים שולחים למנסרות, שם עושים מזה עץ לעיבוד.

כך מתחילה קק"ל, התפישה הכלכלית, היער הכלכלי. בתפיסה הכלכלית אם גדלים ביער אורנים נטוע אלו, אלת המסטיק, לטמנים וכו', הם מפריעים לגידול העיקרי, אז צריך להוריד אותם, לבער אותם, כי הם מפריעים ליערות הכלכליים.

קצת **קדימה בזמן**, 1949, עולים מגיעים לארץ בהמוניהם, צריך לספק להם עבודה, והסיבה התעסוקתית הופכת להיות סיבה נוספת לנטיעות. אז קק"ל משתמשת בעולים של המושבים מטע, בר גיורא, מבוא ביתר וכן הלאה בנטיעות (בסרט סלאח שבתי אלו היו עבודות דחק). זה מביא אותנו לפרוודור ירושלים שהוא גם פרוודור בוטני, בגלל שבשנים האלה סיפקו עבודה בנטיעת עצים.

חולפות כמה שנים ובשנות ה-60 איש מאוד מוזר, איש שהקדים את זמנו בהרבה נושאים, עזריה אלו (נפטר לפני כחודש, בגיל 95), מגיע ואומר לקק"ל שצריך לטעת אבל לא רק אורנים, שכן יוצרים מה שנקרא מונוקולטורה (מונו- אחד, קולטורה- עיבוד, גידול), וכך פוגעים במינים המקומיים שיכולים להתחדש לבד, שכן הם קיימים. הוא אומר להם שלא יפגעו במינים המקומיים, וישתלו רק אורנים. הם לא שומעים לעזריה אלו. הוא אפילו קורא ליערות שלהם 'מדבר אורנים'. חולפות הרבה שנים והביקורת של עזריה על קק"ל לא כל כך עוזרת. בתחילת שנות ה-90 קם ארגון סביבתי חדש, ועותר לבג"צ נגד משרד הפנים על כך שהם לא יוצרים תוכנית מתאר ארצית ליער וייעור ומכניסים סדר לבלאגן שעושה קק"ל.

בין העותרים מדענים רבים שבאים ואומרים לבית המשפט את הדבר הבא : "קק"ל פועלת בתוך שטחי הייעור כבתוך שלה. התייחסותה אליהם לקויה ומצומצמת, כוללת ריסוס מסוכן לאדם, לחי ולצומח, פעולות מכניות ברוטאליות, ומתרכזות בעצים בלבד - עם מתן עדיפות לנטיעה וטיפוח מינים מסוג מסוים (אורן במשמע) חסרה התייחסות אקולוגית שלמה אל השטח, הכוללת גם ייחוס חשיבות לבעלי חיים ולצמחים שאינם מעוצים בהכרח..... "

הם ממשכים ומפרטים כיצד קק"ל מכינה שטח לנטיעה :

"ברמה הראשונה, רמת הכנת הקרקעות לנטיעה, ישנם ארבעה שלבי פעילות בדרך העבודה המקובלת של אגף הייעור בקק"ל :

ריסוס בקוטל עשבים (אלבר סופר) באביב
שריפה של השטח המוצע לנטיעה

חריש עמוק וטחינה של השטח "ברוטינג" (כלים כבדים שחורשים את השטח)

ריסוס בחומרי הדברה חריפים (סימזין ואאוסט) בסתיו

פעולות אלו הרסניות לבתי הגידול והשלכותיהן יפורטו להלן :....."

את הבג"צ הגיש אדם, טבע ודין, מי שכותבת את חוות הדעת המקצועית היא מי שהייתה לוחמת הפלמ"ח ולימים המדענית הראשית של רשות הטבע והגנים, אביבה רבינוביץ.

הם מדברים בהמשך על זיהום מי תהום, הרג של בעלי חיים וכן הלאה. בקיצור, ביקורת מאוד קשה על קק"ל כלפי בית משפט. משרד הפנים הוא מי שאחראי על הדבר. בסופו של דבר בית המשפט מכריח את משרד הפנים ליצור תוכנית מתאר ארצית, תמ"א 22 – תוכנית מתאר ארצית ליער וייעור, ודורשים מקק"ל להפסיק להשתמש בשיטות שפורטו (חומרי הדברה המסוכנים לבני אדם והורגים את כל מה שנמצא בשטח).

בעקבות הבג"צ הזה ובעקבות הדרישה להקמת תוכנית מתאר ארצית, הדיסקט לאט-לאט משתנה בקק"ל ומתחילים יותר ויותר לעבור מאורנים. חשוב לציין שרוב האורנים שרואים הוא אורן שנקרא אורן קפריסאי או אורן ברוטיה (זה אותו דבר). זה אורן דומה מאוד לאורן הירושלמי אבל הביאו אותו מיוון וקפריסין, כי הוא עמיד לכנימה, זחל שנקרא מצוקוקוס שפוגע באורנים ומחליש אותם מאוד. במהלך השנים התחילו להביא גם מינים אחרים של אורן הסלע (הצנובר), האורן הקנרי שראינו בדרך.

עם תוכנית המתאר הארצית והביקורת הגדולה על קק"ל עברו לשיטה של נטיעת רחבי עלים – אלונים, אלות, חרובים, כליל החורש. התחילו לטעת את רחבי העלים, אולם חשוב לדעת – הזרע של האלו, כשהוא נופל לתוך הסכך, בתוך אלת המסטיק, הקידה השעירה או הלטים, והוא מוכנס לתוך האדמה ונובט, את השנים הראשונות שלו הוא עושה בתוך הסכך של הבתה והגריגה. הצבאים, העיזים, לא יכולים להגיע אליו כי הוא נמצא למטה, מתחבא ויש עליו צל, שזה עניין חשוב מאוד. לכן האידיה ממנו קטן מאוד ומשק המים שלו הרבה יותר טוב מאשר במקום חשוף.

באה קק"ל ושותלת אלונים, אלות או חרובים, אבל אין המעטה שמגן עליהם משמש ובעלי חיים, והרבה מאוד מתים. אבל כדי להגן עליהם מבעלי חיים וכדי לעשות קצת הצללה, משתמשים בשרוולים שראינו בדרך הגבורה. השרוולים הם הגנה מצבאים שאוכלים את הקליפה וגורמים להתייבשות וסכנות אחרות. **קק"ל** אומרים שאם הם שמים שתיל קטן שרק יצא מבלוט ייקח 30-40 שנה עד שיהיה עץ גבוה. אם ינביט את הבלוט במשתלה, ייקחו עץ בן 4-5 שנים, ישתלו אותו, השרוול יעזור לו לעלות לגובה ומונע ממנו להתפשט לצדדים, אז בעצם מדלגים על השלב של הבתה והגריגה. הוא צריך את ההגנה מפני בעלי חיים ומפני שמש. **במהלך השנים** בקק"ל הבינו לגבי היער הכלכלי שהאורנים עם 600 מ"מ לא גדלים להיות מה שבאירופה יש מ-2000 מ"מ, ולכן הבינו שזה לא כלכלי והפסיקו להתייחס אליו כאל משהו שבסוף יהיה כלכלי, אבל המשיכו עם הריסוס, העקירות והפגיעות.

בעקבות הבג"צ לא התחילו לעקור אורנים אבל ראו את היתרון שלהם - הם מין חלוץ. כלומר מין שמצליח להסתדר מצוין בקרקעות עניות מאוד בחומר אורגני, הם יוצרים צל ובצלם יכולים לגדול אלונים, אלות וכן הלאה. אם לא יעקרו את האלונים והאלות יקבלו מה שנקרא יער מעורב, כמו שאפשר לראות במקום - אורנים במרחקים גדולים אחד מהשני, ותחתם מתפתח חורש ים תיכוני שמורכב מאלות, אלונים, קידות שעירות, חרובים, קטלבים וכן הלאה.

מין חלוץ - במשך המון שנים השטח פה היה כמעט ללא חומר אורגני, כל דבר שצמח מיד נאכל על ידי העיזים. היה לחץ רעיוני מאוד גדול. הקרקע הייתה ענייה מאוד בחומר אורגני ואם היו באים ושמים אלונים הם היו מיד מתים, כי לא היה להם צל ולא היה מה שיגן עליהם מהרעיון. האורן הוא עץ בעל שרידות אדירה והוא התאים כדי לשים אותו, כדי ליצור חומר אורגני, והוא גם עץ שהעיזים לא אוכלות. **האורן** פה הוא לא אורן ירושלמי. אורן ירושלים גדל על קרקעות חוואריות וקירטוניות (בכרמל, בהרי ירושלים בשמורת המסרק), הוא אמור לגדול כאן באופן טבעי במקומות מאוד מסוימים בקרקעות מסוימות. הוא צריך לעשות מיקוריזה - תהליך כימי של עיבוד חנקן יחד עם פטריית, אורנייה וכו'. **יש כמה סוגי ריסוסים**, יש ריסוסים נגד עשבייה ויש ריסוסים נגד תוואי האורן, אותו זחל שגורם לגירוד (את זה עושים עם מטוסים). את הריסוס נגד תוואי האורן עדיין עושים. אבל את הריסוס נגד נביטה ונגד עשבייה הפסיקו.

יש הרבה סוגים של תוואי - תוואי האורן (פעם נקרא תוואי התהלוכה), תוואי האלה, תוואי האלון, דובון הכורים ועוד. מה שמשותף לכולם זה שהם מאוד שעירים והשעירות שלהם גורמת לגירוי בעור. כולם נראים כמו דובונים בגלל הפרווה, אבל יש גם מין שנקרא דובון הכורים, מין שנקרא דובון יפפה וסוגים נוספים, שמתפתחים להיות פרפרים (הרי הזחל זה שלב). דובון הכורים הוא פרפר די מכוער, דובון יפפה כשמו כן הוא מאוד מאוד יפה.

מה קורה בעקבות שריפות ?

בניגוד לאלון למשל, שגם אם הוא ישרף לגמרי יצמח מהשורשים עץ חדש, האורן ישרף אבל האצטרובלים שלו יפיצו לכל עבר עם הרוח את הזרעים, ויתקבלו זרעים, נביטות של אורנים, בצפיפות מאוד גבוהה. זה בדיוק מה שקרה בכרמל וגם בהרי יהודה - צמחו יערות אורנים מאוד צפופים שכמות חומר הבעירה היא כל כך גבוהה, שברגע שמתחילה שריפה היא בעלת עוצמה כל כך גדולה.

המסקנות מהשריפה בכרמל היו אותן מסקנות בדיוק משנת 1989 בשריפה הגדולה בשוויצריה הקטנה בכרמל, רק שאף אחד לא יישם אותן. הפעם דווקא מתחילים ליישם את המסקנות. בין המסקנות הרבות: לא רק לא לשתול אורנים אלא גם ללכת בכרמל ולהוציא זרעים (עושים את זה).

ליצור מסביב ליישובים חגורת חיץ

ללכת לעצים ולהוריד לעצים את הענפים התחתונים, כך שאם עוברת שריפה זה לא יתפוס את כל העץ ללכת ולדלל אורנים. דבר שרואים בהרבה מקומות בהרי יהודה. קק"ל כורתים המון אורנים ומשאירים מרחקים יחסית גדולים ביניהם.

הכנסת עדרים לתוך החורשים והיערות. לפני מספר שנים היו רואים בתוך שמורת טבע עדר עיזים שחורות, דיברו על העז השחורה כאויב. היום יודעים שחוות יערן, רשות שמורות הטבע מבקשת מהם להכניס את העיזים שלהם לתוך החורש. החד שנתיים גדלים, מתייבשים והופכים להיות חומר בעירה שמריץ שריפות. אם עובר עדר ואוכל, אז יש פחות חומר שיכול לבעור, אז קצב ההתקדמות של השריפה הולך וקטן. **במחטים של האורנים** יש חומציות מאוד גדולה. חלק מהצמחים מאוד לא אוהבים את זה ולא יכולים לגדול, וחלק מהצמחים מאוד אוהבים את זה, למשל הרקפות. אפשר לראות שהמקומות בהם אפשר לראות הכי הרבה רקפות זה ביערות אורנים. העניין הוא שכמות המינים שאוהבים את זה הוא מאוד קטן, ואם רוצים מגוון מינים אז האורנים לא כל כך טובים.

היום במחקר מדברים על עוד שלב ביניים בין התקופות הקדומות (הממלוכית-צלבנית). התקופה הממלוכית והעות'מאנית אחת הטענות היא שהיער של ארץ ישראל ספג מהלומה קשה לא רק מהרכבת בסוף התקופה העות'מאנית אלא תוך כדי התקופה הזו כבר היערות היו במצב קשה בגלל כבשני סיד. אפשר לראות מתקן להפקת סיד על כביש 38 סמוך לבית שמש. להפקת סיד צריך שני דברים - סלע גיר או קירטון והרבה אש. לכן היום מוצאים מאות כבשני סיד או שרידים של כבשני סיד ברחבי הארץ. כך למשל יער השרון שימש להפקת סיד, כי במישור החוף חייבים סיד משום שאין סלעי גיר אלא סלעי כורכר ולכן חשוב לטיח אותו מדי 3-4 שנים, אחרת הוא מתפורר.

מדרגות בדרך הקיסר - לאורך הדרך נמצאו אבני מיל, על אחת מהן הוזכר אדריאנוס. נהוג ליחס את זה לימיו של אדריאנוס או לאחד הקיסרים לפניו או אחריו. על אבן המיל כתוב מרחק ובימיו של איזה קיסר זה נכתב, אבל אין שום בעיה למחוק את שם הקיסר הקודם ולכתוב שם חדש. יצא מחקר חדש, שיצא בספר שכתבו אב ובן, ארכיאולוגים, יותם ויגאל טפר שטוענים טענה חדשה שמפריכה את כל מה שכתבו לפנייהם. מי שעסק בעיקר בדרכים קדומות היה פרופ' ישראל רול. הם טוענים שהמדרגות והשבילים האלה יוצרו בתקופה החשמונאית כחלק מדרכי עולי הרגל לירושלים. כלומר הם השקיעו בדרכים לעולי הרגל והם אלה שבנו את המדרגות האלה.

בית בד - שלבי עשיית שמן הזית- כנראה שבימי בית ראשון השיטה להפקת שמן זית הייתה פרימיטיבית ומה שהיו עושים זה בתוך יקבים או גתות היו בעזרת אבנים מרסקים את הזיתים, אוספים את הגפת, לוחצים עליו ומוציאים קצת שמן זית.

בשלבים מאוחרים יותר, בית שני, התחילו עם ריסוק בעזרת אבן עגולה שמסתובבת ומרסקת את הזיתים. היו אוספים את הרסק של הזיתים לתוך עקלים – סלים שבתוכם היו שמים את הגפת. היו כמה שיטות וכל מיני צורות של משקולות שיצרו את הלחץ על העקלים.

אחת השיטות הייתה השיטה שרואים במקום – בעזרת בורג. היו שמים את העקלים עם הגפת וברגע שהיו מסובבים את הבורג היה מתחיל לחץ, זה היה מעלה את הבתולות ולוחץ על הסלים. השמן היה יוצא מהצדדים והיו אוספים אותו. בדרך כלל היה גם נתיב זרימה שהיו חוצבים ובו השמן היה זורם. הבורג היה השלב המאוחר יותר. לגבי הטענה שהבורג הוא מהתקופה הביזנטית, זה תלוי את מי שואלים. לפני זה הייתה שיטה של קורה שנקראת בד, מכאן השם בית הבד. הקורה הייתה לוחצת על העקלים, היו מחוברות לה משקולות וכך היו סוחטים.

המושג בתולות – ישנו קטע במשנה שמספר על מכירת בית הבד. אז מסופר על החלקים השונים של בית בד. במסגרת החלוקה של בית הבד לחלקי השונים אחד החלקים המתוארים נקרא 'בתולות בית הבד', מכאן המושג בתולות. האם יש קשר למשמעות שאנו מכירים לבתולות, וכבר בתנ"ך נקרא בתולות, לא ברור. באותו קטע במשנה מופיע קטע שנקרא ים וממל. יש ויכוחים לגבי מהם הים והממל. יש שטוענים שזה האבן שמסתובבת על האבן ששוכבת, יש שטוענים שלא, ולהם צריכים לקרוא מפרכה. הרוב חושבים במקרה הזה שבתולות בית הבד אלה אבני המשקולות ששימשו ללחץ על העקלים.

נסיעה למצפה משואה

במסלול שאנחנו עשינו לפני כ-3 שנים טיילו שתי נשים ביום שבת, האחת הייתה תיירת והשנייה הייתה מורת דרך. ארבו להן מחבלים, דקרו אותן. מורת הדרך העמידה פני מתה והם עזבו אותה. היא זחלה עם 14 דקירות לחניון של חרבת חנות ושם ראו אותה מגואלת בדם, הזעיקו עזרה והיא הצליחה לצאת מזה. חברתה נרצחה בדקירות סכין. מצאו את החוליה שהגיעה מהכפרים ליד (נחלין ובית עומר), והסתבר שהם היו אחראים לעוד כמה מקרי רצח שלא היו מופענחים – עוד אישה שנרצחה שמנזר בית גימאל ועוד מקרי רצח.

יורדים אל השפלה יחד עם נחל הנתביב. נכנסים לעמק הגדול שנקרא עמק האלה. בצומת שאליו אנו מגיעים אם היינו פונים ימינה היינו נוסעים לכיוון בית שמש. בנקודת המפגש בין השפלה לבין הרי יהודה. נכנסים לשפלה, ליד קיבוץ נתיב הלי"ה.

הלי"ה, כזכור, יצאו כלי"ח מהמושבה הרטוב, הלכו ונכנסו בנחל גדור לכיוון גוש עציון. בדרך אחד נקע את הרגל, שלושה חזרו (הפצוע ושנייה שליוו אותו). בין הכפרים גיבע ועזריף עלו על עקבותיהם, וזה נגמר בגבעת הקרב במות כל מחלקת ההר. לזכרם נקרא הקיבוץ נתיב הלי"ה.

נכנסנו לעמק האלה שנזכר בתנ"ך. משמאל רואים את מושב נווה מיכאל ומושב אביעזר. הצומת נקראת צומת עציונה, מכאן עולים לגוש עציון. מימין ההר נקרא חרבת בית נטיף, אולי נטופה שנזכרת במקורות. בחורבת שרידי פסיפסים, בתי בד, בארות. עד 1948 כבר גדול שנקרא בית נטיף. משמאל תחנת הלוויינים של רשות השידור, תחנת עמק האלה.

עמק האלה כמובן נזכר בהקשר של מלחמת דוד בגוליית, שנערך בין שוכה לעזקה באפס דמים בעמק האלה. משמאל למעלה, על ההר, מושב אדרת. מימין קיבוץ נתיב הלי"ה ומפעל תמי 4 שהיום שייך לחברת שטראוס, לאחר קיבוץ נתיב הלי"ה מכר להם אותו. משמאל תל שוכה, שמוכר גם בשם גבעת התורמוסים, בגלל ריכוז התורמוסים שיש עליו. תל שוכה החל להיחפר על ידי אוניברסיטת תל אביב לפני כשנתיים, מאוד מסקרן לגלות מה ימצאו.

התל שהוא בוויכוח הארכיאולוגי הגדול ביותר בימים אלו, המאה ה-10 לפנה"ס בה שלט דוד המלך, ממש מול תל שוכה, הוא חרבת כייפא (מימין). חרבת כייפא מזוהה עם העיר שעריים שמוזכרת בספר שמואל א'. יש שטוענים, פרופ' יוסי גורפינקל מאוני' ירושלים, שזו עיר שברור לגמרי ששייכת לתקופת דוד ושלמה. אחרים מפקפקים באוסטרקון ומה שכתוב עליו, בגרעיני הזיתים ובתיארוך שלהם.

הכביש כאן מתפצל לשניים בגלל השיטה המלבינה שהיא עץ מאוד נדיר. מגיעים לצומת האלה. מדי פעם רואים שלטים שכתוב עליהם 'אל תתנו להפוך את הירוק לשחור' \ 'פצלי שמן העתיד השחור', הכוונה היא לחברה אמריקאית שמבקשת לקדוח ולנצל את פצלי השמן שיש במעמקי האדמה, ולהפוך אותם על ידי חימום לנפט, ולהפוך את האזור הזה לאזור תעשייה של נפט.

אפשר לראות את תל עזקה. הרבה אוטובוסים עם תיירים עוצרים בנחל האלה והתיירים הולכים ולוקחים חלוקי נחל, כדי להיזכר בדוד 'שקלע לו בול בפוני', בעזרת הקלע, ולא כמו שאומר דני סנדרסון בעזרת הרוגטקה.

מימין, בין הברושים, אפשר לראות אבני מיל עומדות. אבני מיל הן אבנים שהציבו כתמרורים, על מנת לפאר את הקיסר. אבני המיל כתבו בדרך כלל כמה יש עד לעיר שאליה הולכים ואת שם הקיסר שבתקופתו נסללה הדרך. הרומאים רשתו את הארץ ברשת דרכים מאוד ענפה, דרכים סלולות, שרואים את הסימנים שלהם במקומות שונים ולאורכן מוצאים אבני מיל.

חרבת מדרס, חרבת עתרי וחרבת בורגין מצד שמאל. פונים ימינה למצפה משואה. אחרי הפנייה ימינה מצד שמאל אפשר לראות אנטנה סלולרית שמעוצבת בדמות עץ דקל. נכנסנו לפארק בריטניה, פארק שמטופח ע"י יהדות בריטניה, ניטע על ידי כספים שנתנה יהדות בריטניה, ולכן כך נקרא. כולל בתוכו שטח מאוד גדול – תל עזקה ועוד הרבה דרומה.

מצפה משואה

שינינו את האזור הגיאוגרפי בו אנו נמצאים. במהלך כל היום היינו בהרי יהודה, ועכשיו ירדנו ועברנו אל השפלה. כאמור, יש שפלה גבוהה ושפלה נמוכה, אנו נמצאים על גבעות השפלה הגבוהה. מצפה משואה אל רמת אבישור יושבת בשפלה הגבוהה.

השפלה בנויה ברובה מקירטון שמכוסה בשכבה של סלע שנקרא נארי, סלע של 0.5-1 מ' לפעמים קצת יותר ממטר. השכבה הקשה של הנארי אפשרה לקדמונים לחצוב דרכה ולחצוב חללים בתוך הקירטון (למשל בלוזית רואים מערות פעמון מרשימות באותה שכבה, כבר גם במרשה ובחרבת מדרס).

השפלה הייתה מיושבת מתקופת הברונזה, כל התילים הגדולים של הברונזה ושל תקופת הברזל – תל לכיש, תל מרשה, חרבת מדרס, תל עזקה, תל בית שמש, חרבת כייפא, תל שוכה ועוד. אפשר לראות שיש כאן התיישבות ענפה בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל.

האזור הזה היה גם אזור גבול עם הפלישתים. אפשר לראות את גת, תל צפית, אחת מחמשת סרני פלישתים. זכור גוליית היה גית. אפשר לראות את מושב לוזית וקצת אחריו משמאל הגעה הבולטת היא תל צפית. הזיהוי קריית גת שהיו אמורים להיות, בטעות זיהו את תל עירני עם גת. היום פרופ' אהרון מאיר חופר את גת פלישתים וברור לגמרי שזו גת.

אחרי זה, בימי בית שני, גם כן. במרשה ישבו צידונים ואדומים. מוצאים בממצאים הארכיאולוגיים שהאזור הזה היה מיושב לאורך תקופות ארוכות. כך גם בימי המרד הגדול – שומעים על מצביא בשם אספסיאנוס שיורד כדי לכבד את המרד ומדכא את חרבת עתרי. כבר ביש, שזה חרבת בורגין, פותחים בפניו את השערים ונותנים לו להיכנס למרות שזה המקום המבוצר ביותר, והוא מתכוון לקראת מצור גדול, בסוף הם פותחים לו את השערים ומגישים לו עלי זית ונכנעים.

כמובן, שיא השיאים של האזור הוא מרד בר כוכבא. במרד בר כוכבא מתכוננים ומנצלים את האפשרות לחצוב כאן בתוך הסלע בקלות יחסית, ויוצרים כאן כמות מאוד גדולה של מחילות מסתור. ההיסטוריון הרומי דיו קסיוס שמתאר את מרד בר כוכבא מתאר שהיהודים מתכוננים, מכינים כלי נשק ומכינים לעצמם מחילות מסתור, הם תוקפים את הרומאים ומיד נעלמים לתוך האדמה. כשכל האזור הזה נחפר והתגלה גילו פתאום משמעות חדשה למה שכותב דיו קסיוס, כי כל האזור הזה מלא במערות מסתור.

אפשר לראות את מושב צפרירים, תחתיו מושב גבעת ישעיהו. הרבה מאוד מושבים שנושבו כאן בשנות ה-50. טיפה מזרחה עובר הקו הירוק – תרקומיא, חברון, מכאן הוא יורד דרומה. היום גדר ההפרדה. השם מוצא משואה – במקום נמצא מגדל תצפית של ק"ל שמטרתו לאתר שריפות, שכן הדרך הטובה להתמודד עם שריפה היא למנוע אותה, ואם כבר פרצה אז כמה שיותר מהר לאתר אותה, להגיע ולכבות אותה, שכן זמן ההגעה והכיבוי מאוד קריטיים. לכן גם במצפה הראל, בהר יעלה וגם פה יש נקודות לניסיון איתור השריפות כדי להגיע אליהן כמה שיותר מהר ולהספיק לכבות אותן.

צורת המשואה היא בגלל חרסי לכיש. בשער הכניסה ללכיש התגלו אוסטרקונים שבאחד מהם כתוב 'אל משואות לכיש כי לא נראה את עזקה'. אנחנו נמצאים בדיוק באמצע בין לכיש לבין עזקה, לכן המגדל מעוצב בצורה זו. משואות זה דבר שהשתמשו בו להעברת מסרים, גם על קידוש החודש וגם במלחמות (גם אל היוונים) שומעים על השימוש במשואות להעברת מסרים. נסיעה למערות לוזית

תיירות באזור יואב – יהודה – מוצאים כאן הרבה מאוד אפשרויות אוכל מסוגים שונים, שאנשים מארחים אצלם בבית קבוצות (גבעת ישעיהו, צפרירים, שריגים ועוד). כמו כן ישנן באזור הרבה מבשרות בירה, אפשר לבוא עם קבוצות ולעשות הדרכה על ייצור בירה, כך גם על ייצור יין ויקבים.

כמו כן יש כאן אפשרויות ארכיאולוגיות רבות. בנוסף יש כאן פסטיבל שנקרא יואב-יהודה, שבו פותחים עוד כל מיני אתרים ואפשרויות שלא קיימות במהלך השבוע הרגיל, כולל מוזיקה, טעימות ובתי פתוחים. זה קורה בדרך כלל בקיץ, אז גם פותחים את האמפיתאטרון בבית גוברין ועושים בו מופעים.

משמאל מערות לוזית. אפשר לראות שגם רעיית בקר זה חלק מהפרנסה כאן. מצד ימין מושב לוזית, שעל שמו המערות. יש כאן מערכת מסתור בחרבת זכריה, מעט בהמשך, ואת תל צפית, גת, אפשר לראות מקדימה. מימין רואים שדה זרוע בחימצה, חומוס. הזרימות בחורף יצרו חריץ בדרך, מה שלא מאפשר כניסה עם האוטובוס.... אפשר ללכת ברגל למערות....

מקבץ מערות לוזית – רצף של מערות פעמון. מערות פעמון אלה מערות שהן מחצבות שנחצבו דרך שכבת הנארי כלפי מטה ויצרו מערות ענקיות בגודלן. כל אזור השפלה מלא מערות פעמון. בהתחלה לא בדיוק הבינו מהן המערות. היו כל מיני הנחות שאולי מדובר בבורות מים או בדברים אחרים. היום ברור במדובר במחצבות שנועדו להוצאת בלוקים לבניין. בתוך מערות הפעמון, גם בלוזית, נעשה שימוש משני במערות הפעמון.

נחצבו קולומבריום. בלוזית רואים קולומבריום שחצוב בתוך מערות הפעמון. קולומבה זה יונה, קולומבריום זה שובך של יונים. במחקר בהתחלה לא בדיוק הבינו מה זה, חשבו שזה כדי אפר למתים, היו אפילו חוקרים פרועים שטענו שזה לגידול דגים, אבל רוב החוקרים מסכימים על כך שמדובר במקום לגידול יונים. יונים נזכרות כבר בתנ"ך להקרב קורבנות, אכלו את בשרן והשתמשו בלשלת שלהן לדישון של שדות.

מערות לוזית משמשות גם לגלישת צוקים (סנפלינג), זה מקום נהדר לגלוש בחור לתוך מערות הפעמון. לפני כמה שנים היה במקום אסון. הרבה חברות היו עושות ימי גיבוש ומגלישות את האנשים לתוך מערת הפעמון, בעוד שבתוך המערה הייתה מחכה ארוחת צהריים ומסיבה. לפני כמה שנים כשסיימו את האירוע, אחד ממדריכי הגלישה עלה למעלה כדי לפרק ציוד שנשאר למעלה, לא שם לב ונפל דרך החור של מערת הפעמון ונהרג. משפחתו תבעה את קק"ל, זכתה בתביעה, קק"ל הייתה צריכה לשלם הרבה מאוד כסף למשפחה, והיום בחלק גדול מהמקומות פשוט אסרו את הגלישה וחסמו את החורים בברזלים. גם בניוטים בצה"ל היו כמה אסונות של חיילים שנפלו לבורות באזור.

סמוך למערות ישנה מערכת מסתור ומערות זחילה, יש באר מים מאוד עמוקה, באר אנטוליה – ששואבים את המים בעזרת דליים שמסתובבים על ידי בהמה ושופכים את המים שהם לוקחים מהבאר. חשוב לציין שהכניסה למערות לוזית אינה כרוכה בתשלום.

תמליל סיור מספר 77 לנגב המערבי

מסלול : רביבים, שביל הסלטים, נירים הישנה, בארי, ביהכ"נ מעון וחץ שחור

נסיעה למצפה רביבים

הגבול הצפוני של הנגב – אין גבול צפוני גיאוגרפי ברור וממשי לכל הנגב. יש קביעה שרירותית של קו 200 מ"מ גשם, וכן לפי מדידת טמפי ולחות. זה הגבול בין אזור ערבתי (איראנו טוראני) לבין האזור הימני תיכוני. השאלה אם לוקחים ממוצע של 100 שנים אחרונות או 10 שנים אחרונות. הסטייה מהממוצע הולכת וגדלה עם השנים.

הצמחייה היא גם מאפיין שאפשר לקבוע לפיו את הגבול, גם צמחייה טבעית וגם גידולי החקלאות. השנה קצת מטושטש, בגלל הגשם שירד כאן בדצמבר וגרם צימוח ירוק, אך מאז יש בצורת. הנגב הצפון מערבי הוא גן הירק ואסם התבואה של המדינה: מגדלים חיטה, תפוחי אדמה, בצל, גזר, שום וכן פרדסים וחממות. גם בערבה התיכונה מגדלים הרבה בחממות.

הגבול במזרח הנגב הוא יותר ברור – זו בקעת באר שבע-ערד, שמבדילה בין רכס הרי חברון לבין רכסי הנגב הצפוני. זה גם מתאים לקו 200 מ"מ גשם בשנה.

הגבול בנגב המערבי – אפשר לקרוא לו מישור החוף של הנגב. כאן אין שום גבול גיאומורפולוגי שאותו אפשר לראות או להרגיש. יש אנשים בתקשורת שמכלילים בנגב גם את השפלה ואת קרית גת, אך זה בפירוש לא נכון.

נחל באר שבע – מתחבר לנחל הבשור וזורם מערבה לים התיכון. רוב הנגב המערבי שייך לאגן הניקוז של נחל הבשור.

באר שבע – כיום יותר מ-200,000 תושבים. מבחינת המיקום שלה היא מרכז מטרופוליטני, נותנת שירותים לכל יישובי הנגב, ובהחלט אפשר לקרוא לה בירת הנגב. זה בניגוד לאשדוד למשל, שיש בה יותר תושבים מבאר שבע – אך היא לא משמשת מרכז אזורי. רבי קומות בבאר שבע – הולכים ומתרבים במרכז העיר, ממש כמו בתל אביב.

רהט – העיר השנייה בנגב מבחינת הגודל, העיר בדואית הגדולה ביותר, כ-60,000 תושבים. רהט היא היישוב הבדואי המערבי ביותר בנגב.

עיירות הפיתוח לשעבר : אופקים, נתיבות ושדרות – כיום שלושתן ערים עם כ-25,000 תושבים בכל אחת. נתיבות היא כיום הגדולה ביותר ביניהן, והיא לא רק של חרדים ובבא סאלי. שליש מהתושבים חילונים, שליש מסורתיים ושליש חרדים.

הפזורה הבדואית – יש הרבה חוסר ידיעה ודיסאינפורמציה בציבור והרבה מחלוקות בנושא. יש כ-200,000 בדואים בנגב, מתוכם מחצית יושבים בכפרים לא מוכרים = הפזורה, בעיקר במזרח הנגב. שבט אל-עזאזמה יושבים כאן מדרום לבאר שבע, כבר לא גרים באוהלים אלא בצריפים. כיוון הבתים הוא לפי מורפולוגיה אורכית- צפון-דרום, בגלל שיקול של כיווני רוח וגשם. לרוב בונים על המדרונות של הגבעות, לא בראש הגבעה ולא למטה בוואדי.

נאות חובב (רמת חובב) – אזור תעשייה שכולל מפעלים כימיים ואתר פינוי פסולת רעילה ארצית. זו דוגמה לביזיון לאומי, כי עדיין יש פעפוע למי תהום, יש ריחות וסיכון בריאותי מוכח. אמנם מטפלים בנושא וזה השתפר מאוד לאחרונה. שינו את השם כדי לשנות את התדמית... (גם נתיבות נקראה פעם עזתה, ושינו את השם בגלל המיתוג).

רמת בקע – שם מוזר שהוא סתירה פנימית, תחנה של חברת חשמל שנקראת ע"ש נחל בקע הסמוך. **הכביש המנדטורי** – רואים את חלקו מימין לדרך, נסלל במלחמת העולם השנייה לצורכי הצבא הבריטי. לאחר סיום הבלץ הגרמני על לונדון - המאמץ הצבאי העיקרי של הבריטים היה בצפון אפריקה, בשנים 1942-43. האמריקאים פעלו במאמץ עיקרי באוקיינוס השקט, והרוסים בעיקר בסטלינגרד. ההכרעה באפריקה הייתה לבסוף ב-1942 בקרב אל-עלמיין, במדבר המערבי במצרים.

הכביש הזה נסלל באותה תקופה, בשיטה שונה מהיום: הכביש מאוד רגיש לטופוגרפיה, והתפתל בכוונה בסיבובים בין הגבעות הטבעיות. זה היה גם כדי להתחשב בהפצצה אווירית של מטוסים, כדי שלא יהיו שיירות ארוכות שנוסעות בקו ישר ויוכלו לפגוע. המכוניות אז נסעו לאט והפיתולים לא הפריעו.

אדמת חול – זה הקצה הצפוני מזרחי של חולות חלוצה. גרגרי החול לא עפים ברוח, אלא יכולים רק לדלו ולקפץ עד גובה של מטר בערך, להגיע לראש הדיונה ואז ליפול. החול מאפשר חלחול של מים.

אדמות לס - האדמות שרואים ברוב הנגב המערבי והצפוני. זה אבק שהוסע ברוח למרחקים של אלפי ק"מ מצפון אפריקה. הלס הוא חרסיתי מבחינה מינרולוגית, וכשהוא עף ברוח ונפגש עם באוויר לח – הוא שוקע. בנגב המערבי שכבות הלס עמוקות למדי, עד 30 מטר. גרגרי לס הם קטנים ועמידים למים, ולכן יוצר נוף אחר לגמרי מהנוף של דיונות חול.

עיר הבה"דים – מוקמת כעת בצומת הנגב. במלחמת העולם השנייה היו בארץ מחנות בריטיים. היו אז בארץ מאות אלפי חיילים בריטיים, במאות מחנות צבא. בחלקם צה"ל משתמש עד היום, כמו צריפין. כיום מעבירים את רוב הבסיסים מצריפין לכאן, לעיר הבה"דים הגדולה.

מסילת הרכבת הטורקית – במלחמת העולם ה-1 הטורקים והגרמנים, שנלחמו נגד הבריטים, סללו את המסילה, במטרה להגיע לכיוון תעלת סואץ, שהיתה עורק החיים הראשי של האימפריה הבריטית. היא היתה הקשר בין הודו, פנינת הכתר, לבין בריטניה. המסילה נבנתה במרכז הנגב, כדי שתהיה הרחק מטווח התותחים של הצי הבריטי, הצי החזק בעולם. כיום רואים לאורך הכביש את סוללת העפר, ששימשה בסיס למסילה.

הבריטים סללו במקביל מסילת רכבת לאורך החוף בצפון סיני, ממצרים לכיוון אל-עריש, בחיפוי תותחי הצי הבריטי. ב-1916 המסילה הטורקית כבר לא היתה רלוונטית, כי תוך כדי הסלילה הבריטים כבר כבשו את כל סיני. המסילה הטורקית הגיעה רק עד קציימה בסיני, והרכבת נסעה רק עד ניצנה.

גשר הרכבת – בצומת משאבים רואים את שרידי הגשר הארוך, הגדול והמרשים, מעל נחל רביבים, שמתחבר גם הוא לנחל הבשור ליד חלוצה. כאן יש שיטפונות שלפעמים הגיעו עד הכביש וסחפו אותו.

במלחמת העולם ה-1 המצב היה בכי רע, לא דווקא ליהודים. באימפריה העות'מאנית היהודים לא סבלו במיוחד, באירופה סבלו הרבה יותר מפרעות ופוגרומים. נכון שהיישוב היהודי שמח לבואם של הבריטים, ותלה שלט בתי"א: כבוד למשחרר ארצנו סר אדמונד הילרי אללנבי (באנגלית כותבים את שמו בדבל L). ארץ ישראל היתה מחולקת כ-8 חודשים בין הדרום, שכבר היה בידי האנגלים, לבין הצפון שהיה עדיין בידי הטורקים. בסוף המלחמה נחתמה שביתת נשק, ב-11.11.11 בשעה 11. לכן תמיד עושים את האזכרות לחיילים הבריטים בכל בתי הקברות בעולם בתאריך הזה בשעה 11.

קבוץ משאבי שדה – דוגמה לצינונות- אי ירוק ראשון שרואים בלב הנגב, שהוקם בסיום מלחמת העצמאות, ב-1949. רביבים (1943) ומשאבי שדה היו שני היישובים הראשונים בכל הנגב המרכזי. נקרא ע"ש יצחק שדה מפקד הפלמ"ח ומפקד חטיבה 8 שלחמה כאן במלחמת העצמאות.

עסלוג – כפר ערבי שהיה כאן ליד צומת משאבים, ליד באר מים שנקראה ביר עסלוג, עם מי תהום במליחות נמוכה אך טובים לשתייה. אנדרטת ביר עסלוג מנציחה את הרוגי הקרב שהיה כאן ב-1948.

פארק גולדה הוקם ליד הבאר העתיקה, ובו חורשה, מדשאות, שולחנות ואגם קבוע של מים מליחים מקידוח של מקורות.

המים המליחים - מקורם באקוויפר פוסילי, מאגר תת-קרקעי ענק של מים גיאותרמיים חמים ומליחים, בעומק של כ-3 ק"מ. המים משמשים גם לחקלאות ליישובי האזור ברמת הנגב (בעיקר למטעי זיתים ועגבניות בחממות) וגם למרחצאות "נווה מדבר". תחנת הניסיונות של רמת נגב עוסקת בעיקר בפיתוח חקלאות עם מים מליחים. עגבניה שמושקית במים מליחים היא מתוקה יותר מעגבניה שמגדלים במים מתוקים/רגילים.

ביר הדאג – יישוב ענק של בדואים, שפלשו ב-1993 לאדמות מדינה. שייכים לשבט אל-עזאזמה, שהיה באזור הנגב עוד לפני שרביבים הוקמה, אך ישבו באזור רמת חובב ואזורים אחרים. ביר הדאג הפך ליישוב מוכר ב-2003, אך סביבו התיישבה פזורה של כ-5000 בדואים בצורה לא מוסדרת, ללא שום תשתיות ומוסדות ציבור (הם מהווים מקור של פשיעה ואלימות בכל האזור, ובעיקר ברביבים).

קבוץ רביבים - הוקם כאחד משלושת המצפים בנגב ב-1943. הקבוץ שימש כבית השני של גולדה מאיר, בזכות הבת שלה שהיתה חברת הקבוץ. בקבוץ מגדלים כ-3000 דונם כרמי זיתים על מים מליחים, המטע הגדול בארץ, עם בית בד גדול בו מפיקים את "שמן חלוצה". הענף העיקרי של הקבוץ הוא מפעל "רביב" למוצרי פלסטיק, מייצר בעיקר שסתומים משוכללים למשאבות דלק למכוניות, וזה אחד מ-10 המפעלים הגדולים התנועה הקיבוצית, מבחינת מחזור הכנסות.

מצפה רביבים

הגעה: נוסעים על כביש 40 דרומה, עוקפים את באר שבע וממשיכים עוד כ-30 ק"מ עד צומת משאבים. ימינה לכביש 222, עוברים את הכניסה לרביבים ופונים בפנייה הבאה- לרתמים ולמצפה רביבים. הסרט/ חזיון אורקולי – בדר"כ באודיטוריום, כרגע לא פועל בגלל השיפוצים של מפעל המים. מפעל המים שנבנה ברביבים ב-1944 היה הפרויקט הגדול והיקר בארץ לפני הקמת המדינה, ופתר את בעיות המים כאן במשך כ-10 שנים.

אחרי קום המדינה - היה ברור שבלי צנרת מים מסודרת לא תהיה בנגב חקלאות ותעשייה מודרנית, ולא יהיו יישובים בנגב, למרות שהוא היה מובטח לנו כבר מתכנית החלוקה ב-1947. צינור המים שהוקם ב-1947 עבור 11 הנקודות – לא הגיע עד רביבים. ב-1955 הגיע לכאן צינור המים מקו באר שבע וב-1956 הגיע לכאן קו ירקון נגב, ומאז מפעל המים המקורי הפסיק לתפקד.

המפעל הענק, שבעבר ניתן היה לראות אותו בשטח, עם השנים הלך ונהרס והחל להיעלם. כדי לתחזק אותו היה צורך בשיקום ובהשקעות גדולות, כי כל שיטפון שזרם היה שוחק את תשתית הקרקע, את הסכרים והתעלות. בתקופת "הבהלה לברזל" נעלמו גם הרבה אביזרים שהיו קשורים למערכת המים.

דגם השחזור החדש של מפעל המים – נבנה בימים אלה באודיטוריום ע"י דוד גפני, אמן חבר רביבים, ויפעל בתוך אולם סגור, עם הפעלה של מים זורמים והמחשה של המערכת עם סרטונים מיוחדים.

סיפורי מים של ותיקי רביבים: הפלוגה המקורית ממנה יצאו מקימי רביבים ישבה בראשון לציון, ובשנים הראשונות נשלחה כל פעם קבוצה אחרת מהם להחזיק את הנקודה החדשה. החברים שחזרו לראשון לציון היו מוסיפים מלח למים בראשון לציון, כי היו רגילים לשתות את המים המליחים של ביר עסלוג.

אחרי קום המדינה באו אנשי רביבים וביקשו שימשכו צינור מים עד רביבים. לוי אשכול אמר להם: אתם רק כמה עשרות אנשים, יותר זול לשכן את כולכם במלון בתל אביב מאשר להביא אליכם צינור... אך לבסוף הקימו את הצינור.

חדרי התצוגה – עשינו סיבוב עצמאי בחדרים סביב החצר (8-19): מטבח, חדר אוכל, מקלחת, חדר מגורים, קשר, צריף קובלנוב, מגדל תצפית וכו'.

בחדר התצוגה – עם דגם קטן של מפעל המים, שמופעל בלחיצה על כפתור מתחת לשולחן.

שיר של דוד זהבי מקבוץ נען, מבטא את מה שחשבו על הנגב במשך שני דורות, עד שנות ה-40: מדבר שומם כמו מדבר סהרה, רק חול וחול, עם גמלים שפוסעים בו:

ימין ושמאל רק חול וחול
אורחה עזבה, דומם נעה
יצייל עולה יורד קצוב,
ליו-ליו, ליו-ליו, זה שיר הנדוד, תִּתֵּן נְשֵׂאת - שְׂתֵּק וְיָעֵד.
יִצְהֵיב מְדַבֵּר לְלֹא מְשַׁעֵל.
כְּדָמוֹת הַלּוֹם שֶׁם מְפִלְאָה
גְּמֵלִים פּוֹסְעִים בְּנוֹף עָצוּב.

קבוץ נגב – הוקם כאחד האחרונים מיישובי חומה ומגדל (1939), וסימל את הכוונה להגיע לנגב. עד אז חשבו שהנגב לא יברח, וממילא לא יודעים איך אפשר להתיישב בו, בלי מים, וגם חשבו שאין ויכוח פוליטי עליו לקראת החלוקה האפשרית. להתיישב בעמק בית שאן ובגליל המערבי היה יותר דחוף.

שער הנגב – במהלך מלחמת העולם השנייה קמו מספר יישובים ב"שער הנגב", שאז נחשב חלק מהנגב. הם הוקמו בניגוד לחוקי הספר הלבן, אך על אדמות שנרכשו ע"י יהודים: יד מרדכי, ניר-עם, רוחמה, ועוד, וגם בארות יצחק- שהיה אז היישוב הדרומי ביותר בארץ (כיום קבוץ עלומים, ליד נחל עוז).

המצפים בנגב – יוסף וייץ, שהיה מנהל הקק"ל ואחד מאבות ההתיישבות בארץ, העלה רעיון להקים מצפים בנגב. חשבו להקים 10 מצפים בעומק הנגב, כדי לבדוק את אפשרות החיים והקמת יישובים. לבסוף הוקמו רק 3 מצפים במאי 1943 בצורת משולש – בית אשל ליד באר שבע, גבולות- בנגב המערבי, ורביבים היה הקדקד הדרומי ביותר.

הטור השביעי של נתן אלתרמן – למרות שאלתרמן היה טיפוס עירוני, היה מחובר מאוד לאתוס ההתיישבותי, והוזמן מדי פעם לחזות בהקמת היישובים החדשים. הוא נסע מתל אביב לבקר באחד היישובים, נסיעה של כ-5 שעות בכביש ועוד בדרכי עפר, ואז כתב:

צריף בנגב- נתן אלתרמן (קטעים מהשיר שנכתב על כפר דרום, אחרי הקמת 11 הנקודות)

יֹסֵף וַיֵּיץ, הָיָה מְנַהֵל הַקִּק"ל	מִתְנַפֵּר וְרַע-עֵינָן, מוֹל אֶרֶץ סִינַי.
וְאֶנְחֵנוּ נִכְסְנוּ לְצִרִיף הַדֶּק	שְׁפָרוּחַ רַעַד קָמוּ חַיִּים...
...בְּבוֹאֵנוּ רָאִינוּ בְּצִרִיף נֶעְרָה	הִיא בְּסֶפֶר קִרְיָהּ. לֵה צִמָּה וְסֶנֶר.
וְרַק עַבְדֵי שֵׁל קָרֵשׁ בֵּין צְחוֹר סֶנְרָה	וּבֵין לַיִל הַגּוֹפְרִית וְחוֹקֵת הַמַּדְבָּר...
...רַק אַחַר שֶׁיִּצְאָנוּ לְשׁוּב לְמִכּוֹנֵית	הַזְּפִירָנוּ הַשְּׁחֵק עֲצוּם הַכֶּפֶה
כִּי עֶבְרָנוּ עַל פְּנֵי הַעֲמֻדָה הַקֹּדֶמֶית	אֲשֶׁר נִפְּשׁ הָעַם בְּכֶפֶה...
...גַּם לְלוֹנְדוֹן הָיָה בְּמִזְרַח הַתֵּיכוֹן	קָל יוֹתֵר, לֵלֵלָה הִיא וְסִפְרָה שְׁצָנָה.
עַתָּה רָאִישׁ מְמַשְׁלוֹת עוֹצְמִים עֵינָן לִישׁוֹר	אוֹר חֲדָרָה מִשְׁנָה אֶת מַפֵּת הַמְזֻרְחָ.

נעמי שמר גדלה על כתיב אלתרמן, וכשכתבה את היאחזות הנח"ל בסיני היא שחזרה את המוטיבים משירו של אלתרמן:

בהיאחזות הנח"ל בסיני	המון דברים יפים ראו עיני
כמו למשל - חיילת יחפה	וצמתה מוטלת על כתפה.
ובחצר היו החיילים	צולים דגים גדולים על גחלים
המון דברים יפים ראו עיני	בהיאחזות הנח"ל בסיני.
שם כל השרות והדליות והרינות	פסעו לאט בתוך שדרת קזוארינות
עם כל האור וכל הפנאי	אשר ראיתי בעיני.
בהיאחזות הנח"ל בסיני	אני לא האמנתי לעיני
כשראיתי מעשה כשפים	ספרי שירה קטנים על מדפים
שירי רחל ו'כוכבים בחוץ'	כמו לפני שנות אלף בקיבוץ;
אני ממש שפשפתי את עיני,	בהיאחזות הנח"ל בסיני...

הקמת רביבים – על אדמות עסלוג', שנקנו ע"י קק"ל, ביולי 1943. בהתחלה עלו הנה רק 3 אנשים מהקבוצה שישבה בראשון לציון. אח"כ נוספו 6 אנשים, בהתחלה הם גרו במערה, וכל השאר נשארו בראשון, עם נשים וילדים. לאט לאט הגיעו כולם לכאן, בנו את החצר והצריפים, התמונה כאן החלה להשתנות, ואז החלו לשיר כבר שיר אחר:

שיר המים - מילים: אברהם שלונסקי לחן: אלכסנדר אוריה בוסקוביץ' שנת כתיבה: 1947

הַשְּׁמַעֵת אֵיךְ בְּנֶגֶב אֶרֶץ מוֹל שְׁמַיִם
 מִתְפַּלֵּט רֶגֶב-רֶגֶב: הִבּוּ לָנוּ מַיִם!
 מַיִם! מַיִם! הִבּוּ מַיִם! כִּי צְמֵאֲנוּ מַיִם!
 כִּי צְמֵאֲנוּ – מִי יָרֹנוּ, מִי יִתְנֶנּוּ מַיִם!
 כִּי צְמֵאֲנוּ גַם קוֹיֵת, רֶגֶב-רֶגְבוֹתַיִם,
 עוֹד נִרְוֶה וְרוֹיֵת, עוֹד נִרְוֶה מַיִם!
 מַיִם! מַיִם! הִבּוּ מַיִם...
 עוֹד נִרְוֶה, עוֹד נִבְנֶה, נֶגֶב, וְנִבְנֵיתִ!
 תְּמוֹל נִכְסְפָנוּ עוֹד: אֵדָד? וְהַיּוֹם נִגְלֵיתִ!
 מַיִם! מַיִם! הִבּוּ מַיִם...

אפשר לקרוא את השיר במקצב איטלקי, כדי להזכיר את יואל דה-מלאך, ממייסדי הקבוץ.

יואל דה-מלאך – במקור גיולי דה-אנגילס – נולד באיטליה ועלה לארץ ב-1939. אחד מראשוני רביבים, בוטניקאי וחוקר חקלאי, החקלאי הראשי של רביבים, למרות שלא היה איש אקדמיה. הוא הקים את תחנת הניסיונות של רמת נגב (שנקראת על שמו), והחל לחקור את התאמת הגידולים למים מליחים. היה שותף למיכאל אבן ארי במחקרו על אגירת מים של הנבטים, בחוות שבנו בעבדת ושבטה. יואל דה-מלאך קיבל ב-1986 פרס ישראל על חקר המדבר.

משלחת אונסקו'פ – ב-1947 הגיעה לארץ משלחת של האו"ם, כדי להכין את הצעת החלוקה של ארץ ישראל עם עזיבת הבריטים הצפויה. הם הגיעו לרביבים וראו חלקה של גלדיולות (סייפנים) שגידלו כאן. יואל הראה להם את החלקה, והם לא האמינו שכאן מגדלים אותם. השופט השבדי חשב שתקעו אותם באדמה רק כדי לעשות עליהם רושם, ורצה לשלוח פרח אחד מתוך החול. הוא לא הצליח לעקור אותו, ואז הבינו שהגידול הוא אמיתי. יש אומרים שזו אחת הסיבות העיקריות ששכנעו את הועדה לכלול את רוב שטח הנגב במדינה היהודית. הם השתכנעו שרק היהודים מסוגלים להפריח כאן את השממה. בהצעות החלוקה הקודמות הנגב היה אמור להישאר בשליטה בריטית, וחלקו הצפוני תוכנן לערבים.

הקמת 11 הנקודות – אלתרמן כתב זאת ביום ששי, וביום ראשון היתה הכותרת בעיתון: "יישובי הנגב נגאלו מבידודותם. 11 יישובים חדשים הוקמו בדרום ובנגב." זה היה המבצע ההתיישבותי הגדול ביותר שנעשה בארץ מאז ומעולם, שלא היה לפניו ולא אחריו: הקמת 11 יישובים בלילה אחד, במוצאי שבת ויום כפור תשי"ז, 10.1946. אמנם הם הוקמו בניגוד לחוקי הספר הלבן, אך כל היישובים הוקמו על קרקעות יהודיות שנרכשו כחוק. בחירת התאריך היתה בהנחה שהחיילים הבריטים שותים יין במוצ"ש וביום ראשון, ולא יסתובבו בשטח כדי להפריע.

במלחמת העצמאות כבר היו כ-30 יישובים בנגב (ב-1947 עלו לקרקע עוד כמה נקודות). **מפעל המים של רביבים** - הוקם בניהולו של דב קובלנוב, מהנדס מים, איש העלייה השלישית, שבא לגור כאן וישב כמה חודשים בצריף קטן. הוא תכנן את הסכרים על נחל רביבים ואת תעלות ההטייה אל בריכות המים והמאגרים. בשיטפון הראשון הפרויקט הצליח, וכולם שמחו, אך אחרי כמה ימים הסתבר שכל המים חלחלו לקרקע... ואז היה צורך לצפות את הבריכות בזפת כדי למנוע חלחול.

הדגם הקטן בחדר התצוגה מזרים מים ומדגים את איסוף מי השטפונות (הכפתור מתחת לשולחן). **אריה יחיאלי** - המוכתר של רביבים, שדיבר ערבית רהוטה במבטא יקי. הוא הביא לרביבים מים לשייח מביר עסלוג, מים שהיו קונים מהערבים שגרו שם. אריה יחיאלי נהרג בקרב בביר עסלוג במלחמת העצמאות. בין השאר הוא חיבר מילים משימתיות למנגינה ערבית:

את אדמה - מילים: אריה יחיאלי לחן: עממי בדואי שנת כתיבה: 1946
את, אדמה, בלב מדבר ללא צל עץ, ללא מטר אל מרחבך נדרימה אפרנו פי נשימה
פנינו הנגבה באדמתך מקור חיים הי זעתנו למטר רביבים אל מרחבך...
פאפיקי הנגב נשקה, נרוה פל רגב אל מרחבך...

יונת ואלכסנדר סנד - זוג סופרים חברי רביבים, שכתבו ספר על הקמת רביבים: "אדמה ללא צל". את שם הספר הם לקחו מהשיר הזה של אריה יחיאלי. בספר הם קראו לחצר רביבים "טיירה", כמו הטירות שנבנו בגבולות, בית אשל, וגם במצפים שהוקמו ב-1943 בצפון: רמות נפתלי, חוקוק וביריה.

סיום במוצאים מסביב לחצר:

המטוסים - בזמן המצור במלחמת השחרור הגיעה אספקה במטוסים שנחתו כאן. מוצאים חקלאיים - הטרקטור הראשון - D2, טרקטור זחל.

בתוך מערת המגורים

המערה היא בור לאגירת מים, שהיה חלק מחווה בתקופה הביזנטית. ראשוני רביבים גרו בו לאחר העלייה לקרקע, ובזמן זה עשו חריש פוליטי, כדי שתהיה הוכחה שמעבדים את הקרקע. בזמן מלחמת השחרור, במבצע חורב, היה במערה תאג"ד - בית חולים שדה לפצועי הקרבות.

מבצע חורב (מבצע "עין") היה בעצם המבצע המלחמתי האחרון של מלחמת העצמאות, בדצמבר 48. (במבצע עובדה, מרץ 49, הגיעו לאום רשרש-אילת, אך זה לא היה מלווה בקרבות). במבצע חורב כל צה"ל נלחם בנגב, בפיקודו של יגאל אלון, מפקד חזית הדרום. צה"ל כבש כמעט את כל הנגב וחדר גם לסיני כדי לאגף את המצרים ברצועת עזה. בגלל לחץ בריטי ואמריקאי, שלא לחרוג מגבולות המנדט - בן גוריון נתן הוראה לצאת מסיני. במבצע חורב שוחררה גם רביבים מהמצור שבו הייתה נתונה, והמצרים נהדפו מביר עסלוג.

קטע מעיתון "במעלה" - עיתון של הנוער העובד והלומד. מייסדי רביבים היו מהנוער העובד, וזכריה רחבי התימני כתב: "קבוצתנו רביבים עלתה לנגב. אתמול התחלנו לחפור את היסודות לבניין החומה והמגדל. נבנה אותם מאבני המקום, לעמוד בפני המקום הלוהט וסופות החול, למען יערוג הלב ליום בו יעלו הנה כל חברינו, עם הנשק והטף, לבנות את השממה הזאת, להחיותה. קרוב היום הזה שהנגב ייזרע יישובים רבים, ואף אתם תשתפו את עצמכם בבניינו. התבואו?"

משפט המחץ הוא של מילה אחת: התבואו? והאמת שעד היום לא באו רבים כל כך ליישב את הנגב... **הקשר לגולדה מאיר** - זכריה רחבי היה אחד המייסדים, התחתן עם שרה מאירסון, בחורה פלמי-חניקית שהגיעה להשלמה ברביבים, שהיא הבת של גולדה. זכריה ושרה חיו שנים רבות ברביבים. גולדה ביקרה כאן הרבה והתגאתה בביתה שהיא חלוצה בנגב, וכן התגאתה בזה שהיא התחתנה עם תימני. שמרו לה בית ברביבים והיא היתה מתגוררת בו מדי פעם. אחרי שגולדה נפטרה - זכריה ושרה יכלו סוף סוף לעזוב את הקבוץ... על שם גולדה נקרא גם אולם המופעים ברביבים: אולם גולדה, וכן פארק גולדה ליד ביר עסלוג.

נסיעה לנחל הבשור

חורבות חלוצה - העיר הנבטו-ביזנטית הגדולה ביותר בנגב, בירת הנבטו-ביזנטים בנגב. הם היו צאצאי הנבטים, אבל העיר נבנתה רק בתקופה הביזנטית. חלק מהאבנים נשדדו לעזה, השרידים כוסו בחולות מסיני, ותוך כמה מאות שנים לא נשאר הרבה מהעיר.

החולות הנודדים הם חלק מתהליך השתחנות (התייבשות) והם כיסו גם חלק מהנחלים באגן הניקוז של נחל הבשור. מהצד הדרום מערבי של הנחל - אין יובלים בכלל, כי הכל כוסה בחולות. החולות יכולים להיות אחת הסיבות להתנוונות והנטישה של ההתיישבות הנבטית בנגב. יתכן שזה עזר גם לכיבוש המוסלמי במאה ה-7 לספירה.

בסיס צאלים - אזור אימונים גדול של כוחות היבשה.

קבוץ צאלים - נוסד ב-1947, כמה חודשים אחרי 11 הנקודות. בהתחלה נקרא קבוץ שורשים.

שמורת נחל הבשור / דרך הבשור

הגעה: ממשיכים מערבה בכביש 222, אחרי צומת צאלים פונים ימינה לדרך הבשור, לגשר התלוי. **פסטיבל דרום אדום** - בחודש פברואר ומרץ. הכלניות תמיד מקדימות יותר והפרגים מאחרים, אך לפעמים יש חפיפה בזמני הפריחה שלהם. אך כמעט אין חפיפה במקומות בהם הם נמצאים, ולא רואים אותם יחד בו זמנית באותו מקום. הכלניות צומחות בעיקר על לס, ורואים אותן באזור בארי, שוקדה, סעד. הפרגים צומחים על חול- רואים אותם כאן באזור צאלים וגבולות. הנוריות פורחות באמצע בין שניהם. (סדר הפריחה: כ.נ.פ. - כלנית, נורית, פרג).

צמחייה - כאן רואים צמחיית חולות: אטד, מתנן שעיר (עיטרן), לענה חד-זרעית, פרג. ערוצים - רואים הרבה ערוצונים קטנים שנכנסים לנחל מצד צפון מזרח, כי זו אדמת לס. מצד דרום מערב החולות כיסו הכל, ואין נחלים שנכנסים אליו. המים בנחל- כאן תמיד יש מים, הם לא ממש נקיים, אך בעלי חיים מגיעים לכאן - עופות מים, צבי מים.

הגשר התלוי – נבנה למטרה תיירותית בלבד. הוא הראשון והיחיד שהיה בארץ במשך שנים. כיום יש גשר כזה גם בנחל קטיע בנשר, אך שם הוא לא מעל מים זורמים. (אפשר להזכיר גם את גשר המיתרים של הרכבת בירושלים, שגם הוא גשר תלוי... אבל לא מעל נחל). בעולם יש גשרים כאלה בוונקובר-קנדה, בבורמה ועוד. הגשר באורך 80 מטר ומותאם לשאת משקל גבוה, ואין סכנה שיתמוטט גם אם כל הקבוצה תעלה עליו. **אנדרטות בקצה הגשר** – לזכר שני צעירים מקבוצת משאבי שדה, שנסעו בטרקטורונים בגדה השנייה, לא היו מודעים ולא זהירים לבתרונות והערוצים, ונפלו אל מותם.

נסיעה בדרך הבשור, לאורך נחל הבשור- קטע קצר מצאלים עד גבולות **אגן הניקוז** של נחל הבשור הוא הגדול ביותר במערב הארץ – כ-3650 קמ"ר. הוא מנקז הרבה אזורים: את השפלה הדרומית, דרום הר חברון, אזור ערד, המכתש הגדול, אזור ירוחם, אזור שדה בוקר. הוא נשפך לים קצת דרומה מעזה. אך זה לא אגן הניקוז הכי גדול בארץ. לנחל פארן ונחל הערבה ביחד יש אגן ניקוז עוד יותר גדול, שחלקו בסיני. במפה אפשר לראות שגם לנחל אל עריש יש אגן ניקוז יותר גדול, אך רובו בסיני ורק חלק קטן ממנו בארץ. **נחל הבשור** הקדמני היה עוד יותר גדול. לפני השבר הסורי-אפריקאי הנחל הזה ניקז גם את הרי מואב ואדום ומדין, ויצר קניון ענק של עשרות מטרים ברוחב ובגובה. ברגע שנפתח השבר – השתבש כל משטר הזרימה, החלק העליון שלו (בירדן) זרם עד לים המלח. החלק המרכזי שלו במזרח הנגב- שינה כיוון וזרם מזרחה אל ים המלח במקום מערבה. נחל הבשור הנוכחי הוא רק השארית התחתונה, שהמשיכה לזרום לים התיכון. **באפיק הנוכחי** יש שינויי קרקע שנובעים ממצבי הצפה ונסיגה של הים. בחלק מהנחל יש מסלע כורכר, סלעי חוף, שמעידים על קווי חוף קדומים, שכיום נמצאים ביבשה.

פרדסים – כיום יש עדנה הכי גדולה לפרדסים בשרון, כי הם מרוויחים יותר מאי פעם. פעם המוצר העיקרי שלהם היה תפוזים, אך כיום הם מייבשים את הפרדסים ומוכרים נדל"ן... כל הפרדסים נדדו הנה לחבל הבשור, והם גדלים באדמת לס או חול בלי בעיה. האקלים דומה מאוד בין השרון לחבל הבשור. **שיפד"ן** – ההשקיה כאן בעיקר ע"י מי השיפד"ן – שפכי גוש דן, שמהולים בקצת מי שיטפונות. צינורות השפדן צבועים באדום. הפרויקט הוקם בשנות ה-80. השפכים עוברים טיהור חלקי בחולות ראש"צ ומשם מוזרמים לנגב. הם מטוהרים במידה כזו שממש אפשר לשתות אותם, אך בכל זאת מפרידים את הצנרת, בעיקר בגלל סיבות פסיכולוגיות. מי השתייה בנגב הם רק מים מהמוביל הארצי – מים שפירים שמקורם בכנרת, בירקון או מים מותפלים.

שיטפונות חזקים – קורים כאן מדי פעם. כמו שכתוב בשיר המעלות: תהילים קכ"ו, ד שוֹבָה יְהוָה, אֶת שְׁבוֹתָנוּ כְּאֶפְיָקִים בְּנֶגֶב. שטפון כזה אי אפשר לעצור ולאגום את המים, כי כוח המים יותר חזק מכל מה שאפשר לבנות. בכל זאת מתחכמים לשיטפון ומזנבים בו בשתי שיטות: נותנים לשיטפון לעבור, והוא משקיע מים בשכבת החלוקים, כמו אקויפר מקומי קטן. אז מכניסים נקז עם חורים לשכבת החלוקים ומעלים את המים למאגרים, בונים סכר אלכסוני נמוך בתוך הנחל, נותנים לרוב השיטפון לעבור מעליו, אך חלק מהמים נשארים ואותם מובילים לאגן שיקוע מיוחד מצופה פלסטיק, בתוך ערוץ הנחל. משם מעלים את המים למאגרים עיליים בצדי הנחל.

המאגרים בנחל הבשור מכילים כ-4 מיליון קוב. גם מי השפדן מגיעים למאגרים אלה, ושם מוהלים אותם עם מי השיטפונות. קו ירקון נגב – צינור שהונח בשנת 1956 ממעינות ראש העין (אקוויפר ההר) אל הנגב המערבי. לוי אשכול היה השר האחראי לפרויקט הגדול הזה. הוא הקים גם את מקורות כבר ב-1937, ועל השטר שהיה עם דמותו הופיע גם צינור המים. אשכול כראש ממשלה היה אחראי גם על פרויקט המוביל הארצי ב-1964. **החקלאות בנגב** – התאפשרה בזכות שני מפעלי המים הגדולים: קו ירקון נגב והמוביל הארצי. אך הקפיצה הגדולה ביותר קרתה בזכות מי השיפדן, וכיום כל אדמות הנגב המערבי מעובדות ומושקות.

נסיעה לאוגדת הפלדה

המשכנו בכביש 222 לכיוון צומת גבולות, בצומת גבולות שמאלה לכביש 232 לכיוון כרם שלום, כ-15 ק"מ עד אנדרטת הפלדה.

אתר דיה – אתר פסולת גדול, שהרבה דיות מגיעות אליו.

קבוץ גבולות – אחד משלושת המצפים שעלו ב-1943. גם כאן יש אתר תיירות: מצפה גבולות.

צמחים לאורך הדרך: חרציות צהובות.

שמשון יושב – עם פרח סגול. בתוך הקרקע יש פקעות שלו בצורת פטריות, שנקראות כמהין, ונחשבות מעדן יקר. הבדואים מומחים למצוא אותן ויש לזה ביקוש רב. רוב האנשים מכירים את הכמהין האירופאי, שגדל ביערות אלונים, ושם יש חזירים שיודעים למצוא אותם.

עכונית הגלגל - צמח קוצני שמתייבש ומתגלגל ברוח כמו גלגל או כדור כדי להפיץ זרעים. נקרא בערבית עקוב, הערבים משתמשים בו לבישול. ישעיהו י"ז, י"ג: "לְאֵמִים, כְּשֶׂאוֹן מִים רַבִּים יִשְׁאוֹן, וְנָעַר בּוֹ, וְנָס מִמְּרָקָה, וְרָדָה, כְּמִן הַיָּם לְפָנֵי-רוּחַ, וְכַגְלֵגֶל, לְפָנֵי סוּפָה". אבל הצמח הזה בכלל איננו כאן, אלא כוכיה שדומה לו.

כוכיה הודית – צמח שנדד עם חיילים בריטים, מקורו בהודו, משם הגיע לאוסטרליה, משם למצרים ומשם לארץ. גם הוא מתייבש ומתגלגל כמו כדור, והוא נעצר בגזעי העצים והשתלט על כל השטח.

חוחובה – גידול רב שנתי של שיחים, שמהגרעינים שלהם מפיקים שמן לקוסמטיקה.

כפרים ערביים - שיחי צבר כידוע מסמנים מקום של כפר ערבי שהיה כאן, בשם שועוט. הוא אחד מכ-10 כפרים ערביים שהיו באזור לפני 1948. הם אלה שהתחילו את ההתיישבות המודרנית בנגב. הטורקים הושיבו אותם כאן כדי לבצר את אחיזתם בספר האימפריה, מול הגבול שנכפה ע"י הבריטים ב-1906. 10 הכפרים היו בחלקם בדואים, פלאחים ואולי חלק סודנים. הם עסקו בגידול קיקיון, שעורה ועוד, והמשיכו להתקיים כ-50 שנה, עד 1948.

תקרית שועוט – בדצמבר 47 - כיתת פלמ"ח שעשתה פטרולים לאורך צינור המים לנגב – התבלבלה בדרך והגיעה ללב הכפר הערבי שועוט. שני הצדדים נבהלו מההיתקלות- גם התושבים וגם הפלמ"חניקים, שביניהם

גם חיילת עם מכנסיים קצרים, שתפקידה היה להחביא את הנשק, שהיה לא חוקי בזמן המנדט. הפלמחניקים החלו לברוח, הערבים ירו עליהם, תוך כדי מנוסה הפלמחניקים הוציאו נשק ורימונים וירו בחזרה, אך זה לא עזר. 6 מהם נהרגו ורק 2 הצליחו להגיע לגבולות.

מבצע אסף - בדצמבר 48, בדיוק אחרי שנה, התנהל מבצע אסף (ע"ש מפקד כיתת הפלמח שנהרג), כהקדמה למבצע חורב, של חטיבה 8 בפיקודו של יצחק שדה. במבצע נכבשו כמה מוצבים מצריים, ונקבע הגבול מול רצועת עזה, כפי שהוא קיים עד היום.

קבוץ ניר יצחק – קבוץ של השומר הצעיר, שנקרא גם הוא ע"ש יצחק שדה (גם משאבי שדה על שמו). **חבל שלום**/פתחת שלום – האזור המערבי הקיצוני של מועצה אזורית אשכול. כאן התיישבו מפוני פתחת רפיח/ חבל ימית, שהיו בסיני. ב-1982 הם הועברו לצד השני של הגבול וחלקם הקימו כאן יישובים חדשים, חלקם באותם שמות. כיום יש כאן הרבה תושבים חדשים שלא היו בחבל ימית. **"קירות ימית"** – שתי ערמות של קירות ליד קבוץ כרם שלום, ממבנים טרומיים שפירקו בחבל ימית וחשבו שאולי ישתמשו בהם ביישובים החדשים. הערמות הפכו למן בית קברות לקירות. מן אנדרטה לבתים שפורקו בימית.

"הגדת חבל ימית" - מוזיאון קטן במושב דקל, מספר את הסיפור של חבל ימית, בתמונות וסרט.

אנדרטת אוגדת הפלדה

העיר ימית הייתה עיירה קטנה של כ-2000 תושבים, שהוקמה ב-1973 ופונתה ב-1982. האווירה בימית היתה אוירה חלוצית, גם בעיר וגם במושבים והקיבוצים שמסביב. היא היתה מתוכננת להיות עיר גדולה ומרכזית, עם שדה תעופה ונמל מים עמוק, העיר המרכזית בסיני, עם רבע מיליון תושבים... היה ויכוח בתוך מפלגת העבודה בין האסכולה של פנחס ספיר לבין משה דיין, לגבי העתיד של פתחת רפיח.

בהסכם השלום עם מצרים הוחלט לפנות את כל סיני, עד הסי"מ האחרון. חלק מתושבי ימית התפנו ללא התנגדות. חלק מהתושבים, עם קבוצה של תומכי ימין שהגיעו מחוץ לאזור, ניסו להתנגד בכוח לפינוי. **פינוי אנדרטאות** – הגיעו להסכם עם המצרים על השארת שתי אנדרטאות בסיני: אנדרטה ל-10 הרוגי אסון המסוק ואנדרטה נוספת. בתמורה הקימו המצרים שתי אנדרטאות בארץ, לזכר חיילים מצריים שנהרגו ב-48: אחת ב"עד הלום" ליד אשדוד, ואחת ליד חמי יואב.

אנדרטת הפלדה עמדה במרכז העיר ימית. זו אנדרטה גדולה לכבוד הניצחון ב-1967, שמנציחה את כל חללי אוגדת הפלדה. היא תוכננה ע"י הארכיטקט גודוביץ, שאח"כ היה מהנדס עיריית תל אביב. זה פיסול ארכיטקטוני רב עוצמה. יש כאלה שאומרים שהיא כוחנית ומגלומנית מידי. הצינורות וחלקי הברזל מסמלים את אוגדת השריון, פלדת השריון. ההרוגים היו ברובם בכיבוש מתחמי רפיח, וכולם רשומים על לוחות הזיכרון באנדרטה.

בפינוי - הוחלט להעביר את האנדרטה הזו יחד עם העברת היישובים, לצד הישראלי של הגבול. לקראת הפינוי התבצרו בראש האנדרטה כמה מראשי התנועה לעצירת הנסיגה מסיני, ביניהם צחי הנגבי שהיה אז סטודנט. כוחות צה"ל הוציאו אותם בעזרת מנופים עם כלובים וזרנוקי קצף.

ישראל טל (טליק) היה מפקד האוגדה, קצין שהיה בין 10 האנשים החשובים ביותר בעיצוב דמותו של צה"ל. הוא היה קצין מקצועי וקשוח מאוד, בוגר הבריגדה היהודית בצבא הבריטי, אך היה בעל השקפת עולם הומניסטית, ובוודאי הזדהה עם השלט הזר, ואולי גם אישר להציב אותו:

הטקסט על השלט ליד האנדרטה, לקוח מתוך הספר "בשדות פלשת" של אורי אבנרי, שנכתב ב-1948: "המנצחים האמיתיים הם לא חזרו. רבים נשארו בשדות, מקום קבורתם לא ייודע לעולם. אין מצבות על קבורתיהם. בליבנו נקים להם מצבות, ונזכור: הודות להם קיים הקיים. הם לא היו גיבורים. את המלחמה לא אהבו. את האויב לא שנאו. ובכל זאת ניצחו. ניצחו את הפלדה. ניצחו את הפחד בכוח האהבה".

"חלוציות" – כמה יישובים חדשים שהוקמו כאן למפוני גוש קטיף, בהמשך של חבל שלום, בחולות חלוצה לאורך הגבול: שלומית, נווה, בני נצרים. השם הוא בעל כפל משמעות: גם חולות חלוצה וגם חלוצים. חלק מהתושבים בהם הם מפוני גוש קטיף, ההיסטוריה חזרה על עצמה בהפרש של 25 שנה, והם התיישבו ליד היישובים שפנו מסיני. הם היו אמורים להיות קהילות שלמות שעברו מגוש קטיף, אך הקהילות התפצלו וזה לא קרה.

מסוף כרם שלום – מעבר הגבול בין ישראל לרצועת עזה, צמוד למעבר רפיח שבין הצד המצרי/פלשתיני. רואים את גדר הגבול עם מגדלי השמירה. כמויות אדירות של סחורה עוברות כאן מישראל לרצועת עזה: מזון, מוצרי אלקטרוניקה, חומרי בנייה, נפט ועוד. המעבר בנוי ומתפקד בצורה מדהימה: כדי למנוע פיגועים של חמאס במעבר הגבול, בנו בו מערכת מעניינת שמפרידה בין ישראלים לפלשתינים: המתחם מחולק לחדרים ע"י קירות בטון גבוהים. יש אזור שרק משאיות ישראליות נכנסות אליו ויש אזור שרק משאיות פלשתיניות נכנסות, עם אבטחה ישראלית. משאית ישראלית פורקת את הסחורה בתוך המתחם ללא פלשתינים, משאירים את הסחורה בשטח, המשאית חוזרת לשטח ישראלי, ורק אז נותנים לפלשתינים להיכנס ולהעמיס את הסחורה למשאיות שלהם.

חדירה באוגוסט 2012 - קבוצת מחבלים הגיעה לגדר וחטפה נגמ"ש מצרי, פרצו את הגדר והחלו לנסוע על הכביש הזה לתוך ישראל. הצבא קיבל התרעה אך המחבלים נסעו דרך ארוכה ללא הפרעה, והיו עלולים לבצע פיגוע קשה. למזלנו הם לא נכנסו לכרם שלום, דילגו על הכניסה לקיבוץ והמשיכו הלאה בכביש. מסוק צה"ל ירה טיל על הנגמ"ש והצליח לעצור אותו על הכביש הראשי ולמנוע פיגוע אפשרי. עד היום אפשר לראות על הכביש את סימני החריכה השחורים מהשריפה של הנגמ"ש.

שביל הסלט

מיזם תיירותי במושב תלמי יוסף, המושב נקרא ע"ש יוסף וייץ, מנהל קק"ל ואבי ההתיישבות באזור. הגעה: מכביש 232 פונים בצומת אבשלום, עוברים את המושבים יתד, שדי אברהם, נכנסים לתלמי יוסף, פונים שמאלה ונוסעים לפי השילוט. מקיפים את החווה ומגרש החנייה מאחור.

הדרכה מקומית

החוזה הזו הוקמה לפני 10 שנים, מבקרים בה 45,000 בשנה, מתוכם 30,000 תיירים וקבוצות תגלית. אורי למד חקלאות והתמחה במחלות צמחים, וקנה את הבית באזור של חולות שוממים. אחרי כמה שנים עשה הסבה מחקלאות מקצועית לחקלאות תיירותית, והפך את המשק הפרטי לאתר תיירות של 10 דונם. המבקרים עוברים מתחנה לתחנה, שומעים הסבר, קוטפים בעצמם ואוכלים במקום (לא לוקחים הביתה). ברקע שמענו שירי ירקות ופירות, קטפנו ואכלנו תפוזים, תותים ועגבניות בחממות, גזר צבעוני, והפרחנו יוני דואר. יש גם חממות תבלינים, מבוך של פסיפלורה, פרדס תפוזים סיניים, מסעדה שאפשר להזמין ארוחות פויקה.

גידול אורגני – ללא דשן כימי וריסוס רק בחומרים טבעיים, אך כאן זה לא גידול אורגני. החווה מגדלת גידולים בריאים, עם הדברה ביולוגית של חרקים או עכבישים (מקבוץ שדה אליהו) ומעט מאוד חומרי ריסוס כימיים, כך שהפרות והירקות יותר בריאים.

חממת תותים מעופפים – התותים גדלים האדניות תלויות, למניעת מזיקים ונוחות הקטיפה. כשקונים תותים רצוי לחפש מדבקה "ביו-תות" – סימון על האריזה, של תותים בהדברה ביולוגית, שהם יותר בריאים מתותים שגדלים בשדה פתוח ומלאים בריסוסים.

חממת עגבניות – מדגימה 15 סוגי עגבניות שונים, מכל מיני מקומות בעולם, ופלפל חריף שהוא השני בחריפותו בעולם. יריעות הפלסטיק האטומות מגנות מפני קור בחורף, מסננות את אור השמש, ומונעות חדירת מזיקים, ומאפשרות להמעיט בריסוסים. הדלייה על סולמות – מושכים את הצמחים למעלה ולמטה לאורך 15 מטר, ומקבלים 13 ק"ג לצמח בעונה. בגידול רגיל שהיה במאה 19 הגיעו רק ל-600 ק"ג לדונם. היבול כאן מגיע ל-20,000 ק"ג לדונם, תודות להמצאות ישראליות של החממה והטפטפת.

יונת דואר – יודעת לחזור הביתה אחרי ששולחים אותה. על האף יש לה "מצפן מגנטי" טבעי שמכוון אותה לפי הריח. מחברים לרגל שלה תותב ובו מגלגלים מכתב, כמו שעשו גם במלחמת העולם השנייה. יונה יכולה לחזור מקפריסין לארץ – 400 ק"מ תוך 36 שעות.

יונה ונער - מאיר שלו מספר בסיפור על לאה (הדודה של אורי) שהיתה "יונאית" בהגנה ב-48. היא יצאה לנגב עם שובך יונים והשאירה אותן אצל החיילים בקיבוצים, כדי שישלחו איתן הודעות למפקדה.

סוף הדרכה מקומית

נסיעה לנירים הישנה - דנגור

סופה וחולית – שני קיבוצים צעירים וזעירים שהיו בפתחת רפיח/חבל ימית והועברו לצד הישראלי. גם כיום הם קיבוצים קטנים.

אירוס הנגב – בכביש הכניסה לקבוץ סופה

הדרכת עמיתים - אירוסי ההיכל

ארץ ישראל התברכה, יחסית לגודלה, בכמות גדולה מאד של מיני צמחים. כ-2600 מינים קיימים בארצנו הקטנה, וביניהם כמה מרשימים ביותר בגודלם וביופיים. בין הפרחים היפים ביותר שגדלים בארץ קיימת קבוצה קטנה ומיוחדת במינה – קבוצת "אירוסי ההיכל" ועליה נרחיב את הדיבור.

הצמח "אירוס" קרוי ע"ש של האלה היוונית איריס שהייתה אלת הקשת בענן. בעברית הוסב שמו של הצמח מאיריס לאירוס, אולם רבים מעדיפים לקרוא לו בשמו הלועזי – איריס. הסוג אירוס מונה בעולם כולו כ-300 מינים ומתוכם גדלים בא"י 16 מינים בלבד. חלק מהמינים הללו קטנים ולא מרשימים במיוחד כמו אירוס א"י וצהרון מצוי המוכרים לכולנו (עזר – תמונות שלהם).

בנוסף לאירוסים "הרגילים" גדלים בארצנו 9 מיני אירוס אשר שייכים לקבוצה המיוחדת "אירוסי ההיכל" או בשמה הלועזי "אונקוציקלוס – Onocycclus. המינים הקיימים בארצנו גדלים באזורים שונים של הארץ החל מהחרמון והגולן (אירוס החרמון המוכר גם כאירוס הגולן), בגליל (אירוס הדור ואירוס נצרת), בגלבע (אירוס הגלבע), בשומרון (אירוס השומרון), במישור החוף (אירוס הארגמן) וכלה בנגב (אירוס הנגב, אירוס ירוחם ואירוס שחום). ראוי לציין שרוב המינים הללו גדלים בשולי החבל היסודי התיכוני ולא בתוכו שכן הם מעדיפים איזורי מחיה חמימים ויובשניים יחסית. חלק מהמינים הללו אנדמיים לארץ ישראל או למזרח התיכון ואינם גדלים בשום מקום אחר בעולם!! (עזר – תמונת אירוס הנגב, אירוס הדור, אירוס הגלבע)

הייחודיות של קבוצת אירוסי ההיכל:

- קבוצת אירוסי ההיכל שונה משאר מיני האירוסים בכמה תכונות בולטות אשר מייחדות ומבליטות אותם. הפרחים הללו גדלים באזורים מוגדרים ומצומצמים מאד ואינם מתפשטים לאזורים אחרים וזאת בשונה ממיני אירוסים אחרים שתפוצתם רחבה בהרבה.
 - גודל הפרחים ויופיים. הפרחים בקבוצה זו מגיעים לקוטר של 10 – 15 ס"מ והם הגדולים ביותר בפרחי ארצנו.
 - הפרחים נישאים על עמודי פריחה גבוהים שאורכם נע בין 30 ל-65 ס"מ, בעוד שאר האירוסים נמוכים בהרבה.
 - על כל עמוד פריחה נמצא פרח אחד בודד, בעוד שבשאר מיני האירוסים יש כמה פרחים על כל עמוד פריחה.
 - אבר האגירה התת קרקעי של אירוסי ההיכל הוא קנה שורש זוחל, בעוד שלשאר האירוסים יש בד"כ פקעת. ואכן פעמים רבות ניתן לראות בשטח את ההתפצלות של הצמח ויצירת גושי צמחים חדשים מהצמח הראשוני שהיא תוצאה של "הזחילה" של קנה השורש לכיוונים שונים.
- פגיעות וניסיונות שיקום:** אירוסי ההיכל בארץ ישראל סבלו קשות במהלך השנים מפגיעות באזורי הגידול שלהם, והאוכלוסייה שלהם הצטמצמה מאד. הדוגמאות לכך רבות: צמחי אירוס שחום שגדלו בגבעות גורל ובאזור בקעת ערד נפגעו קשות מהקמת השכונות הצפוניות של באר שבע ומהעיבוד האינטנסיבי של שטחי החקלאות באזור. צמחי אירוס הגלבע נפגעו מאד מהקמת גדר ההפרדה שבוצעה על רכס הגלבע. קבוצות גדולות של אירוס הנגב אשר גדלו בתוך שטחי אימונים של צה"ל בנגב סבלו מפגיעות חוזרות ונשנות של כלי רכב ורק"מ צבאי. מצב דומה היה קיים גם בגולן ביחס לאירוס החרמון, שגדל בתוך שטחי אש של צה"ל. אולם ללא ספק הצמח שנפגע בצורה הקשה ביותר הוא אירוס הארגמן שגדל במישור החוף. הבנייה המסיבית

שקיימת שם בעשרות השנים האחרונות כמעט וגרמה להכחדתו של הצמח הזה ונשארו אך כיסים בודדים בהם הוא מתקיים (חולות פלמחים, גבעות נס ציונה, שמורת דרום נתניה ועוד כמה ריכוזים קטנים). ואכן חובבי הטבע בישראל נזעקו להגן על האירוסים באשר הם ונעשו פעולות רבות להצלתם. כך למשל, הועתקו צמחי אירוס הארגמן שגדלו באיזור שפך נחל פולג, אזור שיועד למגורים, לחולות דרום נתניה וכך "נוצרה" שמורת אירוס הארגמן המרהיבה שבדרום נתניה. מבצע דומה בוצע בגלבוץ שם העבירו צמחי אירוס הגלבוץ מאזורים בהם תוכננה לעבור גדר ההפרדה, לאזורים מרוחקים מהגדר, אולם בהצלחה חלקית בלבד. גם בנגב בוצעה העברה של צמחי אירוס הנגב ממקומות בהם נשקפה להם סכנת הכחדה למקומות מוגנים יותר, דוגמת המקום בו אנו ראינו את הפריחה המרהיבה שלו (ע"י אנדרטת נירים - דנגור). **לסיים**, ניתן לומר כי אירוסי ההיכל הם מהמיוחדים והיפים שבפרחי ארצנו ואף נזכיר כי "החברה להגנת הטבע" אימצה את הפרח הזה כסמלה הרשמי. ומי יתן ונצליח לשמור ולשמר את הפרחים הללו, כמו גם פרחים וערכי טבע אחרים שקיימים בארצנו למען ייהנו מהם גם הדורות הבאים.

סוף הדרכת עמיתים.

האירוסים נקראים גם אירוס השושן. טווח הפריחה שלהם מאמצע פברואר (אירוס הארגמן) עד תחילת אפריל (אירוס הדור).

האבקת האירוס - במשך שנים הבוטנאים לא ידעו להסביר איך עובדת ההאבקה באירוס. לאירוס יש רק קצת אבקה, ואין צוף ואין שום פרס לתת לחרקים. הסתבר שהאירוס הוא בית מלון לדבורים הזכרים בלבד. הדבורים הנקבות יודעות לבנות קינים בקירות עפר, אך הזכרים ישנים בתוך עלי הכותרת של האירוס. הוא נוחת על השפיט(!), שהוא משטח נחיתה בולט למרחוק, וגולש לתוך הפרח וישן בפנים. בזמן שהדבור בפנים האבקה נדבקת עליו וכך הוא מעביר אותה לפרח אחר, שבו הוא ישן בלילה הבא. הפרח מתחיל להתחמם באור ראשון, ואז הזכר מתעורר ורץ לחפש נקבות...

צפלין - בלון שנקרא "סופגניה". גודלו כ-8 מטר ויש לו מניפה למטה ששומרת עליו שלא יתנדנד חזק ברוח. מתאים לעמוד ברוח של 60 קמ"ש. למטה רואים את מערכת המצלמות, שמשרדות תמונות והקלטות לבסיס למטה. למצלמות יש מצבים שונים - יכולות לזהות תנועה במרחב גם לפי גלאי חום. הוא קשור ומחובר בכבל עד לאדמה. יש מערכת גלילה של הכבל - פטנט ישראלי - שמאפשר להוריד ולהעלות את הבלון תוך כמה שניות. בלונים גדולים מזהים גם למרחק 5 ק"מ.

דנגור - נירים הישנה

על כביש 240 קצת אחרי הכניסה לסופה.

נירים הייתה אחת מ-11 הנקודות שעלו לקרקע במוצאי יום כיפור 1946. את השטח קנה יהודי מצרי בשם דנגור ונתן אותו לקרן קיימת, ולכן נקרא "אדמות דנגור". המשאיות יצאו מגבולות לכאן ונתקעו בחולות, והם המשיכו ברגל והקימו את הקבוץ - של השומר הצעיר. כמו בכל הנקודות - ההתחלה היתה עם "חיל חלוץ" של 30 חברים שהתחלפו כל שבועיים, כשהגרעין/הקבוצה הגדולה ירדה בראשון לציון (כמו רביבים). הישוב נמצא ממש מול רפיח, ליד הקצה הדרומי של רצועת עזה. רפיח חצויה ע"י קו הגבול הבינלאומי, וחלק מהעיר נמצא במצרים. המרחק מרפיח הוא 2-3 ק"מ.

תכנון ההגנה - יצחק דובנו ("יואב") מנגבה היה יועץ הביטחון של ההגנה והפלמ"ח, ותכנן ב-1946 את היישובים בצורה שתתאים להגנה. נירים נבנתה בצורת יעד מבוצר בצורת כוכב, עם גדרות תיל כפולות, ביניהן שדות מוקשים וכו'. (לא כמו יד מרדכי, שנבנתה ב-43 ליד בסיס בריטי ואז לא חשבו על הגנה).

ב-מאי 1948 ישבו כאן כ-40 צעירים שמתוכם כמה בחורות. כל הנשק היה 14 רובים (איטלקים ואנגלים), 4 אקדחי סטן, מקלע ברן, מרגמה. כלומר שלא לכל אחד היה נשק אישי. הכרזת המדינה הייתה ביום ששי אחה"צ 14.5.48. בשבת 15.5.48 פלשו 5 צבאות ערביים לשטח ארץ ישראל (7 מדינות הכריזו מלחמה). הנקודה הראשונה שהצבא המצרי ניסה לכבוש היתה נירים, שנקראה "הקולוניה" בפי הערבים. הכוח המצרי כלל גדוד שלם עם שריוניות ותותחים.

מודל הקרב ב-15.5.48 מתואר בדגם שלייד האנדרטה. זה היה הקרב הראשון של מדינת ישראל מול הצבא המצרי. בהפגזות נהרסו כמעט כל המבנים שהיו על פני השטח וחדר האוכל נהרס גם הוא. החברים התכוננו מראש וחפרו בונקר ותעלות קשר תת קרקעיות והסתתרו בהן. קצת קשה לחפור תעלות בחול כי הוא מתמוטט פנימה, אך בכל זאת חפרו והצליחו. המגינים נצרו את האש בזמן ההפגזה, עד הרגע האחרון, ורק בהסתערות על הגדרות החלו לירות על החיילים המצרים.

בסיכום הקרב - נהרגו כאן 7 חברים, המצרים נסוגו עם 35 הרוגים שנותרו מסביב לגדר. נירים לא קיבלו תגבורת מהפלמ"ח כי הם לא הספיקו להגיע בזמן. המצרים לא חזרו שוב לנירים, ופנו להתקיף את יד מרדכי ונתקעו שם שבוע שלם.

כרזת אחד במאי - שהיה שבועיים לפני הקרב - נשארה תלויה על קיר חדר האוכל. על הכרזה כתבו משפט מהספר "אנשי פנפילוב": "לא הטנק ינצח כי אם האדם". בלהט ההכנות למלחמה לא הספיקו להוריד את הכרזה מהקיר, ובאורח פלא רק הקיר הזה נשאר עומד ועליו נשארה הכרזה. זה הפך לאחד מסמלי הקרב כאן, והכתובת משולבת גם באנדרטה.

אנשי פנפילוב - ספר שכתב אלכסנדר בק, מתאר את הצבא האדום העממי במלחמת הגבורה שלו מול הנאצים. הספר היה פופולרי מאוד ברוסיה וגם בארץ. המודל של צבא עממי קסם מאוד לאנשי השומר הצעיר וגם לפלמ"ח ולהגנה. אפשר לומר באופן ציורי שלכל פלמחניק היה בכיס אחד תנ"ך ובכיס שני הספר "אנשי פנפילוב".

מברק שנשלח מנירים לקבוצה בראשון לציון בזמן הקרב: "הבוקר הותקפנו על ידי כוחות מצריים כבדים. הרעשת התותחים והטנקים נמשכה 12 שעות. הדפנו את ההתקפה ולקחנו שלל רב. מחוץ למחנה מתגוללות 35 גוויות של מצרים. הנקודה הרוסה. נפלו 7 חברים: דוד, יוסי, בצלאל, אפרים, צבי, רבקה, וג'ורא. הרוח איתנה. יש לנו אוכל. שלחו בגדים ופלמחניקים...היו שלום."

מצד שני - טקסט מצרי שתורגם לעברית, שכתב הקצין גמאל עבדול נאצר:

בערב ה-15.5 קיבלה החטיבה מקהיר פקודה לנוע לכיוון הקולוניה דנגור (נירים). לא היה לנו זמן לערוך סיור תצפית על המטרה שמוינו להתקיפה. אף לא נמסרו לנו ידיעות עליה. היה לחטיבה רק מורה דרך ערבי אחד שהוטל עליו להוביל את היחידתנו למוצב נירים. אותו מדריך לא ידע דבר על ביצוריה של הנקודה, ועל דרכי הגנתה. הוא הסתפק בכך שהראה לחטיבה את הדרך ונסע עם ידיעות בלתי ברורות ובלתי מדויקות עד שהופיעו לפניה לפתע הביצורים של נירים. החיילים לא נחו אחרי המסע הקשה, אלא התפרצו אל התיל. לא היה שם מי שידע דיוק מה לעשות, ואילו המגינים על נירים ידעו מה עליהם לעשות. החטיבה נחלה אבדות בלתי צפויות. בשעות אחר הצהריים נתן המפקד הוראה לסגת מנירים. החטיבה חזרה לרפיח ושם מצאה הודעה רשמית ששודרה בקהיר: החטיבה ביצעה בהצלחה את טיהור נירים. הכוחות אכן הופתעו מהתנגדותם של אנשי נירים. שמענו אחד מקצינינו מספר, כיצד מגדלים המונעים בחשמל היו מתרוממים מעל פני האדמה ויורים לכל הכיוונים. אח"כ יורדים מתחת לפני האדמה שוב באמצעות חשמל. הרגשתי, שיחד עם החיילים שהשארה במערכת נירים, השאירה שם החטיבה גם את האמונה במלחמה.

פריסקופ – היה בתוך הבונקר, ומי שישב בבונקר היה צופה מבפנים, והיה צריך לעקוב אחרי השמש כדי להכניס בעזרתו אור לתוך הבונקר. אחד החברים המציא שעון חול שבו קצב הירידה של החול מתאים לקצב התנועה של השמש. הפריסקופ היה כנראה ה"מגדלים החשמליים" שראו המצרים.

האנדרטה תוכננה ע"י חיליק ארד. היא מדמה את בית הביטחון שהיה בישובים בנגב (כמו בנחביר-באר), עם המרפסת העגולה וחורים של יריות ופגזים. יש גם תעלות קשר מסביב וציון שמות הנופלים.

אחרי המלחמה – אנשי נירים לא רצו להישאר כאן בגלל הטרואומה שעברו כאן, והחליטו לעבור כ-12 ק"מ צפונה, יותר רחוק מהגבול המצרי אך עדיין ליד גבול רצועת עזה. כל שנה מתקיים כאן טקס ומרוץ מנירים לדנגור. קבוץ ניר יצחק עלה לקרקע ב-1949 על שטחי נירים, כ-1 ק"מ מזרחה מכאן. קבוץ סופה עלה לכאן ב-1982, אחרי פינוי סיני, ויושב ממש בצמוד לאנדרטה, רואים את הבתים והגדר. בעצם אפשר לומר שהישוב נירים נותר במקומו, ורק האנשים והשם התחלפו.

בית הכנסת מעון

הגעה: כביש 232 מזרחה, בצומת גבולות ממשיכים ישר צפונה, ובצומת מעון פונים שמאלה לכביש 2410, לכיוון נירים ועין השלושה. אחרי הפנייה לניר עוז יש שלט לבית הכנסת מעון.

בתקופה הביזנטית ארץ ישראל הגיעה לשיא יישובה ואכלוסה. חוקרים שונים משערים כמויות שונות שהיו בארץ: 4 מיליון, 2 מיליון. בכל מקרה - רק במאה ה-20 עברנו את כמות האוכלוסייה הזו.

האוכלוסייה אז גלשה גם לפריפריה, והיתה מדיניות של פיזור האוכלוסייה. לאימפריה הביזנטית היה אינטרס לשמור על ספר האימפריה ועל הגבול. מפת מידבא מתארת את ארץ ישראל כפי שהייתה במאה 6 לספירה. למרות שלא כל המפה השתמרה, הקטע של הנגב המערבי השתמר יפה. כל המקומות שמופיעים במפה אותרו וזוהו, וכן התגלו אתרים נוספים שלא מופיעים במפה.

ההתיישבות הביזנטית נבנתה בדגם התיישבותי היררכי שדומה להתיישבות הישראלית במאה ה-20 – "שיטת המקומות המרכזיים" שהומצאה בבוואריה בגרמניה. התכנית הזו יושמה בבניית החבלים – חבל לכיש, תענך והעיירות בנגב. בנגב נבנו קבוצות מושבים מסביב לעיירה מקומית, והעיירות היו צריכות להתייחס לבאר שבע. התכנית בארץ לא כ"כ הצליחה כי המושבים והקיבוצים התייחסו ישירות למרכזי התנועות שלהם בתל אביב, ולא נעזרו בעיירות האזוריות. הם לא הלכו לקניות באופקים או בשדרות אלא בערים הגדולות.

היישובים הביזנטיים בנגב – חלוצה (חלוסה) היתה העיר הראשית בנגב. מתחתיה היו ערים נוספות כמו שבטה, ניצנה, רחובות בנגב, ממשית, עבדת. מתחת לערים היו במפה כפרים קטנים יותר כמו באר תמה (באר-שבע) וכן מנזאים (מעון), וזה לא קשור למעון שבדרום הר חברון). מתחת לכפרים היו גם חוות חקלאיות.

היישובים בנגב היו כולם נוכריים, החלו כיישובים פגאניים והתנצרו בהדרגה תוך 2-3 דורות. הדבר "העצוב" הוא שבכל המרחב בין עזה לבין דרום הר חברון אין עקבות של אף יישוב יהודי חוץ ממעון. הדבר "השמח" הוא שיש לפחות שריד יהודי אחד - במעון. זה אמנם לא היה יישוב יהודי, אבל גרו בו גם יהודים.

רצפת הפסיפס במעון התגלתה בשנות ה-50, וזה גרם לשמחה גדולה בארץ, והוא הופיע על שטר של 100 לירות. זה נחשב אז להוכחה לזכות אבות שיש לנו על הנגב, הנה חזרנו אליו שנית, שבנו לארץ אבותינו... האמת היא כמעט מקום אחד בנגב שלא חפרו בו, ועדיין לא מצאו שום שריד יהודי נוסף.

בנגב המערבי לא מצאו גם שרידים יהודיים מבית ראשון, ומעט מאוד שרידים מתקופת המשנה והתלמוד. מצאו בית כנסת בעזה, ובדרום הר חברון, אך בכל המרחב הגדול שביניהם נמצא רק בית הכנסת הזה במעון. הכפר הערבי שהיה כאן נקרא "דיר מעין" ושימר את השם הקדום מעון. זה אחד מ-10 הכפרים שהיו כאן כ-50 שנה עד 1948.

בית הכנסת במעון התגלה בשנות ה-50, מתוארך למאה 6 לספירה, ופונה צפונה, לכיוון ירושלים. יש לו רצפת פסיפס סימטרית, עם 5 טורי מדליונים של חיות שונות וסמלים יהודיים חד משמעיים.

כתובת הקדשה בארמית – לזכר התורמים שתרמו את הפסיפס: "זכורים לטוב כל בני הקהילה שעשו פסיפס זה... שנתנו 2 דינרים". בסוף הכתובת יש גיבוב של אותיות, כלומר: מי שהכין את הכתובת לא שלט בשפה הארמית. היהודים כאן דיברו יוונית, ורק מעטים דיברו ארמית, ועוד פחות דיברו עברית.

סמל המנורה – עם 3 רגליים, כמו סמלי המנורה בבתי הכנסת מהתקופה הזו. הם שונים מסמל המדינה, שנבחר לפי התבליט בשער טיטוס. משני צידי המנורה יש אתרוגים ושופרות. האריות מצדי המנורה נחשבים סמל יהודי, כמו ברוב בתי הכנסת מתקופת המשנה והתלמוד(גור אריה יהודה).

סמלים בהשפעת הנצרות: ציפור בכלוב(מתחת למנורה) – מסמלת נפש שכלואה בגוף האדם. טווסים למטה – מסמלים את עיני ההשגחה ואת הנצח. אמפורה (כד בתחתית) שמתוכה יוצאים שריגי הגפן שבונים את המדליונים – מסמלים בנצרות את דמו של ישוע.

בעלי החיים – מסודרים בזוגות בטורים הימניים, בצורה שיטתית לסירוגין: עוף-יונק, יונק-עוף. למשל: קורא-ברדלס, יעל-פלמינגו, יונים-תאו, כבש-עגור, תרנגולת-ארנבת, אייל-פסיון וכו'. אפשר להניח שהפסיפס נעשה לפי ספר דגמים, ולא בהכרח אלה בעלי חיים שהיו באזור, שהאמן באמת הכיר אותם. למשל - הפיל לא נראה ממש כמו פיל...

פסיפסים דומים מאוד מאותה תקופה, מאה 6, נמצאו בשרידי כנסיות באזור, ויש שקוראים להם "אסכולת עזה". הפסיפסים דומים מאוד לפסיפס במעון, וכמעט אין ספק ששלושתם נוצרו באותו בית מלאכה, אולי ע"י אותו אומן, אחד הוזמן לכנסיה ואחד הוזמן לבית כנסת.

מנזר "אחוזת גר" (חורבת באר-שמע), נתגלה בשדות בין אורים לצאלים כשבנו את השפדן, וכיום הוא מכוסה, ללא גישה. יש בו שילוב של דמויות מיתולוגיות, אנשים, חיות וסלי-פירות. **פסיפס ממעין הבשור** (כיום פארק אשכול) - המעין היחיד והחשוב בנגב המערבי. במלחמת העולם ה-1 כבש אותו חיל הפרשים האוסטרלי, והם גילו רצפת פסיפס של כנסייה על הגבעה ליד המעין. הם צילמו וציירו אותו, חתכו אותו לחתיכות וארזו אותו ולקחו אותו לקנברה באוסטרליה – והוא נמצא כיום על קבר החייל האלמוני שם. זו היתה המלחמה הראשונה שצבא אוסטרלי נלחם בה, והם התרגשו מאוד מהתגלית.

נסיעה לבארי

הגעה: חוזרים מזרחה לכביש 232 ונוסעים בו צפונה כ-15 ק"מ עד הכניסה לבארי. **פארק אשכול** – גן לאומי על כביש 241 בין צומת מעון לצומת אורים, נסיעה של רבע שעה מערבה מאופקים. פארק נופש גדול עם מעין גדול, בריכות רחצה, מדשאות, גבעת המצפור, מקום מתאים להפסקה בבוקר או בצהריים. הכניסה בתשלום.

מתוך אתר רשות הטבע והגנים: אתר לבילוי בחיק הטבע המשתרע על פני 3,500 דונם. במקום מדשאות רחבות ידיים, ומתקני פיקניק.

גן לאומי אשכול הוא בסיס יציאה מעולה לסיור באתרי נחל הבשור ובדרך הנופית המרשימה. בחלק הצפוני של הגן הלאומי מתנשאת גבעה קטנה - ח'ירבת שלא לה - שמראשה תצפית נאה על הסביבה. **במלחמת העולם הראשונה** גילו חיילים אוסטרלים שלחמו במקום כנגד הצבא התורכי, את שרידיה של כנסייה ביזנטית, ובה ריצפת פסיפס יפהפיה. הפסיפס מוצג עתה לראווה בעיר קנברה, בירת אוסטרליה. **במרכז הפארק** יש גבעה קטנה שבה נחפרו שרידי האתר עין הבשור. זוהי תחנת דרכים מצרית מסוף האלף ה-4 לפנה"ס.

מסלולי הליכה – מפארק אשכול לאורך נחל הבשור, עד תל שרוחן ועד הגשר התלוי. למרות שזה לא אזור מומלץ לטיולי הליכה. אפשר לעשות את המסלול גם ברכב, על דרך עפר סלולה.

בתרונות – ערוצים שזורמים בתוך שכבות לס עמוקות ורכות. הבתרונות והמדרונות מתמוטטים ומשתנים מאירוע גשם אחד למשנהו, בגלל עוצמת זרם המים בשיטפונות. כיום חלק מהאזור שתול בחורשות ועצים שמחזיקים יותר את הלס ומונעים התמוטטות.

תל שרוחן – אחד מהתילים לאורך נחל הבשור, שמוכרים מהמקורות, וכל פעם מחליפים ביניהם את השמות כי קשה לזהות אותם בוודאות. תל אל-פרעה זוהה בעבר כתל שרוחן, אך כיום חושבים שזה זיהוי מוטעה. **תל גמה** – ממערב לכביש, ליד צומת גמה. עיבדות של השם הערבי: תל ג'אעמה. הפלמ"ח קישרו זאת למילה ג'מעיה=חבריה, ולכן הקבוץ שהוקם כאן נקרא "רעים". נחל הבשור זורם ומתפתל לרגלי התל, והוא כיסח בזרימתו את התל, וחצי מהתל נשבר, נחתך ונסחף. רואים זאת מהצד הצפוני של התל.

מעבר כיסופים – ליד קבוץ כיסופים (כביש 242) היה פעם המעבר המרכזי לגוש קטיף ברצועת עזה. **דרך מתקני המים** – (חניון רעים) מסלול הליכה קצר וחביב של חצי שעה בין בארי לרעים, כניסה מכביש 232. אפשר גם לנסוע עם אופניים או רכב פרטי ולעצור בתחנות השונות. אוטובוס לא יכול לעבור בקטע מסוים. המסלול עובר ליד מרבדי כלניות בחודש פברואר, בורות מים ביזנטיים ובארות מים מתקופות שונות, ומתלולים לאורך נחל גר, שהוא יובל של נחל הבשור. סינגלים – שבילי אופניים צרים שעוברים גם בבתרונות.

הבורות הביזנטיים היו מדופנים מבפנים ע"י אבני כורכר, כדי שלא יתמוטטו. הבתרונות נסחפים ומתמוטטים מדי פעם, וגורמים נזק גם לבורות המים. כיום אבני הכורכר נחשפו אל מחוץ לבור, כי כל הקרקע שהקיפה אותם נסחפה, ורק הציפוי הפנימי נותר עומד במקומו, ונראה כמו איגלו. גם בארות המים נסחפות לעיתים בשיטפונות.

לה-מדווש – מרכז לטיולי אופניים בכניסה לקבוץ בארי. שם יש שירותים, בין היחידים באזור.

נאחביר - קבוץ בארי

הגעה – בכניסה לבארי עוקפים את הקבוץ מצפון ונוסעים כ-2 ק"מ על דרך עפר, עד שרואים את מגדל המים ובית הבטחון.

המסלול המתואר במפה מתאים לרכב פרטי, ועובר באתרים המוזכרים בהדרכה להלן, כולל דרך מתקני המים.

נאחביר היה השם הערבי של המקום, ובו ישבו כמה משפחות בדואיות עד 48. פירוש השם - אדמה רעה ומחורצת.

מכרות הגופרית - לאחר כבוש הארץ ע"י הבריטים, ספרו הבדואים לקצין בריטי, שהיה גם גיאולוג, שיש באזור חולות עם ריח מסריח של גופרית. הגופרית בטבע מופיעה כגבישים צהובים, ושימשה לייצור אבק שריפה, ראשי גפרורים, ודשנים לחקלאות.

לאחר בדיקות כדאיות, הוקמה ב-1930 חברה בבעלות בריטית-ערבית, שהחלה לחצוב גפרית והקימה במקום מפעל להפקת גופרית תעשייתית. הכרייה נעשתה בעומק של כ-10 מטר, עם פועלים ערבים מעזה, בשיטות פרימיטיביות ו"חורניות", ולבסוף גם הערבים סירבו לעבוד שם ונאלצו להביא פועלים חורנים מהגולן. המפעל עבד לסירוגין עד 1943, ונסגר סופית ב-1946, לאחר שהחלו לייצר אבק שריפה וחומר נפץ מ-TNT במקום גופרית, ולא היתה כדאיות להפקת הגופרית. שרידי המפעל עדיין נראים בשטח.

מחסני התחמושת – בתחילת מלחמת העולם השנייה הבריטים התכוננו לפלישה גרמנית ממצרים. הם בנו שדה תעופה בעזה, וכאן נבנו 170 מחסני תחמושת לפצצות מטוסים, וכביש בטון נסלל מכאן עד שדה התעופה בעזה. הגרמנים נעצרו כידוע באל-עלמיין שבמצרים, ומחסני התחמושת וכביש הבטון נשארו נטושים עד היום בשטח. המחסנים נראים כיום כמו תלוליות עפר, מסודרות בצורת "ח" גדולה.

ועדת מוריסון גריידי – ועדה אנגלו-אמריקאית שניסתה לפתור את בעיית ארץ ישראל, פרסמה את הצעותיה בקיץ 1946, ולפיהן המדינה היהודית תקבל רק 17%- את ה"נ" ההתיישבותי-מישור החוף והעמקים, והנגב

יתחלק בין מדינה ערבית לשלטון בריטי. ראשי היישוב לא קיבלו את ההצעה, והבינו שצריך ליצור מצב חדש בשטח, כדי לחזק את האחיזה שלנו באזור ולהבטיח נגב יהודי.

הקמת 11 הנקודות – המבצע הגדול נשמר בסודיות עד הרגע האחרון, במוצאי יום כיפור, 5.10.46. התאריך נקבע בגלל שביום ראשון הבריטים נחים, ולכן שותים אלכוהול במוצאי"ש ולא מסתובבים בשטח, וגם לא יחשדו שהיהודים מתכננים משהו ביום כיפור. 11 גרעיני התיישבות קיבלו הודעה להכין 30 איש ולהתכונן לעלייה, בלי שידעו איזה גרעין מיועד לאיזו נקודה. כל הנקודות נבנו על שטחים שכבר נקנו ע"י יהודים. **שמחה קוריכמן** היה מנהל מחוז דרום של מקורות, ומומחה לקידוחי מים ומשאבות. עד הרגע האחרון שמחה והצוותים שלו קדחו בעשרות מקומות באזור כדי למצוא את מאגר המים הגדול של מי התהום, שהיה תנאי בסיסי להקמת הנקודות החדשות. כמה ימים לפני יום כיפור כבר כמעט ביטלו את כל המבצע, אך שמחה ביקש עוד 24 שעות לחיפושים, ואז אכן הצליחו לקדוח ולמצוא מים, והמבצע יצא לדרך. **העלייה לבארי** – במוצאי יום כיפור ב-4:00 לפנות בוקר יצאה השיירה מבארות יצחק דרומה, גרעינים של הצופים והנוער העובד, עם תגבורת שהגיעה לעזור בבנייה, ועם משאיות עמוסות בצידוד וחומרי בנין. תוך יומיים הקימו 2 צריפי מגורים, צריפים למטבח ומכבסה, ומגדל מים מעץ. אחרי יומיים עזבו כל המלווים, ו-30 הצעירים נשארו לחיות בנקודה. כל שאר הגרעין ישב אז בגדרה.

מקור המים – בשבועיים הראשונים השייח עלי – בדואי מהאזור – הביא להם מים מהבאר הקטנה שלו. אחרי שבועיים החלו להוביל מים במיכל על עגלה מבארות יצחק. כדי למלא את מגדל המים הגבוה, עשו שרשרת של אנשים והעבירו דליים מיד ליד, כשהאחרון עומד על סולם וממלא את המגדל. ב-1947 החלו להניח את צינור המים לנגב, וכשהושלמה העבודה – היו מים זורמים בנחאביר, ואפשר היה להתחיל לפתח חקלאות. בצינור המים הותקנו גם ברוזים עבור הבדואים שישבו באזור. ב-1947 נבנו ע"י סולל בונה שני מבני הבטון: מגדל המים ובית הביטחון שנועד להגן מפני הפגזות. אלה שני המבנים היחידים שנותרו מאז ועומדים עד היום(9).

הבתרונות והוואדיות שחרצו את השטח, הקשו מאוד לפתח חקלאות. בהתחלה ניסו ליישר את הקרקע בטוריות ולא הצליחו, גם בולדוזר שהביאו לא הצליח ליישר את השטח כי הלס נסחף בקלות. קק"ל החלה לנסווע יער גדול של אשלים, אורנים ואקליפטוסים מסביב לנחאביר, כדי ששורשי העצים יתפסו את אדמת הלס. זו היתה התעסקוה העיקרית של חברי נחאביר בשנה הראשונה. אלה החורשות הגדולות שרואים כאן היום, שבהן פורחים מרבדי כלניות בכל חודש פברואר.

במלחמת העצמאות הייתה נחאביר נצורה עם שאר יישובי הנגב, וספגה הפגזות קשות. הקבוץ השכן בארות יצחק היה הישוב הגדול באזור (300 נפש), ולכן המצרים ניהלו מולו קרב קשה עם הרוגים רבים. בנחאביר היתה מחלקת פלמ"ח שהגיעה לעזרה, נחפרו תעלות קשר ובונקרים, ולמרות ההרס הרב ו-2 הרוגים, החזיקו מעמד עד מבצע יואב ושחרור הנגב, באוקטובר 48.

אחרי המלחמה החליטו החברים לעזוב את הנקודה ההרוסה, גם בגלל הבתרונות שלא איפשרו חקלאות, ובנו אותה מחדש 2 ק"מ מזרחה. אז שינו את שם הקבוץ ל"בארי", השם הספרותי של ברל כצנלסון, מראשי תנועת העבודה, שנפטר ב-1944. כיום בארי הוא קבוץ שיתופי גדול, ואחד הקיבוצים החזקים והמוצלחים בארץ.

דפוס בארי – הענף העיקרי של הקבוץ, הוקם כבר ב-1950 כבית דפוס פשוט. עם השנים הלך וגדל, וכיום הוא אחד המפעלים המצליחים והרווחיים ביותר בתנועה הקיבוצית. הם הראשונים שהדפיסו בארץ ציקים מגנטיים ב-1973, המציאו את המעטפת(מסמך ממוחשב שהוא מעטפה) ב-1984, פיתחו את המדפסת הדיגיטלית הצבעונית מהירה בעולם - 1000 עמודים בדקה(בשנת 2000).

שמחה קוריכמן המשיך בתפקידו כמנהל מקורות בדרום, ובמשך כל השנים היה אחראי גם לביטחון סביב צינור המים, גם בתקופת הפיגועים של מסתננים מעזה בשנות ה-50, שניסו לפגוע בצינור. בנובמבר 1956 יצא עם עוזרו שלמה גליקשטיין בגיפ עם עוד 4 נחלאים כדי לרדוף אחרי חוליית מסתננים. הגיפ עלה על מוקש, וכל השישה נהרגו.

הטניסאי שלמה גליקשטיין הוא בן אחיו של שלמה שנהרג, וקרוב על שמו. שמחה נהרג בגיל 47, השאיר אחריו אשה ושני ילדים. בנו אהוד גדל והתחתן עם אחותו של יוסי גולדמן...ומכאן הקשר שלי לסיפור...

יד אנזא"ק – אנדרטה לחיילי צבאות אוסטרליה וניו-זילנד (שנקראו אנזא"ק) שנהרגו בארץ ישראל בקרבות במלחמת העולם הראשונה. האנדרטה נחנכה בשנת 1967 ביער בארי ונתרמה על ידי יהדות אוסטרליה וניו-זילנד. אזור האנדרטה היה חלק מזירות קרב עזה הראשון וקרב עזה השני. האנדרטה בנויה בצורת האות A

נסיעה לחץ שחור

בארות יצחק – קבוץ דתי שהוקם בתחילת 1943, לפני 3 המצפים בנגב. הוא היה אז הישוב הדרומי ביותר בארץ. במלחמת העצמאות כבר היה קבוץ גדול עם כ-300 נפש, כולל משפחות וילדים, לא כמו 11 הנקודות שהוחזקו עדיין ע"י קבוצות קטנות של 30 צעירים שהתחלפו ביניהם.

המצרים הפגזו והטרידו את בארות יצחק, שהיה לאורך ציר התנועה שלהם, אך בהתחלה לא התקיפו אותו ישירות ולא ניסו לכבוש אותו, כמו את יד-מרדכי וניצנים. צה"ל הגיע להפוגה הראשונה י"ע ארבע"י, ולולא ההפוגה היינו מפסידים במלחמה. בזמן ההפוגה החלו להגיע משלוחי נשק רבים, ובקרבות 10 הימים, בין שתי ההפוגות, צה"ל התחזק והיה חזק יותר מהאויב ברוב החזיתות.

בקרבות 10 הימים, ב-15 ביולי 48, החלה התקפה מצרית מסיבית על בארות יצחק, עם מטוסים, טנקים ו-800 חיילים. הילדים וחלק מהנשים כבר פונו מהמקום, ו-80 המגינים שנשארו- הסתתרו בחפירות ובעלות הגנה. המצרים נכנסו לתוך חצר הקבוץ והיתה של מלחמה פנים אל פנים בתוך התעלות. דבר כזה לא קרה כמעט בשום יישוב אחר. מגדל המים היה מחורר, כל המים נזלו ממנו והציפו את התעלות בבוץ. התחמושת נרטבה במים, והבחורות ישבו וניגבו כל כדור. אחרי"צ, הפלמ"ח הצליח להביא שני תותחי נפוליון והחל להפגיז את המצרים. במקרה פגעו בתוך ריכוז של חיילים מצריים, ואז המצרים נסוגו, עם 100 הרוגים. בארות יצחק לא נפלה, אך 17 חברים נהרגו בקרב.

אחרי המלחמה החברים עזבו את הנקודה ההרוסה והקימו את הקבוץ מחדש על יד פתח תקוה. למרות שזה היה אחד הקרבות ההירואיים ביותר במלחמה, קבוץ בארות יצחק לא קיבל את נס הקוממיות, בגלל שלא נשארו בנקודה אלא נטשו אותה. רק לאחר שנים רבות ודיונים מחודשים – הם קיבלו לבסוף את נס הקוממיות.

על השטח של בארות יצחק הישנה הוקמו שני קיבוצים חדשים: נחל עוז ועלומים- קבוץ דתי. עלומים היה שם הקבוצה המייסדת של סעד, הקבוץ הדתי השכן.
מרכז מבקרים בעלומים – אתר חדש שמספר את הסיפור של בארות יצחק והקבוץ הדתי במלחמת העצמאות. מגדל המים הפגוע משמש כאנדרטה ליישוב שננטש.
קופסאות לתנשמות – קופסאות לבנות על עמודים, מפוזרות בשדות ומשמשות קינים לתנשמות, שאוכלות נברנים ומשמשות הדברה ביולוגית לשדות.

אנדרטת החץ השחור

על כביש 232 בין כפר עזה לקבוץ מפלסים – הדרכה של תמיר פלג
אתר מורשת קרב, לזכר 11 פעולות התגמול שנערכו ע"י יחידה 101 והצנחנים, בשנים 1953-1956, כולל מבצע סיני. האתר בנוי בצורת חץ, צופה אל רצועת עזה, ונמצא ממש על קו הגבול עם הרצועה.
אחרי מלחמת העצמאות סבלה ישראל מחדירות רבות של פאדאיונים (מתבלים). אלה היו חוליות רצח וחבלה שהיו חודרות מהרצועה ומהגדה לתוך ישראל, ועסקו ברצח אזרחים ישראלים ובפיגועים ביישובים שליד הגבול וגם בעומק הארץ. בשנות ה-50 גברו מאוד פעולות החבלה האלה, והחיים בארץ- שהיו אז די קשים בתקופת קליטת העלייה, הצנע והמחסור - הפכו לקשים עוד יותר בגלל פעולות הרצח, כמעט בלתי נסבלים.
יחידה 101 הוקמה באוגוסט 1953, למרות התנגדותו של משה דיין שהיה ראש אג"מ (אגף מבצעים). מטרת היחידה הייתה לתת מענה לפעולות הרצח של הפאדאיונים, לאחר שצה"ל לא הצליח לעצור אותן, ונחל כמה כשלונות בפעולות תגמול שבוצעו. היוזמה להקמת היחידה הייתה של אל"מ מישראל שחם, מפקד חטיבה 16 הירושלמית, שהיה מקורב לבן גוריון, וניצלו את שהייתו של דיין בחו"ל כדי לתת פקודה להקמתה.
שם היחידה 101 הוא ע"ש יחידת גרילה שהקים אורד וינגייט (הידיד) באתיופיה ואריתריאה. מפקד היחידה היה רס"ן אריק שרון, שהוזעק לשם כך מלימודיו באוניברסיטה בירושלים, וגייס סביבו חברים ולוחמים. סגנו היה שלמה באום. ביחידה שירתו גם מאיר הר-ציון, שמעון כהנר (קצ'ה), יהודה פיאמנטה.
יחידה 101 הייתה יחידת גרילה חשאית, התאמנה בשיטות מיוחדות, ולוחמה לבשו בגדים אזרחיים ולא מדי צה"ל. היחידה ביצעה פעולות תגמול ופשיטות מעבר לקוי האויב, פעולות שהתאפיינו באומץ רב ובמקוריות: **פעולת קיבייה** – 14.10.53 – הפעולה נערכה לאחר רצח של אישה יהודייה ושני ילדיה ביהוד, ע"י פאדאיונים שיצאו מקיבייה. ראש הממשלה בן גוריון והרמטכ"ל מרדכי מקלף החליטו שצריך לבצע פעולת תגמול. היחידה נכנסה לכפר קיבייה, הרגה 70 אזרחים והרסה 45 בתים בכפר.
פעולת קיבייה עוררה הדים רבים וגררה תגובות נסערות בעולם. בעקבות התלונות מהעולם – בן גוריון הודיע שלאחר בדיקה שלו – שום יחידה צה"לית לא יצאה מבסיסה באותו לילה, והפעולה בוצעה כנראה כנקמה ע"י אזרחים נזעמים... (למרות שידע בדיוק מי ביצע את הפעולה).

פירוק יחידה 101 נעשה רק 5 חודשים אחרי הקמתה, בינואר 1954. היא מוזגה לתוך גדוד הצנחנים 890, אריק שרון הפך למפקד הגדוד, והחל להנחיל לגדוד את הנורמות של "דבקות במטרה, אחוות לוחמים, העזה וביצוע מושלם של המשימות". הגדוד שימש דוגמה ומודל לחיקוי בצה"ל, וממנו עברו הנורמות האלה לכלל צה"ל.

מבצע החץ השחור – ב-28.2.55, לאחר סדרת רציחות אלימות הממשלה החליטה על פעולת תגמול גדולה וכואבת בעזה. שם הקוד למבצע היה "החץ השחור", כי תכננו לחדור ללב עזה בלילה, כמו חץ שחור שפוגע בדיוק בלב המטרה. מטרת הפעולה היו:

להגיב על פעולות הרצח שיצאו מהרצועה.
לחדור למחנה צבאי בעזה, לפוצץ את מכוני המים ותחנת הרכבת שבמחנה.
לפגוע בחיילי האויב המצריים אם יפריעו למילוי המשימה.
לא להשאיר נפגעים בשטח.
בפעולה נהרגו 37 מצרים, לצה"ל היו 8 הרוגים. 3 חיילים קיבלו צלי"ש. האתר כאן נקרא ע"ש פעולת התגמול הזו. התצפית הקדמית על שמו של סופאפו, כינויו של סעדיה אלקיים, מ"פ א' שנהרג בפעולה.
הפעולה פגעה מאוד בכבוד ובאגו המצרי, הביאה למתח רב עם המצרים, והגבול הפך להיות חס ביותר. זה גרם למצרים, בראשות גמאל עבדול נאצר, לחתום על עסקת נשק גדולה עם צ'כוסלובקיה. בהמשך נאצר הלאים את תעלת סואץ, מהלך שלא היה מקובל על בריטניה וצרפת, שיצאו עם ישראל למבצע סיני.
מבצע סיני (מבצע קדש) – שנערך בין 29.10.56-5.11.56 – נועד לכבוש את סיני ותעלת סואץ ולהחזיר אותה לידי הבריטים. במלחמה זו נערכה הצניחה המבצעית הראשונה והיחידה של הצנחנים – הצניחה במעבר המיתלה. במבצע נהרגו 186 חיילי צה"ל, ומתוכם 43 מחטיבת הצנחנים, וגם מבצע סיני מונצח באתר הזה.
האתר הזה נחנך ב-3/2003 ע"י ראש הממשלה אריאל שרון, שאמר בטקס: "באתר החץ השחור יש גושי אבן דוממים, אך מאחורי כל אחד מהם – מעשי גבורה, הקרבה, חברות שאין כדוגמתה. על מעשי הגבורה האלה צריך לחנך".

חוברת על החץ השחור יצאה ע"י עמותת הצנחנים, אפשר לקנות אותה מהעמותה תמורת תרומה סמלית. כשבאים להסביר באנדרטה הזו צריך להיות מאוד רגישים. הנרטיב של הצנחנים, שמתואר ומונצח באנדרטה, משקף רק צד אחד וכמובן לא אובייקטיבי.

חלק מהיסטוריונים מתארים סיפור מורכב הרבה יותר – איך התחילה תופעת ההסתננות, איך היא התפתחה לפאדאיונים שהופעלו ע"י הצבא המצרי, איך פעולות התגמול של צה"ל נעשו בחלקן באופן יזום על ידי צה"ל, כדי ליצור מציאות מדינית אחרת. יש מאמרים של היסטוריונים, שאפשר לקרוא ולהעמיק יותר בנושא המורכב הזה.

במפת היישובים לאורך גבול הרצועה אפשר לראות שלאורך הגבול יושבים קיבוצים, חלקם הוקמו לפני 48 וחלק אחר 48, ורק בקו השני יש מושבים. חלק מהיישובים הוקמו על שטחי כפרים ערביים שגורשו. **רועי רוטברג**, נחלאי בן 21 בנחל עוז, שנרצח ב-29 באפריל 1956 בידי ערבים שהסתננו ממצרים. לאחר שרצחוהו התעללו בגופתו, ורק בתיווך האו"ם הסכימו להחזיר את הגופה. מצורף קטע מההספד המפורסם של הרמטכ"ל משה דיין, בהלוויית רועי רוטברג. ההספד מציג גם את הצד השני של הסכסוך. לא חייבים להסכים עם כל דבריו, אך הם אקטואליים עד היום, ודורשים מאיתנו לחשוב גם על צדדים נוספים בסכסוך המסובך הזה.

ההספד של משה דיין :

אתמול עם בוקר נרצח רועי. השקט של בוקר האביב סנוורו, ולא ראה את האורבים לנפשו על קו התלם. אל נא נטיח היום האשמות על הרוצחים. מה לנו כי נטען על שנאתם העזה אלינו? שמונה שנים הנם יושבים במחנות הפליטים אשר בעזה, ולמול עיניהם אנו הופכים לנו לנחלה את האדמה והכפרים במ ישוב הם ואבותיהם. לא מהערבים אשר בעזה, כי אם מעצמנו נבקש את דמו של רועי. איך עצמנו עיינו מלהסתכל נכוחה בגורלנו ומלאות את יעד דורנו במלוא אכזריותו? הנשכח מאתנו כי קבוצת נערים זו היושבת בנחל עוז נושאת על כתפיה את שערי עזה הכבדים?

מעבר לתלם הגבול גואה ים של שנאה ומאויי נקם המצפה ליום בו תקהה השלוח את דריכותנו, ליום בו נאזין לשגרירי הצביעות המתנכלת הקוראים לנו להניח נשקנו.

אלינו ורק אלינו זועקים דמי רועי מגופו השסוע. על שאלף נדרנו כי דמנו לא ייגר לשוא, ואתמול שוב נפתנו, האזנו והאמנו. את חשבוננו עם עצמנו נעשה היום, דור התנחלות אנו, ובלי כובע הפלדה ולוע התותח לא נוכל לטעת עץ ולבנות בית. אל נרתע מלאות את המשטמה המלבה וממלאת חיי מאות אלפים ערבים היושבים סביבנו. אל נסב את עיינו פן תחלש ידנו. זו גזרת דורנו. זו ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים, חזקים ונוקשים, או כי תשמט החרב מאגרופנו ויכרתו חיינו. רועי הנער אשר הלך מתל-אביב לבנות ביתו בשערי עזה להיות חומה לנו, האור שבלבו עוור את עיינו ולא ראה את ברק המאכלת. הערנה לשלום החרישה את אזניו ולא שמע את קול הרצח האורב. כבדו שערי עזה מכתפיו ויוכלו לו.

אתרים סמוכים לחץ השחור :

מצפור נבייה מרעי – לזכר אלוף משנה נבייה מרעי, קצין דרוזי מחורפיש, סגן מפקד אוגדת עזה, שנהרג ע"י צלף פלשתיני בעזה ב-1996. בחורפיש יש גם מוזיאון יפה (חינם) שהקימה משפחתו לזכרו.

מצפור אסף סיבוני – מצפור טבע לזכר אסף סיבוני מקבוץ ניר-עם, שנהרג באסון המסוקים ב-1997. כולל פסל סביבתי יפה של 20 חלילי רוח, לציון 20 שנותיו של אסף.

בית שביתת הנשק – מבנה חד קומתי עם רעפים, שבו התנהלו דיוני ועדת שביתת הנשק עם המצרים ב-1949, כחלק מהסכמי רודוס.

מאגר קצה של השפד"ן – ממנו מובילים את המים לכל הנגב המערבי.

קבוץ ניר-עם וצינור המים לנגב

מוזיאון המים הוקם בקבוץ ניר-עם, בתוך בריכת מים עגולה וישנה של מקורות. הבריכה עומדת מעל קידוח המים המקורי של ניר-עם. את המוזיאון הקים ניסן צורי, אחד מוותיקי ניר-עם, לפני כ-10 שנים. במוזיאון יש מפות והדגמות של ממטרות ומשאבות שמזרימות מים, עם אורות וכו'. כיום הוא כבר זקן מעל 90 ולא מתפקד. הוא עצמו היה חלק מהסיפור, ובלעדיו המוזיאון התדרדר ולא כדאי לבקר בו.

בית המשאבות – עומד ליד הבריכה. ניר-עם עלתה לקרקע ב-1943, והשתמשו בקידוח מים קיים, אך זה היה קידוח קטן שהספיק בקושי ליישוב אחד. הקידוח נעשה עקום ולא ישר, ולכן היתה בעיה עם המשאבות, שמדי פעם נשברו בזמן שאבבו את המים. היו שולחים את המשאבות לתיקון, ובכל תיקון הורידו חוליה אחת מהמשאבה, את החוליה השבורה. בשלב מסוים המשאבה נהייתה קצרה מדי ולא הגיעה למי התהום. לכן היה צורך לנטוש את הקידוח הזה ולעשות קידוח חדש.

הגיאולוג הבריטי פיקארד הובא לכאן, כדי לזהות איפה לקדוח. הוא דפק על כמה סלעים ואמר להם איפה כדאי לקדוח את הקידוח החדש. הקידוח החדש הגיע למאגר גדול מאוד של מים, וזה היה הכרחי וקריטי לאפשרות הקמת 11 הנקודות ב-1946.

צינור המים לנגב - זה המקום הכי מתאים לדבר על צינור המים לנגב, של 1947. המבצע הגדול שנעשה ב-1947, שבו הובילו שני צינורות מים לנגב – צינור מערבי עד נירים וצינור מזרחי עד נבטים. המוסדות רכשו 220 ק"מ של צינורות בקוטר 6" מלונדון. הצינורות שימשו לכיבוי בלונדון בבליץ הגרמני במלחמת העולם ה-2. בעזרתם הקימו את שני הקווים מהקידוח בניר-עם - לכל הנגב.

"צינור השמפניה" - מחיר הצינורות היה גבוה מאוד. הצינוקנים של התקופה היא אמרו שמחיר המים מהצינור יהיה יקר כמחירו של משקה השמפניה, ולכן כינו אותו "צינור השמפניה"... שמחה בלאס כתב את האוטוביוגרפיה: "מי מריבה ומעש". הוא היה מומחה מס' 1 למים בארץ ישראל ואח"כ במדינת ישראל. הוא זה שעמד מאחורי תכנון המפעל הגדול של צינור המים לנגב ב-1947.

ועדת אונסקופ של האו"ם שבאה להמליץ על חלוקת הארץ ב-1947, ביקרה גם כאן בניר-עם. שמחה בלאס הרצה בפניהם על קו המים החדש שהופעל בנגב, וזו היתה אחת הסיבות שההמלצה שלהם היתה לתת את רוב הנגב למדינה היהודית. הסיפור על הסייפנים ברביבים הוא אולי נכון, אך הוא רק תוספת פיקנטית על הביקור שלהם בניר-עם.

קבוץ ניר - עם סבל מהקסאמים, והסיכון שם היה גדול כמו בשדרות. היו שם נפילות שלא הזכירו בתקשורת, והיו בתים שנהרסו.

"המים נוסעים דרומה" – מהטור השביעי של נתן אלתרמן, 1947

שדרות – עיר שסבלה מאוד מקסאמים מעזה בשנים האחרונות. תחנת הרכבת החדשה "מקרבת" את שדרות לתל אביב.

תצפית על עזה – גבעה גבוהה בתוך העיר שדרות, בקצה העיר, שהתקשורת אוהבים לצלם ממנה את עזה, במרחק של 1-2 ק"מ. הגבעה היא בעצם רכס כורכר של מישור החוף.

נחל שקמה – אגן הניקוז של נחל שקמה מנקז מהמורדות הדרום מערביים של הרי חברון ועד חוף זיקים.

סיכום של שלבי ההתיישבות בדרום ובנגב :

1882 – זלמן דוד לבונטין (זד"ל) חיפש אדמות שאפשר לקנות בנגב, עבור הקמת ראשון לציון. הוא לא הצליח, ולבסוף הקימו את ראש"צ במקומה הנוכחי. גדרה היתה הישוב הדרומי ביותר באותה שנה.

1887 – הוקמה המושבה באר טוביה (קסטינה) כישוב הדרומי ביותר.

1912 - חוות רוחמה – הוקמה כחווה חקלאית, אך אחרי שנתיים הטורקים השתלטו עליה בזמן מלחמת העולם ה-1 והיהודים נטשו אותה. ניסו לחזור אליה כמה פעמים, ננטשה שוב במאורעות 1929. קבוץ רוחמה הנוכחי הוקם רק ב-1943.

1939 – הוקם קבוץ נגבה, במסגרת יישובי חומה ומגדל.

1941 – הוקם קבוץ דורות - ראשי תבות של דוב רבקה ותרצה הוז, שנהרגו בתאונת דרכים בשרון.

1942 – הוקמו הקבוצים גת וגברעם.

1943 – הוקמו הקיבוצים ניר-עם, בארות יצחק, יד מרדכי, רוחמה.

בחודש מאי 43- שלושת המצפים בנגב המרכזי: רביבים, גבולות ובית אשל. התכנית היתה להקים 10 מצפים אך הוקמו רק 3. בשלושתם יש כיום אתרי ביקור, אך רביבים הכי מוצלח. בית אשל- צריך לתאם ביקור עם קק"ל.

1946 - 11 הנקודות שהוקמו בלילה אחד, במוצאי יום כיפור. מבצע ייחודי שלא היה כדוגמתו עד אז וגם לא מאז ועד היום. בראשי תיבות "קח משכנתא נגב": קדמה, חצרים, משמר הנגב, שובל, כפר דרום, נבטים, תקומה, אורים, נירים, גלאון, בארי.

1947 – הקמת צינור המים לנגב, מהקידוח בניר-עם, בשני צינורות של 6 צול עד נבטים ועד נירים.

1947 – הוקמו גם היישובים מבטחים, צאלים, עלומים (שהתפרק), גבים וחלוצה (משאבי שדה).

שנות ה-50 – הוקמו עיירות הפיתוח והרבה מושבים לעולים חדשים.

מושבי "מגבת" - פרושים על רצועה ארוכה עם רחוב ראשי אחד. מתוך כל בית יוצאים אחורה לחלקה החקלאית. זה במקום מושב עגול בדגם של ריכרד קאופמן, שנעשה בנהלל, כפר יהושע וכפר יחזקאל. מהר מאוד הבינו שהעיגול לא מאפשר התפתחות עתידית, החלקות היו בצורת משולשים/קרניים, וזה גרם לקשיים.

מצורפת מפת היישובים בנגב בסוף 1946:

11 הנקודות מסומנות באדום, אך יש טעות וגבולות מסומן במקום אורים. לא מצאתי מפה יותר טובה...

הזרכת עמיתים - שמחה בלאס

כמעט כל דבר שאתם רואים מחוץ לחלון (יישובים, שדות, חקלאות) קשור בצורה ישירה או עקיפה לשמחה בלאס. פעם עשו סרט לכבוד יום ההולדת שלו וראיינו אנשים שבירכו אותו. תפסו איזה חקלאי בנגב ושאלו אותו מה אתה יכול להגיד על שמחה? אז הוא אמר: גוף האדם מורכב ממעל 70% מים, אבל שמחה בלאס הוא 100% מים. זה הצחיק מאד את כולם, אולי בגלל שזה היה כ"כ מדויק.

שמחה בלאס נולד בפולין ב-1897 למשפחה יהודית אדוקה, נצר לשרשרת דורות של רבנים. למד גם לימודי קודש וגם לימודי חול. היה ציוני נלהב כבר מגיל צעיר וכמעט כל שלב בחייו קשור לסיפור הציוני. בגיל 17 התקבל ללימודים בטכניון של וורשה, ובאמצע הלימודים הוא מגויס לצבא הפולני. תוך כדי השירות הוא ממציא עבור הצבא הפולני מכשיר מטאורולוגי למדידת רוחות וכיוון. הפולנים מתלהבים מההמצאה ומאשרים לו לסיים את לימודיו.

בגיל 19 הוא מסיים ללמוד וצריך להגיש פרוייקט גמר. הוא מתכנן מנוע עם בעירה פנימית שלא יעבוד על נפט אלא על ידי ספירט שיופק משעורה. שאלו אותו למה צריך את זה? אז הוא עונה: "בארץ ישראל אין נפט וההמצאה הזו תעזור להפעיל מנועים". הוא מתחיל לברר וניפגש עם פעילים ציוניים שכבר היו בארץ והם אומרים לו ש"בארץ ישראל אין מספיק שעורה אפילו לבהמות אז בטח לו כמות שיצליחו להפיק ממנה ספירט למנועים", הוא יורד מהרעיון אבל לא מתייאש.

הוא קורא איפשהו שבסין מגדילים את כמות החיטה ע"י שתילה ולא זריעה. הוא מחליט להמציא "מכונת שתילה". משנת 21 עד שנת 30 הוא עסוק במכונה הזו ואכן הוא מצליח להמציא אחת כזו. הוא נפגש עם אנשי עסקים ואפילו מוכרים כמה כאלה. ב-1927 הוא עולה לארץ ישראל ומביא איתו את המכונה ומנסה אותה בדגניה ועין חרוד. אבל לצערו הפרוייקט לא מתרומם כמו שציפה והיא לא ממש תופסת בשוק. ששאלו אותו פעם על התקופה בה היה עסוק ב"מכונת שתילה" הזו. הוא אומר "אלו תשע שנים בהם לא תרמתי לתקומת ישראל".

ב-1930 הוא מתחיל להתעסק בנושא המים. מאותה שנה ועד כמעט עד סוף ימיו ב-1982 אין פרוייקט מים במדינת ישראל שלא קשור אליו. הוא מתחיל בבניית אמת מים בעמק הירדן, שהביאה מים ליישובים ואיפשרה הקמה של יישובים נוספים, למשל קיבוץ אפיקים. ממשיך בתכנונים בעמק חרוד, מתכנן פרוייקט שיביא מים לראש הכרמל, מתכנן את "מפעל הקישון" שנותן מים ל-16 יישובים. ב-1937 קמה חברת מקורות ושמחה בלאס מיד מתמנה למהנדס הבכיר.

הוא עושה סיור בערבה והוגה ראשון את הרעיון לשאוב מים, מתכנן את פרוייקט "ירקון נגב", ב-1943 מניח את התוכנית הראשונה של המוביל הארצי, שנחנך רק עשרים שנה מאוחר יותר. בתוכנית הזו הוא בכלל מציע להעביר את המים דרך הבקעה. הוא מתכנן פרוייקט מים לייצור חשמל, מעין גרסה מוקדמת ל"תעלת הימים". הוא מתכנן שתייה תעלה מהים התיכון לכנרת ומשם לים המלח ושלאוורך הדרך ינצלו את הפרשי הגובה במספר נקודות כדי להפיק חשמל, תכנית שלא יוצאת לפועל.

באותה שנה הוא כותב ספר שנקרא: "אוצרות המים בארץ ישראל, סיכויי השקעה ופיתוח הידרו אלקטרי". את כל הרעיונות העתידיים שלו הוא כותב שם.

ב-1946 הוא מתכנן את צינור המים ל-11 הנקודות שיקומו בנגב.

מ-1948 בזמן מלחמת העצמאות שמחה בלאס לוקח רגע הפסקה מענייני המים ומתחיל לייצר נשק, הוא מייצר את ה"פיאט", המטול שנועם סיפר לנו עליו, מייצר מרגמות, מוקשים, להביות ומעביר את זה לכוחות. הוא חוזר לענייני המים מהר מאד, כשהוא מתכנן פרוייקט מים לאורך דרך בורמה שיביא מים לירושלים. הוא מבקש כסף לקנות את הצינור לפרוייקט ומתחילים להעביר אותו ממוסד אחד לשני וטוחנים אותו בבירוקרטיה עד שנמאס לו, והוא קונה את הצינור בלי אישור מאף אחד והפרוייקט יוצא לדרך.

אחרי קום המדינה הוא סוגר את המשרד הפרטי שלו ופותח את אגף המים במשרד הקלאות. הוא עומד בראשו ארבע שנים ואח"כ מקים את תה"ל – תכנון המים לישראל. ב-1956 הוא מתפטר מתה"ל ומעביר ביקורת קשה על ההתנהלות של מקורות, שהופכת למונופול בנושא המים ולוקחת החלטות שגויות. הוא ממשיך להיות דמות ציבורית חשובה, פעיל פוליטי במפא"י וממשיך לקדם פרויקטים של מים בכל המדינה. עד עכשיו דיברנו על תרומה ברמת מדינת ישראל אבל שמחה בלאס תרם את אחת ההמצאות הגדולות של תקופתנו לעולם. את זה לא רק אני אומר, כי בשנת 2000 זאת נבחרה להיות המצאת המאה! היום השקיה בטפטוף נראית לנו דבר מובן מאליו אבל צריך להבין שזו המצאה ששינתה את פני העולם והאיש הזה חתום עליה.

הכל מתחיל כשיום אחד שמחה הולך לבקר חבר שלו, החבר הזה מראה לו את העצי פרי בגינה ושמחה שם לב, שעץ אחד גדול ועמוס פירות משמעותית יותר מהאחרים. הוא מתחיל להסתובב ורואה שלא רחוק מהעץ יש ברז עם חיבור לצינור. הוא מסתכל טוב ורואה שהחיבור דולף ומטפטף באופן קבוע. לימים החבר הזה סיפר ששמחה היה נורא לא מנומס הוא הסתכל על הברז כמה דקות אמר שהוא חייב לרוץ והלך. באותו לילה שמחה בלאס משרטט את הסקיצה הראשונה לטפטפת.

שמחה בלאס סיפר פעם בראיון בטלוויזיה שהוא חשב על עניין הטיפטוף כבר בשנות השלושים. המראיין שאל אותו למה זה פרץ רק בשנות החמישים אז הוא ענה "לקח לזה זמן לטפטף".

הדרך לא היתה פשוטה, הוא הולך ומציע את הרעיון בהרבה מקומות וצוחקים עליו, אומרים לא שזה לא ילך וזה לא כדאי ואף אחד לא ישלם על צינור עם חורים. הוא מציע בתל אביב ובחיפה, הוא הולך לקיבוצים ומושבים, לאנשי עסקים וכולם זורקים אותו מהמדרגות. בסופו של דבר הוא מגיע לקיבוץ חצרים ויחד הם מקימים את מפעל נטפים והשאר היסטוריה.

עכשיו שאתם מסתכלים בחוץ ורואים חקלאות, יישובים בלב מדבר, כשאתם פותחים את הברז בבית ויוצאים מים תחשבו שמחה בלאס.

סוף הדרכת עמיתים

תמליל סיור מספר 78 לשוב כנרת

מסלול: ירדנית, כורסי, כפר נחום, טבחה והר האושר

נסיעה לירדנית

הגעה: מכביש 77 (צומת גולני-טבריה) פונים ימינה בצומת פורייה, לכביש 768, עד צומת אלומות. שמאלה לכביש 767 עד המושבה כינרת, ימינה לכביש 90 עד קבוצת כינרת, ימינה לירדנית. בהדרגת דרך צריך קודם כל להגדיר מהו האזור הגיאוגרפי שבו נוסעים, בעיקר לתיירים שלא מכירים את הארץ. אח"כ מדברים קצת על היישובים שרואים בדרך, שורה או שתיים על כל אחד. רצוי לתלות ולהציג מפה של הארץ במרכז האוטובוס, בתחילת המסלול, לקראת הגעה לאתר הראשון או אחריו.

הגליל התחתון מתחלק ל-3 חלקים: מערבי, מרכזי ומזרחי.

הגליל התחתון המערבי – נקרא גם גבעות אלונים-שפרעם, מתאפיין בנוף של גבעות קירטון נמוכות ועגולות, ומרחבים טובים לחקלאות. הקירטון הוא סלע משקע ימי, שמתבלה בקלות. ההתיישבות- הטמפלרים התיישבו באזור בסוף מאה 19, והציונים בתחילת מאה 20 – אלונים, שדה יעקב, רמת ישי. חקלאות בעל שמתבססת על גשם, גידולי פלחה – חיטה וכדו'. ברוב התקופות השטח המישורי היה מיועד לחקלאות, והישובים נבנו על מדרונות הגבעות, רובם קיבוצים ומושבים.

המשבר הכלכלי שהיה בשנות ה-80 במדינה וגם בחקלאות, גרם להרבה יישובים לפנות לאפיקי פרנסה נוספים, וחלק מהיישובים הפכו ליישובים קהילתיים שגדלו והתרחבו. רואים בנייה בסגנון שונה מהיישוב המקורי, וההרחבה נעשתה על חשבון השטח החקלאי.

יער פארק – חורשות טבעיות של אלוני תבור, בין האחרונות שנשארו בארץ. אלון התבור מבלבב עכשיו בצימוח ירוק רענן, בחום הקיץ העלים מתייבשים.

אתרי התיירות העיקריים באזור הם: בית שערים, שיח אברק/אלכסנדר זייד, שפרעם, אלוני אבא (עם כנסייה), בית לחם הגלילית(בית-עם).

אטרקציות תיירותיות – חוות התבלינים בבית לחם הגלילית (עמוס בשבת), מתאימה גם לנוצרים, שרוצים להכיר ולהריח את הצמחים הטבעיים בארץ שישוע הכיר (למשל - אזוב מקראי). מבנה גדול עם גג אפור.

בשפרעם יש גם פוטנציאל תיירותי - בית כנסת מתקופת התלמוד, תקופה שבה היה רוב יהודי בגליל התחתון. בשפרעם קיימים כמעט כל הזרמים בנצרות: יוונים אורתודוכסים, יוונים קתולים, אנגליקנים עם כנסייה קהילתית, ואפשר לתכנן מפגש עם אנשים מהקהילה. תיירות אקולוגית היא גם מפגשים עם אנשים, שהם חלק מהטבע.

יישובים מוסלמיים – ותיקים יותר מהציונים לפחות ב-200 שנה. חלקם בדואים וחלק פליטים שהגיעו. בסמת טבעון- ישוב מוסלמי צמוד לקריית טבעון. יישובים בדואים: חילף, כעבייה, זרזיר, ח'ג'אג'רה, ביר אל מכסור. מוצאם של הבדואים כנראה מסוריה ועבר הירדן, והם נדדו לגליל.

נחל ציפורי – מנקז את מי הנגר העילי מהאזור ונשפך לקישון. מאגרים קטנים שאוגרים מים לחקלאות.

נחל יפתחאל – לאורך כביש 77, נשפך לנחל ציפורי. השם מוזכר בגבולות נחלת זבולון בתנ"ך.

אלון הגליל – החל כמצפה, הפך למושב, ולאחרונה הפך ליישוב קהילתי (בצי גרה שם). אנדרטה לוחם הבדואי- הוקמה כאן ליד צומת המוביל בגלל הריכוז של היישובים הבדואיים באזור.

גליל תחתון מרכזי – רצף של רכסים ובקעות, הורסט וגראבן. מתחיל מצומת המוביל ומזרחה עד צומת גולני. האתרים החשובים: ציפורי, תל חנתון, מאגר אשכול, נצרת, כפר קנא, הר תבור.

מאגר אשכול (מאגר בית נטופה)– חלק מהמוביל הארצי, התחנה האחרונה שהוא פתוח לאוויר לפני כניסתו לצינור. יש כאן מרכז מבקרים בעיצוב נחמד, שמסביר על המוביל הארצי.

חנתון – מצפון למאגר אשכול, החל כקיבוץ קונסרבטיבי, כיום יישוב קהילתי שגדל ומתרחב.

כפר מנדא – קצת יותר צפונה, ישוב מוסלמי (לא בדואי)- חלק פלאחים וחלק בעלי מוסכים ונהגים.

ציפורי – מדרום לכביש, המצודה בראש הגבעה, שנבנתה ע"י דאהר אל עומר, על בסיס צלבני.

כנסיית סנטה אנה הצלבנית ליד ציפורי, שמנציחה את מקום הולדתה של מרים, בנוסף לכנסיית סנטה אנה בירושלים. המסורת על מקום הולדתה של מרים התקבעה לירושלים רק בימי הביניים המאוחרים. בתקופה הצלבנית עדיין לא היה ברור איפה היא נולדה, כי כל התאור מופיע רק בפרוטואוונגליון של יעקב- ספר חיצוני ומאוחר, ואין שם מקום מדויק ללידה. בימי הביניים עלו שאלות – איך יוסף מנצרת פגש את מרים מירושלים? אולי מרים גדלה קרוב לנצרת, וכך ייחסו את הולדתה לציפורי בתקופה הצלבנית. כך גם היו עוד מקרים של ניווד מסורות ממקום למקום, למשל גייב יוסף ובנות יעקב בצפת. סנטה אנה בבית גוברין מוקדש לאנה, אם מרים, אך לא מתייחס למקום הולדת מרים.

ספור לידת מרים – מסופר שם על חנה ויהויכין (אנה ויואכים)– זוג צדיקים מבוגרים בלי ילדים. הם התפללו לפרי בטן וכמעט התייאשו. יהויכין נהג להגיע לבית המקדש והקריב קרבנות גם לעצמו וגם עבור אחרים. הכהנים גירשו אותו מבית המקדש כי אמרו שאם אין לו ילדים, כנראה זה כי הוא חטא. יהויכין ברח למדבר. האסוציאציה היא למדבר יהודה, ואכן במנוזר סנט גיורגי יש קפלה שמיוחסת ליהויכין ששהה בה לאחר שברח. חנה נשארה בודדה בירושלים והתפללה לאלוהים, ואז התגלה אליה מלאך וגם ליהויכין במדבר. הוא אמר לכל אחד מהם בנפרד שאלוהים נענה לבקשתם. יהויכין חזר לירושלים וחנה יצאה לקראתו. המסורת מייחסת את מקום המפגש שלהם לשער הזהב, הוא שער הרחמים.

בקעת תורען – תורען הוא כפר מוסלמי, עם הרבה נהגי משאיות ומוסכים. מחצבת תורען – פוצעת את הנוף ובולטת בשטח.

מחלף גולני – נפתח לאחרונה, אמנם מונע פקקים, אך שינה את כל ההתנהלות סביב הצומת. עכשיו יותר מסובך להגיע לאנדרטה ולמסעדות, או לאסוף אנשים בתחנה בצומת. צריך לרדת ימינה מהכביש הראשי ולהסתובב לתוך המיתחם, וזה פחות נוח.

גליל תחתון מזרחי – בנוי מרמות בזלתיות נטויות. מצפון: רמת כורזים, רמת ארבל, רמת פוריה, רמת סירין, רמת כוכב (יששכר) ורמת צבאים. הגבול בין הגליל המרכזי למזרחי הוא כביש 65 וצומת גולני.
קבוץ לביא – קבוץ דתי עם בית מלון/בית הארחה מוצלח, בעבר נקרא לובייה.
דרך רומית קדומה – במקביל לכביש הראשי(77), עם ריצוף רומי מקורי. ישוע כנראה הלך ממש בדרך הזו. הדרך מחברת מהגליל התחתון המערבי לגליל המזרחי, פונה צפונה ויורדת לכינרת דרך בקעת ארבל וואדי חמאם, ליד מושב ארבל, חורבת ארבל ובית הכנסת העתיק. בדרך זו לא עולים למצוק הארבל ולא יורדים מהמצוק בסולמות.

השביל של ישוע (JESUS TRAIL) מנצרת לכפר נחום וטבחה – פרויקט תיירותי של הליכה בעקבות ישוע. שביל הליכה שיוצא מנצרת ומוביל עד כפר נחום, שפותח ע"י מעוז יינון מנצרת. הרבה תיירים נוצרים מבקשים לעשות את המסלול, וגם אנשים זקנים עושים זאת. קטע קצר בארבל גם חופף לשביל ישראל.
אורך השביל 65 ק"מ, זה לוקח 3 ימים, ב-3 קטעים עם לינה בדרך: ביום הראשון הולכים כ-14 ק"מ מנצרת עד משהד או כפר נא, דרך קצת קשה, ואפשר להגיע עד קבוץ לביא ולישון שם במלון. ביום שני ישנים במושב ארבל. ביום השלישי הולכים לאורך הכינרת ונוצרים בכנסיות טבחה וכפר נחום. זה לא מעשי לעשות רק קטע קטן מהשביל, אך אפשר לעשות ברגל רק יום אחד מתוך השלושה.

דרך הבשורה – דרך מתחרה של משרד התיירות, במסלול מקביל, והן מתאחדות ליד יער בית קשת.
קרני חיטין – הר געש כבוי, שם הפסידו הצלבנים את הקרב מול האיובים ב-1187.
התיישבות בעת החדשה – רכישת הקרקעות הראשונה של יק"א היתה בגליל המזרחי. בעלייה הראשונה הוקמו כאן ב-1901 המושבות יבנאל, כפר תבור. בעלייה השנייה הוקמו כאן המושבה כינרת (1908) והקבוצות דגניה וכינרת.

אחוזות העלייה השנייה – כמו פוריה עילית, כרכור, רעננה (רח' אחוזה) – משפחות יהודיות בעלות אמצעים שהתארגנו ביחד במזרח אירופה או באמריקה, ורכשו ביחד חלקת אדמה. הם לא היו חקלאים, ולכן נתנו לארתור רופין והמשרד הארצישראלי לגייס פועלים ולהכשיר את השטח לחווה חקלאית גדולה.

ביתניה עילית – נקודת תצפית נהדרת על האזור, ליד צומת אלומות, מתאימה מאוד לתיירים. יש שם אנדרטה של השומר הצעיר ליישוב שהיה כאן, ולכבוד כל קיבוצי השומר הצעיר. המחזה "ליל העשרים" של יהושע סובול מתאר את חיי הקבוצה שהייתה כאן.

נושאים שאפשר לדבר בתצפית ביתניה: ראשית ההתיישבות בעמק הירדן, רמת הגולן, הכינרת, הגבולות עם ירדן וסוריה.

חקלאות אופיינית: למעלה ברמת פוריה – מטעי זיתים וגידולי פלחה. למטה בבקעת כינרת – בננות, מנגו, תמרים, שמתאימים לאקלים יותר טרופי.

תל עובידייה – אתר פרה-היסטורי מלפני 1.5 מליון שנה, בין הממצאים הקדומים ביותר בעולם.
המוביל המלוח – צינור שעובר לאורך הכביש ומוביל את המעינות המלוחים מצפון הכינרת אל הירדן, נשפך לירדן אחרי סכר אלומות, ליד קבוץ גשר. אורך המוביל כ-22 ק"מ.
עוד אתרים בדרך: חצר כינרת, בית המוטור, בית הקברות כינרת, תל בית ירח(צינברי).

ירדנית - אתר הטבילה בירדן

מנהלות: הנהג או המדריך יורדים ראשונים ונרשמים בדלפק. כל אחד מהקבוצה מקבל גלויה קטנה עם סימון מספר הקבוצה. בכל קנייה בחנות הם מציגים את הגלויה וכך הם מקבלים מתנה או הנחה.

הדרכה מקומית

האתר האמיתי של הטבילה הוא קאסר אל-יהוד, ליד יריחו, אך שם האתר נמצא על הגבול והיה מסוכן להגיע לשם אחרי 1967, לכן הוקם האתר כאן ב-1981. ב-1999 נעשה הפיתוח הגדול ונפתחה החנות הגדולה ועוד אתרי טבילה. לאחרונה נפתחה מסעדה גדולה וטיילת יפה לכיוון דרום.

הטיילת לדרום מגיעה עד רוב-רוי (אתר שייט בסירות) – בדרך יש 3 מתחמים מסודרים לתפילות וטקסים יותר אינטימיים לקבוצות.

מגיעים לכאן 500,000 מבקרים בשנה, מכל המדינות: אירופאים, רוסים, אמריקאים, דרום אמריקה ומזרח אסיה. אפשר לחבר את הטקס עם ארוחת צהריים וקניות בחנות.

טקס טבילה או חידוש טבילה – הטקס חשוב מאוד לנוצרים וכל נוצרי חייב לעבור טקס כזה. הכניסה למים היא מן היטהרות, מקביל קצת לברית מילה היהודית. רוב המבקרים רק באים לראות ולא נטבלים, בערך 25% עושים טבילה. חייבים לתאם עם האתר מראש איזה טקס רוצים לעשות.

חלוקן – חייבים לקנות או לשכור חלוק לבן לטבילה, או כאן או בחוץ, ורק אתו אפשר להיכנס למים, כדי לשמור על קדושה, כבוד וצניעות.

צילום – יש צלם של האתר שמצלם את הטבילה בכמה זוויות צילום, והתיירים אוהבים לקנות את הסרטים והתמונות, לכן כדאי להזכיר להם זאת.

ניקיון המים – זה האזור הכי נקי בירדן, כי כאן הם יוצאים ישירות מהכינרת. יש סירקולציה – שואבים את המים בחזרה לכינרת, כך שיש תמיד זרימה ומים נקיים.

סוף הדרכה מקומית

בכניסה לאתר: לוחות קרמיקה עם פסוקים רלוונטים – בשפות שונות. מתארים את אירוע הטבילה של ישוע ע"י יוחנן המטביל. אפשר לחפש את הלוח עם השפה של הקבוצה ולקרוא ממנו: מרקוס א, 9 - 11

חוליות של אמת מים – עם חיבור של זכר ונקבה – שייכות לאמת ברניקי – אמה מהתקופה הרומית שהובילה מים ממעיינות באזור אל העיר הראשית טבריה. האמה עברה גם דרך תל בית ירח.

סדר ההדרכה בכל אתר נוצרי: הסבר שם האתר, קריאת הטקסט הרלוונטי לאתר (המדריך לא קורא מכתבי הקודש, אלא הכומר או ראש הקבוצה), הכומר נותן דרשה או הסבר קצר על הטקסט, המדריך יכול להוסיף ולחבר את הקבוצה לתנ"ך, שהוא השורשים של הברית החדשה. חשוב להציע ולתאם זאת עם ראש הקבוצה ולא לקחת את מקומו. אח"כ סקירה היסטורית וארכיאולוגית של האתר, ורק אז להראות את האתר עצמו, ולקשר אותו להסברים שניתנו.

שם האתר - "ירדנית" - רומז על מקומו על גדות הירדן, נמצא בתפר שבין בקעת כינרות לעמק הירדן. **האירוע המונצח** - בירדן התרחש אירוע המפתח בחייו של ישוע: ההטבלה בירדן ע"י יוחנן המטביל. הארוע מציין את תחילת פעילותו של ישוע כמשיח, את תחילת שליחותו הציבורית. הטבילה מסמלת את מטרת הגעתו של ישוע לעולם: כדי לגאול את האנושות מהחטא הקדמון.

הטקסט המתאים – סיפור הטבילה מופיע בכל 4 האוונגליונים. הכומר בוחר מאיזה מהם לקרוא, בהתאם למה שהוא רוצה להסביר על הטקסט.

הטבילה במרקוס א: תחלת בשורת ישוע המשיח בְּרֵאשִׁית בְּרֵאשִׁית הַיָּמִים: 2 פְּתוּב בְּבִיבֵי הַיָּמִים הַנִּי שֶׁלַח מְלָאכִי לְפָנָי וּפְנֵה דָרְכָי: 3 קוּל קוֹרָא בְּמַדְבָּר פְּנֵי דָרְךָ יְהוֹה יִשְׂרָאֵל מְסֻלּוֹתָיו: 4 יוֹחַנָן הָיָה טָבֵל בְּמַדְבָּר וְקוֹרָא טְבִילַת הַתְּשׁוּבָה לְסִלִּיחַת חַטָּאִים: 5 וַתֵּצֵא אֵלָיו פְּלֶאָרְךָ יְהוֹה וּבְנֵי יְרוּשָׁלַיִם וַיִּטְבְּלוּ כָלָם עִלְיָדוֹ בְּנְהַר הַיַּרְדֵּן מִתּוֹדִים אֶת־חַטָּאֵתָם: 6 וַיּוֹחַנָן לְבִישׁ שַׁעַר גְּמָלִים וְאֶזְזָר עוֹר בְּמַתְנֵי וּמֵאֲכָלוֹ חֲגָבִים וּדְבַשׁ הֵיעָר: 7 וַיִּקְרָא לְאָמֵר בּוֹא יְבֵא אַחֲרַי הַחֹזֵק מִמֶּנִּי אֲשֶׁר קִטְנִיתִי מִלְכָרְעֵה לְהַתִּיר אֶת־שְׂרוּף נַעֲלָיו: 8 אֲנִכִּי טְבִילַתִּי אֶתְכֶם בְּמַיִם וְהוּא יְטַבֵּל אֶתְכֶם בְּרוּחַ הַקֹּדֶשׁ: 9 וַיְהִי בְּיָמֵים הָהֵם וַיָּבֵא יֵשׁוּעַ מִצָּרְתָּה אֲשֶׁר בְּגִלְלִי וַיִּטְבַּל עִלְיָדֵי יוֹחַנָן בַּיַּרְדֵּן: 10 וַיְהִי אַדְעֵלָה עֵלָה מִרְהֻמַּיִם וַיִּרְאֵה הַשָּׁמַיִם וְהִנֵּה נִפְתְּחוּ הַרְוִים וְהָרוּחַ יָרְדָתָ עֲלָיו: 11 וַיְהִי קוּל מִרְהֻמַּיִם אֶתָּה בְּנִי יְדִידִי אֲשֶׁר רָצִיתִיבוּ: 12 וַיִּמְחַר הוֹצִיאֵהוּ הָרוּחַ הַמְּדַבֵּר:

הקשר לאליהו הנביא - פסוק 3 מצטט את ישעיהו מ' 3, ומהווים נבואה של הגעת ישוע מהמדבר. יוחנן פעל במדבר, ותיאורו עם ישוע נמלים ואזור עור מזכיר את אליהו הנביא. מלאכי הוא הנביא האחרון בתנ"ך (חגל), זכריה ומלאכי היו נביאים בתחילת בית שני). בסוף ספר מלאכי, פרק ג' בפסוק לפני האחרון כתוב: 23 הִנֵּה אֲנִכִּי שֶׁלַח לְכֶם, אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנָי בּוֹא יוֹם יְהוֹה, הַגְּדוֹל וְהַנּוֹרָא:

יוחנן המטביל הוא המבשר של ישוע, יוחנן מבשר שהמשיח עומד לבוא. אליהו נחשב פרה-פיגורציה של יוחנן. אליהו עלה בסערה השמימה ולא מת ככל אדם. לכן מצפים לחזרתו, כדי להגיע לחוליה הבאה של תורת הגאולה. יוחנן הוא ההמשך הישיר של אליהו הנביא, הוא קורא לתשובה פנימית של אנשים, וטקס הטבילה שכל יהודי היה עובר אצלו, הוא אירוע שבו יוצא אדם חדש, נקי מחטאים.

מים מטהרים ומחלצים מהחטא – המים הם התיווך שדרכם הגוף מתנקה מחטאים. זה מוכר גם בתנ"ך ובספרות היהודית. בספר ויקרא מדובר על טומאה וטהרה, וגם שם למים יש תפקיד מרכזי. יוחנן המטביל עושה דבר מוכר ורגיל בעולם היהודי. טקסי הטהרה ביהדות מלווים במים, גם בטקס אישי וגם בפולחן בבית המקדש. יש גם חגים יהודיים שסובבים סביב נושא המים.

משמעות הירדן - למה דווקא הירדן חשוב לצורך הטהרה? יש כמה הקשרים: **אברהם ולוט** - בספר בראשית י"ג - אברהם שנפרד מלוט בכיכר הירדן.

חציית הירדן - יוחנן הטביל במקום של חציית בני ישראל את הירדן עם כניסתם לארץ. זה המעבר של עם ישראל מעבדות לחירות. אצל הנוצרים – לחצות את הירדן זה ביטוי שפירושו לצאת לחופש ולחירות.

הנוצרים מאוד מתרגשים מההקשר הזה. חציית הירדן מזכירה גם את חציית ים סוף, כשבני ישראל יצאו ממצרים מעבדות לחירות, ובשני המקרים יש התערבות אלוהית. יהושע ג': 10 וַיִּבְּאוּ נְשָׂאֵי הָאָרוֹן, עַד־הַיַּרְדֵּן, וַרְגְּלֵי הַכֹּהֲנִים נִשְׂאֵי הָאָרוֹן, וַיַּטְבִּיחוּ בַּקָּצֵה הַמַּיִם; וְהַיַּרְדֵּן, מִלֵּא עַל־כַּל־גְּדוֹתָיו, כָּל־מַי קָצִיר. 11 וַיַּעֲמֵדוּ הַמַּיִם הַיַּרְדֵּים מִלְּמַעְלָה קָמוֹ נֶדֶד־אֶחָד, הַרְחֵק מֵאֵד בָּאֵד (מֵאֶדֶם) הַעִיר אֲשֶׁר מִצַּד צָרְתוֹ, וְהַיַּרְדֵּים עַל־כֵּן הִעֲרָבָה לִּם־הַמַּלְחָה, תַּמּוֹ נִכְרְתוּ; וְהָעַם עָבְרוּ, נֶגֶד יְרִיחוֹ. 12 וַיַּעֲמֵדוּ הַכֹּהֲנִים נִשְׂאֵי הָאָרוֹן בְּרִית־יְהוֹה בְּחַרְבָּה, בְּתוֹךְ הַיַּרְדֵּן־הַהוּא; וְכָל־יִשְׂרָאֵל, עֲבָרִים בְּחַרְבָּה, עַד־אֲשֶׁר־תַּמּוֹ כַּל־הַגּוֹי, לְעֵבֶר אֶת־הַיַּרְדֵּן.

אליהו ונהר הירדן – לקראת עלייתו השמימה יצא אליהו, עם אלישע תלמידו, מיריחו אל הירדן, כלומר בצפון ים המלח. במקום הזה גם אליהו חצה את הירדן בחורבה, ואז עלה בסערה השמימה. קאסר אל יהוד מתאים לתיאור המקום הזה. מלכים ב', ב' 1: ח וַיִּסַּח אֱלֹהֵי אֶת־אֲדֹרְתוֹ וַיִּגְלַם וַיִּכַּח אֶת־הַמַּיִם, וַיַּחֲצוּ הַנְּהַר וְהַנְּהַר; וַיַּעֲבְרוּ שְׁנֵיהֶם, בְּחַרְבָּה. 10 וַיְהִי כַעֲבָרָם, וְאֱלֹהֵי אֱמֵר אֶל־אֱלִישֶׁעַ שְׂאֵל מַה אֲעֲשֶׂה־לְךָ, בְּטָרְם, אֶלְקָח מֵעַמְּךָ; וַיֹּאמֶר אֱלִישֶׁעַ, וַיְהִי נָא פִי־שְׁנֵינִים בְּרוּחְךָ אֵלַי. 11 וַיֹּאמֶר, הַקְּשִׁית לְשֹׂאֵל; אִם־תִּרְצֶאָה אֶתִּי לְחַט מֵאֲדָרְךָ, הִי־לְךָ כֹּחַ, וְאִם־אֵין, לֹא יְהִיָּה. 12 וַיְהִי, הַמָּוָה הַלְכִים הַלּוֹךְ וְדָבַר, וְהִנֵּה רַכֵּב־אֵשׁ וְסוּסֵי אֵשׁ, וַיַּפְרְדוּ בֵּין שְׁנֵיהֶם; וַיַּעַל, אֱלֹהֵי, בְּסַעֲרָה, הַשָּׁמַיִם. 13 וַיֹּאמֶר אֱלִישֶׁעַ רֵאָה, וְהוּא מִצַּעֲקֵךָ אֲבִי אֲבִי רַכֵּב יִשְׂרָאֵל וַיִּכְרְשׁוּ, וְלֹא רָאָהוּ, עוֹד; וַיַּחֲזֵק, בְּגִבְיָתוֹ, וַיִּקְרַעֵם, לְשְׁנַיִם קָרְעִים. 14 וַיִּרְם אֶת־אֲדָרְתָּה אֱלֹהֵי, אֲשֶׁר נָפְלָה מֵעָלָיו; וַיִּשָּׁב וַיַּעֲמֵד, עַל־שֵׁפֶת הַיַּרְדֵּן. 15 וַיִּסַּח אֶת־אֲדֹרְתָּה אֱלֹהֵי אֲשֶׁר־נָפְלָה מֵעָלָיו, וַיִּכַּח אֶת־הַמַּיִם, וַיִּכַּח אֶת־הַמַּיִם, וַיִּכַּח אֶת־הַמַּיִם, וַיַּחֲצוּ הַנְּהַר וְהַנְּהַר, וַיַּעֲבְרוּ, אֶלְיֶשֶׁעַ.

מכאן נהגה נפרדים מאליהו, אליהו נעלם ואלישע ממשיך את דרכו. יוחנן המטביל כאילו חזר לפעול מאותו מקום שבו אליהו נעלם, והוא ממשיך את פעילותו של אליהו.

נעמן הארמי והצרעת – מלכים ב', פרק ה' – סיפור של נעמן החולה בצרעת, וכל המרפאים לא מצליחים לרפא אותו. המשרתת היהודייה מציעה להם ללכת לאלישע. אלישע אומר לו לטבול בירדן, וברגע שטבל הוא נרפא. גם זו דוגמה למי הירדן שמטהרים ממחלות רעות. משם הצרעת הופכת לסמל גם לכל החוליים החברתיים, שמהם צריך להיפרא.

ספור הטבילה ביוחנן א' - 21 וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו וַיִּמְחַר הַמַּיִם אֶתָּה הַמַּיִם אֶתָּה וַיִּנְעֵן לֹא: 22 וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו מִי־זֶה אֶתָּה לְמַעַן נִשְׁבַּח אֶת־שְׁלֵחֵינוּ דָּבָר מִהַתְּאֵמָר לְנַפְשָׁךָ: 23 וַיֹּאמֶר אֵלָיו קוּל קוֹרָא בְּמַדְבָּר פְּנֵי דָרְךָ יְהוֹה פְּאֲשֶׁר אָמַר יִשְׁעִיָּהוּ הַנְּבִיא: 24 וְהַשְּׁלוּחִים בָּאוּ מִרְהֻמַּיִם: 25 וַיִּשְׂאֲלֵהוּ וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו מִדּוּעַ אָפּוֹא מִטְּבִיל אֶתָּה אִם־אֵינְךָ הַמְּשִׁיחַ וְלֹא אֱלֹהֵי וְלֹא הַנְּבִיא: 26 וַיַּעַן אֹתָם יוֹחַנָן וַיֹּאמֶר אֲנִכִּי מִטְּבִיל בְּמַיִם וּבְתוֹכְכֶם עוֹמֵד אֲשֶׁר לֹא יְדַעְתֶּם אֹתוֹ: 27 הוּא הַבָּא אַחֲרַי אֲשֶׁר הָיָה לְפָנָי וְנָאִנִּי נִקְלַתִּי מִהַתִּיר שְׂרוּף נַעֲלָיו: 28 וְזֹאת הָיְתָה בְּבֵית אֲנִיָּה מֵעַבְרָ לַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר יוֹחַנָן מִטְּבִיל שָׁם: לְפִי יוֹחַנָן הַטְּבִילָה הֵיחָה בְּעַצֵּם מֵהַצַּד הַשְּׁנַיִם שֶׁל הַיַּרְדֵּן, וְלֹא בְּקִאֶסֶר אֶל יְהוּד, בְּצַד הַיִּשְׂרָאֵלִי...

המשך הפרק - יוחנן המטביל מכנה את ישוע שה האלוהים, כלומר- הוא הקורבן שנושא את חטאי העולם: 29 וַיְהִי מִמְּחֻרַת וַיִּרְאֵה יוֹחַנָן אֶת־יֵשׁוּעַ בָּא אֵלָיו וַיֹּאמֶר הִנֵּה שֶׁה הַאֱלֹהִים הַנִּשְׂאֵה חַטָּאת הָעוֹלָם: 30 זֶה הוּא אֲשֶׁר אֶמְרָתִי יְבֵא אִישׁ אֲשֶׁר הָיָה לְפָנָי כִּי יְקַדֵּם לִי הָיָה: 31 וְנָאִנִּי לֹא יְדַעְתִּיו כִּי אִם־לְעַבְדוֹ יִגְלַח יִשְׂרָאֵל בְּאֵתִי אֲנִי לְטְבִיל בְּמַיִם: 32 וַיַּעַד יוֹחַנָן וַיֹּאמֶר חֲזוּתִי הָרוּחַ כְּדַמּוּת יוֹנָה יְדַמּוּת מִשְׁמַיִם וְנִתַּח עָלָיו: 33 וְנָאִנִּי לֹא יְדַעְתִּיו וְהַשְּׁלַח אֶתִּי לְטְבִיל בְּמַיִם הוּא אֲמַר אֵלַי אֶת־אֲשֶׁר־רָאָה הָרוּחַ יְרַדָתָ וְנָחָה עָלָיו הִנֵּה זֶה הוּא אֲשֶׁר יְטַבֵּל בְּרוּחַ הַקֹּדֶשׁ: 34 וְנָאִנִּי רֵאִיתִי וְאָעִידָה כִּי זֶה הוּא בְּרֵאשִׁיתֵהוּ הָרוּחַ יְרַדָתָ וַיַּעֲמֵד וַיַּעֲמֵד שְׁנַיִם מִתְּלִמִּידָיו: 36 וַיַּבֵּט אֶל־יֵשׁוּעַ וְהוּא מִתְּהַלֵּף וַיֹּאמֶר הִנֵּה שֶׁה הַאֱלֹהִים:

השילוש הקדוש - באירוע הטבילה יש נוכחות של השילוש הקדוש, ואין הרבה אירועים שהוא נמצא בהם: ישוע הנטבל הוא הבר, הקול מהשמיים הוא קול האב, והיונה היא רוח הקודש שיורדת על ישוע.

האיגרת אל הרומים פרק ו' (אחת האיגרות שכתב פאולוס, שבהן הוא מנסה לשכנע אותם באמונה החדשה): אִם־כֹּחַ מִהַתְּאֵמָר הַנִּעְמַד בְּחֻטָּא לְמַעַן יִרְבֶּה הַחֻטָּא: 2 חֲלִילָה לָנוּ כִּי מִתְּנֵנוּ לְחֻטָּא וְאִיךָ נוֹסִיף לְחַיּוֹת בּוֹ: 3 אוֹ הַאֵינְכֶם יְדַעִים כִּי כִּלְנוּ הַנְּטִבִילִים לְמִשְׁחָה יִשְׁעֵה לְמוֹתוֹ נְטִבְלָנוּ: 4 לָכֵן נִקְבְּרֵנוּ עִמּוֹ בְּטְבִילָה לְמוֹתָה לְמַעַן נִתְהַלֵּף בְּחַיִּים מִחַטָּאִים פְּאֲשֶׁר הַמְּשִׁיחַ נִעוֹר מִרְהֻמַּיִם עִלְיָדֵי כְּבוֹד הָאֵב: 5 כִּי אִם־נִדְבַקְנוּ בְּדַמְיוֹן מוֹתוֹ אֲכֹן דְּבוּקִים נִהְיָה גַם־לְחַיּוֹתָ: 6 בְּאֲשֶׁר יְדַעִים אֲנַחְנוּ כִּי־נִצְלַב עִמּוֹ הַאֲדָם הַשָּׁנִי אֲשֶׁר

בני למען יאבד גוף החטא ולא נהיה עוד עבדים לחטא: 7 כי המת נקה מן החטא: 8 והנה אסמיתנו עסי הפשיט נאמין פיגס נהיה עמו:

פאולוס אומר שהטבילה מסמלת את המוות וקבורת האדם הישן שבאדם, והיווצרות אדם חדש וטהור. בטבילה האדם מחקה את אותן הפעולות שישוע עשה: הטבילה, הקרבן והתחייה, וכך נולד אדם חדש, כמו המשיח שקם מהמתים.

טקס הטבילה עצמו – מתבצע ע"י הכומר שמלווה את הקבוצה. אם אין כומר לקבוצה אפשר לבקש כומר מהאתר, בתיאום מראש.

הטקסט שאומרים בטבילה – מילים שמקדשות את המים, פסוקים על כך שאנחנו נקברים ויוצאים אנשים חדשים, מילים של גירוש השטן שבתוכי. חוזרים על הנדרים והתפילות. שירים על מוות ותחייה.

טקסט שהנומר אומר בהטבלת תינוק (לכל הזרמים אותו נוסח): "ברוך אתה ה' אלוהינו בורא העולם ויוצר הכל, ברצונך ה' עושה אתה ניסים ופועל לישועות בחסדך. במים בריאתך מגלה אתה לנו את חסד הטבילה. בראשית היתה רוחך מרחפת על פני המים לקדשנו בהם. במי המבול נרמז כי במים הרסת עולם חוטא והקמת לך זרע צדיקים. בצאת ישראל ממצרים ברוח אפך נערמו מים בים סוף, ובניך שבחרת לך והוצאת מעבדות לחירות היו לעם עצום ורב. משה היכה על סלע, ואתה ה' הרווית את צמאונו של העם ההולך במדבר וחדשת כוחותיו. יוחנן הטביל את בנך אהובך במי הירדן ואתה משחתו ברוחך. כאשר היה על הצלב זרמו מצד גופו הפצוע דם ומים ובקומו לתחייה ציווה על התלמידים: עשו את כל הגויים לתלמידים, הטבילו אותם בשם האב הבן ורוח הקודש."

טבילה ראשונה – תינוק שלא נטבל עדיין, או אדם שלא נטבל כשהיה תינוק (מתנצר למשל). זו אקסטזה רצינית עבור הנוצרים. זה אחד הסקרמנטים, זוהי הכניסה לעולם הנוצרי, שמבצעים רק פעם אחת בחיים. הטבילה נעשית לכל תינוק בגיל כמה ימים, למרות שהוא לא מבין עדיין, כדי שאם יקרה לו משהו וימות, הוא לא יהיה שרוי בחטא הקדמון.

חידוש טבילה – אדם שנטבל כבר כתינוק - מבצע חידוש טבילה. רוב הנוצרים לא זוכרים את החוויה של הטבילה הראשונה, כי הם היו תינוקות. כשהם חווים זאת כאדם מבוגר – זה כבר מלווה בהרבה משמעות. הם יכולים לבצע חידוש טבילה כמה פעמים בחיים, ובכל טבילה הם מקבלים תעודה של "חידוש טבילה". **אישוש טבילה**=קונפירמציה, שזה אחד מ-7 הסקרמנטים של הנצרות. הוא מתבצע בכנסייה ולא כאן, לילדים שהגיעו לגיל ההבנה, בני 14-9 (אין גיל קבוע). זהו אישור מחדש של הטבילה (סקרמנט הכניסה לנצרות), זו כניסה לעולם הנוצרי מתוך הבנה מה זה להיות נוצרי. התינוק שנטבל ע"י הוריו עדיין לא מבין את המשמעות, וטקס האישוש נעשה לאחר שלמד את עיקרי הדת ואת סיפור חייו של ישוע. יש כאלה שקוראים לזה "בר-מצוה", הטקס מתבצע תוך כדי המיסה, וזה משלים את לימוד הנצרות, ואז הילדים מבינים את המשמעות של לחם הקודש. מה שעושים כאן זה לא אישוש טבילה.

האישוש נעשה רק אצל חלק מהזרמים. אצל חלק מהפרוטסטנטים (למשל בפטיסטים) לא מטבילים תינוקות, והטבילה הראשונה נעשית אצל נערים, לאחר שלמדו והבינו את המשמעות, לכן אין להם צורך לעשות אישוש טבילה כסקרמנט.

הבדלי טבילה לפי הזרמים: פעם אמרו שרק פרוטסטנטים טובלים טבילה מלאה – את כל הגוף. קתולים רק מתוירים מים על הראש. אורתודוכסים – רק יוצקים מים על הראש.

כיום יש שינויים – גם פרבוסלבים טובלים טבילה מלאה, ויש גם קתולים שמבקשים טבילה מלאה. האתר הזה מתאים לכל הזרמים הנוצריים.

ההבדל בין שני האתרים: ירדנית וקאסר אל יהוד – מה אומרים לצליינים?

קאסר אל יהוד – זה האתר שזוהה כבר בתקופה הביזנטית, סביבו ניבנו מנזרים וכנסיות משני צידי הירדן, ושם ציינו את מקום הטבילה. במהלך התקופה הצלבנית הם לא פיתחו את המנזרים, והאזור נעזב. בעת החדשה חזרו ושיקמו את המנזרים והכנסיות מכל הזרמים, בעיקר מזרחיים וגם קתולים פרנסיסקנים. עד 1967 המקום היה בשליטת ירדן, והיתה גישה חופשית אל המים. משנת 1967 ישראל רצתה לאפשר את הטבילה מהצד הישראלי, אך החלו בעיות בטחוניות: כניסה של מסתננים ומחבלים, שהסתתרו גם במנזרים, אז הצבא החליט לסגור את האתר, ואפשרו לנוצרים להגיע רק בחג הטבילה.

ירדנית - ב-1980 משרד התיירות הישראלי יזם את הקמת האתר, כאתר חליפי, במקום קאסר אל יהוד, במרחק 90 ק"מ משם (זה גם מה שאומרים לצליינים). משי התיירות פיתח את כל התשתית כאן, ופיתוח נוסף נעשה לקראת שנת 2000, וב-2009 עוד פיתוח. האתר תוכנן בצורה גאונית, והוא נותן מענה מצוין, יותר מוצלח מקאסר אל יהוד. בהסכמה עם חברת מקורות- יש תריסים קטנים בסכר דגניה, שנפתחים כדי להזרים מים רק לירדנית, עד סכר אלומות. המים מוזרמים במיוחד לעריכת הטקסים כאן, ושומרים על מפלס קבוע, עם סירקולציה כדי לשמור על נקיון. קבוצת כינרת מפעילה את כל האתר, וזה ממש מכרה זהב עבורם.

לצליינים חשוב שהטקס ישאיר אצלם חוויה מרגשת וחיובית, ולא חשוב להם שזה לא קרה בדיוק כאן. חשוב להסביר להם שהמים כאן הם באמת מי הירדן. למרות שקאסר אל יהוד נפתח מחדש לפני שנתיים, באחריות רשות הטבע והגנים, רוב הקבוצות עדיין מעדיפות לעשות כאן את הטקס של חידוש הטבילה, גם אם הם מבקרים בקאסר אל יהוד. כאן יש מקום יותר נוח לטקס קבוצתי, יש מלתחות מסודרות וכו'. הכומר והסוכן מחליטים איפה לערוך את הטקס.

נסיעה לכורסי

הסכרים על הירדן - סכר דגניה ביציאה מהכינרת, סכר אלומות כמה ק"מ דרומה, שניהם הוקמו ע"י פנחס רוטנברג לצורך מפעל החשמל בנהריים, יחד עם תעלת האפס. לכן אפשר לומר שהירדן לא זורם כיום בדיוק באפיק המקורי שלו.

דגניה – אם הקבוצות והקיבוצים, הוקמה ב-1910. הקבוצה זו היצירה החדשה של אנשי העלייה השנייה. אמנם רוב העולים בעלייה השנייה התיישבו בערים ובמושבות, ורק כמה מאות הקימו קבוצות, אך כל העלייה השנייה נצבעה בצורת ההתיישבות הסוציאליסטית החדשה.

סובבן של רכבת העמק – התגלה לאחרונה ליד תחנת הרכבת בצמח. בסיס עגול מבזלת שעליו ישיבה פלטת מתכת גדולה ועגולה עם פסי רכבת, ובה היו מסובבים ומחליפים את הקטרים: הקטרים שהגיעו מחיפה היו מסותבבים כאן בצמח וחוזרים לחיפה. קטר מדרעא הגיע עד לכאן וגם הוא הסתובב וחזר לדרעא. הסיבה היא שהקטרים מצמח לסוריה היו יותר חזקים, כי היו צריכים לעלות 700 מטר, מגובה מינוס 200 לגובה 500 מ' בדרעא. הקטרים מכאן לחיפה היו יותר פשוטים כי אין עליות רציניות. בתקופת המנדט כבר היו קטרים חזקים יותר, ואז הפסיקו להשתמש בסובבן.

מה שעד עכשיו נחשב לסובבן- התברר שזה היה גג של מיכל מזוט, שהבריטים קברו באדמה במלחמת העולם הראשונה. כיום רואים גם את הבסיס של מגדל המים בתחנה, עשוי מאבני בזלת.

רכבת העמק החלה לעבוד ב-1905 ופעלה עד 1948. גם אחרי פיצוץ הגשרים ב-1946 – הרכבת נסעה עד צמח ומכאן העבירו את הנוסעים באוטובוס עד אל-חמה, ומשם המשיכו ברכבת לדרעא.

אנדרטת הטייסים הטורקיים – כ-800 מטרים מזרחית לכביש, ליד קיבוץ האון. מנציחה את זכרם של שני טייסים טורקיים שמתוסם התרסק כאן ב-1914, בגלל רוחות חזקות, בדרכם מדמשק לירושלים.

שייט בכינרת – יש כמה אפשרויות: שייט שיוצא מטבריה לעין גב הוא מאוד ארוך, וכיום לא כל כך מקובל בתיירות, כי גוזל הרבה זמן. כיום מעדיפים שייט מעין גב ללב האגם וחזרה, או מטבריה וחזרה, או מגינוסר לכפר נחום וחזרה. המזח ליד בית יגאל אלון עבר שיפוץ ונגיש לשייט לקבוצות. גם בכפר נחום יש מזח צף אך שם תלויים במפלס המים בעונות השנה.

סירות לשייט – יש סירות גדולות, בינוניות וקטנות, ויש כמה חברות לשייט כזה. יש קבוצות פרוסטטנטיות שעושות את סעודת האדון בזמן שייט בכינרת, ומביאות איתן את היין והלחם.

פרטים וטלפונים על שייט בכינרת – בקובץ נפרד שבצי העבירה: "דף מידע נצרות טובב כינרת".

גן לאומי כורסי

זה האתר הנוצרי הקדוש היחיד בישראל שהינו גן לאומי.

לפי הברית החדשה ישוע הגיע בסירה ל"ארץ הגדריים", או ארץ הגרגשיים, ועשה שם את "נס החזירים". בברית החדשה לא כתוב השם כורסי.

תיירים כמעט לא מגיעים לכאן מחוסר זמן, ובגלל שאין הוכחות למיקום זה. עם תיירים כדאי להסביר קודם את המצב הגיאופוליטי באזור הכינרת, שבו ישוע פעל כ-80% מהזמן שלו כמשיח.

המצב הפוליטי בארץ בימי ישוע – אפשר להראות מפה של כל הארץ ולשאל למה ישוע פעל דוקא בגליל? ישוע גדל בנצרת ושם חי עד גיל 30. אז הגיע לטבילה בירדן ומאז פעל כמשיח במשך 3 שנים. מטרתו היתה להגיע להמונים שילכו אחריו. אנשי נצרת דחו אותו, ולכן עבר לכפר נחום ומצא שם בית.

שאר אזורי הארץ – בדרום הארץ ישבו האדומים (אדומיאה, אביו של הורדוס היה אדומי). יהודה-פרובינקיה יודיאה, בירושלים ישב הממסד של הכוהנים, ולישוע היה קשה לפעול שם, ועובדה שהצליח לפעול שם בקושי שבוע רצוף. השומרונים – יחסים משתנים עם היהודים, ובימי ישוע יש יחסי עוינות ביניהם. סיפור האיש השומרונית ומשל השומרוני הטוב מוזכרים בברית החדשה כי הם היו יוצאי הדופן. פראייה – אזור עבר הירדן, שבו כמעט לא גרו יהודים בתקופתו. במערב הגליל ישבו הפיניקים. במרכז הגליל ישבו רוב היהודים, לכן ישוע פעל בעיקר באזור זה.

תיאור היסטורי של האזור – החל ממות הורדוס בשנת 4 לפנה"ס – פיליפוס בנו שלט בצד המזרחי של הכינרת והירדן (ישב בבניאס-קיסריה פיליפי). הורדוס-אנטיפס שלט בצד המערבי (הקים את טבריה). האוכלוסייה במערב הכנרת – רוב יהודי מוחלט, במזרח הכינרת – היו נוכרים.

דקאפוליס – שם המחוז הגיאוגרפי במזרח הכינרת, שכלל 10 ערים ראשיות, שהמשיכו להתנהל כמו ערים הלניסטיות/רומיות, ביניהן: סוסיתא, גדרא, גרש, סקיתופוליס (בית שאן), פילדלפיה (עמאן).

10 הערים היו עשירות, קרובות זו לזו, וקיימו שתוף פעולה וקשרי מסחר פנימיים ביניהן, קשרים שונים מקשרי מסחר שלהם לאזורים אחרים. בכתבי חז"ל מוזכרת סוסיתא בתור צרתה(האויבת) של טבריה. במהלך התקופה הרומית-ביזנטית היו עליות ומורדות בארץ, אך אזור זה לא היה מעורב במרידות ונשאר יחסית יציב.

הפעילות של ישוע יכלה להתפרש כהתססה של התושבים כנגד השליט והממסד, ונגד האליטות ביהודה וירושלים. זו גם הסיבה שיוחנן המטביל הוצא להורג ע"י הורדוס אנטיפס, כי הוא חשש שהוא יוביל את האנשים למרד.

קו הגבול - בית מכס ישב בכפר נחום, כלומר זה היה ישוב גבול בימיו של ישוע. כשישוע חש שהוא בסכנה בגלל פעילותו, ורצה להתחבא מהשליט – הוא עבר את הגבול, "עבר לצד השני". זה מושג בברית החדשה, שרק כאן הנוצרים יכולים להבין. ישוע לקח סירה ושט לצד השני של הכינרת. הוא עבר לשם גם לצורך מקלט מהשליט, וגם לצורך פעילות דתית.

אירוע גירוש השדים - מופיע בכמה אוונגליונים, למשל: מרקוס ה' - 1 ויבאו אלעבר הים אל-ארץ הגדריים: 2 הוא יצא מרהאניה והנה איש אשר רוח טמאה בו בא לקראתו מבין הקברים: 3 ומושבם בקברים וגם בעבתים לא יכל איש לאסרו: 4 כי פעמים הרבה אסרוהו בפבלים ובעבתים וינתקו את העבתים וישברו את הפבלים ואיש לא עצר כח לכבשו: 5 והוא תמיד לילה ויומם בקרים ובקברים צעק ופצע את עצמו באבנים: 6 ויהי כראתו את ישוע מרחוק וירץ וישתחו לו: 7 ויצעק קול גדול ויאמר מה לי ולך ישוע בראל עליון הנני משביעך באלהים אשר לא תענני: 8 כי הוא אמר אליו צא רוח הטמאה מרהאדם הזה: 9 וישאל אתו מה שמך ויען ויאמר לגיון שמי פידרים אנתוני: 10 ויתחנן אליו מאד בלבתי שלחם אל מחוץ לארץ: 11 ועדר חזירים רבים היה שם רעה במורד הקרים: 12 ויתחננו לו כל השדים לאמר שלחנו אליה חזירים ונבאה אליהם: 13 וינח להם ויצאו רוחות הטמאה ויבאו בחזירים וישתער העדר מרהמורד אלהים והם פאלפים במספר ויטבעו בים: 14 וינסו רעי החזירים ויגידו את הדבר בעיר ובשדות ויצאו לקראת את אשר נהייתה: 15 ויבאו אלי ישוע ויראו את אחוז השדים אשר הלגיון בו והוא יושב מלבש בגדים טובים וייראו: 16 ויגידו להם הריאם את אשר נעשה לאחוז השדים ואת דבר החזירים: 17 ויתחננו לו לסור מגבוליהם: 18 ויהי בראתו אלהאניה ויתחנן אליו האיש אשר היה אחוז שדים לתתו לשבת עמו: 19 ולא הניח לו ויאמר אליו שוב לביתך אל משפחתך והגד להם את הגדלות אשר עשה לך יהוה ויחנן: 20 וילך ויקרא בעשר הערים את הגדולות אשר עשה לו ישוע ויתמהו כלם: הסיפור מופיע גם בלוקאס ח', 26-39, מתי ח', 23-34

אנשים אחוזי שדים – הם סימבוליקה לחברה החולה. האיש "המשוגע" לא היה יהודי, אך הוא זיהה את ישוע כבן האלוהים. דווקא הפגאני הוא זה שמזהה אותו. השם לגיון מציינ ריבוי, וזה רמז לריבוי השדים או לאמונה בריבוי אלים. השדים עברו אל עדר החזירים, ואלפיים חזירים רצו וטבעו בים. הים הפך ממקום רגוע למקום סוער של הכאוס, שמכיל גם שדים ורוחות רעות. ישוע תמיד אמר ליהודים לא לגלות לאיש על מעשיו, וכאן המשוגע הזה הפך ל"שליח הראשון" שלו, והוא מצווה עליו לספר לכולם על מעשיו.

ישוע האוניברסלי - בפרק הזה יש תובנה שהגעת ישוע לעולם היתה לצרכים אוניברסליים. זה לא ספור גאולה פרטי של היהודים, אלא להיפך. הניסיון להתנקות מהחטא הקדמון משותף לכל האנושות, ששרויה בחטא הקדמון מאז חטא גן העדן. מרקוס מדגיש שהמסר של ישוע הוא כלל עולמי.

הפצת הנצרות לגויים - ירידת רוח הקודש על הגויים החלה רק עם קורנליוס בקיסריה, לאחר חזון השרצים של פטרוס ביפו, לאחר עליבת ישוע. רק אז החלו גם הגויים להצטרף לקהילה של המאמינים בישוע. האירוע של נס החזירים לא קשור להפצת הנצרות, ולא מהווה ניסיון לשכנע אותם להצטרף.

ישוע משקיט סערה - ישוע שט עם חלק מהשליחים ומשקוט בגערות את הסערה ואת הים.

מרקוס ד' - 35 וְיָהִי בַיּוֹם הַהוּא לְפָנֵי עָרְבַי וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם נַעֲבְרָה אֶלְעֵבֶר הַיָּם: 36 וַיִּנְיְחוּ אֶת־הַמָּוֶן הַיָּם וַיִּקְחוּ אֹתוֹ בְּאֵימָה אֲשֶׁר הָיָה כִּי הָאֲנִיּוֹת אַחֲרוֹת הִלְכוּ אַחֲרָיו: 37 וַתִּקַּם רוּחַ־סַעֲרָה גְדוֹלָה וַיִּשְׁטְפוּ הַגַּלִּים אֶל־תוֹךְ הָאֲנִיָּה עַד אֲשֶׁר־פָּמַעַט מִלֵּאָה: 38 וְהוּא יָשָׁן עַל־הַפֶּסֶת בְּאֲחֵרֵי הָאֲנִיָּה וַיִּעִירוּ אוֹתוֹ וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו רַבִּי הֲלֹא תִדְאָג לָנוּ וְאֲנַחְנוּ אֲבָדִים: 39 וַיַּעֲזֹר וַיִּגְעַר בָּרוּחַ וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם הַסּוּ וְדָם וַתִּשָּׁקֶט הַרוּחַ וַתְּהִי דָמְמָה רַבָּה: 40 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם לָמָּה תִרְדוּ אִתָּם אִיךָ חֲסַרְתֶּם אֲמוּנָה: 41 וַיִּרְאוּ יָרְאָה גְדוֹלָה וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ מִי אֵפֹא הוּא אֲשֶׁר גָּם הַרוּחַ וְגַם הַיָּם שִׁמְעִים לוֹ:

החיבור לתנ"ך – סיפור יונה הנביא – חלק מהביטויים במרקוס מקבילים בדיוק לספור יונה: סערה גדולה, ישן בירכתני הסיירה, יראו יראה גדולה. יונה נשלח לגויים בנינווה, וגם ישו שט לאזור נוכרי. ההבדלים: יונה לא רוצה ומנסה לברוח מהתפקיד. ישוע עובר לגויים מרצונו ומעוניין לפעול שם, הוא רואה זאת כחלק מהשליחות שלו. יונה מבקש שישליכו אותו למים כדי להשקיט אותו, וישוע מצווה במילים על הים.

שדרוג הסיפור – בברית החדשה יש התפתחות ושדרוג של סיפור יונה. התכנית האלוהית מתקדמת במהלך ההיסטוריה. בימי יונה האנושות עדיין לא היתה מוכנה לאמונה באל אחד, ובימי ישוע היא כבר מוכנה לכך. את ההשוואה ליונה מהתנ"ך כדאי להסביר אפילו בדרך לכורסי. זה מדגיש לתיירים את ההבנה והמשמעות של הסיפורים כאן במקום הזה, כך הם חיים את הסיפורים, יותר מאשר הם קוראים אותם בכנסייה בחו"ל. היתרון שלנו כמורי דרך הוא היכולת לעשות אינטגרציה של הדברים מכמה תחומים שונים: היסטוריה, גיאוגרפיה, דתות וכו'.

גילוי כורסי – האתר התגלה במקרה רק ב-1970, כשתכננו לסלול את הכביש לרמת הגולן. נתקלו ברצפה קשה ואז הגיעו ארכיאולוגים ומצאו רצפת פסיפס גדולה, ומפולת אבנים של כל הכנסייה. רק כמה קירות בגובה חצי מטר עמדו במקומם. חפרו כאן דן אולמן וואסיליוס צאפיריס (חפר גם בבניאס).

השם כורסי – מוכר מהתקופה הביזנטית, בתיאורים של עולי רגל, כמו סאבאס, ומתיאורי נוסעים בימי הביניים. ליד קו הים התגלו גם שרידי יישוב יהודי קדום. עד 1967 היה כאן כפר סורי שנקרא כורסי, שכנראה שימר את השם העתיק.

תיאור מסעות סאבאס מהספר של קיריליוס מסקיתופוליס, עמ' 158: "פנו סאבאס וכן לווייתו לדרכס, הלכו דרך ארוכה, עברו בין ים כינרת לירדן, התפללו בכורסייה ובהפטאפגון (טבחיה) ובשאר המקומות הקדושים באזור ועד פאניאס." לפי התאור אפשר להבין שכורסי זה מקום קדוש, אך לא ברור מה הוא מנצח. לפעמים מקום קדוש מנצח קבורה של מרטיר כלשהו.

זיהוי ארץ הגזררים – גדרא נמצאת ליד חמת גדר, גירש נמצאת בעבר הירדן, וסביר להניח שזה האזור. **מנזר גדול** התגלה מהתקופה הביזנטית, שכלל גם אכסנייה ושירותים לעולי הרגל: חדרי מגורים, בית מרחץ וכנסייה גדולה. כשחיפשו אזכור של הנצחה כלשהי באתר – מצאו:

קאפלה קטנה - על המדרון למעלה, חצובה בתוך קונגלומרט. בנויה בצורת בזיליקה מיניאטורית, שני עמודים לבנים מכל צד, אפסיס קטן (ליד שלט בצבע תכלת), ורצפת פסיפס עם צלב. מניחים שנס החזירים קרה במקום הזה, והחזירים רצו במדרון משם אל הכינרת. רוב החוקרים קיבלו הנחה זו. ליד הקאפלה יש גם מערות קבורה, שמוזכרות בסיפור המשוגע במרקוס ה'.

אין הוכחות ברורות שבתקופה הביזנטית אכן זה היה המקום שבו הונצח הנס, אך זה נראה סביר, כי לא מצאו אתר מתאים יותר לאורך הכינרת.

היסטוריה של הכנסייה – נבנתה במאה 5, נפגעה קשה בפלישה הפרסית, שוקמה ונפגעה שוב בחדירה המוסלמית. המוסלמים לא הרסו אותה אלא השתמשו בה למגורים או מחסנים, ועשו איקונוקלאזם-השחיתו את הדמויות ברצפת הפסיפס. ב-749 הכנסייה חרבה ברעש שביעית עם כל המנזר, ונשארה הרוסה עד ימינו.

בית בד – נמצא במסדרון הצמוד לכנסייה, וזה לא אופייני לכנסיות. אפשר להסביר כאן על מבנה בית הבד. יתכן שהשמן שימש גם למאור לכנסייה.

קפלה וקריפטא - שם נמצאו כמה שלדים, אולי של הנזירים, אך לא בטוח.
בפטיסטריום - לפעמים יש בצמוד לכנסייה מבחוץ, או במבואה. לפעמים זה באחת הפינות של האטריום, ולפעמים זה ממש בתוך הכנסייה. כאן הוא נמצא בתוך הכנסייה, בחדר הימני שהפך מדיאקוניקון לאגן טבילה.

חלקי הכנסייה – אטריום(1), נארטקס, אולם תווך(2), סיטראות, אפסיס(3), דיאקוניקון וכו'. כאן אפשר להסביר לקבוצה נוצרית על חלקי הכנסייה, כי זה לא אתר פעיל, ואפשר לראות כאן את כל החלקים.
הבזיליקה – אומצה גם ע"י היהודים כבית כנסת וגם ע"י הנוצרים לכנסייה. אין הוכחה ברורה מי היה קודם ומי השפיע על מי.

משמעות הבזיליקה בעולם הנוצרי – בזיליאוס ביוונית =מלך. זה מבנה שבו ישב המלך, והיה מוכר בעולם הרומי כמבנה שלטון חילוני לגמרי. בתכנון עיר רומית יש תכנית קבועה בכל הערים. אדם שנכנס לעיר חדשה יודע בדיוק איך העיר בנויה, וכך יודע להתמצא. הבזיליקה תמיד באזור הפורום, במפגש של קארדו ודקומנוס,

ושימשה לבית משפט, למסחר, לפניית לשליט, מפגש עם מועצת העיר והחכמים. המקדש הפגאני היה מבנה יחסית קטן, מוגבה עם מדרגות, שאליו היו נכנסים רק כוהני הדת ולא כל הציבור. המזבח היה בחוץ, ועליו הקריבו קרבנות ומנחות.

הנצרות רצתה לשנות את התרבות וצורת החשיבה האמונית, ויצרה עולם חדש ע"י תכנון הכנסייה. הכנסייה הנוצרית לקחה את הבזיליקה, המקדש והמזבח, והכניסה את כולם בתוך מבנה דתי אחד. מבנה הבזיליקה נשאב ע"י הכנסייה הנוצרית, כי הוא היה חילוני ואין לו זיכרון של אמונה קודמת. היא נתנה לציבור להיות שותף מלא בטקס הדתי, עם המזבח בתוך ה"מקדש". אין צורך בקרבנות דם כי הקרבן כבר הוקרב (ישוע). במקום מזבח בחוץ - יש מזבח סמלי בתוך הכנסייה, שעליו רק משחזרים את הקרבן.

שלבי הפצת הנצרות - הכנסייה מושכת את האנשים להיכנס לתוך ה"מקדש", שאליו לא יכלו להיכנס קודם כפגאנים. לאטריים כל אחד יכול להיכנס, ושם תמיד יש בור מים חיים כדי למשוך אנשים. האנשים רואים ושומעים מה קורה בפנים, אך בהתחלה לא נכנסים, עד שילמדו על הנצרות. לנרתקס נותנים להם להיכנס רק אם הם טחומנים- מועמדים לנצרות, שעדיין לא נטבלו. אחרי הטבילה אפשר להיכנס לתוך הכנסייה ולהיות שותף מלא לטקסים.

היהדות - עשתה קפיצת מדרגה מבחינת הרוחניות, ולא משתמשת בדברים חומריים בתפילה. עם חורבן בית המקדש - היהדות הפכה את ארון המתים של ריב"ז לארון הספרים, ארון הקודש. הנצרות משתמשת בחומר-בלחם וביין - כדי להמחיש את הקרבן בעבודת האלוהים.

אטרקציות נוספות באתר :

טקס גרוש שדים - הפרוטסטנטים עושים כאן מן טקס גירוש שדים. האתר פתוח בתיאום גם לטקסים קבוצות בערב, ויש סככות מיוחדות לכך.

ספסל האנגיות/הספסל המכושף - ספסל עץ, יש אמונות שמי שיושב ומבקש משאלה היא מתגשמת... **פסוקים בחול** - אגן מלא חול ומעליו מסתובב קונוס בטון גדול עם ידי. על ציפוי המתכת שלו חרוטים הפסוקים שקשורים לנס החזירים. המבקרים יכולים לסובב את הקונוס וכך לרשום את הפסוקים בחול. כדאי להציע זאת לכוומר של הקבוצה.

הספור הוא שישוע דיבר הרבה, דרש דרשות ומשלם, אך הוא לא כתב כלום. יש מקום אחד בלבד שמשופר שהוא כתב משהו על העפר - יוחנן פרק ח': אישה נואפת שרצו לסקול בחצר בית המקדש. ישוע הגיע לשם ואמר להם: רק מי שנקי וצדיק מושלם יכול לזרוק אבן, וכך אף אחד לא זרק אבנים. ישוע כתב משהו בחול, ואז הרים ראשו וראה שכולם הלכו והאישה נשארה לבדה, וניצלה.

אטרקציות חדשות לתיירות - יש תכנית לבנות באזור מסלול של "ארץ הגרגשיים" - מסלול גיפים בין מזרח הכינרת לגולן, שיעבור גם בכורסי, כדי למשוך עוד מבקרים לאתר.

נסיעה לכפר נחום

בית ציידה - כמה משליחיו של ישו נולדו בעיר זו, ובהם פטרוס, אנדראס, ופיליפוס. בית ציידה מוזכר במקום בו ישו חי ופעל. מוזכר במרקוס כמקום שבו ישוע הלך על המים, ואפשר לקרוא את הטקסט כשעוברים כאן. האתר הארכיאולוגי בתוך פארק הירדן, ולא מסודר מספיק עבור ביקורי צליינים. בנוסף, זה אתר קצת מרוחק מהמים וזה לא מסתדר עם הטקסט שלפיו הוא היה ממש על קו המים.

ישוע הולך על המים - מופיע ביוחנן ו', 19, מתי י"ד, 22-44, מרקוס ו', 45-52: **45** וְאַחֲרֵיכֵן הָאֵיץ בְּתִלְמִידָיו לְרִדְתָּ בְּאֵינָה וְלַעֲבוֹר לְפָנָיו אֶלְעֵבֶר הַיָּם אֶלְבִּית צִדָּה עֲדִישְׁלֹחַ אֶת־הַעָם: **46** וַיְהִי אַחַר שְׁלֹחַ אֹתָם וַיַּעַל הַהָרָה לְהַתְּפִלָּל: **47** וַיְהִי־עָרֵב וְהָאֵינָה בָּאָה בְּתוֹךְ הַיָּם וְהָיָה לָבֶדוּ בַיָּבֵשָׁה: **48** וַיֵּרָא אוֹתָם מִתִּיגְעִים בְּשׂוֹטָם כִּי הָרוּחַ לִנְגְדָם וַיְהִי קָעַת הָאֲשֶׁמֶרֶת הַרְבִּיעִית וַיָּבֵא אֶלֵיהֶם מִתְּהַלֵּךְ עַל־פְּנֵי הַיָּם וַיֹּאמֶר לַעֲבוֹר לְפָנֵיהֶם: **49** וַיֵּרָאוּ אֹתוֹ מִתְּהַלֵּךְ עַל־פְּנֵי הַיָּם וַיֹּאמְרוּ מִרְאֵה־רוּחַ הוּא וַיִּצְעְקוּ: **50** כִּי־כֵלֶם רָאוּהוּ וַיִּפְּהֻּ אִזְ דָּבַר אֹתָם וַיֹּאמְרוּ אֶלֵיהֶם חֲזָקוּ כִּי־אֵינִי הוּא אֶלִיתִירָאוּ:

מוטיב הפחד - ישוע אומר "אני הוא, אל תיראו", כמו שאמר כשזיהו ותפסו אותו בגת שמנים, וגם שם הוא אומר להם: "אני הוא". אלמנט הפחד מופיע הרבה בברית החדשה. גם המלאך אומר למרים: "אל תפחדי". זה ניסיון לבוא ולומר לנוצרים - הם היו אנשים פשוטים כמונו, הדמויות התמודדו עם אותם רגשות שבני אדם כמונו מתמודדים. זה גם מעצים את הרגשות של המאמינים כשמדברים על הפחד.

חוף אמנון - ליד כפר נחום, שם יש מסעדה גדולה שמתאימה לקבוצות. מסעדות נוספות יש באזור מגדל, אך זה יותר מערבה.

כפר נחום

באתר יש שני מוקדים: כנסיית השליחים - כנסייה יוונית אורתודוקסית, וכנסייה קתולית - עם האתר הארכיאולוגי. יש קבוצות שמבלות כאן הרבה זמן, עם קריאה מכתבי הקודש, דרשות והסברים. טקסטים המתאימים לאתר - יש הרבה. ישוע ביצע כאן הרבה פעולות, נשא הרבה דרשות ומשלם. יש רשימה ארוכה של ציטוטים, וחלקם יותר קלאסיים ומקובלים:

מתי ד 12 - 13 [התחלת שליחותו של ישוע בכפר נחום]

מתי ט 1 [עירו של ישוע]

לוקס ד 31 - 35 [גירוש רוח הטומאה בבית הכנסת]

מתי ח 14 - 17 [ריפוי חמותו של פטרוס]

מרקוס ב 1 - 12 [ריפוי המשותק]

מתי ח 5 - 13 [ריפוי משרתו של שר המאה]

מרקוס ח 21 - 43 [ריפוי בתו של יאיר ("טליתא קומי!")]

מתי ט 9 - 13 [ישוע קורא למתי המוכס]

יוחנן ו 35 [אני לחם החיים]

מתי י"א 23 - 25 [קללה על כפר נחום]

כנסיית 12 השליחים - הכנסייה היוונית-אורתודוקסית

קבוצה של אורתודוקסים - חייבים להיכנס לכאן וגם לקתולית ולחפירות הארכיאולוגיות.

קבוצה קתולית- לא חייבים להיכנס לכאן ואפשר לדלג עליה.
הכנסייה נמצאת במתחם של מנזר, שבו גר נזיר אחד בלבד, ששמו אבונא אירינארכוס, שהגיע ממקדוניה ב-1991. הוא לבדו אחראי על כל התחזוקה והטיפול במנזר, כולל טיפול בעיטורים ובגינות בחוץ. הנזיר האחראי מקבל את כל המבקרים בברכה, בשמחה, ומאפשר גם להסביר בתוך הכנסייה.
הפטריארך היווני אורתודוקסי מירושלים קנה את השטח בשנות ה-20 במאה 20, כדי להקים מעון חורף עבורו. אז נבנה מבנה הבזלת הגדול שבכניסה, כמבנה מגורים. בהתחלה בנו כנסייה קטנה שתוכננה להיות כנסייה פרטית של הפטריארך, כמו שיש גם בירושלים.
הכנסייה המודרנית הזו לא נבנתה על בסיס של שום הנצחה קודמת. החלו לבנות אותה בשנות ה-20, אך במהלך מלחמת העצמאות האזור הפך לאזור לחימה והעבודות הופסקו. אמנם זה לא נכנס לשטח המפורז, אך בין השנים 49-67 השטח היה קרוב מאוד לגבול הסורי, ולא המשיכו לפתח את הכנסייה.
אחרי 1967 הפטריארכיה קיבלה אפשרות לחזור לכאן והחלו לחפור כאן ולפתח את המקום. בשנות ה-80 הוחלט שהפטריארך לא יגור כאן, אלא להפכו לאתר צלינות לכל האורתודוקסים, מכל האומות.
בחיפוש ארכיאולוגיות התגלה כאן חלק מיישוב מימי המשנה והתלמוד, אך אלה רק השוליים של כפר נחום, שנמצא רובו ליד הכנסייה הקתולית. התגלו פריטים מחיי יומיום, כלים, כותרות ובסיסי מבנים. הפניות לכתבי הקודש:

מתי ד 18 - 22 [ישוע קורא לארבעה דייגים]

מתי י 1 - 15 (ממשך עד פסוק 41) [ישוע שולח את 12 השליחים]

12 השליחים - רק בשנות ה-90 הוחלט להקדיש את הכנסייה לשליחים, כי זה האזור שבו פעל ישוע ובו גייס את 12 התלמידים. זה המרחב שבו החלו השליחים לקבל את ההשראה של האדון. הכנסייה לא מנציחה שום אירוע מסוים של השליחים, אלא רק מוקדשת להם.

ציורי הקיר צוירו ע"י רשמי איקונות מקצועיים, שני אחים ממקדוניה. אלה לא פרסקות שציירו על הקירות. הם מציירים על גליונות ומדביקים אותם על הקירות, כמו טפטים. הם מציירים את הדמויות בגדלים שונים ומעוותים בצורה יחסית, כדי שמביטים מלמטה - נראה את הדמויות בפרופורציות נכונות.

אמני איקונות - בעבר הקדום רק נזירים רשמו איקונות. גם כיום האומן צריך להיות אדם מאמין עם חיבור רוחני, כדי שיוכל לרשום איקונות. יש גם תבניות קבועות שמהן מעתיקים, כדי לשמר את סגנון האומנות הביזנטית. לאנשים יותר נוח להתחבר עם דמויות קבועות שהם מכירים.

פרוט האיקונות:

האיקונוסטאזיס - עם סדר האיקונות הקבוע: במרכז נמצאת הדלת המלכותית, שדרכה נכנס רק הכומר שעורך את הליטורגיה-הטקס האורתודוקסי(עבודה דתית בציבור). אירוע הבשורה מתואר מעל הדלת במרכז, ומסביבו 4 האוונגליסטים.

מצד ימין של הדלת - ישוע (פנטוקרטור-בתנוחת הלימוד), מימין לישוע - יוחנן המטביל המבשר. מצד שמאל-מרים וישוע התינוק בחיקה, בתנוחת תפילה, בתפקיד המתוכננת בין המאמין לאלוהים. המאמינים פונים אליה בבקשות לעזרה - ומשאירים לידה מנחות בהתאם לבקשה- תכשיטים וחפצים אישיים שונים. משמאל למרים - האיקונה של מי שהכנסייה מוקדשת לו, או האירוע שמונצח בה, כאן זה 12 השליחים, יהודה איש קריות לא מופיע ביניהם, ובמקומו מופיע פאולוס. מימין ליוחנן המטביל - יוחנן האוונגליסט, שחי באזור הזה.

האיקונה המרכזית בסטנד שמול האיקונוסטאזיס, וגם מעל פתח הכניסה - של פטרוס ופאולוס חבוקים. **התפיסה של כל כנסייה יוונית אורתודוקסית:** הכנסייה משולה ליקום/לקוסמוס. האדם המאמין צריך להרגיש שהוא נמצא במיקרוקוסמוס של היקום.

הכיפות - הכנסייה כאן בנויה בצורת טרנספט (צלב), עם כיפה מרכזית מעל מרכז הצלב. בכיפה רואים את הנוכחות של אלוהים - ישוע הבן. בכיפה המערבית יותר רואים את האב בשילוש - אב מבוגר בתווי פנים של ישוע. סביב הדמות האלוהית יש מלאכים - פמליה של מעלה. סביב המלאכים רואים דמויות מהתנ"ך או מהברית החדשה (כאן יש דמויות מהתנ"ך בשתי הכיפות), דמויות שהשפיעו על מהלך ההיסטוריה האנושית. מסביב לכיפה מתחת להם- דמויות שהפיצו את האמונה בישוע: גם השליחים וגם 72 ממשיכיהם של 12 השליחים, לפי המסורת.

פינות הכיפה - 4 האוונגליסטים, מחברי ספרי הבשורה - ב-4 הפנדנטיבים- המפרשים המשולשים שבפינות המחזיקות את הכיפה. (פנדנטיב - אלמנט של מעבר ממבנה מרובע לכיפה).

על הקירות- למעלה המשך של 72 התלמידים הממשיכים, שהביאו את הבשורה לכולם. מתחתם - סצנות מכתבי הקודש, מחייו של ישוע- עם או בלי התלמידים, או בשילוב סצנות מהתנ"ך. יותר נמוך - דמויות של קדושים - קדושי על בהיסטוריה של הכנסייה. מתחתם - קדושים מהמסורת האורתודוקסית העולמית. מתחתם - קדושים מקומיים מהארץ (אבטימיוס, סאבאס, סנטה קתרינה, פלאגיה). מתחתם - המאמינים שעומדים על הרצפה. כל הקדושים מצויירים מגובה הכתפיים של המאמינים ולמעלה. זה נותן תחושה שאלוהים משגיח על כולנו מלמעלה.

דוגמאות של סצנות: מעל האיקונוסטאזיס - פטרוס מנסה ללכת על המים, ישוע עומד בצד ואומר לו שהוא קטן אמונה ומוציא אותו מן המים. זו דוגמה לארוע מהאזור. ישוע סועד עם השליחים בכפר נחום ועם מתי המוכס. בצד שמאל - ישוע מחייה את טליתא. בצד ימין - הסערה בים כשישוע ישן בסירה, ואח"כ משקיט את הסערה.

ככל שעולים למעלה - אלה סצנות כלליות יותר ולא מקומיות: ישוע מכניס לגן העדן דמויות שונות: את אדם וחווה, מלכים, לוויים וכדו'.

מעל דלת היציאה - סצנה גדולה של יום הדין האחרון - המאמין יוצא וצריך ליכור שאלוהים ישפוט אותו, ולכן צריך להיות במוסריות כדי להגיע לגן עדן ולא לגהנום. בקשת למעלה - נוכחות אלוהית שבמרכזה ישוע, משני צידיו אימו מרים ויוחנן המטביל, שמתפללים עבור הנשמות של כולנו. משני הצדדים 12 השליחים (ישוע אומר להם: אתם תשבו אתי על הכסאות ביום הדין).

מסביב המלאכים, ממחישים משפט בשמיים. נהר אדום של אש מחלק את התמונה לשניים: בצד ימין גיהינום ובצד שמאל גן העדן. יש יותר שטח בגן עדן, וזה מנחם את האנשים... כל הצוירים מבוססים על חזיונות מספר דניאל, מחזון יוחנן ומסורות שונות לגבי הגיהינום וגן העדן. שלב המשפט מתואר ע"י שולחן ועליו ספר = כתבי הקודש שעל פיהם אלוהים ישפט. הצלב וכתר הקוצים מזכירים את הקורבן האלוהי. כרובים עם שש כנפיים לאחד (לפי ישעיהו). כף יד שבה האצבע מחזיקה טבעת של מאזניים – זו יד אלוהים שמחזיקה את נשמות האנשים ושוקלת מי ילך לאן. השטן והדמונים מנסים להטות את משפט הצדק לכיוון הגיהינום.

המגילות מסמלות את המעשים שלנו. בצד שמאל דמויות של שליחים, קדושים, מרטירים, שגם הם עומדים למשפט. מלאכים שמנסים לנקות את הנשמות. בגן העדן נמצאים: מרים עם מלאכים, אברהם אבינו, הגנב הטוב. דלת גן העדן חתומה, אבל פטרוס מחזיק את המפתחות ומוכן לפתוח לנו את גן העדן. בגיהינום – סצנות של טריפה, אש, וכדו'.

נסיעה לכנסייה הפרנציסקנית והאתר הארכיאולוגי

"גן לאומי" כפר נחום – אמנם יש שלט כזה בכביש, אך הכנסיות אינן חלק מגן לאומי במובן הרגיל. לקראת שנת 2000 נבנתה טיילת ע"י משרד התיירות בשיתוף עם הכנסיות, מן מדרכה ארוכה של 3 ק"מ, שמחברת את כל האתרים, כי חשבו שיגיעו מיליונים לבקר במקום. בנו גם מבנה ענק להתכנסות המונית, לטקסים ואפשר להגיע ממנו גם למזח. המבנה נמוך מגובה הכביש ולא רואים אותו, והתיירים כידוע לא באו. המבנה לא מתפקד בכלל כיום, ורשות הטבע והגנים מחזיקה אותו. רק אם רוצים לעשות הפלגה מכפר נחום – צריך להגיע לשם.

טליתא קומי – נס שעשה ישוע, כשהקים לתחייה נערה מתה בכפר נחום, ששמה טליתא (בארמית: ילדה קטנה), ביתו של ראש בית הכנסת. הוא אמר לה "טליתא קומי", והיא קמה... בירושלים היה בית יתומות גרמני לנערות, ברח' המלך ג'ורג', שנקרא טליתא קומי, ע"ש האירוע הזה, למרות שהוא לא התרחש בירושלים. כיום יש בבית ג'לא (ליד בית לחם) בית ספר בשם טליתא קומי.

טבייתא קומי – טבייתא (צבייה) היא הנערה שפטרוס הקים לתחייה ביפו.

כפר נחום - עירו של ישוע - האתר הארכיאולוגי

כפר נחום נזכר הרבה בברית החדשה, ומכונה שם עירו של ישוע. ישוע היה פה תקופה ארוכה של 3 שנים. זה הפך להיות הבית שלו ומכאן הוא יצא לפעילותו סביב הכינרת. הוא גר בבית חמותו של פטרוס, וכולם קוראים לו בית פטרוס, כי הוא המארח של ישוע כאן.

היסטוריה - בכפר נחום היה ישוב יהודי בימי בית שני, עם קהילה חיה ותוססת, עם בעלי מקצוע שונים שמוזכרים בברית החדשה, כמו: מוכס, ראש בית כנסת. הישוב נמצא על דרך היס, כמעט על הגבול בין היחידות הפוליטיות: בין פיליפוס לבין הורדוס אנטיפס. מעבר הגבול שימש להעברת סחורות וגם למעבר בין תרבויות. הדרך הראשית מסבירה את השגשוג והעושר של הקהילה.

פטרוס הגיע לכאן וישוע הגיע בעקבותיו, וקיבל כאן תנאים מצוינים כדי להתבסס ולפעול. ישוע נפתח לעולם הגדול בזמן שהוא חי כאן. הרבה אנשים עברו כאן, וזו היתה הזדמנות לישוע לדבר אל ההמונים, למשל- בזמן קריאת התורה בבית הכנסת. ישוע התקדם כאן בשלבים, ואחרי שעשה ניסים – שמו הלך למרחוק ואנשים באו לכאן כדי שירפא אותם.

האתר המשיך להתקיים בתקופת המשנה והתלמוד, וכנראה גם הוא נפגע קשות ברעידת האדמה ב-749, ומאז שומעים עליו פחות ופחות. המידע הוא בעיקר מהתקופה הביזנטית – גם ממקורות של חז"ל וגם מקורות נוצרים.

בתקופה המוסלמית המקום די נשכח, גרו כאן שבטים בדואים שקראו למקום תל-חום, מן שימור השם הקדום. בתקופה הצלבנית לא שיקמו כאן שום כנסייה על קו המים.

הארכיאולוגיה – זה הדבר החשוב כאן, ובביקור באתר מנסים להבין מה יש פה, באמצעות ארכיאולוגיה. החפירות החלו בסוף מאה 19, ע"י נוצרים אמריקאים וגרמנים: רובינסון, וורן, קוהל-וצינגר, שהחלו לחפש כאן את כפר נחום. היו הרבה ממצאים, ובהמשך חפרו גם במאה 20, והמשיכו אחרי מלחמת ששת הימים, בשנות ה-80.

אינסולה (מבנן) - מכלול של מבני מגורים – נמצא בין בית הכנסת לבין הכנסייה המודרנית. כל חדר הוא דירה עצמאית, ולכולם חצר משותפת. היא מתוארכת לתקופה הביזנטית.

כנסיית בית פטרוס - הכנסייה הפרנציסקנית

המתומנים מתחת לכנסייה – במתומן המרכזי מצאו רצפת פסיפס מתומנת, עם טווס וסמלים של כנסייה (הפסיפס כיום במוזיאון הפרנציסקני). מתחת לפסיפס מצאו על סלע האם - חדר מגורים קדום מימי בית שני, שעבר הרחבה משמעותית במאה רביעית.

בית פטרוס - גם לפי כתובים ביזנטיים שונים, המסקנה היא, שבמרכז היה הבית המקורי של פטרוס במאה 1, שבו גר ישוע (האינסולה הקדושה).

דומוס אקלסיה = בית התכנסות- הבית הורחב במאה 4 למבנה ציבורי, שמתאים להתכנסות של אנשים, מן כנסייה ביתית. נמצאו חריות מהשלב הזה – שמזכירות את ישוע ואת פטרוס.

כנסייה ביזנטית מתומנת – נבנתה מעליו במאה 5, והנציחה את הבית של פטרוס שמתחתיה.

הכנסייה המודרנית (1990) – תוכננה ע"י אינדו אווטה - אדריכל איטלקי, נחנכה ב-29.6, שהוא החג של פטרוס ופאולוס. היא צפה מעל השרידים ושומרת על השרידים הקדומים, כדי להבליט את השכבות הקדומות. ברצפת הכנסייה יש ריבוע זכוכית שדרכו רואים את השרידים הארכיאולוגיים. גם היא בנויה בצורת מתומן, יותר גדול מהשרידים הקדומים. זה אחד האתרים היחידים בארץ שיש בהם רצף של קדושה היסטורית: בית שני, מאה 4, מאה 5, ומאה 20. על הקירות החיצוניים – עיטורים סמליים של דגים, האותיות חי ורו. תבליטים מעץ על הקירות הפנימיים – אירועים שונים שתרשו בכפר נחום. קבר של קורבו – אחד החופרים החשובים כאן, נמצא ליד הכנסייה.

כנסיות הנצחה ביזנטיות מתומנות שנמצאו בארץ (שאלה למבחן...) - נקראות כנסיה קונצטרי/הרכזית, בצורת מתומן או עיגול: כפר נחום (בית פטרוס), קיסריה (על הגבעה, לא ברור לזכר מה נבנתה), הרוטונדה בכנסיית הקבר (גם הצלבנית וגם הביזנטית בעבר), כנסיית העלייה בהר הזיתים (צלבנית וביזנטית), קתיסמה ליד מר אליאס (לזכר האבן שלידה נחה מרים בדרך לבית לחם), כנסיית המולד בבית לחם (הביזנטית, של הלנה - מעל המערה), כנסיה ביזנטית בהר גריזים (הוקדשה למרים). כיפת הסלע - יש טענה שנבנתה כך בהשפעה ביזנטית, כמו כנסיית העלייה. כנסיות מתומנות בעת החדשה - יש גם כנסיות קהילה שנבנו כך.

בית הכנסת בכפר נחום

בחפירות נחשף כבר ב-1838 בית הכנסת הלבן, וכיום רואים שחזור שלו, שנעשה ב-1922, כי כל הקירות נמצאו הרוסים. הוא טיפוסי לבתי הכנסת הגליליים: בנוי בצורת בזיליקה עם אולם מרכזי וסיטראות בצדדים, בנוי מאבן גיר לבנה, ריצוף באבן גיר, כניסה מצד דרום ופנייה ב-180 מעלות, 3 פתחים בדרום, פתח למאחרים בצד צפון, בימה והיכלית בקיר הדרומי (כמו אם אל קנטיר) שעליה עמד ארון הקודש. בעבר חשבו שהיה כאן ארון קודש נייד על גלגלים, אך כיום זה כבר לא מקובל.

בית הכנסת השחור - שרידי קירות מבזלת מקומית שחורה, שרואים מתחת לבית הכנסת מבחוץ, אך גם הם לא מבית שני, אלא יותר מאוחרים. המבנה הוא באותו גודל של בית הכנסת הלבן.

תיארוך בית הכנסת הלבן - בהתחלה חשבו שזה מימיו של ישוע, כיום בטוחים שנבנה לכל המוקדם במאה ה-5 לספירה, לפי העיטורים ולפי מטבעות וכלים שנמצאו מתחת לרצפה. לא מצאו בית כנסת מבית שני, אך ההנחה היא שאם מצאו בית כנסת, אז היה כאן בית כנסת באותו מיקום גם בתקופות קודמות, וגם בסוף ימי בית שני. בברית החדשה מסופר על בית כנסת שנמצא קרוב לבית פטרוס.

השאלה העיקרית - איך בתקופה הביזנטית (מאה 5) היה בית כנסת כל כך קרוב לכנסיה? האם יהודים ישבו כאן במאה 5? התשובות האפשריות של החוקרים:

1. היו כאן שתי קהילות במקביל, יהודית ונוצרית, שהיתה ביניהן סובלנות רבה.
2. בית הכנסת הלבן לא נבנה כאן מהתחלה כבית כנסת אלא הוא ספוליה- העברה ובנייה מחדש של בית כנסת ממגדל או מקום אחר. לפני כן היה כאן בית כנסת מאבני בזלת, ובמאה 5 רצו לפאר אותו.
3. הקהילה כאן היתה נוצרית, והם בנו את בית הכנסת כאתר הנצחה לפעילות ישוע, עבור ביקורי צליינים. אגאריה - עולת רגל נוצרית במאה 5 מספרת שביקרה כאן בבית כנסת.
4. בית הכנסת והכנסייה המתומנת נבנו ע"י קהילה יודא-נוצרית, יהודים משיחיים שהאמינו במשיחיותו של ישוע. כך אין סתירה בין שני המבנים: השתמשו בבית כנסת והכנסייה היתה אתר הנצחה לישוע שגר בבית פטרוס. זו הדעה הכי מקובלת כיום, אך הכל נשאר בסימן שאלה !!!

במקורות יהודיים במשנה ובתלמוד - יש מדרש על כפר נחום, שבו האוכלוסייה בכפר נחום נקראת "מינים" (כופרים). דוגמה מקוהלת רבה א', מדרש על המגילות: חנניה בן אחי רבי יהושע הלך לעבר כפר נחום, ועשו לו המינים כישוף, והחזירוהו לעירו רכוב על חמור בשבת. הלך ליהושע דודו, ונתן עליו שמן ונרפא. אמר לו רבי יהושע: כיוון שפגעו בך הנוצרים, אין אתה יכול לשהות בארץ ישראל. ירד לבבל ומת שם בשלום.

תערוכת כותרות ועיטורים - מחוץ לבית הכנסת, מסודרים בשורה ארוכה. זיהוי המבנה כבית הכנסת - נעשה לפי העיטורים והכותרות, שלא משאירים ספק בכך. תיאור העיטורים החשובים מימין לשמאל:

עמוד/אבן מיל, עם כתובת של אדריאנוס, מעיד על דרך רומית ראשית.
כותרות עם עיטורים צמחים בלבד, עיטור של שני עמודים - אולי מסמלים את יכון ובעז מבית המקדש.
עיטורי שבעת המינים - רימון, גפנים. מגן דוד - למרות שלא היה אז סמל יהודי, אלא רק עיטור גיאומטרי.
עמוד עם כתובת ארמית, על תורם שתרם לבניית המבנה. ארמית היתה שפה של היהודים בתקופה זו. יש עיטור של מנורה ומצידיה מחתה ושופר.

טבחה

השם טבחה הוא שיבוש של מילה ביוונית שהועברה לארמית והשתבשה. ביוונית האזור נקרא הפטאפון=שבעה מעיינות, ונקרא כך גם בכתבים של עולי רגל בתקופה הרומית-ביזנטית. בעברית המקום נקרא עין-שבע, ע"ש שבעת המעיינות.

שתי כנסיות יש בטבחה: כנסיית הלחם והדגים, וכנסיית בכורת פטרוס (מנזה כריסטי). הכנסיות שייכות לזרמים קתוליים שונים: כנסית הלחם והדגים נמצאת בתוך מנזר קתולי של נזירים בנדיקטינים (בגד שחור, כמו בדורמיציין). מעט נזירים מתנדבים להגיע לכאן, והם מבוגרים מאוד. כנסיית בכורת פטרוס מוחזקת ע"י המסדר הפרנסיסקני הקתולי. יש פוליטיקה ומאבקים בין שני המסדרים, ולכן יש הפרדה, ויש גדר שמפרידה בין שתי הכנסיות, וביניהן צריך ללכת הליכה רגלית של כ-5 דקות.

כנסיית הלחם והדגים - נס הלחם והדגים (ריבוי הלחם והדגים) הוא ארוע חשוב שמוזכר בכל 4 האוונגליונים: ישוע האכיל 5000 איש ב-2 דגים ו-5 כיכרות לחם. זה מופיע גם ביוחנן ו', 35- וזה אומר שיש לו גם משמעות תיאולוגית.

מתי י"ד 15 ויהי לַעַת עָרַב וַיֵּשְׁאוּ אֵלָיו תַּלְמִידָיו וַיֹּאמְרוּ הַמָּקוֹם חָרַב וְגַם נִטָּה הַיּוֹם שֶׁלַּחָה אֶת־הַמּוֹן הָעַם וַיֵּלְכוּ אֶל־הַכְּפָרִים לִקְנוֹת לֶחֶם אֲכֹל: 16 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם אֵינֶם צָרִיכִים לָלֶכֶת תְּנִיאוּ אֶת־הַלֶּחֶם לָאֲכֹל: 17 וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֵיךְ לָנוּ פֶּה כִּי אִם־חֲמִשָּׁת פְּכָרוֹת־לֶחֶם וַיֵּשְׁנוּ דָגִים: 18 וַיֹּאמֶר הִבִּיאוּם אֵלַי הֵנָּה: 19 וַיֵּצְאוּ אֶת־הָעַם לְשֵׁבֶת עַל־הַדָּשָׁא וַיִּסַּח אֶת־חֲמִשָּׁת פְּכָרוֹת־הַלֶּחֶם וְאֶת־שְׁנֵי הַדָּגִים וַיִּשָּׂא עֵינָיו הַשָּׁמַיְמָה וַיְבָרֵךְ וַיִּפְרֹס וַיִּתֵּן אֶת־הַלֶּחֶם לְתַלְמִידָיו וְהַתַּלְמִידִים וְהַתֵּנוּ לָעַם: 20 וַיֵּאכְלוּ כֻלָּם וַיִּשְׂבְּעוּ וַיִּשְׂאוּ מִרְהַפְתּוֹתֵיהֶם הַנּוֹתָרִים שְׁנַיִם עֶשְׂרֵי סֵלִים מֵלֶאֱמֵ: 21 וְהָאֲכָלִים פְּחִמְשָׁת אֲלָפִים אִישׁ מִלֶּבֶד הַנְּשִׂים וְהַטָּף:

פירוש הנס - זה אחד הניסים הבודדים שישוע גם מפרש אותם. ישוע הגיע לכפר נחום ונותן דרשה שהיא פירוש של הנס. לדבריו - הלחם שאני נותן הוא לחם רוחני, לחם החיים, ולא כמו המן שאלוהים נתן להם במדבר, שנועד רק להשיבע רעב: יוחנן ו', 58 הוא הַלֶּחֶם הַיֵּרֵד מִן־הַשָּׁמַיִם לֹא פָאֶשֶׁר אֲכָלוּ אֲבוֹתֵיכֶם אֶת־הַמָּן וַיָּמָתוּ הָאֲכָל אֶת־הַלֶּחֶם הַזֶּה יַחְיֶה לְעוֹלָם:

היסטוריה של הכנסייה – בשנת 350 נבנתה כנסייה קטנה ע"י יוסף הקומס=הידיד. הוא היה ידיד של הקיסר קונסטנטינוס, יהודי שהתנצר וקיבל הנחייה לבנות עוד כנסיות באזור – בטבריה, ציפורי, בית שאן. היסודות שלה התגלו ונמצאים מתחת לוח זכוכית אלכסוני בריצפת הכנסייה המודרנית.

בשנת 480 – הפטריארך מרטיריוס תיקצב את בניית הבזיליקה, ונבנתה כנסייה גדולה ומפוארת עם פסיפסים נילוטיים (מוטיבים מאזור הנילוס).

בתחילת מאה 6 הכנסייה שופצה ותוקנה. אז נוספו פסיפס הלחם והדגים והכתובת ביוונית שרואים לידו. ב-614 הכנסייה חרבה בפלישה הפרסית.

שרידים ביזנטיים – כבר מהתקופה הביזנטית הנציחו כאן את נס הלחם והדגים. החפירות החלו ע"י גרמנים בסוף מאה 19 והמשיכו בהפסקות עד שנות ה-80 במאה 20, והממצאים חד משמעיים של הכנסייה הביזנטית: נמצאו יסודות של הכנסייה מהמאה ה-5 וריצפת פסיפס שלה, וכך ידעו לשחזר אותה במדויק, בשילוב השרידים הקדומים. יש גם תיאורים של הכנסייה אצל עולי רגל, שעזרו לשחזור.

השחזור - זה האתר היחיד בעולם, שבו יש כנסייה מודרנית מתפקדת, שהיא רפליקה(העתק) מדויקת של הכנסייה הביזנטית, מהמאה ה-5. הכנסייה נחנכה ב-1982. הריצפה המודרנית נבנתה בצבע עמום, כדי להבליט את השרידים העתיקים בתוכה, שהם מבריקים יותר. (בתוך הכנסייה אסור להסביר, אלא רק בחוץ).

הפסיפס המפורסם ביותר בעולם הנוצרי – סל עם 4 כיכרות לחם ושני דגים מצידיו. הכיכר ה-5 נמצא כל יום על המזבח, זהו לחם הקודש בזמן המיסה. הפסיפס נמצא עד היום מול המזבח בכנסייה.

מחשוף סלע – מתחת למזבח. לפי המסורת –ישוע הניח על הסלע את הלחם והדגים בזמן הנס. הסלע נמצא באותו מקום עד היום.

עיטורים מצריים – יש עיטורים המזכירים את התרבות המצרית - צמחי מים ועופות מים, וכן נילומטר כמו בפסיפס בית הנילוס בציפורי. יש אלמנטים שמתארים את גן העדן העתידי, טווס שמסמל את הנצח, שלום ושלוה.

הקשר לנילוס במצרים - בכתבי יוספוס פלביוס הוא אומר שבימי בית שני היתה מסורת/אמונה, שהמעיינות של טבחא וכפר נחום הם פלג של הנילוס. האמת שעד המאה ה-19 לא ידעו מהם מקורות הנילוס, ובימי בית שני האמינו שהמעיינות כאן הם חלק מהנילוס, עורק החיים של מצרים. בתקופה הביזנטית כשעיטרו את הכנסייה, העיטור עושה את אותו הקשר לנילוס.

אפשרות אחרת – באו אומנים ממצרים לעטר את הכנסייה, ואלה עיטורים שהיו נפוצים במצרים. הנילוס בתלמוד מסמל גם את גן העדן: מספרים שכשאלכסנדר מוקדון הגיע לאזור, הוא הגיע למצרים באפריקה. הוא טעם את הדגים, ואמר שדגים טעימים כאלה לא טעם מימיו, וחשב שהגיע לגן עדן.

כנסיית בכורת פטרוס / מנזה כריסטי - הכנסייה נקראת גם "מנזה כריסטי" (=שולחן המשיח), ומוחזקת ע"י הפרנציסקנים. הם ערכו חפירות ארכיאולוגיות, ומצאו חלקי יסודות של כנסייה מהתקופה הביזנטית, ובמרכזה נמצא מחשוף סלע גדול מאוד (סלע יותר גדול מכנסיית הלחם והדגים).

ההנצחה – שני אירועים מונצחים בה: האכלת 7 תלמידים ובכורת פטרוס. על פי תיעוד של עולי רגל ביזנטיים הסלע הגדול מציין את המקום, שבו ישוע האכיל 7 מתלמידיו, כאשר התגלה להם ליד הכינרת, לאחר שקם לתחייה. זה האתר היחיד בכינרת שקשור לתקופת 40 הימים שלאחר התחייה. זה ספור שמופיע רק באוונגליון ע"פ יוחנן, בו ישוע מתגלה בפעם השלישית. כאן הוא גם מאשרר מחדש את בכורתו של פטרוס, כמי שיהיה המנהיג וממשיך דרכו לאחר שיעלה לשמיים.

ספור הבכורה: התלמידים יצאו לדוג, וכשחזרו לחוף ראו את ישוע, שערך עבורם סעודה של לחם ודגים על סלע גדול. ישוע שואל את פטרוס 3 פעמים: "האם אתה אוהב אותי", זה כנגד 3 הפעמים שפטרוס התכחש אליו בליל ההסגרה שלו. פטרוס מתחרט על ההתכחשות, ואז ישוע אומר לו להנהיג את המאמינים. זו ההכתרה הרשמית של פטרוס למנהיג, לאפיפיור הראשון. אמנם גם לביאס יש חשיבות, כי שם הוא קיבל את מפתחות השמיים, וישוע אמר לו להוביל את הכנסייה. אך כאן יש חשיבות יותר גדולה, כי זו גם הפרידה הסופית מהאדון. יוחנן פרק כ"א (פרק אחרון):

1 וְיְהִי אַחֲרֵיכֵן וַיֵּסֶף יֵשׁוּעַ לְהֵרָאוֹת אֶלְתַּלְמִידָיו עַל־גַּם טִיבֵרְיָה וְזָהָדְבָר הָרְאוּתוֹ אֲלֵיהֶם: 2 שְׁמַעוֹן פֶּטְרוֹס וְתוֹמָא הַנִּקְרָא דִּידוּמוֹס וַתְּתַנָּאל מִקְנֵה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ הַגָּלִיל וְבְנֵי זְבִדִי וְעוֹד שְׁנַיִם אֲחֵרִים מֵתַלְמִידָיו וְשֵׁבוּ יַחְדָּו: 3 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם שְׁמַעוֹן פֶּטְרוֹס הֲנִי הֵלֵךְ לְדוֹג וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו גַּם אֲנַחְנוּ נֵלֵךְ עִמָּךְ וַיֵּצֵאוּ וַיֵּרְדוּ בְּאֵגִיפָה וְלֹא לָכְדוּ מֵאִמָּה בְּלִילָה הַהוּא: 4 הַבֶּקֶר אֹרֹר וַיֵּשׁוּעַ עָמַד עַל־שֵׁפֶת הַיָּם וַתַּלְמִידֵים לֹא יָדְעוּ כִּי יֵשׁוּעַ הוּא: 5 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יֵשׁוּעַ בְּנֵי הַיִּשְׂרָאֵל דָּבָר לֹא־לָכְדוּ וַיֹּאמְרוּ לֹא: 6 וַיֹּאמֶר לָהֶם הַשְׁלִיכוּ הַמַּכְמָרִת מִימִין לְאֵגִיפָה וַתִּמְצְאוּ וַיִּשְׁלִיכוּ וְלֹא־יָכְלוּ עוֹד לְמַשֵּׁךְ אֹתָהּ מֵרֵב הַדָּגִים: 7 וַיֹּאמֶר הַתַּלְמִיד הַהוּא אֲשֶׁר יֵשׁוּעַ אֶהְיֶה אֲלֵיכֶם הַנְּהַיְתָדוֹן וַיְהִי כַשֶּׁמַע שְׁמַעוֹן פֶּטְרוֹס כִּי הוּא הָאֲדוֹן וַיִּחְגַּר אֶת־מַעֲלָיו כִּי עִירוֹם הָיָה וַיִּתְנַפֵּל אֶל־הַיָּם: 8 וַתַּלְמִידֵים הַנֶּשְׂאָרִים בָּאוּ בַסְּפִינָה כִּי לֹא הִרְחִיקוּ מֵן הַיִּבְשָׁה כִּי אִם־פְּמָתִים אִמָּה וַיִּמְשְׁכוּ אֶת־הַמַּכְמָרִת עִם־הַדָּגִים: 9 וַיְהִי בַעֲלוֹתָם אֶל־הַיִּבְשָׁה וַיֵּרְאוּ וַהֲנִיחַ גַּחְלִיאֵשׁ עָרוּכִים וַדָּגִים עֲלֵיהֶם וְלָחֶם לֶאֱכֹל: 10 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יֵשׁוּעַ הִבִּיאוּ מֵן־הַדָּגִים אֲשֶׁר לָכְדִתֶּם עִתָּה: 11 וַיַּעַל שְׁמַעוֹן פֶּטְרוֹס וַיִּמְשֵׁךְ אֶת־הַמַּכְמָרִת אֶל־הַיִּבְשָׁה וַיְהִי מִלְּאָה דָּגִים גְּדוֹלִים מְאֹד וְחֲמִשִּׁים וּשְׁלֹשָׁה וְלֹא נִקְרָעָה הַמַּכְמָרִת אֲפִי־כִי רַבִּים הָיוּ: 12 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יֵשׁוּעַ בָּאוּ בְּרִי־לָחֶם וְאִין אִישׁ מֵן־הַתַּלְמִידֵים אֲשֶׁר מְלֹאֹ לְבוֹ לִשְׂאֵל מִי אֶתָּה כִּי יָדְעוּ אֲשֶׁר הוּא הָאֲדוֹן: 13 וַיָּבֵא יֵשׁוּעַ וַיִּקַּח אֶת־הַלָּחֶם וַיִּתֵּן לָהֶם וַיִּתֵּן לָהֶם וְאֶת־הַדָּגִים: 14 וְזֹאת הַפְּעַם הַשְּׁלִישִׁית אֲשֶׁר־נָרְאָה יֵשׁוּעַ אֶלְתַּלְמִידָיו אַחֲרֵי קוּמוֹ מֵעַם הַמֵּתִים: 15 וַיְהִי אַחֲרַי אֲכָלָם וַיֹּאמֶר יֵשׁוּעַ אֶלְשְׁמַעוֹן פֶּטְרוֹס שְׁמַעוֹן בְּרִי־וְנָה הַתְּאָהֵב אֹתִי יוֹתֵר מֵאֵלֶּה וַיֹּאמֶר אֵלָיו כֵּן אֲדַנִּי אֶתָּה יָדַעַתְּ כִּי אֶהְבֶּתִּיךָ וַיֹּאמֶר אֵלָיו רַעְיָה אֶת־טְלָאִי: 16 וַיֹּאמֶר אֵלָיו עוֹד הַפְּעַם שְׁמַעוֹן בְּרִי־וְנָה הַתְּאָהֵב אֹתִי וַיֹּאמֶר אֵלָיו כֵּן אֲדַנִּי אֶתָּה יָדַעַתְּ כִּי אֶהְבֶּתִּיךָ וַיֹּאמֶר אֵלָיו נָהֵג אֶת־צִאֲנִי: 17 וַיֹּאמֶר אֵלָיו פְּעַם שְׁלִישִׁית שְׁמַעוֹן בְּרִי־וְנָה הַתְּאָהֵב אֹתִי וַיִּתְעַצֵּב פֶּטְרוֹס כִּי־אָמַר אֵלָיו בְּשִׁלְשִׁית הַתְּאָהֵב אֹתִי וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲדַנִּי אֶת־כָּל אֶתָּה יוֹדַעַתְּ כִּי אֶהְבֶּתִּיךָ וַיֹּאמֶר אֵלָיו יֵשׁוּעַ רַעְיָה אֶת־צִאֲנִי: 18 אֲמֵן אֲמֵן אֵינִי אֹמֵר לָךְ בְּהִיתִיךָ צִעִיר לְמִים אֶתָּה חֲנֻרֵת עֲצָמָךְ וְתֵלֵךְ אֶל־אֲשֶׁר חָפְצָתְּ וְכֹאֲשֶׁר תִּזְקֶן וּפְרַשְׁתְּ כַּפֶּיךָ וְאַחַר יַחְגְּדָה וַיִּשְׁאָף אֶל־אֲשֶׁר לֹא תַחְפֹּץ: 19 וְכָל־זֹאת דָּבָר לְרִמּוֹ עֲלִמִיתוֹ אֲשֶׁר יִכְבְּדָה אֶת־הָאֱלֹהִים וַיְהִי כַּכְלוֹתוֹ לְדָבָר וַיֹּאמֶר אֵלָיו לָךְ אַחֲרַי.

הכנסייה המודרנית נחנכה ב-1933 קרוב לקו המים. היא לא בנויה בדיוק על אותו תוואי של הכנסייה הביזנטית, אך בגודל דומה. בתוך הכנסייה – אין הרבה עיטורים, מלבד הסלע הגדול שעליו כתוב: מנזה כריסטי.

מדרגות אבן חצובות - בצמוד לכנסייה המודרנית לכיוון החוף. אלה מדרגות ששרדו מהכנסייה הביזנטית, ובתקופה הביזנטית ירדו בהן מהכנסייה עד קו המים.

אכסנייה לצליינים בלבד - מבנה גדול ליד הכנסייה, עם אבנים מסותתות בצבע ורוד עתיק, עם כ-140 חדרים לצליינים, נחנכה רק לפני שנה. יש עוד מבנה של מגורי הנזירות הפרנציסקניות, מבנה שירותים וחנות.

דומוס גלייליי (בית הגליל) - האפיפיור יוחנן פאולוס השני, שביקר בארץ בשנת 2000, חיפש מקום בגליל כדי לערוך מיסה להמונים. זה בוצע לבסוף על רמת כורזים, קצת יותר גבוה, במקום על מישור גדול, ליד צומת כורזים וורד הגליל. האפיפיור הניח שם אבן פינה למתחם גדול שבנה ליד כביש 90, עם כנסייה ומרכז מבקרים שנקרא דומוס גלייליי.

ההתגלויות של ישוע לאחר התחייה - מופיעות בכמה אוונגליונים ולא תמיד יש חפיפה ביניהם. אנחנו עושים הרמוניזציה של כולן ומסדרים את כולן ברצף, למרות שלא כולן מופיעות בכל הספרים:

ליד הקבר – התגלה למרים המגדלית, ביום א' בבוקר, ביום שבו הוא קם לתחייה.

בדרך מירושלים לאמאוס (רק בלוקס 24) – התגלה לשני תלמידים, ביום א'.

בחדר הסעודה האחרונה בירושלים – התגלה לשליחים (חוץ מתומאס) ביום א'.

בחדר הסעודה - התגלה שוב אחרי כמה ימים לתומאס, שלא האמין, ונתן לו לגעת בפצעים בתור הוכחה, (רק ביוחנן).

על שפת הכינרת (טבחה) – התגלה ל-7 שליחים ונתן את הבכורה לפטרוס.

אצל יוחנן סופרים רק 3 התגלויות, כי אצלו אין התגלות באמאוס, וההתגלות לתומאס היא ביחד עם שאר השליחים (3+4).

תמליל סיור מספר 79 לנצרות בגליל התחתון

מסלול: הר תבור, כנסיית הבשורה, כנסיית ביהכ"נ, כנסיית המעיין והחתונה

נסיעה להר תבור

הסיור הזה בדרך כלל פותח את סדרת סיורי הנצרות, ולכן חשוב לעשות את הסדר הכרונולוגי הנכון. את הביוגרפיה של ישוע חשוב להכיר היטב, כדאי לסדר את האירועים והאתרים השונים על גבי ציר זמן. חשוב להכיר נקודות מפתח בחייו של ישוע וחייה של מרים אמו. כדאי להכין טבלה של אירועים לפי סדר כרונולוגי, אתר ומראה מקום בברית החדשה. כדאי לציין שאת מראה המקום באתר אין צורך להכיר וללמוד לקראת הבחינה. יתר על כן, כדאי לא לציין מראה מקום בבחינה בעל פה, שכן הבוחנים לא יצפו לדעת מראה מקום, אבל יורידו נקודות במידה ותהיה טעות.

אנחנו בגליל התחתון המרכזי. למנוזר שבלבו כנסייה בהר תבור אי אפשר להגיע באוטובוס. אפשר לעלות ברכבים פרטיים ובמיניבוסים. לכן כשמגיעים באוטובוס עם קבוצה מגיעים למה שנקרא 'טרמינל התבור' למרגלות ההר, ושם יש חברה בשם אבו אלעסל שהבעלים יושב בנצרת והוא זה שמפעיל את השאטלים בעלייה להר תבור. הכל בתשלום.

זה אומר שאם יש לאותה חברה כ-10 טרנזיטים שעושים הסעות למעלה ההר, כאשר מגיעות קבוצות הן ממתניות בתור. יש כ-10 טרנזיטים משום שהכביש צר ולכן לא יכולים לעבור בו כמות בלתי מוגבלת של רכבים. נושא ההמתנה לעלייה להר תבור הוא בעייתי, ולכן יש סוכנים שיעדיפו לוותר על ההגעה למקום. אולם לצליינים האתר הזה חשוב מאוד ויש קבוצות שלא יסכימו לוותר עליו.

יש מורי דרך שמגיעים אל הסדרן ומשלמים יותר, הבעלים מעולם לא יעשה עסקים מהסוג הזה, שכן הוא מבין את חשיבות היושר והאמינות בעבודה. המשמעות היא שכאשר מגיעים עם האוטובוס נעשתה כבר הזמנה של המוניות לעלייה, וגם אם נרשמה שעה אין לזה משמעות, שכן מי שמגיע לשם מקבל מספר מהסדרן ועולה על פי המספרים שניתנים בשטח. אם לא מזמינים זה בעייתי מאוד, אם זה בעונה פחות עמוסה זה לא נורא ומסדירים את העלייה במקום. כל דבר כזה זה עניין של זמן ולכן חשוב לתאם הכל מראש.

מורה הדרך לוקח את המספר והוא יודע פחות או יותר כמה זמן הוא צריך לחכות עם הקבוצה. בטרמינל הזה יש שירותים, קיוסק מפותח יחסית, ואנשים הרבה פעמים מבליים שם את זמנם בהמתנה. השימוש במערכת שמע מאוד עוזר, שכן יש אפשרות בזמן שהקבוצה ממתנה קצת לדבר ולעשות הכנה, וכמו כן היא מאפשרת שליטה בקבוצה כשהתור לעלייה מגיע. חשוב לדעת שלעיתים ישנה המתנה גם בירידה.

הייתה פגישה לפני כחודש של נציגים של אגודת מורי הדרך והקוסטודיה הפרנציסקנית שבירושלים, והקוסטוס, מי שעומד בראש המסדר הפרנציסקני בארץ אמר חד משמעית שהחליטו שמורה דרך יוכל לדבר בכנסייה רק אם הוא מגיע עם מערכת אלחוטית, והם מתחילים כבר ליישם את זה בשטח. במקרה שאין חשוב לדעת שצריך לדבר על הכל בדרך או בחוץ.

קבוצה רגילה עולה להר ושוהה שם בין 20 דק' לחצי שעה, מרגע שירדו מהמונית ועד שחזרו למונית. ברטו יש כשעה. במבחן צריך להניח שאין המתנה ולכן יש להקדיש לאתר כשעה (אפשר להאריך את זה לעד שעה וחצי-שעתיים אם מתכננים הדרכת עומק). בדרך כלל קבוצות תגענה מבית המלון ולכן חשוב להקפיד על הזמנים, אחרת ההמתנה לעלייה במוניות עלולה להתארך. חשוב מאוד לציין שאי אפשר לתאם חברת מוניות פרטית.

תוספת הנהג - בדרך כלל המיניבוסים התיירותיים הם של 18-20 מושבים ובדרך כלל לא ממלאים אותם ומסיעים כ-15 אנשים. הנהגים לא אוהבים לעלות למעלה שכן העלייה קשה ושוחקת את הצמיגים. כדאי לדעת.

אם יש מיסה צריך באופן אוטומטי לקחת בחשבון עוד שעה, שכן המיסה עורכת בסביבות 40 דק'. **מיסה בבחינה בכתב** – אם מקבלים קבוצה שמוגדרת כקבוצה קתולית, קתולים בסיור שלהם בארץ בכל יום עושים מיסה. המיסה צריכה להיות בכנסייה קתולית או בחצר הכנסייה (כמו למשל בהר האשרי או הר תבור, שם יש רחוב שמיועדות לעריכת מיסה עם ספסלי אבן ומזבח. שכן מבחינת הכנסייה לוקחים בחשבון אם יש צורך לשריין כשעה לכל קבוצה). כשמגיעים הנציג הפרנציסקני במקום נותן לקבוצה לחם הקודש, קצת מים ויין, ועוד כמה דברים שצריך לטקס.

אין שום משמעות לשעה שבה נערכת המיסה, זה יכול להיות בבוקר, בצהריים בכנסיות שפתוחות בצהריים (אגב יש כנסיות שנסגרות בצהריים אבל אם זה למיסה הקבוצה יכולה לערוך מיסה), או בסוף היום. אין גם חשיבות לצורך המבחן לכנסייה המסוימת בה בוחרים לערוך המיסה, זו יכולה להיות כל כנסייה.

נתון מאוד חשוב שכדאי לזכור- עד ה-1 בינואר 2014 הכנסייה בהר תבור הייתה סגורה בשעות הצהריים (00:00-14:00), אז גם התור למוניות היה מתנקז לבוקר או אחרי הצהריים וגם הזמנת מיסה הייתה בעייתית. מה-1.14. הקוסטודיה פותחת את הכנסייה בהר תבור רצוף מ-00:00-17:00 כך שבבחינה בכתב אפשר לקחת בחשבון שהכנסייה בהר תבור פתוחה בצהריים. הקוסטודיה החליטה שהכנסייה פתוחה רצוף אבל הסדרן והנהגים של חברת המוניות אומרים שהם צריכים הפסקה, נושא המשמרות גם לא כל כך עובד, ולכן הם מבקשים ממורי הדרך במן שיתוף פעולה שבין 00:00-13:00 לא יבנו על המוניות.

בעמודת התכנים, אין צורך לכתוב כלום בזמן המיסה, שכן זה אמור לדמות את מה שקורה בשטח, ושם אבוי למדריך אם ידבר בזמן המיסה. כותבים בעמודת הפעילות מיסה, מציינים את המיקום שבו נערכת, ומשאירים את התכנים ריקים, בדיוק כמו ארוחת הצהריים.

יש עוד דבר שקבוצות קתוליות עושות – תפילת הרוזרי – תפילת האדון. בבחינה כותבים את זה רק בעמודת פעילות. לקתולים יש תפילה עם מחרוזת תפילה שנמכרת בחנויות שונות שמיועדות לנוצרים. מחרוזת שיש בה סדר של 5 פעמים 10 חרוזים וחרוז אחד בודד ועם צלב ולו 3 חרוזים. הקתולים עורכים תפילה שבה נאמרת 10 פעמים אווה מריה, פעם אחת אבינו שבשמיים, ככה מחזור של 5 פעמים. אפשר לעשות את התפילה גם הנסיעה ולא רק בכנסייה, ואפשר להוסיף את זה בעמודת פעילות – זה למשל יוסיף בונוס.

האורתודוכסים בזמן ביקורם בארץ לא עורכים את מה שמקביל למיסה אצל הקתולים. אצל האורתודוכסים קוראים לזה ליטורגיה, ואותם הם עורכים גם בחיים היומיומיים שלהם בעיקר לפני חגים, בתקופות של צום וכו'. הסיבה היא שהליטורגיה עורכת כ-3 שעות ובאנשים לא יכולים להרשות לעצם כל יום, בוודאי, 3 שעות. לכן כשמתכננים בחינה לקבוצה כזו אין לרשום בכלל ליטורגיה, במקום יש להכניס בכל כניסה לכנסייה יוונית אורתודוכסית בעמודת הפעילות 10 דק' לתפילה אישית. כמובן שבמצב זה יש למלא 4 תכנים.

אם מדובר על פרוטסטנטים אז לא בכל יום, אלא פעם אחת במהלך הסיוור (גם במבחן- פעם אחת), הם עורכים את מה שנקרא סעודת האדון, או טקס – השם משתנה מקבוצה לקבוצה שכן הצבעוניות רבה ביותר בקרב הפרוטסטנטים, סוגי הקבוצות והטקסים שלהם. לכן אפשר להשתמש במונח סעודת האדון, מושג שמקובל על כולם. כמו אצל הקתולים, גם אצלם מדובר בשעה ברוטו. היות שלא מדריכים בזמן הזה אפשר להשאיר את התכנים ריקים. המקום שנבחר לצורך סעודת האדון לפרוטסטנטים בשום פנים ואופן לא יהיה בתוך כנסייה. הפרוטסטנטים אמנם מבקרים בכנסיות אבל לא יערכו בה את הטקס שלהם, שכן זה נוגד את כל תפישת העולם שלהם של איך צריך להראות מבנה תפילה. הטקס יערך בחוץ (בהר תבור או בהר האושר בחוץ, בשיט בכנרת, בגן של כנסיית גת שמנים, בגן הקבר וכו').

מהזווית שאנו נוסעים אפשר לראות את כנסיית הר תבור, זו שהיא המשמעותית והבולטת היא של הפרנציסקנים ובה נבקר. קצת נמוך ממנה בצד ימין יש כנסייה נוספת, כנסייה יוונית אורתודוכסית אליה מורשים להיכנס רק עם קבוצה שמגיעה לצורך תפילה בכנסייה, כלומר רק עם אורתודוכסים. אם יש קבוצה של אורתודוכסים חייבים להכניס אותם לכנסייה הזו, ואפשר גם לכנסייה הפרנציסקנית, אבל לא חובה. **אמנם יש עלייה להר תבור דרך דבורייה**, אך יש עלייה נוספת דרך הכפר שיבלי (בה אנו נסענו). בניגוד לדבורייה ששם יש מעט בדואים, שיבלי על טהרת הבדואים. מדברים על שרידים של שבט גדול מאוד שישב במרחב שאנו נוסעים בו במאה ה-19, שבט ששמו ערב אל סבייח. העלייה הראשונה לא עשתה להם כל כך טוב כשהם הבינו שהאדמות שלהם בסופו של דבר יועברו לקיבוץ בית קשת שהוקם פה, למושבה מסחה - כפר תבור וכו'. נוצרו חיכוכים בין הבדואים פה לבין המתיישבים החדשים.

בשלב הראשון היה שיתוף פעולה יפה, יגאל אלון כותב על זה אפילו. בסופו של דבר במלחמה ב-1948 רוב השבט עבר מכאן לעבר הירדן המזרחי, ונשארו פה אנשים שהיו בדרגה של אריסים של בעלי אדמות. בסופו של דבר הצהירו אמונים למדינת ישראל, משרתים בצבא, עד כדי כך כששואלים אותם מאיפה בא השם שיבלי הם אומרים שזה – שירות ביטחון למען ישראל. שיבלי היום זה מועצה מקומית יחד עם מה שנראה כמו כפר שנמצא בצד הדרומי של הר תבור ונקרא אום אל גנם (אום אל ראנס).

את הכפר דבורייה נראה מצד מערב כשנרד מההר. בעלייה מדבורייה, כמו פה, גם בה יש כבישים מפותלים ומשובשים, אבל בסופו של דבר מבחינת זמן העלייה משיבלי קצרה ונחה יותר. אנחנו גם עולים בקו גובה שלא מחייב לעלייה וירידה משמעותיים מבחינה טופוגרפית. מבחינת הצליינים העלייה דרך דבורייה היא יותר יפה, כי רואים את הכיפתיות של ההר שעולים משם, ואילו בעלייה דרך שיבלי הכיפתיות שלו נמחקת, שכן זה הצד המצוקי של הר תבור פונה צפונה.

בשיבלי, כמו בכפרים בדואי אחרים, יש אוהלי אירוח. צליינים פחות משמשים בהם, אולם קבוצות ישראליות בדרך כלל הן שמשמשות בהם. הכל כמובן מפורסם באינטרנט.

מצד ימין רואים את בית הספר כדורי וקיבוץ בית קשת מצפון להר תבור. בין השאר מי שנרצח באותה התקלות עם ערב אל סבייח הוא הבן של יצחק בן צבי ורחל ינאית, עלי בן צבי, שהיה בין המקימים של קיבוץ בית קשת, הקיבוץ הראשון שהוקם על ידי אנשי פלמ"ח. היו 7 ממקימי בית קשת, ועל שמם יש איזשהו נחל שהיום הוא די יבש, ערוץ צר שנשפך לנחל תבור, ונקרא נחל השבעה. על שמו של עלי בן צבי גם מעלה עלי. במסגרת המסעות של הפלמ"ח באחת הפעמים הוא התמוטט באותו מעלה וחבריו סחבו אותו על אלונקה. הצריך הפרטי של המשפחה, לפני שיצחק בן צבי נבחר לנשיא, הועבר לקיבוץ בית קשת, ובנו עבורו צריך נשיאותי ברחביה בירושלים.

הר תבור - בטרמינל

הצפייה מאזור העלייה למוניות – מסתכלים דרומה ורואים את הר תבור. כשמביטים צפונה אפשר לראות מהרחוק ביותר את הרכסים שהם בהגדרה הגיאוגרפית שייכים לרכס הרי נצרת. כלומר שאנו נמצאים ברכס הדרומי של הגליל התחתון המרכזי. רואים את הכפר הגדול שפרוס על אחד הרכסים הקרובים, זהו הכפר עין מאהל. עין מאהל נמצא מתחת לנצרת עילית, אם לוקחים ממנו שמאלה רואים אנטנה, ושמאלה ממנה ריכוז של מבני תעשייה, אלו מבני התעשייה של נצרת עילית. ההר שרואים עם מבני התעשייה של נצרת עילית נקרא הר יונה, הקרוי על שם יונה הנביא, על פי מלכים ב' פרק ד' מוצאו של יונה הנביא זה ממקום שנקרא גת חפר. התל של גת חפר נמצא ממש מול הר יונה. לוקחים עוד קצת שמאלה על הרכסים ורואים את רבי הקומות של נצרת.

אנו נמצאים למרגלות הר תבור, בגליל התחתון המרכזי. כביש 65, בו נסענו לפני שפנינו לשיבלי, הוא קו התפר בין גליל תחתון מרכזי לגליל תחתון מזרחי.

בגליל התחתון המרכזי ישבו מספר שבטים כשקוראים את האזכור של הר תבור בתנ"ך. הר תבור הוא בעצם מן נקודת תפר בין שלושה שבטים – מדרום שבט יששכר, ממערב זבולון ומצפון נפתלי. העובדה שההר מוזכר בתנ"ך כמסמל גבול בין שבטים הוא חשוב גם שמדברים על תכנים נוצרים, כי צריך לעדכן את הצליינים בפרט המאוד פשטני שלא נאמר שהאירוע שנעסוק בו על ההר קרה בהר תבור. הרי כתוב שישוע עלה עם שלושה תלמידים להר גבוה, לכן צריך לחפש הקשרים קודמים לברית החדשה ולנסות להבין למה דווקא בהר הזה נמצאו לנכון למקם את האירוע של ההשתנות.

האזכור של הר תבור כמסמן נקודת חיבור בין גבולות של שבטים שונים מוזכר בספר יהושע פרק יט', הפרק שמתאר את הנחלות של השבטים השונים. גם בספר שופטים מוזכר הר תבור בהקשר של קרבות שונים שנערכו על הר תבור וסביבתו, בעיקר. אפשר להתמקד בשני פרקים חשובים בספר שופטים – פרק ד' ופרק ה'.

פרק ד' – התיאור הפרוזאי, הסיפורי, של הקרב בין דבורה, ברק בן אבינועם, לבין סיסרא שר צבא של יבין מלך חצור. הקרב הזה מאוד חשוב. כאשר קוראים על הקרב הזה רואים שדבורה קוראת לברק ומבקשת להזעיק לוחמים מהשבטים בסביבה כדי להכריע את הקרב פה. היא מבקשת להעלות 10 אלף איש להר תבור, למעלה. סיסרא עם צבאו למעשה ממוקמים למרגלות הר תבור, והקרב בסופו של דבר יוכרע למטה, בנחל קישון, זה שמנקז את עמק יזרעאל, העמק שנמצא תחתנו שנקרא גם עמק כסולות. ההר הופך להיות הסמל של הקרב הזה, יקראו לזה הקרבות בהר תבור ולא בנחל קישון.

העובדה שדבורה קוראת ללוחמים מהשבטים השונים להצטרף לקרב הזה מלמדת דבר מאוד חשוב על תקופת השופטים, מה שקורה לפני תקופת המלוכה. בתקופת השופטים, אחרי חלוקת הנחלות לשבטים, נמצאים בתקופה שבה אין מלך אחד, אין שליט אחד על כל השבטים, זהו שלב מעבר מהכניסה לארץ עד שמגיעים לתקופת המלוכה. מה שקורה הוא שכל שבט מתמקם בנחלה שלו וצריך לנצל את הטבע, לנסות לבנות את המערך הכלכלי וליצור משהו שבסופו של דבר יצור כאן את העם שיש לו הרבה מאוד מן המהשותף.

אבל ברע שנקלעים למצב של איזשהו איום מצד חצור במקרה הזה למשל, אם כל הממלכות, או מצד מובלעות נוספות של כנענים שנמצאים באזור, השבטים מתארגנים אד הוק - התאגדות של השבטים הקרובים לצורך הכרעת הקרב, שכן אם הר תבור ממוקם פה הקרב הוא משותף. הצורך להכריע את הקרב הזה בניצחון של הישראלים הוא משותף גם לזבולון, גם ליששכר וגם לנפתלי, לכן דבורה קוראת להזעיק את בני השבטים מסביב. היא רוצה שגם השבטים שנמצאים בשוליים של נחלות האלה יצטרפו אל הקרב.

הנוצרים יבואו ויאמרו שבקרב הזה, שהיה קרב צבאי, היה ניצחון צבאי שהיה כרוך בשפיכת דם, כלי רכב וברזל שאיתם מגיע סיסרא (מתארים את כלי הרכב שלו שטבעו בנחל קישון), ואילו כאשר מדברים על האירוע בברית החדשה מדובר על ניצחון רוחני ולא ניצחון צבאי, כלומר שיש איזושהי קפיצת מדרגה. הרבה פעמים אפשר לשים לב שכשמדברים על פרה-פיגורציה בתנ"ך זה השלב היותר ארצי וכשמגיעים לברית החדשה עולים דרגה ומדברים על ההתפתחות שחלה בהיסטוריה האנושית, כך שהאירועים יכולים להיות סימבוליים ורוחניים ולא דווקא באיזשהו תיווך שקשה לקלוט אותו של שפיכות דמים.

אזכורים נוספים של התבור בתנ"ך, ירמיהו פרק מו': " יח מי-אני, נאם-הַמֶּלֶךְ--הַיְהוָה צְבָאוֹת, שְׁמוֹ: כִּי תַבּוֹר בְּהָרִים, וְכַךְ־יִקְרָא בְּיָמָיו "

הר תבור, תבור בהרים. הדימוי כאן הוא בכלל דימוי לנבוכדנצר, המלך שיבוא ויכבוש את ארץ ישראל ויחריב לימים את בית המקדש הראשון. אפשר לשים לב שכאשר הנביא רוצה לדמות מישהו שהוא בעל כוח שיכול להכריע הוא משתמש בביטוי 'כתבור בהרים', זה אומר שיש ייחוד להר הזה ביחס להרים אחרים. הייחוד הזה משתקף בעובדה שהוא משותף לשבטים השונים, שירמיהו מנסה לדמות בעל כוח באמצעות השם הר תבור. אזכור נוסף בשמואל א' פרק י': " . וְהִנֵּה־מִשֶׁם וְהִלָּא, וְבָאתְ עַד-אֵלֶיךָ תַבּוֹר, וּמִצְדָּאָד שֶׁם שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים, עֲלִים אֶל-הָאֱלֹהִים בֵּית-אֵל; אֶחָד נִשְׂא שְׁלֹשָׁה דָגִים, וְאֶחָד נִשְׂא שְׁלֹשֶׁת כְּפָרוֹת לָחֶם, וְאֶחָד, נִשְׂא נֶבֶל-זֶיֶן"

זאת אומרת ששוב יש כאן אזכור של התבור בהקשרים שמובילים למשהו קדוש, מכאן מגיעים לבית אל. האזכורים האלה בהקשר של התבור מעניקים השראה אחרת להר הזה ביחס לסביבתו וביחס להרים אחרים. מה עוד שמבחינה גיאוגרפית, מהמדרון הצפוני אמנם פחות רואים, יש להר מבנה מבחינה גיאולוגית הוא הורסט, הר שיש מצדיו שברים והוא נישא מעל סביבתו כמון מלך המולך על הסביבה, צורה כיפתית, איזשהו מראה שמזמן התייחסות מיוחדת להר הזה ביחס להרים מסביב.

על כן בשאלת המראה האם ההר הזה, שגם המראה המיוחד שלו מושך את לב האנשים, גם בעת הקדומה הייתה לו קונוטציה שקשורה לפולחן. הרי דיברנו על כך שזו הדרך לבית אל, משהו רוחני שבו מוכרעים דברים, ירמיהו מצביע על ההר כבעל כוח סימבולי, וכי. אולם אין לנו מקורות כמו שיש את כתבי המאורות או מכתבי אל עמרנה שמזכירים את תבור, זה לא נמצא במקורות מהסוג הזה. אולם יש דבר מעניין.

בספר הושע בתנ"ך, פרק ה' פס' 1: " א שְׁמֵעו-זֵאת הַכְּהֲנִים וְהַקְּשִׁיבוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל, וּבֵית הַמֶּלֶךְ הַזֶּה--כִּי לָכֵן, הִפְשַׁפֵּט: כִּי-פַח הָיִיתֶם לְמִצְרָיִם, וְרָשָׁת פְּרוּשָׁה עַל-תַּבּוֹר"

כבר במילים הראשונות שיש פה תוכחה, והתוכחה של תוכחה של הנביאים בדרך כלל מתחילה בהטפה נגד עבודה זרה. ההמשך יש רמז בהושע שבהר תבור יש איזשהו פולחן כנעני, פגאני. מה שנעשה על הר תבור מצטייר כמשהו אסור, שעם ישראל לא צריך לקחת ממנו איזשהו דוגמא או מודל. חלק מהכתובים באים לידי ביטוי בממצאי החפירות על הר תבור.

פס' נוסף יפה, תהילים מזמור פט': " ייג צִפּוֹן וְזִמְרִין, אֲתֶה בְּרָאֲתָם; תַּבּוֹר וְחֶרְמוֹן, בְּשִׁמְךָ יִרְנְנוּ." כלומר אם היה צריך לבחור הרים גבוהים ומשמעותיים, הר תבור הוא לא הגבוה ביותר. את בחירת הר החרמון אפשר להבין, כהר הבא היינו חושבים אולי על הר מירון, אבל לא. באותה נשימה מזכירים את התבור עם החרמון, ההר נישא על סביבתו. לפי המזמור הזה ההר הזה מהלל את אלוהים, 'בשמך ירננו'. אם כן אלו האזכורים השונים המופיעים בהקשרים שונים בתנ"ך. נעבור לברית החדשה ונבדוק מהו האירוע שאותו אנו מנציחים על הר תבור.

בבשורה על פי מרקוס, פרק ט' (למרות שאפשר לקרוא גם מסינופטים אחרים): " 2 אַחֲרֵי שֶׁשָׂה יָמִים לָקַח אֹתוֹ יֵשׁוּעַ אֶת כִּיפָא וְאֶת יוֹחָנָן. הוּא הֶעֱלָה אוֹתָם לְהַר גְּבוּהָ לְבַדָּם וְהִשְׁתַּנָּה לְעֵינֵיהֶם 3 ; בְּגִידָיו הִבְרִיקוּ וְהִלְבִּינוּ עַד מֵאֹד, עַד כִּדִּי כִּדִּי אֵין פּוֹבֵס עָלֵי אַדְמוֹת כּוֹל לְהַלְבִּין בְּגָדֵם 4 . אַז נָרְאוּ אֲלֵיהֶם אֱלֹהִים וּמִשָּׁה נִהַם מִדְּבָרִים עִם יֵשׁוּעַ 5 . הִגִּיב כִּיפָא וְאָמַר אֶל יֵשׁוּעַ: "רִבִּי, טוֹב שָׂאֲנִי פֶאן. נִעֲשֶׂה נָא שְׁלוֹשׁ סָפוֹת; לְךָ אַחַת, לְמִשָּׁה אַחַת וּלְאֵלֵיהֶו אַחַת 6 ." הוּא לֹא יָדַע מַה לֹּמַר, שֶׁכֵּן הוּא וְחִבְרִיו פָּתְדוּ מֵאֹד 7 . וְהִנֵּה הוֹפִיעַ עָנָן וְסָפַד עֲלֵיהֶם. יָצָא קוֹל מִתּוֹךְ הָעָנָן: "זֶה בְּנִי אֱהוּבִי; אֵלָיו תִּשְׁמָעוּן 8 " וּפְתָאוֹם, בְּהִסְתַּכְּלָם סָבִיב, לֹא רָאוּ עוֹד אִישׁ אֶתֶם מִלְּבַד יֵשׁוּעַ 9 . כִּשְׂיָרְדוּ מִן הַהַר צָנָה עֲלֵיהֶם שְׁלֹא יִגִּידוּ לְאִישׁ מַה שָּׂרְאוּ עַד אֲשֶׁר יָקוּם בְּן-הָאָדָם מִן הַמֵּתִים 10 . הֵם שָׁמְנוּ לָבֶס לְךָ בְּרַ וְחִקְרוּ בִּינָם לְבִין עֲמָמָם מַה פְּרוּשׁ "לָקוּם מִן הַמֵּתִים 11 " . שְׁאֵלוּ אוֹתוֹ: "מַדּוּעַ אוֹמְרִים הַסּוֹפְרִים כִּי אֵלֵיהֶו צָרִיד לְבֹא תִּחְלָה 12 " ? הַשִּׁיב לָהֶם: " אֵלֵיהֶו אֲמַנָּם יְבֹא רֵאשׁוֹנָה וְיָשִׁיב אֶת הַכֹּל; וְאִידָּ כְּתוּב עַל בְּן-הָאָדָם שֶׁיִּסְבַּל הַרְבֵּה וְיִמָּאָסוּ בוּ 13 ? בָּרַם אוֹמַר אָנִי לָכֵן כִּי אֶכֶן בָּא אֵלֵיהֶו וְעָשִׂי בוּ כְּרָצוֹנִם, כְּכְתוּב עָלָיו"

" 2 אַחֲרֵי שֶׁשָׂה יָמִים לָקַח אֹתוֹ יֵשׁוּעַ אֶת כִּיפָא וְאֶת יוֹחָנָן. " - שישה ימים קודם הם היו בקיסריה פיליפי. זה המקום ששה שאל את התלמידים שלו מה האנשים אומרים עליו ומה הם אומרים עליו. זה היה המקום שבו לראשונה בכיר השליחים, פטרוס, הכיר בישוע כמשיח ואמר לו 'אתה המשיח בן אלוהים חיים'. בזכות זה

כבר שם הוא קיבל את מפתחות השמיים. אחרי שישה ימים הם עולים להר גבוה. זה קורה לפני השבוע האחרון, קרוב מאוד להגעה שלו לירושלים. גם אם זה לא מדויק בחינת מספר הפסוקים והקטעים בברית החדשה, הר תבור הוא קו פרשת מים בין הפעילות שלו בגליל לבין השבוע האחרון שלו בירושלים. על ההר יש תצפית רוחנית – שכן הר תבור זה בעצם המקום שבו מכאן כבר דרכו של ישוע להיצלב. מהר תבור בדרכו לירושלים הוא עובר גם דרך יריחו.

אם כן 6 ימים אחרי האירוע בבניאס ישוע לוקח איתו 3 תלמידים, השלישיה הפותחת מבין ה-12 שנמצאת בנקודות מפתח חשובות וקריטיות בחייו של ישוע – כייפא (פטרוס), יעקב ויוחנן.

חשוב לשים לב שכאן קוראים כבר לפטרס כייפא. הפעם הראשונה שהשם כייפא ניתן לו זה בקיסריה פיליפי 'אתה הסלע ועל הסלע הזה אבנה את כנסייתי', זה נאמר לו שם. לפני זה הוא שמעון בר יונה, זאת אומרת השם היהודי. השם כייפא בארמית סלע או פטרס ביוונית סלע, ניתן לו באותו אירוע בקיסריה פיליפי.

כשנמצאים בבניאס ואומרים לתיירים שכן נאמר 'אתה הסלע ועל הסלע הזה אבנה את כנסייתי' כדאי לערוך הדרכה חווייתית ולראות את ההלניסטים, ובימיו של ישוע המקדשים האלה פעילים, אלו מקדשים שמהתקופה ההלניסטית מוכרים בתרבות הכללית הזו. בניאס זה אזור שיושבים גם בעלי אמונות אחרות. ישוע עם התלמידים שלו רואה את המקדשים האלה, שכולם חצובים בסלע, והוא אומר 'לא אלה, לא אלה הסלעים, לא הפולחן הזה, אלא אתה סלע, ועל הסלע הזה אבנה את כנסייתי'.

בבניאס שם פעם ראשונה המילה כנסייה מוזכרת בברית החדשה. זאת אומרת שהעברת הסמכות מתרחשת בגדול בקיסריה פיליפי. הנה המפגש המיוחד הזה אחרי האצלת הסמכות הזו שם, מה קורה כאן על הר תבור. הוא הַעֲלָה אוֹתָם לְהַר גְבוּהַ לְבָדָם וְהִשְׁתַּנָּה לְעֵינֵיהֶם - כייפא, יעקב ויוחנן עולים עם ישוע להר גבוה, לא כתוב שם ההר, והשתנה לעיניהם. הדגש הוא השתנה לעיניהם, זה לא שהוא עצמו עבר שינוי או מטמורפוזה, אלא לעיניהם הוא השתנה. כי הוא כבר כשהופיע עלי אדמות זה האלוהים שהתגשם בבשר, אבל כאן, על ההר הגבוה הזה, התלמידים יכירו מקרוב את הטבע האלוהי של ישוע.

הם יודעים כבר, יודעים שישוע אמר להם שהוא יצלב, הכל מוכר, אבל מבחינת המפגש הבלתי אמצעי זה מתרחש פה על ההר. כלומר שזה הר שיש בו מפגש עם אלוהים. על המוטיב של המפגש עם אלוהים נשחק הרבה מאוד למעלה.

"3 בְּגֵזְיֹו הִבְרִיקוּ וְהִלְכִינוּ עַד מָאֵד, עַד פְּדֵי כַף אֵין פּוֹבֵס עַלֵי אֲדָמוֹת כּוֹל לְהִלְבִּין בְּגָדִים - הכנסייה נקראת כנסיית ההשתנות, טרנספיגורציה, השתנות במובן שרואים דבר אחד והוא נראה כדבר אחר. הצבע הלבן, שמסמל טוהר, שמסמל גם את הבתולין של מרים, הצבע שמסמל את הקרבה לאלוהים. המוזרות הזו של ישוע, פתאום הכל לבן סביבו, הוא מבריק ובוהק לעיני התלמידים, מאוד חשוב כדי להבין למה האירוע הזה הוא אירוע שיש בו הכרה בטבע האלוהי של ישוע.

בירדנית דיברנו על זה שיוחנן המטביל זה המופע של אליהו. כאן לא צריך מישהו שהוא בדמות אליהו אלא אליהו בעצמו מגיע אל ההר, ואיתו מגיע משה. כומר ששמעה בצי דורש לקבוצתו, אמר לקבוצתו שמשה לא נכנס לארץ ישראל, הוא ראה את הארץ מנגד ואליה לא נכנס. אבל באירוע של ההשתנות הוא כנס לארץ ישראל. כלומר שדרך ישוע ודרך הלגיטימציה בטבע האלוהי של ישוע גם משה נוכח בארץ ישראל.

"4 אֵין נְרָא אֲלֵיהֶם אֲלֵיהֶם וּמִשָּׁה וְהֵם מְדַבְּרִים עִם יֵשׁוּעַ - לא כתוב בטקסט על מה הם דיברו איתו אבל אפשר להניח על סמך התפקיד שיש לאליהו כמקשר בין תקופת הנבואה שמסתיימת עם מלאכי לבין ההגשמה של הנבואות הללו באמצעות ישוע המשיח. זאת אומרת הנה אנחנו נמצאים בעידן שמקרב אותנו אל האולה.

"5 הַגִּיב כִּיפָא וְאָמַר אֶל יֵשׁוּעַ: "רַבִּי, טוֹב שָׁאֲנִי כָאן. נַעֲשֶׂה נָא שְׁלוֹשׁ סָבּוֹת; לְךָ אַחַת, לְמִשָּׁה אַחַת וְלְאַלְיָהוּ אַחַת". התלמידים רואים את משה ואליהו, ישוע השתנה לעיניהם, בגדי הלבנו. בקריאה ראשונה די מתבלבלים עם התחושות של פטרס, זה נשמע נורא מוזר שמה שיש לפטרס להגיד במפגש שמיימי עם אלוהים זה בואו נעשה סוכות. כדאי להסביר לצליינים מה זו סוכה. הטקסט עצמו רומז שיש בעיה עם מה שפטרס אומר, שכן מרקוס כותב מיד בפסוק אחר – "6 הוּא לֹא יָדַע מֵה לֹמַר, שֶׁכֵּן הוּא וְחִבְרָיו פָּחְדוּ מֵאֵד". הוא כאילו מתנצל בשם פטרס, שכן הוא לא ידע מה לומר ולכן זה מה שאמר.

"7 וְהֵנָּה הוֹפִיעַ עָנָן וְסָכַף עֲלֵיהֶם. יָצָא קוֹל מִתּוֹךְ הָעָנָן: "זֶה בְּנִי אֶהוּבִי; אֲלֵיו תִּשְׁמְעוּן" 8 וּפְתָאוֹם, הַסֵּתֶפְלֶס סָבִיב, לֹא רָאוּ עוֹד אִישׁ אִתָּם מִלְבָּד יֵשׁוּעַ - משה ואליהו נוכחים במעמד הזה, מעמד שיש בו הכתרה של ישוע, בטבע האלוהי שלו, שמכאן, כאשר הוא יגיע לירושלים וימות על הצלב, האמונה היא שאלוהים הוא זה שמת על הצלב, שאלוהים הקריב את עצמו עבור האנושות. מבחינתם ברגע שהתלמידים הבינו והכירו את הטבע והאלוהי מקרוב הם יודעים שכשהם יהיו איתו בירושלים זה אלוהים שימות על הצלב ולא סתם אדם או סתם מנהיג.

עדיין על ההר, כאמור, אליהו ומשה מופיעים לצדו. אליהו מייצג את עולם הנבואה, שכן הוא גם צריך להיות זה שיבוא לפני שיגיע יום ה' הגדול והנורא. היהודים עד היום מחכים שיבוא אליהו וצריך לבוא ולומר לנוצרים שאלוהי חי וקיים במסורת היהודית עד היום. היהודים ממתניים להגענו. אפשר לתת לכך דוגמאות – בפסח ממתניים לבואו של אליהו, אפילו ילדים בגן משאירים לו דלת פתוחה וכוס יין, שאולי יגיע אליהו, שכן ברגע שיגיע אליהו יגיע יום ה' הגדול והנורא, מגיע המשיח ויש גאולה. אפשר להזכיר גם את כיסא אליהו שיש בבתי כנסת, שימוש שכיסא אליהו בברית מילה. אפשר להזכיר גם את ההבדלה במוצאי שבת – "אֲלֵיהֶוּ הַנְּבִיאָא אֲלֵיהֶוּ הַתְּשִׁבִי אֲלֵיהֶוּ הַגְּלַעְדִי בְּמַהְרָה בְּבֹא אֲלֵינוּ עִם מִשִׁיחַ בֶּן דָּוִד". הפסוק הזה מבחינת הנוצרים, על פי האמונה שלהם הוא כבר הגיע, שכן הגיע גם המשיח בן דוד, ואילו היהודים עד היום ממתניים לבואו. זה חשוב לנוצרים כי מבחינתם הם צריכים להבין גם את ההבדלים. אליהו זה אותו אדם באותו תפקיד, אולם מבחינה היסטורית היהודים והנוצרים במקום אחר.

אפשר להדגיש את נושא ההבדלה, שכן ההבדלה מקיימת במעבר בין קודש לחול. מסתיימת השבת ועוברים לברך בשבוע טוב, עוברים לימי החול. בתפר שבין קודש לחול זה המקום שבו מזכירים את אליהו. האזכור הזה מדגיש את הנוכחות של אליהו פה כנוכחות שנותנת לגיטימציה אלוהית לתפקיד של ישוע. כאילו אליהו בא ומדגיש את הבחירה של ישוע כזה שימות על הצלב ויגאל את האנושות.

משה שנמצא לצדו השני מייצג את החוק, את התורה. הוא זה שהעניק את התורה לעם ישראל, הוא זה ראה ופגש את אלוהים פנים אל פנים בהר סיני, הוא זה שכאן על ההר נותן את אותה לגיטימציה לישוע כמי שנבחר על ידי אלוהים להנהיג את האנושות אל הגאולה.

המילים שבהן משתמשים גם משה ואלהו, נציג הנבואה ונציג החוק, כשהם נותנים הוראה לתלמידים שנוכחים באירוע: " יצא קול מתוך הענן: "זֶה בְּנֵי אֱהוֹבֵי; אֲלֵיו תִּשְׁמְעוּן". הבן הוא חלק מהשילוש הקדוש – האב, הבן ורוח הקודש, הבן זה כינוי שמופיע כמה פעמים בברית החדשה, אליו תשמעו. כלומר אתם צריכים להבין שהוא זה שמוביל אתכם אל הגאולה. משה ואלהו הם המתווכחים של הקול הזה שיוצא מתוך הענן, שכן אלוהים כביכול שולח אותם כדי שהם יכתירו כביכול את ישוע, נותנים לו את הכתר והלגיטימציה כזה שאלוהים מסמן אותו.

באירוע הטבילה גם נשמע קול מהשמיים, שם נאמר "זה בני אהובי אשר בו חפצתי". שם זה נשאר עדיין אצל אלוהים – אני חפצתי בו ומכאן ואילך אתם תצטרכו לזהות אותו. פה מגיעים לאיזושהי חתימה, עכשיו אתם כבר תשמעו לו, שכן כבר הבנתם מי הוא, הוא מקבל את הגושפנקה להיות המשיח הגואל.

יש ענן שמגיע וסוכך עליהם והקול יוצא מתוך הענן. כל הקונטרס צריכות להיות לכיוון הר סיני, לכיוון תופעות טבע בלתי מוכרות שמתרחשות במעמד הר סיני "כל העם רואים את הקולות", כל מיני ביטויים שממחישים את העל טבעי, זה מה שקורה כשיש מפגש עם אלוהים. רק אלוהים שברא את הטבע מסוגל גם להפר את חוקי הטבע.

הענן שמגיע, ועמוד ענן שהולך לפני עם ישראל ומוביל אותם במדבר, מסמל נוכחות אלוהית, זה סימבוליקה למשהו שמגיע השמיים. הענן הזה סוכך על כולם ויוצא קול מתוך הענן, וישוע נמצא כאילו מנותק מן הקרקע, באירוע שמימי במפגש עם משה ואלהו. הוא כביכול מתרומם לרמה של העננים והתלמידים רואים את החוויה האלוהית הזו.

נחזור לפטרוס, לנקות אותו מהאשמה שלא ידע מה לומר. הברית החדשה מוכרת במקורות ככתבי קודש שנכתבו בשפה היוונית ואין נוסח עברי. בשפה היוונית, שפת המקור, המילה סוכות לא כתובה כסוכות במונח של מבנה ארעי. מה שכתוב ביוונית זה סקנה (לא קשור לסקנה פרונס של התאטרון וחשוב לא לערבב). סקנה זה אוהל, ברבים סוכות, סקנס – אוהלים.

בכתבי הקודש משתמשים בשפה היוונית במילה סקנה \ סקנס בתיאור של אוהל מועד, כאשר מדברים על המשכן במדבר, שלימים יהפוך להיות בית המקדש, זה הסקנה. כלומר שאם חוזרים לשפת המקור פטרוס אומר דבר ענק – הוא אומר שעכשיו הוא יכול להקים את המשכן העתידי שכן הגאולה כבר מגיעה. אתה, משה ואלהו נמצאים במשכן האלוהי הזה. כתוב שמרוב פחד הוא אמר את זה, אבל חשוב להבין שמדובר בפחד במונח של יראת אלוהים, ויש הבדל בין השניים. אם כן יראת אלוהים שורה באירוע הזה.

" 8 וּפְתָאוֹס, בְּהַסְתַּפְּלֵס סָבִיב, לֹא רָאוּ עוֹד אִישׁ אִתָּם מִלְבָּד יְשׁוּעַ - עֲכָשׁוּ מְגִיעִים לְמִקּוֹם שֶׁל הִירִידָה. נִעְלְמוּ מִשָּׁה וְאֵלֵיהוּ. פְּתָאוֹס לֹא רָאוּ אִישׁ מִלְבָּד יְשׁוּעַ. עֲכָשׁוּ יְשׁוּעַ יוֹרֵד מִן הָעֲנָן, יוֹרֵד מֵהוֹוִיָּה הַשְּׁמַיִמִית וְעֲכָשׁוּ כְּאֵדָם הוּא הוֹלֵךְ אִתָּם, אֲבָל דָּרְכוּ לְהִצְלַב בִּירוּשָׁלַיִם וְהֵם כִּבְר יוֹדְעִים שֶׁזֶה אֱלֹהִים שִׁימוֹת עַל הַצֶּלֶב.

" 9 פְּשִׁינְדוּ מִן הָרָצָה עֲלֵיהֶם שְׁלֹא יִגִּידוּ לְאִישׁ מֵה שְׁרָאוּ עַד אֲשֶׁר יָקוּם בֶּן-הָאָדָם מִן הַמֵּתִים - הַתְּבִנִית וְהַדְּפוּס הָאֵלֶּה חוֹזְרִים. אֲנָשִׁים בְּאוֹפֵן אִישִׁי יִכִּירוּ בְּאֵלֹהוֹתוֹ וּמְשִׁיחִיתוֹ שֶׁל יְשׁוּעַ.

" 10 הֵם שָׁמוּ לְבָם לְדַבֵּר וְחָקְרוּ בִּינָם לְבִין עֲצָמָם מֵה פְּרוּשׁ "לְקוֹם מִן הַמֵּתִים 11 שְׁאֵלוּ אוֹתוֹ: "מִדּוּעַ אוֹמְרִים הַסּוֹפְרִים כִּי אֲלֵיהוּ צְרִיךְ לְבֹא תְּחִלָּה" - . הֵם פְּתָאוֹס מְקַשְּׂרִים בִּין אֵלֵיהוּ שֶׁהִיָּה פֶה, וְאוֹמְרִים שֶׁכְּתִבִי הַקּוֹדֵשׁ אוֹמְרִים שֶׁצְּרִיךְ לְהוֹפִיעַ אֵלֵיהוּ לְפָנָי שֶׁתִּגִּיעַ הַגְּאוּלָּה וְאַתָּה אוֹמֵר שֶׁתִּקּוֹם מִן הַמֵּתִים? תִּנְצַח אֶת הַמּוֹת?

" 12 הַשִּׁיב לָהֶם: "אֲלֵיהוּ אֲמַנְם בְּבֹא רֵאשׁוֹנָה וְלִשְׁבֵּי אֶת הַפֶּלֶל; וְאִיךָ פְּתוּב עַל בֶּן-הָאָדָם שֶׁיִּסְבֵּל הַרְבֵּה וְיִמָּאֵסוּ בּוֹ 13? בְּרַם אוֹמֵר אֲנִי לָכֵם כִּי אֶכֶּן בָּא אֲלֵיהוּ וְעָשׂוּ בּוֹ פְּרָצוֹנִים, פְּתוּב עֲלָיו". - הוּא רֹמֵז שֶׁאֵלֵיהוּ הַזֶּה שֶׁבָּא וְעָשׂוּ בּוֹ כְּרָצוֹנִים זֶה יוֹחֵן הַמַּטְבִּיל, וְעָשׂוּ בּוֹ כְּרָצוֹנִים בְּהוֹצִיאוֹ אוֹתוֹ לְהוֹרֵג בְּעִרְיַת רֹאשׁ.

כלומר יש במרקוס פרק ט' פרק שמסכם את כל סיפור הבשורה המרכזי של ישוע.

עליה להר תבור – כדאי לציין שיש אפשרות לעלות ברגל בשביל מסומן ירוק מאזור הטרמינל, שביל לא מאוד קשה.

בדרך בכניסה לכנסייה רואים מצד שמאל את המנזר היווני אורתודוכסי מעבר לחומה. החומה הזו היא חומה מלאכותית שהוקמה במאה ה-20, אחרי שנוצרה התחרות בין היוונים אורתודוכסים לבין הפרנציסקנים מי שולט איפה. הפטריארכיה היוונית אורתודוכסית רכשה כאן שטח די נכבד, גדול מאוד, שכולו מגודר.

יש כאן מנזר, יש בו כ-40 נזירות שמתחלפות ביניהן שנמצאות במנזר והן ממדינות שונות, אבל כולן אורתודוכסיות, ויש כומר אחד שנמצא כאן. בדף התיאומים כתוב מספר הטלפון הנייד של הכומר שנמצא כאן. חשוב לזכור שאפשר לבקר בכנסייה רק במקרה שיש קבוצה אורתודוכסית שמגיעה לכאן לצורך תפילה. הכנסייה נמצאת בלב המנזר. גם הכנסייה הזו מוקדשת לאירוע ההשתנות, אבל הרבה פעמים אפשר לראות בכתובים שהיא נקראת מר אליאס, זאת אומרת מוקדשת גם לאלהו. אבל הנוכחות של אליהו באירוע מאוד מובהקת ומובנת ולכן יקראו לה בשם הזה. השם הרשמי צריך להיות הכנסייה שמוקדשת למטמורפוזיס ביוונית (שינוי צורה), כמו המילה השתנות או המילה טרנספיגורציה בלטינית.

כדי להגיע לכנסייה עולים במוניות, אבל יש כביש אספלט שמוביל למנזר. השער נעול ונפתח רק בתיאום מיוחד. הכנסייה מאוד יפה ומזכירה מאוד את הכנסייה היוונית אורתודוכסית שרואים בכפר נחום, שכן מי שרשם את האיקונוס, מי שאחראי לעיטור הכנסייה, הוא אותו אחד ממקדוניה שאיתר גם בכפר נחום.

הכנסייה היא כנסייה אורתודוכסית עם התכנים הבסיסיים הכלליים שמתאימים לכל כנסייה אורתודוכסית. אולם כשמגיעים לכאן עם אורתודוכסים לא מגיעים לשלב שמדריכים על הכנסייה עצמה, הם מבחינתם יתרכזו בתפילה, שכן ההר הזה מזמן תחושה של הר סיני, לא פחות ולא יותר. בתודעה הנוצרית הר גבוה זה הר סיני.

כשצועדים בשדרה בכניסה לכנסייה רואים משני הצדדים שרידים של ביצורים. החומה בכניסה היא חומה מלאכותית מהמאה ה-20, כשהגדירו מה שייך לכל זרם. אבל כשנכנסים ועוברים את השער רואים שרידי ביצורים שאפשר להבחין שהם שרידים מתקופת ימי הביניים ולא מהעת החדשה. יש מדי פעם שלטים

אפורים שאפשר לקרוא מהם השרידים שרואים – שרידים מהתקופה הצלבנית, המקום של הבנדיקטינים, חדר האוכל וכו'. מימין מיד אחרי השער ישנה חנות שכתוב עליה 'השירות אך ורק לצליינים'. יש שם קפה, אבל החנות היא קטנטנה והם רוצים שמי שנכנס הוא מישהו שרוצה לקנות חפצי קודש, מזכרות וכו'. מצד שמאל שדרה יפה של עצי ער-אציל, הדפנה, גדולים במיוחד. בדרך כלל רואים בארץ שיח נמוך. הנזירים פה דואגים לגזום אותם בצורה שיוצרת מן סכך. צלצול הפעמונים כל עעה עגולה ובחצי. כאמור יש כמה מתחמים בחוף שמשמשים לעריכת מיסה. הכניסה לכנסייה אחרי שמבנינים את התכנים, הארכיאולוגיה וההיסטוריה, הרבה יותר פשוטה, שכן מיד מבנינים ומתחברים.

כנסיית ההשתנות

לפני הכניסה לכנסייה, באחד ממתחמי המיסה : כשמדברים על ישוע שמרגע הבשורה למרים הוא האלוהים שהתגשם בבשר, צריך להגיע למעשה גיל 30 כדי לדבר על תחילת הפעילות שלו כמשיח. עד גיל 30 מכירים מעט מאוד בברית החדשה על המולד, על ילדותו, ישוע נער בבית המקדש וכו', מעבר לזה אין מידע בברית החדשה. אירוע הטבילה מתרחש בערך בגיל 30, יש שיגידו שבגיל 27, ומרגע הטבילה הוא מתחיל לפעול כמשיח. עד אז הוא מתואר נער שהוא גדול בתורה, מתווכח עם הסופרים הכוהנים בבית המקדש אבל הוא אינו פועל כמשיח. כל הפעילות שלו כמשיח נמשכת 3 שנים בלבד. כלומר בגיל 33 או בגיל 30 (אם הטבילה היא בגיל 27) הוא הוצא להורג בצליבה בירושלים.

קיסריה פיליפי מתרחש לקראת סוף הפעילות של 3 השנים האלה. עיקר הפעילות, כ-80% מהפעילות היא סביב הכנרת, אולם הוא גם מגיע לירושלים מדי פעם, לא רק במסגרת השבוע האחרון. 'מדי הפעם' מתרכז בסופו של דבר בשתי פעמים משמעותיות שמזכירים אותן, והבלאגן שהוא עושה הוא מינורי לעומת מה שיקרה בשבוע הקדוש. באותן פעמים שהוא מגיע למשל הוא מבצע שני ניסים בירושלים – ריפוי המשותק בבריכות בית חסדא וריפוי העיוור שהוא שולח להיטבל בבריכת השילוח. במהלך 3 השנים הוא פועל בעיקר בגליל, מגיע מדי פעם לירושלים. הוא עובר מדי פעם דרך השומרון, הברית החדשה מתרכזת באירוע אחד משמעותי של האישה השומרונית. מה שיש עוד זה קפיצה לאזור הפיניקים, לצידון. **לקראת הסוף** של השנים הללו הוא עושה מעין מבחן פתע לתלמידים שלו, אחרי שכבר הכירו את הפעילות שלו באזורים השונים, הוא שואל אותם מה אנשים אומרים עליו ומה הם אומרים עליו וכו', ופטרס אומר 'אתה המשיח בן אלוהים חיים', זה קורה בבניאס, קיסריה פיליפי. עפ"י הטקסט, 6 ימים אחרי האירוע בבניאס הוא עולה עם התלמידים שלו להר גבוה ומשתנה לעיניהם. מכאן דרכו תהיה כבר לירושלים להיצלב. כלומר אחרי אירוע ההשתנות, כשהוא מגיע לירושלים (ובדרך עוצר ביריחו וגם שם מרפא עיוורים וכן הלאה) זה כבר השבוע הקדוש, השבוע האחרון לחייו. בסוף אותו שבוע, שמתחילים לספור אותו בראשון ומסיימים ביום ראשון שאחרי, אז מדברים על התחייה. יום ראשון הכניסה לירושלים ויום ראשון שאחרי זה התחייה.

ההיסטוריה של ההר ונקודות מפתח לזיכרון – חשוב לזכור שעל הר תבור אין שרידים של התיישבות. אם יש שרידים ארכיאולוגיים הם רומזים או על פולחן או על ביצורים צבאיים. אם מנסים ללכת לתקופה המוקדמת ביותר שהצליחו לחשוף בחפירות הארכיאולוגיות זו התקופה הכנענית. התגלה במפלס הנמוך ביותר של הכנסייה המודרנית איזשהו מתקן שיש בו שקעים מכוונים שנוצרו על ידי אדם, עם איזשהו מחשוף של סלע, ההיערכות לפולחן סביב השקעים הללו. ההנחה היא שהפולחן הכנעני שהושע אולי רומז עליו אולי היה פה. **בתקופת ההתנחלות** הר תבור הוא קו גבול. הר תבור מוזכר בתנ"ך הצבאי, בהקשר של הביצורים. הזכרנו את דבורה, ברק בן אבינועם וכן הלאה – התמקמות לצורך ניצחון. לא מוצאים התיישבות על הר תבור משום שאין מקורות מים על ההר. נמצאים בהורסט, נמצאים בהר בכלול בנוי גיר, המים מחלחלים למטה והנביעה של המעיינות היא למטה בקו השבר למטה.

כאשר שומעים עוד אזכורים בתנ"ך זה בצורה סימבולית של הר תבור. הביצורים הם בעיקר בתקופת השופטים, אחר כך בתקופת המלוכה יש כאן איזשהו שקט, כל השבטים מאוגדים, יש מלך, כוחות הצבא מתארגנים כבר אחרת.

כשמתקדמים עוד בהיסטוריה אפשר לדבר על תקופת בית שני בהקשר של הר תבור. יודעים שבתקופת בית שני יוסף בן מתתיהו שהיה אלוף פיקוד הצפון בשנים של המרד גדול, מקים ביצורים מבצר גם את הר תבור. זה לא שהוא מקיף בחומה יישוב, אלא הוא מקים ביצור, ואכן יש כאן שרידים מועטים ביותר של ביצור, של חומה ששרדה בתחתית ההר, קשה מאוד לראות אותם גם מתצפית.

לכאורה אם אין ביצור אין טעם לבצר את המקום, אולם זוהי נקודת שליטה. זהו מקום אסטרטגי, על ציר ראשי, שכן מתחת בכביש 65 עובר אחד הסעיפים של דרך הים, דרך בינלאומית של אותה תקופה. נמצאים לא רחוק מהמפגש גם עם בית שאן, שכן אם יורדים מהר תבור לכיוון מזרח מגיעים בסופו של דבר למרגלות הגלבוע. בדרך מתבור לצומת יששכר מגיעים כבר בדרך לגלעד. זאת אומרת שנמצאים במפגש דרכים קודם כל.

הדבר הנוסף מבחינת השליטה, הר תבור 588 מ' של הורסט ששולט יפה על סביבתו. אם עומדים על ההר אפשר לראות את כל הבקעות והרכסים של הגליל התחתון ואת ההתרוממות של הגליל העליון. כלומר שאפשר להבין את המיקום שלו ביחס לכוחות מניידים כאן מבחינה צבאית.

חשוב לזכור שגם הברית החדשה זה בית שני - מתרחש האירוע של ההשתנות של ישוע. חשוב לזכור שעושים כאן הדרכה רוחנית. כבר בהתחלה אומרים שהר תבור זה לא המקום, בברית החדשה כתוב הר גבוה ולא הר תבור, אבל מבחינת המסורת האירוע הזה התרחש פה. ההר הזה פתאום מקבל תפנית רוחנית ממקום של ארכיאולוגיה.

מבחינה ארכיאולוגית מימי בית שני יש כאן ביצורים, אבל מבחינה רוחנית, אמונית ומסורתית אפשר לומר שהאירוע הזה התרחש בימי בית שני.

השלב הבא שמדברים על הר תבור זה עם הכניסה של הביזנטיים כשליטים בארץ הקודש. **הביזנטיים** מתייחסים לארץ הקודש כמקום שמנציח אירועים שהם באמונה, בונים כנסיות. בתקופה הביזנטית נבנו פה לפחות 2 כנסיות, השלישית עוד בספק. זה אומר שצליינים עלו לכאן כפי שהם קראו שישוע עולה עם תלמידיו להר גבוה, והנציחו את האירוע של ההשתנות כאן, בהר תבור.

מרגע שבתקופה הביזנטית זיהו את הר תבור כמקום ההשתנות המקום התקבע במסורת הנוצרית וכבר לא שואלים שאלות. מבחינתם אירוע ההשתנות והר תבור הולכים יחד. חשוב לזכור שאנשים באים כבר עם זיכרון קודם למקום, לאתר, והם יודעים שבמסורת שלהם הר תבור זה המקום של ההשתנות. שרידים של הכנסיות האלה ישנם, לפחות 2 מזוהות בבירור ככנסיות, גם בחלק היווני אורתודוכסי וגם על פסגת ההר, במקום של הפרנציסקנים. יש צורך בשלוש כנסיות משום שצליינים מגיעים ויש כאן תנועה המונית. בתקופה הביזנטית מספרים שכל הצליינים היו עולים בכ-3000 מדרגות, ובגלל זה חלקם היו נשארים במקום.

כאשר מתקדמים בהיסטוריה מגיעים לתקופה המוסלמית, אז יש הידרדרות לאט-לאט של הנוכחות הנוצרית כאן והתפקוד של הכנסיות. ישנה פלישה פרסית, פה לא מדברים על החרבה של הכנסייה בפלישה הפרסית. אבל התקופה המוסלמית בסופו של דבר מדרדרת את הנוכחות והכנסיות יוצאות מכלל תפקוד.

בתקופה הבאה, הצלבנית, הצלבנים חוזרים לכאן ומנצלים את שני תפקידי המפתח של ההר- גם מבחינת ביצור וגם מבחינת פולחן. הצלבנים משקמים את הכנסיות הביזנטיות שהיו פה, ובכנסייה רואים גם שרידים צלבניים, ויושבים על ההר טנקרד נסיך הגליל, הוא זה שיוזם את הבנייה של הכנסייה כאן. כלומר שזה בשלב מוקדם מאוד של הנוכחות הצלבנית פה. מדברים על הכנסייה הצלבנית שהוקמה פה שהייתה כנסייה משמעותית וגדולה והתגלו שרידים שלה בצורה מובהקת.

היות שמקום משמש גם כביצור, אז חוץ מכנסייה הייתה פה גם חומה שהקיפה את פסגת ההר, וכך גם כוחות צבא הוזרמו לכן בתקופה הצלבנית. בין השאר הייתה נוכחות שם של מסדרים צבאיים לוחמים בזמנים שהיו זקוקים להם.

הביצורים שיש סביבנו, שבחלק מהקירות רואים שרידים שחלקם ימי ביניים וחלקם משוחזרים. מאחור רואים קשת וסיתות אבנים צלבני בניסיון ליפות את ההר. מאחור אפשר לראות גם מסד של אבנים, כלומר שיש כאן מרחב שבו מתפקדים נזירים בתקופה הצלבנית ובונים כאן.

אלא שהצלבנים בתקופה האיובית מאבדים את האחיזה שלהם במקומות מפתח בארץ, ירושלים במקום ראשון, אבל גם בגליל הם מאבדים את האחיזה. בסופו של דבר נוצרת אותה רצועת לאורך מישור החוף שבירתה עכו.

האיובים מכריעים את הצלבנים בקרבות שמתרחשים באזור וההר עובר לידיהם. בקרב הגדול נופלות חומות ואבנים אבל נשארות בשטח. הם משתמשים בביצורים הצלבניים שהיו, אבל יוצרים ביצור הרבה יותר משמעותי כי המטרה של האיובים זה כבר לא פולחן. זה לא ביצור שהוא על הדרך יחד עם כנסייה אלא ביצור לצרכים אסטרטגיים.

בכל ההיקף הגדול של ההר, בשביל סובב תבור, רואים את הביצורים שלהם. מה שרואים כאן זה רק חלק קטן. האיובים בנו את הביצורים הללו ובשלב שהם חששו מחזרתם של הצלבנים הם הרסו במו ידיהם את החומות. מי שאחראי להרס של הביצורים האיובים הוא אל מלך אל מועטים עיסא, שהרס גם את חומות ירושלים ומקומות נוספים מחשש לחזרת הצלבנים. מדברים על טווח של כ-5 שנים מהבנייה עד ההרס, 1212 עד 1217, אז יש הרס של כל הביצורים.

אם כך, שוב ההר ניטש. הוא לא חוזר במלוא תפקודו לידי הצלבנים. הצלבנים מנסים שוב לבסס פה אחיזה ובסופו של דבר הם עוזבים את החלק של הגליל ומתבססים במישור החוף. החזרה הבאה להר תהיה במאה ה-19 עם הרכישה של מקומות קדושים גם על ידי המסדר הפרנציסקני ומתחרים בהם (קנאות עדות הרבה כנסיות).

הפרנציסקנים רוכשים פה, הפטריארכיה היוונית אורתודוכסית תרכוש על יד. השלטון העות'מאני בסופו של דבר יחלק את הזכויות של הישיבה על ההר בין הפרנציסקנים לבין היוונים אורתודוכסים.

החלק הפרנציסקני מהמאה ה-19 ואילך – במאה ה-19, ברגע שההר בידי הפרנציסקנים הם שואפים לעלות לכאן ולהקים כנסייה גדולה. אולם לוקח זמן. בשלב הראשון מקימים כנסייה ראשונית כדי לסמן נוכחות, מסמנים את השטח, מגדירים מה השטח של המנזר ומגיעים נזירים.

השלב שבו מייפים כנסיות בארץ ישראל הוא מאוחר יותר, שלב שחוזר על עצמו בהרבה כנסיות, שכן שיא הבנייה של הפרנציסקנים הוא במאה ה-20, במיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה. שכן מעבר לזה שאחרי מלחמת העולם הראשונה יש שוב שליטה של נוצרים, בדרך אחרת (הבריטים) בארץ ישראל, יש הרבה מאוד תרומות שמגיעות ממדינות שונות וביחד אוספים כסף ומתחילים לבנות כנסיות.

אחרי מלחמת העולם הראשונה יש תחושה שרוצים ליצור הבנה בין האומות השונות, למנוע מלחמה עולמית עתידית, אז חוברות למשל האומות השונות בכנסיית כל העמים, גת שמנים, ומכאן שמה. יש תנופה של בניית כנסיות.

לפרנציסקנים יש אדריכל נערץ ואותו הם מזמינים לבנות את הכנסייה פה - אנטוניו ברלוצי, שמגיע ובונה את הכנסייה כאן. הכנסייה הזו נבנית ונחנכת בסופו של דבר ב-1924. ברלוצי מחייה את הסיפור מצד אחד, כלומר דואג שכל מה קוראים בטקסט יהיה מול העיניים ושהמאמינים יחוו את הטקסט ולא רק יראו אותו. דבר נוסף שחשוב לו זה לתעד את הרציפות של הקדושה של המקום. כלומר אם הוא מוצא שרידים ארכיאולוגיים של כנסיות קודמות, הוא תמיד דואג לשלב אותם בכנסייה שהוא בונה (למשל ברצפת הכנסייה בגת שמנים יש לוחות זכוכית של הרצפה מהתקופה הביזנטית, והוא משלים בעת המודרנית, 1924, את הרצפה לפי הדגם שהיה בתקופה הביזנטית). אם הוא היה מוצא מזבח מהתקופה הביזנטית אין ספק בכלל שאותו מזבח בדיוק היה גם בכנסייה. גם מהתקופה הצלבנית, ברגע שהוא מוצא שרידים הוא דואג שהשרידים יהיו חשופים לעיני המבקר כדי לדבר איתו על רציפות קדושה של המקום.

לגבי קרב תבור, הקרב של נפוליאון - הקרב נקרא קרב תבור אבל הוא לא התרחש בתבור אלא באזור של קיבוץ מרחביה. הוא נקרא קרב תבור כי זה היה בסביבה, אבל זה לא התרחש בהר תבור. אפשר להגיד שהקרב כונה כך על שם ההר.

חזית הכנסייה - מבחינה סגנונית יש משהו שמזכיר סגנון רומנסקי – הבנייה האבן כבדה, מיעוט של חלונות, תחושה של ביצור וכבדות. אם יש חלונות אז יש מעט תאורה ורואים פתחים עגולים שדרכם מעט אור נכנס, זה לא חלון פתוח לרווחה. אפשר גם לדבר על סגנון ביזאנטי קלאסי, יש כאן נגיעות מאוד חזקות של התקופה הביזנטית. רואים את זה למשל בעמודים, בכותרות, בקשת החביתית העגולה שלמה, הגמלון מעל הקשת, הגמלון למעלה ומן הצדדים, הסתיות באבן סביב החלונות – זה סגנון ביזאנטי טיפוסי שאפשר לראות בקלאסיקה הרומית, ההלנית וכן הלאה. הכל כמובן ניאור כי זה נבנה בעת החדשה.

היות שאמרנו שיש כאן רמזים לסגנון מהתקופה הביזנטית צריך לשאול מאיפה שאב ברלוצי את ההשראה לבנייה של הכנסייה הזו אם יש כאן משהו ביזנטי. כאשר ברלוצי תכנן את הכנסייה הוא רצה למצוא כנסייה ביזנטית שצדה יחסית בשלמותה. הוא מצא אותה בסוריה, בדמשק, יש שרידים של הרבה כנסיות. בין השאר נמצאה בסוריה שנקראת כנסיית סן סימון, ע"ש שמעון סטיליטיס, נזיר שהתבודד על עמוד (אפשר לראות צילום של השרידים), ברלוצי לקח את ההשראה משם.

באותה כנסייה גם נמצאת הקשת בחזית המרכזית, הגמלון למעלה, עוד גמלון שמעטר את אולם התווך המרכזי (שכן רואים מבחוץ שזה גמלוני של אולם התווך), וגם שני מגדלי הפעמונים משני בצדדים מצויים בדיוק בצורה בשרידים של סן סימון. כלומר שהוא כן לקח בסופו של דבר שרידים של כנסייה ביזנטית. הוא השתמש גם בניאו רומנסק, במה שהצלבנים עשו, כי כשהצלבנים בנו כאן כנסייה היא הייתה רומנסקית באופייה. אבל בפירוש רוצה לגעת גם בשרידים הקדומים ביותר של הכנסייה ולרמוז לסגנון הביזאנטי. **לברלוצי** היה נוח להשתמש גם שני מגדלי הפעמונים בכנסייה שמציינת את אירוע ההשתנות, משום שבאירוע הזה היה ישוע ומשני צדיו משה ואלהו. אפשר לראות שברלוצי משחק עם הסיפור הזה בתכנון האדריכלי של המבנה. אולם התווך והסיטראות של הבזיליקה עצמה מוקדשים לישוע, אבל שני מגדלי הפעמונים זה בעצם שתי קפלות במפלס התחתון ביותר, הקפלות הללו מוקדשות למשה ואלהו. אל הקפלות הללו אפשר להיכנס גם מבחוץ, לפני הכניסה לכנסייה, אבל לפעמים הכניסה מבחוץ סגורה, שכן זו החלטה של הפרנציסקנים מאיפה נכנסים.

כנסיית ההשתנות

כשנכנסים אל הכנסייה יש שטיח, מתחת לשטיח יש סורג, סבכה, שמתחת לו יש מדרגות מהתקופה הצלבנית, של הכנסייה הצלבנית שהייתה פה. החליטו לכסות את זה בשטיח ממש לאחרונה. נכנסנו אל הבזיליקה המודרנית שנחנכה ב-1924 ע"י ברלוצי. בכנסייה הזו ברלוצי משלב שרידים קדומים. **הקריפטא** - מבחינת שרידים - מימין יש עציץ שעומד על שרידים קדומים מהתקופה הצלבנית, נראה שהם חורגים מהקו המודרני ולא שייכים, אבל הם הושארו ככוונה. כך גם בצד שמאל רואים שריד של בסיס של עמוד מהתקופה הצלבנית. בקריפטא רואים שיש קיר מתעגל, הוא בעצם האפסיס של הכנסייה הצלבנית שהייתה פה.

המזבח עצמו עשוי מאבנים מקומיות, כדי לחבר את הכנסייה אל ההר בצורה ישירה, והוא בנוי באותה צורה שבנוי המזבח מהתקופה הצלבנית.

על הבמה שבה נמצא גם המזבח יש חלונות זכוכית. בצד הצפוני של הבמה רואים חלון זכוכית ותחתיו המפלס של סלע האם של ההר. בחלון הדרומי רואים שיש מעבר למפלס הרבה יותר נמוך ממה שאנו נמצאים בו, ואפשר לראות שיש שם בנייה או חציבה שנעשתה בידי בני אדם. שם למטה יש ירידה למפלס ששייך לתקופה הביזנטית והשרידים של הפולחן הכנעני שהתגלה בחפירות. זה נראה כמו מעין מחילות, חציבות. **סלע האם** נורא חשוב, שכן למעלה מדברים על זה שישוע כאילו מתנתק מהארציות שלו ומתגלה בטבע האלוהי שלו. אז אפשר לדמיין, זו לא אמת ארכיאולוגית כי זה לא חשוב, שישוע מתנתק מהסלע הזה ופתאום עומד כאשר משה ואלהו משני צדיו.

אנחנו נמצאים בקריפטא, אפשר להבין שזו קריפטא בתקופה הצלבנית שכן אם מסתכלים לכיוון הכניסה, לכיוון מערב, אם מסתכלים על המדרגה בגבוהה ביותר אפשר כאילו להמשיך את הרצפה משם לקריפטא, ולהבין שבתקופה הצלבנית זה היה הקריפטא של הכנסייה, שאז באמת הייתה מפלס נסתר, מתחת לבזיליקה שהייתה מעל. ברלוצי לא רצה לסגור את הרצפה עד הסוף ושילב את הקריפטא בכנסייה המודרנית כדי שיראו את האחדות והרציפות של הקדושה מרגע שנכנסים לכנסייה. משמעות המילה קריפטא זה מקום מוחבא, מקום נסתר. פה קוראים לזה כך למרות שהיא כביכול לא קריפטא, כי על פי ברלוצי היא משולבת ופתוחה לעיני האנשים בכנסייה המודרנית.

העיטורים בקריפטא - עבודת הפסיפס הכי יפה בארץ. הכל עשוי מאבנים טבעיות מובאות מאיטליה ומקומות שונים. עלי זהב משובצים. בקמרון למעלה רואים צלב שמחלק אותו, הצלב נותן 4 סצנות שונות. עם הפנים מזרחה מתחילים משמאל לימין, על פי סדר כרונולוגי, שכן באומנות נוצרית קוראים משמאל לימין. **יש כאן 4 סצנות**, בכל אחת יש 3 מלאכים, והמלאך המרכזי מצביע על משהו ורומז למצבים בחייו של ישוע שהיו מצבים של השתנות. ברלוצי לא רוצה להתייחס רק לאירוע ההשתנות הספציפי שהתרחש על ההר הגבוה, אלא מבקש שהאדם שנמצא פה ירגיש שגם הוא משתנה. זאת אומרת שהכל צריך להיות סביב העניין של השתנות – המאמין עולה כאדם אחד ויוצא כאדם אחר.

המולד - המלאך האמצעי עומד ומצביע על עריסה שבה שוכב תינוק שיש לו הילה. התינוק מחזיק מן כדור עם צלב מעליו. מעל כתוב ציטוט מספר ישעיהו "הבן ניתן לנו". הבן זה התינוק, ישוע, וישוע שמחזיק את הכדור הוא שליט העולם, זו המשמעות.

אינקרנציה (התבשרות), שהוא הפך לבשר) - המלאך האמצעי נמצא במרכז זר שבו יש חיטה וגפנים. המלאך גם מחזיק בלחם הקודש. מצב ההשתנות זה המצב שבו ישוע אומר לתלמידים שלו 'אני הוא לחם החיים', כאשר הוא מדבר על זה שהוא הלחם. זהו קישור לטבחה. בכפר נחום הוא אמר את זה, הוא שימות, זה שיינתן להם את הלחם הרוחני ולא רק הלחם הפיזי. המלאך עצמו מחזיק גם גביע יין, כלומר מי שעושה פה את

המיסה בעצם משחזר את מה שישוע אמר שהוא יעשה – 'אני הוא לחם החיים', ובסעודה האחרונה הוא גם מגיש את היין ואומר 'שתו את היין זה דמי'.

המוות על הצלב - מתחת למלאך המרכזי רואים שה שחוט שרומז לצליבה, למוות על הצלב. שהרי ישוע מכונה ביוחן, באירוע הטבילה, שה האלוהים, הקורבן. זה מסמל את הטבילה. רואים את הדם ניגר מצוואר הכבש.

התחייה - המלאך המרכזי נראה כאילו יוצא מתוך סרקופג, זה מסמל את התחייה.

על החלון יש ויטראז' שבמרכזו משולש המסמל גם את השילוש הקדוש וגם את האב בשילוש. הגביע מסמל את היין, את הדם שנשפך כקורבן. הטווסים משני הצדדים שבאמנות הנוצרית מסמלים נצח, כי האמינו שהטווס מת ובשרו אינו נרקב. עוד רואים אשכולות של ענבים באדום כהה, רומזים לדם, לקורבן של ישוע.

מצד אחד הוא ימות מצד שני הוא ינצח את המוות ומוזמן חיי נצח, מה שהטווסים מסמלים.

הקשתות המתכנסות זה סגנון אופייני לבנייה הצלבנית. ברלוצי משמר את הסגנון למרות שלא מצא את הקשתות. בין הקשת השלישית פנימה לבין הקשת השנייה יש רצועה בזהב וכתוב על זה משהו בלטינית – 'רבי טוב שאנו כאן', המשפט שאמר פטרוס כאשר הוא ראה את המראה של האלוהים. אז הוא המשיך ואמר 'נעשה נא שלוש סוכות'. איפה שלוש הסוכות? אנו נמצאים בסוכה המרכזית, במשכן המרכזי, פה בעצם ישוע משתנה, ובשני הצדדים, בקפלות, פוגשים את משה ואליהו.

ברלוצי מזמין את עושי הפסיפס, הוא מעורב בכל פרט ופרט בכנסיות שלו. יאמר לזכותו של ברלוצי שהוא מאפשר לאמנים, כדי לתת להם קרדיט, לחתום את שמם – אפשר לראות מתחת לפסיפס המתאר את אירוע המולד כתובת 'רודולפו וילאני, רומא 1924'.

כשמזמינים מיסה לקבוצה בהר תבור, אם זה בתוך הכנסייה זה נערך כאן (בקריפטא).

אולם התווך של הבזיליקה – עולים מהקריפטא לאולם התווך של הבזיליקה לפי כל הכללים המוכרים. אפשר לשים לב שבמקום עמודים יש אומנות ולא עמודים עגולים. ברלוצי משחק עם הסיפור של השילוש, שכן יש מפגש עם אלוהים – מכל צד יש שלוש קשתות ושלוש אומנות חופשיות שמחזיקות את הקשתות. העובדת שיש בזיליקה, אולם תווך וסיטראות זה גם סיפור של שילוש. אמנם הוא לא המציא אולם תווך וסיטראות אבל הוא משתמש בזה.

האפסיס העליון – מלבד האפסיס בקריפטא יש אפסיס עליו, בו הוא ממחיש את העיקר שבטקסט. ישוע לוקח 3 מתלמידיו - פטרוס, יעקב ויוחנן שנמצאים למטה. משמאל רואים את פטרוס עם כתף חשופה, מימין רואים את יעקב ויוחנן. יוחנן תמיד הצעיר ביותר מבין התלמידים אז לפעמים הוא נראה בתווים נשיים, הוא העומד מימין עם השיער הגולש. יעקב כורע ברך. לכולם יש הילות.

רואים שישוע כאילו מתנתק מהסלע, אותו סלע האם שנמצא למטה, ועובר את ההשתנות, את הטרנספיגורציה, מתגלה בטבע האלוהי שלו. כתוב שבגדיו הלבנים אז אפשר לשים לב שישוע יש גלימה וכולה לבנה, אפילו ההילה שלו לבנה, כדי לומר שפניו הלבנים, האור הבוהק האלוהי.

המפגש עם אלוהים – אפשר לשים לב להבעה של ישוע, הוא מבין שיש כאן מפגש עם האב בשילוש. משה ואליהו משני הצדדים – משמאל משה עם לוחות הברית ומצד ימין אליהו עם סוג מגילה, שכן נביאים שדיברו כתבו את דבריהם על מגילות. רואים גם את העננים, שכאילו כולם מרחפים על גבי עננים, גם משה וגם אליהו במקרה הזה.

כאמור מה שקרה זה שישוע השתנה לעיניהם. מתחת לישוע, מתחת לסלע האם ולצמחייה האופיינית להר הזה, יש רצועה בזהב וכתוב שם משהו בלטינית - "והוא השתנה לעיניהם" (Et Transfiguratus Est Ante Eos). הרי נשמע קול מהשמיים שאמר 'זה בני אהובי אליו תשמעו' – אפשר לראות מתחת לצבע השמיים רצועה כתומה שעלילת כתובות אותיות בזהב, שכן זה דברי אלוהים, שם כתוב 'זה בני אהובי אליו תשמעו'.

מעל זה יש קשת, בה רואים את האוונגליסטים עם האטריבוטים שלהם. במרכז הסמל של המסדר הפרנציסקני, שכן ברלוצי בונה עבור הפרנציסקנים.

על רצפת אולם התווך רואים מדליון מעוטר שמרכזו לוח זכוכית, מסומן בתשליב של שיש. אחד נוסף נמצא באמצע הכנסייה.

ב-6.8 זה חג ההשתנות אצל הקתולים. ביום החג אחר הצהריים נערכת פה מיסה גדולה, חגיגה גדולה על ההר שנמשכת יומיים-שלושה. הנוצרים עולים לכאן אפילו ברגל, מקימים פה אוהלים וכו'. גם אצל האורתודוכסים.

ב-6.8 אחר הצהריים כשנמצאים בכנסייה הזו חודרות קרני השמש ממערב, נשברות על לוח הזכוכית, עולות חזרה ומאירות את הפנים של ישוע וההילה שלו.

לגבי החלונות והגג- הגמלון אופייני לבנייה ביזנטית. ברלוצי תכנן לחפות את הגג, את הגמלון שרואים, והחלונות בפרוסות של גביש מינרלי שנקרא אלבסטר, אבן בהט, מה שייצור תחושה של מפגש עם אלוהים, כאילו השמש נמצאת כאן. בחלונות למטה זה עדיין נשאר, זה חצי שקוף ומכניס אור צהוב, תחושה של אור טבעי אחר. הוא תכנן שגם הגג יהיה כזה אלא שפגעי מזג האוויר לא אפשרו לשמור את החיפוי באלבסטר ועל כן חיפו בסופו של דבר גם בנחושת מלמעלה.

האפסיסים הצדדיים בבזיליקה - המפגש עם אלוהים – הרי בשביל הנוצרים האלוהים זה האב, הבן ורוח הקדוש. אם כן, באולם התווך זה הבן. משמאל יש אפסיס, קמרון ופסיפס, וממול רואים מלאכים, מדליון במרכז ובתוכו רואים משולש עם עין בפנים המייצג את האב בשילוש. באפסיס הימני רואים אותו דבר אבל שם רואים יונה המסמלת את רוח הקודש.

בבזיליקה רואים את האפסיסים הצדדיים, הקריפטא, והאפסיס העליון. בקריפטא יש מזבח, ובאפסיס העליון יש מזבח נוסף המשמש רק לטקסים מיוחדים ולא משמש קבוצות. הקפלות שמוקדשות למשה ואליהו הן בכיוון היציאה, משמאל לאליהו ומימין למשה.

הקפלה הדרומית מוקדשת לאליהו, כתוב שם סנט אליאס. באפסיס המרכזי שם רואים פרסקו של אותו אמן שעשה את הפסיפס ובו רואים את האירוע של המוחקרה, המלחמה נגד נביאי הבעל. המלחמה האולטימטיבית שהעם צועק בסופו של דבר 'ה' הוא האלוהים'. בסופו של דבר ההכרעה נעשתה על הר הכרמל. באותה קפלה נמצאת רצפת פסיפס מהתקופה הביזנטית אבל לא באתרה, היא נמצאה במקום אחר

וברלוצי העתיק אותה לקפלה כדי לדבר על שרידים ביזנטיים נוספים שיש כאן. עוד בקפלה יש מעין גמלון צמוד לקיר שהוא מהתקופה הצלבנית שבו ככל הנראה היה פסל או שרידים של קדוש, משהו שהיה משולב בכנסייה הצלבנית.

הקפלה הצפונית מוקדשת למשה – בה רואים את האירועים הכי חשובים שקשורים למשה. הדבר הראשון זה הר סיני כמובן ואז רואים את מה שבמערב פירשו לא נכון 'קרח אור פניו' – אז רואים מעין קרניים לבנות של משה. כמו כן רואים שם את משה יושב עם לוחות הברית, וכן את המים שיוצאים מהסלע 'ומשה יכה על סלע ויצאו ממנו מים'. בנוסף רואים שם זה הסנה הבוער, שם משה נמצא עם כף רגל אחת חשופה 'של נעליך מעל רגליך'.

בקונכייה שרואים לפני היציאה מהכנסייה יש מים קדושים. נוצרי שנכנס טובל את ידו במים, עושה את סימן הצלב, נכנס וכורע ברך לפני המזבח.

תצפית במרפסת הדרומית של הכנסייה – תצפית על הכנסייה מהמרפסת הדרומית - מקרוב שוב רואים את השרידים. יש שלט שכתוב עליו 'אגן טבילה מהתקופה הביזנטית', ולידו שרידים של רצפה מהתקופה הביזנטית, של אגן טבילה ויש כאן קירות שונים. חלק מהקירות הם של הביצורים האיובים וחלק של הצלבנים.

למעלה בצד המזרחי רואים את האפסיס העליון של הכנסייה ומתחת לו, כשמגיעים לאפסיס של הקריפטה, מבחוץ אפשר לראות את השרידים הצלבניים. בכנסייה הביקור בעין כרם, שגם אותה בונה ברלוצי, גם אפשר לראות מבחוץ, וגם מבפנים כמובן, את הנדבך הצלבני. על הנדבך הצלבני של האפסיס של הכנסייה הצלבנית נבנה האפסיס המודרני.

בארץ ישראל יש אפשרויות תצפית – תצפית נופית יישובית או תצפית רוחנית. לא משנה איזו תצפית עושים אין טעם לעשות רשימה של מה רואים, שכן המטיילים לא יזכרו כלום. תצפית טובה היא תצפית נושאית, לא משנה מה שנושא, אבל שיהיה חוט מקשר.

תצפית נופית יישובית לכיוון דרום – מולנו בצד הקרוב ביותר רואים מאגרים שמשמשים לשדות החקלאות ששייכים לקיבוצים ולמושבים בסביבה, וכן רואים את השדות המושקים, המעובדים. יש כאן מטעים, פלחה וכן הלאה. העמק שרואים הוא עמק יזרעאל, כאמור ליחידה הקרובה הזו קוראים בקעת כסולות.

הגבעה המרוחקת ביותר מאתנו עם האנטנה זוהי גבעת המורה. למרגלות גבעת המורה רואים תעשייה גדולה, זה האזור תעשייה שמושקף לקיבוצים שנמצאים בסביבה ונקרא אזור תעשייה אלון תבור. מימין לאזור התעשייה יש איזשהו כפר מוסלמי שנקרא ניין, נעים של הברית החדשה. כמובן אפשר להזכיר את קרב גדעון והמדיינים. מגבעת המורה למטה, ימינה, רואים מקבץ של מבני משק ומגורים, זהו קיבוץ דברת. מקיבוץ דברת ממשיכים לכיוון דרום מערב ורואים יישוב צפוף יחסית גדול עם גגות אדומים, זה אחוזת ברק, יישוב קהילתי. אחרי אחוזת ברק, כשנחתים למרכז העמק, רואים את בירת העמק שהיא עפולה. מבחינת סדר ההתיישבות צריכים להתחיל בעפולה ואז לעבור לקיבוצים השונים.

רואים את בקעת כסולות פרושה. מימין, בלב בקעת כסולות רואים את היישובים של המועצה האזורית עמק יזרעאל, מושב תל עדשים. עוד ימינה הכפר הערבי אכסאל, המשמר את השם כסולות, שלא רואים מכאן, בצד היותר צפוני. כמו כן אפשר לראות את הרכסים שהקצה שלהם זה הכרמל, מצד ימין. שמאלה מגבעת המורה, רואים את הגליל התחתון המזרחי, רואים את הרמות. הנחיתה של רמת יששכר. רואים יישובים שלפניהם וואדי עמוק, זה נחל תבור. מנחל תבור למעלה רואים מקרוב את עין דור, בהמשך הכפר מיסר, ומשמאל את גזית. נמצאים בנקודה שלא כל כך רואים, אבל היישוב כפר תבור נמצא ממש מתחת.

תצפית רוחנית – מכאן דרכו של ישוע להיצלב. על כן מנסים להוביל את האנשים בעיני רוחם לירושלים מכאן. אומרים שמולנו גבעת המורה, ההמשך של גבעת המורה דרומה זה הגלבע וההמשך שלו זה הרי השומרון. אם מסתכלים שמאלה מזרחה רואים את ההתרוממות של הרי גלעד. בין הרי הגלעד להרי השומרון עובר הירדן. ישוע הולך הרי דרך הפראייה, זאת אומרת דרך אפיק הזרימה של הירדן כנראה בצד המזרחי שלו, ודרכו מכאן לירושלים להיצלב. מכאן הוא יעבור את השומרון, הוא לא ייכנס לשומרון כי יש מערכת יחסים לא טובה, יגיע מכאן ליריחו ומשם יעלה לירושלים.

על הקיר לפני הכנסייה אפשר לראות תבנית נחושת של ברלוצי. תוך כדי ההליכה החוצה רואים את המבנים בצד שמאל שייכים לנזירים ויש פסל של האפיפיור פאולוס ה-6 שב-1964 ביקר בהר תבור ולכן יש כאן פסל שמוקדש לו. שהרי הוא ביקר במעט מקומות ולהר תבור הוא הגיע.

נסיעה לנצרת

שיבלי ואום אל גנם ביחד זו מועצה מקומית. אום אל גנם (أم الغنم) תעתיק: אם אלע'ים), משמעותו אם הצאן. חלפנו על הפנייה לאום אל גנם. בהמשך פנייה מכביש ימינה לדבורייה והעלייה דרכה להר תבור מהצד הדרום מערבי של ההר.

בקעת כסולות מימין, הכפר עין מאהל מימין. משמאל רואים על הרכס את כפר יונה, נצרת עילית ועוד שמאלה את נצרת עצמה. הכפר דבורייה מתפרש למרגלות התבור, כולל השדות החקלאיים ששייכים לתושביו. בהמשך שמאלה, מתחת לנצרת, הכפר אכסאל.

משמאל הכביש היורד לכיוון צומת יששכר, לכיוון הרי הגלעד. כביש 716 לכיוון טמרה, שבסופו של דבר מגיעים לעין חרוד, צומת יששכר. זה חשוב אם מסיימים בכפר תבור ונוסעים לירושלים זה מקצר בצורה מאוד משמעותית, שכן מכאן יורדים לצומת יששכר, בית השיטה ועולים לכביש הבקעה.

משמאל אזור התעשייה אלון תבור שראינו מלמעלה, שם אחת השלוחות של תנובה. מימין הכניסה לקיבוץ דברת. דברת היה אתר מפתח שנהגו לעצור בו הרבה, יש שם מגדל תצפית שנהגו לעלות אליו ולעשות תצפית. משמאל הכניסה ליישוב הקהילתי אחוזת ברק.

משמאל הכניסה לכפר ניין ומסעדת סהרה שנמצאת במבנה מקסים, שהרבה קבוצות מגיעות אליה לאכול צהריים אחרי הביקור בתבור.

ניין זה המקום שבו הקים לתחייה ישוע בן של אלמנה. הפרנציסקנים עכשו מטפחים את המקום, יש שם חצר נהדרת שנמצאת בפיתוח. אפשר לראות את המינרט של המסגד בלב הכפר, משמאל לו חזית הכנסייה שנבנתה במאה ה-19 על בסיס של כנסייה צלבנית, ניאורומנסק, עם עירוב של קצת בארוק. ניין בברית החדשה נקראת נעים. כדאי לספר את הסיפור גם אם לא נכנסים לכפר, שכן זה סיפור שמדבר מאוד אל אנשים, בעיקר אם יש מישהי אלמנה בקבוצה.

לוקס פרק ז' - בן האלמנה מוקם לתחייה: "11 למחרת הלך אל עיר אֶשֶׁר שְׁמָה נָעִים, וְאָתוּ הִלְכוּ תַלְמִידָיו וְהַמּוֹן רַב 12. הוּא הִתְקַרַב אֶל שַׁעַר הָעִיר וְהִנֵּה מוֹצִיאִים מִתּוֹ אֶשֶׁר בֶּן יָחִיד הוּא לְאִמּוֹ הָאֶלְמָנָה, וְקָהַל רַב מִן הָעִיר הַזֶּה עִמָּה 13. כְּשֶׁרָאָה אוֹתָהּ הָאֲדוֹן נִכְמְרוּ רַחֲמָיו עָלֶיהָ וְאָמַר: "אֵל תִּבְכִּי 14". הוּא נָגַשׁ, נָגַע בְּמִטָּה וְנוֹשְׂאֵי הַמִּטָּה נִעְמְדוּ. אֲזַי אָמַר: "בְּחֹר, הֲרִינִי אוֹמֵר לָךְ, קוּם 15!" הַמֵּת לָשֵׁב וְהַחַל לְדַבֵּר, וְיִשְׁוַע נָתַן אוֹתוֹ לְאִמּוֹ 16. הַכֹּל נִתְמַלְאוּ יָרְאָה וְהִלְלוּ אֶת אֱלֹהִים בְּאֶמְרָם: "נְבִיא גָדוֹל קָם בְּקִרְבְּנוֹ, אֱלֹהִים פָּקַד אֶת עַמּוֹ 17". הַדָּבָר הַזֶּה עַל-אִדּוּתָיו הַתַּפְשֵׁט בְּכָל יְהוּדָה וּבְכָל הָאֲזוּר אֶשֶׁר מִסְבִּיב."

כ-300 מ' מדרום לתחנת הדלק של דברת רואים מימין בית לבן עם שתי קומות, זה בית שב-1925 פחות או יותר היה ניסיון התיישבות של חבריה דתיים מהפעול המזרחי שנקרא מחנה ישראל. אחרי שנה הם התפרקו שכן הניסיון לא הצליח. הבית נשאר עומד ולימים שימש את הנוודת שהקים וינגייט כדי לשמור על קו צינור הנפט שעבר באזור, שימש כבסיס לאחת המחלקות ששמרה פה על קו צינור הנפט.

חולפים מימין ומשמאל שכונות שהן בעצם חלק מהמטרופולין עפולה. מימין עפולה עילית, משמאל גבעת המורה שהתחילה כבנה ביתך קטנה והיום יש הרבה יתרונות למגורים למעלה. כדאי להזכיר לתיירים שמהעבר השני של גבעת המורה נמצא הכפר סולם, שפעמים רבות מזוהה עם שונם המקראית. בשונם אלישע מתארח הקים לתחייה בן של אישה, לא אלמנה במקרה הזה. אז אפשר לדבר על הגיאוגרפיה הקדושה בהקשר של הפרה-פיגורציה. בצד אחד של גבעת המורה זה הסיפור התנכ"י ובצד השני הסיפור של הברית החדשה. בתנ"ך מי שהקים לתחייה בן של אלמנה הוא אליהו, בצרפת שבצידון.

משמאל רואים הר מאוד גבוה עם אנטנה למעלה, יש שם מגדל תצפית של קרן קיימת, תצפית מדהימה שרואים ממנה כמעט 360 מעלות, פחות מתאימה לעלייה באוטובוס. זה מעל הכפר נבי דחי, שאפשר לראות המינרט של המסגד.

הכביש העוקף שאנו נוסעים בו עכשיו לא היה קיים תמיד, פעם היה צורך להיכנס לתוך עפולה ולחצות את העיר. בצד הכביש אפשר לראות את עבודות הרכבת.

הרכבת הטורקית הגיעה מכיוון כבר ברוך שלפנינו, חצתה ישר לכיוון עפולה והגיעה למרכזה, ליד תחנת המשטרה נמצאת תחנת הרכבת של עפולה. עיר בתקופה ההיא נוצרה סביב תחנה גדולה שהייתה מרכז העניינים. לשם הגיעו כל הרכבות של הטורקים שהביאו חיילים וחיזקו את כוח האדם שלהם, ואת הציוד שהביאו מסוריה לכיוון הקרב נגד הבריטים בדרום הארץ. פה בין היתר היו גם חיילות גרמניים, קצינים גרמניים, מרפאה בעפולה, המנחת של טייסת 304. נוצר כאן מוקד עניין ליד תחנת הרכבת ואז באו סוחרים בדואים שהביאו כל מיני סחורות, כך לאט-לאט עפולה נוצרה סביב התחנה. יותר מאוחר, כשבאים הבריטים ב-18-1917 הם בונים את התחנה הראשונה ואת תחנת טיגארט ליד עורק החיים החשוב ביותר אז.

הרכבת של היום, כיוון שלא רוצים לחתוך באותו מקום את עפולה לשתיים עם כל הרעש, היה צורך לפתור את הבעיה ולעבור מצד מערב למזרח של עפולה במינימום רעש ופגיעה אקולוגית, חשבו לעשות מנהרה ולבסוף החליטו לעשות חפיר עמוק. אז באיגוף שמאלי, איפה שאין שכונות, מעבירים את הרכבת בצד המערבי, בין עפולה תחתית וגבעת המורה, באזור של המתנ"ס והאנדרטה של חטיבת כפיר. אחרי זה מעבירים אותה דרום מזרחית לכיוון נחל חרוד באזור מרחביה. מנחל חרוד זה רץ אחד לאחד על המסילה הקודמת. בצד שמאל רואים ביצה קטנה וגימוס אחד בודד שחי כבר הרבה זמן לבד, מתחת לשבשבת בביצה. הגימוסים הובאו על ידי מוחמד עלי ב-1930 כחיית עבודה.

בכניסה לקיבוץ מזרע מלום נוף תבור, אמנם לא מבוקש מאוד בגלל המיקום שלו, אולם יש קבוצות שלנות בו. מסעדת מזרע היום מוחזקת על ידי טיב טעם, פעם היא הייתה של הקיבוץ עצמו, ויש מקום להסעדה של קבוצות. מזרע בזמנו תפעלו גם את החנות המשובחת וגם את המסעדה, היום זה הועבר לגורמים פרטיים. כבר גדעון זה מושב של דתיים, קיבוץ מזרע זה אנטיזה.

מימין מכללת עמק יזרעאל שהיום היא כבר גדולה מאוד. מצד שמאל המועצה האזורית עמק יזרעאל. תל עדשים מימין. רואים את הר תבור והכנסייה שעליו. חלפנו את צומת תל עדשים וממשיכים בנסיעה על כביש 60 ונכנסים למנהרה וגשר, גם זה יחסית חדש. העליות מכיוון תל עדשים לנצרת עילית זה כביש מאוד מפותל שעדיין קיים. מימין הכפר אכסאל במקום שרואים את הסילו.

יש איזשהו רצון לערוך שיתוף פעולה עם הכפרים הערביים בסביבה של כל מיני עמותות תיירות קטנות שהם מקימים עכשיו. יש עמותה ממש חדשה שמנסה לערוך שיתוף פעולה לתיירות פנים שמשתף יהודים וערבים שחיים יחד בגליל. הפרויקט הזה יצא לפועל באום אל פאחם, טל רו (הבת של אלי רו) גרה בקציר ומשתפת פעולה עם מורה דרך שחי באום אל פאחם ששניהם למדו יחד בבר אילן. הם יזמו סיורים משותפים עם שני מדריכים, מדריך ערבי ומדריך יהודי כדי לתפוח גם את הכפרים האלה לתיירות, שכן יש פוטנציאל על רקע זה שהתיירים הישראלים מחפשים את האוריינטליזם.

מימין קניון 'ביג' גדול ששינה את תרבות הקנייה של תושבי נצרת ו'הרג' את השוק ההיסטורי של נצרת שאיבד בעקבות פתיחת הקניון הרבה מאוד מהצעוניות שלו ובוודאי מההכנסות שלו. עם קבוצות ישראלים לפעמים נוה לפזר את המטיילים במקום.

מצד שמאל הר הקפיצה, שאליו אפשר להיכנס רק ביציאה מנצרת ולא בעלייה (שכן יש אי תנועה). הכניסה נפתחה לרגל הביקור של האפיפיור בנדיקטוס ה-16 בשנת 2009. אפשר לראות עמוד אלכסוני בצבע לבן, מן תאורון, זה המקום שבו הוא ערך את המיסה הגדולה ב-2009. את המנהרה פתחו קצת קודם וזו שימשה את עשרות אלפי המאמינים שבאו להשתתף בטקס.

הר הקפיצה נקרא כך ולצערנו יש איזו אגדה אורבנית שקשה מאוד לשרש אותה שמספרת שישוע קפץ משם, אולם לא כך הדבר. ישוע אכן גורש מנצרת אבל הברית החדשה מספרת שרצו להשליך אותו 'מן ההר אשר עירם בנויה עליו אבל הוא עבר ביניהם'. אולם ההר הזה מהתקופה הצלבנית קיבל את הכינוי בתרגום לעברית

ה'הר הקפיצה'. אבל כאשר הצלבנים הגיעו ושאלו את המקומיים איך הם קוראים להר, הם אמרו 'ג'בל קפצא', קפיצה, ומכאן צמחה האגדה המוזרה הזו. חשוב לזכור שישוע לא קפץ ובוודאי לא משם, שכן אפשר לראות מה המרחק בין הר הקפיצה לגרעין הקדום של נצרת של ימי בית שני. והרי כתוב שרצו להשליך אותו מההר שהעיר בנויה עליו, אז בוודאי זה לא יכול להיות הר הקפיצה. ובכל זאת מהתקופה הצלבנית דיברו על זה שמשם האנשים השליכו אותו, ואיכשהו זה התקבע בסיפור ההיסטורי. האפיפור הגיע לשם משום שהיה צורך במקום שיכול לערוך מיסה להמונים ובנצרת עצמה אין מקום כזה, זה המקום הקרוב ביותר לנצרת עם המבט לכיוון כנסיית הבשורה והגרעין הקדום של נצרת הקדומה. אין שם כנסייה. אם מגיעים עם קבוצה להר הקפיצה אומרים שזה ההר שאליו אולי הגיע ישוע, תצפית, נזכר בסיפורי התנ"ך, הקרבות באזור. השמות הללו היו שמות שהיו קיימים בימיו של ישוע. לא זרקו אותו מההר אלא לפי הטקסט הוא הלך ביניהם. משמאל חומס עימאם... יש שיגידו שהוא הכי טוב בנצרת, אולם הוא רחוק מהכיכר ממנה יוצאים לסירור. מימין תחנת דלק סונול, זו חניית אוטובוסים, היקרה יותר. בהמשך החנייה הזולה יותר לאוטובוסים, נמצאת במרחק קצר מאוד מכיכר המריבה.

נצרת - כיכר המריבה

נמצאים ברחבה מרוצפת, שטח המכונה 'שטח המריבה', והכיכר הסמוכה נקראת כיכר המריבה, היא ממוקמת על הכביש הראשי של נצרת, הרחוב הראשי של נצרת הנקרא רחוב בולוס, פאולוס, ע"ש פאולוס השישי שביקר פה ב-1964. הרחוב הזה הוא אחד הרחובות היחידים שיש להם שם. בדרך כלל הרחובות בנצרת הם מספרים ולכן קצת קשה להתמצא בה.

הדרך שנוף בה היא הדרך המכונה 'דרך הצליינים', מסלול הצליינים בנצרת. משאירים את כל מה שרואים מסביב ונתרכזו בסמטה שמעלה אותנו לכנסיית הבשורה וממנה הסמטה שמחברת עד המעיין, זה הקצה של דרך הצליינים. זה המסלול הקלאסי לקבוצות בנצרת העובר דרך השוק. הכיכר המריבה ושטח המריבה נקראים כך משום מה שקרה פה במהלך שנות ה-80 והפך להיות מריבה שהתגברה לקראת שנת 2000. למעשה מה שרואים נכון להיום זו איזושהי פשרה שהושגה בין הצדדים. לא יודעים עד כמה הדברים רגועים.

עד שנת 1970 עמד במקום בית ספר שזוהי אחת החצרות שלו. בלב בית הספר ניצב מקאם, מקום קדוש עבור המוסלמים, על פי האמונה המוסלמית קבור שם מישהו חשוב ובעל משמעות בהיסטוריה המוסלמית בארץ. המקאם נמצא בסמוך לכנסיית הבשורה, אפשר לראות כיפה ירוקה ועליה חצי סהר. צמוד אליו ישנו מקום התכנסות \ הטפה של התנועה האסלאמית, זה אחד המקומות בזמנו היה בו תא פעיל של גורמים עוינים כאלה ואחרים, לכן סגרו את המדרסה שהיה פה.

המקאם הזה משוך על פי המסורת המוסלמית לבן אחותו, אחיינו, של צלאח א-דין, שיהאב א-דין, שעל פי המסורת הוא זה בקבור במקום. שיהאב א-דין לחם בקרבות של צלאח א-דין, והיות שצלאח א-דין נחשב לגיבור אתני של המוסלמים גם הקבר של אחיינו נחשב לקדוש, במיוחד אם מדובר במישהו מהמאה ה-12 ונשמרת הקדושה עד ימים אלה עבור המוסלמים.

בית הספר הפסיק לתפקד לקראת סוף שנות ה-70, אז כבר העבירו את כל התפקוד של בית הספר למבנים אחרים. נשאר פה קצת מבנים אבל המקאם הוא ווקף ולא נגעו בו, הוא נשאר כפי שהוא. התרוקן השטח ואז בשנות ה-90 המוקדמות הוותיקן לוטש עיניים לשטח ורוצה לרכוש אותו ממדינת ישראל. הוא מבקש לבנות כאן כיכר, פיאצה ענקית, שתהיה מבואה לכנסיית הבשורה שאת כיפתה רואים מהמקום, ותאפשר עלייה לכנסיית הבשורה מדרום. זה היה חלום שהכנסייה קיוותה שהוא יתממש.

אלא שבשנות ה-80 התנועה האסלאמית מאוד פעילה בגליל בכלל ובנצרת בפרט. התנועה יוצאת כנגד הרעיון בכלל למכור שטח לוותיקן וטוענת שהשטח כולו הוא ווקף, אי אפשר למכור או לקחת את זה גם לא במחיר שמדינת תציע כפיצוי.

מדינת ישראל נאלצת להתערב והיא שוקלת מה לעשות. מנגד מהוותיקן משדרים שאם מדינת ישראל לא תענה לבקשה אף צליין לא יגיע לכאן בשנת 2000. יש כאן מעורבות בינלאומית, העיתונים בעולם כותבים על זה, בארץ בקושי הבינו איך הסיפור הזה עלול להתפתח בעיר בערבית הגדולה ביותר בארץ. מדינת ישראל מנסה להשיג איזושהי פשרה – אומרת למוסלמים שלא יגעו במקאם בכלל (אפשר לראות שהוא מוקף בקירות חדשים לגמרי) וישאירו את המקאם כשטח ווקף, אבל סביבו יגיעו אולי לאיזושהי פשרה. המוסלמים בשאיפותיהם יקבלו נתן מסוים, הוותיקן יקבל נתן אחר והם יחיו זה לצד זה.

המוסלמים מתנגדים בכל תוקף ובסופו של דבר הם אומרים שאם הוותיקן ינסה להקים כאן איזושהו מבנה שלהם, המוסלמים יחבלו בכל ניסיון של בנייה במקום. המוסלמים מגיעים עם הנושא לבג"צ, מנסים להוכיח שכל השטח ווקף, ואומרים שיש להם נסח טאבו שנמצא באיסטנבול והם יכולים להוכיח שכל השטח הזה ווקף. מדינת ישראל ממתנה אבל הם אזרחי ישראל ולכן בהליכים המשפטיים המקובלים נוהגים. הוותיקן מנגד כל הזמן מאיים על מדינת ישראל שתעשה הכל כדי שהשטח יעבור לידיהם.

אנשי נצרת מבקשים תוך כדי ההליכים המשפטיים אישורים לבניית מסגד. מדינת ישראל אומרת להם שישבנו בשלב הראשון מסגד צנוע וקטן. מתחילים פה בעבודות יציקת יסודות למסגד, ועל פי היסודות ברור למדינת ישראל שהיא תצטרך אחר כך להיאבק במה שיבנה פה. המסגד שתכננו לבנות פה היה אמור להיות עם מינרטים גבוהים יותר משל כנסיית הבשורה, היו מודלים אפילו של הבנייה. אז מדינת ישראל עוצרת את הבנייה, שכן התכנונה למשהו צנוע יותר, והמאבק במשיך.

דצמבר 1997, כמה ימים לפני חג המולד מתקיימת תפילת ערב בכנסיית הבשורה, יורדים המתפללים מכנסיית הבשורה בסמטה משמאל ומתחיל פה יידוי אבנים הדדי בין המוסלמים לנוצרים בנצרת. חשוב להבין שזה בעקבות מתח שעלה וגאה בנצרת במשך מספר שנים. החיכוך הזה מתפתח לחבלות בחנויות, שריפת חנויות, נוער שיוצא לרחובות, אלימות רבה. עד שלממשלת ישראל אין ברירה והיא נותנת הוראה למשטרה להתערב.

מגיעים לכאן כוחות משטרה על מנת להשקיט את הרוחות. במשך חודשים קראו על התלהמות הזו עם ניסיונות של המשטרה להשקיט את הרוחות.

בסיכומו של דבר מדינת ישראל הבינה שעל מנת לשמור על שלמות העיר הזו אין ברירה, לוותיקן השטח הזה לא יימסר. היה איזושהו דיון ארוך עם תיווך עם הוותיקן, והוא הבין שעליו להגן על הנוצרים שכפופים לו בעיר נצרת, שכן הם אלה שחיים פה ולא הצליינים שעוברים כאן מדי פעם.

מדינת ישראל אחרי הליך מאוד ארוך מכניסה לכאן אנשים שיתכננו את המקום כשטח ציבורי פתוח. אומרים למוסלמים שמסגד לא יבנה במקום אבל השטח יישאר שטח ציבורי והמקום נשאר שמור.

צריך להבין שכל המריבה זו בעצם התפרצות של זרמים תת קרקעיים שזרומים בנצרת משנות ה-60, מרגע שמסתיים המנהל הצבאי שאחראי על השטח שבו יושבים מוסלמים, יש כאן בעצם איזושהו חוסר איזון בנצרת. רוב התושבים היו נוצרים בשנות ה-60. האליטה בנצרת הייתה של נוצרים – אנשי חינוך, מנהלי בתי ספר, מנהלי בנקים, עסקים גדולים וכן הלאה, הנוצרים נחשבו לאזרחים סוג א', המוסלמים לאזרחים סוג ב'. לימים האוכלוסייה המוסלמית גדלה יותר, גם בגלל ריבוי טבעי וגם בגלל הגירה שלילית של אוכלוסייה נוצרית. זהו תהליך סוציולוגי שמתרחש כאן.

בשנות ה-80, כשהכל מתפרץ המוסלמים מבינים שלמעשה הם הרוב. היום היחס בין נוצרים למוסלמים זה 70% מוסלמים 30% נוצרים, מה שהיה פעם הפוך. ביחס כזה, אומרים המוסלמים, שאין שום סיבה שהנוצרים יחזיקו בתפקידי המפתח. לכן מבינים שההתפרצות הזו היא בעצם לא מול מדינת ישראל בעצם, כי בסיכומו של דבר המוסלמים רצו להגביר את הנוכחות שלהם בנוכחות משמעותית בעיר נצרת, כמי שמשפיעים על נצרת, מנהלים את העיר וכן הלאה. זה בעצם היה שורש המאבק.

מדינת ישראל השיגה את הפשרה, אולם מדי יום שישו יש במקום 'מסגד נייד', מסגד פתוח - מביאים לכאן מינרט נייד, דוכן דרשה, פורשים שטיחים על הריצוף, מדמים מסגד ומקיימים כאן תפילה המונית. את זה אי אפשר למנוע.

יש עכשיו באירופה יש מדינות שלא יודעות איך להתמודד עם זה שהאוכלוסייה המוסלמית הולכת ומתרבה, האדיקות הדתית מתגברת, והם זקוקים למקום תפילה. הרבה פעמים כשנמצאת האדיקות וההזדהות הקבוצתית מובילה למאבק בעד מבנה תפילה. אחד הדברים האחרונים שאפשר לראות זה שמדינות שבהן יש כנסיות לא פעילות, מנזרים מימי הביניים שלא פעילים, נותנות את המבנים האלה רק שלא יהפכו את הרחוב למסגד פתוח.

מדברים על זה לא כי הצליינים שמחים מאוד לשמוע על זה אלא כי בהליכה לכיוון הכנסייה רואים כל מיני שלטים מפוזרים ובדים מתנופפים שבהן אמירות שהן דברי גנאי לנוצרים, למי שאיננו מוסלמי. זה לא נוח להדריך תיירים נוצרים שרואים שלטים כאלה, ולכן כדאי לספר להם מה היה פה - שיש כאן מאבק מקומי שהתפתח לממדים שלא צפו אותם.

תוספת של דרוו – מי שקיבל כאן את החלטה זו הייתה ממשלת ברק. שלמה בן עמי היה שר החוץ ושר פנים באותה תקופה. ממשלת ישראל קיבלה את החלטה בהמלצתו שלא לבנות כאן כלום. באותה תקופה ממשלת ברק איבדה הר הבית לטובת התנועה האסלאמית, כנראה שמה שעשו כאן החליטו לקחת החלטה בעקבות האובדן של אורוות שלמה שהתנועה האסלאמית התחילה לעשות שם בלאגן. יכול להיות שזה היה גם סוג של פיצוי של מה שקרה בהר הבית באותה תקופה. עולים לכנסיית הבשורה, בצד שמאל יש לשכת תיירות של משרד התיירות.

כנסיית הבשורה

החזית הזו היא תמצית סיפור הגאולה והחסד הנוצרי. כאן בעצם הכל מתחיל, הבשורה היא רגע האינקרנציה, כי ברגע שהמלאך גבריאל מבשר למרים אלוהים בעצם מתגשם בבשר. זה מודגש על ידי הציטוט מיוחנן "כאן הדבר נהיה לבשר ושכן בתוכנו". חשוב לזכור שכל הסיפור של האינקרנציה, ההתגשמות של האל בבשר, זה על מנת לגאול את האנושות מהחטא הקדמון, ובעניין הזה משמאל רואים ציטוט ארוך בלטינית, זה ציטוט העונש לנחש (בראשית ג' – "יד ויאמר קנה אלהים אל-הנחש, כי עשית זאת, ארור אתה מכל-הבהמה, ומכל חית השדה; על-גחונך תלך, ונפרך תאכל כל-ימי חייך. טוֹוֹאִיבָה אֲשִׁית, בְּיַד וּבִין הָאִשָּׁה, וּבִין זָרְעָךָ, וּבִין זָרְעָהּ: הוּא יִשְׁרָפְךָ רֹאשׁ, וְאַתָּה תִּשְׁרָפוּ עָקֵב."!) זה הציטוט של הסוף של העונש לנחש. העונש לנחש כמובן קושר אותנו לחטא הקדמון.

בצד הימני ביותר של הקיר המערבי רואים שכתוב בלטינית – "Ecce virgo concipiet et pariet filium et vocabitis nomen eius Emmanuel", זהו ציטוט מספר ישעיהו פרק ז', פס' 14: "... הִנֵּה הֶעֱלְמָה, הָרָה וְיִלְדֵת בֵּן, וְקָרָאת שְׁמוֹ, עִמָּנוּ אֵל". המילה אקה פירושה הנה, כמו אקה הומו. התיקון לחטא הקדמון נעשה בנבואה של ישעיהו. ההתגשמות של אותה נבואה של ישעיהו מצויה ברגע שקוראים על הבשורה של המלאך גבריאל למרים. מרים תהרה ברוח הקודש ומי שייולד זה בעצם האלוהים שנמצא אתנו, לכן זה עמנו-אל. בנוסף רואים על החזית ארבעת האוונגליסטים עם האטריוטים שלהם וארבעת יסודות העולם שאפשר לראות ברצועות הרחביות.

עצות פרקטיות – הצליינים לא באים עם רקע תיאורטי בתחום ההיסטוריה של ארץ ישראל ולכן צריך לעבור שלב שלב, להראות את זה ולהשתמש בעזרי הדרכה. הם לא צריכים עזרי הדרכה שידגימו את כל ההיסטוריה, הצד החשוב להם ביותר זה שיש שרידים ל בית שני, ככל הנראה מאה 1 לפנה"ס או מאה 1 לספירה. זאת אומרת התקופה שבה מרים נמצאת פה ומקבלת את הבשורה.

היות הפרנציסקנים מודעים לזה אמצעי ההמחשה שהם מציעים למורי הדרך פרוסים מסביב – יש מן פלקט שמקובע בתוך מסגרת אלומיניום. הפלקטים מאוד עוזרים לתאר את ההיסטוריה של הכנסייה עם ההתמקדות בממצאים של ימי בית שני.

באחד הפלקטים מצולמת הקריפטא של הכנסייה. מי שמתכנן את הכנסייה הוא ג'ובאני מוציו, 1969 היא נחנכה. הכנסייה הזו מנסה שוב ליצור איזושהי תפישה של רציפות של קדושה של מקום, לכן אם התגלו שרידים מהמאה ה-1 יציגו את כולם, כדי שאנשים יראו אותם מול העיניים. הדבר המרכזי בקריפטא זו המערה שאותה מציינים כשריד של הבית של מרים כשהיא קיבלה את הבשורה מהמלאך גבריאל.

סביב המערה רואים שיש עוד שרידים שמוצגים בתמונה – רצפת פסיפס עם צלב המרכז מהתקופה הביזנטית, לכן ברור שבו רצפה של כנסייה, העמודים, קיר מתעגל של האפסיס של הכנסייה הביזנטית וכן הלאה. כלומר ששרידים ביזנטיים עולים מול העיניים ואי אפשר לפספס אותם, גם כשנכנסים פנימה. משמאל למערה (בכנסייה רואים איזשהו שקע מואר) יש משהו שמזכיר מקווה, מדרגות שמורידות לאגן שהיו בו מים. מה שמקובל לומר הוא שיכול להיות, במאה ה-1 לספירה, כשהגרעין הקדום של נצרת היה כאן.....

בתוך המערה ישנו מזבח ועליו יש כיתוב בלטינית. זה המזבח היחיד בעולם שבו אפשר לצטט את מה שיוחנן אמר 'הדבר נהיה לבשר ושכן בתוכנו', אבל עם תוספת של מילה אחת שנמצאת על המזבח הזה 'HIC' – משמעותה כאן. הדבר הכי חשוב הוא לאפשר לצליינים לרדת למטה, הם יעמדו מול המזבח, יכרעו בדרך ויכירו תודה לאלוהים.

אז סגרו את האופציה של הירידה לכיוון המערה. הנוצרים התלוננו שהם הגיעו עד כאן ולא הצליחו לעמוד מול המערה. על כן מלפני שנה אין יותר מיסות בקריפטת של כנסיית הבשורה. אם יש מיסה לקבוצה זה במפלס העליון של הכנסייה, שכן הכנסייה בנויה משני מפלסים. הכנסייה כל כך עמוסה ולכן חשוב למקד את התיירים בדברים החשובים ולא להתפזר.

בעיקרון אפשר להביא למקום גם פרוטסטנטים. אורתודוקסים יגיעו לכאן שכן הכנסייה האורתודוקסית מציינת משהו אחר. הקריפטת חשובה לכולם. הבעיה של הפרוטסטנטים זה סיפור הסגידה, ההערצה וההלל למרים, וסביב הרבה מאוד מסורות שאינן מבוססות על כתבי הקודש, שכן הם מתבססים על התנ"ך והברית החדשה, ומה שלא שם לא שייך לסיפור האישי שלהם. לכן עם פרוטסטנטים צריך להיזהר לא לדבר על ההערצה למרים, על המדונות שהגיעו ממקומות שונים בעולם, ממדינות וקהילות קתוליות שונות בעולם (אגב, גם מקהילות אורתודוקסיות).

עם פרוטסטנטים כדאי להדגיש את הגרעין הקדום של נצרת, החפירות הארכיאולוגיות שנערכו פה וגילו ממצאים שקושרים אותנו למאה ה-1 לספירה, לדבר בצורה של אולי, סביר להניח, שכאן היה הבית של מרים, שכן לא סתם התחילו להעריץ את המקום ובנו כנסייה ביזנטית, לדבר על המשמעות התיאולוגית של האינקרנציה שפה מתרחש הרגע, לצטט את יוחנן. מה שהוצג בחזית למשל טוב להם, שכן אין להם בעיה עם העונש לנחש, החטא הקדמון, התיקון, הנצרות שבאה ואומרת שאלוהים שולט על כל האמונות הקודמות, כולל האמונה בדבר יסודות העולם (שאז היו אלים ליסודות העולם). כל מה שמתבסס על כתבי הקודש והארכיאולוגיה, עם האופציה שאולי הארכיאולוגיה משקפת את מה שהיה בימי בית שני.

המדונות - החצר מוקפת בעשרות מדונות. מדונה באיטלקית פרושה גבירתי, כינוי אהבה קתולי למרים. בצרפתית – נוֹטְרֵה דָאם = הגברת שלנו. המדונות המוצגות נשלחו מרחבי העולם מקהילות קתוליות שרצו להביע את הערצתם למרים, וכל אחת מוצגת ומשקפת את התרבות המקומית של אותה מדינה. ליד כל מדונה כתוב מי תרם אותה. למשל המדונה של סין מעוטרת בקרמיקה מקומית, המדונה מעוצבת בתווי פנים של סינית. מאחורי כל מדונה יש איזשהו סיפור מקומי שמסתתר מאחורי עיצוב המדונה.

דוגמא אחת של סיפור אחרי אחת המתנות שניתנת כאן, המדונה מפולין – רואים שישוע צמוד לחי שלה, מסביב רואים כל מיני סמלים ששייכים להיסטוריה הפולנית. המדונה פורשת את הגלימה שלה ובגלימה שלה חוסים פליטים, יחפים ואומללים שמבקשים מהמדונה לבוא ולהציל אותם. ימין רואים חיילת וחייל שצועדים צעידת מארש. התאריכים למטה 1942-1947 ברור שמדובר בתקופה של מלחמת העולם השנייה. השילוב של הפליטים והחיילים, מדובר למעשה על צבא אנדרס שבמסגרת המסע שלו לחזית האיטלקית הוא עבר גם דרך הארץ. גם בגין היה במסע הזה ו-716 ילדי טהרן גם הם הגיעו במסע הזה.

המדונה ממוקמת דווקא פה כי מאוחר רואים דקל, מאחורי הרכס הצפוני של העיר נצרת, רכס שנקרא נבי סעין. על הרכס הזה ישנו היום בית ספר, דון בוסקו, וצמוד אליו יש כנסייה סליזיאנית מאוד גדולה שנקראת ישוע הנער. כל המבנה הזה של בית הספר בתקופה מלחמת העולם השנייה עוד לא הושלם כמוסד חינוכי ועל כן הוא שימש כבית יתומים, שם שיכנו את היתומים הנוצרים שהגיעו במסע של צבא אנדרס, כי זו הייתה הזדמנות לצאת מהתופת והגיעו במסע הזה פליטים מכפרים יהודים, חיילים יהודיים שהתגייסו לצבא וגם פליטים נוצרים. אז הפולנים נתנו את המדונה כמנחה לכנסייה וביקשו להציבה כשהיא מביטה לכיוון בית היתומים, ששם בזכותה, בזכות ההצלחה שמרים בירכה אותו, הגיעו בסופו של דבר להצלה של הרבה מאוד ילדים.

המדונה של הוותיקן - בצד המערבי רואים איזושהי מתנה שיש לה קטע אובלי בזהב ורואים אפיפיור שמרים את היד ומברך. האפיפיור הוא עם גלימה לבנה ואדום על זה, עם כיפה, ורואים שם משהו מזהב והמודל כנסיית הבשורה המודרנית. זו המתנה שניתנה מהוותיקן. רואים שם את האפיפיור פאולוס ה-6 שהגיע לכאן וביקר במקום. אם הכנסייה נחנכה ב-1969, כשהוא ביקר ב-1964, הוא היה בין המברכים, כמעט אפילו בין מנחי אבן הפינה לסיום הבנייה של הכנסייה המודרנית. לכן מדינה כמו הוותיקן שנותנת מתנה היא מחברת את הסיפור שלה עם הכנסייה הנוכחית. לכן מופיע מודל הכנסייה. אירוע הבשורה מוצג בזהב וזוהר למרחוק, כך אפשר לראות את הכוח של זהב בפסיפסים. כמו כן רואים את ההווי של נצרת של אז, כשבונים את הכנסייה הזו.

עם צליינים כדאי להעמיד אותם מול המתנה מהמדינה ממנה הם מגיעים, הם בדרך כלל כבר ידעו לשחזר סיפור מקומי ששייך לה. אין שום מקום שבו תיעדו את כל הסיפורים.

מול החזית הדרומית של הכנסייה – כיכר המריבה היא בדיוק מאחור למטה, שם נמצא המקאם המוסלמי. מול החזית הדרומית צריך להצביע על שלושה דברים מרכזיים, שכן הכנסייה הזו מלאה בפרטים. הערך של כנסיית הבשורה בוויקיפדיה נכתב על ידי מורה דרך נוצרי קתולי שחי פה עם הנזירים, ערך מומלץ מאוד.

המיקום ביחס למערה - עומדים מול שתי דלתות הברונזה, אם פותחים אותן מגיעים ישירות לפתח של המערה, שעל פי המסורת היא השריד של הבית של מרים בזמן שהיא קיבלה את הבשורה. זאת אומרת שכיוון הכנסייה הולך מזרח מערב, לפי הכלל של כיוון התפילה בנצרות, אבל אם רוצים ללכת על פי שמצאו במקום והכיוונים של השרידים, אז עדיף להיכנס מדרום ישירות אל מול המערה. חשוב להדגיש את זה שכן כשנכנסים לכנסייה ומסתובבים לא מבינים את הכיוונים היטב.

התארים והסצנות - הדלתות, היות שהם מכוונות לפתח של הבית של מרים, הן מכילות סצנות שונות בחייה של מרים שבעקבותיהן היא זכתה לתארים שונים. העולם הקתולי מכיר את כל התארים שלה, גם העולם האורתודוכסי בחלקו הגדול מכיר את התארים האלה, כמובן לא בשפה הלטינית. התארים והאירועים הללו אינם מבוססים כולם על הברית החדשה ולכן לפרוטסטנטים אין מה לספר את זה. הדלתות יחסית קטנות משום שהכנסייה מונומנטלית, אבל יש בדלתות חלוקה לשלוש רצועות אופקיות, שכל אחת מחולקת לארבעה חלקים, שך הכל יש 12 אירועים ותארים למרים. פירוט הסצנות והתארים מופיע בתמונה-

הרצועה התחתונה - משמאל למטה רואים אישה שמיפה תינוקת, זוהי אנה אמה של מרים. כאשר מרים נולדה יודעים שעל פי המסורת שמקובלת על הקתולים היא נולדה כאשר היא איננה נגועה בחטא הקדמון. התואר שנלווה לזה הוא אימקולטה. בסצנה הבאה רואים מגן דוד, סמל יהודי מאוחר שרומז לבית מקדש. מציגים את מרים בבית המקדש, זה לא מצוי בברית החדשה, אלא בפרוטו אוונגליון של יעקב. בהמשך רואים איזושהי חופה, האירוסין של מרים ויוסף, אחר כך רואים מלאך מתכופף לכיוון מרים – זו הבשורה.

הרצועה האמצעית – בצד שמאל רואים שתי נשים עומדות זו מול זו, מרים ואלישבע- הביקור המגנפיקט שנאמר שם. אחר כך רואים שור וחמור ואישה עם תינוק בעריסה, הדבר היחיד האפשרי זה המולד של ישוע (ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו ישראל לא ידע עמי לא התבונן). הלאה רואים אירוע שיש בו הרבה מאוד כדים, זה הנס הראשון של ישוע – הפיכת מים לייין בחתונה בכפר כנא, אז היא מקבלת את התואר מדינה, המתווכת, שכן ברגע שהיא יזמה את הנס היא הופכת להיות המתווכת בין המאמינים לאלוהים. באירוע הבא רואים את ישוע מת על הצלב ומרים דסולתה, העצובה, הגלמודה, נכחה במקום שבו ישוע נצלב.

ברצועה העליונה - משמאל רואים את ההורדה מן הצלב, מרים מקבלת את ישוע לזרועותיה, הפייטה, אירוע הרחמים שלה כלפי בנה. בסצנה הבאה רואים את מרים שהועלתה השמימה, לכן ירושלים זה המקום שבאים לבקר קברים וכל הקדושה היא בריקנותה – קבר מרים זה קבר אחד וקבר ישוע זה קבר שני, וקבר נוסף ריק הוא קברו של לזרוס, שכן ישוע הקים אותו לתחייה. בסצנה הבאה היא מוכתרת כמלכת השממים, אז רואים מלאכים שבאים ורוצים להלביש על ראשה כתר. בסצנה האחרונה מרים עם גלימתה פתוחה ותחתיה חוסים כל המאמינים בעולם, שכן אחת הכינויים שיש לה זה אם הכנסיות, מאדר אקלסיה.

סלווה רגינה - על כל הקיר רשום מזמור שכל נוצרי יודע לשיר אותו בעל פה, הוא נקרא Salve Regina, האח המלכה, הדד המלכה.

בנוסף יש הרבה מאוד זריקות של אותיות M-ו A, אווה מריה וכו'. אפשר לשים לב שבסורג של המרפסת למעלה במרכז כתוב אווה מריה. על המשקוף מצב שמאל ומצד ימין יש מעין פרח ומיד אחרי זה יש עיגול עם תשלב של שתי האותיות – M-ו A. אווה זה שלום, שלום מרים- פנייה של ברכה.

העיטורים השונים שנראים כמו פרח עם צלב במרכז אלה עיטורים שרומזים למטרה שלשמה ישוע הגיע לכאן, האינקרנציה מטרתה בסופו של דבר להוביל לצליבה. יש שושן צחור ויש פרחים נוספים. המרים, המרגנית, המרגריטה, לכל פרח יש סיפור מאחוריו.

רואים פסל מנחושת של מרים – מרים שקיבלה את הבשורה הייתה נערה צעירה, מתגברת, וכך יש להניח שאפשר לדמות אותה ולא כמדונה מלכה כפי שהיא מוצגת בכל המנחות, בהן בחלק מהמקרים ישוע כבר נולד ונמצא בחיקה.

אם מסתכלים לכיוון מזרח רואים תבליט על הגדר, זה לא פסל תלת ממדי. רואים שם את האפיפיור פאולוס ה-6 מצד ימין והפטריארך של קונסטנטינופול אתנגורס. ב-5.1.1964 השניים האלה נפגשו על הר הזיתים בירושלים והסירו את החרס ההדדי, האנטמה. התבליט מתאר את המפגש שלהם על הר הזיתים בוירי גלילאי אבל כאן אומרים שאותו האפיפיור שהגיע לכאן ובירך על הקמת הכנסייה הוא זה שגם יצר את האהבה מחדש ששוררת בין הקתולים לאורתודוכסים.

החזית המערבית של הכנסייה – סגנון הכנסייה הוא ברוטליזם, במקרה הזה איטלקי, סגנון שהיה מקובל בעולם בשנות ה-60. גם בחזית המערבית ישנן דלתות עם אירועים שונים בחייו של ישוע, גם מה שבולט וגם מה שפנימה. חלק לא נשען על הברית החדשה לגמרי – למשל ישוע שעוזר לאביו הנגר ועובד איתו בנצרת, זה לא מתואר בברית החדשה אבל משחזרים את הילדות של ישוע כי נמצאים בנצרת.

יש כאן אירועים החל מסיפור גן העדן ונוח שמוזכר פה, אפשר לראות את זה על הדלתות מצד שמאל. למעלה זה החטא הקדמון, הנחש בצד שמאל – אדם וחווה שמגלים שהם עירומים בעקבות האכילה מעץ הדעת.

מתחת רואים בצד שמאל מישהו שעובד קשה, זה העונש לאדם, 'בזעת אפיך תאכל לחם'. בצד ימין העונש לאישה, 'בעצב תלדי בנים'. מתחת רואים את תיבת נוח, את הקשת בענן, את היונה עם ענף הזית. זאת אומרת המבול מצד אחד, ההשחתה של העולם, אבל ההבטחה של אלוהים שהוא לא יביא יותר מבול לעולם שמסומלת באמצעות הקשת. מתחת רואים את עקידת יצחק ובה הגיע מלאך לאברהם ואמר 'אל תשלח ידך אל הנער', ולמעשה האיל היה התחליף ליצחק. יצחק לא הועלה כקורבן. עם ישוע מדברים כבר על זה שהוא ימות על הצלב ויועלה כקורבן.

המשקופים עשויים סלע גרניט מסביב לדלת. בצד שמאל יש דמויות מהברית הישנה, מהתנ"ך, ובצד ימין 12 השליחים של ישוע. אבל בתיאור של הדמויות מן התנ"ך מופיע יוחנן המטביל, ג'ון בקיצור בפטיסטה – המטביל, למרות שהוא לא מוזכר בתנ"ך, כדי להראות שהוא החוליה המחברת בין התנ"ך לברית החדשה, שכן הוא לא מ-12 השליחים. לכן שמים אותו ברצף הדמויות מהברית הישנה כדי לסמן אותו כחוליה מחברת, ממנו ואילך יש את ישוע ו-12 השליחים שנמצאים על המשקוף השני. כל השמות מופיעים בלטינית. **מעל הדלת** כניסה לקריפטא רואים את מרים עם ישוע בחיקה, בצד שמאל רואים את דוד המלך והנבל ונתן הנביא. בצד ימין רואים את ישעיהו משמאל שמטיף למלך אחז מימין. במסגרת ההטפה שלו הוא אמר 'הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנואל', לכן זה נמצא פה.

הקריפטא – התחושה הראשונה שחווים זה חושך ולוקח זמן עד שמתרגלים לתאורה, זה מכוון, שכן אנחנו נמצאים במקום שבו התרחש המסתורין הגדול ביותר. אף אחד לא יודע להסביר איך אישה, נערה שהיא בתולה הרה ברוח הקודש ויולדת בן שהוא בעצם האלוהים. לכן המקום האפל והחשוך משאיר אותנו במקום של המסתורין. הקריפטא משמרת את השרידים ביותר שיש במרחב.

אפשר לשים לב לשלושה דברים. הכנסייה הצלבנית הייתה מאוד ארוכה ואפשר לראות שריד של קיר שלה מול החזית המערבית. ההמשך של אותו קיר מבחוץ משולב בכנסייה המודרנית מבפנים, בצד הצפוני, וישנן אומנות אחוזות בקיר. מעבר לקיר הצלבני רואים את הקיר המודרני. הרצפה מפולסת אבל יש שיש שחור ולבן שהונח בצורה כזו שבזווית מסוימת זה נראה כמו ירידה במדרגות, אשליה שיורדים אל המקום הקדוש. כשיורדים אפשר לראות מימין עוד ועוד מתנות שכל הזמן מוסיפים לכנסייה. כשנמצאים ממש מול המערה רואים את דלתות הנחושת. אפשר לראות את שרידי הבית של מרים, המערה, העמודים הביזנטיים שלפני ואגן הטבילה. למטה רואים את רצפת הפסיפס, האפסיס שמימין של הכנסייה הביזנטית.

אפשר לראות שעל המזבח כתוב - "VERBUM CARO HIC FACTUM EST", כאן נהיה הדבר לבשר. תוך כדי העלייה מהקריפטה רואים למטה חלקי קירות עם טיח ויש פרסקו. הפרסקו הזה הוא מהתקופה הצלבנית. זאת אומרת שגם בכנסייה הצלבנית כאן הייתה הקריפטה. רואים שבכניסה לקריפטה משמאל יש כל מיני שלטים, באחד מהם יש שלט תודה לפאחר א-דין שאפשר לפרנציסקנים לחזור במאה ה-17 ולבנות את הכנסייה מחדש.

הבטון החשוף שרואים זה חלק מסגנון הברוטליזם בשנות ה-60, אחד האלמנטים שחזרו באדריכלות זה הבטון החשוף. גיבאני מוציאו משאיר מן חללים עגולים להעניק אווריריות לבטון. יש שטוענים שהחללים העגולים הקטנים נועדו להצמדת שיש, אולם זו לא הסיבה. **המפלס העליון** - רואים קיר פסיפס ענק בשטח של כ-120 מטר מרובע. רואים למעלה משולש עם עין בפנים, זה מסמל את האב בשילוש. מתחת למשולש רואים יונה פורשת כנפיים שמסמלת את רוח הקודש. ממש מתחת ליונה רואים את ישוע עם גלימה אדומה עם הידיים לצדדים שתנוחה של צלוב מצד אחד ומברך את המאמינים שבאים לכנסייה. בצמוד אליו נמצא פטרוס עם הגלימה בצבע צהבהב, מאחוריו סלע ענק שרומז לכך שמדובר בפטרוס, 'אתה הסלע...'. מצד שמאל לישוע, למעשה מימינו של ישוע, רואים את מרים שמוכתרת כמלכת השמיים, יושבת עם גלימה כחולה. מסביב רואים מאמינים, קדושים, בישופים, אנשי כל העולם, שמעריצים ומוצאים את דרכם להגיע אל האלוהות. זו ההערצה הכלל עולמית לאלוהות, לישוע, האב הבן ורוח הקודש. למעשה יש כאן נוכחות של השילוש הקדוש על מנת להזכיר לאנשים שגם במקום הזה שורה הרוח האלוהית.

מעל הפסיפס יש בטון חשוף וויטראזיים מסביב. בוויטראזיים שממול, ממש מעל הפסיפס, יש שתי סצנות. האחת בצד שמאל זוג מחובק, אלו אנה ויואכים בתנועה אינטימית, ההורים של מרים. כפי שהמסורת אומרת הם נפגשו בשער הזהב והיא הרתה בנשיקה, תיאורים שמכניסים אותנו שאיננו נוהג כדרך הטבע המקובלת עלינו. בצד ימין רואים אישה שמגישה לילדה שלה ספר, זו אנה שמגישה למרים ספר תורה. המסורת אומרת, על פי הפרוטו-אוונגליון של יעקב שמרים למדה תורה כשהייתה ילדה.

חוץ מזה מסביב בוויטראזיים רואים את 12 השליחים. הכיפה כולה מעוצבת בצורה של חרוט שיושב על מעין תוף בצורה של מתומן. המתומן כולו נמצא מעל המערה, אם מורידים אנך למטה. הכיפה עצמה היא בצורה של שושן צחור הפוך, כאילו שעלי הכותרת פונים פנימה אל הכנסייה. על כל אחד ואחד מן העלים אינספור פעמים האות M-מריה.

במפלס שאנו נמצאים מקיימים את המיסות לצליינים ואת כל התפילות של המקומיים בנצרת, זה מפלס הקהילה. מסביב שוב רואים מנחות של המדונה בכל מיני צורות שונות ממדינות שונות. יש הרבה ישראלים שאוהבים שמראים להם איפה המדונה היפנית - מימין ליציאה מצד שמאל, בשרוול של הקימונו הצבע הלבן עשוי פנינים אמיתיות.

אפשר לראות שעל הקיר המערבי יש תאי ווידוי, שמעל כל אחד יש סצנה מהברית החדשה שקשורה לחזרה בתשובה.

מחוץ לכנסייה במפלס העליון - מבחוץ אפשר לראות את הכיפה שצורתה חרוט, מעין שושן צחור הפוך שהעלים פונים אל הכנסייה. למעלה רואים משהו שמזכיר לנטרנה, כאילו מגדלור, שכן ישוע בין היתר אומר על עצמו 'אני אור העולם'. רואים את התוף בצורת המתומן שעליו בעצם יושבת הכיפה.

בנקודה שבה אנו עומדים חשוב להראות לתיירים שני דברים -

הבפטיסטריום, אגן טבילה קתולי, מבנה בצורת מתומן, עד היום תינוקות בנצרת שמוטבלים בכנסיית הבשורה מוטבלים כאן.

עומדים על רצפה שרוכבת מעל שרידים ארכיאולוגיים, שאותם ניתן לראות מעבר למעקה. בחפירות שנערכו כאן גילו שרידים של הכפר נצרת בימי בית שני. מדובר בכפר של עניים, לא אליטה חברתית. רואים ממגורות בורות מים, מחסנים, שרידים של כלים, של מתקנים שמשמשים לעבודות הבית למיניהן. כפר נצרת זה אתר תיירותי. המערה בתוך הכנסייה היא חלק מהכפר של נצרת של ימי בית שני, של ימי ישוע.

אם יש קבוצה מתעניינת בארכיאולוגיה אפשר לרדת איתם למטה, בתאום, בתשלום נוסף. יש משרד מול החזית המערבית, בתוך חנות המזכרות. אז נכנסים גם למקום מדהים - במפלס מתחתנו רואים קיר בולט משמאל, שם קיים מוזיאון כנסיית הבשורה ובו מציגים את כל השרידים שמצאו בחפירות הארכיאולוגיות במרחב הזה מכל התקופות השונות, מהברונזה הקדומה עד העת החדשה. בין השאר כותרות צלבניות, העבודה הצלבנית היפה ביותר שקיימת בארץ, עבודת גילוף מדהימה, שלא הספיקו לשלב אותן בבניית הכנסייה. יש העתקים שלהן במוזיאון הפרנציסקני בתחנה מס' 2.

מרכז בינלאומי מרים - משמאל לשירותים רואים מבנה עם מרפסת, מרכז חדש שנפתח למבקרים בחודשים האחרונים ע"י הוותיקן והכנסייה הקתולית מכספים רבים שמוזרמים למקום. מתחם ענק של כמה וכמה מפלסים. ערכו שם חפירות ארכיאולוגיות וגילו בית מגורים מהמאה ה-1 לספירה. יש שם חיזיון אורקולי, חדרים שונים שקשורים לילדותה של מרים, לישוע וכו'. יש במקום מרפסת תצפית עם דשא, קפיטריה גדולה ומרווחת, יש כנסייה עצומה אליהם. משך הסיוור במקום לפחות שעה, הכניסה יקרה אבל השירות ברמה מאוד גבוהה. זה מחוץ לחומות של כנסיית הבשורה.

מימין רואים שכתוב קוסטודיה דה טרה סנטה, כאן נמצא בית ספר שהפרנציסקנים בנו אותו בנצרת, בית הספר עצמו נקרא טרה-סנטה. בתי הספר של הפרנציסקנים נקראים דה טרה סנטה והאכסניות שלהם קאזה נובה. בנצרת בגלל שהעיר כל כך צפופה הכל מוחבא אחורי קירות. בצילום אוויר אפשר לראות שבבית הספר יש מגרש כדורגל, מבנה גדול, למרות שאי אפשר לראות את זה מהחזית.

כנסיית יוסף הקדוש

מצפון לכנסיית הבשורה, צועדים מחצר כנסיית הבשורה לכיוון כנסייה נוספת שנמצאת פה שגם היא שייכת לפרנציסקנים ונמצאת באותו מתחם של הפרנציסקנים.

כנסיית יוסף הקדוש המודרנית נבנתה ונחנכה בשנת 1914. יש הרבה קבוצות היום שמזמינות מיסה בנצרת בכנסייה הזו, כי היא יותר אינטימית מכנסיית הבשורה.

אין כאן שרידים של כנסייה קדומה יותר, אי אפשר לדבר על שרידים של כנסייה ביזנטית במקום בשום פנים ואופן. כשיורדים למטה אפשר לדבר על איזושהי פונקציה של מבנה שקיים פה מהתקופה הביזנטית, לא מבנה כנסייתי. אפשר לדבר על כך שאולי. אנחנו נמצאים ברצף של נצרת של ימי בית שני, אבל אי אפשר להראות בית או מתקנים מאותה תקופה.

מה שיש מתחת זה מהתקופה הרומית המאוחרת דווקא, ימי אדריאנוס ואילך, מה שנושק לתקופה הביזנטית. זה קצת מאכזב להגיד את זה לצליינים שמגיעים לכנסיית המשפחה הקדושה, כנסיית יוסף הקדוש, ואין שרידים שמצביעים על הבית של המשפחה. אולם אם נאמנים לארכיאולוגיה זה מה שצריך לומר. אפשר לומר שסביר מאוד להניח שאם מבחינת המסורת זה הבית של יוסף הקדוש ולכאן עברה מרים לאחר שנישאה ליוסף ועברה לגור איתו, אז בעצם זה הבית שבו גדל ישוע, פה בית המלאכה של יוסף וכו'. **גם בתקופה הצלבנית**, כשהאזור מוכר כאזור שהוא חלק מרצף כנסיית שיש כאן, לא דיברו על הבית של יוסף הקדוש. זה התקבע סופית רק בתקופה המודרנית, במאה ה-20. לא מתייחסים לשרידים למטה כקדושים, שכן במידה והם קדושים רואים שמשמרים אותם, מתעדים, שמים משהו על יד, מאירים, שמים פוקוס וכו'. פעם היה כתוב שאלו ממגורות מימי בית שני, היום הורידו את כל השלטים.

במפלס העליון יש עושר גדול מאוד של וויטראזיים משני הצדדים, מנסים לתאר כל מיני סצנות מההווה של המשפחה – יוסף הנגר, ישוע שעובד איתו, איך משפחה חיה בימי בית שני, ועוד כל מיני סצנות שקשורות להיסטוריה.

בין השאר, היות שפרנציסקוס הקדוש, מייסד מסדר הפרנציסקנים, מוזכר בכל כנסייה פרנציסקנית אז פה יש אזכור שלו בצורה מאוד מיוחדת. בוויטראז' מאחור בצד ימין רואים את פרנציסקוס הקדוש ומסביב רואים שמתעופפות ציפורים, שהרי אחת המסורות לגבי פרנציסקוס הקדוש היא שהוא היה כל כך מחובר שלטבע שהוא יכול היה לדבר בשפת בעלי החיים. זה מוזכר את האגדות על שלמה המלך. זה החיבור העצום שלו לטבע, לחזור אל הפשטות, לחזור אל המקום שהוא המודל של ישוע בחיי השליחים והוא הטיפף כנגד העושר וההסתאבות של הכנסייה במאה ה-13 באירופה.

רואים את פרנציסקוס במופע נוסף כפסל. רואים שני פסלים של נזירים פרנציסקנים – השמאלי זה פרנציסקוס. נזיר פרנציסקני נוסף שהפסל שלו נמצא היום כמעט בכל כנסייה קתולית בארץ הוא הנזיר אנטוניוס מפאדובה שהיה תלמידו של פרנציסקוס הקדוש, גם הוא מן המאה ה-13. הוא זכה לדרגת קדושה מאוד גבוהה במסורת הקתולית המערבית, ובמסדר של הפרנציסקנים בעיקר, בין השאר מספרים שהיה לו חזון שבו הוא ראה את ישוע כתינוק, והוא זוכה להחזיק אותו בזרועותיו.

הסצנה של מישהו אוחז את ישוע כתינוק יכולה להופיע בשלושה מקרים בלבד -

יוסף, אביו הרוחני שמחזיק אותו, אז רואים את השושן הצחור פורח, כי זה תמיד יהיה קשור לטוהר והטרומיות שיש בלידה לקראת הגאולה.

שמעון הצדיק בפדיון של הבן בבית המקדש. שמעון הצדיק הוא אותו סן סימון מהמנזר בירושלים שאמר למרים : " 34 בְּרָכָם שְׁמֵעוֹן וְאָמַר אֵל מְרִיָּם אָמֵן : "הִנֵּה זֶה נֹסֵד לְמִקְשׁוֹל וְלְתַקְיָמָה לְרַבִּים בְּיִשְׂרָאֵל וְלֵאמֹר אֲשֶׁר יִתְנַגְּדוּ לוֹ- 35 וְגַם בְּלִבָּד אֶת תַּעֲבַר הָרֵב -- לְמַעַן תִּגְלִיָּה מִחֻשְׁבוֹת לֵב רַבִּים" (לוקס, ב').

אנטוניוס מפאדובה שזכה בחיזיון לראות את ישוע כתינוק ולאחוז אותו בזרועותיו.

חשוב לזכור שאם מדובר ביוסף הוא אף פעם לא יופיע בגלימה של נזיר פרנציסקני, ואם זה אנטוניוס הוא תמיד יופיע בגלימה של נזיר פרנציסקני, שכן הוא תלמידו וממשיכו של פרנציסקוס. היו לו כתבים מאוד חשובים והוא השפיע על העולם המערבי.

בצד שמאל רואים פסל של יוסף האב הרוחני של ישוע ואת ישוע כילד, האב נוגע-לא נוגע בכתף של ישוע. הפסל הזה הוא מיוחד מהסיבה הבאה - על יוסף הקדוש מסופר מעט מאוד בברית החדשה, הוא דמות די טראגית, מהר מאוד הוא נעלם מהתמונה ובאירועים המשמעותיים בחייו של ישוע הוא כלל לא מוזכר. שכן אומרים שהוא היה מאוד זקן ומצא את מותו כשישוע היה יחסית בגיל צעיר. הברית החדשה לא מספרת על מות יוסף, אבל ברור שהוא נעלם משום שהוא הלך לעולמו.

כאן רואים את יוסף מחזיק במן מוט, שמסמל את היותו האב הרוחני, כאילו הרועה הרוחני של ישוע הילד. וישוע הילד לבוש בגלימה והוא מחזיק ספר פתוח שבו כתוב בלטינית 'לכו אל יוסף' - 'ad ite Joseph'. הפסל הזה לקוח מספר בראשית, שם יוסף הצדיק משניים עשר הבנים של יעקב נמכר על ידי אחיו לישמעאלים ומורד מצריימה. כשהוא מגיע למצריים הוא הופך להיות יד ימינו של פרעה והוא זה שמציע לפרעה את התוכנית של איך להתארגן ל-7 השנים הרעות. ב-7 השנים הרעות כאשר למצרים אין מה לאכול והם באים לפרעה ושואלים אותו מה לעשות הוא אומר להם 'לכו אל יוסף'. ויוסף זכה על כן גם לכינוי 'יוסף המשביר', זה ששוב את הרעב.

הרי מעט מאוד מסופר על יוסף בברית החדשה, אז מנסים לחשוב איך ליצור קישור בינו לבין דמויות שהם פרה-פיגורציה ליוסף. יוסף בעצם מהתני"ך הוא פרה-פיגורציה ליוסף אביו של ישוע. כמו שיוסף במצרים האכיל את המצרים בלחם בזכות התוכנית שלו, כך יוסף הזה, בתור האב הרוחני של ישוע יעניק לאנושות את ישוע, שהרי הגוף של ישוע זה הקורבן.

האפסיס - באפסיס המרכזי רואים את המשפחה הקדושה. רואים את יוסף מצד ימי מרים בצד שמאל, וישוע במרכז. בצד ימין רואים את המלאך גבריאל שהתגלה ליוסף, אביו הרוחני של ישוע. המלאך התגלה אליו כשהוא שמע שמרים הרתה בספר מתי ויוסף רצה לגרש אותה. המלאך התגלה אליו בחלום, הרגיע אותו וסיפר שהיא הרתה ברוח הקודש וכו'. באפסיס השמאלי, הצפוני, רואים את מות יוסף ומרים בגלימה הכחולה מקוננת על מותו. ישוע כבר קצת יותר בוגר וגם הוא שותף לקינה על האב שמצא את מותו.

הקריפטא - רואים מתקן שממבט ראשון נראה כמקווה, אבל לא בטוח, אולי זה גת. לא יודעים במה מדובר בדיוק, הרי שנים אמרו שמדובר בבית המלאכה של יוסף, ואם הוא נגר אז הרי לא צריך מים. במפלס הנמוך יותר רואים איזשהו מערה, מכלול, ששייך למפלס של המערה בכנסיית הבשורה, של השרידים של ימי בית שני, ולכן הצליינים זורקים כסף.

לגבי הכנסייה עצמה אי אפשר לראות שרידי מימי בית שני שנבנו בתור כנסייה. האפסיס שרואים הוא אפסיס בעצם אפסיס מודרני שנשען על שרידים צלבניים. אמנם הייתה כנסייה צלבנית, אבל כל המסורת וכל מה שמתועד במפלס של כנסייה זה מהתקופה הצלבנית אבל אז לא אמרו שזה הבית של המשפחה הקדושה, זה רק מסורת מאוחרת יותר.

אחד הדברים שמכעיסים את הפרוטסטנטים זה לראות מה בנו למרים ומה בנו למשפחה הקדושה.

הליכה לכנסיית בית הכנסת

ברחבה הכניסה לכנסיית הבשורה (דרכה יצאנו)

פסל מרים דורכת על נחש - הנחש מסמל את החטא הקדמון. חווה הביאה את המוות לעולם בעקבות החטא הקדמון, ומרים באה, דורכת על השטן ומעניקה חיים. בקיר שנמצא מאחורי מרים רואים את סמל הכי ורו, אלפא ואומגה. בצד שמאל ביוונית, באותיות לטיניות, כתוב הפס' הראשון מיוחנן 'בראשית היה הדבר...'. ובצד ימין כתוב בלטינית 'ובו היו חיים'. כלומר כל מה שנקשר לסיפור הגאולה הנוצרית בא לידי ביטוי. אחרי שנותנים לצליינים הסברים והם מבינים את המורכבות של הכנסייה הרבה פעמים הם יבקשו לקנות ספרים למוזכרת או כדי לחזור על הדברים. בחנות הסמוכה יש כמה ספרים על נצרת בכלל ועל כנסיית הבשורה בפרט. יש ספר אחד שנכון להיום הוא הטוב ביותר כספר, זה שיצא בהוצאה של הפרנציסקנים על נצרת. ניתן למצוא אותו בחנויות של הפרנציסקנים ובדואר בירושלים. הם מוכרים גם את הפלקט של הצילום של הקריפטא. כאמור, אם רוצים להגיע למוזיאון והשרידים הארכיאולוגיים אז כאן נעשה התשלום.

יש חיצים שמכוונים את מסלול ההליכה ואין לחרוג ממנו. אדוארדו, מורה דרך, הוא היחיד שמחזיק את מפתחות המוזיאון, ולכן אם רוצים לתאם כניסה חובה להתקשר ולשאול אם הוא נמצא, שכן אחרת אף אחד לא פותח.

יוצאים מחצר כנסיית הבשורה ומולנו רואים שלט קאזה נובה, הבית החדש. מה שצמוד למזרז של הפרנציסקנים, שזה אכסנייה, תמיד ייקרא קאזה נובה. ממשיכים לכת מעט ורואים מגדל פעמונים חרוטי, צמוד אליו יש כנסייה אנגליקנית. כלומר בנצרת יש גם אורתודוכסים, קתולים, אנגליקנים, בפטריסטים, יוונים-קתולים, מרונים, כמעט כל הזרמים הנוצרים.

ראדה בלוס היא תושבת נצרת לשעבר, היום גרה בחיפה, שהיא מורת דרך והיות שהיא גדלה בנצרת ושרה במקהלה הכנסייתית היא עושה סיור מאוד חווייתי ועוצמתי ברמה הרגשית.

נכנסים אל השוק שהוא ריק לחלוטין, בימי רביעי השוק סגור. בצד ימין לכניסה לשוק רואים מבנה אבן ומעבר לו רואים שער, סורג שחור, זו הכניסה למרכז הבינלאומי למרים. בשוק עצמו, בלב השוק, נמצאת כנסיית בית הכנסת. אם מנווטים קבוצה לכנסיית בית הכנסת יש לזכור שהיא נמצאת בלב השוק, שני העמודים משני הצדדים זה הסימן.

כנסיית יוונית קתולית - הכנסייה היא הכנסייה של הקהילה היוונית קתולית בנצרת, צמודה לכנסיית בית הכנסת, בדרך כלל היא סגורה. במקרה הזה היא פתוחה משום שזוהי תקופת הלנט לפני הפסחא, שכן יש תפילות נוספות בתקופה הזו.

אחד הדברים החשובים זה שמדובר בקהילה שקיימת רק מהמאה ה-18 ולא לפני, 1724 זה מתחיל באנטיוכיה. אורתודוכסים שמקבלים את מרות האפיפיור, זו ההגדרה הבסיסית ליוונים קתולים. חלק מההסכם של מוסד האפיפיורות עם אותם יוונים אורתודוכסים שקיבלו את מרות האפיפיור היה שממשיכים לשמר את המסורת והמורשת האורתודוכסית שלהם כפי שהייתה לפני.

לכן נמצאים בכנסייה יוונית קתולית ויש איקונוסטזיס. אמנם זה זרם קתולי אבל עם מורשת ביזנטית. פה רואים דוגמא של ביטוי לכנסייה שמשלבת מצד אחד איקונוסטזיס (מסורת אורתודוכסית) מצד שני מקבלת את מרות האפיפיור, ועל כן היא מחוברת ישירות, צינור ההזנה שלה זה הוותיקן.

אם מסתכלים סתם כך על הכנסייה זה מזכיר מאוד איקונוסטזיס אורתודוכסי רגיל, רואים את ישוע מימין, מרים עם ישוע בחיקה בצד שמאל, למעלה עוד סדר של איקונוט, איקונוט על הקירות וכו', אבל אפשר לשים לב שההשפעה המערבית מאוד ניכרת. למשל הדרך שבה מעוצבות האיקונוט על הקיר, עיצוב סמי-קלאסי, ניאו-קלאסי - איקונוט עם מסגרת אבנים. צריך לחדד את העיניים ולשים לב למאפיינים שחודרים לאט-לאט לכנסיות היווניות קתוליות.

דבר נוסף שאפשר לראות זה קדושים במסורת האירופאית-מערבית ושיש להם נוכחות בכנסייה שהיא יוונית קתולית, שהרי זה לא הגיוני בכנסייה יוונית אורתודוכסית לראות קדושים מהמערב. הדוגמא המובהקת לכך שיש קדושים שחודרים למרחב של הכנסייה היוונית קתולית הוא מקום באיטליה, באזור נאפולי, שם יש מקום שעולים אליו לרגל היום, שמאמינים ששם קבור פאדרה פיו, קדוש מהשנים האחרונות בכנסייה הקתולית, פטרוו של הנהגים, של עוברי הדרכים, והוא נערץ על ידי מיליונים. בכניסה, בחצר, יש מן פרוטומה של פאדרה פיו - קודם כל זה פסל, אמנם בחצר, אבל לאט-לאט זה חודר (נמצא לפני היציאה מהחצר בצד שמאל).

כמו כן כל הסדר הקבוע והצמידות של האיקונוט עם שם הכנסייה, כל זה נעדר בכנסייה הזו. עצם זה שהאיקונוסטזיס פתוח זה גם דבר חריג. בכנסייה אורתודוכסית אפילו כועסים שמבקשים לפתוח. מבחינה סוציולוגית זה מאוד הגיוני שהם מטמיעים את מה שיש בתרבות המערב, וכשהאפיפיורות עושה את ההסכם

הם חשבו לטוח הארוך, שכן הבינו שלאט-לאט תוטמע התרבות המערבית והם יהיו נאמנים ביותר למוסד האפיפיורות. הסיבות הן קודם כל כלכליות.

בתחנה מס' 4 יש כנסייה ארמנית קתולית שם יש את 14 תחנות הויה דולורוזה, יש שם פסל אנטוניוס מפאדובה וביטויים לגמרי קתוליים שלכאורה לא קשורים לארמנים בשום צורה.

כנסיית בית הכנסת

ישעיהו פרק א' הוא מטיף לעם ישראל בניסיון לומר שעם ישראל התרחק מאלוהים ולא מכיר תודה למי שבזכותו יש את כל מה שקיים בעולם הזה. כאשר הוא מטיף לעם ישראל הוא אומר: "ג'דע שור קנהו, וקמור אבוס בעליו; ישראל לא ידע, עמי לא התבונן".

כלומר ישעיהו מדבר על השלב של הקלקול – אפילו השור והחמור יודעים להעריך את מי שבזכותו יש להם מה לאכול, ואילו בני ישראל לא יודעים להעריך את אלוהים. המולד של ישוע זה בעצם התיקון של כל מה שהיה קודם ועל כן כאשר ישוע נולד אפשר לומר שהמשמעות היא שעכשיו כולם יודעים להעריך את מי שבזכותו יש להם המזון הרוחני.

שם הכנסייה מאוד מבלבל, נשמע כאוקסימורון – כנסיית בית הכנסת. מי שלא מכיר את סיפורי הברית החדשה יכול לשאול מה הקשר בין שני המושגים האלה. בכנסייה הזו צריכים לקרוא הטקסט בברית החדשה כדי להסביר לאנשים מה הקשר בין כנסייה לבין בית כנסת.

לוקס פרק ד': "16 והוא בא אל העיר נצרת, העיר אשר גדל בה, וביום השבת הלך כמנהגו לבית הכנסת וקם לקרא 17. כפאשר נתנו לו את מגלת ספר ישעיהו הנביא, פתח את המגלה ומצא את המקום שכתוב בו" 18: רוח אדני עלי, וען משח אתי לבשר ענוים. שלחני לקרא לשבויים דרו, ולעוריים פסח-קוח; לשלח רצוצים חפשים 19, לקרא שנת רצון ליהוה."

זה טקסט שחשוב להסביר אותו – שכן אנשים לא מבינים מה זה קריאה בתורה, ממתני קוראים בתורה, מה קוראים בתורה, כל הנושא של פרשת השבוע, הרי מעולי בבל מדברים על הקריאה בתורה, עזרא ונחמיה, קריאת התורה בציבור וכו'. צריך להסביר לאנשים גם למה הוא קורא מספר ישעיהו, אז צריך להסביר מה זה הפטרה – פרק מנביאים שקשור לתוכן של פרשת השבוע שקוראים בסיום הקריאה של פרשת השבוע. חשוב להגיד שעד היום יש לוח קבוע של פרשת השבוע והפטרה שנקשרת אליה. זוהי מסורת מקובעת אצל היהודים לגבי הטקסטים שקוראים והסדר שקוראים אותם.

לפי הפטרה מישעיהו שקורא ישוע אפשר לומר שפרשת השבוע הייתה פרשת ניצבים. פרשת ניצבים נקראת בשבת שלפני ראש השנה. הפרשה הזו היא פרשה שחבוי בה הרעיון של החזרה בתשובה, לא סתם היא ממוקמת בשבוע לפני ראש השנה.

נושא החזרה בתשובה גם קשור למה שישוע בא ואומר שהוא מבשר לענוים, מי ששבוי (רוחנית) הוא לוקח אותם ולחופשי, מי שעיוור אני פוקח את עניו, לשלח רצוצים חופשים, לקרוא שנת רצון לה'. מה שעוד אפשר לומר זה שאם מבקרים היום בבית הכנסת ושומעים את פרשת ניצבים ומקשיבים להפטרה אפשר לשמוע שכאשר קוראים את הפטרה מספר ישעיהו ביום הזה מדלגים על הפסוקים שקרא ישוע. מרגע שהנוצרים ייחסו את הפסוקים האלה לאירוע שקשור לסיפור האמוני שלהם, המסורת היהודית מדגלת על הפסוקים למרות שהם מופיעים באותו פרק שקוראים בבית הכנסת. לא תמיד היהודים יודעים זאת. מי שמכיר את התנ"ך יודע שיש דילוג, אבל מי שלא שואל לא שם לב.

20 "לאחר שקבל את המגלה, החזירה לגבאי והתישב. עיני כל הנוכחים היו נשואות אליו 21 והוא החל לדבר אליהם ואמר: "היום נתמלא הכתוב הזה באזניכם 22". פלם דברי טובות עליו והתפלאו על דברי החן שפיצאו מפיו. אמרו: "האם הוא לא בן יוסף?" כדאי להסביר מה זה גבאי, איך נראה בית הכנסת בימי בית שני. כל התכנים שקשורים לבתי כנסת קדומים של ימי בית שני. איש את השלב של הדרשה אחרי הקריאה של הפטרה. כלומר הוא אומר שכל מה שאומר ישעיהו היום זה מתגשם. הם מאוד מתפעלים מהדרשה של ישוע, הם לא מגרשים אותו מיד מהעיר נצרת. יש שטועים ואומרים באופן אוטומטי שהוא אמר שהיום התגשמו הדברים וישר גירשו אותו, אך לא כך הדבר. "23 אמר להם: "אין ספק שתאמרו לי את הפתגם הזה, 'רופא, רפא את עצמך!' כל הדברים ששמענו כי נעשו בכפר נחום עשה גם פה, בעירך 24". 'הוסיף ואמר: "אמן אומר אני לכם, אין נביא בעירי."

כבר בשלב הזה הוא מכעיס את תושבי נצרת. אומרים לו שיעשה פה את הניסים את הניסים שעשה בכפר נחום. כלומר שמבחינת הביוגרפיה של ישוע הוא מגיע לכאן שהוא כבר פועל בכפר נחום, כבר מכירים אותו כמי שעושה ניסים ומתחיל איזשהו עידן חדש. ברגע שהוא אומר אין נביא בעירי הוא מכעיס אותם. "25 ואמרת אני אומר לכם: אלמנות רבות היו בישראל בימי אלףהו, בעת שבעצרי השמים שלוש שנים נששה חדשים ורעב גדול היה בקל הארץ,

פה הוא עוד יותר מכעיס אותם. היו הרבה אלמנות בתקופה, הוא מזכיר את הבצורת שהייתה שלוש שנים, הסיפור של אחאב וכו' שמסתיים במאבק בנביאי הבעל במוחרקה. הוא מזכיר את אליהו ואומר:

"26 ואלףהו לא נשלח אל אחת מהן כי אם אל אשה אלמנה בצרפת ששקבל צידון". כלומר הוא אומר שגם אליהו לא פעל בעצם בקהילה של בני ישראל אלא מחוץ לגבולותיה. אז הוא ממשיך ואומר את הדבר הבא:

"27 ומצרעיים רבים היו בישראל במי אלישע הנביא ולא טהר אחד מהם מלבד נעמן הארמי" עוד פעם הוא אומר שמה שאלישע עשה לא היה מכוון לעם ישראל, שגם בה היו חולי צרעת, אבל את נעמן מארס הוא מרפא אותו מצרעת. כלומר תושבי נצרת ברגע שהם שומעים את הדרשה הזו הם מבינים שהוא אומר במן תעוזה כזו שגם אם יש לו שליחות שהוא ממלא הוא מבצע אותה בקרבם. ברובד השני הוא משווה את עצמו לאליהו ואלישע, ותושבי נצרת היהודים שיושבים פה שואלים איך יכול להיות שהוא מודל שלהם והוא לא יפעל פה. על כן הם מגרשים אותו. הם מבינים שיש לו כוח והם מבינים שיש לו כוח. אבל ברגע שהוא פונה אליהם בטון הזה הם כועסים.

"28 "כל הנוכחים בבית הכנסת נתמלאו פס בשקמם את הדברים האלה 29. הם קמו והוציאו אותו אל מחוץ לעיר, והובילוהו אל הקר אשר ערים בנגיה עלי, כדי להשליכו למטה 30. אך הוא עבר ביניהם והלך לו."

הגרעין הקדום של נצרת זה רדיוס לא מאוד רחב. 'ההר אשר העיר בנויה עליו' צריך להיות מאוד קרוב לאזור. הזכרנו שהר הקפיצה לא יכול להיות המקום, שכן הוא רחוק מאוד מהגרעין הקדום, ולכן הזיהוי מהתקופה הצלבנית שם איננו הזיהוי המקובל היום.

המבנה שלכל המוקדם הוא מראשית התקופה העות'מאנית, אולם ישנן מסורות החל מהמאה ה-12, מהתקופה הצלבנית, של צליינים שמספרים שהם מגיעים לנצרת והם מבקרים בכנסייה שבה מספרים את הסיפור של הגירוש של ישוע מנצרת. זאת אומרת כנסיית בית הכנסת שבו הוא ביקר, דרש את הדרשה והשליכו אותו מן העיר. אין עדויות מוקדמות למאה ה-12.

המבנה מאוחר ואין כאן שרידים שאפשר להצביע עליהם של איזשהו מבנה תפילה או בית כנסת מימי בית שני. סביר להניח שהצלבנים נתלו באיזושהי מסורת קדומה יותר, אלא שלא התגלה איפה היה המבנה בתקופה הביזנטית שבו ציינו את האירוע הזה.

המבנה הזה נשמר במתכונתו הזו שהוא ריק מקישוטים, מפסלים, הקו נקי, ולכן זה מתאים לבפטיסטים או פרוטסטנטים לערוך טקסים, שכן יש כאן איזושהי אותנטיות או ניקיון מבחינת המערכת העיטורית הנכפית על המאמין, שזה מה שמפריע לפרוטסטנטים ברגע שהם רואים מסורות שמונצחות זועקות תפישה עיטורית שאיננה מקובלת עליהם. לכן אם רוצים לערוך טקס עם קבוצות פרוטסטנטיות בנצרת זה המקום המתאים, לא דווקא סעודת האדון, אז סוגרים את הדלתות והמקום הופך להיות אינטימי. לא מן הנמנע שאפשר להביא לכאן את כולם כמובן.

גם החלק הזה שייך לקהילה היוונית קתולית. הכנסייה לא פונה מזרחה, אלא צפון מערב, שכן אין שום כוונה לציין כיוון. זו לא כנסייה במובן הקלאסי, שכן זה אמור לשחזר מבנה התכנסות מימי בית שני, לכן גם שמו את הספסלים הצמודים לקירות.

הליכה לכנסיית המעיין

יצאנו מכנסיית בית הכנסת, הלכנו ישר ובפנייה הראשונה פנינו ימינה, ואנחנו בלב השוק. מגיעים עד המסגד הלבן, אז ממשיכים ללכת ברחוב המרוצף של דרך הצליינים ומגיעים עד קמרון שמעליו יש בית בסגנון בנייה שהיה מאוד אופייני בסוף המאה ה-19 של בתי מוסלמים – ליוואן. אלה גם הבתים שיש בהם תקרות מצוירות (כמו שראינו בעכו). זה אחד הבתים המפוארים ביותר בנצרת. הבית הזה שייך למשפחת פאהום. בחלק מהספרות כתוב שאפשר לבקר בבית פאהום, אולם היום המשפחה לא כל כך אוהבת לפתוח את הבית שלה למבקרים, שכן זה ביתם. בבקשות מיוחדות אפשר לתאם ביקור. חוץ ממנו יש בתים נוספים בסגנון שאפשר לתאם בהם ביקורים.

פאוזי עזר אין, מעוז יינון עם שביל ישו, מגיעים מהקמרון, בו יש שלט שמכוון אליו. בהמשך יש שלט נוסף. מהמסגד הלבן הולכים ישר לכיוון הקמרון, יוצאים ממנו ופונים שמאלה, ושמאלה, משם השילוט מאוד ברור. זה בעצם סוג של הוסטל, בית אירוח מיוחד, לא מלון ולא אכסניה. זה בבית עתיק עם ציורי תקרה ורמה טובה.

הולכים בסמטה שהיא המשך של דרך הצליינים שזכתה לכינוי בהתאם לבעלי המקצוע שהולכים ומתמעטים – סמטת הנגרים. כשהולכים עם צליינים אפשר לעצור ולהגיד להם ללכת בה בעיניים עצומות ולהריח, כשהם מריחים את העץ הם מאושרים, שכן מקשרים את זה ליוסף הנגר. זה האזור של מרכז השלטון בתקופה העות'מאנית של נצרת, הסראייה. היום זה סגור ולא מפותח. גם מבנה המגדל שאולי היה שם שעון, שכן יש ויכוח, אומרים שבנצרת לא היה שעון.

בסמטה ממשיכים ורואים את הפיתוח העכשווי של נצרת, רואים גסט-האוס נוסף, אל מוטראן. בית שנבנה על ידי לבנונים נוצרים שחזרו לנצרת כדאחר אל עומר מזמין נוצרים לחזור לנצרת אז הם בונים בתים בסגנון שמוכר להם מאזור הלבנון. הגסט האוס נפתח לפני כשנתיים, בסגנון של מעוז יינון, אבל זה של אישה מנצרת. זה מאוד מיוחד ולא לתיירים שרוצים מלונות נוצרים, אבל היום יש אנשים שרוצים את הדבר השונה, האותנטי, המקומי. המחירים בין 400-500 ₪ ללילה לאדם. החדרים הם משותפים למס' אנשים.

בצד שמאל רואים שער ועליו יש סמל טאפוס, כלומר שכל השטח המוקף בחומה הצמודה שייך ליוונים אורתודוקסים. מי שנמצא פה זה הבישוף היווני אורתודוקסי שיושב בנצרת ואחרי על היוונים אורתודוקסים בצפון. הקהילה המקומית האורתודוקסית מאוד טעונה כלפי הפטריארכיה היוונית אורתודוקסית שלא משקיעה בקהילה, שבסופו של דבר צמרת הכמורה היא מיוון, לא מכשירים מקומיים דוברי ערבית לתפקידי כמורה והם צודקים בכל. זה מאוד מנקר עיניים שרואים איזה שטח יש לבישוף שיושב כאן לעומת השטח של הקהילה היוונית-ערבית-אורתודוקסית שנמצאת כאן. המקומיים קוראים לזה ארמון הבישוף ולא בית הבישוף.

משמאל רואים מבנה ארוך, המוסקוביה. בראשית המאה ה-20 בונים גם פה אכסניה שמיועדת להמוני עולי הרגל שמגיעים לארץ הקודש כחלק מהחדירה הגדולה של הרוסים לארץ הקודש. היא מיועדת לצליינים הפשוטים שיש להם אופציה למגורים בזול, עם הסעדה, תנאים פשוטים. היו כאן כ-1000 מיטות, חדר אוכל, שירותי מרפאה, שירותי חינוך (שכן לעיתים נשארו כאן לפרק זמן מסוים גם עם ילדים). היה גם בית ספר שהקימו הרוסים בנצרת ולימדו ברוסית עד מלחמת העולם הראשונה, עד המהפכה הבולשביקית הייתה כאן נוכחות משמעותית. היו נצרתים שלמדו רוסית בבתי ספר של הרוסים שחדרו לכאן. מה שהרוסים עשו כשהם הגיעו לכאן הם ליבו את להבות השנאה בין האורתודוקסים המקומיים לבין הפטריארכיה היוונית אורתודוקסית, ורצו לאמץ אותם ולהעניק להם יותר ממה שהפטריארכיה היוונית אורתודוקסית מציעה. בסיכומו של דבר המהפכה ברוסיה, 1917, הצליינות פוסקת.

אולם הגלגל מסתובב, שכן כאשר מדברים על המהפכה ברוסיה ואומרים שבעצם הדת היא אופיום להמונים, ואין צליינים, והרוסים כנסיות ברוסים וכו', בעצם מנסים למחוק את הדת הקודמת. אומרים שיש תפישת עולם חדשה – הקומוניזם לצורך העניין זו הדת החדשה. אבל מה שמעניין הוא שבתקופה של הקומוניזם ברוסיה אנשים שלמדו באקדמיה ברוסיה היה להם מקצוע חובה- אתאיזם – לימדו אותם את הסיפורים של העולם הנוצרי כדי להראות כמה הכל הבל הבלים.

אולם עם נפילת הקומוניזם פתאום הלהט הדתי חוזר, חוזרים לבנות כנסיות, מכריזים על קדושים (כל משפחת רומנוב הם קדושים). את הסיפורים הם מכירים ולכן פרובוסלבים שמגיעים צריכים לקבל הדרכה בדרגה קצת יותר גבוהה, כי הסיפורים עצמם מוכרים להם. דבר האתאיזם הם למדו את הסיפורים. היום להט הצליינות התפרץ החוצה.

רחבת כנסיית המעיין

הרחבת הפתוחה הגדולה היא קצה דרך הצליינים. אפשר להגיד שמבחינת שטח ציבורי פתוח בלב העיר זה השטח הכי גדול. לכן הרחבה הזו הופכת להיות הרחבה שבה אם יש צורך באיזושהי התכנסות של תושבי נצרת היא היעד. העירייה דאגה לכך שהרחבה תשמר כפתוחה, וכשרצו לפתוח בתי קפה ומסעדות נוספות, שכן הנושא הקולינרי בנצרת קיבל תנופה, היא שמרה על המקום. זו השנה השלישית שבנצרת בתקופה של חג המולד, בחודש לקראת כריסטמס, מרימים ברחבה עץ של חג המולד, בסמוך לכניסה לכנסייה. פותחים פה יריד כריסטמס אחר הצהריים כמו שמקובל באירופה, הופעות וכו'. יש הרבה מאוד ביקוש של הדרכות מצד ישראלים בתקופה הזו. בתחתית המדרגות רואים מבנה מודרני שיש לו פתח בצורת קשת, ורואים עץ פיקוס משמאל. הסמל של נצרת, גם הסמל של עיריית נצרת היום זה הצילום של המבנה הזה עם הפיקוס. שם מבחינה היסטורית היה הרהט או סביל, המקום שבו אנשים באו לשאוב מים מהמעין. בשלב מסוים כמובן זה עבר דרך ברזים. **צריך להבין** שזה לא שהמעין נבע שם. המעיין לא נובע בתוך הכנסייה. המעיין עצמו נובע כ-30 מ' צפונית מהכנסייה, במעלה הגבעה. אבל לאורך שנים הובילו את המים, בגלל שמבחינה טופוגרפית הוא נובע מעט גבוה ממפלס החיים של נצרת, גם לכיוון הכנסייה וגם לכיוון הסביל. הצינורות הללו עוברים מתחת לרחבה ויש חלונות זכוכית שבהם אפשר לראות את ההובלה של מי המעיין. היום תושבי נצרת לא זקוקים למי המעיין אבל כשלהי התקופה העות'מאנית, ראשית המאה ה-20, הסתמכו על המים האלה, זה היה מקור החיים של הכפר והוא היה ליבו. העיר גדלה בצורה משמעותית בשלב של היותה חלק ממדינת ישראל, אבל עדיין המעיין נשאר בזיכרון כמקור החיים של העיר.

כנסיית המעיין

הכנסייה הזו נקראת כנסיית המעיין, כנסיית הבשורה האורתודוקסית וכנסיית גבריאל הקדוש, שלושה שמות לאותה כנסייה. מה שחשוב לזכור הוא שהכנסייה מנציחה אירוע שאיננו בברית החדשה אלא בפרוטו אוונגליון של יעקב, שהוא מספר שהבשורה של המלאך גבריאל למרים התחילה כשהיא הגיעה למעיין לקחת מים לביתה. המלאך גבריאל מתגלה כאן אל מרים, פונה אליה, ואז היא נבהלת ובורחת לביתה (שהוא כנסיית הבשורה לצורך העניין). המלאך גבריאל הולך אחריה ומשלים את הבשורה בחדרה. זאת אומרת שהפרוטו אוונגליון מספר את השלב הראשון של הבשורה, וכנסיית הבשורה מתארת את השלב השני של הבשורה. כלומר שכנסיית הבשורה האורתודוקסית איננה מתחרה בכנסיית הבשורה הקתולית, הן משלימות זו את זו, שכן מה שמונצח כאן זה לא מהברית החדשה. זה בסדר גמור שכן האוונגליונים החיצוניים מקובלים גם על האורתודוקסים וגם על הקתולים. הפרוטסטנטים לא יגיעו לכאן משום שזה לא מופיע בכתבי הקודש.

אם יש קבוצה של אורתודוקסים חובה להכניס אותם לכנסייה הזו, שכן היא יוונית-אורתודוקסית שעונה על הצרכים של תפילה וכו'. אם יש קבוצה קתולית טוב להביא אותם לפה אבל לא חובה. הקו המחבר בין שני הקצוות של דרך הצליינים זה כנסיית הבשורה הקתולית וכנסיית המעיין, ולכן אם הולכים את כולה מגיעים לכאן.

זוהי כנסייה אורתודוקסית טיפוסית. רואים את אירוע הבשורה באיקונה שמשמאל למרים. בכנסייה יוונית אורתודוקסית בדרך כלל אין ספסלים במרכז. עומדים מסביב ורוב הליטורגיה מתנהלת בעמידה. בכנסייה הזו מהשלב שכבר היו זקנים יוונים אורתודוקסים בנצרת כבר היה להם מאוד קשה לעמוד. זוהי קהילה מאוד פעילה, יש כל יום תפילת בוקר, תפילת אחרי הצהריים. לכן הוסיפו ספסלים, זה היה אילוץ. מרגע ששמים ספסל אחד או שניים אז כבר מוסיפים עוד.

נכון שמבחינה כרונולוגית טוב להתחיל במעיין, זה גם נוח, אבל גם לצליינים אין כוח לשמוע יותר מדי. הכנסייה היותר חשובה היא כנסיית הבשורה הקתולית, ולכן כדאי להתחיל בה כשהם מרוכזים ומרוגשים. **בכנסייה אין שרידים** מימי בית שני או מהתקופה הביזנטית, אולם יש שרידים צלבניים. הקמרון שמוריד למטה במדרגות הוא צלבני. המפלס התחתון שבו זורמים המים הוא נטו צלבני. הכנסייה המודרנית, המפלס המודרנית, הוא מהמאה ה-18 לספירה.

בתחנת האוטובוס שמול הסביל רואים את הפיקוס ובצד שמאל שלו הסביל, מאחוריו ישנה חנות בשם קקטוס. החנות הזו היא בבעלות של תושב נצרת שהתחתן עם אישה נוצרייה מערבית. בתחילה זו הייתה חנות מזכרות. בשלב כלשהו הם החליטו לעשות חפירות מתחת למפלס החנות וגילו בית מרחץ. ארכיאולוגית בית המרחץ הזה הוא מהתקופה העות'מאנית, אולם הם מספרים שהם גילו את בית המרחץ הרומי. אם הם אומרים רומי תיאורטית אפשר לקחת את זה לימיו של ישוע, המקום שבו מרים רחצה את ישוע וכו'. אם מחליטים להיכנס לשם, וזה כרוך בתשלום, ביקור יפה, נחמד, אלגנטי, עם אוכל, קפה ותה, אין מה להתווכח. הם מדריכים בעצמם ואומרים שבית המרחץ הוא רומי. אם רוצים להיות נאמנים למדע חשוב להגיד שלא כך הדבר.

יש שם מבנה של בית מרחץ שבאמת מזכיר בתי מרחץ רומיים. רואים את ההיפוקאוסט ואת המקום שמפעילים את התנור וכו'. הם כבר ניסו להגיע לפשרה ולהגיד שאולי זה בית מרחץ עות'מאני על בסיס של בית מרחץ רומי וכו'.

נסיעה לכפר כנא

תיירים בדרך כלל מעדיפים לא ללון בנצרת, אם נמצאים בגליל התחתון בדרך כלל טבריה זה היעד המועדף ביותר. בנצרת ניסו תמיד לשכנע תיירים להשתכן בנצרת, דיברו גם על נושא קידום האוכלוסייה המקומית, בנו שירותי תיירות וכו'. יש עכשיו ראש עיר חדש ואומרים שהוא רוצה לתת מראה יותר נוח לעיניים בנצרת. לפתור את בעיית החנייה, את כבישי הגישה למקומות המתויירים בנצרת. נכון להיום המצב לא מזהיר. לאחרונה יש יותר זליגה של יותר לינות בנצרת, והם אופטימיים שלאט-לאט המלונות יתפסו תאוצה ויהיה פיתוח של העיר, שכן יש צורך להציע לתיירים משהו לעשות בערב.

יוצאים מנצרת לכיוון כפר כנא, יוצאים מהרחוב הראשי. בשעת צהריים הכביש מאוד עמוס, הפקקים הם גם בגלל שיש בתי ספר על ציר הנסיעה והמקומיים באים לאסוף את הילדים, במיוחד בשבתות שיש גם כניסה של הרבה מטיילים לנצרת ברכבים פרטיים, פשוט חוסמים את הכביש. כדאי לנסות להשתמש בכבישים העוקפים, בקו התפר בין נצרת עילית לנצרת, להגיע לרחוב המוסכים שממנו נכנסנו ומשם ללכת ברגל. חשוב לציין שלא כדאי לנסוע לנצרת מכפר כנא בסוף היום, שכן הכביש פקוק לחלוטין.

שנות פעילותו של ישוע - מה שמסמן את תחילת תקופת השליחות של ישוע במשך 3 שנים זו הטבילה. לאחר הטבילה ישוע נמצא באותם 40 ימי הניסיון, אז הוא נמצא במדבר יהודה ובמסגרת שלושת הפיתויים, הניסיונות, של השטן, השטן מעלה אותו להר גבוה, והקרנטל הופך להיות המועמד להר הגבוה שאליה הועלה. הוא לוקח אותו לירושלים לפינת גג בית המקדש, הפינה הדרומית מזרחית של חומת הר הבית הופכת להיות המקום לציין העניין. הוא גם מציע לו להפוך אבנים לחם, זה כנראה מתרחש שוב בסביבה מדברית, בין המדבר לבין העיר.

אחרי תום 40 הימים הוא עולה צפונה לגליל ומגיע לאזור הכנרת, לאזור כפר נחום ומתחיל להתגלות כמי שמסוגל לעשות ניסים ולרפא אנשים. באחת הפעמים שהוא עוזב את הגליל וחוזר למחוז הולדתו, לנצרת, הוא מגיע לבית הכנסת והאנשים דוחים אותו.

הנס בכפר כנא, נס הפיכת מים ליין בחתונה שמתרחשת 'בכנא אשר בגליל'. הנס הזה גם הוא מתרחש לאחר שהוא כבר מתגלה כמי שמגייס תלמידים באזור הכנרת, כמי שכבר התחיל לבצע איזושהי תהליכים של ריפוי, גירוש שדים ודברים מן הסוג הזה. אבל כנס, כלומר שהוא מסוגל לקחת חומר ולהפוך אותו לחומר אחר, לשבור את חוקי הטבע, הנס הראשון הוא בכפר כנא. הנס הזה מתרחש כאן על פי יוחנן ומסופר רק בו, והוא מכונה הנס הראשון. זה לא שהוא עושה את הנס, בוודאי לא לפני הטבילה, שכן כדי לעשות את הנס הוא צריך להתגלות כמשיח, בוודאי לא לפני מה שהוא עושה בכפר נחום.

כאשר קוראים את הטקסט ביוחנן קוראים שגם שליחים, תלמידיו, נמצאים איתו, זאת אומרת שהוא כבר היה באזור הכנרת וגייס תלמידים. אולי לא את כל ה-12, שכן הוא מגייס אותם בשלבים, אבל נס הראשון, שבו מתגלה היכולת שלו להיות בדרגה שהיא איננה אנושית רגילה ופשוטה, מתרחש בכפר כנא. מספרים שהתלמידים שלו נמצאים איתו בחתונה ואמו היא זו שיוזמת את הנס, רק בזכותה בעצם הוא יבצע את הנס, ומאותו רגע היא תהפוך להיות המתווכת, בה' הידיעה. אם כך הנס הזה יהיה נס שהוא משולב בתוך שנת הפעילות שלו בגליל.

אחר כך כשהוא יחזור לסביבת הכנרת הוא יבצע ניסים נוספים. הוא יפתח את היכולת שלו להוכיח שיש בו כוח שהוא מעבר לנביא, מעבר לכהן, מעבר למלך, יש לו יכולת שיש רק לאלוהים, היכולת של להפוך חומר ממהות אחת למהות אחרת.

יש כאלה שיגידו שהוא הגיע לכנרת, גייס את התלמידים בראשונים ומיד יגיע לכפר כנא, לפני שהוא מבצע משהו בכפר נחום. אבל אם עושים הרמוניזציה של כל האוונגליונים אז צריכים בכל זאת לומר שהוא עשה משהו בכפר נחום לפני שהגיע לכפר כנא, לא ניסים אלא התגלות של מי שמסוגל לרפא, לגרש שדים וכן הלאה - המאבק בכוחות הרע.

הטקסט בדבר הנס של הפיכת מין בחתונה בכפר כנא מוזכר ביוחנן שהוא תיאולוג. מתי, מרקוס ולוקס הם אוונגליונים שקוראים להם אוונגליונים סינופטיים, שאפשר לראות אותם בראייה אחת, בבת אחת. שכן אפשר לומר שהמטרה של שלושתם הייתה לאתר את הביוגרפיה של ישוע, ולעומת זאת המטרה של יוחנן היא אמנם לספר את סיפור חייו של ישוע אבל כדי לגזור מהסיפורים את המשמעות התיאולוגית, לכן הוא לא נחשב לאחד מהסינופטיים.

מימין נצרת עילית, הר יונה. בצד שמאל, בדיוק בצומת המחבר אותנו לכביש העולה דרך נצרת עילית, נמצא הכפר משהד, כפר שמזכירים בציפורי שכמדברים על המעיינות שמהם הובילו מים למאגר המים הגדול, למפעל המים בציפורי. זאת אומרת שמעבר למשהד, אם יורדים למטה, מגיעים לציפורי העתיקה. במשהד, בפסגה של הכפר, נערכו חפירות ארכיאולוגיות והתגלה תל ארכיאולוגי שיש בו שרידים גם מתקופת בית ראשון והמקום זוהה עם המקום שנקרא גת-חפר. גת חפר מוזכר שמקום הולדתו של יונה הנביא, מה שמתקשר גם להר יונה. ביקור בתל לא מעניק שום תועלת, שכן הכל מכוסה ומלא זבל.

יודים במורדות של שלושת הכפרים – ריינה משהד ועכשיו מגיעים למבואות כפר כנא. מבחינת טופוגרפית כל הזמן יורדים לכיוון בקעת בית רימון, בקעת תורען, אחת הבקעות של הגליל התחתון המרכזי. **בצד ימין** רואים מבנה אבן עם ברזים, זה מקום הנביעה של מעיין הכפר של כפר כנא. לקראת שנת 2000 חשבו להפוך את זה לאתר תיירותי שיתאים במיוחד לפרוטסטנטים שרוצים את הארכיאולוגיה, משהו אותנטי והכנסיות פחות מתאימות להם, מה גם שבחתונה בכפר כנא הוא הפך מים ליין וסביר להניח שהמים הגיעו מהמעייין. בסופו של דבר זה לא צמח לאתר תיירות, גם בגלל מיעוט המבקרים בשנת 2000. יש כוונה לנסות להחיות תוכניות ישנות.

מימין רואים כנסייה פעילה עם כיפה אדומה, זו אינה כנסיית הנצחה, כנסיית הקהילה היוונית קתולית. מתקרבים אל סמטת הכנסיות או רחוב הכנסיות. רואים מדרכה מרוצפת שהיא הקצה של רחוב הכנסיות. כשבאים מכיוון נצרת האוטובוסים מנסים לחנות בכביש שירות שמימין לכביש, כשיש עומס לפעמים יש בעיה של מקום. כשמגיעים מהכביש הנגדי יש מגרש חנייה לא כל כך נוח לנהגים לא מנוסים אבל קיים.

הליכה ברחוב הכנסיות

רחוב קצר ביותר שבו מרוכזות 3 כנסיות. כאן שתי הכנסיות מנציחות אותו אירוע, אז יש תחרות בין הכנסיות. היוונים אורתודוקסים מעדיפים שאורתודוקסים יבקרו רק אצלם. יש כאן עוד תחרות פה, יש הרבה חנויות בצדי המסטה ובן מוכרות מזכרות ויין. הצללינים מאוד אוהבים לקנות יין בכפר כנא בגלל הקונוטציה של הפיכת מים ליין, אז יין מכפר כנא קושר אותם לטקסט. אז גם בתחום הזה יש תחרות. אז הכומר היווני אורתודוקסי במשך שנים כעס על מורי הדרך שהם נותנים להם לקנות בחנויות במקום שיבואו לקנות בכנסייה שהוא בירך וקידש עליו.

בצד ימין רואים את הכנסייה שמוקדשת לברתולומיא השליח.

כנסיית החתונה הקתולית

הקריפטא – נמצאים בקריפטא של כנסיית החתונה בכפר כנא, מפלס הכנסייה הפעילה מעלינו. בקריפטא רואים שרידים שונים, אך הם אינם של כנסיות קדומות, לא ביזנטית ולא צלבנית. בתקופה הביזנטית ובתקופה הצלבנית בנו כנסיות שהנציחו את הנס של הפיכת מים לין בכפר כנא בבקעת בית טופה. מתל יודפת יורד נחל יודפת, וצמוד לירידה מגיעים לחורבה שנקראת חורבת כנא, שם יש ערימה של שרידים, כותרות וחלקי עמודים, אלו שרידים של כנסייה ביזנטית וכנסייה צלבנית שנבנו והנציחו את הנס הזה. בתקופה הביזנטית והתקופה הצלבנית עברה שם דרך ועולי דרך מספרים שהם הולכים שם ומבקרים בכנסיות שמציינות את האירוע.

בתקופה הביזנטית והצלבנית בנו שם כנסיות ולא הכירו את הצד הארכיאולוגי של המקום שאנו נמצאים בכלל. לא זיהו פה את כנא של ימי בית שני, זה קרה רק כשירדנה אלכסנדר, רשות העתיקות, יבואו ויחפרו וינסו לגלות שרידים של כנא של ימי בית שני.

בתקופה הביזנטית, בתקופת המשנה ובתלמוד היה כאן יישוב יהודי, רוב יהודי, משמרת כוהנים נמצאת בכנא אשר בגליל, משמרת אלישיב. כאשר חופרים כאן בסוף המאה ה-19 פרנציסקנים וממשיכים את החפירות במאה ה-20, מגלים כאן שרידי יסודות של מבנה משמעותי מן התקופה הביזנטית, תקופת המשנה והתלמוד, והממצא החשוב ביותר זה כתובת שהתגלתה בפסיפס על רצפת המבנה. בכתובת יש לוח זיכרון לתורמים לבניית בית הכנסת בשפה ארמית. בכנסייה מעל יש מעין לוח זכוכית שדרכו אפשר להציץ ולראות את הפסיפס. המפלס של הכתובת נמצא פחות או יותר בגובה של הנדבך התחתון של הקשת. **הכתובת** הזו שמציינת את התורמים לבית הכנסת לא השאירה מקום לספק שמדובר במבנה משמעותי המתוארך לתקופה הביזנטית, מאה 5 לספירה ככל הנראה. מדובר על בית כנסת שקיים ביישוב יהודי שקיים פה.

עוד מבחינת השרידים רואים קיר מתעגל, אולם זה לא אפסיס של כנסייה או של בית כנסת קדום. הצבע האדום בתרשים זה האפסיס שרוצים בצד צפון. מה שהתגלה כאן זה קברים מהתקופה הביזנטית. ככל הנראה בית הכנסת הזה שתפקד במאות ה-5-4 לספירה, שבמאה ה-5 שיפצו ופיארו אותו, באיזשהו שלב הפסיק לתפקד כבית כנסת, אולי בשלב מאבק עם נוצרים, לא יודעים למה. אז בגומחה התגלו קברים לא יהודיים מהתקופה הזו, מאות 5-6 לספירה. אמנם יש רוב יהודי אבל לאט-לאט השליטה במרחב עוברת לידיים נוצריות.

אחר כך, בימי הביניים, יש בצבע ירוק כל מיני יסודות, איזשהו מבנה, לא ברור לצורך מה. אולי מגורים או אחסון, אבל לא בדיוק יודעים. עד שבמאה ה-19 נבנית הכנסייה הנוכחית לאחר סיום החפירות הארכיאולוגיות.

מה שחשוב לצליינים מבחינת החיבור לאירוע איננו מתבסס על השרידים הארכיאולוגיים, כי בתקופה הביזנטית לא זיהו את זה כאן. לפרנציסקנים חשוב וטוב לשמוע שמדובר בבית כנסת, שכן הם אומרים שגם החתונה התרחשה בכפר יהודי והחוויה מושלמת.

מה שיש במרכז זה איננו כד מימי בית שני, איננו כד מהתקופה הביזנטית, זה בכלל לא כד. מצאו בחפירות הארכיאולוגיות סלע מאסיבי, ומה שהפרנציסקנים עשו הם חצבו ועיצבו אותו מסביב כדי לתת אשלים של כד אבן של החתונה, שכן היו 6 כד אבן בחתונה שבהם היו מים לטוהרה, אולי לנטילת ידיים, וישוע הפך את המים לין. אם מסתכלים מקרוב רואים שיש שם איזשהו חריצות שרואים שניסו בחוט להוציא משם מים. כלומר ככל הנראה מדובר באיזשהו בור מים בסביבה, אבל אנשים מתלהבים מזה כי זה מדמה בשבילם כד אבן של הסיפור.

עוד חשוב לצליינים - כשעולים מהקריפטא רואים מקום פתוח שאליו זורקים פתקים, פריטים אישיים שונים, כסף וכו', זה החלק המסומן בכחול בתרשים, שם התגלה יסודות של מבנה מגורים מהמאה ה-1 לספירה. הפרנציסקנים אומרים שבתקופה הביזנטית ציינו שם את האירוע כי לא ידעו איזה שרידים יש שם, אבל הם לא גילו בחורבת כנא שרידים מתקופת בית שני. הם לא אומרים שהייתה פה כנסייה קדומה אבל אומרים שבחפירות כאן גילו מבנה מגורים גדול מתקופת בית שני, אולי החתונה שמוספר עליה התרחשה במקום הזה.

אם עומדים עם הפנים מזרחה, עם הגב ליציאה, הקיר המאסיבי משמאל הוא נדבך מהמאה ה-1 לספירה (זה המכוסה ברשת). השאר בשימוש משני, אפשר לראות שיש עמודים, אולי של בית הכנסת, שבשלב יותר מאוחר השתמשו בהם לצורך בנייה ימי ביניימית מאוחרת יותר, בשלב מסוים אפילו קברים בתקופה הביזנטית. **בתוך הכנסייה** – בכנסייה נערך טקס חידוש הנישואין. על הבמה ישבו זוגות של גברים ונשים, הכומר עושה מיסה ומחדשים את הנישואין, טקס מאוד יפה. עושים את זה כי הייתה פה חתונה יהודית בימיו של ישוע. עם גלימה שחורה חגורה בצבע סגול ורוד רואים אדם שהוא בתואר המנהלי שלו דרגה אחת מתחת לקרדינל. הוא יותר מבישוף רגיל, זה סוג של מונסיניור. כלומר שאחד כזה יכול להיות מועמד להיות קרדינל בחצר האפיפיור, זו דרגה מאוד גבוהה. חשוב להבין שמדובר בדרגה מנהלית, שכן הדרגה הגבוהה הדתית הגבוהה ביותר היא בישוף, גם האפיפיור הוא בישוף.

דרך הזכוכית בערך באמצע הכנסייה רואים את הפסיפס עם הכתובת בארמית. מבחינת הצליינים הכי חשוב להם לראות את כתובת הפסיפס, שכן הוא משקף את בית הכנסת שהיה פה בתקופה הביזנטית וזה מקרב אותם לאירוע יהודי. הפרנציסקנים עצמם לא אומרים שיש כאן שרידים ביזנטיים של כנסייה.

באפסיס אפשר לראות כד חרס ולא כד אבן מימי בית שני. הכנסייה היא כנסייה במתווה של בזיליקה אבל בעצם יש רק אולם תווך אין סיטראות, זה אמור להזכיר ביזיליקה אבל חד אפסידאלית ובלי סיטראות. יש לה צורה שמוזכרת צלב כשמתקרבים לאזור המזבח, של הטרנספט.

כמה דברים מיוחדים בכנסייה – אחד הציורים עפ"י קונבנציה של אמנות מערבית של חתונה בכפר כנא, רואים את ישוע עם ההילה בצד ימין, עם בגד לבן ואדום, ואמו מרים בצד שמאל בלבוש צנוע, מנסים לתת מראה נופי של כנא של ימי בית שני כדי לתאר מה קורה בחתונה.

המזבח עצמו מודרני לחלוטין אבל בסיסו מעוצב עם אשכולות של ענבים כדי להזכיר שיש כאן בעצם נס שבו ישוע הפך את המים ליין בכפר כנא. מרים של פאטימה (כפר בפורטוגל) זה פסל שנמצא בצד ימין, היא עם מחזורת, בהירה, לבנה יותר מהשמש, נס שהתרחש שם. בין הפסלים הנוספים רואים פסל ישוע, אנטוניוס מפאדובה, פסל לבן יוסף הקדוש שמחזיק את ישוע התינוק וברתולומיאו.

ברתולומיאו הוא אחד מ-12 וכמו כל השליחים, מלבד יוחנן שסופו היה באי פטמוס שם על פי המסורת הוא כתב את האוונגליון, הוא היה מרטיר. אפשר לראות שברתולומיאו מחזיק סכין ביד, שכן האופן שבו הוציאו אותו להורג פשטו את עורו מכף רגל ועד ראש. לכן האטריבוט שלו זה סכין. ברתולומיאו נמצא פה כי לפי הברית החדשה הוא בא מכנא שבגליל, כלומר שביתו היה בכנא, לכן גם הכנסייה שמוקדשת לו מציינת כאן את ביתו.

המבנה הנוכחי הוא מסוף המאה ה-19, 1880 הפרנציסקנים מגיעים לכאן ומתחילים לערוך את החפירות הארכיאולוגיות ומתכננים לבנות את הכנסייה. בספרות רואים שיש כאן כנסייה עם שני מגדלי פעמונים, כמו חתן וכלה. אבל הכנסייה הזו היא רפליקה של כנסייה שנמצאת בזלצבורג. הכומר שהיה פה בסוף המאה ה-19 היה מזלצבורג, וכשמתכננים את הכנסייה הוא מתגעגע לכנסייה הביתית שלו ומבקש שיבנו לפחות את החזית על פי מה שהוא זוכר משם. הכנסייה שם היא כנסייה ימי ביניימית שמתוכננת בסגנון רומנסק, מגדלי פעמונים מאסיביים.

כנסיית החתונה היוונית אורתודוקסית

קודם כל החצר מטופחת מאוד על ידי היוונים אורתודוקסיים. יש כומר חדש במקום והוא משתף פעולה בצורה מדהימה. ביציאה מהדלת המערבית יש פינת ישיבה, תמיד יש בה תרמוסים עם קפה, כוסות וכו', ממש אווירה של אירוח מאוד נעימה.

לפני האיקונוסטיזיס יש איזשהו מושב עץ מגולף מאוד יפה בצד ימין. מימין לו יש ויטרינה שבה יש כד אבן. לפי הסיפור המקומי מדובר על כד אבן מימי בית שני. אם רוצים ליצור חיבור לכדי האבן שיוחנן מספר עליהם, שהיו בחתונה בכפר כנא ושהיו בהם מים לטהרת היהודים, גם הגודל וגם הצורה מתאימים. בזה מתגאים היוונים האורתודוקסים ואומרים שאמנם אצל הפרנציסקנים רואים בית כנסת ואיזשהו יסוד של מבנה מגורים מימי בית שני, מהמאה ה-1 לספירה, אבל אצלם לראות ממש כדי אבן שאפשר לדמות מה היו כדי האבן בחתונה שהייתה בכנא.

בכנסייה נערך טקס הליטורגיה – יושבים אנשים ורואים את הכומר מבפנים, אחד נכנס מקטיר קטורת מאחור, אחר כך הוא יצא ויבוא לקהל. כל התפילה תערך לפחות שתיים וחצי. המאמינים במקרה הזה יושבים אבל הם מחכים עד שהכמרים יסיימו את החלק שלהם, ואז יש קהל שמשתפים את הקהל בתפילה, ואז הם שרים ביחד. בסיכומו של עניין, אחרי כל השלבים של התפילה הם יקבלו את לחם הקודש. כמובן שהכל נעשה מאחורי האיקונוסטיזיס, אין מזבח גלוי. כשהכומר יעמוד שם ויחתוך את לחם הקודש יהיה שקט מוחלט בכנסייה. את לחם הקודש אצל האורתודוקסים מפוררים לתוך גביע יין, וכשהוא טבול ביין נותנים אותו בכפית לכל אחד ואחד מהמאמינים העומדים בתור. הקטעים שהכומר קורא הם ביוונית ואילו המקומיים מתפללים בערבים.

נסיעה לצומת אלונים

מים ויין - בתנ"ך מוזכר האלמנט של המים כמטהרים אצל נעמן הארמי והירדן וכן בבית המקדש, שאמת המים התחתונה הגיעה לצרכים השונים של בית המקדש, שטיפה, קורבנות וכו'. בכל ספרות התורה שעוסקת בקורבנות יש הזיה של מים, הטיפול בקורבן וכן הלאה. אליהו במוחרקה משקם מזבח ויש תעלה של מים, המים מוזכרים שחומר שמשמשים בו במצב של פולחן. יש הרבה מאוד הוראות שקשורות לנושא הפולחן. כאן המים לטהרה שהיו בחתונה, ככל הנראה לנטילת ידיים, אותם הופך ישוע ליין. כשהנוצרים שומעים יין הם חושבים על הדם, על הקורבן, שכן היין הוא שחזור הקורבן. הרי בכל מיסה הם מקבלים את לחם הקודש והיין שעובר שינוי מהות (טרנסובסטנציה) והופך להיות דמו של ישוע.

בנוסף בתנ"ך כשאלוהים נותן אותות לפרעה של מיהו האל האמיתי, ומשכנע אותו שיוציא את בני ישראל ממצרים בזכות התערבות אלוהית, המים של היאור הופכים לדם, כחלק מעשר המכות. המילה אותות מופיעה בהקשר הזה. אלוהים עושה באמצעות משה אותות ומופתים במצריים. חיבור של מים, דם ויין מתקשר לנצרות. איך היין הוא הדם מכירים מהסעודה האחרונה, וכל נוצרי שעושה את הטקס מסמן את עצמו באמצעות המים, זה ההתאחדות עם הקורבן של ישוע. אבל כאשר ישוע מת על הצלב יצאו מגופו מים ודם. אז היין הוא הדם של ישוע, מגופו יצאו מים ודם, שהם סמל ללידה. כלומר שאם עושים חיבור של שני האלמנטים של מים ויין בחתונה בכפר כנא אפשר להבין שיש הרבה מאוד תיאולוגיה שם. מה עוד שזה מתרחש בחתונה, שזה כמו לידה מחדש של אדם, אדם נכנס לאיזשהו עידן חדש בעצמו, בנייה של חיים.

בתנ"ך כאשר משה הופך את מי היאור לדם כתוב שזה אחד האותות שעשה משה. בטקסט ביוחנן רואים שהוא מדבר על נס אבל הוא כתוב שזה אחד האותות שעושה ישוע. כלומר שהוא משתמש בטרמינולוגיה שמחברת למשה.

ישו או ישוע – בימי בית שני השם יהושע היה שם יהודי שקיים אבל הפסיקו להגות את העיצורים הגרונים ולכן לעיתים אמרו ישוע. לכן אם כותבים יהושע בימי בית שני אפשר לכתוב ישוע, בלי ה'. ביוונית יהושע בן נון ושמו של ישוע בברית החדשה כתובים באותה צורה. כלומר שבברית החדשה כן רצו שנשמור את הקשר ליהושע היהודי.

לעיצורים גרונים יש נטייה להישמט בהגייה ולימים גם הע' הפסיקו להיות הגויה. הבעיה היא שבימי הביניים יהודים התייחסו לשם ישו כראשי תיבות של ימח שמו וזכרו וכתבו את זה עם גרשיים. הנוצרים היום, שמבינים עברית, מאוד רגישים לזה וקצת נעלבים אם אומרים ישו במקום ישוע. אגב, יש גם היום אנשים דתיים שכאשר הם נאלצים להתייחס באיזושהי צורה לכתובים נוצריים וכותבים ישו הם כותבים את זה

בראשי תיבות עם גרשיים. לכן אם נמצאים באתר נוצרי ומדריכים בעברית כדאי לומר ישוע. מה עוד שיהודים משיחיים נמצאים גם ביננו ולא יודעים שהם כאלה, וגם הם רגישים לעניין.

ההבדל בין איקונה לציור – איקונה צריכה להיות בקונטקסט. אם נמצאים בכנסייה יוונית אורתודוכסית ורואים ציור זו איקונה. האיקונה יכולה להיות על הקירות, באיקונוסטיס, במסגרות נפרדות וכו'. אבל האיקונות המרכזיות שמאמינים שדרכן אפשר לחולל ניסים נמצאים באיקונוסטיס או לפניו (כמו שרואים בכפר נחום). בכנסייה קתולית, גם אם רואים משהו שמזכיר איקונה, זו לא איקונה, שכן איקונה תמונה להערצה, לפולחן. יש כל מיני סיפורים על איקונות שמגיעות בכוחות עצמם, למשל בקבר מרים. הקתולים לא מאמינים בכוח של התמונה כתמונה שאפשר לסגוד לה או לבקש בקשות וכן הלאה.

תמליל סיור מספר 80 לדרום הר חברון

מסלול: מרכז ג'ו אלון, חורבת ענים, סוסיא הקדומה ודריג'את

מרכז ג'ו אלון - המוזיאון לתולדות הבדואים

הגעה: בכביש 6 או 40 דרומה עד לצומת בית קמה, ממשיכים דרומה בכביש 40 עד לצומת דבירה. בצומת דבירה פונים שמאלה לכיוון מרכז ג'ו אלון (שלט חום) וקובץ להב.
המוזיאון מציג את הבדואים בנגב וסיני בתפיסה הרומנטית והתיירותית שלהם. שליש מהמבקרים במוזיאון הם מהמגזר הבדואי – באים ללמוד על המסורת והמורשת הבדואית. אפשר לשלב את הביקור עם חפלה וארוחה בדואית אמיתית (מנסאף), ועדיף לתת למדריך המקומי לדבר, לטובת החוויה.
אנפים נוספים במרכז ג'ו אלון:

מרד בר כוכבא - תכנית אינטראקטיבית משלבת בין המחשבים לבין חפצים ארכיאולוגיים מתקופת המרד, ומובילה את המבקרים בחוויה מרתקת, שניתן להמשיך אותה בסיוור וזחילה במחילות המסתור שהתגלו כאן. המדבר המתעורר- תערוכה לתאור מפעלות הקרן הקיימת לישראל בנגב.
"דרומא" - מציג דגמי 5 מערות בגודל טבעי ואת השימוש בהן למגורים, לקולומבריום, למסתור או לקבורה. האזור נקרא דרומא בתקופה רומית-ביזנטית, ממרד בר-כוכבא במאה ה-2 ועד הכבוש המוסלמי במאה ה-7.
ג'ו אלון - במקור יוסף פלאצ'ק. נולד בבית-אלפא בשנת 1929. הוריו החלוצים חזרו לאירופה עקב בעיות בריאות. בפרוץ מלחמת העולם השנייה, בהיותו בן עשר, נשלח ג'ו עם אחיו לאנגליה, שם אומץ על-ידי זוג נוצרים חשוכי ילדים. בתום המלחמה חזר הנער לצ'כיה, שם נודע לו כי הוריו נספו בשואה.
עלה לארץ ב-1949, התגייס לחיל האוויר, עלה בדרגות, וב-1964 הקים את בסיס חצרים והפך למפקד הבסיס. אח"כ היה נספח צבאי של צה"ל בארה"ב, ונרצח ב-1973 ע"י מתנקש, שעד היום לא נמצא.
לקבוץ להב היה אז מרכז שדה ללימוד ידיעת הארץ, ללא שם. אחרי הרצח חברי קבוץ להב קראו את המרכז הזה ע"ש ג'ו אלון, שהיה חבר איתם באותו חוג לטיולי משפחות.

אבנר גורן היה קמ"ט ארכיאולוגיה בסיני, וניהל את ביי"ס שדה צוקי-דוד בסיני. אורנה אשתו התמחתה בחברה הבדואית ואספה פריטים בדואיים רבים. אחרי פינוי סיני - האוסף הזה היה ללא שימוש. מרכז ג'ו אלון בלהב קיבל את האוסף של אורנה גורן, ובנה את מוזיאון הבדואים כחלק מהמרכז הזה.

הדרכה מקומית.

שבט רמאדין חיו באוהלים עד לפני 30 שנה, כשבט בדואי עם שייח' וכולי. כיום יושבים ביישוב חורה ליד צומת שוקת. האוהל הפך לזיזה, הגמל הפך לטויוטה, והשייח הפך לראש מועצה...
מקור הבדואים בנגב - מחצי האי ערב. לכן נקראים ערב אל עזאזמה, ערב אל-שיבל, ערב אל-הייב וכו'. השם בדואים נוצר ע"י הפלאחים שגרו בעיירות, כי באדייה=מדבר, והם נחשבו שוכני המדבר.

חלוקת הבדואים - מחולקים למשפחות-עד 5 דורות. שבט - כמה משפחות יחד. מטה - כמה שבטים יחד. הבדואים ממטה טיאהחא ועזאזמה נדדו מערב הסעודית לסיני וצפון הנגב. כיום יש כ-180,000 בדואים בנגב, מתוכם 50% הם לא בדואים מקוריים, אלא הגיעו לאזור כעבדים ממצרים וסודן ונשארו עד היום. הבדואים המקוריים עדיין רואים בהם עבדים, למרות שה"עבדים" כיום גרים ביישובים מסודרים, כמו רהט, והם עשירים יותר. ברהט יש גם כושים שחורים וגם בלונדינים עם עיניים כחולות.

הנדודים - בעבר גדול צאן וגמלים היה התעסוקה העיקרית, ולכן היו נודדים פעמיים בשנה כדי לחפש מרעה ומקורות מים. מקפלים את האוהל עם כל כלי הבית, מעמיסים על הגמל ונודדים.

האוהל - עשוי משיער עזים שחורות, כי הוא נותן יותר צל ולא חודר דרכו גשם. צמר הכבשים סופג מים ומכביד עליהם, ולעזים יש שומן על העור, המים מחליקים ולא נספגים. בקיץ מחליפים אותו לחרבוש- אוהל שעשוי מבד וקולט פחות חום. כיוון האוהל הוא צפון-דרום. האוהל מחולק ל-2 חלקים בגלל הצניעות: הצד הצפוני הוא שיק(חלק) או דיוואן- "סלון" שמיועד לקבלת אורחים. חלק דרומי- "מאחרם" - מיועד לאישה, לילדים ולמטבח, עם כלי בית מעץ, חרס או נחושת.

הכנסת אורחים - כל מי שהולך במדבר ראשי להיכנס ולהתארח באוהל עד 3 ימים. זו חובה לארח באוהל כל מי שהולך במדבר - כמו תחנת ריענון. אין באוהל דלת או פעמון. אורח שנכנס משתעל 3 פעמים וזה הסימן - אז הנשים מפנות את המקום והגבר מארח את האורחים.

לבוש הנשים - שמלות, רעלות וכסוי פנים שחור. הרווקות- שמלה רקומה בכחול. הנשואות - שמלה רקומה בצבע אדום. רק עזאזמה הולכים עדיין עם רעלות. רעלה אדומה בלי תכשיטים - רווקה. רעלה עם מעט תכשיטים - נשואה טרייה. רעלה עם הרבה תכשיטים- נשואה מבוגרת. רעלה שחורה - אלמנה.

היכרות בין בני זוג - האישה היתה יוצאת מהאוהל רק כדי לרעות את הצאן ולהביא מים מהבאר. זה הבילוי היחיד - שם היא פוגשת בחורות וגם בחורים. ההיכרות היתה לרוב ליד הבאר, ואז הגבר בא לבקש את ידה מהאבא שלה. הגבר יושב עם האבא ועושים הסכם היכרות. במשך כמה חודשים הגבר בא להתארח אצל משפחת הכלה, ואז האבא שואל את הכלה אם הגבר נראה לה מתאים. רק אז מחליטים להתחתן.

החתונה - עושים הסכם בין שתי המשפחות. בטקס צריך קאדי- נציג בית הדין השרעי, שמייצג את המדינה, וצריך 3 שייחים בתור עדים. הקאדי חותם על הסכם הנישואין. מוהר - מתנה שהגבר נותן לכלה לכבוד החתונה, בערך 10,000 ש"ח (מחיר של גמל מגיע ל-10,000 ש"ח). הטקס מתקיים אצל הורי החתן, מקימים לשם כך אוהל גדול ותולים דגל לבן, אבל אין קייטרינג או די גיי. אין הזמנות רשמיות כדי לא ליצור אי נעימיות. מי שמרגיש חבר מגיע לחתונה. החגיגה נמשכת 7 ימים, עם מרוצי גמלים ומרוצי סוסים, אוכל חופשי. בערב האחרון באים כל האורחים ומביאים מתנות- עז או כבש או כסף בשווי הזה. המשפט הראשון של הבעל לאישה אחרי החתונה: "עכשיו את אשתי. כל מה שטוב בדך שייך לי. כל מה שרע בדך שייך להורים שלך".

זוג צעיר - בונים אוהל ליד ההורים של הבעל, ונשארים בתחום השבט. הילדים - שייכים לצד של האבא ולא לצד של האמא.

ריבוי נשים – לכל אישה נוספת צריך סיבה, למשל אם הראשונה לא יולדת אפשר לקחת אישה שנייה. לפעמים נישואים שניים הם ביוזמת האישה ולא הבעל, כי היא רוצה שתהיה לה עזרה בבישול ובניקיון... כ"ה אפשר להתחתן עם 4 נשים. לכל אישה בונים אוהל נפרד. כשיש אורחים – כולן באות לבשל ביחד. גם אצל יהודים יש לפעמים עוד אישה מהצד, אבל האישה הראשונה לא יודעת עליה... אצל הבדואים הכל גלוי... **שימושי צמר הכבשים** – שטיחים, מזרונים, בגדים. הכבשים נותנות גם בשר וחלב לגבינות. גבינות- לבאנה וגבינה מיובשת קשה שמחזיקה שנתיים בלי קירור. מחיר של כבש אחד מגיע עד 2000 ש"ח. שימושי העיזים – האוהל עשוי מהשיער, מזון מהחלב והבשר.

סוגי אוכפים – אוכף משא, אוכף לרכיבה, אוכף להובלת כלה. צבעי הכפייה – בירדן: אדום-לבן, בנגב: כפייה לבנה עם עקאל שחור.

צמחים שימושיים ברפואה – 35 צמחים בצפון הנגב משמשים לריפוי למחלות שונות.

כלי המוזיקה – סומסומייה: פח ריק של זיתים שמתופפים עליו. רבאבה: מן כינור מרובע עליו מנגנים עם קשת. חליל רועים עשוי מעץ.

מקורות המים במדבר: בארות מים- שנחפרו לשכבת מי תהום. כל באר שימשה לכמה שבטים והיו שואבים מים עם דליים עבור העדרים ועבור האנשים. בורות מים - לאגירת מי גשמים ע"י תעלות. בור יכול לשמש משפחה או שבט. תמילה - מים שמחלחלים ליד מפלים בנחלים זורמים, חופרים בתוך חומר ואדי ומגיעים למים. אפשר לנצל אותם רק באביב, עד שמתייבשים. מעיינות שזורמים כל השנה – כמו עין זיק.

7 עיירות הקבע – רהט, חורה, לקייה, כסייפה, ערוער, תל-שבע ושגב-שלום. 60% מהבדואים גרים בהם, והשאר גרים בפזורה, רובם בין באר-שבע דימונה וערד. רהט היא העיר הבדואית הגדולה ביותר- כ-60,000 נפש, זו העיר השנייה בגודלה בנגב, אחרי באר שבע.

הקידמה והמודרנה הגיעה גם לבדואים בפזורה, ובתוך האוהל יש מבנה עם כל החידושים. אלה שעברו לעיירות כבר שכחו את צורת החיים באוהל. הצעירים רוצים רק את הקידמה ופחות מתעניינים במסורת.

כיום יש רק 10% מהבדואים שעדיין חיים לפי המסורת העתיקה.

תעסוקה כיום – הגברים: יש הרבה נהגי משאיות, עבודות עפר, קבלני בניין, וכל שאר המקצועות. **תעסוקת נשים** – כיום יש עודף של מורות בדואיות. הרבה מהאחיות בסורוקה הן בדואיות.

פלאחים (למשל בדריג'את) - הגברים הבדואים לא מתחתנים עם נשים פלאחיות, אך הנשים הבדואיות לפעמים מתחתנות עם פלאחים.

הבדואים בסיני – השבטים אל עזאזמה וטראבין נמצאים גם בנגב וגם בסיני. בסיני- רובם לאורך החופים ומתפרנסים מדייג או מתיירות, דבר ייחודי מאוד לבדואים. יש מעט משפחות שחיות באמצע המדבר וחיות באוהלים לפי המסורת. שבט אל-ג'בלייה יושב בסנטה קתרנה כבר 1400 שנה, במקור הם נוצרים, שהגיעו מרומניה ובנו שם את המנזר. במשך השנים התאסלמו ונקראים בדואים, אך מזהים אותם לפי העיניים הירוקות. הם עוסקים בהרבה עבודות יד, ייצור תכשיטים וכו'.

הפלה בדואית - כיום יש אתרי חיקוי של "אירוח בדואי", שנותנים אורז צהוב מקייטרינג, בשר הודו, פיתות עירקיות, חומיס, בקלוואה, רקדנית בטן, נרגילות, בירה מחבית - כל אלה בכלל לא שייכים ולא קשורים לבדואים. במקור הבדואים אכלו בעיקר לבאנה ובשר כבש.

ישיבה באוהל בחוף - האוהל אותנטי, עשוי משיער של עיזים שחורות, את היריעות ייצרו בטורקיה, הביאו אותן מסוריה ותפרו בשטחים.

אירוח באוהל – האורח מגיע, משתעל בחוף ואז מכניסים אותו ומארחים אותו עד 3 ימים ושליש. לא שואלים אותו מאין בא ולאן הולך. קודם מגישים לו תה מתוק, ואז מתחיל טקס הכנת הקפה: קולים את פולי הקפה במחבת על המדורה, שמים את הפולים בתוך כלי שנקרא עזאם, כותשים אותו לאבקה, ומכניסים אותו בקנקן על האש ומגישים בכוס קטנה שנקראת פינג'אן (פינג'אן זו הכוס ולא הקנקן!). מוזגים קפה לאורח 3 פעמים ברצף: ג'דייד, כייף, סייף - אחת לכבוד ונימוס, שנייה להנאה וכייף, שלישית לסיים. בזמן הכנת הקפה מדברים ומכירים זה את זה.

גירוש אורח - אי אפשר לסלק אורח, אך אם מוזגים לו כוס מלאה בפעם הראשונה, זה רמז שאומר: תשתה את הקפה ותעזוב. הכנסת אורחים היא מצווה, וצריכה להיות סיבה מספיק טובה לגרש אותו.

פתגמים: קפה טוב הוא שחור כמו הלילה, חזק כמו הגבר, ומר כמו חיי הנישואין...אימרה נוספת: התה מתוק כמו האישה והקפה מר כמו אמא שלה...

סוף הדרכה מקומית

היסטורי על הבדואים:

באדאווים = השם המקורי של הבדואים. באדיאה=מדבר, סאתארה=ציה. באדאוויו הוא בן המדבר, זה הכינוי של תושבי המדבר, שנתנו להם אלה שלא חיו במדבר. מדבר היה מקום מאיים עבור יושבי הקבע. הבדואים עצמם קוראים לעצמם "ערב אל-..." כי הם בני ערב המקוריים, צאצאים קדומים של ישמעאל בן אברהם, שמקורם בחצי האי ערב. העיר באר שבע מאוד קסמה להם, כי היא מתחברת למיתוס של אברהם אבינו.

מקורות למושג מדבר (רשימה מלאה בקובץ שנשלח) - באדייה/מדבר פירושו מקום מרעה לצאן. מדבר מופיע בתנ"ך 270 פעמים, רובם עוסקות ברעיית צאן. ישעיהו ה', 17: וְרָעוּ כֶבֶשִׁים, כְּדָבָרָם; מיכה ב', 12: וְחָד אֲשִׁימְנוּ, כְּצֹאן בְּצָרָה: כְּעֶדֶר בְּתוֹךְ הַדְּבָרוֹ. שמואל א' י"ז, 28: וְעַל-מֵי נְטִשְׁתָּ מֵעַט הַצֹּאן הַהֵנָּה בַּמִּדְבָּר. כל אלה הוכחות שהמדבר הוא מקום שהצאן רועה בו. לפי ירמיהו ב', 2: וְזָכַרְתִּי לָךְ חֶסֶד נְעוּרַיִךְ, אֲהַבֶּתְּ פְּלוּלֶיךָ--לְכַתֵּב אַחֲרַי בַּמִּדְבָּר, בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה. המדבר הוא רק מרעה ולא אזור שזורעים ומגדלים בו.

במשנה, מסכת עירובין – שואלים היכן מגדלים בהמה דקה (צאן- עיזים וכבשים). אין מגדלין בהמה דקה בא"י אבל מגדלין בחורשין שבארץ ישראל...

בתלמוד- דנים ב-5 סוגי מרעה בארץ- בבא קמא ע"ט עמ' ב: אין מגדלין בהמה דקה בא"י אבל מגדלין בסוריא ובמדברות של ארץ ישראל. גם כאן המדבר הוא סוג של מקום מרעה.

בדואי = רועה צאן, זה קודם כל שם של מקצוע קדום, עוד לפני שהיה שם של עם או אתנוס. הבדואים רואים בעצמם ממשיכי הוושלת של האבות- אברהם יצחק ויעקב שהיו רועי צאן נוודים. לכן הבדואים מכובדים בעיני עצמם. כיום כבר לא כולם רועי צאן, וזו ההתנגשות בין המציאות הכואבת לבין המיתוס של העבר.

הייחוד של הבדואים - המקצוע יצר אורח חיים מסוים, ובמשך הזמן נוצר אפיון סוציו-אקונומי, שהבדיל ובידל אותם מאוכלוסיות אחרות. כשהאיסלאם שלט בארץ – כולם היו מוסלמים, אך הייחוד של הבדואים היה האפיון הזה, וזה הפך אותם לעם נפרד. בדואי שעזב את אורח החיים שלו- יקפיד מאוד להתחתן רק עם בדואית, וילדיו יוגדרו עדיין בדואים למשך דורות רבים, ויתחנכו בחינוך מסוים, עם האתוס הבדואי. יכול להיות בדואי שהוא פרופסור באוניברסיטה, אך הוא יגדיר עצמו לפי סדר החשיבות: בדואי, ישראלי, ערבי, מוסלמי. להיות בדואי זה פסגת הזהות שלו, למרות שכבר מזמן הוא לא רועה צאן ולא יודע איך עושים זאת. לדוגמה- גם הקיבוצניקים הם סוג של חברה ייחודית וסגורה עם מאפיינים מיוחדים, למרות שזה לא עושה אותם עם נפרד. אבל בן קיבוץ שעזב את הקבוץ, הדור הבא שלו כבר לא יהיה קיבוצניק ולא יכיר את המושגים הקיבוצניים.

הנשים והילדים - בדואי מוגדר לפי האבא שלו ולא לפי האמא. בדואי יכול להתחתן גם עם אשה שאינה בדואית, כמו ערבייה מחברון או מהגליל – ואז ילדיו ייחשבו בדואים. בדואי מכובד מתחתן עם אישה ראשונה בדואית משבט מוכר ומיוחס, והשנייה או שלישית יכולות להיות ערביות אחרות. ההיפך לא מתקיים – בדואי מכובד לא ייתן את הבת שלו לפלאח, כי אז הנכדים לא יהיו בדואים.

החברה הבדואית בזהות מבולבלת מאוד בגלל הקידמה: מי שרוצה להתקדם – צריך להתכחש לעברו כרועה נווד. מי שרוצה לשמור על המסורת – צריך לוותר על הקידמה.

סאחרואי – אדם שחי בסאחרה = צייה, דרומה מהמדבר, דרומה ממכתש רמון, שם כבר אין אזורי מרעה כי אין גשם כמעט בכלל, ולא גדל עשב. סאחרואי זה מקור המילה סוחר. הם יכולים לנדוד ולסחור ברכוש, כי לא יכולים לגדל שם צאן.

נדידה קווית - הנדודים של הסוחר - מוביל סחורה מנקודה אחת לשנייה, מקבל תשלום וחוזר חזרה. הנבטים היו אנשי צייה כאלה, שעסקו במסחר.

נדידה מעגלית – של רועי צאן – פעמיים בשנה. הרועה משאיר חלק מהציוד שלו, עובר לשדה אחר ובסוף חוזר לאותו מקום. לפעמים זה גם בצורת אליפסה וכדו'.
מקור הבדואים - הבדואים המקוריים רואים עצמם צאצאי ישמעאל – תק' ברונזה 2-ב', אך אין עדויות מהתקופה להתיישבות של בדואים באזור. גם אין דרך לקשור את הבדואים של היום לאנשים מתקופות קדומות אחרות- ברזל, פרסית, רומית, ביזנטית, אלא רק לגלי הגירה מאוחרים.

גלי הגירה הערביים – יש חוקרים רבים שכתבו על הנושא: פרופ' עמנואל מרקס, פרופ' דוד גרוסמן, ד"ר יוסקה בן-דוד, צבי בר-ששון, אופיר יעקובסון, פרופ' אסעד, פרופ' אבו-רביע. פרופ' משה שרון – מזרחן מגדולי חוקרי האיסלאם, כתב על גלי הגירה מערב לארץ:

מודל "המדבר המתפוצץ" – לפי יכולת נשיאה של השטח: למדבר ולנאות מדבר יש כושר נשיאה מוגבל לאנשים, כי אין מספיק מים ומזון, יש מעט שטחי חקלאות ומרעה. לכן יש יותר תמותה ופחות התרבות. נאות המדבר הגדולות בסעודיה – מכה, מדינה, מדעיין סאלח ועוד. בכל פעם שהיה שלטון מרכזי חזק ושקט פוליטי, יש בעיה לנוודי המדבר: יש ביטחון, אין מלחמות, לא מתים ונוצרת התפוצצות אוכלוסייה. לרוב הטבע יודע לפתור בעיה כזו ע"י מגיפות ומלחמות, אך בסעודיה זה גרם ל-3 גלי הגירה צפונה.

מאה 7 לספירה – גל נדודים ערבי גדול ראשון צפונה, בגלל עודף אוכלוסייה. לכן הערבים יצאו למסע כיבושים, שהיה מלווה גם באידאולוגיה דתית חדשה – האיסלאם. הוקמו בית אומאיה בדמשק ובית עבאס בבגדד, וזה רחוק מסעודיה והיה שם דלדול אוכלוסייה. אך לידם במצרים החל להתפתח השלטון החזק והיציב של הפאטימים. הכלכלה התפתחה, תקופת שגשוג ושוב עודף אוכלוסייה באזור ערב.

מאה 11-12 – סוף השלטון הפאטימי – גל הגירה שני מערב הסעודית צפונה, שהגיע עד טורקיה. אחריהם הסלגיוקים והממלוכים, פחות יציבים, אך אז העותומנים וסולימן המפואר – 41 שנות שלטון: 1520-1561. זו התקופה הכי יציבה של העותומנים, שהביאה שגשוג, שיצר את הגל הבא.

מאה 17 – גל הגירה שלישי של ערבים מערב הסעודית צפונה. תוצאות גלי הגירה – 2 הגלים הראשונים לא יצרו התיישבות בארץ, כי היו בעיקר נדודים צבאיים-גבריים, לא הביאו את המשפחות. אז הייתה התיישבות בעיקר בירדן ובסוריה. הבדואים בצפון, כמו ערב אל-שיבלי, הגיעו אז מערב לסוריה, וכשהעותומנים רצו לפזר אוכלוסייה הבדואים עברו מסוריה לגליל. **הגל השלישי במאה 17** הגיע בחלקו גם לנגב, ואלה הבדואים הראשונים שהתיישבו בנגב. גלי הגירה נוספים:

עבדים אפריקאים - מוחמד עלי ובנו איברהים פשה – בראש השלטון המצרי בארץ בשנים 1831-1840. הם הביאו לארץ חיל משלוח מצרי אדיר עם עבדים ומשרתים, שהיו שחורי עור מסודן, קניה וניז'ר. כללית נוהגים לקרוא להם סודנים. הם היו אפריקאים ודיברו בליל של שפות, ועברו כאן תהליך של ערבזציה והתאסלמות.

סילוק המצרים - המעצמות הגיעו לארץ והחלו לזהות נזק לאינטרסים שלהן, ועזרו לעותומנים לסלק את המצרים. בהסכם בין מוחמד עלי לצרפתים – המצרים חזרו למצרים, אך כל האפריקאים נשארו, כי כאן היה גן עדן לעומת אפריקה. הם הפכו למשרתים ועבדים של הבדואים, שהיו כאן לפנייהם.

משפחת אל-עביד – כך קראו לכולם בשם כללי, אך זו לא באמת משפחה, אלא שם של מעמד עבדים נחות. אצל הטורקים וגם כיום הם כלולים בספירת הבדואים, אך במקור הם בכלל אפריקאים שחורים.

נדידת פלאחים – במאה 19 הצבא הטורקי כפה גיוס של צעירים, בתור מס של המשפחה ושל הכפר. היו מגיעים לכפר ומוציאים את כל הצעירים, והקצין הטורקי היה בוחר מתוכם מי יתגייס לצבא הטורקי. אפשר היה להתחמק מהגיוס או ע"י תשלום מס/שוחד גבוה מאוד, או לעזוב את הכפר ולנדוד למדבר. במדבר אין כתובת והשלטון לא מכיר אותם. כך החלה הגירה מכפרי הפלאחים מדרום הר חברון אל הנגב. על זה יש עדויות של הנרי בייקר טריסטראם-1863, ויקטור גרן-1868, אדוארד רובינסון-1838.

בני חסות – הפלאחים הצטרפו לבדואים, הפכו לבני חסות של השייחים הבדואים ששמרו עליהם, כמעמד נחות מהבדואים, כיום יש עשרות אלפים כאלה בנגב. אנחנו מתייחסים אל כולם כמיקשה אחת, כמו שאנו מתייחסים לכל החרדים בשם כללי, ולא יודעים להבדיל בין חסידות גור לבין ויזניץ לבין בעלז...

חברה אקלקטית – הבדואים בנגב מורכבים מכמה קבוצות, ממקורות שונים ומעמדים היררכיים שונים. העיירות מתחלקות לפי משפחות ולפי הקשר לערב הסעודית. מי שאין לו קשר דם ישיר לסעודיה – מעמדו הולך ופוחת. הבדואים עצמם יודעים לזהות בדיוק כל מי שנכנס לכפר – לאיזה מעמד הוא שייך.

סדר המעמדות באוכלוסייה הבדואית: בדואים, אל עביד, פלאחים. הבדואים המקוריים היו בעלי האדמות, לפי זכות הרעיה בשלטון הטורקי, למרות שלא היו מסמכים. היו מסמנים את השטח בעל פה. העבידים והפלאחים הצטרפו לחצרותיהם, אך לא היו בעלי אדמות.

מערכת החינוך – כשפתחו מערכת חינוך בדואית – העבידים והפלאחים שלחו ראשונים את ילדיהם, אך הבדואים לא הסכימו לשלוח את הילדים לאותו ביי"ס עם הנחותים. רק כשהבריטים בנו ביי"ס מיוחד לילדי השייחים – הבדואים שלחו את הילדים אליו. בשנות ה-70 נפתחה ההשכלה הגבוהה בפניהם – והראשונים היו העבידים, כי זה היה בשבילם שדרוג מהמעמד הנמוך.

המסחר – המדינה החלה למכור אישורי מסחר לפתיחת חנויות, אך לבדואים זו היתה פחיתות כבוד להפוך לסוחרים, והעבידים והפלאחים היו הסוחרים הראשונים שהרוויחו והתעשרו. הבדואים העסלים (המקוריים) נשארו עם הכבוד אך בלי כסף...

היפוך מעמדות – כיום נוצר מצב שבני המעמד הנחות הפכו למשכילים ועשירים עם בתים ומכוניות, והבדואים העסלים נשארו מאחור. יש כאלה שכבר מוכנים להתחתן עם העבידים, כי הם מצליחים ועשירים, למרות שאין להם קרקעות.

ריכוז הבדואים – לפי מפקד בריטי ב-1946 היו 50,000 בדואים פזורים בכל הנגב. ב-1948 רובם ברחו למצרים וירדן. הפלמ"ח קיבל הוראה וריכוז את הבדואים שנשארו מכל הנגב, למשולש באר שבע-ערד-דימונה. זו רצועה מלאכותית בין דרום ים המלח לבאר שבע, שנקראה סייג=סייג גבול. לפי מפקד צה"ל ב-1950 – אז היו שם 10,200 בדואים בלבד.

מעמד הפליטים – הבדואים העסלים שהיו בעלי הקרקעות בשטח הזה היו במצב טוב, ויכלו לבנות כאן בית. כל האחרים שהועברו הנה בכפייה – הם פליטים לפי תפיסתם, והם לא יכולים לבנות בית על שטח שלא שלהם. הם גם לא יכולים לרעות צאן או לשתות מהבאר בשטח של מישהו, אם לא קיבלו אישור ממנו. מי שמשתמש בשטח בלי אישור – לוקח מהבעלים את מקור המחיייה שלו, וזו סיבה להוצאה להורג.

הקמת העיירות – מדינת ישראל הלאימה את כל הקרקעות בנגב, כי לבדואים אין מסמכים וניירות. רק מי שהביא קושאן רשמי מאיסטנבול קיבל בעלות על השטח. בשנות ה-70 המדינה בנתה את 7 העיירות, והמינהל היה מוכן למכור שטח של חצי דונם למי שרוצה. יש כאלה שקנו שטח מהמינהל, אך אז בא הבדואי העסלי ואמר לו שזה שטח שלו, ואם הוא יבנה בו – הוא צפוי למוות, ולא מעניין אותם חוקי המדינה. נוצרה סתירה וניגוד משווע בין המסורת הבדואית לבין חוקי המדינה. בפועל – התנאים לבנייה כיום: רק למי שיש זהות בין השטח שנקנה מהמדינה לבין הבעלות לפי המסורת הבדואית. בכל יישוב יש הרבה משבצות ריקות ואזורים ריקים, למרות שיש תשתיות, בגלל האבסורד הזה. מתוך 180,000 בדואים שיש כיום בנגב – 100,000 חיים כיום ביישובים מוכרים.

הכפרים הלא מוכרים – כל אלה שהובאו לאזור הסייג מבחוץ – ובנו אוהלים בשטחים שלא שלהם. כיום יש ס"ה 65 כפרים לא מוכרים. מתוכם 10 כפרים הוכרו רשמית ב-2005 ואוגדו במועצה אזורית אבו-בסמה, והיא דואגת להסעות תלמידים ומתחילה לבנות תשתיות. נותרו 55 כפרים לא מוכרים, ועוד 50 כפרים קטנטנים שהם בלתי-בלתי מוכרים, שהתנחלו על גבעות בכלל בלי אישור. הבדואים רוצים שהמדינה תכיר בכל 65 הכפרים. התשתית לכל יישוב עולה כמיליארד ₪. המדינה לא מוכנה לכך כי התשתיות לכפרים יעלו 65 מיליארד ש"ח. הסכימו להכיר ב-10 כפרים ולהקים אותם כיישובים רשמיים.

תביעות הבעלות – יש לבדואים תביעות רשמיות על 2 מליון דונם בנגב. המדינה מכירה רק ב-450,000 דונם מתוכם, וגם בהם יש ויכוחים בין הבדואים העסלים לפלאחים ולעבידים. יש מקומות בנגב שאין עליהם תביעות בעלות, כי השטח לא היה שייך לאף שבט בדואי.

ועדת גולדברג – הוקמה ב-2007 על פי החלטת ממשלה, ונדרשה להמליץ לממשלה על מדיניות להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב.

תכנית פראור – צוות יישום לדו"ח גולדברג, שהגיש תכנית מפורטת שאושרה ע"י הממשלה ב-2011. התכנית היתה להסדיר את בעיית הפזורה ע"י הרחבת יישובים בדואים קיימים, לקלוט תושבים ביישובי המועצה האזורית אבו בסמה ולהקים יישובים חדשים באזור באר שבע. התוכנית נועדה גם לצמצום הפערים הכלכליים והחברתיים בין האוכלוסייה הבדואית בנגב לכלל החברה הישראלית, פיתוח אזורי תעשייה, הקמת מרכזי תעסוקה ביישובים, קידום הכשרות מקצועיות וכו', עם תקציב של 1.2 מיליארד ₪. תביעות הבעלות על הקרקע יוסדרו באמצעות מנגנון אחיד שייקבע בחוק, ולפיו יינתנו פיצויים בקרקע ובכסף בהיקף משמעותי. גם הבדואים וגם הפרלמנט האירופי והא"ם התנגדו לתכנית, וב-2013 ראש הממשלה הסיר את החוק.

נסיעה לחורבת ענים

שבט רמאדין ישבו ממש בשטח הזה עד 48, ולפי בקשת צה"ל הם התפנו מרצון בזמן המלחמה לגבעה שממול. בסוף המלחמה נוצר הקו הירוק ומאז הם נשארו בשטח ירדן, בלי שהתכוונו לכך, והקימו שם כפר. על אדמתם הוקמו הקיבוצים להב ודביר, עם אלפי דונמים, שהיו שטחי המרעה של שבט רמאדין. כביש 3255 חוצה רצועת רוחב ממערב למזרח, ועובר כמה אזורים: מקצה מישור יהודה (מישור פלשת), עד אזור צומת דבירה), דרך דרום שפלת יהודה (גבעות קירטון אאוקני שמכוסות בנאר), ומגיע להרי יהודה (דרום הר חברון).

כביש 358 – כביש חדש לאורך הקו הירוק, שמוביל מכביש 31 צפונה עד אזור שקף, אמציה ולכיש. יער להב – יער יחסית חדש של קק"ל, אחד הגדולים בארץ. גודלו 28,000 דונם, עם 4.8 מליון עצים.

גדר ההפרדה - כאן היא גדר רשת גבוהה, שעוצרת את ההברחות הרבות, שהיו כאן מחברון: סמים, זונות ואמצעי לחימה.

אשכולות - ישוב קהילתי חילוני מעבר לקו הירוק. הוקם ב-1982 כהיאחזות נח"ל ואזור ב-1991.

רמאדין - כפר גדול על הגבעה מעבר לקו הירוק, של שבט רמאדין שעברו לשם ב-1948. בקעת יבל (פרי בטן באכדית, מכאן המילה יבל) - תופעה של עמק תלם, קו המגע בין הסינקלינה לאנטיקלינה של הרי יהודה. מגדלים כאן בעיקר דגנים, וגם עצי פרי.

יער סנסנה - יער נוסף לאורך כביש 3253. סנסנים=כפות תמרים. באזור נמצאו הרבה גתות ובתי בד ושרידי יישובים. האזור כמעט לא מטויל, למרות שהוא מקסים, מגיע לגבהים של 700-800 מטר, אקלים אירופאי על גבול הנגב, עם אזורי נופש יפים, וכדאי לבוא לכאן במקום להצטופף עם כל המטיילים בחגים. רובו בתוך הקו הירוק ואין בעיה לטייל בו.

היישוב סנסנה היה ישוב עתיק שהוקם מחדש לפני 15 שנה, ע"י תנועת "אור-משימות לאומיות" -תנועה של צעירים בוגרי צבא, בעיקר חובשי כיפות, שמטרתה ליישב את הנגב. הקימו מספר יישובים ועוזרים לאכלס יישובים קיימים. כיום יש בסנסנה עשרות משפחות, וכבר יש בתי קבע.

כביש 60 - עובר על דרך האבות ההיסטורית. מחבר בין באר-שבע, חברון, בית לחם, ירושלים, בית אל, שכם עד נצרת.

טנא עומרים - ישוב קהילתי מעורב, על גבעה גבוהה מעבר לקו הירוק, בדרום הר חברון. הוקם 1984.

מיתר - יישוב קהילתי גדול שהוקם בשנות ה-80, כיום כ-1800 משפחות, מתוכן ל-2500 משפחות. זה אחד מיישובי הלוויין של באר שבע- כמו עומר ולהבים שבאותו גודל, כל אחד כמה דקות מבאר שבע. יישובים שבהם מתרכז העשירון העליון של באר שבע: עובדי קמ"ג, סרוקה, אוניברסיטת ב"ג, מפעלי ים המלח ומפעלי הייטק. אלה ערי שינה עם אפס אבטלה, וכולם עובדים מחוץ ליישוב, רובם בעלי השכלה גבוהה ומשכורות גבוהות. כיום כבר יש תהליך הפוך- חלק מהמשפחות חוזרות לגור בבאר שבע בזכות השבחת העיר. מיתר הוקם כחלק מתכנית הכוכבים של אריאל שרון: יישובים גדולים שהוקמו לאורך הקו הירוק: חריש, קציר, אורנית, כוכב יאיר, צופים.

בקעת באר שבע - אזור מישורי נמוך, באזור צומת שוקת. זה נחשב הנגב המקראי וההיסטורי - בתנ"ך הנגב הוא רק בקעת באר שבע-ערד. הנגב נזכר בתנ"ך 110 פעמים, וברוב המקרים מדובר רק על האזור הזה.

אנדרטה לאיה גולן - ליד צומת חורה. חיילת מקבוץ עין המפרץ (ליד עכו), שנסעה לבקר בערד ב-1964. היא נאנסה ונרצחה ונזרקה לבור כאן. בדואי מהאזור נתפס והודה ברצח, ועדיין יושב בכלא. אז לא היו יחסי איבה עם הבדואים, וזה היה ספור שזיעזע את כל הארץ. נכבדי הבדואים הוקיעו את הרוצח, שגרם להם מבוכה גדולה. אז גם הופסק השלטון הצבאי שהיה ממלחמת העצמאות, והבדואים קיבלו תעודות זהות.

חורה - יישוב בדואי ענק מצפון לכביש, עם 12,000 תושבים. מצד שני של הכביש הרבה כפרים בלתי מוכרים בלי תשתיות. זה ההבדל בין חורה-פיתוח לבין חורה-קיפוח. התנועה המוסלמית חדרה לכאן, ויש הרבה מסגדים בולטים ונוצצים. (חיקוי של כיפת הסלע ושל אל אקצא - מאוד נפוצים במגזר הערבי בכל הארץ בשנים האחרונות, כדי להראות שהם כאן ומגינים לנצח על הר הבית).

אבו אל-גיאן (א, ב, ג, ד') - כמה שכונות של כפר לא מוכר על כביש 316 בדרך ליער יתיר, יושב על קמר עניים (חלק מקמר דהרייה) שהוא שלוחה של דרום הר חברון. נראה כמו מחנה פליטים עם פחונים. מתחת לפח יש בית בנוי עם קירות, אך מכסים עם פח גלי כדי שייראה יישוב ארעי, ואז לא חייבים להרוס. גם חלק מהאוהלים מסתירים בתוכם בית בנוי. יש להם פנלים סולריים וכך מייצרים חשמל חינם לתאורה כל הלילה. יש להם גם גנרטורים אך הסולר יקר מאוד.

בעבר הפרנסה שלהם היתה בעיקר שוד וגניבות, כיום יש הרבה נהגי הסעות, עבודות עפר. יש כאלה שמצליחים לתת השכלה לילדים ואז הם מצליחים לצאת ממעגל העוני שלהם. חלק עברו לגור בבאר שבע או ערד ומצבם השתפר. גם בלהבים גרות כמה משפחות של עורכי דין ורופאים בדואים מצליחים.

נחל אשתמוע - יוצא מהכפר סמוע בהר חברון, מזרים בחורף הרבה מי גשמים מההרים. הוא נשפך לנחל באר שבע וממנו לנחל הבשור. לכן יש כאן עושר עצום של מים בתת הקרקע, ותושבי בקעת באר שבע יכולים ליהנות מבארות מים ולשאוב מים, שירדו בהר חברון ולא בנגב.

יער יתיר - רצועת היערות - עם 6 חלקים: יער דבירה, יער להב, יער כרמים, יער סיראן, יער מיתר, יער יתיר. הם נטועים לאורך הקו הירוק ומפרידים בין הנגב לבין ההר והשפלה. בעבר לא היו כאן שום עצים. זה אזור ספר-מדבר שהצמיח רק עשבוניים, בתה וגריגה, אך בלי עצים. היערות ניטעו ביוזמת יוסף וייץ יו"ר קק"ל(בנו יחיעם וייץ נהרג בליל הגשרים ב-1946- יד ליי"ד. שיירת יחיעם נקראה על שמו, במרץ 48).

יער יתיר הוא היער הנטוע הגדול בארץ, 33,000 דונם, יותר מ-6.5 מיליון עצים, ועדיין ממשיכים לטעת. 85% נטוע עם אורנים, כי זה צומח הכי מהר, אך יש גם ברושים, אקליפטוסים, שיטים, ארזים, אלה אטלנטית ואלה ארצישראלית. יש חלקות של עצי פרי (בוסתנים): זיתים, גפנים, תאנים, רימונים, שקדים, חרובים, גודגון (דובדבן אירופי)- להנאת המטיילים.

בעלי חיים רבים יש בעיר. יש בדואים שקיבלו אישור לרעות כאן צאן בצורה מבוקרת, כדי למנוע התפשטות שריפות, וגם לטובת התחדשות היער. יש פינות פיקניק, שבילי אופניים, מסלולי הליכה, תחרויות ניווט. הוא נמצא בגובה של 600-900 מ' מעל הים, לכן האקלים נעים, כל שנה יש שלג בחורף.

ארכיאולוגיה - בשטח היער היו יישובים יהודיים קדומים שישבו בדרום הר חברון, ויש כאן מאות מערות מגורים, גדרות צאן, בורות מים, גתות ליי, בתי בד לשמן זית.

בית היערן - מבנה שקק"ל בנתה ע"י תרומות בשנות ה-60, מיועד למגורים ליערן, ששומר על היער משריפות. כיום משמש כאתר אירוח למחנות קיץ של נוער מחו"ל, יש כאן חדרי אירוח, כיתות לימוד וכו'. יש גם חדר של מלאכי השביל להולכים בשביל ישראל - חדר מסודר עם מקלחת. הגובה 680 מ' מעל פני הים, ויש סככה עם תצפית טובה לכל האזור, ועד אשקלון והים התיכון. התצפית פתוחה תמיד, להזמנת חדרים צריך להתקשר לקק"ל.

בסיס צבאי לאימונים - בסיס ארעי שלא תמיד מאויש, אלא רק בזמני אימונים.

לב-יתיר- אתר זמני שבו ישבו גרעיני הקמה של היישובים באזור, בעיקר מתנועת אמנה.

שיטות הנטיעה של ק"ל:

לימנים – שטח קטן סגור בסוללות, אוסף מים בשיטפונות, במדרונות מתונים מאוד, השיטה מכפילה פי 5 את כמות המים שמגיעה לשטח, ומאפשרת גם שתילת עצי פרי.

קציר נגר – שיטה יותר נפוצה באזור הררי/מדברי. סכרים מוארכים שתפקידם לאצור מי נגר הניגרים על מדרונות מתונים בינוניים. השיטה מכפילה פי שניים את כמות המים הנספחת על יחידת שטח. במקום של 100 מ"מ גשם- השטח אוסף 200 מ"מ. זה מבוסס על שיטה נבטית עם שכלול קטן- יוצרים 45 מעלות בין כיוון הסכר לבין כיוון הנגר. הסכר לא עוצר את המים אלא רק מאט את זרימתם. באתר של ק"ל (JNF) אפשר למצוא עוד הסברים.

חורבת ענים

כביש 316 מול הכניסה ליישוב שני (ליבנה), גובה 685 מ' מעל פני הים.

מסלול הליכה אפשרי – של 1 ק"מ בלבד – יורדים מבית הכנסת בין הבתים, דרך מערות המגורים, יורדים לערוץ והולכים בערוץ בשביל אבנים, בין גדרות צאן, מערות קבורה, בורות מים, מפרכות של בתי בד, גתות, ומסיימים בחניון פיקניק קטן שהאוטובוס מחכה שם. אפשר גם ללכת בכיוון ההפוך.

היישוב ענים היה קיים בימי בית ראשון, נחרב ע"י הבבלים ונבנה שוב רק בימי אלכסנדר ינאי בבית שני, ונשאר גם בתקופה רומית-ביזנטית, עד מאה 9.

השם ענים - השם הערבי עד 48 הוא חורבת עוונה, ומשמר את השם הקדום. ענים היה יישוב מרשים, שמוזכר עם עוד ערים בדרום יהודה, בנחלת שבט יהודה.

תאור נחלת יהודה ביהושע ט"ו, נִעְנַב וְאֶשְׁתָּמָה, עֲנִים. נא וְגִשְׁן וְחֶלֶן, וְגֵלָה: עָרִים אֲחַת-עֶשְׂרֵה, וְחֶפְרָיִם.

ענים זו גם אחת מ-4 ערים שבנה דוד המלך בממלכתו, לפי מלכים א': ענים, יתיר, קרית ספר ודביר.

ענים עליונה וענים תחתונה - ענים נזכרת אצל אויזביוס באונומסטיקון(מאה 4) כאחד משני כפרים סמוכים, כפר מרכזי וכפר-בת שנולד ממנו, בגלל גידול דמוגרפי. כמו גת וגת-חפר, יבנה ויבנה-ים, אשדוד ואשדוד-ים, באר שבע ושבע. גם בכפרים הערביים כיום יש תופעה דומה: בית ליד ונאזלת בית ליד. ציטוט

מהאונומסטיקון: "ביקרתי בכפר הקרוי ענים, והוא כפר של יהודים, המצוי תשעה מילין מחברון דרומה, וראיתי שם גם כפר נוסף הנקרא ענים עליונים והוא הראשון למזרח והוא כולו של נוצרים." כנראה זו היתה הסיבה לפיצול הכפר: הקהילה שהפכה ליהודי-נוצרית נאלצה לחיות בנפרד ולכן בנו כפר סמוך.

יש גם עדויות של נוסעים נוספים על שני הכפרים. גם הערבים קראו למקום עוונה א-תחתא, ובמעלה הגבעה כפר נוסף – חירבת עוונה א-פוקא (הגבוהה).

ברכת יעקב (בראשית מ"ט) זה פרק נפלא להדרכות בכל הארץ, בכל חבל ארץ שמגיעים. חלק מבני יעקב קיבלו ברכה נוראית, כמו שמעון ולוי. יהודה הבן הרביעי קיבל את הברכה הכי יפה, שיר הלל לנחלתו המפוארת.

יעקב מברך את יהודה: בראשית מ"ט ח יהודה, אֵתָה יוֹדֵד אַחִיךָ--יְדָד, בְּעֶרְף אֶיךָ; וְשִׁתְּחוּ לָךְ, בְּנֵי אֲבִיךָ. ט גוֹר אַרְזָה וְהִדָּה, מִשְׁרָף בְּנֵי עֲלִית; כְּרַע רַבָּץ פְּאָרְזָה וְכִלְבִּיָּא, מִי וְקִימָנוּ. י לא-יִסוּר שְׁבֵט מִיְהוּדָה, וּמִחֻקֶּךָ מִבֵּין רַגְלָיו, עַד כִּי-יָבֵא שִׁילָה, וְלוֹ קָהַת עֲמִים. יא אֶסְרִי לְגַפְּנוֹ עֵירָה, וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנוּ; כָּפַס בַּיּוֹן לְבָשׂוֹ, וּבְדָם-עֲנַבִּים סוּתָה. יב חֲכִלִּילִי עֵינַיִם, מִיָּו; וְלִבְרִי-שְׁנַיִם, מְחֻלָּב.

הסבר פסוק י"א-י"ב: לאסור/לקשור לגפן את העיר בן האתון. הגפנים חזקות ואיכותיות שאפשר לקשור לגפן עייר לא מאולף, והוא לא יכול לעקור אותה. שורק= החלק המשובח ביותר בגפן, וזו הקבלה ספרותית לתחילת הפסוק. יהיה לו הרבה יין שיוכל לכבס בגדים ביין ולא במים. חכלילי=אדמוני – עיניו אדומות מרוב שתיית יין, ושיניים לבנות מחלב הצאן.

נחלת שבט יהודה הייתה מירושלים דרומה, עד הנגב. גם הנחלה וגם ממלכת יהודה כללו 5 יחידות

גיאוגרפיות, 4 רצועות אורך ואחת לרוחב: מישור חוף יהודה (פלשת), שפלת יהודה, הרי יהודה, מדבר יהודה, נגב יהודה(בקעת באר שבע, רצועת רוחב מדרום ל-4 האחרות). בכל אזור יש גידולים חקלאיים אחרים: בנגב ובמדבר- צאן, בהרים – גפנים, בשפלה ובמישור – דגן.

מצודה ישראלית בראש הגבעה, ממאה 8 לפנה"ס - עם קירות עבים בעובי 3 מטר. חפירות כאן היו ע"י זאב ספראי, זאב יבין, שמריה גוטמן, מ-1970 והלאה, רק אחרי מלחמת ששת הימים, למרות שהוא בתוך הקו הירוק. המצודה מתוארכת למאה 8 לפנה"ס, לפי החרסים שנמצאו. נמצא גם אזור תעשייה שלם עם גתות, בתי בד, בורות מים.

המלך עוזיהו (מאה 8-786 לפנה"ס) בנה תשתיות של מים וביטחון- מגדלים(=מצודות) ובורות מים עבור מגדלי הצאן במדבר. דברי ימים ב', כ"ו ט וַיִּבְנוּ עֲזַזְיָהוּ מְגִדְלִים בִּירוּשָׁלַם, עַל-שַׁעַר הַפְּנֵה וְעַל-שַׁעַר הַגִּזְיָא וְעַל-הַמְּקוֹצֵץ; וַיִּחְזְקוּם. י וַיִּבְנוּ מְגִדְלִים בְּמִדְבָּר, וַיַּחְצֵב בְּרוֹת רַבִּים--כִּי מִקְנֵה-רֶב הָיָה לוֹ, וַיִּשְׁפְּלָה וַיִּמְיִשׁוּר; אֶפְרַיִם וְכַרְמִים, בְּהָרִים וּבְפְרָמֶל--כִּי-אֵהָב אֲדַמָּה, הָיָה.

כרמל - ישוב ליד מעון בדרום הר חברון, שם גר נבל הכרמלי ואשתו אביגיל, שהפכה לאשת דוד. השם כרמל נדד גם לממלכת ישראל אל הר הכרמל.

המלך עוזיהו בנה רשת של מצודות בין הארץ הנושבת לבין האזור הלא נושב, כדי להגן על רועי הנגב מפני הנוודים: תל ערד, חורבת עוזה, תל משוש, תל מלחמה, באר שבע. גם הכפר והמצודה שנמצאו כאן מתאימים לתאור התנכ"י, למרות שאין הוכחה ברורה או כתובת שעוזיהו בנה אותה.

רגע של עברית:

איכר בפרסית= עובד אדמה לגידול דגן.

דגנים - יש 5 שמות נרדפים בעברית: חיטה, בר, קמה, תבואה, דגן, שמקורם ב-5 שפות שונות-כנענית, מצרית, חיתית, ארמית ועברית. שעורה הוא בכלל סוג אחר.

כרם – כל מטע הררי שנטוע בהר, כרם רימונים, כרם תאנים, כרם זיתים, כרם גפנים, כרם חרובים.

פרדס – מילה בבליית ופרסית שבמקור משמשת לאותה משמעות- כרם. רק כיום יש הבדלה ביניהם.

מלחמת מזרע וישימון – שתי מלחמות עבריות מהתנ"ך: מזרע=שטח זרוע, ישימון – אזור יובשני שעדיין יש בו מרעה. אברהם אדולף אייזנברג פרסם ספר מחקר ב-1947 בשם: מלחמת מזרע וישימון. מחקרים נוספים נעשו ע"י עזריה אלון על המלחמה הזו, שקשורה גם לבדואים הנוודים בנגב.

שבעה שמות למרחב יובשני יש בתנ"ך – מדבר, ישימון, ציה, חורבה, תלאובות, שממה וערבה. כל אחד מתאר אזור מסוג אחר, אך גם בתנ"ך יש קצת ערבוביה ביניהם.

זו מלחמת העולם הקדמונית ביותר. כמו קין והבל, כמו יעקב ועשיו. רועי הצאן מהמדבר תמיד מאיימים על שטחי המזרע של החקלאים. לפי התרבות בחברה הנוודית- מותר להם לגנוב ממני שיש לו יותר רכוש. הבדואים נהגו לגנוב מאחרים, אבל לא מבדואי אחר. כל מי שנכנס למדבר מוגדר עבור הבדואי: או בן מדבר כמוהו ואז צריך לארח אותו, או שהוא הוא אחד משניים: סוחר שעובר במדבר – ואז הוא חדר לאזור שלו ולכן צריך לשלם, או שהוא תייר בביקור- כלומר יש לו מקור פרנסה אחר ויש לו פנאי לטייל, וגם אז צריך לשלם.

הנצרות מעריצה את נושא רועי הצאן, כי דוד-רועה הצאן נחשב כאחת הפרה-פיגורציות של ישוע, שמנהיג את האנשים-הצאן של אלוהים. המנהיג הרוחני של הנוצרים הוא פסטור=רועה.

המדיינים והעמלקים - בספר שופטים- הם הנוודים שפשטו על השדות הזרועים: שופטים ו', ג וְהָיָה, אִם-יָרַע יִשְׂרָאֵל-וַיֵּעַל מִדְּוָן וַיַּעֲמֵק וַיִּבְנֵי-קָדָם, וַיַּעֲלוּ עֲלָיו. ד וַיִּחַנו עֲלֵיהֶם, וַיִּשְׁחִיתוּ אֶת-יְבוּל הָאָרֶץ.

מדיין הוא האזור במזרח הערבה. מדיין הוא בן קטורה, אשתו השלישית של אברהם, שהולידה לו עוד 6 בנים, אחרי ששרה מתה והגר גורשה- בראשית כ"ה א וַיִּסְּף אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֵשָׁה, וַיִּשְׁמָה קְטוֹרָה. ב וַתֵּלֶד לוֹ, אֶת-זַמְרָן וְאֶת-קָשָׁן, וְאֶת-מִדְּוָן, וְאֶת-מִדְּוָן-וְאֶת-יֶשְׁבָּק, וְאֶת-שׁוּחַ. חז"ל מפרשים שקטורה היא בעצם הגר שחזרה מהגירוש ונקראת בשם אחר.

עמלק הוא בן תמנע הפילגש של אליפז בן עשו: בראשית ל"ו יב וְתַמְנֵעַ הֵייתָ פִּילְגֶשׁ, לְאֵלִיפֹז בֶּן-עֵשׂוֹ, וַתֵּלֶד לְאֵלִיפֹז, אֶת-עַמְלָק;

עם ישראל בא לבקש מגדעון שיציל אותו מהמדיינים והעמלקים. שופטים ו' יא וַיָּבֵא מֶלֶאךָ הַיְהוָה, וַיִּשָּׁב תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּעַפְרָה, אֲשֶׁר לְיוֹאָשׁ, אֶבְי הַעֲזָרִי; וַגְּדַעוֹן בֶּנוֹ, חֲבֵט חֲטִים בְּגֵת, לְהַנִּיט, מִפְּנֵי מִדְּוָן. בגת דורכים ענבים לייב, בחודשים אוגוסט-ספטמבר. את החיטה קוצרים במאי-יוני, שמים בגורן ושם חובטים אותן- מנערים כדי להוציא את הגרעינים. גדעון פוחד מהמדיינים החזקים, שהיו איום צבאי וכלכלי על ישראל, ולכן מחביא את החיטים בגת. הוא עושה את פעולת החביטה במקום לא צפוי כדי שהמדיינים לא ימצאו אותו

במערת המגורים - היישוב בימי בית שני ולאחריו, בנוי ככפר מערות, כמו רבים אחרים באזור. חיו במכלולים של מערות מגורים, שכל אחת חצובה אל מתחת לסלעי הגיר. תרבות מערות המגורים קיימת מדורי דורות והמשיכה עד המאה ה-20, כמו שנראה בדריג'אט. גם במערות כאן חיו בדואים עד עשרות השנים האחרונות.

מערת מגורים - המערה הפכה לבית בנוי עם קירות מסודרים, סלון ומטבח עם מקום למדורה, חדר מגורים וחדר לצאן – כי בחורף הכבשים ישנו בתוך הבית. מערת המגורים מחולקת לכמה יחידות, בדר"כ 2-3 מכלולי מגורים. אחרי שהיישוב נהרס, בנו אותו מחדש בתקופה מאוחרת יותר, ואז השתמשו במערה גם באבנים וכותרות מבית הכנסת, בשימוש משני.

גדרת צאן - כל הכפר מחולק לכמה עשרות עיגולים גדולים של מכלאות אבן עבור הצאן. במרכז כל מכלאה יש פתח בנוי של מערת מגורים. גדרת הצאן היא צורת ההגנה הטבעית של הרועה על הרכוש והמקנה. בלילה מכנסים את הצאן לתוך הגדר, סוגרים את הפתח עם סבכת קוצים שתמנע מטורפים להיכנס.

דוגמאות בתנ"ך: דוד בורח ומסתתר מפני שאול- שמואל א, כ"ד ב וַיִּקַּח שְׂאוּל, שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים אִישׁ בַּחֹר-מִכָּל-יִשְׂרָאֵל; וַיֵּלֶךְ, לְבַקֵּשׁ אֶת-דָּוִד וְאֶנְשָׁיו, עַל-פְּנֵי, צוּרֵי הַיַּעֲלִים. ג וַיָּבֵא אֶל-גְּדֹרֹת הַצֹּאן עַל-הַדֶּרֶךְ, וַיִּשֶׁם מַעְרָה, וַיָּבֵא שְׂאוּל, לְהַסֵּךְ אֶת-רֶגְלָיו; וַדּוּד, וְאֶנְשָׁיו, בְּיַד פְּתֵי הַמַּעְרָה, יֹשְׁבִים. ד וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי דָוִד אֵלָיו, הֲנֵה הַיּוֹם אֲשֶׁר-אָמַר יְהוָה אֵלֶיךָ הֲנֵה אֲנֹכִי נֹתֵן אֶת-אֵיבֶיךָ (אֵיבֶיךָ) בְּיָדְךָ, וְעֵשִׂיתָ לוֹ, כַּאֲשֶׁר יִטֵּב בְּעֵינֶיךָ; וַיִּקֶם דָּוִד, וַיִּכְרֹת אֶת-כַּנּוֹ-הַמַּעֲיֵל אֲשֶׁר-לְשְׂאוּל-בְּלֶט. ה וַיְהִי, אַחֲרָי-כֵן, וַיֵּד לֵב-דָּוִד, אֲתוֹ--עַל אֲשֶׁר פָּרַת, אֶת-כַּנּוֹ אֲשֶׁר לְשְׂאוּל. ו וַיֹּאמֶר לְאֶנְשָׁיו חֲלִילָה לִי מִיְהוָה, אִם-אֶעֱשֶׂה אֶת-הַדָּבָר הַזֶּה לְאִדְנֵי לְמִשְׁחֵי יְהוָה--לְשַׁלַּח דָּדִי, בּוֹ: כִּי-מִשְׁחֵי יְהוָה, הוּא. ז וַיִּשְׁשַׁע דָּוִד אֶת-אֲנָשָׁיו בְּדָבָרִים, וְלֹא נָתַנּוּ לְקוֹם אֶל-שְׂאוּל; וַיִּשְׂאוּל קָם מִהַמַּעְרָה, וַיֵּלֶךְ בְּדֶרֶךְ. ח גַּם אַבְרָהָם אָבִינוּ הִיחָ "כבד" במקנה וגמלים. בראשית י"ג, ג ב וְאַבְרָם, כָּבֵד מְאֹד, בְּמִקְנָהוּ, בְּכֶסֶף וּבְרֶהֱב.

רגע של עברית: להעיז= לאסוף את העיזים. להעז – לעשות מעשה אמיץ.

מקנה = צאן, מקורו באכדית מאקאנו = כבש.

קניין = רכוש, ממון, מקורו מאותו שורש, כי פעם המקנה היה הרכוש העיקרי.

רכוש מקורו באכדית, ראכאשו = סוס. עדר הסוסים של אדם הוא הרכוש שלו. לרכוש = לקנות. פעם הקנייה נעשתה ע"י סחר חליפין ותשלום בכבשים וסוסים.

גמל – באכדית קשור לגמול, ומכאן המילים גמול, קופות גמל.

בית הכנסת בחורבת ענים - בית הכנסת הזה נבנה במאה 4 לספירה. עבר שיפוץ גדול במאה 6, עוד שיפוץ קטן נעשה במאה 8 (תק' מוסלמית!). זה היה עדיין ישוב יהודי מתפקד עד שנהרס במאה 9 לספירה. בית הכנסת לא נבנה בראש הגבעה (ברומה של עיר), כי שם כבר עמדה המצודה.

בית הכנסת התגלה במהלך סקר ארכיאולוגי בשנת 1987. חפירה נערכה בסוף שנות ה-80, על ידי צבי אילן ודוד עמית.

הממצאים:
אולם תפילה, אכסדרה וחצר.
2 פתחים ממזרח ששרדו את מלוא גובהם.
רצפה עשויה מלוחות אבן ומתחתם סימנים לריצפת פסיפס, שרובה נשדדה עם השנים.
רבע משטח האולם בצפון - יוחד לבימה.
לאורך הקיר המערבי - ספסל.
נרתקס מרוצף פסיפס עם כתובת הקדשה.
המבנה מחולק ל-2 חלקים עיקריים שבהם רואים את השינויים:
במאה 4 היה מבנה קטן מאוד(רק החלק הדרומי), מבנה אורכי עם פתח ממזרח, ריצוף עם טיח ועליו מחצלות. הספסל בנוי לאורך הקיר על סלע האם. הקירות הארוך עבה מאוד, בעובי 1.5 מטר, הגג היה עשוי מקשתות

אבן. באזור לא היו עצים גדולים, ולא היה כסף לייבא עצים. קהילה שהתעשרה יכלה לממן ייבוא עצי ערער מהרי מואב, גובה 1400 מ', שהובאו בשיירות גמלים. ייבוא מהגליל או מלבנון היה עוד יותר יקר. לא היה כיוון תפילה מוגדר, והיה ארון קודש נייד שהיו מכניסים בזמן התפילה. בית הכנסת היה מרכז חיי הקהילה ושימש לשימושים נוספים.

במאה 6 הקהילה גדלה והתחזקה, כמו הרבה קהילות יהודיות בארץ בימי יוסטיניאנוס והלאה. אז הוגדל בית הכנסת לכיוון צפון, ונבנתה בימה מאבן וארון קודש לכיוון צפון, לכיוון ירושלים. הכניסה היתה מצד מזרח, לפי הנהוג שכתוב התלמוד: "אין פותחין בתי כנסיות אלא למזרח". המבנה המוגדל הפך למבנה רוחב: נכנסו מצד מזרח ופנו ב-90 מעלות לכיוון התפילה צפונה.

שני המבנים- המצודה ובית הכנסת – נבנו בהפרש של 1200 שנה זה מזה, אך שניהם סמליים מאוד ליישוב היהודי שהיה כאן. (יש גם במה, ששייכת בכלל למסגד שהיה כאן במאה 11).

בתי כנסת בדרום הר חברון - נמצאו הרבה כאלה- חורבת רימון ביער להב, יתיר, סוסיא, אשתמוע (כיום סמוע), יוטה (כיום פרי יטא), זוהר (כיום דהרייה). בתי כנסת מחולקים כיום במחקר הארכיאולוגי לפי אזורים ולא לפי התקופות שהם נבנו.

מנורה - בכולם נמצאו שרידי מנורות שעמדו בבית הכנסת. גם כאן נמצאו חלקים שבורים של מנורת שיש. הריצוף האופייני- עם גיר כתוש מהודק ועליו הניחו מחצלות. בצפון יש כאלה עם ריצוף אבן מהוקצעת, או עם פסיפסים.

כיווני התפילה:

בתי כנסת - בהתחלה לא היה כיוון מוגדר, והחל ממאה 6 החלו לבנות בימה, ותמיד לכיוון ירושלים.

כנסיות – בכל העולם לכיוון מזרח (חוץ מכמה יוצאים מהכלל...)

מסגדים – תמיד לכיוון מכה. כשהחלו לבנות מסגדים במרחק אלפי ק"מ ממכה היתה בעיה איך לקבוע את הכיוון. אז המציאו המוסלמים את הטריגונומטריה, במאה 8-9, כדי לחשב את כיוון המסגד.

נסיעה לסוסיא

גדר ההפרדה באזור הזה נבנתה בדיוק על הקו הירוק. היער הירוק של קק"ל מגדיר גם את הקו הירוק. **מבנה האזור** - כמו רמה של גבעות עגלגלות בגובה של 750-800 מ', אך עם אופי של סינקלינה בין שני קמרים. יש כאן היפוך תבליט, וכך חלק מהאזורים הגבוהים בהר חברון הם קער גיאולוגי שנותר גבוה יותר מהקמרים. ההתיישבות כמעט תמיד היתה בקער בגלל נוחות החציבה. בקמרים יש גיר ודולומיט קשים, ובקערים הצטבר קירטון, מתחת לים תטיס העמוק. הקרקע שנוצרה היא רנדזינה, שפחות טובה לחקלאות. לכן הרבה יישובים נבנו על קו התפר בין הקמר לקער, וכך נהנים גם מסלע קירטון נוח לחציבה, וגם עושים חקלאות של כרמים ומטעים, על אדמת טרה-רוסה שנוצרה מהגיר.

מערות מגורים – משני צידי הכביש, עם צברי אבנים שמסמנים את פתחי המערות, שעדיין גרים בהם!!

יתיר – היישוב נקרא רשמית "מצדות יהודה", בגובה 912 מ', היישוב הגבוה באזור.

משטרת לוציפר – מעבר ליישוב יתיר, על המורדות לכיוון מדבר יהודה. מבנה משטרה שהוקם על ידי ירדן בתקופת שלטונה באזור.

יטא - מרחוק רואים את כפר יטא ואחריו העיר הגדולה חברון. ביטא יש כ-30,000 תושבים, אחד משלושת הכפרים הגדולים ביותר ביהודה, שהם: יטא, דהרייה וסמוע.

סוסיא – היישוב המודרני- יישוב דתי לאומי של תנועת אמנה, יישוב גדול ומצליח, 180 משפחות.

סוסיא הקדומה

הגעה: ממשיכים בכביש 316 מזרחה, עוברים את המחסום של הקו הירוק ואת גדר ההפרדה, בצומת סוסיא פונים ימינה לכביש 317, עוברים ליד היישוב המודרני סוסיא ופונים לאתר העתיקות סוסיא. אפשר להיכנס לסוסיא מכיוון דרום- בלי שום תיאום וגם עם אוטובוס לא ממוגן, כי נכנסים ישר לשטח C בלי מעבר ביישובים ערביים.

האתר הוא לא גן לאומי, אלא אתר של המועצה האזורית דרום הר חברון, שומר שבת ולכן סגור בשבת. אתר מקסים שעבר לאחרונה שיפוצים והשקעות גדולות, אך עדיין מעט מבקרים- כ-25,000 בשנה. אנחנו עשינו סיור של שעתיים אך אפשר גם 5 שעות בלי להשתעמם. יש כאן ביי"ס שדה עם מרכז הדרכה מצוין, ואפשר גם להזמין הדרכה מקומית.

היתרונות של המערות - סוסיא יושבת בתוך סינקלינה ונוח לחצוב כאן אבני בנין בתוך הקירטון הרך.

המערות נותנות גם הגנה מהחום ומהקור, צל בקיץ ומחסה מגשם בחורף, ויש בהן לחות וטמפי קבועים כל השנה (16-18 מעלות), וזה טוב מאוד גם לשימור מזון בקיץ.

סרט בתוך המערה - מיצג חדש של 12 דקות, בסגנון חדשני ומעניין, על עבודת מחקר של סטודנט בסוסיא. כמו שנאמר בסרט – החידה של סוסיא: עזיבת סוסיא היא עדיין תעלומה- למה עזבו אותה?

השם סוסיא – שם עברי שמקורו במילה סוס. סוסיא זו עיר יהודית מובהקת עם כל הסממנים היהודים, עיר קטנה בגודל 80 דונם, בלי חומה, בשיא שלה מנתה 3000 נפש, אך למה היא לא נזכרת בתנ"ך ולא במשנה ולא בתלמוד?

אזכורים במקורות – סוסיא נזכרת במקורות רק בצורה חלקית ומוסתרת. במקור מחוץ לתלמוד מוזכרת העיר סוסא וכנראה זו סוסיא. נוסעים במאה 8 מזכירים את המקום סוסיא. החוקר פרופ' זאב ספראי פרסם ב-1994 מחקר על ארון קבורה ממאה 10, שנמצא בבית שערים, ועליו כתובת שהנקבר בו הגיע מסוסיא. במקורות צלבניים במאה 11 המתייחסים לתק' הרומית- נזכר אדם מהעיר סוסיא בדרום הר חברון.

תקופת קיום העיר - לפי הממצאים, העיר לא כל כך קדומה. היא לא עיר מקראית, אין שרידים לפני סוף מאה 3 לספירה, כלומר בימי הקיסר דיוקליטיאנוס. העיר התקיימה עד אמצע מאה 9, בערך שנת 850. לכן ברור שלא נזכרת בתנ"ך ובמשנה, אך למה התלמוד לא מזכיר אותה?

אחרי ימי האדריאנוס הגיעה תקופה של 150 שנות אנרכיה באימפריה הרומית. האימפריה שקעה למלחמות פוליטיות, ולא היה מספיק ביטחון באימפריה, עד שהגיע דיוקליטיאנוס בשנת 285.

אין חורבן – "לצערם" של הארכיאולוגים היישוב לא נהרס ואין שכבת חורבן, ולכן אין הרבה כלים וממצאים חומריים. העיר כנראה נעזבה ונטשה בהדרגה, והאנשים לקחו איתם את רוב החפצים. רעשי אדמה גם השפיעו, אך הקרקע כאן רכה ולא היתה פגיעה דרמטית. האתר הוא לא תל, אתר חד שכבתי.

אזכורי חכמים – בכל התלמוד נזכרים מאות רבות של חכמים – כל אדם שהיה מוכר ע"י בית המדרש שלו כבר סמכה לפסוק הלכות – יש בתלמוד הדים לדבריו, שבמקור היו תמיד בע"פ, ורק אח"כ נרשמו ורוכזו במשנה או בתלמוד. במחקר מתפתחת ומתגבשת תובנה, שאם התלמוד כמעט לא מזכיר את חכמי הדרום- זה מעיד על החולשה של המרחב הזה מבחינת חכמים, וכנראה לא היו בתי מדרש בדרום. בכל התלמוד מוזכרים בקושי 2 חכמים מהדרום. אזור יהודה ברובו חרב במרד בר כוכבא, ובגליל היו מרוכזים רוב החכמים ובתי המדרש.

דרומא – כאן בדרום הר חברון הייתה עוד מובלעת קטנה של יישובים יהודיים- אזור שנקרא "דרומא", שהיה עני בחכמים. החיים היהודיים עברו שינוי דרמטי אחרי בר כוכבא, וקהילה שיש לה חכמים שיכולים לתת תשובות בענייני הלכה – זו קהילה חיה ומתקדמת, וכל חידוש טכנולוגי זכה למענה בפסיקה של הרבנים. קהילה בלי חכמים נוהגת בשמרנות לפי: "כזה ראה וקדש", מה שהיה הוא שיהיה. היהדות ההילכתית אומרת "כזה ראה וחדש", ההלכה אינה קפואה והיא רודפת כל הזמן אחרי הקידמה ומתאימה את ההלכה לחידושי הזמן.

מקווה – הטיפוס הכי נפוץ כאן הוא מקווה פרטי. נמצאו כ-30 מקוואות כאלה. זו כמות עצומה ביחס לגודל העיר, ואין עוד דוגמה של כ"כ הרבה מקוואות לכ"כ מעט תושבים, חוץ מירושלים. (למשל בקומראן מצאו 3 מקוואות ציבוריים ועוד כמה קטנים). זה מראה על אופי האנשים והחיים כאן.

ייתכן שזו קבוצה יהודית קטנה שהגיעה לאזור, בשלהי החורבן הגדול של מרד בר כוכבא, והקימה עיירה יהודית. זו היתה קבוצה מבודלת ששומרת על טהרה, ולא אופיינית לתקופת התלמוד. הארכיאולוגיה והתרבות שמתגלה כאן היא אופי ייחודי של קהילה שמרנית במיוחד.

עיירה – כאן אין מבנה היררכי של עיר, אלא עיירה בעלת אופי חקלאי מובהק. יש כאן התיישבות מתוכננת ולא טלאי על טלאי. עסקו כאן גם בתעשייה חקלאית: ייצור צמר, שמן זית, ייצור יין וכדו'. מצאו הרבה גתות ובתי בד. אין כאן עדויות למסחר מפותח ולכן זו לא עיר, אלא כפר מפותח.

ההבדל בין עיר לבין כפר בארץ (שאלה אופיינית במבחן סיום): זו לא החומה ולא גודל היישוב. כפר הוא יישוב בעל אופי אחיד, שבו כולם עוסקים באותו מקצוע, בדר"כ חקלאות. החיים הם אוטרכיים- והחקלאים מספקים את כל צרכי הכפר. כשצריך להגן מפני אויב ופולש – כולם אווזים בנשק, עוזבים את השדות והולכים להילחם. זה יצר גודל מקסימלי לכפרים. מגודל מסוים והלאה אי אפשר להתקיים כך, כי בזמן מלחמה כל החקלאות קורסת.

עיר היא יישוב עם ריבוד תעסוקתי- העיור החל בסוף הכלקוליתית/תחילת הברונזה המוקדמת. שבת או עם מסוים הוציא מתוכו אנשים שעסקו במקצועות אחרים (למשל חיילים) וקבלו משכורות מהממסד. שכבות שלמות באוכלוסייה כבר לא עסקו בחקלאות ולא ייצרו את מזונן. כך נוצרה פירמידה של מקצועות, שבראשה המלך או ראש העיר, מתחתיו אנשי דת, אנשי צבא, גובי מס, ועוד מעמדות, שלכל אחד ייחוד והתמקצעות משלו.

מערת הקשת – מול חצר בית הכנסת, עם קשת בכניסה.

בית הכנסת – זה בית הכנסת הכי מפואר באזור, מתאים לטיפוס בתי כנסת של דרום הר חברון. בנוי עם חצר מבוצרת בעלת קירות עבים. הוקם לראשונה במאה 3 לספירה, ויש 5 שלבי בנייה שונים עד מאה 9.

מרכז חברתי – בית הכנסת שימש להתכנסות לכל צורך חברתי וציבורי. הכל מתרחש כאן: שמחות, חגיגות, חגים, יציאה להלוויות, למידה משותפת (בית מדרש במרתף). הוא בנוי "בגובהה של עיר", לפי ההלכה התלמודית.

מערך מבוצר – בכל בתי הכנסת באזור (חורבת ענים, חורבת רימון, אשתמוע) יש מערך מבוצר למחצה, שמאפשר לכל תושבי היישוב להתבצר בו בעת צרה. אל בית הכנסת תמיד מובילה מערכת מסתור, כך שהאנשים יכולים לברוח מהשדות בצורה מוסתרת ולהיכנס לתוך חצר בית הכנסת, בזמן שמגיעים נודים ששודדים ובוזזים, עד שמגיע הצבא.

נוודי המדבר (כמו הרועים הבדואים, הנבטים) שאין להם תשתיות קבע – בשנת בצורת הם יכולים להישאר במקומם ואז הם נכחדים בלי מזון. בדר"כ הם הולכים לבזוז את יישובי הקבע כדי לקחת מזון ורכוש, ולברוח משם במהירות בחזרה למדבר, לפני שמגיע הצבא השליט. ראש השבט יודע שהוא צריך להקריב כמה לוחמים בהתקפה, אך הוא יציל את השבט, כי הם ישדדו מים, מזון, בעלי חיים וגם נשים. היתרון בהתקפה כזו הוא של המגינים מאחורי החומה, ולכן תמיד נהרגים חלק מהתוקפים.

התמודדות מול הנוודים – לבניית חומה צריך הרבה משאבים וצריך כוחות צבא להגנה. יישוב כזה לא חייב חומה, כי ההתקפה של הנוודים היא לא כדי להרוס את היישוב אלא רק כדי לבזוז את הרכוש. (כמו העמלקים שפשטו על ציקלג וגת - שמואל א', ל'). לכן הופכים את המבנה המרכזי ביישוב למבנה מבוצר, שיגן על חיי האנשים, המשפחות והילדים. עדיף שיבזזו חלק מהרכוש אבל שהאנשים יינצלו. בדר"כ ליישובי הקבע יש בורות מים ומחסנים שהם רזרבות, שיוכלו לשמש אותם גם לאחר הביזה.

הביצורים הדרומיים – בכל יישובי ספר המדבר, הקירות הדרומיים שפונים למדבר הם עבים ומבוצרים יותר ומחוברים זה לזה. זה דגם אחיד שחוזר בכל האזור, ולכן גם הכפרים גדולים יותר. לכפר קטן אין זכות קיום, כי הביזה תהרוס אותו. כפר גדול יכול לשרוד גם אחרי ביזה.

מנהרת מילוט (8) – מנהרה באורך של כ-100 מטר, מובילה מחצר בית הכנסת לכיוון השדות והמטעים. בזמן התקפה- תוקעים בשופר וקוראים לכולם לברוח פנימה לתוך בית הכנסת. לא צריך לזחול בה כמו במחילות בר כוכבא, אלא רק להתכופף בכמה מקומות, ס"ה 5 דקות הליכה. הלכנו והיה כייף, אך חייבים פנסים!!!

אבן גולל (אומרים GOLEL ולא GOLAL) – נמצאת בתוך מסילה ומאפשרת את סגירתה של המנהרה.

חצר פריסטילית – עם ארקדות ועמודים, כניסה ממזרח לתוך מבנה מפואר, כניסה בסגנון מקדש עם דמוי גמלון עשוי מעץ, וגרם מדרגות גדול שעולה בין ארבעה עמודים (כמו דיסטילוס סינאטוס). קולונדה- קורה

שמונחת מעל העמודים. כותרות העמודים – פיתוח עדין של כותרת קורנתית, שלא ייראה סגנון יווני. בחצר היה בור מים, כמו אטריום.

כתובות בחצר - יש שתי כתובות הקדשה בחצר, כתובות בעברית בכתב מרובע של ימינו. כתובת אחת בסף הכניסה ואחת בפסיפס שבנתקס בצד דרום: "זכור לטוב קדושת מרי רבי איסי הכהן המכובד בירבי שעשה הפסיפס הזה וטח את כותליו בסיד מה שנתנדב במשתה רבי יוחנן הכהן הסופר בירבי בנו. שלום על ישראל אמן".

מבנה בזיליקה – בהר חברון זו לא בזיליקה קלאסית של נאוה עם סיטראות סימטריות. כאן יש אולם תווך מרכזי שעבר הגדלה. לבניין היו 2 קומות, היה גג רעפים על קורות עץ, ששרידיו נמצאו בחפירות. הוקם במאה 3 ועבר 4 שיפוצים, בהם הגדילו את הבניין והזיזו את מקום ארון הקודש. השיפוץ האחרון היה במאה 9, כלומר שעד אז היה ליישוב מספיק הון לצורך השיפוץ. האדריכלות מרשימה ומפוארת, ורואים שהשקיעו הרבה כסף.

הכניסה - המבנה אורכי עם כניסה ממזרח, בהתאם להלכה: "אין פותחים בבתי כנסיות אלא למזרח". לתפילה נכנסים ופונים צפונה לירושלים, ואז הוא בעצם הופך למבנה רוחב. זה דבר ייחודי שלא קיים במקומות אחרים בצפון הארץ.

מנורה מרשימה – עשויה מתכת, בגודל 80 ס"מ, נמצאה בבניין, וזו הכי קטנה שנמצאה באזור. ברימון מצאו מנורת נחושת גדולה, באשתמוע מצאו מנורת כסף יפה. מבנה הקנים במנורה בצורת כפתור ופרח, לפי ההוראות בתורה.

הפסיפסים (ממרפסת תצפית) – מהמאה ה-6, בזמן שהיישוב היה בשיאו. עיטורים אמנותיים – של ארון הקודש וסמלים יהודיים טיפוסיים – 2 מנורות, פרוכת, איילים משני הצדדים, עצי דקל, מחתה, לולב. **גלגל מזלות בסוסיא** – לפי המחקר היה בפסיפס של המאה 5, אך לא רואים אותו כיום, כי הוא קבור מתחת לפסיפסים של השיפוצים המאוחרים יותר. רואים רק את הקצה שלו בצד הדרומי.

מיאנדרים – נפתולים בצורת "צלב קרס", עיטורים גיאומטריים שמקורם בסנסקריטים ההודיים מתקופת הברזל. בהודית נקרא סווסטיקה – קרן שפע, מסמל שפע. האזור השופע היה תמיד ליד ברך נהר, והנפתול מתאר את שינוי כיוון הזרימה בנהר. בפיתול שוקע הרבה סחף ולכן הקימו שם את היישובים החקלאיים. **"תיאטרון"** – מול בית הכנסת – איך יש תיאטרון רומי-ביזנטי ענק בתוך עיר יהודית כשרה? ההסבר הוא פשוט – ב-1984 ממשלת הרטציה (פרס/שמיר) רצתה לערוך כאן טקס לסיום החפירות ולחנך את בית הכנסת. ביקשו מהפעילים הערבים לארגן מקום ישיבה מסודר בטקס, ותוך יומיים הם אספו אבנים מכל העיר ובנו "תיאטרון" לצורך הטקס... רשות העתיקות לא הייתה מעורבת בחפירה ולכן לא היה פיקוח מסודר. באתר ממוסד זה לא היה קורה כמובן. צריך להיזהר לא להתפתות ולספר סיפור על תיאטרון רומי שנבנה כאן...

בור מים במערה ציבורית - בור המים עד היום מתמלא ממי גשמים. הוא בנוי בתוך מערת מגורים, שחצו אותה באמצע עם קיר, וטייחו מבפנים. אפשר גם כיום להיכנס מלמטה ולהתרחץ בקיץ. רואים את החוליה על פי הבור ושוקת חצובה, ואפשר להעלות מים בדלי. "אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחולייתו".

מערת מגורים גדולה - אחת ממערכות המגורים הגדולות באתר, וילה של 6 חדרים נפרדים. נמצאת מהצד השני של הרחוב הראשי. שם שמענו הדרכה של ששה על נבל הכרמלי (מצורפת בסוף הקובץ). **בעלי מלאכה** - בחול המועד סוכות ופסח מאיישים את המערות עם בעלי מלאכה שהיו כאן בעבר: קדר, נפח זכוכית, אורגים, רוקמים, ומלאכות שונות. האתר מאוד נאיבי ולא ממוסחר עדיין, נהדר לקיץ.

בתי חומה/ חצרות השותפים :

בתי החומה - מצאו כאן חצר ארוכה לאורך החומה, שרחוב עובר בתוכה. החצר ממשיכה לאורך כל הדופן הדרומית והמזרחית של העיר. קירות החצר יוצרים מן חומה אחידה, שמחברת לגג של הבתים ויוצרת חצר סגורה. בשאר העיר יש סמטאות בין הבתים, וכאן אין סמטאות, אלא הבתים מחוברים זה לזה, והגגות יצרו חומת הגנה אחידה. על הגגות עמדו השומרים וצפו אם באים תוקפים. לסוסיא אין חומה אמיתית מסביב לעיר, ורק כלפי דרום ומזרח יצרו חומה, לכיוון נוודי המדבר. דרומה מסוסיא לא היו יישובים נוספים, ואם מגיעים נוודים לפשיטת ביזה – סוסיא הראשונה שחוטפת.

הארכיאולוגיה הארצישראלית "הוציאה את התלמוד מהארון", כי חוקרים חילוניים לא היו מודעים לנויאנסים שונים שמוזכרים בתלמוד. חוקרים דתיים הכניסו את התלמוד למחקר, וכך הבינו טוב יותר את הממצאים בשטח.

"חצרות השותפים" – ביטוי שחוזר בתלמוד הרבה פעמים, ויש הלכות מיוחדות שנוגעות לכיווני פתיחת הדלתות והחלונות, מה מותר לעשות ומה אסור, איזה סוגי מלאכות מותר לבצע, מה ומתי גבר יכול לעשות שם, מה אישה יכולה לעשות שם. חוקרי תלמוד רבים התלבטו מה פירוש המושג הזה, ורק כשזאב ספראי וזאב יבין הגיעו לחפירות סוסיא ב-1976, כאן החלו להבין מהו המושג הזה. אח"כ מצאו את המושג הזה במקומות נוספים.

החצר המשותפת/הרחוב המשותף – היה משותף להרבה מאוד בתים, והוא בתפר שבין רשות היחיד לרשות הרבים. לכן התלמוד עסק בהלכות לגבי אישה שתולה כביסה בחצר – האם יכולה להתלבש כמו בתוך הבית או להתלבש כאילו יצאה לרשות הרבים. יש המון פעולות שמותר לבצע רק ברשות היחיד ולא ברשות רבים, וכאן יש הרבה שאלות הלכתיות – איך מוגדרת החצר הזו- פרטית או ציבורית. זו אמנם חצר ציבורית, אך יש בה יותר אינטימיות, ולכן יש דברים שהחכמים התירו לעשות כאן, ואסור לעשות ברחוב ציבורי.

"עיר שגגותיה חומה" – ביטוי נוסף מהתלמוד, וגם זה לא היה ברור למה התכוונו חכמי התלמוד, עד שהגיעו לכאן. כאן יש סוג של חומת סוגרים, אדם יכול לעבור מהגג שלו ישירות לגגות שכנים, וצריך היה לקבוע מה מותר לו ומה אסור לו לעשות.

תעשיות חקלאיות – רובן היו מחוץ לאזור המגורים, על הגבעות מסביב, מחוץ ל-80 דונם ששימשו למגורים. מסביב נמצאו הרבה בורות מים, גתות ובתי בד, וגם מקוואות.

ממצאים נוספים – יש עושר עצום של ממצאים, מזוזות, משקופים עם תבליטי מנורה, טבולות אנסטות. **פתרון החידה של סוסיא** – לאן נעלמו התושבים? יש פתרון מאולץ, כי אין הוכחות לתיאוריה. המובלעת היהודית שנוצרה בדרום הר חברון בימי המשנה והתלמוד, כוללת את: חורבת רימון (ליד להב), חירבת זאעק, חורבת מורן, חורבת כישור, כרמל, מעון, סוסיא, אשתמוע, יוטא, זוהר (דהרייה). לכל היישובים יש אופי דומה, בתי כנסת דומים, בכולם מבנה של חומה עשויה מבתים צמודים. כולם התדלדלו במאה ה-8, לפי הממצאים היתה אז ירידה ברמת ואיכות החיים, שנבעה כנראה מדלדול במשאבים, ולבסוף גרמה לנטישת היישובים.

בית עבאס לקח את השלטון מבית אומאיה (750) – ואז החל תהליך הדרגתי של הידלדלות מקורות המחייה- החלה ירידת רמת הביטחון בדרכים ובביטחון האישי, ולכן גם ירידה בהיקפי המסחר, ירידה בהכנסות. במחקר חדש (רנטה הגינבוטום-רוזנטל) הסתבר שגם בנגב- הפיתוחים החקלאיים של הנבטים המשיכו בתחילת התקופה האומאית, ואז היה שיא הפריחה בפיתוח החקלאות בנגב (יותר מהביזנטית, שבה היה שיא ההתיישבות בנגב), והצניחה החלה עם בית עבאס. גם לסוסיא היו קשרי מסחר עם יישובי הנגב. אצל האומאים מרכז השלטון היה בדמשק, והם עודדו את אזורי הספר. העבאסים העבירו את השלטון לבגדד, והאזור הזה הפך לנידח וחסר חשיבות, ולכן הלך ונחלש והידלדל במשך עשרות שנים, עד שננטש לגמרי. לא התרחשה כאן שום דרמה או טרגדיה נוראית, אלא עזיבה הדרגתית, כנראה צפונה. **התאסלמות והתבוללות** - יצחק בן צבי גילה מסורות יהודיות מרתקות בכפרי דרום הר חברון, שנמשכו עד המרד הערבי ב-1936. בכפרים: יטא, סמוע, דהרייה, אדורא – היו עדיין מנהגים יהודיים כמו הדלקת נרות שבת, מנהגי פסח וכדו'. אצל העבאסים היו יותר מדי קשיים ליהודים, וכשלא היה מרכז יהודי חזק לעבור אליו, התוצאה היתה היטמעות ומעבר לאיסלאם. כנראה היה תהליך נרחב של התאסלמות אחרי 200 שנה של שמירה על היהדות תחת שלטון מוסלמי. היו מעט יהודים שכנראה עברו לטבריה, שבה היה יישוב יהודי. בצפת לא היו אז יהודים, בחברון כמעט לא היו, ובירושלים היו אז כ-3 יהודים... **מחקרים גיאולוגיים** שנעשו ע"י האוניברסיטה העברית ואוניברסיטאות מורמוניות – מצאו שהגנום הקרוב ביותר ליהודים אשכנזים מאירופה – הם של הפלאחים הפלשתיניים בדרום הר חברון. לפי זה יש קירבה עמוקה מאוד בין הפלשתינים בהר חברון לעם היהודי.

נסיעה לדריג'את

יש שני כבישים בדרום הר חברון – מזרחי(80) ומערבי(316). אנחנו חזרנו דרך הכביש המזרחי של דרום הר חברון, דרך מצדות יהודה ושמאלה לכביש 80 והר עמשא, עד צומת תל ערד. ימינה בכביש 31 וימינה לדריג'את.

דרך רומית - במקביל לכביש 80 יש גם ציר קדום של דיוקליטיאנוס- דרך רומית סלולה מירושלים דרך חברון עד לממפסיס (ממשית), עם מדרגות חצובות באזור הזה.

תל קריות – תל שנחפר ע"י יהודה גוברין, נמצאו שני מבני ציבור עם פסיפסים, כנראה כנסיות.

גביעונת הלבנון – פרח אנדמי שפורח כאן בצבע משולב ירוק-אדום, בפברואר-מרץ.

בא"ח נח"ל - בסיס אימונים חטיבתי של חטיבת הנח"ל.

אפיונים אקלימיים גיאוגרפיים ייחודיים לדרום הר חברון – פרוט בקובץ נפרד ששחר שלח.

המבנה הטופוגרפי הוא 3 קמרים שיורדים לתוך בקעת ב"ש: ממערב קמר יתיר, קמר ענים, קמר עירא (ע"ש אחד מגיבורי דוד בשמואל א'). קמר עירא הוא הארוך ביותר ובולט דרומה, ויוצר הפרדה בין בקעת ערד לבקעת באר שבע. קמר עירא נקרא בחלק הצפוני קמר באני-נעים, ע"ש הכפר הערבי באני-נעים.

גד"ש דרום הר חברון – שטחי חקלאות עצומים של 2500 דונם בבקעת ערד, שטחים משותפים של 5 יישובים

מדרום הר חברון: כרמל, מעון, סוסיא, מצדות יהודה, והר עמשא. מגדלים גפנים, זיתים, נקטרינות, שקדים, אפרסקים. הנטיעות החלו רק לפני 10 שנים, לאחר שהוקם מט"ש **ערד**- מתקן טיהור שפכים של ערד, וכך

נוצרה רזרבת מים אדירה של מי קולחין, שהוקצבו ליישובים לגידול מטעים. גידול החיטה הוא חקלאות בעל (מי גשמים), בלי השקיה.

יקב יתיר – מצד שמאל, אחד מ-5 היקבים הטובים בארץ כיום, מתוך כ-300 יקבים. נרכש לפני 8 שנים ע"י כרמל מזרחי. הם הבינו שאנשים החלו לקנות יינות מכרמי בוטיק, ולכן קנו כמה יקבים קטנים והשאירו את שמות המותגים שלהם, בבעלות מלאה של כרמל מזרחי. היקב הזה כבר מייצר מיליון בקבוקים, והוא כבר לא

בוטיק (יקב בוטיק=עד 100,000 בקבוקים).

שבט ג'נאביב – משפחת אל-קאשחר, יושב בבקעת ערד. עיד אל-קאשחר, אחד מבני המשפחה (קטוע יד),

מחזיק את אתר האירוח הבדואי שמול העיר עבדת.

מטה הדנאם = הגברים. כולל 5 שבטים בדואיים גדולים, בבקעת ערד.

תל ערד – מצד ימין.

דריג'את - "המערה שבהר"

זה אינו כפר בדואי אלא פלאחי, אך הוא נחשב חלק מהאתרים הבדואים מבחינת תיירות. זה כפר שכולו בני משפחה אחת, שירדה מדרום הר חברון במאה ה-19 והתיישבה כאן בין הבדואים בנגב. הכפר ידידותי ומכניס אורחים, מצליח כלכלית בלי אבטלה, כמעט כולם אקדמאים. שתי חברות אוטובוסים מצליחות עם 70

אוטובוסים.

השם אל-דריג'את = המדרגות, ע"ש המדרגות הרומיות שנחצבו כאן בדרך הרומית. לידן היתה חירבה

שנקראה חורבת דריג'את. כשהפלאחים בנו שם כפר – קראו לו דריג'את.

הגעה בתוך דריג'את: בכניסה לכפר פונים שמאלה ומיד פנייה ראשונה ימינה, ליד המסגד נכנסים לסימטה

שמובילה למערת האירוח.

מערת האירוח- גיעבר לקח מערת מגורים חרבה ומעופשת, שיפץ אותה והפך אותה לאתר אירוח מקסים,

שכולל גם מסלול סיור בין האתרים כפר, ארוחה בדואית אותנטית באוהל אירוח, יש גם 4 צימרים בכפר.

הדרכה מקומית

האפשרויות: דריג'אית יכולה לשמש כנקודת הפסקה בטיול, לארוחת בוקר, צהריים או ערב. אפשר לשלב מסלול רגלי מהר עמשה לדריג'אית – כשעתיים הליכה.

הם פלאחים שעסקו בחקלאות ומסחר, ולא בדואים שנוודים עם הצאן. יש הבדל במבטא שלהם בערבית. הבדואים רואים את הפלאחים במעמד נחות, ועד היום קשה להם להתחבר לחברה הבדואית.

התחלת הכפר - סבא שלו ירד הנה עם 5 ילדיו מכפר בהרי חברון ב-1840, בגלל שלא הסתדר עם האחים שלו. הוא הגיע לשבט אבו-רביע, ונאלץ לקבל את כללי השבט כדי לרכוש את אמונם. הוא חיתן את אחת הבנות שלו עם אנשי השבט הבדואי, החל לשלם מיסים לעותומנים על השטח שישבו בו, ויש להם קושאן (מסמך בעלות כתוב) על שטח של 2000 דונם. הם חצבו 5 מערות מגורים בסלע, כל אחד מהאחים חצב למשפחתו מערה, וגרו בהן עד שנות ה-60.

כיום כל הכפר מונה כ-950 אנשים, כולם צאצאי משפחה אחת, והם כפר פלאחי יחיד באזור הדרום. בגלל שיש להם קושאן רשמי- הצליחו להגיע להכרה ממדינת ישראל, והפכו ליישוב מוכר ב-2004.

הרבה אקדמאים בכפר: 35 מורים ומורות, 10 רופאים, 11 רוקחים, 15 עורכי דין, 7 מורי דרך מוסמכים, עוד 40 סטודנטים לרפואה ומשפטים. אחוז ההשכלה הגבוהה בדריג'אית הם הגבוהים ביותר בארץ. יש גם נהגי משאיות ומוניות, אך עדיין גם מגדלים כבשים. האוכלוסייה די צעירה, יש 550 ילדים עד גיל 18. בכפר אין עבריינות ואין סמים, ומשקיעים הרבה בחינוך. יש תחרות חיובית בתוך הכפר, מי יצליח יותר בלימודים ובהשכלה. יש הרבה בנות שעושות שירות לאומי.

יחסים עם הבדואים – יש כבוד הדדי. הבדואי לא יחתן את הבת שלו עם פלאח, אך הוא יכול להתחתן עם בחורה פלאחית. הילדים נקבעים לפי האבא ולא לפי האמא. גם הפלאחים לא רוצים לתת את הבנות שלהם, ועד היום במשך 150 שנה רק 7 בנות התחתנו עם בדואים.

הצעירים כיום מכירים בחורות מהמרכז והצפון ומתחתנים איתן. יש כאלה שלומדים בחו"ל ומתחתנים עם בחורות זרות- מרומניה, מספרד וכדו'.

חתונה – בדרך כלל המשפחות מכירות קודם ואז עושים מפגש רשמי בין בני הזוג. האימהות מתאמות ביניהן ועושות את ההכנה של האבות. גם לפי האיסלאם - האבא חייב לקבל את הסכמת הבת לחתונה עם גבר, ולא יכול להכריח אותה.

הקמת בתים - ב-1987 הקימו את 8 המבנים הראשונים, ומיד קיבלו צוי הריסה והרסו להם אותם, כי הבנייה לא חוקית. הם הראשונים במגזר הבדואי בדרום שקיבלו צוי הריסה.

המאבק במוסדות - ב-1993 הצעירים החלו לנהל את היישוב, בחרו ועד והתארגנו יחד עם עוד 45 כפרים לא מוכרים וניהלו מאבק. כל כפר החל להתלונן על הבעיות, אך הם החליטו להסתכל על חצי הכוס המלאה, על הדברים החיוביים ולא להתבכיין. הם הבינו שרק הם יכולים לעשות לעצמם ואף אחד לא יעשה בשבילם. הם רצו להיות חלק מהפתרון הכולל ולהגיע להכרה מהמדינה.

מנהלת לקידום הבדואים - גוף ממשלתי שניסה לרכז את כל הבדואים רק בעיירות גדולות, וניסו לשכנע את אנשי דריג'אית לעבור לכסייפה, אבל זה לא נתן פתרון אמיתי. המדינה הפקיעה שטחים מבדואים שהיו בעלי הקרקע ורצתה למכור את השטחים לבדואים אחרים. עד היום השטחים האלה ריקים כי אף בדואי לא יבנה על שטח שהיה במקור של בדואי אחר. הם היו מוכנים לוותר על 90% מהאדמות כדי למצוא פתרון אמיתי. הויכוח היחידי של הבדואים עם המדינה - בעיית הקרקעות!!

פיתוח הכפר - אנשי דריג'אית יזמו פרויקטים בעצמם, החלו לבנות מרפאה, גני ילדים, בתי ספר וכו', בעזרת כספים שלהם עצמם שהם גייסו בכפר. יש כאן מורים מקומיים יחד עם מורים יהודיים ומורים ערבים מהצפון. לבסוף דריג'אית קיבלה הכרה ככפר מוכר ב-2004, ואז החלו לבנות תשתיות וכבישים. כיום רק בית הספר מחובר לחשמל, ובתי הכפר עדיין לא מחוברים לחשמל. המדינה בנתה כאן מערכת סולרית שמחוברת ל-20 בתים, כולל המסגד הראשון בעולם שפועל באנרגיה סולרית. כל שאר המשפחות בנו מערכות סולריות באופן פרטי, שנותנות תאורה, טלוויזיה ומקרר, אך לא מספיקה לקירור וחימום הבית. משתמשים בגנרטור רק לחימום מים, כי זה יקר.

התנועה האסלאמית - חדרה חזק לכפרים, כמו ש"ס במגזר היהודי, כי היא עושה מה שהמדינה לא נתנה - עוזרת בחינוך ותמיכה כלכלית.

פיתוח התיירות - במשך 10 שנים עשו ביקורים וסיורים בכפר ללא תשלום, כדי שיכירו אותם. רק אז גיעבר הקים עסק תיירותי בתשלום. כל הכפר התפקד למפלגת העבודה, ונציגי המפלגה באו ועזרו להם.

מבנה המערה של המשפחה - בנויה בשיפוע, למעלה היה מחסן, סלון וחדר שינה ל-9 נפשות, ולמטה גרו הכבשים, הגמלים והפרות. המשפחה של גיעבר - לאבא שלו היו 7 בנות, בלי בנים, עד שהיה בן 73. אז אשתו אמרה לו שחייבים בן שימשיך את השושלת ויחזיק את השטחים של המשפחה, ולכן היא אמרה לו להתחתן עם אישה צעירה נוספת. הם כבר חיתנו 5 בנות, והסכימו לחתן את 2 הבנות האחרונות לשני אחים מהכפר, בתנאי שיתנו להם את האחות שלהם כדי שתחתן עם האבא. כך אבא התחתן עם בחורה בגיל של הבנות שלו, וממנה נולדו לו עוד 5 ילדים: 3 בנים ו-2 בנות, אך 4 נפטרו ונשארו רק גיעבר ועוד בת. האמא הזקנה כבר נפטרה ולא ראתה אותו, ואבא שלו נפטר כשהיה בגיל 10. הדוד שלו דאג לו וגידל אותו עד גיל 15. בגיל 15 האחיות רצו לחתן את גיעבר, אך הוא התעקש להמשיך ללמוד. לבסוף התחתן בגיל 16 לאחר שבחר בעצמו את אשתו, והמשיך ללמוד בתיכון. בכתה י"ב כבר היו לו 2 בנות. התחיל ללמוד במכללה טכנולוגית בב"ש, אך הפסיק כדי להתפרנס והחל לעבוד בניקיון בבתי מלון בערד. ב-1987 בנה בית מכל החסכונית שלו, וזה היה אחד מ-8 הבתים שנהרסו בצו הריסה. למרות זאת הוא המשיך לעבוד ולהתקדם, היה שף-קונדיטור במלון בים המלח במשך 19 שנה. לפני שנתיים סיים קורס מורי דרך, שיפץ את המערה של המשפחה, והעלה את הכפר על מפת התיירות, עם 10,000 מבקרים בשנה. כיום גיעבר בן 48, יש לו 4 ילדים, 2 בנות ושני בנים, כולם אקדמאים בארץ או בחו"ל, ויש נכדים.

תמליל סיור מספר 81 לזיכרון יעקב ועתלית

מסלול: זיכרון יעקב, רמת הנדיב, מחנה עתלית ומבצר צלבני

נסיעה לזיכרון יעקב

נתניה - הוקמה ב-1926 ע"י אגודת בני בנימין - אגודה פרטית ע"ש בנימין זאב הרצל (אפשר להגיד גם ע"ש רוטשילד). באגודה היו חברים: עובד בן-עמי, שהיה ראש העיר הנצחי של נתניה. משה שקד, שהיה סגן ראש העיר והטיילת והבאר נקראות על שמו. מאיר דיזנגוף, שהיה אח"כ ראש עיריית ת"א. איתמר בן אבי"י, בנו של אליעזר בן יהודה. אבו שדיד- גיסו של בן יהודה. גד מכנס - הסבא של הכדורגלנים גדי ועודד מכנס, שבזמנם מכבי נתניה היתה אלופה.

באר מים נחפרה בצפון העיר (קרית צאנו כיום), והיתה מקור המים העיקרי בעיר, ונקראת ע"ש משה שקד. האדמות נקנו ממוכתר ערבי של הכפר אום-חאלד, אחד המקומות היחידים בארץ שנקראו ע"ש אישה ולא גבר (גם אום-מלאבס- פתח תקוה). זו כנראה היתה אישה חזקה במשפחה. אום חאלד היה באזור שכיום ליד הקניון, ונשארו כמה שרידים של בתים ערביים, וגם מסגד שכיום נמצאת בו ישיבה, רואים את המחראב עד היום.

מצודה צלבנית הייתה ליד עץ השקמה הגדול, בן 600-700 שנה.

מושב "טיומקין" של תנועת בית"ר- היה ליד העיר החדשה שהוקמה, וכיום הוא נבלע כשכונת טיומקין בתוך נתניה. אנשי טיומקין מהאצ"ל היו מעורבים בחטיפת ותליית שני סרג'נטים בריטיים.

פרשת הסרג'נטים היא פרשת חטיפתם של שני סמלים (סרג'נטים) בריטים על ידי האצ"ל ותלייתם ב"חורשת הסרג'נטים" בנתניה במהלך חודש יולי 1947, כתגובה לתלייתם של שלושה לוחמי האצ"ל על ידי הבריטים (עולי הגרדום). הסרג'נטים נתלו בבנין ליד מגרש הכדורגל ולמחרת הועברו כנוויות ל"חורשת הסרג'נטים", ושמו מוקש מתחת לגופות. אנשי ההגנה גילו את מבצע התלייה וסיפרו לבריטים. כשהבריטים באו להוריד אותם- אחד הקצינים הבריטים נפגע והתעורר מהמוקש שהתפוצץ. אח"כ הסתבר שלאחד הסרג'נטים היתה סבתא יהודייה מעיראק. אנשי האצ"ל לא מוכנים עד היום לספר פרטים על הארוע הזה.

מחנות בריטיים ישבו מסביב לנתניה, מצפון ומדרום, בהמשך צה"ל השתמש במחנות אלה ובסוף נעזבו.

מושב הדרים - הייתה התוכנית המקורית לנתניה, עיר שתבסס על פרדסים. לוי אשכול הציע להפוך את שפך נחל אלכסנדר לנמל עמוק מים ליצוא הדרים, אך זה לא בוצע. יש עדיין שריד של רציף קטן לעגונת סירות, אך לא בנו ממש נמל.

עיר היהלומים - השם של נתניה בעבר, כי זה היה הענף הכלכלי עיקרי בה.

כיכר ציון - הכיכר המרכזית של נתניה, מעוצבת לפי ארכיטקטורה בינלאומית/באוהאוס.

קולנוע אסתר, בכיכר העצמאות - במרתף שלו עסקו בהסתרת מעפילים שהגיעו לחוף, בזמן שלמעלה החיילים הבריטים ראו סרט.

קבוץ מצפה ים - של השומר הצעיר, היה ליד שכונת עין התכלת, ישב שם כ-10 שנים עד 1943. חלקם עסקו בחקלאות וחלק היו שכירים בנתניה. לא היו להם מספיק שטחי חקלאות ונתניה החלה להקיף אותם. ב-1943 הם עברו דרומה והקימו את קבוץ יד מרדכי, ע"ש מרדכי אנילביץ' שהיה מפקד מרד גטו ורשה. מגדל המים וחדר האוכל של מצפה ים עדיין קיימים - על הכביש המערבי של נתניה לכיוון שכונת צוקי-ים.

מושב אביחיל - הוקם אחרי קום המדינה, על ידי אנשים ששירתו בגדודים העבריים. נמצא צמוד לנתניה מצפון. במושב הקימו את מוזיאון "בית הגדודים" - של משרד הבטחון. מוזיאון מקסים וכדאי לבקר, אבל הוא לא בתכנית הקורס.

אלטלנה - הגיעה לחוף כפר ויתקין מצפון לנתניה ביוני 1948. שם ניסו אנשי האצ"ל להוריד ממנה את הנשק עבור אנשי האצ"ל בירושלים. חיילי צה"ל קיבלו הוראה לא לתת להם, והאוניה המשיכה לתל אביב, ושם חיילי צה"ל ירו בה והטביעו אותה (בפקודה של רבין, לפי הוראת בן גוריון). מנחם בגין, שהיה על האוניה, נתן הוראה לא לירות בחזרה, וכך מנע עוד הרוגים. אז הוא טבע את המשפט: יהודי לא הורג יהודי.

מעון מיכאל - הוקם ב-1949 ע"י גרעין הצופים א', שלפני כן הפעילו את מכון איילון ליד רחובות. כשסיימו את המשימה של מפעל התחמושת עברו הנה. כיום יש 1700 תושבים. נקרא ע"ש מיכאל פולק - איש פיק"א שעסק בייבוש ביצות כבארה ובהקמת יישובים באזור (יחד עם דב קובלנוב).

מעין צבי - הוקם ב-1938 כיישוב חומה ומגדל, ע"ש צבי פרנק, איש יק"א שגם הוא עסק בייבוש הביצות. הקבוץ החל עם גרעין של מכבי צעיר, עבר הכשרה בדגניה. יש להם מפעל אופטיקה ומוסד גדול. חלק מביצות כבארה הפכו לבריכות דגים של הקבוץ, חלקן משמשות לפארק דיג עצמי. כיום 600 תושבים. מתוך הקבוץ יש שביל שעובר דרך נקודת הנצחה לטייס שנהרג שם בתאונה, ומוביל לנקודת תצפית טובה לסכר הצפוני של אגם תמסח, שבנו הרומאים.

פארק נחל תנינים - מקום המוצא של האמה הנמוכה (המלוחה) לקיסריה. רואים שם שרידי מפעל לייצור צינורות חרס, ששימשו לייבוש ביצות כבארה. הטמינו אלפי צינורות חרס שהובילו את מי המעיינות לים.

זיכרון יעקב

הגעה: מכביש 2 פונים ימינה במחלף זכרון, בצומת פורידים ימינה לכביש 4, שמאלה לזכרון יעקב, עולים בשדרות ניל"י, ימינה ברח' החלוצים, שמאלה ברח' הכובשים, עד כיכר הראשונים, ליד מגדל המים.

עלייה ראשונה: 1882-1903. ס"ה כ-30,000 יהודים, מתוך ממיליון וחצי יהודים שעזבו את רוסיה, שרובם היגרו לאמריקה. העלייה הראשונה הגיעה בעיקר מרוסיה, קצת מרומניה, אך גם "אעלה בתמר" - כ-1000 יהודי תימן. אחד הגורמים שדחף וגרם לעלייה ה-1 היה הרצח של הצאר אלכסנדר השני במרץ 1881, ואז החל גל של פרעות ופוגרומים ברוסיה, שהופנו בעיקר כלפי היהודים.

הקמת המושבות הראשונות – ראשון לציון היא הראשונה ב-1882, הוקמה ע"י ז'למן דוד לבונטין. אח"כ הגיע גרעין משפחות מרומניה באוניה תטיס (הם קראו לה טיטוס. זה שגירש אותנו מהארץ הוא זה שיחזירנו). הגרעין התחלק לשני מקומות: ראש פינה וזיכרון יעקב. ראש פינה - משפחות בראשות משה דוד שוב, שעלו לגיא-אוני, שהוקמה ע"י אברכים מצפת ב-1878 אך כמעט נעלמה לגמרי, והרומנים שינו שמה לראש פינה. **זמאריין** - חלק שני של המשפחות מרומניה הגיעו זמנית לחיפה, ושלחו חלוצים לקנות את אדמות הכפר הערבי זמאריין. אחרי שראו שהאדמות טובות – עלו המשפחות לזמאריין, ואחרי שנה שינו שמה לזכרון יעקב, ע"ש אביו של הנדיב הידוע אדמונד דה-רוטשילד.

האדמות נקנו ע"י היהודים, בעיקר מידי הקונסול הצרפתי שישב בחיפה (בכרמל הצרפתי). חלק מהאדמות באזור נקנו מסאלים חורי - פיאודל ערבי עשיר, שהיה בעל האדמות באזור עד בנימינה ועד חדרה. **הערבים בזמאריין** ישבו בחושות קטנות בגבעה ליד היקב, וחלקן שופצו ושוחזרו כיום. ערביי זמאריין קלטו את הראשוני היהודים וחי איתם כמה שנים ביחד בחושות, הדרכו אותם איך למצוא מים (היו 3 מעיינות באזור), איך לעשות חקלאות. כשהיהודים הרומנים התבססו ובנו את הבתים והרחוב הראשון – רח' המייסדים, והרחוב השני – רח' הנדיב, נוצר מצב שהערבים הרגישו מיותרים ולא רצויים, והחלו לעזוב.

רפורמת הקרקעות של העותומנים ב-1858 - בגללה התאפשר תהליך, שבו העשירים הצליחו לשכנע את הכפריים שהקרקעות יירשמו ע"ש העשירים, והם יהיו אחראים מול השלטון בענייני מיסים. לחקלאים הערבים זה היה נוח שלא ידעו עליהם, וכך גם לא יקחו את ילדיהם לצבא וכו'. זו הטרגדיה במאבק על הקרקע, ואף אחד לא אשם יותר מהשני. הערבים ישבו על הקרקע, אך לא היו רשומים כבעלי הקרקע. הם חתמו לאפנדים העשירים שהם מוותרים על הקרקע. העשירים מכרו את האדמות ליהודים כדי להרוויח כסף, וכך האריסים הערבים הפכו להיות פירווי לחם על השולחן, שניערו אותם מהשטח.

כניסת רוטשילד - אחרי כמה חודשים נשמעו דעות בין המתיישבים שמא עשו טעות שהגיעו לכאן. המקום לא היה כ"כ מוצלח ומסביר פנים. היה קשה מאוד לפתח את החיים כאן, וחלק חשבו לנטוש את המושבות. שליח מראשון לציון יצא לצרפת, נפגש עם הרב צדוק הכהן בפריז, והוא היה איש הקשר לנדיב, שבהתחלה לא הזדהה בשמו. רוטשילד החליט לתמוך כמעט בכל מושבות העלייה הראשונה, והחל לעזור לזמאריין כחצי שנה אחרי עלייתם, וב-1883 יצאו המושבות לדרך חדשה.

גן המזיאון - "יד למייסדים" - המוזיאון הוא מרכז מבקרים קטן, לא היה זמן להיכנס אליו. כאן היה הגורן של המושבה, בו דשו את החיטה. זה היה מקום מרכזי במושבה ולכן הפעמון הגדול עומד כאן, שבו צלצלו כדי לקרוא להתכנסות התושבים. להב של מחרשה – מסמל את החריש ועבודת האדמה.

קטע של הראשונים, מתוך "דף ירוק" של החברה להגנת הטבע, סדרה שערכה יהודית איילון:

...בסוף התקבצו כולם בחיפה. משם שלחו "מרגלים" לבדוק את הכפר זמאריין שנחלתו הוצעה להם לרכישה. כשחזרו המרגלים משליחותם, התכנסו כל העולים לשמוע את הבשורה אשר בפייהם: הכי יש מלים לתאר את הנחלה? מרחבי ארץ נטועים אלפי זיתים. כך ציין מרדכי קליסטר את תיאור שבחי הנחלה, ומשה קונראד הגדיל: בעיני ראיתי עץ זב דבש, וליתר תוקף הוא נשבע בפיאותיו שזה מה שראה. לשווא איפוא הוציאו דיבת הארץ רעה, כלי חרבה היא ושוממה. משה אמת ותורתו אמת, ארץ זבת חלב ודבש. אמנם בני המושבה הגרמנית בחיפה אומרים כי זמאריין סמוכה לביצות כבארה וטנטורה, ומחן תחלואים ומוות, אך אין זאת כי אם רעה עינם ביהודים השבים לארצם. הלהם יאמינו: על פי שניים יקום דבר, וזמאריין תהא נחלתם. מיהרו וקנו את הנחלה מידי הקונסול הצרפתי, קנו כלי עבודה ובהמות מן הגרמנים הטמפלרים, ועלו לזמאריין לעבד את אדמתה, בעוד משפחותיהם נותרו בינתיים בחיפה.

כשהמשפחות הגיעו הנה – הנסיעה נמשכה כל היום:

בערב הגענו להר שומרון, ובימים ההם דרכים אין בארץ, איש כרצונו יבחר לו דרך ובה ילך. אף את שפת הארץ לא ידענו, וכי צמאנו למים לא יכולנו להביע את משאלתנו לאלה שבאו לקראתנו. בשביל צר הוליד את העגלה במעלה ההר. אנחנו עומדים לרגלי ההר והחושך מכסה את הארץ. השוורים ממאנים לחתור הלאה. שני גברים וגרזנים בידיהם החלו מקצצים בשיחים העבותים, אך עמלם עלה בתוהו, ובסוף הוכרחו לפרק את העגלה בחלקיה ולהעמיסה על הגב, אותה ואת כל אשר בה. את השוורים שלחו לפנייהם כמורי דרך, ואחריהם צעדו אנשים והתינוקות בידיהם. ככה העפלנו כמה שעות, מסביב חושך ואפילה ודממת מוות, ורק יללת התנים... האנדרטה בגן – כולה שבחים ותודות לברון, ולכן מזכירה את שנת 1883, השנה שבה הוא נכנס לעזור כאן. דוד בן גוריון (איש העלייה ה-2) העריך שבחים על אנשי העלייה הראשונה – "בלעדי הביסוס ההתחלתי שלהם – שום דבר לא היה קורה". למרות שהיה הבדל אידאולוגי גדול בין אנשי העלייה ה-1 והעלייה ה-2: רצו לכבוש את הקרקע, לכבוש את העבודה. בהתחלה הם עבדו במושבות העלייה ה-1, ואז החלו החיכוכים וההתנגשות ביניהם: חילוניים מול דתיים, רווקים מול משפחות, עלייה 2 רצו לדחוק את הערבים החוצה מהעבודה במושבות, ולקבל שכר גבוה יותר.

בית אהרונסון - מוזיאון ניל"י

הדרכת עמיתים - ארגון ניל"י

ניל"י ארגון מחתרתי שהוקם בשנת 1915 ופעל בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הארגון מנה בשיאו כ-30 חברים, עסק בעיקר בריגול, בניסיון לסייע לצבא הבריטי לכבוש את הארץ מידי האימפריה העות'מאנית. בנוסף לפעילות הריגול, עסק הארגון גם בהברחת כספים מחו"ל ליהודי ארץ ישראל.

הרקע להקמת הארגון:

1. היחס העות'מאני ליהודי הארץ

רבים מאנשי היישוב היהודי היו בעלי נתינות זרה, חלקם בעלי נתינות של מדינות שהיו עוינות את העות'מאניים. הם הוכרחו לאמץ נתינות עות'מאנית בלבד או לעזוב את ארץ ישראל. רובם אימצו נתינות עות'מאנית והשאר גורשו.

מאוחר יותר, דרשו העות'מאניים מן היהודים שימסרו את כל הנשק שהיה במושבות לשלטון. היהודים סירבו בתחילה לתת את הנשק, שהיה מיועד להגנה עצמית מפני התקפות ערביות, אך לבסוף, לאחר איומים, נכנעו. גירוש יהודים באוניות למצרים.

סגירת כל העיתונים העבריים, פרט לעיתון החרות, שבו פורסמה הצהרה רשמית השוללת את הציונות.

2. החשש מטבח

ידיעות על רצח העם הארמני הגיעו לארץ ישראל, והיחס העות'מאני כלפי יהודי הארץ העלה בקרבם חששות כי הם צפויים לגורל דומה. החרמת הנשק העצימה את החששות במיוחד, כיוון שכך נהגו העות'מאניים בארמנים טרם הטבח.

גורלם של הנוצרים בלבנון, כ-200 אלף מהם מתו מרעב, לאחר שהעות'מאנים מנעו מהם מזון.

הנפשות הפועלות להקמת הארגון

אהרן אהרנסון, אגרונום ואיש ציבור מזיכרון יעקב, אבשלום פיינברג, עוזרו של אהרנסון בעבודתו המדעית וידיד משפחת אהרנסון, אלכסנדר אהרנסון, אחיו של אהרון, שרה אהרנסון הצטרפה בהמשך והשתלבה בעבודת הריגול. הרשת גדלה והתפתחה, ונוספו אליה אנשים רבים.

הבולטים מבניהם היו יוסף ליסנסקי שומר מן המושבה רוחמה שהצטרף עם הזמן לניל"י, ונעמן בלקינד. הוחלט להתחיל ולפעול באופן מעשי למען סיום השלטון הטורקי על ארץ ישראל. בתחילה הציע פיינברג לעורר מרד צבאי של היישוב בסיוע הבריטים. במכתבו להנרייטה סאלד כתב אבשלום פיינברג: "מכיוון שאין מעיזים לשחוט את כולנו בבת אחת יוציאנו להורג לשיעורין, עד אשר נוציא את נשמתנו בדומיה בתוך הבוץ... את המעשים הללו ייתכן למנוע רק אם נאחז מראש, מעכשיו, באמצעים בלתי רגילים שיאפשרו פעולה מהירה ובמועד הנכון".

הצעה זו של פיינברג נדחתה על ידי אהרון אהרנסון, "המבוגר האחראי" מחשש לתוצאות המרות אם תיכשל. במקום זאת הוחלט להקים ארגון שיספק מודיעין צבאי לבריטים, מתוך הנחה שלכך הם נזקקו.

יצירת הקשר עם הבריטים : נעשו ניסיונות כושלים רבים ליצור קשר עם הבריטים. לעתים נוצר קשר שלא החזיק מעמד, ולעתים לא התקבלו הניסיונות במאור פנים בריטי. הקשר נוצר לבסוף על ידי אהרון אהרנסון שהגיע ללונדון. לאחר מכן הפליג למצרים, והחל לארגן משם הפלגות קבועות של אוניות לחופי הארץ.

האונייה הבריטית מנגם (Management) קיימה את הקשר בין רשת הריגול בעתלית לבין הבריטים במצרים. היא הייתה מבקרת בחוף עתלית מדי כמה שבועות, בעיקר בלילות ללא ירח. רוב נסיעותיה הסתיימו בלא כלום בגלל הקושי לנחות על החוף. בהפלגתה הראשונה, ניתן השם ניל"י לקבוצת הריגול: ליובה שניאורסון, אחד מחברי הרשת, ישב על הסיפון ועלעל בתנ"ך, כשאהרון אהרנסון שוחח עם קצין בריטי, אשר הציע כי כדאי שבמפגש אנשי הרשת בארץ עם היורדים מהאונייה יזדהו הדדית, על מנת למנוע טעויות. אהרנסון שאל את שניאורסון מהי הסיסמה שאותה הוא מציע, ושניאורסון הציע את ראשי התיבות של הפסוק שהזדקר לנגד עיניו: "נצח ישראל לא ישקר" (שמואל א' טו כט). הסיסמה מצאה חן בעיני אהרנסון, והיא נקבעה להיות 'ניל"י'. מאוחר יותר הפך שם זה למזהה את הרשת כולה.

ראשי התיבות : נצח ישראל לא ישקר, שמואל א' ט"ו כ"ט. כו' יסב שמואל ללקת ויחזק בקנף-מעילו ויקרע. { ס } כח ויאמר אליו שמואל קרע הנה את-ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעה הטוב ממך. { ס } כט וגם נצח ישראל לא ישקר ולא יתם כי לא אדם הוא להיחם. ל' ויאמר חטאתי עתה פגדני נא נגד זקני-עמי ונגד ישראל ושוב עמי והשתחויתי ליהוה אלהיך. לא יושב שמואל אחרי שאול וישתחו שאול ליהוה.

שגרת הפעילות : בשלב זה החלה שגרת עבודתם המעשית של אנשי ניל"י. לשם יצירת קשר עם המנגם הם היו יוצאים לחכות על החוף בערב, בימים שנקבעו מראש. בימים אלו, הייתה המנגם חולפת תחילה בשעות היום מול החוף, בדרכה לפגישה עם מרגלים ערבים בסוריה ולבנון. כשהייתה מול זכרון יעקב, היו אנשיה מביטים במשקפת לראות אם חלון הצריף בכרם משפחת אהרנסון פתוח. זה היה הסימן לכך שהדרך פנויה. המנגם הייתה מגבירה את הוצאת העשן מארובתה, לסמן שהמסר נתקבל. בשעות הערב או הלילה הייתה שבה, וממנה היו יורדים אנשים ונפגשים עם אנשי ניל"י שחיכו להם על החוף, או בתחנה בעתלית. מפגש כזה היה מסוכן לשני הצדדים: אפשר היה להיתקל ברועים ערבים או בחיילים עות'מאנים.

האנשים היו נפגשים, ולמניעת טעויות בזיהוי בחשכה היו קוראים זה לעומת זה: "ניל"י!" - "טוביה!" או "טוביון" (הסיסמה שנקבעה כתשובה, על שם בנו של יוסף ליסנסקי), ואז היו מעבירים זה לזה את המידע או החפצים שהיו צריכים להעביר.

כך העבירה ניל"י לבריטים פרטי מידע צבאיים וכלליים על הנעשה בארץ לשם שימוש צבאי ופוליטי, וכן העבירה סכומי כסף גדולים ממצרים לשם סיוע ליישוב הרעב בתקופת המלחמה וההתעמרות העות'מאנית. **מבנה הארגון ויחסים פנימיים** : מגרעין מצומצם שהלך והתרחב בשיטת "חבר מביא חבר" ניל"י התפתחה, לאחר מכן גויסו לפעולה בני משפחה נוספים קרובים ורחוקים, ידידים וחברים רבים, בניהם יוסף ליסנסקי היה יוצא דופן בכך שהוא היה בן העלייה השנייה, בניגוד לשאר אנשי ניל"י שהיו בני או צאצאי אנשי העלייה הראשונה.

קשה להעריך את גודלו של ארגון ניל"י. במשך הזמן נקבו מספרים שונים (גם על ידי חברי ניל"י עצמם), החל משלושים וכלה ב-200. הבדלי האומדנים נובעים מכך, שלא היה רישום כללי ומסודר של חברים, והיו אנשים רבים שלא השקיעו בה את כל מרצם, אך סייעו בדברים מסוימים. על פי אחת הספירות, מספר החברים בגרעין הפעילים המצומצם, שאנשיו השקיעו את עיקר מרצם בפעילות הארגון, עמד, בשיא כוחה של ניל"י, על כ-23 חברים.

בנוסף על חוסר הבהירות לגבי מספר החברים, חסרה גם היררכיה ברורה. כשאהרון אהרנסון העביר הוראות ממצרים, מילאו אותן. בארץ לא היה דירוג או היררכיה בין החברים. כל אחד מילא את תפקידו. שרה אהרנסון ויוסף ליסנסקי ריכזו את הפעילות ותיאמו את הגעת האונייה, אך למעשה לא הייתה בידם מרות כלשהי, והם הסתמכו על מילוי הוראותם מכוח הרצון המשותף לסילוק העות'מאנים.

ריגול : הם העבירו מידע לבריטים על הנעשה בארץ ישראל בכל ההיבטים: החל מתנועת כוחות עות'מאניים ומיקום כלי רכב, עד מחירי מצרכים. יוסף ליסנסקי נהג לערוך מסעות בכל הארץ, לאסוף את המידע מהרכזים והמודיעים במקומות השונים:

בראשון לציון היה מרכז של ניל"י, ואותו ניהל נעמן בלקינד. הוא ריכז וערך את הידיעות מאזור הדרום, ובמיוחד - מחזית הדרום. הוא ניצל את היכרותו עם אנשי מפתח בצבא העות'מאני, ביניהם קצינים.

בדמשק פעלו סוכנים רבים של ניל"י, בעיקר קצינים יהודיים בצבא העות'מאני. מרכז הפעילות בסוריה, איתן בלקינד, קצין בצבא העות'מאני ואחיו של נעמן, בלט במיוחד באזור זה. הוא הצליח להשיג, בין השאר, את מחברת הצופן של תחנת האלחוט הגרמנית באזור. הוא גם נהג לציין מקומות הראויים להפצה, לדעתו. כן

הושגו תצלומים של מקומות בעלי חשיבות צבאית באזור, ומפה צבאית מעודכנת ומפורטת של סביבות דמשק.

באחד הניסיונות להגיע למצרים הותקפו על ידי בדואים שניים מאנשי ניל"י שהיו בדרכם למצרים. בהתקפה נהרג אבשלום פיינברג ויוסף לישנסקי נפצע. עצמותיו של פיינברג נתגלו באופן ודאי רק בשנת 1967. החלו שמועות, על פיהן יוסף לישנסקי רצח את אבשלום פיינברג כשהיו בדרכם למצרים. חשדות אלו הביאו לבסוף ליציאתו של נעמן בלקינד לדרום, דבר שהמיט על ניל"י את קיצה.

לאחר כשנתיים של פעילות חשפו העות'מאנים את רשת הריגול. חלק מראשי הרשת נתפסו והוצאו להורג וכמה מאנשיה נשפטו לעונשי מאסר. לאחר תפיסת הרשת הענישו העות'מאנים וכלאו גם אנשים רבים שכלל לא היו קשורים לפעילותה.

נפילתה של ניל"י : מכתבה האחרון של שרה אהרנסון

בתחילת ספטמבר 1917 תפסו העות'מאניים יונת דואר שנשלחה על ידי שרה אהרנסון. ליונה הייתה מצורפת הודעה מוצפנת, שהעות'מאניים לא הצליחו לפענח. תפיסת היונה לא חשפה את הרשת, אך לאחר תפיסתה ידעו העות'מאניים בוודאות שקיימת רשת ריגול הפועלת בארץ. תפיסת שני מרגלים ערבים, שפעלו ללא קשר לניל"י, לא הניחה את דעתם.

כמה ימים לאחר מכן, יצא נעמן בלקינד על דעת עצמו למצרים, לפתור את תעלומת היעלמותו של אבשלום פיינברג, שדבר מותו נשמר בסוד. הוא נתפס בדרך, נחשד כמרגל, נחקר וחשף את שאר הרשת. הצבא העות'מאני כיתר את זכרון יעקב ועצר רבים מאנשי הרשת. ראשי הרשת וחברים בה עונו קשות. בסופם של העינויים ביקשו העות'מאנים להעביר את המעונים לחקירה ממושכת יותר בנצרת.

שרה אהרנסון חששה מהמשך החקירות והעינויים, והתאבדה ביריית אקדח בפייה. היא מתה שלושה ימים לאחר מכן. לפני הירי הספיקה לכתוב מכתב המפרט מה לעשות לאחר מותה. במהלך החקירות בנצרת נמצא ראובן שוורץ, אחד מאנשי ניל"י שנתפסו, תלוי בחדר המעצר. לא ידוע אם התאבד או מת במהלך החקירות והתאבדותו בוימה.

יוסף לישנסקי הספיק להימלט, ונערך אחריו מרדף. לאחר שברח במשך כ-20 ימים, נתפס ונשלח לכלא דמשק. ב-16 בדצמבר 1917 נתלו נעמן בלקינד ויוסף לישנסקי.

אהרן אהרנסון נהרג

אהרן אהרנסון, ששהה במשך כל אותו הזמן בחו"ל, המשיך לפעול באופן דיפלומטי מול הבריטים במטרה להשיג הישגים מדיניים. הוא הצטרף לחיים ויצמן ולחברי המשלחת הציונית לשיחות השלום בפאריס לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ב-1919 התרסק המטוס שבו טס מצרפת לבריטניה בתעלת למאנש. לאחר התאונה נפוצו שמועות כאילו מדובר בפעולת חיסול מכוונת, אך דבר זה אינו סביר: בהתרסקות נהרג גם טייס בריטי; כמו כן, תאונות במטוסים מסוג זה היו נפוצות.

במבט היסטורי - תועלת

המטרה העיקרית, שחרור הארץ מעול העות'מאנים, הושגה לבסוף. קרוב לוודאי כי הבריטים היו מנצחים במערכה על ארץ ישראל גם ללא עזרתה של ניל"י. עם זאת, חייהם של כמה וכמה חיילים בריטים ניצלו בעקבות המודיעין שספקה ניל"י. על פי הערכה בריטית לאחר המלחמה, נחשכו חיים של שלושים אלף חיילים בריטיים. פעולותיו של אהרן אהרנסון בקרב הקצונה והדיפלומטיה הבריטית (אשר חלק מאנשיהן הפכו מאוחר יותר לבעלי עמדות רבות השפעה) גרמו, ללא ספק, לשיפור היחס כלפי היהודים בתחילתו של המנדט הבריטי.

תועלת נוספת, מהותית, הייתה הצלת רבים מאנשי היישוב ממוות ברעב, זאת על ידי הברחת כסף רב לארץ על סיפון המנגם. קשה לומר במדויק כמה אנשים ניצלו כך, אך אפשר לאמוד שמדובר במאות או אלפים (באותה תקופה מתו אלפים רבים ברעב; על פי ההערכות הקיצוניות מדובר בכ-25,000 איש).

הצלחה שלישית של ניל"י, הייתה בכך שעוררה את דעת הקהל בעולם החופשי לנעשה בארץ ובעיקר לגירושם, ובכך ייתכן מאוד שמנעה גירושם נוספים.

הנצחה - לאחר תפיסת ניל"י נחשפה הרשת לכלל הציבור, ודבר קיומה עורר זעם. העונשים שהטילו העות'מאניים - אף שלא היו נוראיים כפי שאפשר היה לצפות - היו טריים בזיכרון הלאומי, ואף שהשלטון הבריטי התקבל בברכה ובשמחה, האנשים שהיו פעילים בניל"י בתקופת המלחמה וזוהו אתה נודו והוחרמו. מצבתו של יוסף לישנסקי אף חוללה מספר פעמים בשנים שלאחר תום מלחמת העולם הראשונה.

תרמה להסתייגות מניל"י גם הדחייה מפעולות ריגול, שנתפס בתקופה זו כבגידה וכדבר לא ראוי. כאשר הושיט אהרן אהרנסון את ידו למנחם אוסישקין אמר הלה: "כאשר יש הכרח משתמשים גם במרגלים, אך יד אין נותנים להם".

לאחר מלחמת ששת הימים, התעורר דיון ציבורי נוסף על מעשי ניל"י, בעקבות מציאת עצמותיו של אבשלום פיינברג. קבורתו בהר הרצל והנאומים שנשא נציגים רשמיים של מדינת ישראל, וכן גל של כתבות בעיתונות על ניל"י ואנשיה, מעידים שגם מדינת ישראל אימצה את זכר ניל"י. בהמשך הוענק עיטור לוחמי המדינה לאנשי ניל"י וכן אות ניל"י (ב-1981).

כיום, זיכרון ניל"י ואנשיה נשמרים בדרכים רבות:

ביתם של בני משפחת אהרנסון הפך למוזיאון של תולדות ניל"י.

בזיכרון יעקב קיימים כמה מוסדות וגופים הנושאים את שם ניל"י או משפחת אהרנסון, בין השאר: בתי הספר וקריית חינוך.

אנדרטה לזכרו של אבשלום פיינברג מוצבת ליד צומת כפר הרא"ה.

המושב גבעת ניל"י ליד זיכרון יעקב קרוי על שם ארגון ניל"י.

כפר אהרן על-שם אהרן אהרנסון.

מרכז אבשלום על שמו של אבשלום פיינברג.

סוף הדרכת עמיתים

הדרכה מקומית

הסיוור מתחלק ל-3 חלקים: סרט (15 דקות), בית המשפחה, המוזיאון והתערוכה. **בית משפחת אהרונסון** - הבית הראשון היה של המשפחה- ההורים אהרון-פישל ומלכה אהרונסון עם 6 ילדים: אהרון, שמואל, צבי, שרה, אלכסנדר, רבקה. נבנה ב-1884, כשנתיים אחרי שמשפ' אהרונסון הגיעה לכאן. המטבח עבר שיפוץ וכולל חשמל ומים, כי עד לפני 30 שנה היה בשימוש של רבקה אהרונסון, האחות הצעירה, שגרה בו עד יום במוותה ב-1981 בגיל 90. שאר הבית נשאר מקורי. שמואל וצבי היחידים שהתחתנו ויש דור המשך למשפחה.

הסלון המקורי עם ספה, שולחן וכסאות – ריהוט שהביאו איתם מרומניה, אוסף חנוכיות, מנורת קנים עם עלי גפן. חדר האוכל- שולחן ערוך וחגיגי כמו בסעודת שבת וחג. כלי נחושת רבים בויטרנה, תמונות של ההורים. מלכה נפטרה 3 שנים לפני שהמחלת הוקמה. חדר העבודה- שולחן כתיבה עם קסת דיו, תמונות של רבקה, אחת מהן עם ארוסה אבשלום פיינברג. יש כתב יד מיוחד של אבשלום. רבקה לא התחתנה מעולם, גרה כאן כל חייה והקדישה את חייה להקמת מוזיאון. חדר שינה- כל המשפחה ישנה באותו חדר- ההורים עם 6 ילדים, זה היה המנהג עוד מרומניה, ולא בגלל מצוקה.

הבית של אהרון – נבנה 12 שנה אחרי הבית הראשון, ואהרון גר בו לבד. הוא היה מדען מכובד, רואים חלק מהספרייה שלו: היו לו 30,000 ספרים, רק 5000 שרדו כי רובם נשרפו ע"י הטורקים. בסלון יש ריהוט דמשקאי, ובו יש סליק סודי במשקוף הדלת, שממנו שרה שלפה את האקדח והתאבדה. חדר שינה של אהרון, שבו הטורקים השכיבו את שרה לאחר שניסתה להתאבד, הם ניסו לטפל בה במשך 4 ימים כדי שאולי יצליחו להוציא ממנה עוד מידע. לבסוף היא מתה, בגיל 27. האמבטיה והשירותים ובה הבגדים המקוריים שהביאה שרה "כדי להחליף". מהבית יש פתח למנהרה תת קרקעית, שבה החביאו אנשי נילי נשק, מסמכים, כסף. אפשר היה גם לברוח דרכה, באורך 90 מטר עד ההרים. יוסף לישנסקי ברח משם, אך כיום היא חסומה. שרה לא ברחה משם כי היא היתה תשושה מהעינויים, ידעה שיתפסו אותה ואת כל המסמכים שהוחבאו שם. אנשי זיכרון לא אהבו את מחתרת נילי, והיא ידעה שילשינו ולא יעזרו לה.

סוף הדרכה מקומית

במוזיאון – הבניין הזה נבנה מאוחר כמוזיאון, כשהאחים רבקה ואלכסנדר החלו להנציח את סיפור נילי. **רקע להקמת נילי** – העותומנים שלטו בארץ 400 שנה, היו מהפכים שונים וראשית התקופה לא דומה לסופה. הכבדת היד העיקרית של השלטון העותומני על היהודים היתה בעיקר ב-30 השנים בסוף התקופה, והגיעה לשיא על רקע מלחמת העולם ה-1. היהודים שינו את יחסם לעותומנים, והיישוב התחלק ל-2 גישות לקראת המלחמה:

המתעתמנים - אלה שראו עצמם אזרחי האימפריה העותמנית, וחייבים להיות נאמנים לה (גם בן גוריון ובן צבי שלמדו משפטים באיסטנבול, משה שרת ששירת בצבא הטורקי). כמות המתעתמנים הלכה ופחתה ויחס זה הלך והשתנה.

אנגלופילים - תומכי האנגלים שלקראת המלחמה הלכו והתרבו. לכן הוקמו הגדודים העבריים וגם מחתרת נילי. שואת הארמנים בטורקיה שהתרחשה ב-1915 בתחילת מלחמת העולם, והתמונות שהתפרסמו משם, החישו את היחס הזה. (ספר מומלץ- 40 הימים של מוסא דאג). העותומנים נראו כמשהו אכזרי ולא אנושי, שממנו צפויה סכנה גם ליהודים בארץ. האנגלים עזרו ליהודים גם בכסף, שהגיע לארץ דרך המחתרת. **הצבא הטורקי** גייס את הצעירים גיוס חובה, ומי שלא הסכים להתגייס נאלץ לברוח או שגורש מהארץ. יהודים רבים גויסו בכפייה וחלקם לא חזרו הביתה. היו כמה יהודים סרבנים שניתלו ליד שער יפו לשם הרתעה.

הוויכוחים ביישוב לא פסקו עד הרגע האחרון במלחמה. היו גם כאלה שקינאו במשפ' אהרונסון העשירה (ספר מומלץ- אות מאבשלום- נאווה מקמל). היו שכנים שלהם שנהגו לנבור בפחי האשפה שלהם ולראות איזה מותרות הם אוכלים ושותים: קפה מדרום אמריקה, שוקולד משווייצריה. המסקנה היתה שהם קיבלו זאת כי הם מרגלים, ושהם מסכנים את כל היישוב, כי הטורקים מענישים בעונש קולקטיבי וכולם יסבלו. **חשיפת הרשת** - ידוע על 2-3 נשים שהלשינו ומסרו מידע לטורקים, על פעילותה של רשת נילי, וזה היה חלק מהסיבות לנפילתה. בקיסריה נתפסה יונת דואר עם פתק של שרה אהרונסון, מטבעות אנגלים התגלו בשוק ברמלה, והמידע שנעמן בלקינד מסר בחקירתו לאחר עינויים, לאחר שנתפס כשהלך לחפש את אבשלום, בן דודו שנעלם.

אבשלום פיינברג ניסה להגיע למצרים פעם ראשונה והוא נתפס, ועונה ע"י הטורקים בירושלים, ולבסוף שוחרר. לישנסקי ובלקינד ביקרו אותו בכלא, והוא זרק להם פתקאות מהחלון, וכך הצליחו לתאם את השחרור שלו. לישנסקי נבחר ע"י אבשלום פיינברג ללוות אותו למצרים בפעם השנייה. יוסף לישנסקי שמר בסוד את מותו של אבשלום, וכולם ידעו שהוא נעלם. לכן חשבו לישנסקי בוגד, שהוא הרג את אבשלום. שרה שיתפה פעולה עם לישנסקי, ולכן היו שמועות שהיה לה רומן עם יוסף לישנסקי. לישנסקי היה מאוד אינטליגנטי אך היה גם שחצן, ולכן משך אליו הרבה אש. גם ג'מאל פחה השליט הטורקי היה מאוהב בשרה. **אנשי השומר מול אנשי נילי** – היריבות ביניהם החלה עוד קודם. השומר הוקם ע"י העלייה השנייה, ונילי הוקם ע"י העלייה ה-1. זה כבר מספיק לגרום ליריבות. עלייה 2 קראו לעלייה 1: איכרים, בועזים, קפיטליסטים.

יוסף לישנסקי היה ציר שסביבו התעצמה היריבות. לישנסקי הקים את "המגן"- ארגון שמירה נוסף במקביל לאגודת השומר, ששמר על רוחמה, באר טוביה ועוד. זה היה מתחרה לארגון השומר, וזה גרם לו להיות מוקצה בעיני השומר. הוא ברח למטולה למשפחתו, והסיפור שהוא ביקש עזרה מהשומר. אנשי השומר ניסו להסגיר אותו ולהיפטר ממנו, ירו בו בנחל עיון והוא נפצע. נתנו לו אקדח ואמרו לו להתאבד בירייה. לבסוף הטורקים תפסו אותו ותלו אותו ואת בלקינד בדמשק. צילום התלייה נעשה ע"י חייל יהודי אוסטרי- דניאל אוסטר, שהיה אח"כ ראש עיריית ירושלים.

שק מטבעות הזהב – מה שהבריטים שילמו, וזה עד היום סוד ביישוב לאן זה נעלם. יש טוענים שהשומר לקחו אותו, חלק טוענים שמשפחות נילי לקחו אותו.

הישגי ניליי - ארגון נילי מנה רק 30 איש, אך הם הפעילו אנשים נוספים, שאספו מידע במקומות רבים בארץ, והעבירו את המידע לאהרון אהרונסון שניתח את המידע. אהרון ניהל מחקר מדעי על הארבה במימון הטורקים, קיבל רכב מהם ואיתו נסע ברחבי הארץ, וניצל אותו גם לצורכי המחלת. הוא ישב גם במצרים והעביר מידע לבריטים. ההערכות של המודיעין הבריטי הן, שהמידע שנילי העבירה חסכה לבריטים כ-12,000 הרוגים בכיבוש הארץ.

גילוי אם החיטה – אהרונסון היה בוטנאי בעל שם עולמי, ובאחד ממסעותיו לראש פינה הוא גילה מן דגן עם מרכיבים גנטיים, שגורם לו להיות במעמד על, וקרא לו אם החיטה. הוא גילה שממנו אפשר לבודד מרכיבים גנטיים ולפתח זנים שונים של תבואות, שיתאימו לבתי גידול שונים. הוא הוזמן לנהל פקולטות ומעבדות בכל העולם.

אהרונסונית פקטורובסקי – צמח קטן ממשפ' המורכבים, עם פרח צהוב, שהתגלה בדרום הארץ, ונקרא על שמו של אהרונסון ועל שם פקטורובסקי- בוטנאי נוסף שהיה איתו בגילוי.

הפורום הלונדוני – אהרונסון יזם את הקמת הפורום היהודי הלונדוני, שבמרכזו וייצמן, פורום שדחף לפרסום הצהרת בלפור ב-2.11.1917.

קולונל ריצ'רד מיינרצהאגן – קצין המודיעין הבריטי, שעשה תרגיל הטעייה לטורקים ("איבד" תיק מפות ליד אופקים) ובזכותו הצליחו הבריטים לכבוש את באר שבע ומשם את כל הארץ. היה ממוצא גרמני אך הוא פירסם שהוא ממוצא דני כדי שלא יחשבו שהיה מרגל גרמני. היה צפר והיה אוהד של הציונות. מתוך ספרו: "פרקי יומן מזרח תיכוני", עמ' 14:

ב-1917 הועברתי למצרים ליטול לדי את אגף המודיעין של הגנרל אלנבי. הגעתי לקהיר ב-24.5 לאחר שב-3.5 הפלגתי באונייה ממרסיי. האונייה טורפדה ב-5.5 ואני ביליתי 5 שעות במים בטרם משתה אותי משחתת יפנית... אגף המודיעין נחלק ל-2 חלקים: מדיני ושדה, ואני הייתי ממונה על מודיעין שדה... בפעם הראשונה בחיי נמצאתי שרוי בשותפות פעולה הדוקה עם יהודים (ניל"י) ועד מהרה הכרתי לדעת את תבונתם וגבורתם. העסקתי 15 מהם, כולם פליטים שגורשו מארץ ישראל. כולם מצוינים בבריאותם ולגודל תמהוני בהירי שיער ותכולי עיניים (הרומנים מזכרו). הם עבדו כצוות ומנהיגם היה אהרונסון. האיש המופלא הזה היה הסוכן הנועז והצנוע ביותר. אינני יכול לגלות הרבה ממעליו כי הוצא צו איסור פרסום על שיטות שמוטב לשומרן בסוד. האיש הנחדר הזה נהרג בתאונת טייס מעל התעלה הבריטית בימי ועידת השלום בפריס. בזמנו היו שמועות על מעשה חבלה (שהמודיעין הבריטי נטפר ממנו), אבל אין כל יסוד לסברה זו...

גילוי דקל אבשלום ליד רפיח בסיני – ע"י שלמה בן אלקנה, קצין משטרה בדימוס, שהצליח לפענח עוד פרשיות מסתוריות. הדקל צמח מתוך גלעין של תמר שהיה בכיסו, והשלב נמצא עטוף בשורשי הדקל.

רעפי מרסיי – רעפים שהיו במקור על גג הבית, עם הסמל והכתובת של מרסיי. לאחרונה שיפצו את הגג וזרקו את רוב הרעפים. במוזיאון שומרים כמות קטנה של הרעפים ההיסטוריים.

הליכה ברחובות העיר

בית הרשקוביץ – רח' המייסדים 30, היה גגן של המושבה, שבנה גם את גג בית הכנסת, שמחזיק עד היום. בית המשפחה פנה לכיוון הרחוב, ומאחוריו חקורה- חצר עם חומה ובה מחסנים חקלאיים, כלי עבודה, מגורי בהמות וכו'.

יקבי תשבי – יקב משפחתי מפורסם, עם מרכז מבקרים, סיורים וטעימות. טל. 04-6380434. במקור נקרא משפ' חמילצקי שהגיעו מרוסיה וגרו במושבה מאיר שפייה, וביאליק הציע להם לשנות את השם לתשבי"י: תושב שפיה בארץ ישראל. מרתפו של תשבי- המסעדה וחנות היין של יקב תשבי (נוספת על זו שבמרכז המבקרים ביקב), מצויה בלב המדרחוב של זכרון יעקב- רח' המייסדים פינת שד' נילי.

יקבי כרמל - יקבי הברון הגדולים בארץ היו בראשלי"צ ובזיכרון. היקב הוקם ע"י הברון רוטשילד ב-1892. סמל הגפן – הפך להיות הסמל המסחרי של זיכרון, בגלל גידולי הגפנים ליין.

בריכת בנימין - רח' המייסדים 42, ליד מוזיאון נילי. נבנתה ב-1891 (תרנ"א), אחד המבנים הציבוריים הראשונים שרוטשילד בנה כאן, ונקרא ע"ש הנדיב הידוע. שאבו מים מאחד מ-3 המעינות שבאזור- כיום נקרא מעין מיכאל תשבי (ע"ש חייל שנהרג בששת הימים) בכביש שיוך מהיקב לכיוון כביש פרדיס-בת שלמה. את המים העלו עם משאבות לבריכה בנקודה הגבוהה במושבה, ומכאן שלחו את המים בגרביטציה דרך אמות מים לכל המושבה. רואים קטע שחזור של אמת המים.

ההקדשה על הבריכה: למזכרת הנדיב אשר קם על נדיבותו וייזל מבארו מים, ועל הברכה ייזכרו לטוב צירו (פקידו) הראשי הנאמן השר אליהו שי (ראש מנגנון הפקידים של הברון, שביקר הרבה בארץ) ופקידו עושה דברו יעקב בו שימול (יהודי אלגיראי שניהל את העניינים בזיכרון).

מערכת הפקידות של הברון הייתה עיקר הביקורת על הברון. הפקידים הפכו את המתישבים לאדישים כי הכל היה על חשבון הברון, הריכוזיות היתה גם בקביעת הגידולים, בתקציבים, במחירי התוצרת, ולאכריס לא היתה שום עצמאות. הפקידים ישבו בבתי מידות גדולים, אכלו, שתו ובזבוזו כסף והתעמרו בתושבים.

מרד במושבות – קרה פעמיים, הימרו את פיו של רוטשילד, והוא גירש את המורדים: אוסוביצקי בראשלי"צ, משפ' פיינברג, ועוד.

בית המוכתר – בנין של 2 קומות מאחורי בריכת בנימין, כיום בשיפוצים ושחזור. **בית הכנסת אוהל יעקב** (היה סגור- לא נכנסו) רח' הנדיב פינת המייסדים.

בית הכנסת הוקם בתרמ"ו-1886, מבחינה אדריכלית הוא לא נראה כמו בית כנסת רגיל, כי אז עוד לא היתה מסורת קבועה בארץ. באופן כללי המבנה מזכיר כנסייה במרכז אירופה, כי הטמפלרים הם אלה שבנו אותה. המתישבים פנו לטמפלרים בתור בנאים מקצועיים, הזמינו מהם בנייה של מבנה קודש, וזה מה שהם הכירו. הוא נבנה כמבנה בזיליקה- אולם גדול עם שתי שורות עמודים שיוצרים שלושה חללים: אולם תווך רחב ושתי סיטראות. הוסיפו שורת עמודים גם לרוחב, עם גמלון מעל הכניסה וקשתות גותיות.

לא היה להם אישור/רשיון מהטורקים לבנות בית כנסת, לכן הם התחכמו, וכשהחלו לבנות – אמרו לטורקים שהם בונים אורווה. בזמן הבנייה אי אפשר היה לזהות מה בונים, וכך התקדמו בבנייה. בשלב כלשהו – תוך יום אחד העמידו את הגג ע"י גגן (בונה גגות) של המושבה. כשהטורקים באו לבדוק – היו צריכים ללכת לפי החוק העותומני: אם מבנה עומד שלם עם גג- אסור להרוס.

כשהחלו להתפלל הסתבר שהמבנה לא בנוי בצורה כשרה לפי ההלכה, בגלל שצריך גם גלריה שתשמש כעזרת נשים. לכן פנו לברון, והוסיפו מרפסת פנימית בתור קומה שנייה לעזרת נשים.

מסע הרבנים – ב-1913 – מסע של רבני ארץ ישראל בין המושבות, כדי לחזק את ידי המתיישבים. עם הרב קוק, שהיה אחד ממבשרי הציונות הצעירים יותר, והרב זונפלד. הרבנים האלה הטיפו לעלות לארץ ישראל וליישובה, בניגוד לרבנים חרדים שטענו שצריך לחכות לבוא המשיח ורק אז לעלות. מבשרי הציונות טענו שדווקא העלייה ובניית הארץ יקדמו את פעמי המשיח (דומה לגישת הטמפלרים). הרב קוק הצליח לחבר בין שתי הגישות ויצר את משלחת הרבנים למושבות.

תיקון הבמה – במהלך במסע הרבנים העירו על תיקונים והתאמות שצריך לעשות בבתי הכנסת וכו'. כאן הרבנים ראו פגם בבנייה, כי הבמה צריכה להיות במרכז בית הכנסת, וכאן בנו אותה בקצה המזרחי, כמו מזבח בכנסייה. הרבנים טענו שזה כמו שהרפורמים בונים, וצריך לתקן זאת. אנשי זיכרון הבטיחו לשנות זאת, ורק אחרי כמה שנים הוסיפו במה במרכז בית הכנסת.

סיפורי בתים – רח' הנדיב 22, מול הדואר

המועצה לשימור אתרים הוקמה לאחר שהרשו את גימנסיה הרצליה ב-1960, וסימנה את רוב הבתים הראשונים של זיכרון כבתים לשימור. חוק הארכיאולוגיה מגן על אתרים שנבנו עד שנת 1700, והחוק לשימור אתרים מגן על אתרים מ-1700 והלאה. עד שחוקקו את החוק כבר הרשו את רוב הבתים הראשונים של פתח תקוה וראשון לציון. זיכרון היא בפריפריה ולא היה ביקוש לשטח, ולכן רוב הבתים נשארו. הדיירים יכולים לשנות בפנים אך מבחוץ צריך להשקיע ולהשאיר את הצורה המקורית. הבתים שוחזרו לפי כללי השימור, גם עם טיח אותנטי ותרסיסים בצבעים המקוריים.

טוני קרטיס, יהודי ממוצא הונגרי והדוד של השחקן טוני קרטיס (במקור נקרא קורטיש), תרם את כל הכסף לשיקום בית הכנסת ומרכז הקהילה היהודית בבודפשט. הוא תרם גם את הכסף לשחזור בתים בזיכרון. **בית אפוטקער** (רוקח ביידיש, בודגה בלטינית), בית בונשטיין – הרופא של המושבות היה ד"ר הלל יפה, שגר בחדרה וקבור בזיכרון. לא תמיד היה רופא במושבה, והרוקח יצחק בונשטיין (עלה מרוסיה) היה נותן תרופות. התרופות הפופולריות היו חנין, עלוקות, כוסות רוח.

עלוקות – החזיקו צנצנות מלאות מים ובהם עלוקות(תולעים) שהדביקו על הגוף, והן היו מוצצות את הדם וגורמות להתחדשות כדוריות הדם ומלחמה בדלקות.

כוסות רוח- מדביקים על הגב, כדי שהואקום ימשוך את הדם ויזרים דם לכלי דם פריפריאליים, מחישים את מחזור הדם וכך מתמודדים יותר טוב עם דלקות.

חנות הבגדים – כשפקידי הברון היו בסביבה- מכרו רק בגדי עבודה. אחרי שפקידי הברון עזבו- הוציאו גם שמלות ארוכות וכובעים אופנתיים. חצר העגלות (ממול) – הדיליגנסים יצאו ממנה.

בית הפקידות – מוזיאון העלייה הראשונה – רח' הנדיב, ליד בית הכנסת.

המוזיאון מתאר את כל מושבות העלייה ה-1, ולא רק את זיכרון יעקב. מתאר את מבשרי הציונות, מתאר את הקמת התנועה הציונית ואת ייסוד המושבות. מתאר את 3 השלבים במושבות: 1882-1890 – גל ראשון ושבע המופלאות הראשונות, גל שני עם רטשילד 1890-1900, מ-1900 ירידתו של רוטשילד מהפרויקט והמעבר לייק"א.

הבניין ששימש בהתחלה את פקידי הברון- היה נטוש הרבה שנים והחל להתפרר.

הסתדרות המורים בישראל הוקמה כאן. ב-1903 בקונגרס הציוני השישי בבזל, הוצעה גם תכנית אוגנדה. מנחם אוסישקין, שהיה בין הציונים והמתנגדים לאוגנדה, ארגן בארץ את הכנסייה הגדולה (הכינוס הגדול) כאן בבנין, ורצה להקים תא ציוני ארצישראלי, שיהווה משקל נגד תכנית אוגנדה, ויאותת לכל יהודי העולם שרק בארץ ישראל יהיה הפתרון ליהודים. הרעיון לא ממש הצליח, אך מכיוון שהיו בכינוס כל המורים בארץ, במקום זה הקימו באותו כינוס את הסתדרות המורים, שכיום היא בת 111 שנים.

שוויון הנשים – הוכרז כאן ע"י אנשי העלייה השנייה, אך בפועל זה לא קרה. על רקע זה הקימה חנה מייזל את חוות העלמות בחצר כינרת, ב-1911.

שחזור הבניין – תד אריסון- שהוריו מבני המייסדים מזיכרון, השתחרר מהצבא כסגן אלוף בחטיבה 7 במלחמת העצמאות, ונסע לארה"ב. החל לעבוד בחברת ספנות, אך הוא היה יזם מטבעו, וכשחברת הספנות קרסה הוא רכש אותה, העמיד אותה על הרגליים, והקים את "קרניבל קרוז ליינס" –חברה לשייט תענוגות הגדולה בעולם, והפך למליונר גדול, אחד היהודים העשירים בעולם. חזר לארץ ב-1990 ותרם לפרויקטים רבים, גם לבית חולים איכילוב ולמרכז הדרכה ותרבות של חטיבה 7 ליד קצרין. הוא מימן את שחזור הבנין, בתנאי שיקראו לו ע"ש סבתו- שרה אריזון. ביתו היא שרי אריסון, בעלת בנק הפועלים.

בית ספר מקצועי – (ארבייט שולר)אנשי זכרון רצו שהילדים ילמדו עבודה חקלאית, והקימו בית ספר מקומי. כיום הוא נהרס ובמקומו מבנה בטון מכוער תקוע באמצע השיפוץ. רח' הרצל פינת הנשיא.

גן טיול – גן המושבה, רח'הנדיב פינת הרצל. פעם היה פינת חמד, היו מזרקות קטנות ומסלעות, בסגנון גן צרפתי ציבורי, אולי גם שיחקו פטאנק. כאן נחו או טיילו התושבים להנאתם, אך כשפקיד הברון הגיע- אמר לכולם ללכת לעבודה.

אחוזת לנגה ובית דניאל (מרחוב הרצל דרך רח' הברושים)

שדרת הכניסה – שדרה של עצי ג'קרנדה (סיגלון) עם פריחה סגולה, עץ ברזילאי במקור.

שדרת הכניסה- היה שער ממתכת, אפשר לדמיין שדרכו נכנסת כרכרה עם זוג צעיר שנכנס לבית...

ספסל האוהבים בכניסה – הוקם אחרי הקמת המדינה, ועליו כתובת: "לזכר הנאהבים והנעימים מיכאל לנגה ורעייתו ניטה לבית בנטויטש, שנטעו את הגן ואת היער הזה מסביב לביתם בשנת תרע"ג - תרפ"ב".

משפ' בנטוויץ' – משפחה עשירה מאנגליה. רוברט בנטוויץ' בנה את עצמו מאפס, היה בלובי הלונדוני, והיה בין מנסחי הצהרות בלפור. היו לו 11 ילדים- 9 בנות ו-2 בנים. הבנות היו עם גאונות מוזיקלית. הבנים- יוסף בנטוויץ' התחתן עם הבת של הלל יפה, ולכן בבית הקברות הקברים הסמוכים של שתי המשפחות. יוסף היה איש חינוך בארץ, מורה למתמטיקה. נורמן הבן השני היה קצין מודיעין בצבא הבריטי, ויש אומרים שתאם את כל הפעילות של נילי מול אהרונסון.

מיכאל לנגה – יהודי אוסטרי ציוני, פעל לטובת הציונות והיישוב בארץ, למד באנגליה והתחתן שם עם ניטה בנטוויץ'. הם היו מאוהבים אך לא היו להם ילדים. הם הגיעו לזיכרון ב-1912 והתאהבו במקום. האבא בנטוויץ' קנה להם 75 דונם והם החלו לבנות את ביתם ב-1913. פרצה מלחמת העולם, הטורקים גירשו אותם לפני שהבית הושלם, ואחרי המלחמה חזרו וגמרו לבנות בתרפ"ב-1922, וקראו לו "חצר הכרמל". באחוזה יש עצי קטלב, אשחר, מגרש טניס פרטי בין הראשונים בארץ.

מרכז מוזיקה - הבית הפך למרכז תרבות ומוזיקה בארץ, קונצרטים רבים נערכו כאן, הגיעו לכאן כל החשובים והמפורסמים - סופרים ומשוררים וכו'.

המוות - ערב אחד ב-1922 כשאירחו אנשים בבית, ניטה לא הרגישה טוב ועלתה לחדרה. כשמיכאל הגיע לחדר השינה מצא אותה מתה, בת 38. אחותה (גיסתו) ליליאן היתה נשואה לישראל פרידלנדר, פעיל ציוני שיצא לשליחות ציונית ברוסיה ונרצח בסנט פטרסבורג. ליליאן נשארה אלמנה עם 3 ילדים, ומיכאל הציע לה לבוא לגור איתו באחוזה. מיכאל המשיך לחיות כאן עוד שלוש שנים, וב-1925 התאבד כי לא הסתגל למות אשתו. המזל הרע המשיך לרדוף את המשפחה: דניאל בנה הבכור של ליליאן פרידלנדר היה גאון מוזיקלי, זכה למילגה והתקבל לגיוליאד סקול-אוף-ארט בניו-יורק, היה תלמיד מצטיין, אך בגיל 18 הוא עלה על גג גבוה בניו יורק והתאבד בקפיצה, ב-1936. ליליאן נשארה בבית הרפאים הזה אך לא יכלה לסבול אותו, ולבסוף חזרה לארה"ב. נפטרה ב-1954 ונקברה בזיכרון ליד אחותה.

בית דניאל – ליליאן הקימה באחוזה ב-1938 את בית דניאל לזכרו. שם המשיכה המסורת של בית לנגה, ועד היום הוא אבן שואבת של מוזיקאים, ציירים, סופרים ומשוררים שבאים הנה לסופי שבוע. כיום בית דניאל שייך לאוניברסיטה הפתוחה שממשיכה את המסורת של אירועי תרבות ומוזיקה. תלמה, אחותה של ניטה, היתה צ'לנית גדולה וכל חייה שאפה לאסוף כסף ולהקים בית ספר לאומנויות. היא נישאה לבן משפחת ילין, ועל שמה הוקם בני"ס תלמה ילין.

בית לנגה – בית יפהפה של שתי קומות, עם מרתף יין, אחד הראשונים בארץ שחובר לחשמל ולטלפון. הבית הנטוש החל להתפרר עם השנים, יש הרבה יורשים ולא הגיעו להסכמה מה לעשות בו. בשנת 2000 הוחלט לתרום אותו לאוניברסיטה הפתוחה. היא התחייבה לשפץ ולשמר, בעזרת משרד התרבות, והמועצה לשימור אתרים. הוחלט להקים כאן קמפוס עם מוזיאון לתולדות המשפחה. (בהדרכה מול הבית שמענו קטע מוזיקה קלאסית של באך- הפסיון על פי מתי).

בית השומר – בית קטן מאחור ששימש את השומר והמשרתים, מחסנים ועוד.

הליכה לבית העלמין

קהילת בית אל/ אמה ברגר – קהילה גרמנית פרוטסטנטית שהגיעה לכאן בשנות השישים, בראשות אמה ברגר. הם מאמינים כי בעתיד תתחולל אפוקליפסה וישראל תהיה מקום היחיד שיינצל. הם קנו בתים ושטחים בזיכרון. בשנת 1969 רכשה את בית הארחה "פנסיון דורה שוורץ", שנסגר והוצע למכירה, שכלל גם חלק מהשטח של אחוזת לנגה.

תושבי זיכרון והמועצה המקומית ניסו לגרש אותם בטענה שהם עוסקים במיסיונריות, אמה ברגר פנתה לבג"צ. בג"צ החליט ב-1973 לתת להם אישור להמשיך כאן, אך בלי לרכוש עוד קרקעות ולהגדיל את השטח שלהם. כיום הם כבר כמה מאות אנשים, כולל משפחות וילדים. הם מתכננים לבנות מרכז קהילתי על השטח שלהם. הסמל שלהם: קשת עם תיבת נוח. נראים קצת כמו איימיש, בנות עם שמלות ארוכות. במרוצת השנים שחלפו הם פיתחו קהילה ידידותית מאוד למדינת ישראל. פיתחו תעשייה ייחודית של ייצור מערכות לסינון אוויר נגד לוחמה כימית וביולוגית, המספקת חדרי פיקוד ובתי חולים ניידים וממוגנים לצבאות נאט"ו, ומוכרת מסכת סינון אוויר לארצות רבות. הקימו מפעל לשמיכות פוך, חנות למכירת לחם וריבות ומוצרי טבע. הם מעסיקים עשרות עובדים מהסביבה ונותנים הרבה פרנסה באזור.

בית העלמין

בית הקברות יכול לעזור בלימוד היסטוריה של יישוב קטן, גם סיפורים פיקנטיים וגם על אופיו של היישוב ושל החברה שלו.

תמותת הילדים – אחד המאפיינים של מושבות העלייה ה-1, שהיתה באחוזים גבוהים, בגלל מחלות ילדים ומחלות מבוגרים רבות. כיום בארץ אחוז התמותה של ילדים בין הנמוכים בעולם, אך אז מתו גם ממחלות כמו מלריה, שחור השתן וכו'. בקהילה דתית אחת המצוות היא ריבוי ילדים, ובאף משפחה לא סיימו לגדל את כל הילדים.

חלקת הילדים - בכל משפחה היו ילדים שמתו וגם למשפ' אהרונסון היו שני ילדים נוספים שמתו: ליבה מתה ב-1889, ויטה מתה ב-1885. אלה היו אחיות נוספות של אהרון ושרה אהרונסון, ושמותיהן מופיעים על מצבות קטנות בחלקת הילדים. כאן מטפלים בקברים יחסית טוב והם נשמרים, למרות שהשמות נמחקו. במקומות אחרים רוב הקברים מתפוררים, ויש מלחמות על השטחים האלה לקבורה נוספת. דורון גהלי מצלם ומתעד את בתי הקברות, כדי שלא יחפרו קברים על מקומות של קברי ילדים. ילד שמת לפני ברית מילה אין לו שם, ולכן לא ידוע מי קבור בחלק מהקברים.

החלקה הצבאית – צמודה לחלקת הילדים.

אהרון אהרונסון – זה רק ציון הקבר, רק מצבה, כי הוא נהרג כשנפל עם מטוסו בתעלת למנש.

הלל ורבקה יפה – הרופא מחדרה שעל שמו בית החולים בחדרה. היה ידוע כרופא אהוב וסבלן, לעיתים קיבל תרנגולות וביצים במקום כסף תמורת הטיפול, ממי שלא היה לו כסף. חדרה הוקמה אחרי זיכרון, ולא היה לה בית קברות, ובהתחלה קברו כאן את המתים מהמושבות באזור, גם מחדרה ובת שלמה.

שרה מתילדה קליין - נולדה בפריז והיתה נוצרית, התחתנה עם ד"ר קליין, רופא יהודי שהיה רופא המושבה. היה ידוע כאיש לא נחמד... היא מתה עם התינוק שלה בזמן הלידה, ואז הוא עזב את הארץ לאחר שקבר את אשתו שהתגיירה. על המצבה שלה ציטוט מספר רות א' טז: טו ותאמר רות אל-תפגע-בי, לעזבך לשוב מאחריך: כי אל-אשר תלכי אלך, ובאשר תליני אליו-עמדי עמי, ואלהיך אלקי. יז באשר תמותי אמותי, ושם אקבר; בה יעשה יהוה לי, וכה יוסף-כי המות, ויפריד ביני ובינך.

יוסף בן אברהם דוידסקו - היה קצין בריטי, נולד ב-1892 ונרצח ב-1945. נער שנולד וגדל בזיכרון יעקב למשפחה מרומניה מהעלייה הראשונה, ידע ערבית על בוריה בכמה ניבים שונים. הוא היה הרפתקן, ובתקופת העותומנית כבר נודע כאחד שיכול להביא כל דבר שמבקשים. באירוע בחדרה גנבו סוסות ורצחו את בעליהן, וידעו שאלה בדואים מעבר הירדן. דוידסקו התחפש לבדואי, רכב לעבר הירדן, השתלט על הגנבים והביא את הסוסים בחזרה לבעליהם. הוא הפך למאכר של מידע, והבריטים גייסו אותו לצבא הבריטי כמסתערב בזמן המרד הערבי, והביא לבריטים מידע רב. ההגנה ושי"פ פנו אליו כדי שיעביר להם מידע, והוא עזר גם להם. גם האצ"ל ולח"י פנו לדוידסקו והוא סיפק גם להם מידע אותנטי ומדויק בכל פעם שצריך. הוא היה שחום והיה חודר לתוך כל כפר ערבי ומביא משם מידע. בשנת 1945 לח"י ביקשו ממנו מידע וקבעו איתו פגישה בחיפה עם נציג שלהם. במהלך הפגישה הגיעו כוחות בריטיים ועצרו את דוידסקו ואת פעיל הלח"י. שניהם נלקחו לחקירה, דוידסקו שוחרר מיד ואיש האצ"ל נכלא לעזר. דוידסקו החליט לעזוב את הארץ ולנסוע לבריטניה והחל לארוז. בזמן שהיה בביתו בזיכרון-אלמוני ירה בו דרך החלון. יממה אח"כ – הודבקו כרוזים של לח"י על זה שדוידסקו מכר את נפשו והסגיר לוחמים יהודיים תמורת שלמונים, ולכן הוצא להורג ע"י לח"י. הלח"י העסיקו אישה שהיתה מנקה במשרדי הבולשת הבריטית. אמנם שם היו שורפים כל מסמך, אך היא אספה את כל הניירת שנזרקה לפחי הזבל. כך הם מצאו נייר העתקה (קופי) שבו תאור של הפגישה של איש לח"י והאיש "שלנו". לפי זה הלח"י הסיקו שדוידסקו הודיע לבריטים על הפגישה. יש כאלה שטוענים עד היום שזו ספקולציה, ושהבריטים ניסו להיפטר גם מדוידסקו כי הוא ידע יותר מדי. לח"י הוציאו להורג עוד אנשים בשנים אלה. למשל: חיה זיידנברג, שהתאהבה בקצין בריטי ולח"י טענו שהיא אולצה להעביר לו ידיעות שונות.

נסיעה לרמת הנדיב

הגעה: מכיכר הראשונים דרומה, רח' דרך אהרון יוצא מזכרון וממשיך ככביש 652 לכיוון בנימינה. **בית התותחן** – מרכז תרבות של חיל התותחנים. זכרון יעקב מאמצת את חיל התותחנים. חוטם הכרמל – הפינה הדרומית, אחד מ-3 קדקדי הכרמל (ראש הכרמל-סטלה מאריס, קרן הכרמל-מוחרקה). **בקעת הנדיב** – יחידת נוף בין הר הכרמל ורמת מנשה, ממזרח לכביש, מגיעה עד הר אמיר. **הר אמיר** – שלוחה צפון מערבית של השומרון. עליו נמצאת אום אל פאחם. בעלייה הראשונה כל האזור הזה נקרא שומרון. ביה"ס אורט בנימינה נקרא עד לא מזמן אורט השומרון.

גני רמת הנדיב

כניסה ללא תשלום. פתוח כל יום עד 16:00. הגן פתוח גם בשבת, חוץ ממערת הקבר. שטח הגן 70 דונם, הוא חלק קטן מפארק הטבע "רמת הנדיב" של כ-5000 דונם, בבעלות של קרן רוטשילד ומטופל ע"י שכירים של הקרן. הקרן מממנת גם מחקרים שונים בבוטניקה, זואולוגיה וגיאולוגיה, שנערכים בפארק. **הברון נאלץ** לעזוב את הפעילות בארץ ב-1900 בגלל ההתנגדות והמרידות שהיו נגדו, וזה כאב לו מאוד. הוא ביטל את שיטת הפקידות והעביר את המושבות לטיפול יק"א, אך חזר בגדול ב-1923 כבעלים של חברת פיק"א, והחזיר אליו את כל הפעילות. ב-1957 המשפחה העבירה את כל הרכוש שלו בארץ למדינת ישראל, חוץ מכמה מקומות: נמל קיסריה, פארק תעשייה של קיסריה-פרדס חנה, ורמת הנדיב. במהלך חייו, הוא השקיע יותר מחמישה מיליון לירות שטרלינג בפיתוח היישובים הראשונים, במשך 18 שנים. רכש כ-500,000 דונם של אדמה בארץ ישראל, ועל שטח זה נבנו יישובים והוקמו מפעלים, יקבים ובתי חרושת. משפחת רוטשילד ממשכה עד היום לתרום לפרויקטים רבים בארץ: טלויזיה לימודית, הקמת אוניברסיטה פתוחה, בנין הכנסת, בנין בית המשפט העליון, להקת המחול בת שבע, ועוד פרויקטים בחינוך ותרבות. **התהוות האתר** – בביקורו האחרון של הברון בארץ ב-1914, הוא הראה לאשתו בגאווה את ההישגים שלו בשנות השקעתו באזור. אז הוא אמר בצרפתית: כמה יפה להיות ולנוח כאן. כשנפטר ב-1934 יורשיו פירשו את המשפט הזה שהוא רצה להיקבר על אדמת ישראל, והחלו לתכנן את הגן. ב-1954 החליטה מדינת ישראל יחד עם המשפחה-להביא את ארונותיהם לקבורה בארץ. **תכנון הגן** – שני אדריכלי נוף ישראלים תכננו את עיצוב הגן ואת הפסלים, לפי מסורת של גנים באירופה. האדריכלים שלמה ויינברג ואוריאל שילר הכניסו הרבה סמליות באלמנטים השונים. משולבים כאן שני עקרונות תכנון בסיסיים: גן צרפתי סימטרי שגזום במדויק (כמו גן הורדים), או גן אנגלי מסובך ולא מסודר, עם אלמנט של מסתוריות, שכאן מבטאת גם מוות. הפריחה-יש מגוון עצום של צמחים, והפריחה מתוכננת כך שבכל עונה יש לפחות צמח אחד שיפרח וייתן צבע לגן, ואם לא צמח טבעי אז פרחים עונתיים שנשתלים כאן. **גן הורדים** - סמליות בגן הורדים-הספרה 5. למאיר-אנשל מייסד השושלת היו 5 בנים (הברון ועוד 4 אחים). לכן יש 5 מזרקות קטנות, והמזרקה הגדולה מסמלת את מאיר-אנשל אבי המשפחה. **שעון שמש** – עוד אלמנט אופייני, מכוון לפי שעון חורף ובקיץ מראה שעה קודם. השעות שמסומנות הן רק מ-7 בבוקר עד 8 בערב, כי בחושך הוא לא פעיל... **מערת הקבר** - קבר הברון – זה אחד המקרים הבודדים בארץ שיש לאדם אחד אחוזת קבר גדולה. **המסתוריות** - ירידה במדרגות ושביל מתעקל שיוצרים מתח ומשהו לא נודע. רק כשמקרבים רואים שזו מערת קבורה. **שער ברזל** - מעוטר בתבליטים של גפנים וענבים, מסמל את התעסוקה העיקרית במושבות הברון. המאוזוליאום – הרחבה מעוצבת כמו בזיליקה עם שתי סיטראות, מזכיר אתרי קבורה של הפרעונים, או מלכים אחרים בעולם. תעלות מים- מסמלות חיים. כוס דמעות גדולה- מסמלת אבל מתמיד על מותו. עץ ברוש – מזוהה עם בתי קברות, מסמל חיים ומוות, נראה כמו להבה של נר נשמה, אך עשוי מחומר חי. משחק בצבעים- אבני בזלת שחורות מסותתות ואבני גיר לבנות. לבן ושחור מסמלים חיים ומוות.

פתח המערה – דלתות עשויות מלוחות אבן, מסמלות קבורה בתוך אדמת הקודש, שנשארת לנצח. מזכיר את מערות בית שערים.

השביל לקבר- שביל מתעגל, לא רואים את הקבר עד שמתקרבים. התקרה- מסמלת את השמיים. פתחים בתקרה שמכניסים אור- הם עגולים אך נראים בצורת לב, בגלל הפס באמצע.

הקבר - מאוד מרשים, אך גם פשוט, כמעט בלי קישוטים. מגן דוד שנמצא בהר ציון והובא לכאן. זה הפך לסמל יהודי רשמי רק החל מהמאה 19. מגן דוד היה סמל בשימוש יהודי כמה מאות שנים קודם בכמה מקומות, אך לא סימל את כל העם היהודי.

המוסלמים אימצו את הסמל הזה עוד לפני כן, וקראו לו "מגן שלמה". הקוראן מאמץ 72 דמויות מהתנ"ך וקורא לכולן נביא: משה, שמואל, דוד, שלמה וכו'. הקוראן מכיר בתנ"ך ומוסיף עוד משלו.

הכתובת על הקבר : הברון אדמונד דה-רוטשילד, בנימין בן יעקב, אבי היישוב, הנדיב הידוע, תר"ה- תרצ"ה, ורעייתו הברונית עדלאידה-עדה דה-רוטשילד, בת שמעון ז"ל, אשה יראת ה', תרי"ג- תרצ"ה. (שניהם מתו באותה שנה!). עדה ובנימין היו צאצאים לאותה משפחה, עם קירבה רחוקה.

הבאתו לקבורה – ב-1934 נקבר בפריז ליד אשתו, וב-1954 הארונות הובאו במשט כבוד של חיל הים (אז נקרא חיל הגיגיות...) עם שתי אניות קרב ישנות. בנמל חיפה נערך מצעד וטקס לכבוד הארונות, ואז הובאו לטקס הקבורה הממלכתי, במערה שנבנתה כאן. בטקס השתתפו גם כל ראשי המדינה.

בטקס הקבורה היה חלק מרגש – ליד הקבר עברו 44 זוגות אנשים, כל זוג החזיק שק אדמה כבד, ניגש ושפך על הקבר. כל שק אדמה כזה הובא מאחד היישובים בארץ, שהברון תרם לקנייתו או בנייתו.

גן מפלי המים - יחידה סימטרית עם תעלת מים ומפל מים במרכז. הגן פונה מערבה לכיוון הים, עם תצפית על שפלת החוף. יש עוד גן דומה בצד מזרח, לכיוון הרי שומרון. מפת אבן של ארץ ישראל עם שמות של 44 היישובים שרוטשילד טיפל בהם: חלק רק קנה את השטח, בחלק הקים את יישובים, בחלק תרם ועזר. (חלק מהערים מצוינות רק לצורך התמצאות במפה) רשומים גם שמות בני משפ' רוטשילד.

היישובים בארץ ע"ש משפחת רוטשילד, השמות במשפחה שתורגמו לעברית: בנימינה ע"ש הברון בנימין אדמונד דה-רוטשילד. זכרון יעקב- ע"ש אבא של הברון- גיימס /יעקב. מזכרת בתיה- ע"ש אימו בטי-בתיה. גבעת עדה- ע"ש אשתו עדלאידה-עדה. בת שלמה- ע"ש בת' בת הדודה. מאיר שפיה- ע"ש מאיר הסבא. אשדוד יעקב- ע"ש בנו, הנכד של יעקב האב. שדמות דבורה ע"ש אשתו של יעקב- דורות-דבורה. יש קמפוס של אוניברסיטה פתוחה ברעננה- מתחם רוטשילד ע"ש דורותי רוטשילד.

מפל המים - מסמל את זרימת החיים שממשיכים, אך בסוף מגיעים לקצה ולמוות(כמו השיר של נעמי שמר- לשיר זה כמו להיות ירדן, אך בסוף הוא זורם לים המוות). שלוש מזרקות מסמלות את עליו הנשמה, והגוף נשאר באדמה. בקצה המפל יש זוג ידיים שהמים זורמים דרכם. זה מסמל שגם הידיים העשירות ביותר לא יכולות לתפוס את החיים, והחיים בורחים מהם.

שער הגנים המקורי - זו הייתה הכניסה ההיסטורית לגנים. כניסה סימטרית ובה 5 שבילים מקבילים, שמובילים מהשער פנימה (5 האחים במשפחה). אחרי השבילים המקבילים מתחילה המסותוריות, והשביל נעלם מהעין.

האדריכלים האחים רם ועדה כרמי – הפכו להיות אדריכלי הבית של קרן רוטשילד, תכננו גם את בית המשפט העליון. עדה כרמי תכננה את כל האגף החדש שליד הכניסה לגן- עם מרכז המבקרים. יש כאן מערכת של חדרי לימוד, חדרי מחקר, אולם הרצאות עם סרטון על רוטשילד, ספרייה ושירותים. היא שילבה את התפיסה האקולוגית של קרן רוטשילד והמחקרים שלה. בתצלום מלמעלה הכל נראה ירוק, כי הבניינים משתלבים בתוך הצמחיה. מסביב לבניינים שפכו אדמה ושתלו צמחייה שמכסה את כל הבניינים.

מסלולי טיול - יוצאים מכאן לכל הפארק, מסומנים בשברי עמודי חשמל עם נקודות צבעוניות: מנצור אל-עקב- אחוזה חקלאית מהתקופה ההרודיאנית עד הביזנטית. עין צור- אמת המים לקיסריה. קברי דולמנים מתק' הברונזה תיכונה. אתר שוני- התיאטרון, המוזיאון והאחוזה של סאלים חורי. מערת כבארה עם עטלפים. פרויקט השבת נשרים לכרמל עם כלוב איקלום.

(אבי פרבולוצקי הוא מנהל המחקר בפארק. אשתו רותי פרבולוצקי מנהלת הועדה להכשרה מקצועית במשרד התיירות, כותבת את הבחינות למורי דרך...).

תולדות משפחת רוטשילד :

אבי השושלת היה מאיר-אמשל (סבא של הנדיב), שגדל בגטו של פרנקפורט בנסיכות הסן בגרמניה, שהיתה מחולקת להרבה נסיכויות קטנות באמצע מאה 18. הגטו היה שכונה צפופה שליהודים היה נוח לחיות בה (גטאות החלו במאה 14 בלי שום קשר לנאצים ולשוואה). על היהודים נאסר להשתמש בשם משפחה והם אולצו לסמן את הבתים בצבע או בסמל כלשהו. כובע חד-קרן (ליצן) היה אחד הסמלים המקובלים שהיה למשפחה (נמצא על המגן הקטן). הסמל הראשון של המשפחה היה מגן בצבע אדום, שהיה בפתח הבית, ולכן קראו לו הבית עם מגן אדום= רוטשילד(בגרמנית).

נסיך הדוכסות הצעיר יצא למסע היכרות עם הנתינים, והגיע לגטו על כרכרה, כשמאיר בן ה-12 התפרחח עם הילדים ברחוב. הנסיך אמר לעוזריו לזרוק כמה סוכריות ומטבעות כי הם נראים רעבים. הילדים עטו על המטבעות, אך מאיר קפץ ואמר להם שאף אחד לא ייגע במטבעות, כי לא עבדו בשבילים. הנסיך שאל את מאיר למה אמר זאת. מאיר אמר לו שהם לא צריכים את פירווי הנדבות שלו. מאיר הציע את עצמו לעשות לנסיך סבוב אמיתי בגטו כדי להכיר אותו. הנסיך ראה שהיהודים חיים שם בגאווה למרות שהתנאים קשים. בסוף הסיור- מאיר דרש שישלם לו כסף על הסיור המודרך, כי בשביל עבודת הדרכה צריך לשלם. הנסיך התרשם ממנו מאוד וזכר אותו.

בסוף המאה ה-18 החלו הקרבות מול נפוליון, והנסיך שהפך לשליט נאלץ לצאת למלחמה. הוא הזמין את מאיר אליו והפקיד בידיו את כל הרכוש ואוצרות הממלכה, כדי שישמור לו עליהם, ויחזיר לו בסוף המלחמה. מאיר הסכים, וכשהנסיך חזר מהמלחמה מאיר החזיר לו את כל הרכוש בתוספת ריבית ורווחים. מאז משפחת רוטשילד הייתה קשורה למשפחת השלטון, הפכה למשפחת ברונים, והחלה לצבור נכסים ועושר רב בכל אירופה.

סמל המשפחה - כשמאיר היה על ערש דווי הוא קרא ל-5 בניו וציווה עליהם כמה דברים: הבנים משולים ל-5 חיצים, אם תיפרדו ותתפזרו בעולם וכל אחד יהיה חץ בודד- כל אחד יוכל לשבור אתכם. אם תישארו מאוחדים ביחד – לעולם לא ישברו אתכם. לכן תלכו בעקבותי, לפי 3 עקרונות: תהיו נאמנים, ישרים וחרוצים, וכך תהיו כמו אריה על הארץ וכמו נשר בשמיים. לכן על סמל המשפחה מופיעות המילים: נאמנות/אחדות (קונקורדיה), יושרה (אינטגרטי) וחריצות (אינדוסטריה), וציוור של אריה ונשר, יד עם 5 החיצים, כובע יוניקורן במרכז, וכתר התורה למעלה.

בני המשפחה התפזרו באירופה: גיימס(יעקב) עבר לפריז, אחד בלונדון, אחד בפרנקפורט, אחד בווינה ואחד בנפולי. אלה 5 המעוזים של משפחת רוטשילד עד היום, והם עושים חיל בעסקים בכל העולם. הענף הצרפתי הוא הענף העיקרי שאימץ את הציונות ואת העזרה ליישוב הארץ, למרות שאדמונד היה בין החלשים יותר ופחות מוצלח מבחינה כלכלית מכל המשפחה. הברון השקיע כאן הרבה כסף גם ממניעים ציוניים וגם כדי לעשות מזה עסקים, אך הוא לא הרוויח הרבה כסף מזה.

גן הריחות - מתכנני הגן רצו שכל המבקרים יוכלו ליהנות ממנו, ולכן בנו את הגן הזה שמתאים גם לעוורים ומאפשר להם הנאה. חושי הריח והמישוש מפותחים חזק מאוד אצל העוורים, כפיצוי על חוש הראייה. הגן מבוסס בעיקר על צמחי תבלין בעלי ריח חזק, וליד כל צמח שלט עם שם הצמח בכתב ברייל. העוורים הולכים לאורך מעקה מנירוסטה, קוראים את השלטים, ממששים את העלים ומריחים את הריחות: רוזמרין, רפואי, מרווה רפואית, ועוד וכן בריכת דגי זהב עם נימפיות ונופרים.

נסיעה לעתלית

הגעה: חזרה דרך זכרון ויציאה צפונה לכביש 70, מערבה לכביש 2 וצפונה עד מחלף עתלית. **גייסר א-זקא** – כפר של שבט עיוורנה שהובאו לארץ מסודן בזמן השלטון המצרי במאה 19. **טנטורה** – כפר ערבי שישב על החוף, צפונה מקבוץ נחשולים. נעשתה עבודת מחקר על כיבוש טנטורה ב-1948 ע"י חטיבת אלכסנדרוני, והיו טענות שבוצע שם טבח בערבים. לבסוף הוכח בבית משפט שזו טענה שקרית והתבססה על עובדות לא נכונות, ועבודת המסטר בוטלה.

מוזיאון המזגה – מוזיאון לארכיאולוגיה ימית וסביבתית, עם שרידים מכל התקופות, כולל נפוליאון. מבנה אבן דו-קומתי בסמוך לחוף הים של קיבוץ נחשולים, ובמרחק הליכה קצרה מתל-דור. בעבר זה היה מפעל לבקבוקים, שהקים הברון רוטשילד ב-1891 ומאיר דיזנגוף ניהל אותו בהתחלה. המפעל היה על אדמות טנטורה והברון רצה להגיע איתם להסכם, כי רצו להשתמש בחול הים לייצור זכוכית. הציע להם לעשות עסקת ברטר: הם יתנו לו את השטח והוא יבנה להם בית ספר לכל ילדי הכפר.

בית הספר של טנטורה - רואים את המבנה עם קשתות מימין לכביש- וזה היה בית הספר של טנטורה. כיום יושב שם מרכז לחקר המדגה של משרד החקלאות, ואפשר לבקר שם בתיאום איתם. **אנדרטה ללוחמי אלכסנדרוני** – רואים אותה מהכביש, אך היא בתוך השטח של מחלקת המדגה, וגם זה בתיאום איתם.

מבצע שוטר - 3 יישובים ערביים ישבו כאן במשולש הקטן לאורך כביש 4 עד 1948, בין צומת פרדיס לטירת כרמל: גיבע, עין רזאלה ועיג'זים, והם חסמו את הדרך לחיפה. במבצע שוטר – אחרי ההפוגה, ביוני 48, בקרבות 10 הימים, נכבשו כל הכפרים באזור, הערבים גורשו/ברחו, ובמקומם הוקמו מושבים יהודיים: גבע-כרמל, עין איילה וכרם מהר"ל. גם מושב צרופה הוקם על שטחי הכפר הערבי סראפנד. בהמשך מושב עין הוד על אדמות עין חוד (שתושביו נשארו עד היום). כולם שייכים למועצה אזורית חוף כרמל. רק תושבי הכפר פראדיס נשארו, כי עבדו אצל אנשי זיכרון וביקשו שלא יגרשו אותם.

המבצע נקרא שוטר כי הופעלה בו משטרה צבאית. השטח הזה היה אמור להיות בשטח המדינה היהודית לפי תכנית החלוקה. ביוני 48 כבר הייתה מדינה, ולכן לא רצו להפעיל שם צבא אלא "משטרה", מן פתרון הזוי למצב שנוצר אז.

המבצר הצלבני בעתלית

לפי ויקיפדיה: נקרא גם מבצר פרגרינורום -צמבצר עולי הרגל (Castellum peregrinorum) או בצרפתית טירת פֶּלְרִין (Château Pèlerin).

מבצר עתלית בנוי על חצי אי, מן רמה גבוהה מזדקרת מעל הים. הוא מבוצר בצורה טבעית עם סלעים מצפון, דרום ומערב. הוא נבנה ב-1218 ע"י הטמפלרים והטבטונים, ומסביבו התפתחה עיירה קטנה. זו המצודה האחרונה שננטשה ונפלה לידי הממלוכים באוגוסט 1291, אפילו אחרי עכו. כיום יש במקום בסיס סודי של חיל הים ואי אפשר להיכנס למצודה. בשטחים הסמוכים יש מפעלי הפקת מלח של משפחת דנקנר, בריכות מלח שהיו גם אצל הצלבנים.

מבצר דטרוא - ממזרח למבצר עתלית היה מגדל מבוצר/ מצודה קדומנית (נקרא דיסטריקטום- המעבר הצר), בגלל שודדים שהיו שמים מארבים במעבר הצר על דרך הים, לעולי הרגל שהיו עולים לירושלים. ערכו הצבאי של הביצור לא נתברר די צרכו, אך המקום שימש את עולי הרגל.

כדי להגיע למגדל- יש מגרש חניה קטן ושביל שעולה למעלה למערות בסלע, יש מתקן של אורות צלבניות ומאחור רואים את בסיס המגדל.

ציטוט מתוך ממלכת הצלבנים של יהושע פראוור, כרך ב' עמ' 137:

"ביצורו של חצי האי הקטן השובר את קו החוף ומשתרע מחיפה דרומה, נתפס כחלק מאותה מדיניות של הרחבת גבול המדינה דרומה, ויצירת קווי גישה לירושלים. התיאורים גומרים את ההלל על חוזק הביצורים ועל עוצמת מערך ההגנה על המקום, ואף היסטוריונים בני זמננו שותפים להערכה הזו. תיאורים מהתקופה מוכיחים שהתנאים הפיזיים של הסביבה לא השתנו בהרבה. מבצר זה שנקרא "מבצר האלוהים" או "מבצר הצליינים" או "קסטרום פלגריני" (העולים לרגל) – סביבו השתרעו שטחי דיג ואגמי מלח, והאדמה היתה מפורסמת בכרי מרעה ובשדות פוריים, וכרמים ובוסתנים עידנו את הנוף. לפי תיאורי התקופה היו מסביב גם יערות. המפרץ הקטן בדרום חצי האי נחשב לנמל נוח וטוב והיתה תקווה לשכללו בעתיד."

בית קברות צלבני – בין הכביש לים, המקום היחידי בארץ שאפשר לראות מצבות צלבניות באתרן, זה הדבר הייחודי כאן. נמצאו כ-1700 מצבות. המצבות עשויות מאבני כורכר והן מתפוררות עם הזמן, בגלל רסס של חול ומלח מהים. יש כמה מצבות עם סמלים של כלי עבודה, סרגל זווית ועוד.

במוזיאון רוקפלר יש עוד כמה מצבות, על אחת מהן יש עיטור של מד זווית ואנך, ומשערים שזו הייתה מצבה של בנאי צלבני.

נסיעה חזרה לתל אביב

רכס הכורכר השני נחצה ע"י סלילת כביש 2 בשנות ה-60. לאורך כל התקופות חצבו אבנים מסלעי הכורכר לצורך בנייה.

חמרה - יש מקומות שרואים "סנדויץ'" - שכבת הכורכר יושבת על אדמת חמרה אדומה, שיושבת על עוד שכבת כורכר. זה אחד ממרכיבי הקרקעות האופייניים במישור החוף. בחמרה יש תחמוצות ברזל, המתכת הנפוצה ביותר בעולם, שממנה עשוי גרעין כדור הארץ. בתנועות וזעזועים של קליפת כדור הארץ עבר דרך סדקים והגיע לפני כדור הארץ, התחמצן (החליד) והתחבר לחול (קוורץ וחרסית) ויצר חמרה אדומה.

הבוניים – מושב שהוקם ב-1949 על שרידי כפר הערבי: כאפר לאם. מתחתיו היתה מצודה צלבנית בשם מבצר כפרלט. מתחתיה יש אתר רומי-ביזנטי, ויישוב מבית שני (נמצאו נרות הרודיינים). רואים חומה ומגדלים עגולים של המצודה הצלבנית. לא נעשתה שם חפירה מסודרת.

תמליל סיור מספר 82 למנשה והגלבוע

מסלול: תל זרעאל, מעיין חרוד, בית חנקין, כתף שאול והמוחרקה

נסיעה לתל זרעאל

המלצה לקראת המבחן – לקחת מפה אילמת של ארץ ישראל ולבחור אזור גיאוגרפי – בכל אחד לרשום 5 סוגי בעלי חיים, 5 סוגי קרקעות (אם יש), הצומח האופייני באזור, גבולות האזור הנתון, שכן אלו כבר נקודות רבות לדבר על האזור. הכנה של נקודות כאלה בהחלט תשדרג את המוכנות למבחן וגם יכולה לנטרל את אחד הגורמים הגדולים לחוסר הצלחה במבחן – לחץ ומתח.

חוצים את נחל אלכסנדר. נוסעים צפונה לכיוון כביש 65, כביש רוחב. כידוע יש בארץ כבישי אורך וכבישי רוחב. כשנוסעים באזור הזה אפשר להתייחס לכמה דברים מאוד חשובים כהדרכות דרך – הצומח של מישור החוף לעומת ההתערבות של האדם. תופעת האקליפטוסים באזור השרון, הפאות או השאריות של יער חדרה. הסוגיה של האם באמת הביאו אקליפטוסים לייבש ביצות, מה שיודעים היום שהוא לא נכון, לעומת האקליפטוסים שהגיעו לכאן ומי הביא אותם – איפה הסיפור ואיפה המיתוס. אי אפשר להתנתק מהעובדה שכאן היה באמת אזור של ביצות וכיצד זה בא לידי ביטוי בהתיישבות הן של ראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בסוף המאה ה-19, והן בהתיישבות של גורמים וגופים אחרים שניסו להתיישב פה כדוגמת הצ'רקסים, הבוסנים, וזה דבר מאוד חשוב שאפשר לדבר עליו. בנוסף להתייחס לרכסי הכורכר – זו נקודה מאוד טובה להסביר את רכסי הכורכר כי רואים פה קטעים של מצוק הכורכר על החוף.

גיאוגרפית אנחנו נמצאים בשרון – יצאנו ממישור החוף הדרומי, תל אביב, חצינו את הירקון ונכנסנו לשרון, אזור שקוראים לו כך בגלל היער שהיה בו בעבר. עוברים את גבעת אולגה, שאת ביתה נבקר במעיין חרוד – בית שהיא לא הספיקה לגור בו. מצד ימין רואים עוד דמות מאוד חשובה בהקשר של העלייה השנייה – הלל יפה. בדרך כלל מי שנמצא כאן עוצר בזיכרון, עתלית או חדרה – אלה שני שמות שמופיעים כאן ואפשר לדבר עליהם וחשיבותם. כמו כן אפשר לדבר על תחנת הכוח ונושא החשמל בארץ.

כשרואים את נחל עירון ישר קופץ לראש תחנתם ה-3, שכן זה אחד האזכורים הטובים ביותר של נחל עירון בעת העתיקה – מה עושים פה המצרים? נגד מי הם נלחמים? מה התוצאות? למה הוא בא דווקא לפה? כדאי וחשוב להכיר את הטקסטים. מטיילים מאוד אוהבים שחושפים אותם למשהו חדש, רובם לא שמעו את השם תחנתם מעולם.

מפעל רמות מנשה – משמאל תחנת ההשקעה, השבחת המים של מקורות, אחת מכמה שישנן בארץ. שקמה זה מאגר מים שמובילים אותו ליד תחנת הכוח רוטנברג באשקלון, שם תחנת ההשקעה הדרומית. בעצם משביחים פה את שכבת האקוויפר. זו הסיבה שאין פה נדלין למרות שמדובר באזור מאוד מבוקש. מים זה נושא שתמיד אפשר לדבר עליו בארץ, שכן כשהולכים בארץ מרבים ללכת בנחלים ולדבר על נחלים, אבל לא רואים מים. אפשר לראות הרבה מאוד צינורות ומשאבות של מקורות שתקועים בקרקע.

תחנתם ה-3 ותקופת סוף הברונזה התיכונה – ברונזה קדומה 2200-3300 לפנה"ס, ארץ ישראל עדיין בתקופה הפרה-היסטורית. הדבר היחיד שמתחולל בארץ ישראל הרלוונטי עבורנו זה המעבר לעיור, אין עדיין כתב בארץ. לא יודעים מי האוכלוסייה שגרה פה אבל כן יודעים שעד אזור הבשור יש השפעה מצרית על ארץ ישראל. הברונזה הקדומה מסתיימת בשנת 2200 לפנה"ס ומה שקורה יש קריסה של כל המערך העירוני ואנשים עוברים למצב של נוודות, קוראים לתקופה הזו הברונזה הביניימית והיא מסתיימת בשנת 2000 לפנה"ס.

בשנת 2000 לפנה"ס מתחוללים כמה דברים מאוד חשובים בארץ ישראל – מתחיל הגל האמורי, הגירה עצומה לארץ ישראל שתגיע עד אזור הדלתא, שבדלתא גם תוקם בעקבות זאת ממלכה חדשה באזורי של עם שהמצרים יכנו אותו החיקסוס, אנשי הארצות הזרות. אבל ארץ ישראל עצמה, לראשונה, תכנס להיסטוריה, מכיוון שרק אז יתחיל בארץ ישראל הכתב. לראשונה גם יוזכר פה אתנוס שמהים אותו עם הכנענים.

בברונזה התיכונה, 1550-2000 לפנה"ס, כתבי מארי לראשונה מופיע השם כנענים בהקשר של ארץ ישראל. **דבר חשוב מאוד** נוסף מבחינה טקסטואלית בברונזה התיכונה אלה כתבי המארות שעצם מוזכרים שם שליטים שהמצרים שונאים. חשוב לזכור ששנאה ואהבה הם מאוד קרובים. עצם העובדה שרואים את הטקסטים או השמות שהמצרים מזכירים אפשר ללמוד מאוד טוב על מערך הערים בארץ. אותן מדינות, ערי מדינה, מוזכרות על ידי המצרים והם שונאים אותן מסיבה מאוד פשוטה – בברונזה הקדומה רואים את הנוכחות של המצרים עד אזור הבשור, ובברונזה התיכונה דוחקים את המצרים מפה והם לא אוהבים את הרעיון הזה.

הברונזה התיכונה מאוד חשובה מכיוון שבתקופה הזו מתחיל מחדש תהליך העיור, ומעבר לכך חשוב לציין שהערים שנבנות כאן הן ערים עצומות – לדוגמה חצור, אשקלון. תל חצור עצמו הוא כ-20 דונם והעיר חצור בברונזה התיכונה היא כ-800 דונם. תל אשקלון עצמו הוא 15 דונם, והעיר אשקלון בברונזה התיכונה היא כ-600 דונם. זהו תהליך של שינוי, של בנייה של מגה ערים עצומות, והערים הן ערי מדינה.

ארץ ישראל נמצאת תחת השפעה צפונית של מי שהאנשים ממסופוטמיה, האכדים אז, מכנים אותם 'המערביים', או באכדית האמור, כלומר האמורים. העובדה שאנחנו קוראים לאנשים בכיוונים זה דבר שממשיך עד היום – למי שהגיע מהדרום קוראים תימנים, בני ימין, בנימין, ימין זה דרום. המשמעות של המילה אוסטרלים זה הדרומיים, אוסטרלפיטקוס (לוסי), כלומר האדם הדרומי. לנושא של כיוונים יש משמעות מאוד גדולה מכיוון שעד היום אנחנו משתמשים בכיוונים כדי להגדיר קבוצות, יש אנשים מערביים ואנשים מזרחיים, או צפוניים.

הברונזה התיכונה היא תקופה מדהימה, כי ארץ ישראל מגיעה לשיא הפיתוח שלה. כאשר התקופה הזו תסתיים במסע צבאי באזור הדלתא, של מלך שקוראים לו יעחמס והוא בעצם יסיג משם את החיקסוס, את אותה תרבות אמורית שיושבת באזור הדרום, באזור הדלתא.

יעמס מסיג את החיקוסס מאזור אווריס, ולאחריו ב-1468 לפנה"ס יצא מסע מפורסם שנקרא המסע של תחותמס ה-3. בטקסט של תחותמס ה-3 מגיע סיפור מאוד חשוב שמספר שתחותמס יוצא ממצריים, מגיע לאזור קו שאנו קוראים לו סילו, שזה בעצם הקו גבול שנכנסים איתו לתוך ארץ כנען, והוא חונה בשתי ערים במישור החוף הדרומי. אחת מהן נקראת שרוחן והשנייה היא גזה, גזתו, שזו עזה. שרוחן מזוהה היום עם תל אל-פארעה, שמוכר באזור הבשור. השאלה היא האם יכול להיות שזהו התל? מקובל במחקר שזהו לא התל. תל שהרבה יותר מתאים להיות תל שרוחן הוא דווקא תל הרור, שנמצא על נחל גרר (אבל עבור המבחן עדיף לא להיכנס לדיון הזה). תל הרור יותר מקובל משום שראשית מבחינת גודל הוא פי שניים מתל פארעה, מעבר לכך הממצאים שעולים שם בתקופת הברונזה התיכונה, ולאחר מכן מתקופת הברונזה המאוחרת הם ממצאים מרשימים, בהם המקדש המפורסם של הברונזה המאוחרת שנחפר שם.

מעזה הוא עולה צפונה לכיוון יחס, שזוהי ימה, יישוב שנמצא ליד באקה אל גרבייה, לכן מניחים שתחותמס ה-3 השתמש בדרך הים, מינוח שמקורו בטעות מוכרת בעבר הירדן. את דרך ההר, או מה שאנחנו קוראים דרך מה זאת אומרת שאין דרך הים? דרך המלך מוכרת בעבר הירדן. את דרך ההר, או מה שאנחנו קוראים דרך האבות, היא על ההר עצמו. נשאלת השאלה מהי דרך הים? דרך הים, שכולם אוהבים לקרוא לה ויה מאריס, כולם מבינים שהיא בלטינית ולכן שייכת לתקופה הרומית. הרומית באמת סללו דרך, הראשונה בארץ ישראל, שהתחילה מפתולמאיס (היא עכו) עד לכיוון של יפו – זוהי דרך הים של הרומים. בברית החדשה יש גם דרך הים, מהכנרת לים תיכון. לכן מבינים שזו דרך רוחב ולא דרך אורך, מזרח מערב ולא צפון דרום. **לדרך הים** שכולם מדברים עליה צריך לקרוא הדרך הבינלאומית. מכיוון שבאזור מישור החוף שלנו, מהדרום ועד הצפון, יש שלוש דרכים שמובילות מצפון לדרום. דרך אחת על הים עצמו. יש מדריכים שחוזרים על ההסבר שאי אפשר ללכת לאורך הים בגלל שיש ביצות, ואולם יש ערים שיושבות על החוף עצמו – אל עריש, עזה, אשקלון, אשדוד, יבנה-ים, יבנה, יפו ועוד הלאה, ללא ספק יש ערים שיושבות על הים, ולכן גם יש דרך שמחברת אותן.

אבל יש גם דרך מרכזית. אם מנסים ללכת מאזור של תל בית מירסים, לתל צפית או תל עירני, משם לתל גזר, לתילים שנמצאים במרכז השפלה – זוהי דרך מרכזית נוספת. כמו כן, אם הולכים מאשקלון לכיש, למרשה (בית גוברין), ממנה לתל גודד, לתל עזקה, לתל שוכה, לתל ירמות, לצרעה, אשתאול, לתל בית שמש וכן הלאה, אלה ערים שיושבות על החיבור של שפלת יהודה והחוף. לכן אי אפשר לבוא ולהגיד שזוהי הדרך היחידה. רואים שבמישור החוף יש שלוש דרכים עיקריות, ולכן כשקוראים טקסטים, לפי המקומות שבהם אנשים הלכו אפשר לשער מאיפה הם הגיעו.

תחותמס הולך מעזה ושרוחן, שזו גם בעיה – שכן למה הוא גם בעזה וגם בשרוחן שהן באותו קו, לא יודעים איפה הוא הלך במישור החוף, משם הוא עובר מאוד מהר צפונה לכיוון של באקה אל גרבייה. אז מתרחש הדיון האם ללכת דרך עמק דותן ובית הגן, שהיא היום גינין, ואז להגיע מהדרום, מהתענכים, האם לנסוע מכביש שיועצו טוענים שהוא מאוד צר ובעייתי (עליו אנו נוסעים, כביש 65), או בעצם לנסוע בכביש צפוני יותר, אזור שקוראים לו צפת (לא צפת של בית שני בהרי המירון, אלא צפת זהו שם מאוד פופולרי למקומות גבוהים. תל צפית, הר הצופים, שכן צופים על הסביבה), כביש שנקרא וואדי מילח היום, זוהי הדרך שמובילה צפונית לאזור צומת התשבי, ולאגף את מגידו מצפון. ללכת מצפת ליוקנעם ומשם לרדת.

כאשר מסתכלים על ההצעות האלה ראשית לומדים על החשיבות של הדרכים הקדומות, זה אותן דרכים שאנו נוסעים בהן היום. אחת ההנחות המקובלות במחקר שהדיון שלו למה ללכת בוואדי ערה זה לא שהבעיה שהכביש הוא צר אלא שהמקום סבך מדי בשביל צבא ללכת. טופוגרפית אין פה שינוי מהותי שמונע מצבא ללכת בוואדי ערה, אולם יש עדויות מאוחרות – לדוגמה רבי יואל משה סלומון הוא מספר שהוא בא לקנות אתרוגים באזור וואדי ערה והוא נאלץ לרדת מסוסו ולפלט את הדרך כי אי אפשר לעזור. אבל בסוף תחותמס הלך במקום, וזה דבר שמלמד שאפשרי ללכת כאן, גם אם לא קל. שאר הסיפור הוא במגידו.

דבר נוסף שאפשר לדבר עליו בוואדי ערה ויש לו חשיבות מאוד גדולה מבחינת הטקסטים המקראיים, זו הצעה שעלתה לאחרונה על ידי פרופ' אדם זרטל, שמוכר בעיקר בזכות מפעל חייו, אותו סקר מפורסם שעשה בשומרון ובאזור של רמות מנשה והכרמל, ובנוסף הוא הציע כמה הצעות במחקר. ההצעה שידועה באזור הזה מתייחסת ליישוב קציר, שם התגלה בשנות ה-90 אתר שהמפות המקומיות מכנות אותו 'אתר החומות', או בערבית אל אחוואט. האתר הזה נחפר על ידי פרופ' אדם זרטל, שהוא עצמו מתגורר בעין שמר, והוא מציע לזהות את האתר הזה עם אתר של אחת מהקבוצות שהגיעה לארץ ישראל בסוף תקופת הברונזה המאוחרת. את האתר עצמו זרטל מציע לזהות עם השרדנים, השרדנו, הצעה שנתקלה בהמון התנגדות במחקר, ולהקביל את זה לתרבות שנקראת התרבות הנוראגית שהתגלתה בשרדניה. הוא גם רואה בשרדנו את השימור שם של המילה סרדיניה. האתר נמצא למרגלות היישוב קציר, הוא לא נוח לביקור. לפעמים מנקים את העשבייה ומסדרים אפשר לבקר בו. חשוב לקחת בחשבון שלפעמים בעשבייה כל כך גבוהה וקשה לבקר במקום. **הפרסום העיקרי** על אל אחוואט התפרסם באופן פופולרי בספר שנקרא 'סודו של סיסרא' שיצא לפני כשנתיים שלוש ונמכר בהמון עותקים. ברגע שספר הוא פופולרי המודעות מאוד גבוהה. אתר נוסף שמבחינת ספר פופולרי הפך להיות מאוד ידוע הוא חרבת כייפא. פרסום פופולרי הופך את המאמרים המדעיים המשמימים לעיתים של ארכיאולוגים וההיסטוריונים לנגישים לציבור שיש לו הרבה עניין. חשוב לקחת בחשבון שברגע שיוצא ספר יש להצטייד בעובדות, כי סיפור או דעה פופולרית הופך את כל מי שקורא אותו לבטוח.

עוד מבחינת וואדי ערה חשוב להזכיר ראשית שיש כאן היום המון פעילות של נושא של דו קיום. יש כאן את עמותת 'מרבד ירוק' יש פעילות שנעשית על ידי טל רז, הבת של אלי רז, ומוחמד רבאח. יש פה פעילויות שאולי הידועה בהן היא 'לילות רמדאן', וכן סיורים בכפרים, טעימות, הכרות עם התרבות היהודית והמוסלמית, ניסיון לגשר על הרבה מאוד פערים. בין היתר אפשר לראות מפחמות ישנות, דבר שגם נתן את השם לעיר הראשית בוואדי ערה, היושבת על הר אמיר ונקראת אום אל פאחס. אטרקציה תיירותית נוספת שאפשר להכניס היא גם סדנאות שהם מוציאים – סדנאות ארביסק, סדנאות שריפה וכן הלאה. יש צורך לתאם הדרכה שלהם. בנוסף יש הרבה מאוד מה לעשות באזור, והרבה מסלולים מאוד יפים.

תקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל התחילה אמנם עם יעחמס אבל תחותמס ה-3 במסע המפורסם שלו בעצם יעביר את השליטה של ארץ ישראל חזרה לידיים מצריות, ומדברים על כך שהמצרים שולטים מקו חצור-בית שאן. זאת אומרת שמי שנמצא בארץ ישראל בברונזה המאוחרת עד הקו הצפוני, קו חצור-בית שאן, היא מצריים. צפונה לקו הזה רואים שליטה של שתי אימפריות מאוד גדולות בברונזה המאוחרת – האימפריה החיתית שהחליפה את האימפריה המיתנית. לא החיתים ולא המיתנים חדרו אי פעם לארץ. אבל צריך לזכור שהמצרים בעצם נמצאים במאבק מתמיד כנגד אותן אימפריות צפוניות.

אולי הקרב המפורסם ביותר בכולם זוכרים הוא קרב קדש של רעמסס השני עם 'הסכם הכסף', מונח שחשוב לזכור. כאשר צריך לזכור שהמאבקים של החיתים, ולפניהם המיתנים, כנגד המצרים, ישפיעו מאוד על מה שהולך לקרות בארץ. חשוב לציין שלא רק קרב קדש הוא המפורסם אלא צריך לציין עוד כמה מסעות נוספות שנערכו בארץ ויש להם עדויות ארכיאולוגיות שאפשר להראות – המסע של סתי ב-1291 לפנה"ס כנגד אותם שבטים שבעצם נקראים שבטי העפר, אלה הם העפירו, ה'ח'פ'רו, או העבירו. כמובן שהתיאוריה שהעפירו או העבירו הם העבריים היא לא נכונה. העפירו הוא מונח שמגיע ממצרית עתיקה והמשמעות הוא עפר, אלה אנשים שהם כביכול בשוליים, שהם לא חלק מהתרבות. בתקופה ההלניסטית מי שהוא לא חלק מהתרבות הוא ברברי, הוא מברבר ולא מדבר יוונית, אין לו תרבות. כמובן שהמונח תרבות הוא תלוי תקופה ולכן צריך להתייחס לזה בזהירות.

העפירו יהיו כמה מסעות מאוד מפורסמים, כאשר סתי והאסטלה שלו שהוצגה בבית שאן (והורידו אותה כי שברו אותה), וגם יש שם פסל מאוד חשוב על רעמסס השלישי. רעמסס השלישי הוא כבר בתקופת הברזל אבל גם הוא נמצא בבית שאן, וזה מעלה המון שאלות. כי אם רעמסס השלישי נמצא בבית שאן אז מתי מתחילה תקופת הברזל? רעמסס השלישי הוא חשוב מאוד כי הוא נלחם נגד גויי הים. הוא היחיד שנותן את התיאור המושלם או הרחב ביותר על אותם עמים שהגיעו מצפון. כולם משייכים את זה לתקופת הברזל. אבל חשוב לזכור שכאשר מדברים על ראשית תקופת הברזל זה לא בכל הארץ בבת אחת. לכן הנוכחות של פסל של רעמסס השלישי בבית שאן היא מאוד מעניינת, אבל רעמסס השלישי בעצם הוא אותה דמות שנלחמה נגד אותם עמים שהגיעו מצפון.

סיכום עד כאן - הברונזה המאוחרת התחילה עם תחותמס בצורה מאסיבית בכל הארץ. הארץ הופכת להיות תחת שליטה מצרית עד קו חצור-בית שאן. אחת התופעות שמופיעה בארץ זה נושא בתי המושל המצריים שרואים אותם בדיר אל באלד, בתל ג'מע, אפק, בית שאן. אותם בתי מושל מצריים מלמדים אותנו על השליטה, שטקסטים שעוזרים לנו להבין מה שקורה אלה הטקסטים שקוראים להם מכתבי אל עמרנה, אל המלך אדוני, שמלמדים על היחסים בין העמים השונים. יודעים שהערים כאן הם עדיין על תקן על ערי מדינה. במכתבי אל עמרנה תמיד דיברו על מלך שכם, מלך מגידו ומלך גזר, עצם העובדה שיש מלך לכל עיר שכזאת אלה ערי מדינה.

תופעה של ערי מדינה היא תופעה שמגיעה אלינו מאזור העולם האגאי, העולם הצפוני. זה המשך של הברונזה התיכונה בארץ, אותה חדירה אמורית. בעצם רואים את ערי המדינה האלה, שבארץ ישראל בתקופת הברזל התרבות הפלישתית תמשיך להתקיים בתפישת ערי מדינה, כל עיר היא לעצמה. זאת לעומת הישראלים לדוגמה שיהיו מונרכיה, ממלכה עם שליט אחד. זה מראה על אופי שונה של שלטון, את זה רואים גם בסיפור של אחאב מלך ישראל ורעייתו איזבל.

חשוב לציין שהמילה זבל זו לא קללה אלא ברכה, לא סתם לאה אמרה "יזבלני אישי", וכן אם רוצים להעשיר משהו מזבלים אותו. כאשר צריך לזכור שהמילה זבל או בעצם האל הכנעני שנגזר מזה, זבול, או השבט זבולון הם בעצם דברים חיוביים. המונח זבל היום הוא מונח שלילי, אבל זו טעות.

מצד שמאל נחל הקיני. לא יודעים איפה ישבו הקינים בדיוק, מסורת מודרנית שנחל הקיני הוא כאן. נחל הקיני מזכיר את אותה אישה נפלאה שנקראת יעל והמאורע המפורסם של סיסרא. חצינו את צומת מגידו. משמאל תל מגידו. נוסעים על כביש הסרגל ופונים ימינה לכיוון תל זירעאל.

ברונזה המאוחרת, כאמור, בתי המושל המצריים, הרבה טקסטים, ארץ ישראל נמצאת בעצם בתהליך של פריחה מאוד גדול כי יש קשרים נפלאים גם עם העולם האגאי, עם מסופוטמיה וכמובן עם מצריים, דבר שמתבטא בתרבות החומרית. כשמסתכלים על הממצא החומרי של הברונזה המאוחרת אפשר לראות אלמנטים מצריים, משולבים עם אלמנטים כנעניים, אלמנטים פיניקים.

חשוב לציין שפיניקים זה מונח מחקר, אין עם שקוראים לו פיניקים והם לא קשרו לעצמם כך, אלא קראו לעצמם צוריים, צידונים וכן הלאה. אנחנו משתמשים במונח פיניקים כמו שמשמשים במונח שבטי ישראל, שכן גם אנשי שבט זבולון למשל לא ראו עצמם כמו אנשים משבט יששכר. אולם מבחינת תרבות חומרית אנחנו לא יכולים להבדיל ביניהם, וגם אחרים בעת העתיקה לא יכולים היו להבדיל ביניהם ונתנו להם שם כולל – ישראל.

כך גם העלייה החדשה ממזרח אירופה – להגיד רוסי זה תיאור מאוד רדוד שלנו על סמך שפה, אבל בברית המועצות ממש לא כולם הרגישו שהם רוסיים. אנגלוסקסים בכלל לא מגיעים לעיתים מאנגליה, אבל הם מדברים אנגלית. המונח ערבים גם הוא כזה. היום זה קצת יותר מתמוסס, בעת העתיקה יש לזה משמעות מאוד גדולה. חשוב לדעת את ההבדלים כי אחרת מתבלבלים.

מנחת מגידו מצד שמאל, העונה הרלוונטית היא פברואר-מרץ, אז ישנה פריחה מרהיבה של כלניות באזור, מומלץ מאוד בשיא העונה.

סוף הברונזה המאוחרת קריסת מערכות באזור. ממלכת מצריים והממלכה החיתית קורסות, יש כמה סיבות לכך. מתחיל תהליך בכל אזור הים התיכון של הגירה, ובנוסף לה גם רואים שבמקומות שנשלטו על ידי אימפריות גדולות, עמים קטנים מתחילים להגיד שהם שם ותמיד היו שם, פשוט לא שמו לב אליהם. דוגמה נפלאה לכך היא ההגעה של גויי הים לחופי ארץ ישראל.

מי הם אותם גויי הים? אם פעם במחקר דיברו על כך שהפלישתים התיישבו במישור החוף הדרומי ושאר העמים האחרים התיישבו במקומות אחרים, היום לתפישת הזו אין אחיזה בממצא הארכיאולוגי. כשבאים

לדבר על תרבות גויי הים ההגדרה 'פלישתים' מוזכרת פעם אחת כעם הפלישתו בכתובת של רעמסס השלישי במקדש המוות שלו במדינת חבו, או האבו, ליד לוקסור במצריים, והפעם השנייה שמופיעה המילה פלישתים בצורה ברורה היא בטקסט המקראי. יש עוד שני מקומות נוספים שיש את המילה פלישתים – אחד בעמק האמוק בגבול טורקיה-סוריה של היום, באתר שנקרא תל תעינת (טאיינת), שם התגלתה כתובת שכתוב בה 'אני הוא תאיטה מלך הפלישתו', וגם במקדש באלפו בסוריה הופיעה כתובת שכתוב בה 'אני מלך הוולישתו'. כלומר שיש פה גם גוף או מישהו ששייך לאותה קבוצה שנקראת פלישתים או פלישתו שיושב בצפון הארץ. אבל איפה כל השאר - הוושאש, הדננו, השרדנו והסקילים? צריך לציין שאנחנו מזהים את ההתיישבות של רוב אותם גויי הים במישור החוף הדרומי. כלומר שלא יכול להיות שחמשת הערים שמוגדרות כערי פלישתים הן רק פלישתים. שכן ראשית הנושא של החדירה של הפלישתים היא חדירה שקטה, אין שכבות חורבן בחדירה של הפלישתים בסוף הברונזה המאוחרת ראשית תקופת הברזל. הפלישתים חודרים לאתרים המפורסמים – גת, עקרון, עזה, אשקלון ואשדוד, ומתערים באוכלוסייה המקומית. אגב, גם שבטי ישראל עושים את אותו הדבר. שופט שקוראים לו שמשון, הכלה הכמעט ראשונה שלו הייתה פלישתית, האישה מתמנה. משה התחתן בכלל עם מדיינית.

צריך לבוא ולציין שבעת העתיקה הנושא של חיתון הוא מעבר תרבות, זה שונה מאוד מהתפישה שלנו היום לגבי חיתון. לכן רואים באתרים הפלישתים לדוגמא, כשהפלישתים חודרים אליהם, אותה תרבות של גויי הים, הם הופכים להיות חלק מהאוכלוסייה המקומית, הכנענית ששכנה פה בארץ. **אנחנו לא יודעים** להבדיל בין כנעני, לקניזי, לפריזי, ליבוס, לגרגשי וכן הלאה. לכן התרבות בארץ ישראל של הברונזה המאוחרת נקראת בשם כולל כנענית. זה לא אומר שכולם כנענים, אבל יש להם מכה משותף. כך גם לא כל שבטי ישראל הם אותו הדבר, אבל עבורנו יש להם מכה משותף. כדאי לתת דוגמא למטיילים עם העלייה החדשה.

לדוגמא אם לוקחים למשל את העלייה מאתיופיה, שנת 1985, מבצע שלמה והעלייה שעלתה ממזרח אירופה, בשנות ה-2000 כנראה שמי שמשאיר יותר חותם בעולם החומרי כרגע היא העלייה ממזרח אירופה. החברה הישראלית אמנם לא השתנה לחלוטין כתוצאה מזה. כך הפלישתים ותרבות יורדי הים חודרים לכאן ומשנים את התרבות המקומית. הם משאירים את החותם שלהם בצורה הרבה יותר אינטנסיבית באזור מישור החוף הדרומי ולכן אפשר לזהות את זה.

את שבט דן לא מקובל במחקר לזהות כדננו. אותו שבט שנוטש את אזור המרכז ועובר צפונה ומתיישב באזור נחלת שבט דן. אם נגיד שיש אתר שאין בו חזיר נגיד שהוא יהודי, אבל לא בהכרח, בוודאי שחלק אכלו חזיר. מאידך לא בהכרח בכל אתר פלישתית יש חזיר. חשוב להבין שזה לא שחור ולבן. אם כחוקרים רוצים לבוא ולהגדיר חדירה של תרבות אי אפשר לבוא ולהגיד שבגלל שלא מוצאים חזיר יש יהודי או לחילופין. חירבת כיפא אינו אתר פלישתית למרות שנמצאה שם קרמיקה פלישתית, אפילו מצאו שם תנור בישול פלישתית, כלומר שמישהו בישל שם אוכל בסגנון פלישתית.

מבחינה מחקרית כדי להגדיר קבוצה או אתנוס צריך לראות שינוי בכל מאפייני החיים, משמע ארכיטקטורה, בישול, אם אפשר לבוש, פולחן, וזה דבר שלא קורה. אם בודקים את אזור נחלת שבט דן, בליש, היא דן, אין שם תרבות חומרית של יורדי ים. דרך אגב, גם באל אחוואט לא נמצא ולו חרס אחד של תרבות של יורדי ים. מזון זה דבר שכמעט לא משתנה. כלי פולחן, למשל פמוטים, נרות, כוס אליהו, בדרך כלל עוברים מדור לדור, זאת אומרת שחפצי פולחן נשארים. מזון זה הדבר האחרון שמשתנה. כך גם היום לאנשים שיש להם קשר לאזור אירופה אוכלים מאכלים מסורתיים, גם אם זה דור שני או שלישי בארץ, גם אם אוכלים בנוסף אוכל מתרבות אחרת. שמות משתנים ברגע, שפה משתנה ברגע, מזון זה אחד הדברים האחרונים שמשתנה. **משמאל תל יזרעאל**, שרובו סחוף, למרות שמשנה שעברה התחילו לחפור אותו מחדש. מי שחופרת אותו עכשיו היא דוקטור נורמה פרנקלין שמתחילה לחפור אחרי סקר מאוד מעניין שהיא עשתה. האתר נסרק עם סורק תרמי שנותן חזר של עצמים מהקרקע, ועכשיו מחכים לראות את התוצאות המחודשות של החפירות כאן. המשלחת המפורסמת שחפרה כאן, על ידי ישראל פינקלשטיין ואוניברסיטת תל אביב חשפה כאן בעיקר את אזור המגדלים של התל.

תל יזרעאל

בעבר הירדן עוברת דרך המלך, על רכס ההר המרכזי עוברת מאזור ערד דרך האבות עד השומרון. בני ישראל על פי המסורת באים ממצריים והמקום הראשון שהם מנסים להיכנס דרכו הוא ערד, מלך ערד יוצא אליהם. כשהוא מונע מהם את הכניסה הם חייבים להיכנס דרך הכניסה הבאה לארץ ישראל היא בצפון ים המלח. אם היו חוסמים אותם גם שם הם היו צריכים להגיע לנחל תרצה, לשכם, ואם לא אז לכניסה האחרונה שהיא בעצם בקעת בית שאן. עד היום מי שרוצה לנסוע למלונות של ים המלח עושה את זה או דרך ערד או דרך ירושלים, או להמשיך צפונה ולרדת מכביש 90. הדרך המרכזית באה לידי ביטוי בערים שנמצאות שם והדרך האחרונה.

ויה מאריס הוא מונח לטיני, צריך להתאים את המינוח לתקופה, ומתייחס לדרך הרומית הקדומה מעכו לכיוון אשקלון. בברית החדשה מופיע גם מונח 'דרך הים' והוא מתייחס לדרך מאזור כנרת לאזור החוף, כלומר דרך רוחב. יש שאומרים שדרך הים היא לא ליד הים כי יש שם ביצות- ואם כן, אז איך מגיעים מיפו לאשדוד למשל? בדיון על הדרכים הקדומות קיסריה ובית גוברין הם לא מקומות קדומים, שכן הם מאוחרים לתקופה. לכן יש דרך שהולך, כמו היום כביש 2, על אזור רכסי הכורכר.

תל פולג למשל, ליד ווינגייט, מוקף עוד 5 אתרים של הברונזה התיכונה, האזור של אפולוניה וארסוף, באזור נחל אלכסנדר יש אתרים כנעניים, באזור נחל תנינים יש אתרים כנעניים. יש דרך שמבוססת על אזור רכס הכורכר. ארץ ישראל היא אמנם ארץ זבת חלב ודבש, אבל לא ארץ זבת חלב ומים. יש פה עונות גשומות יותר ועונות גשומות פחות. זה משתקף גם בטקסט המקראי- אברהם עוד לא הגיע לארץ כבר היה רעב והיה צריך ללכת למקום עם מים. קורה בעונות בעייתיות, גם היום לפעמים, שדרך חסומה. אבל העובדה שרואים אתרים שמתקיימים, במעברות למשל יש אתר ומוזיאון כנעני בתוך מערת קבורה כנענית בתוך הקיבוץ.

לכן יש דרך אחת על חוף הים, ויש דרך נוספת. תל שרוחן, תל נגילה, תל חסי, תל בית מירסים, משם ממשיכים הלאה לכיוון תל עירני, או תל זית, תל צפית שמיושבת כבר מברונזה הקדומה, משם לתל גזר שהוא אחד האתרים הכנעניים הרציניים ביותר. שבת דן לא הצליחו לשבת בתל גזר משום שמי יצא נגדם הוא האמורי. כדי להבין כמה האמורי חזק בגזר שמי שניצח את גזר היא האימפריה המצרית. צריך להביא אימפריה שתנצח אתר ש-200 שנה לא הצליחו לנצח אותו. יש לזה משמעות אדירה – אימפריה מצרית באה לכבוש אתר שלא הפלישתים ולא הישראלים הצליחו לכבוש, זה אומר שגזר היא חזקה. יש עוד אתר סמוך אליה שהוא אתר כנעני מאוד חזק- בית שמש.

בית שמש וגזר בראשית תקופת הברזל, 1000-1200 לפנה"ס, הם אתרים כנעניים, המשמעות היא מאוד גדולה. זה אומר שצומת נחשון של היום, כביש 3 עם כביש 44, היא צומת של ממלכת ישראל (כי תל גזר הייתה האתר הדרומי ביותר של ממלכת ישראל), פלשת ויהודה. זה מקום יחידי בעולם בכל התרבויות האלה נפגשות בצומת אחת.

לכן, הדרך הבינלאומית זה תלוי בחירה – ממצריים להגיע אלינו עוברים בדרך כלל דרך אזור עזה, ומעזה יש אפשרות לבחור או ללכת לאורך הים, או ללכת לכיוון לכיש ומשם לתל זית, תל עירני, תל צפית, תל איילון וכן הלאה, או ללכת עד למרשה וללכת דרך תל גודד, תל ירמות וכן הלאה. אפשר לראות שיש 3 נתיבים שעולים למעלה.

הדרך הבינלאומית היא בעצם הדרך ממצריים לכיוון דמשק, לכיוון סוריה, כאשר אם בוחרים ללכת באזור מערבי של מישור החוף אפשר לבחור. לכן תחומתם, כך חושבים, הלך מהציר המזרחי ביותר. סרגון שבא לכאן נגד אשדוד הולך כנראה בציר המערבי ביותר. צריך להבין שיש כמה דרכים, זה גם נותן היגיון לוויכוחים ומאבקים.

אשקלון ועזה מוזכרות במקרא מעט מאוד פעמים, כי אלה תרבויות שאין להם קשר אלינו. עקרון וגת, שיושבות על הגבול, נמצאות אתנו כל הזמן במצב של חיכוך. מבינים שהחיכוך הוא בין עמים מקומיים, כלומר סכסוך עם גת לא מעניין את האנשים מעקרון, זו תפישת שלטון אחרת, אי אפשר להשתמש במונח פלישתים. הפלישתים מפורזים לחמשת סרני פלישתים, הם לא מוזכרים כיחידה אחת קיימת – אכיש מלך גת נלחם כנגד שאול מלך ישראל - מדינה כנגד מדינה, גת היא מדינה. צריך להבין שזה המשך של התרבות מהברונזה התיכונה.

ערי המדינה המפורסמות שלימים מוכרות בתקופה היוונית הקלאסית כפוליס, הגיעו מתקופה זו. זו עיר מדינה, עצמאית בפני עצמה. כשמדברים על תחותמס ה-3 אין בעיה לדבר על מדינות, כל תל שרואים היום כמעט (אלא אם כן זה ישראל) רובם היו מדינה בפני עצמה. כשסנחריב נלחם עם חזקיהו חלק מהערים הפלישתיות נלחמות עם חזקיהו, עזה ואשקלון לדוגמה לא. זה לא כל הפלישתים. חשוב להבין את זה שכן לפעמים עושים את הטעות של הכללות. הפלישתים – לפעמים יש חבירה של כולם, בהקשר של דלילה כל חמשת סרני פלישתים באו לדלילה, ולפעמים יש אזכור רק של מלך אחד.

אנחנו נמצאים כרגע בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, ראשית תקופת הברזל. בראשית תקופת הברזל יש חדירה של הרבה תרבויות בארץ, הזכרנו שיש את גויי הים שהיום קוראים לכל דרום מישור החוף, מנחל הירקון דרומה לכיוון עזה, היום עד שקמה – פלשת, מגדירים אותם כפלישתים, למרות שלא בהכרח כולם זה הפלישתים. ללא ספק כולם מגיעים מאוריינטציה של העולם האגאי. יתרה מכך, אין בעולם שהוא ארץ הפלישתים.

כאשר הפלישתים, כמו האחרים, הגיעו מסרדיניה, מיוון, מאזור של חוף סוריה, מהאזור הדרומי של טורקיה של היום, כולם ביחד מגיעים לכאן, מתערים בתרבות המקומית, וביחד יוצרים מוצר שאין אותו באף מקום בעולם. שמענו מונחים כמו קרמיקה דו-גונית – הם עושים פה קרמיקה מושפעת מהתיאורים המצרים והכנעניים, אולם לא ימצא דבר כזה בעולם האגאי. מוצאים באתרים שבהם מגיעה התרבות הפלישתית נוכחות של כלי שולחן, כלי הגשה, מהטיפוס המיקני C3, אין קנקנים לדוגמה, יש קערות, פחים לשתייה, אבל בעיקר כלי שולחן, כשללא ספק רואים שאלו כלים שמיוצרים במקום. הצורה שלהם דומה למה שרואים בעולם הקדום שנקרא מיקני B2 שזה מגיע לעולם האגאי. הבעיה היא שהתיאורים שיש בארץ זה לא מה שמוצאים בחו"ל, זה מזכיר אבל זה לא זה.

כך למשל מקדש שלמה מתואר כמו כל המקדשים שרואים באתרים הכנעניים, כי זה מה שהבנאים שלו ידעו לעשות, זו התרבות ממנה הם באים. זו הסיבה שבית כנסת החורבה נראה כמו האיה סופיה. לכן כשבאים להגדיר את התרבויות צריך להיות זהירים במינוחים ולהבין מה כל אחד עושה, איפה ולמה. לכן גם כשמדברים על התרבות הפלישתית צריך להזכיר שיש פה חדירה של התרבות, אבל מוצאים כלים כנעניים באתרים פלישתים, זה לא פלישתים לבד, אין אתר שהוא פלישתי לבד, אין שכבות חורבן כשהפלישתים מגיעים לארץ, כי הם מתערים באוכלוסייה ולא משנים אותה, הם רק נהיים דומיננטיים ורואים את הנוכחות שלהם. יותר מזה, הפלישתים לא משנים את שמות השמיים של הערים.

אנחנו נמצאים במקום שהוא הקו בצפוני של כמה וכמה אירועים. לתל זרעאל יש רצף ארכיאולוגי מאוד רחב, אולם האתר עצמו לא בנוי לטיולים – הוא סחוף, הרוס, אי אפשר לעלות לאתר ולראות משהו. אתר כזה הוא תלוי מדרוך, כלומר אם המדרוך מכיר את המידע הוא יכול לעשות ממנו הרבה, אם לא בקיאים באירועים השונים אפשר לראות נוף יפה. האתר הזה מאחד בתוכו שלושה אירועים קריטיים.

האירוע המשמעותי ביותר אולי בתל זרעאל מתרחש בסביבות 830 לפנה"ס ויש לו שלוש סצנות. הסצנה הראשונה נמצאת בשנת 1994, כתובת תל דן, היא מיוחסת למלך חזאל שאומר בכתובת שהוא הרג את מלך יהודה, שנקרא באותה תקופה אחזיהו בן יהורם, והוא גם הרג את מלך ישראל שנקרא יהורם בין אחאב. כתובת תל דן מתוארכת ל-830 לפנה"ס, על פי בדיקות פחמן 14 שנעשו.

יש פה עדות של מלך ארמי שאומר שהוא הרג את המלכים של ממלכת ישראל וממלכת יהודה. הטקסט המקראי מתאר אותו תיאור – שאותם שני מלכים נהרגים על ידי יהוא בן נמשי. הטקסט המקראי מספר שיהוא איש מהגלעד מקבל אישור מאלישע להיות המלך הבא בתור, אבל בדרך יש עליו להרוג את המלך שמפריע לו לקבל את התואר. משפחת נמשי אגב זו אחת המשפחות מבחינת עדות מקראית – תל עמל, תל

רחוב, מוצאים פה קנקנים עם השם נמשי עליהם. משפחת נשמי זו אחת המשפחות הכי מוכרות ששולטת פה באזור.

בחפירות בתל עמל התגלה יישוב אורגני שהתקיים עד סוף המאה ה-9 וראשית ה-8 לפנה"ס, והתגלו שם קנקנים, על שניים יש את המילה נמש. קנקנים זה דבר שיודעים שעוסקים איתו במסחר, לכן הם נמצאים לפעמים במקומות שלא מצפים למצוא אותם. כלי שולחן, משמע כלי בית, זה דבר בדרך כלל שלא לוקחים אותו, הוא נשאר עם האנשים. האנשים מהגרים ממקום למקום ולוקחים יותר את החפצים הקטנים, שמשקפים את הבית, מה שמזכיר את הקשר למשפחה.

הסצנה השנייה בספר מלכים ב', יב' פס' 18 – "יח אז יצלה, חזאל מלך ארם, ויילחם על-גת, ויילךדה; וישם חזאל פניו, לעלות על-ירושלם." חזאל מלך ארם מחריב את העיר הגדולה ביותר בתקופת הברזל במישור החוף, עיר של 500 דונם (לעומת ירושלים 60 דונם), גת פלישתים. תל צפית היא עיר בסדר גודל של הברונזה התיכונה. הוא מחריב אותה לחלוטין. כתוצאה מהחורבן של גת לראשונה מוקם ביצור לכיש, לראשונה תל זית הופך להיות אתר יהודאי, לראשונה תל בורנה הופך להיות יהודאי, תל גודד יהודאי, תל בטח הופך להיות יהודאי, גת המקראית הופכת להיות יהודאית.

בטקסט המקראי מסופר שבתקופתו של עוזיהו יהודה מתרחבת וכובשת את האזורים המזרחיים של פלשת. כשיגיע לכאן סנחריב ויחריב את יהודה כל הערים שהוא מזכיר לא תמיד היו יהודיות. לכיש העיר השנייה בחשיבותה לירושלים, לכיש מוזכרת רק לקראת סוף המאה ה-8 לפנה"ס. כל ההתגבשות וההתעצמות של יהודה זה בעקבות הנפילה של גת, ומאמצע המאה ה-8 לפנה"ס החורבן של ממלכת ישראל, ויש גם קליטה של פליטים שממלאים את יהודה. כשמגיעים לכאן פתאום הרבה פליטים צריך מקום לשים אותם.

בעיר דוד למשל רוב הממצאים שרואים הם מהמאה ה-8 לפנה"ס. החומה הרחבה, נקבת חזקיהו, חדר הבולות, חותמות למלך וכן הלאה. הכתב מתחיל להיות נפוץ בארץ ישראל רק במאה ה-8 לפנה"ס. היום הגישה הכי מצמצמת היא של גרפינקל, בכיפא, הוא מציע שממלכת ישראל היא הכי קטנה – חברון, ירושלים וכיפא. זו הממלכה הכי קטנה אי פעם שהציעו.

מה שרואים זה תהליך מאוד יפה שקורה כאן – כשרואים את התנחלות שבטי ישראל אפשר לראות שיש גלים. שבטי ישראל חודרים לכאן כתרבות, אותה תרבות שמגיעה כחלק מגל ההגירה של סוף הברונזה המאוחרת, שזה כולל את כל גויי הים ועוד עמים קטנים – גלעד, עמון, חשבון, שבעצם לפתע קמים ואומרים 'אנחנו כאן'. צריך לזכור שכנראה ההד הקדום שיש על המצרים זה בעצם העובדה שהמצרים שלטו בארץ ישראל עד חצור. כל העמים שהיו פה במרחב, מכאן דרומה, היו עמים שכפופים ועובדים קשה בשביל המצרים. בקיבוץ שריד התגלה קבר כנעני שמתוארך גם למסע של סתי 1291 לפנה"ס. ובאמת יש ההד ההיסטורי הקדום על הנוכחות המצרית שמכבידה עלינו כעם וגם על עמים אחרים.

בעצם בני ישראל שמגיעים לכאן הם מגיעים כחברה שבטית ולא כעם. הם מגיעים ביחד אבל כל אחד הוא שבט בפני עצמו, עם תרבות משלו, עם מנהגים משלו, אבל יש להם איזשהו חוט מקשר. הם יישבו בעיקר באזור ההר, כאשר באזור החוף תתיישב אותה תרבות שמוכרת כתרבות הפלישתית. צריך לזכור שהכנענים תמיד היו פה, הם לא נכנסו לפה, הם מהברונזה התיכונה. בעצם הפלישתים יושבים באזור מישור החוף, כאשר באזור של מפרץ חיפה ישבו מי שאנו מכנים 'הפניקים', או בעצם אותה תרבות שנשלטת על ידי סוריה הים. האזור הצפוני שלנו נשלט על ידי המיתנים, ובאותה תקופה על ידי החיתית, הממלכה הניאו-חיתית. התמונה הזו מתחילה את תקופה הברזל.

המסע המפורסם של חזאל מלך ארם, מכתובת דן, קשור לתל זרעאל כי הוא זה שטוען שהוא הרג את המלכים שמגיעים לארמון המסוים שיש פה. השרידים במקום מראים שהיה כאן ארמון של ממלכת ישראל. מה פתאום שמלך יהודה יהיה פה עם מלך ישראל? יש גם עדות ליחסים של קרבה בין ישראל ויהודה. עתליה, בתו של אחאב כנראה, נשואה למלך יהודה, זה דבר מאוד חשוב.

נשאלת השאלה למה שמלך ארמי יעשה את הדרך, יהרוג שני מלכים וילך להרוס את גת? ארץ ישראל היא ארץ מעבר. בדרכו של ארמי שרוצה ללכת למצריים עומדים מצפון ישראל, יהודה, פלשת, שהעיר הגדולה בה היא גת, שהחברתה פותחת את הדרך למצריים. עכשיו מבינים למה שהוא יעשה דבר שכזה, ולא רק הארמים, אחריהם יבואו האשורים, הבבלים, הפרסים, היוונים והרומיים, וכן הלאה. ישראל היא דרך מעבר. זוהי דוגמה נפלאה לאיך מחריבים פה. מלך שהורג שני מלכים, יש לזה משמעות עצומה, הורס את גת העיר הדומיננטית. עזה לא מאיימת עליו, שכן מדובר על אימפריות – יש יעדים עיקריים ויש יעדי משנה.

אם כן מי הרג, חזאל או יהוא? יהוא הרג בגיבוי של אימפריה, שהרי הוא הולך להרוג את אימפריית בית עומרי, זו עוד מעצמה והוא לא יצא לקרב במלך קטן מהגלעד, הוא צריך שתהיה מאחוריו אימפריה. הגלעדים מתעצמים כתוצאה מהקשרים עם ארם, דווקא הגלעד כי זהו אזור של תבואה והארמים מאוד צריכים את זה. לכן צריך להבין שיש פה דוגמה לקשר – צד אחד נותן גיבוי צד שני תוקף. חזקיהו עשה אותו הסכם עם מצריים, רק שזה לא הלך לו. זוהי דוגמה להסכמים הפוליטיים המוכרים. הסיפור של כתובת דן היא אחת הדוגמאות הנפלאות, אפשר לספר את הסיפור הזה בתל צפית, במוזיאון ישראל כשרואים אותה, בתל זרעאל ובתל דן.

זה אירוע בשלוש מערכות – תל דן, ההרג כאן וגת. בתל רחוב, שזהו האתר הגדול ביותר ששולט על המעבר הצפוני של ארץ ישראל. בית שאן היא אתר בת של רחוב, היא לא עיר בפני עצמה. בית שאן ותל אצטבה הסמוך אליה הם אתרי לוויין של תל רחוב, היא העיר המשמעותית. בתל רחוב מוצאים קנקנים עם המילה נמש. הם כנראה משפחה שיושבת באזור הזה, יש להם מסחר, השם שלהם מופיע על הקנקנים. ההשערה היא שאם מוצאים אזכור של שם בטקסט המקראי והוא מופיע גם על קנקנים, כלומר מבית היוצר של או באחריות של, זה מעיד ללא ספק של העוצמה של המשפחה. צריך לזכור שמדברים על כתובות שארץ ישראל אפשר לספור אותן על יד אחת.

הטקסט המקראי מספר שבעקבות הקרבות עם הארמים יהורם נפצע ויושב בארמון שלו, בן דודו אחזיהו בא לבקר אותו ואז יהוא מוצא שתי ציפורים במכה.

אזכור נוסף מאוד מעניין שיש פה זה הסיפור המפורסם על אליהו. נכנסים לתקופה של הנוכחות של הגלעדים בצפון, כלומר באזור הגיאוגרפי של נחלת גלעד אפשר לראות דמויות שמתמודדות במקרה הזה אחאב. הסיפור המלא של אחאב יובא במוחקרה. כאן מתרחש הסיפור עם נבות – לנבות יש פה קרקע, באזור הפורה, לא סתם נקרא יזרעאל (האל זרע את המקום הזה ולכן הוא פורה), מגיע לפה אחאב ואומר שהוא רוצה את החלקה. הוא אומר לו שהנחלה הזו היא נחלת אבותיו, על פי חוקי המקרא הוא לא יכול להכריח אותו. הוא הולך, שוכב על המיטה בדיכאון, באה אשתו ושואלת מה קרה והוא אומר דבר מאוד פשוט – אני רציתי מאוד את הקרקע הזו והוא לא נותן לי אותה, ואני לא יכול לקבל אותה כי יש את חוקי המקרא. זאת אומרת שאחאב שומר על החוק המקראי. איזבל, באה מתוך עולם תרבותי שונה – אתה המלך וכל מה שאתה רוצה מגיע לך. לכן היא הולכת ועושה עדי שקר, ובעצם גורמת על ידי כך שיוציאו להורג את אותו אדם שנקרא נבות.

הטקסט הזה הוא מאוד יפה, המשמעות שלו זה האזור שבו אנו נמצאים. הקו הזה של עמק יזרעאל, הקו שבו החדירה של התרבות האלילית, הצפונית חודרת אליו. הקשר מאזור מישור החוף, מחיפה, והחדירה לתוך העמק, מכיוון שזוהי דרך ראשית שמובילה לבית שאן ומורידה לשבר הסורי-אפריקאי שהוא פלג של אזור הסהר הפורה. זאת אומרת שמי שרוצה ללכת לאזור הסהר הפורה וללכת על הדרכים המרכזיות, בית שאן זה השער. לכן בדרך הזו הולכים אנשים, הרבה מאוד עבודת אלילית, וללא ספק התרבות הישראלית מושפעת. עצם העובדה שאחאב מתחתן עם איזבל מלמדת על הקשרים. אולם הקשרים עם הפיניקים היו ידועים עוד קודם – שלמה חומרי הבנייה. שלמה התחתן עם המון תרבויות זרות ולא מייחסים לו את זה. אחאב זה סיפור מאוד בולט בגלל נבות, שכן הוא דוגמא להבדל בתרבות המשפטית, מעמד החוק המקראי אל מול מעמד המלך בתרבות הפיניקית. בתרבות הפיניקית איזבל לא יכולה להבין מה פתאום שהמלך לא ייקח משהו שלו, זוהי תפישה שונה לחלוטין.

דבר נוסף בתל יזרעאל הוא שזוהי אחת הנקודות הטובות גם להדריך את הסיפור של גדעון והמדיינים. בדרך כלל נוהגים לספר את הסיפור המעניין חרוד, אולם שם התקיים רק מבחן אחד, אבל כל המערכה עצמה לא התרחשה שם. המערכה התחילה ליד היישוב מולדת, ליד הכפר הערבי טייבה שמשמר את השם עופרה. טייבה – טוב, בהרבה אתרים שקראו להם עופרה, המילה עפרית בערבית זה שד, לכן הם משנים את השם להיפך, לטוב, לכן עופרה הופכת להיות טייבה. לכן יש הרבה מאוד טייבה פה ובאזור המרכז.

טייבה, שנמצאת ליד היישוב מולדת, שם זה האזור המזוהה ששם ישב והגיע ממנו גדעון. גדעון מתמודד באזור של העמק כנגד המדיינים שחודרים דווקא לפה. כאמור יש כניסה אחת מערד – זה לא עוזר להם מבחינת תבואה, לעלות מוואדי קלט לירושלים לא עוזר עם צאן ובקר, שכס אזור הררי לא עוזר להם, הכניסה מבית שאן, האזור הזה טוב להכנסת צאן ובקר. כך הגיאוגרפיה מסתדרת יפה, שכן המדיינים מגיעים מאזור אדום והם חוזרים על אותה דרך ונכנסים לפה.

זוהי נקודה מצוינת לדבר על הסיפור, שכן בנקודה הזו רואים את שלוחת צבאים, שם טייבה, רואים את הגלבוש שלמרגלותיו זה עין חרוד ששם הוא עושה את המבחן, והמדיינים יושבים מאחורי גבעת המורה שנמצאת ממול. המקום משקיף למעשה על שיא הסצנה. ממעיין חרוד רואים רק את המעיין וכמעט לא רואים שום דבר מהסביבה. זו חשיבות המקום.

אלישע מסתובב באזור הזה, מכירים אותו מהאזכור של האישה השונם, המזוהה בסולם הכפר הערבי, שם יש שרידים קדומים. יש שם עוד כפרים קדומים, כמו כפר ניין שמזוהה כנעים, זה קשור לברית החדשה, שם שישוע מחייה בן אלמנה. את בקעת כסולות רואים מכאן, כי המדיינים חונים בבקעת כסולות. לכן מבינים שלא רק נבות הוא חשוב פה, לא רק צדק ומשפט, אלא גם אפשר לדבר כאן גם על גדעון והפלישתים כנגד שאול.

שאול הוא המלך הראשון, לא מקבל הרבה חסד, מאוד מהר מחקו אותו. כך למשל בעמק האלה מדברים על הקרב בין דוד לגוליית, ואילו הקרב היה של אכיש מלך גת ושאול מלך ישראל, הייתה מערכה של דוד וגוליית. **עין יזרעאל** הוא דבר שמאוד מאפיין את האזור – הגלבוש הוא חלק מרכזי השומרון, כשמסתכלים על אזור המעיינות באזור העמקים, שמתחילים מהצ'ק פוסט (שזה האזור של עמק זבולון) שזה עמק זבולון כמו שמכנים אותו, העמק המרכזי שנקרא עמק יזרעאל והעמק המזרחי נקרא עמק חרוד. עמק בית שאן הוא לא בקו, הוא מדרגה נמוכה יותר. כאשר אלה נקראים העמקים. שמו של עמק חרוד השתנה לעמק המעיינות. העיר בית שאן לא יושבת בעמק בית שאן אלא בעמק חרוד, מתחת לבית שאן מגיעים לעמק בית שאן. עמק בית שאן יורדים בשלוש מדרגות, העיר בית שאן היא למעלה, כשיורדים למטה לכיוון כביש 90, לאזור של מפל הבזלת זה כבר בעמק בית שאן, רחוב היא בעמק בית שאן.

לאזור של העמקים יש שני נחלים שמנקזים אותו, אחד למזרח ואחד למערב. המזרחי שמנקז אותו מקו וואדי ערה-גבעת המורה, זה בערך אזור קו פרשת המים, הוא נחל הקישון שמושך מערבה, ולמזרח נחל חרוד. המעיינות שנמצאים בעמקים נמצאים רק בצד הדרומי של העמקים – עין יזרעאל, עין חרוד, עין מודע וכן הלאה. בצד הצפוני אין מעיינות. זה קשור לשבר שמתרחש כאן. ההתרוכמות של הגלבוש ויצירת נקודת חולשה. בעצם קו המעיינות גם שממשיכים מערבה נמצא בצד הדרומי. רוב היישובים במהלך היום שואבים מים לגבעות של רמת יששכר ושלוחת צבאים, ומפילים את המים לחלקות עם כוח המשיכה וחוסכים המון חשמל.

מגיע לכאן שאול ונלחם כנגד הפלישתים, נשאלת השאלה למה? מה שאול עושה פה ויתרה מכך, מה הפלישתים עושים פה? יש דעה ששאול מצדו מגיע הנה מתוך רצון ליצור רצף יבשתי לשבטים בצפוניים שבגליל. הדרך היא הדבר החשוב, המאבק על השליטה בעמק יזרעאל. מכיוון שהפלישתים רוצים את הדרך היבשתית כדי להגיע לאזור הצפוני, דור פחות קשורה.

אפרים שטרך שחפר את דור זיהה שם אולי את התיכרים, וזה בעקבות אותו מסע מפורסם של ון אמון שמזכיר את המלך בדר, מלך התיכרים. הטקסט לא תואם את הממצא הארכיאולוגי, מי שחופרים את האתר היום לא מקבלים את זה.

המטרה היא לרדת למטה, לכיוון בית שאן. כל מי שמגיע לדמשק ומסופוטמיה צריך לעבור פה. בית שאן עד תקופתו של רעמסס ה-3, 1168 לפנה"ס, ויש את הפסל שלו, היא בשליטה מצרית. כאשר שאול שינד למאה ה-10 לפנה"ס, 200 שנה אחר כך. לכן צריך לזכור שבתקופה שהקרב הזה מתחולל אין פה מצרים. בית שאן היא כנענית, גם ישראל לא מורישה אותה. המשמעות שעומדת בתלייה של מלך על כזה דבר היא שכולם יראו – כשנכנסים מהכניסה הראשית לארץ. אין חומה בבית שאן בתקופת הברזל. יותר מזה, תלוי מי שכותב את הטקסט ומעייין גם למה, דבר ראשון תולים את הפלישתים על החומות של בית שאן, כאשר אין עדות לפלישתים בבית שאן. האתר בית שאן אף פעם לא היה פלישתי, אין אתרים פלישתים באזור הצפוני. **אפשר לראות** שקרבות רבים מתרחשים על הדרכים – קרב אבן העזר נערך כדי להשיג את כביש 5, זו המשמעות, עמק יזרעאל – זו המשמעות. כך גם במלחמת העצמאות – הקרב על הדרכים. מי ששולט בדרכים לאורך ההיסטוריה שולט בהיסטוריה. מי ששולט על עמק יזרעאל – מפה צפונה צומת גולני כל הגליל התחתון והעליון. ממול רואים את הגליל התחתון, בגליל התחתון המזרחי יש בזלת, רמת יששכר לפניו זה רכס בזלת, זו הסיבה גם שבית שאן בנויה מבזלת וגיר. לוקחים מהגלבוש גיר, בזלת מרמת יששכר, משלוחת צבאים. זה ההתחלה של הגליל התחתון. צריך להבין את המשמעות של המקום – זה לא רק העמק, זה הכיכר תנועה הגדולה ביותר בארץ, מי ששולט פה שולט על הארץ.

כתוצאה מאירועי דצמבר 2000 בוואדי ערה כבישים נסגרו, מי שטייל בצפון נתקע בצפון. כך גם בכביש מס' 1 בו אפילו אם משאית דולפת, פקק תנועה, כולם תקועים. ערד הוקמה ה-1964 ותוכננה להיות העיר הפורחת ביותר, מה שגרם לשקיעה שלה הוא 1967, נפתח כביש מס' 1 וכולם לא נסעו דרך ערד.

נסיעה למעיין חרוד

כאמור תל יזרעאל הוא לא מרשים מבחינת האתר עצמו, הוא מרשים מאוד מבחינת המידע שיש בו. היישוב זרעין שישב על תל יזרעאל שהיה ניסיון כיבוש שלו על ידי הפלמ"ח, חטיבת יפתח, שלא צלח, והאנדרטה של חללי הפלמ"ח נמצאת עדיין בכניסה, כאשר לאחר מכן האתר נכבש על ידי חטיבת גולני. היום יוצאי חטיבת הפלמ"ח שנלחמו כאן, ששרדו את הקרבות הם אלו שהיוו את הגרעין המייסד של קיבוץ יזרעאל שנמצא מימין.

עין יזרעאל ומעיין חרוד הם שניהם אתרים מאוד קטנים. מעיין חרוד הוא אתר תיירותי נטו, רואים את מה ששרד מהמעייין ובית חנקין – מוזיאון להתיישבות בעמק. המבנה שחנקין בנה לאשתו הוא מטיפוס הבאוהאוס, הבינלאומי. זו דוגמה לבאוהאוס מחוץ לתל אביב, העיר הלבנה.

סקי גלבוש - מימין אתר תיירותי בתשלום. אתר סקי שתופס לאט-לאט תאוצה, בסמוך לו מסעדת קימל, מסעדה טובה. אפשר להגיע לביקור באתר עם קבוצות, אולם זה דורש כ-45 דק' במסלול הקצר לאימון, ורק לאחר מכן הם יכולים לעבור לאזור התלול יותר, ורק בסוף מגיעים לחוויית הרכבל שמוביל אותם למטה ויוכלו לעשות סקי מקצועי. אז לא רק בחרמון אפשר לעשות סקי, גם בגלבוש. שמה של גבעת המורה בערבית זה החרמון הקטן.

אנחנו עכשיו בגובה פני הים, מימין הגלבוש, משמאל רואים את הירידה עם האוטובוס לשביל עפר שמוביל אל עין יזרעאל, מקום נחמד, אין שם אטרקציה תיירותית מרהיבה. אפשר להגיע לעין יזרעאל בדרך רגלית שמובילה מהתל למעיין, הליכה קצרה ונחמדה. מבחינת כניסה למים זה מאוד בעייתי כמורי דרך, חייבים להקפיד על החוקים ולהיות מאוד ערים – לא נכנסים למקורות מים שאסור להיכנס אליהם ורק על פי הדרישות שניתנות. חשוב לדעת שמדובר באתר ללא שירותים.

הרבה מתבלבלים ששם עשה גזעון את המבחן שלו, שם רק שאול חנה כאשר הפלישתים חונים באפק. כאשר שאול רואה שהפלישתים מגיעים לכאן, שאול עולה למעלה. פונים ימינה לכביש 71 שמוביל לכיוון בית שאן.

קטע קצר שמסביר בדיוק מה זה להיות מורה דרך – "...ביקשתי מעם הקונסול בירושלים, כי ייתן במתנה לילדי ארץ ישראל - תריסר סנאיות, יצורים נחמדים. - הוא לא הבין. קראתי שיש סנאיות בהודו, כאן בפולין אדמדמות, שם אפורות. בטוחני, כי אם הילדים יכתבו לשלטונות האנגליים (אינני יודע אל מל), ודאי ישלחו להם סנאיות הודיות באווירון. עצים בלא סנאיות, עצובים וחסרי-תנועה. - לא הצליח רעיוני על משחק של עפיפונים (גם כן חשוב). - אולי עוד אצליח. - אם המבוגרים סבורים, כי הרגע אינו מתאים, כי לא נאה הדבר - הם טועים. בסיפורי: המלך דוד השני - יהיה מיניסטריון למשחקים ושעשועים; צריך שהפוליטיקה של הילדים תהיה אחרת. על הבקשה בדבר הסנאיות יחתמו גם אילו חיילים אנגליים. תראו זה יהיה לטובה. ילמדו לעשות עפיפונים ולעשות גם אורים ואנגליים וזיקוקי דינור. זה חשוב. אצלו הילדים בכפר, הייתי עמם במשך יולי. שלום לילדים ולמכרים בארץ."

הכתיבה היא כמו טלגרף, לא נעימה. המכתב הזה נכתב עבור הילדים במעיין חרוד על ידי יאנוש קורצ'אק, דמות חינוכית ידועה מאוד, שהיה בארץ פעמיים והתנדב בקיבוץ, ונשבע במכתב אחד שהוא לעולם לא יקלף יותר תפוחי אדמה. יאנוש קורצ'אק התנדב בקיבוץ מעיין חרוד והמכתב האחרון שהוא שלח, ב-1.9.1939, לא סתם התאריך הזה, את המכתב הזה הוא כתב לאדם בשם זרובבל גלעד מעיין חרוד. הוא הכיר את האנשים, את אופי המקום, הגיע לכאן ורצה מאוד לדעת כיצד הילדים בארץ מסתדרים מבחינת חינוך. הוא נתן רעיון, שצחקו עליו, שהילדים מיובשים רוב הזמן ולכן אין להם סבלנות. בשנות ה-80 משרד החינוך הראה שהילדים חוזרים לכיתות עם היפר מכיוון שהם חוסכים זמן ללכת לשירותים ושתייה בהפסקות ומעדיפים לשחק, וכל השיעורים הם יושבים ברמת ייבוש.

במכתב הוא מבקש מהאנשים שיביאו סנאים כדי שכן יגרמו לילדים להסתכל על העצים. כמה קשה זה לדבר על עצים, אבל אם היו סנאיות זה בעצם עזר הדרכה. כך גם קשה ללמד על רוח, לכן הוא מציע לבנות עפיפונים. בעצם בעזרת עזרי הדרכה, שהם לא קשורים כביכול, אפשר להפיק עולם ומלואו. יאנוש קורצ'אק מסיים את ביקורו בארץ, מגיע לשם, נשאר עם הילדים ומסרב לעזוב את הילדים שלו, עולה איתם ומגיע איתם לתחנה הסופית והעצובה – תנור המרצחים.

היישוב מעיין חרוד עצמו התחיל כאן בשלב הראשון שלו, ליד המעיין, רק לאחר מכן הם עברו לאזור של גבעת קומי.

מעיין חרוד היום הוא בריכה של 3 מ' שאפשר לשחות בה, מצד שמאל. האתר הפך להיות אתר לפיקניקים, יש בריכת לשחייה, מציל, שירותים וכו'. מבחינת אטרקציות תיירותיות יש את המעיין, שהוא בעצם נקודת

העלייה לרגל לרוב המדריכים שרוצים לספר על הקרב של גדעון נגד המדיינים, אנחנו מציגים את המקום שכולם מדברים עליו, אבל נציע מקומות נוספים לספר על הקרב. אטרקציה נוספת זה המוזיאון של חנקין ואשתו, מצד שמאל רואים את מבנה הבאהאוס שבנה יהושע חנקין לאשתו אבל היא נפטרה לפני שהיא הפסיקה לעבור לכאן. היום יש כאן קבר, מאוזולאום, של יהושע חנקין ואשתו אולגה.

מעין חרוד

מקובל היום במחקר שללא ספק המצרים ניסו לעצור פה את גל ההגירה הגדול שהגיע מהצפון. לא יודעים אם היעד הסופי של הפלישתים היה באמת מישור החוף הדרומי, אבל ללא ספק מישור החוף הדרומי הפך להיות נקודת החיץ בין המצרים לבין התרבות הפלישתית, כאשר אין ביניהם יחסים בהתחלה, בברזל 1 אין שום עדות לקשר ביניהם. המצרים היו פה עד חצור, הם מגיעים לכאן ב-1200 לפנה"ס, אז מתחילה החדירה מהצפון, לא רק של הפלישתים, בכלל כל ההגירה במרחב, והמצרים נסוגים אחורה. זה התיאור של הקרב שמדברים עליו, 'הם באים מהמים והיבשה ואנחנו מנסים לעצור אותם, כל המדינות נפלו לפניו ורק אני הצלחתי לעצור אותם'.

הנקודה היא שהתרבות הפלישתית לא מגיעה למצריים ולכן ללא ספק הפלישתים לא התערו בתוך החברה המצרית. בנוסף המצרים לא השתלטו על הפלישתים, כלומר שאין נוכחות מצרית בארץ ישראל מראשית תקופת הברזל. לכן צריך לזכור שאם מנסים לקרוא בין השורות ולהבין את התהליך – ההגירה וההיחלשות של האימפריה המצרית מגיעה למצב שהפך הביניימי, הפך שבו כבר אין להם כוח לדחוף ולהדוף זה אזור מישור החוף הדרומי, שם הם נעצרים.

צריך לציין שאותה אוכלוסייה שמגיעה לפה, האוכלוסייה הפלישתית, לא מדובר על צבא, אלא על הגירה אזרחית שמתערה באוכלוסייה ולא באה לכבוש. אלו מחפשי עבודה שבאו למצוא לעצמם מקום חדש. מדובר על שלב יותר קדום – ברונזה מאוחרת זה סוף התרבות המינואית, הראשית של התרבות המינואית זה הנפילה של המערך העירוני. יש את התיאוריה שסנטוריוני מתפרץ וכל הערים האלה נהרסות, זה לא נכון. המעמד הגבוה, העליון, נשאר לגור. יש שינוי ללא ספק של המשמעות של המאבקים בין הערי מדינה והמלחמות שם שבאה לידי ביטוי בבריחה ובהגירה של מתיישבי עבודה.

אין אפשרות תרבותית להבדיל בין התכרים, לסיקלים, לשרדנים וכו'. המקום היחידי שקורא להם פלישתים זה רק התנ"ך. אולם אין תרבות פלישתית, אין מקום בעולם שאפשר למצוא בו את התרבות הפלישתית ולראות את המקבילה שלה בעולם. אפשר לראות שיש קצת דומה לקפריסין, קצת דומה לסרדיניה, קצת לאיטליה. רואים שכל האנשים שמגיעים מהאזור האגאי, לעומת מי שפה, יש להם כור היתוך, הם יותר קשורים אחד לשני מאשר למי שנמצא פה, ולכן יש להם שייכות.

למשל המזבח הפלישתי שהתגלה בצפית, הוא פלישתי של המאה ה-9 לפנה"ס. זהו פולחן אגאי. מוצאים מקבילות למזבחות עם שתי קרניים, בקפריסין ובכרתים, של תרבויות שונות ללא ספק. מצד שני המידות שלו הם אמה על אמה על שתי אמות, שזה המידה הכנענית. זה דוגמא מאוד יפה לתרבות שנכנסת לכאן, מאמצת את התרבות הכנענית המקומית ועדיין משמרת אלמנטים מוכרים.

אין ארץ פלשת בעולם. מה שקוראים בארץ תרבות פלישתית זה התרבות של העולם האגאי כמכלול וההתערות שלה עם המפגש עם העולם הכנעני. צריך לזכור שלתרבות הפלישתית אין מקבילה בעולם, היא קיימת רק בארץ ישראל.

מציגים את גדעון במקום המסורתי. השוק הגדול עבור מטיילים שמגיעים לכאן הוא לראות את מצב המעיין, המצב של המים חמור מאוד ומה שרואים היום זה מים שמזרימים לכאן. הסיבה שיש ירידה מאוד גדולה במפלס כי ממש בראש הגבעה, למרגלות הגלבו, כבר נמצאת גדר ההפרדה והיום הרשות הפלסטינאית שואבת גם מהצד השני, כך שבעצם היום יש שאיבה גם מהצד שלנו וגם מהצד השני מאותה שכבת אקוויפר, וכמות המים גם ככה לא טובה בארץ. כל מה שקשור למים שמגיעים משכבת אקוויפר תלוי בגשמים, דבר שמשתנה מעונה לעונה.

כאן אפשר לראות את המשמעות של שנה שחונה, ושוב – זו נקודת הדרכה נפלאה להסביר את המשמעות. קבוצה של נוצרים צליינים שמאוד מחפשים את הסיפורים המקראיים ומגיעים למקום כזה, כי פה יש מעיין, אברהם למשל שאין לו מים הוא עוזב את הארץ. באירופה לא מבינים את המשמעות של אין מים. מטיילים כל הזמן בנחלים, ישראלים לא מצפים לראות מים, הם מתרגשים כקבוצה שפתאום רואים זרזיף של מים. כשמראים לתיירים נחל הם בדרך כלל יסתכלו וישאלו איפה, זה לא נחל מבחינתם.

באופן מסורתי מזהים את המקום הזה כנקודה שבה התחולל מבחן שנערך על ידי גדעון. כדי להבין את המבחן צריך להבין את הטקסט, ספר שופטים פרק ז'. כאשר מדברים תקופת השופטים מדברים גם על יהושע וגם על שופטים מבחינת הטקסט המקראי על תקופה שארכיאולוגית זה תקופת הברזל 1, 1000-1200 לפנה"ס, חדירת שבטי ישראל, יהושע, והתקופה שהם שבתים ופותרים את הבעיות ביניהם על ידי שופט. סוף תקופת השופטים ראשית תקופת המלוכה זה תקופת הברזל 2. ההרס של סנחריב את יהודה זה כבר ברזל 3 (ישראל כבר נהרסה על ידי תגלת פלאסר וגם על ידי סרגון). החלוקה היא המעבר בין שופטים למלוכה.

כאשר מדובר על תקופת השופטים מדברים עדיין על השלב שאין מלך. ספרי השופטים הם מאוד מעניינים כי השופטים בארץ ישראל באים לידי ביטוי לפעמים כשופט שמושיע את כולם, לפעמים כשופט שדואג למישהו מאוד מסוים. מאוד מעניין גם להתייחס לשמות של השופטים - גדעון שורש ג.ד.ע, שמשון - שמש, דבורה - עוקצת, יש להם שמות עם משמעות מאוד חזקה, קצת מזכיר את המיתולוגיה.

המקרה של גדעון - שופטים ו' : " וַיֵּשְׁבוּ בְנֵי-יִשְׂרָאֵל הָרַע, בְּעֵינֵי יְהוָה; וַיִּתְּנֵם יְהוָה בְּיַד-מִדְיָן, שִׁבְעַת שָׁנִים" **מדעין שבת של רועים** שמגיע מאזור של דרום עבר הירדן, אזור של הרי אדום היום, משם מגיעים המדיינים. המדיינים בתקופת משה היו חברים שלנו, התחתן עם הבת של יתרו כהן מדיין. יתרו הוא הקדוש ביותר של הדרוזים וזו נקודת חיבור יפה, ואפשר ללכת לדליית אל כרמל. אמנם המדיינים לא היו בכרמל, אבל הם מגיעים מהדרום לפה.

" וַיִּתְּצוּ יַד-מִדְיָן, עַל-יִשְׂרָאֵל; מִפְּנֵי מִדְיָן עָשׂוּ לָהֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת-הַמְּנַהֲרוֹת אֲשֶׁר בְּהָרִים, וְאֶת-הַמְּעֵרוֹת, וְאֶת-הַמְּצֻדוֹת" "

למלאך משימה – לקחת גזת צמר, לשים צמר, בלילה ירד הטל, הגיזה תהיה רטובה והאדמה תהיה יבשה, בהמשך הוא יגיד הפוך. פעם שנייה ושלישית שהוא בוחן את מלאך השם. " ויהי-כן-וישפם ממתקרת, ויזר את-הגזה; וימץ טל מן-הגזה, מלוא הספל מים. ו,לט ויאמר גדעון, אל-האלהים, אל-יחר אפך בי, ואלדברה אף הפעם; אגנשה נא-רק-הפעם, בגזה-יהי-נא חרב אל-הגזה לבדה, ועל-פל-הארץ יהיה-טל. ו,מ ויעש אלהים כן, בלילה ההוא; ויהי-חרב אל-הגזה לבדה, ועל-פל-הארץ יהיה טל ".
אני לא רגוע, שהפעם יהיה הפוך.

"ז,א וישפם ירבעל הוא גדעון, וכל-העם אשר אתו, ויחננו, על-עיני חרד; וימחנה מדןו היה-לו מצפון, מגבעת המורה בעמק. " הם נמצאים כאן. "ז,ב ויאמר יהוה, אל-גדעון, רב העם אשר אתך, מותתי את-מדןו בידם: פן-יתפאר עלי ישראל לאמר, ידי הושיעה לי. ז,ג ועתה, קרא נא באזני העם לאמר, מי-ירא וחרד, ישב ויצפר מהר הגלעד; וישב מן-העם, עשרים ושינים אָלף, ונעשרת אֲלָפִים, נשָׁארו. "

מגיעים לפה 30 אלף איש. אלוהים אומר לגדעון שהוא לא רוצה שכולם יצאו לקרב, כי הם ינצחו הם יגידו שהם ניצחו לא בגללו. הוא אומר לו לשלוח אותם, תעלה אותם לגלעד שהם יצפרו. מקובל להניח שהגלעד זה אחת הפסגות של הגלבוע, ייתכן שיש גם שימור של השם בקרב מפורסם של הממלוכים שהיה פה - עין ג'אלוד. ולכן גם זה ריאלי לצפות על הקרב, כי אם ישלחו אנשים לעבר הירדן אז הם לא יוכלו לראות את הקרב. לא יודעים מה זה הגלעד – או אחת הפסגות או שזו מסורת מאוחרת שממשיכה.

אחת הפרשנויות שרצו להציע זה שמקשרים לפה את גוליית ושאלו, שכן בקוראן, בסורה השנייה, אל באקר, מופיע באחד הפסוקים שגם שאלו, גם יונתן, גם דוד, גם גוליית, כולם התרחשו כאן. אחת המסורות שאולי ג'אלוד זה גוליית.

צריך לציין שבספרות נוסעים נוצריים יש את המסע של אנוטוניוס שבמאה ה-5 מגיע לארץ ישראל, אפשר לקרוא את זה בספר של אורה לימור "מסעות ארץ הקודש", הוא מספר שקבר גוליית נמצא בחורבת חנות. הלכו לשם כי אם דוד רץ לירושלים עם גוליית אז המסורת חיברה את קבר גוליית עם אותה חניית דרכים שהייתה שם. מי שבדרך כלל מפתח מסורות הם מורי הדרך.

אז הוא שלח אותם אל הגלעד, ונשארו לגדעון עשרת אלפים אנשים.

"ז,ד ויאמר יהוה אל-גדעון, עוד העם רב, הורד אותם אל-המים, ונאָרְפֹנוּ לָךְ שָׁם; ויהי אשר אמר אליך זה ילך אתך, הוא ילך אתך, וכל אשר-אמר אליך זה לא-ילך עמך, הוא לא ילך. ז,ה ויורד את-העם, אל-המים; ויאמר יהוה אל-גדעון, כל אשר-ילק בלשונו מן-המים כְּאִשֶׁר יִלַק הַכֶּלֶב תִּצְיַג אוֹתוֹ לְבָד, וְכֹל אֲשֶׁר-עַל-בְּרִכְיוֹ, לִשְׁתוֹת ז,ו ויהי, מספר המלקקים בידם אל-פיהם--שֶׁלֶשׁ מאות, איש; וכל יתר העם, פָּרְעוּ עַל-בְּרִכְיָהֶם לִשְׁתוֹת מִיָּם. "

משפט לא ברור - יש תיאור של כל אשר ילוק כמו כלב - כלומר לשכב על הרצפה וללקק את המים- זו האופציה הראשונה, או שמישהו כורע על הברכיים כדי לשתות, איך לא ברור. ואז המשפט הבא – ויהי מספר המלקקים בידם אל פיהם שלוש מאות איש וכל יתר העם כרעו על כרכיהם, אז אם אלה שכרעו על כרכיהם זה אומר שמי שמלקק בידם זה כמו הכלב, כנראה הם שכבו ועשו עם היד וליקקו מהיד. כאן זה נגמר.

"ז,ז ויאמר יהוה אל-גדעון, בשלש מאות האיש המלקקים אושיע אתכם, ונתתי את-מדןו, בידך; וכל-העם--ילכו, איש למקמו. "

אם נלך לפי האלטרנטיבה של הסיפור הוא לקח את ה-300 הכי גרועים, כדי להעצים את כוח האל. בכל הסיפור של גדעון ובכלל בסיפורי המקרא (דוד וגוליית, משה לא העביר את בני ישראל אלא אלוהים) כוח האל הוא המשמעותי. אם אלוהים היה רוצה שהאנשים ינצחו הוא היה שולח 30 אלף איש. אבל הוא לא רוצה שינצח בעזרת כוח האדם, גם עשרת אלפים איש יתפרש כניצחון באדם. כדי להוכיח שמדובר בניצחון האל הוא אומר לו לקחת את הכי חלשים וגם איתם ינצח, בנוסף לכך שיצאו לקרב בלי נשק. הם ילכו לקרב ולא ינצחו בגלל שהם טובים אלא בגלל שאלוהים החליט שהם ינצחו.

זה יקרה עם שמואל במצפה שהפלישתים מפחידים, אתם מחליטים מי ינצח, זה חוזר ביהודה המכבי שבוכים לו כנגד הקרב באמאוס הוא אומר שלא הם יחליטו מי ינצח, זה המשמעות של אפסות האדם אל מול גדולת האל. לכן אם נבוא ונגיד ש-300 איש הם הטובים ביותר סתרנו כאן בעצם את כל הרעיון של הסיפור. צריך לזכור שהוא לא אומר לו לקח את ה-300 הכי טובים.

יש המון פרשנויות, למשל הנושא של הנשק, חבל שלקרב הם יוצאים ללא נשק. הוא גם שולח אותם לקרב עם לפידים וקנקנים. ביריחו הוא לא שלח אותם עם נשק. צריך לזכור שהרעיון בבסיסו של המקרא, שהוא ספר דתי תיאולוגי ולא ספר היסטורי, הוא אפסות האדם אל מול עוצמת האל. זה הבסיס.

יש תיאורים של אלה השתחוו כאילו לעבודת אלילים, זה נחמד. אבל אם הולכים לפי כל הסיפור, בעיקר שהמשפט מבחינה תחבירית בוא סתום, הוא בעייתי, אין לו תחביר נכון, והמשפט הראשון לא תואם להמשך של המשפט השני. יש פה עיוות כלשהו שלא ברור. אחרי שהוא בוחר את ה-300 החלשים, הם יוצאים לקרב. **אחרי** שגדעון בחר את 300 הגרועים.

"ז,ז ויאמר יהוה אל-גדעון, בשלש מאות האיש המלקקים אושיע אתכם, ונתתי את-מדןו, בידך; וכל-העם--ילכו, איש למקמו. ז,ח ויקחו את-צדה העם בידם ואת שופרתיהם, ואת כל-איש ישראל שלח איש לאהלו, ובשלש-מאות האיש, החזיק; ומחנה מדןו, הנה לו מתחת בעמק. ז,ט ויהי, בלילה ההוא, ויאמר אליו יהוה, קום רד במחנה: כי נתתי, בידך. ז,י ואם-ירא אתה, לרדת--רד אתה ופרה נערך, אל-המחנה. ז,יא ושמעת, מה-ידברי, ואמר תחזקנה ידך, ונרדת במחנה; וירד הוא ופרה נערך, אל-קצה החמשים אשר במחנה. "

הוא אומר לו – אני רואה שאתה עדיין לא רגוע, לך תאסוף מודיעין. לך בלילה, בשקט, תתגנב, תגיע לקצה המחנה, תשים את הראש ליד האוהלים שלהם, תקשיב לרחשי הלב של החיילים. הוא הולך לאסוף מודיעין. ז,יב וימדןו ועמלק וכל-בני-קדם נפלים בעמק, פֶּאֶרְבָּה לָב; וְלִגְמֹלֵיהֶם אִין מִסָּפֵר, פֶּחֹל שַׁעַל-שִׁפְתַי הִים לָב. ז,יג ויבא גדעון--והנה-איש, מספר לרעהו חלום; ויאמר הנה חלום חלמתי, והנה צליל לחם שערים מתהפף במחנה מדןו, ונבא עד-האהל ויכחו ויפל ויהפכו למעלה, ונפל האהל. ז,יד ויען רעהו ויאמר, אין זאת, בלתי אם-חרב גדעון פן-יואש, איש ישראל: נתן האלהים בידו, את-מדןו ואת-פל-המחנה. "

הפרשנות לפסוק הזה, מה פתאום לחם שמתגלגל ופוגע באוהל – הלחם מסמל את ישראל, מתגלגל ומפיל אוהל שבו גרים נוודים, הם מדיין. בעצם יושבי הקבע מפילים את הנוודים וישראל על פי החלום ינצח את מדיין.

"ז,טו ויהי כשעמד גדעון את-מספר החלום, ואת-שברו--וישחתו; וישב, אל-מחנה ישראל, ויאמר קומו, כי-נתן יהוה בידכם את-מחנה מדןו. ז,טז ויחץ את-שלש-מאות האיש, שלשה ראשים" "

הוא מחלק אותם לשלוש

” וייתן שופרות בנד-בלם ונדדים ריקים, ולפדים בתוך הפדים. זו, ויאמר אליהם, מפני תראו וכן תעשו; ” מפה מגיע גם המונח 'אחרי!', אורט וינגייט ראה את הסיפור של גדעון כמנהיג האולטימטיבי – בלילה אוסף מודיעין, נותן דוגמא אישית, ועד היום זה ממשיך בצבא שלנו. ”והנה אנכי בא בקצה המחנה, והיה כאשר-אעשה בן תעשו. ז, יח ותקעתי, בשופר--אנכי, וכל-אשר אתי; ותקעתם בשופרות גם-אתם, סביבות כל-המחנה, ואמרתם, ליהנה ולגדעון. ז, יט ויבא גדעון וימאה-איש אשר-אתו בקצה המחנה, ראש האשמרת התיכונה; --אז תקעו, בשופרות, ונקוץ הפדים, אשר בגדם. ז, כ ויתקעו שלשת הראשים בשופרות, וישברו הפדים, ויחזיקו בנד-שמאולם בלפדים, ובנד-מינם השופרות לתקוע; ויקראו, חרב ליהנה ולגדעון. ” אז כי ראש האשמורת זה בעצם או כשהם ישנים או שברגע שהם מחליפים את השמירה – זה שמעירים אותו עוד לא מאופס, זה שסיים את השמירה כבר הולך לישון.

חשוב לשים לב שהם לא באים בכלל עם נשק. המדיינים היו כחול אשר על פני שפת הים – כלומר המון. יתרה מכך המדיינים חמושים. להילחם בצבא גדול בלי נשק, זו הדוגמא הכי יפה שהניצחון הוא ביד האלוהים. אז הם בעצם רודפים אחריהם עד בית השיטה ויורדים לשבר הסורי-אפריקאי. **השיטה הזו** של לוחמה פסיכולוגית אפשר לראות אותה כבר בהיסטוריה. הנושא של ההפתעה הוא הגורם המנצח. הסיפור 300 שלנו קודם לסרט 300 ©. הסלים ביפו, מה שקורה שם זה קדום לסוס טרויה, התייעוד של טרויה מופיע אצל הומרוס ומדובר כאן על מאה 10 לפנה"ס.

קרב תרמופילאי (המעבר החם) הקרב המפורסם של הפלישה של הפרסים כנגד ערי המדינה היווניות כאשר ספרטה לא חוברת לכל שאר ערי המדינה ואומרת אני לבד. לאחר מכן יש את קרב סלמיס, הקרב הימי המפורסם, שכבר אז הם יבינו שהם צריכים להצטרף אליהם. בקרב המפורסם, שם הרודוטוס, אבי ההיסטוריה, אומר שכתובה כתובת ההלך 'דע שכאן שוכבים אלה שנלחמו כדי שתהיה כאן'. הכתובת הזו אומצה בארץ בשתי אנדרטאות – אחת של גדוד 53 של חטיבת גבעתי ובאנדרטת הנגב. זו דוגמא מאוד יפה שבעצם אם מודעים לרצף ההיסטורי זה מקבל משמעות, כך אפשר לקשר את הדברים. הרעיון לדבר על הקרב 300 הוא מוכר מהסרט, אבל עוד לפניו היה את ה-300 של גדעון, וזה מאוד יפה לעשות את הקישור.

מוזיאון בית חנקין

הדרכה מקומית

הגן הוא גן משותף למועצה אזורית גלבע ורשות הטבע והגנים, כמו הסחנה ששותף לעמק המעינות ורשות הטבע והגנים. התפעול שלו עבר בינואר 2014 לרשות הטבע והגנים שלה יש תקציבים וכספים. מ-1995 המיתוג של מעיין חרוד היה מים קרים ומגזר ערבי. משרד הבריאות כל שנה שינה את התקנים עד שהוא סגר את הבריכה הזו, וזה התאים מאוד למה שרצה משה, מנהל הגן.

זה אחד האתרים היחידים בארץ שיש בו מורשת והיסטוריה של שלושת הדתות, למעט ירושלים. דיברנו על גדעון ואפשר לדבר עליו עוד המון. יש פה את הקרב של עין ג'אלות ויש את נושא של גאולת האדמות. לכן יש פה דבר בלתי רגיל, זאת בנוסף למוזיאון.

היום יש תכנון לכסות את הבריכה תוך שנתיים שלוש. המעיין הוא לא מעיין שכבתי אלא אגם תת קרקעי ענק של מיליוני שנים שגם הרשות הפלסטינאית וגם היהודים חופרים בו ולוקחים את המים, מעבר לזה שאין גשם. יש טענה שמפלס בעמק ירד ב-3 מ'. אפשר לראות במעיין שמפלס המים היה גבוה יותר, ואי אפשר היה אפילו לעמוד ולדבר ליד המעיין בלי שהם ירעישו.

מתכננים להרים את המים, להזרים אותם בתוך התעלה הקיימת, תעלה יותר נוחה ופחות מסוכנת עם בריכות שכשוד (אחת בחניון ועוד מספר בריכות) ובריכה אקולוגית ללימוד על הצמחייה. עומדים לעשות במקום מיצג אורקולי לילי על גדעון. יש אמפי ענק. כמו כן עומדים להקים חניון קרוואנים, השני אחרי חורשת טל שעכשו סיימו, יוקם במקום.

כרגע הביקור במוזיאון הוא בתיאום בלבד, למעט חגים, בהם מגיעים מבקרים רבים אז יש בכל יום סיור אחד או שניים בהתאם לדרישה.

חנקין מגיע לארץ ישראל בגיל 17, 1886. הוא עובר חוויה דתית, לפי מה שאומר, ולוקח על עצמו יעוד לקנות אדמות וליישב עליהן יהודים. אדמת עמק יזרעאל, מרחביה, נוריס וכו', נקנו ב-1920. מי שהחזיק את האדמה היא משפחה בשם סורסוק שישבה בבירות בכלל. אחד הדברים המעניינים זה שהם החזיקו כפר אריסים שעובדו להם את האדמה, חולירה, קדחת וכו'.

גדעון מגיע מכפר שהיום הוא הכפר טייבה שנמצא ב"מ מערבית לכוכב הירדן, זו עפרה המקראית. הייתה שדה אפריטה והתושבים לילה אחד החליטו שהם מגרשים פה, מעבר זה שנתנו להם אפשרות ללכת, הם לקחו בחורה מאוד יפה, הלבישו אותה בגדים לבנים והכניסו אותה לתוך המערה. בלילה היא פרצה, בליל ירח, בקריאות קרב והם אמרו 'אפריטה, אפריטה' אבל ברחו. זה מסוג הציסיבטים שיש.

חנקין הבין שהוא חייב ללמוד את השפה הערבית והמנהגים על בוריים בשביל לנהל עם הסוחרים משא ומתן. נשאלת השאלה מאיפה הוא השיג את הכסף? הכסף הראשון שאיתו הוא קנה את אדמת דוראן, אדמת רחובות ב-1891, הוא השיג מזה שאבא שלו משכן את חנותו שלו ביפו. לאחר מכן יש כל מיני סיפורים ודברים, אבל הוא גם גייס כספים מכל מיני נדבנים למיניהם, אבל בשלב מסוים הוא התחיל להיות עובד של הכשרת היישוב וקרן קיימת ואחרים.

בתצוגה אפשר לראות חלק מהדברים שהוא עבר בחייו כולל חלק מהאדמות שהוא קנה. זה אחד האנשים אולי היחידים שדי הנציחו אותו בחייו – בית כאן, בית בגבעת אולגה שזה על שם שמו. הוא מספר שמאחר ולא היה להם ילדים הוא רצה שיעלו אליו לרגל לראות את העבודה שהוא עשה, זו הייתה הצוואה שלו, זה ניכרת התייחסותו ליישוב וקניית האדמות.

אולגה אשתו ניליי. היא הכירה קצין גוי בצבא הרוסי כשהיא עבדה בטלגרף במקום שהיום הוא סן פטרסבורג, ונוצר ביניהם קשר אהבה. אולגה מסיימת כאחות מיילדת. המשפחה שלה מפחדת מקשר הנישואין הזה ואומרת לה לנסוע לכמה חודשים לישראל לילד את אחותי פאני פיינברג, אמא של אבשלום

פיינברג (אולגה היא דודתו). קורה לה מה שקורה לפעמים, לא בצורה הכי טבעית – היא מכירה את יהושע חנקין, היא בת 31 הוא בן 19, יש ביניהם 12 שנים הבדל.
הם מתחתנים שנתיים מאוחר יותר. עוברים מראשון לציון לגדרה, על רקע הבעיות שיש עם הברון. מגדרה הם עוברים ליפו. את חייהם הם מסיימים בתל אביב. הוא מוגלה בשלב מסוים לטורקיה, כי השלטון הטורקי קצה נפשו ברכישות האדמה.

הוא הכיר את סיפורי התנ"ך וכשהוא מגיע לפה הוא כותב לאולגה שהוא נמצא מעל מערת גדעון ופה הוא רוצה שיהיה הבית שלו. הם לא מצליחים לביא ילדים בעולם. יש כמה ספרים שעוסקים בסיפור שלהם, ביניהם 'יהושע חנקין שתי אהבות' דר' עירית עמית ופרופ' רות קרק. בספר מסופר איך היא תינתה איתו אהבה בשביל לספר לו שהם לא יוכלו להביא ילדים לעולם, שכן עבדה כאחות מיילדת והיא גם פירנסה אותו כחלק מהזמן ככזאת, אז הוא אומר שלה שהוא יהיה הילד שלה, שכן הרי הוא צעיר ממנה ב-12 שנה.
היא נקברה פה 1942, כשהיא בת 90, הם חיו 60 שנה ביחד, הוא נקבר פה ב-1948 כשהוא בן 81-80. הבית הזה הסתיים ב-1936, אולגה כבר הייתה בת 84, היא בשנותיה האחרונות הייתה צמח ולכן הם לא יכלו לעלות. העלייה הצדדית נסללה על ידי קק"ל, שלא הסכימו לגעת במדרגות או בבית, אלא המועצה לשימור אתרי מורשת, כי הוא לא חי פה. לאחר מותם הקבר מתגלה וקורה דבר מאוד מעניין – נשים עקרות מגיעות הנה, שכן היא אחות מיילדת שמביאה חיים לעולם אבל היא עצמה עקרה ולא יכולה ללדת, זה מקום שיש בו סגולה לאנשים עקרות. אולם זה לא לגמרי נכון, שכן אולגה הייתה עקרה לאחר שעברה הפלה מאותו קצין רוסי ובזמן ההפלה היא נפגעה ולא יכולה הייתה להביא ילדים לעולם.

בדרך למטה שנסללה על ידי קק"ל ישנה אנדרטה שעוצבה על ידי דוד פלומבו, שעיצב גם את הדלת של אחוזת הקבר השוורת את האותיות חנקין, וכן את השער לאוהל יזכור ביד ושם ובמשכן הכנסת. הוא התחיל בעץ, עבר לאבן וגמר בברזל, ונהרג בתאונת אופנוע במוצאי שבת 13 באוגוסט 1966 במורד הכביש המוביל להר ציון. מסתבר שלפני מותו הוא זכה במכרז להקמת אנדרטה לנפגעי פצצת האטום בנגסקי, ביפו. רואים את קיר האבן והנחל האכזב שמתחת, פעם העלו פה מים ולא ידעו שהוא רצה שיהיה נחל אכזב, עם קשת ושני כרותים או ידיים שרופות לכיוון השמיים, יחד עם השמיים זה יוצר מעגל חיים בתרבות היפנית. זה היה כנראה משהו קטן, מודל, למה שהוא אמור היה להרים שם ולא הספיק.

אותו קצין רוסי אמור היה לקבל מכתב מאולגה חנקין שבו היא מצרה על זה שהיא התחתנה עם יהושע חנקין – הוא סתם והוא לא נמצא, והוא בוגד עם הפילגש שלו, שאין להם ילדים, כמובן שהיא מדברת על האדמה. היא קורעת את המכתב, כי הם אוהבים והיה ביניהם קשר מאוד מיוחד, הם חיו 60 שנה ביחד. קורה מקרה, העולם קטן והקצין הרוסי הזה מגיע לארץ השלטון הטורקי בנושא רכבות, ונפגש עם אולגה. כשהוא חוזר לרוסיה הוא מתחתן ולבת שלו הוא קורא אולגה.

בשנות ה-90, לפי הסיפור, מגיעה משלחת צבאית רוסית לנמל חיפה, יורדת בחורה צעירה בשם סופיה ואומרת לקצין הישראלי שמלווה את הקבוצה שהיא רוצה שייקח אותה לגבעת אולגה. הוא מופתע שכל מדינת ישראל זה מה שמעניין אותה, אבל זה מה שמעניין אותה כי שם בנו את הבית לאולגה בלקין. אגב, בנו לאח של יהושע חנקין בית על החוף שם. היא כנראה הייתה נינה של אותו קצין.

לפני חודשיים, מספר המדריך המקומי, שקיבל טלפון – מישהו מפורייה מספר שהבית של ההורים שלו הוקם על בית החולים האיטלקי בטבריה, שם אולגה יילדה. לפני 40 שנה, כשהיא ילד, חפר ומצא זוג עגילים שכתוב עליהם 'לאולגה 1897', בתאריך הזה הקונגרס הציוני הראשון בבאזל. זה העגילים שנתן יהושע חנקין לאולגה ביום חתונתם. כמובן שפנו לעירית עמית ולמועצה לשימור אתרים. היום חוקרים את זה, שכן אותו אדם רוצה למכור את זה למוזיאון.

סוף הדרכה מקומית

הסרט במוזיאון מראה איך בונים את התערוכה, אז גם רואים שתי דמויות – אלה יהושע חנקין ואולגה. הוא היה מספיק מפורסם שעשו לו מסכת מוות שנשמרה בארכיון קק"ל. נעמה אהרונסון שעיצבה את התערוכה, עיצבה את הדמות שלו לפי המסכה והיא דומה לו מאוד, לעומת אולגה שלה לא עשו.

מוזיאון בית חנקין - סרט

גבע – היישוב הקטן לפנינו על הגבעה, היישוב הגדול זה כפר יחזקאל. מצד ימין (עם האנטנה) גבעת קומי עם מעיין חרוד איחוד, מאוחד ותל יוסף. הרחוק ביותר זה בית השיטה.

יו"ר התאחדות עולי כורדיסטן חביב שמעון מתערב כי מעברת גדעונה ישבה כאן והרבה מעולי כורדיסטן הגיעו לכאן.

יש כתבות נוסף, אחת נוספת – סליחה, טעות בקדוש, מ'במחנה' בשנת 1987 וקברון של חנקין מאת ראובן בן צבי (הכתבות השונות מצורפות בדרופבוקס). אם חושבים על זה, כשמגיעים לפה ושואלים מי זה, כשאומרים שזה יהושע שבזכותו הגענו לארץ – יש רק יהושע אחד כזה- יהושע בן נון – תוך רגע הוא הופך לקדוש.

אנחנו מעל מעיין חרוד אפשר לראות מאוד יפה את גבעת המורה, ממנה יש תצפית שאזור נבי דחי, ממנה אפשר לראות את הר תבור והסביבה, את האזור של בקעת כסולות ונצרת.

יורדים בירידה מתונה מהדרך שנסללה על ידי קק"ל, אפשר גם לעלות בדרך הזו שהיא מתונה יותר. מומלץ הספר 'יהושע חנקין שתי אהבות'. הרבה מהאינפורמציה שיש על יהושע ואולגה היא אינפורמציה של צהובונים וכדאי להיזהר עם זה. לפעמים חושבים שהצהובונים זה מה שמושך – למשל בית הבושת בבית שאן. חשוב להיצמד לעובדות, לפעמים יש בני משפחה וחשוב להיות זהירים. צריך לזכור שמדברים על אנשים.

הסיפור עצמו הוא מדהים – אדם שהגיע בלי כלום והייתה לו התגלות אלוהית, כך הוא כותב ביומן שלו, שאמרה לו ללכת לקנות אדמות, בלי שיש לו שקל בכיס. כמויות הקרקעות שקנה היא רק חזון. אחד הקשיים הגדולים שלו לקנות קרקע היה שכל אחד מהגופים היהודיים רצה לקנות והם התחילו ביניהם לריב וגרמו למחיר לעלות. זה הדבר המדהים. הכשרת היישוב, המשרד הארצישראלי, קק"ל והוא כעצמאי עשו דברים.

הוא ורופין עשו עסקאות שאין להם כיסוי ואמרו שדבר ראשון ישיגו את הכסף, אבל נסעו והלכו לעשות דברים. הדבר המדהים הוא שהם עשו, ללא ספק, חנקין, רופין ואחרים כמותם זה חזון נטו. לא היה לו הון עצמי – חנות קטנה ביפו. הוא היה חסר כל.

התשליב של השם והאותיות של השם חנקין זה הסורגים של הקבר.

נסיעה לכתף שאול

אחד האירועים המצמררים הוא באתר מאוד חשוב שיש פה. אולי אחת ממשפחות הדמויות מופת- משפחת שטורמן, כאשר ארבעה דורות מהמשפחה מתו על הגנת מדינת ישראל. סיפור מאוד עצוב.

לא צמאי מלחמה אל הקרב הלכנו אהבנו תמיד את הפית, השמש, שדה הנפתח בפשמה ושבנו עתה אליכם פשוטים פתמיד וריח אין בנו. התוכלו, רעים, לתק את אפא במקומנו?

השיר הזה נמצא בתיק של המשורר יוסף שריג, אמא שלו תקווה שריג מצאה את השיר. הוא נפל בגולן במלחמת יום הכיפורים ותקווה שריג שראתה את זה היא נדהמה שבחלק התחתון של השיר כתוב – מוקדש למשפחת שטורמן. היא לא ידעה מי זה השטורמנים והיא בעצם עשתה עבודת מחקר והוציאה ספר שנקרא השטורמנים בו היא מתארת את סיפורה של המשפחה.

משפחת שטורמן היא משפחה מאוד ידועה, נשות המשפחה ששמשך ארבעה דורות (חוץ מהנכד שלא היה נשוי) איבדו את בני זוגם והמשיכו להחזיק את המשפחה. יש פה קטעים מאוד קשים, תפישת עולם של אסור לבכות, צריך להיות חזקים. השיר של יוסף שריג מחזיר אותנו אחורה.

במקום יש אפשרות תיירותית לבקר באתר שנקרא בית חיים שטורמן שנמצא כשעולים מכיוון תל יוסף. בית חיים שטורמן הוא אתר מאוד חשוב שמספר את הסיפור של המשפחה אבל יש שם גם סליק, מוזיאון חי וצומח, אבל לא מספיק מדגיש את מהות המשפחה. משפחת שטורמן זו אחת המשפחות הכי ידועות באזור.

חוצים את נחל חרוד. הולכים להעפיל לגלבוה כדי להכיר אתר תיירותי מאוד חשוב, נקודת תצפית ועצירה שבה מדברים על הקרב של שאול נגד הפלישתים. זו נקודת תצפית ולכן יש אפשרות לעסוק בדיון על הפלישתים וממלכת ישראל בדרך.

ממלכת ישראל עצמה, כממלכה, התגבשה באזור ההר. הנוכחות של ממלכת ישראל באזור ההר באה לידי ביטוי בכמה מאפיינים שמעידים על כך שחדרה אוכלוסייה חדשה, לדוגמא רואים שינוי בצורת המבנים. מופיע מבנה מטיפוס שנקרא ארבעת המרחבים. בתי ארבעת המרחבים לא נמצאים רק באזור ההר, גם באזור פלשת יש בתי ארבעה מרחבים. אבל מבחינת אחוזים, כמותית, יש יותר באזור ההר. מופיע קנקן מטיפוס מאוד מסוים – קנקן שפת צווארון, כאשר הוא לא מופיע רק באזור ההר אלא בעוד אתרים, אבל מבחינה כמותית יותר.

הנושא של עצמות חזיר הוא מאוד מעניין, שכן גם הכנענים לא אוכלים חזיר, גם המצרים לא אכלו חזיר. ולכן חזיר זה דבר מאוד בעייתי. אבל באזור ההר רואים שכמעט אין עצמות חזיר, לעומת אזור מישור החוף שם באתרים רואים קרוב ל-13-15% חזיר. הנושא של צורת הכלים – רואים כלים עם מאפיינים מטיפוס אחד באזור ההר, שממשיכים את המסורת הכנענית, לעומת כלים שמגיעים עם מאפיינים מהעולם האגאי באזור החוף.

הדבר הזה עוזר לנו לבדל את האזורים שבהם הייתה תרבות ההר או תרבות החוף, הקושי במחקר היום הוא להבדיל בין ישראלים לכנענים. מאוד קל להבדיל בין פלישתים לבין כנענים וישראלים. לכן למשל חורבת כיפא כל כך שנויה במחלוקת, שכן לא יודעים אם זה אתר ישראלי או אתר כנעני, כיוון שהכתב שם הוא כתב פרוטו-כנעני שמופיע באתרים כנענים וישראלים. נמצאו שם כלים כנענים, מתקני בישול כנענים, אבל תוכנית העיר הכוללת חומת סוגרים וביוב זו תוכנית מאוד ישראלית. לכן חורבת כיפא, כאתר קטן, ויש המון אתרים קטנים, זה אתר שנוי במחלוקת. דבר אחד בטוחים – זה לא אתר פלישתי.

לפני תקופת המלוכה, עוד בתקופת השופטים ארץ ישראל נמצאת בתקופה של מאבקים. יש פער מאוד גדול בין הארץ המובטחת, שזה כל כך הארץ, לבין מה שקורה בפועל. שבטים מסוימים מצליחים לכבוש את הנחלות ובשטים מסוימים אינם מצליחים לכבוש את הנחלות. למשל שבט דן שהוא דוגמא נפלאה לכך שאי אפשר לכבוש את הנחלה, ועל כן שבט דן מחפש מקום שבו הם יצליחו לקחת נחלה, והם כובשים עיר מדינה שנקראת ליש, והטיעון במקרא הוא מאוד יפה – גרים שם צידונים אבל הם רחוקים מאחיהם, כלומר הם מבודדים ואפשר לתקוף אותם מבלי שיוכלו לקרוא לעזרה.

כמו כן היו עוד שבטים שלא קיבלו את הנחלה שלהם, הרי יודעים שכל מי שהובטחו לו נחלות באזור החוף לא קיבל בגלל ההתיישבות הפלישתית. שבט יששכר לא מצליח להכניע את האתרים באזור העמק, הם לא מורשים אותם. לראשונה שומעים שהם יורשים את נחלתם באזור העמק בזמן שלמה המלך. יש אדם בשם פֶּעֶנָא בן אֶחֱלִיָּד שגובה מיסים לאנשים פה, זה עדיין לא אומר שזה שלו, הם כפופים אליו.

העובדה שבית שאן והאתרים באזור מגידו ובאזור התענכים נחרבים במאה ה-8 מלמדת אותנו שהם היו שייכים בתקופה הזו כבר לממלכת ישראל, ההנחה היא שזה קרה בתקופתו של עומרי או אחאב, שהוא היה המלך הדומיננטי, אחאב כובש את רוב השטחים פה. מי שבעצם יעזור או יגדיל לעשות בממלכת ישראל יהיה לימים ירבעם השני המוכר ממגידו, שם נמצא החותם שמייחסים אליו 'לשם העבד ירבעם'. ירבעם השני היה מלך של חמישים שנה. במקביל אליו יש ביהודה גם מלך של חמישים שנה, עוזיהו. אלה שני המלכים החזקים ביותר של המאה ה-8 לפנה"ס, בתקופתם הממלכה הישראלית וממלכת יהודה צומחות, אבל זה יסתיים ברגע שהאשורים יגיעו.

במקרה של אזור הגלבוה – הסיבה ששאול מגיע לכאן היא כי הוא נסוג לגלבוה, הוא לא מגיע לגלבוה. שאול חונה בעמק וכשהוא חונה בעמק הוא מנסה למנוע את התפשטות ההשפעה הפלישתית לאזור הזה, השליטה על הדרכים. בעצם הפלישתים מכניעים פה את שאול, פוגעים לו גם בשושלת – שלושה מבניו מוצאים את מותם בקרב, ותיאור שיש כאן, של אותו מלך שאובד עצות וברגע של מצוקה, הדוגמא האנושית שהוא הולך לבקש עזרה באוב, יבוא לידי ביטוי בטקסט המקראי.

מטפסים למעלה גלבוה. ללא ספק כשנוסעים ליד הגלבוה הדבר המעניין הוא למה באזור מסוים אחד צומח ובאזור אחר לא צומח, באזור אחד יש פריחה ובאזור אחר אין פריחה. כמובן שיש את הנבואה של אותה קינת דוד המפורסמת, אבל ההסבר הוא קצת שונות.

רואים את היישוב נורית, יישוב אקולוגי והיישוב גן נר. עוברים על פני מסעדת חוות התבלינים, היא לא כשרה כי היא פתוחה בשבת. הכביש אם נוסעים בו רק ישר מוביל בסופו של דבר לאזור של קיבוץ חפציבה. יש בדרך

סיבוב שהוא בעייתי לאוטובוסים גדולים ויש לקחת את זה בחשבון. בחורף יש לפעמים ערפל כבד על ההר ולא מומלץ לעלות, כי גם אי אפשר ליהנות מהתצפית. כתף שאול זה האזור המתוייר ביותר.

משמעות השם גלבו - יש שאומרים שגלבו נובע מתשלב של גל – שזה משהו גבוה, והמילה בוע שזה משהו שנובע, בגלל כל המעיינות. הצעה נוספת אומרת שהמילה היא גבע, מהמילה גבעה, והתוספת של ל' היא להדגשה, כמו בזעף וזלעפות, כלומר גבעה גבוהה מאוד. אלו שתי סברות שלא יודעים מי מהן היא הנכונה, לא יודעים מה מקור השם. השמות של הפסגות היום בגלבו הם שמות מודרניים. גם באזור של הגלבו לפעמים מתייחסים אל הגלבו כיחיד – הר גלבו, לעומת דוד שאומר 'הרי שבגלבו', כלומר הכוונה היא לכמה פסגות או רכס הרים. אין במחקר תשובה מוחלטת, אבל מקובל להניח שהגלבו זה רכס הרים עם כמה פסגות שונות. אין עדות להתיישבות קדומה באזור, יש מעט שרידים אבל אין הרבה אתרי התיישבות. נמצאים ממש באזור הצפוני ביותר של ממלכת ישראל בשלבה הראשון, לימים היא תתרחב.

כתף שאול

למרגלות הגלבו ישנו צייר בשם פטר וינר שקבוע חורש בשדות ציור – הפעם האלוף אמנון רשף, חטיבה 14. שני ספרים מומלצים – נצח אספרך ולנצח אנג'ן - הספר הראשון עוסק בסיפורים מודרניים והתיאור של סופרים על אירועים מקראיים, מאוד יפה לקריאה אבל מאוד בעייתי להדרכה, שכן הסופרים ארוכים יחסית. כמובן שיש לעיתים טיולים בעקבות סופרים וסיפורים, אז הריכוז מאוד גבוה. הספר השני הוא מאוד טוב כי הוא מתעסק בשירה מודרני עם גיבורים ואתרים מקראיים, שבו אפשר למצוא המון דמויות המסודרות לפי שופטים, מלכים, נשים וכו'. הספר הזה בהוצאת ידיעות אחרונות.

על שאול יש כמה טקסטים מאוד מפורסמים, כאלה השניים המפורסמים ביותר הם טשרניחובסקי ואלתרמן. אם רוצים להיות מקוריים אפשר במקום להקריא את שופטים יג-טו' אלא את לאה גולדברג, אהבת שמשון, טקסט מאוד יפה. כמובן שאם מדובר על קבוצה נוצרית או קבוצה שרוצה את הנרטיב הדתי אז יש לדעת להשתמש ולקרוא את הטקסט המקראי.

היום כבר לא לומדים בעל פה, היום תפישת העולם היא ללמד מידענות – איפה אפשר למצוא חומר ולא לשנן חומר. היום ביפן וגם בקוריאה הם מאוד אוהבים את החוכמה היהודית וטוענים שזה בגלל שאנחנו משננים חומר, בגלל ששיננו במשנה ובתלמוד, והיום בקוריאה יש בתי ספר למשנה, שכן מאוד מעריכים את החוכמה היהודית. לפעמים אולי כדאי לשנן.

בְּעֵין-דֹּוֹר / שאול טשרניחובסקי - 1893

... וּבְחִשְׁבֶת הַלֵּיל בְּלִי קִשְׁתֹּ וְשֶׁלַח
וּבְאַחַד הַבְּתִים אֹרֶךְ הַחֹפֶיעַ :
"אֵת בְּעֵלְת הָאוֹב? – "כֹּן, אֲדוֹנִי, הַנְּנִי"
עֲלָה... אֵשׁ זְנוּעוֹת... בְּפִנֵּה קִלְחַת,
וּכְנָחַשׁ וַתַּפְתֵּל בֵּין עֲשָׂבֵי הַבְּשָׁן
וּבְמַעַגְל הַקְּסָמִים, בְּגִפְרִית מְשֻׁחַ,
וַיִּצוֹרֵי עֲרָפֶל וַעֲלָמִים נִשְׁעָרִים...
אֶף רִחוּחַ בּוֹ רִפְתָּה, גַּם נִפְשׁוֹ דוֹאֲבָת.
וְחִזְיוֹ בְּמַחְזֵה זַעֲבָרִי, אֲאֵתִיו...
עֲלָה... אֵשׁ זְנוּעוֹת... דְּמַמַּת הַשְּׁחַת...
וַיִּזְכֹּר הַמֶּלֶךְ אֵת גְּבַע וְעֵלּוּמִיו,
וַתְּמוֹנֹת מַרְהִיבוֹת עֵינָיו תִּחְזֶינָה :
וַתְּכַלֵּת רוּם שַׁחַק, גַּם רִיחוֹת עֲדָנִים.
שֶׁם שְׁלוֹ יִנּוּחַ הַרוּעָה הַעֲלָם,
אֵד שְׁלֹחַ וְנֹעַם, אֵד יַפְעָה וְהֶדֶר...
"אֲנֹכִי, הַמְּאִשֵּׁר, גַּם בְּרִיא, גַּם רַעְנָן,
וְעֲצָבַת נוֹרְאָה סֹגוֹר לְבוֹ לְחֻצָּה,
וּפְתָאִים – וְנִרְעַם קוֹל גְּדוֹל וְחֻזְקָה,
אֲנֹכִי הַרְאָה לְמֶלֶךְ מִשְׁחָד,
מִמְחִילוֹת רִקְבוֹן עַל מַה הַרְזִיתִנִי
"מִדּוּעַ מֵאַחַר הַצֵּאן לְקַחְתִּינִי
"כְּלִיתִי כָּל כַּחַי בְּסַעֲרוֹת מְלָחְמָה,
"עַם פְּלִשְׁתֵי-סְבוּנִי, בְּעוֹתֵי-צִלְמֹנוֹת
"אִישׁ-הָאֵלֵהִים! מַה אֵל יַעֲנִי?
"מִדּוּעַ, הֵחָ, מֶלֶךְ עַל עַמְדַּ מִשְׁחָתִנִי,
עַל מְרִדְךָ, גְּאוֹן לְבָב אֵלֵהִים יְזַעְמֶךָ!
בְּאִשְׁמֶרֶת הַבֶּקֶר בְּלִי קִשְׁתֹּ וְשֶׁלַח
וּפְנִי חֲנוּרִי, אֵד בְּלָבוֹ אֵין מוֹרְא,

מי שלא מכיר את הסיפור לא יכול להבין את הטקסט. הסיפור שמתרחש כאן הוא שאול המלך מתארגן כאן עם הצבא שלו לקראת המאבק עם הפלישתים. שאול חונה בעין ביזרעאל, במעיין, כאשר הפלישתים חונים באפק, אזור ראש העין. את אפק יודעים לזהות בוודאות, יש לה שימור שמי וגם ממצא ארכיאולוגי שמתאים. לא יכול להיות תל אפק הצפוני שכן שם אין ממצאים פלישתים. היה כבר אירוע בראש העין – אבן העזר, ובעצם רואים את המאבקים האלה באזורי הגבול, האזורים שבהם הפלישתים מתחילים להתחכך עם אותם שבטים ישראלים כנעניים שיושבים באזור ההר.

הפלישתים הולכים כנראה באותה דרך שבה הלך תחותמס וכנראה מגיעים מעמק דותן. הם מגיעים למרגלות הגלבו לפגוש אותו במערכה, אם הם מגיעים מתענך או מערונה או מיקנעם (למרות שלא סביר שהצפינו עד יקנעם), לא יודעים את המסע, אומרים שהם מגיעים ישר. מקובל להניח שאם הם מגיעים מאפק שהם הלכו דרך עמק דותן ואז יוצאים מאזור גינין לפה.

רגע לפני שאול יוצא לקרב, כאשר הפלישתים מגיעים לכאן, הוא מבין את עוצמת הצבא של הפלישתים והוא נסוג אחורה עם הצבא שלו ומטפס על הגלבו, למצוא מקום הרבה יותר אסטרטגי. לפני שהוא הגיע לקרב הזה שאול בעצם מנסה כן לאחד את הממלכה ובעצם פוגע שאופן ישיר בכל מי שעוסק בפולחן, במה

שאנחנו קוראים עבודת כוכבים ומזלות, הוא אוסר את זה כי הדבר הזה מאוד בעייתי. צריך לזכור שבעת העתיקה מה שבטוח זה מה שהיה בעבר, לא סתם השורש של המילה קדימה הוא ק.ד.מ – קדימה זה לפניך. האדם הקדמון הוא מקדימה – אתה יכול לראות את העבר, אתה לא יכול לראות מה תעשה מחר. היום קוראים למקצוע הזה אנליסט – בודק מה עשו ומנסה להציע מה יעשו בעתיד, כך שאנליסט ונביא זה אותו דבר. לכן הפחד הגדול הוא מהעתיד.

שאל שרואה את האימה הזו נמצא בקונפליקט, מה לעשות? יתרה מכך, מי שעומד לפניו זה הפלישתים, אכיש מלך גת ודוד, שלימים יהיה דוד המלך, הוא הקצין הראשי של אכיש מלך גת. הוא בא ואומר לאכיש שהוא נשאר איתו בקרב, אכיש רוצה שהוא יישאר אבל שאר מלכי הפלישתים לא סומכים עליו, ודורשים מאכיש לשלוח אותו אם ברצונו שיילחמו כמדינות אחים, כל הסרנים. הוא מוציא מפה את דוד שעמד להילחם בשאול, זה דבר שחשוב להבין. דוד מוציא מפלט משאול אצל הפלישתים.

כאשר הקרב עומד להתחיל שאול נמצא במצוקה, הוא מבין שאין לו עליונות צבאית על הצבא הפלישתי. בטקסטים המקראיים מסופר שלפלישתים יש עליונות צבאית, שהפלישתים הם חרשים העוסקים בייצור ברזל, אולם במחקר הארכיאולוגי אין עדות לזה, אין מתכות או עדות ליצירת ברזל בכמויות מסחריות אצל הפלישתים, נהפכו. מוצאים היום בחפירות ארכיאולוגיות יותר ברזל באתרים יהודאיים מאשר למשל באתרים פלישתים.

אפשר להסביר את זה בכך שלאורך כל הדורות מתכות זה דבר יקר, ובדרך כלל מה שאוספים משדות קרב, מתיכים ויוצרים מהם משהו חדש, שהרי היו פה המוני קרבות ואין כמעט מגנים, חרבות, ראשי חיצים וכו', אלא בכמויות אפסיות. לכן אחד ההסברים במחקר לזה שכמעט לא מוצאים עדויות למתכות זה העובדה שבכל תקופה היו צריכים אותם ולכן התיכו אותם ויצרו מהם משהו חדש. זה ההסבר הי מקובל והוא הגיוני. בתל בית שמש למשל מוצאים ממש אתר להפקת ברזל. לעומת זאת בגת, עקרון, אשקלון ועזה אין עדות.

מצאו עדות לייצור של 22 גרם ברזל, זה מספיק לתליון בערך. יותר מזה, לא התגלה עד היום שום כלי נשק, וראינו במדינה ההאבו באותו טקסט, אותו ציור קיר, אין עדות לספינות פלישתיות בארץ, לא חרבות, לא סכינים, לא קסדות. אחת ההנחות שזה הותך והותך, מוחזר ומגיע – רש חץ שמגיע מותך ובראותו רגע יוצק חיצים חדשים לירות לצד השני. אין אפשרות אחרת. יש צורך להתין משום שברגע שחץ ברונזה פוגע החרטום שלו מתקטם, גם אם הוא פספס. כך למשל אוספים תרמילים במטווחי ירי בצה"ל. כל הנושא של גניבת מתכת שהיה בעיקר בשנים האחרונות זו דוגמה נפלאה.

אתרים לתעשיית ברזל אפשר לראות בפיינן, תמנע או חרבת עין נחש. אל אחוואט זה לא אתר ייצור, תל צפית 22 גרם זה לא ייצור, בבית שמש זה ייצור מקומי, זה לא תעשייתי. כדי לייצר מתכות הדבר שצריך הכי הרבה זה חומר בעירה. בארכיאולוגיה הדבר שהכי מוצאים והכי משתמר זה מה שנשרף. עבור ארכיאולוג הדבר הטוב ביותר שימצא זה פחם וגחל. בשביל להתין מתכות, להביא לטמפרטורה של 1200 מעלות, הכמות צמחיה שצריך לשרוף בה היא עצומה, וצריך למצוא עדות לעפר, כי אחר כך אי אפשר להשתמש בו, ולא מוצאים את זה. זה לא אומר שלא היה, שכן בדרך כלל שמקומות של התכה ושריפה הם רחוקים ויישובים.

שאל מחליט לעשות דבר בלתי אפשרי. אם מסתכלים על כיוון רמות יששכר ורמת יבניאל רואים באופק כמה ברושים, תחתם זה האזור של כפר קיש וקיבוץ עין דור, שאת עין דור מזהים גם לפי השם הערבי והשימוש בשם למעיין עין דור. הזיהוי של עין דור הוא מאוד בעייתי, גם מבחינת מרחק הליכה, יש כמה הצעות זיהוי. **שאל רואה** את הפלישתים בלילה ונלחץ, והיא מחליט לעשות את הדבר האסור – ללכת למגדת עתידות. על פי הטקסט המקראי הוא בלילה הולך בצעדה למגדת עתידות, מעלה באוב, שיושבת באזור עין דור. הוא מגיע לשם, הוא מסתתר, הוא לא חושף את עצמו כמלך, שכן הוא מפחד שאם הוא תראה שהוא מלך היא יודעת שהוא הוציא חוזה להרוג את כל מגדי העתידות.

הוא מבקש ממנה שתחזה לו את התוצאות בקרב, היא מעלה בשבילו מישהו ומי שעולה הוא שמואל הנביא, שכבר הלך לעולמו. צריך לזכור ששמואל הבטיח לשאול שהוא והשושלת שלו יהיו המלכים. כששמואל עולה בפניו ונוזף בו הוא אומר לו – מה פתאום אתה מעיר אותי? אני אמרתי לך הרי שאתה לא תמשיך את הממלכה שלך. לא רק שתפסיד מחר, גם שלושת ילדיך עומדים למות בקרב.

עכשיו אפשר להבין את כוחו של מנהיג – המנהיג הזה יכול כאבא לחשוב ולהגיד לילדיו שלא ילכו לקרב, להישאר בעורף. למרות שהוא יודע את תוצאות הקרב הוא חוזר לכאן, מעמיד פני פוקר ויוצא למערכה. זו דמות של מנהיג. את שאול במשך שנים מזניחים ולא נותנים את הכבוד הראוי שלו. הוא הראשון בתור מלך, לא סולחים לו על זה שהוא לא חיכה בתור, שהוא לא השמיד את כל העמלק. אם נבחן לאורך ההיסטוריה מלכים נוספים הוא בין הטובים. שאול הוא בסך הכל באמת מלך מאוד חזק, הוא מגיע לפה כמנהיג ויוצא לקרב בידיעה שהוא הולך להפסיד.

ההחלטה האחרונה שהוא לוקח בחייו היא שהוא לא מוכן ליפול בידי הפלישתים. הוא אומר לנושא הכלים שלו שיהרוג אותו, וזה עונה שהוא לא הורג מלך. הוא עושה מעשה ושולח את ידו בנפשו, מתאבד. לאחר מכן הפלישתים ייקחו את גופתו ושימו אותה על בית שאן, שנמצאת למטה. לאחר מכן אנשי יבש גלעד ייקחו את גופתו מבית שאן אליהם, ולאחר מכן הם ישלמו על זה.

אז בא דוד ומספרים לו ששאול מצא את מותו. מגיע הנער העמלקי שמביא לו את הידיעה. שמואל אי נגמר במותו של שאול ומתחיל שמואל ב'. חשוב לציין שהחלוקה הזו היא נוצרית, אין שני ספרי שמואל, אנו משתמשים בה כי היא נוחה מאוד ללימוד. אז מגיע הטקסט שמודיעים לדוד ששאול מת. דוד זה דבר מאוד טעון, כי בבוקר דוד היה כקצין להילחם בשאול.

שמואל ב' פרק א : " יג וַיֹּאמֶר דָּוִד, אֶל-הַנַּעַר הַמַּגִּיד לוֹ, אִי מֵזֶה, אֶתָּה; וַיֹּאמֶר, בֶּן-אִישׁ גֵּר עַמְלֵקִי אֲנִי. יד וַיֹּאמֶר אֵלָיו, דָּוִד: אֵיךְ, לֹא גִרְאַתָּ, לְשָׁלַח דָּוִד, לְשַׁחֵת אֶת-מִשִּׁיחַ יְהוָה. טו וַיִּקְרָא דָּוִד, לְאֶחָד מֵהַנַּעֲרִים, וַיֹּאמֶר, גֵּשׁ-פָּנֶי-בוּ; וַיִּכְהוּ, וַיָּמָת. טז וַיֹּאמֶר אֵלָיו דָּוִד, דְּמִיךְ (דְּמִיךְ) עַל-רֵאשֶׁתְּךָ: כִּי פִידָה, עָנָה בְּךָ לְאֹמֶר, אֲנִי מִתְּתִי, אֶת-מִשִּׁיחַ יְהוָה. יז וַיִּקְנֶה דָּוִד, אֶת-הַקִּינָה הַזֹּאת, עַל-שְׂאוֹל, וְעַל-יְהוֹנָתָן בְּנוֹ. יח וַיֹּאמֶר, לְלֵמַד בְּנֵי-יְהוֹדָה קִשְׁתָּה, הַנָּה כְּתוּבָה, עַל-סֵפֶר הַיֶּשֶׁר. יט הַצִּבִי, וְשָׂרְאֵל, עַל-בְּמֹתֶיךָ, חֲלָל: אֵיךְ, נִפְלוּ גִבּוֹרִים. כ אֶל-תְּגִידוֹ בְּגֵת, אֶל-תְּבַשְׂרוֹ בְּחִיצוֹת אֲשֶׁקְלוֹן: כָּן-תִּשְׁמַחְנָה בְּגֹת פְּלִשְׁתִּים, כָּן-תִּעֲלֶזְנָה בְּגֹת הָעֲרֵלִים. כא הֲרִי בְּגִלְבָּעַ, אֶל-טַל וְאֶל-מִטֶּר עֲלֵיכֶם--וְיִשְׂדֵי תְרוֹמֹת: כִּי שֵׁם נִגְעַל, מִן גִּבּוֹרִים--מִן שְׂאוֹל, בְּלִי מִשִּׁיחַ בְּשֶׁמֶן. כב מִדָּם חֲלָלִים, מִחֶלֶב גִּבּוֹרִים--קִשְׁתָּה יְהוֹנָתָן, לֹא נִשְׁוֹ אַחֵר; וְחֶרֶב שְׂאוֹל, לֹא תִשׁוּב רִיקָם. כג שְׂאוֹל וְיְהוֹנָתָן, הַנְּאֻהָבִים וְהַנְּעִימָם בְּחַיֵּיהֶם, וּבְמֹתָם, לֹא נִפְרְדוּ; מִנְּשִׁירִים

קלו, מאגרות גברו. כד בנות, ישראל--אל-שאול, בכינה; המלכשכם שני, עם-עדינים, המעלה עדי זהב, על לבושך. כה איד נפלו גברים, בתוך המלחמה--יהונתן, על-במותיך חלל. כו צר-לי עליך, אחי יהונתן--נעמתי לי, מאד; נפלאתה אהבתך לי, מאהבת נשים. כז איד נפלו גבורים, ויאבדו כלי מלחמה."

הצבי, ישראל, על-במותיך, חלל: איד, נפלו גבורים. – משפט זה מופיע על האנדרטה של דוד פולומבו במעיין חרוד, לזכר נופלי העמק.

כאן מופיע הרי בגלבוה ולא הר הגלבוה.

תל צפית נהרסה על ידי חזאל בסוף המאה ה-9 לפנה"ס, לאחר מכן גת מופיעה בעיר יהודאית, למשל בביצורי רחבעם בן שלמה. מי שכותב את התיאור של הערים המבוצרות יודע שגת בתקופתו היא יהודאית, זה אותו אנכרוניזם כמו דוד שהורג את גוליית ורץ ירושלים, שהרי עוד לא הייתה ירושלים, אבל מי שכותב את זה הוא כבר סופר בעיר דוד. בטקסט הזה גת היא עיר פלישתית, וזוהי דוגמה לטקסט כקדום לחורבן של גת, שגת היא עיר של 500 דונם. כך אפשר לראות איך טקסט קדום או מאוחר יותר. למרות שהתיאור של רחבעם הוא כשגת עדיין פלישתית, מי שכותב את זה ואומר שהוא ביצר אותה זאת אומרת שהוא מכיר מציאות של המאה ה-8 לפנה"ס. מי שכותב את הטקסט הזה מכיר את גת כעיר פלישתית, כממלכה ענקית, כמו גם אשקלון. הוא אומר לא להגיד שם, כי זה המקום הכי נורא לדבר בו.

העיר גת מהמאה ה-9 לפנה"ס כבר לא קיימת יותר. לכן אם משהו כותב את זה אחרי החורבן של גת הוא לא יכול היה לדעת כי גת הפכה להיות עיר של יהודה, לכן הוא לא היה אומר אל תגידו בעיר של יהודה ששאול מת. זה שהוא אומר שגת היא של פלישתים, זה אומר שהוא מכיר את המציאות שגת היא עדיין העיר הגדולה והמפחידה במאה ה-9 לפנה"ס.

לעומת זאת רחבעם, שהוא הבן של שלמה, לא הרבה אחרי, בא ומספר שבביצורי רחבעם גת הופכת להיות עיר יהודאית, הוא מבצר אותה. אבל עדיין בתקופתו של רחבעם, היסטורית, גת היא פלישתית. זה מלמד שמי שכתב את זה כתב את זה כבר במאה ה-8 לפנה"ס. הזיכרון האנושי הוא ארבעה דורות מקסימום חמישה, אחריו לא יודעים מה קורה אחרת אלא אם יש טקסטים היסטוריים.

הטקסט ההיסטורי ספר התנ"ך הקדום ביותר שיש לנו הוא מהמאה ה-10 לספירה, כתר ארם צובא. יש את תרגום ה-70 בכמה גרסאות, יש קטעים ממגילות מדבר יהודה אבל אין את כל הספרים (מעל 10 אלף חתיכות נייר רק 12 מגילות אפשר להתייחס אליהן שחלקן מגילות כיתתיות ובכלל לא מקרא), אולם טקסט כמסורה רק במאה ה-10 לספירה. כלומר 2000 שנה אין את הספר. בגלל שהוא היה סממן כזה של העם היהודי אחד הדברים הראשונים שמשמידים כשמגיעים למקום זה סממן תרבותי של משהו אחר - מגן דוד, צלבים, סהר וכמובן את הספרים עצמם. לכן אין לנו כמעט תנ"ך, עם הספר שנתן תנ"ך לעולם אין לו תנ"ך קדום. הגניזה הקהירית היא דוגמה מאוד יפה, כי היא מאוד מאוחרת, אבל גם בה אין את התנ"ך אלא קטעים.

בטקסט המקראי מזכירים כל פעם את ספר הישר, ספר המלכים וכן הלאה – כנראה שלסופרים המקראיים כן היו טקסטים קדומים שלא שמנו את ידינו עליהם, חלקם ייתכן גם הוצאו, כמו שהרבה ספרים אחרים הוצאו והפכו להיות ספרים חיצוניים מאוחר יותר, בתקופה ההלניסטית. הרי ספר דניאל הוא הספר המאוחר ביותר בטקסט המקראי, הוא באותה תקופה של ספר המכבים – ספר המכבים לא נכנס ספר דניאל כן נכנס, זאת בשל מאבקים של צדוקים ופרושים.

צריך לזכור שאין לנו בכל הספרים האלה, גם שמוצאים את הקטעים, לא מוצאים סיפורת היסטורית. התנ"ך הוא גם לא ספר היסטורי. לכן קשה להניח שמאתיים שנה לפני הזמן ידעו מה היה שם, קשה מאוד לדעת, כמו היום. בעת העתיקה לא הייתה את המחשבה ההיסטורית. המחשבה הארכיאולוגית למשל התחילה רק לפני 100 שנה – רובינסון עומד על תל מגידו, אין שם כלום, ואומר אם הייתי צריך לבחור זו מגידו והולך לכפר לגיון, אפילו לא חושב לחפור באדמה.

כתף שאול - תצפית נפלאה. בדרך כלל הטיולים המסורתיים עולים לכאן, מספרים את הטקסט המקראי, את השיר של אלתרמן או של טשרניחובסקי, ובדרך כלל ממשיכים הלאה או לעין דור או לבית שאן. מהתצפית רואים את אותם יישובים שרואים מלמטה.

נושא הצמחייה – לא רואים כאן מצחייה, עבור אדם מאמינה זוהי הנבואה. הסיבה הגיאולוגית היא מאוד פשוטה – המדרונות התלולים לא השאירו עתודות קרקע אלא רק סלע, זו הסיבה שרואים צמחים עשבוניים שנקלטים באזורים מאוד קטנים אבל עצים לא גדלים על כל המדרון, שכן אין קרקע כי בגלל התלילות הקרקע נסחפה. רק ברגע שעולים קצת יותר גבוה ונוצרת מדרגת סלע, שבה נשארת קרקע, יש גידולים. צריך לציין שהגידולים יש פה הם לא טבעיים אלא יערות קק"ל. בדרך כלל העצים הטבעיים מתחילים במדרגה אחת אחרת מאתנו. מנסים לעשות פה טרסות, ואז תיעצר הקרקע ויתאפשר גידול.

כמובן שהנוף הזה עבור אדם קדום שרואה הר בלי צמחים זו התגשמות הנבואה, אם אין צמחים כלומר שאין גשם, אם אין גשם כלומר שמשוהו לא בסדר. אבל הסיבה היא סיבה גיאולוגית.

היישוב הרחוק זה טייבה. מה שמעניין בטייבה ולא ידוע זה שבתוכה יש מבצר צלבני, על הקו של כוכב הירדן. בנוסף בנסיעה לאחר 400 מ' רואים שלט עץ שמפנה לאנדרטה לזכר 7 חבריה, ב-20.3.48. חבריה מהאזור נתקלים במארב, מתפתח קרב, מחליטים לא לוותר לערבים (יש פה קרב ערבי בשם נוריס), נלחמים בהם ו-7 חבריה נהרגים. כל הגופות נלקחות לגנין, מחזירים אותם הבריטים למחרת מסודרות. אחד מהם היה הבן של שלמה לביא. רק אחרי שכובשים את גרעין ב-1948 תושבי נוריס מבינים שאין להם מה לעשות פה ובורחים.

ב-1935 רואים פה את בית הכלא. מפקד בית הכלא בזמנו, מדובר על תחנת משטרה בריטית, משה רוזנפלד. מדווחים לו על פריצה במחסן חקלאי של עין חרוד, הוא רץ על העקבות, מגיע לעמק הנעלם שהוא למטה, כ-800 מ' מאתנו, אז הוא לא יכול לעלות עם הסוס ועוזר לו שוטר ערבי בריטי ואומר לו להביא עזרה. הוא הולך רגלית ואז בעין הסמל הם הורגים אותו, לוקחים לו את הנשק, והבריטים לא יכולים לשאת את זה. הלוויה שלו בתל יוסף הייתה ענקית. תוך חודש הבריטים תופסים את הכנופיה של השייחי' עז א-דין אל קסאם. קוברים אותו בנשר כי בית הקברות בחיפה מלא אז יש שיירה שלמה שהולכת מחיפה לנשר.

הסיפור התחיל כתחנת רכבת ויש שם שרידים. יש שם היום שני בתי כלא צמודים. אחרי שהטורקים עוזבים הבריטים עושים מזה תחנת רכבת ואחרי זה עושים מזה משטרה. למטה יושב גדוד עבודה ב-20-21. אחרי

שהם מחליטים אחרי ויכוחים וסיפורים הם עולים לכאן ופה נוצרים שלושה יישובים – תל יוסף, עין חרוד וחלק עוברים ובונים את רמת רחל. אחד המנהיגים שלהם באיזושהו שלב, איש שלום, הולך להיות ראש עיריית ירושלים.

בעין חרוד אפשר לעשות יום טיול, יש שם דבר שנקרא במה, יש את הבית של וינגייט שאפשר לבקר בו, שם עשה את הקורס של פלמ"ח, יש שם מוזיאון שבנוי מאוד מיוחד על ידי אדריכל בשם מיקלס שמבוסס על אורחי צונוני בלבד, ויש שם את אחד בתי הקפה היפים בארץ עם גן פסלים מאוד יפה.

על גבעת קומי רואים אנטנה, להגיע אליה פשוט עם רכב פרטי מגיעים לחדרי אירוח של המאוחד, הגגות האדומים, מחדרי האירוח של עין חרוד עולים צפונה דרך שער פתוח והולכים בגלגל במשך 3 דק'. משם אפשר לראות את עמק יזרעאל ממקום אחר, הכל פתוח. יש שם ספסלים, סככה, דשא, שולחן עם גז, קומקום, כוסות וכי' – רק חשוב לסדר את זה אחר כך.

הגוף הכי חזק בעמק נקרא רשות הניקוז של חרוד. דרור עובד היה טיפוס מאוד מיוחד. חלק מהחבריה בעמק קראו לו הורדוס. הוא פתח דרכים, עשה, חצב ועל שמו עשו אחר כך ממש מעל בית השיטה תצפית נפלאה, מעל הבתים של ההרחבה בבית השיטה. יש שם שני קרונות רכבת, שעל הגלגל של השמאלי רואים שכתוב חיג'אז (על הגלגל האמצעי). אלו קרונות שהביאו מקיבוץ גשר שהיו שם בתור מחסן בשדה. מי שהיום מנהל השימור אתרים, עומרי שלמון, עשה איתם הסכם ונתן להם את זה.

ממולדת עד לכוכב הירדן – בחורף לא כדאי להיכנס עם אוטובוס, אבל יש שם דרך מאוד יפה שמופיעה במפות כדרך עבירות קשה. יש דרך נופית מרמת צבי עד למולדת או עד לדרור עובד. אבל ממולדת לאחזות שושנה יש דרך עבירות קשה לרכבי 4X4.

נסיעה למוחרקה

מומלץ הספר של יצחק גורמזאנו גורן, השקר הקדוש, הוצאת הקיבוץ המאוחד, הוא האחראי גם על המוזיאון בטבריה. הספר מאוד תכליתי. פרשת דונה גרציה ודון יוסף נשיא מאוד מעניינת ומצופה להזכירה בהקשר של טבריה.

בית שאן, סקיתופוליס הייתה אחת מעשרת ערי הדקאפוליס, אבל המשמעות הגדולה ביותר שלה הייתה שהעובדה שהייתה הבירה השנייה של ארץ ישראל. בתקופה הביזנטית, מתקופתו של תיאודוסיוס, ארץ ישראל מחולקת לשלוש בירות – קיסריה- פלשתינה פרימה, סקיתופוליס – פלשתינה סקונדה, חלוצה- פלשתינה טרטיה (לא להתבלבל ולומר פטרה. צריך לזכור שבפטרה משנת 106 אין יותר את התרבות הנבטית), כאשר יודעים על חלוצה גם מכתבים רומיים וגם ממכתבים שהתגלו בניצנה. חשוב לזכור שכל הממצא שהתגלה בשבטה במהלך המרד הערבי הגדול, משלחת קולט, הכל נשרף.

בית אלפא בדרך כלל כבית כנסת של קהילה קטנה ומבודדת שבנו לעצמם. חשוב לזכור שבית אלפא היא שכונה בפתאי בית שאן הביזנטית, שהיא אחת הערים הגדולות ביותר בארץ. בעצם האזור של העמקים בתקופה הביזנטית זה אזור מאוד פורה. כדאי לזכור שבתקופה הביזנטית מתחיל כל מה שנקרא ההגיוגרפיה, הגיאוגרפיה או ההיסטוריה הדתית. החיפוש של האימפריה הרומית אחרי שרידים של ישוע, אזכור וחיפוש של אתרים בהם אפשר להנציח את המשיח וגם אירועים מקראיים. בית שאן היום מאוד קטנה אבל בתקופה הביזנטית זה אחד האזורים המפותחים ביותר שיש בארץ. בית אלפא גם מעידה על קהילה יהודית שחיה ומתקיימת ובונה לעצמה בית כנסת בסמוך לבירה השנייה של הארץ.

עוזבים את האזור ונוסעים חזרה לכיוון מערב, עדיין שאזור העמקים. אם היינו פונים ימינה היינו מגיעים לעפולה, שמאלה לגן נר, היישוב שיושב על מורדותיו המערביים של הגלבוע. רואים את האזור שממנו נכנסים מאזור עמק דותן, מכיוון גנין לכיוון התענך. בסיפור של תחומתם השלישי זה האזור- להגיע מכאן ולגשת צפונה לכיוון העיר מגידו.

יישובי התענך, או כמו שאוהבים לקרוא לזה – התענכים, מאופיינים כיישובי אשכולות. בצורת היישוב של מרכז מסחרי וסביבו יש יישוב יוצר בתמונת אוויר ככביש גישה לשלושה או ארבעה יישובים שמקיפים אותו, זה נראה כמו אשכול ענבים. השם תענך הוא שם מקראי ואף קדום ממקראי, הוא מופיע כבר בטקסטים קדומים יותר. משמעות השם היא לא ברורה.

מי מגידו אחת ההנחות היא שזה יכול להיות מעיין או נחל. אם ממגידו פונים ימינה זה חרוד, אם פונים שמאלה זה הקישון, זה ממש אזור פרשת המים. צריך לזכור שבסמוך למגידו יש נביעות של מים, לכן השם הזה הוא לא ברור. השם הזה מוזכר בכמה אירועים, 'בתענך על מי מגידו' מוזכר בשירת דבורה שהתרחשה מצד ימין, הר התבור וגבעת המורה והרי נצרת, וביניהם עמק או בקעת כסולות. בחזית הר אמיר ואום אל פאחם.

מכתבי תענך הם קדומים למכתבי אל עמרנה, אבל הם כתובים באותה צורה ובאותו אופן. הם מכתבים מנהליים שהקשורים להתנהלות של האימפריה המצרית, עם אותם שליטים מקומיים שמנהלים את השליטה וגביית המיסים עבור האימפריה. הנוסח שלהם הוא מאוד מעניין כי הנוסח 'אל המלך אדוני מופיע גם שם. לכן זה עוד מצבור של מכתבים שהתגלה בארץ, וזה מאוד נדיר.

האתר תענך נחפר לאחרונה בשנות ה-60-70, לצערנו הפרסום שלו מעולם לא יצא בדוח מסודר. יצאו שלושה דוחות על ידי אוניברסיטת ביר זית, כאשר מדובר בדוחות שהם יותר כקטלוג, אחד זה מבנה הפולחן שהתגלה בתענך המוערך למאה 10 יתכן גם מאה 9 לפנה"ס, עם ממצאים מאוד מעניינים. יש שני קנים מאוד מיוחדים עם עיטורים עם השפעה כנענית מאוד חזקה, קצת דומים לקנים שנמצאו בתל רחוב.

צריך לזכור שמבחינה טקסטואלית בארץ ישראל כמעט ואין טקסטים. כל הטקסטים עד המאה ה-8 לפנה"ס רובם מנהליים לחלוטין, אם זה טקסטים כנעניים ואם זה שרידי כתובות שמתרגשים מהם ובצדק – בעזבת צרבת האי-ב', בתל זית האי-ב', בתל צפית 'אלות ולת...' שני שמות ממוצא הודו-אירופאי, תל גור. רק מהמאה ה-8 לפנה"ס מתחילים לראות כתובות שהן יותר ספרותיות. לתקופה הזו צריך לתארך גם את נביאי הכתב.

ההנחה היא שהמסחר הפיניקי וניירות פפירוס הופכים את הכתב לזמין יותר עבור הציבור, ורוב הציבור מתחיל לקרוא ולכתוב, כי אין סיבה לכתוב ספרות אם אין מי שיכול לקרוא אותה. לכן המאה ה-8 לפנה"ס

היא תקופת פריחה ספרותית. אחת ההנחות שחוץ מהפיניקים וחזרת כלי הכתב שלהם, החזרה היא של האימפריה האשורית והארמים, שמחזירים לכאן את הנוהג של לכתוב על דבר. למשל המילה פנקס מתחילה אצל הארמים.

משמאל העיר נצרת. לפנינו העיר עפולה שלה יש את העיר עפולה עילית, שכונת המורה, והיישוב כפר נבי דחי, וסולם. עוד יישוב באזור נקרא ניין, המשמר את השם של הכפר נעים המוכר מהברית החדשה. אחד הנושאים המאוד מעניינים זה שבכל היישובים האלה יש משפחה אחת, חמולה אחת מאוד חזקה, חמולת זועבי. אב המשפחה, הוא גם קיבל את אות ההגנה. משפחת זועבי עזרה לכוחות ההגנה וגם לימים לכוחות צה"ל. המשפחה לא נלחמה נגד הכוחות הישראליים. כמובן שיש זרמים שונים, קבוצות ואנשים שונים במשפחה. המשפחה מאוד מעורה ומעורבת. בין האישים המפורסמים ביותר בעת האחרונה היא חברת הכנסת חנין זועבי בת אותה משפחה. החמולה יושבת היום בנאעורה, בדחי, בסולם, בנין, במצר שבמקור היה כפר מצרי ומשמר את השם מצרי, אנשים שהגיעו לפה ונקראים באשה ב-1831. היום הגרעין המרכזי של כל הכפרים האלה, של חמולת זועבי שיובת מצד ימין על גבעת המורה.

בגבעת המורה נמצא קבר הנבי דחי ותצפית. ליד קיבוץ שריד נמצא ארון קבורה, אנתרופואיד. זו דוגמה לאנתרופואידים שמוצאים בברונזה המאוחרת, אותם ארונות קבורה שמשייכים אותם למושלמים מצריים ששלטו בארץ ישראל. בנוסף התגלתה טבעת זהב, שזה מאוד מרגש, ועוד אנתרופואיד זה גם מרגש. לא עלינו לנבי דחי בשל שיבושים בכביש.

בגלל שיבושים בדרך המובילה לנבי דחי האוטובוס לא יכול היה לעלות. שביל נוף של קק"ל מוביל מסביב לנטיעות ומגיעים למקום. מסלול נוסף שאפשר לעשות הוא להיכנס לתוך הכפר דחי ואיתו לעלות לשיא הגובה של הגבעה, החר גבעת המורה, שם נמצא המקום, שיש שם מגדל תצפית של קק"ל – יערנים כנגד שריפות, ליד האנטנה. מלמעלה אפשר לראות את התבור והכנסייה שעליו, את האזור דבוריה, אזור של כפר קיש, נצרת לפני, עפולה למטה ובקעת כסולות למרגלותינו, שהכפר הערבי אכסאל משמר את שמה.

המקום והמסורת של נבי דחי זו מסורת של אחד מהחבורה של מוחמד, הצאחבה, קבוצה של חברים או אנשים מאמינים שהולכים אחריו. כאשר על הקבוצה הזו יש כמה וכמה מסורות, למשל הקבר של סידנא עלי ליד אפולוניה. המסורת היא על אותו נביא שנהרג בקרב על דמשק. כלבו מושך אותו ומביא אותו עד לגבעת המורה, כאן הוא נקבר. לכן שמו נבי דחי אל כלבי. מאז המקום משמש כמקום עליה לרגל. הכפרים של חמולת זועבי יושבים מסביב.

המקום עצמו הוא מבנה גדול צבוע בירוק. אין פה עלייה לרגל, רוב המטיילים מגיעים לנקודה בגלל עמדת התצפית של היערן המאפשרת לעשות תצפית על כל אזור עמק זרעאל מהצד השני, נקודה מאוד מרשימה ויפה, כאשר גם כאן אפשר לספר את הסיפור של גדעון, שכן כאן נמצאים על אותה גבעה שמאחוריה נמצאים המדיינים. זו אפשרות אחת, בנוסף יש את גבעת קומי, מצפור דרום עובד, אפשר לעלות לבית חנקין במעיין חרוד ולעשות זאת מהתצפית, אפשר לדבר מהגלגל, יש המון נקודות שמהן אפשר ליישם את הידע עם האזכורים הגיאוגרפיים – גבעת המורה, מעיין חרוד, בתא השטח המסוים הזה. לא חייבים לעשות את זה במעיין חרוד, שכן הוא הכי פחות מרשים.

נוסעים לכרמל. השמות באזור – יזרעאל, כרם האל, שמות של מקומות מאוד ירוקים ופוריים. אליהו הנביא הוא הדמות שאנחנו הולכים לעסוק בה, בנצרות הוא נחשב לפרה פיגורציה של יוחנן המטביל. הם מקבילים משום שגם במסורת היהודית תפקידו של אליהו לבשר על המשיח, כאשר יוחנן הוא זה שבישר על המשיח. בנוסף אליהו הוא באמת האבטיפוס של דמות הנזיר, אדם שהולך עם אזור סביב מתניו, ונמצא באמצע המדבר, אוכל חגבים דברים שהוא מלקט, מכין עצמו את הלחם הבסיסי ביותר, לחם רצפים, אותו אדם הוא הדמות מופת לנזיר.

יש שלושה סוגי מנזרים – צורת הנזירות הסגפנית ביותר היא ההרמיטים, כאשר גם ביהדות ובאסלאם יש נזירות. ביהדות נזירות היא על פי בחירה, כמו בנצרות, ספר דברים פרק ו' – אפשר להיות נזירים רק מבחירה, אי אפשר להכריח. יש דוגמה יוצאת דופן – שמשון. נזירות גם בנצרות היא מבחירה. ההרמיטים הם אנשים מתבודדים והכנסייה פחות מעודדת הרמיטים כי הם הופכים מאוד מהר מאוד להיות במעמד של קדושים ולכנסייה אין שליטה על אופן הפולחן.

השיטה הנוספת שהתפתחה בארץ ישראל, בעיקר במדבר יהודה, הוקמה לראשונה על ידי הילריון, הוא הביא את זה מאזור מצריים, מסיני, חריטון הוא תלמידו. הוא מקים במדבר יהודה את שלושת המנזרים, כאשר הוא מקים מנזרים מטיפוס הלאורה, שזה נזירים מתבודדים שיש להם מקום אחד שאליו הם קשורים וכפופים, והם גם תלויים בחוק של אותו מקום. זאת אומרת שאב המנזר קובע את התקנון אצלו במנזר, מי שרוצה ללכת בדרכו צריך לאמץ את התקנון שלו, שכולל מתי מתפללים, מתי נפגשים, מה אוכלים ובמה עוסקים. הגוף השלישי זה הקונוביוס, שזה המנזר השיתופי.

אם צריך היה להגדיר את אליהו הנביא על פי הנזירות הנוצרית הוא ללא ספק נחשב היה להרמיט. יוחנן המטביל לא יודעים מה הוא, יודעים שהיה מטביל, אבל מאוד מהר הפכו את יוחנן לנזיר, מתבודד ומים. למה? לא ברור. יודעים שהרבה מאוד אנשים, לא סתם יוחנן ועוד אנשים אחרים עומדים בפתח לירושלים, שזה אזור של מעברות הירדן, כיוון שמי שמגיע לירושלים יכול לעלות אם הוא מגיע מאזור השבר הסורי אפריקאי או מבקע ים המלח או מערד וללכת בדרך האבות, או מכביש מספר 1, דרך וואדי קלט.

הדמות של אליהו היא מאוד מעניינת, שכן יש לזכור שכדמות על פי המסורת היהודית הוא אף פעם לא מת. העובדה שהוא לא מת ורמת לכך שגם במסורת היהודית הוא מופיע מספר פעמים. בבתי הכנסת הספרדיים ברובע היהודי בירושלים רואים את כיסא אליהו, ויש המון מסורות לפתע מופיע איש לבוש גלימה עם זקן ומזהים אותו כאליהו, ואליהו יכול להופיע כי הוא לא מת. גם באסלאם הוא קיבל את השם של אותה דמות שתמיד פורחת ונקרא אל חאדר, הירוק. הכוונה שאף פעם הוא לא קמל, אף פעם לא מתייבש. לכן גם באסלאם יש לו משמעות.

אם כן אליהו בנצרות הוא מקביל ליוחנן המטביל, באסלאם הוא אותה דמות שלא מתה ונביא מאוד חשוב, וביהדות אליהו הנביא הוא דמות שפוגשים במקום שנקרא המוחרקה. במוחרקה כאתר התרחש אירוע.

משמאל רואים את הר הכרמל, עליו יושב המנזר הכרמליתי, סטלה מאריס. מנזרים כרמליתיים יש בעוד מקומות בארץ.

אחד התילים החשובים ביותר שרואים לפני מימין הוא תל מגידו, מהמקומות שחשוב לדעת ולהכיר לקראת המבחן. הדיון פה הוא לא הכרונולוגיה הגבוהה או הנמוכה אלא להכיר את האתר כאתר, יכולה להיות שאלת התמצאות – כלומר איך היית עושה סיור באתר? ללכת למיצג, שם הפסקת שירותים, לאחר מכן יש את הדגם, אחר כך השער הישראלי, משם עוברים דרך השער של הברונזה המאוחרת ומראים את שרידי הארמון של הברונזה המאוחרת וכן הלאה. אתרים נוספים שיש להכיר הם בית שאן, מגידו, קיסריה, עכו, תל לכיש ועוד. למשל השערים שרואים היום בלכיש שייכים לתקופת נבוכדנצר, לא של סנחריב. כמוכן שמדובר על אתרים המוכרים. אתר כמו מגידו הוא אתר חשוב בגלל הממצאים שבו, בגלל הסיפור שלו, ובגלל שזה אתר שכמעט כל תייר שמגיע לארץ רוצה לעצור בו. כמו כן יש לדבר על הדברים הרלוונטיים שתייר יכול לראות. השמנה העיקרית שרואים הם מתקופת הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, תקופת הברזל וכמובן הכמנה האשורית הגדולה, שאין כמוה הרבה בארץ, ונמצאת בראש התל.

בשפלת יהודה כדאי להכיר טוב את הכבישים 3, 38, 35, הכבישים האלה מובילים אל התילים המקראיים המוכרים. זה אזור מאוד חשוב. לדעת את הדרך לירושלים והדרכים החלופיות. לדעת את מבצעי יום העצמאות העיקריים – נחשון, מטאטא, תינוק, חירם וכן הלאה, מבצעים שיש להם משמעות גדולה וחשובה. חשוב לדעת את היווצרות הגבולות של מדינת ישראל. תופעות גיאולוגיות, מה זה השבר הסורי אפריקאי, מה המשמעות שלו, שכן הוא אפשרי להדרכה כמעט בכל נקודה בארץ. אזורי נדידה של אנשים, בע"ח, גבול תפוצה צפוני ודרומי של בע"ח וצמחייה.

עוברים את משמר העמק, 'קרבנות משמר העמק' אירוע מאוד חשוב ומונח שצריך להכיר אותו. שמאלה כניסה לעין השופט ורמת השופט. נמצאים באזור של רמות מנשה, שרואים אותם יותר יפה מהמוחזקה.

תל יוקנעם מצד שמאל, יוקנעם העיר נמצאת מאחורי תל יוקנעם עצמו. אזור התעשייה של יוקנעם. כאשר אם היינו ממשיכים ישר היינו מגיעים לחיפה ואזור הצ'ק פוסט, לשער העמקים. מימין גבעות אלונים שפרעם או בעצם גבעות טבעון, המוכרות כגבעות שייח' איבריך, אותו סיפור מפורסם עם המסורת ומקאם של שייח' איבריך ואלכסנדר ז'יד. בית שערים נמצאת בגבעות האלה. בנוסף יש את אתר אלרואי. יש כמו כן פונים ימינה נכנסים לכפר יהושע ע"ש יהושע חנקין, ושם תחנת הרכבת. דרך רוקפלר היא הדרך מחיפה עד ג'נין, נסללה עבור החפירות במגידו.

פונים שמאלה ונכנסים לתוך וואדי מילח, וואדי המלח המפורסם. כאשר נגיע לצומת אליקים ושם נפנה ימינה להעפיל למנזר המוחזקה, כאן על פי המסורת התרחש אותו הקרב. יש פה מסלול הליכה ברגל העולה למוחזקה, עלייה מאוד קשה. אפשר כמו כן גם לרדת את זה.

פונים שמאלה ורואים תל קטן מימין, תל קשיש, זה התל שזוהה כחרושת הגויים, זיהוי של אהרונאי. כאשר אדם זרטל לאחרונה מציע לזהות את חרושת הגויים באל אחוואט. לא ברור מי מהם נכון, אף אחד מהם לא תואם את הסיפור ההיסטורי. עוברים ליד תל יוקנעם ששומר על הדרך שיוצאת מוואדי מילח, כאשר מגידו שומרת על הדרך מאזור וואדי ערה. בית הגן, היא ג'נין שומרת על האזור מעמק דותן כולל תל דותן שיושב שם. אפשר לראות את הסככות על תל יוקנעם, שניסו להכשיר את הטיול ביוקנעם, אבל הם כבר לא בשימוש והאתר פחות נוח לטיול.

אחת המסעדות הידועות יותר בוואדי ערה נקראה אלבאבור. בשלב מסוים כמות הנוסעים התדלדלה בעיקר בגלל כביש 6, דילגו על הכניסה לוואדי ערה ונכנסים מוואדי מילח, לכן אלבאבור פתחו פה סניף חדש. מסעדה מאוד יוקרתית.

משמאל מרכז G, מרכז G המסוים הזה מאפשר כניסה לאוטובוסים ויש עבורם חניון מסודר מאחורה. היום נתקלים בבעיה מאוד רצינית של חניה לאוטובוסים. הרבה בעלי מסעדות כועסים שקבוצות מביאות את האוכל של עצמם ולכן הוציאו ספסלים ולכן אין עזירה, בבית השיטה זה קרה, ב-M הדרך ועוד. ב-G הבינו שזה כוח כלכלי בכל מקרה שמגיעים תיירים, גם אם באים עם אוכל שלהם. יקב מורד – אפשרות תיירותית ביוקנעם, בו מייצרים שיכר. מורד עשה קורס מורי דרך.

בעת העתיקה כולם באזור שלו, מצרים, כנענים וישראלים, כולם מלים את הילדים שלהם. זו דוגמא מאוד מעניינת למה הפלישתים נקראים ערלים, אחת הסוגיות למה הכינוי שלהם הוא ערלים בטקסט המקראי. מה זו העורלה? מוצאים בחפירות ארכיאולוגיות, בעיקר במבנים פולחניים, חפץ שנקרא פאלוס, שזה בעצם איבר מין גברי. רואים שפולחן שלהם נסוב סביב הסוגיה הזו. זה מסביר גם למה דוד התבקש על ידי שאול ללכת ולהביא לו מאה עורלות פלישתים. הדבר החמור בלקחת עורלות פלישתים הוא מחיקת הזהות שלהם, זה כמו איסור ברית מילה. יודעים שהפלישתים כמאפיין תרבותי לא מלו את הילדים שלהם, זה גם מסביר מדוע הסופר המקראי מתייחס אליהם בכינוי הזה – כי פולחן זה קו אדום. מלבד הטקסט המקראי יש חפצים של פאלוסים עם עורלה, דבר מאוד מעניין.

הפריון הוא אחד הסוגיות שמעסיקות ביותר את העולם הקדום ועד היום, כך למשל כמעט כל מה שידועים על שרה אמנו זה שהייתה לה בעיה להיכנס להריון. כשבאים ובוחנים את מאפייני הפריון בארץ ישראל ובכלל באזור של המזרח, רואים שצלמיות הפריון עוד מהתקופה הכלקוליתית ואף לפני כן סובבות סביב האישה, בדגש על משולש הערווה שבדרך כלל הוא תפוח יותר והנושא של החזה שגם הוא בדרך כלל עם פרופורציות גדולות. המשמעות היא לא רק ארוטית אלא משמעות פולחנית שמתייחסת לשפע ופריון. כדאי לזכור שרוב הברכות במקרא הם 'אני ארבה את זרעך כחול אשר על שפת הים'. לא מכירים את האנשים אבל יודעים הרבה מאוד על נושא הפריון.

לא פלא שאחת הצלמיות הנפוצות ביותר באתרי יהודה היא צלמית העמוד, שהיא צלמית פריון, חיקוי של האשרה. אין לנו צלמיות של גברים כמעט באזור שלנו. אמנם הצלמיות של הגברים חודרות לתרבותנו בתרבות ההלניסטית. התרבות ההלניסטית היא תרבות שממשיכה תרבות קדומה לה, ומדברים על הפלישתים שמגיעים מהאזור הזה, שאצלם הדגש של הפולחן של האון, מבחינת פרויות, הוא בדרך כלל פסלים של גברים כאשר האיבר הבולט ביותר בשיא אוננו הוא איבר המין שלהם.

עולם הפרייון שלהם מונע מהצד הגברי, אצלנו הוא מונע יותר מהצד הנשי. זה תרבות שהיא שונה. החדירה של חפצי הפולחן של העולם האגאי אל אזורנו היא כל כך שונה וכל כך דרסטית שהיא מה שהסופר המקראי בוחר על מנת להגדיר את שונותם. זה לא סמן שרואים אותו. יש שיגידו שהפלישתים הלכו עירומים, אולם אין לנו שום עיטור או ציור של ישראלים, אבל יש עיטורים של אנשים שהגיעו מאזור העולם האגאי ומדינת האבו והם לא הלכו עירומים. לכן הסוגיה של העורלות, גם בטקסט המקראי וגם הממצא החריג של הפאלוסים והמקדשים שלהם, ללא ספק זה הגורם שמושך אותנו להניח שזו הייתה ההשפעה.

אגב, יש תעלומות עם הפלישתים. תעלומה אחת – הם נותנים לבני ישראל מתנה טחורים מזהב על זה שהם לקחו להם את ארון הברית. לא ברור מה זה. זה הקרי, בכתוב זה עפולים, גם זה לא ברור. דבר נוסף, עד היום במחקר מבחינה אקדמית לא התגלה קבר פלישתי אחד בעולם. לכן מבחינת מחקרית פלישתים לא מתו. ארונות אנתרופואידים שייכים למצרים בברונזה המאוחרת.

תעלומות נוספות – בתי כנסת מכירים את בתי הכנסת שלפני החורבן ומכירים בתי כנסת מסוף המאה ה-4, מאה 5-6, אולם לא יודעים איך נראים בתי כנסת במאות הראשונות אחרי החורבן, במאות 2-3. התהליך שבין בתי הכנסת לפני החורבן לבתי כנסת הרבה אחרי החורבן עד היום לא ידוע. יתכן שמשתמשים במבנה רגיל ולא יודעים לזהות אותו עם מאפיינים כי הוא עדיין לא קיבל את המאפייני הבזיליקאי שלו שאומץ מהנוצרים. **הציעו שבית הכנסת** מאחורי הבית של וייס הוא בית הכנסת של רבי יהודה הנשיא, אולם אין לזה אחיזה. מבנה בזיליקאי מאומץ מהנצרות, והנצרות מתחילה לבנות מבנים בזיליקאים רק במאה ה-4, אחרי שהנצרות היא מותרת. לכן לא יכול להיות שהיה בית כנסת בזיליקאי יהודי קדום לתקופה של הנצרות. בית הכנסת בבית שערים הוא בתוכנית בזיליקאית.

בית שערים התפתחה בעקבות הקבורה של רבי יהודה הנשיא. הסנהדרין זה לא גוף של אנשים. הנשיא עובר ממקום למקום. רבי יהודה הנשיא שהיה בבית שערים עבר לציפורי, זה המקום החשוב. אין כרגע ממצא, לא הקתדרה ולא בית הכנסת, מהמאה ה-2. יתרה מכך, אין מבנה שאפשר לזהות אותו כבית כנסת בבית שערים של רבי יהודה הנשיא.

כך גם נעלמו המון בעלי חיים וצמחים. עץ רימון בר נעלם המחקר. מכירים רק את הרימון המבוית. לא יודעים את מקור הרימון בעולם.

המוחרקה

פסל אליהו – הפסל בדמותו של אליהו הנביא, הוא מניח את רגלו על אחד מנביאי הבעל. כאשר מצד שמאל יש מגן עם צלב, מובן שזה לא התיאור המקורי. זה לא הפסל המקורי. השם נאופי בשחור הוא השם של הסתת, פסל, שהיה גם העוזר של ברלוצי, הוא מנצרת. הפסל המקורי נמצא היום בנצרת, אצלו בבית. הפסל המקורי הגיע לפה בסוף המאה ה-19 בקופסא. הפסל נותץ עוד לפני שהשתמשו בו, פגעו לו ביד ובראש. העמידו אותו אבל בסופו של דבר החליטו להחליף אותו והביאו סתת שיסתת אותו מחדש. אותו סתת מסתת את הפסל לא כמו הפסל המקורי.

בפסל המקורי אליהו היה מאוד כנוע, מזכיר קצת את ישוע, הראש שמוט למטה וגם הידיים, בצורה שמעוררת במידה מסוימת רחמים. הפסל הזה שסותת הוא הרבה יותר לוחמני והוא שונה לחלוטין מהמקורי. הוא דומה לפסל העץ של אליהו בסטלה מאריס.

הסיפור הוא שהפסל היה פסל במשך המון שנים, בשלב מסוים הוא קנה רובה שהתפוצץ ופגע לו בעיניים. מי שסיתת את הפסל היה הבן שלו, שכאות כבוד לאבא חתם את שם האבא על הפסל. יש מאמר נפלא על משפחת נאופי והפסל. כמעט אין כנסייה מודרנית בארץ שידיו של האבא לא היו ופעלו (כנסיית הבשורה, דומינוס פלביט). היו לו המון חברים בכל מקום וכשהוא איבד את עיניו אנשים אספו עבורו כסף כדי שהוא ימשיך להתקיים. הוא אמן שהלך ופעל עם ברלוצי המון שנים ועשה בשבילו המון עבודות. הבן שלו גם סתת. הפסל המקורי היום נמצא במרפסת ליד חבל כביסה.

לא כל כך יודעים מי חיבל בפסל, יש כמה אגדות אורבניות. אחת האגדות שזה לא היה לא אחר מאשר קאוקג'י, שלא הצליח לכבוש את הכרמל בבת אחת בעקבות קרב משמר העמק והאשים את עצמו שהוא לא זה שהצליח לכבוש את משמר העמק כי אליהו שמר עליהם. סיפור נוסף, מופרך לחלוטין, אומרים שזה היה נפוליאון, הבעיה שהפסל עוד לא היה קיים. אחת ההנחות שהגיע לפה התיבה מוינה, חשבו שיש אולי אוצר בפנים, פתחו אותה והתאכזבו. את הראש המקורי מצאו בבור מים בסביבה את אחת הידיים לא מצאו, ואז החליטו לשקם.

המקום עצמו היום משמש כמנזר קתולי. שעות הסגירה הן בדרך כלל עד 16:30, בדרך כלל אם מגיעים ונעול שום דבר לא יעזור ולכן חשוב להקפיד על הזמנים. חשוב לזכור שאי אפשר לסמוך על השעה, יכול להיות שמגיעים לפני וסגור.

עם קבוצות בדרך כלל לא חייבים לעצור מול הפסל, יש אפשרות לשבת על הספסל, להקריא את הטקסט ולספר את הסיפור. זה מאוד נוח, תמיד מוצל. הבעיה אם מגיעים עם קבוצות מטיילים לא צליינים, ויש קבוצה של צליינים שבאה לעשות מיסה, צריך לזוז הצידה ולתת להם לערוך את הטקס. מאוד חשוב לא להשתמש במקום במגבר.

פסל קטן של מרים, האם הקדושה. אליהו לאחר אותו הרג של נביאי הבעל אומר לאחאב קום ולך, עומד לרדת גשם, תחזור הביתה. הוא הולך הביתה שם כבר יהיה הסיפור של נבות. כיווד גשם אליהו עולה למעלה ואומר לנער שלו שילך להשקיף על הים, תראה עננה קטנה שמגיעה, העננה הקטנה במסורת מזוהה כמרים. **הכנסייה** – כנסייה מאוד שונה ממה שרגילים, די ריקה מסמלים. גם התחנות של הויה דולורוזה מוצגות שאריחים קטנים מאוד ולא ברורים, כך שמי שלא מכיר יתקשה מאוד לזהות. תחנה 5 זה שמעון מקיריניה, שם טופוגרפית זה תחילת הטיפוס על הר ציון. זה ששער ציון מוציא כביכול מהר ציון זה רק השער זה לא ההר. כל הרובע היהודי הוא הר ציון. ההתפשטות של העיר העליונה ממוקמת על הר הציון, הטעות הזו התחילה כשרואים את החומה הטורקית שממנה יוצאים כביכול להר ציון. אולם החומה בנויה על ההר והוא לא נמצא רק מצד אחד של החומה. מהמאה ה-9 לפנה"ס, מתקופתו של עוזיהו אולי אפילו אמציה, יש

התרחבות לאזור המערבי של הר המוריה, מה שמכונה הגבעה המערבית. אבל זו בעצם ההתפשטות המערבית וזה המינוח. אבל חשוב להבין שמדובר על הר ציון. זה החלק של הר ציון שקיבל את הכינוי הגבעה המערבית. **המזבח** משמר את הסיפור שכן עשוי 12 אבנים לא מסותתות. בסיפור אליהו בונה מזבח במקום שבו היה מזבח מקדס, היה שם כבר מזבח. זה שהוא אוסף את האנשים לכרמל, למקום שבו המזבח, מלמד שבעבר היה פה מקום תפילה. מקום תפילה בראשי הרים, אם זה בחרמון, בתבור או כאן, זה דבר מאוד ידוע במחקר. לפסגות של הרים יש משמעות שהוא נישא על מקומות.

כשהתחילו לבנות את הכנסייה סר לורנס אוליפנט היה פה וכתב מאמר ביקורת שהם בונים את הכנסייה על שרידים של עתיקות ומשתמשים בעתיקות כדי לבנות את הכנסייה. אבל הביקורת לא החזיקה מעמד. היום הכנסייה היא כנסייה של המנזר הקרוי הכרמלית. היא מאוד מקבלת אנשים ומאוד נעימה.

תצפית – זו אחת התצפיות היפות ביותר בארץ. רואים את הים התיכון מאחור, רואים את אזור רכס הכרמל, את אזור רמות מנשה שזה קער, האזור הנמוך ואת הר אמיר. הכרמל בנוי מצורת משולש, יש לו שני אזורים גבוהים ואזור נמוך. אזור סטלה מאריס זה אזור מאוד גבוה, חוטם הכרמל גם הוא גבוה, והר אמיר הוא החלק הדרומי. ביניהם יש אזור רמת מנשה שהוא נמוך יותר. זה מכביש 70, רואים את קו המתח הגבוה לבין הר אמיר שהוא מעל כביש 65, וואדי ערה. כל האזור הזה לא מיושב מכמה גורמים – דבר ראשון הוא שבמשך שנים האזור היה שטח אש. ברגע שהוא לא שטח אש כבר מתחילים לראות את ההשטחה של השטחים להרחבה ויישובים כמו רמת השופט, עין השופט ויוקנעם החדשה שגדלה. יוקנעם נמצאת מעל עמק השלום, האזור שנמצא עם הדרך שחוצה אותו. כל פארק רמות מנשה, היערות עם הפיקניקים בנחל השופט זה האזור המיוער שלפנינו.

עברנו את אזור הכרמל, רואים את מישור חוף הכרמל והחיבור שלו עם חוף השרון, רואים את אורות רבין וקיסריה. ממשיכים ורואים את נתניה. אפשר לראות פה מאוד יפה את האזור של ג'נין וצפון השומרון, הגלבע, והמפתח בין הגלבע לבין גבעת המורה ושלוחת צבאים. באופק רואים את הרי הגלעד. רואים את עפולה. מעפולה שמאלה, מתחת לגבעת המורה, רואים עוד אזור שטוח בקעת כסולות. משם רואים את העלייה לגבעות הרי נצרת ומאחורי הרי נצרת זה כבר הר תבור. זו נקודת תצפית שמראה גם את גבעות אלונים שפרעם, הגליל התחתון ורואים באופק את הגליל העליון.

אפשר לראות פה יפה מאוד איך היישובים בעמק לא הורסים את העמק, הם מסביב לעמק, העמק הוא שטח חקלאי. אפשר לראות את נחל קישון, כשמדברים על המרדף של אליהו הנביא ואנשיו. רואים את בית שערים, טבעון, גבעת הסוס, הבית של משפחת זייד. הגבעה מאחורי נחל קישון, גבעה ירוקה ועליה רחבה, זה גבעת הסוס של אלכסנדר זייד.

תצפית זו יכולה להמחיש כמה הארץ שלנו קטנה. אפשר להראות את ההשפעה, שכן רואים מצד אחד קיסריה, הבירה הראשונה של ארץ ישראל, מצד שני הבירה השנייה של ארץ ישראל.

הדרכת עמיתים - הקרב על משמר העמק

קרב משמר העמק (1948.4.14-4), אחד הקרבות החשובים בשלב הראשון של מלחמת השחרור, שהתרחשו כמעט בו זמנית, באפריל 48, מיד אחרי שבוע השיירות האבודות. וששינו, למעשה את המומנטום של המערכה, מעט לפני פלישת צבאות ערב.

באפריל 48, קיבוץ משמר העמק הממוקם על ציר ג'נין-חיפה, יושב על הקרקע כבר 22 שנה, מוקף כפרים ערביים⁽¹⁾, איתם הוא מקפיד לשמור על יחסי שכנות טובים, כחלק מהאידיאולוגיה שלו כקיבוץ של השומר הצעיר.

מי הכוחות הפעילים בקרב: מהצד הערבי "צבא ההצלה" בפיקודו של הגנרל פאוזי אל קאוקג'י (תמונה 1- קאוקג'י), צבא של מתנדבים מארצות ערב, בעיקר עיראק, אליו הצטרפו מתנדבים מכפרי האזור⁽²⁾. שהיה ממוקם בפאתי ג'נין.

קאוקג'י, מגיבורי המרד הערבי, היה צריך לתקן את הנזק שעשה לו כשלוך כיבוש טירת צבי בפברואר 1948. הוא חיפש מטרה משמעותית שתהיה רחוקה ככל האפשר מירושלים של שנוא נפשו חג' אמין אל חוסיני ובחר בחיפה. במשמר העמק הוא ראה סתם מטרד בדרך.

מהצד היהודי, יש 3 שלבים: בשלב הראשון והקשה ביותר 600 חברי הקיבוץ מחציתם ילדים. בשלב השני מצטרפים כוחות לוחמים מיישובי הסביבה ובשלב השלישי, כוח הגנה מאומן, בעיקר מהפלמ"ח, בפיקודו של יצחק שדה (תמונה 2 - יצחק שדה).

הקרב עצמו: ברביעי לאפריל 48 בשעת בוקר מוקדמת, חוזר אריה בקר, הרועה של הקיבוץ בבהלה ומספר שבהרים מסביב לקיבוץ יש כוח ערבי עצום וחמוש היטב. מהקיבוץ נשלחות כיתות סיירים לוודא את העניין במיתוס הקיבוץ ישנו סיפור על כיתת סיור של 4 אנשים, שעשו את דרכם לכיוון הר הגעש בחסות היער. הם מציעים מאחורי העץ האחרון ורואים כוח מבהיל בגודלו. מפקד הכוח בלי להסס פוקד "קדימה הסתער!", אחד החברים מציע לטעון את הרובים קודם. יש להם כמה רגעים לטעון את התחמושת המעטה ולסכם את חייהם הצעירים ובסיומם זינק שוב המפקד על רגליו ופקד קדימה הסתער, אלא ששוב עצר אותו אחד הסיירים בשאלה – יוחנן, אתה בטוח, וזה חשב רגע וענה, אולי בעצם לא, הרי צריך להודיע במשק.

בקיבוץ הוכרז מצב חרום, כל העובדים הוחזרו מעבודתם בשדות. הילדים והזקנים הוכנסו למבני הבטון והלוחמים - לעמדות ההגנה. (תמונה 3 - הקיבוץ לפני ההתקפה).

בשעות אחה"צ מתחילה ההתקפה. וזאת התקפה בסדר גודל שלא נראה קודם במלחמת השחרור. היא מתחילה בריכוך ארטילרי עם תותחי שדה. 400 לוחמים ערבים מכתרים את הקיבוץ בסיוע 6 שריוניות. השימוש בתותחי שדה ובכמות כזו של שריוניות - חדש במלחמה.

הפגזים חדרו בקלות את הבטון הדק, וההרוגים הראשונים: רות ואילנה רוזנקרן-אפרתי, אם ובתה התינוקת וסבא גאון היו משם. נזק רב נגרם לבניינים. החשמל נותק ומשק החי נפגע קשה. (תמונה 4 - בית הילדים אחרי ההתקפה).

לקראת חשכה מגיעים הערבים עד הגדר וחותרים אותה. הקיבוץ משתמש בנשק יום הדין שלו, שכדי להשתמש בו צריך אישור מההגנה, כל היום מנסים לקבל את האישור, ללא הצלחה. עכשיו אין ברירה. הם מוציאים ומשתמשים במרגמה היחידה שהייתה להם. הערבים נעצרים על הגדר ונסוגים.

בלילה, מגיעה תגבורת מיישובי העמק, להגנה ועזרה במשק – צריך לזכור שיש במשק פרות שצריך לחלוב 3 פעמים ביום.

למחרת, האנגלים מציעים הפסקת אש, שמתקבלת ובה מפונים הפצועים והילדים. אנקדוטה נוספת. קצין אנגלי שרואה את יונה, הצעירה והיפה (תמונה 5 – יונה גולן בעמדה). מעלה את בנה הקטן לרכב הפינוי, נפרדת ממנו ויורדת חזרה. פונה אליה ואומר לה שתעלה ותתפנה עם בנה. היא מסרבת ואומרת שהיא נשארת להגן על הבית. הקצין אומר לה: תעזבי כל עוד את יכולה, עד הערב לא יישאר פה אף אחד בחיים. רק לסגור סיפור זה. האישה היא חברת הכנסת יונה גולן ובנה הקטן רן גולן יגדל ויהיה טייס בחיל האוויר הישראלי. הקיבוץ סופג הפגזות קשות ולא מעט הרוגים, אבל מצליח להדוף את ההתקפות.

בשלב מסוים מבינה ההנהגה היהודית בארץ ישראל את חשיבות הקרב, הן כשלעצמו והן כדרך לרתק את צבא ההצלה ולמנוע ממנו ליטול חלק בקרבות שנערכים באזור ירושלים. (מבצע נחשון שנערך בין ה-5 ל-15 באפריל 48).

יצחק שדה ממונה למפקד הכוחות באזור ובמקום להצטרף לכוחות המגינים הוא מתיישב בגיוערה ומתחיל באיסוף כוחות ובתכנון ההתקפה. יש פה שינוי גישה – הגנה על משמר העמק ע"י תקיפת הכוחות הערביים התוקפים אותה מההרים.

אנשי סולל בונה נשלחים לבצר את הקיבוץ. תחת ההפגזות.

חברי הקיבוץ מסרבים להצעה אנגלית להפסקת אש נוספת. וזאת כדי למנוע מעבר של כוחות וציוד לחימה לקרבות באזור ירושלים.

גדוד פלמ"ח בפיקודו של דן לנר מצטרף לכוחות מחטיבות כרמלי ואלכסנדרוני ותחת פיקודו של יצחק שדה מתחילים בסדרת התקפות מכיוון הכפרים בגב האויב. הקרב מוכרע בתמרון צבאי יפה.

תוצאות הקרב: - צבא ההצלה נסוג. - כפרי הסביבה ננטשים, בתיהם מפוצצים ע"י הפלמ"ח. - כל השטח בין משמר העמק לצומת מגידו מתרוקן מערבים. (שינוי דמוגרפי).

לסיכום: מהפך הערבי: זה היה קרב מתוכנן היטב, בפיקוד גנרל עתיר ניסיון, היה בו שימוש ראשון בתותחי שדה, מרגמות וכמות משמעותית של שריוניות.

מהצד היהודי: זה היה הקרב הראשון בו השתתף גדוד פלמ"ח כגדוד. זה היה השימוש הראשון בסולל בונה לביצור תחת קרב.

הניצחון בקרב הושג: הן בזכות העמידה העיקשת של חברי הקיבוץ וכוחות העזר, תחת הפגזה כבדה במשך 10 ימים והן בזכות המהלך הטקטי-התקפי של הפלמ"ח.

הניצחונות בקרבות משמר העמק ורמת יוחנן ובמבצע נחשון, ששינו את הגישה מדפנסיבה לאופנסיבה, היו נקודת מפנה חיוביות לטובת הכוח היהודי בשלב זה של מלחמת השחרור.

סוף הדרכת עמיתים

כפרי הסביבה (ממערב למזרח): אבו-זריק, אבו שושא, עיוביה אל תחתא, עיוביה אל פוקא, נעיניעיה, אל-מנסי ולג'ין.

הכוח הערבי בסדר גודל של חטיבה, כלל שני גדודים של "צבא ההצלה" לוחמים רבים מכפרי הסביבה, לפי ההערכות השונות בין 700 ל-1500 איש. והיה מצויד בשתי סוללות של תותחי שדה, מרגמות 81 מ"מ ובפלוגה של עשר שריוניות.

נסיעה הביתה

אם מגיעים לאתר והוא סגור אפשר לראות מצד ימין שביל מסודר ומסומן שמוביל לאותה תצפית רק מעט פחות גבוה. מסלול היקפי של כ-100 מ' ממנה רואים את התצפית מקצה המצוק.

הנושא של מלחמת העצמאות הוא מאוד חשוב. קרבות משמר העמק זה דבר חשוב מאוד, זו שאלה שאוהבים לשאול במבחנים וחשוב להכיר אותם טוב. חודש מרץ שמכונה חודש השיירות, אז שיירת נבי דניאל, שיירת יחיעם, ושיירת חולדה, מעבר לאירועים אחרים שקרו, נפגעות, וזה אחד החודשים הקשים ביותר. בעקבות חודש מרץ אין יותר שיירות. המורל הוא לא גבוה. לכן גם המשמעות של לנצח בראשית חודש אפריל היא הניצחון, להראות את השינוי והמהפך, מעבר לשמירה על נקודת היישוב. חודש השיירות הביא גם שינוי בתפישה והמעבר ללקיחת היוזמה. הצירוף של שני הגורמים האלה יחד, ומבצע נחשון, ומה שמתחיל להיות תוכנית ד', זה השינוי המשמעותי.

יש ספרון קטן של מאיר פעיל שנקרא 'מלחמת העצמאות', שיצא במסגרת האוניברסיטה המשודרת, והוא עושה סיכום תמציתי ויפה מאוד על מלחמת העצמאות.

הנושא של אליהו הוא נושא מאוד מעניין וחשוב מאוד ביהדות, יש הרבה אזכורים שקשורים לאליהו, יש אפילו ראשי תיבות משעשעים - תיק"ו – תשבי יתרץ קושיות ובעיות. המונח תיקו של שוויון לא קשור לאליהו אלא משתמשים בו בהקשר הזה כי אליהו לא מת, ולכן אם יש מחלוקת מבחינת מסורת אליהו יכול לפתור אותה. הנושא של כיסא אליהו, שאלהו מסמל אריכות ימים, נושא הברית על כיסא אליהו הוא נושא שהתפתח במסורת המאוחרת ביהדות. פולחן אליהו בכלל הוא יחסית מאוחר.

תמליל סיוור מספר 83 לגליל תחתון מזרחי

מסלול: נבי שועיב, ביהכ"נ וגן לאומי בארבל, מגדלא, אתר ספיר, גינוסר וסג'רה

נסיעה לנבי שועיב

קיבוץ לבאי, משמאל - קיבוץ דתי, רוב תושביו מ-1949 הם ילדים מהקינדר-טרנספורט. חילצו ילדים יהודיים מגרמניה והביאו אותם למשפחות אנגליות – משפחה אנגלית קיבלה ילד יהודי. סביר שהם לא ידעו אז שהילדים האלה יישארו בלי ההורים והמשפחות שלהם, זה היה אימוץ לפרק זמן מסוים, לא ידוע. בסופו של דבר הילדים נשארו יתומים והחזירו אותם, אחרי שקמה המדינה, למדינת ישראל. קבוצה של ניצולים מהקינדר-טרנספורט שגדלו באנגליה הקימו את הקיבוץ.

השם לבאי חוזר למקום מ-פונדק דלוי, תקופת המשנה והתלמוד, ואחר כך השם מתגלגל ללוביה, והיום חזר בדמותו של קיבוץ לבאי. לוביה כפר ערבי עוין, קשה מאוד, הרבה אירועים ומתחים, שהחיים במושבות הגליל קשורים לכפר הזה, ולא בהיבטים החיוביים. בניסיון הכיבוש הראשון של לוביה נהרגו חמישה מבני המושבה יבניאל, מכה קשה מאוד למושבה.

גבעת אבני, מימין – יישוב חדש, 1994, יישוב קהילתי. הרבה מאוד מהתושבים הגיעו מטבריה. אחת הבעיות הקשות של טבריה היא שבכל פעם שהיא מצמיחה הנהגה מקומית הם עוזבים לכפר חיטים, גבעת אבני ואחרים, וחבל. מי שמתחזק כלכלית והשכלתית ברוב המקרים לא נשאר בטבריה ומחפש לו מקום אחר.

מאחורי גבעת אבני נמצא כפר נהר הירדן כפר נהר הירדן זה כפר שהתחיל לעבוד לפני שנה וחצי, והוא בעצם תולדה של פרויקט גדול שמי שעומד מאחוריו זה השחקן פול ניומן ז"ל, שהקים פרויקט של כפרים לילדים חולים בארה"ב, אחר כך באנגליה, ועכשיו גם בישראל. הכפר קיים, עובד ופועל. נציג העמותה של פול ניומן כאן הוא חיים טופול, שמקדם את העניין, איתו גילה אלמגור ואחרים, אולם הוא הדמות המרכזית שקשורה למקום. המקום הוא מעין פארק צימרים, חדרים ברמה מאוד גבוהה, יש חדרי אוכל, סדנאות יצירה, פינת חי, פארק אתגרים, בריכה שהיא בשלבים אחרונים של הקמה ועוד. הילדים מגיעים לכפר לשבוע של נופש, כיף ופעילויות. מתנדבים מהאזור מפעילים אותם בסדנאות ופעילויות לפי תוכנית שלמה מיום א' ועד שהם עוזבים. מגיעות קבוצות של ילדים חולים, לא דווקא במחלות סופניות, לפעמים גם במחלות כרוניות שאפשר לחיות איתן (כמו סוכרת נעורים, קשיי נשימה). האחד הדברים החשובים לתפישתו של פול ניומן הוא לתת להם קצת שקט מהמחלה ולהפגיש אותם עם ילדים שסובלים מאותן הבעיות כדי לתת להם את התחושה שהם לא לבד, ולא היחידים שמתמודדים עם זה. מטרת העל של ניומן הייתה שיהיה פה כפר למזרח התיכון כולו, בינתיים הוא משמש רק את תושבי ישראל, יהודים וערבים כאחד. הכסף להקמה ותפעול הכפר מבוסס על תרומות, הילדים מקבלים את שבוע הנופש בחינם, ולפעמים יש צורך במדריך לשניים או שלושה ילדים, במיוחד שקשה להם להתנייע. בזמן שאין ילדים בכפר אפשר לבוא לבקר בכפר עם קבוצות, בזמן שיש ילדים סיור של קבוצות לא מתאפשר כדי לא להפריע לילדים. בסוף כמובן הקבוצות מבקרות בחנות המזכרות שלהם ויכולות להשאיר תרומה דרך קנייה של דברים שונים.

מצפה, משמאל – 1908, מושבה קטנה שהתחילה עם 10 משפחות בלבד. במושבה כנרת בראשיתה היו 8 משקים, 8 משפחות, מלבד בית טריידל המפורסם וחוות כנרת. מזכירים את כנרת בהקשר של מצפה מהסיבה הפשוטה ששתיהן מושבות יק"א. יק"א פועל בגליל התחתון ומקימה במסגרת פעילותה 8 מושבות, 4 ראשונות יהיו ב-1901-1902, 2 נוספות ב-1903, והאחרונות יהיו מצפה וכנרת ב-1908. אסתר שמואלי סטפמן תושבת סג'רה, ממושבות יק"א, הוקמה ב-1901 והיא אחת מארבע הראשונות בפרק של ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי.

נכנסים לבקעת הארבל, בהמשך עוברים ליד הכניסה של כפר חיטים. בכניסה לכפר חיטים יש שלט עץ שעליו כתוב 'ראשון יישובי חומה ומגדל', הוקם ב-7.12.1936, אז זה תלוי איך סופרים יישובי חומה ומגדל. תל עמל הוקמה ב-10.12.1936, שלושה ימים אחרי, על זה אין עוררין, אבל השיטה הייתה שיטת חומה ומגדל. השאלה היא אם סופרים את התקופה – היישובים הראשונים שהוקמו במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט עד שהתקופה נגמרת, כלומר האם בודקים אלו יישובים הוקמו בזמן הזה, או אם בודקים האם הם הוקמו לפי שיטת חומה ומגדל. אם הולכים לפי השיטה השנייה אז תל עמל מובילים את העניין, שלמה גור שהמציא את הרעיון לשבת קודם, להכין את הלגו, לבוא אל השטח ולהרכיב בין יום, היו בודדים בין לילה בסוף בתקופה. פעם היו אומרים בין לילה, נגד הבריטים, היום יודעים שזה היה ביום, בחסות הבריטים ולא לעומתם.

בכפר חיטים היו שני ניסיונות התיישבות קודמים, האחד ב-1913, והשני ב-1923, ואף נשארו מבני אבן מההתיישבות הזו. כשהם הגיעו ב-1936, בניסיון השלישי שצלח, הם נכנסים למבני האבן הקיימים. הניסיונות הקודמים לא צלחו הרבה בגלל שהשטחים שלהם היו מפוזרים. בקצה הבקעה היום נמצא מושב כפר זיתים ונבי שועיב, אבל בעבר (1913-1923) בקצה הבקעה ישב עד 1948 כפר ערבי ששמו חיטין. הם לא כל כך הסתדרו וסבלו מנחת זרועם של אנשי חיטין ולא שרדו בשני הניסיונות הראשונים. בקצה הכביש העולה לכיוון נבי שועיב רואים את המסגד של היישוב חיטין.

עוזבים את הכביש הקטן בתוך הבקעה ופונים שמאלה, אז נפתח כביש רחב, עם מדרכות, עם תאורה, גינון וכו'. נבני שועיב מחכים מבנים אדירים. מבקרים שלא היו במקום בהרבה מקרים נדהמים, שכן מופתעים לגלות שמאחורי ההרים והגבעות מחכה מתחם כל כך עצום, מתחם חדש מ-10 השנים האחרונות. לפני כן היה מבנה קטן, צנוע, עם כיפה, מבנה הקבר של שועיב. מעל הקבר עצמו הרחיבו ובנו מתחם עצום. צלאח א-דין בנה כיפה על קרני חיטין, את זה יודעים מהמקורות ההיסטוריים ושריד לה לא נמצא.

נבי שועיב

האתר פתוח מ-00:11 והלאה. בשנים האחרונות מקפידים באתר בצורה מעט קיצונית על לבוש צנוע, מה שלא היה בעבר. עם מנכס קצר למשל לא נותנים להיכנס למתחם. יש הקצנה בעניין הזה ולכן חשוב להקפיד

להודיע לקבוצות שגם גברים וגם נשים יגיעו עם מכנס ארוך ויהיו לבושים כמו שצריך, לפעמים הם מורידים אחד אחד מהאוטובוס ובודקים. אין לצלם בתוך במבנה. עד היום יש מאבקים על נבי שועייב כאתר מקודש לדרוזים, ואחת לכמה זמן יש מהומות במקום. המוסלמים החזיקו באתר ובעקבות היחסים הקרובים בין הדרוזים למדינת ישראל הדרוזים קיבלו חזקה, אבל למעשה הוא מקודש גם למוסלמים, גם לדרוזים וגם ליהודים. מסתבר שבמאה ה-12 כבר כותבים שיהודים ביקרו בנבי שועייב ופקדו את המקום, הוא מקום קברו של הנביא יתרו, חותן משה. היום מדובר באתר הקדוש ביותר בעולם לדרוזים, אבל מדי פעם יש פה הפגנות קטנות מוסלמיות.

ב-25.4 נחגג חג נבי שועייב, במשך 4 ימים. ביום הראשון זה בעיקר אנשי הדת ואחר כך החוגגים הרגילים. חג נבי סבלאן נחגג בסתיו, והם גם לקחו את עיד אל אדחא מהמוסלמים, שהוא לא חג דתי מבחינתם אלא הזדמנות לחגוג. למרות שהדרוזים יגידו אחרת, אפשר לראות שהמתחם מלא מנגלים, ובחג נבי שועייב נוהגים הדרוזים לעשות על האש, מבילים ונחים בחיק במשפחה.

לפני שנכנסים למתחם המקודש מתכסים בבגדים ארוכים ובכיסוי ראש, גם גברים וגם נשים. חולצים את הנעליים וחשוב לדלג על הסף, הפתח, ולא לדרוך עליו. אין לזה משמעות דתית אלא אסטטית, שכן אנשים מאמינים מנשקים את הסף, שהרי במדובר במקום הקדוש ביותר עבורם.

הדעסה, טביעת הרגל - בפנים יש לשים לב שלסלע בקצה המבנה, שעל פי המסורת עליו נראית טביעת רגלו של נבי שועייב, של הנביא יתרו. בנוסף רואים את הקבר עם הכיסוי בצבע של הדגל הדרוזי. לפעמים ליד הקבר המכוסה בדגל הדרוזי רואים דברים שנשים משאירות – צמיד, עגיל מטפחת וכו'. האגדה מספרת ששועייב, יתרו, מת בעמידה וכשהשכיבו אותו בקבר גילו תחת רגלו נחש, אבל הנחש לא הכיש אותו. לכן על הסלע אפשר לראות מן חריץ שמסמל את הנחש שנמצא תחת רגלו.

בתמונה על הקיר בפנים נראה ראש העדה הדרוזית, השייח אמין טריף, שנפטר ב-1993 וקבור בג'וליס. היום ראש העדה הוא מוואפק טריף, הנכד שלו. מ-1928 ועד 1993 אמין טריף מנהיג את העדה, זה אחד המנהיגים הגדולים ביותר שהיו לעדה ולכן תמונתו מופיעה במקום.

בדרך רואים עץ עם הרבה מאוד סרטים קשורים עליו – נדירת נדרים. אם מישהו בא לבקש בקשה מיוחדת הוא אומר שבמידה ויקבל את מה שרצה הוא יעשה דבר כזה או אחר, קושר ונודר נדר. נוהגים להוריד את הסרטים ולכן הם לא מצטברים.

ביציאה מימין רואים את המעיין, המים מוזרמים היום למן מבנה בטון וברזיות, זה המעיין של חטיין. לכאן מגיעים הכוחות הצלבניים מגיעים לקראת קרב קרני חטיין. אשתו של רימון מטריפולי, אישיבה, נתפסת בידי צלאח א-דין כשהיא יושבת לה בטבריה. השליח שולח את המידע ומודיע לרימון שאשתו בידיהם, והוא אומר שיישמרו אותה. רימון מטריפולי גם עוזב את אשתו וגם במהלך החיפושים אחרי המים בסופו של דבר הכוח שלו מגיע לחטיין, שותה ובורח לצור, לעכו, ומכאן עוזבים את הארץ, משאירים את החבריה מאחוריהם.

נסיעה לבית הכנסת בארבל

אל חאכס באמר אללה הוא בעצם התגשמות האלוהות עלי האדמות, קצת מזכיר את הסיפור של ישוע – שהדבר התגשם בבשר. אמנם זה הנצרות, אבל גם בשביל הדרוזים אל חאכס באמר אללה זה לא סתם מנהיג פאטימי אלא מנהיג שהוא התגשמות האלוהות. כשהוא נעלם, כנראה נרצח, מבחינתם האלוהות עזבה את הארץ.

במבנה ראינו את קברו של הנביא יתרו, חותן משה, שהוא צריך להיות מדייני. אם שואלים את הדרוזים איפה נמצאת מדיין מקבלים כל מיני גרסאות, ביניהן עיראק. זה לא בדיוק מסתדר עם הסיפור שאנחנו מכירים, יתרו לא אמור להיות קבור כאן, אבל מבחינת הדרוזים זה מסתדר.

חשוב להבין שיתרו במסורת יהודית, חותן משה, זה אותו יתרו של הדרוזים. שועייב זה שמו הערבי. השורש ש.ע.ב בערבית זה עם. שועייב זה לשון הקטנה – עם קטן, ואכן הדרוזים הם עם קטן.

בארץ ישראל יש כ-120 אלף דרוזים, כ-20 אלף ברמת הגולן ו-100 אלף בעיר הכרמל (דאלית אל-כרמל) (دالية الكرمل) ועספיא (عسفياء), גליל תחתון בכל מיני כפרים (מעיא, שפרעם) ובגליל העליון (בית ג'ון, ג'וליס, ירכא ועוד). בעולם יש כ-1.5-1 מיליון. אנשי דת דרוזים טוענים שיש מיליונים רבים של דרוזים שלא יודעים שהם דרוזים, למשל בסין.

יתרו הוא דמות קדושה מאוד לדרוזים אחרי אל חאכס באמר אללה עבור הדרוזים, הסיבה לכך היא שמבחינתם הוא היה מן יועץ נסתר. הדרוזים מאמינים בזה שיש תמיד נביא גלוי שהוא חשוב אבל לא מאוד, ונביא סמוי שהוא הנביא החשוב. הסמוי ילווה את הגלוי, אם זה מוחמד ועלי, אם זה ישוע ויוחנן, ואם זה משה ויתרו. יתרו היה החכם, שכיוון את משה. אמנם משה היה חשוב אבל יתרו היה הנביא הנסתר במקביל אליו.

השייח אמין טריף הוא בן ג'וליס, בגיל מאוד צעיר, כבן 13, יוצא לחצביה ללמוד לימודי דת והופך להיות איש דת. כשהוא חוזר משם ממנים אותו בגיל מאוד צעיר להיות מנהיג העדה, בניגוד לרצונו. מ-1928 אמין טריף הופך להיות מנהיג העדה בישראל, ועם הזמן הוא גם מוכתר כמנהיג העדה כולה, העולמית, כ-1.5-1 מיליון דרוזים.

הוא עובר מתקופת המנדט אל מדינת ישראל בימים שבהם הוא מוביל את העדה, עד 1993, כך שהוא מכהן פרק זמן ארוך במיוחד ותוך כדי מאורעות ואירועים אדירים. השייח אמין טריף עוד בימי המנדט מוביל את הדרוזים לתמוך בצד היהודי ואחר כך במדינת ישראל, והם מתייחסים אליו בכבוד והערצה. אפילו מייחסים לו סגולות של נבואה, הוא ידע מה הולך להיות ולכן המליץ ללכת עם היהודים וכן הלאה.

כשנפטר הוא נקבר בביתו בג'וליס, לא דבר ברור. לשייח אמין טריף לא היו בנים אלא רק בנות. אחת הבנות חיה בבית שבו הוא גר, היא לא התחתנה, והיא חיה עם הקבר של אבא שלה. חצו את הבית כך שבצד אחד הקבר ובצד השני ביתה.

אחד העקרונות הדרוזיים הוא שוויון נשים, בעיני המתבונן. אמנם הייתה להם אישה שישבה בוועדה העליונה של הדרוזים, אבל הרוב הם גברים. אחת הדוגמאות החזקות לחוסר שוויון בעדה הדרוזית היא היחס

לא למנות. לאלמנה דרוזית מותר להתחתן, אולם אף אחת מאלמנות צה"ל לא התחתנה. הסיבה היא שבמידה והאלמנה תתחתן שוב הילדים שלה ושל בעלה המנוח יעברו למשפחתו של המנוח. זה אומר שהיא גם התאלמנה וגם צריכה להתרחק מהילדים שלה, זה כבר גזר דין מאוד מאוד קשה.

דוגמא נוספת לחוסר שוויון נשים היא הדוגמא של מוואפק טריף. לא לקחו את אחת מבנותיו של אמין טריף שלו להמשיך את דרכו, לקחו את הנכד. מוואפק בערבית זו המילה הסכמה. מבחינת האופי שלו הוא סוג של פשרה, לא כולם אוהבים אותו. יש הרבה שלא מקבלים אותו, הוא לא גדול כמו סבא שלו, הוא נחשב לטיפוס ארצי יותר. כנראה שלא הייתה להם אפשרות אחרת ובסופו של דבר הם מסכימים והוא ראש העדה.

בית הכנסת העתיק בארבל

ארבל זו עיירה שחיים בה יהודים שלא נחפרה לעומק ובצורה מסודרת. עוזי ליבנר עבד קצת בבית הכנסת הזה, אולם העיירה, שמשני צדי הדרך המובילה לבית הכנסת אפשר לראות שרידים שלה, על מבניה ובתיה, לא נחפרה ונחקרה בצורה מקיפה ורצינית.

לעיירה של ארבל יש שוליים מאוד מוזרים ושונים במצוק הארבל שופע המערות. אפשר לראות את הארבל מצד ימין, משמאל הר ניתאי. השכונה הפריפריאלית של היישוב הזה היא המערות. השאלה היא מהם יחסי הגומלין בין מי שחי כאן למי שחי במערות, למה שולי העיירה קשורים למערות. האם לאנשים היה בית כאן וגם הערה? האם היום חלק שחיו שם ולא קשורים לפה? האם הדרך החשובה שעברה למרגלות הארבל ונחל ארבל היא זאת שהביאה אנשים לגור ממש מעליה? אולי מכרו דברים לעוברי הדרך? אולי הכינו מקלטים לשעת צרה? אולי מי שלא היה לו כסף קנה מערה ורק אחר כך קנה בית? כל האופציות האלה אפשריות.

עוד יודעים להגיד על העיירה שהייתה פה אווירה קצת קנאית, קצת משיחית. הסיבה היא שאחת המסורות אומרת, מסורת קדומה שהולכת לתלמוד הירושלמי, שמכאן יבוא המשיח. דבר ששומעים גם בצפת, אזור מירון, בקעת מירון. בבית הכנסת במירון אומרים שכשהמשקוף ייפול יבוא המשיח, אז הציונים שמו בטון ואין סיכוי שהאבן הזו תיפול. יש מי שיגיד שהמשיח יבוא מהר הזיתים. פה, בבקעת ארבל, מדברים על בואו של המשיח, וכנראה שזה מייצר תושבים קצת יותר קנאים, קצת יותר פנאטיים.

בדרך רואים משפט שמיוחס לניתאי הארבל. הניתאי מצד שמאל, למרות שיש שיגידו שזו טעות וזה הארבל, שהתאורים של הארבל מתאים להר הזה. כשמסתכלים על הר ניתאי רואים מעין פס, היינו אומרים חומה או דייק רומי כמו שרואים במצדה או במקומות אחרים. כשמסתכלים עליה ועוברים לידה רואים שיש מגדלים כל כמה מטרים. כאמור, לא נעשתה חפירה, אלא רק סקר, ונמצאו חרסים שמיוחסים למאה ה-1 לספירה. לא ברור האם זה קשור למרד הגדול, אם כי הגיוני, אולם אי אפשר להגיד בוודאות כי לא חפרו במקום ולא פורסמו דוחות חפירה שאפשר להסתמך עליהם. על סמך הסקר החומה והמגדלים מתוארכים למאה ה-1 לספירה, כנראה שזה קשור למרד הגדול.

ניתאי הארבל היה אחד מהצמדים, אחד מהזוגות. הזוגות היו במאות 1-2 לפנה"ס והיו חמישה זוגות, האחרונים הם המפורסמים והמוכרים ביותר, הם הלל ושמאי. עד היום נוהגים לומר שיש הנוהגים כדרכו של בית הלל ויש הנוהגים כדרכו של בית שמאי. שמאי היה הקפדן יותר, המחמיר יותר, והלל היה פחות.

הסיפור המפורסם אומר שבא הגוי ומבקש משמאי שיגיד לו את תורת היהודים על רגל אחת, ושמאי מסרב ואומר שאי אפשר לתאר על רגל אחת את כל תורת היהודים. כשהוא בא להלל ואומר לו שיתאר לו את הדת היהודית על רגל אחת, תשובת הלל היא 'מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך', אחרי זה אמרו 'ואהבת לרעך כמוך', זה בעצם אותו המסר.

יוסי בן יועזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים.

יהושע בן פרחיה וניתאי הארבל.

יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח.

שמעיה ואבטליון.

הלל ושמאי.

לפני הלל ושמאי היו שמעיה ואבטליון. הזוג השני היו ניתאי הארבל ויהושע בן פרחיה. ניתאי הארבל אומר משפט מאוד פשוט ומאוד חכם – 'התרחק משכן רע, אל תקרב לרשע, ואל תתיימש מן הפורענות', מאוד בסיסי. זה המשפט שקצת מכניס אותו לספרי ההיסטוריה.

בית הכנסת התגלה על ידי קוהל וונצינגר, או נסקר על ידיהם, זוג הגרמנים שהולכים פה יחד ב-1903 ועושים סקר נהדר בגליל ובגולן. באום אל קנטיר הם מציינים את החזית ושם יש תופעה שבה שלוש הכניסות הן לא סימטריות, אבל המוח היקני לא יכול לצייר לא סימטרי, ולמרות שהם רואים לא סימטרי ומודדים לא סימטרי, הם מציינים את הכניסות סימטריות.

מבנה בית הכנסת – יש שלט ירוק ובו כתוב 'גומחת ארון קודש', ולצדו מעין חצי עיגול קטן שנראה כמו מחרב מוסלמי. גומחת ארון קודש לא מוצאים בבתי כנסת, זה לא מאפיין של בתי כנסת. בהצעת השחזור הוסיפו את הגומחה הזו בגובה, אף אחד לא חושב שזו גומחת ארון קודש, זה לא מקובל מבחינת המחקר. ככל הנראה המוסלמים הגיעו לשרידי המבנה, השתמשו בו והוסיפו מחרב. זה מתאים גם מבחינת הכיוון וגם מבחינת המפלס שלו.

העמודים – יודעים שהייתה קומה שנייה לפי זה שיש 12 אומנות, 12 בסיסים, אבל מצאו 24 עמודים, חלק שמנים חלק רזים, זה אומר שהעמודים עמדו אחד על השני ושהייתה קומה שנייה.

המשקוף – אפשר לראות שעובדים על המשקוף, זה לא נראה כך לפני כן. אפשר לראות שיש גם הבדל בצבעי האבנים, שכן האבן המרכזית ישבה על הרצפה, הרימו והחזירו אותה למשקוף, לכן הצבעים מעט שונים, הציפוי, הפטינה הוא אחר.

כשמכניסים את המשקוף הם מכינים אותו בסלע גדול שהוא מונולית, סלע אחד. כלומר כל המשקוף נחצב בסלע אחד. לא ברור אם היה בזה סמל, האם הייתה אמירה והסלע היה מקודש, אבל אין ספק שהמשקוף פה הוא מיוחד ולא מוצאים הרבה כאלה – אבן אחת שיוצרת משקוף שלם.

אם רוצים לשייך את בית הכנסת לקבוצה במחקר בתי הכנסת הוא ישתייך לבתי הכנסת הגליליים או לגליליים הרריים. השוני בבית הכנסת הזה הוא כיוון הכניסה. בברעם למשל נכנסים מדרום ומסתובבים,

ואילו בבית הכנסת בארבל יש כניסה ממוזרח. ניסו לתת לזה כל מיני הסברים, ביניהם שזה אולי מחקה את הכניסה לבית המקדש שהייתה ממוזרח, אולי ממעמקים קראתיך השם ובגלל זה הוא נמוך וכן הלאה. כך או כך כדאי לציין שבית הכנסת בארבל שונה מבתי הכנסת הגליליים בזה שהכניסה היא לא בחזית הדרומית אלא מזרחית דרך אבן משקוף מאוד מיוחדת, מונולית גדול ומרשים.

בבית הכנסת אין מנורה או כתובת, אבל זה אותו מבנה של בתי כנסת וגם התיארוך מתאים. בארכיאולוגיה יש מקום לספק, ויש הרבה מאוד סימני שאלה, למרות שארכיאולוגים שמים סימני קריאה כי הם צריכים לקדם את התיאוריה שלהם. בגדול, מתוך השוואה למבני בתי הכנסת האחרים, מתוך הידיעה שפה יש יישוב יהודי הסיקו שזהו בית כנסת. הארבליים תרמו לחמת גדר לבית הכנסת, אז ארבל ידועה כיישוב יהודי, מלבד זה שהיא מוזכרת בגמרא.

המבנה עשוי גם גיר וגם בזלת, בדרך כלל משתמשים ביסודות בזלת ומוסיפים גיר. הגיר נחשב יפה יותר והוא גם קל יותר לעיבוד. בכורזים הוכיחו שאפשר לעשות עיטורים יפים גם בבזלת, אז בגיר הרבה יותר קל. רוב המבנה הוא גירני – כנראה שגם היה להם קל יותר לעבד אותו והוא נחשב יפה יותר, לבן ובוהק.

בתוך בית הכנסת אפשר לראות אבן שזה נראה כאילו כרסמו בתוכה. החלק השני שלה, המכסה שלה, נפל, כאילו מישהו בא ושבר אותה. החציבה לתוך האבן יצרה למעשה מעין קופסא, ישנה הצעה שמדובר בקופת צדקה עם פתח החוצה – כלומר אם עוברים ורוצים לתת צדקה, ובעצם מתן הצדקה עוזר הנותן בעיקר לעצמו, 'צדקה תציל ממוות', במידה ובית הכנסת סגור או שלא רוצים להיכנס ולהיראות, אפשר לשלשל את הצדקה לתוך האבן. סיפור טוב, אבל אי אפשר להיות בטוחים שזה מה שקרה.

בית הכנסת מתוארך למאה ה-5 לספירה, זה לא מהמאה ה-4 מהסיבה הפשוטה שחורבת ורדים (וואדי חמאם) מיוחס למאה ה-4 אולי 3 ובגלל זה העניין הגדול סביבו, שהוא קדום יחסית. פעם היו מחלקים את בתי הכנסת למאות 2-3, מאות 5-6, ותקופה מעבר מאה 4, אבל אין מהמאות 2-3 בתי כנסת חוץ מבית שערים בבית שערים יש בית כנסת באזור של גבעת זייד, מתחת לדשא. בית שערים חרבה באמצע המאה ה-4, 351 מרד גאולוס, כך שהוא חייב להיות קדום לחורבנה. חורבת עמודים וחורבת ורדים בסימן שאלה. אלו שלוש דוגמאות בודדות.

זה מאוד הגיוני שלא מצאו בתי כנסת מהמאות ה-2-3 כי הם אחרי מרד בר כוכבא, ימים שאחרי קטסטרופה, עולים לגליל, בקושי אוכלים. דור אושא אומר שחייב אדם לפרנס ילדיו, כי אנשים לא פרנסו את הילדים, אז בטח שהם לא יכולים היו להקים בתי כנסת כאלה כשלא היה להם מספיק לקיום. ארבעה היו מתכסים בטלית אחד, כי אין יותר.

לקח 200-300 שנה עד שהתאוששו והשתקמו, עד שהתחילו קהילות לאסוף סכומים מספיקים להקים מבנים כאלה. ברור שהיו להם בתי כנסת, רק שכנראה הם היו כל כך צנועים שלא מוצאים אותם ומזהים אותם כבתי כנסת.

בנקודה התקבצו כל מיני סימונים – בומבוס עם כיתוב ספרות לטיניות – חלק מניסיון לסמן מסלולים לקראת ביקורו של האפיפיור בשנת 2000, יוחנן פאולוס ה-2, המסלולים האלה לא כל כך תפסו, גם עשו אותם די בחיפזון לפני שהוא הגיע, והיום הם סתם נמצאים בשטח כי אף אחד לא מפנה אותם ואין להם שום משמעות. זה היה ניסיון ליצור את דרך הבשורה שלא צלח.

לעומת זאת שני שבילים חדשים יחסית נפרצו – שניהם יוצאים מנצרת, הר דבורה, ומגיעים לכפר נחום. **גיזס טרייל** - האחד הולך דרך כפר כנא ועובר בכנסיות חשובות. מאחורי היוזמה עומד מעוז יינון, בחור צעיר שהקים בין היתר את בית פאוזי עאזר, את אל מוטראן, ועוד. השביל נפרץ בעזרת חברים מתנדבים ומסומן בסימונים שבילים רגיל עם עיגול כתום. בדרך גם מסדר לניות לצליינים שהולכים, גם אצל ערבים וגם אצל יהודים, כך שיש שיתוף פעולה גם בתחום זה.

שביל הבשורה - השני הוא מסלול מקסים שמשתלב עם סיור מנצרת, הולך מהר הדבורה, יורד לאזור אכסאל, עושה סיבוב שהכותרת שלו תהיה נוף והמראות היפים שראה ישוע (פחות כנסיות). משרד התיירות ראו שיוזמה פרטית מצליחה כל כך והחליטו לעשות דבר דומה. הם סימנו את שביל הבשורה המסומן ברוג'ומים. העוגן הצהוב זה החיצים ומדי פעם יש רוג'ום שהוא מעין נ.צ..

כך יצא שהתקבצו שלושה סימונים שבילים – אחד כאמור לא רלוונטי, גיזס טרייל עם העיגול הכתום, היושב על שבילים קיימים, והשלישי זה העוגן הצהוב ולפעמים רוג'ומים.

נסיעה לגן לאומי ארבל

גזר קיפח – פורח יפה בעיגולים גדולים לבנים עם עיגול שחור באמצע. יש הרבה מאוד לבנים בכל מיני צורות, שפריה קשקשנית וסלסילה וכו', שקשה להבחין ביניהם, אבל הגזר הקיפח מופיע בסוף ויש לו מן עיגול גדול עם נקודה שחורה באמצע. בנוסף אפשר לראות קיפודנים, עיגולים כחולים ויפים.

גן לאומי ארבל

הוראות בטיחות – לפני שיוצאים למסלול בארבל חשוב להגיד לקבוצה שמי שיש לו פחד גבהים שישאר על האוטובוס, שכן יש ירידה בסולמות וחבלים. ההגדרה של משרד החינוך לירידה במסלול היא לגיל 10 ומעלה. אם יש ילד בן 8 וההורים שלו איתו ולוקחים עליו אחריות אז זה בסדר. אולם זה לא מסלול לילדים קטנטנים.

סגירת האתר - בעבר המקום היה פתוח ואפשר היה להגיע ב-17:00-16:00 אחר הצהריים, אולם היום אי אפשר לעשות את זה כי הרשות סוגרת ב-17:00. למעשה זה לא לגמרי נכון, כי מנהל הגן הוא בחור צעיר, בשם שירן, ואם יש רצון מיוחד אחר לעשות את המסלול בזריחה או בשעה שהגן סגור, אפשר ליצור איתו קשר והוא בדרך כלל משתף פעולה. היה רצון לפתוח את המקום כגן לאומי ולא יצור התנגדות קשה מאוד של הקהל, במיוחד של הקהל המקומי שהארבל היה החצר האחורית שלו ופתאום הוא נסגר.

בדרך כלל שסוגרים מקום מטונף מאוד מזדהים עם זה שסוף סוף מנקים ונקי. בארבל לא הייתה בעיית לכלוך אבל הייתה בעיית שירותים תמיד. מאז שהמקום מוסדר אפשר להגיע עם קבוצת תיירים מבוגרים שלא ירדו

למטה, אבל להגיע איתם לתצפית, בדרך מחכים שירותים וקיוסק ומים, זה היתרון של סגירת המקום. כך רואים הרבה יותר תיירים מבוגרים שמגיעים לראות את התצפית. דפי המידע של האתר הם מצוינים ויש בהם מפה שמסמנת את השבילים במקום. מאז שסגרו את הגן גם פרצו שבילים אחרים נוספים, והאפשרויות יותר מגוונות. נלך למצפור חרוב בשביל המסומן בשחור. מצפור החרוב זו הנקודה היפה ביותר בקצה המצוק שממנה רואים את הנוף. האפשרויות החדשות יחסית זה להמשיך משם עם המסלול השחור ולרדת דרכו אל השביל האדום שיורד מהמצוק בסולמות וחבלים (מה שאמורים היינו לעשות).

כשעומדים במצפור החרוב נמצאים בגובה 181 מ' מעל פני הים, הכנרת מינוס 211 מ' מעל פני הים. המצוק הוא מצוק תלול של כ-400 מ', עד לתחתית הוואדי. השביל עובר על שפת המצוק והירידה היא קצרה יחסית, לא של 400 מ'.

חשוב לציין שהשביל השחור מאפשר לעשות מסלול מעגלי בשביל מסומן (אדום שחור) ומסודר עם יתדות, מה שלא היה אפשרי בעבר. זה טוב במיוחד לקבוצות שמגיעות בלי אוטובוס, טיולי משפחות למשל, כך שאין צורך לעשות הקפצת רכבים. משך המסלול כשעתיים וחצי שלוש. בנוסף יש גם שביל כחול, שביל חדש, שמוביל לאזור חניון גדוד העבודה ליד חוף הכנרת.

בדרך כלל, במיוחד במזג אוויר נעים, אפשר לעצור, להסתכל על קרני חיתין ולספר על קרב קרני חיתין, 1187, למרות שלא רואים כלום בשטח ואין ממצאים. כן נכתבו מקורות היסטוריים, עימאד א-דין, הכותב של צלאח א-דין, מתאר שאחרי שנגמר הקרב צלאח א-דין הקים מבנה עם כיפה גדולה על הקרניים, אך לא נשאר מזה כלום. אולם אפשר להתייחס לשטח והסיפור, ציפורי, כנרת, היציאה של הצבא הצלבני, למה הם נכשלים, הלוחמה הפסיכולוגית שצלאח א-דין מנהל מגדם, זה שהוא מצית את השדות וכולי. קרני חיתין זה הר געש ויש בו לוע.

מצפור החרוב - מצוק הארבל 181 מ' מעל פני הים, מתחת הכנרת מינוס 211 מ', רואים את הנפילה ותחושת המצוק. בעצם המצוק הזה הוא בקצה של בקעת ארבל. המבנה של הגליל התחתון המזרחי הוא מבנה של רמות נטויות, בין כל שתי רמות מפריד נחל:

רמות יששכר - נחל יששכר - רמת כוכב - נחל תבור - רמת סירין \ רמת יבניאל - נחל יבניאל - רמת פורייה - בקעת ארבל - רמת ארבל - נחל ארבל. יש מי שיוסיף לרשימה גם את רמת מגדל, שכן מושבת מגדל מפורזת בין שני חלקים, ואם ממשיכים עם המבט מעבר למגדל רואים שבשלב כלשהו המטעים נשברים למטה. אמנם זו לא רמה דרמטית כמו הרמות הקודמות, זו רמה נמוכה יותר, אבל גם מאחוריה רואים את אותו שבר שם זורם נחל צלמון. הבקעה הזו נקראת בקעת גינוסר ואותה מנקזים שלושה נחלים.

נחל עמוד - בקו ישר רואים את צפת למעלה, רואים את גשר עכברה, מתחת לצפת רואים חריץ עמוק בנוף - זהו נחל עמוד (העמוד נראה בחלקו). ממערב לנחל עמוד ישנם שני יישובים - חוקק וליבנים, ממזרח לנחל עמוד היישוב כחל. נחל עמוד יוצא דופן בזה שזורם צפון-דרום, לא בכל הדרך, אז עושה שינוי כיוון ומגיע בסופו של דבר לכנרת.

נחל צלמון

נחל ארבל, ממש תחתינו. המסלול היורד למטה מגיע למעינות של נחל ארבל. אם מתחילים מהקצה בתצפית אפשר לדבר על רמת הגולן ולזהות תילים ברמת הגולן. אפשר לדבר על צפון הכנרת - עכשיו כשיש שירותים, מקום לשתות וחניה מסודרת, אפשר להביא תיירים צליינים ולפני שיורדים למטה לבקר באזור טבחה, הר האושר וכפר נחום, אפשר להביא אותם לתצפית, לתת מבואות, לתאר את המפה הפוליטית שקיימת כאן בזמן פעולתו של ישוע וכו'. לצליינים כדאי להסביר שיש כאן גבולות - בצפון יחיו יהודים ובדרום יחיו פגאניים, במיוחד בעבר הכנרת. הגבול הנוסף הוא בין ממלכתו של הורדוס אנטיפס ופיליפוס. אפשר להראות את הגזרות בשטח ולהסביר שכשישוע מרגיש שהוא קצת בסכנה הוא עולה על סירה ושט לצד השני, כאן ממש מבינים איך זה נראה.

כביש 90 עובר בקו ישר, במקום שהוא מתחיל לעלות נמצא אתר ספיר של המוביל הארצי, הוא ממשיך ומטפס לכיוון בקעת בית ציידה. בקעת בית ציידה, מצפון לכנרת, ובקעת גינוסר שתחתינו, הן שתי בקעות. בית ציידה על שם הדיג, דיג הוא ציד, בארמית ובערבית סייד א-סאמק. דייגים היו מחכים שם כשהאמנונים היו עולים להטיל את הביצים ואז תופסים אותם, אגב משהו שאסור לעשות אם רוצים שיהיו דגים גם בשנה הבאה.

בצמוד לאתר ספיר, האכסניה בכרי דשא, אפשר לראות רק מקבץ של עצים ומבנה לבן באמצע. אם יורדים יותר דרומה רואים גוש גדול - קיבוץ גינוסר, ומבנה עגול ליד המים וסירות עוגנות - זה בית יגאל אלון, מוזיאון שנקרא 'אדם וטבע בגליל'. המוזיאון נדחק הצידה בשנים האחרונות, מאז שיש את הסירה, והיום אין קבוצת תיירים שלא תעצור שם, כל הפלגים בנצרות יעצרו ויתרגשו לראות את הסירה מימיו של ישוע.

ליד החוף רואים את אשל הירדן, מה שנקרא הצמחייה הטבולה. הכנרת עולה ויורדת ובזמן ירידת המפלס הארוכה האשל התפתח, שגשג ויצר ממש שדות בתוך המים. גם שהמפלס עולה והוא טבול בתוך המים הוא ממשיך לחיות ולכן זוהי צמחייה טבולה. דיונים רבים נערכים סביב השאלה אם זה מועיל לכנרת או פוגע בכנרת, האם צריך לקצור או להשאיר אותו, בינתיים לא נוגעים בו.

מאוד חשוב ומרגש - הקמת האתר מגדלא. אתר מגדלא, מגדל הקדומה, חשוב מאוד לנוצרים. מריה מגדלנה, מרים המגדלית, באה ממגדלא. האב ג'ון סולנה, הכומר, מחליט להקים כאן מרכז צליינות והארכיאולוג שלו, נג'ר ערפאן, ערבי מדבוריה, חפר ומצא במקום בית כנסת שהוא אחד מהשבעה המפורסמים שהיו קיימים בימי בית המקדש. בהתחלה, הוא מספר, לא העזתי להגיד שהוא כערבי מצא בית כנסת כל כך חשוב, אבל עם התקדמות החפירה לא נשאר מקום לספק. בניית הכנסייה שליד בית הכנסת כמעט הסתיימה, והאב ג'ון סולנה הוא כמו ברלוצי המודרני. הכנסייה מוקדשת לאישה באמונה הנוצרית, בזכות מרים המגדלית. האב סולנה גם אומר שכשהוא מדבר עם אנשים על ענייני אמונה אז עולה שמי שהשפיע עליהם ביותר היא אישה - אמא \ סבתא \ דודות, הן המאמינות החזקות ביותר.

משמאל רואים הר שנראה כמו חרוט, הר חזון, באופק הרחוק הרי מירון, היישוב הגדול מסביבו הוא היישוב הדרוזי ברובו מעיאר, משם עזאם עזאם. רואים את רביד, קרוב יותר אלינו. אם הולכים עוד שמאלה רואים למעלה על רכס יוטבת את הררית, למטה דיר חנא.

קרוב אלינו למטה היישוב וואדי חמאם, כפר בדואי. ממבט על רואים יופי שהכפר הוא חדש, רחובותיו מסודרים, המסגד בלב הכפר. בדרך כלל כפר נולד מאיזושהי חמולה שמקימה כמה בתים ולאט לאט זה מתרחב וגדל, בלי הרבה סדר עם סמטאות ומעברים צרים. הכפר הזה הוא מתוכנן משום שהוא יצירה של מדינת ישראל. מדובר בתושבים שהם עיווארנה, אלה אנשים שחיו בעמק החולה והתפרנסו בעיקר מקליעת מחצלות וסלים, עבדו בגומא הפפירוס והכינו כל מיני מוצרים. כשייבשו את החולה הציעו להם להתפנות ויישבו אותם כאן. המילה חמאם מהמילה חממה שפירושה יונה. יש כאן הרבה יונים וגם המערות על הר ניתאי והר ארבל נראות כמו שובכי יונים.

על המדרון בצדו השני של הכביש אפשר לראות את אזור החפירות של חורבת ורדים. זוהי חפירה של עוזי ליבנר שבה הוא מגלה בית כנסת מהמאה ה-4 לספירה, אחד הקדומים ועשוי לשפוך אור על מה שקרה בתקופת הביניים החסרה הזו. יש בעיה עם בתי כנסת מהמאות ה-2,3, שאינם קיימים אולי מלבד בית שערים שהוזכר. במהלך השנים כנראה שישמעו על בית הכנסת עוד ועוד, שכן זו נחשבת לחפירת דגל חדשה.

על רצפת בית הכנסת נמצא פסיפס שבחלקו האחד יש סצנות של אנשים עובדים, בונים, מישהו שמכין מלט (אפשר לראות שיש לו בריכה גדולה ואת שהוא עובד איתה), מישהו שיושב בצד של מסור דו צדדי, אנשים שנושאים על כתף אבן גדולה וכן הלאה, ורואים התחלה של מבנה, לא ברור מה הם בונים. ההצעה של עוזי ליבנר זה שיש כאן סצנות מקראיות ולכן מדובר בתיאור של בניית מקדש שלמה.

בסצנת אחרת רואים רגליים של ענק עם נעליים שחורות, חצאית גדולה, ולידו דמויות קטנות. המחשבה הראשונה הייתה דוד וגוליית, אולם במקרה הזה מדובר באחד מול אחד, הענק מול הקטן, אולם פה יש הרבה קטנים. את חלק מהדמויות הוא תופס בשערות ומרים אותם, חלק שוכבים על הרצפה והדם נשפך, וההנחה היא שמדובר בתיאור של שמשון הגיבור נלחם בפלישתים ומביס אותם.

בנוסף יש כתובת תרומה, כמו כתובות תרומות רבות אחרות, שבה כתוב - 'ברה דשמעונא אבו הדה טבלה מנדידון' - מי שעשה את עבודה, נשאר רק קצה המילה עבודה, נאחל לו כל טוב, מנדידון - מרכוש, כלומר שהוא תורם מהרכוש שלו. כתובת תרומה רגילה ולא יוצאת דופן. היא עוזרת להבין שמדובר ביהודים ושמדובר בבית כנסת, שכן יש כתובת תרומה עם השם העברי שמעון.

הנרי בייקר טריסטראם, מטייל כאן ב-1863-1964, הוא היה זואולוג. בתקופה ההיא כדי לחקור בעלי חיים היו יורים, שוחטים, פותחים וחוקרים אותם. הוא היה מומחה לנושא בעלי החיים ונוהגים לצטט את הקטע שהוא כותב ביומניו כשהוא בארבל. עברו כ-150 שנה מאז שהיה במקום ואפשר לראות שמוזכרים בעלי חיים רבים בתיאור שלו, חשוב לציין שאי אפשר לחשוך בו שהוא מתבלבל בין בעלי חיים, הוא מכיר אותם היטב ויודע להבחין ביניהם.

"מעולם לא פגשנו חיות כה רבות כמו באחד משלושת הימים האלה. ראשון הופיע חייר בר מתוך הסבך, על ידנו, בשעה שהיינו מטפסים במעלה הנחל. אפציר קלע בו, אך הוא נס כשהכודר תקוע בגופו. אח"כ הוחרד אייל למטה, רץ במעלה הצוק, וחלף בסמוך לנו בשביל המתפתל הנטוי על פי תהום. אח"כ נמיה גדולה כמעט דרכה על רגלי, ונמלטה לתוך נקיק, ובעודני מתאמץ לעקוב אחריה, ראיתי להתפתעתי דוב סורי חום יורד בכבדות, אך מהר, על פני הסלעים, וחוצה את האפיק (הוא נזהר שלא להתקרב אלינו כדי מטווחי רובה). בהחזיקנו את החבלים למעלה, יכולנו לראות צבאים סופפים בגיא למטה, אולם חברינו שעמדו לרגלי הצוק לא יכלו לראותם ולהשיגם. לאון שעמד למטה, ראה גם לוטרה שיצאה מן המים, עמדה מולו רגע והביטה בו משתאה. שפרד ואפציר פגעו בחמישה נשרים גדולים, והתקנת האדרים מעורותיהם הנודפים ריח עז לא היתה מלאכה קלה כל העיקר."

לוטרות יש היום מעט מאוד, בנחל חרוד עוד רואים, פעם זה היה מחזה נפוץ היום הוא נדיר מאוד. בקטע אחד כל כך הרבה בעלי חיים ביום שהם מטיילים בסביבות הארבל. אפשר לחשוב או לדמיין רק את בעלי החיים שהיו כאן פעם.

אפשר לראות באזור את צמח הפיגם, מי שמתפתח על הפיגם זה הפרפר זנב הסנונית, פרפר צהוב גדול שהחלק התחתון השחור שלו מזכיר זנב של סנונית ולכן הוא קיבל את שמו. הפיגם הוא צמח ירוק עם עלים קטנים, לא כל כך בשרניים, אבל הריח שלו הוא ריח רותה זה נקרא, האנשים נחלקים לאלה שאוהבים אותו מאוד או שונאים אותו. הפרפר מטיל את הביצים שלו בתוך הפיגם, והזחלים מתפתחים כשהם אוכלים את עלי הפיגם. הפרפר הזה די נעלם מהטבע ויש היום מבצע של חובבי פרפרים שמגדלים בחצרות הבתים את הפיגם, מגדלים את הזחלים ומשחררים אותם, עוזרים להם להתרבות בטבע. כדי לעשות זאת הולכים למשתלה ובוחרים צמח פיגם שיש עליו זחלים, אולם בעלי המשתלות מעיפים את הזחלים, ולכן יש לבחור בקפידה שתילים עם זחלים.

מאגר חמצון - מדרום אפשר לראות מאגר חמצון של מי ביוב שמגיעים מהשכונות למעלה, בגלל שהמאגר גבוה יש משאבה למטה שמעלה את הביוב למאגר החמצון.

סיפור הורדוס המלך והארבל - כשהורדוס מתמנה על ידי הרומאים לשליט מקומי בהתחלה הוא מקבל את אזור הצפון, אביו הוא הנציג המרכזי. היו שני טריאומווירטס, שלושה מנהיגים שבסופו של דבר אחד הוא החזק ומשתלט. טריאומווירט הראשון זה יוליוס קיסר, פומפיוס מגנס וקראסוס, בסופו של דבר ניצח יוליוס קיסר עד שרוצחים אותו. הטריאומווירט השני זה אוקטביאנוס (אוגוסטוס), מרקוס אנטוניוס, ולפיידוס. הורדוס צריך להמר על מישהו והוא בוחר לקדם את אנטוניוס, הימור שהסתבר כלא נכון, שכן אנטוניוס מסיים את חייו על קליאופטרה במצריים בקרב אקטיוס, והיא מסיימת את חייה אחרי כן. נשאר אוקטביאנוס, אבל הורדוס יודע להתחנף ולקבל את תמיכתו של אוקטביאנוס, הוא אוגוסטוס, למרות שהוא לא תמך בו מלכתחילה. אז ממנים את הורדוס כמושל הגליל.

על זה יש להוסיף את הדמות של המנהיג החשמונאי שמצליח להשיג כאן עצמאות למשך שלוש שנים, מתתיהו אנטיוגונוס ששולט כאן בין 44-40 לפנה"ס, בזכות תמיכת הפרתים, והורדוס נמלט מכאן בשן ועין. אולם הורדוס לא מוותר והוא בא כדי לכבוש את הגליל. מדובר על התקופה של סביב שנת 40 לפנה"ס. **כשהורדוס בא לכבוש את הגליל** יש כאלה שתומכים בו אבל הרוב מתנגדים לו, בטח ובטח באזור ארבל שבו ישנה אוכלוסייה שחושבת שהמשיח יבוא מכאן. כנראה שהם היו קצת יותר קנאים מאחרים וסרבו לקבל את

הורדוס. יוסף בן מתתיהו בקדמוניות מספר על ההיסטוריה היהודית ומספר על הקרבות של הורדוס בארבל. הוא מציג את הבעיה הקשה - הצבא של הורדוס למעלה, המורדים למטה במערות, כך שעל החיילים להגיע אל המורדים ולדכא את המרידה. יוסף בן מתתיהו כותב כך :

" הורדוס שלח ברצון את סילון מעליו ויצא להילחם בשוכני המערות. המערות האלה נמצאו בצלעות הרים תלולים, ומכל עבר לא יכול הצבא לגשת אליהן, כי רק משעולים צרים ונפתלים הוליכו אל פי המערות, והסלע אשר מעבר פני המערות מלמעלה ירד אל תהום עמוקה והיה זקוף על פי התהום. זמן רב לא ידע המלך לשית עצות בנפשו כי נבצר ממנו להגיע עד המקום ההוא. ואחרי כן מצא תחבולה מחוכמה ומסוכנה יחדיו. הוא ציווה לשלש את בחורי צבאו בארונות (התלויים בחבלים) ולהציגם על פי המערות. בידי החיילים היו מוטות ארוכים שבקצותיהם אנקולים, כדי לתפוס בהם את המורדים, למושכם ולהדוף אותם אל התהום. כאשר הגיע הארון אל מול פתח המערה הדפו החיילים את המורדים בכידוניהם והם שחטו את יושבי המערות עם טפס והשליכו אש על האנשים אשר עמדו לעמוד על נפשם. "

בכניסה לאתר יש שחזור של אותם סלים, מן תיבות גדולות מעץ מחוברות בחבלים לגלגלת. הורידו את התיבות, החיילים היו מול המערות, עם כידונים הורידו את כולם וזרקו אותם אל התהום. אפילו היה זקן אחד שאת הסיפור שלו מספרים בהרחבה – "הזקן אטם אזניו מצעקות אשתו ושבעת בניו, בחלותם את פניו לתת להם כי יצאו בברית שלום, והמית את כלם, וכן עשה את הדבר: הוא צווה עליהם לצאת אחד אחד ועמד על פי המערה והמית כפעם בפעם את הבן היוצא משם. "

הזקן למעשה מוציא את בניו והורג אחד אחד וזורק אל התהום. " הורדוס ראה את הדבר מרחוק ורחמיו נכמרו עליהם מאוד, הוא פרש את יד ימינו מול הזקן והשביע אותו לחמול על נפשות בניו. אבל הזקן לא שעה אל דבריו, רק חירף וגידף את הורדוס, כי הוא בן חשוכים, והמית את אשתו על הבנים ואחרי כן השליך את החללים אל התהום וקפץ בעצמו שמה. "

זה התיאור הקשה של הורדוס כובש את הארבל. בסופו של דבר כמובן הוא כובש את האזור.

נסיעה למגדלא

כפרי המערות - אברהם אזדרכת הוא לא איש אקדמיה שחקר את הארבל וכתב מאמרים בנושא. יש שטוענים שזה מחקר חובבני. אברהם אזדרכת עשה מחקר של המערות, כמו גם דר' ינון שבטיאל, והמעניין שהוא משרטט תרשימים של המערות וכשמסתכלים עליהם מבינים שזה לא סתם מערות אקראיות אלא ממש כפרי מערות. בכפריים של המערות יש ממש מתחמים-מתחמים, יש מערות גדולות של מגורים, ליד מערות ששימשו כבורות מים, יש מערות ששימשו מקווה, ממש כמו מקווה מסודר רק בתוך מערה, יש מערות שמכונות על ידי אברהם אזדרכת כמערות העיזים, כי זה מערות קטנות וגבוהות ששימשו אולי ככספת, מקום שבו שמרו את האוצרות בנקודה כל כך גבוהה שאף אחד כמעט לא יכול להגיע. בטח היו חללים קארסטיים אבל הרחיבו אותם בחציבות.

אם היינו יורדים היינו רואים את המצודה. חלק מהמערות הפכו למעין מצודה, כלומר הוסיפו קיר חוסם על מגדלים והייתה שם מצודה. בחירת המקום מובנת – כשמסתתרים במצודה תלויים על הארבל מרגישים מוגנים, שאי אפשר להגיע לשם. מבינים שלאורך התקופות השתמשו בהגנה של הארבל. המצודה בנויה בצבעי אבלק, ממש פסים-פסים, מצודה שנבנתה בזמנו של פאחר א-דין אל מעיני, התקיף הדרוזי שהוא מראשוני התקיפים (כמו דאהר אל עומר, אל ג'זאר וסולימאן). פאחר א-דין ב-1616 מקים כאן אוטונומיה בגליל והארבל זו נקודה חשובה, לכן הוא מבצר ובונה במקום מצודה. פאחר א-דין היה בקשרים טובים עם האיטלקים, עם בני מדיצי, ומדי פעם היה נמלט לשם כשהטורקים רצו להדק סביבו את החגורה, וחוזר לכאן. בסופו של דבר תפסו אותו והטורקים מוצאים אותו ואת בני משפחתו להורג באיסטנבול.

תעשיית הפשתן - יודעים לספר על התושבים בעיירה ארבל שהם גידלו פשתן. זו הייתה אחת התעשיות המפותחות כאן. גם באום אל קנטיר מזהים גידול פשתן, זוהי סברה שכן זה לא כתוב במקורות, לא יודעים מה הזיהוי של אום אל קנטיר, אז אולי כתוב ואנחנו לא מבינים. גידול פשתן מכירים גם בבית שאן. ישנו מדרש שאומר: " אמר ר' יוחנן ככלי פשתן הדקים הבאים מבית שאן אם מתפחמן קימעא הן אבודין אבל כלי פשתן הארבלין, כמה הן, וכמה דמיהם, לא מתנוקין".

המשמעות היא שבבית שאן עושים בדי פשתן מאוד דקים, אם הולכים ואש הנר תופסת בהם הם אבודים, אבל בארבל הפשתן הוא עבה יותר ואם תפסה בו האש וכיבו בזמן עוד אפשר להשתמש בבגד, הם מתפחמן קימעא, אבל לא אבודים. הרבנים אהבו פחות ללבוש את הפשתן מבית שאן, הם קוראים לזה כותנות עור דקות שדבוקים לעור, כי זה בד דק מדי ורואים את תווי הגוף דרכו. לכן יהודים ששומרים את נושא הצניעות יקנו פשתן בארבל ולא בבית שאן.

יורדים לכיוון טבריה ועוברים דרך העיר. עברנו נקודה שבה בצד שמאל הייתה אולפנית ובצד ימין גן לזכרה של דנה בנט ז"ל. דנה בנט חזרה מהעבודה לבית דודתה ורוצח סאדיסט מוואדי חמאם יחד עם החברה שלו אספו אותה והיא פשוט נעלמה, נעלמו עקבותיה ובמשך שנים חיפשו אותה. כשהוא עמד להשתחרר מהכלא החברה שלו הבינה שהיא בצרה צרורה ברגע שהוא השתחרר ושהוא עלול לפגוע בה, אז היא סיפרה על הרצח של דנה בנט. זה היה רצח ממניעים סאדיסטיים, בלי הרבה נימוקים. את הגופה שלה באמת מצאו ליד וואדי חמאם. הוא הורשע ברצח של דנה בנט ונמצא במאסר.

ליד האולפנית היה קיבוץ טבריה. חבורה של צעירים מלטביה, 1929, רוצה להקים קיבוץ בשם קיבוץ טבריה. הם ישבו בצריפים באזור של טבריה עילית, לא היו בתים ושכונות מסביב, ועוד לא הספיקו לבנות בתים של ממש. את החבורה פקדו שני אסונות קשים – האחד הוא ששניים מהם טבעו בהובלת זיף זיף בכנרת, ואחר כך שלוש בנות נשרפו למוות באחד הצריפים (מספרים שהן שמו נפט על השיער כדי להילחם בכינים, והפרימוס, האש תפסה בשערות). כשנכנסים לבית הקברות בכנרת מהכניסה העליונה רואים את הקברים של הבנות של קיבוץ טבריה ושל הבנים מקיבוץ טבריה. אחרי הטראומה הזו הם כבר לא שרדו והתפרקו. חלק מהקבוצה עברו לכפר גלעדי וחלק עברו לאפיקים.

קריית שמואל, השכונה משמאל, שכונה משנות ה-20, נקראת שמואל על שם הרברט שמואל והיא לא היחידה שנקראת על שמו ברחבי הארץ. הטבח בקריית שמואל סיפור פחות מוכר, ב-2.10.1938, נעשה כאן טבח על ידי

כנופיית פורעים ערביים מהכפר נאסר א-דין. 19 אנשים נרצחו, מתוכם 11 ילדים. הגופות הושחתו ולכן נקברו בקבר האחים שנמצא בבית הקברות ליד, זה המקום היחיד בארץ שקברו איתם גם את ספרי התורה. **פונים שמאלה**, במבט ימינה רואים את הכתר של קבר הרמב"ם שבולט בכל מקום בטבריה. רואים את בתי השכונה גיוב אל באן, שהייתה שכונה ערבית, חלקם נוצרים, ובה בתי עשירים יפים. בניגוד לצפת שבה ב-1948 היה מיעוט יהודי ורוב ערבי (1200 יהודים מול 12 אלף ערבים בערך) שם הבריטים באו ליהודים ואמרו להם לעזוב והיהודים החליטו להישאר, בטבריה היה מיעוט ערבי ורוב יהודי (2500 ערבים מול כ-7000 יהודים) בה הבריטים באו לערבים ואמרו להם לעזוב, והערבים החליטו לעזוב. הביאו משאיות ובצורה מסודרת העלו את הערבים על משאיות ופינו אותם לסאמק, לצמח. רוב התגלגלו כפליטים לעבר הירדן, מבחינתם זו הייתה הבטחה לעזיבה זמנית עד תום המלחמה, אז יחזרו לבתיהם. הרבה מאוד מהבתים בגיוב אל באן הם בתים של ערבים והיה עניין של נכסי נפקדים שאסור היה לגעת בהם. רק בחמש השנים האחרונות אפשר כבר לגאול את הבתים, שכן עבר פרק זמן כזה שמאפשר לקנות כאן בתים. לאט-לאט רואים שהבתים מטופחים סוף סוף.

קבר הרמב"ם – יש שם מבנה כתר מעל ו-14 עמודים מסביב בדרך למבנה, כספרים של הי"ד החזקה. העיצוב שנוי במחלוקת, לא מאוד יפה, אבל גם רמת התחזוקה לא קיימת. הרעיון יכול להיות יפה, 14 פרקים ועמודים, על כל עמוד שם הפרק, אבל זה מתפרק לחלוטין. שני דברים השתנו, אחד לטובה ואחד לרעה. לטובה – בסמוך לקבר לקחו מבנה טבריאני יפה מבזלת, נטוש, ששימש כמאורת נרקומנים והפכו אותו למרכז מורשת הרמב"ם, מקבלים שם קבוצות ומנהלים פעילויות שמזכירות את הרמב"ם, יש להם מחשבות לגדול למשהו גדול יותר. לרעה – הקבר היה נקי מבחינת מסחר. בקבר רבי מאיר בעל הנס למשל יש שוק של ממש, לא רק דברים שקשורים ליהדות. בשנים האחרונות הבינו הטבריאנים שזה עסק טוב ועכשיו יש גם חנויות בכנסיה לקבר הרמב"ם. בחלקה שבה נמצא קבר הרמב"ם מצוינים גם קבריהם של השל"ה הקדוש, רבן יוחנן בן זכאי ועוד נוספים. יש תוכניות על זה שקבר הרמב"ם ישוקם ותהיה שם קרן לייזר שתישלח אל השמיים.

מימין תעלת המוביל המלוח שהיום, בניגוד לעבר, היא מכוסה מכמה סיבות, קודם כל פחדו שילדים או חכמולוגים יחשבו שאפשר לשוט בה ויהיו מקרים של טביעה. מלבד העניין הבטיחותי פחדו שיזרקו לכלוך, והסיבה הנוספת היא שהמועצות האזוריות תפסו פטנט וביקשו ממקורות ארנונה על התעלה שעוברת בתחום שלהן, ובמצטבר זה די הרבה, ולכן מקורות החליטו לכסות את התעלה.

מגדלא

הזרכת מקומית

נג'ר ערפאן, רשות העתיקות מזה שנים רבות, מתוכם 25 שנים חפר בבית שאן ואחר כך כמה שנים בצפון. ב-2006 היה צריך להתחיל חפירת הצלה בכניסה לבית שאן, באזור תחנת הרכבת. ביום חמישי בערב אמרו לו שאין אישור מהמשטרה בגלל שזה ליד כביש ראשי, ובמקום החפירה ההיא נשלח לעזור בחפירה במגדל ליום יומיים, שם נערכת חפירה לקראת בניית בית מלון במקום, לצד הארכיאולוגית דינה גורני. ערפאן בא לעזור ונתקע במקום. עכשיו הוא עובד ישירות מול הכומר ובחופשה מרשות העתיקות.

הסיפור התחיל ב-2006, הכומר ג'ון סולנה, קתולי ממקסיקו, נשלח על ידי הוותיקן לחפש חלקת אדמה של כ-30 דונם לבניית בית מלון לצליינות. בהתחלה הלך לגבעות בכרי דשא אבל בגלל סיבוכים של המנהל עזב. פה הייתה משפחת אמיתי מעפולה שרצו להיפתר מהאדמה, והוא קנה מהם את החלקה כדי לבנות בית מלון. דווקא יצא לו טוב – קרוב לים, מריה מגדלה וכן הלאה. לאחר שעבר את כל האישורים נשאר האישור האחרון של רשות העתיקות.

נג'ר ערפאן הגיע לפה כשג'ון סולנה היה כבר עם תוכניות לביצוע – בית מלון בצורת ח', למעשה בית הכנסת נמצא כמעט באזור הלובי. מבנה האודיטוריום וכנסייה היחיד ששכר עומד, בפניה עוד מבנה שלד עם קשתות של המסעדות. נג'ר העמיד סככה, הביא פועלים ורצה להתחיל לבדוק, ביקש מהכומר להחליט איפה לבדוק, על פי החוק. כשנשאל על ידי הכומר מתי הוא מסיים לא יכול היה לענות לא, שכן זה היה תלוי במה ימצא.

כבר בתחילת החפירה באגף הצפוני נמצאה תעלת ניקוז שמנקזת את נחל הארבל ונשפכת לטבריה, לכנרת. הכומר שאל אם זה יעצור ויפסיק אותו, נג'ר אמר שלא. באזור המסעדה נמצאה בריכה ענקית, הכומר שאל אם זה יעצור ויפסיק אותו, נג'ר אמר שלא. באזור הכנסייה נמצא המזח, הכומר שאל אם זה יעצור ויפסיק אותו, נג'ר אמר שלא. בפניה של בית המלון נמצא הדבר שיעצור את הבנייה, כאן נמצא בית הכנסת.

לפני שמגיעים לחפירה בשטח, אם זה חפירת הצלה או חפירת בדיקה, בודקים מה יודעים על האזור. לפי החוק מדובר בשטח מוכרז עתיקות בגלל שהתגלו כאן עתיקות. מכירים את מגדלא כיישוב יהודי שנוסד במאות 2-3 לפנה"ס, תקופה יוונית. העיירה או העיר הכי חשובה בצד המערבי של הכנרת לפני טבריה, יוסף בן מתתיהו מזכיר את הסיפור של מגדלא, יישוב יהודי, עיירת נמל, השם העתיק טריכיה שפירושו המלחת דגים. היישוב המשיך לתקופה הרומית. הוא מציין את הסיפור של הקרב הימי במרד הגדול, מזכיר שזה היה המעוז האחרון בגליל לפני ירושלים, שנכבש בקרב הימי. הגליל נפל, הצבא הרומי נכנס לטבריה כמעט בלי קרב מדרום, יוספוס מספר שהוא ביצר את היישוב, עשה חומה מסביבו ואנשי מגדלא שראו את עוצמת הצבא הרומי ברחו לתוך הכנרת. בינתיים הרומאים התארגנו, בנו סירות, רדפו אחריהם ושחטו אותם בכנרת, יוספוס מדבר על 40 אלף שנהרגו, כנראה הגזים והיו כ-20-15 אלף. הוא מספר שמי שניצל מהקרב הימי נלקח לשבי באצטדיון של טבריה, במקום שבו נמצא היום גלי כנרת. למעשה ב-68 מגדלא נחרבת. אין חורבן בתוך היישוב, שכן הכל התנהל בים או בטבריה, היישוב נעזב ולא מוצאים סימני הרס ושריפות כמו בגמלא למשל.

למעשה היישוב התחיל בתקופה ההלניסטית. בחפירות של הפרנציסקנים, משלחת מאיטליה שעזבו את השטח, נמצאו אגורה (פורום), מצאו את המזח היווני הלניסטי ובצמוד אליו את המזח שנבנה מחדש בתקופה הרומית קדומה, מאה 1, למעשה המזח זה קיר רחב באורך של כ-500 מ' שאליו התחברו עוגנים. עוד מצאו בית מרפץ, בית המעיין שתקופה ארוכה חשבו שזה בית הכנסת (עד שאהוד נצר ז"ל כתב מאמר שמדובר בבית מעיין ולא בבית כנסת). התגלו שכבות מהתקופה ההלניסטית, והמשכיות לרומית מאה 2, אחרי המרד, כנראה ברעידת אדמה של 363 לספירה קטעה את המשך היישוב. המרד השני, 135, קטע את רצף היישוב גם הוא.

למעשה היישוב התחיל בתקופה ההלניסטית מרוכז בדרום, התפשט לאזור הזה במאה ה-1 לספירה, 68 הפסיק פה והמשיך שם ככפר, טבריה בינתיים צומחת בעיר קפיטל, זה יישוב של דייגים וחקלאים, ממשך קצת לתקופה רומית מאוחר, בתקופה הביזנטית מנזר או כנסייה עם פסיפס, בתקופה המוסלמית יש שכונה, בתקופה הצלבנית מפעל של תעשיית סוכר, כלומר כפר. כמו שהתחיל בתקופה ההלניסטית פה יישוב קטן, נגמר גם בהיסטוריה ככפר אסלאמי עד 1948, מגדלא. כל מה שרואים זה מהמאה ה-1.

התוכנית של הכומר ג'ון סולנה הייתה בית מלון והוא החליט לעזוב את בית המלון קצת, גם אין לו מספיק כסף (מקווים שהאפיפיור בביקורו ב-25.5 ייתן כמה מיליונים, הפתיחה הרשמית של האתר ב-28.5 עם נציג מהוותיקן). אחרי שראה שהעתיקות זה החיים של בית המלון, שמתחילה להגיע תיירות למקום והמקום מתחיל להיות מפותח, הלך וקנה חלקה של 30 דונם ליד מעוד משפחה ישראלית והתחילו עוד חפירות. בחפירות מעבר למעקה הכביש נמצאה שכונת מגורים ומקוואות ייחודיות, שם מתנהלות על ידי מקסיקנים (גם איתם עובד נג'ר ערפאן). בינתיים כבר שנתיים החליטו לא לחפור אלא לשמר את מה שנחפר, והאתר נפתח.

היום רוצים להביא משלחות נוספות מחו"ל ונמצאים במו"מ עם כמה משלחות, במטרה להפוך את מגדלא לאתר של כולם, שכולם ייהנו מהארכיאולוגיה. ג'ון סולנה גם מתעקש שהאתר יתבסס על תרומות ולא על תשלום. מה שמדהים זה גם שהנג'ר הוא מוסלמי, הכומר הוא קתולי, ודינה גורני יהודייה, ועובדים יחד בהצלחה רבה.

החפירה התנהלה כל הזמן תחת לחץ של זמן במטרה לבנות את בית המלון. כל הזמן חפרו חלקים ושחררו אותם. בפינה של החפירה מצאו את מבנה בית הכנסת. כשהתחילו לחפור את המבנה מצאו את הקיר האחורי, פינה מהספסל, עוד שני ספסלים ועמוד באמצע. חוקרים שונים שאלו את נג'ר מה זה המבנה והוא טען שמדובר במבנה ציבורי, של התכנסות. הם טענו שחסר משהו. יום אחד נפל לידו של נג'ר מאמר שכתבו אהוד נצר ז"ל ודוד עמית ז"ל, ששניהם גם ביקרו במקום והתרגשו מאוד, 'ועשו לי מקדש' העוסק בשישה בתי כנסת שידועים לנו לפני חורבן בית שני, לפני שנת 70 ומנתח את המאפיינים שלהם. למרות שהמאמר חיזק את דעתו, פחד נג'ר להגיד שמצא את בית הכנסת הראשון בגליל מתקופת ישוע, הראשון שהוא שלם ביותר עם האבן החשובה שבה. סביר להניח שאם מדובר היה בבית כנסת מהמאות 3-6 עם הפאר והקשתות, היה בית המלון קם וצומח, אולם בית הכנסת הזה נבנה בראשית המאה ונכלל יחד עם השישה האחרים, והוא הראשון בגליל.

מאפייני בתי הכנסת לפני החורבן – בבתי כנסת לפני החורבן לא היו מתפללים, בתי הכנסת שימשו לקריאה בתורה ולימוד מצוות. כתובת תאודוטוס בירושלים מדברת על כך שנבנה בית כנסת למטרת קריאה בתורה. בית הכנסת הוא מבנה של התכנסות וקריאה בתורה, ואילו מי שרוצה להתפלל הולך לירושלים ולבית המקדש. המאפיינים של שבעת בתי הכנסת – מבחוץ אין לא אדריכלות להבדיל מבתי הכנסת המפוארים שאחרי החורבן, מאות 3-4, שהכוללים עמודים, קשתות, אפסיס, בניית גזית וכן הלאה. את בתי הכנסת המוקדמים קשה לזהות, אין לו אדריכלות מבחוץ, הקירות רגילים ונבלעים בעיר. אין קשר ויחס לירושלים מבחינת כיוונים. אנשים ישבו בצורת טבעת מסביב כאשר ראש הקהילה או הרב עמד במרכז והיתר סביבו. יש הטוענים שבזמן הקריאה היו צריכים להסתכל בירושלים.

מאפייני נוסף והחשוב הוא שלאורך הקיר ההיקפי בפנים יש מספר ספסלים משתנה סביב המרכז, זו התפישה. המרכז זה העיקר, כך עולה מהמאמר, החיים של בית הכנסת והמרכזיות שלו, הכל התנקז למרכז, שם נמצאה האבן המפורסמת.

בנוסף נמצאו עמודים בפינות, שניים מהם נמצאו באתרם, אחד היה נפול והורם, אלו החזיקו את מרכז המבנה שהיה גבוה יותר. זו הסיבה שהגג שוחזר בצורה כזו, שגבוה יותר במרכז ודרכו נכנס אור. פונקציה של עמוד זה קיר, להחזיק את הקורות, שחלק העליון התרומם יותר גבוה. הכניסה של בית הכנסת ממערב, ואין חשיבות לכיוון, כמו כל בתי הכנסת בני התקופה. בצד היו שני חדרי אחסון, לספרי תורה וכן הלאה. עד שלב זה המאפיינים זהים לכל בתי הכנסת. הפאר של בית הכנסת הוא בפנים. כל הקירות היו מטויחים בפרסקו, שאפשר לראות שרידים שלו בחלקים שונים. נמצאו כמעט 14 ארגזים מלאים של טיח. **מסביב נמצא פסיפס** כאשר בעיטור הוא דגם הנדסי גיאומטרי פשוט, מיאנדרים, הוא גם המשיך בתקופה היוונית והביזנטית. באמצע יש את אלמנט הרוזטה, הפרח. גלגלי מזלות ועיטורים שונים הם מאוחרים יותר, בתקופה הזו העיטורים פשוטים וזו הפעם הראשונה שמוצאים פסיפס בתוך בית הכנסת. בכל שישה בתי הכנסת האחרים הרצפה היא טיח או אבן. הרוזטה הוא אלמנט חשוב, המוכר ממצדה, מעיר דוד, על גלוסקמאות של המאה ה-1 גם כן יש הרבה רוזטות, כעיטור, כאמנות. אל הרוזטה שנמצאה התייחסו כאלמנט מעטר, אבל היא המרכז, נפרשת על השטיח המרכזי. מכיוון שהמיאנדר ממשך אז משערים שהוא עיטר מסביב, אולי הרוזטה בצורה כלשהו הקיפה את האולם המרכזי. הרצפה במרכז היא תשתית אבן שמתאימה לקבל פסיפס אבל בפינה נמצא טיח, כנראה שהיה פרסקו.

בשלב זה ניסו להבין מתי במאה ה-1 נבנה המבנה. הוזמנו למקום מומחים, ביניהם פרופ' רינה טלגם מומחית לפסיפסים שתארכה את הפסיפס לשנת 40-50, הכי מאוחר 60, על פי ירושלים. לדבריה זו הפעם הראשונה

שפוגשים את אלמנט הרוזטה זו מירושלים לצפון, אין את זה בצפון. 40-60 לא טוב לכומר ☺. הזמינו את סילביה ממוזיאון ישראל לראות את הפרסקו, שטענה שהשילוב של הפס הלבן שבין האדום והצהוב הוא מיוחד רק לפה, בפינה יש מעוין שחור, דבר חדש בארץ. לעומת זאת באפסוס אפשר לראות פרסקו דומה, שם הוא מתוארך למאה ה-1 לספירה, לשנת 40-50. בתשתית הפסיפס נמצא שנת 43, המטבע הכי מאוחר משנת 63 בשכבה הגבוהה יותר, הקרמיקה כולה מהמאה ה-1 ולכן היא בעייתית. השטח היה נקי כמעט, בשנת 68 נעזב ועד שהגיעו לחפירות בו, כך שירדו יש למאה ה-1, המטבע עם הסיפור של המוזאיקה 43, פרסקו 40-50, כלומר זו התקופה. אולם לכומר זה לא טוב ☺. המשיכו בחפירה.

בצד המבנה נמצאו שני חדרונים ששימשו לאחסון ספרי התורה וכל מה שצריך לטקס הקריאה בתורה וההתכנסות. החדר הזה המשיך בשימוש בתקופת הפרסקו והטיח, ומשום מה נסתם, בנו את הספסל והיה מילוי אבנים, למעשה כנראה בחלק העליון היו מדפים, גם הטיח התחיל גבוה מאוד. כשהורידו את המילוי,

כנראה של המילוי, נצא עוד פסיפס, יותר פשוט מהפסיפס הקודם, לבן, מלבן ובתוכו קרוס (צלב), כעיטור. בתוך תשתית הפסיפס נמצא מטבע משנת 29 שמוצגת על האבן. לאחר בדיקה התברר שיש כמה מטבעות משנת 29 וההנחה היא שהמבנה נבנה סביב שנת 30, שופץ סביב 40-50, ונעזב ב-68. כך הצליחו עם המטבעות ושלל החוקרים שליוו את החפירה הזו לחתוך את המבנה ולהגיע לתאריך. שנת 30 זה טוב לכומר ☺.

בית הכנסת למעשה בנוי בפינה של היישוב. כשיוצאים מבית הכנסת צפונה אין כלום. כשנכנסים דרומה מוצאים את היישוב בכל מקום שחופרים. בצד דרום, צמוד לבית הכנסת, יש דרך ויש שורה של חנויות, בחלקן מצאו בריכות דגים ובהן עצמות דגים. למעשה זה השוק, זה מרכז החיים ביישוב, אם כי אינו מרכז הפיזי של היישוב. למעשה שואלים אם יש עוד בית כנסת, אולי.

מכירים את הטופוגרפיה, יש את הארבל, כל הרצועה זה בית הקברות של היישוב, יש את הכנרת. הארבל נסגר וליישוב אין אפשרות להתפשט יותר דרומה, שכן טבריה עוצרת אותו. זה חזית היישוב, גם דרך היס שורדת מאזור נצרת והולכת לכפר נחום, זה המקום היחיד שמגיעים למגדל מבית צידה, כפר נחום, נצרת וכל היישובים, דבר ראשון נכנסים לכיוון בית הכנסת. חושבים שישוע ומרים המגדלית נכנסו, שכן זה המקום הטבעי. בשאר האזור נמצאה רק שכונת מגורים, בתים. למעשה המקום שאליה יכול היה להיכנס לדבר זה השוק. ובית הכנסת, המקום שהתכנס בו אנשים, כך שהוא היה בפנים. וזה חשוב מאוד, שכן זו הפעם הראשונה שמציגים בארץ אתר חד תקופתי מהמאה ה-1. למעשה חלון קטן בהיסטוריה נפתח ונסגר ולכן הכומר החליט להמשיך עם הארכיאולוגיה, זה החיים של בית המלון והאזור מבחינת תיירות.

בית המלון צפוי להבנות במקום, בתוכנית מעט שונה. בגלל שלבית המלון יש בעיה של מי תהום נבנתה הקומה הראשונה ופחדו שבית הכנסת יגלוש, ולכן מחסום עמודים. בלובי יהיה קיר זכוכית שישקיף לגן הארכיאולוגי, ימשיכו לחדרים, והקטע של הבריכות יתחיל בקומה השנייה של בית המלון, הקומה הראשונה תהיה של ארכיאולוגיה.

היישוב רובו היה עיר הלניסטית ורומית, בתקופה הביזנטית היה מנזר וכנסייה והם צריכים קברים. בית הקברות נחפר בשנות ה-60-70, היום מסובך מאוד לחפור בתי קברות.

כשמצאו את הפתח או הכניסה של בית הכנסת גילו מבנה של 11 על 11 מ', פשוט, ברור, תארכו וחגגו. פתאום מצאו יחידה נוספת של מבנה, הכל באתרו. אפשר לראות בצורה סימטרית משני הצדדים שני ספסלים בצורת ח'. במרכזו פלטפורמה על אבן גדולה עם שני חריצים. כנראה עמד שולחן וכיסא עץ ומישהו ישב. ייתכן כי חדר המבואה שימש גם כחדר לימוד בתורה, מעין בית מדרש קטן. בקיר המזרחי של חדר המבואה נקבע פתח שהוליך אל אולם הקריאה. הגמלא בפינה הצפון מזרחית יש חדרון קטן ללימוד תורה. במקרה הזה יש יחידה אדריכלית. שתי היחידות גם יחד – חדר המבואה ללימוד תורה, והאולם המרכזי לקריאה בתורה והתכנסות, נמצאו לראשונה בבית הכנסת הזה.

אבן מעוטרת – במקום מופיעה הרפליקה ולא האבן המקורית, המקורית נמצאת במחסני רשות העתיקות, היא עתידה לחזור למקום כשאפשר יהיה לאפשר לה תנאים מתאימים לשימור. האבן משופעת בשביל קריאה בתורה, יש לה רגליים כשולחן. על מנת לקרוא בתורה ולפתוח את מגילת ספר התורה צריך שולחן, ביריחו מצאו שרידים של המיקום וכמעט בכל בית כנסת מוצאים סימנים איפה היה שולחן, פה מצאו את השולחן.

בחלק העליון יש בסיס של ארבעה עיגולים בפינות, כאילו הונח חלק עליון על גבי האבן, אולי החלק היה העליון עשוי היה ממתכת ו עץ ו זהב, הוא הולבש על גבי האבן בזמן קריאה בתורה ועל זה נפתחו המגילות. לגבי החלק העליון אין אינפורמציה מה היה הגובה שלו. זה למעשה בסיס של שולחן התפילה.

אנשי מגדל רצו לעשות את שולחן התפילה יפה ומעוצב בצורת אדריכלות של מבנה. האבן סימטרית, משני הצדדים רואים שלוש קשתות, דרכן רואים עוד מערכת של קשתות, כאילו ארקדה. אדריכלות של מבנה יווני-רומי. בצדדים אפשר לראות נרות שמן או רימונים, אולי כלים כלשהם.

בחזית המבנה רואים שני עמודים וקשת, כאילו עומדים מול חזית המבנה. מבנה שיכול לעמוד בתוך בית כנסת במאה ה-1 הוא כנראה בית המקדש, במקרה הזה אין הקבלות. אנשי מגדל למעשה החליטו לבנות, להעתיק, את מודל בית המקדש בקטן, לצפון, כמו גם הרוזטה שעוברת לצפון.

האבן הזו היא אוצר, עם המון דברים ויש ויכוחים רבים ודיונים לגבי האבן. מחקר האבן הוער לפרופ' רינה טלגס. רינה הייתה במקום לפני כארבעה חודשים ואמרה שהחליטה להפסיק לנסות להבין ולנתח את האבן ולגשת ליוספוס ולכתבים על בית המקדש, אחר כך תחזור לאבן.

בחזית המבנה רואים שני עמודים קשת ומנורה. במאה ה-1, כשבית המקדש עמד, מצאו מנורה בממצא פיזי ארכיאולוגי על מטבע, על טיח, על שעון שמש ועל נר, הכל בירושלים בצורה סכמתית. זו הפעם הראשונה שמוצאים את המנורה מחוץ לירושלים. משוכנעים שמי שעשה את האבן ראה את בית המקדש והעתיק אותו, למעשה יש תבנית בין המקדש על כליו. האבן הזו המנורה מככבת.

היחס בין הקשת למנורה קצת מוזר, הקשת כאילו לוחצת את המנורה. רק לכוהנים מותר להיכנס לבית המקדש, ולכן למעשה מה שאנחנו רואים זה מבט מחוץ לבית המקדש. הפודיום שמתחת למנורה זה המזבח, אחריו המנורה שלא רואים על מה היא עומדת. את המנורה מלווים שני קנקנים, שתי אמפורות, אחת לשמן ואחת למים לנטילת ידיים. ממשיכים להיכנס לתוך בית המקדש ורואים את הרוזטה.

אותה רוזטה שנראתה בתוך בית הכנסת והתייחסו אליה כאומנות, כעיטור, פתאום היא מככבת ובעלת משמעות באבן. הרוזטה הזו היא מ-12 עלים, היא נמצאת בקודש הקודש, אחרי כל המזבחות, יכול להיות שאחד מזבח הקטורת ואחד שולחן לחם הפנים. כמו כן יש 2 לבבות קטנים, 2 בינוניים ו-2 גדולים. היום אנחנו מתייחסים לזה כלב ואהבה, בתקופה הרומית זה אלמנט אחר עם משמעות אחרת, זה מסמל כלים ואלמנטים שהיו בתוך בית המקדש שאנחנו לא מבינים כרגע. גם הרוזטה כנראה מסמלת משהו שאנחנו לא מבינים אותו.

עצי התמר, או מגרפות או כלים אחרים, זה אלמנטים שונים. למעשה מוצאים לראשונה את בית המקדש על כליו. בפסיפסים המאוחרים שאחרי החורבן מוצאים חלק מהכלים. למעשה כאן מוצאים את מכלול הכלים. ועד היום לא לגמרי מבינים את האבן הזו.

בחזית האחורית רואים שני גלגלים טסים למעלה (אין את הפרופיל העליון), למטה משולשים, ככה מבטאים באומנות אש. מניחים שזה מרכבת אליהו הנביא, שעלה לשמיים. לכן זה כנראה בית המקדש הראשון שאנשי מגדל מבקשים לזכור אותו לצד המודל של בית המקדש השני. שילוב שני בתי המקדש קיים רק פה, אין הקבלות, זו הצרה של האבן הזו.

סוף הדרכה מקומית

כנסיית דוק אין אלטום - הכנסייה נקראת בלטינית דוק אין אלטום. באירוע מסוים מזכירים שישוע נמצא בתוך המים, הם לא הצליחו לדוג, הוא אומר להם שייכנסו לעומק וינסו שוב ואז הם מוציאים הרבה מאוד דגים. השם שג'ון סולנה בחר לכאן, דוק אין אלטום, בעקבות הסיפור הזה, הוא שם סמלי – תנבור בעומק, תגיע אל העומק, אל תישאר ברמה הרדודה והשטחית. הוא לא סתם בוחר את זה רק בגלל הדייגים בכנרת אלא יש פה מסר תיאולוגי, להגיע לעומק.

הכנסייה עדיין בבנייה, עוד לא נפתחה לציבור, צפויה להיפתח ב-28.5 כחלק מפתחת האתר. הכנסייה מקסיקנית קתולית. החלק הזה מוקדש לנשים וכל אחד מהעמודים מוקדש לאישה אחרת, נשים קדושות. ג'ון סולנה כאמור רואה בנשים חשובות באמונה, משפיעות על אנשים לאמונה. תוספת מאתר האינטרנט: בכנסייה עוד 4 קפלות קטנות יותר שכל אחת מהן מעוטרת בפסיפסים המתארים סצנות מהברית החדשה - תחייתו של בתו של יאיר, ישוע קורא לתלמידים, גירוש השדים של מריה מגדלנה, וישוע מרגיע את המים של הכנרת.

לוקס ה'- 1 "פֶּאֶשֶׁר עִמַּד לִיד גַּם כְּנָרְת וְהַמּוֹן נִדְחַק אֵלָיו כְּדִי לְשַׁמֵּעַ אֶת דְּבַר אֱלֹהִים 2, רָאָה שְׁתֵּי סִירוֹת עַל שְׁפַת הָאֵגֶם; הַדְּיָגִים שֶׁצָּאָו מִן הַיָּם הָיוּ עֲסוּקִים בְּרַחֲצַת הַרְשָׁתוֹת 3. הוּא נִכְנַס אֶל אַחַת הַסִּירוֹת, אֶל זֶה שֶׁל שְׁמַעוֹן, וּבִקֵּשׁ מִמֶּנּוּ לְשׁוֹט מֵעֵט מִן הַחוּף. אַחֲרֵי כֵן יָשַׁב וְלָמַד אֶת הָעָם מִתּוֹךְ הַסִּירָה 4. כְּשֶׁנָּמַר לְדַבֵּר אָמַר אֶל שְׁמַעוֹן: "שׁוּט אֶל הָעֵמֶק וְהִטִּילוּ אֶת רְשָׁתוֹתֵיכֶם לְדוּג 5". הַשִּׁיב שְׁמַעוֹן: "אֲדוֹנִי, כָּל הַלַּיְלָה נִנְעַנְו וְלֹא לָכְדוּנִי כָלוּם, אֲדָּעַל-עַל-פִּי דְּבַרְךָ אֲטִיל אֶת הַרְשָׁתוֹת 6". הֵם עָשׂוּ כֵן וְלָכְדוּ דְּגָיִם רַבִּים מְאֹד, עַד שֶׁכִּמְעַט נִקְרְעוּ הַרְשָׁתוֹת 7. אוֹתָנּוּ אֶל חֲבָרֵיהֶם אֲשֶׁר בְּסִירָה הַשְּׂנִיָּה לְבּוֹא לְעוֹר לָהֶם, וְהִלְלוּ בְּאוֹ. אִזּוּ מָלְאוּ אֶת שְׁתֵּי הַסִּירוֹת עַד שֶׁהִחֲלוּ שׁוֹקְעוֹת 8. כְּרָאוֹתָ זֹאת כְּרַע שְׁמַעוֹן כִּיפֹא לְרַגְלֵי יֵשׁוּעַ וְאָמַר: "אֲדוֹנִי, לֵךְ נָא מִמֶּנִּי, כִּי אִישׁ חוֹטָא אֲנִי 9"; וְשֶׁכֵּן תִּדְרָמָה אֶחָזָה אוֹתוֹ וְאֶת כָּל אֲשֶׁר הָיוּ אֵתוֹ עַל צִיד הַדְּגָיִם אֲשֶׁר צָדוּ 10; וְכֵן גַּם אֶת יַעֲקֹב וְאֶת יוֹחָנָן בְּנֵי זְבִדִי אֲשֶׁר הָיוּ שְׂתַפְּיִים לְשְׁמַעוֹן. אָמַר יֵשׁוּעַ אֶל שְׁמַעוֹן: "אֵל תִּירָא, מַעֲתָה תִּדּוּג בְּנֵי אָדָם 11". לְאַחַר שֶׁהִבִּיאוּ אֶת הַסִּירוֹת אֶל הַיַּבְּשָׁה עָזְבוּ אֶת הַכֵּל וְהִלְכוּ אַחֲרָיו." שְׁמַעוֹן בָּר יוֹנָה וְאַחֲרָיו אֲנֹדְרִי מִנְסִים לְלַכּוֹד דְּגָיִם וְלֹא מִצְלִיחִים וְאִזּוּ יֵשׁוּעַ אֹמַר לָהֶם תִּנְסוּ בְּמַעֲמָקִים וְהַרְשָׁתוֹת נִקְרָאוֹת מְרׁוֹב דְּגָיִם.

נסיעה לאתר ספיר

משמאל אפשר לראות את עין נון, סדרו שם בריכה ואם מגיעים כשנקי זו פינת חמד נהדרת ואפשר להתרחץ בבריכה, המים רדודים.

בצד שמאל גידולי אבוקדו, מנגו. מימין מטעי הבננות מכוסים בחממות, עסק חדש שנועד למנוע התאיידות וכך להקטין את צריכה המים, וזה עובד יופי. אמנם חוץ מזה יש גם השלכות לוואי, למשל זה מקשה ממוזיקים להיכנס פנימה, ורוח במידה מסוימת.

פונים ימינה לאתר ספיר, בצד שמאל רואים שביל וספסל, זה חלק משביל הבשורה. הייתה בעיה גדולה מאוד למשרד התיירות לסגור עם מקורות שמעבירים את שביל הבשורה מתחת לאף של אתר ספיר, השביל מוביל למעלה לתל כנרות, שיש ממנו תצפית נהדרת על כל הסביבה.

ביקור באתר ספיר כרוך בתאום מראש, פעם היו צריכים להגיש את כל מספרי התעודות זהות, היום עושים את זה בתהליך מקוצר יותר.

אתר ספיר

הדרכה מקומית: אתר ספיר ע"ש שר אוצר מיתולוגי במדינת ישראל, פנחס ספיר, אחד האנשים שהקימו את חברת מקורות. מה שנראה לכולנו פשוט ומובן מאליו, מים בברז, לא ממש כזה. בממלכת ירדן למשל אין מים זורמים בברז כל ימות השבוע, לפחות בחלקים מהממלכה יש הפסקות יזומות. חשוב להבין שהמפעל הזה, שאוטוטו ייספרו 50 שנים מאז שהוא התחיל לעבוד, משתמש בכמה פריטים טכנולוגיים הנדסיים, שגם היום לאחר 50 שנים, קשה להאמין.

המוביל הארצי – שני שלישי ממקורות המים בארץ מקורם בצפון, אבל רוב האדמות שרצו להתפתח מבחינה חקלאית נמצאות במרכז ובדרום. ראשית ייעודו של המוביל הארצי היה לספק מים לחקלאות, עם השנים הייעוד הזה השתנה והמצב היום הוא שרוב אספקת המים הולכת לבתים הפרטיים בערים ורק חלק קטן לחקלאות. לחקלאות מקורות מים נוספים שיוזכרו בהמשך. סיבה נוספת להקמתו של המוביל הוא מפעל ירקון נגב שהוקם ב-1955 ולא היה מסוגל לספק את כל הדרוש לדרום.

כיום עומדות לפני המוביל שתי מטרות עיקריות – האחת להיות צינור מרכזי ראשי למה שקוראים מערכת מים ארצית, והשנייה להיות ווסת בין שנים ברוכות בגשם לבין שנים שחונות במערכת המים הארצית.

מערכת מים ארצית – מערכת שנשענה על 3 מאגרי המים הטבעיים הגדולים בישראל – הכנרת ושני מאגרי מי תהום גדולים, האקוויפרים. לתוך כך יש להוסיף היום את המערכת הרביעית, ההתפלה. היכולת של המוביל לקלוט מים מכל אלה ביחד בו זמנית.

הכנרת היא מאגר המים המתוקים העילי היחיד במדינת ישראל מכילה למעלה מ-4 מיליארד קו"ב של מים. ברור שכאשר כמה מים מכילה הכנרת זה תלוי באיזה מפלס. כל הנתונים הסטטיסטיים ששומעים לגבי הכנרת נשענים על רום ממוצע של מינוס 210 מ'. כלומר שעומקה של הכנרת למשל, ברום ממוצע של מינוס 210 מ' הוא 46 מ' זו הנקודה העמוקה ביותר, אותו דבר שטח הפנים ונפח המים.

הכנרת מקבלת את המים ממה שקוראים לו אגן ההיקוות, כלל שטחו 2730 קמ"ר. כאשר קרוב למחצית, 1300 קמ"ר שייכים לחלקו העליון או הצפוני של הירדן. 25% מתוך השטחים של אותם 1300 קמ"ר נמצאים בשטחים של לבנון וסוריה, ויש לכך משמעות בכל הקשור לפיקוח על איכות המים. בנוסף כמובן לנחלים שזורמים ממזרח ומערב, סך הכל 16 יובלים מתנקזים אל תוך הכנרת.

בנוסף לכנרת יש עוד שני מאגרי תהום גדולים, האקוויפרים. האקדמיה ללשון עברית קבעה מילה חדשה בעברית למילה אקוויפר- אקווה. הם כמובן לקחו את זה מהפועל להיקוות אבל בכל זאת כותבים זאת בא'.

אקוות החוף משתרעת ממורדות הכרמל ועד רצועת עזה. זו של ההר מעמק יזרעאל ועד אזור באר שבע. יש מאגרים קטנים בכרמל, בגליל המערבי, בגליל העליון, בגולן וכן הלאה. כל אלה יחד נתנו ונתנו את רוב אספקת המים בישראל שעומדת היום סביב 2 מיליארד קו"ב בשנה. כל השאר יבוא משלושה מקורות נוספים.

כאמור, היכולת של המוביל היא לקלוט מים מכל אלה ביחד. אבל מה שקובע ולפיו מחליטים אלה מים יזרמו במוביל הוא מפלסה של הכנרת, כי אל האקוויפרים תמיד התייחסו תמיד כמלווים, כשיש הזדמנות מחזירים. **שני המונחים המוכרים** ביותר בהקשר של הכנרת בהיבט המים הם קו אדום עליון – מינוס 208.8 מ', וקו אדום תחתון – מינוס 213 מ'. כאשר יש חורפים טובים במיוחד מי הכנרת מתקרבים אל הקו האדום העליון, ברור לכולם שחייבים לפתוח את סכר דגניה או להזרים את המים לירדן הדרומי, ואם לא יעשו כן כל היישובים שלחוף הכנרת יוצפו. קו אדום תחתון עמד בשנים האחרונות מיותר על מינוס על מינוס 213 מ' כי התעלמו ממנו והמשיכו לשאוב מתחתיו, לפי מה שחשבו לנכון מבחינת צורכי משק המים בישראל, אבל יש גבול כמה אפשר לרדת - מינוס 215 מ', מתחת למפלס הזה תחדלנה המשאבות של המוביל הארצי באתר ספיר מלשאוב. בשנים האחרונות נולד בתקשורת מונח חדש, 'הקו השחור', המונח הזה מתייחס לאותו מינוס 215 מ' שתחתיו כבר אין שאיבה. למעשה הקו הוא מינוס 214.84.

חורף שנת 2003 היה חורף מצוין, מפלס הכנרת ירד הכי נמוך שירד מעולם, כמעט אל הקו השחור. מה שעשו, לקחו את הקו השחור שבמהותו היה הנדסי, אין יותר שאיבה, ועשו אותו פסיכולוגי, לא נרד יותר נמוך ממה שירדנו פעם. אם הקו השחור במהותו היה הנדסי, היום הוא הקו הרסמי והוא מינוס 214.84 מ', אך גם לומר מינוס 215 מ' זה מספיק טוב.

הרבה אנשים מקשרים את הקו השחור לנושא של איכות המים. המונח קו שחור לא היה קיים עד לפני כ-10 שנים שהתחילה מצוקת המים והחלו התשדירים, אז הוא בכלל לא התייחס לנושא של איכות המים. זה נכון שיש היבטים מתוכו, אבל הוא קודם כל ולפני הכל הנדסי. לכן בספרות מוצאים שנושא איכות המים והקו השחור מחוברים. זה אנכרוניזם.

חורף 2003 כאמור היה חורף פנטסטי. לפניו מפלס הכנרת ירד הכי נמוך שירד מעולם, המוביל הארצי המשיך לספק מים. מי כנרת סופקו לאזור חיפה ושאר הארץ קיבלה את מי האקוויפר. אז הגיע החורף הגדול של 2003, מפלס הכנרת התחיל לטפס והגיע ל-6 ס"מ לפני קו אדום עליון, כלומר שאוטוטו צריך לפתוח את סכר דגניה ולא רוצים לעשות את זה, שכן רוצים כל טיפת מים. לכן הגבירו את השאיבה. היכולת של המוביל הארצי לשאוב כמות עצומה של מים ביממה, 1.7 מיליון קו"ב ביממה. חשוב לזכור ש-1.7 מיליון קו"ב שווה סנטימטר מפלס, כמובן ברום ממוצע של מינוס 210 מ'.

בשנים האחרונות מקבלים את המערכות הגדולות של הגשם מינואר קדימה. פה ושם היו כמה מקרים של דצמבר. בגדול צריך לזכור את החורף, החלוקה בין החודשים פחות חשובה. אולם יש לזה משמעות אחרת – עד 100 מ"מ גשם באגן ההיקוות של הכנרת אין מה לדבר על זרימה בנחלים כלומר מי נגר עילי. אם מקבלים מערכת לא גדולה, אבל מספיקה, בנובמבר דצמבר, ואז המערכת הגדולה בינואר, אז יש את ההכנה, הקרקע כבר ספוגה. אם תחילת המערכת היא בינואר אז עוד לוקח זמן, את ה-100 מ"מ, עד שמתחילים לקבל מי נגר עילי. יש לזה משמעות אבל צריך לדבר על תמונה כללית של החורף.

מפלס הכנרת נכון לבוקר הסיום מינוס 211.07 מ'. המצב מבחינת כנרת יותר טוב אבל בכלל עדיין בעייתית.

3 מקורות נוספים למים :

מי שיטפונות - הרבה אנשים אומרים שחבל שהנחלים זורמים לים ולא תופסים אותם. כדאי לזכור שיש לא מעט מפעלים ברחבי הארץ ששכבר שנים רבות לא עשו איתם שום דבר כי לא היו באזורים האלה שיטפונות, אז כשבאים לנושא של השקעות כספיות גם את הדברים הללו בודקים.

המים המושבים – מדינת ישראל מחזירה למשק המים כ-80% ממי השפכים, ביוב, או מה שקוראים להם מי קולחין. מי הקולחין טובים לרוב הגידולים החקלאיים. כדאי לציין שהם מים שיכולים להיות ראויים לשתייה אבל הם לא מסופקים ככאלה בגלל ההיבט הפסיכולוגי.

ישראל מובילה את העולם בגדול בהשבת מים, כ-80% ממי השפכים מטהרים. מקום שני בעולם היא ספרד. למשל באי הבריטי חלק מהמים המושבים נמהלים בכלל המערכת אבל מסופקים. בישראל אחת הסיבות המים הללו לא מסופקים כמי שתייה זו הכשרות, מקור המים אינו מזוהה.

התפלה – החשוב מכל. חברת מקורות מפעילה 31 מתקני התפלה. אחד מתפיל מי ים, עושה זאת באילת כבר משנות ה-60, כל השאר מתפילים מי בארות מליחים, בעיקר בנגב ובערבה. בשנת 2000 התקבלה סוף סוף החלטה בממשלת ישראל להוסיף למשק המים כ-500 מיליון קו"ב של מי ים תיכון מתפלים. פועל יוצא של ההחלטה הזו היא חנוכתו באוגוסט 2005 של מה שהיה אז מפעל הגדול מסוגו בעולם באשקלון. אם הצריכה בישראל היא בסביבות 2 מיליארד קו"ב, בחישוב המתמטי 500 מיליון מתפל זה כרבע, זה יכול לגדול ולהגיע לגודל של כ-50%.

בגלל מצוקת המים הנוכחית פותחים בשנים האחרונות את אמצעי התקשורת ושומעים בעלי דעת כאלה ואחרים, דוקטורים ופרופסורים, מתראיינים – אחד ידבר על החיסכון, אחד על המים המושבים, אחד יגיד שבהתפלה יש נזק אקולוגי, אחד יאמר שיש לתפוס יותר מי שיטפונות, הכל נכון, אבל כדאי לזכור שמדינת ישראל יודעת לחשב, גם אם לא באופן מדעי, כמה מים היא תיעלה לאורך השנים, אבל מדינת ישראל כשלה ב-30 השנים האחרונות ביצירת גיבוי לשעת מצוקה, ואז השמיכה מתקצרת – מתחילים למשוך, לא רוצים לשאוב יותר מדי ממי הכנרת שואבים מאקוויפר החוף, חשש מירידת מפלס האקוויפר וחדירת מים מליחים. באר שהומלחה 60-70 שנים של שיקום אם בכלל, שוב שואבים כנרת. מה קורה לכנרת במפלסים נמוכים? מה קורה לירדן הדרומי שלא ראה מ-95, דיון אחר. שוב מושכים, מהיכן? לפני מספר שנים פורסם מחקר שאומר שבנחלים בישראל זורמים היום 10% מים מזרמו לפני 50 שנים, כל טיפת מים נתפסת.

אז באים לשלושת הפרמטרים שהם לפחות כרגע החשובים מכולם – מהירות, זמינות וכמות. שלושת אלה כיחידה גם יחד נמצאים אך ורק בהתפלה. ישראל אחת המדינות הראשונות בעולם שהחלו בהתפלת מים, ישראל אחת היצואניות הגדולות בעולם בידע של התפלת מים. דובאי או בחריין הן מעצמות גולף, מרבדי

דשא בכל המדבר – זה תוצאה של ידע ישראלי של התפלת מים. אז נושא שר התשתיות לשעבר בנימין בן אליעזר נאום בגולן ומכריז שהוחלט להגדיל את ההתפלה לכדי 50% מהצריכה והאספקה בישראל. **אומרים על פינלנד** שזו ארץ אלף האגמים, הכנרת מאדה בין 250-270 מיליון קו"ב בשנה, כך שני מפעלי התפלה עולים לשמיים אין מה לעשות בקשר לכך. בספרות מוצאים שהכנרת מאדה ס"מ ביום, במקומות היותר מדויקים יהיה כתוב בקיץ. זה נתון קצת בעייתי שכן מזג האוויר משתנה, הנתון השנתי הוא מדויק יותר.

בנושא התוכניות שקדמו למוביל הארצי יש כמעט קונספירציה, כאילו העלימו מידע שקיים אבל לא היה מספיק חשוב. היו שלוש תוכניות היסטוריות, שתיים משנות ה-40 אחת משנות ה-50. השתיים משנות ה-40 דיברו על לתפוס את מי הליטני, הזרמת דרומה תוך ניצול הפרשי גובה ויצירת חשמל. התוכנית משנות ה-50 של קוטון דיברה על תפיסת המים ליד גשר בנות יעקב. התוכניות האלה נפסלו בגלל היבטים פוליטיים וביטחוניים, בגלל מה שנקרא המאבק על המים עם הסורים, אבל פה מתחילה הבעיה. בתוכניות ההן היו לא מעט בעיות הנדסיות שעלו לשטח בד בבד עם הבעיות הפוליטיות הביטחוניות, כדאי לזכור זאת.

הנציג הדני של האו"ם באזור המליץ למועצת הביטחון לא לקבל את התוכנית התפיסה הישראלית, מוצעת הביטחון לא קיבלה את דעתו. היא אמרה שאם ישראל תשים לסורים ערבויות בשני תחומים, מים ואדמה – משמר הירדן שטח מפורז עד רודוס 49, בן גוריון אמר שהוא מוכן לדבר, אבל אז הרוסים הטילו וטו על ההחלטה הזו, ואז בן גוריון יצא עם האמירה המפורסמת שלו 'או"ם שמוס', כי המהנדסים נתנו לו את הפתרונות על אותן בעיות הנדסיות שהיו קודם.

אבל מעבר לבעיות ההנדסיות היה גם היבט של שמירה על טבע ונוף. מאז שבנה רוטנברג את סכר דגניה, 1929, החל האדם להתערב בכנרת. צריך לחשוב רק מה היה קורה אם היו מונעים את מי הירדן העליון או אפילו את חלקם מהכנרת, איזו התערבות קשה זו בכנרת.

יש לתוכנית הזו יתרון נוסף – כמות המים שהיא מסוגלת לייצר היא גבוהה יותר, אבל שני חסרונות – מליחות וגובה.

מליחות – הכנרת באופן טבעי מנפיקה מליחות גבוהה יחסית, הבעיה נובעת ממעיינות מליחים שנובעים בתוכה, לא את כולם ניתן לתפוס, את חלקם שנובעים לאורך החוף ניתן והם מועברים באמצעות המוביל המלווה מעבר לסכר דגניה והירדן הדרומי, המהלך הזה מוריד את מליחות מי הכנרת בכ-50%.

הגובה - הבעיה הקשה יותר. הכנרת היא מאגר המים המתוקים הנמוך ביותר בעולם, כדי לבצע את התוכנית יש לדחוף את המים 360 מ' מעלה. בכל מדינה נורמלית לוקחים מים ממקום גבוה למקום נמוך ובדרך עושים גם חשמל, רק בישראל הכל הפוך ©.

איך זה עובד? בכנרת שוכב צינור, 500 מ' אורכו, 3 מ' קוטרו, המים זורמים דרכו בזרימה חופשית, ללא שאיבה, אל בריכה שנמצאת בתוך אתר ספיר. מפלס המים בבריכה זהה למפלס המים בכנרת. בתמונה מלפני החורף הגדול של 2003, כשהכנרת הייתה הכי נמוכה שהייתה מעולם, אפשר לראות שהצינור ברובו נמצא מחוץ למים, וכך למעשה אם מפלס הכנרת ממשיך היה לרדת צינור המוביל הארצי היה מעל המים, כך לא יגיעו מים מהכנרת לאתר ספיר - זה הקו השחור ההנדסי, שאחר כך עשו אותו פסיכולוגי. גם אם מורידים קצת את הצינור זה לא מספיק, כי כלל המערכת היא גרביטציונית, כך שיש להוריד את כל המשך המערכת. מהבריכה עוברים המים דרך מנהרה חצובה בהר אל שלוש יחידות השאיבה הוותיקות, אלו עובדות מהיום הראשון של המוביל, כלומר עוד מעט 50 שנים. יש יחידת שאיבה רביעית שהוקמה ב-1992. כל משאבה דוחפת 7 קו"ב לגובה 250 מ' בשנייה אחת, הרבה כוח צריך בשביל זה, אז כל משאבה היא בעוצמה של למעלה מ-30 אלף כוחות סוס, שזה כמו אניית קונטיינר גדולה. כל משאבה צורכת 20 מגה וואט חשמל, 3 יחד 60 מגה וואט, זו צריכה של עיר קטנה בת 35-40 אלף תושבים (טבריה למשל).

אז זורמים המים עוד שני ק"מ בתעלה פתוחה, חלק מהתעלות הללו אפשר לראות היטב בגליל, ומגיעים אל הבעיה הנוספת בדרכם – אפיקו של נחל עמוד. מפתח אפיקו של נחל עמוד בנקודה הזו הוא 300 מ' ואורכו 150 מ', לכאורה אפשר היה להתקין גשר וצינור על גבי הגשר, וכך לחצות את אפיק הנחל. זה בוטל בגלל נושא בטחוני ובמקום זה הוחלט על בניית גיחון.

על דפנות הוואדי חפרו תעלה, הניחו בה למעלה מ-200 יחידות של צינורות פלדה בקוטר של 3 מ', משקל כל יחידה 10 טונות, שחוברו אחד לשני, רותכו ומעליהם יצקו בטון. מכיוון שהצד השני של נחל עמוד נמוך יותר מהצד שבו נכנסים המים מתקיים חוק הכלים השלובים והמים יוצאים בלי חשמל ובלי משאבות.

מכירים מהתקופה ההלניסטית שבנו גיחון בגובה של 60-80 ס"מ גובה, גיחון כזה לא מכירים בשום מקום בעולם, 150 מ' עומק, כל יחידת שאיבה 7 קו"ב בשנייה, 3 יחד 21 קו"ב בשנייה, לא קיים. אחת המשימות הכי קשות כשמספרים על בנייתו של המוביל זה לגרום לאנשים להפסיק לחשוב היום אלא על בנייתו בהיעדר יכולות טכנולוגיות במדינת ישראל של לפני 50 שנים. זה מטורף. הבולדוזר שפילס את העלה קשור בכבל של פלדה, במקרה אחד קשור ב-3 כבלים של פלדה ועם כבל נוסף שמחזיק אותו בזווית של כמעט 90-80 מעלות. האנשים שתכננו את המוביל מופרעים אמיתיים. עד אז שני הצינורות הכי גדולים בקוטר שהיו אז בעולם היו בדרום ארה"ב וצינור שהניחו הצרפתים בתוניסיה. זו הייתה צנרת בקוטר של 2.5 מ', לחץ המים בצנרת היה 2.5 אטמוספירות, פתאום באים הישראלים ועושים צנרת בקוטר של 3 מ' שלא הייתה בשום מקום בעולם, והלחץ בקו הראשית של המוביל פי 4, 10 אטמוספירות. בחץ בתחתית הגיחון 15 אטמוספירות. צנרת בטון ממפעל יובל גד באשקלון, צנרת פלדה ממפעלי הפלדה בעכו, את הכל עשו כאן, והכל עובד עד היום.

אם עושים חוק כלים שלובים חייבים לשמור על לחצים, אם מפילים את המים ועושים תחנה הידרואלקטרית מאבדים לחצים. גם אם היו מחליטים לעשות בנקודה הזו תחנה הידרואלקטרית כמות החשמל שהיו מייצרים במפעל שכזה הייתה מספיקה נקודתית, זה לא שאפשר היה לייצר חשמל ולתרום אותו לאזור. הדבר המדהים הוא שכל השלוש תוכניות ההיסטוריות הקדומות שהזכרנו, שלא דיברו כנרת, כולן חצו את נחל עמוד באותה נקודה, מה שהיה נקרא מעבר הכרחי לכיוון מרכז הארץ.

חוזרים לחתך – אחרי נחל עמוד, 150 מ' עומק, נחל צלמון בדיוק אותו סיפור, 70 מ' עומק, המים מגיעים אל אתר צלמון, ליד עילבון. אמרנו שהמים עולים 360 מ', עד עכשיו המים עלו 250 מ', באתר צלמון יחידות

שאיבה קטנות יותר שדוחפות את המים לשיא הגובה של המוביל, פלוס 151 מ'. מכאן בגרביטציה המים חוצים את בקעת נטופה, התעלה הזו מוכרת היטב באזור צומת גולני, מגיעה אל אתר אשכול. באתר אשכול מתבצע טיפול במים וממנו והלאה אלה מים ראויים לשתייה שנכנסים לצינור תת קרקעי וזורמים 85 ק"מ, כמעט כל הדרך בגרביטציה, עד ראש העין. כאן נסגר מעגל וחוזרים למפעל ירקון נגב שנמצא בראש העין, זה צומת המים.

אז יש כנרת, אתר ספיר, אתר צלמון, אתר אשכול. 85 ק"מ עד ראש העין. צומת המים. ממנו 3 צינורות – האחד לגוש דן, שניים יורדים לנגב. כך מספק המוביל מים מעכו או נהרייה ועד למצפה רמון שבנגב. **נולד קו חדש בכנרת**, הקו הירוק. בגלל ההתעללות במשק המים בשנים האחרונות ישבו הגופים הרציניים-המעבדה לחקר ימים ואגמים סניף כנרת, מנהלת הכנרת, מקורות ורשות המים, והחליטו בזכות ההתפלה איך שולטים בכנרת בהיבט האקולוגי, לשמור על האיכות, משום שהתעללו בכנרת. הקו שהגיעו אליו הוא לא קו אופרטיבי, אבל הוא הקו שאליו צריך להתייחס הוא מינוס 211.5 מ'. כלומר שאם יהיה חורף סביר יכולים להחליט לפתוח את סכר דגניה כבר במינוס 211.5 מ', בניגוד לעבר שאז הדיון אם לפתוח אותו היה לפתוח אותו רק בקו אדום עליון, כלומר שלא בהכרח צריך להגיד לקו אדום עליון כדי לפתוח את הסכר. **חישוב הזמן** שלוקח לטיפה מהרגע שהיא נכנסת עד לרגע שהיא יוצאת הוא מסובך, נשען על המון ממוצעים ועוד על 7 שנים, שזה מבחינת המעדה לחקר הכנרת יותר מדי זמן, מבחינת איכות המים וכו'. כדי להוריד את משך הזמן אפשר לתפוח את סכר דגניה (שזה לא קשור לים המלח), ושאיבה. תמיד ישאבו כנרת כדי ליצור את התחלופה המינימאלית. כבר היום שואבים ממה ששאבו פעם, אבל תמיד ישאבו כדי לייצר את תחלופת המים. אם החורף האחרון היה חורף ממוצע סיכוי סביר שהיו פותחים את סכר דגניה לפני קו אדום עליון. אבל זה לא מספיק כדי לעשות את תחלופת המים שהמעבדה לחקר ימים ואגמים מדברת עליה, כך שתמיד ישתמשו במי כנרת, גם אם בכמויות קטנות.

מ-1929 התחילו להתערב בכנרת, ברגע שנסכרה. פעם הכנרת שלטה בעצמה מבחינה אקולוגית. מהרגע שבנו את סכר דגניה החלו להתערב בה. היום שאיפה היא לצמצם כמה שיותר את ההתערבות הזו, על ידי פתיחת הסכר ויצירת תחלופת המים על ידי שאיבה מינימאלית.

מדינת ישראל לא נותנת ולו טיפת מים אחת ולא לרשות הפלסטינית שהיא לא אמורה לתת. לא מתוקף ההסכמים אלא מתוקף מה שנקרא חלוקת משאבי מים בין מדינות, אלא הסכמי הלסינקי שתקפים גם לארה"ב, קנדה, בלגיה וצרפת. ישראל אמורה לקבל כ-40% מכל משאבי המים באזור מהליטני בלבנון ודרומה. ישראל לוקחת יותר.

כאשר הולכים לפרוטוקולים של שיחות השלום אומר המלך חוסיין ליצחק רבין ששנים ישראל קודחת בערבה מים שהם מים ירדניים לכל דבר ועניין. עונה לו רבין 'אני מנוע מלהגיב'. אקוויפר לא מכיר את קו הגבול שצייר האדם. כאשר קודחים בערבה מים והירדני אינו קודח אלא גם מים ירדניים. כשישראל קודחת בגולן אקוויפר, והסורים לא קודחים, אלא גם מים סוריים. אותו דבר לגבי עזה.

מכיוון שמדינת ישראל מבחינת יכולות טכנולוגיות פיתחה עצמה הרבה יותר מאשר שכנותיה היא השכיחה לנצל את היכולות הללו כדי לנצל את המשאבים הרבה יותר מאשר שכנותיה, לכן גם היא מנצלת יותר. כאשר מדברים על הירדנים יש דני דברים שלפחות חלקו של הציבור לא מודע אליו.

בהסכם השלום נאמר שישראל צריכה לספק לירדנים כ-50 מיליון קו"ב בשנה, אבל יש לה פתחי מילוט. אם היא לא קיבלה את כל מה שהיא ציפתה לו מבחינת המשקעים איננה מחויבת לאותם 50. אולם מדינת ישראל לא ניצלה את פתחי המילוט הללו למרות אותה אמתלה שהייתה לה לעשות זאת, מהסיבה הפשוטה שלמדינת ישראל אינטרס ביטחוני מובהק בפריחתם של יישובי הרור הירדני. אומר יצחק רבין למלך חוסיין 'עזוב אותי מעוד 10 מיליון קו"ב בשנה, זה 3 ימי התאיידות בכנרת, תבטיח לי רצף של יישובים כפריים שמחזיקים את הקו'. והיום לעומת סוף שנות ה-60 תחילת שנות ה-70 יש מחזה אחר לגמרי – רצף שלם של יישובים מתוך תפיסה ביטחונית ישראלית.

נתון נוסף, אל תוך הכנרת ליד קיבוץ מעגן נכנס צינור שמזרים 25-20 מיליון קו"ב בשנה מי ירמוך ירדניים, אנחנו שומרים להם אותם ומספקים על פי דרישה שלהם, כי אין להם מאגר אגירה. נשאלת השאלה 50 המיליון קו"ב זה ברוטו או נטו? ב-1997 נכשל ניסיון ההתנקשות בחייו של חילאד משעל בירדן. ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו שלח שני נציגים לרצות את הירדנים, אפרים הלוי שהיה אז ראש המוסד ואריק שרון שהיה שר התשתיות. חלק מריצוי הירדנים זה ההפרשים בין הברוטו לנטו. עם הירדנים דיברו תמיד על הכל. היום בערבה אין גבול, אנשי מים חוצים, שיתוף פעולה טוטאלי.

לפני כשנתיים נפטר נח כנרתי, שהיה יועץ מים לכמה ראשי ממשלה. בשנות ה-60 הירדנים התחילו לבנות את תעלת ההטיה, תעלת הרור. מטוסי חיל האוויר כל הזמן היו יורדים ומפגיזים להם, זה לכאורה הייתה אחת העילות לפתיחת מלחמת ששת הימים. מספר נח כנרתי שבתחילת שנות ה-60 החבריה מקיבוץ עמק הירדן היו הולכים לגדר הגבול ליד מסדה, 7:00-6:30 בבוקר, יושבים עם קפה ומחכים. עוברת חצי שעה-ארבעים דקות היו מגיעים הפלאחים מהצד השני, מעבירים קפה מעבר לגדר, יושבים ומדברים מים. המצב הגיע עד כדי כך שנה כנרתי היה מקבל טלפון למזכירות המשק ערב קודם מטה חיל האוויר שלא ילך לשבת ליד הגדר כי מטוסי חיל האוויר יורדים להפגיז שם. עוד דבר, 3 שבועות לפני מלחמת יום הכיפורים המלך חוסיין נחת עם הליקופטר במצדה. עם הירדנים תמיד דיברו.

לרשות הפלסטינית, גם עזה וגם יהודה ושומרון, או בגלל שאין להם את היכולות הטכנולוגיות לתפעל אז ישראל עוזרת מבחינה טכנית, או שנותנת מים אבל גובה תשלום, משלמים או לא משלמים זה כבר עניין פוליטי.

מתוך קבוצה גדולה של אנשים שהיו שותפים להקמה של מקורות היו שלושה שהובילו בראש – שמחה בלאס, איש מים, למים התפרסם כממציא הטפטפות ממקימה של תה"ל, איתו לוי שכולניק, שניהם היו אז בני כ-40, איתם עלם חמודות בן 30, פנחס קוזלובסקי. הם רשמו את מקורות חבריה אצל המנדטור הבריטי ב-1937. 1938. הקו הראשון סיפק מים למערבו של עמק יזרעאל על יד שער העמקים. 1946 הקו הארוך הראשון, 220 ק"מ אורכו עד הנקודה הדרומית ביותר בנגב בעת ההיא אורים הישנה, אחר כך עד חצרים. לאיש אין צל

של ספק שעמידתם של יישובי הנגב הנצורים בימי מלחמת העצמאות הייתה קודם כל בזכות האנשים אבל גם בזכות הצינור.

ב-1947 הגיע לארץ ישראל אותה משלחת מטעם האו"ם שהייתה אמורה להגיש מסקנותיה לחלוקת ארץ ישראל לעצרת המפורסמת של כ"ט בנובמבר. מטעם הסוכנות היהודית מונו ללוות את המשלחת הזו שני נציגים – אבא אבן ודוד הורוביץ. הוועדה ביקרה בנגב, ראתה את שפע הגידולים, הירוק והפורח והצומח והתלהבה מאוד. דוד הורוביץ כותב ביומנו האישיים שאחד מחברי הוועדה אמר לו משיחת מסדרון שהצינור ייתן לנו את הנגב, ואכן בהצעת החלוקה הזו, לראשונה מכל הצעות החלוקה האחרות, הנגב הופיעה כחלק מהמדינה היהודית.

ה-10.6.1964 זה יום חנוכתו של המוביל, ראש הממשלה דאז לוי שכולניק, לוי אשכול, שר בממשלתו פנחס קוזלובסקי, הלא הוא פנחס ספיר. מיתוסים זה דבר חשוב ויפה, אבל אתוס – הסיפור עצמו הוא העיקר. **עם תום מלחמת העולם השנייה**, 1945, בא בלאס אל אשכול ואומר לו 'כסף', שואל אותו 'בשביל מה?', אומר לו שבשביל צנרת של שישה צול שהבריטים הכינו לתקופת הבליץ והוא רוצה אותה, בשביל שיהיה בבית, הוא משתכנע ונותן לו כסף. במוצאי יום הכיפורים, עלייתן של 11 הנקודות בא אשכול אל בלאס ושואל אותו איך יתנו ליישובים האלה מים. בלאס אומר לו – 'עם שישה צול'. הראש של החברה האלה עבד אחרת.

עד היום לא נשמע רעיון שעוד לא חשבו עליו קודם בארץ. כל מיני רעיונות לא בוצעו לפעמים מסיבות תקציביות, הנדסיות או פוליטיות. מדינת ישראל החלה מכניסה עצמה למצוקת מים קשה לפני כ-30 שנים והמשיכה לעשות זאת חרף זאת שהפתרונות היו על שולחן ההנהגה. כולם חוששים לכנרת אבל למעשה המצב באקוויפר החוף הרבה יותר גרוע. אבל הדברים התחילו להשתנות.

מטרתו הראשונה של המוביל הארצי היא לקחת מים מהצפון ולהעביר אותם אל הדרום. המוביל היום לוקח את המים המותפלים באשקלון, ודוחף צפונה, לא כל הדרך, עד גוש דן. אוטוטו ירושלים תקבל מים מותפלים ממישור החוף. חדרה דוחף צפונה לחיפה. הכל התהפך. רק במקום אחד לא – בראש.

שלושה מפעלים עובדים – באשקלון, פלמחים וחדרה, השנה החל לעבוד המפעל הגדול מסוגו בעולם, שורק, בשנה הבאה אשדוד. תוך שנתיים-שלוש 50% מכל אספקת המים בישראל, 80% ממי השתייה יהיו מים מותפלים מים תיכון. אנחנו עדיין בתקופה קשה של תפר, אבל אפשר לומר שחצינו את קו השבר. בחורף הקודם הייתה כותרת בעיתון שמפילס הכותרת עולה לפני שהתחילו הגשמים. כבר 5 שנים מודיעה רשות המים, שהיא אחראית על השאיבה מהכנרת, שהיא לא תוריד את המפלט נמוך יותר ממה שהוא היה בתקופה המקבילה שנה קודם. הכנרת היום ב-4 מ' גבוהה יותר ממה שהייתה לפני 5 שנים, זאת בזכות העובדה ששואבים פחות, בזכות התפלה. יבוא חורף טוב אחד במיוחד זה יזרז את זה, ואז ישראל תהיה עסוקה בשיקום ההתעללות של 30 שנים, כי זה לא רק כנרת ואקוויפר החוף. הרבה פעמים אומרים שהפירות היום זה לא מה שהיה פעם, חלק מהנושא זה שהחקלאות מושקית במי קולחין שרמת המליחות שלהם גבוהה יותר, אז מעבר לכך שאיכות התוצרת קטנה אז גם כמות התוצרת קטנה.

ים המלח זה דיון קשה. גם אם מחר יפתחו את סכר דגניה 10 שנים ברציפות זה חשוב וזה יעזור, זה לבד לא יפתור את המצוקה של ים המלח. ים המלח זו בעיה גם בהיבט של הקטנת נפחי מפעלי האשלג למשל. אם רוצים לתקן את הנזק שנעשה לים המלח, קודם כל יש להחזיק 1.2 מיליארד קו"ב, נגיד שיחזירו, עכשיו הוא צריך בין 320-350 מיליון קו"ב בשנה כדי לשמר את המצב. כל זמן שמפעלי האשלג עובדים בנפחים שהם עובדים אין 320 מיליון קו"ב, כי הם לוקחים 180-200 קו"ב. זו לא הבעיה היחידה, אבל זו דוגמה לאחת הבעיות שיש.

תעלת הימים, היום מדברים על RED TO DEAD ולא MED TO DEAD. זה סיפור מטורף שיש לו הרבה היבטים אקולוגיים. ההחלטה האחרונה היא, שהכל במימון של הבנק העולמי, ואושרה הוא צינור כפילוט. לקחת בתחילה כמויות מים קטנות יותר, עוד לא מיד תעלה, ולעשות את הניסיונות, כי יש לזה כמה היבטים אקולוגיים מאוד קשים שצריך לבדוק אותם.

חשוב לזכור שמים זה לא מובן מאליו. בלא מעט שפות המילה מים ממקום של תהייה – מה? מים, קה? אקווה, וואט? ווטר, ואס? וואסר. מקרי או לא? לא בטוח.

המשאבה - אסור לגעת בשום דבר, אסור לצלם. : אנחנו עומדים אל מול יחידת השאיבה הרביעית. בדרך כלל כאשר קבוצות מבקרות באתר ספיר לוקחים אותם לראות את שלוש יחידות השאיבה הוותיקות שנמצאות בתוך ההר מעט מזרחית לכאן. כרגע נעשות שם עבודות תחזוקה ואי אפשר להכניס לשם קבוצות מבחינה בטחורתית. המשאבה עצמה זהה לחלוטין, רק המיקום שונה. שלוש יחידות השאיבה הוותיקות הן מ-1964, לפני ששת הימים, משום שהסורים על הגולן והן נבנו בתוך ההר. המשאבה הרביעית מ-1992.

מי הבריכה באתר ספיר מגיעים שתי קומות מתחת. משאבה אנכית של 4500 כוחות סוס לוקחת את המים שתי קומות למעלה ומכניסה אותם לתוך הגלגל הירוק שנקרא המאיץ, זה בנוי כפות גדולות שמסתובבות 1000 סיבובים בדקה ודוחפות את המים לצינור שנמצא מתחת. הצינור מתחבר עם הצינורות של היחידות הנוספות ומשם לצינור לחץ אחד, 250 מ' לגובה.

הזכרנו את הלחצים שהיו עד אז בעולם, הלחץ בצינור הזה פי 10 ממה שהיה אז בעולם, 26 אטמוספרות. את הגלגל הירוק מפעיל המנוע הכחול, 27 אלף כוחות סוס. כזה זה עובד זה עושה רעש כאילו עומדים ליד מטוס ממריא. לא עובדות יותר משלוש משאבות יחד, מהטעם הפשוט שהתעלות שמגיעות אחר כך לא מסוגלות לקלוט ספיקה של למעלה משלוש משאבות. הן עובדות בעיקר בלילה ובסופי שבוע, מעבר לעלויות גם בגלל צריכת החשמל, שכן הן צורכות 60 מגה וואט. אם צריכת החשמל ביום נורמאלי בכל רחבי המדינה סביב 6000 מגה וואט, אז המשאבות צורכות אחוז אחד מכל הצריכה במדינה ויש להתחשב בעומס על המערכת הארצית.

המשאבות הללו ייחודיות לעולם כולו, הן נבנו במיוחד למטרה הזו על ידי חברה שוויצרית ואת כל המערכת מפעיל אדם אחד שיושב בחדר בקרה.

בימות העבודה הראשונים של הקמתו של המוביל, בכתבי היד הראשוניים נאמר שאם המשאבות הוותיקות תעבודנה 20-25 שנה המצב מצוין, ועכשיו עברו כבר כמעט 50 שנים. דבר שאינו מובן מאליו כלל. את הכבוד

אפשר לתת לחברה השוויצרית שבנתה אותן אבל בעיקר לעובדי תחזוקה של מקורות ששומרים עליהן ברמה שאיש לא חשב עליה.

85% מכל תכנונו של המוביל על כלל חלקיו והיבטיו, כולל המשאבות הללו שבמקורן היו הפוכות, מהנדסים ישראלים שישבו בארץ ישראל באמצע שנות ה-40 תחילת שנות ה-50, ולא צריך להכביר שמילים. המדינה שעוד לא, ואז שנות הצנע, ובמקביל מתכננים את המוביל הארצי. הכל עובד עד היום.

בכל מדינה לוקחים מים ממקום גבוה ומפילים, המשאבות הללו הפילו מים בשוויץ. חלק מהפתרונות ההנדסיים שהמהנדסים נתנו לבן גוריון היו המשאבות האלה, מצאו את המשאבות הללו והפכו אותן, כך שידחפו את המים במקום להפיל את המים.

כמה ספרים מומלצים לנושא המים בכלל והמוביל בפרט – המים בישראל \ מרדכי יעקובוביץ' המאבק על המים \ אלישע קלי, מי מריבה ומעש \ שמחה בלאס.

סוף הדרכה מקומית

נסיעה לבית יגאל אלון והסירה בגינוסר

אפשר לשלב עם הביקור באתר ספיר גם ביקור במצפור צ'רה. העסק הזה הוא יחסית חדש, ממש מעל אותו גיחון, בנקודה שבה יש את מדרגות הבטון מעל הצינור שעושה את הסיפון ההפוך הזה בנחל עמוד, שם הקימו מצפור מאוד יפה שאפשר לשבת בו ולספר את סיפור המוביל. צבי צור היה אחד מאנשי מקורות, לימים גם רמטכ"ל, לזכרו הקימו את המצפור הזה.

משמאל כרי דשא, האכסניה, ולפני כרי דשא חורבת מינים או חרבת מיניה בערבית, מאה 8, וואליד הראשון, לפני רעידת האדמה של 749 שבה נחרב המקום. זה היה ארמון יפיפה, השרידים היום הם די מעטים, עדיין רואים את הארמון, רואים שיש בכניסה שער יפיפה עם מקום שבו יושבים המאבטחים או השומרים לפני שמישהו נכנס פנימה. אפשר לראות כאן מסגד, רואים את המחרב מאוד יפה. בצד המסגד יש חדר שנקרא אולם קבלת פנים, כולו היה מצופה בשיש. מה שנשאר זה הסימנים של השיש, המון חורים, רואים שהחזיקו שיש. בנוסף על הארץ מוטלות חתיכות שיש. כלומר ששודים קילפו את הקירות אבל חלקים נשברו להם ורואים את השיש על הארץ. מלבד זה יש שם פסיפסים מאוד יפים, אבל לא רואים אותם היום במקום, כי הכל מכוסה, בעיקר גיאומטריים. למתעניינים הביקור שווה, קהל רגיל אין טעם להביא לשם, שכן זה לא מתוחזק ולא רואים הרבה.

הייתה פה חפירה של קטיה ציטרין בשנות ה-2000, לפני מלחמת לבנון השנייה, היו פה חופרים גם ירדנים וגם ישראלים והייתה מחשבה להקים פה אתר של שיתוף פעולה, וכשפרצה מלחמת לבנון השנייה הסיפור הזה די נתקע. אם יום אחד מישהו יעיר את זה ויהפכו את זה לאתר מטויל עם שבילים, שילוט וכן הלאה, אז אולי קבוצות יתחילו להגיע באופן שגרתי.

לפני בית יגאל אלון ישנה חורשת אקליפטוסים שנקראת 'חורשת הפלמ"ח'. יגאל אלון, שגדל במושבות הגליל, במסחה, ההורים שלו הם מראש פינה, הוא ממקימי קיבוץ גינוסר, כן הוא חי וכאן הוא גם מת ב-1980. בגיל 61 הוא חוטף מהתקף לב, יש סימנים מקדימים והוא מסרב ללכת לרופא. מתארים את היום הזה כיום שירד בו גשם זלעפות. הרבה חברים באים בכל שנה באזכרה לקבר שלו, אנשים מבוגרים.

חורשת הפלמ"ח נקראה כך משום שכאן הקימו את הפלמ"ח ב-15.5.1941. את כל הסיפור של הקמת הפלמ"ח, הסיבות להקמתו, הנסיבות, מפקד הפלמ"ח בהתחלה, מתי יגאל אלון (בגיל 27) הופך להיות מפקד הפלמ"ח צריך לדעת ולהכיר. מצפים לעשות את הקישור בין המקום לבין הפלמ"ח.

בשביל הגישה לאתר יש שדרה של עצים מגוונים, לא אחידה – כליל החורש, אורן, ארז, חרוב, וכן הלאה. הארז לא ממש נמצא, כל פעם נוטעים אותו והוא לא מחזיק מעמד בחום של עמק הירדן. השדרה מורכבת מ-12 העצים, הסיבה היא שאותה סירה מורכבת מ-12 סוגים של עצים. 2 סוגים של השלד, לראשונה שבנו את הסירה השתמשו בשני סוגים – ארז ואלון, והיתר זה טלאים. כדי להפנות את תשומת ליבם של המטיילים לשדרה שמספרת על סוגי העצים, ואפשר גם לעצור לספר איזה עץ זה מה. זה ניסיון להמחיש את סוגי העצים שמהם מורכבת הסירה.

הסירה בגינוסר

יגאל אלון קורא לשיתוף פעולה ערבי-יהודי. בכלל יש לו את היכולת להסתכל על המצב אחרי 67 ולהגיד שיש פה אוכלוסייה אזרחית גדולה מדי, אנחנו לא נוכל לשלוט בהם ויש למצוא איזשהו פתרון. אלה שמבכים אותו, ויש לו עדת מעריצים עדיין שמעריצה אותו למרות שהוא כבר לא בחיים מ-1980, חושבים שאם הוא היה מתקדם הלאה בפוליטיקה לתפקידים בכירים, הוא היה שר החינוך או שר התעשייה, ואולי אפילו ראש ממשלה. במשך 19 ימים הוא היה ראש הממשלה אבל כממלא מקום בין לוי אשכול לגולדה מאיר. המעריצים שלו אומרים שחבל שזה לא קרה, כי אולי הוא היה פותר את הסכסוך הפלסטיני לפני שהוא הסתבך. הרבה מהסיפור בספר החדש של אניטה שפירא, אביב חלדו, עוסק בשאלה למה יגאל אלון לא מתקדם, מה התקרה שעוצרת אותו. קודם כל הוא נפטר צעיר מדי, אבל חוץ מזה האופי שלו, ההסתדרות הפוליטית שלו, אולי אלה שעוכבו אותו.

הבית הזה נועד גם להדגיש את הצד הזה של חיבור יהודי-ערבי, יש כאן כל מיני פרויקטים. זה יפה להראות לאנשים למשל את השער ולשאל אותם איזה אמן יצר איזו יצירה למשל, ערבי או יהודי. למטה יש גם את השמות ואז אפשר לבדוק. זה מעניין לראות מה מאפיין אולי פיסול ערבי, איזה סממנים לכאן וכן הלאה. כמו כן יושבים על ספסל שהוא מעשה משולב של יהודים וערבים. הבית הזה נועד לדבר על חיבור, על קשר ועל אוכלוסיות שונות בגליל.

הדרכת עמיתים - הסירה בגינוסר

בינואר 1986 שני אחים, יובל ומשה לופן, בנו של דייג ותיק מגינוסר, שוטטו על חוף הכינרת. לאחר שנת בצורת בה נסוגו מי הכנרת וחשפו כבדת חוף רחבה. לפתע ראו האחים מטבע עתיק ועוד אחד. הממצא עורר את סקרנותם. הם התקדמו ומצאו מסמרים עתיקים, ואחריהם הסתמנו קווי מתאר של דופן ספינה.

מנדל נון ז"ל, חוקר הכינרת ודייג ותיק מעין גב, הוזמן לראות את הממצא. הוא חשף בעדינות קטע מדופן הסירה, הבין שהיא עתיקה, וביקש לקרוא לרשות העתיקות. מנכ"ל רשות העתיקות הגיע למקום ולאחר העלאת חששות פן מפלס המים יעלה, טרקטורים על החוף יפגעו בה, או שאנשים יתחילו לקחת "מזכרות" ממנה, הוחלט להתחיל בחפירה מיידית.

במהלך השנים הסירה התמלאה סחף עשוי חימר שאטם אותה והגן על העץ שלא ירקב, כל חלקי הסירה שהיו חשופים לאוויר אבדו. ארכיאולוגים של רשות העתיקות, בסיוע מתנדבים רבים, חילצו את הסירה ב-11 ימי חפירה נלהבים. בעזרת מחפרון הועמק השטח מסביב ונשאבו המים מבור החפירה, סככת צל וריסוס מתמיד במים מנעו את התייבשות העץ. עץ הסירה היה רווי המים, רך ופגיע מאד, לכן פנים הסירה נחפר כאשר החופרים עבדו מעל גשר תלוי.

הבינו שהסירה עתיקה, אך עד כמה? לצד הסירה נמצאו כלי חרס, מנורת שמן וסיר בישול. הסירה עצמה נבנתה בטכנולוגית בניה מסוימת מוכרת בה נבנית מעטפת, חיבורי הלוחות נעשו בשיטת "שקע וסיף" ולאחר מכן הוכנסו הצלעות לגוף במסמרי ברזל (שיטה מוכרת בים התיכון מהמאה ה-1 לפנה"ס עד לתק' הביזנטית). ברצפת חופים שנתגלתה במגדל העתיקה, לא רחוק ממקום הימצאות הסירה, נמצא תיאור של סירה דומה מאוד. אך בדיקת פחמן 14 אישרה סופית את התיארוך שכבר הובן – הסירה מ-50 לפנה"ס עד 70 לספירה, בת 2000 שנה...

בגלל חולשת קורות העץ של הסירה עטפו אותה במעטפת אשר כללה תמיכות פיברגלס וקצף פוליאוריתן שהינו חומר ציפה. מילאו את בור החפירה במים שנשאבו מן הכינרת והסירה עמדה במבחן וצפה! מחפרון שהובא מן החולה פתח את בור החפירה לים והסירה החלה לשוט לראשונה מזה 2000 שנה לקול מחיאות הכפיים הנלהבות של הקהל, שבא לחזות בנס. הסירה העתיקה הושטה על הכינרת והוכנסה בעזרת מנוף לבריכת שימור מיוחדת בבית יגאל אלון בגינוסר.

שימור הסירה ארך 14 שנה וכלל את חיזוק העץ בשעווה סינתטית ואת ייבושו, תוך מניעת עיוותים והתפוררות. הוא נוהל על ידי אורנה כהן משמרת העתיקות, שהצליחה להתגבר על הקשיים הרבים בתהליך. בפברואר 2000, הועברה הסירה ממבנה השימור לאולם תצוגת הקבע ובו תנאים מוקפדים לשמירה על הסירה – לחות וטמפרטורות קבועות.

והנה היא מולכם, אורכה 8.2 מ' ורוחבה 2.30 מ' (גובה 1.2 מ'), מייצגת כנראה את סוג הסירות הגדולות שהיו בשימוש באגם באותה התק'. סביר ששימשה לדייג ולהובלת סחורות ואנשים. היא כנראה היתה מצוידת במפרש ו-2 זוגות משוטים ומנתה צוות בסיסי של 5 אנשים, 4 חותרים והגאי.

בונה הסירה עשה ככל הנראה מלאכת מחשבת בבנייתה. זוהו 12 סוגי עץ שונים שמהם נבנתה. מרבית לוחות המעטפת עשויות ארז הלבנון, הצלעות מעץ אלון ועוד 10 סוגי עצים ששימשו כנראה לתיקונים: אורן, חרוב, כליל החורש, דולב, שיקמה, ערבה, עוזרר, שיזף, ער אציל (דפנה) ואלה אטלנטית. כל העצים הללו נטועים היום, כאמור, בשדרה המובילה למוזיאון ושמותיהם חרותם לרגליהם.

אך החשוב מכל, בנושא הסירה, הינו התקופה אליה היא משתייכת. היא שייטה בכנרת בתק' בה שקקו חופיה ישובים יהודיים בזמן השלטון ההרודיאני או הרומי, בתק' בה התרחשו מהאירועים ההיסטוריים הגדולים ביותר שהיו בא"י בעלי השפעה עד ימינו.

האם היא דוגמה לסירות הנזכרות במרד הגדול אצל יוסף בן מתתיהו? בספרו מלחמות היהודים (ספר ג, פרק י', פסקה ט') הוא מתאר קרב ימי בעיירה מגדל המתרחש בין היהודים לרומאים. לאחר נפילת טבריה ללא קרב בידי הרומאים, נאספו הלוחמים היהודים לעיר מגדל, טריכיי, והכינו עצמם לקרב. הם הפכו את סירות הדייג שברשותם "לסירות מלחמה" וכאשר פרצו הרומאים לעיר, נמלטו הדייגים לכנרת ובלילה ניהלו קרב ימי נואש מול צבאו המאורגן של אספסיאנוס שנלחם בהם מרפסודות.

"את היהודים הניסו יחד, ולא היו יכולים לא לברוח אל החוף שהיה בידי האויב ולא היו יכולים לנהל קרב ימי בתנאים שווים, כי הסירות של היהודים היו קטנות מדי, ולא היו יפים אלא לצרכי ליסטאות, אבל היו חלשים מדי נגד הרפסודות... לבסוף ניסו היהודים שהיו מכותרים בתוך סירותיהם להבקיע להם דרך אל החוף. וכשניסו לעלות לחוף, נדקרו רבים בחניתות האויב, לפני שהספיקו לעלות אל החוף. רבים קצו ועלו לחוף ושם נהרגו בידי הרומאים. כל היס היה נראה צבוע בדם, וכאילו מלא גוויות, כי שום איש לא יכול להינצל..."

ואולי הסירה נקשרת לסיפור לא פחות חשוב, היתכן שהייתה אחת מהסירות ששייטו בכנרת בתקופת ישוע ותלמידיו? כמסופר בברית החדשה: "וירד אל האניה וירדו אתו תלמידיו: והנה סער גדול היה בים עד אשר כסו הגלים את האניה והוא ישן: ויגשו אליו תלמידיו ויעירו אותו לאמר הושיענו אדנינו אבדנו! ויאמר אליהם קטני אמונה מה חרדים אתם ויקם ויגער ברוחות ובים ותהי דממה רבה! ויתמהו האנשים ויאמרו מי אפוא הוא אשר גם-הרוחות והים אליו ישמעון:" (מת' ח' 23 – 27)

על שפת הכנרת ישוע פגש 2 דייגים אחים שהיו לראשוני תלמידיו, שם עשה ניסים רבים, השקיט ים סוער, הלך על המים, האכיל אלפי אנשים בכיכרות לחם ודגים והרשימה עוד ארוכה. מקור נוסף מני רבים הינו תיאור נס הדיג השני: "ויאמר להם השליכו המכמרת מימין לאניה ותמצאו וישליכו ולא יכלו עוד למשך אתה מרב הדגים: ... ויעל שמעון פטרוס וימשך את המכמרת אל היבשה והיא מלאה דגים גדולים מאה וחמשים ושלושה ולא נקרעה המכמרת אף כי רבים היו" (יוחנן, כא' 5, 11)

"סירתו של ישו", גילוי הסירה ותיארוכה לתקופתו של ישוע עורר עניין רב בעולם הנוצרי והמוני תיירים צליינים נוצרים באים לראותה. הסירה מהווה עבורם משהו מוחשי שקשור לחייו ותקופתו. לפי האתר הנוצרי "Sacred destinations" ("יעדים קדושים"), דיווחו שני האחים שגילו את הסירה כי ראו קשת כפולה בשמים כשהבחינו בה.

האם זו אכן סירתו של ישוע? האם היתה בכלל בתקופתו? לעולם לא נדע והאמת, זה לא כל כך משנה. החשוב הוא שסירה זו מצליחה להצית את דמיונו של כל הרואה אותה לפי רחשי ליבו...

סוף הדרכת עמיתים

הקשת הכפולה - קשת מסמלת ביהדות ברית עם אלוהים, גם הנוצרים רואים בקשת סימן משמיי. כשבאים עם צליינים כדאי לספר את זה, עם כל הפאתוס שבעניין, שבאמת יצאה קשת כפולה והארכיאולוגים ראו בזה

סימן משמיים. אפשר לפעמים לראות צליינים עומדים מול התמונות של הקשת ומזילים דמעה, מבחינתם זה מסר מאלוהים, הוא זה שהביא את הסירה להיחשף.

חשוב לציין שאין משהו שלא מגיע לכאן, לא משנה איזה נוצרי מאיזה פלג, כולם באים לראות את הסירה. עם זאת חלק עושים עיקוף מסביב, יש שם סירות, אפשר להפליג מכאן לעין גב. יש כאלה שעולים על הסירה שלהם ולא עוצרים בסירה.

כאמור, ונכון, אף אחד לא יודע למי שייכת הסירה. אף אחד לא יגיד שזו הסירה של ישוע, על הקיר יש סימן שאלה גדול עם שלוש אפשרויות. בדרך כלל אין את הצניעות הזו, בהרבה מקומות כותבים ומחליטים מה זה. **מה שבסירה** הופך אותה לכל כך מרגשת הוא שזה ממצא אותנטי, התגלה בתנאים אנארוביים, מתחת למים. עם העץ שנשמר מתחת למים אפשר לעשות בדיקות פחמן 14, עץ אפשר לתארך. התיארוך הוא בין 50 לפנה"ס עד 70 לספירה, זה בדיוק טווח הזמן שבו מדברים על ישוע, בשבילם זה ממצא אותנטי מימיו של ישוע, לזה אפשר לשים סימן קריאה בזכות תיארוך החומר.

הסיפור הגדול פה זה השימור. 14 שנים של שימור. מוציאים את הנוזלים שבתוך הסירה, בתוך הבריכה, ומכניסים פוליאטילן פנימה. משתמשים בחומר המקציף כדי להשיט אותה. בתהליך של ה-14 שנים יש כאן בריכה ואנשים מחליפים את החומרים ועובדים על הסירה הזו, והיו כמה פעמים שהם חשבו שהסירה התמוססה ופשוט נעלמה, והיו כאן רגעי פחד דרמטיים שהיה צריך להכניס מקל ולראות אם היא עוד קיימת. בסופו של דבר התהליך הזה הצליח.

מבחינה פרקטית כדאי לציין שפעם כולם היו עוברים דרך השירותים פה, נמאס להם קצת, ולכן מי שלא משלם בשביל לראות את הסירה משלם 3 ₪ כדי להשתמש בשירותים.

יש סרטון בכניסה שמספר בעיקר על תהליך הגילוי והשימור. פעם הראו סרטון ארוך, כ-10 דקות, אולם בשל כמות המבקרים באתר הסרטון הולך ומתקצר עוד ועוד כדי להזרים את התנועה. אם יש זמן יש מצד שמאל אולם הצגה ויש כמה סרטים טובים, אחד מהם מראה את הסיפור של הסירה באורך של כ-20 דקות, קצת יותר מעמיק.

בפנים רואים את הסרטון הקצר, את התמונות עם הקשת, את התרשים שהוא מאוד חשוב שמראה את 12 סוגי העצים בסירה, ואפשר להבחין שהארז והאלון זה השלדה וכל השאר זה תיקונים, ואז המסמרים שנמצאו ליד הסירה, וכלים – מעין קערה וגם נר שמן. נר השמן הוא נר מעניין משום שיש לו שפתיים מאוד גבוהות, לכאורה שמים שמן ופתיל ומדליקים, וצורתו המיוחדת יכולה ללמד שהנר שימש אנשים ששטים על המים.

השתמשו בשני סוגים של מסמרים, מסמרים רגילים, מסמרי ברזל, ומסמרים שנקראים שקע וסין, מאפיין של סירות מהתקופה הרומית. מן מסמר שיש בלט ושקע וכך מחברים קורה לקורה, אז מכניסים מן תפיסי עץ שבסוף מחברים את שני הצדדים והופכים להיות חלק מהעץ.

רוב הסירה עשויה מארז. קודם עשו את הציפוי החיצוני ואז הכניסו את קורות התמך פנימה. החיזוקים עשויים עץ אלון תבור, והשדרה זה החרוב. אלה שלושת הסוגים העיקריים, מלבדם יש המון – ער אציל וכליל החרוש פה ושם אבל זה טלאים קטנים.

במאות השנים האחרונות השיטה לבנות סירה היא לעשות שלד, שדרית, קודם כל, כמו של דג, ואחר כך להוסיף את הציפוי. במקרה הזה עשו ההיפך – קודם כל שמו את הדפנות והקרקעית, ואחר כך שמו את החיזוקים.

באחת התמונות רואים את הסירה ממגדלא. יש שם פסיפס עם עיטור של סירה, שגם זה עזר להבין איך זה עבד. בנוסף יש ארונית קטנה לתצוגה עם קערה, אותו נר שמן מיוחד וכמה מסמרים שנמצאו.

נסיעה לסג'רה

ממש נושק אל הבקעה ליד הכפר בועינה נוג'ידאת, שילוש של שני כפרים, בועינה ונוג'ידאת. באחד חיים מוסלמים ובשני מוסלמים בדואים בהתאמה, הם חיים אלה עם אלה בשכונות נפרדות. גברת אחת מהכפר הזה תדליק את אחת המשואות ביום העצמאות הקרוב, שמה הינדיה סלימן, היא אשתו של ראש המועצה והיא הקימה מיזם תיירותי שמביאים אליו הרבה מאוד קבוצות. יש הרבה מיזמים כאלה בגליל עכשיו – מיזמי נשים. זה התחיל בלקייה עם הנשים הבדואיות הרוקמות, וגם בגליל קמו מיזמי נשים כאלה.

הינדיה אישה מבוגרת כבר והיא אומרת שבמגזר הערבי רוב הנשים המבוגרות הן בלי רישיון, לא יצאו לעבוד, ישבו בבית וגידלו את הילדים. הילדים גדלו, עזבו את הבית ולאשה אין מה לעשות בבית. הינדיה הקימה מעין מועדון לנשים מבוגרות, בגיל הפנסיה. בתחילה התחילו בלהכין עוגיות, היו חוגי אפייה, אחרי שכולן השמינו חיפשו משהו אחר לעשות. היה חוג של מלאכת יד, כל אחת הכינה קישוטים יפים, נתנה לילדים, לנכדים, לחברים, והבתים מלאים. הנשים האלה ביקשו הכוונה ויצרו קשר עם אישה מקסימה בשם אלה יונגמן, והיא אמרה להן שהחיפוש היום של הקהל הוא אחרי מלאכות אותנטיות, כאלה שהאמא והסבתא נהגה לעשות, מקוריים.

אז כל אחת מהן הוציאה תמונות, שטיחים, מגשי ראפיה (נחש מתפתל) והתחילו לעבוד עם חרוזים (פעם חרוזי זכוכית היום חרוזי פלסטיק) בשיטה של פעם. לקחו מבנה בלב הכפר ובו הן מציגות את העבודות שלהן למכירה וגם מקבלות קבוצות. אז אם אוטובוס מגיע פוגשות את הקבוצה לפחות 8 נשים מהכפר, כל אחת מספרת על עצמה, הינדיה מספרת על איך שהדברים התגלגלו, ויש מפגש בלתי אמצעי מאוד יפה עם נשים מבוגרות, שדרך כלל לא יוצא לפגוש אותן במגזר הערבי. היא מקבלת פרס ישראל על הפעילות הזו שלה. אגב, בהתחלה זלזלו בה, הגברים אמרו שלא יצא מזה כלום ודי ירדו עליה בכפר. היום מגיעות הרבה קבוצות והנשים גם מרוויחות קצת מהמיזם ותעסוקה.

צומת גולני נקראת כך מאז מלחמת השחרור, פברואר 1948 אז מקימים את חטיבת גולני. החטיבה קמה ביבניאל. זו חטיבה שנחשבת לחטיבה של בני המשקים, הם שהקימו אותה. האגדה אומרת שהכומתה החומה נולדה כי כל השאר לקחו להם כבר כומתות, וכששאלו את גולני איזה צבע הם רוצים אז החיילים אמרו שהם מחוברים לאדמה ורוצים את צבע האדמה. לפני שהקימו את חטיבת גולני קראו לצומת הזה מסכנה.

משמאל רואים את שלולית החורף, בריכת החורף, של מסכנה. הצלבנים חושבים שאולי תהיה פה טיפת מים, אבל כשהם באים ביולי יבש לגמרי. צומת לוביה, צומת מסכנה, אלה השמות לפני שגולני נולדה. **נטו לחשוב פעם** שההתפרצויות הגעשיות היו רק באזור הגולן, היום יודעים שהיו התפרצויות גם באזור המערבי, אבל זה לפני הבקע. אז היו פה התפרצויות גם מאזור רמת כורזים שהיא בזלת הכיסוי, וגם באזור קרני חיטין שזה בעצם הר געש. מתארכים ל-4.5 מיליוני שנים.

צבא ההצלה פועל כאן קשה מאוד, ולמרבה הצער גם היו לו הצלחות באזור הזה. אחד מההרוגים בקרבות סג'רה זה בחור צעיר בן 17 ששמו גור מיירוב. הבן של שאול אביגור שמשנה את השם מיירוב לאביגור כשהבן שלו נופל במשלט המערבי בסג'רה ב-15.7.1948.

הפרויקט של פעילות יק"א בגליל התחתון הוא הדרך לעמק הירדן. שלב א' יהיה מושבות עלייה ראשונה, בהתחלה היו 7 המופלאות, אחר כך יש גל שני של מושבות העלייה הראשונה, 1890 – רחובות, בת שלמה, יסוד המעלה. אנחנו מדברים עכשיו על אזור שבו מקימים מושבות ב-1900, בחבל ארץ קבוע. המושבות הראשונות – זיכרון יעקב, ראש פינה, ראשון לציון, פתח תקווה, כל אחת במקום אחר, ואילו כאן יש מחשבה, יד מכוונת, שקונה אדמות ומקימה כאן מושבות, זאת הדרך לעמק הירדן. הזרעים שנזרעו כאן עלו ונבטו ופרחו בעמק הירדן. מה שקרה שם לא היה קורה שם כנראה אם לא היו עוברים את שלב הביניים הזה. מה גם שמי שקנה את האדמות בעמק הירדן, שהביאו להקמתה של חוות כנרת זה קלווריסקי שמגיע מהגליל התחתון.

נכנסים לסג'רה. אנחנו במושבה שהיא מושבת רחוב. כל המושבות אז הוקמו כמושבת רחוב אחד, לפעמים צלב (לא בכוננת מכוון של צלב), ציר ראשי, כך גם סג'רה. יש כאן רחוב ראשי שדרכו נכנסים ליישוב. הרחוב הראשי בסג'רה הוא לא סתם רחוב, זו הדרך הראשית שעברה כאן לפני 150 שנה, אז אפשר היה לראות שיירות עוברות בציר הזה. זאת אומרת שכדי להגיע מעמק הירדן לנצרת ואחר כך לחיפה עלו מעמק הירדן לא באזור טבריה אלא מנחל יבניאל, וואדי פיג'אז, משם עולים או מכפר תבור או מאחורינו מנחל אדמי, שם הייתה דרך, עוברים כאן, עולים לכפר כנא, משם לנצרת ומשם לחיפה. כלומר שזה הציר הראשי.

כשביק"א מחליטים להקים את המושבות, את סג'רה מקימים משני צדי הרחוב. זו מושבה שמתיישבת על כביש של פעם. אחות של שבא של אסתר סיפרה שהייתה פה שיירה של בדואים עם גמלים ועל אוזן של אחד הגמלים היו כל מיני תכשיטים, עגילים, חרוזים מבריקים, זה מאוד מצא חן בעיניה, היא הביאה סכין, הורידה את האוזן עם החרוזים וניסתה לברוח. הבדואי תפס אותה והסבא רבא נאלץ לקיים משא ומתן של כמה שעות עם הבדואי הסכים לשחרר את הילדה. הדבר הזה ממחיש את זה שהיו פה שיירות שעברו.

בסג'רה, לעומת מושבות אחרות שהבתים צמודים לרחוב, יש מרחק בין הבתים לבין הרחוב, והסיבה היא אותה דרך. לא רצו שגנבים יפלחו, לא רצו שיפגעו בפרטיות ולכן יש מרווח. בסג'רה יש חקורה קדמית, גינת ירק קדמית, יש שתי שורות של בתים, מאחורי הבתים יש חצר אחורית שם בעלי חיים ושובך יונים, מאחורי החצר אחורית רפת שנראית כמו בית – מבנה עם גג רעפים, ומחוץ לרפת או מסביב לרפתות מתקבלת חומה היקפית שהגנה על המושבה. מחוץ לחומה נמצאים הלולים, בגלל הרעש והריח.

החומה נועדה להגן מפני גנבים, אבל האיכר לא יצא כל הזמן ויעשה עיקוף מסביב כדי לצאת אל החצר האחורית שלו, ולכן מכינים לו את הפשפש, אותו מעבר צר שדרכו אפשר לעבור את החומה. למעבר הזה יש שני חוקים – האחד יש כמה מדרגות שמובילות למעלה, והשני הוא שהרוחב שלו יהיה מספיק שאדם יעבור בו אבל אי אפשר להעביר בו פרה. נגיד שהגנב נכנס, הצליח להיכנס לרפת ולהוציא פרה, היא לא תטפס במדרגות ולא תעבור במעבר הצר.

מימין רואים בתים נטושים שנמצאים במאבקים משפטיים של משפחות מול הימנותא, קק"ל. מימין הבית של משפחת רוגצ'בסקי, רגב היום. בין 1910-1907 יש פה פועל נחמד מאוד שעובד כאן לסירוגין בן גוריון, שנה וחצי שהתפרסו על שלוש שנים. בכל מקום שבו היה בן גוריון הוא מזכיר את סג'רה. החוויה הזו של החלוץ הצעיר, דוד גרין, שבא לארץ ועובד אצל רוגצ'בסקי וגם קצת מאמצים אותו אל הלב נחרטה בזיכרון שלו. הוא כותב 'חוויות חוויות שהרנינו עם ועולם, אך יודע אני לומר אין כסג'רה'. הייתה לו כאן הזדמנות להתזיק את המחרשה ולצאת עם הפרדות לשדה. הסיפור אומר שלפעמים הוא חזר בלי הפרדות ולפעמים הפרדות חזרו בלעדיו. פועל חרוץ מאוד הוא לא היה. לא רק שהוא היה פועל לא מוצלח, עשו לו כאן תרגיל לא נחמד.

בצד שמאל אפשר לראות את הבסיס הצבאי 'חוות השומר', החל מ-1900 חוות סג'רה, אז חוות הכשרה. מכאן ב-1909 עולים על הסוסות 10 חבריה (ביניהם נשים שלא ספרו אותן הרבה שנים ולא הזכירו אותן בספרות, אבל מניה שוחט הייתה ממיסדי ארגון השומר, כך גם ציפורה זייד), מגיעים למסחה ומקימים את ארגון השומר, אבל לא מזמינים את דוד בן גוריון, אפילו שהוא נמצא כאן. כששאלו את בן צבי שנים אחר כך למה לא הזמינו אותו, התשובה הייתה 'לא חשבנו שהוא מתאים', לא ברור לגמרי מה זה אומר. הוא סחב את העלבון הזה כעלבון צורם עד סוף ימיו, זה שלא קיבלו אותו לארגון השומר.

סג'רה

כאמור, ישנן 7 מושבות ראשונות, פעילות הברון מצילה אותן מפשיטת רגל אחרי שנתיים, והברון נכנס לספור. אחרי כמעט 20 שנה, לקראת 1900, שהרי המושבות הראשונות קמות ב-1882, הפרויקט מוצלח ולא מוצלח. מוצלח כי הן שרדו בסופו של דבר, הן קיימות, ואם היו מגיעים אליהן בשיא המשבר היו חושבים שהן לא יחזיקו מעמד. מהצד השני הבעייתיות היא שפקידי הברון משתלטים עליהן. זה דו צדדי – מצד אחד הפקידים של הברון מנהלים אותם, אלה פקידים צרפתים, מהצד השני האיכרים הופכים להיות מאוד תלויים בברון, כל פעם שקצת קשה לא מתמודדים אלא הולכים לברון.

האגדה מספרת, ויש בה יסוד של אמת, שבזיכרון יעקב היו לובשים את הבגדים הכי יפים, כמו באירופה, וכשהגיע פקיד הברון היו רצים הביתה להחליף לבגדי עבודה שיחשוב שהם עובדים. מבינים שגם מהצד השני זה לא בדיוק מצליח.

לקראת 1900, הברון הירש ב-1891, מקים את יק"א (Jewish Colonization Association) – "החברה היהודית להתיישבות". מטרה של החברה להתיישבות יהודית ליישב יהודים מסכנים אחרי פוגרומים במזרח אירופה בארגנטינה. 1896 הברון הירש נפטר ויק"א נשארת, עד היום זה קיים וזה הבסיס להתיישבות היהודית הגדולה בארגנטינה. יק"א עוברת לחסותו של הברון רוטשילד, וזו הזדמנות לעשות מן סיכום ביניים – מה

עשינו עד עכשיו ואיך משנים את הדברים שיהיו בריאים. הברון ידע שזה לא בדיוק עובד והוא גם ידע שהוא משקיע המון כסף והמושבות לא מתקדמות לשום מקום.

יק"א = הברון הירש, אבל אחרי שהוא נפטר יק"א = הברון רוטשילד. מה שעושה הברון רוטשילד במסגרת הפעילות של יק"א קונים אדמות, מחליטים שחבל הארץ הזה יהיה ניסיוני, שבו ינסו לראות האם יהודים יכולים להיות עובדי אדמה, כן או לא, ואז עושים חמישה דברים.

האחד זה שמקימים את חוות סג'רה ב-1900. אין חוות לפני כן. מכירים את חוות כנרת, חוות בן שמן, אבל זה הכל יצירות מאוחרות. לפני זה יש את מקווה ישראל, בית ספר חקלאי. חווה איננה בית ספר חקלאי, זהו הכשרה מהירה, המעשה ולא התיאוריה, בניגוד לבית ספר חקלאי שבו לומדים חקלאות. בחווה הזו נוצרו כמה דברים חשובים – האחד ארגון השומר, נולד בגלל אירועים שקרו בחווה. 1909 ועידת פועלי הגליל, מביאים צלם שיצלם את הוועידה, שמו משה פכטר, רוצים לגנוב לו את המצלמה, הוא יורה ירייה בערבי מכפר כנא, העניינים משתבשים. ברור שיהיה בלאגן ומתיחות ביטחונית, והם מחליטים להקים את ארגון השומר. אמנם זה אירועים שלקחו זמן.

שנתיים לפני כן, 1907, הגברת מניה שוחט, גיטתה של חנה מייזל, (גם חנה מייזל הייתה מדריכה אגרונומית בחווה, הרבה דברים ששומעים בכנרת מתחילים פה), שהרי הן נשואות לשני אחים, מקימה פה מוסד שנקרא הקולקטיב. לא ברגע אחד. היא מנסה ואומרים לה שהיא אישה, לא בטוח שזה יעבוד, לא בטוחים שהיא מסוגלת, אבל בסוף היא מקימה קולקטיב.

קולקטיב זה האבא של הקבוצה. 12 בחורים, 6 בחורות, יש להם מנהלת חשבונות (היא מנייה), יש להם קופה משותפת, יש להם סידור עבודה, ואחרי שנה בודקים מה התוצאה והיא חיובית, יש רווחים. זו פעם ראשונה שמשחקים עם הרעיון של שיתופיות, שאחר כך יקבל אפילו מופעים, חלקם ממש קיצוניים ברמת השוויוניות שלהם.

אם כן, זה הדבר הראשון – מקימים חווה, מתוך ההבנה שאיך יכולים יהודים להיות אדמה אם הם לא יודעים חקלאות, אם הם לא בנים של עובדים אדמה, במטרה ללמד אותם ולתת להם כלים להצליח. **הדבר השני** שעושים הוא שמקימים כאן 8 מושבות, הן מושבות יק"א של הגליל התחתון המזרחי, 7 מהן שרדו. תמיד שם ערבי שאחר כך נותנים לו שם עברי. ליד המושבות האלה יש כפרים ערביים, עד מלחמת העולם הראשונה חיים יחד, בשיתוף פעולה, בשלום יחסית. למשל יק"א קונה מכסת מים מהמעייין של סג'רה מהעבר סג'רה. יק"א מיישבת יהודים כורדיים – מביאים יהודים כורדיים לארץ, אליהו קראוזה כותב שאת הכורדיים הערבים נשים בכפר הערבי, וקונים להם חושות והם גרים על מלחמת העולם הראשונה בכפר הערבי. בהתחלה לערבים אפילו טוב שמסתובבים פה יהודים, זה כמויות קטנות (25 אלף, אומרים שהרבה מאוד עזבו, הרבה מתו) ובסך הכל הם הזרימו דם, כוח וכסף במערכת וזה לא היה רע לערבים שיושבים כאן, אחר כך זה מקבל כבר אופי אחר.

4 ראשונות, 1901-2 - סג'רה היא אילניה, מסחה היא כפר תבור, ימה היא יבניאל, מלחמיה היא מנחמיה. 1903 מקימים את שמשין – בקעת יבניאל, בחלק הדרומי מעל וואדי פיג'אז, אין לה שם יהודי כי זו מושבה שלא שרדה, ואת בית גן, היום שכונה יבניאל אבל בעבר מושבה נפרדת. ה-2 האחרונות אלה מצפה וכנרת ב-1908.

הדבר השלישי שעושים זה מקימים כאן מנגנון ששמו מנגנון האריסות. להיות אריס זה מעולה. זה מנגנון מאוד הישגי ותחרותי שדורש מהאיכרים להוכיח את עצמם. אומרים יק"א לאיכר שיושב בחווה 'אתה מצטיין, קבל מאתנו בית, קבל את כל הרצועה, תגור בבית, קבל שדות, 200-300 דונם, אחרי שנה נבוא ונבדוק אותך'. הם לא קיבלו את הבית במתנה, הם קיבלו את הזכות לגור בבית ולעבד את החלקה. לא ציפו שאנשים התעשרו אבל ציפו שהם יעמידו את המשפחה על הרגליים וינהלו משק רווחי, זו הצלחה. במידה והצלחו חידשו את חוזה האריסות לשנה נוספת. במידה ולא הצליחו אולי יקבלו הזדמנות נוספת, אבל אם ממש לא הצליחו נאלצו לפנות את הבית לטובת משפחה אחרת או איכר טוב יותר. זה לא תמורת הלוואה, הם היו חסרי כל בדרך כלל, הם לא היו צריכים לשלם כלום, אבל הם היו צריכים לעמוד בתנאים.

הדבר הרביעי הוא שאין יותר מענקים ומתנות אלא הלוואות. אם נותנים מתנה הכסף הלך, אם נותנים הלוואה רוב האנשים לא רוצים לקחת הלוואה כי הם חושבים איך להחזיר. זו התפילה של יק"א.

הדבר האחרון שעושים ביק"א זה מחפשים את הפועל הטבעי. אנחנו לא יודעים לעבוד בחקלאות, קנינו שטחים, עושים ניסיון ורוצים להצליח, לכן יש להביא פועלים טבעיים. הפועלים הטבעיים הם תימנים – טעות בזיהוי, כורדיים – פועלים מצוינים. שלחו שליחים עד כורדיסטן, הביאו יהודים עובדי אדמה. במסגרת הזו שומעים ביק"א שישנם נוצרים שהיו פעם נוצרים אבל הם כבר התגיירו בדרום רוסיה, אלא הסובוטניקים. הגרים האלה הם עובדי אדמה מבטן ולידה, הם באים מאזור מאוד קשה, ערבות רוסיה (משם מביאים הממלוכים את הילדים שלהם, תמיד זה אזור של מלחמה ואנשים חזקים).

הם באים מערבות הוולגה, והיהודים החדשים האלה יהיו מודל חקלאי במושבות הניסיון של יק"א. השמו החשובים הם חיים מרגליות קלוורסקי, פטרון המושבות, אבי המושבות, אליהו קראוזה שהיה 13 שנים בסג'רה לפני 40 שנה במקווה ישראל, דר' הלל יפה, מאיר דיזינגוף, רחל ינאית והסבא רבא של אסתר. אמא של אלכסנדר זייד הייתה סובוטניקית, אביו פוגש את אמו בסיביר, כי רדפו אותם שם וחלק הוגלו לסיביר. יצאו נציגים, פגשו אותם והביאו אותם לפה.

אברהם ושרה קורקין, גרים, משנים את השמות שלהם לאברהם ושרה, כמו השמות של האמא והאב של העם היהודי, בצורה סמלית. הוא עובר חוויה דתית, הארה, ואם ישאלו אותם למה הם באו, התשובה תהיה שהם קיבלו מסר, ראו איזושהו חיזיון שאמר להם לבוא לארץ ישראל, זה מה שאמר סביה של אסתר.

אסתר היא צאצאית של משפחת פרוטופוב, אפשר לראות בחצר את התמונות של אליק פרוטופוב ומריאנה או מרים פרוטופוב, הם לא החליפו לאברהם ושרה, אלא נשארו עם השמות שלהם. הוא היה אליה ברוסיה, היא הייתה מריאנה, אז הם הפכו לאליה ומרים פרוטופוב. השם פרוטופוב מתחלק לשני חלקים – פרוטו זה סגן ופופוב, פאפא – כומר, סגן הכומר. כלומר הם אנשי כמורה ברוסיה לפני שהם מתגיירים.

סובוטניקים – נוצרים פרובוסלבים שמחליטים לעזוב את הכנסייה בגלל ההתרחשויות ברוסיה, בגלל המתח הדתי, חשבו שהמשיח מגיע. הם עוזבים את הכנסייה הפרובוסלבית אבל הם לא מגיירים ברגע, יש שלב ביניים. ב-1876 הם עוזבים את הכנסייה הפרובוסלבית, מצאו מסמכים בארכיון של הכנסייה.

בשלב הביניים קמות כל מיני כתות ברוסיה, חלקם הופכים להיות שומרי שבת, סובוטה- שבת. אלה נוצרים שומרי שבת. יש קבוצה של סובוטניקים לשעבר שהיום יותר דתיים מאיתנו, הם שומרי מצוות והם יהודים מבחינת ההתנהגות שלהם אבל לא מבחינת הדת, הם יושבים על המזודות בכפרים אירינקה וויסקו, מחכים שפה בכנסת יאשרו להם לבוא. סופיה לנדבר מנסה לקדם את העניין הזה. הם כבר מתנהגים כיהודים רק צריך לתת להם את הגושפנקה ולאפשר להם לבוא.

זה יחסית קרוב לכפר של הסבא רבא של אסתר שהוא מכפר שנקרא סולודניקי, שנמצא בין וולגורד אסטרחן. בראשית המאה ה-20 הגיעו כ-50 משפחות. אם כן סובוטניקים זה שלב ביניים. לא היו רק סובוטניקים אלא כל מיני כתות, למשל מולוקנים- מפסיקים לאכול בשר ומתחילים לאכול רק חלב, זה שלב בדרך ליהדות. לא אוכלים בשר, לא אוכלים חזיר, לא אוכלים טרף, לא מערבבים בשר וחלב.

קבוצה קטנה מתוך אותה חבורה של סובוטניקים פוגשת רב, שמו ישראל פיבוואר, הם לומדים אצלו יהדות ובסופו של דבר הוא שולח אותם לרב יצחק אלחנן ספקטור, הם מתגיירים והופכים להיות אותם גרים. הם עושים מסע ארוך לקובנה כדי לפגוש אותו.

בעצם נציגי יק"א פוגשים אותם כשהם אחרי הגיור ומביאים אותם לחדרה, מתדרה את כולם לסג'רה, ואז מפזרים אותם במושבות. זה אינטרס הדדי- הם רצו שיהיו מודלים חקלאיים במושבות, שהגרים האלה יקימו את המשקים ויהיו מדריכים חקלאיים, והם באמת היו כאלה, מהצד השני הגרים רוצים להתפזר, כי הם רוצים להתערבב בעם ישראל.

אומר קורקין את המשפט הבא בערב ימיו – "הכול עשיתי בחיי כדי לחדור ליהדות, משתדל לקיים את כל המצוות, זוכר בע"פ את כל התנ"ך, אולם בכל זאת אינני כאחד מזרע אברהם. כל נחמתי – שנכדי, אשר יבואו בברית עם בני ישראל, יזול בהם גם דם של אברהם". זו הייתה צוואתו של קורקין, ואפשר להגיד שהצוואה שלו התגשה, האנשים האלה התערבבו בעם ישראל – אסתר היא דור רביעי, בנותיה דור חמישי.

קורקנים שילמו מחיר כבד, כמו בני עם ישראל, ארבעה בנים של קורקין נפלו, יוסי קורקין הוא המפורסם ביניהם באסון השיטת.

החבורה הזו שייכת לגליל התחתון המזרחי, קשה להגיד שזה שינה את פני הציונות כולה, אבל זה בהחלט שינה את פני האזור הזה. הניסיון הזה של יק"א הופע מאוד ממשפחות הגרים שהגיעו. לקראת שנות ה-30 בסג'רה יש 30 משקים, מתוכם 9 הם של בני מפחות גרים, וזה הרבה. הם בהחלט משמעותיים למה שנעשה כאן.

אף אחד לא חזר לכפרים שם, ולא ידעו מה קורה שם ומה יש שם, עד לפני שנתיים, ב-2012. 25 משפחות הגרים, אחרי שנפגשו כאן, למדו וחקרו קצת יותר, הבינו דבר שלא היה ברור להם, שהם באו מכפר קטן ולא מהעיר הגדולה. הכפר נקרא סולודניקי, ויצאו במסע לראשונה מאז שהם עזבו שם לכפר שלהם. היו בשני כפרים, האחד נקרא זפלבנה, זה הכפר של דוברובין והכפר השני הוא סולודניקי.

זה היה מסע מאוד מרגש. מעבר לזה שהגיעו למקום שממנו הם יצאו, גם פגשו אנשים שהם בני המשפחות האלה. פגשו שני בני משפחת קורקין שעדיין גרים בכפר ונקראים קורקין והם נוצרים, הם חזרו לכנסייה. ידעו שמי שנשאר שם חזר להיות נוצרי, שכן הם אכלו כל כך הרבה קש מהסטייה הדתית שלהם, ולכן שמחו בשבילים – שכן אם היו יהודים מי יודע אם היו שורדים את מלחמת העולם השנייה, אבל כנוצרים הם יותר טובים. בנוסף פגשו גרישין שהוא מחותן של דוברובין, הוא נוצרי שבהמשך בא לארץ ואסתר לקחה אותו לחוות דוברובין והפגישה בינו לבין אורני שהם בני דודים דור שלישי. המסע הזה, שלא ידעו לאן יוביל, הוביל לזה שפגשו אנשים בני המשפחות שנשארו שם.

מסתבר שלקורקנים יש סימן, יש להם כפות ידיים עצומות יחסית לזרוע והאגודל הולכת אחורה, כשמרימים אותה היא נראית כאילו נשברת אחורה. כשהגיעו לשם ופגשו את הקורקין הזה, אחרי שנשבר הקרח ודיברו איתו אז ביקשו בני המשפחה ממנו לראות את כף ידו, וצילמו מעגל כפות ידיים של קורקנים גדולים. אז ביקשו ממנו להרים את האגודל, הרים את האצבע, האגודל עפה אחורה, ניו מאושרים שמצאו קורקין אמיתי.

פרויקט האחוזות - זו פרשה לא כל כך ידועה בתולדות הציונות. פרויקט אמריקאי של יהודים אמריקאי, השם החשוב זה שמעון גולדמן, שאמר שיש כאן חלוצים, קורים כאן דברים, אווירת כנראה המערב הפרוע, לדבר עם החלוצים שיקנו אדמות, יקימו משק, ייטעו מטעים, ינהלו את המשק, חלוצים רוסים או מזרח אירופאים, וכשהמשק יקום ויעמוד ויהיה בית ויהיה הון יביאו את המשפחות מארה"ב ויגורו כאן. שמעון גולדמן מצליח לעשות את זה בעצמו. פורייה היא אחד המקומות האלה. זה לא רק בגליל, גם ברעננה, כפר אוריה, שרונה. הם מקימים את האחוזות האלה, מתיישבים כאן, לא כל המשפחות האמריקאיות מגיעות, אבל משפחות של שמעון גולדמן הגיעו והם קבורים בפורייה. פורייה הוקמה מחדש מאוחר יותר, אבל יש שם את הקברים שלהם. הרעיון הזה לא הצליח בעיקר בגלל מלחמת העולם הראשונה שפרצה, מדובר על 1913, קשיים בכל הארץ, וגם הכסף האמריקאי לא זורם, אז הם פשוט מרימים ידיים והאחוזות האלה ננטשות. בגלל זה גם לא כל כך מדברים על פרויקט האחוזות, אלו בעיקר הרבה ניסיונות ראשונים של משפחות אמריקאיות לבוא ולנהל פה חוות ענק.

חצר ביתה של אסתר, בה ביקרנו, היא חצר שאחיה סידר, נמצאים מחוץ לחומה של המושבה, ביתה זה הרפת, הלול זה המבנה המחופה אבן. אפשר להציץ ולראות את הפשפש. בעקבות המסע לרוסיה שבעקבותיה גילו גילויים חדשים, באות לכאן קבוצות כדי לשמוע על הסובוטניקים. מספרים את הסיפור, יושבים בחצר, יש קפה ושירותים ☺.

לקראת שנות ה-80-70 נשארו בסג'רה 4 משפחות, עם בנים. משפחתה של אסתר הם 3 אחיות ואח, אמא ושתי בנות דודות, אז זה הרבה בתי אב. אבל בעיקרון מהמשפחות של הגרים נשארו 4 – מטבייב קורקין פרוטופוב וניצייב, קורקין ומטבייב עזבו ונשארו ניצייב ופרוטופוב. משפחת שמואלי, משפחת עפרוני

ומשפחת בית יוסף, אבל זה הרבה בתי אב. בינביאל משפחת יגורוב, משפחת גורן, סזונוב – יצחקי. בכפר תבור
בושקין – אליאל.
החלפת השם מפרוטופופוב לשמואלי לא ידועה למה, זה מה שהם החליטו. חושבים שלאבא שלו קראו שמואל
ולכן הוא לקח את השם. קורקין נשאר קורקין, דוברובין אמר לבנים לא לשנות את השם והשנים מתו, חוץ
מיצחק שהיה רווק ולא השאיר ילדים, הבנות נשאר אבא לא העבירו את שם המשפחה.
